Menâr Tefsiri

TEFSİRU'L-KUR'ÂNİ'L-HAKÎM
TEFSİRU'L MENÂR

ŞEYH MUHAMMED ABDUH
MUHAMMED REŞİD RIZÂ

3



ekin



TEFSÎRU'L-KUR'ÂNİ'L-HAKÎM
TEFSİRU'L MENÂR

ŞEYH MUHAMMED ABDUH
MUHAMMED REŞÎD RIZÂ

(I/1-7, II/1-126)

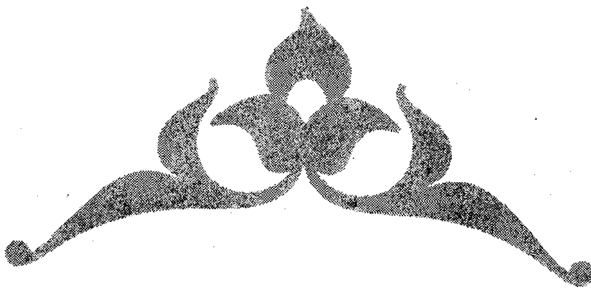
1

BİRİNCİ CİLT



ekin

بسم الله الرحمن الرحيم



EKİN YAYINLARI: 88
TEFSÎRU'L-KUR'ÂNI'L-HAKÎM TEFSIRU'L-MENÂR
Şeyh Muhammed Abduh
Muhammed Reşîd Rızâ

1. CİLT

Arapça Baskı:
Dâru'l-fikr li't-tıbâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzî'

ISBN
978-975-8507-67-2

Çevirenler:
Mehmet Erdoğan (Giriş, I/1-7, II/183-196)
Ali Rıza Temel (II/1-2)
Harun Ünal (II/3-24; 46-60; 113-123)
Niyazi Beki (II/61-112)
Nusret Bolelli (II/124-126)

Yayına Hazırlama ve Koordinasyon:
Hamza Türkmen, Fikret Başar

I. Cildin Redaksiyonu:
Fikret Başar, Hamza Türkmen

Son Okuma:
Haşim Ay

1. Basım Tarihi: Nisan 2011

Kapak / İç Düzen
Necmettin Asma

Baskı / Cilt
İstanbul Matbaacılık
Gümüşsuyu Cd. Işık San. Sit.
No: 21 B Blok Topkapı - Zeytinburnu - İstanbul
Tel: 0212 482 51 66

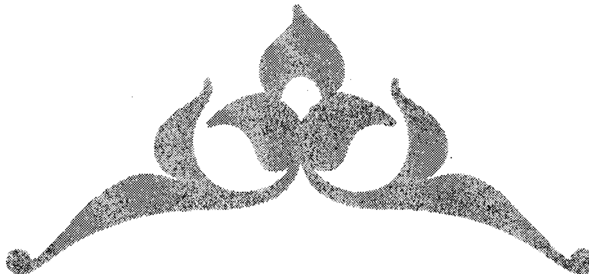


EKİN YAYINLARI
Fevzi Paşa Cd. Kınalızade Sk. 13/2 Fatih/İstanbul
Tel.: (0 212) 524 10 28 - 534 58 08
Faks: (0 212) 631 55 27
haksozdergisi@gmail.com

DUA

Rabbimiz! Sana tevekkül eder, günahlarımızdan arınıp yalnız Sana yönelmeye çalışırız. Muhakkak ki dönüş yalnız sanadır. Rabbimiz! Bizi inkâr edenlere bir fitne kılma ve bizi affet. Rabbimiz, doğrusu Sen şanı büyük olansın, hâkimsin. Ya Rab! Fazlının kapılarını bize aç, kavlinin sırlarından dilediğini bize öğret ve bizi Sana hangi lisan ve hangi uzuvlarla şükredeceğimize yönelt. Yaratılmışlar içinde hakkı kabule yatkın olanları irşad etmek için hakkı izah etme noktasında yardımını diliyoruz. Senin apaçık kitabın olan Kur'an'ın, yüce bir kelime olarak hâkim hale gelmesini ve rasullerin sonuncusu olan Muhammed'in (s) ve tüm nebilerin rehberliğine gereğince uyanlara büyük bir güç kaynağı olmasını diliyoruz. Allah'ım! Eza ve cefaya duçar olmuş bu ümmeti esenliğe ve afiyete ilet. Ve bu ümmeti, kurtuluşa erenlere, erdirenlere bir düşman; sapıklığa düşenlere, düşürenlere bir fitne kılma!

Şeyh Muhammed Abduh



İÇİNDEKİLER

MENÂR TEFSİRİ HAKKINDA

Bu tefsir, sahih nakil ile selim aklı bir araya getiren bir tefsirdir; hikmet-i teşrîi (ilahi yasamanın hikmetini) açıklamakta, Allah'ın insanların hayatına egemen olan yasalarını (sünnetullah) sergilemekte, Kur'ân'ın her zaman ve mekandaki bütün insanlar için hidayet, yol gösterici olduğunu ortaya koymakta; Kur'an'ın yol göstericiliği ile bu asırda ona sırt çevirmiş Müslümanların durumunu, buna karşın onun ipine sımsıkı sarılan ilk kuşak Müslümanların (selefin) durumunu karşılaştırmakta ve değerlendirmeler yapmaktadır. Bütün bunları yaparken kolay bir dil ve üslup kullanmış, tefsiri ilmi ve edebi kavramlara boğmaktan kaçınmış, herkesin anlayabileceği fakat aydınların da kendilerini müstağni göremeyeceği bir düzey tutturmaya çalışmıştır.

Bu tefsirin mahiyetini ve İslâm'ın bilge âlimi **Üstad eş-Şeyh Muhammed Abduh**'un (r) Ezher'de verdiği derslerde izlediği yöntemi kısaca bu şekilde özetleyebiliriz.

Muhammed Reşîd Rızâ

MENÂR TEFSİRİ ÇEVİRİSİ HAKKINDA

Bu tefsirin çevirisi bir heyet olarak **Prof. Dr. Mehmet Erdoğan**'ın başkanlığında **Dr. Rahmi Yaran, Dr. İbrahim Tüfekçi, Dr. Niyazi Beki, Dr. Nusret Bolelli, Ali Rıza Temel, Nedim Yılmaz** tarafından yapılmıştır. Tefsir, M. Reşid Rıza'nın vefat ettiği 1935 yılına kadar Yusuf Sûresi'nin 54. ayetiyle tamamlanmıştır. Muhammed Abduh'un ayrıca gerçekleştirdiği *Amme Cüzü Tefsiri*'nin çevirisi ise **Oktay Altın** tarafından yeniden elden geçirilmiş ve tefsirin sonuna eklenmiştir.

Tefsir çevirisinin bazı bölümleri ilk redaksiyon çalışmaları sırasında bir nedenle zayi olmuş, zayi olan bölümler **Harun Ünal**'a yeniden çevirtilirken, çevirilerin tümü de yeniden redakte edilmiştir.

Tefsirin gerek yazımı hakkında gerek takip ettiği metod konusunda Muhammed Reşid Rıza'nın ***"Başlangıç"*** ve Muhammed Abduh'un ***"Giriş"*** yazısında gerekli mâlumata yer verildiği için yayıncı olarak bir ön yazı yazmayı gerekli görmedik. Tefsir ve tefsir metodolojisiyle ilgili olarak Muhammed Abduh ve Muhammed Reşid Rıza; ayrıca bu iki ıslah öncüsünü de etkileyen Cemaleddin Afgani hakkında yeteri kadar aydınlatıcı bilginin Türkçe neşriyatta olduğu düşüncesiyle de girişe yeni bir biyografi çalışması

yapıp koymadık. (Bu kişiler hakkında *Haksöz Haber* sitesindeki *Haksöz Okulu* arşivinden veya Ekin Yayınları'nın bastığı *"İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler"* ve Hayrettin Karaman'ın İz Yayıncılık'tan çıkan *"Gerçek İslam'da Birlik"* kitabından gerekli bilgilere ulaşabilinir.)

Ayrıca gaybi konularda tefsirin ilk bölümlerinde yer alan ve delâleti açık muhkem nass'ı ön planda tutan usûle rağmen, zaman zaman bu usûl ile mutabık olmayan bazı açıklamalarla karşı karşıya kaldık. Bu gibi hallerde gerekli olan yerlere kısa dipnotlar düştük. Bu dipnotlarla ya tefsirde işlenen ve muhkem/yakînî ölçüleri önceleyen tespitlere ya da konuyla ilgili delâleti açık ayetlere göndermelerde bulunduk.

Redaksiyon Sorumlusu
Hamza Türkmen

YÜCE KUR'ÂN TEFSİRİNE BAŞLANGIÇ

Bismillâhirrahmânirrahîm

"Hamd Allah'a muhsustur ki, kendi katından şiddetli bir baskını haber vermek ve yararlı iş yapan müminlere, içinde temelli kalacakları güzel bir mükafatı müjdelemek ve 'Allah çocuk edindi.' diyenleri uyarmak için kuluna içerisinde hiçbir eğrilik bırakmadığı dosdoğru Kitab'ı indirmiştir. Allah'ın çocuk edindiğine dair ne kendilerinin ne de babalarının bir bilgisi vardır. Ağızlarından çıkan söz ne büyük iftiradır! Onlar yalnız ve yalnız yalan söylerler."[1]

"Elif, Lâm, Mîm. Bu, doğruluğu şüphe götürmeyen ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara yol gösteren Kitab'dır."[2]

"Kulumuza indirdiğimiz Kur'ân'dan şüphe ediyorsanız, siz de onun benzeri bir sûre meydana getirin; eğer doğru sözlü iseniz, Allah'tan başka, güvendiklerinizi de yardıma çağırın. Yapamazsanız -ki yapamayacaksanız- o takdirde, inkâr edenler için hazırlanan ve yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının."[3]

"Elif, Lâm, Mîm. Allah, O'ndan başka ilah olmayan, diri, her an yarattıklarını gözetip durandır. Kendisinden önceki Kitapları tasdik eden Hak Kitab'ı sana indirdi. Önceden insanlara yol gösterici olarak Tevrat ve İncil'i de indirmişti. O, doğruyu yanlıştan ayıran Kitab'ı indirdi. Doğrusu Allah'ın ayetlerini inkar edenler için şiddetli bir azap vardır. Allah güçlüdür, intikam alıcıdır."[4]

"Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onda Kitab'ın temeli olan kesin anlamlı (muhkem) ayetler vardır, diğerleri de çeşitli anlamlıdırlar (müteşâbihât). Kalplerinde eğrilik olan kimseler; fitne çıkarmak, kendilerine göre yorumlamak için onların müteşabih olanına uyarlar. Oysa onun mutlak tevilini ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar: 'Ona inandık, hepsi Rabbimiz'in katındandır'. derler. Bunu ancak akıl sahipleri düşünebilirler."[5]

---

1. Kehf, 18/1-5.
2. Bakara, 2/1-2.
3. Bakara, 2/23-24.
4. Âl-i İmrân, 3/1-4.
5. Âl-i İmrân, 3/7.

"Elif, Lâm, Râ. Bu Kitap, hakîm ve herşeyden haberdar olan Allah tarafından, O'ndan başkasına kulluk etmeyesiniz diye ayetleri kesin kılınmış, sonra da uzun uzadıya açıklanmış bir Kitab'dır. Ben size, O'nun tarafından gönderilmiş bir uyarıcı ve müjdeciyim. Rabbinizden mağfiret dileyin ve O'na tevbe edin ki, belli bir süreye kadar sizi güzelce geçindirsin ve her fazilet sahibine faziletinin karşılığını versin. Eğer yüz çevirirseniz o zaman ben doğrusu hakkınızda büyük günün azabından korkarım. Dönüşünüz ancak Allah'adır. O herşeye kâdir'dir."[6]

"Elif, Lâm, Râ. Bunlar, gerçeği açıklayan Kitab'ın ayetleridir. Biz onu, anlayasınız diye, Arapça bir Kur'ân olarak indirdik. Biz bu Kur'ân'ı vahyederek sana en güzel kıssaları anlatıyoruz. Oysa daha önce sen bunlardan habersizdin."[7]

"Andolsun, peygamberlerin kıssalarında, aklı olanlar için ibretler vardır. Kur'ân, uydurulabilecek bir söz değildir. Fakat kendinden önceki Kitapları tasdik eden, inanan topluma herşeyi açıklayan, doğru yolu gösteren bir rehber ve rahmettir."[8]

"Sana Kitab'ı böylece indirdik; İşte, kendilerine Kitap verdiklerimiz ona inanırlar; bunlardan da ona inanan bulunur. Ayetlerimizi, ancak inkarcılar bile bile tanımazlar. Sen daha önce bir kitaptan okumuş ve elinle de onu yazmış değildin. Öyle olsaydı, batıl söze uyanlar şüpheye düşerlerdi. Hayır; Kur'ân, kendilerine ilim verilenlerin gönüllerinde yerleşen apaçık ayetlerdir. Ayetlerimizi, zalimlerden başka kimse, bile bile inkar etmez."[9]

"Sana indirdiğimiz bu Kitab mübarektir; ayetlerini düşünsünler, aklı olanlar da öğüt alsınlar diye indirilmiştir."[10]

"Kur'ân'ı durup düşünmüyorlar mı? Eğer o Allah'tan başkasından gelseydi onda çok aykırılıklar bulurlardı."[11]

"Allah, ayetleri birbirine benzeyen ve yer yer tekrar eden Kitab'ı sözlerin en güzeli olarak indirmiştir. Rablerinden korkanların, bu Kitab'tan tüyleri ürperir; sonra hem derileri ve hem de kalpleri Allah'ın zikrine yumuşar ve yatışır. İşte bu Kitab, Allah'ın doğruluk rehberidir; onunla istediğini doğru yola eriştirir. Allah kimi de saptırırsa artık ona yol gösteren bulunmaz."[12]

"Eğer Biz Kur'ân'ı bir dağa indirmiş olsaydık, sen, onun, Allah korkusuyla başeğerek parça parça olduğunu görürdün. Bu misalleri, insanlar düşünsünler diye veriyoruz."[13]

---

6. Hûd, 11/1-4.
7. Yusuf, 12/1-3.
8. Yusuf, 12/111.
9. Ankebût, 29/47-49.
10. Sâd, 38/29.
11. Nisâ, 4/82.
12. Zümer, 39/23.
13. Haşr, 59/21.

"Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamberi desteklerler; ey inananlar! Siz de onu destekleyin, ona salât ve selâm getirin."[14]

"Muhammed içinizden herhangi bir adamın babası değil, Allah'ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah herşeyi bilendir. Ey inananlar! Allah'ı çok anın. O'nu sabah akşam tesbih edin. Karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için size rahmetini gönderen O'dur. Melekleri de sizin için mağfiret dilerler. İnananlara merhamet eden O'dur. O'na kavuştukları gün müminlere yapılacak dirlik temennileri 'Selâm!' demek olacaktır. Onlara cömertçe verilecek mükafat hazırlamıştır."[15]

Ey Müslümanlar! Bilindiği gibi Yüce Allah Kitabını size hidayet ve nur olarak indirdi. Amacı size Kitab'ı ve Hikmeti öğretmek, sizi arındırmak, sizi vaadettiği dünya ve ahiret saadetine hazırlamaktır. O, bu yüce Kitab'ı ne devlet adamlarının koyduğu kanunlar gibi ruhsuz dünyevî bir hukuk kitabı, ne bedenî hastalıkların tedavisinde kullanılacak bir tıp kitabı, ne tarihî olay ve gerçekleri bildirmek üzere bir tarih kitabı, ne de çeşitli çıkarlar elde edip kazançlar sağlayacağınız bir sanat eseri kılmıştır. Çünkü bütün bunlar Yüce Allah'ın zaten sizin gücünüz dahilinde kıldığı şeylerdir; bunlara ulaşabilmeniz, Rabbinizden vahyin inmesine bağlı değildir. Yukarıda bölümler halinde sunduğumuz muhkem ayetlerde, Yüce Allah, Kitabını tavsif etmektedir.[16] Sizden önceki salih Müslüman kuşaklar, bu âyetler üzerinde gereğince düşünmüş, onların yol göstericiliğinde, ahiret mutluluğundan önce, Allah'ın kendilerine vadettiği dünya mutluluğunu yakalamışlardı:

"Allah, içinizden inanıp yararlı iş işleyenlere, yeryüzüne onlardan öncekileri halef kıldığı gibi, onları da halef kılacağına, onlar için beğendiği dini temelli yerleştireceğine, korkularını güvene çevireceğine dair söz vermiştir. Çünkü onlar, Bana kulluk eder, hiçbirşeyi Bana ortak koşmazlar. Bundan sonra inkâr eden kimselere gelince işte onlar artık yoldan çıkmış olanlardır."[17]

"And olsun ki, senden önce, birçok peygamberi ümmetlerine gönderdik, onlara belgeler getirdiler; dinlemeyip suç işleyenlerden öç aldık, zira inananlara yardım etmek bize hak olmuştu."[18]

"...Allah inkârcılara, inananlar aleyhinde asla fırsat vermeyecektir."[19]

"... Oysa, şeref Allah'ın, peygamberinin ve inananlarındır; ama ikiyüzlüler bu gerçeği bilmezler."[20]

14. Ahzâb, 33/56.
15. Ahzâb, 33/ 40-44.
16. Burada, yukarıda sunulan ayetlere işaret ediliyor. Ayrıca Kur'an'ın indirilmesinin hikmetine ilişkin bir yaklaşımımız bulunmaktadır. Bu yaklaşımda buradakilere benzer 24 âyet ile bu ayetlerin anlamını pekiştiren 15 hadise yer vermiştik. Bkz: *Tefsirul Menâr, Arapçası*, c. VIII, s. 258.
17. Nûr, 24/55.
18. Rûm, 30/47.
19. Nisâ, 4/141.
20. Münâfıkûn, 63/8.

"Üzülmeyin, gevşemeyin; eğer gerçekten inanmışsanız üstün olan sizsiniz!"[21]

Yüce Allah, ilk kuşak Müslümanlar henüz sayıca az, kuvvetçe zayıf iken, yoksulluk içinde, mülk ve hükümranlıktan uzak bir durumda iken bu vaadlerde bulunmuştu. Onlar Kur'ân'a uydular ve onun izinden yürüdüler, Allah da onlara vaadettiği şeylerin hepsini gerçekleştirdi.

Yüce Allah, bu Kur'ân'la Arapları doğru yola iletti, onların davetiyle de Arap olmayan kavimlere doğru yolu gösterdi. Müslümanlar Kur'an aracılığıyla dünya toplumlarına önderlik ettiler. Kur'ân'ın yol göstericiliğinde hareket ettikleri için kendilerine komşu dünyanın en büyük iki devletini, Roma (Bizans) ve Sasani (Iran) devletlerini yendiler. Süreç içinde bu devletlerin varlık nedenleri silindi. Bu devletler doğu topraklarını ve halklarının birçoğunu kaybettiler. Sonra Müslümanlar doğuda ve batıda birçok ülkeyi fethettiler. Avrupa topraklarının önemli bir kısmını egemenliklerine aldılar. Burada ilim, sanat, medeniyet ve bayındırlıkta yeryüzünün en görkemli devleti olan Endülüs İslâm Devleti'ni kurdular.

Savaş araç ve gereçleri, sayı ve donanım bakımından kendilerinden çok daha üstün ve güçlü durumda olan birçok toplumla savaştılar. Kaleleri, hisarları, tepeden tırnağa silahlı muazzam orduları olan bu toplumlarla öz yurtlarında, kuvvet merkezlerinde savaştılar. Kendileri ise ülkelerinden ve hilafet merkezlerinden çok çok uzakta idiler. Onları düşmanlarından üstün kılan tek şey, sahip oldukları sahih maneviyatları, salih inanç sistemleri ve bu sahih inanca dayalı olarak sergiledikleri salih, yapıcı amelleriydi. İnsan ruhu ve bu ruhu besleyen sahih inanç sistemi yeryüzündeki en büyük güçtür ve Allah, yeryüzündeki diğer bütün güçleri işte bu insanî ruhun emrine vermiştir: *"Yerde olanların hepsini sizin için yaratan O'dur."*[22] *"Göklerde olanları, yerde olanları, hepsini sizin buyruğunuz altına vermiştir. Doğrusu bunlarda, düşünen kimseler için dersler vardır."*[23]

İlim, sanat, edebiyat ve siyaset alanında o dönemin en kalkınmış devletleri olan Bizans ve Pers-Sasani imparatorluklarının egemenleri yeryüzünü fesada veriyor, insanların mallarına ve namuslarına yönelik saldırılarda bulunuyorlardı. Ya da yüce Allah'ın *"...İşbaşına geçince, yeryüzünde bozgunculuk yapmaya, ekin ve nesli yok etmeye çabalayan insanlar vardır. Allah bozgunculuğu sevmez."*[24] ayetinde buyurduğu gibi iş başındaki yönetimler, doğal çevreyi ve insan neslini mahfediyorlardı. Böyle bir ortamda Müslüman Arap, fethettiği herhangi bir ülkenin yahut vilayetin yönetimine geliyor ancak devlet yönetimi namına hiçbirşey bilmiyordu, hükümet

21. Âl-i İmrân, 3/139.
22. Bakara, 2/29.
23. Câsiye, 45/13.
24. Bakara, 2/205.

kanunlarına dair bir birikime sahip değildi, siyaset yöntemlerine ilişkin bir deneyimi yoktu, idare tarzını bilmemekteydi. İlim adına bütün bildiği bazı Kur'ân sûrelerinden ibaretti. Bu haliyle o, başına geçtiği vilayette egemen olan fesadı ıslah ediyor, işleri düzene koyuyor, halkın mal ve can güvenliğini sağlıyor, ırz ve namus güvencesini temin ediyordu. Yönettiği bölgenin halkına ait olan hiçbir hakkı çiğnemiyor, kendi nefsine öncelik vermiyordu. Savaş halinde ve fetih siyaseti kapsamında mensup olduğu ümmetin ordularıyla ve merkezî hükûmetle bağlantıyı sürdürme ve aynı zamanda, yöre halkının her bakımdan yıkımına yol açacak etkenlerin önüne geçmek mecburiyetinde bulunuyordu.

İnsan nefsi düzelip ıslah olunca, el attığı ve sorumluluğunu üstlendiği herşey düzelir, ıslah olur. Çünkü insan yeryüzünün efendisidir; yeryüzünün iyi olması ya da fesada uğraması, bozulması insanın iyi ya da kötü olmasına bağlıdır. Ne servet, ne de servet elde etmede başvurulan zanaat, ziraat, ticaret gibi meslekler insanoğlunun olgunluğa ermesinin ölçütleridir. Hükümranlık ve onun araçları olan güç ve siyaset de kemal için birer kriter olamaz. Çünkü insanlık; hükümranlık ve medeniyet için gerekli olan ilim, teknik, pratik gibi her türlü aracı daha önceden yok iken bulmuş ve ortaya koymuştur. Bu da gösteriyor ki; bunlar, insanın doğasında bulunan yetenek menbaından kaynaklanmakta ve dolayısıyla ona tabidirler. Dolayısıyla önceki kuşakların yoktan var ettikleri egemenlik ve medeniyet mirasına konan biz Müslümanlar ve bizim gibi olan birçok toplum, kendilerini bozmak sûretiyle kondukları bu mirasları da ifsad etmişlerdir.

Araplar Kur'ân ile ıslah oldular, düzeldiler. Çünkü onlar Kur'ân'ı gerek farz namazlarında, gerek teheccüdlerinde (gece namazlarında) ve diğer vakitlerde hakkıyla okuyorlardı. Hakkını verdikleri Kur'ân, nefislerini yüceltti ve özlerini her türlü aşağılayıcı, insanı kendine kul-köle yapan putperestlik hurafelerinden arındırdı, ahlâklarını güzelleştirdi, yüksek ideallere yöneltti ve bu yerküreyi tümüyle kendi hakimiyetleri altına alma amacına doğru yönlendirdi. Bu hükümranlık arzusu onları, Allah'ın evrene egemen kıldığı yasalarını (sünnetullah) öğrenme noktasına getirdi. Kuvvet ve zaaf, zenginlik ve fakirlik, şeref ve zillet gibi olguların sebeplerini öğrendiler. Bu gerçekleri öğrenmeleri sayesinde bilimde, sanatta ve sanayide büyük gelişmeler kaydettiler. Bunlardan unutulmaya yüz tutmuş olanları canlandırdılar, yeni buluşlar gerçekleştirdiler. Batılı filozoflardan "*Tatawwuru'l-Umem*" (*Toplumların Gelişmesi*) adlı kitabın yazarı şöyle demektedir: "Bilim ve sanatın bir meleke halinde herhangi bir toplumda yer edebilmesi için üç kuşağın geçmesi gerekir: Taklitçi kuşak, melez kuşak, özgün kuşak. Ama Araplar bu kuralın dışındadırlar. Çünkü bilim ve sanat, sadece bir kuşak içinde onlarda yerleşik bir meleke haline geldi."

Bölgemizde tanık olduk ve hâlâ da olmaktayız. Nefsi ıslah etmeyi amaç edinen bir eğitim anlayışı esas alınmaksızın sırf bilim ve sanatın tahsil edilmesi, yanlışları ve yabancıların hegemonyası altına girilmesini engelleyemedi. Bunu hem Osmanlı devletinde hem Mısır devletinde hem de daha başka yerlerde somut olarak gözlemlemek mümkündür. Bakarsın adam okumuş, bilim ve teknolojide belli bir düzeye gelmiş, sonra bir vilayetin başına gelmiş veya bakan olmuş; ilk işi, kendisine ve çocuklarına yetecek büyük bir servet edinme oluyor; şehvanî arzularını tatmin etme, her türlü lezzetleri tatma, hazlara erme için çalışmak oluyor. Devlet kademelerinde yer alan büyük küçük tüm devlet adamlarının davranışı bundan ibarettir. Halkın malını rüşvet yoluyla, usulsüzlükle, haram yollarla yerler. Bu arzularının tatmininde kullandıklarından arta kalanı ve hatta daha fazlası da yabancıların payına düşer. Biz bu konuları daha önce *el-Menâr Dergisi*'nde ve bu Tefsir'in ilgili yerlerinde yeterince açıkladığımız için bu giriş kısmında sözü daha fazla uzatmak istemiyoruz.

Bizim bu giriş kısmındaki amacımız , -Ey Okuyucu!- Kur'ân'ı anlamanın ve onun yolunda gitmenin gerekliliğini vurgulamaktır. Kur'ân'ı bizzat anlamanın; onun dilinin özelliğine, üslubunun zevkine, belâgatının ruhuna aşina olmayan, İslâm tarihi ve Rasulullah'ın (s) hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmayan kimseler için tefsir etmeye bağlı olduğunu açıklamaktır.

Ancak dikkatini ve kalbini Kur'an'a yönelten; namazda ve başka zamanlarda onu okurken, Allah'ın açıkladığı gerçekleri, indiriliş konularını, ağır ağır okunuşunun sonuçlarını, üzerinde düşünmenin hikmetleri olan nurunu, yol göstericiliğini, rahmetini, öğütlerini, ibretlerini, huşu ve iç ürpertisiyle kavrayan; evrende sürekli olarak yinelenen ilahi yasaları, Kur'an'ın uyarı ve müjdelerinin gayesi olarak algılayan, bunları akıl ve fıtrat olarak özümseyen, yapabildiği kadarıyla Allah'ın yasaklarından kaçınmak ve emirlerini uygulamak sûretiyle takva duygusuyla bezenen kimseler Kur'an'ı anlayabilir, Kur'an hakkında derin kavrayışa sahip olabilir.

Çünkü Kur'ân, yüce Allah'ın buyurduğu gibi *"Müttakîler (takva sahipleri) için bir hidayettir."*[25]

Bugüne kadar yazılan tefsirlerin büyük çoğunluğunun, okuyucusunu bu yüce gayelerden, bu ulu yol göstericilikten alıkoyar nitelikte olması Müslümanların talihsizliğidir. Kimi tefsirler *i'rab* bahisleri ve nahiv kurallarına, *meânî* nüktelerine, *edebi* sanatların inceliklerine, *beyan* ıstılahlarına boğularak okuyucuyu Kur'ân'dan koparır. Kimi tefsirler, kelamcıların cedelleriyle, usûlcülerin tahriçleriyle, müçtehitleri taklit eden fakihlerin çıkarsamalarıyla, mutasavvıfların tevilleriyle, mezhep ve fırkaların birbirlerine karşı olan bağnazlık ve taassuplarıyla, bunlara dair ardı arkası kesilmeyen

25. Bakara, 2/2.

açıklamalarla okuyucuyla Kur'an arasına girer. Kimi tefsirler de rivayetlere boğar, İsrâliyatla dolar ve böylece Kur'ân'a ulaşmayı engeller. Bütün bunlara bir de Fahreddin Razî'nin (ö.606/1210) çıkardığı bir başka engeli eklemek gerekiyor. O da, tuttu kendi döneminde ümmet için yeni olan Yunan kökenli astronomi, matematik, tabiat bilgisi vb. gibi müsbet bilim adına ne varsa hepsini tefsirine doldurdu. Bazı çağdaş yazarlar da onu örnek aldı ve çağımızda ulaşılan ilmî düzeyi kitaplarına yansıttılar ve müsbet bilimlerden geniş geniş alıntılar yaptılar. Güya âyeti tefsir ediyorum diye âyette geçen gök, yer gibi isimleri; astronomi, botanik, biyoloji gibi ilimlerin verilerinden hareketle uzun uzun izahlara kalkıştılar ve sonunda okuyucu, bunlar arasında Kur'ân'ın asıl amacını unuttu gitti.

Hiç kuşkusuz, Kur'ân tefsirinin vasıtaları bağlamında anılan şeylerin başında Arap dili ile ilgili bilimler gelmektedir ve bunların bilinmesi zorunludur. Aynı şekilde usûl terimlerini, bunların özellikle Kur'ân'ın ifade tarzıyla ilgili olanlarını da -nahiv ve meânî kuralları gibi- bilmek gerekir. Yine evrenin ve Allah'ın evrendeki değişmez yasalarının bilinmesi de Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olur.

Rasulullah'tan (s), ashaptan ve tabiîn âlimlerinden bize ulaşan tefsirle ilgili rivayetlere gelince; bunların bir kısmını da bilmek zorunludur. Çünkü sahih bir kanalla rivayet zinciri Rasulullah'a kadar dayandırılan bir rivayet, Kur'an tefsiri bağlamında daima önceliklidir. Bunun hemen arkasından alim sahabeden bize intikal eden âyetlerin lûgavi açıklamasına ve o dönemin uygulamasına ilişkin sahih haberler gelir. Ne var ki, bu düzeyde sahih rivayetler de son derece azdır. Rivayet esaslı tefsirlerin -Hâfız İbn Kesîr'in (ö.774/1373) dediği gibi- büyük çoğunluğu, Yahudi ve İranlı zındıkların, Ehl-i Kitab iken Müslüman olanların aktardıkları rivayetleri esas almışlardır. Bu rivayetlerin büyük bir kısmı, geçmiş peygamberlerin ve kavimlerinin kıssaları, bu peygamberlerin kitapları ve gösterdikleri mucizeleri, yahut Ashâb-ı Kehf, sütunlu İrem kenti, Babil sihri, Avc b. Unuk hikayesi ile ilgilidir. Veya kıyamet alâmetleri, kıyametin kopuşu, kıyamet öncesi ve sonrasında meydana gelen olaylar gibi gaybın kapsamında olan hususlara dairdir. Bunların büyük çoğunluğu ise aslı-astarı olmayan hurafeler ve uydurulmuş yalanlardır. Ne var ki, raviler hatta bazı sahabîler bu yalanları doğruymuş gibi onlardan alıp aktarmışlardır. Bu yüzden İmam Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) şöyle demiştir: "Üç şeyin aslı yoktur: Tefsîr, Melâhim (kahramanlık destanları)[26] ve Meğâzî (Savaş menkibeleri).[27]"

Yapılması gereken şey, işe yarar rivayetleri, bazı hadis kitaplarında olduğu gibi müstakil kitaplarda toplamak, rivayet zincirlerinin güvenilirlik

26. Kahramanlık destanlarını konu edinen uğraşı. (Çev.)

27. Devletler arası savaş hallerinden bahseden menkibevî öyküler. (Çev.)

derecesini ortaya koymaktır. Bu yapıldıktan sonra da bunlardan sahih olanlarını tefsirde, rivayet zincirine yer vermeksizin kullanmaktır. Tıpkı fıkıh kitaplarında kullanılan hadislerin rivayet zincirlerine yer verilmemesi gibi. Bizim bu tefsirimizde yaptığımız gibi sadece hadisin kaynağına işaret etmek yeterlidir.

Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye (ö.728/1327) şöyle der: Tefsirde iki türlü ihtilâf vardır: Bunların bir kısmı sadece nakle dayanmaktadır. Bir kısmı da nakil dışı yollardan elde edilir. Nakil yolu ile gelenlerin kaynağı ya masûm olan Peygamber'dir ya da bir başkasıdır. Bu nakil yoluyla gelen bilgiler içinde, sahih olanını sahih olmayanından ayırt etme imkânı bulunan olduğu gibi, böyle olmayanı da vardır. Bu ikinci kısım, yani sahihini sahih olmayanından ayırt edebilme imkânı bulunmayan türden olan nakli bilgilerin tamamına yakını lüzumsuz şeylere ilişkindir ve bizim onları bilmeye ihtiyacımız yoktur. Meselâ Ashâb-ı Kehf'in köpeğinin ismi ve rengi, Bakara kıssasında sözü edilen boğazlanan ineğin neresinin öldürülen kişinin cesedine sürüldüğü, Nuh'un gemisinin ölçüleri, kerestesi, Hızır'ın öldürdüğü çocuğun adı ve benzeri konulardaki ihtilâflar... İşte bu kabilden örnekler bilinmesinde yarar olmayan rivayetlere dayanmaktadırlar. Bu gibi şeyleri bilmenin yolu nakildir. Bu konularda Rasulullah'tan (s) bize kadar ulaşan sahih bir haber varsa o kabul edilir, öyle değil de konu hakkında Kab'ul-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibilerin Ehl-i Kitab'tan yaptıkları aktarmalar söz konusuysa, o takdirde bunlar ne doğrulanır ne de yalanlanır. Çünkü Rasûlallah (s) Ehl-i Kitabtan yapılan alıntılar hakkında şöyle buyurmuştur: *"Ehl-i Kitab'tan bazı kimseler size birşeyler anlattıkları zaman onları ne tasdik edin ne de yalanlayın!"*[28] Bu durum, onlar Ehl-i Kitab'tan naklettiklerini söylemiş olmasalar bile tabiîn kuşağına mensup bazı kimselerden aktarılan rivayetler için de geçerlidir. Tabiîn kuşağına mensup alimler ihtilaf etmişseler, onlardan bazılarının söyledikleri diğerleri aleyhine kanıt olmaz. Sağlam bir yolla sahabeden nakledilen haberler, tabiînden gelen haberlere nisbetle kabule daha yakın olurlar. Zira onların bu haberleri doğrudan Rasulullah'tan ya da Rasulullah'tan işitmiş başka bir sahabîden duymuş olmaları güçlü bir ihtimaldir. Ayrıca sahabeler, Ehl-i Kitab'tan , tabiîn nesline oranla daha az nakilde bulunmuşlardır. Şayet bir sahabî kesin bir dille bir haberi naklediyorsa, Ehl-i Kitab'ı tasdik etmeleri yasaklanmış olmasına rağmen, onun bu bilgiyi Ehl-i Kitab'tan aktardığı söylenebilir mi?!

Menkûl haberlerden sahih olanlarını bilme imkânı bulunan kısma gelince, bunlar -Allah'a hamd olsun!- çok sayıda bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in "Üç şeyin ilmî bir temeli yoktur: Tefsîr, Melâhim ve Meğâzî." sözü bu gerçeği ortadan kaldırmaz. O bu sözünü, bu konularla ilgili haberlerin

28. Buharî, *İ'tisâm*, 25.

büyük çoğunluğunun mürsel haberler olması esasına dayalı olarak söylemiştir.

Nakil ile değil de istidlâl yoluyla öğrenilen şeylere gelince; bu konuda düşülen hataların büyük çoğunluğu iki yönden kaynaklanmakta ve sahâbe, tabiîn ve onların izinden gidenlerin gerçekleştirdiği tefsirden sonra bu yanlışlık belirgin biçimde ortaya çıkmıştır. İbn Teymiyye, daha sonra yanlışlığa sebep olan bu iki yaklaşımı şöyle anlatır:

"Birincisi: Kur'ân lâfızlarına, kendi inançlarını temellendirme amacıyla ilgisi olmayan anlamlar yükleme." Ben derim ki: Usûl ve furûda bağnazca tavır sergileyen bütün mezhep ve fırka mensupları hep aynı şekilde yaklaşmışlar ve kendi inançlarını esas kabul edip, Kur'ân'ı onu desteklemesi için kullanmışlar, ilgisiz yorumlar yapmışlardır. Bu yaklaşım bid'atların en kötüsüdür ve hadiste yerilen rey ile Kur'ân tefsiri işte budur.

"İkincisi: Kur'ân'ı, kendi bütünlüğünü, kelâmın sahibi Allah'ı, kendisine indirilen Peygamber'i ve ilk muhatapları, kısaca nüzul ortamını dikkate almadan sırf Arapça dil kuralları ve delâletlerini dikkate alarak tefsir etme çabasıdır." O, sonra bu yanlış yaklaşımları ayrıntılı olarak izah etmiştir.

Görüldüğü gibi tahkik ehlinden olan bu büyük imam, İsrâiliyyattan olduğu bilinen haberlerin tümünü tasdik etmekten geri durulması inancındadır. Tabiî bu, haddizatında bâtıl olduğunun delilini kendi içinde taşıyan türden olmayan haberler içindir. Bu meyanda Ka'bu'l-Ahbâr'ın, Vehb b. Münebbih'in rivayetlerini isim vererek açıklamıştır. Halbuki eski cerh ve tadil uleması bu iki isim hakkında aldanmışlar, onları tadîl yönüne gitmişler ve sözlerine güvenilebileceğini belirtmişlerdi. İbn Teymiyye bir de bizim ulaştığımız verilere ulaşsaydı, Ka'bu'l-Ahbâr ile Vehb b. Münebbih'in aslında bulunmadığı halde birçok haberi Tevrat'a ve diğer peygamberlere ait kitaplara nasıl nisbet ettiklerini bilseydi, onlar hakkında kim bilir neler söylerdi.

"Tabiînden nakledilen bazı haberler, her ne kadar Ehl-i Kitab'tan alındığı söylenmese de aynı şekilde değerlendirilir, güvenilmez." sözüyle (İbn Teymiyye), tefsir ve diğer bilimlere ait ulemânın üzerinde ittifak ettikleri noktaya muhalif olarak yapılan rivayetleri kastediyor. Çünkü bu haberler, Ehl-i Kitab'a ait olmaktan uzak olabilir. İsrailî haberler karşısında duraksayıp (tevakkuf) tasdik ya da tekzibe gitmemek; Tevrat, İncil gibi onların elinde bulunan kitaplardan sahih yolla nakledilen haberler hakkındadır. Bunları tasdik etmememiz, tahrif edilmiş olabileceği endişesine binaendir. Tekzip etmememiz de indirildiği gibi korunmuş olabileceği ihtimaline binaendir. Nitekim bu meyanda Yüce Allah'ın onları, *"Kitaptan bir pay verilenler..."*[29] diye nitelediği bilinmektedir.

---

29. Nisâ, 4/51.

Yine görüldüğü gibi İbn Teymiyye, bu konuda sahabeden nakledilen rivayetler hakkında kesin bir yargıda bulunmamış ve sadece "Sağlam bir yolla sahabeden nakledilen haberler, tabiînden gelen haberlere nisbetle kabule daha yakın olurlar." şeklinde bir ifade kullanmıştır. Zira ona göre sahabilerin bu haberleri Rasulullah'tan duymuş olmaları ihtimali Ehl-i Kitab'dan almış olmaları ihtimalinden daha güçlüdür. Çünkü sahabe, onlardan çok az rivayette bulunmuştur. Onun bu görüşü, *"Güvenilir olan sahabî, istidlâl yolu ile değil de ancak nakil yoluyla bilinebilecek bir konuda birşey söylemişse, onun bu sözü merfû hadis hükmündedir."* şeklinde herhangi bir kayıt getirilmeksizin ifade edilen görüşle irtibatlandırılır. Kaldı ki, sahabe âlimlerinden bazılarının Ehl-i Kitab'tan hatta Ka'bu'l-Ahbâr'dan nakillerde bulundukları da bilinmektedir. Buharî, Muâviye'nin Ka'b hakkında şöyle dediğini rivayet etmiştir: *"Biz onun yalan söyleyip söylemediğini denerdik."*[30] Ebû Hureyre ve İbn Abbâs da bu isimlerden olmaktadır. Diğer taraftan, Ehl-i Kitab'tan nakillerde bulunan bazı tabiîlerden rivayette bulunan sahabîler de vardır.

Bütün bunlardan sonra denilecek doğru söz şudur: Gaybî haberler gibi herhangi bir konuda; ancak Rasulullah'a ulaşan merfû sahih hadislerin açıklamaları değerlendirilebilir, başkalarına nisbet edilen sözlere zaten itibar edilemez. Nitekim bu, İmam İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö.310/922) de sık sık açıkladığı bir kuraldır.

İbn Teymiyye'nin bu konuda aktardığımız değerlendirmesi, İmam Ahmed'in sözüyle çelişmez. Çünkü İmam, bu üç alanda hiçbir sahih rivayet yoktur demek istememiş, aksine bu konulara dair rivayet edilen haberlerin çoğunun muttasıl bir senetten yoksun olduğunu, sahabeye kadar sahih bir senetle ulaşan hadisler içinde de hüccet olabilecek merfu hadislerin oldukça az olduğunu ifade etmek istemiştir.

Bütün bu arzettiklerimizden maksadımız şudur: Rivayet tefsirlerinde yer alan haberlerin büyük çoğunluğu ya da önemli bir miktarı Kur'ân'a perdedir ve okuyucunun, onun nefsi arındırıcı, aklı aydınlatıcı yüce maksatlarına ulaşabilmesine engeldir. Rivayet tefsiri ile meşgul olmayı yeğleyenler, ne senet bakımından ne de içerik bakımından hiçbir değeri olmayan pekçok rivayet ile meşgul olmakta ve bu arada Kur'ân'ın istediği asıl amaca bir türlü ulaşamamaktadırlar. Keza diğer tefsirlerle uğraşanlar da az önce değindiğimiz gibi daha başka sebeplerle, gene onun asıl amacına ulaşamamaktadırlar.

Buna göre yeni bir tefsire şiddetle ihtiyaç vardır. Bu tefsirde birinci amaç Kur'ân'a bir hidayet kitabı olarak yaklaşmak ve bizzat kendisi hakkında gene kendi içinde bulunan âyetlerin nitelemesini ön plâna çıkararak ona önem vermek; onun uyarıcı-müjdeleyici, yol gösterici, ıslâh edici özelliklerini esas almak olacaktır. Görüldüğü gibi bu, Üstadımız Şeyh İmam Muhammed

30. Buharî, *İ'tisâm*, 25.

Abduh'un -Allah ona rahmet eylesin ve en güzel biçimde ödüllendirsin!- derslerinden iktibasla girişte söylediğimiz sözlerin açılımı olacaktır. Sonra içinde yaşadığımız çağın gereklerine yönelinecektir. Bütün bunlar yapılırken kolay bir üslup kullanılarak her sınıftan okuyucu kitlesine hitap edilmesi esas alınacak, felsefe ve tabiat bilimleri vb. ile uğraşanların şüpheleri izale edilecek, eserde de görüleceği gibi benzer hususlara riayet edilecektir. Bunlar, Yüce Allah'ın bu âciz kuluna nasib ettiği bir başarı olmuştur. İşte öyküsü:

Ben, Trablus'ta ilimle iştigal etmezden önce kendimi ibadete vermiştim ve tasavvufa meyilli idim. Kur'ân'ı, ibret almak, âhirete meyletmek, dünyadan el etek çekmek için okumaya niyet eder, ona bu gözle bakmaya çalışırdım. Azlığına rağmen elde ettiğim ilimle insanlara da faydalı olabileceğime dair kendimde bir liyakat görünce, kendi memleketimde halkı etrafımda toplayıp onlara Kur'ân ile vaaz etmeye başladım. Teşvik (tergîb) âyetlerinden çok ürperti veren, umut vermekten çok korku uyandıran, müjdelemekten çok uyarıcı olan âyetlere ağırlık verirdim. Dünyada orta yolu ve dengeli bir hayat yaşamayı takip etmekten çok zühde, dünyadan el etek çekmeye teşvik eden bir yol izliyordum.

Bu anlayışın etkisi altında hayatımı sürdürürken, babamın evrakları arasında *"el-Urvetu'l-Vuska"* gazetesinin bazı nüshalarını gördüm ve makalelerini okumaya başladım. Bu gazete İttihad-ı İslam (İslâm Birliği) çağrısında bulunuyor, İslâm'ın yeniden o eski şerefli günlerine dönmesi, kaybettiği toprakların geri alınması, ecnebilerin egemenliği altına giren Müslüman halkların özgürlüklerine kavuşturulması gibi konuları işliyordu. Makaleler kalbimde derin bir etki yapmıştı ve ben hayatımın yeni bir dönemine başlamıştım. Bu makalelerin takip ettiği usûl ve üslûba, işlenen konulara âyetlerin delil getirilişine, meselenin Kur'ân'la temellendiriliş biçimine hayran olmuştum. Makalelerin, farklı üsluplarda ele alınmalarına ve yazarlarının anlayış farklılıklarına sahip olmalarına rağmen, âyetlerin tefsirinde daha önce hiçbir müfessirin yakalayamamış olduğu manaları yakalamaları, hayranlığımı artırmıştı.

El-Urvetu'l-Vuska'nın Benimsediği Esaslar

el-Urvetu'l-Vuska'nın benimsediği en önemli esaslar şunlardı:

1. Yüce Allah'ın evrende ve toplumsal alandaki değişmez yasalarını (sünnetullah) tespit edip bunları açıklamak; toplumların yükselmesi ve gerilemesi, güçlü olması ve zayıf düşmesi gibi konulara bu çerçevede açıklık getirmek.

2. İslâm'ın bütüncüllüğünü ortaya koymak; buna göre İslâm dini aynı zamanda yöneten ve hükmeden bir dindir, dünya ve âhiret saadetini bir araya getirmiştir. Bunun gereği olarak da o; ruhanî, toplumsal, medenî, askerî kı-

saca hayatın her alanı ile ilgili bir dindir. Üstün savaş gücüne sahip olunmasını emretmesi, insanları zorla dine sokmak için değil adalet üzerine kurulu şer'î yapılanmayı korumak, bütün insanlığın hidayeti için çalışmak, İslâm ümmetinin izzet ve şerefini korumak içindir.

3. Müslümanlar arasında ırk-soy esasına dayalı bir ayrılık olamaz; bütün Müslümanlar kardeştir ve hiçbir nesep, dil ya da hükümetin onları ayırması kabul edilemez.

Bu makaleler şarkın iki bilge âlimini, iki İslâm müceddid ve ıslahatçısını bana sevdirmişti. Bunlar Seyyid Cemaleddin el-Hüseynî el-Afgani ile Mısırlı Şeyh Muhammed Abduh idi. Bunlar, İngilizlerin H. 1299 sonlarında Mısır'ı işgal etmelerinin akabinde H. 1301 yılında Paris'te *el-Urvetu'l-Vuska* gazetesini kuran kimselerdi. Bu değerli makalelerin yazarı ikincisi (Abduh) idi, ancak gazetenin asıl fikir öncülüğünü yapan, idare eden ve yönlendiren birincisi (Afgani) idi. Bu alanlarda o, Abduh'un gerçek anlamda üstadı ve mürebbisi idi.

el-Urvetu'l-Vuska'nın bende bıraktığı tesir ile Cemaleddin Afgani'nin yanına gitmek, onunla buluşmak ve doğrudan kendisinden istifade etmek istedim. O sırada kendisi İstanbul'a gelmişti. Ona hal tercümemi yazdım ve kendisi ile beraber olma arzumu dile getirdim. Bu arzumu engelleyenin de kendisinin İstanbul'da ikameti olduğunu, zira kanaatime göre orada uzun süre duramayacağını ifade ettim ve gerekçesini de şu sözlerle belirttim: *"Çünkü şark ülkeleri ahmak bir hasta halini almıştır; ilaca, ilaç olduğu için tiksinti duymakta ve onu almaya yanaşmamaktadır."*

Afgani'nin İstanbul'da vefatından (1897) sonra onun halifesi olan İmam Muhammed Abduh ile irtibat kurmak ve ona intisap etmek için, İslâmî ıslahat konusunda onun görüş ve tecrübelerine vakıf olmayı kendime amaç edindim ve bunun için fırsat kollamaya başladım. Nihayet 1315 yılı Receb ayında bu fırsatı yakaladım. Bu buluşmamız, benim Trablus'taki tahsilimi tamamlamam ve hocalarımdan âlimlik icazeti almamdan sonraydı. Mısır'a taşınmış ve ıslâh çağrısı için *el-Menâr* dergisini kurmuştum.

Şeyh Muhammed Abduh ile Kahire'ye vardığım ilk gecenin gündüzünde, kuşluk vaktinde buluşmuştum ve bu buluşma, ayrılmaz ikili olmamızın başlangıcı (lâzım-melzûm ilişkisi) gibi olmuştu. Benim ona yaptığım ilk öneri bir Kur'ân tefsiri yazması ve *el-Urvetu'l-Vuska* gazetesine yazdığı genel toplumsal içerikli makalelerde bulduğumuz ruh ve aydınlığı bu tefsire de vermesi şeklinde olmuştu. O bu öneriye karşılık şöyle demişti: "Kur'ân'ın her yönden tefsir edilmeye ihtiyacı yoktur. Pekçok tefsirleri var ve bu tefsirler birbirlerinin ihmal ettiği noktaları tamamlayıcı mahiyettedir. Şimdi Kur'ân'ın tamamının değil, bazı âyetlerinin tefsirine hem de şiddetle ihtiyaç vardır. Hem tam bir tefsire ömür kâfi gelmeyebilir." Bunun üzerine ben

ona "bir tefsir dersi vermesini" önerdim. Bu 1315 senesi Şaban ayında idi. Önerimi sonra Ramazan ayında tekrarladım. Önemli gördüklerimi burada zikredeceğim bazı mazeretler ileri sürmüştü:

Ramazanın on üçünde Cuma günü ziyaret etmiştim. Bana İslâm'a yönelik ithamlar içeren Fransızca bir kitaptan bazı parçalar okudu ve reddiye olarak da şöyle söyledi: Bu Frenkler İslâma yönelik ithamlarında, onun gerçek yüzünü tanımadıklarından, Müslümanların kötü hallerini esas almaktadırlar. Halbuki Kur'ân temizdir, İslâm temizdir; ne var ki onların muhtevasına arkalarını dönmüş ve bayağı şeylerle uğraşmaktan başka birşey yapmayan Müslümanlar onları kirletmişlerdir. Üstad bu minvalde konuşmaya devam etti ve *"Yerde olanların hepsini; sizin için yaratan O'dur."*[31] âyetini tefsir etti ve eğer bu âyeti doğru anlamış olsalardı Müslümanların şimdi ne halde bulunmaları gerektiğini anlattı.

Sonra itham sahibinin iddiasını zikretti: Güya Rasulullah (s) Müslümanlara Yaratıcı ile ilgili olarak sadece onun yönetici, kahir, yüce bir sultan olduğunu öğretmiş de böylece o, kendi tabilerine diğer kavimlere hâkim olmanın, onları boyundurukları ve yönetimleri altına almanın yolunu açmış, insanları eğitmek gibi bir kaygı taşımamalarına neden olmuş. Müslümanların bir bu haline bakın bir de Hıristiyanların, yaratıcılarına şefkat ve merhamet ifade eden "Baba" ismini vermelerine! Sonra Üstad bu ithama karşı cevap vermeye koyuldu ve bizim, Yaradana "Rabb" ismini verdiğimizi, bu ismin terbiye, sevgi ve şefkatle olan ilgisini anlattı. Baba kelimesi ile Rabb kelimesi arasındaki farka dikkat çekti, babanın çocuk talebinin altında sevgi değil şehvet yattığını; oysa ki Rabb isminde şehveti çağrıştıracak ve Allah Teâlâ'ya asla yakışmayacak hiçbir mananın bulunmadığını uzun uzun anlattı.

İşte bu mecliste aramızda özetle buraya alacağım -yanından ayrılır ayrılmaz o zaman not almıştım- şu konuşma geçmişti:

Dedim ki: Keşke siz bu tarzda bir tefsir yazsanız da sadece çağımızın ihtiyaçlarına cevap vermeyi amaçlasanız ve tefsir kitaplarında mevcut olan herşeyi olduğu gibi bıraksanız, onların ihmal ettikleri hususları aydınlatsanız...

Dedi ki: Kitaplar, kör olan kalplere bir fayda sağlamaz. Keresteci Ömer Efendi'nin dükkanı her ilime ait kitaplarla doludur; halbuki o dükkanın onlardan hiçbir istifadesi yoktur. Kitaplar ancak onlara olan ihtiyaç yönünü bilen ve neşri için çaba sarfeden uyanık kalplere tesadüf etmesi halinde faydalı olurlar. Şu ulemâ takımına içinde bilmedikleri birşeyler olan bir kitap ulaşsa, ondan muradın ne olduğunu akıl edemezler. Biraz birşeyler anlayacak olsalar o zaman da reddederler. Kabul edecek olsalar; o takdirde de onu kendi ilim ve meşreplerine uygun düşecek şekilde tahrif ederler. Nitekim bi-

31. Bakara, 2/29.

zim gerçek manasını ve ne anlam ifade ettiğini açıklamaya çalıştığımız Kitab ve Sünnet nasslarının başına aynı şeyler gelmemiş midir?

Sözlü ifade insanlara yazılı ifadeden daha güçlü etki eder. Çünkü konuşmacının bakışı, hareketleri, işaretleri, konuşma biçimi bütün bunlar onun sözünden ne murad ettiğinin anlaşılmasına yardım eder. Ayrıca dinleyici konuşmacıya, sözünden kapalı kalan kısımları açıklaması için soru sorma imkânına sahiptir. İfadenin yazılı olması halinde kime soracak? Dinleyici konuşanın sözünden % 80'ini anlarsa, okuyucu metnin ancak % 20'sini yazarın murad ettiği doğrultuda anlar. Maamafih ben tefsir okuturdum ve derslerime Ezher ve Emîriyye medreselerinden bazı öğrenciler katılırlardı. Ben çağımızın ihtiyaç duyduğu çok sayıda önemli noktalara temas ederdim de, bildiğim kadarıyla içlerinde onlara ilgi duyan bir kimse olmazdı. Halbuki onlar, yazılması ve kayda geçilmesi gerekli şeylerdi. Onlara ilgi duyup da, kısmen de olsa yazma yoluna giden kimse bilmiyorum, sadece Hukuk mektebinden Kıptî iki öğrenci bundan istisnadır. Onlar aldıkları notlar hakkında zaman zaman bana müracaat ederlerdi. Müslüman öğrenciler ise hiç oralı bile değillerdi.

Yedi gün boyunca Asr Sûresi'ni tefsir etmiştim ve her ders iki ya da bir buçuk saatten daha az sürmemişti. Bu dersler sırasında Allah'ın istisnâ ettikleri hariç insanlığın nasıl ziyanda oluşunu açıkladım; insanların birbirine hakkı ve sabrı tavsiye etmelerinin ne anlam ifade ettiğini izah ettim. Eğer bunlar toplansaydı sûrenin tefsiri hakkında güzel bir risale oluştururdu. Ben, bu derslerim esnasında not alan kimseyi gene görmedim. Eğer aldıysa Abdulaziz almıştır.[32]

Dedim ki: Çeşitli ülkelerde artık asrın ve İslâm'ın durumunu görebilen gaflet halinden uyanmış çok sayıda kimseler vardır ve bunların çoğunu da *el-Urvetu'l-Vuska* uyandırmıştır. Ben de şahsen bugünkü halimi ona borçluyum.

Dedi ki: Bazı insanların öyle bir özellikleri vardır ki, hangi konuda ve kimin huzurunda olursa olsun konuşabilirler; konuştuğu sözün karşısındakince anlaşılıp kabul edilmesi veya anlaşılmaması ya da reddedilmesi gibi bir endişe taşımazlar. Meselâ bu özellik Seyyid Cemaleddin Afgani'de vardı. O her vesileyle konuşur ve etrafına hikmet saçardı; isteklisi olup olmadığına bakmazdı. Ben onun bu haline gıpta ederdim. Zira ben konuşma mahalli ve zamanından etkilenmekteyim. Konuşma için zemini uygun görmedikçe bir türlü konuşmak içimden gelmez. Yazmak da öyle. Ben bazen bir konuda yazmak isterim ve o konuda güzel birşey ortaya koymak için zihnî melekelerimi bir araya toplar ve yoğunlaşırım. Bunun sonucunda aklıma pekçok mana ve çeşitli fikirler akın eder. Daha sonra içime bir düşünce gelir: Bu sözleri ben kime anlatacağım? Bunlardan kim yararlanacak? Bu düşüncelerle

---

32. Bu zat, daha sonra bu notlarını Cezayir'de toplamış ve bizim önerimizle yazıya dökmüştü de biz de *el-Menâr Dergisi'nde* yayınlamıştık.

yazmaktan vazgeçerim. Bir süre sonra zihnime üşüşen o manaların birbirini tükettiğini ve yok olduklarını görürüm ve hiçbirşey yazmam.

Muhatapların durumu da beni çok etkilediği için şu ulema takımıyla bir araya geldiğim zaman İslâm hakkında hiçbirşey söylemem. Çünkü onların bu konuya yönelik hiçbir düşünceleri yoktur, akılları fikirleri başka yerlerdedir. Bu yüzden de vakitleri müsait olmasına rağmen birşey bilmezler. Ben tefsir okuturken orada hazır bulunanların durumuna göre konuşurdum; çünkü ben derse başlamadan önce bir hazırlık yapmazdım, sadece eğer i'rab ya da lügat bakımından garib bir kelime varsa ona bakmak için bir tefsir kitabına şöyle bir bakardım. Eğer dersime aklı keçeleşmiş, düşüncesi silik kimseler gelmişse birkaç kelime ile onlara manayı izah ederdim; yok anlattıklarıma dikkat kesilen, aklını fikrini bana veren kimseler buldum mu, o zaman da açılır ve uzun uzun konuşurdum.

Dedim ki: Artık zamanımızda ıslahat düşüncesini hakkıyla takdir eden kişiler vardır. Her ne kadar bunların sayısı az ise de, gün geçtikçe artacaktır. Yazmanız onların gidişatına rehberlik edecektir. Hak söz, her ne kadar kabul ve değerini takdir edenleri az olsa da, mutlaka belleklerde kalır ve uygun zemin bulması halinde de gelişir. Bu genel geçer doğal seleksiyon yasasının bir gereğidir. Nitekim *el-Urvetu'l-Vuska* böyle olmadı mı? Onun zayıf kağıtları çoktan çürüdü gitti; fakat içindeki o güzel makaleler, büyük faydalar içeren yazılar dosyalarda olsun belleklerde olsun korunmakta değil mi?

Talebime devam ettim ve sonunda üstadı Ezher'de tefsir okutmaya ikna ettim. Bu talebimizi kabulünden üç buçuk ay sonra derse başladı. H. 1317 senesi Muharrem ayının başı idi ve bu faaliyet 1323 yılı Muharrem ayının ortasına kadar sürdü. Nisâ Sûresi'nin *"Ve Allah herşeyi kuşatandır"* şeklindeki 126. âyetinin tefsirine kadar götürmüştü. Altı yıllık bir zaman içinde beş cüz kadar yer tefsir etmişti. Aynı yılın Cemaziye'l-evvel ayının çıkmasına sekiz gün kala vefat etmişti. Allah gani gani rahmet eylesin!

Ders okutmada takip ettiği yol, tefsir yazımı konusunda arzu ettiği yönteme yakın idi. O, müfessirlerin değinmedikleri ya da yeterince ele almadıkları konularda derinleşiyor, onların çokça ele aldıkları lâfız ve i'rab bahislerini, belagat nüktelerini kısa geçiyordu. Âyetin anlaşılması için gerekli olmayan, doğrudan ilgili olmayan rivayetlere yer vermiyordu. Derslerinde en kısa tefsir olan *Celâleyn* tefsirini kullanıyordu. Onu önce bir okuyor, orada söylenenleri ya olduğu gibi kabul ediyor ya da eleştirilmesini gerekli görüyorsa eleştiriyordu. Sonra da aynı konu etrafında inmiş olan âyet ya da âyetler hakkında onun hidayet ve ibret verici Kitab oluşunu ön plâna çıkarıcı açıklamalarda bulunurdu.

O, dersini verirken ben de notlar alırdım; konuştukları arasında çok önemli bulduklarımı yazardım, müsait zamanda temize çekebilmek için sözlerini

aklımda tutmaya çalışırdım. Çok geçmeden çeşitli ülkelerdeki okuyucularımızdan bu durumu öğrenen ve onun yaptığı bu tefsirin korunmasını hırsla arzu edenler çıktılar ve bu notları yazıya dökerek *el-Menâr*'da yayımlamamı istediler. Ben de bu isteği olumlu buldum ve bu işe 1318 senesi Muharrem ayının başında başladım ki; o zamanlar *el-Menâr*'ın üçüncü cildi çıkmaktaydı. Ben Üstad Muhammed Abduh'un derslerinden aldığım notları yazıya döküp dizgi aşamasına getiriyor ve mümkün mertebe basılmadan önce kendisine götürüyor ve yazdıklarımı bizzat okumasını temin ediyordum. O da çoğu kez bir ya da iki kelimelik cüzî tashihlerle yetiniyor ve yazılanları olduğu gibi onaylıyordu. Basılmadan evvel tashih için görmediği yazılarla ilgili olarak eleştirdiği hiçbirşey hatırlamıyorum. Aksine yazılanlardan hoşnut olurdu hatta beğenisini ifade ederdi. Oysa ki benim yazıya döktüklerimin tümü ondan nakil ya da ona nisbet edilen şeyler değildi. Belki söz konusu olan yazı, yazarına (yani kendime) ait bir tefsirdi; ancak büyük ölçüde sözü edilen çok kıymetli tefsir derslerinden istifade etmişti. Bu yüzden bir âyetin manası yahut tertip ile ilgili olarak bana ait bir açıklamadan sonra Üstad'dan nakledeceğim söz hakkında sözü ona isnad etmeye, onun sözünden sonra da kendi sözlerimin yer alması halinde "Derim ki" diyerek söze başlamayı uygun buldum. Bu ayırıma gitmek, işin başında prensip olarak kabul edilmiş birşey değildi. O yüzden birinci ciltte isnad bulunmadan görüşlere yer verildiği çok olmuştur. Her ne kadar ben durumu, ondan iktibas edilen notlar şeklinde ifade etmişsem de doğrudan onun derslerinden elde ettiğim bilgilerle, daha başka tefsir kitaplarından elde ettiğim bilgiler birbirinden ayrılmış değildi.

Rahmetli İmam, benim kaleme aldığım yazıların tümünü -çoğunu basılmadan önce, azını da baskısı yapıldıktan sonra olmak üzere- okurdu. Bu itibarla, her ne kadar onun derslerinden not olarak almasam da doğrudan ya da dolaylı biçimde gene ondan almış olduğum manaları ona nisbet etmede ilmî sorumluluk bakımından bir sıkıntı duymuyordum. Çünkü okuma sonunda anlayışımın doğruluğunu ve düşüncelerin kendisine olan nisbetini onaylamış oluyordu. Vefat ettikten sonra aynı rahatlığı gösteremedim ve sadece aldığım notları ya da aklımda iyice tuttuğum sözlerini ona isnad etme yoluna gittim ve *"bu manada şöyle demişti"*, *"buna benzer birşey demişti"*, *"özetle şunu demişti"* gibi ifadeler kullanmayı tercih ettim. Buna rağmen ben inanıyordum ki eğer kendisi hayatta olsa da bu yazılanları görseydi, elbette ki onları onaylayacaktı. Bunu bildiğim halde ilmî emanet gereği sözünü ettiğim şekilde davrandım.

O henüz hayatta iken ikinci cüzün tefsirini *el-Menâr*'dan ayırmaya ve müstakil olarak yayımlamaya başlamıştım. Daha yarısı basılmadan vefat etti. O, basılan kısmı iki kez okumuştu. Ondan sonra şiddetle şu hissi duydum: Benim müstakil bir tefsir yazmam boynumun borcu. Hakkında *"Ve ona hik-*

meti ve fasl-ı hitâbı (kesin hüküm verme yeteneği) verdik."[33] buyurulan Davud peygamberin mirasından büyük bir pay sahibi olan basiret sahibi, engin ilim ve fikir adamından almış olduğum ilim ve irfanı, onun çok değerli düşüncelerini bu yazacağım tefsirde yansıtmalıydım. Hem mana ile nakil emanetinin sorumluluğunun, doğrunun araştırılması ve güzel bir ifade ile açıklanması sorumluluğundan daha ağır olduğunu görmüştüm.

İkinci cildin baskısına başlamanın sebebi şudur: Birincisi muhtasardı ve daha sonraki ciltlerde riayet ettiğimiz âyetlerin her kelimesini açıklama ve metinleri tefsir ile birlikte zikretme şeklinde takip ettiğimiz usule uygun değildi. Bu yüzden Üstad'a bu cilde tekrar bakmasını ve gerekli göreceği ilave ve açıklamalarda bulunmasını özellikle de Melekler, Şeytan ve Âdem'in yaratılışı gibi kapalı kalan sözlerinin tam anlaşılması için ilave açıklık getirmesi ricasında bulundum. Cildin ilk yarısını okudu ve gerekli gördüğü kısımlara ilaveler yaptı. Ben de cildin tümüne bazı ilavelerde bulundum ve böylece o da üslup bakımından diğer ciltlere benzer hal aldı. Ben Üstad'ın hali hayatında onun sözlerine yapmış olduğum kendi ilavelerimi bu son ilavelerimden ayırmak için sonuncusuna *"ezîdu'l-ân"* yani *"şimdi ilâve ediyorum"*, *"şimdi diyorum"* gibi sözlerle başlıyordum. Sonunda bunu terkettim ve sadece *"ekûlü"*, *" diyorum ki"* demekle yetindim.

Üstad Muhammed Abduh'un vefatından sonra iş yalnız bana kalınca ben rahmetli Üstadımın yönteminden daha farklı bir yol tuttum. Âyetle ilgisi olan sahih Sünnet'e yer verirken, onun âyetin tefsiri mahiyetinde ya da onun hükmü hakkında olup olmadığına bakmadım. Bazı kelimelerin (müfredât), cümle yapılarının ve âlimler arasında görüş ayrılığı bulunan meselelerin tetkikine, bir âyetin başka sûrelerde geçen benzerlerine geniş yer ayırdım. Müslümanların şiddetle ihtiyaç duydukları konularla ilgili olarak istıtrat (ek) mahiyetinde başlıklar açtım ve buralarda zamanımızda inananların imanlarını güçlendirecek, din karşıtı inkarcı ya da bid'atçılar karşısında onların konumlarını güçlendirecek, bir türlü çözüme bağlanamayan bazı konulara kalbe huzur verecek biçimde çözümler getirecek mahiyette açıklamalar yaptım. Okuyucunun, bu uzun ek mütalaaları, tefsiri okuduğu vaktin dışında ayrıca okumasının daha güzel olacağını düşünmekteyim. Zira tefsir okumadan maksat bu ilave konuları anlamak değil de doğrudan Kur'ân'ı anlamak, bizzat onun hidayet vasfını ortaya çıkarmak ve ondan yararlanmak; ümmetin ıslâhı, yeni bir gençliğin inşası için çalışmak olmalıdır. Ondan asıl maksat işte budur.

Okuyucudan ayrıca Üstadımı ve beni dualarına ortak etmesi ricasıyla sunuşla ilgili sözlerimi burada bitiriyorum.

Muhammed Reşid Rıza

33. Sâd, 38/20.

MENÂR TEFSİRİNE GİRİŞ[34]

Kur'ân'ın tefsirinden söz etmek kolay bir iş değildir; belki de bu, en zor ve en önemli işlerdendir. Zor olan herşey bırakılır demek de değildir. Bu itibarla insanların tefsirden kaçınmaları uygun olmaz. Elbette ki tefsir etmenin zorlukları çoktur. Bunların başında şu gelir: Şüphesiz Kur'ân semavî bir kelâmdır ve künhüne asla vakıf olunamayan Rab Teâlâ'nın yüce katından inmiştir. İndiği yer de nebilerin en sonuncusunun kalbidir. O, yüce bilgiler, ilahî talepler içerir. Onun muhtevasına ancak arınmış saf bir öze, tertemiz bir akla sahip olanlar erişebilir. Ona ulaşmak isteyen herşeyden önce önünde Yüce Allah'ın kemal vasfından taşan bir azamet ve heybet bulur ve bu, onun yakasına yapışır, neredeyse onun arzusunun önüne geçer ve onu frenler. Ne var ki, Yüce Allah bu konuda bizim işimizi hafifletmiş bulunmaktadır. Zira bizzat O, bizim Kur'ân üzerinde düşünmemizi ve kelâmını akletmemizi emretmektedir. Çünkü O, Kitab'ı sadece ışık olsun ve doğruya iletsin; insanlara Allah'ın dinini, şer'î hükümlerini açıklasın diye indirmiştir. Bu amacın gerçekleşmesi de ancak onun insanlar tarafından anlaşılması ile mümkün olacaktır.

Bizim tefsirden anladığımız, Kitab'ın insanları dünya ve âhiret saadetine ulaştıracak şekilde anlaşılmasıdır. Zira onun indirilmesindeki en büyük maksat budur. Bunun ötesinde kalan diğer konular, bu asıl amaca tâbi durumundadır ya da amaca ulaştırıcı vesileler mahiyetindedir.

Tefsir Çeşitleri

Tefsirin çeşitli şekilleri vardır:

1. Tefsir şekillerinden biri, Kur'ân'ın **üslup**larına, **mana**larına ve içerdiği **belagat** türlerine bakmak ve böylece onun ne denli yüce bir kelâm olduğunu ve diğer sözlerden ayrıcalıklı üstün bir konumda bulunduğunu ortaya koymakatır. ez-Zemahşerî (ö.538/1144) işte bu yolu tutmuş, asıl yaklaşımı bu olmakla birlikte diğer maksatları ortaya koymakla da ilgilenmiştir. Onun bu tefsir anlayışını sürdüren daha başkaları da bulunmuştur.

---

34. Bu giriş, **Üstad Muhammed Abduh**'un dersleri esas alınarak hazırlanmış, genişletilerek ve izah edilerek sunulmuştur.

2. İkinci tefsir şekli **i'rab** ağırlıklı tefsirdir. Bu şekilde yapılan tefsire de çok sayıda kimse ilgi duymuş ve Kur'ân'ın i'rab şekilleri ve lâfızların muhtemel biçimleri üzerinde çok geniş biçimde durmuşlardır.

3. Kur'ân'da yer alan **kıssaların** araştırılması yolu. Bazıları da bu yolu tutmuşlar ve Kur'ân'da yer alan kıssalara, tarih kitaplarından, İsrailî haberlerden ne buldularsa hepsini doldurmuşlardır. Bu konuda tahkik yolunu tutarak Tevrat ve İncil'e, Ehl-i Kitab'ça mutemet sayılan diğer kitaplara da bakmamışlar, aksine onlardan duydukları herşeyi çarık çürük demeden, İslâm şeriatına uygun düşüp düşmediğine bakmadan, akla uygun olup olmadığına aldırış etmeden tefsirlerine doldurmuşlardır.

4. Kur'ân'da geçen **garîb kelimeleri** açıklamak sûretiyle yapılan tefsir şekli.

5. **Ahkâm** tefsiri; Kur'ân'da yer alan ibadet, muamelât ile ilgili hükümleri, bunlardan yapılan istinbatları konu edinen tefsir şeklidir. Bu yaklaşımı sergileyenlerden bazıları sadece ahkâm âyetlerini toplamış ve sırf onları tefsir etmişlerdir. Bunlar içerisinde en meşhur olanı Ebû Bekir İbnu'l-Arabî'dir (ö.543/1148). Tefsirle uğraşanlar arasında fıkıhla meşguliyeti çok olanlar, ahkâm âyetlerinin tefsirine ayrı bir önem vermişler ve ibadetlerle, muamêlâtla ilgili olan âyetlerin açıklanmasına diğer konulara gösterdiklerinden çok daha büyük özen göstermişlerdir.

6. **Akaid**le ilgili konulara önem veren, haktan sapanlara ve ihtilaf çıkaranlara karşı delil ileri sürmeyi amaçlayan tefsir şekli. İmam er-Râzî'nin (ö.606/1210) bu tür tefsire ayrı bir önem verdiği bilinir.

7. Zühd ve takvayı, **tasavvufî** meyilleri öne çıkaran tefsir şekli. Mutasavvıflar ve âbidlerle ilgili anlatılan hikayelere düşkün olanlar bu türden haberlerle tefsirler yapmışlar ve bunun sonucunda Kur'ân'ın ortaya koymuş olduğu fazilet ve âdâb sınırının dışına çıkmışlardır.

8. **İşarî** tefsirler de ise batınî tevillerle, sûfiyyeye ait sözler birbirine karışmış haldedir ve insanların bunları ayırt etmesi mümkün değildir. Şeyh-i Ekber Muhyiddin el-Arabî'ye (ö.1240) nisbet edilen tefsir böyledir. Aslında bu tefsir meşhur batınî olan Abdurrezzâk el-Kâşânî'ye (ö.1326) aittir ve içinde Allah'ın dininin ve onun Yüce Kitab'ının münezzeh olduğu bazı yaklaşımlar bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi, sözü edilen bu maksatlardan biri üzerinde özel olarak ve gereğinden fazla durmak, o tefsirle meşgul olanlardan çoğunu ilahî kitabın asıl maksadından uzaklaştıracak ve onları başka başka yollara götürecek ve sonunda onun gerçek manasını unutturacaktır. İşte bu yüzden tefsir esnasında bizim özen gösterdiğimiz husus yukarıda sözü edilen usul olmuştur. Buna göre biz Kur'ân'ı, bir dinin kutsal kitabı olması hasebiyle ele almakta ve

onun âlemlere Allah'tan bir hidayet olduğu esasını hiçbir zaman aklımızdan uzak tutmamaya çalışmaktayız. Onu öyle tefsir etmeliyiz ki, yaptığımız izahlar hem insanların dünya hayatlarında işlerine yarasın, işlerini yoluna koymalarına yardımcı olsun, hem de onunla âhiret hayatlarında ebedî saadete ersinler. Tabiî bu asıl amacı hiç kuşkusuz şu takip edecektir: Mananın izin verdiği ölçüde belagat yönlerini ortaya koymak ve Kur'ân'ın fesahat ve belagatına uygun düşecek biçimde i'rab ile ilgili açıklamalar yapmak. Tabiî bu da müşkil sayılan bazı meselelerde olduğu gibi buna ihtiyaç duyulması halinde olacaktır. Bazen i'rab konularına, gramer kitaplarının izahlarından farklı bir biçimde, terimlere boğmadan değindiğimiz olacak. Nitekim benzer yaklaşımı belagatla, usul kuralları ile ilgili bazı nüktelere temas ederken de göstereceğiz. Böylece okuyucunun bu bilim dallarına ait terimlere takılıp kalmadan bizzat Kur'ân'ın anlaşılması ve ondan ibret alınması amacına ulaşması sağlanacaktır.

Günümüz insanlarından bazıları çıkarak şöyle diyebilirler: Tefsire ve doğrudan Kur'ân'a bakmaya ihtiyaç yoktur. Çünkü eski imamlar Kitab'a ve Sünnet'e bakmışlar, onlardan gerekli hükümleri çıkarmışlardır. Bize düşen sadece onların kitaplarına bakmak ve onlarla yetinmektir. Bazıları böyle bir yanlış kanaat taşıyorlar. Eğer bu kanaat doğru olsaydı o zaman tefsir talebi saçma ve boşu boşuna zaman kaybı olurdu. Bu anlayış -fıkhın mevkiini yüceltme gibi bir amaç taşısa bile- Hz. Peygamber'den başlayarak ümmetin en son ferdine kadar herkesin ortak düşüncesine yani icmaa muhaliftir. Böyle bir düşünce bir Müslümanın aklına nasıl gelir bilemem.

Terim olarak "Fıkıh" diye adlandırılan amelî hükümler, Kur'ân'da yer alan konular arasında en az yer tutar. Kur'ân'da ruhların olgunlaştırılması, onu mutluluğa eriştirecek hususlara çağrıda bulunulması, cehalet çukurundan ilim ve irfan burcuna yükseltilmesi, toplumsal hayat tarzına yönlendirilmesi gibi Allah'a ve âhiret gününe inanan bir müminin kendisini asla müstağnî göremeyeceği konular vardır ve bunlar gerçek fıkhın ilgi alanı olmaya ne kadar lâyık şeylerdir! Böyle bir yönlendirme ancak Kur'ân'da bulunmaktadır. *"İhyâ"* gibi bu konuda ondan esinlenerek yazılan eserler, ilm-i tehzîb alanında önemli bir mevki ihraz etmişlerdir. Ancak Kur'ân'ın onu anlayanlar üzerindeki otoritesi, hakkını vererek okuyanlar üzerinde bıraktığı etkisi hiçbir söz ile mukayese edilemez. Keza Kur'ân'ın içerdiği hikmetler, ilim ve irfan üzerindeki sır perdesi henüz kaldırılmış değildir; ne bir âlim ne de bir imam henüz onları tam anlamıyla açıklayabilmiş değildir. Sonra din imamları, *"Kur'ân, kıyamete kadar tüm insanlar lehine ya da aleyhine hüccet olacaktır."* demişler ve buna da şu hadisi delil getirmişlerdir: *"Kur'ân, senin ya lehinde ya da aleyhinde hüccettir."*[35] O, anlaşılmadan, içerdiği hikmetlere ve hükümlere erişilmeden akledilip ihata edilemez.

35. Müslim, *Tahâret*, 1.

Allah, Kur'ân ile nüzûl ortamında bulunan insanlara hitap etmiştir; ancak bu hitabı onlara yöneltmesi kendilerinde bulunan bir özellik sebebiyle değildir, aksine muhataplıkları Kur'ân'ın hidayete ermeleri için indirildiği beşer nevinin üyeleri olmaları hasebiyle olmuştur. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Ey insanlar, Rabbinizden sakının..."*[36] Şimdi Allah'ın, bizim bu sözü anlamamamızdan ve ona vaktiyle bakan birinin sözüne bakmakla yetinmemizden hoşnut olabileceğini söylemek akıl işi midir? Bizim Kur'ân'ı terkederek daha öncekilerin sözüne tabi olmamızı gerekli kılacak ne genel ne de özel olarak hiçbir vahiy gelmemiştir. Aksine her insan üzerine vacip olan şey, gücü nisbetinde Kur'ân'ı anlamaya çalışmasıdır ve bu açıdan âlim ile cahil arasında da fark yoktur. Sıradan bir insan için *"Kurtuluşa erişti o müminler ki, onlar namazlarında huşu içindedirler..."*[37] âyetleri ile ilgili olarak anlaşılan zahirî mana yeterlidir. Buna göre âyetlerin ortaya koyduğu niteliklere sahip olan insanlar Allah katında kurtuluşa ermiş, umduklarına nail, korktuklarından emin olmuş kimselerdir. Sayılan nitelikler hakkında da onun şu kadarını bilmesi yeterlidir:

Huşû nedir? Boş ve herhangi bir yararı bulunmayan şeylerden yüz çevirmek ne demektir? Dünyada yahut ahirette kendisine bir yarar sağlayacak şeylere yönelmesi nasıl olur? Zekattan maksadın mal vermek olduğunu, ahde vefanın, verilen sözü yerine getirmenin, iffetin, kötü ve çirkin işlerden uzak durmanın ne olduğunu, bu niteliklerden uzak kalan ve tam aksini işleyen kimselerin Allah'ın koymuş olduğu sınırları aşmış olacağını, O'nun gazabına maruz kalacağını anlamış olmasıdır. Bu sözünü ettiğimiz manalar, hangi tabakadan ve hangi dile mensup olursa olsun herkes tarafından kolayca anlaşılabilecek manalardır. Herkesin Kur'ân'dan kendisini hayra götürecek ve şerden uzak tutacak ölçüde nasiplenmesi mümkündür. Çünkü biz insanlarda mevcut bulunan her tür zaafı bilen Yüce Allah, onu sırf bizi doğru yola iletmek için indirmiştir. Tabiî bu mertebenin üzerinde başka bir mertebe daha vardır ve o mertebe ümmetin her ferdi tarafından yerine getirilmesi gerekli olmayan kifaî farzlardandır.

Tefsirin çeşitli mertebeleri vardır ve en alt düzeyi onun, kalbe Yüce Allah'ın azametini ve tenzih inancını yerleştirici, nefsi şerden alıyokuyucu, hayra yönlendirici biçimde gayet mücmel olarak açıklamasıdır. Bizim herkes için imkân dahilindedir dediğimiz tefsir şekli İşte budur: *"Andolsun ki biz Kur'ân'ı öğüt alınması için kolaylaştırdık. Öğüt alan yok mudur?"*[38]

36. Lokman, 31/33.
37. Mü'minûn, 23/1-2.
38. Kamer, 54/17.

Tefsirde En Üst Mertebeye Ulaşmak

Tefsirde en üst mertebeye ulaşmak ise, ancak şu sıralayacağımız şartlarla gerçekleşir:

1. Kur'ân'da yer alan müfredatın (kelime ve terkiplerin) gerçek anlamlarını anlamak. Bunu müfessirin, ilk muhatapların o dili kullanış biçimlerinden tahkik ederek çıkarması gerekir. Bu itibarla falancanın sözüne, filancanın anlayışına teslim olarak yetinemez. Zira pekçok lâfız nüzûl ortamında çeşitli anlamlarda kullanılmaktaydı. Sonra kısa ya da uzun bir zamanın ardından bu anlamlardan biri diğerine galebe çalmış olabiliyordu. Meselâ bunlardan biri **"te'vîl"** sözcüğüdür. Bu kelime, mutlak anlamda yahut belli bir şekil üzere tefsir etmek anlamında meşhur olmuştur. Oysa ki Kur'ân'da başka anlamlarda kullanılmıştır. Meselâ *"Kitab'ın haber verdiği sonuçtan (te'vîl) başka birşey mi bekliyorlar? Sonuç (te'vîl) gelip çattığı gün, önceleri onu unutmuş olanlar, 'Rabbimizin peygamberleri şüphesiz bize gerçeği getirmişti, şimdi bize şefaat edecek var mı ki şefaat etsin...' derler."*[39] Şimdi bu âyette geçen *"te'vîl"* nedir?[40]

Doğru anlamı elde etmek isteyen kimsenin, ümmet içinde zamanla oluşan terimleri tarihî seyri içinde izlemesi gerekir ki böylece Kur'ân'da kullanılan kelimelerle sonradan başka anlamlar kazanan ve terim haline gelen kelimeleri birbirinden ayırabilsin. Müfessirler, bakıyoruz, çoğu kez Kur'ân'da yer alan kelimeleri, ilk üç asırdan sonra oluşan terimlerle açıklıyor, tefsir ediyorlar.[41] Oysa ki gerçek bir ilim adamı, Kur'ân'da yer alan kelimeleri, kendi nüzul ortamındaki manalarıyla açıklamalıdır. En güzel olanı da, Kur'ân'ın yine Kur'ân ile tefsir edilmesidir; bu farklı yerlerde geçen aynı kelimenin kullanış şekillerine ve kattıkları manaya bakılmak sûretiyle olur. Kur'ân'da yer alan aynı kelime farklı yerlerde farklı anlamlarda da kullanılabilir. Meselâ **"hidâyet"** kelimesi böyledir. Nitekim *Fâtiha* Sûresi'nin tefsirinde izah edilecektir. Bu durumda müfessir, kelimenin manalarının cümle bütünlüğü ile uyum sağlayıp sağlamadığını tahkik edecek ve hangi mananın o yere uygun geldiğini tespit edecektir. Bu bağlamda "Kur'ân, kendi kendisini tefsir eder." demişlerdir. Lâfzın ne anlama geldiğini tespitte en güçlü karine, siyak ve

---

39. A'râf, 7/53.
40. Üstad Muhammed Abduh'un örnekleme sırasında bu kelimenin manasını söylediğini hatırlamıyorum. Bu kelime, *"akibet, sonuç"* demektir. Kur'ân'dan, sonra gerçekleşecek olan onun müjdeleme ya da korkutma şeklinde bildirmiş olduğu akibet, yani sevap ya da ceza demektir. Geniş bilgi için Âl-i İmrân Sûresi'nin başındaki âyetlerde geçen "te'vîl ve müteşâbihât" kelimelerinin tefsirine bakınız.
41. Konu ile ilgili örneklerden bir diğeri *"velî"* (*"evliyâ"* -Çev.-) kelimesidir. Kur'ân bu kelimeyi çoğu kez *"yardımcı, dost"* gibi anlamlarda kullanır. *"Evliyâullah"* demek O'nun dinine yardım edenler, dine destek olanlar demektir. Ancak daha sonraları bu isim, ellerinde harikulâdeliklerin ortaya çıktığı ve evrende tasarrufta bulundukları düşünülen belli bir zümre hakkında kullanılır oldu ki, sahabe bu kelimeden bu anlamı hiçbir zaman anlamazdı.

sibak (bağlam) bütünlüğü içerisinde sıntmaması, söz ahengini sağlıyor ve Kur'ân'ın asıl geliş amacını gerçekleştiriyor olmasıdır.

2. Kur'ân üslubuna vukufiyet; tefsir yapacak kimsenin, Kur'ân'ın sahip olduğu değişik üsluplara dair bilgi sahibi olması gerekir. Bu da uzun süre belagat üzerinde durma sonucu bir meleke kazanma ve bununla ince nüktelere, sözün güzelliklerine, sözün sahibinin maksadına vakıf olma yolu ile ancak elde edilir. Evet, bizler Allah Teâlâ'nın muradını tam ve eksiksiz bir biçimde anlama noktasına hiçbir zaman erişemeyiz; ancak gücümüz nisbetinde hidayete ermemizi sağlayabilecek kadarını anlamamız mümkündür. Bunun için "i'râb" ilmine ve "üslûb" yani "meânî" ve "beyan" ilimlerine ihtiyaç vardır. Ancak bu ilimlerin bilinmesi ve konularının kavranması, hükümlerinin ezberlenmesi tek başına amacı gerçekleştirmez. Arap dili ile ilgili kitaplarda Arapların vaktiyle konuşmada pürüzsüz oldukları ve dil ile ilgili kurallar henüz konulmadan önce, onların kurallara uygun konuşmakta oldukları ifade edilir. Zanneder misiniz ki bu özellik onlarda fıtrî idi? Hayır. Bu, işitme, duyma ve özenme yoluyla sonradan elde edilmiş bir meleke idi. Bu yüzden, Araplar ne zaman ki fetihlerle Arap olmayan unsurlarla (Acem) birlikte bir hayat yaşamaya başladılar, onlara karıştılar; dilleri de Acemlerden daha kötü oldu. Eğer bu meleke onların kendi doğalarında mevcut bir özellik olsaydı, hicretten elli yıl gibi kısa bir müddet sonra bu özelliklerini kaybetmezlerdi.

3. İlm-i Ahvâl-i Beşer (sosyal tarih); Yüce Allah bu Kitab'ı indirmiş ve onu en son semavî kitap kılmış, daha öncekilerde açıklamadığı hususları onda açıklamıştı. Onda yaratılışla ilgili durumlar, insanların doğası, insanlık tarihinde geçerli olan ilahî sosyal yasalar (sünnetullah) gibi konulara dair birçok açıklamada bulunmuş, geçmiş toplumlara dair en güzel kıssaları anlatmış ve kavimlerin sünnetullaha uygun düşen seyirlerini bizlere hikaye etmişti. O halde bu Kitab'a tefsir nazarıyla bakacak kimsenin beşer tarihine bakması gerekecektir; insanlığın seyri, geçirmiş olduğu evreler, devreler, aralarındaki ihtilafların çıkış sebepleri gibi hususları, sahip oldukları kuvvetlilik ve zayıflık, yücelik ve zilletlik, bilgili olma ve cahil kalma, iman etme ve inkâr etme gibi hallerini, yaşlı dünyanın iyi kötü başından geçenleri bilmesi gerekir. Bütün bunlara vakıf olabilmek için de pekçok ilmi tahsil etmiş olması gerekir ki bunların en önemlisi de her çeşidiyle tarih ilmidir.

Üstad Muhammed Abduh şöyle demişti: *"Ben insanlık tarihine, insanların önceleri nasıl bir olduklarına, nasıl ayrıldıklarına, üzerinde oldukları birlik halinden maksadın ne olduğuna, içlerinden onlara peygamber göndermenin ne sonuçlar doğurduğuna vb. kafa yormayan bir kimsenin 'İnsanlar tek bir ümmet idi. Allah peygamberleri müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdi; insanların ayrılığa*

düşecekleri hususlarda aralarında hüküm vermek için onlarla birlikte hak kitaplar indirdi..."[42] *âyetini nasıl tefsir edebileceğini bir türlü akledemiyorum.*"[43]

Kur'ân, geçmiş ümmetlerin durumu, evrende geçerli olan ilahî yasalar (sünnetullah), göklerde ve yerlerde, dış dünyamızda ve içdünyamızda bulunan âyetler hakkında atıflar yaparken mücmel ifadeler kullanmıştır. Bunlar, herşeyi ilmi ile kuşatan Yaratıcı'nın atıflarıdır ve bunlarla O, bizden nazar etmeyi, tefekkürde bulunmayı, yeryüzünde dolaşarak kendisinin mücmel olarak atıfta bulunduğu şeyleri bütün detayları ile –ki bu bizi yüceltecek ve kemal düzeyimizi artıracaktır– öğrenmemizi emretmiştir. Bu durumda eğer biz evreni tanımak adına onun sadece dış görünüşüne bakmakla yetinirsek, bir kitabı içerdiği ilim ve hikmetle değil de sadece cildinin rengi ile değerlendiren kişi gibi olmaz mıyız?

4. Kur'ân'ın bütün insanlığı hidayete erdirme şeklini bilme. Tefsir yapacak ve böylece ümmet için farz-ı kifaye olan bu önemli görevi üstlenecek kimsenin Peygamberlik döneminde gerek Arapların ve gerekse diğer kavimlerin ne durumda olduklarını bilmesi gerekir. Çünkü Kur'ân, bütün insanlığın sapıklık ve bedbahtlık üzere olduklarını ifade ile hidayet çağrısında bulunmuştur. Hz. Peygamber, bütün insanların doğru yola erdirilmesi ve onların mutlu edilmesi için gönderilmiştir. Bu durumda müfessir, âyetlerin kötülediği, çirkin bulduğu, topyekûn savaş açtığı kötü itikatları gerçek anlamda ya da gerçeğe yakın bir tarzda -eğer onların hallerini, örf ve âdetlerini, genel telakkilerini vb.- bilmezse nasıl kavrayabilir?! Kur'ân âlimlerinin, İslâm davetçilerinin taklit ile yetinip, *"İnsanlar bâtıl üzere idiler, Kur'ân geldi ve onların bâtıllarını ortadan kaldırdı."* gibi yuvarlak sözlerle geçiştirmeleri uygun olur mu? Hayır!

Ben (Reşid Rıza) diyorum ki: Hz. Ömer'in şöyle dediği rivayet ediliyor: *"İslâm'ın tutunma halkaları birer birer kopacak: Bu, Müslümanlar içinde Cahiliye dönemini bilmeyen kimselerin yetişmesi halinde olacak."* Bu sözden amaç şudur: İslâm döneminde yetişip de İslâm öncesi insanların durumunu bilmeyen kimse, onun ne büyük bir inkılap gerçekleştirdiğini, getirdiği hidayetin insanlığın halini nasıl değiştirdiğini, onları karanlıklardan aydınlığa nasıl taşıdığını bilemez; bunu bilmeyen kişi de İslâm'ı gerçek anlamda takdir edemez ve onun sıradan bir din ve umûr-i âdiyeden birşey olduğunu düşünür. Nitekim temiz ve varlıklı bir aile çevresinde yetişmiş kimseler İslâm'da temizlik ve misvak kullanma konusunda gereksiz bir aşırılığa kaçıldığını düşünebilirler. Zira kendilerine göre temiz olmak ve dişleri sürekli temiz

42. Bakara 2/213.

43. Üstad Muhammed Abduh, bu âyetin tefsirine dair bir yazı kaleme almıştı ve hiçbir kitapta bulunmayan açıklamalarda bulunmuştu. O yazı *el-Menâr* Dergisi'nin sekizinci cildinde (Yıl 1323) yayımlanmıştı. Ayrıca tefsirin ikinci cildine ve Nisa Sûresi'nin ilk ayet tefsirine de bakılabilir.

tutmak, yaşadıkları hayatın zorunlu gereklerindendir. Oysa ki onlar, değişik tabakalardan insanlarla bir arada olsalar da onların temizik anlayışını, ağız ve diş bakımı konusundaki farklı hassasiyetlerini görmüş olsalardı o zaman aşırı gördükleri bu emirlerin hikmetini ve neden böyle bir üslupla konuya yaklaşıldığını kavrarlardı.

5. Rasulullah'ın ve ashâbının yaşantıları yani siyeri, onların sahip oldukları bilgileri, dünya ve âhiretle ilgili konularda davranış biçimleri, hatt-ı hareketleri nasıldı? Bunların bilinmesine de tefsir için ihtiyaç vardır.

Bu arzettiklerimizden de anlaşılacağı üzere tefsir iki kısımdır:

Birincisi: İçi boş, kupkuru, Allah'tan ve Kitab'ından uzaklaştırıcı mahiyette olan tefsir. Bu tür tefsirler, tamamen lâfızların tahliline, cümlelerin i'rabına, ele alınan ibarelerin ima ve işaret ettiği belli bir fenne dair olan nüktelerin açıklanmasına yönelik tefsirlerdir. Aslında bu tür çalışmalara tefsir demek uygun değildir. Zira bunlar "nahiv", "meânî" vb. gibi belli bir ilim dalına ait zihnî jimnastik mesabesinde çabalardır, tefsirle alâkaları yoktur.

İkincisi: Bizim burada sözünü ettiğimiz tefsir. Bunun bir farz-ı kifaye olarak mutlaka yapılması gereklidir. Bu tefsir, yukarıda sözünü ettiğimiz şartları toplayan tefsirdir. Bu şartlar müfessirin sözden gerçek muradın ne olduğunu anlayabilmesi, hem akaid (inançlar) hem de ahkâm (hukuk) alanında hikmet-i teşrîi kavrayabilmesi içindir. Bu da yetmez; yapılan tefsirin ruhları cezbedici, insanı hayırlı işler yapmaya sevkedici bir üsluba da sahip olması, sözün özüne yerleştirilen hidayeti gerçekleştirici bir şekil arzetmesi gerekir. İşte o zaman Allah'ın onun hakkındaki *"hüden ve rahmeten"* (*Bir hidayet ve rahmettir.*) nitelemesi gerçekleşebilecektir. Sözü edilen şartlar ve müfessirin bilmesi gerekli ilimlerin arkasında ulaşılmak istenen sonuç; Kur'ân ile doğru yolu bulmak, hidayete ermektir.

Üstad Abduh dedi ki: Benim size tefsir dersi verirken gözettiğim esas amaç da işte budur.

Üstad aynı zamanda İslâm âlimlerinin dilindeki anlamıyla tefsir ve te'vîlden de bahsetti ve sonra Kur'ân'ı tefsir etmenin ve onu anlamanın ne kadar büyük birşey olduğunu açıkladı. Bugün Basra Körfezi'nden Atlas Okyanusu'na kadar uzanan bir coğrafyada Arapça konuşan insanlara nisbetle bunun ne kadar zor olduğunu ifade etti. Bunların kendi öz dillerine olan nisbeti, Araplarla karışmış halde bulunan yabancı kavimlerin bu dile nisbeti gibi bir hal almıştır. Hani nasıl ki yabancı kavim bir arada yaşadığı Araplardan Arapça kelimeler alarak kendi dillerine katarlar ve onlarla da konuşmaya başlarlar ya, günümüz Arapçası da öyle bir hal almıştır. Bu itibarla bu insanların tefsire ve Kur'ân'ı anlamaya olan ihtiyaçları, ilk Müslümanların, özellikle de duyulan şiddetli ihtiyaç üzerine tefsirin yazılmasına başlandığı

üçüncü asırda yaşamış olanların ihtiyaçlarından daha çoktur. Eğer bu geriye gidiş devam ederse hiç kuşku yoktur ki bizden sonra gelenler bizden de daha fazla ihtiyaç duyacaklardır. Ancak Allah Teâlâ, dilimizin ve dinimizin ihyası için bir atılım gerçekleştirmeyi bize nasip ederse o zaman bizden sonra gelenler belki bizden daha iyi durumda olabilirler. Aksi takdirde bu gidişat hiç iyi değildir.

Tefsir deyince bugün bizde ve bundan asırlar boyu önce hep, bazı âlimlerin tefsir kitaplarında ne söylediklerini bilmek anlaşılmış, onların serd ettikleri ihtilaflara vâkıf olmak, onları bellemek ilim kabul edilmiştir. Halbuki Kur'ân, onların bu ihtilaflarından münezzehtir: *"Eğer o, Allah'tan başkasından gelseydi, onda çok aykırılıklar bulurlardı."*[44] Keşke tefsir kitaplarına muttali olmaya büyük özen gösteren bu insanlar, kendileri için Kitab'ın manalarını bilme konusunda kendi anlayışlarına zemin yapacakları bir mana peşinde olsalardı da sonra onu insanlar arasında yaysalar ve onları bu manaya sevketselerdi! Fakat onların böyle bir talepleri olmadı. Onlar sadece bir sanat elde etmek ve onda maharet kazanarak övünmek, kendilerine rakip durumda olanlara karşı gösteriş yapmak istemişlerdir ve elde ettikleri sanatta hünerlerini ortaya koymak için sözü uzatmaktan, envai çeşit teviller icad etmekten, Kur'ân'ın inişindeki maksatlardan uzaklaştırıcı garip açıklamalar yapmaktan geri kalmamışlardır. Hiç şüphe yoktur ki Yüce Allah yarın kıyamet gününde bize insanların sözlerini, onların anlayışlarını sormayacak; bize sadece ve sadece bizi irşad etmek ve doğru yola erişmemizi sağlamak için indirmiş olduğu kendi Kitab'ını, *"Kendilerine indirileni insanlara açıklaman için sana zikri indirdik."*[45] âyeti fehvasınca bize indirileni açıklayan Peygamber'inin Sünnet'ini soracaktır. Bize: *"Size risâlet tebliğ edildi mi? Size tebliğ edilen şey üzerinde düşündünüz mü? Size yasaklanan şeyleri, size emredilen şeyleri akledebildiniz mi? Kur'ân'ın irşadı ile amel ettiniz mi? Peygamber'in hidayeti ile doğru yola erdiniz, onun sünnetine tabi oldunuz mu?"* denilecektir. Allah Allah! Şaşılacak şey! Bizler bu soruları bekliyoruz ve buna rağmen Kur'ân'dan ve onun hidayetinden yüz çeviriyoruz. Bu ne gaflet, bu ne aldanma!

Bizim Kur'ân bilgimiz Allah'ı bilmemiz gibidir; bizde Allah Teâlâ hakkında çocuğa telkin edilen ilk bilgi O'nun "Allah" ismidir. Ve çocuk bunu hergün duyduğu *"Vallahi bunu yaptım, vallahi şunu yapmadım..."* şeklindeki yalan yeminlerle öğrenir. Kur'ân da böyledir. Çocuk beraber yaşadığı insanlardan onun Allah'ın kelâmı olduğunu öğrenir ancak bunun ne anlama geldiğini bilmez. Sonra Kur'ân'a saygı gösterme adına, aralarında yetiştiği diğer insanların gösterdiği saygıyı gösterir. Bu da iki şekilde olur:

---

44. Nisâ, 4/82.
45. Nahl, 16/44.

1. *"Falanca âyet yazılır ve suda ıslanır, filanca hastalığa yakalanan kişi tarafından içilirse şifa verir. Kim Kur'ân'ı taşırsa ona ne bir cin ne bir şeytan yaklaşamaz. Kur'ân şu şu işlerde bereket getirir."* gibi toplumda aydınlardan daha çok halk arasında yaygın olarak bilinen şeylere inanmak. Biz bunların doğru ya da yanlış olduklarını ele almadan diyoruz ki: Bu anlayışlara saygı gösterme konusunda gerçekten büyük bir aşırılık vardır; ancak yine de bazı türbelerden maalesef şifa ve fayda umuduyla alınan toprakları tazim kadar da değildir. Derim ki: Çocuklara takılan, onları nazardan, cin çarpmasından, korkudan vb. koruyacağına inanılan ve bazı putperest kavimlerden geçen çeşitli tılsımları, yabancı kelimeleri içeren muskalar da bu kabildendir. Kur'ân'a saygının bu çeşidini -eğer biz Kur'ân'ın izinden gidersek- Allah'a ibadet değil de Kur'ân'a tapınma olarak isimlendiririz.

2. Kur'ân'ı okuyan kimsenin güzel sesli, güzel edalı, makam üzere okumayı bilmesi halinde onu dinleyenlerin söyledikleri belli sözler, yaptıkları özel hareketler ve titreme, atılma gibi şeyler. Kur'ân'dan alınan bu hazzın, lezzetin sebebi güzel ses ve nağmedir. Hatta bunun en büyük sebebi, dinleyicinin Kur'ân'ı anlamaktan uzak oluşudur. Oysa Kur'ân'ı anlamaktan maksadım, onu zevk-i tabiî ile anlamaktır; onun üsluplarına içerdiği güzelliklere vukufiyetle erebilmek, verdiği ibretlerle mest olmak ve onu dinlerken ondan başka meşgalelere zihinde, gönülde yer bırakmamaktır. Yoksa, kör bir taklitle kitaplardan alınan ve zevk-i tabiîden yoksun bir anlayışı kastediyor değilim. Bizim sözünü ettiğimiz anlayış, rikkat-i kalpten ve vicdanın derinliklerinden, engin hislerden doğan ve akletmeyi, akabinde etkilenmeyi, anlamayı ve üzerinde tefekkür etmeyi mümkün kılan bir anlayıştır.

Bu noktadan hareketle şöyle dememiz mümkündür: Günümüzün cehaleti, Rasulullah (s) zamanındaki cehalet ve sapkınlıktan, cahiliyye dönemi sapkınlarının cehaletinden ve Ehl-i Kitab'ın dalâletinden daha şiddetlidir. Çünkü onlar içinde, Allah Teâlâ'nın, haklarında *"Onu oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar."*[46] buyurduğu kimseler vardır. Hakkı tanımak çok büyük ve soylu bir iştir. Evet belki inkârı halinde onun günahı daha büyük olacaktır; ancak o kişi haktan yüz çevirdiği için sürekli kendisini kınama halinde bulunacaktır. Bu kınama, bu özeleştiri özündeki bâtıl üzere ısrarlı olma tavrını elbette ki sarsacaktır.

O günün bedevîsi, davar çobanı Kur'ân'ı işitince sahip olduğu rikkat-i kalp ve engin hissetme, sözün güzelliğini yüreğinde duyma melekesiyle yere kapanırdı, sözün fesahatına secde ederdi. Onların bu zevk-i tabiîsi bugün hangi tahsil görmüş kimsede var ki? Arabistan halkına bakınız, Kur'ân'ın çekiciliği karşısından İslâm'a nasıl girmişlerdir?! Sahip oldukları ince anlayış melekesi, onların Hakk'a doğru cezbedilmelerinin sebebi olmuştur. Üstad

---

46. En'âm, 6/20.

Abduh burada, aşağıda gelen âyetin aynı anda iki emri, iki nehyi ve iki müjdeyi birden içine almasını dikkatinden kaçırmayan bir bedevî kızına atıfta bulunmuştur. Öykü kısaca şöyle: Asma'î anlatır: Bir bedevî kızından okumakta olduğu bir humasî ya da südasî şiir duymuştum. Şiir şöyleydi:

أستغفر الله لذنبي كله　　قتلت إنساناً بغير حله
مثل غزال ناعم في دلّه　　وانتصف الليل ولم أصله

"Günahlarım için Allah'tan bağışlanma dilerim;

Ben haksız yere bir cana kıydım.

Alımlı vakûr bir ceylan gibiydi,

Geceyarısında ona tuzak kurmuştum."

Ona: "*Tanrı canını alsın, ne kadar da fasih bir dile sahipsin!*" dedim. O cevap olarak:

"*Yazık sana! Allah Teâlâ'nın şu buyruğu yanında benimkisi fesahat mı sayılır?*" dedi ve sonra,

"*Musa'nın annesine: 'Çocuğu emzir, başına birşey gelmesinden korkarsan onu suya bırak; korkma, üzülme; Biz şüphesiz onu sana döndüreceğiz ve peygamber yapacağız' diye bildirmiştik.*"[47] âyetini okudu ve arkasından şöyle dedi: Tek bir âyette iki emir, iki nehiy ve iki müjde bir araya getirilmiş!

İlk dönemlerde Müslümanlar, insanların kalbini İslâm'a çekmesi konusunda Kur'ân'ın nasıl etkin olduğunu görmüşler; İslâm'ın ancak onunla korunabileceğini kavramışlardı. Araplar, Arap olmayanlarla bir arada yaşamaya başlayınca ve bunun tabiî sonucu olarak insanlar fasih dilden hergün biraz daha uzaklaşmaya başlayınca aklı başında herkes, Arap dilinin korunmasının gerekliliği konusunda icma etmişti. Böylece Arapça divanlar oluşturulmuş ve dili zabtu rapt altına almayı, onu korumayı amaçlayan ilimler konulmuştu. Evet, bir halkın (şa'b) dili ile, edebiyatıyla meşgul olması başlı başına bir fazilettir ve kendi hayatının güvencesidir. Dili ölmüş bir halkın hayatta kalmasına imkân yoktur. Ancak bu ümmetin selefinin Arap diline yönelmesinin ve onun kelimelerini, üsluplarını ve edebiyatını korumak için gerekli önlemleri almasının tek sebebi sadece bu değildir. Bu konudaki asıl saik, sözünü ettiğimiz husustur.

Büyük âlim el-İsferâyînî (ö.471/1078), dinî fırkalara dair bir kitap telif etmiş ve kitabını "*Ehl-i Sünnet ve Meziyetleri*" bahsi ile sona erdirmiştir. Onların en önde gelen üstünlüklerinden biri olarak da Arap dilinde ve edebiyatında temayüz etmiş olmalarını göstermiş ve bunu gayet güzel bir şekilde ortaya koymuştur. Bugün için bu meziyetler nerededir? Bu meziyetin do-

47. Kasas, 28/7.

ğal sonucu olarak Kur'ân'ı doğru anlayabilme imkânı ne olmuştur? Bırakınız Kur'ân'ı, beliğ başka bir sözün anlaşılması nerede kalmıştır? Biz daha önce tefsir için gerekli donanımlar sadedinde, Kur'ân'ı anlamanın önkoşulları arasında Arap diline dair bir zevk-i tabiîye sahip olunmasının gereğinden bahsetmiştik.

Derim ki: Şüphesiz Kur'ân, Yüce Allah'ın hak dinine dair apaçık hüccetidir. İslâm'ın bekası, Kur'ân'ı doğru bir biçimde anlamaya bağlıdır. Kur'ân'ın anlaşılması da ancak Arap dilinin hayatiyeti ile mümkün olur. Eğer İslâm bazı Acem ülkelerinde hâlâ varlığını sürdürüyorsa, bu, Kur'ân'a yönelik ortaya konulan şüpheleri giderebilme imkânına sahip bazı âlimlerinin hâlâ mevcut olmaları, halkın onlara güvenlerinin devam etmesi ve kendilerine söylemiş olduklarına tabi olmaları sebebiyledir; yahut bulundukları yerlerde başka din misyonerlerinin ortaya attıkları şüphelerden uzakta, tabiat ilminin "süreklilik hareketi" adını verdiği kalıtım ve taklid esası üzere bir hayat sürüyor olmaları yüzündendir. İşte bu sebep dolayısıyla Arap olsun olmasın bütün İslâm uleması Arap dilinin korunması ve yayılması konusunda -daha önce olduğu ve Arap dilinin canlılığı ile ilim ve dinin de zirveye yükselebildiği gibi- görüş birliği içinde olmuşlardır.

İslâm'a giren herkes kendisinin bütün Müslümanların kardeşi olduğu ve kendisinin Arap, Fars, Kıptî veya Türk kavimlerinin değil İslâm ümmetinin bir ferdi olduğu duygu ve düşüncesini taşırdı. Nitekim bu meyanda Yüce Allah da şöyle buyurur: *"Gerçek şu ki işte sizin bu ümmetiniz tek bir ümmettir ve Ben de Rabbinizim, artık Bana kulluk edin."*[48] Çok açıktır ki, ümmetin birliği, dil birliği olmadan gerçekleşemez. Bütün müslümaları bir arada tutacak ve birbirine bağlayacak tek dil de, kendilerini Allah'ın lütfu ile kardeş yapan dinin dilidir, o da Arapça'dır. Bu bakış açısında Arapça, artık (Mantık terminolojisinde sınıf tabir edilen) cinslere nesepleri ve vatanları açısından baktığımızda artık sadece Arap cinsine özgü bir dil olmaktan çıkmıştır. İşte bu bakış açısıyladır ki aslen Arap olmayan Müslümanlar, bu dile hizmet uğrunda aynen Arap Müslümanların yaptıkları gibi büyük çabalar göstermişler, bu dili Kur'ân'ın dili olması hasebiyle kendi dilleri saymışlardır. Onlar, kendilerini hiçbir fark gözetmeden aynen Araplar gibi Kur'ân'ın ve onun temsil ettiği dinin ümmeti görmüşlerdir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaz mı: *"Ey insanlar! Doğrusu Biz sizleri bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi halklar ve kabileler haline koyduk ki birbirinizi kolayca tanıyasınız. Şüphesiz, Allah katında en değerliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınanızdır. Allah bilendir, haberdardır."*[49] Beyhakî'de ve İbn Mirdeveyh'de yer alan Câbir hadisinde ifade edildiği üzere Rasulullah (s) teşrîk günlerinin ortasında iken

48. Enbiyâ, 21/92.
49. Hucurât, 49/13.

irad buyurduğu Veda Hutbesi'nde şöyle buyurmamışlar mıdır: *"Ey insanlar! Dikkat edin, Rabbiniz birdir; ne Arap olanın Arap olmayana, ne Arap olmayanın Arap olana, ne siyah tenlinin kızıl deriliye, ne kızıl derilinin siyah tenliye hiçbir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvâ iledir. Sizin Allah katında en üstün olanınız, en müttakî olanınızdır. Dikkat edin, duyurdum mu?"* 'Evet, duyurdun yâ Rasûlallah!' dediler. Bunun üzerine o, *'Burada olanlar, olmayanlara iletsin!'* buyurdu.[50]

Sonra İslam toplumunda, İslâm'ın şiddetle yasaklamış olduğu o eski cahiliyye inancı ile beslenen ırkçılık duygusu ortaya çıktı. Bunun sebebi de, Arap dilinin zayıflamasına bağlı olarak ilim ve dinin Müslümanlar arasında zayıflamasıydı. İş o hale geldi ki bazı Arap olmayan unsurlar özellikle şu son senelerde kendi toplumları için, Kur'ân'ı dillerine çevirmekle birlikte Arapça olan Kur'ân'dan müstağnî olma çağrısında bulunuyorlar. Bu sonuca onları iten şey İslâm'ın dili olmayan bir din olduğu kuruntularıdır. Bunlardan bir kısmı Arapça'ya karşı kin ve öfkesini o kadar ileri götürmüştür ki, kendi Müslüman halklarını kendi dilleriyle ezan okumaya, namaz kılmaya çağırmaktadırlar.[51] Oysa ki bütün Müslümanlar, bu İslâmî şeâirin bizzat kendi dili ile ikamesi konusunda günümüze kadar icma halinde idiler. İlimde ve dinde yaşanan bu zaaf halinin sonuçlarından biri, Arap olmayan bazı ülkelerde, dini ve onun dilini bilen, İslâm'a yönelik şüpheleri izale etmeye muktedir olan ulemanın az olduğu Cava gibi yerlerde Müslüman halkın, Hıristiyan misyonerlerin de aralarında ektikleri Kur'ân'a ve içeriğine dair şüphe tohumlarının yeşermesinin ardından dinden dönme sürecine girmeleri olmuştur. Böyle bir ortamda onu kim anlayacak ve oralarda bu Kitab'ın müntesiplerini kim müdafaa edecektir? Diğer bir sonuç da, bu tür yerlerde yaşayan ve öteden beri Müslüman olan halkların, eski putperest, ateşperest atalarıyla övünmeye başlamalarıdır. Hatta iş öyle bir noktaya varmıştır ki bunlar, Allah'ın bütün kitaplarında lânetle andığı Fir'avun'u bile kendi öz değerleri olarak yüceltir olmuşlardır.

Yüce Allah bizlerden, Kur'ân üzerinde düşünmemizi, ondan ibret almamızı, onunla kendimizi bulmamızı ve yolumuzu belirlememizi istemiş; namazlarımızda okuduğumuz âyetlerinin manasını, zikirlerimizin ne anlam ifade ettiğini bilmemizi emretmiş ve bunu pekçok âyette teyitli bir biçimde ortaya koymuştur. Yüce Allah'ın bu emrinin yerine getirilmesi, bu âyetlerin

---

50. Veda Hutbesi'nin tam metin Türkçe çevirisi ve kaynakları hk. bkz. M. Hamidullah, el-Vesâiku's-Siyâsiyye, Türkçesi: Vecdi Akyüz, İstanbul 1998, s. 379 vd. (Çev.) Veda Hutbesi rivayetleri arasında mukayese için bkz: Ebu Kevser, *"Hz. Peygamber'in (s) Ümmetine Bıraktığı Rehber Neydi?"*, Kelime Dergisi, Sayı:1, Haziran 1986. (Yayıncı)

51. Bu zulüm ve inhirafın yaşandığı en somut ülke Türkiye olmuştur. Kemalist politikaların bütün uygulamaları için bkz: Dücane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, Kitabevi, İstanbul-1999. (Yayıncı)

gereği ile amel edilmesi ancak fasih Arapçanın bilinmesiyle mümkün olabilmektedir. Bir vacibin yerine getirilmesi, başka birşeyin önceden var olmasını gerekli kılıyorsa, o şey de vacip olur. Keza Allah Teâlâ Kur'ân'ı bütün insanlık için bir mucize kılmıştır. Onun en üst düzeyde anlaşılması sağlanmadan mucize oluşu ortaya konamaz. Bu da gene ancak fasih Arapçanın bilinmesiyle olur. Bu bağlamda bütün Müslümanları Kur'ân'a çağırmakla, onları Arapça'ya da çağırmış olmaktayız.

Biz kesinlikle şuna inanıyoruz ki, Müslümanların zayıf düşmelerinin ve daha önce sahip oldukları o muazzam hükümranlığın ellerinden çıkmasının gerçek sebebi, Kur'ân'ın hidayetinden yüz çevirmiş olmalarıdır. Bu itibarla daha önce sahip olup da kaybetmiş oldukları izzet ve şerefe, üstünlük ve saygınlığa yeniden erişmek istiyorlarsa, bunun tek yolu yine eskiden olduğu gibi Kur'ân'ın hidayetine dönmek, onun ipine sıkıca sarılmak olacaktır. Nitekim biz bu hususları, bu gerçeği ortaya koyan âyetlerin tefsiri sırasında açıklamış bulunuyoruz. Bunun olabilmesi de ancak ve ancak Kur'ân'ın dilini ihya etmeleri konusunda, Kur'ân'a çağrının Arapça'ya çağrı olduğu noktasında aralarında görüşbirliğine ulaşmaları ile mümkün olacaktır. *"Ey inananlar! Allah ve Peygamber, sizi, hayat verecek şeye çağırdığı zaman icabet edin. Allah'ın kişi ile kalbi arasına girdiğini ve sonunda O'nun katında toplanacağınızı bilin. Aranızdan yalnız zalimlere erişmekle kalmayacak fitneden sakının, Allah'ın azabının şiddetli olduğunu bilin. Yeryüzünde az sayıda olduğunuz ve zayıf sayıldığınız için insanların sizi esir olarak alıp götürmesinden korktuğunuz zamanları hatırlayın. Allah, şükredesiniz diye sizi barındırmış, yardımıyla desteklemiş, temiz şeylerle rızıklandırmıştı."*[52]

Nimetler ancak şükür ile devam eder, nankörlük nimetin sonunu hazırlar. O yüzden Yüce Allah, Kitabının Başlangıç (Fâtiha) Sûresi'nde bize yol göstererek şöyle dua etmemizi istemiştir: *"Bizi (şükredenlerden) nimete erdirdiğin kimselerin yoluna eriştir!"*[53] İşte biz de Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla bu maksada ulaşabilmek için artık Kur'ân'ın tefsirine başlıyoruz.

52. Enfâl, 8/24-26.
53. Fâtiha, 1/7.

⟨ FATİHA SÛRESİ ⟩

Bu sûre Mekkî'dir ve yedi âyetten ibarettir. Mekkî (Mekke Dönemi'nde inen) sûre ile Medenî (Medine Dönemi'nde inen) sûre arasında şu farklar vardır: Mekkî sûreler daha veciz bir üslup içerir. Çünkü muhatapları Arapların en beliğ ve fasihleri idiler. Araplarca sözün fesahati ise îcâz (vecizlik) etrafında döner, dolaşır. Sonra Mekkî sûrelerin içeriğini büyük çoğunluk itibariyle uyarılar, sakındırmalar ve dinin esaslarının icmalî olarak açıklanması oluşturur.

Mekkî ve Medenî Sûrelerin Özellikleri

Mekkî sûrelerin çoğu özellikle de risaletin ilk yıllarında inmiş olanları kalpleri yerinden oynatan, yürekleri hoplatan, kalplere korku salan uyarı hitaplarıdır; hali hazırda mevcut bulunan ve gaip olan önemli iki durum, yakın ve uzak olan iki tehlike hakkında akılları uzun uzun düşünmeye iten özelliktedir. Bu iki durum veya tehlike dünya azabı ile ahiret azabıdır. Dünya azabı, soykırım, kökün kuruması gibi bir yolla yahut bağımsızlığı sona erdiren ve esareti getiren istila şeklinde tezahür eder. Ahiret azabı ise daha şiddetli, daha korkunç, daha kötü, daha çok rezil rüsva edicidir. İster bu ister ötekisi her ikisi de Mekkî sûrelerin muhataplarına uyarı olarak yöneltmiş olduğu sakınılması gerekli kötü sonuçlardır.

Muhataplara; eğer şirk üzerinde ısrar eder, İslâm'ın çağrısına uymayarak içinde bulundukları sapkınlıklardan, Yüce Allah'a karşı iftiralarından vazgeçmez, açık olarak belirtilmiş esaslara sarılmazlarsa bu sûrelerin uyarmaya çalıştığı sonuç kaçınılmaz olacaktı. Kaldı ki, getirilen bu esaslar kolaylık ve hoşgörü esasına dayalı *"hanîflik"* idi ve bunlar aklın kabul etmeyeceği, insan doğasının nefretini gerektirici şeyler de değildi. Müşriklerin yaptıkları sadece atalarını körü körüne taklidden ibaretti ve bu körlük onları hidayetten ve doğru yoldan alıkoymaktaydı.

Mekke döneminde inen ve özellikle de kısâr-ı mufassal denilen *el-Hâkkatu ma'l-hâkka, el-Kâri'atu me'l-kâri'a, Izâ vaka'ati'l-Vâkıa, Izâ'ş-şemsü küvviret, Izâ's-semâu'n fetarat, Izâ's-semâu'n şakkat, Izâ zülzileti'l-ardu zilzâlehâ, Ve'z-zâriyâtu zerven, Ve'l-mürselâtü 'urfen, Ve'n-nâzi'âti garken...* gibi kısa sûrelere bakıldığı zaman sözü edilen muhteva açıkça görülür.

Bu sûreler şiddetle uyarıyor ve muhataplar da onun fesahat ve belagatini anlıyor, ibretlerini kavrıyorlardı. Bu durum onları ürkütüyor ve onlar Kur'ân'ı dinlemekten ürküntü duyuyorlardı. Hatta o kadar ki kendilerini Hakk'a davet eden Aziz Peygamber'den *"Sanki arslandan ürkmüş yaban eşekleri gibi."*[1] köşe bucak kaçıyorlardı. Bu gerçeği ifade eden bir başka âyet de şudur: *"Bilin ki, onlar Kur'an okunurken gizlenmek için iki büklüm olurlar. Bilin ki, elbiselerine büründüklerinde bile Allah onların gizlediklerini ve açığa vurduklarını bilir. Çünkü O, kalplerde olanı bilendir."*[2] Daha sonra uzun olan Mekkî sûrelere baktığımızda, bu sûrelerin de emir ve yasaklarla ilgili konularda gene detaylara inmeden genel/umumi hükümler içerdiğini görürüz: *"Rabbin, yalnız Kendisine tapmanızı ve ana babaya iyilik etmeyi buyurmuştur. Eğer onlardan biri veya her ikisi, senin yanında iken ihtiyarlayacak olursa, onlara karşı 'Of' bile demeyesin, onları azarlamayasın. İkisine de hep tatlı söz söyleyesin..."*[3] diye başlayan ve otuz yedinci âyete kadar devam eden âyetlerin içerikleri böyledir. *"De ki: "Rabbim sadece, açık ve gizli fenalıkları, günahı, haksız yere adam öldürmeyi, hakkında hiçbir delil indirmediği şeyi Allah'a ortak koşmanızı, Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır."*[4]

Medenî sûrelere gelince, bunların üslubu daha farklıdır ve hemen uzunlukları dikkat çeker. Bu, özellikle de Ehl-i Kitab'ın muhatap alındığı âyetlerde daha da belirgindir. Çünkü onlar aslen Arap olanlara, özellikle de Kureyş'e nisbetle belagat ve anlayış bakımından daha geride idiler. Medenî sûrelerde yer alıp da dinin esasları ile ilgili olan âyetler genelde Ehl-i Kitab'a yönelik getirilen hüccetler, ithamlar, kendilerine indirilen kitapları nasıl tahrif ettikleri, onda olmayan şeyleri onlara nasıl kattıkları ve kutsal kitapların gösterdiği yoldan saptıkları, kendilerine tahsis edilen paydan nasıl gafil oldukları hakkındaki açıklamaları içerir; onları ulûhiyette ve rubûbiyette gerçek tevhide çağrır; Kur'ân'ın getirdiği İslâm'ın, bütün peygamberlerin ortak dini olduğunu ortaya koyar.

Medenî sürelerde ayrıca çok gerekli görülen şer'î amelî hükümlerin açıklaması da vardır. Bunlar ibadetler, alış veriş gibi günlük muameleler, kişi hakları, medenî haklar, siyaset, savaş hukuku, İslâm'da iktidar ve yönetim anlayışının esasları, yasama yetkisi gibi konularla ilgili hükümlerdir. Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide gibi *"tıvâl-ı mufassal"* adı verilen uzun sûrelerde bu husus açıkça görülür.

Âlimler bir sûrenin Mekkî ya da Medenî oluşu ile neyin kastedildiği konusunda farklı düşünmektedirler. Bir kısmı, Mekkî; nüzulü Medine'de olsa bile

1. Müddessir, 74/50-51.
2. Hûd, 11/5.
3. İsrâ, 17/23-37.
4. A'râf, 7/33.

Mekke halkı hakkında inen sûrelerdir; Medenî de öyle olmayan sûrelerdir, demişlerdir. Bir kısmı ise, Mekkî; isterse hicretten sonra insin, Mekke toprağında inmiş olan sûrelerdir, demişlerdir. Buna göre Fetih senesinde ve Veda Haccı'nda Mekke'de iken inmiş olan âyetler Mekkî kabul edilecektir.

Mekkî, hicretten önce, Medenî de hicretten sonra inen âyetlere/sûrelere denmektedir. Buna göre indiği mekan önemli değildir; Medine'de ya da havalisinde yahut Fetih senesinde ve Veda Haccı'nda olduğu gibi Mekke'de yahut da herhangi bir savaş sırasında inmiş olması o âyetin Medenî olmasını engellemez. Buna göre Mekkî sûreler, İslâm'ın ilk döneminde inmiş olan ve içerik olarak da insanları İslâm'a çağıran, dinin esaslarını ve genel prensiplerini açıklamayı amaçlayan; Allah'a, âhiret gününe, meleklere, Kitab'a, peygamberlere iman gibi inanç konularını yerleştirmeye çalışan; insanlardan sağduyuları ve fıtrî yapılarıyla, akıllarıyla kötü buldukları şeylerden, günahlardan, çirkinliklerden uzak durmalarını, kalplerinin ve vicdanlarının seslerine kulak vererek iyi ve güzel görülen şeyleri yapmalarını isteyen bir muhtevaya sahiptir. Medenî sûreler ise, Hicretten sonra, Müslümanların çoğalmalarının ve kendi cemaatlerini oluşturmalarının ardından inmiş olması hasebiyle az önce de ifade ettiğimiz gibi tafsilî hükümlerin açıklanmasını konu edinmişlerdir.

Sûre ve Fatiha Kelimelerinin Anlamı

"Sûre", en az üç ya da daha fazla âyetten oluşan müstakil Kur'ân bölümlerinin adıdır. Sûrelerin her birinin hadis ya da eser şeklinde bize kadar rivayet yoluyla sabit olan isimleri bulunmaktadır ve bunlar "tevkîfî"dir. "Sûre" kelimesinin nereden türediği konusunda ihtilaf vardır. Bazıları onun, şehri kuşatan ihata duvarlarına verilen *"sûr"* isminden türemiş olduğunu söylemişlerdir. Bazıları ise onun "artık" anlamına gelen ve hemzeli olan *"sü'r"* kelimesinden alınmış olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşe göre birşeyden arta kalan, o şeyin bir cüzü olduğu için, Kur'ân'ın da bir parçası olan bölümlere bu anlamda olmak üzere sûre denilmiştir. Kimileri de sûre kelimesinin yücelmek, yükselmek, tırmanmak anlamlarına gelen *"tesevvür"* kelimesinden türetilmiş olduğunu söylemişlerdir.

Sûre isimleri merfû ya da mevkûf[5] olarak sahabeden nakledilmiştir. Ancak onlar kendi mushaflarına bu isimleri yazmamışlardır. Çünkü onlar, mushaflara sadece Kur'ân'dan olan lâfızları yazmışlar, mushaflarda yazılı görülürse onların da Kur'ân'dan olduğu zannedilir düşüncesiyle Kur'ân'dan olmayan sûre isimlerini, Fâtiha'nın sonunda söylenilen *"âmîn"* sözcüğü gibi kelimeleri mushaflara yazmamışlardır.

5. **Merfû**: İsnadında herhangi bir kopukluk olmadan Hz. Peygamber'e kadar ulaşan rivayet. **Mevkûf**: İsnadı Hz. Peygamber'e kadar ulaşmadan sahabede kalan rivayet. (Yayıncı)

"Fâtiha" lâfzı, *"fâtih"* kelimesinin müennesidir ve sıfattır. Hocamız Muhammed Abduh şöyle demiştir: Fâtiha Sûresi'ne "Fatiha" denmesi, elimizdeki tertibe göre ilk sûre olması hasebiyle Kur'ân'ın açılışının bu sûre ile olmasındandır. (O, Fâtiha sözcüğü ve sonundaki tâ harfi üzerinde konuştu). Bu sûre *"Ummu'l-Kitâb"* yani *"Kitabın anası, esası, özü"* adıyla da anılır. Bu sûreye bu ismin verilmesini yasaklayan hadisin uydurma olduğunu söylemişlerdir.

İlk İnen Sûre Hangisidir?

Muhammed Abduh şöyle dedi: Mücahid'in görüşünün aksine bu sûre Mekkî'dir. Namazın ilk farz oluşunda Fâtiha ile kılındığı konusunda icma vardır. Namazın farz kılınışı da bilindiği gibi Mekke dönemindedir. Bazıları *"And olsun ki, sana daima tekrarlanan yediliyi (es-seb'u'l-mesânî) ve Kur'an-ı Azîm'i verdik."*[6] âyetinde sözü edilen *"es-seb'u'l-mesânî"* yani *"tekrarlanan yedili"*'den maksadın Fâtiha Sûresi olduğunu söylemişlerdir. Sözü edilen âyetin Mekkî olduğu ise nass ile sabittir. Bazıları ise Fâtiha'nın birinde Mekke'de namazın farz kılınışında, diğerinde de Medine'de kıblenin Kabe'ye çevrilişi esnasında olmak üzere iki kez nazil olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşün sahipleri öyle anlaşılıyor ki, iki görüş arasını bulmak istemektedir ve bu görüşün önemi yoktur. Birçokları da Fâtiha'nın tümüyle indirilen ilk sûre olduğunu söylemişlerdir.

Ben derim ki: Hâfız es-Suyûtî (ö.911/1505) *el-İtkân* adlı eserinde ilk inen sûre ile ilgili olarak dört görüş zikreder: Birincisi Buharî ve Müslim ve diğer muhaddislerin Hz. Âişe'den rivayet ettikleri hadise göre Mushaf tertibinde 96. sırada olan Alak Sûresi'nin *"İkra' bismi rabbike..."* diye başlayan ilk beş âyetidir. İkincisi, 74. sûre olan Müddessir Sûresi'dir. Bu görüşü de Buharî ve Müslim ve diğer muhaddislerin Seleme b. Abdurrahman'ın Câbir b. Abdullah'tan yaptığı rivayet ortaya koymaktadır. Bu iki görüşü telif ederek şöyle demişlerdir: Bu iki sûreden birincisi mutlak olarak ilk nazil olan sûredir ve maksat da sadece baş tarafıdır. İkincisi ise tümüyle inen ilk sûredir. Yahut da ikincisi, vahyin bir süre kesilmesinden (fetret) sonra risâlet görevini tebliğ emriyle gelen ilk sûredir. *el-İtkân*'da belirtildiği gibi cem ve telif amacıyla daha başka görüşler de ileri sürülmüştür. Üçüncüsü, Fâtiha Sûresi'dir. *Keşşâf*'da şöyle denmektedir: İbn Abbâs ve Mücahid, ilk inen sûrenin *"İkra' bismi Rabbik"* diye başlayan Alak Sûresi olduğu görüşündedirler. Müfessirlerin çoğuna göre ise ilk inen sûre Fâtiha Sûresi'dir. Suyûtî'nin naklettiğine göre İbn Hacer şöyle der: İmamların çoğunun görüşü birincisi doğrultusundadır. Aslında onun çoğunluğa nisbet ettiği görüşü, birinci görüşe nisbetle çok az sayıda kimse ileri sürmüştür. Onun delili Beyhakî'nin

6. Hicr, 15/87.

Delâil'de ve el-Vâhidî'nin Yunus b. Bekîr - Yunus b. Amr - Babası Amr - Ebû Meysere Amr b. Şurahbîl yoluyla rivayet ettikleri hadistir. Buna göre Rasulullah (s), Hz. Hatice'ye şöyle demiştir: *"Ben yalnız kaldığımda bana yönelik bir ses işitmekteyim. Vallahi ben bunun (kötü) birşey olmasından endişe ediyorum!"* Hz. Hatice ona cevaben: *"Allah korusun! Allah bunu sana asla yapmaz. Çünkü vallahi sen emaneti yerine getirir, sıla-i rahimde bulunur, sözü doğru söylersin..."* dedi. Hadiste Hz. Muhammed'in durumu Varaka'ya bildirdiği, Varaka'nın da kendisine durup, o hitabı dinlemesini tavsiye ettiği belirtilir. Ve Hz. Muhammed (s) yalnız başına kaldığında melek kendisine nida eder: *"Ya Muhammed! De! Bismillâhirrahmânirrahîm. el-Hamdu lillâhi Rabbi'l-'âlemîn ... vele'd-dâllîn."* Suyûtî bu hadis hakkında şöyle der: Bu, ravileri sika olan mürsel bir hadistir. Beyhakî'den bunun Alak Sûresi'nin baş tarafı *"İkra' bismi Rabbik"*ten sonra inmiş olması ihtimali nakledilir.

Üstad Muhammed Abduh ise, Fâtiha'nın mutlak sûrette ilk inen sûre olduğu görüşünü kabul eder ve bundan *"İkra' bismi Rabbik"* âyetlerini istisna etmez. Ancak o bu görüşünü temellendirme konusunda, Kur'ân'ın hikmeti ve dinin özünün kavranması noktasından hareketle bambaşka bir yol tutar ve şöyle bir misalle açıklar:

Evrende hüküm süren ilahî yasalar (sünnetullah), ister yaratma ister teşrî alanında olsun, Allah Teâlâ'nın birşeyi önce mücmel olarak ortaya koyması, ondan sonra aşamalı olarak o şeyin açılımını sağlaması şeklindedir. İlahî hidayetin tecellisi aynen koskoca bir ağacın tohumdan neşet etmesi gibidir. Tohum ilk başlangıç itibariyle bir hayat nüvesidir ve o nüve bir ağaç için lâzım gelen her özü ve özelliği bünyesinde bulundurur, sonra çimlenir ve yavaş yavaş büyür, sonunda koskoca bir gövde ve ondan taşan dallara sahip bir ağaç halini alarak, meyve verir hale gelir. Aynen bunun gibi Fâtiha da Kur'ân'da yer alan her konuyu mücmel olarak içerir. Kur'ân'da yer alan bütün konular sonuç itibariyle Fâtiha'nın öz olarak içerdiği esasların açılımından ibarettir. Ben bununla bazılarının ifade ettiği gibi işaret ve harflerin delâletlerini kasdetmiyorum. Hani onlar derler ki Kur'ân'ın tüm sırları Fâtiha'dadır, Fâtiha'nın sırları da Besmele'dedir. Besmele'nin sırları bâ harfinde, bâ harfinin sırları da noktasındadır. Ben böyle düşünmüyorum. Hem bu izah tarzı Rasulullâh'tan (s) ve ashabından sabit olmuş da değildir. Bu izah haddizatında makûl de değildir. Bunlar Kur'ân'ı asıl Kur'ân yapan beyan özelliğinden koparan uç yaklaşımların icad ettikleri mugalatalardır.

Kur'an'ın Ana Konularının Fatiha Sûresi'nin Bünyesinde Bulunması

Muhammed Abduh dedi ki: Benim bundan maksadım şudur: Kur'ân'ın indirilmesinde şu amaçlar gözetilmiştir:

1. Tevhid: Her ne kadar bazıları tevhid iddiasında olsa bile insanlar aslında tümüyle putperesttiler.

2. Kur'ân'ın getirdiklerine uyan ve onun yolundan gidenlere güzel bir sonuç müjdesi, aksine onun getirdiklerine uymayıp başka yol tutanlara kötü bir akibet uyarısı. *Va'd* (müjde), hem ümmet hem de fertler için yararlı olan şeyleri içine alır, dolayısıyla hem dünya hem de ahiret nimetlerini ve mutluluğunu kapsar. *Va'îd* (uyarı, korkutma) de aynı şekilde dünya ve âhiret sıkıntılarını, bedbahtlıklarını içine alır. Yüce Allah; müminlere, yeryüzüne onları varis kılacağı, izzet ve şerefe erdireceği, hükümranlık ve üstünlük vereceği vaadinde bulunmuş; muhalifleri de dünyada rezil rüsvay ve bedbaht olmak gibi bir sonucun kendilerini beklediğini beyan ile uyarmıştır. Keza inananları âhirette cennet ve nimetleriyle müjdelemiş, inkârcıları da cehennem ateşiyle korkutmuştur.

3. Tevhidi, insanın derununa yerleştiren ve kalplerde onu canlı tutan ibadetin canlandırılması.

4. Saadet yolunun gösterilmesi, dünya ve âhiret nimetlerine bu yolla nasıl ulaşılacağının açıklanması.

5. Kıssalar; Allah Teâlâ'nın belirlediği sınırlara riayet edip, onun dininin getirdiği hükümlerle amel edenlerle, sınırları tecavüz eden ve dinin hükümlerine sırt çevirenlerin başlarına gelenlerin öykülerinin anlatılması ve bu yolla iyilerin takip ettikleri yoldan gidilmesinin sağlanması ve insanlık tarihinde geçerli olan ilahî yasaların (sünnetullah) öğrenilmesinin sağlanması.

Kur'ân'ın içerdiği konular anahatlarıyla işte bunlar olmaktadır. Bunlar insanın hayatını garanti eden, dünya ve âhiret saadetini temin eden şeylerdir. Fâtiha Sûresi, işte bu temaları hiç şüpheye yer olmaksızın icmalî olarak bünyesinde toplamıştır. Tevhid esası, ***"el-hamdu lillâhi Rabbi'l-âlemîn"*** âyeti ile ifade edilmiştir. Çünkü bu söz, herhangi bir nimetten dolayı yapılması gereken her hamdın (övgü ve şükrün) ancak ve ancak Allah Teâlâ'ya mahsus olduğunu ifade etmektedir. Bunun böyle olabilmesi için evrende mevcut bulunan ve karşılığında hamd ve şükrü gerekli kılan her nimetin kaynağının Allah Teâlâ olması gerekir. Bu nimetler arasında yaratma, yoktan var etme, terbiye etme, büyütme nimetleri de vardır. İbarenin buna iltizâmî delâletiyle yetinilmemiş ve bu mana ayrıca*"Rabbi'l-âlemîn"* ifadesiyle de tasrih yoluna gidilmiştir. ***"Rabb"*** sözcüğünün manası sadece mâlik, efendi demek değildir; aynı zamanda terbiye etme, besleyip büyütme anlamı da taşımaktadır. Bu ifade, insanın kendi derunî aleminde ve dış dünyada gördüğü her nimetin Allah Teâlâ'dan olduğu; evrende yoktan var etme, insanları mutlu ya da mutsuz etme konusunda ondan başka hiçbir güç ve kudretin olmadığı hususunda sarîhtir.

Tevhid, dinin yerleştirmek istediği en temel inançtır. Bu yüzden Fâtiha'da bu esasa sadece işaret edilerek yetinilmemiş, aksine *"İyyâke na'budü ve iyyâke neste'în", "Ancak sana ibadet/kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz!"* ifadesiyle de iyice yerleştirilmek istenmiş, böylece şirk ve putperestlik inancı kökünden sökülüp atılmıştır. Bu batıl inanç, bütün toplumlarda çok yaygındı ve Allah Teâlâ'dan başka gaybî tasarruf kudretine sahip olduklarına inanılan tanrıların (evliyâ) mevcudiyeti esasına dayalı idi. İnsanlar dünyada işlerinin görülmesi, ihtiyaçlarının karşılanması için bu tanrılardan yardım isterler, çok yücelerde olan Allah Teâlâ'ya ancak onlar vasıtasıyla yaklaşabileceklerini düşünürlerdi. Fâtiha Sûresi işte *"iyyâke na'budü ve iyyâke neste'în", "Ancak sana ibadet eder ve ancak senden yardım dileriz"* ifadesiyle bu inancı tamamen yıkmış oluyordu. Kur'ân'da yer alan ve Tevhid inancını yerleştirmeyi amaçlayan, Allah Teâlâ'ya şirk koşanları uyaran, onları Bir olan Allah'a çağıran bütün açıklamalar Fâtiha'nın ortaya koyduğu bu esasın açılımı olmaktadır.

Va'd ve va'îd'e (müjdeleme ve korkutma) gelince; bunlardan ilki ***"Bismillâhirrahmânirrahîm"*** şeklinde ifade edilen besmele içinde saklıdır. Kitab'ın başında ***"rahmet"***'i -ki o herşeyi kuşatmış haldedir- anmak; ihsan vaadi olmaktadır. Sûrede Besmele'den sonra onu ikinci kez tekrarlaması, O'nun bize tevhidi ve sadece kendisine kulluk etmemizi emretmesinin bize Rabbimizden bir rahmet olduğuna dikkatlerimizi çekmek içindir. Çünkü bu emirler mahza kendi yararımıza, kendi çıkarımıza olan şeylerdir. ***"Mâliki yevmi'd-dîn"*** yani *"Din gününün sahibi"* ifadesi ise hem vaadi hem de va'îdi birlikte içerir. Çünkü ***"dîn"*** boyun eğmek anlamınadır. Buna göre mana: O günde mutlak hükümranlık, mutlak yetki ancak Allah Teâlâ'ya aittir ve bu konuda ne gerçek anlamda ne de iddia düzeyinde en ufak bir niza yoktur. O günde bütün evren, zahirde ve bâtında O'nun azametine boyun eğer, O'nun rahmetini umar, azabından korkar. İşte bu anlam, dolayısıyla hem vaad hem de va'îdi birden içerir. Bir de buna arkasından *"es-Sırâta'l-mustakîm"* sözünün zikredildiğini eklersek, bundan maksadın sülûk edenlerin kurtulduğu, sapanların da helâk oldukları yol anlamına geldiğini düşünürsek sözünü ettiğimiz delâlet daha açık bir şekilde ortaya çıkmış olur.

İbadet temasına gelince; tevhid esasının ifadesi sırasında *"iyyâke na'budü ve iyyâke neste'în"* yani *"Ancak sana ibadet/kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz!"* buyurulmuş, arkasından Fâtiha'nın içerdiği dördüncü esasın -ki bu hem ibadetleri ve hem de muamelât ve ümmetin yönetimi ile ilgili hükümleri kapsıyor- açıklanması sırasında *"İhdinâ's-sırâta'l-mustakîm"* ifadesiyle ibadetin manası kısmen açıklanmış olmaktadır. Bunun anlamı şudur: O bize bir yol tayin etmiştir, bizzat kendisi onun ne olduğunu açıklayacak ve belirleyecektir; saadet o yol üzere olmaya, bahtsızlık da o yoldan sapmaya bağlı olacaktır. İşte o yol üzere olmak ve istikameti korumak ibadetin özü

olmaktadır. Bu aynen Asr Sûresi'nde ifade edilen hakikate benzemektedir: *"Asra and olsun ki, insan hiç şüphesiz hüsran içindedir. Ancak inanıp yararlı iş işleyenler, birbirlerine gerçeği tavsiye edenler ve sabırlı olmayı tavsiye edenler bunun dışındadır."*[7] "Birbirlerine gerçeği tavsiye etmek ve sabırlı olmayı tavsiye etmek", tevhidden sonra ibadetin en kemal halidir. Fâtiha, bütünüyle üzerinde tefekkür edenlere ibadetin ruhunu üflemektedir. İbadetin ruhu ise, Allah korkusunu, O'nun azamet ve heybetini, O'na olan umudu kalplere yerleştirebilmektir; yoksa belli hareketlerden meydana gelen yahut bazı fiillerden uzak durmayı gerekli kılan, dilin ve organların hareketlerinden ibaret olan şeyler değildir. Dikkat edilirse Fâtiha'da, namaz ve hükümleri, oruç ve günleri gibi hükümlere değinilmeden sırf ibadet zikredilmiştir. Müslümanlar daha henüz bu sözü edilen şeklî ibadetlerle yükümlü tutulmadan, Kur'ân'da bir anlamda etraflıca açıklanmış bulunan ilgili hükümler daha nazil olmadan önce işte bu ruh verilmiş, onların bu ruha erdirilmeleri amaçlanmıştı. Bununla şu gerçek ortaya konuyordu: Belirli hareket ve şekillerden meydana gelen şeklî ibadetler, ibadetin hakikatine erebilmenin araçlarıdır, ibadetin ruhu ise tefekkür ve ibrettir.

Kur'ân'da yer alan kıssalar ve haberlere gelince, Fâtiha Sûresi'nin bu konuyu içine alması da *"Sırata'llezîne en'amte 'aleyhim..."* yani *"Nimete erdirdiğin kimselerin yoluna"* ifadesiyle olmaktadır. Bu ifade şu anlamı ifade eder: Daha önce geçmiş kavimler vardır, Allah Teâlâ onları doğru yola iletmek için şeriatler indirmiştir. Şimdi birisi kalkıyor ve sesleniyor: Dikkat! Dikkat! Daha önce geçmiş insanların hallerine bakın ve onlardan ibret alın! Bu aynen Allah Teâlâ'nın Nebi'sine, *"İşte bunlar Allah'ın doğru yola eriştirdikleridir, onların yoluna uy."*[8] buyruğu ile kendisinden önce geçen peygamberlere uyması çağrısında bulunması gibidir. Çünkü Kur'ân'da anlatılan öyküler sadece ibret ve öğüt alınması içindir. *"Gayri'l-mağdûbi 'aleyhim vele'd-dâllîn"* yani *"Gazaba uğrayanların ya da sapıtanların yoluna değil."* ibaresi, nimete erdirilmeyen kimselerin iki fırka oldukları konusunda açıktır: Bunlardan birincisi Allah'ın yolundan sapmış kimselerdir; ikincisi de O'nu inkâr etmiş, kendilerini Hakk'a çağıran nebilere karşı inatçı davranmış, bunun sonucunda da bu dünyada ilahî gazapla, rezil ve rüsvaylıkla kuşatılmış kimselerdir. Kur'ân'ın geri kalan kısmı ise geçmiş toplumların durumu ile ilgili olarak bize işte bu icmali, ibret hasıl olacak şekil üzere açıklamakta; Hakk'a karşı inat ile duran zalimlerin halini, doğru yoldan apaçık bir şekilde sapanların vaziyetini, Hakk'a sarılıp, onu gözetenlerin, bu uğurda başlarına gelenlere sabredenlerin güzel sonunu gözler önüne sermektedir.

7. Asr, 103/1-3.
8. En'âm 6/90.

Bütün bu anlatılanlardan, Fâtiha Sûresi'nin, Kur'ân'ın etraflı biçimde ele aldığı temel konuları öz ve esas olarak içinde bulundurduğu ortaya çıkıyor. Onun önce indirilmesi Allah Teâlâ'nın yaratılışla ilgili âdetine de uygun düşüyor. Bu noktadan hareketle Fâtiha'nın *"Ummu'l-Kur'ân"*, *"Kur'ân'ın özü, esası"* diye isimlendirilmesi anlamlı oluyor. Bu aynen "Çekirdek, ağacın özü, esasıdır." dememize benziyor. Zira çekirdek, öz itibariyle ağacın tümünü kendi içinde ve hakikat anlamında saklı tutuyor. Yoksa bu isimlendirme bazılarının izah ettiği gibi, *"Anne önde olur, yavrular arkadan gelir."* şeklindeki gibi basit ve anlamsız değildir.

Ben de derim ki: Bunlar Üstad Muhammed Abduh'un genişçe ve izahlı bir biçimde söyledikleri oluyor. Bence şöyle demek de mümkündür. "Alak" Sûresi'nin baştarafının Fâtiha'dan önce inmiş olması, Üstad'ın açıklamış olduğu bu hikmetlerle çatışmaz. Çünkü o, mücmel vahiy için bir mukaddimedir. Mufassal olan ise, Rasulullah'ın (s) haline mahsustur ve ona şu anda ümmî olan kendisinin Allah Teâlâ'nın inayetiyle okuyan biri olacağını ve ümmîleri ümmîlikten ilim düzeyine çıkaracağını, onları kalem ile yazı yazma noktasına getireceğini bildirme amaçlanmıştır. Bu sonuç da İbrahim peygamberin *"Rabbimiz! İçlerinden onlara Senin ayetlerini okuyan, Kitab'ı ve hikmeti öğreten, onları her kötülükten arıtan bir peygamber gönder!"*[9] şeklindeki duasının tecellisi olmaktadır. Üstad Abduh, bu âyette geçen *"kitâb"* kelimesini *"kitâbet"* yani *"yazma"* anlamında tefsir etmiş ve âyete *"Kitabeti..."*, *"Yazı yazmasını ve hikmeti öğreten..."* anlamını vermiştir.

Son olarak şunu söyleyelim ki, Fâtiha, tam olarak inen ilk sûre idi. Rasulullah (s), onun Kur'ân'ın başı yapılmasını emretmiş ve icmâ da bu şekilde oluşmuştur.

---

9. Bakara, 2/129.

﴾ FATİHA SÛRESİ ﴿

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَـٰنِ ٱلرَّحِيمِ ﴿1﴾
ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلْعَـٰلَمِينَ ﴿2﴾
ٱلرَّحْمَـٰنِ ٱلرَّحِيمِ ﴿3﴾ مَـٰلِكِ يَوْمِ ٱلدِّينِ ﴿4﴾
إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ﴿5﴾ ٱهْدِنَا ٱلصِّرَٰطَ ٱلْمُسْتَقِيمَ ﴿6﴾
صِرَٰطَ ٱلَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ ٱلْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا ٱلضَّآلِّينَ ﴿7﴾

1- Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla:
2- Hamd, alemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.
3- O Rahman ve Rahim'dir,
4- Din Gününün sahibidir.
5- Ancak Sana kulluk eder ve yalnız Senden yardım dileriz.
6- Bizi doğru yola eriştir.
7- Nimete erdirdiğin kimselerin yoluna; gazaba uğrayanların ve sapıtanların yoluna değil. (Âmin!)

Üstad Muhammed Abduh'un *"Besmele"* ile ilgili, onun lâfzı ve i'râbı konusunda söylediklerini hatırlamıyorum. Fâtiha Sûresi'nden bir âyet midir, yoksa bir âyetin parçası mıdır, yahut Fâtiha'dan değil midir? Bilindiği gibi bu konularda farklı görüşlerin olduğu meşhurdur. Üstad, bu konuya son derece kısa değinmiş ve şöyle demiştir: Besmele, her halûkârda Kur'ân'dandır, dolayısıyla diğer âyetler gibi ondan da söz edelim.

Besmele'nin Önemi

Ben de derim ki: Bütün Müslümanlar Besmele'nin Kur'ân'dan ve Neml Sûresi'ndeki 30. âyetin bir parçası olduğu konusunda icmâ etmişlerdir. Fakat diğer sûrelerdeki yeri hakkında ihtilaf etmişlerdir. Selef ulemasından bir kısmı Besmele'nin her sûreden bir âyet olduğu görüşündedir. Bu görüş, özellikle Mekkeli fakihler ve kıraat imamları -ki İbn Kesîr (ö.120/737) de onlardandır- içerisinde Kurrâ'dan Âsım (ö.127/744) ve el-Kisâî'nin (ö.189/804) de bulunduğu Kûfeli ilim adamları, Medine ehlinden bazı sahebe ve tabiîn

uleması, yeni görüşlerinde/kavl-i cedîdinde İmam Şâfiî (ö.204/819) ve onun tabileri, es-Sevrî (ö.161/778) , iki görüşünden birinde İmam Ahmed (ö.241/855) ve İmamiyye tarafından seslendirilmektedir. Onlar bu görüşlerini, sahabeden Hz. Ali, İbn Abbâs, İbn Ömer, Ebû Hüreyre; tabiîn ulemasından Sa'îd b. Cübeyr, Atâ, ez-Zührî, İbnü'l-Mübârek gibi zevata dayandırırlar. Bu konuda en güçlü delilleri, Besmele'nin sahabe ve daha sonra gelen nesiller tarafından, Kur'ân'a ondan olmayan herhangi birşeyin konulmasını yasaklayan emrin olmasına rağmen -ki Fâtiha'nın sonuna "Âmîn!" yazılmaması bu yasağa uymanın sonucudur- Berae (Tevbe) Sûresi hariç her sûrenin başına konulmuş olması ve bu konuda icmânın gerçekleşmesidir.

Ayrıca hadisler de vardır. Onlardan biri Müslim'in Sahîh'inde rivayet ettiği hadis olmaktadır.[10] Ebû Davûd, İbn Abbâs'tan sahih bir isnadla, Rasulullah'ın (s) önceleri sûrenin nerede bittiğini Besmele âyeti ininceye kadar bilmediğini rivayet eder. el-Hâkim, bu hadisi kendi eserine alır ve Şeyhayn'in (Buharî ve Müslim) şartı üzere hadisin sahih olduğunu söyler.

Darakutnî, Ebû Hüreyre'den şu hadisi rivayet eder: Rasulullah (s) şöyle buyurmuştur: *"el-Hamdu lillâh'ı (Yani Fâtiha Sûresi'ni) okuduğunuz zaman Besmele ile okuyun; çünkü o, Kur'ân'ın özü ve esasıdır, seb'i mesânî (sürekli tekrarlanan yedili)dir, Besmele de onun âyetlerinden biridir."*

Besmele hakkında ileri sürülen ikinci görüş de onun başında olduğu sûrenin bir parçası değil de, sûreleri birbirinden ayırma amacıyla indirilmiş başlı başına bir âyet olduğu hakkındadır. İmam Malik gibi Medine uleması, Evzai gibi Şam uleması, Ebu Amr ve Yakub gibi Basra kurası gisi Hanefîler de bu görüştedirler.

Kûfe kurrâsından Hamza (ö.188/803) -ki bu, İmam Ahmed'den de rivayet edilmiştir- Besmele'nin diğer sûrelerden değil de sadece Fâtiha Sûresi'nden bir âyet olduğunu söylemiştir.

Konu ile ilgili kaale alınmayacak (şâzz) daha başka görüşler de vardır.

Evet. Üstad Abduh şöyle demiştir: Kur'ân bizim imamımız ve önderimizdir. Onun bu kelime ile başlaması, bizim de işlerimize Besmele ile başlamamız konusunda bir irşad olmaktadır. Bunun anlamı nedir? Bunun anlamı, bizim işlerimize başlarken teberrük kastı ve Allah Teâlâ'dan yardım isteme amacıyla Allah Teâlâ'nın isimlerinden herhangi biri ile başlamak değildir; aksine bizzat *"Bismillâhirrahmânirrahîm"* diye hususiyle besmele çekerek işimize koyulmaktır. Çünkü Besmele bizzat matlup olmaktadır.

Ben derim ki: "İsim", taş, tahta, Zeyd gibi herhangi bir somut şeye; yahut ilim, sevinç gibi soyut bir manaya delâlet eden lâfızdır. İbn Sîdeh (Ali b.

10. Bkz. Müslim, Salât, 53 (Bâbu huccetu men kâle el-Besmeletu âyetün min evveli külli sûretin sivâ Berae).

İsmail) (ö.458/1066) ismi, *"cevher ya da arazı göstermek için konulmuş lâfız"* diye tarif etmiştir. er-Râğıb (ö.502/1108) ise, *"Birşeyin zat ve aslını bilmemize yarayan şeydir."* şeklinde tanımlamıştır. Çokları onun, "sümüvv"den türemiş olduğunu söylemişlerdir. Buna göre kök harfleri "**s.m.v**"dir. İsm-i tasğîrinin "sümeyy", çoğulunun "esmâ" şeklinde gelmesi de bunu gösterir. "Sümüvv", yükseklik demektir. Buna göre isim, delâlet ettiği şeyin belirtisi, göstergesi olması hasebiyle müsemmânın/isimlendirilenin yükselmesini sağlar. İsim ve müsemma arasındaki ilişki bu şekilde izah edilir. Başka bir grup, ismin alâmet anlamında olan "sime" kelimesinden türetilmiş olduğunu söyler. Bu takdirde kök harfleri "**v.s.m**"dir. Kelam ve felsefe ile uğraşan bazı araştırmacılar ise şöyle derler: "İsim" sözcüğü zat, hakikat, vücud ve ayn, nesne anlamında kullanılır. Onlara göre bu isimler eşanlamlı kelimelerdir. Bu görüşün dil ile ilgisi yoktur. Keza felsefenin faydalı kısmıyla da alâkası yoktur; aksine zararlı olan kısmıyla ilgilidir. Gerçi Âlûsî (ö.1270/1854) bu görüşü İbn Fûrek (ö.406) ve (Abdurrahman b. Abdullah) es-Süheylî'den (ö.581/1185) zikrettikten sonra *"Bu iki isim, görüşlerine önem verilmesi gereken kişilerdir."* dese de yaptıkları izah kabul edilebilir değildir. Hatta bu gibi görüşlere yer verilmesi bile ancak, *"İsim, müsemmânın aynıdır."* şeklindeki safsatalarla meşgul olmanın vakit öldürmekten başka birşeye yaramayacağına örnek vermek için olabilir. Bilindiği gibi bu meselede ipe sapa gelmez çok şey yazmışlardır ve bunların hiçbiri kendisinden başkasının görüşüne de iltifat etmemekte, sadece anlamasa da kendi görüşünü teyit edeceğini düşündüğü sözlere kulak asmaktadır.

Doğrusu şudur: İsim, dil ile teleffuz edilen, kalem ile yazılan bir sözcük olmaktadır; güneş, Zeyd, Mekke gibi. Müsemmâları ise, malum gök cismi, belli bir şahıs ve belli bir beldedir. Bunlar, ismin kullanılması esnasında o ismi teleffuz edenden uzakta olabilir. "İsim" lâfzı, nahiv ilminde fiil diye isimlendirilen iş ve oluşlara değil de cevher ve arazlara delâlet eden lâfız türünün adı olmaktadır. "İnsan" lâfzı gibi o da çok sayıda fertleri ifade etmede kullanılır. Güneş, Zeyd, Mekke gibi lâfızlar da isimdir.

Kısaca cevher ve araz olarak her ne varsa, onları ifade etmek için kullanılan sözcüklerin her birine "isim" denilir. Şu halde dilde isim ayrı, müsemmâ ayrıdır. İbnü'l-Kayyim'in (ö.751/1350) de dediği gibi her kim Sibeveyh'e (ö.180/796) bundan başka bir görüş isnad ederse hata etmiş olur. Hatta o, *Bedâiü'l-fevâid* adlı kitabında hiçbir nahivcinin, hiçbir Arabın ismin müsemmânın aynı olduğu şeklinde bir söz söylemediğini belirtmiş, sonra isimle müsemmânın aynı olduğunu söyleyenlere atıfta bulunarak onların görüşlerinin hatalı olduğunu açıklamıştır. Keza o, *"Sebbih isme Rabbike'l-a'lâ", "Yüce Rabbinin adını tesbih et!"*[11] âyetine, "Rabbini, yüce adını anarak

11. A'lâ, 87/1.

(zâkiren ismehû) tesbih et!"; *"Fe sebbih bismi Rabbike'l-'azîm."*[12] âyetine de *"Ulu ismini anarak (nâtıkan bismihî) O'nu tesbih et!"* anlamı vermiştir.

Bu ihtilafın kaynağı şudur: Allah Teâlâ bazı âyetlerde bize kendisini anmamızı, tesbih etmemizi, bazı âyetlerde ise ismini anmamızı, tesbih etmemizi emretmiştir. Bu meyanda olmak üzere şöyle buyurmuştur: *"Rabbinin adını an; herşeyi bırakıp yalnız O'na yönel."*[13]; *"Rabbinin adını sabah akşam an!"*[14]; *"Allah insanların bir kısmını diğeriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çok anılan camiler yıkılıp giderdi."*[15]; *"Allah'ın ayetlerine inanıyorsanız, üzerine Allah'ın adı anılmış olan şeylerden yiyin! Size ne oluyor ki, Allah size darda kalmanızın dışında, haram olanları genişçe anlatmışken adının üzerine anıldığı şeylerden yemiyorsunuz?"*[16]; *"Bağlı halde keserken üzerlerine Allah'ın adını anın."*[17]; *"Ey inananlar! Allah'ı çok anın. O'nu sabah akşam tesbih edin."*[18]; *"Arafat'tan indiğinizde, Allah'ı Meş'ari Haram'da anın; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin."*[19]; *"Onlar ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler..."*[20]; *"Namazı kıldıktan başka, Allah'ı ayakta iken, otururken, yan yatarken de anın!"*[21]; *"Doğrusu Rabbinin katında olanlar, O'na kulluk etmekten büyüklenmezler, O'nu tenzih ederler ve yalnız O'na secde ederler."*[22]

Âyetlerde tesbih fiili, kimi yerde doğrudan Rabb Teâlâ'ya, kimi yerde de *"Sebbih isme Rabbike'l-a'lâ", "Yüce Rabbinin adını tesbih et!"*[23] âyetinde olduğu gibi doğrudan Rabbin ismine geçişli olarak kullanılmakta; yani bazen "Allah'ı tesbih etmek", bazen de "Allah'ın adını tesbih etmek" şeklinde kullanılmaktadır. *"Fe sebbih bismi Rabbike'l-'azîm."*[24] âyetinde olduğu gibi bazen de isme *"bâ"* harfi ile geçişlilik sağlanmıştır. *"Göklerde ve yerde olan herşey Allah'ı tesbih eder."*[25]... Benzeri örnekler çoktur. Gene *"Fe tebârekallahu..." "...Kuran'ı indiren Allah yücelerin yücesidir!"*[26]... denildiği gibi *"Tebâreke'smu*

12. Vâkıa, 56/74.
13. Müzemmil, 73/8.
14. İnsan, 76/25.
15. Hacc, 22/40.
16. En'âm, 6/118-119.
17. Hacc, 22/36.
18. Ahzâb, 33/41-42.
19. Bakara, 2/198.
20. Âl-i İmrân, 3/191,
21. Nisâ, 4/103.
22. A'râf, 7/206.
23. A'lâ, 87/1.
24. Vâkıa, 56/74.
25. Hadîd, 57/1.
26. Furkân, 25/1.

Rabbike..." şeklinde "*Büyük ve pek cömert olan Rabbinin adı ne yücedir!*"[27] de denmektedir.

Bazıları bu âyetler arasındaki farklılığı, isim müsemmanın aynıdır, diyerek gidermeye çalışmıştır. Buna göre Allah'ı anmak ve O'nu tesbih etmekle, ismini anmak ve tesbih etmek aynı şeydir. Çünkü Allah Teâlâ'nın ismi zâtının aynıdır. Böyle bir izahta bulunmak âyetlerde geçen "isim" kelimesinin zâid ve araya sokuşturulmuş lüzumsuz bir kelime olduğunu söylemekten daha iyi bir izahtır. Doğrusu şudur: Dilde "*zikir*", "*anma*" kelimesi "*nisyân*"ın, "*unutma*"nın zıddı olmaktadır ve bu anma, kalbin anışıdır. Bu yüzdendir ki "*Onlar ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler...*" şeklindeki Âl-i İmrân Sûresi 191. âyette *zikir, tefekkür* ile bir arada yer almıştır. Zikir ve fikir, kalbî iki ibadet olmaktadır. "*Unuttuğun zaman Rabbini an!*"[28] buyurulmuştur. Zikr kelimesi, aynı şekilde dil ile anma anlamında da kullanılır. Çünkü dil ile söyleme, kalbin anmasına bir delildir, onun kalpte anılışının belirtisi ve işaretidir. Dil, nasıl diğer şeylerin isimlerini anıyorsa Allah Teâlâ'nın adını da aynı şekilde anar; yoksa müsemmâlar dilde tecelli etmiş olmaz. Meselâ "ateş" dendiği zaman, dilin üzerine bizzat ateş düşüp de onu yakmaz. Susuz bir kimse de "su" dediği zaman diline su değmiş ve susuzluğunu gidermiş olmaz.

Allah Teâlâ'nın kalpte zikredilmesi, O'nun azametinin, celâl ve kudretinin, güzelliğinin, nimetlerinin hatırlanması, üzerinde düşünülmesi demektir. Nitekim Allah Teâlâ'nın nimetlerinin, ihsanlarının anılması açıkça emredilmiştir. Allah Teâlâ'nın dil ile zikredilmesi ise, O'nun güzel isimlerinin anılması, övgü ve senanın kendisine isnad edilmesi demektir. Keza tesbih edilmesi de aynı şekildedir. Kalp, O'nun kemalini düşünerek, O'nu her türlü noksanlıklardan tenzih ederek tesbih etmiş olur; dil ise, "isim" lâfzını zikretmeksizin O'nun yüce isimlerinden birine yönelik olarak tesbih eder. Ahmed, Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve *Müstedrek*'inde Hâkim, *Sahih*'inde İbn Hibbân Ukbe b. Âmir'den şu rivayette bulunmuşlardır: "*Fe sebbih bismi Rabbike'l-'azîm*", "*Ulu Rabbinin adını tesbih et!*"[29] indiğinde Rasulullah (s) bize: "*Onu rükûnuza zikir olarak koyunuz.*"; "*Sebbih isme Rabbike'l-a'lâ*", "*Yüce Rabbinin adını tesbih et!*"[30] indiği zaman da Rasulullah (s) bize: "*Onu secdenize zikir olarak koyunuz.*" buyurdu. Bu zikirden maksat, "Subhane Rabbiye'l-Azîm" demektir yoksa maksat "Subhane İsme Rabbiye'l-Azîm" demek değildir. İmam Ahmed ve Dört Sünen'in sahipleri -ayrıca Tirmizî rivayetin sahih olduğunu da söylemiştir-, Huzeyfe'den şu hadisi rivayet etmişlerdir: "Rasulullah (s) ile birlikte namaz kıldım, rükû halinde iken

27. Rahmân, 55/78.
28. Kehf, 18/24.
29. Vâkıa, 56/74.
30. A'lâ, 87/1.

"Sûbhane Rabbiye'l-Azîm", secde halinde iken de *"Sûbhane Rabbiye'l-A'lâ"* derdi." Bu yüzdendir ki kesimi yapılacak hayvanlar ile ilgili olarak âyette onların üzerine Allah Teâlâ'nın adının anılmasından söz edilmiş ve *"... Üzerine Allah'ın adı anılmış olan şeyden yiyin!"*[31] buyurulmuştur.

Az önce bu konu ile ilgili çok sayıda örnek vermiş idik. Bu değerlendirmelerden de anlaşılıyor ki isim, müsemmâdan ayrı birşeydir ve ismi anmak da, müsemmâyı anmak da meşrûdur. Aralarındaki fark ise sabah aydınlığı gibi gayet açıktır. Tesbîh ve tebârük fiilleri de aynıdır. Allah Teâlâ tazim edileceği gibi O'nun ismi de tazim edilir ve hamd ile, övgü ve sena ile, takdis ile birlikte anılır. Âlimlerimiz, Allah Teâlâ'nın isimlerine yönelik sözlü, yazılı hakâretleri küfür (inkâr alâmeti) saymışlardır. Çünkü hiçbir müminin böyle birşeyi yapması düşünülemez. Benim ilavelerim burada bitti.

Üstad Muhammed Abduh mana olarak şunları demişti: Sen *"Ben Allah Teâlâ'nın meselâ Azîz, Hakîm gibi adını zikrediyorum."* dediğin zaman, *"isim"* sözcüğünü zikretmiş olmayı kastetmiyorsun. *"Söze başlarken 'Bismillâh' demenin anlamı, Allah Teâlâ'nın adıyla teberrük etmektir"* şeklinde yapılan izah eğer doğru olsaydı, o zaman *"Billâhirrahmânirrahîm"* *(Rahman ve Rahîm olan Allah ile)* demek ile *"Bismillâhirrahmânirrahîm"* ve *"Bismillâhi mecrâhâ ve mursâhâ"* *(yürümesi ve durması Allah'ın ismiyledir)*[32] daki *"Bismillâh"* aynı olurdu. Bazıları şöyle demişlerdir: Buradaki izafet, beyan içindir yani ***"Bismillâhirrahmânirrahîm"*** demek *"Sözüme Allah'ın adıyla başlıyorum."* anlamındadır. Fakat bu kez ***"er-Rahmâni'r-Rahîm"*** kelimelerinin, "Allah" lâfzının üzerine varid olması gerekir, bu da doğru değildir. Üç ismin (*Allah, er-Rahmân ve er-Rahîm*) de "isim" lâfzının açıklayıcısı olduğunu söylemek ise tümden yanlış olur. O zaman bu ifadeden maksat ne olacaktır?

Bu tür ifadeler her kavimde vardır. Araplarda da aynı ifade biçimi bulunmaktadır. Birisi, bir yönetici ya da ulu bir kimse için herhangi bir iş yapmak istediği zaman, o işi kendisine nisbet etmek yerine *"Bunu falanın adına yapıyorum."* diyerek söz konusu yöneticinin ya da büyük kişinin, veya hükümdarın adını anar. Çünkü birşeyin ismi, o şeyin ne olduğuna delalet etmekte ve bir tür onun adresi olmaktadır. Ben, eğer sultanın emri olmasaydı yapmayacağım birşeyi yapıyorsam o zaman *"Benim bu işim, kuşkusuz sultan adınadır." derim. Bu sözümün anlamı "Onun adıyla yola çıkılmıştır, eğer O olmasaydı onu işlemezdim."* demektir. Şu halde işime *"Bismillâhirrahmânirrahîm"* ile başlıyorum, demenin anlamı şudur: Ben bu işi O'nun emriyle, kendim için değil O'nun için yapıyorum, kendim falanca adına onu müstakilen yapmıyorum. Bununla ben sanki şöyle demiş oluyorum: Kuşkusuz bu iş, Allah içindir ve kendi nefsime bunda herhangi bir pay yoktur.

31. En'âm, 6/118.
32. Hûd, 11/41.

Başka bir izah şekli daha vardır. O da şudur: Bu işi işlememe medar olan güç ve kudret Allah Teâlâ'dandır. Eğer O, bana o güç ve kudreti vermeseydi ben birşey yapamazadım; şu halde bu iş benden kendi adıma değil; ancak Allah'ın adına sadır olmuştur. Zira eğer o bana verdiği güç ve kudreti vermemiş olsaydı o zaman, ben o işi yapamazdım. Bu mana *"er-Rahmâni'r-Rahîm"* lâfzı ile de açık bir şekilde tamamlanmaktadır. Özetle ifade edecek olursak mana şudur: Ben yaptığım işimi kendi adıma yapmış olmaktan uzağım, aksine Allah Teâlâ'nın adına yapmış oluyorum; çünkü gerekli güç ve kuvveti O'ndan alıyorum, O'nun ihsanını umuyorum; eğer O lütfetmeseydi benim o işi işlemeye gücüm yetmezdi ve yapamazdım. Hatta güç ve kudretin var olduğu takdirinde bile eğer O, emretmemiş olsaydı ve O'nun ihsanını ummasaydım bunu yapmazdım. Şu halde hem *"isim"* kelimesinin manası hem de *"Allah"* lâfzının manası muraddır, keza "er-Rahmâni'r-Rahîm" sözcüklerinden her birinin manası da murad olmaktadır. Bu kullanış tarzı her dilde bilinen ve alışık olunan bir husustur. Meselâ bugün Nizamiye Mahkemeleri'nde bunun uygulamasını görmekteyiz; hâkimler söze ya da yazıya başlayacakları zaman Falanca Sultan yahut Falanca Hidiv adına diye başlamaktadırlar.

Fâtiha'daki Besmele'nin manası şudur: Kur'ân'da yer alan âyetlerin, hükümlerin ve diğer şeylerin tamamı Allah adınadır, Allah'tandır ve O'ndan başka hiçbir kimsenin onda bir etki ve katkısı yoktur. Bitti.

Ben derim ki: *"Bismillâh"*daki *bâ* harfinin ilgili olduğu kelime (müteallak) ve ona göre de ifadeye kattığı mana hakkında Üstad'ın anlattıklarının özü bunlardır. Konu ile ilgili başka bir bakış daha vardır, o da şudur: Kur'ân, er-Rûhu'l-Emîn (Cebrail) tarafından Rasulullah'ın (s) kalbine indirilen bir vahiy idi. Her sûre de Besmele ile başlamaktadır. Buna göre Besmele'nin müteallakı, Vahiy meleğinin getirdiği ilk âyette belirtilmiş bulunmaktadır: *"İkra' bismi Rabbike..."* Buna göre Rasulullah'ın (s) Vahiy meleğinden telakki ettiği Besmele'nin manası şudur: *"Ey Muhammed! Bu sûreyi kullarına O'ndan gelmesi hasebiyle Rahman ve Rahîm olan Rabbinin adına oku! Kendi adına değil! Çünkü kullarına olan rahmeti sebebiyle onu onlara iletmen için sana indirmiştir ki onunla insanları doğru yola hidayet edesin, onları dünya ve ahiret saadetine erdiresin."* Buna göre Rasulullah (s), Besmele ile başlayıp sûreyi okurken şunu düşünüyordu: Ey insanlar! Ben bu sûreyi size kendi adıma değil, Allah adına okuyorum, kendimden değil O'ndan geldiği duygusuyla okuyorum; ben sadece O'nun bir tebliğcisiyim. *"Müslümanlardan olmakla ve Kur'ân'ı okumakla emrolundum."*[33]

Üstad Muhammed Abduh, *"İsim"* ve *"Allah"* lâfızları üzerinde, bu konudaki açıklamaların meşhur olması gerekçesiyle fazla durmadı. Biz birinci kelime üzerinde yeterince durmuş olduk. Şimdi ise ikinci kelime yani Allah Teâlâ'nın yüce adı üzerinde durmak istiyoruz.

33. Neml, 27/91-92.

"Allah" lâfz-ı celîli, varlığı zatının gereği olan Yüce İlâh'ın adıdır. (Nahiv bilgini Muhammed b. Abdullah) İbn Mâlik (ö.672), *"Allah"* lâfzının, ilk defa kulanılırken bu haliyle ve marife olarak konulduğu görüşündedir. Bazıları kelimenin aslının *"ilâh"* olduğunu, hemzesinin hazfedilip başına harf-i tarif olan *"el"* takısının getirilmiş olduğunu söylemişlerdir. Bazıları ise aslının *"el-ilâh"* olduğunu ileri sürmüşlerdir. El-ilâh sözcüğü lügatte, her türlü ma'bûd yani kandisine tapınılan ilâh için kullanılmaktadır. Bu yüzden kelime *"el-Âlihe"* diye çoğul yapılabilmektedir. Adına *"ilâh"* denilen her ilâha onlar "Allah" ismini vermezlerdi. Çünkü bu kutlu isim, Cahileye Araplarının dilinde sadece göklerin, yerin ve herşeyin yaratıcısına özgü bir isimdi. Bu durumda "ilâh" kelimesinin başına "el" takısı getirilerek marife kılınması ilahlar arasında tek, eşsiz ve kâmil olanı ifade etmek içindi. Nitekim yıldız anlamına gelen *"Necm"* kelimesinin başına "el" takısı getirilmesi halinde belli bir yıldızı yani Süreyyâ'yı ifade etmesi de böyledir. Cahiliye Araplarına, *"Seni kim yarattı?"*, yahut *"Gökleri ve yeri kim yarattı?"* diye sorulduğu zaman *"Allah"* derlerdi. İlâhları ile ilgili olarak *"Lât ya da Uzzâ mevcut varlıklardan herhangi birşey yarattı mı?"* denildiği zaman ise *"Hayır!"* derlerdi. Nitekim Kur'ân da onların bu inancını kendilerini ilzam için hüccet makamında kullanmıştır.[34] Şu halde onlar ilahlarını yaratıcı olarak görmüyorlar, aksine onları Yaratıcıya kendilerini yaklaştırıcı şefaatçiler /aracılar olarak görüyorlardı.

Bazı âlimler ise "İlâh" lâfzının kulluk etti anlamında olan ***"e-l-h"*** kökünden türetilmiş olduğunu ve "ma'bûd" anlamına geldiğini ileri sürmüşlerrdir. "Kitâb"'ın "mektûb" anlamına geldiği gibi. Buna göre Elehe - Ye'lehu - İlâheten - Ulûheten - Ulûhiyyeten şeklinde çekimi yapılır. Aynen Abede - Ya'budu - İbâdeten - Ubûdeten - Ubûdiyyeten örneği gibi. Buna göre "ilâh" kelimesi ism-i mef'ûl anlamında bir sıfattır. "Şaşkınlık gösterdi" anlamına gelen *"Elihe"* kökünden; gene aynı manada fakat bu kez *"Velehe"* kökünden türetilmiş olduğunu söyleyenler de olmuştur. Şaşkınlığın doğrudan Allah Teâlâ'ya nisbeti mümkün olmaz, o takdirde bu kökten türemiş olduğunu varsaydığımızda O'nun hayret ve şaşkınlık kaynağı olduğu noktasından izah etmemiz gerekecektir. Çünkü ibret nazarıyla evrene bakanlar, yaratılışla ilgili sebepler merdivenini adım adım tırmanıp da hayret ve şaşkınlık noktasına erdiklerinde varlığı hiçbir sebep ve illete bağlı olmayan, bizzat kendi zâtının gereği ve herşeyin mucidi olan İlk Sebep'le yüz yüze gelirler. Herşeyin O'nunla yokluktan varlık âlemine çıkmış olduğunu görürler; bu mümkinattan olan evrenin varlığı, kendi varlığına bağlı olan o muazzam varlığın hakikatine eremezler. Hatta materyalist tanrı tanımazlar bile mevcudatın aslını araştırıp evreni oluşturan basit terkipleri öğrenme yolunda ilerlediklerinde evrene varlık kazandıran, ona hayat veren bilinmeyen ik-

34. Ankebût, 29/61.

sirin; mutlaka güç, kudret ve hayat sahibi olması gerektiğini söylemekten kendilerini alamamaktadırlar.

Kısaca deriz ki, "Allah" lafz-ı celîli yaratıcı olan Zât'ın –Sübhanehû ve Teâlâ– özel ismidir ve bütün sıfatları bu isim ile kullanılır; fakat bu isim O'na sıfat olmaz. *"el-ilâh"* lâfzı ise sıfattır. Çoğunluk ulema, bu ismin şer'î manasının *"Hak Ma'bûd"* olduğunu belirtmişler ve bu yüzden Kur'ân'ın, onların putlarına *"İlah"* adını vermelerine tepki gösterdiğini söylemişlerdir. Doğrusu tetkik edilirse görülecektir ki, Kur'ân onlara "ilâh" ismi verilmesini değil, onların ilâhlar edinilmesini, onlara tapınılmasını yermiştir. Hatta Kur'ân'ın bizzat kendisi de onlara *"İlâhlar"* ismini vermiştir. *"Onlara Biz zulmetmedik, fakat onlar kendilerine yazık ettiler. Rabbinin buyruğu gelince, Allah'ı bırakıp taptıkları ilâhlar kendilerine bir fayda vermedi, kayıplarını artırmaktan başka birşeye yaramadı."*[35] Âyette bu isimlendirmenin hikâye tarzında nakledildiği açık gözükmüyor.

"Allah" ismi Yüce Yaratıcı'nın özel ismidir, diğer bütün isimler bu ismi sıfatlamada kullanılır; fakat bu isimle Yüce Zat sıfatlanmaz demiştik. Bu, Allah Teâlâ'nın güzel isimlerinin (el-Esmâ el-Hüsnâ) tümüyle O'nun sıfatları olduğu ve Allah ismini nitelemede kullanıldığı anlamına gelir. Bu isimler sıfat oldukları içindir ki *"hüsnâ"*, *"en güzel"* diye nitelendirilmiştir. *"En güzel isimler Allah'ındır, O'na o isimlerle dua edin, O'nun isimleri konusunda eğriliğe sapanları bırakın."*[36] buyurulmaktadır. Bu sıfatların fiilleri Allah Teâlâ'ya nisbet edilmekte ve *"Allah falana rahmet etsin!"*, *"Allahım, filana rahmet et!"* vb. denilmekte, gene bu sıfatların masdarları "Allah'ın rahmeti", "Rubûbiyyeti", "Mağfireti" şeklinde *"Doğrusu Allah'ın rahmeti iyi davrananlara yakındır."*[37] âyetinde de olduğu gibi O'na izafe edilebilmektedir. Bu türetilmiş isimlerin hepsi de, Allah Teâlâ'nın zatına delâlet ettiği gibi, aynı zamanda mutabakat yoluyla o ismin türetildiği sıfata da, yahut sadece zata veya sıfata tazammunî delâlet yoluyla delâlet etmektedir. Diğer taraftan her birinin de iltizam yoluyla delâlet ettiği levâzımı bulunmaktadır. Meselâ iltizam yoluyla "Rahmân" ihsân ve in'âma/nimete; "Hakîm" sıfatı sağlamlık ve nizâma; "Rabb" sıfatı, yeniden diriltmeye ve mükafât ya da ceza vermeye delâlet etmektedir. Çünkü gerçek anlamda Rabb olan, terbiye ettiği kimseyi başıboş kendi haline bırakamaz; mutlaka sonucunu almak ister. el-Esmâ el-Hüsnâ'yı ve O'nun yüce sıfatlarını bilen kimse görür ki, "Allah" ism-i celîli onların hepsine, onların kemâl için gerekli olan lâzımî sonuçlarına; buna karşılık O'na yakışmayacak her türlü noksanlıktan O'nu tenzihi gerektiren selbî nitelemelere birlikte delâlet etmektedir. Şu halde bu yüce isim, müsemmâsının her türlü kemâl

35. Hûd, 11/101.
36. A'râf, 7/180.
37. A'râf, 7/56.

sıfatlarıyla muttasıf, her türlü noksanlıklardan da münezzeh olduğunu ifade etmektedir. *Fe subhânallâhi ve'l-hamdu lillâhi velâ ilâhe illallâhu vallâhu ekber!* Şu anda ilâve etmek istediklerim bitti.

Rahmân ve Rahîm Kavramları

Üstad Muhammed Abduh özetle şöyle dedi: ***"er-Rahmân"*** ve ***"er-Rahîm"***, *"rahmet"* kökündendir. Rahmet, kalpte yer eden ve sahibini başkalarına iyilik yapmaya iten, yönelten bir duygudur. Bu anlamıyla rahmet Allah Teâlâ için muhaldir. Çünkü insanlara nisbetle rahmet, kalpte yer eden bir ıstıraptır ve onun giderilmesinin ilacı, başkasına ihsanda bulunmaktır. Allah Teâlâ ise elem ve ıstıraplardan, etkilenmeden münezzehtir. Buna göre Allah Teâlâ'ya nisbetle rahmetten maksat onun bizzat kendisi değil eseridir ki o da ihsân yani başkasına iyilik yapmak demektir. es-Suyûtî (ö.911/1505) tefsirinde -ki es-Sabbân (Muhammed b. Ali, ö.1206/1792) da ona tabi olmuştur- "er-Rahmân" ve "er-Rahîm"in aynı anlamda olduğunu, ikincinin birinciyi tekit ettiğini söylemiştir. Böyle bir sözün Müslüman bir âlimden çıkmış olması gerçekten tuhaf birşeydir. Bu olsa olsa bir gaflet sonucu olabilir ve Allah Teâlâ'dan onu hoş görmesini dileriz.

Üstad dedi ki: Ben hiçbir Müslümanın, Kur'ân'da farklı iki kelime olup da ikincisinin kendisine ait yeni bir mana olmaksızın sırf birinciyi tekit için gelmiş olabileceği şeklindeki bir düşünceyi ne kendi içinden geçirecek ne de onu dili ile söyleyebilecek olmasını caiz görüyorum. Evet, bir kelimenin manasında, başka bir manayı pekiştiren, izah eden bir unsur bulunabilir, bu mümkündür; ancak ben bu ikincisinin fazla ya da eksik olmaksızın birinci kelimenin manasının aynı olabileceğine ve onun birincisini sırf tekit için gelmiş olabileceğine -aynen dilcilerin eşanlamlı (müteradif) dedikleri kelimelerde olduğu gibi- ihtimal veremiyorum. Çünkü bu durum güzel, edebî bir yazı yazmaktan başka amacı olmayan kimselerin sözünde olur. Ayrıca Arapçada tekit yolları vardır ve sözünü ettiğimiz husus onlardan biri değildir. Zâid harf diye anılan ve tekit için gelen harfler ise gerçekten bu amaçla konulmuş olmaktadır ve manası tekittir, tekit ettiği kelimenin manası değil. Meselâ *"Ve kefâ billâhi şehîden."*[38] âyetindeki *"bâ"* harfi kifayetin Allah Teâlâ'ya bağlanması manasını bizzat ve konuluş manasıyla tekit etmektedir. Onun zâid diye anılması, tamamen i'râb açısındandır. *"Kendilerine zarar verecek, faydalı olmayacak şeyler öğreniyorlardı."* mealindeki *"Vemâ hum bidârrîne bihî min ehadin illâ biiznillâh..."*[39] âyetindeki *"min"* harfinin manası da böyledir. Bunun örnekleri çoktur. Tekit için veya dikkat çekme, korku salma ve yıldırma maksadıyla yapılan tekrara gelince; bu da dilde ihtiyaç duyulması

38. Nisâ, 4/79.
39. Bakara, 2/102.

halinde başvurulması caiz olan bir husustur. Rahmân Sûresi'nde sayılan her nimetin arkasından tekrarlanan *"Öyleyken; Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlarsınız?"* âyeti bunun bir örneğidir. Aslında bu âyet üzerinde düşünüldüğünde gerçek anlamda bir tekrar olmadığı da görülür. Çünkü her nimetin arkasından bu âyetin tekrarlanması "Rabbinizin bu nimetini de yalanlayabilir misiniz?" anlamında olmaktadır. Kur'ân'da bu tarzda yer alan diğer örneklerde de durum aynıdır.

Çoğunluk ulemaya göre *"Rahmân"*, büyük nimetleri, *"Rahîm"* de küçük nimetleri sunan anlamındadır. Bazıları da şöyle demişlerdir: *"Rahmân"*, kâfir-mümin ayırımı yapmadan herkese in'âm ve ihsanda bulunan; *"Rahîm"* ise sadece müminlere has olmak üzere nimetler veren anlamındadır. Bütün bunlar dilde zorlamadır ve esasını da kelime kalıbında bulunan ziyadenin, manada da bir ziyadeliğe delâlet edeceği kabulü oluşturur. Ancak ziyadelik, mutlak olarak vasfın ziyadeliğine delâlet eder. Dolayısıyla "Rahmân" sıfatı Allah Teâlâ'nın bahşettiği ihsanın çokluğuna delâlet eder, onların büyük ya da küçük nimetler olduğu anlamı bundan çıkmaz. Harf sayısı daha çok olan sıfatın delâlet ettiği ihsan sayısının, harf sayısı az olan sıfatın delâlet ettiği ihsan sayısından daha çok olduğu noktası ise, bu kelimelerin ifade etmediği ve murad olunmayan bir husustur. *"Rahmân"*ın manası, genel olarak herkese ihsânda bulunandır diyenler isabete yaklaşmışlar; fakat "Rahîm"in medlûlünü sadece müminlere tahsis etmekle hata etmişlerdir. Daha güzel bir mana ifade edebileceğini akıl edemeyenler, bu ayırımı yersiz buldukları için belki de ikincinin birinciyi tekit ettiği şeklindeki izahı tercih etmiş olabilirler.

Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: Ben şunu söylüyorum: "Fa'lân" vezni fiilî bir vasfa delâlet eder ve "fa'âl" vezni gibi mübalağa ifade eder. Bu, dildeki kullanım şekliyle "atşân" (susuz), "garsân" (aç), "gadbân" (kızgın) örnekleri gibi geçici sıfatları ifade için kullanılır. "Fa'îl" vezni ise; huy, karakter gibi değişmeyen, sabit anlamları ifade etmede kullanılır; "alîm" (bilen), "hakim" (bilge), "halîm" (uysal), "cemîl" (güzel) örnekleri gibi. Kur'ân, diğer mahluklara ait sıfatlara benzemese, onlardan yüce olsa da Allah Teâlâ'nın sıfatlarını bize anlatırken Araplarca bilinen beliğ üslubun dışına çıkmaz. Dolayısıyla ***"Rahmân"*** lâfzı, kendisinden nimetlerin taşması, iyilik ve ihsanların yağması gibi rahmetin sonuçları olan fiiller sâdır olan kimseye delâlet eder. ***"Rahîm"*** lâfzı ise, bu rahmet ve ihsanın menşeini, kaynağını gösterir, bunun Allah Teâlâ'da bulunması vacip olan sabit bir sıfat olduğunu ifade eder. Bu izahı esas aldığımızda o zaman bu iki vasıftan her biri diğerinden bizi müstağnî kılmaz ve ikincisi sadece birincinin tekidinden ibaret kalmaz. Arapçanın zevk-i tabiîsine sahip bir Arap, Allah Teâlâ'nın "Rahman" olarak nitelendiğini duyduğu zaman, bundan O'nun fiilen nimetlerin kendisinden

taştığı Yüce Zat olduğu anlamını çıkarır; fakat bu ifadeden, rahmetin O'nun sabit ve olması zorunlu sıfatlarından biri olduğu inancına varmaz. Çünkü ihsanda bulunma fiili her ne kadar çok da olsa, eğer Zat'ta bulunması vacip sabit bir sıfat değilse sona erebilir. Ayrıca "Rahîm" sıfatını da işitince, o zaman inancı Allah Teâlâ'nın şanına uygun, O'nun hoşnut ve razı olacağı bir biçimde tamamlanmış olur ve bilir ki Allah Teâlâ'nın her ne kadar insanların sıfatlarına benzemese de *rahmet* şeklinde sabit bir sıfatı vardır ve *ihsan* gibi eserleri işte bu sabit sıfattan neşet etmektedir. Buna göre "Rahîm"in "Rahmân"dan sonra zikredilmiş olması, üzerine hüccet olması için delilin medlûlden sonra zikredilmesi gibi olur. Bitti.

Derim ki: Daha önceleri büyük âlim İbnü'l-Kayyim (ö.751/1350) de böyle bir ayırımda bulunmuştu. Fakat o, bu iki mübarek ismin delâlet ettiği mana konusunda yukarıdakinin tersi bir açıklama yapmış ve şöyle demişti: "Rahmân" ve "Rahîm"in yan yana zikredilmesinde çok güzel bir mana vardır: "Rahmân" Allah Teâlâ'nın zatı ile kaim olan sıfata delâlet eder, "Rahîm" ise bu sıfatın merhûma yani rahmete erişmiş olana taallukunu gösterir. Buna göre birincisi sanki vasıf, ikincisi de fiil olmaktadır. Birincisi, Rahmet'in Allah Teâlâ'nın sıfatı olduğuna, ikincisi de O'nun rahmeti ile yarattıklarına merhamet edeceğine delâlet eder. Buna göre ikincisi Allah Teâlâ'nın fiilinin sıfatı olmaktadır. Eğer bu manayı kavramak istersen o takdirde *"Ve kâne bi'l-mü'minîne rahîmen."*[40], *"Innehû bihim ra'ûfun rahîm."*[41] âyetleri üzerinde düşün. Kur'ân'ın hiçbir yerinde *"Rahmânu bihim"* şeklinde bir ifade gelmemiştir. Buna göre *"Rahmân"*, rahmet ile muttasıf olan zat; *"Rahîm"* de rahmeti ile ihsanda bulunan demektir. İbnü'l-Kayyim bu izahı yaptıktan sonra şöyle der: Bu nükteyi hiçbir kitapta bulamazsın. Eğer bu nükteyi anlama esnasında kalp aynana üflersen, o takdirde buğulanır ve görüntüsü tam olarak kalbine düşmez.

İbnü'l-Kayyim bu iki mübarek isimle ilgili olarak başka bir kitabında da gene vasfın sübutu, eserinin meydana gelmesi ve ilgili şeylere taalluku konusunu tekraren yine dikkat çektikten sonra şöyle der: *"Rahmân"*, rahmet ile muttasıf olan zattır, *"Rahîm"* de kullarına merhamet edendir. Bu yüzden Allah Teâlâ, *"Ve kâne bi'l-mü'minîne rahîmen."*[42], *"İnnehû bihim ra'ûfun rahîm."*[43] buyurmaktadır. O hiçbir yerde *"Rahmânun bi'ıbâdihî"* ya da *"Rahmânu bi'l-mü'minîn"* dememiştir. Ayrıca "Fa'lân" vezninde olan "Rahmân" isminde bu ismin kökü olan rahmetin her şeklinin mevsufta tam olarak bulunduğu manası da vardır. Dikkat edilirse dildeki aynı kalıpta olan örneklerde bu durum

40. Ahzâb, 33/43.
41. Tevbe, 9/117.
42. Ahzâb, 33/43.
43. Tevbe, 9/117.

açıkça görülecektir. Öfke, pişmanlık, şaşkınlık, sarhoşluk, çeresizlik ile dolu olana sırasıyla "gadbân", "nedmân", "hayrân", "sekrân", "lehfân" denmektedir. Çünkü bu veznin özelliği budur. Bitti.

Derim ki: Bu örnekler Üstad Abduh'un "Fa'lân" vezni geçici sıfata delâlet eder, kalıcı özellikleri göstermez, bu itibarla kalıcı sabit sıfatın isbatı için ikinci bir vezne ihtiyaç duyulmuştur ki o da "fa'îl" veznidir şeklindeki sözlerini teyit etmektedir. Bu izah şekli, bu iki ism-i celîlin bir arada yanyana kullanılması konusundaki nükteyi ortaya koymada en güzel görüş olmaktadır. Biri bilkuvve olarak rahmete, diğeri de bilfiil olarak rahmete delâlet etmektedir. Bu her iki imamın da üzerinde durduğu farklı bir mana olmaktadır. Ancak İbnü'l-Kayyim, zikrettiği iki âyeti delil göstererek "Rahîm" lâfzının fiilî rahmete, "Rahmân" lâfzının da bilkuvve rahmete delâlet ettiğini ifade etmiştir ki bu güçlüdür. M. Abduh ise aksini söylemiştir.

"Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'adır."

Dediler ki: ***"Hamd"***in manası, dil ile övgüde (senâ) bulunmaktır. Ancak sadece "senâ" kelimesi bunu tam karşılamaz, zira bu kelime hem övgü hem de yergi için birlikte kullanılır. Mesela *"Esnâ 'aleyhi hayran"* denildiği gibi *"Esnâ 'aleyhi şerran"* da denilir. O yüzden hamdi karşılaması için senâ sözcüğünün "cemîl", (güzel) şeklinde kayıtlanması gerekir. Alimler, *"el-Hamd"* kelimesinin başındaki *"el"* takısının istiğrâk ya da ahd için değil de cins için olduğunu söylerler, buna göre hamdın her şeklini cins olarak ifade eder. Diğer iki anlamda yorumlama için delil olmalıdır, âyette öyle bir delil yoktur. Her türü ile hamdın Allah Teâlâ'ya ait olmasının manası şudur: Hamdi gerekli kılacak her birşeyin kaynağı O'dur, dönüşü de O'na olacaktır. Dolayısıyla her halûkârda hamd sadece O'na aittir.

Bu cümle aslında haberî bir cümledir; ancak inşaî anlamda övgüde bulunma sadedinde kullanılmaktadır. Haberî oluşu şu şekildedir: Her çeşidiyle vuku bulan övgü, sadece Allah Teâlâ için sabittir ve O'na yöneliktir. Çünkü O, hamd edicilerin hamdini gerekli kılan her türlü şeyle muttasıftır. O'nun sıfatları en yüce sıfatlardır; ihsanı, bütün kainatı kuşatmıştır. Hamdi gerekli kılan her ne iyilik varsa ve O'ndan gayrısından neşet etmişse, aslında gene O'ndan neşet etmiştir. Zira varlık sahnesine çıkan herşeyin kaynağı O'dur. Kısaca, övgüye değer birşey sebebiyle her ne zaman bir hamd yapılacak olsa, o aslında yalnızca Allah Teâlâ'ya ait olacaktır; hamd eden kişinin bunun farkında olup olmaması önemli değildir. İnşaî oluşu ise, hamd eden kişinin, o anda Allah Teâlâ'ya yönelik yapacağı hamdı bu ifade ile yapıyor olması sebebiyledir.

Bunlar Üstad Muhammed Abduh'un özetle anlattıkları oluyor. Şimdi ben de derim ki: Alimler arasında yaygın olan hamd tarifi şudur: Bir kişinin kendi

tercihi ve arzusu ile yapmış olduğu iyiliğe karşı dil ile övgüde bulunmaktır. Buna göre iyilik, failden kendi ihtiyarı ile sadır olacaktır, o iyiliğin doğrudan övgüde bulunana yönelik yapılmış olup olmaması tarifte önemli değildir. Bitti. Onların bu tarifine ben şu eklemeyi yapmak isterim: Bazen kendi tercih ve arzusu ile iş yapmayan birisi de sağladığı faydadan dolayı sanki o işi yapmış gibi kabul edilir ve bundan dolayı övülmüş olabilir. Nitekim *"Pazara ancak kâr eden hamdeder (onu över)."* sözünde bu şekilde bir kullanım vardır. Dilin kullanılışında akla doğan ilk mana budur. Bazıları tarifteki "ihtiyar" kaydını atmışlar, böylece kemâl sıfatları için de övgüde bulunmanın hamd kapsamına girmesini amaçlamışlardır. O yüzden bazılarına göre ihtiyar ile yapılan iyilik (cemîle) kavramı hem faziletleri yani bir kişide bulunan kemâl sıfatlarını hem de böyle birisindeki o faziletin o kişinin dışındaki şahıslarda görülen sonuçları yani favâdılı ihtiva eder, bu ikisi arasında ayırım yapılmaz. Zahir odur ki, faziletler ve kemâl sıfatlarına yönelik hamd, tabiîdir ki bunlar üzerine terettüp eden ihtiyarî fiiller itibariyledir. Böyle olmayan övgüleri ise Araplar hamd değil "medh" tabir ederler. Meselâ bahçenin, malın, güzelliğin övülmesi esnasında "hamd"i değil "medh" sözcüğünü kullanırlar. Bu iki kelimenin eşanlamlı olduğunu söyleyenler de olmuştur. Rasulullah'ın (s) sahip olduğu "Makâm-ı Mahmûd", meşhur olan görüşe göre mahşer gününde bütün insanların onun hayır duası ve şefaatte bulunması sebebiyle nail olacakları lütuf sebebiyle övüleceği için bu adla anılmıştır. Bunun izahı inşaallah ileride yeri geldiği zaman yapılacaktır. Şöyle de denilebilir: Sözü edilen hamd, insanların birbirine yaptıkları övgüler içindir. Allah Teâlâ'ya gelince O, mümkün olan her ne var ise varlık sahnesine O'ndan sâdır olması, mevcut bulunan hayırlar, nimetler namına ne varsa hepsinin kaynağının O olması itibariyle bizatihî hamda lâyıktır. Yahut O'na has olmak üzere mutlak olarak övgüye lâyık olan O'dur. Zira varlıklar içinde O'nun zatı gibi başka hiçbirşey yoktur. Keza O, sıfatlarının taalluku ve sonuçları itibariyle de hamde lâyıktır. Nitekim bunun izahı *"er-Rabb"*, *"er-Rahmân"* ve *"er-Rahîm"* kelimelerinin tefsiri sırasında görülecektir.

Rabb

Bu vasıf, övgünün mutlak anlamda Allah'a ait olmasının gerekçesini ortaya koyar. ***"Rabb"*** sahip, efendi, eli altındakileri besleyip büyüten, eğitip öğreten, yetiştirip olgunlaştıran demektir. *"Âlemîn"* lâfzı *"âlem"*in çoğuludur ve aslında bu çoğul kipi akıllı eril kimseler için kullanılır. Burada akıllılar âlemi galebe çaldırılarak (tağlîb) bütün mümkün varlıkları ifade etmek üzere bu kip kullanılmıştır. Buna göre anlam şudur: O, "alem" kavramı içine girebilecek herşeyin Rabbidir. Araplar, bu kelimeyi bu şekilde çoğul yaparken şöyle bir nükteyi göz önünde bulundururlar: Bu sözcük, onlarca taş toprak gibi her varlık için kullanılmaz, bu şekilde çoğul yapılabilmesi için

fertlerinin akıllılar gibi hareket ettiği topluluk ismi olması gerekir. işte o zaman onu her ne kadar öyle olmasa da akıllı eril kipi ile çoğul yaparlar. Meselâ "insan âlemi", "hayvan âlemi", "bitki âlemi" derler. Dikkat edersek "Rabb" kelimesinin içermiş olduğu terbiye, besleme, büyütme anlamları işte bu âlemlerde kendisini gösteriverir. Çünkü terbiyenin başlangıcı olan hayat, keza gıda alma ve üreme bunlarda söz konusudur. Hayvanların bu özelliklere sahip olduğu açıktır. Seyyid Cemaleddin el-Afgani (ö.1897) şöyle derdi: *"Hayvan, ayakları yerden kesilmiş bitkidir; gezer dolaşır, bitki ise ayakları yerde sabit hayvandır, hep olduğu yerde durur; yer içer, üstelik uyumaz ve gaflet halinde de olmaz."*

Bunlar, özetle Üstad Muhammed Abduh'un anlattıkları oluyor. Ben de ilave olarak diyorum ki; Bazı âlimler şöyle demişlerdir: Burada "el-âlemîn"den maksat; melekler, insanlar ve cinler gibi ilim ve idrak sahibi varlıklardır. Dedemiz İmam Cafer es-Sâdık'ın (r) (ö.148/765) bu kelimeden muradın sadece insanlar olduğunu söylediği de nakledilir. Nitekim Kur'ân'daki şu kullanış şekilleri bu iki izahı destekler mahiyettedir: *"Rabbinizin sizin için yarattığı eşleri bırakıp da, âlemler (însanlar) arasında, erkeklere mi yaklaşıyorsunuz?"*[44]; *"...ve âlemleri uyarmak üzere kuluna hakkı batıldan ayırteden Kuran'ı indiren Allah yücelerin yücesidir."*[45] Bazıları bu anlamda *"el-âlemîn"*in *"ilim"* kökünden türetilmiş olduğu görüşündedirler. Her kim de onun bütün varlıkları kapsadığını söylüyorsa o da kelimenin *"alâmet"* kökünden türemiş olduğunu düşünmüş olacaktır. Allah Teâlâ'nın insanların Rabbi olması, onları terbiye etmesindendir. O'nun terbiyesi iki kısımdır: Yaratılış terbiyesi (yetiştirme); büyümeleri, bedenlerinin, ruhî ve aklî melekelerinin gelişmesi ve kemale ermesi onun bu terbiyesiyledir. İkincisi şer'î ve eğitici-öğretici terbiyedir; bu içlerinden bazı fertlere vahiy yolu ile olan ve fıtratlarını ilim ve amel ile tamamlamayı hedefleyen, her birinin insan-ı kâmil olmasını amaçlayan terbiye şeklidir. Her iki şekliyle de âlemlerin Rabbi, Allah Teâlâ'dır. Şu halde Rabbü'l-Alemîn dışında hiçbir kimsenin, O'ndan aldığı yetki ve izne dayanmadan kendiliğinden insanlar için belli bir ibadet şekli vaz etme, onlara bazı şeyleri haram, bazı şeyleri helâl kılma yetkisi yoktur. Bu yetki ancak Rabb'e aittir.

"O Rahmandır ve Rahîmdir."

Rahmân ve *Rahîm* kelimelerinin manası üzerinde durulmuştu. Burada biz onların tekrarlanmasından söz edeceğiz. Aslında açık olan bu nükte şudur: Allah Teâlâ'nın âlemleri terbiyesi, onlara Rabblik etmesi, bir menfaat celbetmek ya da bir zararı uzaklaştırmak gibi kendisinin onlara herhangi bir ihti-

44. Şuarâ, 26/165.
45. Furkân, 25/1.

yacı bulunduğu için değildir; aksine rahmetinin kuşatıcı, ihsanının herşeye yetişici olması sebebiyledir. Bir nükte daha var: Bazıları Rabb dendiği zaman bundan ceberrût, zorba bir ilahı anlamaktadır. Allah Teâlâ, Rabbliğini bildirmesinin hemen ardından nimet ve ihsanını sonu gelmeyecek şekilde yenileyen, herkese yayan anlamında Rahman ve rahmet vasfının kendinde sabit bir özellik olduğunu bildiren bir vasıf anlamında Rahîm oluşunu açıkladı ki, insanların ilah tasavvurunda Cemâl ve Celâl vasıfları bir arada olsun, sevgi ve korku dengelensin. Bu şekildeki bir girişle Allah Teâlâ, sanki kullarına karşı sevgi gösterisinde bulunmuş ve Rabliğinin, rahmet ve ihsan Rabliği olduğunu onlara bildirmiş ve sahip olduğu bütün sıfatların aslında bu Rahmet sıfatına raci olduğunu bilmelerini istemiştir. Böylece O, Rablerinin böylesine merhametli olduğunu bilen kullarının kendisine içten gelen bir sevgi ve arzuyla bağlanmalarını, içleri rahat, kalpleri huzurlu ve mutlu olarak O'na yönelmelerini, rızasını kazanmak için gayret sarfetmelerini arzu buyurmuştur. O'nun rahmetinin herşeyi kuşatmış olması, gazabını geçmiş olması, konulmuş sınırlara riayet etmeyip onları aşan, yasakları çiğneyen, haramları işleyen kimselere dünyada ceza âhirette azab takdir buyurmasıyla da çelişmez. Çünkü bu ceza ve azap, her ne kadar görünürde gazap tecellisi gibi ise de aslında ve amaç itibariyle tamamen bir rahmet tasarrufudur. Zira bunların konulması ile insanlığın terbiye edilmesi ve aşağılaşmaktan korunması amaçlanmakta, ilâhî şeriat sınırlarından dışarı çıkılmasına imkân vermeme, sapma teşebbüslerini engelleme düşünülmektedir. İnsanlığın bedbahtlığının, belâ ve musibetlerinin konulan bu şer'î sınırlara riayet etmemede, dünya ve âhiret saadetlerinin ise konulan kurallara riayet etmede olduğu dikkate alındığında, aykırı davranışlara karşı takdir edilen ceza va azapların gerçek anlamda bir rahmet tasarrufu olduğu daha iyi anlaşılır. Şefkatli bir baba düşünün; çocuğunu kendi menfaatine olan şeyleri elde etmesi için güzellikle, yerine göre ödüllendirerek yönlendirir, iyi hasletlere sahip olması yolunda onu teşvik eder. Aynı müşfik baba, kendisine zarar verecek eğilimler göstermesi, gerekli olan şeyleri elde etme konusunda yeterli çabayı göstermemesi halinde çok sevdiği o çocuğunu yer yer cezalandırma yoluna gider. En güzel örneklik Allah Teâlâ'ya aittir; O'ndan başka ilah yoktur ve herkes O'na döndürülecektir.

Şimdi diyorum ki: Doğrusu ben *"er-Rahmâni'r-Rahîm"*in Fâtiha Sûresi'nde zikredilmesini tekrar sayma ya da mutlak anlamda yineleme şeklinde bir değerlendirmeyi uygun bulmuyorum. Besmele'nin Fâtiha'dan bir âyet olmadığı düşüncesine göre bu zaten açıktır. Onun, Fâtiha'dan bir âyet olduğunu kabul etmemiz halinde ise, bu durumu izah etmek gerekecektir: Gerek Fâtiha'nın ve gerekse diğer sûrelerin başında bulunan bu âyet yani Besmele, yukarıda manasını verdiğimiz biçimde bu sûrelerden her birinin

Allah Teâlâ'nın sonsuz rahmetinin bir tecellisi olarak insanları doğru yola hidayet etmek için indirilmiş olduğunu ve Rasulullah'ın (s) bu konuda sadece tebliğci olduğunu, bundan öte hiçbir katkı ve dahlinin bulunmadığını, mahza ilâhî rahmetin tecellisi olarak insanlara yönelik bir hitap şeklinde Peygamberce duyurulduğunu ifade eder. Bu haliyle Besmele her sûre için bir mukaddime anlamı taşır. Bundan sadece Berae/Tevbe (Ültimatom) Sûresi müstesnadır. Zira bu sûre müşriklere karşı kıtal âyetini içermekte ve münafıkların halini ortaya çıkarmaktadır ve tam anlamıyla bir ültimatomdur; böyle bir muhtevanın tabiî ki Allah Teâlâ'nın rahmet sıfatını öne çıkaran, O'nun esirgeyici ve bağışlayıcılığını ortaya koyan bir açılışla başlaması hikmetli olmazdı. Madem ki Fâtiha'nın Besmele ile başlaması, onun Allah Teâlâ'dan kullara olan rahmeti sonucu indirilmiş olduğunu ifade etmektedir; o takdirde bu, Fâtiha Sûresi'nde Allah Teâlâ'nın âlemlerin Rabbi oluşunu, din gününün sahibi ve herkesi yaptıklarından dolayı hesaba çekecek muktedir bir Melik olduğunu beyan ederken, O'nun keza *"er-Rahmâni'r-Rahîm"* oluşunu ve bu isim ve sıfatlara sahip olması hasebiyle kullarının hamdına bihakkın lâyık olduğunu bildirmeye engel değildir. O, hamd edilmeye zatı sebebiyle de lâyıktır. Bu sebeple hamd, bu vasıflarla bitişik bulunan Zât'a nisbet edilmiş ve *"el-Hamdu lillâh..."* denilmiştir.

Özetle belirtelim ki, her sûrenin başında bulunan Besmele'deki rahmetin manası, o sûrenin Allah Teâlâ'nın sonsuz rahmet ve merhameti, eşsiz keremi sonucu indirilmiş olduğunu belirtmektir. Bu durumda sûrenin başında veya ortasında ilahî rahmeti dile getiren bir ifade varsa, hatta bu Fussilet Sûresi'nin başındaki *"Ha, Mim. Bu Kitap, merhametli olan Allah katından indirilmedir."* âyetinde olduğu gibi *"indirilme"* lâfzı ile bir arada bulunsa bile bu, Besmele'deki rahmetin tekrarı anlamına gelmez. Çünkü Besmele'deki rahmet, genel olarak vahiy ve onun indirilişi ile ilgili bir anlam içerir; sûredeki rahmet ise, sûrenin içerdiği konu ile ilgili daha özel bir anlam ifade eder. Besmele'nin, sûreleri birbirinden ayıran müstakil bir âyet olduğunu kabul edenler bu nükteyi dikkate almış olmaktadırlar. Onun, başında bulunduğu sûrenin bir âyeti olduğunu söyleyenler ise, bununla "Sûre okunmaya başlandığında Besmele ile birlikte okunur." demek istemektedirler ve bunlara göre bir kimse falanca sûreyi okuyacağına dair yemin etse, Besmele ile birlikte onu okumadan yeminini yerine getirmiş olmaz ve namaz da ancak Besmele'nin okunmasıyla sahih olur.

Şimdi, gelelim Allah Teâlâ'nın kendisini Rab olarak nitelemesinden kulun alacağı paya. Nasıl ki Allah Teâlâ, nimetleri ile kulun bedenî ve aklî melekelerini, fıtrî yeteneklerini yaratılış amacı doğrultusunda geliştiriyor ve kul bu nimetlerle maddî ve manevî alanda gelişme gösteriyorsa ve Allah'ın bu Rablığı sebebiyle de O'na övgülerini sunuyorsa, aynı şekilde kul da O'nun

bu yüce özelliğinden kendisine bir pay çıkarmalı ve bizzat kendi eğitiminden başlayarak, eğitimi kendisine emanet edilen çocuk, mürit, öğrenci gibi kimselerin terbiyesine büyük bir özen göstermeli ve onların gerek dinî hayatlarında ve gerekse psikolojik ve sosyal yapılarında maddî ve manevî inkişafları için elinden gelen her türlü çabayı bihakkın göstermelidir; Yaratıcı'nın ahlâkı ile ahlâklanması bunu gerektirir. Onların aksine bir çaba içine girerek Fir'avunlaşmaları ve kendilerini insanların Rabbi konumunda görme küstahlığına düşmemeleri gerekir. Bu gibiler tarih boyunca eksik olmamışlardır ve olacağa da benzememektedirler. Bunlar kendilerini Şâri konumuna koymakta, insanların dini konusunda tahakkümde bulunmakta, Allah Teâlâ'nın indirmediği, O'nun koymadığı ibadetler koymak sûretiyle, kendi heva ve heveslerine uyarak ya da kendileri gibi fanilerin peşine düşerek *"Şu helâldir"*, *"Şu haramdır"* gibi yetkili olmadıkları konular hakkında hüküm koymak ve böylece kendilerini Rablikte Allah Teâlâ'ya ortak koşma taşkınlığına düşürmektedirler. *"Yoksa, Allah'ın dinde izin vermediği birşeyi onlara meşru kılacak ortakları mı vardır?"*[46] âyeti bu gerçeği ortaya koymaktadır. Rasulullah da (s), Ehl-i Kitab'ın hahamlarını ve ruhbanlarını kendilerine rab edinişlerini[47] bu doğrultuda açıklamıştır.

Allah Teâlâ'nın kendisini rahmet vasfı ile nitelemesinden kulun kendisi için çıkaracağı pay da şu olacaktır: Madem ki Allah Teâlâ rahmet sahibidir; öyle ise O'nun ahlâkıyla ahlâklanabilmek için bir kul olarak benim de Allah'ın yarattıklarından rahmet ile muamele görmeye lâyık olan her varlığa karşı -hatta bu dilsiz bir hayvan bile olsa- merhametli davranmam, acıma duygularımı harekete geçirmem gerekir. Nitekim bu konuda sevgili Peygamberimiz'in (s) de birçok hadisi bulunmaktadır: *"Allah Teâlâ, kullarından ancak merhametli olanlara rahmetiyle mukabele eder."*[48] Bu hadisi sahih bir senedle Cerîr'den Taberânî rivayet etmiştir. *"Merhametli olanlar var ya, Rahmân olan Allah da onlara merhamet eder. Yeryüzünde olanlara merhamet edin ki, gökte olanlar da size merhamet etsinler."*[49] Bu hadisi de Ahmed, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Hâkim İbn Ömer hadisi olarak rivayet etmişlerdir. Şeyh Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Halil el-Kavukcu et-Trablusî eş-Şâmî (ö.1305/1888) tarikiyle biz de müselsel olarak rivayet ettik. *"Bir serçenin boğazlanması sırasında da olsa merhametli davranan kimseye, Allah Teâlâ kıyamet gününde merhamet eder."* Bu hadisi de Ebû Umâme'den Buharî (*el-Edebü'l-Müfred*'inde) ve Taberânî rivayet etmişler, Suyûtî de ayrıca *el-Câmi'u's-sağîr*'inde hadisin sahih olduğuna işarette bulunmuştur. Hayvanlara karşı merhametli ve yumuşak davranma konusunda gelen hadislerden biri de -"rahmet" sözcüğü

46. Şûrâ, 42/21.
47. Tevbe, 9/31.
48. Buharî, *Cenâiz*, 32; Müslim, *Cenâiz*, 9.
49. Buharî, *Edeb*, 90; Tirmizî, *Birr*, 16; İbn Mâce, *Zühd*, 13.

geçmemekle birlikte- şudur: *"Her canlıya iyi davranmada ecir vardır."*[50] Bu hadisi de Ahmed ve İbn Mâce Suraka b. Mâlik'ten rivayet etmişlerdir. Ahmed ayrıca onu Abdullah b. Amr'dan da rivayette bulunmuştur. Bu, sahih bir hadistir.

Lügat bahislerinden biri de ***"er-Rahmân"*** lâfzının aynen Lafza-i Celâl gibi Allah Teâlâ'ya mahsus bir sıfat olduğudur. Dilciler, Arapların bu sözcüğü Allah Teâlâ'dan başka bir varlık için asla kullanmadıklarını söylemişlerdir. Başında el takısı bulunmadan "Rahmân" şeklinde belirsiz (nekire) haliyle bile gene sadece Allah Teâlâ hakkında kullanıldığını, başkaları için kullanılmadığını, sadece Müseyleme fitnesine kendisini kaptırmış biri tarafından söylenen "Ve ente gaysü'l-verâ lâ zilte Rahmânâ" beytinde insan için kullanıldığını söylemişlerdir. Ancak bu beyitteki kullanış şeklinin de bir inat ve taşkınlık sonucu olduğunu; yoksa Araplarca bilinen bir kullanış biçimi olmadığını belirtmişlerdir. "Rab" sözcüğüne gelince; Araplar bunu insanlar hakkında da kullanırlardı ve meselâ ev sahibi anlamında *"Rabbu'd-dâr"*, *"Şu hayvanların sahibi"* anlamında *"Rabbu hâzihî'l-en'âm"* derlerdi. Bu sözde bile kayıtsız olarak *"hayvanların sahibi"* anlamında *"Rabbu'l-en'âm"* şeklinde kullanmazlardı. Nitekim Fil vakasında Abdülmuttalip, Ebrehe'ye şöyle demişti: *"Develere gelince, onların sahibi (Rabbi) benim; Ka'be söz konusu olunca elbette onun koruyacak bir Rabbi vardır."* Şu âyette de Hz. Yûsuf, Mısır azizi olan efendisini kastederek Rab kelimesini efendi anlamında kullanmıştır: *"Günah işlemekten Allah'a sığınırım, doğrusu senin kocan benim efendim (Rabbim)dir; bana iyi baktı..."*[51] Bazı âlimler bu tür kullanış şeklinin İslâm'da yasaklanmış olduğu görüşündedirler ve kölenin efendisine hitab ederken "Rabbî", "Rabbim!" diye seslenmesini yasaklayan hadisi görüşlerine delil olarak kullanmışlardır. Doğrusu bu gibi Allah Teâlâ hakkında nasslarda yer alan ve harf-i tarifli şekliyle er-Rabb veya *"Rabbu'n-nâs"*, *"Rabbu'l-mahlûkât"*, *"Rabbu'l-âlemîn"* gibi ancak Yüce Yaratıcı için kullanılması uygun olan isim ve sıfatların insanlar için kullanılmaması bizim de tercihimiz olmaktadır.

"Din Gününün sahibidir."

Kıraat imamlarından Âsım, Kisâî ve Ya'kûb ***"Malik"***, diğerleri ise ***"Melik"*** şeklinde okumuşlardır. Hicazlılar da bu kıraatı benimserler. Aralarındaki fark şudur: Mâlik, milk (mal) sahibi; melik ise mülk (saltanat) sahibi demektir. Kur'ân, *"Yevme lâ temliku nefsun li nefsin şey'en" (Gün, hiçbir kimsenin bir başkası lehinde birşeye malik olamayacağı bir gündür.)*[52] gibi âyetler ile birinci kıraat şeklini, *"Limeni'l-mülkü'l-yevm"* yani *(Bugün mülk (hükümranlık) kimindir?)*[53] gibi

50. Buharî, *Edeb*, 27; Müslim, *Selâm*, 153.

51. Yûsuf, 12/23.

52. İnfitar, 82/19.

53. Gâfir (Mümin), 40/16.

kullanılış şekliyle de ikincisini destekler ve her iki kıraat şeklinin de mümkün olabileceğini gösterir. Bazıları "Melik" şeklinde okumanın daha beliğ olduğunu çünkü bu lâfızda hükümranlık, otorite, güç ve kuvvet, hüsnü tedbir anlamı bulunduğunu söylerken diğerleri de öbür okuyuş biçiminin daha mübalağalı olacağını çünkü Melik'in tebâya ait kamu işlerini tedvir ve tanzim ettiğini, onların özel işlerine müdahil olmadığını, Mâlik'in yetkisinin ise daha genel ve kapsamlı olduğunu ifade etmişlerdir. Üstad Abduh şöyle demiştir: Bu ayırım, sultanı bulunan bir memleketteki sahipli bir köle üzerinde kendisini gösterir; hiç kuşku yoktur ki kölenin bütün işlerini deruhte edecek olan Mâlik'i olacak, o memleketin sultanı olmayacaktır.

Şimdi ben de derim ki: Melik okuma şekli bence daha mübalağalıdır; zira Melik, "akıllı ve ihtiyar sahibi kimseler üzerinde emretme, yasaklama, cezalandırma gibi tasarruflarda bulunma yetkisine sahip kimse" demektir. Bu noktadan hareketle *"Meliku'n-nâs"* denir de akıllı ve ihtiyar sahibi olmayan nesnelere nisbetle *"Meliku'l-eşyâ"* denmez. Bu inceliğe Râgıb işaret etmiştir.[54] Yine o, *"Melik-i yevmid-din"*'in aslında *"el-Meli fi yevmid-din"* demek olduğunu söylemiş ve izafetin zarf anlamı için olduğuna işaret etmiş ve bu takdire de *"Limeni'l-mülkü'l-yevm..."*, *"Bugün mülk (hükümranlık) kimindir? Gücü herşeye yeten tek Allah'ındır!"*[55] âyetini delil göstermiştir. Evet bu kıraat şeklinin daha beliğ olduğunu söylüyoruz. Çünkü bağlam bunu destekliyor; zira âyetten maksat hayatlarında doğru olmalarını sağlama amacıyla mükelleflere işleyegeldikleri amellerinden dolayı hesaba çekileceklerini ve cezalandırılacaklarını hatırlatmaktır. Ceza tasarrufu ise Melik tasarrufudur.

Öbür taraftan ***"malik-i yevmiddin"***'in manası da *"Rabbu'l-âlemîn"*'den çıkarılabilir. Kaldı ki her iki kıraat şekli de doğru ve yerinde iki anlama delâlet etmektedir. Bununla birlikte namazda *"Melik-i yevmid-din"* şeklinde okunması huşu bakımından daha etkin olacağı kanaatindeyiz. Birincisini tercih edenler ise harf sayısı bakımından fazla olması sebebiyle -hadiste geldiği üzere her harfe şu kadar sevap (hasene) vardır denilmektedir- tercih etmektedirler ve bunun daha sevaplı olacağını düşünmektedirler. Ancak onlar birşeyin farkında değillerdir; bazen tek bir hasene kalp üzerinde başka yüz haseneden daha etkili ve hayırlı olabilmektedir. Bu da o kabilden olabilir.

"ed-Dîn" kelimesi sözlükte çeşitli anlamlar için kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

a) Hesaba çekme ve mükafatlandırma. Nitekim bu anlamda olmak üzere hadiste *"Kemâ tedînü tüdân" (Nasıl davranırsan o şekilde hesaba çekilirsin.)*[56] denilmiştir. Şâir de şöyle demiştir:

---

54. Müfredât, s. 472.
55. Gâfir (Mümin), 40/16.
56. Buhârî, Tefsîru'l-Sûret, 1/1.

ولـــم يـــبـــق ســـوى الـــعـــدوا ن دنّـــاهـــم كـــمـــا دانـــوا

"Düşmanlıktan başka bir çare kalmadı;

Onlar nasıl davrandıysa, biz de onlara öyle davrandık."

b) Ceza (karşılık) verme ki bu birinci manaya yakındır.

c) İtâat etme,

d) Boyun eğdirme, itaati altına alma,

e) Siyaset etme, yönetme, gütme: *"Dintuhû", "Deyyentuhû fulânen"* denir ve *"idaresini falana havale ettim"* anlamında kullanılır. Bu anlamı da boyun eğdirme, itaati altına alma anlamına yakındır.

f) Şeriat (din) ve mükelleften istenilen vazifeler... Bu anlamlar içerisinde burada bağlama en uygun olanı ceza (karşılık) verme ve boyun eğme anlamlarıdır. *"ed-Din"* değil de **"yevmid-din"** şeklinde kullanılması, *"dîn"* için sair günlerden ayrı çok özel bir günün olduğunu bize bildirmek içindir ve o gün, herkesin işlediği amelle karşılaşacağı ve karşılığını eksiksiz olarak göreceği gün olacaktır.

Birileri burada şöyle bir soru yöneltebilir: Her gün ceza günü değil midir? İnsanın bu dünyada başına gelen her türlü sıkıntı, bela ve musibet, boynuna borç olarak binen görevlerini yerine getirme konusundaki ihmalkârlığının bir karşılığı değil midir? Cevabımız evet olacaktır. İçinde yaşadığımız günlerde de pekâlâ işlediklerimiz sebebiyle başımıza cezalar gelebilir; fakat bu o cezaya maruz kalan tarafından farkedilmeyebilir veya kötülüklerimizin tümü cezalandırılmayıp, bir kısmı cezalandırılmış olabilir. Yapılması gereken bir iş konusunda ihmalkârlık göstermenin cezası, dünyada iken ancak ümmetin tümüne nisbetle tam bir şekilde zahir olur, ayrı ayrı bütün fertlere nisbetle bu aşikâr olmaz. *Sırât-ı mustakîm'*den sapan, dünyada geçerli olan sosyal yasalara (*sünnetullah*) riayet etmeyen toplumlar ihmallerinin cezasını fakirlik, zelillik, izzet ve şereflerinin ayaklar altına alınması gibi bir şekilde mutlaka çekerler. Fertlere gelince bu her zaman için böyle değildir; israfçı ve zâlim niceleri vardır ki hayatlarını her türlü şehevî duyguların, dünyevî lezzetlerin tatmini yolunda geçirirler, ömürlerini hep bu yolda tüketirler. Evet, bazen bunlar vicdanları tarafından kınanır, vicdan azabı çekerler ve onlar elem ve kederlerden kurtulamazlar. Bazen mallarına, sıhhatlerine, akıllarına âfetler gelir ve bunları kaybettikleri olur. Fakat bütün bu başlarına gelenler onların –özellikle de yaptıkları zulümlerle, haksızlıklarla, kötü işlerle halklarını bedbaht etmiş, yaşam zevklerini tüketmiş kralların, emirlerin– yaptıklarının sadece bir kısmının bile bir karşılığı olamaz. Gene biz görürüz ki, hem kendi vazifelerini yerine getirmede hem de insanların hak ve hukukunu korumada iyi davranan, insanlara iyilik eden kimseler haksızlıklara maruz kalabilmek-

te, hakları çiğnenmekte, her ne kadar kendileriyle barışık olsalar da, huy ve ahlâk güzelliğine sahip bulunsa, melekeleri yerli yerince olsalar da yaptıkları güzel amellerin karşılığı olarak bir mükafat görememektedirler. Görüp göreceği herşey bu mu olacaktır? İşte o günde herkes ama herkes yaptığının tam olarak karşılığını görecektir ve *"Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür."*[57] âyetinde de ifade edildiği gibi hiç kimse en ufak bir haksızlığa uğramayacaktır.

Allah Teâlâ bize önce kendisinin Rahmân ve Rahîm olduğunu bildirdi ve böylece kalplerimizi kendisine doğru cezbetti. Ancak acaba bütün insanlar aynı duyarlılığı gösterip bu sevgi dolu yaklaşımla istenilen yola girecek ve tam anlamıyla bir kulluk gösterecek midir? İçimizde her çeşit yolu izleyen, doğruya-eğriye aldırmayan kimseler yok mu? Tabiî ki var ve işte bu yüzden Yüce Allah rahmetini açıkladıktan sonra hemen *"Dîn Günü"*nü andı. Böylece biz insanlar O'nun rahmet ve sevgi dolu olmasına rağmen kullarını sorguya çekeceğini ve yaptıkları her işten dolayı iyi ya da kötü karşılık (ceza) vereceğini anlamış olduk. Onun kâh terğîb/sevdirme, müjdeleme kâh terhîb/korkutma, uyarma yoluyla biz kullarını terbiye etmesi, yola getirmesi de gene O'nun sonsuz rahmetinin, eşsiz lütfunun bir eseridir. Nitekim bu anlamda pekçok âyet bulunmaktadır. *"Kullarıma Benim bağışlayan, merhamet eden olduğumu, (buna karşın) azabımın da can yakıcı bir azap olduğunu haber ver."*[58] âyeti bunu dile getirenlerden sadece biridir.

"Ancak Sana kulluk eder ve yalnız Senden yardım dileriz"

"İbadet" nedir? Derler ki ibadet, huşu ile birlikte tâattir. Her ibare, arzulanan manayı tam ifade etmez, tevile ihtimal bırakmayacak şekilde meramı tam olarak açıklayamaz. Çoğu kez bu yüzden birşeyi bazı levâzımı ile açıklama; hakikatleri, görüntüleri ile tarif etme yoluna giderler. Hatta bazen lâfzî tarifle yetinirler ve sonra kelimeyi yakın anlamları ile açıklamaya çalışırlar. İşte ibadetin tarifi hakkındaki yukarıda alıntıladığımız söz de böyledir. Bu ibarede hem icmal hem de ihmal vardır. Biz Kur'ân âyetlerini ve dildeki kullanış şekillerini, Arapların *"Abede"* (ibadet etti, tapındı, kullukta bulundu) fiilini ve *"Hadae, hanae, eta eve zelle"* gibi benzer ya da yakın anlamda olan diğer fiillerin kullanış biçimlerini incelediğimizde bunlar içerisinde "Abede" fiiline benzer, onun yerini tam anlamıyla tutacak başka bir kelime olmadığını görürüz. Bu yüzdendir ki *"el-İbad" (kullar)* sözcüğü *"el-İbade"* kelimesinden alınmıştır ve çoğu kez "Allah'ın kulları" anlamında Allah Teâlâ'nın ismine izafe edilerek kullanılır, denilir. *"el-İbad"* sözcüğü ise daha çok Allah Teâlâ'dan başkalarına izafe edilerek kullanılır ve kulluk, kölelik anlamına

57. Zilzâl, 99/7-8.
58. Hicr, 15/49-50.

gelen *"el-Ubudiye"* kökünden türemiştir. İbadet ile bu anlamdaki ubudiyyet (kulluk, kölelik) arasında çok önemli fark vardır. İşte bu noktadan hareketle bazı bilginler, "İbâdet dilde ancak Allah Teâlâ hakkında kullanılan bir kelimedir." demişlerdir. Ancak Kur'ân'ın kullanış biçiminde "başkalarına tapınma" anlamında da geçmektedir.

Âşık maşukuna olan taziminde, ona göstereceği saygı ve sevgide o kadar aşırılığa kaçar ki bunun sonucunda kendi arzu ve istekleri sevgilisinin arzu ve isteklerinde yok olur, iradesi onun iradesi içinde erir gider; bütün bunlara rağmen onun aşık olduğu sevgilisine karşı gösterdiği bu yok oluş tavrı hakikat anlamında ibadet olarak isimlendirilmez. Pekçok insan bağlı oldukları başkanlarını, krallarını, emirlerini tazimde çok aşırı giderler ve o kadar ki onların hoşnutluklarını kazanabilmek uğrunda nice kendilerini aşağılayıcı tavırlar sergilerler, önlerinde takla atarlar, ellerine ayaklarına kapanırlar, her türlü takdirde bulunurlar. Öyle ki kendisini tamamen ibadete adamış kimselerin hali onların yanında önemsiz kalır. Fakat buna rağmen Araplar, bu türden davranışları hiçbir zaman ibadet olarak adlandırmazlar. O halde ibadet nedir?

Arap diline ait açık, güzel ve doğru kullanım biçimleri şunu gösteriyor: *İbadet*; kalbin, nereden kaynaklandığını bilmediği halde azametini hissettiği, künhüne ve mahiyetine eremediği halde aşkın bir güç ve kudrete sahip olduğuna inandığı Mabud'a karşı duyduğu huşu halinin en zirve noktasıdır. Onun idrakinin ulaşabileceği en son nokta, kendisinin O'nun tarafından çepeçevre kuşatılmış olduğu ve hafsalasının O'nu alamayacağıdır. Herhangi bir hükümdara karşı son derece saygı gösteren kimse hakkında, ayaklarının bastığı yerleri öpecek kadar aşırılığa gitse bile *"Ona ibadet etti, tapındı."* denmez; çünkü onun gösterdiği bu saygı ve kendisini aşağılama halinin sebebi bellidir: Ya onun bilinen zulmünden korkması ya da sınırlı ikramından kendisine de bir pay elde etme çabası. Ancak böyle değil de kralların gaybî-semavî bir güç ve kudretleri olduğuna, bu güç ve kudretin krallara *"Mele-i A'lâ"*dan indiğine, onların diğer insanların üzerine ilâhî kudret tarafından seçilmiş olduklarına, çünkü onların vücut kimyaları bakımından insanların en iyisi, yaratılışları ve cevherleri itibariyle en saygını olduklarına dair bir itikat varsa, -ki bu itikat inananlarını küfre ve ilhâda götürür- işte o zaman bu tür inanç sahibi olan kimseler hükümdarlarını kendilerine ilâhlar ve Rabler edinmiş olurlar ve onlara göstermiş oldukları kalbî saygı ve fiilî tezahürleri gerçek anlamda bir ibadet olmuş, onlar bu putlarına tapınmış olurlar.

Her dinde ibadetler için konulmuş çeşitli şekiller vardır ve bunların amacı insana yüce ilâhî kudreti hatırlatmak, onu anmasını sağlamaktır. İbadetin ruhu, özü de işte budur. Sahih olarak konulmuş ve ifa edilmiş her ibadetin mutlaka ahlâkın gelişmesinde, insan ruhunun olgunlaşmasında ve derin-

leşmesinde bir etkisi olacaktır. Bu etki, ancak ve ancak sözünü ettiğimiz ibadetin ruhu ile, tazim ve huşuun kaynağı olan o duygu ile vücut bulur. İbadet, işte bu ruhtan yoksun olarak, içi sözünü ettiğimiz mana ile doldurulmaksızın işlenmiş olursa o zaman ibadet olmaz. Nitekim insan resmi, insan heykeli gerçek anlamda insan değildir; aynen bunun gibi.

Meselâ "*salat/namaz*" ibadetini ele alalım: Herşeyden önce Allah Teâlâ onun mücerred kılınmasını emretmek yerine *"ikame edilmesini"* emir buyurmuştur. Birşeyin ikamesi, onun tam ve mükemmel olarak sebebinin (illetinin) mevcudiyetine binaen yapılması ve yapılınca da kendisine ait sonuçları doğacak şekilde ifa edilmesi demektir. Namazın semerelerini ve sonuçlarını bize bizzat Allah Teâlâ'nın kendisi bildirmektedir: *"Kitap'tan sana vahyolunanı oku; namazı kıl; muhakkak ki namaz hayasızlıktan ve fenalıktan alıkor."*[59]; *"İnsan gerçekten pek huysuz yaratılmıştır: Başına bir fenalık gelince feryat eder, bir iyiliğe uğrarsa onu herkesten meneder; ancak namaz kılıp mallarında yoksul ve yoksuna belirli bir hak tanıyanlar, ceza gününü doğrulayanlar, Rablerinin azabından korkanlar böyle değildir."*[60] Gene Allah Teâlâ namazı şeklen kılıp da içini dolduran ruhtan, onu kılmadaki asıl amaçtan gaflet içinde olanları sert şekilde uyararak işin önemini vurgulamıştır: *"Vay o namaz kılanların haline ki, onlar kıldıkları namazdan gafildirler. Onlar gösteriş yaparlar. Onlar basit şeyleri eğreti olarak dahi vermezler."*[61] Sûrede bunlar *"musallî"*, *(namaz kılan) olarak* tabir edilmiştir. Zira şeklen namazı kılmaktadırlar, fakat gerçek namazdan gaflet içinde oldukları ifade edilerek kendilerine "Yazıklar olsun!" denilmiştir. Çünkü bunlar namazın içini dolduracak haşyetullahı hatırlatıcı, kalplere O'nun kudret ve azametinin büyüklüğünü hissettirici olan kalbin Allah Teâlâ'ya yönelmesi özünden yoksun olarak yatıp kalkmaktadırlar. Sonra bu gafletin sonucu olarak onların riya içinde oldukları ve *"mâ'ûn"*u esirgedikleri, basit şeylerle yardımlaşma içine girmedikleri belirtilmiştir.

Üstad Muhammed Abduh riyanın iki kısım olduğunu söylemişti: a) Nifâk riyası; kişinin yaptığı işi insanlara gösteriş için yapması, b) İtiyat riyası; yani yapılan işin, ibadetin ne anlama geldiğini, niçin işlendiğini, ne faydası bulunduğunu hiç düşünmeden, kimin için yapıldığına, kendisine yaklaşma amacıyla yapılıp yapılmadığına hiç bakılmadan öteden beri alışılageldiği için yapılmış olması. İnsanların çoğunun durumu böyledir. Bir çocuk babasının yanına durur ve ona uyarak namazını kılar; yatar kalkar. Aradan zaman geçer, büyür, rüşdüne erer; fakat hâlâ yatıp kalkmaya devam eder ve namazında hiçbir farklılık meydana gelmez, bir türlü taklit ile yapageldiği hareketlerin içini ibadet ruhu ile dolduramaz. Bu adamın kıldığı namaz için-

59. Ankebût, 29/45.
60. Me'âric, 70/19-23.
61. Mâ'ûn, 107/3-6.

de Allah için yapılmış birşey bulamazsınız. Bu hususa işaret eden hadisler bulunmaktadır. Sevgili Peygamberimiz, kişinin kıldığı namazı kendisini kötülüklerden, çirkinliklerden alıkoymuyorsa; sadece onu Allah'tan biraz daha uzaklaştıracağını, kıldığı namazın kabul edilmesi bir tarafa, onun bir paçavra gibi yüzüne çalınacağını ifade buyurmuşlardır. Âyette geçen *"Mâ'ûn"* ise *"mâ'ûnet", "yardım"* demektir, "hayır yapmak" anlamına gelir. Az önce aldığımız âyetlerde de belirtildiği üzere insan bu tür şeyleri esirgeyici olmakta, bu tür kötü hasletlerden ancak *"musallî"* olanlar kurtulabilmektedirler. İnsan namaz kılmasına rağmen bu tür kötü hasletlerden kurtulamamışsa, demek ki namazını özden mahrum olarak şeklen kılıyor demektir.

"Ve yalnız Senden yardım dileriz!"

"İsti'âne", ma'ûnet yani "yardım talebinde bulunmak" demektir. Yardım bir kimsenin yalnız başına tamamlamaktan aciz kaldığı bir işin bitirilmesine katkıda bulunulması ve onun acziyetinin giderilmesi demektir.

Sonra Üstad Muhammed Abduh, âyetteki ***"iyyâke"*** zamirlerinin mefûl olmasına rağmen fiillerinden öne alınmasından (*takdîm mâ hakkuhû't-te'hîr*) hareketle ibadetin ve isti'ânenin sadece ve sadece Allah Teâlâ'ya mahsus olduğu (*hasr*) noktası üzerinde durdu ve şöyle dedi: Allah Teâlâ, bize kendisinden başkasına tapınmamamızı emretti; çünkü sebepler dünyasının ötesinde olan aşkın gaybî otorite sadece ve sadece O'na aittir; hiç kimse bu konuda O'na ortak değildir ki tapınma, ibadet etme gibi bir saygıyı hak etsin. Gene O, bize kendisinden başkasından yardım istemememizi de emretmiştir. Bunun açıklamaya ihtiyacı vardır; çünkü başka âyetlerde -mesela *"İyilikte ve fenalıktan sakınmakta yardımlaşın."*[62] âyetinde- yardımlaşmamızı bizzat kendisi emretmektedir. O zaman buradaki hasrın yani sadece ve sadece O'ndan isti'ânede bulunma emrinin anlamı nedir?

Cevap: İnsanoğlunun yaptığı her işin başarılı olabilmesi ve semere verebilmesi belirli sebeplere bağlanmıştır. İlâhî hikmet herşeyi esbabına bağlama şeklinde tecelli etmiştir, keza ilahî hikmet ayrıca manilerin de o şeyin vücut bulması için kaldırılmasını gerekli kılmıştır. Yüce Allah, insanı kendisine bahşettiği ilim ve kuvvetle bazı manilerin ortadan kaldırılmasına, bazı esbabın hazırlanmasına muktedir kılmıştır, bazılarına ise muktedir kılmamıştır. Bu takdirde bizim kendi güç ve kudretimiz dahilinde olanları kendimiz yapmamız, işimizi sağlam ve güzel bir biçimde ortaya koyabilmek için elimizde bulunan bütün güç ve kudretimizi harcamamız, bu alanda birbirimizle dayanışma ve yardımlaşma içinde olmamız; fakat bizim güç ve kudretimiz dışında bırakılmış olan hususlarda ise işimizi herşeye kadir olan Yüce Kudret'e havale etmemiz, sadece O'na sığınmamız,

62. Mâide, 5/2.

işimizi tamama erdirecek semereyi hâsıl edecek yardımı sadece O'ndan istememiz gerekecektir. Zira sebepler dünyasında güç ve kuvvet sahibi olabilen biz insanlar, bu alanın dışına çıkıldığı zaman hepimiz yaya kalmaktayız ve bu konuda birbirimizden farkımız bulunmamaktadır. Bu durumda sebepleri halkeden ilk Müsebbib'e, efendilerin efendisi Yüce Rabbe iltica etmekten ve O'na sığınmaktan başka çare kalmamıştır. Bu durumda âyetin *"Yalnız senden yardım dileriz'"* kısmı, *"Ancak sana tapınırız"*ın manasını tamamlamakta ve onu açmaktadır. Çünkü bu anlamda isti'âne, kalbin Allah'a sığınması, insan ruhunun O'na yapışması demektir ki ibadetin özü de işte budur. Hal böyle iken insan, Allah'tan başkasına bu şekilde yönelecek olursa o takdirde; Kur'ân'ın nüzulu sırasında ve öncesinde zaten çok yaygın olarak bulunan putperestlik ibadetinden bir tür ortaya koymuş olur. Bunun açık olarak zikredilmiş olması, bazı cahillerin, Allah'tan gayrı kendilerine veliler edindikleri şeylerden istimdatta bulunmalarının aynen sebepler dünyasında birbirlerinden yardım isteme gibi olduğu şeklindeki bir vehmi ortadan kaldırmak içindir. Yüce Allah bu ikisinin arasını ayırmış ve insanların gücü dahilinde bulunan sebepler dünyası alanında birbirlerinden yardım istemelerinin, gene güzel bir sebep ve esbaba tevessül kabilinden olacağını, bu türden esbaba tevessülün araç-gereç kullanmak gibi olduğunu; kendi güç ve kudret alanları dışında kalan, bu konuda insanların hepsinin aynı şekilde aciz oldukları alanlara gelince -tedaviye başvurmadan hastalara şifa arama, savaş için gerekli hazırlıkları yapmadan düşmana galip gelmeyi arzu etme gibi- işte bu tür alanlarda yüce güç ve kudret sahibi Allah Teâlâ'dan başkasına iltica etmek, O'nun gayrısından medet ummak, isti'ânede bulunmak caiz değildir.

Üstad Abduh buna bir misal getirerek şöyle devam etmişti: Meselâ bir çiftçiyi ele alalım; tarlayı sürmesi, toprağı ayıklaması, tesviye etmesi, ekmesi, sulaması gibi konularda elinden gelen bütün çabayı ortaya koyar, ne yapması gerekiyorsa eksiksiz yapar, ondan sonra ise Allah'tan isti'ânede bulunarak çalışmasının semeresini alabilmesi için kendisine yardımcı olmasını, gelebilecek her türlü doğal felâketlere karşı ürününü korumasını ister. Keza ticarete atılan bir kimse önce iyi bir tercih yapar, iyi bildiği kârlı bir sektöre girer, pazarlamayı iyi yapar, bütün bunlardan sonra ise Allah'a dayanır, O'na güvenir ve O'ndan yardım ister. Üstad devamla şunları söyledi: İşte bu nokta anlaşıldıysa, kabirlerden, türbelerden, oralarda yatanlardan ihtiyaçlarının görülmesi, işlerinin yoluna koyulması, hastalarına şifa verilmesi, ekinlerine, hayvanlarına bolluk ve bereket gelmesi, düşmanlarının helâk edilmesi vb. gibi amaçlarla yardım talebinde bulunan kimselerin tevhîd yolundan çıkmış oldukları, onların Allah'ı anmaktan yüzçevirenler gürûhuna girdikleri apaçık ortaya çıkmış olacaktır.

İbadetin Semeresi Olarak İsti'âne

Bu iki cümlecik bizim için dünya ve âhiret saadetimizin basamaklarını oluşturan çok önemli iki hususa işaret etmektedir. Birincisi elimizden geldiğince faydalı, hayırlı işler işlememiz ve onları en güzel şekilde ortaya koymamızdır. Çünkü yardım talebi, ancak bir kimsenin işe koyulması ve bütün gücünü ortaya koyması ama yeterli olmaması ya da başaramayacağı korkusu taşıması halinde olur. O takdirde başladığı ve büyük ölçüde bir yere kadar da getirdiği o işin tamamlanması ve kemali için başkasından yardım ister. Meselâ çalışmakta iken elinden kalemini masasına düşüren bir kimse hiçbir kimseden kendisine yardım etmesini istemez. Ama ağır bir yük altına giren ve tek başına denedikten sonra onun altından kalkamayacağını anlayan kimse, o yükün sırtından kaldırılması için başkasından yardım talebinde bulunur. İşte bu, dünyevî saadetimizin merdivenidir ve ayrıca uhrevî seadetimizin de önemli unsurlarından biridir. İkincisi, bunun dışında kalan alanlarda sadece Allah'tan isti'ânede bulunmamız gerekliliğidir ki bu, hasr ifadesinden anlaşılmaktadır. Bu ise, dinin ruhu ve gerçek tevhîdin kemal halidir. Bu inanç sahibini ruhen yüceltir, onu kula kulluktan azad eder, iradesini ruhanî liderlerin, sahtekâr şeyhlerin eline ipotek etmekten kurtarır, azmini yeniler; ölülerden, dirilerden, yalancı, üçkağıtçı mubassırların tasallutundan kendisini kurtarır. Kısacası bu inanca sahip olan mümin, diğer insanlara nisbetle gerçek anlamda özgür, onurlu ve saygın olur, Allah'a nisbetle ise tam bir kul olur. *"Kim Allah'a ve Peygamber'ine itaat ederse, şüphesiz büyük bir kurtuluşa ermiş olur."*[63]

Ben de şunu ilave etmek isterim: Allah Teâlâ'ya ibadet etmek, O'nun ulûhiyet hakkı olarak yapmamız gereken şeyler arasında şükrün en son noktası; O'ndan isti'ânede bulunmak ise, O'nun rubûbiyet hakkı olarak yapmamız gereken şeyler arasında şükrün en son biçimi olmaktadır. Birincisi açıktır, çünkü O, Hak Mabûd'dur; dolayısıyla O'ndan gayrısına gerçek anlamda tapınma olmaz. İkincisine gelince; çünkü O, kullarının gerçek mürebbisidir, maddî ve manevî terbiyelerinin inkişafı için gerekli olan her türlü imkânı onlara bahşetmiş bulunmaktadır. Bu nokta dikkate alındığı zaman (sûrenin başında) Allah ve Rabb isimleri zikredildikten sonra burada da *"ibadet"* ve *"isti'âne"*nin zikredilmiş olmasının "leffu neşr" (müretteb) kabilinden olduğu anlaşılır. (Yani "İkinci kümenin birinci elemanı, birinci kümenin birinci elemanı ile; ikinci kümenin ikinci elemanı da birinci kümenin ikinci elemanı ile ilgilidir." demektir.) Bu anlamda *"isti'âne"*, *"tevekkül"* ile eşanlamlı olmakta ve onun yerine kullanılmaktadır. Bilindiği gibi tevekkül, tevhîdin kemâl mertebesi ve ibadetin özü, esasıdır. Bu yüzden Kur'ân meselâ şu âyette bu iki kavramı bir arada kullanmıştır: *"Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir. Bütün*

---

63. Ahzâb, 33/71.

işler O'na döndürülür. Öyleyse O'na kulluk (ibadet) et, O'na güven (tevekkül et). Rabbin, yaptıklarınızdan habersiz değildir."[64]

İşte bu isti'âne, tevhîdin ve ibadetin sadece Allah Teâlâ'ya mahsus olmasının semeresi olmaktadır. Çünkü ibadetin manalarından biri de, insanın Allah Teâlâ tarafından bütün kullarına lütfedilen genel sebepler dünyasının ötesinde bulunan gaybî otoritenin, sadece ve sadece Allah Teâlâ'ya ait olduğunu özünde duyması, derununda hissetmesidir. Nitekim az önce ibadetle tevekkülün bir arada anıldığına istişhad/tanıklık için zikrettiğimiz âyet de bunu ifade etmektedir. Gerçek anlamda muvahhid olan bir kimse asla Allah Teâlâ'dan başkasından isti'ânede bulunmaz. Yardım türlerinden bazıları vardır ki bunlar esbaba tevessül kabilindendir. Bunların sebeplerine yapışılması dahi gene Allah'tan talep olmaktadır. Ne var ki bunun gerçekleşebilmesi için kişinin kalbinde bir niyetin bulunmasına, o esbabı halkeden yaratıcıyı devamlı zihninde mülahaza etmesine ve kalbinde hissetmesine ihtiyaç duyulur. Esbaba tevessül türünden olmayanlarla ilgili olarak zaten hiçbir vasıta, hiçbir perde olmadan doğrudan doğruya Allah Teâlâ'ya yönelinir.

Bu açıklama sonucunda görülmektedir ki tevhîd ve tevekkül ile esbaba tevessül ve bu alanda sünnetullahın cari oluşu arasında bir zıtlık yoktur; aksine kemâl mertebesi ve Allah Teâlâ'ya karşı takınacağımız edeb, her ikisini de cem etmemezi gerekli kılar. Mal-mülk sahibi efendi, köleleri, uşakları için bir sofra kurar; sabah akşam oradan yerler. Ayrıca sofra hizmetlerini görecek hizmetçiler görevlendirir; sofraya oturanlar yenilendikçe ondan yiyecek talebinde bulunurlar. Şimdi böyle bir durumda bu sofradan yararlananların, sofraya ve sofrada kendilerine hizmet veren uşaklara takılıp kalarak, onu kendi malından kuran ve yiyenlere hizmet sunması için uşaklar tutan asıl sofra sahibini görmezlikten gelmeleri, ondan gaflet içinde olmaları caiz olmaz, ona karşı müteşekkir olmamaları, övgüde bulunmamaları uygun düşmez. İşte sebepeleriyle müsebbebleriyle içinde bulunduğumuz kâinat da böyle bir sofra gibidir. Köle, efendisinin her zaman ve herkes için aşırı çoklukla sofrada sunduğu şeylerin dışında başka birşeye ihtiyaç duyduğu zaman gider onu bizzat efendisinden ister. Eğer o, buna rağmen efendisinden değil de gider bir başkasından isterse, bu o kölenin efendisine güveninin az olduğunu, yahut başkasını kendi efendisinin ayarında yahut lütuf ve ihsanca daha ileride gördüğünü gösterir. Bu misal, köleler ile, emsalleri, denkleri bulunan efendiler arasında böyle bir tavrın yanlış olduğunu ortaya koyuyorsa; bir de kulun ihtiyacını eşi benzeri olmayan, kendinden başka bir dengi bulunmayan, *Ahad* ve *Samed* olan hiçbirşeye ihtiyaç duymayan; fakat herşeyin kendisine ihtiyaç duyduğu Yüce Mevlâsını bırakıp da yine kendisi gibi âciz

64. Hûd, 11/123.

ve ihtiyaç içinde bulunan, diğer mahluklara açmasını, onlardan isti'ânede bulunmasını düşünün, ne kadar yersiz ve kötü bir davranış olacaktır.

Sonra **"isti'âne"** lâfzı, kulun Rab Teâlâ'dan, kendi kesbi ile olan, bizzat kendisi ile kaim bulunan bir işini tamamlaması için yardım talep etmesi anlamını verir. Böyle bir ifadenin kullanılması insanın değerini artırır; çünkü bunda, nefsinin terbiye edilmesi, özünün arındırılması için ihtiyaç duyulan faaliyetlerin bizzat kendisi tarafından başlatılıp devam ettirilmesi gerektiği, insan faaliyetinin esas kabul edildiği manası vardır. Keza girişimde bulunma ve kesb yoluna gitme gibi gerekli tavrı terketmesinin yaratılış sünnetine uymadığını, şer'î hidayetin de öyle bir talebi bulunmadığını göstermiş olur. Bu durumda gerekli girişimi terkeden kişi İslâm nazarında mütevekkil ve övgüye lâyık biri değil; aksine tembel ve kınanan, yerilen kimse durumuna düşer. Öbür taraftan insanın zaafı da hatırlatılmıştır ki kendi kendisine aldanarak bir kuruntuya kapılmasın, kendisinin kesbi ile müstağnî olduğunu, Rabb Teâlâ'nın inayet ve yardımına muhtaç olmadığını düşünmesin, böyle bir havaya kendisini kaptırıp da sonuçta helâk olup gitmesin.

Eğer bu nokta üzerinde yeterince düşünülecek olursa, önce ibâdetin, sonra isti'ânenin zikredilmesinin nüktelerinden biri daha anlaşılmış olur ki o da isti'ânenin, ibadetin semeresi olduğudur. Allah Teâlâ'nın tam rızasına uygun olarak ortaya konulabilmesi için bizzat ibadetin kendisinin de Allah'tan isti'ânede bulunulacak bir konu olması bu nükte ile çelişmez. Evet, bu iki durum arasında çelişki yoktur ve şuna benzer: Meyve ağaçtan elde edilir ve gene bizzat o, başka bir ağacın nüvesini kendi içinde saklar. İbadet bir yönden Allah'ın yardımına sebep olurken, diğer yönden de yardım ibâdet için bir sebep teşkil eder. Ameller de aynı şekilde her türlü davranışın kaynağı olan huylarımızı oluşturur. Böylece her biri hem sebep hem müsebbeb, hem illet hem ma'lûl olur. Yön farklı olduğu için de meselede devir (teselsül) lâzım gelmez.

Yine derim ki: **"İyyâke"**nin **"na'budu"** ve **"neste'în"** fiillerinden önce zikredilmesindeki nükte, meşhur olan izaha göre -ki Üstad Abduh da aynı yolu takip etmişti- hasr ifade etmesi, bu fiillerin sadece ve sadece Allah Teâlâ'ya ait olduğunu ortaya koymasıdır. Buna göre mana şudur: *"Sana kulluk eder, senden başkasına kulluk etmeyiz; senden yardım ister, senden gayrısından asla yardım talebinde bulunmayız."* Manalara fazla dalan bazıları burdan daha başka nükteler de çıkarmışlardır: *"İyyâke"* Allah Teâlâ'ya raci bir zamirdir. Bazıları bu kelimeyi de ayırarak *"İyyâ"* isimdir ve zamir olan *Kef*'e muzâf olmuştur, demişlerdir. Her iki takdirde de yani zamir de olsa, isim ve zamirden meydana gelen bir tamlama da olsa *"iyyâke"*nin öne alınması, O'na ayrı bir özen gösterilmesinin gereğini bildirir ki Arapça dil kurallarına göre onun fiilden önce zikredilmesinin genel aslî sebebi de budur. Bir diğer nükte, Allah

Teâlâ'nın adıyla başlamanın âdaptan olduğunun ortaya konulmasıdır. Diğer bir nükte şudur: Fiilden önceye alınan bu isim ya da zamirle yapılan kasr, zamir fiile bitiştirilerek ve ayrıca hasra delâlet eden başka kelimelere yer verilerek yapılan diğer hasr şekillerinden daha güçlüdür. Buna göre âyetteki hasr ifadesi meselâ *"İnnemâ na'buduke ve innemâ neste'înuke"* yahut *"Neste'înu bike vahdeke"* demekten daha güçlüdür.

*"İyyâke"*nin ikinci fiil ile birlikte tekrar edilmesi ise, ibadet ve isti'âneden her birinin bizzat başlıbaşına amaç olduğunu ifade eder; birinin varlığıyla diğeri de var sayılmaz. Allah Teâlâ'dan isti'ânede bulunmanın, yardım talep etmenin herşey hakkında olması gerekir. İnsanlardan öyleleri vardır ki kendi ihtiyarî fiillerinden herhangi birinde Allah Teâlâ'dan isti'ânede bulunmazlar ve bunlar Allah Teâlâ'dan hiçbir özel yardım olmadan bu fiillerini kendilerinin yaptıkları kuruntusundadırlar ki Kaderiyye bunlardandır.

İsti'ânenin en üstün olanı taat yolunda ve hayır işlerinde olanıdır. Rasulullah (s) birgün Muâz'ın elini tutmuş ve ona şöyle buyurmuştu: *"Vallahi ben seni elbette çok seviyorum. Ey Muâz! Sana şunu öğütlüyorum: Her namazın arkasından 'Allahım! Seni anmamda, sana şükretmemde ve güzel ibadetler yapmamda bana yardımcı ol!'* demeyi sakın ola terketme!"[65] Biz bu manayı müselsel hadisler hakkında rivayet etmiştik. Bana Şeyhimiz Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Halil el-Kavukcu (ö.1305/1888) Trablusşâm'da şöyle demişti: *"Ben seni elbette çok seviyorum. 'Allahım! Seni anmamda, sana şükretmemde ve güzel ibadetler yapmamda bana yardımcı ol!' de!"* Gene Şeyhimiz Muhammed Âbid es-Sindî (ö.1257/1841), Mescid-i Nebevî'de aynı şekilde *"Ben seni elbette çok seviyorum..."* demiş ve hadisin senedini Rasulullah'a (s) kadar zikretmişti.

"Bizi doğru yola eriştir!"

Üstad Muhammed Abduh, önce müfessirlerin ***"hidâyet"***in manası hakkında yaptıkları açıklamalar doğrultusunda izahat verdi ve onun varılmak istenilen yere güzellikle delâlet etme, kılavuzluk yapma olduğunu belirtti ve sonra türlerini, mertebelerini açıkladı ve şöyle dedi: Allah Teâlâ insanoğluna dört çeşit hidayet bahşetmiştir ve onlarla mutluluğa erişebilmesine imkân hazırlamıştır.

Hidayet Yolları

Birinci hidayet fizyolojik güdüler ve fıtrî ilhamlar yoluyla olur. Bunlar doğumla birlikte çocuklarda mevcut bulunur. Çocuk daha doğar doğmaz beslenme ihtiyacını bir elem olarak hisseder ve fizyolojik bir güdü saikiyle ağlamaya başlar. Meme ağzına ulaştığında kendisine onu kavraması ilham edilir.

65. Ebû Davûd, *Vitr*, 26.

İkincisi hidayet duyular ve hisler yoluyla olan hidayettir. Bu, canlıların yaşantısında ilk türden olan hidayeti tamamlayıcı mahiyettedir ve bu konuda insanlar, diğer canlılarla müştereklik arzeder. Hatta bu iki hidayet çeşidinde hayvanlar insanlara nisbeten daha ileri bir konumdadırlar. Zira hayvanların duyuları ve hisleri doğumlarından kısa bir müddet sonra tekamül eder, gelişir; oysa insanların bu melekeleri zaman içinde yavaş yavaş ve uzun bir zamanda ancak tamamlanır. Dikkat edilirse doğumun hemen akabinde çocukta sesleri ve görüntüleri algıladığına dair herhangi bir belirti görülmez. Ancak bir süre sonra görmeye başlar, fakat bu kez de görme melekesinin yetersizliği sebebiyle mesafeleri algılayamaz, bunun sonucu olarak da uzakta olanı yakın zanneder ve gökteki aya bile elini uzatır, onu almaya çalışır. Duyularında bu türden yanılmalar kemal haline ulaşıncaya kadar devam eder.

Üçüncü hidayet akıldır. Allah Teâlâ, insanı toplu halde yaşamak üzere yaratmıştır. Buna rağmen kendisine bahşedilen doğal güdü ve ilhamlar, duyularıyla birlikte sosyal bir nizam kurup, ahenkli bir hayat sürebilecek kadar yeterli değildir. Halbuki bu konuda Allah meselâ arılara, karıncalara kendi toplu hayatlarını sürdürebilmeleri, topluluk içinde kendilerine düşen vazifeyi takdir ve ifa edebilmeleri, topluluğun da bireylerini kollayıp gözetmesi için yetecek kadar ilham vermiştir. Gözlemlerimiz sonucunda bu tür hayvan topluluklarının bütün türleriyle varlıklarını işte bu ilham ile sürdürdüklerini bilmekteyiz.

Ama insanoğlu öyle değil; onun doğasında böylesine derin ve anlamlı bir ilhama mazhariyet yoktur. İşte onun bu eksikliğini telafi etmek üzere Allah Teâlâ ona, yerinde kullanılması halinde duyu ve ilhamdan daha üstün olabilecek bir yetenek bahşetmiştir ki bu akıldır. Akıl, öyle bir hidayet aracıdır ki, duyuların yanılgılarını, yanlış algılamalarını bulup ortaya çıkarır ve sebeplerini de izah eder. Meselâ göz, uzakta olan birşeyi küçük, sudaki bir nesneyi eğri/kırık görür; safrası olan kişi tatlıyı acı hisseder. Akıl işte bu tür yanlış algılamaların fesadını ortaya koyar, doğruyu gösterir.

Dördüncü hidayet dindir. Nasıl ki duyular yanlış algılayabiliyorsa, akıl da yanlış idrakte, hatalı değerlendirmede bulunabilir. Bazen de insan, aklını ve duyularını rafa kaldırır, hem kendi hem de mensubu olduğu insanlığın mutluluğu için gerekti şekilde onları kullanmaz. Sahip olduğu bu melekeler onu doğru yola iletecekken kendisi sapar, onları kötü yollarda kullanmaya başlar, aklını süflî arzularının ve şehevî duygularının emrine verir ve sonunda helâk uçurumuna yuvarlanır. Duyguları kaygan bir zeminde oluşmaya başlamış, heva ve hevesleri, dünyevî hazlar peşinde koşturması aklını çelmiş, çaresiz kalmıştır. Bu hengamede işin içinden çıkmak için yollar aramaya başlamış ise ne yapacaktır? Böyle bir durumda olan insanın mutlu olabilmesi mümkün müdür? Aklını başından alan heva ve heveslerin, elde etmeye çalıştığı

hazların bir sınırı yok ki insan orada dursun. Kişi yalnız başına da yaşayamaz. Çoğu kez başkalarının elinde olan nimetlere göz diker ve bunları zorla onların elinden almaya kalkışır. Bu ise insanlardan bir kısmının diğerlerine karşı taşkınlık yapması, tecavüze kalkışması sonucunu doğurur ve arkasından çekişmeler, mücadeleler, itişmeler, kakışmalar, saldırılar, yağmalamalar alır başını gider; o kadar ki bir kısmı diğer bir kısmını ortadan kaldırır. Kendilerinde mevcut bulunan hidâyet vasıtaları hiçbir yarar sağlamaz. İşte bu aşamada onları, heva ve heveslerinin karanlığına batmış o hallerinden kurtaracak, ellerinden tutup aydınlığa çıkaracak başka bir hidayete ihtiyaçları olduğunu göreceklerdir. Bu hidayet onların akıllarını aydınlatacak, hürriyetlerinin sınırını onlara belirleyecek ve nerede durmaları gerektiğini söyleyecek, neyin kendilerine ait, neyin başkalarına ait olduğunu tespit edecek ve başkalarına ait olan haklara el uzatamayacaklarını kendilerine telkin edecektir. Sonra yaratılış, itibariyle insanın özüne bütün evrene hükmeden gaybî bir otoritenin varlığına dair bir duygu da yerleştirilmiş bulunmaktadır ve insan sebebini bilemediği herşeyi ona nisbet etmektedir; çünkü var olan herşeye varlığını o vermiştir. Onun, bu sınırlı hayatın ötesinde bir hayatı da olacaktır. Acaba insanoğlu, sahip olduğu sözünü ettiğimiz üç hidayet vasıtası ile, kendisini yaratan, besleyip büyüten, en güzel biçimde yetiştiren, bu hidayet vasıtalarını kendisine bahşeden o özünde hissettiği ve her vesile ile kendisine sığındığı yüce kudrete karşı yapması gereken vazifeleri belirleme imkânına sahip midir? Sonra o ikinci hayatında mutlu olabilmesi için ne yapmalıdır? Bütün bunları bilir ve bulabilir mi? Hayır! Onun, bu dördüncü hidayete yani dine son derece ihtiyacı vardır ve Allah Teâlâ, kendisine onu da lütfetmiş bulunmaktadır.

Kur'ân, Allah Teâlâ'nın insanoğluna bahşetmiş olduğu bu hidayet vasıtalarına çok sayıda âyette işaret etmektedir. Bunlardan biri şudur: *"Biz onun için iki göz, bir dil ve iki dudak var etmedik mi? Biz onu iki yola da hidayet etmedik mi?"*[66] İki yoldan maksat saadet ve şekavet (bedbahtlık), hayır ve şer yollarıdır. Üstad Abduh dedi ki: Bu âyet hem zahirî ve bâtınî duyuların hidayetini, hem akıl, hem de din hidayetini kapsar. Bir diğer âyet şudur: *"Semud kavmine doğru yolu göstermiştik; ama onlar körlüğü, doğru yolda gitmeye tercih ettiler."*[67] Yani onlara hayır ve şer yollarını gösterdik; ama onlar körlük olarak nitelenen şer yolunu tuttular. Üstad müteakiben bunlardan başka aynı doğrultuda iki âyet daha zikrettikten sonra şöyle devam etti: Hidâyetin bir başka manası kaldı ki o da *"İşte bunlar Allah'ın doğru yola hidayet ettikleridir, onların yoluna uy!"*[68] âyetindeki hidayet olmaktadır. Burada sözü edilen, daha önce

66. Beled, 90/9-10.
67. Fussilet, 41/17.
68. En'âm, 6/90.

manasını açıklamış bulunduğumuz hidayet değildir. Daha önceki âyetlerde geçen hidayetin anlamı, delâlet etme, gösterme idi. Bu anlamıyla hidayet bir insanı, biri helak edici diğeri kurtarıcı olan iki yol ayırımında durdurup, hangisinin ne yolu olduğunu gösterip bırakmak gibidir. Bu şekliyle hidayet, hiçbir ayırım yapılmadan Allah Teâlâ'nın bütün insanlığa yaptığı bir lütfudur. Bu âyette sözü edilen hidayet ise daha hususî anlamdadır ve kulun doğru yola girmesinde ve sonuna kadar esenlikle amacına ulaşmasında rehberlik etme, bunda onu fiilen başarılı kılma anlamındadır. Bu anlamda hidayet tabiîdir ki, aynen duyular, akıl ve dinde olduğu gibi herkese eşit bir biçimde bahşedilmiş değildir.[69]

İnsan hata yapabilir, dini anlamada yanılgıya düşebilir, aklını ve duyularını arzettiğimiz şekil üzere kullanamayabilir. İşte bütün bunlardan dolayı onun özel bir ilâhî desteğe ihtiyacı vardır ve Allah Teâlâ bize, onu kendisinden talep etmemizi emretmekte ve *"Bizi doğru yola eriştir!"* diye dua etmemizi bizden istemektedir. Bunun manası; "Allahım! Kendi katından sapıklığa, hataya düşmekten koruyacak özel bir koruma ile birlikte bizi doğru yoluna eriştir." demektir. Bu duanın Allah Teâlâ'nın bize öğrettiği ilk dua olması, bizim bu duaya diğer dualardan daha çok ihtiyacımız bulunmasından dolayıdır.

Üstad sonra ***"sırât"***'ın anlamını açıkladı ki *"yol"* demektir, kök ilişkisini ve türevlerini, Sırât'ın sâd ile değil de sin ile okunuş şeklini ve bu takdirde kök anlamı ve türevlerini genel olarak dil ve tefsir kitaplarında yer aldığı üzere anlattı. Sonra ***"mustakîm"*** üzerinde durdu ki mukabili "eğri" demektir. Ve devamla şöyle dedi: Mustakîm'in mukabili olan eğri, zikzak şeklinde olan eğri değil, amaçtan sapan ve gittikçe ondan uzaklaşan eğri demektir. Geometride Mustakîm (doğru) denince iki nokta arasını en kısa yoldan birleştiren çizgi akla gelir. Bu mana, kelimenin lügat manasının lâzımı olmaktadır. Nitekim kelime anılınca akla ilk gelen mana da bu olacaktır. Biz Mustakîmin mukabilinin, zikzak şeklinde değil de amaçtan sapan, aykırı bir yöne doğru giden çizgi olduğunu söyledik; çünkü bir yere varmak üzere oraya götürecek yola giden kimse o yol boyunca zikzak çizerek gidecek olsa geç de olsa varmak istediği yere varır; ancak amaçtan sapan ve aykırı bir yola giren kimse attığı her adımda amacından biraz daha uzaklaşmış olur ve

---

69. Hidayetin Arapçada böyle farklı anlamları olduğu bilinir. Ancak *"Sen, sevdiğini doğru yola eriştiremezsin; ama Allah, dilediğini doğru yola eriştirir"* (Kassas, 28/56); ve *"Gerçek şu ki, sen, sevdiğini hidayete erdiremezsin, ancak Allah, dilediğini hidayete erdirir; O, hidayete erecek olanları daha iyi bilendir."* (Kasas, 28/56) âyeti ile *"Onların doğru yola iletilmeleri sana düşmez; fakat Allah dilediğini doğru yola eriştirir."* (Bakara, 2/272) âyetleri arasında görünürde bir çelişki var ise de bu şöyle giderilir: Rasulullah'a (s) vazife biçilen hidâyet hayır ve hak olanın gösterilmesi, açıklanması anlamında olan hidayettir. Ondan nefyedilen (onun yapamayacağı bildirilen) hidayet ise fiilen yardım etme, başarıya eriştirme, sonuç alma anlamındaki burada sözünü ettiğimiz hidayet olmaktadır.

hiçbir zaman oraya ulaşamaz. Dolayısıyla o, yalpalayarak ilerleyene nisbetle daha çok gerçek anlamda yoldan sapmış olmaktadır.

*"Sırât-ı mustakîm"*den maksadın din, hak, adalet, hadler (ilâhî sınırlar) olduğunu söyleyenler olmuştur. Biz onu, bizi dünya ve âhiret saadetine ulaştıracak akaid, âdâb, ahkâm ve öğretiden oluşan bir bütün olarak görmekteyiz. Peki saadete götüren bu bütüne neden *"sırât"* yani *"yol"* denilmiştir? Meselâ Allah, peygamberlik, kâinat ve insan hakkında gerçek bilgi anlamına gelen hakkı ele alalım. Bu kelimedeki *"yol"* manası gayet açıktır. Çünkü yol, kişinin kendisini ulaşmak istediği yere götüren vasıtadır. Keza doğru bir inanç sistemi için sabit gerçekleri açıklayan, gösteren Hak da öyledir; sağa sola sapan pekçok yol arasında geniş cadde gibidir. Duyulara hitabeden açık yol ne ise, akla ve nefse nisbetle Hak da odur. Biri maddî olarak algılanabilen, diğeri ise manevî olarak tecrübe edilen yolculuk demektir. Hudûd ve ahkâm için de aynı izahı yapmak ve böylece onların da *"yol"* olma özelliklerini ortaya çıkarmak mümkündür. Mükelleflerin fiilleri ile ilgili olarak hükümler vâcib, mendûb, mübâh, haram ve mekrûh diye beş kısma ayrılır. Bu bizim işimizi kolaylaştırır ve neyin hayır neyin şer olduğunu bizzat kendimizin ayırt edip ortaya koymamız sıkıntısından bizi kurtarır. Hükümlerin bu şekilde en büyük hidayet olan din ile açıklanması, apaçık bir yol gibidir ve oradan yürünür, amaca doğru gidilir. Bununla birlikte insanları bürüyen şehevî arzular şer'î ahkâmla oynamaya kalkışır ve onları kendi heva ve heveslerine göre tevil ederler. Bu aynen beyinsizlerin, budalaların kendi akıl ve duyularını kendilerini aşağılatıcı tarzda kullanmalarına benzer. Bu türden din ile oynama ancak din âlimleri tarafından yapılır. Üstad Abduh buna dair bir örnek anlatmıştı. Fakih geçinen şeyhlerden biri Ezher'deki revaklardan birine vakfedilmiş kitaplarından birisini, kendisine helal olduğu iddiasıyla çalmıştı; gûyâ vâkıfın kasdı onunla faydalanılması imiş de, bu ise kitabın kendi yanında bulunmasıyla meydana gelirmiş de, onun vâkıfın koyduğu revakta durması halinde bu amaç gerçekleşmezmiş de, zira kuruntusunca kendisinden başka kimse o kitabı anlamazmış da... falan filan. Haram olan şeylerin bu tür zırva tevillerle helâl kılınma çabası hiç de az değildir. İşte bu yüzdendir ki insan, istikametini koruyabilmek, doğru yoldan sapmamak için, sahip olduğu dört hidayeti yerli yerinde kullanmak sûretiyle mutluluk ülkesine ulaşabilmek için ilâhî teyide, Allah Teâlâ'nın özel korumasına son derecede muhtaç bulunmaktadır. İşte bu yüzden Allah Teâlâ bizi uyarmakta ve kendisine sığınmamızı, kendisinden hidayet istememizi istemekte, bize indirilmiş olan inanç sistemi, şer'î hükümler vb. gibi konular üzerinde gücümüzün yettiğince düşünüp, gereğini yapma konusunda elimizden gelen gayreti gösterdikten sonra dahi sadece ve sadece kendisinden isti'ânede bulunmamızı, böylece heva ve heveslerimize, şehvetlerimize esir düşmemek

için yardımcı olmasını talep etmemizi öğütlemektedir. İşte bu konu bizim Allah Teâlâ'dan yardım isteyeceğimiz en önemli konu olmaktadır. Çünkü her iki dünyamızın saadeti buna bağlıdır. *"Ve iyyâke neste'în"* ile sadece ve sadece kendisinden isti'ânede bulunmamız gerektiğini bize öğrettikten sonra bu âyetle nasıl isti'ânede bulunacağımızı da öğretmiş olmaktadır:

"Nimete erdirdiğin kimselerin yoluna; gazaba uğrayanların ve sapıtanların yoluna değil."

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Sırât-ı mustakîm, Hakk'a götüren yoldur. Fakat Allah Teâlâ bunu Asr Sûresi'nde[70] açıkladığı üzere mutlak tarzda değil de En'âm Sûresi'ndeki *"İşte bunlar Allah'ın doğru yola eriştirdikleridir, onların yoluna uy!"*[71] âyetinde olduğu gibi, "yolu" o yola sülûk edenlere muzaf yaparak isim tamlaması şeklinde açıklamıştır. Daha önce de dediğimiz gibi Fâtiha Sûresi Kur'ân'ın bütün temalarının bir özetidir ve ibret alınması, hisse çıkarılması için anlatılan kıssalar da buna dahildir. Kur'ân kıssalarının özeti işte bu âyette saklı olmaktadır.

Üstad devamla şöyle dedi: Bazıları, *"kendilerine nimet verilenler"*den maksadın Müslümanlar, *"gazaba uğramışlar"*ın Yahudiler ve *"sapıtanlar"*ın da Hıristiyanlar olduğu tefsirini yapmışlardır. Biz diyoruz ki Fâtiha Sûresi, İmam Ali'nin (r) de dediği gibi ilk nazil olan sûredir. -O, bu gibi konuları herkesten iyi bilir, çünkü bizzat Rasulullah'ın (s) yanında büyümüş ve ilk olarak ona iman etmiş kişidir.- Farzedelim ki Fâtiha kesin olarak ilk inmiş sûre değildir; ancak bu kez onun ilk inen sûrelerden biri olduğunda ihtilâf bulunmamaktadır. Nitekim giriş kısmında bu konuya değinilmişti. Müslümanlar vahyin ilk nüzûlü sırasında, kendilerine verilmiş olan hidayetten istemeleri gibi bir durumda olamazlardı ve o sıra inmeye başlayan vahiyden başka hidayet namına da başka birşey yoktu. Sonra onlara, kendilerinden önce nimet ve ihsana nail olmuş kimselerin yoluna girmeleri emredilmişti; bu durumda onlar, tabiîdir ki kendilerinden başkaları olacaktır. Dolayısıyla burada söz konusu edilenler *"İşte bunlar Allah'ın doğru yola eriştirdikleridir, onların yoluna uy!"*[72] âyetinde atıfta bulunulan kimselerdir ki onlar da önceki ümmetlerden Allah Teâlâ'nın kendilerine in'âm ve ihsanda bulunmuş olduğu nebîler, sıddıklar, şehitler ve sâlihlerdir. Allah Teâlâ, bu malum kimselere Fâtiha'da atıfta bulunmuş, diğer sûrelerde ise onu ihtiyaç nisbetinde açıklamıştır. Kur'ân'ın yaklaşık dörtte

70. Üstad Muhammed Abduh Asr Sûresi'ni öyle güzel bir şekilde tefsir etmiştir ki, İmam-ı Şâfiî'nin, *"Eğer bu sureden başka Kur'ân namına birşey inmemiş olsaydı, bu bile yeterli olurdu."* şeklindeki sözünü haklı çıkarmıştır. Onun bir benzerini başka hiçbir kitapta bulmak mümkün değildir. Biz onu müstakil olarak basmıştık.
(Abduh'un bu çalışması ***Amme Cüzü Tefsiri*** adlı kitabında bulunmaktadır. Bu kitap da Türkçeye çevirilerek Menâr Tefsiri'nin son bölümüne konulmuştur. -Yayıncı-)
71. En'âm, 6/90.
72. En'âm, 6/90.

üçü kıssalardan oluşur ve geçmiş toplumların başlarına gelenlere, inkâra düşmelerine, iman etmelerine, mutluluklarına, bedbahtlıklarına dikkat çekilerek onlardan ibret alınması istenir. Böylesi durumlarda insanlar için somut olayların anlatılması ve müşahhas örnekler verilmesi kadar etkin bir hidayet şekli düşünülemez. Bu durumda biz bizden istenileni yerine getirir ve geçmiş toplumların başına gelenlere ibret gözüyle bakarsak, onların bilgilenme ya da cahil kalma, güçlü olma ya da zayıf düşme, aziz olma ya da zillete düşme vb. sebeplerine bakarsak, tarihte cereyan etmiş olan bu örneklerin bizim üzerimizde çok güzel bir etkisi olur ve bizi o kavimlerin haberlerinde geçen iyi tarafları yakalamamız, yeryüzünde istikrarı temin etmemiz doğrultusunda harekete geçirir; bedbahtlık, mutsuzluk, yıkım ve çöküş sebebi olan şeylerden de uzak durmamızı sağlar. İşte bu noktada aklı başında kimseler için tarih ilminin önemi ve kazandıracağı faydalar ortaya çıkar. Hal böyle iken pekçok din adamının hem de Kitap'ları bu olan bir ümmete mensup iken çıkıp da din adına tarih düşmanlığı yapmaları, ondan yüzçevirmeleri, ona gerekli ilgiyi göstermemeleri ve onun faydasız, lüzumsuz bir uğraşı olduğunu söylemeleri insanı hayret ve şaşkınlığa düşürmektedir. Nasıl olmasın ki, geçmiş toplumların başına gelenlerin iyi bilinmesi konusu Kur'ân'ın en çok önem verdiği konulardan olmaktadır: *"Onlar senden, iyilikten önce kötülüğün çabuklaştırılmasını isterler; oysa onlardan önce nice ibret alınacak cezalar (mesulât) verilmiştir."*[73]

Burada bir soru akla gelebilir: Allah Teâlâ, bizden geçmiş toplumların yoluna uymamızı nasıl isteyebilir? Bizler, gerek şer'î ahkâm ve gerekse irşâd bakımından onlardan daha ileri konumda bulunuyoruz. Bizim şeriatımız onların şeriatlarından daha mükemmel haldedir, hem nüzul zamanı hem de daha sonrası dönemler için daha uygun ve elverişli olmaktadır. Bu sorunun cevabını bize Kur'ân veriyor: Allah Teâlâ'nın dini bütün ümmetlerde aynıdır, ahkâmda değişiklik sadece furû alanında olmaktadır, bunlar zamanın değişmesiyle değişecek türden olan şeylerdir. Öz ve esasla ilgili hususlar ise herhangi bir değişikliğe uğramazlar.

"De ki: 'Ey Kitab Ehli! Ancak Allah'a kulluk etmek, O'na birşeyi eş koşmamak, Allah'ı bırakıp birbirimizi rab olarak benimsememek üzere, bizimle sizin aranızda müşterek bir söze gelin.'"[74]

"Nuh'a, ondan sonra gelen peygamberlere vahyettiğimiz, İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, torunlarına, İsa'ya, Eyyub'a, Yunus'a, Harun'a ve Süleyman'a vahyettiğimiz gibi şüphesiz sana da vahyettik."[75]

Allah Teâlâ'ya, Rasullerine, âhiret gününe inanmak; kötülükleri terkedip hayırlı, güzel işleri işlemek; üstün ahlâk anlayışına sahip olmak güzel

---

73. Ra'd, 13/6.
74. Âl-i İmrân 3/64.
75. Nisâ 4/163.

huylarla bezenmeye çalışmak bütün şeriatlarda değişmeden kalan esaslar olmaktadır. Allah Teâlâ bize, onların yaşantı şekillerine, akibetlerinin ne olduğuna bakmamızı, değişmez değerlere yapışma konusunda onları kendimize örnek almamızı emretmiştir. Bu ise, uyulduğu zaman hayır elde edilecek, mutluluğa erişilecek bir rehberlik işidir. Böyle bir talep, Kur'ân'ın delil ile medlûlü, illet ile ma'lûlü birlikte vermesi, sebep ile müsebbibi cem etmesi şeklindeki yönteminin de bir gereğidir. Küllî esasları icmalen bunlardan ibaret olan ahkâmın tafsilini ise bizim şeriatımız yoluyla öğrenmekteyiz.

Ben burada şunu eklemek istiyorum: Kur'ân'ın getirmiş olduğu hidayette sadece İslâm'a has sayılabilecek esaslar da bulunmaktadır. Bunlar Üstad Abduh'un anlattıklarına ilave şeklinde de görülebilir. Meselâ Kur'ân'da inanç esaslarının aklî ve kevnî burhanlar üzerine ikâme edilmesi, âdâb ve muâmelâtla ilgili hükümlerin maslahat ilkesi üzerine kurulması, yararlı olanların alınması, zararlı olanlardan kaçınılması, evrende akıllı ve akılsız bütün varlıklar âleminin uymak zorunda bulunduğu doğal yasaların (adetullah) bulunduğunun ve ilâhî düzenin bu şekilde işlediğinin açıklanması, evrende olup bitenlere ibret gözüyle bakılmasının ve mevcut hikmet ve sırların öğrenilmesinin teşvik edilmesi, böylece aklın gelişmesinin, ilerlemesinin sağlanması ve bunun sonucunda insanın kainattan yararlanabilme alanının genişlemesi sonucunun hazırlanması gibi hususlar; evet, bütün bunlar Kur'ân'a mahsus özellikler olmaktadır.

Evet, bütün bunlar doğrudur ve hepsi de dinin üç temel esasının tekmilesi mahiyetindedir. Bu üç esas bütün peygamberlerin gönderiliş amacını oluşturur, onlar kendi dönemlerindeki insanlığın ulaşmış olduğu manevî yüksekliğe uygun olarak sağlam bir toplum yapısı inşa edebilmek için vazgeçilmez olarak şu üç esası hep koruyagelmişlerdir: Sağlam bir inanç sistemi, sadece Allah Teâlâ'ya ibadet etme, O'na tapınma anlayışı ve insanlarla iyi muamele içinde olma yani güzel ahlâk. İşte bu üç temel esasta hiçbir farklılık olmamıştır.

Kendilerine nimet verilen (*in'âm*) ve ihsanda bulunulanların gazaba uğramamış ve sapıklığa düşmemiş kimseler olduğu şeklindeki nitelemeye gelince burada şunu söyleyebiliriz: Gazaba uğramış olanlardan maksat, öğrendikten, tanıdıktan sonra hak yoldan çıkan kimseler olmalıdır. Onlara Allah Teâlâ'nın dini gelmiş, şeriatı ulaşmış, onu kavramışlar, anlamışlar fakat buna rağmen delilden yüz çevirerek, onu reddedetmiş ve kabul etmemişlerdir. Kendilerine atalarından miras kalan geleneksel inançlara sıkı sıkıya bağlanmışlar, taklidi tahkike yeğlemişler, doğruyu arama yerine heva ve heveslerinin zebunu olmuşlardır.

Allah'ın gazabı, sonuçları ile tefsir olunur; dolayısıyla O'nun cezalandırması demektir. Üstad Abduh da bu konuda müfessirlerin yorumuna uygun izahta bulunmuştur. Selef (ilk kuşak Müslüman alimlerin) inancına göre ise, Allah Teâlâ'nın gazabı O'na ait bir durumdur ve bu gazab O'nun cezalandır-

ması ve azaplandırması sonucunu doğurur.

Sapıklık içinde olanlar, yolu şaşırmışlar ise, Hakk'ı ve hak yolu hiç tanımamış olanlar, yahut da yeterli bilgiye sahip olamadıkları için gereğince bilgilenememiş, iman-amel denklemini tam olarak kuramamış kimselerdir. Nitekim bu konuya ileride genişçe değinilecektir. Atıf ***"ve le'd-dâllîn"*** şeklinde *"Lâ"* ile birlikte yapılmıştır. Çünkü daha önce geçen *"gayr"* kelimesinde olumsuzluk manası vardır ve *"ve le'd-dâllîn"*, "ve gayre'd-dâllîn" anlamındadır. Bu haliyle olumsuzluk tekit edilmiş olmaktadır. Bu, hidayet karşısında üç ayrı grubun olduğunu gösterir:

1. Kendilerine nimet verilen (*in'âm*) ve ihsanda bulunulanlar, 2. Gazaba uğramış olanlar, 3. Sapıklık içinde olup yolunu şaşırmış olanlar.

Hiç kuşkusuz gazaba uğramış olanlar da aslında sapıklık içinde olup yolunu şaşırmışlar arasındadırlar. Çünkü Hakk'ı arkalarına atmak sûretiyle amaçlanan yere sırtlarını dönmüşler ve yönlerini ulaşılması istenilen istikametten başka tarafa çevirmişlerdir. Bu halleriyle istenilen noktaya ulaşmaları, arzulanan hedefi tutturmaları mümkün değildir. Ancak Hakk'ı, bildiği halde ondan yüz çeviren, ona sırt dönen ile; Hakk'ı göremediği, doğru yolu bilmediği için karşısına çıkan yollar arasında şaşkın şaşkın dolaşan ve kendisini amaca ulaştıracak anayola bir türlü giremeyen kimseler arasında fark vardır. Bu türden olanlar, kendilerine risalet ulaşmamış, yahut kendi dilleri ile ve anlayacakları şekilde ilâhî bilgilendirmeden uzak kalmış kimselerdir. İşte bu sonuncuların *"dâllîn"* yani *"yolunu şaşırmışlar"* şeklindeki isimlendirmeye daha uygun düştükleri görülmektedir. Çünkü *"dâll"* kelimesi, hakikat itibariyle tam bir körlük içine düşen ve amacına ulaştıracak yolu bilmeyen şaşkın demektir. Dinde körlük ise, Hakk ile bâtılın, doğru ile yanlışın ayırt edilmesine imkân vermeyen yersiz kuşkular içinde bocalamaktır.

Üstad Muhammed Abduh devam etti: Yolunu şaşırmış bulunanlar da kısım kısımdır:

Birinci kısım: Kendilerine peygamber gelmemiş, yahut kendi dilleriyle anlayacakları şekilde vahyin tebliği ulaşmamış olanlardır. Bunlar, sahip oldukları duyular ve akıl hidayeti ile birlikte ayrıca din hidayetinden nasiplenmemiş, ondan mahrum kalmış kimselerdir. Bunlar, her ne kadar dünya işlerinde doğru yolda olsalar bile, âhiret hayatlarına nisbetle ruhlarının kurtuluşa ve ebedî mutluluğa ermesi noktasında kesin olarak sapıtırlar. Kaldı ki din, inananlarına âhiret için olduğu kadar dünya hayatlarında da mutlu olabilmeleri için gerekli rehberlikte bulunur. Her iki hayatı da birlikte dengeli bir şekilde ele alır. Bu itibarla dinden mahrum olan kimse, her iki saadetten de birlikte mahrum kalır ve çaresizliğinin, şaşkınlığının izleri, neticeleri dünyevî işlerinde de kendisini gösterir. Bu şaşkınlık ve çaresizliğin tabiî sonucu olarak başına pekçok sıkıntı gelir. Allah Teâlâ'nın yeryüzünde-

ki âdeti (sünnetullah) böyledir ve O'nun âdetinde hiçbir değişiklik olmaz. Onların âhiretteki durumlarına gelince; onlar tabiî ki hidayete tabi olanlarla mertebece aynı derecede olmayacaklardır. Allah dilerse onları affedebilir; O dilediğini yapandır, kimse O'ndan hesap soramaz.

Burada Üstad Muhammed Abduh'un bu sözlerine biraz açıklık getirmek istiyorum: Din hidayetinden mahrum kalanların, ancak bu yolla bilinebilecek yükümlülükleri yapmadıkları gerekçesiyle âhirette sorguya çekilmeleri makul olmaz. Onların mükellef olmadıklarının anlamı da işte budur. Mütekellimîn/kelamcıların büyük çoğunluğu böyle düşünmektedir. Çünkü Allah Teâlâ, İsrâ Sûresi'nde *"Biz peygamber göndermedikçe kimseye azap etmeyiz."*[76] buyurmaktadır. Onların akılları sebebiyle sorumlu olduklarını söyleyenlerin görüşleri bu durumda bir anlam taşımaz. Ancak onlar bu sözleriyle, "Bu tür insanların âhirette dünyadaki akılları ve fıtrî istidatları doğrultusunda katettikleri mesafe kadar orada bir mevki elde edeceklerdir." demeyi kastediyorlarsa o takdirde görüşlerinin bir değeri olabilir. Zira kendilerine peygamber gönderilmemiş olan insanlar, fıtrî kabiliyetleri ve akılları itibariyle, aldıkları eğitimin iyi ya da kötü olması sebebiyle kendi aralarında, davranışlarında, yaptıkları işlerde farklılık gösterirler, eriştikleri maddî ve manevî seviyeleri farklılık arzeder. Bunun âhirete yansıması da aynı şekilde farklılıklar doğrurur. İşte bu izah ile, bu gibi insanların mükellef oldukları ya da olmadıkları şeklindeki bu farklı iki görüşün arasını bulma (cem) imkânı da ortaya çıkmış olur. Bu durumda Allah Teâlâ'nın onlara âhiret gününde dünyadaki hallerini dikkate alarak iyiye iyi, kötüye kötü karşılık vermesi onların buradaki ihtiyarî amellerine karşı verilmiş âdil bir karşılık olur. Tabiî O, isterse dilediğine vereceği mükafatı artırır. Ben konuya dair âyetlerin tefsiri sırasında bu noktaya -inşallah!- tekrar değineceğim. Şimdi Üstad'ın sözüne devam edelim:

İkinci kısım: Kendisine davet ulaşmış, onu anlamaya çalışmış, himmetini -gayretini ona doğru yöneltmiş; fakat bir türlü iman mertebesine ulaşamamış, ömrü arayış içinde geçmiş kimselerdir. Bu durum, toplumlar düzeyinde değil de ancak bir takım fertler hakkında tasavvur olunabilir; bir toplumun toptan böyle olması, etkisinin onların genel hayatında, mutlulukları ya da bedbahtlıkları şeklinde kendisini gösterecek tarzda olması gibi bir durum düşünülemez. Bu tür kimselerin durumu ne olacaktır? Bazı Eş'arîler, bunlar hakkında Allah Teâlâ'nın rahmetinin ümit edilebileceğini söylemişlerdir. Bunlar, aynı görüşü imamları Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'den (ö.324/936) de rivayet etmektedirler. Çoğunluğun görüşüne göre ise, böyle birinin, Allah Teâlâ tarafından indirilen kutsal kitapları inkâr eden, delile karşı tavır alan, akıl nimetini yerinde kullanmayarak nankörlük eden, içine düştüğü cehalet karanlığından hoşnut ve razı olan inkârcılara nisbetle daha hafif bir şekilde

76. İsrâ, 17/15.

sorgulanacağında hiç şüphe bulunmamaktadır.

Üçüncü kısım: Kendilerine kutsal kitap ulaşmış ve ona bağlanmış oldukları halde delillere bakma, esasları kavrama gibi bir endişeden uzak oldukları için onun ortaya koyduğu inanç esaslarını anlamada kendi heva ve heveslerine tabi olmuş kimselerdir. Bunlar her dinde eksik olmayan bid'atçilerdir. İslâm toplumunda da ehl-i bid'at bulunmaktadır. Bunlar bir bütün olarak Kur'ân'ın ortaya koyduğu ve selef-i sâlihinin ve İslâm'ın ilk nesillerinin paylaştıkları inanç sisteminden sapmış kimselerdir. Bunlar ümmeti bölmüşlerdir; onları İslâm'ın tertemiz menbaı yerine ayrı ayrı sulaklara götürmüşler; götürdükleri yerden içenler ne bir tad alabilmişler, ne de suya kanabilmişlerdir. Burada ben onlarda gördüğümüz bir aşırılığa işaret etmek istiyorum:

Adam mahkeme salonuna gelir ve "Yüce Allah'a, Mushaf-ı Şerîf'e, Kelâm-ı Kadîm'e" yemin eder ve işte şunu yapmadığını söyler, yüzünde ise yalan söylediğinin apaçık izleri vardır. Öbür taraftan yemin verdiren gelir ve aynı kişiye, veli olduğuna inanılan falanca şeyhin adıyla yemin etmesini ister. Az önce Allah ve kutsal değerler üzerine binbir yalan yeminden kaçınmayan aynı kişi, bu teklif karşısında titremeye başlar, renkten renge girer ve sonra kıçının üzerine oturur ve gerçeği söyler, az önce yapmadığına dair yemin ettiği şeyi işlediğini itiraf eder. Çünkü o, şeyhin ismine tazim etmekte, adına yalan yemin etmesi halinde onun elinde bulunan nimetleri alacağına, ya da başına bir bela indireceğine dair inanç beslemektedir. İşte inanç alanındaki böylesi sapıklıklar, esas itibariyle Allah inancındaki bir sakatlıktan, O'nun fiillerde vahdaniyet sıfatına sahip olduğundan gaflet içinde bulunmak gibi şaşkınlıktan kaynaklanmaktadır. Eğer biz İslâm dininin maruz kaldığı bid'atler sabebiyle temel inanç konularında Müslümanların gösterdikleri sapıklıkları teker teker ortaya koymaya çalışacak olsak elbette söz çok uzayacak ve bu sapıklık çeşitlerini ortaya koyabilmek için ciltler dolusu yazmamız gerekecektir. Bunlar içinde, sonuçları itibariyle en çirkin olanları, en zararlıları; kaza ve kader, ihtiyar, cebr, va'd ve va'îd, Allah'a karşı gelmenin sonuçları gibi konulardaki sapık görüşler bulunmaktadır.

Şayet biz dimağlarımızda mevcut bulunan itikatlarımızı, Allah Teâlâ'nın Kitabı'na eklemeden önce onun hakemliğine vuracak olsak, o zaman bizim doğru yolda mı yoksa sapık mı olduğumuz açıkça ortaya çıkar. Ama öyle yapmaz da biz kendi itikatlarımızı Kur'ân'danmış gibi gösterip ve düşüncelerimizi ona yükler ve ondan sonra tutar neyin hidayet neyin dalâlet olduğunu öğrenmeye kalkışırsak o zaman bunda başarı elde etme imkanımız kalmaz. Zira bu halde Kur'ân'ın mutlak anlamda ölçütlüğü zedelenmiş, Kur'ân'ın mı yoksa bizim kendi düşüncelerimizin mi ölçüt olduğu birbirine karışmıştır. Bununla şunu demek istiyorum: Kur'ân asıl olmalıdır ve dinde söz konusu edilecek olan bütün görüş ve mezheplerin ona vurulması, ondan neşet etmesi, onun

ölçütlüğü ile sahih ya da sakat olduğunun ortaya konulması gerekir. Yoksa sapık fırkaların yaptıkları gibi önce kendi mezheplerini esas alıp, ondan sonra Kur'ân'ı o doğrultuda yorumlamaya kalkışmak, Kur'ân'a asla söylemediği şeyleri söyletmek, binbir çeşit zorlamalara kalkışmak kesinlikle doğru değildir.

Dördüncü kısım: Amelde sapıklık, hükümleri amaçlarından saptırma şaşkınlığı: Meselâ namaz, oruç ve diğer ibadetleri asıl konuluş amaçlarını göz ardı ederek başka bir mecraya çekecek şekilde tevil ya da ifa etmek, muamelâtla ilgili hükümleri amacından saptırmak gibi davranış bozukluklarının içine girmek işte bu kısım sapıklıktandır. Meselâ bir örnek verelim: Zekat yükümlülüğünden kurtulmak için yılın dolmasına az bir gün kala, malı güvenilen birisine hibe etmek ve bir süre sonra geri almak ve böylece zekat yükümlülüğünden kurtulmuş olduğuna inanmak tam bir şaşkınlık değil de nedir? Şimdi bu şaşkın, başvurduğu bu hile ile hiçbirşeyin kendisinden gizli kalmadığı Allah Teâlâ'yı mı aldatmış oluyor? Yoksa Allah Teâlâ'nın, bir taraftan zekât diye çok anlamlı bir yükümlülüğü zengin sayılan insanlara yüklerken, öbür taraftan da bizzat bu iradesini ortadan kaldırıcı hileler icad etmelerine kapı açtığını mı düşünmüş oluyor? Haşa! Allah Teâlâ'ya böyle birşeyin isnadı yakışır mı? Bu zavallı, yaptığı ile dininin en önemli rükünlerinden birini kendi eliyle yıkmış olduğunun farkına varamıyor mu?

Bu saydığımız sapıklık çeşitlerinden üçü yani birincisi, üçüncüsü ve dördüncüsü etkisini toplum ölçeğinde gösterir, insanların idrak yetilerini zaafa uğratır, ahlâkı bozar, sonunda işler alt üst olur ve mutluluk yerini bedbahtlığa terkeder; bu gibi hallerde Allah Teâlâ'nın şaşmaz âdeti (sünnetullah) hep aynı şekilde tecelli eder ve bu o topluma ceza olur. Bir toplumun başına bu tür bir belanın gelmesi, onların huzur toplumu olmaktan çıkıp huzursuzluğa itilmesi, onların inançlarında, işlerinde ve davranışlarında uymaları gereken ilâhî yasalara uymadıklarının, Allah Teâlâ'nın gazabını üzerlerine çekecek bir sapıklık içine girdiklerinin bir göstergesi olur. İşte Allah Teâlâ, Allah'ın nimetlerine ermiş insanların yoluna uymamız için bize dua ettiriyor. Onlar nasıl Allah Teâlâ'nın koymuş olduğu sınırlara riayet ettilerse, bizim de öyle riayet ederek, aklımızı onlar gibi tam olarak kullanarak, işlerimizi yerli yerince ve gereği şekilde yaparak onların izinden gitmemizi istiyor. Allah Teâlâ'nın koymuş olduğu şeriatler (dinî düzenlemeler), inat, azgınlık ya da cehalet gibi her ne sebeple olursa olsun sapmış ve doğru yoldan çıkmış olup da O'nun gazabına uğramış, bunun sonucunda binbir türlü azap ve musibete maruz kalmış kimselerin yoluna uymamamızı arzu ediyor.

Bir toplum sapıtır, doğru yoldan ayrılır ve bâtıl aralarında etkin bir hal alırsa o toplumun ahlâkı bozulur, işleri fesada gider, kesinlikle huzuru kalmaz. O toplum bedbaht olur. Bu durumda Allah Teâlâ onlara, onları hor ve zelil edecek, kendilerini hegomanyalarına alacak kimseleri musallat eder ve

toplum ölçeğinde azabını öbür dünyaya da ertelemez, burada iken verir. Ayrıca onlar öbür dünyada da çekeceklerini çekerler. Eğer bu sapıklık hali devam ederse o toplum sonunda tamamen helâk olur, varlık âleminden silinir gider. İşte bu yüzden Allah Teâlâ, bizden önceki toplumların başına gelenlere, onlardan bize kalan eserlere ibret gözüyle bakmamızı istemekte ve hangi durumlarda toplumların güçlü ve mutlu, hangi durumlarda ise perişan olduklarını ibret gözüyle çıkarmamızı istemektedir. Fertler düzeyinde ise bu konuda sünnetullah, her sapığın dünyada iken cezalandırılacağı şeklinde işlememektedir; hatta bazen sapık birisini esrarengiz bir şekilde derece derece yükseltebilir.ve nimet henüz elinden gitmeden ölüm gelip kendisine erişmiş olabilir. Bu durumda o sapık, cezasını *"hiçbir kimsenin bir başkasına asla fayda sağlamayacağı o gün."*[77]de çekecek demektir.

Fâtiha Sûresi'nin Tefsiri Hakkında Bazı Nükteler

Fâtiha'nın tefsiri ile ilgili olarak burada çok sayıda ilâvede bulunduk. Nitekim bu duruma Mukaddime'de de işaret etmiştik.

1. Rububiyet ve Rahmet sıfatlarının hikmeti:

Fâtiha'nın başında Rububiyet (Rabbi'l-'âlemîn) ve Rahmet (er-Rahmâni'r-Rahîm) sıfatlarının zikredilmesinin hikmeti şu olabilir:

Bilindiği gibi Allah ism-i celâli, Allah Teâlâ'nın yüce sıfatlarının ve diğer güzel isimlerinin manalarını içinde toplayan Yüce Zât'ın adı olmaktadır. Allah Teâlâ'ya nisbet edilen isim ve sıfatlar arasında esas olanları vardır ki diğer bütün isimleri -gereklilik olarak- onlara râci bulunur. Bunlar dört tanedir: İkisi zâtîdir: *Hayy* ve *Kayyûm*; diğer ikisi de fiilîdir: *Rabb* ile *Rahman* ve *Rahîm*. Daha açık ve doğru bir ifade ile onlardan ikisi kainatın düzenine taalluk etmez, ikisi ise eder.

"Hayy"; diri, hayat sahibi demektir ve en geniş anlamıyla vücûdî sıfat olmaktadır ki bu sıfat, Vücûd'daki kemâl sıfatlarının ilim, kudret, irade, semi', basar, kelâm gibi ister zâtî sıfatlar olsun ister fiilî sıfatlar hepsinin aslını oluşturur. Saydığımız bu sıfatları Kelâm uleması *"Sıfâtu'l-me'ânî"* diye isimlendirir. Ayrıca kendileriyle Allah Teâlâ'nın her türlü noksanlıktan, mahluklara benzemekten ve yüce şanına lâyık olmayan hususlardan tenzihi murad olunan selbî sıfatları olduğunu ve Allah Teâlâ'nın bilinip tanınmasının işte bu sıfatlarla olacağını söylerler. Keza rahmet, hilim, gazap, adalet, izzet, yaratıcılık, rezzâklık gibi sıfatlar da *Hayy* ismi ile kaim bulunmaktadır; Hayat'ın kemâli, onun bütün bu ve diğer kemâl sıfatlarıyla iç içe olmasını gerekli kılmaktadır.

Mahlukata nisbetle hayat hissî ve manevî olmak üzere iki kısımdır: Bunlardan birincisi bitkisel hayat ile hayvanî hayattır. Her biri için gerekli sı-

77. İnfitâr, 82/19.

fatlar vardır ve bu sıfatların en üst seviyede olanları da ikinci hayatta yani belli başlı özellikleri ilim, irade, kudret, işitme, görme, konuşma gibi ölümle sona eren sıfatlar olan insan hayatında yer alır. İkinci hayat ise, aklî, ilmî, dinî, rûhî hayattır. Bu tür hayata tanıklık eden âyetler vardır: *"Diri olan kimseyi uyarsın ve verilen söz de inkarcıların aleyhine çıksın."*[78]; *"Ey inananlar! Allah ve Peygamber, sizi, hayat verecek şeye çağırdığı zaman icabet edin."*[79] İnsan için bu hayatın kemal hali ancak âhiret âleminde söz konusu olur. Böyle bir hayata, bu dünyada ilim ve amel ile nefis tezkiyesinde bulunularak istidat kazanılır.

Allah Teâlâ'nın hayatı; insan, cin ve melek gibi bütün yarattıklarının hayatından daha yüce ve daha mükemmeldir; aslında onların hayatına isimlendirme dışında hiçbir şekilde benzemez; *"Leyse kemislihî şeyun." (Hiçbirşey O'nun dengi değildir.)*[80] Ancak biz, bu sıfatın O'nun hakkında kulanılışından tenzih ile birlikte, onun Vâcibü'l-Vücûd olan, ezelî ve ebedî bulunan zâtî bir sıfat oluşunu anlarız. Bu zatın, Allah Teâlâ'nın bizzat kendisini nitelediği kemâl sıfatlarıyla vasıflandırılması da gerekir. Bu sıfat, diğer sıfatlara nisbetle esas olmaktadır; zira diğer sıfatların hepsinin varlığı ancak bu sıfatın varlığı ile tasavvur olunabilirken, bu sıfatın varlığı diğer sıfatların varlığına bağlı değildir. Hatta bazıları bu sıfattan söz ederken, onun hakkında zâtın sıfâtu'l-meânî denilen sıfatlarla vasıflandırılmasına imkân veren sıfat tabirini kullanmışlardır.

"Kayyûm"a gelince; onun açıklaması konusunda en güzel sözü *Lisânu'l-Arab* sahibi söylemiştir: *"Kayyûm; mutlak anlamda başkasıyla değil kendi zatı ile kaim demektir. Bununla birlikte var olan herşeyin varlığı kendisine bağlıdır; öyle ki var olan birşeyin varlığını ya da varlığını sürdürmesini o olmadan tasavvur etmek mümkün değildir."* Tabiî daha başkaları da benzer şeyler söylemişlerdir. "Kendi zatı ile kaim" sözü, kelâmcıların "Vâcibü'l-Vücûd" sözleri ile aynı anlama gelmektedir. Yani varlığı bizatihî sabittir, varlığını başka bir varlıktan almamıştır, öncesizlik anlamında kıdem, sonsuzluk anlamında da beka sıfatlarının mevcudiyetini gerekli kılar; Evveldir ve Âhirdir. Herşey onunla kaimdir sözü ise, O olmadan hiçbirşey ne vücut bulabilir ne de varlığını sürdürebilir, demektir. O'ndan başka herşey var olmasını ve varlığını sürdürmesini ona borçludur. *"Doğrusu, zeval bulmasın diye gökleri ve yeri tutan Allah'tır. Eğer onlar zevale uğrarsa O'ndan başka, and olsun ki onları kimse tutamaz."*[81] Bu vasıfta olan bir Zat'ın hiç şüphe yoktur ki zorunlu olarak Kadir, irâde sahibi, herşeyi bilen, hüküm ve hikmet sahibi olması gerekir. Hayat; sahibine, bu ve diğer sıfatlarla vasıflandırılmasını elverişli kılar ve onlara kemâl kaydı ile birlikte delâlet-i iltizâmiyye[82] yoluyla delâlet eder. Kayyûmluk ise, herhangi

78. Yâsîn, 36/70.
79. Enfâl, 8/24.
80. Şûrâ, 42/11.
81. Fâtır, 35/41.
82. Delâlet-i iltizâmiyye: Bir lâfzın konulduğu mânânın lâzımına delâletidir. İnsan lâfzının,

bir kayıt olmaksızın delâleti içinde barındırma yoluyla delâlet eder.

Bu mübarek iki ismin, bu ve diğer kemâl sıfatlarını kendi içlerinde tazammun etmeleri sebebiyle, bu iki ismin Allah ism-i celâli ile birlikte İsm-i A'zam olarak ifade olunması söz konusu olmuştur ki bizce de tercihe şayan olan görüş budur. Biz bu iki isme, her ne kadar Fâtiha'nın tefsiri ile doğrudan ilgisi yoksa da yeri gelmişken temas etmeyi uygun bulduk. Çünkü Kur'ân okuyucularının büyük çoğunluğu bu mübarek iki ismin sözü edilen kemâl sıfatlarına mutabakat, tazammun ve iltizam şeklindeki üç delâlet yolu ile delâlet ettiğini bilmezler. O yüzden biz sözü buraya getirerek bu önemli noktaya temas etmek istedik.

"Rububiyet" (*Rablik*) ve *"Rahmet"* sıfatlarına gelince; bunlar Allah Teâlâ'nın bütün kâinatın mâliki ve işlerinin müdebbiri olduğunu, rahmetinin gazabını geçmiş bulunduğunu, rahmetinin eseri olan ihsanının, intikamına galebe çaldığını gösteren iki sıfat olmaktadır. *"İntikam"* sözlükte, işlenen kötülüklere karşı ceza vermek, demektir. Eğer kötülüğün cezası dengi kadar ise o zaman hak ve adalet intikamı olur. Eğer dengini aşar, daha şiddetli olursa o takdirde bu, bâtıl ve zulüm intikamı olur. Allah Teâlâ, elbetteki zulüm ve bâtıl üzere olmaktan münezzehtir; *"Rabbin kimseye haksızlık etmez."*[83] Aksine bazı kötülükleri görmezden gelir ve affeder, iyiliklerin mükafatını ise misli ile değil kat kat artırarak verir. *"Kullarının tevbesini kabul eden, kötülükleri affeden, yaptıklarınızı bilen, inanıp yararlı işler işleyenlerin duasını kabul eden, lutfuyla onların ecrini arttıran O'dur. Ama, inkarcılar için çetin azap vardır."*[84]; *"Başınıza gelen herhangi bir musibet ellerinizle işlediklerinizden ötürüdür. O, yine de çoğunu affeder."*[85]; *"Allah şüphesiz zerre kadar haksızlık yapmaz, zerre kadar iyilik olsa onu kat kat artırır ve yapana büyük ecir verir."*[86] İşlenen kötülüklere karşı tam dengi bir ceza, iyiliklere karşı ise on katı sevap verileceğine dair âyetler[87] malumdur. Keza iyiliklerin yediyüz katına kadar ve Allah dilerse daha fazla artırılacağına dair âyet[88] vardır.

Kullarının mâliki, onların işlerinin müdebbiri olan Rabbin, herkesi işlediği fiil sebebiyle ödüllendirmesi ya da cezalandırması, zâlimden mazlumun

---

ilim ve yazmaya yetenekli olmasına delâleti gibi; ki, bu yetenek, insanın mânâsının tamamı veya cüzü değil, belki mahiyetinin lâzımıdır. Delâlet-i tazammuniyye: Bir lâfzın konulduğu mânânın bir cüzüne delâletidir. İnsan lâfzının yalnız canlıya, yalnız nâtıka delâleti gibi. Delâlet-i tetâbukiyye: Bir lâfzın konulmuş olduğu mânânın tamamına delâletidir. İnsan lâfzının tam mahiyeti olan hayvan-ı nâtıka delâleti gibi. (Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 73, -Çev.-)

83. Kehf, 18/49.
84. Şûrâ, 42/25-26.
85. Şûrâ, 42/30.
86. Nisâ, 4/40.
87. Bkz; En'âm, 6/160; Yûnus, 10/26-27; Mü'min, 40/40; Şûrâ, 42/40.
88. Bkz; Bakara, 2/261.

ahını alması Rabliğinin gereği olur. Bu aşamada Rabbin adalet ile muamelesi insanların çoğunu, hatta hepsini korkutur. Çünkü insanlar içerisinde hiçbir kimse yoktur ki Rabbine, kendi özüne, çocuklarına, ailesine, yakın ve uzak çevresine karşı yapmak zorunda olduğu görevlerini yerine getirirken bir kusur işlemiş, ihmal göstermiş olmasın; bu mümkün değildir. Hal böyle olunca onların kalplerinde umuttan çok bir korkunun yer etmesi doğal olacaktır. İşte bu yüzden Allah Teâlâ, Rububiyet sıfatını, Rahmet sıfatı ile birlikte zikretmiş ve sonsuz rahmetini ifade etmek üzere aynı kökten hem de iki sıfat birden kullanmış, böylece kullarının kendisinin Rablığından endişe duymamalarını amaçlamıştır. Bu iki sıfattan biri *Rahmân* olup, Allah Teâlâ'nın rahmet sıfatıyla muttasıf oluşunun kemal noktasını göstermekte; diğeri de *Rahîm* olup, ilâhî rahmetin mahlukata fiilî şekilde taalluku ile birlikte nefsî-manevî bir sıfat olmaktadır. *"Allah şüphesiz ki size merhamet eder."*[89]; *"İnananlara merhamet eden O'dur."*[90] Bu iki sıfatın tefsiri münasebetiyle aralarındaki farkı belirtmek üzere ehl-i tahkik âlimlerimizden olan İbnu'l-Kayyım'ın sözlerini, Üstadımız M. Abduh'un sözlerine ilâve ederek daha önce vermiştik.

Rububiyet ve Rahmet sıfatlarının diğer bütün ilâhî fiillerle ilgili sıfatlara delâlet edişine gelince; bu açıktır. Çünkü kulları yaratma, rızıklandırma ve işlerini tedbir ve tedvir etme ile ilgili olmak üzere *Hâlik, Bârî, Musavvir, Kahhâr, Vehhâb, Rezzâk, Fettâh, Kâbız, Bâsıt, Hâfıd, Râfi', Mu'izz, Muzill, Hakem, Adl, Latîf, Habîr, Halîm, Rakîb, Mukît, Bâ'is, Şehîd, Muhsî, Mubdi', Mu'îd, Muhyî, Mümît, Mukaddim, Muahhir, Muğnî, Mâni', Dârr, Nâfi'* vb. gibi *Esmayı Husnâ*'nın tecellî ettiği her bir fiil bizzat Rabbimizden sâdır olmakta, bütün bu tecellîler O'nun Rablığının gerekleri olarak ortaya çıkmaktadır. Zatında Rahmân ve kullarına karşı Rahîm olan Allah Teâlâ'nın ayrıca elbette ki *Tevvâb, Gafûr, Afuvv, Raûf, Şekûr, Halîm, Vehhab* olması gerekir.

Eğer bu nokta anlaşıldıysa, o takdirde Allah Teâlâ'nın Kutsal Kitabı'nın açılış Sûresi olan Fâtiha'da, zâtî sıfatlara ve diğerlerine delâlet eden Hayat ve Kayyûm sıfatlarıyla değil de bütün fiilî sıfatlara delâlet eden *Rububiyet* ve *Rahmet* sıfatlarıyla kendisini anmasının hikmeti ortaya çıkmış olur. Muradını Allah kendi bilir; ama Fâtiha Sûresi'ne iki farklı açıdan bakmak mümkündür: Birincisi isminin de delâlet ettiği gibi bu sûrenin Kur'ân'ın açılış Sûresi, mukaddimesi olması; ikincisi de her gün namazlarda okunmasının şart koşulması. Her iki açıdan da ele aldığımızda bu sûrenin Allah Teâlâ'nın adının Rububiyet ve Rahmet sıfatlarıyla birlikte anılarak başlaması makama uygun düşmektedir.

Şöyle ki; Kur'ân, Allah Teâlâ'nın Bakara Sûresi'nin başında da belirttiği gibi *"Doğruluğu şüphe götürmeyen ve gaybe inanıp, namazı kılan, kendilerine*

89. Nisâ, 4/29.
90. Ahzâb, 33/43.

verilen rızıktan yerli yerince sarfeden müttakîlere yol gösteren bir Kitab'dır." Onu gerçek anlamda okuyan, üzerinde gereği gibi tefekkür ve tezekkür eden, ondan ibret ve öğüt alan onlardır. "*Görmedikleri halde Rablerinden korkanlar; kıyamet saatinden de titreyenler.*"[91] gene onlardır. Bu takdirde ilk sûrenin onların haline uygun düşecek biçimde başlaması çok yerinde olacaktır. İlk sûre deyip geçmeyin; o, müminlerin namazlarında ve Hatim diye anılan Kur'ânî okumalarının başında sürekli olarak tekrarlaya durdukları bir metindir. İçerik olarak Allah Teâlâ'nın, kendilerini yaratışı ve işlerini yürütmesi, aralarında anlaşmazlığa düştükleri konularda ilâhî adalet ile hükmetmesi, yaptıkları işlere göre onlara iyi ya da kötü karşılık vermesi, kendilerine olan rahmeti, nimeti ve ihsanı sebebiyle O'na hamd etmelerinin gerekmesi, sadece O'na kulluk etmelerinin ve sadece O'ndan yardım istemelerinin O'nun uluhiyet ve rububiyetinin tabiî bir sonucu olarak doğması, kemâl-i hidayet için O'na teveccüh etmeleri gibi konulara değinmektedir. İşte böyle bir sûreye, sözünü ettiğimiz diğer fiilî sıfatları da içine alan bu iki sıfatın yani Rububiyet ve Rahmet sıfatlarının Allah'ın adıyla birlikte anılarak başlanması kadar güzel ve yerinde bir söz olamaz. Kur'ân mukaddimesinin önce Besmele'de ve hemen ardından sûrenin başında tekrar edilerek bu iki sıfatla açılması, bu anlattığımız noktayı ortaya koyar, namaz kılan ve okuyan kişiye onu hatırlatır. Aynı şekilde her sûreye, sadece rahmet ile vasıflanan Allah adıyla başlanması da, o sûrenin indirilmesinin Allah Teâlâ'nın mahza rahmetinin, ilâhî merhametinin eseri olduğunu bildirmek içindir. Muhatap, "*Biz seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik.*"[92] âyetinde ifade buyurulduğu gibi nasıl ilâhî rahmetin bir tecellisi olarak gönderilmişse, ona indirilen de aynı şekilde bir rahmet tecellisi olarak indirilmiştir. Bu noktadan hareketledir ki, münafıkların içyüzlerini ortaya döken, savaş hukukunu düzenleyen ve müşriklere karşı tam bir savaş açan, onlara karşı kesin bir ültimatom olan Berae (Tevbe) Sûresi'nin başında Besmele yer almamıştır.

Bu anlattıklarımız, heva ve heveslerinin zebunu olmuş ve her vesile ile İslâm'a karşı savaş açmayı kendilerine iş edinmiş olan bağnaz ve müfrit İslâm düşmanlarının izahlarını da kursaklarına tıkar: Güya onlara göre Müslümanların Rabbi gazabkâr, intikamcı, kahhâr bir Rab; dinleri de korku ve dehşet saçan bir dinmiş!. Buna mukabil Hıristiyanlık öyle değilmiş, zira onların dininde Rabb'e "Baba" adı verilmekte ve bununla O'nun kullarına, babanın çocuklarına muamelesi gibi muamele edeceği düşüncesi uyandırılmak istenmektedir. Üstadımız Abduh bu sakat yaklaşıma değinmiş ve *Rabb* kelimesinin tefsiri sırasında bu kuruntunun yersizliğini ortaya koymuştu. Müslümanların Fâtiha Sûresi'ni okuyarak kılmakta oldukları İslâm namazı

91. Enbiyâ, 21/49.
92. Enbiyâ, 21/107.

ile, Hıristiyanların "salât-ı rabbânî" diye bilinen ritüel ile kılmış oldukları namaz arasındaki karşılaştırmaya başka bir nüktede değineceğiz. Ayrıca hemen şunu belirtelim ki sahih hadiste de sabit olduğu üzere Rab Teâlâ, kullarına, baba değil bir annenin süt emen yavrusuna olan merhametinden daha çok merhametlidir.[93] Allah Teâlâ'nın bütün mahlukatın kalbine koymuş olduğu rahmet ve merhametin toplamı, O'nun rahmetinin yüzde biri olmaktadır.[94] Okuyucu, Allah Teâlâ'nın rahmetinin genişliği hakkındaki mufassal açıklamayı *"Rahmetim herşeyi kaplamıştır."*[95] âyetinin tefsiri sırasında bulacaktır.

2. Selef Ulemasına Göre Rahmet Sıfatı

Üstadımız Muhammed Abduh'tan Rahmet'in manası hakkında naklettiklerimiz, Eş'arî ve Mu'tezilî kelâm âlimlerine (mütekellimîn), Zemahşerî (ö.538/1144) ve Beyzavî (ö.685/1286) gibi müfessirlere dayanmasıyla irtibatlı bir sonuçtur. Bunun kısa özeti şudur: Rahmet (merhamet etmek) ne zâtî bir sıfattır ne de Allah Teâlâ'nın zâtı ile kaim bulunan sıfât-ı meânîdendir. Çünkü onun lügat manası itibariyle Allah Teâlâ hakkında kullanılması muhaldir. O takdirde lâzımı ile tevil edilmelidir; o da nimet ve ihsânda bulunmadır. Dolayısıyla rahmet, "yaratma", "rızıklandırma" gibi fiilî sıfatlardan olur. Bazısı da rahmetin, nimet verme ve ihsanda bulunma iradesi olarak tevili mümkündür; bu takdirde rahmet irâde sıfatına raci olur, müstakil bir sıfat olmaz, demişlerdir. Bu izah şekli, mütekellimîne ait bâtıl felsefî bir izahtır ve Selef-i Sâlih'in anlayışına muhalif olmaktadır.

Mesele iyice tahkik edilirse görülecektir ki rahmet sıfatı da, Eş'arîlerin sıfâtu'l-meânî diye isimlendirdikleri ve Mu'tezile'nin aksine Allah Teâlâ'nın zatı ile kaim dedikleri ilim, irade, kudret vb. sıfatlar gibi bir sıfattır. Çünkü, sözlük anlamları ve insanlar hakkında kullanılış şekilleri itibariyle bu sıfatların tümünün Allah Teâlâ hakkında düşünülmesi muhaldir. Zira ilim, lügat manası itibariyle malumâtın zihindeki sûreti olmakta ve duyular veya düşünme yoluyla elde edilmektedir. Bu anlamda ilim, Allah Teâlâ hakkında muhaldir. Çünkü O'nun ilmi kendi kıdemi ile kadîmdir ve malûmatın sûretlerinden hasıl olmuş arızî bir bilgi değildir. Allah Teâlâ'nın işitmesi, görmesi hakkında da aynı durum söz konusudur. Buna rağmen onlar bunları Allah Teâlâ'nın zatı ile kaim bulunan sıfât-ı meânîden saymaktadırlar. Öyleyse bu bakımdan Rahmet de bu sıfatlar gibidir.

Allah Teâlâ'nın Kur'ân'da ya da Rasulullah'ın (s) diliyle kendisini nitelediği her tür sıfat hakkında selefin koymuş olduğu kural şudur: Biz bu sıfatları

93. Bkz; Buharî, Edeb, 18; Müslim, Tevbe, 22.
94. Bkz; Buharî, Edeb, 19; Müslim, Tevbe, 17, 19.
(Buradaki anlatımda ortaya konan mukayese, vahyin *"Allah yaratılmışlara benzemez."* uyarısı çerçevesinde değerlendirilmelidir. -Yayıncı-)
95. A'râf, 7/156.

Allah Teâlâ'ya nisbet ederiz ve onları nasslarda kullanıldığı şekilde aynen biz de kullanırız. Öbür taraftan da onları, aklen ve *"Leyse kemislihî şeyun." (O'nun misli/dengi hiçbir şey yoktur.)*[96] gibi nasslarla naklen sabit olan tenzih ilkesi gereği mahlukata ait sıfatlar gibi de görmeyiz. Buna göre şöyle deriz: Allah Teâlâ'nın gerçek anlamda ilmi vardır ve o, O'nun sıfatıdır; fakat bizim ilmimize benzemez. O'nun gerçek anlamda işitmesi vardır ve bu (Semi') O'nun sıfatıdır, fakat bizim işitmemize benzemez. Keza O'nun hakikat anlamda rahmet etmesi söz konusudur ve rahmet O'nun bir sıfatıdır; fakat O'nun rahmeti, bizim nefiste bir etkilenme sonucu olan merhametimize benzemez. Diğer sıfatları hakkında da aynı şeyleri söyleriz. Böylece hem akıl hem de nakil ile birlikte amel etmiş oluruz. Hal böyle iken bazı sıfatların hakikat anlamından alınarak tevil edilmesi ve onların kullanılışlarının mecaz-ı mürsel ya da istiâre-i temsîliyye şeklinde olduğunun söylenmesi -onların ilim, semi', basar vb. gibi sıfatlarda değil de rahmet, gazab ve benzeri sıfatlar hakkında söyledikleri gibi- Allah Teâlâ'nın sıfatları hakkında hiçbir mesnedi olmayan bir tahakküm ve ilhada sapma olur. Ya bütün sıfatlar herhangi bir ayırım yapılmaksızın hakikat anlamda alınır ve ancak bunların mahiyet ve künhüne vakıf olabilme imkânının olmadığı itiraf edilir ve tenzih ilkesine riayet edilerek sadece onların genel manasına inanmakla yetinilir; ya da hepsi birden lügavî mecaz kabul edilir ve şöyle denilir: Dildeki bu lâfızları koyanlar, onları mahlûkata ait sıfatlar için koymuştur; ancak daha sonra şeriat onları ilâhî sıfatları ifade etmek için kullanmıştır. Onların mahlukata ait sıfatlara benzemediği de bu kullanış sırasında bilinmektedir. Bu itibarla kullanılışları mecazî anlamdadır.

Ebû Hâmid el-Gazzâlî (r) (ö.505/1111) bu manayı en güzel bir biçimde ifade etmiş ve *İhyâ* adlı kitabının *Şükür* bölümünde şöyle demiştir:

> "Allah Teâlâ'ya ait öyle bir sıfat vardır ki yaratma ve icad etme o sıfattan sudur eder. Bu sıfat, dildeki sözcükleri koyanların asla akıl ve hayallerinden geçmeyecek derecede yüce ve yüksek bir manadır. Bu itibarla o yüce sıfatın mahiyet ve künhünü ortaya koyabilecek, hakikatini açıklayabilecek bir kelime ya da ifadenin vazedilmiş olması mümkün değildir. Çünkü O yüceler yücesidir; dili vazedenler ise son derecede aşağı bir yerdedirler; onların izan ve anlayışlarının O'nun eşsiz ve yüce sıfatlarına kadar erişecek şekilde yükselebilmesi ve onları hakikati üzere aydınlatabilmesi mümkün değildir. Aradaki ilişki aynen etrafa ziya saçan güneş ile ondan gözleri kamaşıp onu algılayamayan yarasa arasındaki ilişki gibidir. Buradaki kapalılık güneşin kendisinde değil, onu algılayabilecek güç ve kudretten yoksun yarasanın gözündedir. Bu itibarla Allah Teâlâ'nın celâl ve azametini mülahaza edebilmek için gözlerini açanlar, sonuç itibariyle

96. Şûrâ, 42/11.

bu dili konuşanlardan, O'nun sahip olduğu sıfatları anlatmada gerçekten çok zayıf ve cılız kalacak bazı ögeler almaya mecbur kalmışlar ve hiç olmazsa bu yolla bir fikir edinme çabası içine girmişlerdir. Onun bir sıfatını ifade etmek için meselâ 'Kudret' kelimesini kullanmışlardır. Biz de onların bu istiarelerinden aldığımız cesaretle şöyle deme durumunda olmuşuzdur: Evet, Allah Teâlâ'ya ait bir sıfat vardır ve bu 'Kudret'tir; yaratma ve icad etme ondan sudur etmektedir."

Mütekellimîn ve cedelcilerin şeyhi olan İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö.324/936), işin sonunda Selefin görüşüne rücu etmiş ve *el-İbâne* adlı sonuncu kitabında bunu açıklamış, kendisinin büyük hadis âlimi ve Sünnet'in savunucusu Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) izine uyduğunu ifade etmiştir. Allah hepsine rahmet eylesin.

3. *Bir Hıristiyan Misyoneri Tarafından Fâtiha-yı Şerife'ye Karşı Yapılan Bayağı Bir Nazire*

Arap diline ait belagatin zevkine varan mümin-kâfir herkes Kur'ân'ın, Arap dilinde en beliğ ve fasîh kelâm olduğunu bilir ve bu konuda hiçbir kimsenin aykırı bir söz söylemesi, onunla boy ölçüşmeye kalkışması akıldan bile geçmez. Fâtiha Sûresi'nin de Kur'ân'ın fesahat ve belagatça en ileri bir parçası olduğunu gene herkes bilir. O, az bir söz içinde pekçok manayı içinde saklar, dinin en önemli esaslarını ortaya koyar, Allah Teâlâ'nın kulların kalplerini kendisine cezbedecek sıfatlarını açıklar, kulun diliyle O'na Hamd etmesini, tevhidi ile himmetini yüceltmesini, isim ve sıfatlarının manalarını dikkate alarak kendisini terbiye edip olgunlaştırmasını sağlar, kula O'nun Rububiyeti ve Mâlikliği ile kuşatıldığını hissettirir, herkesin yaptığının karşılığını bulacağı din gününü hatırlatır, amacına erişebilmek için hem yaratıcısı ile hem de halk ile olan ilişkilerinde Sırât-ı mustakîm üzere yoluna devam etmesi için onu yönlendirir, Sırât-ı mustakîmin ilâhî bir teyit ile kendilerine nimet ve ihsanda bulunulanların yolu olduğu ifadesi ile kendisini de ona ulaştıracak olan teyid-i ilâhîye atıfta bulunur ve devamlı olarak Allah Teâlâ'nın tevfîkini istemeyi öğretir, üzerlerine Allah'ın nimetlerinin yaydığı ve bu sebeple yaşantıları ile, sözleri ile hidayet önderleri ve nümune-i imtisal olan mutlu insanların, nebilerin, sıddıkların, şehitlerin ve sâlihlerin yolundan gitmeyi kendisine de nasip etmesi için hep dua etmesini ister. Bâtılı Hakka tercih eden, kötülüğü iyiliğe yeğleyen bunu hem de bilerek yapan Allah'ın gazabına uğramış kimselerden ya da bunları bilmeyerek yapan ve yoldan saparak cehalet şaşkınlığı içinde bocalayan, üstelik de kendilerinin iyi birşey yapmakta olduklarını sanan sapıklardan olmama, onların yoluna düşmeme için hep dikkatli olmasını ve dua etmesini ister. Bu uyarı Fâtiha'yı namazlarında sürekli tekrar ederek ibadet etmekte

olan Müslüman ferdi, Hakk'a yapışmak ve hayır işler işlemek konusunda Azîmli ve gayretli olmaya ve böylece eksiklerini telafi etmeye sevkeder; ilmin takviyesi, nefsin terbiyesi ve salih amel üzerinde devamlı olma gibi yollarla nefsini olgunlaştırmaya iter.

Tefsiri sırasında genişçe üzerinde durduğumuz ve burada da size kısaca özetlediğimiz bu yüce sûre hakkında bu asırda Hıristiyan misyonerlerinden biri çıkıyor ve kuruntusunca onun belagatla ilgisi olmadığını söyleyebiliyor. Bu zatın iddiasına göre Sırât-ı müstekîm'den sonrası bir kere tamamen haşviyat (şişirme, gereksiz uzatma) ve tahsîl-i hâsıl kabilindenmiş; öncesi ise manadan ödün vermeksizin daha kısa olarak söylenebilirmiş. Nitekim bazıları da bunu yapmışmış. Bu iddiayı ortaya atan, İngiliz ve Amerikan misyoner teşkilatlarınca kiralanmış uşaklardan biri olmakta ve kendi kuruntusunca Kur'ân'ın icazını iptal için telif ettiği, hatta onun belagatini temelden inkâra yeltendiği *"Kitabu-l Fıkh"* adlı kitapta bunları ileri sürmekte ve şöyle demektedir:

Eğer birisinin yazdığı gibi şöyle denmiş olsaydı ne kadar güzel olurdu:

"Rahman'a hamd olsun. O, varlıkların Rabbi'dir. Hesap gören Melik'tir. İbadet senin içindir ve yardım senden istenir. Bizi iman yoluna ilet!"

Ama bu misyonere göre "Eğer Fatiha Sûresi bu şekilde yazılsaydı daha veciz olur, verilmek istenen mana eksiksiz verilir, zaf-ı telîften ve haşviyattan (gereksiz şişirmelerden) kurtulunmuş olurdu; Rahîm ve neste'în arasındaki çirkinlikten (!) de kaçılmış olurdu."

Derim ki: Bu bağnaz kiralık misyoner, Müslüman halkı saptırmak için Fatiha'yı ihtisar etmek yerine, adını kitapçığının üzerine koyup da kavmi arasında rezilû rüsva etmemek şartıyla, kendisini kiralayanlar için ilâhlarını ve kavimlerinden müstakil düşünceli herkesi dinlerinden hatta bütün dinlerden saptıran kitaplarını ihtisar etseydi kendisi açısından daha hayırlı bir iş işlemiş olurdu. Çünkü gökten yedi Süreyya'yı devşirmek, yeryüzünde Fâtiha'nın yedi âyetini ihtisar etmekten daha kolaydır. Onun âdiliğine karşılık âlim birisinin, öne sürmüş olduğu bu saçmalığı ortaya koyması ve eğer insanlar arasında yaşıyorsa onu teşhir etmesi yeterlidir.

Herkesin sözüne inanabilecek, aldanması kolay olan cahil halka gelince; bu ihtisar rezaletinin bazı yönlerine işaretle onların bu konuda uyarılması gerekir. Her ne kadar bunlar basiret sahipleri için daha ilk bakışta anlaşılabilecek şeylerse de gene de bunlara temas etmekte ve dikkat çekmekte yarar vardır: Biz kısaca şu noktalara değinmekle iktifa edeceğiz:

1. Bu cahilin Fâtiha'dan ihtisar ettiği (çıkardığı) ve zikredilmesini eleştiri konusu yaptığı ilk kelime Allah Teâlâ'nın ismidir. Oysa ki *Allah* Teâlâ'nın bütün isimlerinin (Esmâ-yı Hüsnâ) anılması ancak bu isimle birlikte olmaktadır. Çünkü ism-i celâl, Zât'ın ismidir ve kemâl sıfatları olan diğer bütün sıfatlar o Zat'ı niteliyor olmaktadır.

2. *"Rahîm"* ismini ihtisar etmiştir. Halbuki biz onun ne manaya geldiğini ve "Rahmân" isminin anılmasıyla ondan müstağnî olunamayacağını anlatmıştık. Bu gibilerin böylesi farkları anlayabilecek kapasitesi nerede ki?! Aradaki fark için daha önce yazdıklarımıza bakılsın.

3. *"Âlemîn"* yerine *"ekvân"* kelimesini koymuştur. Burada bir ihtisar yoktur, yapılan daha güzel ve uygun olan bir kelimenin yerine ondan daha aşağı derecede olan başka bir kelime koymaktır. Ekvân, kevn'in çoğuludur ve aslında masdardır, çoğul yapılmaz. Ayrıca öyle manaları vardır ki Rabb isminin ona izâfe edilmesi doğru olmaz. Oluş, dönüşme, kefâlet kelimenin bu gibi manalarındandır. Cezire Arapları bu kelimeyi ayrıca savaş anlamında kullanırlar ve muhtemelen başka anlamda da kullanmazlar. "Âlemîn" kelimesi ise âlem'in çoğuludur. Kök itibariyle yaratıcısına alâmet ve delil olma anlamını hatırlatır. Akıllı isimlerin çoğul yapılışı gibi çoğul yapılmış olması, Rab olması hasebiyle Allah Teâlâ'nın canlıları ve özellikle de akıllı olan insanları terbiye etmiş olmasını hatırlatır ve akıllarını kullandıkları ölçüde O'na şükretme durumunda olduklarını bildirir. Bu noktadan hareketle hatta bazı âlimler âlemîn lâfzının âmm (genel) olduğunu fakat burada özel anlamda kullanıldığını, yani insan âleminin kastedildiğini söylemişlerdir. Tefsiri için daha önce verilen izahata bakınız.

4. *"Yevmi'd-dîn"* yerine *"deyyân"* kelimesini kullanmıştır. Halbuki bu onun yerine kullanılmaz ve ondan kastedilen manaları da asla karşılamaz. Çünkü deyyân kelimesinin çeşitli sözlük anlamları vardır; kadî, hâsib, muhâsib, kahir vd. bunlardandır. Rabbin bu kelime ile nitelenmesinden çıkabilecek en iyi mana, O'nun hâkim olduğunu ve kullarını hesaba çekip cezalandıracağını ifade etmek olur, bunun dışında başka birşey ifade etmez. *"Yevmi'd-dîn"* ise, Allah Teâlâ'nın kitabında tavsif edilen korkunç, dehşetli belli bir günün ismi olmaktadır. O günde Allah Teâlâ bütün mahlukatı hesaba çekecek, aralarında hükmedip amellerinin karşılığını verecektir. Bu güne inanmak dinin en önemli rükünlerinden biridir. Melik ya da Mâlik'in o güne izafe edilmesi o günde her türlü yetkinin sadece ve sadece Allah Teâlâ'nın elinde olduğu-

nu, hiçbir kimsenin bir başkası adına yapacak herhangi birşeyi bulunmadığını, kimsenin kimseye ne bir fayda ne de bir zarar verebileceğini, tefsiri sırasında da geçtiği gibi ifade etmektedir. Dolayısıyla böyle bir mananın insanın hatırına gelmesi, tevhid inancının yerleşmesi ve beslenmesinde etkili olacak, kişiyi salih amel işlemeye teşvik edecek, kötülüklerden alıkoyacaktır. Deyyân isminde ise bu sayılan manalardan hiçbiri yoktur. İnsanın bu konuda, belagat namına hiçbirşeyden anlamasa bile birazcık olsun düşünmesi ve vicdanının sesine kulak vermesi bunları anlaması için yeterlidir. Acaba bu bağnaz misyonerin azıcık olsun fikir ve vicdanı var mıdır ki Kur'ân'ın belagati konusunda aklının ermediği şeyleri öğrenmeye kendisini sevketsin de böyle ulu orta hezeyanlarda bulunmasın!

5. *"İyyâke na'budu ve iyyâke neste'în"* yerine *"Leke'l-'ıbâde ve bike'l-muste'ân"* sözünü uydurmuştur. Aslında bu, koymuş olduğu en tuhaf ifadedir, bununla birlikte veciz olduğu iddiasındadır. Çünkü dört kelime yerine gene dört kelime koymuş, üstelik bir harf de fazla getirmiştir. Mana itibariyle ise daha noksan haldedir. Bu durumda icâzı (vecizliği) nerede kalıyor, belli değil! Hem lâfız hem de mana bakımından eksik haldedir.

"Leke'l-'ibâde", (İbâdet sanadır) cümlesiyle bütün ibadetler Vâkıada ve işin aslında Allah Teâlâ'yadır demek istiyorsa, o takdirde cümle doğru olmaz. Çünkü insanlar arasında sadece O'na ibadet etmeyenler çoğunluktadır; tevhid dini ve tevhid dininin en büyük kitabı (Kur'ân) hakkında ileri geri ithamlarda bulunan yazarın mensup olduğu, apaçık tevhid âyetini tahrif ve tebdil eden Hıristiyanlar da bunlardandır. Yok ibâdet sadece Allah Teâlâ'ya lâyıktır demek istiyorsa o takdirde mana doğrudur. Fakat bu kez de ne okuyucunun, ne de bu cümleyi uyduranın O'na ait olan bu hakkı yerine getirenlerden olduğunu göstermez. Oysa ki *"İyyâke na'budu"* ifadesi, okuyucunun, bütün muvahhidlerin ibadeti ile birlikte kendi ibadetini de arzettiğini ifade eder. Ayrıca kasırlı ifade ile sadece O'na ibadet edip başkasına ibadet etmemiş olmaları onları Allah Teâlâ'ya daha da yaklaştırır.

Diğer taraftan bu ifade ile uydurulan sözün, bir önceki eleştiri noktasında arzedilen noktada vicdanlar üzerindeki etkisi konusunda aralarındaki farkı size havale ediyorum. Bırakınız Müslüman, ibadetini ve Rabbinden yardım talebini, iman kardeşliği ve dayanışması mülahazalarıyla bütün müminlerin ibadetleri ve yardım talepleri zımnında sunsun ve arzetsin, kişi kendi benliğini yok etsin, *biz*'i öncelesin, cemaat içinde kendisinin ibadetinin de kabul edileceği umudunu taşısın ve âyetin tefsiri sırasında zikredilen diğer faydalara ersin.

Benzer şeyler *"isti'ane"* için de söylenebilir. Ayrıca anlam ve lâfız bakımından ilave şeyler de söylenebilir. Bunlardan biri şudur: Seçilen kip (Muste'ân), aslında ism-i mef'ûl için olan mimli masdar kipidir. Masdar için olan aslî kip

(isti'âne) ise terkedilmiştir. Oysa ki "'ibâde" lâfzına uygun düşeni asıl masdar idi. Hem sonrası ile irtibatı bakımından da bu seçim isabetli değildir. Çünkü arkadan hidâyet talebimiz (ihdinâ), "neste'în" şeklinde kendimize nisbet ettiğimiz isti'âne'den olmaktadır.

6. *"es-Sırâta'l-mustekîm"* yerine "sırâta'l-îmân"ı kullanmış olması ayrıca bir saçmalık örneğidir. Çünkü sırât-ı mustakîm daha kapsamlı ve daha genel bir anlam taşır. Zira bu terkip, imanı içine aldığı gibi İslâm'ı ve ahlâkı da içine alır yani inanç, ibadet ve ahlâktan oluşan geniş bir anlam yelpazesi vardır. Üstelik bir de *"Mustakîm"* yani dosdoğru olarak nitelenmiştir. Çünkü bazı yollar vardır saliklerini amaçladıkları yere ulaştırır ancak eğri-büğrü olur; çok zahmetli, sıkıntılı bir şekilde ve geç olarak ulaştırır. Dosdoğru yol ise, amaçlanan yere en yakın mesafeden ulaştıran yol demektir. Manevî yollar da aynıdır; bazı yollar vardır amaca ulaştırmaz, bazıları ise ulaştırır. Ulaştıranlar da bazısı engeli olmadığı için çok kısa zamanda ulaştırır; bazısı ise engebeli, sıkıntılı, zorluklarla dolu olduğu için sâlikini zorlar, uğraştırır ve hedefe geç varmasına sebep olur.

7. Sırât-ı mustakîmin, felâha ermiş, umduğuna nail, korktuğundan emin olmuş nebiler, sıddıklar, şehitler ve sâlihlerden oluşan Allah Teâlâ'nın seçkin ve hayırlı kullarının yolu olduğunun belirtilmesi okuyucuya, onların varislerine tabi olması gerektiğini, onların arasına katılabilmek için çaba göstermesi lâzım geldiğini ifade eder. Ayrıca o yolun, Hakk'a karşı bile bile kafa tutan gazaba uğramış muannidlerin, haktan ve hakikattan sapmış, yolunu şaşırmış zavallıların yolu olmadığının ayrıca tasrih edilmesi gene okuyucuya, onların gidişatına uymaması gerektiğini, onların izine düşmemesini, aksi takdirde kendisinin de onların düştükleri sapıklığa düşeceğini hatırlatır.

****

Fâtiha'da söz konusu olan bu yüce maksatlar, nefs tezkiyesini amaçlayan, dünya ve âhiret saadetine götüren hidayet nerede, bu özetlemeyi yapan kiralık misyonerin mensup olduğu dinin namaz duası olarak okudukları metin nerede. Matta İncili'nde (6/9-13) bu dua şöyle verilir:

"Göklerdeki Babamız! Adın kutsal kılınsın,

Efendiliğin gelsin,

Gökte olduğu gibi yeryüzünde de senin istediğin olsun.

Bugün bize gündelik ekmeğimizi ver.

Bize karşı suç işleyenleri bağışladığımız gibi, Sen de bizim suçlarımızı bağışla.

Ayartılmamıza izin verme. Kötü olandan bizi kurtar. Âmin."

Sonraki İncil nüshalarında şu ilâve vardır: *"Çünkü egemenlik, güç ve yücelik sonsuzlara dek senindir."* Bu ilaveyi sonradan eklenmiş sözleri belirtmede

kullanılan ( ) işareti arasına almışlardır. Acaba Mesîh'in sözüne bu ilâvede bulunan da kim oluyor ki?!

Bu ifade'nin Mesih'ten (a) sahih bir nakil ile nakledilmiş olduğuna inanmayan ya da bizzat Hıristiyanların Mesih tanımına inanmayan kimse onlara şöyle diyebilir:

Bu dua, Fâtiha'daki gibi ya da onun en azından bir kısmı kadar bir övgü taşımamaktadır. Baba'nın isminin takdisini ve onun melekûtunun (egemenliğinin) sürmesini istemek, zaten mevcut olan birşeyin ortaya konulması çabasıdır. Dolayısıyla bu boş birşeydir; aklı başında olan bir kimseye uygun değildir. Ayrıca üçüncü şahıs emir kipi ile "olsun, gelsin" şeklinde ifade edilmesi, -haydi daha ağır birşey söylemeyelim ama- en azından uygunsuzdur. Bundan daha kötüsü, Rab Tebâreke ve Teâlâ'ya karşı takınılacak edep ve liyakatla asla bağdaşmayacak birşey vardır: O da, gökte olduğu gibi yeryüzünde de O'nun istediğinin olmasını gene emir kipi ile talep etmektir. Allah Teâlâ'nın irade ve isteği göklerde, yerde her alanda bütün mahlukatı üzerinde Rablığının gereği zorunlu olarak geçerlidir. Dolayısıyla onun var olmasını istemenin ne manası olacaktır? Gök ve yer arasında eğer her yönden eşitlik olması isteniyorsa, bu tam bir tahakküm olur ve neler doğuracağı ortadadır.

Kasırlı bir ifade ile hergün sadece yetecek kadarlık bir ekmek talebine gelince; onların bütün akıl ve fikirlerinin, dünyaları için de olsa bütün kaygılarının gündelik ekmekleri olduğunu ifade eder. Böyle basit bir talep nerede, en mükümmel şekilde dünya ve âhiret saadetine götürecek olan sırât-ı mustakîme hidâyet edilme talebi nerede; aralarında mukayese bile mümkün değildir. Üstelik bu sırât-ı mustakîm, şerli ve kötü insanların yolu değil, bizzat hayırlıların yolu olmaktadır.

Mağfiret talebine gelince; her ne kadar O, kendisinden böyle bir talepte bulunulmaya layık olan yegane varlık ise de burada da bu talepte bulunanın O'nun affını kendisinin, kendisine karşı suç işleyenleri affetmesine benzetmesi iki açıdan eleştiriye açıktır: Birincisi, herşeyden önce Allah Teâlâ'nın kulunu affetmesi, kulun kendisi gibi birini affetmesinden daha büyük, daha kapsamlıdır. İkincisi, kulun kendisine her kötülük edeni affetmesi çok nadirdir. Gözlemlerimiz sonucu biliyoruz ki insanların büyük çoğunluğu kendisine kötülük yapan kimseyi ya dengi bir ceza ile ya da daha şiddetli bir biçimde cezalandırmaktadır. Bu durumda vaziyeti bu olanlar nasıl olur da Rablerine karşı yalan olarak hitapta bulunurlar?! O'ndan bunu talep edenler aslında kendilerinin affolunmamasını istemiş olurlar. Çünkü onlar, kendilerine kötülük yapanları affetmezler. Allah Teâlâ da kendileri gibi olursa bu kendilerinin de affolunmayacağı demektir.

Şöyle diyebilirler: Evet, biz bununla kendimizi ilzam etmekteyiz. Çünkü dinimiz, bize kötülük işleyen herkesi affetmemizi emretmektedir ve inanı-

yoruz ki biz onları affetmedikçe Allah Teâlâ da bizi affetmeyecektir. Çünkü bize duayı öğreten, arkasından şunu söylemiştir (*Matta*, 6/14-15): *"Çünkü eğer siz insanların hatalarını affederseniz, göksel babanız da aynı şekilde sizi affeder. Eğer siz insanların hatalarını affetmezseniz, Babanız da aynı şekilde sizi affetmez."*

Deriz ki: Bu ifade genel olsun özel olsun insanların bütün suçlarının, günahlarının affedilmesini gerektirir. Ey Hıristiyanlar topluluğu! Bu nerede ve siz kim? Binde biriniz böyle midir, hatta binlerce kişi içinde acaba içinizde böyle olan bir tane adam var mıdır?! Biz sizin çoğunuzu, sizin en medenî olarak saydıklarınızı ve kendileriyle iftihar ettiklerinizi meselâ Frenkleri görmedik mi? Onlar hiçbir kimsenin en ufak kusurunu affetmezler hatta kendilerinden birine kötülük yapmış olan kimseyi eğer başkalarından ise yaptığının misliyle cezalandırmakla kalmazlar; aksine verecekleri cezayı kat kat artırırlar, hatta eğer zayıf ve karşı koyabilecek durumda değillerse onun mensup olduğu tüm toplumlardan öç alırlar. Onların yapılan bir kötülüğe karşılık kat kat ceza vermeye kalkışmalarına, yahut durup dururken kendilerinin zulüm ve haksızlıkta bulunmalarına engel olacak, bunlardan kendilerini alıkoyacak tek şey kendi acziyetleridir.

4. Fâtiha'nın Namazda Okunmasının Vacipliği

Namazda iken Fâtiha'nın okunmasının gerekliliği (vücubu) hakkında açık, sahih kavlî/sözlü hadisler vardır ve İslâm'ın başlangıcından günümüze kadar uygulama da bu şekilde devam edegelmiştir. Bu konudaki tartışmalar sadece bu vâcibe farz deme, yahut onu şart sayma kabilinden olmuştur. Bazı hilâf ve cedel bilginleri arasında cereyan eden bu konuda en sahih ve en açık olarak varid olan hadis, bütün hadis imamlarının rivayet etmiş oldukları Ubâde b. es-Sâmit (r) hadisidir. Buna göre Rasulullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Fâtihatu'l-kitâbı okumayanın namazı yoktur."* Dârakutnî'nin, sahih bir isnadla rivayet ettiği hadisin metni ise şöyledir: *"Fâtihatu'l-kitâbı okumayanın namazı yeterli (sahih) değildir."*[97] Bu metin, az önceki hadisi tefsir etmektedir. Çünkü "namazın yokluğu", sıhhatinin yokluğu demektir. İzahı da şöyledir: Birçok rükünden meydana gelen bir hakikat, onlardan birinin bulunmaması halinde yok olur. Bu, *"Ellerini dirseklerine kadar yıkamayan kimsenin abdesti yoktur."* sözüne benzer. Bütün Müslümanlar, bu hadisle amel etme konusunda icma etmişlerdir. Ne Rasulullah'tan (s), ne Râşid halifelerinden, ne ashabından, ne tâbiînlerden ve ne de diğer halife ve ilim adamlarından Fâtiha okunmadan da namazın kılınabileceğine dair bir uygulama ulaşmamıştır. Sadece Hanefîler, Fâtiha'nın okunmasının farz olarak isimlendirilmesi ve onun bir rükün kabul edilmesi konusunda kendilerine ait farklı isimlendirmelerden

97. Her iki hadis için bkz: Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 234.

hareketle cumhura (çoğunluğa) karşı çıkmışlardır. Cumhur da onların bu yaklaşımını, burada özetleyemeyeceğimiz delillerle reddetmişler, naklî delillerle ilgili şüphelerini çok yerinde cevaplarla gidermeye çalışmışlardır. Bu delliler içinde en güçlü olanı Rasulullah'ın (s) namazını güzel kılmayan kimseye *"Sonra Kur'ân'dan kolayına geleni oku."* demesidir.

Cumhur, Hanefîlere cevap olmak üzere bu hadis hakkında şöyle demişlerdir: Başka bir rivayette de Rasulullah'ın (s) *"Sonra Ummu'l-Kur'ân'ı oku!"* dediği sabittir ve bu rivayet, *"Kur'ân'dan kolayına geleni oku"*nun tefsiri olmaktadır.[98] Çünkü Fâtiha, bütün Müslümanlar için okunması en kolay olan sûredir. Zira onlar İslâm'a her girene onu öğretirlerdi. Bazıları şöyle demiştir: Burada "Kur'ân'dan kolayına geleni oku" denirken kastedilen şey, Fâtiha'dan sonra okunacak olan Kur'ân yani zammı sûredir. Buharî'de Ebû Katâde'den, Rasulullah'ın (s) Fâtiha'yı her rekâtta okumakta olduğu rivayet edilmiştir. Gene onun ilk rekatta Ummu'l-Kur'ân'ı (Fâtiha'yı) ve falanca sûreyi, ikinci rekatte Ummu'l-Kur'ân'dan sonra filanca sûreyi okuduğuna dair hadisler çoktur.[99]

5. Besmele'nin Fâtiha'dan Oluşu Meselesi

Besmele'nin Fâtiha'dan bir âyet olup olmadığı konusuna gelince, onun Fâtiha'dan bir ayet olduğunu gösteren en güçlü delil, sahabenin görüşü alınarak üçüncü halife Hz. Osman tarafından çoğaltılan ve İslâm şehirlerine nüshaları gönderilen resmî İmam Mushaf'ında yazılmış olması ve bu konu üzerinde icmanın bulunmasıdır. Günümüze kadar mütevatir olarak gelmiş bulunan bütün mushaflarda Besmele, Fâtiha'nın başında yazılı bulunmaktadır. Allâme Adud'un (el-Îcî ö.756) da dediği gibi yazı, bilimsel bir hüccettir. Günümüzde ilim ve medeniyet sahibi her toplum yazıyı en güçlü delil kabul etmektedir. Medenî toplumlarda, resmî yazılı belgelerden daha güçlü delil yoktur. Sonra bütün kırâat imamları, Besmele'nin Fâtiha'nın başında okunması şeklinde ittifak etmişlerdir. Bazılarının onun müstakil bir âyet olduğunu sanmaları sadece bir re'ydir, önemli olan ise uygulamadır. Uygulamada hiçbir farklılık yoktur. Uygulama, genel olması ve süreklilik (*ıttırât*) arzetmesi halinde en güçlü delillerden olmaktadır. Kaldı ki kıraat imamlarından birinden dahi tevatür yoluyla gelmiş olması, diğerlerine ve sair insanlara karşı hüccet olmaya yeterli sayılmaktadır. Çünkü tevatüren sabit olan birşeyin yok sayılması ve ona karşı çıkılması mümkün değildir. Biz bu konuyu ve bu konu etrafındaki farklı görüşleri daha önce zikretmiştik. Burada meseleyi biraz daha açmak istiyoruz ve diyoruz ki:

Besmele'nin Fâtiha'ya dahil oluşuyla ilgili olarak lehte ve aleyhte âhâd

---

98. Hadisler için bkz; Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 236.
99. Bkz: Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 237.

hadisler vârid olmuştur ve fukahâ da bunlara dayanarak görüş ayrılığına düşmüşler, meseleyi mezhep meselesi haline getirmişlerdir. Bunun sonucunda da herkes kendi mezhebini destekleyici mahiyette izahlar yapmaya çalışmış, mezhep tutma gayreti içinde olmuştur. *"Her fırka kendisinde bulunanla sevinir."*[100] Eğer gerçekten mezhep taassubu olmasaydı, onlar bu konuda elbette anlaşırlardı. Zira Besmele'nin tevatür yoluyla sıhhati sabit olan bütün mushaflarda Fâtiha'nın başında yazılı bulunması en güçlü delildir ve böylesi güçlü bir delile âhâd hadislerle, senetleri sahih bile olsa, karşı koymanın imkânı yoktur.

Besmele'nin Fâtiha'dan bir âyet olmadığına dair delil olarak kullanılan en açık hadis Ahmed, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin Ebû Hureyre'den rivayet etmiş oldukları şu hadistir: Rasulullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Her kim bir namaz kılar ve namazında Fâtihatu'l-kitâb'ı okumazsa, o eksiktir."* Metinde *"fe hiye hıdâc"* şeklinde geçen bu son kısmı üç kez tekrarladı. *"Hıdâc"*, devenin yavrusunu henüz zamanı gelmeden doğurmasıdır. Ebû Hureyre'ye dediler ki:

> *"'Biz imamın arkasında kılıyoruz, o zaman ne yapacağız?'* O şöyle cevap verdi: 'Onu kendi içinden oku!' Çünkü ben Rasulullah'ın (s) şöyle buyurduğunu işittim: *'Allah Teâlâ buyurdu ki: Ben namazı kendimle kulum arasında ikiye böldüm; kulum için istediği vardır. Kul: 'el-Hamdu lillâhi Rabbi'l-'âlemîn' dediği zaman Allah Teâlâ: 'Kulum bana hamd etti' der. 'er-Rahmani'r-Rahîm' dediği zaman Allah Teâlâ: 'Kulum bana övgüde bulundu' der. Kul: 'Mâliki yevmi'd-dîn' dediği zaman Allah Teâlâ: 'Kulum beni yüceltti, tazimde bulundu' der. (Bir keresinde ravi, 'Kulum işi bana havale etti' dedi.) Kul: 'İyyâke na'budu ve iyyâke neste'în' dediği zaman Allah Teâlâ: 'Bu benimle kulum arasında ortak bir cümle; kuluma istediği verilecek' buyurur. Kul: 'İhdinâ's-sırâta'l-mustekîm. Sırâtallezîne en'amte 'aleyhim gayri'l-mağdûbi 'aleyhim vele'd-dâllîn' dediği zaman Allah Teâlâ: 'Bu kulum içindir ve kuluma dilediği verilecektir' buyurur."*[101]

Besmele'nin Fâtiha'dan bir âyet olmadığını ileri sürenler bu hadisi şöyle delil olarak kullanırlar: Bu hadis, Besmele'nin Fâtiha'dan bir âyet olmadığına delâlet eder. Çünkü eğer ondan bir parça olsaydı o zaman hadiste ondan da söz edilmesi gerekirdi. Bu tersinden bir istidlâl şeklidir; dolayısıyla katî

---

100. Rûm, 30/32.
101. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 232.
(Muhammed Reşid Rıza'nın gösterdiği bu rivayet *"Allah Teâla buyurdu ki"* ifadesiyle başlıyor. Bu rivayet, Besmele'nin Fatiha'da olup olmadığı tartışmasından önce usul açısından değerlendirilmelidir. Rivayette ki *"Allah Teâla buyurdu ki"* ifadesi Ebu Hureyre'nin algısıdır; oysa Allah'a ait gaybi bir haberi işaret ettiği için kesinlik/yakînilik taşımalıdır. Ayrıca bu haber ahad seviyesindedir. Ve bu konu Kur'an'ın gayb bilgisiyle ilgili muhkem ölçüleriyle de çakışmamaktadır. -Yayıncı-)

delile karşı değer taşımaz. Katî delil, Besmele'nin mushaflarda Fâtiha ile birlikte yazılı olması ve kırâat imamlarının Hatim yaparken Besmele ile başlamaları ve bu konuda tevatürün bulunmasıdır. Kaldı ki Besmele'nin hadiste zikredilmemesi daha başka sebeplerden dolayı da olabilir. İlk akla gelen bir izah şekli meselâ şu olabilir: Hadiste namaz, daha başka rükûnler, zikirler ve tilavet olunan sûreler olmakla birlikte sadece Fâtiha ile yetinilerek ifade edilmiştir. Aynı şekilde Fâtiha hakkında da, onun sadece kendisine ait olan, diğer sûrelerle müştereklik yönü bulunmayan kısmı ile yetinilmiş olabilir. Zira Besmele, Mushaf hattının da ortaya koyduğu gibi Berae Sûresi dışında kalan her sûrede aynı lâfızla yer alan bir âyettir. Paylaşmada Besmele'nin zikredilmemesinin başka bir sebebi daha vardır, o da şudur: Besmele'de sadece Allah Teâlâ'ya karşı Rahmet sıfatını öne çıkararak övgüde bulunma vardır. Bu ise Fâtiha'nın içinde tekrar edilmektedir ve taksimde de ona değinilmektedir. Sözünü ettikleri hadisin delâleti olumsuz (selbî) biçimde ve zannîdir. Besmele'nin Fâtiha'dan olduğunu ortaya koyan delil ise müsbet ve katîdir. Bu durumda bu ikisi arasında bir teâruzdan söz edilemez. Bilindiği gibi bir hadisin ravisinin, rivayet ettiği hadisle kendisinden daha sika olan ravilere muhalefet etmesi, o hadisin sahih olarak nitelenmesinin önünde bir engel teşkil eder. Öyleyse mütevatir olarak Kur'ân'da yer alan katî bir delile ters düşen bir hadisin de evleviyet tarikiyle sıhhatlik vasfını kaybetmesi gerekir. Kaldı ki bu hadis, Besmele'nin Fâtiha'dan olduğunu isbat eden hadislere de ters düşmektedir.

Besmele'nin Fatiha'dan olmadığına delil olarak kullanılan bir diğer hadis, Ahmed ve Sünen müelliflerince Ebû Hureyre'den merfû olarak rivayet edilen şu hadistir: Rasulullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Kur'ân'da otuz âyetlik bir sûre vardır ki, adama şefaatçi olur da sonunda o kişi affolunur. O 'Tebârekellezî biyedihi'l-mulk' Sûresi'dir."*[102] Tebâreke, Besmele dışında otuz âyettir. Buna da az önce bizim verdiğimiz cevap doğrultusunda karşılık verilmiş ve şöyle denilmiştir: Sûre âyetlerinin sayısı, sadece sûreye has olan âyetler itibariyledir. Bu özellikte olanlar da Besmele dışındaki diğer âyetlerdir. Bunu, Ebû Hureyre'den Kevser Sûresi'nin üç âyet olduğunu belirten rivayet de destekler. Ahmed, Müslim ve Nesâî, Enes'den şu hadisi rivayet etmişlerdir: Rasulullah (s) bir gün mescidde bizim aramızda iken birden kendinden geçiverdi ve sonra başını gülümseyerek kaldırdı. Biz kendisine *"Seni güldüren şey nedir yâ Rasûlallah?"* dedik. O şöyle buyurdu: *"Az önce (şimdi) bana bir sûre indi."* dedi ve okudu: *"Bismillhahirrahmânirrahîm. İnnâ a'tayneke'l-kevser. Fesalli li Rabbike ve'nhar. İnne şânieke hüve'l-ebter."*[103] Bu hadis, Besmele'nin Kevser Sûresi'nden olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte sayıca

102. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 232.
103. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 233.

âyetleri arasında sayılmamaktadır. Bu takdirde onun Fâtiha'dan olması daha uygun olacaktır. Bu hadis, Mülk Sûresi'yle ilgli olan Ebû Hüreyre hadisinden daha sahihtir. Çünkü Buharî, o hadisi, ravisi olan Abbâs el-Cüşemî'nin Ebû Hureyre'den hadis aldığının bilinmediğini ifade ederek cerh etmiştir.

Kullanılan diğer bir delil, Rasulullah'ın (s) ve halifelerinin onu namazda okumamalarını ifade eden hadislerdir. Bu hadisler içinde en açık olanı Abdullah b. Mugaffel'in şu sözüdür: *"Rasulullah (s) ile, Ebû Bekir ile, Ömer ile, Osman ile birlikte namaz kıldım; hiçbirinden Besmele'yi okuduklarını duymadım."*[104] Hadisi Ahmed, Tirmizî (ayrıca hasen olduğunu belirtmiştir), Nesâî, İbn Mâçe, Abdullah b. Mugaffel'den rivayet etmişlerdir. Bu zat, yedi çocuğu olmasına rağmen hadis ilminde meçhûl bir ravi olarak bilinir. Bu ise hadisin sıhhatini zedeleyecek bir illet olmaktadır. Bazıları ondan sadece el-Cerîrî'nin rivayet ettiğini (ferd hadis) söylemişlerdir. Bazıları ise onun âhir ömründe aklında ihtilata maruz kaldığını söylemişlerdir. Ondan sonraki hadis hakkında ettikleri sözlerle tefsir edilebilir.

Enes tarafından rivayet edilen hadisin bir varyantı da aynı manadadır. Buna göre o şöyle demiştir: *"Rasulullah ile, Ebû Bekir, Ömer ve Osman ile birlikte namaz kıldım; onlardan hiçbirinin Besmele'yi okuduklarını duymadım."*[105] Hadisi Ahmed ve Müslim rivayet etmişlerdir. *el-Münteka*'da[106] müellif şöyle demiştir: Hadisin bir varyantı şöyledir: *"Rasulullah'ın arkasında, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın arkalarında namaz kıldım; onlar Besmele'yi açıktan okumazlardı."* Bunu Ahmed ve Nesâî, Sahîh'in şartına uygun bir isnadla rivayet etmişlerdir. Ahmed ve Müslim'de ise şu ibare vardır: *"Rasulullah'ın arkasında, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın arkalarında namaz kıldım; onlar namaza el-Hamdu lillâhi Rabbi'l-âlemîn ile başlıyorlar ve ne kıraatin başında ne de sonunda 'Bismillâhirrahmânirrahîm'i okumuyorlardı."* Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın Şu'b, Katâde, Enes tarikiyle babasının *Müsned*'ine aldığı rivayet şöyledir: *"Rasulullah'ın arkasında, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın arkalarında namaz kıldım; onlar okumaya 'Bismillâhirrahmânirrahîm' ile başlamazlardı."* Şu'be, Katâde'ye dedi ki: *"Bunu Enes'ten bizzat sen mi duydun?"* diye sordum. O: *"Evet, biz ona onu sormuştuk."* dedi. Nesâî'nin Mansûr b. Zâzân vasıtasıyla rivayet ettiğine göre Enes şöyle demiştir: *"Rasulullah bize namaz kıldırdı; 'Bismillâhirrahmânirrahîm'in okunuşunu bize işittirmedi. Ebû Bekir ve Ömer de bize namaz kıldırdı; onlardan da onu duymadık."*[107]

eş-Şevkanî (ö.1250/1834) hadisin şerhinde şöyle demiştir: "Onlar Besmele'yi açıktan okumazlardı." rivayetini, İbn Hibbân, Darakutnî, Tahavî

104. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 229.
105. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 222.
106. Hadis şerhi olan *Neylu'l-Evtâr*'ın metnidir.
107. Hadislerin hepsi için bkz. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 222.

ve Taberânî de tahric etmişlerdir. İbn Hüzeyme'ye ait bir varyantta *"Onlar gizli okurlardı."* ifadesi vardır. *"Onlar namaza el-Hamdu lillâhi Rabbi'l-âlemîn ile başlıyorlardı."* ifadesi Buharî ve Müslim'in ittifakla aldıkları metindir. *"Bismillâhirrahmânirrahîm'i zikretmezlerdi."* ilavesi ise sadece Müslim'de yer almaktadır. Bu lafız muzdariblikle muallel kılınmış ve şöyle tefsir edilmiştir: Şu'be'nin talebelerinden bir grup onu ondan böyle rivayet etmişler; fakat başka bir grup ise ondan şu lâfız ile rivayette bulunmuşlardır: *"Onlardan hiçbirinin 'Bismillâhirrahmânirrahîm'i okuduğunu duymadım."* Sonra Hâfız'dan (İbn Hacer) (ö.852/1448) nakilde bulunarak bazılarının onu her iki lâfız ile de rivayette bulunduğunu, ayrıca her bir rivayeti kimlerin tahric ettiğini söylemiştir.

Derim ki: Bu rivayetler arasını şöyle cemetmişlerdir: *"el-Hamdu lillâh"* ile başlamadan maksat, bu sûre ile başlamak demektir. Nitekim bu sûreye bir başka hadiste de *"el-Hamdu lillâh"* adı verildiği sabittir. Hem ravinin onu işitmemiş olması, açıktan okunmaması sebebiyledir. Meselâ ilk saftan uzakta olmak gibi daha başka bir sebep de olabilir. Sonra genelde okuyucu ilk başta alçak sesle başlar ve giderek sesini yükseltir. Bu durum da bir başka sebep olabilir. Üçüncü bir sebep de imama uyan kimsenin o esnada iftitah tekbiri ve başlangıç dualarını okumakla meşgul olması ve bu yüzden işitememesidir.

Enes hadisine, hem bizzat kendisinden Rasulullah'ın (s) namazı ile ilgili farklı ifade gelmiş olması hem de Darakutnî'nin sahihdir diyerek Ebû Seleme'den rivayet ettiği hadis sebebiyle muzdarip olduğu ileri sürülerek karşı çıkılmış ve muallel görülmüştür. Buna göre Ebû Seleme dedi ki: Enes b. Mâlik'e sordum ve dedim ki: *"Rasulullah namaza 'el-Hamdu lillâhi Rabbi'l-'âlemîn' ile mi yoksa 'Bismillâhirrahmânirrahîm' ile mi başlardı?"* Dedi ki: *"Sen bana gerçekten aklımda olmayan birşeyi sordun ve senden önce de kimse bana bunu sormamıştı."* Ona dedim ki: *"Rasulullah ayakkabıları ile namaz kılar mıydı?"* O: *"Evet."* dedi. Dediler ki: *"Bu gibi konularda unutmanın ârız olması yadırganmayacak bir durumdur."* Nitekim el-Hâzimî (Muhammed b. Musâ) (ö.584) kendisiyle ilgili olarak şunu anlatır: Bir camide idim ve o camide cemaat olarak müdavim bulunan bir grup da orada hazır idi. Onlara imamlarının sesli ya da sessiz okuyuşu ile ilgili bir soru sordum. Aslında imam yüksek sesli biri idi ve okuduğunda sesi camiyi doldururdu. Oradakiler bu konuda ihtilafa düştüler ve bir kısmı açıktan okur, bir kısmı da sessiz okur demeye başladılar.

Derim ki: Üstelik namazlarını kılan bu insanlar tek bir namazda değil bütün namazlarda ihtilafa düşmüşlerdir. Bunun sebebi gaflettir ki insanlar buna hep maruzdurlar, özellikle de imamın namazının başlangıcını takip konusunda bu daha da belirgin olmaktadır. Çünkü insanlar o esnada daha önce de ifade edildiği gibi namaza girme ve başlangıç dualarını okumakla

meşguldürler.

Besmele'nin Fâtiha'dan olduğunu isbat eden hadislere gelince; onlardan biri Buharî'nin Katâde'den rivayet etmiş olduğu şu hadistir: *"Enes'e soruldu ve dendi ki 'Rasulullah'ın okuması nasıl idi?' O: 'Uzata uzata. okurdu' dedi ve sonra Bismillâh'ı uzatarak, Rahmân'ı uzatarak Rahîm'i uzatarak Bismillâhirrahmânirrahîm'i okudu."*[108] Ondan Darakutnî iki tarik ile şu rivayette bulunmuştur: *"Rasulullah, Besmele'yi açıktan okurdu."*[109]

Bir diğeri müminlerin annesi Ümmü Seleme (r) hadisidir. Kendisine Rasulullah'ın (s) okuması sorulur. Validemiz şöyle cevap verir: *"O, âyetleri kesik kesik, sonlarında dura dura okurdu: 'Bismi'llâhirrahmânirrahîm. El-Hamdu lillâhi Rabbi'l-'âlemîn. er-Rahmâni'r-Rahîm. Mâliki yevmi'd-dîn...' şeklinde."* Hadisi Ahmed ve Ebû Davûd bu lâfızla rivayet etmişlerdir. Daha başka rivayet edenler de vardır.[110]

Bir diğeri en-Nesâî ve diğerlerinin Nuaym el-Mücemmir'den rivayet ettiği şu hadistir: *"Ebû Hureyre'nin arkasında namaz kıldım. Besmele'yi okudu, sonra Fâtiha'yı okudu. Selâm verdikten sonra şöyle diyordu: 'İrade ve kudretiyle yaşadığım Allah'a yemin ederim ki namazca içinizde Rasulullah'a en fazla benzeyeniniz benim.'* Bu hadisi İbn Huzeyme, İbn Hibbân ve Hâkim sahih kabul etmişlerdir. Hâkim, onun Buharî ve Müslim'in şartlarına uygun olduğunu söylemiş, Hâfız Zehebî (ö.748/1347) de onu doğrulamıştır. Beyhakî ise: *"İsnadı sahihtir ve şahitleri vardır"* demiştir. Ebû Bekir el-Hatîb de: *"Sabittir, sahihtir, herhangi bir illetle muallel değildir"* demiştir. Ebû Hüreyre'den aynı anlamda iki hadis daha rivayet edilmiştir. Bazı hadis üstadları, onların ravilerinin tümünü makbul saymış; fakat bazıları onlardan bir kısmını eleştirmiştir.[111]

Bir diğeri Hz. Ali (r) hadisidir. Ona *"es-Seb'u'l-mesanî"*yi sordular. Cevaben o: *"El-Hamdu lillâhi Rabbi'l-'âlemîn..."* dedi. *"Bunlar altı eder."* denilince o: "Bismillâhirrahmânirrahîm de var." dedi. Hadisi, Darakutnî rivayet etmiştir. İsnadındaki ravilerin tümü sikadır ve hiçbiri eleştirilmemiştir. Onun, gene ondan ve Ammâr b. Yâsir'den Rasulullah'ın (s) namazında iken Besmele'yi açıktan okuduğunu isbat hakkında rivayet ettiği iki hadisi daha vardır. Ancak onların senedi hakkında eleştiride bulunmuşlardır.[112]

Bir diğeri Enes hadisidir: O: *"Rasulullah'ı Besmele'yi açıktan okurken işittim."* demiştir. Hadisi Hâkim rivayet etmiş ve: "Ravileri baştan sona sikadır." demiştir, Hafız Zehebî de onu doğrulamıştır.

108. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 230.
109. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 226.
110. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 230.
111. Bkz. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 225; Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, III, 91.
112. Bkz. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 226.

Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr* adlı eserinde[113] bu sahih hadisler ile metin olarak sahih ancak sened itibariyle zayıf olan daha başka hadisleri serd etmiş, bunlara ters düşen ve Besmele'yi Fâtiha'dan saymayan sahih rivayetlerin Besmele'nin açıktan okunmaması doğrultusunda yorumlamanın mutlak'ın mukayyet -ki o açıktan okumamaktır- üzerine hamledilmesi kabilinden olduğunu söylemiş ve sonra şöyle demiştir:

"Besmele'nin Fâtiha'dan olmadığına dair nakledilen rivayetlerin, esas itibariyle onun açıktan okunmaması ile ilgili olduğu anlaşılıyor. Bu durumda açıktan okunması ile ilgili bir rivayet bulunduğunda, o, okunmamasıyla ilgili rivayete takdim olunur. Hâfız İbn Hacer, bunun mücerred isbat edici hadisin nefyedici olana takdimi -ki kural böyledir- kabilinden olmadığını söyler. Çünkü Enes'in, Rasulullah (s) ile on yıl, Ebû Bekir, Ömer ve Osman ile de yirmi beş yıl beraber olup da onların hiçbir namazda açıktan okuduklarını duymamış olması gerçekten çok uzak bir ihtimaldir. Hatta bizzat Enes'in bu hükmü aklında tutamadığını itiraf etmesi söz konusudur. Sanki o, aradan geçen uzun zaman sebebiyle açıktan okumaya sadece 'el-Hamdu lillâh' ile başladığı konusunda kesin bir bilgi sahibi olduğunu söylemiş olmaktadır. Besmele'yi açıktan okuyup okumadığını hatırlamamıştır. Bu durumda Rasulullah'ın (s) onu açıktan okuduğunu ifade eden ravinin hadisini almak taayyün edecektir."

Ben de derim ki: Az önce onun bu hükmü unuttuğuna dair rivayetin metni geçmişti ve bu yüzden onun hadisi muzdarib sayılmış ve ihticaca elverişli görülmemişti. Hafız İbn Abdilberr (ö.463/1071), *el-İstizkâr*'da (Enes) hadisinin rivayetlerini serdettikten sonra şöyle demiştir: Hadisin, bu muzdariblikle birlikte artık hüccetliği kalmamıştır. Bu Enes'e de sorulmuş ve o şöyle cevap vermiştir: *"Yaşım ilerledi ve unuttum."*

Taberânî (ö.360/970), *el-Kebîr* ve *el-Evsat*'ta Rasulullah'ın (s) namazda Besmele'yi açıktan okumayı terketmesinin sebebi ile ilgili Sa'îd b. Cübeyr vasıtasıyla İbn Abbâs'tan şu rivayette bulunur: *"Rasulullah (s), Bismillâhirrahmânirrahîm'i açıktan okurdu. Müşrikler de ıslıklayarak, el çırparak*[114] *onu alaya alırlar ve 'Muhammed Yemâme ilâhını anıyor' derlerdi."* Müseylimetu'l-Kezzâb (ö.12/633) Rahmân diye anılırdı, akıllarınca ona telmihte bulunurlardı. Bunun üzerine *"De ki: İster Allah deyin, ister Rahman deyin, hangisini derseniz deyin, en güzel isimler O'nundur. Namaz kılarken sesini yükseltme, gizli de okuma, ikisi ortasında bir yol tut."*[115] âyeti indi ve alaya almalarına imkân vermemek için ne müşriklerin duyacağı kadar yüksek sesle, ne de ashabın duyamayacağı kadar alçak sesle okuması emredil-

113. Bkz. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 227.
114. Enfâl, 8/35.
115. İsrâ, 17/110.

di. *Mecma'u'z-Zevâid*'de, bu hadisin ravilerinin sika olduğu söylenmiştir. el-Hakîm et-Tirmizî: *"Bu hüküm, her ne kadar illet zail olsa da Besmele'nin okunması hakkında günümüzde de devam etmektedir."* demiştir. Kurtubî (ö.760/1359) rivayetlerin arasını bu şekilde cem etmiştir.[116]

İbnu'l-Kayyım (ö.751/1350), *Zâdü'l-Me'âd* adlı eserinde şöyle demiştir: *"Rasulullah (s), Besmele'yi bazen açıktan okur, açık okuduğundan daha çok ise içinden okurdu..."* Bu söz çok yerindedir. Eğer bunun sebebi Taberânî'nin rivayet ettiği ve Kurtubî'nin, Nisâburî'nin, Hakîm et-Tirmizî'nin itimat ettiği durum ise o takdirde açıktan okumama işi, İslâm'ın ilk döneminde Mekke'de ve hicretin ilk yıllarında Medine'de olmuş; açıktan okuma da daha sonraki yıllarda olmuş olur. Enes ve Ebû Katâde hadislerinin buna muhalif düştüğünü görmüştük.

Hiçbir kimse aldanıp da ulemânın, Besmele'nin Fâtiha'dan ya da diğer sûrelerden olduğunu inkâr edenin de isbat edenin de kâfir sayılamayacağını söylemesini, bu konunun kesin bir delille sabit olmaması sebebiyle olduğunu sanmasın. Hayır, kesinlikle sabittir ancak inkâr eden, katî delili arzettiğimiz ve zayıflığını ortaya koyduğumuz teâruz şüphesi sebebiyle tevil etmekte olduğu için kâfir sayılmamaktadır. Bu konuyu daha da açıklayacağız. Ceza hukukunda bilindiği gibi şüphe, hadleri düşürür; riddet de bu tür bir cezadır ve şüphe ile düşer.

Özetlemek gerekirse, Besmele'nin gizli ya da açıktan okunmasıyla ilgili ihtilâf güçlüdür; ancak onun Fâtiha'dan bir âyet olup olmadığı konusuna gelince bu gerçekten çok ama çok zayıf bir ihtilaf konusudur. Bazı büyük âlimlerin, tevatür yoluyla bize kadar ulaşmış bulunan *ilk Mushaf*'ın yazılış biçiminden gafletle, mütevatir kıraatleri dikkate almayarak bu doğrultuda görüş beyan etmeleri anlam ifade etmez. Zira böylesi güçlü delil karşısında haber-i âhâd türünden rivayetlerin bir değer ifade etmesi mümkün olmaz. Öbür taraftan tam bir cedel üslubuyla bu gibi konularda ahkâm kesmek hiç uygun olmaz. Kaldı ki cedelciler yaş-kuru demezler bir araya toplarlar; iki zıddı, iki nakîzi bir arada cemederler, çünkü endazeleri yoktur. Onların haklısı haksızı ile karışır, kimin haklı kimin haksız olduğu belli olmaz. Bazen içlerinden delil ortaya koymada, tezini savunmada, sözü kullanmada daha usta olan, haksız olmasına rağmen kendisini haklı gösterir, haklı olan ise hakkını kaybeder.

Râzî (ö.606/1210), tefsirinde Besmele'nin Fâtiha'dan olduğunu isbat sadedinde tam on yedi delil ortaya koymuştur. Bunlardan bir kısmı güçlü, bir kısmı ise zayıf delillerdir. Âlûsî (ö.1270/1854), ona karşı çıkarak ortaya koyduğu delilleri çürütmeye çalışmıştır. O bunu, yaşlılık döneminde girmiş olduğu mezhebine olan taassubu sebebiyle yapmıştır. Vaktiyle kendisi

116. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 228.

Şafiî mezhebine mensuptu, devlete yaklaşmak arzusuyla Hanefî mezhebine geçmiş ve *"Kişinin, mensup olduğu mezhebi desteklemesi ve savunması gerekir."* şeklindeki sözüyle de sahip olduğu mezhep taasubunu ortaya koymuştur. Aslında bu onun en büyük hatası olmaktadır. Çünkü, gerçeği sırf gerçek olduğu için aramak gibi ilmî bir zihniyet yerine, tamamen bağımlı, yanlı bir kimlik ortaya koymuştur. Hatta Besmele'nin Fâtiha'dan olduğunu isbat sadedinde getirilen mütevatir *İmam Mushafı* da bilfiil yazılmış olması deliline bile karşı çıkmış ve bunun Besmele'nin Fâtiha'dan olduğuna değil, Kur'ân'dan bir âyet olduğuna delil olacağını iddia etmiştir. Bu tam bir cedel ustalığı gösterme çabasıdır. Zira bir âyetin Kur'ân'dan olması ve bir sûre hariç diğer bütün sûrelerin başında bulunmasına karşın, ne onlardan ne de Kur'ân'ın açılış Sûresi olan Fâtiha'dan bir âyet sayılmamasının hiçbir manası yoktur. Kaldı ki insanlar bile kendi yazdıkları kitaplarında tümüyle bu âdete uymakta ve onlara Besmele ile başlamaktadırlar. Bütün bunlar muvacehesinde diyeceğimiz şudur ki bu görüş zayıftır; ibadetleri, yaşantıları o görüşün sakatlığını ortaya koymakta, zevki tabiîleri onu atmalarını gerektirmektedir. Eğer rivayetlere körü körüne bağlılık, taklit olmasaydı bunlar hiç olmazdı. Rivayetlerin teâruz halinde olması aslında insanları aldatmış, taklit ise gözleri kör etmiş ve pekçok fitneye sebebiyet vermiştir. Ne yapalım Allah, kullarına dilediği gibi farklı şekilde tasarruf eder.

Kaldı ki Âlûsî, meselenin bazı detayları ile ilgili olarak vicdanının sesine kulak vermiş ve kalbinin sözünü dinlemiş, bunun sonucu olarak da namazda iken Fâtiha ve Besmele'nin okunmasının vacib olduğuna hükmetmiştir. Fakat ondan bir âyet olduğu noktasında kalbi kendisine hiyanet etmiştir. Tefsirinin haşiyesinde bu konuyla ilgili bir problem ortaya koymuş ve onu büyüttükçe büyütmüştür; oysa ki o öyle büyük bir problem değildir. Burada onun sözünü önce nakledecek ve ondan sonra reddiyemizi yazacağız. *Rûhu'l-Me'ânî* adlı tefsirinde şöyle demiştir:

"Kısaca demek gerekirse Besmele'nin bir sûreden bir parça olduğuna dair itikat, hemen hemen fıtrî özellik arzedecek derecede güçlüdür. Nitekim sağduyu sahibi kimselere bu durum kapalı değildir. O, Kur'ân'dan bir âyettir; ancak müstakildir. Hadislere vakıf olan bir kimsenin onun Kur'ân'dan oluşu konusunda tereddüt göstermesi yahut okunmasının vacip olduğunu inkâr ile sünnet olduğunu söylemesi uygun olmaz. Allah'a yeminle söylüyorum, eğer bana yeryüzü dolusu altın verseler ben böyle bir görüşe kail olmam. Gerçi ben Allah'ın lütfu ile o görüşü izaha da muktedirim. Sağduyu sahibi bir insan nasıl böyle düşünebilir ki? Hadis kitapları tam aksini isbat edecek hadislerle doludur. Bence İmam'ın görüşü de budur. (İmamdan kasdı, yeni imamı İmam Ebû Hanife (r) oluyor). Onun bu konuda birşey söylememiş olduğuna dair görüş, bence dikkate alınabilecek bir söz değildir. Onun, öm-

rûnün sonuna değin bu kadar önemli olan, doğrudan namazın sahih oup olmamasını ilgilendiren; ayrıca talâk, yemin, azad gibi meselelerde üzerine daha başka şer'î hükümlerin ve diyanî işlerin bina edilebileceği böylesi önemli bir konuya değinmemesi mümkün değildir. Kaldı ki o, İmam-ı Azam'dır ve en önde olan müçtehiddir. Allah ondan razı olsun!

Haşiyesinde de *"O, Kur'ân'dan bir âyettir; ancak müstakildir."* sözü ile ilgili olarak şunları yazıyor: Bazıları isbat ve nefy konusunu (Fâtiha'dan olup olmayışını) problem edinmişler ve içinden çıkamamışlardır. Çünkü Kur'ân, zan ile isbat da, inkâr da edilemez. Bu koca bir dağ gibi bir problemdir. Onlara şöyle cevap verilir: Bu konuda Besmele'nin hükmü, kırâat-i seb'a imamları arasında var ya da yok sayılması konusunda ihtilaf bulunan harflerin hükmü gibidir. Bu harfler her ne kadar mushaflarda yazılı halde ise de söz konusu ihtilaf sonucu bazı imamlar onları var sayarak, bazıları da yok sayarak okumuşlardır. Bazı kıraatlar da vardır ki yazılışının aksine okunmaktadır:

Besmele'de (okunup okunmaması bakımından) muhayyerlik vardır. Okunması Şâfiî'ye göre ihtiyaten ve vacip olan namaz yükümlülüğünden kesin olarak çıktığına inanması için gerekli olmaktadır. Çünkü namazın sıhhati şeriatın Fâtihatu'l-Kitâb diye isimlendirdiği bu sûrenin okunmasına bağlıdır. İyi anla! Doğrusunu ancak Allah Teâlâ bilir.

Derim ki: Evet, doğrusunu Allah Teâlâ bilir. Ancak O, ilmine *"ulu'l-elbâb"* diye nitelediği akıl sahiplerini de ortak etmiştir. Onlar, haklarında *"Dinleyip de, en güzel söze uyan kullarımı müjdele. İşte Allah'ın doğru yola eriştirdiği onlardır. İşte onlar akıl sahipleridir."*[117] buyurulan kimselerdir. Yoksa onlar, sözü dinleyip de falancanın rivayetine, filancanın görüşüne uygun düşene uyan ve kendilerine, Kur'ân nassı ile sabit olsa, mütevatir sünnetle günümüze kadar gelse de, o görüş sahibini desteklemeyi vazife bilenler değildir. Eğer mukallitlerdeki bu mezhep taassubu olmasaydı, nakilcilerde bulunan ba'zı rivayetlerin zahirine takılıp kalma ve onlara aldanma olmasaydı bu mesele hakkında her iki gruptan da kimse en ufak bir ayrılık içine düşmezlerdi. Hamd olsun ki, aradaki bu ihtilâf da cedelî ve sözde kalan bir ayrışmadır, amelî değeri bulunmamaktadır.

Fe sübhanallah! Allah Teâlâ insanoğlunun aklına neler de yapıyor! Seyyid Mahmûd Âlûsî gibi birisi -ki kendisi âlim, zeki, tefsir ile ilgili pekçok meslede hür düşünceli biridir- taklit cehaletinin aşağılayıcılığına razı oluyor, Besmele meselesinde katî olan isbat ve nefy arasını cemetme problemini, dağ gibi büyük bir sorun yapıyor; sonra da katî olan nefy ve isbat arasını cemin sabit olabileceğini ifade şeklinde bir cevapla yetinebiliyor.

Sübhanallah! Nefy ve isbat arasını cem etmek gerçek anlamda bir tenakuzdur ve aklî muhal için bunun gibi misal getirmek neredeyse imkânsızdır.

117. Zümer, 39/18.

Hal böyle iken böyle bir sözün bir âimden ya da aklı başında birinden sadır olması nasıl tasavvur olunabilir, anlamak mümkün değildir?!

Sorun, müfessirin meseleye taklit taassubunun kör ettiği gözlerle bakıp onu koca bir dağ gibi görmesidir. Aslında onun koca dağ gibi dediği şey hor, hakir, cılız, ışık huzmesindeki uçuşan toz zerrecikleri kadar küçük; yahut cüzü lâ yetecezzâ gibi ancak varlığı faraziyeye dayanan, görülemeyecek kadar ufak birşeydir. Ya da mahz-ı adem (salt yokluk) gibidir.

Gerçek cevap şudur: Hiçbir kıraat imamı Besmele'nin Fâtiha'dan olmadığına dair, Rasulullah'tan (s) gelen mütevatir bir rivayete dayalı olarak açık bir söz sarfetmemiştir. Bazıları, bazı kıraat imamlarının onu rivayet etmeyişleri şüphesi ile en güçlü olanlarını zikrettiğimiz ve izahlarını da yaptığımız bir takım âhâd hadisler arasındaki tenakuz şüphesine dayalı olarak bu tavra girmişlerdi. Keza onlar, Besmele'nin sadece Neml Sûresi'ndeki âyetin bir parçası olduğunu da mütevatir bir rivayete dayalı olarak açıkça tasrih cihetine gitmemişlerdir. Onun Fâtiha'dan olmadığı konusunda şüphesi bulunmayan kişinin zannettiği gibi cevap verilmeye değer bir durum yoktur.

Bazı kıraat imamları mütevatir rivayetlerle Besmele'nin Fâtiha'dan bir âyet olduğunu isbat etmişler, bazıları ise bunu mütevatir isnadlarıyla birlikte rivayet etmemişlerdir. Birşeyin varlığını isbat eden delilin nakledilmemesi, o şeyin yok kabul edildiği anlamına gelmez. Bu hem rivayet hem de dirayet açısından böyledir. Bundan daha genel birşey de ulemanın şu sözleridir: "Birşeyin isbat edilmeyişi ile yokluğunun isbat edilişi arasında dağlar kadar fark vardır." Bu herkesçe "müsellem" (herkesin kabul ettiği) birşeydir. Biz bazılarının "nefye" (Besmele'nin Fatiha'dan bir ayet olmayışına) dair açık beyan rivayetinde bulunmuş olduklarını farzetsek, o zaman onların bu rivayetlerinin bâtıl olduğuna kesin hükmederiz. Sebebi de senedindeki bazı ravilerin, karıştırarak isbat yokluğunu, yokluğun isbatı gibi algılamış olmalarıdır. Zira birbirini nakzeden iki katî durumun birlikte bulunması aklen muhaldir. İsbat edici rivayetlerin cerh edilmesi mümkün değildir. Şu kadarını da hemen hatırlatalım ki biz bu rivayetleri *İmam Mushafı*'nın resmi boyutuyla da desteklemiştik. *İmam Mushafı*'nda Besmele'nin Fâtiha'nın başında yazılı olması ve mütevatir olarak bunun bize kadar gelmesi, hatim esnasında kıraat imamlarınca hep birlikte okunması naklî deliller içinde en güçlü olanı ve tevile, ihtimale de en az açık olanıdır. Onun müstakil bir âyet olduğu, Enfâl ile Berae/Tevbe Sûreleri hariç diğer sûreleri birbirinden ayırmak için geldiği görüşüne gelince; bu sadece birbiri ile çelişkili halde bulunan zannî rivayetlerin arasını cem etme gibi bir endişe sonucunda ileri sürülmüş bir görüş olmaktan öte başka bir değeri yoktur. Kaldı ki bu rivayetlerde, problem doğurmayacak şekilde de cem yoluna gidilebilirdi. Hem sonra Besmele, sûreleri birbirinden ayırmak için olsaydı o zaman Fâtiha'nın başına niçin

konulacak, Berae'nin başına da daha önce açıkladığımız gerekçeden dolayı neden konulmayacaktı? Sözü edilen gerekçenin tam olarak bulunması onun ancak sûrenin bir parçası olması halinde olur. Ayrıca Kur'ân'ın Besmele ile başlamasıyla ilgili olarak serdettiğimiz mana ve hikmetleri de, keza onun *"Seb'i Mesânî"*den (tekrarlanan yedi) olduğuna dair merfû olarak rivayet edilen sahih hadisi de bunlara ekleyiniz.

Âlûsî'nin naklettiği ve gönlünün razı olduğu cevaba gelince; böyle bir cevabın verilmesi ya da onaylanması ancak ve ancak mantıkî olarak birbirini nakzeden iki şeyin cemedilebileceğine inanan, bâtıl olduğuna inandığı bir görüşü izah edebileceğini ifade ile öğünen bir kimseden sadır olabilir. Kaldı ki verilen cevap, varid olmayan bir probleme yöneliktir. Başka bir ifade ile bir probleme verilmiş bir cevap değildir. Zira ortada bir problem yoktur.

Âlûsî ve emsallerinin sözlerinde bulunan hatalara reddiye olarak verdiğimiz bu cevapla yetinelim. Çünkü konumuzla ilgili olarak diğerleri bizi ilgilendirmiyor. Özellikle de İmamından tercih ettiği ve diğerlerine muhalefet ettiği konular konumuzla ilgili değildir. Bunu yaparken müntesiplerinin ona İmam-ı Azam tabirini kullanmasını gerekçe göstermesi ve ilâve olarak da kendisinin onun hakkında "el-Müçtehid el-Akdem" yani "en önde gelen Müçtehid" sıfatını eklemesi, bunu derken de sahabe ve tabiîn ulemasından ondan daha önde gelen Müçtehidlerin bulunduğunu bilmesi, bu lakap ve ünvanların velev ki doğru olsalar bile; sahiplerini hata yapmaktan, unutmaktan yanılgıya düşmekten, bazı önemli meseleleri ihmal etmeden koruyamayacağını bilmesi, onun gösterdiği bu tavrı anlamayı zorlaştırıyor. Halbuki onun söylediklerinin doğru olması ve ona karşı çıkanların yanılması bizi sadece sevindirir. Bizim için musibetlerden biri, Müslümanlar içinden bir âlimin çıkıp kitabet ve rivayet olarak mütevatir olan Mushafta varlığı sabit birşeyi inkâr etmesidir. Râzî, Ebû Hanife'nin bu konuda bir görüşü olmadığını nakletmiştir. O sadece "Besmele'yi okur, ama içinden okur." demiş, onun sûrenin başından bir âyet olup olmadığına dair herhangi birşey söylememiştir. Razi devamla demiştir ki: Muhammed b. el-Hasen'e Besmele hakkında soruldu. O: "İki kapak arasında ne varsa Allah'ın kelâmıdır." diye cevap verdi. Soruyu soran kişi: "Peki o zaman niçin gizli okuyorsun?" deyince bu soruya bir cevap vermedi. el-Kerhî şöyle demiştir: "Bu meseleyi aynısıyla ilk imamlarımızın ele aldığını bilmiyorum; ancak onların Besmele'nin gizli okunmasını emretmiş olmaları, onun sûreden bir âyet olmadığına delâlet eder." Bazı Hanefî fakihleri de şöyle demişlerdir: "Ebû Hanife ve arkadaşları bu meselenin içine girmekten kaçınmışlardır. Çünkü Besmele'nin Kur'ân'dan olup olmaması meselesi gerçekten çok büyük ve riskli bir meseledir. Böyle bir konuda sükût etmek daha uygun bir harekettir."

Ben derim ki: Bazı fakihlerin Besmele'nin gizli okunmasına dair sözlerinden onun Kur'ân'dan bir âyet olmadığı sonucunun çıkarılması apaçık

bir hatadır. Kaldı ki Kur'ân'ın iki kapağı arasında ne varsa hepsinin Allah Teâlâ'dan inmiş bulunan Kur'ân olduğuna dair icma bulunmaktadır. Öbür taraftan konuyla ilgili sahih rivayetler arasında Besmele'nin hem açıktan okunmasını hem de gizli okunmasını gerektiren hadisler bulunmaktadır. Açıktan okunmasıyla ilgili hadisler daha güçlü, tevil ve talîle daha kapalıdır.

Özetleyecek olursak, deriz ki: Mushaf'ın delâleti en güçlü delildir; onun muhalif olan bütün rivayetlere tercihi gerekir. Onun delalâti güçlüdür ve isbatına dair mütevatir rivayetler de ayrıca onu teyit etmektedir. Keza okunmasına dair amelî icmâ bulunmaktadır. Bazılarının bunları rivayet etmemiş olması bir önem arzetmez. Dolayısıyla mesele haddi zatında katî bir meseledir; meseleyi ictihadî bir mesele haline getirmeleri, kıraati ile ilgili âhâd rivayetlerin farklı olması sebebiyledir. Nitekim daha önce biz bunların üzerinde yeterince durmuştuk. Doğruya ulaştıran ancak Allah Teâlâ'dır.

Fatiha'nın Fazileti ve Onun "es-Seb'u'l-Mesânî" Oluşu

Allah Teâlâ, nebilerin ve Rasullerin sonuncusu olan Peygamber'ine hitaben Hicr Sûresi'nde şöyle buyurmaktadır: *"And olsun ki, sana 'es-Seb'u'l-mesânî'yi (yani daima tekrarlanan yedi ayetli Fatiha'yı) ve Kur'an-ı Azîm'i verdik."*[118] Gerek sahih hadiste ve gerekse sahabe ve tabiînden bize ulaşan sahih haberlerde "es-Seb'u'l-mesânî"nin Fâtiha olduğu sabittir. Fâtiha'nın "mesânî" oluşu, namazın her rekatında farz olarak tekrarlanıyor olması sebebiyledir. Bir başka izaha göre ise, Fâtiha'da Allah Teâlâ'ya "sena" (övgü) bulunuşu sebebiyle ona bu isim verilmiştir. Daha başka izahlar da yapılmıştır.

Fâtiha'nın fazileti ve onun "es-Seb'u'l-Mesânî" olduğu hakkında gelen merfû hadis, Buharî'nin Sahîh'inde çeşitli yerlerde rivayet etmiş olduğu Ebû Sa'id el-Mu'allâ hadisidir. Onu Mâlik, Tirmizî ve Hâkim de benzer şekilde Ebû Hureyre'den rivayet etmişlerdir. Ebû Sa'id el-Mu'allâ anlatır: Rasulullah (s) bana, her ikimiz de mescidde iken: *"Mescidden çıkmadan önce elbette sana Kur'ân'ın en büyük sûresi olan bir sûre öğreteceğim."* dedi. Sonra elimi tuttu. Çıkmak isteyince kendisine: *"Elbette sana Kur'ân'ın en büyük sûresi olan bir sûre öğreteceğim."* dememiş miydiniz? dedim. Şöyle buyurdu: *"el-Hamdu lillâhi Rabbi'l-'âlemîn; o bana verilen 'es-Seb'u'l-mesânî' ve Yüce Kur'ân'dır."* Ebû Hureyre hadisi ise şöyledir: Rasulullah (s), Ubey b.Ka'b'a şöyle buyurdu: *"İster misin sana öyle bir sûre öğreteyim ki Tevrat'ta, İncil'de ve hatta Furkan'da bir benzeri olmasın!"* Übey dedi ki: Sonra elimi tuttu, bir taraftan da benimle konuşuyordu. Ben söz tamam olmadan önce kapıya ulaşır endişesiyle yürümeyi yavaştan alıyordum. Sonunda sûrenin ne olduğunu kendisine sorduğumda: *"Namazda ne okuyorsun?"* buyurdu. Ben de ona Ummu'l-Kitâb'ı

118. Hicr, 15/87.

okudum. Bunun üzerine: *"İşte bu bana verilen 'es-Seb'u'l-Mesânî' ve Yüce Kur'ân'dır."* buyurdu. Bu rivayetle Ebû Sa'id el-Mu'allâ hadisinde bulunan bir nokta da açıklık kazanmaktadır. O da şudur: Birinci hadis, Ebû Sa'id el-Mu'allâ'nın daha önce Fâtiha'yı bilmediğini çağrıştırmaktadır. Halbuki o, Ensâr'dan olması hasebiyle o anda da daha önce de namaz kılan birisi olarak Fâtiha'yı biliyordu. Ebû Hureyre hadisinden de anlaşılıyor ki, Rasulullah'ın (s) öğretmek istediği şey aslında sûrenin kendisi değil, onun diğer sûrelere nisbetle içermiş olduğu fazilet ve Hicr Sûresi'nde sözü edilen "es-Seb'u'l-Mesânî" ve "Yüce Kur'ân"dan maksadın işte bu sûre olduğudur. Kur'ân'ın "es-Seb'u'l-Mesânî". üzerine atfı ise, küllün cüz üzerine yahut âmmın hâs üzerine atfı kabilindendir. Konu ile ilgili olarak farklı izahlar da yapılmıştır.

Hadisteki *"el-Hamdu lillâ Rabbi'l-'âlemîn; o bana verilen 'es-Seb'u'l-Mesânî'dir."* ifadesi, Besmele'nin Fâtiha'dan bir âyet olmadığını savunanlar tarafından delil olarak kullanılmıştır. Karşı tezde olanlar ise tam aksini savunarak ilk cümle olan *"el-Hamdu lillâ Rabbi'l-'âlemîn" ile* sûrenin isminin kastedildiğini, aksi takdirde "es-Seb'u'l-Mesânî" (tekrarlanan yedi âyet) tabirinin yanlış olacağını, çünkü sûrenin ancak besmele ile yedi âyet olduğunu, dolayısıyla bu hadisin tam tersine Besmele'nin Fâtiha'dan olduğuna delil olacağını söylemişlerdir. Hicr Sûresi'nde sözü edilen "es-Seb'u'l-Mesânî"nin, Kur'ân'ın kendisine inmesi hasebiyle bu konuyu herkesten daha iyi bilen Rasulullah (s) ve daha sonra ashâb ve tabiînin büyükleri tarafından bu sûre ile tefsir edilişi, Fâtiha'nın da ancak Besmele ile yedi âyet oluşu bunu açıkça ifade ediyor. Hadis bu sûrenin *"el-Hamdu lillâ Rabbi'l-'âlemîn..."* diye isimlendirilmesine delalet ediyor. Başka türlü almak halinde hadis doğru anlaşılmamış olacaktır.

Konuyla ilgili selefe ait sözlere (âsâr) gelince Suyûtî (ö.911/1505), onları *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da güzel bir biçimde derlemiş, Hafız İbn Hacer (ö.773/1371) de *Fethu'l-Bârî*'de senedlerinin durumunu da belirterek özetlemiş, şöyle demiştir: Taberî, iyi sayılabilecek (ceyyid) iki isnadla önce Hz. Ömer'den sonra da Hz. Ali'den şunu rivayet etmiştir: "es-Seb'u'l-Mesânî" Fâtihatu'l-Kitâb'dır." Hz. Ömer'in sözünde şu ilave vardır: "Her rekatte tekrarlanır." İbn Mesûd'dan da munkatı bir isnadla benzer bir sözü rivayet etmiştir. İbn Abbâs'tan hasen bir isnadla şunu nakletmiştir: O, Fâtiha'yı okudu, sonra *"And olsun ki, sana 'es-Seb'u'l-Mesânî'yi (yani daima tekrarlanan yedi ayetli Fatiha'yı) ve Kur'an'ı Azîm'i verdik."*[119] âyetini okudu ve buradaki 'es-Seb'u'l-Mesânî' Fâtihatu'l-Kitâb'dır. Bismillahahirrahmânirrahîm de yedinci âyettir." dedi. Tabiînden bir grup tarikiyle de: "es-Seb'u'l-Mesânî" Fâtihatu'l-Kitâb'dır." sözünü nakletmiştir. Ebû Ca'fer er-Râzî-Rebî'-Enes tarikiyle Ebu'l-Âliye'den: "es-Seb'u'l-mesânî, Fâtihatu'l-Kitâb'dır." dediğini rivayet etmiştir. Rebî'e: "Ondan maksadın yedi uzun sûre 'es-Seb'u't-Tuvel'

---

119. Hicr, 15/87.

olduğunu söylüyorlar." dedim. O cevabında: "Bu âyet indiğinde sözü edilen uzun sûrelerden hiçbiri indirilmiş değildi." diye cevap verdi.

Muhammed Abduh der ki: O bu sözüyle şunu kastediyor: Bu âyetin içinde bulunduğu Hicr Sûresi Mekke'de, yedi uzun sûreden –ki bunlardan Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide Medenî sûrelerdir; En'âm, A'râf ve Yûnus ise Mekkî sûrelerdir– önce inmiştir. Bazıları yedinin yedincisi hakkında Yûnus Sûresi derken, diğer bazıları Enfâl ve Berae Sûreleri'ni birlikte tek sûre olarak yedinci saymışlardır. Bazıları ise ravinin, İbn Abbas'ın yedinci olarak hangi sûreyi söylediğini unuttuğunu söylemiştir.

"es-Seb'u'l-Mesânî"nin yedi uzun sûre olduğu şeklindeki görüş, Nesâî, Taberî ve Hâkim tarafından İbn Abbâs'tan güçlü bir isnadla rivayet edilmiştir. Nitekim Hâfız İbn Hacer de aynı şeyi söylemiştir. Ancak onu burada açmanın gereği yoktur. Çünkü sahih ve merfû hadise muhalif olmaktadır. Bir konuda Rasulullah (s) birşey söylemişse, o konuda başkalarının sözünün hiçbir önemi yoktur. Buradan şu da anlaşılır ki rivayetin metninin bâtıl olduğuna dair güçlü delil karşısında o rivayetin senedinin güçlü olmasının hiçbir ilmî değeri yoktur.

"El-Mağdûbi 'aleyhim" ve "ed-dâllîn"in Tefsirine İlave

Merfû hadiste "el-mağdûbi 'aleyhim"in Yahudiler, *"ed-dâllîn"*in de Hıristiyanlar olduğu açıklanmıştır. Hadisi Ahmed, Tirmizî (hasen olduğunu söyleyerek), İbn Hibbân (sahih olduğunu da söylemiştir) ve daha başkaları rivayet etmiştir. Üstadımız Muhammed Abduh'un daha önce âyetin tefsiri sırasında bu tefsiri bazı müfessirlere isnad ettiğini nakletmiştik. O bu isnadıyla bazı müfessirlerin, âyetten maksadın bunlar olduğunu tercih etmiş olduklarını ifade etmiş oluyor. O, bu tefsirin merfu hadis şeklinde rivayet edildiğini bilmediğinden değil, aksine hadise rağmen müfessirlerin çoğunluğunun hatta içlerinde Ehl-i Hadis'ten olanlarının dahi bu iki lâfzı, lügat anlamı itibariyle tefsir etmelerindendir. Bu halleriyle onlar sanki bu hadisi sahih bulmamaktadırlar.

Muhyi's-Sunne lakaplı el-Beğavî (ö.516/1122), *Me'âlimiu't-Tenzîl* adlı tefsirinde bu iki lâfzı lügat anlamları itibariyle tefsir ettikten sonra şöyle demiştir: Denildi ki "el-Mağdûbi 'aleyhim" Yahudiler, "ed-dâllîn" de Hıristiyanlardır. Çünkü Allah Teâlâ Yahudiler hakkında gazabla hükmetmiş ve haklarında *"Allah kime lanet ve gazap ederse, kimlerden maymunlar, domuzlar ve şeytana kullar yaparsa; işte onlar yeri en kötü ve doğru yoldan en çok sapmış olanlardır."*[120] buyurmuş, Hıristiyanlar hakkında da, *"Ey Kitap Ehli! Haksız olarak dininizde taşkınlık etmeyin. Daha önce sapıtan, çoğunu saptıran*

120. Mâide, 5/60.

ve doğru yoldan ayrılan bir kavmin heveslerine uymayın."[121] buyurmuştur. Sehl b. Abdullah Tüsterî (ö.283/896) ise, *"el-Mağdûbi 'aleyhim"*i bid'atçiler, *"ed-dâllîn"*i de Ehl-i Sünnet yolundan sapanlar diye tefsir etmiştir. el-Begavî, bu izah şekline hadisi delil olarak getirmemiş ve sadece *"Kîle"*, *"Denildi ki"* sözüyle temas etmiştir ki bu söz, o görüşün zayıf olduğuna işaret eder.

Hâfız İbn Kesîr (ö.774/1373) tefsirinde şöyle der: "el-Mağdûbi 'aleyhim"in yoluna değil. Onlar, iradeleri fasit olan, hakkı bilen, fakat ondan yüzçeviren kimselerdir. "ed-Dâllîn"in yoluna da değil. Bunlar ise ilimden yoksun kalmışlar ve sapıklık içinde şaşkın şaşkın dolaşmaktadırlar, bir türlü hak ve hakikati görememektedirler. Söz "Lâ" ile de tekit edilmiş ve böylece ortada iki fasit yol olduğu, bunların da Yahudilerin ve Hıristiyanların yolu olduğu gösterilmek istenmiştir.

"Gayr" ve *"Lâ"*nın uzun uzun i'rabından bahsettikten sonra şöyle demiştir: "Lâ" ile ifade edilmiştir ki olumsuzluk manası pekiştirilsin de *"Ellezîne en'amte 'aleyhim"* üzerine atfedilmiş olmadığı iyice ortaya çıksın. Ayrıca bu iki yol arasındaki farkın açıkça ortaya konması istenmiş ve her birinin diğerinden uzak durmasının sağlanması amaçlanmıştır. Çünkü ehl-i imanın yolu, hak ve hakikate dair bilgili olmayı ve onunla amel etmeyi içinde taşır. Yahudiler amelden yoksun kalmışlardır, Hıristiyanlar ise ilimden yani tevhid ilminden yoksundurlar. Bu yüzden gazab Yahudiler, dalâlet/sapıklık da Hıristiyanlar için olmuştur. O bu hükmüne el-Begavî'nin tanıklık ettiği iki âyeti delil olarak kullanmış, sonra hadisi ve Ahmed'de ve Tirmizî'de bulunan rivayetlerini zikretmiştir. Keza onu İbn Hibbân da Semmâk b. Harb - Adiy b. Hâtem kanalıyla rivayet etmiştir. Tirmizî bu hadis hakkında: "Hasen garibdir ve sadece onu bu yoldan biliyoruz." demiştir. Semmâk, bir kısım hadis eleştirmenleri tarafından zayıf bulunmuş, bir kısmı tarafından ise güvenilir görülmüştür. Ancak onun ömrünün sonunda değiştiği, hatta tamamen bunadığı konusunda ittifak bulunmaktadır. Onun bu halde iken rivayet etmiş olduğu haberin ittifakla reddi konusunda harhangi bir tartışma yoktur.

Hadisi İbn Merdûyeh, Ebû Zer'den de rivayet etmiş ve senedi hakkında Hâfız İbn Hacer *Fethu'l-Bârî*'de "Hasen" demiştir. İbn Ebî Hâtim: "Bu iki lâfzın zikrettiğimiz şekilde tefsiri hakkında rivayet tefsiri açısından herhangi bir farklılık bulunmamaktadır." demiştir. Bununla birlikte diyoruz ki ehl-i tahkîk ulemanın başka şekillerde yapmış oldukları tefsirler, rivayet (mesûr) yoluyla yapılan tefsire muhalefet sayılmaz. Rivayet yoluyla yapılan bu tefsir âmm (genel) bir lâfzın bazı fertleriyle tefsiri olup, tahsis değil temsil kabilindendir ve tabiî ki öncelikli olarak "hasr" (yoğunlaştırılmış kısaltma) anlamı da taşımaz.

121. Mâide, 5/77.

Fâtiha'nın Sonunda "Âmin" Demek!

Ebû Hureyre, Rasulullah'ın (s) şöyle buyurduğunu rivayet eder: *"İmam, âmin deyince siz de âmin deyin. Çünkü her kimin âmin demesi, meleklerin âmin demesine rast gelirse geçmiş günahları affolunur."* Ravilerden İbn Şihâb: Rasulullah (s), "Âmîn!" derdi, dedi. Bunu Hadis imamları rivayet etmişlerdir; ancak içlerinden Tirmizî, İbn Şihâb'ın sözünü zikretmemiştir. Bir başka rivayet de şudur: *"İmam 'Gayri'l-mağdûbi 'aleyhim vele'd-dâllîn' dediği zaman 'Âmîn!' deyin. Çünkü melekler 'Âmîn!' derler, imam da 'Âmîn!' der. Her kimin âmin demesi, meleklerin âmin demesine rastlarsa geçmiş günahları affolunur."* Hadisi Ahmed, Nesâî rivayet etmiştir.

Ebû Hureyre'den şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Rasulullah (s) 'Gayri'l-mağdûbi 'aleyhim vele'd-dâllîn'i okuduğu zaman 'Âmîn!' derdi. Hatta hemen arkasındaki saftakiler onu duyardı."* Bunu da Ebû Dâvûd ve İbn Mâce rivayet etmiştir. İbn Mâce'nin rivayetinde *"Hatta birinci saftakilere duyururdu da mescid 'Âmîn!' sesiyle inlerdi."* ifadesi de vardır.

Vâil b. Cuhr ise şöyle demiştir: *"Rasulullah'ı işittim; 'Gayri'l-mağdûbi 'aleyhim vele'd-dâllîn'i okudu ve sesini uzatarak 'Âmîn!' dedi."* Bunu da Ahmed, Ebû Dâvûd, Tirmizî rivayet etmişlerdir.[122]

Naklettiğimiz bu hadislerin hepsi de sahihtir ve onları andığımız muhaddislerden daha başkaları da tahric etmişlerdir. Ebû Davûd, son rivayette, *"Âmîn! derken sesini yükseltti."* ilâvesinde bulunmuştur. Hâfız İbn Hacer, senedinin sahih olduğunu belirtmiş ve senedindeki Cuhr b. Anbes'in tanınmadığını ileri sürerek onu cerh eden İbn Kattân'ın yanıldığını söylemiş ve onun tanınan sika bir ravi olduğunu belirtmiştir. Hatta onun (Rasulullah ile) sohbetinin olduğunu (yani sahabî olduğunu) söyleyenler bile vardır.

Konu ile ilgili daha başka hadisler de vardır ve hepsi on yediyi bulmaktadır. Zikrettiklerimiz, içlerinde en sahih olanlarıdır.

Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*'da Ebû Hureyre'nin birinci hadisinin şerhi sırasında şunları söyler: Hadis, "Âmîn!" demenin meşrû olduğuna delâlet eder. Hâfız İbn Hacer, bu emrin cumhura göre "nedb" (mendubluk) için olduğunu söylemiştir. İbn Bezîze ise, bazı ilim adamlarının emrin zahirine bakarak bunun vacip olduğu görüşünde olduklarını nakletmiştir. Zâhirîler ise, namaz kılan herkese "Âmîn!" demeyi vacip kılmışlardır. Hadisin zahirinden anlaşılan bunun sadece imama uyan kimse için vacip olduğudur. Ancak bu da mutlak surette değil, imamın "Âmîn!" demesi haline mahsustur. İmam ve yalnız başına namaz kılan kimseler hakkında ise sadece menduptur. Şevkanî devam ediyor: Mehdî, *el-Bahr*'da, Ehl-i beytin tümünden *"Âmîn!"* demenin bid'at olduğunu hikaye etmiştir. Halbuki Hz. Ali'nin (r) bunu hem yaptığı hem de

122. Hadislerin hepsi için bkz; Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr. Şerhu Munteka'l-Ahbâr*, II, 248-250.

Rasulullah'tan (s) rivayet ettiği Ehl-i Beyt'e mensup kitaplarda ve keza daha başka kitaplarda sabittir. Kaldı ki es-Seyyid el-Allâme el-İmam Muhammed b. İbrahim el-Vezîr, İmam el-Mehdi Muhammed b. el-Mutahhar'dan -ki o, onların meşhur imamlarından biridir- onun *er-Riyâdu'n-Nediyye* adlı kitabında şöyle dediğini nakleder: "Âmîn!" deme konusuyla ilgili raviler büyük bir kalabalık (cemm-i gafîr) oluşturur. Bu aynı zamanda Zeyd b. Ali (ö.122/740) ve Ahmed b. İsa'nın (ö.247/861) da mezhebi olmaktadır. *El-Bahr* sahibi (el-Mehdî), "Âmîn!" demenin bid'at olduğuna Muâviye b. el-Hakem es-Sülemî'den rivayet edilen şu hadisle istidlâlde bulunmuştur: *"Bu bizim namazımız yok mu onda insanların kelâmından hiçbirşeyin söylenmesi caiz olmaz."*[123] Hiç kuşku yoktur ki "Âmîn!" deme ile ilgili hadisler hâss yani belli bir konuya özel, bu hadis ise âmm yani geneldir. Her ne kadar çok sayıda sahabeden gelen "Âmîn" demeyle ilgili hadislerin bir kısmı, tek bir sahabînin rivayet ettiği hadisi tahsis edecek güçte değilse de yine de bu hadisler namazda mutlak anlamda duanın meşruiyetini ortaya koyan umumî hadislerden sayılır. Çünkü "Âmîn!" demek de bir duadır. Ona kalırsa namazda teşehhüd de yoktur, buna rağmen onu Ehl-i Beyt isbat etmiştir. Onun isbatı hakkındaki cevapları neyse, aynısıyla, öbürü (Âmin! deme) için de cevap olacaktır. Kaldı ki hadiste geçen *"insanların kelâmı"*ndan maksat, birbirleriyle konuşmalarıdır; çünkü "kelâm" Kelleme'den -tekelemme'den değil- ism-i masdar olmaktadır. Hadis hakkında zikredilen sebep de buna delâlet eder.[124]

"Hadis hakkında zikredilen sebep"ten maksadı şudur: Muâviye b. el-Hakem es-Sülemî, Rasulullah (s) ile birlikte cemaat halinde namaz kılarlarken aksıran birine "Yerhamukellah", (Çok yaşa/Allah sana rahmetiyle muamele etsin!) demişti. İnsanlar gözlerini onun üzerine diktiler. Bunun üzerine O: "Vah başıma gelenlere! Niye bana öyle bakıyorsunuz?" dedi... Rasulullah (s), namazı bitirince yukarıdaki sözünü işte bu yüzden söyledi.

Sözün özeti kısaca şudur: Namazda "Âmîn!" demek sarih ve sahih hadislerce meşruiyeti sabit bir husustur. Dolayısıyla aslında onunla çelişmeyen daha başka hadislerin umumu ile onu men etmeye kalkışmaya imkân yoktur. Kaldı ki sözü edilen hadis ile konuya dair olan hadisler arasında teâruz olsa, o takdirde bile konu ile ilgili hadislerin tercihi gerekirdi.

İmama uyan kimsenin ne zaman "Âmîn!" diyeceği konusunda ihtilaf edilmiştir. Acaba imamın "vele'd-dâllîn" demesinin ardından mı, yoksa imam "Âmîn!" derken mi diyecektir. Bu ihtilaf, bu konuda iki hadis arasında teâruz olduğu düşüncesinden kaynaklanıyor ; ama böyle bir teâruz yoktur.

---

123. Bkz; Müslim, *Mesâcid*, 33 (Davudoğlu Şerhi, III, 388).
124. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, II, 249.

"Dad" ve "Zı" Harflerinin Mahreçleri ve Telaffuzu

Hafız İbni Kesir tefsirinde şöyle der:

Alimlerin bu konuda bize kadar ulaşan sahih görüşleri, "dad" ve "zı" harflerinin, mahreçleri birbirlerine yakın olduğu için, farklılıklarının ihlal edilmesinin hoş karşılanabileceği yönündedir. Çünkü "dad" harfinin mahreci, dilin ön tarafı ile onun altına denk gelen azı dişleridir. "Zı" harfinin mahreci ise dilin yan tarafı ile üst ön dişlerin çevresidir. Her iki harf de "el-hurufu'l Mechure" (yüksek tonda çıkan harfler)[125], "el-hurufu'r Rahwe" (yumuşak gevşek harfler)[126] ve "el-Hurufu'l İtbak"tandır. (uyumlu harfler)[127] Bu yüzden bütün alimler, bu harflerin mahreçlerini birbirlerinden ayırt edemeyen kimselerin birini öbürünün yerine kullanmalarını hoş karşılamışlardır. Allah doğrusunu herkesten daha iyi bilir. "Ben 'dad' harfini söyleyenlerin (Arapların) en fasihiyim." hadisininse aslı yoktur.[128]

Ben derim ki: Arap memleketlerinin çoğunda insanlar, Türklerin ve Arap olmayan diğer toplumların yaptığı gibi ***"dad"*** harfini ***"zı"*** harfiyle karıştırmamak için "dad" harfini asıl mahrecinden çok "tı" harfine yakın bir mahreçten çıkarmaya başlamışlar. Bunu en iyi hafızların kıraatlerinde dahi görmek mümkündür. Ancak Iraklılar ve Tunuslular, bildiğimiz kadarıyla Arap memleketleri içinde "dad" harfini en sahih biçimde telafuz edenlerdir. Şam ve civarındaki Araplar "dad" harfini telafuz ederlerken, "zı" harfine o kadar yakın telafuz ederler ki dinleyenler gerçekten "zı" harfini telafuz ettiklerini sanırlar. Bu iki harfin birbirine yakın telafuz edilmesi durumu ilk kuşak Araplardan da nakledilmiştir. Hatta Arap dilinin ravileri onlardan naklettikleri metinlerde birçok kelimeyi birbirine karıştırmışlardır. Raviler: Bu metinleri iki harf üzerinden dinlediklerini söylemişlerdir. Bunların bir kısmı bağımsız eserlerden derlenmiştir. Kuşkusuz bu iki harfin telaffuzunu duyduklarında raviler bunları birbirlerine karıştırmışlardır. Evet, bu iki harfin mahreci birbirinden ayrıdır ancak aradaki fark o kadar da uzak değildir.

Nitekim Tekvir Sûresi'ndeki *"Ve ma huve ale'l gaybi bi danin"* ayetindeki *"danin"* kelimesi hem dad hem de zı harfi ile (zanin şeklinde) okunmuştur. *"Ed-Danin"*, cimri, *"ez-Zanin"* ise yalancılık sabıkası bulunan demektir. Her iki okunuşun faydası, hem cimrilikten hem de yalancılıktan tenzih edilmesidir. Yani, o, tebliğ ederken cimrilik edip hakikatleri gizlemez ve o, yalancılıkla suçlanmaz. El-Keşşaf adlı eserde şöyle deniyor:

"Bu kelime Abdullah Mushaf'ında 'zı' harfiyle yazılıdır. Ubey Mushaf'ında ise 'dad' harfiyle yazılmıştır. Rasulullah efendimiz (s) her iki

125. Zı-lam-qaf-waw-ra-ba-dad-elif-zal-gayn-za-cim-nun-dal-mim-tı-ya-ayn harfleri.

126. Za-zal-ha-hı-tsa-fa-gayn-zı-dad-sad harfleri.

127. Zı-tı-dad-sat harfleri.

128. *Tefsiru'l Kur'ani'l Azîm*, Hafız İbni Kesir, Daru'l Ma'rife Beyrut, 1969. c.I, sh.30.

harfle de okumuştur. Ancak 'dad' harfi ile 'zı' harfi arasındaki farkı sağlam bir şekilde vurgulamak zorunludur. Bir okuyucu, bu iki harfin mahrecini bilmekle yükümlüdür. Çünkü Arap olmayan kavimlerin çoğu, bu iki harfi birbirinden ayırmazlar. Ayırsalar da doğru bir ayırım yapmazlar, iki harfi birbirinden iyice uzaklaştırırlar. Çünkü 'dad' harfinin mahreci, dilin ön kısmı ili onun altına denk gelen ve dilin sağında ve solunda yer alan azı dişleridir. Ömer b. Hattab (r) her iki eliyle de iş görebilen, her iki eli denk güçte olan dikkatli bir kimseydi. 'Dad' harfini dilinin sağından da solundan da çıkarırdı. 'Dad' harfi, 'cim' ve 'şin' gibi 'el-Hurufu'ş Şeceriye' dendir.[129] 'Zı' harfinin mahreci ise dilin ucu ile üst ön dişlerin kökleridir. 'Zal' ve 'tsa' gibi el-Hurufu'z Zevlekiye (dil ve dudağa ait olup şefehi harfler)dendir.[130] Eğer bu iki harf birbirinin aynısı olsaydı, bu kelimeyle ilgili iki ayrı kıraat sabit olmazdı. İhtilaf, ilim ve kıraat dağları arasındadır. Bu yüzden anlam, türeyiş ve terkip de farklı olmuştur..."[131]

Ben derim ki: Ebu'l-Kasım ez-Zemahşeri bu değerlendirmesinde gerçeği ifade etmiştir; ancak "İki harf arasındaki fark çok belirgindir ve birbirlerinden uzaktırlar. Fark sabittir, ancak yakındır. Dolayısıyla 'zı' harfi dilin ön dişlerin arasından çıkarılması sûretiyle telaffuz edilir. Tıpkı 'tsa' ve 'zal' harfleri gibi. Bu "harf ile diğer ikisi arasında ise sadece bu hususta bir ortaklık vardır." şeklindeki değerlendirme ise isabetli değildir.

Fatiha'nın Anlamından Geniş Sonuçlar Çıkarmak

Fatiha Sûresi'nin tefsiri çerçevesinde başta anlattıklarımız, üstadımızın derslerinden anladıklarımızın ve kitaplarda okuduklarımızın özeti niteliğindedir. Ardından bu temel anlatımlara bazı eklemelerde bulunduk. Kuşkusuz bu sonuçların bazısı fazlalıktır. Çünkü maksat, Kur'an'ın içerdiği anlamlar üzerinde derinlik kazanmak ve onların yol göstericiliğinde hareket etmektir. Biz bütün bunları yaparken anlatımda orta yolu tuttuk. Ayetlerin asıl amaçlarıyla ilgili olmayıp okuyucuyu da ilgilendirmeyen şeyleri dışarıda bırakacak özet bir yöntem izledik. Nitekim Fahrettin er-Razi birçok hususu anlatmak sûretiyle açıklamayı alabildiğine uzun tutmuştur. Yakın-uzak anlamların gerektirdiği birçok meseleyi istinbat etmiştir. Ancak bunlar, Kur'an'ın yol göstericiliğinden istifade etmek isteyenler için birer engel konumundadırlar. Aynı şekilde İbni Kayyim de *"Medaricu's-Salikin"* adlı eserinin başında sözü gereğinden fazla uzatmış, el-Mutabake (uyarlama), et-Tadammun (içerme) ve el-İltizam (gerektirme) adını verdiği üç kanıtlama yöntemiyle, ilgili ilgisiz meselelerin istinbatına yönelmiştir. Üçüncü yöntemden hareketle, genel ve özel

---

129. Şin-dad-cim ve ya harfleri.
130. Mim-Fa-Ba-Nun-Ra-Lam-Zı-Dal-Tsa harfları.
131. *El-Keşşaf, ez-Zemahşeri,* Daru'l Ma'rife, Beyrut. c.IV, sh. 225.

anlamda açık olanın açık olmayanı gerektirmesi sonucunu çıkarmıştır. Hatta kitabına *"Medaricu's-Salikin Beyne Menazili (İyyake na'budu ve iyyake nestein)"* adını vermiştir. Bunu da kitabın giriş bölümünde şu sözleriyle özetlemiştir:

"Bu kitap, bu sûrenin içerdiği hususların bazısına dikkatleri çekmekte ve bid'at ve sapıklık ehli olan kimi gruplara cevap mahiyetinde kapsadığı anlamları vurgulamaktadır. Yine sûrenin, yol alanların (sairin) menzilleri, ariflerin makamları ile ilgili olarak içerdiği anlamlar üzerinde durmakta; bunların yöntemleri, amaçları, vehbi ya da kesbi kazanımları ile ilgili olarak kapsadığı hakikatlere işaret etmekte ve bu sûreden başkasının bu konumu işgal edemeyeceğini, onun yerini tutamayacağını açıklamaktadır. Nitekim Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da bunun benzeri bir sûre inmemiştir."

Bölümlendirme ile ilgili olarak da şunları söylemektedir:

"Bunlar, vahdet-i vücud anlayışına sahip olanlara, Mecusilere, Kaderiyecilere, Cehmiye'ye, Cebriye'ye, peygamberliği inkar edenlere ve alemin kadim (öncesiz) olduğuna inananlara cevap mahiyetinde bölümlerdir..."

Razi'nin istinbatlarıyla (hüküm çıkartmalarıyla) bu istinbatlar arasındaki fark şudur: Razi, genelde Arap diline ait, akli, Kelami ve Fıkhi ıstılahları esas alan bir yöntem izlerken, bu yorumların geneli ise, söz konusu ıstılah ve ilimlere ilişkin manevi ve ibadi amaçlara yöneliktir. Bunlar, okuyucunun dinini, imanını ve takvasını artırır; ancak bunları Fatiha Sûresi'nin tefsiri olarak isimlendirmek mümkün değildir. Eğer bunları tefsir olarak nitelendirmiş olsaydık, kuşkusuz alıntılardık, ya da bu değerlendirmeler bölümünde özetine yer verirdik.

Tasavvufçuların bunlarla ilgili dile, nakle ve akla dair bir temeli bulunmayan çeşitli çıkarsamaları var. Hatta günümüzde peygamberlik iddiasında bulunan, vahiy aldığını söyleyen ve semavi dinlerin mensuplarının ahir zamanda ortaya çıkmasını bekledikleri Mesih'in kendisi olduğunu ileri süren deccal Mirza Gulam Ahmed el-Kadiyani, Besmele'nin kendisinin batıl iddiasına delalet ettiğini söyleme küstahlığında bulunmuştur. *"Biz o kitapta hiçbirşeyi eksik bırakmadık."*[132] ayetini tefsir ederken bu gibi kimselerin ortaya attıkları kuşkuları çürüttük.

Çağdaş bazı yazarlar bundan çok daha uzak ve ilgisiz bir görüşü benimsemişlerdir. Özellikle Fatiha Sûresi'nin ve Kur'an'ın diğer sûrelerinin tefsiri hususunda izledikleri yöntem izah edilecek gibi değildir. Bunlara göre, örneğin *"alemler"* kelimesinin tefsiri, beşer ilminin bu lafzın delalet ettiği anlamla ilgili olarak ulaştığı tüm bilgilerin derlenmesini gerektirir. Yine *"Rahman"* ve *"Rahim"* lafızlarını tefsir ederken, Allah'ın nimetleri, mahlukata yönelik

132. En'am, 6/38.

ihsanları ve kullarına bunları ulaştırması ile ilgili olarak bilinen herşeyin açıklanması zorunludur. Oysa Fatiha Sûresi'ni ya da bu sûrenin bir ayetini yahut bir kelimesini tefsir ederken bu görüşü esas aldığımız zaman, binlerce ciltlik kitap yazmadıkça tefsir tamamlanmış olmaz. Ki bu binlerce ciltte yeryüzündeki bütün alimlerin, en basit bir haşereden tutun doğru sözlü bilgelere, gönderilmiş peygamberlere, kısacası en gelişmiş insana kadar evrendeki objeler ile, bunların nitelikleri ve durumları ile ilgili olarak ulaştıkları tüm bilgiler tedvin edilmiş olmalıdır. Böyle birşey de tefsir olmaktan çok Kur'an'dan saptırma olarak nitelendirilebilir. Bir tefsirde aslolan, Mümin'e Allah'ı anmaktan gafil olmamasını, Allah'ın mahlukatın her türünde mevcut bulunan ayetlerini, rahmetini ve nimetlerini gözlemleyip onlar üzerinde düşünmesini ve bunlara delalet eden ilahi ayetleri tefekkür etmesini hatırlatmaktır.

Bazı Deccal ve hurafeciler de vardır ki, onlar, daha önce Yahudilerin izledikleri bir yolu izlemektedirler. Bu yöntemde cümle hesabıyla harflerin sayısından çeşitli anlamlar çıkarmak esas alınır. Bunlardan bazıları şöyle demişlerdir: Kur'an, kıyametin hicri 1407 senesinde kopacağını göstermektedir. Bu rakam, *"O size ansızın gelecektir."*[133] ayetinin orijinalinde geçen *"baeğteten"* kelimesinin rakamsal değeridir... Yine bunların, bazı sûrelerin başlarında yer alan ***"hurufu mukataa"*** (birbirinden kopuk harfler) ile ilgili de sapık görüşleri ve çıkarsamaları vardır. Bu sapıklıkları burada yazarak yer doldurmak istemiyoruz. Sadece şunu söyleyebiliriz: Lafızların anlamlara delalet etme yolları dilde belirlenmiştir. Lafızları dilin kurallarının dışında anlamlara yormak kesinlikle geçersizdir. Söz konusu sapık grupların bu kelime ve harflerden bu şekilde anlamlar çıkarmaları ise dilin mantığı içinde gerçekleştirilen değerlendirmeler değildir.

Namaz Kılarken Fatiha'nın ve Diğer Sûrelerin Anlamlarını Düşünmek

Ey Müslüman! Namaz kılarken, kalbini dilinin telafuz ettiği bütün zikirleri ve okuduğun herşeyi anlamaya hazırla, pür dikkat kesil.

"Allahu Ekber" dediğin zaman, kalbinde, yüce Allah'ın her büyükten daha büyük ve herşeyden daha ulu olduğunu düşünmen yeterlidir. Namazda kalbinin Allah'tan başkasıyla meşgul olması, hem de herşey O'ndan aşağı iken doğru olmaz.

İftitah tekbirinden sonra dua okurken, kendini bu duanın anlamından başkasına yöneltme. Kıraatten önce *"Kur'an okuduğun zaman o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın."*[134] ayeti gereğince Allah'a sığındığında *"euzu billahi*

133. Araf, 7/187
134. Nahl, 16/98

mineş'şeytani'r-racim" dediğinde, istiaze bağlamında düşün ki: Sen Allah'tan yardım istiyorsun, şeytanın seni namazdan alıkoyucu vesveselerine karşı O'na sığınıyorsun, Allah'ın Kitabı'na ve O'ndan korkmaya ve sırf O'na içtenlikle kulluk sunmaya yöneldiğini tasavvur et.

Besmele'yi okuduğun zaman, onun anlamını hatırla: Ben "Allah'ın adıyla" namaz kılıyorum, o Allah ki namazı farz kılmış ve bana bu ibadeti yerine getirme gücünü vermiştir. *"Rahman ve Rahim"* herşeyi kuşatan genel rahmetin ve samimi kullarından dilediği kimselere özgü kıldığı özel rahmetin sahibi.

"Hamd, Alemlerin Rabbi Allah'a mahsustur." dediğinde, bu ifadenin anlamı olarak şunu düşün: Gerçek anlamda her güzel övgü Allah'a aittir ve O, fiilen de bu övgülere layıktır. Çünkü O, Alemlerin yaratıcısı Rab'dır. Alemlerin her faaliyetinin düzenleyicisidir. ***"Rahmandır"***, zatı itibariyle. "***Rahimdir"***, yarattığı varlıklara karşı. *"Ceza gününün malikidir."* Egemenlik ve tasarruf sahibi sadece O'dur, başkası değil. İnsanları hesaba çekeceği, amellerinin karşılığını vereceği günde egemenlik başkasının değil, sadece O'nundur. ***"Ancak sana kulluk ederiz."*** dediğin zaman, işte bu ulu Rab ile konuştuğunu düşün. Ve elinden geldiğince doğru ve içten olmaya çaba sarf et. Bu cümlenin anlamı şudur: Sadece sana kulluk ederiz, senden başkasına tapmayız. Sırf sana dua eder ve sadece sana yöneliriz. ***"Ve yalnız senden medet umarız."*** Sana kulluk sunmak ve bize bahşettiğin sebepler aracılığıyla ve de çaresiz olduğumuz durumlarda sırf sana tevekkül ederek başka işlerimizi görmek için sadece senden yardım ve destek isteriz. ***"Bize doğru yolu göster."*** Yardımınla ve muvafakiyetinle bize, ilim ve amel için, eğri ve çarpık bir tarafı olmayan hak yolu göster, bizi dosdoğru yola ulaştır. ***"Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yoluna"***, sahih iman, salih amel ve bunların semeresi olan iki cihan mutluluğunu bahşettiğin kimselerin hak yolunu bize göster. Burada genel olarak nebilerden, sadıklardan, şehitlerden ve salihlerden oluşan bu nimete mazhar olmuş kimseleri anıyoruz. Senin, bu kimselerin yoluna iletilme nimetinden pay alman, ancak dünyada onları örnek alman ve onların izinden gitmenle mümkün olur. O zaman ahirette onların yanında olabilirsin; "ne güzel yoldaştırlar onlar." Katından bir lütuf ve ihsan olarak onlara bahşettiğin dosdoğru yola ilet bizi. ***"Gazaba uğramışların..."*** Batılı hakka tercih ettikleri, kötülüğü iyiliğe yeğledikleri için ilahi gazabı hakkedenlerin ve ***"sapmışların yoluna değil."*** cahillikleri yüzünden hak ve iyilik yolundan sapmışların yoluna değil. Onlar "İyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir."

Ey namazda veya namaz dışında Kur'an okuyan kimse! Sana şunu öğütlüyorum: Kur'an'ı ağır ağır ve üzerinde dura dura oku. İçinde derin bir saygı hissederek ve üzerinde düşünerek tilavet et. Her ayetin başında dur. Tecvid ve melodi olarak kıraatin hakkını ver; ama abartmadan ve teğan-

ni yapmadan.[135] Lafızlarla uğraşayım derken anlamları zayi etme. Çünkü üzerinde düşünerek ve yüreğin ürpererek okuduğun bir tek ayet, anlamını düşünmeden, gaflet içinde indirdiğin bir hatimden senin için daha hayırlıdır. Deneyimle sabittir: Namazda gözleri kapatmak insanın aklına türlü fikirlerin gelmesine, değişik düşüncelerin zihne üşüşmesine neden olur. Bu yüzden namazda gözleri kapatmak mekruhtur. Aynı şekilde kıraatin açıktan okunduğu namazlarda, özellikle gece namazında sesi normal bir şekilde yükseltmek gafleti dağıtır, ürperti ve korku duygularını harekete geçirir. Her farzı hakkını vererek eda etmek gerekir. Ses anlamaya yardımcı olur. Uzun gaflet döneminden dolayı kuruyan gözyaşı sağanağının boşalmasına neden olur.

---

135. Bkz: Araf Sûresi'nin giriş kısmı. Bazı sûrelerin başındaki birbirinden kopuk harflerle (hurufu mukatta) ilgili bölümün kapsamı içinde ele aldığımız tilavetin etkisi meselesi.

❴ BAKARA SÛRESİ ❵

Medine'de inmiştir. 286 ayettir.

Bakara Sûresi'nin tamamının Medine döneminde indiği hususunda görüş birliği vardır. Bazılarının da söylediği gibi sûrenin bir ayeti Peygamberimiz'in (s) Veda Haccı esnasında nazil olmuştur. Bu ayetin Kur'an'ın en son inen ayeti olduğu rivayet edilir, ki ayet şudur: *"Allah'a döndürüleceğiniz... bir günden sakının."*[1] Sûrenin büyük kısmı hicretin ilk dönemlerinde inmiştir. Kur'an'daki bütün sûrelerin en uzunudur. Ayet sayısı iki yüz seksen yedi veya şu anda meşhur olan mushafta kabul edildiği gibi iki yüz seksen altıdır. Fatiha Sûresi'yle arasındaki uyum açık olsa da, sûrenin buraya yerleştirilmesinin nedeni bu değildir. Fatiha Sûresi'nden hemen sonra -ki Fatiha Sûresi'nin, tefsirini yaparken vurguladığımız gibi bazı özellikleri vardır- Kur'an'ın başına yerleştirilmiş olmasının nedeni, Fatiha Sûresi'yle aralarındaki bu uyum değil, en uzun süre olması ve diğer yedi uzun sûrenin de ondan sonra yer almasıdır. Burada Medine döneminde inen sûreler Mekke döneminde inen sûrelerden önce yer almışlardır. En uzundan daha az uzun olana doğru bir sıralama takip edilmemiştir. Çünkü En'am Sûresi, Maide Sûresi'nden daha uzun olduğu halde sıralamada ondan sonra gelir. Aynı şekilde Araf Sûresi de En'am Sûresi'nden daha uzundur, fakat tertipte ondan geridir. Yine Enfal Sûresi, Tevbe Sûresi'nden daha kısa olduğu halde ondan öncedir. Ki bu son iki sûre de Medine döneminde nazil olmuşlardır. Uzun sûreler genel olarak Kur'an'ın başına yerleştirilmiş olmasına rağmen bu uzun sûreler kendi aralarında daha uzundan az uzuna doğru tertip edilmemişlerdir. Bu sıralamada uyum mevcut hal üzere gözetilmiştir. Okuyucu yeri geldikçe bunların tümünü görecektir. Diğer sûrelerin tertibinde ise Mekki sûrelerle Medeni sûreler karışık bir şekilde sıralanmıştır. Çünkü üslup bakımından birbirlerine göre farklılık arz eden bu sûrelerin karışık bir şekilde tertip edilmeleri okuyucuyu harekete geçirme, uyanık

1. Bakara, 2/281.

tutma hususunda son derece etkili ve değişik kavimleri tilavet açısından cezp etme bakımından daha uygundur. Kuşkusuz bu, Kur'an'ın özelliklerinden biridir.

Sûrenin tefsirine başlamadan önce, sûrenin sonunda ele alma fırsatını bulamadığımız, İslam'a davetle, inanç ve hükümlerle, dinin temel prensipleriyle ve şeri usullerle ilgili olarak içerdiği hususları başta özetlemeyi uygun gördük. Ve diyoruz ki:

BAKARA SÛRESİNİN ÖZETİ:
İslam'a Davet, İslam Ahkâmı ve Kaideleri ile İlgili İçerik

Genel İslami Davet:

Yüce Allah, Bakara Sûresi'ne, Kur'an'a davet ederek, onun şüphe barındırmayan hak bir kitab olduğunu vurgulayarak başlıyor. Kur'an'ın yol göstericiliği karşısında insanların üç gruba ayrıldıklarını belirtiyor.

1-Müminler: Bunlar iki kısma ayrılırlar. Sırf fıtratlarının yol göstericiliğinde gayba iman eden, dinin bedensel ve ruhsal, mali ve sosyal iki rüknünü yerine getirenler. Ve daha önce peygamberlere indirilen kitaplara inanmalarının etkisiyle Kur'an'a iman eden kimseler. Çünkü Kur'an'ın yol göstericiliğinin onlardan daha mükemmel, aktarımının onlardan daha sahih ve delaletinin de onlardan daha güçlü olduğunu görürler. Sonra imanın bu temelleri, *"İyilik değildir..."*[2] ve *"Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ındır..."*[3] ayetlerinde ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

2-Kâfirler: Bunlar, inkâr ve hevaperestliğin içlerinde kökleştiği, inanma ve hidayete erme yeteneğini kaybeden kemikleşmiş kâfirlerdir.

3-Münafıklar: İçlerinde sakladıkları inançtan farklı görünen ve yapmadıklarını söyleyen iki yüzlüler. [Bakara Sûresi'nin birinci ayetinden yirminci ayetine kadar bu üç gruptan bahsedilir.]

Bu giriş üzerine, insanların tümünün tek ve ortaksız Rablerine kulluk etmelerine yönelik bir çağrıya yer veriliyor ve O'na eşler koşmamaları isteniyor, ki müşrikler rablerine ortak koştukları bu düzmece ilahları Allah'ı sever gibi seviyor ve zikir makamlarında Allah'la beraber onları da anıyorlardı. İbadetin özü olan dua'da onları Allah'a ortak koşuyorlardı veya sadece Allah'tan başkasına dua ediyorlardı. [Bkz; 21. ve 22. ayetler. Bir de İbrahim ve İsmail kıssası kapsamında, İbrahim ve Yakub'un oğullarına yöneltikleri tavsiyeleri içeren 'İslam olma ayetleri' de denilen 124'den 138'e kadar süren ayetler. Ayrıca "kabul ümmeti" konusunda işaret edeceğimiz 164'den 171'e kadar süren ayetler.]

---

2. Bakara, 2/177.
3. Bakara, 2/284-285.

Ardından vahiy ve risalet çağrısı kapsamında tevhide yönelik davet bir kez daha tekrarlanıyor. Bu çağrının hak oluşunun kanıtı olarak da kulu Muhammed'e (s) indirilen kitap gösteriliyor. Bu çerçevede bütün insanlara, onun bir benzerini getirmeleri hususunda meydan okunuyor; bu arada böyle bir Kitab'ı ortaya getirmekten aciz oldukları açık bir şekilde vurgulanıyor. Buna dayalı olarak kâfirler cehennemle korkutulurken müminler, içlerinden ırmaklar akan cennetlerle müjdeleniyorlar. Konunun bir değerlendirme mahiyetinde imana ilişkin bazı akli kanıtlar açıklanıyor. Bir de Adem'in yaratılışı ve de Şeytan'ın insana düşmanlığı meselesi özet bir bilgi olarak sunuluyor. 39. ayetle birlikte bu konu son buluyor.

Sonra hitap özel olarak İsrailoğullarına yöneltiliyor; ayetler onlara okunuyor ki, bu ayetlerde anlatılanları, Allah'ın vahyi olmazsa Hz. Muhammed'in bilmesine imkan yoktu. Burada yüce Allah İsrailoğullarına nimetlerini hatırlatıyor, Son Peygamber'ine indirdiği Kitab'a inanmalarını emrediyor, çağdaşları içinde onu ilk inkâr edenler olmaktan nehyediyor. *"Eyyamullah" (Allah'ın günleri)*ni hatırlatarak din konusunda onlara kanıtlar sunuyor. Önceki kuşakların başından geçen önemli hadiseleri zikrediyor. Bu çerçevede küfür, iman, itaat ve isyan kavramlarını gündeme getiriyor. Bunun da ardından hem onlara hem de Araplara ortak ataları olan İbrahim Halil'in yol göstericiliğini hatırlatıyor. Oğlu İsmail ile birlikte Allah'ın dokunulmaz evini yeniden bina edişini, ikisinin Allah'a, ümmilere kendi içlerinden bir elçi göndermesi için dua edişlerini zikrediyor. Bu arada İsrailoğulları bilginlerinin, İbrahim'in gönderilmesi için dua ettiği, Musa'nın da geleceğini müjdelediği rasulün Hz. Muhammed olduğunu bildiklerini vurguluyor. Tıpkı evlatlarını tanıdıkları gibi. Yine bu bağlamda İsrailoğullarından bir grubun hakkı bilerek gizlediği, bir diğer grubun ise, buna inandıkları, Allah'ın İbrahim'e verdiği sözü, ardından Musa'ya ilettiği va'di, yani kardeşlerinin çocukları olan Araplar arasında bir peygamberin çıkacağına ilişkin vaadi kabul ettikleri gerçeğini vurguluyor.

Bu konuyla ilgili ayetlerin akışı, sûrenin 40. ayetiyle, yani *"Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın..."* ifadesiyle başlıyor ve 142. ayetle son buluyor. Bu konunun akışı içinde arada müminlere doğrudan hitap eden bazı ayetlere yer veriliyor. Bunun amacı da, geçmişteki ve halihazırdaki Ehl-i Kitab'ın tavırlarından, ayrıntılı olarak Yahudilerin, genel olarak da Hıristiyanların davranışlarından ibret almalarıdır. Çünkü o sırada Müslümanlara komşu veya onlarla iç içe yaşayan Hıristiyan topluluk yoktu. Bilindiği gibi Bakara sûresi hicretin ilk dönemlerinde nazil olmuştur. Buraya kadar mahiyetine özet olarak işaret ettiğimiz ayetler sûrenin yarısına denk düşmektedir. Bu, davet ümmetine özgü bir bölümdür, sûrenin ikinci kısmında ise hitab iman toplumuna yöneliktir.

Genel Davet Konusuyla "İman Toplumu"na Hitab:

Bu noktadan itibaren Ehl-i Kitab'a yönelik hitaptan Ehl-i Kur'an'a" yönelik hitaba geçiliyor. Bu bağlamda Musa'nın kavmi ile Muhammed'in (s) kavmi arasında ortak olan bir husus gündeme getiriliyor. Her iki toplumun İbrahim'in soyundan gelmesi, onun fazileti ve yol göstericiliği hususunda ittifak etmesi gibi. Cahiliye döneminde Araplar, ana hatlarıyla ve genel olarak da olsa tıpkı Müslümanlar gibi bu gerçeği kabul ediyorlardı. Ardından iki topluluğun ihtilaf ettiği ilk pratik mesele, yani kıble meselesi gündeme getiriliyor. Peygamberimiz (s) Mekke'de iken kuzey tarafından Kabe'ye dönerek namaz kılardı, böylece Kabe'yi, kendisiyle Şam bölgesindeki Beytu'l-Makdis arasına almış olurdu. Burası İsrailoğullarının kıblesiydi. Ancak Peygamberimiz (s) Medine'ye hicret edince, Medine'nin güneyine düşen Kabe ile kuzeyine düşen Beytu'l-Makdis'e birlikte dönerek namaz kılması zorlaştı. Yüce Allah da Son Elçisi'nin isteğini kabul etti ve sadece Kabe'ye dönerek namaz kılmasını emretti. Kıble meselesi, dinin bir şiarı ve sosyal bir özelliktir. Nitekim Hıristiyanlar -aslında onlar ve peygamberleri İsa (a) Tevrat şeriatının tabileridirler- kendilerini Yahudilerden ayırmak için yeni bir kıble uydurdular ve sırf kendilerine özgü olan, peygamberleri İsa'nın (a) -ki onu kendilerine ilah edindiler- kıblesinden farklı olan bu kıble Beytu'l-Makdis'te bulunan bir kayadır.

Yüce Allah kıble meselesini ve de bunun İslam ümmetine yönelik bir nimet olduğunu vurguladıktan sonra Peygamber'in (s) görevlerini açıklıyor. Bu da İbrahim'in (a) duasında da dile getirildiği gibi Kur'an'ı tebliğ etmek ve ümmeti eğitmektir, ümmete kitap ve hikmeti öğretmektir. Daha önce bilmediği yargı, siyaset ve devlet işlerini öğrenmesini sağlamaktır. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Nitekim kendi içinizden size ayetlerini okuyan, sizi kötülüklerden arındıran, size Kitabı ve hikmeti talim edip bilmediklerinizi size öğreten bir Rasul gönderdik."* (Bakara, 151) Ardından yüce Allah, kendisini anmalarını, kendisine şükretmelerini; hayatın önemli işlerini gerçekleştirmeye kalkarken sabır ve namazla yardım istemelerini emretmiştir. Bağlam öyle gerektirdiği için Kabe'yi tavaf etmenin, Safa ile Merve arasında sa'y yapmanın gerekliliğini vurgulamıştır. Bu çerçevede, Allah'ın Kitabı'nda insanlara açıkladığı somut belgeler ve hidayet gibi indirilen şeyleri gizleyenleri lanetlemiştir. Tevbe eden, durumunu düzeltip pişmanlık duyan kimseleri ise bunun dışında tutmuştur. Ama küfür üzere ölenin lanetliliğini tescil etmiştir. Onların ebedi olarak ateşte olacaklarını ve azaplarının hafifletilmeyeceğini bildirmiştir.

Sonra dinin en büyük ilkesi zikrediliyor. Uluhiyetin tekliği... Yani sadece Yaratıcı'ya ibadet edileceği vurgulanıyor. Bu ilkeye şu ayette işaret ediliyor:

"İlahınız bir tek İlah'tır. Ondan başka ilah yoktur. O, rahmandır, rahimdir."[4] Bu bağlamda, göklerde, yerde ve bu ikisinin arasında bulunup da tevhide delalet eden çok sayıda evrensel kanıt zikredilerek uluhiyetin tekliği pekiştiriliyor. Ardından tevhidin tam karşısında yer alan, onun zıddı olarak belirginleşen şirk olgusu, Allah'a ortak koşma sapması gündeme getiriliyor. Bu hususta ataların, geçmiştekilerin taklit edildiği vurgulanıyor. Geçmiştekileri körü körüne taklit eden, Allah'ı bir yana bırakarak bir takım düzmece ilahlar edinen bu müşrikler ayıplanıyor, akıldan yoksun oldukları dile getiriliyor. Sağır, dilsiz ve körlere benzetiliyorlar. Bu konu 171. ayetle son buluyor.

Bu bölümün ardından Mü'minlere bütün temiz gıda türlerinden yeme serbestisi getiriliyor ve bunlara karşılık olarak Allah'a şükretmeleri emrediliyor. Bu arada kendilerine haram kılınan yiyecekler leş, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilen hayvanla sınırlandırılıyor. Bu hususta da mecbur kalan kimseler istisna tutuluyor. Dinin bütünsel prensiplerinin ana hatlarıyla anlatıldığı bir bağlamda bu meselenin zikredilmesinin nedeni, müşriklerin ve Ehl-i Kitab'ın, tamamen heva ve heveslerine uyarak, sırf Allah'a ait olan helal ve haram kılma yetkisini kullanmalarını iptal etmektir. Bu açıklamaya ilişkin bir değerlendirme olarak yüce Allah'ın, kendisi tarafından indirilen gerçekleri gizleyenlere yönelik tehdidine yer veriliyor. Bu bağlamda Allah'a iman eden herkesin davet görevini yerine getirmesinin, hakkı açıklamasının bir zorunluluk olduğu duyuruluyor. Bu çerçevede Ehl-i Kitab arasında yaşanan ihtilaflara, ayrılıklara, ayetleri tahrif etmelere, Allah'ın indirdiklerinin büyük kısmını unutmak gibi durumlara benzer tavırlar içine düşmekten sakındırılıyorlar.

Bu genel açıklama temel unsurları ve kuşatıcı özellikleri, bütün inanç, adap ve amel ilkelerini kuşatması bakımından başlı başına bir mucize sayılan bir ayetin kapsamında zikredilerek son buluyor: *"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir..."*[5]

Bunun da ardından şeriatın kapsadığı fer'i (ayrıntılı) hükümlere ilişkin uzun bir bölüme yer veriliyor. Bu bölüm, 178. ayette yer alan kısasla ilgili hükümlerin anlatımıyla başlıyor. Savaş hükümleri, sosyal bazı meseleler ve toplumsal hayata ilişkin kurallar içeren bu anlatım, Kur'an'ın otuz cüz olarak tasnifi esas alınırsa ikinci cüzün sonuna kadar devam ediyor, ki biz bu hükümlerin türlerini detaylı olarak anlatacağız.

Ardından yeniden başa dönülüyor; risalet, tevhid, tevhide ilişkin kanıtlar ve ölümden sonra diriliş gibi genel inanç prensipleri ele alınıyor. Dinin koruyucu duvarları ve dünya hayatının düzeni mahiyetinde olan hükümlere ve genel davranış kurallarına yer veriliyor. Ki bunların başında, hakkın ve

4. Bakara, 2/163.
5. Bakara, 2/177.

hayrın yolu, iki cihan mutluluğunun garantisi olan Allah yolunda infak gelir. Bunun için de bunda ve diğer amellerde ihlas sahibi olmak zorunludur elbette. Sûrenin bilinen dua ile son bulmasının hemen öncesinde pratik fer'i hükümlere değiniliyor. Aşağıda sûrenin içerdiği pratik fer'i hüküm türlerinin listesini veriyoruz:

Pratik Fer'i Hükümlerle "İman Toplumu"na Hitab:

İbadetlerle ilgili pratik şeri hükümler, ümmetin ruhen hazır olduğu durumlarda Rasulullah'a (s) iniyordu; bunlardan muamelatla ilgili olanları ise ihtiyaç duyulduğu durumlarda nazil oluyordu. Bu hükümlerden birçok çeşidi Bakara Sûresi'nde zikredilmiştir. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

1- Namaz kılmak ve zekat vermek. Bakara Sûresi'nin üçüncü ayetinde bu ibadetleri yerine getirenler övülmekte, 110. ayette ise bu ibadetlerin yerine getirilmesi emredilmektedir.
2- Büyünün haram kılınması. Büyü yapmanın fitne, küfür veya küfrü gerektirici bir amel olması.
3- Adam öldürme olaylarında kısas hükmünün uygulanması, kısasta eşitliğin esas alınması ve hikmetinin vurgulanması. (178 ve 179. ayetler)
4- Anne-babaya ve akrabalara vasiyet etmek. (181 ve 182. ayetler)
5- Oruçla ilgili ayrıntılı hükümler. Bu hükümler hicretin ikinci senesinde nazil olmuşlardır. (183-187. ayetler)
6- İnsanların mallarını haksız yollardan yemenin, insanların mallarının bir kısmını günah bir şekilde yemek için hâkimlere rüşvet vermenin haram kılınması. Ki bu uygulama zamanımızda son derece yaygındır.(188. ayet)
7- Oruç, hac, kadınların iddeti ve *"ila"*nın süresi gibi dinî merasimlerin vakitleri hususunda kameri ayların esas alınması (189. ayet)
8- Savaşla ilgili hükümler, savaşın bizimle savaşanlara, bizim özgürlüğümüzü tehdit edenlere karşı olmasıyla kayıtlı bir zorunluluk oluşu, bunların dışındaki kimselere karşı savaşılmayacağının vurgulanması ve savaşta aşırı gitmenin haram kılınması. Savaşın amacının, dinden döndürmek ve dinde zorlamaya başvurmak; ya da, insanların dine girmesini engellemek için işkence ve baskı uygulamak esasına dayanan ortamı yok etmek; çağdaş deyimle inanç ve vicdan özgürlüğünü temin etme olduğu. Haram aylarda savaşmaya dair hükümler de bu kapsama girer. (190-195, 216-218, 224-225. ayetler)
9- Tehlikeden korunmanın vesilesi olduğu için Allah yolunda infak etmenin emredilmesi. Barışın sağlanmasının, savaşın önlenmesinin ve de helak olmaktan kurtarmanın sebebi olması ümidiyle savaşa hazırlık yapmak için yapılan infak da, genel ve özel düşmanlıkları, topluma zararlı rejimleri

önlemek için yapılan infak da bu kapsama girer. (Ayet, 195) Ardından ahiretteki helaktan kurtulmak için infakın emredilmesi. (ayet, 254) Sonra infakta bulunmaya teşvik edilmesi ve yapılan infaklara yedi yüz kat ve daha fazla ödül verileceğinin vaat edilmesi. Bunun kabul edilmesinin şartlarının ve adabının açıklanması. Uzun bir akışın içinde infakta ihlasa ve riyakarlığa dair örneklerin verilmesi. (196-203. ayetler)

10- Hac ve Umre'ye ilişkin hükümler. (196-203. ayetler)

11- Sadakalar ve sadaka almayı hakkeden insanlar. (215, 219 ve 273. ayetler)

12- Kesin nassla açık bir şekilde haram kılmaya hazırlık niteliğinde içki ve kumarın zanni, içtihadi, tercihe bırakıcı ve kesin olmayan bir şekilde haram kılınması. (ayet, 219)

13- Yetimlerle muamele ve onların topluma karışmaları. (ayet, 220)

14- Mümin erkeklerin müşrik kadınlarla evlenmelerinin ve mümin kadınların müşrik erkeklerle evlendirilmelerinin haram kılınması. (ayet, 221)

15- Kadınlarla aybaşı halinde iken ya da üreme organı dışında cinsel ilişkiye girmenin haram kılınması, ne şekilde olursa olsun kadınlarla Allah'ın emrettiği yerden ilişkiye girmenin zorunluluğu. (222, 223. ayetler)

16- Allah adına yemin etmeye dair bazı hükümler. Allah adına yeminleri, iyiliğin, takvanın ve yapıcılığın engeli olarak kullanmak gibi. Ağız alışkanlığıyla yemin etmenin bir sorumluluk gerektirmediği. (224, 225. ayetler)

17- Kadınlara ila yapmanın hükmü. (226 ve 227. ayetler)

18- Boşanma, emzirme, iddet, iddetini dolduran kadınla nişanlanma adabı, nafakası. Boşanmış kadının yararlandırılması. (227-228, 241, ayetler)

19- Faizin yasaklanması, faizden artakalanın terk edilmesinin ve sermaye ile yetinilmesinin, eli darda olan borçluya süre tanınmasının, yani sıkıntısını atlatıncaya kadar mühlet verilmesinin zorunluluğu. (275-280. ayetler)

20- Borcu yazmak, borç muamelesini şahitler huzurunda yapmak gibi borç hükümleri. Kadın ve erkeğin şahitliğinin hükümleri. Rehineye dair hükümler. Emaneti sahibine vermenin zorunluluğu. Şahitliği gizlemenin haram kılınması. (282 ve 283. ayetler)

21- Pratik hükümlerin sonu: Sûrenin sonunda yer alan büyük dua.

Bakara Sûresi'nin Kapsadığı Genel Şer'i Usul ve Kaideler:

Birinci Kaide: Allah'ın peygamberlerine indirdiği hidayetine tabi olmak mutluluk için bir zorunluluktur. Bu hidayete tabi olanlara korku olmadığı gibi, onlar üzülmezler de. Bu, mutlak bir vaat olması hasebiyle dünyayı da ahireti de kapsamaktadır. Ancak bu hidayet, dünya hayatı bağlamında bütün ümmetleri içine alacak genellikte bir görecelilik taşır. Bireyler açısın-

dan ise, genel değildir, göreceli ve kayıtlıdır. Ahirette ise herkesi kapsayacak genellikte ve gerçektir. Buna ilişkin davet, olduğu şekliyle ve de iki âlemin karşılıklılığı prensibi ekseninde duyurulduktan sonra ondan yüz çevirmek bedbahtlığı gerektirir. Yüce Allah'ın Adem ve beraberindekilere söylediği şu söz bunun kanıtıdır: *"Dedik ki: Hepiniz cennetten inin! Eğer benden size bir hidayet gelirse..."*[6] Bu iki ayetin anlamını Taha Sûresi'nde yer alan şu ayetlerle karşılaştırın: *"Artık benden size hidayet geldiğinde, kim benim hidayetime uyarsa o sapmaz ve bedbaht olmaz."*[7] Çünkü bu ayetler bizim Bakara Sûresi'nden örnek verdiğimiz ayetleri açıklayıcı niteliktedir.

İkinci Kaide: "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, ben de size vaat ettiklerimi vereyim."[8] Bu ayet, dinî mutluluğun, bu vaadin yerine getirilmesiyle kayıtlı olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin yüce Allah, bir yerde mutlak olarak *"Müminlere yardım etmek üzerimize bir borçtur."*[9] buyuruyor. Bir yerde bu hükmü kayıtlandırıcı mahiyette *"Ey iman edenler! Eğer siz Allah'a (Allah'ın dinine) yardım ederseniz O da size yardım eder."*[10] buyuruluyor. Bu da, birinci kaide kapsamında işaret ettiğimiz kayıtlandırmaya ilişkin bir şahittir. *"Sizden öyle davrananların cezası dünya hayatında ancak rüsvaylıktır..."*[11]

Üçüncü Kaide: "Sizler kitabı okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?"[12] Bu ayet açık bir şekilde, böyle davranmanın, menkûl şeriata (yani Kitab'a) ve mâkul fıtrata aykırı olduğunu gösteriyor. Çünkü akıl sahibi hiç kimse, hayırlı birşeyi başkasına emrederken kendisi bu işi terk eden ya da zararlı bir kötülüğü başkasına yasaklarken kendisi onu işleyen insanın bu davranışının çirkinliğinden kuşku duymaz.

Dördüncü Kaide: Yüce Allah'ın, inkâr amacıyla İsrailoğullarına hitaben söylediği şu söz: *"Daha iyiyi daha kötü ile değiştirmek mi istiyorsunuz?"*[13] Bu ayet, daha yüksek olanı alçak olana tercih etmenin, iyi olanı kötü olana yeğlemenin zorunluluğunu ifade ediyor. Aynı zamanda hayır ve üstün olanı, dünya ve ahiret işleriyle ilgili olarak anlam kemali aramaya yönelik bir teşvik niteliğindedir. Aşağıdaki ayet de bu anlamdadır: *"İbrahim'in dininden kendini bilmezden başka kim yüz çevirir?"*[14]

6. Bakara, 2/38-39.
7. Taha, 20/123-128.
8. Bakara, 2/40.
9. Rum, 30/47.
10. Muhammed, 47/7.
11. Bakara, 2/85-86.
12. Bakara, 2/44.
13. Bakara, 2/61.
14. Bakara, 2/130.

Beşinci Kaide: "Şüphesiz iman edenler, Yahudiler..."[15] Bu ayet açık bir şekilde gösteriyor ki, yüce Allah'ın peygamberlerinin diliyle insanlığa tebliğ ettiği dini şu üç temele dayanmaktadır: Allah'a iman etmek. Ahirete ve ahirette gerçekleşecek cezaya iman etmek. Salih amel işlemek. Ayet, 83'te sözü edilen İsrailoğullarından alınan misak da buna ilişkin bir örnektir. Dolayısıyla imanın semeresini almak bu üç temel prensibin yerine getirilmesine bağlıdır.

Altıncı Kaide: Mükafat, imana ve amele birlikte verilir. Çünkü din iman ve amelden ibarettir. Herhangi bir peygamberin dinine mensup olan bir kimsenin sırf bu mensubiyetinden dolayı ebediyen cehennemde yanmaktan kurtulacağını zannetmesi kelimenin tam anlamıyla aldanmadır, yanılgıdır. Yüce Allah'ın İsrailoğullarının dinleriyle aldanmaları ve bunun sonucunda başlarına gelenleri içeren ayetleri bunun tanığıdır. Yüce Allah bunları bize anlatıyor ki, bu hususta onları takip etmeyelim: *"Sayılı birkaç gün müstesna, bize ateş dokunmayacaktır, dediler..."*[16] Yine Yahudi ve Hıristiyanlardan birlikte aktardığı şu sözler de buna örnek oluşturmaktadır: *"Yahudiler yahut Hıristiyanlar hariç hiç kimse cennete girmeyecek, dediler. Bu onların kuruntusudur..."*[17] Ne yazık ki, biz Müslümanlar, hadislerde işaret edilen durumu haklı çıkaracak şekilde Yahudi ve Hıristiyanları karış karış, adım adım takip ettik. Bu hususta bizim ayrıcalığımız sadece şunu söylemekten ibaret kalmıştır: Onları takip edenler ümmetin bir kısmıdır, tamamı değil. Kitab'ımızın metninin tamamı korunmuştur, Kitab'ın açıklamasına ilişkin Peygamberimiz'in (s) Sünneti de kaydedilmiştir. Bizim ilim adamlarımızın ve yol göstericilerimizin kanıtı kıyamete kadar üstün olarak baki kalacaktır.

Yedinci Kaide: İmanın şartı, Hz. Muhammed'in getirdiği ve engellerin ortadan kalkması durumunda pratikte uygulanması gereken herşeyi benimsemek, kabul etmektir. Bu kaidenin kaynağı da şu ayetlerdir: *"Vaktiyle biz, İsrailoğullarından söz almıştık..."*[18] *"Ne zaman onlar bir antlaşma yaptılarsa..."*[19] Buna göre, Rasul'ün getirdiklerinin bir kısmını ameli olarak uygulamayı terk ederse bir kimse, tevbe edinceye kadar fasıktır, yoldan çıkmıştır. Bunlara inanmadığı, kabul etmediği için terk eden kimse de kâfirdir. Birşeyin bir kısmını inkâr eden de tümünü inkâr etmiş sayılır. Bunun tanığı da şu ayettir: *"Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?"*[20] Bu, insanı dine mensubiyetten çıkarmayan ameli küfür değildir. Ki bazı alimler

---

15. Bakara, 2/62.
16. Bakara, 2/80-82.
17. Bakara, 2/111-112.
18. Bakara, 2/83-86.
19. Bakara, 2/100.
20. Bakara, 2/85.

"Zina eden kişi mümin iken zina etmez."[21] hadisini ameli küfrün insanı dinden çıkarmadığına tanık olarak gösterirler. Çünkü bu gibi bireysel amellerde, şehvet ve öfke gibi doğal etkenler insanı mağlup eder. Bizim üzerinde durduğumuz husus ise, kabul etmemekten, benimsememekten dolayı ilahi şeriate göre amel etmemektir. Sırf heva ve hevese uymaktan ve dünya nimetlerine kavuşma arzusundan dolayı ümmetten bir topluluğu öldürmeyi ve ümmetin diğer bir grubunu da yurdundan sürmeyi mübah saymak gibi. Bazen insanı etkisi altına alabilen cehaletten dolayı değil. Çünkü böyle bir cehaleti işleyen birey daha sonra tevbe edip doğru yola döner, Allah da onun tevbesini kabul ederek, onu bağışlar.

Sekizinci Kaide: Allah'ın peygamberlerine destek maksadıyla gönderdiği (mucize nitelikli) ayetleri neshetme ve unutturma. Nitekim *"Biz, bir ayetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak..."*[22] ayeti bunu desteklemektedir. Ya da alimlerin çoğunluğunun anladığı gibi, teşriî ayetlerin neshedilmesi ve unutturulması. Her ikisi de Allah'ın rahmetinin göstergeleridir. Allah, değiştirdiği ayetten daha iyisini en azından benzerini getirir. Benzerinin getirilmesinin iyiliği ise, çeşitlilik ve ayetlerin çokluğu şeklinde tezahür eder.

Dokuzuncu Kaide: "Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hıristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır."[23] Bu, Hz. Peygamber'e yönelik, söz konusu iki dinin mensuplarının onun döneminde yaşayanlarının durumunu gösteren bir ayettir. Bu ayetin işaret ettiği husus, Peygamberimiz'den (s) sonra ümmeti için de hala geçerliliğini korumaktadır. Nitekim bazı Müslüman halkların liderleri, küfür nitelikli dinlerine girmeksizin bazı devletlere tabi olmak için çaba sarf etmelerine rağmen, bu devletler, onların bu tarz tabi oluşlarına razı olmadılar. Eğer onların dinlerine uysalardı, mutlaka, dinlerini anlama biçimine ve amel tarzlarına da uymalarını isteyeceklerdi. Ki dini ve kişisel bağımsızlıkları diye birşey kalmasın geride.

Onuncu Kaide: Genel yasal yöneticilik, iman ve adalet ehlinin hakkıdır. Allah insanlığın önderliğini (imameti), insanların işlerinin idaresini zalimlere vermemiştir. Dolayısıyla her zalim yönetici, Allah'ın ahdini çiğnemektedir. Yüce Allah'ın, sınadıktan ve önderliğe layık olduğunu ortaya çıkardıktan sonra İbrahim (a) hakkında söylediği söze başvurulabilir. *"Ben seni insanlara önder yapacağım, demişti. 'Soyumdan da' dedi. Allah: Ahdim zalimlere ermez buyurdu."*[24]

21. Buhari, *Mezalim* 30; Müslim, *İman* 100; Ebu Davud, *Sünnet* 15; Tirmizi, *İman* 11; Nesai, *Kasame* 49; İbni Mace, *Fiten* 3; Ahmed 3/243.

22. Bakara, 2/106

23. Bakara, 2/120

24. Bakara, 2/124

On Birinci Kaide: Gerçek iman, Allah katında indirilen dine, indirildiği şekliyle sarılmak ve bu hususta birlik ve ittifakı gerektirir. Allah tarafından indirilen dini rehber edinmemek ayrılıklara ve parçalanmalara neden olur. Sûrede buna tanıklık eden ayetler şunlardır: *"Eğer onlar da sizin inandığınız gibi inanırlarsa doğru yolu bulmuş olurlar; dönerlerse mutlaka anlaşmazlık içine düşmüş olurlar."*[25] *"İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, peygamberleri... gönderdi."*[26]

On İkinci Kaide: Önemli işleri yaparken sabır ve namaz aracılığıyla yardım istemek. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Şüphesiz o, Allah'a saygıdan kalbi ürperenler dışında herkese zor ve ağır gelen bir görevdir."*[27]

"Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin. Çünkü Allah muhakkak sabredenlerle beraberdir."[28] Bu iki ayette çok önemli bir kaideye işaret edilmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bu iki ayetin ve benzeri ayetlerin tefsirine ilişkin olarak yaptığımız açıklamalara bakınız.

On Üçüncü Kaide: Babaları, ataları, şeyhleri, öğretmenleri ve liderleri taklit etmenin geçersizliği. Çünkü bu, asabiyet ve cahiliyenin göstergesidir. Gerek bu sûrede, gerekse diğer sûrelerde buna tanık olacak birçok ayet vardır. En belirgin örneği ise, kıyamet günü, tâbi olanlarla tâbi olunanların birbirlerinden uzaklaşmalarını anlatan 166. ve 167. ayetlerdir. Şu ayet de buna güzel bir örnek oluşturmaktadır: *"Onlara: 'Allah'ın indirdiğine uyun', denildiği zaman onlar, 'Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız!' dediler. Ya ataları birşey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseler?"*[29] Taklidin haram kılınmasında ve yüce Allah'ın taklidi kabul etmeyeceğinin, ahirette taklitçiyi mazur saymayacağının Kur'an'da açık bir şekilde ifade edilmesinde dinde bağımsız ve kanıta dayalı bilginin gerekliliğine yönelik güçlü bir vurgu vardır. Kuşkusuz bu, bütün teşriî meselelerde mutlak içtihat düzeyinde olmayı gerektirmez. Bireylerin ve yöneticilerin ihtiyaç duydukları hükümleri belirleyip koymak anlamında genel istinbat gücünü kast etmiyoruz. Hiç kuşkusuz ortaçağların son kuşak müelliflerinin, şeriattan hüküm çıkarmak için bağımsız istidlal gücüne sahip olmayı şart koştuklarından dolayı dinde müçtehitleri mutlak olarak taklit etmenin zorunluluğundan ve dinden kendi başına delil edinmeyi haram kılmaları, Allah'ın dini ile ilgili olarak düşüncesizce ortaya atılmış bir iddiadır, Allah'ın Kitabı'nı neshetmek demektir, Allah'ın izni olmadan yasa koymaktır. Hülasa, ilmi haram kılmak, cehale-

25. Bakara, 2/137.
26. Bakara, 2/213.
27. Bakara, 2/45.
28. Bakara, 2/153.
29. Bakara, 2/170.

ti de gerekli saymak demektir. Bu, fıtrat ve aklın dejenere oluşunun son noktasıdır. İslam'ın köklerine indirilmiş en büyük darbe, imanın kaidelerini yıkmaya yönelik en etkili balyozdur bu. Dinin rehberliğini ortadan kaldıran, onun yerine hurafe ve şeytani kuruntuların egemen olmasına neden olan sebeplerin temelinde de bu yatmaktadır.

On Dördüncü Kaide: Olanca genişliğiyle doğal yiyeceklerin temiz olanların mübah olması. Türüne göre bunlardan yemenin gerekliliği. Allah'ın haram kılmadığı birşeyi genel dini bir kural olarak haram kılmaya kalkışmanın yasak olması. Yüce Allah aşağıdaki ayetlerde bu kaideye işaret ediyor: *"Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helal ve temiz olanlarından yeyin."*[30]; *"Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yeyin."*[31]; *"Allah size ancak ölüyü, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı."*[32] Böylece haram olan yiyecekler bu dört madde ile sınırlandırılmıştır. Mekke döneminde inen sûrelerden olan En'am ve Nahl Sûreleri'nde de buna benzer ifadeler vardır. Medine döneminde inen Maide Sûresi'nde ise ölü kavramı daha da ayrıntılandırılıyor ve boğulmuş, vurulup ölmüş, yukarıdan yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanıp ölmüş, canavarların yediği hayvanlar da bu kapsama alınıyor. Yalnız burada sayılan hayvanların haramlığı, söz konusu sebeplerle ölmeleri ve canlı iken boğazlanmamış olmaları şartına bağlıdır. En'am Sûresi'ndeki ayet ise, haram olan kanı, akan kan olmak şeklinde kayıtlandırıyor.

On Beşinci Kaide: Zaruret ve ihtiyaç sınırını aşmak suretiyle azgınlık veya haddi aşmak şeklinde olmamak koşuluyla haram olan şeylerin zaruret halinde mübah olması. Bu kaideyi de önceki kaideye örnek olarak sunduğumuz son ayetin devamında görüyoruz: *"Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur. Şüphe yok ki Allah çokça bağışlayan çokça esirgeyendir."*[33] Bu kaide, sırf haram yiyeceklerle sınırlı değildir. Bilakis, hayatta kalmak ve helak olmaktan sakınmak için mecbur kalınma niteliğindeki herşey için geçerlidir. Tabi ki muhtaç olduğu şeye kendisi gibi muhtaç olan ya da kendisinden daha fazla muhtaç olan biriyle çatışmaması koşuluyla. Örneğin alimlerin de dediği gibi zina, insanların muhtaç oldukları birşey değildir. Ayrıca kendisi gibi muhtaç durumda olan birinin ekmeğine muhtaç olan kimse, ekmeği elinde bulunduran, ona sahip olan muhtaç kişidense kendisini tercih edemez.

On Altıncı Kaide: Din, ibadet ve sair hükümleriyle kolaylık, sıkıntı ve zorluğu ortadan kaldırma esasına dayanmaktadır. Nitekim yüce Allah Ramazan orucunda herhangi bir sebeple oruç tutamayanlara bu ruhsatı vermiş olma-

30. Bakara, 2/168.
31. Bakara, 2/172.
32. Bakara, 2/173.
33. Bakara, 2/173.

sını bununla gerekçelendiriyor: *"Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez."*[34] Yine Maide Sûresi'nde "teyemmüm" ruhsatını vermesini sıkıntıyı giderme olarak gerekçelendirmesi de buna bir örnektir. Bu kaide, önceki kaideden daha geniş kapsamlıdır. Çünkü bu kaide, kısa veya uzun vadeli olarak bir vacibi terk etmekle ilgilidir. Önceki kaide ise, haram olan şeylerin geçici olarak mübah kılınması ile ilgilidir. Bilindiği gibi vacipleri terk etmek yasakları işlemekten daha ehvendir. Nitekim Rasulullah (s) şöyle buyurmuştur: "Size birşey emrettiğim zaman, ondan gücünüzün yettiği kadarını yapın. Size birşeyi yasakladığım zaman da onu tamamen terk edin."[35] Bu hadisi Buhari ve Müslim rivayet etmiştir. Lafız Müslim'e aittir. Müslim ise Buhari'den sonra ikinci büyük hadis alimidir.

On Yedinci Kaide: Güç yetirilemeyen şeyin yükümlülük olarak emredilmemesi. Bu aynı zamanda önceki iki kaidenin de temelini oluşturmaktadır. Buna ilişkin nass, sûrenin son ayetindeki şu ifadedir: *"Allah her şahsı ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar."*[36] İnsanın gücünün yettiği ise, kendisi açısından sıkıntı oluşturmayan, kendisine zor gelmeyen şeyi kapsar. Çünkü ifadenin orijinali olan "el-vus" kelimesi "ed-dayq", yani darlığın karşıtıdır. Bu nedenle bu kaide önceki iki kaideden daha geniş ve onların da temelini oluşturmaktadır. Buna göre yüce Allah, dininde ve şeriatında gücümüzün yetmediği, sıkıntı çekmeden, zorlanmadan yapamadığımız hiçbir yükümlülüğü bize yüklememiştir. Normal sebeplerinden ötürü bir zorluk karşımıza çıkabilir; leş ve dökülmüş kan yemek zorunda kalmak ve oruç tutmanın zorlaştığı, gusül ve ebdest için su kullanmanın güçleştiği ya da zarar verdiği hastalık ve yolculukta orucu sonradan tutmak üzere kaza etmek, abdest yerine de teyemmüm almak ruhsatı getirilmiştir. Namaz ise, şartlarından birinin zorluğundan dolayı terk edilemez. Ki özü itibariyle namaz zor bir ibadet değildir. Namaz, Allah'a yöneliş, Kitab'ı, zikri ve duasıyla Allah'a yakarış olması bakımından hiçbir zorluk ihtiva etmez. Eğer namaz kılan kişi ayakta kıyam etmekte zorluk çekiyorsa bunun yerine oturarak namazını kılabilir, bu da ağır geliyorsa yanı üzere yatarak ya da sırt üstü uzanarak kılabilir.

On Sekizinci Kaide: Kendini tehlikeye atmanın yasaklanması. *"Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın."*[37] Müminlerin, özellikle Müminler topluluğunun bilinçli olarak kendi çabası ve seçimiyle kendini tehlikeye atması caiz değildir. Bunun için de tehlikeye yol açan, eylem ya da eylemsizlik, ya da günlük konuşma diliyle negatif ve pozitif eylemler gibi sebeplerden kaçınmak bir zorunluluktur. Bu yasaklamanın, Allah yolunda infak etme-

34. Bakara, 2/185.
35. Buhari, *İ'tisam* 3; Müslim, *Hac* 416; Nesai, *Menasik* 1; İbn-i Mace, *Mukaddime* 1; Ahmed 2/347.
36. Bakara, 2/286.
37. Bakara, 2/195.

ye dair emrin hemen ardından yer alması da buna delalet etmektedir. Ki Allah yolunda harcamanın yapılacağı çok alan vardır. Özellikle savaş araç ve gereçlerinin çeşitlendiği, bu uğurda büyük miktarda harcama yapmanın zorunlu hale geldiği bu çağda işaret ettiğimiz kaidenin önemi kendiliğinden ortaya çıkıyor. Nitekim egemen ve onurlu bir hayat sürdüren toplumlar, kara, deniz ve hava harp gereçleri için milyonlarca cüneyh harcamaktadırlar. Bu kaideyi detaylandırmak, birçok alanı kapsayacak şekilde ayrıntılandırmak mümkündür.

On Dokuzuncu Kaide: Evlere duvarlarının arkasından değil, kapılarından girmek. Diğer bir ifadeyle birşeyi talep ederken onu doğal sebepleri aracılığıyla talep etmek, başka aykırı yollardan değil. Örneğin gelenekler ibadet, ibadetler de gelenek haline getirilemez ve dünyevi işlerde kullanılan teknoloji de dini nasslarda aranmaz. Hz. Peygamber'in buyurduğu gibi: "Siz dünya işlerinizi benden daha iyi bilirsiniz."[38] Bu kaidenin temeline şu ayet işaret etmektedir: *"İyi davranış, asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir. Lakin iyi davranış, korunan kimsenin davranışıdır."*[39] Tarımın, ticaretin, sanayinin, savaş sanatları, araçları ve silahlarının her birinin kapısı vardır ve bu kapılardan girmeyen kimse bunlara ulaşamaz. Dini inanç ve ibadetlerin, adabının, helal ve haramlarının da Allah'ın Kitabı'ndan ve Rasululah'ın Sünneti'nden bilinen kapıları vardır. Yine siyasal yasamanın da kapıları vardır. Bunlar da nasslardan ve içtihattan bilinirler. Dolayısıyla son çağlarda düşmana karşı zafer kazanmak için camilerde *Sahih-i Buhari* okuma geleneği bu kaideye aykırıdır. Ama düşmana karşı gerekli olan maddi hazırlığı yaptıktan sonra Allah'a dua etmek ve savaşın akıbetini Allah'a havale etmek bu kaideye aykırı değildir. Çünkü dua, manevi güç ve moral sağlayan sebeplerden biridir.

Yirminci Kaide: Din ve inanç özgürlüğü. Din yalnız Allah için oluncaya ve dinden dolayı zorlama ortadan kalkıncaya kadar savaşmak şeklinde de olsa dinden döndürme amaçlı baskılara engel olmak gerekir. *"Fitne tamamen yok edilinceye ve din de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık ve saldırı yoktur."*[40]

"Fitne"; bir insanın işkence, öldürme ve sürgün gibi yöntemlerle dininden dolayı baskı görmesi demektir. Tıpkı İslam'ın ilk döneminde müşriklerin Müslümanlara uyguladıkları gibi. Nitekim bundan önce nazil olan Hac Sûresi'nde yer alan savaş ayetlerinde şöyle buyurulmuştur: *"Kendileriyle savaşılanlara, zulme uğramış olmaları sebebiyle, savaş konusunda izin verildi. Şüphe yok ki Allah, onlara yardıma mutlak sûrette kadirdir. Onlar, başka de-*

38. Müslim, *Fedail* 141; İbni Mace, *Ruhun* 15; Ahmed 5/16.
39. Bakara, 2/189.
40. Bakara, 2/193.

ğil, sırf 'Rabbimiz Allah'tır' dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir."[41]

Nitekim bu maksada hazırlık olsun diye hemen öncesinde şöyle buyurulmuştur: "*Onları yakaladığınız yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne, adam öldürmekten daha kötüdür.*"[42] Bir başka ayette de bu kaideye ilişkin şöyle bir değerlendirme yapılıyor: "*Sana haramı ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahtır. İnsanları Allah yolundan çevirmek, Allah'tan gelen hakikati inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine mani olmak ve halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük günahtır. Fitne de adam öldürmekten daha büyük bir günahtır. Onlar eğer güçleri yeterse, sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler.*"[43]

Bir insanı, İslam dini dahi olsa, dine girmeye zorlamanın yasaklığına ise şu ayette işaret ediliyor: "*Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır.*"[44] Bu ayeti tefsir ederken muhaddislerin ve müfessirlerin bu ayetin iniş sebebiyle ilgili olarak aktardıkları hadislere yer verdik.

Rivayetlerin özü şudur: "Medine Yahudilerinden Beni Nadr kabilesinin yanında bazı sahabelerin oğulları vardı. Yahudiler bunları eğitmiş ve Yahudileştirmişlerdi. Hz. Peygamber, Müslümanlara yönelik eziyetlerini, kargaşa amaçlı girişimlerini kesintisiz bir şekilde sürdürdükleri için Beni Nadr Yahudilerini Medine'den sürmeye karar verdiği zaman, Müslümanlar onların yanındaki oğullarını almak ve onları İslam dinine girmeye zorlamak istediler. Bunun üzerine yukarıdaki ayet nazil oldu. Peygamberimiz (s) şöyle dedi: Allah, çocuklarınızı muhayyer bırakmıştır; eğer onları seçerlerse onlardandırlar, sizi seçerlerse sizdendirler."[45]

Bunca açık nassa rağmen, hâla Müslümanlar içinde, İslam düşmanlarının, "İslam, kılıç zoruyla insanların dine girmeye zorlanmasıyla yayılmıştır, ilk önce müşriklere savaş açan da Peygamber'in (s) kendisidir." şeklindeki iftiralarını doğrulayan kimseler çıkabiliyor.

Yirmi Birinci Kaide: İslam'da savaş iki ya da üç maslahata yönelik olarak hükme bağlanmıştır. Birincisi; Müslümanları ve memleketlerini savunmak. Çünkü Müşrikler, Hz. Muhammed'i ve onunla beraber olan Mekkeli müminleri yurtların çıkarmışlardı. Sonra ilk kez kendileri Müslümanlara savaş açtılar, bu konuda Ehl-i Kitab da onlara yardımcı oldu. Her zaman onlar savaşı başlattılar ve güçleri tükeninceye kadar da bu tavırlarını sürdürdüler. İşte şu ayette bu gerçeğe işaret edilir: "*Size karşı savaş açanlara, siz de Allah*

41. Hac, 22/39-40.
42. Bakara, 2/191.
43. Bakara, 2/217.
44. Bakara, 2/256.
45. Taberi Tefsiri, 3/15.

yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin, çünkü Allah aşırıları sevmez."[46] İkincisi; dini özgürlüğü sağlamak ve dinden döndürme amaçlı baskılara engel olmak. *"Fitne tamamen yok edilinceye ve din de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın. Şayet vazgeçerlerse zalimlerden başkasına düşmanlık yoktur.*"[47] Bunlar Bakara Sûresi'nde savaşın bu iki gerekçesini içeren ayetlerdir. Savaşın üçüncü gerekçesinin de Tevbe Sûresi'nde yer alan ayetlerde gündeme getirildiğini görüyoruz. Bu da, İslam'a muhalif olanların İslami yönetime cizye vermelerini sağlamak sûretiyle İslam'ın otoritesini ve egemenliğini kurmaktır.

Yirmi İkinci Kaide: Müslümanların bir özelliği, İslam dininin ayrılmaz sonuçlarından biri olan dünya ve ahiret mutluluğunu istemektir. Nitekim birinci kaide kapsamında buna işaret etmiştik. Amaçlar ve olguların ayrılmaz sonuçları, onları talep etmekle, onlar uğruna çalışmakla elde edilirler.

Müslümanların dünyayı, dünya geçimliğini ve siyasetini terk edip dinlerine muhalif olan güçlülere tabi yoksullar ve zeliller olmaları ya da hayvanlar gibi bedenî şehvetlerini tatmin etmekten başka amaçları olmayan güruhlar olmaları, yahut yırtıcı hayvanlar gibi güçlülerin zayıfları avladığı ilkel topluluklar olmaları İslam'ın yol göstericiliğinin bir sonucu değildir. Bilakis, dünya ve ahireti birlikte istemek fıtratın bir gereğidir. İslam da fıtrat dinidir. Aşağıdaki ayetler bizi bu gerçeğe iletiyorlar: *"İnsanlardan öyleleri var ki: 'Ey rabbimiz! Bize dünyada ver' derler. Böyle kimselerin ahiretten hiç nasibi yoktur. Onlardan bir kısmı da: 'Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru!' derler.*"[48]

Yirmi Üçüncü Kaide: Rivayet edilişi ve kanıtsallığı itibariyle apaçık ortada olan kesin bir nassla tespit edilmeyen içtihat kaynaklı hükümler, uyulması zorunlu genel yasalar olarak algılanamazlar; bilakis bunlar, özel ibadetlerle ve kendilerine özgü haramlarla ilgili olmak üzere bireylerin içtihadına bırakılır. Siyasal, yargısal ve yönetsel işlerle ilgili olarak da yönetici ve "ehl-i hal ve'l-akt" dediğimiz yetkili kimselerin içtihadına havale edilir. Bunun kaynağı da şu ayettir: *"Sana şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için bir takım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür.*"[49] Açıklamasına gelince: Bu ayet, bir tür içtihat yöntemi kullanılmak sûretiyle içki ve kumarın haram olduğuna delalet etmektedir. Bunların günahlarının ve insanlara verdikleri zararın, sağladıkları yarardan daha büyük olmasından dolayı uzak durulması gereken haramlar olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim bazı sahabeler de ayeti bu şekilde anlamışlardı ve içki ve kumardan uzak durmuşlardı. Fakat Hz. Peygamber

46. Bakara, 2/190.
47. Bakara, 2/193.
48. Bakara, 2/200-201.
49. Bakara, 2/219.

(s) bütün ümmeti buna uymak zorunluluğuyla karşı karşıya bırakmamıştı. Bilakis, bunları terk edenleri ve terk etmeyenleri kendi içtihatlarıyla baş başa bırakmıştı. Ta ki bunların haram olduğunu bildiren ve onlardan kaçınmanın zorunlu olduğunu vurgulayan hüküm Maide Süresi'nin kapsamında ininceye kadar. Bu hükmün inmesiyle birlikte, içki ve kumarla ilgili içtihadın geçerliliği kalmadı. Her sahabe yanındaki içkiyi yere döktü ve Hz. Peygamber (s) de o günden sonra içki içenleri cezalandırmaya başladı.

Nitekim bu gerekçeyledir ki ümmetin ilk kuşak alimleri, görüşlerine veya rivayet edilişi ve kanıtsallığı itibariyle kesinlik arz etmeyen içtihadi bazı haberlere ve metinlere karşı çıkanları mazur görmüşler ve hiç kimse, sonraki taklitçi kuşaklarda olduğu gibi, bir kimsenin bir başkasının içtihadına uymasını zorunlu görmemiştir.

Yine bu gerekçeyledir ki, İmam Malik (r), önce Halife Mansur'un, ardından da Harun er-Reşid'in, Müslümanları kendi Kitabları'na ve de *Muvatta* ile amel etmeye zorlamak yönündeki önerilerini kabul etmemiştir. *Muvatta* ki, merfu haberlerden ve sahabe sözlerinden rivayet ettiği en sahih sözleri içermektedir ve o dönemde yaşayan ulemanın çoğunluğu da onun bu rivayetlerinin sıhhatini onaylamışlardır.

Yirmi Dördüncü Kaide'den Yirmi Yedinci Kaide'ye: Evlilik, Aile ve Çocuk eğitiminin dört temel dayanağı vardır:

1- Kadınlar, çocuk emzirmek ve çocuk eğitimiyle ilgili diğer vazifelerinin gereklerini yerine getirmekle, eşleri de onların bütün nafakalarını temin etmekle yükümlüdürler.

2- Eşlerden hiçbirine görevlerinin kapsamına giren ve yerine getirmekle yükümlü oldukları hususların dışında güçlerini aşan hiçbir sorumluluk yüklenemez.

3- Güçleri dahilindeki yükümlülükleri dışında eşlerden hiçbiri çocuktan veya başka birşeyden dolayı zarara uğratılamaz, zarar verme amaçlı yükümlülükler getirilemez.

4- Kesin olmayan hususlarda verilecek karar, karşılıklı rıza ve istişare temeline dayanmalıdır.

Bu kaidelerin aşağıdaki ayette açık bir şekilde dile getirildiğini görüyoruz: *"Emzirmeyi tamamlatmak isteyen için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların örfe uygun olarak beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir. Bir insan ancak gücü yettiğinden sorumlu tutulur. Hiçbir anne, çocuğu sebebiyle, hiçbir baba da çocuğu yüzünden zarara uğratılmamalıdır. Onun benzeri varis üzerine de gerekir. Eğer ana ve baba birbirleriyle istişare edip karşılıklı anlaşarak çocuğu sütten kesmek isterlerse, kendilerine günah yoktur."*[50] Eğer Müslümanlar

50. Bakara, 2/233.

bu ve benzeri Kur'an ve Sünnet'ten alınan hükümlere göre amel etselerdi, dünyanın en mutlu ailelerine sahip olurlardı. O zaman ne düşmanları ne de içlerindeki zındıklar, kadınlara yönelik zulmü İslam'a mal etme hezeyanını savurabilirdi. Ya da Müslümanlar ailelerini ıslah etmek için başka uygarlıkları taklit etme gereğini duymazlardı.

Yirmisekizinci Kaide: Fesat ve kötülüğe götüren yolları kapatmayı, gerçek maslahatları vurgulamayı, insanlar arası anlaşmazlıklarda hak ve adaleti gerçekleştirmeyi yasa koymanın çerçevesi ve içtihadi hükümlerin temellerinden biri olarak öngörmek. Çünkü yüce Allah'ın savaşı meşru kılışını bununla gerekçelendirdiğini görüyoruz. Peygamberi Davud'u (a) ve ordusunu düşmana karşı muzaffer kılmasını, sonra ona hikmet ve rasullük vermesini bir minnet olarak zikrediyor: *"Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler. Davud da Calut'u öldürdü. Allah ona hükümdarlık ve hikmet verdi, dilediği ilimlerden ona öğretti. Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü alt üst olurdu. Lakin Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir."*[51] Hac Sûresi'nde yer alan ve Müslümanlara ilk defa savaş izninin verilmesinin gerekçelerini içeren ilgili ayetler de bu anlamı pekiştirmektedir. Ki biz Hac Sûresi'nin ilgili ayetlerinin bir bölümünü Yirminci Kaidenin kapsamında ele almıştık. *"Eğer Allah, bir kısım insanları diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak sûrette, içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılır giderdi."*[52] Bakara Sûresi'nin üzerinde durduğumuz ilgili ayeti ise daha genel kapsamlıdır. Çünkü bu ayet, bu anlamda dinde bozgunculuk çıkarılmasını engellemenin gerekçesini izah ettiği gibi, bunun dışındaki dini ve dünyevi bozgunculukların engellenmesinin gerekçesini de içermektedir. Ayrıca iniş sırası itibariyle de daha sonradır.

Yirmidokuzuncu Kaide: Ahiret günü Allah'ın huzuruna varılacağına inanmak, imanın semeresi olan iyilik ve kemalin temeli sabra sarılmak, az sayıdaki topluluğun çok sayıdaki bir topluluğu hezimete uğratmasını sağlayan iki sebeptir: *"Allah'ın huzuruna varacaklarına inananlar: Nice az sayıda bir birlik Allah'ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir, dediler."*[53]

Otuzuncu Kaide: Sûrenin 188. ayetinde insanların mallarını bâtıl yoldan yemenin haram kılınması. Bu, bütün haramların da temelini oluşturur. Bunun bir kanıtı da, borçluların yanında bulunan faiz miktarının onlara terk edilmesinin emredilmesinden sonra faizin haram kılınmasının gerekçesine dair ifadedir: *"Eğer tevbe edip vazgeçerseniz, sermayeniz sizindir; ne haksızlık*

51. Bakara, 2/251.
52. Hac, 22/40.
53. Bakara, 2/249.

etmiş ne de haksızlığa uğramış olursunuz."[54] Çünkü muhtaç durumda olan bir kimseye belli bir süreye kadar faizle borç veren kişi, borcun ödenme zamanı geldiğinde borçluya şöyle der: "Ya borcunu ödeyeceksin, ya da faizi artar." Eğer borçlu kimse, borcunu veremezse, borcunu başka bir süreye kadar erteler ve önceki faiz kadar bir miktar daha ekler. Bu ikinci süre de sona erince, ona der ki: "Ya borcunu ver, ya da faizi arttır." vs... İşte bu şekilde fazladan aldığı bütün miktarlar batıldır, karşılığı yoktur. Dolayısıyla zulümdür. Ancak anlaşan taraflardan birinin malını haksız yollardan yemek gibi bir zulmü kapsamayan akitler ve muameleler ise faiz kapsamına girmezler.

Otuzbirinci Kaide: Her insanın işlediği amel kendisinin lehine veya aleyhinedir. İnsan ancak işlediği amelinin karşılığını görür ve bir başkası onun işlediği amelden dolayı cezalandırılmaz. Başkasının yaptığının ona bir yararı olmadığı gibi bir zararı da olmaz. Bakara Sûresi'nin sonunda yer alan şu cümlede bu kaideye işaret ediliyor: *"Herkesin kazandığı hayır kendine, yapacağı şer de kendinedir."* Rivayetlerde Kur'an'ın en son inen ayeti olduğu ve peygamberimiz (s) tarafından faiz ayetlerinin arkasına yerleştirilmesi emredildiği belirtilen ayet de bunu pekiştirici mahiyettedir: *"Allah'a döndürüleceğiniz, sonra da herkese hak ettiğinin eksiksiz verileceği ve kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bir günden sakının."*[55] Evet, hasredici bir üsluba sahip olmasa da söz konusu ayet, bu kaideyi pekiştirici niteliktedir. Bu konuya örnek gösterilebilecek daha birçok ayet vardır. Bu sûreden önce nazil olan bazı Mekki sûrelerde inanç kaidelerinden biri olan bu kaide açıklanmıştır. Buna aşağıdaki ayetleri örnek gösterebiliriz: *"Gerçekten hiçbir günahkâr, başkasının günah yükünü yüklenmez. Bilinsin ki insan için kendi çalışmasından başka birşey yoktur."*[56]; *"Herkesin kazanacağı yalnız kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez."*[57] Okuyucu, En'am Sûresi'ndeki bu ayeti tefsir ederken bu kaideyi destekler mahiyette sunduğumuz kanıtları, bu kaidenin genelliğini hususileştirmek için, ölü ya da diri kimselerin başkasının işlediği amelden yararlanmasına ilişkin olarak ortaya atılan muhalif rivayetlere dair değerlendirmelerimizi görebilir. Bu rivayetler içinde sahih olanlar var olmayanlar var. Sahih olanları da kaidenin umumiliğiyle çelişmezler.

Otuzikinci Kaide: Arapların ve onlardan önceki toplulukların şirk inançlarının esasını oluşturan putperest *"şefaat"* anlayışının batıl olduğunun açıklanması. Bu inanç, Allah katında kendileri için "şefaat" etsinler, kendilerine ilişen zararı bertaraf etsinler ve istedikleri yararı da sağlasınlar diye Allah'tan başka varlıklara dua ve benzeri ibadetler aracılığıyla kulluk sunmak şeklinde

54. Bakara, 2/279.
55. Bakara, 2/281.
56. Necm, 53/38-39.
57. En'am, 6/164.

tezahür ediyordu. Ehl-i Kitab müşrikleri ve ölümden sonra dirilişe inanan kimi topluluklar da ahiretteki azaptan kurtulmak için bu şefaatçilere güvenip dayanma anlayışını ortaya attılar. Yüce Allah bir ayette şöyle buyuruyor: *"Onlar Allah'ı bırakıp kendilerine ne zarar ne de fayda verebilecek şeylere tapıyorlar ve: Bunlar, Allah katında bizim şefaatçilerimizdir, diyorlar."*[58] Yüce Allah, Bakara Sûresi'nin kapsamında Müslüman ümmete hitaben buyurduğu bir ayette, bu tarz bir şefaat anlayışını olumsuzladığını belirtmiştir: *"Ey iman edenler! Kendisinde artık alış-veriş, dostluk ve şefaat bulunmayan gün gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan hayır yolunda harcayın."*[59] İsrailoğullarına hitaben de şöyle buyuruyor: *"Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiç kimseden şefaat kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz."*[60] Bakara Sûresi'nin 123. ayeti de aynı anlamı vurgulamaktadır. Putperestlerin benimsediği şefaatten farklı olarak "Hadis" aktarımlarında yer alan şefaat ise tevhitle, bütün şefaatin Allah'a ait olmasıyla çelişmemesi gerekir.

Otuzüçüncü Kaide: Akaidle ilgili dinî temel perensiplerin ve teşri (yasama) hikmetinin aklın bunları kavraması, bunların içerdiği hak, adalet ve kulların maslahatı gibi hususları açığa çıkarmasının akıldan beklenmesi ve de fesada giden yolların kapatılması esasına dayandırılması. Bakara Sûresi'nde buna ilişkin örnek, yüce Allah'ın birliğini, göklerde, yerde ve bu ikisinin arasında bulunan ayetlerle kanıtlamasıdır: *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında....düşünen bir toplum için birçok deliller vardır."*[61] Taklitçiliğin geçersiz olduğuna ilişkin açıklamalar içeren şu ayet de buna örnektir: *"Onlara: Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız, dediler. Ya ataları birşey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseler?"*[62] Öte yandan yüce Allah bazı ameli hükümlerden söz ettikten sonra şöyle buyurmuştur: *"Allah size işte böylece ayetlerini açıklar ki düşünüp hakikati anlayasınız."*[63]

Muhammed Reşid Rıza der ki: Bunlar, sûrenin sayfalarını çevirerek göz gezdirdiğim sırada yüce Allah'ın önüme açtığı kaidelerdir. Sûreyi incelediğimiz ve etraflıca araştırdığımız zaman bundan fazlasını algılamamız mümkündür. Biz ise, sûrenin anahatlarını özetlemeyi vaat etmiştik, ayrıntılı bir açıklama yapmayı değil. Allah doğruyu söyler ve dosdoğru yola ileten ancak O'dur.

---

58. Yunus, 12/18.
59. Bakara, 2/254.
60. Bakara, 2/48.
61. Bakara, 2/164.
62. Bakara, 2/170.
63. Bakara, 2/242.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ
الٓمٓ ﴿1﴾
ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ ﴿2﴾

Bismillahirrahmanirrahim.

1- Elif. Lâm. Mîm.

2- O kitap; onda asla şüphe yoktur. O, muttakiler için bir yol göstericidir.

"Elif. Lâm. Mîm." Bu ve benzeri harfler, başında bulundukları sûrelerin isimleridir. *"Elif. Lâm. Mîm."* gibi bir ismin birkaç sûre için kullanılmasının herhangi bir sakıncası yoktur. Çünkü bunların ortak özellikleri, isim oldukları sûreyle bağlantılı oluşlarının sûrenin anlamının doğru anlaşılmasına yardımcı olmasıdır. Bu isimlendirmenin hikmeti, isimlerin *"Elif. Lâm. Mîm"* ve *"Elif. Lâm. Mîm. Sâd"* şeklinde farklı olması, bu isimleri veren yüce Allah'ın bilgisi dahilindedir. Bu hususta bizim kapasitemiz, Hz. Peygamber'in (s) sahabesinin ve tâbiinin anladığı kadarını alabilir. Bir kimsenin kendini zorlayarak bu isimlendirmelerle ilgili bir takım gerekçeler ve hikmetler bulmaya çalışması dinin gereği değildir. Zaten böyle gerekçeler ve hikmetler arayanların ayaklarının kaymadığı pek az görülür.

Şeyhimiz Üstad İmam Abduh'un söyledikleri özetle bundan ibarettir. Ben de diyorum ki:

Birincisi: Bu harfler, birbirlerinden kopuk olarak, müsemmaları zikredilerek okunurlar. *"Elif. Lâm. Mîm."* diyerek sonlarını sakin/harekesiz okuruz. Çünkü bunlar ifadenin terkibi içinde yer almazlar, dolayısıyla harekelendirilerek i'raba dahil edilmezler.

İkincisi: Bu harflerin harekeli olmayışları, i'raba dahil edilmeyişleri, şu görüşün ağırlık kazanmasına neden oluşturmaktadır: Bazı sûrelerin bu harflerle başlaması, hemen arkasından Kur'an'ın niteliklerinden bahsedildiğine dikkat çekmeye ve Kur'an'ın mucize oluşuna işaret etmeye yöneliktir. Çünkü başlarında bu tür birbirinden kopuk harfler bulunan sûrelerden Mekki olanları, İslam'a davet maksadıyla müşriklere okunurlardı. Bakara Sûresi ve ondan sonraki sûre ve benzerleri de Ehl-i Kitab'ın İslam'a davet edilmesini, onlara karşı kanıtların ortaya konulmasını amaçlıyordu. "Elif. Lâm. Mîm. Sâd." Araf Sûresi'ni tefsir ederken bu hususu daha detaylı olarak ele alacağız.

Üçüncüsü: Ferra, Kutrub, Müberred gibi bazı dil ve edebi sanatlar uleması ve Şeyhul İslam Ahmed Takiyuddin b. Teymiye ve Hafız el-Mizzi gibi hadis uleması bu harflerin hikmetini sırf Kur'an'ın icazına işaret etmeleriyle sınırlandırmışlardır. Zemahşeri, birbirinden kopuk bu harflerin kimi sûrelerin başında yer almasının hikmetini uzun uzun açıklar. Bu açıklamalar için Keşşaf ve Beydavi gibi tefsirlere başvurulabilir.

Dördüncüsü: Bu harflerle ilgili olarak ileri sürülen görüşlerin en zayıfı ve en anlamsızı, bunların, sayıları itibariyle İslam ümmetinin yaşama süresine ya da bunlarla dilenen başka olaylara işaret ettiği yönündeki görüştür. İbni İshak bu konuyla ilgili bazı Yahudilerle Peygamberimiz (s) arasında geçen bir konuşmayı rivayet eder ki, bu rivayet zayıftır. Hadisi el-Kelbi, Ebu Salih, İbni Abbas ve Cabir b. Abdullah'tan rivayet etmiştir.

Beşincisi: Bazı Şiilerin, bu harflerden tekrarlananları yok sayarak geride kalanları bir araya getirip oluşturdukları cümlelerden Ali el-Murtaza'yı övücü, faziletlerine işaret edici, halifeliğini vurgulayıcı anlamlar çıkarmaları da bu kabildendir. Nitekim başkaları da bu harflere kendi kafalarına göre bunun tam tersini ifade eden anlamlarla karşılık vermişlerdir. Biz *"el-Muslih ve l-Mukallid."*[64] adlı makalemizde bu meseleyi açıkladık.

Altıncısı: İnsanlar arasında, hatta tarih ve dil alimleri içinde, bu harflerde, zamanla ortaya çıkacak bazı dini ve tarihi hakikatlere yönelik işaretler içeren semboller olduğunu düşünenler vardır.

"O kitap..." el-Kitap, yazılmış anlamında yazılmışı ifade eden cins isimdir. Kitaptan maksat, anlamlı rakam ve harflerin oluşturduğu şu yazıdır. İfadenin orijinalinin başındaki işaret zamiri, kişisel ya da nevi somutlaştırmayı ifade eder. Burada kast edilen, herhangi bir kitap türü değildir, bilakis, Rasulullah'ın (s) vasıflarıyla bildiği, tanıdığı bir kitap kast ediliyor. Hz. Muhammed'in zihninde kitapla ilgili olarak oluşan bu bilme ve tanıma, yüce Allah'ın kendisini (dünya ve ahiretle ilgili tüm işlerde hakkı arayanlar için yol göstericilik ve doğrultuculuğu garanti eden)[65] bir kitapla destekleyeceğine ilişkin vaadini bütün benliğiyle tasdik etmesine dayanmaktadır. Yüce Allah ***"zalike"***, *"İşte o"* zamiriyle buna işaret etmiştir. (Bu işarete benzer ifadelerin nazil olduğu sırada) Kur'an'ın bütün olarak mevcut olmayışının bir sakıncası yoktur. (Bu işaretin geçerli ve sahih olması için Kitab'ın bir kısmının varlığı yeterlidir. Nitekim bu sûrenin baş tarafının inmesinden önce

---

64. Muhammed Reşid Rıza'nın bu makalesinin de içinde olduğu çalışma, Ahmet Hamdi Akseki tarafından 1914 tarihinde *"Mezâhibin Telfîki ve İslâm'ın Bir Noktaya Cem'i"* adı altında çevrilmiş, Hayrettin Karaman da bu çeviriyi sadeleştirerek *"İslam'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri"* adıyla 1974'de Diyanet Yayınları vasıtasıyla neşretmiştir.

65. Giriş bölümünde de işaret ettiğimiz gibi, parantez (...) içinde yer alan açıklamaların tümünü üstadımız kendi el yazısıyla bu cildin ilk yarısına dip not şeklinde yazdığı bilgilerdir.

Kur'an'ın büyük bir bölümü nazil olmuştu ve Hz. Peygamber (s) bu bölümlerin yazılmasını emretmişti. Müslümanlar da bunları yazıp ezberlemişlerdi. Dolayısıyla bu bölümlere yönelik işaret, Kur'an'a yönelik işaret sayılır.) Hatta Bakara Sûresi'ne yönelik bir işaret bile bu açıdan sahihtir. Çünkü *"Muttakiler için yol göstericidir."* tanımlaması Bakara Sûresi için de doğru ve geçerli bir tanımlamadır. Ancak birinci ihtimal daha yakındır. Öte yandan, kitabın bir kısmının nüzulu esnasında kitabın kendisine işaret edilmiş olması, yüce Allah'ın Peygamber'e (s) Kitab'ını tamamlayacağına dair verdiği sözü yerine getireceğine yönelik bir işaret mahiyetindedir.

Yüce Allah'ın Kur'an'a "bu Kitap" (yazılmış ve harflerle belirtilmiş) diye işaret etmesinin bir hikmeti de, Hz. Peygamber'e başka birşeyi değil, sadece Kur'an'ı yazmasının emredilmesidir. Dolayısıyla Kitap sadece Kur'an'dır. Bu ayetin indiği sırada Kur'an'ın fiilen yazılı olmamasının bir sakıncası yoktur. Çünkü "bir yazı yazıyorum" ya da "haydi, sana bir yazı yazdırayım" diyebilir bir insan. İşaret zamirinin sonuna "kaf" harfi eklenerek uzağın işaret edilmiş olması, kemal açısından Kur'an'ın mertebesinin yüce, uzak, erişilmez ve bir şairin zekasının veya söz ustası bir hatibin sözlerinin ötesinde bir yüceliğe sahip oluşunu vurgulamaya yöneliktir. İlahi hitap kapsamında uzaklık ve yakınlık kavramları, mahluklar açısından geçerlidir. Somut mekan bağlamında "falan şey Allah'a uzaktır veya uzaktır" denemez. Çünkü Allah açısından herşey birdir, eşit konumdadır. Allah açısından birşeyin yakınlığı veya uzaklığı ancak manevi olarak söz konusu olabilir. Yoksa Allah ilmiyle bize alıp verdiğimiz nefeslerden daha yakındır.

"Onda asla şüphe yoktur..." *"er-Reyb ve er-Reybe"*, şüphe ve (suçlayıcı, olumsuz) zan demektir. Buna göre cümlenin anlamı şöyledir: O Kitab, kusur sayılacak özelliklerden beridir, onda kuşkuya yer yoktur. Şüphe ona bulaşamaz; ne Allah katından gelen bir Kitab olması bakımından ne de yol gösterici, doğruya iletici bir rehber olması bakımından. Denebilir ki: Kur'an, ayetlerinin gücü ve açıklamalarının kesinliği, parlaklığı bakımından, inatçılık etmeyen, bilinçli olarak anlamamakta diretmeyen insaflı hiçbir akıl sahibi insanın, hak semasından akan, daha önce bu gibi ilimlerle uğraşmışlığı bulunmayan, peygamberliğinden sonra bile belagatı ve üslubu bakımından ona yakın bir söz söyleyememiş olan okumasız-yazmasız bir ümminin dilinden halka yol göstericilik görevini ifa eden bir Kitab olduğundan en küçük bir kuşku duymaz. Bu yüzden ileride ele alacağımız bir ayette şöyle buyurulmuştur: *"Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin."*[66] Kısacası, Kur'an, nazmı, üslubu ve belagatı bakımından, içerdiği anlamlar ve ilimler açısından, yol göstericilikteki akıl almaz etkinliği hususunda şüphe yöneltilecek, kuşkuyla bakılacak özel-

66. Bakara, 2/23.

likte değildir. İster bir kimse cahilliği ve basiretinin bağlanması yüzünden kuşku duysun veya inatçılığından yahut geçmişini taklit etmesinden dolayı olsun ya da olmasın, fark etmez. Kur'an'da kuşkuya yer yoktur.

"O, muttakiler için bir yol göstericidir." Bu cümle, haber sonrası haber konumundadır.[67] *"El-Huda"* kelimesi, aslında et-Taka ve es-Sera kelimeleri gibi masdardır. Burada geçen hidayetten maksat, özel ilgi göstererek, elinden tutarak dosdoğru yolu göstermektir. Daha önce -Fatiha Sûresi'nde- *"Bize doğru yolu göster!"* ayetini tefsir ederken bu hususa işaret etmiştik. Çünkü yüce Allah'ın, bilfiil muttakilere yol göstermesi, diğer insanlara, onlara özel ilgi göstermeden, hidayetiyle ellerinden tutmadan yol göstermesinden, onları yolunu izler hale getirmesinden farklıdır. *"el-Muttakîn"* kelimesi *"el-ittika"* kökünden türemiştir. Bu kökten türemiş isim ise *"et-takva"*dır. Kelimenin asıl kökü *"waqa/yaqi"*dir. El-Wiqaye'nin anlamı bilinmektedir. Zararlı şeyden uzak olmak, uzaklaşmak ya da zararlı şeyi savmak demektir. Ancak biz bu kelimenin yüce Allah ile irtibatlı olarak da kullanıldığını görüyoruz: *"Sadece benden korkup sakının."*[68], *"Allah'tan korkup sakının."*[69], *"Ey akıl sahipleri! Benden korkup sakının ki kurtuluşa eresiniz."*[70] gibi. Şu halde Allah'tan korkup sakınmanın anlamı, O'nun azabından ve cezasından korkmaktır, sakınmaktır. Korkup sakınma fiilinin yüce Allah'a izafe edilerek kullanılması ise azabının ve cezasının büyük bir olay olduğunu vurgulamaya yöneliktir. Yoksa hiç kimsenin yüce Allah'ın zatından ve kudretinin tesirinden sakınması, fıtri olarak O'na boyun eğmekten kaçınması mümkün değildir.

Allah'ın azabını savmak, Onun yasakladığı şeylerden kaçınmak ve emrettiğine de uymak şeklinde gerçekleşir. Bu da azaptan ve azabı verenden korkmakla olabilecek birşeydir. Çünkü korku başlangıçta azabın kendisinden duyuluyor olsa da aslında azabın kaynağından duyulmaktadır. O halde muttaki, kendini cezadan koruyan kimseye denir. Bunun için de cezanın ve acıların sebeplerini bilmesini sağlayacak doğru ve isabetli bir görüşe sahip olması ve bu sayede kendini koruyabilmesi kaçınılmazdır.

İnsanların sakınmak zorunda oldukları ilahi azap, dünyevi ve uhrevi olmak üzere iki kısma ayrılır. Bu azap kısımlarının her birinden sakınmanın yolu da sebeplerinden sakınmaktır. Bunların sebepleri de iki kısımdır: 1- Allah'ın dinine ve şeriatına aykırı hareket etmek. 2- Allah'ın yara-

---

67. Bazı kurralar bu ayeti okurken *"reyb"* kelimesinde dururlar ve *"fihi huden lil muttakîn"* ifadesini bağımsız bir cümle haline getirirler. Fakat bu yaklaşım zayıftır ve ayetin nazmının ilk elden çağrıştırdığı anlama aykırıdır. Bu hususta cumhurun kıraati ve *"Elif. Lâm. Mîm. Bu kitabın, alemlerin rabbi tarafından indirilmiş olduğunda şüphe yoktur."* (Secde, 32/1-2) ayetlerini tefsir ederken esas alınan açıklama tercih edilmelidir.

68. Bakara, 2/41.

69. Bakara, 2/189.

70. Maide, 5/100.

tılış düzeninin kapsamındaki evrensel yasalarına muhalefet etmek. Ahiret azabından doğru, sahih bir imanla, saf tevhit inancıyla, salih amelle ve bununla çelişen şirk, küfür, günah ve rezil hayasızlıklardan kaçınmakla kurtulmak mümkündür. Bu hususlar Allah'ın Kitabı'nda ve Rasulullah'ın (s) Sünneti'nde açıklanmıştır. Kur'an ve Sünneti anlama ve onlara uyma hususunda en güzel yardımcı, hiç kuşkusuz sahabeden, tabiin kuşağından, Peygamber'in Ehl-i Beyt'ine mensup ilk imamlardan ve belli başlı şehirlerin ilim geleneğini temsil eden çığır açıcı alimlerden oluşan selef-i salihinin hayat tarzıdır.

Dünyevi cezaya gelince; bundan sakınmak için Allah'ın evrene egemen kıldığı yasalar sistemine dair bilgiden yararlanmak kaçınılmazdır. Özellikle ılımlı bir karaktere sahip olma, beden sağlığı ve benzeri zahiri bilgileri ve sosyoloji yasalarını bilmek zorunludur. Örneğin savaşta bozguna uğrayıp hezimet yaşamaktan kaçınmanın yolu, harp düzeni ve sanatlarını bilmek, harp silah ve gereçlerini güçlendirmektir. Ki günümüzde akıllara durgunluk veren gelişmeler kaydedilmiştir bu alanda. Aşağıdaki ayette bu hususa işaret edilmiştir: *"Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın."*[71] Bunun yanında amaç birliği, ümmetin bütünlüğü, sabır, direnç, Allah'a tevekkül etmek, sevabı sırf O'ndan beklemek gibi manevi güç sebepleriyle donanmak da bir zorunluluktur. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Ey iman edenler! Herhangi bir topluluk (düşman) ile karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çok anın ki başarıya erişesiniz. Allah ve Rasul'üne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin; sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider. Bir de sabredin. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir."*[72] Biz takva kavramını, Kur'an'da geçtiği her yerde bağlamına uygun bir şekilde açıklıyoruz. Maide Sûresi'nde temiz şeylerden yemek anlamında kullanılması gibi.[73] Bunun bir örneği de aynı sûrede içkinin haram kılınması ile ilgili ayettir.[74] Bunun gibi daha birçok örnek verilebilir. Dolayısıyla her konuya yerinde baş vurmak gerekir.

Hocamız üstad Abduh, ayette işaret edilen muttakilerle kimlerin kast edildiği hususunda şu anlamda bir açıklamada bulundu:

Cahiliye döneminde putlara tapmaktan iğrenen ve bunlara öfke duyan kimseler de vardı. Bu kesimde yer alanlar göklerin ve yerin bir yaratanının olduğunu anlayıp kavrayan kimseler idiler. Bu itibarla bunlar putlara tapınılmasından hoşlanmazlardı. Onlara göre hak olan ilah, hayrı sever ve şerre de buğzeder, kin ve nefretle bakardı. Hatta bu kesim arasından kimileri sırf

71. Enfal, 8/60.
72. Enfal, 8/45-46.
73. Maide, 5/91.
74. Maide, 5/90.

bu amaçla halktan ayrılarak uzlet hayatı sürdürürler, bu amaçla toplum arasına girmek istemezlerdi.

Bu kesimin Allah'a ibadet ve kulluk noktasında bildikleri şey, sadece Allah'a sığınmak, O'na yalvarıp yakarmak ve sadece rububiyet yönüne tazimde bulunmaktan ibaret idi. İşte onlar, yaptıkları bu davranışlarına ya da yakarışlarına dildeki ifadeleri açısından salat/namaz adını veriyorlardı. Nitekim halk ile olan münasebetlerinde akıl yoluyla bulabildikleri kimi hayır yollarına da yine namaz adını veriyorlardı.

Nitekim Kitap Ehli'nden olup da yüce Allah'ın aşağıda vereceğimiz ayetlerinde tanıttığı kimseler de bu durumda olan insanlardı. Örneğin yüce Allah şöyle buyuruyor:

"Hepsi bir değildir. Kitap Ehli içinde öyle bir grup bulunmaktadır ki, onlar dosdoğrudurlar. Gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okurlar. Onlar Allah'a ve ahiret gününe iman ederler, iyiliği emreder, kötülükten de menederler, hayırlı iş ve hizmetlerde koşuştururlar. İşte bunlar salihlerden-iyi kimselerdendirler."[75]

Yine Rabbimiz şu kavliyle de bu gerçeğe işaret buyurmaktadır:

"İnsanlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak 'Biz Hıristiyanız!' diyenleri bulacaksın. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar. Rasule indirileni duydukları zaman, tanış çıktıkları gerçekten dolayı gözlerinden yaşlar boşandığını görürsün. Derler ki: 'Rabbimiz!' İman ettik, bizi hakka şahit olanlarla beraber yaz.'"[76]

Bu iki gruptan her birisinin benzerleri aslında burada anlatılmak istenenler Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda hareket eden ve böylece Allah'ın azabından sakınıp korunan kimselerdir. Ayrıca İslam geldikten sonra bunlardan bir kısmının Müminler veya Müslümanlar olarak nitelenmeleri sebebiyle de ayetleri bu manada tahsise gerek de yoktur. Aksine bu kimseler, toplumların veya kavimlerinin inanç olarak üzerinde bulundukları esaslar konusunda kalplerinde bir tiksinti duymaktaydılar. Özlerinde ise üzerinde bulundukları ve kabul edegeldikleri hidayet ile bezenmişlikleri vardır. Kaldı ki Allah katından kendilerine herhangi birşey geldiğinde, bu hidayete kabiliyetlerinin olduğunun da farkındadırlar ve bu gerçeği biliyorlar.

Bu ayette geçen ***"muttakiler"*** yani *"takva sahipleri"* bu durumda yaratılışları itibariyle yani fıtrat açısından sağlıklı ve salim olanlardır. Çünkü bunlar gerçeğe ulaşabilme noktasında kısmen de olsa akılları doğruya isabet etmiş ve böylece kendilerinde hakkın nurunu alabilme kabiliyeti ve istidadını görmüşlerdir ki bu da onları, Allah'ın gazabına uğramaktan korunmaya ve rı-

75. Al-i İmran, 3/113-114.
76. Maide, 5/82-83.

zasını elde etme gayretine yöneltmiştir. Bu durum onların elde ettikleri bilgi oranında olabilmiş, dikkat ve gayretleri de onları bu noktaya getirebilmiştir.

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ ﴿3﴾

3- Ki onlar, gayba inanırlar, namazlarını dosdoğru ikame ederler ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden de infak ederler.

"İman": Nefsin, Allah katından iletilen vahye boyun eğip kesin manada teslimiyet göstermesi; onu kuşkusuz manada ve mutlak olarak tasdik etmesi ve doğrulamasıdır.

Bunun ayeti ya da delili ise, yakin ve kesin manada iman açısından müminlerin, imanın gösterdiği ve gerektirdiği şekilde amel etmesi, inancını o doğrultuda pratik hayatta yaşamasıdır.

"Gayb": Kişinin bilgi bakımından ulaşamadığı ve kendi algı alanı dışında kalan şeylerdir. Örneğin yüce Allah'ın zatı, melekler, ahiret hayatı gibi konular bu bağlamdadırlar.

"Salatı/Namazı ikame etmek": Bedenî ve ruhî-kalbî olan bu ibadeti, mümkün olan en mükemmel şekilde yerine getirmek demektir.

Namazın bir şeklî yönü vardır, bir de ruha yani kalbe bağlı olan yönü vardır. Namazın ruhu ya da özü, kalbin ibadetidir. Nitekim bu konu ilerideki sayfalarda görülecektir.

Tefsir âlimlerinin çoğunluğunun yorumlarına göre bu ayet, Araplardan Müslüman olanlar veya mutlak manada tüm Müslümanlar ve bir de ileride daha sonradan özellikle Kitap Ehli'nden Müslüman olacak olanlar hakkındadır.

Hocamız Muhammed Abduh bu ayeti rivayetlerin öngördüğü yorumlardan uzak, ama nazma yani ayetin delalet ettiği manaya çok daha yakın olarak yorumlamıştır. Nitekim şunu diyor:

İnsanlar iki kısımdırlar. Bir kısmı maddi göz açısıyla olaylara bakar ve bu kesimde olanlar sadece duyularıyla algılaya bildiklerine inanırlar, başka şeylere inanmazlar.

İkinci kısımda yer alanlar ise, maddeci değildirler, yani bunlar olaylara maddeci bir gözle bakmazlar, dolayısıyla duyularla algılanamayan Vâkıalara da iman ederler. Yani kendisinin şuur ve bilgi alanının dışında kalan şeylere; yani deliller kendisini ona yönelttiği ve o yolu gösterdiği veya selim olan, herhangi bir maddi hastalıkla malul olmayan selim bir vicdan kendisini o şeye yönelttiğinde ona inanırlar.

Hiç kuşkusuz Allah'a iman, Allah'ın meleklerine ve ahiret gününe olan imadır ki, işte bunlar gayba iman demektir. Örneğin melekler Allah'ın bizim

tarafımızdan görülemeyen ordularıdırlar, birtakım meziyetleri ve özellikleri vardır. Bu meziyet ve özelliklerini de herşeyden yüce ve münezzeh olan Allah'tan başkası bilemez.

Allah'a inanmayanları Kur'an yoluyla doğruya yönlendirmek, hidayete yöneltmek mümkün olamaz. Kur'an'ın hidayetine, doğruyu göstermesine tavır koyanlar ve karşı çıkanlar için mutlaka akla dayalı deliller ve kanıtlar sunmak gerekecektir.

Önce şu konuda netleşmek gerekir: Mutlak manada bu âlemin, bu evrenin kesin olarak bir ilahı vardır. Bu ilah, tüm kemal sıfatlarıyla bezenmiştir. Bir varlıkta ulûhiyetin gerçek olabilmesi, yani gerçek manada bir varlığın ilah olabilmesi, mutlak manada tüm kemal ve üstünlük niteliklerine ve meziyetlerine sahip olmasıyla mümkündür.

İşte bu aşamadan sonra artık o kimse bu Kur'an'ın yüce Allah katından bir hidayet kaynağı ve eseri olduğuna kani olabilir. Bunun içindir ki yüce Allah, Kur'an sebebiyle hidayete eren ve doğruyu bulanları bu ayette geçen ***"muttakiler"***i *"Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda hareket ederek Allah'ın azabından sakınıp korunan o kimseler, gayba inanırlar."* kavli ile niteleyip tanımladı.

Burada ***"gayba iman"*** konusunda verilmek istenen gerçek, duyuların ötesinde var olan şeylere kesin olarak iman etmek, demektir. Nitekim Üstad İmam Abduh böyle bir inancın sahibi olan kimse hakkında şunu demiştir:

Bu itikadın veya inancın sahibi olan bir kimse, doğrusu doğru olan yol üzerinde durmaktadır; ve açık ve geniş olan ilk yol üzerinde durup dikilmektedir. Bu durumda olan bir kimse, sadece kendisine bu yolu gösterecek, elinden tutup onu amacına yöneltecek birine muhtaçtır. Her ne kadar duyu organları ile insanın o şeyi/gaybı kavraması mümkün değilse de, bir kimse eğer duyular âleminin ötesinde de bir takım varlıkların olduğuna inanırsa, artık akıl da bu gerçeği kabullenir.

Eğer sen göklerin madde ve maddeye bağlı şeylerin üzerinde yükselen yerin bir yaratanının varlığına ve o varlığın kendi zatını peygamberlerinin diliyle tanıttığı gibi niteliklere sahip olduğuna ilişkin delil ortaya koyarsan, artık bundan böyle o kimse için bu gerçeği kabullenmesi oldukça kolaylaşmış olur. Mukaddes olan şeylerin ister açıkça görüleni olsun, ister görülmeyeni ve gizli olanı olsun kavraması oldukça hafif ve kolay gelir.

Örneğin Rasul, Ahiret gününün tanıtımı ile alakalı olarak birşeyi haber verir veya yüce Allah'ın bilgisini sadece kendisine ilettiği bazı âlemler- örneğin melekler âlemi gibi- hakkında bize birtakım şeyler anlatırsa, bundan böyle nübüvvetin yani peygamberliğin sabit olmasından sonra peygamberlerin haber olarak getirdikleri şeyleri doğrulamak oldukça kolay olur.

İşte bunun içindir ki herşeyden yüce ve münezzeh olan Allah, bu niteliği, takva sahiplerinin niteliklerini takdim ederken bize göstermiştir. Çünkü takva sahipleri, Kur'an'da kendileri için hidayet olacak şeyleri bulan kimselerdir.

Ancak şu varlık âleminde var olanları sadece duyularla algılananların varlığını kabul edenler bunun ve bunun kapsamı içerisinde olanların ötesinde hiçbirşeyin var olmadığını sanabilir. Böyle olunca da onun nefsi gördüklerinin ya da müşahede ettiklerinin veya gördüklerine benzer şeylerin ötesinde, gerisinde olanlardan söz edilmesinden rahatsızlık duyar. Kaldı ki sen onu gaybi bilgiler konusunda etkilemekle işe başlarsan, doğrusu onun kalbine gidecek yolu da çok az bulabilirsin.

Evet, bazen gayret ve çabanla uzun bir zaman aşımından sonra birtakım uzak önermeler ve girişimlerde bulunarak hayatın anlamına ulaşmayı isteyebilirsin. Farklı ve değişik yollardan ona yaklaşabilirsin, ama artık heyhat, iş işten geçmiştir. Bu konuda senin için olması gereken şey tamamlanmadıkça, sabrın seni zafere götüremez ve çektiğin eziyetler de bir fayda sağlayamaz.

Bunun örneğini şöyle verebiliriz: Eğer böyle bir durumda bulunan birine Kur'an sunulsa, kulak onu duymaktan uzak durur, ondan rahatsızlık duyar. Kendi özünde onun o kimsenin kalbinde birşeyler meydana getirmesini güzel ve uygun bulmaz. Bu durumda o kimse bunda bir hidayetin var olduğunu nereden ve nasıl bilecektir? Ya da onu düştüğü çukurdan kurtaracak yegâne yol olduğunu nasıl bilecektir? Çünkü kapı açık değildir.

Gayba iman konusu ise, halk açısından taklide dayalı bir teslimiyet olduğunda ve işi özden yani kalpten değil de sadece dilden ibaret olan lafız ve sözcüklerle ezberlediğinde, bunun insan fiilleri ve davranışları üzerinde herhangi bir etkisi olamaz. Çünkü bu manadaki bir inanç olayı, henüz aklın değerlendirmesi ile gerçekleşmiş bir iman değildir. Kaldı ki kalbî vicdan da henüz onu mülahaza etmiş değildir. Aksine vehim askerleri onun kalbini kilitlemişlerdir.

İşte bu türden olan bir imana, henüz Kur'an yoluyla doğruyu bulmaya hazır olan bir iman değil diye isim vermişlerdir; ya da böyle değerlendirmişlerdir. İşte bu gibilerin durumları bu olunca yüce Allah, imandan neyi murat ettiğinin gerçekte ve hakiki manada ne olduğunu anlayabilmemiz için bize, bunun yolunu açıklamak suretiyle lütuf ve ihsanda bulunmuştur.

Bu itibarla yüce Allah, gayba iman edenlerin alametlerini anlatırken onların Kur'an'ın hidayetiyle yol bulduklarını ayetin devamında gelen ifadelerle zikrederek şöyle buyurmuştur: *"Namazlarını dosdoğru ikame ederler ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden de infak ederler."*

O halde ***"salât/namaz"***: Kişinin ma'buduna, yaradanına karşı hacetlerini açıklaması, ona muhtaç olduğunu söz ile veya davranışlarıyla ya da her iki-

siyle ihtiyacını bildirmesi demektir. İşte İslam bilginlerinin ***"namaz/salât"*** kelimesine mana olarak *"Dua etmek demektir."* demelerindeki muratları bundandır.

Çünkü kişinin kendisinden üstün ve yüce olan bir zata, sadece fiilen de olsa ihtiyacını açıklaması bile, ihtiyaç için bir taleptir ve nimetlerin akışını sağlamaktır. Yahut da gelebilecek intikamın ve azabın önlenmesini talep etmektir.

Şu kralların veya devlet erkanının önlerinde başlarını eğerek veya yarı bellerine kadar eğilerek temenna edenleri görmediniz mi? Bunlar bazen de öyle olur ki, kralların ayaklarına kapanarak öperler.

Öyleyse bu insanları böyle bir davranışa sevk eden sebep ne olabilir? Bunun üzerinde hiç düşündünüz mü? Bunun sebebi ya başlarına gelebilecek bir cezadan korktuklarından ötürü, o cezanın böyle bir davranış sebebiyle kaldırılmasını istemektir; yahut da ellerinde var olan bir nimetin herhangi bir bahaneyle alınması ya da yok olma endişesidir ki, bu davranışıyla o nimetin devamını ve arkasının kesilmemesini istemeye yöneliktir. Bu nimetin daha da artmasını ve arkasının artarak devam etmesini sağlamaktır. Evet, bütün bunlar bu çıkarlara dayanıyor değil mi?

İşte bu manadaki bir namaz veya dua hali kimi cahillerde bulunan bir haldir. Ki bunlar Hanifler ve Hunefa diye tanınan kimselerdir. Bu gibi bir durum aynı zamanda Kitap Ehli olan bazı kimselerde de mevcut bulunmaktadır.

Nitekim Üstadımız bu konuda şu ifadelere yer vermektedir: "Namaz yani salat konusu bizim ele aldığımız manada, İslam'da en üstün şekilleriyle ortaya çıkmıştır. Ki bu en üstün şekli de, yüce Allah'ın biz Müslümanlara farz kıldığı namaz şeklidir. Mütevatir sünnet yoluyla bize kadar görüldüğü şekliyle gerek söz ve gerekse fiillerle aktarıla gelen bu namaz, tekbir ile başlar ve selam ile son bulur. Ki bu şekildeki bir namaz ve ibadet hali, bizim Ma'bud'umuza, Rabbimize arzu ve isteklerimizi iletmede en üstün ve en değerli olan yoldur.

Eğer namaz kılmakta olanlar, yüce Allah'ın istediği ve Hz. Peygamber'in de kıldığı gibi namazlarını kılabilmiş olsalar ve o namazı, kılınması istenilen şekilde kılabilselerdi, nefisler yani insanlar onun azametinin ve yüceliğinin farkına varabilirlerdi."

İşte bunun içindir ki yüce Allah: *"Namazlarını ikame ederler-gerektiği gibi kılarlar."* diye buyurdu ve fakat basit manada: *"Namazlarını kılarlar."* diye buyurmadı. İkisi arasındaki farkı açık olarak ortaya koydu.

Çünkü namaz, bilinen özel manasıyla ele alındığında, bu takdirde bu keyfiyetle namazı eda eden kimseye, kılmakta olduğu namazı, namaz kılmış olma

manasından, namazın o görünür şeklindeki kıvamından uzak olsa bile yine de o kimse için *"O namazı kıldı."* denir. Ancak burada namazın kıvamının ne ile sağlandığı konusundaki şeyi gösteren manaya ihtiyaç duyulur. İşte bu manayı Kur'an, ***"ikamet"*** lafzıyla yani *"gerektiği gibi"* lafzıyla anlatmaktadır.

Nitekim demişlerdir ki namaz; namazı ikame etmek yani gerektiği gibi kılmak demek, namaz için en mükemmel manadaki temizlikten, abdest almaktan tutun da namazın tüm haklarını yerine getirmek ve namaz ile ilgili sünnetleri eksiksiz yapmak demektir. Bu da zaten namazın görünen vasfının ötesine geçmez. Ancak *"ikamet"* denen ifade ile sağlanan namazın kıvamı, yüce Allah'a tüm varlığıyla yönelmek, gerçek anlamdaki bir huşu içerisinde huzurunda eğilmek ve yüce Allah'a ihtiyaç içinde olduğunu duyurmak, ihsas ettirmektir.

Yine hocamız *"Salât"* kelimesini yukarıda gördüğümüz şekliyle yorumlarken, yine bundan hareketle o diyor ki:

Eğer kılınan namazın şekli bu anlatılan mana ve özden uzak olursa, bu takdirde namaz kılan kimse için 'O namazı ikame etti, gerektiği ve istenildiği gibi kıldı.' demek doğru olmaz. Çünkü o kimse kılmakta olduğu namazın direklerini yıkmıştır, ruhunu ve özünü almakla öldürmüştür.

Yazıktır ki kendilerini Müslüman diye ileri süren kimseler, namaz kılarlarken namazın tüm cüzlerinde kalp ve gönül huzurundan ve Allah'a karşı duyduğu derin haşyetten oldukça uzaktırlar. Çünkü bu, gerçekten nefsin neredeyse hiç dayanamayacağı, güç yetiremeyeceği bir durumdur. Hatta neredeyse olamaz gibidir. Çünkü namaz kılmakta olan kimsenin zihni öylesine meşgul ve doludur ki 'namaz da mıdır, değil midir?' Farkında değildir. Kimin huzurunda olduğunun bilincinden uzaktır.

İşte işin bu noktası var ya, bu benim en çok endişe edip korktuğum şeydir. Çünkü bu, namazın manasını, ne anlam içerdiğini inkâr demek olur. Bu kimselere bu şekildeki batıl bir vehmin arız olması, oldukça büyük bir gafletin ve aymazlığın içinde bulunmaları, tedavisi zor bir hastalık sebebiyledir.

Ben burada onlara bir yol göstermek isterim. Eğer onlar bu yola tutunurlarsa, bu takdirde namazın manası üzerinde dururlar, bununla meşgul olabilirler, hatta namazın kendisi üzerinde bile dururlar.

Bu yol şudur; namaz kılan bir kimse, bu esnada okumakta olduğu sure ve ayetlerin manasını zihnine getirmelidir. Örneğin bu kişi namaz kılarken *"el-Hamdulillahi Rabbi-l âlemin"* dediği zaman, hemen aklına *"Hamd"* kelimesinin ne anlama geldiğini getirmeli ve bu ifadenin yüce Allah'ın zatına izafesini düşünmelidir. Bu zatın kâinattaki en ulvi ve en süfli yani en üstün varlıklarla en düşük varlıkların Rabbi olma vasfını taşıdığını, buna sahip olduğunu da bilmelidir.

Mesela, *"Maliki-Meliki Yevmid-din"* dediği zaman, hemen burada geçen "Melik" kelimesi ve bu kelimenin yanında yer alan *"el-Yevm/gün"* kelimesiyle de *"ceza ve hesap günü"* demek istendiği ve kelimenin *"melik"* kelimesiyle olan bağlantısı üzerinde durulmalıdır. İşte söylediğim gibi bu şekilde üzerine düşeni uygulamalıdır.

Namaz kılmakta olan kimse, namazında okuduğu ayet, sure ve duaları bu manada değerlendirir ve üzerinde durarak namazını kılarsa, işte bu durumda o kimse namazını ikame etmiş demektir.

Ancak namaz kılan birini düşünün ki bu adam namazında birşeyler okuyor ama ne okuduğunu bilmiyor, zihninde bu okuduklarının manası üzerinde herhangi birşey düşünmüyor; böyle birinin namazı ikame etmesi bir yana, nasıl olur da namaz kıldığını ileri sürebilir!?

"Kendilerine rızık olarak verdiklerimizden de infak ederler"

Ben diyorum ki: Sözlük manası itibariyle ***"rızık"***, nasip, pay, vergi ve bağış demektir. Bu manasıyla kelime hem maddi ve hem manevi olarak mutlak manada kullanılır. Örneğin mal, çocuk, ilim ve takva gibi. Bu arada ya hal ile ilgili karine veya lâfzî bir karine ile hayatla alakalı şeylere de tahsis edilebilir.

Ehl-i Sünnet âlimleri de diyorlar ki: "Rızık, ister helal olsun, ister haram olsun kendisiyle yararlanılan şeydir."

Mu'tezile ise, sadece helal olan şeyi rızık olarak kabul ediyor ve helal olan şey ancak rızıktır, diyor. Birşeyi infak etmek demek, onu tüketmek demektir. Mesela, "O şeyi infak etti." demek, o şeyi sarf etmek ve harcamak suretiyle elden çıkarmak demektir.

Cumhur da şöyle diyor: "Burada sözü edilen infaktan kasıt, kişinin ailesine, eşine, çocuklarına ve yakınlarına bakmak için vacip/farz olarak harcamayla yükümlü olduğu ve nafile sadaka olarak harcadığı şeylerdir. Çünkü bu ayet, henüz bilinen zekât olayı farz kılınmazdan önce inmiştir."

Yüce Allah'ın ***"ve onları rızıklandırdığımız mallardan"*** kavli şunu gösterir: Meşru olan nafaka yani harcamanın insanın sahip olduğu mal varlığının bir kısmından harcaması demektir. Yoksa elinde var olan şeylerin tümünün harcanması demek değildir. Bu da ekonominin temel kaidelerinden bir direktir.

Allah yolundaki infaka yani harcamaya gelince, sahih yani gerçek iman ile ilgili ayetlerin en açık ve net boyutunu ifade ederler. Nitekim hocamız Abduh bu konuyu açıklayarak diyor ki:

"Bu nitelik, gayba iman ile ilgili emarelerin, işaretlerin en güçlü ve kuvvetli olanıdır. Çünkü insanların birçoğu namaz ve oruç gibi birçok bedenî ibadetleri yerine getiriyorlar. Ne zaman ki sırf Allah rızası amacıyla herhangi

bir malın sarfı gerekse, hemen o noktada dururlar ve nefisleri böyle bir harcamaya izin vermez, buna müsamaha tanımaz.

Bu ayette sözü edilen infaktan ya da harcamadan kasıt, kişinin ailesine, eşi ve çocuklarına karşı yaptığı infak demek değildir. Bu, aynı zamanda cömertlik, âlicenaplık denen olay da değildir. Örneğin konuklara ikramda bulunmak, yaptığı yardım sebebiyle makam, mevkî ve şöhret gibi herhangi bir karşılık beklemek böyledir. Yahut da arkadaşları arasında böylece bir yakınlık oluşturmak da yine bu anlamdadır. Çünkü bu gibi şeyler esas itibariyle gayba iman eserlerinden ve esaslarından değildirler. Gayba iman ile bunların herhangi bir ilgi ve alakası yoktur.

Bu manadaki bir infak veya harcama esas itibariyle bir şuurdan, bir anlayıştan kaynaklanmaktadır. Bu şuur ve anlayış ise, kişinin rızkı verenin nimet ve ikramda bulunanın Allah olduğunu bilmesi meselesidir. Dolayısıyla yaptığı iyilikler de bu şuur ve düşünceye dayanmalıdır. Bu itibarla bunun gayba iman ile herhangi bir münasebeti yoktur.

Nitekim yoksul olan fakir de tıpkı ötekisi gibi Allah'ın kuludur. Ancak yüce Allah ya zayıflığı veya rızık edinmeye vardırabilecek sebeplerden mahrum bırakması sebebiyle onu geniş ve bol bir geçimden yoksun, mahrum kılmıştır. [Yahut da Müslümanların kamuyu ilgilendiren maslahatlarından herhangi bir maslahatı ve menfaatlerinden herhangi bir menfaatini hissettirmesiyle olur ki, bu da ancak o yolda mal varlığını harcamakla sağlanabilir. Kaldı ki yüce Allah bu gibi yollara mal varlıklarından harcamayı, ancak kendisine mal verilenlere farz kılmıştır. Zaten bu yolda mal harcamak ise, Allah yolunda harcanan en faziletli mal demektir.][77]

Kim içinden gelerek, Allah yolunda en sevdiği malını harcama isteğini kalbinde duyarsa -ki o vereceği mal kendisinindir-, bunu yaparken sadece Allah rızasını gözetir ve Allah'a karşı olan şükrünü yerine getirmek isterse, Allah'ın yaratmış olduğu varlıklara acıyarak, merhamet duyarak aç biilaç olanlara, umutlarını yitirmiş olanlara, sıkıntı içerisinde kıvrananlara verirse, şüphesiz böyle bir kimse Kur'an yoluyla gösterilen hidayete, doğru yola tam anlamıyla açıktır, buna adaydır ve hazırdır demektir. Böyle biri ne zaman bu yola davet olunsa hemen icabet eder. Yüce Allah'a teslimiyet gösterip hemen O'na yönelir.

İşte bu açıklama, fiilen Kur'an'ın gösterdiği şekilde, Kur'an sebebiyle doğruyu bulan ilk grubun halidir. Nitekim yukarıda geçen manası itibariyle de ***"müttakîn"*** yani takva sahipleri lafzı da bu manayı kapsamaktadır. Nitekim Hanifler olarak kabul edilen kimi Araplar ile kimi salih olan Kitap Ehli'nden olanlar da bu kesim içerisinde yerlerini alırlar. Kaldı ki bu konuya ilişkin bilgi daha önce geçen sayfalarda verilmişti.

77. Bu gibi köşeli parantezlerin geçtiği yerlerdeki ifade ve açıklamalar tümüyle Şeyh Muhammed Abduh tarafından dipnot olarak eklenen ilavelerdir.

Bu fırka için Kur'an'ın bir hidayet olmasından murat, bu kimselerin Kur'an ile istenen esasları kabule hazır ve buna kabiliyetleri olduğunu, Kur'an'ın gösterdiği doğru yolu, irşadı almaya hazır olduklarını gösteriyor olması demektir. Çünkü bu hayattan sonra icmali manadaki iman, Allah'a iman ve bu hayattan sonra gelecek olan ahiret hayatına iman etmek demektir. İnsanların gerek bedenleriyle ve gerekse özleriyle işledikleri ameller ölçüsünde orada ecir ve mükâfatlarını almalarıdır. Bu dünya hayatında kendi mutluluğuna engel olabilecek kısır şeylerden, aklın kendisiyle tam olarak kanaat elde etmediği bilgilerden, nefsin de tam olarak ısınamadığı şeylerden kendisini koruyup kollaması, ahiret saadetini engelleyecek şeylerden uzak durmasıdır.

Tüm bunlara rağmen onlar, kendilerini Kur'an'ı kabule hazırlamışlar ve cehaletin karanlıklarından ve şaşkınlığından kurtaracak olan Kur'an'ın nurundan iktibas etmeye, almaya hazır hale getirmişlerdir. Fıtratları gereği Kur'an'ın ruhlara bahş eylediği şeyleri de almaya müsait duruma gelmişlerdir.

Bundan böyle Kitab'ın yani Kur'an'ın kendileri için hidayet olan fırkanın halini öteki fırkanın durumuna atfetmiş, aynı bağlamda olmak üzere bu fırkayı da öylece değerlendirmiştir. [Ki Kur'an onları şüphenin karanlıklarından çıkarıp yakin olan nura yöneltmiştir. Bu sayede değişik yönlerden esen fikirlerin etkisinden kurtularak sekinet denen huzur ortamına yerleştirmiş, burada karar kılmasını sağlamış, huzur ile rahata kavuşturmuştur. Bu da nefsin o kutsal varlık tarafından öğrendiği gerçek huzurdur.] Çünkü o ilk fırka fiilen bizzat Kur'an yoluyla hidayete ermişlerdir. Bu birinciler böylece kendilerinden sonra gelenlere bir bakıma imam, yani önder ve lider olmuşlardır. Böylece tüm fiil ve davranışlarında hep o öncekilere uyarlar ve bir an olsun gözlerini onlardan ayırmazlar. Kur'an yoluyla o ilk fırkanın ondan aydınlamış olmalarından sonra berikiler de bundan aynen yararlanıp o aydınlıkta yürümeyi yeğlediler.

Nitekim şanı yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ
وَمَا أُنزِلَ مِن قَبْلِكَ وَبِالآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ﴿4﴾

4- Yine onlar, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler; ahiret gününe de kesinkes inanırlar.

İbn Abbas'tan (r) rivayete göre burada ***"inananlardan"*** murat, Kitab Ehli'nden olup da Hz. Peygamber'e (s) ve Kur'an'a iman edenler demektir. *"Daha önce indirilene iman edenlerden"* kasıt ise, müşrik olan Araplardan iman edenler demektir. Bu görüşü tercih edenler ise İbn Cerir ile başka ilim sahipleridir.

Mücahid'den, Ebul Aliye'den, Rebi b. Enes'ten ve Katade'den gelen rivayete göre her iki ayette sözü edilen müminlerden kasıt, tek bir kısım oldukları konusundadır. Bu ise tüm müminler demektir. Ancak burada taaddüt sebebi, inanılan şeyler sebebiyledir.

Her iki ayetteki atıf ise, sıfatların yani niteliklerin atfı olup, nitelenilen şeylerin atfı değildir. Bir de üçüncü bir görüş daha vardır ki, bu da oldukça şaz olan yani çok az bir ihtimali olan bir durumdur. Bu şaz olan görüşe göre her iki ayette de sözü edilen inananlardan kasıt, Kitab Ehli'nden olup da iman edenler demektir. Kaldı ki biz hocamızın bu konuda görüşünü açıkladık. Nitekim ileride bunun detaylı açıklaması da gelecektir.

Yüce Allah'ın ***"Yine onlar, sana indirilene iman edenler."*** kavli konusunda ileri sürülen her görüşten murat, yüce Allah'ın Kur'an'da indirdiği herşeye detaylı olarak iman etmek demektir.

"Ve senden önce indirilene iman ederler." kavline gelince, hocamız diyor ki: Bu durum, müminlerden ikinci tabakada yer alanlardır. Ayette *'ki onlar'* manasında olan *'ellezîne'* ilgi zamirinin tekrar edilişi ise, her iki tabaka arasındaki seçkinlik sebebiyledir. Çünkü bu ikinci tabaka birinci tabakaya göre daha üstündür. Bunun da sebebi, onun taşımakta olduğu nitelikler, bu ikinciler üzerinde icra edilen vasıflara ve fazlası üzerinde icra edilmiş olmasındandır.

Bu itibarla Kur'an çok daha öncelikli olarak bunlar için bir hidayet olur. Kur'an'ın bunlar için hidayet olabilmesinin manası ise, bu tabakada yer alanların işledikleri ameller ve durumlar konusunda onlara imam, yani önderlik etmesindendir. Yani Kur'an'ın onlar için çizdiği metottan ayrılmayanlardır. Nitekim biz bunu zaten bu şekilde ele alıp anlatmıştık.

Yoksa iman ettiklerini açıklayanların hepsi, anlatıldığı gibi Kur'an'ın hidayetiyle hidayete ermiş kimseler değillerdir. Çünkü Kur'an'a inananlar farklı farklı kısımlar halindedirler. Nitekim kendilerine Kur'an hakkında soru sorulduğunda bunların birçokları arasındaki insanların şöyle söylediklerini göreceğiz:

Kur'an Allah sözüdür, bunda herhangi bir şüphe de yoktur. Fakat bu şekilde bir cevap veren kimselerin durumları ve amelleri Kur'an'a sunulunca, Kur'an gözlüğü ile değerlendirilince, bunlar arasında çok büyük bir zıddiyet ve çelişkiler bulunduğunu görmüş olacağız.

Örneğin Kur'an gıybeti, söz taşımayı ve yalanı yasaklamıştır. Oysa adam gıybet ediyor, insanlar arasında söz taşıyıp duruyor, yalan söylediğinden ötürü günah işledim diye bir endişe de duymuyor. Yine Kur'an düşünüp taşınmayı, tefekkür ve tedebbürü emrediyor ama yalancılıktan vazgeçmiyor. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Onlar koyu bir cehalet içerisinde kalmış gafillerdir."*[78]

---

78. Zariyat, 51/11.

Bu gerçeklere rağmen adam ahireti için herhangi bir tefekkürde bulunmuyor. Kendi geleceği için düşünmediği gibi ümmetinin geleceği için de düşünmüyor. Allah'ın ayetleri ve uyarıları üzerinde de düşünmüyor. Ne olup biten olaylar ve ne de ders alınacak şeyler hakkında düşünüyor...

Ayet-i kerimede sözü edilen kesinkes iman eden mümin, aslında Kur'an sebebiyle elde ettiği hidayet ile amellerini bezeyen, ahlakını süsleyen ve böylece her zaman kemâle doğru yönelen kimsedir. O, Kur'an'ı kendisi için bir ölçü olarak alan, amellerini olsun, ahlakını olsun hep buna uyarlayan ve ayarlayan kimsedir. Böylece "acaba kendisi hidayette mi yoksa değil mi?" durumu ortaya çıksın ister.

Bunun örneğini şöyle verebiliriz. Kur'an, namazın insanı fuhşiyattan, kötülüğün her türünden ve münker olan şeylerden uzaklaştırdığını bildiriyor ve namazı bu özelliğiyle bize tanıtıyor. Nitekim Kur'an, namaz kılanlar içinde şu özellikleri aktarıyor:

"Gerçekten insan pek hırslı ve sabırsız yaratılmıştır. Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder. Ona imkân verildiğinde ise pinti kesilir. Ancak namazı kılan ve onda daim olanlar böyle değillerdir."[79]

Böylece anlaşılmıştır ki namaz, insanda adeta fıtrat halini almış bulunan kökleşmiş kötü huy ve ahlaka ilişkin vasıfları kökünden kazıyıp atar. Bir kimsenin kıldığı namazı onu fuhşiyattan, kötülüklerden ve münkerden uzak tutmuyor ve yasaklamıyorsa, içinden kötülük tohumlarını söküp atamıyorsa, cimrilik ve pintilik gibi mikroplardan sıyrılamıyorsa, o kimse bilmeli ve anlamalıdır ki, kendisi Kur'an'ın öngördüğü ve tanımladığı manada bir namaz kılıyor değildir. Bu kimseler Rahman olan Allah'ın kullarına vaat ettiği ödüllere de müstahak değildir, ona layık bir kul olamaz.

Ayetlere İman Etmede "Yakini"lik, "Zanni"lik

Ayette yer alan ***"inzal"*** yani ***"indirme"*** lafzına gelince bundan murat, yüce Allah tarafından varit olan ve en yüksek ilahi irşat olarak kullara vahyedilen birşeydir. İşte bu yüceliği, Allah tarafından indirilmiş olması sebebiyledir ki *"inzal"* adı verilmiştir. Bu, Rabbin terbiyesi altında tuttuklarına, Yaradan'ın yaratılanlar üzerindeki üstünlüğüdür. Öyle ki ikram olunanlar, soylu ve asil olarak yaratılanlar ve seçkin bulunanlar yine de Allah'a boyun eğen kul olmaktan çıkamazlar. Her halükârda bunlar yine de kuldurlar.

Kaldı ki Kur'an, yüce Allah'ın vahyinin dışında olmak üzere, verdiği ilahi nimetlerine de *"inzal/indirme"* adını vermiştir. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

79. Mearic, 70/19-23.

"Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır."[80]

Biz burada ***"inzal"*** kelimesinin manası konusunda sadece bu kadarıyla yetinmek isteriz. Ki bu manayı ister bedevi olsun, ister şehirli olsun Arap olan her kişi rahatlıkla anlayabilir.

Ben de şimdi diyorum ki: Ben, "inzal" kelimesinin tefsiri hakkında sadece bu kadarla yetindim. Çünkü konu hakkında bir hayli tartışmalar ve farklı görüşler olduğundan, o konulara girmemek ve onlardan uzak durmak için bu kadarlık bir açıklama ile yetindim. Ancak ben, bu konudaki tartışmalar hakkında söylenenleri tefsirde sayıp döktüm. Ben buna sadece *"demirin inzalini, indirilişini"* ekledim. Demirin inzali konusunda gerek selef bilginlerinin ve gerekse de halef bilginlerinin başkaca farklı görüşleri de vardır. Nitekim yüce Allah'ın şu kavli buna örnektir: *"Sizin için hayvanlardan sekiz eş indirdi, meydana getirdi."*[81]

Burada Rabbimiz başka bir hususu açıklıyor. Yahut da ayette geçen "inzal" ifadesinden kasıt, ilgili hususlarla alakalı hükümlerin inzali ya da indirilmesidir.

Bilindiği gibi inzal yani indirme olayı, sözlükte herhangi birşeyi yüksek olan bir yerden daha alçak olan bir yere indirmektir.

Diğer taraftan kelime mecazi manada olmak üzere sözlükte manevi olan hususlarda da kullanılmaktadır. Örneğin yüksek yer kimi zaman da anlam bakımından makam ve mevki anlamına gelmektedir. Yoksa maddi manada yüksek yer anlamında değildir. Nitekim bu ikincisine yani mevki ve konum bakımından üstünlüğüne örnek olarak şunu verebiliriz: *"Doğrusu Fir'avun yeryüzünde ululuk taslayan bir diktatör idi."*[82]

İşin gerçeğini söylemek gerekirse, hissi bakımdan yerin yüksekliği nispi olan yani oransal olan bir durumdur. Dolayısıyla bu da insanların eşya karşısındaki konumlarına göre değişiklik gösterebilir. Kaldı ki tüm cihetler nispi olan şeyler olup bunların gerçekle bir alakaları yoktur. Şüphesiz yüce Allah yarattığı tüm varlıkların fevkindedir ve aralarında herhangi bir teşbih ve temsil olmaksızın, onlarla bitişmeksizin ve onlara hulul etmeksizin bu bakımlardan onlardan ayrı ve uzaktır. Nitekim murad ettiği mana gereği de Arş'ının üzerinde istiva etmiştir.

İşte işin bu yönü, onun Allah katından gelen şekliyle inzal adı verilen şeydir. Mesela vahiy meleği, vahyi yüce Allah'tan alır ve aldığı bu vahyi semadan yani gökten yere indirir. Peygamber (s) de vahyi ondan alır. Ancak bizler, meleğin yüce Allah'tan vahyi nasıl ve ne şekilde aldığının mahiyetini

80. Hadid, 57/25.
81. Zümer, 39/6.
82. Yunus, 10/83.

bilemiyoruz. Çünkü işin bu yönü bizim, detaylarına inmeksizin mutlaka mücmel bir halde ve gayb ile alakalı olan, bize tebliğ olunduğu şekilde inanmamız gereken şeydir. Kaldı ki biz, Peygamber'in Cebrail'den vahyi nasıl aldığının şekil ve mahiyetini de bilemiyoruz. Çünkü o hal sadece peygamberliğe ait bir özelliktir. Oysa bizler peygamber değiliz. Çünkü işin bu yönü gayb âlemi ile bu görülen âlem yani şehadet âlemi arasında bir bağdır. Ancak yüce Allah, beşerle yani insan ile nasıl konuştuğunu, aşağıdaki ayette görüldüğü gibi bize bildirmiştir:

"Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder."[83]

Yine şu ayetiyle de Rabbimiz bu gerçeği bize şöyle bildirmiştir: *"Ey Rasulüm! Onu Ruhu'l-Emin Cebrail uyarıcılardan olasın diye, apaçık Arap diliyle, senin kalbine indirmiştir."*[84]

Nitekim bu konuyu kendisine soran kişiye Allah Rasulü (s) verdiği cevabında bunu bize açıklamıştır. Hz. Peygamber'e soruyu soran zat, Mahzum kabilesinden Haris b. Haşim'dir. Allah Rasulü ona şöyle buyurmuştur:

"Vahiy, bana bazen çıngırak sesi gibi gelir ve bu bana gelen vahyin en ağır ve zor olan şeklidir. O hal benden gider gitmez ben de meleğin bana söylediğini olduğu gibi anlar ve kavrarım. Bazen de melek bana bir insan suretinde gelir, benimle konuşur ve ben de onun söylediklerini iyice anlar ve öğrenirim."[85]

Hz. Aişe'ye (r) dayanan bu hadisi Buhari ve Müslim rivayet etmişlerdir.

Daha sonra yüce Rabbimiz şöyle buyurmuştur: ***"Ahiret gününe de kesinkes inanırlar."***

Bu ayette geçen "ahiret" lafzı, Kur'an'da çokça geçen bir lafızdır. Bundan murat ise, insanın işlediği amellere göre muameleye tabi tutulacak durum açısından ahiret hayatı veya ahiret yurdu demektir. Dolayısıyla kelime kati yani kesin olan nasslar bağlamında işlediği ameller bakımından göreceği hesap ve ceza ile mükâfat ile alakalı her konuyu kapsar.

"Yakin" lafzına gelince; bu da asla şüphe, kuşku ve zeval yani yok oluş kabul etmeyen, gerçeğe uygun düşen bir inanç ve itikat demektir. Bu manasıyla itikat ikiye ayrılır. Bunlardan biri 'Şu şey şöyledir diye ona inanmaktır.'

---

83. Şura, 42/51.

84. Şuara, 26/193-195.

85. Buhari, *Vahiy*, bap: 2, h:2; Bed'ul Halk, bap: 6, h:3215; Müslim, *Fedail*, h: 87/2333; Tirmizi, *Menakıb*, b.7, h:3634; Nesai, *İftitah*, b: 37, h:933-934; Malik, *Kur'an*, h:7/860; Ahmed, *Müsned*, 6,158/25766/, 163/25817, 257/26258. (Muhtemelen bu, gaybi iletişimle ilgili temsili bir anlatımdır. 42/51. ve 26/193-195. ayetlerde belirtilenin dışında Hz. Muhammed'in Allah'tan veya Cebrail (a) vasıtasıyla aldığı vahyi edinme keyfiyetini biz yakini olarak bilmiyoruz. -Yayıncı-)

Ötekisi de 'Sadece ve sadece şöyle olması mümkün ve başka bir şekilde olması asla düşünülemeyen ve mümkün olmayan inançtır.' Kısaca bu ikincisi, 'Bu inanç sadece böyle gerçekleşebilir, başka bir şekilde olması asla mümkün değildir.' demektir.

Ben de şimdi bu noktada derim ki: Bu mesele hocamızın ders konusunda söylediği şeydir. Bu şekilde bir meseleyi açıklamak ise, ister mantıkçılar olsun, ister kelam bilginleri olsun akılcı bir yaklaşımla bu bilginlerin ele aldıkları bir gerçektir. Nitekim biz de birçok yerde bu metodu uyguladık.

Lûgat açısından *"yakin"* lafzı, ilim adamlarının açıkladıkları gibi duyuların ve zaruri olan şeylerin dışında olmak kaydıyla kesin inanmak demektir. Gelen haber-i sadıka (doğru haber) kesin olarak inanmak, delillere ve emarelere dayalı olarak kesin iman ve itikat demektir. İşte bu, eğer sabit ise ve bunda herhangi bir şüphe de yoksa buna *"yakin"* diye isim verilir.

Lisanu'l-Arab isimli eserde: *"**yakin** kelimesi için, bilmek, kuşkuyu ortadan kaldırmak ve işin gerçekleşmesi demektir. Bu ise kuşku ya da şüphenin zıddı yani karşıtıdır. Nitekim bilmek de cehaletin, bilgisizliğin karşıtıdır"* denilmektedir.

Şeriat dilinde iman denilince, bunun için sadece ve sadece dil bakımından bilinmesi ve olması gereken bilgi şart olarak istenir. Bu ise içinde şüphe ve tereddüt barındırmayan kesin manadaki tasdik ve kabul demektir. Burada işin bir yönüne öncelik manasında birine göre tercih edip, diğerini de ikinci sırada bir tercihe bırakmak gibi bir mana yoktur. Çünkü böylesi bir tercih zanna dayanır. Oysa mantık açısından kabul edilen yakin, yani kesin manadaki inanış ve kabul çok daha mükemmel ve üstündür. Bu husus da hocamızın bir özet halinde değil, oldukça detaylı olarak ele alıp anlattığı bir husustur. Nitekim o şöyle anlatıyor:

Ayette, "-Onlar *ahirete de kesinkes inanmışlardır.-"* diye böyle bir özellikle ele alınmış olmaları, onların Kur'an'a inanmaları sebebiyledir. Oysa yüce Allah birinci taifeyi bu nitelikle anlatmadı. Çünkü o taife, gerçi gayba iman etmiş olsalar, kendilerine özgü olan namazlarında Allah'a yönelseler ve Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiğinden harcasalar bile, bu, onların öldükten sonra yeniden dirilmeleri ve ceza görmeleri konusunda bir hayret ve şaşkınlık içerisinde olmalarıyla ters düşmez. Buna rağmen böyle bir durumda olabilirler. Nitekim bunlar henüz Kur'an'a inanmazdan önce de böyle olabilirdi. Dolayısıyla Kur'an yoluyla bunların hidayete ermeleri ve doğruyu bulmalarına gelince; bu durum, onların içinde bulundukları ve şaşkınlık halinden ve dalgınlıktan kurtulmaları manasınadır.

İman noktasından, yakin derecesinde bir inanca sahip olmayan bir kimsenin o inancı esas itibariyle önemsenmez, dikkate alınmaz. Nitekim yüce

bir toplumun inancı ve itikadı hakkında şöyle buyurulmaktadır: *"Oysa ki kendilerinin ona dair hiçbir bilgisi yoktur. Onlar zandan-kuruntudan başkasına uymazlar. Şüphesiz ki zan-kuruntu haktan yana hiçbirşey ifade etmez."*[86]

Ayette belirtildiği gibi **"zan"** ile kesin bilgi elde olunmaz. Zan ile hareket eden bir kimse kesin olarak inanmış olmayacaktır ve o kimse itikat bakımından Rabbinden bir nur ve aydınlık üzerinde de değildir. Öyleyse şüphecilerden olup da zan derecesinde bir imana sahip olmayan ve şüphecilerden olan kimselerin hali nice olur ki? Çünkü kişinin Allah'a ve ahiret gününe inancının var olduğu, o kişini işlediği amellerinden, ortaya koyduğu eserlerinden belli olur.

Biz öyle insanlar görüyoruz ki, sırf iftiraya dayalı bir dava açarak çıkıp mahkemeye geliyor. Bu kimse, iftiraya dayalı olarak açmış olduğu dava ile batıl bir yoldan kardeşinin hakkını yiyor veya diğer birine iyilik yapacağım diye kardeşi yalancı şahitlik yaparak batılı destekliyor veya böyle bir yoldan bir üçüncü kişiden intikam alıyor. Oysa kendisi bunları yaparken iftira edildiğini ve batıl yoldan hareket ettiğini de biliyor, buna rağmen böyle bir yola başvuruyor.

Şimdi birileri çıkıp böyle bir yanlışa ve batıla, iftiraya imza atan kişiye: "Arkadaş, Allah'tan kork! Senin önünde öyle bir gün var ki, *'O günde zalim kimse pişmanlık sebebiyle ellerini ısırır.'*[87] ayetini hatırlatır ve üzerine o şöyle der: 'Evet, Allah'a sığınırım, elbette ben önümde bir günün var olduğunu biliyorum ve önümde bir karış toprak yani kabir olduğunu da biliyorum. Dünya elbette insanı ahiret hayatından kurtaracak değildir.'"

Bu arada aynı kişi davasında haklı olduğuna ilişkin bilerek ve kasten yalan yere Allah adına yemin eder. Davasında veya yaptığı yalancı tanıklığında haklı olduğunu savunur. Daha sonra adamın aslında bir iftiracı olduğu, kardeşine iftirada bulunduğu gerçeği ortaya çıkar. Sonunda kendisi de mecbur kalarak iftirada bulunduğunu itiraf ve kabul eder.

Buna göre sanki Allah'a ve ahiret gününe iman etmek hayali bir iştir. Sırf başkalarının hakkını yemek veya birinin heva ve hevesini tatmin etmek adına birini aldatmak ve birine kötülük etmek istediğinde bu durum sadece onun zihninde belirir. Yoksa iman ve itikadın bir eseri olarak amellerinden olsun, tavır ve hareketlerinden olsun hiçbirşey onun dışına yansımaz, eseri üzerinde görülmez. Tıpkı ölmüş olan bazı şeyhlere olan itikatlarının yansıdığı gibi, Allah'a olan itikatları dışlarına yansımaz.

Bu türden bir iman veya inanç meselesi -gerçi her ne kadar halk buna iman diye isim vererek tanımlamış olsalar da- aslında **"ikan"** yani **"kesinkes"** iman etmiş olma esası üzerinde duran bir iman değildir. Çünkü ikan mana-

86. Necm, 53/28.
87. Furkan, 25/27.

sında kesinkes olan bir iman olayında inancın etkileri kişinin organları ve kendisi üzerinde ortaya çıkar, görülür. Oysa böyle olmayan bir imanda ise bu manada bir eser görülemez.

Hocamız kesinkes iman manasında olan yakinin izleri, eserleri konusunda söylediklerini ifade ettikten sonra diyor ki: Yakin demek, senin birşeye inanmış olman demektir. Aynı zamanda vicdanın yoluyla da onu sezdirmek ve hissettirmektir. Sanki sen o şeyi adeta karşında görürmüşçesine, onunla ilgili bilgi sana gelmişçesine onu yaşamandır. Bu konuda nefsine, kendine sahip olmak, işlediklerinde ve amellerinde onu sergilemektir.

Gerçek İmanı Sağlayan Bilgi Hangisidir?

İman açısından yakini olarak gerçekleşmemiş olan bir ilim ya da bilgi, imanı gerçekleştirmiş olamaz. Kaldı ki sen bu bilgiyi de mutlaka iki yoldan biriyle almış olursun:

Birinci yol ve yöntem: Dikkatle bakılıp incelenmesi gereken ve ihtiyaç duyulan şeyi sağlıklı bir metot ve inceleme ile ele almaktır. Örneğin Allah'ın varlığına ve peygamberlerin gönderilmesine ikna manasında kesinkes inanmak gibi. Bu da tüm önermeleri özetleyip ortaya sermek ve bu önermeler yoluyla zorunlu olarak elde olunması ve bilinmesi gereken bilgiye ulaşmakla olabilir. İşte sen, böylece ulaşılması ve elde olunması gereken bilgilere ulaştıktan sonra, artık hakkında kesin bir karara ve yargıya vardığın o şeyi tıpkı karşında görüyormuşsun gibi olursun.

İkinci yol ve yöntem: Sana göre masum olduğu ve doğruluğu kesin olarak kanıtlara dayalı bir şekilde bilinen bir kimsenin vermiş olduğu sadık-doğru haberdir. Söz konusu haberi sen, bizzat masum olan o zatın kendisinin ağzından duymadıkça veya haberin o kimseden sana ulaştırılmasında şüpheye meydan vermeyecek bir biçimde sana gelmedikçe, o haber *"yakin"* ifade eden bir haber olamaz. Bu da başka değil, sadece "tevatür" olan yol ile gelen haber demektir.

Bizimle peygamberlik müessesi arasında geçen uzun süre ve zaman açısından tek kesin kaynak, meydana gelişinde hiçbir kimsenin üzerinde asla bir ihtilaf ve tartışma yapmadığı bu tevatür yollarıdır.

Örneğin ahiret ve ahiret hayatına ilişkin durumlara, Mele-i A'la'ya ve bunun sıfatlarına "ikan" manasındaki gayb denen bu şeylere iman böyledir. Hakkında deney yapma imkânı olmayan, başkaca bir yoldan öğrenilmesi söz konusu bulunmayan Allah'a ait sıfatların öğrenilmesi de böyledir. Çünkü biz bunları sadece ve sadece yüce Kitabımız olan Kur'an'dan öğrenebilmekteyiz. Bunun dışında bir başka şeyden öğrenme imkânımız yoktur. Kaldı ki bu Kitab da hakkında hiçbir kuşku söz konusu olmaksızın bize Allah katından gelen bir hak Kitab'tır. Bu noktada bize düşen görev, herhangi bir ilaveye

gerek kalmaksızın, bir kıyasa gitmeksizin ve bir karıştırma yapmaksızın bize nasıl gelmiş ve haber verilmiş ise, işte o sınırda öylece durup kabullenmek ve inanmak düşer.

Yüce Allah bu ayetinde ahirete olan kesinkes iman olayını: ***"Hum/Onlar"*** zamiri ile pekiştirmektedir. Çünkü yüce Allah bu konuya büyük önem göstermektedir. Bunun sebebi de, kesinkes ahirete iman meselesi, bir müminin Kur'an'a ve Kur'an'dan önce indirilen kitaplara inanmasının en başta gelen özelliklerindendir. Bu kitapların tamamında o iman edenlerin Allah'tan başkasına ortak koşulmaması gerçeği açıklanmıştır ve bu, bilinsin istenmiştir. Sen de biliyorsun ki, ahiret hayatıyla ilgili durumlara kesinkes iman etme olayının mutlak manada kesin olması gerekir.

Şu gayb halleriyle ilgili haberlere izafe edilen ve bunun etrafında oluşturulan rivayetlere, dahası bu konuda Kitab Ehli'ne ait ve selef bilginlerine nispet edilen birtakım sözlere, bilgilere gelince; hatta dahası tasavvuf ehline mensup kimilerinin diliyle anlatılagelen oldukça garip ve tuhaf bilgilere gelince; bunların hiçbirisi bu ayette ifade edilen manasıyla *"yakin"* ifade etmezler. Ve bu rivayet ve sözler yakinilik içeren bir bilgi ve anlam oluşturmazlar.

Aksine o türden gelen bilgileri bilmektense çoğunu bilmemek ve öğrenmemek çok daha hayırlıdır. İşin aslı Kur'an Ehli'nin kendisiyle seçkinlik kazandıkları "gerçek bilgi" (yakin) manasında olan Kur'an'a dayalı olan bilgidir. Kaldı ki birşeyin yakin anlamında bilgi olabilmesi de, o şeyin kati olması durumunda olabilir. Oysa "zan"na dayalı bir bilgi, aslında Kur'an'ın böyle bir bilgiyle hareket edenleri ayıpladığı ve kusurlu olarak kabul ettiği ve bundan ötürü kendilerini azarladığı bir durumdur. Dolayısıyla buradaki durumun onların durumlarıyla hiçbir alakası yoktur.

أُولَٰئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿5﴾

5- İşte onlar Rablerinden bir hidayet üzerindedir ve onlar işte o murada eren kurtulmuşlardır.

Bu ayette iki tane işaret ismi vardır. -Ki bu ikisi de ayette geçen ***"ûlâike"*** işaret isimleridir- Ancak cumhura göre bu iki işaret isminin gösterdiği, işaret ettikleri yani "müşarun ileyh" ise, bir tanedir. O da bu ayetten önce geçen iki ayette sözü edilen ve Kitab Ehli'nden olmayan müminler ile aynı zamanda onlardan da olan müminleri göstermektedir.

Ayette işaret isminin tekrarının nedeni, bu kimselerin dosdoğru yol üzere oldukları ve kurtuluşa erenlerin, istediklerini de elde edenlerin bunlar olduğu içindir. Bu ise, açıkça bir zorlamadan ibarettir. Yine onların "Ayette geçen ***'huden'*** kelimesinin nekre (belirsiz) bir kelime olarak gelmesi, tazim ve saygı ifadesini bildirmek içindir." sözü de böyledir.

Oysa hocamız bu ayette yer alan her iki işaret ismini de her iki mümin gruba yani Kitap Ehli'nden olmayan müminler ile Kitap Ehli'nden olan müminlere yorumlamıştır. Hocamız böyle yaparken de tertibe dayalı "leff-u neşr" tarzını benimsemiştir.[88]

Muhammed Abduh'a göre ***"İşte onlar Rablerinden bir hidayet üzerindeler."*** ayetinde yer alanlar, ilk işaret ismi yani ***"işte onlar"*** diye işaret edilenler, ilk fırkayı, grubu teşkil edenlerdir. Çünkü bunlar hakkın gelmesini bekleyip duranlardır. Kaldı ki bunlar bir bakıma da zaten o hidayet yani doğru yol üzeredirler. Zaten ayette nev'e yani türe delalet eden ***"huden"*** kelimesinin nekre-belirsizlik ifade edişi de bunu göstermektedir. Bu ilk fırkada yer alan kesim, Allah'tan bir açıklama beklemekte olup, onun gelmesi halinde hemen onu alıp kabullenerek buna göre hayatlarına yön verip amel edeceklerdir. İşte bundan ötürüdür ki bekledikleri açıklama geldiğinde hemen gelen açıklamayı ve hükmü kabullendiler.

Allah onların kalplerine hidayet anlayışını ve kavrayışını hissettirdi. Çünkü bunlar gaypten gelene iman ettiler, namazı da ayette geçen manasıyla ikame ederek istenildiği ve gerektiği gibi kıldılar. Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiğinden de infakta bulundular ve harcama yaptılar.

İkinci fırka ya da gruba gelince; bunlar Muhammed'in (s) getirdiğine iman edenlerdir. Bu itibarla bu ikinciler de hidayet-doğru yol üzeredirler ve bu konudaki imanda birinci grup ile ortaktırlar. Yalnız bunların birinci gruptakilerden bir farkı vardır, o da bunların iman noktasından öncekilere göre daha üst bir derecede iman etmiş olmalarıdır. Çünkü beklenti içinde olmayan bu ikincileri hem Kur'an'a iman etmişler ve hem de Kur'an'da istenenlerle gerektiği gibi amel etmişlerdir.

Ayette yer alan ***"ala huden"*** kavli *(bir hidayet-doğru yol üzeredirler)*, tıpkı üzerinde karar kılınan, yerleşilen birşeyde olduğu gibi herhangi birşeyde

---

88. Bu ifade edebi bir tarz olup iki veya daha fazla isim veya kelime yazdıktan sonra bunların her birine ait sıfat veya fiilleri ayrıca sıralamakla olur. Bu da iki şekilde sağlanır: Ya detaylı olarak -ki buna tafsilen denir- veya kısa ve özlü olarak -ki buna icmalen denir- olur. Birinci kelimelerin tafsilen veya icmalen ifade edilmesi şekline **"leff"** adı verilir. Önce ifade olunan kelimeleri raci olan yani onları gösteren ikinci kelimelere de **"neşr"** denir. Neşr de leffin sırasına göre olur. Örneğin neşrin birinci kelimesi, leffin birinci kelimesine, neşrin ikinci kelimesi de leffin ikinci kelimesine ait olmak üzere leffin sırasına göre olur. Nitekim yüce Allah'ın şu ayetini buna örnek olarak verebiliriz. Rabbimiz şöyle buyurmaktadır:

"Allah, rahmetinden ötürü sizin için geceyi ve gündüzü yarattı ki geceleyin dinlenesiniz ve (gündüzün) Allah'ın lütfundan rızık arayasınız." (Kasas, 28/73)

Yüce Allah bu ayette geçen **gece** ile **gündüzü** detaylı manada tafsil üzere zikretti. Daha sonra bu ayette geceye ait olan **dinlenmeyi** ve gündüze ait olan **Allah'ın lütfundan rızık aramayı** sırasına göre tertibe dayalı olarak zikretti. İşte buna *"Leff-u neşr-i mürettеb"* denir. Daha fazla bilgi için ilgili kaynaklara bakılabilir. (Çev.)

sağlam olarak karar kılmak manasına gelen bir tabirdir. Örneğin: "Adam heva ve hevesine bindi yani burnunun dikine gidiyor" tabiri gibidir.

Söz konusu ilk fırkanın bireyleri üzerinde bulundukları ve kabul etmiş oldukları hidayet türü açısından basiret-öngörü sahibidirler ve bu noktada ayakları yere sağlam basmaktadır, herhangi bir yamuklukları yoktur. Gerçi bu durum, onların mutlu olabilmeleri ve felaha ermeleri bakımından her ne kadar yeterli sayılmazsa da yine de onlar sağlam olarak yere basmaktadırlar. Çünkü bu durum, onların saadete ermeye, kurtuluşa ulaşmaya kendilerine indirilen tafsili iman sayesinde gerçeği bulma konusunda yeterlidir. Bundan dolayıdır ki, Allah'ın daveti onlara gelip ulaşınca hemen onu kabul ettiler.

İkinci fırkaya veya gruba işaret eden işaret ismi de ayetin ***"Onlar işte o murada eren kurtulmuşlardır."*** bu kısmında yer alır. Zaten bunun böyle olduğu da gayet açıktır. Bunlar fiilen ve gerçekten felaha, kurtuluşa erenlerdir. Çünkü bunlar Kur'an'a, Kur'an'dan önce indirilen semavi kitaplara ve yakin manasında ahirete iman etmiş olmakla vasıflanmışlardır. Yoksa bunların imanı, mutlak anlamda icmalen, hepsine birden olmak kaydıyla bir iman şekli değildir.

Bu manadaki bir farklılığı ve ayrılığı gösteren şey de, her iki işaret ismi arasında fasl zamiri olan ***"hum"*** zamirinin birinci ***"ûlâike"*** işaret isminden sonra yer almamış olması, terk edilmiş olması ve ikinci ***"ûlâike"*** işaretinden sonra yer almış olmasından anlıyoruz. Oysa ki eğer müşarun ileyh denen ve adı geçen, belirtilenler bir tek olsaydı, bu durumda söz konusu fasıl yani ayrık zamirini her iki işaret isminden sonra da mutlaka zikrederdi. Bu özellik sadece bunlara özgüdür, başkalarına değil. Ancak burada ***"felah/kurtuluş"*** olayını onlara hasretmekle, onların hidayet noktasında ayaklarının sağlam olarak yere bastığını delillendirmektedir.

Aslında ***"felah"*** maddesi yarmak ve kesmek manasınadır. Nitekim felec, noktalı "ha" ile feleh, felez, son harfi "ayn" ile fela', Felağ, felak, fell ve felm-film kelimesi de tıpkı feleh kelimesi gibidirler. Felah kelimesiyle felec kelimesi anlam olarak arzu edileni elde etmekle kurtuluşa ermek manasındadırlar. Ancak kişi herhangi bir sıkıntı ve zorluk çekmeden affedilmek suretiyle istediğini elde etmek anlamında olmak üzere "Eflaha'r-Racûlu". (Adam felah buldu.) ifadesi kullanılmaz ve böyle denmez. Çünkü mutlak manada bu kelimenin sözlük manasında ifade etmiş olduğu manayı gerçekleştirmek gerekir. Yani adamın koşturması, gayret sarf etmesi, çaba harcaması ve yorulması gerekir ki istediğini elde edebilsin.

Öyleyse sözü edilen bu kimselerin felaha erenlerden olabilmeleri için mutlaka Peygamber'e (s) indirilene ve ondan önce indirilenlere iman etmeleri gerekir. Bu imana bağlı olarak da Peygamber'e (s) indirilen şeyde vaad ve vaidi yani tehdidi, sevap ve ikabı içeren emirlere bağlı kalmayı ve yasakla-

dıklarından da kaçınmayı beraberinde getirir ve buna uymayı zorunlu kılar. Ahirette olabileceklerle ilgili olarak bütün bu hususlara da kesin ve yakin manada cezaya ve mükâfata iman etmek de gereklidir. Çünkü bütün bu anlatılanların içerisine herşey girer. Yalan ve iftiranın terk edilmesi, bunun dışında yer alabilecek olan rezaletlerin her türünden nefsi arındırmak gerekir. Örneğin korkaklıktan, tamahkârlıktan, cimrilikten, zulüm etmekten, katı yüreklilikten ve bu türden kötü olan özelliklerden müminin kendisini arındırması ve bunlardan uzak durması lazımdır. Aynı şekilde fuhşiyatın hangi türü olursa olsun, münker olan şeylerin hangi çeşidi olursa olsun, bütün bunlardan uzak kalınması lazım gelir. Aynı şekilde hoşa gidebilecek türden meşru olmayan her lezzetten de uzak kalınmalıdır.

Kaldı ki bu anlatılanların içerisinde söz konusu kötü vasıfların zıddı olan ve terk olunması gereken şeylerin dışında yer alan faziletler ve değerler de ayrıca yer alır ve bir değer kazanır. Kısaca Kur'an'da salih amel olarak isim alan ibadetleri ve halkla iyi geçinmeyi, onlarla güzel muamelede bulunmayı da bu konu içerisinde alınması gerektiğinden, bunları da yapmak lazımdır. [Kuvvetli ve sağlıklı olan şeriatın çizdiği sınır çerçevesinde kalmak kaydıyla halk için yarar sağlayabilecek şeyleri, adalet ölçülerini kaçırmaksızın kamuya ait olsun, özele ait olsun bunları yapmak ve yerine getirmek için gayret göstermesi de gerekir. Sırat-ı müstakimin çizdiği doğrultuda da istikametten ayrılmamak icap eder.]

İtikatta ve İçtihadda Ayet, Sünnet ve Hadis

Sözün özü şudur: Peygamber'e (s) indirilene iman etmek, ister mücmel manada topluca olsun, ister detay anlamında tafsili olsun bizzat İslam dininin kendisine iman etmektir. Bu konuda zaruri olarak bilinmesi ve bu hususta göz önünde bulundurulması gereken; gerçek manada bir muhalifin muhalefeti de bulunmayan bir konuda, herhangi bir kimsenin bundan böyle o şeyi bilmemesi ve öğrenmemesi, o konuda bilgisiz kalması uygun değildir, caiz de olmaz. Dolayısıyla bu türden olan esasla inanmak imanın ta kendisidir. Bu manada olan bir hükme Allah için teslimiyet göstermek de İslam'ın ta kendisidir. Bu türden kesin olan şeyleri inkâr etmek ve kabul etmemek ise, o kişinin İslam'dan çıkmış olması demektir.

Bu, İslami bağın gerçek manada düğüm noktası olmasını gerektiren ve İslamiyet'in de birlik ve vahdet vasıtası olması icap eden en önemli noktasıdır. "Sübut" ve "kesinlik" açısından olsun, ilmi derece bakımından olsun az önce belirtmiş olduğumuz hususun altında yer alan hususlar ise, müçtehitlerin içtihadına kalmış olan bir husustur. Çünkü dini açıdan söz konusu kesin olan hususlarda dinde herhangi bir ihtilafa, bir ayrılığa asla cevaz ve izin yoktur.

İşte Üstad, bizim: "Sübut ve kesinlik açısından olsun, ilmi derece bakımından olsun az önce belirtmiş olduğumuz hususun altında yer alan hususlar ise, müçtehitlerin içtihadına kalmış olan bir husustur." sözümüz üzerine kendi el yazısıyla aşağıdaki şu notu düşmüştür:

[Ya da bilenlerin zevki, işten anlamaları veya alıntıda bulunanların kendilerinden alıntıda bulundukları kimselere kesin güvenilirliğine inanmak kaydıyla yaptıkları alıntılar da böyledir. Çünkü alıntıyı yapanlar, yaptıkları araştırma, inceleme sonunda inandıkları şey konusunda kendilerinden nakilde bulundukları veya alıntı yaptıkları kimselere itimat etmektedirler. Dolayısıyla bu kimselerin kendi araştırma ve incelemeleri sonunda kendilerince elde ettikleri o kesin bilgileri bırakıp başkalarının ileri sürdükleriyle amel etmeleri ve ona göre hareket etmeleri lazım gelmez. Bunlar bizzat kendilerince elde olunan o kesin bilgi ve nakillere, alıntılara dayanarak hareket etmek zorundadırlar.

Çünkü nakli veya alıntıyı yapan kimsenin kendisinden nakilde veya alıntıda bulunduğu kimseye olan güveni, sadece nakli yapana özgü olan bir durumdur. Bunu bilen sadece odur, başkası değildir. Bu itibarla bir başkasının tıpkı nakilde bulunan kişi gibi olayı kavraması mümkün olamayabilir. Bu açıdan böyle bir kimsenin nakledileni, tıpkı onu nakleden gibi kavramış olması düşünülemez. Nakleden gibi olabilmesi için mutlaka ilgilinin halini, durumunu, ahlakını ve iç hayatını ve buna benzer şeyler olsun -ki anlatacak olursak açıklama uzayıp gidecektir- bilmesi gerekir. Bu arada kişinin gönlü de o nakli yapan kimsenin söylediklerine ve söyleyenin de söylediklerine de kişiye kalben güven sağlamalıdır, kişiyi tatmin etmelidir.]

Ben de bu konuda diyorum ki; bu anlatılanlar şu manaya gelmektedir: Kimi "ahad hadis"ler vardır ki, bu hadisler, yanlarında bu hadislerin sabit olduğu noktasında bir hüccetleri ve delilleri varsa ve kalpleri de bununla tatmin buluyorsa, bu, sadece o kimse için bir hüccet ve delil kabul edilebilir. Ancak bu, bir başkası için hüccet olamayabilir. Bundan dolayı o kimseyi, ona göre hüccet kabul edilmeyen bu ahad hadisle amel etmeye zorlamak, ondan böyle birşey istemek gerekmez.

Bunun içindir ki sahabe -Allah hepsinden razı olsun- duydukları her hadisi (veya hadis diye duydukları herşeyi) yazmamışlardır, buna davet etmemişlerdir. Oysa aynı sahabe Kur'an'a tabi olmaya ve onunla amel etmeye insanları çağırmış, aynı şekilde açıklanmış olan ve kesin olarak uyulan pratik-amelî olan birçok Sünnet'e çağırmışlar.

Örneğin Hz. Ali'nin bazı hükümlerini içeren *"Sahifesi"* gibi. Ki burada diyet konusunda hüküm yer alıyordu. Esirlerin serbest bırakılması, Medine'nin de tıpkı Mekke gibi Haram olduğuna ilişkin hükümler içeriyordu.

Nitekim İmam Malik de, *Muvatta* isimli kitabı dâhil olmak üzere yazmış olduğu kitaplarıyla Halife Mansur ile Harun Reşit tarafından halk için bunları zorunlu hale getirme isteklerine razı olmamış ve buna izin vermemiştir.

Ancak rivayet ve delalet bakımlarından kendilerine güvenilen kimseler tarafından rivayet olunan ahad hadislerle amel etmek, vacip yani gerekli olur. Bir de kendisinin rivayetine ve o rivayeti anlayıp kavradığına güvenilen bir kimseden alınan rivayetle amel etmek ve almak da gerekli olur. Ancak bu, genel manada bir teşri yani kanun olamaz, bir yasa halini alamaz.

Fakat bu konuda Ariflerin zevkine gelince; onların bu konudaki zevkleri ve isteklerinden hiçbirşey din adı altında değerlendirilmez, değerlendirilemez. Ariflerin zevki din değildir. Onların zevkleri aynı zamanda icma ile şer'i bir hüccet ve delil de kabul edilmez, edilemez. Sadece şüphelerle ilgili konularda kalbin ve gönlün fetva istemesinde, delillerin çelişmesi halinde ihtiyat ile onu almak hali müstesnadır. Bu iki durum dışında şer'i açıdan asla hüccet sayılmazlar.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿6﴾
خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ
وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿7﴾

6- Küfre sapanlara gelince; şüphesiz ki, onları azap ile uyarsan da uyarmasan da onlar için fark etmez, inanmazlar.

7- Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de bir tür perde gerilmiştir ve onlar için büyük bir azap vardır.

Üstad Abduh diyor ki: Yüce Allah tarafından haklarında açıklama yapılan iki sınıf insan için Kur'an'da bir hidayet-doğru yol vardır. Nitekim onların özlerinde Kur'an sayesinde doğruya yönelmek ve doğruyu bulmak için de bir hareket, bir devinim vardır. Yani iki sınıftan **ilki** için böyle bir durum bulunmaktadır. Çünkü bunlar hemen ilk merhalede kendilerine tebliğ ulaşılanlardır. Yine bunlar Allah'tan korkuları sebebiyle kalpleri ürperen ve onun azametinden ötürü de korkuya, endişeye kapılanlardır. Bu kesimin itikatlarının, inançlarının temelinde daha önce de geçtiği gibi hissin ve maddi olanın ötesinde kalana iman etmiş olanlardır.

İkinci sınıfa gelince; bunlar da Peygamber'e (s) indirilene ve ondan önce indirilenlere iman edenlerdir.

Ancak şu anda ele aldığımız bu iki ayete, yani 6 ile 7. ayetlere gelince; bu ayetler insanlar arasından üçüncü bir taifeden, bir gruptan söz etmektedir-

ler. Bunlar da kâfirlerdir, hakka gönüllerini kapatmış olup sırt çevirenlerdir. Daha sonra yüce Allah sekizinci ayette de: *"İnsanlardan birtakımları da vardır ki,"* diye devam eden bu ayet ile de bir başka taifeden, gruptan söz etmektedir. Bu grup kâfirlere göre daha özel ve oldukça farklı olan bir gruptur. Bunlar münafıklardır, inananları arkadan hançerleyenlerdir.

Çünkü münafıklar sözlerinde olsun bazı davranışlarıyla olsun kendilerinin güya mümin olduklarını sergilerler. Oysa gerçekte bu kimseler inanmış değillerdir, kâfirdirler, inkârcılık hastalığı onların içini sarmıştır. Bu yönüyle münafıklar öyle kimselerdir ki, kâfirlerden de öte kötüdürler.

[İşte böylece Kur'ân'ın kendilerine ulaştığı ve haberlerine iman etmeleri için davet ettiği ve gösterdiği doğru yol üzere hareket etmelerini istediği insanları dört kısma ayırmıştır.]

Yüce Allah, insanlar içerisinden Kur'an'a inanmayanların bulunabileceğini Peygamberi'ne açıkladı. Bu durum Kitab'ın yani Kur'an'ın hidayet olması, doğru yolu göstermesi noktasında bir ayıp, bir kusur ve eksiklik değildir. Burada asıl ayıp ve kusur onlardadır, Kitab'ta değil. Çünkü Kitab yani Kur'an diğer doğal olan hidayetler gibi bir hidayettir, yol göstericidir. İnsanlar nasıl ki doğal olan hidayeti, yol göstereni reddedip kabul etmemişlerse, bunlara kör ve sağır kalmışlarsa Kitab'ın hidayeti karşısında da öyle kalmışlardır.

[Örneğin aklın, kulakların, gözün ve yüce Allah'ın bu beşer türüne bir bağışı olarak bunlara bağlı şeylerin yol göstermesi, hidayeti gibi. Bazen adam bir ameli işlemekle kendisine zarar verebilir. Çünkü süslü ve cazip gördüğü zararlı şeyi yapmaya başlar. İşte o kişi, söz konusu amelin sonunda doğacak olan kötü sonuca rağmen sırf hisleri ve vehmi yüzünden o zararlı olan şeyi işler. Kişi kendi aklını küçümser de ilahi bir bağış ve ihsan olan bu nimete karşı bunu bir kusur ve eksiklik kabul etmez. Bu durum akıl nimetinin durumunu basite indirmez, tümüyle silip atmaz. Şimdi bir adam düşünün ki, bu adam gözlerini kapatmış bilmediği bir yolda o şekilde yürüyor. Sonunda bir çukura yuvarlanıyor ve vücudundaki kemikler de un ufak oluveriyor. Bu adamın gözünü kapatması sonucu böyle bir duruma düşmesinden ötürü, acaba gözlerinin bir kusuru olabilir mi? Adamın buradaki tavrı ve davranışı yüce Allah'ın kendisine ihsan etmiş olduğu hakkı, nimeti basite almış, onu küçümsemiş, sonunda da olanlar olmuştur. Çünkü adam davranışlarında üzerinde yaratılmış olduğu ve istenilen yolda amel etmesi gerektiği şeye göre hareket etmemiş, iradesini o yolda kullanmamış, istenilen aksi yolda iradesini değerlendirmiştir. Bu noktada ayıplanacak biri varsa kendisinden başkası değildir.]

Aslında bu anlatılanlarda hak ehli ve onların öncüleri için bir teselli bulunmaktadır. Hak ehlinin öncüsü de bizzat Peygamber'in (s) kendisidir. Şimdi bu durum hak ehli için bir teselli ise, onların peygamberine en başta ve öncelikli olarak elbette ki bir tesellidir.

Küfür, Kafir, Tekfir

Yüce Allah'ın *"**Şüphesiz küfre sapanlara gelince,**"* kavli hakkında derim ki: Bu, Kur'an hidayeti bağlamında kâfirlerin halini açıklamaktadır. Böylelikle bu kısım, birincilerden kesin olarak ayrılmış olmaktadır. Bir de birincilerle bunlar arasında herhangi ortak bir noktanın bulunmaması sebebiyle de, onlara işaret etmek için bir atıf yoktur. Burada bir atıf, bir öncekilerle bağlantıyı sağlayacak bir işaret bulunmaz. Oysa kâfirler son kısımda yer alanlar gibi değildir. Çünkü bu münafıkların bazı ortak noktalar sebebiyle birincilerle birleştikleri bir payları vardır ya da bu son kısımdakiler tevbe etmeleri halinde aynı şekilde inananlarla beraber ahirette de alacakları bir nasipleri vardır.

*"**Küfür**"*, lügatteki manası itibariyle birşeyi örtmek, kapatmak ve gizlemek demektir. Bu manası sebebiyledir ki gece içinde işlenenleri örttüğü için küfür denmiş; nitekim denize ve çiftçiye de bu manada "küfür-kâfir" denmiştir. Nitekim aşağıya aldığımız ayette bu manaya dikkat çekilmiştir: *"Tıpkı bir yağmur gibidir ki, bitirdiği ziraatçıların, çiftçilerin hoşuna gider."*[89]

Bu ayette geçen ve ziraatçı ya da çiftçi diye verdiğimiz kelime *"**küffar**"* kelimesidir. Çünkü çiftçiler tohumun üzerini toprakla kapatıp örterler. Kelime yani *"kefere"* kelimesi kök itibariyle *"Nasara"* babından üç harfli basit fiillerden oluşan altı baptan ilk babının kalıbı ölçüsünde olan bir kelimedir.

Farabi ve ona tabi olarak Cevheri bu kelimenin *"Darabe"* babından yani üç harfli kök fiillerin ikin babında, kalıbında olan bir fiildir, demişlerse de, *"el-Misbah"* isimli kitapta-lügatte yer aldığı gibi bu, yanlıştır. Doğrusu bunun birinci baptan olduğudur.

Kelime mecazi manada, şükrü yerine getirilmeyen bir nimete karşı veya kendisinden söz edilmeyen önemli birşeye karşı olan "nankörlük" demektir.

Nitekim Allah'ı, Allah'ın birliğini, sıfatlarını, kitaplarını, peygamberlerini ve onların Allah'tan getirdiklerini kabul etmeyip reddetmek, inkâr etmek, tasdik etmemek, ona boyun eğmemek ve özellikle de Allah'a ibadet ve kulluk noktasında şirk koşmak da küfürdür. Bunlar da manevi olan şeylerde onları örtmenin, gizlemenin, inkârın bir başka şekilde sergilenmesidir. Bu da lügat yani dil açısından bir mecazdır. Daha önce geçen ve şer'i olan manası itibariyle de bu, şer'i bir hakikat, bir gerçekliktir.

Burada *"**Küfre sapanlara gelince,**"* kavlinden murat, yüce Allah'ın ezeli ilminde bildikleridir. Çünkü küfür bunların kalplerinde iyice kökleşmiştir. O kadar kökleşmiş ki, bundan böyle kalplerine ve gönüllerine imanın girmesi söz konusu değildir. Buna kabiliyetleri ve yetenekleri yoktur. Onlar bu yeteneği kaybetmişlerdir.

Hocamız diyor ki; burada bu ayette geçen küfürden murat, Allah tarafından indirilmiş olan bu Kitab'ta açıkça sergilenen gerçekleri inkâr edip reddet-

89. Hadid, 57/20.

mekten ibaret olan bir haldir. Yahut bizzat Kitab'ın yani Kur'an'ın kendisini inkâr demektir veya onu getireni, kendisine o Kitab gelen peygamberi kabul etmeyip inkâr etmektir. Kısaca dinde zaruri olan, bilinmesi gereken şeyleri reddetmektir.

[Yani inkârcı olan kimseye Peygamber'in (s) risaleti, mesajı gelip kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ulaştıktan ve o mesajın doğruluğuna ilişkin konuyla ilgili tüm delilleri, gerçeği kesin olarak bilip öğrendikten sonra bunlardan yüz çevirir, onları kabul etmez, ya inadı sebebiyle veya basite almasından ötürü yahut da alay olsun için inkâr ederse; işte bu durumdakiler bu ayette yer alan kimselerdir. Yani biz burada bu anlattıklarımızla diyoruz ki; küfür, eline geçen o delillere iman etmek gözüyle ve inancıyla bakıp inanmamaktadır.]

Anlatılan bu gerçeklerin dışında kalan ve dine isnat olunan birtakım aykırı düşüncelere, ilim bakımından mutlaka inanılması zorunlu olduğu gibi bir gerçeğe dayanmayan söz ve davranışlara gelince; yani senetleri açısından tıpkı Kitab-Kur'an gibi olmayan ve bu manada bir kesinlik içermeyen ve delil diye sunulan bu türden şeyleri inkâr eden bir kimse, bu inkârı sebebiyle münkir sayılmaz, kâfir olmuş olmaz. Ama Rasulullah'ı (s) inkarı amaçlamasa bile, kesin nassları inkârı sebebiyle o kimse kâfir olur. Eğer inkâr edilen ve dine isnat edilen konu, dinde yakinî bir senede dayanmadan inkâra gidiliyorsa, bu inkâr yüzünden kâfir olunmaz. [Hatta dayandığı şey bakımından şüphesi zayıf bile olsa, inandığı şey bakımından eğer kişi, o niyetinde samimi ve dürüst ise, böyle devam ettiği sürece ve Peygamber'den (s) kesin olarak sabit olan bir hususu da hafife almıyorsa bu kimse tekfir olunamaz.]

Müteahhirin âlimlerden kimileri var ki, bunlar zanna dayalı olan ve kesin bilgi ifade etmeyen bir takım şeyleri tevile kalkışan, kendi bilgileri doğrultusunda yorumlayan kimseleri veya daha önce o konuda var olan bir içtihada farklı bir yaklaşımla aykırı gördüklerini yahut da birtakım tartışmalı meseleleri inkâr etmeleri sebebiyle "tekfir" etme cüretkârlığına kalkışmışlardır. Bunun üzerine halkı da bu türden şeyler yüzünden bu derece önemli ve büyük birşeye kalkışmaları noktasında cesaretlendirmişlerdir. Hatta dahası bundan böyle kimi gelenekler konusunda kendileri gibi davranmayanları bile tekfir etmeye kalkışmışlardır. Hatta karşı çıkılan bu şeyler gerçekten sakıncalı olarak kabul edilen ve din ile bir ilgileri olmayan bid'atler de olsa, bunlara karşı duranları tekfir etmişlerdir. [Kaldı ki bunlar aslında kâfirlerin inançları ve akideleri ve münafıkların da ahlakı üzere hareket ediyorlar. Bir de bunlar müşriklerin işleyegeldikleri amelleri işliyorlar. Buna rağmen yine de kendilerini samimi ve dürüst müminler olarak lanse ediyorlar.]

Kâfirler kısım kısımdırlar. Bunlardan öyleleri vardır ki, hakkı bildikleri halde sırf inat olsun diye onu inkâr ederler. Bu türden olanlar sayıca oldukça azdırlar. Bunların bir noktada sebatları ve sabiteleri söz konusu değildir.

Nitekim Peygamber (s) zamanında müşriklerle Yahudilerden oluşan bir toplum olarak bunlardan olan kimseler vardı. Fakat uzun bir süre kalmadan hepsi yok olup gittiler.

Üstad diyor ki; ben de bu manada bir söz söyleyeceğim ki, bu söz aslında, hafızaya nakşedilmeye değer bir sözdür. Bu da şu sözdür:

"Hakkı bilgi çerçevesinde bile bilmek, adeta yakin anlamında bilmek demektir ki, bu ikisi hususunda insanlar arasında bulunanlar sayıca oldukça az kimselerdir."

Bunlardan öyleleri de vardır ki, hakkı bilmezler, onu istemezler ve hakkı bilip tanımayı da sevmezler; bu, onların hoşlarına gitmez. İşte bu özellikte olanlar hakkında yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Şüphesiz Allah katında hayvanların en kötüsü, gerçeği düşünmeyen sağırlar ve dilsizlerdir. Allah onlarda bir hayır olduğunu görseydi elbette onlara duyururdu. Ama onlara hakkı duyursaydı bile yine onlar kesinlikle yüz çevirerek dönerlerdi."*[90]

Bunlar var ya, ne zamanki hakka davet eden biri bunlara seslense, hemen bu ses ve çağrıdan ürperir, rahatsızlık duyar, sese sırt çevirir ve buna karşı büyüklük taslarlar. Gerçi bunlar işin aslında içten içe hakkın ne olduğunu bilirler, bunun şuurundadırlar ama onlar bunu kendileri için bir zelzele, bir deprem hali olduğunu var sayarlar. Ne zaman bununla ilgili bir ışık, bir kıvılcım kendilerinde beliriverse, onu görmemek için hemen elleriyle gözlerini kapatırlar.

Böyle yapmalarının nedeni ise, bu kimselerin dikkatlerini hakkı anlamaya çevirmemeleri ve onu duyup anlamada kullanmamalarıdır. Bir de bunların içlerinde bir korku ve endişe vardır. Kendilerince kafalarını hakkı anlamada ve ona yönelmede kullanmaları halinde yine kendilerince hayır ve iyilik kabul ettikleri şeyin eksileceğinden korkarlar. Üzerinde bulundukları ve atalarından ve efendilerinden kendilerine kalan inançlarının yok olacağından endişe duyarlar, bunun vehmine kapılırlar.

[Yine bunlardan öyleleri de vardır ki, ruh hastasıdırlar, vicdanlarından da eser kalmamıştır. Bu bakımdan bu grupta olanlar haktan bir lezzet ve haz duymazlar. Özlerinde hakka karşı bir istek bulmazlar. Aksine bunlar gönüllerini sarmış ve kalplerini esir almış olan bir başka tasaya yönelirler. Tıpkı birçok insanları esareti altına almış olan dinleri ve akılları aleyhindeki tasa ve kaygılar gibi kaygılar kendilerini çepeçevre kuşatmıştır.

Çünkü bunlar akıllarını ve anlayışlarını tümüyle dünyalık uğruna kullanır ve o yolda değerlendirirler. Sahip oldukları tüm güç kuvvetlerini, varlıklarını dünyalık elde etmek ve cismani arzu ve isteklerini sağlamak uğrunda tüketirler. Yahut da vehme dayalı şehevi arzularını tatmin yolunda harcayıp

90. Enfal, 8/22-23.

tüketirler. Bunlar, hakka karşı kördürler, bunun dışındaki her yolda ve her uğurda herşeylerini tüketmeye koyulmuşlardır.

Yine bunlara hak olan birşey sunulunca veya bunlara hakka davet eden bir davetçi seslenince, bu durumda bu kimselerin davetçinin davetinden hiçbirşey anlamadıklarını, davet edildikleri gerçek ile üzerinde ısrarla bulundukları şey arasında bir ayırım bile yapamadıklarını görürsün. Bunların hakka karşı tek bir tutumları vardır, o da hak ile alay etmektir. Hakkın emrini basite almak ve onu hafif görmektir.

Uyarıcı kendilerine bir vaatte bulunduğunda veya onları korkutup tehdit ettiğinde bile buna karşı söyledikleri tek şey şu olacaktır: Biz hedeflediğimiz şu noktaya varana dek seni ne doğrularız ne de yalanlarız.

Bu kısımda yer alan bu kimseler tıpkı öncekiler gibi halk arasında her zaman ve her yerde sayıca oldukça çokturlar. Özellikle de aralarında cehalet yaygın hale gelmiş olan ve fıtrattaki gözleri körelmiş olan toplumlar arasında daha da çokturlar. Bunların fazilet kaynakları kurumuş ve adeta otlağa salıverilmiş başıboş hayvanlar gibi sabahlarlar. Tek bir amaçları vardır, midelerini doldurmak veya vehimleriyle mutlu olmaya çalışmak. Gerçi bütün bu kısımları tek bir kısım altında toplamak da doğrudur. Bu kısım da haktan yüzçeviren, inkârcı cahiller topluluğudur.]

İşte sayılan tüm bu fırkalara gelince, ***"Şüphesiz ki, onları azap ile uyarsan da uyarmasan da onlar için fark etmez."*** Ayette geçen ve ***"uyarma"*** olarak verilen kelime ***"inzar"*** kelimesidir. İnzar; üzerine sıralandığı fiil gereği, o fiilin bir zemmi gerektirmesi ve o kötü fiilin terk edilmesinin istenmesi anlamında içinde korkutma ifadesi bulunan birşeyden haber vermek, bildirmek manasına gelir. Yahut da övülmesi gereken ve işlenmesi istenen şeyleri içeren bir emri, işi terk etmesi yüzünden yapılan uyarı, ihbar ve bildirim demektir. Bu durum ister nassa dayalı olarak olsun, ister bir ihtiyaca dayalı olsun fark etmez.

"Es-Sevâu" kelimesi istiva-eşitlik, eşit olma manasına gelen mastar yani kök isimdir. Buna göre ayetin bu kısmının manası şöyle olmaktadır:

Doğrusu inkâr edenler, küfre sapanlar ve iman etmeye uygun ve kabiliyetli olmayanlar; küfür tamamen içlerine sinmiş olduğundan ve inkârcılık onlar için bir karakter halini aldığından vâkıaya ve gerçeğe nispetle uyarmak da, uyarmamak da onlar için fark etmez. Onlar için hepsi birdir. Gerçeği kesin olarak bildiği halde nura sırt çeviren, aydınlığa kapılarını kapatan ve o ışığın kendisini bizzat görmemek veya o yüzden rahatsızlık duyduğu için yahut da sadece inat olsun için veya kendisini ona davet edene olan düşmanlığı sebebiyle her iki gözünü de kapatan kimseye o nur veya ışık nasıl

bir fayda sağlasın ki? Kendisi bizzat o nurdan kaçtığından ötürü nasıl olur da onu ayıplayabilir ki? Kişi eğer nuru ve aydınlığı bilmiyor ve tanımıyorsa ve onu tanımayı da istemiyorsa bu demektir ki, o kimsenin karakter yapısı onu kabullenmekten oldukça uzaktır, ona yakın olmayı istememektedir. Bu durum onu tıpkı yarasalar misali karanlığa ve zulmete alıştırmıştır. Işıktan rahatsızlık duymaktadır.

[Yahut da cehalet ve haddini bilmemek onun vicdanını bozmuş, yok etmiştir. Bu haliyle o kişi karanlık ile aydınlığı, zulmet ile nuru ayırt edebilecek durumda değildir. Neyin faydalı ve neyin zararlı olduğunu da ayırt etmemektedir. Aynı zamanda lezzetli olan ile acı veren arasında da birşey fark etmemektedir. Nurun ve ışığın saçtığı ve yaydığı ışık ne kadar fazla olursa olsun böyle bir halde olan kimseye o nurdan bir fayda beklentisi olabilir mi hiç? Yahut da ışık aydınlık bakımından ne kadar yükselirse yükselsin, bu durumun ona hiçbir tesiri olabilir mi?]

Ben burada derim ki; bu ayette ***"inanmazlar"*** diye yer alan son cümle, öncesinde geçen bölümü açıklayan bir cümle niteliğindedir. Çünkü inkârcılar açısından uyarılmaları veya uyarılmamaları birşey değiştirmeyecek, fark etmeyecektir. Bu uyarı bunlar hakkındadır, Peygamber (s) ile onun dinine davette bulunanlar hakkında değildir. Çünkü onlar her kâfiri ve inkârcıyı Allah'ın hak olan dinine davet ederler. Bu daveti yaparlarken onlar "Bu kimse iman etmeye yatkındır, bu değildir." diye bir ayırıma gidemezler, çünkü böyle bir ayırım yapabilme imkânları ve bilgileri yoktur. Çünkü bu durum sadece yüce Allah'ın ilmine bağlıdır. İmana kimlerin yatkın olup olmadığını O'ndan başkası bilemez. Bu durumu sadece yüce Allah bilir. Davetçinin görevi sadece davette bulunmak ve tebliğdir.

Daha sonra yüce Allah onların iman etme kabiliyetlerinin olmadığını, küfürde kesin kararlı olduklarını, küfrün onların karakteri halini aldığını, dolayısıyla onların kalplerine başka hiçbirşeyin girmeyeceğini bildirerek, şu beliğ tabiriyle onları şöyle tanıtıyor: ***"Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de bir tür perde gerilmiştir."***

Ragıp el-İsfahani diyor ki; ***"el-hatm"*** ve ***"el-tab'"*** kelimeleri iki şekilde değerlendirilirler. Bu kelimeler *"Hatemtu ve Taba'tu"* kelimelerinin mastarıdırlar. Birinci manası bakımından birşeyin etkilenmesi, tesir altına alınması anlamındadır. Mesela yüzüğün ve mührün nakışı gibi. İkinci manası bakımından ise, nakış sebebiyle meydana gelen iz ve tesir demektir. Yani birinci manası itibariyle yüzük ve mühür demektir. İkinci manası bakımından bu mühür ve yüzükle meydana getirilen, iz ve nakış demektir. Bu ifade ile kimi zaman birşeyi vesikalandırmak, belgelemek ve ondan menetmek manası çıkar. Çünkü mührün belgeler ve kitaplar, mektuplar, kapılar ve benzeri şeyler üzerinde yer alması sebebiyle oralarda bir yasaklama, bir men getirildiği ortaya çıkar.

Örneğin *"Allah onların kalplerini mühürledi."*; *"Onun kalbini ve kulaklarını mühürledi." gibi.* Nihayetinde Üstadımız diyor ki; Yüce Allah'ın ***"Allah onların kalplerini mühürlemiştir."*** kavli, yüce Allah'ın, kendisiyle adet olarak yapılması gerekeni icra ettiği şeye işarettir. Çünkü insan batıl bir inanışta sonsuza dek hep direnir durursa ve sakıncalı olan bir fiili işlerse ve herhangi bir şekilde olsun hakka dönmesi diye bir durum da sözkonusu değilse, bu hal onu bu şekilde masiyetleri (itaatsizlikleri) güzel görmeye götürüyor ve bunda ısrarlı olmasını sağlıyorsa; bu durumda sanki yüce Allah böylesi olan kimselerin kalplerini mühürlemiş gibi olmaktadır. Nitekim aşağıdaki ayet de bu manaya yöneliktir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"İşte onlar Allah'ın, kalplerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlediği kimselerdir."[91] İşte ayetimizde murat olunan husus budur.

Ben derim ki: Aslında yüce Allah'ın muradı, bu tabir tıpkı kalplerinde küfür yerleşmiş olan kimseler gibidir ki, bunlar, kendilerini imana yönlendirecek ve iman ile imanın güzellikleri üzerinde düşünüp tefekkür edecek delillere götürecek sebepler ve karineleri yitiren kimselerdir. Allah bunların kalplerini mühürlemiştir. Artık yerleşmiş olan küfürden başka birşey oraya girme imkânını bulmaz, bulamaz. Kulaklarını da mühürlemiştir. Bu itibarla Allah tarafından indirilmiş olan ayetler üzerinde düşünüp kavrama dinleyişiyle dinlemezler, işitmezler.

Yüce Allah'ın ***"Onların gözlerine de bir tür perde gerilmiştir."*** kavline gelince; bu cümle bundan önce geçen ***"hateme-mühürlemiştir"*** cümlesi üzerine atfedilmiş bir cümledir. Burada yer alan ***"ğişavetun"*** kelimesi, kendisiyle birşey örtülen ve kapatılan şey demektir. Bu kelime, *"Ğaşiye"* maddesinden alınma olup, örtmek ve kapatmak demektir. Bundan murat ise, bu kimselerin gözleri, insanları Allah'a imana davet eden açık delilleri ve ayetleri idrak etmez, görmez. Bu bakımdan her iki grupta yer alanların hiçbirisinin iman edecekleri beklenemez.Bu konuda onlar adına bir beklenti ve umut yoktur.

Ayette, kalplerin ve kulakların mühürlenmiş olması fiili yüce Allah'a isnat olunmuştur. Çünkü bu durum bunlar gibilerine yüce Allah'ın sünnetini yani ilahi kanununu açıklamak içindir. Yine ayetteki ***"hateme"*** ifadesinde dili geçmiş bir fiil kullanılmıştır. Bu kipin kullanılma nedeni ise, "Bu hal artık olmuş bitmiştir, onların iman etmeleri beklenemez." demektir. Ancak burada dili geçmiş kipinin kullanılmış olması, yüce Allah'ın onları küfre mecbur ve mahkûm ettiği gibi bir mana çıkarılmamalıdır. Çünkü bu, böyle birşeye delalet etmemektedir. Aynı zamanda yüce Allah'ın onları imandan zorla engellediği anlamında bir manayı ayet göstermez ve bu manada bir delil de içermemektedir.

---

91. Nahl, 16/108.

Bu durum sadece yüce Allah'ın sünnetini temsil yoluyla göstermedir. Çünkü bunlar küfürde direnmişler ve küfrü içeren amelleri yapma kalplerine ve ta ciğerlerine, hatta iliklerine kadar işlemiş olan bir durum olduğunu göstermek anlamında bir temsildir. Bu itibarla bu kimseler, küfürden başka hiçbirşeye gönüllerinde yer vermemektedirler. Zira küfür dışında hiçbirşeye karşı yetenekleri ve kabiliyetleri yoktur. Nitekim bunun benzeri daha önce Rağıb el-İsfahani'den aktarılmıştı. Kaldı ki bizim bu söylediklerimizi yüce Allah'ın şu ayetleri açıklamaktadır:

"Bunun sebebi, onların önce iman edip sonra inkâr etmeleridir. Bu yüzden kalpleri mühürlenmiştir."[92]

Yüce Allah'ın Yahudiler hakkındaki şu kavli de bu gerçeği dile getirmektedir: *"Sözlerinden dönmeleri, Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleri, haksız yere peygamberleri öldürmeleri ve 'kalplerimiz kılıflanmıştır, perdelenmiştir, bize yapılan davet boşunadır' demeleri sebebiyle onları lanetledik ve başlarına belalar verdik. Kalpleri perdeli değildir, tam aksine küfürleri sebebiyle Allah o kalpler üzerine mühür vurmuştur. Pek azı dışında artık iman etmezler."*[93]

Ayette mührün bu kimselerin kalpleri üzerine vurulmuş olduğunun zikredilmiş olması, ancak onların küfür ve inkârları ve bir de yüce Allah'ın onlara isnat ile zikrettiği masiyetleri sebebiyledir.

Yine Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Heva ve hevesini ilah edinen ve Allah'ın kendi katındaki bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hala ibret almayacak mısınız?"*[94]

Yüce Allah bu ayette ona isnat ettiği fiilini zikretmiş ve bu kimsenin kendi heva ve hevesini ilah edindiğini açıklamıştır. Hevasını kendisine ma'bud edinen bir kimseye artık bundan böyle hiçbirşey yarar sağlamaz.

Yine bu ayette o kimsenin gözleri üzerinde bir perdenin var olduğunu yüce Allah kendisine izafe etmekle belirtmiştir. Oysa şu anda tefsirini yapmakta olduğumuz Bakara Sûresi'ndeki ayette bu sarahat ve açıklık yoktur. Ancak mana bakımından ikisi de aynıdır, birdir.

Hocamız, Üstadımız ve İmamız olan yazarımızın bu tabirler konusunda çok dakik ve ince ifadeleri vardır. Yüce Allah bunları onun mizanına koymak için biriktirsin. Bununla beraber yine de Eş'arilerin olsun, Mu'tezilenin olsun, bunların sırf mezheplerine olan taassupları yüzünden ayetler hakkındaki mücadele ve münazaralarından, münakaşalarından senin uzak kalmanı yeğlerim. Hocamız Abduh, onların dediklerini şöyle değerlendirir:

"Hatm, tab' ve *reyn* kelimelerinin tamamı bir tek manaya gelen farklı lafızlardır. Bu da birşeyin üzerini örtmek ve kapatmak manasınadır. Bir de

92. Münafikun, 63/3.
93. Nisa, 4/155.
94. Casiye, 45/23.

girilmesi ve dokunulması sözkonusu olan şey arasında engel oluşturmak, girilmesine ve dokunulmasına mani olmak manasınadır."

Kalpler/Akıllar, Kulak ve Gözler

Ayette yer alan ***"kalplerden"*** kasıt, *"akıllar"* demektir. Yine ayette geçen ***"sem'/işitmek-kulak"*** manasındaki bu kelimeden murat ise, her ne kadar kelime tekil bir kelime ise de "kulaklar" demektir. Kelimenin müfret-tekil olarak gelmesi ise, esasen bu kelimenin mastar olması sebebiyledir. Mastar olan kelimelerin özelliği ise, bu kelimelerin çoğul yapılmamalarıdır. İşte burada mastar hali dikkate alınmıştır. ***"Ebsar"*** kelimesine gelince bu, kendisiyle şekillerin ve renklerin, dış dünyanın görülüp algılandığı "gözler" demektir.

Biz burada çoğul ve tekil konusunda farklı bir görüşe sahibiz. Bunun sebebi de, eğer burada ileri sürülenler doğru ise, bu durumda göz manasına gelen *"basar"* kelimesi de ötekiler gibi mastardır. Buna rağmen niçin çoğul olarak getirildi?

Benim bu konudaki görüş ve yorumum şöyledir: Aklın, akıl yoluyla anlaşılacak olan şeyleri kavraması birçok yönden olabilir, bu, mümkündür. Çünkü insanlar akılları bakımından olayları değerlendirmede ve algılamada oldukça farklıdırlar. Bu konuda hepsi eşit değildirler. İşte sırf bu bakımdan çoğul olarak getirilmiştir. Dolayısıyla insanların akıllarını kullanmada da bu bakımdan çok farklı yönler olabilir.

Oysa duymak böyle değildir. Çünkü insanların birşeyi duyup işitmesi, işitilebilme özelliğine sahip olan şeyleri duyup işitmesi, işitme olayı açısından eşittir. Burada aralarında bir farklılık yoktur. Bu itibarla kulaklar, akıllar ile anlaşılıp yorumlanacak olan şeyleri, akılların farklı değerlendirmeleri gibi tahlil ve yorumlar yapamaz. Gözlere gelince; gözler de farklı değerlendirmeler ve yorumlar yapabilme noktasında, olayları algılamada tıpkı akıllar gibidir. Bu bakımdan olayları algılayıp değerlendirmede akıllara en büyük yardımcı da gözlerdir. Çünkü görülebilecek olan varlıkların tür ve sayıları hayli fazladır. Bu itibarla gözler bu özellikleri sebebiyle akıllara çokça veri-materyal gönderirler. Oysa kulak sadece sesi kavrar, onu algılar. Ses üzerinde gerekli çalışma ve yorumu yapacak olan da akıllardır.

Sözün nakli sırasında yakin bilgi dışında bir başka nakil yolu yoktur. Bu da tevatürden başkası değildir. [Ancak bizim akıl ve göz yoluyla zaruret gereği kesin olarak edindiklerimiz bunun dışındadır. Bu da oldukça fazladır. Çünkü öncelikleri olan şeyler adeta hakem rolünü üstlenirler. Mesela cüz yani parça külden-bütünden küçüktür. Bu, herkesçe bilinen bir gerçektir. Nitekim zıt olan iki şey bir arada barınmazlar ve yükselmezler. Keza kıyaslaması kendisiyle beraber olan, kendi içinde yer alan kaziyeler/önermeler sadece akla dayalı olan şeylerdedir. İster deneye dayalı şeylerde ister sezgi

ve zanna dayalı şeylerde olsun, bu ikisinde akıl ve göz ortaktırlar. Kaldı ki olayları görüp algılamada en büyük araç gözdür.

İster akıl, ister gözler olsun her ikisi de tıpkı sayısız pınarlar mesabesindedirler. Bunun her ikisinden de birçok değişik ilim pınarları akar. Oysa işitme organı olan kulağa dayalı işitme böyle değildir. Çünkü bu, bir tek pınar durumundadır. Bundan doğan şey üzerinde de bir ihtilaf ve tartışma sözkonusu değildir.]

Özetle, akıllar olsun ve gözler olsun, her ikisi de idrak ettikleri ve algıladıkları birçok şeyler üzerinde tasarruf edebilirler. İşte bu nedenle adeta çoğalmış olurlar ve bu nedenle de "akıl" ve "basar" kelimeleri çoğul olarak getirilmiştir. Oysa "sem'" kelimesi sadece bir tek şeyi idrak edip kavradığından dolayı burada müfret yani tekil olarak getirilmiştir.

Biri çıkıp bu konuda "bu nasıl oluyor?" diyebilir. Bunun için demişler ki: "Aslında kulak-işitme organı gözden-görme organından daha değerlidir de ondan." Yazar da diyor ki: Ben bu daha değerli meselesi üzerinde duracak, konuşacak değilim. Çünkü bu değerlendirme Allah ve Rasulü'ne aittir, ben o alana girmem. Ben sadece var olanı yorumlar ve yine ben buna uygun olan lafzı açıklarım.

[Aslında müşahede yani görme olayı, akıl için tasarrufta bulunma bakımından herhangi bir nihayetin var olmadığını gerekli kılmıştır. Burada görme konusunda en az olarak söylenen şey, gözün sadece renkleri, şekilleri ve takdire-ölçüp biçmeye dayalı şeyleri algıladığıdır, idrak ettiğidir. Oysa kulak yani işitme organı yalnızca sesleri kavrar. Nitekim tat alma duyusu da sadece ve sadece tadılan şeyleri kavrar. Gerçi işitme yoluyla gelen şeyler kimi zaman ya akla dayalı bir hikâyeyi veya görmeye dayalı olan bir hikâyeyi, olayı kapsayabilir. Ancak bunun hikâye yoluyla gelmiş olması, o şeyin gerçekliğinden değiştireceği herhangi bir durum yoktur. Hakikat önceden ne idiyse yine odur. Bu da ya akla dayalı birşey olabilir veya görmeye dayalı olabilir.

Öyleyse kim sana bilimsel manada bir gerçeğe dayanan bir burhanı/delili zikrederse, doğal olarak bu ses ve harflerden oluşan bir anlatımla ondan işitilecektir, dinlenip duyulacaktır. Ancak senin bu konuda işittiklerinden çıkarabileceğin dersler ve bunun sonunda elde edebileceğin sonuçlar, tamamen senin aklın yoluyladır, yoksa kulakların yoluyla değildir. Yani değerlendirmeyi yapacak olan kulak değil akıldır.]

Eğer bu konuda "Kulak en değerli organdır." manasındaki üstünlüğü ifade eden hadis, idrak olunan herşey konusundaysa, ondan da söz diye bahsedilebilir. Bunu anlamanın yolu bu takdirde rakamla belirtmekle olabilir.

Bu herhangi bir vasıta yoluyla aklın birşey hakkında hüküm verdiği iki kaziyeden-önermeden biri olabilir. Bu, değişmezdir. Örneğin dört sayısı çift

rakamlı bir sayıdır. Çünkü bunun böyle olduğu gerçeği önceden zihinde bir ortamının, yerinin var olması sebebiyledir. Önceden zihinde hazır ve var olan bu bilgi, dört rakamının eşit olarak ikiye bölündüğüdür.

Akıl, hakkında kesin olarak hüküm verebilmesi konusunda deneye gereksinim duyar. Bu da deneyin tekrarı ile sağlanır ki, bu deney müşahede/gözlemleme yoluyla sabit olup iyice anlaşılana dek tekrarlanır.

*"Hads"*e, yani "sezgi" ve "zan"na dayalı olan şeylere gelince; bu da yine müşahedenin yani gözlemlemenin çokça tekrarlanması yoluyla aklın hakkında kesin hüküm ve karar verdiği şeydir. Örneğin su buharının basıncı, kaldırma ve hareket ettirme gücüne sahiptir ve ay, ışığını güneşten alır gibi. Tüm bu anlattıklarımız aslında mantık terimleridir. Tüm okurlarımızın tefsirimizi anlayabilmeleri için bu söylediklerimizde olsun, alıntılarımızda olsun, bu türden terimlerden yararlanacağız.

Ancak burada hocamızın kendi el yazısı ile yazdığı bir notu, açıklaması var ki, emanet gereği biz bu yazdıklarını olduğu gibi aynen aktaracağız.

Bu da gözden başkası değildir. Çeşitli yolların ileri sürülmesinde dayanılan şeylerde gerçek olan husus, bunun hikâye kabilinden olmadığı gerçeğidir. Aksine bu, gücün tabiatında, doğasında olan şeydir.

Konuşulanın, söylenenlerin daha önce geçen kısımlara veya bölümlere uyumlu olmasına gelince; hakka karşı inatla direnen gruba nispetle bunlar açıkça meydandadırlar. Çünkü bu kesim hakka karşı inatlaşarak direndiler. Çünkü bunların ellerinde bilinmesi gereken diğer bilgiler ve gerçekler yoktu. [Bizzat bunların kalplerine inat mührüyle damga vurulmuştur. Çünkü aşırı inatçılıkları, kendileriyle akılları ve ısrarla üzerinde devam edegeldikleri batılı idrakten yoksun olmaları sebebiyledir. Bunun da nedeni dünyada durumlarının bozuk oluşu; zaafları, kalplerinin kararmış olması ve ahirette de ebedi azapta kalacakları gerçeği olmuştur. Sonra bunlar üzerinde yürüdükleri ve tabi oldukları sistemi kavramada da önlerine perde gerilmiştir.] İşte perdelendikleri şeye oranla Allah bunların kalplerini mühürlemiştir.

Kulaklarının mühürlenmesine gelince; hakka kulaklarını tıkamış olduklarından dolayı onu duymada sağır olmalarıdır. Duyup işittiklerini de anlamak için dinlememişlerdir. Kim hakkı anlamaktan yüz çevirirse, o kimse sadece kuru kuruya bir ses işitmiş olur. Bu işittiği sesten de hiçbirisi kulak tarafından dinlenip anlaşılmak üzere, gerçek manasıyla değerlendirilmemiştir. Bu itibarla yüce Allah onların kulaklarını mühürlemiş ve bundan böyle oraya yararlanacakları birşey girmemiştir.

Gözler konusunda da, bu inkârcıların gözlerinin üzerlerinde perdeler vardır. Çünkü gözün faydası, gelebilecek tehlikelerden insanı korumak, gördüklerinden kendileri için ders çıkarmaktır. Bir kimse her gün bakıp görmekte

olduğu bu kâinattaki ayetlere, bakılması istenen manada bakmamışsa veya bakmıyorsa, o kimse onlardan hiçbirşeyi adeta görmemiş gibidir. İşte bu sebepten ötürü gözlerine perde çekilmiştir.

[Kalplere, kulaklara ve gözlere mühür vurulması meselesi ortadadır, açıktır. Çünkü inkarcılar kendilerine verilmiş olan bu değerlerin hiçbirinden yararlanmadılar. Dahası sırt çevirdikleri şey hakkında neden ötürü sırt çevirdiklerine ilişkin olmak üzere bu durumu anlamaya da çaba göstermediler. Kendi duyu organlarıyla kavramaları gereken şeyleri de kavramaya, idrak etmeye çaba göstermediler.]

Burada anlatılan hususların tamamı bir tür temsildir, darb-ı meseldir. Bizim anlattığımız bu gerçeği dil bilir ve lügat de bunu taahhüt eder. Dolayısıyla gerçeği yine de Allah en iyi bilir. Burada anlattığımız mana, bizim çıkartımımızdır.

[Bilindiği gibi burada sözü edilen mühürleme olayı bir temsildir. Çünkü kişinin kendisine bahşedilen bu ilahi nimetleri ve duyuları yitirmiş olması, bunlarla idrak etmesi gereken şeyleri kavramaması, o kişinin bu duyularını yitirdiği ve gerçeği anlamaktan mahrum kaldığıdır. İlahi olan bu bağışlar başta akıl olmak üzere, kulaklar, gözlerdir. Bunların yüce Allah'a isnadı ise, onların mahrum kalışlarını manaca fazlasıyla pekiştirmek, içine düştükleri hüsran musibetini takdir edebilmeleri içindir. Çünkü Allah'ın eliyle eğer birşey mühürlenmişse, o mührü, Allah'ın elinden başka bir el asla çözemez, sökemez.]

Ayette *"Kalplerinin ve kulaklarının üzerine mühür vurulmuştur, gözlerine de perde çekilmiştir."* ifadesindeki incelik şudur: Bilindiği gibi mühür, kapalı ve örtülü olan şeye vurulur. Nitekim kulağın duyma özelliği bakımından konumu da böyledir. Aklın da idrak ve kavrama yeri böyledir. Gözlere gelince, bu duyu organı da algıladıklarını açık ve görülür bir biçimde kavrar.

Ben diyorum ki: Bu türden incelikler, *Telhis* adlı kitabında müellifin yer verdiği, *"Her kelimenin, cümlede beraberindeki kelimeyle birlikte bir konumu, bir değeri vardır."* sözündeki incelikte yatmaktadır.

Azabın Mahiyeti

"Ve onlar için büyük bir azap vardır."

Ayetin bu kısmıyla alakalı olarak derim ki: ***"el-Azab"*** kelimesi isimdir. Kişiye darp, dövme, acı, açlık ve susuzluk gibi sebeplerden ötürü acı çektiren ve hayatın tadını kaçıran şeydir.

Ragıp el-İsfahani diyor ki: Bu kelimenin aslı, kökü hakkında ihtilaf edilmiştir. Kimisine göre kişinin aşırı susuzluk nedeniyle yemeyi, uykuyu terk etmesi sebebiyle bu manada olmak üzere *"azebe'r-reculu"* denir ki, açlık (buna şiddetli susuzluğu ekleyenler de vardır) ve uykusuzluk sebebiyle

çekilen rahatsızlığı dile getirir. Nitekim *"Azib"* ve *"Azub"* kelimeleri de bu köktendir ve bu manaya gelirler.

Aslında ***"ta'zib"*** kelimesi, açlık ve uykusuzluk yüzünden insanı azap edilmeye zorlayan, sürükleyen şeydir. Yine denilmiştir ki: Bu kelime kök itibariyle, *"el-azb"* kelimesinden alınan bir kelimedir. Örneğin *"fe azzebtuhu"* denilince, mana itibariyle "Ben o kişinin hayatının tadını kaçırdım, azab ettim." demektir. Yani kelime kök itibariyle tef'il ölçüsünde bir kelimedir. Tıpkı *"merraztuhu"* gibidir ki, bu durumda bu kelimenin manası "Hastalığının tedavisini engelledim." demektir. Nitekim *"kazzeytuhu"* da denir. Bunun da manası "Onu sıkıntıya koydum." demektir. Kısaca kelime bu kökten geldiği için bu ve benzeri manalar ifade eder.

Esasen *ta'zib* ifadesi, kamçının bir tarafıyla birini alabildiğince dövmek demektir. Ragıb'ın kelime hakkında söyledikleri bunlardan ibarettir.

Kadi Beydavi de diyor ki, ***"el-azab"*** kelimesi, bina ve mana bakımlarından tıpkı *"el-Nikal"* kelimesi gibidir. Nitekim "a'zebe ani'ş-şey'i" ve "nekale ani'ş-şey'i" denir ki, bu, kaçınmak, sakınmak, geri durmak gibi manalara gelir. Nitekim *"maul azab"* denilince, bu ifade, içildiğinde tatlılığı ve akıcılığı, kireç vb. taşımaması nedeniyle susuzluğu tümüyle önleyen tatlı su demektir. İşte bunun içindir ki bu tür tatlı suya *nukah* ve *furat* denmiştir. Daha sonra bu kelimenin mana kapsamı genişletilerek, aşırı acı ve sıkıntı veren herşeye bundan böyle azap adı verilmiştir. Gerçi bu kelime ile ifade olunan azap manası, her ne kadar cezalandırma anlamında cani olan birini düşmanlık beslemekten men eden birşey olmasa da, yine de aşırı şiddet uygulamak manasınadır.

"Azîm" kelimesi, hakir-basit ve önemsiz kelimesinin zıddıdır. Ki bu kelime *"el-kebir"* kelimesinin ifade ettiği mananın üzerinde olan bir büyüklük manası ifade eder. Çünkü el-kebir kelimesi es-sağir yani küçük kelimesinin zıddıdır.

"Azab" kelimesinin nekre yani belirsizlik ifade eden bir kelime olarak gelmesi ise, bu kelimenin ifade ettiği mananın dünya ehli tarafından bilinemeyen, müphem ve meçhul bir anlam ifade etmesi sebebiyledir. Çünkü bundan kasıt, ahiret hayatı ile alakalı azap demektir. Bu itibarla bu da yine gayb âlemini ilgilendiren bir husustur.

Bizim hocamız Abduh da cumhurun izlediği yola uyarak diyor ki: Burada bu kelimenin nekre olarak gelmesi ta'zim ve korkutma ifade eder. Bununla beraber kelimenin "azîm" kelimesiyle nitelenmiş olması, sözkonusu azabın hem kemiyet ve hem keyfiyet açısından çok büyük bir azap olduğunu gösterir. Bu da çok şiddetli, acı, ıstırap veren ve oldukça uzun bir zaman dilimi devam eden azap demektir.

Peki, burada sözü edilen azap bu dünyada mı yoksa ahirette midir? Bu konuda bir başka ayette yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Onlar için dünyada rezillik vardır ve ahirette onlara mahsus büyük bir azap vardır."* [95]

İster bu, ister bunun dışında başka ayetlerden olsun anlaşılan mana şudur: İslam'ın hidayetinden yüz çeviren, İslam'ın öngördüğü yoldan geçimini sağlamayan, ahiret hayatıyla ilgili olması ve yapması gerekenleri yapmayan bu kimsenin bu dünyadaki cezası geçim sıkıntısı veya hayatta karşılaşacağı ıstıraplar ile dünyada izzetini, şerefini ve saygınlığını yitirmesidir. Bundan çok daha büyük olan azabı ise ahirette olacaktır.

Bu noktada biri şöyle diyebilir: "Bu ayet, muhal yani olamaz olan birşeyi istemekte bir delil olabilir mi?"

Bu sorunun cevabı "hayır"dır. Kaldı ki zaten ben Kur'an tefsirinde böyle tartışmalı konulara girmeyi de sevmem. Aksine benim istediğim şey, Sahabenin -Allah kendilerinden razı olsun- o ayetten ne anlayıp anlamadıklarıdır. Kaldı ki sahabenin bir tanesi olsun asla olamayacak olan birşeyi Allah'ın kullarından isteyebileceğini akıllarına getirmemiştir. Zaten bu konuda imamlar-büyük ilim adamları hatta ümmet arasında bile "muhal olan birşeyin teklifi vaki değildir, sözkonusu bile olmaz." konusunda ittifak vardır. Çünkü yüce Allah buyurur: *"Allah her şahsı ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar."*[96]

Yani burada da belirtildiği gibi yüce Allah hiçbir kimseye taşıyamayacağı, gücünün yetmeyeceği bir yükü yüklemez. Nitekim Kitab yani Kur'an bu gerçeği açıkça belirttiği gibi bu konuda gelen hadis rivayetleri ise sayılamayacak kadar çoktur.

Bunun dışında kalan tartışmalı konulara gelince; yüce Kitab'ı ilgilendirmez, Kur'an o meselelerle ilgilenmez. Çünkü: *"Ona yani Kitab'a-Kur'an'a önünden de ardından da batıl gelemez. O, hikmet sahibi, çok övülen Allah'tan indirilmiştir."*[97]

Müminler ile kâfirler hakkında gerekli açıklama ve bilgilerden sonra şimdi de münafıklar ele alınacaktır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

---

95. Maide, 5/41.
96. Bakara, 2/286.
97. Fussilet, 41/42.

وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُم بِمُؤْمِنِينَ ﴿8﴾
يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿9﴾
فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ ﴿10﴾

8- İnsanlardan kimileri de vardır ki, 'Allah'a ve Ahiret gününe inandık.' derler. Oysa onlar inanmış değillerdir.

9- Onlar kendi akıllarınca güya Allah'ı ve müminleri aldatırlar. Oysa ki onlar ancak kendilerini aldatırlar ve bunun farkında değillerdir.

10- Onların kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını çoğaltmıştır. Söylemekte oldukları yalanlar sebebiyle de onlar için elim bir azap vardır.

Kur'an ile ilgili olarak sûrenin başından itibaren söze başladık ve bu arada insanların kısımlara ayrıldıklarını öğrendik. Burada insanların üç gruba ayrıldıklarını görmüştük. Bu gruplardan veya fırkalardan ikisi hidayet üzere idiler.

Bu ikisinden biri Allah'ın emirlerine bağlılık gösterip yasaklarından kaçınan ve muttakiler denilen kimselerdi. Yüce Allah bunların durumlarını *"Ki onlar gayba inanırlar."*[98] diye devam eden ifadesiyle açıklamıştı. Bu fırkadan birtakımı kendilerinin *"hanif"* olduklarını ileri sürenlerdi. Bir takımı da Kitap Ehli'nden olup insafla hareket edenlerdi. Ki bu Kitab Ehli Hakk'ın nurunun parıldamasını, aydınlanmasını bekleyen ve onun sayesinde hidayete, doğru yola ermeyi isteyenlerdi. Bu konu daha önceki sayfalarda geçmişti.

İkincisi de Yüce Allah'ın *"Yine onlar, sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler, ahiret gününe de kesinkes inanırlar."*[99] kavlinde ele alınanlardı.

İşte Ehl-i Kitab'tan olsun, başkaları olsun bunların tamamı da gerçek manada Hz. Peygamber'e iman edenlerdir.

Yine daha önce açıklamıştık ve demiştik bu iki grubun yanında başka iki grup daha bulunmaktadır. Bunların Kur'an sayesinde hidayete ermeleri beklenemez. Bu iki gruptan birincisinin durumu Yüce Allah'ın şu ayetinde açıklanmıştı:

"Küfre sapanlara gelince, şüphesiz ki, onları azap ile uyarsan da uyarmasan da onlar için fark etmez, inanmazlar. Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de bir tür perde gerilmiştir ve onlar için büyük bir azap vardır."[100]

98. Bakara, 2/3.
99. Bakara, 2/4.
100. Bakara, 2/6.

Bu da daha önceden de belirttiğimiz gibi inkâr edip de duyup dinlemeyenlerdir ki iki kısımdırlar. Bu kesim aynı zamanda hakkı tanımayan ve dinlemeyen inatçılardır.

Münafıklar

Şu anda açıklamak üzere olduğumuz Bakara Sûresi'nin 8., 9, 10. ayetleri ise, sözkonusu ettiğimiz dördüncü grubun veya fırkanın halini açıklayan ayetlerdir. Bu dördüncü grupta yer alanlar her çağda, her dönemde, her yerde, her zaman ve zemin içerisinde bulunurlar.

Burada sözkonusu münafıklar hakkında ifade olunduğu gibi bu ayetler, sadece Kur'an inmeye devam ettiği çağdaki münafıklardan olan kimseler demek değildir. Bunun içindir ki Yüce Allah: ***"İnsanlardan kimileri de vardır ki, inanmadıkları halde 'Allah'a ve Ahiret gününe inandık' derler."*** ayetinde onların durumlarını açıkladı. Burada onlardan söz ederken, bu hallerine rağmen bu kesimde yer alanlar aynı zamanda "*Ey Muhammed! Biz sana iman ettik*" demiş değillerdir.

Kur'an, yok olup giden bu insanların durumlarına itina göstermemiştir. Diğer üç sınıf insanın hallerini uzun uzun ele aldığı gibi bunların durumlarını ele almamıştır.

Evet, bu ayetler genel olarak değerlendirildiğinde, Kur'an'ın inmeye devam ettiği çağda bulunanların durumlarını doğal olarak öncelikle ele almış ve onların durumlarını onlara uygun bir şekilde aktarmıştır. Bununla beraber ayet manası itibariyle özel değil geneldir. Ayetler hem daha önce geçenleri kapsadığı gibi hem de ileride ve her çağda gelecek olanları da kapsamına almaktadır. Yani bu sınıfa girenlerden kim olursa olsun ta kıyamete kadar gelecek olanların tamamını ayet kapsamaktadır.

Yani ister Yahudilerden olsun, ister Hıristiyanlardan olsun ve ister Sabiilerden ve ateşe tapanlardan olsun, kısaca ben de bir dine bağlıyım, benim de bir inancım var diye söyleyen hangi kesimden olursa olsunlar fark etmez. Ayetler hepsini kapsamaktadır. Geçmiş ve gelecek olan herkesi kapsamaktadır. Bunların hiçbirisinden Peygamber'e iman ettiklerine ilişkin bir haber gelmediği gibi, salih amel işlediklerine dair de bir bilgi gelmemiştir.

Buna rağmen bu kesimden olup da peygamberlere iman ettiklerini söyleyenler de bulunmaktadır. Çünkü ahiret gününe iman etmek demekle peygamberlere iman konusu da burada yer alabilmektedir. Çünkü bu ifade bunu kapsamaktadır. Kaldı ki ahiret gününe iman olayı ancak peygamberlerin haber vermesiyle öğrenilebilir, başka değil.

İşte bu ifade aslında Kur'an'ın i'caz özelliklerinden biridir ki, Kur'an bu yönüyle i'caz haddine ulaşmıştır. Yani Kur'an'ın az ve öz ifadelerle çok manalar içermesi, onun bir mucize olduğunun başlı başına bir göstergesidir.

Denmiştir ki, burada haklarında söz edilenlerden tıpkı Yahudilerden münafık olanlar gibi Allah'a ve ahiret gününe iman edenler de vardı. Ayette neden bunlar yalanlanıyor ve niçin onların mutlak manada imansızlıklarından, inanmamış olmalarından söz edilmektedir? Bunu da *"ma"* edatının başına *"ba"* cer edatını getirerek *"ma"* edatının haberini tekit ediyor ve ***"Oysa onlar inanmış değillerdir."*** diye buyuruluyor.

Yani onlar dürüst ve samimi bir şekilde kesin olarak inanmış olan kimselerin meydana getirdikleri cemaat arasında kesin olarak yer almamışlardır. Böyle bir ifadenin ayette yer almış olması, onlarla ilgili lafızlarda daha etkin ve daha mübalağa içeren bir ifade olmuştur.

Bu kimselerin zayıf ve taklide dayalı imanları, itikatları, bu kimselerin huylarına, ahlakına ve işledikleri amellerine etki ediyor değildir. Eğer onların gönüllerinden geçenler ortaya çıkarılabilse ve kalplerinde var olan şeyler araştırılabilse, işte sen o zaman onların içlerindeki amellerinin kaynağını, neye-neden hizmet ettiklerini öğrenirdin. Evet, işte böyle bir durumda onların kıldıkları namaz ve verdikleri sadakalar gibi amellerinin hep gösteriş ve desinler diye olduğunu mutlak olarak görebilirdin.

Kaldi ki bütün bunların ötesinde bu kimseler bozgunculuk çıkarmak, anarşi doğurmak, yalan söylemek, halkı aldatmak, ihanet ve tamahkârlık gibi sayabildiğimiz ve sayamadığımız nice kötülüklere, rezaletlere dalmış ve bulaşmış kimselerdir. Nitekim Kur'an bunlardan söz etmekte, hadis kitapları bunların hallerini aktaran rivayetler sunmaktadır.

Onların bu amelleri ve davranışları, aslında onların Allah'ın sevdiği ve memnun kaldığı bir iman ile Allah'a inanmamış olduklarını gösteriyor. Çünkü mümin olan bir kimse Yüce Allah'ın azametini ve hâkimiyetini anlar ve yine mümin olan kimse, herşeyden münezzeh olan Yüce Allah'ın onların her hallerine, sırlarına, gizli ve açık şeylerine vakıf olduğunu, muttali bulunduğunu bilir. Çünkü Yüce Allah sırlara egemendir, gönüllerde saklı olan şeyleri de en iyi bilendir. Dolayısıyla mümin ister açıktan olsun ister gizli hali olsun Allah'ın kendisinden memnun ve hoşnut kalmasını sağlar.

Oysa ki bu münafıklar birtakım zahiri olan ibadetlerle yetiniyorlar ve bu yaptıklarıyla da Allah'ı memnun ettiklerini sanıyorlar. İşte bunun içindir ki haklarında Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Onlar kendi akıllarınca güya Allah'ı ve müminleri aldatırlar. Oysa ki onlar ancak kendilerini aldatırlar ve bunun farkında değillerdir."

Ben derim ki: ***"el-hadau"*** kelimesi, kendi dışında olan birilerini, aslında korktuğun şey sebebiyle onlara korktuğun şeyin aksini vehmettirmendir. Bu sebeple kendince ondan gelebilecek ve hoşnutsuzluğu doğuracak olan şeyi öylece önlemek istemendir. Çünkü asıl amacın başkadır, bunu da kendini gizlemekle sağlayacaksın.

Nitekim keler[101] yuvasına girip saklanınca, Araplar *"hadaa"* kelimesiyle bunu ifade ederler. Hatta aldatıcı, hileci, düzenbaz keler tabiri de bu manada kullanılır. Çünkü keler, avcının üzerine saldıracağını ve kendisine yöneldiğini anlayınca hemen deliğine girer ve girdiğinin aksi istikametinden kaçıp gider. Zaten bu kelime de esas itibariyle gizlemek, saklamak manasınadır. Nitekim bunun böyle olduğunu Beydavi de yazmaktadır.

Ancak Ragıb bu kelimeyi daha genel bir mana ile değerlendirmiştir. Bunu sadece hileci ve düzenbazın, aldatıcının hoşa gitmeyen ve istenmeyen birşeyi gizlediği anlamında değerlendirmemiştir. Bu mananın hem Yüce Allah'a ve hem de müminlere isnadı yasak değildir. Çünkü bu kelime müşarekete, ortaklaşa fiile delalet eden bir kiptir. Yani **"muhadea"** kelimesi böyle bir kiptir. Kimileri de bu kelimenin "Yüce Allah hakkında söylenmesi muhaldir, olamazdır ve müminler için de yakışık almaz; aksine bu, müminler için çirkin kabul edilir." Çünkü aldatma fiili ve ameli münafıklara özgü bir davranıştır. Nitekim Nisa Sûresi'ndeki bir ayette Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

"Şüphesiz münafıklar Allah'a oyun etmeye kalkışıyorlar; oysa ki Allah onların oyunlarını başlarına çevirmiştir."[102]

Madem ki herhangi birşeyi Allah'tan gizleyip saklamak muhaldir, mümkün olan birşey değildir; bu durumda tefsir bilginleri, münafıkların Allah'a oyun etmelerini, aldatmalarını ele alan bu ayeti şu şekilde yorumlamışlardır: Yani ortada gözüken bir oyun ve aldatma var ama bu sadece şekilden ibaret olan bir durumdur. Gerçekte bu, bir oyun ve aldatma değildir.

İşte bu görünürde yani zahirde şekli bir aldatma olduğundan, İslam bu açıdan münafıklara tıpkı dünyada inanan müminlere uygulanan hukukun aynısının uygulanmasını meşru kılmıştır. Fakat bununla beraber yarın kıyamet gününde müminlere yapılacak olan muamele münafıklara uygulanmayacak, onlara asıl yapılacak muamele ne ise haklarında o muamele uygulanacaktır.

Kıyamet gününde dünyadaki muamelenin tam aksi bir muamele münafıklara uygulanacaktır. Onlar ahirette ateşin en alt derekesinde yer alacaklardır. Çünkü zahiri manada bunlara yapılan muamele, onlar için bir gayb olan, bilinemez olan ahiret muamelesi çok farklı olacaktır. Nitekim onların zahiri manadaki amellerine göre uygulanacak olan muamele de, kendi içlerinde gizledikleri, saklı tuttukları inkârlarının aksi bir muamele olacaktır. Özetle belirtmek gerekirse, kişiye uygulanacak olan ceza, onun işlediği amelin cinsinden olacaktır. Kaldı ki bunların amelleri ve yaptıkları ise sadece bir aldatmadan ibarettir. Bunun karşılığı da, gösterdikleri o aldatma ve oyunla-

101. Sırt tarafı küçük ve büyük dikenli pullarla örtülü, uzun kuyruklu, dört ayaklı, kertenkeleye benzeyen bir hayvan. (Çev.)

102. Nisa, 4/142.

rının karşılığını gerçek manada görecek olmalarıdır. Çünkü burada artık bir aldatma, bir hile, bir dalavere olmayacaktır. Bunun sebebi de münafıkların gerçekten kâfir oldukları çok açık ve net olarak nasslarla belirtilmiş olmasıdır.

Gerçek şu ki, ayette "müşareket" yani "ortaklık" anlatan fiil -ki bu *"muhadea"* fiilidir ve *"mufaale"* kalıbında gelmiştir-, fiili kendisine isnat olunan faile/özneye has bir fiildir ki, bunlar da münafıklardan başkaları değildir.

Yine *"fail"* kipi, burada esasen müşareketi yani olayın birden fazla varlık arasında geçtiğini fiilen ortadan kaldıramaz. "*Hırsıza işkence ettim, onu cezalandırdım.*" örneğinde geçtiği gibi.[103]

Bu durum, kimi zaman takdirî bir mana ile olabileceği gibi durum veya amaç göz önünde bulundurularak da olabilir. Kimi müfessir ya da yorumcuların ayette yer alan *"Allah'ı aldatırlar"* ifadesini, aslında *"Rasulullah'ı aldatırlar"* diye yorumlamaları bir zorlamadır.

Üstadımız Abduh diyor ki: Zahiri manada olan, görünürdeki bir amel ile eğer bir başkasını memnun etme amacı güdülüyorsa, batın yani içte var olan şey onu tasdik edip doğrulamaz. Bunun sözlükteki adı aldatmacadır, göz boyamadır, yağcılık etmektir. Eğer gerçekten, bununla bir aldatma, oyuna getirme var ise, bununla amaçlanan bu ise mesele açıktır, ortadadır. Eğer böyle değilse, bu durumda mutlak manada buna, "İşlenen amel bakımından bu amel, esasen aldatanların, oyuna getirmeye çalışanların ve yağcılık edenlerin amelidir; yoksa bu amel boyun eğen, itaatkâr olan kimselerin ameli değildir." demek bu mananın doğruluğu açısından yeterlidir.

İşte bu münafıkların -ki bunlar Kitap Ehli'nden olup Allah'a inanmaları bakımından imanları eksik olan kimselerdirler- müminleri aldatmalarından Kur'an'ın murat ettiği mana budur. Çünkü eksik bir iman ile Allah'a inanmış olan bu Kitap Ehli, Allah'a iman noktasında O'nu gereğince takdir etmediler. Kaldı ki gerçek anlamda Allah'a iman eden bir müminin Allah'a oyun etmeye, onu aldatmaya kalkışması muhaldir, düşünülemez bile. Fakat aldatmaya kalkışanların bilgisizlikleri, cehaletleri ve hadlerini bilmemeleri sebebiyle, kendilerinin hile ve tuzaklarla aldatıldıklarına dayanarak -haşa- bu şekilde Yüce Allah'ı da aldatabileceklerini, oyuna getirebileceklerini zannettiler.

Nitekim Yüce Allah ***"Oysa ki onlar ancak kendilerini aldatırlar."*** buyurmaktadır.

Ben burada bu ayetin kıraatiyle ilgili olarak diyorum ki; kıraat imamlarından Nafi, İbn Kesir ve Ebu Amr, ayetteki ***"yahdaûna"*** kelimesini, ***"yuhadiûne"*** olarak okumuşlardır. Bu da bizim az önce *"fail"* kipine işa-

---

103. Burada sarf ve nahvi ilgilendiren birtakım değerlendirmelere girildiğinden, bu konunun detaylarını anlatan ve kitapta yer alan ifade ve bilgiler dışında bilgi vermekten kaçındık.

ret ettiğimize bir delildir. Bu itibarla ayetteki müşareket manası şuna işaret etmek içindir: Bu adamlar aslında kendileri aldatılan ve aldanan manada aldatıcı ve yanıltıcıdırlar.

Cumhur ise ayetteki sözkonusu kelimeyi *"yahdauna"* olarak okumuşlardır. Bu okuma tarzı da münafıkların Allah'a ve müminlere oyun etmeye, onları aldatmaya kalkışmalarının Allah ve müminlere asla bir etkisinin olmadığına ve olmayacağına bir nasstır / delildir. Burada aldatılmanın Allah'a ve inananlara nispet olunması ise sadece şeklîdir, bir ifadeden ibarettir. Aslında münafıklar, bu davranışlarıyla sadece kendilerini aldatmış olmaktadırlar. Çünkü işledikleri amellerinin zararının faturası kendilerine çıkarılacaktır. Zavallılar bunun farkında değillerdir. Amellerinin vebalinin sonucu yalnızca onlara dönecektir, başkasına değil. Nitekim Üstad bu ayetle ilgili dersinde şu ifadelere yer verdi ve dedi ki:

İnsan şöyle bir kez dönüp kendisine baktığında ve içinde geçen o gizli yakarışa kulak verdiğinde, onu derinden dinlediğinde, bu durumda kendi varlığı ve kişiliği konusunda yaptığı şeyler ve ameller açısından, kalbinde iki yolun var olduğunun vehmini yaşayacaktır, bunu görecektir. Nefsinde de birbiriyle çatışan ve kavgalı olan iki düşmanın varlığını bulacaktır.

Bu iki hasımdan biri ona şöyle bir iş yapmasını ve eğri bir yol izlemesini emredecek, ötekisi ise onu amelden değil de, gidilecek olan eğri ve yanlış yolda yürümekten yasaklayacak, ona doğru olan yol ve metot üzerinde yürümesini emredecektir. İşte böyle bir durumda o kimse esasen kötülüğe yönlendiren faktörleri, etkenleri tercih etmez, kötü yolları çağrıştıran şeylere de cevap vermez, katılmaz. Ancak kendince içinde yerleşen birtakım müşavere ve müzakerelerden sonra kendi nefsini aldatır ve bu onu haktan uzaklaştırır, batıl olan birşeyi de ona süslü ve çekici olarak gösterir.

Şuur Kelimesinin Kullanıldığı Yerler

Kişinin iç dünyasında oluşan ve gelişen çatışma oldukça sinsi ve gizlidir. Bu önceleri içte bir kavga, bir çatışma halinde iken daha sonraları kendince karşı tarafı aldatmaya dönüşür, sonrasında bu aldatma işini de tercih devreye girer. Dolayısıyla bütün bu olan biten şeyler hemen bir anlık zaman dilimi içerisinde, göz açıp kapayıncaya dek olur biter. Hatta çoğu zaman insan doğru bir düşünceyle dönüp bunu değerlendirmez bile. Bunun içindir ki Yüce Allah ***"ve bunun farkında değillerdir"*** diye buyurmuştur. Ayette geçen ve *"farkında olmamak"* olarak manalandırılan kelime, *"şuur"* kelimesidir. Şuur, gizli olanı kavramak, meselenin inceliğinin farkına varmak demektir. Ancak münafıklar bu özelliklerini yitirmiş olan, baş ve gözleri çıkar adına dönmüş kötülük unsurlarıdırlar.

Diyorum ki: Ragıb el-İsfahani *"el-Müfredat"* isimli kitabında "şin" harfinin fetha harekesi ve *"ayın"* harfinin de sükûnu ile ***"şa'r"*** ve yine "Şin ve ayın"

harflerinin fetha harekesiyle *"şaar"* diye zikrettikten sonra, *"şaartu"* mazi kipini zikrediyor ve bu "Derin manasıyla gerçeği kavradım, gerçeğe isabet ettim." manasında vermektedir. Nitekim bu manada kelimeye istiare anlamı da yüklenmiştir. Örneğin *"şaartu keza"* dendiği zaman bu, "Ben kesin bir bilgiyle bildim, anlayıp kavradım." demektir. Çünkü bu, dikkat noktasından işin inceliğine varabilme, şuurunda olabilme manasını ifade eder. Nitekim *"şaire"* de bu manada *"şair"* adı verilmiştir. Çünkü zekâsı ve ince kavrayışı sebebiyle, bilgiyi dikkatlice kullanması açısından şair bu isme layık görülmüştür.

Aslında *"şiır ve şa'r"* kelimesi, kesin ve hassas manadaki bilginin adıdır. Bu itibarla Arap toplumu *"leyte şa'ri"* ifadesiyle bu ince manayı demek istemektedirler. Nitekim tanışma ve bilişmede sözün ölçülü ve dengeli olanına yani patavatsızlıktan uzak bulunanına bu isim verilmiştir.

Yine diyorum ki; "şin" harfinin esre harekesiyle *"eş-Şiar"* kelimesi, iç giysi manasında kullanılmaya elverişlidir. Çünkü içte giyilen giysiler insan tenindeki kıllara temas eder, dokunur. Keza bu kelime aynı zamanda kıl ve saç manasında da kullanılan bir kelimedir. Lügat kitaplarında yaygın olan ifade ile bu kelime iki bap-kalıptan gelebilir. Çünkü *"şaara bihi"* adeta biri birinci bap olan "Nasra-Yansuru" kalıbında olarak "şaara-yaş'uru" kalıbı gibi geldiği gibi, diğeri de "Kerume-Yakrumu" kalıbında "şaura-yaş'uru" kalıbında da gelebilir. Yani verdiğimiz örnekte görüldüğü üzere kelimenin mastarı "şin" harfinin hem esre harekesiyle *"şi'ran"* olarak gelebileceği gibi, hem de aynı harfin fetha harekesiyle *"şa'ran"* ve ayrıca *"şuran"* olarak da gelebilir. Kelimenin manasına gelince; bu, "birşeyi bilmek, kavramak ve idrak etmek" anlamlarına gelebilir.

"Fitnat", esasen çok dakik ve ince olan manalarla ilgili anlayış ve kavrama, idrak yeteneği, algılama kabiliyeti manalarına gelir.

Ancak tefsir bilginlerinden kimileri de bu kelimeyi mutlak manada olmak üzere, şuur kelimesi, meşairi kavramak ve idrak etmek manasında değerlendirmişlerdir. ***"Meşair"*** de beş duyu ile kavranılanları idrak etmek demektir.

İşin aslı ise ister duyulara bağlı olsun, ister akıl ile alakalı bulunsun çok hassas ve dakik olan manaları kavrayıp ortaya çıkarmak demektir.

Örneğin insan; "Ben balın tadının şuuruna erdim." diyemez veya "Yıldırım sesinin şuuruna vardım, hissettim." ya da "Ateşin yakıcı elemini hissettim, şuuruna vardım." demez, diyemez. Çünkü kelimenin yeri bunlar değildir. Ancak insan: "Ben bedenimdeki harareti hissediyorum." ve yine ender olarak bulunabilen ve karşılaşılabilen bir su için "Bu suyun acımsı veya tatlımsı olduğunu hissedebiliyorum." diyebilir. Yani ***"şuur"*** kelimesi ancak

bu manada olan yerlerde kullanılır. Nitekim Kur'an'da bu harflerden oluşan bir kelime gelince, orada o konuyla ilgili hassas ve dakik manalar anlaşılır. Yani oldukça dakik olan ve kolayca anlaşılamayan, gizli olan manaları idrak ve kavramada kullanılır.

O halde münafıkların Allah'a oyun oynamaya kalkışmaları ve Allah'ı aldatmaları manasında şuursuz olmalarının manası, yani onlarda şuurun bulunmadığına dikkat çekilmiş olmasının anlamı, bu kimselerin yalan söylemeleri, işlerini hile ve dolaplarla çevirmeleri, alışkanlık haline getirdikleri şeylerde hep gösterişe yer vermeleri açısından, onlara dönük şuursuzluk nitelemesi yerinde görülmüştür. Çünkü bu insanlar bu konuda kendi adlarına yapmaları gereken muhasebeyi yapmıyorlar. Bu konuda Allah'ı hesaba katmıyorlar ve Allah'ın kendilerini murakabe ettiğini kabullenmiyorlar. Bu itibarla bunların hiçbiri Allah'ın varlığına ve ilminin de herşeyi çepeçevre kuşatıp ihata ettiğine inanıyor değillerdir. Eğer bunlardan inananlar var ise de, bunlar da bu imanlarını O'ndan olan korkuya ve O'nun kendilerini murakabe ettiğine, görüp gözettiğine dayandırmıyorlar. Onu hoşnut kılabilecek veya öfkelendirecek, gazabına neden olabilecek konular üzerinde de düşünmüyorlar.

Çünkü münafık olan kişi Allah'a karşı yaptığı şeylerde, O'nu aldatıyor edasıyla bir ameli işliyor ve ne acıdır ki, bu işlediğini ve yaptığının ne anlama geldiğinin de farkında olmuyor, bunun şuurundan yoksun bulunuyor.

Münafıkların müminleri, inananları aldatması meselesine gelince; bu durum zaten açıkça ortadadır. Çünkü münafıklar müminleri kendilerinin düşmanları olarak kabulleniyorlar. Ancak buna rağmen müminlerin karşısına erkekçe çıkıp biz sizi düşmanlarımız olarak kabul ediyoruz diyemiyorlar. Çünkü düşmanlıklarını açıkça söylemekten aciz bir toplumdurlar. Diğer taraftan sırf inananları memnun edebilmek için işledikleri amellerine gelince; hepsi de aldatmacadan ve gösterişten ibaret bulunmaktadır. Kaldı ki hocamız Abduh münafıkların müminleri aldatmalarını ve felsefelerinin sırrını çok açık ve net bir manada bilimsel bir ifadeyle ortaya koymuştur ve onlar için şöyle demiştir:

Şu kendini beğenmiş ve aldanmış kesim var ya, bunlarla şehevi istekleri arasına eğer dinî bir engel ortaya çıkarsa, bu takdirde nefisleri onlar için en basit olan ve kolaycılığa kaçan yolu gösterir; bu da *"Allah bağışlayıcıdır"*, umuduna sarılmalarından kaynaklanmaktadır. Ya böyle bir yola girerler veya meseleyi murat olunmayan bir anlamda olmak üzere değerlendirme ve tevil etme yolunu seçerler. Ya da o hitaptan kast olunanın ve istenen şeye aykırı olan bir manada tahrife, bozup değiştirmeye kalkışırlar. Bunun da sebebi, kötülüğün bunların içine iyice yerleşerek bir meleke halini almış olması ve onların ayrılmaz bir değeri konumuna gelmesindendir.

Kısaca bir inanmışlık suretinde hareket ederek, bir tür bir göz boyacılığıyla insanları aldatarak ve adına iman ya da inanç dedikleri bir halde insanların karşısına çıkarlar. Oysa bunlar gerçekte iman etmiş değillerdir. Bunlar sadece kendileri aldanmış oldukları halde başkalarını aldatır bir rolde gözüken kimselerdir. Çünkü bunlar bizzat kendi durumlarını görmediklerinden, bir bakıma bir körlükten ötürü, nasıl bir duruma düştüklerinin farkında ve şuurunda değillerdir. Özetle demek gerekirse, bunlar kendi başlarına hareket ederlerken, kendilerinin nasıl bir davranış içinde olduklarını bilmedikleri bir gaflet ve aymazlık içindedirler.

Bu noktada bunların içlerinde bildiklerini kabul ettikleri şey ile kendilerine birşey sorulduğu zaman karşı karşıya kaldıkları sorun bakımından açık ve net bir fark bulunmaktadır. Üzerinde bulundukları halleri ve yaşantıları, onların nefsinde ya da özünde artık bir meleke halini almıştır. Bu da onların iradesi üzerinde söz sahibi olmaktadır. Bu irade de onların o istekleri doğrultusunda, kişiyi amele ve iş yapmaya sevk ediyor.

Bilimsel gerçekliklerden olmak üzere bilinen birşey var ki, o da eğer birşey insan nefsinde sabit bir hal almışsa, onunla artık iç içe yaşar. [Tıpkı bizim anlattığımız gibi hareket eder de böylece onun mizacı ve karakteri haline gelmiş olan şeye uyar, ona tabi olur. Bu da kendisine bağlı olarak başkaca melekeleri, alışkanlıkları beraberinde getirir. Zaten bu alışkanlıklardan bundan böyle ameller, eylemler doğar. Ki bu şeylere de ahlak ve nitelikler denmektedir. Örneğin asalet, cömertlik ve bunlara benzer şeyler gibi. Çünkü bunlar, kişinin elde ettiği bilgiler bağlamında ve o bilgilere uygun olarak kişinin nefsinde, özünde meydana gelir.] Ne yazık ki insan çoğu zaman bu bilgiden gaflet, aymazlık içindedir. Bir ameli işlerken, bir eylem yaparken bu ilmi yani bilgiyi düşünmez, bunu mülahaza etmez. Bu arada sözkonusu ilmi mülahaza etmek yani düşünmek ile ondan hazır bir halde yararlanmak arasında da fark vardır. Nitekim bunun varlığı ile nefsinde gerçekleşmiş olması arasında da bir fark bulunmaktadır.

Yine ilimler açısından bilinen bir gerçek var ki, kişinin herhangi birşeyin kendisinde var olduğunu düşündüğü şey, aslında o, nefse göre sadece bir surettir, bir şekildir. Kişi bunu yeri geldiğinde hazır olarak kullanır, değerlendirir. Bu suret ya da şekil yok olunca, dolayısıyla onunla ilgili bilgiler de kaybolur. Çünkü kişi o şeyleri sadece yüzeysel olarak edinmiş, bunları kalbine, içine sindirip özümsememiştir. Aynı zamanda o bilgileri nefsinde de içselleştirmediğinden, bu itibarla onlar, o kimsenin özünde ve gönlünde kökleşmiş ve ondan ayrılmaz sıfatlardan bir sıfat halini de almamıştır.

[İlmin ya da bilginin bu türü, ilk türün içinde yer alan nevi ile ilgilidir. Örneğin helal ve haram bilgileri gibi ilim bu nevidendir. Çünkü bu nevi, İslam fıkhının öğrenilmesini, bilgisinin edinilmesini ister. Nitekim fazile-

te-değerlere, rezaletlere ilişkin meziyetleri ve kötülükleri içeren ilim de bu nevidendir. Bu tür ilimleri de adab, ahlak vb. gibi ilimlere ilişkin bilgileri de, bunun isteklileri onları öncekilerin ve sonrakilerin eserlerinde toplanmış olarak bulabilirler.

Yani İlim-bilgi maddesinin derin manalar içerdiğini, söz alanının oldukça geniş bir alan olduğunu, güzel bir mantık anlayışıyla bunları dile getirme gücünün ne oranda yüksek olduğunu ve benzeri hususları bu kaynaklarda istediği kadar bulabilir. Bu ilim esasen, amilden yani asıl faktörden ayrılmış olan bir edat gibidir ki, hayal hazinesinin veya deposunun bir köşesinde o öylece kalır, varlığını orada sürdürür. Söylenmesi gerekeni zahiri manada süslemek gereği duyulunca nefis bu birikimi hemen dışa vurur. Bunu dışa vururken de, burada iç durumunun güzelliğine bakmaz, sadece dışı süslemek maksadıyla yapar. Gerçi örnek olarak verdiğimiz bu kısmın ilim açısından, o kişinin amellerinden herhangi bir ameli üzerinde en basit manada da olsa bir etkisi görülmez. Bunun ilim adını alması ise, bunun genel tanım içerisinde *"nefiste varlığı meydana çıkan birşeyin sureti ve şekli olması hasebiyledir."* Oysa konu tetkik edilince, bu, o ilim denen şeye gerçek manada hakiki ilim payesine yükseltmez.]

İşte sözünü ettiğimiz bu kesim var ya *-ki onlar kendi kendilerini aldatırlar ve Yüce Allah'a da oyun etmeye, Allah'ı da aldatmaya kalkışırlar-* bunlara göre, aslında bizatihi batıl ve geçersiz de olsa hakiki ilim, gerçek bilgi onların amellerinden, yaptıklarından meydana gelir. Bu durum, bizzat kendileri açısından kendilerine bir yarar sağlaması sebebiyle, bu kimselerin şehevi duygularında var olanı doğru kabul etmeleridir. Çünkü bu, onlar açısından tercih olunması gereken ve şehevi duygularının çağrıştırdığını yapmaları ile ilgili bir durumdur. Doğrusu bu hal, nefislerinde ve özlerinde biriktirdikleri dini hakikatleri onlara unutturmuştur. Oysa bu da onları hakiki olan itikattan uzaklaştırmıştır. Kaldı ki gerçekte kabule şayan olan itikat bu hakiki olanıdır. Ancak bu kimseler bu inançlarını hayallerine gizledikleri bir resim olmaktan öteye geçirmemiştir. Bu itibarla bunun o kimselerin fiilleri üzerinde herhangi bir etkisi olmamaktadır.

Dilleriyle buna davet ederlerken, davalarında olsun, amellerinde olsun ve hallerinde olsun bunlarla da davetlerini yalanlamış olmaktadırlar. Bunun içindir ki bunlara nispet edilen şey sadece dilde söylediklerinden, sözlerinden ibaret bulunmaktadır. Bunlar hakkında söylenenler bu surenin başında yer alan şu ayette adı geçen ilk grup hakkında söylenmemiştir. Çünkü Yüce Allah o ilk grup için şöyle buyurmaktaydı:

"Ki onlar, gayba inanırlar, namazlarını dosdoğru ikame ederler ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden de infak ederler." [104]

---

104. Bakara, 2/3.

Zira Rabbimiz bu ayette onların imanlarından söz etti, hemen bundan sonra da onların imanlarına tanıklık eden amellerinden söz etti.

Burada Kur'an'ın iman olarak kabul ettiği ve gerçek olarak saydığı imanın ne olduğunu görüyoruz. Bu da Kur'an'ı okuyup anlayan ve kavrayanlara, bununla kendilerini yani nefislerini hesaba çekmelerini, iman ve amellerini de kendilerinden önce geçenlerin iman ve amelleri üzerinde verilen hüküm ölçüsüyle ölçüp biçmelerini açıklamaktadır. Yoksa bunu, daha önce ölüp gitmiş olan tarihî bir kıssayı adeta okuyup hikâye eden gibi okuyanlar olmadıklarını bildiriyor. Kaldı ki Kur'an bizzat onu okuyanın kendisini, onlar hakkında bunu tarihî bir hikâye gibi okuyanlardan istisna etmektedir. Onlar gibi değerlendirmemektedir.

Gerçi her ne kadar bu Kur'an'da kimi ayetlerin inmesine sebep olan yani nüzul sebebi olan kimseler hayatta değil iseler ve ölüp gitmişlerse de Kur'an ölmemiştir, o hayattadır ve ölmeyecektir. Onun hükmü aynen devam edecek ve o her zaman ve mekânda insanlar üzerinde hükmünü icra edecektir.

[Allah'a ve ahiret gününe iman eden her mümin inanmasının yanında, kimi amelleri şehevi duyguları sebebiyle meydana gelmiş olabilir. Onun imanı kendisini birtakım hatalar işlemekten, yanlışlar yapmaktan menetmez. Bu durumda bu kimsenin itikadı sadece bir hayalden ibaret olmuş olur. Bu itikat, yalnızca onun ağzından çıkan bir lafız olmaktan öteye geçmez. Herhangi bir tartışma esnasında kuru bir davadan ibaret bir itikat olmaktan ileri gitmez. Kişi eğer böyle bir itikada yönelirse, bu kimse sadece kendini aldatır. Rabbini aldatırken de her gaybı bilen *"Allamu'l-ğuyub"* olan Allah'ın, kalplerde var olana bakmayacağını zanneder.]

"Onların kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını çoğaltmıştır. Söylemekte oldukları yalanlar sebebiyle de onlar için elim bir azap vardır." Araplar genelde bir inanç olarak ***"kalpler"*** ifadesiyle ***"akıllar"*** demeyi alışkanlık haline getirmişlerdir. Yani bunlar akıl yerine kalp kelimesini kullanmaktadırlar.

"Maraz" ise akıllara arız olan ve böylece akılların sağlıklı olarak düşünmelerini ve idraklerini zayıflatan ve akletmelerini engelleyen rahatsızlık demektir. Nitekim şek yani kuşku da şüphe ve vehim de bu hastalığın belirtileridir. Bu, akla arız olan, bir zulmet ve rahatsızlıktır. Bunun sonucu olarak teklifler ve hükümlerle ilgili sırların ve hikmetlerin ötelerine nüfuz edebilecek ışınlarına engel olmakta ve o ışınları durdurmaktadır.

Bu nüfuz olayı, dini anlama ve kavrama olayıdır ki buna "fıkıh" denir. Bu da nefsi, ister zahiri manada olsun, ister batıni anlamda olsun, dinde var olan şeyleri almaya sevk etmektir. Nitekim Kur'an bu özelliği kaybedenlerin vasıflarını bize şu ayetle tanıtmaktadır:

"Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar."[105]

Bazen de bu gibi yerlerde akıllar ifadesiyle kalpler kast olunur. Çünkü kalpte, vicdanın etkisi belirip ortaya çıkar. Keza vicdan kişiyi amellere sevk eden bir saiktır. [Nitekim sen bu durumu şiddetli bir korku veya aşırı bir sevinç ve mutluluk hallerinde yaşarken bu konuda kalbindeki ıstırap ortaya çıkar, kendisini gösterir. Sen bu durumu kalbinin şiddetli bir şekilde atışlarında ve nabzının artmasında hissedebilirsin.]

O halde akıl bunları taklit ve teslimiyet yoluyla aldığında burada itikat yani inanma şekli şundan ibaret olacaktır: Akıl bunu beynin bölümlerinden herhangi bir bölümüne gelişi güzel atacak, ancak bunun kalp üzerinde herhangi bir ağırlığı ve vicdan üzerinde de bir etkisi bulunmayacaktır. Böyle bir itikat ya da inanma olayı, sözkonusu etkinin ve baskının beraberinde yer almadığı bir itikat olmaktan ileri geçemez. Böyle bir itikattan da istenilen manada bir etki de beklenemez. Yüce Allah böylesi bir itikada bir değer atfetmez. Az önce de belirttiğimiz gibi insan böyle bir itikattan faydalanamaz.

Eğer kişiyi, amellerinde yön verecek şekilde iman, burhan ve delil gücü kalbini etkilememişse, imanın lezzeti onun vicdanına yerleşmemişse bu durumda o kişiyi harekete geçirmeyen iman bir fayda sağlamaz. Ancak kişi konuyu kavrayarak ve bilerek, samimi bir şekilde ihlâs ile salih amellerle desteklerse, bunu da kalbinde dürüst bir vicdan oluşana dek sürdürürse bu durumda istenilen durum meydana gelmiş olur.

Yakin ehlinin yakinleri, yani kesin inanmış olmaları hasebiyle bu imanları onları salih amel işlemeye götürür. Taklit ehlinin de sahih taklitleri, kendilerinin işleyegeldikleri salih amelleri, imanlarından faydalanmaları sebebiyle bu durum onları yakin ehli arasına katar. Ayetlerin kendilerinden söz ettiği ve fakat kendilerini yalancılık ve aldatıcılıkla nitelediği bu grup, bu iki özelliği birden kaybetmişlerdir. Oysa kalbin sağlıklı çalışması ancak bu iki yoldan olabilir, yakin manasında iman veya taklidî iman ile sağlanır. Bir kimse eğer bu iki durumu yitirmişse, demektir ki o kişi kalp hastasıdır. Artık bu hastalık uzun sürmez, onu öldürür.

Üstadımız şöyle diyor: Aklın zayıflamasının da birtakım nedenleri vardır. Şöyle ki:

1-Hastalık fıtridir, doğuştan olabilir. Nitekim aptalların, bunakların hali böyledir. Bu durumda olan ve akli melekesi yerinde olmayanlar mükellef sayılmazlar ve bundan ötürü de kınanamazlar.

2-Aklen bozuk ve yanlış bir eğitimden, ortamdan geçmiş olmaları olabilir. Nitekim akıllarını kullanmayan taklitçilerin hali böyledir. Çünkü bunlar yalnızca kendi toplumlarından miras olarak devraldıkları vehim ve

---

105. Araf, 7/179.

hayallerle yetinenlerdir. Bunların kalplerinin üzerini işledikleri kötülükler karartmıştır, bu yüzden kalpleri pas tutmuştur. Sadece gelenekleriyle ve toplumlarını taklit etmekle yetinirler. Bunlar Yüce Allah'ın, kendilerinden yırtıp atmalarını istediği bu perdeleri ve ufuklarını karartan bulutları ortadan kaldırmaları emrine yanaşmazlar ve bu davranışlarıyla da Allah'ın emrine önem vermezler. Çünkü bu perdeleri yıkmaları, aradaki bulutları kaldırmaları halinde bunun ötesinde yer alan ve ağrıları dindirecek olan bilgileri, hak ile batılı ayırt etmemize yarayacak olan yıldızları ve iman güneşlerini görebilir, bunlara vakıf olabilirler. Oysa ki bunlar Yüce Allah'ın kendileri hakkında hikâye ettiği şu batıl ve hurafelerle yetiniyorlar. Yüce Allah bunlardan hikaye ederek buyuruyor:

"Atalarımızı-babalarımızı bir din üzere bulduk, biz de onların izlerine uyarız."[106]

Onların bu söylemleri beklenen gün gelip de şöyle diyecekleri ana kadar devam eder. Çünkü bu kimseler kıyamet gününde şöyle diyeceklerdir:

"Ey Rabbimiz! Biz reislerimize, liderlerimize ve büyüklerimize uyduk da onlar bizi yoldan saptırdılar."[107]

Derim ki; maraz yani hastalık aslında bedenin normal fonksiyonlarını yitirmesi, mizacının anormal bir hal alması sebebiyle bazı görevlerini ve işlevlerini yerine getirmemesi ve bozulması, birtakım acı ve elemlerin bünyeyi sarması demektir. Böylece kişinin üzerinde bulunduğu münafıklık, cehalet ve şüphe, kısaca hak olan itikadı bozup sarsan herşey yüzünden mecazi olarak mizacı bozulabilir. Aklın hüküm vermede meydana getireceği rahatsızlık, ahlak bozukluğu gibi. Burada geçen maraz yani hastalık ifadesi, az önce belirttiğimiz gibi ikinci neviden olan bir hastalıktır.

Aslında hocamız bunu Yahudilerin münafıklarına tahsis etmiştir. Bunun içindir ki hocamız şöyle diyor:

Bunlara henüz uyarıcı gelmezden önce, kendileri fetret döneminde iken, doğru ile yanlışın açıklamasını bildikleri halde bunların kalplerinde hastalık vardı. Çünkü vahiy geldiği zamanda, bunların kitap ile ilgileri sadece sözden ve lafızdan ibaret bulunuyordu, bir de şeklen yapageldikleri amellerden ibaret bulunuyordu. Bunun içindir ki Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Allah da onların hastalığını artırmıştır. Söylemekte oldukları yalanlar sebebiyle de onlara elim bir azap vardır."

Yani müjdeleyip uyaran peygamberin gelişinden sonra onlara apaçık burhan geldi. Bu yüzden bu kesim içlerinde bir rahatsızlık duymaya başladılar. Kalplerinde bir sarsılma oldu. Ancak benlik ve gurur kendilerini günaha yöneltti ve bundan dolayı iman etmekten kaçındılar, Kur'an'dan uzaklaştılar.

106. Zuhruf, 43/23.
107. Ahzab, 33/67.

[Bundan böyle üzerinde bulundukları batıl inançlarında direndiler ve bu konuda daha da hırsa kapılıp bilendiler.] Allah Rasulü (s) tarafından getirilen nurun ışıkları ve ışınları onların gözlerini kör etti, hastalıklarına hastalık kattı. ***"Onlar için elim bir azap vardır."*** Yani mevcut hastalıkları üzerine çok daha elem verici bir azap vardır.

Burada geçen ***"elim"*** kelimesi *"fail"* kipinde veya ölçüsünde olup *"elime ye'lemu, elimun"* şeklinde gelir ki bu, bizzat azabın kendisi demektir. ***"Söylemekte oldukları yalanlar sebebiyle."*** [Yani biz de müminiz davasına kalkışmaları bakımından. Çünkü bunlar durum ve vaziyet olarak ileri sürdükleri iman gerçeğini amelleriyle doğrulamış değillerdir.]

Ben yine diyorum ki: Medine'de bulunan Araplar arasındaki Medineli münafık Arapların hastalığına gelince; bunlar Hz. Peygamber'in peygamberliğinde şüpheli idiler. Peygamber olup olmadığı konusunda kesin bir inanca sahip değillerdi. Nitekim İbn Abbas, İbn Mesud ve daha başkalarından gelen rivayet bu manayadır. Birinci duruma göre burada sözkonusu olan nifak yani münafıklık olayıdır. Öğrencilerinden biri de bunun riya yani gösteriş manasına olduğunu ileri sürmüştür.

Ancak bunların rahatsızlıklarının ve hastalıklarının arttığı konusundaki hükmü bildiren Yüce Allah'ın şu kavli bu konuda sana yeterdir. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Kalplerinde hastalık yani kâfirlik ve münafıklık olanlara gelince; onların da inkârlarını büsbütün artırır ve onlar artık kâfir olarak ölürler. Onlar her yıl bir veya iki kez çeşitli belalarla imtihan edildiklerini görmüyorlar mı? Sonra da ne tevbe ediyorlar ne de ibret alıyorlar. Bir sure indirildiği zaman göz kırpıp alay ederek birbirlerine bakar ve: Etraftan sizi gören birileri var mı? diye sorarlar, sonra da sıvışıp giderler. Anlamayan bir kavim oldukları için Allah onların kalplerini imandan çevirmiştir."[108] Tevbe, 9/125-127

Ben de diyorum ki: Kıraat imamlarından Asım, Hamza ve Kisai ayette geçen son kelimeyi şeddesiz olarak ***"yekzibuna"*** okumuşlardır. Bu durumda ayetin manası *"yalanları sebebiyle, yalanları yüzünden"* demek olur. Adı geçen kıraat imamları dışındaki diğer imamlar bu kelimeyi şeddeli olarak ***"yukezzibûne"*** diye okumuşlardır. Bu durumda ayetin manası *"Onların Peygamber'i yalanlamaları sebebiyle"* demek olur.

Her iki kıraatteki hikmet, bu kimselerin bünyelerinde her iki rezilce vasfı toplamış olmaları bakımındandır. Yani bu iki rezil durumlarından biri, biz de müminiz diye ileri sürdükleri iman davalarında yalancı oldukları, bir de Hz. Peygamber'i yalanlamalarıdır. İkincisi de ilk sebeptir. Çünkü münafıklar hem kendi içlerinde yalancıdırlar hem de kendi aralarında kendi şeytanları-

108. Tevbe, 9/125-127.

dostları ile bir araya geldiklerinde yalan söylemektedirler. Bu itibarla her iki konuda birlikte kendilerine bir ceza olarak azap olunacaktır. Yani birincisi yalan söylemeleri ki bu, küfürdür. Ötekisi de iman davasında yalancılık etmiş olmalarıdır ki, bu da nifak yani münafıklık halleridir.

Bunlar var ya, iç dünyaları bakımından Kureyş ileri gelenlerine inat olarak kâfirlerden çok daha kötü ve şerlidirler. Çünkü Kureyş müşrikleri Allah Rasulü'nü (s) yalanlamıyorlardı. Onların özelliği sadece büyüklük taslamaları sebebiyle ileri gelen bu manada inkârcılığa ve redde dayalı bir küfürdür. Nitekim Yüce Allah bunlar hakkında şöyle buyurmaktadır:

"Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorlar."[109]

Hocamız diyor ki: İkinci okuyuş yani kıraat, meşhur olan kırattır. Bu okuyuşta azap kelimesi mana bakımından kizbe yani yalan söylemeye daha yakın bir mana içermektedir. Yoksa tekzib yani yalanlama manasına yakın değildir.

Nitekim "Neden dolayı azab kelimesi yalan söylemenin cezası kılındı da, küfrün cezası kılınmadı?" diye de sorulmuştur. Buna verilen cevap şudur:

Burada küfür zaten mana olarak kizb yani yalan söyleme ifadesinin içinde yer almaktadır. Ancak burada ifade bakımından kizb kelimesinin lafız olarak tercih edilip kullanılmış olması, küfürden sakınmak bakımındandır. Bir de bunun ne kadar iğrenç ve büyük bir suç olduğunu göstermek içindir. Bir de küfrün de zaten kapsam olarak bu ifadenin kapsamı içinde yer almasından ileri geldiğini açıklamak içindir. Böylece bununla varabileceği gayelere ulaşacağından böyle denmiştir.

İşte bu bakımdan Kur'an çok şiddetli bir şekilde bunun karşısına dikilmiş ve bundan sakındırmak için ne yapılması gerekiyorsa bunu yaparak sakındırma uyarısında bulunmuştur. Nitekim aynı zamanda Kur'an, bunun için de en şiddetli ve ağır, en fena ceza ile tehdit etmiş bulunuyor.

Bir toplum içerisinde yalancılık ne oranda artarsa, o toplum içerisinde suçlar ve büyük olaylar da o oranda yayılır. Çünkü bütün bunlar insanların kişiliksizleşmelerinden, bayağı bir duruma düşmelerindendir. Artık haya, ar ve namus perdeleri yırtılmıştır, insanlık ve mertlik denen birşey kalmamıştır. Durumları böyle olan kimseler, bundan böyle ne tür bir kötülük bulurlarsa hemen onu işlerler. Eğer yapmadığı bir kötülük olursa, mutlaka o kötülüğü işleyebileceği fırsatı ve imkânı bulamaması sebebiyledir. Yoksa yapmak istemediğinden değildir.

Böyle kimsenin işlediği bu amelinden olsun, kendisinden olsun Yüce Allah'a sığınırız. Sen de bilirsin ki soru sadece şeddeli kıraate, okuyuşa göre gelmiştir.

---

109. En'am, 6/33.

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ﴿11﴾
أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَٰكِن لَّا يَشْعُرُونَ ﴿12﴾
وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ
أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَٰكِن لَّا يَعْلَمُونَ ﴿13﴾

11- Onlara: Yeryüzünde fesat çıkarmayın, denildiği zaman, 'Biz ancak ıslahat edicileriz.' derler.

12- Şunu bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir, lakin anlamazlar.

13- Onlara, insanların iman ettiği gibi siz de iman edin, denildiği vakit 'Biz hiç, bunakların, akılsız ve ahmak kimselerin iman ettikleri gibi iman eder miyiz?!' derler. Biliniz ki, bunaklar ancak kendileridir, fakat bunu bilmezler veya bilmezlikten gelirler.

Bu ayetler burada sözkonusu edilen ve taklide dayalı inançlarına aldanan sınıftan, kimselerden söz etmektedir. Çünkü batıl inançları onlara bu yolu sevimli ve cazip göstermiş, kötü amellerini de onlara süslü olarak tanıtmıştır. Böylece kötü olan birşeyi iyi ve güzel olarak görmüş oldular. Bunların nazarında peşinden gittikleri ve taklit ettikleri efendilerinin ağzından gelmeyen ve detaylı delillerle sunulmayan bir hak, hak değildir. Bu kişiler için yegane hak, onların liderlerinin ağzından ifade olunarak gelen şeyler haktır. Eğer gelen hak, onların liderleri tarafından söylenip desteklenmemişse, bunlara göre o çirkindir ve onu çirkin olarak görürler. Nitekim ayetler bunların ağzından hikâye ederek onların bu aldanmışlıklarını bildirmektedir. Mesela: ***"Onlara: Yeryüzünde fesat çıkarmayın, denildiği zaman"***, yani inananları Allah yolundan alıkoyarak ve o yolu eğip bükerek göstermek suretiyle bozgunculuk çıkarmayınız; Muhammed'e (s) uyanları, ondan kaçırtarak ve onun Allah tarafından getirip insanları ıslah etmek için tutunmalarını istediği yoldan uzaklaştırarak bozgunculuk çıkarmayın denilince, onlar kendilerinin bozguncu değil aslında ıslahatçı olduklarını ileri sürerler. Oysa Hz. Muhammed (s) fesadın, bozgunculuğun kökünü kazımak ve mikrop saçan odakları arındırmak, kökten silip süpürmek istiyordu. Bid'atleri öldüren dinî irşat yolunu yeniden dirilmek, hayata geçirmek istiyordu. Taklitçilerin taklit yoluyla ortadan kaldırdığı peygamberlere ait tevhidî sünnetlerin yolunu da tekrar diriltmek istiyordu.

Ancak sözkonusu bu münafıklar, beylerinin, liderlerinin çıkarıp ortaya koydukları şeytani ölçülere tutunarak, peygamberlerin getirdiği öğretileri bilen Yahudi hahamları ile ariflerinin bilgilerine rağmen tümü sapık liderlerinin yolunda hareket ederek ***"Biz ancak ıslaha edicileriz' derler."*** Çünkü adı geçen bu kimseler peygamberlerin sünnetini en iyi bilenler ve onların

yolunu en iyi takdir ederek o yolda yürümeleri gerekenler olmalarına rağmen bunların dedikleri söz şu olmuştur:

"Bizden önce geçenlerden, hahamlarımızdan ve bilginlerimizden öğrendiklerimizi bizler nasıl bırakabiliriz ki?! Kaldı ki atalarımızın ve büyüklerimizin, yaşlılarımızın etkisinde kaldıkları, yaşayageldikleri gerçeği nasıl terk edebiliriz, bu olacak iş mi? Yani biz bütün bu kökü çok eskilere dayanan bilgileri, belgeleri bırakacağız, yeni gelen birşeyin peşinden gideceğiz; bir temele dayanmayan ve hiçbir geçmişi de bulunmayan taze ve köksüz birşeye bağlanacağız; bu, olacak şey değildir!"

İşte bu özellik her fesatçının, her bozguncunun özelliğidir. Bizzat bozguncu ve fesatçı olmasına rağmen bunlar ıslahatçı olduklarını, ortalığı düzeltmek istediklerini ileri sürerler. Hatta bu kişi bizzat yaptığı bozgunculuğu bir delile dayandırmış olsa, kendisinin saptıran biri olduğunu bilse bile yine özelliği budur. -Hatta ifsadı ve bozgunculuğu başkasına karşı da olsa ve bu durum o başkasına karşı olan bir düşmanlığa da dayanmış olsa yine de bunların durumları budur.-

Bunların böyle bir iddiaya kalkışma nedenleri kendilerini böyle bir özellikle tanıtılmaktan kurtarmak, temize çıkarmaktır. Böylece kendilerini önemli biriymiş gibi göstererek kendilerini bu şekilde lekelenmekten kurtarmayı amaçlamaktadırlar. Hatta körü körüne bir taklide dayanarak, eskilerin yaptıklarına güvenerek bu durum onları bozgunculuğa, ifsada sevk etmiş olsa da hal böyledir. Çünkü bu kesimin neyin ıslah ve neyin bozgunculuk ya da ifsat olduğunu ayır edebilecekleri bir ölçüleri ellerinde yoktur. Yaptıkları tek şey, liderlerini körü körüne taklitten ve bunlara olan güvenden ibarettir. Onlar sadece liderlerine olan bir inançtan dolayı yapmak istediklerini yapar, beylerinden veya liderlerinden aldıkları şeyin dışında bir durumu da anlamak istemezler.

Hatta bu kimselerin taklitleri yüzünden ve onların yollarını izleme sebebiyle olabilecek şey, gerçekte ve bizzat olacak işin kendisinde ümmeti ifsat etse, bozmuş olsa bile durum bundan ibarettir. Çünkü varlık ve meydana gelen hakikat olsun; bunun her ikisinin de bir değeri yoktur ve taklitçilere göre bunun bir itibarı da bulunmamaktadır. Hatta tam aksine bunlar belki de fesadın nerelerden kaynaklandığını, bozukluğun nerelerden ve kaymanın hangi sarsıntılardan meydana geldiğini de bilmemektedirler. Çünkü bunlar, böyle bir ayırt etmeyi yapabilecek olan dikkatlerini de devreden çıkarmış, atalete uğratmış kişilerdir. Böylece bu davranışlarıyla, insanları birliğe, beraberliğe ve yumuşaklığa çağıran İslam yolundan menettikleri için bu sebeple başkalarını bu tehlikelere düşürmek istemişlerdir.

İşte onların bu davranış ve hareketleri, halkı ayrılığa, bölünüp parçalanmaya çağırmak demektir. Onları meleklere, insanlara ve putlara tapar hale

getirmek demektir. Doğrusu yeryüzünde bundan başka halkı hakka tabi olmaktan menetmekten daha büyük ve daha iğrenç bir bozgunculuk olamaz. İki dünya saadetini sağlayan bir dinden halkı soğutmaktan daha öteye bir fenalık olamaz. Çünkü yeryüzü ya da dünya, üzerindeki yaşayanlarla ancak ya fesada uğrar veya ıslah olup düzelir. İşte bunun içindir ki Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

"Şunu bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir."

Bu kimselerin bozgunculuklarını kanıtlamak ve ortaya sermek için ayete pekiştirme edatı olan "Ela" edatı ile başlamıştır. Bu edat uyarmayı, ikazı ve dikkat çekmeyi bildirir. Bu arada bundan sonra anlattığı ile birinci şahsın buna ne kadar önem verdiğini göstermektedir. ***"Lakin anlamazlar."*** Bu öyle bir ifsat ve bozgunculuktur ki, onların iliklerine kadar işlemiştir. Çünkü bunlar hep beylerini, liderlerini taklit ettiklerinden, onlardan üstün olarak birini tanımadıklarından ötürü sürekli kuşku içindedirler. Bu durum da bu kimselerin aslında inatçı ve riyakâr olmadıklarının, sadece zayıf bir itikada sahip olduklarının bir delilidir. Daha önce *"Onlar kendi akıllarınca güya Allah'ı ve müminleri aldatırlar."*[110] mealindeki ayetinde geçtiği gibi amelleri onun için tanıklık etmez.

Madem ki ayetler bizim daha önceden ele alıp anlattığımız ve hemen her ümmet ve toplum içerisinde yer alan bir grubu tanıtmaktan söz ediyor; o halde buna göre Kur'an'ın kendilerinin imamı olduğuna iman eden her Müslüman bizzat kendisini bir hesaba çeksin. Bu Kur'an ona doğru yolu hidayeti gösteriyor; sözleriyle Müslüman olduklarını söyledikleri halde yaptıklarıyla bunun aksini sergileyen, Allah Rasulü'nün getirdiklerine muhalefet eden ve onun gösterdiği yoldan bir başka yola uyan sözde Müslümanlar aleyhinde de bu Kur'an bir hüccettir.

Ben şimdi derim ki: Bu cümle veya ifade, hocamızın gözlerini Yahudi münafıklarına dikerek derslerinde ortaya koyduğu ve tespit ettiği gerçeğin ta kendisidir. Özellikle de Peygamber'in (s) şehrinde Medine'de ona komşu-mücavir olan Yahudi fakihlerine, bilginlerine dikkat çekiyor. Çünkü bunlar ile kötü fakihler arasındaki aşırı benzerlik bulunmaktadır. -Bilhassa bizim bu çağımızda yaşayan fakihleri de unutmamak gerekir.-

Bunun içindir ki ayetlerin genel manasına ve onları da kapsamlarına bakılarak tekrar başa dönme noktasına dikkat çekerek uyarıda bulunmuştur. Ancak burada bunlardan riyakârlığın olmadığını söylemesiyle demek istediği şey, onlar burada söylenenlere inandıkları içindir. Burada bu noktada riyakâr olmadıklarını söylemekle beraber, bu, onların başka konulardaki söz ve davranışlarında riyakâr olmadıkları manasını taşımaz.

110. Bakara, 2/9

Kaldı ki burada sözkonusu edilen Yahudi hahamlarının ve liderlerinin bozgunculukları, burada anlatılanın dışında olan yerlerdedir. Bu bozgunculuklarından bir örneği şöyledir: Yahudiler ve hahamları, müşrikleri Hz. Peygamber'e ve onun yanında yer alan müminlere karşı çıkıp savaşmalarını, saldırıya geçmelerini teşvik etmişler, hatta bu konuda onlarla beraber hareket ederek yardım edeceklerini de söylemişlerdir. İşte bu olay aslında yeryüzünde en büyük bozgunculuk hareketidir. Hz. Muhammed ile ona uyanları hep tehdit altında bulunduran bu Yahudiler ve hahamları liderliklerini korumaları ve saltanatlarını sürdürmeleri için böyle bir yolu kendilerine mubah saymışlardır.

Kendilerinden görüşlerini alıp yazdıklarıma, kendileri verdikleri cevapla karşılık vermişlerdir. Burada konumu tartışılan Yüce Allah mıdır? Rasulullah mıdır? Yoksa müminler midir? Bütün bunlar tefsir bilginlerinin sözkonusu ettikleri ihtimallerdir. -Bazıları da dördüncü bir görüş ekliyorlar. Bu da bazıları bazılarına üzerinde bulundukları halin ihtilafından ve görüşlerin de çelişkisinden sormuşlardır. Nitekim Yüce Allah bunlar hakkında şöyle buyurmaktadır:

"Sen onları derli toplu sanırsın, oysa ki kalpleri darmadağınıktır."[111]

Müşrikleri Müslümanlara karşı kışkırtmamaları, Peygamber'e karşı müşriklerle işbirliği yaparak onlara yardımda bulunmamaları, dinlerini yaşamada, mal ve canlarını korumada verilen sözlerini Yahudilerin bozmayacaklarına dair ve birinin ötekini bu konuda uyarması için herhangi bir mani var mı ki?

Bunların sözlerini bozan bozgunculara şöyle demeleri gerekir: Doğrusu savaş büyük bir fesattır, bozgunculuktur. Savaşın kıvılcımının gelip bizi bulmasından, bizim de o ateşin içerisinde kendimizi bulmamızdan biz güvencede değiliz. Savaş bizi de yakabilir. O halde Muhammed'in (s) kavmini onun üzerine saldırtmayı bırakın.

Ayrıca bu bozgunculara cevap vermeyi engelleyecek olan herhangi bir mani nereden olabilsin ki? Örneğin Ka'b b. Eşref gibilerine kim ne diyebilir ki? ***"Biz ancak ıslahatçıyız."*** dediklerinde kim cevap verebilsin ki? Çünkü kavmi kendisine yardım ediyor, arka çıkıyor. Çünkü biz, diğer Yahudilerden korktuğumuzdan daha çok Ka'b b. Eşref'ten korkarız. Biz bunlarla uzun süre beraber yaşadık, dinimizin doğruluğu konusunda kimse bugüne dek bizimle tartışmamıştır. Kaldı ki Yahudiler kendilerinin şirk koşmalarına da engel değildirler. Bizim şu anda üzerinde bulunduğumuz dini de küçümsüyor değillerdir. Aksine onlar bizi ilimce onlardan üstün görüyorlar. Bunlardan kimileri de biz kendilerini yetiştirelim diye bize çocuklarını veriyorlar ve o

111. Haşr, 59/14.

çocuklara dinimizi telkin etmemize de mani olmuyorlar.

Oysa Muhammed bu Medineliler gibi mi ki? O bizim dinimizi tenkit ediyor ve bizim kendi öz dinimizden saptığımızı ileri sürüyor, bizden öncekilerin ve sonrakilerin, selef ve haleflerimizin dinlerini tahrif ettiklerini ileri sürüyor ve bizi bu bakımdan ayıplıyor. Tarihimizin geçmişinde rezaletlerle dolu olduğunu, peygamberleri öldürdüğümüzü, haram yediğimizi ileri sürüyor. Sözümüzde durmadığımızı, ahdimizi bozduğumuzu söylüyor.

Eğer Muhammed kendi kavminden müşrik olanlara karşı üstünlük kazanırsa, bundan böyle biz Yahudiler kendi dinimiz ve Arap toplumları arasındaki yüksek mevkiimiz bakımından kendimizi güvencede göremeyiz. Gerçi bizim onunla ahdimizi bozmama sözümüz olsa bile, yine de kendimizi güvencede görebilir miyiz? Sözünü bozamadı ki bizimle savaşsın. Durum böyle olmakla beraber kavmiyle olan savaşını bitirince bize karşı sözünü bozmayacağını ve bizimle savaşmayacağını nerden bilebiliriz ki?

Müfessirlerin soru ve soruyu soran konusunda buna yakın olarak verdikleri en makul ifade budur. Burada bir başka yön de vardır, belki de en kuvvetli olanı bu olabilir. Burada da soru ile cevabın var olduğunu sayalım. Bundan murat, bu hususta onların halinin açıklanmasıdır. Soru ve cevap kipiyle bunun içerik olarak içinde bulundurmasına gelince; ki bu aslında zihinleri uyarmak, cümlenin manalarını ihata için bunu yönlendirmek açısından uygulanan yöntemlerin en güçlüsüdür. Bunun içindir ki, ilim adamları en önemli meseleleri açıklamak ve en zor problemleri çözmek için bu yöntemi kullanırlar.

Diyorlar ki, eğer şöyle denilirse, biz de buna karşılık şöyle deriz; Eğer bize bu konudan sorulacak olunursa, biz de şu şekilde cevap veririz; Bu türden bir metoda göre iki şart arasındaki fark şudur: Belagat açısından sorulacak olan soru, eğer güçlü bir sebepe dayanıyorsa ve karşısında susmak gerekmeyecekse bunun *"İza"* edatıyla olması gerekir. Eğer sebep zayıfsa ve ihtimalî bir durum varsa bu takdirde sorunun *"İn"* edatı ile olması gerekir. Çünkü buna da ihtiyatî olarak cevap verilir.

Bundan sonra diyorum ki; aslında yukarıda ele aldığımız hususlar Yahudilerden münafık olanların durumlarını ortaya koymak için soru ve cevaba dayalı olan husustur. Bu da hocamız Abduh'a göre tercih edilen görüştür.

Meşhur olan tefsirlere göre bu durum Medine'de bulunan Araplardan Abdullah b. Übeyy b. Selul ve taraftarlarının hallerini açıklamak içindir. Çünkü bunlar insanların kafalarında şüphe uyandırmak ve müminler arasındaki birliği bozmak için yeryüzünde bozgunculuk meydana getirenlerdir. Nitekim bunlar Uhud savaşında olsun ve Tebuk savaşında olsun bunu yapmışlardır. İşte bunlar, durumları böyle olan kimselerdi. Gerçi adı geçen

her iki savaş da bu surenin nazil olmasından sonra meydana gelmiş ise de durum budur.

Ayrıca ifsat yani bozgunculuk yapma kelimesi, aynı zamanda küfür ve masiyetler olarak da rivayet olunmuştur. Bizim burada söylediğimiz ise, daha özel bir manadır. Çünkü akla ilk gelen de budur. Bunların *"Biz ıslahatçıyız."* davaları ise, tıpkı *"Biz müminiz."* davası gibi boş bir sözden ibarettir. Çünkü her bozguncu ve her sapan kimse, bozgunculuğu ile sapıklığını birtakım güzel isimlerle sunuyor. Örneğin bu da günümüzde başkalarını aracı kılarak onları "vesile" ile şirk koşanların bu şirklerine "tevessül" adını vermeleri gibi bir durumdur.

İbn Abbas'tan rivayete göre onlar şöyle diyorlardı: "Bizim tek gayemiz var, biz müminlerle kitap ehli arasında ıslahı, iki grup arasını bulmayı istiyoruz."

Diğer taraftan bu ayetler sözkonusu iki gruptaki cehaleti, aldanmışlığı, gururu öncekinden çok daha ağır ve çirkin olarak bir başka surette tasvir ederek aktarıyor. Çünkü bu, onların çirkin davranış ve amellerindeki surettir ve yine bu, onların imanlarının cevherindeki çirkin suretleridir. Çünkü ***"Onlara insanların iman ettiği gibi siz de iman edin, denildiği vakit"*** ki bunlar, İbrahim, Musa ve İsa (Allah'ın selamı üzerlerine olsun) gibi peygamberlerin kemaline, olgunluk ve mükemmelliklerine inanıyorlar, onlara saygı ve tazim yapılması gereğini kabul ediyorlar. Onların vicdanlarında bunların etkileri vardı, bedenlerine yön vermekteydi. Evet, ya bunlar gibi insanların iman ettiği gibi veya sizin ilim adamlarınızdan Abdullah b. Selam ve benzerleri gibi gelin iman edin denildiğinde, hemen: ***"'Biz hiç sefihlerin yani akılsız ve ahmak kişilerin iman ettikleri gibi iman eder miyiz?!' derler."***

Burada ayette geçen ***"sefih"*** kelimesi, kararsızlık, düşüncesizlik, tutarsızlık; aklı düşük, görüşünde isabetsiz, basit adam gibi manalara gelir. Nitekim bunun doğal sonucu olarak yetkisini kötüye kullanmak, yaptığı işleri istenilen manada yapmamak demektir. Nitekim bu manada olmak üzere *"zimamun sefihun"* denir ki buna, "Dizginleri elden kaçırdı, yular gevşedi." denir ki, devenin sahibini dinlememesi, hep aşırı hareket etmesi nedeniyle Araplar yukarıdaki ifadeyi kullanırlar. Yine *"sevbun sefihun"* denir ki bu, kötü dokunmuş kumaştan yapılan elbiseye denir. Aynı zamanda kişinin akli dengesizliği sebebiyle de yine bu ifade kullanılır. Keza ister dünya ile ilgili olsun, ister ahiret hayatıyla alakalı olsun bu gibi işlerde de basite kaçıldığında yine bu kelime kullanılır.

Nitekim *"sefihe nefsehu"* denir ki bu, kendini bilmez kişi manasınadır. Münafıklar burada ayette geçen ***"süfeha"*** kelimesini, Hz. Peygamber'in yanında yer alıp ona tabi olan ve ona indirilenin dışında kalan yanlışlardan, kötülüklerden uzak duran, bunlara sırt çeviren Müslümanlar hakkında kulla-

nıyorlar. Çünkü Hz. Peygamber'e indirilen vahiyde, buna tanıklık edenlerin, bunu kabullenenlerin tıpkı yukarıda adları geçen peygamberlere uyanlarla aynı olduklarını, onlardan bir farklarının bulunmadığını ifade ediyor. Bu itibarla gelen vahiy, Yahudilerin de bu gerçeğe tanıklık etmelerini içeriyor. Çünkü yukarıda isimleri geçen peygamberlerin tabileri Yahudilerin selefleridir ve Peygamber'e iman etmiş olanların adları da iman açısından onlarla birlikte zikrediliyor. Çünkü Yahudiler, atalarından kendilerine intikal eden hayatlarını, siretlerini övünerek konuşuyorlar, bunlarla övünç duyuyorlar. Ancak gelen vahiyde müminlerin onların inanmış atalarıyla beraber zikredilmesini hazmedemiyorlardı. İşte Yüce Allah onların söylediklerini ret ve kendilerine cevap olmak üzere şöyle buyurdu:

"Biliniz ki sefihler ancak kendileridir." Yani sadece sefih ve bunak olanlar kendileridir. Yoksa dil uzattıkları kimseler sefih ve bunak değiller. Çünkü bu Yahudilerin kendilerinden önce geçen salih ve üstün selefleri bulunduğu halde, bunlar onlara uymayı terk ettiler, onların yolundan gitmediler. Bunların bu konudaki gerekçeleri sonradan gelen yani müteahhir olan kimsenin daha önce gelenin hidayet anlayışı üzerinde bir anlayışa sahip olması mümkün olmaz. Çünkü bunun ona eklenmesi veya katılması, onun amelinin seviyesinde olması ya çok zor olur veya özürlü olur. Çünkü önce gelen sonrakine göre derece bakımından üstün olduğu gibi konum bakımından da ondan uzaktır.

Bu kimselerin seleflerinden tek beklentileri, onların gittikleri yolda olmasalar bile yine de onların şefaatlerini beklemeleridir. Böyle bir durumda sefih ve bunak adını almaya şu iki gruptan hangisi daha layıktır, söyleyebilir misin? Müslümanlar mı yoksa Yahudiler mi?

Yani kendilerinin uyabilecekleri, model edinecekleri güzel ve salih örnekleri olup da onların hidayeti üzere gitmeyen, kötü itikatları ve çirkin amelleri sebebiyle durumları bundan ibaret olan Yahudiler mi sefih ve bunaktır; yoksa daha önce Yahudiler gibi bir selefleri bulunmayan, geçmişlerinde sadece puta tapan bir toplum olan, buna rağmen kalbi iman ile dopdolu olup huzur bulan, tatmin olan, yaptıkları da onların ihsan sahibi olduklarına tanıklık edenler mi? Bu iki kesimden hangisi söyler misiniz?

Örneğin Allah'ın kendilerini İslam nuru ile hidayete erdirdiği kimseler mi; yoksa şu saygın ve üstün peygamberlere uyanlar mı? Hangileri? Aksine bunlar yani sahabe çoğu zaman onları faziletler bakımından geride bıraktılar. Onların faziletlerine daha çok değerlerle üzerlerine düşeni yaptılar. O halde iki kesimden hangisi daha bozguncu ve sefihtir?

Kuşkusuz şu adı geçen müfsitler yani bozguncular var ya, daha önce geçmişlerinde salih selefleri var olsa da, kuvvetli ve gerçek bir dine sahip bulunmuş olsalar da, aslında müfsitlerin, bozguncuların ta kendileridirler bunlar. Yoksa sefih ve bunaklar, akıllıca hareket eden sahabe ve müminler değildir.

"Fakat bunu bilmezler veya bilmezlikten gelirler." Sefih ve bunaklık onlara özgü bir durumdur, yalnızca bunları ilgilendirir. Doğrusu bunlar öyle bir şuura sahipler ki, tek anladıkları şey, heva ve heveslerine uymaktır. Çünkü bu Yahudiler seleflerinin üzerinde oldukları hidayet ve onların yönlendirmelerine uymadılar. Kendi burunlarının dikine gittiler. Bunun için oldukça basit bir takım sebeplerle, bunlar onlara ait olan güzel durumları kendilerine mal etmeye kalkışıyorlar. Bunun için de oldukça önemsiz ve çirkin sayılacak mazeretler uyduruyorlar. Çünkü bu kişiler, nefsin kendisiyle huzur bulduğu bilgi-ilim derecesine ulaşmış değillerdir.

Onların sefihliklerini ve bunaklıklarını ispat konusunda, bu kimselerin kendi seleflerinin güzel halini bilmeleri ve bunu itirafta bulunmaları ve buna rağmen onları örnek almadıkları gerçeği yeterlidir. Evet, Yahudileri böyledir ve bunlar salih seleflerinin izledikleri yolda yürümüyor, onu ölçü almıyorlar. Tek olarak yaptıkları şey, şu boş kuruntulara ve mazeretlere sığınarak salih seleflerinin kurtuluşa ve saadete ermelerine itimat etmeleridir. Örneğin onların şu ayetlerde geçen sözleri buna delildir:

"Bize cehennem ateşi sadece sayılı günlerde dokunacaktır."[112]

"Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz."[113]

Bu itirafları yanında böyle bir konumda bunlar şuursuzdur, demek doğru olmaz. Burada bunlar için denecek tek söz, belki de şudur: Bunlar, kendilerindeki şüpheyi ortadan kaldıran ve rahatsızlık doğuran şeyleri önleyen, yapacakları iş-amel konusunda onlara uymayı öngören kâmil manadaki ilimden yoksundurlar.

Diğer taraftan bu durum, İslam kisvesine bürünerek karşımıza çıkan birçok sözüm ona Müslüman aleyhinde de bir hüccettir. Çünkü bunlar da tıpkı diğerleri gibi seleflerinin kemal derecesinde üstün kimseler olduğuna inananların ve buna rağmen onlara uymayan kimselerin sınıfına girerler. Bir de bütün bu sakatlıklarının yanında sırf o büyük ve değerli selefin mensupları oldukları için hem dünya ve hem ahiret saadetini umarlar. Bir de Hz. Peygamber'in ümmeti olmaları ile -ki kıdem bakımından Allah'ın bu ümmetin en hayırlı ümmet olduklarına şahitlik etmesi sebebiyle- övünürler.

Fakat onlar bu ümmetin, onlardan farklı olarak üstün kılınma sebepleri, bu ümmetin orta bir ümmet olması ve orta yolda yürümüş olmaları sebebiyledir. Bu ümmet itikatta olsun, amel ve ahlakta olsun, halkı ıslah için iyilikleri emretmede ve kötülükleri menetmede olsun hep orta yolda olmaları sebebiyle bu isimle anılmışlardır. Nitekim bu konudaki tefsir ve yorum şu ayetlerin tefsiri konusunda ele alınacaktır:

---

112. Âl-i İmrân, 3/24.
113. Maide, 5/18.

"İşte böylece sizin insanlığa şahit olmanız, Rasul'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir ümmet kıldık."[114]

"Siz insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz."[115]

Bu aptal, bunak ve sefihlerin bu özelliklerden herhangi bir nasipleri yoktur. Sadece birtakım kuruntular ve mazeretler ileri sürüp kendilerini avutmaktadırlar.

Bu anlatılanların akışı çerçevesinde olmak üzere, hocamızın dersle ilgili görüşünü açıklarken ben de şöyle bir ilavede bulunayım: Kendilerinden önce geçenlerin izlerine uyan ve diğer konularda da onları "Karış karış ve arşın arşın izledikleri gibi."[116] izleyen şu Müslümanlardan olup kalpleri rahatsız olanlar hakkında bir hatırlatmada bulunarak ilavede bulunacağım. Yine ben burada Kitap Ehli hakkında gelen ve bu surede yer alan şu ayet ile de bir hatırlatmada bulunarak ilave yapayım:

"Onlar Kitab'ı (Tevrat'ı) bilmezler. Bütün bildikleri şey kulaktan dolma şeylerdir. Onlar sadece zan ve tahminde bulunuyorlar."[117]

Yine bunlarla bu ümmetin en değerli selefleri olan Allah Rasulü'nün (s) ashabı -Allah onlardan razı olsun- hakkındaki şu ayeti de hatırlatmak isterim:

"Ne sizin kuruntularınız ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntuları gerçektir; kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah'tan başka dost da, yardımcı da bulunmaz."[118]

Yine ben diyorum ki; Araplardan münafık olanlar hakkında gelen bu soru ve cevap meselesi daha önce geçenlere göre daha açık ve nettir. Mesela münafıkların lideri olan Abdullah b. Übeyy b. Selul ve arkadaşları Medineli münafıklardı. Hepsi de imana en uzak olan kimselerdi. Allah'ı, Rasulü'nü ve müminleri aldatmaya kalkışan Yahudi münafıklarına çok daha yakın kimselerdi. Bizzat kendi kavimleriyle olmaktan, müminlerle birlikte hareket etmekten öteye Yahudilerin münafıklarına daha yakın idiler.

Kuşkusuz bunlar samimi ve dürüst olan müminleri, Allah Rasulü'ne (s) tabi olmalarından ötürü akli dengeleri yerinde olmayan bunaklar ve sefihler olarak kabul ediyorlardı. Hedefledikleri arasında Muhacir olanlar vardı. Bunlar da sırf Hz. Peygamber'e tabi olmak için kavimlerine ve akrabalarına karşı çıktılar, vatanlarını bu uğurda terk ettiler.

---

114. Bakara, 2/143.
115. Âl-i İmrân, 3/110.
116. Buhari, *Enbiya*, b.50; *İ'tisam*, b.14; Müslim, *İlim*, 6; İbn Mace, *Fiten*, b. 17; Ahmed, *Müsned*, 2/325, 327, 336-337, 450, 511, 527, 3/84, 89, 94.
117. Bakara, 2/78.
118. Nisa, 4/123.

Ensar'a yani Medineli yerlilere gelince; bunlar da mal ve varlıklarını paylaştırmada, ülkelerinin kapılarını Muhacirlere açmada onlarla ortak hareket ettiler. Hz. Peygamber'e ve onun getirdiklerine iman etmeyenler açısından bu kimselerin yani Ensar ile Muhacirlerin sefih ve bunak sayılmaları gayet açıktır, ortadadır ve bunda yadırganacak bir durum da yoktur. İşte bunun içindir ki Yüce Allah, asıl sefih ve bunak olanların, şuurları yerinde olmayanların muminler değil, müminleri bu şekilde karalayanlar olduğunu açıklamıştır.

Nitekim söylediğimi doğrulayan husus, Yüce Allah tarafından münafıklarla ilgili surede onlar hakkında buyurduğu şu gerçektir:

"Onlar: Allah elçisinin yanında bulunanlar için hiçbirşey harcamayın ki dağılıp gitsinler, diyenlerdir. Oysa göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır. Fakat münafıklar bunu anlamazlar."[119]

Burada bizim münafıkların şuursuz olduklarına dair olan ifadelerdeki ihtilaf nüktesine işaret edişimiz, bu hususun ayetlerde iki yerde münafıkların şuursuzlukları vurgulanırken, yine bir ayette de onların ilimden yoksunlukları göstermektedir. Ben de burada bu kimselerin ilimsiz oldukları nüktesine şu anda bir ilavede bulunarak zihinleri uyaran ve Kur'an'daki ifadeye dikkat çekmek isteyen hususa ek olarak diyorum ki; burada sözü edilen iman işi, ancak yakin manasındaki bir ilim ya da bilgiyle gerçekleşebilir. Çünkü bunun konusu ilmîdir, bilimsel olmaktır. Kaldı ki bunun meyvesi de dünya ve ahiret saadetidir. Bunun da anlaşılabilmesi için mutlaka bu işin hakikatini veya gerçeğini bilen idrak edebilir, kavrayabilir.

Bunların bilgisiz oldukları, birşey bilmedikleri konusuna dikkat çekilmiştir. Bunlar öylesine bunaktırlar ki, kendi konumlarını ve müminlerin nasıl bir inanca sahip kimseler olduğunu bilmemektedirler.

Yahudilere göre, Peygamber'e tabi olan Araplar yani müminler en başta kendi çıkarlarını, özelde kendi kavimleri olan Ensar'ın çıkarlarını ve genelde tüm Arapların çıkarlarını düşünemediklerinden bunak, sefih ve aptaldırlar. Çünkü çıkarlarını bırakıp Muhammed'e (s) tabi oldular.

İşte Yahudilerin böyle düşünmeleri, bu işin esasını bilmemeleri, kendi imanlarının künhünü, ne anlama geldiğini, işin akıbetini düşünmemeleri yüzündendir. Bir kimse eğer zorunlu olanı bilmiyorsa bunun için gerekli olan ve ihtiyaç duyulan şeylerin nelerden meydana geldiğini hiç bilmez.

Bu konuda şu değerlendirme öne çıkar: "Bu kesim var ya, bunlar imanın ne manaya geldiğini bilmezler ki, müminlerin sefih ve bunak olduklarını bilmiş olsunlar ya da onların akıl sahibi, doğruyu bulanlar olduğunu bilebilsinler." Çünkü birşey hakkında hüküm vermek, o şeyi düşünmenin bir

119. Münafikun, 63/7.

parçasıdır. Oysa bunlar o işte cahildirler, bu bakımdan cahilce bir düşünce içine giriyorlar; yazıktır ki kendilerinin cahil olduklarının da cahilidirler yani cahil olduklarını bile bilmiyorlar!

Ayetlerde ele alınan konular içerisinde değerlendirilen bir husus da, ***"es-süfehau"*** kelimesinin sonunda gelen hemze ile ***"ela"*** kelimesinin başındaki hemzenin bir arada yan yana gelmiş olmasıdır. Yani kıraat/okuma açısından iki hemze harfinin yan yana gelmesiyle meydana gelen durumdur. Böyle bir durumda birinci hemze yani *"es-süfehau"* kelimesindeki işaretli harfin-hemzenin olduğu gibi okunması, ikinci hemzenin yani *"ela"* kelimesinin başında yer alan hemzenin ise yumuşatılarak okunmasıdır. Bunun aksi de olabilir. Kimileri de bunu bir tek hemze ile okumuşlardır. Nitekim iki ayrı kelimede yan yana gelen ve iki hemzeden oluşan benzeri hemzelerin tamamı da bu kurala göre okunur.

وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ
إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ ﴿14﴾ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ
يَعْمَهُونَ ﴿15﴾ أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ
وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ ﴿16﴾

14- Bu münafıklar müminlerle karşılaştıkları vakit "Biz de iman ettik." derler. Kendilerini saptıran şeytanları ile başbaşa kaldıklarında ise: "Biz sizinle beraberiz, biz onlarla (yani müminlerle) sadece alay ediyoruz." derler.

15- Gerçekte, Allah onlarla alay eder de tuğyanları içinde dolaşmalarına süre verir.

16- İşte onlar, hidayete karşılık dalaleti satın alanlardır. Ancak onların bu ticareti kazançlı olmamış ve kendileri de doğru yola girememişlerdir.

İnsanlarla ilgili ayetlerde sınıflandırmada sözü edilen bu münafık sınıf hakkında bilgiler kısmen de olsa daha önce geçmişti. Ki biz, bu gibi insanların hemen her ümmet içerisinde ve her kavim arasında ve her asırda bulunabileceğinden söz etmiştik. Genel olarak her çağda, her zaman ve mekânda bu türden bireysel manada da olsa az veya çok kimselerin bulunabileceğini belirtmiştik. Genelde bunların üslupları *"Allah'ı aldatmaya kalkışıyorlar."* ayetinin ifadesi ile *"Onlara şöyle denildiğinde,"* ayetlerinde yer aldığı ve onlar da "Şöyle şöyle dediler" diye belirtildiği gibi gayet açık ve ortada olan bir durumdur.

Ancak Yüce Allah'ın: ***"Bu münafıklar müminlerle karşılaştıkları vakit 'Biz de iman ettik.' derler."*** ayeti ve devamı ile özellikleri belirtilen sınıf, henüz vahyin inmeye devam etmekte olduğu dönemdeki münafıklardan sadece bir kısmına ait özelliklerinden bahseder ki, bu onlarla ilgili genel özelliklerden sonra gelen bir niteliktir. Ayette konu mazi yani dili geçmiş kiple ele alınmıştır. Böylece adeta sözkonusu edilen bu grup münafıklar hakkında onları kötüleyip kınayan bir açıklama ifadesi gibidir. Çünkü bu kesim öylesine bir davranış içerisine girmiştir ki hiçbir ahlaki-etik değer tanımayıp ikiyüzlü davranışlarıyla, farklı iki dil kullanarak nifak ve bozgunculuk tohumlarını saçmış, birçok yıkımlara neden olmuşlardır. Doğrusu bu sınıf insanlar, fesat, bozgunculuk ve zaaf oluşturmaları sebebiyle toplum arasında en derin yaraları açmaya sebep olmuşlardır.

İşte ayetteki bu özellik sebebiyledir ki vehimle hareket edenlerden kimileri şöyle demişlerdir: "Burada geçen tüm bu ayetler, o çağda yaşayan münafıklarla ilgilidir." Bu görüşü ileri sürenlerin yanılgı içerisinde oldukları konusu daha önce geçmişti. Burada tekrar bu konuya dönecek değiliz. Çünkü bu tip insanlar her çağda, her zaman ve her yerde bulunabileceklerdir.

Böylece bu konuda hak yolda olan hak ehlinin onlara karşı bir güçleri, kuvvet ve kudretleri, saltanatları olmuş olsun. Olayın ayette dili geçmiş kipiyle aktarılması ve bu kimselerin daha önceden gelip geçmiş olmaları, sonradan da gelecekleri esasıyla çelişmez ve ona aykırı düşmez. Çünkü ayette geçen edatı, istikbale yani geleceğe delalet eder. Bu itibarla fiil anlam bakımından gelecek zaman anlamını içerir.

Ancak burada mazi yani dili geçmiş zaman kipinin tercih olunması bu kimseleri uyarmak, dikkatlerini çekmek ve onları kötülemek, bir de duyurmak ve bildirmek içindir. Çünkü nifakın ve karanlık emellerin sermayesi, müminler pazarında değer kazanmaz. Çünkü böyle bir sermaye beş para etmez. Çünkü onların inananlarla alaya kalkışmaları aslında dönüp dolaşır, onlara geri çevrilir. Bunun vebalini onlar çeker ve faturasını da kendileri öder.

Bu özelliklerin sahipleri olan bu kimseler dinlerinde ve inançlarında yalakalık ediyorlar. Çünkü müminlerle karşılaştıklarında, "Sizin inandığınız gibi biz de sizin iman ettiğiniz şeylere inanıyoruz." derler. ***"Kendilerini saptıran şeytanları ile başbaşa kaldıklarında ise"***, yani fitne davetçileri, bozgunculuk işçileri, batılın yandaşları ile başbaşa kaldıklarında -ki bunlar önlerine dikilen vesvese ve evham engelleri yoluyla insanları hak yoldan alıkoyarlar-araziye uyarak davranmaları sebebiyle asıl durumlarını gizleyerek halkı hak yoldan çevirmeye kalkışırlar.

Tefsir âlimimiz Celal diyor ki: "Burada sözü edilen münafıklardan kasıt, bunların liderleri konumunda olanlardır. Ancak doğrusu bizim söylediği-

mizdir. Çünkü lider konumunda bunak ve bukalemun tipli nice kimseler vardır ki, nefislerindeki zaaf ve basit kişiliği sebebiyle kendi inancına bile sahip çıkmaz. Gerçi bu gibi lider konumundaki kişiler, doğru yolun kendi yolu olduğunu söyleseler de, kendisinin izzetinin, davasının izzetinde ve mutlu kılmasında olduğunu ifade etseler de, yine de bunlardan birşey beklenemez.

Lider konumunda olmayan nice kimseler vardır ki, liderlerin başarmada acizlik gösterdikleri, emirlerin, devlet büyüklerinin elleriyle başaramadıklarını davasında oldukça kararlı, cesaretinden birşey kaybetmeyen, sıradan biri olduğu halde halkını zafere erdirmesi için koşturan, bağlı bulunduğu ümmetini savunan kimse kadar bir fedakârlık göstermez."[120]

وللذبابة في الجرح الممدّ يدٌ　　تنال ما قصرت عنه يد الأسد

"Arslan uzanamazken akan yaraya
Bir sinek bile tereddütsüz uzanır yaraya"

"Biz sizinle beraberiz, biz onlarla yani müminlerle sadece alay ediyoruz, derler."

Yani akidenizde, işlediklerinizde biz sizinle birlik hareket ediyoruz. Bizim Müslümanlarla birlikteliğimiz sadece onlarla ve dinleriyle alay etmek içindir. Oysa ki Kur'an onların bu renk değiştirmelerini, bu kararsızlıklarını hemen ortaya çıkarıvermiştir. Dolayısıyla onların bu tutum ve davranışlarına, onların tüm güvendikleri temelleri, binaları yıkarak karşılamış, bühtan ve iftiralarını da açığa vurarak onları rezil kılmıştır. Nitekim bu gerçeği bildirmek üzere şöyle buyurmuştur: ***"Gerçekte Allah onlarla istihza eder."*** Ayette geçen ***"İstihza"*** kelimesi, karşımızdaki kişi, sırf aşağılamak niyetiyle güya memnuniyetini ve olanı da güzel bulduğunu basit bir şekilde ortaya koyma gayretinde olsa da bu, aslında birşeyin kendisini bizzat hafife almak, basite indirgemek ve ona gereken titizliği göstermemektir.

Oysa Yüce Allah hakkında böyle birşeyi yapması veya bu manada bir mana muhal bir durumdur. Bizatihi temelde olamayacak olan birşeyin gerektiğinde mutlak manada olması ve gerekenin ifade edilmesi sahih olabilir. Bir davranışın çirkin olduğuna inandığı halde bir insan, bilerek güya onu övüyormuş ve onun yaptıklarını güzel buluyormuş edası içerisinde alay etmek, onun bilgisini ve amelini basite indirmek asla doğru bir davranış değildir. Çünkü berikisi o şeyden geri dönmemiş ve bu kimse o inancı kabule zorlanmış değil ki, alaycı olan, eğlenen kişi, yaptığı o çirkin alaycı hareketiyle kendisiyle alay edileni ilzam edercesine oklarını ona yönlendirmesi olacak şey değildir.

---

120. Bkz: el-Basit.

"Gerçekte Allah onlarla alay eder." ifadesinin manası şudur: [Allah onlara mühlet verir, süre tanır. Onlara bol nimet ve fırsat sağlar. Onlara karşı intikamını geciktirir.] Daha sonra da Allah onları değerlerinden aşağıya yuvarlayıp düşürür ve böylece tedrici olarak onları, yapıp ettikleri şeyler sebebiyle yavaş yavaş rezil eder. ***"Azgınlıklarında onlara fırsat verir, bu yüzden onlar bir müddet başıboş dolaşırlar."***

Bu ayette geçen *"Ya'mehun"* yani *"Ameh"* kelimesi kalp körlüğü ve basiret kapalılığı demektir. Bunun belirtileri de şaşkınlık, ıstırap çekmek, doğruya ulaşamamak gibi bir şekilde görülebilir.

Ben de burada derim ki, işte bu dersin akış özeti budur.

Ragıp el-İsfahani der ki: *"el-Ameh"* kelimesi, herhangi bir iş konusunda şaşkınlık içerisinde olup tereddüt geçirmek, kararsız olmak demektir. Nitekim *"Amehe, Amhun, Amihun"* denir ki bunun çoğulu da *"Ummahun"* olarak gelir.

"İstihza" kelimesi "el-Hez'" ve "el-Huz'" kökünden türeyen bir fiildir. Bununla amaçlanan ise, karşısındaki ile eğlenmek, onu basite almak demektir ki *"Heze'tu bihi"* ve *"Heze'tu minhu"* bu köktendir. Bir lügate göre de *"Heze'et"* -ki bu, Ta'b ve Nef' kalıplarındandır- ve *"İstehze'et bihi"* kelimeleri mana bakımından onu hafife aldı, onunla gırgır geçti, demektir.

Beydavi de diyor ki: İstihza kelimesi, eğlenmek, alay etmek, basite almak, aşağılamak manalarına gelir. Nitekim *"Heze'tu bihi"* ve *"İstehze'tu"* kelimeleri mana bakımından aynıdırlar. Tıpkı Ecebtu ve İstecebtu kelimeleri gibi.

Kelimenin mana olarak aslı, hafiflik ve basitlik demek olup *"el-Huz'"* kelimesinden alınmadır. Bu da seri ölüm manasına gelmektedir. Nitekim bir kişi öldüğünde *"Hezee fulanun"* denir. Adamın devesi hızlandığında, atik davrandığında *"Nakatuhu Tehzeu bihi"* denir.

Ragıp diyor ki, *"el-Huzu"* hafiften işi alaya almak, eğlenmek demektir. Nitekim mizah ve şaka türü şeyler için de böyle denir. Daha sonra diyor ki *"el-İstihza'"* kelimesi ile karşısındakini alaya almak, onunla eğlenmek manası anlaşılır. Bu tıpkı *"İsticabe"* kelimesi gibi olup, bununla cevap alıp verme manası anlaşılır. Gerçi bu kelime cevap verme yani icabet manasında kullanılmış olsa da durum yine de böyledir.

Daha sonra şahit olarak ayetleri zikrettikten sonra diyor ki: Nasıl ki Yüce Allah'ın başkalarıyla oyun ve eğlenmesi sahih değilse, tıpkı bunun gibi gerçek manasıyla *"İstihza"* yani alay etmek de Yüce Allah hakkında sahih ve doğru olmaz. Çünkü Yüce Allah böyle birşeyden münezzehtir.

Yüce Allah'ın ***"Gerçekte Allah onlarla istihza eder. Azgınlıklarında onlara fırsat verir, bu yüzden onlar bir müddet başıboş dolaşırlar."*** kavline gelince; bu, şu demektir: "Allah onları tıpkı alaycı birine verilen ceza türü bir cezalandırma ile cezalandırır." Bu durumda mana şöyle olmaktadır: Yüce Allah

onlara bir müddet mühlet ve süre tanır, daha sonra onların hiç de farkına varmayacakları bir sırada apansız olarak kendilerini yakalayıverir, cezalandırır. Ayette, Yüce Allah tarafından bunlara verilen mühletin istihza olarak isimlendirilmesine gelince; kendileri bu yoldan başkalarını aldattıkları için kendileri de böylece aldanmış olacaklardır. Bu durum onların hiç bilemeyecekleri bir taraftan adeta üst üste ihsanla karşılaşmaları (istidrac) gibi oluvermesindendir.

Bu konuda ileri sürülen görüşlerin en yaygın olanına göre bunun manası şudur: "Alay etmeleri sebebiyle Allah onları cezalandırır." veya "Onlara, alaycılara yapılan muamele ile muamele yapılır." Şöyle ki:

"Münafık erkeklerle münafık kadınların, müminlere: Bizi bekleyin, nurunuzdan bir parça ışık alalım, diyeceği günde kendilerine: Arkanıza (dünyaya) dönün de bir ışık arayın! denilir. Nihayet onların arasına, içinde rahmet, dışında azap bulunan kapılı bir sur çekilir."[121]

Yine Yüce Allah buyuruyor: *"Şüphesiz günahkârlar, dünyada iman edenlere gülerlerdi. Onlarla karşılaştıklarında kaş-göz hareketiyle alay ederlerdi. Ailelerine döndüklerinde, alaylarından dolayı keyiflenerek dönerlerdi. Müminleri gördüklerinde: 'Şüphesiz bunlar sapıtmış' derlerdi. Oysa ki onlar, müminleri denetleyici olarak gönderilmediler. İşte o gün ahirette de iman edenler kâfirlere gülerler. Koltuklar üzerinde etrafa bakarlar."* [122]

Yine söylendiğine göre Yüce Allah'ın bunlarla istihzası yani alay etmesi, dünyada Müslümanlara uygulanan hükümlerin bunlara uygulanmasıdır ki bu konu, Yüce Allah'ın onları aldatması ile ilgili açıklamada geçmişti.

"Tuğyan", kişinin isyanda haddini aşmasıdır. Kelime "suyun asıl akış kaynağından çıkıp taşması" manasına gelen *"Tuğyanu'l-mâi"* ifadesinden alınmadır.

"Med" kelimesi de, aslı unsurundan ayrılma olmaksızın birşeydeki artış demektir. Nitekim denizin kabarması halinde de *"Medde'l-Bahru"* denir. *"Meddehullahu"* gibi. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"...deniz de arkasından yedi deniz katılarak artsa ..."[123] Denizin kabarması yani meddin karşıtı da cezirdir ki bu da deniz suyunun sahilden çekilip azalması, eksilmesi demektir. Nitekim *"Seyl"*e yani sele de bu manada olmak üzere med adı verilmiştir. Bu da birşeyi mastar yani kök fiil ile isimlendirmek kabilinden olan birşeydir. Nitekim zaman açısından müddet ifadesi de buradan alınmadır. Med kelimesi aynı zamanda ordu anlamında da kullanılmaktadır. Bu bakımdan *"Meddehu"* ve *"Emeddehu"* da denmiştir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

"De ki: Kim sapıklıkta ise, çok merhametli olan Allah ona mühlet versin! Nihayet kendilerine vadolunan şeyi -ya azabı yani müminler karşısında yenilgiyi

121. Hadid, 57/13..
122. Mutaffifin, 83/29-35.
123. Lokman, 31/27.

veya kıyameti- gördükleri zaman, mevki ve makamı daha kötü ve askeri daha zayıf olanın kim olduğunu öğreneceklerdir."[124]

Bu konu ile alakalı olarak detay bilgi En'am Sûresi'ndeki ayetin tefsirinde gelecektir. Yüce Allah bu ayette şöyle buyurmaktadır:

"Yine ona iman etmedikleri ilk durumdaki gibi onların gönüllerini ve gözlerini ters çeviririz. Ve onları şaşkın olarak azgınlıkları içerisinde bırakırız."[125]

Bu durumda mana şöyledir: Fıtratlarının bozukluğu sebebiyle böyle bir noktaya ulaşan bu kimseler hakkında Allah'ın kanunu, Yüce Allah'ın şu ayette haklarında yaptığı açıklamada olduğu gibidir. Yüce Allah'ın bunlar hakkındaki kanunu şöyledir:

"İşte onlar, hidayete karşılık dalâleti satın alanlardır."

Bu ayette *"Ûlâike"* işaret ismiyle gösterilenler, bu ayetten önce geçen ayetlerde durumları açıklanmış olanlardır. Çünkü onlar: *"İnanmadıkları halde Allah'a ve ahiret gününe iman ettik."*[126] diyorlardı.

Bu itibarla taşkınlıkları, kespettikleri kazançlarındaki körlükleri ortadadır. Oysa kendileri, Rablerinin yaratmasıyla beraber buna zorlanmış değillerdir.

Üstad diyor ki: Bu ayette yer alan *"İşterev" "satın aldılar"* kelimesini *"İstebdelu" "değiştirdiler"* diye tefsir etmişlerdir. Bu doğru bir tefsir-yorum değildir. Çünkü her iki lafız arasında mana bakımından bir ayırım vardır. Hepimiz inanırız ki -gerçek olan da bizim inandığımızdır- Kur'an, belagat bakımından en üst derecededir. Bu itibarla biri ötekinin yerine geçer manasında Kur'an'ın bir lafzı ötekisine tercih olunamaz. Kur'an'ın bir üslubu diğerine, sırf bu istediğimizi daha iyi dile getiriyor düşüncesiyle feda edilemez. Ancak bu konudaki bir hikmet ve hususiyet gereği olması hali müstesnadır. Öyle ki o hikmet ve hususiyet tercih ettiği ve seçtiği kelimeden başka birinde bulunamamaktadır. Bu hal müstesnadır. Burada *"İşterev"* kelimesinin *"İstebdelu"* kelimesine tercih şekli ise, birincisinin yani *"İşterev"* kelimesinin iki bakımdan daha bir hususiyet kazanmış olması sebebiyledir:

Bunlardan biri: İstibdal yani değiştirme olayı iştira yani satın alma olayı değildir. Meğerki kendisiyle değiştirilen şeyden maksatta bir fayda var olmuş olsun. Amaçlanan bu fayda ister gerçek manada bir fayda olsun, ister vehme dayalı bir fayda olsun, değişmez.

İkincisi de: "Şira" yani satın alma meselesi, değiştirmenin yani istibdalin aksine satıcılar arasında cereyan eden bir alışveriş olayıdır. Mesela sen, elbi-

124. Meryem, 19/75.
125. En'am, 6/110.
126. Bakara, 2/8.

selerinin arasından birini alıp ötekilerle değiştirirsen, bu durumda senin için "Bir elbiseyi bir elbise ile değiştirdi." denir. Burada ayetin bildirdiği manaya gelince:

Sözü edilen bu münafıklar var ya, bunlar kendi inançları doğrultusunda kendileri için bekledikleri bir fayda adına, karşıdaki toplum aleyhine olman üzere birşeyler kazanmayı istediklerinden bu itibarla, sapıklığı hidayete tercih ettiler. Bu ise iki taraf arasında kâr elde etmede bir karşılıktır. İşte burada *"İştira"* ile *"Şira"*nın manası budur. Nitekim bey' ile **ibtiya'** da böyledir. Bu bakımdan kelime mutlak manada *"İstibdal"* anlamını içermez.

Kaldı ki bunların yanında semavi kitapların, bu kitaplar vaaz ve hikmetleri bulunmaktadır. Bunlarda, Allah'ın temiz şeyleri helal kılacak ve pis ve murdar olan şeyleri de haram kılacak bir peygamber göndereceği müjdesi vardır. O peygamber onların sırtlarındaki taklit yükünü kaldıracak, kulun iradesine bağlı olarak onları bağlayan kilitlerden kurtulacaktır. O, tüm toplumları demirden bir değnekle güdecektir. Bağımsızlık nimeti akıllara dönecek, bireylerin iradesini amelleri üzerinde çekip çeviren, özne kılacaktır. Bununla beraber onlarda aklın ve şuurun yol göstericiliği ile Kitap ve dini hidayetin yol göstericiliği vardır. Ancak bunlar arasında bir takım hoş olmayan olaylar ve bid'atler doğmuş oldu, üzerlerinde adetlerin ve taklitçiliğin hükümranlığı baş gösterdi. Bütün bunların egemenliği dinin egemenliğinin üstüne çıktı.

Liderlerin baskıları ve hükümranlığı ile hüküm ve akidelerde liderlerin anlayışı ve yorumu üstün olarak görülür oldu. Buna bağlı olarak birçok tahrif ve tevillere gidildi. Bunların egemenliği altında olanlar ise, liderlerinden olan korkuları ve onların tercihleri sebebiyle akla ve Kitab'a bakmayı bir kenara bıraktılar. Böylece hepsi de aklı kullanmada ve Kitab'ı anlamada sapıklığa düştüler. Oysa daha önce kendilerini mutlu kılabilecek iki hidayet gerçeği bağışlanmış olduğu halde bu gerçeğe rağmen saptılar.

Her iki grup arasındaki yani idare edenlerle edilenler muaraza ve anlaşmazlık konusu bu bağlamda dünyevi çıkarlara dayanmaktaydı: Yani din adına liderler ve idareciler için istenen şey mal, servet, makam, mevki, şanşöhret, tazim ve saygıdan ibaret bulunuyordu.

İdare edilenler ise, din adamalarının gölgesine, şöhretine takılarak isteyecekleri yardımı onlardan veya onların adlarını, makamlarını kullanarak çıkarlarını öne alıyorlardı. Hatta üzerlerindeki ağır yüklerinin kaldırılmasını da yine bunlardan alacakları tevil ve tahrif yollu fetvalarla işlerini görüyorlardı.

İşte bunlar böylece hidayete körlüğü tercih ettiler. Yani akıl ve dini bir kenara iterek körü körüne efendilerinin, beylerinin dediklerini uygular ol-

dular. Çünkü tek gayeleri vardı; kasalarını doldurmak. Yalan ve geçici mevkilere, şan ve şöhrete aldanmak oldu. ***"Ancak onların bu ticareti kazançlı olmamıştır."*** Yani bu dünyada bir kazanç sağlamamışlardır. Eğer birşey onlar için gerçek manada bir ürün vermiyorsa, aksine sonuçta akıllarını sağlıklı kullanmamaları ve sağlıklı bir bakış açısıyla olayları değerlendirmemeleri, ihmalkâr davranmaları sebebiyle zarar etmişlerdir. Hâlbuki gerçekte çıkarları ve menfaatleri istenilen manada akıllarını kullanmak ve Kitab'ın gösterdiği yoldan gitmek olmalıydı.

Bu ayette kâr konusunun ticarete isnat edilmesi ise, tamamen Arapların dili çok açık ve net olarak kullanmadaki fesahati, aynen ve olduğu gibi aktarıyor. Çünkü kâr olayı ticaret yoluyla elde olunan nema yani büyümedir. Buradaki mukavemet ve direnç gösterme sebebi ise, sadece doğal olarak o şeyin ürününden kâr kazanmaktır. Burada hem olumlu ve hem olumsuz manada konunun buna isnat olunması ise, doğru bir isnattır ve bu konuda herhangi bir tevile ve yoruma de gerek yoktur.

[Sanki burada "Onların ticaretinde bir artış olmadı." denir gibidir. Çünkü bilinen bu tevil yani kârın ticarete isnadı, bir satışın sağlanmasını yani ticaret yapmayı gerektirir. Kârın sebebi ve vesilesi ticaret iledir. Bu ibare aklî mecazdan ibarettir. Bu öyle bir tevildir ki, belagat açısından bir çelişki içermemektedir ve ona aykırı da değildir. Kaldı ki hala da bu aklî mecaz, belagat ilminin uzmanlarınca sözlerini ve konuşmalarını süslemeleri için en faziletli bir ölçü olarak devam etmektedir. Belagat bilginleri en önemli manalarını ve ifadelerini akli mecaz yoluyla karşılarındakilere ulaştırmaktadırlar.]

"Ve kendileri de doğru yola girememişlerdir." Yani dinleri konusunda hidayet üzere değildirler. Çünkü bu münafıklar dini, Allah'ın istediği manada almadıkları gibi, onu anlamaları gerektiği gibi de anlamadılar. Yahut da onlar yaptıkları ticaretlerinde doğru yolu bulamadılar. Çünkü münafıklar o dinde var olan ve Allah'ın kendilerine bahşeylediği hidayeti ve nuru zulüm ve taklitçilikler, heva ve heveslerine bağlı sapıklıklar, bid'atler karşılığında sattılar. Çünkü bu sapıklıklar ve bid'atler bunların iliklerine işlemiştir. Ya da bunlar, nasıl davranırlarsa davransınlar, ne türden bir durum sergilerlerse sergilesinler hiçbir şekilde hidayet üzere değildirler. Ya da hiçbir zaman doğruluk bunların kalplerinde yer tutmamıştır. Çünkü kendileri daha ilk adımda kör taklitçiliğe dayalı bir halde yetişmişlerdir. İşin sırlarını anlayıp kavramak ve onun nurlarından iktibas etmek için akıllarını kullanmamışlardır.

Bu arada bu kimseler, dalaleti verip hidayeti satın almaları halinde bunun kendileri için fayda getireceğini, bu durumda kendilerinin hidayet üzere olacaklarını bile düşünme yoluna gitmediler. Sonra da dalalet uğruna hidayeti terk ettiler.

Bu durumda ayetin başı ile sonu çelişmektedir. Çünkü kendilerine hida-

yet bahşedilmiş olan her kişinin onu alıp hidayete ermesi sözkonusu değildir. Ancak bu münafıklar bunu bu manaya yorumladılar. Nihayet böylece o hidayeti yorumlamadıkları manaya sattılar. Şimdi bu satışa bir bak hele! Bu, Yüce Allah'ın şu ayetinde yer alan *"istihbab"* kelimesine benzemektedir. Yani bu, tercih manasınadır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Semud'a gelince; onlara doğru yolu gösterdik, ama onlar körlüğü doğru yola tercih ettiler."[127] Yine de Allah en iyisini bilir.

Kıraat imamlarından Hamza ile Kisai'nin kıraatlerine göre *"el-Huda"* kelimesi imale ile okunur. Yani bu kelimenin med ile uzatılarak okunması yerine elif ile ye harfleri arası bir okuyuş tarzıyla da okunur ki, bu okuma tarzı Temim Oğulları lügatine göredir. İmalesiz okuyuş ise Kureyş diline göredir. Ki Kureyş dili Arap lehçeleri arasında en fasih olanıdır. Ancak okuyuş bakımından kendilerine bu okuyuş zor gelenler için, Cebrail'in (a) Hz. Peygamber'e okuttuğu şekilde okumaya da Allah izin vermiştir.

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ
وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ ﴿17﴾
صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ ﴿18﴾

17- Onların yani münafıkların durumu, karanlık gecede bir ateş yakan kimse misalidir. Ateş yanıp da etrafını aydınlattığı anda Allah, hemen onların aydınlığını giderir ve onları karanlıklar içinde bırakır, artık hiçbirşeyi görmezler.

18- Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bu sebeple onlar geri dönemezler.

Ayette geçen ***"el-Mesel"*** kelimesi *"mim"* ile *"sa"* harflerinin fetha harekesiyle geldiği gibi, *"mim"* harfinin kesre harekesiyle *"el-Misl"* olarak da ve *"el-Mesil"* olarak da okunan bir kelimedir. Tıpkı *"el-Şebeh, el-Şibh"* ve *"el-Şebih"* örneklerinde olduğu gibi geçer. Yani hem vezin-kalıp ve hem mana bakımından bu kelime ile aynıdırlar. Adeta "Meseleş-şey'u musulen" ifadesinde olduğu gibi. Yani birşey açık olarak dikilip ortaya konulunca o aynı zamanda meyleden, o haliyle ortaya çıkıp gözükendir. Birşeyin misli ya da meseli denince, o şeyi bize açıklayıp ortaya koyan sıfatı ve özelliği ve onun gerçekte ne olup olmadığını açığa vuran demektir. Ya da o şeyin nitelikleri ve durumlarıyla alakalı olarak açıklanması istenen şey demektir.

Bu da ya hakiki manada veya mecazi anlamda olabilir. Bu kelimenin en

127. Fussilet, 41/17.

net açıklaması akla uygun olan manaları maddi şeylerle ve duyulara bağlı olarak örneklemek demektir. Nitekim bunun aksi de böyledir. Nitekim darb-ı meseller de bu ifadeden alınmadır. Kaldı ki bunlar halk dilinde "Atasözleri" diye ifade edilirler. Zaten bunun yorumu bu sûrenin 26. ayetinde ele alınacaktır. Bu ayetin meali şöyledir:

"Şüphesiz Allah hakkı açıklamak için sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez."[128]

Nitekim beyan ilminde uzman olanlar buna "istiare-i temsiliye" -ki "istiare-i mürekkep" de denir- adını verirler ki bu da yine mecaza özgü bir durumdur. Çünkü birşeyi örnekleyerek göstermek veya anlatmak insan nefsi üzerinde oldukça büyük etki bırakan ve belagat üsluplarının en tesirli olanıdır. Akla en yatkın gelen ve insanı ikna edebilen en başarılı yoldur. Nitekim Yüce Allah bir ayetinde şöyle buyurmaktadır:

"İşte biz, bu örneklemeleri insanlar için getiriyoruz; fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilirler."[129]

Ben belagat bilginleri arasında bu ilmin hakkını tam olarak ikna edici bir anlatımla ele alıp anlatan, bu ilimde belagatçilerin imamı konumunda olan Abdulkahir Curcani'den başkasını göremedim. Ki bu zat bu başarıyı *"Esraru'l-Belaga"* isimli kitabında bunu çok başarılı bir şekilde sergilemiştir. İşte önce özet halinde sonra da detaylarına inerek bu temsil kelimesinin tefsiri ve yorumu hakkında manalarını Üstadımız İmam Abduh'un derslerinin manalarından alıntılayarak aktaracağım bilgiler şöyledir:

Bu durum, sözkonusu bu ayetlerde Yüce Allah'ın iki örneklemeyle verdiği iki meselden yani örneklemeden bir örnektir. Bu kimseler Kur'an tarafından kalp kapıları çalınan üç insan sınıfından üçüncüsünü sergilemektedir.

Bu detaylı bilginin hemen peşinden, bu münafık grupların en kötülerinin halini, durum ve tavırlarını darb-ı mesel dediğimiz örnekleme ile bize açıklamış olması, Yüce Allah'ın yardımı gereğidir. Çünkü bu örneklemelerle Yüce Allah bunun manasının en güzel bir şekilde açıklanıp ortaya konması, bu bilgilerin verilmesi halinde insan nefsi üzerinde etki bırakmasını kastetmiştir. Bu konuda özellikle üslupların aktarılmasında zihnin daha önce geçen ifadeler üzerinde yoğunlaşmasını, düşünceyi de konu ile ilgili önceden geçmiş olan şeyleri tekrar çağrıştırmaya davetini sağlamaktadır.

Eğer bu sınıfın sebep olacağı bela ve felaket büyük olmamış olsaydı, onun bıraktığı onulmaz hastalık olmasaydı, tedaviye hizmet edecek olan ilacı bulmak güç olmasaydı -ki bu ilaç, mutlaka sağlığa yararlı ve nimet bakımından afiyet sağlayacak ilaçtan ancak elde olunabilmektedir- bu durumda

128. Bakara, 2/26.
129. Ankebut, 29/43.

ister belagat noktasından olsun, ister hikmet açısından olsun her bakımdan bu konuya titizlik gösterip önemsemezdi.

Kaldı ki biz, Kur'an'ın inmeye devam ettiği vahiy asrında gayet az ve basit sayıda olan münafıklardan söz edenlerin görüşlerinin geçersizliğinden ve basitliğinden söz etmiştik.

Yüce Allah münafıklardan olan bu sınıf hakkında iki darb-ı mesel yani örnekleme ile bildirmekte ve bunların iki bölümden meydana geldiklerini haber vermektedir. Oysa tefsir bilginlerinin birçokları, yukarıda sunduğumuz bilgilere muhalif olarak tefsirlerinde burada verilen her iki örneklemede tek bir fırkayı söz konusu etmişlerdir. Çünkü bu tefsir bilginlerine göre her iki örneklemede de hem mana ve hem konu birdir, aynıdır.

Birincisi: Allah'ın kendilerine bir din ve hidayet sunduğu kimselerin selefleri yani geçen ataları bu hidayet doğrultusunda amel ettiler ve bunun meyvelerini de topladılar. Bu doğrulta olmaları sebebiyle de doğru olan bu yolda varlıklarını sürdürdükleri müddetçe, vahyin gösterdiği gerçeklere sarıldıkları sürece ve şeriat sınırları çerçevesinde hareket ettikleri zaman zarfında durumları hep düzgün ve sağlıklı olarak devam etti.

Ancak sonradan gelenler kendilerinden önce istikamet üzere devam eden seleflerinin yollarından yan çizdiler, o yolu terk ettiler. İster zahiri manada yani görünürde olsun, ister bâtıni manada olsun onların vahye dayalı olan yollarını terk ettiler. Kendilerine gelen hakikatlere, gerçeklere bakmadılar, onları önemsemediler. İşin en kötüsü bunlar öyle bir yanlışa saplandılar ki, atalarının veya seleflerinin sahip oldukları o nimetler ve saadet sadece onlar kanalıyla kendilerine kalmış bir miras olarak zannettiler, ya da kendilerine gönderilen, sevk olunan bir iyilik sandılar.

Yani kendilerinden başkalarında var olmayan o özellikleri başka toplumlara göre bir imtiyaz veya seçkinlik olarak değerlendirdiler. Bunu da sadece sözde ifadeleri ile amellerine dayanarak ileri sürüyorlardı. Sözkonusu bu ameller her ne kadar onların içlerinde bir yer etmiş değilse ve vicdanları üzerinde bir tesir bırakmamış ise de, onlar buna rağmen yine de bu söylemlerini ve yanlış inanç ve anlayışlarını devam ettirdiler.

Tek yaptıkları şey taklitçilik olmuştur. Öyle bir taklitçilik ve geleneklere bağlılık anlayışı ki, bu durum onlarda başkalarına göre herhangi bir güç ve takat da bırakmadı. Bu açıdan bunlar, seleflerinden yani atalarından kendilerine kalan bu saadet ve önderlik konusunda buna layık olarak bundan yararlanma haklarının olup olmadığı üzerinde hiç düşünüp tefekkür etmediler.

Çünkü halen elde var olanı korumak, elden çıkıp kaybolup gitmiş olanı korumaktan çok daha kolaydır. Bu kolaycılık onların işine gelmektedir. Hatta dahası bu kimseler, kendilerinden daha önce geçen seleflerinin bu

irfan güneşlerine ve hak ile batılı ayırt eden yıldızlara uyarak bağlı kaldıkları o Kitab'ı anlama zahmetine kendi adlarına olsun katlanmadılar, böyle bir çalışmayı da kendileri için gerekli saymadılar.

Bu kimselerin bu konudaki gerekçeleri de şu olmuştur: Kendileri ellerinde olan o Kitab'ı anlayabilecek kafa yapısı ve anlayışına sahip değiller. Çünkü Kitab'ın ne demek istediğini, bunlara sadece kendilerinden önce geçmiş olan din büyükleri bilir ve sadece onlar Kitab'ı anlarlar. O halde eğer elde onların bu konuda söyledikleri varsa onların söylediklerine ve sözlerine itibar olunur, Kitab'a bakılmaz. Bu din büyükleri kaybolup gitmişlerse yapılacak tek şey onların bize bıraktıkları kitaplara bakılarak onlara göre hareket etmektedir. Yoksa seleflerinin uydukları o asıl kitaba göre değil. Çünkü iddialarına göre onlar o kitabı anlayamazlarmış.

Yanlarında var olan dinlerinin hidayet nurunu yitiren şu rezil sınıf gibi bir grup, bir kez doğru yoldan mahrum kaldılar mı ve yanlarında var olan o değeri yitirdiler mi, bunlar da adeta o ateş yakan kimsenin haline düşerler. Yani ayette belirtildiği duruma düşmüş olurlar.

Burada konunun bu şekilde örneklendirilmesine gelince; Rableri tarafından kendilerine indirilen kitaba inandığını ileri süren bu kimseler, bu imanları ile kendileri için, kendilerine doğru yolu gösteren ve kişiyi şüphelerden, kuşkularından arındıran bir ateş yakılmasını isterler. Bu ateş sayesinde kendisinde var olan şüphe karanlıklarını, zulmetleri, problemlerini aydınlığa kavuşturacak bir ışık isterler.

Bu ışık ve aydınlık sayesinde kendilerini, heva ve hevesin şehevi arzuların baskınlarından korumuş olabileceğini, bu ışık sayesinde çevrelerini görebileceğini sanırlar. Bu ışık, kendilerine sunulan hidayet ve doğru yol sayesinde her ne zaman bunların çevresini aydınlatırsa, hemen bu kimselerin nefsinden iğrenç taklitçiliğin karanlığı ve zulmeti saldırıya geçer, şeytani gururla gözlerini buna dikerler. İşte bu durumda kendilerinden o nur gitmiş olur. Çevrelerini dalalet havası sarar. Hatta dahası bu kimselerin fıtratında var olan nur da söner. Kendilerinde var olan o şuur gücü de dumura uğrar, çalışmaz olur. Bu durumda tıpkı görmeyen ve duymayan bir kör ve sağır kimse konumuna düşerler.

İkincisin de: Yüce Allah ***"Yahut onların durumu, gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gök gürültüsü ve yıldırımlar bulunan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa ki Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır."*** ayetiyle de bunlara örneklik olsun diye bu örneği verdi.

İşte bu öyle biridir ki, kendisi için nurdan bir ışık, umut ışığı var olan kimsedir. Bu kimsenin birtakım bakış açıları vardır ki kimi zaman o hidayeti önüne getirir. Bazen de indirilmiş olan bu Kitab'ın manalarından bazılarını

kendi adına arada sırada düşünür. Bir de fıtratı kendisini harekete geçirince ara sıra da bu hal onun dikkatini çekebilir. Ya da kimi zaman karşı karşıya kaldığı göz önündeki olaylar o kişiyi buna yöneltebilir.

Fakat zulmetlerin karanlıkları içerisindeki taklitçiliklerden ve bid'atlerden, bunların içine dalıp kaybolmaktan ötürü öyle bir durum yaşanır ki, orada kişi tehlikelerden bir türlü kurtulamaz. Çünkü münafık olan kişi, yaydığı fitneler arasından ilahi manadaki korkutma ve uyarı seslerini duyar, gözlerinde de hidayet nurları, ışıkları parıldar. Ne zamanki semavi olan bu parıldama ve aydınlatma olayı o kişinin çevresini aydınlatır, hemen bundan yararlanarak yürür. Ancak ne zaman ki bu aydınlanma, aldanmışlığa dayalı sapıklıkların ve dalaletlerin şüpheleri yüzünden ondan uzaklaşır ve şaşırıp kalırsa, bundan böyle nereye ve hangi yöne gideceğini bilemez olur.

Bundan sonra bu kimse Kitab'daki uyarıları ve hakka davet eden davetçileri dikkate almaz, onları duymazlıktan gelir. Bu haliyle de adeta parmaklarını kulaklarına tıkayan ve böylece doğru yolu gösteren mürşidin sesini de, öğütte bulunan öğütçüyü de duymaz, duyamaz olur. Çünkü bu kişi o seslerden, kendince olan o korkunç uyarıların kendisini hemen oracıkta öldürüvereceğinden endişeye kapılır, kendisini bir korku sarar. Kendisini uyaran uyarı yıldırımları yüzünden helak edileceğinden korkar olur.

İşte bu sınıfta yer alan bu iki grubun durumu, her iki örneğimizde de işaret olunduğu gibi bundan ibarettir. Kaldı ki ayetlerin tefsirinde bizim burada değindiğimiz bu örneklere ilişkin detaylar yer almaktadır.

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Onların-münafıkların durumu, karanlık gecede bir ateş yakan kimsenin durumu gibidir."***

Araplar genelde bir ilgi zamiri olan *"Ellezî"* lafzını tekil olmasına rağmen cemi yani çoğul manasında kullanmakta ve tıpkı *"ma"* ve *"men"* ilgi zamirleri gibi değerlendirirler. Nitekim Yüce Allah'ın Tevbe Sûresi'nin şu ayetinde geçen *"Ellezî"* lafzı da böyledir.

"Batıla dalanlar gibi siz de daldınız."[130]

Gerçi her ne kadar *"Ellezi"* ilgi zamiri genelde tekil (müfret) olarak kullanmada yaygın ise de, çoğul manasında da kullanılabilmektedir. Çünkü bu kelime için çoğul manası da vardır.

Dolayısıyla ayette geçen ve ateş yakan manasında olan ***"İstevkade"*** kelimesinde, bu kelimenin lafzına riayet olunmuştur. Burada dikkate alınan lafzın kendisidir, müfret oluşudur. Oysa aynı ayette yer alan ***"Allah hemen onların aydınlığını giderir."*** manasında olan *"Zeheballahu bi nûrihim"* cümlesinde ise burada zamirin çoğul olarak kullanılmasında, manası dikkate alınmıştır.

Bu konuda fasih olan Arapça kullanımında önce lafzın dikkate alınması-

130. Tevbe, 9/69.

dır ve sonra da mananın dikkate alınmasıdır. Nitekim zamirleri yerli yerince kullanma ve onları ilgili yerlere irca etme meselesi, dili oldukça iyi kullanabilen belagat ilmine vakıf edebiyatçıların başvurduğu bir sanat dalıdır. Çünkü bu yoldan istenen şeyin akılda yer etmesi sağlanır ve bu durum, kişiye söylediklerini karşısındakinin kafasına iyice yerleştirme ve pekiştirme üstünlüğünü kazandırır. Çünkü istenilen değişik ve farklı manaları da kapsayacak şekilde bir durumu elde etmek için olabilecek ikna yollarını ve yönlendirmeyi sağlasın diye bu metoda başvurulur.

Ben de derim ki: ***"İstevkaden-nare"*** ifadesiyle demek istenen şey, "Kişinin sözkonusu ateşi ya kendi fiiliyle veya bir başkasının yakmasıyla o ateşi yakmayı istemesidir." Nitekim kimileri de bunu: *"Evkade"* yani "Ateşi yaktı, tutuşturdu." manasında kullanmışlardır. Bu durumda zamir birincisine raci olur. Çünkü burada kişiden, ateşi yakıp tutuşturması, yakıp göstermesi istenmektedir. Nitekim Araplar. "Vakadetin-naru" derler. Dolayısıyla kelime Vekadet, Takidr, tevakkadet, tekladet ve istevkadet olarak lazım-geçişsiz manada kullanılır.

Cümlenin Yahudi münafıklara ilişkin manası az önce kısacık da olsa geçmişti. Detay bilgileri ise yakında gelecektir.

Fakat Arap münafıklar konusuna gelince; Yüce Allah münafıklara dair sûrede onlar hakkında şöyle buyurmaktadır: *"Bunun sebebi, onların önce iman edip sonra inkâr etmeleridir. Bu yüzden kalpleri mühürlenmiştir. Artık onlar hiç anlamazlar."*[131]

Onlar hakkında şöyle deniliyor: "Onların önce Müslüman olmalarındaki durumu ve özelliği ile sonra küfre girmelerindeki durumu ve özelliği, geceleyin ve zifiri karanlığın etkisinden kurtulmak maksadıyla kendisinden yararlanmak için bir ateş yakan bir grup insanın haline benzer. Çünkü zifiri karanlık yüzünden korktukları şeylerden belki kurtuluruz umuduyla ve o çevrede kendilerine zarar verebilecek şeylerin de zararlarından ve kötülüklerinden sakınmak için yaktıkları ateşin çevrelerini aydınlatması sayesinde korunmak, çevrelerinde olup bitenleri görmek isterler. Ya böyle bir niyetle veya o aydınlıktan faydalanmak, böylece olabileceklerden sakınmak isterler.

"O ateş yanıp da etrafını aydınlattığı anda..." Nitekim lazım fiil olarak *"Daetin-naru"* ve *"Daetiş-şemsu"* ile *"edaet"* olarak Araplar bu kelimeyi bu manada kullanmaktadırlar. Zaten "Dael'-Mekanu" ve "Edaethun-naru" diye de söylenir ki bu, yani o aydınlığıyla onu ortaya çıkardı, gösterdi, demektir.

131. Münafikun, 63/3.

Nitekim İbn Abbas (r), Peygamber (s) için şöyle demiştir:

وأنت لما ظهرت أشرقت الأر ض وضاءت بنورك الأفقُ

"Sen doğduğunda, aydınlandı dünya

Nurun ile ufuk da aydınlandı"

Bu durumda akla ilk gelen mana şudur: Ateş, mekân ve zaman bakımlarından çevresini aydınlatınca, artık böyle bir aydınlanmadan tam yararlanılacağı ve onun aydınlığıyla çevresini görebileceği bir durum oluştuğu anda ***"Allah hemen onların nurunu-aydınlığını giderir."*** Örneğin herhangi şiddetli bir yağmurun yanmakta olan ateşin üzerine yağmasıyla veya şiddetli bir rüzgârın, kasırganın meydana gelmesiyle o ateşi söndürür, onu savurarak darmadağın eder. Bu durum verilen örneğe nispetle böyledir. Ancak bu ifadenin Araplar açısından bir darb-ı mesel olarak ele alınması halinde de yine anlatılmak istenen şey budur.

Bu durumda burada geçen ***"Nur"*** kelimesinden kasıt, çevresindeki samimi ve ihlâs sahibi müminlerin kalplerini aydınlatan İslam'ın nurudur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Allah kimin gönlünü İslam'a açmışsa o, Rabbinden b ir nur üzerinde değil midir?"[132]

Bu nurun dünyada yok olması, o kimselerde bu hastalığın meydana gelmesi ya kendilerinden kaynaklanan bir şüphe sebebiyledir ya da kesin olarak küfrü benimsemeleri nedeniyledir. Nihayetinde bu öyle bir hal alır ki, artık bu kimselere o nurun herhangi bir faydası ve fazileti idrak edebilmeye dönüşleri yoktur.

Ancak sözkonusu nurun dünyada gitmesinden sonraki haline gelince bunun ilk durağı ölümdür. Çünkü münafık olan bir kimse ölüm ile veya henüz canı çıkmazdan öncesinde dünyadan sonraki yerini görecektir. Bundan sonra, Berzah hayatı devreye girer. Berzah hayatından sonra ise hesap ve ceza yerinde bekleme devreye girer. Bu öyle bir gündür ki, yüce Rabbimiz bununla ilgili olarak şöyle buyurmaktadır:

"Münafık erkeklerle münafık kadınların, müminlere: Bizi bekleyin, nurunuzdan bir parça ışık alalım, diyeceği günde kendilerine: Arkanıza dönün de bir ışık arayın! denilir. Nihayet onların arasına, içinde rahmet, dışında azap bulunan kapılı bir sur çekilir.

Münafıklar onlara: Biz sizinle beraber değil miydik? diye seslenirler. Müminler de derler ki: Evet, ama siz kendi başınızı belaya soktunuz; fırsat beklediniz; şüpheye düştünüz ve kuruntular sizi aldattı. O çok aldatan şeytan sizi, Allah hakkında bile aldattı. Nihayet Allah'ın emri gelip çattı.

132. Zümer, 39/22.

Bugün artık ne sizden ne de inkâr edenlerden bedel kabul edilir, varacağınız yer ateştir. Size yaraşan odur. Ne kötü bir dönüş yeridir o!"[133]

Bu ayetler, ***"Allah, münafıkların nurunu-aydınlığını giderir."*** ayetinin muradını en doğru bir şekilde açıklamaktadırlar. Buradan, Allah'ın onları küfre mecbur bıraktığı gibi bir mana sakın anlaşılmasın, ayeti böyle yorumlamayalım. Ya da Allah'ın, münafıkların gönlünde imanın yerleşmesini çekip aldığı gibi bir mana da çıkarılmış olmasın. Bu ifade sadece Yüce Allah'ın ilahi kanununu ya da sünnetini ifade etme tarzıdır. Onların neden oldukları fitne yüzünden, kendilerini düşürdükleri bu acı sonun nasıl olacağını anlatmak içindir. Çünkü bu fitne sebebiyle sonuçta bunun neticesine katlanacak olanlar da kendileridir.

Hocamız, Yahudi ve bu ümmetten yani İslam ümmetinden olup da Yahudi benzerleri için şu ifadelere yer vererek diyor ki:

Bunlar selim ve sağlıklı olan fıtratları sayesinde, ilahi olan hidayet ateşini, onları tasdik ederek ve doğrulayarak yaktılar. Bu ateşin şimşekleri onlar için çevreyi aydınlatınca, onlara yollarını gösterince, derken ansızın karşılarına atalarından miras olarak kalan taklitçilik hastalığı çıkıverdi. Bir de öteden beri alışageldikleri adet ve gelenekler çevrelerini sarıverdi. Bu durum onları o hidayet ateşinden bekledikleri menfaatlerden ve yararlardan geri bıraktı. Yine o hidayetten yüz çevirmeleri nedeniyle içine düştükleri kasırgalar ve bozgunculuklar, kendilerini o aydınlıktan uzaklaştırıp sözkonusu karanlığın içine düşürüverdi. Çünkü önlerindeki aydınlığa bakarak kendilerine gösterilen ve sırat-ı müstakim denilen dosdoğru yolda yürüyebilmek ve o yola girmek için o aydınlıktan yararlanmaya bakmadılar. Dahası bu hidayet ateşinin aydınlık gündüzü ile dalaletin koyu karanlık olan gecesini ayırt etmediler, edemediler. Tam aksine onlar kendilerine sunulan aydınlık ve nuru vererek, karşılığında bu koyu karanlığı aldılar; narı nura, ateşi aydınlığa tercih ettiler, gündüzü karanlığa değiştirdiler.

İşte burada bu ayette, *"Allah, onların nurunu v giderdi, yok etti."* ifadesinden kasıt budur, burada demek istenen mana bu manadır. Çünkü burada Yüce Allah'ın sadece: ***"Zeheballahu bi nurihim"*** diye buyurup ve fakat *"Zeheballahu Nurahum"* veya *"Ezhebellahu Nurahum"* diye buyurmaması yani ***"bi"*** cer edatı ile ***"bi nurihim"*** diye buyurması, şu gerçeği bildirmek ve hissettirmek, duyurmak içindir: Bu kimseler sözkonusu ateşi yaktıkları sırada bile Allah yardımıyla ve ateşi yakmak istediklerinde, ateşin yanıp da çevrelerini aydınlatmasında ve bunu yakmaya, böylece aydınlanmaya onları muvaffak kılmakla onlarla beraber idi.

Bu ise, onların bu halleriyle, Allah'ın kendilerini yaratmış olduğu o selim fıtratları yolunda devam edip gitmelerinden ötürü olmuştur. Yine Allah'ın

133. Hadid, 57/13-15.

insanları davet ettiği bu şeriatının doğru ve sağlıklı bir yol olduğuna inanarak gittiklerinden dolayı olmuştur. Yani onlar bu doğru yoldan sapmaya kalktıklarında ve tertemiz olan cennetin selsebil pınarı üzerinde dönüp dolaştıklarında gerçekleşmiştir.

Kuşkusuz ateş yakarak doğru yolu bulmak isteyen kimsenin, Allah'a bu manasıyla dönmesinden ötürü, Allah'ın kendisinden hoşnut kaldığı bir durumunun var olması ve onun gösterdiği hidayete tabi olmaya niyetlenmiş olması sebebiyledir. Onun bizzat kendisine bağışlamış olduğu nur sayesinde aydınlanmayı istemesindendir.

Ancak bu kimse kendisine sunulan bu hidayetten, nurdan yüzçevirince, Allah da bundan böyle onu kendi nefsiyle, kendi kendisiyle başbaşa bırakıverdi de onun nurunu gideriverdi, yok etti. Bir yerde nur yani aydınlık yok olunca orayı karanlık basar, orada sadece karanlık ve zulmet kalır. Dahası bu münafıklar burada bir tek karanlık veya zulmet içinde değil, birbiri üzerine yığılmış kat be kat karanlıklar içerisinde kalacaklardır. Çünkü bu karanlıklar, içine düştükleri fitne yüzünden türlü taklitçilik çeşitleriyle karşı karşıya bulunacakları gibi aynı zamanda yüz çevirdikleri hidayetin de birçok nevilerinden uzaklaşmış olmalarından dolayı da yine bir başka yönden karanlıklar içerisinde kalacaklardır.

İşte bunun içindir ki Yüce Allah onlar hakkında: ***"Ve onları karanlıklar içinde bırakır; artık hiçbirşeyi görmezler."*** dedi.

Burada mananın genelliğini, umumiliğini bildirmek için tümleç (meful) hazfedilmiştir. Bu itibarla mana şöyledir: Yani bu münafıklar hidayet yollarından hiçbir yolu, hidayet hatlarından hiçbir hattı görmek istemezler. Çünkü münafıklar Yüce Allah'ın ilahi sünnetini terk ettiklerinden ve O'nun hidayetini ihmal ettiklerinden Allah yardımını onlardan geri çevirmiştir. Onları böylece kendi nefisleriyle başbaşa bırakmıştır. Allah'ın kendilerini nefisleriyle başbaşa bıraktığı ve muvaffak kılmasından mahrum kıldığı kimselere yazıklar olsun! Biz Allah'tan afiyet dileriz.

Verilen bu örnek, aslında hidayete ermeleri beklenmeyen grup için misal olarak gösterilmiştir. Çünkü münafık olan bu gruptakiler bizzat kendileri kendi üzerlerine tüm hidayet kapılarını kapatmışlardır. Bu zavallılar, taklitçilikleriyle ters düştüğünde akıllarına, duyularına ve vicdanlarına güvenmiyorlar. Taklitçiliği aklın, duyuların ve vicdanın üstünde tutuyorlar.

Nurun ve aydınlığın silinmesi ve mahrum kalışın bir temsil olarak gösterilmesi de bunlar için yeterli gelmemektedir. Aydınlık saçan bir parıltı, bir yol gösteren hiçe sayıldığından ve dikkate alınmadığından ötürü Yüce Allah bu ayetten hemen sonra ***"Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler."*** mealindeki bu ayetini getirdi.

Yani bu kimseler, tebliğci tarafından kendilerine kesin ve açık delillerle sunulan ve dinleme yoluyla elde edecekleri menfaati kaybettiler. Bunun içindir ki bunlar herhangi bir vaizin vaazını, bir uyaranın uyarısını dinlemek ve duymak istemezler. "Doğrusu taklitçi kimse delili ne kadar da hiçe saymaktadır!" Bunun da ötesinde kendilerine çığlık ile seslenilse de taklitçiler dinlemezler. Hatta duysalar bile anlamazlar. Bu halleriyle bu kimseler adeta hiçbirşey duymamış sağırlar gibidirler. Çünkü bu kimseler söz ve anlatımla kendilerine gösterilen doğru yoldan yararlanmadılar. Bu menfaati kaçırdılar. Bununla ilgili yaptığı ahitlerindeki hikmeti istemediler. Hatta bu konuda herhangi bir açıklama istemedikleri gibi, herhangi bir delil de talep etmediler. Bu yaptıklarıyla da görmeye dayalı elde edecekleri hayırları da yitirdiler.

Oysa bu bakış açısı aslında baktığı şeyden yararlanma ve ibret alma bakışıdır. Bu bakımdan fitneler açısından başlarına nelerin geldiğini ve gelebileceğini de görmediler. Çünkü görebilselerdi, bundan kaçınıp uzak duracaklardı. Nitekim toplumların çehrelerini değiştirecek, hayatlarında bir dönüm noktası oluşturacak bir göz ile de bakıp görmediler. Oysa baksalardı bundan kendileri için ibret çıkaracaklardı, ders alacaklardı. ***"Bu sebeple onlar -sapıklıklarından- geri dönemezler."*** Hatta içine düştükleri zulmetlerinden ve karanlıklarından çıkamazlar. Çünkü zifiri karanlık bir gecede boş bir çöle düşen ve burada duyuları da dâhil herşeyini kaybeden bir kimse, burada kendisine yol gösterenin sesini duymaz, duyamaz. Ya da kendisini kurtarmaları için avazının çıktığınca bağırıp seslenmesi halinde de sesini ve çığlığını duyan olmaz. Yahut da, uzaklardan gözüküp bulunduğu zifiri karanlıktan o noktaya yönelmek için o ışığı da göremez. Kısaca bulunduğu o tenha çölden geri dönüşü de olmayacaktır. Aksine bu kimse içinde kaldığı o karanlıklar içerisinde kör olarak kalakalır. Kendisini kurtaracak bir ışık umudu bulamayınca, bundan böyle zararlı ve saldırgan yırtıcılar onu parçalarlar. Yahut da bu karanlık durum onu bir uçurumun kenarına götürüp bırakır ve o da burada en kötü bir şekilde uçuruma yuvarlanır, orada karar kılar. ***"Bu zalimler için herhangi bir yardımcı da olmayacaktır."*** Artık bundan sonra gelen ayetlere geçebiliriz. Rabbimiz devamla şöyle buyurmaktadır:

أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ
فِي آذَانِهِم مِّنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ ﴿19﴾
يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُم مَّشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ
عَلَيْهِمْ قَامُوا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ
شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿20﴾

19- Yahut onların-münafıkların durumu, gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve yıldırımlar bulunan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa ki Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.

20- O esnada şimşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar, onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler, karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar. Allah dileseydi elbette onların kulaklarını sağır, gözlerini kör ederdi. Allah şüphesiz herşeye kadirdir."

İkinci Sınıf Münafıklar

İşte bu da halktan münafıklar sınıfında yer alanların ikinci fırkası veya grubudur. Çünkü bu sınıfta yer alan bireyler hala beşer için fitne olarak varlıklarını devam ettiriyorlar. Kavimler içinde de hastalık üretmeyi sürdürüyorlar. Din aleyhinde bir hüccet olarak durumlarını sergiliyorlar. Çünkü bu kesim atalarından miras olarak devraldıkları taklide dayalı dinlerine ve inançlarına aldanarak bu inançlarını devam ettiriyorlar. Akıllarıyla oynayarak hakikati devre dışı bırakıyorlar da içlerinde ürettikleri hayalleriyle avunuyorlar. Böylece şuurları, idrak ve anlayışlarına karşı cinayet işliyorlar. İlahi fıtrata karşı çıkarak onu yenmeye çalışıyorlar ve bu fıtratı böylece hiçe sayarak bir kenara itiveriyorlar. Hatta bu kesimden olan kimileri de adeta cansız varlıklar halini alarak ilk örnekte geçtiği gibi: *"Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler."*[134]

Bunlardan bazıları diğerlerini uzun süre devam ettirdikleri taklitçilik yüzünden karanlığa alıştırıyor. Bunun bir sonucu olarak da, bu grubun bireyleri, adeta yarasaların güneş ışığından rahatsızlık duydukları gibi, bunlar

134. Bakara, 2/18.

da içinde bulundukları burhan yani delil ve kanıt nurundan-aydınlığından rahatsızlık duyarlar.

Ancak bu örnekte yer verilen münafıklar, birinci örnekte yer alan misalden çok daha etkin ve dikkat çekici bir örnektir. Çünkü o birinciler arasında hala kendilerinde bir umut beklentisi ve hayat belirtisi bulunmaktadır. Onların içlerindeki bu ışık kalıntısı, her ne zaman burhanın parıltısı onları aydınlatıyorsa bu da hemen kendilerini o hidayet nurundan iktibasa yöneltmektedir. Bu yol kendilerine ne zaman aydınlanır da yol gösterirse, bu açık yolda yürürler.

Ancak bu arada bu aydınlanmanın önüne taklitçiliğe dayalı karanlıklar geçer ve aydınlığın görünmesini engeller. Yolda birtakım bid'atlere dayalı engebeler ve barikatlar durur. Bu durum bazen onlara, tahrif edip değiştirdikleri şeyler konusunda, kendilerini uyaran ayetleri dinlemelerini vaat eder. Kendilerinin nasıl bir bozulma içinde bulunduklarını gösteren ve açıklayan hüccetlerin-kanıtların kafaları çatlatırcasına dikkat çektiği hususlara bakmalarını ister. Bu, yine de onları bundan menedemez. Atalarının yoluna önem vermemelerini, liderlerinin azametlerine dayalı törenler gibi alışık oldukları şeyleri terke zorlar. Bu durumda bu kimseler korku ile umut arasında gidip gelirler. Böylece hem inkârcılar ve hem yakin ehli olarak iman etmiş olanlar arsında gidip gelirler. İki kesim arasında bocalayıp dururlar. Böylece *"Ne onlara bağlanıyorlar, ne bunlara."*[135] Ecel onları alıp götürene dek onlardan bu umut hiç eksilmez. Yani bunlar ölene dek hep çıkar beklentisi içerisindedirler. Ecelleri bitmedikçe umutları da tükenmeyecektir.

Rablerinin Kitabı ile bunların münafıkça gidişatlarının açıklanıp ortaya konmasıyla, kulaklarını tırmaladığı zamanki hallerini görmüyor musun? Yollarının nasıl ayrıldığını görmez misin? Yüce Allah'ın onlar hakkında verdiği örneklerde ve bunların söylediklerinden hoşnut kalmadığı hikâyelerini aktarmadaki gerçeği görmez misin? Bak, Yüce Allah bu konuda onların sözlerini hikâye ederek şöyle buyurmaktadır:

"Hayır! 'Sadece, biz babalarımızı bir din üzere bulduk, biz de onların izinden gidiyoruz.' derler."[136]

Zuhruf Sûresi'ndeki bu ayetin devamında yer alan ayetlerde konu aynı şekilde aktarılmaktadır. Dileyenler oraya bakabilirler. Kaldı ki Yüce Allah, münafıkların bu taklitçilik yüzünden yarın duyacakları pişmanlığı da, onların azap gördükleri sırada söyleyecekleri şu ifadelerle bize açıklamaktadır:

"Ey Rabbimiz! Biz liderlerimize ve büyüklerimize uyduk da onlar bizi yoldan saptırdılar, derler."[137]

---

135. Nisa, 4/143.
136. Zuhruf, 43/22.
137. Ahzab, 33/67.

Artık bundan böyle zelzele onları yakalar, ıstırap, sıkıntı ve rahatsızlık kendilerini huzursuzluğa sürükler, artık bundan böyle zulmet aralanır, karanlıklar gün gibi karşılarına çıkar, nefislerinde var olan o fıtri nur-aydınlık parlar, bu aydınlıktan yararlanarak yürümeye başlarlar. Daha sonra aniden karanlık üzerlerine çöküverir, her tarafı zulmet basar. İşaret ettiğimiz gibi bundan böyle yolları kesilir. Önlerini görmez olurlar.

Zulmetlerin, karanlıkların aydınlık-nur üzerine çöküvermesinin ve baskın gelmesinin sebepleri, aslında çoğunluğun gidişatına uymaktan, heva ve heves yolunda ebedi olarak yürümekten, bu basit ve aşağılık olanı üstün kabul etmektendir. Yaptıklarından ötürü de kendilerinin mağfiret olunacakları beklentisi içine girmektendir. Hatta bu durum onların şefaat konusunu tevil ettikleri manada bile olsa, herhangi bir sermaye koymadan kâr beklentisi içinde olsalar da başlarına gelecek şey bundan başkası değildir. Nitekim Yüce Allah bunlar hakkında şöyle buyurmaktadır:

"Onların ardından da ayetleri, Allah'ın hükümlerini tahrif karşılığında olmak üzere şu değersiz dünya malını alıp, nasıl olsa bizler bağışlanacağız, diyerek Kitab'a varis olan birtakım kötü kimseler geldi. Onlara, ona benzer bir menfaat daha gelse onu da alırlar. Peki, Kitab'da Allah hakkında gerçekten başka birşey söylemeyeceklerine dair onlardan söz alınmamış mıydı ve onlar Kitab'dakini okumamışlar mıydı?"[138]

Kur'an'a Yaklaşımda Yanlışlar

Aksine Allah'ın Kitab'ı bunlar tarafından sadece sarf ve nahiv bilgisi, Arap dili ve edebiyatı noktasından, kelam-cümle ile ilgili bilgi tartışmaları ve kelam cedelleşmeleri bağlamında okunuyordu. Bu okuma da sadece ve sadece kuru kuruya bir okumadan ve alametlerden ibaret kalıyor. Bu alametler de kalplerin ve birtakım rüyaların hidayetine yönelik olarak dikiliyor. Kitap sadece tecvit kurallarına uygun olarak nağmelerden okumaktan ibaret bulunuyor. Evet, böylesine bir kuru okumadan ibaret bir Kitap. Oysa bu Kitab'ın asıl okunması ve hayata geçirilmesi gereken hüküm ve ahkâmı terk edilmiştir.

Bunu okuyanlar da sadece bu sayede dünyalık biriktirmek amacıyla okuyorlar. Yoksa ondaki var olan helal ve harama ilişkin bilgileri öğrenmek amaçlı bir okuma değildir. Kur'an'ı okurlarken nefislerini tezkiye etmek ve imandan gıdalanmak niyetiyle kalplerini ve dillerini ıslah için okumuyorlar. Onlar bu Kitab'ı bedenleri hastalıklardan şifa bulsun diye yazıyorlar, yoksa sinelerdeki vehimlerden ve günahlardan şifa bulmak maksadıyla yazmıyorlar.

Eğer buna davet eden yardımcılar (Ensar) var olsaydı, buna tutunarak doğru yolu bulmaya gayret edenler ve ona dayananlar olsaydı, kesin olarak bu nurların, aydınlıkların önünde o zulmetler ve karanlıklar darmadağın

138. Araf, 7/169.

olup giderlerdi, yok olurlardı. Böylece gündüzün ayeti, gecenin ayetini, karanlığını siler götürürdü.

İşte bu ilahi irşatlar gökten yağan yağmur mesabesindedir. Bizim daha önce değindiğimiz depremler, zelzele denilen sarsıntılar da işte yıldırım sesi menzilesindedir. *"Sırat-ı müstakim"* denilen dosdoğru yolun nefislerde parıldayarak aydınlık meydana getirmesi de tıpkı o şimşek çakmasıyla oluşan aydınlık gibidir.

Toplumun aksine, onların hoş görmediği birşeyi işlemesi sebebiyle onlardan gelebilecek bir tepkiden korkarak eskilerin adetlerine, geleneklerine, şehevi istek ve duygularına sarılıp onları taklit etmeyi devam ettirmesi, onlardan korkması da, gidilmesi gereken doğru yolun önündeki bu engeller de işte o zulmetler ya da karanlıklar gibidir. Bu, öylesi bir zulmettir ki, aydınlığı isteyenin gözünü kör etmekte ve onun gözlerine perde germektedir. İşte bu grubun veya fırkanın durumunu örneklendirmek için Yüce Allah şöyle buyurdu:

"Yahut onların-münafıkların durumu, gökten sağanak halinde boşanan, içinde yoğun karanlıklar, gürültü ve yıldırımlar bulunan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir."

Tabiat Olaylarını Değerlendirme

Yani o münafıklar yağmura yakalanmış bir toplum gibidirler. Bu ayette ***"Sayyib"*** kelimesiyle sağanak halinde gökten yağan yağmur demek istenmektedir. Yani yağmurun zaten gökten yağacağı gerçeği bilindiği halde burada bunun *"Gökten"* diye ayrıca belirtilmiş olması, bunun bir emir gereği böyle olduğunu bildirmesi ve beyinlere dank ettirmesi içindir. Bu itibarla, onlar gelen bu yağmuru önleyemedikleri gibi, onu kendilerinden uzaklaştıramazlar da. Kaldı ki bunun durumu ve varlığı onların elinde olan birşey de değildir.

Nitekim Arap edebiyatçıları ve belagatçileri, insanların başlarına, önleyemeyecekleri bir bela ve felaket gelince, bunu anlatmak için "Gökten gelen birşeydir." tabirini kullanırlar. Yani bunu, geleni bizim önleme gücümüz yoktur anlamında söylerler.

Şüphesiz akla gelebilen bu manadaki birtakım doğuşlar, kalbe doğan ilahi ilhamlar, hep tertemiz fıtrat sahibi olan kimseler için geçerlidir. Nitekim bunun bir örneği de bu ayette sözkonusu edilen örnekte işaret olunan şeydir. Nitekim buna daha önceden de dikkat çekilmişti. Ki bu da vehbî ve gerçek olan bir durumdur, bunun için herhangi bir sebep de yoktur.

Yüce Allah *"Sayyib"* diye belirtilen bu sağanak yağmur ifadesini şöyle niteliyor:

"İçinde yoğun karanlıklar, gürültü ve yıldırımlar bulunan yağmur..."

Bu ayette yer alan ve karanlıklar diye çevirdiğimiz kelime ***"Zulumat"*** lafzıdır. Bu da gecenin zulmeti yani karanlığı, bulutların meydana getirdiği zulmet, bizzat sağanak halinde yağan yağmurun yani sayyib'in sebep olduğu zulmet gibi zulmetleri içerdiğinden lafız Zulumat olarak gelmiştir.

"Ra'd" ise bilinen gök gürlemesi sesidir. Bu gök gürlemesi bulutlar bir araya toplandığı bir sırada yani artı ve eksi manada çarpışması yani elektriklenme sonucu ortaya çıkan bir sestir.

"Berk" lafzı ise genelde bulutlarda şimşek çakması sonucu çıkan aydınlık, ışık demektir. Kimi zaman da ufukta herhangi bir bulut olmaksızın da bu parıltı gözükebilir.

Bizim tefsir bilginimiz Celaleddin Suyuti diyor ki: *"Ra'd"* bir melektir veya meleğin sesidir. *"Berk"* de bu meleğin kamçısı olup, o bu kamçı ile bulutları önüne katıp yönlendirir.

Bu ifade ile Suyuti meleği, sanki maddi bir cisim imiş gibi sunuyor. Çünkü kulak tarafından işitilen ses, ancak cisimlere ait bir özelliktir. Bu durumda sanki bulutlar ahmak bir eşektir de, yürümemek için inat ediyorlar. Ancak şiddetli bir haykırış ve peş peşe gelen oldukça sert darbelerle hareket ediyor da, melek de bunun için böyle davranıyor, gibi bir mana çıkıyor. Aslında bu, olacak şey değildir.

Bizim konuya ilişkin olarak anlattığımız şey ise, zaten Arapların her iki lafızdan yani *"Ra'd"* ile *"Berk"* lafızlarından anladıkları manadır. Nitekim günümüz insanları da bunu böyle anlamaktadırlar. Yani bu bir tabiat olayıdır ve bir elektriklenmedir. Bu itibarla lafızları gerçek anlamları dışında birtakım ifadelerle anlamlandırmak, elde sahih ve sağlıklı bir delil ve dayanak olmadıkça caiz olmaz, doğru değildir. Özellikle dilbilimcilerin ve kelamcıların ortaya koydukları gibi şu bilinen ve görülen maddi âlemdeki manaları, ilminin ve bilgisinin sadece Allah'a ait olduğu veya Allah'ın kendilerini vahiy yoluyla bilgilendirdiği kimselerin dışında hiçbir kimsenin bilemeyeceği gayba ait manalarla anlatmaya kalkışmak, bunlarla açıklamaya gitmek hiçbir zaman doğru değildir.

Acıdır ki tefsir bilginlerinin birçoğu, yazdıkları tefsirlerini uydurma rivayetlerle, kıssalarla ve İsrailiyat ile doldurmuşlardır. Nitekim bu türden olan rivayetleri hadis bilginleri yalan ve uydurma rivayetler olarak açıklamışlardır. Zaten bunların geneli de Yahudilerin ağzından alınarak yapılan rivayetlerdir. Onlardan alınan bu rivayetler hemen Kur'an'a yamandırılmıştır. Güya Kur'an'ın açıklamasını, tefsir ve yorumunu da bu yalan-yanlış rivayetlere dayanarak yapmışlardır. Hatta bu tefsir bilginleri bu tür rivayetleri de vahye ekleyerek sunmuşlardır.

Oysa burada hiçbir şüpheye yer bırakmayan gerçek olan şey, bu rivayetlerin lafız ve üslupları dışında hiçbir ifadelerinin vahye eklenmesi caiz değildir. Ancak Masum olan Peygamber tarafından vahiy yoluyla sabit olan şeyler bunun dışındadır. Kaldı ki zaten O Masum'a yani Peygamber'e gelen ve onun aracılığıyla gönderilmiş olan şey de çok kesin ve tespiti de mümkün olarak gelmiş, sabit bir vahiy olup, buna asla bir şüphe de karışmaz ve karışmış da değildir.

Ben de derim ki: İşte Ra'd ve Berk kelimeleri hakkında Üstad Abduh'un Suyuti'ye de bir reddiye olarak dedikleri ifadeler böyledir. Çünkü İmam Suyuti, Sahabe ve Tabiuna dayanarak eserlere-hadislere veya rivayete dayalı tefsirinde bu görüşü öne çıkarmış ve bunu benimsemiştir ki bunlardan sahih olan hiçbirşey yoktur. Bunun en açık örneği de İmam Tirmizi tarafından zayıf bir senetle rivayet olunan ve bir Yahudi tarafından Peygamber'e (s) sorulan bir soruya ilişkin olan rivayettir.

Oysa baktığımızda görüyoruz ki İmam Suyuti, *"ed-Dürrü'l-Mensur"* adını verdiği tefsirinde bu ayetle ilgili tefsiri yaparken bu rivayetlerden hiçbir rivayete yer vermemiştir. Oysa ki kendisi bu tefsirini rivayetlere dayalı ve buna tahsis ederek hazırlamıştır.

Nitekim İbn Kesir de Suyuti gibi davranmıştır. Bu konuda gelen rivayet sahih olmadığı halde adeta o bunu İsrailiyattan saymış gibidir. İmam Beğavi ise Ra'd ve Berk kelimelerini lügat manasıyla ve kavramıyla tefsir edip yorumlamıştır. Nitekim İmam Beğavi Ra'd konusunda şöyle diyor: *"Bu, bulutlardan duyulan ve işitilen bir sestir."* Nitekim Berk konusunda da şöyle diyor: *"Bu da bulutlardan çıkan ateştir."* Daha sonra Beğavi şöyle diyor: "Ali, İbn Abbas ve tefsir âlimlerinin birçoğu, 'Ra'd kelimesi, bulutları yönlendiren, sevk ve idare eden meleğin adıdır. Berk kelimesi de, nurdan olan bir kamçının saçtığı ve yaydığı ışık olup, melek bununla bulutları korkutup yönlendirir.' dediler."

Bir görüşe göre de duyulan ses, bulutları yönlendiren ve sevk eden uyarı iken, bir diğer görüşe göre de meleğin tesbihidir. Bir diğer görüşe göre ise Ra'd, meleğin konuşmasıdır, Berk ise meleğin gülmesidir.

Mücahid ise diyor ki: Ra'd meleğin ismidir, nitekim meleğin sesine de Ra'd denmiştir. Berk ise, bulutları sevk ve idare eden meleğin adıdır.

Şehr b. Havşeb de diyor ki: Ra'd, bir melektir ki, bulutları önüne katıp sevk eder, bulutlar dağıldıklarında bunları toplar bir araya getirir. Eğer melek çok öfkelenecek olursa, ağzından ateşler uçar. İşte bu, yıldırım denilen şeydir.

Yine bir görüşe göre de Ra'd, "Rüzgârın bulutların arasını yarıp açması ve bulutlar arasında şiddetli olarak esmesidir." Alıntı burada bitiyor. Suyuti

merfu olan hadisi zikretmemiştir. Çünkü Suyuti'ye göre kendi açısından bu konuda anlattıkları yanında hadis oldukça zayıftır ve bu açıdan bu rivayete yer vermemiştir.

Ben yine diyorum ki, kuşkusuz bana göre burada öne sürülen görüşlerin tamamını Yahudi bilginlerinden Ka'bul Ahbar ve Vehb b. Münebbih gibileri Sahabe ve Tabiun Müslümanları arasında yaymışlardır. Eğer bu durum sahih bir duyma ile merfu bir hadis ile sahih olarak gelmiş olsaydı ve bunun İsrailiyattan olması ihtimali bulunmamış olsaydı, bu konuda kesin olarak bu türden tartışmalar ve farklı değerlendirmeler olamazdı ve yapılamazdı.

Dolayısıyla bunu şu şekilde bir yoruma hamletmek imkânı doğardı: Kâinatla alakalı ve tabiata bağlı olan bu olaylar şuna işarettir: Bu gibi olayların meydana gelişi, bulutlar üzerinde görevli bir melek tarafından gerçekleştirilmektedir. Ancak buna da gerek yoktur. Çünkü konuya ilişkin sahih bir delil elde mevcut değildir. Kaldı ki melekler, gayb âlemini ilgilendiren varlıklardır. İnsanlar melekleri göremezler. Meğerki melekler bir peygamber veya veliye görünmek için bir insan şekline girmiş olsunlar. Bu durum da ya bir mucize kabilinden olur veya irhas yani harikulade kabilinden olabilir. Örneğin Ruh'un yani Cebrail'in Hz. Meryem'e insan şeklinde görünmesi gibi. Sahabenin de yine Hz. Peygamber'in huzurunda Cebrail'i bir insan şeklinde görmeleri de buna bir örnektir. Cebrail bu esnada Peygamber'e (s) İmandan, İslam'dan ve İhsandan soruyordu.[139] Oysa Berk yani şimşek olayı gayb âleminde olan birşey değildir, şu görünen varlık âlemindeki bir tabiat olayıdır.

Beğavi'nin Ra'd, "Bulutlar arasında rüzgârın onları yarıp geçmesidir." diye aktardığı görüşe gelince; birçok Müslümanların da buna aldandıkları gibi o, bu sözlerle Yunan felsefecilerinin görüşlerini aktarıyor.

Beydavi de diyor ki; Ra'd, "Buluttan işitilen bir sestir. Burada yaygın olan görüş ise; bunun nedeni şiddetli rüzgârın esmesi sonucu bulutların birbirleriyle çarpışması, aralarında elektriklenmenin meydana gelmesiyle oluşan bir titreşimin sesidir."

Bu geçersiz ve anlamsız bir görüştür. Çünkü bulutlar buhardan oluşmuştur. Buharın harekete geçmesi ise sese dönüşmez.

Yüce Allah sağanak yağmura yakalananlar hakkında şöyle buyurmaktadır: ***"O münafıklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa ki Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır."***

"Saika", yani yıldırım manasına gelen bu kelime Araplar tarafından da bilinen bir ifadedir. Kaldı ki bunu herkes de bilir. Bu yağmur yağdığı, gök

---

139. Muhammed Reşid Rıza, gaybi alanla ilgili Kur'an bütünlüğünü gözeten tavrına rağmen, zaman zaman bu tür rivayetlerin değerlendirmesinde "Üstadımız" dediği Muhammed Abduh'un işlediği "gaybi konularda ölçü"yle alakalı tespit ve hükümleri göz ardı edebiliyor. (Yayıncı)

gürlediği, şimşek çaktığı esnada düşen bir yıldırım olayıdır. Çünkü bir yere yıldırım düştüğünde ya orayı helak eder veya düştüğü yerde bir zarar meydana getirir. Bu tabiat olayının bu yönü herkes tarafından bilinirken, yapılan tefsirlerine baktığımızda, Berk, Ra'd ve Saika olayları herkes tarafından bilinirken, bazı tefsir bilginleri anlayışlarını bilinen manasından başka bir manaya, bilinmeyen bir manaya yorumlamışlardır.

Nitekim eski Yunan filozofu Aristo'dan yapılan hikâyeye göre, öğrencileri kendisine, hareketin tanımını sorarlar. O da hemen yerinden kalkar ve yürür. Olay her bakımdan açık ve ortada iken, onların bu durumu ona söz ile sormaları, sadece şu sebeptendir: İlla da alacakları cevap bir filozofun ağzından gelen cevap olmalıdır. Onlar apaçık belli olan şeyler konusunda bile filozoflardan cevap beklemektedirler, çünkü buna hep alışmışlardır. Keza onlar bu soru ve cevaplarla gayet açık olan bir olaya gizemlilik kazandırmak istiyorlar.

İşin gerçeğine gelince; gök gürlemesi, şimşek çakması, yıldırım düşmesi gibi bu olayların tamamı ve meydana geliş nedenleri, Kur'an'ın konuları içerisinde değildirler. Çünkü bu olaylar "Tabiat Bilimi"ni ilgilendiren olaylardır. Nitekim hava durumlarını öğrenmek de yine insanların gayretleri, çalışma ve çabaları sonucu onların artık bilebildikleri şeyler arasına girmiştir. Bu gibi olayların vahye dayalı bir yönleri de yoktur.

Kur'an'da tabiat olaylarının hatırlatılması, zikredilmesi ve örnekler halinde sunulmasının sebebi sadece bunlardan ders almak, ibret almak ve delil elde etmek amaçlıdır. Böylece bunlar aracılığıyla aklın anlama ve kavrama kabiliyetini artırmak içindir. Kaldı ki kâinat hakkında bilgi sahibi olmak insanları geliştirir, bilgi bakımından aralarında zaman içerisinde farklı anlayışlar ve kavrayışlar meydana gelmesine neden olabilir. Çünkü insanlar şuna inanıyorlar: Bazen öyle zamanlar olmuş ki, yıldırımların maddi olan cisimlerden meydana gelebildiğine inanmışlardır. Çünkü yıldırımın düştüğü yerde barut ve yanık kokusunu duyduklarından dolayı böyle düşünüp inanmışlardır.

Daha sonraki dönemlerde bu inanç ve görüşlerini terk etmişlerdir. Çünkü yıldırımın düştüğü her yerde böyle bir kokunun olmadığını mülahaza edip düşünmüşlerdir.

Günümüzde ise bu konudaki görüşler şöyle bir değişikliğe uğramıştır: Kâinatta bir takım akımlar vardır ki, buna elektrik denmektedir. Bunun varlığını da telgraf, telefon, tramvay gibi araç ve aletlerde görmektesiniz. Nitekim evlerimizi ve sokaklarımızı aydınlatan lambalar hep buna örnektirler. Bu bizden mum istememekte, yanmak için yağ istememekte ve herhangi bir yakıta gerek duymamaktadır.

Bu da tıpkı, kendisiyle dikiş yapılan ikinci tel hattı sayesinde sağlanır. Bu iki hattan birisi artı kutuptur. Elektron yüklü olan bu artı ve eksi kutuplardan birinden ötekine akım meydana gelir ve bunun sonucunda da bir güç ortaya çıkar. Böylece bir ışık doğar. Sözkonusu akımın kesilmesiyle, artı kutup ile eksi kutup arasındaki bağ kopunca artık doğal olarak elektrikler kesilir, elektrikle çalışan tüm araç ve gereçler çalışamaz olurlar. Zaten elektrik dediğimiz olay herşeyde ve her maddede vardır.

İşte bulutlardaki bu şimşek olayı, yıldırım hadisesi yukarıda belirttiğimiz gibi artı ve eksi kutuplardan akımın birinden diğerine geçmesidir ki bu, Allah'ın kudreti sayesinde meydana gelmektedir. Kaldı ki böyle bir olay insanların eliyle yeryüzünde de meydana getirilmektedir.

Bazı fizik bilginleri veya elektro fizikçiler bulutlardaki bu yüklü elektrik akımını yere yani toprağa boşaltmak için çalışmalar yapmışlardır. Nitekim yıldırım da nihayetinde bir elektriklenme sonucunda meydana gelen bir olaydır. Bu ise bulutların o elektrik yükünü toprağa boşaltmak için, onu kendine çeken bir çekim gücü ile boşaltır. Genel olarak telefon ve telgraf işçileri bu türden yıldırım akımlarına kapılmaktadırlar. Çünkü bu iş kolu çalışanları genel olarak bu türden akımlar arasında kalabiliyorlar.

İnsanlar yıldırımların gerçek sebebini öğrenince bu onları, yüksek yapıları yıldırım tehlikesinden korumak için paratoner ile, yani akım teli aracılığıyla elektriği toprağa boşaltan bir alet ile yıldırım tehlikesini önlemeye sevketmiştir.

Kur'an'ın tefsirini yapmak için bu gibi doğa olaylarına uzun uzadıya takılıp kalmanın bir manası yoktur. Çünkü bu konularda bilgi edinmek isteyen bir kimse, konuyu ilgili alan uzmanlarından öğrenebilir. Bu bakımdan biz tekrar örneğe dönelim.

Bir çöl ortasında bir toplumun yürüdüğünü düşünün. Onlar çölde yürürlerken gece karanlığının basmasının ardından bu defa gökten sağanak halinde bir yağmur yağmasıyla karşı karşıya kalırlar. Derken gök gürlemeleri, şimşek çakmaları bunlara göz açtırmamaktadır. Böyle bir durum karşısında kalan bu insanların her gök gürlemesinde parmaklarıyla kulaklarını nasıl tıkadıklarını bir düşünün. Çünkü bu insanlar kulaklarına parmaklarını tıkayarak o gök gürlemesi sesini duymak istememektedirler. Bunun için de parmak uçlarını kulaklarına tıkarlar.

Ayette parmak uçları yerine parmaklarını tıkarlar ifadesi geçmektedir. Mecazi manada kullanılan bu güzel anlatım tarzı, aslında bu kimselerin o sesin şiddeti sebebiyle kulaklarını sağır etmekten ve kendilerini ölümden kurtarmak için parmak uçlarını oraya sıkı bir şekilde sokmaktadırlar. Bu kimselerin kulaklarını tıkamak için gösterdikleri bunca titizliğin sebebi, san-

ki bunlardan her birinin duyduğu korku ve dehşeti yansıtıyor. Bunun için adamlar neredeyse parmaklarını ta kulaklarının içine sokacaklar ki, böylece kulaklarında işitmeyi sağlayacak bir delik ve açıklık kalmasın. Çünkü bu sesten ani bir ölümle, kalp krizi ile hemen oracıkta ölüvereceklerini sanırlar. İşte bu durum çok aşağılık bir korkaklıktır ve ahmaklığın da son perdesidir. Çünkü kişinin kulaklarını tıkaması, yıldırımın kendisini çarpmaktan kurtulması sebebi değildir, ölümü engelleme nedeni değildir.

Ölüm denen olay, bedenden "can/ruh" dediğimiz şeyin ayrılmasının bir sonucu olarak hayatın yok olmasıdır. Allah ölüm takdirini, ruhun kabzını veya nefsi öldürmeyi kendi takdiri olarak yaratmıştır.

Yüce Allah'ın ***"Oysa ki Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır."*** buyurması, ilgili örnek açıklamasını ve tespitini yaparken bizi, içinde darb-ı mesel yani örnekleme bulunan bir duruma götürüyor. Bunun sebebi de bizim, bizzat amaçlanan "müşebbehun bih" yani kendisine benzetilen ile "müşebbehin" yani benzeyenin halini düşündüğümüzde, bu durumun bizi şaşırtmaması içindir. Hak olan ayetleri işitmekten sağır kesilmek ve bunlardan kaçıp uzaklaşmak, apaçık olan burhanlara rağmen bu yıldırımlardan sakınmak sûretiyle onları taklit etmekle işi götürmek -ki onlar bu bıkkınlık veren hayatı buna bağlı olarak görüyorlar- onlara hiçbirşeyde fayda sağlamaz. Çünkü Yüce Allah onları çepeçevre kuşatmıştır. Onların tüm sırlarına da muttalidir. İçlerinde gizledikleri şeyleri de bilmektedir. Onlar nerede olurlarsa olsunlar, hangi yola girerlerse girsinler Allah onları yakalamaya kadirdir. Onlar hiçbir burhandan, delilden kaçamazlar. Kaçmaya kalkışsalar bile hemen bir başka burhan ve delil karşılarına ansızın çıkıverir. Yani bu kimse adeta boğulmakla yüz yüze kalan ve dalgalarla boğuşan kimse gibidir. Adam dalganın biriyle uğraşırken, onu önleme gayretine düşerken hemen arkasından ikincisi, üçüncüsü devam edip geliyor. Gelen bu dalgalar ya adamı kurtuluş sahiline atar veya yokluk uçurumuna götürür. Bunun içindir ki Yüce Allah, ***"Oysa ki Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır."*** diye buyurdu da *"Onları çepeçevre kuşatır."* diye buyurmadı.

Ben de derim ki burada zamir yani *"Onlar"* ifadesi yerine ism-i zahir yani ***"kâfirler"*** ifadesi açık olarak zikredilmiştir. Bunun sebebi de, onlar böyle bir duruma küfür ve inkârları yüzünden düştüler manasını kendilerine bildirmek içindir. Çünkü bu durum bunlar gibiler hakkında ancak varit olur.

Burada geçen ihata yani kuşatma ifadesinden kasıt, Allah'ın kudretiyle onları kuşatıp ihata etmesidir. Eğer Allah birilerini yıldırım çarpmasıyla öldürmemişse, bu defa bir başka şeyle öldürür. Yani ölüm tektir ama ölüm sebepleri değişebilir. Birşeyi ihata etmek, çepeçevre kuşatmak demek, o şeyin ondan kaçmayacağı ve kaçamayacağı, kaçmasının mümkün olmayacağı demektir. Onun kabzasından kurtulan hiçbirşey olmaz.

"O esnada şimşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar, onlar için etrafı aydınlatınca orada birazcık yürürler, karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar."

Eğer ansızın şimşek çakacak olsa, bu sırada karanlıkta bulunan biri orada yer almış olsa, bu durum onun gözleri üzerinde etki bırakır, neredeyse gözleri göremez olur. Ayette geçen ***"el-Hatf"*** kelimesi, hızlıca kapıp almak demektir. Ancak bu anlık esnasında insan az da olsa önünü görür ve bu sayede birkaç adım atarak yürür. Ancak daha sonra yine karanlık içerisinde kalıverir. Böylece yine çevresini korkular sarar, vehimlere kapılır. Dolayısıyla olduğu yerde durakalır veya şimşek çakması ve çevreyi aydınlatması tekrar eder.

İşte bu durum kendileri için örnekleme yapılan kimseleri hikâye eder. Çünkü davetçi bu kimseleri dinin aslına, özüne davet edince, içinde bulundukları apaçık bela ve imtihan onlara bunun sebebini açıklar. Kendilerine okunan ayetleri açık olarak izah eder. Onlar için önemli ve değerli bilgi ve belge sunar. Kaldı ki kendileri dosdoğru olan yolu bırakıp sıkıntıya düşerler. Onlar tedavi imkânını sağlayan ilacı buldular. Artık hak kendileri için ortaya çıkmıştır. Böylece hak kendilerine zahir oldu, bu itibarla bunun tabilerine karşı gayret gösteriyorlar.

Bu kimseler, fikir ve düşünce yapılarının ışığı altında yürüyerek birkaç adım atabilir. Ancak bunlar taklitçilik bataklığında ve şehvetlerin zulmetinde kalanlar gibi körü körüne böyle bir karanlığa dönmek istemezler, heva ve hevesleriyle koyu bir şüphecilik hastalığında da kalmak istemezler. Bunların seyirleri, hareketleri her ne kadar durmasa da, fikir veya düşüncesini bağlar ve -nitekim daha önceden de geçtiği gibi- bununla böylece şaşkına döner. Daha sonra iltifat ve göz atma yoluyla bunların giderek katlanması konusunda bakışı tekrar eder durur.

Burada şöyle bir durum vardır: Bu kimseler kötü bir hal üzere olacakları gibi, gelecekleri de tehlikede olur. Birinci örneklemedeki kimselerde emeller kesildiği gibi bu gruptakilerde bu manada bir emel kesilmesi olmaz. Bilindiği gibi birinci örneklemede sözkonusu edilenler sağır, dilsiz ve körlükle nitelenmişlerdi. Bunun içindir Yüce Allah burada ***"Allah dileseydi elbette onların kulaklarını sağır, gözlerini kör ederdi. Allah şüphesiz herşeye kadirdir."*** diye buyurmuştur. Çünkü böyle bir fırkada yer alanları herhangi bir vaizin vaazı kurtarmaz, onlara etki etmez; herhangi bir hidayetçinin, yol göstericinin yol göstermesi, hidayeti kendilerine bir fayda getirmez. Çünkü Allah bunlar için, "Şu öteki fırkada yer alanların aydınlığını, nurunu, onlardaki tüm hidayet ve doğruluk çeşitlerini giderdiği gibi bunların nurunu giderdi." demedi. Çünkü bunların hakka dönmelerinden umutsuzluğa düşülmüştür.

Yüce Allah'ın ***"Allah dileseydi elbette onların kulaklarını sağır, gözlerini kör ederdi."*** kavli, haklarında örnek sunulan kimselerin durumlarını açık-

lamaya yeniden dönüş demektir. Yoksa örneğin bitimi manasında değildir. Burada onlardan kinaye yoluyla zamirle söz etti. Çünkü verilen örnek sona ermiştir. İşte bu anlatılanlar hocamızın söyledikleridir. Bu, aynı zamanda müfessirlerin ileri sürdükleri iki görüşten de biridir.

Çünkü müfessirlerin kimisi bu örneği bizzat ilgili örneğin kendisinin tamamlayıcı örneği olarak kabul etmişlerdir. Burada kendileri hakkında örnek sunulan ya da darb-ı mesel olarak verilen bilgiden kasıt, her iki mananın da sahih ve doğru olması açısındandır. Bazı kimselerin ifadeleri cem'i yani birleştirmeyi menediyor olsa da bu itibarla biri ötekisine aykırı düşmez.

Nitekim Beğavi diyor ki: "Allah, onların bâtını manadaki işitmelerini ve gözlerini yok ettiği gibi, dileseydi onların zâhiri yani kulaklarını ve baş gözlerini de çıkarırdı."

Bunun hatalı olduğu açıkça ortadadır. Çünkü zâhirden kasıt zaten bâtın olan demektir ki bu da aslında beliğ olan bir teşbih yani benzetme üslubu ile aktarılmıştır. Bu da istiaredir. Bununla beraber hocamız bunlardan bir sınıfı, *"Sağırdırlar, dilsizdirler ve kördürler. Bu sebeple onlar geri dönmezler."*[140] kavliyle anlatılanlardan sınıfların dışında tutmuştur. Nitekim onun bu konuda söylediği de ortadadır.

"Şüphesiz ki, Allah herşeye kadirdir." Üstadımızdan bu cümle ile ilgili olarak yanımda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Çünkü bunun manası gayet açıktır. Ayrıca bir tefsire de gerek yoktur. Ancak bazı müfessirler demişler ki: Burada geçen ***"Kadîr"*** kelimesi, *"mutlak surette güç yetiren/kadir"* anlamındadır. Nitekim Yüce Allah'ın isimlerinden olan bu kipteki her kelime mübalağa yani aşırılık manası içeren isimlerdir. Bunda da herhangi bir zıtlık ve aykırılık yoktur.

Burada görüldüğü gibi ifadelerdeki mübalağa yani abartı, konunun zihinde etki bırakması içindir. Örneğin *"Şüphesiz görülmeyeni ve bilinmeyeni hakkıyla bilen"* manasındaki *"Allamu'l-Ğuyûb."*[141] ayetinde yer alan *"Allam"* kelimesi *"O, görülmeyeni ve görüleni bilendir."* manasındaki *"Alîmu'l-Ğaybi veş-şehadeti."*[142] ayetinde yer alan *"Âlim"* kelimesinden daha mübalağalı ve abartılıdır. Bu itibarla her iki kelimenin de yerine göre anlamı vardır.

Burada Yüce Allah münafıkları ***"Allah onların kulaklarını sağır, gözlerini kör etmeyi dileseydi elbette ederdi"*** diye tehdit edince, hemen bunun peşinden gerekçe olarak ***"Allah şüphesiz herşeye kadirdir."*** tespitini getirdi. Bunun sebebi, Yüce Allah'ın herhangi birşeyi dilemiş olması olayı, O'nun kudretiyle de bağlantılı olduğunu bildirmek içindir. Çünkü Yüce Allah bir-

140. Bakara, 2/18.
141. Maide, 5/109.
142. En'am, 6/73.

şeyi kesin olarak dileyince, o dilediği şeyi uygulamada Allah'a kimse asla mani olmaz ve onu kimse aciz bırakmaz. Sebeplerin müsebbiplerine etkisi esasen Yüce Allah'ın dilemesine bağlıdır.

Münafıkların Tutumlarıyla İlgili Bir Uyarı

Münafıklar hakkında verilen örneklerin manası hakkında meydana gelen gerçek olaylara ilişkin Kur'an'ın tatbiki, manalarının ortaya çıkışı konusunda dikkat çeken bir uyarıdır. Bu, birçok İslam bilgini ile Müslümanlara bir uyarıdır.

Üstad Abduh bu ayetlerin tefsirini bir uyarıyla sonuçlandırıyor. Bu uyarıya baktığında sıradan basit kimse olsun, dikkatli bir kimse olsun hepsinin de tüyleri ürperir. Bunun sebebi, Kur'an'ın ta kıyamete dek yol gösteren, irşat eden bir hidayet Kitab'ı olduğunun açıkça ortada olduğudur. Kur'an'ın manaları ise geneldir ve herkesi, her toplumu kapsamaktadır. Bu Kur'an sadece özel bir kesim insanı dikkate alarak vaatte bulunmaz, tehdit etmez, irşada kalkmaz, vaaz etmez.

Kur'an'ın vaadi olsun, tehdidi ve korkutması olsun, uyarısı ve müjde vermesi olsun tamamı akideye, ahlaka, adetlere yönelik olup bu da ümmetlerde, kavimlerde bulunur. Hiçbir kimse, bazı tefsir bilginlerinin söyledikleri şu yoruma bakıp da aldanmasın. Çünkü onlar: "Efendim bu ayetler, Allah Rasul'ü (s) zamanındaki münafıklar hakkında nazil olmuştur." demişlerdi.

Bu yoruma bakarak birtakım insanlar, "Bu ayetler, Allah Rasulü dönemindeki münafıklar hakkında inmiştir." ayetlerde anlatılanlar, bu çağda yaşayan kimselerin durumlarına tam olarak uysa da "Madem ki biz o dönemdeki kimselerden değiliz, öyleyse biz bu ayetlerin ifade ettiği kimselerden de değiliz." gibi bir anlayış içine girmektedirler. Çünkü bu kimseler Kur'an'ı kendileri için bir hidayet kaynağı, yol gösteren bir rehber ve imam edinmemişlerdir. Akıllarını ve şuurlarını yaratıldıkları amaç için kullanmamışlardır. Sadece atalarını, babalarını ve onların çağdaşlarını taklit ile yetinmişlerdir. Ataları ve onların çağdaşları nasıl bir yolda idiyseler, bunlar da aynen onlar gibi devam etmektedirler.

Üstad bu ifadeleri daha önce geçen ayetlerle, bundan sonra gelecek olanlar arasındaki bağlantı yönünü açıklarken zikrederek, aşağıdaki ayetleri okumuştur. İşte o ayetler ve manaları şöyledir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ
وَالَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿21﴾
الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً
وَأَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا
لَّكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَندَادًا وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿22﴾

21- Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet ve itaatle kulluk ediniz. Umulur ki böylece emirlerine uygun olarak davranıp yasaklarından uzak kalarak korunanlardan olursunuz.

22- O Rab ki, yeryüzünü sizin hayatınızı devam ettirmeniz için bir döşek, göğü de kubbe misali bir tavan yaptı. Gökten su indirip onunla size rızık olmak üzere yerden çeşitli ürünler çıkardı. Siz de artık bunu bildiğiniz halde, Allah'a hiçbirşeyi denk tutup şirk koşmayın.

Burada insanlar arasında kendilerine davetiye çıkarılan, seslenilenler iki kısımdırlar.

Birincisi: İnanmadıkları halde, bizler Allah'a ve ahiret gününe iman ettik diyenlerdir. Bu iman türü öyle bir inanıştır ki, kalbe malik olur ve nefsi de amellere yöneltir. Bu, Allah katında makbul sayılandır. Şu farkla ki bu kimseler sadece görünürdeki taklide dayalı şeyleri alıp uygularlar. Bu itibarla bunun kişinin ahlakı ve amelleri üzerinde sağlıklı ve salih bir etkisi olmaz. Çünkü bunlar dış görünüşleriyle güya Yüce Allah'ı aldatmaya kalkışıyorlar. Çünkü görünürde İslam açısından istenen birtakım şeklî ve söze dayalı ibadetleri yerine getirmektedirler. Oysa bu konuda hadiste şöyle buyrulmuştur:

"Şüphesiz Allah sizin sûretinize ve mallarınıza bakmaz, önem vermez. Ancak sizin kalplerinize ve amellerinize bakar, önem verir."[143]

Bu konu ile ilgili söz, Kur'an ile muhatap olan beşer sınıflarından dördüncü sınıf hakkında halen devam etmektedir. Nitekim zaten bu durum daha önceden de geçmişti. Bu itibarla ayetler arasındaki bağlantı yönlerini açıklama gereği yoktur.

143. Müslim, *Birr*, h:33; İbn Mace, *Zühd*, Bap: 9.

İkincisi: Ki tercih edilen de bu görüştür. Ayetteki hitap "amm" yani genel bir hitap olup, tüm insanları kapsamaktadır. Buna göre ayetler arasındaki bağlantıya gelirsek; Yüce Allah insan sınıflarını açıklarken, bu sınıflar içerisinde yer alan sözkonusu münafık sınıfın bireyleri, Allah'ın kendilerine verdiği nimeti küçümseyip aşağıladılar. Yaptıkları şey kendilerinden önce gelip geçmiş olanları yüceltmek ve onları büyük olarak tanımaktır. İnsani meziyetlerinden kendilerini mahrum bıraktılar. Hep seleflerini yani kendilerinden önce geçenleri yücelttiler. Hatta öylesine yücelttiler ki, bunlar, Rab mertebesine kadar vardırdılar.

Bu açıdan Yüce Allah genel manasıyla bütün insanlara hitapta bulunarak, onların rububiyet yani Rab oluş ve halikiyet yani yaratma manaları üzerinden yeniden düşünmelerini istedi. Çünkü bu, hem kendilerini ve hem kendilerinden önce geçmiş olan seleflerini kapsamaktadır. Tamamını da şanı Yüce Allah'ın yaratıcılığına esas alarak O'na karşı kulluklarını yapmaları için, bu yola girmelerini istemektedir.

Ancak hâlihazırdaki bu oldukça nankör, inkârcı, şuur ve akıl nimetlerini hiçe sayan, işaretleri tanımayan, dinin yol göstericiliğini kabul etmeyen kişi bu esas ve ölçüleri hiçe saymayı sürdürüyor. Çünkü bunlar, Allah'ın kendilerine indirdiği vahiy üzerinde düşünme ve anlama noktasında akıllarını kullanmadılar, kullanmak da istemediler. Aksine bu sınıfta yer alanlar kimi liderlerini ve bilginlerini taklit etmekle yetindiler.

Bu konuda ileri sürdükleri gerekçeleri de şöyle olmaktadır: "Allah'ın Kitab'ını bizim liderlerimiz, önder ve bilginlerimiz dışında kimse gereğince anlayıp kavrayamaz."

Sanki Yüce Allah kitaplarını belli bir zaman dilimi içerisinde yine belli bir kesime hitaben indirmiş ve bu kitaplarında onlara hitap buyurmuş da ve onu genel manada tüm ümmete şamil bir hidayet kaynağı kılmamıştır. Ancak sadece bunların dışındaki diğer insanları, bu dönemin dışındaki diğer zamanlarda sözkonusu bu liderlere ve onların tabilerine ve bir de bunların tabilerinin tabilerine... uymak zorunda bırakmış ve bu hal böylece hep süregelmiş ve böylece de sürüp gidecektir. Daha sonraları bunların tabileri de, kendilerinden önce geçenlerin yollarını terk etmişler ve yalnızca bunların kendilerine şefaat edecekleri safsatasına dayanarak böyle bir tevekkül anlayışıyla, yalnızca onlara mensubiyetle yetinmeyi yeter saymışlar ve böyle inanır olmuşlardır. Bunun için de ileri sürdükleri gerekçe, "Allah, hiçbir kimseye vermediği yetkiyi yalnızca bunların seleflerine vermiştir. Hatta bunların işledikleri ameller gibi amel işleseler bile, yine öncekilere verilen yetki gibi bir yetki başkalarına asla verilmemiştir ve verilmeyecektir." olarak özetlenebilir.

Allah, onların bu ileri sürdükleri şeylerden beridir, uzaktır, zulümden ve haksızlık etmekten münezzehtir. Çünkü Allah rahmeti nihayetsiz, fazlı ve ikramı da bol olandır.

İlk insanların Allah'a nispeti ile onlardan sonra gelen insanların Allah'a nispetlerinin bir olduğunu bildiren bu ilahi sesleniş gösterir ki, sonrakilerin Allah'a nispeti tıpkı ilk gelenlerin Allah'a nispeti gibi birdir. Aralarında hiçbir fark ve ayırım yoktur. Yani Allah yaratandır, onlar ise yaratılanlardır; Allah kendisine ibadet olunmaya layık ve müstahak olandır, onların tamamı da O'na ibadetle memur olan ve böyle bir sorumluluk altında bulunan kimselerdir. Bu durum, hem bizim aleyhimize ve hem de bizden önce geçen bu sınıfın izinden gidip onu benimsemiş olanların aleyhine de bir hüccet ve delildir.

Kur'an'ı Anlamak ve Ahlaka Dönüştürmek

Hocamız Abduh özellikle din ilimlerini tahsil eden talebelerin adını zikrederek der ki; bu dalda çalışan bir talebe için gerekli olan en önemli husus, kendilerini Kur'an'a ve Kur'an'ı anlamaya versinler. Sadece onun gösterdiği yolda hidayet aramaya koyulsunlar. İşte ne zamanki onlar bunu yaparlar, işte bu durumda Allah Rasulü'nün aşağıdaki hadisleriyle işaret buyurdukları İslam adabı ortaya çıkmış olur. Çünkü Allah Rasulü (s) şöyle buyurmuştu:

"*Beni Rabbim tedip etti, öğretip eğitti ve edebimi-eğitimimi de güzel yaptı.*"[144]

Çünkü Allah Rasulü'nün (s) edebi Kur'an idi.[145]

Doğrusu kim Kur'an üzerinde gerektiği gibi çalışır ve bununla meşgul olursa, bu durumda o kimse, günümüz Müslümanlarının hastalıklarının nelerden ibaret bulunduğunu öğrenmiş olur. Onlar arasında yayılan bid'atlerin, İslam dışı anlayışların kaynağının neler olduğunu, Müslümanları bölüp parçalara ayıran fitnelerin nerelerden ürediğini ve bunları tedavi yolunu öğrenmiş olur. Çünkü Kur'an'ın güzelliğini, lezzetini tadan bir kimse bundan böyle başka bir kitabı önceleyemez. Çünkü bu Kitab'a bakan ve bundan ilim alan kimseye Kur'an'ı anlayıp kavrama kapısı açılır ya da kapısını Kur'an'a açan bir kimse, orada, onun aynasında kendini görür ve bulur. Bunun dışında kalan şeyler ise, Kur'an'dan uzaklaşmak olur. Kur'an'dan uzaklaşmak da bizzat Yüce Allah'tan uzaklaşmak demektir. Bu ise en büyük ve en uzak bir dalalet ve sapıklıktır.

Kur'an'ın bize emrettiği her şey ve bizim bakmamız için gösterdiği her yol ile ilgilenmek, uğraş vermek bizzat Kur'an'ın kendisiyle uğraşmak demektir. Çünkü Yüce Allah: ***"Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet ve itaatle kulluk ediniz. Umulur ki böylece emirlerine uygun olarak davranıp yasaklarından uzak kalarak korunanlardan olursunuz."*** diye buyurmuş

144. El-Askeri, bu hadisi merfu olarak Ali b. Ebu Talip'ten rivayet etti.
145. Burada işaret olunan nokta, Hz. Aişe annemiz tarafından rivayet olunan hadistir. Sa'd b. Hişam, Hz. Aişe annemizden, Allah Rasulü'nün (s) ahlakından sorunca, annemiz de kendisine: "Sen Kur'an okumuyor musun?" diye sormuş. Sa'd diyor ki, bu soru üzerine ben de: "Elbette okuyorum" dedim. O da: "Allah Nebi'sinin ahlakı Kur'an ahlakı idi" dedi. Bak Müslim, *Münafikun*, h:139, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/54, 91, 111.

olması, aslında bizim yaratılışımızdaki hikmet ve sırlardan ibret almak, ders çıkarmak ve bunlar sayesinde doğru yolu bulmak için bir uyarıdır. Öyleyse bir başka ayette de işaret edildiği gibi bize düşen görev, bunları araştırmak ve incelemek olmalıdır, dersler çıkarmalıdır. Çünkü Rabbimiz şöyle buyurmuştur:

"Kesin olarak inanalar için yeryüzünde ayetler-ibret alınacak ve ders çıkarılacak şeyler vardır. Kendi nefislerinizde de öyle. Görmüyor musunuz?"[146]

Bizden önce geçenlerin tarihlerine bakarak dersler çıkarmalıdır. Nitekim konuya dair bir başka ayette de Rabbimiz şöyle buyurmaktadır:

"Rasulüm! De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın da, daha öncekilerin akıbetleri nice oldu, görün. Onların çoğu müşrik idi."[147] Bu ve benzeri örnekler hayli fazladır.

İnsanın Kur'an'dan ders alabilmesi, onun vaat ettikleriyle tatmin olabilmesi ve tehditleri karşısında huşu ile boyun eğmesi ancak Kur'an'ın manalarını öğrenince olabilir, başka değil. Kur'an'ın o tatlı üsluplarının tadına varınca bunları kavrayabilir. Bunu başarabilmenin yolu da beliğ olan Arap dili ve edebiyatını, nahivle ilgili eserlere bakmak sûretiyle kazanılabilir. Örneğin İbn Hişam'ın *Nahvi*, Abdulkahir'in *Belagat* isimli eseri okunduğunda bu işin hazzına ve tadına varılabilir. İşte ancak bundan sonra kişi Arap dili ve edebiyatının dil açısından ne anlama geldiğini kavrayabilir ve bunun doğal bir sonucu olarak da Kur'an'ı anlayabilme kabiliyeti ortaya çıkar.

Nitekim Ebu Bekir Bakillani diyor ki: "Bir kimse, ben belagat ilmini okuyup öğrenmeden de, Kur'an'ın belagat noktasından ne demek istediğini anlayabilirim, diyecek olursa, o gerçekten meseleyi hiç bilmeyen bir yalancıdır, gerçeği iptal eden biridir."[148]

Baliğ olan, rüştünü kanıtlayarak doğruya ulaşabilen ve ilim tahsil eden Müslüman bir kimsenin Kur'an'ı kendisine imam-önder kılmaması, onu, üzerinde insanlara doğru yolu göstermesi noktasında yürüyeceği bir aydınlık yol edinmeyerek karanlık olan bid'at yollarında yürümesi hiç sağlıklı olabilir mi? Siz böyle bir Müslümanın olabileceğini hiç düşünebilir misiniz?

Bizim önümüzde iki zor geçit bulunmaktadır. Biz o iki zor geçidi geçmedikçe şu anda içinde bulunduğumuz durumdan kurtulup yükselmemiz mümkün değildir. Ancak o iki zor geçidi aşmakla, o barikatları yıkmakla sağlanır. Bu iki sarp geçitten biri tembelliktir, ötekisi de kendimize layık

---

146. Zariyat, 51/20-21.
147. Rum, 30/42..
148. Belagat: Sözü düzgün ve yerine göre söyleyebilme yeteneği demektir. Öte taraftan Belagat, hem düzgün ve hem yerinde söz söylemek yollarını ve metodunu, usulünü öğreten ilim dalının da adıdır. Bu ilim *dalı Meani, Beyan* ve *Bedii* adıyla üç bölüme ayrılır. Burada da bu ilme dikkat çekiliyor ve bunlar bilinmeden, Arap dili, Edebiyatı, nahvi, cümle ve kelime bilgileri öğrenilmeden Kur'an'ı anlayabilmenin zorluklarına dikkat çekiliyor ki doğru ve gerçek olan da budur. (Çev.)

gördüğümüz bir cehaleti, bizden kaynaklanan bir kusur ve eksiklik olarak bir damga halinde kendimize yapıştırmış olmamızdır. Bunu Allah'ın bize reva gördüğü yanlışıdır.

Bu şekilde iki kötü özelliğe sahip olan bir kimse, kendisine hayrı, iyiliği gösteren, hak yoluna sevk eden herkese karşı öfke ve kin besler. Çünkü bu adama göre kendisine bu şekilde hakkı ve doğruyu gösteren kimse güya, onun tabiatına ve karakterine aykırı olan birşeyi ondan istemektedir. Bunun için de ona kızmaktadır. Böyle olunca da kendisini doğru yola sevk eden kimseyi sapıklıkla ve ayıplı olmakla damgalamaktan da geri durmaz. Kendine nasihatte bulunan kimseyi, mürşidini kınamaktan, onu ayıplı biri olmakla damgalamaktan da vazgeçmez.

Oysa hepimize düşen bir görev vardır: Önce kendimizi şöyle bir tartalım, sonra da durumumuzu o yüce Kur'an ile bir değerlendirelim. Şuanda taşımakta olduğumuz inancımız nasıl bir inançtır? Ahlakımız Kur'an'ın öngördüğü ahlak ile uyuşmakta mıdır? Amellerimiz Kur'an ölçülerine göre midir? Bütün bunları Kur'an terazisiyle bir tartalım. Eğer bu tartıda Kur'an ölçüsü ağır basıyorsa, bu demektir ki biz gerçek anlamda bir Müslümanız. Bundan dolayı da Yüce Allah'a hamd edelim. Aksi çıkarsa, bu durumda tercih edilmesi gereken konu ne ise onu elde etmeye ve başarmaya gayret gösterilsin.

Bizim mutlaka şu anda üzerinde bulunduğumuz konumumuzu uzun uzadıya değerlendirmemiz ve üzerinde güçlü bir fikir ile düşünmemiz gerekir. Çünkü bu söylediklerimiz konusunda düşünüp tefekkür etmeyen bir kimse hak yolunu bulamaz. Hak yolu bulamayan biri de dalalettedir, sapıklık içindedir. Çünkü haktan sonra sadece dalalet ve sapıklık vardır.

İşte bu husus, bizim uyarıp hatırlatmak istediğimiz noktadır. Çünkü Üstad Abduh'un münafık sınıflarla ilgili ayetlerin tefsirinden sonra hemen böyle bir açıklamaya yer vermiş olması, Kur'an karşısında bunların kalplerinde rahatsızlığın varlığını bildirmesi bundandır. Böylece anlatması gerekenleri anlattıktan sonra şimdi de Yüce Allah'ın ***"Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet ve itaatle kulluk ediniz. Umulur ki böylece emirlerine uygun olarak davranıp yasaklarından uzak kalarak korunanlardan olursunuz."*** ayetini detaylı olarak sana açıklayalım.

Diyorum ki: Şüphesiz Yüce Allah bu sûreyi, Kitab'ı olan Kur'an'ı zikretmekle açtı, bunun hak ve gerçek olduğu, hak olduğunda asla bir şüphenin bulunmadığını ifade ederek sûreye giriş yaptı. Bu açıklamadan sonra da gerek "bilkuvve" yani tasarı halinde düşünülen olsun ve gerekse "bilfiil" yani eyleme dönüşmüş olsun Kur'an'ın gösterdiği doğrultuda hidayete erenlerin yanında beşer sınıflarını da zikretti. Kur'an kâfir dediğimiz ve hidayet kabiliyetlerini yitirmiş olan inkârcılardan söz ettiği gibi inananlar ile inkârcılar arasında bir o yana bir bu yana yalpalayıp duran münafıkları da açıkladı.

Burada şöyle bir durum da bulunmaktadır; anlaşıldığı gibi bu şekilde farklı anlayış ve inanç hallerini sergileyenler içersinden imanda ihlâs derecesine kabiliyeti olanlar olduğu gibi, böyle kabiliyetleri bulunmadığını sergileyenler de vardır. İman etmelerinden umut kesilmiş olanların durumlarının Kur'an tarafından açıklanmış olmasındaki hikmet, incelik; bu kimselerin Kur'an'ın hidayeti aleyhinde bir hüccet ve kanıt olmadıkları ve olamayacaklarıdır. Aksine Kur'an'ın kendisi, onların bu durumları açısından aleyhlerinde bir hüccet ve kanıttır.

Bu girişten sonra bu ayet ile bundan sonra gelen dört ayet, tüm insanları davet noktasında gayet sarih bir çağrıyla onları, Yüce Allah'ın hak dinine davet etmektedir. Hem de bunun esaslarını ve metodunu açıklayarak çağrıda bulunmaktadır. Bu esas ve usuller sırasıyla şöyledir:

1- Bir tek Allah'a ibadet ve kulluk etmek, ulûhiyette tevhid inancı, bir tek Allah'a iman meselesi.
2- Kur'an ve onun en büyük ayeti ve en detaylı dîni konusu.
3- Bu Kur'an'ın kendisine indirildiği ve gönderilmiş bir Peygamber olarak Muhammed'in (s) peygamberliği.
4- Ahirette, küfür ve küfür amelleri sebebiyle insanların cehennem ateşiyle ceza görmesi, imanları ve bu iman çerçevesinde işledikleri amellerden ötürü cennetle ödüllendirilmeleri.

Allah'ın "Rab"liğini/Rububiyetini Doğru Kavramak

Fatiha Sûresi'nin tefsirini yaparken *"İbadet"* kavramı ile *"Rab"* kavramının manaları orada gerçekleştirilmişti. Kaldı ki, işin başında Allah'a ibadet ve kullukla emredilmiş olması, peygamber olarak gönderilmiş olan tüm peygamberlerin sünneti, izledikleri yoldur. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Andolsun ki, biz her ümmete: 'Allah'a kulluk edin ve Allah'ın emirlerini yapmaktan meneden ve heva ve hevesine göre dine ait hüküm koyarak tanrılık taslayan tağuttan kaçının.' diye tebliğde bulunan bir peygamber gönderdik."[149]

Kaldı ki her peygamber davetine: *"Ey kavmim! Allah'a ibadetle kullukta bulunun. Sizin ondan başka bir ilahınız yoktur."*[150] sözüyle başlamıştır. Bunun nedeni de tüm ümmetlerin, Allah'ın bütün yaratılmışların tek yaratanı olduğuna, Rableri olduğuna ve işlerini düzene koyduğuna iman etmelerinden ötürüdür. Bu itibarla onların en büyük küfrü yani inkârcılıkları, dua ve yakarışlarında olsun, kulluklarında olsun Allah'tan başkasına kullukta bulunmalarıdır. Oysa ki *"dua"* bütün beşerin vicdanında ibadetin en büyük rüknü ve temelidir. Keza dua ve imdat dilemenin dışında kalan örfi-geleneksel ibadetlerle de Allah'tan başkalarına kulluk etmelerindendir.

149. Nahl, 16/36.
150. Araf, 7/59, 65, 73, 85.

Örneğin eğer ortada bir cisim varsa veya bir meleğe, bir beşere, bir hayvana, bir canlıya ait bir resim, timsal varsa veya bir insanın kabri-türbesi varsa, bunlar da mabut haline getirilmiş ise, işte bu türden bir mabuda adak adanması ve kurban kesilmesi gibi şeyler ile yaklaşmak, ya da onları tavaf etmekle veya el-yüz sürmekle yaklaşmak gibi yaklaşımlarla bunları ilahlaştırmak bu türdendir.

Nitekim bunlardan öyleleri de vardır ki, öldükten sonra yeniden dirilmeyi inkâr ederler. Madem ki burada ve bu nokta genel davet içerisinde öncelikle ve bizzat davete muhatap olanlar, Medine ve çevresinde yerleşik bulunan Yahudilerle Araplardır; şu halde bunlar âlemlerin Rabbine ve onun birliğine yani vahdaniyetine iman ediyorlar ama buna rağmen başka ilahlara da ibadet edip, kullukta bulunuyorlar demektir. Allah'tan başkasına ibadet ederlerken dua ve yakarışlarında ya o varlıkları da Allah ile birlikte anıyorlar veya Allah'tan başka olarak onlara ibadet ediyorlar. Yahut da onları ibadet ve kullukla ilgili hükümlerde onlardan çıkarılacak, onların ortaya koyup sergiledikleri ölçülere uyarak, ya da helal ve haram kılmada onların ölçülerini esas alarak onları şari yani kanun koyucu olarak kabul etmeleri de böyledir.

İşte durum böyle olunca, bu kimseleri Yüce Allah'ı bir tanımaya, O'nun vahdaniyetine davette bulunulurken kullanılan ifade *"Rab"* lafzının onlara izafe kılınmasıyla yani "Sizin Rabbiniz olan" tabiriyle davette bulunulmuştur. Burada böyle bir davette bulunulurken aynı zamanda rububiyetin yani Rab oluşun sadece O'na has olduğunu ifade eden özelliğini gösteren vasfa dikkat çekilmiştir. Bu özellikler de yine o toplumlarca da kabul edilmiş *"halk-yaratma, tekvin-Ol emriyle var etme ve rızık veren"* vasıflarıyla tanıtılarak çağrıda bulunulmuş olmasıdır. İşin bu noktalarına dikkat çekilerek davet yapılmıştır:

"Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet ve itaatle kulluk ediniz. Umulur ki böylece emirlerine uygun olarak davranıp yasaklarından uzak kalarak korunanlardan olursunuz.

O Rab ki, yeryüzünü sizin hayatınızı devam ettirmeniz için bir döşek, göğü de kubbe misali bir tavan yaptı. Gökten su indirip onunla size rızık olmak üzere yerden çeşitli ürünler çıkardı. Siz de artık bunu bildiğiniz halde, Allah'a hiçbirşeyi denk tutup şirk koşmayın."

Yani burada Rabbimiz şu noktaya dikkat çekmemizi istiyor: Madem ki, Rabbiniz sizi ve sizden öncekileri yaratandır; madem ki gökleri ve yeryüzünü hayatınızı devam ettirmeniz, rızkınızı sağlamanız ve menfaat elde etmeniz için emrinize vermiştir; bu durumda size düşen görev de O'na ibadetle kullukta bulunmanız, birlemeniz, ibadette ve kullukta O'na, O'nun kullarından olan bir başkasını asla ortak koşmamanızdır, O'na denk bir ilah kabul etmemenizdir. Onlara kendinizden farklı olarak bir üstünlük ve de-

ğer atfetmemenizdir. Sizden istenen budur. Yani onları da adeta yaratanın yaratılana olan üstünlüğü manasında, Rab ile Rabbin kulları olanları Rab anlamında değerlendirmekle bir şirk içine girmeyin.

İşte şu andan itibaren Reşit Rıza olarak ben, hocamız Abduh'un dersleri esnasında ondan yazarak kayda geçirdiklerimi tüm detaylarıyla sana açıklamaya başlıyorum:

Yüce Allah ***"Ey insanlar!"*** diye buyururken diyor ki; ey sadece ağızlarıyla-dilleriyle iman ettiklerini ileri sürüp de, gerçek manada hak olan iman kalplerinin derinliğinde yer etmemiş olanlar! Bu imanlarının onların ruhları üzerinde bir ağırlığı, bir değeri yoktur. Bunlar ahiret gününe iman ettiklerini ileri sürüyorlar ama nefislerini arındırarak ve amellerini de ıslah ederek onun için bir hazırlık içine girmiyorlar. Ancak birtakım şeklî ibadetler işliyorlar ki, bunlar da genelde atalarından kendilerine miras olarak gelen adet ve gelenekler hükmündedirler. Oysa bunların kalpleri Allah ile meşgul olmaktan gafildir. Bu itibarla bunların bu kafa ile işledikleri şeyler, Allah katında ibadet manasına gelmemektedir. Yaptıklarının ibadet sayılabilmesi için mutlaka Yüce Allah'a kesin olarak teveccüh edip yönelmeleri ve O'nun rızasını dilemeleri gerekir. Şuurlarının O'nun azameti ve celali ile meşgul bulunması icap ederken bunlar görünürde halkın gözüne girmek için gösteriş amaçlı ibadet ederek kendilerince bu yaptıklarıyla Allah'ı aldatmaya kalkışıyorlar. Oysa bu yaptıklarının hiçbir manası yoktur, hepsi de anlamsızdır. Sadece olan şey, şekilden ibaret ruhsuz bir ibadettir. Oysa ki zavallılar bu tavırlarıyla gerçekte sadece kendilerini aldatıyorlar. Çünkü onların bu türden amelleri onlara bu dünyada herhangi bir izzet ve saadet sağlayamayacaktır ve ahirette de onları kurtarmayacaktır.

Ey hala böyle bir rezaletin, yanlışın içine düşmemiş ve böyle bir fitne imtihan ile karşı karşıya kalmamış olan insanlar! İster küfür ehlinden olun, ister iman ehlinden olun, huşu içerisinde, ihlâs ve samimiyetle, huzur içinde bir ibadetle hepiniz ***"Rabbinize kulluk edin."*** Rabbinizi adeta karşınızda O'na bakıyormuş ve görüryormuşcasına kulluk edin. Eğer siz Allah'ı görmezseniz de O sizi görüyor ve O her zaman sizin ihlâs mahallinize yani kalplerinize bakıyor. Öyleyse kendinizi bu huşu, huzur ve ihlâs ile değerlendirip nefislerinize karşı Allah'tan yardım isteyiniz. Böylece ibadete ve kulluğa hazır olduğunuzu kanıtlayınız. Çünkü *"Rububiyet"*'in yani *"Rab"* oluşun manası ancak böyle anlaşılır. Kaldı ki bilmediğiniz konularda sizi yaratıp yetiştiren Rabbiniz yalnızca odur. Çünkü Allah *"Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi."*[151] Ve Allah size olan nimetleriyle geçiminizi sağladı. Keremi ve cömertliğiyle sizi nemalandırdı. Nitekim bunun benzeriyle sizden önce geçen samimi atalarınıza yani salih seleflerinize de aynısını yapmıştı. Onlar

151. Nahl, 16/78.

da bu nimetlere karşılık Allah'a şükrettiler ve yalnızca O'na kullukta bulundular. Rablerinin kendilerine verdiği nimetlerle kendilerini terbiye ettiğini de bildiler. Onlar bu türden bir minnete saygı gösterdiler.

Bundan böyle bu kesim artık Allah'ın kendilerine ihsanda bulunduğu nimetleri küçümsemesinler, basit görmesinler, sadece seleflerine Allah tarafından verilen nimet sebebiyle, o nimetleri tazime kalkışmasınlar. Onların yanında Rablerini kendilerine de verdiği nimetlere tazimde bulunsunlar. Çünkü bu yüce Rab *"Sizi de yaratan ve sizden öncekileri de yaratan Rabbinizdir."* Allah öncekileri terbiye ettiği, yetiştirdiği gibi sizi de yetiştirip terbiye etmiştir. Onların seleflerine hidayet yollarını gösterdiği gibi bunlara da hidayet yollarını göstermiştir. İster sizden olsun, ister onlardan olsun kim Allah'a şükrederse Allah onların nimetlerini arttırır. Kim de bu nimetlere karşı nankörlükte bulunursa Allah bunu onlardan intikam sebebi kılar. Böylece onları, kendilerinden sonra gelecek olan nesiller için ibret alınacak ve ders çıkarılacak kimseler ve toplumlar olarak gösterir. Bu ise Yüce Allah'ın âlemlere karşı merhametle davranması sebebiyledir. Nitekim Yüce Allah kutsal Kitab'ı olan Kur'an'da bu noktaya yemin ederek şöyle buyurmuştur:

"Eğer şükrederseniz, elbette size nimetimi arttıracağım ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım pek şiddetlidir."[152]

İşte Yüce Allah bütün kullarına bu şekilde emir buyurdu. Yalnızca O'na kulluk ile bir tek olarak O'na ibadet etmelerini, dini ihlâs ve samimiyetle O'nun için yaşamalarını istedi, bizzat onları istediği yola iletmek için bunu onlara O bildirmiştir. Yüce Allah yaratılıştaki mevhibeleri, verilmesi gereken şeyleri bunlara da vererek bunlarla kendilerinden daha önce geçenlerin arasını eşitledi. Yani herhangi bir amel işlemede, bir iş yapmada onlara bağımsızlık verdi. Onların seleflerine takdir ettiği nimetlerini bunlara da takdir buyurdu. İstedi ki böylece şükrü eda olunarak kazanılan bir nimet -ki bu nimet peygamberliğin dışında olan bir nimettir-, aynen bunlar için de takdir edilmiş ve öngörülmüş olsun. Dolayısıyla eğer bunlar seleflerine göre daha çok şükrederlerse, bu onlara nimetlerinin artarak tekrar dönmesini sağlar. Nitekim kendilerinden önce gelip geçen salih ataları için de durum böyleydi. Burada şükür veya teşekkürden kasıt, birtakım ihsanların ve nimetlerin bağışlanmasıdır ki, bu hangi maksatla yapılacaksa, o amaçla zaten yapılmıştır.

Bir de bizim aklımız ermez, biz dini gereğince anlayıp takdir edemeyiz. Bizzat Kitab'a yani Kur'an'a ve Sünnet'e bakarak biz, dini anlayıp kavrayamayız. Çünkü bizim hem akıllarımız kıt ve hem anlayışımız zayıftır. Öyleyse burada bizim görevimiz, bizden önce gelip geçmiş olan atalarımız ve büyüklerimiz her ne söyledilerse, onların görüş ve anlayışlarına bakmalıyız. Kaldı

152. İbrahim, 14/7.

ki atalarımızın akli yetenekleri bize göre daha kuvvetlidir. Bu itibarla bunlar bizden çok daha iyi olarak dini bilir ve anlarlar. Kaldı ki bunu başkalarının onlar gibi anlaması mümkün değildir. Çünkü genel mantık örgüsünü özetlediğimiz bu kesim, akıl nimetini inkâr eden kâfirlerdir. Burada eşitliği ileri süren sözkonsu bu ayetimize bakarak hidayet yolunu tutmazlar. Hem de tüm gelecek olan ilahi hibelere, rahmet ve faziletinin genişliğine bakarak hidayet yolunu tutmazlar.

Nitekim sırf Allah'a yakınlık bahanesiyle, şeriatın öngörmediği ve peygamberlerin getirdikleriyle herhangi bir ilgisi bulunmayan yollardan onlarla Allah arasında din açısından birtakım vasıtalar edinenler de böyledir. Çünkü aracı kılınan varlıklar bunu yapanlar açısından güya bu aracılar hidayet ve irşat konusunda birer vasıta ve vesile olurlarmış. Ya da Allah katında bunlar için şefaat edeceklermiş gibi inanarak, dinde meşru olan şeyleri elde edebilmeleri için de bu, kendilerince gerekliymiş. Hem de hiçbir amel işlemeden ve peygamberlerin öngördüğü yola girmeyi ve o yoldan hareket etmeyi önemsemeden hazıra konarmışçasına hemen bu aracıların yardımıyla istediklerini elde edeceklermiş. Oysa ki bunların hiçbirisinin dinde yeri ve önemi yoktur.

Bu kimseler Yüce Allah'ın kendilerine verdiği nimeti küçümsediler ve bu ayet doğrultusunda hareket etmediler. Çünkü bu sınıfta yer alan tüm münafıklar bu hal ve davranışlarıyla Allah'a eş ve denkler edindiler. Aracı kıldıkları bu eşler sayesinde, Allah'ın insanlardan yapmalarını istediği iman ve amelleriyle kazanacaklarını, bunlar Allah'a denk ve eşler olarak kabul ettikleriyle birşey yapmadan elde edeceklermiş. Bunlar sözkonusu edilen ve Allah'a denk eşler tuttukları bu şeyleri Allah'a ortaklar koşarlar. Bunları Allah'a ortaklar olarak koşarlarken de kendilerini Allah'ın şeriatından bağımsız kabul ederler ve şeriatla bağımlı olmadıklarını söylerler. Bunlar bu meseleyi bilsinler ya da bilmesinler, kendileri için değişen birşey yoktur.

Yüce Allah tüm kullarına seslenerek diyor ki: Bana, benim rububiyetimin manasını, Rab oluşumun ne anlama geldiğini bilerek ve bunu düşünerek ibadet etmek suretiyle kulluğunuzu yerine getirin. Yaratılıştaki eşitliğe dayanarak bana kul olmayı bilin. Çünkü hakiki manada saadete ehil olup olmadığınız ancak bu sayede gerçekleşir. Bu sayede *"Umulur ki böylece emirlerine uygun olarak davranıp yasaklarından uzak kalarak korunanlardan olursunuz."* Çünkü bu manada bir kulluk ve ibadet size takva ile hareketi öngörüyor. Yani Allah'ın emirlerine bağlı ve yasaklarından uzak kalınarak sakınmak manasındaki bir takva sadece bu yoldan kazanılır. Bu sayede de kemal derecesinin ve olgunluğun da zirvesine, en tepe ve uç noktasına ulaşılabilir.

Üstad Muhammed Abduh diyor ki, ayette yer alan ***"Lealle"*** kelimesi esasen yaygın olan manasıyla *"teracci"* yani birşeyi ummak, istemek, rica etmek

anlamındadır. Ancak bu kelime eğer Yüce Allah'ın kelamında yer alırsa bunun manası tahkik ifade eder, kesinlik manasında olur. *"Lealle"* kelimesini lügat manasıyla "teracci" anlamında kullanmaktan Yüce Allah'ı tenzih ve onu her türlü eksiklikten beri kılma düşünce ve kaygısında olanlar vardır.

Ancak böyle bir görüşle ortaya çıkıp konuşmak, herhangi bir açıklama yapmaksızın desteksiz atmaya benzer. İşin aslına ve hakikatine gelince; *"Lealle"* kelimesi, zaten *"teracci"* manasındadır. Ancak bu kelime herhangi birşeyi hazırlama, meydana getirme konusunda olmak üzere bu manada kullanılır. Bu manada kullanılması itibariyle de kelime *"teracci"* manasındadır. Bu da *"olur ki, belki, umulur ki"* gibi olması gereken manasıdır. Nitekim *"Lealle"* kelimesi Kur'an'da bu şekilde gelmiştir. Bundan murat ise zaten bu son manasıdır. Nitekim biz de zaten az önce kelimeyi bu manada yorumladık. Kaldı ki bu da tahkiki yani gerçeklik, muhakkak olma manasını gerektirir.

[Çünkü *"lealle"* kelimesinden sonra gelen ve hazırlanmış oldukları belirtilen şeyler, zaten kesin gözüyle olmuş ve gerçekleşmiş diye bakılan ve kendisinde herhangi bir şüpheye yer bırakmayan şeylerdir.]

Çünkü ayetin gösterdiği yolda Rububiyet manasının düşünülmesi ile zaten ortaya çıkmaktadır. Zaten bunun şerhi yani açıklaması önceden geçmişti. Bu durum insan nefsinde Allah'tan korkma, haşyet içerisinde bulunma, O'na tazim gösterme ve Allah'ın kendisini murakabe ettiği melekesini meydana getirir. Böylece ibadet edenin gayretini ve himmetini yüceltir, onun kararlılığına ve iradesine güç katar. Böylece o kişinin nefsini arındırır, masiyetlerden ve rezilliklerden uzak tutup bunlardan nefretini sağlar. Allah'a itaate ve güzel işler işlemeye alıştırır. İşte takva denen olay budur.

Biz eğer, "Ricada bulunmak ve beklenti içerisinde olmak insanlara dair bir husustur." dersek, "lealle" kelimesini bu manada değerlendirirsek, bu durumda zaten neye karşı bir hazırlık beklentisi içinde olunacağı açıktır, ortadadır ve bu manasıyla zaten gerçekleşmiş demektir. Çünkü Allah onları eğer takvaya kabiliyetli kimseler olarak yaratmamış olsaydı bu durumda hiçbir kimse onlardan korkmazdı.

Kök olarak kelime ile zaten asıl manası bakımından "teracci" anlamı burada kast olunmuş olması şu açıdandır: Teraccide (ricada) bulunmak yani birinden bir ricada, bir istekte bulunmak demek, konu ile ilgili sebepleri ve kabiliyeti hazırlamak kaydıyla o isteğin yakın bir gelecekte gerçekleşebileceği beklentisi içerisinde bulunmak demektir. Burada istenilen istidat yani kabiliyet veya yetenek meselesi ya kesbidir, sonradan kazanılmış bir özelliktir veya tabii yani doğaldır.

Biz burada *"lealle"* kelimesini, sebebi hazır duruma geldikten sonrasındaki konu için bu manada kullandık. Bu ise zaten istidat yani kabiliyettir

veya kişiyi kabiliyetli duruma getirebilecek şeyi hazırlamaktır. Burada müsebbepten sebep kelimesi ile söz edilmiş olması, dil kullanımında yaygın bir kullanım ifadesidir. Bu teracci ile temenni kelimelerinin kiplerini, sigalarını sadece inşa manasında olmakla beraber, ihbar yani birşey hakkında haber vermek manasında saymışlardır.

Hazırlıklı olmak veya birşeye hazırlanmak konusunda anlatılanlar ve söylenenler doğrudur, ama bu genel bir kural değildir. İşin aslı şudur: *"Teracci"* denince aslında bu, sebebi açılan şeyler nedeniyle beklenti içinde olmak, umulmak manasınadır. Böyle olmakla beraber beklenti içinde olunan şeyin gerçekleşmesi de esasen kesin değildir. Aksine bu, olabilecek engellerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte yine de sebeplerinin güçlü olup olmaması durumuna bağlıdır. Bu hal bazen birinci şahsa göre değerlendirilirken, bazen muhatabın durumuna göre oluşabilir ve bazen de kendisinden söz edilene göre, bazen de bu iki halin dışında gerçekleşebilir. Buna göre Yüce Allah'ın şu ayetlerini düşün:

"Olur ki Allah, bundan sonra bir durum ortaya çıkarıverir."[153]

"Lealle" kelimesi burada *"olur ki"* manasında kullanılmıştır. Yine Hz. Musa'dan hikâye edilerek gelen şu ayete bakalım:

"Eğer üstün gelirlerse, herhalde sihirbazlara uyarız, dediler."[154] Bu ayette de "Lealle" kelimesi *"herhalde"* manasında gelmiştir.

"Fir'avun: Ey Haman, bana yüksek bir kule yap; belki yollara, göklerin yollarına ulaşırım, dedi."[155] Bu ayette de *"lealle"* kelimesi *"belki"* manasında zikredilmiştir. Bunun ve benzeri birçok ayet vardır. Yine Yüce Allah'ın Hz. Musa ile Hz. Harun'a şu ifadesine de bir bakalım: *"İkiniz ona yumuşak söz söyleyin. Belki o, aklını başına alır veya korkar."*[156] ; u ayette de kelime *"belki"* diye manalandırılmıştır.

Şurası kesin olarak bilinen bir gerçektir ki, bu şeylerin meydana gelmesi Allah katında vaki olmuş değildir. Ancak burada geçen beklenti manası Musa ile Harun'a müteallliktir. Yani *"İkiniz ona yumuşak söz söyleyin."* kavliyle her ikisinden Fir'avun'a ya hatırlatmada bulunmaları veya korkmasını istemeleri beklentisi içine girmeleri isteniyor. Yoksa kendilerinden onu kaçırtacak ağır bir söz söylememeleri istenmektedir.

Nitekim *"lealle"* kelimesi aynı zamanda eğer sebepleri oluşmuşsa acımak, şefkat etmek, birşeyden dolayı uyarmak, sakındırmak manasına da gelebilir. Örneğin Yüce Allah'ın Rasulüne söylediği şu kavli buna bir örnektir:

153. Talak, 65/1.
154. Şuara, 26/40.
155. Gafir/Mümin, 40/36.
156. Taha, 20/44..

"Neredeyse üzüntüyle kendini harap edeceksin."[157] Burada acıma manası sözkonusudur. Yine bir başka ayette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Belki de sen, sana vahyolunan ayetlerin bir kısmını duyurmayı terk edeceksin ve bu yüzden ruhun daralacaktır."[158]

Yüce Allah kullarına yaratma armağanı ile bağışlanabilecek şeylerde, ihsanlarda eşit olmaları nimetini burada zikretti. Eşitlik konusunda sözü edilen hibeler kişinin kuvvet kazanmasını, selefi yücelterek Rububiyet makamına çıkarmamalarını istedi. Çünkü aşağıdaki ayette de görüleceği gibi insanlar birtakım kimseleri Rab ve ilah edinmişlerdir. Örneğin: *"Yahudiler Allah'ı bırakıp bilginlerini-hahamlârını; Hıristiyanlar da rahiplerini rabler edindiler."*[159]

Yüce Allah, Rab oluşuna ilişkin olmak üzere ikinci defa onları anlatmaya başladı. Çünkü kulluk, sadece Allah'a tahsis edilir. Bunun için Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"O Rab ki yeri sizin için döşek yaptı."*** Yani yeryüzünü yayıp döşemekle ve onu üzerinde gezilebilecek, ikamet edilebilecek, yararlanılabilecek uygunlukta yaratmakla insanların hizmetine sundu. Çünkü en büyük işleri ve fiilleri yaratmaya kadir olan, kendisine ibadet olunmayı hak eden, tazimi gereken tek varlık Yüce Allah'tır. Her türlü nimeti veren, şükrün en üstün mertebelerine layık olan da kendisidir. Çünkü O, kudretiyle sırf sizin yararlanmanız için yeri döşek ve yaygı olarak yarattı. ***"Göğü de bina-tavan yaptı."*** Göğü de öylesine birbirine kenetlemiştir ki, bu sayede yere düşmekten kurtarmıştır. Çünkü yere düşmesi halinde altında kalanları ezip geçer.

"Sema": Bizim üstümüzde yer alan âlemin tamamı demektir. ***"Bina"***: Birşeyin diğer birşey üzerine konması demektir. Böylece birbirleri üzerine konulan şeylerden özel bir şekil ve sûret ortaya çıkar. Nitekim Allah semayı da tıpkı bina gibi bir düzenle meydana getirmiştir. Semanın diğer boyutlarını da, görülen bu sıfat üzere düzene koymuştur. Onları da çekim kanunu sayesinde tutmuştur ki, böylece yere düşmekten korumuştur. Bundan böyle biri ötekisini bu sayede ezmemektedir. Ancak ne zamanki o haber verilen korkunç gün gelirse, işte o zaman yeniden bir yaratılmanın olması için bu âlemin düzeni sarsılır. İşte bu noktada düşünülmesi gereken şey, Yüce Allah'ın kudretinin, azametinin, fazlı ve rahmetinin bolluğunun ve genişliğinin düşünülmesi gerektiğidir.

Yüce Allah yaratma, yeryüzünü yaşanır hale getirme, dinlenilecek bir yer kılma, tıpkı bir bina gibi olan sema-gök nimetlerinden sonra bu defa imdat yani medet bekleme nimetlerini zikrediyor. Ki bu sayede vücutların korunması sağlanmaktadır. Bu da zaten gıda maddelerini kapsamaktadır. Bu gıda

157. Kehf, 18/6..
158. Hud, 11/12.
159. Tevbe, 9/31.

maddeleri sayesinde insan gelişir, büyür, yetişir ve bekasını sağlar. Bunun içindir ki Rabbimiz şöyle buyurdu: ***"Gökten su indirerek onunla, size besin olsun diye yerden çeşitli ürünler çıkardı."***

Ayette yer alan ***"Semerat"*** kelimesi, bitkilerden meydana gelen her türlü ürün, ister ağaç olsun, ister bir başka bitki olsun meydana gelen ürün demektir. Yani dikmeye, ekmeye uygun olan ve çiftçi tarafından toprağa ekilip dikilen, tohum olarak serpilen şeyler demektir. Tohumu serpen ağacı diken, sonra da sulamak sûretiyle veya salkımlı ürünler olarak yetiştiren manasında olur ki bu da kişi için rızkı konusunda bir kazanç olmuş olur. Fakat bu kişinin toprağı sulamak için yağmurun yağdırılmasında bir rolü yoktur. Yani insanın yağmur yağdırmada fiilen bir etkisi ve katkısı yoktur. Bu bakımdan bitkilerin yağmur suyu ile yetişmeleri, gıdaların yağmurdan almaları ya da toplanan yağmur suyundan oluşan nehirden sağlamaları bizzat insanın kendi çabası ve kesbi sonucu olan birşey değildir. Keza bitkiler bu yollardan ve toprak parçalarından ve toprakla ilgili diğer unsurlardan gıdalanırlar. Yoksa bizzat gelişmesini sağlayan hücrelerinden doğuyor değildir, nitekim o şey meyve verdiğinde meyve vermiş olmasından değildir. Yani bütün bunlar kendiliğinden var oluyor değildirler. Fakat bunların hepsi de herşeye kadir olan Allah'ın elindedir. O halde bizim bu nokta üzerinde çok iyi düşünmemiz gerekir ki, bize bu nimetleri veren Allah'a karşı olan saygımız artsın da O'nunla birlikte bir başka varlığa kullukta bulunmayalım, kula kul olmayalım.

Yüce Allah bize ve bizden öncekilere verdiği nimetiyle kendisini bize tanıttıktan, kendi yüce zatını bildirdikten sonra, verdiği rahmet eserleriyle, büyüklük ve azamet içeren manada lütuf ve ihsanda bulunarak böylece kendisini bize tanıttıktan sonra, bize düşen, olması gereken de şöyle davranmak olmalıdır: Kul, nihayetinde kuldur; bu itibarla kula tapılmaz, kula kul olunmaz. Rab da Rab'dır, bu itibarla O'na şirk koşulmaz ve O inkâr olunmaz, olunamaz. Nitekim daha önce geçenlere ek olarak ve orayla bağlantılı olmak üzere şöyle buyurdu: ***"Artık bunu bile bile Allah'a şirk koşmayın."***

Yani sizden önce geçen ve sizler gibi yaratılmış olan seleflerinizden, onları ilahlar edinerek kendilerinden talepte bulunmayın. Çünkü sadece Allah'tan istenecek birşey, asla onlardan istenmez. Çünkü onların hepsi de sizin aciz kaldığınız şeylerden zaten aciz olan kimselerdir. Kaldı ki sizin kazanıp elde ettikleriniz O'na ulaşacak değildir. O halde böyle birşey işlemeye kalkışmayın. Çünkü onlar da yaratılışta olsun, kullukta olsun sizin gibidirler.

"el-Endad" kelimesi, nun harfinin kesre harekesiyle *"Nidd"* kelimesinin çoğuludur. Bu da şerik yani ortak ifadesiyle yorumlanmıştır. Bu kelime de lügat manası bakımından benzerlik ve denklik demektir. Nitekim *"Filan kimse filan kişinin niddidir."* veya *"Filan filan kimsenin **endadındandır.**"* denince

yani bu, *"ona benzeyenlerdendir"* veya ona eştir, ona benzerdir manasınadır. Hatta bu benzerlik tüm varlığında olmasa bile sadece bazı yönlerden bir benzerlik varsa, yine de bu ifadeler kullanılır.

Endad ise, tıpkı Allah gibi kabul edilen ve insanların Allah'a boyun eğdikleri gibi kendilerine boyun eğilenler ve kimi ihtiyaçların onlardan sağlanması beklenip istenenlerdir.Burada şöyle bir itikadi anlayışla meseleyi görmek gerekir: Sözkonusu Allah'tan başkasına boyun eğenler, herşeyden önce ve bizzat endadı terk etmekle muhatap olan boyun eğicilerdir. Bunlar ise müşrik Araplarla Kitab Ehli'dir.

Araplara gelince; onlara bu manadaki boyun eğmeyi ve başkasından ihtiyaçları gidermeyi istemesi, bunlar açısından bu, bir ibadettir. Çünkü müşrik Araplarda vahiy durumu yoktu. Böyle bir vahiy geleneğinden yoksun oldukları için onları Allah'tan başkasına kulluk ve ibadetten nehyedecek veya menedecek bir vahiy yoktu. Bu olmadığı için de bunlar ibadet lafzını korudular, fakat bu lafzı tazim veya tevessül lafzıyla değiştirdiler. İndirilen vahyin zahirî nassına bakarak tevile gittiler. Müşrik Arapların yaptıkları bu idi.

Hahamlarını ve rahiplerini endad ve erbab edinen Kitab Ehli, bu konuya herhangi bir isim vermeksizin tevil yoluna gitmişler. Nitekim ilah, endad ve erbab diye tazim gösterilen bu kimselere ibadet ediyoruz diye bir isim vermedikleri gibi bunlara da İlahlar, Endad ve Erbab diye tazimde bulunmuyorlardı. Oysa müşrik Araplar putlarına karşı yaptıkları şeyde direkt olarak ibadet adını veriyorlardı.

Yüce Allah burada kendisinden başkalarını fiilen ilah edinenlerle söz ile ilah edinenleri ayırarak bize konuyu açıklamıştır. Ancak bununla beraber ister fiilen olsun, ister söz ile olsun bu davranışı sergileyenlerin tamamının ittifak ettikleri bir gerçek vardır: O da bu her iki grup da Allah'tan başka bir yaratıcı olmadığında ve yine Allah'tan başka rızık veren olmadığında ittifak içindedirler. Ancak bunlar Allah'tan başkasına tapınırlarken, dua ederlerken ve O'na yaklaşmak isterken sadece bir isim değişikliğine gitmişlerdir. Bunun adını "tevessül" yani "aracı" ve kendilerinden "şefaat" beklenilenler koymuşlardır.

Bu tarzdaki bir isimlendirmeye ve tapınmaya da "ibadet" adını vermişlerdir. Bunlar adına bazı helal kıldıklarını da diğer insanlar için "münker" diye adlandırmışlardır. Yine bunlar adına kimi temiz olan şeyleri de "haram" saymışlardır. Bunu da Tevrat'tan istinbat ederek, hüküm çıkararak fıkhi açıdan böyle göstermişlerdir.

Bir de Hıristiyanlar var; bunlar kadar açık ve net bir şekilde Hz. Meryem'e ve bazı kutsal saydıkları din adamlarına ibadet etme meselesini dile getirmiyorlar ve onlar bunu lügat manasının ifade ettiği anlamda sözkonusu lafzı kullanıyorlar.

Esasen ümmetlere göre ibadet şekilleri büyük bir farklılık gösterir. Bunun Müslümanlar açısından en yüksek mertebesi "erkân-ı hamse" denen beş vakit namaz ile duadır. Diyorlar ki: "Sakıncalı olmayan her amel için Allah adına niyet etmek güzel olur. Bu da nihayetinde bir ibadettir." Burada sanki şöyle bir mana ortaya konulmuş olmaktadır. Herhangi bir amel ki, o ameli işlemede eğer sırf Allah'a yönelmek ve Allah'ın rızasını elde etmek için oluyorsa bu ibadettir.

Ancak bu ibadetin Hıristiyanlar açısından farklı bir şekli de bulunmaktadır. Nitekim tevile kaçanlar, bu şekli Yüce Allah'a tahsis ediyorlar. Eğer ibadet manasında başka birşey icat edip bid'at olarak ortaya atarlarsa, bu defa buna da bir başka isim veriyorlar. Bu isme dayanarak bir takım şeyleri "helal" kılıyorlar hatta "mubah" duruma getiriyorlar.

Ancak bunlar her ne kadar isim değiştirseler de, bu şekilde isim değiştirerek veya tevil ederek kendilerini kurtarmış olamazlar. Bu tavırlarıyla bile yine Allah'tan başkasını *"ilah"* ve *"endad"* edinmiş olmaktadırlar. Nitekim bu gerçeği daha önce verdiğimiz ve şimdi de göreceğimiz ayette bu gerçeği görmüş olacaksınız. Yüce Allah şöyle buyuruyor:

"Yahudiler Allah'ı bırakıp bilginlerini-hahamlarını; Hıristiyanlar da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i (yani İsa'yı) rabler edindiler."[160]

Bu durumda bunlar için sadece bir tek yol kalmaktadır; o da bunlara tevessül meselesidir. Bunları vesile/aracı kılmak kastıdır. Dinde bunların ortaya attığı görüşler doğrultusunda ve dinde ileri sürdükleri ifadeleri bağlamında onları taklit ederek devam ettirirler. Vahiy diliyle indirilene ise ona kulak vermedikleri gibi, anlaşma da yoktur. Nitekim buna ilişkin olmak üzere Allah Rasulü'nden de bu manada sahih rivayetler gelmiştir.

Eski İranlılar yaratmada olsun, ortaya çıkarmada olsun Allah'a denk eşler edinmişlerdir. Diyorlar ki, bir iyilik yani hayır tanrısı vardır. Bu ilk ilahtır. Bir de buna karşı olan ve bunun karşısında yer alan şer yani kötülük ilahı vardır. Bu ayetteki nehiy yani yasaklama meselesi bu türden Allah'a denk ortaklar koşma meselesi değildir. Çünkü buradaki muhataplar, belirttiğimiz gibi bunu din haline getirmiyorlar. Kaldı ki bunu gösteren birçok ayetler de vardır.

Bunun içindir ki nehiy yani yasaklama meselesi Yüce Allah'ın: ***"Artık bunu bile bile Allah'a şirk koşmayın."*** kavline kadar ulaşıp dayanmıştır. Yani burada deniyor ki, oysa ki siz de biliyorsunuz ki, Allah'a denk bir eş yoktur. Çünkü: *"Sizi ve sizden öncekileri kim yarattı?"* diye bir soru ile karşılaşırsanız, hemen *"Allah"* diye cevap verirsiniz. Yine size: *"Göklerden ve yerden sizi rızıklandıran ve işlerinizi düzene koyan kimdir?"* diye sorulunca, *"Allah'tır."* dersiniz.

160. Tevbe, 9/31.

Verdiğiniz cevaplar böyle olduğuna göre o halde ne diye Allah'tan başkasından yardım ve imdat bekliyorsunuz? Ne diye başkasına dua ediyorsunuz? Hiçbir fayda ve zararları olmayan bu varlıkları nereden aracı kılıyor ve Allah katında şefaatçileriniz olacağınızı söylüyorsunuz? Neye dayanarak bunları yapıyorsunuz? Allah dinde size meşru kılmadığı halde, bu şeylerin sizi Allah'a yaklaştırdığına ve sizinle Allah arasında vasıta olduğuna dair bilgi nereden geldi? Bir de kalkıp şöyle diyorsunuz:

"Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz."[161]

Ey insanlar! Sizi, sizin aracı kıldıklarınızı ve şefaatçilerinizi yaratan Rabbinize kulluk ediniz! O bütün bunları sizin kendisiyle Allah'a yaklaşmanızı sağlayan takvanız için hazırlamıştır. Türlü şekilde size bağışlarda bulunmada hepinizi o konuda eşit olarak yaratmıştır. Sadece bir tek konu hariçtir. O da yalnızca peygamberlere has olan vahiy meselesidir. Böylece hangi konularda yanılgıya düşüyorsunuz, birtakım konulardaki görüşünüz nedir, ne değildir, öğrenmeniz maksadıyladır. O halde bu noktada size düşen görev, o peygamberlerin getirdiklerine uymanızdır.

Çünkü uydu konumunda olup da güdümlü olarak hareket edenlerin efendilerini taklitten menedilip herhangi bir ilave ve eksiltme yapmaksızın vahye tabi olmaları, onları efendilerden gelen baskı ile karşı karşıya bırakır. Bu bakımdan bunlar kendi liderlerini ve başlarını Allah'a tercih ederler. Bu başlarını böylece Allah'a denk eşler edinirler.

"Nidd": Aslında eş ve denk, benzer demektir. Sizin, sırf bunlardan korkmanız ve onlardan gelebilecekler hakkında bir beklenti içinde olmanız yüzünden hakkı terk etmeniz ve sizin onları -haşa- Allah'ın üstünde tutarak onlara bir değer vermeniz sebebiyle Allah'ı, O'na denk eşler tuttuklarınızdan daha az tazime değer buluyorsunuz, demektir.

Öyleyse behey Allah'ın kendilerine rahmetiyle muamele edeceği kimseler! Allah'a koşun, onlardan uzak durun. Allah'tan başkasından korkmayın ve Allah'tan başkasından bir beklenti içinde olmayın. Allah'ı bildiği ve tanıdığı halde başkasını memnun etmek için onun rızasını Allah'ın rızasından üstün tutarsa yazıklar olsun, bu utancıyla dünyada rahat yüzü bulamasın! Çünkü bu durumda ister liderleri olsun, ister onların güdümünde olan adamları olsun aralarında hiçbir fark yoktur. İster tabi olan olsun, ister kendisine tabi olunan olsun hepsi birdir, aralarında hiçbir fark yoktur. Çünkü böyle bir davranış asla hakiki bir müminin davranışı olamaz, ondan böyle bir davranış beklenemez. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Öyleyse eğer iman etmiş kimseler iseniz onlardan korkmayın, benden korkun."[162]

---

161. Zümer, 39/3.
162. Âl-i İmrân, 3/175.

وَإِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُم مِّن دُونِ اللّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿23﴾

فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَن تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ﴿24﴾

23- Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi bunun benzeri bir sûre getirin; eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan başka şahitlerinizi de çağırın.

24- Bunu yapamazsanız -ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının. Çünkü o ateş kâfirler için hazırlanmıştır."

Deriz ki: Kur'an'da sûrenin başından itibaren söz edilenler ve iman etme ve etmeme bakımından insanların durumlarını detaylandırma açısından bu ayetler delil ve kanıt konumundadır. Bu ayetler gösteriyor ki, konu bakımından daha önceden geçen ayetlerin bütünü bu mevzu içerisinde yer almaktadır. Çünkü bütün ayetler birbiriyle bağlantılıdır. Bu adeta bir gerdanlığa dizilmiş olan inci tanelerine benzer.

Yüce Allah, Kur'an sayesinde doğru yolu bulan takva sahiplerini ve onların alametlerini zikrettikten, bunların özelliklerini ve vasıflarını açıkladıktan sonra, inatçı inkârcıların, apaçık olan hakkın karşısında kör olarak davrandıklarını da zikretti. Bunlar manevi sağırlıkları yüzünden, hiçbir delili, hücceti ve burhanı da duymadılar, işitmek istemediler. Keza hak olan sözün karşısında suskun davranarak dilsizliklerini sergilemeleri bakımından kendilerine isabet edecek olan şeyleri de Rabbimiz burada zikretti.

Daha sonra da Yüce Allah iki yol arasında kalan, bir oraya ve bir buraya yalpalayıp duran, ne onlardan ne de bunlardan olmayan ikiyüzlü insanlara da burada dikkat çekti. Bu kesimin kaç gruba ayrıldıklarını ve sınıflarını da bildirdi. Bunların ahlakını ve vasıflarını açıkladı. Bunlara örnekler verdi, tartışma ve cidal alanındaki üstünlüklerini de aktardı. Bütün bunları da etkin olan hüccet ve delil oklarıyla sağladı. Keskin olan burhan kılıçlarıyla elde etti.

Bütün bunlardan sonra Allah davet ettiği Kitab ile, Kur'an ile onlara meydan okudu. Uğrunda mücadele verdiği, savunduğu Kur'an ile onlara söylenmesi gerekenleri söyledi. Çünkü Yüce Allah:

"O Kitab; onda asla şüphe yoktur."[163] buyurmuştur.

"Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi bunun benzeri bir sûre getirin."

Ey insanlar! Vesvesenin çemberinden ve sıkmasından kurtulmanızdan, fikirlerin dar geçitteki çarpışlarından sıvışıp kurtulduktan, boynunuza takılan taklit boyunduruğundan kurtulduktan, size miras olarak kalan boyundurukları kırdıktan sonra yapmanız gereken şey, hemen hakka sığınmanız olmalıdır. O hakkı bütün delil ve burhanlarıyla istemelisiniz. Davet olunduğunuz şeye derhal koşmalı ve hemen onun eteğine tutunmalısınız. Hatta hak, bizatihi size gizli kalsa bile siz yine de ona tutunun. Çünkü bu Allah'ın ayetlerinden en açık olan bir ayettir. Çünkü bu ayet, Kur'an Sûresi gibi bir sûre getirmeniz konusunda size meydan okuyarak sizi aciz bırakmıştır. Hem de bu adam sizin gibi okuma ve yazması olmayan ümmi bir adamdır. Sizden bu bakımdan hiçbir farkı bulunmayan bu adamın size getirdiği şey gibi siz de bir sûre getirin. Ki bu adam bizim kulumuz ve rasulümüz Muhammed'dir.

Kaldı ki siz Arap dili alanında bu sahanın atlılarısınız, fesahat bakımından siz çağınızda zirveye ulaşmış kimselersiniz. Bir de bu alanda birçoklarınız girdiği yarışlarda müsabakayı kazanmış kimseler olarak ün yapmışsınız. Oysa bu alanda Allah'ın Rasulü Muhammed, yarışmaya girenlerden biri değildir, dil ve fesahat konusunda sizin gibi şöhret sahibi olan biri de değildir. Kaldı ki bu manada kendisine bir kabiliyet de verilmiş biri değildir. Konunun uzmanlarıyla yarışmak için, bu alanda bir yarış hazırlığı içine de girmemiştir. Bu durumda eğer doğru yolu göstermede olsun, üslup ve belagat açılarından olsun, onun getirdiğine benzer bir sûre getirmekten aciz olmuşsanız, gerçek ortadadır. Çünkü iyi bilmelisiniz ki, onun kırk sene sonra getirdiği şey, tüm yarışlarınıza rağmen eğer sizi aciz bırakmışsa, bunun sadece ilahi bir vahyin eseri, semavi bir imdaddan olduğu bilinmelidir. Ne aklı onun ilmine ulaşabilmiş ve ne de beyanı onun üslup ve nazmına varabilmiştir.

Kaldı ki Allah tarafından indirilen bu Kitab'ın özelliği, onun Allah tarafından indirildiğinden hiçbir şüphenin bulunmamasıdır. Çünkü bunun hak olduğu gerçeği bizzat açık olarak ortadadır. Onun nuru, her ayetinde parıldamaktadır. Ancak:

إذا لم تكن للمرء عين صحيحة فلا غرو أن يرتاب والصبح مسفر

"Bir kişinin bakışında gerçekten şaşılık varsa eğer
Sabah ne kadar aydınlık olursa o şaşı görürmüş meğer"

"Tenzil" kelimesi, tıpkı **"İnzal"** maddesi gibi *"nüzul"* maddesinden türemedir. Gerçi bununla ilgili tefsir-açıklama daha önce geçmişti. Ancak *"Tef'il"* kipi ya da ölçüsü, mana bakımından tedriciliğe veya çokluğa delalet eder. Bu da

163. Bakara, 2/2.

Kur'an'ın toptan değil de zaman içerisinde peyderpey indiğini gösterir. Bu da zaten bir gerçektir. Bu itibarla *"Unzile"* kipi bununla çelişmez, buna aykırı düşmez.

Yüce Allah'ın ***"Min mislihi"*** yani *"bunun benzeri"* ifadesi iki şekilde yorumlanır: Bunlardan biri ***"Mislihi"*** kelimesinde yer alan *"hi"* zamiri Kur'an'a racidir ki, bu da *"Mimma nezzelna"* yani *"indirdiklerimizden"* diye belirttiğimiz ifadede yer alan durumdur.

İkincisi ise bu zamir *"kulumuza"* ifadesine racidir.

Hocamız şöyle demiştir -ki en fazla tercih edileni de budur-: Bu da *"Mislihi"* ifadesinin başında yer alan *"Min"* edatından anlaşılmaktadır. Bu da peyderpeyliğe, zaman içerisinde gelişmeye işaret eder. Buna göre mana şöyle olmaktadır:

Eğer ümmi oluşta yani okuma ve yazması olmama bakımından herhangi bir kimse Peygamber'e benzer ve denk ise, bu durumda o da bir sûre getirmeye güç yetirebilir. Bu durumda o halde hiç durmadan bunu getirmeye baksın. Kaldı ki, Yüce Allah da şöyle buyurmaktadır:

"Eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan başka şahitlerinizi de çağırın." Yani sizin de onun getirdiğinin benzeri bir sûreyi getirebileceğinize şahit olabilecek adamlarınızı da çağırın. Ancak bu çağıracağınız şahitleriniz zorunlu olarak Allah'tan başka olmaları gerekir. Yani bu konuda itimat ettiğiniz herkesi çağırın da size tanıklık etsinler. Yahut da Allah'tan başka herkesi çağırın da davanızda sizi desteklesinler. Nasıl ki Allah kulu, Muhammed'i yaptığı davette destekliyorsa, onlar da size arka çıksınlar. Bakın hele, ***"eğer iddianızda"*** davanızda ***"doğru iseniz"*** Allah'tan başka çağıracaklarınız kimseler herhangi bir konuda size fayda sağlayacaklar mı, sizi başkasına muhtaç hale gelmekten kurtarabilecekler mi?

[Yani sizin açınızdan bu Kitab'da bir şüphe ve kuşkunuz varsa o zaman bunu kanıtlayın. Çünkü ancak hüccet ya da kanıt gizli olursa ve şüphe galebe çalarsa bu durumda kuşku duyan bir kimsenin bu şüphesini veya kuşkusunu doğrulaması, onu ortaya koyması gerekir. Çünkü bakış açısı sebebiyle kendisini haklı bulmaktadır. Bu bakımdan o diyor ki:

Eğer hakkında şüpheye düştüğünüz şeyde doğru söylüyorsanız, elinizde hakkı ve gerçeği arama ve araştırma imkânınız vardır. Öyleyse bu konuda iyice düşünün. Dikkat ve incelemenizde yavaş davranmayın, konuyu ağırdan almayın. Bu Kitab üzerinde iyice düşünün. İşte şu anda bu Kitab size sunulmuş bulunmaktadır. Siz de bu ümmi Peygamber'in getirdiğine benzer bir tek sûre getirin. Eğer böyle birşeyi başarabilecekseniz, o takdirde sözkonusu şüpheyi içinizden atabilmeniz için işte size fırsat. Yok, eğer bunu başaramıyorsanız ve başaramayacaksanız, o halde neden dolayı onun davetine sırt çeviriyorsunuz ve ne diye onun çağrısına karşı işi yavaştan alıyorsunuz?]

Bu dersin akışı içerisinde üstadın anlattıklarının özeti budur. Kaldı ki

Menar Tefsiri'nin basımından sonra bizim bunu yazmamızdan ve son ibareyi de kendi el yazısıyla olan açıklamasından sonra diyorum ki: Onun tercihi, "*Mislihi*" ifadesindeki zamir, özellikle de bu ayetle ilgili olarak Peygamber'e (s) racidir. Gerçi bu ifade Kur'an sûrelerinden benzeri bir sûre getirmede ümmilerin aciz kalması manasının yanında, ümmi olmayanlar bundan aciz olmayacak gibi bir mana çıkmaz. Bu, ümmi olmayanları da kapsar. Ancak bu meydan okumada diğer ayetlere uygunluğu dolayısıyla cumhur ilk görüşü tercih etmişlerdir.

Bu manada ilk inen ayet, Yüce Allah'ın İsra Sûresi'ndeki şu ayetidir:

"*De ki: Andolsun, eğer insanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek için bir araya gelseler ve birbirlerine destek de olsalar, yine de onun bir benzerini meydana getiremezler.*"[164]

Bu ayetten sonra da Yunus Sûresi'ndeki şu ayet inmiştir:

"*Yoksa onu Muhammed uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer sizler doğru iseniz Allah'tan başka, gücünüzün yettiklerini çağırın da hep beraber onun benzeri bir sûre getirin.*"[165]

Bundan sonra da Hud Sûresi'ndeki ayet nazil olmuştur. Bu ayette de şöyle buyrulmaktadır:

"*Yoksa onu-Kur'an'ı kendisi uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer doğru iseniz Allah'tan başka çağırabildiklerinizi yardıma çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin.*"[166]

Bu üç sûre de Mekke'de peş peşe inmiştir. Nitekim âlimler de bunu bu şekilde rivayet etmişlerdir. Ancak İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre Yunus Sûresi Medine'de inen bir sûredir. Diğer rivayet ise cumhurun görüşüne uygun olan rivayettir. Çünkü üslubuna bakıldığında durum bunu göstermektedir. Buradaki üslup Mekke'de inen sûrelerin üslubuna benzemektedir.

Bazı kelam âlimleri demişlerdir ki; Yüce Allah önce İsra Sûresi'ndeki ayet ile Kur'an'da insanlara meydan okumuştur. Daha sonra ise Hud Sûresi'ndeki ayetle on sûre ile meydan okumuştur. Daha sonra Yunus Sûresi'nde benzer bir ayetle bir tek sûre ile meydan okumuştur. Bu sûrelerin hepsi de Mekke'de inen sûrelerdir. Daha sonra da benzeri bir tek sûre getirme ile Bakara Sûresi'ndeki bu ayetle meydan okumuştur ki bu da Medine'de inen bir sûredir.

İşte bu, akla uygun gelen bir sıralamadır. Eğer ayet ve sûrelerin nüzul tarihleri uygun kabul edilirse, makul olanı budur. Burada doğru ve gerçekçi olan husus Yunus ve Hud sûrelerindeki meydan okuyuşun, i'cazın sadece

164. İsra, 17/88.
165. Yunus, 10/38.
166. Hud, 11/13.

bazı nevilerine has bir durum olmasıdır. Bu da peygamberlerin kendi kavimleriyle olan münasebetleri, içeren kıssalar gibisinden haberlerle alakalı olan husustur. Bunlar da geçmişi yani maziyi ilgilendiren gayba ilişkin haberlerdir. Oysa ki Kur'an'da verilen bu haberlerle ilgili olarak kendisine Kur'an indirilen Allah Rasulü'nün bu haberler hakkında önceden herhangi bir bilgisi yoktu. Nitekim kavminin de bu haberlerle ilgili bir bilgileri yoktu. Çünkü bunlar hep gaybi bilgilerdir. Kaldı ki Yüce Allah Hud Sûresi'nde Hz. Nuh kıssasının ardından şöyle buyurmaktadır:

"Rasulüm! İşte bunlar sana vahyettiğimiz gayb haberlerindendir. Bundan önce onları ne sen biliyordun ne de kavmin. O halde sabret. Çünkü iyi sonuç sabredip sakınanlarındır."[167]

Nitekim Kasas Sûresi'nde de Musa (a) kıssasıyla alâkalı olarak Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Musa'ya seslendiğimiz zaman da, sen Tur'un yanında değildin. Bilakis, senden önce kendilerine uyarıcı peygamberler gelmeyen bir kavmi uyarman için Rabbinden bir rahmet olarak orada geçenleri sana bildirdik; Ola ki düşünüp öğüt alırlar."[168]

Âl-i İmrân Sûresi'nde de yine Meryem kıssasının hemen peşinden yüce Rabbimiz şöyle buyurmuştur:

"Rasulüm! Bunlar, bizim sana vahiy yoluyla bildirmiş olduğumuz gayb haberlerindendir."[169]

Belki de uydurulması istenen sûre meselesi bir tek sûre ile değil de on sûre ile istenmesi, i'caz türlerinden bir özel tür olabilir. Bu da belagat noktasından ve akla gelebilecek şüpheyi ortadan yok etmek bakımından birbirine denk değişik üsluplar kullanılmak sûretiyle bunu ortaya koymuştur. Aksine birtakım insanlar da bu durumu belagat ve üslup noktasından "i'caz" üzerine irad etmiştir.

Bu da ister cümle olsun, ister sûre olsun, konu ile ilgili kıssayı kapsaması bakımından, olur ki bunu dil açısından aynı manayı vermekle beraber farklı ibarelerle söylemek mümkün olabilir. Ancak bu ibarelerden bir tanesinin lâfzî olsun, mana bakımından olsun, tüm kusurlardan arınmış güzel bir beyan ile mutlaka aktarılmalıdır. Bu, aynı zamanda kafa karışıklığına da meydan vermemelidir yahut da istenen etkiyi bırakmayı zedeleyici bir durum olmamalıdır.

Dolayısıyla ne zamanki böyle bir ibare ortaya çıkarsa bu, bir başkasını, onun benzerini ortaya koymaktan aciz bırakır. Çünkü lügatte ifade ve anlatım böyle birşeye ihtimal vermez. Nitekim kendisiyle sözkonusu şüphenin açıklığa kavuştuğu örneklerden biri Yüce Allah'ın şu kavlidir:

167. Hud, 11/49..
168. Kasas, 28/46.
169. Âl-i İmrân, 3/44.

"Fir'avun ailesinden olup imanını gizleyen bir inanmış adam şöyle dedi: Siz bir adamı 'Rabbim Allah'tır' diyor, diye öldürecek misiniz?"[170]

Diyorlar ki bu cümle içerisinde takdim ve tehir ihtimali bulunan terkiplerdendir. Çünkü fesahat ve belagat noktalarından hiç zaaf ve müphemlik taşımayan bir terkip olma özelliğini yansıtmaktadır. Yani ayetin terkibi böyledir.

Ancak Kur'an kimi mana ve kıssaları üslup ve nazımları farklı olan ifadelerle anlatır. Örneğin kimisini kısa ifadelerle aktarırken kimisini de uzun ibarelerle anlatır. Çünkü misliyle birşeye karşı meydan okumada, o kıssada herhangi bir yenilik ve yapı ortaya çıkmaz. Mutlaka artma gerekir. Ki bu çoğaltma sayesinde kullanılan ifadelerde, anlatılan ve haber verilen olay bir tek olsa bile, aynı mana ve aynı kıssa çok farklı anlatım tarzlarıyla ve değişik terkiplerle, cümlelerle aktarılabilir. Nitekim herhangi bir sûrede de biz bunu görüyoruz. Yüce Allah o sûrede karşı koyanlara, benzer on sûre getirmelerini isteyerek meydan okuyor. Ancak istenen bu sûrelerin doğruyu göstermede, belagatte, üslupta, hükümleri içermekte, ibret alınacak olayları aktarmada, terbiye ve eğitim noktasında belli olan güzel örnekleri aktarmada bütün bu anlatılanları kapsar mahiyette olmaları gerekir. Tıpkı Kur'an'ın kıssaları aktarmada uyguladığı üsluba uygun bir tarzda aktarmalıdır.

Burada sanki şöyle der gibidir: "Ben, sizi Kasas Sûresi'nde yer alan gaybi bilgilerden haber vermeye davet ediyorum. Ben, size ve sizin dışınızda kalıp da size yardımcı olabilecek kimseleri de çağırmanızı, kıssalarına benzerlikte ve Kur'an'ın gerek lafzına ilişkin ve gerekse manasıyla alakalı özelliklerini taşıyan benzerlikte on sûre meydana getirmenizi isteyerek size meydan okuyorum. Hatta bu hususta konusu itibariyle uydurma bir kıssa olması noktasında da size tolerans geçerek müsamaha ile davranıyorum. Eğer diğer lâfzî ve manevi meziyetleri açısından Kasas Sûresi'ndekine benzer bir sûre getirecek olursanız, ben de bu durumda sizin aleyhinize ileri sürdüğüm kanıtımın batıl ve geçersiz olduğunu itirafta bulunacağım.

Ancak burada on sûre getirmeleri ile meydan okurken, Yunus Sûresi'nde bir tek sûre getirmelerini isteyerek onların ***"İfterahu"*** *(onu uydurdu)* sözlerine karşılık bir meydan okumasına gelince; burada onların meydana getirecekleri şeyin de uydurma olması kaydına yer vermedi. Bu, daha önce on sûre getirmelerini isteyerek meydan okunurken bu defa bir tek sûre getirin, sözüyle meydan okuması onları hafife alması manasında da değildir. Ki bunun içerisinde gaypten haber vermesi ve mutlaka getirilecek benzer sûrenin doğruyu hedeflemesi konusu da bunun içerisinde yer almaktadır.

İşte bu detaydan anlaşılmıştır ki, Kur'an'ın bizzat kendisiyle Kur'anî cümle yapısı ve onun i'cazı noktasından meydan okuması, aynı zamanda

170. Gafir/Mümin, 40/28.

yine benzeri on sûre ve bir sûre getirmelerini isteyerek meydan okunmuş olması, Kur'an'ın bazı i'caz yönlerini ortaya çıkarmak, bunlara dikkat çekmek içindir. Kaldı ki bu iki meydan okuyuş olayı, henüz Bakara Sûresi inmezden önce de Mekke'de inen sûrelerde sabittir ve yer almaktadır. Kaldı ki Bakara Sûresi hicretten sonra Medine'yi Münevvere'de inen sûrelerdendir.

Daha işin başında bizzat Medine kâfirleri kendilerine bu manada hüccet ve kanıtlar yöneltince -ki bunlar Yahudilerdir-, işte bu Yahudiler peygamberlere ilişkin Kur'an'da yer verilen bu manadaki haberleri gaybi bir bilgi ve ilim olarak saymıyor ve kabul etmiyorlardı. Oysa ki ümmi olması yani okuma ve yazması olmaması bakımından biri bir peygamber gibi çıkıp onlara meydan okumuştur. Bu meydan okuma hem bu hususları kapsamına alsın ve hem de diğer konuları da beraberinde içersin. Bu arada benzeri bir tek sûre ile mutlak manada meydan okuma varlığını devam ettirmiş olsun. Hem de herhangi bir kayda bağlı kalınmaksızın bu mutlak manası ile Muhammed (s) gibi birinden gelmiş olsun. Kaldı ki, Kur'an'ın i'caz konusu ile alakalı olarak yakında bir başlık ile bu mesele gelecektir.

Daha sonra Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ***"Bunu yapamazsanız -ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının. Çünkü o ateş kâfirler için hazırlanmıştır."***

Yani eğer onun benzeri bir sûre getiremeyecek, ortaya koyamayacaksanız ve onun delilini kökünden söküp atamayacaksanız, zaten bunu yapabilecek de değilsiniz. Çünkü böyle birşeyi başarmak, yaratılmışların gücü dâhilinde olan birşey değildir. Öyleyse sizin benzeriniz kâfirler için hazırlanmış olan cehennem ateşinden kendinizi koruyun ve sakının. Çünkü o inkârcı kâfirler apaçık delil ve kanıtlardan sonra hakkı ve gerçeği ret ve inkâr ettiler. Bu ayette yer alan ***"Elbette ki yapamayacaksınız."*** cümlesi itiraz yani parantez cümlesidir. Bu cümle şart ile cevabı arasında yer almıştır. Burada bu ifade ile bizzat kast olunan ve demek istenen mana, içerdiği delilin kuvvetli oluşunu göstermek ve bunu takviye amaçlıdır. Bu kâfirlerin acze düştüklerini ve kendilerine meydan okunan bu hususta hiçbir cevap veremeyeceklerini tespit amaçlıdır. Çünkü böyle bir meydan okuma ile onların hamiyetleri, cahiliye damarlarının harekete geçirilmesi, nasıl zor bir durum karşısında kaldıklarını göstermek içindir.

Geleceğe ilişkin bir olumsuzluğu ve reddi içeren kesin ve ebedi manadaki bu derece güçlü bir meydan okuyuş, Peygamber (s) gibi gerçekten akıl sahibi olan birisinden bir iş ve mesele konusunda, eğer Allah kendisini konuşturmamış olsaydı meydan okumak mümkün olmazdı. Çünkü Allah onu vahiyle desteklemiş ve ona vahyi tahsis etmiştir.

Eğer Allah böyle bir vahiyle onu bezeyip vahyi ona tahsis ederek onu bu şekilde konuşturmamış olsaydı, göklerdeki ve yerdeki gaybı, tüm gaypleri

bilen Allah haber vermemiş olsaydı, böyle birşeyi bilmek hiçbir kimse için mümkün olmazdı.

Kural gereği sözkonusu şart "iza" ile burada geliyor. Çünkü muhakkak olan birşey, ayette açıkça belirtildiği gibi onlar böyle birşeyi başaramayacaklardır. Kaldı ki Yüce Allah'ın şüphe içinde olması konusu kesinlikle sözkonusu olmadığı gibi, O bu gibi eksikliklerden de münezzehtir, uzak ve beridir.

Ancak belagat ilminde zikredilen kurallar açısından bazen sözü söyleyenin değil de muhatabın durumu göz önünde bulundurularak konu ele alınır. Burada dayanılan şey ise, sözü söyleyenin, mütekellimin yani meseleyi gündeme getirenin, o konuyu bizzat muhatabın kendisine ulaştırmak ve onun zihninde yer bırakmasını sağlamaktır. İşte burada da şüpheci olanlara hitap ediyor, onlara sesleniyor.

Bu öylesine bir hitaptır ki, herşeyin başında onlara şu gerçeği bildiriyor. Kendilerine meydan okunarak istenen şeyi meydana getirmede onların kendileri şüphe içerisindedirler. Yoksa şüphede olan -hâşâ- Allah değildir. Kaldı ki zaten bunun gereği, onların buna karşı koymaları olabilecek caiz bir durumdur. Bu, onların imkânları içerisinde yer alan birşeydir. Çünkü burada aynı dil konusunda onlarla Muhammed (s) arasında bir fark yoktur. Bu dili onlar da kullandıklarına göre, öyleyse buyursunlar onlar da yapsınlar anlamında, onların imkânları içerisinde bulunmaktadır. Bu itibarla onlara bu şekilde hitap edilmiş olması, onların zahiri durumları dikkate alınarak konu ileri sürülmüştür. Böylece onların da Muhammed'e karşı böyle bir karşılık verebileceklerine ima yollu bir uyarıdır. Bu, bir sûre getirebileceklerinin mümkün olabileceğine bir işarettir.

Daha sonra bu gerçeği bildirmenin veya vehmin arkasından, herhangi bir gecikme ve yorulmaya meydan bırakmaksızın onların çelişkilerini ortaya koymuştur. Böylece bu hitapla onlarda var olan son nefeslerini de alarak bitirmiştir. Umut yerine onlara umutsuzluğu göstermiştir. Sanki burada şöyle denir gibidir:

"Siz bu Kur'an'ı dinledikten sonra ona iman etmekten kaçındınız. Ki o Kur'an, ümmi olan birine ilim akıtıyor. Kaldı ki o herhangi bir bilim akademisine gidip orada ilim öğrenmek için diz çökmüş de değildir. Ama o belagat açısından mucizeler göstermiştir. Hem de o akademilerde okuyup üstünlük kazanarak, nesir ve nazım alanında varlığını göstererek ortaya çıkmış biri değil, o bunların hiçbirini bilmeden bu gerçekleri meydana koymaktadır. Oysa siz bu gibi şeylerde deneyimlisiniz, bu durumda sizin de bunun gibi bir sûre getirmeniz sizin gücünüz içerisinde olduğu halde buna rağmen siz bir sûre getirmeye güç yetirecek değilsiniz. Hatta bu konuda âlemde var olan herkesten yardım ve destek almış olsanız bile yine de güç yetiremeyeceksiniz. Nitekim:

"De ki: Andolsun, eğer insanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek için bir araya gelseler ve birbirlerine destek de olsalar, yine de onun bir benzerini meydana getiremezler."[171] diye de meydan okunmuştur.

İşte bu gibi meydan okumalar, beyinlerini çatlatırcasına ifadeler içeren ayetlerle onlara yöneliyor. Onların gururlarını ve gayretlerini harekete geçiriyor. Çünkü adamlar belagat ilminde at koşturan kimselerdir. Belagat ilminin üsluplarını, sanatlarını en iyi bilenlerdir ve bu çağları da hitabet ve konuşma sanatının saltanat sürdüğü, egemen olduğu bir dönemdir. Öyle bir dönem ki bir daha edebiyat ve sanat bu denli zirveye ulaşmamıştır. Öyleyse buyurun, bir sûre getirin diye meydan okuyarak onlara diz çöktürüyor.

Kaldı ki bunlar o dönemde dil ve şiir alanında yarışmalar düzenliyor, birbirlerine üstünlük iddia ediyorlar. Bu amaçla toplantılar yapıyorlar, panayırlar kuruyorlar. Daha sonra da buralarda kazananlara ilişkin haberler hemen ülkenin dört bir yanına uçuruluyor. Bütün bu gerçeklere rağmen bunlardan hiçbiri Kur'an'a karşı muarazada bulunmaya, meydan okumaya yanaşamamış ve kalkışamamıştır. Hiçbir edip ve belagat sahibi köşesinden kalkıp da mukavemete ve karşı koymaya cesaret edememiştir."

Ben de diyorum ki: Aksine onlardan tevatür derecesinde varan cevapları, "dilleriyle yaralayıcı saldırılara kalkışmak, kılıçlarının keskinliğiyle saldırmak" kılıçlarıyla kan akıtmak, elleriyle onların evlerini başlarına yıkmak olmuştur. Evet, onların karşı koyuşları tevatür derecesine varan haberlerle böyle olmuştur. Oysa ki Kureyşlilere ve onların önde gelenlerine, Maad oğullarına ve onların tanınmış simalarına yakışanı, bir araya toplanıp belagatleriyle ün salmış olan bu toplumun ve Ukaz Panayırı'nda ve diğer panayırlarda, toplantı mahfillerinde bir araya gelip belagatte yarıştıkları gibi bir sûre meydana getirmeleri değil miydi? Meydan okumaya kılıçla mı karşılık verilmeliydi? Kaldı ki kendileri her Perşembe şiir meclisleri ve yarışları tertipleyen, önde gelenleriyle beraber ta Yesrib/Medine'ye kadar Muhammed (s) ve ona iman edenlerle savaşmak için zaman bulan, Bedir, Uhud ve Hendek gibi savaşlara gidenler, acaba bir sûre ile meydan okuyamazlar mıydı, karşı koyamazlar mıydı ki, savaşmaya kalkıştılar. Evet, cevap veremediklerinden silaha sarıldılar. Hakkı silahla boğmak istediler. Demek ki bir sûre meydana getirip cevap verebilselerdi, meydan okumayacaklardı. Bunu başaramadıkları için silaha sarıldılar.

Buna benzer bir husus Yahudiler için de söylenebilir. Çünkü Yahudiler Medine'de Allah Rasulü'ne komşu idiler. Allah Rasulü, kendilerine, dinlerini yaşamaları, malları ve ırzlarını koruma konusunda güvence vermişti. Onlar buna rağmen kaçındılar, kabul etmediler. Bu konuda kendi kavimlerinin müşriklerine yardıma koştular. Nihayetinde kendileriyle savaşılmaya mecbur

171. İsra, 17/88.

kalındı. Öldürülenleri öldürüldü, kalanları da Medine'den sürülüp çıkarıldı. Şüphesiz Yüce Allah bu kelamı, Kur'an'ı, hiçbir beşerin ulaşamayacağı bir dereceye yüceltmiştir. Yüce Allah, güçleri oranında buna sarılanları yüceltir. Herşeye malik olan Allah onlara yardıma kadirdir.

Kelam bilginleri Kur'an belagati konusunda şöyle derler: Biz o Kur'an'ı seci ve kafiyeye bağlı kalanlar, secilerinde olsun, serbest ifadelerinde olsun üzerinde titizlikle durdukları ve bağlı kaldıkları şeylerde, Kur'an'ın bu manada birşeye bağlı kaldığını bulamadık. Hatta recezlerinde olsun, şiirlerinde olsun, izledikleri yol ve metotlardan hiçbirine uymadığını gördük. Aksine Kur'an tam da fıtri bir tarza, yaratılışta var olan doğallığa sahip bir tarzda gelmiştir. O sıradan bir üslup izlemiştir ki bunu hemen her insanın anlaması mümkündür. Sadece onu o kimse izler. Bu da öyledir. Fakat kendilerine meydan okunanlar doğallıklarıyla başarabilecekleri birşeyi başarmaktan aciz kaldılar ve onun benzeri bir süre getiremediler, kaldı ki bir başkası da veya başkaları da onun benzeri bir süreyi ileride de olsa asla meydana getiremeyeceklerdir.

Yine şöyle bir düşünelim: Doğrusu Kur'an bu üslubu ile Araplardan ulaşabildiği her bir Arap'tan, o Arap kişi Arap ülkelerinden hangisinden olursa olsun hepsine bu manada meydan okumuş ve onlardan Kur'an sürelerine benzer bir süre meydana getirmelerini istemiştir. Hatta ülkeler arası sınır ne kadar uzak olursa olsun, Kur'an kendilerine ulaşan her bir Araba bu manada meydan okumuştur. Çünkü Allah Rasulü (s) ülkenin dört bir yanına elçiler göndererek, oralardaki halkı da iman ve İslam'a davet etmelerini istemiştir. Böylece davet genellik ve yaygınlık kazanmış oldu ve ulaşabildiği her bir noktaya ulaştı ve ulaştırıldı. Ancak belirttiğimiz gibi hiçbir kimse çıkıp Kur'an'a meydan okumamış ve okuyamamış, hepsi de aciz ve sessiz kalmışlardır. Bütün bu verdiğimiz örnekler ve belirttiğimiz gerçekler aczin son perdesine vardığını gösteriyor değil mi? Yani onun genelliğine delalet etmiyor mu?

Kaldı ki her belagat sahibi kişinin bizzat kendisinin kendi nefsinde onlara karşı koyabilme gücünün olmadığını, bu konuda oldukça güçsüz olduğunu hissetmiş olması da yeter bir delil sayılamaz mı? Çünkü Yüce Allah bunu beşer gücünün üzerinde göndermiştir. O'nun kelamıdır. Bu itibarla beşer gücünün içinde yer alan ve onun çabaları sonucunda elde edebileceği birşey olmadığı ve tamamen olağan üstü bir olay yani harikulade bir gerçek olduğu kanıtlanmış olunmaktadır. Ancak bu i'caz yani aciz bırakma olayı da iki yönlüdür:

Birincisi: Bunun bizatihi aslında mucize olduğu gerçeğidir. Çünkü bu, öyle bir mertebede bulunuyor ki, hiçbir beşer ya da insan o mertebeye erişebilme imkânını elde edemiyor ve edemeyecektir de.

İkincisi: Bu Kitap, onların arasında kırk yıl kalmış ve içlerinde büyümüş olan ümmi birinin diliyle gelmiştir. Oysa daha önceleri hiçbir kimse bu ümmi kişiyi belagat sahibi olarak tanıtmamış, böyle bir özelliği olmamış ve bu zattan ilmi manada herhangi bir etki bırakabilecek bilimsel bir eser de önceleri ortaya konmamıştır.

Gerçi Kur'an'ın bu i'caz yönü için ilim adamları farklı hususlardan da söz etmişlerdir. Kur'an o i'caz yönlerini de gerçi içermektedir. Nitekim o icaz yönlerinden biri de Rabbimizin: ***"Ki elbette yapamayacaksınız."*** kavlidir. Çünkü bu haberi veren bizzat Yüce Allah'ın kendisidir. Dolayısıyla o gaybı yani tüm bilinmezleri en iyi bilen ve ileride olabilecekleri de bilen Allah'tan başkası değildir. Zaten bu haberi veren zat Yüce Allah'ın kendisidir. Elbette bunun karşısında herkes aciz kalacaktır. Buna iman da farzdır.

Kur'an'ın indiği dönemde söylenen ve tevili henüz ortaya çıkmamış olan bu sözün yararı şudur: Bu kelamın, henüz ona iman etmemiş olanların kulağını tırmalaması sonucunda, daha çok ona karşı direnme ve muarazada bulunmayı gerektirir. Bu direnmeye karşı kendilerinde şiddetli bir teşvik arzusu doğar. Zaten böyle bir muaraza sonunda da onun mucize olduğu gerçeği ortaya çıkar ve burhanı, kanıtı da karşılarına dikilir. Çünkü böyle bir i'caz yani benzerini meydana getirmekten aciz kalma olayı, iman etmeyi gerekli kılar. Eğer müstekbirlerin yani büyüklük taslayanların bu büyüklük taslamaları meselesi vicdanlarında bulunmasaydı, hakka karşı kalpleriyle yatkınlıkları olmasına rağmen dilleriyle kesin inkârları olmasaydı mutlaka iman ederlerdi. Bakın Kur'an'da ne buyruluyor:

"Kendileri de buna yakinen inandıkları halde, zulüm ve kibirlerinden ötürü inkâr ettiler. Bozguncuların sonunun nice olduğuna bir bak."[172]

Ancak gayba iman eden ve harikulade olaylara yani olağan üstülüklere inanan bir kimse, hemen aciz olduğunu anlar ve derhal bu Peygamber'e ve ona indirilene iman etmeye koşar. Çünkü kesin bilgi bunu gerektiriyor ve bu ilim, akıl sahibi bir kimsenin kesin olarak böyle birşeyi bilebilme imkânının olmadığını anlar, bunun ancak gaybi bilgilere muttali olan biri bilebilir. Bu da ancak Yüce Allah'tan gelecek olan haber ile mümkündür. Bu itibarla bu gerçeği görebilen bir insan derhal iman eder.

Yüce Allah, bu kimselerin aciz olmalarını kendilerine tescil ettirdikten sonra her iki gruba da şöyle sesleniyor: ***"Cehennem ateşinden sakının."*** Çünkü cehennem ateşinin yeri ahiretteki yerde bulunan azaptır. Biz buna iman ederiz. Çünkü bu gayb âleminden olan bir bilgi olup bunu bize Yüce Allah haber vermektedir. Bu bakımdan biz bunun hakikatini, gerçekliğinin nasıl ve nice olduğunu araştırmayız. Böylece iman ederiz ve "Bu ateş, dünyadaki ateşe benzerdir." de diyemeyeceğimiz gibi, "Dünya ateşine benzer

172. Neml, 27/14.

bir ateş değildir." de diyemeyiz. Ancak biz, Yüce Allah tarafından bu ateşe ne gibi vasıflar verilmiş ve bize nasıl bildirilmiş ise, biz o vasıfların hepsiyle olmak üzere buna iman ederiz. Çünkü Yüce Allah bu ateşle ilgili olarak, ***"yakıtı, insan ve taş olan"*** diye buyurmaktadır. Burada sözkonusu edilen taşlar ise, putlar demektir. Nitekim Yüce Allah bir ayetinde şöyle buyurmaktadır: *"Siz ve Allah'ın dışında taptığınız şeyler cehennem yakıtısınız. Siz oraya gireceksiniz."*[173] Hemen akla şöyle birşey gelmesin; cehennem ateşinin varlığı ancak insan ve taşların var olmasıyla var olabilir. Hemen böyle düşünülmesin. Çünkü cehennem ateşinin yakılması ya da yakıtı, o yakıtın var olmasından sonra da olabilir, bu da sahihtir. ***"Vekud"*** kelimesi *"vav"* harfinin üstün hareke ile okunması şekliyle, kendisiyle ateş yakılan şey demektir. Ötre hareke ile ***"Vûkud"*** şeklinde okunması halinde bu, *"Vekade"* kelimesinin mastarı olur. Gerçi bu kelimenin mastarı vav harfinin üstün harekesiyle geldiği de duyulmuş ve görülmüştür.

Kimisi de *"Onun yakıtı, ateşi"* manasında olan ***"Vekuduha"*** ifadesinin tefsirinde şöyle demiştir: İnsanlar amelleriyle ve birilerinin başka birilerine kul olmakla, tapınmakla hak olan ve sırat-ı müstakim denilen dosdoğru yoldan ayrılmış olan kimseler demektir. Taşlar ise, insanların onlara tapınmaları, put haline getirmeleri sonucunda yanacak olan taşlardır. Ateşin yaratılıp ve bu söylenenler için hazırlanmasının iki sebebi vardır: İşte bu iki sebepten ötürü onlar adeta kendisiyle ateş yakılan ve tutuşturulan yakıt gibi olurlar. Bu ayette sebebin müsebbep üzerine takdimi vardır. Yani sebep müsebbepten önce gelmiştir. Burada sebep insanlar ve taşlardır, müsebbep ise Yüce Allah'ın *"Çünkü o ateş kâfirler için hazırlanmıştır."*[174] kavlidir. Bu tarzdaki bir tefsir yani yorumlama ile ***"yakıtı, insan ve taş olan"*** cümlesinde hasr manasının varlığı ortaya çıkmış oldu. Ki bu her iki tarafı da marife olan bir isim cümlesidir. Ayette özellikle taşlar diye vurgu yapılmış olması, bunun Araplar katında en yaygın olan tanrılar olmasından ileri gelmesidir.

Ayette geçen kâfirler-inkârcılardan kasıt, peygamberlerin -Allah'ın selamı hepsinin üzerine olsun- davetlerine icabet etmeyen, önceleri kabul ettikleri halde sonradan o dinin esaslarından uzaklaşan, onu tahrif ederek bozan, sadece uydurageldikleri bid'atlerle oyalanan, peşine düştükleri taklitçilik hastalığıyla avunan ve kendilerince uydurdukları birtakım yorumlara göre hareket edenlerdir. İşte cehennem ateşi bunlar için hazırlanmıştır. Çünkü bu özelliklere sahip kimseler bu cehennem ateşinde ebedi olarak kalmayı hak etmişlerdir. Kim bu yerlerden geçerek bir başka yere varır ve bir başka noktada yerleşip kalırsa, işte orası onun orada kalması için hazırlanmış olan bir yerdir. Kaldı ki bu dünyadan sonra cennetten başka varılacak bir vatan

---

173. Enbiya, 21/98.
174. Bakara, 2/24.

ve yer yoktur. Allah bize takva hayatını yaşayarak yani Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda hareket ederek, cennete ehil olanlardan olmayı nasip eylesin, bizi onlardan kılsın. Yahut da bu dünyadan sonra varılacak yer ya da vatan ateş olabilir. Bundan da ve bizi buraya yaklaştıracak olan söz ve davranışlardan da Allah'a sığınırız.

İ'caz ile İlgili Bir Açıklama

Bu bölümde i'caz yönlerinin gerçekleşmesi ile ilgili olarak işin ihtisar ve icaz yönünü açıklamaya çalışacağız.

1.Kur'an'ın İ'cazı: Bu olay fiilen sabit olmuştur. Bunun sabit oluşunu tevatür derecesinde bize ulaşan nakiller bildirmektedir. Bunun en büyük delil ve kanıtı, sayılamayacak kadar Mushaf'ın dünyanın dört bir yanında, Müslümanların yerleşik bulundukları her yerde bulunmalarıdır. Bu mushaflar delil olma bakımından yeterlidir. Hatta Müslümanların fazla olmadığı başka ülkelerde bulunan Mushaflar da böyledir. Hiçbirisinde asla bir değişiklik yoktur. İster dünyanın batısında, ister doğusunda olsun, nerede olurlarsa olsunlar binlere ve milyonlara varan hafızların varlığı da bunun bir mucize olduğunu gösteren en büyük ve en başta gelen kanıtlardandır.

Kaldı ki Kur'an ayetleri, meydan okuyarak bir mucize olduğunu kendisi bize anlatmaktadır. Eğer herhangi bir muarız, Kur'an'a karşı koyabilecek manada ortaya benzer bir sûre getirip koymuş olsaydı, hemen herkes bu haberin ve bu benzer sûrenin üzerine abanır, onu dünyanın dört bir yanına göndererek, tevatür derecesinde yaymaya çalışırdı. Hatta bu öylesine bir etki yapardı ki, İslam dünyasında bir fitneye sebep olabilir ve birçok Müslümanın irtidadına yani dinden dönmelerine sebep olurdu. O Müslümanlar gerisin geri topukları üzerine dönerek eski inançlarına koşarlardı, ancak böyle bir durum asla vaki olmamıştır.

Madem ki Kur'an'ın i'cazi yani mucize oluşu meselesi, onda var olan meziyetler iledir; bu sayede ilim ve hüküm bakımından yaratılmış olan insanın değerini yüceltir. Bir de ilim ve hikmet yönünden onu açıklar. Bunun için âlimler, kesin bilgi anlamında Kur'an'ın mucizliğinin sabit olmasından sonra i'caz yönünü sınırlamaya, ortaya koymaya gayret gösterdiler. Çünkü bu mucize oluş konusunun ortaya çıkışıyla artık zaruret halini almıştır.

Hatta kimi Mutezile âlimleri demişlerdir ki: "Doğrusu Kur'an'ın kendisi baştan sona sırf mucizedir." Onlar bu ifadeleriyle demek istiyorlar ki; Yüce Allah, özellikle vahyin indiği çağda kendilerini bu işe adamış halis Arap belagatçilerinin, Kur'an'a karşı muarazada bulunma gibi bir gayretlerini, güç ve kudretlerini ondan uzak tutmuştur. Bu itibarla onlar Kur'an'a karşı meydan okumaya kendilerinde bir mecal ve yol bulamamışlardır.

Daha sonra bu durum teselsül yoluyla yani zincirleme olarak onlardan sonra gelenlere aynen geçti ve bu durum ta bizim çağımıza kadar gelip da-

yandığı halde hala kimse Kur'an'a karşı koyamamıştır. Böyle bir görüş aslında oldukça üşengeç ve tembel olanların bir görüşüdür. O böyle diyerek bir bakıma kendisini araştırma yapmaktan, bu konu hakkında kafa yormaktan kurtarmak isteyen tembelce bir görüş olabilir. Hiç yorulmadan kolay yoldan böyle deyip kenara çekilmek isteyen birinin bir görüşüdür.

Ancak mesele bununla bitmiyor. Çünkü konu hakkında araştırma yapanların da söyledikleri sözler vardır. Bu konuya ilişkin bölümler halinde eserler yazılmış, risaleler ve kitaplar telif edilmiştir. Nitekim ben de konuya ilişkin olarak tefsirin bu cüzü basılırken, bu meseleyi açıklama ve izah anlamında bir bölüm yazdım. Çünkü Müslümanların bu konuda gerçekten şiddetle ihtiyaçlarının varlığı ortadadır. Bu itibarla sen başkalarının buna davet konusunda söylediklerini, girişimlerini veya buna dayanarak aleyhte delil ve hüccet getirenleri bırak da gerçeğe bak.

2. Üslup ve Nazmı Bakımından Kur'an'ın Mücize Oluşu: Kur'an oldukça garip bir nazma, şaşırtıcı bir vezne ve üsluba sahiptir. Çünkü Kur'an tüm yönleriyle Arap dili ve edebiyatında söz sahibi olan belagatçilerin tüm ifade tarzlarıyla ters düşmektedir. İster matlalarında olsun, ister maktalarında olsun, ister fasılalarında olsun, hiçbirinde belagatçilerin ifadelerine bir benzerlik göremezsin. Çünkü onların ibareleri bunlardan ibarettir. Burada iki şüpheyi bununla ilgili olarak gündeme getiriyorlar. Bu iki şüpheye de cevap veriyorlar.

Kelamın yani sözün nazmını veya dizimini serbest nesir ve secili olmak üzere ikiye, manzum olanını da kaside ve recez diye ikiye ayırmaktadır. Yani dört nevi-tür içerisinde 'e alıp değerlendiriyorlar. Kur'an nazmını ve üslubunu bu dört türün içerisinden herhangi birine sokmak mümkün değildir.[175]

Nitekim Velid b. Muğire'nin söyledikleri de bunu göstermektedir. Kendisi Kureyş ileri gelenleri arasında Arap dilini en iyi konuşan ve kullananlardan, en beliğ olanlarındandır. Hz. Peygamber'e karşı inatçılığıyla, ona düşmanlık etmesiyle, kibir ve gururuyla bilinen biridir. Sırf büyüklük taslaması ve inkârcılıkta öncü rol oynaması ile de tanınan biridir. Hâkim'in sahih olduğunu belirterek tahric ettiği ve Beyhaki'nin de *Delalil'un-Nübüvve* adlı kitabında yer vererek İbn Abbas'tan rivayet ettiği hadiste, İbn Abbas diyor ki:

"Velid b. Muğire, Peygamber'in (s) yanına geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona Kur'an'dan ayetler okudu. Bunun üzerine sanki kalbinde bir yumuşama meydana gelir gibi oldu. Onun bu hali Ebu Cehil'e haber verildi. Ebu Cehil bunu öğrenir öğrenmez derhal kalkıp onun yanına geldi ve ken-

---

175. **Matla'**:Kaside ve gazellerin yahut da genel olarak her manzumenin ilk beytine denir ki, bunlar kafiyeli olurlar. **Makta**: Manzum bir eserin özellikle kaside ve gazelin son beyti demektir. *Fasıla, Recez* ve benzeri diğer tabirler için ilgili bilim dallarına bakılabilir. (Çev.)

disine, 'Amcacığım! Senin kavmin, senin için bir araya gelmişler aralarında para toplayıp sana vereceklermiş. Çünkü sen Muhammed'e gitmişsin. Senin bundan önceki durumuna dönmen için böyle yapmışlardır.' dedi.

Bunun üzerine Velid b. Muğire: 'Kureyş, benim mal varlığımın onların hepsinden daha fazla olduğunu kesin olarak bilir.' diyerek onların malına bir ihtiyacının olmadığını belirtmek ister. Ebu Cehil de: 'O zaman Muhammed hakkında öyle bir söz söyle ki kavmin senin Muhammed hakkında nasıl bir düşünceye sahip olduğunu ve onu inkâr ettiğini öğrensin de huzursuz olmasın.' dedi.

Velid b. Muğire de: 'Ne diyebilirim ki, Allah adına yemin olsun ki, aranızda benden daha iyi olarak şiirden, recezinden ve kasidesinden anlayan bir başkası yoktur. Hatta cinlerin okudukları şiirlerden bile benden iyi olarak anlayan biri yoktur. Allah adına yemin ederim ki onun söyledikleri benim bu sıraladıklarımdan hiçbirisine, hiçbir yönüyle benzememektedir. Allah adına yemin olsun ki, onun söylediklerinde mutlak manada bir tatlılık, bir güzellik vardır. Doğrusu onun yukarısı meyve veriyor, alt kısmı da çok bereketlidir. Doğrusu o mutlak manada yücedir, onun üzerinde yücelecek birşey de yoktur. Gerçekten o altında kalanları silip süpürendir!' dedi.

Ancak Ebu Cehil üzerinde ısrarla durarak: 'Vallahi, sen onun hakkında birşey söylemedikçe kavmini memnun edemezsin!' dedi. Bunun üzerine Velid b. Muğire: 'Beni kendi başıma bırak da, biraz düşüneyim.' dedi. Düşündükten sonra şöyle dedi: 'Bu, olsa olsa büyücülerden öğrenilip anlatılan bir sihirdir. O bunu başkalarından aşırmıştır!' İşte bu durum şu ayetin inmesine sebep oldu: *'Tek olarak yaratıp, kendisine geniş servet ve gözü önünde duran oğullar verdiğim, kendisi için nimetleri önüne serdikçe serdiğim o kimseyi bana bırak.'*[176]

Ömrüme yemin olsun ki, burada nazım ve üslup meselesi, ancak ileri gelenlerin ortaya çıkarabilecekleri ve en tuhaf şeyleri de ancak düşünüp görenlerin bilebileceği birşeydir. Hiçbir kimse onun hakkını vermiş değildir. Evet, bu konu çokça ele alındığı halde kimse işin içinden çıkamamıştır. Çünkü Kur'an bir tek nazımla ve bir tek üslup ile gelmiş değildir. Hatta o yüzlerce ve belki de daha fazla nazım ve üslupla gelmiştir.

Kur'an uzunlu ve kısalı olmak üzere 114 farklı sûreden meydana gelmiştir. Bunlar "Seb'i tıval" dediğimiz ve ayet sayıları yüzün üzerinde olan sûreler ile 100 ayetli sûrelerden orta yani 100 ayetten aşağı olan sûrelerdir. Bunlar da mufassal sûrelerden başlamak üzere bunun altında yer alan onun üzerinde ayetten oluşan sûreler ve üç ayetli tekli sûreler ve bunların üzerinde olanlar.

Bütün bu sûreler bir tertil ile okunurlar. Hepsi de anlamaya yardımcı ve hepsinin de etki bırakan faydası vardır. Fasılaları farklı da olsa, kısalık

176. Müddesir, 74/11-14.

ve uzunluk bakımından ayetleri değişik de olsa durum böyledir. Bunlardan kimisi bir tek kelimeden, iki kelimeden veya üç kelimeden meydana gelmiş olan ayetlerdir. Kimisi de bir, iki veya birkaç satırdan oluşan ayetlerdir. Kimisi de birçok fasılalarında veya bütününde müttefiktirler. Kimisi de tek sûrede olmakla birlikte değişiktirler Bu ayetler nazım bakımından müteşabih olanı var, olmayanı var. Hepsi de taşıdıkları üstün manaları açısından biri diğeriyle imtizaç içerisindedir. Yani meseleler iç içedir. Örneğin Yüce Allah'ın sıfatları ve onun esma-i hünsası böyledir. Gerek kendimizde ve gerekse dışımızda var olan ayetleri, hikmetler içerip öğüt veren ayetleri, darb-ı meselleri, öldükten sonra dirilmeyi, varılacak yeri, iyiler yurdu ile kötüler yurdunu, peygamberlerle kavimlerinin kıssalarından ders çıkarma, ibadet ve muamelata dair, helal ve harama ilişkin hükümler tamamı bu kitapta yer almaktadır.

Herhangi biri diyebilir ki, "Aslında bütün fasih ve beliğ konuşanların konuşma üslup ve tarzlarında aynı farklılıklar vardır. Birinin üslubu ile ötekisinin üslubu birbirine benzemez. Bunlar nazım ve nesir bakımından da birbirlerine benzemezler. Sadece üslup ve nazım farklılıkları bile mucize olarak sayılması doğru bir yol olamaz."

Biz de buna deriz ki: Bunları söyleyen kimse, konuyu saptırmaktadır. Bu konunun önemli olanlarından da gaflete düşmekte, yanılgıya kapılmaktadır. Şairlerin nazım olarak ürettikleri şeyler ne kadar farklılık gösterse de, hiçbir zaman eskilerden alıntılanarak gelenlerin şuur denizlerini aşamayacaklardır, onların anlayış kapasitesine eremeyeceklerdir. Bilinen Arap bestelerini, tevşihleri ve zecelleri üretenleri de geçemeyeceklerdir. Kaldı ki hatiplerin hitap tarzları da birbirine benzemez, önündeki yazılana bakarak konuşanların konuşma tarzları da yine farklıdır. Ya da bildiklerini yazıya dökerek yazanların da yazım tarzları birbirine uymaz.

Nitekim farklı ilim dallarında, hukuk alanında, adap ile alakalı olarak eser vermek isteyenler de verdikleri eserlerindeki metotları aynı değildir. Bütün bu söylediklerimizin tamamı sözkonusu dört ana başlık dışında değildir. Yani ya nesirdir, ya nazımdır, ya kasidedir veya recezdir. Bu dört tarzdan hiçbirine ne şu bakımdan ne de bu bakımdan asla benzerlik göstermez. Kur'an sûrelerinin biri olsun veya birçoğunda olsun buna rastlanılamaz. Çünkü her birinin nazmı ve üslubu kendine hastır. Eğer istersen kulağını iyice ver, insan sözü ve eseri olan nazım ile ilahi kelam olan nazım arasında çok belirgin bir fark olduğunu görecek, ilahi olanından duyduğun hazzı ötekisinden duyamayacaksın. Hele güzel sesli bir tarafından okunursa, bu, sana bazı çatlak seslerin varlığını gösterir. İlahi olanda çatlaklık görülmezken beşeri olanda bu çatlaklık görülür. İster önce geçenlerden olsun, ister daha sonradan gelenlerden olsun gür sesli düzgün konuşan biri tüm güzel nağmeleriyle okur-

sa; söylerse; sonra bunların arkasından sana Kur'an sûrelerinden nazımları ve üslupları farklı olan sûrelerden okursa, örneğin Necm, Kamer, Rahman, Vâkıa ve Hadid sûrelerinden okursa; sonra da zevkin ve vicdanın açısından aralarındaki farkın bizzat nasıl olduğunu görebilirsin. Daha sonra da hepsinin kendi aralarındaki farkı ve bir beşer üslubu ile olanlar arasındaki farkı karşılaştır. Hem de Arap dili edebiyatında söz sahibi olan belagatçilerinin üsluplarına bir dikkat ediver. Sonra da her iki kelam arasındaki etkiyi kendi üzerinde görmeye bak. Yani önce her ikisini de dinledikten sonra aralarındaki farkı bir değerlendir bakalım.

Aksine tek bir manayı Kur'an'da tekrarlanan manalarla değerlendir. Bunun nefsinde yani kalbinde yerleşmesi için bu farkı mutlaka değerlendir ve zihnine nakşet. Örneğin en meşhur olan peygamberlerden konuyu değerlendirerek onların kendi kavimleriyle olan durumlarını değerlendir, onlardan bir ders çıkar bakalım. Uzun ve kısa olarak bu konulara dair gelen haberleri oku. Bunlar arasında nazım ve üslupları bakımından olan farkı değerlendir.

Muhtasar olanlardan mesela Zariyat, Necm, Kamer ve Fecr sûrelerinde olanı oku. Uzun sûrelerden de Araf, Şuara ve Taha sûrelerinde yer alan kıssaları oku. Eğer sen bunları düşünüp değerlendirirsen, o zaman yaratılanların sözü ile yaratanın sözü arasında dünyalar kadar fark olduğu anlaşılır. İşte i'cazın bu bölümüyle çok zaruri ve vicdani bir hüküm görürsün. Sen, sözünle bunu açıklamaktan aciz kalsan bile bunu kendinden önleyemezsin.

Şurası bedi olan güzelliklerdendir ki, o bununla Kur'an nazmına aykırıdır. Yani Arap şiiri ve nesriyle Kur'an nazmı karşılaştırıldığında aynı olmadığı görülecektir. Çünkü sen dikkat edersen bizzat sûrelerin kendilerine özgü nazımlarının olduğunu göreceksin. Fasılaları ayrı, kafiyeleri de Arap şiiri ve nesrine uymaz. Çünkü kimi sûreler var ki fasılaları kafiyesizdir. Bu da ona bir güzellik ve letafet kattığı gibi kalpteki etkisi de artacaktır.

Ayrıca birtakım sûrelerde yer alan ayetlerin fâsılalarının da diğer ayetlere fasıla bakımından aykırı geldiğini görüyoruz. Hem fâsıla, hem vezin ve hem kafiye bakımlarından farklı görürsün. Bu durum da onun değerini arttırmakta, ona bir azamet ve değer giydirmekte ve bir parlaklık kazandırmaktadır. Hatta bu durum okurun neşesini ve dinçliğini de arttırır. Dinleyenin kulağını da dinlendirir.

Bu durumda hatiplere ve yazarlara düşen görev, işin bu yönünü, bu türünü bütün güzellikleriyle hikâye etmeleridir. Eğer o sûreye, sûrenin ayeti ve cümlesi çerçevesinde karşı koymaktan aciz kalırlarsa veya onun belagatinin ufkuna tırmanmaktan acze düşerlerse de sözkonusu kimselerin bu güzelliklerden geri durmamaları gerekir. Bu sûreler içerisinde en çok şaşkınlık uyan-

dıranı mufassal sûrelerin baş taraflarıdır, hatta dahası mufassal[177] sûrelerin bütünüdür.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki: Burada akla yatkın olan husus, belagat ve beyan noktasından Kur'an'ın bu dilde meydana getirdiği şey, bizzat o belagat[178] ve beyanın meydana getirdiğinden derecelerle daha üstündür.

3. Kur'ân'ın Belagatı ile İ'cazı: Kur'ân'ın i'caz yönünden en temel özelliği gerek kendisinden önce, gerek indiği asırda ve gerekse daha sonraki çağlarda yaşayan beliğ kişilerin tamamının onun belagat düzeyine erişmekten aciz kalmış olmalarıdır. Bu öyle bir acizliktir ki, beyan sanatını icra eden hiçbir edib bu noktada diğerinden farklı değildir. Kur'ân'a muhalif olan bazıları, bu Kitab'a karşı "kısa sûrelerin belagat seviyelerinin i'caz sınırına ulaşmadığı" yolunda bir takım kuşkular ileri sürmüşlerdir. Bu görüşü ileri sürenler her sûrenin i'cazını sırf bu noktaya bağlamıyorlar. Onlara göre bu "meydan okuma" bazı kısa surelerin bir başka yönden eşsizliği ile gerçekleşir. Tıpkı Kur'ân'ın en kısa sûresi olan Kevser Sûresi'nin gayba dair haberleri ihtiva etmesi gibi. Peygamberlik iddiasında bulunan Müseyleme, âyet sonlarındaki fasılaları taklid etmeye çalışarak Kevser Sûresi'nin benzerini getirmeye kalkışmış; ancak rezil rüsvay olmuştur. İşte bu gerçek onun acizliğine ve Kur'ân'ın i'cazına bir delildir.

İşaret ettiğimiz belagatın sırrını iyice kavrayamayan bazı kimseler maâni ve beyan alimlerinin bu ilme dair yazdıkları üzerinde tartışmışlar ve her türlü sözün bu kurallara uydurulabileceği iddiasında bulunmuşlardır. Bunların iddiasına göre bu alanda meseleyi kişisel dil zevkine havale etmek işi bilinmez/meçhul birşeye havale etmek anlamına gelir ve bu da bir delil olamadığı gibi, bununla herhangi bir yere varılıp, bir mesele ispat edilemez. Çünkü tıpkı maddîsinde olduğu gibi manevi zevk de kişinin kendisine özel bir zevktir. Tadan bilir. Onların bu itirazlarının sebebi fasih Arapçanın bizzat kendisini bilmemeleridir.

İnsanların belagatlı sözü incelemeyi, okumayı, onu ezberleyip kullanmayı bir yana bırakmalarının üzerinden asırlar geçmiştir. Artık okullar sadece nahiv, sarf, maâni, beyan ve bedî' kitaplarını okumakla yetinmektedir. İşaret ettiğimiz ilimlere dair bu kitaplar, o sanatlar hakkında yazılmış eserlerin fesahat ve beyanda en aşağısı, giriftlik ve yabancılıkta en â'lasıdır. Bu eserlerin yazarları, ince ve teknik ifadelerle, sadece kuralları sayıp dökmekle yetinmişlerdir.

177. Mufassal: Sık aralıklarla kesilen kısa sureler demektir. Kur'ân âyetleri tıvâlu'l-mufassal, evsâtu'l-mufassal ve kısâru'l-mufassal diye üç gruba ayrılır. Kur'â'ın başından Burûc Sûresi'ne kadar olan kısmı, tıvâl; Burûc'dan Beyyine Sûresi'ne kadar olan kısmı evsât; Beyyine'den sonuna kadar olan kısmı da kısâr'dır. (Bkz: İbn Hümâm, Fethu'l-Kadîr, I, 292.)

178. Belagat: Yüce manayı fasih ve doğru ifadeyle apaçık bir biçimde eda etme sanatıdır.

Bundan dolayı işaret ettiğimiz eserler, bu dili konuşan insanların fasahatinden uzak olduğu gibi, bu sanatı ortaya koyan gerek önceki bilginlerin, gerekse el-Halil, Sibeveyh, Ebu Ali, İbnu Cinnî, Abdulkahir el-Cürcanî gibi hicrî beşinci asra kadar yaşamış olan bilginlerin "beyan"larından uzaktır. Âlimlerin, sadece kuralları sayıp dökmeleri nedeniyle işaret ettiğimiz söz söyleme sanatlarını en geniş biçimde bilen kimse bu dili okumada en cahil, -benzerini getirmek şöyle dursun- belagatlı konuşan kimsenin sözünü anlamakta en aciz hale gelmiştir.

Belagat kitaplarından Semerkandiyye gibi *Cevheru'l-Fûnun* ve *Ukûdu'l-Cuman* şerhlerini, Sadeddin Taftazanî'nin *Telhîs Şerhi*'ni ve bunların haşiyelerini sadece okuyan kimsenin belagatın tadını almış olması umulamaz veya böyle bir kimsenin beyan ilmine gereken değeri verebileceği beklenemez. Nerede kaldık; belagat ve beyan ilminde i'cazı kavarayabilsin veya bu konuda herhangi bir delil ileri sürebilsin. Bu zevki İmam Abdulkahir'in *Esrarü'l-Belâğa* ve *Delâilu'l-İ'caz* isimli eserlerini okumayan kimsenin alması beklenemez. Çünkü bu iki eser, belâgat kuralları konusunda insanı kendi vicdanına ve kalbinde hissettiği tesire havale eder. Buradan yola çıkarak görüyoruz ki; beyan ilmi aslında ilmu'n-nefs'in (psikoloji) bir dalıdır ve bu iki ilmin kurallarına insanın şuûru ve hissi şahittir. Fakat bununla birlikte -büyük bilgin İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinde beyan ilmine dair açıklama yaparken ifade ve tespit ettiği üzere- yine de beliğ konuşan kimselerin gerek nazım ve gerekse nesir türünden birçok eserini okumak şarttır.

Gerek anlama, gerek edâ (uygulama) açısından belâgat melekesini (yeteneğini) elde etmede asıl kural işte budur. Belagat ilmi için ortaya konulmuş olan kurallar beliğ konuşan kimsenin sözünden elde edilmiştir. Yoksa beliğ söz belagattan çıkarılmış değildir. Fakat bu mesele orta çağlardan bu yana tersyüz edilmiştir. Sonunda müstakil düşünen bir kimse yukarıda işaret ettiğimiz kitaplar hakkında -ki bu kitaplar *Ezher*'de ve benzeri okullarda okutulmaktadır- şöyle ifadeler kullanabilmişlerdir: "Belagatın kuralları gelenekseldir. Bu kurallara dayanarak bir sözün birinin diğerinden daha üstün olduğunu bilmek mümkün değildir. Çünkü bütün sözleri bu kurallara dayamak ve o kuralların kapsamına katmak mümkündür. Bundan dolayı belagat ilmiyle en çok meşgul olanlar; beyanı en zayıf, en aciz ve en güçsüz kimseler olmuşlardır."

Kur'ân-ı Kerîm'in belagat değerini anlamaya ve bilmeye gelince; buna ancak gerek nazım, gerek düzyazı, gerek secîli ifade, gerek nesir olsun, beliğ konuşan kimselerin sözlerinden seçme parçalar üzerinde büyük bir pâye elde etmiş; sözün felsefesini anlamada Abdulkahir ile Ebû Hilal el-Askerî 'nin *Sınaateyn*'i, İbnu Cinnî'nin *el-Hasais*'i, Zemahşerî'nin *Esasu'l-Belâga*'sı, İbn Hişam'ın *Muğni'l-Lebib*'i gibi eserleri okuyup hazmetmiş kimseler karar verebilir. Buraya kadar anlattığımız belâgata giriş mahiyetindedir. Neticesi ise me-

leke (yetenek) kazanmaktır. Belâgatın bir de gayesi vardır ve bu gayeyi tarihten öğrenmek mümkündür. O gaye Kur'ân-ı Kerîm'in Arap kavmi ve ardından da belâgatta uzman olmuş yabancılar üzerinde bırakmış olduğu etkidir.

Belâgatın asgarî sınırı şu kriter olabilir. Belâgat; bir sözü söyleyen kimsenin muhatabının aklını ikna etmek, ruhunun duyarlılığını sağlamak gibi onda hedeflediği noktaya ulaşması demektir. İnsanlık tarihinde akıllara ve kalplere etki etme gücünde Kur'ân-ı Kerîm'in seviyesine yaklaşabilmiş herhangi bir söz bilinmemektedir. Çünkü Kur'ân, Arap kavminin tabiatını altüst etmiş, onları eski inançlarından ve geleneklerinden çekip almış, âdetlerinden, düşmanlıklarından vazgeçirmiş, bencilliklerine ve azgınlıklarına set çekmiş, bütün bu kötü hasletleri -ümmi bir halk olmalarına karşın- hikmet ve ilimle, -cahil bir topluluk olmalarına rağmen- parlak bir *"edeb ve hilim"* (dayanma ve tahammül) ile değiştirmiş, darmadağınık olan kabilelerinden inancıyla, faziletleriyle, âdaletiyle, medeniyetiyle, ilimleriyle ve sanatlarıyla bütün âleme hakim olan "bir tek ümmet" meydana getirmiştir.

Burada işaret ettiğimiz i'caz çeşidini tarihî gâyeden çıkararak Avrupalı bazı bilge kişiler farketmişler ve Hıristiyanlığa davet eden bazı kimselerin, "Muhammed'e, Hz. Musa'ya ve İsa'ya verilen mucizeler verilmemiştir." yolundaki iddialarına şu mealde cevap vermişlerdir: Muhammed (s), Kur'ân'ı hem kendi etkilenerek hem de karşısındaki kimseyi etkileyerek okurdu. O, Kur'ân okurken huşû duyar, kendinden geçerdi.[179] Böylece Kur'ân, kalpleri imana doğru çekme noktasında Hz. Peygamber'den önceki peygamberlerin bütün mucizelerinin etkisinden daha fazla bir etkiyi meydana getirirdi.

Bazı gayr-ı müslim ediblerin kimi Ramazan gecelerinde Kur'ân dinlemek için tanıdıkları Müslümanların evlerine gittiklerini gördük ve rivayet ettik. Arap dilinde edib olan bu kimseler tanıdıklarının evlerine Kur'ân'ın mucîz âyetlerini duyarak dil zevklerini tatmin etmek ve edebî, ruhanî duygularını doyuma ulaştırmak için gidiyorlardı. Nitekim bunların içinde insafı elden bırakmayan ilim ehli bazı kimseler, Kur'ân-ı Kerîm'in nazmında ve üslubundaki bu i'cazı kabul ederler, belâgatın etkisi kalplerine işler. Fakat onlar bunun, "Kur'ân'ın Yüce Allah'ın katından olduğu" anlamına geldiğini kavramazlar. Biz bu gerçeği bu bahsimizin sonunda açıklayacağız.

Eğer Kur'ân'ın bu yönüne dair deliller getirmeye kalkışırsam şu bölümde kendime prensip olarak kabul ettiğim "kısa ve öz konuşma" ilkesinin dışına çıkmış olurum. Ancak bu tefsirin her cüzünde Kur'ân-ı Kerîm'in

179. Tefsirin Arapça metninde, "mûlihen" ifadesi ile başlayan kısım, Fransızca kelimenin tercümesidir. Manasına gelince; Muhammed (s) Kur'an'ı öyle bir halde okurdu ki, o durumda Kur'an ifadesi hem kendi nefsine hem de onu dinleyenin nefsine tesir ederdi. Bu etki her ikisine hakim olurdu. Bir başka ifade ile, Hz. Peygamber Kur'an'ı okurken hem fâil hem de münfail (etkilenen) hem hâdî (hidayet eden) hem de mehdî (hidayet olunan) olurdu. (Çev.)

hayret uyandıran bu yönlerine başka tefsirlerde rastlanamayacak biçimde işaretlerde bulunulmuştur: Kur'ân kelimelerinin anlamlarındaki inceliğe, cümlelerindeki gizli hakikatlere, üslubunda birçok mananın birbirine kaynaştırılmasına, âyetleriyle sûreleri arasındaki uyumda göze çarpan hoşluk ve letafete varıncaya kadar insanı hayrete düşüren özelliklerine dikkat çekilmiştir. Bunun en çok hayret uyandıranı ise başka hiçbir kitapta bulunmayıp sadece Kur'ân'a mahsus olan i'caz çeşitleri, bir tek mana için okuyucuyu ve dinleyeni usandırmayan ifadelerin sık sık tekrarıdır. Bütün bunlara biz bu tefsirimizde birçok yerde dikkat çekmişizdir. İnsana hayret vereni, belagat talebelerinin ekserisinin bundan gafil ve habersiz olmalarıdır.

4. Kur'ân-ı Kerîm'in Gaybın Bilgisini İhtiva Etmesi Yönünden İ'cazı: Kur'ân'ın i'cazının dördüncüsü, onun gayba dair haberleri içinde bulundurması açısındandır. Bu haberler, geçmişe ait olabileceği gibi Kur'ân'ın indiği asra dair de olabilir. Geçmişte peygamberlerin kavimleriyle olan kıssaları buna örnektir. Nitekim bundan daha önce söz etmiştik. Yukarıda işaret ettiğimiz üzere Kur'ân kendi indiği asırdan da gayba dair haberler içerir. Nitekim bir âyet-i kerîme'de şöyle denilir. *"Elif. Lâm. Mîm. Rûmlar (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Halbuki onlar, bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galib geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün mü'minler de Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir. Allah, dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok esirgeyicidir."* [180] Bu âyetlerde doğruluğu, âyetlerin inişinden yaklaşık sekiz, dokuz sene sonra ortaya çıkan gayba (bilinmeze) dair iki haber vardır. Ebubekir Sıddîk (r) bu haberin doğru olduğuna dair müşriklerle bahse girmiş ve sonunda bahsi kazanmıştır.

Bir başka örnek daha vermek gerekirse, Yüce Allah şöyle buyurur: *"Siz ganimetleri almak için gittiğinizde seferden geri kalanlar: 'Bırakın biz de arkanıza düşelim', diyeceklerdir. Onlar, Allah'ın sözünü değiştirmek isterler. De ki: 'Siz asla bizim peşimize düşmeyeceksiniz! Allah daha önce sizin için böyle buyurmuştur.' Onlar size: 'Hayır, bizi kıskanıyorsunuz', diyeceklerdir. Bilakis onlar, pek az anlayan kimselerdir."*

"Bedevilerden (seferden) geri kalmış olanlara de ki: Siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya çağrılacaksınız. Onlarla, teslim oluncaya kadar savaşacaksınız. Eğer emre itaat ederseniz, Allah size güzel bir mükafat verir. Ama önceden döndüğünüz gibi yine dönecek olursanız, sizi acıklı bir azaba uğratır." [181]

"Andolsun ki Allah, elçisinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı traş etmiş ve kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Allah sizin bilmediğinizi bilir. İşte bundan önce size yakın bir fetih verdi." [182]

---

180. Rûm, 30/1-5.
181. Fetih, 48/15, 16.
182. Fetih, 48/27.

Bu üç âyet-i kerîme Fetih Sûresi'ndedir. Bu sûrede gayba dair başka âyetler de vardır.

Tevbe Sûresi ve benzeri başka sûrelerde münafıkların kalplerinden geçenlere, bazı konularda ileride neler söyleyeceklerine dair haberler vardır. Bu haberlerin en bariz ve en açık olanı Yüce Allah'ın Kur'ân'ı unutulmaktan, değiştirilmekten ve âyetlerinin yerine başka âyetlerin yazılmasından koruyacağına dair olan vaadidir. Yüce Allah'ın bu vaadi; *"Kur'ân'ı kesinlikle Biz indirdik; Elbette onu yine Biz koruyacağız."* [183] âyet-i kerimesidir. Yüce Allah'ın birçok sûrede Peygamber'ini ve mü'minleri koruyacağına dair ifadeleri şöyle dursun bizzat Mâide Sûresi'nde yer alan *"Allah seni insanlardan koruyacaktır."* [184] ifadesi de gaybe dair verilen haberlerin en barizlerinden bir başkasıdır.

Yine Yüce Allah'ın -yukarıda işaret ettiğimiz üzere- kâfirlere karşı olan tehdidine *"Allah, sizlerden iman edip, iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri sahip ve hakim kıldığı gibi onları da yeryüzüne sahip ve hakim kılacağını, onlar için beğenip seçtiği dini (İslam'ı) onların iyiliğine yerleştirip, koruyacağını ve (geçirdikleri) korku döneminden sonra, bunun yerine onlara güven sağlayacağını vaadetti. Çünkü onlar Bana kulluk ederler, hiçbirşeyi Bana eş tutmazlar. Artık bundan sonra kim inkar ederse, işte bunlar asıl büyük günahkarlardırlar."* [185] ayet-i kerimesini örnek olarak verebiliriz:

Üstadımız Muhammed Abduh dedi ki: Yüce Allah bize olan bu vaadlerinin tümünü gerçekleştirdiğine göre "İslam'ı -ona düşman olan Avrupa'ya varıncaya kadar- bütün dünyaya hükümran kılacağı"na dair vaadini de mutlaka hayata geçirecektir. Abdullah b. Mes'ud (r)'ın, *"De ki: Allah'ın size üstünüzden (gökten) veya ayaklarınızın altından (yerden) bir azab göndermeye ya da birbirinize düşüp, kiminize kiminizin hıncını tattırmaya gücü yeter. Bak, anlasınlar diye âyetlerimizi nasıl açıklıyoruz."* [186] âyet-i kerîme'sini tefsir ederken "Bu âyet-i kerîmede daha sonra olacak bir olaya dair gaybî haber vardır." dediği rivayet olunur. Dahası bu mana, Peygamberimiz (s)'e ulaşan merfû bir hadiste de yer alır. Bunun açıklaması ileride En'âm Sûresi'nde gelecektir. En son yaşadığımız birinci dünya savaşı bu âyetin tefsiri mahiyetindedir.

Gayba (bilinmeze) dair bu sayısız haberler Peygamberimizin (s) peygamber olduğuna ve Kur'ân'ın Yüce Allah'ın katından indirilmiş bir kitap olduğuna delildir. Çünkü gaybı Yüce Allah'tan başka hiç kimse bilemez. Gaybın bilgisini ihtiva eden bu âyetlere "kâhinlerin, müneccimlerin, falcıların tesadüfen veya zaman zaman karinelere dayanarak vermiş oldukları haberlerin

---

183. Hicr, 15/9.
184. Maide, 6/67.
185. Nur, 24/55.
186. En'âm, 6/65.

doğru çıktığı" şeklinde bir itiraz mümkün değildir. Çünkü bunların yalanları doğrularından daha çoktur. Sözlerinden -tesadüfen- doğru çıkanlar da olabilir. Fakat insanlar bu gibi kişilerin sözlerini birbir sayıp dökmüyorlar. Onların hilelerinin, yalanlarının ve sahteliklerinin ardına düşmüyorlar. Sadece gerektiğinde bunları dile getiriyorlar. Sözgelimi Ebu Temmam'ın müneccimleri, "Ammuriye Kalesi'nin ancak incir ve üzüm olgunlaştığında fethedileceği" şeklindeki iddialarını meşhur kasidesinde aşağılaması gibi. O kasidenin başı; "Kılıç kitaplardan daha doğru haber verir." şeklindedir. Şair kasidesinin bir beytinde şöyle der:

سبعون ألفا كآساد الشرى نضجت جلودهم قبل نضج التين والعنب

"Yetmişbin cengaver yiğit! Sen çok yaşa!
Derisi pişmiş, ermiş, olgun! Hazır savaşa!
Bekleme incir'i, üzüm'ü boş yere nafile!
Gör bak, onlar hazır cenge hazandan önce!"

İçinde yaşadığımız şu yüzyılda meydana gelen şöyle bir olay nakledilir: Mısırlı vezirlerden birisi katledilir. Müneccimlerden birine ait bir takvimde o senenin olaylarına dair bir notta bu vezirin katledileceği haberi yer alır. Bu takvim doğal olarak vezirin katledildiği senenin girmesinden biraz önce basılmıştır. Araştırmacılardan birisi bu konunun üzerine gidip bir inceleme yapar. Araştırma sonucunda ortaya çıkar ki; takvimin sahibi o bakanın haberinin zikredildiği takvim yaprağını katil olayının gerçekleşmesinden sonra basmış ve bunu daha önce bastığı takvim yaprağının yerine koymuş, takvimden çıkardığı yaprağı ise yakmıştır. Fakat bu takvimden bazı nüshalar piyasaya çıkıp satıldığından ilgili araştırmacı o nüshalardan birisini araştırmış, bulmuş ve gerçeği ortaya çıkarmıştır.

Üstelik müneccimlerin âdeti; kendi düşünceleri, olayların akışı, günlük gazete haberlerinden çıkardıkları geleceğe dair tahmin ettikleri haberleri bir takım rumuzlarla, kinayelerle ve işaretlerle ifade etmektir. Müneccimler, olayları bu rumuz ve işaretler yardımıyla kendi keyiflerine göre yorumlarlar. Şâyet bu rumuz, kinaye ve işaretler istedikleri yorumu yapmaya elverişli değilse, o zaman onları gizlerler. Böylece yalan söylediklerinin farkına varılması imkansız hale gelir.

Buna karşılık, gökbilimcilerin hesaba dayanarak güneşin ve ayın tutulması, yıldızların doğup batma saatlerine dair vermiş oldukları haberler müneccimlik ve gayb bilicilik değildir.

5. Kur'ân'ın Tutarsızlık ve Çelişkiden Uzak Olması Açısından İ'cazı:

Kur'ân'ın beşinci i'caz yönü- insanların sözlerinin aksine- bunca uzunluğuna rağmen çelişkiden, tenakuzdan ve tutarsızlıktan salim olmasıdır.

Nitekim; *"Hala Kur'ân üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı, onda birçok tutarsızlık bulurlardı."* [187] âyet-i kerîmesinde anlatılmak istenen budur.

Biz her çağda kitap yazan büyük alimler görüyoruz. Bunların yazdıkları kitapları önce müsvedde halinde yazdıklarını, sonra dönüp tashih edip düzelttiklerini ve sonra temize çekip matbaaya gönderdiklerini ve eserlerin böyle basılıp yayınlandığını görmekteyiz. İş bununla kalmamakta, ardından gerek yazarların kendileri gerekse başkaları bu kitaplarda birçok çelişki, tutarsızlık, lafzî ve manevî bir takım hatalar bulmaktadırlar. Özellikle kitabın yazılmasının üzerinden uzun bir zaman geçmişse... Bu söylediğimiz her toplumda meşhur, bilinegelen bir husustur.

Burada "Kur'ân'a inanmayan bazı kimseler onda bazı tutarsızlıklar ve çelişkiler çıkarmışlar, Müslüman alimler de bu iddialara -varid olan kuşkuyu savuşturma ve tenkidin çürüklüğünü gösterme iddiası ile- cevap vermek zorunda kalmışlardır. Müslüman -kendi gönlünde doğru olmasa da- bu iddiaları onlardan iktibas edip alır. "Buna ne dersiniz?" diye sorulacak olursa benim bu soruya cevabım şudur: Şâyet taraftarın bakışı, "taraflı olmak" gibi bir şaibe altında ise o zaman taraftar olmayanın bakışı haydi haydi şaibe altındadır. Eğer biz Kur'ân'a karşı bir takım suçlamalar icad eden ya da bu suçlamaları çekici sözlerle süslü gösteren Kur'ân düşmanlarının sözlerine veya taklitçi insanların söylediklerine değil de, tutarsızlık diye zikredilen ve zâhiren öyle görülen âyetleri, bağımsız bilginler grubuna sunarsak göreceğiz ki; Kur'ân-ı Kerîm'de gerçekten leke sayılacak manevi ve hakiki bir çelişki mevcut değildir. Bizim bu tefsirimize ve *el-Menâr* dergimize göz atan okuyucu bütün bunlara dair makul cevabı ve açıklamasını görecektir. Fakat Kur'ân-ı Kerîm'in bu tür i'cazı, Kur'ân'ın tümü açısından her sûrede değil, uzun sûrelerde ortaya çıkar. Çünkü kısa sûrenin sözünü ettiğimiz bu çelişki ve tutarsızlıktan uzak olması zaten bilinmektedir.

6. Kur'ân'ın Dini İlimleri İçermesi ve Hukuk Normu Koyması Açısından İ'cazı: Kur'ân'ın altıncı i'caz yönü ilahi ilimleri, dini inanç esaslarını, ibadet ahkâmını, faziletlerin ve terbiyenin kurallarını, her zaman ve her mekana uygun siyasal, medeni ve sosyal normları içermesidir. Bu özellikleriyle Kur'ân-ı Kerîm daha önce geçen semavî kitapların tümünden beşeri hukuki düzenlemelerden, felsefi terbiye modellerinden daha üstündür. Nitekim Kur'ân'ın bu özelliğine gerek doğulu, gerek batılı bütün toplumların insaflı ilim adamları tanıklık ederler. Bunların bir kısmı Kur'ân'ın Yüce Allah'ın katından kendi peygamberine indirmiş olduğu bir kitap olduğuna iman ederken bir kısmı buna inanmaz. Hatta Kur'ân'ın bu özelliğine Mısır'daki İngiliz valisi Lord Kromer gibi İslam devletinin hasımlarından büyük siyasi kişiler

---

187. Nisa, 4/82.

de tanıklık ederler. Lord Kromer'den söz ettik. Çünkü o Mısır'a dair yazmış olduğu en son yıllık raporunda İslam'ın -sosyal, siyasal norm koymada değil- dini-hukuki norm koymada parlak bir başarı yakaladığına tanıklık eder. Ancak İslam'ın sosyal ve siyasal norm koymada -kendine göre- başarılı olmamasını, bin sene önce konulan kuralların şu anda ve bütün her zamanda herkesin çıkarına olmasının mümkün olmadığı gerekçesine dayandırır. Ben o gün Lord Kromer'e bir mektup yazarak kendisinin "şeriat ahkâmı" derken Kitab'ı ve Sünnet'i mi, yoksa İslam bilginlerinin ortaya koydukları, içinde Kitab ve Sünnet'ten elde ettikleri görüşlerini mecz ettikleri ve bu görüşlerde birbirlerine muhalefet ettikleri fıkhı mı kastettiğini sordum. Sözüme devamla eğer kastı; Kitap ve Sünnet ise hatasını göstermeye hazır olduğumu ifade ettim. Lord Kromer bana bir mektup yazarak dedi ki: "Ben fıkıh adını verdiğiniz İslâm hukuk normlarının tümünü kastettim. Çünkü ahkâm bu kurallar üzerine cereyan ediyor; yoksa kastım İslâm dininin bizzat kendisi değildir."

Kuşkusuz Kur'ân'ın dinî ilimleri ve hukuk normlarını içermesi özelliği i'caz yönlerinden en göze çarpan yönüdür. Çünkü gaybî ve ilahî inanç esaslarının, adabın, dinî, medenî ve siyasî normların bilgisi ilim dalları içinde en yüksek mertebedeki ilimdir. Çok az bir grup bir yana uzun senelerini bu ilimleri öğrenmeye vermiş olan kimselerin içinden pek az kimse bu konuda olgunlaşıp başarılı olur. Hiçbirşey okumamış, yazmamış ilmî ve hukukî bir çevrede yetişmemiş olan ümmî bir kimse -Yüce Allah'tan gelen bir vahiy olmadıkça- Kur'ân-ı Kerîm'de mevcut olan bu ilimleri nasıl elde edip ortaya koyabilir? Üstelik bu kimse ömrünün üçte ikisini bu ilimlere dair hiçbirşey bilmeden, hiçbir kuralı ve esası hakkında en ufak bir söz söylemeden, bu ilimlerin dallarından hiçbirinde herhangi bir ayrıntılı hükmü ağzına almadan geçirmişse!... Bu gerçek de ayrıca başlıbaşına bir hüccet ve bir delildir.

7. Kur'ân'ın, Hükümlerinin Zamanla Geçersiz Hale Gelmemesi Yönüyle İ'cazı: Kur'ân'ın yedinci i'caz yönü, onun birçok âyette cansız varlıklar, bitkiler, hayvanlar ve insanlar olmak üzere bütün mahluklara dair haberler ve bilgiler içermesidir. Kur'ân-ı Kerîm göklerin, güneşin, ayın, yıldızların, gök cisimlerinin, yeryüzünün, havanın, bulutların, deniz ve nehir sularının, pınarların ve su kaynaklarının yaratılışını anlatır. Kur'ân'da kavimlerin haberlerine dair birçok ayrıntı ve toplumlar için dosdoğru hukuk normu koyma metoduna dair detaylar vardır. Bütün bu beyan, ayrıntı ve haberler onüç küsur asırdan beri kelimesi kelimesine ve harfi harfine tamamıyla korunmuş ve muhafaza edilmiştir. Öte yandan, bütün ilimlerin ve sanatların yüksek seviyelere çıktığı bu asırlar, Kur'ân âyetlerinden herhangi bir âyetin binasını sarsmaktan, içindeki hükümlerden herhangi bir hükmü geçersiz kılmaktan ya da Kur'ân'ın verdiği haberlerden herhangi bir haberi yalanlayabilmekten

aciz kalmıştır. Yunan felsefesini yerle bir eden, geçmiş kavimlerin hukuki düzenlemelerini yürürlükten kaldıran, öncekilerin diğer ilimlerini yerle bir edip bomboş hale getiren, tarihin haberlerine felsefi kurallar getiren, bunların gerçekliği konusunu arkeologların elde ettikleri bulgulara dayandıran, onlar hakkında sosyolojik kurallar adını verdikleri bayındırlık prensiplerini uygulayan Kur'ân âyetleridir. Öylesine ki eski bilginlerden geriye kolu, bacağı kırılmamış, destek ve direği yerle bir olmamış hiçbir kitap kalmamıştır.

Kur'ân'ın bu çeşit i'cazı, bundan önce geçen ve onun çelişki ve tutarsızlıktan salim olduğu şeklindeki i'cazından farklıdır. Çünkü bundan önceki; geçmişle ilgili bir i'cazdı. Oysa şimdi üzerinde durduğumuz yön; hali hazır ve gelecek zamanla ilgilidir. Bundan önceki bölümdeki tutarsızlık insanlarda irfan azlığı ve beyan (anlatım) zaafı nedeniyle ya da insanın başına gelen yanılma ve unutma sebebiyle olur. Şunu demek istiyoruz: İnsan herhangi birşeyi beyan edip açıklamak ister ancak kalemine ve diline söz geçiremez. İnsan, herhangi birşeyi bütün yönleriyle bilip kavramak ister. Sözünü okuyan ya da dinleyen için söylemek istediği şeyi tam anlamıyla ortaya koymak, net olarak açıklamak ister. Bir süre sonra o konuda bilerek başka bir söz söyler. Bu kez ifadesi tam istediği gibi olur ve söylemek istediği anlamı ifade eder. Böylece ilk başlarda söylediği, daha sonra söylediğiyle farklılık gösterir ya da insan birşey söyler, bir süre sonra o söylediğini unutur ve anlamca ona çelişik başka bir ifade kullanır veya insan bilmediği birşeyi konuşur ve doğal olarak bilmediği için de saçmalar. Bunlar söz söyleme sanatında kusur, konuşan kişide zaaf sayılır ve bu gibi sakatlıklar insanın beşer olmasından kaynaklanır.

İnsanların ilmî ve felsefî bir takım sorunları kendi zamanlarında doğru kabul etmeleri ve sonra bu peşinen doğru kabul edilen şeyleri çürütecek bir takım unsurların ortaya çıkması ve o peşin kabuller üzerine bina edilmiş olan nazariyelerin ve teorilerin yıkılması bu teorileri ortaya atan kimse için bir kusur, açıklanması açısından herhangi bir zaaf sayılmaz. Sözünün konusu bizzat o meseleleri beyan etmek bile olsa kusur ve zaaf sayılmaz. Çünkü bu, beşer olarak bizlerin kendisinden kurtulamayacağımız bir eksikliğimizdir.

Varlıkların bizâtihî mâhiyetini açıklama veya onları incelemeyi meslek edinmiş kimseler nezdinde teknik niteliklerini beyan etmek için değil, içindeki ibretli noktaları beyan veya bunlardan istifadeyi teşvik etmek için varlıkların bazı problemlerinden söz eden kimseye gelelim. Böyle bir kimse sözünü ettiğimiz hakikati veya işaret ettiğimiz o teknik nitelikleri beyan etmekle mükellef tutulamaz. Çünkü onun gayesi, ilmî ve teknik terimlerle açıklanan bu mahiyet ve nitelikleri sayıp dökmek değildir. İşaret ettiğimiz kişi muhatabının dikkatini ifade etmek istediği düşünceden başka tarafa çevirir veya sözünden yararlanmayı azaltacak bir kusur işlerse asıl o zaman tenkit edilir.

Tıpkı birçok tabakadan sayısız insana nasihat eden Yüce Allah'ın âyetleriyle ve birçok mahluku kendi istifadelerine sunmasındaki nimeti ile onlara misal veren kimselerin durumunda olduğu gibi. Teknik normlara uymaması ayıp kabul edilmeyen tam tersine zorlama ile uydurulmaya kalkışılması ayıp sayılan bu çeşit bir söz düşünelim. Tekniğe uymaması ayıplanmamakla birlikte yine de ona ya "uygun" ya da hitabın yapıldığı çağın insanlarının bilgisine "aykırı olmayan" bu sözü düşünelim. Öte yandan o çağın bilgilerinin bir kısmının daha sonraki asırlarda bilmeden söylendiğinin ortaya çıktığını, buna karşılık işaret ettiğimiz o sözün yeni keşfedilen gerçek bilgiye ve âdil "teşrîye" (yasamaya) uygun olduğunu ya da ona "aykırı olmadığı"nı göz önüne alalım. İşte bu durum, o söz açısından harikulade bir meziyet sayılır. İşte böyle bir meziyete sadece Kur'an sahiptir.

Bu Kitap âlemin evrensel ve sosyal birçok sorunlarını içinde bulunduran ve onları ihtiva eden bir Kitab'tır. Birçok asır geçmiş, ilimler ve uygulamalar açısından insanların durumu değişmiş, buna karşılık Kur'ân'ın içerdiği bilgiler açısından kesin olarak herhangi bir hata ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle Kur'ân'ın bu gibi hatalardan salim olması insanı aciz bırakan yönlerinden birisi olmaya elverişlidir. Gerçi Peygamber efendimiz (s) Kur'ân'ın bu yönüyle insanlığa meydan okumamıştır. Çünkü Kur'ân'ın bu özelliği ancak Peygamberimiz (s)'den daha sonra ortaya çıkabilirdi. Dolayısıyla bu özellik ileride gelecek olan insanlara karşı bir delil olmak üzere bir kenarda rezerv olarak tutulmuştur.

İslam'a dil uzatan ateistlerin ve Hıristiyan misyonerlerin "Gerek tabiata, gerek astronomiye ve gerekse tarihe ait içinde yaşadığımız bu çağın ilimleri ve teknikleri, Kur'ân'daki bazı âyetlerin ele aldığı konularla çelişmektedir. Çağımızda yapılan bir takım hukukî düzenlemeler, insanların çıkarı açısından Kur'ân'ın getirmiş olduğu düzenlemelerden daha elverişlidir.' şeklinde iddiaları vardır." denecek olursa böyle bir değerlendirmeye bizim cevabımız şudur: Biz o misyonerlerin ve ateistlerin bu konudaki görüşlerini öğrendik ve gördük ki; bunların bir kısmı onların veya müfessirlerin ayetleri yanlış anlamalarından kaynaklanmakta, ya da taklitçi fıkıh bilginlerinin donmuşluğundan ileri gelmektedir. Kur'ân'a itiraz eden bu misyoner ve ateistlerin görüşlerinin bazıları ise; tahriften ve saptırmadan ileri gelmektedir. Gerek biz, gerek başkaları, bu itirazlardan gözümüze ilişenlere cevaplar verdik. Bir görüş çürütülürken itibar edilmesi gereken nokta, itiraz eden tarafın elinde hiç kimsenin itiraz edemeyeceği derecede sağlam bir delilinin olup olmadığıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de onların iddia ettikleri biçimde herhangi bir çelişki olsaydı, bütün dünya büyük bir çalkantı içine girerdi. Nitekim hukukî norm koymada da itibar edilmesi gereken o normun kamu maslahatı ve menfaati ile fazileti ve rahmeti kendi içinde bir araya getirebilip getiremeyişindedir.

İslâm teşrîi (hukuki normları) materyalist Avrupanın hukukî normlarından kat kat daha üstündür; adalet ve eşitlik ilkesinde onları geride bıraktığı için İslâm bu soruları o sistemlere yöneltir.

Eğer; "Ehl-i Kitab din bilginleri sizin gibi kutsal kitaplarının çelişki ve tutarsızlıktan salim olduğunu, sabit varlık âleminin gerçeklerine aykırı olmadığını iddia ediyorlar ve -bu kitaplara muhalif olarak- kâinat bilginlerinin ve tarihçilerin kendilerine getirmiş oldukları itirazlara cevap vermek için tıpkı sizin gibi birtakım zorlamalara girişiyorlar." şeklinde bir itiraz gelirse buna cevabımız şudur: Bu tür "Allah'ın kelamının insanların sözlerine aykırı olduğu" yolundaki itiraz, Kur'ân ile -indirildikleri günden itibaren, şayet tahrif edilmeden hala sağlam olarak elde kalsalardı- Tevrat ve İncil gibi diğer ilahi kitaplara ortak olarak yöneltilebilecek bir itirazdır. Tevrat ve İncil için "tahrif edilmeden" ifadesini kullandık, çünkü hem bizce ve hem de onlarca tarihen kesinkes bilinmektedir ki; Hz. Musa'nın yazmış olduğu ve tâbuta[188] koyduğu, Tesniyeler Bâbı'nın sonunda ifade edildiği üzere korunması hakkında İsrailoğullarından söz almış olduğu Tevrat, Babilliler Yahudilere hücum ettiğinde ve Beytü'l-Makdis'teki mabedi ateşe verdiklerinde yeryüzünden silinmiştir.[189] Şu anda elde mevcut olan Tevrat'ın aslı İsrailoğulları'na Yeruşalim'e dönmeleri iznini veren Med Kralı Koreş'in emriyle kâhin Azra'nın yazmış olduğu kitaba dayanır. Med kralı, kâhin Azra'ya İsrailoğulları için Rabbın ve kralın şeriatından kaynaklanan bir kitap yazması için izin verir. Bu nedenle elimizde bulunan Tevrat'ın içinde çok fazla denebilecek sayıda Bâbil sözcükleri vardır. Biz bu konuyu Âl-i İmrân Sûresi'nin baş tarafı ile Nisâ ve Maide surelerinden bir kısmını tefsir ederken ele alıp açıkladık. Daha önce beyan ettiğimiz üzere Mesih (a)'ın İncil'i kendi asrında tedvin edilip yazılmamıştır ve İncil onun kendisinden ve Havarilerinden -Kur'ân'ın tevatür yoluyla ezber ve yazılma biçiminde nakledildiği gibi ve hadis-i şerif'lerin muttasıl isnadlarla nakledildiği şekilde- bizlere kadar nakledilmemiştir. Bu elimizdeki muhtasar (özet) kıssalar şeklinde olan İnciller onlarca başka nüshaların zuhur ettiği gibi Hz. İsa'nın ölümünden üç asır sonra ortaya çıkıp meşhur olmuştur. Bizans Kralı Konstantin'in kurmuş olduğu kilisenin başkanları bu nüshalardan dört adedini muteber kabul etmişler, kalan nüshaları reddetmişlerdir. Kral Konstantin ise Hıristiyanlığa politik bir amaçla girmiş, bu dini putperestlikle karışık yeni bir döneme sokmuştur. Nitekim bütün bunları, yukarıda Tevrat'tan söz ederken işaret ettiğimiz âyetlerin tefsiri esnasında ayrıntısı ile ele almış bulunuyoruz.

188. Ahd-i Kadim'in konduğu sandık.

189. Tevrat'ta şöyle denir: «Ve baki oldu ki, Musa bu şeriatin sözleri tamam oluncaya kadar onları bir kitaba yazmayı bitirdiği zaman, Musa Allah'ın ahid sandığını taşıyan Lev'ililere emredip dedi: Bu şeriat kitabını alın ve onu Allah'ınız Rabbin ahid sandığının yanına, sana karşı orada şahid olsun diye koyun.» (Tevrat, Tesniye, Bab 31/24, 25, 26) (Çev.)

8. Kur'ân'ın Keşfedilmemiş Bazı Meseleleri Ele Alması Yönünden İ'cazı:

Kur'ân'ın i'cazının sekizincisi; indiği çağda insanlık tarafından bilinmeyen daha sonraları araştırmacıların ve bilim adamlarının kainatın yapısı, insanlığın tarihi, Yüce Allah'ın yarattıkları hakkında koymuş olduğu yasalar üzerine yapmış oldukları çalışmalar ve keşifler sonucu öğrendikleri tarihî ve ilmî birçok meseleyi ele alıp incelemesidir. İ'cazın bu çeşidi, altıncı maddede "ilimlerin ne kadar ileri giderse gitsin, Kur'ân'daki hiçbirşeyle çelişmediği" yolunda zikrettiğimiz i'caz yönünden daha üstündür. Öte yandan bu i'caz yönü, -bazıları geçmiş peygamberlerin kıssalarıyla ilişkili olsa da- beşinci maddede açıklanan gayb haberleri kapsamına da dahil değildir. Biz bütün bunlara bu tefsirimizde yeri geldikçe dikkat çekeceğiz. Şimdi burada kısaca bazı örnek âyetlere temas edelim: *"Biz, rüzgarları aşılayıcı olarak gönderdik."* [190] âyet-i kerîmesi burada örnek olarak verilmesi uygun âyetlerdendir. O zamanın müfessirleri bu âyet-i kerîmeyi tefsir ederlerken bu ifadenin soğuk rüzgarların bulutlara etki edip yağmur yağmasına neden olmasını, hayvanların erkeklerinin dişilerini döllemesine benzetilmesi şeklinde yorumluyorlardı. Daha sonraları Avrupalı bilginler "rüzgarların aşılayıcı olması"nın ne demek olduğunu keşfettiklerinde bu sahada kendilerini hiç kimsenin geçemediğini iddia ettiler. Ancak içlerinden Kur'ân-ı Kerîm'e göz atmış olan bazıları, onları bu konuda Arapların geçmiş olduğunu ifade ettiler. Geçen yüzyılda Oxford Üniversitesi'nde Arap dili hocası olan oryantalist Mr. Ecniri der ki: "O deve sahipleri, rüzgarın ağaçları ve meyveleri aşıladığını Avrupalıların keşiflerinden onüç asır önce öğrendiler." Evet, hurma sahibi bu Araplar "aşılama"nın ne demek olduğunu biliyorlardı ve aşı maddesini hurmanın erkek çiçeğinden elleriyle alıp dişisine naklediyorlardı. Fakat onlar bunu rüzgarın yaptığını bilmiyorlardı. Müfessirler ise bu âyet-i kerîme'den birşey anlamamışlar, onu "mecazi bir ifade" olarak yorumlamışlardı.

Bir başka örnek daha verelim: *"İnkar edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken Bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?"*[191] Bu âyet-i kerîme'de Yüce Allah şöyle demek istiyor: İnkâr edenler bizim âyetlerimizi yalan mı saydılar? Onlar göklerin ve yeryüzünün bir tek maddeden ibaret olduğunu ve bizim onları birbirinden kopardığımızı, kendilerini gölgeleyen şu gökcisimlerini, onları taşıyan şu yeryüzünü bu maddeden yarattığımızı bilmiyorlar mı? Burada işaret edilen madde Fussilet Sûresi'nde şu şekilde ifadesini bulmaktadır: *"Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yerküreye: 'İsteyerek veya istemeyerek gelin' dedi. İkisi de 'isteyerek geldik' dediler."*[192] İşte bu ne Arapların ve ne de onlardan

190. Hicr, 15/22.
191. Enbiya, 21/30.
192. Fussilet, 41/11.

başka yeryüzünde sakin olan başka insanların bildiği bir gerçek değildi.

Aynı şekilde herşeyin sudan yaratıldığı meselesi de o zamanlar bilinmeyen hususlardandır ve bu âyet-i kerîme'de anlatılan bir önceki gerçekten çok daha açık ve net bir biçimde anlatılmaktadır.

Bir başka örnek şudur: *"Herşeyden de çift çift yarattık ki, düşünüp öğüt alasınız."*[193] Bir diğer örnek ise *"Ve orada bütün meyvelerden çifter çifter yaratan O'dur."*[194] âyet-i kerimesidir.

İşte bütün bunlar, Yüce Allah'ın bitkiler hakkında uygulamış olduğu kanunudur ve bunlar yukarıda zikredilen aşılama âdetinin aslı ve temelidir. Buna göre âyet-i kerîme'den maksat, rüzgarın, aşı maddesini -az önce geçtiği üzere- erkekten dişiye doğru götürmesi ve nakletmesidir. Bu anlamda Kur'ân-ı Kerîm'de birçok âyet-i kerîme vardır. Bunlardan bir tanesi şu şekildedir: *"Yerin bitirdiklerinden, insanların kendilerinden ve henüz mahiyetini bilmedikleri şeylerden bütün çiftleri yaratan Allah'ı tesbih ve takdis ederim."* [195] Bir başka örnek ise Hicr Sûresi'nde yer alan şu âyet-i kerîme'dir: *"Yeri uzatıp yaydık, orada sabit dağlar yerleştirdik, yine orada miktarı ve ölçüsü belirli olan şeyler bitirdik."*[196] Bu son âyet-i kerîme içinde bulundurduğu "miktarı ve ölçüsü belli" deyimi ile hayranlık ve hayret uyandırmada en büyük örnektir. Çünkü kimya ve botanik ilimlerinde uzman olan tabiat bilginleri ortaya koymuşlardır ki; bitkinin oluşmuş olduğu yapı taşları her bir bitki çeşidinde eşsiz bir hassaslıkta, belli bir miktarda oluşmuştur. Bu eşsiz ve benzersiz hassasiyeti sağlamak ancak gram ve miligramın onda birini ölçüp tartabilecek çok hassas terazilerle mümkündür. Aynı şekilde bu maddelerin her bitkide birbirine olan oranı da bu derece hassastır. Öte yandan aynı âyette geçen *"küllü şey"* ifadesi de bu derece dikkat çekicidir. *"Şey"* kelimesi Arapçada tartılabilen şeklinde nitelenebilecek lafızların en genişidir ve âyette yer alan bu tabir çağımızdan önce hiçbir insanın hatırına gelmeyecek olan ve ancak müstakil bir kitap yazılarak manası ayrıntısıyla beyan edilebilecek teknik ve ilmi meseleleri kuşatmakta ve ifade etmektedir.

Konumuza bir başka örnek daha verelim: *"Geceyi gündüzün üzerine örtüyor, gündüzü de gecenin üzerine sarıyor. Güneşi ve ay'ı emri altına almıştır. Herbiri belli bir süreye kadar akıp gider."*[197] Şimdi bu âyet-i kerîmede geçen ***"Yükevviru"*** yanı *"dürmek"* kelimesini ele alalım. Arapçada; *"Kâra'l-'ımâmete alâ re'sihi"* denilir. Bunun anlamı "Sarığı kafasında döndürdü ve başının etrafında sardı, büktü." demektir. "Kevvera" ise mubalağa ve çokluk ifade eder.

193. Zariyat, 51/49.
194. Ra'd, 13/3.
195. Yasin, 36/36.
196. Hicr 15/19.
197. Zümer 39/5.

Arap dilinde "tekvir" herhangi birşeyi baş gibi yuvarlak bir cismin etrafında döndürmek demektir. Gecenin gündüzün üzerine döndürülmesi ve dürülmesi ifadesi, dünyanın yuvarlaklığı, gece ile gündüzün uzmanlarınca bilindiği üzere tabiat ve coğrafya ilminde bilindiği şekliyle gerçek yüzünün apaçık biçimde beyan edilmesi demektir. *"Geceyi durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp, örten..."*[198] âyet-i kerîmesi de aynı şekildedir.

Bir başka örnek âyet şudur: *"Güneş, kendisi için belirlenen yerde akar, gider. İşte bu aziz ve alim olan Allah'ın takdiridir. Ay için de bir takım menziller (yörüngeler) tayin ettik. Nihayet o eğri hurma dalı gibi (hilal) olur da geri döner. Ne güneş ay'a yetişebilir, ne de gece gündüzü geçebilir. Herbiri bir yörüngede yüzerler."*[199] Bu âyetler de astronomi ilminin eskilerin söylediklerine aykırı olarak tespit ettiği gerçeklere tam olarak uymaktadır.

Kıyametin kopma esnasında kâinatın harab olacağı hakkında gelen âyetler de bu konuya örnektirler. Kâinatın harab olması yere vuracak olan şiddetli bir darbe, kulakları sağır edip yeri şiddetle sarsacak olan bir ses ve dağları parçalayıp darmadağın edecek olan bir haykırışla olacaktır ve böylece dağlar dağılıp toz duman haline geleceklerdir. İşte o esnada yıldızlar -aralarındaki çekim kanunu- ortadan kalkacağı için etrafa dağılıp saçılacaklardır. Bu ve bundan önceki konuda gelen âyetler Yunan bilginlerinin ve onları taklid eden Arap bilginlerinin felekler, yıldızlar ve gökcisimleri hakkında söylediklerinin geçersiz olduğuna, bu çağda gök cisimleriyle uğraşan heyetlerin ortaya koydukları tespitlerin ve genel çekim sistemi hakkında söylediklerinin doğruluğuna bir delildir. Okuyucumuz bu konunun ayrıntısını bu tefsirimizde birçok yerde bulabilecektir.

Yüce Allah'ın âyetlerinin ve hikmetlerinin beyanı esnasında gelen bu tür bilgiler, Araplarca ya da geneli itibarı ile bütün herkes tarafından bilinmiyordu. Hatta Müslümanların bizzat kendileri bile bu âyetleri -her çağda o asrın bilgisine, geleneklerine uygun düşmesi ya da ilimlerin ve tekniklerin batıl teorileri ile uyumlu olması amacı ile te'vil ediyorlar ve onları zahirî (dış) anlamlarından çıkarıyorlardı. İlmin düzeyinin yükselmesi ve bu âyetlerin açıklanan gerçeğini ortaya çıkarması, onların Yüce Allah tarafından vahyedildiklerine delildir.

Bunlar, üzerinde öyle fazla düşünmeksizin ve sadece belli sayıda âyet ve sûrelere göz atarak hatırımıza gelen tabiat sanatlarına ve kainat ilimlerine ait problemlerle ilgili bir takım örneklerdir. Bunların tarihî bazı örneklerle desteklenmesi şarttır. Tarih, "tarih olarak" Yüce Allah'ın kitabından elde edilecek olan ilimlerden birisi değildir. Yüce Allah, Kur'an-ı Kerîm'de tarihî olay nâmına kronolojik sıra ile sergilemek gayesi ile hiçbirşey zikretmemiş-

198. Arâf 7/54.
199. Yasin, 36/38-40.

tir. Kur'ân'da geçmiş halkların zikrine dair yer alan ifadeler öğüt ve ibret almak gayesiyle yer almış, Yüce Allah'ın halklar ve kavimler hakkındaki âdetini beyan etmek, son Peygamber Hz. Muhammed'e moral destek vermek için getirilmiştir. Öte yandan göklerin, yeryüzünün, bu ikisi arasında olanların ve yeryüzünde bulunan üç unsurun zikredilmesine gelince; varlıkların bizatihi kendilerinin hakikatlerinin beyan edilmesi için herhangi bir ifade varid olmamıştır. Bunlara dair zikredilenler Yüce Allah'ın ilmini, kudretini, hikmetini, rahmetini, kullarına olan ihsanını gösteren âyetlerin akışı içinde zikredilmiştir. İfade inceliği ve beyan harikalarıyla birlikte bunlara ve diğerlerine dair gerçekler içeren başka âyetler vardır. Bu âyetler her an görünmekte, Kur'ân'ın i'caz çeşitlerini göstermekte ve onun Rahman'ın vahyi olduğuna delalet etmektedir. Yüce Allah'ın Kitab'ı bunu şu âyeti kerîme'de ortaya koymaktadır: *"O her an yaratma halindedir."*[200]

Tarihle alakası olan bu çeşitten Kur'ân'ın i'caz yönüne dair örnekler içeren önemli bir meseleyi zikretmekle yetinmek istiyorum. O da, Kur'ân'ın Tevrat ve İncil hakkındaki hükmüdür. Ki dünyanın en itibarlı ve medeniyeti en geniş halkı bu iki kitaba göre Yüce Allah'a ibadet ediyordu. Ve hala içlerinden birçoğu, onları kutsal kitap olarak kabul eder. Aralarından bazıları, bu iki kitapta pozitif ilimle çatışan bazı noktalar olduğunu söyleseler bile gerçek budur. Tamamına Ahd-i Kadîm ve Ahd-ı Cedîd dedikleri diğer kitaplar da aynen bu durumdadırlar.

Acaba görüleni ve görülmezi bilen azîz ve hakîm olan bir Yaratıcı'nın kulu ve rasûlü olan ve hayatında hiçbir Tevrat ya da İncil sahifesi okumamış, bir satır yazı yazmamış, tarihî haberlere dair herhangi bir haberi bilmeyen Ümmî Peygamber'inin diliyle vermiş olduğu bu hüküm nedir? Özet olarak vermek gerekirse bu hüküm; Yahudi ve Hıristiyan olan bu Ehl-i Kitab'a, kutsal kitaptan büyük bir bilgi verildiği ve onların bu kitaptan bir kısmını unuttukları, kitabı tamamiyle korumadıkları ve büsbütün zayi etmedikleri, kendilerine verileni -mutlak ifadeden anlaşılacağı üzere- yerinden kaydırarak lafzî ve manevî açıdan tahrif ettikleri şeklindedir.[201] Onlar dinlerinde aşırıya gitmişler ve Yüce Allah'ın izin vermediği şeyleri ona eklemişler, Yüce Allah'ın teşrî' buyurmadığı şeyleri onlara helâl ve haram kılan bilginlerini, Yüce Allah'ı bir yana bırakarak kendilerine rab edinmişlerdir. Öte yandan dinlerini yaşamada kusurlu davranmışlar, kendi hevâ ve heveslerine uygun olan fiilleri yapıp buna aykırı olanları terketmişlerdir. Tıpkı kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkar edenler gibi. Yahudiler, Hz. Meryem'e apaçık bir iftira atmışlar, Hıristiyanlar ise onun hakkında aşırıya giderek, "Allah, Meryem'in

200. Rahman, 55/29.
201. Tefsirimizde, Âl-i İmrân Sûresi 3. âyetin, Nisâ Sûresi 44. ayetin, Mâide Sûresi 15 âyetin tefsirine bakınız.

oğlu Mesih'tir." demişler, yine "Meryem'in oğlu Mesih üç unsurdan birisidir." ifadesini kullanmışlardır. Oysa *"Bir tek Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur."*[202]

Okuyucunun tefsirimizde ayrıntısı ile birlikte tefsirini bulacağı âyetlerin dile getirdiği hususlar, Rasulullah (s) döneminden sonra Avrupalı olan ve olmayan bilginlerin araştırmalarına dayanan gerçek tarih tarafından desteklenen bir gerçektir. Tarihçilerin yaptıkları bu çalışma, Kur'ân'ı desteklemektedir. Kur'ân'ın verdiği bu hüküm, o zamanlar ayrıntısı ile bütün herkes tarafından bilinmeyen bir husustu.[203] Son zamanlarda, İngiliz diyarında bazı büyük din adamları dînî toplantılarda "İncil'in, Mesih'in ilah olduğunu söylemediği" yolunda kararlar aldıklarını gazetelerde yazmaktadırlar. Biz, İngiliz gazetelerinden bu araştırmalara dair öğrenebildiklerimizi yayınladık. Bunun dışındakileri ise İslâmî dergimiz, *el-Menâr*'da ileride neşredeceğiz.

Avrupalılardan Kur'ân'da Hz. İsa'nın gerçek durumuna dair yer alan tespitlere inananlar ve inanmayanlar arasında bağımsız düşünen kimseler olduğu artık bizce malumdur. Bilindiği üzere Kur'ân'ın Hz. İsa hakkındaki hükmü, onun Yüce Allah'ın yarattığı mümtaz bir beşer ve Allah'ın Peygamberi olduğudur. Ancak Kur'ân'ın Hz. İsa hakkındaki bu hükmüne inanan bağımsız düşünceli Avrupalılardan çoğu bu hükmü Kur'ân'ın getirdiğini bilmemektedirler. Kilisenin, Hz. İsa'nın rab ve ilah olduğu yolundaki inancına gelince; bu sadece kilise adamlarıyla onları taklid eden sâde insanlarla sınırlıdır. Katolik mezhebinden kilisenin aforoz ettiği ve din adamlarının arasından dışladığı büyük bir keşiş bana haber verdi ki; kilisenin büyük bilginleri, tıpkı Müslümanlar gibi tevhid ehlidir, halkın Hıristiyanlıktan çıkacağı korkusunu taşımasalar tevhid inancında olduklarını açıkça söyleyecekler, -bazı Protestan keşişleri gibi- teslis inancını kabul etmediklerini ifade edeceklerdir.

Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Müslümanların sayısı halâ günden güne, yıldan yıla artış göstermektedir. Bu insanlar Kur'ân'a iman etmeye yaklaşmaktadırlar. (Allahu ekber, Allahu ekber, onlar ileride bunu yapacaklar.)

Bütün bu gerçekler, ömrünün kırküç senesinin büyük bir kısmını bütün dünyadan ve dünya ilimlerinden uzakta geçirmiş, bu yılların ilk başlarında Mekke dağlarında ve vadilerinde koyun çobanlığı yapmış ve oralarda birkaç sene hiç kimseyle temas etmeden hayat sürmüş, ümmî bir kişi olan Muhammed b. Abdullah'a acaba nereden gelmiş olabilir? Bu gerçekler ki, Müslümanlar onlardan Kur'an'ın maksadının ne olduğunu gerçek yüzü ve ayrıntısı ile bilmeden yaşadılar. Hatta bütün âlemi fethedip dünyanın ilimlerini

202. Maide, 5/73.

203. Bkz: Maide Sûresi'nin tefsiri. Bkz: bu tefsirden altıncı cüzde geçen Ehl-i Kitab, Tevrat ve İncil kelimelerinin açıklamaları.

ve tarihlerini öğreninceye kadar bunlardan habersiz yaşadılar. Sonunda tarih ilmi ve başka ilimler bilinen seviyesine ulaşınca hakikati anlayabildiler.

Ehl-i Kitab'tan bazıları ve ateistler, Kur'ân-ı Kerîm'de geçmiş peygamberlere ve onların kavimlerine dair yer alan kıssaların onların ellerindeki kutsal kitaplardan, geleneklerinden ve yaşayış tarzlarından alınmış olduğu görüşündedirler. Onlara göre Hz. Peygamber bu kıssaları ticaret amacıyla Şam'a yapmış olduğu yolculuk esnasında bu insanların bazılarından işitmiş olabilir. Bu görüşü savunanlar, o kutsal kitaplara aykırı olan âyetleri hata kabul ederler. Onlara göre bu hatanın sebebi, Hz. Peygamber'in ezberinin iyi olmaması veya O'nun haberi aldığı kişinin yanlış aktarması ya da O'nu aldatmak için kasten öyle davranmasıdır. Tıpkı bazı sahabîleri ve tabiîni aldatmak için Müslüman olduğunu iddia eden bir kısım Yahudilerin Kur'ân tefsirine, vaaz ve nasihat kitaplarına birçok sözü sokuşturmaları gibi.

Yukarıda öne sürülen iddia temelinden çürük bir kuşkudur. Çünkü Hz. Muhammed'in Kur'ân'da mevcut olan bu kıssaları, henüz dokuz veya oniki yaşındayken amcası Ebu Talib ile Şam'a yapmış olduğu yolculuğunda Ehl-i Kitab bir kişiden duymuş olması mümkün olmadığı gibi, Hz. Hatice'nin azadlı kölesi Meysere ile yapmış olduğu yolculukta da öğrenmiş olması imkânsızdır. Gerçi Meysere ile yaptığı yolculuk esnasında Rasulullah'ın (s) yaşı yirmibeş idiyse de Ehl-i Kitab'tan birşeyler öğrenmek veya birşeyler almak amacıyla ne Meysere ne de Kureyş tüccarlarından ayrılmış değildir. Tam tersine Busrâ denilen yerde topu topu birkaç gün kalmışlar; alacaklarını alıp, satacaklarını sattıktan sonra geri dönmüşlerdir. Şu halde Busrâ'da Hz. Peygamber'in gizlice veya açıktan açığa bütün peygamberlerin haberlerini duymuş olması ve bu kitaplardan ezberlemiş olması, sonra da bütün bu duyduklarını aradan yaklaşık yirmi yıl geçtikten sonra Kur'ân sûrelerinde özetlemesi mümkün değildir. Zaten Mekkeliler Hz. Peygamber'in Mekke'de bulunan Rum asıllı kılıç ustası demirci bir kölenin yanına zaman zaman gitmiş olmasından başka kuşkulu bir durumdan sözedemezler. Ancak bu son durumu göz önüne alarak, O'na (s) bunları o Rum köle öğretiyor diyorlardı. Oysa bu köle Arapçayı doğru dürüst konuşamıyordu. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm bu olaya temas eder: *"Şüphesiz Biz onların: 'Kur'ân'ı ona ancak bir insan öğretiyor.' dediklerini biliyoruz. Kendisine nisbet ettikleri şahsın dili yabancıdır. Halbuki bu (Kur'ân) apaçık bir Arapçadır."*[204] Bundan önce Kur'ân-ı Kerîm'in gayba dair geçmiş haberleri içermesi konusu işlenirken, Kur'ân'ın sûrelerinin hikaye etmiş olduğu kıssaları ne Hz. Peygamber'in ne de kavminin bilmediğini ve ne de hasmı olan müşriklerden hiç kimsenin bunu yalanlamasının veya bu konuda herhangi bir kuşku duymasının mümkün olmadığını açıkça belirtmiştik.

204. Nahl, 16/103.

Kur'ân'ın Tevrat ve İncil hakkındaki değerlendirmesine dair özetlemiş olduğumuz hususlar ortaya koyuyor ki, Kur'ân yüce semalardan nazil olan yüce bir hükümdür. Herşeyi bilen hâkim, gözetip koruyan, hükmü adil bir yaratıcının hükmüdür. Toplumların tarihlerini yazan tarihçilerin ve insanlık içinde zekâsı yüksek seviyede olan araştırmacıların araştırmaları, Kur'ân'ın ortaya koyduğunu ortaya koymuş, "olmaz" dediğine olmaz demiştir. Acaba bu, Kur'ân'ın Yüce Allah'ın kulu Muhammed b. Abdullah'ın hükmü değil, Allah'ın hükmü olduğuna apaçık bir delil değil midir? Evet, vallahi de evet, billahi de evet. Bu konuda Allah'ın kendisini saptırmış olduğu bağnaz kişilerden başka hiç kimse kuşku duyamaz.

Tevrat'ı ve İncil'i sonra da Kur'ân'ı okuyan kimse, Kur'ân'da verilen haberlere göz attığında başka bir durum görecektir. Görecektir ki; Kur'ân bu iki kitapta var olan doğru inanç, edeb, fazilet, ibret, öğüt, hayırlı ve iyi insanların örnek davranışları gibi hususları aynen beyan etmekte; buna karşılık bu iki kitapta yukarıda saydığımız değerlere zıt, onları çürüten şeyleri veya en faziletli insanı kötü bir örnek gösteren ifadeleri es geçmekte, Ehl-i Kitab'a ârız olan şirk ve putperestlik eğilimlerini açıkça çürütmektedir. Biz bir an için -onların seviyesine inerek- farz edelim ki bütün bunlar ümmi olan Muhammed b. Abdullah'ın sıfatları olsun. Bu durumda, bu nitelikler Hz. Peygamber'in şahsı itibariyle ilimce, akılca, hidayet ve irşadça bütün peygamber ve nebilerden daha üstün olduğuna apaçık bir delil olmaz mı? Evet, olur. Fakat bu takdirde bütün bu peygamber ve nebilerin Allah'tan vahiy veya ilham alan birer peygamber ve nebi olduklarını aklımıza nasıl sığdıracağız? Gerçek şu ki Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr, "peygamberlik kurumu"nu inkar etmeyi; onun risaletini ortadan kaldırmak, "risalet" denen gerçeği ortadan kaldırmayı gerektirir. Çünkü adına "risalet" denen gerçek, Hz. Peygamber'in risaleti sayesinde insanın kavrama alanına girer. Öteki, "peygamberlik" ve "risalet", Hz. Peygamber'in (s) peygamberliği ve risaletine bağlı olarak iyice anlaşılır. Öte yandan serbest düşünen araştırmacılardan vahyi inkâr eden bazı kişilerin Hz. Muhammed'i bütün insanlardan üstün tuttuklarını görüyoruz. Bu kişilerden birisi de meşhur Suriyeli doktor Şiblî Şemil'dir. Bu zât, söylediğimiz tespiti hem sözle, hem yazı ile açıkça dile getirmiş; gerek şiir, gerek düzyazıyla ifade etmiştir.

Şimdi, Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Peygamber'in peygamberliğine hangi yönden delâlet ettiğini açıklamaya sıra gelmiş bulunmaktadır.

Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in Peygamberliğine Delaleti

Peygamberliğe ve risalete iman, rubûbiyyet ve ulûhiyyete iman temeline dayalıdır. Peygamberlik ve nübüvvet; Allah'a ve O'nun ilim, hikmet, meşîet/dileme, kudret ve bütün âlemlerin gidişatını planlaması gibi sıfatlarına iman eden

kimseye ancak ispat edilebilir ve hak olduğuna delil getirilebilir. İnsanlığın ekserisi herşeyi planlayan gaybî sultan (otorite) sahibi bir yaratıcının varlığına iman eder. Çünkü bu iman, insan olarak beşerin fıtratına bahşedilmiş ve konulmuştur. İlgili yerlerde ifade edildiği üzere âlemde gözümüzle görmüş olduğumuz şu düzenin Allah Teâlâ olmaksızın kendi kendine meydana gelmiş olması aklın alacağı birşey değildir. Fakat birçokları, Yüce Allah'ın sıfatlarını anlamada ve O'nun herşeyi planlayıp takdir ettiğini ifade etmede, -bakış açıları ve bu konudaki gelenekleri farklı olduğu için- hata ediyorlar.

Allah'a imandan mahrum olan insanlar iki kısımdır: a) Vahşi ormanlarda yaşayan ilkel, aklı gelişmemiş kişiler. b) Sonradan şüpheye kapılmış olanlar. Birincilerin durumu, anasından eksik ve sakat doğan insanların durumuna benzer. İkincilerin durumu ise; bazı duygularına ya da organlarına ve beyinlerindeki idrak merkezine birşeyler olan, beyninin bir kısmı hastalanan veya zaafa uğrayan kimselerin hali gibidir. Müttaki olan hiçbir kimse, bazı ilim dallarını ve sanatı çok güzel bir biçimde beceren bazı kimselerin kâfir oluşlarına aldanmasın. Çünkü bu kimseler sanatla meşgul olayım derken sanatçıyı gözden kaçırmışlardır. Tıpkı Leyla'nın aşkıyla meşgul olup Leyla'ya dönüp bakmayan Mecnun gibi. Hatta rivayet edilir ki "Leyla gelip Mecnun'u ziyaret eder ama Mecnun, "Dönüp bakmadım bile!" demiştir.

Allah'a iman edenlerin ekserisi herhangi bir öğrenme ve çaba olmaksızın kendilerine bir çeşit ilim ve hidayet verdiği, bazı mucizelerle desteklediği peygamberlerine iman ederler. Bu mucizeleri gören hidayete yatkın ve hazır olan kimselerin akılları onları alır, kalpleri boyun eğer; böylece onlar iman edip hidayete ererler. Onların hidayet ve imandan sonraki beşeri halleri kendilerinin ve daha önceki atalarının hallerinden daha hayırlı hale gelir. Yüce Allah bütün kavimlere kendilerini dinin üç temel esasına davet eden peygamberler göndermiştir. Sözünü ettiğimiz bu üç temel esas şu âyet-i kerîme'de ifadesini bulur: *"Şüphesiz iman edenler; yani Yahudilerden, Hıristiyanlardan ve Sabîîlerden Allah'a ve ahiret gününe hakkıyla inanıp, salih amel işleyenler için Rableri katında mükafatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur. Onlar üzüntü çekmeyeceklerdir."*[205]

Peygamberler -Allah'ın selâmı üzerlerine olsun- Allah'a, ahiret gününe iman ve salih amele davet etme konusunda müttefiktirler. Onlar sadece salih amellerin detaylarında ve ümmetlerinin farklı yeteneklerine göre gelen ve insanları ıslah eden şeriatlerde ihtilaf etmişlerdir. Onlardan sonra kendilerine tabi olan insanlara bir takım putperestçe bid'atler ve hurafeler arız olmuş, o eski ümmetlerine öğretmiş oldukları bilgilerin çoğu kaybolup gitmiştir. Bu öğretilerden çok az bir bilgi kalıntısı daha sonra gelen Yahudi ve Hıristiyanların elinde kalmıştır. Ki bunların içersinde az önce işaret ettiğimiz

205. Bakara, 2/62.

bazı tortular (gerçek kırıntıları) mevcuttur. Yine bütün eski dinlerde -eski Mısırlıların, İranlıların, Yunan, Hint, Japon ve Çin putperestlerinin tarihlerinde gördüğümüz gibi- Allah'ın tevhidine işaret eden tarihi izler kalmıştır.

İsrailoğulları'nın peygamberlerine dair haberlerden bize kadar korunup gelen bir rivayete göre Yüce Allah o peygamberleri, bazı bilinmezlere dair haberleri kendilerine bildirmek suretiyle desteklemiştir. Yüce Allah İsrailoğulları peygamberlerinden Musa ve İsa (a) gibi peygamberleri harikulâde başka mucizelerle desteklemiş, bu mucizeler sayesinde o peygamberlerin insanlara karşı sözleri ve davaları destek bulmuştur. Bu davete yetenekli olan kimseler iman etmişler, mütekebbir ve inatçı olanlar inat etmişler, mukallit ve donuk kafalılar ise o davetten yüz çevirmişlerdir.

Kelâm alimleri, elinde mucize zuhur eden bir kimsenin peygamberliğine veya risaletine bu mucizenin ne tür bir delâletle delâlet ettiği noktasında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bir başka ifadeyle; elinde gerçekleşen bu mucizenin o kimsenin davet ettiği inanç, fazilet, salih amel gibi şeylerin Yüce Allah'tan gelen bir vahiy olduğuna ne tür bir delâletle delâlet ettiği noktasında ihtilaf etmişlerdir. Bazı kelâm bilginleri bunun "aklî delalet" olduğunu söylerken, çoğunluk Yüce Allah'ın o peygamberin meydan okumasının ardında mucize ile onu desteklemesi, "Benim kulum, adıma yapmış olduğu tebliğinde doğru söylüyor." anlamında "*vaadi*" olduğunu tercih etmişlerdir. Hiç kuşku duyulmayacak biçimde malumdur ki; kendi yaşadıkları asırda ve daha sonraki yüzyıllarda gelen peygamberlere iman eden akıllı ve zeki kimseler kendi gönüllerinde şöyle zorunlu bir inanç doğduğunu görürler: Peygamberlik iddiasında bulunanların iddialarını öne sürmeleri, Allah'tan kendilerini doğrulamasını istemeleri ve o konuda kendilerini tasdik eden mucize talep etmeleri ardından; ellerinde ancak Allah'ın gerçekleştirmeye kadir olabileceği bir mucizenin zuhur etmesi ile Allah'a raci bir delil ileri sürülebilir. Şimdi sen buna ister "aklî" de, ister "vaadî" de, istersen ikisini birden söyle, hiç farketmez.

Bilginler derler ki; Yüce Allah her Peygamber'e gönderildiği kavmin ve o asırda yaşayan insanların durumuna uygun mucizeler verir. Fir'avun'un kavmi ve o asırda yaşayan bilginler matematikçi, tabiatçı, sihir ve sanat ehli oldukları için, Yüce Allah peygamberi Hz. Musa'ya öyle mucizeler vermiştir ki; bunların Hz. Musa'nın kendi marifeti ve çabası olmayıp Yüce Allah'ın katından olduğunu en iyi bilen ve anlayan kişiler sihirbazlar ve bilginler olmuştur. Romalılar, Hz. İsa'nın kavminden saltanat, otorite ve tıp alanında geniş bilgi sahibi kimseler olduklarından Yüce Allah Hz. İsa'ya anadan doğma kör ile alaca hastasını tedavi etme, ölüyü diriltme gibi mucizeler vermiştir. Araplara gelince; onlar dillerinde, fesahat ve belagatta, başka hiçbir kavimde görülmeyecek derecede ileri gitmişlerdi. Çünkü onların zeki kişileri

bütün aklî ve hayalî güçlerini, fesahat ve belagatı en güzel biçimde yapmaya yoğunlaştırmışlardı. Böyle olduğu için Yüce Allah Hz. Muhammed'e (s) en büyük mucize olan Kitab'ını verdi. Bu kitap hem Araplara ve hem de diğer insanlara nazmı, üslubu, fesahati ve belagatı açısından mucize oldu. Sözünü ettiğimiz bu kitap, onlara karşı Hz. Musa ve Hz. İsa'nın kendi kavimlerine gösterdikleri mucizelerden çok daha güçlü bir mucize olarak ortaya çıktı. Bu yaptığımız tespitin Kur'ân'a delil olma bakımından ne kadar yetersiz olduğu da ayrıca ortadadır.

Söz tam buraya gelmişken vurgulamak istediğimiz gerçek şudur: Yüce Allah'ın peygamberlerini desteklemek için onlara vermiş olduğu kevnî mucizeler, her peygamberin kendi zamanına ve o dönemde yaşayan insanların haline uygundu. Böylece, o peygamberin hayatında bunları görenlere, vefatından sonra ise duyup inananlara karşı bir delil sunulmuş oluyordu. Yüce Allah, bir gün gelip bu nakil ve haber zincirinin kopacağını ve daha sonra gelen insanların -özellikle nakil zincirinin kopmasını takiben- bu haberlere olan güvenlerinin zaafa uğrayacağını, dolayısıyla bu gibi mucizelerin o peygamberin peygamberliğine delil olduğunun inkâr edileceğini biliyordu. Bundan dolayı Allah Teala peygamberlerin en sonuncusu olan Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatına dair olan en büyük mucizeyi, ardı arası hiç kesilmez, sürekli yaşayan ve ilmî nitelikte bir mucize kılmıştır. Bu sürekli yaşayan mucize, yukarıda zikrettiğimiz yedi i'caz çeşidini içinde bulunduran ve benzerini getirmekten herkesi aciz bırakan şu Kitab'tır. Biz bu yedi i'caz yönünden herbirinin hazır bulunup kulak veren, materyalist nazariyelerin esaretinden, taklidin bağlarından yakasını kurtarabilmiş hür fikirli kimselere karşı apaçık birer mucize olduklarını beyan etmiştik. Çünkü âlemlerin Rabbine iman eden aklı başında herkes, uzun ama bir o kadar da güzel manaları bu eşsiz üslup ve bu sağlam nazımla ihtiva eden bu Kitab'ı -Yüce Allah'ın vahyi olmadıkça- ümmî ve hatta tahsil görmüş hiçbir kimsenin yazamayacağını ve meydana getiremeyeceğini anlar. Bu Kitab'ın gerek insan gerek cin herkesin bunun benzerini getirmekten aciz olduğunu kesin olarak vurgulaması ve ardından da onlara bu Kitab'ın sûrelerinden bir benzerini getirmeleri için meydan okuması aslında yeter de artar bile! Bu meydan okuma -hangi argümanla yapıldığı bir yana- Hz. Peygamber'in peygamber oluşuna başlı başına bir delildir. Kur'ân-ı Kerîm'de var olan bu yedi çeşit i'caz'dan herbiri başlı başına ayrı, bağımsız bir hüccettir ve yine bunu getiren kişinin ümmî olması açısından en güçlü ve en sağlam i'cazdır. Bizim, Kur'ân'ın i'cazına dair zikrettiğimiz çeşitlerden bazıları tartışmaya ve cedele müsait olsa da, bunların tümü veya herbiri üzerinde aynı şekilde tartışmak mümkün müdür? Asla!

Biz yukarıda Hz. Peygamber'in peygamberliğine birçok hastalığın ortaya çıktığı bir beldede doktor olduğunu iddia eden ve delilinin de tıp alanında

hastaların tedavisinde kullanılan ve kendisi tarafından yazılmış olan bir kitabı olduğunu ileri süren bir adamı örnek vermiştik. Örneğimizde, herbiri kendi sahasında büyük bir uzman olan doktorlar bu kitaba bakmışlar, içindekileri öğrenmişler ve bu kitabın tıp ilminde ve o ilimle ilgili olarak uygulamada en değerli kitap olduğunu görmüşler. Sonra bu kişiye sayısız hastalar gelmiş, onun kendilerine vermiş olduğu ilaçları kabul etmişler; böylece hastalıklarından kurtulup toplumda sağlığı en iyi insanlar haline gelmişlerdir. Şimdi soralım; bu ilmî ve pratik iki delil ortada dururken doktor olduğunu iddia eden bu kimsenin bu iddiasının doğru olup olmadığı üzerinde herhangi bir kuşkuya yer var mıdır? Asla! Şurası gerçek ki; ruh doktorluğu, cesetlerin tababetinden ilimce çok daha üstün ve elde edilmesi bakımından çok daha zordur. Ahlâkî hastalıkları ve sosyal rahatsızlıkları tedavi etmek, insanların vücutlarını tedavi edip şifaya kavuşturmaktan çok daha zordur. Zorunlu olarak bilinen hususlardandır ki; Kur'ân-ı Kerîm sağlam bir inanç sistemini, yüce âdâbı, sosyal ve medenî hukuk normu esaslarını içermektedir ve Rasulullah (s) bununla, tefrikaya dalmış, cahiliyye taassubuna gömülmüş, cehalet ve ümmiliğin karanlıklarına dalmış, putperestlik rezaletleri içinde yüzen bir kavmi tedavi etmiş ve bu kavim sözünü ettiğimiz hastalıklarından şifa bulmuş, dağınıklıktan kurtulup birleşmiş, Kitab'ı ve hikmeti öğrenmiş -kendisi ilim namına hiçbirşey öğrenmemiş, başka kavimleri ve halkları idare edip yönetmede tecrübe ve deneyim sahibi değilken- gerek bedevî, gerek şehirli diğer toplumlara hâkim olabilmiştir. Nitekim şair bir beytinde şöyle der:

كفاك بالعلم في الأمي معجزة   في الجاهلية والتأديب في اليتم

"Alim oldun okuyup yazmadan, bu mucize,

Yetim iken edildin terbiye, bu da mucize!"

Yukarıda verdiğimiz örnekteki doktor, iddiasının doğru olduğuna delil olarak insanlar tarafından bilinmeyen ve fakat tıp ilmiyle de alakası olmayan bir yöntemi gösterseydi, bu kişinin iddiasının doğruluğu hakkında kuşkuya kapılmak mümkün olurdu. İşte bir peygamberin insanlığı hidayete erdirmek için Yüce Allah'ın katından gönderilmiş bir kişi olduğu yolundaki iddiasında da durum aynıdır. Çünkü O'nun getirdiği ilmî gerçeklere uygun ve buna ilâveten başarılı uygulama performansı göstermiş olan bu Kitap, Yüce Allah tarafından vahyedilen bir kitap olduğuna, Hz. Musa'nın âsasını yılana çevirmesinden veya Hz. İsa'nın ölüyü diriltmesinden çok daha güçlü bir delildir. Zira, bu iki mucize olanca sıradışılığına rağmen irşad ve talim konusunda gelmiş bir mucize değildir. Öte yandan bunlar, tıp ilmiyle de ilgili değildir. Aksine -o peygamberin iddiasında doğruluğuna delil olsalar da- bunların delâleti bizatihi kendilerinde değildir. Gerçek şu ki, kâinata

hâkim olan tabiat kanununa göre, sıradışı ve harikulâde bir mucizeyi getirmek, ilahî yüce ilimlerle, teşrîî ilimleri -bu konuda hiçbir eğitim almadığı halde- getirmekten daha aşağı mertebededir. O halde bunlar, geçmiş ve gelecek gayba dair haberleri getirmekle nasıl bir olabilir? Bu ilimleri uygulayıp hem dünyevî ve hem de dinî açıdan halini düzeltme vâkıasıyla nasıl olur da bir olabilir? O halde Kur'ân-ı Kerîm, içindeki ruhî ve sosyal sağlık öğütleri ile herşeyi planlayan ve herşeye hâkim olan bir Rab tarafından vahyedildiğine delildir. Bu konuda ancak inatçı ve burnu havalarda olanlar veya cahil mukallitler kuşku duyabilirler.

Hakkı bile bile inkâr eden inatçılara gelince, bunlar müşriklerin önderleri ile Hz. Peygamber'in zamanındaki Yahudi önderleri gibi kimselerdir. Bunlara önderlik mevkilerini terketmek, Müslümanların fakirleriyle ve kölelerle eşit biçimde Hz. Peygamber'e tâbi birer fert haline gelmek ağır gelmişti. İçinde yaşadığımız şu asırda da bu gibi insanlar mutlaka vardır. Mukallitlere gelince, onlar her din ve mezhebin her çağda bağlısı olan kimseler olup -gözle görebilecekleri maddî bir delil olsa bile- herhangi bir delil üzerinde düşünmezler. Felsefecilerden ve tabiatçılardan materyalistlerin şüphelerine kendilerini kaptıranlar da böyledirler. Onlar da Allah'ı inkârda bu materyalistleri ve felsefecileri taklid ederler. Nitekim bu gibi kimseler için şair ne güzel söyler:

عمى القلوب عموا عن كل فائدة   لأنهم كفروا باللّه تقليدا

"Kör oldu kalpler, görmez hiçbir yararı,
Ecdadını taklidde gördü, inkar eder Allah'ı."

Bütün kâinatı yoktan var eden bir Yaratıcı'nın var olduğunu inkar edenlerle, -Yaratıcı'nın varlığını, sıfatlarını ve rubûbiyetini ispat konusunda konuşmadıkça- peygamberlik ve vahiy konusunda konuşacak değiliz. Fakat peygamberliği inkâr edenlerin ekserisi Yüce Allah'ın varlığına iman ediyorlar. Onların uzak gördükleri; -aklen uzak bir ihtimal olmasa bile- vahyin ifade ettiği anlamdır.

"Vahiy", sözlükte gizlice bildirmek demektir. Yüce Allah'ın peygamberlerine vahyi demek, onlara özel olarak verdiği bilgi ve ilim demektir. Peygamberler bu bilgiyi kendilerinin herhangi bir çalışmaları ve çabalamaları olmaksızın ve herhangi bir kimseden de öğrenmeksizin elde ederler. Çalışıp çabalamak veya birinden öğrenmek şöyle dursun; tam aksine onlar bu bilgiyi tefekkür etmeksizin, herhangi birşeyden çıkarımda bulunmaksızın, kendi nefislerinde bulurlar. Bu bilgiye bir de "bunu gönüllerine verenin herşeye kadir olan bir Rab olduğuna" dair zorunlu bir bilgi eşlik eder. Vahiy denen bu bilgi peygamberlere verilirken, bazen karşılarında bir melek temessül edip, bu bilgiyi kendilerine telkin edebildiği gibi, bazen de bu, herhangi bir melek aracılığı olmadan da alınır. Nitekim Yüce Allah Kur'ân-ı

Kerîm'de şöyle der: *"Muhakkak ki, o (Kur'ân) alemlerin Rabbinin indirmesidir." Rasûlüm!) Onu Ruhu'l-Emin (Cebrail) uyarıcılardan olasın diye, apaçık Arap diliyle, senin kalbine indirmiştir."*[206]

Şu halde âlemlerin Rabbine, O'nun ilmine, hikmetine ve mahlukat üzerindeki kudretine iman eden kimse açısından bu vahiy gerçeğinde, ne gibi bir "imkansızlık" ya da "ihtimal dışılık" vardır?

Şeyhimiz ve üstadımız Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*'nde vahyi; *"Herhangi bir şahsın, Yüce Allah'ın katından geldiğine kesin bir bilgi eşliğinde, kendi nefsinde vasıtalı ya da vasıtasız olarak bulmuş olduğu bir irfandır."* şeklinde tarif eder. Vahyin vasıtalı biçimi, peygamberin kulağına gelen bir ses şeklinde ya da ses olmadan gerçekleşir. Üstadımız açıklamasına şöyle devam etti: "Vahiyle ilham arasında fark vardır. İlham; nefsin anladığı ve -nereden geldiğine dair herhangi bir şuuru ve bilinci olmaksızın- isteğine meyletmiş olduğu bir duygudur. İlham açlık, susuzluk, hüzün ve sevinç duygularına çok benzer." Üstadımız daha sonra yine *Tevhid Risalesi*'nde vahyin mümkün olabileceğini, bazılarının bunun mümkün olup olmadığı noktasında neden kuşku duyduklarını beyan ederek onların kuşkularını birer birer çürüttü.

Meleğin herhangi bir kılığa girerek Peygamber'e görünmesine gelince, bunu bir zamanlar "Meleğin temessülü (kılığa girmesi) mümkündür. Bunu, sözünde sadık olan peygamber haber vermektedir. Öyleyse buna inanmak vaciptir." şeklinde ispat ederlerdi. Biz bugün diyoruz ki: Kainat ilimleri, gayb alemine dair haberlerden *"garib"* denebilecek hiçbirşey bırakmamış, bunları insanın kavrayışına yaklaştırdığı gibi insanın duyularına da yaklaştırmıştır. Hatta bu asırda gözümüzle gördüğümüz öyle maddî keşif ve icatlar ortaya çıkmıştır ki; bunlar bir zamanlar herkes tarafından sadece "garib" sayılmaz aksine, aklen "imkânsız" kabul edilirdi.

Bir kimyager saydamlığının şiddetinden görülmeyen gaz haline gelen yoğunlaşmış elementleri çözdüğüne, ince ve latif elementleri yoğunlaştırıp ona katı, donmuş bir görüntü verebildiğine göre, güçlü kuvvetli ve üstün yaratılışlı ruhlardan bildiğiniz (madde dışı varlıklardan) olan bir meleğin kainatta dağınık durumda olan maddeleri alarak kendini bunlarla yoğunlaştırıp -mesela- insan kılığına sokma ihtimali, gerçekten garip ve tuhaf mı? Elektrik alanında insanı hayrette bırakan keşif ve icatları ele alalım. Peygamberlerin, gayb alemine dair haber verdikleri şeylerin, insanın aklına ve duyusuna benzerlerini yaklaştıran şeylerin bırakın keşif ve icatlarını, elektriğin kendisi bile meleklerin emrindeki bir güçten başka nedir ki!.. Ve yine, çeşitli toplumlarda binlerce ilim adamının ve bilginin bazı beşerî ruhların birtakım insanlara cesetlere bürünmüş olarak göründüğü yolundaki tespitlerini ele alalım. Bu tespit, fıkıh bilginlerinden İmam Malik'ten ruhun sıfatına ve niteliğine dair

206. Şuara, 26/192-195.

nakledilen habere benzemektedir... Bu çeşit olaylar tasavvufçular nezdinde çok konuşulur.

Buraya kadar söylediklerimizi özetleyecek olursak; Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Peygamber'in peygamber oluşuna delâleti iki yöndendir, deriz.

Birincisi; Hz. Salih'in devesi, Hz. Musa'nın asası ve Hz. İsa'nın ölüyü diriltmesi gibi, geçmiş peygamberlerden bazılarının kevnî mucizelerine delâleti hakkında söylenenlerdir. Buna göre, yukarıda işaret ettiğimiz mucizelerden herbiri, beşerin gücü dışında alışılagelmiş normal duruma uymayan bir biçimde gerçekleşmiştir. Böylece o mucizeyi gerçekleştiren peygamber bununla kendisinin Allah'ın elçisi olduğuna delil getirmiştir. Dolayısıyla bu mucize Yüce Allah'ın o peygamberi; söylemiş olduğu sözlerde tasdik etmesi, kendisini yalanlayan kimseyi ise tekzib edip desteksiz bırakması anlamındadır. İşte bu çeşit bir delâlet peygamberlik ve elçilik konusunun dışında bir delâlettir. Bu nedenle -daha önce geçtiği üzere- âlimler bu konuda ihtilaf etmişlerdir.

İkincisi; birincisiyle birlikte nübüvvetin (peygamberliğin) ve risaletin (elçiliğin) niteliğinden alınmadır. Buna göre nübüvvet ve risâlet beşer için büyük bir hidayettir. Gerek zâhir gerek bâtın ne hislerin hidayeti ve ne de aklın hidayeti insanların peygamberlik kurumuna olan ihtiyacını giderebilir. Çünkü, aklın hidayeti kişisel ve ferdî hidayettir. Oysa nübüvvet ve risalet hidayeti bütün insanlığa yöneliktir. Burada bir konudan diğerine geçerken yaptığımız açıklamamızda sözünü ettiğimiz delâleti okuyan ve duyan herkes anlasın diye beden tıbbını örnek verdik. Kur'ân'ın bu delâlet yönünü onun ilmî metodundan giderek tam olarak Kur'ân'ın içermiş olduğu hidayet âyetlerini öğrenenler, onun geçmiş peygamberlerden nakledilenlerden daha mükemmel ve daha üstün olduğunu bilenler, bir de bu gerçeği pratik yoldan giderek İslâm tarihini, Kur'ân'ın önce Arapların sonra bütün kavimlerin hidayetine olan etkisini, geçmiş peygamberlerin kendi kavimlerine olan tesirini öğrenenler hakkıyla anlayabilirler. Üstelik her iki nakil arasında fark vardır. Çünkü Kur'ân'ın nakli kesin bilgi ifade eden mütevatir nakildir. Diğer kitapların naklindeyse nakil zaafı vardır.

Aklı başında olan hiçbir kimse, konusu kavimlere ve halklara doğru yolu göstermek ve insanları aşağı durumdan yüce ve daha mükemmel duruma çıkarmak olan bir ilmin yüce ilimlerden olduğu hakkında kuşkusu olamaz. Ve yine hiç kimse kuşku duymaz ki; bu işaret ettiğimiz ilimlerde insanlardan pek azı uzman olup önde gelen bir lider olabilir. Bu ilmi kitaplardan okuyup araştıran kimselerin işlerinin en zor, seçtikleri yolun en sarp, geçit vermez bir yol olduğunda da herhangi bir kuşku yoktur. Bu ilmi, gerekli yöntemleri kullanıp uygulayan kimselerin başarı şansı çok azdır. Ancak, ellerine birtakım araçlar ve yardımcı unsurlar verilenlerle hükümetlerin nüfuzlarını arka-

larına alanlara bir diyeceğimiz yoktur. Peki bir de bu ikisini (gerekli bilgiye sahip olup onu uygulama ile bunu başarmayı) birlikte gerçekleştirene ne demeli! Manevî hidayet ve âhiret mutluluğu için hazır olma uğrunda bilgiyi ve pratiği bir araya getirip, üstelik bir de tam başarıyı gerçekleştirmeye ne demeli! Dahası, daha önce bu iki meziyette (gerekeni bilme ve bunu pratik olarak uygulama) kendisini hiçbir kimsenin geçmediğini de eklersek buna ne demeli!

Kısaca söylemek istediğimizi özetlersek: Peygamberlik konusu insanın vicdanına hakim olan ve nefsin iman ederek önünde boyun eğdiği ilahî bir irşad ve talimdir. İşte bu talim ve irşad insanı batıldan ve şerden alıkoyan hidayet olur ve bu hidayet, o kişiyi hakka ve iyiliğe yöneltir. Gerçek şu ki; Kur'ân-ı Kerîm hidayet konusunda en mükemmele ulaşmış bir Kitab'tır. Kur'ân-ı Kerîm sayesinde kavimler ve halklar doğru yolu bulmuşlardır. Her kim, -dedelerini ve kavmini taklid ederek değil- hakikatini bilerek bu hidayete iman ederse onun Kur'ân'ı bir yana bırakıp, Tevrat'a veya İncil'e, ya da Zebur'a veya geçmiş peygamberlere nisbet edilen öteki kitaplara tabi olması mümkün değildir. Çünkü Kur'ân, hidayet konusunda bu kitapların en mükemmeli ve Hz. Peygamber'e aidiyeti en sağlam olanıdır. Nitekim şair şöyle der:

الله أكبر إن دين محمد   وكتابه أقوى وأقوم قيلا
لا تذكروا الكتب السوالف عنده   طلع الصباح فأطفا القنديلا

"Allahu ekber, Dini Muhammed,
En güçlü kitap, en doğru rehber,
Sözü mü olur artık eski kitapların,
Söndü kandil, oldu sabah, aydınlık her yer."

Yüce Allah'a iman eden, O'nun bütün âlemi en mükemmel bir nizam içinde yaratan, kulların işlerini hikmete göre sapasağlam bir biçimde planlayan Rab olduğuna, herşeye varlık ve özelliğini veren, sonra da doğru yolu gösteren İlâh olduğuna inanan Hz.Peygamber'in (s) mütevatir ve sağlam bir nakille nakledilen hayat hikayesi üzerinde düşünen kimsenin, ümmî ve Arap olan Hz. Muhammed'in, peygamber olarak gönderilmesini ve işaret ettiğimiz i'caz çeşitlerini içeren bu Kur'ân'ın kendisine verilmesini; beşerin kazandığı (kesbî) öğretilerinden birisi olarak kabul etmesi ve Kur'ân'ın sayesinde meydana gelen ve insanlık tarihini altüst eden hidayet olayını normal olaylardan kabul etmesi mümkün değildir. Dahası; -eğer insaflı bir kimse ise- insanlığın dini ve dünyası açısından inkılab çapındaki bu olayın ancak hâkim, herşeyi bilen, herşeyi planlayan rahîm bir Rabbın özel gözetimi ve yardımı ile meydana geldiğine ve bu Kur'ân'ı bu zâtın kalbine indirenin O olduğuna inanması bir mecburiyettir. Hem de kendisin-

den Kur'ân'daki ilimler adına hiçbirşeyin nakledilmediği, onun üslubuna ve belagatına yakın hiçbir sözün bizlere kadar ulaşmadığı, ömrünün kırk yılını geçirdikten sonra bu Kitab'ı kalbine indirenin o Rab olduğuna inanması da bir mecburiyettir.

Bütün bu söylediklerimize ek olarak şunu ifade edelim: Peygamberliğe ve ilahî elçiliğe delâlet eden bu ilmî delâletin gerçek biçimde ifade edilebilmesi için ilmî ve felsefî öncüller vardır. Bu ilmî ve felsefî öncüller -dünyada bir tür mükemmelliyet ve ebedî hayata olan yetenekleri içinde- insanlığın hidayete ve ilahî elçiliğe olan ihtiyacından çıkarılmıştır. Üstadımız ve şeyhimiz Muhammed Abduh bu konuda *Risaletu't-Tevhid*'inde uzunca bir bölüm açmış ve orada konunun anlatımı için iki yol tutmuştur.

Bunlardan *birincisi;* insanın ruhunun ebedî oluşu ve bildiğimiz ölüm çeşidi ile yok olmayacağı inancına dayalıdır. Bu inançta, -sadece beş duyu ile kavranılanlara itibar eden diyalektik materyalistler hariç- gerek tevhid ehli, gerek putperest, gerekse felsefeciler bütün herkes hem fikirdir.

İkincisine gelince; bu, insanın sosyal hayattaki doğasından alınmıştır.

Üstadımız birinciyi açıklarken şu yaklaşımı sergiler: İnsanoğlu -ebedî kalma ve bir hayattan diğerine intikal etme bilinci ve inancı gereği- kendisinin ebedî âhiret hayatına hazırlanacak olduğu bir hidayete muhtaçtır. İşaret ettiğimiz bu ebedî âhiret hayatı, gayb âlemine ait bir hayattır. İnsan o âlem adına hiçbirşeyi bilmez ki, ona hazırlanmak için hangi ameli yapmak gerektiğini bağımsız olarak sadece aklıyla bilebilsin! Şu halde bu hidayetin, insanı genel çerçevede aklının aldığı ebedî hayat ve yaşama için yaratan Yüce Allah'ın katından gelmiş olması şarttır. Ölümün akıbeti şu cesedimizin çözülüp dağılması, şu maddî yapının darmadağın olmasıdır. Ama o ebedî hayatta insanın haline uygun olanı bilecek olan Yüce Allah'tır. O'nun hidayeti, rahmeti, varlığı herşeye yapısını ve varlık özelliğini en güzel biçimde vermesidir; batıldan, boş işlerle uğraşmaktan uzak oluşu, insanı bu hidayetten mahrum bırakmamıştır.

Üstadımız, işaret ettiği ikinci esası şu şekilde açıklar: İnsanın sosyal hayatında fertler ve toplumlar arasındaki yardımlaşma ancak itikadî, edebî ve amelî öğretilere sımsıkı yapışmak suretiyle hayata geçer. Bu değerler üzerinde insanların hevâ ve hevesleriyle şehvetleri birbirinden farklılık göstermez. Çünkü bunlar üzerindeki itici faktör nefsîdir ve vicdanîdir. Çünkü bu değerler, hâkim olan ve herşeyi bilen Yüce Rab'dan -vahiy yoluyla- bu büyük fazileti vermiş olduğu kişiye verilmiştir. Bu âyeti tefsir ederken araya aldığımız şu açıklamalar eğer uzun kaçmasaydı ben bu bölümü tamamıyla buraya aktarırdım. Çünkü bu açıklama bu konuda kesin delil, hikmet ve güzel konuşma sayılır.

Çağımızda Batı dünyasından hikmetli söz söyleyenlerin en bilginleri, insanlığın tabiatı ve huyu üzerine yaptıkları araştırma ve çalışmalara dayanarak derler ki; insanoğlu duyu organlarıyla kavradığı ve aklî nazariyesiyle başbaşa bırakılıp, dinî duygulardan ve öteki hayata dair ilahî ilhamlardan tamamen çıkarılıp soyutlanacak olursa böyle bir kişi, bunca canlı türü içinde en vahşi ve en canavar bir tür olur ve onun olanca canavarlığı aklî düşüncelerinden kaynaklanır. Böyle bir insan, gerek vücudundan, gerek ruhundan kaynaklanan şahsi sıkıntılara, ailevî, toplumsal, vatanî ve devletler arası sıkıntılara ve elemlere göğüs gerdiği şu kısa hayatı üzerinde düşünecek olursa, bu hayatın çok ağır bir yük olduğunu görecektir ve yine düşünecektir ki; bu sıkıntılardan herhangi birini karısı veya çocuğu ya da vatanı veya annesi için isteyerek ve bilerek göğüslemesi ve buna tahammül etmesi deliliktir veya aşağılıktır. Böyle bir kişi düşünür ki, bu hayatta en ideal yol kişinin bu çeşit sıkıntılara ve elemlere maruz kalmamasıdır. Bu düşünceden yola çıkan kimse evlenmez ve başkası için en basit bir çalışmayı yapmaz, en ufak bir yorgunluğu göğüsleyip sineye çekmez. Artık o kendi bedenî hazlarını en kısa yoldan elde etmenin çaresine bakar ve bu hayattan kurtulup istirahate kavuşmak için ölümü bekler. Eğer ölüm gecikecek ve kendisine elem ve sıkıntılar gelecek olursa, hastalık veya -insanı zelil eden fakirlik ya da rezil eden zillet gibi- herhangi bir sıkıntıya tahammül etmek böyle bir kimseye ağır ve zor gelir. Artık böyle bir kimse kendi kendini yiyip bitirir ve intihar ederek bir an önce ölüme kavuşmanın yoluna bakar.

İnsanı sıkıntılara sabredip dayanmaya, eşi, çocuğu, halkı ve vatanı uğrunda mücadele etmeye, başkalarına iyilikte bulunmaya ve diğer iyilikleri yapmaya ancak Allah'a inancı ve dünya hayatından daha hayırlı bir hayat için yapılan amellere karşılık verileceğine dair olan imanı teşvik edebilir. Nitekim bu gerçeği kendi çağında Avrupa'nın büyük şahsiyetli kişisi Prens Bismark, bir askeri savaşta canını feda etmeye sevk edenin ne olduğunu açıklarken beyan etmiş ve bunun din duygusu olduğunu ifade etmiştir. Bismark, kendisinden söz ederken şöyle der: "Eğer imanım olmasaydı ben kralının gölgesinde Alman ulusuna hizmet etmezdim." Bismark krallardan nefret ederdi; çünkü doğal olarak o cumhuriyetçi idi.

Eğer bir gün materyalist fikirler dinî hidayete genel anlamda galib gelecek olursa; insanlığın kainatın esrarına, sanatlara ve sanayiye dair ulaşmış olduğu bütün herşey medeniyeti yok etme ve tahrip etme aracına dönüşecektir. Böyle bir âkıbet ne kötü bir âkıbet ve ne fecî bir son olacaktır! Bu tespit, Avrupa toplumcu filozoflarının önde gelen bilim adamlarından Herber Spencer'in Avrupa'da materyalist fikirlerin yayılması durumunda âkıbetin ne olacağı yolundaki tahminini yansıtmaktadır ve Spencer, İngiltere'de üstadımızla görüştüğünde bu fikri açıkça dile getirmiştir.

Kısaca söylemek gerekirse din, insanların içinde bazı seçkin kişilere -peygamberlere- bahşedilen, insanın aklından ve duyularından daha yüce bir ufuktan verilen en yüce hidayettir. Sonuç olarak bu hidayet, insana aklı ve duyuları üzerinde -şahsî ve sosyal yaşantısını sürdürürken, zararlı alanlarda kullanmaması için- bir mürşid, bir üstad ve âhiret mutluluğuna götüren bir rehber olmuş olur. Gerçek şu ki; Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın, insanlara tebliğ etmeleri için peygamberlere vahyettiği ilahi kitapların en mükemmelidir. Hidayet ve irşad yönünden en kâmilidir. Tarih ve isnad açısından en olgunudur. Bu nedenle Kur'ân ilahî kitapların sonuncusu olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm ifadelerinin üslubu ile -yukarıda işaret edilen- özellikleri içermesiyle daima yaşayacak sabit bir mucizedir. Fakat Arapların halifeliği temsîl eden devletlerine zaaf ve çözülme geldiği için insanlar Kur'ân'dan yüz çevirmişlerdir. Ama onlar Kur'ân'ın dilini yeniden ihya edecekler ve davetini bütün yeryüzüne bir kez daha yayacaklardır. Böylece Kur'ân sayesinde Yüce Allah bütün dünyayı, neredeyse kendisini felakete sürükleyecek olan materyalist musibetlerden kurtaracaktır. *"Onun verdiği haberin doğruluğunu bir zaman sonra çok iyi öğreneceksiniz."*[207]

Kur'ân'a Benzer Olanı Getirmeye Kalkışanlar

Açtığımız bu bölümü, Kur'ân-ı Kerîm'e benzer getirerek karşısına çıkmaya kalkışanlar hakkında birkaç kelimeyle sözederek kapatmak istiyoruz. Müslüman bilginlerin din, ilim, edeb alanında kendilerine birşeyler tebliğ eden bütün herkesin sözlerini birbir yazmak, tedvin etmek ve bunları, söyleyen kişilere nispet etmek gibi bir âdetleri vardır. Hatta Hıristiyan misyonerleri bizim âlimlerimizin kitaplarını okumuşlar ve bu eserlerde İslam'a karşı yöneltilen tenkitleri nakledip desteklemişlerdir. Daha sonra da İslam âlimlerinin bu iddialara verdikleri cevapları gizlemişler veya bunların arasında zayıf gördüklerini zikretmişler ve bu zayıf sözleri ilmi ya da aklı zayıf olan Müslümanları İslam'dan soğutmak için nakletmişlerdir.

Tarih bilginleri ittifakla ifade ederler ki; Arap müşriklerinden belâgatta yıldız olmuş önde gelen kimseler, -daha önce geçtiği üzere insanları İslam'dan ve Rasulullah'tan (s) uzaklaştırmayı çok arzu etmelerine rağmen- Kur'ân'ın karşısına çıkıp onun bir benzerini getirememişlerdir. Ancak bazı tarihçiler, Müseylemetü'l-Kezzâb'ın(Yalancı Müseyleme) Kur'ân'daki en kısa sûre olan Kevser Sûresi'ne bir benzer getirme girişiminde bulunduğundan söz ederler. Müseylime'nin amacı; kendisine de Hz. Muhammed gibi vahiy geldiğini ispat etmektir. Nitekim Müseylime'nin yazmış olduğu Kevser Sûresi benzeri ifadeler Fahreddin er-Razî ile başka müfessirlerin tefsirlerinde yer aldığı biçimi ile şöyledir:

---

207. Sad, 38/88.

"İnna a'taynake'l-cümahir, fesalli li Rabbike ve hâcir, inne mubğıdake raculün kâfir." Hıristiyan misyonerlerden birisi, -Kur'ân'ın i'caz yönünü lekelemek ve O'na bu yönden sataşmada bulunmak için- yazmış olduğu bir risalede Müseyleme'nin bu Kevser Sûresi taklidi ifadelerine sarılır. Fakat o bu ifadeleri başka lafızlarla nakleder ve bu sözlerin mana ile uyumlu, fasih sözler olduğunu iddia eder. Ama bundan önce Kevser Sûresi'ne dil uzatıp onu tenkid eder ve İslâm bilginlerine bu sûrenin belagatini, hangi yönden mucîz olduğunu sorduğunu, ama kendisine hiç kimsenin cevap veremediğini iddia eder. (Bu kişi; "Fatiha Sûresi'nin benzerini yazmaya kalkışma" konusunu aktarırken kendisinden nakilde bulunduğumuz kişidir.) İşte işaret ettiğimiz bu şahsın ibaresi veya rivayeti:

"İnnâ a'taynake'l-cevahir, fesalli li rabbike ve câhir, ve la ta'temid kavle sahir." "Biz sana mücevheri verdik, Rabbin için namaz kıl ve bunu açıktan açığa yap. Ve sihirbazın sözüne itimat etme."

Hiç kuşkusuz bu yapılan değişiklik, fasih Arap dilini -hele hele bu asrın dilini- bilmeyen bir kişiden kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu şahıs, sadece Arapçayı bilmiyor olsa iyi, bununla birlikte aynı zamanda zayıf akıllı da. Onun burada "el-cevahir" kelimesini kullanması ve "namaz kılma emrini mücevherlerin verilmesine bağlaması" ve bunu peygamberlik iddiasında bulunan Müseyleme'ye gelen bir vahiy kabul etmesi zayıf akıllılık değil de acaba nedir! Oysa ortada Yüce Allah'ın Müseyleme'ye bildiğimiz bir mücevher verdiğine dair nakil ve haber yoktur ki, kelimenin başına "el" takısı getirilerek, "el-cevahir" densin. Bu mücevherin, mücevher cinsi anlamına, "cins ismi" olduğu da söylenemez. Çünkü Müseyleme'ye verilmiş muayyen herhangi bir mücevher de yok ki "mücevher" kelimesinin başına getirilen "el" takısının cins ifade eden "el" olduğu iddia edilerek "el-cevahir" densin. Öte yandan aynı ifadede namazın açıktan açığa kılınmasının emredilmesi için herhangi bir münasebet de mevcut değildir. Çünkü ifadede seçilen "mücâhere" kalıbı herhangi birşeyi açıktan açığa yapma veya herhangi bir sözü açıktan açığa söyleme anlamında (muşareket) işteşlik ifade eder. Kevser Sûresi'ne benzer diye getirilen ifadelerin son kısmına gelirsek; bu son kısım da ne lafız yönünden saf Arapça konuşan bir Arabın söyleyeceği sözdür, ne de manâ yönünden söylenecek sözdür. Çünkü Araplarda, -tabir caizse- sihirbazlara ait itimat edilecek veya edilmeyecek hiçbir söz yoktur. Sihirbazlar ancak fesad çıkaran hilekar kimselerdir. Bunlar, Arapların gözünde "söz ehli" değil bir takım hileleri ve fesadı çıkaran "fiil ehli"dirler.

Bir an için bu adamın Kevser Sûresi'nden değiştirmeler yaparak ortaya koyduğu bu sözcüklerin doğru ve sözün ifade edildiği makama uygun yerli yerinde, durumun gerektirdiği biçimde söylenmiş söz olduğunu varsayalım. Bu durumda bile yukarıdaki ifade Kevser Sûresi'nin bir benzeri olmuş ol-

maz; tam tersine o sûrenin bir taklidi ve başka sözcüklerle nakli olmuş olur. Bu da bazı değişikliklerle birlikte yapılmış bir iktibas olur. Tıpkı aşağıdaki beyitlerin kafiyelerini kendi manalarıyla veya başkasıyla değiştiren kimsenin yaptığı gibi. Şair kendi orjinal beytinde şöyle der:

ما لمن تمت محاسنه   أن يعادي طرف من رمقا
لك أن تبدي لنا حسنا   ولنا أن نعمل الحدقا
قدحت عيناك زند هوى   في سواد القلب فاحترقا

Mâ li men temmet mehâsinuhû
En yuâdiye tarfa men remekâ
Leke en tübdiye lenâ husnen
Ve lenâ en na'mele'l-hadekâ
Kadehat aynâke zende hevâ
Fî sevâdi'l-kalbi fahterekâ[208]

Ben bu orjinal beytin manasını değil de sadece kafiyedeki kelimeleri değiştirdim ve şöyle dedim:

ما لمن تمت محاسنه   أن يعادي طرف من رمقا
لك أن تبدي لنا حسنا   ولنا أن نعمل الحدقا
قدحت عيناك زند هوى   في سواد القلب فاحترقا

Mâ limen temmet mehâsinuhu
En yuâdiye tarfa men makalâ
Leke en tübdiye lenâ husnen
Ve lenâ en na'mele'l-makalâ
Kadehat aynâke zinde hevâ
Fî sevâdi'l-Kalbi feştealâ

Ve yine ben bu beytin kafiyelerini "nazar" veya "basara", "en-nazara", "festeara" kelimeleriyle değiştirerek yeniden yazdım; ama bu hareketimle ben acaba şiirin orjinaline benzer bir şiir yazmış ve şairin bu gazelindeki tutturmuş olduğu seviyeyi yakalamış oldum mu?

Kevser Sûresi'nin İ'cazı

Kevser Sûresine gelince; bu sûre, Müseylemetü'l-Kezzâb'ın düzdüğü bir kaç kelimeden ve hem cahil hem de hilebaz olan o misyonerin ona nisbet

208. *"Düşman olmaz hiçbir an,*
İyilikleri zirvede tam olan,
İyi örnek ol bize sen, her an
Bize düşen; ibret almak bundan,
Vurdu gözlerin kalp karanlığında,
Heves taşına... tutuştu kalp bak yangına!"

ettiği birkaç cümleden çok daha yüksek ufuktadır. Hatta Müseyleme'nin söylediği sözü bizzat kendisinin söylemiş olduğunu farzetsek bile yine de bu cümleler, Kevser Sûresi'nin seviyesine asla erişemez.

Kevser Sûresi'nde yer alan ***"el-Kevser"*** kelimesine benzer veya onun yerine koyabileceğimiz bir başka kelime daha Arap dilinde mevcut değildir. Çünkü *"kevser"*'in manası, hayırda zirvede olan "çokluk" demektir. Bu çokluk, ister mal, insan; ister çoluk-çocuk isterse taraftar gibi gözle görülebilen somut çokluklar olsun; isterse ilim, hidayet, iyi hal ve ıslah gibi manevî ve soyut olsun farketmez. "Kevser" dünya ve âhiret hayırlarının bolluğunu içerir. Bu kelime aynı zamanda cömert ve eli açık kimse demektir.

"Kevser" kelimesinin sûrenin başında, ***"Ebter"*** kelimesinin de sonunda yer alması, belâgatın gerektirdiği ve bu iki kelime yerine başka birisinin geçmesine asla izin vermediği iki kelimedir. Bunu biraz açmak gerekirse; kendini beğenmiş Mekke'nin müşrik önderleri, Peygamberimiz'i (s) -fakir ve taraftarı az olduğu için- hakir görüyorlar ve O'nun felakete uğrayacağını veya başına bir musibet geleceğini bekliyorlardı. Onların zannına göre Peygamber Efendimiz'in Kur'ân okuyarak gönüllerde bırakmış olduğu etki kendi vücudunun ortadan kalkmasıyla sönüp gidecekti. Nitekim bu beklentiyi Kur'ân-ı Kerîm bize şöyle yansıtır: *"Yoksa onlar (O,) bir şairdir, onun zamanın felaketlerine uğramasını bekliyoruz mu diyorlar? Deki: Bekleyin! Ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim."*[209]

Müşrikler Hz. Peygamber'in çocuklarının bir bir vefat ettiğini gördüklerinde Muhammed'in soyu kesildi, Muhammed ebter'dir; yani çocuklarının ve taraftarlarının sonu gelmesiyle anılması ve zikri sona erecek diyorlardı. Çünkü müşrikler Hz. Peygamber'in fakirliğini ve kendisinden sonra neslini devam ettirecek erkek çocuğunun olmayışını dininde tenkit edilmesi gereken bir leke ve Yüce Allah'ın kendisini terkettiğine, ona ilgi göstermediğine bir delil sayıyorlardı. Çünkü onlar zenginliği ve evlat çokluğunu Allah Tealâ'nın bir insandan hoşnut olduğuna ve o kişiye önem verdiğine delil kabul ediyorlardı. Nitekim onların bu kabulleri Kur'ân-ı Kerîm'de şu şekilde bize nakledilmektedir: *"Ve dediler ki: Biz malca ve evlatça daha çoğuz, biz azaba uğratılacak da değiliz."*[210] Ancak Yüce Allah bu Kevser Sûresi ile onların ortaya attıkları şüpheleri boşa çıkarmış, ileri sürdükleri delilleri çürütmüş, -kendilerinin âkıbetleri ile Rasulullah'ın (s) âkıbetini beyan etmek suretiyle- onların beklentilerini kendi başlarına gelen uğursuzluğa çevirmiştir.

Kevser Sûresi'nin tefsirine devam edelim: Ey Peygamber! (Biz) herşeye olan kudretimizle dünya ve âhiret hayrından olmak üzere sana kevser'i verdik. Bu öyle bir kevser ki; hak din, insanlara hidayet, sayılara sığmaz bir üm-

---

209. Tûr, 52/30-31.

210. Sebe, 34/35.

met, rakamlarla ifade edilemeyecek ganimet, düşmanlara karşı elde edilecek zafer, sana nisbet edilen ardı-arkası kesilmez nesiller ki onların zikri içinde sen de zikrediliyorsun, hem sana ve hem onlara rahmet edilip şanınız yüceltiliyor-, sonra en büyük dehşet gününde sana bahşedilecek en büyük şefaat (şefaat-ı uzma) ve mahşer günü mü'minlerin başına gelecek oldukları havuz olmak üzere sayılara sığmayan, rakamlarla ifade etmek mümkün olmayan bir çokluktur. "Kevser" sözcüğü bütün bunları ve başka nimetleri içermektedir; ancak burada zikri geçen müjdelerin herbiri vakti geldiğinde gerçekleşecektir. Bütün bunların daha İslam'ın ilk başlarında haber verilmiş olması bir müjde ve gayba dair bir haberdir.[211] Âyet-i kerîme'de ***"a'teynake"*** (Biz sana verdik) şeklinde fiilin di-li geçmiş zaman kipi ile verilmesi bunların ileride gerçekleşeceğinin kesin olmasından dolayıdır. Nitekim, *"Allah'ın emri gelmiştir. Artık onu istemekte acele etmeyin."* [212] âyet-i kerîmesinde yer alan *"gelmiştir"* fiilinde de durum aynıdır. Kevser Sûresi'ne dönecek olursak, "*Biz sana verdik*" fiili için bunun di-li geçmiş zaman değil de inşai[213] olması da mümkündür.

O halde bütün bu manaları kendi içinde toplayan ve halin gerektirdiğine tam olarak uygun olan *"kevser"* kelimesi nerede, Müseylemetü'l-Kezzâb'ın bundan değiştirmiş olduğu iri, kocaman anlamına gelen "el-cumahir" kelimesi ya da o ağzı bozuk, şüpheci misyonerin uydurduğu baştan başa yalan ve konuyla hiç ilişkisi olmayan "el-cevahir" kelimesi nerde?

Yüce Allah bu büyük müjdeyi, o nimete karşı şükür emriyle bitiştiriyor ve dini sırf Rabbine has kılarak bu nimetlere karşı onları sana veren ve senin işini çekip çevirmeyi üstlenen "*Rabbin için namaz kıl.*" buyuruyor. Devamında da kurbanlarını sırf Rabbin için kes emri getiriliyor. Bu emir tıpkı; *"De ki: Şüphesiz benim namazım, ibadetlerim, hayatım ve ölümüm hepsi alemlerin Rabbi Allah içindir."* [214] âyet-i kerîmesinde yer alan mananın aynısıdır. Bu ifade bize gösteriyor ki, gelecekte galibiyet Hz. Peygamber'in olacaktır. Müşriklere karşı elde edeceği galibiyet sonucu Mekke' fethedilecek, Hz. Peygamber haccedip Müslümanlarla birlikte kurbanını kesecektir. Ve nitekim aynen böyle olmuş, Rasulullah (s) Veda Haccı'nda tam yüz deve kurban etmiştir. Kevser Sûresi'nde yer alan bu ifade yukarıdaki genel müjdenin üzerine ayrıca Peygamberimiz'e (s) özel bir müjdedir ve bunların her ikisi de -sûrenin indiği zamana göre- gayba dair haberlerdendir.

211. Bu tefsirin girişinde daha önceden de ifade edildiği gibi söz konusu tespitler "yakîn" ifade eden Kur'an-ı Kerim'de değil, "ahadlık" seviyesini aşamayan bazı hadis aktarımlarında yer almıştır. (Yayıncı)
212. Nahl, 16/1.
213. Söyleyenin, söylemiş olduğu sözde doğru veya yalan deme imkanımız varsa, bu söz ihbaridir. Ama böyle bir durum yok da o fiil emir, yasaklama, dua, beddua gibi bir anlam ifade ediyorsa, inşai'dir. (Çev.)
214. En'am, 6/162.

Yüce Allah bütün bu nimetlerin ardından bir üçüncü müjdeye daha yer veriyor. O müjde azgın, malları ve evlatlarıyla mağrur olanlara cevabı tamamlayan bir müjdedir. Yüce Allah bu son üçüncü müjdeyi, atıf harfiyle öncekilere bağlamaksızın ayrı ve bağımsız olarak getiriyor. Çünkü bu üçüncüsü, âyette olmayan ancak var kabul edilen şöyle bir soruya cevap teşkil etmektedir: "Hz. Peygamber'e hınç besleyen ve ona 'ebter' lakabını takan; zikri, adı sanı kesilecek, davası yeryüzünden silinecek diye beklemeleri dolayısı ile O'nun zamanın felaketine uğramasını bekleyenlerin kendi âkıbetleri acaba ne olacak?" İşte bu soruya Yüce Allah, "Sana hınç besleyen" yani sana öfke duyan, fakir olduğun ve geride erkek çocuğun olmadığından dolayı seni ayıplayan kimseler var ya, asıl *"soyu kesik"* olanlar onlardır; yoksa sen değilsin, şeklinde cevap vermiş oluyor. Bu son cevap da ayrıca gayba dair verilmiş bir haberdir. Üstelik bu son haber de doğru çıkmış ve seneler sonra gerçekleşmiştir. Âyet metninde yer alan ***"şâni'"*** kelimesi, tekil olup muzaftır (tamlanandır) ve bunun anlamı geneldir. Yani "hınç besleyen" kelimesi; el-Âs b.Vâil, Ukbe b. Ebi Muayt gibi kendilerinden bu sözün nakledildiği kimselere şamildir. Bu herifler, Rasulullah (s) hakkında o sözleri ya bizzat söylemişler ya da o cürmü işleyen kardeşlerine katılarak hükmen söylemiş duruma düşmüşlerdir. Ancak onların tümünün sonu kesilmiş, asıl onlar helak olmuşlar; sonra da sanki hiç bu dünyada yaşamamışlar gibi unutulup gitmişlerdir. Büyük oldukları, başkan oldukları, çok çocuğa ve taraftara sahip bulundukları için, adlarının sanlarının yaşayacağı yolundaki umutları boşa çıkmıştır. Artık hiç kimse onları hayırla yad etmez ve arkalarından nesil olarak şunlar şunlar geldi diye sayıp dökmez olmuştur.

Olanca kısalığına rağmen işte bu sûrede fesahat ve belagatın zirvesi görülmektedir. Sûre birçok sahih ve doğru anlamları, herbiri mucize sayılan ve zamanın tefsir ettiği ve açığa çıkardığı gayba ait haberleri kendi içersinde toplamaktadır. Bu sûrede o kadar çok mana ve latif şeyler vardır ki, bunları öğrenmek için sûrenin *Mefatihu'l-Gayb* ve başka uzun tefsir kitaplarından tefsirine bakmak gerekir.

Yabancıların Yalancı Peygamberleri

Bütün bu söylediklerimize ek olarak belirtmeliyiz ki, bir öncekisiyle bu yüzyılda İran'dan ve Hindistan'dan birtakım yalancı kişiler çıkmışlardır. Bunlardan bir kısmı mehdi olduğunu, bazıları kendilerine vahiy gelen bir peygamber, yeni bir Şari' ve kendisine tapılan ilah olduklarını iddia etmişlerdir. Bir kısmı ise beklenen Mesih İsa olduğu iddiasında bulunmuştur. Bu yalancıların her biri Arapça risale ve kitaplar yazmışlardır. Bu eserlerin -Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve Kur'ân'ın Yüce Allah'ın kitabı olduğunu itiraf etmekle birlikte- Allah'ın vahyi olduğunu ve bunların bütün

herkese yönelik bir mucize olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bütün bu yalancıların yüzünden Arapçayı tam ve doğrudürüst anlayamayan ecnebi ve Arap olmayan bazı insanlar yollarını sapıtmışlardır. Daha sonra bu yalancıların Müslümanlığı ve Müslümanları ortadan kaldırmak arzusunda olan sömürgecilerin yardımları ile teşekkül ettirilmiş hizipleri ve çeteleri oluşmuştur. Söz konusu kişiler bu sayede büyük bir servet sahibi olmuşlar ve bu paraları insanların sempatisini kazanmada harcamışlardır. Biz bu kimselere *el-Menâr* dergisinde cevap verdik. Bizim dışımızda başka alimler de onların cehaletlerini, yalanlarını, aşağılık fikirlerini, şeytanın kendilerine ilhamları dolayısıyla bunlara aldandıklarını anlatarak iddialarına cevap vermişlerdir.

Yukarıda işaret ettiğimiz yalancıların en bariz olanı, adına "*el-Kitabu'l-Akdes*" adını verdiği bir kitabı olduğu iddiasını ileri sürmüştür. Bu kişi kitabında hem Kur'ân âyetlerinin fasılalarını ve hem de gayba dair verdiği haberleri taklit etmeye çalışmıştır. Fakat kendisinin zeki taraftarları, bu zatın kitabını gizlemekten ve basılmış, çeşitli yerlere dağıtılmış nüshalarını geri toplamaktan başka çare bulamamışlardır. Bunlar kitabın kalan nüshalarını piyasadan geri çektiklerine tam olarak emin olduktan sonra, Allah bilir bu kitabın üzerinde ne gibi düzeltme ve ayıklama yapacaklardır ve günlerden bir gün aynı kitabı yeni elbisesinde tekrar ortaya çıkaracaklardır. Onların yaptıkları bu hareket, bize Kur'ân'ın i'caz yönünden eşsizliğini ve onun zamanın sonuna kadar Yüce Allah'ın yeryüzündeki bakî ve ebedî hücceti olduğunu teyid etmektedir.

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي
مِن تَحْتِهَا الأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِن ثَمَرَةٍ رِّزْقًا قَالُوا هَـٰذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِن
قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿25﴾

25- İman edip salih amel işleyenlere, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır ve onlar orada ebedi kalıcıdırlar.

Yüce Allah bundan önceki âyette kendilerine hüccet gelip de bunları inkâr eden kâfirler için hazırladığı azabı beyan ettiği için bu âyet-i kerîmede onların karşıtı olanların nasip ve paylarını beyan etmeyi uygun bulmuştur. Bunlar, kendilerine delilin zuhur ettiği ve bundan dolayı iman eden ve kendilerine hidayet nurunun göründüğü ve bu yüzden de doğru yolu bulan kimselerdir. Yukarıda okuduğumuz âyetle bir önceki âyet birbiriyle irtibatlıdır. Bundan dolayı bu âyet-i kerîme bir önceki âyete atfedilmiştir. Çünkü bu son âyet önceki âyetten anlaşılan anlamı tamamlar niteliktedir. Zira kâfirlerin cezalarının beyan edilmesinin ardından mü'minlerin mükafatlarının açıklanması kaçınılmazdır. İrşad iki yönlü olur: İrşadda hem korkutma hem de teşvik olur.[215] Yukarıdaki âyette geçen *"Müjdele"* emrinin özel olarak Hz. Peygamber'e yönelik olması mümkün olduğu gibi, O'nun ümmetinden bunu duyan bütün herkese yönelik olması da mümkündür. Arap lisanında bilinen ve onların nezdinde bu gibi hitaplardan anlaşılan bu son ihtimaldir. Nitekim; *"Kullarıma Benim çok bağışlayıcı ve pek esirgeyici olduğumu haber ver"* [216] âyetiyle, *"onlara, şu şehir halkını misal getir."* [217] âyet-i kerîmesinde de durum aynıdır. Şu halde yukarıdaki genellik ifade eden emir, vecîze tarzında söylenmiş bir sözdür. Bu âyet-i kerîme'ye ilk muhatab olan ise her halûkârda Hz. Peygamber'dir.

---

215. Bundan önceki âyet kaçındırma ve korkutma nitelikli iken bu âyet teşvik niteliklidir. (Çev.)
216. Hicr, 15/49.
217. Yasin, 36/13.

Yakînî İman ve Salih Amel

Yüce Allah yukarıdaki âyette ***"iman edenleri müjdele"*** buyuruyor. Ancak onların neye iman ettiklerini zikretmiyor. Çünkü, bu âyete muhatap olanlarca nelere inanılacağı bellidir. İnanılacak olan; Allah Tealâ, sarih nakilde yer alan ve sahih aklın kabul ettiği O'nun sıfatlarıdır, vahiydir, vahyi getirendir, öldükten sonra dirilme ve amellerin karşılığının verilmesidir. Bütün bunlar peygamberlerin -salât ve selâm üzerlerine olsun- ortaklaşa davet ettikleri temel esaslardır. Kim peygamberleri bu temel esaslarda tasdik etmişse o kişi mü'mindir ve bu temel esaslara tabi olan ayrıntıları da tasdik etmektedir.

Üstadımız der ki: İmanın gerçekleşmesi için ***"Yakîn"*** şarttır. Hiçbir kuşkuya ve şüpheye ihtimali olmayan kesin delil olmadan *"yakîn"* hasıl olmaz. Şu halde uluhiyyet ve nübüvvete irşad sem'î (naklî) olsa da bu ikisine dair burhanın aklî olması şarttır. Fakat insanı *"yakîne"* götüren aklî burhan, sadece mütekellimlerin (kelam bilginlerinin) ve onlardan önce eski birçok felsefecinin ifade etmiş olduğu delillerle sınırlı değildir. Çünkü bu delillerin öncülleri birtakım zaaflardan nadiren uzak olur veya bunların yolları üzerinde bazı sakatlıklar meydana gelebilir. Dahası; herhangi bir ümmî (öğrenim görmemiş) kişi, -gariblikleri, tuhaflıkları önünde tecelli ettiğinde- önündeki şu kainata doğru bir bakışla baktığında veya kendi nefsi üzerinde kafa yorduğu takdirde *ilm-i yakîn*'e erebilir. Biz bu ümmîler arasından *"yakîn"* derecesine ermiş, bütün vakitlerini burhanın öncüllerini ayıklama ve onu doğru biçimde kurgulama uğrunda harcamış binlerce mantıkçının erişemeyeceği dereceye ermiş kimseler gördük. Buna karşılık o mantık sanatıyla uğraşan kimseler bu mukallitlerin en aşağı tabakasından çok daha kötü durumda idiler.

Ben derim ki, Üstadımız "aklî burhan" şartını -başka yerlerde olduğu üzere- mutlak olarak söyledi. Bu işaret ettiğimiz yerlerin bir kısmı ve açıklaması daha önce geçmişti. Üstadımız, burada "akli burhan"ı kayıtsız şartsız söylemedi ve bu konuda kelâmcıların hatalarını beyan etti. Kelâm bilginleri, olanca sakatlığına ve tutarsızlığına rağmen *"kat'î"* adını verdikleri "mantıkî burhan"ı şart koşuyorlardı. Gerçek şu ki; bir insanın kalbinin Hz. Peygamber'in getirdiklerini gönül huzuruyla ve tereddütsüz biçimde kabul etmesi âhirette kurtuluşa götüren yoldur. Delillerin en üstünü Kur'ân'ın işaret ettiği delildir. Kur'an; nefislerde ve dış alemde Yüce Allah'ın varlığını gösteren gerçekler üstünde düşünmeye davet eder. Aklın fıtraten herhangi bir delile başvurmaksızın kendiliğinden kabul ettiği şey; fıtratı sağlam kalmış, felsefecilerin ortaya attıkları şüphelerle, kelamcıların cedelleriyle ve inkârcıların taklidiyle bozulmamış kimseler için yeterlidir. Bir de buna ek olarak şunu söyleyelim: İmanın mutlak olarak söylenmesi, mü'minlerin ve onlara vadedilen şeylerin zikredilmesi; ama neye inanılacağının belirtilmemesi Kur'ân'ın bilinen yöntemidir. Çünkü bunların ayrıntısı Kur'ân-ı

Kerîm'de bilinmektedir. Söz konusu ayrıntılar -daha önce ifade ettiğimiz üzere- bu âyetlere muhatap olanlarca bilinmektedir. İman esasları inanmayan kimseler için Hz. Peygamber'in (s) kısaca ifade ettiği temel iman esaslarıdır. Mü'minlere gelince; onlar zaten bu temel esasları ayrıntısıyla bilmektedirler.

Ayetin devamında Yüce Allah bu müjdeyi hak eden mü'minleri ***"salih amel işleyenler"*** şeklinde nitelemektedir. Burada da birçok âyette olduğu üzere ***"salih amel"*** kelimesi ayrıntısına girilmeksizin mutlak olarak söylenmektedir. Çünkü; "salih amel"in ne olduğu genel hatlarıyla insanlar tarafından bilinmektedir. Bu kadarı salih amel işlemeye teşvike, onun imana tabi olduğunu vurgulamaya, imandan ayrılmaz bir parça olduğunu ifade etmeye ve imanın gereklerinden olan bir unsur olduğunu belirtmeye kâfidir. Yüce Allah birçok âyet-i kerîmede salih amelin ayrıntısına girmiş ve onun ne olduğunu tanıtmıştır. Mesela *"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitablara, peygamberlere inanır. Yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekat verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakiler ancak onlardır."*[218] âyet-i kerîmesi bunlardan sadece birisidir. Ayrıca Mü'minun Sûresi'nin baş tarafı ile Furkan Sûresi'nin sonu, Mearic Sûresi'nin ilk başlarındaki âyetler ve başka daha birçok âyet salih amel konusunda ayrıntıya giren âyetlerdir.

Yüce Allah burada âdeta şöyle buyuruyor: Salih amel insanlar tarafından bilinmektedir. Çünkü Yüce Allah insanların nefislerine iyiyi kötüden ayırabilecekleri bir ölçü ve bir kriter bahşetmiştir. Fakat onların bir kısmı, sonradan nefislerine arız olan bir sapmadan dolayı doğru yoldan çıkmışlardır. Bunun için o sapma kendilerini fıtrî (yaratılıştan gelen) normallik halinin dışına çıkarmış, ardından onların sapıklığı ile başkaları da sapıtmıştır. Böylece iyi ile kötünün, fesad ile salahın bilinmesinde gerçek "kriter", -sapık insanlar açısından fıtri hidayetin aslı değil- sapıklıktan kaynaklanan örf ve âdetlerle, gelenekler olmuştur. Bundan dolayı Peygamber Efendimiz şöyle buyurur: *"Her dünyaya gelen çocuk fıtrat üzere doğar. Sonra onu anne ve babası Yahudi veya Hıristiyan ya da Mecusi yapar."*[219] Peygamberimiz (s) demek istiyor ki: İnsan kendi nefsiyle başbaşa bırakılsa -yukarıda işaret ettiğimiz geleneklerden, örf ve âdetten uzak olduğu sürece- hakkı bulabilir. Bazı toplumlar da fıtrattaki kayma insanın tabiatındaki bozukluk -Hint Brahmanlarında olduğu gibi- o dereceye varmıştır ki, bu insanlar insanlıktan neredeyse çıkacak

218. Bakara, 2/177.

219. Buharî, Cenâiz, 80, 93; Tefsir (Rûm Sûresi),1; Kadr, 3; Müslim, Kader, 22, 25; Ebû Davûd, Sünnet, 1; Tirmizî, Kader, 5 ; Muvatta, Cenâiz, 52, Ahmet b. Hanbel, II, 233, 253, 275, 282, 315, 247, 393, 410, 481, III, 435; IV, 24.

hale gelmişlerdir. Çünkü bunlar ruhların kemâle ermesinin ve mutluluğu yakalamasının ancak bedenlere işkence ve onların lezzetten tamamen mahrum edilmesinde olduğu görüşüne varmışlardır. Bu görüşleri dolayısıyla bedenî lezzetlerin her çeşidinden alabildiğine kaçınmışlar ve normal ve vasat yoldan sapmışlardır. İşte bu yüzden bedenlerine ve akıllarına fesad ve bozukluk arız olmuştur. İnsanlıktan çıkacak dereceye gelenler doğal olarak sadece Hint Brahmanları değildir. Meselâ bazı kâfir Araplar ya da Brahmanlardan bir zümre aynı durumdadırlar. Bunlara göre bedensel zevkten başka hiçbir hayır, bedene verilen eziyetten başka hiçbir kötülük yoktur. Onlara göre saadet ve kemâl bedensel elemlerden uzak olmada ve maddî şehvetlerden yararlanmadadır. Bu gibi ruhî ve aklî mükemmeliyetten mahrum olan hasta ruhlu insanlar, ağzını safra suyunun acılaştırdığı ve bu yüzden tatlıyı acı bulan hastalara benzerler. Öyle hastalar vardır ki, nekahet döneminde duymuş olduğu iştahı asla sağlıklı ve normal olduğu günlerde duymamıştır. Nitekim bazı hamile kadınlar da aş erme döneminde aynı durumdadırlar. Şair bu gerçeği çok güzel ifade eder:

يرى الجبناء أن الجبن حزم وتلك خديعة الطبع اللئيم

"Korkaklığı, ihtiyat sayar yüreksiz,
Alçak tabiatın hilesi bu, şüphesiz."

Şu halde hayır, şer, iyilik, fesad, hak, bâtıl, fazilet ve ahlâksızlık; bütün bunların hepsi genel çerçevede -hatta kötülerce bile- bilinen şeylerdir. Bu nedenle kötüler kendilerinin iyi olduklarını ve iyi yolda yürüdüklerini iddia ederler ve onları bulundukları durum itibarı ile ayıplarlar ve kınarlar. Şu halde âyet metninde *"salih amel"* diye mutlak söylenen söz, bu insanlarca müphem, kapalı ve anlamı bilinmeyen bir ifade değildir. Zaten bu hususta ayrıntıya gidilmesine ve salihlerle fâsıkları, hak yolda olanlarla bâtıl yolda gidenleri birbirinden ayıracak emarelerin ve delâletlerin zikredilmesine ancak fıtratı bozuk olan insanlar ihtiyaç duyarlar. Yukarıda bir kısmına işaret ettiğimiz bu kavramların ayrıntısını veren ve açıklayan âyetler işte bu nedenle inmiştir. Bu âyetlerin sayesinde aptal olan bazı kimselerin ortaya attıkları kafa karıştırıcı kuşkular son bulur ve bazı cahillerin sığındıkları bahaneler ortadan kalkar. Gerçeği söylemek gerekirse âyette yer alan müjdeyi hak eden kimseler kendilerinde imanla sağlam fıtratın gösterdiği, Kitab'ın ve Peygamber Efendimiz'in Sünneti'nin belirlediği salih ameli birlikte bulunduran kimselerdir.

Cennet Hayatını Nasıl Anlamalı?

Onlara; ***"kendilerine cennet olduğunu"*** müjdele. Kur'ân-ı Kerîm'de ***"Nâr/ Cehennem"*** kelimesi karşılığında ***"Cennet"*** ve ***"Cennât"*** kelimeleri çok geçer. *"Cennet"* sözlükte bahçe demektir. *"Cennât"* kelimesi ise bu kelimenin

çoğuludur. Cennet ve nâr kelimelerinden maksat bildiğimiz sözlük anlamları değildir. Bu iki kelimeden asıl kastedilen âhiret hayatındaki ebedilik yurdudur. Cennet iyilerin ve itaat edenlerin yurdu, nâr (cehennem) günahkârların ve fasıkların kalacakları yerdir. Biz gözümüzle görmediğimiz halde hem cennete hem de cehenneme iman ederiz. Ama bunların nasıl olduklarını araştırmayız. Bu iki ebediyyet yurdu hakkında gelen kesin ifadeli nassların üzerine hiçbirşey eklemeyiz. Çünkü gayb âlemi hakkında kıyas (akıl yürütme) işlemez.

Yüce Allah'ın cennetleri nitelerken kullanmış olduğu bir ifade de ***"içinden ırmaklar akan"*** cümlesidir. Bu ifadenin cennetle olan münasebeti apaçıktır. Çünkü bahçelerin hayatı nehirlerle mümkündür.

Şeyhimiz ve üstadımız der ki: Bu âyet-i kerîme'de acaba ***"Dârun-naîm/ Nimet yurdu"***, bir benzetmeye başvurularak, cennet ve cennât kelimeleri ile isimlendirildi de ***"el-enhâr"*** kelimesi de terşih[220] olarak mı getirildi? Yoksa bu "nimet yurdu"na "cennet" denmesi -bir kısmı zikredilip, tamamı kastedilen mecâz-ı mürsel yoluna başvurulmak suretiyle - içinde cennetleri de (bahçeleri) bulundurduğu için mi bu isim verildi? Bundan maksadı ancak Allah bilir.

Ben de derim ki; ifadenin tam bu noktasında sadece cennet veya cennât zikri gelmiş olsaydı da başka birşey zikredilmeseydi bunun ne olduğu Yüce Allah'a havale edilir, şöyle veya böyle diye bir tercih imkânsız olurdu. Ama başka âyetlerde cennetlerden bahsedilirken çeşit çeşit meyve ağaçlarından ve meyvelerden sözedilmektedir. Böylece ikinci şık tek ihtimal olarak daha ağır basmaktadır. Eğer böyle bir tercih yapmazsak, lafza takılıp kalanların, gayb âlemini gözlemlediğimiz "şehadet âlemi"ne benzetmelerinden kaçalım derken bu defa da inkârcıların ve batınîlerin düştükleri duruma düşer, âyetleri bâtınî yönden te'vil ederiz.

Görülmez mi ki, Yüce Allah o cennetlerde bulunan kimselerin halini nasıl da zikrediyor ve ***"o cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe"*** diyor... Âyetin Arapça metninde iki adet "min" kelimesi geçmektedir. Bunlardan birincisi ibtida (başlangıç) ifade ederken, ikincisinin anlamı "bir kısım" şeklindedir. Buna göre âyet-i kerîme'nin manası; "o cennetlerdeki meyvelerin bazısından kendilerine rızık olarak yedirildikçe" şeklinde olur.

"'Bu, bundan önce bize verilenlerdendir.' derler." Yani, bu imana ve salih amele karşılık olarak bize dünyada iken vaadedilenlerdendir, derler. Onların bu ifadesi;" *'Bize verdiği sözde sadık olan ve bizi dilediğimiz yerinde oturacağı-*

220. Terşih, istiarede, onu takviye amacı ile "müşebbehün bihe" uygun olarak zikredilen kelimedir. Bu ayette eğer bir istiare söz konusu ise, o zaman, nimet yurdu, müşebbeh, bahçe anlamına gelen cennet müşebbehün bih, ve bahçe ile ilgili olan, "enhâr", "nehirler" kelimesi de "terşih" olmuş olur. (Çev.)

mız bu cennet yurduna varis kılan Allah'a hamdolsun! İyi amelde bulunanların mükafatı ne güzelmiş!' derler."[221] âyet-i kerîmesine benzer. Celâleyn tefsirinin ve başka müfessirlerin tercihlerine göre, "*Bu bundan önce bize verilenlerdendir*" ifadesinin manası, ahiret meyvelerinin dünya meyvelerine benzetilmiş olduğu şeklindedir. Çünkü âhiret meyveleri -tat ve lezzet açısından dünya meyvelerinden üstün olmakla birlikte- renk, şekil ve koku bakımından dünya meyvelerinin aynısıdır. ***"Bunlar, onlara benzer olarak verilmiştir."*** ifadesi; -yukarıdaki tefsire göre- bu sözün beyanı ve açıklaması mesabesindedir. Yani; zikredilen rızık dünyada ve âhirette birbirine benzer olarak verilmiştir. Bunun açıklamasına gelirsek; cennetliklere cennet rızkı verildiğinde hemen hükmedeceklerdir ki; kendilerine verilen vaadedilenden başkasıdır ve dünya rızkının aynısıdır. Çünkü iki rızık arasındaki -dıştan görülen benzerlik- onların kafalarının karışmasına sebep olacaktır. Fakat onlar bu meyvelerin tadına vardıktan sonra ikisi arasındaki farkı anlayacaklardır. Çünkü dünya rızkının lezzetiyle cennet rızkı arasındaki lezzet farkı çok büyük olacaktır.

Yukarıda okuduğumuz âyette geçen ***"Kullema"*** ifadesi bu tefsir ile çelişmektedir. Çünkü karıştırma ancak ilk denemede olur. Çünkü cennet ehli ilk denemeden sonra bu iki rızık arasındaki farkı öğreneceklerdir ve bu bilgi onların "Bu rızık aynen dünya rızkıdır." şeklinde hüküm vermelerine engel olacaktır. Meyvelerden bir türün bir adedi tadıldığında deneyip yaşayarak bunu öğrenmiş olacaklar. Artık bundan sonraki o meyve çeşitleri hakkındaki bilgileri ise birinciye kıyas edilerek sağlanacaktır. Dolayısıyla Celâleyn tefsirinin varmış olduğu kanaat aynı zamanda mana açısından belâgat ilmi ile de çelişmektedir. Çünkü dünya rızkıyla ahiret rızkının renk, koku açısından birbirine benzemesi ve sadece tat bakımından farklı olması büyük bir teşvik unsuru taşımıyor. Zira lezzet ve tat bunları elden ele alıp yemededir. Öte yandan cennetin hali dünya halinden farklıdır. İnsanları teşvik ancak onların bildikleri, alıştıkları ve ünsiyet peyda ettikleri unsurlarla sağlanır. Biz biliyoruz ki dünyada yemek yemek insanın bünyesini yok olmaktan ve çözülmekten muhafaza içindir. Oysa ebediyet ve bekâ yurdu olan âhirette böyle bir çözülme söz konusu değildir. Şu halde âyet-i kerîme'de yer aldığı üzere âhirette yeme ve içmenin bir başka hikmete dayalı olması kaçınılmazdır ya da ahirette yeme ve içme bizim bilmediğimiz bir lezzeti elde etmek amacına yönelik olabilir. Çünkü bu lezzet gayb alemine ait bir husustur. Biz âyet-i kerîme'de gelen habere olduğu gibi iman ederiz; ancak bunun iç yüzünü ve hikmetini Yüce Allah'a havale ederiz. Varid olan hususlardan birisi bu lezzetin dünya lezzetlerinden çok üstün olduğu yolundadır.

Bunlara birkaç cümle de biz ekleyelim: İbn Abbas (r) (ö.68/687) der ki: "Cennetteki nimetlere dair dünyada bizim bütün bildiğimiz, sade-

---

221. Zümer, 39/74.

ce o nimetlerin isimlerinden ibarettir." Buharî (ö.256/870) ve Müslim'de (ö.261/875) yer alan ve sahih olan bir kudsî hadis-i şerif'te[222] Yüce Allah şöyle buyurur:*"Ben salih kullarıma hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşerin hatırına gelmeyecek şeyler hazırladım."*[223] Bu kudsî hadis; *"Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez"*[224] âyet-i kerîme'sini tefsir etmektedir.

Bazı müfessirler bizim "Ayette ifadesini bulan rızık onların yaptıkları amellerine karşılık olarak kendilerine vaad edilenin tam olarak aynısı olacaktır." şeklinde ifade ettiğimiz kanaatimize sahip olmuşlardır. Buna göre, onlara her meyve verildiğinde onlar Yüce Allah'ın bu mükâfatın hazırlandığı ameli yapmaya kendilerini muvaffak kıldığı için Yüce Allah'a şükür olsun diye ilahi vaadi hatırlayıp anarlar. Nitekim az önce zikrettiğimiz *"Hidayetiyle bizi (bu nimete) kavuşturan Allah'a hamdolsun!"* [225] âyet-i kerîme'si de bu anlamı ifade etmektedir. Buna göre, salih kimselerin cennet rızıklarını her aldıklarında bunun kendilerine vaad edilen nimet olduğunu söylemeleri, vaad edilen mükafatın vaad edilen amel ile irtibatı kabilindendir. Bir başka ifade ile sanki ameller mükafatın ta kendisidirler. *"Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür, kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür."*[226] Yüce Allah'ın bundan sonra *"Bu rızıklar onlara benzer olarak verilmiştir."* ifadesi hem pekiştirme ve hem de onların ağızlarından çıkan sözün anlamını yeniden ifadedir. Bizim şeyhimizin tercih etmiş olduğu anlam da budur. Burada bir üçüncü görüşten daha sözedelim. Buna göre, cennettekiler, cennet rızkını ve meyvesini dış biçimi itibariyle karıştırırlar; fakat onlar tadı ve lezzeti açısından farklıdır. Âyetin lafzından akla gelen ilk anlam da budur.

"Onlar için orada tertemiz eşler de vardır." Yani; onlar için orada temizlikte ve arınmışlıkta çok ileri gidilmiş tertemiz eşler vardır. Bu eşlerde ayıplanmaya sebep olacak ne vücut kiri ve ne de ruhsal kirlilik mevcut değildir. Bu eşlerde dünya hayatında olduğunda doğal kabul edilen hayız ve nifas gibi vücut kiri ve ne de hile, tuzak, kötü ahlâk gibi ruhsal kirlilik mevcut değildir. Çünkü onlar her türlü temizlenmeyle temizlenmişlerdir. Cennet kadınları saliha mü'minlerden oluşur. Onlar Kur'ân-ı Kerîm'de; ***"el-hûru'l-ıyn"***

---

222. Muhammed Reşid Rıza yer yer üstadı Muhammed Abduh'un hilafına gaybi konularla ilgili "kutsi hadis" formunu kullanmıştır. Oysa bu hem Abduh'a göre hem de dirayet ehline göre Kur'an bütünlüğünden çıkartılan gaybi konularla ilgili yakînilik (ilmen yakîn) ölçüsüne uymamaktadır. (Yayıncı)
223. Buharî, *Tevhid*, 35; Bed'ü'l-halk, 8; *Tefsir* (Secde Sûresi) ; Müsllim, *İman*, 312; Cennet, 3, 4, 5,; Tirmizî, *Cennet*, 15; Tefsir (Sure: Ahzâb); (Vâkıa); İbn Mâce, *Zühd*, 39; Dârimî, *Rikak*, 98, 105; Ahmet b. *Hanbel*, II, 313, 370, 407, 416, 438, 466, 463, 495, 506; V, 334.
224. Secde, 32/17.
225. Araf, 7/43.
226. Zilzal, 99/7, 8.

şeklinde tanıtılır. Âhirette eşlerle bir arada bulunmak âhiretin diğer bilmediğimiz hususları gibidir. Biz Yüce Allah'ın bize verdiklerine iman eder, onun üzerine herhangi birşeyi eklemez veya eksiltmeyiz ve bunun nasıl olduğunu araştırmaya kalkmayız. Biz genel çerçevede biliriz ki, âhiret hayatındaki yaşantı -daha önce geçtiği üzere- dünya hayatı yaşantısından daha yüce ve daha mükemmeldir. Biz biliyoruz ki; karı-koca ilişkisi sonucu eşlerin aldıkları lezzetin hikmeti; üreme ve insan türünün devamını sağlamaktır. Âhirette üreme diye bir olgu olduğuna dair herhangi bir haber varid değildir. O halde âhirette karı-koca ilişkisinden doğan lezzetin dünyadakinden daha üstün ve hikmetinin daha yüce olması gerekir. Biz buna iman ederiz ama -cennet rızkı konusunda geçtiği üzere- mahiyetinin ne olduğunu araştırmayız.

Üstadımızın gayb âlemini dünya hayatına kıyaslamaksızın gayba iman konusunda kendi ideal metodu ile söylemiş oldukları özet olarak böyledir. Bu insanın âhirette melek değil, insan olacağı görüşüyle çelişmez. Ancak insanın alacak olduğu insanî lezzet, dünyadakinden daha mükemmel olacak ve insan orada kederlerden daha uzak olacaktır. Yeme-içme ve karı-koca ilişkisi o insanî lezzetlerden bir kaçıdır ve bunu gözden kaçırmamalıdır. Bir sahih hadiste şu şekilde haber veriliyor: *"Cennet ehli orada yerler, içerler ama tükürmezler, idrar yapmazlar, büyük abdeste gitmezler ve burunlarını sümkürmezler."* Bunun üzerine sahabîler sorarlar: *"Yedikleri yemekler ne olur?"* Efendimiz (s) cevap verir: *"Yenilen yemek geğirti ve misk damlacıklarının sızması gibi vücuttan sızarak dışarı atılır. Onlara; tıpkı sizin nefes alıp vermeniz, size ilham edildiği gibi Allah'ı tesbih etmeleri ve O'na hamdetmeleri ilham olunur."* [227] Yine sahih bir hadiste ifade edildiğine göre her kişinin cennette iki hanımı olacaktır.[228] Âlimlerin ifadesine göre bunlardan birisi dünya kadını, diğeri cennet kadınıdır. Bir kişinin bundan daha fazla kadını olacağı yolundaki rivayetler sahih değildir.[229]

Yüce Allah âyetin bundan sonraki devamında; ***"Onlar orada ebedi kalıcıdırlar."*** buyuruyor. Âyetin ifadesiyle ***"Halidûn"*** kelimesinin kökü olan *"el-hulûd"* sözlükte bir yerde uzun süre kalmak demektir. Nitekim kelimenin bu anlamından dolayı *-el-Esas*'ta ifade olunduğu üzere- hapiste yattı anlamına olmak üzere "halede fi's-sicni" derler. Şeriat dilinde bir terim olarak, "hulûd"; ebedî, sonsuza kadar devam etmek demektir. Buna göre âyetin ma-

227. Müslim, *Cennet*, 18, 19; Dârimî, *Rikâk*, 104; Ahmet b. *Hanbel*, III, 316, 349, 354, 364, 384.

228. Buhârî, Bed'ü'l-Halk,8; Müslim, Cennet, 14, 17; Tirmizî, Kıyamet, 60; Cennet, 5, 7; Darimî, Rikak, 108; Ahmet b. Hanbel, III, 16.

229. Ahiret ile ilgili haberler yakîn bir kesinlik taşımalıdır. Çünkü ahiret ile ilgili bilgiler gaybi alanla ilgilidir. Bu alanla ilgili Muhammed Abduh "zan" taşıyan rivayetleri kullanmazken öğrencisi Reşid Rıza, zaman zaman muhkem ölçüleri düşünen bir perspektifle de olsa gaybi hadisleri kullanabilmektedir. Gaybi hadisler ise kesinlik/ yakînilik değil, zannîlik taşımaktadır. (Yayıncı)

nası; onlar cennetten hiç çıkmayacaklar ve cennet onlarla birlikte hiç sona ermeyecek, böylece onlar cennetin zevaliyle ortadan kalkmayacaklar, demektir. Tam tersine orası sonu olmayan ebedî bir hayat olacaktır. Yüce Allah, ruhların kendisiyle yükseldiği ve o felaha layık olduğu sahih ilim ve salih amel nasib ederek cennet ehlinin hayırlılarından olmamızı nasib eylesin.

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا
فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللّٰهُ
بِهٰذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ ﴿26﴾

26- Şüphesiz Allah (hakkı açıklamak için) sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez. İman etmişlere gelince, onlar böyle misallerin Rablerinden gelen hak ve gerçek olduğunu bilirler. Kâfir olanlara gelince; 'Allah böyle misal vermekle ne murad eder?' derler. Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Allah ancak fasıkları saptırır.

Bu âyetler daha önceki âyetlerle irtibatlıdır ve bunların ifadeleri ve nazımları birbirinden farklı değildir. Ayrıca ifade; "hakkında asla şüphe olmayan Kitab" ve "ona iman etme ve etmeme açısından insanların durumu" şeklindeki ana temanın dışına çıkmış değildir.

Sivrisinek Meseli ve Haya

Okuduğumuz bu son âyet -İbn Abbas'tan (ö.68/ 687) rivayet olunduğu üzere- ister sinek ve örümcek gibi hakir görülen şeyleri Yüce Allah'ın misal vermesini hoş görmeyen Yahudilere cevap olsun, ister daha önceki âyetlerde Yüce Allah'ın ateş yakan kimseyi ve gökten boşanan yağmuru misal vermesini, "misal vermek Allah'a yakışmaz" iddiasıyla kınayan ve ayıplayan münafıklara cevap olsun, isterse Hz. Peygamber'in peygamberliğini ifade etmek için "mesel" kelimesinden maksat "örnek" olsun... Bu üç ihtimal âyetin ana tema ile bağlantısına zarar vermez.

Şimdi yukarıda sıraladığımız üç ihtimalden birincisini ele alalım: Burada Cenab-ı Allah'ın herhangi bir misal getirmekten haya etmeyeceği vurgulanmaktadır. Ama bundan önceki âyette Allah'ı bırakıp da başkalarını dost edinenler sinek ve örümcek ile örneklendirilirken bu ***"haya etmeme"*** ifadesi

kullanılmamıştır.[230] Çünkü orada sözün gelişi, Kur'ân'a yöneltilen itirazın zikredilmesi sadedindeydi. Oysa bu âyette ifade, Kur'ân'a karşı direnen kimselerin ortaya attıkları şüphenin izale edilmesi ve kaldırılmasıdır. Yukarıda sıraladığımız ikinci ve üçüncü ihtimallere gelince; bu gayet açık bir biçimde görülüyor ki, âyetin anlaşılması için onun iniş sebebi hakkında söylenenlere hiç ihtiyaç yoktur. Şâyet bu âyet-i kerîme -ikinci ve üçüncü ihtimal açısından- önceden söylenmiş bir itiraza cevap değilse, gelecekte ileri sürülebilecek bir itiraza veya inkârcının, cedelcinin, hiçbirşeyi kabul etmeyen kimsenin hatırından geçebilecek birtakım düşüncelere cevaptır.

"Haya etme, utanma" anlamına gelen *"İstihya"* kelimesine daha yakından bakalım: *el-Keşşaf* müellifi Zemahşerî'ye (ö.538/1144) göre; *"istihya"*, *"haya"* kökündendir. *"Haya"*; Nefsin çirkin saydığı bir fiil, kendisine nispet edildiğinde veya ona maruz kaldığında, kendisinde meydana gelen kırılma ve değişme demektir. İkinci durumda, yani insanın hoşlanmadığı fiili işlemeye maruz kalması durumunda haya, insanın o fiili işlemesine engel olur. Arapçada fiilin kullanımı; *"fulanun yestahyi en yef'ale keza"* şeklindedir. Bunun anlamı; "Filanca kişinin nefsi o fiili işlemekten çekiniyor ve kırılıyor." demektir. Bir başka örnek; *"innehu istahya min ameli keza"* şeklindedir. Anlamı; "Filanca kişi bir fiili yapmaya maruz kalıp da onu yapmayı çirkin veya eksiltici bir unsur olarak gördüğünde nefsi tepki gösterdi ve bundan elem duydu." demektir. Yine Arapçada bu manaya gelmek üzere *"hayiye"* derler, anlamı; "Filanca kişinin hayatına dokunuldu." demektir. Tıpkı; *"nesiye"* kelimesinin, "nesâsına dokundu" anlamına gelmesi gibi. *"Nesâ"*, *"ırku'n-nesâ"* dedikleri bir damardır ve yine aynı konuya örnek olarak karın boşluğuna dokunulan ve oradan yara alan kimse için, "haşiye" kelimesini verebiliriz.

Bilginler derler ki "hayâ" hayattaki bir zaaftır. Çünkü bu zaaf hayatın bulunduğu yer olan nefse isabet etmiştir. Yüce Allah'ın haya etmemesi demek O'na bu sözünü ettiğimiz kırılma ve tepki göstermenin arız olmaması ve yine işaret ettiğimiz etkilenmenin ve zaafın Yüce Allah'a gelmemesi demektir. Bunun için Yüce Allah örnek vermekten geri durmaz. Tersine; hakikatleri ortaya çıkardığını ve kalplere etki ettiğini bildiği, örnek verilen şeyin durumuna uygun, insanları hidayete erdirici örnekler verir. Fakat gerek Keşşaf sahibi Zemahşerî olsun, gerekse başka müfessirler olsun, bu âyet-i kerîme'yi Yüce Allah'ın "hayâ" duygusuyla muttasıf (nitelikli) olduğuna delil kabul etmişlerdir. Bu müfessirlere göre; birşeyin olmadığının söylenmesi (nefy) özeldir. Bu gibi nefyler herhangi bir fiil açısından varid olduğundan, o şeyin olmadığı söylenen şey ile vasıflanmış olmaya kâbil olduğunu gös-

230. İlgili âyetin meali şöyledir: "Allah'tan başka dostlar edinenlerin durumu örümceğin durumu gibidir. Örümcek bir yuva edinir. Halbuki yuvaların en çürüğü şüphesiz örümcek yuvasıdır." Ankebut, 29/41.

terir. Herhangi bir kimsenin birşeyi yapmaya kudreti yoksa bunu olumsuz bir cümleyle ifade etmeye gerek yoktur. Bundan dolayı bir kimse; "Benim gözüm işitmiyor, kulağım görmüyor." demez.

Bu müfessirler derler ki: Âyet-i kerîme'de; *"Yüce Allah'ın haya etmemesi"*nin manası; Allah Tealâ'nın bir sivrisineği veya ondan daha küçük bir canlıyı misal vermekle kendisinde hiçbir eksiklik görmemesi demektir. Çünkü O, herşeyin halikidir. Nitekim Allah Tealâ'ya hayânın nisbet edilmesi hadis-i şerif'te varid olmuştur. Bunu kabul etmeyenler o varid olan hadisi[231] ve onun gayesini te'vil etmektedirler.

Üstadımızın derste bize söylemiş olduğu mealen budur. Allah Tealâ'nın haya ile nitelenmesi Ya'la b. Ümeyye (ö.37/656) ve Selman el-Farısî'den (ö.36/656) rivayet olunmuştur. Bu hadisi İmam Ahmed (ö.290/903) ve Ebu Davud (ö.275/888) tahriç etmişlerdir. Birincisi Nesaî, (ö.303/915) ikincisi Tirmizî (ö.279/892), İbn Mace (ö.273/886) ve Hâkim (ö.405/1014) tarafından rivayet olunmuştur. Âlimler her iki hadisin hasen olduğunu söylerler.

Haya konusunu açacak olursak; haya, nefsin eksiklikten ve çirkin olan birşeyi işlemiş olmaktan üstünlük iç güdüsüyle yani mükemmelliği arzulama güdüsü ile üzüntü duyması ve ona karşı infial ve tepki hissetmesidir. Mükemmellik isteği, -hayayı zaaf ve noksanlık sayan arsız, yüzsüz kimselerin aksine- nefis için bir kemâldir. Asıl eksiklik hayâ sıfatında ifrata ve aşırıya kaçmaktır. Güzel ve yararlı bir fiili -bunu bilmeyen veya böyle olduğunu kabul etmeyen kimsenin kınamasından korkarak- yapmamak bu konuda zaaf içinde olmaktır.

Yukarıdaki âyette yer alan ***"Mesel"*** sözlükte benzer ve misal demektir. *"Mesel'in darb edilmesi"*; onun verilmesi ve beyan edilmesinden ibarettir. Herhangi bir sözün içinde misal verilmesi, herhangi bir hale uygun ve ona benzer birşeyin zikredilmesi ve o halin gizli kalan güzelliğinin ya da çirkinliğinin izhar edilip ortaya çıkarılmasıdır. Misal vermekten maksat ahvalin, durumun beyanı olduğuna göre misal, kıssa ve hikaye olmuş olur. Bunun için ***"darb"*** sözcüğü seçilmiştir. Çünkü misal karşıdaki kişide bir etki bırakmak ve nefsinde infial (duygusal canlanma) heyecanı uyandırılmak istendiğinde getirilir. Misal darb eden kimse; bununla sözünü dinleyen kimsenin kulağına âdeta vurmakta ve buradan sözünün etkisini onun kalbine geçirmekte ve nefsinin derinliklerine iletmektedir. Fakat yukarıdaki âyet-i kerîme'de bir kalb (ifadenin yerinin değiştirilmesi) söz konusudur. Çünkü âyette verilen ve darb edilen "misal"dir; oysa misal darb edilen değil darb edilmek istenilen bir hal için getirilendir. Üstadımızın dediği budur ve bu mana itibarıyla darbın misal için kılınmasından daha beliğdir. Tıpkı kubbe, çadır darb etmek (kurmak) ya da para darb etmek (basmak) gibi.

231. Buharî, *İlim*, 8; Müslim, *Selam*, 26; Tirmizî, *İsti'zân*, 29; Muvatta', *Selâm*, 4; Ahmet b. Hanbel, 5, 219.

Misal vermekten maksat madem ki karşıdaki kişiye etki etmektir; o halde belâgat sanatı gerekli kılar ki, hakir görülmesi ve kaçındırılması gereken bir hal için örfen hakir görülen ve ruhların kaçmayı âdet edindikleri durumun örnek olarak verilmesi gerekir. Bu hem belâgat sahibi kimselerce, hem de aklı başında olanlarca bilinen bir husustur. Bundan dolayı bazı âlimler derler ki, inkârcılar Kur'ân-ı Kerîm'de ayıplanacak hiçbir nokta bulamayınca "Allah bu hakir şeyleri niye örnek veriyor" bahanesine sığındılar.

كضرائر الحسناء قلن لوجهها حسداً وبغضاً إنه لدميم

"Kumaları dilberin, kin ve hasedle dediler yüzü için
Sevinme boşuna güzelim! Yüzün çirkin."

İşte inkarcılar da böyle bahane aramışlar; bu konuda zeki, mahir, bilgili gibi davranarak bilgiçlik taslamışlardır. Çünkü onlar, anlamı örfe göre hakir olan sözlerin zikredilmesinden güya kaçınmaktadırlar. Öylesi sözcükleri zikretmek zorunda kaldıklarında onu tek kelime ile değil de iki kelime ile kullanmaktadırlar. Tıpkı *"eccelekumullahu"* ifadesinde olduğu gibi.[232] Belâgatın ruhu ve sırrı olan "etki" açısından bu gibi ifadeler daha beliğ olmaktadır. Buna göre; ***"Şüphesiz Allah sivrisinek ve onun ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez."*** âyet-i kerîmesi, Yüce Allah'ın Aziz Kitab'ında kendi kemâline ait bir durumu beyan edici, bir sivrisineğin veya benzeri bir başka varlığın, amellerin eksikliğine ve fazilet terazisinin noksanlığına örnek olarak getirilmesinden kaçınan kimselerin haklarından gelen bir unsur olmuştur.

Âyet metninde yer alan ***"ma fevkaha" "sivrisinekten daha ötesi"*** ifadesinden maksat, küçüklükte ondan daha küçüğü ve daha ilerisi demektir. Buna göre ancak büyültücü cihazlarla yani mikroskoplarla görülebilen mikroplar bu kategoriden sayılmalıdır.

Araplar karıncanın beynini misal olarak verirlerdi. Onların belâgatta ileri gitmiş söz ustaları şöyle örnekler verirlerdi: *"Esmeu min kuradin." (Filanca keneden daha çok işitir.); "Atyeşu min feraşetin."* yani *"Filanca pervaneden (kelebekten) daha kıpır kıpırdır."; "Eazzu min muhhil baudati."* yani *"Şu sivrisineğin beyninden daha nâdir, daha az bulunur."*

Ayet-i kerîmenin manasına dönecek olursak, Allah Teâlâ hayâ ederek herhangi bir misali vermekten kaçınmaz. Bu misal ister sivrisinek olsun, isterse cüsse itibariyle ondan daha küçük ve insanların gözünde daha değersiz olan birşey olsun hiç farketmez. Bunun ardından Yüce Allah insanların bu konu-

232. Söylenmek istenen şudur: Arapçada *"eccelekum"* yani *"Allah ömrünüzü uzatsın"* demek mümkün iken, bu beyler güya ifade anlaşılmıyor diye bunun önüne Allah kelimesinin de getirilmesi gerektiğini ifade etmektedirler.

da iki zümre halinde olduklarını ifade buyuruyor: ***"İman etmişlere gelince, onlar böyle misallerin Rablerinden gelen hak ve gerçek olduğunu bilirler."*** Çünkü bu misal haddizatında bir eksiklik değildir. Yüce Allah'ın kelâmında gelmiştir. Şu halde bu Yüce Allah'a herhangi bir eksiklik getirmez. O ancak bir haktır ve o hakkı beyan edip, ortaya koymaktadır. Bu misalde insan nefsine etki olduğu için Yüce Allah bunu alınsın diye sevkedip ifade buyurmaktadır. Ne demek istediğimizi biraz açarsak; küllî manalar insanın zihnine mücmel ve müphem (topluca ve kapalı) olarak sunulur. Böylece insanın o küllî anlamları tam olarak kuşatması ve anlamlarına nüfuz ederek sırrını ortaya çıkarması zor olur. İşte misal bu işaret ettiğimiz icmali (topluca söylenen şeyi) açar, kapalılığını giderir. Misal; belagatın terazisi, kıstası, kriteri, hidayetin ocağı ve lambasıdır. Yüce Allah; belagatın imamı ve maani ile beyan ilminin ilk kurucusu, Kur'ân'ın i'cazını açıklamak için *Esraru'l-Belağa* ve *Delailu'l-İ'caz*'ı yazan Abdülkahir el-Cürcanî'ye (ö.471/1078) rahmet eylesin. O *Esrâru'l-Belâga*'da der ki:

"Bil ki, akıllı kimselerin söz birliği içinde ifade ettiklerine göre; misal getirme manaların ardından yapılırsa veya o manalar misalin içinde kısaca ortaya çıkarsa ve aslî biçimlerinden temsildeki suretine nakledilecek olursa, bu temsil o manalara bir görkem ve ihtişam kazandırır. Onlara bir tesettür şalı giydirir, manaların değerini yüceltir, içindeki ateşi tutuşturur, nefisleri harekete geçirme gücünü iki katına çıkarır ve kalbleri o anlamlara doğru sevkeder. Böylece o anlamlara doğru kalblerin en uç noktalarından bir sis perdesi çökertir ve bir tekellüf (zorlama) ortaya çıkarır, insanların tabiatlarını o anlamları sevgiyle ve büyük bir aşkla alması için zorlar."

"Eğer söz bir övgü (medih) ise, misalle verildiğinde o söz çok daha görkemli ve çok daha muazzam olur. Nefislerde daha büyük ve daha muazzam hale gelir. Duyguları daha çok sarsar, ülfeti (kaynaşmayı) daha hızlı sağlar, ferahı daha çabuk celbeder, övülen kimseye daha fazla hakim olur, öven kimseye daha fazla şefaat edilmesine yol açar, daha fazla bağış ve ihsana sebep olur. Dillerde daha çok dolaşmayı sağlar ve kalblerin o söze daha çok bağlanmasına layık olur."

"Eğer bu söz bir zemm (kınama) ise, o zaman etkisi daha acılı, vurduğu leke ve damga daha yakıcı, tesiri daha şiddetli ve keskinliği daha fazla olur."

"Eğer bu misalle verilen söz bir delilse o zaman delili daha aydınlık, etkisi daha hakim ve beyanı daha görkemlidir."

"Eğer övgüyse o zaman hedefi çok daha uzak, şerefi çok fazla ve lisanı çok daha keskin olur."

"Eğer bir özürse o zaman kabule daha şayan, gönülleri büyülemeye ve meftun etmeye daha uygun, nefreti çekip almaya daha elverişli, öfkeyi ya-

tıştırmaya daha müsait, düğümleri düğümlemeye daha uygun ve yapılan hatadan geri dönmeye çok daha elverişlidir."

"Eğer bu bir vaaz ve öğütse, o zaman kalblere daha çok şifa verir. Fikri daha iyi çağırır, uyarı ve yasaklamada daha etkili olur. Gayenin açığa çıkarılmasında daha yararlıdır, hedefi daha iyi gösterir. Hastalığı daha güzel ortadan kaldırır, susuz kalmışa şifayı çok daha iyi bir biçimde verir."

"Kâfir olanlara gelince"; onlar hak belli olduktan sonra o hak üzerinde mücadele edip, çekişirler. Ayan-beyan belli olduğu halde burhanlardan kuşku duyarlar ve konunun dışına çıkarlar. Hüccetten yüz çevirirler, kelimeleri teker teker ele alarak onların peşine düşerler. Sonunda kurnaz ve kıvrak zekalıların zevkini okşamayan, kendini zorlayan kimselerin dilinde dolaşmayan bir kelime yakaladıklarında buna hayretlerini belirtip, hemen o kelimeyi soruşturmaya başlarlar ve ***"Allah böyle misal vermekle ne murad eder"*** derler. Eğer insaflı olsalardı bilirlerdi; fakat onlar hak üzerinde şüpheye düştüler ve yüz çevirdiler.*"Fakat tartışmaya en çok düşkün varlık insandır."* [233] Onların bu tartışmaları kendilerini âlemlerin Rabbini edebiyatçılardan güç beğenenlerle (müşkülperest) mukayese etmeye götürür ve ardından Rablerini böyle bir misal verdi ve kıyaslama yaptı diye ayıplarlar. Ancak aynı fiili kendileri ve insanlar açısından kınamazlar.

Allah Teala onlara verdiği cevabında şöyle buyuruyor: ***"Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir."*** Yani, Yüce Allah misalle veya içerisinde misalin yer aldığı sözle bu misali örtmeye çalışan veya hakkında şüphe oluşturan kimseleri sapıtır. Eşyayı ve herşeyi amacına göre değerlendirenlere ve faydasına göre hüküm verenlere ise hidayet eder ve doğru yolu gösterir. Sözün en yararlısı hakikatleri ortaya çıkaran, yolların en doğrusuna götüren, nefisleri etkisinin gücüyle güzel âkıbete ulaştırandır. *"İşte Biz temsilleri insanlar için getiriyoruz. Fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir."*[234] İşte bu âyette ifadesini bulan bilenler, bu misalin Rablerinden gelen bir hak olduğunu bilen mü'min kimselerdir. Hidayete erdirilmiş olanlar onlardır. Buna karşılık *"Allah böyle bir misal vermekle ne murad eder?"* diyenler ise kâfir oldukları için misali inkar edenlerdir ve bununla sapıtanlardır. Yüce Allah onların durumlarını ***"Verdiği misallerle Allah ancak fasıkları saptırır."*** ifadesi ile beyan ediyor. Böylece onların sapıklıklarının sebebi belli olmuş oldu. Bu sebep *"fısk"*tır. ***"Fısk"***; Yüce Allah'ın yarattıkları hakkındaki çizmiş olduğu yoldan çıkmak demektir. Bu yolu Allah Tealâ insanlara akıllarıyla, duygularıyla ve kendilerine kitab verilenler açısından kitabıyla beyan etmiştir. Âyet metninde yer alan ***"el-fasıkîn"***den maksat, şer'î terim olarak bildiğimiz inkârın dışında günah işleyen asi Müslümanlar değildir.

233. Kehf, 18/54.
234. Ankebut, 29/43.

Çünkü burada o asi mü'minlerin kastedilmesi uygun düşmez. Zira bu terimler Kur'ân-ı Kerîm'in indiği tarihten sonra ortaya çıkan terimlerdir.

Aynı âyetin içersinde yer alan *"Yudillu"* fiili, *"mesel"*in bizatihi *"saptırma"*nın ve *"hidayet etme"*nin kaynağı olduğuna işaret ediyor ve bu cümle ile o kanaati yıkarak sapıklığın kaynağının onların içlerinde, amellerinde, hal ve tavırlarında mevcut olduğu beyan edilmiş oluyor.

Öte yandan bu âyet-i kerîme, hidayete erenlerin -sapıklar daha çok oldukları halde- onlardan daha fazla olduklarına işaret ediyor. Bu iki zümreyi birbirine eşit tutmaktaki hikmet hidayete eren mü'minlerin -daha az oldukları halde- daha çok faydalı olduklarını, daha fazla yararlı bulunduklarını ve -çok oldukları halde- fasık ve sapık olan kâfirlere göre daha büyük sonuçlar meydana getirdiklerini beyan etmek olsa gerektir. Çünkü mü'minler ifade edildiği üzere sayıldıklarında azdırlar; ama bir işe yapışıp onu sımsıkı tutma açısından çokturlar. Bu nedenle bir mü'min, savaşta eğer mü'minler güçlü ve kararlı iseler on; zaaf halinde iseler iki kabul edilmişlerdir. Bazı alimlere göre bu zaaf beden zaafıdır. Bazılarına göre ise basiret zaafıdır. İlk dönem müminlerinin sayıca az olmalarının etkisi ve sonucu, onların bütün âlemlere hâkim olmaları şeklinde gerçekleşmiştir.

ولم أر أمثال الرجال تفاوتاً   إلى المجد حتى عدّ ألف بواحد
إن الكرام كثير في البلاد وإن   قلوا كما غيرهم قلّ وإن كثروا

Görmedim onlar gibisini şerefte,
'Bir'i sayılır 'bin' kudrette.

Çoktur kerim insanlar, az da olsa,
Tersine başkaları azdır, çok da olsa.

Yukarıdaki âyette *"saptırma"*nın *"hidayet etme"* fiilinden önce zikredilmesine gelince; "saptırma"nın sebebi ve kaynağı olan inkârın var olma bakımından hidayetten daha öncelikli olmasındandır. Misallerle beyan edilen âyet-i kerîmelerin gelmesinin sebebi ise, onları içinde bulundukları bâtılın karanlıklarından hakkın nuruna çıkarmak içindir. Ama bu âyetler fasıkların pisliklerini daha da katmerleşmiştir. Çünkü bundan sonraki âyette ifade edileceği üzere, -kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönmeleri, Allah'ın ziyaret edilip, hal ve hatırının sorulmasını istediği kimseleri ziyaretten vazgeçmeleri ve yeryüzünde fitne ve fesad çıkarmaları nedeniyle- onların nefislerinde fıtratın nuru sönmüştür. Bizim buraya kadar yaptığımız açıklamalardan ortaya çıkıyor ki; bu âyet-i kerîme'de *"leff ü neşr-i gayrı müretteb"* sanatı vardır. Çünkü öncelikle dalâlet (sapıklık) zikredilmiştir. Oysa bu nitelik ikinci zümrenin niteliğidir. Bunun ardından hidayete yer verilmiştir. Halbu

ki hidayet de birinci zümrenin vasfıdır. (İşte "leff ü neşr-i gayri müretteb" bu düzenlemeden kaynaklanmaktadır.)

Misal vermeye, bununla bir topluluğun sapıtması ve diğerinin hidayete ermesi üzerine buraya kadar yapılan açıklamalar "mesel" kelimesinden maksadın -âyetin nüzul sebebi üzerine varid olan haberler gözönüne alınarak- cumhurun görüşleri uyarınca "sözle misal" anlamı üzerine dayalı olduğu şeklindedir. Bazı âlimlere göre ise bu âyet-i kerîmede geçen "mesel"den maksat, -sözlü misal değil- kendisine uyulan ve gittiği yoldan gidilen "örnek kişi"dir. "Mesel"in bu anlamı bellidir ve Kur'ân-ı Kerîm bu anlamda meseli bazı âyetlerde kullanmaktadır. Sözgelimi Yüce Allah şöyle buyurur: *"Onları sonradan gelenlerin geçmişi ve onlara bir ibret örneği (mesel) kıldık."* [235] Bir başka âyet-i kerîme'de yine mesel bu anlam da kullanılır: *"Meryem oğlu İsa bir misal olarak anlatılınca, senin kavmin hemen bağrışmaya başladı."*[236] Ve yine bir başka âyette şöyle buyurulur: *"O, sadece kendisine nimet verdiğimiz ve İsrailoğullarına örnek kıldığımız bir kuldur."*[237] Bu âyet-i kerîmeler "Yüce Allah'ın herhangi birşeyi misal vermekten çekinmeyeceğinin ve bu hususta hayâ etmeyeceği"nin ne anlama geldiğini kavramamıza yardımcı olmaktadır ve biz böylece anlıyoruz ki; verilen bu misalden maksat Rasulullah'ın (s) peygamberliğini ve kendisine uyulan bir misal olmaya elverişli bulunmasını inkâr eden müşriklerin *"onun yemek yiyen ve çarşılarda dolaşan bir beşer olduğu"* düşüncesini ileri sürerek ortaya attıkları kuşkularını ve Hz. Peygamber'in Araplardan çıkmış olmasını hoş görmeyen Yahudilerin şüphelerini çürütmek ve geçersiz kılmaktır.

Onların ileri sürdükleri bu şüpheler birçok âyet-i kerîmede konu edilir ve anlatılır. Meselâ onlar *"Muhammed bizim gibi bir beşer olduğuna göre nasıl olur da kendisine uyulması gerekli olan Allah katından gönderilmiş bir peygamber ve kendisine örnek olarak uyulması için getirilmiş mükemmel bir misal olduğu iddiasında bulunabilir? Kur'ân aramızdan ona mı indirildi?"*[238] derler ve Allah niçin bir melek göndermedi? diye itiraz ederler. Onların içinde Kur'ân'ın diliyle; *"Ona bir melek indirilmeli, kendisiyle birlikte o da uyarıcı olmalıydı."*[239] şeklinde itiraz edenler olmuştur. Yüce Allah bu itirazcılara delilini şu şekilde getirir: *"Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer doğru iddiada iseniz Allah'tan gayrı şahitlerinizi de çağırın."*[240] Yüce Allah bu âyetin devamında bunca burhanın ve delilin gelmesinin ardından imandan yüz çeviren ve inanmayan kâfirleri

235. Zuhruf, 43/56.
236. Zuhruf, 43/57.
237. Zuhruf, 43/59.
238. Sad, 38/8.
239. Furkan, 25/7.
240. Bakara, 2/23.

tehdit edip iman eden ve salih amel işleyen müminleri ise müjdeler. Yüce Allah *"Kur'ân'ın Sûresi'nin bir benzerini getiremeyecekleri"* yolundaki meydan okuma delilini belirttikten sonra bu inkârcıların bir beşerin O'nun katında peygamber olarak gönderilmesini uzak görmeleri biçimindeki şüphelerini çürütmek için harekete geçer. Bu delilin özeti şudur: Allah Teala herşeyin halikıdır. O yarattıklarından dilediği şeyde ve dilediği kişide istemiş olduğu menfaati ve faydayı yaratır ve dilediği kişiyi insanlar kendisiyle doğru yolu bulsunlar diye örnek gösterebilir. Bu, O'nun ilahlığı açısından herhangi bir noksanlık ve eksiklik anlamına gelmez ki, Yüce Allah onu misal olarak getirmekten haya etsin. Tersine Allah Tealâ'nın insanların örfünde sivrisinek gibi hakir ve zayıf gördükleri bir mahlukta birtakım faydalar ve menfaatler halketmesi O'nun kemali ve fazlındandır. Şu halde Yüce Allah'ın kerem edip en güzel biçimde yaratmış olduğu kâmil insandan örnek bir kişi, kavminin kendisine uyup da kendisiyle doğru yolu bulacağı bir önder yaratması niçin tuhaf karşılanıyor?

"Mesel"in manası üzerinde söylenecek olan sözün gerisi buraya kadar yapılan açıklamanın benzeridir. Ya da konu tam olarak bu yöndeki açıklamalardan ortaya çıkmış, netlik kazanmıştır. Çünkü iman edenler biliyorlar ki, Yüce Allah'ın insanların karşısına dikmiş olduğu bu örnek insan, -Allah Tealâ'nın burhan ile kendisini takviye etmezden önce her ne kadar zayıf bir kimse ise de- onların Rableri tarafından desteklenmiş hak olan bir kişidir. Kâfirler; "Allah insanlara -kendilerine göre- Muhammed'den daha hayırlı birisini niçin göndermedi? Aralarından en zayıfını ve en değersizini kendilerine örnek kılmaktaki maksadı nedir?" derler.

"Allah onunla birçok kimseyi saptırır." âyet-i kerîme'sinin açıklanması babında da söylenecek şeyler aynısıdır.

Basiret ehli bazı kimselerin hayvanları örnek aldıkları, onların özelliklerinden ve yaptıklarından yararlandıkları bilinen hususlardandır. Müslümanların bilge kişilerinden birisi hakkında anlatılır ki, bu zat bir kitaptan bir konuyu tam otuz kez okur ama okuduğunu anlayamaz. Neticede artık orayı anlamaktan tamamen ümidini keser ve okumayı bırakır. Derken bir duvara tırmanmaya çalışan ama her seferinde düşen bir pislik böceği görür. Böceğin kaç kez düştüğünü saymaya başlar. Bir de ne görsün, böceğin girişimi otuzu geçmiştir; ama bu hayvan hala ümidini kaybetmemiştir. Sonunda böcek o duvarı tırmanmayı ve istediği yere ulaşmayı başarır. Bunun üzerine o bilge kişi kendi kendine der ki: Şu pislik böceğinin benden daha sağlam ve daha kararlı olmasına asla izin vermeyeceğim ve dönüp o kitabı bir kez daha okur ve sonunda ne denilmek istediğini anlar. Derler ki, Timurlenk çocukluk yıllarında iken olanca fakirliğine ve hakirliğine rağmen içinden hep hükümdar olmayı geçirir ve düşler. Bir keresinde bir koyun ça-

lar (Timurlenk hırsızdır), koyunu çaldığını gören çoban ona iki ok atar. Bu oklardan birisi omuzuna, diğeri bacağına saplanır. Almış olduğu bu darbeler bacağında ve omuzunda hasar meydana getirir. Timurlenk harabe ve virane bir yıkıntıya sığınır. Orada kendisinin ne kadar hakir ve değersiz bir kimse olduğunu düşünmeye başlar. Sonra kral olma hırsı dolayısıyla kendi kendini azarlar. Fakat tam o esnada bir saman çöpü taşıyan ve bunu alıp, çatıya yükselen bir karınca görür. Karınca tam çatıya ulaşacakken yere düşer, sonra tekrar dener. Böylece bütün gece karıncanın girişimiyle ve mücadelesiyle geçer, ama sonunda sabahleyin bu işi başarır. Timurlenk kendi kendine şöyle der: Vallahi şu karıncadan daha az kararlı ve daha az sebatlı olmaya razı olmayacağım. Sonra kararlılığında ısrar eder ve nihayetinde hükümdar olur.

الَّذِينَ يَنقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِن بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَن
يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الأَرْضِ أُولَـئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿27﴾

27- Onlar ki, kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler. Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyi keserler. Ve yeryüzünde fitne ve fesad çıkarırlar. İşte onlar gerçekten zarara uğrayanlardır.

Fasıkların Durumu, Ahd ve Misak

Yüce Allah; dalâlette olanları *"fasık"* olmakla vasıflandırmış, "verilmiş sözü bozma, birleştirilmesi gerekeni kesip ayırma ve yeryüzünde fesad çıkarma" niteliklerinin onların bu fasıklık hallerinin çeşitli olguları olduğunu beyan etmiştir. Yüce Allah böylece üzerlerine husran damgasını vurmuş ve onları hüsranın dar geçidinde kıstırıp, sıkıştırmıştır. Öylesine ki, o dar geçitten ancak fasıklığından dönen kimse kurtulur.

Buraya kadar anlatılandan ortaya çıkıyor ki, bundan önceki âyette saptırma fiilinin Yüce Allah'a isnad edilmesinden maksat Allah Tealâ'nın fasıklık yapan kimseler hakkındaki kanununu ve kuralını beyandır. Bu kural, onlar fasıklıkta iyice ileri gittikleri ve verdikleri sözü çiğnedikleri için hidayetin en güçlü sebebi olan ve bir önceki âyette zikredilen o örnek kişiyi tanımamaları ve böylece yollarını şaşırmaları nedeniyle sapıtmalarıdır. Yoksa Allah'ın saptırması demek, onların içersinde sapıklığı yaratıp da onları zorla bu sapıklığa mecbur kılması demek değildir.

Okuduğumuz âyet-i kerîme'de geçen *"el-ahd"* kelimesi mücmel bir sözcük olup, bundan önce onun anlamına işaret eden herhangi bir âyet geç-

memiştir. Bu âyeti izleyen ileriki âyetlerde de anlamını beyan eden herhangi bir ifade yer almamaktadır. ***"Allah'ın birleştirilmesini emrettiği"*** ifadesi de aynı şekilde ne bundan önceki âyetlerde ve ne de bundan sonraki âyetlerde açıklanmış değildir. Anlamının ne olduğuna dair herhangi bir beyan yer almamaktadır. O halde bu âyete muhatap olanlar bu iki kavramdan acaba ne anlamalılar? Bu iki kavramın anlamını, o fâsıkların durumundan çıkarmak mümkündür. Çünkü onlar, Yüce Allah'ın beşerin veya Arapların arasından önder bir kişiyi örnek vermesini hoş görmemişlerdir. Ya da "vahy"i inkâr etmişlerdir. Çünkü, böbürlenenlerin ve zerafet budalalarının kabullerine göre, değersiz kabul edilen bir hayvanın vahiy konusunda sözlü örnek gösterilmesi onlara göre hiç de hoş değildir. ***"Ahd"*** kelimesinin zikredilip, bunu açıklayan herhangi bir kelimeye yer verilmeyişi, "*Allah'ın birleştirilmesini emrettiği*" denilip, ayrıntısına girilmeyişi bize gösteriyor ki, Allah Tealâ bu fâsıkları sadece ve sadece nasıllarsa öyle nitelemiştir. Şu halde mücmel olarak söylenmiş olan bir sözü -eğer kişinin varlığı bizatihi beyan etmeye yetiyorsa veya içinde bulunduğu durum kendi diliyle o sözün anlamını tefsir ediyorsa- o zaman bir daha açıklamaya ihtiyaç yoktur. Öte yandan bizi "ahd" kelimesini "ahd-i ilahi" şeklinde anlamaya bundan önce *"fasıklık"* kelimesinin anlamını verirken yaptığımız açıklamalar da götürmektedir. Çünkü fasıklar ***"bağladıktan sonra (kesin söz verdikten sonra) ahidlerinden(sözlerinden) dönen"*** kimselerdir. "Fasıklık", insanın Yüce Allah'ın yarattıklarına akılları ve duyguları vasıtasıyla bahşettiği kanunların, özellikle din verilenler açısından hidayetinin dışına çıkmak anlamına geldiğine göre, *"Allah'ın ahdi"* demek insanlarca bilinen bu söz konusu kanunları, düşünceyle, ibretle, tecrübeyle, istekle veya akılla ve duyu ile -ki bu herkes için geçerlidir- anlama yeteneği vermek suretiyle almış olduğu söz demektir. İşaret ettiğimiz bu kurallar yardımıyla meydana gelen hüccet, kendisine akıl bahşedilen, olgunluk çağına erişmiş, duyuları sağlam olan herkesi bağlayan bir hüccettir. Dolayısıyla Yüce Allah'ın *"ahdini bozmak"* yukarıda işaret ettiğimiz Allah tarafından verilen yetenekleri doğru bir biçimde kullanmamak demektir. Bu sözünü ettiğimiz insanlar bu yeteneklerini doğru biçimde kullanmadıkları için âdeta onları kaybetmişler ve bu kuralların hükmünden ve etkisinden dışarı çıkmışlardır. Nitekim Yüce Allah bir âyet-i kerîme'de bu gerçeği şu şekilde ifadelendirir: *"Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar. Gözleri vardır, onlarla görmezler. Kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar, hayvanlar gibidir. Hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır."* [241] Ve yine Yüce Allah bir başka âyet-i kerîme'de şöyle buyurur: *"Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bu sebeple düşünmezler."*[242] Bizim buraya kadar "ahd-i ilahi" adına açıklamış olduğumuz kısım birinci kısımdır ve bu herkese şâmil ve herkesi

241. A'raf, 7/179.
242 Bakara, 2/171.

kuşatıcıdır. Bu aynı zamanda onu tamamlayan ikinci kısmın yani dinin de temeli ve esasıdır. *"Ahd"* fıtridir ve yaratılıştan gelmedir. Ayrıca "ahd", dini ve şer'îdir. Müşrikler birinciyi yani fıtri yaratılıştan gelme olanı, ahdin hakkını yerine getirmeyen Ehl-i Kitab ise hem birinciyi ve hem de dinî ve şer'î olanı bozmuşlardır. *"Ahdi bozanlar"* tabiriyle kastettiğimiz her iki zümreden "misal"i inkar edenlerdir.

"Mîsak" kelimesi, birşeyin bağlanmasına yardımcı olan unsur demektir. Mîsak; çözmesi zor olan sapasağlam bağlanmış şey demektir. Yüce Allah, *"fıtri ahd"*i akılları rüşdüne erdirdikten sonra yaratıklardaki ilahî kanunları kavramaya müsait kılınma haline bağlarken, *"dini ahd"*i de, peygamberleri apaçık mucizeler ve muhkem âyetlerle destekleme olayına bağlamıştır. Allah Tealâ aynı zamanda birinci ahdi yani "fıtrî ahdi", ikincisiyle yani "dinî ve şer'î ahid"le birlikte bağlamıştır. Buna göre, herhangi bir kimse peygamberlerin gönderilmelerini inkâr eder, onların gittikleri yoldan gitmezse, Yüce Allah'ın ahdini bozmuştur ve O'nun beşerin bünyesini dosdoğru yapma, bunu geliştirme, o bünyenin bütün güçlerini ve yeteneklerini insanî kemalin olabilecek en mükemmel derecesine erdirme hususundaki kanunlarının dışına çıkmış demektir.

"Yüce Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyleri keserler." âyet-i kerîmesine gelecek olursak, yukarıda işaret ettiğimiz üzere bu âyette de tıpkı "ahdi bozmak" konusunda olduğu gibi bir icmalî ifade ile karşı karşıyayız. Bu âyet-i kerîme manası itibariyle te'kid ve pekiştirme anlamına değildir. Bu ancak ve ancak daha önceki âyeti tamamlamak üzere gelmiş, bağımsız bir niteleme ve vasıftır. Bu âyette geçen *"Allah'ın birleştirlmesini emrettiği"* ifadesinde yer alan "emir" iki çeşittir: Birincisi tekvinî emirdir ki bundan maksat mahlukatın tabi olduğu nizam ve sağlam kurallar ve kanunlardır. Yüce Allah "tekvin"e (yoktan var etmeye), *"emir"* ismini vermekte ve bu emri *"kun"* ifadesiyle dile getirmektedir. Emrin ikincisi ise, teşrîi emirdir ki bu da Allah Tealâ'nın peygamberlerine vahyettiği ve insanlara almalarını emrettiği emirdir.

Öncüllere sonuçları bağlamak, delilleri medlullerine (delille isbat edilen) bağlamak, sebeplere sonuçlarını verdirmek, menfaatleri ve zararları gayeler vasıtasıyla bilmek birinci çeşit yani "tekvinî emir"dir. Buna göre her kim Peygamberimiz'in (s) doğru söylediğine delil geldikten sonra onun peygamberliğini inkâr eder veya Yüce Allah'ın yarattıkları üzerindeki delillerinin şehadet etmesinin ardından O'nun kulları üzerindeki hükümranlığını kabul etmese -fıtri yapısının gereği olarak- *"Yüce Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyi"* kesmiş demektir. Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu bilinen hususlardan herhangi birşeyi inkâr eden kimsenin durumu da aynıdır. Çünkü Hz. Peygamber'in getirdiği eğer "itikadi esaslar"dan ise bu durumda o esasları inkâr etmek delil ile medlûlü (delilin gösterdiği sonucu) birbirinden ayırmak demektir. İnkâr edilen şâyet "amelî hükümler"den ise bu takdirde il-

kelerle gayelerin birbirinden ayrılması söz konusudur. Çünkü dinin kesin biçimde emrettiği şey yararlıdır ve onun faydasını hem tecrübe ve hem de delil ispat etmektedir. Aynı şekilde onun kesin biçimde yasaklamış olduğu şeyin âkıbeti mutlaka zararlıdır. Yüce Allah'ın bağlamasının ardından O'nun ahdini bozan kimseler Allah Tealâ'nın gayesine birleştirilmesini emrettiği şeyleri kesen kimselerdir. Allah Tealâ'ya ve peygamberlik müessesesine iman açısından meseleye yaklaşacak olursak; bu durumda inkarcılar tekvin ve fıtrî nizamın gereği olarak Yüce Allah'ın emrettiği şeyi kesiyorlar demektir. Ahkâm açısından bu sorunu ele alacak olursak; o zaman da Yüce Allah'ın kitaplarında teşrîî ve teklifî hususlara dair emrini kesiyorlar demektir. Sıla-i rahim bu iki kısmın her ikisine de dahildir.

Arap müşrikleri "fıtrî ahdi"ni bozmuşlar ve o fıtrat gereği Yüce Allah'ın birleştirilmesini emrettiği şeyi, -Hz. Peygamber'i yalanlamak ve kendi canlarından ve kanlarından olduğu halde O'na eziyet etmek suretiyle- kesmişlerse, bunu yalan sayan Yahudi ve Hıristiyanlar da her iki ahdi bozdukları gibi, onların birbiriyle ilişkisini de koparmışlardır. Yüce Allah onların peygamberlerine indirmiş olduğu kitaplarda, Hz. Peygamber'in geleceğini müjdelemişti. Çünkü Yüce Allah, o *"müjdelenen kişi"* için öyle sıfatlar, öyle faaliyetler ve öyle haller zikretmiştir ki, bunlar, Peygamberimiz'e (s) tıpatıp uymaktadır. Ama Ehl-i Kitab, bu müjdeyi tahrif etmiş, te'vil etmiş, orada sıralanan niteliklerin kasten Hz. Peygamber'den başkasına ait olduğunu söyleme çabası içine girmişlerdir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm onların bu fiillerini şu şekilde dile getirir: *"Kendilerine kitap verdiklerimiz onu, özoğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Buna rağmen onlardan bir grup bile bile gerçeği gizler."*[243] Ehl-i Kitab'ın içinden bu kitablarında zikredilen vasıfları ve alametleri Hz. Peygamber'den başkasına yorumlayanlar olduğu gibi ileride gelecek başka bir peygamber bekleyenler de vardır.

Yukarıda okuduğumuz âyette yer alan ve kesmek anlamına gelen ***"kat'"*** burada *"bozmak"* anlamına gelen *"nakd"* teriminden daha vurgulu ve daha etkindir. Bundan dolayı "kesmek" tabiri, "bozma" deyiminden sonra onu tamamlayıcı olarak gelmiştir. Bu iki kelimeyi göz önüne alırsak sanki Yüce Allah'ın insanlara vermiş olduğu ahdi, gücü sapasağlam, lifleri sapasağlam, sıkı örülmüş bir ip mesabesindedir ve sanki bu ip "tekvin" emrinin hikmeti ve "teşrî emri"nin hükmüyle insanlara fayda veren bütün faydalı şeyleri birbirine bağlamış demektir. Bundan dolayı Allah Teala'nın kullarına vermiş olduğu misali inkâr eden o fasıklar böyle yapmakla sadece ilahi ahdin ipini koparmakla, kuvvetini zayıflatmakla, içindeki lifleri parçalamakla kalmamışlar, o ipi adamakıllı koparmışlardır. Böylece onlar fıtratın nizamını ve dinî hidayetin sistemini hem kökünden ve hem de dallarıyla fesada uğrat-

243. Bakara, 2/146.

mışlardır. Bu nedenle Yüce Allah bu vasfın ardından *"Yeryüzünde fitne ve fesad çıkarırlar."* ifadesini getirmiştir. Aklın ve dinin hidayetini ihmal eden, öncüllerle sonuçların birbiriyle olan ilişkisini kesen, istenilen şeylerle delillerin ve burhanların arasını birbirinden ayıran kimsenin fesadından daha büyük hangi fesad vardır? Durumu böyle olan bir kimse, kendi nefsinde fesatçıdır ve onun bu dünyadaki varlığı yeryüzündekileri ifsad eder. Çünkü onun kötülüğü -uyuz hastalığının sağlam insana bulaşması gibi- başkalarına bulaşır. Bu nedenle Sünnet'te kötü arkadaşlarla düşüp kalkmak yasak edilmiştir.[244] Müşahede ve tecrübe *Hz. Peygamber*'in Sünnet'ini desteklemekte ve onu doğrulamaktadır. Özellikle bu fesatçılar Allah'ın yoluna dikilip, insanları O'nun yolundan alıkoyduklarında ve bu yolu eğip bükmek istediklerinde fesatları daha bir yaygın ve zararları daha kapsamlı olmaktadır.

Bu bozguncuların çıkardıkları fesat inançlara, ahlâka ve amellere şamil olduğundan; bu fesadı doğuran neden, fıtratın ve dinin hidayetini kaybetmek olduğundan; Allah Tealâ âyetin sonunda onlar için hüsran hükmünü kaydetmekte ve *"İşte onlar gerçekten zarara uğrayanlardır!"* ifadesiyle onları dünyada rezil ve rüsvay olmakla, âhirette azaba uğratmakla cezalandırmaktadır. Bunların dünyadaki hüsranları, saf basiretli ve yüce faziletli kimseler için açık ve nettir. Fakat bu husus birçoklarına kapalıdır. Özellikle onların arasında zenginler için bu dediğimiz geçerlidir. Birçokları o zenginleri dünya lezzetleri ve şehvetleri içinde yüzerken gördüklerinde zannederler ki bunlar bu zevk ve sefaya dalmışlar ve onun içinde mutludurlar; oysa bu zan ifsad araçlarından birisidir. Eğer onlar, bu zenginlerin durumlarını derinlemesine biraz inceleseler ve yaşadıkları hayatı biraz yakından görseler, onların ruhun karanlığından, kokuşmuşluğun girdabına düşmekten ve ahlâkın bozulmuşluğundan kaynaklanan sıkıntılı hallerini kavrayabilirler. Bütün bunların aldıkları lezzetleri ve keyifleri boğazlarına düğümlediğini, kendilerini bedensel ve ruhî hastalıklara duçar eden aşırılığa sürüklediğini, nefislerindeki gizli kuruntu ve vehim duyularını harekete geçirdiğini görebilirler. Vehim ve kuruntu deyneklerinin -tıpkı bir top gibi- akıllarını oradan oraya attığını, rahata düşkünlüklerinin kendilerini sonu gelmez yorgunluğa düşürdüğünü görebilirler. Bu yorgunluk işsiz kalma, tembellik etme ya da zorunlu çalışma yorgunluğudur. Kendi isteğiyle çalışmanın lezzetini ve tadını almayan kimse gerçek rahatın tadını alamaz. Çünkü Allah Tealâ rahatlığı çalışmanın dışında başka bir yere koymamıştır. Dünya saadeti ve mutluluğu ancak vücudun, aklın sağlıklı olmasında ve dinin göstermiş olduğu ruh terbiyesindedir. Her kim bu saydıklarımızı kaybederse hem dünyayı ve hem de ahireti elden kaçırmış ve hüsrana uğramış demektir. *"İşte bu, apaçık ziyanın ta kendisidir."*[245]

244. Buharî, *Zebâih*, 31; Buyû', 38; Müslim, *Birr*, 146; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 19; Ahmed b. Hanbel, IV, 405, 408.

245. Hac, 22/11.

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ
ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿28﴾
هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ
سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿29﴾

28- Ölü olduğunuz halde sizi dirilten, Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O'na döndürüleceksiniz.

29- O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra semâya yöneldi. Onu yedi kat olarak yaratıp, düzenledi. O herşeyi hakkıyla bilendir.

Allah'ın Yaratıcılığı ve Evreni Düzenlemesi

Burada da ifade önceki ifadelerle irtibatlı ve birbirine sağlam bir biçimde bağlıdır. Bu âyet-i kerîme'de hitap Yüce Allah'ın vermiş olduğu misal nedeniyle sapıtan fasıklaradır. Çünkü Yüce Allah onları, önce *"sapsağlam ilahî ahdi bozmakla ve O'nun birleştirilmesini emrettiği şeyi kesmekle"* niteliyor. Allah Tealâ'nın söz konusu bu emri ister tabiat kanunları demek olan "kevnî emir" olsun, isterse semavî nitelikli dinî dediğimiz "teşriî emir" olsun farketmez. Bu beyanın ardından Yüce Allah âyet-i kerîme'nin başındaki onların inkâr niteliklerine hayret ifade eden istifhamını (sorusunu) gündeme getiriyor. Bu soruyla birlikte onların inkârlarına asla yol olmadığına ve bunu câiz kılacak hiçbir şüphenin bulunmadığına dair parlak bir delil getirerek şöyle buyuruyor: ***"Siz Allah'ı nasıl inkar ediyorsunuz?"*** Yani Yüce Allah'ı hangi sıfatı alarak inkâr ediyorsunuz ve bu konuda hangi şüpheye dayanıyorsunuz? Halbuki sizin haliniz gerek ölü, gerek hayatta olduğunuzda bunu yapmanıza izin vermez ve size bu konuda herhangi bir bahane bırakmaz. Yüce Allah bundan sonra sözünü ettiğimiz o hali ve durumu beyan ederek ***"Ölü olduğunuz halde O sizi diriltti."*** diyor. Yani; sizler bu dünya hayatınızdan önce parçaları, yeryüzünün parçalarına ve cüzlerine dağılmış birer ölü idiniz. Bazılarınızın parçaları, yeryüzünün katı tabakasına, bazıları sıvı, bazıları da gaz (hava) tabakasına dağılmış bir durumda idiniz. Bu açıdan sizlerin vücut parçalarınızla diğer canlıların ve bitkilerin vücut parçaları arasında hiçbir fark yoktur. İşte siz bu durumda iken Yüce Allah sizi çamurdan bir özden, aşama aşama yarattı ve son aşamada siz en güzel bir biçimi aldınız.

Yüce Allah sizlere akıl ve kavrama gücü bahşederek ve diğer canlıları sizlerin emrine vererek sizi onlardan üstün kıldı. ***"Sonra"*** hayatınızın düzeni kendisine bağlı olan o canlı ruhunuzu kabzetmek suretiyle ***"sizi öldürecek"*** ve bedenleriniz hayatını yitirdiğinde canlılığını kaybedecek ve o asli ölü durumuna geri dönüp, yeryüzünün tabakaları arasında dağılıp gidecek ve yeniden toprak âlemiyle birleşecek ve sonunda ruha ait olan bu özel varlık yok olup gidecek. ***"Sonra sizi"*** -tıpkı ilk ölü durumda bulunmanızın ardından dirilttiği gibi- arada hiç fark olmaksızın ikinci bir hayat için ***"diriltecek."*** İki hayat arasında hiçbir fark olmamakla birlikte ikinci hayat varlık mertebesi bakımından birinciden daha üstün, nefislerini o hayat için temizleyen kimseler açısından daha mükemmeldir, ama bu hayat nefislerini kirleten ve fıtratlarını ifsad edip bozan kimseler bakımından daha aşağı ve daha değersizdir. *"Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömen de ziyan etmiştir."*[246]

"Sonra O'na döndürüleceksiniz." ve O (c.c), size yapıp ettiklerinizi haber verecek. Önden gönderdiğiniz amellere karşı sizi hesaba çekecek ve bunların karşılığını size verecek. Öldükten sonra dirilmeyle gerçekleşen hayat açısından Yüce Allah'ın bizi o hayata döndürmesinde görülen bu zaman sonralığı ve aralığı hesabın ve cezanın geriye bırakılması ve -şefaat-ı uzmâ[247] ve başka hadislerde yer aldığı üzere- mahşerde durma ve hesaba çekilme için bekleme zamanının uzunluğu demektir. Sizin Yüce Allah karşısındaki durumunuz bu olduğuna ve O'nun size olan ihsanı böyle olduğuna göre; sizin başlangıcınız bu, âkıbetiniz şu olduğuna göre nasıl olur da onu inkar edersiniz ve O'nun hidayete ermeniz için size vermiş olduğu misali inkara kalkışır ve uygun görmezsiniz!? Aranızdan sizlere O'nun âyetlerini okuyan, sizleri temizleyen, Allah'ın Kitabı'nı ve hikmetini öğreten, dünya hayatınızdaki çıkarlarınıza, âhiret hayatınızdaki mutluluğunuza dair bilmediğiniz şeyleri size bildiren bir peygamber göndermesini nasıl olur da tuhaf karşılarsınız!?

Yüce Allah'ın, ahiret hayatının delili ve ispat aracı olan vahye imandan önce onlara bu hayatı nasıl delil getirdiği sorusuna şöyle bir cevap verilebilir: Bu, insanların tümünün hali gözönüne alınarak bütün insanlara yöneltilen, bütün herkesi bağlayan bir delildir. Bu makamda, öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden ve sayıca azınlıkta olan bazı inkârcılara itibar edilmez. Çünkü, ilk ölümden sonra (bir zamanlar hiç mevcut değilken) ilk hayatla (şu dünya hayatımızla) delil getirilmesi, onların Allah'ı inkârına, -Allah'ın azametine yakışmaz iddiası ile- O'nun insanlara hidayet için herhangi bir misal vermesini tuhaf görmelerine hayret ifade etmek için yeterlidir.[248] Çünkü bu şerefli insanı

---

246. Şems, 91/9-10.
247. Hadisin tahrici bkz: Buhari, *Tevhid*, 19, 24, 36; *Rikak*, 51; Enbiya, 3; Tefsir (İsrâ), (Müddessir); İbn Mace, *Zühd*, 37, Darimi, *Mukaddime*, 8, Ahmed b. Hanbel, I, 5; II, 436; III, 116, 144, 244, 248.
248. Müfessirlerin ifadesine göre, Allah Teala, hayret etmez. Bu gibi ifadeler, onların yap-

yoktan var eden ve onu en güzel bir biçimde yaratan, onun biçimini şu küçücük zerreciklerden, şu hakir ve değersiz spermden, şu kan pıhtısından veya alakadan ve şu bir çiğnem et parçacığından şekillendiren Allah *"Bir sivrisineği veya onun ötesinde bir varlığı misal vermekten asla haya etmez."* Bu ifade, Allah Tealâ'nın misal vermesini ve bu misali getiren Kur'ân'ı inkar edenlerin şüphelerini ortadan kaldırmak için sergilenmiştir. Yoksa öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlerin şüphelerini ortadan kaldırmak için değil. Öte yandan iki hayattan (dünya hayatı- ahiret hayatı) birisinin varlığının, öldükten sonra başlayacak olan diğeriyle ispatı için delil getirilmesi âhiret hayatının yokluğunu iddia edenlerin delillerini çürütmektedir. Çünkü birbirine benzer iki şeyden birisi için mümkün olan diğeri için de mümkündür. Bu ifade Allah Tealâ'nın insanların arasından birisini seçerek ona vahiy vermesini ispat sadedinde gelmiştir. Öldükten sonra yeni bir hayata iman ise bu vahiy gerçeğine tabidir. Yüce Allah insanların ilk yaratılışları ve sonra varacakları yeri zikretmek suretiyle kendi nefislerindeki varlığına işaret eden bazı mucizeleri zikrettikten sonra şimdi dış dünyada varlığını isbat eden âyetleri zikretmeye başlıyor ve şöyle diyor: ***"O, yerde ne varsa hepsini sizin için yaratandır."*** Bu âyetle diğer âyetler arasındaki sıkı fıkı ilişkiye, sıralamaya ve Kur'ân'ın üslup zincirine söz mücevherlerinin bu derece düzgün dizilmiş olmasına rağmen -bazı müfessirlerin dediği gibi- âyetin bu noktasından itibaren öldükten sonra dirilmenin ispatına geçilmektedir ifadesi bu âyetler arasındaki sıkı ilişkiden habersiz olunduğu anlamını taşır. Onun için *"nasıl inkar edersiniz...?"* âyet-i kerîmesiyle, öldükten sonra dirilmenin ispatına geçiliyor değildir. Allah'a yemin ederim ki âyetler arasındaki ilişki yönleri ve çok ince söz münasebetleri belagat çeşitlerinin bir türü ve Kur'ân'ın i'caz sanatlarından bir sanattır. İnsanoğlu Kur'ân'ın bu sanat düzeyine belki yaklaşabilir, ama tam olarak o düzeye erişmesi mümkün değildir. Kur'ân-ı Kerîm'de öldükten sonra dirilmeyi konu alan âyetler gerçekten çoktur. Onun için burada hemen aceleyle bu konunun ele alınmasına hiçbir ihtiyaç yoktur.

"Sizin için yarattı" ifadesi, bize Yüce Allah'ın mükemmel kudretini ve herşeyi kapsayan nimetini anlatmaktadır. Allah Tealâ'nın kudretinden daha büyük hangi kudret vardır?! Yeryüzünde ne varsa bunların tamamını bizim için hazırlamaktan ve bizim yararlanmıza sunup, menfaatimiz için hazır etmekten daha mükemmel hangi nimet vardır?! Yeryüzünden iki yolla yararlanılır: Bunlardan birisi yerkürenin bizatihî kendisinden bedenimizin hayatiyetini devam ettirmek için yararlanmak, ikincisi ise aklımızın hayatiyeti açısından yeryüzündeki herşeyden ibret almak şeklinde yararlanmaktır. Kur'ân'ın tabiriyle, ***"arz"***; üzerine bastığımız toprak parçası, ayağımızın altındaki yeryüzü demektir. ***"Semâ"*** kelimesinden maksat ise yukarımızda

tıkları işlerin hayret edilecek tuhaflıkta işler olduğunu vurgulamak içindir. (Çev.)

olan, bir başka ifadeyle başımızın üstünden yukarıya doğru yükselen gökyüzüdür. Bizler karası ve deniziyle yeryüzünde bulunan herşeyden hayvan, bitki, cansız varlıklar olmak üzere yararlanmaktayız. Elimizin ulaşamadığı şeylerdense onu yaratan yaratıcının kudretine ve hikmetine delil getirerek aklımızla yararlanmaktayız. Ayette yer alan ***"fi"*** tabirine toprağın derinliklerinde bulunan madenler de açık bir biçimde dahildir.

Ben burada derim ki; *"O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı."* cümlesi fıkıh bilginleri arasındaki meşhur, "Eşyada aslolan ibahadır." şeklindeki fıkıh kaidesinin kesin bir delilini oluşturmaktadır. "Mubahlık"tan maksat bunlardan yiyerek, içerek, giyinerek, tedavide kullanarak, binerek ve süsleme amacıyla kullanarak, yasak edilmeksizin yararlanmak demektir. Bazı durumlarda kullanması zararlı, bazen de yararlı olan birtakım nesnelerin kullanılması da bu ayrıntıya tabidir. Yenmesi ve içilmesi zararlı olan ama tedavide kullanılması yarar getiren zehir, bu söylediğimize bir örnektir. İnsanlardan hiç kimsenin -Yüce Allah'ın vahyi ve izni olmaksızın- dinî bir hüküm olarak Yüce Allah'ın mubah kıldığı hiçbirşeyi haram kılmaya hakları ve yetkileri yoktur. *"Deki: Allah'ın size indirdiği rızıktan bir kısmını helal, bir kısmını da haram bulmanıza ne dersiniz? Deki: Allah mı size izin verdi, yoksa Allah'a iftira mı ediyorsunuz?"*[249] Bir doktorun bizatihi helâl olan bir yiyeceği hastasına yasak etmesi; adil bir devlet başkanının -bir mefsedeti (zararı) savuşturmak ya da bir maslahatı (menfaati) gözetmek için- mubah olan şeylerden herhangi birisi hakkında, ticarî veya başka işlem yapılmasını yasak etmesi herhangi birşeyin dinî anlamda haram kılınması kapsamına girmez ve bu yasaklama daimi ve sürekli bir yasaklama değildir. Örneğimizdeki doktor ve yönetici bu konuda -işaret ettiğimiz sakınca devam ettiği sürece- ancak ve ancak hakka ve adalete tabi olmakta ve onu emretmektedirler.

Ayetin devamında Yüce Allah şöyle diyor: ***"Sonra semaya yöneldi..."*** Yöneldi anlamında kullanılan fiil ***"istevâ"*** fiilidir. Arapçada herhangi bir kimse, başka hiçbirşeye iltifat etmeden, doğrudan doğruya sırf tek birşeye yöneliyorsa bu özel yöneliş, "istevâ" fiili ile ifade edilir. Rağıb el-İsfahanî (ö.502/1108) der ki; bu *"istevâ"* fiili, *"ila"* harf-i cerri ile kullanıldığında, ya bizzat (kişisel olarak) veya tedbirle (şahsen gitmeyip planlama yaparak) birlikte herhangi birşeye ulaşmayı gerektirir. Buna göre âyet-i kerîmede *"istivâ"*dan kastedilen Yüce Allah'ın "iradesi"nin semâ (gökyüzü) maddesine doğru yönelmiş olmasıdır. Nitekim Fussilet Sûresi'nde aynı fiil kullanılarak *"Onu yedi kat olarak yaratıp düzenledi."*[250] âyet-i kerîme'sinde de kullanılmaktadır. Allah Teala semâya yönelmiş ve semâları bu gaz tabakasından yaratmıştır ve bunları tam yaratılışı düzenli yedi semâ olarak yoktan var etmiş-

249. Yunus, 10/59.
250. Fussilet, 41/11-12

tir. Bu tertip Yahudiler nezdinde Hz. Musa'dan rivayet edilen Yüce Allah'ın önce yeryüzünü yarattığı, sonra semâları ve nuru yoktan var ettiği yolundaki ifadeye tam olarak uygun düşmektedir. Bu âyetin zâhirî ifadelerini olduğu gibi alıp kabul etmemize herhangi bir engel yoktur. Çünkü "yaratma", "tesviye"den başka birşeydir. Görülmez mi ki; insanoğlu sperm, kan pıhtısı halinde iken "mahluk/yaratılmış" durumdadır. Fakat en güzel biçime gelmiş ve tastamam bir insan değildir. Tıpkı çamurdan yaratıldığı esnada başka bir yaratılış halinde olduğu gibi. Biz inşaallah bütün bunları *"inkar edenler göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?"*[251] âyet-i kerîmesini tefsir ederken ele alacağız. Bu âyetin işaret ettiği üzere, âlem bir tek şey idi, sonra Yüce Allah yaratılış ile âlemleri birbirinden iyice ayırdı ve ölçüp biçti. Şu halde yeryüzünü ve yeryüzünde bulunan şeyleri yedi kat semâyı düzenlemeden yaratmış olmasına hiçbir engel yoktur. Evet, şüphesiz bu bizim bilemediğimiz hilkatin (yaratmanın) esrarından birisidir. Belki bazıları, "Yüce Allah'ın semanın yaratılması, gecesinin karartılıp, gündüzünün ağartılması"nın zikrinin ardından getirmiş olduğu *"ondan sonra da yerküreyi döşedi."*[252] âyeti ile bu âyet arasında bir çelişki olduğu vehmine kapılabilirler. Bu çeşit bir vehme iki yönden cevap vermek mümkündür.

Birincisi; buradaki "sonralık" zaman açısından bir sonralık değildir. Bu sonralık, zikirde, ifade edişte bir sonralıktır. Bu da Arap dilinde ve başka dillerde bilinen hususlardandır. Buna bir örnek vermek gerekirse, birisine bir iyilik yaptığımızı düşünelim. Diyoruz ki; "Filanca için şöyle birşey yaptım ve ona şöyle bir ihsanda bulundum ve bunun ardından ona şu işi yapmakta yardım ettim ve buna ek olarak ona işini yaparken yardım ettim." Bu cümlede yardım eden kişinin kastı arkadaşına zamanda sonralığı düşünmeksizin çeşitli yardımlarda bulunmuş olmayı vurgulamaktır. Ayet de aynen böyle olabilir.

İkincisi; göklerin yaratılmasından sonra Yüce Allah'ın yaptığı yeryüzünü döşemektir. Bir başka ifadeyle, yeryüzünü insanların oturmasına ve iman etmesine uygun bir biçimde döşemektir. Yoksa kastedilen sadece yeryüzünün yaratılması ve orada azıkların, yiyeceklerin takdir edilmesi değildir. Yüce Allah'ın yaratması ve takdiri yeryüzünden hiç kesilmemiştir ve yeryüzü devam ettiği sürece kesilecek değildir. Aynı şeyleri yeryüzünün dışında başka şeyler için de söylemek mümkündür.

Şu anda bunlara birşey daha eklemek istiyorum: Naziat Sûresi'nde *"döşeme"* anlamında kullanılan fiil *"dahv"* köküdür. Bu kök sözlükte ceviz, top, taş, çakıl taşı gibi yuvarlanmaya elverişli bir nesneyi yuvarlamak ve atmak anlamına gelir. Araplar bundan dolayı yağmura yeryüzündeki çakılları yu-

251. Enbiya, 21/30.
252. Naziat, 79/30.

varlayıp, sürüklediği için "dahv" kökünden türeme olarak "dahi" derler. Aynı şekilde cevizle oynayan kişiye de aynı mantıktan yola çıkılarak "dahi" denilir. Ebu Rafi'nin (ö.40/660) rivayet ettiği bir hadiste bu kök yine kullanılır: Ebu Rafî der ki: "Ben Hz. Hasan ve Hüseyin'le medahî oynuyordum."[253] Bu hadiste geçen "medahi"; bilye misali adına "midhât" denilen yuvarlak taşlardır. Çocuklar yerlere çukurlar açarlar ve o çukurlara bu taşları yuvarlamaya çalışırlardı. Eğer taş o çukura düşerse taşın sahibi galip gelirdi, eğer düşmezse mağlup olmuş ve yenilmiş sayılırdı. Bu açıklamalar *Lisanu'l-Arap*'ta zikredilmektedir. Müellif bunun ardından der ki; "dahv" oyuncunun taş, ceviz ve başka birşeyi atması demektir. *Lisanu'l-Arap* müellifinin zikrettiği çocukların yuvarlak, küçük, ekmek misali taşlarla oynadıkları oyun bizim diyarımızda çocuklar tarafından hala bilinmekte ve oynanmaktadır. Buna "lu'betu luabu'l-ekera" derler. Çocukların bazıları kelimede tahrifat yaparak buna "dekra" derler. Rağıb el-İsfahanî (ö.502/1108) *Müfredatu'l-Kur'ân*'da der ki: Yüce Allah; *"Ondan sonra da yerküreyi döşedi."*[254] buyurmaktadır. Burada "dehâ" fiilinin anlamı onu kendi bulunduğu yerinden izale etti demektir. Tıpkı; *"O gün (kıyamet günü) yeryüzü ve dağlar sarsılır; dağlar çöküntü ile akıp gider, kum yığınına döner."*[255] âyet-i kerîme'sinde olduğu gibi. "Dehâ" fiili, "dehâ el mataru el hasâ" (yağmur çakıl taşlarını yuvarladı.) cümlesinde yer alan "dehâ" fiiliyle aynıdır. Fakat yeryüzünün "dahv"ı ile yaratılış esnasında bulunduğu mekândan bir başka tarafa yuvarlanması ve kıyamet kopacağı zaman harab olmasından biraz önce sarsılması arasında fark vardır. -Yüce Allah daha iyi bilir ya- yeryüzünün "dahv"ından maksat, yerküreyi gaz halinde bitişik bulunduğu semâlardan ayırdığı esnadaki "dahv"ı, yuvarlaması demektir. Bu âyet-i kerîme'de -en azından- yeryüzünün yuvarlak olduğuna veya yuvarlaklıkta küre gibi olduğuna delâlet veya işaret vardır. Yerkürenin "dahv"ından maksadın, Yüce Allah'ın kudreti ile yeryüzünü kendi yörüngesinde hareket ettirmesi ve yuvarlaması uzak bir ihtimal değildir. *"Herbiri bir yörüngede yüzerler."*[256] Bu yaptığımız açıklama "dahv" fiilinin anlamına dair; "Allah yeryüzünü yaydı, yani genişletti, uzattı" ve "yerküreyi dümdüz yaptı", bir başka ifadeyle; yeryüzünü insanların ve başka canlıların üzerinde yaşayacakları geniş, düz bir satıh haline getirdi" anlamıyla çelişmez. Her kim, yerkürenin yuvarlaklığı ile düzlüğünü birbiriyle çelişik görüyorsa, dilin geniş kapsamını ve dinin geniş bıraktığı bir alanı daraltmış demektir. Aslında, bu iki yaklaşımdan sadece birini alıp, diğerini kabul etmeyen ve karşı tarafın görüşünü çürütmeye çalışanlar vardır.

253. İbnu'l-Esîr, en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadis, II, 106. (Bu hadis için bu kaynaktan başka hiçbir yerde tahric işaretine rastlayamadık.) (Çev.)

254. Naziat, 79/30.

255. Müzzemmil, 73/14.

256. Yâsin, 36/40.

Buraya kadar söylediklerimizin hulasasını verecek olursak deriz ki; Yüce Allah şu yeryüzünü ve üzerimizde yükselip giden şu gökleri, peyderpey yaratmıştır ve onların yaratılışlarını bize göstermemiştir. Bu hususta Yüce Allah'ın bize zikrettikleri ise bunların yaratılış tarihlerini sırasıyla beyan için değil, sadece ve sadece O'nun kudretini ve hikmetini anlayabilmemiz ve nimetini bize hatırlatmak içindir. Çünkü yeryüzünün ve göklerin yaratılış tarihinin sırasıyla beyan edilmesi, dinin amaçlarından değildir. Göklerin ve yeryüzünün ne zaman yaratılmaya başlandığı ve bu sıralamanın nasıl olduğu bizce bilinmemektedir. Ancak semânın yedi kat semâ olarak yaratılıp düzenlenmesi, yeryüzünün yaratılmasından sonra olduğunu gösteriyor. Zira önceden semâ mevcuttu, ancak yedi kat değildi. Bu nedenle Allah'u Teala semâya doğru "istivâ" fiilini kullanarak *"Onu yedi kat olarak yaratıp, düzenledi."* ifadesini kullanıyor. Biz Yüce Allah'ın bunu kendisinin bildiği birtakım hikmetlere dayalı olarak yaptığına iman ediyoruz. Yüce Allah'ın bize bunu takdim etmesi ise ibret alıp üzerinde düşünmemiz içindir. Her kim ilminin artmasını isterse, kâinat üzerinde araştırmasını arttırarak bu ilmi öğrenmeye çalışsın. İlminin artmasını isteyen kişiye düşen daha önce bu konuda araştırma yapmış olan kimselerin araştırmalarını incelemek, keşifte bulunanların yaptıkları keşif ve icatları etüd etmektir. Böyle bir amacı güden kimse bunları tahmin eden kimselerin tahminlerinden, kendi vehim ve zanlarından, icadda bulunanların icadlarından değil, gerçek delilin gösterdiği kaynaklardan edinsin. Böyle bir kimseye Kitab'ın kendisine bu gerçeklere doğru yol göstermesi ve kendine böyle bir çalışmayı mübah kılması yeter.

Kâinat üzerinde araştırma yapmanın ve düşünmenin mübah kılınması, hatta "yeryüzünde bulunan herşeyin bizim için yaratıldığı, bizim yararımız için bulunduğu" şeklindeki ifadelerle, insanın iradesini canlandıran ve ruhunu harekete geçiren cümlelerle, insanın irşad edilmesi, insanı geliştirmede sadece İslâm'ın sahip olduğu bir ayrıcalıktır. Kur'ân-ı Kerîm bize bu hitabı yaparken Yahudi ve Hıristiyanlar, gelenekleriyle ve ilmî yaşantılarıyla hep bir ağızdan akıl ile dinin bir araya gelmez iki zıt, ilimle dinin birbiriyle barışmaz iki hasım ve aklın kutsal kitaba aykırı olarak ortaya koyduğu sonuçların bâtıl olduğunu söylüyorlardı.

Bu nedenle Kur'ân-ı Kerîm aklî düşünceye, tefekküre, ibrete, tezekkür edip hatırlamaya en şiddetli vurguları yapagelmiştir. İnsan, Kur'ân-ı Kerîm'de öyle çok değil, sadece birkaç âyet okuduğunda görecektir ki, Kur'ân, ona kâinatı sunmakta, üzerinde düşünmesini emretmekte, esrarını ortaya çıkarmasını istemekte ve onun düzenindeki uyumun ve değişmenin hikmetlerini ortaya çıkarmasını emretmektedir. Şimdi bazı örnek âyetler sunalım: *"Deki: Göklerde ve yerde neler var? bakın (da) ibret alın!"*[257] *"Deki: Yeryüzünde gezip*

257. Yunus, 10/101.

dolaşın da Allah ilk baştan nasıl yaratmış bir bakın."[258] *"(Sana karşı çıkanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalardı, elbette düşünecek kalbleri ve işitecek kulakları olurdu."*[259] *"(İnsanlar) devenin nasıl yaratıldığına... bir bakmazlar mı?"*[260] Bu konuda daha birçok âyeti zikretmemiz mümkündür. Kur'ân-ı Kerîm'in herhangi birşeyin üzerinde çok durması, dile getirdiği o şeyi ta'zim ettiğine ve ona özen gösterilmesinin gerekli olduğuna delildir. Mahlukat üzerinde düşünmeye teşvik edilmesi olabildiğince onların sırlarına vâkıf olmak, onların gizlediği bilgileri çıkarmayı taleb etmek de insanoğlunun ilerlemesini gerçekleştirmek içindir. İşte bu teşviğin yapılması Ehl-i Kitab'ın o bozuk geleneklerine karşı koymak içindir. Çünkü o gelenekler, Ehl-i Kitab'ı mahvetmiş ve Yüce Allah'ın insanlara yararlanmaları emrini verdiği şeylerden mahrum kalmalarına sebep olmuştur.

Hıristiyan Avrupa cehaletin içinde yüzüyor ve fitne karanlıklarında debeleniyordu. Avrupa'da din uğruna, din adına ve insanları zorla dine sokmak adına insan kanı seller gibi akıyordu. Sonra Avrupa'nın bu taassup fırtınası doğuya doğru taşmaya başladı ve Avrupa, Haçlı Savaşları'nın ardından İslam dininden ve Müslümanların ilimlerinden bir parçayı yanında taşıyarak geri döndü. Bundan sonra aralarında, "Düşünmeye, öğrenmeye ve birtakım delillerle hakikate ulaşmaya hakkımız vardır." diyen insanlar çıktı. Bunun üzerine Avrupalılar bu insanlarla yıllarca sürecek bir savaşa tutuştular. Ama bu savaş ilmin ve ilim adamlarının, dine ve din adamlarına galibiyetiyle sona erdi. Avrupa'da akan kanın yıkanmasının ardından bundan ikiyüz sene önce birtakım insanlar çıkıp, ilmin direkleri üzerine kurulmuş olan bu medeniyete "Hıristiyanlık medeniyeti" adını verdiler. Bunlar diğer dinlerin -Hıristiyanlığın önünde hezimete uğramalarının ardından- yeryüzünden silinmesini ve tamamen yokedilmesini savunuyorlar. Çünkü -onlara göre- bu dinler ilimle uyuşmamaktadır. Yeryüzünden silinmesi gereken dinlerin en başında ise İslam dini gelmektedir. Bu Avrupalıların iddialarını desteklemek için ileri sürdükleri delilleri ise Müslümanların bugünkü halidir. Evet, Müslümanlar ilimde bütün halkların gerisinde kalmışlar, hatta ilk câhiliyye döneminden daha beter bir câhiliyyenin içine düşmüşlerdir. Bugün Müslümanlar, üzerinde yaşadıkları yeryüzünü bilmemektedirler. Yeryüzünün zenginliklerini çıkarmakta zayıf ve acizdirler, bundan dolayı ecnebi gelmiş, Müslümanların ellerinden -onların gözleri önünde- yeryüzünün nimetlerini ve değerlerini kapıp kaçmıştır ve kaçmaktadır. Müslümanların ellerindeki kitabları ise yollarına dikilmiş ve Müslümanlara haykırmaktadır: *"O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı."*[261] *"O, göklerde ve yerde ne*

258. Ankebut, 29/20.
259. Hac, 22/46.
260. Ğaşiye, 88/17.
261. Bakara, 2/29.

varsa hepsini, kendi katından (bir lutfu olmak üzere) size boyun eğdirmiştir."[262] *"Deki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü ve temiz rızıkları kim haram kıldı? Deki: Onlar, dünya hayatında, özellikle kıyamet gününde mü'minlerindir."*[263] Ve bunun benzeri daha birçok âyet-i kerîmeyi örnek olarak vermek mümkündür. Fakat Müslümanlar ise -Kur'ân'ın deyimiyle- Yüce Allah'ın rahmet ettikleri hariç olmak üzere *"Sağırdırlar, dilsizdirler ve kördürler. Bu sebeple düşünmezler."*[264] Eğer Müslümanlar akıllarını çalıştırırlarsa bundan dönerler, eğer dönerlerse istifade edip, yararlanırlar ve arzu ettikleri hedefe ulaşırlar. İşte bizler onlara Yüce Allah'ın kelâmını hatırlatıyoruz. Belki böylece hatalarından dönerler. Biz Yüce Allah'ın rahmetinden ümidimizi kesmeyiz. *"Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez."*[265]

Allah'u Tealâ son olarak bu âyet-i kerîme'yi ***"O, herşeyi hakkıyla bilendir."*** ifadesiyle noktalıyor. Yani, Allah Tealâ; yaratmanın nasıl olduğunu, hikmetini ve insanlara açıklanması yararlı olan şeyin ne olduğunu ilmiyle kuşatan, etraflıca bilendir. Akıllı bir kimse bu muhkem ve sapsağlam nizamın ancak herşeyi bilen ve herşeyi hikmetlice yerli yerince yapan bir ilâh tarafından olduğunu kavradığında O'nun kendi yarattıkları içinden dilediği kullarını hidayete erdirmek için peygamber olarak göndermesini nasıl olur da kabul etmez ve tuhaf karşılar!? Âyetin bu son kısmı baş tarafı ile irtibatlıdır. İlk kısım, Hz. Peygamber'in peygamberliğini ispat, bir beşerden peygamber olabileceğini inkar edenlerin ve Araplardan bir peygamber çıkmasını kabul etmeyenlerin ortaya attıkları şüpheleri çürütme ile ilgiliydi. Çünkü bütün bunlar, sonuç itibariyle cahillerin herşeyi bilen Yüce Allah'a karşı itiraz etmeleri anlamına geliyordu.

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿30﴾

30- Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: "Bizler hamdinle Seni tesbih ve Seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesad çıkaracak, (orada kan dökecek insanı mı) halife kılıyorsun?" dediler. Allah da onlara: "Sizin bilemeyeceğinizi herhalde Ben bilirim." dedi.

262. Casiye, 45/13.
263. A'raf, 7/32.
264. Bakara, 2/171.
265. Yusûf, 12/87.

Yaratılış Kıssasına Giriş

Yaratmanın (tekvin) nasıl gerçekleştiği konusu kavranması zor olan ilahî meselelerdendir. Yüce Allah bu âyetlerde bize insanlığın yoktan var olma haberini, bizden önce geçen Ehl-i Kitab'tan nakledilenleri tekrar gündeme getirerek hikaye etmektedir. Yüce Allah bize birtakım soyut manaları somut biçimlerde temsilî olarak vermekte ve anlatmaktadır. Böylece bizler için -insanlarla konuşurken ve hakkı beyan ederken izlemiş olduğu yola uygun olarak- münazara ve karşılıklı diyalog üslubu içinde birtakım hikmetleri ve sırları açığa çıkarmaktadır.

Üstadımız Muhammed Abduh bu âyetlerin anlamlarının zâhirlerine göre anlaşılması mümkün olmayan müteşâbih âyetlerden olduğu kanaatine varmıştır. Çünkü bu âyetler hitabet kuralına göre, ya istişare yani akıl danışmadır ki bu Yüce Allah açısından imkânsız bir olaydır; ya da Allah Tealâ'nın meleklere vermiş olduğu bir haber ve onların bu projeye itirazları, karşı delil ileri sürmeleri ve Allah'la tartışmalarıdır. Bu da hem Yüce Allah'a ve hem de O'nun meleklerine yakışmayan bir husustur. Ayrıca bu hareket, dinimizin, meleklerin *"Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan."*[266] şeklinde beyan etmiş olduğu yaklaşımı ile de uyuşmamaktadır. Hocamız bu kıssanın anlaşılabilmesi için bir ön giriş olarak mealen şöyle demiştir:

İslâm bilginleri Allah Tealâ'nın mahluklara benzemekten "münezzeh" olduğu noktasında görüş birliği içersinde olmuşlardır.[267] Aklî ve naklî delil bu yaklaşımı destekler mahiyettedir. Dolayısıyla bu inanç itikat noktasında sağlam bir temeli oluşturmaktadır ki, başka şeyler hep bu inanca havale edilir. Söz konusu inanç Yüce Allah'ın yarattıklarına benzemekten tenzih edilmesidir. Şu halde Kitab'da veya Sünnet'te zâhiren tenzih akidesi ile çelişen birtakım ifadeler geldiğinde Müslümanların bu konuda iki yaklaşımları olmuştur:

Müteşabih Ayetleri Selef ve Halef Bilginlerinin Değerlendirmesi

1) *Selefin metodu:*

Selefin bu konudaki metodu Yüce Allah'ı tenzih inancıdır ki, bu konuda akıl nakli destekler. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de tenzih akidesi şu şekilde ifadesini bulmaktadır: *"O'nun benzeri hiçbirşey yoktur."*[268] Bir başka âyet-i kerîme ise şu şekildedir: *"Senin izzet sahibi Rabbin, onların isnat etmekte olduk-*

266. Tahrim, 66/6.
267. Temel inanç ve esas Allah Teala'nın cisim olmadığı ve cisimlere benzemediği yolundadır. Çünkü cisimli olmak, eksik olmak demektir.
268. Şûra, 42/11.

ları vasıflardan yücedir, münezzehtir."[269] Selef metodu tenzihin yanında âyette ifade edilen hususun gerçek yüzünü anlamada meseleyi Yüce Allah'a havale etmektir. Öte yandan Yüce Allah'ın bu ifadesiyle ahlakımız, amelimiz ve ahvalimiz açısından istifade edeceğimiz şeyleri bize bildirdiğini, soyut kavramları bizim akıllarımıza yaklaştırıcı, hafsalamıza aldırıcı ifadeler kullandığını da bilmeliyiz.

2) *Halefin (sonradan gelen âlimlerin) metodu:*

Halefin metodu te'vil etme metodudur. Halef âlimleri derler ki: İslâm dininin kuralları akıl temel alınarak konulmuştur. Şu halde bu kurallardan hiçbiri aklın dışına çıkamaz. Eğer akıl herhangi bir hususta kesin olarak şöyledir diyor, nakilde ise (Kur'ân'da ve Hadiste ise) tam tersi yer alıyorsa, o zaman aklın kesin yargısı naklin zahirinin kastedilmediğine bir karine (delil) teşkil eder. Şu halde böyle bir naklin akla uygun olarak yorumlanan bir manasının olması şarttır ki, o mana te'vil aracılığı ile araştırılır.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki: Ben Yüce Allah'a, O'nun sıfatlarına ve gayb alemine ilişkin konularda verilen haberleri olduğu gibi kabul etme ve işin gerçek yüzünü Cenab-ı Allah'a havale etme noktasında selefin metodu üzereyim; ama bizler âyetleri anlamada her iki metod üzere yürüyoruz. Çünkü bir söz söylenmişse, bu sözün aklen yorumlanabilen bir faydası olması gerekir. Zira Allah Tealâ manasından hiçbirşey anlamayacağımız şekilde bize hitab etmez.

Bu tefsirin kaleme alanı olarak benim görüşüme gelince: Ben -Allah'a hamdolsun- selef alimlerinin yolundayım ve onların gittikleri yoldan gitmekteyim. Bu yol üzere yaşayıp, inşaallah bu yol üzere öleceğim. Şeyhimizden başka âlimlerden ve bir de benim kendi açımdan bazı te'villeri zikretmemin nedeni şudur: İnsanları denemem sonucu ortaya çıktı ki filozofların, mütekaddimûn ve müteahhirûn bid'atçı mezheblerin nazariyelerinin ümmet içinde yayılması, selefin mezhebinin kabulü ve ona inanılması -genelde- bunların daha küçük yaşta doğru biçimde beyan edilmesine, ona aykırı olan görüşlerin hatalarının gösterilmesine ve bunlara uzun uzun cevap verilmesine bağlıdır. Biz, Ehl-i Sünnet âlimlerinin kitaplarında nakil ile aklın bir arada cem edilmesi noktasında Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiye ile İbn Kayyim el-Cevziyye'nin kitaplarından oldukça yararlanıyoruz. Ben şahsen kendimden örnek vereyim: Benim kalbim ancak bu kitapları okuduktan sonra selefin mezhebi karşısında bütünsel bir tatmine kavuşmuştur.

Biz bazı âyetler ve hadisler üzerinde öyle şüpheler duyduk ki, bu şüphelerin izale edilmesi ve onları taşıyan kimselerin Yüce Allah'ın kelâmının ve Peygamberimiz'in (s) sözünün doğruluğuna ikna edilmeleri, te'vil yapılma-

269. Saffat, 37/180.

dıkça ve kuşku duydukları konular kendilerine misal verilerek, akıllarına ve kavrayışlarına sığdırılmadıkça çok zor görünmektedir. Birçok kelâm bilginiyle müfessir, selefin mezhebini beyan ederken işi Allah'a havale etmenin anlamlarını ve te'vilin ne demek olduğunu açıklarken hata etmişlerdir. Bu söylediklerimizin ayrıntısını Âl-i İmrân Sûresi'nin baş taraflarında bulmak mümkündür.

Öte yandan "Aslolan aklî delildir. Sem'î delil (nakli delil)'i akla havale etmek gerekir ve bu delillerin akla mutlak olarak uygun düşmesi için te'vil edilmeleri şarttır." diyenler -Şeyhu'l-İslam İbn Teymiye'nin de (ö.727/1327) işaret ettiği üzere- hata etmişlerdir. Gerek aklî, gerek naklî delilin kat'î olanı ve olmayanı vardır. Aklî ve sem'î delillerin kat'î olanına karşı durmak mümkün değildir ki, bunlardan birini diğerine tercih edebilelim. Aklî ve naklî delilden birisi kat'î (kesin) delil ile çatıştığında mutlak olarak kat'î delilin tercih edilmesi gerekir. Aklî delilin zannisi ile naklî delilin zannisi birbiriyle çatıştığında menkul (nakli) delil aklî delile tercih edilir. Çünkü Yüce Allah'ın ve Peygamberi'nin kelâmından "zann-ı galib" ile idrak ettiğimiz şey, bizim aklî nazariyyelerimizden yine zann-ı galib ile kavradığımızdan daha evlâdır. Zira aklî nazariyyelerimizde hata çok fazla olur. Dolayısı ile -sözgelimi- Hz. Adem'in yaratılmasını konu alan âyetlerin zahirleri, insanların buna aykırı nazariyyelerinden daha önceliklidir. Yaratmanın esrarı, yaratılışın neden aşama aşama gerçekleştiği ve yaratılış nizamı hakkında ileri sürülen nazariyeler, kesinlik derecesine ulaşmadığı ve zannî kaldığı sürece Kur'ân âyetlerinin zahirinden daha öncelikli olamaz.

Bundan dolayı bir mü'mine gerekli olan selefin mezhebini kalben ve gönül huzuruyla kabul etmek ve başka nazariyelerle ilgilenmemektir. Eğer mü'minin kalbi ancak Arap dilinin üslubunun kaldırabileceği bir te'vil ile yatışıyor ve mü'min bunları ancak bu durumda gönül huzuruyla kabul edebiliyorsa bunda da herhangi bir sıkıntı ve beis yoktur. Çünkü Allah hiçbir nefse gücünün yettiğinden daha fazlasını yüklemez. Selef âlimleri bazı âyetlerin zahirlerini te'vil etmişlerdir. Nitekim İmam Ahmed (ö.241/855) ve başka âlimler "maiyyet âyetlerini" yani Allah'ın mü'minlerle birlikte olduğunu ifade eden âyetleri te'vil etmişlerdir. Başka âlimler de başka âyetleri aynı şekilde zahirlerinden alıp te'vil etmişlerdir. Herşeyden önce bir mü'mine düşen Yüce Allah'ın kelâmının bütününü hak olarak kabul etmek ve bunun gerçek olduğuna inanmaktır. Yoksa mü'min, te'vil ettiği âyetleri kötü niyetle te'vil etmiş olur. Aynı şekilde Hz. Peygamber'den din adına "sahih" olarak bize nakledilen haberleri de bir mü'min hiç kuşku duymaksızın kabul etmeli ve buna inanmalıdır. Arap diline uygun biçimde yapılan tefsire "te'vil" denmez. Te'vil yapılırken Allah Teala'nın tenzih edilmesi, gayb aleminin hiçbir biçimde bu dünyaya benzetilmemesi gerekir.

Meleklerin Durumu

Buraya kadar söylediklerimizden sonra, şimdi Üstadımız Muhammed Abduh'un (ö.1323/1905) el-Ezher Üniversitesi'nde üzerinde durduğumuz âyetleri ne şekilde tefsir ettiğini ele alabiliriz. Üstadımız bu âyetler hakkında yaklaşık olarak şöyle diyordu:

Meleklere gelince; selef âlimleri melekler hakkında onların varlıklarını ve bazı amellerini Yüce Allah'ın haber verdiği mahluklar olduklarını söylerler. Şu halde bize gerekli olan, meleklere iman etmektir. Meleklere iman etmek onların gerçek durumlarını bilmeye bağlı değildir. Biz onların gerçek mahiyetlerinin bilgisini Yüce Allah'a havale ederiz. Eğer haberlerde meleklerin kanatları olduğundan sözediliyorsa biz buna iman ederiz. Fakat biz deriz ki: Bu kanatlar kuşların kanatları gibi tüyden veya başka bir maddeden yapılmış kanatlar değildir. Çünkü eğer meleklerin kanatları böyle olsaydı, biz onları görebilirdik ve yine nakilde onların bitki ve denizler gibi maddî âlemlerdeki işleri çekip çevirmekle görevli oldukları, yer aldığına göre biz bu ifadeden kainatta şu gördüğümüz âlemden daha latîf başka bir âlem olduğu ve o âlemin nizamıyla ve ahkâmıyla bizim bu âlemimizle ilişkisi olduğu sonucunu çıkarırız. Akıl bu söylediğimizin imkânsızlığına hükmetmez. Tersine bunun bizatihî mümkün olduğuna ve bunu bize haber veren vahyin doğruluğuna hükmeder.

Üstadımız der ki: İnsanlar meleklerin özünün ne olduğunu araştırmışlar, öğrenmeye ve anlamaya çabalamışlardır. Fakat onların içinde Yüce Allah'ın bu sırrı verdiği ve kendilerini bu sırra muvaffak kıldığı kimseler azdır. Din ancak ve ancak bütün insanlar için bir yol kılınmıştır. O zaman doğru olan davranış; gayb alemine gerçek yüzünü araştırmaksızın iman etmekle yetinmektir. Çünkü insanları bu araştırmayla mükellef kılmak ya da bunun bilgisiyle yükümlü tutmak, hemen hemen "güç yetmeyen birşeyi yapmakla sorumlu tutmak" anlamına gelir. Yüce Allah'ın bu konuda fazladan özel ilim verdiği kimseye gelince; bu, Yüce Allah'ın bir ihsanıdır ve Allah onu dilediği kimseye verir. Mü'minlerin Emiri Hz. Ali Efendimizin (ö.40/661) bu sözünü ettiğimiz özel ledunnî ilme sahip olduğuna dair rivayetler vardır. Hz. Ali'ye sorarlar: "Hz. Peygamber (s) size özel bir ilim verdi mi?" O şöyle cevap verir: "Hayır. Toprağa atılan taneyi orada yaran ve bütün ruhları yoktan var eden Allah'ın adı üzerine yemin ederim ki, özel ilim ancak Yüce Allah'ın bir kuluna Kur'ân'ı anlama yeteneği bahşetmiş olmasıdır."

Âyetlerde yer alan bu karşılıklı konuşmalara gelince; bu Yüce Allah'ın melekleriyle kendi arasındaki bir durumdur. Allah Teâlâ bu kıssada bize meleklerle arasında geçen diyalogu, söz söyleme, müracaat etme, soru sorma ve cevap verilme şeklinde tasvir ediyor. Biz bu sözün gerçek mahiyetini bilmiyoruz. Fakat biz biliyoruz ki; bu karşılıklı konuşma bizim yaptığımız

gibi değildir ve burada seçilen ifadelerle belirtilmek istenilen manalar vardır. Bunlar, Âdem'in yaratılmasından önce Yüce Allah ile O'nun kâinatı Âdem'e hazırlaması ile ilgili hususlarla, insan türünün yaratılması konusunda melekleri ile ilgili ve bir diğeri de insanın kerametinin ve üstünlüğünün beyanı ile ilgilidir.

Meleklerin gerçek nitelikleri onlarla Yüce Allah arasındaki konuşmanın ne şekilde cereyan ettiği yolundaki araştırmanın arkasından elde edilecek faydalara gelince; bunları birkaç yönden ele almak mümkündür:

1- Allah Teâlâ, azameti ve celâliyle birlikte yarattıklarının yaptığı işte gözettiği hikmeti, yaratmada onların anlayamadıkları sırları sormalarından hoşnut olur. Özellikle de bu konuda kafa karışıklığı yaşıyorlarsa! Soru sormak sözle olabildiği gibi lisan-ı hâl ile ve kulun aradığı bilgiyi bol bol vermesi için bizzat O'na yönelmekle de olur. Allah Teâlâ'nın öteden beri izlemiş olduğu yol, ilmî araştırma, akıl yürütme ve ilham verme gibi yollarla kendi bilgi kaynaklarından kullarına bilgi vermek olmuştur. Belki de meleklerin Yüce Allah'ın ilminden istifade etmek için -bizim hiçbirimiz tarafından bilinmeyen- gittikleri başka bir yolları vardır. Dolayısıyla meleklerin sordukları soruyu bu şekilde yorumlamamız mümkündür.

2- Allah Teâlâ'nın meleklere gizli kalan, onların bilmediği sırları ve hikmetleri bulunduğuna göre, bizim bilmediğimiz sırlar ve hikmetler haydi haydi vardır. Şu halde insanoğlunun eşyanın esrarının tümünü bilmeye, hikmetlerini kavramaya heves etmemesi gerekir. Çünkü insana ilim adına ancak çok azı verilmiştir.

3- Yüce Allah hayret içinde olan meleklere doğru yolu göstermiş, kendilerine boyun eğme ve O'nun hükmüne teslim olma tavsiyesini verdikten sonra delil ikâme etmek için sorularına cevap vermiştir. Bunlar, Yüce Allah'ın onların bilmediğini kendisinin bildiğini, Hz. Adem'e isimleri öğrettiğini haber vermesinin ardından olmuştur. Daha sonra Yüce Allah ileride açıklaması geleceği üzere o isimleri meleklere arz etmiştir.

4- Bu meleklerle olan diyalogun bir diğer hikmeti, insanların kendisini yalanlamasına, inkârlarına bir delilleri olmadığı halde Hz. Peygamber'in peygamberliği konusunda kendisi ile tartışmalarına karşı ona tesellî verilmesidir. Mele-i A'la (yüce topluluk) Yüce Allah ile dava gören, bilmedikleri hususlarda açıklama ve burhan (delil) talep eden kimseler olarak temsil edildiklerine göre; insanlar haydi haydi mazurdurlar. Ve peygamberlerin onlara tıpkı Yüce Allah'ın mukarreb meleklere davrandığı gibi davranmaları haydi haydi gerekir. O halde ey Peygamber! Sana düşen seni yalanlayanlara karşı sabretmektir. Senden doğru yolu göstermeni isteyenlere yol göstermen ve davet ehlinin karşısına apaçık delillerle çıkmandır. İşte bu âyetlerle daha önceki âyetler arasında irtibatı sağlayan yön de bu noktadır. Bir diğer irtibat

noktası ise; ifadenin halâ Kitab ve onun üzerinde hiçbir kuşku bulunmadığı, Hz. Peygamber ve O'nun Allah'ın vahyini tebliğ edişi ve onunla Allah'ın kullarına doğru yolu göstermesi, insanların Kitab ve Hz. Peygamber hakkında farklı düşünmeleri noktaları üzerinde durmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm'in özelliklerinden birisi de, birbirine yakın veya farklı olmak üzere bir sorundan bir diğerine geçebilmesidir. Ancak ilginç olan yön, farklı meseleleri ele alan bütün bu âyetlerin bir tek siyâkta (ifade akışı içinde) olmasıdır.

Halef âlimlerine gelince, bunların içinde meleklerin hakikatinin ne olduğu hakkında söz edenler ve melekler için tarif yapanlar olmuştur. Bunlardan bazıları ise meleklerin gerçek niteliklerinden ve tanımlarını yapmaktan kaçınmışlardır. Ancak halef âlimleri meleklerin kavrayan ve bilen kimseler oldukları noktasında görüş birliği içindedirler. Üzerinde durduğumuz âyette yer alan kıssa (hikaye) -onların yaklaşımlarına göre- bir temsil babında gelmiştir. Amaç, Hz. Adem'in yaratılması hali hakkında bilinmesi faydalı olan şeyleri ve bu yaratılışın mertebesi ile özelliklerine dair yararlı malumatı insanlara kavratmaktır.

Yüce Allah meleklere kendisinin yeryüzünde bir ***"halife"*** yaratacağını haber vermektedir. Melekler bu haberden Allah'ın (c.c.) yeryüzünde insanı halife kılacağını ve bu türün fıtratına ihtiyar sahibi olma özelliğini bahşettiğini anlamışlardır. Meleklerin anladığı bir diğer husus ise, Allah Teâlâ'nın bir halife olarak yaratacağı bu türün, karşısına çıkan işlerden birbiriyle çelişik olanlar arasında kendi bilgisine göre tercihlere gidebileceğidir. Ve bilgi, maslahat ve menfaatleri her yönüyle kuşatıcı değilse o zaman insan, iradesini maslahatın ve hikmetin aksi yönünde kullanacaktır. İşte bu da fesattır ve bu fesadın meydana gelmesi kaçınılmazdır. Çünkü kuşatıcı ilim ancak Yüce Allah'ın ilmidir.

Melekler bundan dolayı Allah Teâlâ'nın bu tür bir varlığı nasıl olup da yaratacağına hayret ettiler ve Allah Teâlâ'ya yönelerek -eğer konuşuyorlarsa- söz diliyle veya lisan-ı hâl ile bu konuda bilgi sahibi olmak ve bu türün yaratılmasının neden düşünüldüğünün beyanını ve hikmetini istemek için o soruları sordular. Allah Teâlâ bunu ***"dedi"*** kelimesiyle ifade buyuruyor. Çünkü Yüce Allah'ın kendilerini doğru yola iletmek için Kur'ân'ı indirmiş olduğu beşer nezdinde bilgi almak ve soru sormak için bilinen yöntem bu yöntemdir. Nitekim Allah Teâlâ gökler ve yeryüzü için de *"dedi"* ifadesini bu nedenle kullanmakta ve *"Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yerküreye: İsteyerek veya istemeyerek gelin dedi. İkisi de 'isteyerek geldik!' dediler."*[270] diye haber vermektedir.

Yüce Allah'ın gerek ilham ve gerekse bildirme yollarından bir başka yolla meleklere verdiği ilk mesaj; boyun eğmelerinin ve herşeyi bilen Yaratıcı'ya

270. Fussilet, 41/11.

teslim olmalarının gerekliliği idi. Çünkü herhangi bir meseleyi kavramada bir şahsın bilgisinin yetersiz kaldığı veya o meselenin nasıllığı hakkında şaşırıp kaldığı noktada ondan daha âlim olanın bilgisi bunu kavrayacaktır. İnsanoğlunun bir özelliği de, karşılaştığı problemin çözümünü -kendi kanaatine göre ortaya çıkması ne kadar uzak bir ihtimal olursa olsun- kendisinden daha bilgin olduğuna inandığı kimseye havale etmektir. Üstad Abduh, bununla ilgili tasavvufta tarikat şeyhlerinin müridleriyle olan durumunu örnek vermiştir.

Bu söylediğimizle ilgili bir başka örnek ise, çağımızda medeniyette ve sanayide ilerlemiş ülkelerin insanlarının bir takım işlerin ve işlemlerin artık mümkün olduğuna inanmalarıdır. Oysa bunlar -fen bilimlerinde ileri gitmiş bazı büyük bilginler bir yana- başka hiç kimsenin mümkün olacağını tasavvur etmediği şeylerdir. Bu insanlara bilginlerin şöyle bir işlemi yapmaya çaba harcadıkları söylendiğinde -bunu nasıl gerçekleştireceklerini- kavrayamasalar bile söylenen sözün doğruluğuna inanmaktadırlar. Çünkü, elektrik akımı ile haberleri bir veya birkaç dakika içinde uzak yerlere nakletmek için kablo yapan bu kimseler, kendilerinin bu haberleri kablosuz da ileteceklerine inanmaktadırlar ve nitekim bu gerçekleşmiştir ve onlar sesin iletilmesi yanında konuşanın görüntüsünün de birlikte iletilmesini sağlayacak bir cihazı yapmanın mümkün olduğuna da inanmaktadırlar. Ve şu anda çabaları bu yöndedir. Bu sanat türünde çalışan kimseler bize bunun mümkün olduğunu söylüyorlarsa biz onların söylediklerine hiç tereddüt etmeden inanırız. Bizim bu inancımız söylendiği üzere kör bir taklid ve teslimiyet değildir. Aksine bu delile dayanan bir tasdikdir ki bunun püf noktası -araçların aynı olduğunun bilinmesi ardından- sonradan olacak şeyi önceden bi'l-fiil olmuş olana kıyas etmekten ibarettir.

Melekler, Yüce Allah'ın fiilleri hakkındaki şanını bizden daha iyi bilirler ve yine onlar bilirler ki Yüce Allah herşeyi bilen ve herşeyi yerli yerince yapan hikmet sahibidir. Melekler halife yaratılması haberi karşısında hayretten ne yapacaklarını şaşırmış iseler de en küçük bir uyarı hemen onları "yakîn" (kesin bilgi) noktasına getirmiştir. Bu nedenle Yüce Allah âyetin devamında; *"Sizin bilemeyeceğinizi herhalde Ben bilirim."*[271] demiş ve O'nun bu cevabı melekler için son derece ikna edici cevap olmuştur.

Üstelik âlim ve kadir olan Allah'a bu çeşitten bir teslimiyet belki o hayreti gidermeyebilir ve hayrete düşenin ruhunda meydana gelen huzursuzluğu ortadan kaldırmayabilir. İnsan nefsi sadece ve sadece varlık âleminde zuhur eden ve kendisini karşısından hayrete düştüğü o durumun iç yüzünü anlarsa ve onun esrarına ve hikmetlerine bi'l-fiil vâkıf olursa sükûnet bulabilir. Bundan dolayı Yüce Allah meleklere, bu insan olan halifeyi yaratmadaki

271. Bakara, 2/30.

hikmetine, yaratılması esnasındaki sırrına dair onların ilmini tamamlayıcı bilgiler verdi ve Âdem'e bütün isimleri öğretti, sonra o isimleri -ileride geleceği üzere- meleklere arzetti. Melekler; bu halifenin fıtratında ve yeteneğinde onların bilmedikleri bir bilgi olduğunu öğrendiler ve onun hangi özelliği dolayısı ile yeryüzünde hilâfet makamına layık olduğunu anladılar. Bir de yeryüzünde bozgunculuk çıkarıp kan dökeceği yolundaki tahminlerinin insanın halife kılınışının hikmetini, faydasını ve yüksek mertebesini gideremeyeceğini anladılar. Onların tahminlerinin ilim mertebesini, onun faydasını, âlemin sırrını ve hikmetini giderememesi sana yeter.

Biz öğrendik ki; selef ve halef âlimleri, Yüce Allah'ı kendisine layık olmayan, yaratılmışlara dair özelliklerden tenzih etmekte ve meleklerin kendilerine layık olmayan itiraz veya inkârdan masum oldukları noktasında görüş birliği içindedirler. Bu netice ve sonuç açısından meseleyi Yüce Allah'a havale edip, O'na teslim olmakla âyetleri te'vil edip anlamaya yakın hale getirmek arasında hiçbir fark yoktur. Allah herşeyi bilendir. Şimdi üzerinde durduğumuz âyetlerin ayrıntılı olarak tefsirine geçebiliriz.

Daha önceki açıklamalarımızdan anlaşıldı ki; bu âyetler, "Kitab"ı, onu getiren "Peygamber"i ve o Peygamber'in davet ettiği "insanları" konu alan daha önceki âyetlerle irtibatlıdır. Bu âyetler Rasulullah'ın (s) delilini ve davetini ortaya çıkarıyor. Şöyle ki; melekler bilgiye muhtaç olduklarına ve o bilgiyi Yüce Allah'tan kendi hallerine uygun bir yöntemle aldıklarına göre, insanoğlu bu bilgiye haydi haydi muhtaçtır. Çünkü, beşerin tabiatı herşeyi ve bu arada bilgiyi, çalışıp çabalayarak elde etme niteliği üzerine yaratılmıştır. Bu âyetler diğer yandan Hz. Peygamber'e teselli vermektedir. Çünkü insanoğlu bilmediği birşeyi hakkında tam bilgi sahibi oluncaya kadar inkâr etmeye meleklerden daha yatkındır ve insanlar tevbe etme, hata ettikten ve günah işledikten sonra ondan dönme karakteri üzere yaratılmışlardır. Yeryüzünde fesat çıkarma, hakkı inkâr, hakka çağıran davetçiye karşı gelme, Hz. Peygamber'in kavminin sonradan uydurduğu bir bid'at değildir. O ancak fikir ehlinin ve beşer tabiatının yaratılış mayasında mevcuttur.

'Halife' Kavramından Anlaşılan

Öte yandan müfessirleri ***"halife"*** kelimesinin anlamı açısından iki gruba ayrılmış görmekteyiz: Bazı müfessirler bu sözcüğün yeryüzünde "hayvan-ı nâtık" (konuşan canlı) türünde bir veya birden çok sınıf olduğuna ve bunların dünyadan yok olup gittiklerine işaret ettiği kanaatindedirler. Onlara göre Yüce Allah'ın yeryüzünde halife kılacağını haber verdiği bu sınıf, işte o yeryüzünden silinip giden önceki neslin yerini alacak ve onların yerine geçecek olan sınıftır. Nitekim Yüce Allah, o nesillerin helâkinin zikrinin ardından şöyle diyor: *"Sonra da nasıl davranacağınızı görmemiz için onların ardından sizi*

yeryüzünde halifeler kıldık. (Onların yerine sizi getirdik.)."[272] Bu birinci gruptaki müfessirler derler ki; bu yeryüzünden silinip gitmiş olan sınıf ve tabaka yeryüzünde fesad çıkarmışlar ve kan dökmüşlerdi. İşte melekler sordukları soruyu bu duruma kıyas ederek çıkarmışlar ve sormuşlardı. Çünkü halifenin, yerini aldığı kimseye uygun olması ve -insanın aklına ilk anda geldiği üzere- o kabilden olması gerekir. Fakat sonraki gelecek olanın her yönden öncekiyle aynı olacağına dair elde bir delil mevcut olmadığından ve sonradan gelenin önceki gibi olacağı halifeliğin gereği bulunmadığından dolayı, Yüce Allah meleklere; "*Kendisinin, onların bilmediği şeyleri bildiği*" şeklinde cevap vermiştir. Onların, bu halifenin önceki halifeden hangi noktalarda üstün olduğunu ve Yüce Allah'ın bu konuda gözetmiş olduğu üstün hikmetleri bilmediklerini, bunu sadece kendisinin bildiğini vurgulamıştır. Üstadımız der ki: Eğer bu müfessirlerin sözü doğruysa o zaman Hz. Adem yeryüzündeki canlılar arasında akleden türün ilki değildir. O ancak "hayvan-ı nâtık" (düşünen canlı) türünden yeni bir tâifedir. Bu yeni taife yeryüzünden silinip giden önceki tâifeye veya tâifelere (zümrelere) zat ve yapı taşı itibarıyla benzemekte, ahlâk ve huy açısından bazı yönlerde ise ayrılmaktadır.

Bu ekolün görüşleri en güzel biçimde ancak böyle yansıtılabilir ve onların görüşlerine dair söylenebilecek en fazla söz bundan ibarettir. Onların bu görüşlerine Müslümanlar İranlıların (Acem) mitolojilerinde de rastlamışlardır. Bu mitolojilerden veya hurafelerden birisi de şudur: Rivayete göre Hz. Adem'in yaratılmasından önce yeryüzünde "hınn" ve "binn" ya da "tımm" ve "rımm" dedikleri mahluklar yaşamaktaydı. Çoğunluk Hz. Adem'in yaratılmasından hemen önce yeryüzünde yaşayan mahluklar "cinn" adını veriyor. Bunların içinde o tâifeye "hınn" ve "binn" adını verenler diyorlar ki, bunlar yeryüzünde cinlerden önce yaşıyorlardı ve yeryüzünde fesad çıkarınca Yüce Allah onları -daha önce geçtiği üzere- helak edip, yok etti. Bu âlimler görüşlerine şöyle devam ediyorlar: Yüce Allah bu tâife üzerine İblis'in başkanlığında meleklerden bir ordu gönderdi. Bu ordu cinlerle savaştı ve onları yerle bir ederek adalara ve denizlere sürerek darmadağın etti. Ancak bu iddiayı savunan âlimlerin ellerinde anlattıkları bu kıssaların doğruluğuna dair İslâm'dan kendilerini destekleyecek herhangi bir delil yoktur. Ne var ki, bu konuda kavimlerin ağızdan ağıza nakledegeldikleri ve geneli itibarıyla üzerinde müttefik oldukları önemli bir konuyu haber veriyorlar. Üzerinde ittifak edilen nokta -daha önce dediğimiz üzere- Hz. Adem'in yeryüzünde sakin olan akıllı canlıların ilki olmadığıdır.

Buraya kadar "*halife*" kelimesinin tefsiri hakkında birinci grubu oluşturan âlimlerin görüşlerini yansıtmış olduk. Buna karşılık karşı gruptaki bilginler âyetin manasının; "*Ben yeryüzünde kendime bir halife yaratacağım.*" şeklinde

272. Yunus, 10/14.

olduğunu belirtiyorlar. Bundan dolayı insanoğlunun yeryüzünde "Allah'ın halifesi" olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık."*[273] Ağır basan ihtimal, halife kelimesinden asıl maksadın, -Yüce Allah daha iyi bilir- halifenin Hz. Adem ve onun neslinden gelen insanlığın tamamı olduğudur.

Şimdi hilâfetin ne anlama geldiği üzerinde duralım: Bu *"halife kılmak"*tan maksat, bazı insanların bazılarına halife kılınması mıdır? Yoksa bazılarının başkalarına halife kılınması mıdır?

Yüce Allah'ın insanlar hakkında geçerli olan âdeti, ahkâmını aralarından seçtiği bazı insanların vasıtasıyla öğretmek ve onların aracılığı ile uygulamaktır. Yüce Allah'ın bundan amacı, bu sayede insanın kendisine tabi olmasıdır. İnsan, Yüce Allah ahkâmını ve vad'î kanunlarını (yani şer'î kanunlarını, çünkü şeriat ilahi bir vad'dır.) nasıl ortaya koymuş ve açıklamışsa, aynı şekilde O'nun hikmetlerini, tabiî ve yaratılışa ait kanunlarını ortaya koymuştur. Bundan dolayı, hilâfetin manasının Yüce Allah'ın insan türünü diğer yaratılmışlardan ayrıcalıklı kıldığı herşeye şâmil ve kapsayıcı olacak biçimde genel olması mümkündür. Vahyin dile getirdiği tecrübenin ve gözle müşahede etmenin delâlet ettiği bir nokta; Yüce Allah'ın âlemi farklı ve çeşit çeşit yaratmış olduğu ve insan türü dışında herbir türe belli, muayyen bir özellik verdiği ve her türün bu özelliğin dışına çıkamadığı gerçeğidir. Buna karşılık, -melekler gibi- ancak vahiy yoluyla bilebileceğimiz mahluklara gelince; bunlar hakkında, vazifelerinin sınırlı olduğunu gösteren âyetler ve hadis-i şerifler mevcuttur: *"Onlar, bıkıp usanmaksızın gece-gündüz tesbih ederler."*[274]; *"Şüphesiz biz orada sıra sıra dururuz ve şüphesiz Allah'ı tesbih ederiz."*[275]; *"Saf saf dizilmişlere, toplayıp sürenlere, zikir okuyanlara yemin ederim ki ilahınız birdir."*[276]; *"Söküp çıkaranlara, yavaşça çekenlere, yüzdükçe yüzenlere, yarıştıkça yarışanlara, iş düzenleyenlere andolsun!"*[277] Bu son âyeti orada sıralanan fiilleri yapanların melekler olduğu yaklaşımına göre örnek veriyoruz. Daha meleklerin, birçok tâifeden oluştuklarını ve her tâifenin belli bir vazifesinin olduğunu ifade eden birçok âyet-i kerîme göstermek mümkündür. Hadis-i şerif'lerde[278] meleklerin içinde kıyamete kadar daima secde eden ve sürekli rükû halinde bulunan melekler olduğu ifade edilmiştir.

Buna karşılık düşünerek ve deney vasıtasıyla bilebildiğimiz şeylere gelince; bunlar madenlerin, cansızların durumu gibi durumlardır. Bunların

273. Sad, 38/26.
274. Enbiya, 21/20.
275. Saffat, 37/165, 166.
276. Saffat, 37/1, 2, 3, 4.
277. Naziat, 79/1, 2, 3, 4, 5.
278. Bkz. Ebû Naîm, *Hılyetu'l-Evliyâ*, Aliyyu'l-Kârî, *Şerhu'ş-Şifâ*, I, 315.

bilgileri olmadığı gibi herhangi bir amelleri de yoktur. Bitkilerin durumuna gelince, onların hayatlarının etkisi bizzat kendilerinedir. Bitkinin ilmi ve iradesi olduğu var sayılsa bile bu bilgi ve iradenin bitkilerin hareketlerini, Yüce Allah'ın hükmünü ve yaratılmışlar üzerindeki âdetini beyan edici kılmakta herhangi bir etkisi yoktur. Bitkinin belli ve sınırlı bir yeteneği, yine sınırlı ilhama dayalı bilgisi ve mahdut bir hareketi vardır. Durum böyle olduğu için bitki, bilgisine, iradesine sınır olmayan hükümleri ve kanunları sayılıp bitmekle sonu gelmeyen, yaptığı amellerin ve tasarrufların nihayeti olmayan Yüce Allah için halife olmaya elverişli değildir.

İnsana gelince, Yüce Allah onu kitabında ifade buyurduğu üzere zayıf[279] ve cahil yaratmıştır. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurur: *"Siz, hiçbirşey bilmezken Allah, sizi analarınızın karnından çıkardı."*[280] Fakat insan zayıf ve cahil olmasına rağmen, ibret almayı bilen kimse için bir ibret numûnesidir ve hayret uyandıracak bir varlıktır. Çünkü o zayıf olmasına rağmen güçlü olan varlıklar hakkında tasarrufta bulunur, kendi yaratılışını bilmediği halde bütün isimleri bilebilir. Bir hayvan ilham yoluyla kendisine faydalı ve zararlı olan şeyleri öğrenmiş olarak dünyaya gelir ve kısa zamanda gücü kemale erer. İnsan ise ilham adına, vıyak vıyak ağlamaktan başka herhangi birşey öğretilmemiş olarak dünyaya gelir. Sonra kendi dışındaki diğer canlılara oranla peyderpey ve yavaş yavaş hissetmeye ve duymaya başlar. İnsana bir başka güç daha verilir. Bu güç; insanın şuuru ve duyularıyla birlikte öyle bir harekete geçer ki, insan onun sayesinde şu kâinata hakim olup, üzerinde otorite kurar ve insan bu garip gücün elverdiği biçimde kâinatı emri altına alır ve kendine boyun eğdirir.

O güç, adına "akıl" dedikleri ve fakat sırrını bilmedikleri, hakikatini ve iç yüzünü kavrayamadıkları garip bir güçtür. Bu akıl gücü öyle bir güçtür ki, diğer hayvanlara fıtraten bahşedilmiş olan ve kendilerini soğuktan, sıcaktan koruyan elbiseye, kürke insanı muhtaç olmaktan kurtarır. Diğer hayvanların gıdalarını elde ettikleri, kendilerini savundukları, düşmanlarına hücum ettikleri organlara muhtaç bırakmaz ve bunun dışında diğer hayvanlara kendi çabaları olmaksızın bahşedilen başka yeteneklere de muhtaç kılmaz. Hatta insan akıl gücüyle bu zamana kadar gerçekleşmiş hayret verici keşif ve icatları yaptığı gibi bundan sonra da tahmine ve takdire sığmaz keşifleri ve icatları yapacaktır.

İnsanoğlu bu güç sayesinde yetenekleri sınırsız, istekleri hudutsuz, bilgisi ve fonksiyonları nihayetsiz bir hale gelir. İnsanoğlu fert fert zayıf olmakla birlikte toplamı itibariyle kâinatta Yüce Allah'ın izni ve fırsat vermesi sayesinde sınırsız tasarruflarda bulunur. Öte yandan Allah Teâlâ bu yetenekleri

279. Nisa, 4/28.
280. Nahl 16/78.

ve doğal kabiliyetleri insana yarattıklarının sırları ortaya çıksın, yeryüzündeki mülkü belli olsun ve yeryüzünün âlemleri insana boyun eğsin diye vermiştir. Allah Teâlâ insana öyle hükümler ve hukuki düzenlemeler (şeraît) vermiştir ki, bunlarla insanın yapacağı fiilleri ve ahlâkını sınırlamıştır. Bu sınır insan fertlerinin ve zümrelerinin diğer fertlere ve zümrelere zulmetmesinin ve azgınlıkta bulunmasının önüne geçer. Bu hükümler insanoğluna kendi kemâline erişmesi hususunda yardımcı olur. Çünkü bunlar insanoğlunun bütün bu meziyetlerine kaynaklık eden aklı için bir mürşid ve bir mürebbidir. İşte bundan dolayı Cenab-ı Allah, insanı yeryüzünde halife olarak yaratmıştır. İnsan bu hilafet vazifesine yaratılmış canlılar içersinde en layık olandır.

Bu sözünü ettiğimiz hilâfet açısından insanoğlunun eserleri yeryüzünde zuhur etmiştir. Biz insanlığın madenler ve bitkiler hakkında hayrete değer faaliyetlerini müşahede ettiğimiz gibi karada, denizde ve havadaki faaliyetlerini de görmekteyiz. İnsan her gün birşey icat edip bir buluş yapmakta, bir fen meydana getirmektedir. İnsan her gün bir keşif ve buluş yapmakta, yeni bir yenilik getirmekte ve çalışmaktadır. Hatta insan yeryüzünün şeklini değiştirmiş, katı olan kısımları yumuşatmış, çamurlu olan toprağı verimli, harap olan toprakları imarlı hale getirmiştir. İnsanlık çölleri denizlere veya haliçlere çevirmiştir. İnsan aşılama yoluyla bitkilerden çifter çifter elde etmiştir. Sözgelimi "Yusuf efendi" dedikleri mandalina ağacında olduğu gibi. Yüce Allah mandalinayı insan eliyle yaratmış ve insanın çabalaması sayesinde o ağacı var etmiştir. İnsanoğlu hayvan türleri içinde de bir takım işlemlerde bulunmuş, onlara dilediği eğitimi ve gıdayı vermiş, istediği şekilde doğum yaptırmıştır. Sonunda o hayvanın yaratılışında, davranışında ve türlerinde değişiklikler zuhur etmiştir. Böylece hayvan türleri içinde büyük ve küçük, ehlî ve vahşi türler meydana gelmiştir. İnsan bu türlerin her birinden yararlanmakta ve onları kendi hizmetinde kullanmaktadır. Tıpkı yaratılışı güçlü olanı ve diğer mahlukları kendi emrinde kullandığı gibi.

Yüce Allah'ın insanı bu yeteneklerle birlikte yeryüzünde halife kılması, onun herşeye hilkatini veren sonra da doğru yolu gösteren hikmetinden değil midir? İnsanoğlu bu halifeliği yaparken Yüce Allah'ın sünnetini uygulamakta, O'nun yaratmada hayret uyandıran noktalarını, yarattıkları üzerindeki esrarını, hikmetlerinin parlak örneklerini, ahkâmının faydalarını ortaya koymaktadır. Şimdi sormak gerekir; Yüce Allah'ın kemâline ve ilminin alabildiğine genişliğine en güzel biçimde yarattığı şu insandan daha açık bir delil acaba var mıdır? İnsanoğlu bu anlamda yeryüzünde halife olduğuna göre melekler ondan nasıl olup da hayrete düşüyorlar?

"Hatırla ki Rabbin meleklere: 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım', dedi." Bunun üzerine melekler hemen soruyu sormaya ve bu projeyi tuhaf

bulduklarını ifade eden soru yöneltmeye kalktılar ve *"**Yeryüzünde fesad çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun? dediler.**"* Yeryüzünde fesad çıkarıp, kan döküp, böylece seni tesbih ve takdis etmekten gafil olacak insanı mı halife kılıyorsun? *"**Bizler**"* hiç gaflete düşmeksizin ve hiç gevşeklik göstermeden *"**Hamdinle Seni tesbih ve Seni takdis ediyoruz.**"* dediler. Hiç kuşkusuz meleklerin Yüce Allah'a yöneltmiş oldukları bu soru *"halife"* kelimesinden maksadın ne olduğunun anlaşılmasından kaynaklanmaktaydı. Bu sorunun yöneltilmesinin diğer nedenleri ise, sınırsız bilgi ve serbest irade konusunda halifelik iradesine sunulan ilmin ancak peyderpey elde edileceği, fesada ve -daha önce geçtiği üzere- kan dökmeye yol açan çekişmeye sebep olacağı gerçeğinden kaynaklanmaktaydı.

Öte yandan bu geniş bilgi insan fertlerinden hiçbir ferde ve insan türünün tamamına bir anda verilmez, ta ki insanların bilgisi Yüce Allah'ın bilgisine benzememiş olsun. İnsana ilimden her pay verildiğinde daha önce bilmediği birşeyin cahili olduğunu anlar. İnsana edeb ve akıldan her pay verildiğinde kendi aklının zayıflığını kavrar. Allah İmam Şafiî'nin iyiliğini versin! Bu gerçeği şu dizelerde ne güzel ifade ediyor:

كلما أدبني الدهر   أراني نقص عقلي
وإذا ما ازددت علما   زادني علما بجهلي

"Ettikçe zaman terbiye beni,
Gösterdi bana aklımın eksikliğini.

Arttıkça ilmim zaman içinde,
Anladım cahilliğimin derecesini."

İlmin genişliğine rağmen insana ilahî ilimden ancak çok az bir miktar verilmiştir. Bununla birlikte o ilahî ilmin tecellî ettiği en geniş aynadır. Bundan dolayı Allah Teâlâ meleklere "kendisinin herşeyi bildiği" yolunda cevap vererek şöyle demiştir: *"**Sizin bilemeyeceğinizi herhalde Ben bilirim dedi.**"* Allah Teâlâ böylece bu *"hilâfet"* görevinin hikmetinin bilgisini kendi zatına izafe etmiş, sonra meleklere insanoğlunun bilgiyle ve bilgiyi izleyen diğer özelliklerle halife olacağını ortaya koymuştur.

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنبِئُونِي
بِأَسْمَاءِ هَـٰؤُلَاءِ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴿31﴾
قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ ﴿32﴾
قَالَ يَا آدَمُ أَنبِئْهُم بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنبَأَهُم بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُل لَّكُمْ إِنِّي
أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿33﴾

31- Allah Adem'e bütün isimleri, öğretti. Sonra onları önce meleklere arzedip: Eğer siz sözünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin, dedi.

32- Melekler: Ya Rab! Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz, Senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur. Şüphesiz alîm ve hakîm olan ancak Sen'sin, dediler.

33- Ey Adem! Onların (eşyanın) isimlerini onlara (meleklere) anlat dedi. Adem onların isimlerini onlara anlatınca: "Ben size, muhakkak semavat ve arz'da görülmeyenleri bilirim. Bundan da öte gizli ve açık yapmakta olduklarınızı da bilirim, dememiş miydim?" dedi.

İnsanın İsimleri Öğrenmesi

"Halifelik" kavramının manası beyan edilirken meleklerin ilimlerinin ve amellerinin sınırlı olduğu, insanın ilminin ve amelinin ise böyle olmadığı ifade edilmişti. Yüce Allah'ın insanı yaratmış olduğu bu özelliği sayesinde insan halifeliğe meleklerden daha layık olmuştur. İşte bu Yüce Allah'ın meleklere karşı takdim etmiş olduğu kesin delilidir. Yüce Allah bu delili meleklere, onların bilmediği şeyleri kuşatan ilmine dikkatlerini çektikten sonra sunmuş ve ***"Allah Adem'e bütün isimleri öğretti."*** buyurmuştur. Yani Allah, Adem'in nefsinde bütün eşyanın bilgisini herhangi bir sınırlamaya ve ayrıma gitmeksizin koymuştur.

Âyette geçen ve isimler anlamına gelen ***"esmâ"*** kelimesinden maksat isimlerin verildiği eşyadır. Böylece Yüce Allah, -kavramla (mana) o kavramın ifade edilmesi için getirilen sözcük arasındaki şiddetli ve sıkı ilişki ve birisinden diğerine hızlı intikal nedeniyle- "medlûl"ü (delilin gösterdiği kavramı) "delil" ile ifade etmiştir. Gerçek ilim, ancak bilinenlerin bizatihî kendilerini kavramaktır. O malumata (bilinenlere) delâlet eden lafızlar, terimin ve ıstılahın kullanıldığı dillerin birisinden diğerine farklılık gösterir. Bu lafızlar bir

dilden diğerine değişebilir ve farklılık gösterebilir, ama mana (kavram) için hiçbir değişiklik ve farklılık söz konusu değildir.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki: ***"İsim"*** kelimesi, insanın zihnine ulaşan "malum"a isim olarak verilebilir ve bu yanlış olmaz. "Malum"dan maksat; o "bilinen" nesnenin zihindeki izdüşümüdür. Bir başka ifadeyle anlatalım: İsim, âlimin nezdinde herhangi birşeyin kendisiyle bilindiği semboldür. Mesela "Allah" ismini ele alalım: Bu isim sayesinde "Bizler Allah'ın varlığına iman ederiz, sıfatlarını kendisine isnad ederiz." denilecek şekilde O'nu zihnimizde tanımış oluruz. Şu halde isimler kendileriyle varlığı bildiğimiz sembollerdir. Bunlar hakikate uygun olan ilimlerdir.

İsim, "verildiği nesnenin aynısı mıdır, yoksa gayrısı mıdır?" şeklinde meydana gelen ihtilaf işte ismin bu kullanımı üzerinedir. Eski Yunanlılar, zihinde var olan bilgiye "isim" derlerdi. İhtilaf, zihinde var olan gerçeklerin bizzat o gerçeğin kendisi mi yoksa sûreti mi (izdüşümü) olduğu kabulünden kaynaklanmaktadır. Tıpkı "ilim"in, "malum"un aynısı mı yoksa gayrısı mı olduğu noktasında çıkan ihtilaf gibi. Lafız olan ismin müsemma'nın (isimlendirilen nesne) aynısı veya gayrısı olduğu yolundaki ihtilaf noktasında tartışma yapanlar, isimlendirmeler (terimlendirmeler) arasında çok hassas davranmadıklarından hata etmişlerdir. Çünkü bir "lafz"ın, -zorunlu olarak-ifade ettiği anlamdan başka birşey olduğu gayet açıktır. Zikrettiğimiz bu anlamda "isim"; takdis edilen ve mübarek kılınandır.

Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: *"Yaratıp, düzene koyan,... Yüce Rabbinin adını tesbih (ve takdis) et."*[281]; *"Büyüklük ve ikram sahibi Rabbinin adı yücelerden yücedir."*[282] Şu halde Yüce Allah'ın adı öyle bir isimdir ki, biz O'nun sıfatlarından bildiklerimizi ve öğrendiklerimizi isminden de alabiliriz ve O'nun ismi öyle bir isimdir ki; celâli ve cemâli adına bizim içselliğimizde doğan bir duygudur. Bizim isimden bu manayı anlamamıza herhangi bir engel yoktur ve bu anlamıyla "isimden maksat isimlendirilen eşyadır" biçiminde söylenilen görüşle aramızda herhangi bir fark yoktur. Fakat bizim dediğimiz daha açık ve daha nettir.

Burada bir küçük not da biz ekleyelim: Fatiha Sûresi'nin baş kısmında Allah Teâlâ'nın isminin tesbih ve ta'zim edildiğini ifade etmiştik. Tesbihin gerek söz ve gerek yazıyla O'na isnad edilmesi bu kavrama dahildir. Allah Teâlâ'nın ismi zikredilmeksizin, O'nun tesbih ve ta'zim edilmesi kalbe ait bir özelliktir. Her kim kasten Yüce Allah'ın adını aşağılarsa kâfir olur, tıpkı Allah'ın Kitabı'nı kasten aşağılayan kimsenin kâfir olduğu gibi.

Öte yandan *"ta'lim"* yani öğretme kipinden insanın zihnine ilk gelen bu öğretme fiilinin peyderpey ve yavaş yavaş olmasıdır. Nitekim Yüce Allah bir

281. A'la, 87/1-2.
282. Rahman, 55/78.

âyet-i kerîmede bunu şu sekilde dile getiriyor: *"Bilmediklerinizi size öğreten..."*[283] İşte bu ancak tedricen, azar azar ve peyderpey olur. Nitekim bu söylediğimiz özellik *"ta'lim"* kelimesinin geçtiği bütün âyetlerin zahirinden anlaşılan bir husustur. *"Allah sana bilmediğini öğretmiştir."*[284] *"Allah ona yazmayı, hikmeti, Tevrat'ı, İncil'i öğretecek."*[285] Daha birçok âyet-i kerîmeyi bu konuya örnek olarak verebiliriz. Fakat Adem'e isimlerin öğretilmesi tabirinden insanın zihnine ilk gelen; -*"Adem"* kelimesi ile bilfiil onun şahsı veya bilkuvve Ademoğlu özelliği kastediliyorsa- bunun bir anda gerçekleşmiş olduğudur.

Bundan dolayı Hocamız Abduh şöyle derdi: Yüce Allah Adem'e herşeyi öğretmiştir. Bu bilginin Adem'e bir anda verilmiş olmasıyla, çeşitli zamanlarda bahşedilmiş olması arasında hiçbir fark yoktur. Allah herşeye kadirdir. Öte yandan bu ilmî güç, insan türünün tümüne şamil ve hepsini kuşatıcı bir özelliktir. Buradan Ademoğlunun bütün fertlerinin daha ilk günden isimleri bilmesi gerektiği sonucu çıkmaz. Bu bilme gücünün insan türü açısından sabit olması için insanın eşyayı araştırarak ve akıl yürüterek öğrenmesi yeterlidir. Allah Teâlâ, Adem'e isimleri yukarıda açıkladığımız biçimiyle öğretmiş ***"sonra onları meleklere arzetmiştir."*** Yani, Yüce Allah meleklerin durumuna uygun bir ilham yoluyla kendilerine bu eşyanın tümünün toptan bilgisini vermiştir. Eğer onların nefislerine eşya ayrıntısıyla sunulmuş olsaydı ve bilgileri sınırlı olmasaydı, onları bileceklerdi. Halbuki Yüce Allah eşyayı onlara arzetmiş ve kendilerine aciz bırakıcı bir soru yönelterek, ***"eğer siz sözünüzde sadık iseniz şunların"*** şu isimlendirilmiş eşyaların ***"isimlerini Bana bildirin, dedi."*** Burada eşyanın isimlerinin haber verilmesinden maksat; onların bilgisinin açığa çıkarılmasıdır. *"Eğer siz sözünüzde sadık iseniz"* ifadesinin anlamı ise, eğer yeryüzünde halifenin beşerden kılınması dehşete kapılanacak ve garip karşılanacak bir husussa; ayrıca halifeyi başkalarından ayıracak özelliklerin neler olduğunu gerçekten bildiğinize göre, o zaman size arzetmiş olduğum şu nesnelerin isimlerini haber verin.

"Melekler: Ya Rab, Seni tesbih ederiz" yani Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz ***"dediler."*** *"Subhane"* lafzı mastar olup tek başına nadiren kullanılır. Bu lafız çoğunlukla "maazallah" teriminde olduğu üzere isim tamlaması şeklinde kullanılır. Kelime Arap dilbilgisi kurallarına göre takdir edilen gizli bir fiilin mef'ûlüdür (tümlecidir). Manası ise, seni kutsarız, ilminin eksik olmasından ve buna bağlı olarak bir halifeyi boşuna yaratmaktan seni tenzih ederiz. Ya da, ilminin eksik olmasından ve buna bağlı olarak, bize birşey sorup öğrenmekten seni tenzih ederiz. Oysa biliyorsun ki; biz sorduğun o şeyi bilmiyoruz ve sana o konuda bilgi verecek güçte değiliz. *"Subhaneke"* keli-

---

283. Bakara, 2/151.
284. Nisa, 4/113.
285. Âl-i İmrân, 3/48.

mesi bunu gösteriyor. Sanki, "*subhaneke*" kelimesi bir başına bir cümle gibi duruyor. İşte bu, öyle bir mükemmel belâgattır ki, binası kurulmuş, bahçesi meyveli ve hakikatleri apaçık ve nettir. Buna bir de bu kıssanın temsil (örnek verme) yerinde geldiğini ekleyelim. Allah Teâlâ hakkı ve gerçeği söyler. O, yolu gösterir. Yüce Allah'ın tenzihinden sonra melekler kendi bilgilerinden soyutlanıp Allah'ın bilgisine ve hikmetine başvurarak şöyle diyorlar: ***"Senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur."*** ve bu bilgi sınırlıdır, bütün herşeyi kuşatamaz ve eşyanın tamamını çevreleyemez. ***"Şüphesiz"*** yarattıklarını ***"alim/bilen"*** *ve* yaptığın her işte ***"hakim olan ancak Sensin, dediler."***

Üstadımız Abduh der ki: Âyette yer alan bu te'kidler[286] işaret ediyor ki, ilk "istiğrâb" (tuhaf karşılama) sorusundan birşeyler sızıyordu. *"Bana bildirin"* emrine meleklerin *"bizim bilgimiz yoktur"* şeklinde verdikleri cevaptan da bazı şeyler sızmaktadır. Bundan dolayı melekler cevaplarını herşeyden teberri (uzak olduklarını ifade) ile ve Yüce Allah'ın sabit olan zât-ı âli'si ile vacip olan ilmini ve bundan ayrılmayan sonsuz hikmetini övgü ile bitiriyorlar. Daha önce Fatiha Sûresi'nin tefsirinde *"faîl"*, *"alîm"* kalıbının, ruha kök salmış ve insanın şahsiyetinden ayrılmayan sıfatları gösterdiğini belirtmiştik. Meleklerin bu kipi kullanarak cevap vermeleri gösteriyor ki, onlar kendileri gibi olan mahlukların asla gafil olmamaları gereken bir tavrın içine giriyorlar. Bu tavır, Yüce Allah'ın geniş ilmine ve hikmetine sonuna kadar teslim olmaktır.

"Ey Adem! Onların (eşyanın) isimlerini onlara (meleklere) anlat dedi." Yüce Allah'ın istediği şekildeki ***"inbâ"*** (haber verme) ve bunun zikri, bunun üzerine hüküm bina etmek içindir. Bu hüküm Yüce Allah'ın ***"Adem onların isimlerini onlara anlatınca"*** şeklindeki ifadesinde canlanmaktadır. Bundan sonra Yüce Allah meleklere dönerek ***"Ben size muhakkak semavat ve arzda görülmeyenleri bilirim..."*** Yani durumu bu olan bir yaratıcı hiçbirşeyi boşuboşuna yaratmaz ve yeryüzünde halifeyi boş yere yoktan var etmez. ***"Bundan da öte 'gizli ve açık yapmakta olduklarınızı da bilirim dememiş miydim?' dedi."*** Meleklerin açığa vurdukları ve açıktan yaptıkları, eserin kendi nefislerinde ortaya çıkmasıdır. Gizli yaptıkları ise onların içgüdülerinde bulunan ve doğalarında var olan şeylerdir.

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşıldı ki; selef âlimleri bütün bu konuşmaları, karşılıklı soru sorup cevap almaları ve tartışmaları ve bunların içyüzünün bilgisini Yüce Allah'a havale ediyorlar ve sadece bunların faydalarının ve hikmetlerinin bilgisi ile yetiniyorlar. Nitekim bu söylediklerimiz daha

286. Tenzihte manevi bir te'kid (pekiştirme) vardır. Bunun gibi ilmin meleklerin nefislerinde bizzat olmadığı ve onun sadece Yüce Allah'ın verdiği nefislerde olduğu da aynı şekilde te'kid ifade eder. Sonra bunları lafzî bir te'kid izliyor, o da "enne" isim cümlesi ve zamiri fasıl olan "ente"dir. Manevi te'kid ise ilim ve hikmet ifade edilirken seçilen mübalağa (abartı) sigasıdır.

önce geçmişti. Buna karşılık halef âlimlerine gelince onlar bu konuda te'vile başvuruyorlar. Yaptıkları te'viller arasında -burası için- en güzeli, bu ifadenin bir "temsil" olduğu yolundaki izahlarıdır. Yüce Allah'ın Kitabı'nda yer alan âdeti; soyut kavramları lafız ve ifade kalıpları içinde bize belirtmek ve aklın kavrama alanına giren bilgileri daha kolay anlayalım ve daha kolayca ifade edilsin amacıyla somut şekil ve kalıplar içinde ortaya koymaktır. İşte bu faydalardan birisi şu kıssadan öğrenmiş olduğumuz şeylerdir.

Bu kıssadan biz insan olarak değerimizi, bizi diğer canlılardan ayıran fıtratımıza Yüce Allah'ın yerleştirmiş olduğu değerleri öğrenmiş olduk. Şu halde bize düşen -melekleri ve diğer canlıları değil- bizi öğrenmeye yetenekli kıldığı ilimlerle buluşmak ve amel etmek çabasıdır, ta ki Yüce Allah'ın bağışladığı hikmeti bizde ortaya çıksın. Belki biz, Yüce Allah'ın meleklere bizim üstünlüğümüzü bildirmesinin ne anlama geldiğini, onların bizim aslımıza secde etmelerinin ne demek olduğunu böylece anlamış oluruz: *"Öğüt alsınlar diye Allah insanlara misaller getirir."*[287]

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ
أَبَى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴿34﴾

34- Hani Biz meleklere 'Adem'e secde edin.' demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu.

Meleklerin Secde Etmesini Anlamak

Yüce Allah meleklere, Adem'in mertebesini ve onu yeryüzünde niçin halife olarak seçtiğini belirttikten sonra, onların Adem'e boyun eğmelerini emrediyor. Bunu Yüce Allah "secde etmek" fiili ile dile getirerek; ***"Hani Biz meleklere 'Adem'e secde edin.' demiştik..."*** şeklinde ifade buyuruyor. Bu, "*secde etmek*" bizim niteliğini bilmediğimiz bir secdedir, fakat dinimizin inanç esasları bize bunun ibadet secdesi olmadığını öğretiyor. Çünkü ancak Allah'a ibadet edilir. Arap dilinde secde boyun eğmek, eğilmek anlamına gelir ve secdenin en bariz olarak ortaya çıktığı durum boyun eğmek gayesiyle yere kapanmak ve alnını toprağa koymaktır. Bazı eski kavimlerde insanların krallara ve büyüklere selâm vermek amacıyla toprağa secde etme adetleri vardı. Hz. Yakub'un ve çocuklarının Hz. Yusûf'a secdeleri de bu

287. İbrahim, 14/25.

kabildendir. Allah'a secde iki kısımdır. Birincisi mükellef ve aklı başında olan kişilerin ilâhî yasa gereği ibadet etmek maksadıyla yaptıkları secdedir. İkincisi ise, bütün mahlukatın Yüce Allah'ın bu konudaki iradesi gereğince yaptıkları secdedir. Nitekim Yüce Allah, bu gerçeği şu şekilde ifade buyuruyor: *"Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah-akşam ister istemez sadece Allah'a secde ederler."*[288] Bir başka âyet-i kerîme ise; *"Bitkiler ve ağaçlar secde ederler."*[289] şeklindedir. Bu iki âyetin manasını ifade eden daha birçok âyet-i kerîme vardır. ***"İblis hariç hepsi secde ettiler."*** yani İblis hariç meleklerin tümü secdeye kapandılar. İblis -bu âyetten ve bu kıssayı konu alan benzer âyetlerden anlaşılacağı üzere- meleklerden birisidir. Ancak Kehf Sûresi'ndeki âyet böyle söylemiyor. O âyet İblis'in cinlerden olduğunu ifade ediyor: *"Hani Biz meleklere: Adem'e secde edin demiştik; İblis hariç olmak üzere, onlar hemen secde ettiler. İblis cinlerdendi. Rabbinin emrinden dışarı çıktı."*[290] Meleklerle, cinleri birini diğerinden özlü bir biçimde ayıran herhangi bir delile sahip değiliz. Melek ve cin ayırımı bir sınıf farklılığı olarak anlaşılmaktadır. Âyetlerin işaret ettiği üzere vasıflar farklı olduğunda ortaya çıkan bir sınıf farklılığı söz konusudur. Zâhir olan odur ki, cin meleklerden bir sınıf sayılabilir. Kur'ân-ı Kerîm'de müfessirlerin ekserisinin görüşüne göre meleklere cin ve şeytan da denilmiştir. Nitekim *"Allah ile cinler arasında da bir soy birliği uydurdular."*[291] âyet-i kerîmesinde meleklere cin denirken; *"İnsanların kalplerine vesvese sokan (insan Allah'ı andığında) pusuya çekilen cin ve insan şeytanının şerrinden insanların Rabbine... sığınırım."*[292] âyet-i kerîme'sinde ise şeytana cin denmiştir. Her halûkârda bu varlıklara söz konusu isimlerin verilmesi gayb âlemine ait bir olgudur. Biz bunların gerçeğini bilemeyiz ve araştırmayız. Hz. Peygamber'den (s) kesin bir nass gelmediği sürece bunlar hakkında herhangi bir nitelemede bulunmayız.

Yüce Allah, İblis'i ***"o"*** secde edip boyun eğmekten ***"yüz çevirdi ve büyüklendi."*** şeklinde nitelendiriyor. Böbürlenerek, kendisini yaratıldığı temel unsur itibariyle daha hayırlı, cevher (öz) itibariyle daha temiz zannederek Hak'kın emrine sarılmadı şeklinde vasfediyor. Nitekim Yüce Allah bu gerçeği bu sûreden başka bir yerde dile getirmektedir: *"Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın dedi."*[293] Bu âyette geçen ***"İstikbar"*** tekebbür, böbürlenme anlamınadır. Böbürlenme, büyüklük taslayarak ortaya çıkmak demektir ki, Hak'tan uzaklaşmak bunun sonuçlarından birisidir. Kelime "kibir" kökünden türeme olduğu halde bu köke; "sin" ve

288. Ra'd, 13/15.
289. Rahman, 55/6.
290. Kehf, 18/50.
291. Saffat, 37/158.
292. Nas, 114/1-4.
293. A'raf, 7/12.

"ta" harfinin eklenmiş olması; âdeta kibrin İblis'in kendi tabiatından olmadığına, ancak kendisinin kibre yatkın bir karakterde olduğuna işaret eder. Yüce Allah, İblis'i yüz çevirme ve büyüklük taslama vasıflarıyla niteledikten sonra ***"Böylece kâfirlerden oldu."*** hükmünü veriyor.

Bir müfessirin görüşüne göre ifade şu şekilde olmalıydı: İblis, kâfirlerden oldu, sonra büyüklük tasladı ve yüz çevirdi. Çünkü küfür (inkâr) bu müfessire göre büyüklük taslamanın nedenidir. Büyüklük taslama da yüz çevirmeye sebeptir. Bu müfessir olması gereken doğal sıralamaya aykırı davranılmasını âyet sonlarındaki fasılaların (ses uyumlarının) gözetilmesine bağlamaktadır. Üstadımız Abduh ise farklı görüştedir. Ona göre âyetin ifadesi olması gereken biçimde dizilmiştir. Çünkü âyet Yüce Allah'ın önce fiili beyan etmek istediğini ifade ediyor. Zira asıl maksat odur ve bu fiil de *"yüz çevirmek"*tir. Yüz çevirme fiili ifade edildikten sonra bunun sebebi ve nedeni zikrediliyor ki o da böbürlenme, kendini büyük görmedir. Sonra bu sebeplerin asıl nedenine ve sebebin sebebine geliniyor ki o da inkârdır.

Ben de derim ki, bir müfessire göre bu âyette yer alan ***"kâne"*** fiili "sâra" anlamınadır. Ancak İbn Fûrek (ö.406/1015) bu görüşü ileri süren müfessirin hatalı olduğunu ifade ederek der ki, elimizdeki kanıtlar bu görüşü reddediyor. "Kâne"nin "sâra" anlamına olduğunu söyleyen müfessire göre âyetin manası şöyle olur: İblis, bu yüz çevirme ve büyüklük taslama ile kâfirlerin aralarında yer alan bir kişi haline geldi. Çünkü İblis'in Yüce Allah'a itirazı içeren bu isyanından önce kâfirlerden olmadığı bilinmektedir. Bazı müfessirler İblis'in kâfirliğini Rabbine karşı yaptığı bu itirazına dayandırırlar. Çünkü yalnızca günah -nass'ların işaret ettiği üzere- kâfir olmayı gerektirmez. Aynı şeyi Müslümanın işlediği günah ve masiyet hakkında da söylemek mümkündür. Çünkü Müslüman Yüce Allah'ın emrine ve yasağına boyun eğen kişidir, fakat Müslüman öfkesine yenilir veya şehvetinin kulu kölesi olursa isyan eder, ama hemen pişman olup tevbe eder. İblis'in isyanı ise daha baştan Allah'a boyun eğmeyi ve teslim olmayı reddeden bir isyandır. Bu ise hiç tartışmasız küfürdür, inkârdır. Tıpkı peygamberleri kalpleriyle tasdik ettikleri halde inatları ve böbürlenmeleri yüzünden inkâr edenlerin küfürleri gibi. *"Kendileri de bunlara yakinen inandıkları halde, zulüm ve kibirlerinden ötürü onları inkâr ettiler."* [294] Cumhurun görüşüne göre ise yukarıdaki âyetin manası; "İblis Yüce Allah'ın ilminde kâfirlerden idi." demektir.

Üstadımız burada âyetlerin daha öncesiyle hangi yönden irtibatlı olduğu hakkında daha önce geçen açıklamasını tekrarlıyor. İfadenin "Kur'ân" ve onu getiren "Peygamber" hakkında olduğunu, onun bu kıssa ile "teselli edildiğini", sonra ifadenin meleklerden sözedilerek "genişletildiğini" belirtiyor ve kısaca şöyle diyor:

294. Neml, 27/14.

Daha önce meleklerin bizim içyüzünü bilemeyeceğimiz gaybî bir yaratılışla yaratıldığı geçmişti. Biz Yüce Allah'ın haber verdiği şekliyle buna inanırız ve O'nun verdiği haberden öteye geçmeyiz. O habere herhangi birşeyi eklemeyiz. Kur'ân-ı Kerîm'in meleklerin sınıf sınıf olduklarını, her sınıfın kendine özel bir görevinin ve işinin olduğunu ifade ettiği daha önce geçmişti. Şimdi biz, hayrın ilham edilmesi ve kötülüğün vesvese ile kalbe sokulması, vahiy sahibinin (s) dilinde ifade edilmiş hususlardandır, diyoruz. İlham ve vesvese bu gayb âlemine isnad edilmiştir. Adına "ilham" denilen hayır düşünceleri ile adına "vesvese" denilen şer ve kötülük düşüncelerinin her ikisinin yeri de nefstir. Melekler ve şeytanlar o halde insanların nefisleriyle ilişkiye girebilen ruhanî yaratıklardır. Şu halde meleklerin bizim bildiğimiz cismanî kılıklarla anlatılmaları doğru değildir. Çünkü eğer melekler ve şeytanlar bizim ruhumuzla iletişim kurup, ilişkiye girebiliyorlarsa bunu cesetlerimiz vasıtasıyla -bedenlerimize birşey dokunduğunu biz hissetmeden- yapıyorlar demektir. Biz bu duruma göre ne vesvese anında, ne de ruhumuzda hayır çağrısını hissettiğimiz anda bedenimize dokunulduğunu duymayız. Şu halde bunlar kesinlikle bizim bu beden âlemimizin dışında başka bir âlemdendirler. Bu gibi âyetler karşısında bir Müslümana gerekli olanı, işin gerçek yüzünü Cenab-ı Allah'a havale ederek veya bunların birer temsilî hikâye olduklarını düşünerek içeriğine iman etmektir. Sonra da hikayenin sevkedildiği hikmetler üzerinde düşünüp, ibret alınmalıdır.

Ben de derim ki; vesvesenin şeytanlara isnad edilmesi Kitap ve Sünnet'te bilinen hususlardandır, ama hakkın ve hayrın ilhamının meleklere isnad edilmesine gelince; bu, meleklerin Meryem'e (a) hitabından anlaşılmaktadır. Bir de aralarında Hz. Ömer de olmak üzere Buharî, Müslim, Tirmizî, Nesaî ve İbn Hibban'ın (ö.354/965) rivayet etmiş oldukları hadislerden çıkarmaktayız. İlgili hadis şu şekildedir: *"Şeytan'ın Ademoğluna bir ilhamı vardır. Meleğin de ilhamı vardır. Şeytan'ın ilhamı kötülüğü vaad etme ve hakkı yalanlama şeklindedir. Meleğin ilhamı ise hayrı vaad etme ve hakkı tasdik etme biçimindedir. Kim bunu kendisinde bulursa bilsin ki o Allah'tandır ve bu ilhama karşılık Allah'a hamdetsin ve her kim kendi nefsinde diğerini bulacak olursa şeytan'dan Allah'a sığınsın."* Peygamber Efendimiz bu ifadesinin ardından, *"Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder."*[295] âyet-i kerîme'sini okudu. Tirmizî hadis hasen-garibtir.[296] Tırmizi, hadisin Ebu'l-Ahvas yolundan başka merfû olduğunu bilmiyoruz der.[297]

295. Bakara, 2/268.

296. Bu tabir, Tirmizî'nin bir hadisi tavsif etmek için sık sık kullandığı tabirlerden biridir. Zerkeşî'ye göre, bu tabir hadisin metin yönünden hasen, isnad yönünden de garîb olmasıdır. İbn Teymiye'ye göre ise, hadisin, isnadının bir merhalesine kadar garîb, bu merhaleden itibaren de hasen olmasıdır. Buna ilaveten, hadisin bir isnadına göre hasen, diğer bir isnadına göre de garîb olabileceğini ileri sürenler de olmuştur.

297. Tirmizî, *Tefsiru'l-Âl-i İmrân,* Hadis no: 2988.

Hadiste iki yerde *"î'âd"* kelimesi geçmektedir. Ayette ise yine iki yerde aynı kökten *"vaad"* kelimesi geçmektedir. "Vaad" ile "î'âd" arasındaki farka gelince, öyle anlaşılıyor ki bu fark çoğunluk itibarı iledir. Yoksa aralarında herhangi bir fark olduğu doğru değildir.

Üstadımız der ki: Bazı müfessirler *"melâike"* kelimesinin manası hakkında başka bir görüşü benimsemişlerdir. Buna göre; meleklerin bitkileri bitirdikleri, bir canlıyı yarattıkları, bir insanı korudukları ve bunun dışında başka işleri yapmaya görevli olduklarına dair gelen haberlerin tamamı haberin ibaresinin zâhirinden daha ince ve hassas bir özelliğe imâ ve işaret etmektedir. O özellik de şudur: Bitkideki bitme özelliği ancak Yüce Allah'ın çekirdeğe üflemiş olduğu bir "ruh" (şifre bilgi) sayesinde gerçekleşir. Dolayısıyla bu ruhun aracılığıyla bitkilere has özel canlılık ve hayat meydana gelir. Aynı şeyleri hayvanlar ve insanlar için de söylemek mümkündür. Özel bir nizama dayalı ve var edilmesinde ilahî hikmetin tamam olduğu bütün külli (tümel) işlerin dayanağı, ancak ve ancak bu ilahî ruhtur ki, buna şeriat dilinde "melek" denir. İsimlendirmenin nassla yapılmış olmasına aldırış etmeyen kimse bu kavramlara -imkân âlemi adına ancak "tabiat"ı veya etkisi tabiatta görülen "güc"ü tanıyorsa- "tabiat gücü" adını verir.

Hiç tartışma kabul etmeyen değişmez gerçek şudur ki, yaratılışın bâtınında öyle bir durum vardır ki; yaratılış gerçeği ona dayalıdır ve yaratılışın nizamı ve ayakta durması ona bağlıdır. Hiçbir akıllı bunu inkar edemez. Vahye inanmayan kimse bu güce "melek" demeyi inkâr edip meleklerin varlıklarına delil olmadığını iddia etse veya vahye inanan bazı kimseler bu güce "tabiat gücü" veya "tabiat kanunu" demeyi kabul etmese ve gerekçe olarak bu isimlerin şeriat terminolojisinde geçmediklerini gösterse bile hakikat değişmez, aynıdır. Aklı başında olan kimse, eşyaya verilen isimlere takılıp da o ismin verildiği nesneyi kulak ardı etmez. Gayba iman eden mü'min, ruhların mahiyetini kavrayamadığı bir varlığı olduğunu kabullense, gayba iman etmeyen de ben ruhu tanımıyorum fakat gerçek mahiyetini anlamadığım bir "güç" var, onu tanıyorum dese, gerçek yine değişmez. İnsanlar niçin ihtilaf ediyorlar bunu ancak Allah bilir. Herkes birşeyin varlığını başkasının gördüğünden başka bir biçimde kabul ediyor ve onu hissediyor. Bunu tam anlamıyla kavrayamadığını ve aklıyla onun künhünü idrak edemeyeceğini itiraf ediyor. O halde gayba iman etmeyen kimsenin -kendisine gaib olan birtakım şeyleri itiraf ettiğine göre- gayba iman etmediği iddialarından ne gibi bir sonuç çıkıyor? Eğer o -her ne kadar varlığını değerlendiremesem de- eserini ve etkisini bildiğim bir gayba inanıyorum derse, gayba iman eden mü'minlerle aynı noktaya gelmiş olur ve böylece vahyin sahibinin dilinde gelen ifadeleri anlamış, mü'minlerin elde ettiklerini o da elde etmiş olur.

Kendi kendine düşünen ve aklından bir işi yapmaya koyulduğunda onun hak veya hayır tarafıyla, batıl ya da kötü tarafını tartmaya çalışan herkes his-

seder ki, kendi ruhunda bir çekişme yaşamaktadır. Sanki yapmayı istediği iş, ruhundaki danışma meclisine sunulmuştur ve danışmanlardan birisi bu iş için "olsun" derken, diğeri reddetmekte, olumsuz görüş bildirmektedir. Üyelerden birisi; "yap" derken, diğeri "yapma" demektedir ve sonunda iki taraftan birisinin dediği yapılır, iki düşünceden birisi diğerine baskın gelir. İşte bizim nefsimize ve ruhumuza bahşedilen ve adına "kuvvet ve fikir" dediğimiz bu güce veya onu doğuran nedenlere Yüce Allah'ın "melek" adını veya dilediği bir başka ismi vermesi, akla uzak bir ihtimal değildir. Aslında ruhumuza verilen bu şey, mahiyeti kavranamaz olan soyut bir kavramdır ve hakikatine erilemeyen bir ruhtur. Çünkü isimlendirmede insanlar açısından herhangi bir kısıtlama söz konusu olmadığına göre mutlak irade, etkin hükümranlık ve geniş ilim sahibi olan Yaratıcı açısından nasıl kısıtlama olabilir?

Ben de derim ki; İmam Gazzalî (ö.505/1111) yukarıda işaret ettiğimiz kavramı herkesten önce beyan etmiş ve ona *"sebep"* adını vermiştir. İmam Gazzalî sözüne devamla buna "melek" adının verildiğini söyler. Gazzalî düşünceleri "iyi" ve "kötü" şeklinde ayırdıktan sonra der ki: "Biliyorsun ki; bu düşünceler sonradan olmadır. Öte yandan her "sonradan olma"nın mutlaka bir 'var edicisi'nin olması şarttır. Olaylar ne kadar farklı olurlarsa olsunlar bu sebeplerin farklılığını gösterir. Yüce Allah'ın neticeleri sebeplere bağlamasındaki bildiğimiz âdeti ve sünneti (kanunu) budur. Evin duvarları ateşin ışığıyla ne kadar aydınlanırsa aydınlansın, tavanı dumanla karardığında sen anlarsın ki; karanlığın sebebi aydınlığın sebebinden farklıdır. İşte kalblerin nurları ve zulmeti (karanlığı) birbirinden farklı iki sebeptir. Hayra çağıran düşüncenin sebebine 'melek' denilir. Kötülüğe çağıran düşüncenin sebebine ise 'şeytan' denilir. Kalbin kendisi sayesinde hayır ilhamını kabule hazır hale geldiği 'lutuf'a ise 'tevfik' denilir. Yine kalbin kendisi aracılığıyla kötülüğü kabule hazır hale geldiği kavrama ise 'iğva' ve 'hızlan' denilir. Çeşitli manalar ve kavramlar değişik ve çeşitli isimlere muhtaçtırlar. Daha fazla bilgi almak isteyenler *İhyâ*'da, *Acaibu'l-Kalb* bölümünün şerhine bakabilirler." Bunun ardından üstâdımız Muhammed Abduh şu mealde açıklamalarda bulundu:

Bu çeşit bir tefsiri yapmak sahih olduğuna göre, âyet-i kerîmede Yüce Allah'ın şu fiillerine işaret olunmuş olması uzak bir ihtimal değildir: Bu işarete göre Allah Teâlâ yeryüzünü yarattı, dünyanın ayakta durmasının ve nizamının kendisine bağlı olduğu ruhani güçlerden dilediği kadarını yeryüzüne bahşetti. Sonra her sınıfa kendi türüne mahsus bir güç bahşetti. Bu güç mahluklardan herbir tür için ayrı ayrı ve o türe özeldir. Dolayısıyla herbir tür kendine verilen o gücü aşamaz. Kendisi için belirlenen ve kendi türüne has olan o özel faaliyetin dışına çıkamaz. Yüce Allah bundan sonra insanı yarattı ve ona öyle bir güç verdi ki, bu güç sayesinde insan bütün burada saydığımız güçlerin tamamıyla tasarruf etmeye ve o güçleri yeryüzünü imarda

kullanmaya elverişlidir. Yüce Allah bu güçlerin insanın emrine verilmesini boyun eğme ve emrine verme anlamını ifade eden *"secde"* kelimesi ile ifade ediyor. Allah Teâlâ sınırı olmayan bu yetenekle, başka hiçbir canlıya vermediği bu tasarruf gücüyle insanı yeryüzünde halife kılmıştır. Çünkü insan bu yerkürede varlıkların en mükemmelidir. Yüce Allah bu güçlerden bir tek "güc"ü istisna etmiştir ve onu "İblis" adıyla sembolleştirmiştir.

"İblis" denen bu güç Yüce Allah'ın bu âleme bağladığı ve yapıştırdığı güçtür. Bu güçtür ki, kemale veya kâmil olmaya hazır olan insanı eksikliğe meylettirir. Varlığın sürüp gitmesi karşısına bir engel olarak çıkar ve onu yokluğa çevirir. "Beka"'nın (ebediyetin)yolunu keser ve mevcudu yokluğa çevirir veya bu güç o güçtür ki, hakka tabi olma yoluna dikilir, hayır yapmaya engel olur, insanın güçlerini menfaate ve maslahata doğru sarfetmesi noktasında kendisiyle çekişir. Oysa bu sözünü ettiğimiz menfaatler ve maslahatlar sayesinde insanın hilafeti gerçekleşir ve insan böylece vücud bakımından kemâl mertebelerine erişir ki, insan o mertebelere erişmeye hazır yaratılmıştır. İşte etkileri bir kavmi saptıran güç bu güçtür. Sapan bu kavim dünyada şer ilahı diye bir ilah olduğu iddiasında bulunmuştur. Oysa o ilah değildir, fakat o Allah'ın insana yöneltmiş olduğu bir imtihandır ve onun hikmetinin sırlarını ancak kendisi bilir .

Üstadımız şöyle devam etti: Herhangi bir kimse bu te'vili kabule meylederse, dinimizde kendisini bundan engelleyecek herhangi bir delil bulamaz. Temel esas, kalbin huzurla kabul etmesi ve nefsin gördüğü hakka meyletmesidir.

Ben de derim ki, Üstadımızın "ima" ve "işaret" kelimeleriyle ifade ettiği bu te'vili yapmaktan maksadı; meleklerin varlıklarını inkâr edenleri -onların bildikleri ve akıllarının kabul edeceği bir ifade ile- ikna etmektir. Nitekim bunlardan birçoğu doğru yolu bulmuşlar, başkaları ise bunlarla sapıtmışlar, üstadın sözlerini beğenmemişler ve *"melekler"*i aklı olmayan güçler olarak tanımladı diye iddia etmişlerdir. Üstad onlara yazılı olarak harfi harfine şu cevabı vermiştir:

Melek Vâkıasını Kavratma Çabası

"Dinine sımsıkı bağlı olduklarını zanneden bazı kimselerin nefislerinde ve gönüllerinde âdetlerin ve geleneklerin ne gibi bir iz bıraktığını ve nasıl etkiler doğurduğunu tam olarak bilemiyorum. Çünkü onlar bu gibi kelimelerin anlamlarından nefret ediyorlar. Tıpkı hastaların veya sakatların kendilerine zarar vermeyecek, tam tersine bünyelerinin temel gıdası olan nefis yiyeceklerden nefret ettikleri gibi... Bu dinine sımsıkı yapıştığını zanneden Müslümanlar, alıştıkları vehimlere tıpkı o hastaların ve sakatların, vücutlarına faydasız ve hastalıklarını büsbütün arttıracak zararlı yiyecekle-

re yönelmeleri gibi yapışıyorlar. Onların 'ruh' veya 'melek' sözcüğünden ne anladıklarını bilmiyorum. 'Kuvvet' sözcüğü onların zihninde neyi canlandırıyor bunu da bilmiyorum. Meselâ insandaki *'ruh'*, herbir fertte, 'akıl', 'his', 'vicdan', 'irade' ve 'amel' şeklinde zuhur eden ve karşımıza çıkan bir kavram değil midir? Bunlar insandan alındığında *'hayat'* denilen güç insandan alınmış olmuyor mu? *'Güç'* insana bahşedilen alanlarda bu sonuçları doğuran nesne değil midir? Ruha eseri ortaya çıktığı için 'güç' dendiğine veya hakikati gizli olduğu için 'güç'e 'ruh' dendiğine göre, bunlar dine zarar verir mi? Veya bunlara inanan kimsenin yakînî imanında herhangi bir eksiklik meydana gelir mi?"

"Dikkatinizi çekerim ki, 'iz'an' (boyun eğme) derecesine ermeyen imana iman denemez. İnsanın vicdanı teslim olup, organları imanın bağlandığı bu otoriteye boyun eğmediği sürece 'iz'an' dediğimiz olgu gerçekleşemez. Aynı şekilde vehim silahını bırakmadıkça ve akıl üstün gelmedikçe 'iz'an' yine gerçekleşemez. Anlaşılması mümkün olan şeyleri anlamadıkça, bilinmesi kolay olan şeyleri bilmedikçe, kemâle erilebilir mi? Asla! Hakkı, ancak ehli bilir ve ancak hak ehli yolunu şaşırmaz, gaflet ehli ise nereye gideceğini bilemez. Bu lafızlara tapanların içinde zekâsı en fazla ve dili en keskin olan bir zavallı; meleklerin 'kılıktan kılığa girebilen[298] nuranî cisimler oldukları' yolundaki tanımı alsa, bu zavallının aklı daha sonra 'nûrânî cisim' tabirinin ne anlama geldiğine yönelse, şimdi tam bu noktada kendisine soralım, acaba 'nûr'un kendisi sayesinde bağımsız bir şahsiyet haline geldiği bir vücudu var mıdır? Acaba 'nur', maddî bir başka vücuda muhtaç olmaksızın sadece o vücudu ile bulunup da sonra -tıpkı kandilin fitilinde veya elektrik kablosunda olduğu gibi- bu vücuttan mı yansıyor? Öte yandan 'kılıktan kılığa girmeye elverişli' deyiminin anlamı nedir? Herhangi birşey dilediğine göre çeşitli şekillere ve kalıplara bürünebilir mi? Girerse sonra bu nasıl olur? Yukarıdaki melek tanımını kabul eden kimse burada şaşkınlık içinde değil mi? Bu kişiye, inandığı şey hakkında sorulsa çözemediği bu problemden dolayı dilinde düğümlenme meydana gelmeyecek midir? Ve bu gibi bir şaşkınlık ve hayret 'şek ve şüphe' sayılmaz mı? Evet, bu şaşkınlık gayb kapılarının önünde durup da bakamayacağı şeye göz atan kimsenin şaşkınlığı değildir. Bu şaşkınlık anlamadığı sözü alan ve bilemeyeceği şeyi bilmekle kendini mükellef kılan kimsenin şaşkınlığıdır. Bu gibi bir kişi -sahih imanlı kimsede olduğu gibi- meleklere sahih bir imanla iman eden, nefsi imanıyla yatışmış olan, kalbi iman ettiğine boyun eğen, vehminde aklıyla çekişecek bir silâh kalmayan kimselerden sayılmaz."

---

298. Bu tanım kelâm kitaplarında ve başka yerlerde geçen meşhur *"melek"* tanımıdır. Bu tanıma yapılacak ilk itiraz, lugatta meleklere cisim denilmesinin doğru olmadığıdır. Fakat bu anlaşılır olmasa bile alışılmış bir tarif haline gelmiştir.

"Bu kimseler dönüp kendi nefislerine baksınlar! O zaman göreceklerdir ki; nefislerinde bulacakları şey korkularla çevrilmiş bir takım 'gelenek'lerdir. Yoksa gönül huzuruyla ve içten gelen kabulle kuşatılmış 'bilgiler' değildir. Bunların nefislerinde 'nûr-ı ilahî', 'ziyâ-i melekûti', 'leâlî-i kutsî' veya buna benzer başka ifadelerle anlatılan bu 'sır' doğmuş değildir. Bunların nefislerinin gerçek neyse ona itibar etme gibi bir ön kabulleri yoktur. Bunların basiret gözleri, varlığın Yüce Allah'tan doğuşuna bakış cilası ile cilalanmamıştır. Oysa 'varlık' denen olgunun O'ndan mahluklara verildiğine bakıp bakışlarını nurlandırabilirlerdi. Bunlar, âlemin bütünüyle kendi nefsinde fânî olduğunu, kâînatta Yüce Allah'tan başka hiçbirşeyin bâki olmadığını bilselerdi; kâinatın maddî ve latif olanı ile, zuhur eden ile gizli kalanın ancak Yüce Allah'ın cömertliğinden bir feyiz olduğunu ve O'nun varlığına nispet edildiğini anlasalardı; kâinatta şereflinin, ancak Yüce Allah'ın kendisini zikrederek mertebesini yücelttiği, değersizin ise; şerefliye göre durumunu bize belirttiği kimse olduğunu, varlık âleminin dışa vuran görüntülerinden herhangi birisinin kendi nefsinde tam da olması gereken yerde olduğunu, hiçbirşeyin olması gerekenden daha yukarıda veya daha aşağıda olmadığını bilselerdi... Ve birşey tam olması gereken yerdeyse, bunun kaçınılmaz olarak Yüce Allah'ın takdirine göre olduğunu idrak edebilselerdi... Evet, bütün bunları bilselerdi, kendi gönüllerini ve nefislerini serbest bırakırlardı, ta ki ruhları bu meseleler etrafında dolaşsın, sonunda gönül huzuru ile kabul mertebesine erişsin. Çünkü orada, vehmin vesveselerinden hiçbiri akıl ile çekişmez. Ve ruh, orada hiçbir korku ile karşılaşmaz. Evet, böyle bir noktaya erişsinler, sonra da bir lafzın yerine bir başka sözcüğün kullanılmasından herhangi bir rahatsızlık duymasınlar!"

"Bu duyu alanımıza giren, herşeyde etkilerini gördüğümüz 'güç'lerin gerçek mahiyetleri bizden gizlenmiştir. En hassas araştırmacılar onları araştırdığında sadece, *'tecelli izleri'*ne ulaşabilmişlerdir. Bu izler, kendilerini açığa çıkardıklarında görülürken, gizleyip perdelediklerinde azalmakta hatta yok olmaktadır. Varlık âleminin kemâlinin odaklandığı nokta, bu 'güç'lerdir. Zeki ve sade bütün herkesin bildiği üzere, yetişen bu güçler sayesinde yetişir, kâmil olan zirvesine bunların sayesinde ulaşır. Şimdi soralım, bu 'güç'ler hakkın ışığından bir ışık değil midir? Ve hakkın hükümranlığının yansıdığı yerlerden birisi değil midir? Sonra bunların bizatihî kendileri -tecellilerinin izleri şehâdet âleminde olsa bile- gayb aleminden sayılmazlar mı? Bunlara dair bazı gerçekleri hissedebilen kimsenin bu güçlere ait bizim tasavvur ettiğimiz hayatımız, tercihimiz gibi mahiyetini bizden gizli oldukları için kavrayamadığımız kendilerine özel bir hayatları olduğunu ve tercihleri bulunduğunu hissetmesi mümkün değil midir? Bu güçler, kendi sonuçları üzerinde düşünen kimseye, nizamlarına gerçek bir bakışla bakıp, hakkını veren kişiye olanca sırlarını veri-

yorlar olamaz mı? Yine onların işlerine vâkıf olması, yararlarını sürekli kılacak yolu bilmesi nedeniyle hayrı çok yapması mümkün olamaz mı?"

"En yüce varlık olan Allah Tealâ gayb âleminde ve O'nun yarattıkları üzerindeki eserleri ise şehadet alemi (alemu'ş-şehadete) olamaz mı? Bu güçlere özelliğini veren, onlara birtakım sonuçları takdir edip bahşeden Yüce Allah olamaz mı? Ey gafil kişi! Niçin 'hayır' diyorsun. Yüce Allah böylece o güçlere kendilerine ait özel hayatlarını bahşetmiş oluyor. Niçin sen 'hayat' kavramını kendinde ve senin gibi olan canlılarda gördüğün 'hayat' ile sınırlı tutuyorsun. Bununla birlikte senin anladığını iddia ettiğin ve "hayat' diye isimlendirdiğin bu nesne sana sorulacak olsa tanımını yapamazsın. O, hayatın fonksiyonuna dair herhangi bir anlatımda bulunamaz. Şu halde sen niçin Yüce Allah'ın dediği gibi demiyorsun? Bak, Allah Teâlâ ne diyor: *'Yedi gök, yer ve bunlarda bulunan herkes O'nu tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbirşey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız.*"[299]

"Yüce Allah'ın, yeryüzünde ve göklerde melekleri olduğunu iddia etmiyor musun? Peki, yeryüzündeki meleklerin nerede bulunduklarını biliyor musun? Onların kaldıkları mekânları belirledin mi? Ve meskenlerini gösterebilir misin? Bu meleklerden senin sağ tarafında bulunanlar nerede otururlar bilir misin? Sol tarafındakiler nerde bulunurlar bundan haberin var mı? Meleklerin nûrânî vücutları karanlıkta seni aydınlatıyor. bunu görebiliyor musun? Ya da korku ve evhama kapıldığında meleklerin seninle arkadaş olduklarını görebiliyor musun? Bunların, etrafında, önünde ve arkanda dağılmış durumda olan 'güçler' ya da 'ruhlar' olduğu fikrine yönelsen; Yüce Allah'ın onları sana selefinin (senden önce geçen âlimlerin) bildikleri ve senin onlardan aldığın sözcüklerle zikrettiği görüşünü alsan; böylece Yüce Allah'ın seni dehşete düşürecek ifadeler kullanıp da korkutmak istemediği kanaatini benimsesen; bu kanaat ve görüş senin nefsin için daha rahatlatıcı, aklını huzura daha çok kavuşturucu olamaz mı? Böylece sen, birşeyi perdenin gerisinden görmüş, Kitab'ın esrarından bir sırra vakıf olmuş olamaz mısın? Bu gerçeklerin pırıltılarını kabule kendini yatkın bulamıyorsan ve sen gayba iman eden, hakikati kavramada durumu Allah'a havale eden ve Kur'ân'ın ifadesiyle; *'Ona inandık, hepsi Rabbimiz tarafındandır.'*[300] diyen kimselerden isen, o zaman irfan peşinde koşan kimseleri kuşkuya düşürme. Onlar senin iman ettiğin Kitab'a inandıkları, peygamberliğini tasdik ettiğin Peygamber'e (s) iman ettikleri sürece, bu imanlarıyla senden kat kat daha üstün ve Rablerinden sana göre daha hoşnutturlar. Dikkat et! Bir mü'min -daha önce zikrettiğimiz üzere- Rabbinden kendisine indirileni anlarken gönül huzuru ile kabul edebileceği şekle eğilim duyuyorsa, dini açısından

---

299. İsra, 17/44.
300. Âl-i İmrân, 3/7.

güven içindedir, Rabbinin geniş ihsanına mazhardır."

Üstadımızın, kainat alimlerinin "güçler" sözcüğüyle anladıklarını; Şeriat alimlerinin "melekler" kelimesiyle anladıklarına yaklaştırma noktasında söyledikleri bunlardan ibarettir. Üstadımızın ne demek istediğini ancak tabiat bilginlerinin "güçler" hakkında söylemiş oldukları sözlere yakından eğilenler, bütün kâinat olaylarını ve onların gelişmelerini, -mahiyetini bilmediklerini itiraf etmekle birlikte- bu "güç"lere bağlayanlar anlar. Bir de bunu "Kâinatta var olan varlıklardan her türün planlayıcı bir ilahı veya rabbi vardır. Bu rab veya ilah o türün nizamını ve sistemini yürütmektedir. Bütün bu rabler herşeyin sonunda kendine dönecek olduğu en büyük ilah olan rabbe boyun eğer." diyen eski Yunan filozoflarının söyledikleri ile yakından ilgilenen kimseler anlarlar.

Öncekilerle sonraki bilginlerin ortak olarak buluştukları nokta şudur: Bu kainatta meydana gelen olaylara, onların gelişmesine ve kâinatın sistemine kendi ana unsuru dışında etki eden gizli bir sebebinin olması gerekir. Mütekaddimûnun (eski bilginler) bu gerçeği dile gitirirken kullandıkları ifadeler bize âlemlerin Rabbi olan Yüce Allah'a şirk koşulduğunu gösteren terimlerle ulaşmıştır. Müteahhirun (sonradan gelen alimler) materyalist alimlerin ifadesi ise Yüce Allah'ın inkâr edildiğini göstermektedir. Aklı başında kimselerin gönül huzuru ile kabul edebilecekleri ifadeyi ise Kur'ân ve Sünnet dile getirmiştir. Bu gerçek; hakiki failin bir olduğu ve Yüce Allah'ın herşeyin nizamını gerçekten büyük güç sahibi olan ve adına "melâike" denilen görülmez ve ruhî varlıklara bağlamış olduğudur.

Üstadımız Abduh der ki: Bir başına "isimlendirme" hiç kimseye gerçeğin bilgisini veremez. İsimlendirmedeki farklılık gerçeğin anlaşılması noktasında engel değildir. Üstadımız bu ifadesiyle materyalistlere deliller sunmakta, onları vahyin getirmiş olduğu gerçeklerin doğru olduğuna ikna etmeye çalışmaktadır. Bunu da, kendilerince kabul edilen ilmi yollarından giderek yapmak istemektedir. Nitekim üstadımız, bunu az yukarıda "Bazı müfessirler melek kelimesinin manasının anlaşılması noktasında başka bir yolu benimsemişlerdir." derken açıkça ifade etmiş idi. Ancak sözcüklere tapma derecesinde takılıp kalanlar üstadın maksadının ne olduğunu anlamadan kendisine karşı gelmişler ve yaptığını yadırgamışlardır. Üstadımız, dinin hak din olduğu noktasında başkalarını ikna etmek için kullandığı bu çeşit yöntemlerle aslında bu asırda Yüce Allah'ın hücceti olmaktadır. Hatta bu konuda çok zeki olan hâkimlerden birisi üstada aynen şöyle der: "Sen bu Kur'ân tefsirinle aklın kabul ettiği, ilmin reddetmediği bu beyan ve açıklamanla o kötü niyetli kimselerin önlerini kesmiş oldun. Çünkü onlar, dini yerle bir etme vaktinin yaklaştığını düşünüyor ve böylece onun esaretinden, din adamlarının cehaletinden ve donukluğundan kurtulma zamanının geldiğini

zannediyorlardı."

Gerçekten ben, Yüce Allah'ın varlığını kabul etmeyen bazı inkârcılara karşı, onların beğenmediği, ama üstadın uygulamış olduğu o yöntemi denedim ve Allah'ı inkâr edenler o yöntemi çürütemediler. Konuyu biraz açarsak; inkârcı âlimlerin yaratılmış olan ne varsa tümünü yoktan var eden İlah'ın değil, kelâmcıların ve teologların tanımladıkları ilahı inkâr ettiklerini görürüz. Sen onlara; "Bu mahlukların her türünde var olan hassas nizamın ve onların tümündeki bu genel nizam birliğinin tesadüfen var olduğunu ve hiçbir var edicisinin bulunmadığını aklınıza sığdırabiliyor musunuz?" diye sorduğunda sana; "Hayır." diyeceklerdir ve devamla "Bunun bir var edeninin olması gerekir, fakat biz onun hakikatini bilmiyoruz." diye ekleyeceklerdir. Tam bu sırada ben onlara diyorum ki, işte İslâm inanç sisteminin esası ve temeli budur. O temel de biz âlemlerin Rabbinin gerçek mahiyetini bilemeyiz. Bizim olanca bildiğimiz; O'nun yarattıkları üzerindeki izleri ve eseridir. Şu halde bizim aramızdaki fark lafzi bir farktır.

Biraz daha açıklık getirmek gerekirse; "nizamların tertib edilişi" üstadımızın ifadelerinin akışında söylemiş olduğu te'vil ile tam olarak uymaktadır. Hikâye kipiyle gelen ve temsil biçiminde ortaya çıkan bu kavramlar; *"Yerde ne varsa hepsini sizin için yaratan O'dur."* âyet-i kerîme'sinin ardından gelmiştir.

Şimdi üstadın derste açıklamamış olduğu bir duruma gelelim. Bu duruma daha önce işaret edilmişti, o da şudur: Yeryüzündeki güçlerden herbir güç, tabiattaki kanunlardan herbir kanun, insana boyun eğecek biçimde yaratılmıştır. İnsanoğlu onları kendi yararına kullanmaya yetenekli yaratılmıştır. Ancak bir güç vardır ki, o bundan müstesnadır. O güç insanı kötülük yapmaya, o güç, insana fısıldayarak kışkırtan güçtür. Bu güç, insanı daima hayvanî tabiatın kötülüğüne çeker. İnsanın, insanî kemâl derecesine ulaşmasına engel olur. Âyetlerin zâhirinden anlaşılan manaya göre; insanoğlu bu işaret ettiğimiz güce galebe çalamaz. Ne kadar yücelirse yücelsin, ne kadar kâmil olursa olsun, o gücü kendine boyun eğdiremez. Kâmil insanların bu güçle mücadele yolunda ulaşabilecekleri en son nokta; vesvesenin desiselerine karşı daima uyanık olma, onun kötü âkıbetinden selâmette kalabilmedir. Bu, gözünü daima açık tutma, o kötü gücün kâmil nefis üzerinde etkisi olmaması, onu kendine boyun eğdirememesi, kötülüklerde kullanamaması amacına yöneliktir. Nitekim Yüce Allah bir âyeti kerîmede bu gerçeğe şu şekilde işaret ediyor: *"Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin yoktur."*[301] Bir başka âyet-i kerîme de şu şekildedir: *"Takvaya erenler var ya, onlara şeytan tarafından bir vesvese dokunduğunda (Allah'ın emir ve yasaklarını) hatırlayıp, hemen gerçeği görürler."*[302] Üstadımız burada sözüne şu açıklamayı ekliyor:

301. Hicr, 15/42.
302. A'raf, 7/201.

"Yukarıda işaret ettiğimiz kötü gücün, yokluğa ve varlık âleminin hep yükselmeye doğru olan hareketini kesmeye olan etkisine gelince, ona bu noktada beşer arasında hiçbir kâmil insan boyun eğdiremez. Nüfûzuna, hiçbir amel eden karşı duramaz. Bu sadece ve sadece Yüce Allah'a aittir. O'nun kâinat hakkındaki hükmü, -yer başka bir yer, gökler başka gökler haline getirilinceye kadar- bu şekildedir." Yüce Allah'tan bizleri takva ve basiret ehli kılmasını ve şeytandan muhafaza buyurmasını dileriz.

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا
وَلَا تَقْرَبَا هَـٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿35﴾
فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ
عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ ﴿36﴾
فَتَلَقَّىٰ آدَمُ مِن رَّبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿37﴾

35- Biz: 'Ey Adem! Sen ve eşin beraberce cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde onlardan yeyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa her ikiniz de kendisine zulmedenlerden olursunuz.' dedik.

36- Şeytan onların ayaklarını kaydırıp, içinde bulundukları (cennetten) onları çıkardı. Bunun üzerine: Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır, dedik.

37- Derken, Adem, Rabbinden birtakım kelimeler aldı ve derhal tevbe etti. Çünkü Allah tevbeleri kabul eden ve merhameti bol olandır.

Buraya kadar geçen âyetlerin kısaca ve toplu olarak ifade ettiği husus şudur: Bu âlem insan türünün vücuda gelmesi için hazır hale gelince ve ilahî hikmet insan türünü var etmeyi, onu yeryüzünde halife kılmayı gerektirince, Yüce Allah eşyada serpiştirilmiş olarak var olan ruhlara, o eşyayı planlamaları ve bu şekilde nizama koymaları talimatını verdi. Yine âyetlerin toplu anlamından anlıyoruz ki; bu ruhlar "insanın halife olması" kavramından insanın düzeni bozacağı ve kan dökeceği anlamını çıkardı. Sonunda Yüce Allah onların bilgilerinin kendi hikmetinin nerede bulunduğunu bil-

meye yetmeyeceğini, Allah'ın ilminin ulaştığı her yere kendilerinin ilimlerinin ulaşmasının mümkün olmadığını haber verdi. Ardından, Yüce Allah Adem'i yoktan var etti. Kendisine bütün isimleri öğretmek suretiyle onu bunları bilmeyen o ruhların bütün sınıflarına üstün kıldı. Ancak içlerinden bir zümre hariç oldu.

Yüce Allah bu ruhları, birisi hariç Hz. Adem'e boyun eğdirdi. Boyun eğmeyen zümre kötülüğün kaynağı ve kışkırtmanın asıl ocağı idi. İşte bu kötülük kaynağı ruh, boyun eğmeye karşı geldi. Adem'e secde etmeyip, kendini büyük gördü. Çünkü onun doğasında buna yatkınlık vardı. Herhangi birşeye yetenekli ve yatkın olmak, ancak o yeteneğin ilişkili olduğu şeyin ortaya çıkmasıyla belli olur. Bundan dolayı şöyle denemez: Bu ruhlardan ve gaybî güçlerden herbirinin belli ve sınırlı bir bilgisi olduğuna göre, İblisî ruhtan daha önce benzeri olmayan bir davranış nasıl oluyor da meydana geliyor? Bir başka ifadeyle; İblisî ruh nasıl oluyor da Adem'e secde emrine aykırı davranabiliyor ve onu azdırmaya koyulabiliyor?

İşte böyle bir soruya mahal yoktur. Çünkü ***"İblis"*** bu isyana ve bu emre yüz çevirmeye hazırdı. Cenab-ı Hak kendisine o emri verince isyan etti. Vesvese vermeye yatkın bir mahluk bulunca ona yapıştı ve kendisine vesvese verdi. Bu, tıpkı ağaçların ve çiçeklerin yapraklarının renklerinin onların çekirdeklerinde (şifre halinde) gizli ve mevcut olmasına benzer. İşte bu renkler ancak kendisi için hazır bir ortam meydana geldiğinde, bir başka ifadeyle; o ağaç ve çiçek belli bir gelişme dönemine eriştiğinde ortaya çıkar. İşte İblis'in durumu da aynen buna benzer.

Bundan sonra gelecek âyetlerin toplu anlamına gelince: Allah Teâlâ Adem'e ve eşine cennette oturma ve oradan yararlanma emri verir. Onlara özel ağaçtan meyve yeme yasağı getirir. Kendilerine bu ağaca yaklaşmanın "zulüm" demek olduğunu haber verir. Yine âyetlerden anlaşıldığına göre, şeytan onların ayaklarını cennetten kaydırıp, içinde bulundukları o nimet halinden dışarı çıkarır ve bu halin tam aksi bir duruma girmelerine sebep olur. Daha sonra Adem bu masiyetinden dolayı Yüce Allah'a tevbe eder. Allah Teâlâ tevbesini kabul buyurur. Sonra Yüce Allah bu insan türünün mutluluğunu Allah'ın hidayetine uymada, bedbahtlığını o hidayeti terketmede kılar.

Daha önce geçti ki; bu âyetlerin tümü Yüce Allah'ın melekleri ve insanı üzerine yaratmış olduğu ilahî fıtratın beyan edilmesi suretiyle ibret almak ve Hz. Peygamber 'e karşılaşmış olduğu inkârdan dolayı teselli vermek için sevkedilmişti. Bu ibretin ve tesellinin geçmiş âyetlerde hangi yönden sağlanmış olduğu ifade edilmişti. Aynı durumun bu âyetlerde nasıl sağlandığı ise gayet açıktır. Bu teselli; masiyetin insan olmanın şanından olduğu gerçeğinin vurgulanmasıyla sağlanmaktadır. Şu halde bu âyette âdeta şöyle denmiş olmak-

tadır: Ey Muhammed! Kâfirler topluluğunun durumuna üzülme. Bu söze (Kur'ân'a) inanmayacaklar diye arkalarından üzüntüyle neredeyse kendini harab etme. Onların tabiatlarındaki zaaf yaşadıkları ilk deneyde kendilerini hemen bulur ve vesvese kendilerine baskın gelir. Bu vesvese onların desiselere olan sabırlarını alıp götürür. Adem'in başına gelene ve onun yaptığına bir bak. Bununla birlikte Yüce Allah'ın âdeti (sünneti) değişmiyor. Adem -tevbesi her ne kadar kabul edilmiş, ayak sürçmesi mağfiret buyurulmuş olsa da- hatası dolayısıyla içinde bulunduğu durumdan indirilmek suretiyle cezalandırılmıştır. Şu halde masiyet daima bedbahtlık sebebidir. İnsanlığın durumu; mutlulukları ilahî hidayete erme, bedbahtlıkları ilahî hidayetten sapma noktasında istikrar ve düzen kazanmıştır.

Kıssadaki Cennet

Şimdi bu âyetlerin ayrıntısıyla tefsirine geçebiliriz. Ehl-i Sünnet'ten İslam âlimleri ve başka bilginler "cennet" kelimesi üzerinde ihtilaf etmişlerdir. İhtilafın odak noktası; cennetin bir "bahçe" mi yoksa -dilbilginlerinin anladıkları şekli ile- içine giren kimseyi örtecek biçimde ağaçların kendisini gölgelediği bir "mekân" mı ya da âhirette vaad edilmiş olan bir "yurt" mu olduğudur. Ehl-i Sünnet alimlerinden bu işi araştıranlar birinci ihtimali tercih ederler. İmam Ebu Mansur el-Maturidî *et-Te'vilât* isimli eserinde der ki: "Biz bu cennetin bahçelerden bir bahçe veya sık ağaçlı mekânlardan bir mekân olduğuna, Adem'in ve eşinin burada nimetler içinde bulunduğuna inanıyoruz. Bu cennetin tam olarak nasıl bir yer olduğunu belirlemek, mekânını ve bulunduğu yeri araştırmakla yükümlü değiliz." Bu görüş selef âlimlerinin mezhebidir (yaklaşımıdır). Gerek Ehl-i Sünnet, gerek bunların dışında başka âlimlerden cennetin mekânını tayin etmeye kalkışan kimselerin ellerinde herhangi bir delil yoktur. Bu tefsirle birlikte birçok anlaşılmaz nokta kendiliğinden çözülmektedir. Bunları madde madde sıralayalım:

1) Yüce Allah Adem'i -kendisi ve nesli halife olsun diye- yeryüzünde yaratmıştır. Halifelik bizzat insanların yaratılmasında başlıca amaçtır. Dolayısıyla bu görev insan için gelip geçici bir ceza olamaz.
2) Yüce Allah Adem'in yeryüzünde yaratılmasından sonra onun semâya çıkarılıp çıkarılmadığını zikretmemiştir. Eğer böyle birşey olsaydı zikrederdi, çünkü bu büyük bir durumdur.
3) Bize vaadedilen cennete ancak müttaki olan müminler girecektir. Şu halde mel'un ve kâfir şeytan oraya nasıl girsin?!
4) Cennet mükellefiyet yeri değildir.
5) Cennette bulunan bir kimsenin istediği şeyden yararlanmasına engel olunmaz.

6) Cennette isyan olmaz.

Kısaca ifade etmek gerekirse, bize vaad edilen cennetin anlatıldığı vasıflar Adem'in bulunduğu cennete uymuyor. Bize vaad edilen cennetin vasıflarından birisi de O'nun ihsanlarının, bağışlarının ardı arkasının kesilmemesi, hiç bitmemesi ve buna benzer şeylerdir.

Şimdi biz kendi değerlendirmemize geçelim: Bazı âlimler yukarıda maddeleştirdiğimiz problemlerin bir kısmına cevap vermişlerdir. Her iki zümrenin açmazları ve çıkmazları vardır ve yine her iki zümrenin birbirine karşı cevapları vardır. İbn Kayyim, (ö.751/1350) *Hâdi'l-Ervah*'ta bu açmazları ve cevapları uzun uzun beyan etmiştir. Ancak kendisi bunlardan herhangi birini tercih etmemiştir. Bu nedenle, bazıları bu konuda sessiz kalmayı ve görüş beyan etmemeyi tercih etmişlerdir. Bizim Üstadımızın tercihi ise en güçlü olanıdır. Bu görüşü Ebu Hanife (ö.150/767) ifade etmiş, Maturidi de (ö. 333/944) kendisine tabi olmuştur. Bu âyetlerin tefsirini yazarken üstadımız Abduh'un (ö.1323/1905) zikretmediği ve benim de tefsir kitaplarında görmediğim birşey aklıma geldi. Bu, şu tespittir:

Adem'in âhiret cennetinde iskân edildiği görüşünden; zorunlu olarak âhiretin ilk yurt ve dünya yurdu olduğu sonucu çıkar. Bu durumda "dareyn" yani "iki yurt" şeklindeki isimlendirme yerli yerinde ve doğru bir isimlendirme olmaz. Sonra bu, -birçok âyette yer aldığı üzere- cennetin sevap yurdu olup, müttakilerin amellerine karşılık olmak üzere oraya girecekleri gerçeğine ters düşer. Yüce Allah aynen şöyle buyuruyor: ***"Biz 'Ey Adem! Sen ve eşin beraberce cennete yerleşin.' dedik."*** Bunun yerine âyette "udhul", "sen gir" denilmiyor. Eğer Adem üzerinde yaratılmış olduğu yeryüzünden cennete intikal etmiş olsaydı Yüce Allah böyle derdi ya da bu manada Adem'in yeryüzünden cennete intikal ettiğine işaret eden bir söz söylerdi. Ayetteki ***"üskun"*** yani *"yerleş"* ifadesi bize gösteriyor ki, yaratılış bu yeryüzü cennetindeydi ya da o cennete yakın bir yerdeydi. Âyetin devamında ***"Orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde onlardan yiyin."*** ifadesi yer alıyor. Bu ifade işaret edilen cennetten yararlanma ve nimetlenme noktasında mubahlık ifade ediyor. Buna göre âyette denmiş oluyor ki; cennetin hangi mekânı olursa olsun oradan bol bol, âfiyetle yiyin. Ancak birşey var ki; Yüce Allah ondan yemeyi ***"Sadece şu ağaca yaklaşmayın, yoksa her ikiniz de kendizine zulmedenlerden olursunuz, dedik."*** ifadesi ile yasak ediyor. Evet, eğer bu ağaçtan yerseniz, o yemenin sonucu olan duruma düşmekle nefislerinize kötülük eden zalimlerden olursunuz. Yüce Allah bize bu ağacın ne ağacı olduğunu belirtmiyor. Biz ise o ağacın belirlenmesi noktasında herhangi birşey söyleyemeyiz. Biz sadece bunun Yüce Allah'ın hikmetinin gereği olduğunu biliriz. Herhalde bu ağacın özelliğinde onların bir halden bir başka hale geçmeleri ve çıkmalarına sebep olacak bir özellik olmalıdır. Belki de bu ağaçtan yeme-

de bir zarar vardı ya da getirilen bu yasaklık Yüce Allah'ın koymuş olduğu bir deneme ve imtihan içindi. Belki de böylece Yüce Allah -sonucu zarar olan bir masiyet ve günah olsa da- bu imtihanla insanın istidadında ve yeteneğinde var olan herşeye eğilme, ilgi duyma ve onu deneme eğilimini ortaya çıkarmak istiyordu.[303] Yüce Allah âyetin devamında; ***"Şeytan onların ayaklarını oradan kaydırdı."*** diyor. Yani şeytan onları cennetten uzaklaştırdı ve oradan ayaklarını kaydırdı, ya da şeytan o ikisini sözü edilen ağaç nedeniyle hataya sevketti. Kıraat imamlarından Hamza (ö.188/803) bu âyeti; *"ezellehuma"* şeklinde değil de *"ezâlehuma"* şeklinde okumuştur. Bu âyet-i kerîme'de yer alan; "şeytan" Adem'e secde etmeyen ve boyun eğmeyen "iblis"tir. Şeytan A'raf ve Tâhâ Sûrelerinde zikredildiği biçimiyle vesvese verdi ve onları hataya düşürdü. Adem'le, Havva'yı o ağaçtan yemeye sevketti ve onlar da yediler. Bunun üzerine âyet-i kerîme'nin ifadesiyle; ***"İçinde bulundukları durumdan onları çıkardı."*** Yani şeytan onları o mekândan veya içinde bulundukları nimetten çıkardı. Günahın cezayla ilişkisi, sebebin sonuçla olan ilişkisi gibidir.

Bunun ardından Allah Teâlâ sözü onların nasıl çıkarıldıklarına getirerek şu şekilde beyan buyuruyor: ***"Bunun üzerine 'İniniz' dedik."*** Yani; Adem'e, eşine ve İblis'e "İniniz" dedik. Burada; *"inmek"* fiilinin çoğul şekilde getirilmesi, *Celâleyn* tefsirinin yaptığı gibi 'Adem'in zürriyeti kastedilmektedir.' şeklinde bir gerekçe göstermeye ihtiyaç yoktur. Çünkü; ***"bir kısmınız diğerine düşman olarak"*** ifadesinde yer alan *"düşmanlık"* bu takdire engeldir. Çünkü bu sözünü ettiğimiz düşmanlık insan ile kendi zürriyeti arasında değil, insanla şeytan arasındadır.

İnmek anlamına kullanılan fiil *"hubût"* kökündendir. Hubût, esas itibarıyla yüksek bir mekândan daha alçak bir mekâna yukarıdan aşağıya inmek demektir. Bu nedenle; "Adem semada idi." görüşünde olan âlimler görüşlerine delil olarak bu âyet-i kerîmeyi gösterirler. "Hubût" kökü mutlak olarak bir yerden diğer yere intikal anlamına kullanıldığı gibi, "yükseklik" ve "alçaklık" soyut olmak üzere bir durumdan diğerine intikal anlamında da kullanılır. Rağıb el- İsfahanî der ki: Hubût; kahr ve galibiyet yoluyla bir yerden aşağıya doğru yuvarlanmak demektir. Bu işaret olunan cennetin yüksekçe bir yerde olması ve oradan çıkmaya "hubût" denmesi de uzak bir ihtimal değildir, ya da bu çıkma fiiline hubût denmesi, onların intikal ettikleri yeni yerin daha önce bulundukları yerden daha aşağı bir mertebede olması nedeniyledir veya kelimenin anlamı bir diyardan bir başka diyara gitmek şeklinde olabilir. Nitekim Yüce Allah İsrailoğullarına; *"O halde şehre inin."*[304] emrini verirken bu fiili bir yerden bir başka yere intikal etmek anlamında kullanmıştır.

303. Bu mesele için bkz: A'raf Sûresi. Orada, burada olmayan açıklamaları bulabilirsin.
304. Bakara, 2/61.

Yüce Allah devamla; ***"Sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır."*** buyuruyor. Yani sizin yeryüzünde kalmanız ve oradan yararlanmanız belli bir süreye kadar devam edecektir, yoksa bu oturuş dâim ve sürekli değildir. Bu âyet-i kerîmeden iki sonuç çıkmaktadır:

Birincisi; yeryüzü, üzerinde geçim sağlamak ve kendisinden yararlanılmak için hazırlanmış ve buna elverişli hale getirilmiştir.

İkincisi; yeryüzündeki hayatın doğası ve yapısı, ebediliğe ve devama elverişli değildir.

Şu halde yeryüzüne -Kur'ân'ın deyimiyle -"hubût" (iniş) insanı yok etmek ve kökünü kazımak için olmadığı gibi, İblis'in vesvesesinde yer aldığı üzere ebediyeti yakalamak için de değildir. Çünkü yasaklanmış olan ağaca İblis -Kur'ân'ın ifadesiyle- *"ebedilik ağacı ve sonu gelmez bir saltanat."*[305] ismini veriyordu. Yani; Allah Teâlâ onları rahatlık cennetinden, onları yok etmek ve köklerini kazımak için çalışma ve çabalama mekânı olan yeryüzüne çıkarmamıştır. Allah Teâlâ bunu; ***"el-istikrar fi'l-ard"*** şeklinde deyimlendiriyor. Onları yok etmek için çıkarmadığı gibi yeryüzünün nimetlerinden yararlanmaktan mahrum bırakmak suretiyle cezalandırmak için de çıkarmamıştır. Nitekim Yüce Allah yeryüzünün nimetlerinden yararlanmayı da ***"meta"*** kelimesiyle karşılamaktadır ve yine onların çıkarılışı yeryüzünde ebediliği yakalayarak nimetlenmek amacına da yönelik değildir. Yüce Allah bunu da *"istikrar ve belli bir zamana kadar yaşamak"* şeklinde ifade buyurmuştur.

Sonra Yüce Allah şöyle buyurur: ***"Adem, Rabbinden birtakım kelimeler aldı."*** Yani Allah Teâlâ, Adem'e bu kelimeleri ilham etti de Adem Rabbine rücû etti. İlham edilen kelimeler A'raf Sûresi'nde şu şekilde yer alır: *"Dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz."*[306] Böylece Adem tevbe etti ve Rabbine rücû etti de ***"Derhal tevbe etti, çünkü Allah tevbeleri kabul eden ve merhameti bol olandır."*** Yani Yüce Allah Adem'in tevbesini kabul etti. Adem'e rahmetiyle ve ihsanıyla mukabelede bulundu. Allah Teâlâ bunun sebebini kendisinin tevbeleri çok kabul eden, "tevvâb" bir İlâh olmasına bağlıyor. Kul ne kadar günah işlerse işlesin, ne kadar pişman olursa olsun, ne kadar tevbe ederse etsin Rabbi onun tevbesini kabul eder. Çünkü O, kullarına çok rahmet edendir, kulu Rabbinin gazabına sebep olacak ne kadar kötülük işlerse işlesin! Ve Rabbi kulundan yüz çevirmez. O, kulunu rahmetiyle kuşatır. Adem ve Havva'nın inmesinden söz edilirken, belli bir mekân tayin edilmesine dair olan haberlerin tümü bâtıl İsrâilî haberlerdir.

Havva Adem'in Kaburga Kemiğinden mi Yaratıldı?

305. Tâhâ, 20/120.
306. A'raf, 7/23.

Bu tefsirle ilgili olmak üzere iki meseleye daha temas etmek gerekir. Çünkü insanlar bu iki mesele üzerinde çok söz söylemişlerdir. Bunlardan birisi Havva'nın Adem'in eğri kaburga kemiklerinden birisinden yaratıldığı, diğeri ise Adem'in günahsızlığı meselesidir.

Birinci meseleyi ele alacak olursak; Kur'ân-ı Kerîm'de, Havva'nın, Adem'in eğri kaburga kemiklerinin birisinden yaratıldığına dair herhangi bir ifade yoktur. *"Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan..."*[307] âyet-i kerîmesindeki ifadeyi bu şekilde yorumlamak zorunda değiliz. Çünkü böyle bir yorum Tevrat'taki Tekvin bölümünde yer alan ifadelerle tam olarak uyuşur. Çünkü bu kıssa Ehl-i Kitab'ın elindeki Tevrat'ta yer aldığı biçimiyle tarihî bir hikâye olarak Kur'ân'da yer almamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in getirmiş olduğu ise, Adem'in yaratılışından hangi noktada ibret alınacağı, kainatın Adem'in kemâle ermesine hazır olduğu; Adem'e Allah'ın hükmünü ortaya çıkarsın, yeryüzündeki kanunlarını uygulasın ve böylece halife olsun diye sonsuz ilim ve amel yeteneği verilmiş olması; onun, şerrin çağırıcısından kurtulamaması ve kendisini masiyete sevkeden vesveselerden etkilenmesidir. Esas itibarıyla bu olayın tarihini vermek Kur'ân'ın hedefi değildir. Çünkü tarihin meselelerini -tarih olarak- vermek dinin din olarak görevi değildir. Ve Kur'ân dine tarihin penceresinden sadece ibret nazarıyla baktığından zaman ve mekân unsurunu -Tevrat'taki Tekvin bölümünde beyan edildiği şekliyle- beyan etmemiştir. Zaman ve mekânın beyan edilmesi, kâinatı ve yaratılış tarihini araştıran kimselerin Hıristiyanlık dinini reddetmelerine yol açmıştır. Çünkü denemeye ve müşahedeye dayalı olan ilim, Tevrat'ta yer alan tarihin hatalı olduğunu ortaya koymuştur. İnsanlık tarihi için yeryüzünde birtakım eserler bulunmuştur ki; bunlar insanlık tarihinin Tevrat'ta belirlenen tarihten daha eskiye dayandığını gösteriyor. Ehl-i Kitab'tan bir grup bilgin kitaplarında yer alan ifadeleri te'vilde doğru olmayan yola sapmışlar. Bir kısmı ise kitabı ve vahyi inkar etmiştir.

Ben derim ki: Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Buharî ve Müslim'de yer alan Hz. Ebu Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadis-i şerif'te Peygamberimiz (s) kadınlara neden hayırlı davranılması gerektiğini açıklarken şöyle buyurmuştur: *"Çünkü kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır."*[308] "Bu hadise ne dersiniz?" şeklindeki bir soruya şöyle cevap veririz: Bu hadis, tıpkı Enbiya Sûresi'nde yer alan; *"İnsan, aceleci yaratılmıştır."*[309] şeklindeki ifadeler doğrultusunda anlaşılmalıdır. Nitekim bu âyetin şerhinde müfessirler aynı şeyi söylerler ve bu hikaye ileride A'raf Sûresi'nde gelecektir. Üstadımız derslerinde Nisâ Sûresi'nin başında yer alan yukarıda mealini verdiğimiz âyet-i

307. Nisa, 4/1.
308. Buhârî, *Enbiyâ*, 1; Müslim, *Radâ*, 60, 65; Darimî, *Nikâh*, 35; Ahmet b. Hanbel, V, 8.
309. Enbiya, 21/37.

kerîmeye yani *"sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan."*[310] âyet-i kerîmesine değinmedi. Fakat bundan sonra ve ileride Nisâ Sûresi'nin tefsirine gelmeden önce şöyle bir açıklama yazdı:

Nisa Sûresi'ndeki; *"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretip, yayan Rabbinizden sakının."* âyet-i kerîmesiyle[311] *"Sizi bir tek candan yaratan, ondan da yanında huzur bulsun diye eşini yaratan O'dur."*[312] âyet-i kerîmelerine gelince; birçok müfessir der ki; *"Ondan eşini yaratan"* ifadesinden maksat *"onun cinsinden eşini yaratan"* şeklindedir. Nitekim Rûm Sûresi'nde *"Kaynaşmanız için size kendi (cinsi)nizden eşler yaratan, aranızda sevgi ve merhamet peyda etmesi de onun (varlığının) delillerindendir."*[313] denilir. Çünkü bu âyet-i kerîmenin manası, Yüce Allah'ın bizim cinsimizden eşler yarattığıdır. Şu halde Allah Teâlâ'nın kişiye âyetin zâhirinden anlaşıldığı üzere eşinin bedeninden eş yaratmasının kastedildiği doğru bir ihtimal değildir.

Üstadımız şöyle dedi: Adem'in masumluğuna ve günahsızlığına gelince; selef âlimlerinin metodu üzere gitmek, bizi isyan ve tevbe kavramlarının müteşabih kavramlar olduğu sonucuna götürür. Tıpkı kıssada insan aklının zâhirine meyletmediği diğer hususlarda olduğu gibi. Bizse şöyle deriz: Bu Hz. Adem'in peygamberlik azmini elde etmeden önce kendisinden sadır olan bir muhalefet (aykırı davranış)tır. Nitekim bu gerçeğe şu şekilde temas ediliyor: *"Andolsun Biz daha önce de Adem'e ahit (emir ve vahiy) vermiştik. Ne var ki o, (ahdi) unuttu. Onda azim de bulmadık."*[314] Bilginlerin ittifakla söyledikleri şudur: Hz. Adem peygamber olduktan sonra kendisine verilen emirlere aykırı davranmaktan uzaktır ve bu hususta "ismet" sıfatı ile niteliklidir. Sonra Adem'in yaptığı bir "nisyan" yani "unutma" olabilir ve bu unutmanın ne kadar büyük bir suç olduğu vurgulanmak için buna "isyan" denmiş olabilir. Unutma ve yanılma bir peygamberin "ismet" (günahsızlık) sıfatı ile çelişen hususlardan değildir. Bütün ifadeyi "bu bir temsildir" şeklinde yorumlarsak o zaman ismet sıfatının çiğnendiği düşüncesi aklı başında bir insanın zihninden geçmeyecek bir düşüncedir, deriz.

Âyetlerin halef alimlerinin metodu üzere temsil olduğu kabulüne ve buna göre tefsirine gelince; o zaman şöyle denebilir: Kur'ân-ı Kerîm birçok kez kavramları soru ve cevap üslubu içinde ya da hikaye üslubunda anlatır. Çünkü bu üslupta beyan ve etki gücü vardır. Kur'ân bununla zihinleri o manaların ve kavramların arkasında yatan hususa çağırır. Tıpkı *"O gün cehen-*

310. Nisa, 4/1.
311. Nisa, 4/1.
312. A'raf, 7/189.
313. Rûm, 30/21.
314. Tâhâ, 20/115.

neme doldun mu? deriz. O da daha var mı? der."[315] âyet-i kerîmesinde olduğu gibi. Çünkü bu âyetten maksat Allah Teâlâ'nın cehenneme soru sorması ve onun da Yüce Allah'a cevap vermesi değildir. Burada asıl yansıtılan, cehennemin ne kadar geniş olduğu ve ne kadar çok olursa olsun günahkârlardan dolayı asla darlık içinde olmayacağının temsilî bir şekilde anlatımıdır. Bir başka örnek daha vermek gerekirse şu âyeti verebiliriz: *"Sonra duman halinde olan göğe yöneldi. Ona ve yerküreye isteyerek veya istemeyerek gelin, dedi. İkisi de isteyerek geldik dediler."*[316] Burada da temsilî bir anlatımın olduğu gayet açıktır.

Ben de derim ki: Yukarıdaki âyette yer alan ***"emir"***, "tekvînî emir" dedikleri türdendir. Bunun karşıtı; "teşriî emir"dir. Buna, "tekvînî emir" denmesi Kur'ân-ı Kerîm'de bu şekilde ifade edildiği içindir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: *"Birşey yaratmak istediği zaman O'nun yaptığı 'ol' demekten ibarettir."*[317] Bu âyet-i kerîmedeki ifade Yüce Allah'ın Rab'lık iradesinin "yoktan var etme"ye bağlanmasının bir anlatımı ve tasviridir. Ben rivayet tefsircileri arasında hafız İbn Kesir (ö.120/737) dışında hiçbir müfessirin Hz. Adem kıssasındaki emrin "tekvînî emir" olduğunu söylediğini hatırlamıyorum. İbn Kesir'e gelince o; A'raf Sûresi'ndeki *"İn oradan, buyurdu."*[318] âyet-i kerîme'sinde yer alan emrin kaderî ve kevnî emir olduğu kanaatine varmıştır. İbn Kesir'e (ö.120/737) göre Hz. Adem kıssasındaki emirle başka âyetlerde Yüce Allah'ın İblis'e hitabı, onun insanı azdırma konusundaki cevabı ve kendisine kıyamete kadar mühlet verilmesi yolundaki ifadeler hep kaderî ve kevnî ifadelerdir.

Üstadımız Muhammed Abduh şöyle dedi: Bu görüşe göre kıssadaki temsili şu şekilde açıklayabiliriz: Allah Teâlâ'nın insanoğlunu yeryüzünde halife kılacağına dair haberi, O'nun yeryüzünü, bu âlemin güçlerini, onun belkemiği ve nizamı olan ruhları, mahlukat içersinde insan türüne hazırlamaktan ibarettir. Böylece o tür âlemde tasarrufta bulunacak ve yeryüzünde varlık böylece kemâle erecektir.

Meleklerin, -bu insanın kendi ihtiyarı ve tercihi ile amel edeceği, kendisine ilimde ve amelde sınırsız bir yetenek bahşedileceği gerekçesi ile- yeryüzünde fesad çıkaracak bir halifenin mi yaratılacağına dair soru sorması ise, insanın yeteneğinde bunun mevcut olduğunun anlatımıdır ve bunun, insanın yeryüzünde halife oluşu ile çatışmayacağının beyanına bir giriş anlamı taşır.

"Adem'e bütün isimlerin öğretilmesi", insanın yeryüzündeki herşeyi bilmeye yetenekli olduğunun ve yeryüzünü imarda bu bilgiden yararlanma kabiliyetinde bulunduğunun beyan edilmesi demektir.

---

315. Kâf, 50/30.
316. Fussilet, 41/11.
317. Yasin 36/82.
318. A'raf, 7/13.

"İsimlerin meleklere arzedilmesi ve kendilerine bunların sorulması ve onların cevap vermekten kaçınmaları", âlemi çekip çeviren güçlerden herbir güçte olan şuur ve bilincin kendi vazifesini aşmayacak derecede sınırlı olduğunun anlatımıdır.

"Meleklerin Adem'e secde etmeleri" demek bu ruhların veya güçlerin Adem'in emrine verilmiş olması ve onun Yüce Allah'ın bu konudaki kanununu bilmesi dolayısıyla kâinatı yüceltmede bunları kullanması demektir.

"İblis'in Adem'e secde etmekten yüz çevirip, büyüklük tasladığının" belirtilmesi, insanın kötülük ruhunu boyun eğdirmekten ve her türlü çekişme ve sürtüşmenin kaynağı olan kötü düşüncelerin sesini iptal etmekten âciz olduğunun temsilî anlatımıdır. Eğer bu kötü ruh ve düşüncelere çağıran ses olmasaydı, insanoğlu için öyle bir zaman gelirdi ki, insan fertleri o zaman diliminde tıpkı melekler gibi, hatta ondan da üstün olurlardı, ya da insan bu beşer türü özelliklerinden çıkmış olurdu.

Bu anlattıklarımız hikâyenin buraya kadar geçen kısmı hakkındaki özet ifadelerdir. Ele aldığımız âyetteki temsile gelince; burada da "cennet" kelimesiyle, "rahat ve nimet" kastedilmiş olması mümkündür. Çünkü insan sık ağaçlı bahçeden ibaret olan cennette lezzet alacağı manzara, yiyecek, içecek, hoş kokulu şey, kulağa hoş gelen ses, sürekli gölge, temiz hava, içecek su gibi şeyler bulacaktır. Nitekim Tâha Sûresi'nde Yüce Allah bu kıssayla ilgili olarak şöyle der: *"Şimdi burada senin için ne acıkmak vardır, ne de çıplak kalmak. Yine burada sen susuzluk çekmeyecek, sıcaktan da bunalmayacaksın."*[319] Saadetin "cennette bulunmak" şeklinde ifade edilmesi de mümkündür ve bu ifade kullanılmaktadır. Adem kelimesiyle insan türünün kastedilmiş olması mümkündür. Tıpkı bir kabileye kabilenin en büyük babasının isminin verilmesi gibi. Mesela Arapçada; "kelbun faalet kezâ", "Kelb şöyle yaptı" denir. Burada "kelb" kelimesiyle, "kelb kabilesi" kastedilmektedir. Yine; "kâne min Kureyşin keza", "Kureyş şöyle yaptı" ifadesinde, "Kureyş" kelimesiyle babası Kureyş olan kabile kastedilmektedir. Arap dilinde bu tür kullanımlar çoktur.

"Şecera", *"ağaç"* kelimesiyle kötülük ve emre aykırı davranma anlamı kastedilmiş olabilir. Nitekim Yüce Allah temsilî olarak, "hoş söz" kavramını "hoş ağaç" ifadesiyle karşılamıştır ve "hoş söz" "tevhid kelimesi" ile tefsir olunmuştur. Yüce Allah "kötü söz"ü, "pis ve habis ağaç" deyimiyle ifade buyurmuş, kötü söz "kelime-i küfr" ifadesiyle tefsir olunmuştur. *"Bir hadis-i şerif'te mü'min hurma ağacına benzetilmiştir."* [320]

"Emir"den maksadın "cennette oturma" olması, "oradan inme"'nin anlamının ise "tekvînî emir" olması mümkündür. Nitekim daha önce emr-i

319. Tâhâ, 20/118-119.

320. Buharî, *Et'ıme*, 42, 46, *İlim*, 4,5,14,, *Buyu'*,94, edeb, 89; Müslim, *Münafikûn*, 63, 64; Tefsir (sure :Hıcr),; Ahmet b. Hanbel, II, 12, 31, 61, 115, 123, 157.

ilahi'nin, "tekvînî emir" ve "teklifî emir" şeklinde iki kısımdan ibaret olduğu geçmişti.

Bu açıklamaların ardından âyetin manası şu şekilde olmuş olur: Yüce Allah beşer türünü Nuh Sûresi'nin 14. âyetinde yer aldığı üzere müşahede ettiğimiz biçimiyle tedricî merhalelerde yoktan var etmiştir. Nitekim ilgili âyette Allah Teâlâ; *"Sizi türlü merhalelerden geçirerek yaratmıştır."*[321] buyurmaktadır. Bu merhalelerin ilki çocukluk merhalesidir.[322] Çocukluk merhalesinde ne gam, ne de keder söz konusudur. Bu merhale sadece oyun ve eğlenceden ibarettir. Sanki çocuk ağaçları sık, dalları birbirine girmiş, meyveleri olgunlaşmış, nehirleri akan, kuşları ötüşen cennette daimdir. Bu, *"Sen ve eşin beraberce cennete yerleşin."* âyet-i kerîmesinin manasıdır.

Adem ve Beşerin Fıtrî Merhaleleri

"Adem" kelimesinden maksat "insan türü" olduğu halde bir de buna ek olarak "zevce" kelimesinin zikredilmesi, cennette yerleşmenin kadın ve erkek bütün herkese şamil olduğuna, kadının yeteneğinin beşerî bütün hususlarda erkeğin yeteneği gibi olduğuna dikkat çekmek içindir. Allah Teâlâ'nın Adem' e ve Havva'ya vermiş olduğu yerleşme emri tekvinî emirdir. Yani Yüce Allah insanoğlunu erkek ve dişi olarak yaratmış ve onlara böylece cennete yerleşme emrini vermiştir.

Adem'e ve Havva'ya dilediklerinden yemeleri emrinin verilmesi hoş olan şeylerin mübahlığından, hayrın bilgisinin ilham edilmesinden ibarettir.

"Ağacın yasaklanması" demek, kötülüğün bilgisinin ilham edilmesi, fıtratın kötülüğün çirkinliğini ve ondan kaçınmanın vâcibliğini göstermesi demektir. Bu iki ilham insanın yaratılış merhalelerinden ikincisinde olur. Bu ikinci merhale temyiz merhalesi olup, Beled Sûresi'nde sözü edilen bu merhaledir. Nitekim Yüce Allah ilgili sûrede *"Ona iki yolu (doğru ve eğriyi) gösterdik."*[323] buyurmaktadır.

"Şeytan'ın vesvesesi ve Adem'le, Havva'nın ayaklarını kaydırması" demek, beşer ruhuna bitişen ve o ruhta kötülüğün sesini güçlendiren habis ruhun vazifesi demektir. Bir başka ifadeyle; insan fıtratında, takva ve hayrın sesi daha güçlüdür ya da aslolan budur. Bundan dolayıdır ki, insan kötülüğü ancak şeytanın kendisiyle birlik olması ve nefsine vesvese vermesi sayesinde işler.

---

321. Nuh 71/14.

322. Ayet-i kerîme'de zikredilen merhalelerden akla ilk gelen insan ferdinin çamurdan süzülüp, çıkarılmış bir özden yaratıldığı, sonra insanın bir nutfe, ardından aleka (aşılanmış yumurta), sonra bir parça et... şeklinde yaratıldığıdır. Nitekim bu merhaleler Mü'minun Sûresi'nde yer alır. Üstadımızın zikrettiği merhaleler insan türüne ait merhalelerdir.

323. Beled, 90/10.

"Cennetten çıkmak" ise, insanın fıtrî i'tidalden çıkmakla belâ ve meşakkatle karşılaşmasının misal yoluyla anlatımıdır.

"Adem'in bir takım kelimeleri alması ve tevbe etmesi" bozulmamış fıtratın, kötü fiillerin ardından gelen cezalardan ibret alması ve sıkıntı ile karşılaştığında Yüce Allah'a dönüp, zor bir durumla karşılaştığında O'na iltica etmesidir.

"Yüce Allah'ın tevbesini kabul etmesi" ise; O'nun insanoğluna o sıkıntılı durumdan çıkış kapısını göstermesi, ibret almasının ve Rabbine iltica etmesinin ardından imtihanın tuzağından kurtulması demektir.

Yüce Allah'ın insanın tevbesini kabul etmesinin zikredilmesi, Hıristiyanların "Allah, Adem'in işlediği masiyeti ona ve Hz. İsa gelinceye kadar onun evlatlarına yazmıştır. İsa gelecek ve insanları o masiyetten kurtaracaktır." yolundaki inançlarını reddetmektedir ve bu inanç fıtratın reddettiği bir inançtır. Ayrıca bu inancı mütevatir ve muhkem olarak gelen vahiy de reddeder.

Özetle söylemek gerekirse: Beşerin fıtrî merhaleleri üçtür. Birincisi, çocukluk merhalesidir. Bu dönem, nimet ve rahat dönemidir. İkincisi, eksik temyiz merhalesidir. Bu merhalede insan, şeytanın vesvesesi ile hevâ ve hevesine uymaya maruz kalabilir. Üçüncüsü, olgunluk ve düzgün olma merhalesidir. Bu merhalede insanoğlu olayların sonuçlarından ibret alır, şiddet ve sıkıntı esnasında herşeyin kendisinden doğduğu, her işin kendisine dönecek olduğu en yüce gaybî güce sığınır ve böylece fert fert insan, grup halinde insanın misalidir.

Üstad der ki: Âdeta insanoğlu sosyal hayatının aşamalarından ilkine başlarken, sade, fıtratı sağlam, yönelişi doğru olarak başlar. İhtiyacını talep ederken sadece doğru ve adil bir yol izler. Kendisinin başına gelebilecek olan kevnî bir takım sıkıntıları defederken işbirliği içinde olur. İşte bu, bütün beşer zümresinin zikrettiği ve adına "altın merhale" dedikleri merhaledir.

Daha sonra insana bu müreffeh nimet yetmez ve insan fertlerinden bazıları -şehvetlerine itaat ettiklerinden ve lezzetin hayaline meylettiklerinden- ellerini kendilerine ait olmayan şeylere uzatırlar ve böylece insanoğlu diğer fertlerin nefislerinde uyumakta olan birşeyin farkına varır. Sonuç olarak insanlar arasında çekişme ve büyük görüş ayrılıkları doğar. İnsanların arasına sıkıntı ve belâ iner. İşte bu ikinci merhaledir. Bu mesele, kavimlerin tarihinde bilinen bir husustur.

Bunun ardından üçüncü merhale, yani akıl ve herşeyin âkıbetini düşünme, hayrı ve şerri fikir ve düşünce terazisine vurma, şehvet duygularının kendisine ulaştığı, isteklerin gidip kendi sınırında durduğu, yapılacak işlerin sınırlarını belirleme merhalesi gelir. Bu merhale tevbe ve inşaallah hidayet merhalesidir.

Ben de derim ki: Âdem ile Havva kıssasında sözün mecâzî anlamına göre değil, hakikî anlamına göre yorumlanmasına binaen, Adem'in (a) tevbesi Yüce Allah'a rücû', Havva ile birlikte kendilerine zulmettiklerini itiraf, Yüce Allah'tan mağfiret ve rahmet talep etmeleri şeklinde olmuştur. Yoksa, Üstadımızın, bazı âlimlere uyarak söylediği üzere, sırf aklı çalıştırma, hayrı ve şerri fikir terazisine vurma şeklinde olmamıştır. Üstadımız *Tevhid Risalesi*'nde "risalete ihtiyaç" bölümünde beyan eder ki; beşer aklı, tek başına ameller için sınırlar koyamaz. Şehvet duygularına ket vuracak, heva ve hevesin gidişine dur diyecek sınırı insan aklının bir başına koyması mümkün değildir. Tam tersine bunun için ilahi bir teşri şarttır. Fakat o burada kısa konuşmuş ve meseleyi müphem ve karanlık bırakmıştır. Çağımızda, insan aklı ve fikri o derece gelişmiştir ki, tarihte bu dereceye yaklaşıldığı görülmemiştir. Bu çağın âlimleri ve bilge kişileri, çekişmeleri ve sürtüşmeleri -içinden çıkılmaz hale gelmeden- bir noktada durdurmak için birtakım hukuk normları ve kanunlar koymuşlardır. Öte yandan, görüyoruz ki; dünyadaki kötülüğün ve bedbahtlığın, habisliğin, riyanın, savaşların ve fitnelerin kaynağı bu devletlerin bilgi düzeyi en yüksek olanıdır. Şu halde ilahî dinin hidayetinden başka hiçbir hidayet yoktur. İlahi dinin hidayeti ise öyle bir hidayettir ki; nefisler sırf Allah'a ibadet etmek için ona boyun eğerler.

Üstad der ki: Buraya kadar saydığımız merhalelerden daha üstün bir merhale daha vardır. O da kemâl mertebesinin sonudur. Bundan kastımız ilahî din ve semavî vahiy merhalesidir ki, insanî hidayet bununla kemale erer. Bunun beyanı Yüce Allah'ın şu âyetlerinde ifadesini bulmaktadır.

قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُم مِّنِّي هُدًى فَمَن تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿38﴾

وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿39﴾

38- Dedik ki: Hepiniz cennetten inin! Eğer benden size bir hidayet gelir de herkim hidayetime tabi olursa onlar için herhangi bir korku yoktur ve onlar üzüntü çekmezler.

39- İnkâr edip, âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, onlar cehennemliktir. Onlar orada ebedi kalırlar.

Cennetten İnme

Yüce Allah Adem'le Havva'ya *"inme"*yi iki kez emretmektedir. Birincisi; cennetten indikten veya bu merhaleden çıktıktan sonra onların ruhsal hallerini beyan etmek içindir. Buna göre onların hali düşmanlığı, yeryüzünde istikrarı ve oradan yararlanmayı, yeryüzünde ebedî kalmamayı gerektirmektedir. İkincisi ise, itaat, masiyet ve bunların sonucu bakımından hallerinin beyanı içindir. Ki o da şudur: Bu merhaledeki insanın hali, bütün herkese şâmil sürekli bir isyan da değildir, genel bir hidayet ve seçme de değildir. Âyette sadece Yüce Allah'ın Adem'in tevbesini kabul etmesi, O'na hidayet etmesi ve O'nu seçmesinden söz edilseydi o zaman böyle anlaşılabilirdi. Oysa mesele, sadece insanın çalışmasına ve çabasına bağlıdır. Yüce Allah'ın insanların içinden bazı fertlere vahiy vermesi, onlara hidayet yolunu öğretmesi, O'nun insanlara olan rahmetinden dolayıdır. Her kim hidayet yoluna girerse kurtulur ve mutluluğu yakalar. Her kim de bu yoldan kaçınırsa hüsrana uğrar ve bedbaht olur. İşte "iniş"in tekrar zikredilmesindeki sır budur. Yoksa bazılarının iddia ettiği gibi, bu kelime sırf ifadeye pekiştirme katmak için tekrarlanmış değildir.

Yüce Allah devamla şöyle diyor: ***"Dedik ki: Hepiniz oradan inin."*** Yani; saf nimet içinde olma hali, baştan sona rahatlık durumu sona ermiştir. Artık size özel olan duruma girin. Bu durumda iki yol vardır: Hidayet-dalâlet, iman-inkâr, felâh (kurtuluş)-hüsran. ***"Eğer benden"*** herşeyi apaçık beyan eden Kitab'tan ***"size bir hidayet gelir de her kim"*** getirmiş olduğum ***"hidayetime tabi olursa"*** Benim belirlemiş olduğum dosdoğru yoluma girerse, ***"onlar için"*** şeytanın vesvesesinden ve o vesveseyi izleyen bedbahtlık ve hüsran halinden ***"herhangi bir korku yoktur ve onlar"*** arzuladıklarının elden git-

mesinin ardından veya sevdikleri birşeyi kaybetmekten dolayı *"üzüntü çekmezler."* Çünkü onlar bu hidayet sayesinde bilirler ki; sabır ve teslimiyet, Yüce Allah'ı hoşnut edecek ve O'nun sevabını kazandıracak bir davranıştır. Bunlar insana olaylardan ibret alma kapısını açarlar ve insanı felaketlerle boğuşurken güçlü kılarlar. Böylece insanoğlunun elden kaçırdığına karşılık çok hayırlı bir bedel ve kaybettiklerine karşı çok üstün bir tesellisi olmuş olur.

Üstadımız mealen şöyle dedi: Korku anlamına gelen "havf"; insanın hoşlanmadığı şeyin başına geleceği beklentisi ile veya kendisinden yararlanacağı ya da arzuladığı sevgiliden mahrum kalacağı tahmini ile elem duyması demektir. "Hüzün"; insanın sevdiği birşeyin elinden gitmesinin ardından duymuş olduğu elem demektir. Yüce Allah; *"inin"* emrinden kaynaklanan kötü âkıbet korkusuna ve bu emrin ortaya çıkardığı gizli korkulara karşı bizlere tam bir kalp huzuru bahşetmiştir. Allah Teâlâ'nın hidayetine tabi olanlar gelecekten korkmazlar. Ellerinden kaçırdıklarının ardından hüzünlenmezler. Çünkü; hidayete tabi olmak onlara hayırların kazanma yollarını kolaylaştırır ve onları dünya ve âhiret mutluluğuna hazırlar. Kimin yönü ve yönelişi bu olursa o kimseye ileride karşılaşacağı her sıkıntı kolay gelir. Başına gelecek olan veya elden kaçıracak olduğu şeyin üzerinde bırakacak olduğu etki ağır değil, hafif olur. Çünkü Allah'ın hidayetine yönelen kimse, kesin olarak inanır ki; Yüce Allah elden kaçırdığının yerine ona başkasını verecektir. Böylece onun başına gelenler kazanma uğrunda insanın karşılaşmış olduğu yorgunluk gibi olur. Bu yorgunluk da insanın kazanacağı veya beklentisi içinde olduğu kârın lezzetiyle çok geçmeden kaybolur gider.

Burada şöyle bir soru gündeme gelebilir: "Din, insanın özgürlüğünü kayıtlayıp, yararlanabileceği bazı lezzetleri engellemiyor mu? Din, insanı bu lezzetlerden mahrum bırakarak hüzünlendirmiyor mu? Şu halde aynı din nasıl olur da hüzünlerden güvende olma yeri olabilir ve nasıl olur da din, kendi bağlıları adına bir kurtuluş, kendisini terkedenler için bir hüsran kaynağı olur?" Bu soruya üstadımızın cevabı şöyledir: Gerçekten din insanı lezzetten alıkoymaz. Ancak o lezzeti almakta kişiye bir zarar gelecekse veya kişinin hemcinsleri olan diğer insanlardan herhangi birine zarar gelmesi söz konusu ise; kişinin, insanlara zarar vermesi sonucu, onların işbirliğinden elde edeceği faydadan mahrumiyeti, onlara eziyet verme pahasına elde edeceği lezzetten daha fazla ise; o zaman din bu lezzete engel olur. Haram lezzeti helal sayan için, bunun zararı ister kişinin kendi nefsinde, isterse insanlarda somutlaşsın, -eğer zarar genel ise- isterse bütün bir medeniyetin ve bayındırlığın bozulmasında ortaya çıksın, sonuç yine farketmez, din bu lezzeti engeller. Aklı doğru biçimde çalışan, fıtratı bozulmamış olan kimse böyle bir lezzetten geri döner. Tıpkı şairin dediği gibi:

لا خير في لذة من بعدها كدر

"Lezzet ki arkasında var keder,

Ne yapayım onu! O ne hayr eder?"

Bununla birlikte kişi âhiret gününe inanıyorsa ve bu haramların nefsi kirlettiğini biliyorsa, o zaman durum nice olur! Kişi bu durumda kıyamet günü keramet/ikram yurduna layık olamaz.

Üstadımız der ki: İnsanın mutluluğu hayvanlar gibi başıboş olmakta değildir. İnsanın asıl mutluluğu, şeriat dairesinde ve çerçevesinde yaşanan hürriyettedir. Her kim Yüce Allah'ın hidayetine tabi olacak olursa hiç kuşkusuz çok güzel bir biçimde bundan yararlanır. Başına gelen herşeye kendi nefsinde bir sabır, başına gelmesini tahmin ettiği herşeye karşı bir gönül huzuru bulur. İnsan böylece ne korku duyar, ne de hüzün!

Üstad demek istiyor ki; insanın metafizik âleme yönelik umudu, insanı, tabiatın kötülüklerini ve belâlarını kontrol altına almakta takviye edip, güçlendirir. Bu umut olmayınca, tabiat insana, hayvanlardan daha çok tahakküm eder. Oysa hayvan, yaratılış itibarı ile insandan çok daha güçlüdür. *"İnsan zayıf yaratılmıştır."*[324] Şu halde mutluluğun ancak hayvanların yaşadığı başıboşluk ortamında aranması gerçek bir bedbahtlıktır. Yüce Allah bunu *"güzel bir yararlanma"* sözcüğüyle ifade buyurmaktadır. Bu ifade kalıbı, Hûd Sûresi'nin 11. âyetinden alınmıştır. İlgili sûrede Yüce Allah şöyle buyurur: *"Ve Rabbinizden mağfiret dilemeniz, sonra da O'na tevbe etmeniz için (indirildi. Eğer bu emrolunanları yaparsanız), Allah sizi, tayin edilmiş bir süreye kadar güzel bir şekilde yaşatır. Fazlasını yapan herkese de iyiliğinin karşılığını verir."*[325] Dünya saadetinin dinin gösterdiği hidayet yoluna girmekle elde edileceğini gösteren âyetler gerçekten çoktur. Ancak, kâfirler hakkında söylenen "dünya onların, ahiret bizim" şeklindeki tekerleme, birçok Müslümanın gözünden bu gerçeği gizlemektedir. Birçok Müslüman Kur'ân-ı Kerîm'in kâfirlere karşı ileri sürdüğü bu delilden dolayı hataya düşmektedirler.

Hz. Adem kıssası hakkında Tâhâ Sûresi âyetleri Bakara Sûresi'ndeki âyetlerden maksadın ne olduğunu beyan etme noktasında daha açık ve daha nettir. İlgili âyetlerde Yüce Allah şöyle haber verir: *"Dedi ki: Birbirinize düşman olarak hepiniz oradan inin! Artık Benden size hidayet geldiğinde, kim Benim hidayetime uyarsa o sapmaz ve bedbaht olmaz. Kim de Beni anmaktan yüz çevirirse, şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olacak ve Biz onu kıyamet günü kör olarak haşredeceğiz."*[326]

324. Nisa, 4/28.
325. Hûd, 11/3.
326. Tâhâ, 20/123-124.

'Âyet' Kelimesine Açıklama

Yüce Allah devamla; *"İnkar edip, âyetlerimizi yalanlayanlara gelince, onlar cehennemliktir, onlar orada ebedi kalırlar."* diyor. Burada ***"âyet"*** kelimesiyle ilgili birkaç söz söylemek isterim: "Âyât", "âyet" kelimesinin çoğuludur. Âyet -cumhurun ifadesi üzere- zâhir (açık) alâmet demektir. Rağıb el-İsfahanî (ö.502/1108) ise âyeti şöyle açıklar. Âyet; gizli birşeyin, bilinmesine ve kavranmasına yarayan açık birşey demektir. Bu açık alâmet, ister yoldaki işaretler, gemilerdeki ışık asma yeri gibi maddî şeyler olsun, isterse öncüllerden ve sonuçlardan meydana gelen delâletler gibi aklî olsun farketmez. Rağıb sözüne şöyle devam eder: Âyet kelimesi ya "eyyu" kelimesinden türemiştir ki bu durumda âyet delâlet ettiği şeyin hangi şey olduğunu beyan eder, ama sahih olanı; âyet kelimesinin herhangi birşeye sarılma ve herhangi birşey üzerinde ikamet etme anlamına *"teeyyi"* kökünden türemiş olduğudur. Bunlar Rağıb'ın görüşleridir. Ben de derim ki: Bilakis âyet kelimesinin aslı ve kökü, kastetmek, yönelmek demektir. Herhangi birşeyin âyeti demek, o şeyin şahsı demektir. Nitekim şairin birisi bu kökü şiirinde bu anlamda kullanarak şöyle der:

تتأيا الطير غدوته   ثقة بالشبع من جزره

"Bekler kuşlar, çıksın sabah ava,
Bilirler çünkü, yiyecekler avını doya doya."

Bu beyitte bizim konumuza örnek olan kelime *"teteeyyâ"* kelimesidir. Beyitin anlamı şöyledir: Kuşlar sabahleyin onun kıtale (çarpışma) veya ava çıkmasını gözetip beklerler. Çünkü daha önce yaşadıkları tecrübeden bilirler ki; Onun, kendilerine bırakacak olduğu avlardan karınlarını doyuracaklardır.

Kur'ân sûrelerini oluşturan kısım ve bölümlerden herbirine âyet denilir. Âyet, Kur'ân'ın bir kısmını diğer kısımdan bir fasılayla ayırır. İşte Kur'ân'ı tilâvet eden kimse, o fasılada vakfeder (durur). Kur'ân-ı Kerîm'i yazan kimse, âyetleri biraz boşluk koyarak, veya yuvarlakla ya da nakışlı nokta ile ya da rakam koyarak birbirinden ayırır. Âyetlerin fasıla (aralık)larla bilinmesinde temel kural -ekserisi ifadenin akışından anlaşılsa bile- Hz. Peygamber'den bize kadar ulaşan rivayete bakmaktır. Kur'ân-ı Kerîm'de âyet denince işte bu anlam anlaşılır. Âyetler Yüce Allah'ın katından indirilmişlerdir. Çünkü onlar inançlara, hikmetlere, ahkâma, Yüce Allah'ın kulları için koymuş olduğu âdâba delâlet eden lafzî delâletlerdir. Ayrıca âyetler, tümü itibariyle kendilerinin Yüce Allah'ın katından olduklarına da delâlet ederler. Çünkü onlar, -daha önce beyan edildiği üzere- beşerin benzerini getirmekten aciz kaldığı i'caz yönlerini ihtiva ederler.

Yaratıcı'nın varlığına, kudretine, vahdaniyetine ve kemâl sıfatlarına delâlet eden şeylere de âyet denilir. Ki Yüce Allah'ın bu kemâl sıfatı, yarattığı herşeyden, akılların ve delillerin ortaya koyduğu sonuçlardan anlaşılılır. Ya da bunların dışında Yüce Allah'ın kanunlarına ve ibret alınacak şeylere delâlet eden şeylere de "âyet" denilir.

Bu âyet, *"femeni't-tebea hudaye", "kim hidayetime tabi olursa."*[327] âyet-i kerîmesinde kullanılan kelimenin karşıtıdır. Yani benim hidayetime uymayan kimseler var ya, onlar bizi inkâr eden ve bu hidayet yolu için konulmuş âyetlerimizi yalanlayanlardır. Nitekim Hz. Adem kıssasında da Yüce Allah bu âyetlerine şöyle işaret buyurur: *"Siz ölü iken sizi dirilten (dünyaya getirip, hayat veren) Allah'ı nasıl inkar ediyorsunuz?"*[328] ya da bizim âyetlerimizi itikaden inkâr edip, diliyle yalanlayanlar var ya işte onların cezaları âyetin devamında ifade edildiği gibidir.

"Tekzib" yalan sayma ve inkâr demektir. İster, Hz. Peygamber'in doğru söylediğine inanmama ile birlikte olsun, ister inanarak olsun farketmez. Buna "cuhûd" ve "inat" tekzibi denilir ki Yüce Allah bu kimseler hakkında *Hz. Peygamber'* e şöyle der: *"Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah'ın âyetlerini inkar ediyorlar."*[329] Nitekim kalben inkâr (kalbî küfür) dil ile tasdikle birlikte bulunabilir. Nitekim münafıklar işte bu durumda olurlar. Buna göre -üstadımızın kısaca açıkladığı üzere- üzerinde durduğumuz bu âyet-i kerîmenin manası şu şekilde olmuş olur: Hidayetin delâletleri ve irşadın hüccetleri kıldığımız âyetlerimizi inkâr ederek ve kabul etmeyerek kim yalanlar ve inkâr ederse, doğru oldukları için onlara boyun eğeceği yerde boyun eğmezse, Şeytan'ın attığı adımların ardından gidip, vesvesesine uyarak ve onun azdırmasının peşinden giderek onları inkâr edip, yalanlayacak olursa, "**İşte onlar cehennemliktir, onlar orada ebedi kalırlar.**" Ebedilik kelimesinin tefsiri bu sûrede 25. âyetin tefsirinde geçmişti.

Ben derim ki: Ebedilikten söz eden bu cümle 25. âyete ek bir hasr ya da ihtisasa delalet etmektedir. Bir başka ifadeyle; âyetin manası şöyle olur: Benim hidayetime uyanlar değil, asıl cehennemlik olacak olanlar o yalanlayan ve hidayetimden uzak olan kâfirlerdir. Onlar cehennemliktir, orada ebedî kalacaklardır ve asla cehennemden ayrılıp başka tarafa gidemeyeceklerdir. Yani onlar kahredici bir korku, kendilerinden ayrılmayan bir hüzün içinde olacaklardır. *Celaleyn* tefsiri, üzerinde durduğumuz bu âyette geçen "âyetlerimizi" ifadesini, "indirilmiş kitaplar" şeklinde tefsir etmiştir. Bu tefsir Kur'ân açısından doğrudur, çünkü Kur'ân, kendi üzerine ve onu getiren Peygamber'in doğruluğuna âyettir. Diğer kitaplara gelince onlar kendilerinin Yüce Allah'ın katından olduklarını gösteren âyetlere muhtaçtırlar.

327. Bakara, 2/38.
328. Bakara, 2/28.
329. En'âm, 6/33.

Üstadımız ise "küfür" kelimesini, "cuhûd", "tekzib"i de "inkar" kelimesi ile tefsir ettikten sonra şöyle der: "Küfür" ve "tekzib" insanlarda görülen bir kavramdır. Bazı insanlarda ne takva, ne de iman vardır. Bunlar gayba inanmayanlardır. Çünkü onların yanında kendilerine gelen şey hakkında herhangi bir düşünce esas itibariyle mevcut değildir. Bunlar inkârcıdırlar ve gerçeği yalan saymaktadırlar. Çünkü tekzib/yalan sayma, Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu davanın doğruluğuna inanmamayı ve o davanın yalan olduğunu kabullenmeyi içerir. İnkâr anlamında olan "cuhûd" ise, bazen davanın doğruluğuna inanan kimsede de görülebilir. Nitekim Allah Teâlâ bir âyet-i kerîmesinde bunu şu şekilde yansıtmaktadır: *"Kendileri de bunlara yakinen inandıkları halde, zulüm ve kibirlerinden ötürü onları inkar ettiler. Bozguncuların sonunun nice olduğuna bir bak!"*[330]

İnsanoğlunun kendi kazancına ve ameline havale edilmesinin, felâhının ve hüsranının ameline bağlanmasının ardından son merhale budur. Yüce Allah'ın insana duyguları, vicdanı ve aklı yardımıyla hidayet etmesinin ardından bir de insanı dinin hidayeti ile desteklemesi O'nun lutfundandır. Bu âyetler sayesinde insanoğlu Yüce Allah'ın dilediği kadar peyderpey yükselir ve yücelir.

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ
بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّايَ فَارْهَبُونِ ﴿40﴾
وَآمِنُوا بِمَا أَنزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا
بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ ﴿41﴾
وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿42﴾
وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ ﴿43﴾

40- Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın, Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, Ben de size vaadettiklerimi vereyim. Yalnızca Benden korkun.

41- Elinizdekini tasdik edici olarak indirdiğime iman edin. Sakın onu inkar edenlerin ilki olmayın. Ayetlerimi az bir karşılık ile satmayın, yalnız Benden korkun.

42- Bilerek hakkı batıl ile karıştırmayın, hakkı gizlemeyin.

43- Namazı tam kılın, zekatı hakkıyla verin, rûku edenlerle beraber rûku edin.

---

330. Neml, 27/14.

İfade akışı hala "Kitap, onun üzerinde hiçbir kuşkunun olmaması özelliği, insanların kitap açısından durumları ve çeşitleri" konusu üzerindedir. Biz daha önce dedik ki; bir tek konu hakkında düzenlenmiş çeşitli meseleler hakkında değişik ifadelerin kullanılması, Kur'ân'ın belagat çeşitlerinden bir çeşittir ve bu husus daha önce hiçbir beliğ konuşan kimsenin benzerini yapamadığı ve derecesine eremediği müthiş özelliklerinden birisidir. Yüce Allah önce bu Kitab'ın, üzerinde hiçbir kuşku olmayan bir Kitab olduğundan sözetti. Sonra insanların bu konuda farklı farklı olduklarını belirtti. Ardından önce o Kitab'a iman etmeye hazır olanlardan, nuru her yanı aydınlatan hidayeti o kitaptan bekleyen kimselerden başladı. Yüce Allah mü'minleri iki kez, kâfirleri üç kez zikretti. Kâfirlerin ardından münafıklardan bahsetti, sonra dördüncü sınıf için örnekler verdi. Ardından bütün insanlardan kendisine ibadet etmelerini talep etti. Sonra bu Kitab'ın Yüce Allah'ın katından kulu Muhammed'e (s) indirilen bir kitap olduğuna delil getirdi. Ardından bundan kuşku duyanlara kendilerini benzerini getirmekten âciz bırakacak tekliflerle meydan okudu. Sonra kaçınmalarını isteyerek onları uyardı. Ardından müjdeledi ve vaad etti, sonra insanlara bir örnek kişiden, Hz. Peygamber'den sözetti. Derken insanların Kitap hakkında birbirlerinden farklı oldukları gibi, Hz. Peygamber hakkında da farklı farklı yollara saptıklarından sözetti. Sonra kâfirlerle tartıştı, onlara delillerin en açığını ve parlağını getirdi. Bu delil insanların iki kez diriltilmeleri ve iki kez öldürülmeleri, göklerin ve yeryüzünün kendilerinin menfaati için yaratılmış olmasıdır. Ardından Allah Teâlâ insanın yaratılmasından sözetti ve yaratılış evrelerini zikretti. Daha sonra peygamberlik kurumunun zuhur ettiği beldelerde mevcut olan halklara ve ümmetlere hitap etmeye başladı ve bu âyetlerde aşağıda belirteceğimiz vasıflarla Yahudileri zikretmeye başladı. Bundan dolayı âyetin ifade akışı bu çeşitlendirme ile birlikte hala asıl akış mecrasından ve asıl akışındaki o güzel düzenden çıkmış değildir. İfade hala bir tek fikir odağı üzerinde dönüp dolaşmaktadır. O da Kitab, Kitab'la gönderilen Peygamber ve o Peygamber'in gönderildiği insanlarla olan durumudur. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

"Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın." Ben derim ki: Âyet metninde geçen ***"İsrail"*** Yüce Allah'ın dostu ve peygamberi İbrahim oğlu, peygamberi İshak oğlu, peygamberi Hz. Yakub'un lakabıdır. Bazı âlimlere göre, "İsrail", Allah ile birlikte cihad eden emîr (savaşçı) demektir. *"İsrailoğulları"* ifadesinde yer alan *"oğulları"*ndan maksat Yakub'un 12 torunundan meydana gelen zürriyetidir. Onlara kendi kitaplarında ve tarihlerinde Yakub'un lakabı verilerek "İsrailoğulları" denmiştir. Tıpkı Araplara, Arapların bütün kabilelerine en büyük dedelerinin isminin verilmiş olması gibi.

Bakara Sûresi Medine inişli uzun sûrelerin ilki olduğundan ve Arap diyarlarındaki Yahudilerin bütününün Medine civarında bulunmuş olmala-

rından dolayı Yüce Allah orada Yahudileri İslam'a davet etmiş, kendilerine birtakım hüccetler ve deliller sunmuş, onlara dinlerinin iç yüzünü ve kendilerinden önce geçen seleflerinin tarihini beyan etmiştir. Bütün bu hakikatleri, Hz. Peygamber'in Mekke-i Mükerreme'deki kendi hemşehrilerinin bilmesi şöyle dursun, Medine'de, Yahudilere komşu olan kavminden de hiç kimse bilmiyordu. Üstadımız, dersinin devamında şöyle dedi:

Burada özellikle Yahudilere hitabedilmesi, onlara özen gösterilmek içindir. Çünkü İsrailoğulları semavî kitapları taşıyan halkların en eskisidir ve onlar meşhur peygamberlere iman eden en eski kavimdir. Ve çünkü onlar, mü'minlere karşı insanların en şiddetlisi ve katısı idiler. Onların İslâm'a girmeleri Hıristiyanlara ve başkalarına karşı, öyle bir güçlü delil teşkil edecekti ki; Hıristiyanların İslâm'a girmeleri sonucunda Yahudilere karşı bu kadar güçlü bir delil meydana gelemezdi. Şanının büyüklüğünden dolayı Yüce Allah'ın zikrettiği bu nimet (veya daha yaygın olarak) uzun bir süre peygamberliği onların arasından birisine verme nimetidir. Bu nedenle Yahudilere -kendi kitaplarında olduğu üzere- "şa'bullah", "Allah'ın halkı" diyorlardı. Kur'ân-ı Kerîm'de ise Yüce Allah onları seçtiğini ve üstün kıldığını ifade buyuruyor. Hiç kuşkusuz bu menkıbe Yüce Allah'ın kendi ihsanı ve rahmeti ile onlara bahşetmiş olduğu büyük bir nimettir. Yahudiler bu nimet sayesinde dünyadaki öteki ümmet ve halklara üstün olmuşlardı. O halde onlara düşen; insanların içinde Allah Teâlâ'ya en çok şükreden ve O'nun nimetini en sıkı bir biçimde zikreden toplum olmaktı. Bu da onların kendi hidayetleri için Yüce Allah'ın göndermiş olduğu bütün peygamberlere iman etmekle gerçekleşecek bir durumdu. Fakat Yahudiler bu nimeti, imandan yüz çevirmeye delil (bahane) ve Hz. Peygamber'e eziyet etmeye bir sebep kıldılar. Çünkü onlar Yüce Allah'ın ihsanının sadece kendilerine ait olduğu ve O'nun ancak kendi aralarından birisini peygamber olarak göndereceği iddiasında idiler. Bu nedenle Yüce Allah onlara hitabına bu nimetini hatırlatarak başlamış, ardından da ahdine vefa emrini vererek şöyle buyurmuştur:

Kur'an Vahyi İçin İsrailoğullarına Uyarı

"Bana verdiğiniz sözü yerine getirin." Yüce Allah'ın onlardan almış olduğu ahit (söz), kendilerine indirmiş olduğu kitaptan anlaşılmaktadır. Allah Teâlâ onlardan kendisine ibadet edeceklerine, hiçbirşeyi kendisine ortak koşmayacaklarına, doğru söylediklerine delil mevcut olduğunda peygamberlerine iman edeceklerine, o peygamberlerin getirecekleri ahkâma ve şeriatlere boyun eğeceklerine dair söz aldı. Yüce Allah onlardan yeni bir halk meydana getirecek olan kardeşlerinin oğlu İsmail'in (a) evlatlarından peygamber göndereceğine dair de söz aldı. İşte âyetlerde ifadesini bulan ve alınmış olan söz budur. Bu ahdin genelliği içine, Yüce Allah'ın bütün in-

sanlardan fıtratları gereği almış olduğu en büyük ahid de dahildir. Bu en büyük ahid, derinden derine düşünmek ve kafa yormak, herşeyi -hevâ ve aldanma terazisine değil- aklın ve doğru düşünmenin terazisine vurmaktır. İsrailoğulları şâyet bu genel ve ilahî ahde yönelip dönselerdi ya da kendi kitaplarında ifadesini bulan o özel ahitlerine dönselerdi, Hz. Peygamber'e iman ederler, onunla indirilmiş olan nurun ardından giderlerdi ve böylece kurtuluşa erenlerden olurlardı. Burada geçen *"ahd"* kelimesini, *Celaleyn* tefsirinin yaptığı gibi, sadece Hz. Peygamber'e iman olarak alıp daraltmaya gerek yoktur. Çünkü *"iman"*, genel ahdin içine dahildir. İman aynı zamanda, onlardan alınan özel ahdin unsurlarından da biridir. Şu halde, Yüce Allah'a izafe edilen ahdin genelliğini, daraltmaya herhangi bir delil yoktur.

Buraya kadar anlattığımız, Yüce Allah'ın onlardan almış olduğu ahiddir. Onların Yüce Allah'tan aldıkları ahde (söze) gelince; bu kutsal yerlerde yerleştirilmeleri, kâfir olan halklara galib kılınmaları, dünyada yüceltilmeleri ve yeryüzünde yaşama kolaylığının sağlanmasıdır. İşte onların ellerinde bulunan Tevrat'ta yaygın olan budur. Hiç kuşkusuz Yüce Allah, onlara âhiret mutluluğunu da vaad etmişti. Fakat Tevrat'ta buna dair bir takım işaretlerin dışında herhangi bir delil yoktur. Bu nedenle bazı araştırıcılar Yahudilerin öldükten sonra dirilmeye iman etmediklerini zanneder. Bununla birlikte *Celaleyn* tefsiri diğer tefsirler gibi der ki; bu ahid (söz) cennete girmektir ve sadece cennete girmekle sınırlıdır.

Ahde vefaye engel olan hususlardan biri de, İsrailoğullarının birbirlerinden korku duymaları idi ki, bu olgu onların arasında yaygındı. Korkunun nedeni yönetenlerle yönetilenler arasındaki ortak menfaatlerdi. İşte bu korku dolayısı ile, Yüce Allah yukarıdaki emrin ardından ***"Yalnızca Benden korkun."*** emrini getirmiştir. Buna göre âyetin anlamı şu şekilde oluyor: Eğer siz bazı menfaatlerin elinizden gideceğinden, başınıza -halka aykırı davranıp, hakka uyduğunuz takdirde- bir takım zararlar geleceğinden korkuyorsanız, o zaman ancak ve ancak bütün menfaatlerin dizginleri elinde olandan korkmalı ve ürpermelisiniz ki, o size en büyük nimeti ve bütün nimetleri bahşeden Yüce Allah'tır ve o nimetleri elinizden almaya, onlara şükretmediğiniz için sizleri cezalandırmaya kadir olan yegâne varlık O'dur. O halde sadece O'ndan korkun ve O'nun dışında hiç kimseden korkmayın.

Bunun ardından Yüce Allah "genel ahde vefa" emrinden âyetin ifade akışında hedeflenen "özel ahde vefa" emrine geçerek şöyle buyuruyor: ***"Elinizdekini tasdik edici olarak indirdiğime iman edin."*** Yani, Tevrat'ın ve peygamberlerin kitaplarının öğretilerini tasdik edici olarak indirdiğime iman edin. Tevhid, çirkin fiilleri ve münkerleri yasaklamak, ma'rufu (iyi olanı) emretme ve bu irşadla ilgili mutluluğa ulaştıran başka şeyleri emretme söz konusu öğretilere birer örnektir. Kur'ân'a baktığınızda ve onu, beraberi-

nizde bulunan ilahi dinin amaçlarına, temellerine, peygamberlerin vaadlerine ve ahidlerine dair şeyleri tasdik edici olarak bulduğunuzda bileceksiniz ki; o Kur'ân'ı indiren "Ruh/Cebrail", daha önceki kitapları indiren "Ruh'un/Cebrail'in" aynısıdır ve yine öğreneceksiniz ki; sizi, Musa peygamberle, diğer peygamberlerin davet ettiği şeylerin aynısına çağıran bu peygamberin, hakkı beyan etmekten ve insanlara hidayet etmekten başka hiçbir amacı yoktur. Sözkonusu bu hidayet, insanların başına gelen sapık te'vilin ve cahilce taklidin ardından olacaktır. O halde iki yönden aleyhinize delil olan bu Kitab'a derhal iman edin. Bu Kitab'ın hüccet olan yönlerinden birisi i'cazı, diğeri ise beraberinizde bulunanları tasdik edici olmasıdır. ***"Sakın onu inkar edenlerin ilki olmayın."*** Yani o Kitab'ı -herkesten önce sizin tasdik etmeniz gerekirken- sakın derhal inkâra ve redde kalkışmayın.

"İnkar edenlerin ilki" şeklindeki kullanım belâgatli bir sözde bilinen hususlardandır. Bu niteliğinden dolayı ifadede yer alan "evveliyet/ilklik" ifadesiyle bunun gerçek anlamı kastediliyor değildir. Buradaki hitab, her çağ ve her zamanda yaşayan Yahudilere geneldir. Bunun ardından Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Ayetlerimi az bir karşılık ile satmayın."*** Bu âyetlerden maksat; Hz. Peygamber'in peygamberliğini destekleyen delâletlerdir ki, bunların en büyüğü Kur'ân'dır. Bu ifade tıpkı bundan önce geçen *"Onlar hidayete karşılık dalaleti satın alanlardır."*[331] âyetiyle aynı anlamdadır. Buna göre denmiş oluyor ki; bu Peygamber'e ve onun getirdiklerine imandan yüz çevirip de O'nun hidayetini bu az bir paha karşılığında değiştirmeyiniz. Az olan paha sizin önderlerinizin yönetilenlerden elde ettikleri kendilerini kibir ve gurura düşüren mal ve mertebedir. Bir de bu az paha, yönetilenlerin başkanları taklid etmek ve onlara uymak suretiyle kendilerine yakın olmak ve mertebe yüksekliği kazanmak gibi beklentileri ile onlara ters davrandıkları takdirde hakir ve zelil olmak gibi korkularıdır. Bu karşılığa *"az"* denmesi haktan başka herşeyin hakka nisbetle az ve hakir olmasından dolayıdır. Kişi apaçık âyetlerden ve gayet net delillerden yüz çevirdiği için herşeyden önce aklını ve ruhunu kaybedip dururken; sonra hakkın izzetini (üstünlüğünü) ve kendisine sağlayacak olduğu büyük şanı ve güzel akıbeti elden kaçırıp dururken; ve de Yüce Allah'ın hoşnutluğundan mahrum kalırken; böylece başına Yüce Allah'ın dünyada intikamı, ahirette ise ukubeti gelirken nasıl olur da bu paha "az bir paha" olmaz?

Yüce Allah bu âyeti bundan önceki âyette tamamlamış olduğu ifadelerle tamamlayarak ***"Yalnız Benden korkun."*** buyuruyor. Bu ifade bundan önceki ifadeyle birlikte düşünüldüğünde bir tekrarlama veya -zannedileceği üzere- tekrarlamaya benzer bir ifade değildir. İki ifadenin herbiri tam yerli yerince gelmiştir. Bunlardan herhangi birinden vazgeçmek asla mümkün değildir.

331. Bakara, 2/16.

Çünkü; bâtılın hakla değiştirilmesi yönetici pozisyonunda olan kimsenin yönettiklerinden sağlayacak olduğu menfaatin elden çıkacağı, yönetilenlerin de başkanın gazabına uğrayacakları korkusu nedeni ile olmaktadır. İşte bu kuşkuyu Yüce Allah, bir olan Allah'tan takvayı (sakınmayı, korkmayı) emrederek çürütmüş oluyor. O öyle bir Allah ki; kulların kalpleri ve diğer azâları O'nun elindedir. Kullara amel etme imkânını bahşeden O'dur, bütün hayır O'nun elindedir. O herşeye kadirdir.

Yüce Allah devamla; ***"Bilerek hakkı batıl ile karıştırmayın. Hakkı gizlemeyin."*** buyuruyor. Bu âyet-i kerîme onların azdırma ve sapma uğrunda gittikleri yolu, bunları yasaklama akışı içinde beyan ediyor. Onların kitaplarında kendilerine gönderilen ve birtakım acaip hareketleri yapacak olan yalancı peygamberlerden kaçındırma ifadeleri yer almaktadır ve yine kitaplarında Allah Teâlâ'nın aralarından İsmail evladından bir kişiyi peygamber olarak göndereceği ve o peygamberin bir ümmet kuracağı, bu peygamberin bir câriye (Hacer) evladı olacağı yer almaktadır. Ayrıca onun alâmetleri herhangi bir karışıklığa ve karıştırmaya meydan vermeyecek biçimde beyan edilmiştir. Fakat bilginler ve önderler halka karşı hak ile batılı birbirine karıştırmışlar ve onlara Hz. Peygamber'in (s) kitaplarda yalancı olarak nitelenen peygamberlerden olduğu kanaatini vermişler; onun kendisinden başkasına benzemeyen sıfatlarından bildiklerini, sadık peygamberlerin sıfatlarından, onların çağrılarından bildikleri şeyleri gizlemişlerdir. Oysa bütün bunlar en mükemmel bir biçimde Hz. Peygamber'in üzerinde zahir ve açıktı.

Yine karıştırılan hususlardan birisi de; başkanların ve bilginlerin attıkları iftiralardır. Bu iftira onları Allah yolundan ve O'nun Peygamberi'ne imandan cehalet ve dalâlet (sapıklık) ile çeviren bir unsur oluyordu. Bu sözünü ettiğimiz karıştırma, dinin temel esaslarına göre indirilmiş kitaplara ekledikleri birtakım bid'atleri ve gelenekleri karıştırmadır. Bunları birtakım te'villerle eskilerin bazı ifadelerinden ve fiillerinden çıkardıkları bazı istinbatlarla indirilmiş Kitab'a ekliyorlardı. Böylece onlar dinde, hatta peygamberlerin kitaplarında bu eklentilerin hakemliğine başvuruyorlardı. Mazeret olarak ise; eskilerin peygamberlerin sözünü daha iyi bildiklerini ve onlara daha sıkı tabi olduklarını gösteriyorlardı. İddialarına göre, eskiler kendileriyle o peygamberler arasında bir vasıta oluyordu. Dolayısıyla bu vasıtalardan sonra gelen nesillere düşen; sözlerini -iddialarına göre- anlamak zor olan peygamberlerin kavlini almak değil, onların söylediklerini almaktı. Fakat Allah Teâlâ, onların bu ileri sürdükleri mazereti kabul etmedi ve yaptıklarına; *"karıştırma"* ve "Tevrat'ta mevcut olan hakkı ve doğruyu bugüne kadar gizleme" damgasını vurdu. Aynen bunun gibi Allah Teâlâ onlardan sonra gelenlerden kendi kitabını bir kenara bırakıp, kendileri daha bilgin ve daha anlayışlı gerekçesiyle lider pozisyonunda olan kimselerin sözlerini almayı da kabul

etmez. Allah Teâlâ'nın Kitab'ından olduğu bilinen ne varsa hepsiyle amel etmek gereklidir. İnsan anlayış sahibi olan kimselere ancak bilmediği birşeyi öğrenmek ve gereğince amel etmek için sorar.

Namaz, Zekat ve Rükû Bağı

Yüce Allah devamla şöyle buyuruyor: "**Namazı tam kılın, zekâtı hakkıyla verin, rükû edenlerle beraber rükû edin.**" Yakîni imana davetin ardından Yüce Allah onları faydalı ve razı olunur bir biçimde salih amel yapmaya çağırmaktadır. Onlar ise zevâhire sarılarak birtakım rüsûm (semboller, şekiller) üzerinde durarak yakîni imanı kaybettiler. Onlar namaz kılıyorlardı, fakat namazı *"ikame etmiyorlardı."* Çünkü; *"**ikame**"* birşeyi dosdoğru ve mükemmel bir biçimde yapmak demektir. Namaz açısından *"ikame"* ise Allah Teâlâ'ya kalple yönelmek, O'nun huzurunda huşu ile durmak, zikirde, duada ve övgüde yaratıcıya karşı ihlas içinde olmak demektir. İşte namazın ruhu budur, ki namaz bu ruh uğruna emredilmiştir. Yoksa o zâhirî şekil için meşru kılınmış değildir. Çünkü dışa yansıyan şekil, Yüce Allah'ın peygamberlerine yaptığı vahyi ile değişir. Çünkü o dış suret, hatırlatıcı bir rabıtadan (bağdan) ibarettir. Peygamberler ortak bir namaz şekli üzerinde birleşmiş değillerdir. Fakat o sözünü ettiğimiz ruh değişmez, o ruh birdir ve bir peygamberden diğerine değişiklik göstermez, hiçbir dinde de ortadan kaldırılmış değildir.

Nefsi arındıran ve onu Yüce Allah'a yaklaştıran namazın ardından, Allah Teâlâ imanın göstergesi, O'nun nimetlerine şükrün ortaya çıktığı yer ve insanlar arasında büyük bir irtibat noktası olan zekâtı emrediyor. Kur'ân-ı Kerîm'de zekâtın emri ile namaz kılma emrinin birlikte olduğu bilinen hususlardandır. Kim namaz kılarsa, Allah'ı unutmaz ve O'nun ihsanından gafil olmaz. Herkim böyle olursa, fakirlere malî yardımda bulunmak ve onların maslahatlarına, çıkarlarına yardımcı olmak için Allah yolunda tabii ki harcama yapar. Çünkü o insanların menfaatleri harcamada bulunanın çıkarının bel kemiği ve dayanak noktasıdır. Çünkü insan kazandığı malı kendi kabiliyeti, insanlarla olan ilişkisi neticesinde onlardan kazanır. Şu halde o, ancak insanlar sayesinde ve onlardan kazandıkları ile zengin olur. İnsanların içinden bazıları fikrinde ve nefsinde var olan bir illetten veya bedenindeki bir hastalıktan dolayı kazanmaktan âciz kalırsa, başkalarına düşen; o kişinin elinden tutmak, ona yardımcı olmaktır. Amaç; bazılarının çıkarlarının diğer bazılarının çıkarlarına bağlı olduğu toplumu muhafaza etmek, korumak bir de Allah Teâlâ'ya bu kimseyi nimet vererek başkalarından ayırdığı için şükretmektir. Bir zenginin daima fakire, fakirin de zengine muhtaç olacağı açıktır. Fakat nefisler hastalanır ve -halkın dilinde söylendiği üzere- canın yongası olan mal sevgisinde aşırıya gider, ölçüyü kaçırır, mal harcama-

ki, fakire ve zayıfa yardım etmedeki maslahatı gözden kaçırır. Bu nedenle Yüce Allah hayır uğruna mal harcamayı ve masrafta bulunmayı imanın alâmetlerinden saymıştır. Cimriliği ise -ileride bazı âyetlerde geleceği üzere- münafıklığın ve inkârın alameti kabul etmiştir.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki: Gerçekten cimrilik -ki kaynağı Allah'ın kullarına katı kalpli olmak, şehvet peşinden giderek ve hevâ ve hevese meylederek mala karşı aşırı istekli olmaktır- aynı kalpte sahih bir imanla asla bir arada bulunamaz. Hiç kimse -Allah Teâlâ'nın kendisinden talep ettiği hususlardaki emrini, O'nun istediği ve razı olduğu biçimi ile yerine getirmedikçe- Allah'a ve O'nun peygamberlerine indirdiği emirlere ve yasaklara iman ettiğini iddia edemez. Yüce Allah, namazı dosdoğru kılma ve zekâtı verme emrinin ardından rükû edenlerle birlikte *"rükû"* etmeyi emrediyor. *"Rükû"*; namazın suretidir veya onun bir parçasıdır.

Rükûnun geriye bırakılması ve namazla birlikte ifade edilmemesi, bazı müfessirlerin iddia ettiği üzere âyet sonlarındaki fasılalara (kafiye misali ses uyumlarına) riayet etmek için değil, daha büyük bir hikmete yöneliktir. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de, âyet sonlarındaki fasılalara riayet edilecek diye, mananın feda edilmesi mümkün olan hususlardan değildir. Hatta böylesi, belagat ehli kimselerin bile razı olacakları bir durum değilken, Yüce Allah'ın kelâmında böyle bir durum nasıl olur da meydana gelir? Şu halde burada sıralanan üç emrin peşpeşe gelmesi Yüce Allah'ın öyle istediğinden dolayıdır.

Namazın dosdoğru kılınmasının ilk etapta zikredilmesi, onun Yüce Allah'a sunulan bir ibadet olmasından dolayıdır. Çünkü namaz ibadetin ve Allah Teâlâ'ya olan ihlasın ruhu ve özüdür. Namazı zekât emri izlemiştir, çünkü zekât da ruhun temizliğine, arılığına ve imanın gücüne delâlet eder. Rükûya gelince; rükû, namazın vücud vasıtası ile dış aleme yansıyan biçimidir veya bu biçimin tümü değilse bile bir kısmıdır. Dolayısıyla "rükû" ile namaza işaret olunmuştur. Rükû üçüncü mertebede daha önce geçen iki emri hatırlatıcı bir farzdır. Yoksa rükû'nun bizatihî kendisi ibadet değildir. Rükû, ancak Allah'ın emrine sarılmaya, O'ndan huşû duyulduğunu izhar etmeye ve O'nun azameti karşısında huşû duymayı ortaya koymaya yol açtığı için ibadettir. Fakat rükû, bazen kendisiyle Allah'ın emrine sarılmanın ve ihlasın gözetilmediği bir âdet olabilir. Bu takdirde -şekilciler onu herşey saysa da- o Yüce Allah'ın katında hiçbirşey değildir. Oysa demin yukarıda zikrettiğimiz niteliğiyle namazı dosdoğru kılmak ve zekâtı vermek böyle değildir. Namazın ruhu ile dışa yansıyan sureti arasına zekât emrinin konulması ve bu ikisinin zekâtla birbirinden ayrılması ayrıca zekâtın şanını yüceltmektedir. Biz, bir başka âyetin tefsirinde inşaallah zekâttan ve Allah yolunda harcamaktan ayrıntısıyla söz edeceğiz.

أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنسَوْنَ أَنفُسَكُمْ
وَأَنتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلاَ تَعْقِلُونَ ﴿44﴾
وَاسْتَعِينُواْ بِالصَّبْرِ وَالصَّلاَةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلاَّ عَلَى الْخَاشِعِينَ ﴿45﴾
الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُم مُّلاَقُو رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿46﴾

44- Sizler kitabı okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip, kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?

45- Sabır ve namaz ile yardım isteyin. Şüphesiz o Allah'a saygıdan kalbi ürperenler dışında herkese zor ve ağır gelen bir görevdir.

46- Onlar, kesinlikle Rablerine kavuşacaklarını ve O'na döneceklerini bilen kimselerdir.

İsrailoğullarına Uyarılar

Bu âyetlerdeki ifadeler, İsrailoğullarına yöneliktir. Bundan önceki âyetlerde, Yüce Allah onlara nimetlerini hatırlatmış, onlardan aldığı ahidleri (sözlerini) yerine getirmelerini, yalnız kendisinden korkup sakınmalarını ve Kur'ân'a iman etmelerini emretmişti. Onu inkâr edenlerin ilki olmalarını, Kur'ân âyetlerini az bir karşılıkla satmalarını, hakkı batıla karıştırıp, kasten gizlemelerini de yasak etmişti. Bunların ardından Yüce Allah onlara namazı dosdoğru kılmayı, zekâtı vermeyi emretmişti. İşte şimdi bu âyetlerde de, Yüce Allah onların dinde eğri gitmelerinden dolayı kendilerini azarlıyor ve onlara bu eğri yoldan çıkışın nasıl olacağını gösteriyor.

Yahudiler diğer ümmetler gibi kendi kitaplarına iman ettiklerini ve ona göre amel edip, kitabın ahkâmını koruduklarını ve o Kitab'ta emredilenleri yerine getirdiklerini iddia ederler. Fakat Allah Teâlâ bize öğretiyor ki; "iman"dan da -hatta dinî anlamda iman şöyle dursun, örf ve âdete göre kendisine inanç adı verilenlerden de- itibar edilmeyecek olanları vardır. Böylesi imanın varlığı, yokluğuyla birdir. Böyle bir imanın insanın kalbinde herhangi bir hâkimiyeti olduğundan sözedilemez. Bu gibi bir imanın amelin doğru ve düzgün işlenmesinde herhangi bir etkisi de yoktur. Nitekim Yüce Allah, bundan önceki bir âyet-i kerîmede buna şöyle temas eder: *"İnsanlardan bazıları da vardır ki, inanmadıkları halde 'Allah'a ve ahiret gününe inandık' derler."*[332]

332. Bakara, 2/8.

Yahudiler, Hz. Peygamber döneminde dinin cevherinden ve özünden uzaklaşma noktasında işte bu dereceye varmışlardı. Onlar, Kitab'ı okurlar, lafızların manasını anlarlardı ve kitabın cildine, yapraklarına saygı gösterirlerdi. Fakat kitabı hakkıyla okumazlardı. Yahudiler bugün de hala öyledirler. Çünkü kitabı hakkıyla okuyanlar; Yüce Allah'ın ifade ettiği biçimiyle ona inanan ve Yaratıcı'yı hoşnut edecek şekilde iman edenlerdir. Yahudiler kitabın lafızlarını okuyorlardı. O lafızların içinde Hz. Peygamber'in (s) geleceği müjdesi vardı. Onların Kitab'ı, ahkâmı ve iyilik yapmak, takva üzere olmak gibi âdâb üzere amel etmeyi emrediyor. Fakat Kitab'ı okuyan, emirler getirip yasaklamalarda bulunan Yahudi bilginleri hakkı tam olarak açıklamıyorlardı. Sadece kendi hevâ ve hevesleriyle, geleneklerine uygun olanı beyan ediyorlardı. Kitab'ın içindeki ahkâma göre amel etmiyorlardı. Ancak o ahkâmdan kendi şehvetlerine ve anlayışlarına uygun düşen âyetler olursa onlara göre amel ediyorlardı. Allah Teâlâ kitapta (Tevrat'ta) onlardan, kendi kardeşlerinden hakkı ikame eden ve onlara zekatı farz kılan ve uygulayacak bir peygamber göndereceği ve kendilerinin de bu peygambere inanacakları yolunda ahid (söz) almıştı.[333] Fakat onlar Hz. Peygamber'in geleceği müjdesini tahrif ve te'vil ediyorlardı. Zekâtı vermemek için ise hile-i şer'iyye'ye başvuruyorlardı. Yahudilere, Yüce Allah'ın peygamberlerine vermiş olduğu mucizeleri ve bahşetmiş olduğu nimetleri hatırlatacak dinî törenler ve toplantılar düzenlendi. Bundan amaç; dinî yaşamaları ve kitabın hükmüne göre amel etmeleri için canlanmaları ve harekete geçmeleriydi. Fakat uzun bir süre geçtiği için kalpler katılaştı, nefisler Rabbin emrine itaat etmekten geri durdular. Yahudilerin ellerinde bulunan bugünkü Tevrat hala kendi aleyhlerine delildir. Şimdi insan Tevrat'taki iyiliği yapma ve hayra teşvike dair olan âyetleri onlara sorsa, bunu itiraf ederler ve inkâr etmezler. Fakat imanın yol gösterdiği ve öncülük ettiği amel nerede? İşte bundan dolayı Tevrat onların aleyhine en güçlü delil ve burhan olmaktadır.

Dinin zevahirinin ayrıntısıyla bilinmesi noktasında Yahudi bilginlerinin ve âlimlerinin durumu buraya kadar anlattığımız şekildedir. Âlim olmayan sade insanlara gelince; onlar din adına genel ibadetleri, dini törenleri ve bazı

---

333. Tevrat'ın Tesniye kitabının onsekizinci babında yer alan, 17, 18 ve 19. âyetlere işaret edilmektedir. Ki onlar da şunlardır:

17- Ve Rab bana dedi: Söylediklerini iyi dediler.

18- Onlar için kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım; ve sözlerimi onun ağzına koyacağım ve ona emredeceğim herşeyi onlara söyleyecek.

19- Ve vaki olacak ki benim ismimle söyleyeceği sözlerimi dinlemeyecek olan adamdan ben arayacağım.

Bu son âyetin Arapça'ya yapılan tercümelerinden bazılarında; «Ve vaki olacak ki benim ismimle söyleyeceği sözlerimi dinlemeyecek olan adamdan ben intikam alacağım.» şeklinde olanı vardır. Allah Teala Hz. Musa'dan (a) sonra Musa gibi bir peygamberi henüz göndermiş değildir. Yani Muhammed'in dışında müstakil şeriat sahibi bir başka peygamber göndermiş değildir.

başka meseleleri -genel hatlarıyla- bilirler. Onların arasından diğer meselelerde dinine bağlı olan sade insan âlimlerine müracaat edip, onların emrettiklerini taklid ederler. Bilginler ise kendi hevâ ve hevesleri dairesine girmeyen hususlarda doğru gördüklerini söyleyip, emrediyorlardı. Ancak mesele kendi hevâ ve hevesleriyle ilgili ise, o zaman -bu lâfızlardan kendi hevâ ve heveslerine uygun bir anlam elde edebilmek ve amaçlarına ulaşabilmek için-lafızları te'vile, tahrife ve hileye başvuruyorlardı. Yüce Allah'ın ***"Sizler kitabı okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip, kendinizi unutuyor musunuz?"*** âyet-i kerîmesindeki hitap, şayet kitabı bilen bilginlere yöneliktir denirse, bu noktada herhangi bir sakınca yoktur. Çünkü iyiliği emretmek ve kötülüğü yasak etmek onların vazifesidir. Eğer hitap bütün herkese yöneliktir denirse bunu da anlaşılır kabul edebiliriz. Çünkü, sade ve sıradan insanların din adına icmalen bildikleri hususlardaki durumları, din önderlerinin ayrıntısı ile bildikleri hususlardaki durumları ile aynıdır. Şu halde, hemen hemen, hayrı emretmeyen ve iyiliğe teşvik etmeyen hiç kimse yok gibidir. Amma iyiliği emreden kimse, başkasından istediği şeyi kendisi yapmıyorsa, o zaman kendisini bağlayıcı delil, bizzat kendi diliyle mevcuttur.

Yüce Allah bu Yahudi kavmini azarlamaktadır. Çünkü onlar, insanlara iyilik etmelerini emretmekteydiler. İnsanlardan, hak ne ise ona boyun eğmelerini, hakkı sahibi için itiraf etmelerini, hayır işlemelerini istemekte ve bunu yapana mutluluk vadetmekteydiler. Öte yandan da kendilerini unutmakta, bunu kendilerine hatırlatmamaktaydılar. Onların bu hallerinin "nefislerini unutmak" tabiriyle ifade edilmesi ne kadar güzeldir! Çünkü insan aslında ortada bir hayır varsa, kendi nefsini unutmaz ve insan başkasının bu konuda mutluluğa doğru kendisini geride bırakıp geçmesini istemez. Yüce Allah, burada âdetâ Yahudilere şöyle buyuruyor: Eğer siz kitabın iyilik yapmaya karşı vaadine, onu terketmeye karşı tehdidine gerçekten inanıyorsanız, *"kitabı okuduğunuz halde"* kendinizi nasıl olur da unutursunuz! Emrettiğiniz insanların bilmediği şeyleri bildiğiniz halde nasıl olur da insanlara o kitaba uymalarını emreder ve kendiniz bunu yapmazsınız. O insanlar -bilgileri eksik olduğu halde- amel etmenin faydasını biliyorlar da sizler, -ilminiz kâmil ve geniş olduğu halde- niçin amel etmiyorsunuz? İşte bunlar, akıl dışı şeyler olduğu için, âyetin devamı, azarlama anlamı taşıyan soru edatıyla başlamakta ve ***"Aklınızı kullanmıyor musunuz?"*** denilmektedir. Yani sizde kendinizi bu sefihçe (akılsızca) davranışlardan alıkoyacak bir akıl yok mudur? Çünkü kendisinde akıldan bir nasib ve hisse olan kimse Allah'ın Kitabı'nı mükemmel olarak bildiğini, ona kuşkusuz kesin bir imanla iman ettiğini ve Kitab'ın gösterdiği, tavsiye ettiği şeyleri yaptığını iddia etmez. İşte bu Allah'ın Kitabı'dır ve şunlar da vasiyetleri ve öğütleridir. Bu Allah'ın emridir. Yüce Allah bu emri yapan kimseye dünyada veya ahirette ya da her iki

âlemde saadet ve mutluluk vaad etmiştir. Şu halde siz bu Kitab'ı alınız, onun kulpuna yapışınız ve Kitab'a riayet ediniz. İşte bütün bunlardan sonra o kişi hala amel etmeyip, Kitab'a yapışmaz öyle mi?

Bu durumdaki kimse, tıpkı önünde apaydınlık bir yol bulunan kimseye benzer. Bu yolun üzerinde işaret taşları ve alâmetler vardır. Bu taşlar ve alâmetler, o yola giren kimsenin yolunu şaşırmamasına yardımcı olacaktır. Ama böylesine aydınlık yolun başındaki kimse, işaretleri görülmeyen kapkaranlık bir yolu tutmaktadır. Ve yolu üzerinde her karşılaştığı kişiye, kendisi ile birlikte yürümemesi ve kendisinin terkettiği yola dönmesi tavsiyesinde bulunmaktadır. Ya da bu kimseyi, insanları nefis yemeklerin bulunduğu sofraya davet eden aç ve bitkin kimseye benzetebiliriz. Bu zavallı insan, başkalarını nefis yemeklere davet ediyor da kendisi aç ve midesi bomboş sabahı sabah ediyor. Veya bu gibi kimseyi susamış birisine de benzetebiliriz. Bu zavallı insan da, susamışlara su kaynağını gösteriyor ama kendisi onlarla birlikte suyun başına gitmiyor.

İşte bu örnekte verdiğimiz hareketler aklı sağlıklı olan bir kimsede görülmeyeceğine göre imanın şubelerine -onları hatırladığı ve o konuda Allah'ın kelâmını okuduğu halde- iman eden ama gereğini yapmayan kimsenin hali de aynen böyledir. Şu halde bu gerçeğin akla yatması için şöyle bir yargıya varmaktan başka çare kalmıyor: İyiliğe yapılan vaade, kötülüğe karşı yapılan tehdide iman, bunun gereklerini yerine getirmeyen, ama yapılmasını emreden kimse de imanda yakînî ve kesin dereceye varmamış demektir. Nitekim bu yargıyı şöyle bir gerçek de destekliyor: Yahudiler para kazanma ve dünyevi makamları ellerinde bulundurup, koruma hususunda zeki insanlardır. Onlar din açısından ona gereği gibi yapışmadıkları için sapıtmışlardır.

Bu âyet-i kerîmedeki hitab, hali böyle olan bütün Yahudilere genel bir ifade olup, Yahudilerin dışındakilere ise bir ibrettir. Çünkü ifade, Yahudilerin takındıkları tavır konusunda diğer toplumların da aynı yapı ve tabiat içinde olduklarını haber veriyor. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerîm -Yahudileri hicvetme amacıyla gönderilmiş tarihî hikaye kitabı değil- kıyamete kadar bütün âlemlere gönderilmiş hidayet rehberidir. Onun için bir halk fertleriyle ve toplumuyla durumları, hakkında âyet gelen şu Yahudilerin durumu gibi olmaması için, hesabını doğru yapsın, yoksa onların durumu da Yüce Allah'ın katında Yahudilerin hükmü gibi olur. Çünkü kalp ve organlarla işlenen amellere verilecek olan karşılık konusunda, herhangi bir şahsın veya kavmin kayırılması ya da herhangi bir topluma ve şahsa düşmanca davranılması söz konusu olamaz.

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: "Başkasına iyiliği emreden ve fakat kendi nefsini unutan kimse -kendi nefsini unutmayı imanında kesinlik olmadığından değil- şefaatlere, zikir, sadaka gibi günahların bağışlanmasına

vesile olan birtakım fiillere dayanıyor olamaz mı? Kişi bu düşüncelerle kendisi yapmadığı halde başkalarına iyilik etmeyi emredemez mi? Bu soruya, şu şekilde cevap vermek mümkündür: Dini bilen bir kimsenin, Yüce Allah'ın hükmünün bir ve herkesi kuşatıcı olduğu meçhulü değildir. O halde öyle bir kimse başkasına hitap ederken, mutlaka iyilik yapması gerektiğini söyleyip, Yüce Allah'ın rızasına yakın olmak ve gazabından uzak olmak istiyorsa iyilikten başka bir yol olmadığı kanaatini ona verirken, kendi nefsini nasıl olur da unutur ve kendisi açısından da aynı şeylerin kaçınılmaz olduğunu nasıl gözardı eder? Sonra hakkında günahların bağışlanmasına sebep olacağı şeklinde hadisler varid olan salih amellerle şefaatlerin iyilik yapmayı engelleyici olamayacağını veya iyiliğin terkedilmesine sebep olamayacağını nasıl olur da bilemez? Çünkü böyle bir anlayış dinden güdülen amaca aykırıdır. Dinin dallarından herhangi bir dal, dinin usûlünü ve diğer dallarını yıkıcı ve yokedici olabilir mi? Bütün bunların Kitab'ı okuyan ve dini bilen bir âlimden uzak olması gerekir. Fakat bu çeşit bir mahrumiyet toplumların durumu kötüye gittiğinde din erbabına arız olur. Yüce Allah bu fesada karşı böylesi hoş bir ifadeyle uyarıda bulunuyor. O hoş ifade "Kitab'ı okuduğu halde insanın kendi nefsini unutmasıdır." İmanın gerektirdiği ameli işlemediği halde mü'min olduğunu iddia eden kimse, iman iddiasında bulunanın kendisi olduğunu sanki unutmaktadır. Ve böylece hiç düşünmeksizin ve kafa yormaksızın, kendi nefsine hâkim olan, aklının ve hissinin dizginini ele geçirmiş bulunan şehvetlerinin ve arzularının peşinde gitmektedir. Fakat o kendi nefsi için gözönüne aldığı şefaat ve birtakım amelleri başkasının kötü ameliyle karşılaştığında veya onu iyi amel işlemekten kaçınırken gördüğünde gözönüne almamaktadır. Bu nedenle de ona öğüt vermekte ve kendisini kınamaktadır.

Yüce Allah Yahudilerin kötü hallerini beyan ettikten, akıllarının kendilerine fayda sağlamadığını, Kitab'ın kendilerine öğüt vermediğini açıkladıktan sonra, onlara ideal bir yol gösteriyor. Gaye; Kitab'dan, akıldan ve yararlı ilimle amel etmekten yararlanmalarıdır. Çünkü nefsi unutmaktan kaynaklanan kötü amel, nefes alıp vermek gibi doğal değildir. Doğal olan şeyin karşısına dikilmek ve ona direnmek mümkün değildir. Kötü amel ihtiyarî (isteğe bağlı) dir. Sebebi ise arızîdir (gelip geçicidir) ve Yüce Allah'ın, ***"Sabır ve namaz ile yardım isteyin."*** âyet-i kerîmesinde irşad buyurduğu şeylerle ortadan kaldırılması mümkündür. Üstadımız Muhammed Abduh der ki: Yüce Allah bu âyet-i kerîmede sabrı emrediyor. ***"Sabır"***, insanın kendi nefsini O'nun hoşlanmadığı şeye karşı tutması demektir. Daha açık bir ifadeyle söyleyelim: Sabır; hoşlanılmayan birşeye bir çeşit hoşnutluk, tercih ve teslimiyet içinde tahammül etmek demektir. Çünkü eğer sabır bir tür "hoşnutluk", "tercih" ve "teslimiyet" içinde olmazsa o zaman halkın dilinde dolaşan atasözlerinde olduğu gibi olur. Bu manada bir şairin şiirinden söz ederler:

صبرت ولا والله ما لي طاقة على الصبر، لكني صبرت على الرغم

"Sabrettim, vallahi takatim yokken sabra,
Sabrettim ama bağrıma taş basa basa!"

Teslimiyete dayalı gerçek sabır, Yüce Allah'ın nefse ağır gelen iyi amellere karşı ve nefislerin arzuladığı haram şehvetlerden kaçınmaya karşı sabredenlere güzel mükâfat vaadini hatırlamakla; başa gelen musibetlerin Yüce Allah'ın fiilinden, yarattığı insanlar üzerindeki tasarrufundan kaynaklandığını hatırlamakla; bundan dolayı başa gelene boyun eğme ve Yüce Allah'ın emrine teslim olmak gerektiğini hatırda tutmakla olur. Bu sabrın insanı hayrette bırakan bir yönü vardır. O da şudur: Sabır, insanı -eğer güzel ve yerinde olursa- korur. Tıpkı Asr Sûresi'nin ifade ettiği gibi. Nitekim sabrın bu özelliğini hayat tecrübeleri de desteklemektedir. Bundan dolayı halkın dilinde, "Sabreden menzile erer." sözü yaygındır ve meşhurdur. Biz sabrın anlamından sözederken, onun nefsin güçlerinden bir güç olduğundan, insanın bütün amellerine bir düzen verdiğinden söz ederken belki de başka bir konuya girmiş olduk.

Sabırla yardım dileme, insanları Şeriatın yolundan çeviren etkenleri yakından ele almakla olur. Şehvetlerin ardından gitme, lezzetlere düşkünlük, elem verici şeylerden uzak kalmak, sözünü ettiğimiz bu âmillere örnek verilebilir. Sabırla yardım dileme önce işaret ettiğimiz âmilleri tanımakla, sonra da bunlarla Yüce Allah'ın teşvik ettiği veya yapana ceza vereceği tehdidinde bulunduğu şeyleri birbirine mukayese etmekle olur. Ardından da Yüce Allah'ın tehdit ettiğinin sakınılınmaya daha layık olduğunu, vaad ettiğinin ise umulmaya ve arzulanmaya daha elverişli olduğunu görmekle olur. Üstadımız sabr yeteneğini kaybedip, hüsrana düşen kimseleri, huzursuzluğun sarstığı, ihtiyacını derhal gidermek için harekete geçen ve o acı durumlar karşısında sabır yeteneğini kaybedenlere benzetiyor. Sabretme yeteneğini yitiren bu kimse, "Yalan söylemekle ihtiyacı giderilir, kendine gelecek zarar savuşturulur ve menfaat sağlanır." inancıyla yalan söylüyor. Doğru söylemenin ise bütün bu kazanımları elden çıkaracağı inancını taşıyor. İşte bu inançla yalan söyleme suçunu işliyor. Böyle bir kimse bir zan hatta bir vehim içindedir. Yalan söyleme suçunu bir kez işledi mi artık ona ikinci kez böyle bir cürmü işlemek kolay gelir ve bir kez daha yalan söyler. Böylece yalancı olup çıkar. Bu gerçek öğrenildiğinde, kendisine olan güven ortadan kalkar. Kişinin durumu bozulur ve doğru söylemeye olan ihtiyacının, önceden yalan söylemeye olan ihtiyacından çok daha şiddetli olduğunu görmeye başlar. Üstadın bu söylediğini şu hadis-i şerif desteklemektedir: *"Kul yalan söyle-*

meye ve yalanı araştırmaya devam eder durur. Sonunda Yüce Allah'ın katında yalancılardan yazılır."[334]

Bu verilen örnekteki kişi gibi olanlara, yalan söyleme cürmü hakkında gelen tehditler ve bu konuda Allah'ın Kitabı'nda ve Peygamber'in (s) sünnetinde varid olan tehditler, yalanın Yüce Allah'ın gazabını ve kinini doğuracağı yolundaki hususlar hatırlatıldığında, ya da kişi bunu kendiliğinden hatırladığında hemen aklına keffaretler, şefaatler, Allah'ın affının ve mağfiretinin ne kadar geniş olduğu düşüncesi gelir. Uykuya yatmadan önce, yüz kez istiğfar etmek, sabah namazının ardından şu kadar zikir çekmek gibi günahları bağışlatıcı amelleri düşünür. Böyle bir durumda yapılan tehditlerin hiçbir etkisi ve izi kalmaz. Çünkü o, yukarıda işaret edilen fiilleri yaparsa kesin biçimde bağışlanacağına inanmaktadır. Öte yandan gerçek bağışlanmanın sebebini de unutmaktadır. Oysa gerçek sebep; samimi bir tevbe ile tevbe etmek ve Yüce Allah'a dönmektir. Aklen mümkün olsa da, tevbe etmeyen ve Yüce Allah'a dönmeyen kimsenin affedileceği bizce meçhuldür. Çünkü biz Yüce Allah'ın ilminde ne olduğunu bilmiyoruz ki, kendimizin affedilen kimselerden olduğumuzu bilelim.

Yüce Allah'ın Kitabı'nda ve peygamberinin lisanında lanetinin yalancılar üzerine tescil edildiğini gösteren kesin nassları nasıl olur da bir kenara bırakabiliriz? Bu nasslar, genellikleriyle Allah'ın gazabının yalancı üzerine inip inmeyeceğine dair herhangi bir kuşkuya meydan bırakmamaktadır. Bunları, bir kenara bırakıp da kendi nefsimiz için bu yalan cürmünü işlerken nasıl olur da, kendisine dayanacağımız birtakım bahaneler icad ederiz ve buna dayanarak işlediğimiz günahı, Yüce Allah'ın affının genişliğine veya ancak şu kesin nassların beyan ettiği mücmel kavle dayandırabiliriz? Bu ancak bir hayalden ibarettir veya bir hayal tasviridir ya da, -Allah korusun- bu kesin nassların sıhhatine iman yoksunluğudur.

[Allah tarafından gönderilen Kitab'da yer alan ve Peygamber diliyle anlatılan, Allah'ın lanetinin kesin olarak onu yalanlayanlar hakkında tescil olunduğu kati nasslara dayalı olarak gösterilen ve tescil olunan gerçekleri nasıl terk edebiliriz ki? Ki bu nasslar genel manasıyla Allah'ın gazabının, O'nun ayetlerini ve hükümlerini yalanlayanlara ineceği konusunda hiçbir vehme yer ve mecal bırakmamaktadır. Daha sonra biz kendi kendimize bir oyun ve bir eğlence icat ediyoruz, işte böyle bir cinayeti işlemek için de icat ettiğimiz bu oyuna dayanıp güveniyoruz. Böylece Allah'ın affı ve bağışlaması boldur ve geniştir gibi temelsiz birşeye dayanarak cinayetleri işlemeyi sürdürüyoruz. Yahut da birtakım mücmel ve açıklaması bulunmayan ifadelere dayanarak ve kati ve kesin olan nasslar dışında onları açıklayan başka kesin bir nass elimizde olmamasına rağmen, bu mücmel ya da beylik ifade-

334. Buhârî, *Edeb*, 69; Müslim, *Birr*, 102, 105; ,Ebû Dâvûd, *Edeb*, 88; İbn Mâce, *Mukaddime*, 7; Dârimî, *Rikâk*, 7; Ahmet b. *Hanbel*, I, 384, 410, 424, 430, 432, 437, 440.

lere sığınıyoruz. Oysa ki onlar sadece hayaldir veya hayalin bir sûretidir. Yahut da kesin olan o nassların sahih ve kesinliğine imanı kaybetmiş olmaktan ileri gelir ki, bundan ötürü de Allah'a sığınırız.]

Hocamız Abduh'a göre yalan söyleme cinayeti, sırf masiyete dalmak, günah işlemek için dini bozmak isteyenlerin ortaya attıkları bir mubah kılma, serbestlik getirme amaçlıdır. Çünkü bu, genel olan manası (amm) itibariyle günahların en büyüğü ve rezaletlerin de en kötüsüdür. Kaldı ki ister küfür yani inkârcılık olsun, ister şirk yani Allah'a ortak koşmak olsun bu da bir bakıma o yalanın bir şubesi ve bir koludur. Çünkü bu, öfkesinin baskın gelmesiyle ve şehevi isteklerinin ve arzularının baskısı altında kalınarak meydana gelen bir durum değildir. Aksine bu, kasten ve düşünülerek, bile bile yapılan bir davranıştır. Kaldı ki bununla birlikte bu durum çağımızda genel olarak toplumların her kesiminde ve her tabakasında yaygınlık kazanmış bir haldir. Hatta ilim ve devlet adamları arasında ve hatta bunların oldukça üstünde olan kesimler arasında bile bu hal yaygınlaşmış bir durumdadır.

Reformcularla taraftarlarından bizim kulaklarımızla duyup onlardan okuyarak ve rivayetlerde bulunarak, İslam davetçilerine karşı yalan ve iftiralarını aktarmışızdır. Doğrusu onların bu iftiralarına ne aklımız güç yetirebilir ve ne de onu herhangi bir yoruma tabi tutabiliriz. Ancak bu konuda hocamız Abduh'un onların ruh hallerinin bozukluğu ve şeytanca uydurdukları konulardaki açıklamaları farkındalığımızı artırıyor. Bu öyle bir saptırmadır ki, insanların o öz ve asil fıtratını bozmaktadır. Ya da nassların sahihliğine iman etme yeteneğini yitirmiş olanlar böyle birşeyi yapabilirler. Bu yetenek kaybı ya bütünüyle ve genel manasıyladır yahut da yalan uydurdukları konu ile alakalı bir durum ve hal veya bunun dışında herhangi bir suçu işleme adına özel manada bir iman kaybediştir. Mesela "müttefakun aleyh" olan yani Buhari ve Müslim tarafından rivayet edilen şu hadis ile ilgili olarak yaptıkları yorumlar böyledir. Hadiste şöyle buyrulmuştur:

"Zina fiilini işleyen bir kimse, mümin olarak zina fiilini işlemez."[335] Evet, uzunca bir hadis olan bu hadisin birçok tevil ve yorumlarından biri de yukarıda bizim değindiğimiz gibidir.

Öte yandan bir kimsenin nasıl olsa Allah beni affeder ve şefaat edecekler de bana şefaatte bulunurlar diye bilerek ve kasten günah işlemeye kalkışması şu kişinin haline benzer: Bir insan düşünün bu adam herkesin ortasında ve devlet emniyet güçlerinin gözlerinin önünde bilerek ve kasten birçok cinayetler ve suçlar işliyor. Ama adam şöyle birşeye inanıyor: Evet, ben böyle bir suçu herkesin gözleri önünde işlerim, emniyet güçleri, polisler de mahkemece cezalandırılmam için beni yakalayıp mahkemeye sevk ederler. Ancak öyle inanıyorum ki mahkeme beni suçlu görüp cezalandırsa da, ora-

335. Müslim, 57/105; Buhari, 2475, 5578, 6772, 6809, 6810; İbn Mace, *Fiten*, 3.

da öyle bir emir veya devlet başkanı var ki, hükmüm kesinleşmiş olsa bile o beni bağışlayıp salıverir. Evet, adam böyle inanıyor. Doğrusu bu şekildeki bir inanca iki ahmak kişi bile karşı çıkar, ahmak da olsa böyle birşey olur mu diye hemen reddeder.

Kaldı ki Yüce Allah günahların bağışlanabilirliliği konusunda salih amel işlemenin, iyi işler yapmanın faydalarını şart olarak bildirmiş ve sunmuştur. Bu da kişinin yaptıklarına sahih ve sağlam bir tevbe ile tevbe edip günahlarından dönmesi gerçeğidir. Nitekim yüce Rabbimizin meleklerin müminler için yaptığı duayı bir ayetinde şöyle hikâye buyurması, bunun bir örneğidir. Rabbimiz buyuruyor ki (melekler şöyle dua ederler):

"Rabbimiz! Senin rahmet ve ilmin herşeyi kuşatmıştır. O halde tevbe eden ve senin yoluna gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru!" [336]

Başka bir ayette de şöyle buyrulmaktadır: *"Kim tevbe edip iyi davranış gösterirse, şüphesiz o, tevbesi kabul edilmiş olarak Allah'a döner."* [337]

Yine bir başka ayet meali de Allah buyuruyor ki: *"Şurası da bir gerçektir ki ben, tevbe eden, inanan ve güzel ve faydalı işler yapan, sonra böylece doğru yolda giden kimseyi bağışlarım."* [338]

Bir de şefaat konusu var; şefaat konusunda Yüce Allah'ın şu ayeti sana yeter: *"Melekler, Allah'ın rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaat etmezler."*[339]

Kaldı ki kesin olarak bilinen bir gerçek vardır ki, o da Yüce Allah'ın yalana ve yalan söylemeye ya da bunun dışında herhangi bir suça asla rıza göstermediği gerçeğidir. Peki, kendileri hakkında şefaat izni verilecek olan kimseler, acaba Allah'ın kendileri için böyle bir izni vereceğini biliyorlar mı veya bilen birileri var mıdır? Neye ve kime güvenerek kendileri hakkında şefaat izni verilecek diye bir güven içine girip günaha dalanlara ne diyeceksiniz?

Daha sonra Üstad şöyle diyor: Birtakım kimseler de vardır ki, günah ve suçları sebebiyle mazeret ileri sürerlerken, masum olmadıkları bahanesine sığınırlar, bunu kendilerine bir kalkan yaparlar. Hatta bu kimseler biraz daha da ileri giderek din bakımından kendilerinden çok daha önde olan ve belli bir payeye erişmiş olanlardan şahitler getirir, onlardan örnekler sunarak mazereti için kendisine bir gerekçe olarak gösterirler.

Üstad, sözlerine devamla der ki: İşte bu türden bir görüşe sahip olan ve böyle inananlar, doğruluk ve hakka uymanın yolu, beşerden sadece belli bir sayıdaki kesime veya gruba has imiş, bunlar da ancak peygamberler -Allah'ın selamı üzerlerine olsun- olabilirmiş, bunlar dışında kalanların ise,

336. Ğafir/Mümin, 40/7.
337. Furkan, 25/71.
338. Taha, 20/82.
339. Enbiya, 21/28.

onların salih bir amel üzerinde devamları sözkonusu olamazmış; bunlar, o gayet az olan grubun yapabildiklerini yapamazlarmış gibisinden bir görüş taşırlar. Böyle bir tasavvura sahip bulunanlar için, bundan böyle suç işlemek, günah işlemeye kalkışmak öyle kaçınılacak ve zor gelecek bir iş olmaktan çıkar, çok basite iner. Böylesi sakat bir düşünce temeline dayanarak nefsini teselli için bu gerekçeyi yeter sayar.

Böylesi bir kimseye ahmaklık olarak bu tasavvur kâfi gelir. Yani bir kimse ancak bu kadar ahmak olabilir. Çünkü Peygamber'den başkasının masum olmaması, o kimsenin, hata işlemelerine, günahlara kapı açmalarına, yanlışlara göz yummalarına bir sebep oluşturmaz. Eğer gerçekten durum böyle olmuş olsaydı, yani 'Masum olmayanlar günah işlemekte mazurdurlar.' manasında birşey olsaydı, bu takdirde bütün şeriatler abes ve anlamsız olurdu, bütün terbiye ve eğitimler boşuna sayılırdı. Dolayısıyla yeryüzü de kesinlikle fesada uğrar ve sonunda mamur olan dünya bir harabeye dönüşürdü.

[Aklın hakemliğinde ya da hüküm vermesinde acaba şöyle demek doğru olabilir mi? Doğrusu bütün şeriatler, hadler, çeşitli vaat ve vaidler, müjdelemeler ve tehditler, aslında Allah tarafından sadece masum olanlar için şeriat olarak sunulmuştur, başka değil? Peki masum olan biri herhangi bir vaade veya vaide ihtiyaç duyar mı? Masum olan için böyle birşey olabilir mi?

Öyleyse bu iki sorunun masum olan kimseye nispetle faydası nedir? Çünkü Yüce Allah'ın kendisini muvaffak kılması sebebiyle zaten o kesinkes iman etmiş biridir. Bu itibarla masum olan bir kimse zaten Allah'ın kendisine emrettiğinin aksini yapmaz, yapamaz, O'nun emrine karşı gelemez. Kaldı ki Allah'ın yasakladığı birşeyi de işlemez. Hiç masum biri böyle bir yanlışa girebilir mi?

Bütün bunlardan sonra nasıl olur da masum olmayan birileri böyle bir tehdit ve azarlanmayı hak etmemiş olsun; oysa ki kötü akıbetle karşılaşmamaları açısından insanlar arasında en çok uyarılmaları ve ikazları gereken, tehdit ve korkutulmaları icap edenler, buna en çok ihtiyaç duyanlar bunlar değiller mi?]

Namazın Etkisi ve İçselleştirilmesi

Namaz kılmak sûretiyle Allah'tan yardım istemenin ne manaya geldiği konusunda şunu söyleyebiliriz: Namaz sayesinde insan isteklerine en yakın bir zaman içerisinde ulaşabilir. İnsan nefsinde ve kalbinde bırakacağı tesir yapacağı etki bakımından namaz, nefsi Rabbine en çabuk bir yoldan döndüren bir ibadettir. Fakat bu durum, insana hep kötülüğü ve yanlışlığı emredip duran "nefs-i emmare"ye oldukça ağır ve güç gelir. ***"Şüphesiz o, Allah'a gönülden saygı duyanlar dışında herkese zor ve ağır gelen bir görevdir."*** Yani kalbi ürpermeyen kimseler için bunu yapabilmeleri gerçekten zor gelir.

Nitekim bir başka ayette de şöyle buyrulmuştur: *"Fakat kendilerini çağırdığın bu şey, onlara ağır geldi."*[340]

Ancak bu, kendilerini gönülden Allah'a verenler, tüm organlarıyla ve kalbiyle Allah'a yönelenlere ağır gelmez. Çünkü bu özellikleri sebebiyle bu kimseler namaz, sabır ve her güzel ahlak ile fayda elde etmek isteyenlerdir. Çünkü namaz ibadeti, kişiye, sürekli olarak Allah'ın murakabesi, denetim ve gözetimi altında bulunduğu özelliğini kazandıracağından, böylece bu yoldan elde edebileceklerini elde etmiş olur. Nitekim Aziz ve Celil olan Allah şöyle buyurmaktadır:

"Gerçekten insan pek hırslı ve sabırsız yaratılmıştır. Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder. Ona imkân verildiğinde ise pinti kesilir. Ancak şunlar öyle değildir: Namaz kılanlar ki, onlar namazlarında devamlıdırlar."[341]

Namazın özelliklerinden birisi de sabırdır ve sabırsızlığa karşı çıkmak, o sabırsızlığı, feveranı önlemektir.

Yine namazın bir özelliği de fuhşiyattan, kötü fiil, davranış ve sözlerden, münker olan, hoş olmayan, reddi gereken şeyleri de insana reddetmeyi öğretmesi, bu özelliği kazandırmasıdır.

Bir diğer özelliği ise insana cömertliği, sahaveti, eli açık olmayı kazandırmasıdır. Bu itibarla gerçekten Allah'ın istediği ve Rasulü'nün de kıldığı manada namaz kılan bir kimse, öylesi arı ve duru davranan, öylesine kötülüklerden sakınan biri haline gelir ki, hiçbir zaman şehveti ve arzusu uğruna hakkı terk etmez, bırakmaz. Ya da halk ile ilişkilerinde, muamelelerinde karşı karşıya kaldığı veya kalabileceği şeyleri Allah'tan korkusu, kalbinin O'nun korkusuyla atmış olması, ürpermesi bakımından da asla hakkı bırakmaz.

İşte özetle anlatmaya çalıştığım ve kalpleri ürpererek, içtenlikle huşu içerisinde namaz kılanların namazlarının onlar üzerindeki etkisi budur. Bunun içindir ki Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Müminler gerçekten felah bulmuş, umduklarını elde etmişlerdir. Ki onlar namazlarında huşu içinde, kalpleri ve bedenleriyle tam bir teslimiyet halindedirler."[342]

Daha sonra Yüce Allah huşu sahibi olanları, onların konumlarına uygun bir anlatımla bize tanıtıyor ve böylece bu şekilde kılınan bir namazdan nasıl faydalanılacağı yönünü de ortaya çıkarıyor. Bunun için buyuruyor ki:

"Onlar kesinlikle Rablerine kavuşacaklarını ve O'na döneceklerini düşünen ve bunu kabullenen kimselerdir."

Yani bunlar hesap ve ceza gününde kesin olarak Allah'a kavuşacaklarına, O'nun huzuruna çıkıp hesaplarının görüleceğine ve kesin olarak ona döne-

---

340. Şura, 42/13.
341. Mearic, 70/19-23.
342. Müminun, 23/1-2.

ceklerine mutlak manada inananlardır. Yani öldükten sonra yeniden dirilmek sûretiyle O'na varacaklarına ve O'ndan başka dönecekleri bir yerlerinin olmadığına kesinkes inanırlar.

Hocamız Abduh diyor ki: Allah'a kavuşmaya iman konusu, buna itikat edenin yani inanan bir kimsenin, itikadı ve inancı gereği, ilgili sınırda durmasını, bu konuda bilinmeyen hususları irdelemeden beklemesini gerektirir. Eğer bir konuda itikat yani inanma meselesi "yakin" anlamında yani kesin bilgi manasında değilse, bu durum o kimsenin "galip zann"ı açısından ona, bu şeyi fazla kurcalamanın bir zarar getireceği ve bu bakımdan bundan kaçınması gerektiği zannına, kanaatine sebep olabilir veya bu, faydalı birşeydir, bunu araştırıp inceleme, sorup öğrenme kanısına götürür. Bu bakımdan burada sadece "zan" ifadesini zikretmekle yetinmiştir.

Tefsir bilginimiz Celaluddin Suyuti, *"Zann"* kelimesini "yakin-kesin bilgi" manasında yorumlamıştır. Bu yakalaşıma göre de, bu kişiyi ahiret azabından kurtaracak olan itikat yani inanç demektir. Ancak şunu gözden kaçırmıştır; burada *"Zann"* ile yetinmek, sadece kötülemekten, serzenişte bulunarak uyarmaktan daha etkilidir. Çünkü sanki sözkonusu edilen o kimseler, insanlara iyilik ve güzelliği emrettikleri halde kendi nefislerini unutanlar gibidirler. Çünkü onlar Kitab'ı okudukları halde, Allah'a ve Allah'ın Kitabı'na olan imanları zan derecesine ulaşmamıştır. Çünkü bu zan derecesi sahibini işe ihtiyatla yaklaşmaya götürür.

Ben de derim ki: Tam aksine bu durum sıradan sırf bir taklittir, taklitten öteye de geçmez. Tıpkı kavmiyetçiliğe, vatan milliyetçiliğine bağlı sıradan adetler türünden bir adettir. Bu itibarla bu, sahibini ahirette kurtaracak değildir.

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ
وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿47﴾
وَاتَّقُوا يَوْمًا لَّا تَجْزِي نَفْسٌ عَن نَّفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ
وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ ﴿48﴾

47- Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi bir zamanlar bütün âleme üstün kıldığımı hatırlayın.

48- Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiç kimseden şefaat kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz.

İsrailoğullarıyla ilgili hatırlatma ve bilgi bu ayetten önce geçen ayette ele alınmıştı. Bu ayette Allah'ın ahde vefa ile ilgili emri, buna aykırı davrananlar hakkındaki cezalandırma tehdidini görmüştük. Burada aynı zamanda Allah'a karşı kalben hep ürperti ve sadece O'ndan korku içinde bulunma hususu zikredilmişti. Ki bu ayet, bu sûrenin 39. ayeti idi. Bu ayeti de yine birkaç ayet izliyor ki, işte bu ayetlerde de Allah, Kur'an'a iman etmeyi emrederken, hak ile bâtılı birbirine karıştırmaktan ve hakkı saklamaktan da nehyediyor.

Bunun arkasından da İsrailoğullarına namaz kılmayı, zekât vermeyi emrediyor. Bundan sonra da bunlar, kendi nefislerine iyiliği emretmeyi unutup, başkalarına iyilikte bulunmayı emretmelerinden ötürü kınanmış ve kötülenmiştir. Uyulması için davet ettikleri Kitab'ı okuyup izlemelerini istedikleri halde, kendilerinin bunu yapmamaları sebebiyle de kınanmıştırlar. Keza onlar, bu yola delaletlerine rağmen kendilerinin o yolda gitmemeleri yüzünden de kınanmışlardır. Oysa ki eğer bunlar kendilerine emredilen bu yola girmiş olsalardı, bu durumda sözkonusu unutkanlıklarından ötürü affolunurlardı.

Nitekim sözü edilen bu yol; sabır ve namaz yoluyla Allah'tan yardım isteme yoludur. Oysa ki bu kesim yani Yahudiler ya da İsrailoğulları namazın ruhunu yitirdiklerinden böylece namazı da yitirmiş oldular. Çünkü ihlâs, samimiyet ve huşu namazın ruhunu oluşturur.

İşte bu özelliklerden sonra Yüce Allah yeniden bir hatırlatma ile bu nimetleri dile getiriyor. Fakat önceki hatırlatmadan biraz farklı bir anlatımla, bu defa bunları daha detaylı olarak hatırlatmada bulunuyor. Çünkü ilk ayette sözkonusu edilen "nimet", daha kısa ve özet halinde hatırlatarak bir bakıma bu nimetlere kısacık bir bakış atarak konuyu hatırlatıyor. Bu mücmel anlatımı sonraki ayetlerde detaylandırarak açıklıyor ki, istenilen istidat olduğu gibi gelişmiş olsun ve gerektiği gibi anlama ve kavrama imkânını doğursun. [Bu takdirde yapılan hatırlatma daha etkin ve tesir bakımından daha güçlü olabileceği gibi verilen nimete karşı şükretmek de daha fazlasıyla umulan birşey olmuş olur.]

Daha sonra Yüce Allah onlardan, verdiği nimetini, onları bütün insanlara üstün kıldığını hatırlamalarını istiyor. Çünkü böylece içlerinde var olan kerametin ya da üstünlüğün şuuruna varabilirler. Bu da onları, din ceza gününde olabileceklerden sakınmaları emrine yapışmalarını sağlar.

Aslında bu üslup, vaaz ve irşat konusunda izlenmesi gereken güzel ve yerinde bir üslup olmuş olur. Bu bakımdan her vaiz için gereken husus, kendisini dinleyen kitle üzerinde şeref ve saygınlıklarını ihsas ettirerek diriltilmelerini sağlar. Vaazı dinleyenler üzerinde üstünlük şuurunun gelişmesine yardım eder. Çünkü dinleyenler bu özellikleri kazanmaları halinde yapılan öğüdü kabul yeteneğini kazanırlar.

[Kaldı ki sen bu ihsas yani hissettirme işinin dürüst olan azîmete ve gayrete de yardımcı olduğunu görebilirsin. Çünkü dürüst ve sağlıklı olan azîmet, kişinin heva ve hevesinden, şehevi isteklerinden kaynaklanan faktörler üzerinde etkisini gösterir. Doğrusu bir nefis eğer üstün bir varlık olduğu his ve duygusuna sahip olursa, yüceliğinin farkında bulunursa, böylece aşağılık ve basit işlerden oluşan rezilliklere bakar. Bu rezaletleri görmesi durumunda, daha önce kazanmış olduğu yüksek şuur ve kavrama değerleri, onu bu rezaletlerden ve kötülüklerden uzak tutar, ona sağlıklı bir adım atmasını sağlar. İşte bunlar, vaiz olan bir kimseye, istediğini elde edebilmesi için en güçlü vesileleri sunar. Kendisine vaazını ve konuşmasını yönelttiği kitle üzerinde daha bir etkili olabilir.

Ayrıca yapılan vaazın bir de onu dinleyen kitleye acı veren ve onu inciten yönü de vardır. Hatta yaraladığı da olabilmektedir. Bu da yapılan yaralayıcı ve incitici konuşma sebebiyle dinleyeni, yapılan telkinden doğan bir nefrete dönüştürür ve onu dinlemekten kaçınmak türünden bir yola kapı açar, vaaz dinlemekten kaçmalarına sebep olur.

Kaldı ki vaizin muhatabının değerinin ne kadar üstün olduğunu, ne kadar büyük bir konuma sahip bulunduğunu ona hissettirmesi, bir de onun onurunu yükseltici payelerden kaçınması gibi durumları zikretmelidir. Mesela kişinin işlediği birtakım yanlışları sürdürmesi hali, giderek onu kabul etmesini sağlamaya yarar. Bu da tıpkı yaralı bir kimsenin yarasını tedavi ve teskin etmek için esas yaraya hiçbir tedavi uygulamadan üzerini basit birşeyle kapatmaya, pansuman yapmaya benzer. Oysa işin derinine inilmeli ve o yara kökten temizlenmek sûretiyle daha sonra istenilen tedavisi sağlanmalıdır.]

Dikkat buyurun! Hani şu sözünü ettiğim şuur, yani insanı yücelten ve ona şeref ve saygınlık kazandıran şuur ya da bilinçlenme var ya, işte bu şuur insan için oldukça gerekli olan bir özelliktir ve ondan ayrılmaması gerekir. Ancak bu özellik bazen zayıflar, hatta öylesine zayıflar ki etkisi bile görülmez.

Ancak vaaz veren kişinin kapalı manada da olsa, konuşması arasında kendisini dinleyenlerin ne kadar önemli olduklarını, üstünlük ve değerlerini itiraf ederek aktarması sûretiyle, bunlardan yararlanarak vaaz için gerekli olan desteği kazanmış olur. Onu basit görerek benimsemeyenler de bundan böyle onu hafife almayıp onu kabule yanaşırlar.

İzzet ve keramet yani şeref ve saygınlık şuuruna erebilmek gerçekten çok değerli ve pek önemli olan bir durumdur. Bu sayede samimi olarak inananların nefisleri ve ruhları üzerinde bir dirilme, yeniden hayat buluşu sağlar. Hatta bu durum onun için en mükemmel manada gereklidir. Çünkü sahih ve sağlıklı bir imana, bir inanca sahip olan bir kimse, bu sayede kendisiyle göklerin ve yerin yaratıcısı olan Rabbi arasında bir mensubiyet olduğunu, kimin kulu olduğunu görebilir. Çünkü onun dayanağı ve elinden tutanı sa-

dece Allah'tır. İşte kişinin böyle bir özelliği kazanmış olması halinde aşağıda ifade edildiği gibi yücelir. Çünkü Şair şöyle der:

قوم يخالجهم زهو بسيدهم   والعبد يزهو على مقدار مولاه

"Bir toplum ki efendileriyle hep zihinleri meşguldür
Köle de efendisinin değerince yetişip gelişir"

Kim nefsine bir değer hissediyorsa veya onun saygıyla ve şerefle anılmasında bir hakkı olduğunu düşünüyorsa, bu durumda o kimse kendi nefsiyle başbaşa kaldığında gerçeği görür ve bu durumda kendisinde bir eksikliğin varlığını hatırlayarak acı duyar. Bundan ötürü sızlanır, tedirginlik duyar, homurdanır durur. Ve böylece Allah katından kovulup uzaklaştırılmış olan Şeytan'ın şerrinden Allah'a sığınır.

Ancak mümin olan bir kimse kalbinin Yüce Allah'ı bilme ve tanıma ile şereflendiğini hatırlayınca, işte bu tanıma ile şereflenme olayı o kimseyi Allah'tan başkasına kul olmaktan kurtarır ve onu âlemlerin Rabbi olan bir tek Allah'a kul yapar. İşte böyle bir durumda yüce olanların en yücesiyle ve kerim olanların en kerimiyle beraber eşit bir konuma gelir.

[Kişi ihtisasa benzer birşeyin onu zelil kılabilecek bir köleleştirme ile kirlenmeye komşu kılacağını kendisine layık görmez. Bu manada tertemiz ve pırıl pırıl olan bir şuurun, insanı kerimlik makamlarına yönlendiren irfanın taşıyıcısı bir kalbin, herhangi bir yerinde rezaletlerden oluşan bir lekeye bulaşması yakışık almaz.] Çünkü böylesi bir rekabetten nefret duyar, bu ona baskı yapar, ağır gelir. Bu itibarla kendisini inciten ve kendisine elem verenden kendisini arındıran şey ve onu Allah'a yönlendiren husus daha bir kolay gelir.

Bunun içindir ki Yüce Allah İsrailoğullarına hatırlatmada bulunmaya ilk defa nereden başlaması gerektiğini bildiğinden bu sebeple ilk başlanacak konu ile olaya girmiştir. İkinci sırada hatırlatılacak olana da ikinci sırayı vermiştir. Bu da esasen İsrailoğullarını katı yüreklilikleri sebebiyle, kalplerinin fesada uğramış olmaları nedeniyle uyarmayı ve yerilmeyi, tehdidi gerektiren bir manayı da kapsar. Çünkü bir kimse eğer, kendisinde var olan o üstünlüğü hissettirmek sûretiyle yeniden hayat bulmakla manasında edeplenmiyorsa, sadece aşağılanmaktan ve azarlanmaktan anlıyorsa, bu kimselere de bu dilden konuşulur.

العبد يقرع بالعصا   والحر تكفيه الإشاره

"Köle olan anlar sadece kötekten
Hür kimseye işaret yeter öteden."[343]

---

343. Bu şiir Yezid b. Müferrağ'a aittir. Bkz: *Divan* s:215.

Yüce Allah'ın *"Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın."* kavli, benzeri olan ve daha önce geçen bu sûredeki 39. ayeti kuvvetlendirme ve bunun üzerine atfedilene de bir hazırlık içindir. Çünkü sonraki gelen ayetler, daha önce özet bilgi halinde sunulan nimetleri detaylandırarak açıklıyorlar. Bir de onların nimetleri inkârlarını açıklar bir içerikle konu ele alınmıştır. Yani yapılan öğütler, sunulan hüccet ve kanıtlar bu arada başından itibaren en üst dereceye kadar olanları açıklıyor. Nitekim yüce Rabbimiz ***"ve sizi bir zamanlar bütün âleme üstün kıldığımı"*** buyuruyor. Yani size verdiğim değeri, keremi hatırlayın. Çünkü bu sonuncusu onlara fazlasıyla yapılan bir ihsandır, iyiliktir. Kaldı ki o güzelliği ve üstünlüğü başka bir topluma ve kavime değil sadece size vermiştim. Mesela Mısırlılarla mukaddes beldelerde oturan ve dünya varlığı açısından da birtakım meziyetleri ve özellikleri bulunan toplumlara bile sizi üstün kıldım.

Bu noktada değerli hocamız Üstad Abduh şöyle diyor: Yüce Allah İsrailoğullarına atalarının adıyla ***"ey İsrailoğulları"*** diye hitapta bulundu. Çünkü babaları, onların şeref ve saygınlık kazanmalarının aslı, esası ve temelidir. Faziletlerinin ve değerlerinin kaynağıdır. Allah burada nimeti sadece onlardan bir tanesine değil, hepsine isnat ederek durumu zikretti. Çünkü verilen nimet bütün İsrailoğullarını kapsar ve onları üstün kılması da, yine tamamı kapsamına alır.

Daha sonra Yüce Allah önceden mücmel olarak sözkonusu ettiği ve sadece gerekli olan temel maddelerini belirttiği nimetlerin türlerini bu defa detaylandırmak ve İsrailoğullarını alemlere üstün kıldığını, özellikle de onlara fazlı ve kereminden ihsanda bulunduğunu bildirmek sûretiyle anlatmaya başladı.

Çünkü İsrailoğulları da diğer insanlar gibi beşerdir. Üstünlükleri ise, Allah'ın kendilerinden istediği erdemli işleri yapmaları ve rezillik olan iğrençlikleri terk etmeleri sayesindedir. Çünkü nefsini rezil ve aşağılık olarak gören bir kimse, bu takdirde ne işlediğine önem vermez, onu dikkate almaz. Eğer bir kimse kendini ya da nefsini saygın ve faziletli görüyorsa o kimse böyle bir durumda insanın onurunu kıran, şerefini ayaklar altına alan aşağılık davranışlardan, kötü fiil ve eylemlerden uzak durur.

Burada İsrailoğullarının âlemlere üstünlüklerinin kendilerine hatırlatılmış olmasındaki hikmete gelince, bu onlara şu gerçeği hatırlatmak içindir: Kendilerini âlemlere üstün kılan Allah, Muhammed (s) ile ümmeti gibi başkalarını da İsrailoğullarından üstün kılar. Bu bakımdan yanlış yapmamaları ve kötü yola sapmamaları için bu gerçeği onlara hatırlatmış olmaktadır. Böylece insanlara iyilik yapmalarını emretmeyi hatırlatarak şu gerçeği bilmelerini istemektedir: Bu da kendilerine de iyilikte bulunmaları için emrettiğiniz kimselerden, sizin daha fazlasıyla kendinize iyilikte bulunma konu-

sunda emir vermeniz gerektiğini bilmeniz gerçeğidir. Çünkü İsrailoğulları kendilerini bu göreve çağıran Kitab'ı yani Tevrat'ı okuyorlar. Ki Tevrat onların üstünlüklerinin bir ayeti, bir kanıtı ve delilidir. Yine bu Kitap, yani Tevrat onların fikirlerin; doğru olarak kullanmaya davet eden ve içinde Hz. Peygamber'in (s) peygamberliğini gösteren ayetlerin yer aldığı gerçekleri açıklamada fikirlerini kullanmaya davet ediyor. Çünkü İsrailoğulları diğer bütün kavimlere göre bu gerçeği en iyi bilenler olduklarından ona iman etmeleri, onlara daha çok yakışacak olan bir tavırdır. Dolayısıyla daha önce üstünlükleri belli olan bir toplumun, kendilerinden üstün kılınan bir zata ve ondaki erdemliklere koşarak gelmeleri ve herkesten önce onların buna koşmaları gerekir.

Diğer taraftan İsrailoğullarının bütün âlemlere üstün olması konusuna gelince; eğer bu mesele, peygamberlerin çoğunun onlar arasından çıkmış olması ise, bu genele göre zaten açıktır ve ortadadır. Çünkü bu alanda hiçbir kavim ve toplum onlarla yarışamaz, rekabet edemez. Zira İsrailoğulları dışında peygamberlerinin çoğunluğuyla övünecek bir başka toplum bilinemiyor. Ancak İsrailoğullarının böylesi bir fazilete sahip bulunmuş olmaları, onların her bir ferdinin başka toplumların her bir ferdinden ya da bireyinden daha üstün ve değerli olduğu anlamını taşımaz. Zaten böyle bir durum da asla sözkonusu değildir.

Ayrıca bu, üstünlük veya meziyet açısından en sıradan ve en basit bir toplumun onları geçmemesi anlamını da taşımaz. Hatta başkasını da bırak, İsrailoğulları eğer peygamberlerinin gösterdiği hidayet yolundan ve çizgisinden saparlarsa, peygamberlerinin sünnetlerini yani yollarını terk ederlerse ve bu peygamberlerin yoluna o basit görülen toplumlar yönelirlerse, bu takdirde en üstün toplum olarak görülecek veya kabul edilecek olanlar işte onlar tarafından beğenilmeyen ve horlanan o toplum olacaktır.

Eğer üstünlükten kasıt, Allah'ın rızasını elde etmek sûretiyle Allah'a yakınlık ise, bunu da kesin olarak sözkonusu peygamberlere ve kendi zamanlarında onların gösterdiği hidayet yolunda gidenlere, bir de onlara uyanlara tahsis etmek gerekir. Bir de bunu istikamet süresiyle kayıtlamak icap eder. Yani peygamberlerin gösterdiği doğrultuda dürüst olarak ne kadar bir zaman dilimi içerisinde varlıklarını sürdürür ve bu çerçevede amel işlerlerse bu takdirde ancak sözkonusu üstünlüğe hak kazanmış olurlar. Aksi halde böyle bir üstünlükten söz etmek, sadece laftan ibaret kalır ve batıl bir anlayış olarak devam etmiş olur.

Daha sonra Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiç kimseden şefaat kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz."*** Yani önünüzde sizi bekleyip duran çok büyük bir günün dehşetinden sakı-

nın, tetikte olun, hazırlığınızı yapın. O günde öylesi bir hesap ve ceza görülecek ki, takva dışında yani Allah'ın emirleri ve yasakları çerçevesi içerisinde kalanlardan başkası onun korkunç ve dehşet saçan durumundan kurtulacak değildir. Çünkü o günden kurtuluş inananların her halükârda takva ölçülerine göre hareket etmesinden geçer. Her türden amellerini gözden geçirmesine bağlıdır. Çünkü o öylesine dehşet saçan bir gündür ki, o günde hiçbir kimse, konumu, makam ve mevkii ne kadar önemli ve büyük olursa olsun, bir başkası adına herhangi bir ödemede bulunamaz, bir yardıma kalkışamaz. Salı verilmesi ve mahkemesinin dışarıdan görülmesi için mahkemeye bir fidye yatıramaz. Günahları ne kadar küçük ve basit de olsa kimse onun adına onun günahını üstlenemez. Ya da günahlarını silemez.

Çünkü şöyle buyrulmuştur: *"Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenemez. Yükü, günahı ağır gelen kimse onu taşıması için başkasını çağırsa, bu çağırdığı şahıs akrabası dahi olsa, onun yükünden birşey yüklenemez."*[344] Ayette yer alan **"gün"** kelimesinin böyle soyut manada bir özellikle niteleyip de, *"kıyamet günü"* dememiş olması, şu gerçeği hissettirmek ve duyurmak içindir: Çünkü o günde tüm tasarruf ve yetki ve her iş sadece Allah'ın elinde olacaktır. Burada insanların bu dünyada alışageldikleri savunma yöntemleri, birinin ötekisine arka çıkması gibi birşey yoktur. Nitekim hemen Kur'an'ın başında yer alan ilk sûrede *"Din ve ceza gününün malikidir"*[345] ayetiyle anlatılmak istenen gerçek işte bu gerçektir.

Daha sonra hocamız Abduh diyor ki: *"Şefaat"*'in varlığı hakkında gelen şeyler, işte bu benzerlikler yani müteşabihat çerçevesinde değerlendirilir. Nitekim selef mezhebi mensupları bu olayı işi başkasına havale etmek (tefviz) ve teslim olmak diye değerlendiriyorlar. Bu, aslında öyle bir meziyettir ki, Allah kullarından dilediklerine, kıyamet gününde bu meziyeti tahsis eder. Bu durum da ancak *"şefaat"* sözcüğü ile anlatılmıştır, başka değil. Ancak şefaat denen bu olayın mahiyeti nedir, ne değildir, gerçekte ne manaya gelir; biz bunu ihata etmiş, biliyor değiliz. Buna böyle inanmakla birlikte, Yüce Allah'ı örfte insanların birbirlerine aktarıp anlattıkları manadaki bilinen bir şefaat anlayışından Allah'ı tenzih ederiz. Yani halkın anladığı manadaki şefaat ile Hak'kın muradı olan şefaat aynı şeyler değildirler.

Bu konuyu tevil yoluyla ele alan halef mezhebi mensuplarının görüşlerine gelince; bize göre biz bu şefaat olayını, bir dua olduğu anlamında yorumlarız. Bu manadaki bir duaya da Yüce Allah icabet eder. Kaldı ki şefaat konusu ile ilgili olarak gelen rivayetler zaten bu gerçeğe delalet etmektedir.[346]

344. Fatır, 35/18.
345. Fatiha, 1/4.
346. Gaybi konularla ilgili hatırlatmamız için bu cildin 101., 211., 222. ve 229. dipnotlarına bakılabilir. (Yayıncı)

Nitekim Buhari ile Müslim'in ve daha başka hadis imamlarının rivayet ettikleri şu hadise göre, Peygamber (s) kıyamet gününde secdeye kapanacak ve secdede Allah tarafından kendisine ilham edilen övgülerle duada bulunacak, bu esnada kendisine: *"Kaldır başını, iste, istediğin verilecek, şefaat dile, şefaatin kabul edilecek."* denecektir.[347]

Esasen bu manada şefaat şu demek değildir: Yüce Allah, sırf şefaatçinin birini kurtarmak niyetiyle başvurması halinde, şefaatçinin hatırı ve gönlünü almak için birinin kurtulması amacıyla girişimini kabul ederek, o kişiyi bağışlamasıdır. Daha önceki murad ettiği, iradesinden şefaat eden adına feragat etmektir. İşte şefaat bu demek değildir.

O halde *"şefaat"* Yüce Allah'ın ezeli olan iradesinin bir gereği olarak yapılan dua sonucunda emrini uygulamasıdır.

Kaldı ki bu, gurura kapılan kişinin giderek gururunu güçlendirecek manasında da bir şefaat değildir. Çünkü bu manada bir şefaat, dini basite indirgemek, onun emir ve yasaklarıyla eğlenmek demektir ki, işte herhangi bir kimsenin şefaatini beklemek bu manasıyla o kimsenin veya kimselerin dinin emir ve yasaklarıyla eğlenmeleri, basite indirgemeleri demektir. Bu manada birine dayanarak ve güvenerek bir şefaat sözkonusu değildir. Aksine bu konuda herşey Allah'ın kudreti dâhilindedir. Onun izni olmaksızın hiçbirşey gerçekleşemez. Şefaat olayı da bu gerçeğin içindedir. Çünkü ahirette kişiye yarar sağlayan tek şey, o kişinin Allah'a itaati ve O'nun rızasını kazanmasına bağlıdır. Çünkü ayette şöyle buyrulmuştur:

"Artık şefaatçilerin şefaati onlara fayda vermez. Böyle iken onlara ne oluyor ki hala öğütten yüz çeviriyorlar."[348] Yine şöyle buyrulmuştur: *"Allah'ın rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaat etmezler."*[349]

---

347. Bu hadis değişik tariklerden ve müteaddit isnatlarla rivayet olunmuştur. Buhari bu hadisi *Tevhid* bölümünde, 19, 24 ve 36; *Rikak* bölümünde, 51; *Enbiya* bölümünde, 3; *Tefsir* bölümünde, *Bakara Sûresi* tefsirinde, 1; 17. sure, 5 numaralı baplarda tahriç etmiştir. Müslim bu hadisi *İman* bölümünde, 322 ve 327 numaralarla, Tirmizi, 17. sure yani *İsra Sûresi* tefsirinde 19; *Kıyamet* bölümünde, 15. baplarda ele almıştır. İbn Mace ise bu hadisi *Zühd* bölümünde, 37; Darimi, *Mukaddime* bölümünde, 8. bap olarak zikretmiştir. Ahmed b. Hanbel de, *Müsned* adlı eserinde, 1/5, 282, 296; 2/436; 3/116, 144, 178, 244 ve 248 de ele almıştır.
(Gaybi konularda ölçü konusunda hatırlatmamız için bkz: Bu cildin 101., 211., 222. ve 229. numaralı dipnotları. -Yayıncı-)
348. Müddesir, 74/48-49.
349. Enbiya, 21/28.

وَإِذْ نَجَّيْنَاكُم مِّنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ
وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَٰلِكُم بَلَاءٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَظِيمٌ ﴿49﴾

49- Hatırlayın ki, sizi, Fir'avun ailesinden kurtardık. Çünkü onlar size azabın en kötüsünü reva görüyorlar, yeni doğan erkek çocuklarınızı kesiyorlar, kızlarınızı hayatta bırakıyorlardı. Aslında o size reva görülenlerde Rabbinizden büyük bir imtihan vardı.

Bu ayet de kendisinden önce geçen ayetler gibi, Allah'ın İsrailoğulları toplumuna verdiği nimetlerin detaylarından söz etmektedir. Çünkü bu nimetler hakkında sadece kısa ve öz manada olmak üzere bilgi verilmişti.

Söz konusu detayda önce, İsrailoğullarının âlemlere üstün kılınmaları konusu ele alınmış ve bunun ele alınmasındaki hikmet belirtilmişti. Bu hikmet konusu da, bu toplumun üstün ahlak ile ahlaklanmış olmaları idi. Çünkü en üstün ahlak ile ahlaklanmaları için Yüce Allah kendilerine himmet buyurmuştur. Bir de yine Yüce Allah'ın münezzeh olduğu makamlardan Allah'ın kendilerini kurtarıp onları rıza makamına kavuşturmuş olmasıdır. Yapılan öğüdün nefisleri üzerinde etki yapması için, onları buna hazırlamasıdır. İşte bu ve benzeri nimetler ki, birçokları daha önce de zikredilmişti.

Bu nimetlerden sonra Yüce Allah bu defa onlara reva görülen bela, imtihan ve cezalardan söz etti. Çünkü İsrailoğulları işledikleri suçlar sebebiyle bunları hak etmişlerdi. Bu bela, felaket, imtihan ve cezalandırmalardan sonra, Allah tarafından, bir lütuf ve ihsan olarak sözkonusu bela ve felaketlerden nasıl kurtarıldıklarını, tevbelerinin defalarca nasıl kabul edildiğini de zikretti. Rabbimizin bunları zikretme nedeni, kendilerine ne gibi iyiliklerin yapıldığını ve yanlış davranışları neticesinde nasıl cezalandırıldıklarını, bu ayetlerde birlikte zikretti. İşte bu ayette anlatılanlar daha önce anlatılanlar halkasından olmak üzere, bunu da onların üzerine atfetti. Nitekim ***"Hatırlayın ki, sizi, Fir'avun ailesinden kurtardık."*** kavli de detay manasında olan ve daha önce kısaca anlatılan ***"Nimetimi hatırlayın"*** kavline matuf bulunmaktadır.

Ki bu, "benim birçok nimetlerimden olmak üzere, bu nimetimi de hatırlayın", anlamındadır. Çünkü Arapçada isim tamlaması oluşturan müfret ve muzaf bir kelime, umum yani genellik ifade eder. Bu itibarla mana şöyle olmaktadır: *"Şunu da hatırlayın ki biz sizi, Fir'avun ailesinden kurtardık."* demektir.

"Fir'avun": İlk yerli Mısır halkını idare eden krallarının lakabıdır. Yani Batlamyuslardan önce Mısırı idare eden yerleşik halktan olan krallarının lakabıdır.

"Fir'avun ailesi" yani onun özel yandaşları ve taraftarları, danışmanları vb. gibi ileri gelen adamları demektir. Bu ifade bazen de Fir'avun'un kavmini, eski Mısırlıları adlandırır. Sonuç hep zulüm, haksızlık ve kötülük ile onları kurtarma arasında geçmesi sebebiyle de, Rabbim bu noktaya da; ***"Çünkü onlar size azabın en kötüsünü reva görüyorlar"*** kavliyle işaret buyurmuştur ki bu; sizi hep zor işlere koşturmuş ve sizin için hep aşağılanacağınız, hor ve hakir görüleceğiniz bir azabı, zelil kılınacağınız bir cezayı tattırmışlardır. Bundan sonra da bu azap ve cezalandırma olayını, ***"yeni doğan erkek çocuklarınızı kesiyorlar, kızlarınızı hayatta bırakıyorlardı."*** soyunuzdan gelen erkekleri öldürüyorlar ve sizin kızlarınızı ve kadınlarınızı da hayatta bırakıyorlardı ki, böylece sizi zayıf düşürsünler istiyorlardı. Sizi bu şekilde aşağılamak, bayağı hale düşürmek için, bir daha Yahudi nesli üremesin diye böyle bir yola başvuruyorlardı. Sizin yeryüzünden silinmenizi hedeflemişlerdi. ***"Aslında o size reva görülenlerde"*** yani bu şekilde bir azap ve işkenceyle sizi karşı karşıya bırakmalarında olsun, onlardan kurtarmakta olsun sizin için ***"Rabbinizden büyük bir imtihan vardı."*** Kısaca demek gerekirse, ister cezalandırılmanızda olsun, ister kurtuluşunuzda olsun, her iki olayda da sizin için Rabbiniz tarafından büyük bit imtihan ve bela vardır. Nitekim bir başka ayette de yüce Mevla şöyle buyurmaktadır:

"Kötülüklerinden belki dönerler diye onları iyilik ve kötülüklerle imtihan ettik."[350]

Üstad Abduh, Celaluddin Suyuti'nin bu ayetle ilgili ibaresini okuduktan sonra şunları söylemiştir: Ayette, Hz. Peygamber'in döneminde yaşayan İsrailoğullarına tıpkı onların daha önce geçen atalarına olan hitap gibi hitapta bulunulmuştur. Çünkü bir ümmete nimet ve ikramda bulunmak sûretiyle ihsanda bulunulmuş olması, bundan söz edilirken filan ümmet diye, o toplumun bütününe yönelik olarak o ifade kullanılır. Çünkü sözkonusu edilen nimet, o toplumun bütününe şamil olan ve hepsini kapsayan bir nimet olması hasebiyle genel bir ifade çerçevesinde zikredilir. Burada sözkonusu toplumun bütün bireylerinin o nimetten tek tek faydalanmış olmaları, hepsinden bundan pay almış olmaları sözkonusu olamayabilir. Burada önemli olan o topluma şöyle veya böyle birçok nimetlerin verilmiş olması meselesidir. Dolayısıyla böyle bir nimet verilmiş olmakla, aynı toplumun daha önce geçenleri onunla övündükleri gibi onlardan sonra gelen devamları da bununla övünebilirler ve kendilerine bir pay çıkarabilirler.

Bu şuna benzer, Herhangi bir kişiye, bir giysi, ya da oldukça lezzetli bir yiyecek verilebilir. Burada yapılan bu yardım için, Filan kimse filanın başını

350. Araf, 7/168.

giydirdi, elini giydirdi, ayağını giydirdi veya dilini yedirdi." gibisinden birşey söylenemez, çünkü bu ifade doğru olamaz. Belki burada şöyle denebilir: Filan kimse filan şahsı giydirdi, filan kimse filan şahsı doyurdu." diyerek onu bir bütün halinde söyler. Toplumlar da böyledir. Çünkü herhangi bir topluma böyle sosyal bir bağ çerçevesinde, bir rabıta bağlamında sadece o toplumun genel olarak kullanılan unvanıyla sunulur. Yapılan iyilik o toplumun bütününe ulaşmış olsun veya olmasın, sonuç itibariyle hepsine yapılmış olarak değerlendirilir ve zaten o toplum da kendisini öyle lanse eder.

Özellikle de bu topluma ve bireylerine ulaşan şey, ister intikam kabilinden olsun, ister nimet kabilinden olsun, sebep olmaları açısından o toplumun bütün bireylerini kapsar. Ümmetin ister iyilik bağlamında olsun, ister kötülük bağlamında olsun tamamını içine alır. Nitekim bu bakımdan bunun ümmetin kendilerinden önce geçen seleflerinden, atalarından miras yoluyla elde ettikleri şeylerin bunlar üzerinde de etkisi görülür. O ümmet hayatlarını devam ettirdikleri müddetçe atalarından kalan o miras da onlarla birlikte şu veya bu manada devam eder.

Kur'an'da Yahudilerle ilgili olarak ele alınan bela, imtihan gibi şeyler, İsrail toplumuna aittir. Bunun sebebi de o İsrail toplumunun, bizatihi İsrail toplumu olmaları noktasındandır. Çünkü bir imtihan durumunda olarak onlarda meydana gelen cürümler, suçlar, sonuç itibariyle onlara ceza olarak dönecektir. Yani Yahudi toplumunun bütününü içermektedir. Çünkü hepsi de o toplumun ve o kavimin insanlarıdırlar. Çünkü Yahudi toplumu sonuçta İsrail toplumu demektir.

Kaldı ki Yüce Allah, hemen her bir imtihandan, beladan sonra bu toplumun tevbelerini kabul buyurmuş ve üzerlerine nimetlerini yağdırmıştır. Bu gibi durumlarda verilen ceza bir terbiye, bir öğretim ve bir iyileştirme sağlar. Bundan ibret alıp ders çıkaranlar için de bu, bir nimet olur, bir saadet olur.

Bu hitap, muhataplarına bir imadır, bir işarettir. Buna bakarak kendi kavimlerine ve toplumlarına ilişkin olmak üzere onların tarihlerini, geçmişlerini toplayıp bir araya getirin de, Allah'ın onlara daha önce neler yaptığına dair nimetlerini görün de, bundan ders çıkarın. "Hangi sebeplerden ötürü nimete nail olmuşlar ve nelerden ötürü zarar görmüşlerdir görün." gibisinden birşey demiyorum. Varlıklarını devam ettirebilme saadetlerini, daha sonra başlarına neler geldiğini ve ileride nelerle karşılaşabileceklerini söylüyor değilim.

Ben böyle bir söz söyleme gereğini duymuyorum. Çünkü burada anlatılanlar çok açık ve net olan nasslardır ki, herhangi bir tevile ve yoruma gerek bırakmamaktadırlar. Herkes bu ayetlerden ne demek istendiğini çok açık ve net olarak anlayacaklarını kesin manada anlar. Ümmetlerin ya da kavimlerin bireyleri ile cemaatleri arasında sosyal bağlar, adeta kişinin hayatiyetini ve varlığını devam ettirmesini sağlayan organları gibidir. Bu bakımdan aralarında hiçbir fark yoktur.

Mesela adamın ayağı kayar, herhangi bir tarafı sıyrılır veya yaralanır, ya da ayağı eklem yerinden çıkar, bu düşüşten ötürü meydana gelen rahatsızlık bütün bedeni, şahsın her yanını sarar. Çünkü can taşıması bakımından organlar arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Bunun ayak ve el, ya da bir başka organ olması arasında fark yoktur, hepsi de eşittir. Hayatiyetini devam ettirdiği müddetçe bütün beden ondan rahatsızlık duyacaktır. Bu bakımdan bedenin bütünü seferber olur ve hepsi bir an önce ayağın iyileşmesi, ayak sürçmesinin doğurduğu ağrı ve sancıyı önlemek için tüm azalar, tüm güçleriyle devreye girerler.

Yüce Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de bunu bize hikâye etmesi, kıssa olarak aktarması ve haber vermesi, bizim ümmetimize de bu manada nimet vermiştir. Ki bu nimet herhangi bir topluma veya bir cinse özgü olarak verilmiş değildir. Kaldı ki Kitap ve Sünnette bilinen ve yer alan nimetler sayılamayacak kadar çoktur. Bunlardan bir tanesi de onlar düşmanlar iken, Allah'ın kalplerini birbirine ısındırarak kendilerini bir araya toplamış olmasıdır. Allah'ın nimeti sayesinde kardeşler oluvermişlerdir. Bu nimetlerden birisi de onlar "müstazaf" iken yani zayıf ve güçsüz bir durumda iken Allah onları yeryüzünde sağlam ve güvenli yere yerleştirmiştir. Birçok güçlü ve kuvvetli kavimlerin topraklarını, ülkelerini miras olarak kendilerine sunmuştur. Böylece onları yani Müslümanları o ülkeler üzerinde egemen olan güç haline getirmiştir.

Bu nimetlerden birisi de Yüce Allah'ın bu ümmeti *"vasat"* bir ümmet kılmasıdır. Bu ümmette ifrat ve tefrit olayı yoktur. Böylece bu vasat olan ümmet, taşkınlık ederek ifrata kaçan, geri kalarak görevlerini yapmayan toplumlar üzerinde şahitler olsun istedi.

Daha sonra İsrailoğulları bütün bu nimetlere rağmen nimetlere karşı nankörlükte bulundular. Bunun üzerine Allah, kendilerine o ümmet adına türlü belalar gönderdi, onlardan intikam aldı. Nitekim Tatarlar da Müslüman ümmete musallat kılınmışlar ve böylece ellerine geçirdikleri herşeyi yerle bir ederek helak etmişlerdir. Kaldı ki bu olaylar İslam ümmeti üzerinde gerçekleşiyordu. Zira Tatarların karşısında bulunanlar İslam ümmeti idiler. Daha sonra Haçlı saldırıları esnasında bu defa Müslümanlar Batılıların saldırı ve baskıları altında kalıp ezilmişlerdir. Çünkü Batılı saldırgan Haçlılar ta evlerin arasında dolaşıp araştırarak Müslümanları ortadan kaldırıp yok etmek için onları arayıp durdular. Çünkü Haçlıların amacı İslam ümmetini imha etmekti. Kaldı ki bu fitneler hala İslam ümmetinin ülkeleri ve evleri arasında varlığını devam ettirmektedir. Müslümanları bugün de dört bir yandan kuşatarak sayılarını ve etkinliklerini azaltmaya çalışıyorlar.

İşte bunun içindir ki Allah'ın azap kamçısı veya kırbacı da onların üzerinden eksilmeden devam ediyor. Ama bütün bu olanlar, İslam ümmetine olanlar diye geçmektedir. Çünkü İslam'ı yaşasınlar veya yaşamasınlar,

madem ki İslam ümmeti diye anılmaktadırlar, başlarına gelenler de, İslam ümmetinin başına gelenler olarak değerlendirilmektedir. Oysa ki İslam toplumunun ya da ümmetinin üzerinden asırlar geçmiş, ama o geçmişinden ibret almamaktadır. Şu anda olan bitenden de faydalanmak, nemalanmak istemiyor. Aksine geçmişini bilmediği gibi hâlihazırı yaşamak konusunda da şaşkınlık içerisindedir, ne yapacağını bilememektedir. Adam bunların ne sebebini biliyor ve ne de bu badireden çıkış yolunu kavrıyor.

Tarih Algısında Tefekkürsüzlük

Şurası şaşılacak şey değil midir ki, Müslümanlar arasında ilimle uğraşan sınıflar, ilimle uğraşan büyük kuruluşlar tarihlerini bilmek konusunda cahil bir konumdadırlar. Bunların ne geçmişlerinden haberleri var, ne de halen içinde bulundukları dönemden. Ancak yine de bunlar ümmetin büyük bir bela ve felaketle karşı karşıya bulunduğunu da itirafta bulunuyorlar. Sığındıkları tek şey veya dayandıkları tek bahane "kaza ve kader" meselesi olmaktadır. Mazeret olarak bunun sebeplerini araştırıp öğrenmek yerine, sadece "kaza ve kader"i ileri sürüyorlar, buna sarılıyorlar. Cankurtaran simidi gibi kurtuluşlarını ve varlıklarının devamını veya helaklerini bu kaza ve kader meselesiyle çözmeye çalışıyorlar.

Aslında bu ümmet, farklı ülkeler ve diyarlarda bulunsalar bile, cinsleri farklı da olsa sonunda yine de tek bir ümmettirler. Ancak bir toplum tarihî geçmişini bilemeden, öğrenemeden kendi değerini gereğince anlayamaz, bilemez. Bunun içindir ki mutlaka o ümmet veya toplum ilk kaynaklarına inmek -ki bu onların temelidir, aslıdır- suretiyle köşe ve bucak geçmişlerinin her yönlerini, cadde ve sokaklarını araştırmakla yükümlüdürler.

Bizden önce geçen seleflerimiz din ve dünyalarıyla alakalı her ne varsa, hemen onlarla ilgili durumların hepsini zapt altına alıp kayda geçmişlerdir. Hepsini de olması gereken dikkat ve titizlikle ele almışlardır. Hatta bir şiirle ilgili bir beyti veya âşık ile maşuk arasındaki bir nükteyi olsun, hepsini arada herhangi bir kopukluk olmaksızın muttasıl senetlerle aktara getirmişlerdir.

Bu mübalağa ya da abartı onlardan alınan birşeye bağlı olarak anlatılıyor değildir. Çünkü İslam ümmeti, ancak dinlerine, dillerine, ahlak ve adetlerine bağlılıkla öne çıkmış olan bir ümmettir; bu itibarla o ümmet sıradan bir ümmet değildir.

Bu ümmet ne zamanki seleflerinden bu değerleri alıp korumazsa, bunların tarihî geçmişlerine önem vermezse zaafa uğrar. Dolayısıyla zaman içerisinde gelişen olaylara, onların etkilerine, toplumdaki değişimlere bakarak onların etkisiyle her zaman değişmek ve bozulmak mümkündür. Yani sonradan gelenlerin cehaleti, öncekilerin durumlarını bilmemeleri, bu defa zararlı akımların etkisinde kalınarak tarihî gerçekleri de bilmemesinden her an

değişmeye ve bozulmaya müsait bir durum hasıl eder. Bunun sonunda da kainatta gelişen ve oluşan olaylar onlar üzerinde yapacağını yapar ve onları da değiştirip kendisine benzetene kadar etkisini sürdürür. Sonunda bağlı bulundukları temelleri kökünden sarsar, yıkar, toplum ile bireyleri arasındaki bağlarını koparır. Bu durumda bu türden oluşan bir toplumda sadece şahsi bir iş sözkonusu olursa, mensubu ilgilenir, aksi halde toplum onun için bir değer ifade etmez.

Oysa ki ümmetin değerlerinin korunabilmesi, ancak kamunun maslahatı, yararı göz önünde tutulması halinde mümkün olabilir. Kamunun yararı hiçbir zaman bireyin yararının gerisinde tutulamaz. Çünkü bunun ihmal edilmesi demek, o ümmetin bütünüyle helak olacak ümmetlerin arasına girmesi demektir.

Bizim ümmetimiz yani İslam ümmeti tarihinde, benzeri daha önce hiçbir ümmet ve toplumda görülemediği manadaki bir dikkat ve titizlikle ele alınmıştır. Sadece olayları zapt etmekle ve Hz. Peygamber'in Sünneti misali şeyleri birbirinden rivayetle yetinip kalmamışlardır. Ayrıca bu dalda da birçok bölümler, değişik ilim kollarını oluşturmuşlardır. Nitekim ülkelerin ve kavimlerin tarihlerine yani biyografilerine ilişkin eserler kaleme aldıkları gibi şahısların tarihlerine ilişkin eserler de kaleme almışlardır. Daha sonra şahıslarla ilgili bu tarihî kaynaklar da çeşitlilik göstermiştir. Bu bakımdan her bir ilim tabakasıyla ilgili, o alanı ilgilendiren eserler yazılmıştır. Nitekim birçok eski kütüphanelerde tefsir âlimleriyle ilgili müfessirler tabakası, hadisle ilgili hadisçiler tabakası, dilbilgisiyle ilgili Nahivciler tabakası, tıp ile ilgili doktorlar tabakası, şairler tabakası ve benzeri birçok tabakalara ilişkin eserler vermişlerdir.

Daha sonra bazı kimseler bunlara dayanarak uygar olmakla alakalı kuralları ve sosyal hayata ilişkin esasları, bu tarihi gerçeklerden çıkarıp kanunlaştırmışlardır. Nitekim İbn Haldun bu konuda meşhur kendi tarihinin mukaddimesini yazmıştır.

Eğer biz bu döneme ilişkin ilim silsilesiyle bağları koparmamış olsaydık, bu durumda biz de selefimizin başlattığı ilim geleneğini tamamlardık. Fakat ne yazık ki biz o ilim geleneğini terk ettik. Dolayısıyla bizim dışımızdakiler ona devam edip onu tamamladılar ve ürününü de topladılar.

Çünkü tarih, üstünlük kazanmış olan toplumların en büyük ve en önemli yol göstericisidir, mürşididir. Kaldı ki bugün ulaşabildikleri geniş uygarlık düzeyi ve güç bakımından üstünlükleri de bu sayede olmuştur.

Kur'an-ı Kerim, Müslümanların en başta gelen ilk mürşididir. Tarihî gerçeklerine ve değerlerine önem vermeleri, Allah'ın kavimler hakkında ortaya koyduğu kanunlarını, sünnetlerini bilip tanımaları bunun yardımıyla olabil-

miştir. Bu arada Allah Rasulü'nün sünnetini muhafaza etme ve selefin tarihlerini, geçmişlerini korumanın vacipliğini, gerekliliğine iman ve itikat da bu yoldan geçmektedir. İşte bu da ikinci mürşit veya yol gösterendir.

Ne zaman ki din, Kitap ve Sünnet'in dışından alındı, artık bundan böyle tarihi gerçekler ihmal edildi. Hatta din ilimleriyle uğraşanların birçoğu tarafından terk edilir oldu. Eğer bununla beraber buna iltifat eden, önem veren biri bulunsa bile o da bu konuda ancak başka toplumların sünnetine, uygulamalarına göre hareket etmektedir.

Biz şimdi sadece bu noktaya dikkat çekmekle yetindik. Artık ilgili ayetin tefsirini tamamlamaya dönebiliriz. Çünkü bu ayet Kur'an'ın indiği dönemde bizi İsrailoğullarıyla muhatap olmaya yöneltiyor. Yani Fir'avun ve adamlarının, İsrailoğullarının seleflerini nasıl işkenceye tabi tuttuklarını, onları sözkonusu azaptan kurtarmakla onlara ne türden nimetler verdiğini bu ayetten öğreniyoruz.

Fir'avun Sisteminde Yahudilerin Durumu

İsrailoğullarından Mısır'a ilk giren kişi, Hz. Yusuf'tur. Daha ileriki zamanda buna kardeşleri de gelip katılmışlar ve oraya yerleşmişlerdir. Böylece Hz. Yusuf'un ve daha sonra oraya gelen kardeşlerinin soyu çoğaldı. Hatta söylendiğine göre, Hz. Yusuf ve ailesi Mısır'dan ayrıldıkları sırada sayıları 600 bin kişi imiş. Bu artış 400 yıllık bir zaman diliminde meydana gelmiştir.

Fir'avun'un adamları ve yandaşları, Mısır'ın yerli halkı olmaları sebebiyle, yabancıların gelip Mısır'a yerleşmelerine karşı idiler. Bunun içindir ki Fir'avun, İsrailoğulları toplumunun arttığını görünce, bu gidişattan korkmaya başladı.[351] Çünkü Fir'avun da biliyordu ki, yabancıların sayılarının artma-

351. "Günümüz Mısırlıları arasında harekete geçen birtakım kimseler var ki, bunlar yeniden Fir'avun'un sünnetini, yabancıları ülkeden kovma sünnetini yani uygulamalarını gündeme getirme gayretkeşliğine düşmüşlerdir. Bu konuda kitaplar yazıyorlar ve konuşmalar tertip ediyorlar. Dışarıdan göçüp gelen göçmenlere karşı kin ve nefret saçıyorlar. Hatta gelip Mısır'a yerleşen göçmenler yerlilerin dilini konuşsalar ve kendi hükümetleri olan Osmanlı hükümetine tabi vatandaşlar olsalar da, yine de bunların Mısır'a göçüp gelmelerine bir türlü rıza göstermiyorlar, bundan ötürü rahatsızlık duyuyorlar. Hatta gelen göçmenler kendi dinlerinin mensubu bile olsa, yine de bundan huzursuzluk duymaktadırlar. Hatta Mısırlılar arasında öyle azınlık bir kitle var ki, ülkede şamata çıkararak sonradan gelip yerleşenlere karşı harekete geçerek Firavuni sünneti, uygulamayı hayata geçirme gayretkeşliğine düşmüşler ve böylesi bir aldanmışlığın içine yuvarlanıp gitmişlerdir. Başardıklarında -başaramaz olsunlar- bu yoldan Kur'an'ın gösterdiği yolu, Kur'an sünnetini ortadan kaldıracaklardır. "Kur'an'ın sünneti, insanı Allah'ın gösterdiği doğrultuda irşad ederek Yüce Allah'ın insanları kavimler, kabileler olarak yarattığını, bunun da amacının birbirleriyle tanışıp anlaşmak ve iç içe birlikte yaşamak olduğunu bildirmektedir. Bu bakımdan Allah'ın kulları içinden de en kerim ve faydalı olanlarının Allah'ın emir ve yasakları çerçevesinde hareket eden takva sahipleri olduğunu bildirme ve öğretme gerçeğidir."

sı halinde, Mısır toprakları üzerinde yayılarak geniş bir alanı etkileri altına almış olacaklardır. Bu ise Mısır toprakları üzerinde yerleşik olan Mısırlıların alanlarının daralmış ve bu durumda onları giderek zelil ve horlanmış bir hale getirmiş olacaktı. Bu da onlara ağır iş ve yüklerin bindirilmesine sebep olabilecekti.

Örneğin tapınakların inşası için tuğla ve kiremit imalatı gibi işlerde çalıştırılmak gibi hizmetlerde kullanılmak mecburiyetinde kalabilirlerdi. Çünkü neslin sonunun kesilmesi demek, sonuçta o toplumun ortadan yok olması manasına gelir. Ancak yine de onlar zelil kılınmalarına rağmen çocuk yapıyorlar ve giderek nüfuslarının artmasını sağlıyorlardı.

Mısırlı idareciler yabancıların herşeye rağmen adet ve geleneklerini koruyup, giderek arttıklarını görünce, yerli Mısırlılarla uyum içinde olmadıklarını anlayınca, bu durum onları giderek endişelendirdi. Çünkü İsrailoğulları kendilerinin onlardan üstün olduğuna, onlardan uzak durmaları gerektiğine, kendilerinin Allah'ın özel bir kavmi olduklarına, yaratılanların arasında Allah'ın en faziletli ve en değerli halkı olduklarına inanıyorlardı.

İşte Mısırlılar bu gerçekten hareketle korkmaya ve gelecekleri hakkında endişeye başladılar. Çünkü giderek nüfus sayıları artan İsrailoğullarının zamanla çoğalarak kendilerine saldıracak ve böylece onların ülkelerini ya da ülkelerinin bir bölümünü ellerine geçirebilecek galibiyeti elde edebilirlerdi.

Ancak bunlar zillet içerisinde artmalarını sürdürüyorlardı. Çünkü zelil olma, başkaları tarafından horlanma olayı uzun bir zaman dilimi içerisinde kendini gösterebilir, etkisi zamanla ortaya çıkabilir. Horlanan ve aşağılanan, yaptığı işte iradesi mutlak manada geçerli olmayan bir toplum şu kimseye benzer: Bir adam düşününki zaman içerisinde gerekli olan faydalı gıdaları alamamaktadır. Oysa hayatiyetini ve varlığını sürdürebilmesi sağlıklı gıda almasına bağlıdır. Böyle bir durumdan yoksun olan kişi zaman içerisinde zayıf düşecektir, yavaş yavaş artık çalışmaz duruma düşecek, hastalanacak ve gün gelip ölüp gidecektir.

"Yazıktır ki Batılı felsefeciler ve onların felsefesi böyle bir yolun, yani milliyetçilik ve kabileciliğe dayalı, Firavuni sünnet geleneğine uygun bir sistemin insanlık için kemal derecesinde bir sistem olduğunu göstermektedirler." (1320 tarihli Menar Mecmuası'nın haşiyesinden alınmıştır.)
Ben de diyorum ki; şu anda bu kitabın 1346 yılı başlarında müstakil basımı sırasında sözkonusu bu hareket giderek güç kazanmış, Kıptilerden ve kimi zındıklaşmış Müslüman geçinenlerden birtakım insanlar ortaya çıkıp Mısırlılık hareketinin, Mısırlı en eski ve ilk yerli olma özelliğinin İslam'dan daha üstün olduğunu savunur hale gelmişler ve güç de kazanmışlardır. Hatta bunlardan öyleleri vardır ki, tamamen dinden kurtulmayı ve Arapçılıktan, Arap olma özelliğinden kurtulmayı önerip bütünüyle Frenkleşmeyi ve Batılılaşmayı, Batılı birileri gibi Batılı bir hayat tarzı yaşamayı önerir oldular. Nitekim bunun öncülüğünü Türkiye'de **Kemalistler** yapmaktadırlar.

Aslında manevi kuvvet ümmetin hayatiyetini devam ettirmesini sağlar, onu korur. Çünkü o manevi kuvvet ya da güç nefislere ve iradeye güç veren kaynaktır. Çünkü beden ruhu taşır. Faydalı amel ya da iş, ancak irade ile olabilir. Ne zamanki nefisler kendi iradelerine egemen olup onlar üzerinde saltanat kurar ve böylece rezil olursa, bundan böyle beden de ona tabi olur ve sonuçta beden de nefisle birlikte zayıflar gider.

Zayıf olan birşey de tıpkı kendisi gibi zayıf sonuçlar doğurur, bu durumda zayıf olan bir nesil, daha sonra o nesilden çoğalan nesiller de, kendilerinden öncekilere oranla daha çok zayıf olurlar. Nihayet bu olay böylece zincirleme olarak birbirini izler. Bir neslin zayıf olmalarının neticesinde de hızlı ölümler baş gösterir. Öyle ki daha ergenlik çağına gelemeden, rüştlerini kanıtlayamadan ölüp giderler. Böylece bir nesil yok olup gider. Nitekim Amerika'da yerleşmiş olan Hintlilerin başına gelen bu olmuştur, Avustralya'nın kuzeyinde yaşayan yerleşik halkın başına gelen de bu olmuştur.

Mısırlılar, İsrailliler konusunda horlama ve aşağılama politikasını ağırlaştırarak devam ettirdiler. Onların yok olması için bunların erkek çocuklarını öldürüyor ve kızlarını, kadınlarını da hayatta bırakıyorlardı. Fir'avun kendi kabilelerine ve taraftarlarına emir vererek, onlardan İsrailoğullarının doğacak olan her bir erkek çocuğunun doğar doğmaz öldürülmesini istedi.

Çünkü ilahi kanunun gereği, Allah'ın yaratmış olduğu insanların, kavim ve kabilelerin varlıklarını sürdürmelerinin, cins ve kavimlerini korumalarının erkeksiz olmayacağı gerçeğidir.

Müfessirimiz Celaluddin Suyuti, başkalarına tabi olarak, İsrailoğullarına azap edilme, kız çocuklarının hayatta bırakılıp erkek çocuklarının öldürülme sebebini şöyle açıklar: Güya bazı Mısırlı kâhinler, Fir'avun'a gidip, yakın bir gelecekte İsrailoğulları arasından bir çocuk dünyaya gelecek ve bu çocuk onun mülkünü ve saltanatını yıkacaktır, diye haber verirler. İşte bundan sonra erkek çocukların öldürülmesi kararı çıkmıştır.

Ancak bu görüşün dayandığı sahih bir senedi yoktur. Tarihî bir gerçek olarak kaynaklarda buna ilişkin gelen bir bilgi de yoktur. Bizim burada söylediğimiz ise, İsrailoğullarının bildiği bir hususu olup, onlar da bu olayı gerek mukaddes kitaplarında olsun, gerekse diğer kaynaklarında olsun böylece aktara getirmişlerdir. Gerçi kendi içinde yine en akla yatkın olanı da onların bu aktardıklarıdır.

وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَأَنجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنتُمْ تَنظُرُونَ ﴿50﴾
وَإِذْ وَاعَدْنَا مُوسَى أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ
مِن بَعْدِهِ وَأَنتُمْ ظَالِمُونَ ﴿51﴾
ثُمَّ عَفَوْنَا عَنكُم مِّن بَعْدِ ذَلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿52﴾
وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿53﴾

50- Bir zamanlar biz sizin için denizi yardık, sizi kurtardık, Fir'avun'un taraftarlarını da, siz bakıp dururken denizde boğduk.

51- Musa'ya kırk gece söz vermiştik. Sonra haksızlık ederek buzağıyı ilah edindiniz.

52- O davranışınızdan sonra şükredersiniz diye sizi affettik.

53- Doğru yolu bulasınız diye Musa'ya Kitab'ı ve Furkan'ı (hak ile bâtılı ayıran hükümleri) verdik.

Bundan önceki ayette İsrailoğullarının Fir'avun ve taraftarlarından, adamlarından kurtarıldığından söz edilmişti. Bu da verilen nimetleri hatırlatma babından olmak üzere yine bir detay bilgi idi. Olay, sadece kurtarılma konusu açısından ele alındığında bu, mücmel yani kısa ve detaya inmeyen bir anlatımdır. Ancak sözkonusu kurtuluşun tüm azap ve işkence yolları da detaylandırılarak, her yönüyle ve çeşidiyle açıklanarak kapsamlı bir biçimde zikredilmesi, özellikle de bu ayette nimetinin icmalden yani kısa bir anlatımdan sonra "kurtarma" yoluyla detaylı olarak ele alınması, bu konuda bu nimet ve kurtarma meselesinin Yüce Allah'ın onlara bir yardımı olduğunu açıklamak içindir.

Çünkü Yüce Allah buradaki kurtarma vesilesini harikulade olaylar olarak göstermiştir. Nitekim bu yolda İsrailoğullarının peşine düşmede harekete geçen Fir'avun ve taraftarlarının hareketlerini ve gidişlerini de onlar için bir helak, yok oluş kılmıştır. Gerçi şöyle de denilmiştir; aslında bu, Yüce Allah'ın nimetlerinden müstakil yani başlı başına olan bir nimettir. Yoksa bu, kendisinden önce geçen ve mücmel olarak anlatılan o olayı detaylandırmak manasında değildir.

Yüce Allah, Musa'yı (a) Fir'avun ve taraftarlarına, onları Allah'ın birliğine, Tevhid inancına davet etmesi ve kendileriyle İsrail toplumu arasından

çekilmesini, onları serbest bırakmasını istemek üzere göndermişti. Çünkü Fir'avun, İsrail toplumunu köleleştirmiş, onlara elinden ne gelirse her türlü azabı reva görmüştü. İşte Hz. Musa bu durumda olan Yahudi toplumunu serbest bırakmasını istemesi ve kendisini de Tevhid inancına çağırması üzerine Fir'avun zulüm ve baskılarını giderek artırdı.

Nitekim Tevrat'ın, Çıkış bölümünde, işin Tevrat'ın tarihiyle ilgili kısmında, Yüce Allah Musa'ya şunları haber verdi; Fir'avun Musa'nın elinden ayetleri, mucizeleri görmedikçe, İsrailoğullarının kendisiyle birlikte göndermeye rıza göstermeyeceğini, Fir'avun'un daha da katılaşarak hareket edeceğini ve İsrailoğullarına olan baskılarını ve zulmünü arttıracağını bildirmişti. Özellikle de Fir'avun davetten sonra zulüm ve işkenceyi fazlasıyla arttırdı.

Bu arada Fir'avun, İsrail toplumunu emrinde çalıştıran adamlarına emir vererek, onlardan, İsrail toplumunun her zaman çalışmalarında ve tuğla yapımında kullandıkları malzemeyi vermemeleri, daha ağır işlerde çalıştırılmalarını, kendilerine karşı oldukça katı ve acımasızca davranılmasını istedi. Tuğla ve benzeri için harcında kullanmak üzere Yahudilere saman satılmamasını ve verilmemesini emir buyurdu. Yahudilerden de saman sağlamalarını ve her gün imal ettikleri tuğla kadar tuğla işlemelerini isteyerek işlerini tamamen çıkmaza sokmuştu.

Bunun üzerine Yüce Allah Musa ile kardeşi Harun'a açık mucizeler verdi. Ancak Fir'avun bu mucizelere sihirbazların sihri yani büyücülerin büyüsüyle karşılık vermek istedi. Ancak sihirbazlar, âlemlerin Rabbi olan, Musa ve Harun'un Rabbine iman ettiler. Çünkü büyücüler de Musa'nın getirdiğinin büyü olmadığı gerçeğini anlamışlardı. Onun Allah tarafından bu mucizelerle desteklendiğini görmüşler ve buna da iman etmişlerdi. Daha sonra Fir'avun Hz. Musa'nın elinden görebildiği mucizeleri gördükten sonra, bundan böyle İsrailoğullarının çıkmasına müsamaha ile baktı, göz yumar oldu, sözün doğrusu Fir'avun onları Mısır'dan çıkarmak için kovdu.

Nitekim Tevrat'ın *Çıkış* bölümüne göre, İsrailoğulları Ebib ayında Mısır'dan ayrıldılar. Yahudiler Mısır'da tam 430 yıl kaldılar.

Daha sonra Fir'avun bu defa ordusunu peşine takarak İsrailoğullarının ardına düştü. Böylece deniz onları gömüp boğuverdi. Allah, İsrailoğullarını kurtardı, Fir'avun ve beraberindekileri de orada boğuverdi. Nitekim Yüce Allah'ın ***"Bir zamanlar biz sizin için denizi yardık,"*** kavli bu gerçeği anlatır. Yani bizim size olan bu nimetimizi de hatırlayın. Biz size o denizde kupkuru bir yol açtık, Fir'avun'dan kaçışınızda o yoldan çıkıp gittiniz. Böylece bir baştan öbür başa geçirerek biz ***"sizi kurtardık,"*** sizin arkanızdan gelmekte olan ve geçiş yerinizden hareketle sizi yakalamak isteyen Fir'avun ve ***"Fir'avun'un taraftarlarını da, siz bakıp dururken"*** gözlerinizin önünde ***"denizde boğduk."*** Eğer siz bu gerçeği gözünüzle görememiş olsaydınız, onla-

rın denizde boğulduklarına dair gelecek olan haberi abartılı bularak, o haberi doğrulamayacaktınız. Ancak herşey gözlerinizin önünde cereyan etmiştir.

Denizin Yarılması Mücizesi

Üstad İmam Abduh diyor ki: "Denizin yarılması olayı Musa'nın (a) mucizelerindendir. Nitekim biz bu konuyu *Tevhid Risalesi* isimli eserimizde ele almış ve demiştik ki: Harikulade olaylar akıl açısından da caizdir. Yani kendisinde çelişki toplanmamış olan konuda, o şeyin Allah'ın kudretiyle peygamberlerinden birinin eliyle meydana gelmesi konusunda herhangi bir engel yoktur. Bu itibarla zahiri durumuna bakılarak buna iman etmek gerekli olur. Bu iman, aynı zamanda bizi, Allah'ın varlıkları yaratma ile ilgili kanunları-sünnetleri yoluyla doğruyu bulmamıza da engel değildir. Keza bu, bizim Allah'ın kanunlarının değişmezliğine inanmamıza da mani bir durum değildir.

Nitekim kendisiyle vahiy son bulan ve peygamberlerinin sonuncusunun diliyle Kur'an'da da Yüce Allah böyle buyurmuştu. Bununla da artık mucizeler dönemi kapanmış oldu. İnsanlar da tam olgunluk yani rüşt yaşında İslam dinine girdiler. Bundan böyle dehşet veren bir durum sergileyen harikalar da, imana çeken ve cezbeden şeylerden sayılır olmadı. Bu arada fıtrata arız olan ve fıtratı rahatsız eden fikirsel itidalden, ahlak ve amelden uzaklaşanları düzeltme, yeniden aslına döndürme gibi harikalara önem verilir olmadı. Yani çocukluk çağlarında görülen sıkıntılarda olduğu gibi değil. Aksine Yüce Allah onları son vahiy olan Kur'an ile irşat ederek onlara hak olan yolu gösterdi. Onlardan akıllarını kullanmalarını, Allah'a ve vahye iman işini elde edebilmeleri için akıllarını devreye sokmalarını istedi.

Daha sonra da onun için vahye dayalı her irşadı açıklayarak, illetini göstererek ve delillendirerek gösterdi. Hatta edeb makamında bile olsa bunu gösterdi. (Biz bu konuyu daha önce *Tevhid Risalesi* kitabımızda açıklamıştık.)

Allah'ın kendisiyle peygamberlerini desteklediği ayetlere, mucizelere iman etmemiz, onların kendi dönemlerindeki kavimlerinin kalplerini cezp etmeleri içindir. Çünkü adamların akılları henüz "burhan" yani "kanıt"ın ne demek olduğunu anlayacak durumda değildir. Ancak bunun böyle olması demek, dinimizin akıl ve fıtrat dini olmasına aykırı düşmez, bununla bir çelişki oluşturmaz. Keza olayın gözle ayan beyan olarak görülmesine tanıklık durumu da, bizim buna kesin olarak iman etmemiz gerçeğiyle de bir çelişki oluşturmaz. Çünkü Yüce Allah'ın kâinatta var ettiği, yaratmış olduğu varlıklar hakkındaki sünnetinde yani ilahi kanununda asla değişiklik yoktur, olamaz.

Ben de diyorum ki, "Mucizenin varlığı akıl açısından muhaldir, olamazdır." şeklinde ifadeler var. Herhangi bir peygamberin aklen muhal olan birşey ile desteklenmesi mümkün olamaz. Çünkü muhal olan birşey, aslında vukuu ya da olması mümkün olmayan şey demektir. Eğer herhangi birşey

meydana gelebiliyorsa bu demektir ki, o şey aynı zamanda muhal de olamaz. İşte bu bakımdan kelam âlimleri dediler ki: "Mucizeler, harikulade olan yani olağan dışı olan şeylerdir."

Kimileri de şöyle diyor: "Bu gibi olayların bizim bilemediğimiz ve bilmeyeceğimiz perde gerisinde kalan birtakım gizli ruhi sebepleri olabilir. Allah ümmetleri o sebepler konusunda bilgilendirmemiştir. Bilginin o yönünü sadece peygamberlerine has bir konu olarak bırakmıştır."

Konunun meşhur ve yaygın olan anlatımı şöyledir: Allah mucizeleri herhangi bir sebep olmadan da yaratabilir. Bunun da sebebi, ilahi kanun ve sünnetlerin ortaya konmasında onu gösteren kimsenin elinde olan birşey olmadığını, bizzat onun tasarrufunun Yüce Allah'ın elinde ve hâkimiyetinde olduğunu göstermek içindir. İşte yaygın olan tanım budur. Çünkü bu açıkça ortadadır. Aksi takdirde kim bu mutlak olumsuzluğu gayb âleminden haberdar olarak bilgi verebilir ki? İki görüşün ikisini de İmam Gazali zikretmiş ve Üstad İmam Abduh da *Tevhid Risalesi* isimli eserinde işaret etmiştir.

Mucizelerden hoşlanmayan öfke ehli acelecilerin iddiası şudur: İsrailoğullarının denizden geçmeleri zamanı, aslında med ve cezir olayı dönemlerinden cezir yani denizin çekilme olayı dönemine rastlamıştır. Çünkü Kızıldeniz'de birtakım sığ ve derin olmayan yerler bulunmaktadır. İşte burada denizin çekilme olayı başlayınca, burada insanların kolayca geçmelerini sağlayacak mahiyette yerler açılır. Burayı daha önceden gidip gelerek öğrenmiş olanlar, bu dönemde suyun çekilmesiyle yürüyerek karşı tarafa geçebiliyorlardı. Ancak Fir'avun ordusuyla birlikte İsrailoğullarının peşlerine takıldığı zaman, baktı ki, İsrailoğulları denizde açılan kupkuru yerden karşıya geçip duruyorlar. Derken tam bu sırada med olayı, suyun yeniden yerine akış olayı başlamış oldu.

İsrailoğulları kurtulunca, med olayı hızlı bir şekilde taşarak boşlukları doldurmaya ve yükselmeye başladı. Böylece Mısırlılar boğulup kaldılar. Böylece Allah'ın İsrailoğullarına olan nimeti gerçekleşmiş oldu. Böyle bir başarının sonucunda da rezillik ve horlanmışlık da onların düşmanlarının oldu. Bu şekilde İsrailoğullarına lütuf ve ikramda bulunulması olayı, bunun Hz. Musa için mucize olmaması olayına aykırı düşmez. Çünkü Yüce Allah'ın mucizeler dışındaki yollardan nimet sunması daha yaygın ve daha çoktur. Nitekim böyle de demişlerdir.

Hocamız Abduh diyor ki: Bu, aynı zamanda Hz. Musa için bir mucize olduğunu da göstermektedir. Çünkü denizin yarılmasıyla ayrılan yollara büyük birer dağ gibi olmakla nitelendirildi. Kur'an'da geçen bu kıssa ile ilgili hemen her ayetin tevili kolaylaşınca, bu durumda Yüce Allah'ın Şuara Sûresi'ndeki şu ayetin yorumu zorlaşır. Ayette şöyle buyrulmaktadır:

"Deniz derhal yarıldı, her bölük koca bir dağ gibi oldu."[352] Bu da Tevrat'ta yer alan bilgiye uygun düşmektedir.

Tevilciler diyorlar ki: İsrailoğulları Kızıldeniz'den geçip karşıya çıkmak istediklerinde, aceleci davranmaları ve birbirlerinden ayrı düşmemek için peş peşe gitmeleri nedeniyle sözkonusu derin olmayan o sular hemen anında iki büyük kocaman dağ misali ayrılıp iki yol haline geldiler. İşte bu ayet bu gerçeği bildiriyor. Çünkü Yüce Allah: ***"Ve iz ferakna bikumulbahra"*** yani *"biz sizinle denizi yardık"* buyurdu ve fakat ***"Ve iz ferakna lekumulbahra"*** yani *"biz sizin için denizi yardık"* buyurmadı. Yani ***"Ba"*** cer edatı yerine ***"Lam"*** cer edatını kullanmadı.

Tevilcilere göre burada *"Ba"* edatı alet anlamını ifade için geçmiştir. Bu tıpkı: *"Kata'tu bissikkini"* cümlesinde yer alan *"Ba"* edatı gibidir ki manası: "Ben, bıçakla kestim" demektir. Dolayısıyla bu cümlede yer alan "Ba" edatı alet manasınadır.

"Bunun üzerine Musa'ya: Asan ile denize vur! diye vahyettik. Deniz de derhal yarıldı."[353] ayeti gibi.

"Bu ayette görüldüğü gibi bu durum şuna aykırı değildir: Denizin İsrailoğulları için yollara ayrılması, Bakara Süresi'nde geçen ayette de görüldüğü gibi Asa sebebiyle değildir. Ancak bu, Yüce Allah'ın Musa'ya (a) vahyettiği birşeydir. O vahiy de, İsrailoğullarını denize dalmalarına ikna etmektir. Bilinen bir gerçek vardır ki bir kimsenin elinde eğer bir asa bulunuyorsa ve o kimse de nehir veya kanal gibi bir yere dalmak istiyorsa, o kimse ilk önce elinde bulunan asasıyla o suya vurur, daha sonra yürümeye devam eder. İşte bu ayet bu gerçeği bize bildiriyor.

Yani Allah, İsrailoğulları Kızıldeniz'e ulaşınca, Hz. Musa'ya ilhamda bulundu, ona elinde bulunan sopasıyla vurmasını ve böylece yürümesini emir buyurdu. Hz. Musa da denileni yaptı ve peşinden de İsrailoğulları o kalabalık halleriyle büyük bir kitle halinde gelmeye başladılar. Böylece deniz yollar halinde onlara açıldı. Ancak yüce Rabbimizin *"Her bölük koca bir dağ gibi oldu."*[354] kavli bilinen bir teşbihtir. Bu türden teşbihler meseleyi abartılı olarak aktarmak gibidir. Nitekim yine Rabbimizin *"Gemi, dağlar gibi dalgalar arasında onları götürüyordu."*[355] kavli de böyledir. Rabbimizin *"Denizde dağlar gibi akıp gidenler de Onun delillerindendir."*[356] ayeti gibi.

Bu durumda dalgalar ve yürüyüp giden gemiler, hiçbir zaman kocaman dağlar ve kule misali alametler, bayraklar olamazlar. Ancak bu tür ifadelerle işin belagat yönü açıklanır. Bu da tasvirin eksiksiz olabilmesi ve etkiyi doğu-

352. Şuara, 26/63.
353. Şuara, 26/63.
354. Şuara, 26/63.
355. Hud, 11/42.
356. Şura, 42/32.

rabilmesinin istenmesi halinde olur.

Üstad Abduh bu konuyu derste fazlaca detaylandırmadı. Ancak Üstad şu tespiti yaptı: Denizin yarılması Hz. Musa için bir mucizedir. Mucize ifadesinden rahatsız olan aşırılık taraftarlarından bunun aksi hikâye olunmuştur. Buna göre bunlar iddia ederek diyorlar ki; İsrailoğullarının denizden geçip kurtulmaları, tam denizin çekilme dönemine, cezir dönemine rastlamıştı. Ancak biz onların bu yorumlarını etraflıca değerlendirmiştik. Bu değerlendirme ile bizim onlarla aynı düşünce ve kanaatte olmadığımızı belirtmek, bir vehme meydan vermemek için görüşlerimizi aktarmıştık. Çünkü biz bu durumu bu şekilde onlar gibi yorumlamak durumunda olmadığımız gibi, bu konuda onlarla tartışmaya girişmek, özellikle de bu tür tevillerini tartışmak durumunda da değiliz. Yani biz tevilcilerin kevni olan ayetleri, peygamberleri teyit babında kabul ettiklerine dair düşüncelerinin bizi ilgilendirmediğini belirtmiştik. Madem ki bunlar vahyin tamamını bu manada kabul etmiyorlar, o zaman bu konuların cüzi olanlarını tevil için de yorulmasınlar. Çünkü bunların arasında öyleleri de vardır ki, aslında hiçbir zaman tevil yani yorum kabul etmezler.

İş, bu noktadaki konuşmaya gelince bu takdirde bu meseleyi tespit etme bakımından bizimle onlar arasında öncelikli olarak var olan şey, Allah'ın kudreti ve iradesi meselesidir. Diğer taraftan vahyin temelini, aslını ve peygamberlerin gönderilmesini ispat ya da kanıtlama konusunda durum aynıdır. Çünkü Allah dilediğini dosdoğru olan yola iletir. Ancak bu noktada bizim bir diyeceğimiz vardır. Daha önce yukarıda geçtiği gibi *"Ba"* cer edatıyla alakalı birtakım görüşler vardı.

Biz bu noktada diyoruz ki, *"bikum"* kavlindeki *"Ba"* cer edatı alet manasında değildir; ya sebebiyet bildiren veya münabeset bildiren manasında bir "Ba" edatıdır. Nitekim tefsir bilgini Kadı Beydavi, tefsirinde bütün bunlara şu ifadeleriyle şöyle işaret ediyor: "Biz bazısını bazısından ayırmak sûretiyle onu yardık, ayırdık. Nihayetinde bunun sonucunda yollarını izleyebilecekleri, yürüyüp gidebilecekleri yollar meydana geldi." Ya da "Sizi kurtarmamız sebebiyle", yahut da "birbirinize yakınlık ve benzerliğinizden, işi bu şekilde karıştırmış olmanızdan" gibi manalarda değerlendirmiştir.

Ben de şimdi burada şu ilaveyi yapıyorum: Yukarıda geçen konuyu yazarken, birkaç yıl önce İstanbul Köprülü Paşa Kütüphanesi'nde İsfahani'nin tefsirinin bir cüzünü, parçasını görmüştüm. Burada bu ayetin tefsirini nasıl değerlendirmiş diye, ona başvurdum. Gördüm ki İsfahani, sözkonusu "Ba" harfini iki şekilde değerlendiriyor. Yani denizin yarılması olayı İsrailoğullarının sadece oradan geçişi ile veya onlar sebebiyle meydana gelmiştir.

Nitekim Beğavi'nin görüşü de tıpkı bunun gibidir. Buna göre denmiş ki: Bunun manası "Biz sizin için denizi yardık." ve yine denmiştir ki "Sizin

o denize girişinizle bizzat biz onu sizin için yardık." Evet, görüşler böyle verilmiştir.

Hz. Musa'ya Tevrat'ın Verilmesi

Üstad İmam Abduh der ki: Zalimlerin kendilerini köleleştirmiş olmaktan kurtarılmaları ve sapık olan bir kavmin fitnesinden uzaklaştırılması hadisesi böylece tespit edildikten sonra, konu tekrar bu olayı izleyen nimete, nimetin anlatılmasına, İsrailoğullarının bu nimete karşı nankörlükte bulunmaları meselesine gelmiş oldu. Bunun için de Rabbimizin ***"Musa'ya kırk gece söz vermiştik."*** kavline gelince; burada ele alınan sözleşme ve vaatleşme olayı, Tevrat'ın Hz. Musa'ya verilmesi içindi. Hz. Musa, Rabbiyle sözleştiği yere gidince, onun geri dönmesini gecikmiş olarak değerlendirdiler. Bunun üzerine hemen altınlarla oluşturulan bir buzağıyı ilah edindiler ve ona tapınmaya başladılar. Nitekim bu konu, bir başka sûrede daha detaylı olarak zikredilmiştir. Yeri gelince Allah'ın izniyle o sûrede bu detayları öğreneceğiz. Burada bu konunun ele alınmış olması ise, sözkonusu nimeti hatırlatma ve İsrailoğullarının nankörlüğünü ortaya koyan bir açıklama mahiyetindedir. Burada bunun ele alınmış olmasıyla, Muhammed'i (s) neden dolayı yalanladıklarını açıklayıp ortaya koymak, konunun anlaşılmasını sağlamak, ne kadar inatçı bir toplum olduklarını göstermek amaçlıdır. Dolayısıyla İsrailoğullarından sudur eden bu şekildeki bir davranışın, ilk olmadığını, bu konuda geçmişlerinin zaten parlak bulunmadığını göstermek içindir. Onlar gözleriyle mucizeleri, ayetleri görmüş olsalar bile, üzerlerine bol bol nimetlerin yağmasına rağmen alışageldikleri kötülüklerinden ve huylarından vazgeçecek değillerdi. Nitekim öyle yaptılar. Bu bakımdan ***"Sonra haksızlık ederek buzağıyı ilah edindiniz."*** kavliyle sadece buna işaretle yetinildi. Yani burada *"Siz o buzağıyı ilah edindiniz."* diyerek bu gerçeğe işaret edilmiş oldu.

Yüce Allah İsrailoğullarına sözkonusu bu zulmü ve haksızlığı hatırlattıktan sonra, bu defa tevbe etmeleri nasip kılınmış ve tevbelerini kabul etmekle de affedilmeleri sağlanmıştır. Bu bakımdan onlara işin bu fazilet ve ikram yönü de hatırlatılmış olunmaktadır. Nitekim bunun için de yüce Rabbimiz ***"O davranışınızdan sonra şükredersiniz diye sizi affettik."*** diye buyurmuştur. Bu nimet de tevhid inancının devamlılığının sağlanması ve Allah'a itaati içermekteydi.

Bu ayetin peşinden de Yüce Allah, kendilerine bir Kitap verdiğini onlara hatırlatıyor ki bu, onlara en büyük lütuf ve ikramdı. Bu bakımdan Rabbimiz şöyle buyurdu: ***"Doğru yolu bulasınız diye Musa'ya Kitab'ı ve Furkan'ı (hak ile bâtılı ayıran hükümleri) verdik."***

Müfessir Celaluddin Suyuti de başkaları gibi bu ayetin tefsiri ile alakalı olarak der ki; "Bu ayette yer alan ***'Furkan'*** kelimesiyle anlatılan şey, 'Tevrat'

demektir. "Kimi tefsir bilginleri de bununla demek istenen şeyin Tevrat dışında Musa'ya verilen ayet ve mucizeler olduğunu söylemişlerdir.

Üstad İmam Abduh, bu iki görüşe yer verdikten sonra der ki: Burada geçen "Furkan" kelimesinin yine ayette geçen *"Kitab"* kelimesinden sonra atıf edatıyla yani bir bağlaç ile zikredilmiş olması, şunun bir delilidir. Bundan murat, sözkonusu kitapta yani Tevrat içerisinde yer alan şeraitler ve hükümler demektir ki, bunlar da hak ile batılı bir birinden ayırt eden, helal ile haramı açıklayan şeylerdir. Yine Allah ayetlerde yer alan ***"şükredersiniz diye"*** kavliyle ***"Doğru yolu bulasınız diye"*** kavlinin manası; yani sizi bu şekilde affetmekle, şükretmede devamınızı sağlamak, doğru yolu bulmanız için de sözkonusu bu hükümlerle, şer'i esasları uygulayarak doğru yolu bulmanız ve bununla sizin o doğru yolda devamlılığınızı sağlamak için yaptı, bağışladı demektir. O halde sakın ola ki bir başka yanlışa sürüklenmeyiniz, bir başka putperestliğe yönelmeyiniz.

Çünkü kişinin veya toplumun hidayete kabiliyetinin tam oluşu, doğru yolu kabule yatkın bulunuşu Kitab'ı anlamaktan ve kavramaktan geçer. Bu da Muhammed'in (s) getirdiğinin bir hidayet ve nur olduğunun bilinip tanınmasına bağlıdır. Çünkü bu, onları aslına döndürecektir. Oysa ki onlar bu konuda dağılıp parçalanmışlar, fırka ve gruplara ayrılmışlardır ve o konuda ihtilafa, anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Nitekim onlardan uzağı görebilenler de bunun sayesinde hidayete ermişlerdir. Ancak önderleri olan müstekbirler de o hidayeti ve gerçeği inkâr ile reddetmişlerdir. Ki bunlar gerçekten kafaları çalışmayan akılsız taklitçilerden başkaları değillerdir.

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنفُسَكُم بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ
فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِندَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ
عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿54﴾
وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَن نُّؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ
وَأَنتُمْ تَنظُرُونَ ﴿55﴾
ثُمَّ بَعَثْنَاكُم مِّن بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿56﴾
وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَأَنزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَىٰ كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا
رَزَقْنَاكُمْ وَمَا ظَلَمُونَا وَلَٰكِن كَانُوا أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿57﴾

54- Musa kavmine demişti ki: Ey kavmim! Şüphesiz siz, buzağıyı ilah edinmekle kendinize kötülük ettiniz. Onun için Yaradanınıza tevbe edin de nefislerinizi öldürün. Öyle yapmanız Yaratıcınız katında sizin için daha iyidir. Böylece Allah tevbenizi kabul etmiş olur. Çünkü acıyıp tevbeleri kabul eden ancak O'dur.

55- Bir zamanlar: Ey Musa! Biz Allah'ı açıkça görmedikçe asla sana inanmayız, demiştiniz de bakıp durur olduğunuz halde hemen sizi yıldırım çarpmıştı.

56- Sonra ölümünüzün ardından sizi dirilttik ki şükredesiniz.

57- Ve sizi bulutla gölgelendirdik, size kudret helvası ve bıldırcın indirdik ve 'verdiğimiz güzel nimetlerden yeyiniz' dedik. Hakikatte onlar bize değil sadece kendilerine kötülük ediyorlardı.

Bu ayetlerde de yine İsrailoğullarına birtakım olaylar sebebiyle birtakım hatırlatmalarda bulunulmaktadır. Ancak burada hatırlatılan hususlar, daha önceki ayetlerde hatırlatılan nimetlerden farklı olan nimetlerdir. Bunu da birtakım belagat ve hikmet örnekleri izlemektedir ki, burada bunlar beraberce ele alınmıştır. Yani önce hatırlatmalarda bulunulmuş, peşinden de belagat ve hikmetle ilgili hususlar ele alınmıştır.

Belirtildiği gibi önce hatırlatmada bulunmak üzere bir hazırlık yapılmış, buna özellikle dikkat çekilmiştir. Düşünce buna yöneltilmiş ve kalbin meyli buna yönlendirilmiştir. Bu ise önce kısa ve özlü olarak nimeti hatırlatmakla

başlamıştır ki, bu, aslında insanı kurtaran, sevindiren birşey değildir. Çünkü bu hal, adeta bir toplumun menkıbelerini ve övünçlerini dile getiren konuşma türündendir. Bunun arkasından da bu defa nimetler daha detaylandırılarak ve açıklanması yapılarak anlatılmaya başlanmıştır.

Başta bu nimetlerden biriyle işe başlanmıştır. Yoksa İsrailoğullarının işledikleri kötülüklerinden herhangi bir kötülüğü anlatarak konuya girilmemiştir. Bu ilk nimet de, Yüce Allah'ın İsrailoğullarını Fir'avun ve onun ailesinden, taraftarlarından kurtarması nimetidir. Ancak bununla birlikte en büyük zulüm örnekleri de açıklanmıştır. Bu zulüm ise, İsrailoğullarının erkek çocuklarının Fir'avun ve taraftarlarınca öldürülmesi olayıdır.

Allah bir başka toplumu ve kavimi kendilerinden üstün kılmayacağı inancına sahip olanları, kendini beğenmiş mütekebbir ve azgın kimselerin zulmünden kurtardı. Bununla beraber O, bu kimselerden nefret etmiyor, onları dinliyor ve onlara yönelik gerekeni yapıyor. Çünkü Yüce Allah o topluma bir kusur ve kötü bir amel nispet ederek ansızın başlarına birşey getirmiş değildir.

İkinci olarak özel ve halis olan bir nimetten söz etmiştir ki, insan bunun anlatılmasından hoşlanır, bu nimetin anlatılması kişinin nefsinin hoşuna gider. Bu da İsrailoğulları için denizin yarılması, onların kurtarılmaları ve düşmanlarının da boğulmaları olayıdır.

Kuşkusuz İsraillilerin ruhları sarsılmaya başlamış ve Hz. Peygamber (s) kendilerine bu ayeti okuyunca Eriha'yı ister hale gelmişlerdi. Çünkü bu ayette Allah'ın onlara olan yardımına dair şehadetten, tanıklıktan söz ediyordu. Özellikle de bu olayı onlara hatırlatma ile Arap müşriklerini başlarına gelen şu şiddetli musibet ve felaketlerin hatırlatma meselesi birbiriyle kıyasladıklarında durum çok daha iyi anlaşılır. Çünkü bu sarsılma olayından sonra, onlara övünülecek ve kendilerinde bir varlık kabul edilebilecek, isyana kalkışacak birşey bırakmadı. Aksine bildirilen bu nimetlerin hemen arkasından onlara ait öyle bir günah ve kötülükten söz edildi ki, onun üzerinde ondan daha büyük bir başka kötülükten söz edilemez.

Bu kötülük, İsrailoğullarının bizzat kendi kendilerine zulmü ve haksızlığı demek olan, Rableri tarafından kendilerine sunulan nimete karşı nankörlük demek olan buzağıyı ilah edinme ve ona tapınma olayı idi. Bu olaydan önce Yüce Allah, Hz. Musa ile olan sözleşmesinden, vadinden söz etmiştir ki bu da yine sözkonusu nimetlerden bir nimettir. Nimetleri onları affetme hadisesiyle noktalamıştır. Bunun arkasından da onlara Kitab ile Furkan'ı verme nimetinden söz etmiştir.

İşte bütün bu anlatılanlar aslında dikkatli ve uyanık dinleyicilerin ruhları ve nefisleri üzerinde darbe sarsıntısı doğuran bir durumdur. İşte bu konu-

larda kendisi için aynı zamanda bir şeref unsuru olan ve bu manada bir hatırlatmada bulunan vaizin şuurunun itirafı ile buna zulüm ve haksızlık ederek iftiraya kalkışanın şuuru arasında bir anlaşmazlık ve kavga vardır.

Bütün bunlardan sonra sözkonusu bu kimseler artık bundan böyle, herhangi bir ön hazırlık yapmaya gerek duyulmadan hemen bunlara ait kötülükleri zikretmeye başladı. Artık konu nimetleri hatırlatma meselesinden sonra onların bu kötülüklerini anlatma olayına gelmiş oldu. Bu bakımdan Yüce Allah'ın şu kavline yer verildi:

"Musa kavmine demişti ki", yani Rabbimiz diyor ki: Ey Rasul! İsrailoğullarına ve onlardan başkalarına verilenleri şöyle bir hatırla hele. Çünkü kavminin ziynet ve süs eşyalarından tapınmak üzere bir buzağı yapıp ilah edinen kavmine Musa (a) seslenmişti. Zaman ve mekânla kayıtlı olan sözleşme yerinde o, Rabbi ile münacatta bulunmuştu. Musa diyordu ki: ***"Ey kavmim! Şüphesiz siz, buzağıyı ilah edinmekle kendinize kötülük ettiniz."*** Yani tapınılan bir ilah ve mabut kabul etmekle... Bu olay iki Mekki sûre olan Araf Sûresi ile Taha Sûresi'nde daha etraflı olarak ele alınmıştır. Çünkü Hz. Musa'nın kıssası bizatihi bu iki sûrede özellikle ele alınmıştır. Ancak burada anlatılana gelince; İsrailoğullarını, Hz. Peygamber (s) İslam'a davet ederken, bu arada yeri gelmişken şöyle kısaca ayetlerde değinilip geçilmiştir. Esas detay adı geçen iki sûrede verilecektir. ***"Onun için Yaradanınıza tevbe edin de nefislerinizi öldürün."*** Yani yalnızca sizi yaratan Rabbinize kulluk edin, O'na tapın. Çünkü onunla beraber bir başka varlığı ilah edinmeniz ve tapınmanız asla caiz değildir. Kaldı ki ilah diye tapındığınız o şeyler sizden de daha aşağı olan basit varlıklardır. Çünkü onları ellerinizle yontup yapan sizlersiniz, sizin ortaya koyduğunuz birşeydir. Sizin bundan kurtulmanız ve tevbeniz ise ancak birbirinizi öldürmenizle mümkündür. Çünkü bir kimsenin kardeşini öldürmesi demek, kendisini öldürmesi demektir, yani bizzat kendi canına kıyması gibidir. Gerçi ayette geçen lafzın bu manaya gelmesi yani kişinin kendi kendisini öldürmesi, intiharı manasına da ihtimali vardır. Yani kim buzağıya tapmışsa o kimse kendi canına kıyacaktır.

Üstad Abduh bu tevbe konusu hakkında konuşarak şöyle dedi: "Tevbe", gönül ya da kalp levhasından günaha karşı olan rağbet eserinin silinip yok olması demektir. Bunun sebebi de, tevbe eden kişinin kendisine karşı isyanda bulunduğu ve her zaman üzerinde ağırlığı ve baskısı olan zatın azametini düşünmesi açısındandır. Çünkü önünde sonunda varıp huzurunda hesap vereceği zat Allah'tır.

Kuşkusuz kişi, günah işledikten sonra üzerinde bu ilahi varlığın ağırlığını ve hâkimiyetini hisseder. Bu ise mümin olan kimsenin kalbinde bir heybet, bir korku ve ürpermeye sebep olur, onun üzerinde böyle bir etki doğurur. Yaptıklarından ötürü ruhunda birtakım infialler, huzursuzluklar

meydana gelir. Çünkü yaptıklarından ötürü bir eziklik içerisindedir, pişmanlık duymuştur.

İşte böyle bir durum, kişinin nefsinde, işlediği günah yüzünden bir korku ve tehdit endişesi oluşur. Bundan dolayı Yüce Allah tarafından gerek bu dünyada olsun, gerekse ahiret hayatında olsun, kişinin işlediği günaha karşılık bir cezanın terettüp etmesi, kişide bir korku ve tehdit endişesi ve huzursuzluğunu doğurur.

İşte bu nokta, tevbenin insanın ruhu ya da nefsi üzerinde bıraktığı etkidir. Bu etki veya tesir bundan böyle tevbe etmiş olan kişiyi, herhangi yanlış bir işe kalkışması, tevbesiyle çelişen bir işe girişmesi halinde rahatsız eder. Çünkü zaten o günahtan ötürü tevbe etmiş ve onun kendisi üzerindeki kötü etkisini silip ortadan kaldırmıştır. Bu açıdan tekrara aynı günaha veya benzer bir hataya dönüş onu rahatsız eder. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

"İyilikler kötülükleri, günahları giderir."[357]

Saf bir tevbenin alameti veya belirtisi de şudur: Nefse ağır iş ve amel yüklenmişse, Müslümanda bu manada bir şuur gelişmemişse, bu takdirde günah meydana gelir, kişi günah işler. İşlenen günah ister Allah'a karşı bir günah olmuş olsun, ister halka karşı işlenen bir günah olsun, fark etmez. Yeter ki kişi tevbe etmiş olsun.

Hani sen hiç mi görmedin? Bir kimse en basit anlamda da olsa birine karşı bir günah işlediğinde veya bir yanlış yaptığında, bu günah sebebiyle, ona karşı itirafta bulunurken, ondan özür dilerken yüzü kızarmaz mı? Bundan ötürü hiç mi sıkılmaz? Evet, insan birine karşı bir kusur işlediğinde, bu en basit manadaki bir kusur bile olsa, onun çektiği mahcubiyeti ona sormak lazım. Çünkü bu, bir küçük düşme olayıdır, kişi bundan dolayı kuşkusuz çok büyük bir sıkıntı ve ıstırap yaşar.

İsrailoğullarına en ağır ve zor ameller emrolundu. Çünkü günahların en büyüğüne karşılık tevbelerinin gerçekleşebilmesi buna bağlı idi. Zoru başaracaklar ki, Allah kendilerini bağışlamış olsun. Bu en büyük günah ise, insanların kendilerini yaratıp var eden Rablerini bırakıp, O'na kulluk etmeyip, kendi elleriyle yaptıkları puta tapmaya kalkışmalarıdır. İşte bunun içindir ki Rabbimiz şöyle buyurmuştur:

"Yaradanınıza tevbe edin de nefislerinizi öldürün." Çünkü böyle buyrulmuş olması, onları uyarmak ve onlara gerçek olan ilahlarını bildirmek içindi. Çünkü gerçek olan ilah, onları yaratıp var edendir. Böylece kendilerine verilen emir, onların aleyhinde bir hücceti kapsasın diyedir, onların cahilliklerine bir burhan ve delil olsun içindir.

Hz. Musa tarafından onlara emredilen o ağır amel, bu kimselerin kendi nefislerini öldürmeleri, kendi canlarına kıymaları göreviydi. Bu hikâye

357. Hud, 11/114.

bu gün onların ellerinde mevcut olan Tevrat'ta yer almaktadır: "Hz. Musa, onlardan Rabbe, Allah'a dua etmek için müracaatta bulunacakları çağırdı. Bu çağrıya Levi kabilesi cevap verdi. Hz. Musa da onlara kılıçlarını ellerine almalarını ve böylece kardeş kardeşi vurmak sûretiyle birbirlerini öldürmelerini, böylece tevbe etmelerini emir buyurdu. Onlar da bu emri uyguladılar. İşte o gün bunlardan yaklaşık üç bin kişi öldürüldü."

Ancak bizim müfessirimiz Celaluddin Suyuti diğer tefsir bilginleri gibi diyor ki; o gün orada öldürülenlerin sayıları yaklaşık yetmiş bin kişi idiler. Ancak Kur'an böyle bir sayıyı teyit etmiyor, böyle bir belirleme göstermiyor.

Bu kıssadan alınacak olan ders şudur: Burada önemli olan sözkonusu sayı değil, bundan bize çıkacak olan derstir. Biz de Kur'an'ın durduğu noktada dururuz. Nitekim Üstad İmam Abduh da bunu söylüyor. Kaldı ki zaten bu görüş onun izlediği bir yoldur. O Kur'an'da müphem olarak anlatılan konularda, kesin olan nassın varlığında durur. Başka birşey söylemez. Kati olan nass neyi emrediyorsa, o bunu yapar. Onun ilerisine geçmez. Çünkü asıl fayda, bunun dışında olan şeylerde değildir. Fayda nassın sabit olduğu yerde durmaktır.

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Öyle yapmanız Yaratıcınız katında sizin için daha iyidir."* Çünkü Allah sizi şirkin pisliğinden temizleyip kurtardı. Oysa siz o pislikte nefislerinizi kirletmiştiniz. Allah sizi temizlemekle bu dünyada size vaat ettiği şeye sizin ehil olmanızı ve ahirette de bundan ötürü sevap almanızı sağlamıştır. Yine ***"Böylece Allah tevbenizi kabul etmiş olur."*** kavli, Yüce Allah'ın sözüdür. Yoksa görünürde Hz. Musa'nın konuşmasının tamamlayıcı olan bir devamı değildir. Bu ifade mahzuf olan, yani ayette yer almayan bir ifade üzerine matuf bulunmaktadır. Yani siz de Musa'nın size emrettiğini yerine getirdiğinizde Allah da tevbenizi kabul etmiş olur. ***"Çünkü acıyıp tevbeleri kabul eden ancak O'dur."*** Yani sadece Allah'tır tevbeleri çokça kabul buyuran, başkası değil. Çünkü kullarını tevbe etmeye muvaffak kılan ve nihayetinde bu tevbeleri kabul eden yine kendisidir. Gerçi bu tevbe olayından önce sözkonusu bu kavim birçok suçlar ve günahlar işlemişlerse de, Yüce Allah merhametiyle muamele ettiğinden onları esirgemiştir. Eğer Allah onlara rahmetiyle muamele etmemiş olsaydı, onların işledikleri birtakım büyük günahlar yüzünden onları helak ederdi. Özellikle de şirk günahı yüzünden ortadan kaldırırdı. Ancak Allah onları rahmetiyle esirgedi.

"Bir zamanlar: Ey Musa! Biz Allah'ı açıkça görmedikçe asla sana inanmayız, demiştiniz de", Yine şunu da hatırlayın: Hani siz peygamberiniz Musa'ya (a) demiştiniz ki: Senin bize getirdiklerini biz kesin manada tasdik edecek ve bu konuda sana uyacak değiliz. Biz, senin bize inanmamızı emrettiğin Allah'ı açıkça şu gözlerimizle görmedikçe asla inanacak ve doğrulayacak değiliz. ***"Bakıp durur olduğunuz halde hemen sizi yıldırım çarpmıştı."***

Yani bu görüşü dillendirenleri hemen anında orada bir yıldırım çarpıverdi. Siz de bu olayı görüp gözetiyordunuz. Çünkü olay sizin gözleriniz önünde gerçekleşmiş oluyordu. Siz de bu olaya bakıp duruyordunuz.

Bu olayın detaylı bir açıklaması Araf Sûresi'nde gelecektir. Bu kıssanın Araf Sûresi'nde detaylı olarak ele alınmış olması, sadece bundan kendimize bir ders çıkaralım ve bundan bir fayda sağlayalım, diyedir. Burada ele alınması ise bir hatırlatmada bulunması içindir. Nitekim daha önce geçtiği gibi biz buna değinmiştik.

Üstad İmam Abduh diyor ki: İsrailoğullarının Yüce Allah'ı bu baş gözleriyle görme istekleri, başlı başına ayrı bir olaydır. Bu olayın buzağıya tapınma olayı ile herhangi bir bağlantısı yoktur. Zaten İsrailoğulları bu olayı böyle bilmektedirler ve aynı zamanda kendi kitaplarında da yer almaktadır.

Bu olay şöyle cereyan etmiştir: İsrailoğullarından bir grup kendi kendilerine dediler ki; neden sadece Musa ile Harun peygamberler Allah ile konuşabiliyorlar? Bu özellikle onlara has oluyor da, neden biz bundan dışlanıyoruz? İşte bu görüş ve düşünce İsrailoğulları arasında yayılmaya başladı. Bunların içlerinden bir grup, Hz. Harun (s) peygamberin ölümünden sonra da, Hz. Musa (a) ile Harun evladı üzerine hücum ettiler ve onlara dediler ki: "Allah'ın İsrail kavimine olan nimeti, aslında ataları İbrahim ve İshak sebebiyledir. Bu itibarla bu nimet bütün İsrailoğullarını da kapsayan bir nimettir." O dönemde Hz. Musa'ya dediler ki:

"Sen bizden daha değerli ve faziletli biri değilsin. Bu itibarla senin bize karşı bir üstünlük ve yükseklik hakkın yoktur. Senin bize karşı farklı bir meziyetin de yoktur. Bu bakımdan biz Allah'ı aşikârane görmedikçe sana inanacak değiliz."

Bunun üzerine Hz. Musa onları sözleşme çadırına aldı. Yer yarıldı. Bunlardan bir grubu yer yuttu. Diğer taraftan bir ateş geldi ve geride kalanlarını da bu ateş yakalayıverdi. Ki buna onlar yıldırım çarptı, diyorlar. Ortada elektriklenme dışında yanan bir ateş var mı ki? Bu ateş, onların adına yıldırım dedikleri şey olup bu olay aynı zamanda yerin yarılmasıyla da meydana gelemez mi? İşte azabın bu şekli bunları yakalayınca diğerleri de onlara bakıp duruyorlardı.

İşte İsrailoğulları bu şekilde azıtıyorlar ve Hz. Musa'ya karşı inatlaşıyorlardı. Bunun üzerine Allah'ın azap kamçısı onların üzerine dökülüyordu. Artık bundan böyle birçok salgın hastalıklarla karşı karşıya kaldılar. Bundan dolayı bu salgınlar onların birçoklarını öldürdü. Dolayısıyla İsrailoğullarının Peygamberimizi inkâra kalkışmaları, ona karşı inatlaşmaları, onların yaptıkları yeni birşey değildir. Çünkü bu, onların kanlarına ve damarlarına işlemiştir.

Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Sonra ölümünüzün ardından sizi dirilttik ki şükredesiniz."*** Ayrıca Üstad İmam Abduh diyor ki: Burada bu ayette yer alan

"yeniden dirilmeden" kasıt nesillerinin artıp çoğalmasıdır. Yani İsrailoğulları arasında yıldırım olayı ile başkaca sebeplerden ötürü ölüm oranı aşırı derece arttıktan sonra, bunlar böylece soylarının ve nesillerinin kesileceğini sandılar. Ancak Yüce Allah kendilerini, soylarını bereketlendirdi. Gelen nesil daha önce atalarının başlarına geleni dikkate alsınlar da, Allah'ın kendilerine sunduğu nimetlere karşı şükretsinler diye sayılarını artırdı. Çünkü daha önce ataları o nimetlerin şükrünü yerine getirmediklerinden dolayı, nankörlük etmeleri ve inkâra kalkışmaları yüzünden azap olunmaları kendilerine helal kılınmıştı.

Bu âyetlerden alınacak olan sosyal ders, şu ana kadar geçen bütün ayetlerdeki hitap, özellikle Kur'an'ın indirildiği asra yönelik bir hitap tarzıdır. Burada oğullardan ve onların babalarından, atalarından konuşulması hep aynı tarzdaki ifadelerdir. Burada zamirler bile farklı değildir. Öyle ki sanki burada tevbe yoluyla nefislerini-kendilerini öldürenler ve bundan sonra kendilerini yıldırım çarpmış olanlar, biraz ders almaları ve nimetlere karşı şükretmeleri istenmiş olanlardır. Bu tarzda gelen bir hitap meselesi, sadece ve sadece ümmetin birliğini açıklamak amaçlıdır. Bir de ister iyilikler anlamında olsun, ister kötülükler manasında olsun ve bir de bunlar sebebiyle ödüllendirildikleri veya cezalandırıldıkları manada olsun, Allah'ın kendilerini kendisiyle imtihan edip denediği bütün şeylerden, yani ister nimet bağlamında olsun, ister intikam alma anlamında olsun hepsinden ders almalarını sağlamaktır. Bütün bunlar, bu anlatılanlarda var olan bir manayı tashih ediyor. O da daha önce gelip geçmiş olanlara olan hitapla onlara bağlı olarak sonradan gelenlere olan hitap şeklidir. Sanki bu olay bugün yaşayanlar üzerinde gerçekleşmiş gibi aktarılmaktadır.

Bunun sebebi de, insanlar, Yüce Allah'ın insanın sosyal hayatıyla alakalı olarak koymuş olduğu ilahi kanunu bilebilsinler, öğrensinler diyedir. Çünkü bütün kavimler birbirlerinin kefili konumundadırlar. Her bir birey kendisi için gerekli olan mutluluğu, diğer bireylerin mutluluğuna bağlar; nitekim bu bakımdan bireyin kendi mutsuzluğu da diğer bireylerin mutsuzluğuna bağlı olması gibidir. Bir kavim arasında eğer günah işleme oranı, ahlaksızlık durumu yayılırsa, bundan ötürü başlarına bela gelmesi muhakkaktır. Gerçi bizzat o kişinin kendisi belki böyle bir kötülüğü kendisi işlemese de, olaya tepki göstermemesi yüzünden o kişinin de sözkonusu toplumun böyle bir duruma düşmesiyle aynı duruma düşmesi olasıdır. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Bir de öyle bir fitneden sakının ki o, içinizden sadece zulmedenlere erişmekle kalmaz. O herkese sirayet eder ve bütün herkesi perişan eder. Biliniz ki Allah'ın azabı şiddetlidir."[358]

358. Enfal, 8/25.

İşte kavimlerdeki bu karşılıklı yardımlaşma ve iç içe olma olayı, o toplumun veya kavimin yükselebilmesi bakımından en büyük yükselme basamağıdır. Çünkü bu durum sözkonusu kavimi karşılıklı olarak yardımlaşmaya ve birbirlerine destek olmaya davet ediyor. Birlikte hayra ve iyiliğe yöneltiyor, kötülüklere karşı mukavemet göstermeye götürüyor. Böylece hepsi felaha ve kurtuluşa erenlerden oluyorlar.

İsrailoğullarına Tih Çölü'nde Verilen İki Nimet

Bu anlatılanlardan sonra Yüce Allah bu defa başka bir nimetten, hatta sözkonusu nimetlerden iki nimetten söz etmektedir. Çünkü Yüce Allah o nimetleri de İsrailoğullarına lütfetmişti. Ama onlar bu nimetlere de yine önceki erine yaptıkları gibi nankörlükle karşılık verdiler. Ancak Yüce Allah burada bu nimete karşı nasıl bir nankörlükte bulunduklarını ve nankörlük çeşidini zikretmedi. Sadece ayette geçen şekliyle ve ayetin bitimi ile işaret ettiğiyle yetindi. Bu da, onların bu zulüm ve haksızlıklarının bir ilk olmadığını, daha önceleri de böyle davrandıklarını belirtmekle yetinmiştir. Çünkü onlar bu davranışlarıyla başkalarına değil sadece kendilerine kötülük ediyorlardı.

Bu da nimetleri ve olan biteni hatırlatma noktasında açıklama tarzlarından farklı bir tarz olmaktadır Burada olaya kısaca değinip geçmekle yetinilmiş, detaya inilmemiştir. Bu tarz bir anlatım ise, i'caz prensiplerinden en sağlamı olmaktadır.

Birinci nimete gelince; bu da Yüce Allah'ın ***"Ve sizi bulutla gölgelendirdik,"*** kavlidir. Nitekim Üstad imam Abduh diyor ki: Bu nimet, öncekilere bağlı olan bir nimet olması yanında, o nimetleri bir bir hatırlatırken o manada onlara bağlı olmakla beraber başlı başına ayrı bir nimettir. Ancak meydana geliş itibariyle onlardan ayrıdır. Çünkü gölgele ıdirme olayı, onlarla beraber, kendileri kendilerine vadolunan yere girinceye kadar hep devam etmiştir. Eğer Allah Tih çölünde onları gölgeleyen bulutu onlarla beraber sevk etmemiş, hareket ettirmemiş olsaydı, güneş hepsini çarpardı ve böylece kanlarını kurutup yüzlerini karartırdı.

Üstad Abduh devamla diyor ki: Kendilerini gölgeleyen bulutun, müfessir Celaluddin Suyuti'nin ve daha başkalarının söylediği gibi ince bir bulut olmasıyla nitelenmesinin bir manası ve gereği yoktur. Tam aksine mananın gelişi, ilgili bulutun oldukça kesif bir bulut olduğunu göstermektedir. Çünkü gerçek manada bir gölgelendirme görevi sağlayacak olan bulutun, gölge yapmasının fayda meydana getirmesi için, ancak ilgili bulutun oldukça kesif bir bulut olması ile mümkündür. Bulut kesif olmalı ki, güneşin sıcaklığını ve hararetini kırabilsin. Dolayısıyla kendisiyle bir lütuf ve ikram meydana getirilmiş olan ilgili bulutun ancak kesif bir bulut olması ile olabilir. Kaldı ki zaten İsrailliler tarafından da anlatılan gelen bulut olayı bu şekilde bilinip anlatıla gelmiştir.

İkinci nimete gelince; bu nimet de Yüce Allah'ın ***"Size kudret helvası ve bıldırcın indirdik."*** kavlinde yer alan nimettir. Yüce Allah'ın bir lütuf ve ihsan olarak sunduğu bu nimeti, yine Rabbimiz ***"İnzal"*** kelimesiyle yani 'indirdik' manasında olan kelimeyle aktarmaktadır. Nitekim Rabbimizin *"Biz demiri de indirdik."*[359] kavli de bu şekildedir. Kaldı ki kudret helvası adeta çiğ gibi gökten iner, yağar. Bu oldukça yapışkan, tutkal gibi insanın eline yapışıp kalan elastiki bir yiyecektir. Bala benzer, taşların, kayaların ve ağaçların üzerine bir sıvı madde halinde yağar. Daha sonra donar, katılaşır ve kuruyup kalır. Halk da onu oralardan toplar. Nitekim *"terencübin"* de bu manaya gelmektedir. Geceleri deve dikeni üzerine düşen tatlımsı madde ki, yukarıda işaret ettiğimiz gibi kudret helvası denen maddedir. Nitekim bizim ünlü müfessirimiz olsun, başkaları olsun bunu bu manaya yorumlamışlardır.

"Selva"ya gelince; bunu da Sümmani kuşu diye isimlendirmişler ki, bıldırcın kuşu denen hayvandır. Herkes tarafından da bilinen bir kuştur. Burada nüzul manası yani iniş ifadesi aynı zamanda gerçek manasıyla buna uygun düşen bir manadır. Gayet açık olarak anlaşılacağı gibi Yüce Allah'ın ***"Ve 'verdiğimiz güzel nimetlerden yeyiniz' dedik."*** kavlinde, zaten bu ifade mukadderdir.

Tevrat'ın *Huruç* yani *Çıkış* bölümünde anlatıldığına göre İsrailoğulları, kudret helvasını tam kırk yıl yemişlerdir. Tadı ise sanki bala bulanmış olarak inceltilmiş bir yufka ekmek gibidir. Bu onlar için ekmek yerine geçiyordu. Ancak buradan şöyle bir mana da çıkarılmasın: İsrailoğulları bu zaman zarfında hep bunu yiyorlardı, bir de bıldırcın kuşu. Başka birşey yemiyorlardı. Buradan böyle bir anlam çıkarılmamış olsun. Çünkü Mısır'dan ayrıldıklarında yanlarında hayvanları da vardı. Ancak sadece mahrum kaldıkları şey yeşillik türünden olan meyve sebze gibi şeylerdi. Nitekim bunu tefsirimizin bu bölümünün ilerleyen sayfaları arasında okuyacağız.

Yine Yüce Allah'ın ***"Hakikatte onlar bize değil sadece kendilerine kötülük ediyorlardı."*** kavlinde önemli bir kural tespiti vardır. Bu kural da, dinin kuldan istediği herşey mutlaka onun yararına olan birşeydir. Din, kulu hangi şeyden menettiyse, yasakladıysa, bununla da mutlaka ondan bir zararı önlemek içindir. Hiçbir kimse Allah'a fayda vermeye ulaşamaz ki O'na bir yarar sağlayabilsin ve hiçbir kimse Allah'a zarar vermeye imkân bulamaz ki, O'na zarar verebilsin. Nitekim "Âdemoğlunun yaptığı herşey ya onun lehinedir veya aleyhinedir." tarzında bir hadis de söz konusudur. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır:

"Herkesin kazandığı hayır kendine-lehinedir, yapacağı şer de kendine-aleyhinedir."[360]

---

359. Hadid, 57/25.
360. Bakara, 2/286.

وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَٰذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَادْخُلُوا الْبَابَ
سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ نَّغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ ﴿58﴾
فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا
مِّنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿59﴾

58- Demiştik ki: Bu kasabaya girin, orada bulunanlardan dilediğiniz şekilde bol bol yeyin. Kapısından eğilerek girin. Hitta, deyin ki, sizin hatalarınızı bağışlayalım; zira biz, iyi davrananlara fazlasıyla vereceğiz.

59- Fakat zalimler, kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdiler. Bunun üzerine biz, yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle zalimlerin üzerine gökten alçaltıcı (ricz) bir azap indirdik.

Burada bu ayette yer alan *"el-Karye"* kelimesinden kasıt *"şehir"* (medine) demektir. Esasen bu kelime, halkın toplanıp beraberce toplu halde yaşadıkları yer demektir. Bu arada karınca yuvası-meskeni manasına da gelir. Çünkü onlar da yuvalarını böyle yaparlar. Bu itibarla kelime zaten maddesi bakımından toplanma yeri demektir. Nitekim bu ifade aynı zamanda havuzda su biriktirmek anlamında da kullanılmaktadır. Kelime mutlak manada bizzat ümmet anlamına da gelmektedir.

Daha sonra kelime küçük yerleşim birimleri hakkında daha çok kullanılır olmuştur. Ancak burada bu mana doğru değildir. Çünkü insan kolay kolay dilediği gibi bolluk ve bereket olan bir yer bulamaz. İnsan böyle bir yeri ancak gelişmiş, geniş ve uygar olan yerleşim birimlerinde, şehirlerde bulabilir.

Hocamız Abduh diyor ki: Biz burada sözkonusu edilen kasabanın neresi olduğu hakkında sessiz kalırız. Çünkü Kur'an da bu konuda sessiz kalmış ve herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Kaldı ki birçok beldelere girmeleri konusunda İsrailoğullarına emir verilmiştir. Ancak onlardan girmeleri istenen yerlere Allah için huşu ve huzur içerisinde girmeleri emredilmiş, kendilerinden bu istenmiştir. Girerken de Yüce Allah'ın azametini, celalini, kendilerine ne gibi nimetler vererek ihsanda ve ikramda bulunduğunu hatırlamaları istenmiştir. Ayette geçen *"secde"*nin manası ve ruhu, özü, burada murat olunan mana olmuştur.

Ancak secde etmek şekline gelince; bu, alınlarını yere koyma olayı demek demek değildir. İstenen veya murat olunan mananın bu olduğu doğru değildir. Çünkü secde olayı bir yerde sakin olmayı, oturur olmayı gerektirir. Oysa girişte hareket vardır. Hareket halinde secdeden söz edilemez. Yani bir anda hem durmak ve hareket etmek gibi iki ayrı olay bir arada toplanamaz.

Ayette yer alan ***"Hitta"*** kelimesinden kasıt, dua etmek demektir. Böylece işledikleri günahları silinsin, kusurları bağışlansın, nimetlere karşı nankörlükleri görmezlikten gelinsin istenmiştir.

Sözlerini bir başka şeyle değiştirmeleri meselesi ise, sadece Allah'ın emrine muhalefet etmek ve karşı gelmek manasından ibaret olan bir durumdur. Düşünün herhangi birşey kendisine emredilen bir kimse, bu emre karşı gelirse, onu uygulamazsa, bu takdirde o emri inkâr etmiş demek olur. "Yani kendisine emredileni yapmadı, inkâra gitti ve kalktı bir de onun aksini emretti veya iddiaya kalkıştı." İşte bu şekilde bir tavır sergileyene, "Sen, sana söylenenin aksi bir söz-iş yaparak, asıl söyleneni değiştirdin." denilir. Yani "Sen bu söylediğini, sana birinci olarak söylenen ile değiştirdin." demektir.

Bu tabir, muhalefete ve isyana delalet etme bakımından öteki bütün tabir ve ifadelerden daha etkindir, daha bir uygun düşmektedir. Belagat açısından burada olması ve söylenmesi gereken şey; "Sözü olmaması gereken bir şekilde söylediler." tarzında ifadedir. Yoksa "Onlara denilenin aksi olan bir söz söyledi." demek değildir. Çünkü efendisinin emrine karşı olan bir kimse bazen, gerçeği itiraf etmekle birlikte yine de bu emre tevil yoluyla da karşı gelebilir. Onlar, emre hiçbir tevil ve yorum kabullenmeyecek bir şekilde karşı geldiler. Hatta öyle ki, sanki onlara söylenen şey, söylenmiş olanın dışında birşey imiş gibi aktardılar.

Acaba mükellef olan bir kimse açısından, dilini döndüreceği bir sözden daha kolay ne olabilir ki? Din ehli olanlar, dillerine kolay bir söz olarak gelmesi sebebiyle sorumlu tutulmadıkları bir söz icat ettiler. Yani nasıl olur ki, bu kimselere bir söz söylemeleri emri veriliyor, onlar o sözü söylememekle buna karşı isyan etmiş oluyorlar. Bu nasıl olabilir ki?

Çünkü isyana kalkışan veya asi olan biri, kendisine oldukça ağır bir yük yüklendiğinde, o bunu nefsi için ağır bulur; bu defa işi bilinenin dışında bir manaya yorumlar; böylece bu işten kaçmak ister. Sorumlulukların en ağırı ve zor geleni, akılların o şeyleri bilinenin dışında bir manaya yorumlamalarıdır. Nefisleri, bilinen keyfiyetin dışındaki bir başka keyfiyete teşvik etmesidir.

Müfessir Suyuti, burada geçen lafzı manaya, sûreti-şekli de ruha yorumlamıştır. Tercihi bu yönde olmuştur. O da yine birçoklarının yaptıkları gibi burada geçen secde olayını eğilmek olarak tefsir etmiştir. Demiştir ki:

İsrailoğulları "Hitta" demekle emrolundular. Onlar da sırtlarını dönerek kıçları üzerine girdiler. *"Hitta"* yani *"Bizi bağışla"* yerine *"Bir arpa danesi isteriz!"* dediler. Yani biz yiyeceğe muhtacız, dediler.

Bütün bu sözlerin ve rivayetlerin menşei veya kaynağı tamamen İsrailiyattan'dır. Kaldı ki bu konuda Yahudiler çok şeyler söylemektedirler. Çok farklı yorumlar getirmişlerdir. Acıdır ki müfessirler onların bu yanlış yorumlarına, aldatıcı tevillerine aldanmışlardır. Biz onların yanlış ve uydurmalarını Allah'ın kelamının tefsirinde yer almasına cevaz vermeyeceğiz.

Ben de diyorum ki: Suyuti'nin tefsirinde tercih edip yer verdiği şeyler, Buhari'de de yer almaktadır. Fakat bu da İsrailiyata dayanan bir illetten hali değildir. Biz bu konuyu, yeri geldiğinde bu meselenin Araf Sûresi'nde tefsirini yaparken, iki sûredeki farklı ibareleri birbiriyle karşılaştırmak sûretiyle açıklayacağız. Bunun vecihlerini ve lafızlarının gerçek manalarını orada izah edeceğiz.

Yüce Allah'ın, ***"Bunun üzerine biz, yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle zalimlerin üzerine gökten alçaltıcı bir azap indirdik."*** kavli, şunu göstermektedir: Burada sözkonusu edilen isyan meselesi, İsrailoğullarının tamamından meydana gelmiştir, demek değildir. Çünkü ayette sözü edilen ***"acı azap"*** İsrailoğulları içinden sadece zulmedenleredir. Çünkü bu zalimler hep kötülük işliyorlardı, Allah'ın emrine bağlı hareket etmiyorlardı. Nitekim bu manayı en net ve en ağır bir şekilde ortaya koyan husus, ayette zamir yerine bizzat zahir olan ismin kullanılmış olmasıdır. Çünkü Yüce Allah bu ayette, ***"Zalimlerin üzerine gökten alçaltıcı bir azap indirdik."*** kavliyle bizzat zalimleri açıkça zikrediyor. Ayette, *"Onlara"* diye zamir getirmiyor. Yani ***"Alellezine Zalemuu"*** buyurmuş, *"Aleyhim"* diye buyurmamıştır.

Belki de bu konuda üsteleme sebebi, sözkonusu ***"Ricz"***'in (onur kırıcı, alçaltıcı, rüsva edici azap) müphem oluşu sebebiyledir. Çünkü bu durum genel manası itibariyle umumi olan bir durumdur. Bunun peşinden de Yüce Allah bir başka şekilde, "**yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle**" kavliyle uyarısını pekiştirmiştir.

İşte karşılaştırmaya dayalı olarak sunulan bu örnekte, iyilik yapanların durumlarına karşı bir saygı ve tazimden söz edilmektedir.

Artık şu anda ben de diyebilirim ki: Kural, burada görüldüğü gibi, hüküm birşeyin türediği şey üzerine düşmektedir. Yani bir konu hakkında bir hüküm uygulanacaksa, orada ilgili fiil veya eylem neden türemiş ise, hüküm de ona bağlı olarak uygulanır. Yani kelimenin mastarı, kök fiili ne ise, onun illeti yani gerekçesi de o olur. Bu tıpkı Maide Sûresi'ndeki şu ayette geçtiği gibidir:

"Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının işledikleri günahlarına karşılık elerini kesin."[361]

361. Maide, 5/38.

Ayette görüldüğü gibi, el kesmenin gerekçesi hırsızlıktır. Burada ilgi zamiri ile ilgi cümleciği aynıdır. Yani sıla ile mevsul aynıdır. Bu durumda ayetin manası şöyle olmaktadır:

-Zulümleri sebebiyle veya zulümleri yüzünden- ***"Zalimlerin üzerine gökten alçaltıcı bir azap indirdik."*** Daha sonra da Yüce Allah, mazi-dili geçmiş bir fiille dile getirdiği bu özel sebebi, daha genel bir ifade ile başkalarını da kapsayacak şekilde ve her zaman o fiili yapmış olmalarından ötürü, ***"yapmakta oldukları kötülükler sebebiyle"*** ifadesiyle açıklıyor. Yani bu durum, işledikleri kötülükleri ve isyanları hep tekrar etmeleri sebebiyledir. Çünkü bu durum hep Yahudilerden meydana gelmiştir ve yine hep aynı şekilde devam etmektedirler. İşte sözkonusu zulüm de bu şekilde meydana gelen bir zulüm ve haksızlık olmuş oluyor.

Yine Üstad Abduh demiştir ki: Biz burada da sözkonusu bu alçaltıcı azabın yani *"Ricz"*in ne olduğunu belirleme konusunda birşey söylemeyiz, susarız. Çünkü Kur'an'ın açıklamayıp müphem bıraktığı konularda biz de birşey söyleyemeyiz, sükût geçeriz. Gerçi müfessir Suyuti ve başkaları bunun taunveba salgını olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kimileri de buna delil olarak Yüce Allah'ın ***"gökten"*** kavlini hüccet getirmişlerdir ki sen de görüyorsun Ricz azap demektir ki, bu manada azabın her çeşidine ricz denmiştir.

Kaldı ki Yüce Allah İsrailoğullarını birçok defalar veba salgınıyla karşı karşıya bırakmıştır. Ayrıca veba dışında daha farklı bazı cezalandırmalar ve intikam almalar yoluyla da kendilerini cezalandırmıştır. Çünkü cezalandıkları her çeşit azabın ya da hastalığın izinde mutlaka zulüm ve haksızlıkları, işledikleri kötülükleri olmuştur. Yani cezalandırılmaları mutlak manada zulüm ve kötülükleri sebebiyle olmuştur. Bunun en ağır şekli de, Allah tarafından başka kavimlerin boyunduruğu ve zulmü altında ezilmeleri olmuştur. İbret ve ders alma bakımından bizim için Kur'an'ın bize getirip haber verdikleri bize yeter. Biz Kur'an'ın açıkça belirleyip açıkladıklarını açıklar, müphem bıraktıklarını da müphem bırakırız. Çünkü: *"Allah bilir, siz bilmezsiniz."*[362]

362. Bakara, 2/216.

وَإِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِب بِّعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانفَجَرَتْ مِنْهُ
اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ كُلُوا وَاشْرَبُوا مِن رِّزْقِ اللَّهِ وَلَا
تَعْثَوْا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ ﴿60﴾

60- Musa kavmi için su istemişti de biz ona: Değneğinle taşa vur! demiştik. Derhal on iki kaynak fışkırdı. Her bölük, içeceği kaynağı bildi. Allah'ın rızkından yeyin, için, sakın yeryüzünde bozgunculuk etmeyin, dedik.

Taştan Su Fışkırması Konusu

Su meselesi İsrailoğullarının durumlarıyla alakalı olan bir başka haldir. Onların hicretleriyle, göçleriyle alakalıdır. Bu arada Yüce Allah'ın onlara olan yardımından söz edilmektedir. Çünkü çölde susuz kalmışlar, Hz. Musa'nın aleyhinde hareketle onu kınamaya başlamışlardı. Çünkü kendilerince bolluk ve bereket içinde olan, her yerinden sular fışkıran Mısır'dan, Musa (a) yüzünden çıkmak zorunda kalmışlardı. Başları her sıkıştığında hemen Hz. Musa'nın başında ekşiyorlar, onunla beraber Mısır'dan çıkışlarını her fırsatta, Hz. Musa'nın başına kakıp duruyorlardı. Açıkça Mısır'dan ayrıldıkları için pişmanlıklarını haykırıyorlardı. Bunun üzerine Hz. Musa aracılığıyla Rabbinden yardım istiyorlardı. Yüce Allah'ın ayette belirttiği gibi Musa (a) kavmi adına Allah'tan su istedi.

"Musa kavmi için su istemişti de" ifadesi bu gerçeğe işaret buyurmaktadır. Yani Yüce Allah tarafından kavminin susuzluğunu gidermesi için su istemişti.

"Biz ona: Değneğinle taşa vur! demiştik." Üstad İmam Abduh diyor ki: Yüce Allah Hz. Musa'ya o sahrada yani çölde bulunan taşlardan herhangi birine elindeki asasıyla vurmasını emir buyurdu. Daha önce de Musa (a), aynı asa ile denize vurma emrini almıştı. O da denileni yaptı ve asasıyla taşa vurdu. *"Derhal on iki kaynak fışkırdı."* Yani Yahudiler kaç kabile idiyseler, kabilelerinin sayısınca on iki kaynak su fışkırmaya başladı. Bu durumu da Yüce Allah'ın *"Her bölük, içeceği kaynağı bildi."* mealindeki kavlinden anlamaktayız.

Müfessir Celaluddin Suyuti burada sözkonusu edilen *"taş"*ın, Hz. Musa yıkanırken, üzerine elbiselerini koyduğu ve o taşın da elbiseleri alıp kaçtığı taş olduğunu söyler. Ancak bunun dayandığı herhangi bir delil ve kanıt yoktur.

Kaldı ki sözkonusu elbise ile ilgili kıssa Kur'an'da yer almamaktadır. Bu durumda taşın marife olarak gelmiş olması, kıssa ile ilgili konuda alışagelinen ihtimali bulunmaktadır. Ancak burada taşın marife yani belirli olarak gelmiş olmasından anlaşılan şey, Hz. Musa'nın sopasıyla vurduğu ve taşın da yarılıp pınarlar oluşturduğu belli olan taşın kendisidir. Bu taşın kendisine özgü birtakım özellikleri vardır. Bu taş onun tarafından bilinen bir taş idi.

Mesela taşın sert ve büyük bir taş olması ve öyle bir alanı kapsayacak kadar geniş olması gereken bir taş olabilir. Böylece on iki boyun tamamının ihtiyaçlarını aynı anda karşılayacak anlamda bir genişliğe sahip ve bu uygunlukta bir taş olabilir.

[Ya da sözkonusu taş onların gözleri önünde olan, diğer taşlardan ayırt edilebilen, bulundukları o yerde onun dışında bir başkası bulunmayan bir taş da olabilir. Bazen de marifelik özelliği cinse delalet için olabilir. Bu da aranan bir taş olması ve kendisinden su sağlanması açısından bize fayda sağlasın diye olabilir. İlahi kudretin azametini ve bunun, insanları Allah'a yaklaştırması ve büyük etkisinin görülmesi için olabilir.]

Bu taş konusu Tevrat'ın *Çıkış* bölümünde kaya diye geçmektedir. Yüce Allah bu taşın nasıl bir taş olduğu konusunda bizim için bir fayda olacağını isteseydi, mutlaka bize onu bildirirdi. Çünkü Kur'an'da yer alan birçok hitapların da delalet ettiği gibi, bu taşın ne türden bir taş olduğunun tayini gerekli olsaydı, Allah kesinlikle onu açıklamayı terk etmezdi. Allah, burada özellikle İsrailoğullarının hicret sırasında sözkonusu nimete karşı tavırlarını, onları bolluk içinde yaşattığını, sıkıntıdan nasıl kurtardığını tasvir ediyor ve bunun için de şöyle buyuruyor: ***"Allah'ın rızkından yeyin, için."*** Burada daha önce geçip gitmiş olan bir durumu Allah emir kipiyle aktarıyor ki, bunu dinleyenler geçmişte olup biten bu olayı akıllarında canlandırsınlar istiyor. Aynı zamanda onların o dönemde yaşadıkları ve kendilerine sunulan nimetleri hatırlatarak, tasvir ederek kendilerine imrenildiğini aktarıyor. Yani sonradan gelenler sanki o hali onlar bugün yaşıyor imişler gibi, canlı bir şekilde anmalarını, buradaki hitabın da sanki kendilerine yönelik olduğunu bilip düşünsünler diliyor.

Aslında bu da Kur'an'ın izlediği icaz yollarından bir örnektir. Burada herhangi bir tartışma, bir aşırılık sözkonusu olmadan olduğu gibi olay kısa ve özlü olarak anlatılmıştır. Daha sonra da ***"Sakın yeryüzünde bozgunculuk etmeyin, dedik."*** buyurmuştur. Yani yeryüzüne bozgunculuğunuzu, fesadınızı yaymayın. Böylece insanlar için kötü örnekler oluşturan kimseler olmayın.

Bir kimse kötülük, şer ve fenalık yapınca Araplar peltek *"se"* harfiyle *"Asaa"* kelimesini kullanırlar. Bu da kişinin çevresine pislik yaymak manasına gelir ki, bu kelime mutlak manada *"ifsad"* kelimesini kullanmaktan daha has ve daha özel bir kelimedir. Bunun içindir ki, *"'Müfsidin"* kelimesi, *'Ta'sev'* kelimesinin zamirinden haldir." denmiştir.

Üstad İmam Abduh der ki: Kur'an düşmanlarının birçoğu, bu tür konuları içeren kıssaları bir tertip yani sıralama esasına göre ele alıyor ve diyorlar ki: "Hz. Musa'nın kavmi için su istemesi, asasıyla taşa vurması olayı, İsrailoğulları henüz Tih çölüne çıkmadan ve sözkonusu edilen kasabaya giriş emrinden önce meydana gelmişti. Oysa burada anlatılana göre, bu olay sözkonusu olaylardan sonra cereyan etmiştir."

Kıssalar Kronoloji İçin Değil, Ders Çıkartmak İçindir

Böyle bir kuşkuya verilecek cevap şöyledir: Bizim defalarca söylediklerimizden anlaşılacağı gibi, Kur'an-ı Kerim'de sözkonusu edilen peygamber kıssaları ile ümmetlere ilişkin kıssalarda hiçbir zaman dilimi ve tarihi bir olayı kronolojik gelişimi içerisinde bir sıraya göre anlatımla ele alınıp anlatılması kast edilmiş değildir. Burada asıl önemli olan, meydana gelen olaylardan ders çıkarmak ve ibret almaktır, aynı zamanda sebeplerine bağlı olarak yer alan nimetlerin açıklanmasının da bir öğüt alma manasında olduğu gerçeğinin bilinmesi gerekir ki bu sayede istenilen sonuç elde olunabilsin. Burada aynı zamanda hangi sebeplerden ötürü bu tip kavimlerden intikam alındığının açıklanmasıyla da, bunların sebeplerinin ya da gerekçelerinin bilinmesinin açıklanması amacıyladır. Bunlar açıklanıyor ki, inanan bir kimse nelerden kaçınmalı ve neleri yapmalı, bilsin istenmektedir.

Madem ki konunun gelişi itibariyle anlaşılması istenen ve amaçlanan hedef budur; o halde burada gerekli olan şey, olayların bir sıraya veya tertibe göre istenen şekilde anlatılması, olayları hatırlatmada daha bir etkili ve olayları tarihsel bakımdan o dönemi araştıranlar açısından daha tesirli olabiliyorsa, bu üslup açısından olmak kaydıyla ve bu manada olmak üzere işin takdim ve tehiri yani önceliği ve sonralığına başvurmuşlardır.

Bunun için de demişler ki; yakın bir gelecekte öyle günler gelecektir ki, o zaman o günlerde bu olayları ve kıssaları bir tertibe göre, tarihleri de göz önünde bulundurularak anlatımı muhal olacaktır, böyle bir imkân olmayacaktır. Çünkü aradan çok uzun bir zaman dilimi geçmiş, insanların, eskilerin geçmişlerini, yaşam tarzlarını ve hayatlarını öğrenme arzusu ve ihtiyaçları açısından da çok farklı nakiller yapılmıştır. Bu arada hali hazırda yaşayanlar için de onlar üzerinde bir takım sonuçlar bırakmıştır. Bunların öğrenilmesi istenmiştir.

Bu bakımdan demişler ki; bu konuda izlenecek olan yol, bunlar için kâinatta ya da dünyada meydana gelen her olaya, birtakım savaşlara, ayaklanmalara, kıyamlara ve bunlar dışında kalan tarihsel açıdan da önem taşıyan farklı olaylara dönüp bakmak ve onları incelemek gerekir. Bunların sebeplerini ve sonuçlarını, herhangi bir detaya kaçmaksızın, bu arada tarihi gelişimi açısından önem arz eden küçük de olsa farklı ayrıntıları da gözden

kaçırmamak koşuluyla açıklamamız gerekir. Aslında olayları belirli bir tertibe veya sıraya göre aktarmak, bir eseri oluşturma veya meydana getirmek bakımından sadece işin estetik yönünü ilgilendirir, özüyle bir bağı olmaz. Buna da zaten itibar olunmaz. Hatta çoğu zaman da olur ki, zihni meşgul etmesi, hafızaya almak için kafayı yorması bakımından da getireceği sıkıntılar veya sorumluluklar bakımından bundan kaçınılması gerekir.

Aslında bu da bilimsel manada, Kur'an'ın getirdiği ve insanın sosyal hayatındaki gidişatını da teyit ettiği bir ıslah ve düzeltme ya da iyileştirme metodudur, uygulamasıdır.

İşte bizim dediğimiz şey budur. Yani var sayalım ki, biz de İsrailoğullarının su isteme olayı Tih çölüne gitmeden olmuştur. Yoksa Tih çölünde meydana gelen bir olay değildir. Bizim de bunu böyle kabullendiğimizi, teslim ettiğimizi öngörelim.

Ancak bu noktada bizim şöyle diyebilme hakkımız vardır: Tih çölü, toprak veya arazi olarak Kızıldeniz'in sahili boyunca, Filistin bölgesinden itibaren tâ Mısır sınırına kadar uzayan bir alanının bütününü içine alır. Dolayısıyla hiçbir kuşkuya yer kalmaksızın, İsrailoğullarının su isteme olayları işte bir uçtan diğer uca kadar uzayan bu alan içerisinde herhangi bir noktasında gerçekleşmiştir. Bu olay tartışmasız böyledir.

Kaldı ki Tevrat'ın *Çıkış* bölümünde anlatıldığına göre bu olay, Refidiym denilen yerde gerçekleşmiştir ki, burası İsrailoğulların intikal ettikleri yani gittikleri yerdir. Burası "Sin" den yani İylem ile Sina arasında kalan bölgeden ibaret olan bir yerdir. Tih çölü de mutlak manada İsrailoğullarının sapıttığı, yollarını şaşırıp şaşkınlık içerisinde kırk yıl o topraklar üzerinde dönüp dolaştıkları alanın veya yerin adıdır.

Tevrat'ta ele alındığı gibi bu kıssadan alınacak ders, Hz. Musa (a), kavminin kalbinde yer eden şirk olayını çıkarıp atma çabası idi. Çünkü İsrailoğulları Mısır'da kaldıkları zaman içerisinde Allah'a şirk koşma olayı neredeyse onların akidelerinin bir parçası olmuştu. Bir de Mısır'da kaldıkları zaman zarfında, artık zillet damgası onların doğal bir yaşantısı ve parçası haline gelmişti. Artık kendileri için o yaşantı olağanlaşmıştı. Çünkü Mısır istibdadı ve onları köleleştirme planı onların üzerinde etkisini tamamen göstermiş durumdaydı. Hz. Musa, onları bu köleleşmişlikten ve zilletten kurtarmayı, bir tek Allah'a kulluk etmelerini sağlayarak en üstün bir toplum olmalarını istiyor ve bunun için gayret gösteriyordu.

Böylece Hz. Musa onları, kendilerine vaat olunan toprağa götürmek istiyordu. Burası bütün Şam beldeleriydi.[363] Çünkü Allah İsraillilere, onların

363. Şam: Bugün Suriye'nin başkenti olan Dımeşk şehrine verilen bir isim olmakla beraber, esasen eski kaynaklarda Suriye'nin bütün topraklarına, Irak'ın bütününe yakınına, Ürdün ve Filistin'e, Türkiye'nin de Güneydoğusunun hemen hemen ya-

atalarına vaat buyurmuştu. Yahudiler Mısır'da uzun bir süre kalmış olmaları sebebiyle, artık zillet altında yaşamaya alışmışlar ve putlara tapma geleneğine uyum sağlamışlardı. Bu bakımdan attıkları her bir adımda mutlaka bir günah ve hata işliyorlardı. Ne zaman yolculuğun meşakkat ve zorluklarıyla karşılaşsalar hemen Hz. Musa'ya karşı kafa tutuyorlar, Mısır'a olan özlemlerini dile getiriyorlar ve daha önceden de işaret ettiğimiz gibi hemen tekrar Mısır'a geri dönüş arzularını dillendiriyorlardı. Kendilerince Allah'ın kendilerine olan vaadinin gecikmiş olduğu bahanesini ileri sürüyorlardı. Bazen de Hz. Musa'dan kendileri için Allah'tan başka bir ilah-put yapmasını istiyorlardı. Kimi zaman da buzağı şeklinde put edinip ona tapınmışlar, bazen Allah'ın emrini çiğneyip karşı çıkmışlar, fasıklıklarını sergilemişlerdir. Allah'ın verdiği nimetlere karşı nankörlük etmişlerdir.

Hz. Musa, ne zamanki Allah'ın kendilerine vaat buyurduğu mukaddes topraklara girmelerini emir buyurmuşsa, derhal buna karşı çıkmışlar ve ona itaat etmemişlerdir. Kendilerince birtakım mazeretler icat ederek, o topraklarda yaşayan birtakım zalim ve zorba kimselerin bulunduğunu, onlardan korktuklarını ileri sürmüşlerdir. Çünkü Mısır'da kaldıkları süreler içerisinde artık iyice zillete alışmışlar, korkaklık onların ayrılmaz bir karakteri olmuştur. Arz-ı mev'ud'la ilgili de şu bilgileri hatırlatalım:

Hz. Musa (a) Kalb ile Yuşa b. Nun'u, iki öncü kişi olarak o mukaddes toprakları incelemek ve oralarda yaşayan toplumların nasıl bir durumda olduklarını, yaşantılarını ve güçlerini, kuvvetli veya zayıf yanlarını öğrenmek amacıyla göndermişti. Hz. Musa, bu iki kişiden başka, İsrailoğullarının diğer kabilelerden olmak üzere on kişi daha bu amaçla görevlendirmişti. Ancak iki kişi dışında kalan bu on kişiyi, dönüşlerinde mukaddes topraklara oldukça güçlü ve zorba kişilerin, kavimlerin bulunduğunu, onlara karşı koyamayacaklarını İsrailoğullarına bildirdiler. Bunun üzerine İsrailoğulları şöyle dediler:

"O kavimler, o zorba toplum oralardan ayrılmadıkça, biz oraya girecek değiliz." Bu arada iki kişi yani Yuşa ile Kalib şu haberi getirdiler: "O topraklar Allah'ın vaat buyurduğu gibi güzel topraklardır. Oraya girmek de gayet kolaydır. Zafer kazanmak ise, İsrailoğullarının Allah'ın vadine ve sözüne güvenmekten geçiyor." dediler. Ancak İsrailoğulları Yuşa ile Kalib'i dinlemediler. Aksine buna şöyle karşı çıktılar ve dediler ki:

"Onlar orada oldukları müddetçe biz asla oraya girecek değiliz!" Bunun üzerine Yüce Allah onların Tih çölünde kalmalarını ceza olarak verdi. Bu

rısından fazlasını içine alan geniş sahanın bütününe Şam adı verilir. İşte bugün de İsrailoğullarının üzerinde hak iddia ettikleri ve vadolunmuş toprak manasında arz-ı mev'ud denilen alan bu yerlerdir ve hepsine birden eski ifade ile Şam denmektedir. Bugünkü İsrail'in nihai hedef olarak neyi ve nereleri amaçladıkları çok iyi bilinmelidir. (Çev.)

ceza bir hikmet gereği olmak üzere tam kırk yıl sürdü. Bu ise, Mısır'da kalıp da putçuluk inancı içlerine yerleşmiş ve şirk akidesine bulanmış olan o toplumun tamamen yok edilmesi iradesiydi. Allah böyle murat etmişti. Çünkü onlar da tıpkı Mısırlılar gibi şirke bulanmış, adamlıklarını, adam olma özelliklerini kaybetmiş, mizaçları ve karakterleri bozulmuş bir toplum halini almışlardı. Bir hikmet gereği olarak Yüce Allah bu toplumun çölde tamamen yok olmasını murat etmişti. Çünkü artık bu toplumun tedavisi, ıslahı mümkün değildi. Allah bunların yok olmasıyla, onlardan gelecek olan yeni neslin sahih ve sağlıklı bir akide üzerinde yetişmesini, adam gibi adam olmalarını ve güzel ahlaka, cihad ruhuna sahip yeni bir toplum gelmesini istiyordu. Dolayısıyla şirk hastalığına bulaşmış, bu şekilde fıtratları bozulmuş olan bu toplum orada, o çölde şaşkın bir halde dolanıp durdular. Sonunda hepsi yok olup gittiler. Bunların yerine yepyeni bir nesil geldi. Zaten bunların bir kısmı da Mısır'dan ayrılırlarken henüz çocuk yaşta idiler ki, elleri silah tutacak güçte ve durumda değillerdi. Kaldı ki bu, Allah tarafından yapılması ve yerine getirilmesi takdir olunan bir emrin uygulanmasıydı.

وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَن نَّصْبِرَ عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا
تُنبِتُ الأَرْضُ مِن بَقْلِهَا وَقِثَّآئِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ
الَّذِي هُوَ أَدْنَى بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبِطُوا مِصْراً فَإِنَّ لَكُم مَّا سَأَلْتُمْ وَضُرِبَتْ
عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَآؤُوْا بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُواْ يَكْفُرُونَ
بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوا وَّكَانُواْ يَعْتَدُونَ
﴿61﴾

61- "Ey Musa! Bir çeşit yemeğe dayanamayacağız, bizim için Ey Musa! Rabbine yalvar, bize, yerin bitirdiği sebze, salatalık, sarmısak, mercimek ve soğan versin." demiştiniz de, "Hayırlı olanı daha düşük şeyle mi değiştirmek istiyorsunuz? Bir şehre inin, şüphesiz orada istediğiniz vardır." demişti. Onlara alçaklık ve yoksulluk damgası vuruldu, Allah'ın gazabına uğradılar. Bu, Allah'ın ayetlerini inkar etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmelerindendi; bu, karşı gelmeleri ve taşkınlık yapmalarındandı.

İslam'a davet edilmeleri bağlamında, Allah Teala'nın İsrailoğullarına bir takım hatırlatmalarda bulunduğu kesitlerden bir başkası da bu ayetle dile getirilmektedir. Zemahşerî (ö.538/1143), *Keşşâf*'ta şöyle der: "İsrailoğulları bu ortama girmeden önce ziraatla uğraşan bir kavim idi, böyle bir talepte

bulunmak suretiyle tekrar asıl uğraşlarına dönmeyi arzulamışlardı. Böylece içinde bulundukları nimetlerden tiksinmiş ve kendilerini sıkıntıya sokacak bir hayat tarzını seçmişlerdi."[364]

Zemahşerî'nin bu sözünü yorum, tenkit ve reddetme sadedinde Üstad Abduh şöyle der: "Zemahşerî'nin bu ifadeleri, İsrailoğullarını, Musa'dan (a), kendileri için Allah'a dua edip ayet-i kerimede sayılan nimetleri ihsan etmesini talep etmeye sevkeden etkeni beyan etme ve onların bu talebi çok sesli bir şekilde ortaya koyup Musa (a)'a isyan etme sebebini açıklamaya çalışma bağlamında söylenmiştir. Zemahşerî bu açıklamayla sanki şöyle söylemek istemiştir: 'İsrailoğullarını böyle bir talebe sevkeden etken, daha önce ruhlarının derinliklerinde yerleşmiş olan hayat tarzıydı; kendileri malum hayat tarzının dışına çıkıp alışık olmadıkları şeylerle yüz yüze gelince, tekrar daha önceki hayat tarzını arzuladılar.' Oysa mesele Zemahşerî'nin dediği gibi olsaydı, o zaman, ayet-i kerime söz konusu tavırlarından dolayı İsrailoğullarının mazur oldukları mesajını vermiş olurdu ki, bu durumda, Allah Teala, onların bu sözlerini günah kapsamına almazdı. Hatta şu da var ki, sürekli tek bir yemeğin yenmesinden kaynaklanan bıkkınlık, bir alışkanlık veya bir zorunluluk durumu hariç, insan tabiatının kaçınılmaz bir gereğidir. Dolayısıyla insan tabiatının kaçınılmaz bir gereği olan bir eylem, insanı herhangi bir mahzura düşürmedikçe, suç ve günah kapsamında mütalaa edilemez. Zaten bundan önceki ayetlerle bundan sonra *"Hani sizden kesin söz almıştık"* ile devam eden ayetlerin bağlamının yanısıra, gözlerinin önünde cereyan eden mucizeler ve üzerlerine bir sağnak halinde yağan nimetlerin delaletiyle, İsrailoğullarına dayandırılan bütün eylemlerin onların günah hanesine yazılan eylemler olduğu anlaşılmaktadır. Onun için ***"Ey Musa! 'Bir çeşit yemeğe dayanamayacağız, bizim için Rabbine yalvar, bize, yerin bitirdiği sebze, salatalık, sarmısak, mercimek ve soğan versin.' demiştiniz de."*** ayeti de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Aynı şekilde, İsrailoğullarının söz konusu taleplerini seslendiren sözlerin hemen akabinden, zillet ve alçaklık damgasının vurulması ve Allah Teala'nın gazabına uğramaları gibi büyük bir cezaya çarptırıldıklarının ifade edilmesi yukarıda söylediklerimizi teyid eder mahiyettedir.

Ayet-i kerimeden anlaşılan kibir ve gururun, acelecilik ve sabırsızlığın İsrailoğullarının şahsiyetleri üzerinde hakim bir karakter olduğu, bu yüzden de arz-ı mev'ûda yerleşmek ve içinde bulundukları rezil-rüsvay ortamdan kurtulmak gibi Allah Teala'nın kendilerine hazırlamaya çalıştığı çok önemli bir hususu hafife aldıklarıdır. Allah Teala'nın kendilerine vadettiği şeyin kesin olduğunu ortaya koyan çok mucizeleri gözleriyle görmelerine rağmen, bir türlü kani olmadılar, hatta ilahi söze hep kuşku ile bakıp Mısır'dan çı-

364. Zamehşerî, *el-Keşşâf*, c.1, s.71(Kahire,1977).

karmak suretiyle Musa (a)'ın kendilerini aldattığını ve kendilerini yok etmek üzere çöle getirdiğini düşünmeye başladılar. Onun için İsrailoğulları, hep Musa'yı (a) zor durumda bırakmaya çalışmış ve durmadan olacak veya olmayacak türden taleplerde bulunmaya başlamışlardır; ta ki Musa (a) kendilerinden ümit kessin ve helak olmaktan kurtulacakları ve alçak ve sefalet içinde de olsa, hayat şansını bir daha yakalayacakları Mısır'a geri götürsün. Allah Teala'nın bu ayet-i kerimede İsrailloğullarından naklettiği itiraz, tıpkı ***"Ey Musa! Bize Allah'ı apaçık bir şekilde göstermedikçe sana asla inanmayacağız."*** ayetinde ifade edilen itiraz gibidir. Ayette ***"Bir çeşit yemeğe asla dayanamayacağız."*** şeklinde dile getirilen itiraz da onların inatlarına işaret etmektedir. Zira ayette geçen **"len"** (*asla ...mayacağız*) edatı, başına geldiği fiili hem gelecek zaman itibariyle olumsuz yapmakta, hem de pekiştirmektedir. Bu tür bir kullanıma başvurarak adeta şöyle demek istemişlerdir: "*Ey Musa! İyi bilesin ki, bizler tek bir yemek türüne bağımlı bir vaziyette seninle beraber yaşayamayız, bundan ümidini kes, iddia ettiğin gibi, eğer Allah katında bir değerin varsa, O'na yalvar da bize, Rabbinin sana va'dettiği, senin de bize va'dettiğin gün gelinceye kadar seninle beraber kalmamızı sağlayacak nimetler göndersin!*"

İsrailoğulları bu sözleri sarfederken, tarıma elverişli olmayan bir çöl ortamında bulunduklarını gayet iyi biliyorlardı. Onların bu sözleri, tek tür yemekten kaynaklanan bir bıkkınlığın ve hoşnutsuzluğun değil de, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, tabiatlarında bulunan kibir ve sabırsızlığın bir sonucu ve kendi adlarına endişelendikleri bir ortamdan kurtulma arzusunun bir neticesi olabilir. Nitekim onlarla ilgili olarak anlatılan tarihi olaylar bu görüşü teyid etmektedir. Kudret helvası ve bıldırcın etinden oluşmasına rağmen, yemeği ***"tek bir çeşit"*** olarak nitelemeri, her gün ve her öğün yenen yemek olmasından kaynaklanmaktadır. Her gün aynı yemekleri yiyen kimse hakkında Araplar: *Falanca hep tek tür bir yemek yiyor,* derler. Onlar, değişik yemek çeşitlerini içine alsa da, değişmeyen ve her öğün yenen yemek olduğu için, onu bir yemek olarak görmektedir. Ancak, yemek değiştiği ve farklı türler söz konusu olduğu zaman, yemek çeşitlilik kazanmış olur.

Bir bitki türü olan **"bakl"**, dilci İbn Sîde'nin (ö.458) ifade ettiğine göre ne çok küçük ne de çok büyük bir çalı anlamına gelmektedir. Ebu Hanife ise, onu, sabit bir kökten değil de bir çekirdekten biten bitki şeklinde tarif eder. Bakl ile küçük çalı arasındaki fark şudur: Bakl, hayvanlar tarafından yendiğinde gövde (sap) diye birşey kalmamasına rağmen, çalı küçük de olsa, yenmesi durumunda gövdesi ayakta kalır. İsrailoğulları, bakl ile kereviz ve nane gibi hazmı kolaylaştıran sebze çeşitlerini kastetmişlerdir. ***"Kissâ'"*** ise *"hıtta"* diye anılan ve salatalığın beyaz türü olan bir sebzedir. *"Mercimek"* ve *"soğan"* ise herkesçe bilinen şeylerdir. Ayette geçen ***"fûm"*** ise, buğdaydır.

Kisâi ile bir grup dil alimi, fûm'un sarımsak olduğunu söylemiş ve sarımsak kelimesindeki (s) harfinin (f) harfi ile yer değiştirdiğini söylemişlerdir. Tıpkı, Arapçada "cedese" fiilinin "cedefe" şeklinde kullanılışı gibi. Buğday istemek suretiyle, İsrailoğulları, ondan yapılan ekmeği talep etmişlerdir. Musa (a), bu küstah hareketlerinden dolayı İsrailoğullarını paylamak ve yarı çizmeleri sebebiyle hoşnutsuzluğunu ifade etmek üzere şöyle dedi: *"Hayırlı olanı daha düşük şeyle mi değiştirmek istiyorsunuz?"* yani *"Siz, kudret helvası ve bıldırcın yerine, onlardan daha değersiz çeşitleri mi arzuluyorsunuz?!"* Gerçekten de kudret helvasında insan tabiatının çoğunlukla sevdiği bir tatlılık mevcuttur. Bıldırcın da kuşlar arasında eti en lezzetli olan ve insan bünyesi için bütün vücudu gıda hükmünde olan bir hayvandır. Dolayısıyla İsrailoğullarının talep ettikleri gıdalar, lezzet ve besin değeri noktasında bu iki gıda türüne denk gıdalar değildir. Ben de derim ki: Ayette geçen ***"el-ednâ"*** kelimesi, Arapçada, "el-akreb" yani "daha yakın" manasında olup, istiare yoluyla *daha basit, bir derece aşağı* anlamlarında kullanılmıştır. Nitekim dilde, uzaklık bazen istiare yoluyla, yücelik, yüksek makam anlamlarında kullanılır. Yine ayet-i kerimede geçen ***"istibdâl"*** kelimesi, *"birşeyin diğer birşeyle değiştirilmesi"* anlamına gelmektedir. Bu fiilin kullanıldığı (b) cer harfi de, karşı tarafa verilen ve elden çıkarılan (mübdelün minh) nesnenin başına getirilerek kullanılır. Musa (a) sözüne devamla: ***"Her hangi bir şehre inin, şüphesiz orada istediğiniz vardır,"*** yani, o şehre iner ve oraya yerleşirseniz, istediğiniz şeyleri orada bulursunuz, amma şu an içinde bulunduğunuz ve Allah Teala'nın belli bir zamana kadar orada kalmanızı istediği bu bölgede sizin istediğiniz sebzeler yetişmez. İyi bilin ki, Allah Teala, bu çöl ortamında, sizi sırf korkaklığınız ve yanıbaşınıza iskan eden şehirlilerle mücadele etmeye yanaşmamanızdan dolayı helak edecektir. Eğer siz, iddia ettiğiniz gibi, gerçekten tek çeşit yemekten sıkıldığınızı ifade ediyorsanız, böylesi bir kusurdan dolayı kendi aleyhinize bu hükmü veren yine sizsiniz. Hoşlanmadığınız söz konusu şeyden kurtulmak istiyorsanız, yanıbaşınızda bulunan ve vadedilen topraklarda (***arz-ı mev'ud***) iskan edenlerle muharebeye atılın, zira Allah Teala onlara karşı size zafer vadetmektedir. Bunları yaptığınız takdirde arzuladığınız şeye nail olacaksınız. Onun için iyi şeyler istiyorsanız, onları önce kendinizde ve eylemlerinizde aramaya çalışın. Şundan emin olun ki, Allah Teala hiç kimsenin gayretini karşılıksız bırakmaz.

Allah Teala şöyle buyurdu: ***"Üzerlerine aşağılık ve yoksulluk damgası vuruldu."*** ***"Zillet ve zûl"***, *"onur ve şeref"*'in zıddı olup insan nefsinde kötü ahlakı temsil eden kelimelerdir. Kelime kök itibariyle *"yumuşaklık"* manasına gelmektedir. Kelime *"ez-Zillu"* formuyla, "yumuşaklık" manasına gelirken, hem *"ez-Zullü"* hem de *"ez-Zillü"* formuyla da, *"kolaylık"* anlamına gelmektedir. Fiilin sözlük anlamları araştırılacak olursa, hep bu mana ekseninde dolaştığı

görülecektir. Bu ahlaka sahip olan kişi de, her eylemden etkilenen yumuşak huylu ve elastiki bir yapı ve görünüme sahip olup zulme ve haksızlığa karşı direnmez. Şu kadar var ki, nefse herşeyi kabullendirmeyi kolaylaştıran bu huy, sahibi horlanıp sıkıntılı bir pozisyona düşmedikçe, çoğunlukla, insanın dış görünümüne ve sözlerine yansımaz. Onun için çoğu kez zelil kimselerle karşılaşırsınız da, onları aziz/itibarlı ve saygın kimseler zannedersiniz: Yürüyüşlerinde kibirli ve çalımlı bir tavır takınır, ata ve geçmişleriyle övünür, tesir gücünden emin oldukları ve gücünden korkmadıkları kimselere karşı gururlu ve kibirli tavırlar sergilerler. Nitekim şair der ki:

وإذا ما خلا الجبان بأرض   طلب الطعن وَحده والنزالا

"Pısırık ve zelil kimse, boş bir meydandan geçip gittiğinde,
Orada cenk edip kahramanlıklar sergilemek ister."

Ancak kendinden üstün ve güçlü birinden birşeyler sezdiği veya kendisine doğru uzanan bir el olduğunu zihninden geçirdiği an, hemen kuzu kesilir, yüzünde bir sukûnet belirir, söz ve fiillerinde teslimiyetçi bir tablo çizmeye çalışır. İşte nefisten bedene ve fiziki görünüme yansıyan bu iz ve sonuçlar meskenet (yoksulluk) diye isimlendirilir. Ayet-i kerimede, yoksulluk ***"meskenet"*** diye isimlendirilmiştir; çünkü yoksun ve ihtiyaç halinde olan kimse hareketliliğini kaybeder ve aktivitesini yitirir; o, ihtiyacını karşılayacak mal ve mülke sahip olmadığı için, adeta cansız ve hareketsiz bir varlık görünümünü andırmaya başlar. Muhtaç olduğunu hep mahçûbiyet ve çekingenlik içerisinde dışarıya yansıtmaya çalışır ki, bundan dolayı hep sessiz ve sakin bir tablo çizer. Bu türden gördüğümüz sahneler, söz konusu kimselerin hareketlerini, yüz ifadelerini, söz ve davranışlarını gerçek boyutlarıyla ortaya koyma imkanı sağlamaktadır. Dolayısıyla Yahudilere alçaklık ve yoksulluk damgalarının vurulması, bu iki vasfın onların ayrılmaz bir karakteri kılındığı anlamında kullanılmıştır. Tıpkı dikilen çadırın, altındakileri çevrelemesi veya tuğranın demir para üzerine vurulması gibi, söz konusu iki vasıf onların tabiatlarına adeta damgalanmıştır.

"Allah'ın gazabına uğradılar." Yani, Allah'ın gazabını hakettiler. Nitekim Arapçada, çalışıp çabalayıp birşeyler elde edemeyen kimsenin bu halini ifade etmek üzere: *"Ade fülan bi-safkati'l-mağbûn"* yani *"falanca eli boş döndü"*, şeklinde bir kullanıma yer verilir. İşte Yahudilerin de, azgınlıkları sonucu ulaştıkları nokta Allah'ın gazabı olmuştur. Allah'ın gazabına uğramalarından, mal, mülk, iktidar ve ona bağlı olan tüm nimetlerden mahrum bırakılmaları anlamı kastedilmiştir. Üstadımız Abduh şöyle der: Yahudiler Allah'ın gazabını hak ettiler; kim de O'nun gazabını hak ederse, gazabına uğramış demektir. Gerçekten de Allah'ın gazabına çarptırılmışlardır. Ayet-i kerimede ***"gazab"*** kelimesinin nekre/belirsiz kullanılmış olması, onun kuvvetli bir gazab olduğuna delalet eder. Söz konusu gazaba uğramaları, Allah'ın muci-

zelerini inkar etmeleri sebebiyle idi. ***"Bu, Allah'ın ayetlerini inkar etmelerindendi."*** Derim ki, ayetin manası şudur: Alçaklık ve yoksulluk damgasının vurulması ve Allah'ın gazabına uğramaları, onların, Allah'ın mucizelerini inkar etmelerinden kaynaklanıyordu. Onlar, harikulade ve olağanüstü sahneleri müşahade etmelerine rağmen, Musa'yı (a) sıkıntıya sokmak ve birçok talepte bulunup O'nu zor duruma düşürmek suretiyle, söz konusu mucizelerin üzerlerinde en ufak bir tesir icra etmediğini, dolayısıyla onları inkar ettiklerini ortaya koymuş oluyorlardı. Üstadımız ifade ettiği üzere, mucizelerin unutulması ve onların hiç olmamış gibi kaale alınmamasını Kur'an-ı Kerim ***"küfür"*** kavramı içerisinde mütalaa etmiştir.

"Ve haksız yere peygamberleri öldürmelerindendi." Oysa kendilerine gönderilen Kitap, peygamberler şöyle dursun, sıradan bir insanın öldürülmesini yasaklıyordu. Haklı gerekçelerle adam öldürme durumları ise, Kitab'da açıkça belirtilmişti. Bütün bunlar, onların izzet ve şereften yoksun ve mesajı anlamaya yanaşmayan katı kalpli kimseler olduklarına delalet etmektedir ki, durumu bundan ibaret olan kimselere en layık ceza, alçaklığa ve mağlubiyete duçar olmalarıdır. Diğer taraftan alçaklık/zillet, Allah Teala'nın gazab ve nefretini celbeden bir vasıftır; çünkü, bu vasfa sahip olan tipler Allah'ın nimetlerine karşı en çok nankör olan tiplerdir.

Peygamberlerin öldürülmesi her halükârda *"haksız"* bir eylem olmasına rağmen, ayet-i kerimede özellikle, ***"haksız yere"*** kaydının düşülmesi, onların çirkef durumlarını daha çarpıcı bir şekilde ortaya koyuyor ve söz konusu büyük suçu, ilahi hükmü yanlış anlama ve yorumlama gibi bir hataya düşmek sonucunda değil de, kasten ve Allah Teala'nın kendilerine gönderdiği Kitab'da yer alan hükme ters olduğunu bile bile işlemişlerdi. ***"Bu, karşı gelmeleri ve taşkınlık yapmalarındandı."***

Üstad Abduh şöyle der: İsrailoğullarının, söz konusu zillet/alçaklık ve ilahi gazaba uğramaları, Allah Teala'nın kendilerine emrettiği ve tatbik etmelerini istediği hususlara isyan etmelerinden dolayı idi. Çünkü onlar Allah Teala'nın, bizzat kendilerine gönderilen peygamberler aracılığıyla çizdiği sınırlara riayet etmediler ve yasakları çiğneme yoluna başvurdular. Oysa söz konusu hüküm ve sınırlar, onların zillet ortamından kurtulmalarının ve kendilerine vadedilen topraklarda izzet, şeref ve iktidar sahibi olmalarının yegane aracıydı. Çünkü söz konusu hükümler hayat sistemlerini garanti ediyor ve toplumsal yapılanmalarını kontrol altına alıyordu; onları ihmal etmeleri durumunda birlik ve beraberlikleri bozulacak, beraberce içinde bulundukları sosyal düzen yıkılacak ve ilahi şeriat sayesinde üzerlerinden giden zillet ve yoksulluk tekrar kendilerine musallat olacak ve onlardan bir daha ayrılmayacaktır.

Zihne ilk gelen ve Üstadımız Abduh tarafından da ihtimallerden biri ola-

rak kabul edilen bir diğer husus ise, ayetteki *"zâlike"* (bu) işaret isminin ikinci kısma ait olmasıdır. Yani, *"Allah'ın ayetlerini inkar etme ve peygamberleri öldürme"* husularına ait olmasıdır. Buna göre, İsrailoğullarının, *"Allah'ın ayetlerini inkar etmeleri ve peygamberlerini öldürmeye cüret etmeleri"*nin asıl sebebi, isyankar olmaları ve kendilerine gönderilen dinin yasaklarını çiğnemeleridir. Zira herhangi bir din veya şeriatle amel eden kimse, evvel emirde, o din ve şeriate muhalefet etmekten korkar ve çekingen davranır, muhalefet etmeye yeltenip bu işi ilk defa yaptığında, söz konusu muhalefet nefsinde bir iz bırakır ve dinin heybet ve saygınlığı, o kişinin gözünde küçülmeye başlar. Söz konusu muhalefeti ikinci defa işlediği an, dinin iradesine olan etkisi daha da zayıflamaya başlar, derken söz konusu muhalefet o kişinin bir huyu ve adeti haline gelir ve artık o dinin temel prensip ve öğretilerini unutur ve muhalefet ettikçe hırsı daha da artar. Tıpkı, saldırdıkça hırçınlaşan hayvan gibi olur. Kişi bir işin arkasına düştü mü, ona olan temayülü daha da artar, özellikle nefse hoş gelen şeylerde.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَىٰ وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ
يَحْزَنُونَ ﴿62﴾

62. Şüphesiz inananlar, Yahudi olanlar, Hıristiyanlar ve Sabiilerden Allah'a ve ahiret gününe inanıp yararlı iş yapanların ecirleri Rablerinin katındadır. Onlar için artık korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir.

Bir önceki ayet-i kerimedeki hüküm kapsam olarak Yahudileri içine almış, hazır olan-olmayan herkesi içermiş, batınlarının zillet, zahirlerinin yoksulluk olduğunu ifade etmiş, Allah'ın gazabına uğradıklarını ve ruhlarının, O'nun kin ve nefretinin adresleri haline geldiklerini dile getirmişti. Evet, Allah Teala orada şöyle buyurmuştu: *"Onlara alçaklık ve yoksulluk damgası vuruldu, Allah'ın gazabına uğradılar."* Ayet-i kerime, bizzat çirkin ameller işlemeleri, Allah'ın ayetlerini inkar etmeleri, ibret almamaları, ilahi öğütlere karşı kulaklarını tıkamaları, şeriat sınırlarının dışına çıkmaları ve ilahi hükümleri yerine getirmemeleri sebebiyle onlar hakkındaki bu büyük azabı tescil etmiştir. Bu eylemleri selefleri işlemiş, halefleri de onların izinden gitmiş ve sonunda, haklarında Allah Teala'nın hükmü tecelli etmiştir. İlahi karar aynı kalıp, arkasından ilahi rahmet imdada yetişmeseydi, o zaman yeryüzünde ne kadar Yahudi varsa ümitsizliğe düşecek ve Allah'ın affediciliği

hususunda hiçbir Yahudi'de ümit kalmayacaktı. Hatta o zaman söz konusu ümitsizlik, Yahudi olsun, olmasın, her âsi ve mütecaviz kimse hakkında geçerli olurdu. Zira, Yahudilerin başlarına gelenler, Allah Teala'nın kendileri hakkında çizdiği sınırları aşmaları ve isyan etmeleri sebebiyle idi. Allah Teala'nın kulları hakkında koyduğu yasalar/sünnetullah hiçbir zaman değişmez, O'nun kulları Hakkında koyduğu adil hükümler de her zaman geçerlidir. Onun için, *"iman edenler..."* sözü, önceki ayetin hükmünden istisna edilmek üzere devreye girmiştir. Ayet-i kerimenin, önceki peygamberlerden herhangi birinin hidayetine tutunan ve geçmiş semavi şeriatlerden herhangi birisine mensup olan herkesi içine alacak şekilde mükemmel bir üslupla ortaya konması, özellikle Yahudilerin yanlış bir davranışı olarak ifade edilse de, önceki ayette söz konusu edilen İlahi cezanın sadece işlenen bir suçtan dolayı İsrailoğullarının başlarına geldiğini ve hak etmeleri durumunda bütün kavimler hakkında geçerli olabileceğini, söz konusu cezanın asıl sebebinin de Allah'ın emirlerini yerine getirmemek ve yasaklarını çiğnemek olduğunu vurgulamaktadır. İsrailoğullarının işlediği suçları işleyen herkes, onların başına gelen ilahi gazabın aynısıyla cezalandırılır. Aynı şekilde ayet, İsrailoğullarına verilen cezanın, *"İsrailoğullarından"* veya *"Yahudi kavminden"* olmaları gibi özel bir durumdan dolayı verilmediği, tam aksine, *"isyan edip haddi aşmalarından"* dolayı verildiği mesajını vermektedir.

Halkların mensup olduğu renk, din ve diğer unsurların, Allah Teala'nın rızası veya gazabı üzerinde en ufak bir etkisi söz konusu olmadığı gibi, herhangi bir kavmin yücelmesi veya aşağılanması ile en ufak bir ilişkisi yoktur. Tam aksine, dünya ve ahiret mutluluğunun asıl dayanağı, sadık bir şekilde Allah'a iman etmektir. Kişi, nefsinin derinliklerinden Allah'ı tasdik edecek, onu burhan ile destekleyecek ve vicdandan gelen bir coşkuyu kalp dünyasına taşımaya çalışacaktır. Böylece, Allah Teala'nın zat ve sıfatlarına olan inanç, her türlü teşbih ve temsil şaibeleriyle karışmamış olacak; insan fiillerinin, O'na nisbeti konusundaki yakîn (kesin inanç) hayali ve kuruntu olmaktan çıkacak; mü'min de, ilahi celal ve azameti hissedecek bir imani mertebeye yücelmiş olacaktır. Gözlerini yüce Zât'a doğru çevirdiğinde, duyduğu saygıdan gözlerini açamayacak ve haşyet ve huşû içerisinde gözlerini yere dikecektir. Allah Teala'nın kendisine bahşettiği nurla kainata nazar kıldığında, ilahi azametin tecellilerini müşahede eder ve herşeyde kendisini Hakka ulaştıracak ipuçları bulur. Herşeyi, Allah Teala'nın kendisine bahşettiği istidat ve kabiliyetler nispetinde gözlemlemeye çalışır; böylece gerçek anlamda bir kul olduğunu ve kainattaki herşeyin yöneticisi konumunda olduğunu ortaya koymuş olur.

Üstad Abduh, yukarıdaki hususları kendi eliyle kaleme almıştır; zira ben, tefsir etmekte olduğumuz ayeti, beraber yaptığımız derste takrir ettiği üzere

kaleme almasını teklif etmiş, geri kalan kısmını aynı metodla kendim bitirebileceğimi belirtmiştim. İşte ben de derim ki:

Kişinin ahlakını düzeltmede temel bir faktör olan ve kabul görecek eylemlerin kaynağı olan iman işte bu imandır, Allah katında kabul gören iman da budur. Bir de, iman, *dini bütünüyle tasdik etmek* anlamında kullanılır. Yani, Allah'a iman etmek ve Peygamber'in getirdiği hakikatlerin doğru olduğunu tasdik etmek anlamında kullanılmaktadır. Bu kullanımın içerisine, semavi dinlere nispet edilen bütün sapık fırkalar da girer. *"İnsanlardan, inanmadıkları halde, 'Allah'a ve ahiret gününe inandık' diyenler vardır."*[365] ayetinin tefsirinde ifade edildiği üzere, bu kullanım, hem dil, hem de örf yönünden doğru bir kullanımdır. Bu ayete göre, insanlardan bir kısmı, kainatın bir ilahı olduğunu, öldükten sonra dirilmenin gerçekleşeceğini kabul ediyorlar; ancak, bu iman ve kabul, ayrıntı noktasında, nefsi tezkiye etme, eğitme ve onu yararlı amellere sevketme hususlarında nefis üzerinde yegane otorite sahibi olan *"gönülden iman"* etmekle örtüşmemektedir. İşte, Üstad Abduh, yukarıda, halkların mensup olduğu renk, din ve diğer unsurların, "Allah Teala'nın rızası veya gazabı üzerinde en ufak bir etkisi söz konusu değildir." derken bu kullanımı kastetmektedir. ***"Şüphesiz inananlar"***dan kasıt Hz. Muhammed'e (s) ittiba eden ve kıyamete kadar ittiba edecek olan Müslümanlardır. Kur'an'ın indiği dönemde, Müslümanlar, hem *"mü'minler"*, hem de *"iman edenler"* diye niteleniyorlardı. ***"Yahudi olanlar, Hıristiyanlar ve Sabiîler'den..."*** bunlarla, geçmiş peygamberlere tabi olan, bazılarına Yahudi, bazılarına Hıristiyan ve bazılarına Sabiî denilen gruplar kastedilmektedir. *"Kim Allah'a ve ahiret gününe inanıp yararlı amel işlerse..."*, bu cümle bir önceki cümleden bedeldir; yani *"bu üç gruptan kim Allah'a dosdoğru bir şekilde inanır, ahiret gününe iman eder ve hem kendini hem de maiyetinde olan kimseleri ıslah edecek yararlı amel işlerse"* anlamına gelir. *Allah'a dosdoğru bir şekilde iman etme* hakkında yukarıda bilgi verildiği gibi, *ahirete iman* ile ilgili bilgiye bu surenin başında yer vermiş bulunuyoruz. *"Yararlı amel"* söz konusu şeriat ve kavimlerin örfünde bilinen birşey olup o kavimlere gönderilen semavi kitaplar bu kavramın neleri içerdiği gayet açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. *"Onların ecirleri Rableri katındadır, onlar için artık korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir."* Yani, Allah Teala'nın âdil hükmü herkes hakkında eşittir; O, herkesi aynı muameleye tabi tutacaktır; bir grubun tarafını tutup diğer bir gruba haksızlık yapmayacaktır. İşte O'nun söz konusu yasası gereği, onlar, Allah'ın vadettiği, peygamberlerinin de kendilerine tebliğ ettiği kendilerine düşen ecir ve sevabı alacak, kâfir ve günahkarların, kendilerini bekleyen azaptan korktukları bir günde, onları en ufak bir korku kaplamayacak ve kaçırdıkları şeyler için hiç üzülmeyeceklerdir. Bu ifade 38. ayette tefsiriyle beraber geçmişti.

---

365. Bakara, 2/8

Bu ayet, Allah Teala'nın, ister yaşamış olsun ister bilâhare tarih sahnesine çıkacak olsun, toplumlarla münasebette uyguladığı yasaları/sünnetullahı açıklamaktadır. Nisa Sûresi'ndeki şu ayette de benzer bir kullanım söz konusudur: "*Bu, sizin kuruntularınıza ve Kitap Ehli'nin kuruntularına göre değildir. Kim fenalık yaparsa cezasını görür, kendisine Allah'tan başka ne dost ve ne de yardımcı bulur. Erkek veya kadın, mümin olarak, kim yararlı işler işlerse, işte onlar cennete girerler, kendilerine zerre kadar zulmedilmez.*"[366] Bununla, "*Allah'a ve ahiret gününe iman edenler...*" ibaresini, ***"Şüphesiz inananlar..."*** ibaresine hamletmenin bir sorun teşkil etmeyeceği ortaya çıkmış oldu. Aynı şekilde Hz. Peygamber'e (s) imanın şart koşulmamasının bir zorunluluk olmadığı anlaşılmıştır. Zira bağlam, herhangi bir Peygamber'e veya vahye inanan ve Müslüman, Yahudi, Hıristiyan veya Sabiî olduğu için mutlak ahiret mutluluğuna ereceğini düşünen grup veya toplumları, Allah Teala'nın nasıl bir muameleye tabi tutacağı konusu ile ilgilidir. Dolayısıyla Allah Teala bu gruplara şöyle seslenmektedir: Ahiret mutluluğu dini mensubiyetlerle değil, nefis üzerinde yegâne yaptırım sahibi olan sahih ve dosdoğru imanla ve insanları ıslah eden yararlı amelle elde edilir. Onun için Nisa Sûresi'nden nakletiğimiz ayet-i kerimede, meselenin, ne mü'minlerin ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntularına göre değil de, sahih iman ile beraber salih/yararlı amellerle şekilleneceğini ifade etmiştir.

İbn-i Cerîr (ö.310/922) ve İbn-i Ebî Hâtim, Süddi'den şöyle bir rivayette bulunmuşlardır, Süddi der ki: "*Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlardan bir topluluk birbirleriyle tartışmaya girmiş ve Yahudiler Müslümanlara şöyle demişlerdi: Biz sizden daha üstünüz; çünkü dinimiz sizin dininizden daha öncedir, Kitabımız sizin Kitap'tan daha evveldir, Peygamberimiz sizinkinden daha evveldir, bizler Hz. İbrahim'in dini üzereyiz, cennete de Yahudilerden başkası girmeyecektir. Arkasından Hıristiyanlar da benzer şeyler söylediler. Bunun üzerine Müslümanlar şöyle dediler: Kitab'ımız sizin Kitap'tan sonradır, Peygamberimiz sizin Peygamberden sonradır, dinimiz sizin dininizden sonradır, ama siz kendi dininizi bırakıp bizim dinimize tabi olmakla emrolundunuz, dolayısıyla biz sizden daha üstünüz; biz İbrahim, İsmail ve İshak'ların dini üzereyiz ve cennete bizim dinimize tabi olandan başkası girmeyecektir.*" İşte bu tartışma üzerine Nisâ Sûresi'nin 123. ayeti nazil oldu. Buna benzer bir başka rivayet de Mesrûk ve Katâde kanalıyla nakledilmiştir. İmam Buharî de, Tarîh'inde, Hz. Enes'den (r) rivayet ettiği bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "*İman, olmayacak şeyleri temenni etmek değildir; tam aksine, iman, kalpte yer edinen ve amelle/eylemle desteklenen birşeydir. Sizden önceleri, bir topluluk Allah Teala'nın kendilerini affedeceği kuruntusuna kapıldılar ve bu yüzden, hayırlı hiçbir amel işlemeden dünyadan çekip gittiler ve: Bizim Allah hakkında hüsn-ü zannımız var,*

366. Nisa, 123, 124

bizi affeder deyip Allah Teala'ya bile bile yalan söylediler. Oysa Allah Teala hakkında hüsn-ü zanda bulunsalardı, hayırlı amel de işlerlerdi." Allah Teala'nın, herhangi bir dine mensubiyeti bir gurur ve üstünlük vesilesi addedenlerin iyi bir harekette bulunmadıklarını vurgulamasındaki hikmet, söz konusu gururun, işi din mensubiyetine döküp insanı asıl amelden alıkoymasıdır. Dinin hükümleri ve bu hükümlerin altında yatan gizli sırların anlaşılmaması da, amelden uzak durmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Bunun peşinden Hz. Peygamber'in getirdiği vahye iltifat etmeme geldi, çünkü doğruyu göremeyen mağrur ve kibirli kimse, kendi dışında kalan şeylere sağlıklı bir bakış açısıyla bakamaz, hele o şey ona muhalif bir konumda ise...

Fetret Ehli

Üstad Abduh, bu ayetin tefsirini yaparken *"fetret ehli"* meselesine ve bu mesele etrafındaki görüşlere yer verdi. Ehl-i Sünnet'in çoğunluğuna göre, fetret ehli uhrevî sorumluluktan kurtulacaklardır. Çünkü mükellefiyet ancak dinin tebliğiyle başlar, fetret ehli de herhangi bir çağrıya muhatap olmadıkları için mükellef değildirler. Farz, haram, doğru ve batıl gibi itikat esaslarına akıl yoluyla ulaşılabileceği görüşünü benimseyenler ise, fetret ehlinin, uhrevî anlamda sorumlu olacaklarını söylemektedir. Mu'tezile ekolü ile Hanefi mezhebine mensup bir grubun görüşü bu istikamettedir. Eş'arî ekolünün çoğunluğuna göre, söz konusu itikat esaslarına ancak din ile ulaşmak mümkündür. Diğer taraftan, fetret ehli konusunda önemli noktalardan biri de, İslam öncesi Arap toplumunun içinde bulunduğu konumdur; Araplar, bazı peygamberlere inanıyor, ancak şaibelerden uzak ve fasit eğilimlerden masun bir takım dini öğretilere sahip değillerdi. Yahudilere gelince, onların, fetret ehli diye isimlendirilmeleri mümkün değildir; zira onlar kendilerine gönderilen öğretilerin çoğunluğunu unutmaları ve ellerinde mevcut bulunan hükümlerin bir kısmını tahrif etmelerine rağmen, "sahip oldukları dinin özü ve cevheri yok olmamıştı" ve hidayete vesile olan "dini hükümler" kaybolmamıştı. Nitekim Allah Teala şöyle buyurur: *"Yanlarında Allah'ın hükümlerini içeren Tevrat varken..."*[367] Aynı şekilde, Hıristiyanlar da fetret ehli diye isimlendirilemezler; zira onlar İncil'de Hz. İsa'dan ve O'nun getirdiği çağrının özünden aldıkları bir dini mirasa sahiplerdi ki, bu miras Yahudilerinkinden çok daha fazlaydı. Ancak onlar söz konusu öğüt ve dini hükümlerle amel etmiyorlardı, onun için uhrevi sorumluluktan kurtulamazlar. Sabiîlere gelince; onlar, eğer Hıristiyanların bir kolu iseler -ki vaftiz, günah çıkarma ve pazar gününü kutsama gibi Hırisyanlığa ait çok geleneklerde birlik içerisinde oldukları anlaşılıyor- mesele gayet açık olup, bu durumda, dinin özünden daha uzakta olsalar ve dini daha çok anlaşıl-

367. Mâide, 5/43.

maz kılmış bulunsalar bile Hıristiyanlarla aynı kategoridedirler. Zira bu taife yıldızların insan üzerindeki etkisine inanmış ve her taraftan bid'atlere bulaşmışlardır. Mesihî inancın ruhuna Hıristiyanlardan daha yakın olmaları sebebiyle, Sabiîler'de zühd ve tevazu daha ön plana çıkmaktadır. Zira İsa'dan (a) naklettikleri her sözde bu iki noktaya vurgu yaptıkları müşahede edilir. Oysa Hıristiyalar, dünya lezzetlerine dalma, hırs ve aşırılık noktasında, yeryüzü toplumlarının en önderleri konumuna geldiler. Bazı görüşlere göre ise, Sabiîlerin, bilinen peygamberlerin çoğuna iman eden müstakil bir din erbabı oldukları, ancak Hanif Araplarda olduğu gibi, zamanla hak ile batılı birbirinden ayıramaz hale geldikleri ifade edilmiştir. Buna rağmen Sabiîler, Hanif Araplarda olmayan bir takım dini gelenek ve hükümlere sahiptiler. Netice itibariyle eğer Sabiîler, Hanif Araplara daha yakın bir konumda iseler, onlarla aynı kategoride değerlendirilirler; yok eğer onlardan farklı bir konumda iseler, o zaman, Yahudi ve Hıristiyanlarla eşit bir muameleye tabi tutulur ve onlara yeni bir hidayet gelinceye kadar, dinlerinin gereğini yerine getirmekten sorumlu tutulurlar. Mesela, İslam gibi bir davetle yüzyüze geldiklerinde, ona tabi olmamaları durumunda içeriğinden mesul olurlar.

Buraya kadar öğrenmiş olduk ki, fetret ehli, kendilerini tefekküre sevkedecek sahih bir ilahi çağrı ulaşmayan veya kendi kavimlerine Allah tarafından bazı peygamberlerin gönderildiğini bilen, ancak, o peygamberlerin getirdiği ilahi öğretilerden kendilerine sahih şeyler ulaşmayan kimselerdir. Dolayısıyla bu insanlar söz konusu peygamberlere genel anlamda (icmali iman) etmelerine rağmen, İbrahim ve İsmail (a)'a inanan Hanif Araplar gibi, onların getirdiği dini öğretilerden sahih hiçbirşey bilmemektedirler. Eş'arî ekolü, fetret ehlinin uhrevî anlamda sorumlu olmayacaklarına delil olarak, *"Biz peygamber göndermedikçe kimseye azap edecek değiliz."*[368] ve *"İnsanların peygamberlerden sonra Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın."*[369] ayetlerini ileri sürmüşlerdir. Eş'arîlerin büyük bir kısmı, herhangi bir Peygamber'e ait çağrının ulaşması durumunda, iki temel rükün olan Allah'a ve ahirete iman'la yetinileceğini söylemişlerdir. Buna göre, peygamber kendilerine gönderilmiş olmasa da, söz konusu iki esasa iman etmeleri zorunlu olmaktadır.

Hanefilerin çoğunluğu ile Mu'tezile ekolü, itikat esaslarının akıl yoluyla ulaşılabileceği görüşünü savunmuşlardır; dolayısıyla, itikat esaslarından sorumlu olma durumu, ilahi bir çağrıyla sınırlanamaz, tam aksine, çağrı sahibi peygamberler, aklın ulaştığı sonuçları daha da pekiştirir, *"ahiret inancı ve Allah Teala'yı razı edecek ibadetin nasıl yapılması gerektiği"* gibi sadece akılla anlaşılması mümkün olmayan hususları netliğe kavuşturmak üzere gelirler. Onun için *"Biz peygamber göndermedikçe kimseye azap edecek değiliz."* ayetini

368. İsrâ, 17/15
369. Nisa, 4/165

şöyle te'vil etmişlerdir: Ayette geçen *"azap etme"*den kasıt, söz konusu toplumun dünyada helak edilmesi veya itibarlarının yok edilmesi ve özgürlüklerinin ellerinden alınmasıdır. Ayet-i kerimedeki, ***"mâ kunnâ"*** *(..cak değiliz)* şeklindeki genel bir olumsuz kullanım, Eş'arî ekolünün görüşüyle örtüşmemektedir. Söz konusu ekollerin kendi kitaplarında bu konularla ilgili tartışmaları olup onlara bu tefsirde değinme imkanı yoktur.

İmam-ı Gazalî'ye (ö.505) göre, Rasulullah'ın (s) bi'seti karşısında insanları üç kategoriye ayırmak mümkündür: ***Birincileri,*** O'nun davetinden tamamen habersiz olanlar, -o zaman dilimi için Amerika kıtasında yaşayanlar gibi- bu kategoride olanlar kesinlikle *"ehl-i necât"*tır (yani, kendilerine sahih başka bir davet gelmediği müddetçe mükellef değillerdir.) ***İkincileri,*** ilahi çağrı, kendilerine sahih bir şekilde ulaşmış olmasına rağmen, tembellik, inat ve tekebbür yüzünden söz konusu çağrının delilleri üzerinde düşünmeyenler olup, bu kategoride olanlar, kesinlikle mesuldürler. ***Üçüncüleri*** ise, ilahi çağrı kendilerine sahih bir şekilde ulaşmayan veya sadece insanı zihni tefekküre sevkedecek boyutta eksik ulaşanlar; bunlar birinci kategoride yer alanlarla aynı konumdadırlar. İmam-ı Gazalî'nin bu ifadeleri, Kelam İlmi'nin esasları ile örtüşmektedir.

Ben de derim ki: İmam-ı Gazalî'nin *Faysalü't-Tefrika* adlı kitabında üçüncü kategorideki insanlarla ilgili değerlendirmesi şöyledir: "*İki kategori arasında üçüncü bir kategori vardır ki, bunlara Hz. Muhammed'in (s) ismi ulaşmış, ancak O'nun sıfat ve özellikleri hakkında herhangi bir malumat yetişmemiştir. Hatta, bunlar, çocukluk çağından beri, Muhammed adında yalancı ve dolandırıcı birinin peygamberlik iddiasında bulunduğunu işitmişlerdir, tıpkı bizim çocuklarımızın, geçmiş bir tarihte, İbnu'l Mükaffâ adında yalancı birinin peygamberlik iddiasında bulunduğunu işittikleri gibi.. Bu kategoride yer alanlar bana göre, birinci kategoride yer alanlarla aynı konumdadırlar; zira onlar, Hz. Muhammed'in (s) ismini işitmedikleri gibi, O'nun aleyhine şeyler de işitmemişlerdir; bunlara gelince, sadece O'nun aleyhine bir takım şeyler işitmişlerdir, dolayısıyla, her iki durum da insanı, hakikati arama nokatasında harekete geçirecek unsurlar değildir.*"

Bu bilgiler ışığında ayetin manasını tahlil etmek üzere derim ki: Semavi din sahipleri, -ki onlar, herhangi bir peygamberin çağrısını en sahih haliyle idrak edenlerdir- peygamberlerinin kendilerine beyan ettiği sahih hal üzere Allah'a ve ahiret gününe inanır ve salih ameller işleseler, Allah katında sevaba nail olur ve ahiret mutluluğunu kazanırlar. Yok eğer, Müşebbihe, Hulûliyye, İttihâdiyye vb. gibi sahih olmayan bir imana sahip iseler, o zaman, ahiret mutluluğu yerine, diğer ayetlerde zikredilen uhrevî cezaya müstehak olurlar. Sadece sözleriyle iman edip imanlarını pratiğe yansıtamayanların da durumu aynıdır. Zira kalp üzerinde ve azaları eyleme sevkeden irade nezdinde en büyük otorite, sahih imandır, söz konusu otorite konusunda

şehvanî bir arzu ve vesvese ile kapışma durumunda, iman onu hemen devre dışı bırakır: *"Allah'a karşı gelmekten sakınanlar, şeytan tarafından bir vesveseye uğrayınca, Allah'ı anarlar ve hemen gerçeği görürler."*[370] Şimdi, yukarıda ifade edilenlere bir ilavede bulunmak üzere derim ki: Bütün bu görüşler ve onlara bağlı olarak zikredilen ayrıntılar, *peygamberlerin çağrılarına uyma veya uymama durumunda sorumlu olup olmama* konusu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Doğrusu, kendilerine ilahi çağrının, şartına uygun veya mutlak olarak ulaşmadığı kimselerin, tümden, ahiret mutluluğuna nail olmaları ve sahih bir iman ve amel-i salih ile peygamberlere tabi olanlar gibi cennete girmeleri pek makul değildir; şayet böyle olsaydı, o zaman, çok insanlara göre, peygamberlerin insanlığa gönderilmemiş olması, gönderilmelerinden daha iyi bir durum teşkil edecekti. Oysa dini nasslarla da örtüşen makul görüş, Allah Teala'nın, kendilerine herhangi bir çağrı ulaşmayan kimseleri, hak ve doğru adına "kendi akıllarıyla ulaştıkları bir itikat anlayışına göre" hesaba çekeceğidir. Bu konuyla ilgili ayrıntılı açıklamalara tefsirimizin bir başka yerinde yer vereceğiz.

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُم بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿63﴾

ثُمَّ تَوَلَّيْتُم مِّن بَعْدِ ذَٰلِكَ فَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنتُم مِّنَ الْخَاسِرِينَ ﴿64﴾

63- Hani sizden kesin söz almıştık. Tur dağını yükselterek tepenize dikmiştik. "Allah'a karşı gelmekten sakınanlardan olabilmeniz için, size verdiğimiz Kitaba kuvvetle sarılın, onda bulunanları hatırda tutun." demiştik.

64- Bundan sonra yine yüz çevirdiniz. Eğer Allah'ın size bol nimet ve merhameti olmasaydı, muhakkak zarara uğrayanlardan olurdunuz.

Neredeyse ümitsizliğe düşürecek uyarı ve azarları İsrailoğullarına yönelttikten sonra, bir önceki ayet-i kerimede, Allah Teala, onları ilahi rahmeti dilemeye teşvik etti ve onlarla beraber herkese, söz konusu rahmete ulaşmanın yegane yolunun, peygamberlerin pekiştirmek üzere geldikleri iki hakikati, yani iman ve salih ameli yaşamaktan geçtiğini beyan etti. Söz konusu ayet-i kerimenin ifade ettiği hükmün içerisine İsrailoğullarının dışında kalan kimselerin dahil edilmesi, İsrailoğullarıyla ilgili olan bağlamın sona erdi-

370. *A'râf, 7/201.*

ği anlamına gelmez; bağlam, hâlâ onlarla ilgilidir, onun için, ilahi rahmete teşvik eden hitaptan sonra, Allah Teala bu ayet-i kerimede, onlara, geçmişte cezayı hakettikleri, ancak ilahi rahmetin devreye girerek bu cezayı engellediğini içeren bazı olayları hatırlatmak üzere şöyle buyurmuştur: ***"Hani sizden kesin söz almıştık."*** Alınan bu söz hakkında yukarıda bahsetmiştik. ***"Tur dağını yükselterek tepenize dikmiştik."*** ifadesine gelince; bu hadise ile ilgili olarak müfessirler, Allah Teala'nın, İsrailoğullarının iman etmesi için, Tûr dağını başlarına gölge yaptığı şeklinde bir tarihi kesit naklederler. Ancak bazı müfessirler, böylesi bir hareketin imana zorlama ve ona mecbur etme manasına geleceğini, bunun da mükellefiyet espirisine aykırı olduğunu ileri sürerek itiraz etmişlerdir. Söz konusu tarihi kesiti nakleden müfessirler de, "zorlama (ikrâh) yoluyla yapılan eylemin, zorlamaya konu olan şeyin ortadan kalkmasıyla ihtiyârî olarak yapılan eylem konumuna dönüşeceğini, diğer taraftan, böylesi bir zorlama ve mecbur etmenin, geçmiş ümmetlerde caiz olduğunu ve *'dinde zorlama yoktur.'*[371] ve *'Mü'min olmaları için sen insanları imana mı zorlayacaksın!?'*[372] ayetlerine binaen, dinde zorlamanın sadece İslam dininde söz konusu olmadığını" ifade etmek *sûretiyle söz konusu itiraza cevap vermişlerdir.*

Üstad Abduh, *"Allah'ın Kitab'ını anlamaya çalışırken, fasih ve açık üslubunun delalet etmediği manaları ona yüklemeye gerek yoktur; zira Allah kelamının bir takım ilave manalara ihtiyacı yoktur."* şeklinde bir tespit yaptıktan sonra, buna misal olmak üzere, *"Tûr dağının İsrailoğullarının tepesine yükseltilmesi"* olayını zikretti ve bu ayetin yorumu bağlamında, *"İsrailoğullarının imana zorlanmaları"* gibi bir manaya yer vermedi; tam aksine, bu ayetle ilgili olarak, İsrailoğullarının bir başka ayet-i kerimede ifade edilen ve *"Tûr'un tepelerine düşeceği zannına kapılmaları"*nı dile getiren noktaya dikkat çekti: ***"Tur dağını, gölgelik gibi onların üzerlerine yükseltmiştik, onlar tepelerine düşeceğini sanmışlardı. Onlara: 'Size verdiğimiz Kitaba sıkıca sarılın, içinde olanı düşünün ki sakınanlardan olasınız.' demiştik."*** Ayette geçen ***"en-netak"***, *"yerinden oynama, sarsılma ve sallanma"* manalarına gelmektedir. *"Daraba"* ve *"nasara"* bablarından kullanılan bu fiil, Arapçada, *"birşeyi kendine doğru çekmek ve yerinden söküp çıkarmak anlamlarında"* kullanılır. Asıl kullanımı itibariyle *"sarsıntı"* ve *"silkeleme"* anlamına gelen *"netak"* fiilinin de ifade ettiği üzere, ayette geçen sarsıntının, bir tür deprem olduğu muhtemeldir. Alınan sözden anlaşıldığına göre, İsrailoğulları iman etmeyi kabullenmiş ve Musa'ya (a) bağlılıklarını ifade eden bir sözleşme yapmışlardır. Tûr'un yükseltilmesi, onların da, kendilerinden söz alınmasından sonra gördükleri mucizeler sebebiyle Tûr'un tepelerine düşüceği zannına kapılmaları hadisesi, kendi-

371. *Bakara, 2/256*
372. *Yunus, 10/99*

lerine verilen Kitab'a kuvvetle ve gayretle sarılmalarından kaynaklanan bir hadise idi. Çünkü, mucizelerin müşahedesi, imanı arttıran, his ve vicdan alemini harekete geçiren bir husustur. Onun için Allah Teala söz konusu mucizenin müşahede edilmesi anında onlara: ***"Size verdiğimiz Kitaba kuvvetle sarılın!"*** yani, *"ona sımsıkı sarılın ve gereğini amel olarak en güzel şekilde yerine getirin, zaafa düşüp gevşemeyin ve şüpheye kapılmayın."* diye hitap etmiştir. Arkasından, Allah Teala, ***"Onda bulunanları hatırda tutun."***, yani *"Size verilen Kitab'la gereği gibi amel etmek suretiyle onu hatırda tutun."* diye buyurmuştur. Gerçekten, ilmin nefiste yer edinmesini kökleşmesini sağlayan ameldir. Hz. Ali (r) efendimizden şöyle bir söz nakledilir: *"İlim amele seslenir; eğer amel ona icabet ederse ilim orada kalır, yok eğer icabet etmezse çeker gider."* Doğrusu, ilim, nefiste mücmel/özet ve müphem olarak bulunur, amel alanına intikal ederse, o zaman, açık ve tafsili/ayrıntılı hale gelir. Daha sonra, tekrar ve devamla, teorik olan ilim tabii ve hayatın kaçınılmaz bir parçası haline gelir ve böylece çok sağlam bir zemine oturmuş olur ki, daha da unutulmaz bir hal alır. Nisyan/unutkanlık ise, küfür ile iç içe olup, insanı, daha önce hiçbirşey bilmeyen, o konuda hiçbir bilgisi olmayan bir noktaya kadar götürür; çünkü unutulan şey nefis üzerinde hiçbir etki bırakmadığı gibi, dışa yansıyan hiçbir yönü yoktur. Onun için, kendisine hidayet çağrısı ulaşıp onu benimseyen, ancak onunla amel etmeyip unutan kimse ile, kendisine hiç ilahi çağrı ulaşmayan veya ikna edecek düzeyde ulaşmadığı için iman etmeyen kimseler arasında hiçbir fark yoktur. Ancak şu kadar var ki, birinci kişinin sorumluluğu daha çoktur ve cezaya daha çok müstehaktır. İkinci kişi ise, herkese göre mazurdur; tefekkür ameliyesini eksiksiz bir şekilde yerine getirmesi durumunda, üçüncü kişi de mazurdur. Buna göre, unutan kişi, küfürde ısrar eden kâfirden hemen sonra gelir ve Rabbiyle buluştuğu kıyamet günü kör vaziyette haşredilmeye müstehaktır; onun için o gün: *"Rabbim! Beni niçin kör olarak haşrettin, oysa ben gören bir kimseydim!' der. Allah: 'Böyledir, ayetlerimiz sana gelmişti de sen onları unutmuştun, bugün de öylece unutulursun' der."*[373]

Derim ki: Bu ayet-i kerime, Kur'an-ı Kerim'i sadece güzel sesle seslendirip okumaya çalışan, onu kalp alemine taşımayan ve amelleri Kur'an'ın içerdiği hükümlerle örtüşmeyen okuyucuların aleyhine delil teşkil eder. Bu tipler, en kötü insan grubunu temsil ederler. İmam Gazalî (ö.505/1111), bu insan tipleri hakkında, efendileri kendilerine bir bahçeyi teslim eden ve onlardan o bahçenin bakım ve ıslahını isteyen bir grup köle misalini verir; bakım ve ıslah ameliyesinin nasıl gerçekleştirileceğini, orada günlerini nasıl geçireceklerini bildirmek üzere, efendileri onlara bir kılavuz kitap yazmış ve

373. *Tâhâ, 20/125-126*

bahçeden elde edecekleri kazancın yanında, işi güzel yapmalarına karşılık onlara bir ücret ve mükafat vadetmiş. Vazifenin kötü bir şekilde ifa edilmesi durumunda ise, çekecekleri cefa ve kaybedecekleri kazancın yanısıra, onlara kötü bir ceza vereceğini belirtmiş. Ancak bu köleler kendileri için yazılan kılavuz kitapçığın içerdiği emir ve yasakları kaale almak ve içindeki teşvik ve tehditlere itibar etmek yerine, sadece cilt ve sayfalarına büyük değer atfetmiş, içindeki sözleri güzel nağmelerle seslendirmiş, tekrar tekrar okumuşlar. Bununla da yetinmeyerek, bahçelik alan üzerinde cirit atmış ve onu hayırsız ve bereketsiz bir araziye çevirmişler. Acaba söz konusu kılavuz kitapçık, o kişiler aleyhinde delil teşkil etmez mi?! Yaptıkları hakkında, onlara mazeret ileri sürme fırsatını verir mi?!

Allah Teala, İsrailoğullarına önce, amelle var olan *"hatırlama"* eylemini yerine getirmelerini emretti, arkasından da faydasını andı: O da nefsi, Allah'a karşı sakınmaya hazırlamaktır; *"umulur ki Allah'tan sakınırsınız."* Gerçekten de, Kitab'ın irşad ettiği amellerin devamlı bir şekilde yerine getirilmesi, nefse, ilahi mürakabe melekesini yerleştirir ve böylece nefis pâk, duru, kendisi Rabbinden hoşnut, Rabbi de ondan hoşnut bir mertebeye yücelir. *Mutlu son Allah'tan sakınan müttakilerindir.*

Allah Teala İsrailoğullarına yukarıdaki ayeti ve içerdiği hidayet nimetini dile getirdikten sonra, onlara, itaate yanaşmayan ve hakikatı kabül etmekten kaçınan tavırlarını hatırlattı. Arkasından da, müstehak oldukları ceza ve azap yerine, kendilerine rahmet ve inayetle muamele edilmesi nimetini dile getirdi. ***"Bundan sonra yine yüz çevirdiniz"***, yani, sizden kesin söz aldıktan ve kalpleri etkileyen, gönülleri manevi huzura boğan mucizeleri müşahede ettikten sonra, sırtınızı dönüp itaate yanaşmadınız. ***"Eğer Allah'ın size bol nimeti ve merhameti olmasaydı, muhakkak zarara uğrayanlardan olurdunuz."*** Yani, siz yüz çevirmek suretiyle, aslında cezayı ve azabı hakettiniz, ancak Allah'ın rahmet ve inayeti, söz konusu azabın başınıza inmesini engelledi; onun için Allah'ın rahmet ve inayeti olmasaydı, hayır ve bereket kaynayan mukaddes yere yerleşmeyi, yani dünya saadetini kaybedecektiniz. Aynı şekilde sevab olarak da, emel olarak da, Allah katında daha hayırlı ahiret hayatını da kaybedecektiniz. Allah Teala, fazl ve keremiyle muamele etmek suretiyle, bu pozisyondan sonra, sizi, alınan söze uygun amel etmeye muvaffak kıldı.

Bazı müfessirler gibi Muhammed Abduh da Tûr dağının yükseltilmesi hadisesini kevnî bir mucize şeklinde algılamıştır. Buna göre, Tûr dağı yerden sökülerek boşlukta İsrailoğullarının tepesine dikilmiştir. Bağlamın da yardımıyla, ayetten ilk anlaşılan mana budur. Gerçi, ayetin lafızları bu manayı tam teyid etmiyor, çünkü, Arapçada **ref'** ve **irtifâ**, *birşeyin yerden yük-*

sek oluşuna denir; nitekim *"O cennette yükseltilmiş tahtlar vardır."*[374], *"yüksek döşeklerdedirler."*[375] gibi ayet-i kerimelerde böyle bir kullanım söz konusudur; zira taht ve yataklar, yere oturmuş olmasına rağmen, yüksek bir konumda olurlar. A'râf Sûresi'nde *"Tur dağını, gölgelik gibi onların üzerlerine yükseltmiştik, onlar tepelerine düşeceğini sanmışlardı."* ayet-i kerimesindeki kullanım da, dağın hava boşluğunda yükseltildiği hususunda bir delil teşkil etmemektedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, "natak" fiilinin asıl manası sarsıntı ve zelzele anlamına gelmektedir. Fiilin kulanımı ile ilgili olarak *"el-Esâs"*da şöyle der: *"Deve üzerindeki semeri sağa-sola doğru **silkeledi (neteka)**; yayıkta **çalkalamak (neteka)** suretiyle sütün yağını aldım; Allah Teala dağı tepelerine **dikti (neteka)**."*[376] **"Zulle"**, insanı gölgeleyen herşeye denir ki, söz konusu gölgelik, insanın başının üstünde olabileceği gibi, sağ veya soluna gelecek ve onu yüksek bir noktadan gölgeleyecek bir nokta da olabilir. Muhtemelen, İsrailoğulları Tûr dağının yanında iken, onun yüksek ve sallanmakta olan bir konumda görmüş, bunun üzerine de, tepelerine düşeceğini zannetmişlerdi. Aynı şekilde, bu olay, Tûr'un şiddetli bir şekilde sarsılmasını neticelendiren bir deprem akabinde gerçekleşmiş olabilir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu olayın, İsrailoğullarını Tevrât'ı kabullenmeye zorlamak amacıyla vukubulmuş olması kabul edilecek bir yorum değildir. Böyle bir yorum doğru olsa da, dağın hava boşluğunda tutulmasını kabul etmeyen kimse, Kur'an'ı yalanlamış olmaz.

وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ
فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ ﴿65﴾
فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ ﴿66﴾

65- İçinizden cumartesi günü azgınlık edenleri elbette biliyorsunuz. Onlara "Aşağılık birer maymun olunuz!" dedik.

66- Bunu, çağdaşlarına ve sonradan geleceklere bir ceza örneği ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara öğüt olsun diye yaptık.

Allah Teala, İsrailoğullarına, haftanın altı günü çalışmalarını serbest kılarken, haftanın bir gününde -o da cumartesi günüdür- çalışmayı onlara yasakladı. Cumartesi günü, gönüllerindeki dini duyguları canlandırmak ve

374. Ğaşiye, 88/13
375. Vâkıa, 56/34
376. Zamahşeri, *Esâsü'l-Belâğa*, netaka md.

dünya sevgisi ve mal yığma hırslarını törpülemek gayesiyle ibadetlerle meşgul olmalarını farz kıldı.

Maymun Seviyesine Alçalma

Ancak İsrailoğullarından bir grup, cumartesi yasağını çiğnedi ve bundan dolayı, ruhunu dinî âdâp ve ölçülere göre terbiye etmeyen, insani vasıflardan sıyrılan ve hayvandan farksız yaşayan kimseler haline geldiler; kapris ve iştah noktasında maymun, şehvani arzu ve eğilimler noktasında da domuz ruhuna döndüler. Allah Teala, fıtratın hükmü ve sünnetullah gereği onlara bu cezayı verdi: ***"İçinizden cumartesi günü azgınlık edenleri elbette biliyordunuz."*** Yani, yemin ederim ki, siz, cumartesi günü dünya işlerinin bırakılması gerektiği konusunda Allah'ın Kitabı'nda açıklanan hükmü çiğneyenlerin kimler olduklarını biliyordunuz. (Söz konusu hükmü çiğneyenlerle ilgili kıssa A'râf Sûresi'nde ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.) ***"Biz onlara: 'Aşağılık birer maymun olunuz!' demiştik."*** İbn-i Cerîr (ö.310/922) ve İbn-i Ebî Hâtim, Mücahid (ö.104/722) (r)'dan rivayetle onun şöyle dediğini naklederler: İsrailoğulları fiziken maymun suratına çevirilmediler, ancak kalpleri/ruhları maymun ruhuna dönüştü de bu yüzden söz konusu mahluka benzetildiler.[377] Nitekim bir ayet-i kerimede: ***"Kendilerine Tevrat öğretildiği halde, onun gereğini yapmayanların durumu, sırtına kitap yüklenmiş merkebin durumu gibidir."***[378] *"Merkeb"*e, bir diğerinde de *"Allah kime lanet ve gazap ederse, kimlerden maymunlar, domuzlar ve şeytana kullar kılarsa..."*[379] maymun, domuz ve şeytan kullarına benzetilmişlerdir. Arap dilinde *"el-hus"*u, *"kovmak* ve *aşağılamak"* anlamlarına gelmektedir. Ayet-i kerimedeki emir, tekvînî bir emirdir; yani, insanın tabiatı ve huyunu belirleyen ilahi yasa/sünnetullah gereği, insanın olduğu yerden kovulan ve aşağılanan maymunlar gibi olun! Bunun manası şudur ki: Allah'ın yapılmasını emrettiği hususun çiğnenmesi, o insanları, hiç utanmadan ve sıkılmadan günah ve kötü şeyler yapmaya sevketti, onlara bir anlamda cüret kazandırdı. O kadar ki, şeref ve haysiyetli insanlar onları küçümsemeye, onları aralarına almamaya ve onlarla hiçbir ilişki kurmamaya başladılar.

Müfessirlerin büyük çoğunluğu; ayette konu edilen kasabaya *"Eyle"* derken, bazıları orasının *"Tabriyye"* veya *"Medyen"* olabileceği görüşünü savunmuşlardır. Aynı şekilde müfessirler, söz konusu olayın Dâvûd (a) zamanında gerçekleştiğini söylemişlerdir. Oysa Kur'an bu tür olaylarda yer ve zaman zikretmez; zira, olaydan alınması gereken mesaj, böylesi ayrıntıların zikredilmesine bağlı değildir. Ayet İsrailoğullarına karşı ileri sürülmüş ve onların

---

377. Taberi, Tefsir, c.1, s.173.
378. Cuma, 62/5
379. Mâide, 5/60

Hz. Peygamber'i (s) inkar etmeleri ve O'na karşı tavır almalarının ilk olmadığı, bundan önce de diğer peygamberlere karşı benzer metodlara başvurdukları mesajı verilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan bu ayet-i kerime, Allah Teala'nın emirlerine karşı tavır alan, kendi nefsanî arzularını ilah edinen ve hayvan gibi bir hayat süren herkese apaçık bir ders hükmündedir. Aynı şekilde müfessirlerin büyük çoğunluğu, *"Aşağılık maymunlar olun!"* ibaresini, *"İsrailoğullarının gerçek anlamda maymuna dönüştükleri"* anlamında yorumlamışlardır. Oysa ayetin ibaresi böyle bir hükme ulaşmaya imkan vermemektedir dolayısıyla söz konusu hükme varmak için sadece nakil kalmaktadır ki, bunu teyid edecek sahih nakil olacak olsa, o zaman, ayet-i kerimede âsi ve günahkarlara verilmek istenen ders ve mesaj devre dışı kalırdı. Çünkü onlar tecrübeleriyle, Allah Teala'nın, her asi ve günahkar olan kimseyi hayvan suretine dönüştürüp insan dışı bir varlık haline getirmediğini gayet iyi biliyorlar; zira böyle birşey, Allah Teala'nın bütün mahluklar hakkında uyguladığı bir yasa değildir. Onun için ayetten alınacak en büyük ibret ve mesaj, Allah Teala'nın geçmiş ümmetler hakkında uyguladığı yasalardan birinin şu olduğunun bilinmesidir: Kim Rabbinin emirlerini çiğner ve Allah'ın kendisi için çizdiği yolu takip etmezse, insanlık seviyesinden inip hayvan seviyesine alçalır. İlahi yasalar/sünnetullah da hep aynıdır; geçmiş çağlarda yaşayanlarla nasıl muamelede bulunduysa, bu asırda yaşayan insanlarla da aynı muamelede bulunmaktadır. Onun hemen arkasından şöyle buyurdu: ***"Bu cezayı, çağdaşlarına ve sonradan geleceklere bir ceza örneği ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara öğüt olsun diye yaptık."*** Yani, biz bu cezayı, ibret alınacak bir ceza kıldık. ***"Nekâl"***, Arap dilinde, *"bir kişiye, başkaları da ibret alacak şekilde ceza vermek"* anlamına gelmektedir. Bir başka ifadeyle, haberdar olan herkesin, cezaya konu olan eylemi işlemekten çekinecek şekilde ibret olması anlamındadır. Fiilin masdarı olan *"en-Nikl"* ise, *"pranga, gem"* manasına gelmektedir. Aynı şekilde yeminde *"nukûl"*, *yemin etmeye yanaşmamak* demektir. Ayetteki ***"mâ beyne yedeyh"*** (*çağdaşlarına*) ibaresi *"olayın cereyan ettiği zamanda yaşayanları"* ifade ederken, ***"ve mâ halfahâ"*** (*ve sonradan geleceklere*) ibaresi de, *"kıyamete kadar gelecek olan insanları"* kapsamına almaktadır.

Hadisenin, Allah'a karşı gelmekten sakınanlara öğüt olmasına gelince; bu kimse, çiğnemekten korktuğu ilahi sınırlardan uzak durmak suretiyle bu hadiseyi kendisi için bir öğüt vesilesi telakki eder. *"Bu sayılanlar Allah'ın çizdiği yasak sınırlardır, onlara yaklaşmayın."*[380] Aynı şekilde mü'min bu olayı başkalarına anlatmak suretiyle onların öğüt almasına vesile olur. Şurası da unutulmamalıdır ki, söz konusu cezanın, öncekilere, sonrakilere ve müttakilere öğüt olabilmesi için, toplumların eğitim ve ahlak sistemlerinde devamlı

380. Bakara, 2/187

yerini alması gerekir. Nitekim basiret ehli nezdinde kabul gören ve gelmiş geçmiş tüm irfan ehli indinde meşhur olan görüş budur. İsrailoğullarının insan suretinden maymun ve domuz suretine dönüştürülmeleri olayı ile mübalağa yapılmıştır; bu konuda Mücahid (ö.104/722)'in (r) görüşünün benimsenmesi, ders ve ibret almak açısından daha uygun olduğu gibi, Kur'an üzerinde düşünmek açısından daha makbuldür.

Ben de derim ki: Ayetin yorumu bağlamında Hz. Peygamber'e isnad edilen ve söz konusu dönüştürme eyleminin surat ve beden eksenli bir dönüştürme olduğunu ifade eden herhangi bir hadis-i şerif söz konusu değildir. İbn-i Kesir (ö.774/1372) bu ayetin tefsirinde, söz konusu dönüştürme eyleminin mecazi anlamda olduğunu ifade eden Mücahid'in (r) görüşüne yer verdiği gibi, hakiki anlamda bir dönüştürme olduğunu ifade eden bir başka görüşe de yer vermiş ve arkasından, *"Doğru olanı, dönüştürme eyleminin hem mecazi hem de hakiki olduğudur"* demiştir. İbn-i Kesir'in bu ifadeyle ne demek istediği belli değildir.

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً
قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿67﴾
قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ
إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَٰلِكَ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ ﴿68﴾
قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ
إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِرِينَ ﴿69﴾
قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا
وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ ﴿70﴾
قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُثِيرُ الْأَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لَا
شِيَةَ فِيهَا قَالُوا الْآنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ ﴿71﴾

67- Musa kavimine: "Allah muhakkak bir sığır boğazlamanızı buyuruyor." demişti; "Bizi alaya mı alıyorsun?" dediklerinde de: "Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım!" dedi.

68- "Rabbine bizim adımıza yalvar da onun mahiyetini bize bildirsin." dediler, "O, onun ne pek kart, ne pek körpe, ikisi ortası bir sığır olduğunu söylüyor, size emrolunanı yapın." dedi.

69- "Rabbine bizim adımıza yalvar da ne renk olduğunu bize bildirsin." dediler. "O, onun, bakanların içini açan parlak sarı renkli bir sığır olduğunu söylüyor." dedi.

70- "Rabbine bizim adımıza yalvar da, mahiyetini bize bildirsin, çünkü sığırlar, bizce, birbirine benzemektedir. Allah dilerse biz şüphesiz doğruyu bulmuş oluruz." dediler.

71- "Yeri sürüp, ekini sulayarak boyunduruk altında ezilmemiş, kusursuz, alacasız bir sığır olduğunu söylüyor." dedi. "Şimdi gerçeği bildirdin!" deyip sığırı boğazladılar; az kalsın bunu yapmayacaklardı.

İnek Kıssası

Bu kıssa ibret ve öğüt gayesiyle, İsrailoğullarının katılıkları ve itaatsizlikleri konusunda Allah Teala'nın bize nakletmek istediği kıssalardan birisidir. İbret ve öğüt alınacak hususlardan olmak üzere Allah Teala, bu kıssada bize, din konusunda inatçı ve müşkülperest tavır takınmanın ve karşı tarafı zor duruma sokacak şekilde sorular sormanın, uygun görünen dini hükümleri daha da ağırlaştıracağı mesajını vermeye çalışıyor. Dinde, en küçük ayrıntısına varıncaya kadar bir meselenin üstüne gidildikçe, hüküm daha da ağırlaşır. Onun için Allah Teala, İslam ümmetine fazla soru sormayı yasaklamış ve şöyle buyurmuştur: *"Ey İnananlar! Size açıklanınca hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Kur'an indirilirken onları sorarsanız size açıklanır, (ama üzülürsünüz). Allah sorduğunuz şeyleri affetmiştir. Allah Bağışlayan'dır, Halim'dir. Sizden önce bir kavim onları sormuştu, sonra da onları inkar etmişlerdi."*[381] Sahih bir hadis-i şerifte de Hz. Peygamber şöyle buyurur:

"Gereksiz yere kelam etmek, malı çarçur etmek ve çok soru sormak mekruhtur."[382] Selefimiz bu emrin gereğini yerine getirmiş ve din konusunda kendilerini hiç zora sokmamışlardır. Onun için dini hayatları gayet fıtrî, tabii ve orta yollu bir hayat olmuştur. Ancak, ne yazıktır ki, halefimiz arasında, Allah Teala'nın affettiği hususları kurcalayıp kendi içtihadî yorumlarıyla hükümler icat eden, bunları epey çoğaltıp dini altından kalkılmaz bir yük haline getiren ve bu yüzden de ümmeti dinden soğutan ve bıktıran kimseler olmuştur.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayet-i kerimeler, Kur'an'ın erişilmez olan kendine has üslubuyla gelmiştir; zira Kur'an-ı Kerim bu tür kıssalarda, tarihçilerin olayları sıralama metodlarını benimsemediği gibi, yazarların, olayların sıralanışına göre sözleri tertip eden metodlarını da benimsemez. Tek bir kıssada dahi tarihçi ve yazarların uyguladığı kompozisyonu uygulamaz. Ancak

---

381. Maide, 5/101-102.

382. Buharî, *Rikâk* 22, *Zekat* 53, İ'tisâm 3, *Edeb* 6;Di. *Rikak* 38; Tirmizi, *Kelam* 20; Ahmed b. Hanbel, 2/327.

Kur'an, kalpleri derinden etkileyecek, aklı tefekküre sevkedecek, nefsi ibret ve öğüt almaya yönlendirecek tarzda üslubunu tertip eder. İsrailoğullarına ait kıssalarda, Kur'an-ı Kerim, Allah Teala'nın onlara bahşettiği nimetleri; söz konusu nimetlere ne tür bir nankörlük ve isyanla karşılık verdikleri; bunların akabinde, onları terbiyelendirmek üzere ne tür cezalara çarptırıldıkları; iyilik ve kötülüklerle imtihan edilmeleri; kendilerine verilen her cezanın akabinde nasıl tevbeye başvurdukları; tevbeden hemen sonra nimetlere nail olmaları; tekrar şımarıklıklarına ve eski küfürlerine nasıl geri döndükleri gibi noktalar üzerinde durulmaya çalışılır.

Bundan önceki ayetlerde, İsrailoğulları ile ilgili olarak, önce kendilerine verilen nimeti, arkasından nimete küfür ve isyanla mukabelede bulunmalarını, hakettikleri cezayı, başvurdukları tevbeyi ve arkasından ilahi rahmetin kendi lehlerinde tecelli etmesi; alemlere üstün kılınmaları, kendilerinden kuvvetle söz alınması, Fir'avn'un zulüm ve esaretinden kurtulmaları, arkasından, yukarıda işaret ettiğimiz üzere verilen nimetler ve imtihanlardan bahsedildi. Ancak tefsirini yapmakta olduğumuz bu kıssada sıralama farklılık arzetmektedir. Şöyle ki; bu kıssada muhalefet/isyan daha sonra gelen şu ayetle anılmıştır: *"Hani, içinizden birini öldürmüş ve bunun failini birbirinize atmıştınız."*[383] Arkasından, bu keşmekeş durumdan kurtulma nimetini, bu kurtuluşun vesilesi olmak üzere de, ineğin kesilmesini emretmesi dile getirilmektedir: *"İneğin bir parçasıyla ölüye vurun.' dedik."* Olay muhatabı büyüleyecek ve meselenin perde arkasını öğrenmeye sevkedecek şekilde tasvir edilmeye çalışılmaktadır. (Zira daha önce, kelamda, Musa'nın (a) kendi kavmine bir inek kesmelerini emretmesi ile ilgili bahis geçmemişti. Söz konusu emrin bir sürpriz gibi devreye girmesi ve konu etrafında yapılan tartışma ve münakaşalar, insanda, meselenin sebebini öğrenmeye sevkedecek bir merak uyandırıyor ki, bu merak olayın sağlıklı bir şekilde takip edilmesini ve zihnin o noktada konsantre olmasını gerektiriyor.) Çünkü Allah Teala'nın herhangi bir topluma bir ineğin kesilmesini emretmesindeki hikmetinin hemen anlaşılması mümkün değildir ve muhatabın/dinleyicinin şaşırması ve olayı öğrenmeyi çok arzulaması da gayet yerinde bir harekettir. Özellikle de muhatap, gönülleri cezbeden ve kalpleri harekete geçiren anlatımlara alışık birisi değilse... Derim ki: Asrımızda roman diye isimlendirilen bir nevi kurgulanmış hikaye ve masallar da böyle bir uslup kullanmaya çalışmaktadırlar.

Kur'an'da bir takım şüpheler uyandırmak isteyenler demektedirler ki: İsrailoğulları, Kur'an'da zikredilen bu kıssayı bilmemektedirler; acaba Tevrat'ta mevcut olmayan bu kıssayı Kur'an nereden getirmiştir? Bu şüpheye cevaben deriz ki: Allah katından gönderilen ve İsrailoğullarının torunları

383. Bakara, 2/72.

hakkında *"Kendilerine belletilenlerin bir kısmını unuttuklarını."*[384] *"ve kendilerine Kitab'tan sadece az bir pay verildiğini."*[385] belirten Kur'an bu kıssayı zikretmiştir. Bunun yanında, ineğin boğazlanması ile ilgili kıssa Tevrat'ta da mevcuttur; zira onda, fail-i meçhul bir cinayetin vuku bulması durumunda, suların sürekli aktığı bir vadide boyunduruk taşımamış bir ineğin kesilip ölünün yakınında ikamet eden yerleşim alanının saygın kimseleri, ellerini vadide kesilen ineğin üzerinde yıkar ve şöyle derlerdi: *"Bu kanı ellerimiz akıtmadı, Allahım! İsrail kavmini affet."* Sonra, bu merasime katılanların söz konusu öldürme eyleminden masum olduklarını temenni etmek üzere bir takım dualar ederler. Kim merasime katılmaz ve bunları yapmazsa, katil olduğu ortaya çıkar. Bu merasimle, insan öldürmenin önüne geçilmesi hedeflenir. Onun için, Kur'an-ı Kerim'de yer alan bu hüküm, Tevrat'ta yer alan söz konusu kıssadan bir alıntı olması muhtemel olabileceği gibi, Kur'an'daki kıssanın nuzulüne sebep teşkil etme ihtimali de vardır. İsrailoğullarının değiştirip de Kur'an'ın tashih ettiği tek kıssa bu olmadığı gibi; onların tahrif edip Tevrat'tan çıkardıkları, arkasından da Kur'an'ın gün yüzüne çıkardığı ve gerçek yüzünü ortaya koyduğu ilk hüküm de sadece bu değildir.

Üstad Abduh dedi ki: Size, defalarca, İsrailoğulları ve diğer peygamberlerle ilgili kıssalarda çok dikkatli olunması gerektiğini söylemiş ve müfessir ve tarihçilerin, Kur'an'ın zikrettiğinden fazlası ile ilgili nakillerine güvenilmemesi gerektiğini vurgulamıştım. Tarihi ve bilimsel araştırmalarda uzman kimseler de bugün, dikkatli bir inceleme ve araştırma yapmadan ve bir takım bulgulara dayanmadan, *"karanlık dönemler"* diye adlandırılan o kesitlerin tarihi ile ilgili bilgi ve verilere güvenilemeyeceği görüşünü savunmaktadırlar. Tefsir kitaplarını güvenilir olmayan kıssalarla dolduran müfessirleri, doğrusu, hüsn-ü niyetlerinden dolayı mazur görüyoruz; ancak biz bu tür bilgileri mesned kabul etmiyoruz, hatta yasaklıyor ve Kur'an'ın naklettiği kadarıyla yetiniyorz. Söz konusu kıssaları, Kur'an'ın naklettiği hususlarla örtüşen sahih rivayetlerle açıklamaya çalışıyoruz.

Derim ki: Üstadımızın işaret buyurdukları, *"ineğin kesilmesi"* ile ilgili olarak Tevrat'ta yer alan hüküm, *Tesniye* bölümünün yirmi birinci faslında mevcut olup metni aynen şöyledir:

1- *Allah'ın, Rabb'in mülk edinmek için sana vermekte olduğu diyarda, kırda düşmüş ve kimin tarafından vurulduğu bilinmeyen öldürülmüş bir adam bulunursa,*

2- *O zaman senin ihtiyarların ve kâkimlerin çıkacaklar ve öldürülmüş adamın etrafında olan şehirlere uzaklığını ölçecekler;*

3- *Ve vaki olacak ki, öldürülmüş adama en yakın olan şehrin ihtiyarları sığırlar-*

384. Mâide, 5/13
385. Âl-i İmrân, 3/23

dan, çalıştırılmamış ve boyunduruk taşımamış genç bir inek alacaklar;

4- *Ve o şehrin ihtiyarları ineği, sürülmemiş ve ekilmemiş olan bir vadiye indirecekler ve orada, vadide ineğin boynunu kıracaklar.*

5- *Ve Levi oğulları, kâhinler yaklaşacaklar; çünkü Allah'ın RAB kendisine hizmet etmek için, ve RABBİN ismini mübarek kılmak için onları seçti; ve her davada ve her dövüşte onların sözüne göre olacaktır.*

6- *Ve o şehrin bütün ihtiyarları, öldürülmüş adama en yakın olanlar, vadide boynu kırılmış olan ineğin üzerinde ellerini yıkayacaklar;*

7- *Ve cevap verip diyecekler: Ellerimiz bu kanı dökmedi ve gözlerimiz onu görmedi.*

8- *Kurtardığın kavmin İsraile bağışla, ya RAB, ve kavmin arasında suçsuz kan bırakma!*

Bundan, ineğin kesilmesi ile ilgili emir, bir cinayet hadisesinde vukubulan anlaşmazlığı çözme maksadına matuf olduğu anlaşılmaktadır. Olayla ilgili değişik rivayetlere yer verilir; bu rivayetlerden birine göre, maktülün miras için kardeşi tarafından öldürüldüğü, ancak katil olan kardeş kendi mahalle halkını suçlayıp onları sorgulama yoluna gittiği dile getirilir. Bir başka rivayete göre, maktülün, yeğeni tarafından öldürüldüğü nakledilir. Konu ile ilgili daha başka rivayetler nakledilir ki, onları zikretmeye bile gerek yoktur. Söz konusu cinayet olayı vuku bulunca, İsrailoğulları, Musa'dan (a) tarafların arasını bulup katili ortaya çıkarmasını istemişlerdi. Musa (a) onlardan bir inek kesmelerini isteyince, ulaşmak istedikleri sonuçla alakasını kurmakta zorlandıkları için emri çok tuhaf bulmuşlardı. Allah Teala bu durumu şöyle tasvir eder: ***"Musa kavimine: 'Allah muhakkak bir sığır boğazlamanızı buyuruyor.' demişti; 'Bizi alaya mı alıyorsun?' dediklerinde de: 'Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım!' dedi."*** Yani, bizimle alay mı ediyorsun?! Onlar, beyinsizlikleri, Allah Teala'nın azametini idrak edememeleri, hikmeti evvel emirde anlaşılmasa da, O'nun emirlerinin nasıl karşılanması gerektiğini bilmemeleri yüzünden böyle bir söz sarfettiler. Böyle bir edep ve kabiliyetten yoksun olmasalardı, emri aynen yerine getirir ve arkasından gelecek neticeyi beklerlerdi. Söz konusu tavırlarıyla Musa'yı (a) cehalet ve basitlikle suçlamaları üzerine Hz. Musa: ***"Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım, dedi."*** Yani, cahil olmaktan ve insanlarla dalga geçmekten Allah'a iltica eder ve O'nun bana öğrettiği edebe sığınırım.

"Rabbine bizim adımıza yalvar da onun mahiyetini bize bildirsin.' dediler." Yani, keseceğimiz ineğin özellikleri nelerdir? Üstad Abduh dedi ki: Sorunun ***"mâ hiye?"*** *(mahiyeti nedir?)* şeklinde sorulması, mantık bilginlerinin kullanımına göre değil de, Arap dilinin kullanımına göredir; zira mantık bilginlerine göre soru, zaten birşeyin mahiyetini öğrenmek üzere yöneltilir. Ancak Araplar, genel bir küme içerisinde yer alan bir nesneyi, diğerlerin-

den ayıran özellikleri itibariyle öğrenmek istediklerinde böyle bir üsluba başvururlar. Nitekim cevaben şöyle denmiştir: ***"Musa onlara: O, ne kart"***, yani, yaşlanmamış ve sütten-doğumdan kesilmemiş bir yaştadır. **Ne de pek körpe,** yani, hiç doğum yapmayacak kadar küçük yaştadır. Ancak bununla çok doğum yapmamış inek murad edilmiştir. ***"Bu ikisi ortasında bir inek."*** Ayette geçen ***"avân"*** kelimesi, *orta yaşlı kadın ve hayvan* anlamına gelmektedir. Buna göre, söz konusu inek, yukarıda anılan kart ile körpe arasında bir inektir. Ayette işaret ismi olan ***"zâlike"*** (bu), lafzen tekil olsa da, mana itibariyle çoğul bir manaya işaret etmektedir. Zaten bu işaret isminin başına gelen ***"beyne"*** (arasında) zarfı, en az iki veya daha çok unsura delalet eden kelimelerle beraber kullanılır: Mesela, Arapçada *"ikisi arasında veya onların arasında oturdum."* denir de, *"onun arasında oturdum"* şeklinde bir kullanıma yer verilmez. Dolayısıyla çoğul anlamında olan işaret ismi ile zamiri tekil kullanmaları, "mezkur yaşlar arasında bir inek..." veya "zikri geçen yaşlar arasında..." bir takdiri gerektirmektedir ki, Arap dilinde bu tür kullanımlar oldukça yaygındır. Ru'be'nin şu beytinde de benzer bir kullanım söz konusudur:

فيها خطوط من سواد وبلق كأن في الجسم توليع البهق

"Onda siyah ve benekli çizgiler var
Sanki vücutta cüzzamı tutuşturma görevi var."

Musa (a) ineğe ait bu özellikleri zikrettikten sonra: ***"Size emrolunanı yapın."*** dedi. Aslında İsrailoğullarının evvel emirde kendilerine yöneltilen emirle yetinip gereğini hemen yerine getirmeleri gerekirdi, ancak onlar dik kafalılığı ve sorularda ısrarı tercih ettiler: ***"Rabbine bizim adımıza yalvar da ne renk olduğunu bize bildirsin.' dediler. 'O, onun, bakanların içini açan parlak sarı renkli bir sığır olduğunu söylüyor.' dedi."*** ***"Fâki"***, başka rengin karışmadığı aşırı parlak sarılık, yani *"sapsarı"* renk anlamına gelmektedir. Bazı dilciler parlak olma vasfını sadece sarı rengi ile sınırlamayıp yalın olan bütün renklere genelleştirirler.

İsrailoğullarının yukarıda sayılan özelliklerle yetinmeleri gerekirdi, ancak dik kafalılıklarını devam ettirerek: ***"Rabbine bizim adımıza yalvar da, mahiyetini bize bildirsin, çünkü sığırlar, bizce, birbirine benzemektedir. Allah dilerse biz şüphesiz doğruyu bulmuş oluruz.' dediler."*** Bu soruyla, kesilecek ineğin özelliklerinin daha ayrıntılı bir şekilde ifade edilmesini, toprağın işlenmesinde çalışan bir hayvan mı, yoksa mer'a hayvanı mı olduğunu öğrenmek istemişlerdir. İşte bu soru üzerine Musa'nın (a) diliyle şöyle söylenmiştir: *"O mer'adan otlanan ve yeri sürüp, ekini sulayarak boyunduruk altında ezilmemiş, kusursuz, alacasız bir sığırdır."* Yani, toprağın işlenmesinde kullanılmak suretiyle boyunduruk altına girmeyen ve ekin sulama işlerinde

istihdam edilmeyen bir inektir. *"O bütün kusurlardan veya diğer işlerden uzak olup alacasızdır."* yani, parlak-sarı renginden başka bir renge sahip değildir. *"Şiyetün"* kelimesi *"veşâ"* fiilinden türetilmiş bir masdar olup, *"elbisenin, kendi rengi dışında çizgi ve hatlarla süslenmesi"* için kullanılır. Arapçada *"veşâ (yeşî) es-sevbe"* dendiğinde bu mana kastedilir. Aradıkları bütün vasıf ve özelliklerin zikredilmesinden sonra, başka soru soracak açık kapı bulamadılar ve: ***"Şimdi gerçeği bildirdin.' deyip sığırı boğazladılar; az kalsın bunu yapmayacaklardı."*** Yani, ancak, soru soracak ve inatçılığa başvuracak açık bir kapı bulamayınca ineği kesmeye yanaşmak zorunda kaldılar. İbn-i Cerîr et-Taberî (ö.310/922), tefsirinde, sahih bir senetle İbn Abbas (ö.68/687) (r)'dan şöyle bir mevkuf rivayette bulunur: *"İsrailoğulları, istedikleri herhangi bir ineği kesselerdi, ilahi emri yerine getirmiş olurlardı; ancak işi zora koştular, bunun karşılığında da Allah Teala, emri daha da ağırlaştırdı."*[386] Aynı rivayeti Saîd b. Mansur, Sünen'inde, İkrime'den merfu olarak nakletmiştir. Bu ayetin tefsiri bağlamında müfessirler, ilahi emrin tedricen ağırlaştırılması ile ilgili bir hikmet zikrederler. Bu hikmete göre, emrin ağırlaştırılması, anne-babasına karşı çok iyi muamelede bulunan bir kişinin ineğine ulaşılması içindi. Bu olay doğru olabilir, ancak ayetin manasının yorumu bağlamında anılmasına gerek yoktur. Kur'an'da geçen bu kıssa ile ilgili olarak, bazıları, ilahi hükümlerin, insanların fiilerine bağlı olamayacağı konusunda bir takım şüpheler ileri sürmüşlerdir. Oysa, teklifin/sorumluluğun, çoğu kez ceza şeklinde tecelli etmesi gerçeği onların söz konusu takıntılarını çürütmektedir. Çünkü ceza, o noktada insanları eğiten bir rol oynamaktadır.

Diğer taraftan bu kıssadaki soru ve cevaplar, *"fasl"* üslubuna uygun bir şekilde cümledeki yerlerini almış ve (f) *"vasl"* edatıyla kullanılmamışlardır. Doğrusu, beliğ/edebi üslup böyle bir kullanımı gerektirir; zira belagatta şöyle bir kaide vardır: Eğer sarfedilen söz beraberinde bir soruyu gündeme getiriyorsa, devamı söz konusu mukadder soruya cevap niteliğinde ayrı bir cümle şeklinde gelir. *"Musa kavimine: 'Allah muhakkak bir sığır boğazlamanızı buyuruyor.' demişti."* cümlesi beraberinde bir soruyu çağrıştırıyor; kelam sanki şöyle bir soru içeriyor: İneği kesme ile ilgili emire muhatap olduklarında Musa (a)'a karşı nasıl tavır takındılar? İşte bu soruya cevap niteliğinde olmak üzere: *"Sen bizimle alay mı ediyorsun?!"* denmiştir. Bu söz de, aynı şekilde başka bir soruyu çağrıştırıyor: İsrailoğulları Musa'ya (a) karşı böyle tavır takındıklarında, acaba O nasıl bir karşılıkta bulundu? Bu mukadder soruya cevap olacak tarzda Musa (a): ***"Allah'a sığınırım..."*** karşılığını verdi. Kur'an-ı Kerim'de, bu tür kullanımlara çokça rastlanır; Hz. Musa (a) ile Firavun arasında geçen konuşmalarda olduğu gibi...

---

386. Taberi, *Tefsir*, c.2, s.220, Daru'l-Maarif.

وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَّا كُنتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿72﴾ فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَٰلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَىٰ وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿73﴾

72- Siz bir kimseyi öldürmüş ve bunun suçunu birbirinize atmıştınız; oysa Allah gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktı.

73- "Sığırın bir parçasıyla ona vurun." dedik. İşte böylece Allah ölüleri diriltir ve aklınızı kullanasınız diye size ayetlerini gösterir.

Yukarıda işaret ettiğimiz üzere, bu bölüm, İsrailoğullarının, ilahi emirlere karşı muhalefetlerini dile getiren kıssanın geniş kısmını oluşturmaktadır. Söz konusu muhalif tavırlar, bir cinayet olayını, katil ile ilgili tartışmaları, olayın iç yüzünü ortaya çıkarmak üzere ineğin kesilmesi ile ilgili emrin verilmesini ve dini hükmün ortaya konmasını ve ineğin evsafı ile ilgili ısrar ve inat eseri soruların sorulmasını içermektedir.

Ölü Nasıl Diriltilir?

"Siz bir kimseyi öldürmüş ve bunun birbirinize atmıştınız..." cümlesinde öldürme eylemi, fail tek olmasına rağmen, bütün topluma/ümmete isnad edilmiştir; zira aralarındaki dayanışma ve birlik-beraberlik onları, tek bir vücut ve kişi olarak telakki etmeyi gerektirmiştir. *"Tedâru'"* kelimesi *"derae"* fiilinden tefâül vezninde bir masdar olup *birbirine itmek ve atmak* anlamlarına gelmektedir. Fiilin bu vezinden kullanımı karşılıklı ithamda bulunma ve münakaşalaşmanın vuku bulduğuna delalet etmektedir. Gerçekten de İsrailoğullarından her biri, bir taraftan cinayet suçunu kendi üzerinden savmaya ve olayla ilişkisi olmadığını ortaya koymaya çalışırken, diğer taraftan bir başkasını suçlamaya gayret ediyordu. Cinayeti işleyen katillerin ve onlardan haberdar olanların bir takım arzu ve emelleri vardı ki, bu yüzden gerçeği gizliyorlardı. Onun için Allah Teala söz konusu cinayeti onlara hatırlattıktan sonra şöyle buyurdu:

"Oysa Allah gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktır." Yani, Allah, katili gizlemek için, cinayeti masum kimselere yıkmaya çalışmanızı biliyor, hiçbir hile ve tuzağı O'ndan gizleyemezsiniz; O bütün bu yaptıklarınızın iç yüzünü ortaya koyacaktır.

"Sığırın bir parçasıyla ona vurun.' dedik. İşte böylece Allah ölüleri diriltir." cümlesi ise, gizlenmekte olan şeylerin açıklanması bağlamında ifa-

de edilmiştir. Ölüye vurma eylemi ile ilgili olarak çok rivayetler nakledilir: Kimileri "ölüye ineğin diliyle vurun, kimileri buduyla, kimileri de kuyruğuyla. vurmanın" kastedildiğini söylemişlerdir. Bir rivayete göre ise, ineğin bir parçasıyla ölüye vurulur-vurulmaz ölünün tekrar hayata döndüğünü ve: *"Beni kardeşim (veya yeğenim) öldürdü..."* dediği nakledilir. Doğrusu ayet, nass itibariyle olayın özetini dahi vermiyor, ayrıntısını nasıl versin! İfade ettiğimiz gibi, bir ineğin kesilmesi olayı, İsrailoğulları nezdinde, katilin tespit edilmesi ve üzerinde anlaşmazlığa düşülmesi durumunda, cinayet olayının ortaya çıkarılması gayesiyle yapılıyordu. Eğer yerleşim biriminin yakınında bir maktül bulunur da onu öldüren katil meçhul ise, bu yola başvurulur ve bununla fâil tespit edilmeye çalışılırdı. Buna göre, kim elini yıkar ve dini merasimi bütün ayrıntılarıyla yerine getirirse, cinayetle ilişkisi olmadığı kanısına varılır, kim de söz konusu merasimi uygulamaya yanaşmazsa cinayet üzerine kalmış olur. Buna göre; ***"ölülerin diriltilmesi"***nin manası, herhangi bir cana kıyılması durumunda meydana gelen karışıklıklar yüzünden akacak kanların önüne geçilmesidir. Bir başka ifadeyle, Allah Teala bu tür hükümleri koymak suretiyle birçok canı diriltmiş olmaktadır. Bu diriltme, şu ayet-i kerimelerde ifadesini bulan türden bir diriltmedir: *"Kim bir canı diriltirse bütün insanlığı diriltmiş gibi olur."*[387]; *"Kısasta sizin için hayat vardır."*[388] Bu iki ayet-i kerimede olduğu gibi, ***"ihyâ"***, hayatta bırakma anlamındadır. Ayetimizin devamında yer alan ***"Ve aklınızı kullanasınız diye size ayetlerini gösterir."*** ifadesi şu anlamdadır: Allah, aranızda vukubulan çekişme ve münakaşaları noktalayacak, fitne ve düşmanlıkları giderecek mucize ve ibret dolu sahneleri gözünüzün önüne serecek. Nisâ Sûresi'nin 105. ayetinde de buna benzer bir kullanım vardır: *"Doğrusu, insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği gibi hükmedesin diye Kitab'ı sana hak olarak indirdik; Hakkı gözet, hainlerden taraf olma."*[389] Bu üslup daha çok, peygamberlerin doğru ve hak üzere olduklarını kanıtlayan mucizelerden bahsedildiği bağlamlarda kullanılır. Ayetin bu cümlesinin tefsiriyle ilgili olarak Üstad Abduh'dan size aktaracağım birşeyim yok, ancak ayetin son kısmıyla ilgili olarak birinci görüşü tercih eden mahiyette açıklamalarda bulundu. O da: *"Umulur ki akledersiniz."* kısmıdır. Yani, umulur ki, ilahi hükümlerin sır ve hikmetlerini ve ilahi şeriate teslim olma ve boyun eğmenin faydalarını künhüyle anlarsınız da, olanların sadece bu hadiseyle ilgili olduğu zannına kapılmazsınız; tam aksine, ilahi emirleri, her zaman için, işi zora ve inatçılığa sürüklemeden gönül rızasıyla onaylamaya ve yaşamaya çalışırsınız. Allah Teala şöyle buyurdu:

387. Mâide, 5/32
388. Bakara, 2/179
389. Nisâ, 4/105

ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُم مِّن بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ
الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ
مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّهِ وَمَا اللّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿74﴾

74- Sonra kalpleriniz yine katılaştı, taş gibi, hatta daha da katı oldu. Nitekim taşlar arasında kendisinden ırmaklar fışkıran vardır; yarılıp su çıkan vardır; Allah korkusundan yuvarlananlar vardır. Allah yaptıklarınızı bilmez değildir.

Derim ki: Allah Teala, söz konusu mucize ve ibret delillerini müşahede ettikten sonra, İsrailoğullarında, o mucizelerin kalplerinde bıraktığı manevi izleri yok edecek, aldıkları ibreti zihinlerinden silecek şeylerin meydana geldiğini ifade etmiş ve bu bağlamda şöyle buyurmuştur: *"Sonra kalpleriniz yine katılaştı, taş gibi, hatta daha da katı oldu."* Kelamın *"Summe"* zaman zarfıyla atfedilmesi/bir önceki ayetle irtibatlandırılması, Musa (a) zamanında bir takım mucizeleri müşahede eden İsrailoğullarının kalplerinde manevi bir yumuşama (hûşû) meydana geldiğini, ancak daha sonra gelen nesillerin kalplerinde manevi bir katılığın oluştuğunu ifade etmektedir. *"Kasvet"*, *"katılık"* manasına gelir ve cisimlere ait bir niteliktir. Dolayısıyla kalbin kasvetle nitelenmesi mecaz yollu bir kullanım olup, belagat literatüründe bu kullanım, istiare-i mekniyye diye adlandırılır.

"Veya" diye tercüme ettiğimiz *"ev"* edatının, *"tekerrür (terdid)"* ve *"şüpheye düşürme (teşkik)"* gibi işlevleri vardır. Tabi bu işlevler, mütekellim eksenli değil de, muhatap eksenli işlevlerdir; zira Arapçada böyle bir konuşma üslubu vardır. Mesela, bir Arap başka biriyle konuşurken ona: *"Söz konusu kalpler, katılık noktasında taş gibi veya ondan daha katı oldu."* der. *"Ev"* (veya) edatı taksim/sınıflandırma işlevi de üstlenmiş olabilir. Buna göre mana şöyle olur: Katılık bütün kalplerinizin ortak bir özelliği oldu; onların en az katı olanı sert taşlar gibi oldu, kimisi ise daha da katı bir hal aldı... Bu iki işlevden daha kuvvetlisi, *"ev"* edatının, mübalağa ifade etmek üzere *"idrab"* işlevi üstlenmiş olmasıdır. Buna göre mana şöyle olur: "Hatta taştan daha da katı oldu; çünkü hayra vesile olacak his ve şuurdan, ibret almaya zemin hazırlayacak duygulardan yoksun hale geldi." Oysa taşlar öyle değil; zira onların bir kısmı etrafa hayır ve bereket saçmaktadır, bir kısmı ise cansızlar aleminde ilahi kudretin izlerini dış aleme yansıtacak fonksiyonlar icra etmektedir.

Allah Teala katılık açısından kalpleri taşlara benzettikten, arkasından da kalplerin taşlardan daha da katı bir hale geldiğini *"idrab ve intikal"* yoluyla ifade ettikten sonra, taşları üç ayrı özellikle niteledi. Taşlara ait bu üç özel-

likle, katılık vasfının, taşlarda zayıf, kalplerde ise çok kuvvetli olduğunu ortaya koymak istedi... Kalplerden kasıt, vicdan ve akıl mahalli olan organdır. *"Kalp"*, daha çok vicdanla eş anlamda kullanılır; çünkü vicdan, ikna etme ve boyun eğmenin asıl etkenidir. Kalp lafzı bazen de insan hakkında kullanılır; çünkü kalbin bir özelliği de, vicdan veya akıl veyahut nefsin etkisinde kaldığı şeylerden genel anlamda kendisinin de etkilenmesidir. Söz konusu kalplerin, insan ruhunun özelliklerinden olan teessür/etkilenme ve uyarıları kabullenme (infial) özelliklerini kaybettiğini ve kendisine yöneltilen öğüt ve mucizeleri algılamaz hale geldiğini ifade etmek suretiyle kelamda mubalağa yapılmıştır. Sanki bu kalpler, canlı mertebesinden, taşın sembolize ettiği cansızlar derekesine, hatta ondan da aşağıya doğru bir alçalmaya maruz kalmıştır. İşte, *"Sonra kalpleriniz yine katılaştı, taş gibi, hatta daha da katı oldu. Nitekim taşlar arasında kendisinden ırmaklar fışkıran vardır; yarılıp su çıkan vardır; Allah korkusundan yuvarlananlar vardır."* ayet-i kerimesi bu manaları ifade etmektedir. *"Tefeccür"* kelimesi, *"geniş yarık"* manasına gelen *"fecere"* kökünden tefe'ül vezninde bir masdardır. Bu vezin dönüşlü/geçişsiz olarak kullanılır; mesela *"o şeye vurdum, hemen arkasından yarıldı"* şeklinde bir kullanıma yer verilebilir. Aynı şekilde *"tefe'ül"* vezni, fiilin çok tekrarlandığını ve defalarca vukubulduğunu ifade etmek üzere kullanılır. *"Teşakkük"* fiili de *"tefeccur"* fiiliyle eş anlamda kullanılır ama ikincisi daha kapsamlıdır. *"Tefeccür"* fiilinde, *"bolluk ve genişlik"* manası olduğu için, büyük kayalıklardan coşan nehir ve pınarlar tefeccür fiiliyle ifade edilmeye çalışılırken, daha az miktarlarda dışarıya fışkıran sular için de *"teşakkuk"* fiili kullanılır.

Buna göre mana şudur: Söz konusu taşlar, çok katı ve sert olmalarına rağmen, çok ince ve yumuşak olan sudan etkilenmekte, onun tesirinden yarılıp etrafa az ya da çok miktarlarda sular fışkırmaktadır. Fışkıran bu sular da yeryüzünü ihya etmekte, hayvanlara ve bitkilere hayat iksiri olmaktadır. Ancak bu kalpler, hikmet ve uyarılardan, öğüt ve ibretlerden etkilenmez hale gelmiştir. Hikmet ve ibretler o kalpleri yarıp vicdanın derinliklerine ulaşamamaktadır. Fıtrattan gelen nurlar o kalplerde söndüğü için, dışarıya yansımamaktadır. Oysa taşlardan kimisi var ki, azıcık sudan yarılmakta ve küçük gözeler halinde etrafına hayat bahşetmektedir. Kimisi de, nehir diye isimlendirilen bol sulardan etkilenip yarılmaktadır. Kimisi ise, Allah korkusundan yokuş aşağı yuvarlanmaktadır. Bunlar, ilahi azametin bir eseri olarak volkan veya yıldırım etkisiyle dağın tepelerinden veya iç tarafından, dışarıya fırlayan taşlardır. Bu kevnî ayetlerle/hadiselerle, Musa'nın (a) şahsında tecelli eden ilahi ayetler/mucizeler arasında bir ilgi ve benzerlik kurulmuştur: Musa'ya (a) verilen mucizeler kainatta tecelli eden büyük hadiseler olup, mü'minlerin kalpleri onun korkusundan Allah'a sığınır ve O'nun emir ve yasaklarına boyun eğer. Aynı şekilde kalpler, büyük kayalıkları yerinden oy-

natan ve koca kaleleri yerle bir eden volkanik hadiseler ve yıldırımlardan da ürperir. Ancak söz konusu kalpler, bu tür mucizeleri müşahede etmesine rağmen, ondan etkilenmez ve imanını tazelemez hale geldi.

Özetle, yapılan benzetme şu manayı ifade etmektedir: Kalpleriniz sert ve katılıkta taşlara benzemektedir; hatta taşlardan daha da katı olmuştur. Zira sert kayalıklardan bazısı kuvvetli, bazısı da zayıf akıntılı sulardan etkilenmekte ve içeriden dışarıya doğru fışkırmaktadır, ancak sizin kalpleriniz, vicdanlara tesir etmesi ve duygu alemine nüfuz etmesi gereken vaaz ve öğütlerden hiç etkilenmemektedir. Aynı şekilde taşlar, yıldırım ve depremler gibi, Allah Teala'nın kainatta yarattığı korkunç hadiselerden etkilenirken, sizin kalpleriniz benzer ilahi tasarruflardan tesirlenmemektedir. Dolayısıyla kalpleriniz taşlara yararı dokunan iç ve dış etkilerden yararlanamadı. Böylece kalpleriniz taşlardan daha katı bir hale geldi. Arkasından Allah Teala onlara gözdağı vermek üzere şöyle buyurdu: ***"Allah yaptıklarınızdan gafil değildir."*** Yani, eğer siz güzellikle yola gelmezseniz, Allah sizi kötülüklerle ve gazapla yola getirmesini bilir.

أَفَتَطْمَعُونَ أَن يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِن بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿75﴾

وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُم بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُم بِهِ عِندَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿76﴾

أَوَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ﴿77﴾

وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ ﴿78﴾

75- Size inanacaklarını umuyor musunuz? Oysa onlardan bir takımı Allah'ın sözünü işitiyor, ona akılları yattıktan sonra, bile bile onu tahrif ediyorlardı.

76- İnananlarla karşılaştıkları zaman, "İnandık." derlerdi; birbirleriyle yalnız kaldıklarında, "Rabbinizin katında size karşı hüccet göstersinler diye mi Allah'ın size açıkladığını onlara anlatıyorsunuz? Bunu akıl etmiyor musunuz?" derlerdi.

77- Gizlediklerini de, açıkladıklarını da Allah'ın bildiğini bilmiyorlar mı?

78- Onların bir kısmının okuyup yazması yoktu. Kitabı bilmezlerdi; bildikleri sadece bir takım yalan ve kuruntulardı. Onlar ancak vehim içindedirler.

Rasulullah (s) ve ashab-ı kiram (r), en önce iman etmesi gereken kimselerin Yahudiler olduklarını düşünüyorlardı; çünkü onlar, genel anlamda Allah'ın birliğini kabul ediyor, *"vahiy ve öldükten sonra dirilme"* gibi esasları tasdik ediyorlardı. Bundan dolayı onların büyük kalabalıklar halinde İslam'a girmelerini çok arzuluyorlardı; çünkü İslam, genel anlamda, onların kitaplarındaki bütün hakikatleri doğruluyor, dinlerinde varolan bir takım şüpheli şeyleri vuzûha kavuşturuyor, kapalı ve problem haline gelen noktaları çözüyor ve dini, insanları zora sokmayacak şekilde bir düzene oturtmaya çalışıyordu. *"O peygamber, onlara, uygun olanı emreder ve fenalıktan meneder, temiz şeyleri helal, murdar şeyleri haram kılar, onların ağır yüklerini indirir, zor tekliflerini hafifletir."*[390] Yahudilerin iman etmelerini arzulama, teorik çerçeveye oturtulmuş makul bir arzuydu. Ancak Yahudilerin, dini, kavmi bir bağ ve hüviyete dönüştürmüş olmaları ve onu manevi bir hidayet kaynağı olmaktan çıkarmış olmaları söz konusu makul arzuyu boşa çıkarıyordu. Saydığımız bu hususlardan dolayı, Yahudiler, dinlerini tatbik ederken, değişik mezhep ve görüş farklılıklarına göre hareket ediyor ve Allah kelamını, arzu ve hevesleri istikametinde tahrif ediyorlardı. Allah Teala da, Kur'an'ın hükümlerinin indiği ortamı yaşayan ve inen ayet-i kerimelere tanık olan Yahudilerin gerçek hallerini anlattıktan sonra, Müslümanların, artık söz konusu arzularında mazur olmadıklarını ifade etmiştir. Allah Teala Müslümanlara indirdiği bu ayetlerle, Yahudilerin çok köklü ve atalardan gelen bir küfür ve inatçılığa sahip olduklarını; Kur'an'ın vahiy kaynaklı oluşu noktasında en ufak bir şüpheye meydan vermemesinin, söz konusu küfür ve inatlarını bertaraf etmeye yetmeyeceğini bildirmiştir. Onun için Allah Teala, Bakara Sûresi'ne, Kur'an'ın bu vasfını ve mü'minlere, Ehl-i Kitab'a ve onların dışında kalanlara bir hidayet kaynağı oluşunu dile getirmekle başlamış, arkasından da, Kur'an'a karşı tavır alan ve ona iftiralarda bulunan kimseleri dile getirmiştir. Daha sonra da, ortama göre tavır alan, ne birincilerde ne de ikincilerde karar kılmayan grubu konu edinmiş, arkasından da, kendilerinden sadece ilim ve takva ehlinden çok az kimsenin iman ettiği İsrailoğullarından uzun uzadıya bahsetmiştir. Onların büyük çoğunluğu, imana yanaşmayan ve Hz. Peygamber'e ve O'na tabi olan mü'minlere eziyet eden en azılı insanlardı. İşte bütün bu açıklamalardan sonra, Allah Teala, Yahudilerin İslam dinine büyük kalabalıklar halinde girmelerini arzulayan mü'minlerin bu tavrını yadırgamış ve söz konusu teorik görüşlerini çürütecek somut bir delil ileri sürmüştür. Bu açıklamalardan, kelamın, hâlâ Kur'an'la ve ona iman eden veya etmeyen insan tipleriyle bağlantılı olduğu anlaşılmıştır.

Allah Teala şöyle buyurdu: ***"Size inanacaklarını umuyor musunuz? Oysa onlardan bir takımı Allah'ın sözünü işitiyor, ona akılları yattıktan sonra,***

390. A'râf, 7/157

bile bile onu tahrif ediyorlardı." Normalde hitap, sadece Hz. Peygamber'e (s) yöneltilmeliydi, ancak O'nunla beraber mü'minlere de yöneltildi; çünkü mü'minler, Yahudiler tarafından Hz. Peygamber'e yapılan eziyetlere ortak oluyor ve onların İslam'a girmesini beraberce arzuluyorlardı, dolayısıyla Allah Teala bu ayetle teselli etmek üzere mü'minleri de hitaba ortak etti. Mü'minlerin de bu hitaba dahil edilmelerinin bir başka sebebi de şudur: Yahudilerin İslam'a girmelerini arzulamaları, mü'minleri, onlarla fazla içli-dışlı olmaya sevkediyordu. O kadar ki, mü'minler, sırf dînî olan bir takım meseleleri onlara açmaya ve onları kendilerine sırdaş edinmeye başlamışlardı. Tabi bu tür tavırlar da, mü'minlere çok ciddi zararlar veriyordu. Bu yüzden Allah Teala mü'minlere, kendi mü'min kardeşlerinin dışından birilerini sırdaş edinmelerini yasakladı:. *"Ey İnananlar! Sizden olmayanı sırdaş edinmeyin, onlar sizi şaşırtmaktan geri durmazlar, sıkıntıya düşmenizi isterler. Onların öfkesi ağızlarından taşmaktadır, kalplerinin gizlediği ise daha büyüktür. Eğer akıl ediyorsanız, şüphesiz size ayetleri açıkladık."*[391] Bundan bir sonraki ayet de[392] söz konusu yakınlaşmaya işaret etmektedir.

Yahudilerin İslam dinine girmelerini arzulayan mü'minlerin bu tavrı yadırgandıktan sonra, söz konusu arzunun yersiz olduğunu somut bir delille ortaya koymak üzere, ayetin hemen devamında, Yahudilerden bir grubun, duydukları ilahi kelamı kasıtlı olarak tahrif ettikleri ifade edilmiştir. Şöyleki, Musa (a) inen vahyi dinlemek ve Allah Teala'nın kendisiyle konuştuğu hali müşahede etmek üzere, kendi toplumundan yetmiş kişiyi yanına almıştı. Söz konusu topluluk, bizim bilemeyeceğimiz şekilde Allah'ın kelamını dinlediler. Olayla ilgili olarak bizim bildiğimiz, söz konusu topluluğun, Allah Teala'ya münacatta bulunduğu yerde Musa'ya (a) eşlik ettikleri ve Hz. Musa'ya inen hakikatlerin, Allah katından bir vahiy olduğunu tasdik ettikleridir. Tabi bu anlamda tasdik, söz konusu hakikatlerin keyfiyyetini ve künhünü bilmeyi gerektirmeyen bir tasdiktir. Zira, kesin bir şekilde tasdik ettiğimiz/onayladığımız gerçeklerin çoğunun hakikatini ve künhünü bilmediğimiz gibi, varoluş keyfiyetini ve nasıl icat edildiğini bilemeyiz. İşte söz konusu yetmiş kişilik gruptan bir kısmı, İbn-i Cerîr et-Taberî (ö.310/922) ile diğerlerinin tespit ettiği üzere, mensup oldukları toplumsal çevreye döndüklerinde, hazır bulundukları ve tasdik ettikleri vahyi bir başka noktaya yorumlamak suretiyle tahrif ettiler. Bu tahrif, Tevrat'ta ve mukaddes tarih diye isimlendirilen dînler tarihinde vardır.

Bu ve bir önceki ayet, insanı manevi tesirlerden ve düşünmekten alıkoyan katılığın, Hakk'a karşı kibirlenmenin ve şeriat dairesinden sıyrılmanın, İsrailoğullarında mevcut eski bir alışkanlık olduğunu, zamanla kökleşip on-

391. Al-î İmrân, 3/118.
392. Al-î İmrân, 3/119.

lanın ayrılmaz bir özelliği ve tabiatı haline geldiğini ortaya koymuş oldu. Dolayısıyla onların Kur'an'dan yüz çevirmeleri, onun hakkında kötü sözler sarfetmeyi veya ona bir takım şüphelerin sızdığını söylemeyi gerektirmez. Çünkü onlar, daha önceleri, Allah'ın kelamını tahrif ettiler, onda değişiklikler yaptılar, inatçılık edip onu inkar ettiler. Hem de somut mucizeleri gözleriyle müşahede ettikleri ve bir takım dünyevî cezalara çarptırıldıkları bir anda bu eylemleri yapmaya çalışıyorlardı. Onun için bunların, bütün bunlardan sonra, delilleri aklî ve en büyük mucizesi manevî olan dinden yüz çevirmelerini garipsememek gerekir! Hidayete vesile olan ilimleri, edebî incelikleri ve gayba dair haberleri ihtiva etmek suretiyle Kur'an, en büyük mucizesidir. Mucize oluşu da, kırk yıl ümmî olarak okuma yazma bilmeyen bir insan kanalıyla ulaşmış olmasından kaynaklanmaktadır ki, bu insan, söz konusu zaman zarfında, "ilim" diye nitelenebilecek hiçbir eser bırakmamış ve nazım veya nesir konusunda edebiyat pirleriyle en ufak bir beraberliği olmamıştır. Onun için Kur'an'ın getirdiği bu delilleri ancak his ve duyguları latif, vicdan alemleri ince ve zevkleri yerinde olan hür akıl ve sağlıklı kalp sahibi kimseler anlar.

İbn-i Cerîr et-Taberî şöyle der: Bu ayet-i kerimede aktarılmak istenen mana, Tevrat'ta yazılı ilahi kelamı tahrif etmeleri olsaydı, Allah Teala, ***"Allah'ın kelamını işitiyor, sonra da bile bile onu tahrif ediyorlardı."*** buyurmazdı. Zira, **işitiyorlardı** cümlesinin buraya ilave edilmiş olmasının mutlaka bir hikmeti vardır. Şayet böyle bir hikmet olmasaydı, ayet-i kerimenin, üslup olarak, tahrifin zikredildiği ayetlerle aynı şekilde gelmesi gerekirdi. Mesela, o zaman, kelam, *"Onlardan bir grup Allah kelamını tahrif ediyorlardı."* şeklinde kullanılırdı.[393] Ayet-i kerimede geçen ***"ona akılları yattıktan sonra"*** kaydı, tahrifin kasten ve kötü niyetle yapıldığını ortaya koymaktadır. Arkasından Allah Teala, ***"hem de bile bile..."***, yani, söz konusu çirkin ve çirkef eylemlerini, doğruluğunu bile bile ve göz göre göre yaptılar; bir unutkanlık ve gaflet neticesinde değil... İşte ayet-i kerimede yer alan bu iki kayıt/ifade, Yahudilere çok dokunaklı göndermelerde bulunmakta ve onların kötü niyetlerini çok açık bir şekilde teşhir etmektedir. Evet, bu iki kayıtla, hata ve yanlışlık ihtimali çürütülmüş ve onun yerine, onların fısk ve isyana kasten başvurdukları tescil edilmiştir.

Söz konusu delillendirmeden sonra, Kur'an'ın nâzil olduğu dönemde yaşayan Yahudilerin bazılarına ait bazı durumları nakletmeye geçildi. Bu geçiş yapılırken de üslupta bir değişikliğe gidildi. Zira bundan önceki ayet-i kerimelerde onların işlediği kötülükler anlatılıyordu ve üslup ***"iz"*** zarf edatıyla başlamıştı; çünkü bu zarf edatı, geçmiş bir zaman diliminde vukubulan bazı olayları hatırlatma bağlamında kullanılmıştı. Ancak bu kesitte, üslup ***"iza"***

393. Taberi, Tefsir, c.2, s.248.

zarf edatıyla başladı ki, şimdiki zamanda vukubulan ve gelecek zamanda da süreklilik arzeden olayların anlatımına bu edatla başlanması uygun bir anlatımdır. Şimdiki zamanda yaşayanların durumunu anlatmaktan kasıt da, onların, tarihe karışan atalarının takındıkları tavırlardan farksız olduklarını, göçüp giden atalarının tavırlarından daha iyisinin bunlardan beklenemeyeceğini beyan etmekti. İşte bu bağlamda Allah Teala şöyle buyurdu:

"İnananlarla karşılaştıkları zaman, 'İnandık.' derlerdi; birbirleriyle yalnız kaldıklarında, 'Rabbinizin katında size karşı hüccet göstersinler diye mi Allah'ın size açıkladığını onlara anlatıyorsunuz? Bunu akıl etmiyor musunuz?' derlerdi." Bu ayet, ıslah döneminde, insanlığın içinden geçtiği bir döneme atıfta bulunuyor. Şöyle ki, insanların büyük çoğunluğu yeni hidayetle eski gelenek arasında bir şaşkınlık içerisine düşerler. Hakk'a bakıp onu temsil eden kimseleri, nerede olursa olsun arayıp bulma yoluna gitmezler; tam aksine, kendi menfaatlerini düşünür ve şöyle derler: "Yeni dini açıkça benimsediğimizi haykırmaktan korkuyoruz; zira eğer başarısız olur ve dağılırsa, o zaman zarara uğrayanlardan oluruz. Aynı şekilde, eski din üzere kaldığımızda, onun saygınlığının kaybolup mensuplarının perişan olmamasından emin değiliz, bu durumda da kaybedenlerden olacağız. Onun için en akıllıca olanı, hangisiyle bir araya gelirsek onlarla beraber olduğumuzu ifade edelim ve farketmesi durumunda bu hareketimizden dolayı diğer gruptan özür dileyelim. İki gruptan birinin galip olduğunu açıkça tespit edene kadar bu metodu uygulayalım." Böylece bu kimseler, ne onlarla ne de bunlarla olurlar. İşte Allah Teala onları şöyle tasvir eder: *"İnananlarla karşılaştıkları zaman, 'İnandık.' derlerdi; birbirleriyle yalnız kaldıklarında, 'Rabbinizin katında size karşı hüccet göstersinler diye mi Allah'ın size açıkladığını onlara anlatıyorsunuz?' derlerdi."* Bağlamdan açıkça anlaşıldığı üzere, ikinci ***"kâlû"***, *"dediler"* fiilindeki zamir, birinci ***"kâlû"***daki zamirin aynısı değildir. Doğrusu bu farklılık da bir iltibasa ve karışıklığa meydan vermemektedir. Benzer kullanıma, ediplerin sözlerinde çokça rastlamak mümkündür. Misal olarak şu ayeti verebiliriz: *"Kadınları boşadığınızda, müddetleri sona ermişse, kocaları ile evlenmelerine engel olmayın."*[394] Ayette yer alan *"boşadığınızda"* ve *"engel olmayın"* fiillerinde zamirler farklı kişilere aittir. Zira engel olmaması istenen boşayanlar değil, velilerdir/kadının aile tarafıdır. Kur'an'da hitaplar bütün mükelleflere yöneltilir, ancak bağlamın delaletiyle her fiil uygun olan şahsa nispet edilir; dolayısıyla bu ayette boşanma ile ilgili hitap kocalara yöneltilmiş olur, çünkü talak sadece onlardan vâki olur; aynı şekilde kadının evlenmesine engel olma ile ilgili hitap, velilere/kadının ailesine yöneltilmiş olur, çünkü söz konusu engelleme ancak onlar tarafından olur. İşte, tefsirini yapmakta olduğumuz ayette yer alan *"iman ettik, dediler"* cümlesi ile, *"onlara mı anlatı-*

394. Bakara, 2/232

yorsunuz" cümlesini bu kural çerçevesinde anlatmak gerekmektedir. Ayetin bağlamı Yahudilerle ilgili olup, birinci fiil, ***"mü'minlerle buluşanlara"***; ikincisi ise bunlarla bir araya gelen ve Allah'ın kendilerine bildirdiği bilgileri mü'minlere anlatmalarından dolayı onları azarlayan Yahudilere aittir.

Ayette geçen ***"feth"***, *"açmak, açıklamak"* fiilinden kasıt, Yahudilerin, yeni dinle ve Hz. Peygamber'in (s) müjdelenmesi ile ilgili hususları mü'minlere açmaları ve açıklamalarıdır. Böylece kendisine şeriat verilen kimse, bir yerde mahsur kalan, kapı açıldığında sıkıntıdan kurtulan kişiye benzetilmiştir. Veya ***"Allah'ın size açıkladığı."*** cümlesinin manası şöyle olabilir: Allah'ın sizden, Tevrat'taki bilgileri doğrulayan Peygamber'e iman edip, O'na yardım etmenize dair aldığı sözü mü onlara açıklıyorsunuz! ***"Rabbinizin katında size karşı hüccet getirsinler diye mi?!"*** cümlesinin manası da: Kendilerine anlattığınız şeylerin Kur'an'daki bilgilerle örtüştüğünü ifade etmek suretiyle Rabbinizden size gelen Tevrat'ın aleyhinize delil teşkil etmesi arkasından da, onlara: "Muhammed Peygamber olmasaydı, O'nun sizinle ilgili anlattığı şeyleri bilmesi mümkün değildi, çünkü o da peygamberlik öncesi bizim gibi birisi olup, kitap, kalem diye birşey bilmezdi." deme fırsatını vermek için mi böyle yapıyorsunuz.?! Muhakkik alimler ***"Rabbinizin katında"*** ibaresinin tefsirini böyle yapmışlardır, yani, onu ***"Allah'ın Kitab'ında"*** şeklinde yorumlamışlardır. İfk hadisesine karışanlar hakkında da benzer bir kullanım mevcuttur. Allah Teala şöyle buyurur: *"Onlar, şahid getirmedikçe Allah katında yalancıların tâ kendileridir."*[395] Buradaki *"Allah katında"* ifadesi, *"Allah'ın Kitabı'nda açıklanan hükme göre"* manasındadır. Müfessirimiz Celâl el-Mahallî, "Allah katında size karşı hüccet getirsinler diye mi?! ifadesinin *Ahirette karşılıklı tartışma ve birbirleri aleyhinde delil ileri sürme anlamında"* olduğunu ileri sürmüştür ki, ayetin ibaresi böyle bir mananın verilmesine müsaittir.[396] Ancak bu ifadede, kınayan ve dindaşlarını azarlayan Yahudilerin, Allah katında yegane kurtarıcı olan Hakk'ın Müslümanların lehinde olduğuna dair bir itirafına işaret edilmiştir. Bu yorumu benimseyenler, ayeti, Kur'an'daki bilgileri doğrulayan ve mü'minlerin Yahudilere karşı hüccetlerini kuvvetli kılan açıklamaları yadırgamaya gerekçe kılmamış olmaktadır; yani, ayeti bu bağlamda yorumlamamış olmaktadır. Aynı şekilde ayette, söz konusu gerçeklerin mü'minlere anlatılmamasının dahi, mezkur tartışmanın ahirette vuku bulmasına mani olamayacağına dair bir işaret vardır.

Doğrusu toplumlarda baş gösteren böyle davranış bozuklukları ve yalpalanmalar, zayıf dönemlerde, özellikle irade ve ilim noktasında zayıflıkların yaşandığı dönemlerde gündeme gelir. Onun için söz konusu topluluk güçlü bir iradeye sahip olsaydı, zahiren, inandıkları bâtıl değerler üzerinde sebat

395. Nur, 24/13
396. Bkz; *el-Celaleyn*, (Bakara,76)

eder ve kendi dindaşları ile yeni din mensuplarından kendilerine muhalif olan kimselere karşı yapay ve ikiyüzlü tavırlar sergilemezlerdi. Nitekim Allah Teala onların, dine karşı böylesi iki yüzlü ve yağcı tavırlarını yadırgamış ve şöyle buyurmuştur: ***"Gizlediklerini de, açıkladıklarını da Allah'ın bildiğini bilmiyorlar mı?!"*** Yani, birilerini kınayanlar veya bütün münafıklar tüm bu sözleri sarfedecek, Hz. Muhammed'in Tevrat'taki evsafını gizleyecek ve kendilerine gönderilen Kitab'ı tahrif edecekler de, sonra, Allah Teala'nın, gizledikleri küfür ve tuzakları, açığa vurdukları yapmacık iman ve sevgi görüntülerini bilmediğini düşünecekler!! Eğer Allah Teala'nın ilminin herşeyi kuşattığına iman ediyorlarsa, aynı şekilde O'nun, dışa yansıyan bütün hareketlerinden haberdar olduğunu, içlerinden geçen herşeye muttali olduğunu ve bu bildiklerine binaen insanları dünya ve ahiret cezasına çarptıracağını neden kaale almıyorlar!

Allah Teala şöyle buyurdu: ***"Onların bir kısmının okuyup yazması yoktu. Kitabı bilmezlerdi; bildikleri sadece bir takım yalan ve kuruntulardı. Onlar ancak vehim içindedirler."*** Biraz önce, ayet-i kerime Yahudilerin bilginlerini tasvir etmişti: Onlar Allah'ın Kitab'ını tahrif ediyor ve yorumlamak suretiyle ilahi hükümleri devre dışı bırakıyorlardı. Ayetin bu kısmı ise avam tabakasını tasvir etmektedir: Onlar Kitap'tan hiçbir bilgiye sahip değiller, ilahi hükümlerden habersizler, din adına bildikleri şeyler, temenni ve vehimden ibaret kuruntulardır. Dinleri hakkında tüm bildikleri şeyler, vehim ve kuruntu mahsulü şeylerdir ve onlar dinlerinin bilincinde değillerdir; bir takım varsayımlarla kendilerini avutmaya çalışmaktadırlar. İşte ayet-i kerime bu özelliklerinden dolayı onları yermektedir, yoksa ümmî olmalarından dolayı değil. Zira ümmî kişi, güvenilir bilginlerden ilim tahsil edip onu delilleriyle öğrenebilir ve böylece sahih bir ilme sahip olabilir. Ancak bu ümmiler öyle değil... Şöyle bir soru sorulacak olursa: Öğrendikleri kuruntu mahsulü bilgileri, güvenilir din bilginlerinden almaları ve onu gönül rızasıyla kabul edip tartışmasız benimsemelerine rağmen, neden bunlar ***"zan"*** diye isimlendirilmiştir? Üstelik böyle bir bilgi, "itikat ve ilim" diye isimlendirilir! Bu soruya cevaben deriz ki: İlim, ancak delillerle tahsil edilir; dolayısıyla onların bu bilgilerini ***"ilim"*** diye adlandıranlar, ilmin manasını bilmeyenlerdir. Söz konusu bilginin kendileri tarafından onaylanması ve kabul görmesi, karşıt delilin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır; zira karşıt delil kendilerine arzedilse, sahip oldukları bilgi bir sarsıntı geçirecek ve sonra yok olup gidecektir. Veya en azından, bilgisinin sıhhatinden kuşkulanacak ve doğruluğu ihtimalli bir durum arzedecektir. Onun için bu kimseler hakkında şunu söylemek doğru olacak: İçlerinde bir uyku halinde mevcut olan *"zan ve tereddüt"* her an karşıtı tarafından uyandırılabilir. Dolayısıyla *"zann"*ın uyku halinde olması *"itikat"* diye isimlendirilmesini haklı kılmaz.

Üstad Abduh şöyle dedi: Bu tür kuruntular, zayıflama ve çökme dönemlerinde bütün toplumlarda varlığını hissettirir. İnsanlar, söz konusu dönemlerde, sahip oldukları dini değerlerle, o değerlere bağlı bir hayat süren atalarıyla ve o dinin meyvesi olan miraslarla övünür ve söz konusu kuruntular, kendilerine, sahip oldukları değerlerin kendilerini kurtarmaya yeteceğini, mutlu olmalarına ve diğer insanlardan üstün bir konumda yer almalarına kâfi geleceğini telkin eder. İşte Kur'an'ın indiği dönemde Yahudiler böyle bir süreci yaşıyorlardı. Şu an biz de onların izinden gidiyoruz ve sahih hadiste yer alan şu ifadeler aynen bize yansıdı: "Karış karış ve adım adım sizden öncekilerin izini takip edeceksiniz." Diğer taraftan bizler, Yahudilerin tarihini okur, onlarla alay eder ve kendimizi hiç alay konusu etmeyiz; onların kuruntulara nasıl kapıldıklarına şaşırır ama kendimizin kuruntular içerisinde boğulduğumuzu aklımıza getirmek istemeyiz.

Diğer taraftan ayet-i kerime, dinde taklidin/birilerinin görüşüne körü körüne bağlanmanın geçersiz ve iltifat edilmemesi gereken bir eylem olduğuna işaret etmektedir. Nitekim asr-ı saadet ve ondan sonra gelen üç dönemde bütün Müslümanlar *"taklid"* meselesine böyle bakmışlardır. Zira o dönemlerde din hakkında bilgisi olmayan kimse, akidesini din bilginlerinden delilleriyle beraber öğrenirken, dini hükümleri ilgili rivayetleriyle tahsil ediyor ve kendisinden ilim tahsil ettiği kimselerin görüşünü, körü körüne, delilini görmeden araştırmadan benimsemiyordu. Müfessirlerden kimileri ***"kuruntular"*** kelimesini *"yalanlar"* şeklinde yorumlarken, kimileri de *"okuma"* anlamında tefsir etmişlerdir. İkinci mana ile de şu manayı kastetmişlerdir: Onların Kitap'tan nasipleri, anlamadan ve öğüt almadan sadece kuru kuru okumaları ve sözcüklerini ağızlarında tekrar etmeleridir, okuduklarından pratiğe ve amele yansıyan hiçbirşey yoktur. Dolayısıyla bu kullanım, tıpkı yine Yahudilerle ilgili şu ayette geçen kullanım gibidir: *"Kendilerine Tevrat öğretildiği halde, onun gereğini yapmayanların durumu, sırtına kitap yüklenmiş merkebin durumu gibidir."*[397] Arap şiirinde de *"temenni"* kelimesinin *"okuma"* manasında kullanıldığı olmuştur:

تمنى كتاب الله أول ليلة   تمني داود الزبور على رسل

"İlk geceden Allah'ın Kitab'ını okudu
Tıpkı Davud'un ağır ağır okuyuşu gibi."

Doğrusu bu tür okuyuşta Müslümanlar çok ön plana çıktılar ve kendilerinden önceki bütün din mensuplarını geride bıraktılar. Müslamanlar, din mensupları arasında Kitap'larını en çok okuyan, ancak en az anlayan ve onun hidayetinden en az nasiplenen bir ümmet haline geldiler.

---

397. Cuma, 62/5

Üstad Abduh şöyle dedi: Bu ayetlerin tefsirini ancak, söz konusu dönemdeki Yahudi tarihini bilen -gerçi onların tarihi, şu an yaşayan çoğu kavimlerin bir kopyasından ibarettir- ve ona iyice vâkıf olan kimse yapabilir. Daha önce de açık bir şekilde ifade ettiğimiz gibi, Yahudiler, toplumlar içerisinde din konusunda en çok münakaşa ve tartışmaya giren, en çok yalan söyleyen, en çok gurur ve kibire kapılan, aşırı faiz yemek suretiyle insanları en çok sömüren, onları aldatan ve kandıran bir kavim oluşlarının yanısıra, kendilerini, insanların en üstün ırkı ve Allah'ın en torpilli kulları olarak lanse etmeye çalışan bir kavimdir. Nitekim bu zamanda da onlar gibi böyle düşünen kavimler vardır. İşte Yahudileri İslam'dan alıkoyan bu "kuruntular"dır.

Gramatik kullanım çerçevesinde "sadece kuruntular." terkibinin, *"munkatı müstesna"* şeklinde bir kullanım olduğu, olumsuz "bilme" eyleminin de *"kuruntular"*a geçişli olmadığı şeklinde anlaşılabileceği gibi; fiil, geçişli bir fiil şeklinde kabul edilebilir ve bu durumda: "Ali'yi sadece edepli bir kişi olarak bildim." gibi kullanılmış olur ki buna göre mana şöyle olur: Onlar Kitab'ı sadece bir kuruntular kümesi olarak biliyor ve kendilerini bu tür şeylerle kandırıyorlardı. Onun için Kitab'tan sadece işlerine geleni alıyor ve kibirlerine kibir katan kısmı uyguluyorlardı. Yaptıkları kötü eylemleri kendilerine hatırlatan kısmı ise hiç tanımak istemiyorlardı ve sanki böyle bir anda yokmuş gibi davranıyorlardı. Arkasından Allah Teala şöyle buyurdu:

فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَٰذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ
لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ
﴿79﴾

79- Vay, Kitabı elleriyle yazıp, sonra da onu az bir değere satmak için, 'Bu Allah katındandır.' diyenlere! Vay ellerinin yazdıklarına! Vay kazandıklarına!

Elleriyle Kitap Yazanlar

Müfessir Celal el-Mahallî der ki: Onlar, Hz. Peygamber'in evsafına dair pasajı ve recim ayeti ile ilgili hükümleri, Kitab'da yer aldığından farklı bir şekilde yazıyorlardı.[398] Üstad Abduh da şöyle der: Ayetten kastedilen mana bu olsaydı, söze, *"f"* edatıyla başlanmazdı; onun için ayet, dini kitaplar telif edip avam tabakaya her yazılanın Allah'ın Kitab'ından alındığı hissini verenleri tehdit bağlamında sevkedilmiştir. Nitekim, her ümmetin avamı, din bilginlerinin usul ve fürû' konularında telif ettikleri eserlerin Allah Kitab'ının ayrılmaz bir parçası olarak görürler, hatta bazıları: Bu kitapların, Allah'ın

398. Bkz; *el-Celaleyn*, (Bakara,79)

Kitab'ından farklı hükümleri ihtiva etmesi, Allah katından olmasına engel değildir, demişlerdir. Oysa bu kanaat, *"Eğer o Allah'tan başkasından gelseydi, onda çok aykırılıklar bulurlardı."*[399] ayetiyle örtüşmemektedir. Dolayısıyla kaleme alınan bu kitaplar, söz konusu kuruntu ve kibirin asıl kaynağıdır, onun için Allah Tealâ, münafık, tahrifçi ve ümmî diye Yahudi gruplarını andıktan sonra, bu kitap sahiplerini helak ile tehdit etmiş ve şöyle buyurmuştur: ***"Vay, Kitabı elleriyle yazıp, sonra da onu az bir değere satmak için, 'Bu Allah katındandır.' diyenlere!"*** Derim ki: Buna göre ayetin manası şudur: Elleriyle kitap yazan, onlara kendi şahsi görüşlerini dolduran, sonra da: *"Bu kitaplarda yer alan bilgiler Allah katından olup bunlar varken Allah'ın Kitab'ını okumayabilirsiniz, çünkü biz başkalarının anlayamadığı manaları anlıyoruz."* deyip insanları oradaki bilgilerle amel etmeye zorlayanları büyük bir azap beklemektedir. Onlar böyle yapmakla avamın sevgisini kazanmaya, şan-şöhret elde etmeye ve dini alet ederek halkı soymaya çalışıyorlardı. Onun için Allah Tealâ hemen arkasından şöyle buyurdu: ***"Onu az bir değere satmak için..."*** Hakk'ın karşılığı olarak alınan her değer, ***"az"***dır; çünkü hak, herşeyden değerli, herşeyden pahalı ve herşeyden yüce ve üstündür. Onun için Allah Tealâ söz konusu tehdidi tekrarlamış ve şöyle buyurmuştur: ***"Vay ellerinin yazdıklarına! Vay kazandıklarına!"*** Böylece helak ve azap onları her yönden kuşatacak ve hem aracı kıldıkları şey, hem de taşıdıkları niyet sebebiyle Allah Teala başlarına belalar yağdıracaktır.

Üstad Abduh şöyle dedi: Ayet-i kerimede tasvir edilen Yahudilerin bir kopyasını gözleriyle görmek isteyen kimse, şöyle bir etrafına baksın, çok açık ve net bir şekilde: Dinin inanç esasları ve hayata müteallik hükümleriyle ilgili telif edilen, ancak dinin maksatlarını tahrif edip onları, insanları kibirli ve mağrur bir kişiliğe ve kuruntuya sevkedecek ve din anlayışını bozacak kitaplar telif eden, sonra da, Allah katından olmadığı halde insanlara, "Bu bilgiler Allah katındandır." diyen din istismarcılarını görecektir. Oysa, gerçekte, onlar, insanları, Allah'ın Kitab'ı üzerinde düşünmeye ve onun hidayetinden yararlanmaya engel olan teliflerdir. Bu eylemi ancak şu iki kişiden birisi yapar: Dinden irtidat eden ve kasten dini bozmayı, dindarları da saptırmayı amaçlayan, bunu gerçekleştirmek için de, din kisvesine bürünen ve takva ehli görünümünde ortaya çıkan ve böylece yazdıklarını ve konuştuklarını kabul etmeleri için insanları aldatan kimse ile; mal ve şöhret maksadıyla, sözde insanları dine aykırı uygulamalardan kurtarmak için, devamlı dini yorumlamaya koyulup din kılıfına uygun suni çözümler (hile-i şer'iyye) üretmeye çalışan kimeselerdir.

Daha sonra Üstad Abduh, Yahudilerin daha önceleri içine düştüğü durumla, Müslümanların şu an içine düştükleri durum arasında birbirine ben-

399. Nisâ, 4/82

zer bir parelelliğin bulunduğunu anlatmak üzere dinden sapan kadı, nikah memuru, alim ve vaizlerle ilgili bir takım örnekler nakletmiştir. Bunlardan kimisi nassları yorumluyor ve yaptıkları uygun olmayan yorumlarla ümmetin menfaatini amaçladıklarını gururla ifade ediyorlar. Örneğin Yahudi hahamlarının, Yahudi kavmi zenginleşsin diye, kat kat faiz alınmasına fetva vermeleri gibi. Kimileri de yaptığının gayrı meşru olduğunu bile bile kasten öyle davranıyor, ancak şefaate uğrayacağı ve günahının affolacağı kuruntusu ile kendini aldatıyor.

وَقَالُوا لَن تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِندَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَن يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿80﴾
بَلَى مَن كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿81﴾
وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿82﴾

80- "Ateş bize sadece sayılı bir kaç gün değecektir.' derler; sor, 'Allah katından siz söz mü aldınız?' eğer öyle ise Allah sözünden caymayacaktır. Yoksa Allah'a karşı bilmediğiniz birşey mi söylüyorsunuz?"

81- Hayır öyle değil; kötülük işleyip suçu kendisini kuşatmış olan kimseler; cehennemlikler işte onlardır. Onlar orada temellidirler.

82- İnanıp yararlı işler yapan kimseler cennetlik olanlardır, onlar da orada temellidirler.

Bu ayetler İsrailoğullarının bir öncekilere eklenen kibir ve gururlarının başka bir çeşidini dile getirmektedir: ***"Ateş bize sadece sayılı bir kaç gün değecektir.' derler."*** Zayıf bir görüşe göre söz konusu gün sayısı kırktır ve bu süre onların buzağıya taptığı gün sayısıdır. Yahudilerin çoğunluğu tarafından benimsenen görüş ise, yedi gün olduğudur. Çünkü Yahudilere göre dünyanın yaşı yedibin yıldır; dolayısıyla şefaate nail olamayan her Yahudi, her bin yıla karşılık olmak üzere ateşte yedi gün kalacaktır. Oysa böylesi bir hüküm, ancak kıyamet gününün sahibi Allah Tealâ'nın izin ve yetkisiyle verilebilir; yoksa, Allah'a iftirada bulunulmuş ve hiçbir haklı gerekçeye ve bilgiye dayanılmadan hüküm verilmiş olur. Onun için Allah Teala -ki en kuvvetli delil O'nundur- onlara böyle bir itirazda bulunmuş ve Peygamber'ine (s) aynısıyla karşılık vermesini emretmiştir: ***"De ki: 'Allah katından siz söz mü***

aldınız?', eğer öyle ise Allah sözünden caymayacaktır." Yani, Allah size böyle bir söz verdi de, bunun sonucunda mı sizin böyle bir hakkınız oldu! Eğer böyle birşey söz konusu ise Allah sözünden asla caymaz! İbn-i Cerir ve bazı müfessirler, ayetin bu bölümü için şöyle bir mana vermişlerdir: "İnanmak, emirlerine uymak ve yasaklarından uzak durmak konularında Allah'ın gönderdiği şeriate/dine uymak suretiyle, O'ndan söz aldınız da, durumu böyle olanının cehennemden kurtulacağına, cennete gireceğine, günah işleyenin bağışlanacağına ya da kısa süre cezaya uğrayacağına mı güvenmektesiniz?!"[400]

Ayette yer alan soru/istifham, inkar bağlamında bir istifhamdır; buna göre mana şöyle olur: Hayır, sizinle Allah arasında herhangi bir sözleşme diye birşey yok; onun için Allah Teala: ***"Yoksa Allah'a karşı bilmediğiniz birşey mi söylüyorsunuz?"*** demek suretiyle onları yalanlamıştır. Yani, siz, hiç bilginizin olmadığı bir konuda Allah'a yalan mı söylüyorsunuz?! Çünkü böyle bir bilgi, ancak, peygamberler vasıtasıyla insanlara bildirilebilir; dolayısıyla sağlam bir kaynağa dayanmayan bilgiyi Allah'a isnad etmek, O'na iftirada bulunmak ve inkar etmek manasına gelir. Kısacası şu mesaj verilmek isteniyor: Mutlaka iki şıktan birisi olması gerekir ve bu ikisinin ortası yoktur: Ya, Allah katından bir söz alınmış olması lazım ya da hiçbir dayanak ve bilgi olmaksızın Allah'a iftira edilmiştir. Allah katından herhangi bir söz almadığınıza göre, cehalet ve kibirinizle Allah'a karşı yalan söylediğiniz açıkça ortaya çıkmış oldu. ***"Hayır öyle değil; kim bir kötülük işlerse..."*** Ayetin başında kullanılan ***"belâ"*** edatı, söz konusu yalan iddiayı yalanlama bağlamında kullanılmıştır. Üstad Abduh da şöyle dedi: ***"Seyyie"***, ***"kötülük"*** kelimesi burada özel bir anlamda kullanılmıştır, nitekim Celal el-Mahallî ve daha başka müfessirler onu şirk anlamında yorumlamışlardır. Oysa bu görüş doğru olsaydı, o zaman, ***"suçu kendisini kuşatırsa..."*** ifadesinin bir manası olmazdı. Çünkü şirk kötülüklerin/günahların en büyüğüdür; dolayısıyla hangi türde olursa olsun, şirk böyle bir tehdidi gerektiren bir durumdur. *"Suçun sahibini kuşatması"*nın manası, sahibini sıkıştırması ve bütün duygu ve gönül alemini kontrol altına almasıdır; kişi böylece o günahların içinde, çıkış kapısı bulamayan bir mahpus gibi olur. Zahiren, sonsuz bir hürriyete sahip olduğunu görür, ama gerçekte, o, şehvetlerin esiri, günahların mahpusu ve karanlıkların rehinidir. *"Suçun sahibini kuşatması"* günahlara dalmak ve onlarda ısrar etmekle gerçekleşir. Allah Teala şöyle buyurur: *"Hayır, hayır; onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırıp körletmiştir."*[401] Ayette geçen *"kazandmakta oldukları"*ndan kasıt, işledikleri suç ve günahlardır. Aynı şekilde *"kazanmakta oldukları"* ifadesi, kullanılan muzari kipinden dolayı,

---

400. Taberi, *Tefsir*, c.1, s.279-280. (Benzer konularla ilgili 229 nolu dipnota bakınız. -Yayıncı-)

401. Mutaffifîn, *83/14*

süreklilik manasını içermektedir. *"Râne"*, *"körletti, örttü, kapladı"* manalarına gelmektedir ki buna göre mana şöyledir: Onların kalpleri, hiçbir ışığın sızmasına imkan vermeyen günahların karanlığından üretilmiş bir kılıf içerisindedir. İşlediği her günahtan dolayı, bir daha dönmemek üzere samimi bir şekilde tevbe eden kişiyi günahı kuşatmayacağı gibi, kalbini de örtüp köreltmez. İmam Ahmed, Tirmizi, el-Hâkim'in rivayet ettiği, Nesâî, İbn-i Mâce, İbn-i Hibbân ve daha başkalarının da sahih kabul ettiği bir rivayette Ebû Hüreyre (r), Peygamber Efendimizin (s) şöyle dediğini nakleder: *"Kul her günah işlediğinde kalbi üzerinde siyah bir nokta oluşur; eğer tevbe eder ve işlediği günahtan vazgeçerse söz konusu siyah nokta yok olur, arkasından aynı günaha bir daha dönecek olursa siyah noktalar daha çoğalır ve bütün kalbini kaplar."*[402] İşte ***"Hayır, hayır; onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırıp körletmiştir."*** ayetindeki *"râne"* kelimesinin ifade ettiği mana budur. Bu anlamda olmak üzere selefimiz şöyle derdi: *"Günah ve isyanlar, küfrün habercisidir."*

Cehennemde Ebedi Kalmak

"Cehennemlikler işte onlardır, onlar orada temellidirler." Bu cümle, ***"kötülük işleyip suçu kendisini kuşatmış olan kimseler"*** cümlesinin haberi konumundadır. Buna göre mana şöyledir: Onlar ahirette azap yeri olan cehennemin adamlarıdır ve gühah işlemede onların seviyesine ulaşmayan, kalbinde azıcık da olsa iman nuru, tevhid şûlesi ve iyilik bulunanlardan ziyade, kendileri böyle bir yere layıktırlar.

Üstad Abduh şöyle dedi: Kimi müfessirler ayeti kerimede yer alan ***"seyyie"***, *"günah, suç"* kelimesini mutlak anlamıyla ele almış ve onu şirk diye yorumlamamışlardır. Ancak ayetin son cümlesini/şartın cevabı olan *"Cehennemlikler işte onlardır, onlar orada temellidirler."* cümleyi yorumlamak zorunda kalmış ve şöyle demişlerdir: Bu ayetteki *"temelli kalacaklar"* ifadesinden kasıt, kalacakları sürenin uzun olmasıdır. Çünkü mü'min, hayatı günahlarla dolu olsa ve işlediği suçlar her tarafını kuşatıp hayatı boyu günah bataklığında kalsa da, ebediyyen ateşte kalmaz. Bu müfessirler, Mu'tezile'nin: *Büyük günah sahipleri ateşte ebediyyen kalacaklardır,* görüşünü paylaşmamak ve onlara muhalif olan mezheplerini teyid etmek üzere böyle bir yoruma başvurmuşlardır. Ancak Kur'an mezhepler üstü bir Kitap'tır ve ***"her taraftan günahlarla kuşatılan"*** kimsenin mü'min olamayacağını veya mü'min kalamayacağını bizlere telkin etmektedir.

Ben de derim ki: *"Cehennemde ebediyyen kalma"* meselesinin, içinde bulunduğumuz zaman diliminde yoruma açılması, Fikir hürriyetini savunanları cesaretlendirmekte ve bazılarını söz konusu ***"hulûd"*** yani *"kâfirlerin ebediyyen cehennem ateşinde kalması"* meselesini, *"onların orada uzun süre*

402. İbn Mâce, *Zühd* 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 2, 297

kalacakları" anlamında olduğunu, zira Rahmân ve Rahîm olan ve *"rahmeti gazabını geçen"* Allah Teala'nın yarattıklarını sonsuz bir azaba tabi tutamayacağını, çünkü onlar O'nun gönderdiği dine, kendi menfaatlerini düşünerek tabi olmadıklarını; zira onların asıl menfaat ve faydanın nerede olduğunu bilmediklerini söylemeye sevketmektedir. Dolayısıyla, bu yorum kapısını açanlara göre taklid makbul birşey ise, o zaman, büyük çoğunluğun mazur olduğu açıkça ortaya çıkmış oluyor; çünkü o kimseler, kendi din bilginlerini taklid etmişlerdir. Doğrusu, çok eski tarihlere dayanan ve dinin en büyük sorunlarından biri olan bu konu hakkında, günümüz insanları bu türden çok sözler sarfetmeye başladılar. Gerçi, din alimleri, sükûtî de olsa *"icmâ"* kavramını karşı delil olarak ileri sürüyorlar; ama, yorum kapısı açıldı mı, onu bir daha kapamak neredeyse mümkün değildir.

Daha sonra, Allah Teala, Kur'an-ı Kerim'de uyguladığı metot üzere, cehennemliklerin karşıtı olan cennetlikleri andı ve şöyle buyurdu: ***"İnanıp yararlı işler yapan kimseler"***, yani, sahih iman ile onun gereği olan salih/yararlı amelde bulunan kimselere gelince, işte onlar ***"Cennetliklerdir, onlar da orada temellidirler."*** Yani, sadece onlar cennetin gerçek sahipleridir, zira Allah'ın vâ'di ve ihsanı bunu gerektirmektedir ve onlar o cennette ebediyyen kalacaklardır. Bu ayet-i kerimede, Allah Teala'nın vâ'dinin, iman ve salih amelle irtibatlandırıldığına dair işaret vardır; zira bu iki şeyi birbirinden ayırmak mümkün değildir. Tek istisnası varsa, o da, iman edip amel adına hiçbirşey yapmaya fırsat bulamadan ahirete intikal eden kimsedir; bu kimse, sahih imanı gereği salih amel ehlindendir, amele engel olan durum da onun hakkında bir özür kabul edilebilir; çünkü kendisinin bir dahli söz konusu değildir.

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ ﴿83﴾

83- İsrailoğullarından, "Allah'tan başkasına kulluk etmeyin, anne babaya, yakınlara, yetimlere, düşkünlere iyilik edin, insanlarla güzel güzel konuşun, namazı kılın, zekatı verin." diye söz almıştık. Sonra siz pek azınız müstesna, döndünüz. Sizler zaten döneksiniz.

Daha önceki ayet-i kerimeler, tarihi ve kavmi nimetleri, şükür konusunda yapılan ihmalkarlıkları ve bunların sonuçlarını İsrailoğullarına hatırlatıyordu: Cümle aleme üstün kılınmaları, Firavun'un zulmünden ve denizde boğulmaktan kurtarılmaları, Musa'ya (a) Kitab'ın ve apaçık mucizelerin ve-

rilmesi, kudret helvası ve bıldırcın etinin ihsan edilmesiyle çöldeki hayatlarının kolaylaştırılması, kendilerine verilen her nimetten sonra uygun olmayan tavırlar sergilemeleri ve bunun sonucunda ilahi gazaba duçâr olmaları gibi.. Diğer taraftan, söz konusu ayet-i kerimelerde, bu nimetlere bağlı olarak zikredilenlerden başka, ameli/pratik hükümler anılmadı. Oysa bu ve bundan sonraki ayet-i kerimelerde, ibadet ve muamelât/pratik hayat ile ilgili temel hükümler ve bu konuda yapılan ihmaller ve hükümlerin uygulanmaması sonucunda verilen cezalar hatırlatılmaktadır. Asıl hedeflenen mesaj bu olmakla beraber, ayetlerde, "Yahudilerin, anlayışsız, katı kalpli, huzursuzluk ve tartışma çıkarmayı çok seven..." gibi geçmişte takındıkları bazı tavırlara atıfta bulunulmakta ve bu yüzden onlara yöneltilen mesajlar uzun anlatımlarla (itnâb üslubuyla) verilmeye çalışılmaktadır.

Üstad Abduh şöyle der: Bazı belagat uzmanları ve müfessirler, Kur'an'ın, özellikle, Yahudilerle hitap bağlamında uzun anlatıma ve sürekli tekrara dayalı bir üslup kullandığı hususuna dikkat çekmişlerdir. Şöyleki, onların zihinlerinde, ilim veya fıkıh diye isimlendirilen malumatlar yığını vardı ki, bu, onları, Hakk çağrısının içlerine işlemesine engel oluyordu. Ama Araplara hitap bağlamında Kur'an kısa (îcâz), hatta imâlı anlatıma başvuruyordu; çünkü muhatapları, tabii ve fıtrî bir yapıdan kaynaklanan yüksek bir idrak yetisine ve ince bir zevke sahip kimselerdi; onun için, edebi bir benzetme ile kanıta atıfta bulunulması, uzun anlatıma ihtiyaç bırakmıyordu. Allah Teala putlarla ilgili olarak onlara şöyle seslenir: *"Sinek onlardan birşey kapsa, onu kurtaramazlar; isteyen de, istenen de aciz!"*[403] Hani, İsrailoğullarından ***"söz almıştık."*** Yani, ey Peygamber! İsrailoğullarından söz aldığımız zamanı onlara hatırlat. İsrailoğullarına hitap edildiği bağlamlarda onlardan *"söz alınması"* hususuna değinildiği ve mesele bilindiği için burada genel bir hatırlatma yapılarak ayrıntıya girilmemiştir. ***"Allah'tan başkasına kulluk etmeyin."*** cümlesi burada söz konusu **söz**ün açılımı/beyanı mahiyetinde olup, müfessir Celal el-Mahallî'nin dediği gibi (mahzuf bir makulü kavl) kelamda zikredilmeyen *"dedik ki"* cümlesinin devamı niteliğinde bir cümle değildir. Arapçada *"aheztü aleyke ahden tef'alü kezâ"* veya *"en tef'ale kezâ"*, yani, *"şunu yaparsın/yapasın diye senden söz almıştım"*, diye bir kullanıma yer verilir ki, ayetteki kullanımda aynıdır. Dolayısıyla cümle, mübalağa ve vurgu maksadıyla nehiy manası taşıyan ihbârî bir cümledir. Böyle bir kullanımla, sanki, söz konusu emir ve nehiy yerine getirilmiş, arkasından da bu durum dinleyiciye haber verilmiş/aktarılmış oluyor; veya söz konusu ***"söz"*** öylesine kuvvetle pekiştirilmiş ve vurgulanmıştır ki, gereğinin yerine getirilmesi kaçınılmaz olmuştur; işte böyle durumlara söz konusu hususun kesin gerçekleşeceğini haber vermek üzere böyle bir kullanıma başvurulur. Ben de derim ki: Allah'tan başkasına

403. *Hacc, 22/73*

kulluğu yasaklayan bu nehiy, aynı zamanda O'na kullukta bulunmayı emretmiş oluyor. Allah'a kulluk ettikleri, ancak daha önce başka kavimlerden kimselerin şirke düştükleri gibi, kendilerinin de söz konusu şirke düşmelerinden korkulduğu için, ***"şirk"*** açıkça ifade edilmemiştir. Zira bütün peygamberlerin diliyle ifade edilen en temel husus, sadece Allah'a kulluk etmek ve melek, beşer ve bu ikisi dışında kalan varlıkları, dua veya başka hiçbir şekilde O'na ortak koşmamaktır. Allah Teala şöyle buyurur: *"Allah'a kulluk edin, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın."*[404] Dolayısıyla, tevhid, ancak bu iki hususa riayet etmek suretiyle gerçekleşir.

Daha sonra Allah Teala şöyle buyurdu: ***"Anne babaya iyilik edin."*** yani, onlara en güzel şekilde muamele edin. Ayette geçen ***"ihsân"*** kelimesi, iyiliğin en üst aşamasını ifade eder ki, ilgi ve alaka içeren her davranışı içine alır. Allah Teala, Tevrat'ta anne-babaya iyi muamelede bulunulmasına öylesine vurgu yapmıştır ki, anne-babasına söven kişinin öldürüleceği hakkında hüküm bulunmaktadır. Allah Teala, anne-babaya iyi muamelede bulunulmasıyla ilgili buyruğunu, sadece kendisine kulluk edilmesi ve şirkten uzak durulması ile yanyana zikretmiştir. Benzer bir kullanımı da şu ayet-i kerimede müşahede ediyoruz: *"Rabbin, yalnız Kendisine tapmanızı ve ana babaya iyilik etmeyi buyurmuştur."*[405]

Bazılarının dediği gibi, bütün ilahi dinlerde anne-babaya atfedilen bu değer, çocuğun dünyadaki varlığına bir sebep ve vesile olmalarından kaynaklanmamaktadır; zira söz konusu varlığına sebep olmaları, herhangi bir iyiliği ve şükranı gerektirecek bir durum değildir; çünkü bu olgu, anne-baba tarafından çocuğa atfedilen bir değer veya ilgi değildir. Daha bilinmeyen veya varlık sahnesine çıkmayan birisine ilgi ve değer atfetmek hiç olacak şey mi?! Zira anne-baba söz konusu varlığa sebep teşkil eden eylemi, şehvet ve nefsanî bir ihtiyacın yönlendirmesiyle gerçekleştirmişlerdir. Hatta, çocuk, kimi anne-babanın aklına, ancak, evlendikten çok uzun bir süre gelir; kimileri de, çocuklarının olmamasını, veya bir-iki çocuğunun olmasını arzularken daha çok sayıda çocukla buluşurlar. Dolayısıyla, eğer, anne-babaya iyi muamelede bulunulmasının farz oluşu, sadece onların çocuk yapma istekleriyle ilişkilendirilmiş olsaydı, yani hükmün illeti bu olsaydı, o zaman söz konusu iyi muamele, varlık alemine intikal etmeyen, daha doğrusu varlığından söz edilemeyen bir çocuğa yönelik bir emir olurdu ki, bu çok mantıksız birşeydir. Oysa, çocuğa farz olan söz konusu iyi muamelede bulunma hükmünün gerçek illeti, çocuk zayıf ve aciz bir varlık iken, dünyadan habersiz ve zararını faydasından ayıramaz bir konumdayken anne-babanın ona karşı gösterdiği samimi ilgi ve alakadır; onun eğitimi ve yetişmesi uğruna harcadıkları hasbî

404. *Nisâ, 4/36.*
405. *İsrâ, 17/23.*

mesaidir. Kendi kendine günlük vazifelerini yerine getirecek çağa gelinceye kadar söz konusu ilgi ve alakalarını bir an olsun ayırmamaları ve her türlü sıkıntısına katlanmalarıdır. İşte anne-babanın içten ve severek hatta şefkatle ve delicesine çocuklarına harcadıkları bu samimi mesai ihsanın/iyiliğin tâ kendisidir; iyiliğin mükafatı da sadece iyilik olmalıdır. İnsanoğlu, zor ve güç durumlarda kendisine her yardım edene teşekkür etmek ve kendi gücü ve kudretince benzeri bir yardımda bulunmak ihtiyacını hissettiğine göre, kendisine en büyük yardım ve iyiliği dokunan anne-babasına, Allah'tan sonra teşekkür etmemesi mümkün mü?!

Aynı şekilde anne-babanın evlatlarını sevmelerinin illet ve sebebi, halkın dediği gibi, çocuğun onların bir parçası ve ciğerpâresi olması değildir, doğrusu böyle bir tespit hakikati ifade etmemektedir. Şöyle ki, insan vücudu, hayvani ve nebati gıdalardan oluşmaktadır; şu halde eğer söz konusu illet doğru olsaydı, o zaman insanın, bağday ile eti, anne-babasından daha çok sevmesi gerekirdi. Oysa anne-babanın çocuklarını sevmesinin iki kaynağı vardır: ***Birincisi,*** Allah Teala'nın, ilahi hikmeti tamamlamak üzere anne-babaya yerleştirdiği fıtrî şefkat; ***ikincisi*** de, insanların, kendi evlatlarıyla övünme ve yakın gelecekte onlardan yararlanma ümidi gibi bir eğilime sahip olmalarıdır. Söz konusu yararlanma da, sadece dünyalık mal ve maişete katkıyla sınırlı olmayıp, şan ve şeref de kapsamaktadır. Şair şöyle der:

وكم أب قد علا بابن له شرفاً   كما علا برسول الله عدنانُ

"Nice babalar evlatlarıyla yüce şereflere ulaşmıştır.
Rasulullah'la Adnanoğullarının şerefin doruğuna ulaşmaları gibi."

Anne-babanın evlat sevgisi, sarsılmayacak kadar kuvvetli bir sevgi olması sebebiyle, ayet-i kerime, sadece çocukların anne-babaya iyi muamelede bulunmaları hususunu anmakla yetinmiş ve arkasından da onlara en yakın akrabaları sıralamıştır: ***"Ve akrabaya..."***

Akrabalar arasında fıtrî güdüleri güçlendirecek ve tabii bağları kuvvetlendirecek yegane şey ihsandır/iyi muameledir. Bunun sayesinde aileler mükemmel bir birlik oluştururlar; zira ümmet ailelerden oluşan bir sosyal topluluktur; onun için aile ne kadar sağlam olursa, toplum da o kadar sağlam olur. Bu noktada Üstad Abduh çok önemli bir cümle söylemiştir: "Kimin ailesi yoksa, ümmeti de yoktur." Gerçekten de karşılıklı şefkat duygusu ve yardımlaşma hissi, insan fıtratında, en çok anne-baba ve evlatlar arasında, daha sonra yakınlığa bağlı olarak diğer akraba arasında ön plana çıkar. Dolayısıyla, fıtratı bozulup yakınlarına dahi hayrı olmayanın, toplumun diğer fertlerine hayrının dokunması mümkün mü?! Topluma hayrı olmayan

kişi de, ümmetin ferdi olamaz. Çünkü, insanları bir araya getiren en güçlü tabii bağ olan nesep bağından gereği gibi yararlanamayan bu kişinin, kendisini diğer insanlarla buluşturacak, onların sevinçleriyle sevinen, hüzünleriyle hüzünlenen, menfaatlerini kendi menfaati olarak gören, zararlarını kendi zararı şeklinde algılayan -ki bunlar her ferdin kendi toplumuna karşı ödevleridir- bir kişi kılacak başka bir bağ tesis etmesi hiç mümkün müdür?! Fıtrat sistemi, akrabalık bağının, her türlü bağdan daha güçlü olmasını ve bu bağa dayalı sosyal ilişkilerin, diğer ilişkilerden çok daha kuvvetli olmasını gerektirmiştir. İşte, onun için, din olgusu, akraba haklarını diğer haklardan önce tutmuş ve onlara ait hakları, kişiye olan yakınlığa göre düzenlemiştir.

Arkasından Allah Teala, ihtiyaç ehli kimseleri zikretmek üzere şöyle buyurdu: ***"Yetimlere ve yoksullara iyilik edeceksiniz..."*** ***"Yetim"***, küçük yaşta babasını kaybedene denir. Yetime, iyi davranılmasını, yoksuldan önce anması ve onu fakirlik veya yoksulluk haliyle sınırlamaması, yetimlik vasfının bizzat kastedildiğini ortaya koymaktadır.

Üstad Abduh şöyle dedi: Allah Teala bu ayette yetime iyi davranılması hususunu özellikle vurgulamıştır. Kur'an-ı Kerim'de ve hadis-i şeriflerde bu türden çok sayıda tavsiyeler bulunmaktadır; Kur'an'ın *yetime* eziyet edilmemesi, yetim malının yenilmesini çok özel bir şekilde tehdid eden ilgili ayetleri anması bu bağlamda yeterli misaldir, sanırız. Yetime iyi muamelede bulunulmasının sırrı, onun, çoğunlukla yoksul olma ihtimalinden kaynaklansaydı, Allah Teala bu ayet-i kerimede ***"yoksullar"***ı anmayı yeterli bulurdu. Oysa, mesele öyle değil; yetime özel bir ilgi gösterilmesinin sırrı, onun, çoğunlukla, eğitimini üstlenecek, haklarını koruyacak ve din ve dünya meseleleriyle ilgilenecek fıtrî acıma duygusuna sahip kimseleri bulamamasıdır. Zira anne olsa da -çoğunlukla- bu görevleri yerine getiremez, özellikle başka bir evlilik yapması durumunda hiç yapamaz. Böylece Allah Teala -ki kendisi insana en çok acıyan ve merhametini bağışlayandır- söz konusu vasiyetlerinde yetimleri vurgulamasıyla, onların toplumun evlatları konumunda telakki edilmelerini, toplumda erimemeleri ve başkalarını eritmemeleri ve toplumun tümden bozulmaması için, bizzat öz çocukları gibi dini ve dünyevi terbiyeden geçirilmelerini murad etmiştir. Zira yetimlerin eğitimini deruhte etmek, toplumdaki diğer çocuklara kötü örnek olmalarını engelleyen yegane yoldur. Eğer böyle bir kötü örnek varsa toplumdaki çocukları eğitmek mümkün değildir; dolayısıyla yetimlerin ihmal edilmesi, toplumun diğer çocuklarını ihmal manasına gelir.

Yoksullardan kasıt da, ihtiyaçlarını karşılamaya muktedir olan veya dilenmeseler de geçimlerini sağlayabilen, ancak, topluma yararı dokunacak bir iş yapmak yerine dilenciliği sanat edinen ve bunu bir servet aracı olarak

gören elbiselere bürünmüş dilenciler değildir. Oysa yoksul, kendisine yetecek kazancı olmayan kimsedir.

Ayetin ***"insanlara güzel söz söyleyin"*** kısmı ise özel bir gayeye matuf yeni bir kelamdır. Onun için üslup değişmiş, mana olarak *"alınan söz"* çerçevesinde bir kelam olmasına rağmen, hemen bir önceki üslupla aynı tarzda kullanılmamıştır. Allah Teala ayetin ilk bölümünde ameli hakları açıklamış ve bunları *"ihsan"* kavramıyla ifade etmiştir. Ancak insanın, fiilen bütün herkese iyi muamelede bulunması mümkün değildir, çünkü bütün insanlarla ilişki kurması imkansızdır. İnsanın zorunlu olarak ilişki kurması gereken kimseler, ailesi ve aralarında büyüdüğü yakın akrabaları olması hasebiyle, ayet, bu kimselere karşı iyi muamelede bulunulmasını farz kılmıştır, tâ ki aile içi ve akrabalar arası huzurlu bir ortam kurulmuş olsun. Daha sonra, insanın fiilen iyi muamelede bulunması gereken kimseler yetimler ve yoksullardır; yetimler koruma ve gözetime, yoksullar da maddi yardıma muhtaç oldukları için onlarla fiilen ilgilenmesi gerekmektedir. Yakınlarla ilgilenmek suretiyle aile düzeninin, yetim ve yoksullara maddi ve manevi yardım suretiyle de sosyal hayat düzeninin bir bölümünü ıslah edecek hususların beyanından sonra, toplumun geri kalan fertlerine ait hak ve hukuku beyan etme sırası gelmiş oldu ki, onlar da, nasihatte bulunmak, iyiliği emretmek ve kötülükten alıkoymaktır. İşte, *"insanlara güzel söz söyleyin"*in manası budur. Yoksa mana, sadece, *o insanlarla kibar ve nezaket kuralları içerisinde konuşun* anlamında değildir. İhsan/iyilik, hem din hem de dünya ile ilgili her türlü fayda anlamındadır ki, bizim verdiğimiz manalar bu çerçevededir. Bu tür haklar kendi içerisinde müstakil olmaları sebebiyle, farklı bir üslupla dile getirilmiştir. Şüphesiz bu ödevlerin yerine getirilmesi, bütün topumun ıslahına katkıda bulunur.

Allah'a ibadet/kulluk ile ilgili emir çok genel bir şekilde/mücmel ifade edildi, tâ ki insan, imkanı nispetinde kulluğun bütün vecibeleriyle sorumlu olduğunu bilsin. Ancak kimi ibadetler vardır ki, insan onları ancak ilahi bir hidayetle öğrenebilir, bu kategoride yer alan ibadetlerin en önemlisi de fertlerin manevi dünyasını ıslah eden namaz ile, sosyal yapısını ıslah eden zekat ibadetidir. İşte onun için Allah Teala ayetin devamında: ***"Namazı dosdoğru kılmak ve zekatı vermek"*** diye buyurmuştur. *"Namazın dosdoğru kılınması"*; onun ihlaslı bir şekilde Allah rızası için yerine getirilmesi, samimi bir şekilde O'na yönelinmesi, ilahi azamete boyun eğilmesi ve O'nun hükümranlığına teslim olunmasıyla gerçekleşir; sadece dış görünüşünü uygulamakla namaz ibadeti dosdoğru bir şekilde yerine getirilmiş olmaz, böyle bir namaz kastedilseydi, Allah Teala İsrailoğullarını, kendisinden *"yüz çevirmekle ve dönekliklе"* nitelemezdi; zira onlar, ayetteki hatırlatmaların yapıldığı vakte, hatta bugüne kadar, şekil olarak namaz ibadetinden uzak kimseler değillerdi.

"Zekat" ibadetine gelince, bir kısım Yahudi bilginleri, bu ibadetin, günahları silen veya Mısır'dan çıkarılmalarına karşılık bir şükür olan *"farz kurbanlar"* olduğunu söylemişlerse de, mesele böyle değildir; zira İsrailoğullarının yükümlü olduğu mali mükellefiyetler vardı ki, bunların bir kısmı Harun (a) ailesine veriliyordu ve bu hüküm şu ana kadar Tevrat'ın *Leviliier* kitabında mevcuttur. Söz konusu zekatların bir kısmı da yoksullara veriliyordu. Ayrıca elde edilen mahsullerden zekat toplandığı gibi, toprağın yedi yılda bir yıl boş bırakılması ve orada biten bütün herşeyin sadaka kabul edilmesi şeklinde bir uygulamaya yer veriliyordu.

Ayetin devamında Allah Teala şöyle buyurdu: ***"Sonra siz pek azınız müstesna, döndünüz. Sizler zaten döneksiniz."*** Yani, içinde sizin mutluluğunuza vesile olan söz konusu söz'den sonra, gereğini yerine getirmeyip ondan yüz çevirdiniz. İnsan, geri dönmek ve hakkıyla yerine getirmek üzere bazen bir işi bırakır kaçar. Dolayısıyla her çekip giden, o işi tamamen bırakıp giden ve o şeyden yüz çeviren anlamına gelmez, işte onun için Allah Teala *"yüz çevirerek"* kaydını düşmüştür ki, bu kayıt çok yerinde olup, birilerinin zannettiği gibi tekrar değildir. Tam aksine söz konusu kayıt manayı tamamlayan ve ***"tevellâ"*** eyleminden anlaşılan *"terketme"* manasını pekiştiren bir işlev görmektedir. Üstad Abduh şöyle dedi: Celâleyn tefsirinde, *"daha sonra yüz çevirdiniz"* cümlesinin başına, *"sizden alınan bu sözü kabul ettiniz"* şeklinde bir takdire gerek yoktur; zira bağlam, tehdit, azarlama ve kınama bağlamıdır; diğer taraftan, ***"sümme"*** yani *"daha sonra"* edatının kendisi, söz konusu yüz çevirmenin, *"alınan söz"*den hemen sonra değil de, belli bir zaman sonra olduğunu ifade eder.

*"Yüz çevirerek dönüp gitme"*nin sebebi de şu idi: Allah Teala, onlara, dini sadece kendilerine gönderdiği Kitab'tan almalarını emretmesine rağmen, onlar Allah'ı bırakıp *"hahamlarını rabb edinmişlerdi"*; onların haram dediğini haram, helal dediğini helal kabul ediyorlardı; onların içtihadlarıyla bir takım şeyleri serbest veya yasak kılıyor, ilahi hükümlere bir takım ilavelerde bulunuyor ve diledikleri dini merasim ve ibadetleri koyuyorlardı. Böylece Allah Teala'nın müsade ettiği hükümleri din olarak ortaya koyan ortaklar (şerik) edindiklerini onaylamış oluyorlardı. Oysa dine ait hükümleri koyma yetkisi sadece Allah'a aittir; din alimleri, Allah'ın gönderdiği Kitab'ı anlama ve peygamberleri vasıtasıyla gönderdiği dini yorumlama konusunda yardımlarına başvurulan kılavuzlardır. Yahudilerden sonra gelen bütün din mensupları bu tür uygulamalarda onların izinden gitmişlerdir; tümünün Allah katındaki hükmü aynıdır, değişmez; zira Allah Teala hiçbir ümmeti kayırmaz: *"Rabbin hiç kimseye haksızlık etmez."*[406] Aynı şekilde onlar da akrabalık bağlarını koparmış, farz olan mali ibadeti (zekatı) vermede cimrilik etmiş, birbirlerini

406. Kehf, 18/49.

kötülükten alıkoymayı yerine getirmemiş ve namazın ruhunu yitirmişlerdi. İsrailoğulları yaptıkları yanlışların bir kısmından vazgeçmelerine rağmen, bilmeden onların izinden giden veya onlara benzemeye çalışanlar aynı hatalarda ısrar ediyorlar.

"Pek azınız müstesnâ", ayetin bu kısmı bir istisnâda bulunuyor ve Musa (a) zamanında veya her zamanda istisnâların olabileceğini ifade ediyor; çünkü, bütün din mensupları arasında, bilgileri ve imkanları ölçüsünde Hakkı yaşatanlar ve ona bağlılıklarını sürdürenler vardır. Böylece bir istisnanın zikredilmesinin sebebi, iyilerin hakkını teslim etmek ve kötülüklerin yayılıp iyiliklerin çok azalması durumunda, az sayıda salih kulların toplumda varolmasının, ilahi azabı ve cezayı engellemeyeceği mesajını vermektir.

Cahillerimiz bu ayeti tefekkür edip anlamaya çalışsa, kendilerinin, belâ ve musibetleri kendi yerlerine sırtlandıklarını ve azabın bütün topluma inmesini engellediklerini düşündükleri "kutup" ve şeyhlere bel bağlama konusunda aldandıklarını göreceklerdir. Bir an için söz konusu "kutup"ların gerçekten mevcut olduğu kabul edilse bile, mensupları Allah'a isyan eden ve O'na verdiği sözü tutmayan bir topluma hiçbir faydaları olamaz. İlahi yasalar (sünnetullah), toplumların saygın ve itibarlı bir hayat sürmelerinin, izzet ve şerefin kaynağı olan ahlaki öğretilerin toplum fertleri tarafından yaşanıp muhafaza edilmesine bağlı olduğu yönünde tecelli etmiştir. Kitab'ın içerisinde yer alan ilahi ayetlerden ders ve ibret almayan, O'nun kainata yerleştirdiği kevnî ayetlerden ve ilahi yasalardan da ders ve ibret almaz. Müslümanlar hem din hem de dünya alanında birçok imtihana tabi tutulmuş ve bütün bölgelerde sayısız sıkıntı ve musibetlere dûçar olmuş, ancak kendileri bunlardan ders ve ibret almamışlardır: *"Bunlar Kur'an'ı düşünmezler mi? Yoksa kalpleri kilitli midir?"*[407]; *"Onlar, yılda bir iki defa belaya uğratılıp imtihana çekildiklerini görmüyorlar mı? Böyleyken yine tevbe etmiyorlar, ibret de almıyorlar."*[408]

407. Muhammed, 47/24.
408. Tevbe, 9/126.

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ أَنفُسَكُم مِّن دِيَارِكُمْ
ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿84﴾
ثُمَّ أَنتُمْ هَٰؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِّنكُم مِّن دِيَارِهِمْ
تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِم بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِن يَأْتُوكُمْ أُسَارَىٰ تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ
عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَن
يَفْعَلُ ذَٰلِكَ مِنكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَىٰ أَشَدِّ
الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿85﴾
أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا
هُمْ يُنصَرُونَ ﴿86﴾

84- Kanınızı dökmeyin, birbirinizi yurdunuzdan sürmeyin diye sizden söz almıştık, sonra bunu böylece kabul etmiştiniz, buna siz şahitsiniz.

85- Sonra siz, birbirinizi öldüren, aranızdan bir takımı memleketlerinden süren, onlara karşı günah ve düşmanlıkta birleşen, onları çıkarmak haramken size esir olarak geldiklerinde fidyelerini verip onları kurtarmaya kalkan kimselersiniz. Kitabın bir kısmına inanıp, bir kısmını inkar mı ediyorsunuz? Aranızda böyle yapanın cezası ancak dünya hayatında rezil olmaktır. Ahiret gününde de azabın en şiddetlisine onlar uğratılırlar. Allah yaptıklarınızdan gafil değildir.

86- Onlar ahiret karşılığında dünya hayatını satın alan kimselerdir, bu yüzden azapları hafifletilmez, onlar yardım da görmezler.

Bir önceki ayette, Allah Teala'nın İsrailoğullarından aldığı söz içerisinde yer alan ve Allah'ı birleme, sadece O'na kulluk etme gibi hususlardan sonra, onlardan yerine getirmeleri istenen konular hatırlatılmış ve onların söz konusu ahdi yerine getirmemeleri ve gereğini yapmamaları açıklanmıştı. Yukarıdaki ilk ayet-i kerimede ise, söz konusu *"söz"* içerisinde yapmaları yasaklanan hususların yanısıra, kendilerinden alınan sözün gereğini yerine getirmemeleri ve yasaklardan kaçınmamaları hatırlatılmaktadır. Bir önceki ayet-i kerimede kendilerine Tevrat indirilen kuşağı kastederek hitap, *"Hani, İsrailoğullarından söz almıştık"*, şeklinde yöneltilmiş ve ayetin son cümlesin-

de, ***"sonra yüz çevirdiniz"*** diyerek iltifat sanatı yapılmış ve Kur'an'ın indiği dönemdeki İsrailoğullarına hitap etmiştir. Bir sonraki ayet-i kerimelerde, ***"sizden söz almıştık"*** diyerek aynı hitabı sürdürmüştür. Böylece eski ve yeni mensuplarıyla İsrailoğullarının tek bir ümmet olduklarını vurgulamış ve birbirlerinin izinden gitmeleri ve aynı hayat tarzını benimsemeleri durumunda aynı akibete uğrayacakları ifade edilmiştir. Tıpkı geçmiş hayatının bir diliminde işlenen eylemlerin, psikolojik anlamda kişi üzerinde bir iz bırakması ve melekeleri üzerinde varlığını hissettirmesi gibi... Şahıs düzeyinde, küçük yaşta işlenen eylemler, nasıl ki, büyük yaşlarda kişinin psikolojik yapısı üzerinde etkisini devam ettiriyor, aynı şey toplum düzeyinde de geçerlidir.

Ayet-i kerimelerde, İsrailoğullarının birbirlerinin kanlarını akıtmaları ve birbirlerini yurtlarından sürmeleri ile ilgili yasaklar, eski ile yenilerin aynı ümmet olduklarını vurgulayacak ve gönüllerde gereğini yerine getirmeye sevkedecek bir üslupla dile getirilmiş ve bu bağlamda, ***"Kendi kanınızı akıtmayın!"*** diye söze başlanmıştır. Böylece ümmet içerisinde yer alan her ferdin kanının diğerinden farksız olduğu, kardeşinin kanını akıtanın, kendi eliyle kendini yok ettiği ifade edilmiştir. Arkasından aynı tarzda, ***"Birbirinizi yurdunuzdan çıkarmayın."*** denmiştir ki, böylesine edebî ifadeler sadece Kur'an'ın üslubuna mahsustur. Söz konusu hükümler, uygulanmasa da İsrailoğullarının elinde bulunan Tevrat'ta mevcut ama oradaki ifadenin, zevk-i selim sahibi kimseleri dehşete düşüren Kur'an ifadesiyle boy ölçüşmesi mümkün değildir. Böylece bir takım hükümleri dile getirirken ortaya konan bu hakîm irşad/edebi üslup, bizi, hükümlere dair bir takım sırlara ve inceliklere ulaştırıyor. Kim bu edebi üslubu anlamaya gayret ederse, toplumların/ümmetlerin, ancak söz konusu hükümlerin ciddiye alınması ve toplumdaki her ferdin, kendisi dışındaki fertlerin canlarını kendi canı, kanlarını kendi kanı olarak görmesi ile ayakta kalabileceği sonucuna varır. Ayet-i kerimenin ifade ettiği en kuvvetli ve bağlama en uygun mana budur. Ayete şöyle mana verenler de olmuştur: *Karşılığında öldürülmekle ve yurdunuzdan edilmekle cezalandırılacağınız suçları işlemeyin.* Ayetin, *"Kanınızı akıtmayacaksınız diye..."* başlayan üslubunu, bir önceki, *"Sadece Allah'a ibadet edeceksiniz."* ayetiyle aynı çerçevede, yani, ihbârî üslubun te'kid/pekiştirme bağlamında kullanıldığı şeklinde değerlendirilebilir.

Herşeyi görerek sonunda ***"bunları kabul etmiştiniz"*** cümlesinde iki mana vardır. Birincisine göre, Allah Teala, Kur'an'ın indiği dönemdeki İsrailoğullarına, daha önce seleflerinin/atalarının kendilerinden alınan **sözü/misakı** kabul ettiği ve Musa'ya (a) inen vahye tanık oldukları ile ilgili kesitleri nakletmek suretiyle seslenmiş olmaktadır. İkinci manaya göre ise, ayetin bizzat Kur'an'ın indiği dönemdeki İsrailoğullarına hitap ettiğidir. *Ey Kur'an'ın muhatapları! Siz söz konusu misak'ı/antlaşmayı onayladınız; ona*

kalben inanıyor ve dillerinizle onu inkar etmiyorsunuz; hatta onu tasdik ediyor ve herkese duyuruyorsunuz; dolayısıyla bu anlamda hiçbir bahane ileri süremezsiniz.

Söz konusu misak'ın beyan edilmesi ve onlar tarafından bilinip hiçbir hükmünü inkar etmediklerinin ifade edilmesinden sonra, Allah Teala, ***"Sonra ey sizler"*** diye buyurmuştur. Yani, ey muhatabım olan İsrailoğulları! Tıpkı atalarınız gibi, ***"siz birbirinizi öldürüyorsunuz."*** Oysa sizler misak'ın, atalarınızı bağladığı gibi, sizi bağladığını biliyordunuz. Yahudi olan Benî Kaynuka, din kardeşleri Benî Kureyza'nın düşmanları idiler; Benî Kaynuka Evs kabilesinin, müttefiki iken, Benî Kureyza da Hazrec kabilesinin müttefiki olan Benî Nadîr ile birlikte hareket ediyordu. Daha sonra Benî Kaynuka ile Hazrec arasındaki ittifak bozuldu; bunun üzerine Benî Kureyza, Evs kabilesi ile müttefik oldu, Benî Nadir ise Hazrec ile aynı ittifakını sürdürdü. Evs ve Hazrec kabileleri de, İslam'dan önce, birbirlerine düşman olup karşılıklı çatışmalarında Yahudi müttefikleriyle beraber savaşıyorlardı. İşte Kur'an'ın muhatabı olan İsrailoğullarına karşı Allah Teala, birbirlerini öldürmelerini delil olarak kullanmıştır. Söz konusu savaş, beraberinde esareti gündeme getiriyordu ki, bunun da sonucunda ***"yurtlardan sürülme"*** hadisesi yaşanıyordu. İşte onun için Allah Teala,

"Sonra siz, aranızdan bir takımı memleketlerinden süren, onlara karşı günah ve düşmanlıkta birleşen..." kimselersiniz buyurmuştur. [***"Tezâhür"*** kelimesi *"teâvün"*, *"yardım"* anlamında olup, karilerin büyük çoğunluğunun okuduğu gibi, aslı *"tetazâharûna"*dır. Ancak Kur'an karilerinden İmam-ı Âsım, Hamza ve Kisaî bu fiili, telaffuzda kolaylığı temin gayesiyle (tahfîf) tezâharûna (muzâraat tâ'sının hazfiyle) şeklinde okumuşlardır ki, bu okuyuş da kurallı bir okuyuştur.] Yahudi gruplardan her biri, müttefiki olduğu kendi din kardeşlerini öldürme ve malını gasp etme konusunda Arap kabileye yardım edip destekliyordu. Aynı şekilde din kardeşlerini yurtlarından sürmek suretiyle onlara düşmanca davranıyorlardı.

İşin garip tarafı da, esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılması konusunda anlaşmaya varıldığında, Yahudi taraflardan her biri, düşmanları da olsa, kendi dindaşlarını serbest bırakıyor ve bu uygulamalarını, Tevrat'ın kendilerine Yahudi asıllı esirleri serbest bırakmayı emrettiği şeklinde gerekçelendirirlerdi. Madem Tevrat'a bağlıydılar, o zaman, yasak olmasına rağmen, neden kendi dindaşları ve soydaşlarıyla savaşıp onları yurtlarından sürme yoluna başvurdular?! Doğrusu bu, Allah'ın Kitabı'yla oynamak ve dinle alay etmekten başka birşey değildir; onun için Allah Teala, ***"Size esir olarak geldiklerinde fidyelerini vermeye kalkarsınız."*** buyurmuştur. Yani, Arap kabilelerden yardımlaşarak onları esir aldıktan ve yurtlarından sürgün

ettikten sonra tekrar serbest bırakma yoluna gidiyordunuz, hem de *"yurtlarından sürülmeleri size yasaklanmış olmasına rağmen..."* Onları yurtlarından etmemeniz gerektiği ile ilgili Tevrat'ta yer alan hüküm, fidye karşılığında bırakılmalarını talep eden hükümden daha kuvvetli bir şekilde vurgulanmasına rağmen gereğini yerine getirme yoluna gitmediniz. Dolayısıyla **siz** Kitab'ın, esirlerin fidye karşılığında serbest bırakılması ile ilgili bölümüne inanıp, dindaşlarınızı öldürme ve onları yurtlarından sürgün etme ile ilgili bölümünü inkar mı ediyorsunuz? En basit şeylere inandığınızı söyleyip, çok ciddi şeyleri inkar etmek ahmaklık değil midir? Zira iman bölünmeyi (tecezzi) kabul etmez; bazı şeyleri inkar etmek tümünü inkar gibidir.

Üstad Abduh şöyle dedi: İlahi emrin yerine getirilmemesi ve ona karşı isyan edilmesinin, **"küfür"** kavramıyla ifade edilmesi, *"günahı kendisini çepeçevre kuşatırsa"* sözünün manası ile ilgili yaptığımız açıklamaların delili mahiyetindedir. Kur'an burada ve başka ayet-i kerimelerde şu hususu açıkça ifade etmektedir: Kim çekinmeksizin ve içinden bir rahatsızlık hissetmeksizin günaha atılır, işledikten sonra en ufak bir huzursuzluk ve pişmanlık duyup Allah Teala'ya tevbe etmez, aksine o günahın haram oluşuna ve Allah Teala tarafından yasaklanmış olmasına aldırmadan daha da günaha dalarsa, o kişi kâfirdir; çünkü, filan şeyin Allah tarafından haram kılındığına inanan ve ihlal edilmesinin ilahi cezaya ve gazaba uğramanın bir sebebi olduğunu tasdik eden kimsenin kalbinde taşıdığı imanın kendisini etkilememesi mümkün değildir. Zira her inancın nefis üzerinde bir tesiri, her tesirin de eyleme/amele yansıyan bir sonucu olduğu genel geçer kabullerdendir. İşte: *"Mü'min olduğu halde zâni zina etmez; mü'min olduğu halde hırsız, hrsızlık yapmaz; mü'min olduğu halde kişi içki içmez."*[409] şeklinde varid olan sahih hadislerin ifade etmek istediği mana budur.

Allah Teala, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, bu ayet-i kerimede günahı *"küfür"* diye isimlendirmiş ve küfre terettüp edecek ceza ile tehdit etmiştir. ***"Aranızda böyle yapanın cezası ancak dünya hayatında rezil olmaktır."*** Allah Teala, İsrailoğullarını, kendilerinden öncekiler ve sonrakiler gibi, kendilerini biraraya getiren dini misakı feshetmeleri ve birliklerinin ve kavmi bağlarının yagane kaynağı olan şeriatin gereğini yerine getirmemeleri durumunda, onları dünyada rezil-rüsvay olmakla, ahirette ise şiddetli azapla tehdit etmiştir. Doğrusu hem akıl hem de yaşanan gerçekler, Rabb'inin buyruğunu yerine getirmeyen ve kendisine gönderilen şeriatin sınırlarını ihlal eden her ümmetin/toplumun, mutlaka dağılıp yok olduğunu ve alçak ve zillete dûçar olduğunu ispat etmiştir. Kur'an'da geçen **"rüsvay"** kelimesinden kastedilen mana budur. Sünnetullah hep böyle cereyan etmekte olup, Allah

409. Müslim, *İman* 100,104; Buhârî, *Mezâlim* 30, Eşribe 1; Tirmizî, *İman* 11; Nesâî, *Eşribe* 43; İbn Mâce, *Fiten* 3; Ebu Dâvud, *Eşribe* 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/129.

Teala, bu konuda gaflete düşenler ibret alsın diye onu anmıştır.

Allah Teala'nın ***"Ahiret gününde de azabın en şiddetlisine onlar uğratılırlar."*** şeklinde ifade ettiği ahiret azabına gelince; söz konusu azap ***"gayb"*** kaynaklı olsa da, manası aklen bilinir olup yüce bir hikmete işaret etmektedir. Şöyle ki, insan nefsi, körelse, ahlakın fesadı sonucu tabii dengesini kaybetse, bu dünyadaki kötülükleri çoğalsa ve sonucunda, Allah Teala'nın, doğru yolda hayat süren ve Hakk'a tabi olanlara hazırladığı şeylerden mahrum kalsa, ahirette Allah Teala'nın, pâk ruhlara ve arınmış nefis sahiplerine hazırladığı şeylerden mahrum edilmeye daha da müstehak olur. Çünkü dünya mutluluğu, ahlak ve niyet noktasında nefsin salâhıyla irtibatlı olmayan bedensel eylemlere verilen bir mükafat değildir; tam aksine dünya mutluluğu, zahiri eylemler vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışılan nefis tezkiyesinin bir meyvesidir. Dünyada durum böyle olursa, ruhani yönün hakim olduğu ahiret nimetlerinin, beden aracılığıyla icra edilen eylemlerin karşılığı olması hiç mümkün müdür?! *"Kişiye ve onu şekillendirene, sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun ki! Kendini arındıran saadete ermiştir, kendini fenalıklara gömen kimse de ziyana uğramıştır."*[410]

"Allah yaptıklarınızdan gafil değildir." tam aksine yaptığınız herşeyden haberdar olup hiçbir eyleminiz O'ndan gizli değildir. ***"Minkum"***, *"sizden"* sigasıyla olan uyuma binaen, kıraat imamlarından Âsım, Mufaddal'ın rivayetiyle *"yuraddûna"*, *"dönderilirler"* fiilini ***"turaddûna"***, *"dönderilirsiniz"* şeklinde muhatap sigasıyla okumuştur. Aynı gerekçeye binaen cumhur-u kurrâ, ***"te'lâmûne"*** fiilini muhatap sigasıyla okurken; İbn-i Kesîr, Nâfî ve Âsım-Ebû Bekr ve Yakub'un rivayetleri ile ***"ye'lemûne"*** şeklinde gâib sigayla okumuşlardır ki, buna göre *"yaptıkları"* fiilindeki ***"hum"***, *"onlar"* zamiri, *"men yef'al"* yani *"kim yaparsa"* cümlesine râci olmaktadır.

Arkasından Allah Teala, yukarıda kuvvetli tehdidi pekiştirmek ve sebebini açıklamak üzere şöyle buyurmuştur: ***"Onlar ahiret karşılığında dünya hayatını satın alan kimselerdir."*** Yani, Allah Teala'ya karşı vazifelerini ve O'nun gönderdiği şeriatte bulunan vecibeleri ihmal etmek suretiyle ahireti dünya karşılığında değişme yoluna gittiler. O kadar ki, artık sadece şahsi arzularıyla ve şehevi talepleriyle örtüşen hususları yerine getirmeye başladılar. Birbirlerine karşı besledikleri öfke ve hiddet, onları, müşrik olan müttefiklerine yardıma ve din ve neseb bağı olan soydaşlarına karşı onları desteklemeye sevketti. ***"Bu yüzden onların azabları hafifletilmez."***; çünkü onlara tatbik edilen azab kendilerine ait özel bir durumdan kaynaklanıyordu. O da, ruhlarının kararması ve ahlaklarının bozulması idi. Allah Teala dışında herhangi birinin şefaatine nail olmak ya da korumasına mazhar olmak su-

410. Şems, 91/7-10.

retiyle *"Onlar yardım da görmezler. Allah Teala'nın izni ve müsadesi olmadan kim şefaat edebilir ki!!"*[411] Günahları kendisini her yönden çepeçevre kuşatıp bedbahtlığı bizzat işlediği amellerle tescil edilen, böylece kendisine rahmet yolu kapanan ve ilahi rızayı kazandıracak yolu tercih etme imkanı kalmayan kimseye şefaat edilmesi hiç mümkün mü?! Onun için emir ve yasakları yerine getirmemeleri, kendilerinden alınan ahdin önemli bir kısmını ihmal etmeleri, bununla beraber bir de bir takım şefaatçilere bel bağlamaları cehaletten başka birşey değildir. *"Onlar Allah'ın hoşnut olduğu kimseden başkasına şefaat edemezler; O'nun korkusundan titrerler."*[412] [Gramerle ilgili olarak, el-Mahallî'nin de içinde bulunduğu müfessirlere göre, *"o şey size yasaklandığı halde"* cümlesinde yer alan *"o"* zamir, şan zamiridir. Üstad Abduh şöyle dedi: Genel olarak Arapçada, önce isim sonra fiil ve onun müştakları/türevleri zikredilmiş bir şekilde cümlede hal eksenli bir ibare varsa, bu ibare mutlaka bir zamirle başlamalıdır. Nahivciler söz konusu cümlelerin i'rabında/tahlilinde değişik görüşler ileri sürmüşlerse de, ediplerin zevkine uygun düşen bu türden kullanımlara çokça yer verilmiştir.]

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِن بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ ﴿87﴾

وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَل لَّعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ ﴿88﴾

87- And olsun ki, Musa'ya Kitap verdik, ondan sonra ard arda peygamberler gönderdik. Meryem oğlu İsa'ya belgeler verdik, onu Ruhul Kudüs ile destekledik. Size bir peygamber nefsinizin hoşlanmadığı birşey getirdikçe, büyüklük taslayarak, bir kısmını yalancı sayıp, bir kısmını öldürür müsünüz?

88- "Kalplerimiz perdelidir!" dediler, hayır, Allah inkarlarından dolayı onları lanetlemiştir. Zaten, onların pek azı iman ederler.

İnsanlık tarihinde, ümmetlere nasihat edilip uyarıldığı, nasihatin gereği yerine getirilip ders alındığı, ancak elçinin getirdiği öğretilerin üzerinden uzun bir zaman geçmesiyle kalplerin katılaştığı, nasihatin kalplerdeki tesirinin yok olduğu ve buna bağlı olarak ümmetin ilahi emirleri çiğnediği, prati-

411. Bakara, 2/255.
412. Enbiyâ, 21/28.

ğe yansıtmadığı için uyarıldığı, konuları unuttuğu veya farklı birçok yoruma başvurarak onları tahrif ettiği veyahut dedikodu türünden şeyler karıştırarak onları içi boş yaldızlı sözlere çevirdiği herkesçe bilinen gerçeklerdir. Onun için, daha sonra gelen nesiller, öncekilerin ne yaptıklarını bilmediklerinden veya onlara sonsuz güven duymaları ve hüsn-ü zan beslemeleri sebebiyle kendilerine ulaşan herşeyi olduğu gibi kabul etmelerinden dolayı biraz mazur görülebilirler.

Allah Teala bu sosyal kuralı Hadîd Sûresi'nde şöyle dile getirmiştir: *"İnananların gönüllerinin Allah'ı anması ve O'ndan inen gerçeğe içten bağlanması zamanı daha gelmedi mi? Onlar, daha önce kendilerine Kitap verilenler gibi olmasınlar; onların üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri katılaştı; çoğu, yoldan çıkmış kimselerdir."*[413] İşte bu sebepten dolayı Allah Teala, bir önceki tebliğ döneminin üzerinden uzun bir süre geçmesinden dolayı insanlar sapmasın ve yoldan çıkmasın diye hep peşpeşe peygamberler göndermiştir. Tarih, İsrailoğulları kadar kendilerine çok sık peygamberler gelen başka bir kavim tanımamaktadır. Onun için İsrailoğulları peygamber yokluğu sebebiyle ilahi uyarılardan mahrum kaldıklarını ileri sürme ve kendilerini mazur gösterme hakkına sahip değillerdir. Bundan dolayı, yukarıda dile getirilen bütün hususlardan sonra, ***"And olsun ki, Musa'ya Kitap verdik, ondan sonra ard arda peygamberler gönderdik."*** buyurmuştur. Musa (a) ile onların son peygamberleri arasında İsrailoğullarına, onlara iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan sayısız peygamberler gönderilmiştir. Allah Teala onlara adeta şöyle seslenmiştir: *Ey İsrailoğulları! İyi bilin ki, gönderilen peygamberin üzerinden uzun bir süre geçmesi, şartların değişmesi ve dini hükümlerin unutulmasında etken bir rol oynadığı ve bu durumun da sonradan gelen nesilleri mazur gösterebileceği kabul edilse de, bu sizin için geçerli değildir; çünkü siz hiç peygambersiz kalmadınız, sonra onlara karşı malum tavırlarınızı sergilediniz.*

Sayıları çok olduğu için Allah Teala, İsrailoğullarına gönderilen peygamberlere genel bir atıfta bulunduktan sonra, özellikle İsa'yı (a) andı ve şöyle buyurdu: ***"Meryem oğlu İsa'ya belgeler verdik, onu Ruhul Kudüs ile destekledik." "Beyyinât"***, yani *"delil, belge, mucize"* kendisiyle Hakk'ın apaçık bir şekilde ortaya çıktığı *"kuvvetli delil ve mucizeler"*dir. Üstad Abduh şöyle dedi: Bu kelimeden kasıt, Kitab'ın içerdiği hükümlerdir. ***"Ruhu'l-Kudüs"***ten ise, Allah Teala'nın, akıl ve bilgi noktasında peygamberlerini teyid ettiği *"vahyin ruhu"* kastedilmektedir. Nitekim *"İşte sana da buyruğumuzla Cebrail'i gönderdik; sen Kitab nedir, iman nedir önceleri bilmezdin."*[414] ayetinde de aynı mana murad edilmiştir. Allah Teala'nın, vahye, *"Ruhu'l-Kuds"* ismini vermesi, onunla yapılan öğretimin *"mukaddes"* olmasından veya canları/nefisleri

---

413. Hadîd, 57/16.
414. Şûrâ, 42/52 .

kutsal bir varlık telakki etmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde vahiy hakkında *"ruhu'l-emin"* de kullanılmıştır; çünkü kendisine vahiy gönderilen peygamber, Rabb'inin tamamen bilincinde olup, bu bilinci sayesinde kendisine vahyedilen ilahi mesajları, hiçbir karışıklığa mahal vermeden iletir. Bu anlamda Yüce Allah şöyle buyurur: *"Uyaranlardan olman için onu Cebrail senin kalbine indirmiştir."* [415] Daha sonra Üstad Abduh şöyle dedi: Müfessirlerin çoğu, *"Ruhu'l-Kudüs"*den muradın, peygamberlere vahiy getiren ve Allah katından gönderilen mesajları onlara ileten Cebrail olduğu görüşünü savunmuş ve Arapçada *"hâtimu'l-cûd"* şeklinde benzer kullanımlar olduğunu belirtmişlerdir. Bazı müfessirler de farklı bir görüş ortaya koymuş ve *"Ruhu'l-Kudüs"* terkibinden muradın, bizzat İsa'nın (a) ruhu olduğunu, *"mukaddes ve pâk"* vasıfları ile nitelenmesinin, O'nun, şeytanın şerrinden korunmuşluğu veya İncil'in, ruhları kutsallaştıran öğretilerle kendisine gönderildiği anlamına geldiğini ifade etmişlerdir. Hatta bazıları **Ruhu'l-Kudüs**'den muradın İncil'in kendisi olduğunu söylemişlerdir. Aslında bu görüşlerin hepsi aynıdır. Şöyle ki; Allah Teala, Musa'dan (a) sonra İsrailoğullarına çok peygamberler göndermiş ve bu halkayı İsa (a) ile noktalamıştır. Vahiy ve ruh gücü, nefis duruluğu, güzel ahlak, bir takım hükümlerin neshi gibi konularda da diğer peygamberlere ihsan etmediği özellikleri O'na ihsan etmiştir. Buna rağmen İsa (a), İsrailoğulları tarafından, kendilerine benzer özellikler verilmeyen peygamberlerle aynı akibete dûçar olmuştur.

Peki, adı geçen peygamberlerin akibeti ne olmuştur? İşte azar ve kınama manası içeren ***"Size bir peygamber nefsinizin hoşlanmadığı birşey getirdikçe büyüklük mü taslayacaktınız?!"*** ifadesi bize söz konusu akibeti haber veriyor: *Sizler nefsinizin ve şehevî arzularınızın peşinden gittiniz, elçilere isyan ettiniz ve sizi uyarıp ilahi hükümlere davet ettikleri için onlara karşı tavır aldınız;* ***"Bir kısmını yalancı sayıp, bir kısmını öldürür müsünüz?"*** İnsanlar arasında alışılagelen üsluba göre, önce bu kötülüklerin sayılması, arkasından azarlama yoluna gidilmesi gerekirdi; ancak Kur'an, azar ve takdir sürpriz bir şekilde devreye girsin ve bir anda neye uğradıklarını anlamamış bir halde çarpılmışa dönsünler diye söz konusu kötülükleri satır arasında dürmüş ve onları soru üslubuna dercetmiştir. Tabi bu üslupla peygamberlere yaptıkları kötü muamelenin gözden kaçmadığına ve hiçbir şekilde onaylanamayacağına imada bulunmuş olmaktadır. Dolayısıyla söz konusu eylemlerin, ancak böylesine çok güçlü azarlama üslubuyla ifade edilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. İşte bu üslup Kur'an'a has bir icaz yönü olup insan aklı buna erişemez. Rabbimiz ayette ***"Öldürecek misiniz?"*** fiilini şimdiki zaman kipiyle kullanmak suretiyle, söz konusu çirkin tabloyu muhataba somut bir şekilde

---

415. Şuarâ, 26/193-194.

yaşatma ve onu kendi zihninde canlandırma imkanı sağlamıştır. Tasvir o kadar canlı ki, üzerinden asırlar geçse de zihinden silinmesi mümkün değildir; çünkü işlenen eylemler unutulacak ve hatırdan çıkacak türden eylemler değildir. Gerçekten de böyle ifadeler, söz konusu çirkin sahneleri tablolaştırmaktadır; zira kelimeler, içerdikleri manalarla zihinleri adeta bir tokmak gibi çalıp zonklatmasıyla hayal devreye girer ve söz konusu sahneyi en layık bir tasvirle tablolaştırır ve böylece kelam en uygun bir şekilde tesirini icra etmiş olur.

Onlar peygamberlerden Zekeriya ve Yahya (a)'ı öldürdüler. Yüz elli peygamberi öldürdükleri rivayeti de vardır. Eğer bu rivayet doğruysa, o zaman öldürülen peygamberlerden kasıt, sadece Tevrat'ı tebliğ etmek ve hükümlerini uygulamak üzere gönderilen peygamberler olmalıdır. Bu peygamberlerin peygamberliklerinin delili de bir takım ğaybî haberlerle sınırlandırılmıştı ki, İsrailoğulları boyları arasında bu türden çok peygamber vardı.

Bu ayet-i kerimede Hz. Muhammed'in (s) lehine iki delil vardır: Biri İsrailoğullarına, diğeri de kendisine inanmayan ve çağrısına icabet etmeyen gurur ve kibirli kimselere karşı. Ayrıca ayet inkar ve inadın, İsrailoğullarının bir huyu ve tabiatı haline geldiğini beyan etmektedir. İlahi çağrı kendini kabul ettirdikten ve İsrailoğullarına karşı delil ortaya konduktan sonra, ayet-i kerime, onların Hz. Peygamber'e ve O'nun getirdiği Kitab'a iman etme konusunda ileri sürdükleri mazereti ortaya koymak üzere şöyle buyurdu: ***"Kalplerimiz örtülüdür, dediler."*** Böylece bir önceki bağlamla uyum kurulmuştur. Ayette ***"ulf"*** ve ***"uluf"*** şeklinde okunan bu kelime ***"ağluf"***'un çoğulu olup, herhangi birşeyi muhafaza etmek üzere sarılan örtü, kılıf manasına gelmektedir. İfade edilmek istenen mana da şudur: Biz senin sözlerini anlayamıyoruz, zira senin bize yaptığın çağrı kalplerimizden içeri girmiyor. Bu sözle ifade etmek istedikleri mana bir başka ayet-i kerimede şöyle dile getirilmektedir: *"Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz kapalıdır, kulaklarımızda ağırlık, bizimle senin aranda anlaşmamıza engel vardır' derler."*[416] Allah Teala, yalan ve inatlarını haber vermek üzere onlara şu karşılığı verdi: ***"Hayır, Allah inkarlarından dolayı onları lanetlemiştir."*** Yani, onların kalplerinde, Hakk'ı anlamaya mani bir engel söz konusu değildir, tam aksine, onlar geçmiş peygamberleri kabul etmemeleri, kendilerine verilen Kitab'ı inkar etmeleri, onunla amel etmemeleri ve sırf arzularına tabi olup onu tahrif etmeleri sebebiyle Allah'ın rahmetinden mahrum edilmişlerdir. Zira onlar küfürle hemhal olmuş ve adeta küfür içlerine sinmiştir. Dolayısıyla alemlere rahmet olan son Peygamber'in (s) çağrısına icabet etme nimetinden mahrum olmalarının asıl sebebi bu idi. İşte lanet edilmelerinin manası budur, böyle

416. Fussilet,41/5

olmakla beraber ayet lanete uğramalarının sebebini zikretmek suretiyle, söz konusu lanetin sebep-sonuç ilişkisi kuralına göre işleyen sünnetullah çerçevesinde gerçekleştiği ve Allah Teala'nın onlara haksızlık yapmadığı, tam aksine küfre sapmak suretiyle onların bizzat kendilerine zulmettikleri ifade edilmeye çalışılmıştır. Lanet, daha önce işledikleri amellerin tesiri ve sonucu olan küfürle açıklanınca, söz konusu kimselerin kâfir olmadıkları, hatta Allah'a, Kitab'ına ve Elçi'sine (s) inanan kimseler olabilecekleri ihtimali gündeme gelmesi üzerine, ***"Onlar pek az iman ederler."*** cümlesi devreye girerek söz konusu ihtimal bertaraf edilmiş oldu. ***"İmanda azlık"***da, dinde inanılması gereken genel iman esasları ve şeriat hükümlerinin bütünü itibariyle ve yakînî anlamda iman etme ve söz konusu imanı düşünce ve gönül alemine hâkim kılmaya oranla bir azlığı ifade etmektedir.

Kelimelerin zahiri anlamlarından anlaşıldığı kadarıyla İsrailoğulları genel anlamda kendilerine gönderilen şeriate inanıyor; ancak onu bütün ayrıntılarıyla benimsemiyor ve ondaki hikmet ve sırlarını künhüyle idrak etmiyorlardı. Onun için şeriat gönülleri üzerinde hâkim bir unsur olmadığı gibi, amellerini sevk ve idare eden iradeleri üzerinde etkin bir güç vazifesini yerine getirmiyordu. Tam aksine, his ve arzuları iradelerini yönlendiriyor ve dünya lezzetleri onu kanalize ediyordu. Onların nezdinde iman sadece dille seslendirilen bir söz ve hayal aleminde dalgalanan bir simgeden ibaretti ki, bütün fiilleri gerçek imanı yalanlıyordu. Bu da, Allah katında hiçbir kıymeti olmayan bir imandır. Bu tür imanın Kur'an ayetleri tarafından kuvvetli delillerle ve müessir ifade şekilleriyle çürütüldüğünü görmemize rağmen, Kur'an ehlinin bu mesajlardan gafil olmaları ve pek az ibret almaları hayrete şâyan bir durumdur.

Dil bahisleriyle ilgili olarak müfessirlerin çoğu ***"mâ"*** edatının gramer itibariyle zaid olduğunu söylerken, İbn-i Cerîr et-Taberî (ö.310/922) söz konusu harfin zaid olmadığı görüşündedir. Doğrusu Kur'an zaid kelimeler içermekten münezzeh bir kitaptır. *"Mâ"* edatı bazen umûm, bazen de tefhîm için kullanılır. İbn-i Cerîr, *mâ* edatının böylesi bağlamlarda, umûm ifade eden yeni bir kelama geçişi sağlayan bir işlev gördüğünü söyler ki, buna göre cümlenin manası, *"Onların inandıkları iman zayıf bir imandır."* şeklinde olur. Tefhîm bağlamında kullanılan mâ edatına misal olmak üzere: *"Allah'ın rahmetinden dolayı, sen onlara karşı yumuşak davrandın."*[417] ayetini verebiliriz. Buna göre ayetin manası: *"Ey Muhammed! Allah Teala'nın sana bahşettiği büyük bir rahmet sayesinde, onların kaba davranışlarına rağmen, sen onlara yumuşak davrandın."* anlamındadır. Bu ayet-i kerimede geçen *"rahmet"*i Allah Teala, Hz. Peygamber'i (s) niteleyen, *"İnananlara şefkatli ve merhametli bir*

417. Al-i İmrân, 3/159

peygamber gelmiştir."[418] Ve *"Biz seni ancak alemlere rahmet olarak gönderdik."*[419] ayetlerinde böyle beyan buyurmuştur.

"Pek az iman ederler." ayetinin tefsirinde Üstad Abduh bu manayı tercih etmiştir. İbn-i Cerîr, tefsirinde bir başka yoruma da yer vermiş ve İsrailoğullarının ancak çok az kısmının Hz. Peygamber'e (s) ve O'nun getirdiği vahye iman edeceklerini ifade etmiştir. Ayetin bu son cümlesinin böyle yorumlanması bağlama daha uygundur; zira Allah Teala İsrailoğullarının küfür ve isyanlarını dile getirdikten ve bu iki hususun, lanete uğramalarının ve ilahi rahmetten mahrum kalmalarının sebebi olduğunu ifade ettikten sonra zihinlerde, onların tümden bedbaht bir topluluk olduğu ve hiçbirinin imana gelme ihtimalinin olmadığı şeklinde bir durum söz konusu oluşmuştu ki, ***"Ancak onların pek azı iman eder."*** cümlesi devreye girerek böyle bir kuruntuya kapılmanın yersiz olduğunu, söz konusu eylemlerin tam anlamda toplumun bütün fertlerini kapsamadığını vurgulamıştır. Derim ki: Bu ifade, Kur'an'ın Hakk'ı ve doğruyu ne derece dakik ve hassas bir şekilde ortaya koyduğunu göstermektedir ki, insanların ifade şekillerinde bu tür dakik kullanımlara pek rastlamak mümkün değildir.

وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ
يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ
عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿89﴾
بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَغْيًا أَنْ يُنَزِّلَ اللَّهُ مِنْ
فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ
عَذَابٌ مُهِينٌ ﴿90﴾
وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا
وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ
إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿91﴾

89- Vakta ki Allah katından onlara, kendilerinde olanı tasdik eden Kitap geldi ki onlar bundan önceleri, inkar edenlere karşı kendilerine yardım gelmesini beklerlerdi, bildikleri gelince onu inkar ettiler. Allah'ın laneti, inkar edenlerin üzerine olsun!

---

418. Tevbe, 9/128.
419. Enbiyâ, 21/107.

90- Allah'ın kullarından dilediğine, bol ihsanından indirmesini çekemeyerek, Allah'ın indirdiğini inkar etmekle, kendilerini ne kötü birşey karşılığında sattılar! Bu yüzden gazap üstüne gazaba uğradılar. Kâfirlere alçaltıcı bir azap vardır.

91- Onlara, "Allah'ın indirdiğine inanın." denildiğinde "Bize indirilene inanırız." deyip ondan sonra gelen Kur'an'ı inkar ederler; halbuki o, ellerinde bulunan Tevrat'ı tasdik eden hak bir Kitap'tır. Onlara "Eğer inanıyor idiyseniz niçin daha önce Allah'ın peygamberlerini öldürüyordunuz?" diye sor.

Üstad Abduh şöyle dedi: ***"Onlara Kitab geldiğinde..."*** ayet-i kerimesi, *"Onlar pek az bir imana sahiptirler."* cümlesiyle irtibatlı olup mana şöyledir: Onlar, önceleri, inkar edenlere karşı medet umdukları Kitap ve Peygamber'i bekledikleri bir zaman diliminde zayıf bir imana sahip kimselerdi. Bekledikleri Kitab'ın geldiği, onu hak Kitap olarak tanıdıkları ve arkasından inkar ettikleri bir ortamda imanları nasıl zayıf olmasın?! Buna göre cümle hal cümlesidir. Bir önceki ayetin son cümlesinin yukarıda anılan ikinci manaya göre anlaşılması halinde de aynı intibatı kurmak mümkündür: Ayet-i kerimede geçen Kitab'dan kasıt Kur'an-ı Kerim olup tefhîm için belirsiz olarak kullanılmıştır. ***"Kendilerinde olanı tasdik eden"***, yani, tevhid, din esasları ve bu esasların hikmeti ile ilgili konularda ellerindeki Tevrat'ı doğrulayan Kitap demektir. ***"Bundan önceleri, inkar edenlere karşı kendilerine yardım gelmesini beklerlerdi."*** ayetinde geçen ***"yesteftihûna"*** fiili, *"herhangi bir konuda ve meselede arayı bulma"* anlamında kullanıldığı gibi, *"savaşan tarafları durdurduğu ve bir anlamda aralarındaki anlaşmazlığı kesin çözüme kavuşturduğu için yardım isteme, zafer talep etme"* anlamlarında kullanılır. İşte Yahudiler, müşrik Araplara karşı beklenen Peygamber'in kendilerine vereceği destek ve yardımı bekliyorlar ve şöyle diyorlardı: *"Son Peygamber gelip bizim Tevhid dinimizi destekleyecek ve sizin içinde bulunduğunuz putperestliği ortadan kaldıracaktır. O, Musa'nın dinini te'yid edecektir."*

Derim ki: Muhammed b. İshâk, Ensar'ın ileri gelenlerinden rivayetle, bu ayetin, kendileriyle Medine Yahudileri hakkında indiğini şöyle nakleder: Bizim ehl-i şirk, Yahudilerin de Ehl-i Kitab olduğu cahiliyye döneminde, biz onlara uzun bir süre galebe çalmış ve kontrolümüze almıştık. Bu durum karşısında bizlere hep şöyle derlerdi: Çok yakında bir peygamber gelecek ve biz onunla beraber olup, Ad ve İremlilerin öldürüldüğü gibi sizi öldüreceğiz. Dahhâk, *"yesteftihûna"* kelimesinin manası ile ilgili olarak İbn Abbas'dan (r) şöyle bir rivayette bulunur: *"Yesteftihûna"*, yardım ve destek sağlamak anlamına gelir. Yahudiler, *"Biz müşriklere karşı Muhammed'e yardım edeceğiz."* diyorlardı. İbn Abbas'ın sözlerinin devamı İbn Kesir'in tefsirindedir. Begavî,

tefsirinde farklı bir yorum yapmış ve şöyle demiştir: Yahudiler bir sıkıntıya düştüklerinde veya bir düşman saldırısına uğradıklarında, "Allahım, Tevrat ve İncil'de evsafı zikredilen ahir zaman Peygamber'iyle bizi düşmanlarımıza karşı muzaffer kıl!" diye dua ediyor ve muzaffer oluyorlardı. Begavî tefsirinde, İbn Abbas'dan nakledilen çok sayıda zayıf rivayetlere yer verilmiş olup, İbn Kesir bunların hiçbiri üzerinde durmamıştır. Muhtemelen, rivayetlerin zayıf olması ve makul rivayetlere aykırı düşmesinin yanısıra, mana itibariyle şâzz (diğer rivayetlerle örtüşmemiş) olması itibariyle İbn Kesir üzerinde durmamıştır. Zira bu rivayetlerde, *yardım talep etme* anlamına gelen *yesteftihu* kelimesi, *"Hz. Peygamber'in şahsı aracı kılınarak dua edilmesi"* şeklinde ortaya konmuştur ki, bu dinen câiz ve meşru olan birşey değildir. İmam Ebu Hanife ve daha başkalarının ifade ettiği gibi hiç kimsenin Allah Teala üzerinde bir hakkı ve özel bir konumu yoktur ki, o aracı kılınarak Allah'tan birşey istensin! İbn Cerîr et-Taberî de, ahir zaman Peygamber'inin şahsı hürmetine Allah'a dua edilmesi ile ilgili rivayetleri zikretmemiştir. Bunun aksine Taberî, Ehl-i Kitab'ın müşrikleri öldürmesi için ahir zaman Peygamber'ini göndermesini dua ile talep ettikleri ile ilgili rivayetleri anmış ve bu rivayetlerin bir kısmında söz konusu Peygamber'in kendi kavimlerinden olmasını arzuladıkları ifade edilmiştir. Ayetin buraya kadar olan bölümü Hz. Peygamber'in (s) değil de Kur'an'ın gelişi ile ilgilidir; Kur'an ile Hz. Peygamber birbirlerinden ayrılmaz iki unsur olmaları hasebiyle, ayetin hemen devamında Hz. Peygamber'in gelişi dile getirilmektedir: ***"Bildikleri gelince onu inkar ettiler."*** Cümle uzadığı için ***"Kitap kendilerine geldiğinde"*** ifadesi bir daha tekrar edilip, cevap cümlesi olan, *"Onu inkar ettiler."* ile bağlantısı kurulmuştur. Ehl-i Kitab, Kur'an'ı inkar ettiler, çünkü onu getiren Peygamber (s) Arap idi, bu yüzden onu çekemediler ve hased ettiler. Söz konusu hased onları küfre sevketti ve bu tavırlarından ve ilk küfürlerinden dolayı hakettikleri ***"lanet"*** damgası bir daha haklarında tescil edilmiş oldu. Böylece küfür onların ayrılmaz bir vasfı haline geldi. İşte bunun için Allah Teala, ***"Allah'ın laneti, kâfirlerin üzerine olsun!"*** buyurdu. Yüce Allah, ***"Allah'ın laneti onlaradır."*** şeklinde değil de, ***"Allah'ın laneti kâfirlerin üzerinedir."*** diye buyurmuştur, çünkü ikinci kullanım daha beliğ, daha kuşatıcı ve kapsamlı bir kullanımdır.

Ayetin devamında söz konusu küfrün sebebi açıklanmış ve Ehl-i Kitab'ın sahip olduğu görüşün fasid bir görüş olduğu ifade edilmiştir: ***"Allah'ın kullarından dilediğine, bol ihsanından indirmesini çekemeyerek, Allah'ın indirdiğini inkar etmekle, kendilerini ne kötü birşey karşılığında sattılar!"*** Yani, kendi ellerindeki hususları doğrulayan Kitab'ı inkar etmek suretiyle, kendilerini ne kötü birşey karşılığında satmışlardır. Ayetin bu cümlesinde geçen ***"işterâ"***, onun bir başka kipi olan *"şerâ"* fiili hem satmak hem de satın almak manalarına gelmektedir. Müfessirlerin çoğunluğu *"işterâ"* fiilinin *"satmak"*

anlamında kullanıldığını, buna göre ayetin manasının, "Israr ettikleri küfür, Hz. Peygamber'e karşı besledikleri kin ve haset, önderliğe aşırı düşkünlük ve soylarıyla övünme karşılığında kendilerini sattılar." anlamına geldiğini söylediler. Bütün bunlar, küfür ile kaybettikleri değerlerdir; tıpkı satıcının zarara uğrayıp kendi elinde bulunan malı kaybetmesi gibi, onlar da bu değerleri kaybettiler. Taberî bir başka yoruma yer verip, *"iştera"* fiilini *"satın alma"* şeklinde tefsir etmiştir, buna göre, onlar kendilerini, yukarıda sebebi zikredilen küfrü satın almak üzere bir değer kılmışlardır. Bu yoruma göre, fiilin birinci anlamının yanısıra, sanki, onlar kendilerini söz konusu küfürle kurtarma yoluna gitmişlerdir. Yani onlar, hakikatte kendilerine gönderilen Kitap ve elçinin, beklemekte oldukları hak olduğunu ikrar etmelerine ve kendi evlatlarını tanıdıkları gibi söz konusu hakkı tanımalarına rağmen zahiren bunu iddia edip tanımazlıktan gelmektedirler.

Yukarıda yaptığımız açıklamalardan, ***"Allah'ın kullarından dilediğine, bol ihsanından indirmesini çekemeyerek"*** cümlesi anlaşılmış ve cümlenin, **satma** eyleminin değil de, işledikleri **küfür** eyleminin sebebi bağlamında olduğu meydana çıkmış oldu. Buna göre cümlenin manası şöyledir: Onlar sırf çekemedikleri ve Allah Teala'nın dilemesi gereği kendi bol ihsanından istediğine vahyetmesinden hoşlanmadıkları için inkara saptılar. Hangi hased ve haksızlık, Allah'ın ihsan ve rahmetini engellemeye kalkışan ve vahyin İshak'ın soyuna değil de, O'nun kardeşi olan İsmail'in soyuna gelmesine rıza göstermeyen haksızlıktan daha büyük olabilir?! İbn-i Kesir ve Ebu Amr ***"yûnezzilu"*** fiilini ***"yunzilu"*** şeklinde okurken diğer kariler tef'il babından ***"yûnezzilu"*** şeklinde okumuşlardır. ***"Bu yüzden gazap üstüne gazaba uğradılar."*** Söz konusu gazabı, Hz. Peygamber'i (s) inkar etmek suretiyle hakettiler. Daha önceleri de Musa'ya (a) eziyette bulunmak ve O'nu inkar etmek suretiyle gazaba uğramışlardır ki, Allah Teala onu şu ayet-i kerimeyle dile getirir: *"Onlara yoksulluk ve düşkünlük damgası vuruldu, Allah'ın gazabına uğradılar."*[420] Uğradıkları çift gazaptan sonra Allah Teala onları alçaltıcı bir azapla tehdit etmiş ve şöyle buyurmuştur: ***"Kâfirlere alçaltıcı bir azab vardır."*** Söz konusu azab alçaltıcı ve zelil kılıcı bir azaptır. Böylece ayetin bu cümlesi, bir önceki ayetle aynı manayı paylaştı; yani aynı ceza, günahın tekerrür etmesiyle yine gündeme gelmiş oldu. *"Onlar için alçaltıcı bir azab vardır."* demeyip, kelamın ***"kâfirler için..."*** şeklinde ifade edilmesi, daha önce ifade edildiği gibi, ikinci kullanımda, haklarında tescil edilen azabın sebebine göndermede bulunma imkanından kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan söz konusu azab, hem dünya hem de ahiret azabını içine alacak nitelikte bir azaptır. Daha önce ifade edildiği gibi, ümmetlerin işlediği günahlara yüklenen cezalar, onları dünyada da etkiler; çünkü söz konusu cezalar işlenen

420. Bakara, 2/61.

günahların tabii bir sonucudur. Allah Teala, sonrakiler öncekilerden ders ve ibret alsınlar diye böyle bir kaide koymuştur. Fertlere uygulanacak olan ahiret azabında da aynı durum söz konusudur. Şöyle ki; her ferdin uğrayacağı azab, cehaletin o kişinin fikir dünyasına etkisi ve kötü ahlak ile nâhoş eylemlerin şahsiyeti üzerindeki tesiri oranında tecelli edecektir.

Kur'an'ın indiği dönemde bazı Yahudiler, kalplerinin örtülü olduğunu, bu yüzden de ilahi çağrıyı anlayamadıklarını gerekçe göstererek Kur'an'a inanamayacakları konusunda mazeret ileri sürmüşlerdi. Bunun üzerine Allah Teala, imana yanaşmamalarının gerçek sebebini beyan etmek ve haketttikleri ilahi gazabı ve alçaklığı ortaya koymak suretiyle onlara karşılık verdi.

Bir sonraki ayet-i kerimede Allah Teala, yine onlara ait bir mazereti ve bu mazerete verilen karşılığı dile getirmiş ve şöyle buyurmuştur: ***"Onlara, 'Allah'ın indirdiğine inanın.' denildiğinde 'Bize indirilene inanırız.' derler."*** Çağrı üslubu, Allah Teala'nın indirdiği vahye iman edilmesi gerektiğini haber veriyor, çünkü söz konusu vahyi gönderenin Allah Teala olduğu vurgulanıyor ve vahyi insanlara tebliğ etmek üzere seçilen vasıta ibarede ön plana çıkarılmıyor. Kısacası, *"Muhammed'e indirilene iman edin."* demiyor. Zira indirilen vahiy, Muhammed'e (s) değil de, bir başkasına inmiş olsaydı, yine iman etmek gerekirdi. Çünkü vahiy asıl maksat olup, peygamberler sadece tebliğ vazifesini yerine getirirler. Onun için ilahi vahyi kabullenmenin, falan kavime, falan şahsa inmesi şartına bağlanması, *"rahmetin, birilerinin arzusuna göre tecelli etmesi"* konusunda ilahi iradeye tahakküm anlamına gelir. Dolayısıyla ayet-i kerimede davet genel bir üslup içerisinde mutlak ifade edilmekte, alınan cevabı ***"Bize indirilene iman ederiz."*** şeklinde mukayyed (özel bir durumla kayıtlanmış) olmaktadır; bu, davet üslubunun çok güçlü bir delil teşkil ettiğini ortaya koyarken, verilen cevabın çok zayıf bir esasa dayandırıldığını haber vermektedir. Ayetin devamında Allah Teala meselenin gerçek yönünü ortaya koymuş ve onların söz konusu imanı sadece dilleriyle seslendirdiklerini ifade etmiştir: ***"Oysa onlar** (Tevrat'ın haber verdiği) **Kur'an'ı inkar ederler."*** Onlar kardeş nesil İsmail'in (a) soyundan bir Peygamber'in (s) geleceğini haber veren müjdeyi yalanladılar; oysa Hz. Musa'nın (a) peygamberliği ile aynı noktaları paylaşması ve aynı kaynakdan beslenmiş olması hasebiyle, Hz. Muhammed'in (s) peygamberliğini onaylamaları ve getirdiği öğretilere ittiba etmeleri gerekirdi. Onun için Hz. Musa'nın izinden giden Muhammed'e (s) iman edip O'na ittiba etmeleri pek tabii bir sonuçtu. Üstadımız bu cümleyi şöyle de yorumlamıştır: Onlar kendilerine inen Tevrat'ın dışında kalan vahyi inkar ediyorlar. Hem de hak Kitap olmasına rağmen... Yani, hak olduğu delille sabit olmasına rağmen O'nu inkar etmeye kalkarlar. Aynı şekilde, ellerinde bulunan Kitab'ı/Tevrat'ı,

tasdik ettiği halde... Hem aklen hem de naklen o Kitab'ı teyid etmeleri gerekirken, onlar inat ve küfür yolunu tercih etmişlerdir; dolayısıyla, takındıkları bu tavır karşısında tek yol kalmıştır; o da, sergiledikleri söz konusu tavrın çirkin ve çirkefliğini ispat etmektir; tâ ki, böyle yapmakla arzu ve hevalarına uydukları bilinsin ve inen vahyi kendi dünyevî emellerine alet ettikleri ortaya çıksın. İşte bundan dolayı Allah Teala: ***"Onlara 'Eğer inanıyor idiyseniz niçin daha önce Allah'ın peygamberlerini öldürüyordunuz?' diye sor."*** buyurmuştur. Peygamberleri öldürmek şöyle dursun, içinizden herhangi bir canı öldürmenizi yasaklayan Kitab'a -size indirilen Kitab'a- inandığınızı iddia ediyorsanız niçin bu çirkin eylemleri işlediniz!!

İnkar ettikleri Kitab'ın hak olduğunu beyan bağlamında hal cümlesinin kullanılması, edebi ve belaği nükteler içermektedir. Şöyle ki; hal cümlesi, içerdiği mazmunun anlatılan olay öncesinde sübût bulduğunu ifade eder ki, bu da, inkar ettikleri şey, onlar daha inkar etmeden önce de hak vasfına haizdi demek olur. Hal cümlesinin ifade ettiği bu manayı, Abdülkadir Cürcânî, *Delâilu'l-İ'câz* adlı eserinde ortaya koymuş, ancak Üstadımız Abduh, bu ayetleri tefsir ederken söz konusu Kitab'ı mütâlaa etmediği için bu manaya işaret buyurmamışlardır. ***"Ellerinde bulunan Tevrat'ı doğrulayan..."*** cümlesi ikinci bir hal cümlesi olup, pekiştirme işlevi görmekte ve onların *"Tevrat'ı inkar etmelerinin, -bir bölümünü de olsa- Tevrat'ı doğrulayan Kur'an'ı inkar etme neticesinde ispatlanmış olduğu"* manasını içermektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kitab'ın bir bölümünü inkar, tümünü inkar gibidir. Yine belagat bahislerinde olmak üzere *"öldürdünüz"* yerine *"öldürüyorsunuz"* kipinin kullanılması, daha önce geçen benzer kullanımlarda ifade ettiğimiz gibi, işlenen çirkin eylemi şimdiki zamana taşımak, muhatabın zihninde canlandırmak ve edebi anlamda mübalağa sağlamak içindir. İşte müzari kipi manayı şimdiki zamana taşıyınca, Kur'an'ın indiği dönemde yaşayan Ehl-i Kitab'ın da ***"peygamberleri öldürme"*** suçunu hâlâ işledikleri ihtimali gündeme gelmesi üzerine -gerçi o dönemde kendilerine gönderilen peygamberler yoktu ve sadece onları bu eylemlerinden dolayı kınayan ve aleyhlerinde delil olarak kullanan kimseler vardı- işte bu ihtimali bertaraf etmek üzere, ***"Daha önce..."*** kaydı düşülmüştür. [***"lime"*** edatının başına gelen *"f"* harfi, cevab-ı şartın başına gelen harftir. Söz konusu cevab-ı şarta da, devamında gelen kelam delalet etmektedir.]

Daha önce defalarca ifade etmiştik ki, öncekilerin/ataların işlediği eylemlerin sonrakilere isnad edilmesi, hepsinin mensup olduğu ümmetin tek bir ümmet olduğunu, hep birlikte bir dayanışma içerisinde olduklarını, ahlak ve ortak değerler noktasında tek bir fert gibi hareket ettiklerini ifade etmek ve ümmetlerin/toplumların, bir takım iyi ve kötü şartlarla sınanmalarının, hâkim olan ahlakî anlayışın ve bu ahlaktan beslenen ve herkesi etkisi altına

alan eylemlerin tabii bir neticesi olduğunu ortaya koymak içindir. Onun için İsrailoğullarının içine düştüğü kötülükler, tesadüfen önlerine çıkmamıştı; tam aksine hâkim olan bir ahlakî anlayışın bir eseriydi ki, sonradan gelen nesiller, ya aynısını yaparak, ya ikrar ederek, ya da yadırgamayarak onları taklit etme yoluna gittiler. Çoğunluk, bazılarının işlediği eylemleri yadırgama yoluna gidip onaylamasalardı mesele böylesine ciddi bir durum arzetmez, genellik ve devamlılık kazanmazdı. İşte öncekilerin, kendilerine gönderilen peygamberleri öldürmeleri, sonradan gelen nesiller tarafından aynen benimsenip dine karşı bir eylem şeklinde algılanmaması ve meselenin nesilden nesile aynı şekilde kabul görerek devam etmesi sebebiyle, sonrakiler sorumluluk altına girmekte ve söz konusu eylemlerden dolayı muaheze edilmektedirler; zira küfür eylemini işleyen ile onu onaylayan aynıdır.

وَلَقَدْ جَاءَكُم مُّوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ
مِن بَعْدِهِ وَأَنتُمْ ظَالِمُونَ ﴿92﴾
وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُم بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا
قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُم بِهِ
إِيمَانُكُمْ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴿93﴾
قُلْ إِن كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِندَ اللَّهِ خَالِصَةً مِّن دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا
الْمَوْتَ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴿94﴾
وَلَن يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿95﴾
وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَىٰ حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُمْ
لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ أَن يُعَمَّرَ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا
يَعْمَلُونَ ﴿96﴾

92- And olsun ki, Musa size mucizeler getirdi, sonra ardından kendinize yazık ederek buzağıyı tanrı olarak benimsediniz.

93- Sizden kesin söz almış ve Tur'u tepenize dikmiştik,"Size verdiğimize kuvvetle sarılın ve dinleyin." demiştik. "İşittik ve karşı geldik." dediler de inkarları yüzünden buzağı sevgisi kalplerine sindirildi. De ki, "Eğer inanmışsanız, imanınız size ne kötü şey emrediyor?!"

94- De ki, "Eğer ahiret yurdu Allah katında başkalarına değil de yalnız size mahsus ise ve eğer doğru sözlü iseniz, ölümü dilesenize!"

95- Bunu, elleriyle önceden kazandıklarından ötürü, asla dilemeyeceklerdir. Allah zalimleri bilir.

96- And olsun ki, onların hayata diğer insanlardan ve hatta Allah'a eş koşanlardan da daha düşkün olduklarını görürsün. Her biri ömrünün bin yıl olmasını ister. Oysa uzun ömürlü olması onu azaptan uzaklaştırmaz. Allah onların yaptıklarını görür.

Daha önce, *"hani Musa'ya kırk gece vaat etmiştik."*[421] ayetiyle buzağıyı Tanrı edinmeleri hatırlatılmıştı, aynı olay, farklı bir bağlam ve ibareyle bu ayet-i kerimede bir daha gündeme getirilmiştir. Olayın farklı bir ibare ve üslupla bu ayette dile getirildiği gayet açıktır, farklı bir bağlamda dile getirildiğini de şöyle izah edebiliriz: Söz konusu 51. ayette bağlam, İsrailoğullarına verilen nimetleri teker teker hatırlatma ve onların bu nimetleri nankörlükle karşılamaları ile ilgili iken, bu ayet-i kerimede ise bağlam, muhatap oldukları mucizeleri ve kendilerince, Hz. Muhammed'e (s) iman etmeye engel olan şüpheleri çürütme ile ilgilidir. O, ayette onlara şöyle seslenilmişti: *"Allah Teala'nın size bol bol verdiği sayısız nimetlere karşı şükrünüz, sadece buzağıya tapmak şeklinde olmuştur."* Bu ayet-i kerimede ise onlara şöyle seslenmiştir: Allah'ın birliğine ve size gönderilen Hz. Musa'nın peygamberliğine dair size gösterdiğimiz mucizeler, sadece daha da şirke dalmanıza ve putrepestliğe sürüklenmenize sebep olmuştur, onun için Muhammed'e iman konusunda; "Sadece bize indirilene iman ederiz." bahanesini nasıl ileri sürersiniz?! Musa'ya (a) karşı tavrınız sanki çok mu farklıydı?! İki ayet-i kerime de İsrailoğullarının kalp ve akıllarının fesada uğradığını ve çoklarının samimi bir şekilde hidayete ermesinin mümkün olamayacağını ifade etmektedir. Bu bölümde yer alan ayet-i kerimenin zikrettiği mucizeler, Mısır'da, Tevrat'ın inmesinden önce gerçekleşmişti; 51. ayette zikredilen nimetler ise, daha önce ifade ettiğimiz gibi, Allah Teala'nın Musa (a) ile vaadleştiği, akabinden de Tevrat'ın indiği bölgede vukubulmuştu. Ayetin, önceki ayetlerle irtibatını, ayetin bağlamı ile ilgili söylediğimiz şeylerle anlatmaya çalıştık; bunlara ilaveten, bağlam, İsrailoğullarının, Musa'ya (a) karşı tavırları ile, Hz. Muhammed'e (s) karşı tavırları arasında bir karşılaştırma içeriyor: Zira onlar önceki ayette olduğu gibi *"Kalplerimiz perdelidir..."* demiş, arkasından da, sadece, kendilerine inen vahye inanmakla emrolunduklarını iddia etmişlerdir. Bütün bunlardan, Kur'an'a karşı şüphelerinin batıl ve yersiz olduğu, söz konusu iddialarında yalancı oldukları ve imana yanaşmama konusunda hiçbir haklı mazeretlerinin olmadığı ortaya çıkmış oldu.

421. Bakara, 2/51.

Allah Teala şöyle buyurdu: ***"And olsun ki, Musa size mucizeler getirdi, sonra ardından buzağıyı tanrı olarak benimsediniz."*** Yani, Musa'nın ölümünden sonra değil, O'nun size mucizeleri getirmesinden hemen sonra kendinize yazık ettiniz. Bu ifadeden murad, buzağıyı Tanrı edinmelerinin hiçbir mazereti olmadığını, çünkü bu çirkin hareketi, kendilerine ilahi çağrı ulaştıktan sonra işlediklerini ortaya koymaktır. Onun için hemen arkasından, "Böylece kendinize zulm ettiniz." denilmiştir. Yani Allah'a ortak koşmaktan daha büyük zulüm olabilir mi?! Musa'dan sonra ibaresindeki icaz ile ***"edindiniz"*** fiilinin mefûlünün hazfedilişini yani onu ***"ilah edindiniz"*** şeklindeki açılımını dikkatten kaçırmayalım!

Daha önce geçen bir ayet-i kerimede[422] (ayet 63) hatırlatıldığı gibi, Allah Teala, bu ayette de İsrailoğullarından ***"söz"*** alınışını ve *"Tûr dağının tepelerine dikilişini"* hatırlatmıştır. Söz konusu ayet-i kerimede Allah Teala: *"Size verdiğimiz Kitaba kuvvetle sarılın, onda bulunanları hatırda tutun."* buyururken, bu ayette ise: *"Size verdiğimize kuvvetle sarılın ve dinleyin."* buyurmuştur. O ayette *"Tevrat'taki bilgileri hatırda tutmaları"* emredilirken, bu ayet-i kerimede Tevrat'taki bilgileri anlayıp itaat etmeleri, gereğini yerine getirmeleri emredilmiştir. O ayet-i kerimede *"hatırda tutma"*dan muradın "Tevrat'ın içindekilerle amel etmeye teşvik" olduğunu ifade etmiştik ki, böylece her iki ibare mana ve maksat noktasında örtüşmektedir.

Nazım ve üslubun çeşitlilik arzetmesi, Kur'an'ın icazının belagatta olduğunu vehmedenler aleyhinde bir hüccettir. Oysa Kur'an'ın icazı, manayı en mükemmel şekilde ortaya koyan ibareyi koymadaki maharetindedir. Onlara göre belli bir mesajı içeren manayı ifade etmek için, dilde belli kelime ve üsluplar vardır; kim bu kelime ve ifade şekillerini (üslup) tam anlamda kullanmaya muvaffak olur ve ifade gücü noktasında muhatap üzerinde en etkili olanını seçmeye muktedir olursa, bir küme mücevher içerisinde en iyi mücevheri, birbirine benzer birden çok gerdanlık arasından en iyi gerdanlığı seçmiş olur. Buna misal olarak da *"Fir'avun ailesinden bir adam dedi ki: Rabbim Allah'tır diyen bir adamı mı öldüreceksiniz?"*[423] ayet-i kerimesini zikreder ve şöyle bir değerlendirmede bulunurlar: Bu ayette geçen kelimelerden, takdim ve tehir'e başvurmak suretiyle on kadar üslup oluşturmak mümkün olup, ayette geçen kullanım dışında kalan on kullanımdan her biri bozuk veya murad edilen manayı eksik bir şekilde orta koymakla veya gramer noktasında yanlışlıklarla eleştirilebilecek tarzdadır. Manayı en mükemmel şekilde ortaya koyan üslup ayetin üslubudur ve diğer on ihtimalden hiçbiri onun ifade ettiği manayı ifade edememektedir. Kimileri bu icazın ilahi olmadığını iddia etmişlerdir.

---

422. Bakara, 2/63.
423. Mü'min, 40/28.

Yaptıkları bu değerlendirme herşeyiyle aşikar olsa bile, bizim şunu dememiz mümkündür: Uzun bir kelam içerisinde, murad edilen manayı ifade edecek kelimeleri en mükemmel şekilde seçme ve bunları en uygun ifade şekillerine yerleştirip en güzel ve en beliğ ibareleri telif etme beşerin kudreti dahilinde birşey değildir. Bu imkanın beşerin kudreti dahilinde olmadığı açıkça gözlemlendiğine göre, Allah Kelam'ını getiren Peygamber'in ilahi bir inayetle desteklenmiş olması kaçınılmazdır. Şunu da açıkça ifade edelim ki, söz konusu değerlendirmeyi tartışmasız bir şekilde onaylamıyoruz; onların ileri sürdüğü görüş, *"Fir'avun ailesinden olup da, inandığını gizleyen bir adam dedi ki..."*[424] ayet-i kerimesinde olduğu gibi sadece belli kelimeler için söz konusudur. Külli manalara bakacak olursak, onların farklı kelimeler içeren değişik ibarelerle ifade edilebileceğini görürsün. Şu an önümüzde tefsirini yapmakta olduğumuz ayetin manası bulunmaktadır; o mana da Allah Teala'nın İsrailoğullarından sadece kendisine ibadet etmeleri, O'na hiçbirşeyi ortak koşmamaları, kendilerine gönderdiği şeriatle amel etmeleri ve ihtiva ettiği öğütlerin gereğini yerine getirmelerine dair söz aldığıdır. Ona ciddi bir şekilde sarılmalarına yardımcı olsun diye söz konusu söz/ahd, huşû ve heybet dolu bir manevi atmosfer içerisinde alınmıştı. Zira Tûr dağı, daha önce hiç görmedikleri bir tarzda, yükseltilerek tepelerine dikilmişti. Ancak bütün bunlara rağmen, kendilerinden alınan bu sözden caymış, onun gereğini yerine getirmekten vazgeçmiş ve kendi elleriyle yaptıkları buzağıya -hem de büyük bir aşkla- tapmaya koyulmuşlardı. Allah Teala bu manayı Kur'an-ı Kerim'de birçok yerde, değişik ibarelerle dile getirmiş, tıpkı 63. ayette olduğu gibi... Söz konusu ayette Allah Teala, takvaya erişmeleri ümidiyle unutmamaları ve gereği ile amel etmelerini emretmesine rağmen verdikleri sözden caydıklarını ifade buyurmuştur. Aynı mana, *"Tur dağını, gölgelik gibi onların üzerlerine yükseltmiştik."*[425] ayetinde de mevcuttur, yukarıda bu ayete atıfta bulunmuştuk. Her iki ayet belagat noktasında zirvededir.

Aynı mana, bir başka bağlamda olma üzere bu ayet-i kerimede belaği açıdan zirve noktada ifade edilmiştir: ***"Sizden kesin söz almış ve Tur'u tepenize dikmiştik, 'Size verdiğimize kuvvetle sarılın ve dinleyin.' demiştik."*** Bu hitaptan sonra iltifat sanatı yapılarak kelam geçmiştekilerden bahisle devam etmiş ve şöyle buyurulmuştur: ***"İşittik ve karşı geldik!' dediler de..."*** Yani onlar kendilerinden alınan sözün içeriğini anlayıp onu onayladılar, ancak onun gereğini yerine getirmediler; inada ve yoruma saparak karşıt tavır aldılar. Bu iki kelimeyle, bizzat onların böyle bir cevap verdikleri anlatılmak istenmemektedir; asıl anlatılmak istenen, onların böyle bir kelam sarfeden kimse konumunda olduklarını ifade etmektir. Böyle bir kullanım, hem Kur'an'ın

424. Mü'min, 40/28.
425. A'râf, 7/171.

indiği ortamda yaşayan Araplar arasında, hem de günümüzde mevcuttur: Araplar birinin içinde bulunduğu durumu anlatmak üzere, kendilerini onun yerine koyarak dile getirmeye çalışırlar. Hatta bir hayvanın veya bir cansızın halini yansıtmak üzere aynı kullanıma başvurulmuştur ki, bu kullanım, kanaatime göre bütün dillerde veya zengin dillerde mevcuttur. Arkasından Allah Teala, belagat noktasında zirvede olan bir ibareyle, İsrailoğullarının işlediği söz konusu isyanlara dair en çirkin örnekleri vermek üzere şöyle buyurdu: ***"İnkarları yüzünden buzağı sevgisi kalplerine sindirildi."*** Bu ibare, eşsiz bir istiare olup Kur'an'ın belagatine misal sadedinde zikredilir. Cümlede yer alan ***"işrâb"*** fiili, *karışmak, içine sinmek, sıvı içerisinde erimek* anlamlarına gelmektedir. Nitekim Arap dilinde, *"kırmızıya çalan, kırmızıya karışan beyazlık"* şeklinde bir kullanıma yer verilir. Veyahut fiil *"içmek"* anlamına gelen *"şurb"* anlamında kullanılmış olabilir. Buna göre, sevilen şey, aşıkın kalbine işleyen ve kanına karışan şaraba benzetilmiş olmaktadır. Çoğu müfessir bu ibarede bir muzaf takdir etmiş ve manayı "Buzağı sevgisi içlerine sindi." şeklinde anlamaya çalışmışlardır. Zahir manaya saplanıp duran bazıları da, *"içmek"* fiilini gerçer/zahiri anlamda anlamaya çalışmış ve Musa'nın (a) buzağıyı yakıp külünü denize savurduğunda, İsrailoğulları'nın küle karışan suları içmeye koyulduklarını iddia etmeye kalkışmışlardır. Söz konusu iddiada bulunan kimse, ***"kalplerine"*** ibaresini görmezden gelmiştir, zira gerçek anlamda içme eylemi kalple icra edilmez. Diğer taraftan içmek ile içirilmek (sinmek, karışmak) farklı şeylerdir. İsrailoğullarının buzağısıyla ilgili olarak bazı müfessirler bir takım iddialar ortaya atmış ve bir takım hikayeler nakletmişlerdir ki, vahye dayalı hiçbir kaynak veya sahih yolla bizlere kadar intikal eden hiçbir bilgi bunları teyid etmemektedir. Ayette yer alan ***"bi-kufrihim"*** kelimesinin başında yer alan ***"b"*** edatı *sebep* ifade etmektedir ki, buna göre mana şöyledir: Buzağıya tapma noktasında besledikleri aşırı sevginin sebebi, Mısır'da yaşadıkları putperest hayattır; uzun bir zaman yaşadıkları putperest bir hayat sebebiyle küfür içlerine/kalplerine sinmiş ve bu hayat tarzı babadan oğula intikal etmiştir.

Diğer taraftan bu ayet-i kerimenin, aynı manayı içeren diğer ayetle farklı bir dizim ve üslupla dile getirilmesi, Hz. Peygamber'e (s) iman etmeyen Yahudilere karşı bir hüccet olmasının yanısıra, kendilerinin belli bir şeriate inandıkları ve Allah Teala'nın kendilerini bir başka şeriatle mükellef tutulmayacakları şeklinde iddialarına bir karşılık mahiyetindedir. Onun için Allah Teala ayet-i kerimeyi, Hz. Peygamber'e tercih ettiği bir hitapla noktalamaktadır: ***"De ki, Eğer inanmışsanız, imanınız size ne kötü şey emrediyor?!"***

Yani, belli bir şeriate/dine inandığınız konusundaki iddianız doğruysa -kaldı ki gerçek iman, irade üzerinde etkin bir rol oynaması sebebiyle, amel aşamasını zorunlu kılar- buzağıyı Tanrı edinme, peygamberleri öldürme ve

verilen sözden cayma gibi eylemleri yapmanızı telkin eden iman ne kadar kötü bir imandır! Ancak söz konusu iddia içi boş bir iddiadır, zira iddia sahiplerinden sadır olan eylemler onun asılsız olduğunu ortaya koymaktadır. Yeri gelmişken *"Hayır, kim bir kötülük işlerse."* ayetini tefsir ederken, imanın amel-i salih ile irtibatlandırıldığını okurumuza bir daha hatırlatmak isteriz.

Yukarıda dile getirdiğimiz husus, "imanın tabiatı ve onun müminin eylemleri üzerindeki etkisi" konusunda İsrailoğulları aleyhinde bir hüccet teşkil etmektedir. Hemen peşinden ikinci bir hüccet sıralanmaktadır ki, o da, "imanın yararı ve ahirette sahibine getirisi ile ilgilidir." Allah Teala bu bağlamda şöyle buyurmuştur: ***"De ki, eğer ahiret yurdu Allah katında başkalarına değil de yalnız size mahsus ise ve eğer doğru sözlü iseniz, ölümü dilesenize!"*** Ahiret yurdundan kasıt, onun nimetleri ve sevabıdır. Çünkü insan ahirette, ya ebedi nimetlerle mükafatlandırılacak, ya da elim azapla cezalandırılacaktır. ***"Sizin için"*** ibaresiyle söz konusu "nimet" ve *"sevab"* açıkça zikredilmemiştir, böylece ibarede hazf vardır. Bu ayet-i kerimede Yahudilere yöneltilen hitapta özlü anlatıma (icaz) yer verilmiştir, çünkü Yahudilerce bilinen şeyden bahsedilmektedir. ***"Başkalarını değil de..."*** cümlesiyle ibareden ne kastedildiği açıkça ortaya konmuştur. ***"Hâlis"***, *"her türlü şaibeden masum"* demektir.

Üstad Abduh şöyle dedi: Celaleddin el-Mahallî, *"hâlisa"* kelimesini *"hâssâ"* (has, özel) anlamında kullanmıştır ki, müfessirler bunun fasih bir kullanım olmadığını söylemişlerdir; zira tahsis *"başkalarının değil de"* kaydından çok açık şekilde anlaşılmaktadır. Ayet İsrailoğullarına şöyle seslenmektedir: Eğer cennete sadece Yahudilerin gireceği, Allah'ın en seçkin ve torpilli kavimi olduğu, bu yüzden de ateşin size, sadece buzağıya tapılan süre kadar dokunacağını ve ona tapan kimselerle sınırlı olduğu konusundaki iddianızda samimi iseniz, sizi o özel nimete eriştirecek ölümü arzulasanız ya! Eğer, hiç kimsenin size engel olmadığı ölümü arzulamıyorsanız, o zaman, siz iddianızda samimi değilsiniz; çünkü, insanın mutluluğu arzulamayıp kendini bedbahtlığa atması akılla izah edilebilecek şey değildir! *Arzulamak ve temenni etmek* anlamında kullanılan ***"temennî"*** kelimesi, *"nefsin sevdiği ve kavuşmak istediği şeyi iştiyakla beklemesi"* anlamına gelmektedir. *"Temenni"nin*, *"isteme ve talep etme"* anlamında tefsir edildiği İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir ki, bu yorum başka kimse tarafından teyid edilmemiştir; muhtemelen İbn Abbas, *"temenni"* kelimesini lazımıyla yorumlama yoluna gitmiştir, çünkü birşeyi temenni eden, onu söz ve fiili veya ikisiyle birden isteme yoluna başvurur. Ashab-ı Kiram'ın çoğundan, savaş anında veya savaştan sonra ölümü arzuladıkları ve bu arzularını dilleriyle ifade ettikleri rivayet edilmiştir. Doğrusu bu hareket, Allah Teala'nın ahirette mü'minler için hazırladığı şeylere samimi bir şekilde iman etmenin bir göstergesinden başka birşey değildir.

Derim ki: *"Temenni"*nin, İbn Abbas'dan rivayet edildiği gibi kavlî lazımıyla veya başkaları tarafından rivayet edildiği gibi, *"iman yolunda şehadete ermeye fiilen tevessül etmeyle"* yorumlanması, *"temenni"*den murad, nefsin temenni etmesi ve arzulamasıdır, şeklinde görüş ortaya atanları reddediyor. Zira bu durumda, *"Onlar asla ölümü temenni etmezler."* şeklinde devam eden ayetin bir manası olmazdı. Nitekim muhataplardan hiç kimse ölümü temenni etmemek suretiyle ayetin birinci yorumunun doğru olduğu ortaya çıkmıştır. Buharî'de; *"Onlar ölümü temenni etselerdi öleceklerdi."* şeklinde bir rivayete yer verilmiştir. Doğrusu, Üstad Abduh'un *"temenni"*nin hakikat üzre yorumlanması ile ilgili olarak andığı değerlendirme, diğer bütün tevcihleri çürütmektedir. Zira kendisi şöyle demiştir: Yukarıdaki ifadeler mü'min olduklarını iddia edenler aleyhinde bir hüccet teşkil etmektedir; zira Allah Teala'nın ahirette mü'minler için hazırladığı nimetlerin kesinliği, söz konusu kimseleri iki ihtimalle karşı karşıya bırakmaktadır: Ya iddialarında samimidirler -ki bu durumda ölümü temenni etmeleri, ahiret yurdunu arzulamaları ve Allah yolunda canlarını seve seve feda etmeleri gerekir- ya da dünya hayatına aşırı bağlanmak suretiyle iddialarında samimi değildirler. Ayetin içerdiği hüccet de, onları, herkesin önünde ilzam etme anlamında bir hüccet değildir; onun için ayet genel bir mesaj içermektedir. Her ne kadar Yahudilere karşı hüccet bağlamında anılmışsa da, Müslümanlar tarafından da bir ölçü kabul edilmeli ve imanlarında ne denli samimi ve imanın gereği olan vecibelerin yerine getirilmesi konusunda kendilerini bu kritere göre ayarlamalıdırlar, çünkü Allah Teala ayet-i kerimeyi, bu mesajı vermek üzere inzal buyurmuştur.

"Ölümü asla dilemeyeceklerdir." sözünden kasıt: *"Keşke ölsek şeklinde."* veya bu anlamda bir söz söylemeyecekleri olsaydı, o zaman, söz konusu hüccet, belli bir cümleyi telaffuz etmekten aciz bırakılmaları şeklinde tecelli ederdi ki, bu durum olağanüstü bir hadise olur ve ölümü temenni etmemelerini gerekçelendiren, *"elleriyle işlediklerinden ötürü"* cümlesinin hiçbir manası olmazdı. Zira bu gerekçe, onları, ölümü temenni etmekten alıkoyan şeyin, yalan da olsa, dillerinin ölümü temenni ettiklerini ifade eden bir cümleyi telaffuz etmekten aciz kalması değil kendi elleriyle işledikleri günahlar olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Fiilin ***"el"***e isnad edilmesi, yani ***"elleriyle kazandıkları..."*** denmesi, eylemlerin çoğunlukla elle yerine getirilmesinden kaynaklanmaktadır. Onun *'el'* uzvu dilde sahibinden kinaye kullanılması genel bir kabul görmüştür. Allah Teala, ahiret yurdunun kendilerine has olduğunu, kendileri dışında kalanların oradaki nimetlerden mahrum olacağını iddia eden Yahudilerin bu hükümde zalim olduklarını ve kendileri gibi Allah'a iftirada bulunanların da zalim olacaklarını ifade etmek üzere ayet-i kerimeyi, ***"Allah zalimleri bilir."*** cümlesiyle noktalamıştır.

Arkasından Allah Teala, Yahudilerin dünyaya olan aşırı tutkularını, söz konusu iddialarınının hiçbir dayanağı olmadığını ve kendi içlerinde dahi bir güven bunalımı yaşadıklarını ifade etmek üzere şöyle buyurdu: ***"Andolsun ki, onların hayata diğer insanlardan daha düşkün olduklarını görürsün."*** Evet, Yahudiler daha önce bu yapıda oldukları gibi, şu an itibariyle de aynıdırlar. Her ne kadar kelamın zahiri, Hz. Peygamber (s) döneminde bulunan ve kendi kavimleriyle ve Kitap'larıyla böbürlenip O'na karşı tavır alanlardan söz ediyorsa da genel gidişatları ve hayat tarzlarından anlaşıldığı kadarıyla, onların kıyamete kadar bu zihniyete dayalı bir hayat sürecekleri anlaşılmaktadır. Bazı müfessirler, ayetten muradın sadece Yahudi bilginleri olduğunu söylemişlerdir. Ayet-i kerimede yer alan ***"hayat"*** kelimesinin nekre/belirsiz kullanılması ***"tahkîr"*** anlamı ifade etmektedir. Allah Teala sanki şöyle buyurmaktadır: "Sıkıntı ve bahtsızlıklarla dolu da olsa, onlar hayata çok düşkün bir kavimdir." Bu cümlenin hemen peşinden dünya hayatına çok düşkün ve ahiret hayatına inanmadıkları için dünyada uzun bir ömür yaşamayı arzulayan bir grup anıldı: ***"Hatta Allah'a eş koşanlardan..."*** Yani, söz konusu Yahudi kavmi, tüm insanlardan, hatta Allah'a eş koşan müşriklerden daha çok hayata düşkün bir kavimdir. ***"Her biri ömrünün bin yıl olmasını ister."*** Yani, onlardan her biri, Allah'tan, kendisine bin veya daha çok bir hayat bahşedilmesini temenni eder. Bin sayısı, Araplarda kesretten kinaye olarak kullanılır. Onlar, böyle bir temenninin Allah'ın Kitab'ına muhalif bir arzu olduğunu ve Allah'ın gazabı ve cezasını celbedeceğini bilmelerine rağmen, sıkıntı ve çilelerle dolu dünya hayatını ahiret yurduna ve içindeki nimetlere tercih etmektedirler. Allah Teala şöyle buyurdu: ***"Oysa uzun ömürlü olması onu azaptan uzaklaştırmaz."*** Yani, uzun ömür onu, kendisi ve benzerleri için hazırlanan azaptan kurtarmayacaktır; ömrü ne kadar uzarsa uzasın sonunda ölmeye mahkumdur, zira sınırı olan herşey mutlaka bitiş noktasına gelecektir. ***"Allah onların yapmakta oldukları herşeyi bilir."*** Onların hareket ve eylemlerinden hiçbirşey O'na gizli kalmaz; O'nu hakkıyla tanısalardı, uzun bir ömür sürmenin kendilerini, O'nun hakimiyet alanından dışarı çıkarmayacağını ve azabından kurtaramayacağını bilirlerdi, zira son dönüş sadece O'nadır ve herşey O'nun elindedir. [Gramer bahislerinden olmak üzere, ayette geçen, ***"mâ-huve"*** (*o...cek değil*) cümlesinde yer alan ***"huve"*** zamiri, Üstadımız Abduh'un da tercih ettiği gibi, müphem bir zamir olan "ma ba'di" onu tefsir etmektedir. Müfessirlerin çoğu ise, ***"mâ"*** edatının Hicaziyye mâ'sı, zamirin de onun mahzuf olan (ehaduhüm) ismine râci olduğunu, bi-muzehzihihi'nin de haberi olduğu görüşündedirler. Aynı şekilde bi-muzahzihihi'nin başında yer alan b(i) cer harfinin zaid, *"en-yuammer"* cümlesinin de, *"muzahzihihi"*nin farklı olduğunu ifade etmişlerdir.]

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿97﴾

مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ ﴿98﴾

وَلَقَدْ أَنزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ ﴿99﴾

أَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿100﴾

97- De ki, "Cebrail'e düşman olan kimse Allah'a düşmandır." Çünkü O, Kuran'ı Allah'ın izniyle kendinden öncekini tasdik ederek, yol gösterici ve inananlara müjdeci olarak senin kalbine indirmiştir.

98- Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikail'e düşman olan kimse inkar etmiş olur. Allah şüphesiz, kâfirlerin düşmanıdır.

99- And olsun ki, sana apaçık ayetler indirdik. Onları sadece yoldan çıkmışlar inkar eder.

100- Onlar, her ne zaman bir ahitte bulunmuşlarsa içlerinden bir takımı onu bozmamış mıdır? Zaten onların çoğu inanmazlar.

Kelam, bir önceki bağlamla bağlantılıdır; o bağlamda, Yahudilerin, Hz. Peygamber'e ve O'nun getirdiği Kur'an'a iman etmemeleri ile ilgi olarak ileri sürdükleri gerekçe ve mazeretlerini; kendilerinin belli bir Kitab'a iman ettiklerini, bu sebeple başka bir hidayete ihtiyaçları olmadığını dile getirmiş ve arkasından bu iddialarını çürütecek delilleri verilmişti. Aynı şekilde bir önceki bağlamda, Yahudilerin, Allah'ın torpilli kavmi ve sevgili kulları olmaları hasebiyle ahirette kurtuluşa erenlerden olacaklarıyla ilgili iddialarına yer vermiş ve bu iddiayı çürütmüştü. Bu bağlamda ise, yine onlara ait çok daha tuhaf bir mazerete yer vermiş ve -daha önceki mazeretlerini çürüttüğü gibi- bunu da çürütmüştür. Söz konusu tuhaf mazeret de, Hz. Peygamber'e vahiy getiren Cebrail'in (a) kendilerinin düşmanı olduğu, bu yüzden de O'nun getireceği vahye inanmayacaklarıdır. Ayetin nüzul sebebi ile ilgili olarak onlardan değişik rivayet nakledilmiştir. İşte bu rivayetlerin birinde, onların bilginlerinden olan Abdullah b. Sûriyâ, Hz. Peygamber'e, kendisine vahiy getiren meleğin kim olduğunu sormuş ve Hz. Peygamber (s) de "Cebrail'dir." cevabını vermiştir. Bunun üzerine o kişi, Cebrail'in kendilerinin düşmanı olduğunu iddia etmiş ve söz konusu düşmanlığına mi-

sal olmak üzere, Cebrail'in kendilerini, Beytü'l-Makdis'in (Mescid-i Aksa) yıkılacağı haberi ile korkuttuğunu ve bunun aynen vukubulduğunu ifade etmiştir.[426] Bir başka rivayette ise, Hz. Ömer b. Hattab'ın (r), Yahudilerin medreselerine girerek Cebrail (a)'dan bahsetmesi üzerine oradakilerin, *"O bizim düşmanımızdır, Muhammed'e bizim sırlarımızı açıyor, azap ve belaların yegane faili odur, oysa Mikail barış ve bereket kaynağıdır."*[427] dediği nakledilir. Doğrusu tamamen saçma bir kelam... Oysa Kur'an, Yahudilerin inat ve dik kafalılıklarını ortaya koyduğu ve onların fasid bir düşünceye ve tefekkür anlayışına sahip olduklarını gözler önüne serdiği için bu mesele üzerinde durmuştur. Böylece Ehl-i Kitab'ın bu konuda söylediklerinin hiçbir kıymet-i harbiyesi olmadığı, münakaşa ve mücadelenin kaale alınmayacak kadar basit olduğu bütün herkes tarafından öğrenilmiş oldu.

Allah Teala şöyle buyurdu: ***"De ki, 'Cebrail'e düşman olan kimse Allah'a düşmandır.' Çünkü O, Kuran'ı Allah'ın izniyle kendinden öncekini tasdik ederek, yol gösterici ve inananlara müjdeci olarak senin kalbine indirmiştir."*** Yani, ey elçim, bana vekaleten onlara şöyle de: *"Vazifesi ilahi vahyi tebliğ"*den başka birşey olmayan Cebrail'e kim düşman ise, iyi bilsin ki bu hareketiyle, biraz sonra ifade edileceği üzere, Tevrat'ı da diğer semavî kitapları da içeren ilahi vahye, Allah Teala'nın kullarına gönderdiği hidayete ve mü'minlere olan müjdelere düşmanca bir tavrın içerisine girmiştir. Üstad Abduh, ayette geçen ***"Allah'ın izniyle"*** kaydı ile ilgili olarak şöyle dedi: Eğer o elçi/melek kendisinden değil de, Allah'ın izni dahilinde ruhuna ve kalbine birşeyler akıtıyor ve seninle karşılıklı bir diyaloga geçiyorsa, ona beslenen düşmanlık, onları sana iman etmekten alıkoymaması lazım, dolayısıyla akıllı bir insanın bunu bir mazeret ve gerekçe olarak ileri sürmemesi gerekir, çünkü Kur'an kendi canibinden değil, Allah tarafından gelmektedir. Dolayısıyla *"Allah'ın izniyle..."* kaydı onların aleyhinde ilk hüccettir; hemen arkasından da, ***"Kendinden öncekini tasdik ederek"*** buyurulmuştur. Yani, tevhid, hakka tabi olma ve salih amel işleme gibi temel esaslara çağrıda bulunan kendinden önceki dinlerle örtüşen ve İsmail'in (a) soyundan gelecek bir Peygamber'i müjdeleyen bilgilerle paralellik arzeden bir mahiyette inmiştir. Allah Teala sanki şöyle demek istiyor: Cebrail onu tebliğ ettiği ve nuzülüne aracılık ettiği için değil, söz konusu örtüşme ve uyuşmadan dolayı ona iman edin. Bu da onların aleyhinde ikinci bir hüccettir. Hemen peşinden Allah Teala bu hücceti üçüncü bir hüccetle takviye etmek üzere, ***"ve bir hidayet olarak"***, yani, insanları semavi dinlere ârız olan bid'atı ve dalaletlerden kurtarıp hidayete ulaştıran bir Kitap olarak indirmiştir. Akıllı kimse de, kendisini dalalet bataklığından kurtaran hidayeti asla reddetmez, çünkü aracı ile öncesine daya-

426. Taberi, *Tefsir*, c.2, s.380.
427. Taberi, *Tefsir*, c.2, s.383-384.

nan bir düşmanlığa binaen mesajı reddetmek, hayrı hayır olduğu için değil de, onu getiren aracı kimse yoluyla takdir etmeye kalkışan cahil ve aptalların işi olabilir. Arkasından Allah Teala yukarıdaki üç hücceti bir dördüncüsüyle teyid etmek üzere şöyle buyurdu: ***"Ve inananları müjdeleyici olarak..."*** Yani, *Beytü'l-Makdis'in* (Mescid-i Aksa) yıkılacağı konusunda sizi uyardı diye Cebrail'e düşmanlık besliyorsanız, iyi bilin ki, o yeryüzünde bozgunculuk yapanları uyarmıştı, oysa bu Kur'an bana, mü'minleri müjdeleyici olarak indirildi, eğer iman sahibi kimseler iseniz, bu müjdeyi kaale almama gibi bir tavrın içerisine girmemelisiniz, çünkü o zaman âsi ve azgın kimseleri uyaran ve tehdit eden elçi bugün bu müjdeyi getiren elçinin aynısıdır.

Dil bahisleriyle ilgili olma üzere şu bilgileri arzedebiliriz: ***"Cebrail"***, Arapça bir kelime olmayıp, İbranice veya Süryanice'de *"güç-kuvvet"* manasına gelen *"cibr"* ile, *ilah* manasına gelen ***"iyl"*** kelimelerinden terkip edilmiştir. Böylece terkip *"Allah'ın gücü"* manasına gelmektedir. Aynı şekilde ***"Allah'ın kulu"*** manasına geldiğini söyleyenler olmuştur. Cebrail kelimesinin, on üç ayrı kullanımı vardır ki, bunların sekizi Kur'an kıraatlerinde mevcuttur: Dördü meşhur, diğer dördü de şâzz kıraatlerde vârid olmuştur. Meşhur kıraatler de İmam-ı Hamza ve Kisâi, ***"Cebreîl"*** (selsebîl vezninde); İbn Kesîr, el-Hasan ve İbn Mahîs ***"Cibrayil"***; İmam-ı Âsım (Ebu Bekr rivayetiyle) ***"Cibrail"*** (Cihmariş vezninde); diğer imamlar da ***"Cibrîl"*** (Kindîl vezninde) şeklinde okumuşlardır. Şâzz olan diğer dört kıraatte ise, *"Cibrail, Cibrâîl, Cibriil ve Cibrîn"* şeklinde okunmuştur.

Belagat ile ilgili önemli bir husus da: *"O Kur'an'ı senin kalbine o (Cebrail) indirdi."* cümlesinin, tekellümden hitaba geçerek iltifat üslubu ile söylenmesidir. Zira sözün gelişi, ibarenin, *"o Kur'an'ı benim kalbime..."* şeklinde devamını gerektirmektedir. Müfessirler böyle bir kullanımın belaği nüktesinin, *"Allah Teala'nın Hz. Peygamber'e tevcih ettiği hitabı muhatablara nakletmek"* olduğunu ifade etmişlerdir. Doğrusu ben de bu bağlamda sevk-i selimin tekellüm siğasından yana olmadığını düşünüyorum; sebebinin de çok vâzıh olduğunu düşünüyorum. Diğer taraftan, *"onu indirdi"* cümlesinde bariz zamir Kur'an'a râcidir; daha önce kelamda zikredilmese de hâl karinesi onu tayin etmektedir ki, böyle bir kullanım, Kur'an'ın büyük bir konuma ve şâna sahip olduğunu gösterir, sanki şöhreti ismen anılmasına ihtiyaç bırakmamıştır. -Bu nükteyi Beyzâvî ifade etmiştir.-

Allah Teala Cebrail'e (a) düşmanlık iddiası konusunda İsrailoğullarının ahmakça ve aptalca tavırlarına karşı hüccetleri ortaya koyup bunun Allah tarafından gönderilen Kitab'a iman etmeye mani olamayacağını açık bir şekilde ortaya koyduktan sonra, onların söz konusu düşmanlık konusundaki gerçek hallerini ikinci bir ayetle ortaya koymak üzere şöyle buyurdu: İndirdiği hidayeti inkar etme suretiyle, ***"kim Allah'a"***; aynı şekilde aracılık

ettikleri hak ve hayrı inkar etmek ve Rab'lerinin kendilerine tevdi ettiği görevleri yerine getirmelerinden -çünkü Allah'ın emirlerine asla isyan etmez ve ne emredilirse onu aynen yerine getirirler- rahatsız olmak suretiyle *"meleklere"*; kimilerini yalanlayıp kimilerini öldürmek suretiyle **peygamberlere**; ilahi mesaj ve uyarıları tebliğ eden *"Cebrail"*e ve onunla beraber *"Mikail"*e düşmanlık beslerse -Cebrail'e düşman olan Mikail'e de düşman olur, çünkü ikisinin de tabiatı birdir, onun için kim bir meleğe karşı kin ve düşmanlık beslerse, hepsine karşı kin ve düşmanlık beslemiş olur- iyi bilsin ki, Allah, kâfirlerin düşmanıdır. Yani, kim Allah'a ve O'nun, canlılar için rahmet vesilesi kıldığı yakın ve sevgili kullara düşmanca bir tavır içerisine girerse birinci düşmanının Allah Teala olduğunu bilsin; çünkü bu kimse Allah'ı inkar etmiş ve O'na karşı tavır almıştır. Allah da kâfirlerin düşmanıdır; yani, onlara, düşmana yapılan muamelenin aynısını yapacaktır. Onlar böyle bir tavır içerisine girmek suretiyle kendi kendilerine zulm etmişlerdir, çünkü Allah Teala onları doğru yola davet etmiş ancak onlar Allah dostları arasında yer almayı kabullenmemişlerdir. *"Mîkâl"*, *mîâd* vezninde olup İmam-ı Ebu Amr, Yakup ve Asım'ın (hafs rivayetiyle) kıraatidir. Bunun yanı sıra İmam-ı Nâfî *"Mikâil"*; İmam-ı Hamza, Kisâi ve İbn-i Âmir *"Mîkâil"* şeklinde okumuşlardır. Şâzz kıraatlerde ise *"Mîkeil, Mikeîl, Mîkâyîl"* şeklinde okuyuşlara yer verilmiştir. Üstad Abduh dedi ki: İleri sürülen batıl gerekçeden hemen sonra sevk edilen bu ayet-i kerime İsrailoğullarına karşı bir uyarı ve tehdit mahiyeti taşımaktadır. İsrailoğulları, bu ayet-i kerimede geçen bütün isimlere düşman olduklarını ifade etmemişler ama işin hakikati hepsinin beraber mütalaa edilmesini gerektirmektedir. Böylece ayet onların iç yüzünü ortaya koymuş olmaktadır. Bir başka ifadeyle, onların, Hakk'ı temsil eden, ona aracı olan ve çağrıda bulunan herkese düşman oldukları beyan edilmiş olmaktadır. Cebrâil'e düşmanlığı ilan etmek, sevdiklerini ifade ettikleri ve Kur'ân'ı kendisi vahyetmesi durumunda Muhammed'e iman edebileceklerini iddia ettikleri Mikâil'e düşmanlıklarını ifade etmek anlamına gelir. Aynı şekilde Kur'an'a karşı tavır almak, diğer semavi kitaplara karşı tavır almaktan farksız bir harekettir, çünkü hepsinin gayesi birdir. Keza Muhammed'e (s) karşı düşmanca bir tavır içerisine girmek, diğer bütün peygamberlere düşmanlık beslemek demektir, çünkü hepsinin üstlendiği misyon aynıdır. İşte İsrailoğullarının yukarıdaki ifadeleri ve halleri/pozisyonları, bu ayet-i kerimede zikredilen isimlere karşı düşmanlıklarına ve onların karşı tavır aldıklarına delalet etmektedir. Doğrusu bu Kur'an'a has olan icâz yönlerinden biridir.

"Allah kâfirlerin düşmanıdır." cümlesinde *"kâfir"* kelimesinin zamirle değil de açıkça zikredilmesi, Allah Teala'nın onlara düşman olmasının yegane sebebinin *"küfür"* olduğunu ifade etmeye matuftur. Zira Allah Teala

hiçbir kavme sırf kimlikleri ve kavimlerinden dolayı düşmanlık beslemez; tam aksine O, hangi kavim olursa olsun küfre sapmalarına rıza göstermez ve bu eylemlerinden dolayı, düşmanın düşmana ettiği muamelenin aynısını onlara eder.

Derim ki: Daha önceleri, defalarca, Allah Teala'nın kâfir ve facirlere karşı azabı ve intikamının, dünyadaki hükümdarların azap ve intikamına benzemediğini; sünnetullahın, insanın zahiren ve batınen işlediği her amelin onun nefsinde bir iz bıraktığını, bunun da onu ya arındırdığını (tezkiye) ya da günah bataklığına sevk ettiğini, insanın ahiret mutluluğunun ve bedbahtlığının itikat ve ameline tabi olduğunu, bu kaideye binaen Allah teala'nın, *"Biz onlara zulm etmedik. Tam aksine onlar kendi kendilerine zulm ettiler."* buyurduğunu ifade etmiştik.

Daha sonra Allah Teala, Kur'an'ın sadece kendi katından inzal buyurulduğunu, hiçbir mucizeye ihtiyaç hissettirmeyecek kadar apaçık ayet ve belgeler ihtiva ettiğini, haddi zatında bir mucize ve belge olan şeyin başka bir kaynağın teyidine muhtaç olan şeyden daha çok kabule şayan olduğunu açıkça ifade etmek üzere ***"Andolsun ki, sana apaçık ayetler indirdik."*** buyurdu. Daha önce ifade ettiğimiz üzere, Rab makamının yüce bir makam olduğunu beyan etmek üzere, Allah tarafından Peygamber'e indirilen vahyin, ***"tenzîl"***, ***"inzâl"*** ve ***"nüzûl"*** şeklinde isimlendirildiğini ifade etmiştik. Yoksa, maddî/somut anlamda yüksek bir yerden alçak bir yere doğru inme/indirme diye birşey söz konusu değildir.

Üstadımız Abduh şöyle dedi: Allah Teala, kendi varlığınan yaratılmışlardan üstün ve yüce bir varlık olduğunu Kur'an'da apaçık bir şekilde ortaya koymuştur. Dolayısıyla Allah Teala'ya mekan ve yön nispet etmekten kaçınmak için, meseleyi *"Rab/Rububiyyet makamının yaratılmışların işgal ettiği mertebeden üstün ve yüce olduğu"* şeklinde tevil etmeye gerek yoktur. Şu da var ki, yön nispet etme meselesi, hakiki değil nisbî bir meseledir. Allah Teala kullarından çok uzakta olduğuna, ancak onları her taraftan kuşattığına göre, kullar O'na doğru nereye yönelirse yönelsinler, yine onların fevkinde/üstlerindedir. Aynı şekilde melekler (üstlerinde olan Allah'tan korkarlar) ise, onların aşağısında/bir derece altında olan insanlar hakkında acaba durum nasıldır?! Doğrusu insanların Allah'a teveccüh ederken/O'nunla irtibata geçerken semaya doğru yönelmeleri, bütün din mensuplarında müşahede edilen fıtrî bir durumdur; dolayısıyla O her zaman ve mekanda mahlukların üstünde bir konumda algılanmıştır. Allah Teala'ya nisbet edilen bir de ıtlak (her yerde hazır ve nazır olma) makamı vardır ki, O'nu herhangi bir kayıtla sınırlamak mümkün olmadığı gibi, hiçbir mekanla tahdit edilemez. Zira mekan ve kayıt, mahlukat dairesinde nisbî ve izafî şeylerdir. Sahih bir hadis-i şerifte, meleklerin, semada, kelamullahı işittiklerinde: *"Sonunda, gönüllerin-*

deki korku giderilince birbirlerine 'Rabbiniz ne söyledi?' diye sorarlar; 'Hak söyledi.' derler. O, yücedir, büyüktür."[428] ayet-i kerimesinde işaret edilen manevi bir atmosfere girdikleri ve ilahi korku ve heybetin etkisinde kaldıkları ifade edilmiştir. Üstadımız Abduh selef ekolü taraftarlarından olmasına rağmen bu konularda Eş'arî ekolünün etkisinden kurtulamadığı görülmektedir.

Kur'an ayetlerinin ***"apaçık belgeler"*** olması, *"benzerini söyleme noktasında tüm insanlığı aciz bırakması. itikadi meseleleri bürhanlarıyla/delilleriyle ortaya koyması, edebi ve ilmi mevzuları en faydalı bir şekilde dile getirmesi ve Allah'tan gelen bir hidayet olduğuna ve gereğinin yerine getirilmesine dair başka bir delile ihtiyaç hissettirmeyecek nitelikte bulunması"* anlamındadır. Hatta o ayetler selim fıtrat sahibi nezdinde, hem kendini hem de etrafını aydınlatan nûr misali bizzat kendine delildir ve başka birşeyin desteğine muhtaç değildir. **"Onları ancak fasıklar inkar eder."** Onları ancak fıtrattan sapıp taklit karanlığına gömülen, fıtratının nakıs ve yetersiz olduğuna inanması sebebiyle çok vazıh ve net olan Hakk'ı bizzat kaynağından elde etmeye yanaşmayan, tam aksine onu taklit ettiği/körü körüne uyduğu kaynaklardan almaya çalışan kimselerle, kendilerine hak zahir olduktan sonra, sırf Hakk'a vasıta olan kaynağı çekememek ve inat sebebiyle dalaleti hidayete tercih edenler inkar etme yoluna gider.

Bütün bunlardan sonra Allah Teala, Ehl-i Kitab'ın iki özelliğini beyan etti: Birincisi, verilen sözden cayma özelliklerinden dolayı, hiçbir hususta kendilerine güvenilemeyeceği; ikincisi de tamanına yakın bir çoğunluğun tamamen dalalet bataklığında yüzmeleri sebebiyle imana yanaşmayacakları. Yukarıda zikredilen söz ve fiillerin sadece bir kısmı tarafından işlenmiş ve verdikleri sözden cayma huyları her zaman sadece bir grup tarafından sadır olmuşsa da, hiç kimse söz konusu eylemlerin az sayıda kimseler tarafından işlendiği zannına kapılmasın. Tam aksine o eylemler büyük bir çoğunluk tarafından işlenmiştir. Onun için Allah Teala, ***"Onlar, her ne zaman bir ahitte bulunmuşlarsa içlerinden bir takımı onu bozmamış mıdır? Zaten onların çoğu inanmazlar."*** buyurmuştur. Azar (tevbih) ifade eden soru edatı (hemze) bir mahzufa vâki olup, kelamın açılımı (takdiri) şöyledir: Her zaman bir ahitte bulunmuşlarsa içlerinden bir grup onu bozduğu halde mi, ayetleri inkar edip demedik birşey bırakmadılar?! Ayette geçen ***"nebz"*** kelimesi, *"birşeyi atmak, fırlatmak"* anlamlarına gelmekte olup, burada istiare yoluyla *"cayma, bozma"* anlamında kullanılmıştır. Ahd'den (söz) kasıt da, Hz. Peygamber'e (s) verdikleri sözlerdir. ***"Ferîk"*** (*bir grup*) kelimesi *"az sayıda kimsenin ahdden caydığını"* çağrıştırınca, ancak sosyal vâkıa Hz. Peygamber'e (s) karşı vefakar olanların çok az sayıda olduklarını ortaya koyunca, idrâb üslubuna başvurarak; ***"Zaten onların çoğu iman etmezler."*** buyurulmuştu. İmanları olmadığı

---

428. Sebe', 34/23

için sözleri (ahd) de yoktur. Aynı zamanda bu ayet-i kerime Yahudilerin büyük bir kısmının Hz. Peygamber'e (s) iman etmeyeceklerine dair gaybi/mucizevi bir haber içermektedir ve nitekim tarih bu haberi tasdik etmiştir. Azîm olan Allah hak buyurmuştur!

وَلَمَّا جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ
أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللَّهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿101﴾
وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمَانَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَانُ وَلَكِنَّ
الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ
هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ
فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ
أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ
اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا
يَعْلَمُونَ ﴿102﴾
وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿103﴾

101- Ellerinde olanı doğrulayan bir peygamber Allah katından onlara gelince Kitap verilenlerden bir takımı, bilmiyorlarmış gibi, Allah'ın Kitabı'nı arkalarına attılar.

102- Şeytanların Süleyman'ın hükümdarlığı hakkında söylediklerine uydular. Oysa Süleyman kâfir değildi, ama insanlara sihri öğreten şeytanlar kâfir olmuşlardı. Babil'de, iki melek denilen Harut ve Marut'a birşey indirilmemişti. Oysa bu ikisi "Biz sadece imtihan vesilesiyiz, sakın küfre düşme" demedikçe kimseye birşey öğretmezlerdi. Halbuki bu ikisinden, koca ile karısının arasını ayıracak şeyler öğreniyorlardı. Oysa Allah'ın izni olmadıkça onlar kimseye zarar veremezlerdi. Kendilerine zarar verecek, faydalı olmayacak şeyler öğreniyorlardı. And olsun ki, onu satın alanın ahiretten bir nasibi olmadığını biliyorlardı. Karşılığında nefislerini sattıkları şeyin ne kötüdür. Keeşke bunu bilselerdi!

103- Eğer iman edip takva sahibi olsalardı; elbette Allah'tan verilecek mükafat daha hayırlı olacaktı. Keşke bilselerdi!

"Ellerinde olanı doğrulayan bir peygamber Allah katından onlara gelince" cümlesi mana olarak bu sûrenin 41. ve 89. ayetlerinde geçmişti. ***"Kitap verilenlerden bir takımı, bilmiyorlarmış gibi, Allah'ın Kitabını arkalarına attılar."*** cümlesi ise Ehl-i Kitab'ın yeni bir özelliğini açıklamaktadır. Bu cümle ile Hz. Peygamber'e karşı tavır alma ve O'nu inkar çerçevesinde Ehl-i Kitab'ın işlediği çirkin eylemlerin hepsinin bir illet mahiyetinde değerlendirilmesi mümkündür. Söz konusu özellik de, onlardan bir grubun, onu bütün herşeyiyle doğrulayan Hz. Musa'nın (a) peygamberliğini itiraf eden, O'nun getirdiği şeriati onaylayan, onun bir kısmını tahrif edip bir kısmını unutan ve elde kalan kısmıyla amel etmeyen Yahudileri kınayan bir Peygamber'in (s) geldiği için kendisiyle övündükleri ve hidayetiyle yetindiklerini ve başkasına ihtiyaçları olmadıklarını ifade ettikleri Kitab'ı bir kenara attıklarıdır.

Üstad Abduh dedi ki: Kitabı arkalarına atmalarından kasıt, onu tümüyle bir kenara atmaları, bütün içeriğini onaylamaktan vazgeçmeleri değildir; söz konusu ibareden kasıt, Kitab'ın, Hz. Peygamber'i (s) müjdeleyen, O'nun evsafını tasvir eden, O'na iman ve ittibayı emreden kısmını ondan çıkarmalarıdır. Bu ibarede, benimsenmeyen ve inkar edilen birşey, görülmemek ve hatırlanmamak üzere bir kenara atılan birşeye benzetilerek anlatılmaya çalışılmıştır. Kitabın bir kısmının ihmali, tümünü ihmal gibidir; zira bir cüzün ihmali, vahyin kişi nezdindeki saygınlığını yokeder ve tümünün kaale alınmaması sonucunu doğurur. ***"Bunun için İsrailoğullarına şöyle yazdık: 'Kim bir kimseyi bir kimseye veya yeryüzünde bozgunculuğa karşılık olmadan öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de onu diriltirse (ölümden kurtarırsa) bütün insanları diriltmiş gibi olur.'"***[429] Üstad Abduh bu konuda Yahudilerle Hıristiyanlar arasında bir fark yoktur; zira onlardan her birinin elinde bulunan kitaplarda Hz. Peygamber (s) müjdelenmektedir ve her ikisi de, kendi kitaplarını bir kenara atmış onunla amel etmemişlerdir. Ehl-i Kitab'tan bir grubun Hz. Peygamber'i inkar etmelerinin ona hiçbir zararı yoktur; çünkü O'nun davetini bu iki din mensuplarından çok sayıda kimsenin yanısıra diğer kavimlerden büyük kalabalıklar kabul etmiştir. Bundan tek zarar görecek kimseler sadece O'nun davetini inkar edenlerdir. Çünkü onlar hem kurtarıcı gözüyle gördükleri kitaplarını bir kenara atmış hem de Allah'ın alemlere bahşettiği en mükemmel hidayet olan Son Peygamber'in hidayetinden mahrum kalmışlardır.

Kitablarını bir kenara atıp onu ihmal ettiklerini andıktan sonra Allah Teala: ***"Bilmiyorlarmış gibi"*** buyurmuştur. Yani, onun Allah'ın Kitabı olduğunu bilmiyorlarmış gibi bir kenara attılar. Bu ifadeyle onların aşırı derecede kitaplarını ihmal ettiklerini vurgulamıştır. Çünkü Allah'ın emri olduğunu bilerek ancak şeytanın baskın gelmesi neticesinde bir ihmalkarlıkta bulu-

429. Maide, 5/32.

nan kimse çok geçmeden kendine gelir ve söz konusu eyleminden vazgeçer. Ancak, Hz. Peygamber'i müjdeleyen ve O'na ittibayı emreden Allah'ın Kitab'ını elinin tersiyle iten kimselerin üzerinden ne kadar zaman geçmesine rağmen tevbe edip bu çirkin eylemlerinden bir türlü vazgeçmiyorlar. İbare hem şimdiki zamanı hem de istikbali ifade edecek bir şekilde ne kadar güzel ifade edilmiştir!

Sihir ve Harut-Marut Bahsi

Arkasından Allah Teala, sırf Hz. Peygamber'i çekememeleri ve O'nu inkar yoluna gitmeleri yüzünden Kitabullah'ı arkalarına alan söz konusu kimselerin, küfrü imana, dalaleti hidayete tercih ettiklerini ifade etmiş ve şöyle buyurmuştur: ***"Şeytanların Süleyman'ın hükümdarlığı hakkında söylediklerine uydular."*** Yani, hikaye ve masallarda ins şeytanlarına, vesvese konusunda cin şeytanlarına bazen de her iki grubun uydukları şeylere birden tabi oldular. Buna benzer bir ifadeyi En'âm Sûresi'nin 112. ayetinde görüyoruz: *"Aldatmak için birbirlerine cazip sözler fısıldayan cin ve insan şeytanlarını."* Yani, O'nun döneminde ve hükümran olduğu tarihlerde bunları yaptılar; zira onlar Süleyman'ın (a) iktidarının sihir ve tılsım üzerine kurulduğunu, putperest hanımların gönlü olsun diye ömrünün sonlarına doğru sihri bırakıp putlara taptığını iddia etmişlerdir. ***"Oysa Süleyman kâfir değildi."***, yani, sihir yapmadı, uydurdukları sihri O'na isnad eden ve küfre sapan o ***"Şeytanlar"*** küfre daldı; onlar halkı fitneye düşürmek ve onları, eşyayı zahiri sebepler ve meşru vasıtalar çerçevesinde elde etmeye çalışmalarını engellemek üzere onlara söz konusu ***"sihri"*** öğretiyorlardı.

Süleyman (a)'a iftira edilen, söz konusu kuruntu ve uydurma sözler, İsrailoğullarından bazı deccallerin mahsülü olup bu kimseler anılan şeyleri bazı Müslümanlara telkin etme yoluna gitmiş, onlar da sihir adına uydurulan hususların bir kısmını tasdik eder olmuşlardır. Onun için günümüze kadar söz konusu uydurma sözleri tekrarlayan, bir takım çizgi ve tılsımlar çizip bunları *"Süleyman'ın mührü ve sözleri"* şeklinde isimlendiren ve cinlerin saldırılarından ve şerir varlıklardan koruyan reçeteler diye takdim eden Müslüman deccalleri müşahede etmek mümkündü. Biz bu türden şeyler müşahede etmiş ve delikanlı olduğumuz devrede de bunları doğrulamış ve faydasına inanmıştık.

Yahudiler Sülayman'a (a) sihir yapılıp tahtının altına yerleştirildiğini, taşıdığı hükümdarlık mührünü kaybettiği, bu mührün başkası tarafından ele geçirilip iktidarına el konduğunu iddia etmiş ve böylece tarihle sihiri birbirine karıştırmışlardır. Aynı şekilde Yahudi kaynaklar, bizzat Süleyman'ın (a) sihir kitaplarını tek tek insanlardan toplayıp onları tahtının altına sakladığını, ancak daha sonraları bu belgelerin çıkarılıp insanlar arasında yaygınlaştığını nakletmişlerdir. Onlardan nakledilen bir başka rivayette de, Hz.

Süleyman'ın hükümdarlık tahtının altına değişik ilimlerle ilgili kitaplar sakladığı ancak o kitaplar çıkarıldıklarında şeytanların onları sihir kitapları olarak etrafa yaydıkları, bunun üzerine deccal ve şerir ruhlu kimselerin diledikleri sözleri uydurup onları söz konusu kitaplara nispet etmeye başladıkları ifade edilir. Şüphesiz ki, sihir ve küfür konusunda Süleyman (a) ve O'nun hükümdarlığı hakkında söylenenler tamamen dalalet ehlinin iftira ettiği şeylerdir. İşte Allah Teala, söz konusu kimselerin peygamberlere yöneltikleri iftiralardan, onlardan sonra gelen bir grubun da bu iftiraları Hz. Peygamber'in getirdiği hidayete tercih etmeleri ve O'nu müjdeleyen kitaplarını bir kenara atmalarından ders ve ibret alalım diye bunları bize anlatmıştır.

Şurası açık bir husustur ki; kıssanın Kur'an-ı Kerim'de anlatılması, insanlarla ilgili olarak anlatılan herşeyin doğru olduğu anlamına gelmez; mesela bu ayet-i kerimelerde sihrin anılması, insanların inandığı sihrin onaylanması anlamına gelmemektedir; aynı şekilde Süleyman'a (a) küfür nisbet edilmesi -Süleyman küfre sapmadı şeklinde olumsuz olarak varid olmuştur- olumsuz bağlamda kullanılmasa da, sırf Kur'an'da anılması sebebiyle doğru bir nisbet olduğu anlamına gelmez.

Üstad Abduh şöyle dedi: Daha önceleri, birçok defa, Kur'an kıssalarının, tarih bilgisi vermek ve daha önceki kavimlere ait bir takım cüzi olaylara inanılmasını sağlamak için değil de, ders ve ibret almak gayesiyle nakledildiğini ifade etmiştik. Onun için önceki kavimlerin hem hak ve hem batıl inançlarına, hem doğru hem de yanlış geleneklerine, hem yararlı hem de zararlı adetlerine yer verilir ve bunlar sadece ders ve ibret almak gayesiyle anılırlar. Kur'an-ı Kerim bu kıssaları ibrete vesile olacak ve hidayete sevkedecek noktalarıyla işler ve ibarede veya bağlamda veyahut üslupta, mutlaka iyinin tasvip edildiğine, kötünün de çirkin addedildiğine dair bir delalet bulunur. Diğer yandan Kur'an bu kıssaları naklederken, haddizatında sahih olmasa da muhataplarca veya sözü edilen kimselerce kullanılan ibarelere yer verir. *"Faiz yiyenler mahşerde ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar."*[430] ayeti ile *"Sonunda güneşin doğduğu yere ulaşınca..."*[431] ayetinde yer alan kullanımlarda olduğu gibi. Zira bu meluf bir kullanım olup Arap ve batılı yazarların hutbe ve yazılarında, -özellikle eski Yunan ve eski Mısır'dan bahsettikleri bağlamlarda- hayır ve şerr tanrılarını anarken bu tür kullanımlara başvurduklarını görüyoruz; ama söz konusu yazar ve hatiplerden hiçbiri, putperest inancın bir yansıması olan bu hurafelerin hiçbirine inanmıyorlardı: Güneş battı, güneş düştü, güneş suda kayboldu, şeklinde kullanımlara yer verir ve bu cümlelerin zahiri anlamlarını itikat etmezlerdi, tam aksine onlar sadece görüneni ifade etmek üzere bu kullanımlara başvururlardı.

430. Bakara,2/275
431. Kehf, 18/90.

Sihir konusu Kur'an'ın değişik birçok yerinde anılmıştır; en çok da Musa (a) ile Firavun kıssalarında yer almıştır. Bu ayet-i kerimede ise Yahudilerden bahsedildiği bir bağlamda zikredilmiştir. **"Sihir"**in sözlük anlamı üzerinde duracak olursak Arapçada, *"gizli, latif, ince"* manalarına geldiğini görürüz. Arapçada *sehara(hu)* ve *sehhara(hu)* şeklinde kullanılan fiil, *"Falanı aldattı, onu avuttu, oyaladı."* anlamlarını ifade etmektedir. Aynı şekilde Arapçada, *"aynun sâhira"* (*sâhir göz*), *"uyûnun savâhir"* (*sahir gözler, yani çekici, büyüleyici gözler*) şeklinde kullanımlara yer verilir. Sahih bir hadis-i şerifte Peygamber efendimiz (s) şöyle buyurmuşlardır: *"Kimi ifadelerde insanı büyüleyen bir özellik vardır."*[432] *"Sahar"* Arapçada *"akciğer"* manasında da olup sihir kelimesi bu kökten türetilmiştir; zira akciğer vücut içerisinde gizli bir yerdedir. Latif ve hassas olup sadece ehli tarafından kendisine ulaşılabilen herşey gizlidir. *"Aldatan"* kelimesinin içerdiği manada da aynı anlam mevcuttur; zira aldatan kimse, karşı tarafı gerçeği gizlemektedir, bir başka ifadeyle onun çizdiği tabloya göre, gerçek gizlenmiş olmaktadır. Aynı şekilde mâşukun bakışlarının âşıka tesiri, beliğ kelamın ehlini büyülemesi de çok gizli ve latif şekilde cereyan etmekte, sebebi kolay kolay izah edilememekte veya çoğu insanlar tarafından tesir sebebi dille ifade edilememektedir.

Allah Teala, Kur'an-ı Kerim'de, sihri, *"gözü büyüleyip ona, olmayan birşeyi varmış gibi gösteren"* bir hadise olarak niteler: Sihirlerinin etkisiyle "*Değnekleri ve ipleri Musa'ya sanki yürüyorlarmış gibi geldi.*"[433] Bir başka ayet-i kerimede: *"Sihirbazlar marifetlerini ortaya koyunca insanların gözlerini sihirlediler ve onları ürküttüler."*[434] buyurulur. Tefsir etmekte olduğumuz ayetten anlaşıldığı kadarıyla, sihrin bizzat ilim yoluyla tahsil edildiği anlaşılmaktadır ki, tarih bu gerçeği doğrulamaktadır. *"Ey Sihirbaz! Sana verdiği ahde göre Rabbine bizim için yalvar da doğru yola erişelim.' dediler."*[435] ayetinden anlaşıldığı kadarıyla o zaman diliminde yaşayan Mısırlılar *"sihirbaz"* kelimesini *"âlim/bilgin"* anlamında kullanmışlardır. Bütün bu nasslar, sihrin, ya hile ve hokkabazlık ya da çok seri hareketlere dayanan ve ilmî olan bir sanat olduğuna, çok az kimse tarafından bilindiğine, metodu fark edilmediği ve kaynağı sezilmediği için de sihir (büyüleyen şey) diye isimlendirildiğine delalet etmektedir. Bazı kimselerin, başkalarının ruhu üzerindeki tesirini bu illete dayandırarak izah etmek mümkündür. Tarihçiler, Firavun'un sihirbazlarının kullandıkları ip ve değneklere yılan ve ejderha görünümü kazandırmak ve onları hareket ediyor gibi göstermek gayesiyle civa maddesini yardımcı malzeme olarak kullandıklarını naklederler.

---

432. Buharî, *Tıp* 51, *Nikah* 47; Müslim, *Cuma* 47; Ebu Davud, *Edep* 86; Tirmizi, *Birr* 79; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/16.
433. Tâhâ, 20/66.
434. A'râf, 7/116.
435. Zuhruf, 43/49

İnsanları etkilemeyi bir sanat ve yaşam vasıtası edinen kimseler, insanlar nezdinde şeytan isimleri ve cin kralları olarak tanınan, çağrıldığında geldiğine ve onu çağıranın hizmetine girdiğine inanılan çok garip isimler ve çok kapalı sözlerden yararlanma yoluna gitmişlerdir. Tecrübeyle sabittir ki, böyle sözler, karşı tarafı ön yargılı davranmaya ve yanılgıya kapılma konusunda karşı tarafı etkilemektedir; bunun sebebi ön yargılı davranan kişinin, şeytanların, söz konusu kimselerin sözlerine icabet edip onun emirlerine itaat ettiklerine inanmalarıdır. Hatta o kişinin büyük bir etkileme gücüne sahip olduğuna inananlar vardır. İşte bu batıl itikat, ön yargılı kimse üzerinde öylesine bir tesir icra etmektedir ki, bu tesir sayesinde sihir eylemine soyunan kişinin işini kolaylaştırmakta ve söz konusu kimseleri etkilemek için özel bir gayret sarfetmesine ihtiyaç bırakmamaktadır. Halk tarafından, sihrin şeytanlar yardımıyla ve bir takım yıldızların ruhları vasıtasıyla icra edildiğine inanılmasının sebebi budur.

Kelamcılar, müfessirler ve İslam hukukçuları (fakihler) büyü ve onunla ilgili hükümler hakkında ihtilafa düşmüşler. Bazıları onu olağanüstü şeylerden saymış; büyüyü ve mu'cizeyi birbirinden ayırmışlar. Fakat ikisi arasındaki farkları belirtirken büyünün öğretimle öğrenileceğini ve yapılarak tekrarlanacağını; büyünün kesinlikle normal (olağan) birşey olduğunu ve mucizenin olağan birşey olmadığını söylememişler.

Üstad Abduh, Yüce Allah'ın: *"Onlar, insanlara sihri öğretirler."* âyetinin tefsirinde iki ayrı görüş olduğunu söylemiştir. Bunlardan birisi: Bu âyetin *"Fakat şeytanlar kâfir olmuşlar."* âyetiyle bağlantısı vardır. Yâni; şeytanlar, insanlara büyüyü öğretenlerin ta kendileridir. İkincisi: (Ki bu görüş en açık olan görüştür) Bu ayetin, Yahudilerden bahseden âyetle bağlantısı vardır. Ve şeytanlarla ilgili konuşma, onların *"kâfir oldukları"* söylendiğinde bitmiştir. Yahudilerin büyüyü öğretmeyi kabullenmeleri, Kur'ân indiği zaman meşhur bir husus idi. Ve bugüne kadar onlar, hâla büyüyle meşgul oluyorlar.

Yani Yahudilerden bir grup, Allah'ın kitabını bıraktılar ve Süleyman'ın hükümranlığı hakkında şeytanların uydurup söylediklerine tabi oldular. İşte burada biri şöyle diyebilir: Yahudiler neye dayanarak Süleyman'ı tekfir ettiler ve büyünün onun (Süleyman'ın) kürsüsü altındaki kitaplarından çıkarıldığını iddia ederek ona karşı isyan eden şeytanlara tabi oldular?

Beyâna uygun yeni bir cümle şeklinde şöyle cevap verdi. *"Onlar, insanlara büyüyü öğretiyorlar."* Ve bu ayet, Sülmeyman'ın (a) Allah'ı inkâr etmediğini belirtti. Onun isminin yalancı şeytanlara bitişik olarak gelmesi ise ara cümle yoluyla zikredilme şeklindedir. Böylece Yahudilerin, bu iftira ile, şeytanlara tabi oldukları bu ayetten anlaşılmış oldu. Allah'ın maksadı, ancak Yahudileri, büyüyü öğretmekle nitelemektir. Çünkü büyü, Yahudilerin bulaştıkları ve kendisiyle insanları aldatarak, gerçekleri kamufle ederek ve karıştırarak insanlara karşı işledikleri suçlardan biridir.

Sonra şöyle buyurdu: ***"Babil'de iki melek denilen Harût ve Mârut'a, birşey indirilmemişti."*** Yüce Allah bu veciz ibâre ile; büyüyü öğretmeyi de özetlediği gibi, kendisinden bahsettikleri bir kıssa ile ilgili haberi de özetledi. Yani büyünün ne olduğunu açıklamadı. Acaba büyü, gözbağcılık etmek ve hayal kurmak mı? Veya tabiî özellikler ve nefisle ilgli etkiler mi? Bu da yalnız Kur'an'da bulunup veciz şekilde anlatılan bir nevi icâz uslûbudur. Kur'ân, zamanlardan bir zaman, insanlar arasında meşhur olan birşeye önem vermek için onu anlatıyor. Böylece o konunun detayı hakkındaki inancı ne olursa olsun, herkesin kabul edebileceği bir usluba göre onu düzenliyor.

Görülmüyor mu burada ve başka yerlerde büyünün hile ve gözbağcılığı veya anlattığımız başka birşey olduğunu iddiâ eden kimsenin inkar edemeyeceği uslûplarla Allah, büyüyü nasıl anlatmıştır? Büyünün olağanüstü şeylerden olduğunu iddiâ eden kimse bu üslubu reddedemez. Bunun hikmeti şudur: Yüce Allah, kainatla ilgili bu gerçekleri bilmeyi, insanın araştırmasına ve ilimle meşgul olmasına bırakmıştır. Çünkü bu, çalışma ile elde edilen birşeydir. Eğer Allah, bu konularla ilgli problemleri, kesin nass (âyet metni) ile açıklasaydı, o açıklama, ilmin henüz en yüksek dereceye ulaşamadığı asırda yaşayan insan neslinin bilgisine ve tecrübelerine aykırı düşerdi. Ve bu aykırılık, şüphe veya yalanlama sebeplerinden biri olacaktı. Çünkü biz, mücmel kapalı olan bazı ayetlerin kendi anlayışlarından farklı yorumlandığı için, vahiy kitaplarını tenkid eden bazı insanları görüyoruz.

Her ne kadar nass ise ve bu konuya açıkca delâlet etmiyorsa, kendisine ilim dedikleri şey, zannî veya farazî olsa bile, onlar, din kitabının ilme aykırı olarak geldiğini iddiâ ediyorlar.

"İki melek"de iki farklı kıraat vardır. Lâm harfinin üstün veya esre ile okunması. Birincisi (lâmın üstünle okunması) çoğunluğun kıraatıdır. İkincisi (lâmın esresiyle okunması) ise İbn 'Abbâs, (ö.68/687) Ebul-Esved (ö.69/688) el-Hasan (ö.110/728) ve ed-Dehhak'ın (ö.105/723) görüşüdür. Bazı âlimler, fetha ile okunuşu, kesra ile okunuşa göre yorumlamışlar. Ve bu iki melekten maksadın, Davud ve Süleyman (a) olduğunu ifade eden görüş bu yorumu destekliyor.

Bazılarına göre bu iki melekten maksat, vakur ve güzel görünüşlü iki adamdır. Bu iki adam, meleklere benzetilmiştir.

İnsanlar, ailevî ihtiyaçlarını gidermek için onlara yöneliyorlardı. Ve onlara çok fazla saygı gösteriyorlardı. Böylece onlar krallara benzetildiler. Bu şekildeki davranış, övülen vasıflara sahip olmakla diğer kimselerden ayrılanlar için, insanların benimsedikleri bir alışkanlıkdır. İnsanlar şöyle diyorlar: "Bu, insan değil, bir melektir!" İnsanlar kendisine muhtaç oldukları halde, insanlara muhtaç olmadığını gösteren efendi ve onurlu olan kimseye de; "Bu zamanın sultanıdır" dedikleri gibi. Allah'ın mahlukatlarında teccellî eden hikmeti büyüktür. Çünkü Allah insanoğullarını aynı deriden biçmiştir.

Kendileri hakkında konuşulan ve tarihleri belirlenemeyen Hârût ve Mârût, zamanında bugün oldukları gibi, mânevî açıdan aile ile ilgili işlerini halletmede, ancak takva sahibi salih kimselerin elbiselerini giyen vakur ve şahsiyet sahibi olan kimselere yöneliyorlardı. Zamanımızda da halkın böyle yaptığını müşâhede ediyoruz. Yüce Allah'ın insanlar hakkında anlattığına göre; ilk zamanlarda da durum böyledir. İmam Abduh şöyle demiş: Yüce Allah belki o ikisi hakkındaki insanların inancını anlatmak üzere onlara melek ismini vermiş ve bazı müfessirlerin dediği gibi; aynı zamanda mecâz yoluyla o ikisine melek demeyi uygun bulmuştur. Yüce Allah (c.c.), Yahudiler hakkında şöyle buyumuştur: ***"İnsanlara sihir öğretiyorlardı. Ve Bâbil'de iki meleğe indirilen şeyleri öğretiyorlardı."*** ayetteki atıftan anlaşılan odur ki; o iki meleğe indirilen şey, sihirden başka farklı birşeydir. Öğretilmesi yerilen kötü birşey olduğu için, sihir cinsinden sayıldığından dolayı veya değerinin ve çeşidinin değişik olmasından dolayı ona eklenmiştir. Onlara indirilmenin manâsı, peygamberlere vahyedildiği gibi, Allah katından onlara vahyedilmiş demek değildir. Şayet manâsı böyle ise onu, öğrenilmesi kınanan kötü şey ve batıldan saymak zor olur. Nitekim ***"indirilmişti"*** kelimesi, peygamberlere gönderilen vahy ile bağlantısı olmayan birçok yerde kullanılır. Araplar şöyle derler: *"Ben ihtiyacımı bir cömerte arzettim."* Denilir ki; *"Falanın kalbine sabır indirildi."* Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Biz demiri indirdik."*[436] ve şöyle buyurmuştur: *"Sonra Allah Rasûlü üzerine de müminlerin üzerine de sekinetini indirdi."*[437]

Belki ikisine verilen ilmi, "indirdi" şeklinde ifâde etmenin sebebi şudur: Çünkü o ikisinden (öğretme ve vahiyden) başka, sihrin farklı bir kaynağı bilinmiyordu. Bu âyette, o ikisine sihir iyice ilham edildiği ve onların hocasız ve öğretmensiz olarak onu buldukları kastediliyor. Böyle birşeye, kaynağı gizli olduğu için, kelime anlamıyla vahiy demek uygundur. Ne dil örfünde, ne de Kur'ân örfünde vahiy ve kalplere ilhâm atmak, sadece peygamberlere mahsus (ait) birşey değildir. Ayrıca vahiy, konusu yalnız iyilik veya hak olan şeye de mahsus değildir. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Rabbin, bal arısına ... vahyetti."*[438] Ve şöyle buyurdu: *"Ve biz, Musa'nın annesine; 'onu emzir'... diye vahyettik."*[439] Ve şöyle buyurdu: *"İnsan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Bunlar, aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar."*[440] Ve şair şöyle demiş:

---

436. Hadîd, 57/25.
437. Tevbe, 9/26.
438. Nahl, 16/68.
439. Kasas, 28/7.
440. En'âm, 6/112.

رأس الغواية في العقل السقيم فما فيه فأكثره وحي الشياطين

"Sapmanın başı (kaynağı), hastalıklı akıldadır.
Onda bulunan şeylerin çoğu şeytanların fısıldamasıdır."

İbn Cerîr et-Taberî ***"İki melek üzerine indirilen..."*** âyetinin tefsirinde başka bir görüş zikretmiş ve müfessirlerin çoğu bu görüşü nakletmişler. O görüş şöyledir: "Ma" olumsuzluk edatıdır. Yani Yahudiler, insanlara sihri öğretiyorlar. Ve sihri öğretme senedini (rivâyet zincirini), Bâbil'deki iki meleke kadar götürüyorlar. Oysa sihir iki meleke indirilmediği halde, onlar nasıl olur da onu İsrailoğullarına öğretiyorlardı? Ve müfessirler bu görüşü, zayıf görmüşler. Çünkü gerçekten sabit olan şey şudur: "İsrailoğulları, insanlara sihri ve iki melek'e indirilenleri öğretiyorlardı."

Üstad Abduh da bu görüşün zayıf olduğunu uygun görmüştür. Ancak bu ayetten maksat, özellikle (sihrin) indirildiğinin reddedilmesi kasdedildiğini anlamak mümkündür. Yâni iki meleke nisbet ettikleri sihir, Allah tarafından o ikisine indirilmedi ki Yahudiler, o sihri beğenilen ve övülen ilimler dizisinden saysınlar ve onun hak olduğunu iddiâ etsinler. Ancak o sihir, her iki melekin kendi kendine düzdükleri ve uydurdukları birşeydir.

Sonra (Allah) şöyle buyurdu: ***"Oysa bu ikisi; 'Biz sadece imtihan vesilesiyiz, sakın küfre düşme.' demedikçe kimseye birşey öğretmezlerdi."*** Yâni bizdeki bilgiler, Allah'ın kendisiyle insanları imtihan ettiği ve denediği şeylerdir. Küfür olan birşeyi sakın öğrenme! Eğer o, (öğrenmeyi) ısrar ederse ona öğretirler. Bu cumhurun (âlimlerin çoğunun) görüşüdür. Üstad İmam Abduh, derste sadece bu görüşle yetinmiştir. El-Beyzâvî (ö.685/1286) şöyle demiş: "Onlar, nasihat etmeden ve 'Biz ancak Allah tarafından bir imtihan vesilesiyiz ve kim bizden öğrenirse ve onunla amel ederse kâfir olur, kim de öğrenir ve ondan sakınırsa, o iman üzerinde sabit kalır.' demeden hiç kimseye birşey öğretmezlerdi. Öyle ise sen sihrin caiz olduğuna inanıp ve onunla amel ederek kâfir olma. Bu görüşte, sihir ve uyulması caiz olmayan şeyleri öğrenmenin sakıncası olmadığına dair bir delil vardır. Ancak, yasak olan şey, ona uymak ve onunla amel etmektir (gereğini yapmaktır)."[441] Bu âyetin manâsının şöyle olması da caizdir: "Biz, ancak fitne sahibiyiz. Biz, şükür mü edersin yoksa inkar mı edersin diye seni imtihan ederiz ve seni deneyeceğiz. Ve kâfir olmamanı sana tavsiye ederiz. "Herhalde bu iki meleğin böyle söylemesi, insanların onların üstünlüğüne iyice inanmalarını korumaktan dolayıdır. Çünkü insanlar, o ikisine; "onlar melektir," diyorlardı. Ve şüphesiz biz, başkalarına ait olan şeye sahiplenen böyle yalancılardan (deccallardan), ve insanlara, kendilerinin Hrıstiyân din adamı (veya mânevî şahsiyet sahibi)

441. Kâzı Beyzâvî, I, 373.

olduklarını hayal ettiren kimselerin, sevme veya nefret için, nusha yazmayı öğrettikleri kimselere şöyle dediklerini duyuyoruz: "Bunu, evli bir kadının, kocasından başka birisinin sevgisini celbetmesi için yazmamanı tavsiye ediyoruz. Ayrıca eşlerden birinin diğerinden nefret etmesi için de bunu yazma! Bu faydalı bilgileri, eşler arasında sevgiyi sağlamak gibi faydalı şeylere ve günahkar iki aşıkı birbirinden ayırmaya tahsis etmeni sana tavsiye ediyoruz." Bunu söylemelerinin sebebi şudur: "Kendi ilimlerinin ilâhî bir ilim olduğunu ve sanatlarının mânevî olduğunu ve kendilerinin iyi niyetli oldukları hayaline insanları kaptırmak için böyle yapıyorlar. Yahudiler de; sihirlerini Bâbil'deki iki meleke isnad ediyorlardı (onlardan öğrendiklerini söylüyorlardı). Biz de; Fas'tan ve diğer ülkelerden olan Müslüman deccalların (yalancıların), uydurma laflarını, Dânyal Peygamber'e nisbet ettiklerini görüyoruz. El-Beyzâvî demiş ki: "(Mâ'nın) olumsuz olması görüşüne göre bu âyetin mânası şöyledir: "Biz, ancak fitnecileriz, öyle ise sen bizler gibi olma."[442]

Ve Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ***"Onlar, bu iki melekten, karı ile kocasının arasını açacakları şeyleri öğreniyorlardı."*** Bu ve bundan önceki cümledeki muzâri kipler, olmuş olan birşeyi sanki olacakmış gibi tasvir ediyor. Bu cümle, hikayeyi tasvir etmek içindir. Hikâyenin manâsı hakkında hüküm vermek değildir. Yâni; onlar, o iki melekten, karı ile kocayı birbirinden ayırmak için ortaya konmuş olan şeyleri öğreniyorlardı. O da şimdiki deccalların "Birbirinden nefret edenlerin kitabı" diye isimlendirdikleri birşeye benziyordu. Bu ibârede, bu gaye için öğrendikleri şeyin, bizzat kendisinin, veya gizli bir sebepten dolayı veyahutta sebebi akla gelmeyen olağanüstü birşeyle bu hususta etkili olduğuna delalet eden birşey yoktur. Ayrıca, ibârede öğrendiklerinin, etkili olmadığına dair bir manâ da yoktur. Yine bu ibârede, öğrendikleri şeyin, muskaları yazma veya efsun ve muskaları okuma veya jurnal etme metodları; veya nefret ettirme hileleri ve tuzakları, veya psikolojik etki veya şeytânî vesvese (fısıldama) olduğunu açıklayan birşey de yoktur. Bu saydıklarımızdan ilmî olarak ne sabit olursa, o Kur'ân'ın gerçekten, kısaca (veya) kapalı olarak bildirdiği hususun açıklamasıdır. Kur'ân'ın kapalı olarak zikrettiği birşeyde, istediğimiz gibi tasarruf edip böylece onu, yukarıda zikredilen şeylerden biri ile veya başka birşeyle yorumlamamız caiz değildir. Eğer Allah, bizim menfaâtımızın bunun açıklamasında olduğunu bilseydi, defalarca belittiğimiz gibi, bu hususu mutlaka açıklayacaktı.

Kur'ân, ne o kapalı ifâdeyi, ne de o ilmin gerçek manâsını açıklamamış. Çünkü bunları anlamak -yukarıda da belirtildiği gibi- insanların araştırmasına ve ilimdeki ilerlemelerine bırakılmıştır. Fakat Kur'ân, inançlarla ilgili olan hususları ve o kunadaki gerçekleri açıklamayı ihmal etmemiştir. Bundan dolayı onların sihrini anlattıktan sonra şöyle buyurmuştur:

442. Kâzı Beyzâvî, I, 373.

"Allah'ın izni olmadan hiç kimseye zarar veremezlerdi." Yâni, Allah'ın müsebbebleri (sonuçları) kendisine bağladığı sebeplerden başka, büyücülerin gizli bir gücü yoktur. Onlar bu güçleri ile, insanların kabiliyetini aşan ve onlara verilen güç ve kuvvetin üstünde bazı şeyleri yaptıkları şeklinde onları yanıltıyorlar. Tesâdüfen bir kimseye, onların yaptıkları sihirden bir zarar dokunursa, muhakkak ki bu Allah'ın izniyledir. Yâni; sebeplerden birisinin meydana gelmesiyle örfe uygun olan zarar ve fayda gibi sonuçların Allah'ın izni ile olmasıdır. Tevhidle ilgili bu hüküm, dinin gayelerinden ilk gayedir. Kur'ân-ı Kerîm, gerektiğinde tevhid ile ilgili hükmü, açıklamayı terketmez. Bilakis gerektiği her yerde onu açıklar. Bazen de inançla ilgili herhangi bir konuda, doğruyu açıklamak için, Kur'ân'da bu hikayeye benzer hikayeler zikredilir. Çünkü olayları anlatırken, hükmünü zikretmek, zihine daha iyi yerleşir ve yorum ve tahrif yapmaktan daha uzak olur.

Ve Allah, büyücülerin, sebepler dışında, güçlerinin olmadığını belirttikten sonra şöyle buyurdu: *"Onlar, kendilerine zarar verecek, fayda olmayacak şeyler öğreniyorlar."* Onlara zarar veriyor. Çünkü o, insanlara zarar vermeye sebep olur. İnsanlara zarar vermek de yasaklanmıştır. Allah, âhirette bundan dolayı onlara ceza verir. Kim, insanlara eziyet vermekle meşhur olursa, insanlar ona çok kızarlar ve onun âleyhinde olurlar. Bir açıdan zararlı olan bazı şeyler, başka bir açıdan faydalı olunca ve bazen onun faydası zararından daha büyük olunca, Yüce Allah, zararını ispatladıktan sonra onda fayda olmadığını belirtti. Böyle bir olumsuzluk, belâğat kanunua göre mutlaka gereklidir. Allah gerçekten doğru söylemiştir. Çünkü biz, büyücülük ve benzeri işleri yapan kimselerin, insanların en fakirleri ve onların en değersizleri olduklarını görüyoruz. Onların yanına sürekli gidip gelen ve onlardan kendileri için faydalar ve düşmanlarına zarar vermelerini isteyen beyinsiz kimselerin aklı olsaydı, kendisi mutsuz olan bir kimsenin, başkasına mutluluk bağışlamasının imkansız olduğunu anlarlardı. Çünkü birşeyi olmayan kimse, onu başkasına veremez. Bu, onların dünyadaki durumlarıdır. Hiç kimseye zulmedilmeden, yaptıkları tam olarak verilen günde (âhirette) onların durumu nasıl olacak? Hiç şüphesiz durumları kötü olacak. Yahudiler de bunu bilirler. Yüce Allah'ın buyurduğu gibi:

"Onu satın alanın ahiretten bir nasibi olmadığını onlar çok iyi bilmektedirler."[443] Yani onlar, bunu (sihri) seçen ve onunla dünya ve âhiret mutluluğuna eriştiğini sanan kimsenin; veya onu Allah'ın kendisine verdiği hak dinin temel prensipleriyle ve adâlete dayanan şeriatın hükümleriyle değiştirmek isteyen kimsenin âhiret nimetlerinden hiçbir payı yoktur. Çünkü Tevrat da sihri öğrenmeyi yasak etmiştir, onu putlara tapmak gibi saymıştır ve onu (sihir) yapanların ve cinlere, şeytanlara ve kâhinlere uyanların cezasını şiddetli kılmıştır. Bu bilgiler, Allah'ın şu sözüne aykırı değildir:

443. Bakara, 2/102.

"Karşılığında nefislerini sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bunu bilselerdi!" Çünkü ilim iki kısma ayrılır: a) Detaylı ilim. Bu ilim, nefse hakim olabilir ve onun irâdesine egemen olabilir ve onu iş yapmak için hareket ettirir. b) Hayalî özet ilim. Bu ilim, kendisini hatırlatan birşeyle, belirsiz bir şekilde zihinde oluşan ilimdir. Mesela; kitaptaki ve soru sormadaki ilim gibi. Bu ilim, tahrif (değiştirme) ve yorumu kabul eder. O ilmin, irâdeye açılan bir deliği ve yolu yoktur. Yahudiler, yorumla rüşvet ve faiz gibi haram şeyleri yemeyi helâl sayıyorlardı. Tıpkı Yahudi olmayanların, bugün ve daha önce yaptıkları gibi.

Eğer anlatılan şeyin haram olduğunu, haram kılınan şeyin bütün kısımlarını içeren detaylı bir bilgi ile bilselerdi, haram kılmanın sebebini ve sırrını anlasalardı; ve Yüce Allah'ın suç işleyen kimseyi âhirette ceza ile tehdit etmesini kesin bir şekilde tasdik etselerdi ve işi yaptıklarında da bunu hatırlasalardı -çünkü inancın irâde üzerinde etkisi vardır- işledikleri suçları da asla ısrar ederek işleyemezlerdi. Fakat onlar, bu çeşit bir bilgiyi kaybetmişler... Ve onların, büyü ve aldatmanın her ikisinin, faiz ve rüşvet gibi haram olduklarını tasavvur etmeleri de onlara fayda vermedi. Çünkü Kur'ân'da buna delâlet eden ibâre vardır. Şüphesiz ki Kur'ân'daki ibâreler, birkaç çeşit yoruma müsaittir. Mesala: bu yasağın İsrail halkının muâmelesiyle ilgili olması gibi. Ve onlar şöyle diyorlardı: *"Ümmilere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize vebal yoktur."*[444] Onların mallarını haksız yere yersek (bize vebal yoktur.) Ve büyünün zararlı olmasını şart koşmaları gibi. Halbuki onlar, yaptıkları büyünün, zararlı değil, faydalı olduğunu iddiâ ediyorlardı. Ve diğer şeyler gibi...

Ve biz bu gibi yorumlarla Müslümanlar içinde birçok haramın (yasağın) çiğnendiğini görüyoruz. Hattâ, fıkıhla meşgul olanlardan bazıları, hile ile İslam'ın en büyük rükünlerinden bir rüknünü yıkmayı uygun görmüşler. O rükün de, İslam hukukuna göre kendisini terkedenlerle savaşılacak olan zekattır. Bu hilelerin, ümmet üzerinde en kötü şekilde etkili olduğunu görürsün. Çünkü ümmet içinde zekatını edâ eden zenginler az bulunur. Ve bu zenginlerden dine sımsıkı bağlı olan kimse (zekatı vermediği için), Allah'ın gazabına ve cezasına maruz kalacağına ve rabbinin emrine karşı isyan ettiğine inanmıyor. Çünkü o, "şer'i" ismini verdiği bir hile ile zekatı vermiyor. Ve o, bu hileyi de kendilerine fakihler denilen ve peygamberlerin varisleri olduklarına dair iftihâr eden kimselerden almıştır/öğrenmiştir. Sonra, sahtekârlıkla ve haksız yere insanların mallarını yemekle ilgili hilelerin, bazı kitaplarda ve sarıklı birçok kimsenin dilinde geniş bir alanı ve yaygın bir sahası vardır. Ve bu fakihlerin, halkın ahlakını bozmada ve onların yasaklanmış şeyleri mübah saymaları üzerinde en kötü etkisi vardır. Yüce

444. Âl-i İmrân, 3/75.

Allah'a karşı yapılan bu hileler ve O'nun dinini yıkan bu yanlış yorumlar, din ilminden sayılır bir hale gelmişler. Hattâ öyle ki salih insanlardan sayılan kimselerden ve bunları yapmasında hiçbir faydası olmayan kimseler bile, bu hileleri yapıyorlar. Ve bundan daha tuhafı salih ilim ehlinden bazı kimseler, bu gibi yorumlarla yalan şahitlik yapıyor. Güvenilir kimselerin naklettiklerine göre; şahitlik isteğinde bulunan kimse, zulümden şikayet ederek salih ilim ehlinin sempatisini kazanmak, onun gönlünü çelmek, zulmü ortadan kaldırmak ve eziyetten kurtulmak gayesiyle onun şahitliğinden faydalanmak istiyor. Böylece hoca, yalancı şahitliği içeren bir kağıdı, içindeki yazının görünmeyecek şekilde, katlanmasını istiyor ve hoca yazıyı görmeden kağıdın alt kısımındaki boş bir kağıdı imzalamış ve mühürlemiş oluyor. Halbuki o hoca, kağıdın boş olmadığını bilir. Ve o kağıtta yazılı olan yalanı da bilir. Onun (hocanın) Yüce Allah'ın aşağıdaki şu âyetlerini bilmediğini söyleye bilir miyiz? *"Onlar, yalan yere şahitlik etmezler."*[445] *"Allah'ın ayetlerine inanmayanlar, ancak yalan uydurur."*[446]

Ve Buhârî (ö.256/870), Müslim (ö.262/875) ve diğerlerinin rivâyet ettikleri Ebû Bekre'nin (ö.52/672) Peygamber'den (s) rivâyet ettiği hadisi bilmediklerini söyleyebilirler mi? Ebû Bekre, Peygamber'in (s) yaslanmış iken şöyle buyurduğunu rivayet etti: *"Dikkat ediniz! Size en büyük günahı bildireyim mi?: 'Allah'a ortak koşmak, anne ve babaya eziyet etmek.'* Sonra oturdu ve şöyle buyurdu: *'Dikkat ediniz! Yalan söylemek ve yalan şahitliktir.' Bu sözünü tekrarlamaya devam etti. Nihâyet biz; keşke sussaydı, dedik."*[447]

Ve yine (Buhârî ve Müslim'in) Ebû Hüreyre'den (ö.59/679) senedi Peygamber'e (s) kadar götürülen hadiste rivayet ettiği: *"Münafık'ın alâmeti üç tanedir: Konuştuğunda yalan söyler, söz verdiğinde sözünde durmaz, kendisine güvenildiğinde hiyânet eder."*[448] Ve Buhârî ile Müslim dışındaki diğer muhaddislerin rivâyetinde: *"Şu üç haslet kimde bulunursa o münafıktır. Oruç tutsa, namaz kılsa, hacca gitse ve umre yapsa ve Müslüman olduğunu söylese bile."*[449] Ve yukarıdaki hadiste geçen üç hasleti zikretti. Bilâkis söz konusu hoca, bunların hepsini bilir. Fakat o yanlış yorum, her dindarın dinini bozmuştur.

Ben derim ki: Üstad İmâm Abduh; bu âbid âlimin aldırmadan yalan şahitliğe yönelmesine ve onu zayıf hile ile helal saymasına işaret etti. Ve diğer bazı misalleri zikretti. Ben münafıklarla ilgili hadisi yazarken, meşhur Ezher

445. Furkân, 25/72.
446. Nahl, 16/105.
447. *Buhârî,* Diyet 2, İstitâbe 1; *Müslim,* İmân 143-144; *Tirmizî,* Birr ve's-sıla, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 3/131
448. *Buhârî, İmân* 24, *Şehâdât* 28, Vesâyâ 8, *Edeb* 69; *Müslim, İmân* 107-108; *Tirmizî, İmân* 20; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* 2/200, 357, 397, 536.
449. el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ,* 6/288.

hocalarından birisinin bana bir söz verdiğini ve bu sözünü yerine getirmediğini hatırladım. Bunun üzerine ona sebebini sorduğumda o bana şöyle dedi: Bizim Hanefî fakihlerimiz, verilen sözü yerine getirmenin gerekli olmadığını söylüyorlar. Ben, öfkeden çatlayarak ona şöyle dedim: "Kur'ân ve hadislerde geçen vefâkârlıkla ilgili bu kadar açık nasslardan sonra ve vefâkârlığı terketmekle ilgili bu kadar tehditten sonra, bu sözü söyleyen hatâlıdır. Ve sahih hadiste geçtiği gibi onun sözü reddedilir. (Hattâ bundan fazlasını söyeldim). Ve ben, sağlam bir mazeret olmaksızın, verilen sözde durmamanın helal olduğu görüşünü benimsemekten imamları tenzih ederim. Fakat ben, birşeyi yapmaya söz veren kimseye, bunu mutlaka yerine getirmesine dair yargıç hüküm veremez, şeklindeki fakihlerin görüşünün mazeretini kabul ederim. Vefâkârlık müstahabdır ve onu terketmek caizdir, diyen kimsenin mazeretini kabul etmem. Elde dolaşan (meşhur) fıkıh kitaplarının çoğundan bu anlaşılsa bile..."

İslam ülkelerinin çoğunda Müslüman bilgin, ölülerin kitaplarından Kur'an ve Sünnet'in gösterdiği yola aykırı olan görüşleri inkar etmekten âciz kalmıştır. Özellikle bu bilginler, onların kitaplarını okutmak üzere seçmekle meşhur olduklarında...

Bu taklitçilerin, ölen insanların kitaplarını desteklemek ve onları Allah'ın Kitabı'na ve Peygamber'in Sünneti'ne tercih etmelerindeki delilleri şudur: O ikisi (Kur'ân ve Sünnet) vasıtasıyla doğru yolu bulma gücüne sahip olanların nesilleri tükendi. Öyle ise o ikisiyle amel etmeyi terketmek ve hocalarının ortaya koyduğu kurallarla bütün dinî konuları ortaya çıkaran sonraki âlimlerin kitaplarına güvenmek Müslümanlara farz oldu. Öyle ise onların söyledikleri herşeyi kabul etmemiz ve teberrük dışında, Kur'ân ve Sünnet'e bakmamamız gerekir. Eğer biz Allah'ın ve Peygamber'inin sözleri ile fakih'in görüşü arasında yorum kabul etmeyen bir ihtilâf görürsek, akıllarımızı ve anlayışlarımızı suçlamamız gerekir.

Onlardan öncekiler, Rablerinin kitabından bundan daha fazla uzaklaşmadılar. Ve onlar, bir süre sonra kitaba geri dönecekler. Çünkü onu terkettikleri için azaba maruz kalmışlar. *"Mü'minlere yardım etmek, üzerimize bir hak olmuştur."*[450] Sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Eğer iman edip takva sahibi olsalardı, elbette Allah'tan verilecek mükâfât daha hayırlı olacaktı."*** Yani onlar, bu aldatıcı sihiri ve şeytanların tahriklerini, Pegamber'in (s) getirdikleri ile iman etmek suretiyle değiştirselerdi veya kitaplarına gerçek iman ile inansalardı -ki peygamberi müjdelemek ve ona tabi olmayı emretmek de kitaplarında bulunanlar arasındadır- ve onunla amel edip onun sınırlarını aşmadan suçluların isyândan dolayı bekledikleri âkibetten korkarak Allah'tan korksalardı; Allah'ın sağlam imân ve sâlih amelden (faydalı işten)

450. Rum, 30/47.

dolayı onlara vereceği mükâfatı, kendileri için, muhâlefet ederken hayal ettikleri bütün faydalardan daha hayırlı olurdu. Sonra Allah şöyle buyurdu: ***"Keşke bilselerdi!"*** Yani onlar üzerinde bulundukları bütün önemsiz şeylerde, -ki onların iddiâlarından biri de bunlar, bazı yorumlarla kitaba uygun bir hale gelir- zanlara uyarlar ve taklit etmeye dayanıyorlar. Halbuki onlar, -doğru ilmî ölçülere göre- hiçbirşey üzerinde değildirler. Eğer onlar, doğru ilmi bilselerdi, o ilmin izleri amellerinde mutlaka ortaya çıkacaktı. Ve Peygamber'e (s) iman edeceklerdi, ona uyacaklardı ve böylece kurtuluşa erenlerden olacaklardı.

Bu âyetlerdeki kelimelerle ilgili bazı konular şöyledir: "Bâbil", müfessirlerin en meşhur görüşüne göre; Kufe kurulmadan önce onun yerinde bulunan eski bir şehirdir. Bazı tarih kitaplarından alınan bilgiye göre Bâbil, Fırat Nehri'nin uzağında doğu tarafında bulunuyordu. İbrânîlerin yaptıkları rivâyete işâret edilerek, denilir ki; bu kelimenin aslı İbrânicede, oradaki dillerin birbirine karışmasından dolayı, karıştırmaya delâlet eder.

"Hârût ve Mârût" Arapça olmayan iki isimdir. Bazılarının idddia ettikleri gibi, eğer bunlar "heret" ve "meret" kelimelerinden türeselerdi *"gayr-ı munsarıf"*[451] olmazlardı. Yüce Allah'ın; "vemayuallimani min ahadin" yani "onlar hiçkimseye öğretmezlerdi" sözündeki "min" olumsuzluğu genelleştirmek ve onu pekiştirmek içindir. Üstad Abduh, adeti üzere, bu kelimenin "zâid" olduğunu söyleyenlere karşı çıkmış ve "zâid" ancak sözü süslemek için zikredilen ve birçok müfessirin görüşüne göre, herhangi bir manâsı olmayan kelimedir." demiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ
عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿104﴾
مَّا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ
أَن يُنَزَّلَ عَلَيْكُم مِّنْ خَيْرٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ
ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿105﴾

104- Ey iman edenler! "Râinâ" (bizi gözet) demeyin, "unzürnâ" (bize bak) deyin ve dinleyin. Kâfirler için elem verici bir azap vardır.

105- Ne Ehl-i Kitâb'tan inkara şartlananlar, ne de müşrikler Rabbinizden size bir hayır indirilmesini istemezler. Oysa Allah rahmetini dilediğine tahsis eder. Allah, büyük lütuf sahibidir.

451. Cer ve tenvin kabul etmeyen. (Çev.)

Ben derim ki: Bu mü'minlerle Yahudiler arasında bir ilişkisi bulunan bir konuda, müminlere yapılan bir hitaptır. Bunun İsrailoğullarına ait olanların geçmişleriyle ilgisi vardır. Ve dinî konuda mü'minler, Yahudiler ve Hıristiyanların hepsinin arasındaki ortak bir üslûba geçişin başlangıcıdır. Ve **"râinâ"** Peygamber'e (s) hitap da, sahâbenin dillerinde dolaşan bir kelime idi. Lugat açısından bu kelimeden akla gelen ilk manâsı şudur: "kulağını bize ver" ve "sorduklarımıza cevap ver" ki ne dediğini anlayalım. Veya bizi gözet ve bize arzettiğin şeyi ezberlemede ve onu anlamada durumumuzun ne olacağını bekle gör, demektir. Tefsir kitaplarındaki meşhur görüşe göre; Yahudiler, bu kelimeyi işittiler ve bunu fırsat bilerek, dilleri İbrânicede sövmek anlamına gelen bir kelimeye uygun düşmesi için, bu kelime ile dillerini eğip bükerek onunla Peygamber'e (s) hitap ettiler. Onların, "râiynâ" şeklinde bu kelimeyi söyledikleri rivâyet edilir. Bazılarına göre ise onlar (Yahudiler), bu kelimeyi bozmakla Peygamber'i, saçmalamaya nisbet etmeyi kasdediyorlardı. Nisâ Sûresi'nde, *"Yahudilerden bir kısmı kelimeleri yerlerinden değiştirirler, dillerini eğip bükerek ve dine saldırarak (Peygamber'e) karşı 'işittik ve isyân ettik', 'dinle, dinlemez olası' ve 'râinâ' derler."*[452]

Üstad İmâm şöyle dedi: Kesinlikle bu yasağın Yahudilerin durumu ile bir bağlantısı ve ilişkisi vardır. Çünkü buradaki konuşma, Yahudilerin, Peygamber (s) ve mü'minlere karşı olan durumları hakkında devam ediyor. Fakat bu husus, yasağın sebebinin, bu kelimenin İbrânicede sövme için kullanıldığından dolayı olduğunu gerektirmez. Ben, bu dili (İbrâniceyi) iyi bilen birisinden sahîh bir nakil olmadan bu görüşü benimsemem. Bu yasağın gerekçesi hakkında müfessirlerin başka görüşleri de vardır. Mücâhid (ö.104/722) ve diğerlerinde rivâyet edildiğine göre; bu kelimenin manası *"ihtilâfa düşmektir."* Maksat, Kitâb Ehli'nin yaptığı gibi, ona karşı çıkmayın demektir. Fakat bu görüşe, dilde bunun bir şâhidi yoktur diye itiraz edilmiştir. Dilde bilinen şudur ki *"râinâ"* kelimesi *"el-Mürâ'ât"*, *"gözetleme"* kökündendir. Bu da ortaklaşa gözetlemeyi gerektirir. Yani, sen bizi gözet ki, biz de seni gözetelim. Peygamber'e bu şekilde hitap etmede açıkça edepsizlik vardır. Bunu yasaklamak, terbiye etmek içindir. Yüce Allah'ın şu sözünde olduğu gibi: *"Ey imân edenler! Seslerinizi, Peygamber'in sesinin üstüne çıkarmayın. Birbirinizle yüksek sesle konuştuğunuz gibi, ona yüksek sesle söz söylemeyin ki, siz farkına varmadan amelleriniz boşa gidiverir."*[453] Sanki O, şöyle diyor: Hikâyelerini size anlattığımız bu katı yürekliler gibi olmayınız! Veya peygamberlere karşı edepsizliklerini bildiğiniz kimseler gibi olmayınız! Aksine, itâat ve edebi birleştiriniz.

Üstad Abduh dedi ki: Burada başka bir görüş daha vardır. O da şudur: Bir erkek eşek, dişi eşeğe ilgi duyduğunda bu kelime kullanılır. Yahudilerin bu

---

452. Nisâ, 4/46.
453. Hucurât, 49/2.

kelimeyi değiştirerek bu manaya çevirdiklerini anlamak da caizdir. Böylece Yüce Allah, Müslümanlara bu kelimeyi söylemelerini yasakladı. Ve bu kelimedeki kötü maksatlarını ortaya koyarak, Yahudileri rezil etti. Her ne kadar bu şekliyle kelime, onların eşekler olduğunu içerse bile, Yahudiler kelimeyi, bu manaya çevirmeye razı oldular. Çünkü söven kimse, başkasına sövdüğü gibi, kendi nefsine de söver. Bu, şâirin şu sözüyle aynı tarzdadır:

اقتلوني ومالكا   واقتلوا مالكا معي

"Beni ve Mâlik'i öldürün.
Ve Mâlik'i benimle beraber öldürün."

Yüce Allah şöyle buyurmuş: ***"Ey imân edenler! 'râinâ' demeyin, 'unzurnâ' deyin ve dinleyin."*** Allah daha önce söyledikleri bir kelimeyi söylemeyi onlara yasaklamıştır. Ve onlara, kastettikleri manaya gelen daha iyi bir kelimeyi söylemelerini emretmiştir. Çünkü ***"unzurnâ"*** kelimesi, *"râinâ"* kelimesinin mânasını ifâde eder. Zira bu kelimede, gözetleme ve mühlet verme mânası vardır. Bu mânayı, "el-inzâr" kökünden türeyen "unzurnâ" şeklindeki kırâat destekler. Onda, gözetme mânası da vardır. O da, gözle bakmaktan elde edilen birşeydir.

"Onlar, birbirleriyle çekişip dururlar iken kendilerini yakalayıverecek korkunç bir sesi beklerler."[454] ayetindeki "yenzurune/bekleme" ile "unzurna" mana ile birbiriyle irtibatlıdır. Allah onlara *"unzurna"* kelimesini kullanma izinini vermiştir. Ve onlara; din hakkında, söylediklerini kavramaları için, Peygamber'i dinlemelerini emretmiştir. Bu, emir, itâat ve dâveti kabul etmeyi kapsayan bir buyruktur. Sonra ayeti, ***"Kâfirler için elem verici bir azab vardır."*** diye bitirdi. Peygamber'e hitap ederken, Yahudilerden meydana gelen edepsizliğin, en şiddetli bir şekilde inciten bir azab ile azab edilecekleri küfrün izlerinden bir iz olduğunu açıklamak için ve Peygamber'e karşı edepsizlik etmenin küfre yakın bir günah olduğunu ve neredeyse kişiyi küfre götüreceğine dikkat çekmek için (Yüce Allah bu âyeti bu sözüyle bitirdi.) Öyle ise, eşitlik şüphesini uyandıran kelimeleri ve hattâ edebe aykırı olan kelimeleri terkederek küfürden sakınmak gerekir.

Ben derim ki: Hiç şüphe yok ki, kim hocasına ve mürşidine sözde ve işte eşitlik muâmelesini yaparsa; talebenin, onlara gösterdiği saygısı azalır ve onların heybeti talebenin kalbinden yok olur ve nihayet talebenin onlardan faydalanması ya azalır veya tamamen ortadan kalkar. Bu zat, hoca olduğu için, kendisinden faydalanma ortadan kalkmazsa bile, muhakkak ki ondan faydalanma azalır ve o, terbiyeci olduğu için, ondan kesinlikle faydalanma ortadan kalkar. Çünkü eğitimdeki çark, eğitimciyi örnek tutup

454. Yâsin, 36/49.

ona uymakla döner. Ben, kendim gibi gördüğüm kimsenin, bana imâm ve örnek olmasına razı olmam. Eğer ben tevâzu ve taklit ile ona razı olursam ve fakat hareketlerim beni yalanlarsa, böyle bir rızanın ne kıymeti vardır? Önemli olan gerçekçilik ve hakikattır. O da şöyledir: Kim bir insanın ilmî ve olgunluk açısından kendinden üstün olduğuna inanırsa ve onun ilminden, irşâdından, ahlakından ve edebinden faydalanmaya ihtiyacı olduğuna inanırsa, o şahıs, sözlerinde ve hareketlerinde kendi nefsini hocasıyla eşit tutamaz. Ancak dil sürçmesi ve kaçıklık hariç. Bunun gibi şeylerden de sahabe (r) menedilmiştir. Sahabenin, Peygamber'e olan alışkanlıkları ve onun güzel ahlakı, ona karşı uyulması gereken ve ancak kendisinin olgunlaşmasıyla terbiyenin tamamlanacağı edep sınırlarını aşmaya götürmesin diye sahabe (r) bundan menedilmiştir. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Andolsun ki sizin için; Allah'ın Rasulü'nde güzel bir örnek vardır."*[455]

Üstad Abduh dedi ki: Peygamber'in (s) söylediklerini dinlememek ve ona, denk ve benzer kişiler gibi hitap etmenin küfre yakın olmasının sebebi şudur: Çünkü o (Peygamber) dinleyen, anlayan ve emredilen şeyi edeple alan ve anlamadığı şeyleri de edeple ondan soran kimsenin mutluluğu için Yüce Allah adına konuşuyor. Kim bu mutluluğu kaçırırsa, o öyle bir talihsizdir ki; onun talihsizliğinin hiçbir benzeri yoktur. Bu yakınlığın manası, Nisâ Sûresi'nde Yahudiler hakkında zikredilen edepsizliğe benzer bir edepsizlik olup açık küfürden sayılır. Bundan dolayı daha sonra şöyle buyurdu: *"Eğer onlar, 'işittik ve itaât ettik', 'dinle' ve 'bizi gözet' deselerdi, elbette kendileri için daha hayırlı ve doğru olurdu. Fakat inkarları yüzünden Allah onları lanetlemiştir. Artık pek az inanırlar."*[456] Yahudilerin söylediklerinden dolayı bu şekilde inkarcılıkla tehdit edildikleri sözlerine benzeyen sözler, eğer tahrif edilmeden ve onların kastettikleri şeyi kastetmeden mü'min tarafından söylenirse, onlara küfre yakın kelimeler denilir. Çünkü bunlar, şüpheli kelimeler olup mü'minlere yakışan edep sınırlarını aşarlar.

Üstad dedi ki: Muhakkak ki Peygamber'den (s) sonra gelen kimsenin, bu eğitimde bir payı vardır. Ve bu eğitim, onun asrında yaşayan mü'minlere özgü değildir. Bu, onlara okuduğu Allah'ın Kitabı'dır. Onu dinlemek ve onun üzerinde düşünmek için susmak gerekirdi. Bize okunan Kitap da aynı şeydir. Ondan birşey noksan olmamıştır. O, Peygamber'in kendisi ile elçi olduğu, ona itaat etmek ve gösterdiği yol ile hidâyet bulmanın gerekli olduğu Allah'ın sözüdür. Birçok kimsenin ona (Kur'ân'a) karşı takındıkları bu edep nedir? Muhakkak ki onlar, Kur'ân meclisinde gürültü yapıyorlar, onu dinlemiyorlar ve susmuyorlar. Kim susarsa ve dinlerse, o ancak sesten mest olmak ve okuyucunun nağmelerini onaylayarak ondan zevk almak

455. Ahzâb, 33/21.
456. Nisâ, 4/46.

için dinliyor. Onlar, Kur'ân okunuşunu beğenmede ve güzel bulmada şarkı meclislerinde söylediklerini söylüyorlar, kıraat için sallanıyorlar ve özel sesleri çıkarıyorlar. Şarkıları dinlediklerinde yaptıklarının aynısını yapıyorlar. Onlar, özellikle iffet ve güvenirlik gibi o âyetlerde bulunan ibret ve öğütlerden gafil olup, faziletin şanını yüceltmelerinden habersiz oldukları halde, Hz. Yusuf'un kıssasında olduğu gibi, sadece sevinmelerine çağrışım yapan ayetler hariç, onların manâlarından hiçbirşeye bakmıyorlar. Bu yaptıkları, Kur'ân'a karşı edepli olmayı terketmeyi tehdit eden ve o edepsizliği yapanı elem verici azaba doğru sürükleyen inkarcılığa yakın kılan bu ve benzeri âyetlerin işaret ettikleri Kur'ân'a yakışan edepten daha fazla, Kur'an'ı küçümsemeye daha yakın bir davranış değil mi? Allah bu konuda şöyle buyuruyor: *"Onlar, bu sözü (Kur'ân'ı) hiç düşünmediler mi? Yoksa kendilerine, daha önce geçmiş atalarına gelmeyen birşey mi geldi? Yoksa peygamberlerini henüz tanımadılar da bu yüzden mi onu inkar ediyorlar?"*[457]

Sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: *"Ne Ehl-i Kitâb'tan inkâra şartlananlar, ne de müşrikler Rabbinizden size bir iyilik indirilmesini istemezler. Oysa Allah, rahmetini dilediğine tahsis eder. Allah, büyük lütuf sahibidir."*[458] Yüce Allah, mü'minlere der ki: Muhakkak ki peygamberleri ile durumlarını bildiğiniz bu kimseler, kıskançdırlar. Onların, peygamberleri yalanlamalarına aldırılmaz, onların düşmanlıklarına önem verilmez, onların inkarcılığı ve inat etmeleri size zarar vermez. Onlar, çekememezliklerinden dolayı Rabbinizden en ufak bir faydalı şeyin size inmesini istemiyorlar. Halbuki Kur'ân, nimetlerin en büyüğüdür. Çünkü o, mükemmel bir düzen, genel fazilet, en büyük hidâyet ve en büyük mucizedir. Allah, Kur'ân ile, dağınıklığınızı giderdi, sizi birbirinize sevdirdi, halklarınızı ve kabilelerinizi birleştirdi ve akıllarınızı putperestlik kışkırtmalarından temizledi; ve nefislerinizi cahiliye kirlerinden arındırdı, sizi yaratılış kanunları üzerine yerleştirdi; ve hoşgörülü Hanif dini, size şeriat yaptı. (Müşriklerin) bunu kıskanmaları, nasıl onların ciğerlerini yakmaz ve onların size karşı besledikleri kinlerini ve nefretlerini ortaya çıkarmaz?

Ben derim ki: "El veddu" birşeyi sevmek ve onun olmasını temenni etmektir. Bunların her biri kastedildiğinde ona sevgi denir. Diğerine de birincisine uygun olarak sevgi denilir. Birinci fiilin *"ehabbe"*, mefulu tek kelime, ikinci fiilin *"temennâ"* ise mef'ulü cümle olur. Fiilin olumsuz kılınması, sevmemek mânasınadır. Öyle ise âyetin manası şöyledir: Yahudilerden ve Hıristiyanlardan kâfir olanlar ve müşriklerden olanlar, Rabbinizden size en ufak bir iyiliğin inmesini istemiyorlar. Kitap Ehli'ne gelince ve özellikle Yahudiler, onlar Kitab (Kur'ân) ve peygamberliğin Araplarda olmasını kıskanıyorlar. Onlar pey-

457. Mü'minun, 23/68-69.
458. Bakara, 2/ 105.

gamberliği kendi tekellerinde bulunduruyorlardı. Müşriklere gelince; onların Peygamber (s) hakkında bekledikleri musibetler ve onun gündemden düşmesi için ümitlerinin suya düşmesine Kur'ân'ın indirilmesi, İslam'ın ardarda güçlü olması, yerleşmesi ve yayılması sebep oldu.

Sonra Yüce Allah, onların ve kıskanan herkesin bilgisizliğini açıklayan âyetle bu görüşlerini reddederek şöyle buyurdu: ***"Oysa Allah rahmetini dilediğine tahsis eder. Allah, büyük lütuf sahibidir."*** Yani kıskanç kimse, aptallığından ve vicdansızlığından dolayı Allah'a kızar ve kıskanılan kimseye verdiği nimetler için O'na itiraz eder. Halbuki öfkelenen kimselerin öfkesi, Allah'a zarar vermez ve kıskançların kıskanması onun nimetlerinin akış yönüne engel olamaz. Allah, kullarından dilediği kimseye rahmetini tahsis eder. Ve Allah, büyük lütuf sahibidir. Bu iki hususun, Allah'ın Zâtı'nın hakkı olduğunu açıklamak için, ikisini de Yüce Zat'ın ismine isnâd etmiştir. Kullarından hiç kimsenin bu nimetleri, bağışlamada veya onlara engel olmada herhangi bir etkisi yoktur.

مَا نَنسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلِهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿106﴾
أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَمَا لَكُم مِّن دُونِ اللَّهِ مِن وَلِيٍّ وَلاَ نَصِيرٍ ﴿107﴾
أَمْ تُرِيدُونَ أَن تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِن قَبْلُ وَمَن يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ ﴿108﴾

106- Biz bir âyeti nesheder veya onu unutturursak mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah'ın herşeye gücü yeter?

107- Bilmedin mi, göklerin ve yerin mülkü yalnız Allan'a aittir? Sizin için Allah'tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır.

108- Yoksa siz de peygamberinize, daha önce Musa'ya sorulduğu gibi soru sormak mı istiyorsunuz? Kim imanı küfürle değiştirirse, şüphesiz dosdoğru yolu şaşırmış olur.

Dilciler derler ki: *"Nesh"*in asıl mânası, nakletmektir. İster birşeyin bizzat kendisini nakletmek olsun. Mesela; şöyle denilir: *"Güneş, gölgeyi nes-*

hetti." Yani onu bir yerden başka bir yere taşıdı. Veya şeklini nakletmektir. Kitaptan, ilk şekli gibi bir fotokopi naklettiğin zaman,*"Kitabı neshettim."* denilir. Rüzgar birşeyin izini ortadan kaldırdığında; *"Rüzgar, izi neshetti."* şeklinde bir ibâre kullanılmıştır. Unutkanlık kelimesinin esas mânası, terketmektir. Veya terketmek, unutkanlıktan ayrılmayan onun bir sonucudur. Yüce Allah'ın şu âyeti de bu mânaya gelir: *"Allah buyurur: Sen öyle yaptın (Kitabımdan yüz çevirdin.) Sana ayetlerimiz gelmiş, fakat sen onları unutmuştun. Aynı şekilde bugün de sen unutulacaksın."*[459] Yani sen, onlarla amel etmeyi terketmekle onları bıraktın. Senin cezan da azâp içinde bırakılmandır.

Üstad Abduh dedi ki: Müfessirlerin bu ayetin tefsirinde iki ayrı görüşleri vardır:

Birincisi: Bu âyet, Yüce Allah'ın şu âyeti gibidir: *"Biz, bir âyetin yerine (başka) bir âyet getirdiğimizde -ki Allah, neyi indireceğini pek iyi bilir- 'Sen ancak bir iftiracısın!' dediler."*[460] Nesih, bu âyette, değiştirmek mânasınadır. Yani biz bir âyeti başka bir âyet yerine koyarsak, şüphesiz ki; yeni getirdiğimiz ayeti, değiştirilen ayetten daha hayırlı kılarız. Yahut en azından onun benzerini getiririz. Bu âyet, bu müfessirlere göre; tilâveti neshetmekle ilgilidir. Ve bunlar dediler ki; âyetteki unutmadan maksat, Allah âyetin okunmamasını emreder ve böylece o tamamen unutulur. Bu yorum, değiştirmek mânasınadır. Öyle ise *"ev"* edatı ile bir öncekine atfedilmesinin faydası nedir? Bu da Allah'ın kelamının münezzeh olduğu tekrardan başka birşey değildir?

İkincisi: Nesih'ten maksat, âyetin hükmünün neshedilmesidir. Bu da genel bir mana ifade eder. Yani âyetin yanlız hükmünün neshedilmesi ve hükmünün tilâveti ile birlikte neshedilmesini kapsayan bu görüş, coğunluğun tercih ettiği görüştür. Ve onlar, bu görüşün yorumunda dediler ki: Bizzat ayetin neshedilmesinin herhangi bir mânası olmadığı gibi, buna ihtiyaç da yoktur. Ancak, zamanın, yerin ve durumların değişmesiyle hükümler değişir. Bir zaman kendisine duyulan şiddetli ihtiyaçtan dolayı bir hüküm, kanun olarak ortaya konursa, sonra başka bir zamanda o ihtiyaç ortadan kalkarsa, önceki hükmün neshedilmesi ve sonraki zamana uygun bir hükümle değiştirilmesi hikmete uygundur. Böylece o (ikinci hüküm), birincisinden daha faydalı olur veya kendisinden yararlanıldığı için, faydası açısından onun misli olur. Ve onlar dediler ki: Ayetteki, unutturmadan maksat, âyeti Peygamber'in (s) hafızasından silmektir. Bu unutturma, bu tebliğden sonra mı olacak, yoksa ondan önce mi olacak? diye, bu hususta ihtilafa düşmüşler. Ma'ûna Kuyusu[461]

459. Taha, 20/ 126.

460. Nahl, 16/101.

461. Mauna Kuyusu, iki harem arasında bulunan bir yerdir. Bazılarına göre «Hüzeyl», bazılarına göre de «Süleym» kabilesine aittir. Orada çoğu kurrâ olan, ashaptan bir gruba suikast yapıldı. Bunun üzerine Peygamber (s) ve arkadaşları onlar için üzüldüler. Buhârî ve diğerlerinin rivâyet ettiklerine göre: «Onlar hakkında vahy inmiş-

sahipleri hakkında gelen ayette olduğu gibi, unutturma tebliğden sonra olur diyenler olmuştur.

Bazılarına göre tebliğden önce nesih yapılır. Hattâ es-Suyutî (ö.911/1505) *"Esbâbü'n-Nüzûl"* ismindeki kitabında: "Bir ayet Peygamber'e (s) gece iniyordu, o da onu gündüz unutuyordu ve bunun için üzüldüğünde bu ayetin indiğini" rivâyet etmiştir.[462] İmam Abduh dedi ki: Bana göre bu rivâyetin yalan olduğunda hiçbir şüphe yoktur. Ve bunun gibi bir unutkanlık peygamberler için imkansızdır. Çünkü onlar, tebliğ konusunda masumdurlar. Ayet-i kerîmeler de bu hususu ifâde ediyorlar. Yüce Allah'ın şu sözü gibi: *"Onu toplamak ve okutmak sadece bize aittir."*[463] Ve Yüce Allah'ın şu sözü gibi: *"Kur'ân'ı biz indirdik biz, onu koruyacak olan da elbette biziz."*[464] Hadisçiler ve usûlcüler derler ki; "Hadis"in mevzu olmasının alâmetlerinden birisi, onun aklî veya naklî olan kesin delile aykırı olmasıdır. Mesela inanç esasları gibi. Bu konu da inanç esaslarındandır. Çünkü bu unutkanlık, peygamber için icmâ edilen (üzerinde ittifakla edilen) "ismet" sıfatına aykırıdır.

Ve yukarıda söylenenler zikredildikten sonra müfessirler, Yüce Allah'ın: ***"Bilmez misin ki Allah'ın gücü herşeye yeter."*** ayetinin tefsirinde şöyle dediler: Bu ayet, müfessirlerin söyledikleri anlamda, Allah'ın nesh etmeye gücünün yettiğine delil getirme yerinde gelmiştir. Yani Yahudilerin iddiâ ettikleri gibi, Allah nesih için kınanmaz. Çünkü o, Allah'ın gücünün yettiği birşeydir. Sonra bunu doğrulamak için Allah'ın şu sözü ile delil getirdi: *"Bilmedin mi, göklerin ve yerin mülkü yalnız Allah'a aittir."* "Bilmedin mi" deki hitap, Peygamber'e (s) yöneliktir. Fakat bu hitaptan maksat, nesihe itiraz eden Yahudiler ve diğer kimselerin sözüne darılan Peygamber dışındaki diğer mü'minlerdir. İmanı zayıf olan kimsenin benimsediği şey kusurlu bulunduğunda bu onu etkiler. Ve böylece onun şüpheye düşmesi veya hayrete meyletmesinden korkulur. Öyle

tir. Bu vahyin bir kısmı şöyledir: Kavmimize bildiriniz ki biz Rabbimize kavuştuk, o bizden razı oldu ve biz de O'ndan razı olduk.» (Müslim, Mesâcid 297; Ahmed b. Hanbel, 3/215, 255) Ve her vahiy Kur'ân değildir. Çünkü Kur'ân'ın bazı özel hükümleri ve özel üstünlükleri vardır. Sünnette, vahye isnad edilen birçok hüküm vardır. Ne Peygamber (s) ve ne de ashabı onları vahiyden saymıyorlardı. Hâttâ, cumhûra (alimlerin çoğuna) göre; Peygamber'in (a) dinden olduğunu söylediği herşey vahiydir. Ve onlar, Yüce Allah'ın şu sözünü buna delil olarak gösteriyorlar: «O, keyfine göre konuşmaz. Konuştukları, kendisine vahyedilen bir vahiyden başka birşey değildir.» (Necm, 53/3-4). Ve bunun en açık görünen örnekleri, "Kutsî hadis"lerdir. Alimlerden, bu ayırımı anlamayanlar, rivâyet ve dirâyet olarak bazı hadisler hakkında şüpheye düşmüşlerdir. Ve onların önce Kur'an olduklarını sonradan da nesih edildiklerini iddia etmişlerdir.

(Muhammed Reşid Rıza burada bilgi mevzuunda gaybi olanla ilgili yorumlarını ifade etmektedir. Bu konuda bkz.: 222. ve 229. dipnotları. -Yayıncı-)

462. Suyûtî, Esbâbü'n-nüzül, s. 32 (*Celaleyn Tefsiri* haşiyesinde).

463. Kıyâmet, 75/17.

464. Hicr, 15/9.

ise bu sözde, o şekilde (imanı) zayıf olan kimselerin imanını sağlamlaştırmak ve onların imanını takviye etmek sözkonusudur.

Arapların ve modern yazarların sözlerinde; muhatabından başkasını kasdetmek, yaygındır. Bundan dolayı bazı alimler demişler ki: Kur'ân Arapların *"Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla."* sözlerindeki üslûba göre inmiştir. Bu büyük mülk, yalnız Allah'a ait olunca, O'nun, hükümlerden birisini neshetmekden aciz olmadığında hiçbir şüphe yoktur. Hitap ile ümmetin kasdedildiğine delâlet eden ayetlerden biri de Allah'ın aşağıdaki ayette, tek kişiden topluluğa hitap etmeye yönelmesidir: ***"Sizin için Allah'tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır."*** Yani sizin dostunuz ve yardımcınız yanlız Yüce Allah'tır. Öyle ise neshi inkar eden veya nesih ile size kusur bulan kimsenin sözüne aldırış etmeyin. Onların, neshi inkar etmelerinin sizi etkilemesi, size yakışmaz. Çünkü bu, sizi dininizden sapıtır. Onların neshi inkar etmelerinin ve onu inkar edenlerin hiçbir değeri yoktur. Çünkü Yüce Allah sizin efendiniz ve yardımcınız olduğu zaman, onların ne zararları ne de faydaları size dokunabilir. Allah, size bir kötülük yapmak istediğinde onlar, o kötülüğü sizden uzaklaştırma gücüne de sahip değildirler. Sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Yoksa siz de peygamberinize, daha önce Musa'ya sorulduğu gibi soru sormak mı istiyorsunuz?"*** Bu ayet, önceki sözle ilişkisi olmayan yeni bir sözdür. Ve müfessirler için buradaki ***"em"*** soru içindir, *"el-idrâb"* için yani *"bilâkis"* mânasına gelen *"em"* değildir. Çünkü *"bel"* mânasına kullanılan *"em"* ile, önceki sözden vazgeçme mânası kasdedilir. Burada ise önceki sözden vazgeçme mânası, açıkça anlaşılmaz. Bu, Üstad'ın müfessirlerin sözleri içinden seçtiği bir görüşüdür. Abduh dedi ki: Müfessirler soru edatı olan "em" için şâirin şu sözünü şâhit olarak göstermişler:

فــوالله لا أدري أهـــنـــد تــقــولـــت   أم الـقـوم، أم كـل إلـيّ حـبـيـبُ

"Allah'a yemin olsun ki Hind mi yoksa kavim mi iftira etti,
Veya hepsi bana dost mudurlar? Ben, bunu bilmiyorum."

Buradaki *"em"*nin munkati olduğunu söylüyorlar. Onların önceki şeyleri bilmedikleri iddiasından vazgeçerek, onların önerilerini sormak için kullanılmıştır. Öyle ise *"em"*, hem vazgeçme hem de soru manalarını birlikte kapsıyor. Celaleyn'in bu manayı yorumlarında takdir ettiğini görüyorsun. Onlar, bu ayeti *"Bilakis siz istiyor musunuz?"*[465] şeklinde yorumlamışlar. Hülâsa buradaki ayetin mânası şöyledir: "Musâ'nın kavmi, onu usandırmak ve sıkıntıya düşürmek için kendisine soru sordukları gibi, siz de peygamberinize soru sormak mı istiyorsunuz?" Allah, bu âyette, Yahudilerin yaptıklarından Müslümanları sakındırıyor. Ve uyarıdan sonra, tehdidi getirerek şöyle buyuruyor. ***"Kim imanı küfür ile değiştirirse, şüphesiz dümdüz yolu şaşırmış olur."*** Yani mevcut

465. Celâleyn, s. 24.

ayetleri terketmek ve peygamberi sıkıntıya düşürmek amacıyla ondan, onların yerine geçmesi için başka ayetleri istemek, küfrü imana tercih etmek ve körlüğü hidâyete tercih etmek cinsindendir. "Beddele, tebeddele, istebdele" fiilleri, birşeyi başka birşey yerine koymaya delalet ederler. *"Bâ"* harfi, *"bedel"*e değil, *"mübdelü minhu"*ya bitişir. *"Musa dedi ki: Daha iyiyi, daha kötü ile değiştirmek mi istiyorsunuz?"*[466] âyetinin tefsirinde buna işaret ettiğimiz gibi.

Üstad Abduh der ki: Bu bilgiler, müfessirlerin ayetlerin tefsirinde işledikleri açıklamalarıdır.

Biz; ***"mâ nenseh"*** (Neshedersek) ayeti ile, ***"Ve izâ beddelnâ âyeten mekâne âyetin"*** (Bir ayetin yerine başkasını getirirsek) ayetinin uslûbünü karşılaştırdığımız zaman, birinci âyetin Yüce Allah'ın *"Bilmez misin ki Allah'ın herşeye gücü yeter."*[467] sözüyle bittiğini; ikinci âyetin ise Yüce Allah'ın *"Allah neyi indireceğini pek iyi bilir, 'sen ancak bir iftiracısın' dediler."*[468] ile bittiğini görüyoruz. Biz, Kur'ân uslûbunda bu ilişkileri gözetmeye, ne kadar titizlikle önem verdiğimizi biliriz. İkinci ayette, *"ilim"*, *"indirme"* ve *"iftirâ"* iddiasının anlatılması, buradaki ayetlerle, ahkâm ayetlerinin kastedildiğini gerektirir.

Birinci ayette, *"gücü"* ve *"onu açıklamayı"* zikretmek, ahkâm ayetlerinin konusuna ve onları neshetmeye uygun düşmez. Bu ancak, ilim ve hikmeti anlatmaya uygun düşer. *"Bilmez misin ki Allah, ilim ve hikmet sahibidir."* Bu hükümlerin maslahata uygun olduğu zamanın bitmesi veya durumun değişmesinden dolayı, hikmetin gerekli kıldığı için, O'nun ahkamla ilgili ayetleri neshetmek istediğini söyleyebilirdik. Alimler, müfessirlerin söyledikleri şekilde "insa" manasını anlamada hayret etmişlerdir. Hatta onlardan bazıları "onu neshetmeden olduğu gibi bırakırız" manasına geldiğini söylemiştir. Bunun, dil açısından doğru olsa dahi, onların tefsirlerine uygun düşmediğini görüyorsun. Çünkü o ayetlerden, hayırlı birşeyi getirip onu neshetmeden olduğu gibi bırakmanın hiçbir anlamı yoktur.

Abduh dedi ki: Baştan sona kadar ayetlerin gelişine uygun olan mana şudur: Ayet, burada, Yüce Allah'ın onunla peygamberleri desteklediği delillerdir. Yani *"Biz bir ayeti neshetmiyoruz"*; onu peygamberlerden birinin peygamberliğine delil olarak ortaya koyarız. Yani biz onunla başka bir peygamberi desteklemeyi terkederiz. Veya onu getirenin üzerine uzun bir zaman geçtiği için, onu insanlara unutturuz. Şüphesiz ki bizim mükemmel bir gücümüz olduğundan ve mülkte tasarruf yaptığımızdan dolayı, iknâ gücü ve peygamberliği ıspatlama bakımından ondan daha hayırlısını veya bu hususta ona benzeyen ayeti getiririz. Gücünde ve mülkünün genişliğinde durumu böyle olan zatın, bütün peygamberlerine bağışlayacağı bir ayetle bağlana-

466. Bakara, 2/61)
467. Bakara, 2/ 106.
468. Nahl, 16/101.

maz. "*Ayet*", lugatta, delil, belge ve birşeyin doğruluğuna delalet eden şey manasına gelir. Kur'an cümlelerine ayetler denmesinin sesebi şudur: Çünkü onlar, icâzları (aciz bırakma) ile peygamberin doğruluğuna kesin delillerdir. Ve peygamberin, Kur'an'da Yüce Allah'ın vahyi ile desteklendiğine dair dellillerdir. Bu husus, özel birşeyin genel birşeyin ismi ile isimlendirmesi türündendir.

Şüphesiz Yahudilerden, peygamberliğin İsrail halkının tekelinde olduğunu iddiâ ederek Peygamber'in (s) elçiliği hakkında şüphe uyandıranlar vardı. Onların bu iddialarını çürüten ayetler yukarıda geçti. Ve onlar dediler ki: *"Musâ'ya verilenlerin benzeri ona da verilmeli değil miydi?"*[469] Yani ona verilen ayetlerden (mucizelerden). Böylece Yüce Allah birçok yerde onların bu görüşünü reddetti. Bunlardan birisi, onların bu sözünü anlattıktan sonra ki Yüce Allah'ın şu sözüdür: *"Peki onlar, daha önce Musa'ya verilenleri de inkar etmemişler miydi? 'Bunlar, birbirlerini destekleyen iki sihirdir.' dediler ve şunu söylediler: Doğrusu biz, hepsini inkar ediyoruz."*[470] Bunlardan bir kısmı da bu ayetlerdir. Buradaki hitap, Yahudiler tarafından şüpheye düşürülmek istenen mü'minlere yöneliktir. Sanki O (Allah) şöyle diyor: "Şüphesiz ki Allah'ın gücü sınırlı olmadığı gibi, mucizelerden özel bir çeşitle veya başkalarını içine almayıp onlardan bazılarıyla kayıtlı değildir. Ve delil, sadece yukarıda anlatılan ayetleri aşmayan ve onlarla sınırlı değildir. Bilakis Allah, Musa'ya verdiği mucizelerden daha hayırlısını ve onların benzerini getirmeye kadirdir (güç yettirendir). Şüphesiz onun gücü, hiçbirşeyden aciz değildir. Ve hiçbirşey onun mülkünden çıkamaz. Nasıl ki O'nun rahmeti, sadece bir halk için değil ki, peygamberliği sadece o halka versin ve peygamberlik hidâyetini o halkla sınırlandırsın. Asla! Şüphesiz O'nun rahmeti herşeyi kapsamıştır. O'nun kudreti ile, göklerin ve yerin hükümranlığında her türlü şekilde tasarrufta bulunduğu gibi. O öyle bir Allah'tır ki bu konularda hiç kimse onunla ortak olamaz ve hiç kimse onunla çekişemez. Böylece O'nun nimetlerini inkâr edenlere ve yolundan sapıtanlara dost ve yardımcı olacak hiç kimse yoktur.

Bakınız! Burada belâğat nasıl ortaya çıkmıştır? Kudretin, mülkiyet ve hükümranlığının geniş olmasının zikredilmesi bu ayetlerin, şer'î hükümler manasına değil, şer'î hükümlere delâlet etmeleri açısından, bunlara delâlet eden sözler olmadığı ve peygamberliğe delâlet ettikleri açıdan değil, deliller manasında zikredildiğinin uygun düştüğü ortaya çıktı. Allah'ın bundan sonraki sözü, bu hususu daha fazla açıklar ve izâh eder. Buyurmuş ki: *"Yoksa siz de daha önce Musa'ya sorulduğu gibi, peygamberinize sorular sormak mı*

469. Kasas, 28/48.
470. Kasas, 28/48.

istiyorsunuz?"[471] Gerçekten İsrailoğulları Musa'ya verilen mucizelerle yetinmediler ve onlardan başka mucizeleri isteme cesaretini gösterdiler ve dediler ki: *"Ey Musa! Biz Allah'ı açıkça görmedikçe asla sana inanmayacağız!"*[472] Aynı şekilde Fir'avun ve kavmi de böyle idi. Onlar, bir mucizeyi her gördüklerinde başkasını istediler. Ve nihayet dokuz mucize gördüler ve iman etmediler. Ve Yüce Allah'ın *"Musa'dan istendiği gibi"* sözü, bu mucizelerin hepsini kapsıyor.

Peygamberin getirdiği mucizeleri kabul etmemek ve onun karşılığını getirmekten aciz olduktan sonra onun getirdiğiyle yetinmemek inkârı mizaç edinmiş, inatlaşma ve inkar üzerine mizaçları donuklaşmış kâfirlerin adetidir. Çünkü o, bu isteği hoş karşılamadıktan sonra şöyle buyurdu: ***"Kim imanı küfür ile değiştirirse, şüphesiz dümdüz yolu şaşırmış olur."*** Bu hususu, Yüce Allah'ın başka bir ayetteki şu sözü açıklar: *"Bizi mucizeler göndermekten sadece, öncekilerin göndermiş olduğumuz mucizeleri yalanlamaları alıkoydu."*[473] Mucizelerden maksat, sözün gelişi deliliyle, teklif edilen mucizelerdir. Bu delil de müfessirlerin ittifak etmeleridir. Eğer konu, bazı hükümleri kendilerini nesheden hükümlerle değiştirme isteği olsaydı, küfürle tehdit etmenin sağlam ve makul bir sebebi olmazdı. Yüce Allah'ın: *"Şüphesiz o dosdoğru yoldan sapmış olur."* sözünün manası şudur: O caddenin ortasında yolunu şaşırmış ve iki taraftan birine meyletmiştir. Yürüyen kimse ne zaman yolun ortasından saparsa kolay yoldan çıkar ve ne kadar yürümeye dalarsa ondan uzaklaşır. Böylece amacına ulaşmadan helak olur. ***"Doğru yol"***dan maksat, hak ve iyiliktir. Bu ikisinin yolunda dosdoğru yürümekle fıtrat (yaratılıştaki temiz ve salim durum) tamamlanır. Kim haktan saparsa, hiç şüphesiz ki bâtıl içine düşer. *"Artık haktan sonra sapıklıktan başka ne vardır?"*[474]

Bu tefsir, ayetlerle bağlantısı olan ve belagatın fışkırdığı bir tarzda bir kısmı diğer bir kısmı ile uyum sağlayan tefsirdir. Aklın kabul ettiği ve sanat zevkinin hoş saydığı tefsir de budur. Bu tefsir, Kur'an'ın nazmını anlamada ve onun *"unutturma"*, *"kudret"* ve *"mülk"* gibi kelimelerini yorumlamada da hiçbir zorlanmaya muhtaç değildir.[475] Nesihten maksadın şer'î hükümleri neshetmek olduğunu söyleyenler, -bildiğin gibi karşılaştıkları zorlanmalarla beraber- vahyi unutmanın caiz olduğunu söylemek mecburiyetinde kalmışlardır.

Ve bunun için delilleri aramaya başlamışlardır. Hatta Yüce Allah'ın *"Bunu unuttuğun takdirde Allah'ı an!"*[476] ayetini buna delil olarak getirmiş-

---

471. Bakara, 2/ 108.
472. Bakara, 2/55.
473. İsrâ, 17/59.
474. Yunus, 10/32.
475. Bu gerçek Menâr tefsirinde neşredildikten uzun bir süre sonra, Şeyh Muhyeddin b. el-Arabî'nin daha önce bu görüşü söylediğini öğrendim. Bu hususu, mutasavvıfların değil de, müfessirlerin metoduna göre yazdığı tefsirinde kısaca anlatmıştır..
476. Kehf, 18/24.

ler. Halbuki o bu konuyla ilgili değildir. O ayetin muhatabı da Peygamber (s) değildir. Ancak bu ayet, hikâye (eski olayları anlatma) yoluyla gelmiştir.[477] Yüce Allah'ın *"Sana (Kur'an'ı) okutacağız; artık Allah'ın dilediği hariç, sen hiç unutmayacaksın."*[478] sözüne gelince; o, unutmamayı pekiştiriyor. Çünkü Allah'ın dilemesinden istisna yapmak; Kur'an üslubuna göre devamlılık ve süreklilik için kullanılmıştır. Yüce Allah'ın şu sözünde olduğu gibi: *"Rabbinin dilediği hariç, (onlar) gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır. Mutlu olanlara gelince, onlar da cennettedirler. Rabbbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada ebedî kalacaklardır. Bu (nimetler) bitmez, tükenmez bir lütufdur."*[479] Yani kesilmez. Ve Yüce Allah'ın şu sözü gibi : *"De ki: Ben, Allah'ın dilediğinden başka kendime herhangi bir fayda veya zarar verecek güce sahip değilim."*[480] İstisnadaki espri, bu kalıcı ve sürekli şeyleri açıklamaktır. Bunlar, kendi nefsinde bulunan tabiatlarıyla değil, ancak Allah'ın isteğiyle böyle olmuştur. Eğer Allah bunları değiştirmek isteseydi mutlaka yapardı. Bu inanç, dinin en önemli amaçlarından biridir. Ortaya çıkması mümkün olan her yerde kuruntuların ondan uzaklaştırılmasında şaşılacak hiçbirşey yoktur. Öyle ise, vahyi unutmanın imkansız olması, peygamberden ayrılmayan bir huy değildir. Ancak o, Allah'ın desteği ile ve ikramı ile olan birşeydir. Cennet ehlinin cennette ebedi kalması akla veya tabiata göre gerekli olan birşey değildir. Ancak o, Allah'ın iradesi ve isteği ile olan birşeydir. İbn Kesir ve Ebû 'Amr *"ev nunsi'uha"* yani *"onu geciktiriz"* şeklinde okumuşlar. Bu mana, âyetleri nesih etme yerinde açıkça anlaşılmaz. Ayetleri neshetme ve peygamberlere önerilen mucizelerde açıkça göründüğü gibi. Şüphesiz ki kendisinden önceki bir Peygamber'e ait olduğu için, herhangi bir Peygamber'e önerilen bir ayet, kendisinden daha hayırlı veya benzeri yeni bir ayetle neshedilebilir. Bazen de yeni bir ayetle onun hükmü geciktirilir. Sonra öneriden sonra başka bir zamanda onun hükmü verilir. Fakat ahkamla ilgili ayetleri geciktirmenin açık bir manası yoktur.

477. Birincisinde tartışma yoktur. İkincisi ise cumhurun değil, Abduh'un görüşüdür.
478. A'lâ, 87/6-7.
479. Hûd, 11/ 107-108.
480. Arâf, 7/ 188.

وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُم مِّن بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِّنْ عِندِ أَنفُسِهِم مِّن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿109﴾

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُم مِّنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِندَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿110﴾

109- Ehl-i Kitap'tan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip bağışlayın. Şüphesiz Allah herşeye kadirdir.

110- Namazı kılın, zekâtı verin, önceden kendiniz için yaptığınız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı en iyi görendir.

Ehl-i Kitab kendi ırklarının menfaatine aykırı görerek Hz. Muhammed'in risaletini inkâr etmekle, ona hile yapmakla ve peygamberlik nimetinden dolayı onu ve ashabını kıskandıkları için kendisiyle yaptıkları antlaşmayı bozmakla yetinmediler. Yüce Allah'ın 109. ayetinde belirttiği gibi bunun ötesine geçtiler. Bilakis onlar Yüce Allah'ın şu sözüyle anlattığı fazladan şeyler yaptılar. Buyurmuştur ki: ***"Ehl-i Kitap'tan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler."*** Bu ayet, onların hak olduğunu ve onun ötesinde dünya ve ahiret mutluluğunun olduğunu bildikleri İslam nimetinden dolayı Müslümanlara karşı içlerinde gizledikleri ve kalplerinde sakladıkları kıskançlığı açıklıyor. Fakat Müslümanlara uymak onlara zor geldi. Böylece onlar, Müslümanların bu nimetten mahrum kalmalarını ve kendileri gibi onların da küfre dönmelerini temenni ettiler. Bu kıskanan kimsenin durumudur. O, kıskanılan kimsenin nimetinin -kendisine zarar vermezse bile- kendisinden alınmasını ister. O nimet tamamlandığında ve yerleştiğinde o nimetin etkisiyle kıskandığı kimsenin efendi olacağını ve onun sultası altına gireceğini bildiği zamanki durumu nasıl olur? Yahudi bilginlerinin Kur'an indiği asırda bunu bekledikleri gibi. Bu uyarı, Yüce Allah'ın birkaç ayet önceki sözünü tamamlamak için gelmiştir. *"Ehl-i Kitap'tan kâfirler ve putperestler*

de Rabbinizden size bir hayır indirilmesini istemezler."[481] Yüce Allah bize, Ehl-i Kitab'ın, Müslümanları dinleri hakkında şüpheye düşürme teşebbüslerini ve başvurdukları hileyi açıklamıştır. Mesela onlardan bazılarının diğerlerine; "Günün başında iman ediniz ve günün sonunda inkâr ediniz." demeleri gibi. Belki böylece imanları zayıf olanlar, onlara uyarak İslam'dan dönerler diye. Âl-i İmrân Sûresi'nde bu konu gelecektir. Bu ve sonraki ayette, bunun bazı Müslümanlar üzerinde biraz etkili olduğuna dair bir işâret vardır.

Bu uyarı veya uyarıların faydası, arasıra Ehl-i Kitap'tan görünen İslamiyet hakkında ortaya atılan şüphe ve Müslümanları bu konuda şüpheye düşürmelerinin ancak kıskançlığın sebep olduğu kötü bir hile olduğunu; inancın sebep olduğu nasihat olmadığını Müslümanların bilmelerini sağlamaktır. Ve Yüce Allah; Yahudilerin (İslamiyet hakkındaki) kıskanmalarının, dinî bir şüpheden veya inandıkları doğru birşeye kıskançlıklarından ileri gelmediğini Müslümanlara açıklamak için; *"...sırf içlerindeki kıskançlıktan dolayı"* buyurdu. Ancak bu yaptıkları, -hak sahibinin haklılığı ortaya çıksa bile- Yahudilerin ruhlarının kirlenmesi ve ahlaklarının bozuk olmasından, ayrıca düşüncelerinin batıl üzerinde donuklaşmasındandır. Bundan dolayı bu ayetten hemen sonra *" ...hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra..."* sözlerini zikretti. Yani Peygamber'in (s) getirdiği ayetleri ve onların kendi kitaplarında ahir zaman peygamberi ile ilgili ezberledikleri müjdelere uygun olması için.

Sonra Allah mü'minlere bu kıskançlığa ve ondan ortaya çıkan şeylere, kendilerine yakışan güzel ahlakla karşı koymalarını emretti ve şöyle buyurdu: "... ***affediniz bağışlayınız...*** " Allah, genelleştirmeyi kastetmek için, onları affediniz ve bağışlayınız değil, bütün insanlara hoşgörü ve bağışlama ile muâmele ediniz, dedi. Çünkü bu tavır Allah'tan korkan müminlerin şanına yakışan (davranış) dır. *"Onlardır ki, yeryüzünde tevâzu ile yürürler. Cahiller kendilerine laf attığında (incitmeksizin) 'Selâm!' derler (geçerler)."*[482] Ben derim ki; affetmek, günahtan dolayı (günahkarı) cezalandırmayı terketmektir. *"Sizden (tevbe ettiği için) bir grubu bağışlasak bile bir grubu da suçlu olduklarından dolayı azap edeceğiz."* [483]

"Es-Safh", yüzün yanağı ile suçludan yüzçevirmektir. Böylece bu kelime, cezalandırmamayı, kınama ve azarlamayı terketmeyi kapsar. Üstad şöyle dedi: Yüce Allah'ın affetmeyi ve bağışlamayı emretmesinde, mü'minler sayıca az olmalarına rağmen, güç ve kuvvet sahibi olduklarına dair bir işaret vardır. Çünkü bağışlamak, ancak aksini yapabilecek kimseden istenir. Sanki O, şöyle diyor: "Ey mü'minler! Batıl üzerine olmalarına rağmen, Ehl-i Kitab'ın kalabalık olması sizi aldatmasın. Siz, az olmanıza rağmen, üzerinde bulunduğunuz haktan dolayı, onlardan daha kuvvetlisiniz. Öyle ise siz; adaletli

---

481. Bakara, 2/105.
482. Furkân, 25/63.
483. Tevbe, 9/ 66.

güçlü kimsenin, câhil güçlü kimseye yaptığı muâmele gibi onlara muâmele ediniz." Abduh yine dedi ki: Güçsüz olmalarına rağmen, mü'minleri güçlülerin yerine koymada, hakka bağlı olan kimselerin, ilâhî yardım ile desteklenneceklerine; onlar, hakk üzerine sabit kaldıkları sürece, üstünlüğün onlara ait olduğuna dair bir duyuru vardır. Hak ve bâtıl ne zaman birbirleriyle güreşirlerse, defalarca söylediğimiz gibi- şüphesiz ki hak batılı yenen olacaktır. Batılın kalıcılığı, ancak hakkın ondan gafil olmasındadır.

Sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Allah emrini getirinceye kadar..."*** Allah, yardımıyla onlara yardım edeceğine ve onları destekleyeceğine dair onlara söz verdi. Sonra (Allah) ***"Şüphesiz Allah herşeye kadirdir."*** sözüyle, kâinatta hiçbirşeyin kendisine aykırı olamayacağı etkili olan kudretine onları havale etti. O, verdiği sözü pekiştirmek ve muhtemelen şüpheye düşerek "Sayıca az ve güçsüz olan bu küçük topluluk nasıl yüce kralların vasfını kendi nefsi için iddiâ edebilir? Ve güçlü toplumlar karşısında güçlü ve kuvvetli olanların tutumunu nasıl sergileyebilir?" diyen kimsenin şüphesini ortadan kaldırmak için böyle demiştir. Bunun gibi şüpheci kimselere cevap vermek üzere şöyle denildi: "Bunları bu pozisyona koyan ve onlara bu vasfı bağışlayan kimse; karşısında bütün kuvvetlerin cılızlaştığı bir kuvveti onlara bağışlama gücüne sahiptir. O kuvvet, Yüce Allah'ın hakla amel eden ve ona bağlı kalan kimseyi, kendisiyle desteklediği bir kuvvettir. *"Allah, kendisine (kendi dinine) yardım edenlere muhakkak sûrette yardım eder. Hiç şüphesiz Allah, güçlüdür, galiptir."* [484] Ve muhakkak ki bunu yapmıştır.

Ben derim ki: Hocamızın, Allah'ın emrini, affı ve bağışlamayı sınırladığı maksatla sınırlı kılması, bu manalarından biridir. Çünkü o, bağışlamayı yardım ile yorumlamıştır. Müfessirlerin çoğu ise, bunu, emirlerden biri olarak kabul etmişlerdir. O da onlarla savaşmayı emretmektir. Bazı müfessirler, kılıç âyeti olarak ifâde ederler ve onunla içinde cizye/haraç hükmü bulunan "Tevbe Sûresi"ndeki ayeti kastediyorlar. Bazı müfessirler demişler ki: Bu âyetten kasdedilen, "Kureyza oğullarını" öldürmeyi ve "Nadir oğullarını" yurtlarından çıkarmayı emretmektir. Ve onlar şöyle demişler: "Bu ayet, zamanı belirliyor. Usulcülerin örfüne göre bu âyete, neshidilmiş demek sahih değildir. Her ne kadar bu konuda İbn Abbas ve diğerlerinden rivâyet bulunsa dahi. Çünkü Peygamber (s), Medine'de kendisine komşu olan bütün Yahudilerle öyle bir anlaşma yaptı ki; onların canlarını, mallarını güven altına aldı, dinlerinde onları serbest bıraktı. Fakat onlar, kalleşlik yaparak defalarca Peygamber'e (ve Müslümanlara karşı) müşriklerle dostluk kurarak anlaşmayı bozdular. Peygamber (s) her defasında onları affediyor, günahlarını bağışlıyordu. Nihâyet Allah, Peygamber'e, onlarla savaşma ve onları yurtlarından çıkarma (sürgün etme) iznini verdi.

---

484. Hac, 22/40.

Muhammed Abduh dedi ki: Onlara yardım sözünü verdikten sonra ve o konuda güçlerine güvenmelerini irşâd ettikten sonra, zaferi gerçekleştiren bazı vasıtaları onlara gösterdi. Bu vasıtalar: İman halkasını sağlamlaştıran, azmi büyüten, Büyük ve Yüce olan Allah'a yalvarmak ile nefsi yücelten, kendisi için toplanmakla kalpleri birbirine ısındıran ve camilerde tanışmaya vesile olan namazdır; zenginler ve fakirler arasında bağlantı kuran zekattır. Böylece onların arasındaki bu ilişkilerle ümmetin birliği oluşur ve nihayet ümmet, tek vücut haline gelir. Allah şöyle buyurdu: "***Namazı kılın, zekatı verin...***" Kur'ân-ı Kerîm'in hiçbir yerinde namızı kılmak ve zekatı vermek zikredilmemiş; ancak zikredilen yer, özel bir faydayı anlatmayı gerektirdiği için zikredilmiştir. Bundan dolayı, başka bir yerde bu ikisini zikretmekten faydalanmak mümkün değildir.

Yukarıda geçtiği gibi, namazı kılmak, onu mutlak surette edâ etmekten ibaret değildir. Ancak o (namazı kılmak), manevî haklarını, amelî/uygulamalı şekilde yerine getirmekten ibarettir. Bu da Yüce Allah'a yönelmekle, ona yalvarmakla ve O'ndan başkasını bırakarak yalnız O'na yönelmekle, kalbe O'nun yüceliğini ve büyüklüğünü hissettirmekle olur. Böyle bir duygu ile imân gelişir ve Allah'a olan güven artar. Nefis, kötülüklerden ve çirkin şeylerden kaçınır. Ve akıl aydınlanır. Ve hakkı sezmede daha güçlü olur, nefsani arzulardan daha fazla uzaklaşır. Namaz kılanların nefisleri, namazın kendilerine verdiği mânevî güçten ve Yüce Allah'ın kudretine güvenmelerinden dolayı yardıma daha layık olur. Yardım sözünü verdikten sonra; *"Şüphesiz Allah'ın gücü herşeye yeter."* buyuran Yüce Allah'ın bu sözü, verdiği sözü pekiştiren bir delil ise; O'nun *"Ve namazı kılınız."* sözü de, bu delile tam olarak kanaat etme yolunu göstermekdir. Nihayet bu sözü, nefsi anlama vasıtası olsun ve şüpheler onu sarsmasın, kargaşalar ve tartışmalar onun üzerinde etkili olmasın.

Kur'ân'ın zekatı namazla beraber zikretme metodu hakkındaki bilgi yukarıda geçti. Çünkü namaz, fertlerin nefislerini ıslah etmek içindir. Zekat da toplumun önemli işlerini düzeltmek içindir. Sonra, namazda bulunan ibâdet mânası zekatta da vardır. Şüphesiz mal, -dedikleri gibi- ruhun benzeridir. Kim Yüce Allah'ın rızasını kasdederek zekatı vermekle cömertlik yaparsa, zekatı vermek, verenin imanını artırır. O (zekat) aynı zamanda mânevî bir ıslahtır.

Yüce Allah'ın mü'minlere yardım edeceği ve kâfirlere karşı onları otorite sahibi yapacağı hususunda şüpheye düşen zayıf imanlılardan olan kimselerin bu şüphesini ortadan kaldırma bağlamında namaz ve zekatı emrettikten ve bu iki rüknü yerine getirmenin dünyada zafer ve otorite vesilesi olduğunu açıkladıktan sonra, onun ahirette mutluluk sebebi olduğunu onlara açıkladı ve şöyle buyurdu: "***Önceden kendiniz için yaptığınız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız.***" Fakat buradaki açıklama genel bir şekilde

yapılmıştır. Bu da Kur'ân dışında neredeyse bir benzerini bulamayacağın üslûplardan biridir. Kur'ân bir hükmün açıklamasından başka bir hükmü açıklamaya geçer. Böylece ikinci hüküm, hem kendisini ifâde ediyor hem de genel mânasıyla birinci hükmü de kapsıyor. Umûmilik ve hususilik ilişkisi nazmı birbirine bağlayan etken olur. Yüce Allah'ın *"onu bulacaksınız"* sözü, Yüce Allah'ın *"Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür."*[485] sözü gibidir.

Ve müfessirler dediler ki: Bu ayetten maksat, amellerin karşılığını görmek ve bulmaktır. Fakat, amel edene göre, mükâfat iş yapıldıktan hemen sonra verilmesi gerektiğinden ve nefsin yükselmesi de yaptığı işe bağlıdır. Amelin mükâfatının verileceği sözünden hemen sonra, mü'mini iyilik yapmaya sevkeden ve mükâfatın gerçekleşeceğine delâlet eden söz ile birleştirilerek şöyle buyuruldu: ***"Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı en iyi görendir."*** Böylece siz mükâfatınızdan birşeyin azalacağından korkmayasınız, yaptığınız amelin hiçbir kısmı O'na gizli kalmaz.

Üstad İmam Abduh şöyle dedi: Bu âyet-i kerimeler, Yüce Allah'ın bu makamda; İslâm'ın geleceği, Allah'ın peygamberini destekleyeceği ve Kendi taraftarlarını aziz kılacağı hakkında, bazılarının aldatıldığı mümin kullarını terbiye ettiği son ayetlerdir. Bu ayetlerin birincisi Yüce Allah'ın şu sözüdür: *"Ey iman edenler 'râinâ' demeyiniz."*[486] Sanki bu kötü duygularının kaynağı; Kur'an'da ardarda gördükleri ayetler ve kainattaki olayların düzenli ilâhî kanunlara göre meydana geldiğindendir. Mü'minlerin bu grubu; Yüce Allah kendilerine bildirmeden önce, sağlam iman sahibi -sebepleri ve vasıtaları edindikten sonra- ilâhî kudrete ve Allah'tan gelen gizli yardıma tevekkül eder ve nefsi düzelten faydalı ve yararlı işleri yapar; ve imanla beraber mü'minlerin kalblerini birbirine ısındırır. Bu ikisi güçlü olmanın en büyük sebeplerindendir. Hakimiyet ve mutluluğun en yakın vasıtalarıdır. Bu irşad ve terbiye Ehl-i Kitab hakkında yapılan konuşma ile beraber zikredilmiştir. Çünkü onların, çirkin hilesi, Müslümanlarda bazı kötü düşüncelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu söz, mü'minler için bir terbiye vasıtasıdır. Ve Yahudilerin görüşlerini reddetmektir. Sonra Allah, Ehl-i Kitab hakkında genel olarak konuşmaya ve Ehl-i Kitab'tan -Yahudî ve Hıristiyan- gruplarının yaptıklarından dolayı kınandığı şeyleri anlatmaya geçti ve şöyle buyurdu:

485. Zilzâl, 99/7.
486. Bakara, 2/104.

وَقَالُوا لَن يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَن كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا
بُرْهَانَكُمْ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴿111﴾
بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِندَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ
وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿112﴾
وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَىٰ عَلَىٰ شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَىٰ لَيْسَتِ الْيَهُودُ
عَلَىٰ شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ كَذَٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ
فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿113﴾

111- (Ehl-i Kitab): Yahudiler yahut Hıristiyanlar hariç hiç kimse cennete giremeyecek, dediler. Bu onların kuruntusudur. Sen de onlara: Eğer sahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin, de.

112- Bilâkis, kim iyi işler yaparak yüzünü Allah'a döndürürse (Allah'a hakkıyla kulluk ederse), işte onun mükâfatı Rabbinin katındadır. Öyleleri için ne bir korku vardır, ne de üzüntü çekerler.

113- Yahudiler, 'Hıristiyanlar birşey üzerinde değiller', dediler. Hıristiyanlar da, 'Yahudiler birşey üzerinde değiller', dediler. Halbuki hepsi de kitabı (Tevrat ve İncil'i) okuyorlar. Kitabı bilmeyenler de birbirleri hakkında tıpkı onların söylediklerini söylediler. Allah, ihtilafa düştükleri hususlarda kıyamet günü onlar hakkında hükmünü verecektir.

Bu, Ehl-i Kitab'ın kendi dinleriyle aldanmaları hakkında, mü'minlerin bu âyetlerin inmesinden önce bilmedikleri Ehl-i Kitab'ın diğer iki durumunu açıklamaktır. Bunlardan birincisi; Yüce Allah'ın şu sözüyle açıkladığı husustur: "***(Ehl-i Kitab): Yahudiler yahut Hıristiyanlar hariç hiç kimse cennete giremeyecek, dediler.***" Bu ayet, Allah'ın " *Ehl-i Kitab'tan çoğu ... istediler.*"[487] sözüne atfedilmiştir. Yani Yahudiler: "Yahudilerden başka kimse asla cennete girmeyecektir." dediler. Hıristiyanlar da içlerinde aynı şeyi yani "Hıristiyan olmayan asla cennete girmeyecektir." söylediler. Bu ayet, manaya halel getirmeyen örneksiz bir ifadedir. Bu inanç, bugüne kadar bu iki grubun inancıdır. Rivâyet edildiğine göre bir kaç kişinin Hz. Peygamber'in huzurunda böyle demeleri, bu ayetin hükmünün başkaları için de geçerli olmasına aykırı olmaz. Yüce Allah bize bu sözün, onların (Yahudi ve Hıristiyanların) indirilmiş kitaplarında bir delilinin bulunmadığını bize açıklayarak şöyle buyur-

487. Bakara, 2/109.

muştur: ***"Bu onların kuruntularıdır. Sen de onlara: 'Eğer sahiden doğru söylüyorsanız delillerinizi getirin.' de."*** ***"El-Emânî"*** kelimesi, *"ümniyyetün"*ün çoğuludur. O da insanın temenni ettiği fakat ulaşamadığı şeydir. Bu söz, yalnız bir temenniyi ifâde eder. Fakat, o temenniden ayrılmayan birçok temenniyi kapsar. Mesela; onların azaptan kurtulması, düşmanlarının azaba maruz kalması ve düşmanlarının nimetlerden mahrum kalması gibi. Bundan dolayı Allah *"el-emâniyyi"* çoğul olarak zikretmiş, (tekil olarak) *"tilke umniyyetuhum"* dememiştir. İmam Abduh yalnız başına bu görüşü ifâde etmiştir. Bu ayetle ilgili başka görüşler de vardır. Bunlar da *"tilke emâniyyuhum"* ile Yüce Allah'ın şu sözlerine işaret edilmiştir: *"(Ey mü'minler!) kâfirler ve putperestler de Rabbinizden size bir hayır indirilmesini istemezler."*[488] Ve Yüce Allah'ın şu sözü: *"Ehl-i Kitab'tan çoğu... istediler."*[489] Ve (Yüce Allah'ın) şu sözü: *"Ve onlar dediler ki; asla cennete girmeyecektir..."*[490] Bazılarına göre bu sözde hazfedilmiş bir "müzâf", (tamlanan) vardır. Yani o arzuların benzerleri de onların arzularıdır. Sonra Yüce Allah bu iddiâlarından dolayı onlardan açık delil istedi. Böylece Kur'ân dışındaki semâvî kitaplarda bulunmayan bir kuralı bizim için yerleştirdi. O da; "Hiç kimseden delili olmayan bir söz kabul edilmez." kuralıdır. Ve kendisini destekleyen bir delili olmayan bir dâvada bulunan hiç kimsenin lehine hükmedilmez. Bunun sebebi de şudur: Geçmiş kitaplarla hitap edilen ümmetler, fikir hürriyetine ve işleri delilleri ve kanıtlarıyla bilmeye hazırlanmış değillerdi. Bundan dolayı, delilini bilmezseler bile, peygamberlerinin kendilerine tebliğ ettikleri şeyleri taklit etmeleri ile yetindiler. Onlar, ister emredildiklerinin sebebini bilsinler, ister bunun sebebini bilmesinler, emredildikleri şeyi yapmakla mükelleftirler. Fakat Kur'ân, muhataplarına şu ayetle hitap ediyordu: *"(Rasulüm!) de ki: İşte bu, benim yolumdur. Ben Allah'a çağırıyorum, ben ve bana uyanlar aydınlık bir yol üzerindeyiz."*[491] Müfessirler ***"el-basîre"*** kelimesini apaçık delil ile tefsir etmişler. Yüce Allah'ın kudretine, irâdesine, ilmine, hikmetine ve birliğine kâinattaki ayetlerle delil getirilir. Bu ayetler, Kur'ân'da son derece çoktur. Ayrıca teorik ve aklî delillerle de Allah'ın birliğine vs. delil getirilir. Allah'ın şu ayeti gibi: " *Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar bulunsaydı, yer ve gök (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti.* " [492] vd.

Kur'ân, ehline, insanlardan delil istemelerini öğretmiştir. Çünkü o, ehlini (Müslümanları) doğru yol üzerinde yerleştirmiştir. Kesin inanç sahibinin, hasmından delil istemesi ve onu delil getirmeye dâvet etmesi uygundur. Bu ümmetin salih ilkleri, bu metod üzerinde yürümüşler. Delil ile bir görüşü

488. Bakara, 2/105.
489. Bakara, 2/109.
490. Bakara, 2/111.
491. Yusuf, 12/108.
492. Enbiyâ, 21/22.

benimsemişler, yani bir davanın ispatı için delil istemişler ve birisinin fikrini, delilsiz olarak benimsemeyi yasaklamışlar. Sonra hayırsız halef geldi. Ve taklit ile hükmetti, taklit ile emretti ve taklidin sahih olmadığına dair istidlal etmeyi yasakladı. Öyle ki, sanki İslâm sınırını aştı veya zıddına "küfre" dönüştü. İslam'ın taklidi iptal etmekle, delil ve kanıtı istemekle ve insanlara fikir hürriyetini öğretmekle ve işlerde istişare etmekle diğer dinlerden ayrıldığını bilenler Müslümanları delil getirmeye çağırmaya başladılar ve Müslümanların dedikodulara göre amel ettiklerinin hatalı olduğunu belirttiler. Keşke onlar, "Allah şöyle buyurdu." ve "Peygamber'den (s) rivâyet edildiğine göre o şöyle buyurmuş" diyerek amel etselerdi. Fakat onlar, "falan şöyle dedi" ve "Falankesten şöyle rivâyet edildi." diyerek amel ederler. *"Bunlar (putlar), sizin ve atalarınızın taktığı isimlerden başka birşey değildir. Allah, onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir."*[493]

Allah onların bu görüşünü reddederek şöyle buyurdu: **"Bilâkis"**, bu önceden geçen olumsuz bir ifâdeyi olumlu kılmak için, cevapta söylenen bir kelimedir. Bu kelime onların: *"Yahudiler, yahut Hıristiyanlar hariç, hiç kimse cennete giremeyecek, dediler"* sözlerini hükümsüz kılıyor. Yâni *"Bilâkis"*, şüphesiz cennete, Yahudi ve Hıristiyan olmayan kimseler de girecektir. Çünkü Allah'ın rahmeti, yalnız bir kavme ait değildir. Ancak Allah'ın rahmeti, onu isteyen ve onu gerektiren ameli yapan herkes içindir. Bu husus, Yüce Allah'ın şu ayetinde açıkladığı şeydir: *"Kim iyi işler yaparak kendini Allah'a teslim ederse, işte onun mükâfatı Rabbının katındadır."*[494] Yüzü Allah'a teslim etmek, yalnız O'na yönelmektir ve başkasına değil, hususî olarak O'na ibadet etmektir.

"Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz."[495] ayetinde ve diğer ayetlerde buna işaret ettiği gibi. Burada kalbin teslimiyeti ve birşeye doğru olarak yönelme, yüzün yönelmesi ile ifâde edilmiştir. İbrahim'in; *"Ben, yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim."*[496] sözünü naklederek anlatan Yüce Allah'ın bu ayetinde yüzü çevirmekle ifâde edildiği gibi. Çünkü birşeyi kasteden kimse yüzüyle ona yönelir, ona sırtını çevirmez. Yüz ile yönü bulunan birşeye yönelmek, onu kastetmeye ve kalbin onunla meşgul olmasına tabi olunca, onu yüz ile ifâde etti ve Allah'ın emriyle yüz ile belirli bir yön olan kıbleye yönelmeyi, kalp ile yönlerle sınırlanamayan Allah'a yönelmeyi hatırlatıcı kıldı. Çünkü insan, yüzü ile Yüce Allah'a yalvarır ve ona secde eder. Ve korku izi yüzde görünür. Yüzü, Allah'a teslim etmekten maksadın, ibadette O'nun birliğini kabul etmek ve O'na samîmi olarak amel etmek olduğu açıktır. Şöyle ki; kul kendisi ile Allah arasına onu

493. Necm, 53/23.
494. Bakara, 2/ 112.
495. Fâtiha, 1/ 5.
496. En'âm, 6/79.

Allah'a yaklaştıran vasıtaları koymamalıdır. Çünkü Allah O'na, şah damarından daha yakındır.

Allah, tevhîdi, halis imanı zikretti ve Allah katında bunlara mükâfat verileceğini de. Ancak bunları, ameldeki ihsan şartına bağladıktan sonra mükâfat sözünü verdi. Ve şöyle buyurdu: ***"Bilâkis, kim iyi işler yaparak yüzünü Allah'a döndürürse (Allah'a hakkıyla kulluk ederse) onun mükâfatı Rabbi katındadır."***[497] Bu, Kur'ân'ın prensibidir. İmanı, iyi işlerle beraber zikreder. Yüce Allah'ın şu ayeti gibi: *"Ne sizin kuruntularınız, ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntuları (gerçektir); kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah'tan başka dost da, yardımcı da bulamaz. Erkek olsun, kadın olsun, her kim de mümin olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar."*[498] Bu, tefsir ettiğimiz ayetlerde, Ehl-i Kitab'ın kuruntularının gerçekleşmediği gibi, Müslümanların kuruntularının da gerçekleşmeyeceği mânasına gelir. Ve ahiretteki mutluluk durumunu, hem iman etmeye ve hem de bunun yanında iyi işleri yapmaya bağlamıştır. Ve Yüce Allah'ın şu ayeti gibi: *"Bu durumda her kim mü'min olarak iyi işler yaparsa onun çabasını görmezlikten gelmek olmaz. Zira biz onu yazmaktayız."*[499]

Sonra yüzü ile Allah'a yönelen kimseye ve iyi işler yapana Allah katında mükâfat olduğunu ispat ettikten sonra bu dünyada ve o âhiret yurdunda kâfirleri ve kötülük yapanları kaplayan korkunun ve onların başına gelen üzüntünün olmadığını ispatlayarak şöyle buyurdu: *"Böyleleri için ne bir korku vardır, ne de üzülürler."*[500] Hiç şüphe yok ki; korkular ve üzüntüler, imanlarını putperestlik zulmü ile karıştıranları ve dinî hidâyetten yüz çevirmekle kötü işleri yapanları yakalar.

Sen putperestlik vesveseleri sahiplerini korkutmayan şeyden daima korktuklarını görürsün. Çünkü onlar, yapıldığını gördükleri ve sebebini bilemedikleri ve yorumunu anlayamadıkları her işte, kahredici gizli bir otoritenin bulunduğuna inanıyorlar. Deccallara ve hokkabazlara boyun eğiyorlar. Tabiatta meydana gelen garip olaylardan titriyorlar. Bir kuyruklu yıldız gördüklerinde, kendilerini yok etmekle tehdit eden bir uyarıcı olduğunu tahayyül ediyorlar. Elleriyle işledikleri kötülükten dolayı başlarına bir bela gelirse, onun bazı kulların tassarrufu olduğunu zannediyorlar. Ve olaylar karşısında ve felaketler meydana geldiğinde onların telaş ve panik içinde olduklarını görürsün. Onlar, zorlukta ve sıkıntıda sabretmezler. Bolluk ve genişlikte de infâk etmiyorlar. *"Şüphesiz insan pek hırslı ve sabırsız yaratılmıştır. Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryad eder. İyilik dokunduğunda ise,*

497. Bakara, 2/112.
498. Nisâ,4 /123-124.
499. Enbiyâ, 21/94.
500. Bakara, 2/112.

pinti kesilir..."[501] Ancak bu, sâmîmi tevhîd inancını kaybeden ve bu dünya hayatında iyi işleri yapmaktan mahrum edilen kimsenin durumudur. "*Ahiret azabı elbette daha çok rüsvay edicidir. Onlara yardım da edilmez.*"[502]

Putperestlik vesveselerine sahip olan kimsenin karşılaştığı şeylerden korkması ve başına gelen şeylere üzülmesinin sebebi ancak şudur: Onun vehminin kendisi için icad ettiği ve nefsine hakim olan ve kendisi ile Rabbi arasına bir perde olan Allah dışındaki gizli otoritesi vardır; ama sıkıntılı anlarda ona güvenmesi mümkün değildir. Çünkü o gizli otoriteye sığındığı zaman, ondan hiçbir fayda bulamaz. Ve aynı zamanda onun otorite sahibi olduğuna da kesin olarak inanmaz. Ancak o, zannedenlerden veya hayal edenlerdendir.

Halis tevhîd inancına sahip olan kimseye gelince; o, Allah'tan başka işlerin gerçek failinin olmadığını bilir. Ve Allah, insana hareketlerinde tabi olacağı hikmete uygun tabiat kanunlarını göstermiştir. İnsanın başına hoşlanmadığı birşey gelirse, onun sebebini araştırır ve Allah'ın bu husus için koyduğu kanundan yararlanarak onu telafi etmeye çalışır. Eğer o iş, önüne geçilemeyen işlerden biri ise, o işi hikmet sahibi olan Allah'a havale eder. Hayrete düşmez ve huzursuz olmaz. Çünkü onun dayanağı çok kuvvetli ve çok güçlüdür. Ve kendisine sığınılan kuvvet büyüktür. Hiçbirşey onu aciz bırakamaz. Üzüntüye sebep olan şey onun başına gelince veya korkmasını gerektiren birşeyle karşılaşırsa, bu ikisinin etkisi sadece aklına bir hayal gelmiş gibi olur ve çok beklemeden o korku ortadan kalkar. "*Bunlar iman edenler ve gönülleri Allah'ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla sükûnet bulur.*"[503] Sanki Yüce Allah Ehl-i Kitab'a şöyle diyor: Kuruntular ve yalan yere peygamberlere intisap etmeniz sizi asla aldatmasın. İşte cennetin yolu budur: Yüzlerinizi Allah'a çeviriniz ki kurtulasınız. İyi işler yapınız ki mükafatlandırılasınız. "*Felehu ecruhu*" sözündeki zamiri "*men*" edatının lafzını göz önünde bulundurarak müfred yapmış; "*velâ havfun 'aleyhim*" sözünde de mânasını gözeterek çoğul yapmıştır.

Allah, Ehl-i Kitab'tan her grubun kendi nefsini tezkiye edip (temize çıkarıp) ve diğerlerinin de -durumu ne olursa olsun- Allah'ın rahmetinden mahrum olduklarına dair hükmettiğini anlattıktan sonra özellikle o gruplardan herbirinin diğer grubu yerdiğini anlattı ve şöyle buyurdu: ***"Yahudiler, 'Hıristiyanlar birşey üzerinde değiller', dediler."***, yani kayda değer gerçek bir din üzerine değiller. "*Şey*" kelimesinin lugat mânası, "*gerçekleşen varlık*"tır. Görünürdeki bir varlığa uygun olmayan hayalî inançlara "*şey*" denilmez. Böylece onlar, İsâ'yı müjdeleyen ve ona uygun düşen alâmetleri zikreden Tevrat'ı okudukları halde Hz. İsâ'yı inkar ettiler. Yahudiler, Tevrat'ta müjdelenen Mesih'in halâ bugü-

---

501. Me'âric,70/19-23.
502. Fussilet, 41/16.
503. Ra'd, 13/28.

ne kadar gelmediğini iddiâ etmeye devam ediyorlar. Onun ortaya çıkmasını ve hükümranlığı İsrail halkına geri vermesini bekliyorlar. ***"Hıristiyanlar da , 'Yahudiler birşey üzerinde değiller', dediler."***[504] kayda değer gerçek bir din üzerine değiller. Çünkü onlar, şeriatlarını tamamlayıcı olarak gelen el-Mesîhi inkar ettiler. Onlardan her bir grup ***"Kitabı okudukları halde"*** söylediklerini söylüyorlar. Yâni onlardan herbiri kendi kitabını okuyor. İsmi ilk geçenlerin kitabı Tevrat'tır. O, kendilerinden olan bir peygamberi müjdeliyor. O peygamber ortaya çıktı, fakat Yahudiler ona iman etmlediler. Öyle ise onlar kendi kitaplarına aykırı davranıyorlar. Sonradan gelenlerin kitabı da İncil'dir. İncil, el-Mesih'in dilinden şöyle diyor: O, Musa'nın dinini iptal edici değil, tamamlayıcı olarak geldi. Halbuki Hıristiyanlar onun dinini iptal ettiler. Onların dini aslında birdir. Onların bir kısmı dinin baş kısmını terketti, bir kısmı da sonunu terketti. Onlardan hiçbiri dinin tamamına iman etmedi. Ve okudukları kitap onların âleyhine bir delildir.

Sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Aynı şekilde"*** Yani o anlamsız ve ölçüsüz sözler gibi ***"Kitabı bilmeyenler de söylediler."*** Arap müşriklerinden ve diğer toplumlardan olan başkaları ***"tıpkı onların sözleri gibi."*** Herbiri, taassup gösteren ve damgalanan, ismi ve unvanı ile razı olan herkesi kurtaracağını iddia ettiği kavminin tarafını tuttu. Halbuki Hak bütün bu iddalar ötesinde isimler ve unvanlarla sınırlandırılamaz. Ancak o, halis imân ve iyi iştir. Eğer insanlar bunu anlasalardı, dinde ayrılığa düşmezlerdi. Ancak onun metodları hakkında ihtilafa düşebilirlerdi. Fakat onlar, ırkçılık yaptılar ve nefsanî arzularının esiri oldular, böylece fikir ve görüşlerinde ayrılığa ve ihtilafa düştüler. *"Allah, ihtilafa düştükleri hususlarda kıyamet günü onlar hakkında hüküm verecektir."* Şüphesiz O, her grubun üzerinde bulunduğu hak ve batılı çok iyi bilendir. Allah, ne ile hüküm edeceğini burada bize açıklamadı. Bazı müfessirler şöyle demişler: Allah onların hepsini yalanlayacak ve onları Cehenneme atacaktır. Fakat Kur'ân'ın işaret ettiğine göre Allah, hakkı gerçekleştirir ve hakka tabi olanları Cennete koyacak, bâtılı iptal eder ve batıl ehlini de cehenneme atar.

Ayetin gerçek mânası budur. Bu ayetin inmesinin sebebiyle ilgili şu bilgiler rivâyet edilir: Medine Yahudileri, Hz. Peygamber'in huzurunda Necrân Hıristiyan heyeti ile münakaşa ettiler. O gruplardan herbiri, diğer grubun dininin realitesini inkâr etmekle ilgili iddialarda bulundular.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Doğrusu ayeti anlayabilmek, bu rivayete dayalı değildir. Çünkü bu ayet bize, taraflardan her birinin ötekisini dini inancı hakkındaki itikadını, birbirlerinin inançlarına nasıl bir gözle baktıklarını dile getiriyor. Buradaki rivayette sözü edilen husus söylenmiş olsun veya olmasın bu konuda değişen bir durum yoktur. Çünkü anlatılmak iste-

504. Bakara, 2/ 113.

nen şey, birbirlerine inançları bakımından nasıl baktıkları gerçeğidir.

Kaldı ki nüzul sebepleriyle alakalı olarak rivayet olunan bu türden bilgiler ayetlerin tarihlerini ve bu tarihlerde meydana gelen olayları içerir. Bizim açımızdan nüzul sebepleriyle alakalı olarak gelen rivayetler, aslında bu konularla ilgileri bakımından pek yeterli değildir. Bunun için mutlaka bizim bunları araştırmamız, toplumların veya ümmetlerin dini ve tarihi gelişimi noktasından bunlara muttali olmamız, bunları öğrenmemiz gerekir. Çünkü Kur'an, bunları olduğu gibi tam ve eksiksiz olarak anlatmamız için bize bunlardan söz etmektedir. Yine Kur'an'ın o toplumların dini inançları, işleri ve amelleri konusunda bize neleri hikâye etmiş ise, onları da aynen o bağlamda anlamamız gerekmektedir.

Yani Kur'an'da yer alan bu hususlar acaba onların tamamını içeren manada hepsini mi ya da "Amm" olarak bir bütün halinde mi kapsamına alıyor? Yoksa sadece onlardan bir grubuna aittir de, bu o ümmete mi isnat olunuyor? Çünkü Kur'an bizi bu konularda defalarca uyarmaktadır. Yani ilgili toplumun bütünü murat olunduğundan, o toplumda sadece bazı fertlerin yanlışları ve hataları sebebiyle gelecek olan ceza veya hesaba çekilme konusunda toplumun bütünü sorumludur. Çünkü bir bütün olarak o toplum kötülükleri ve yasaklanan şeyleri işlemesi halinde, onları önlemede ve ortadan kaldırmada herkes aynı derecede sorumludurlar.

Ayetten çıkarılacak ders şudur: Kitap Ehli birbirlerini dalalet ve sapıklıkla töhmet altında tutuyorlar ve taraflar aynı şekilde birbirlerinin itikatlarını kötülüyorlar. Biri ötekisinin doğru ve hak üzerinde olmadığını söylerken ötekisi de aynı şeyi diğeri için söylemektedir. Oysa ki Yahudilerin kitabı olan Tevrat, Hıristiyanların kitabının aslı ve temelidir, dayanağıdır. Hıristiyanların kitabı olan İncil de, Yahudilerin kitabını tamamlayan bir kitaptır. Böylece her iki taraf da birbirlerine karşı düşmanca bir tavır içine giriyorlar, heva ve heveslerine göre hareket ediyorlar. Dolayısıyla taraflardan hiçbirinin bu manada tek olarak sözlerine itibar olunamaz ve başkasının da bu konudaki sözlerine itibar olunamaz.

Çünkü bunların Hz. Peygamber'e dil uzatmaları, ona iman etmemeleri, onlar için bir hüccet ve delil sayılmaz. Zira kendileri de, hakka muhalefet ettiklerini, gerçeğin karşısında yer aldıklarını biliyorlar. Kaldı ki onların bu konudaki hiçbir şüphe ya da kuşkuları uygun değildir. Çünkü bunlar heva ve heveslerine göre hareket eden bir toplumdurlar. Birtakım bid'at görüşler ortaya atarak, mezhep taassubu ile hareket eden toplumlardır bunlar.

Yahudiler, Hz. İsa onlardan bir olduğu halde, onu inkâr etmişler, peygamberliğini kabul etmeyerek küfre girmişlerdir. Oysa yeniden saygınlıkları, şeref ve izzetlerini toparlayabilmek için onun geleceğini bekleyip duruyorlardı. Ama geldiğinde de onu reddetmişlerdir.

Hıristiyanlar da Tevrat'ı kabul etmeyip ret ve ona iman edenleri de tekfir etiler. Oysa ki Tevrat, onların dini için bir hüccet ve delildir. Yine de reddetmişlerdir. Dolayısıyla gerek Yahudiler olsun ve gerekse Hıristiyanlar olsun, her iki toplumda Hz. Muhammed'e iman etmeyip, onu inkâr etmişlerdir. Bunlara nasıl itibar olunur ki? Kaldı ki Hz. Muhammed onların kavimlerinden olmayan farklı bir toplumdandı. Bir de Hz. Muhammed yepyeni bir şeraitle gönderilmiş ve getirdiği şeriat, onların şeraitlerini neshedip yürürlükten kaldırmıştır. Oysa ki Muhammed'in (s) kavmi, dinden anlayamayan ve dünyevi bir toplum olmaktan öteye gidemeyen bir toplum değil miydi?

Bu ayet, aynı zamanda taklitçiliğin batıl, geçersiz ve anlamsız olduğunu ortaya koymaktadır. Kaldı ki bu aynı zamanda ayette yer alan hususu da teyit etmektedir. Çünkü ayet iddia sahibinden delil istemektedir. Aynı zamanda görüşleri açısından taassup içerisinde olan taklitçileri de haber vermektedir. Çünkü bunlar heva ve heveslerine uyan bir toplumdurlar. Yine ayet, birşey üzerinde bir hükme veya yargıya varırken, o şeyin batıl ve geçersiz olup olmadığının araştırılmasını istemektedir. Öyleyse akıl sahibi olan bir kimse için herhangi birşeyi araştırmadan, incelemeden ve nerede nasıl bir hata yapıldığını öğrenmeden, doğru olması ihtimali olan ile olmayan arasındaki hususu tespit etmeden bir hükme ve yargıya varması doğru olmaz.

Görmez misin ayetlerin siyakı yani gelişi, her iki tarafın da birbirlerinin inançlarını ret ettiklerini, biri diğerine karşı ellerinde inançlarının doğruluğuna ilişkin olarak bir beyyine, delil ve burhan olmadığını açıklıyor. Hatta birbirlerini hak veya batıl olma noktasında reddetmek için inandırıcı olamadıklarını ayetler açık ve net olarak dile getiriyor. Oysa ki her iki tarafın da hak üzerinde oldukları hususlar olduğu gibi batıl üzerinde olduğu şeyler de vardır. Çünkü dinlerinin aslı, temeli haktır. Ancak daha sonra bu inançlarına birtakım putperestlik türleri, bid'atler, tahrif, tağyir ve teviller girmiştir. Dolayısıyla bunu, hak olan herşeyden tecrit etmeleri, soyutlamaları, ellerinde herhangi kesin bir beyyine ve delil olmadığı halde, bir araştırma ve inceleme bulunmaksızın sırf taklitçilik taassubu ile hareket etmeleri yüzündendir. Acaba böyle yapmakla taklitçilerin ellerine neler geçebilir ki?

Şu gerçeğe bir dikkat et de gör. Kendileri ilahi bir dine mensup olduklarını bildikleri halde, taklitçilik durumu Kitap Ehli'ni nasıl da müşrik toplumla aynı hizada ve aynı noktada bir araya getirmiştir. Oysa ki müşrikler ilahi ve hak olan din konusunda birşey biliyor değillerdir. Ama yine de Kitab Ehli onlarla birlik olarak hareket etmiştir. İşte bu durum, taklitçiliğin onlara ve onlardan sonra gelenlere yaptırdığı birşeydir. Çünkü bunlar her zaman ve her yerde, her ortamda ilmin düşmanıdırlar.

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّن مَّنَعَ مَسَاجِدَ اللّـهِ أَن يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا
أُولَـٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَن يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي
الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿114﴾
وَلِلّـهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّـهِ
إِنَّ اللّـهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿115﴾
وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّـهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَل لَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
كُلٌّ لَّهُ قَانِتُونَ ﴿116﴾
بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ ﴿117﴾

114- Allah'ın mescitlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır! Aslında bunların oralara ancak korkarak girmeleri gerekir. Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük azap vardır.

115- Doğu da Allah'ındır, batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü-zatı oradadır. Şüphesiz Allah'ın rahmeti geniştir, O herşeyi bilendir.

116- "Allah çocuk edindi" dediler. Hâşâ! O, bundan münezzehtir. Oysa göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur, hepsi O'na boyun eğmiştir.

117- O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Birşeyi dilediğinde ona sadece 'Ol!' der, o da hemen oluverir.

Mescidlerin Önemi

Kitap Ehli ve onların kategorisinde değerlendirilenler hakkında gelen ifadeler ammdır yani geneldir. Nitekim Yüce Allah'ın: ***"Allah'ın mescitlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır!"*** kavli birkaç yönden ele alınabilmekte ve değerlendirilmektedir.

Bu değerlendirmelerden biri şöyledir: Bu ayet İsa Mesih'ten yetmiş yıl sonra meydana gelen bir olaya işaret etmektedir. Bu olay, Romalı Taytis'in Beytul Makdis'e girerek orayı yerle bir etmesi, tahrip ederek şehri bir kum tepesi yığını haline getirmesi olayıdır. Burada Hz. Süleyman'ın (a) mabedini yıkmış, sadece bir kısım kırık dökük duvarlarından başka birşey bırakmamıştı. Bu arada Yahudilerin elinde var olan Tevrat'a ait bazı nüshalarını da yakmıştı. İşte Mesih (a) Yahudileri bununla korkutuyordu.

Bazı tefsir âlimlerine göre İsa Mesih'e tabi olanlardan bazıları bu manada Romalıları tahrik edenler ve onları bu işe saldırtanlar olduklarını ileri sürüyorlar.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Bu haberin doğru olup olmadığını bilemiyorum. Çünkü bu fikri ileri sürenler delil sunmadıkları gibi, buna ilişkin tarihi nakiller de getiriyor değillerdir. Ancak benim bildiğim birşey var, o da Hıristiyanlar azınlıkta olmalarına ve dağınık bir halde bulunmuş olmalarına rağmen, aynı zamanda Yahudilerin de baskısı altında bulunmaları sebebiyle, Roma'ya kaçmış olabilirler. Böylece onları ülkelerinden çıkmaya mecbur bırakan Yahudilere saldırtmak ve onlardan intikam alabilmek ve aynı zamanda İsa Mesih'in de tehdidini gerçekleştirmek için böyle yapmış olabilirler. Çünkü Romalılar aslında putperest bir toplum olsalar da, buna rağmen Yahudilerin gerçek manada hiçbir inanca sahip olmadıklarına inanıyorlardı. Bu itibarla onlarla olan savaşları dini açıdan değildi.

Ancak Romalıların gerek Yahudi toplumuyla ve gerekse başka toplumlarla, giriştikleri savaşları, sadece kavgacı ve savaşçı bir toplum oldukları ve bir de fitne olsun diye yaparlardı. Yahut da onların ülkelerine göz koymaları sebebiyle olurdu. Bu manada yapılan bir savaş ise, işi mabetleri yıkmaya ve dini kitapları yakmaya kadar vardırtmazdı.

İşte bütün bu karineler, İsa Mesih'e inananların, Romalı Taytis'i bunlar üzerine saldırtmada bir parmaklarının olabileceğini akla getiriyor. Ancak elde kesin ve doğru tarihi bir nakil ve belge bulunmadığı, bu haberi teyit eden bir gerekçe olmadığı sürece buna kesin bir gözle bakmak da doğru değildir.

Bir de işin garipsenecek bir yönü vardır. İbn Cerir Taberi tefsirinde diyor ki: "Bu ayet, Hıristiyanların Babilli kral Buhtunnasar ile Beytul Makdis'i yıkması için anlaştıkları hakkındadır." Oysa ki Buhtunnasar olayı Mesih'in ve Mesihliğin gelmesinden 633 yıl önceden gerçekleşmiş idi. Eğer Taberi en büyük tarihçilerden bir tarihçi olmamış olsaydı, bu takdirde onun bu sözünü Romalı Adrenal'e hamletmesinde mazur görülebilirdi. Çünkü Adrenal, İsa Mesih'ten 130 yıl sonra gelmiştir. Bu adam Yeruşelim/Orşelim yani Beytu'l Makdis harabeleri ve yıkıntıları üzerine bir şehir kurmuş ve bu şehri süslemiştir. Burada hamamlar yaptırtmış ve Hz. Süleyman'ın mabedinin bulunduğu yere bir mabet yaptırmıştır. Ancak Yahudilerin bu şehre girmelerini yasaklamış ve Yahudilerden buraya girenlere de ölüm cezası koymuştu. İşte bu yüzden Yahudiler bu adamı yani Adrenal'i ikinci Buhtunnasar diye adlandırmışlardır. Çünkü bu da öncekisi gibi katı kalpli, zulmeden ve baskı uygulayan biriydi. Ancak bu da bir tarihçi için bir mazeret sayılamaz veya uygun düşmez.

İkinci değerlendirme de şöyledir: Kimi tefsir bilginlerine göre Yüce Allah'ın: *"Allah'ın mescitlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların*

harap olmasına çalışandan daha zalim kim vardır!" kavli, müşrik Arapların Hz. Peygamber (s) ile ashabını Hudeybiye Umresi sırasında Mekke'ye girmelerine engel olmaları sebebiyle nazil olmuştur, demişlerdir. Söylediklerine göre Romalılarla ilgili olay üzerinden çok uzun bir zaman dilimi geçmiştir. Dolayısıyla üzerinden asırlar geçmiş olan bir olayı getirip bu ayetle ilişkilendirme konusunda herhangi bir münasebet yoktur, bir bağ bulunmamaktadır.

Ancak bu görüşe de şöyle karşı çıkılmıştır ve denmiştir ki: "Müşrik Araplar Kâbe'yi tahrip etmek gibi bir eylem içine girmediler. Hatta cahiliye döneminde bile onun imarı için çalıştılar ve tamir ettiler. Kaldı ki onlar, Kâbe'ye tazimde bulunuyorlardı ve onu kendileri için bir şeref ve saygınlık kaynağı kabul ediyorlardı. Orası onlar için bir şeref ve övünme merkeziydi.

Ancak Üstad Abduh burada diyor ki: Ayeti her iki olay için de yaygın olarak ele almak uygun olabilir. Çünkü Allah'ın mescitlerinden insanları menederek orada insanların Allah'ın adını anmalarına engel olanlar Mekke müşrikleridir. Ancak o mescitlerin yıkımı ve tahribi için koşanlar, gayret edenler de Romalı müşriklerdir. Dolayısıyla bu şekilde her iki olayı birbiriyle kıyaslama durumu ortaya çıkmış olmaktadır. Çünkü Beyt-i Haram'dan ve orada Allah'ın ismini anmaktan, Hz. Peygamber ile ashabını, onu ziyaretten menedenlerin bu tavrı çok daha önce geçmiş olan Romalı müşriklerin yaptığıyla vebal açısından aynıdır, aralarında herhangi bir fark yoktur. Burada sanki her iki müşrik tarafların yaptıkları şeyler, çirkinlikte ve kötülükte aynıdır. Mekke müşriklerinin bu eylemi ve davranışları, Roma müşriklerinin yaptıklarından farklı birşey değildir.

Üçüncü değerlendirme ise: Burada söylenenler Kitap Ehli hakkındadır. Oysa ayet, bize olmuş olan bir olayı haber vermek için gelmiş değildir. Ancak ayet bize ileride olabilecek bir durumdan söz etmektedir. Bu ise daha sonraları meydana gelen ve Haçlı ordularının Beytu'l-Makdis ile Müslümanlara ait olan başla yerlere yapılacak saldırılarından ve onları oralardaki mescitlere, Mescid-i Aksa'ya girmekten menedeceklerinden ve aynı zamanda birçok mescitleri de yakıp yıkarak tahrip edeceklerinden söz ediyor.

Dördüncü değerlendirme: Bu dördüncü değerlendirmede de sözkonusu olan ayetin ileride olabilecek bir olaydan söz ettiği görüşü yer almaktadır. Buna göre bu olay Karmatilerin Kâbe'yi yıkma ve buraya Müslümanların girmelerini yasaklama ve birçok mescitleri de yıkıp yerle bir etme olayıdır.

Burada sanki Kitap Ehli'nin durumlarına işaret var gibidir. Çünkü Yahudiler Hıristiyanların bir hak üzere olmadıklarını savunarak onlara saldırırlarken Hıristiyanların da Yahudilerin herhangi bir hak din üzere olmadıklarını ileri sürüp saldırmaları gerçeğidir. Ayrıca müşrikler de tıpkı Kitap Ehli gibi sözler söylemişlerdir.

Burada Yüce Allah bu olayla gayba ait olan bir haberi de bildirmiş olmaktadır. Nitekim bu olay da gerçekleşmiştir. Bu olay Müslümanlar arasında meydana gelen en büyük olaylardan olmuştur. Çünkü bunlar İslam ülkelerinden birçok beldeleri istila etmişler, mescitleri yakıp yıkmışlar, yeryüzünde bozgunculuk meydana getirmişler, terör estirmişlerdir. Oysa böyle bir tahribat ve yıkım çok uzun bir süre devam eden Haçlı Savaşları esnasında bile olmamıştır. O dönemlerde bile insanlar Allah'ı anmaktan ve namaz kılmaktan menedilmiş değillerdir. Bütün bu yıkımlar Karmatiler döneminde olmuş, Haçlıların yapmadıkları tahribatı ve baskıyı bunlar yapmışlardır. İşte ayetler buna göre bütün toplumların ve din ehlinin hallerini ve durumlarını açıklamaktadır.

Hocamız Abduh diyor ki: Ayet ister olmuş olan bir olay hakkında gelmiş olsun, ister ileride olabilecek, beklenen bir olay hakkında olsun yahut da mutlak manada mabetlere saygılı olmayan kimseler hakkında bir tehdit manasında olsun hepsi de aynıdır, aralarında herhangi bir fark yoktur. Çünkü ayet her halükârda içinde namaz ile olsun, tesbihat ile olsun Allah'ın adı anılan her mabedin saygın olduğunu, dokunulmaması gerektiğini, bunun vacipliğini dile getiriyor. Bu arada yine ayet mabetleri tahrip etme gayreti içine girmenin de yasak olduğunu, orada insanları Allah'ı anmaktan menetme çabasında olanlarla o mabetleri yıkma gayreti içine girenler aleyhine gereken hükmün verilmesini de dillendiriyor. Yani mabetleri ve içinde ve çevresinde yer alan sembolleri yakıp yıkmanın da yasaklığını anlatıyor.

Çünkü ayet içerisinde yer alan ve inkâr manasını içeren soru ifadesinden de anlaşılacağı gibi bu gibilerini insanların en zalimleri ve hatta onlardan daha zalimlerinin olamayacağını bildiriyor. Kaldı ki insanları Allah'ı anmaktan menetmek, mabetlerde yer alan ve kendisiyle Allah'ın anılması sağlanan, kalplerde Allah'a karşı bir ürpertiye ve azamete sebep olan sembolleri ortadan kaldırmak dinin saygınlığını hiçe saymaktır, dine hürmetsizlik ve saygısızlıktır. Çünkü bu durum insanı, kendisini gözeten, himaye eden, koruyan Rabbini unutmasına sebep olabilir. Hatta onları adeta hiçbir işe yaramayan şeyler haline sokar ve bundan böyle o toplumda kötülüklerin, fuhşiyatın yaygınlaşmasına sebep olabilir. Saygın ve hürmete değer olan şeylere karşı saygısızlık etmelerine neden olabilir. Sonra da hukuk hiçe sayılır, kimse hukuk nedir bilmez olur. Herkes birbirlerinin kanlarını akıtmaya çalışır konuma gelir.

Yüce Allah'ın kullarının Allah'a ibadet ve kullukta bulunmakla, O'nu anmakla, onun için namaz kılmakla tabiatlarında bir değişim meydana gelir. Çünkü ibadet ve namaz onları kötülüklerden, münker olan şeylerden, fuhşiyattan meneder, uzaklaştırır. Gerçi bu hal aynı zamanda Allah'ın Kitabı'nda emir olarak yer almamış olan birçok şeyleri mabetlerde ve mescitlerde ibadetlere ek olarak meydana getirilen bid'atleri ve buna benzer şeyleri icat etmeye de mani değildir.

Kim bu bid'atleri bilir, görür ve öğrenirse derhal onlara karşı çıkmalı, o türden bid'atleri mabetlerden ve mescitlerden uzaklaştırmalıdır. Ancak böyle işler yapılıyor diye yeryüzünden mabetleri kaldırmaya, silmeye kalkışmamalıdır. Çünkü böyle bir davranış bizim daha önce işaret ettiğimiz bozgunculuğun kendisi haline gelir.

İşte İslam şeriatının Kitab Ehli'ne ait olan kiliselere, havralara, mabetlere, abidlerine karşı saygılı davranma emrinin sırrı, gizemliliği buradadır. Aynı zamanda Kitab Ehli kategorisinde kabul ettiği Mecusilerin yani ateşe tapanların, Sabiilerin de mabetlerine dokunulmaması emri de bu hikmet ve sır içerisinde değerlendirilmelidir. Kaldı ki Üstad İmam Abduh, Sabiileri Kitab Ehli'nden saymaktadır.

Ancak Allah'a ibadetle hiçbir ilgileri bulunmayan ve sırf putlara tapan, Allah'tan başkalarını kendilerine veli edinen ve sırf başkalarını orada anmak ve savunmak ve onlara yakın olmak ve yaklaşmak adına mescitler inşa edenlere gelince; bunlarla ilgili herhangi bir işaret ve tarizde bulunulmamış, ayette bunlara yer verilmemiştir. Bu gibilerini o mabetlerinden menetmek, onları aşağılamakla ilgili herhangi bir uyarı ve ikaz gelmiş değildir.

Benim de bu konuda diyeceğim şu ki, Kimi fukaha Ehl-i Beyt'in imamlarına ait kabirlerle, fıkıh imamlarının kabirleri ve salih kabul edilen kimselerin mezarları üzerinde inşa edilmiş olan mescitler ve kubbelerin yıkılmasının vacip olduğunu, gerekli olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu gibi yerlerde birçok sakıncalı fiiller ve aynı zamanda haramlar işlenmektedir. Hatta işlenen birtakım fiiller açıkça şirk durumundadır, kimisi de bid'atler ve masiyetler durumundadır.

Özellikle de din olmamasına rağmen din haline getirilmiş olan, kendisiyle Allah'a yaklaşılma olarak nitelendirilen, tevessül ve aracılık niteliğinde olan şeylerden uzak durulmalı, bunun için gerekenler mutlaka yapılmalıdır. Nitekim Şafii fıkıh bilginlerinden olan İbn Hacer'in *"el-Zevacir"* adlı kitabında ve bunun dışında başka kitaplarda, keza Hanbelî mezhebi mensubu birçok âlimin kitaplarında bu sakıncalı şeylere dair bilgiler bulabilirsin. Bunlar eserlerinde hüccet ve delil olarak Hz. Peygamber'in Dırar Mescidi'ni yıktırması olayını göstermektedirler.

Burada hocamız Abduh'un "mescidlerin işlevsiz hale getirilmiş olması" ifadesiyle demek istediği şey; mutlak manada o mescitlerde ibadeti ve Allah'a karşı görevlerini yerine getirmeyi engelleyenleri kastetmektedir.

Daha sonra Yüce Allah, mescitler aleyhinde olmak üzere aşırı gidenler hakkında şöyle buyurmaktadır: ***"Aslında bunların oralara ancak korkarak girmeleri gerekir. Bunlar için dünyada rezillik, ahirette de büyük azap vardır."***

Yani orada bozgunculuk çıkardıkları ve mescid ve camileri tahrip ettikleri halde oralara nasıl girebilirler ki? Aklı başında hiçbir kimse dikkat etme-

den ve hakkında bilgi sahibi olmadan, fayda veya zararlarını öğrenemeden nasıl davranır ki? Allah'a ibadet ve kulluk olan birşeyin sadece fayda getireceğini ve onu terk etmenin de zarar vereceğini bilmeden hiç böyle birşeye girişilebilinir mi? Belki de ümmetlerin ibadetleri arasında yer alan zarar veren hurafeler olabilir. Bunlar arasından istenmeyen ve karşı çıkılacak olan hususlar, insanı tehlikeye sokacak, Allah'a başka şeyleri ortak koşmaya götürecek davranışlardır. Bir ibadet ve kulluk düşünün ki her türlü putperestlikle damgalanmıştır. Şimdi her bakımdan şirk koşan bu türden putperest bir toplumun mutlak bir inkâr içermesi, Allah'ın hükmünü geçersiz kılmaktan daha mı basittir? İşte bunun içindir ki Allah, haddini aşan o zalimleri uyarıp tehdit ederek korkutmuş ve tehdit içeren ibareyi de şöyle dile getirmiştir: ***"İşte bunlar için dünyada rezillik ve ahirette de büyük bir azap vardır."***

Bu durumda olanların dünyadaki rezilliklerine gelince; bu durum, mamur ve uygar hale gelmiş olan dünyada, yeryüzünde zulümleri sebebiyle meydana getirdikleri huzursuzluğun ve bozgunculuğun bir sonucudur. Çünkü bu, haksızlığı getirmiş, basitliğe neden olmuş, ahlaki değerler önemini yitirmiştir. Özellikle de tüm kayıtları ve değerleri ortadan kaldıran zulme ve haksızlığa dikkat çekmek isterim. Çünkü bu zulüm tüm sınırları yıkmış, insanların fuhuş denilen her türden kötülükleri, haramları işler ve yasakları tanımaz hale getirmiştir. Kötülüklere, insanı uçuruma yuvarlayacak olan tehlikeli fiillere giden her yolu mubah saymış ve bunların önünü açmıştır.

İşte bu zulüm, mescidlerde, camilerde ibadeti, Allah'a kulluğu ve Allah'ın emir ve yasaklarının anlatılmasını engelleme zulmüdür, baskısıdır. Bu zulüm, mabetleri tahrip etme, işlevsiz duruma getirme zulmüdür. (Adeta Dırar Mescidlerine dönüştürme zulmüdür.) İşte bu zulüm gerçekleştiği zaman, zalim devletlerin zalim idarecileri ortaya koydukları hükümleri açısından rezil olacaklardır. Zalim olan bir fatih de, fethettiği şey-ülke konusunda emin ve güvenilir biri olmayacaktır.

Böyle bir zulmün kendisine nispet olunan kimse üzerinde bunu uygulamayı istediğin zaman, o zaman Romalıların başına gelenlere bir bak! Müşrik Arapların sonlarına bir bak! Düşman Haçlılar nasıl son buldular? Mücrim olan Karmatilerin sonu ne oldu?

Ahiretteki azaplarına gelince, onu da en iyi Allah bilir! Biz ise, müminler olarak Allah'ın hem vaadine ve hem de tehdidine inanmış kimseleriz!

Daha sonra Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Doğu da Allah'ındır, batı da."*** Müfessir Suyuti, burada geçen "arzın doğusu ve batısı" ifadesini dünyanın dört bir tarafı diye yorumlamıştır. Çünkü ayette sözkonusu edilen yönler dünyanın iki tarafını tamamen içerdiğine göre bu, dünyanın dört bir yanı demektir. Nitekim bundan sonra gelen ***"Nereye dönerseniz Allah'ın vechi oradadır."*** kavli hakkında da diyor ki; namazınızı kılarken, o esnada

hangi tarafa, mekâna doğru yönelirseniz, işte orası, Allah'ın, namaz kılarken dönmemizi istediği kıblenin yüzü, tarafıdır.

Üstad İmam Abduh'un yorumu ise şöyledir: İbadet edecek olan bir kimsenin yapması gereken şey, Ma'bud'un vechine (yüzüne, zatına) yönelmesidir. Ancak herşeyden münezzeh olan Allah, maddeden ve cihetten de münezzehtir, uzak ve beridir. Allah'a bu yorum bağlamında yönelmek muhaldir, olamazdır. Bu durum muhal olduğu için Yüce Allah, kendilerine ibadetlerini yapacakları zaman, sadece oraya yönelebilecekleri özel bir yer ya da mekân tahsis etmiş ve bunu meşru kılmış, kesin yasa haline getirmiştir. Böylece Yüce Allah, sözkonusu mekâna yönelmeyi, adeta kendi yüzüne ve zatına karşı olan yönelme olarak kabul etmiştir. Abduh daha sonra da şöyle devam ediyor ve diyor ki: Bu ayet bundan önce geçen 114. ayetle bağlantılıdır.

Ancak tefsir bilginlerinin birçokları, müfessir Suyuti'nin *"Doğu ve Batı"* ifadeleri hakkında söylediklerine katılmamaktadırlar. Onlar bu konuda diyorlar ki: "Sözkonusu bu iki yön, herkes tarafından bilinen iki cihettir. Bu nedenle ayette özellikle bu nokta vurgulanmıştır. Bu ibare, adeta, Yüce Rabbimizin Rahman Sûresi'nde yer alan, *"O iki doğunun da Rabbi, iki batının da rabbidir."*[505] kavli gibidir. Bu durumda bu da, müfessir Suyuti'nin yorumunu gerekli kılmaktadır. Çünkü ayetten kasıt, her halükârda, namaz kılarken hangi yöne istikbal edersen, dönersen dön, sen bu durumda Allah'a yönelmiş olursun. Çünkü tüm cihetler ve yönler Allah'ındır.

"Şüphesiz Allah'ın rahmeti geniştir." O'nun rahmeti, kudreti tahdit altına alınamaz, sınır konulamaz ve birşeye ya da bir tarafa da münhasır değildir. Bu nedenle her yerde ve mekânda ona yönelmek sahih olur. ***"Herşeyi bilendir."*** Yani Allah, nerede ve hangi mekânda olursa olsun, kulunun kendisine yöneldiğini en iyi bilendir. O halde nerede olursan ol, Allah'a ibadet et, kulluk görevini yerine getir! Nereye girersen gir, orada Allah'a yönel! Mekânlara takılıp kalma! Çünkü senin Rabbini birşey kayıtlamış değildir. Çünkü o, gayri mukayyeddir. Ben de (Reşit Rıza olarak) diyorum ki: Bilakis o herşeyin üstünde onu görüp gözetendir ve ona yakındır.

Buraya şöyle bir ilave yapmak isterim. Kimi mesur raviler diyorlar ki: "Esasen bu ayet, belli bir kıbleye dönüş emri gelmeden önce nazil olmuştur." Başkaları da şöyle demişlerdir: "Bu ayet, Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye kıble olarak dönüş emri hakkında inmiştir." Ancak bu konuda daha çok detay içeren ayetler vardır. Bu ayetler de bu surede yer alan Kur'an-ı Kerim'in ikinci cüzünün başında gelecektir. Başkaları da, bu ayetin yolculuk sırasında kılınacak nafile namazlar hakkında nazil olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çünkü nafile olan namazlarda kıbleye istikbal yani dönüş şartı yoktur, demişlerdir. Yine bir diğer grup da diyor ki: "O iki kıble veya yön, şu kimseler içindir ki,

505. Rahman, 55/17.

Kıblenin yönünü belirlemek için var güçlerini ortaya koymuşlardır. Fakat yine de kıble tayininde yanılgıya düşmüşlerdir. İşte bunların kıldıkları namazları sahihtir. Aslında bir yöne istikbal ederek, yönelerek namaz kılmanın farziyeti namazda toplu halde bulunmanın önemi ve ümmetin vahdeti açısındandır."

Yukarıda sunulan görüşler ve yorumlar arasından akla en yatkın ve sahih olanı, gerekçe açısından bu sonuncusudur. Çünkü namaz kılacak olan bir kimse, sahih olan bir namaz için yüzünü hangi yöne döndürürse döndürsün, o, Yüce Allah'a yönelmiş olur. Yeter ki namaz kılan bir kimse, o namazıyla bir başkasına dönmeyi amaç edinmemiş olsun. Bu durumda Allah, o kuluna yönelir ve ondan razı olur.

Bilindiği üzere Kitab Ehli, ibadetlerinde belli bir yöne dönerler. Örneğin Hıristiyanlar ibadetlerinde doğuya yönelirler. Müslümanların Kâbe'ye yönelmeleri, nerede olurlarsa olsunlar, tüm Müslümanların o cihete yönelerek namazlarını kılmaları gerekir; bu, farzdır. Dolayısıyla yeryüzünde bulunan tüm Müslümanlar, tüm yönlere, yani her dört yöne de namaz kılıyorlar, ibadetlerini yapıyorlar. Yani dünyanın dört bir köşesinde bulunan Müslümanlar, hep Kâbe'ye yönelerek ibadetlerini yapmış olurlar. Bu nedenle kimilerine Kâbe onların doğusuna, kimilerine göre batısına, kimisine göre güneye ve kimine göre de kuzeylerine düşer. Bu itibarla her bölge halkı, Kâbe cihet olarak hangi taraflarında ise, ona göre ibadetlerini yaparlar. Nitekim Harem'de Kâbe ortada kalmak suretiyle herkes bulunduğu yerden oraya yönelerek namazlarını kılar.

Bu durum, onların Allah'a yönelmelerine engel değildir. Çünkü yüce vechi oradadır. Bir yoruma göre, ayette yer alan ***"Vech"*** kavli, cihet manasınadır. Esasen bu, lügat açısından da doğru olan birşeydir. Buna göre ayetin manası şöyle olmaktadır: "İşte orada, Allah'ın sizin için tercih ettiği ve rıza gösterdiği kıble vardır." Yine denilmiş ki bu, bir tanım açısından böyledir ki, şu ayetteki ifadeye benzer: *"Üç kişinin konuştuğu yerde dördüncüsü mutlaka O'dur."*[506]

Bu ayet ile bundan önce geçen ayet arasındaki münasebet ve bağ, bu yorum açısından açıktır, ortadadır. Çünkü bu tefsir veya yorum açısından, geçmiş din erbabı toplumların inançlarına göre, ibadet, başka hiçbir yerde değil, sadece buna has olan özel mabetlerde sahih olur. İşte ayet bunu geçersiz kılıyor, bu inancı iptal ediyor.

Bunun iptali ile ayrıca şu yanlış anlayışa da son verilmektedir: Allah'ın mescidleri ve mabetlerinde, insanları, O'nun ismini anmaktan menetmeyi içeren tehdit, aynı zamanda, belli yerlerde, özel mekânlarda ibadet etmeyi iptal edenlere, onu yasaklayan bir tehdit olarak da algılanmıştır. İslam böyle

506. Mücadele, 58/7.

birşeyi kesinlikle iptal etmiştir. Bu çerçevede kimilerine göre ibadet ancak o yerlerde sahih olur, başka değil. İşte bu inancın önüne geçilmesi ve o türden yerlerin iptali konusunu ayet içermiyor.

Aslında bu ayet, böyle bir vehmi önlemiş ve bu durumu da yasaklamıştır. Çünkü bu, bize bir kural getiriyor. Ki o kural, akidenin en önemli kurallarından biridir. İşte bu kural, Yüce Allah'ın herhangi bir ciheti, bir mekanı tahdit etmemiş ve bir sınır getirmemiş olmasıdır. Böyle bir inhisar, tekelcilik yoktur. Çünkü ona tekke ve zaviyeler yoluyla, türbeler aracılığı ile ulaşılamaz. İbadetler sadece mabetlere, özel ibadethanelere, tekke ve zaviyelere, türbelere, camilere hiçbir zaman hasredilemezler.

Doğrusu bu tehdit, Allah'ın haramlarını çiğneyen ve ibadetlerden herhangi bir türü yasaklayanlar, iptal edip geçersiz kılanlar içindir. O ibadetler de, insanların en değerli mekânlarda en şerefli amelleri yapmak için bir araya toplanmaları, nefislerini arındırıp güzel ahlak kazanmaları bu iptal ve yasak içinde, tehdit içerisinde yer almaz.

İşte açıklanan bu örnek, Kur'an'ın diğer sözlerden, kelamlardan ne kadar farklı ve ayrıcalıklı bir Kitab olduğu gerçeğini ortaya koymuş olmaktadır. Çünkü sen eğer bunları incelersen birçok sanatlar bulursun, birçok yenilikler sezersin. Kur'an kıssalarını ve ahkâm ayetlerini, vaaz ve irşatla ilgili hususları ya da tarihsel bir gerçeği inceleme sırasında bunlar görülür. Zira ibret veren birçok olaylarla yüzleşmiş olacaksın; onun beyan açısından bağımsız olduğunu görecek ve öğreneceksin.

Ancak bunları yakalayabilmek için ayetler arası ilişkilere çok dikkat etmek ve aralarındaki münasebeti bulabilmek önemlidir. Bu durumda ya bir vehmi ortadan kaldırmış olacaksın veya bir hükmü tamamlamış olacaksın. Bugün Araplar, beyanın bu örneğini ve türünü mutlaka öğrenmeliler ve üzerinde durmalılar. Bu sayede kelam alanını genişletmiş olsunlar.

Çünkü Kur'an onlara dili yularından, bağından çözüp serbest bırakıyor, dil üzerinde istedikleri gibi serbestçe dolaşma fırsatını veriyor. Onlara, zevklerini okşayacak, gönüllerini alacak çok önemli üslup ve tarzlar öğretiyor. Ruhlarını etkileyip harekete geçiriyor. Bu nedenle sözlerini ondan iktibaslar yaparak süslemeliler ve sözlerine güç katmalılar. Fakat onlar bu yeni tarzı iktibas etmeyi başaramadılar. Oysa ki Arap toplumu sözü çok iyi ve ustalıkla kullanan bir toplum olmasına rağmen Kur'an'ın bu beyanına ulaşamadı. Kur'an'ın inmesinden sonra ilerleme kaydetmiş olsalar da, o beyana ulaşamadılar.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Biz bu konunun açıklama olarak hakkını öyle bir yerde vereceğiz ki, bu durumda aralarındaki münasebet buradakinden çok daha kuvvetli olacaktır.

Daha sonra Kitap Ehli ile müşriklerin, insanları Allah'ın mescitlerinden menetmeleri ve orada Allah'ın adının anılmasına engel olunmaçabasına dair olan tehditten sonra Kitap konu olarak yeniden bu bağlam içerisinde bunların rezil olduklarını saymakta ve her yerde Allah'a ibadet olunacağından söz etmektedir. Aziz ve Celil olan Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Allah çocuk edindi, dediler."*** Bu ayet, Yüce Allah'ın: *"Yahudi veya Hıristiyan olanlardan her biri bizden başkası asla cennete girmeyecektir, dediler."*[507] kavli ile *"Yahudiler: 'Hıristiyanlar din konusunda güvenilir bir temele dayanmamaktadırlar.' dediler. Hıristiyanlar da: 'Yahudilerin dinde dayandıkları sağlam bir temelleri yoktur.' dediler."*[508] kavilleri üzerine atfedilmiştir.

Bu arada bunun Yahudilerle Hıristiyanlara nispeti de uygun olabilir ve hepsini bilmeyenlere de nispeti düşünülebilir. Ya da bunlardan sadece bir tek fırkaya nispeti de sahih olabilir.

Ancak işin genel olarak değerlendirilmesi gereken yönü, Yüce Allah bize Kitabı'nın bazı yerlerinde verdiği şu haberdir: Yahudiler, *"Uzeyir Allah'ın oğludur."* dedikleri gibi Hıristiyanlar da *"Mesih Allah'ın oğludur."* dediler. Nitekim müşrikler de: *"Melekler Allah'ın kızlarıdır."* dediler. Bu itibarla, ümmetlere ilişkin birtakım hükümlerin, onlarda meydana gelen yanlışlar yüzünden oluşmuş olmasının sadece bir takım bireylerden sadır olmuş olsun veya bütün ümmet fertlerinden meydana gelmiş olsun, gelen ilahi hükmün o ümmetlere veya kavimlere isnadında bir fark yoktur. Çünkü bu gibi isnatlar, daha önceden de defalarca geçtiği gibi ilgili ümmetlerin ya da toplumların birbirlerinin kefili ve devamı olmaları açısından haber hepsini kapsar mahiyette verilmektedir.

Nitekim gelen nakiller ve bilgiler arasında, Uzeyr'in Allah'ın oğlu olduğuna ilişkin söz, bütün Yahudi toplumu tarafından değil, sadece onların bir kesimi tarafından söylenmiş bir ifade olduğu yer almaktadır. Kaldı ki meleklerin Allah'ın kızları olduğuna dair söylenmiş olan sözün de genel olarak bütün müşrik Arapların söylediği bir söz olmadığı ve sadece bunların bir kesimi tarafından söylendiği bilgileri de bulunmaktadır.

Daha sonra Yüce Allah, kendisinin çocuk edindiğine dair olan sözü şu kavliyle ret etmektedir: ***"Hâşâ! O, bundan münezzehtir. Oysa göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur, hepsi O'na boyun eğmiştir."*** Yüce Allah burada **"Sübhanehu"** kelimesiyle yüce zatını bizzat kendisi tenzih ediyor. Çünkü bu kelime, bu manaya zıt olan ifadeleri reddetmekle, şaşkınlık ve hayret ifadesini de kapsamakla zaten tenzih manasını içermektedir.

Sanki burada Yüce Allah'ı bilip tanıyan bir kimseden bu tarzda bir sözün çıkmayacağı anlatılıyor gibidir. Çünkü böyle bir ifade adeta Yüce Allah'ın

507. Bakara, 2/111.
508. Bakara, 2/113.

benzeri bir cinsin varlığını hissettirir bir manaya yer verir gibidir. Kaldı ki bu sözü söyleyen kimse, Allah'ı biliyor manasında kesin bir bilgiye dayanarak söylememektedir. Ancak o bunu söylerken kendisince bir iddiaya ve içinde bulunan bir zanna dayanarak bu şekilde söylemektedir.

Yani Allah'ın bir çocuğunun olması konusunda onu tenzih babında söylemektedir. Nitekim şu cahil kesimin haksız yere kendi zanlarına dayanarak Allah'ın çocuk sahibi olduğunu ileri sürmeleri de böyle bir cehalete dayanmaktadır. Çünkü Allah bir cins değildir ki, O'nun, o cinsten bir çocuğu olabilsin.

Kaldı ki Allah'a nispet ettikleri şu çocuk olayının mutlaka ulvi olan yani yüce olan bir âlemden olması gerekir ki, bu âlem de semadır, göktür. Yahut da süfli olan, daha aşağı olan bir âlemden olması gerekir ki bu âlem de yeryüzüdür, dünyadır. Bunun her ikisi de Yüce Allah için asla doğru değildir, Aziz ve Celil olan Allah'a benzer bir cins asla düşünülemez. Çünkü göklerde ve yerde var olan herşey, Allah'ın mülküdür. Hepsi de O'nun izzet ve celaline boyun eğmiştir. Yani göklerde ve yerde var olan herşey onun kahrına boyun eğmiş ve O'nun dilemesinin boyunduruğu altına girmiştir. Dolayısıyla bunların tamamının fıtratları ve yaratılışları gereği, O'na boyun eğdiklerine göre, hepsi de O'nun iradesinin altında ve O'na boyun eğmişler demektir. Yani karakterleri, tabiatları ve kabiliyetleri gereği Allah'ın iradesine ister istemez boyun eğmişlerdir.

Bu durumda bunlardan herhangi birinin Allah'a nispet edilerek O'na tahsis edilmesinin, O'nun çocuğu olarak söylenmesinin, O'nun bir cinsi ve benzeri gibi gösterilmesinin de zaten herhangi bir anlamı yoktur. Çünkü: *"Göklerde ve yerde olan herkes istisnasız, kul olarak Allah'a gelecektir."*[509]

Evet, herşeyden beri ve münezzeh olan Yüce Allah, dilediklerine, dilediği şeyi tahsis eder. Nitekim Peygamber'ine vahyini tahsis etmiştir. Ancak bu tahsis veya bu özel muamele, hiçbir zaman o kimseyi yaratılmış olmaktan çıkarıp yaratan konumuna getirmez. O yine de mahlûktur, yaratılmış bir varlıktır ve yaratanı da Allah'tır. Bu hiçbir zaman mümkün ve mevcut olan birşeyi varlığı vacip olan bir zatın derecesine yüceltmez.

Ancak herşeyden münezzeh olan Yüce Allah, dilediği kimselerin fıtratları gereği ehil oldukları şeye ve yere çıkmalarını onlara tevdi eder. Yani Allah kullarından kimi ehil görmüşse onu dilediği ve istediği makama ve konuma getirir. Yani Allah: *"Herşeye yaratılış ve özelliğini veren, sonra da buna uygun olarak yol gösterendir."*[510]

Burada beşerden kimilerini ilah edinerek Allah'a benzetmeye kalkışanların şüphesi ile bazı yıldız ve gezegenleri ilah edinenlerin şüphesi veya ben-

509. Meryem, 19/93.
510. Taha, 20/50.

zetmesi aynı değildir. Çünkü güneş ile ay arasındaki farklılık ve uzaklık ve zıddiyet, Mesih İsa ile onu ilah edinip kullukta bulunarak "O Allah'ın oğludur veya bizzat Allah'tır." diyen diğer insanlar arasındaki farklılık ve uzaklıktan çok daha belirgin olarak meydandadır.

Mülkiyette ise aklı olmayan yani akla dayalı olmayan şeyler daha galiptir ve daha çoktur. Çünkü ***"Oysa göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur, hepsi O'na boyun eğmiştir."*** Ayette herşeyin O'na (Allah'a) boyun eğmiş olması, O'nun emrine musahhar kılınmış olmaları, doğal olan bir teshir olayıdır ki, burada ihtiyar yani seçim ve tercih şartı yoktur. Teklif veya mükellefiyet diye söylenen şer'i manadaki bağlanma olayı ise, kişinin kendi ihtiyarına ve seçimine bırakılmıştır, onun kazanımına, kesbine havale edilmiştir.

Akla dayalı olsun veya olmasın doğal olan teshirde yani emri altına almada ötekisi bununla aynıdır, eşittir. Ancak bu hal, yani gücü ve emri altına alma olayı akıl sahibi olmayan varlıklarda daha açık ve ortadadır.

Nitekim Allah'a boyun eğme olayı yani ***"Kunut"*** olayını, Yüce Allah akıllı olan varlıklara yönelik çoğul kipiyle ***"Kanitûn"*** olarak çoğul zamiri ile getirdi. Çünkü burada akıllı varlıklar daha galebe çalmıştır. Kaldı ki, kunutun yani boyun eğme olayının akıl sahibi olan varlıklarca gerçekleştirilmesi istenir. Çünkü kişi akıl gereği birşeyi algılar ve kendi seçimi ve ihtiyarı ile de onu işler. Gerçi akıl sahibi olmayan varlıklara ilişkin de kunuttan söz edilmiş olsa da bu akıl sahibi olan varlıklar açısından daha etkindir.

Sözün özü: Bu ayet, göklerde ve yerde var olan herşeyin Allah'ın mülkü olduğunu ve hepsinin de O'nun iradesiyle meşietine boyun eğdiklerini, musahhar bulunduklarını dile getiriyor. Bu konuda akıl sahibi olan varlıklar ile olmayanlar arasında herhangi bir farka yer vermeden genel ifade içerisinde bildiriyor.

Ayette de görüldüğü gibi burada yer alan varlıkların tamamı için mülkiyet ve kunut hükmü ile ifade edilerek konuyu damgalamış olmaktadır. Çünkü kunut ile emri altına almak murad olunmuştur. Aynı zamanda irade ve kudretinin buna nispetinin kabul edilmesi gerçeği dile getirilmiştir. Ancak burada bu ayette mülk kelimesi geçince, bu bakımdan sadece akılsız varlıklar için kullanılan bir ifadeye yer verildi. Bu kelime de ***"Ma"*** kelimesi veya harfidir. Oysa bir dilden zevk alınması ve o dili kullanan toplumun örfüne göre de, mülk kelimesi mana itibariyle akıl sahibi olmayan varlıklar veya şeyler için kullanılır. Yani akıllı olmayan varlıklara taalluk eder. Oysa kunut kelimesinin zamirine yer verilirken, burada akıl sahibi olan varlıklar için kullanılan zamire yer vermiştir. Çünkü bu, onların amellerinin bir gereğidir. Bu itibarla amel bakımından bu gibilere isnat olunacak olan zamir, hem dil açısından ve hem örf bakımından alışılagelenin kullanılmasıdır.

Nitekim senin de gördüğün gibi burada en dikkatli ve en titiz ve latif olan tabir ve ifadeye yer verilmiştir. Ve aynı zamanda en üstün ve en şerefli beyana, açıklamaya yer verilmiştir.

Daha sonra Yüce Allah bu iki hükme ek olarak tekit ve açıklama bağlamında şu ziyadeyi getirerek buyurdu ki: ***"O göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır."*** Tefsir bilginleri bu ayetle alakalı olarak diyorlar ki: Bu ayette yer alan ***"Bedi'"*** kelimesi, *"Mübdi'"* manasınadır. Bu da rubai olan yani kök itibariyle dört harfli olan bir kelimeden, *"Ebdea"* kelimesinden türemedir. Bunu kanıtlamak için de Amr b. Ma'di Kerib adındaki bir şahsın beytinden delil göstermektedirler. Çünkü onun beytinde *"Semi'"* kelimesi yer almaktadır ki bu da *"Musmi'"* manasında kullanılmıştır. Demişlerdir ki, kimi zaman birçok harfler içerisinde *"Faîl"* kelimesi *"Müfîl"*, *"Hakîm"* kelimesi *"Muhkîm"*, *"Kaîd"* kelimesi *"Mukîd"*, *"Sahîn"* kelimesi *"Muhsîn"* manasında gelebilir.

Yine diyorlar ki; *"İbda'"* kelimesi, daha önce tarihte ve dünyada hiçbir örneği ve benzeri bulunmayan birşeyi icat anlamında ilk olarak ortaya çıkarmak demektir. Bunun böyle olması, maddeden önce var olmasını gerektirmez.

"Yaratma" yani *"Halk"* olayı, mana itibariyle takdir etmek demektir. Bu da kendisi hakkında takdir meydana gelmiş olan birşeyin yaratılmasını, icadını gerekli kılar. Madem ki Allah göklerin ve yerin mübdii ve o ikisini ilk icat edenidir, o ikisinde var olan herşeyi de yaratan madem ki O'dur; bu durumda nasıl olur ki, onun cins olabileceği gibi birşeyi, bu ikisinde var olan birşeyi O'na nispet emek, benzetmek doğru olabilsin? Bu olacak bir iş mi? Hâşâ Yüce Allah bunlardan daha üstün, daha yüce ve daha büyüktür; her türlü eksiklikten de münezzehtir, beridir.

Ancak Asmai, "Faîl" kalıbının "Müf'il" manasındaki değerlendirmesini kabul etmiyor. Çünkü kıyas gereği bu kelime türeyiş bakımından üç harfli olan kelimelerden meydana geldiğini gösteriyor, diyor. Devamla diyor ki, bu Bedi' kelimesi sıfat-ı müşebbehe yani etkin sıfat niteliğini taşıyan fiildir ki, mana olarak hiçbir benzeri ve dengi olmayan demektir. *"Bediu's-semavat"* mana olarak, *"el-Bediatu semavatuhu"* demektir ki *"Gökleri yaratmada eşsiz olan"* demektir. Burada sırf kıyas noktasından kural terk olunmuştur. Çünkü "Sıfat-ı müşebbeheler" için geçerli olan kural, öznesiyle isim tamlaması oluşturmasıdır.

Gerçi Arap dilinde sabit olan şekliyle kıyas ile hüküm vermek caiz olan bir uygulama hükmüdür. Ancak bu toplumun diline girmiş olan bir kelime, bunun, onların sözlerinden oluşan bir gruba dayandırılması gerekir ki bu da onlar için başkasının sözünü geçersiz kılan bir kanun halini almış olsun. Ki o sözün onlardan sabit olduğu ve daha sonradan onların dilinden, o kesimin bu kelimeyi dillerinde kullandıkları sabit olmasından sonra, dillerinden

çıkarılmış olduğu sabit olabilen bir kelime olmuş olsun. Eğer her iki bakımdan da mana uygun olursa, bu takdirde biz de her ikisinin doğruluğuna hükmederiz. Ancak burada ilk görüş daha geçerlidir. Kaldı ki bununla ilgili duyulan şahitler de oldukça fazladır.

Yüce Allah'ın ***"Birşeyi dilediğinde ona sadece 'Ol!' der, o da hemen oluverir."*** kavline gelince; bunun manası şu demektir: Yüce Allah birşeyi yaratmak, var etmek, yeniden meydana getirmek istediğinde, ona sadece var olmasını emir buyurur, o da mevcut halini yani var olmuşluk halini alır. "Kun" ve "Yekun" kelimeleri, tam fiil manasında olan "Kâne" fiilindendir.

Âlimlerin çoğunluğuna göre, aslında bu sadece bir örneklendirmeden ibaret olan bir ifadedir. Yani Yüce Allah'ın iradesinin birşeye taalluk etmiş olması halinde, o şey hemen onun akabinde var olur, demektir. Bu adeta gelen bir emir ve genelgeye benzer. Emrin gelmesi ve uygulamaya konmasıyla hemen onun ardından ona bağlanılmak gerekir, onun uygulanmasına geçilmiş olur. Kaldı ki, birşey irade olununca, artık o şeyin, yani murat olunanın mutlak olarak meydana gelmesi gerekir.

Kimileri de demişler ki, bu konu aslında gerçek manada söylenen bir sözden ibarettir. Yani Kun emri söz olarak gerçekten söylenmiştir, demektedirler.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Aslında bu tartışma Ehl-i Sünnet ile başkaları arasında cereyan etmiştir. Böyle bir tartışmanın bunlardan ortaya atılması gerçekten hayret ve şaşkınlık uyandıran bir husustur. Çünkü Ehl-i Sünnet açısından müteşabihat konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan biri, bunu zahirine yorumlamanın muhal olduğu yani olamayacağı görüşüdür. Bunun her ikisi de tefviz noktasından Selefe ait görüştür. Halef mezhebi yani görüşü ise, bunun tevil olunabileceğidir.

Oysa ki bu olayın müteşabihattan olduğu gerçeği açıktır ve ortadadır, bu manada bilinen bir gerçektir. Bunun benzerini tevil için kural ise, zaten bilinmektedir ve üzerinde de ittifak edilmiştir. Bu da nakli olan yani nakle dayalı olan birşeyi akla irca etmek, akla danışarak çözmektir. Çünkü asıl olan da budur. Buna göre diyorlar ki:

Burada emirden kasıt, iradenin o şeye taallukudur; dolayısıyla ***"Yekûnu"*** kelimesinin de manası *"Yucedu"* (bulunur, meydana gelir) demektir.

Ben de derim ki: Burada ***"Kun"*** kelimesiyle olan emir, aslında *"Tekvin"* kelimesiyle isimlendirdikleri ifade açısından esas olandır. Bunun mukabili yani karşıtı da teklif emridir. Birincisi irade sıfatına taalluk eder, onu ilgilendirir, ikincisi de kelam sıfatına taalluk eder, onu ilgilendirir.

Teklif emri ile akıl sahibi olan kimselere hitap olunur ki o akıl sahibi kimselere de mükellef denmektedir. Bu emirle muhatap olmayanlar mükellefiyet altına girmezler. Oysa Tekvin emri var olana yöneltildiği gibi var

olmayana (maduma) da yöneltilir. Çünkü Madum ile murat olunan şey, onu ol emriyle var etmektir, mevcut hale getirmektir. Bunun ona yöneltilmesi, onun bilinen olması açısındandır. Çünkü Yüce Allah, herhangi birşeyi var etmezden önce de onu bildiği gibi ve onun ne zamanda meydana geleceğini de bilir. Böylece Yüce Allah'ın iradesi ilminin bir gereği olarak o olacak olan şeye taalluk eder ve o şeyde meydana gelir, vücut bulur.

Şeyhulislam İbn Teymiye, şer'i olan emrin karşıtı olarak buna da kader ve kevni olan emir diye isim vermektedir. .

Cumhur *"Yekûnu"* kelimesini her yerde hep nun harfinin ötre harekesiyle *"Yekûnu"* olarak okumuşlardır. Çünkü onlar bu kelimenin başına bir *"Fe huve yekûnu kema erade"* diye bir *"Fe huve"* kelimesini takdir etmişlerdir. Yani o da *"Allah'ın dilediği gibi olur."* demektir. İbn Amir bu kelimeyi Kur'an'ın her yerinde hep nun harfinin fetha yani üstün harekesiyle okumuştur. Sadece Âl-i İmrân Sûresi ile En'am Sûresi'nde geçeni ötreli okumuştur. İbn Amir'in fetha olarak okuma gerekçesi de, emir fiilin fe harfiyle olan cevabı, mansub yani üstünlü okunur, gerekçesidir.

İşte Yüce Allah'ın icad ve tekvin konusundaki kanunu, durumu budur. Bu konu, uluhiyet sırlarının en karmaşık olan konusudur. Bir kimse eğer bunun hakikatini bilecek olursa, bu takdirde ilk Mübdi'in, yani yoktan var edenin de hakikatini bilmiş olur. İşte bu sır, bu tabirle anlatıldı ki bu şekilde zihinde yerleşip anlaşılsın istendi. Vehme gidilmeyecek şekilde bu böyle istendi. Çünkü kelamda, anlatımda bu ifade ve tabirden daha uygun bir başka anlatım bulunamamaktadır. Yani herhangi birşeye **"Kun"** yani *"Ol"* diyecek ve o şey de oluverecektir. Yüce Allah için doğurma ve doğma/üreme yoluyla birşeyin var olması muhaldir. Çünkü bazı şeylerin meydana gelmiş olması ve birinin ötekisinden doğması, iki yoldan başka bir yoldan olmaz. Bu da cebrî manadaki istidat ve kabiliyettir ki, bunun için bir ihtiyar yani seçim ve tercih sözkonusu değildir, buna mecal de yoktur. Tıpkı hararetin nurdan, kokunun sudan meydana geldiğinin söylenmesi gibi, bu da başkasıyla birleşmesinden meydana gelmektedir.

Bir de ihtiyari olan sa'y ve gayret vardır. Çünkü insanlar kendi ihtiyarları, seçim ve tercihleri gereği bu yola sevk olunurlar ve bunu isteyebilirler. Madem ki bu iki yolun her ikisi de Yüce Allah hakkında muhaldir, olamazdır; o halde bütün kâinatın mübdii Yüce Allah'tır ve bütün kâinat da O'nun mülküdür. Hepsi de O'nun iradesine boyun eğmişler ve O'nun emrine girmişlerdir. Bu itibarla Yüce Allah'a çocuk izafe etmenin de bir manası ve anlamı yoktur.

"Senin izzet sahibi Rabbin, onların isnat etmekte oldukları vasıflardan yücedir ve münezzehtir. Gönderilen bütün peygamberlere selam olsun! Âlemlerin Rabbi Allah'a da hamd olsun!"[511]

---

511. Saffat, 37/180-182.

وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَأْتِينَا آيَةٌ كَذَٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِم مِّثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿118﴾
إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَا تُسْأَلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ ﴿119﴾
وَلَن تَرْضَىٰ عَنكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَىٰ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُم بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿120﴾

118- Bilmeyenler dediler ki: Allah bizimle konuşmalı ya da bize bir ayet/mucize gelmeli değil miydi? Onlardan öncekiler de işte tıpkı onların dediklerini demişlerdi. Kalpleri nasıl da birbirine benzedi? Gerçekleri iyice bilmek isteyenlere ayetleri apaçık gösterdik.

119- Doğrusu biz seni Hak ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Sen cehennemliklerden sorumlu değilsin.

120- Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hıristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır. De ki: Doğru yol, ancak Allah'ın yoludur. Sana gelen ilimden sonra onların arzularına uyacak olursan, andolsun ki, Allah'tan sana ne bir dost ne de bir yardımcı vardır.

Diyeceğimiz odur ki, söz yine İsrailoğullarına gelip dayandı. İsrailoğullarının Kur'an'a, İslam davetine ve İslam Peygamberi'ne karşı tavırları, müminler hakkındaki durumlarına gelip dayandı. Müminlerin Yahudilerle, Hıristiyanlarla ve putperestlerle ilişkileri ve davranışları nasıl olacaktır?

İnkarcıların Vahiy Karşıtı Tutumları

Hocamız Abduh ayetler arasındaki uygunluğa bakmaksızın, bu konudaki detayı ve mücmel ifadeleri bir tarafa bırakarak, ayetlerin ifade ettiği mana bakımından bir olduğunu savunmaktadır. O burada bu konu ile ilgili şu ifadelere yer vermektedir:

Kur'an'da hep sözkonusu edilen husus, inanma ve inanmama konusunda insanların durumlarıyla alakalı olarak ele alınan şeyler, biraz önce geçen ayetlerde, Kitap Ehli'nin durumuyla ilgili ayetler zikrolunmuştu. Orda açıklandığı gibi onların Hz. Peygamber'e ve onun getirdiklerine iman etmemeleri, bir leke değildir. Bu durum ona bir şüphe de getirmez. Çünkü onların buna dil uzatmaları, aslında söylediklerinde çelişkilerle doludur ve bizzat

Hz. Peygamber'e ve getirdiklerine dil uzatmaları bile çelişkilerle doludur. Hatta kendi kitapları konusunda bile şaşkınlık içerisindedirler.

Daha sonra Yüce Allah konuyu Arap müşriklerine ve onların şüphelerine getiriyor. Onların durumlarını açıklarken, o günün müşriklerinin daha önce geçen ve kendileri gibi müşrik olan ve dalalet üzere hareket eden Arapların üzerinde yürüdükleri esaslara göre hareket ettiklerini, onlardan alışarak edindikleri inançları devam ettirdiklerini bildiriyor.

Bunun içindir ki şöyle demiştir: ***"Bilmeyenler dediler ki"***, yani Arap müşriklerinden olup da Kitab'ın ve şeriatların ne olduğunu bilmeyen cahiller dediler ki, demektir.

Celaluddin Suyuti diyor ki: *"Bilmeyenlerden"* murat, özellikle Mekke müşrikleridir. Oysa bunu bu şekilde tahsisi gerektiren herhangi bir delil yoktur. Burada mana açısından umum manası tercih olunur. Çünkü ayet Medine'de inen ayetlerdendir. Şu Peygamber de bizim gibi bir beşer, bir insan olduğu halde, buna rağmen Allah onunla konuştuğu gibi ***"Allah bizimle konuşmalı"*** değil miydi? ***"ya da bize bir ayet/mucize gelmeli",*** bizim kendisinden istediğimiz ayetleri ya da mucizeleri getirmeli ***"değil miydi?"*** Onlar bununla Yüce Allah'ın onlardan hikâye yollu olarak anlattığını demek istiyorlar. Çünkü ayette şöyle buyrulmuştur:

"Onlar: Sen, bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız, dediler."[512]

Nitekim ***"Onlardan öncekiler de işte tıpkı onların dediklerini demişlerdi."*** Yani Allah'ın daha önce kendilerine peygamberler gönderdiği kâfirler de bu manada sözler etmişlerdi. O kâfirler, sadece peygamberlere vahiy gönderilmesini, vahyin yalnızca onlara tahsisini kabullenmiyorlar ve onları inkâr ediyorlardı. Bu yüzden sırf peygamberlere karşı inat olsun, onlara zorluk çıkaralım diye durmadan mucizeler istiyorlardı. Bu itibarla ***"Kalpleri nasıl da birbirine benzedi?"***

Çünkü taşkınlık ve azgınlık bunlar arasında adeta eşit ve ortak bir hal almış oldu. Hatta sanki bunlar söyledikleri sözleri birbirlerinden vasiyet ve tavsiye yoluyla almış gibidirler. Çünkü Zariyat Sûresi'nde ifade edildiği gibi bunlar ötekilerin söyledikleri gibi söylemektedirler: *"Bunu nesilden nesile birbirlerine vasiyet mi ettiler? Doğrusu onlar azgın bir topluluktur."*[513]

Bu durum şu ifadeye benzemektedir: *"Doğrusu küfür bir tek millettir."* Bu da hakkın da tek olduğunun delilidir. Hakka karşı gelmek, ona muhalefet etmek ise, ya batıla saplanmaktır veya dalalettir ki, bunun yolları ve gidiş cihetleri fazla ve farklı olmuş olsa da bu da birdir. Dolayısıyla külli olan yani bir bütün oluşturan bir tek şeyin etkileri, eserleri, cüzlerinde ve parçalarında

512. İsra, 17/90.
513. Zariyat, 51/53.

farklılık göstermiş olsa da bu şeylerin kendilerinden sudur ettiği kimseler açısından birbirine benzerlik göstermektedir.

Benzeme veya benzerlik (teşabuh) olayı ancak Hakka karşı büyüklenmede görülür. Bir de beşerden herhangi birisinin rasul yani elçi olarak gönderilmesini ve ona vahyolunmasını uzak görürler. Bunun için de durmaksızın ve hep onlara karşı inat olsun diye mucizeler isteyip dururlar.

Haleflerin cüzi olan konulardaki hususlarda isteklerine örnek, Hz. Musa'nın kavminin, ondan Allah'ı açıkça görmeyi istemeleri bunun delilidir. Nitekim Hz. Muhammed'in kavminin, kendisinden onların gözleri önünde göğe çıkmasını ve oradan onlara okuyacakları bir kitap getirmesini istemeleri de bunun bir örneğidir. Bu manada bir talep veya istekte bulunulması, inatlaşmanın ve işi zora sokmanın kaynağı olması itibariyledir. Bu bakımdan bu isteklere icabet herhangi bir fayda getirmez. Bununla hakkı bilme ve tanıma amaçlanmaz. Bunun içindir ki Yüce Allah Şöyle buyurmuştur:

"Eğer sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik de onlar eleriyle onu tutmuş olsalardı, yine de inkâr ediciler: Bu, apaçık büyüden başka birşey değildir, derlerdi."[514]

Bu durumda makul olan yani akla uygun olan delil şudur: İster kâinatla ilgili ve ister akla dayalı olsun bir veya birçok mucizeler getiren hiçbir peygamber yoktur ki, büyücülükle nitelenmiş olmasın. Sonra da yine bunlardan yeniden ayetler ve mucizeler istemişlerdir. Bunun içindir ki bu cahillerin işi şüpheye vardıran durumları hikâye edildikten sonra şöyle buyrulmuştur: ***"Gerçekleri iyice bilmek isteyenlere ayetleri apaçık gösterdik."***

Gerçekleri Bilmenin Yolu

Yani burada bu ayette deniliyor ki: Ey Muhammed! Biz seni mucizesiz bırakacak değiliz. Aksine biz bir beyan ve açıklama olsun diye senin elinle birçok mucizeler açıkladık ki, gerçekten düşünebilen bir toplum için, içlerinde herhangi bir şüpheye yer kalmayacak derecede, mucizeler, ayetler açıkladık. Nitekim Yüce Allah ***"ayetleri apaçık gösterdik."*** diye buyurmuş ve fakat "Kur'an ayetleri arasında ayırım yapabilmen ve işi açığa kavuşturman için biz sana ayetleri, mucizeleri verdik." diye buyurmamıştır. Çünkü Kur'an ayetleri Allah'ın ilmindendir. Allah'ın kelamı sayesinde ve makul olan bir yoldan hak ortaya çıkar ve çıkarılır. Bu konuda meseleyi kavramada herhangi bir kavram anlaşılmazlığına gidilmiş olunmaz; bu konuda zihinde de bir şaşkınlık meydana gelmiş olmaz.

Kevni olan ayetler ki bu ayetler veya mucizeler, Yüce Allah'ın bir sanatıdır; akıl buna boyun eğer ve şuur da huzur ile bunu kabullenir. Çünkü bütün bunların kendi gücünün üzerinde olan bir güç ve kuvvet tarafından

514. En'am, 6/7.

olduğunu anlar ve kavrar. Halkın durumuna gelince; akıl üstü yani olağan üstü olarak kabul ettikleri şeyler konusunda, onlar için alışılagelen iki yol bulunmaktadır: Bunlardan kimisi bu gibi şeyleri, olayları, gizli bir sebepe dayanmış olsun veya olmasın üstün olan gaybi bir güce bağlamaktadır. Kimisi de bu gibi şeyleri birtakım gizli sebeplere bağlamaktadır ki, onlar buna sihir veya büyü adını veriyorlar. Bu gibi bir olayın meydana gelmesi, beşer gücünün üzerinde de olsa, bu ikinci kesim insanlar, yine de bunu sihir veya büyü olarak değerlendirmektedirler.

İşte bunun içindir ki daha önce gelip geçen peygamberlerin gösterdikleri mucizeleri kabul etmeme noktasında geçmiş ümmetler bu yüzden sapıtmışladır. Ancak hiçbir kimsenin Kur'an ayetlerini saptırma gücü yoktur. Çünkü Kur'an ayetleri açıktır ve makuldürler. Bu bakımdan Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"O Kitap yani Kur'an; onda asla şüphe yoktur."*[515]

Evet, ilmi-bilimsel olan ayetleri, ancak ilme ve kesin bilgiye kabiliyeti olanlar bilebilirler. Bunun içindir ki Yüce Allah *"Gerçekleri iyice bilmek isteyenlere"* diye buyurmuştur.

Üstad İmam Abduh şöyle diyor: *"Gerçekleri iyice bilmek isteyenler"* demek, gönülleri ve içleri her türlü kötülükten, görüşten ve taklitten arınmış, böylece itikadi konularda hep hakkı talep etmeye yönelmiş olan halis ve samimi kişiler demektir. Bunlar kendi kendilerine, itikadi olan bir konuyu ve meseleyi delili olmadan, burhanını elde etmeden almayacaklarına dair söz vermişlerdir. Bu kesim, itikadi konuda ellerine bir delil ve burhan geçti mi, hemen iman ederler ve buna da kesinkes inanırlar, gerçekleri bilerek kabul ederler. İşte gerçek anlamda kesinkes inanma olayı bu gibi kimselerde gerçekleşmiş olur. Yoksa ellerinde bir delil olmaksızın inanan kişi ve toplumlar gibi değil. Çünkü delili ve burhanı araştırmadan inananlar, sonrasında, taklit ettikleri kişilerin kendilerine söyledikleri gibi, delili daha sonra araştırıp incelerler. Keza taklit ettiği hocası ona "Delili aramak vacip ve gereklidir." demiştir. İşte bu kimseler bu durumda isabet ederlerse, isabet ettikleri şey zanna dayalı da olsa ona rıza gösterirler. Ancak karşılarına itikat ve inançlarıyla ters düşen bir delil çıkarsa, bu defa hemen onu bırakırlar, o delile tutunmazlar. Bunun için de kendilerince, edindikleri ve mensubiyetini ileri sürdükleri bir takım bahanelerle uydurulan gerekçelere, sudan sebeplere tutunup reddederler. Nitekim bu şekildeki bir inanca sahip olanlar ise, genelde halkın çoğunluğudur. Ki bunlar hakkında gelen haberlerde: "Bunlar nereden ve hangi yönden bir ses gelirse, hemen o sesin peşine takılıp giderler." denilen kesimdirler.

Şer'î hitapta ise asıl muteber olan *"yakin ehli"* denilen ve kesinkes inanmış olan kimselerdir. Çünkü bunların içleri saf ve temiz, arı ve durudur. Fikirleri de bulanmamış olan tertemiz kimselerdir. Bunlar inat ve büyüklük

515. Bakara, 2/2.

taslama illetinden kurtulmuş kimselerdir. Çünkü inat ve büyüklük taslama hakkın ışıklarına ve onun akıllara nüfuz etmesine mani olur. Bunun harareti ile inançları göğüslerini, gönüllerini delip akıllarına ulaşır. İşte hakkın yardımcıları bunlardır. Çünkü bunlar yakinleri yani kesinkes inanmış olmaları sebebiyle, hiçbir zaman bu inanç dairesinin dışına çıkmaya niyet etmezler. Ona yardım etmekten, onu zafere erdirmek için çalışmaktan da geri kalmazlar.

Sahabenin önde gelen büyüklerini görmez misin? Onlar, hakkında delil bulamadıklar şeyler konusunda hemen Hz. Peygamber'e başvuruyorlardı. Çünkü onlar hakkı öğrenmeyi ve bilmeyi ancak delili ile öğrenme tabiatı ve karakteri üzerinde yetişmişlerdi. İşte bu insanlar var ya, şeriat bunlar için inmiştir. Eğer bunların buna kabiliyetleri ve istidatları uygun düşmeseydi, şeriat bunlar için gelmezdi ya da bunlar onu başarmazlardı. Bunlar dışında kalanlar ise sadece bu kesinkes inanmış kesime uyanlardır, onların peşine takılan sıradan kimselerdir.

Daha sonra Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Doğrusu biz seni Hak ile"*** yani sabitleşmiş ve gerçekleşmiş olan şey ile gönderdik ki o, kendisine tutunanı saptırmaz ve onu batıl rüzgârların kendisiyle oyun oynadığı, vehimlerin peşine düşürüldüğü bir ortamda ve yerde bırakmaz. Aksine ona tutunup sarılan bir kimse gönül huzuruyla ona bağlandığı ve yakin manada inandığı için mutlu olur.

Üstad İmam Abduh der ki: Bu makamda ve noktada Hak denince bu, itikadı ilgilendiren ilimlerle diğer ilimleri de kapsar. Çünkü o diyor ki: Biz seni, Vâkıaya, gerçeğe mutabık olan, uygun düşen ve Hak olan akidelerle, sahih olan şeriatlarla gönderdik. Ki bu, insanı hem dünya ve hem ahiret mutluluğuna kavuşturur. Kaldı ki hakka uyanları da biz her iki saadetle ***"müjdeleyici ve"*** ona tutunmayan, onun yolunda gitmeyenleri de dünyada mutsuzluk ve ahirette de rezil olmakla ***"uyarıcı olarak gönderdik. Sen cehennemliklerden sorumlu değilsin."*** Yani yalanlayanların seni yalanlamaları, sana zarar verecek değildir. Çünkü yalanlamaları, inkâra kalkışmaları, bundan dolayı onları cehenneme gönderecektir. Çünkü sen onları ilzam etmek, mecbur bırakmak, onların üzerinde bir zorba olman için gönderilmedin ki, onların iman etmemeleri senin bir kusurun ve eksiğin sayılabilsin, bundan ötürü hesaba çekilmiş olasın. Böyle bir durum asla yoktur.

Oysa ki sen açık ve net olarak sana geleni beyan eden, buna davet eden, açıklayan bir muallim, bir öğretmen, doğru yolu gösteren bir rehber olarak gönderildin. En güzel model olarak alınasın diye gönderildin. Yoksa sadece fiilî olarak yani müdahale ederek ve sözle zor kullanarak doğru yolu gösteren biri değilsin. Kaldı ki; *"Onları doğru yola iletmek sana ait değildir. Ancak Allah dilediğini doğru yola iletir."*[516]

516. Bakara, 2/272.

İlgili ayette aynı zamanda, üzülmemesi için Hz. Peygamber'e teselli de yer almaktadır. Göğsünün daralmaması, sıkıntı ve eziklik duymaması için burada kendisi aynı zamanda teselli ediliyor. Nitekim bu durum bunun dışında daha başka ayetlerde de yer almakta, başka ayetlerde de buna delalet vardır.

Yine bu ayette alınacak derslerden birisi de, peygamberlerin birer muallim yani öğretmen olarak gönderildiklerine ve birer zorbacı olarak gönderilmediklerine de işaret vardır. Kendi başlarına diledikleri gibi tasarrufta bulunmak üzere gönderilmedikleri gibi insanlar üzerinde zor kullanmak için de gönderilmiş değillerdir.

Peygamberler cihad ettikleri zaman, sadece hakkı savunma amaçlı olarak cihad etmişlerdir. Yoksa onlar üzerinde zor kullanmak amacıyla cihada kalkışmamışlardır.

Yine bu ayette insanlardan sadece, Allah'ın haklarını tanıtan, kulların hukukunu aktaran, bildiren ve doğru yola yönlendirecek bilgiler kendilerine verildikten sonra birşeyler isteyebilirler. Onlar halka hiçbirşey vermeden birşey istemezler.

Nafi ile Yakup bu ayette geçen ***"Vela tüs'el"*** kelimesini ***"Vela tes'el"*** diye nehiy yani yasaklama kipiyle okumuşladır. Bu yasaklama kipine göre ayetin manası şöyle olmaktadır: "*Onların karşılaşacakları intikam konusunda sen sorgulanacak değilsin, onları sen hesaba çekecek değilsin. Çünkü o büyük bir sorgulamadır.*" Nitekim bu türden nehiy yani yasaklama-korkutma konularında da kullanılmaktadır. Yoksa hakikat manasında değil. Bu manadaki ifade ve kullanım tarzı zaten günümüze kadar gelen halk konuşmalarında da yer almaktadır.

Kimi tefsir bilginleri de buradaki nehyin, yasaklamanın gerçek manasında olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu yasaklama veya nehiy meselesi de sadece Hz. Peygamber'in yasaklanması ve nehyedilmesi meselesidir. Yani Peygamber'in (s) anne ve babası ile alakalı olarak herhangi birşey sormaması ve istememesi için ona bu konuda yasak konulmuştur.

Bu konuda gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber, Cebrail'e (a) anne ve babasının kabrini sormuş, Cebrail de ona anne ve babasının kabirlerini göstermiş, Hz. Peygamber de o ikisinin kabirlerini ziyaret etmişti. Bu arada Hz. Peygamber (s) anne ve babasının ahiretteki durumlarını bilmeyi arzulamıştır. Bunun için de şöyle demiştir: "Anne ve babam acaba ne durumdalar, keşke bilebilseydim!" diye iç çekmiştir. İşte ayet bununla ilgili olarak nazil olmuştur.

Bu hadisin rivayetiyle ilgili olarak Iraki, buna vakıf olamadığını, rastlayamadığı söylemiştir. İmam Suyuti ise, "Bu konuda herhangi bir rivayet varit

değildir, sadece bununla ilgili olarak isnat yönünden zayıf 'mudal.'[517] eser vardır." demektedir.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Bu söz yaygınlık kazanmış olan bir ifadedir; eğer böyle bir yaygınlık kazanması olmamış olsaydı, biz sözü burada zikretmezdik. Ancak biz bu sözü burada zikretmekle şu noktaya dikkat çekmek istedik: Batıl ve asılsız olan bir sözün Müslümanlar arasında yaygınlık kazanmış olması, bilgi eksikliğindendir. Burada işin sahih ve doğru olan tarafı, bunun terk olunduğu ve unutulduğudur. Şüphesiz Hz. Peygamber'in makamı, dinin sırlarını bilmeyi ilgilendiren konulardandır. Oysa çok önceden gelip geçenlerle ilgili olsun, onlardan sonra gelip geçen ve geçecek olanlarla alakalı olsun Yüce Allah'ın bunlar hakkındaki hükmü, bu türden sorular sormaya manidir. Kaldı ki Kur'an'ın izlediği yol da, ayetten murat olunanın bu olduğu gibi bir mana çıkarmaya da engeldir.

Aziz ve Celil olan Allah daha sonra ***"Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hıristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır."*** buyurmuştur. Kur'an'ın üslup bakımından izlediği yolun nasıl bir yol olduğuna artık alıştık, aralarındaki ince ve hassas olan münasebetler bakımından birinden ötekine nasıl geçiş yaptığını, intikal ettiğini biliyoruz.

Kaldı ki Üstad Abduh'un birçok kere söylediği gibi, Kur'an, herhangi bir yazarın veya bir eser meydana getiren birinin belli bir topluma veya kesime, belli konular içeren, bölümler ve baplar diye başlıklara ayrılan türden izledikleri manada bir yol izlemez. Ancak Kur'an'ın birtakım hedefleri vardır ve o hedeflerini de farklı ve muhtelif şekilde açıklar. Ne zaman ki sözkonusu şeylerden aralarında bir münasebet görülse veya bir hüccet-delil getirilmek veya onu savunmak manasında bir durum sözkonusu olsa, hemen o şeyi zihinlerde canlanabilecek ve derhal hatırlanabilecek bir ifadeyle getirip sunar. Yani dünyada ne türden tehlikelerin o kişileri beklediğini ve ahirette de kendilerine nasıl bir ceza uygulanacağını bildirir. Yani o kimse için Allah'tan bir yar ve yardımcı olmadığı gibi ahirette de onun için Allah'tan bir yar ve yardımcı olmayacaktır.

Allah'ım! Hakkı ve gerçeği öğrendikten ve bildikten sonra açıkça haykırmak için bize yardımcı ol! Ve Allah'ım! *"Bize tarafından bir sahip gönder, bize katından bir yardımcı yolla."*[518]

---

517. Mudal Hadis: Senedinin herhangi bir yerinde peşpeşe iki ve daha fazla ravinin düştüğü hadis demektir. (Çev.)

518. Nisa, 4/75.

الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَـٰئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَن يَكْفُرْ بِهِ فَأُولَـٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿121﴾
يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿122﴾
وَاتَّقُوا يَوْمًا لَّا تَجْزِي نَفْسٌ عَن نَّفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ ﴿123﴾

121- Kendilerine kitap verdiğimiz kimselerden bazıları onu, hakkını vererek okurlar. Çünkü onlar, ona iman ederler. Onu inkâr edenlere gelince, işte gerçekten zarara uğrayanlar onlardır.

122- Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi (bir zamanlar) cümle âleme üstün kılmış olduğumu hatırlayın.

123- Ve bir günden sakının ki, (o gün) Kimse bir başkası adına bir ödemede bulunmaz, kimseden fidye kabul edilmez, hiç kimseye şefaat fayda vermez. Onlar hiçbir yardım da görmezler.

Burada ***"Kendilerine kitap verdiğimiz kimselerden bazıları"*** ayeti ile bundan önce geçen *"Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hıristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır."*[519] ayeti arasındaki ilgi ve bağ, gayet açık ve nettir. Bu bağ veya ilgi şudur ki, şu anda gördüğümüz ayet daha önce verilen bilgilere ek bir açıklama olarak gelmiştir. Çünkü önceki ayette belirtildiğine göre gerek Hz. Peygamber olsun ve gerekse müminler olsun Kitap Ehli'nin iman etmelerinden umutlarını kesmesi gibi bir sonucu doğuruyor. Oysa biz öğrenmiştik ki: *"Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hıristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır."* ayeti, Kitap Ehli'nin tamamının inanmayacakları konusunda akılları sürekli rahatsız eder olmuştur.

İşte bu ayet, Kitap Ehli'nden iman edebileceklerin de olabileceğini, böyle bir beklenti içerisine girmenin illeti olmuştur. Bu da, bunların kendi kitaplarını gerektiği gibi okuyup incelemelerine bağlıdır. Yoksa kitaplarının zahirine takılıp kalmamalılar ve taklitçi bir anlayış içerisinde ona bağlanmamalılar. Bir takım zanlara ve kuruntulara kapılarak onlarla yetinmemelidirler.

Sanki burada şöyle denilmektedir: İçinden "Kitap Ehli, senin Allah'tan getirdiklerine iman etmeye daha yatkındır. Çünkü senin getirdiğin de onların yanında bulunana benziyor, onların peygamberlerini, şeraitleriyle ilgili

519. Bakara, 2/120.

esasları tasdik ediyor. Çünkü onların dinleri de putperestliğin dinlerini ve inançlarını kökünden söküp atıyor, onları büsbütün mahvediyor. Dolayısıyla Kitap Ehli seni inkâra kalkışınca putperestler de sana karşı direnmeye ve inat etmeye, inkâra haydi haydi kalkışırlar." diye geçiriyor olabilirsiniz.

Ancak şunu bilmelisin ki; Kitap Ehli olanlar var ya, bunlar dinlerine birçok taklitçilikler eklemişler, birçok yenilikler sokuşturmuşlar. Birçok bid'at ve adetler ilave etmişler. Bu yaptıklarıyla, putperestlerin iman etmelerinden Kitap Ehli'nin iman etmeleri daha da uzak hale gelmiştir. Yani belki puta tapanlar iman edebilirler ama bu Kitap Ehli denilenlerin iman etmeleri uzak bir ihtimaldir.

Kur'an'ı Hakkıyla Okumak

Bunun sebebi, Kitap Ehli'nin bu iman olayını bir cinsiyet, bir kavmiyetçilik haline getirmesidir. Bu da onlar sadece adetlerine bağlı kalınarak hiçbir gelişme göstermeden oldukları gibi kalmalarına sebep olmuştur. Bu durum da artık bu hal, bu inancın müntesiplerinin belirgin bir özelliği halini almıştır. Ancak buna rağmen hala bunlardan birinin bu şeyi düşündüğünün umulduğu veya hak ile batılı birbirinden ayırt eder hale geldikleri gerçeğidir. Çünkü onlar haklarında: *"Kendilerine kitap verdiğimiz kimselerden bazıları"* buyrulanlardır ve yine onlar: ***"Onu, hakkını vererek okurlar."*** Yani onun sırlarını anlayıp kavrarlar, onun neden dolayı teşrii bir hikmet yani uygulanan bir yasa olduğunu anlarlar, bundan dolayı neden sorumlu tutulduklarının faydasını da öğrenmiş olurlar.

Bunlar bu hususları kendilerinden daha önce geçmiş olanların reylerine göre işi kayda bağlayacak değillerdir. Ya da bir kelimeyi yerinden değiştirerek de kayda bağlayacak değillerdir. ***"Çünkü onlar"***, Yani dinde terakki ve yücelme bakımından senin onlara getirdiğin şeye kadir ve onu en sağlam temelleri üzerinde ikame edecek olanlar, ***"ona iman ederler."*** Yani işin aslını öğrenip de o şeyin hak ve gerçek olduğunu bildikten sonra, böylece aralarındaki ihtilafı ve anlaşmazlığı ortadan kaldırır ve kendilerini bu dünyada olsun, ahiret hayatıyla ilgili olsun saadet yoluna sevk eder. İnatçı liderlerinden ve cahil taklitçilerden -ki onlar çoğunluktadırlar- ***"Onu inkâr edenlere gelince"***, sözkonusu saadet ve mutluluk açısından ***"işte gerçekten zarara uğrayanlar onlardır."*** Yani müminler için olabilecek şereften ve elde edecekleri yüksek mertebeden mahrum kalacak olanlar işte bu kimselerdir. Bunların küfür ya da inkârları ister taklide dayalı mezhep ve görüşlerine uygun gelebilecek şekilde yaptıkları bir tahrifle olsun, ister sadece âlimlerinin sözlerine bağlı kalarak onlarla yetinilmiş olsun, fark etmez. Çünkü sonuçta zarara uğrayanlar bunlar olacaktır. Ayrıca bu ayette yer alan ***"Bihi"***deki ***"hi"*** zamiri geçen ayette sözkonusu edilen hidayete işaret eder.

Üstad Abduh diyor ki; burada geçen tedebbür ve okuduğunu anlama, yani tilaveti değerlendirmeden kasıt, gerçek manada onu tilavet etmek, okuyup anlamaktır ki, bizi istediğimiz şeye doğru yönlendirmiş, irşat etmiş olsun. Çünkü tilavetten, hakkıyla okumaktan kasıt budur. Nitekim bu bakımdan heva ve heveslerine uyanlarla, bid'atçiler ve taklitçilikle meseleye yaklaşanlar müşterektirler, ortaktırlar.

Buradaki ifade yani tabir şunu hissettiriyor: Daha önce geçen ayette, Hz. Peygamber'den (s) kesin olarak razı olmayacaklarından söz edilen Kitap Ehli'nin bu durumdaki halleri, kitaplarından kendilerine düşen pay sadece kuru kuruya okumaktan ve dillerini bu lafızlarla evirip çevirmekten ibarettir. Çünkü okuduklarının, akide bakımından ne demek istediğini anlamıyorlar. Bu bakımdan bunun hükmünü ve neleri öğütleyip öğütlemediğini anlayıp düşünmezler. Keza bunun hükümlerini ve şeraitlerini de anlayıp kavramazlar. Çünkü bunlar taklit ettikleri bazı liderleri sebebiyle kendilerini okumaya muhtaç kabul etmiyorlar. Sadece onların söyledikleriyle yetiniyorlar.

Ötekilerine gelince, onlar okudukları üzerinde düşündüklerinden ve dinin sırlarını kavramaya çalıştıklarından, bu arada o şeylerin mükelleflerin işleriyle mutabakat sağlamanın, uyum göstermenin vacip oluşunu bildiklerinden dolayı şu gerçeği çok iyi akledip anlamaktadırlar: Yani Hz. Peygamber'in getirdiği şeyin hak ve gerçek olduğunu bilirler. Çünkü bu şeyler insanın ruhlarının yükselebilmesi için onların maslahatıyla olsun, geçimlerini yürütmeyle ve yaşantılarını sürdürmekle alakalı olsun hepsiyle müttefiktirler ve uyum içerisindedirler. Bu bakımdan Hz. Peygamber'e iman ederler ve ancak bu sayede benzerlerinin imanlarından faydalanabilirler.

Özetle belirtmek gerekirse, doğrusu bu tabir yepyeni bir hüküm ifade eder ve büyük bir irşat anlamına gelir. Çünkü Kitab'ı sadece ve soyut manada okumuş olmak için okursa, o adeta sırtında kitap yüklü eşekler misali gibidir. Bu itibarla böyle bir kimsenin kitaplara iman etmede herhangi payı, bir düşüncesi olamaz. Çünkü adam okuduklarının sırlarını, ne anlama geldiklerini bilmiyor ve o kitaplarda yer alan Allah'ın hidayetinden de birşey anlamıyor.

Çünkü soyut manada sadece lafızları ağızda eveleyip gevelemenin hidayetle herhangi bir ilgisi yoktur, zaten böyle birşeyi de ifade etmez. Gerçi okur, her ne kadar okuduklarının ne manaya geldiğini delalet yönüyle bilse bile, yine okudukları ona kâr etmez. Yani tıpkı tefsir bilginlerinin ve öğretmenlerin onların manalarını bilmesi gibi birşey olur. Zira bu türden bir anlama ve kavrama olayı, tıpkı bir tasavvurdan ibaret kalır. Hem de öyle bir tasavvur ve düşünce ki, sadece parlayan ve ara sıra görülüp tekrar kaybolan bir hayalden öteye geçmez. Çünkü hayal misali gözüküp parlayan birşey nihayetinde kaybolur ve gözden uzaklaşıp gider.

Oysa asıl anlayıp kavrama olayı gerçek manada onu tasdik etmek, doğrulayıp onaylamak ve kesin manada inanmakla olabilir. Çünkü Kitab'ın üzerinde düşünerek, tedebbür ve tefekkür ederek okuyan bir kimse, okudukları sayesinde hidayete erip, doğruyu bulabilir. Zira şöyle düşünür; kendisi böyle bir durum ile sadece Yüce Allah tarafından muhatap alınmıştır. Ki o da bu Kitab'a tutunacak ve onun sayesinde doğru yolu bulacak ve irşada ehil olacaktır.

Hâlbuki taklitçiler bu gerçekten ve hakikatten yoksundurlar. Onların akıllarına bile böyle birşey gelmez. Yani taklitçiler Yüce Allah'ın Kitabı sayesinde hidayete ermek için bir istek içine girmeleri akıllarının köşesinden bile geçmez. Taklitçiler açısından hidayet veya doğruyu bulabilmek sadece dini liderlerinin, beylerinin ve efendilerinin sözleriyle sınırlıdır sanırlar. Özellikle de bunlar ölüp gitmiş liderlerden ise, daha fazla sanılırlar.

Eğer Yüce Allah'ın Kitab Ehli konusunda bize kıssalar halinde haber verdiklerinden ders almamız gerekirse, o zaman bunları okumak gerekir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Andolsun onların (geçmiş peygamberlerle ümmetlerinin) kıssalarında akıl sahipleri için pekçok ibretler vardır."[520]

Aslında bizler Kur'an Ehli ile ilgili hüküm ve hikmetleri Yüce Allah'ın bizlere Tevrat ve İncil Ehli konusunda Kur'an'da verdiği bilgilerden ve haberlerden öğreniyoruz. Tıpkı Yüce Allah'ın şu ayetinde bize haber verdiği gibi: Aziz ve Celil olan Allah şöyle buyuruyor:

"Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?"[521] Yine Yüce Allah'ın şu kavli de buna örnektir: *"Sana bu mübarek Kitab'ı, ayetlerini düşünsünler ve aklı olanlar öğüt alsınlar diye indirdik."*[522]

İşte bütün bu ayetler ve ibret alınacak haberler, bu ümmetin tabileri kendilerinden önce yaşayıp da gelip geçmiş olan toplumların izlerini ve yollarını karış karış ve kulaç kulaç izlemesinler diye bildirmiştir. Nitekim bir uyarı mahiyetinde olmak üzere bu durum haber verilmiştir. Kaldı ki Kur'an bu bakımdan onların aleyhinde bir hüccettir. Nitekim bu durum hadiste de bildirilmiştir: "*Kur'an ya senin lehinde veya aleyhinde olmak üzere bir hüccettir.*"[523]

Kuşkusuz Kur'an'ın lafızlarını okuyup da, onun gösterdiği yola sırt çeviren, onun verdiği müjdeli haberinden ve bildirdiği tehditten ders almayan ve ona uymayan adeta Rabbi ile alay ediyor gibidir.

Bir kere derste hazır bulunanlardan taklitçinin biri bir soru sormuştu.

520. Yusuf, 12/111.
521. Muhammed, 47/24.
522. Sad, 38/29.
523. Müslim, *Taharet*, h:1; Tirmizi, *Daavat*, bap:85; Nesai, *Zekât*, bap:1; İbn Mace, *Taharet*, bap:5; Darimi, *Vüdu*, bap:2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/342, 343.

Soruyu soran bu taklitçiye göre âlimler demişler ki: "*Kur'an kendisiyle ibadet olunmak içindir.*"

Bu soruya Üstad Abduh şöyle cevap verdi: Evet, âlimler öyle dediler ama "Bu Kur'an sadece bunun için indirilmiştir." de demediler. Onlar böyle birşeyi nasıl diyebilsinler ki! Çünkü Kur'an'ı indiren Yüce Allah, o Kur'an'ı şunun için indirdiğini söylüyor: "*Ayetlerini düşünsünler ve aklı olanlar öğüt alsınlar diye indirdik.*"[524]

O halde ister Kur'an olsun, ister sahih Sünnet olsun, eğer bu husus mutlak manada ele alınıp değerlendirilirse birçok ayetlerinde söylenen bu sözün aksini açık ve net olarak haykırıyor. Oysa onlar öyle demekle adeta bunun manasını şu şekle sokmuş oluyorlar: "*Allah kullarından, üzerinde hiç düşünmeksizin, ondan öğüt almaksızın sadece lafızlarını ağızlarında geveleyip dursunlar diye Kur'an'ı okumalarını istiyor.*" Oysa birçok hadiste Kur'an'ı bu tarzda okuyan bir toplumun hali şu örnekte olduğu gibi eleştirilmiştir: "*Onlar Kur'an okuyorlar ama Kur'an onların boğazlarından aşağıya inmez.*"[525]

Yüce Allah bu gibilerini, halkın en şerlileri ve en kötü olanları diye isimlendirmiştir. İşte bu kötü kimseler var ya, bunlar Kur'an'ı şarkı ve türkü gibi değerlendirip okurlar, neşelenip eğlenmek için okurlar. Bu gibilerinden herbirine Kur'an öyle okunmaz; o anlaşılmak, okuyanın okuduğunu anlaması ve ondan öğüt alınması için okunur, diye uyarıldığında hemen diklenir. Benlik ve gurur kendisini sarar, günah işleyerek konuşmaya başlar. Hem de sana karşı diklenirken de senin aleyhinde delil diye şöyle konuşmaya başlar: "Sen öyle diyorsun ama filanca kimse de şöyle demiştir, ya da filanca kimse rüyasında şunu şöyle görmüştür." gibisinden sözlerle konuşup susturmaya çalışır. İşte bugün Müslümanlar nazarında dinin konumu bundan ibarettir. Daha sonra onlar bununla beraber, Yüce Allah'ın şu kavlinden nasıl mahrum bırakıldıklarından ötürü de şaşkınlık geçirirler. Çünkü Yüce Allah o kavlinde buyuruyor ki: "*İnananlara yardım etmek bize düşer.*"[526] Yine Rabbimiz buyuruyor ki: "*Onlar bu sözü-Kur'an'ı hiç düşünmediler mi? Yoksa kendilerine, daha önce geçmişteki atalarına gelmeyen birşey mi geldi? Yoksa peygamberlerini henüz tanımadılar da bu yüzden mi onu inkâr ediyorlar?*"[527]

Üstad Abduh bir darb-ı mesel olarak şöyle bir örnek sunuyor. Adamın biri, bir başka adama, kendisinden birşeyler istemek maksadıyla bir mek-

---

524. Sad, 38/29.

525. Bu hadis çok farklı yollardan ve çok farklı senetlerle rivayet oluna gelmiştir. Buhari, *Tevhid*, B. 58; Menakıb, B:25; Müslim, *Müsafirin*, h:275; *Zekât*, h:148, 156, 159; Ebu Davud, *Sünnet*, B.28; Nesai, *Tahrim*, B.26; İbn Mace, *Mukaddime*, Ba.12; Darimi, *Mukaddime*, B.34; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/151, 156, 160, 380, 404; 3/15, 33, 39, 64, 197, 224, 353-355; 4/145, 422, 425; 5/36, 44,338

526. Rum, 30/47.

527. Müminun, 23/68-69.

tup yazar. Kendisine mektup gönderilen adam, gelen mektubu açar okur, mırıldanır durur ama mektubun içeriğine, manasına bakmaz. Kendisinde, mektubu gönderene bir cevap yazma isteği bile doğmaz, kendisini böyle bir sorumluluk altında görmez. Daha sonra mektubu getiren elçi veya bir başkası, mektubu alana sorar: "Sana bu mektubu gönderen ne diyor? O senden ne istiyor?" Böyle bir durumda mektubu gönderen adam, kendisine mektup gönderdiği kişiden hiç memnun kalır mı? Keza mektubu alan kimse bu davranışıyla kendisine mektup gönderen ile alay etmiş olmaz mı?

Örnekte durum gayet açık olarak ortaya konmaktadır. Gerçi Hak olan Allah yarattığı ile kıyaslanamaz ama şu husus da atlanmamalıdır. Mektubu gönderen zat, sadece gönderdiği kağıda bakılsın diye göndermemiştir veya sadece üzerindeki süs ve nakışlarıyla alakalansın diye de göndermiş değildir. Ya da yalnızca onu okumakla nasıl bir ses ve nağme çıktığını, hangi harf ve kelimelerden oluştuğunu görmek için de göndermemiştir. Ancak kendisine o mektubu gönderenin muradı ve isteği nedir, onu bilip öğrensin ve gereğini yerine getirsin diye göndermiştir.

Sesler, onun kelime ve harflerini şekillendirmesi için de değildir. Aksine bütün gaye onu gönderenin maksadını anlamak ve onunla amel etmektir.[528]

Her Müslümanın Kur'an'ı Rehber Edinmesi Gerekir

Üstad Muhammed Abduh'a göre: Hangi çağda yaşarsa yaşasın, nerede bulunursa bulunsun, teklif çağına gelmiş her Müslüman için Kur'an'ı rehber edinmek vaciptir. Kur'an'ı okuyan kimsenin onun üzerinde tefekkür etmesi, onu anlamaya ve onunla amel etmeye çalışması gerekir. Şüphesiz az da olsa Arapçayı bilen bir kimse, doğru yolu bulacak kadar Kur'an'dan birşeyler anlayabilir. Okuma yazması olmayan ümmi yahut Arap olmayan kimselerin ise, bilen kimselerden Kur'an'ı kendileri için okuyup mânâsını anlatmaları için talepte bulunmaları gerekir. Daha önce Fatiha Sûresi'ne ait tefsirin girişinde de bu hususa işaret edilmiştir.

528. Bu temsili daha önce İmam Gazzali zikretmiştir. *"İhyâu'l-ulûm"* adlı eserinde aynen şöyle demektedir: "Allah'a karşı isyan içinde olduğu halde Kur'an'ı tekrar tekrar okuyan kimsenin misali, memleketin imar ve inşası için kendisine emir veren padişahın konu ile ilgili mektubunu defalarca okuduğu halde, memleketin ta'mirine değil tahribine devam eden bir kimsenin durumu gibidir. Halbuki kitaba aykırı hareket ettiği zaman, onu okumayıp uzak kalması, belki de insanların ona karşı gösterdiği kin, alay ve nefreti azaltan bir davranış olur." Biz de diyoruz ki: tedebbür ve tefekküre işaret etmeksizin, Kur'an'ı tekrar tekrar okumayı teşvik eden hadislerin mânâsını, başka hadis ve âyetlerde sözkonusu yapılan "tedebbür"le kayıtlandırılması gerekir. Bununla beraber, Kur'an'ın lafızlarını ezberlemekten maksat, onu tevatürle nesilden nesile aktarmaktır. Bu husus, Kur'an'ın -sahih hadislerde ifade edildiği gibi- kendisinden gereken dersi almayan ve onu rehber edinmeyen okuyucusunun aleyhinde delil olacağı gerçeği ile çelişmemektedir.

Üstad Abduh, bu konuda şunları da söylemiştir: Her Müslümanın ömründe bir defa Kur'an'ı baştan sona kadar okuması veya birisinden dinlemesinin vacip olduğu kanaatindeyim. Bunun pekçok faydaları vardır. En azından hayatı boyunca Kur'an'ın hakikatleriyle ilgili bir takım hususları işittiği zaman onları inkâr etmek yahut doğruluğunda tereddüt göstermekten kurtulmuş olur.

Yüce Allah, Ehl-i Kitab'a karşı şok etkisi yapan delilleri ortaya koyduktan sonra onları, iman etmelerine engel olan gururu ve bu gurura neden olan şeyleri bırakmaya davet etmek üzere şöyle buyurdu: ***"Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetlerimi ve sizi (bir zamanlar) cümle âleme üstün kılmış olduğumu hatırlayın."*** Bu nimete 47. ayette de dikkat çekilmiş olmakla beraber burada şu aşağıdaki münasebetten dolayı yeniden gündeme getirilmiştir: Allah'ın Kitabı üzerinde yeteri kadar düşünmeyip ondan yüz çevirmenin çirkin bir nankörlük olduğu hususu belirtildikten sonra, Rableri tarafından lütuf ve ikram görenlerin ve kendilerine kitap verilmek suretiyle başkalarından üstün kılınmış kimselerin, söz konusu kitaptan istifade cihetiyle aldıkları payın, merkeplerin kitapları yüklenmekten aldıkları pay gibi olmasının Kitab Ehli için hiç de yakışık bir durum olmadığı hatırlatılmıştır.

İlgili ayatte (2/47) zikredildiği üzere, Hak'ka ve hakikata yapılan çağrı ve öğütler sadedinde İsrailoğullarına yapılan ikram ve ihsanlar belirtilmiş, ardından da yaptıkları yanlışlardan dolayı kınayıp azarlayan ifadelere yer verilmiştir. Burada ise, onları başkalarına üstün kılan nimetler hatırlatılarak dikkatlerin bu yöne çekilmesi amaçlandığına göre, hoş görülmeyen lüzumsuz tekrar imajını ortadan kaldırmak üzere araya serpiştirilerek yapılan bir takım azarlama ve kınamalardan sonra sözkonusu nimetin yeniden tekrar edilip hatırlatılmasında şaşılacak bir taraf yoktur. Bununla beraber Kur'an'ın bu gibi tekrarları, ediplerin sakındığı faydasız ve lüzumsuz yere yapılan tekrarlar cinsinden değildir.

Bu âyet, kendisinden sonra gelen âyetlerin, bir nevi girişi, sözkonusu kıssanın bir fezlekesi ve Yahudilerin aleyhine ortaya konan delillerin bir özeti gibidir. Yüce Allah, aşağıdaki âyette şöyle buyurdu: ***"Öyle bir günden sakının ki, o günde hiç kimse başkası namına birşey ödeyemez."*** O halde kıyamet gününde, "bizim ecdadımız Allah'ın Kitabı'nı iyi okuyup anladıkları için, biz bu konuda ayrıca bir çaba sarfetme ihtiyacını hissetmedik." şeklindeki bir mazeretin size hiçbir faydası olmaz. Çünkü o öyle bir gündür ki, hiç kimsenin diğerine faydası olmaz. Buhârî ve Müslim'de geçen *"Ey Muhammed'in kızı Fatıma! Malımdan dilediğini iste, ama seni Allah'ın elinden kurtaramam."*[529] şeklindeki hadis-i şerif bu hususu desteklemektedir.

Atalarınızın Allah'ın Kitabı'nı anlamaları, sizin ondan yüz çevirmenizden

529. Buhârî, *el-Vasaya*, 11; Müslim, *İman*, 351.

doğan kusurunuzu affettirmekten uzak olduğu gibi, onların şefaatleri de size bir fayda sağlamayacak ve yaptığınız kusurlarınızı telafi edecek herhangi bir fidye de sizden kabul edilmeyecektir.

Nitekim Kur'an'ın ***"(O gün) kimseden fidye kabul edilmez ve hiç kimseye şefaat fayda vermez."*** ifadesi bu gerçeği açıkça ortaya koymuştur. Onlar yaptıkları suçlarına karşılık, kendilerinden keffaret olarak fidyenin kabul edileceğini ve ayrıca peygamberlerin şefaatleri ile kurtulacaklarını düşünüyorlardı. Yüce Allah onlara, yüz çevirdikleri kitabının rehberliğinin yerini hiçbirşeyin dolduramayacağını haber verdi. Arkasından yardım alma konusunda bütün ümitlerini suya düşüren ***"Onlar hiçbir yerden yardım da görmezler"*** şeklindeki gerçeği vurguladı. Artık onlar ne fidye, ne şefaat ve ne de başka herhangi bir yönden yardım görmezler.

Daha önce geçen ve aynı anlamda olan âyetlerde yeteri kadar açıklama yapılmıştır. Aynı şeyleri tekrar etmeye gerek yoktur. Şu kadar var ki âyetlerin mânâları aynı olmakla beraber, tabirlerde tefennün sanatı çerçevesinde değişiklik sözkonusudur. Birinci âyette önce şafaatin kabul edilemeyeceği vurgulanmış, sonra fidyenin de alınmayacağına işaret edilmiştir.

Buradaki âyette ise ilk defa fidyenin alınmayacağından söz edilmiş; şefaatin kabul edilemeyeceği hususu ise ikinci sırada yer almıştır. Bu tefennün ile kabul edilip edilmemeleri hususunda fidye ile şefaat arasında bir fark olmadığına işaret edilmiştir. Buna göre kıyamet gününde fidyenin kabul edilebileceğini düşünenler, şefaat için de aynı şeyi düşünmek zorundadırlar. Fidye için olumsuz düşünenler, şefaat için de olumsuz düşünmek durumundadır.

وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ
وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ ﴿124﴾

124- Bir zamanlar Rabbi İbrahim'i bir takım kelimelerle sınamış, onları tam olarak yerine getirince: Ben seni insanlara önder yapacağım, demişti. "Soyumdan da." dedi. Allah, "Ahdim zalimlere ermez." buyurdu.

Ben derim ki: Allah, Kitab Ehli'ni susturacak delilleri ortaya koyduktan, peygamberleri tarafından geleceği müjdelendiği için kendilerinin de gelmesini bekledikleri peygamberi inkâr ettiklerini, onların dinleri ile oynadıklarını ve Müslümanlara karşı takındıkları olumsuz tavırlarını belirttikten sonra bu ve arkadan gelen âyetlerde, İslâm'ın dayandığı kök ile İslâm peygamberinin soyunun dayandığı kökü sözkonusu yaptı. Ki bu iki kök, hem Kitab Ehli'nin hem de Arapların saygı gösterdiği Hz. İbrahim'in dini ve onun soyudur.

Buradaki ifade ile Kitab Ehli'ne, özellikle Allah'ın vahyini kendi kavminin tekeline alan ve soylarıyla Araplardan üstün olduklarını savunan Yahudilere bu seçkinlik iddiaları doğru olsa bile Hz. Muhammed ile onun kavmi hakkında geçersiz olduğu bildirilmiştir. Çünkü bu dinlerin kökü aynı olduğu gibi, sözkonusu soyların aslı da birdir. Halbuki onlar -daha önce zikr edildiği üzere- bu her iki nimete karşı nankörlük yapmışlardır. Nihayet önceden geleceği haber verilen Peygamber (s), diğer insanlar gibi onların da durumlarını düzeltmek/ıslah etmek üzere gelmiştir.

Bu konunun bir devamı hükmünde olan "Kitab Ehli onu (Muhammed'i) özoğullarını tanıdıkları gibi tanırlar!" şeklindeki Allah'ın sözü ileride gelecektir.

Üstadımız ders esnasında -âdeti olduğu üzere- burada zikredilen âyetler ile, bundan önce geçen âyetler arasındaki münasebetler üzerinde durup yaklaşık olarak şunları söyledi: Sûrenin başından bu âyete kadar aynı üslup ve aynı sitil kullanılmıştır. Kur'an'ın doğru bir rehber olduğu, şüphecilerin bütün şüphelerini uzaklaştırarak kendi kendini savunabilen açık bir delil olduğu ifade edilmiş, sonra inanan ve inanmayan insan gruplarına dikkat çekilmiştir. Özellikle herkesten önce Peygamber'e iman etmeleri gereken Kitab Ehli'ne uzun uzadıya hitapta bulunulmuş ve aleyhlerine deliller getirilmiştir. Çünkü Hz. Muhammed, dinin temel esaslarında onlara muvafakat etmiş, peygamberlerini ve kitaplarını tastik etmiş, unuttuklarını hatırlatmış, bilmediklerini öğretmiş, tahrif ettiklerini düzeltmiş, dinin sırları ve hikmetleri konusunda onların bilgisini arttırmıştır.

Halbuki Kitab Ehli'nin inkârcılığı, müşrik ve munafıklar için İslâm'a karşı tereddüt sebebi olduğu gibi, inanmaları ise, onlar için müspet mânâda bir delil olacaktı. Müşriklere karşı bir hüccet olarak zikredilen *"Beni İsrail bilginlerinin onu bilmesi, onlar için bir delil değil midir?"*[530] âyeti bu hususa işaret etmektedir. Kitab Ehli'ne karşı ortaya konan delillerin uzun uzadıya anlatılması, onların durumları ile yakından ilgilidir. *"Onlar: bizim kalplerimiz perdelenmiştir, dediler."* âyetinin işaret ettiği gibi, onların tabiatları donuk ve balâğatın inceliklerini anlamaktan uzaktır. Sık sık kitaplarında yaptıkları tahrif ve yanlış te'viller sebebiyle zihniyetleri bozuk bir tabloya dönüşmüştür. Bu yüzdendir ki Kur'an'ın hitapları değişik şekillerde onlara yönelmiş; önce gerçekler olduğu gibi tekrar tekrar anlatılmış, arkasından doğrudan onları hedef alan sözler açık bir şekilde ifade edilmiş ve her türlü yanlış te'vil ve tahrife engel olması için getirilen temsillerle bu hususlar ayrıca pekiştirilmiştir.

Bu mücadelede Kitab Ehli'ne karşı kullanılan hususlardan biri de onların, kendi geçmişleri olan peygamberlere gösterdikleri olumsuz tavırlar,

530. Şuarâ, 26/197.

onlara karşı yaptıkları isyanlar, onlara verdikleri eza ve cefalar, hatta bir kısmına karşı düzenledikleri suikast tablosudur. Bu tablolar ile, hayatta iken kendilerine karşı gösterdikleri bunca olumsuz tavır ve çirkin tutumlarına rağmen, peygamberlerin ölümlerinden sonra kalkıp da onların şefaatlerini beklemenin ve bu yüzden de başkaca herhangi birşeye muhtaç olmadıklarını sanıp savunmanın bir çelişki olduğu hatırlatılmıştır.

Burada sözkonusu yapılan ***"Bir zamanlar Rabbi İbrahim'i bir takım kelimelerle sınamış..."*** âyeti ile onu tâkip eden âyetlerde yer alan ifadeler, doğrudan Arap müşriklerine yöneliktir. Bu âyetler ile daha önceki âyetler arasındaki ilişki, geçmişleriyle övünen Kitab Ehli ile müşriklerin kötülenmesi hususudur. Önceki âyetlerde Kitab Ehli, iyi geçmişleri ve güzel ecdatları hatırlatılarak uyarılmışlardır. Bu âyette ise, Kureyş müşrikleri ile benzeri kimseler, güzel soyları hatırlatılarak azarlanmışlardır. Gerçekten bunlar, kendilerine en büyük ma'bed olan Kâbe'yi yaptıklarından dolayı, övünç kaynakları olan İbrahim (a) ve İsmail'e (a) intisap ediyorlar. Kur'an'ın indiği dönemde Araplar çeşitli komşu toplumlarla iç içe olmuş ve onlardan da bu soylarından dolayı gereken saygıyı görmüşlerdir.

Görüldüğü üzere, buradaki ifadeler, Arapların keskin fikirleri, duru zihinleri, ince anlayışları ve nazik vicdanları gözönünde bulundurularak, çok veciz ve işaret yoluyla ortaya konmuştur. Bu ifadelerden hem Kitab Ehli hem de Arap müşriklerinin aleyhine delil çıkarmak mümkündür. Şöyleki: Kitab Ehli olanların hepsi de Hz. İbrahim'e (a) karşı büyük saygı duyuyor ve onun peygamberliğine inanıyor. İsrailoğulları da ona intisap ediyorlar. Ancak bu kıssadaki hitap öncelikle ve özellikle Araplara yöneliktir. Ve bu kıssada zikredilen bütün bu gerçekler, Kur'an'ın, dinlerini ıslah etmek ve temelde bir tek olan Allah'ın dininde onları daha da ileriye götürmek üzere ortaya konulan delillerdir.

Yine bunlar Kur'an'ın, yeryüzünden silip süpürmek, onun yerine tevhid ve haşir inancını yerleştirmek istediği putperestlere karşı kullandığı delillerdir. Kur'an'ın pekçok yerinde özellikle Mekkî sûrelerde sözkonusu iki gruba karşı kevnî ve aklî yollardan birçok susturucu delil ortaya konmuştur.

Hz. İbrahim'in Kelimelerle İmtihanı

Şanı Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Bir zamanlar Rabbi İbrahim'i birtakım kelimelerle sınamış, O da onları tam olarak yerine getirmişti."*** Ben derim ki: Burada kullanılan ***"İz"*** konusunda en meşhur ve en açık olan iki görüş söz konusudur: Birinci görüşe göre: -Şayet âyetteki hitap husûsî olarak Hz. Peygamber'e yönelik olursa- sözün gelişinden ve benzeri ifadelerden anlaşılan ***"uzkur"*** fiili takdir edilir. Buna göre âyetin mânâsı: "Habibim! Kitab Ehli, kavmin ve diğerlerine hatırlatmak için şunu hatırla ki, (*bir zamanlar Rabbi*

İbrahim'i sınamıştı...)" şeklinde olur. Yok eğer hitabın mükellef olan bütün insanlara yönelik olduğu kabul edilirse, bu taktirde cemi sığası olan "*uzkurû*" fiili takdir edilir. Buradaki ifadenin bir benzeri daha önce İsrailoğlullarına yapılan hitapta da geçmişti.

Ayette geçen "***Kelimât***", "*kelimet*"in çoğuludur. Hem müfred lafız hem de faydalı cümle için kullanılır. Burada ise, emir ve yasağı ifade eden bir muhteva sözkonusudur. İkrime'nin yaptığı rivayete göre İbn Abbas şöyle demiştir: "Hz. İbrahim dışında bu dinle imtihan edilen hiçbir kimse onu tam olarak yerine getirememiştir ki Allah onu İslâm prensiplerinden otuz tane ile imtihan etti."

Kuvvetli bir ihtimalle İbn Abbas bu sayıyı Hz. İbrahim'e hitabın sözkonusu olmadığı dört sûreden çıkarmıştır. Ders esnasında üstadımız şunları söyledi: Ayette teklif, kelimeler ile ifade edilmiştir. Çünkü teklif kelimelerle yapılır ve insanların alışageldikleri örf olarak da kelimelerle yapılan ifadelerden anlaşılır. Bu kelimelerin neler olduğu ve nasıl tamamlandığına dair âyette herhangi bir bilgi verilmemiştir. Çünkü Araplar, bu özet bilgiden işin detaylarını anlayabiliyorlar. Bununla beraber Kur'an'ın bu anlatımdaki hedefi, Allah'ın İbrahim'e karşı, imtihan edici bir muamele yaptığını ortaya koymak ve bu imtihanın neticesinde İbrahim'in övgüye değer durumunun açığa çıkmasını sağlamaktır. Nitekim, bu imtihanın sonucunda, Allah'ın kendisine yüklediği yükümlülüklerini tastamam yerine getirmiş olmakla fazilet ve üstünlüğü ortaya çıkmıştır.

Bu söylediğimiz husus, âyetin ifadesinden ilk anlaşılması gereken şeydir. Bununla beraber müfessirler, âyette yer alan "*kelimât*"ın tefsiri üzerinde durmadan ve onların delâlet ettikleri hususları açıklamaya özel bir çaba göstermeden onları belirlemeye çalışmışlardır. Bir kısmı "*kelimeler*"den maksadın hacca ait ibadetler olduğunu; bir kısmı da -bazı âyetlerden çıkarsamalar da yaparak- onlardan maksadın imanın hasletleri olduğunu; diğer bir kısmı ise, kelimelerden maksad Hz. İbrahimin gördüğü ve batıp kaybolmalarını Allah'ın birliğine delil olarak gösterdiği yıldız, ay ve güneş olduğunu söylemişlerdir.

Bu görüşü savunan kimsenin, Hz. İbrahim'in önceleri -hâşâ- yıldızların birer Rabb olduğu zannına kapıldığı inancında olduğu gözükmektedir. Halbuki onun kullandığı ifade, gök cisimlerinin ilâh olmadıklarına dair ortaya koyduğu deliller için sırf bir giriş mahiyetinde olan "*Bu benim Rabbim!*" tabiridir. Bu kıssayı takip eden âyetlerde Yüce Allah'ın "*İşte bu, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimizdir.*"[531] şeklindeki ifadesi, tevhid inancına aykırı olan bir düşüncenin İbrahim'e nisbet edilmesinin doğru olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

---

531. En'am, 6/83.

Bazı alimlere göre, âyette geçen *"kelimeler"*den maksat Allah'ın İbrahim'i bir imam, bir önder tayin etmesi; onu Kâbe'yi yeniden inşa etmek ve maddî-mânevî pisliklerden arındırıp temiz tutmakla yükümlü kılmasıdır ki, sözkonusu âyetin geri kalan kısmı bunu açıklar mahiyettedir. Müfessirlerden bazılarına göre, "kelimeler"den maksat, rüyada İbrahim'e (a), çocuğunu boğazlaması hakkında verilen emirdir. Ancak, sözkonusu emir bir tane olduğu halde onu, on sayısına nasıl tamamladıkları anlaşılmış değildir.

Bazılarının iddiasına göre, bundan maksat, fıtrattan sayılan on haslettir: "Bıyıkları kısaltmak, ağzı yıkamak, burnu yıkamak, misvak kullanmak, saçı ikiye ayırmak, tırnak kesmek, etek altını tıraş etmek, sünnet olmak, koltuk altlarını ve kasıkları temizlemek" gibi hususlardır ki bunları daha başka şekilde de ifade edenler olmuştur.[532] Celâleyn tefsirinin "Kelimelerden maksat on emirdir." görüşüyle ilgili olarak üstadımız şunları söyledi: Bu, Kur'an'a karşı yapılan tuhaf bir cürettir. Benim hiç şüphem yoktur ki, dinleriyle alay etmek için Yahudiler bunu Müslümanların içine sokmuşlardır.

Allah'ın en büyük peygamberlerden birini, insanlara bir önder, peygamberlik silsilesine bir kök, bir temel dayanak yapmak için bir hazırlık olarak ona bu gibi işleri yapmasını emretmiş ve onları yerine getirince de onu övgü ile anmış olduğunu iddia eden bir kimseden daha dar düşünceli olamaz. Çünkü temyiz çağına gelmiş bir çocuk bile, bu gibi işlerle yükümlü kılınsa çok rahatlıkla onları yapar ve bunu büyük bir başarı olarak da görmez.

İşin en doğrusu bu gibi müphem ifadeleri Allah'ın ifade ettiği tarzda kabul etmek, Hz. Peygamber'den (s) açık bir nass görülmediği müddetçe, kast edilen hususu tayin etmeye yeltenmemek gerekir.

Ders esnasında bu konu ile ilgili olarak Üstadımızın söyledikleri özet olarak bunlardır ki bir gerçeğin ifadesidir. Ancak Suriye'de ilimle meşgul olanlardan bir adam Menâr'da bu hususu okuduktan sonra hocamıza gönderdiği bir mektupta şöyle diyordu: Tercümanu'l-Kur'an olarak meşhur olmuş İbn Abbas'ın sözkonusu **"Kelimeler"**i fıtrattan sayılan hasletlerle açıkladığına dair rivayetler vardır. Ona muhalefet edilir mi? O zat, mektubunda hocamızı çok tenkit edip İbn Abbas'ı da hayli övüyordu. Üstadımız mektubu alır almaz, zarfın üzerine "Şeyh Reşid bu herife cevap versin." notunu yazıp bana gönderdi. Mektubu gönderen kimse benim bir arkadaşımdı. Kendisine yazdığım çok nazik bir mektupta hatırladığım kadarıyla şunları söyledim: Biz, şimdiye kadar gerek müfessirlerden gerekse diğer alimlerden -sahih senetle gelmiş olsa bile- İbn Abbas'ın bütün görüşlerine katılan hiçbir kimseye rastlamadık. Kaldı ki Şeyh Muhammed Abduh, İbn

532. Bu hasletler için bkz: Müslim, *Taharet*, 56; Eb Davud, *Taharet*,29; Tirmizi, *Edep*, 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/137.

Abbas'tan gelen bu rivayeti kabul etmiyor ve onun böyle birşeyi söylediğine ihtimal bile vermiyor.

Bununla beraber herhangi bir kimsenin, bir sahabîye yahut bir imama muhalif hareket etmekle suçlanması, avamın çarşısında (halk kesimi arasında) revaç bulabileceğini göz önünde bulundurarak burada konu ile ilgili olarak müfessirlerin şeyhi İbn Cerîr et-Taberî'nin söylediği şu hususu da hatırlatmalıyız: İbn Kesir'in belirttiğine göre, İbn Cerir et-Taberî, âyette geçen sözkonusu *"Kelimeler"*in açıklamasını yaparken, İbn Abbas ve daha önceki bir kısım müfessirlerden değişik görüşleri naklettikten sonra özetle şunları söylemiştir: "Kelimeler"den maksat bütün bu söylenenlerin hepsi olabilir. Ancak bir sahih hadis yahut alimlerin icmâı olmadan bunlardan herhangi bir görüşü kesin olarak tayin etmek caiz değildir. Halbuki bu konuda teslimiyeti gerektirecek ne mütevatir ve ne de âhâd tarikiyle gelen sahih bir haber mevttur. İbn Cerir'in, tefsirinin çeşitli yerlerinde bir delil olarak kullandığı bu husus, bir hakikatin ifadesidir ki bizim hocamız da aynı görüşü paylaşmaktadır.

Yüce Allah, İbrahim'in (s) yükümlü bulunduğu kelimeleri tam olarak yerine getirdiğini belirttikten sonra ona hitaben *"Ben seni insanlara önder yapacağım."* diye buyurdu. Buradaki cümle bir önceki cümleden bağımsız olarak gelmiştir. Çünkü karine ile bilinen bir sualin cevabıdır. Üstadımız dedi ki: Burada *"fâ"* atıf harfi getirilerek önceki cümle ile bağlantıyı ifade eden *"fe kale innî câiluke..."* denilmemesinin sebebi, söz konusu önderliğin ve seçilmişliğin, adı geçen kelimelerin tamamlanmasının bir karşılığı değil, Allah'ın bir lütfu olduğunu göstermek içindir. Burada sözkonusu yapılan önderlikten maksat peygamberliktir ki insanın kendi çabasıyla elde edilecek bir kazanç değildir. Ve âyette bu imtihanın peygamberlikten önce olduğunu gösteren her hangi bir ipucu da yoktur.

Bu imtihanla, Hz. İbrahim'in kendi kendini tanıması, Allah'ın kendisine hususi olarak yaptığı lütuflara liyakatinin bildirilmesi ve böylece kendisine düşen görevlerin yerine getirilmesinde destek verilerek güçlendirilmesi amaçlanmıştır.

Şüphesiz insanları hâlis tevhid inancına davet etmesiyle onun önderliği gerçekleşmiştir. O devirde putperestlik insanları çepeçevre sarmışken Hz. İbrahim, Allah'ın birliğini ve peygamberlik müessesini kabul eden, buna karşılık putperestliği reddeden Hanif dinini kurdu. Bu inanç özellikle onun neslinde devam etti. Hiçbir zaman tevhid dini onlardan kesilmedi. Bu sebepledir ki Allah İslam'ı İbrahim'in dini olarak vasıflandırmıştır.

İbrahim'in Duasında Zalimler Yer Almaz

Yüce Allah İbrahim'i (a) insanlara önder yaptığını bildirdiği zaman o ne demişti? İşte insanın aklına gelebilen böyle bir soruya cevap vermek üzere

"Soyumdan da (yani benim soyumdan da insanlar için önderler yap) dedi." ifadesine yer verdi ki, bu çeşit veciz ifadeler sadece Kur'an'a mahsus olan bir îcazı gösterir.

Hz. İbrahim bu duasında fıtrat kanunlarına bağlılığını da göstermiştir. Çünkü, çocuğunun varlığını kendi varlığı gibi kabul eden insanoğlu soyundan gelenlerin de kendisinin benimsediği hayat tarzını en güzel şekilde yaşamalarını arzu eder. Böyle olduğu takdirde -nesli sayesinde- hem ruhu hem bedeni itibariyle bir çeşit yaşamayı sürdürmekten haz alacağını düşünür. İbrahim'in (a) dualarından birisi de kendi adını taşıyan sûrede *"Ey Rabbim! beni ve soyumdan gelecekleri namazı devamlı kılanlardan eyle."*[533] şeklindeki duadır.

İbrahim (a) bu duasında da gereken edebe riayet etmiştir: Önderliği, bütün soyu için değil, bir kısmı için istemiştir. Çünkü makul ve mümkün olanı budur. Bu incelik, fıtrat kanunlarına uygundur. Bu husus duanın âdâp ve kabul şartlarından biridir. Dualarında Allah'ın fıtrat veya şeriat prensiplerine ters düşecek işleri isteyen kimse duasının reddedilmesini hakeder. Üstelik böyle bir kimse, Allah'a karşı su-i edepte bulunmuş olur. Çünkü bu insan, Allah'ın kendisinin hatırı için kâinat çapında yürürlükte olan değişmez kanunlarını iptal, yahut son şeklini almış ve tamamlanmış olan bir şeriatın hükümlerini nesh etmesin istiyor.

Bu duayı yaptığı zaman, Allah, İbrahim'e nasıl bir cevap verdi? ***"Allah: Ahdim zalimlere ermez (onlar için söz vermem) buyurdu."*** Yani: Ben muhakkak ki sana istediğini vereceğim, insanlar için soyundan önderler yapacağım; ancak, önderlikle ilgili verdiğim söz, zalimleri kapsamamaktadır. Çünkü onlar örnek alınıp uyulmaya ehil kimseler değildir.

Bu tabirde de bir öncekine benzer bir îcaz vardır. Cevapta sadece önderlik makamına engel teşkil eden zulümden söz edilmesi, İbrahim'in soyunu zulme karşı tiksindirip nefret ettirmek, o soydan gelenlerin birbirlerini zulme kaşı uyarıp korumalarını, çocuklarını ona karşı duyarlı bir şekilde eğitip yetiştirmelerini, böylece zulme girip de makamların en büyüğü ve en şereflisi olan önderlik makamından mahrum kalmamalarını ve diğer insanların da zalim olan liderlerden nefret edip onlardan yüz çevirmelerini sağlamak içindir.

Çünkü insanlar, genel olarak arzularına uymayan şer'î hükümlerin dışına çıkarak ya da onları heva heveslerine uygun te'vil ederek hem kendi nefislerine hem de başkalarına zulüm yapan zalim önderlerin izlerini tâkip etmeyi âdet haline getirmişlerdir. Hz. Peygamber asrı ile ona yakın bir hayat tarzını benimsemiş Raşid Halifeler asrı dışında kalan bütün çağlarda, insanların zalim önderlerin izini tâkip ettiklerine en büyük delil, gerçekleri ispat etmede reddedilmez bir konuma sahip olan tarihin şahitliğidir.

533. İbrahim, 14/40.

Ben derim ki: Bazı müfesirlere göre, buradaki zulümden maksat, onun en çirkin ve en zararlı şekli olan şirk ve küfürdür. *"Şüphesiz şirk en büyük zulümdür."*[534]; *"Kâfir olanlar zalimlerin ta kendileridir."*[535] âyetleri bu anlamı desteklemektedir. Yalnız âyette hasrı veya kasrı (yani zulmün belli bir konuya tahsisini) ifade eden herhangi bir delil söz konusu değildir. Buna göre, tevhid ve peygamberlik inancına sahip olsa bile insanlara zulüm eden kimse onlara önder olmaya ehil değildir. Böyle bir önderlik, onların dinlerini de dünyalarını da ifsat eden bâtıl bir şer unsurudur.

Fakihlerimiz fâsık ve zâlim dahi olsa, kendisinden açıkça küfür gerektirecek bir söz veya davranış biçimi görülmeden, bir devlet başkanına karşı başkaldırmanın caiz olmadığını söylemişlerse de bunu zalim kimsenin de önderliğe ehil olduğu için değil, fitne fesadın çıkmaması için söylemişlerdir. Devlet başkanlığına aday olmuş kimsede adaleti şart koşmaları bunun açık delilidir. Bununla beraber "işin başında gözardı edilmemesi gereken bazı hususların zaman içerisinde görmezlikten gelinebileceği" şeklindeki kaideleri her yerde geçerli değildir.

Önderliğin Şartı: İlim, Adalet, Fazilet

Üstad Muhammed Abduh konu ile iligili olarak şunları söyledi: İşin ehli olan bir devlet başkanının ve iyi bir önderin başlıca özelliği, güzel işler yapmaya sevk eden ve kötü şeylerden uzaklaştıran erdemli vasıflara ve ilmî melekeye haiz bir ruha sahip olmasıdır. Zalimlerin böyle bir vasıftan nasiplerinin olmadığı ortadadır. Bunlar sadece resmi formalitelere değer veren, aldatan ve aldanan zavallı kimselerdir. Bu yüzdendir ki onlar kendi işlerine "resmi muamele" adını vermektedirler.

Yüce Allah, insanlara önder yaptığı İbrahim'in (a) yüksek fazilet ve erdemlerini *"İbrahim, gerçekten tevhid inancına bağlı, Hakk'a yönelen, Allah'a itaat eden bir önderdi."*[536]; *"İbrahim cidden yumuşak huylu, bağrı yanık ve kendisini Allah'a vermiş biriydi."*[537] şeklindeki âyetlerinde olduğu gibi, kitabının birçok yerinde bize bildirmiş, fakat hiçbir yerde onun kılık kıyafeti, yiyecek ve içeceği gibi maddi ve resmî yönlerinden bahsetmemiştir. Aksine bize kendine ve insanlara zulüm yapmaktan sakınanların dışında, soyundan hiçbir kimsenin onun o makbul duasının kapsamına giremeyeceğini bildirmiştir.

Üstad devamla şunları söyledi: Alimler bu ayetten usul ile ilgili şu hükmü çıkarmışlardır: Zalim bir kimsenin devlet başkanı olması caiz değildir. Hilafetin sahih olabilmesi için ilim ve adaletin olması şarttır. Rivayetlere göre Ebu Hanife (r), Halife Mansur'a karşı ayaklanmanın caiz olduğuna dair giz-

534. Lokman, 31/13..
535. Bakara, 2/254.
536. Nahl, 16/120.
537. Hud, 11/75.

lice fetva vermiş ve bu işi organize etmeye çalışan Ali b. el-Huseyn'e yardım etmiştir. Üstad derste konu ile ilgili olarak getirdiği bu delillerle iktifa etti.

Bazı alimlere göre, Ebu Hanife ve diğer bir kısım alimlerin, halife Mansur ve benzeri hükümdarlar döneminde kendilerine teklif edilen kadılık görevini kabul etmemelerinin asıl sebebi, onların hilafet ve hükümdarlıklarının sahih olmadığına dair inançlarıdır. Rivayetlere göre Eu Hanife, o günkü hilafeti sadece Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin hakkı olduğunu düşünüyordu.

Daha sonra Üstad Abduh, dersin burasında ilim önderlerinden söz ederek şöyle dedi: Allah'ın İbrahim'e (a) vahyettiği, sonra Hz. Muhammed'e bildirdiği şu zalimlerle ilgili olan bu açık uyarısına rağmen insanlar, yine de zalimlerin peşinden gitmekten vazgeçmemişlerdir. Dün olduğu gibi bugün de dört mezhep imamının yolunda olduklarını iddia etmelerine rağmen, hükümdarlarının dininde kalmaya devam ediyorlar. Doğrusu onlar bu iddialarında samimi değillerdir.

Çünkü onlar, Ku'an'ın ahlâkı ile ahlâklanmak ve bütün işlerinde Kitab ve Sünnet'e uymak için çaba göstermek gibi imamların güzel erdemlerinden hiçbirine sahip değillerdir.

Üstad Muhammed Abduh, ders esnasında bu işaretle yetindi. Şimdi biz biraz daha konuya giriyor ve diyoruz ki: Zalim hükümdar ve sultanların arzuları insanlara karşı üstünlük sağlamaktır. Öyle ki mezhep imamı kabul edilenler dahi o zalimlerin zulmünden kurtulamamışlardır. İşte Ebu Hanife; insanların ona karşı teveccühlerini bildikleri için onu kadılık görevini üstlenmeye zorlamışlar ve kabul etmediğini görünce de dayak çekmişler ve hapse atmışlardır. İbn Halikkan'ın, İbn Cevzî'nin *"Şuzûru'l-Ukûd"* adlı eserinden naklettiğine göre İmam Malik, sultanın arzusuna uymayan bir fetva verdiğinden dolayı yetmiş değnek yemekten kurtulamamıştır. Yine İbn Halıkkan'ın, el-Vakidi'den nakl ettiğine göre, İmam Malik ömrünün son zamanlarında ne cuma ne de diğer namazlar için camiye gitmiyordu. Ve mazeretini de "Her insan mazeretini açıklayacak güçte değildir." cümlesiyle özetliyordu.

Halife el-Mansur için yapılan bey'atın geçerli olmadığına dair verdiği fetvadan dolayı bazı kimseler İmam Malik'i, Halife Masur'un amcası Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a şikayet ettiler. Ca'fer büyük bir öfkeyle İmam Malik'i yanına getirtti ve elbiselerini çıkartıp kendisini değnekle dövdü. Ayrıca eli-kolu öyle çekildi ki omuzu yerinden çıktı. Tek kelimeyle Cafer, İmam Malik'e karşı büyük bir zulüm yapmış ve suç işlemiştir.

Harun Reşid'in İmam Şafiî'ye kadılık teklif ettiği, onun takvası sebebiyle bunu reddettiği ve bundan dolayı takibata uğradığı ve bu yüzden bazı yerlerde saklanmaya çalıştığı, ardından orayı terk edip kaçtığına dair haberler meşhurdur. İmam Ahmed'in, Kur'an'ın mahluk olmadığını savun-

masından dolayı hapis ve işkence gibi çekmediği eza ve cefa kalmamıştır. Onun başına gelenler, tarihin kaydettiği en meşhur olaylardan biridir. İşte o zalim sultanlar, imamlara karşı böyle muamele ettiler. Hem din hem dünya hayatını heva ve heveslerine göre, ifsat etmek için onlara ve diğer insanlara her türlü zulmü reva gördüler. Bununla beraber hepimiz çok iyi biliyoruz ki: O imamlara zulm eden o günkü hükümdarlara tâbi olan hâkim ve âmirlerin yaptığı zulüm ve azgınlık daha sonraki dönemlerde gelen birçok hâkim ve âmirlerin yaptıkları zulümlere nisbetle hafif kalır. Yine de Allah'ın tevfik verip hidayete erdirdiği kimseler dışında, insanların çoğu sözkonusu reislerin heva ve heveslerinin peşinden gittikleri görülmektedir. Onların zulümlerine iştirak etmeyenler ise, yeryüzündeki bir avuç garip insanlardan ibarettir.

İşaret ettiğimiz hadiseler bize bu ümmetin zâlim olan hükümdarlarının, ilk asırdan beri sürekli olarak siyasî emellerini din ve dindar kesimle güçlendirmeye çalıştıklarını göstermektedir. Öyle ki, insanların teveccüh ettikleri bir din adamını buldukları zaman, kendilerine taraftar olmasını söylerler; taraftar olmayan kimseleri tahkir ve işkenceye tâbi tutarlardı.

Şu var ki, Müslümanların nezdinde din ve hakkı arama meyli hep üstün gelmiştir. Nitekim tarihçilerin bildirdiğine göre İmam Malik, gördüğü zulüm ve hakaretten sonra, hep hürmetli bir makamda kalmış ve yüceltilmiştir. Sanki yediği değnekler birer mücevher olup onu süslendirmiştir. Halbuki daha sonraki devirlerde gelen sultanlardan biri -İmam Malik'ten nakledildiği şekilde- kendi beyatını sahih kabul etmemiş yahut, arzusuna ters düşen fetvayı vermiş olan bir âlimin dövülmesini emretse, insanlardan hiçbiri artık ona ne hürmet eder, ne de bir mevki verir; aksine hepsi ondan yüz çevirmeye başlar.

Üstelik, onun değerini bilen akıllı, bilgili insanlar o âlimden sadece yüzlerini çevirirlerken, sokaktaki adamlar ve benzeri ayak takımı kimseler ondan hem yüzlerini hem de gönüllerini çevirirler. Dahası onun kâfir, ya da fasık yahut bid'atçı bir kimse olduğuna inanırlar.

Zâlim hükümdarlar, kendilerinin din konularında da itaat edilmesi gereken birer dinî önder olduklarını halka kabul ettirmek için fâkihlerin zâlim olanlarından yardım almışlar ve Allah'ın önderler hakkında verdiği sözünün zâlim kimseleri kapsamadığını söyleyen Allah'ın Kitabı ile halkın arasında birer perde olmuşlardır. Müçtehid imamların da bu görüşte olduğunu savunarak insanları aldatmışlardır. Şayet insanlar bu âlimlerin kendi çağdaşları olan halifelerle olan münasebetlerini yakından bilseydi, herhalde aldatılmaları kolay olmayacaktı. Bnunla beraber o devirlerde yaşayan hükümdarlar Kitab ve Sünnet'i biliyor ve yaptıkları işler ile verdikleri hükümlerin çoğunda onlara uyuyorlardı.

Halbuki daha sonraki devirlerde gelenler, sokaktaki insanların bildiklerinden daha fazla birşey bilmedikleri gibi, bildiklerinin de tam tersine amel ediyorlar. Dahası, ümmetin menfaatlerine aykırı ve şeriata ters düşen bir takım yabancı kanunları alıp insanlar için yeni hükümler koymaya çalışıyorlar. Bu gibi sultanlar, tayin ettikleri vali ve hâkimlerinden Allah namına değil, kendi adlarına hüküm vermelerini istiyorlar. *"Kim ki Allah'ın indirdiği ile hükm etmezse işte onlar zâlimlerin ta kendileridir!"*[538]

وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَأَمْنًا وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى
وَعَهِدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ
السُّجُودِ ﴿125﴾
وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَٰذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ
آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَىٰ
عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿126﴾

125- Biz Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın). İbrahim ve İsmail'e: Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rüku ve secde edenler için Evimi temiz tutun diye emr etmiştik.

126- İbrahim de demişti ki: Ey Rabbim! Burayı emin bir şehir yap, halkından Allah'a ve âhiret gününe inananları çeşitli meyvelerle besle. Allah buyurdu ki: Kim inkâr ederse onu az bir süre faydalandırır, sonra onu Cehennem azabına sürüklerim. Ne kötü varılacak yerdir orası!

Allah'ın, Kâbeyi Ziyaretgâh Kılması ve İbrahim'in Makamı

"Biz Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık." âyeti bir öncekine atıftır. Yani: Ey peygamber! -ya da ey insanoğlu!- Şunu hatırla ki: Biz bir zamanlar Beytu'l-Haramı (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Kudretimizle insanların kalplerinde öyle bir duygu yarattık ki, onunla dünyanın her tarafından değişik yolları katederek ve bundan sevap kazanmayı umit ederek Kâbe'ye defalarca gelir ziyaret üstüne ziyaret ederler . Yine kendilerine verdiğimiz duyguyla Kâbe'ye karşı hep saygı

538. Maide, 5/45.

içinde olmuşlar, ne olursa olsun orayı güvenli bir yer olarak görmüşler ve bu sebeple eski dönemlerden beri orada kan dökmemeyi prensip edinmişlerdir.

Ayette geçen ***"el-Beyt"*** kelimesi, Alah'ın Mekke'deki evi olan "Beytül-Haram" için -tağlib yoluyla- bir özel isim olmuştur. Nitekim Necm kelimesi de Sûreyya yıldızı için aynı yolla özel isim gibidir. Bunun içindir ki Araplar *"el-Beyt"* kelimesinden hemen Beytullah'ı anlayabiliyorlardı.

Yüce Allah, bu ifadelerle Araplara büyük bir nimetini - daha doğrusu- büyük nimetlerini hatırlatıyor. Şöyle ki: Allah tarafından Beytu'l-Haram, insanların ziyaret edip sevap kazanacakları bir mevki yapılmıştır. Çevrelerindeki beldelerin her tarafında insanlar kapılıp götürülürken ve oralarda büyük bir korku yaşanırken, Mekke şehri bu sayede inanlar için güvenli bir yer olmuştur.

Ve tabii ki burada hatırlatılan bir husus da Hz. İbrahim'in (a) Kâbe ve oranın mümin ahâlisi için yaptığı duadır. Bu hatırlatma ile ayrıca, Hz. Peyamber'in davetinin doğruluğu ve onun hem Kureyş hem de diğer Arapların saygı duyduğu İbrahim (a) dininin dayandığı temeller üzerinde kurulduğu tescil edilmiştir. Ayette "el-Kasd" (yönelme) vaya "el-mezar" (ziyaretgâh) tabiri yerine ***"el-mesâbe"***'nin kullanılması, bu kelimenin anlam bakımından daha geniş kapsamlı olmasındandır. Bu kelime ancak, hakkında daha önce bir yöneliş, bir arzu olduktan sonra yeniden bir ziyaretin sözkonusu olduğu mekânlar için kullanılır. Kâbe, genel bir ma'bed ve tevhid inancının bir simgesi olduğundan, ibadet kastıyla orayı ziyaret edip sevap kazanmak isteyen insanlar, elbette orayı şevkle tekrar tekrar ziyaret etme arzusunda olacaklardır. İmkânı olan bu arzusunu fiilen gerçekleştirecek; bu imkânı elde edip bizzat orayı fiilen ziyaret edemeyenler de gönül ve vicdanlarını mânen oraya gönderecektir.

Kâbe'nin insanlar için bir ziyaretgâh olduğu hususu, hem cahiliyye hem de İslam döneminde biliniyordu. Her zaman bazı insanlar tarafından ziyaret edilmesi, bu imkânı bulamayan bir takım insanların da o duygu ile yanıp tutuşması bunun açık bir belgesidir. Yine Kâbe'nin Allah tarafından güvenli bir yer kılındığı hususu da bilinmekteydi. Nitekim intikam alma, başkasından kısas almakla gururlanma duygusu, onların önceden beri gelen bir gelenekleri olduğu halde, onlardan bir kimse babasının katilini bile harem bölgesinde gördüğü zaman asla karışmazdı.

Üstad Abduh, şöyle dedi: Denilebilir ki, Kâbe'nin güvenli bir yer olmasının faydası sadece bir kısım suç işlemiş caniler ile, kendilerini savunmaktan aciz çocuklar için sözkonusu olduğu halde, bunun bütün insanlar için güvenli bir yer olarak ifade edilmesi ve bütün Araplar için lutfedilmiş bir nimet olarak zikredilmesinin ne anlamı olabilir? Buna cevap olarak deriz ki: Ne kadar güçlü olursa olsun, her insan bir gün kendisinden daha güçlü bir düşmanla karşılaşabilir ve ondan kurtulmak için Beytullah'a sığınma ihtiyacını duyabilir;

yahut karşısındaki hasmı ile savaşmak yerine onunla barışıp dost olmayı daha faydalı bulabilir. Bütün bunlar için Harem bölgesi en güzel bir barış zemini ve güvenli bir yerdir. Oysa diğer beldelerin hepsinde tehlikeler, korkular vardır. Hiç kimse tam huzur içinde değildir. Yüce Allah, Ankebut Sûresi'nde de Araplar için güvenli bir yeri lutfettiğini şöyle ifade etmiştir: *"Çevrelerinde insanlar kapılıp götürülürken bizim (Mekke'yi) güven içinde saygın bir yer yaptığımızı görmediler mi? Hâlâ batıla inanıp Allah'ın nimetine nankörlük mü ediyorlar?"*[539]

Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin."*** Nâfi' ve İbn Amir âyette geçen ***"ittehazû"*** fiilinin *"hı"* harfini üstün (fetha) okuyup daha önce geçen *"Cealnâ"* fiiline atıf edilen bir mazi fiil olarak değerlendirmişlerdir. Diğerleri ise *"hı"* harfini esre olarak okuyup emir kipi şeklinde değerlendirmişlerdir. Buna göre âyetin mânâsı *"Biz dedik ki: İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin."* şeklinde olur. Yani: âyetin başında *"biz dedik"* anlamına gelen *"fe kulnâ"* fiili takdir edilir. Bunun açıkça zikredilmemesinin sebebi îcazdır. Bu îcazlı ifadeyle, Kur'an'ı okuyan veya dinleyen kimselerin zihinlerinin hazırlanıp toparlanması ve âyetteki emrin doğrudan kendilerine yönelik olduğu mesajının iyice yerine ulaşması hedeflenmiştir.

Buradaki uslupta, Kur'an'a muhatap olan insanların da sözkonusu emirden sorumlu olduklarını bildirmek, ifade edilen hususların sadece hatırlansın diye anlatılan geçmiş birer tarihî hadise yahut sırf teselli için birer nostalji olmadığını, aksine Hz. İbrahim devrinde bulunan insanlar gibi, Hz. İsmail'in çocukları olan Araplar ile Hac davetine icabet eden diğer bütün insanlara yönelik bir dinî ve şer'î hüküm olduğunu belirtmek maksadıyla, şimdiki zaman (emr-i hazır) kipi ile geçmiş zaman tasvir edilmiştir.

Bu açıklama, *"İttehizû"*daki emrin, doğrudan doğruya Hz. Muhammed'in ümmetine bir hitap olduğunu söyleyenlerin görüşünden daha güzeldir. Çünkü bu görüş, ancak fiil emir sigası olarak kabul edildiği takdirde geçerli olabilir. Halbuki bizim açıklamamız, fiilin hem emir hem de mazi kipi durumuna göre geçerlidir. Hz. İbrahim'in ve ona tâbi olanların kendi dönemlerinde İbrahim'in makamını namaz yeri edindiklerini gösteren fiilin mazi kipi şeklindeki kıraat de gözardı edilmemelidir. Böyle bir tasvirde, sonradan gelenlerin kendi geçmişlerinin şerefiyle şereflenmeye ve onlara uymaya bir tahrik ve teşvik de sözkonusudur.

"Makam" kelimesi, Kıyam'dan mekân ismidir. Müfessirler, İbrahim'in makamının yeri konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazılarına göre, İbrahim'in Kâbe'yi yaparken üzerine çıktığı taşın bulunduğu yerdir. İbn Abbas, Câbir, Katâde ve daha başkalarının görüşü budur. Buhârî de bunun böyle olduğunu rivayet etmiştir.[540] Celâleyn tefsirinde de bu görüşe yer verilmiştir.

539. Ankebut, 29/67.
540. Buhârî, *el-Hac*, 72.

Nahaî ve Mücahid gibi diğer bir kısım alimlere göre, Makam-ı İbrahim, Harem bölesinin hepsi demektir. Diğer bir rivayette, İbn Abbas ve Ata onun, Hac ibadetinin yapıldığı mevkiler anlamında olduğunu söylemişlerdir. Şa'bî'ye göre Makam-ı İbrahim Arafat dağı, Müzdelife ve şeytan taşlama yerinin adıdır.

Alimler *"el-Musallâ"*nın ne anlama geldiği konusunda da farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Makam-ı İbrahim'i "Kâbe'yi yaparken üzerine çıktığı taş" olarak açıklayanlara göre, musalladan maksat normal kıldığımız namaz yeridir. Celâleyn tefsirin müellifi de aynı kanaattedir. Buna getirdikleri delil ise, Müslim'in Câbir'den rivayet ettiği şu hadis-i şeriftir: *"Câbir dedi ki: Hz. Peygamber (s) tavafını bitirince İbrahim'in (a) makamına yöneldi ve onun arkadasında iki rekat namaz kıldı."*[541] Diğer bazı âlimlere göre ise, buradaki "musalla"dan maksat, salat kelimesinin sözlük anlamı olan *"dua"*, Allah'a yönelme ve genel olarak O'na kulluk etmenin yeri demektir.

Üstad Abduh da bu görüşü benimsemiştir. Ona göre, İbrahim'in Kâbe'yi yaparken üzerine çıktığı taş yer olarak bilinen mâlum namazların kılınmasına uygun değildir. Bu sebepledir ki Câbir hadisinde Hz. Peygamber'in (s) onun arkasında namaz kıldığı ifade edilmiştir. Üstad, Müslim'in rivayet ettiği sözkonusu hadis ile, Ebu Nuaym'in merfu olarak rivayet ettiği *"İşte Makam-ı İbrahim burasıdır."*[542] şeklindeki hadis ile ilgili olarak da şunları söyledi: Bu iki hadiste yer alan ifadelere âyette yer alan İbrahim Makamı'ndan maksadın kesin olarak İbrahim'in Kâbe'yi bina ederken üzerine çıktığı taş olduğunu ve başka bir yerin sözkonusu olmadığını göstermez. Hz. Peygamber'in orada namaz kılması; sadece, orada namaz kılmanın meşru olduğunu gösterir. Kaldı ki Ebu Nuaym'in senedinde eleştirilen yönler vardır. Bununla beraber, âyetin asıl muhatapları Hz. İbrahim devrindeki müminlerdir. Ayrıca bizim namazımızla onların namazının olup olmadığı meselesi vardır. Böyle olunca Üstad Abduh'un ifade ettiği gibi *"Makam"*ı, İbrahim'in kaldığı, Hac ibadetinin yapıldığı ve Haccın nişaneleri olarak bilinen tüm yerlere hamletmek; *"salât"*ı da sözlük anlamına göre genel bir kulluk ve dua anlamında kabul etmek daha uygundur. Böylece *"Salât"* kelimesi, hem İbrahim (a) devrindeki namaz ve diğer ibadetlerini, hem de bizim namaz ve diğer kulluk görevlerimizi içine alacak şekilde geniş bir anlamda kullanılmış olur. Nitekim Salat kavramı, hem Arapların hem de diğer toplumların nezdinde, Allah'a dua etmek, O'na hamd etmek ve her türlü söz ve davranışla O'na yönelmeyi ifade etmektedir. Tahkik ehli fâkihler de, "Mescid-i Haram'ın neresinde namaz kılarsanız orası İbrahim'in Makamı'dır." derler. Ancak halk iki rekat tavaf namazını mümkün oldukça Hz. İbrahim'in ayak izlerinin bulunduğu taşın

541. Müslim, *el-Hac,* 19, (hadis no:147).
542. *Kenzu'l-Ummal*, II/357 (4232).

yer aldığı o yüksekçe olan yerin arkasında kılmaya gayret ediyor.

Abdurrezzak'ın kuvvetli bir senedle yaptığı rivayete göre, bu yer önce Kâbey'e bitişik idi, sonra Hz. Ömer (r) onu geriye çekerek şimdiki yerine koydu. İbn Merdüye'nin zayıf bir senedle Mucahid'den nakl ettiğine göre, burayı Kâbe'den ayırıp geri çeken bizzat Hz. Peygamber'dir. Âl-i İmrân Sûresi'nin tefsirinde dördüncü cüz'ün başında bu konu ile ilgili daha geniş bir açıklama gelecektir.

Daha sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: "İbrahim'e ve İsmail'e: Evimi temiz tutun diye emrettik." Ayette geçen ***"Ahide"*** fiili, tavsiye etmek anlamındadır. Buradaki ahitten maksat, Allah'ın onları ***"evim"*** diye kendine nispet ettiği mekânı temizlemekle yükümlü kılmasıdır. Çünkü orası sahih ibadetlerin doğru olarak yapılacağı bir ma'bed kılınmıştı. Ayette temizlenmesi, ortadan kaldırılması gereken şeylerin neler olduğundan söz edilmemesinin sebebi; putlar, gözle görülen pislikler, putperestlik, lüzumsuz ağız bozukluğu, kavga ve müstehcen konuşma gibi her türlü mâddî ve mânevî pislikleri kapsaması içindir. Şüphesiz, her türlü cismânî özelliklerden münezzeh olan Yüce Allah'ın Kâbe'yi kendine nisbet ederek *"evim"* demesinin hikmeti, ne onun bulunduğu mevkide ve ne de onu meydana getiren taşlarda aranmalıdır. Aksine bu hikmet, namaz kılanların kendisine yönelmelerinin emredildiği ve ayrıca tavaf gibi husûsî ibadetlerin kendisinde yapıldığı bir mâ'bed olma keyfiyetinde aranmalıdır. Bunun hikmeti ise şudur: İnsanlar, her türlü zaman ve mekân boyutlarının dışında olan mutlak gaybî bir varlık olan Allah'a hakkıyla yönelmekten âcizdir. Halbuki onların kendi yaratıcılarına yönelmeye, O'na şükredip yakın olmaya, O'na hamd ederek rahmetinden yardım dilemeye çok ihtiyaçları ve sonuçta faydaları vardır. Çünkü böyle bir teveccühle insanların duyguları ve kabiliyetleri bilinen sebepler dairesine bağlı kalmaktan kurtulup hiçbir sebepe bağlı olmadığı bilinen bir varlığa bağlanmış olur; nefisleri artık hayvânî bir hayat tarzını yaşamaya razı olmaz.

İnsanlar için husûsî bir yer tayin edip, kutsî zâtının orada hazır olacağının bir simgesi şeklinde orayı kendi evi olarak adlandırdığı için Allah'a hamd ve senalar olsun! Allah'ın zâtının -hâşâ bizzat- hakîkî olarak o mekânda bulunması muhâl ise de, O'nun sonsuz olan ilâhî rahmeti oradadır. O halde oraya yönelmek kulun bizzat Rabbine yönelmesi anlamındadır. Yüce Allah kullarına hem dinlerin hem de aklın irşadı ile kendisinin eşi benzeri olmadığını öğrettiği halde, onları şayet mutlak bir şekilde kendisine ibadet etmekle yükümlü kılsaydı bu taktirde her türlü kayıtlardan uzak böyle mutlak gaybî bir varlığa nasıl ibadet edip yöneleceklerini bilemedikleri için büyük bir şaşkınlık içerisinde bunalıma düşeceklerdi.

Faraza insanların bir kısmı, dinin öğrettiği ve aklın da tastik ettiği bu eşsiz varlığın saygınlığına uygun bir ibadet şeklini seçmiş olsalar bile, diğer-

leri bunu başaramayacaklardı. Ve müminler, kalplerini birleştirecek olan en faziletli bir ameldeki beraberliği kaybetmiş olacaklardı.

Bunun için dedik ki: İnanların imkân buldukça ziyaret edecekleri, uzaktan da olsa namazlarında kendisine yönelecekleri bir mâ'bedi yaptırması ve onu kendine nisbet ederek adlandırması Allah'ın sonsuz rahmetini göstermektedir. Şüphesiz Yüce Allah, *"Doğu da Allah'ındır Batı da. O halde nereye yönelirseniz yönelin, Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır. Şüphesiz Allah'ın rahmeti ve nimeti geniştir, O herşeyi bilendir."*[543] âyetiyle kendisinin her türlü zaman ve mekândan uzak oluduğunu bildirdikten sonra, müminlerin "Allah'ın evi" tabirinden -hâşâ- O'nun için artık bir cismanîlik özelliği olan mekânda bulunma vehmine kapılmayacaklarını biliyor. Şunu da belirtmeliyim ki, insanların, Allah'ın yüceliği ve herşeye hâkim olduğunun bir simgesi olarak dualarında göğü kıble edinip oraya yönelmeleri bu açıklamalarımızla çelişmez. Çünkü namaz ile dua birbirinden çok farklıdır.

Yüce Allah'ın ***"Tavaf edenler, ibadete kapananlar, rukû' ve secde edenler için evimi temiz tutun."*** şeklindeki ifadesi, Üstad Abduh'un, *"musalla"*dan maksadın genel anlamda bir mâ'bed olduğu şeklindeki görüşünü desteklemektedir. Nitekim Yüce Allah, insanlara İbrahim'in Makamı'ndan bir namaz yeri edinmelerini emrettikten sonra, bize İbrahim ile İsmail'in (a) O'nun emriyle orayı temizlediklerini, tavaf yapmak (Safa-Merve arasındaki sa'y de buna dahildir), Mescid-i Haram'da durmak, namazın hükümlerinden olan ***"rukû'"*** ve ***"secde"*** gibi çeşitli ibadetlerin yapılması için hazırladıklarını beyan etti. Rukke' *"râki"*in, sucûd ise *"sacid"*in çoğuludur. Hz. İbrahim ve ona iman edenlerin bu ibadetle mükellef olduklarına işaret etmekle beraber, ayetin tıpkı bizim gibi namaz kıldıklarına dair herhangi bir delâleti söz konusu değildir.

Hz. İbrahim'in Mekke İçin Yaptığı Dua

"İbrahim de demişti ki: Ey Rabbim! Burayı emin bir şehir yap." âyeti, bundan önce geçen cümleye atıftır. Harem bölgesi (Mekke) halkına yapılan Allah'ın başka lütuflarını hatırlatmaktadır. Bunlardan biri Mekke'nin kendi konumunda güvenli bir belde olması için Hz. İbrahim'in Rabbi tarafından kabul edilen duasıdır. Burada sözkonusu yapılan Mekke'nin güvenliği, daha önce geçen Kâbe'nin güvenliğinden farklıdır.

Celâleyn tefsirinde, âyette eçen ***"âminen"*** kelimesi *"zâ emnin"* yani *"güven sahibi, güven verici"* şeklinde açıklanmıştır. Halbuki burada çok açıktır ki *"emin şehir"* tabiri ile kast edilen husus, Mekke'nin kendisine karşı kötü niyet besleyen düşmanlarından korunmuş olduğudur. Bu ise orada ikamet eden insanların kendilerinden intikam almak ya da zulüm yapmak iste-

543. Bakara, 2/115.

yenlerin saldırısına karşı güven içinde olacaklarını ifade eden (zâ emnin) tabirinden farklıdır. Şekli ne olursa olsun Allah İbrahim'in (a) bu konuda yaptığı duasını kabul etmiştir. Öyle ki Kâbe'ye yapılan saldırılar hiçbir zaman uzun ömürlü olamamıştır. Yani insanlara "Uzun bir süredir Beytullah'ta (Mekke'de) güven yoktur." dedirtecek bir durum sözkonusu olmamıştır. Ve bizzat Kâbe'yi hedef seçerek ona saldıranlardan hiçbiri kurtulamamıştır. Ancak bazan oraya sığınmış olan kimselere karşı yapılan saldırılar sözkonusu olmuş ve bunlar da çok kısa sürmüştür.

Hz. İbrahim'in duasında yer alan bir husus da Mekke halkından inanan kimselerin rızıklarının bol olması ile ilgilidir: ***"(Mekke) halkından Allah'a ve âhiret gününe inananları çeşitli ürünlerle besle."*** Celaleyn tefsiri müellifi âyette geçen *"çeşitli ürünlerle besleme"*nin şeklini, Cebrâil'in şimdiki Taif bölgesini, Şam ya da Filistin bölgesindeki Hûran'dan alıp Hicaz bölgesindeki şimdiki yerine getirmekle açıklamıştır. Halbuki konu Taif değil, Kâbe ve Mekke'dir. Kaldı ki bu güvenli belde (Mekke) halkının rızkı nereden geldiği bellidir. Birçok tecrübe ve müşahedeler, Kasas Sûresi'nde yer alan *"Biz onları, kendi katımızdan bir rızık olarak herşeyin ürünlerinin toplanıp getirildiği, güvenli, dokunulmaz bir yere (Mekke-i Mükerreme'ye) yerleştirmedik mi?"*[544] şeklindeki ilâhî beyanı tastik etmektedir. Demek ki çeşitli ürünler, bulundukları yerde toplanır ve Mekke'ye götürülür. Bu yerin Taif, Şam, Mısır yahut Rûmeli olması birşey değiştirmez.

Bununla beraber, bu ürünlerin bir yerden değil, değişik birçok yerden geldiğini düşünmek âyetin ifadesine daha uygun ve Allah'ın bu lütfunu göstermeye daha elverişlidir. Taif'in nakli ile ilgili hadis ise sahih değildir. Ne yazık ki onu yine de bir açıklama olarak Allah'ın Kitabı ile irtibatlandırmışlardır. Oysa Allah'ın Kitabı bu gibi asılsız isnatlardan uzaktır ve doğrularını ispat etmede bu gibi şeylere asla muhtaç değildir.

Görüldüğü üzere, İbrahim (a) bu duasını yalnız müminlere tahsis etmiştir ki ona yakışan da budur. Ancak sonsuz rahmet sahibi Yüce Allah dünyada, rızkını bir kesime tahsis etmemiş, inananlarla inanmayanlar arasında bir ayırım yapmaksızın herkese vermiştir. *"Hepsine, onlara da bunlara da (inananlara da inanmayanlara da) Rabbinin ihsanından (istediklerini) veririz. Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir."*[545] âyeti buna işaret etmektedir.

Şu kadar var ki kâfirlerin istifadeleri kısa ömürlü dünya hayatı ile sınırlıdır. Öbür dünyada varacakları yer çok kötüdür. Çünka ceza amelin tabiî bir sonucudur. İşte Allah'ın İbrahim'e (a) verdiği cevapta da bu gerçek vurgulanmıştır: ***"Kim inkar ederse onu az bir süre faydalandırır, sonra onu Cehennem azabına sürüklerim. Ne kötü varılacak yerdir orası!"*** Yani inkâr

544. Kasas, 28/57.
545. İsra, 17/20..

eden kimseye de rızkını verir ve dünyada kaldığı kısa süre içerisinde onu da faydalandırırım. Ama daha sonra onu istemediği halde ve inkârının bir neticesi olarak katlanmak zorunda kalacağını tahmin etmediği Cehennem azabına sürükleyeceğiz. Çünkü insanların, özgür iradeleri ile yaptıkları işler için -sebepler ile müsebbepler arasında var olan düzenin bir gereği olarak- tayin edilmiş zorunlu sonuçlar sözkonusudur. Nitekim dünya hayatında şehevî duygularında israf eden, ya da çok yorucu bir tempoda iş yapıp bitkin düşen yahut tersine sürekli rahatlığa alışıp tembel tembel oturan kimselerin bazı hastalıkları kapmaları kaçınılmazdır.

Kâfir ve fâsık olan kimseler, küfür ve fasıklıklarını özgür iradeleri ile elde ettikleri için, bunlara terettüp eden cezalar özgürce işlenen kötülüklerin zorunlu bir neticesidir. Buna göre Allah'ın âyetlerini inkâr edenlerin bu inkârları kendilerini ileride Allah'ın azabına sürükleyecektir. Bu, Allah'ın özgür iradeye sahip insanlar için ortaya koyduğu hikmetlerle dolu bir prensibidir.

Bu konudaki ilâhî prensibin özeti şudur: İnsanın kendi ilmi, ruhu ve bedeni ile (maddî, mânevî duygularıyla) yaptığı işlerine belli bir netice tayin edilmiştir. İyi işler mutluluk, kötü işler mutsuzluk neticesini verecektir. Bu prensip Allah'ın takdirine dayalı olarak ortaya çıktığına göre denilebilir ki, Yüce Allah, kirlere, mikroplara bulaşmış olan bir beden için hastalığı takdir ettiği gibi, mânevî kirlerden ibaret olan küfür virüsüne bulaşmakla ruhlarını kötü ahlâk ve bozuk düşüncelerle kirletmiş olanlar için de gazap ve intikamının bulunduğu yer olan âhiretteki azabı zorunlu kılmıştır.

İnançlar, bilgiler, ahlâkî değerler ile ameller, insanın özgür iradesine bağlı olarak kazanıldığı; bu irade ile hakkı bâtıldan, iyiyi kötüden ayırmak insanın gücü dahilinde olduğu; Allah tarafından insana verilen akıl ve indirilen vahiyle de doğru yol ile eğri yolun tamamen birbirlerinden açıkça ayrıldığı göz önünde bulundurulduğu taktirde, Cehennem azabının, kendi özgür iradesiyle kendine zülmeden ve cezaya çarpılmayı hakkeden insanın yaptığı işlerin zorunlu bir neticesi olduğu açık seçik görülecektir.

Ayette geçen ***"kim inkâr ederse"*** sözü, îcaz sanatı çerçevesinde hazfedilen bir cümleye atfedilmiştir. Buna göre âyetin mânâsı şöyledir: "Yüce Allah, İbrahim'in inananlar hakkında yaptığı duasını kabul etti de bu yüzden onlara dünyada bu güzel nimetleri lütfetti. Ahiret yurdunda onlar için hazırladığı şeyler ise çok daha güzeldir."

Daha önce, Araplarla İsrailoğullarına ayrı ayrı -husûsî olarak- yapılan hitaplar konusunda beyan edildiği üzere bu çeşit hârika îcaz sanatı yalnız Kur'an'ın uslubuna hastır. Üstad Abduh'un tekrar tekrar ifade ettiği gibi, husûsî hitaplar dahil, Kur'an'ın bütün ifadelerinde herkes için alınacak çok dersler vardır.



TEFSÎRU'L-KUR'ÂNİ'L-HAKÎM
TEFSİRU'L MENÂR



ŞEYH MUHAMMED ABDUH
MUHAMMED REŞÎD RIZÂ

II/127-247

2

İKİNCİ CİLT

ekin

بسم الله الرحمن الرحيم



TEFSÎRU'L-KUR'ÂNÎ'L-HAKÎM TEFSÎRU'L-MENÂR
Şeyh Muhammed Abduh
Muhammed Reşîd Rızâ

2. CİLT

Arapça Baskı:
Dâru'l-fikr li't-tıbâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzî'

ISBN
978-975-8507-69-6

Çevirenler:
Nusret Bolelli (II/127-182)
Mehmet Erdoğan (II/183-196)
İbrahim Tûfekçi (II/197-223)
Niyazi Beki (II/224-232, 261-286)
Ali Rıza Temel (II/233-237)
Harun Ünal (II/238-247)

Yayına Hazırlama ve Koordinasyon:
Hamza Türkmen, Fikret Başar

2. Cildin Redaksiyonu:
Mehmet Ali Aslan, Haşim Ay

Son Okuma:
Gülsüm Peker Alpay, Zehra Çomaklı Türkmen

Basım Tarihi:
Mayıs 2011

Kapak / İç Düzen
Necmettin Asma

Baskı / Cilt
İstanbul Matbaacılık
Gümüşsuyu Cd. Işık San. Sit.
No: 21 B Blok Topkapı - Zeytinburnu - İstanbul
Tel: 0212 482 51 66

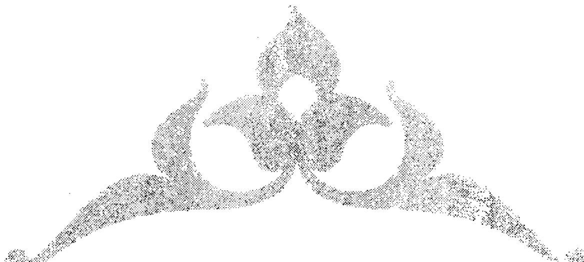


EKİN YAYINLARI
Fevzi Paşa Cd. Kınalızade Sk. 13/2 Fatih/İstanbul
Tel.: (0 212) 524 10 28 - 534 58 08
Faks: (0 212) 631 55 27
menartefsiri@gmail.com

DUA

Rabbimiz! Sana tevekkül eder, günahlarımızdan arınıp yalnız Sana yönelmeye çalışırız. Muhakkak ki dönüş yalnız sanadır. Rabbimiz! Bizi inkâr edenlere bir fitne kılma ve bizi affet. Rabbimiz, doğrusu Sen şanı büyük olansın, hâkimsin. Ya Rab! Fazlının kapılarını bize aç, kavlinin sırlarından dilediğini bize öğret ve bizi Sana hangi lisan ve hangi uzuvlarla şükredeceğimize yönelt. Yaratılmışlar içinde hakkı kabule yatkın olanları irşad etmek için hakkı izah etme noktasında yardımını diliyoruz. Senin apaçık kitabın olan Kur'an'ın, yüce bir kelime olarak hâkim hale gelmesini ve rasullerin sonuncusu olan Muhammed'in (s) ve tüm nebilerin rehberliğine gereğince uyanlara büyük bir güç kaynağı olmasını diliyoruz. Allah'ım! Eza ve cefaya duçar olmuş bu ümmeti esenliğe ve afiyete ilet. Ve bu ümmeti, kurtuluşa erenlere, erdirenlere bir düşman; sapıklığa düşenlere, düşürenlere bir fitne kılma!

Şeyh Muhammed Abduh



İÇİNDEKİLER

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿127﴾

رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِن ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿128﴾

رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِّنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿129﴾

127- Bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beraber Beytullah'ın temellerini yükseltiyor, (şöyle diyorlardı:) Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur; şüphesiz sen işitensin bilensin.

128- Ey Rabbimiz! Bizi sana boyun eğenlerden kıl, neslimizden de sana itaat eden bir ümmet çıkar, bize ibadet usullerimizi göster, tevbemizi kabul et; şüphesiz tevbeleri kabul eden ve merhamet eden ancak sensin.

129- Ey Rabbimiz! Onlara ayetlerini okuyacak, onlara Kitab'ı ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder. Şüphesiz üstün gelen, herşeyi yerli yerince yapan yalnız sensin.

Yüce Allah önce Araplara kendi ülkelerinde inşa ettirdiği Beytullah (Kâbe) nimetini ve Hz. İbrahim'in konu ile ilgili yaptığı duasını kabul ettiğini hatırlattı. Bunun bir sonucu olarak da Mekke'yi insanlar için güvenli ve sürekli gidip ziyaret edecekleri emin bir belde yaptığını bildirdi. Ora halkının faydalanmaları için de değişik uzak bölgelerden her çeşit ürünler toplanıp Mekke'ye götürülüyordu. Araplar Kur'an'ın söz konusu yaptığı bu nimetleri biliyor ve onları inkâr etmiyorlardı.

Yüce Allah bu maddi nimetleri hatırlattıktan sonra manevi nimetlere geçiyor ve tavaf edenler, ibadete kapananlar, rükû ve secde edenler için Beytullah'ı maddi-manevi kirlerden temizlemeleri için İbrahim ve İsmail'e (a) emir verdiğini bildiriyor. Yüce Allah Beyt'i kendine nispet etmekle, orada kendisinden başkasına tapmanın yersizliğine dikkat çektiği gibi, *"Tavaf*

edenler, ibadete kapananlar ve namaz kılanlar için orayı temizleyin." ifadesiyle de Beytullah'ın putlardan, heykellerden, yanlış ibadet şekillerinden, cahiliyye dönemindeki Arapların âdeti olan çıplak tavaf gibi çirkin işlerden uzak tutulmasına işaret etmiştir. Yüceler yücesi, daha sonra Beytullah'ı oğlu İsmail'in yardımıyla İbrahim'in (a) temellerinden yükselttiğini, nesillerinden gelenlerin hak dine girip sağlam ibadet yapmaları ve mensup olmakla şeref duydukları salih olan ecdatlarının yolunu takip etmeleri için ikisinin de dua ettiklerini bildirmiştir. Gerçekten Kureyşliler Hz. İbrahim (a) ve İsmail'in (a) soyundan geldiklerini söylüyor; İbrahim dinine bağlı olduklarını iddia ediyor ve bu yüzden kendilerinin İranlılar ile Rumlardan daha doğru bir yolda olduklarını düşünüyorlardı. Bu konuda Araplar da Kureyşlilere tâbidirler.

Yüce Allah'ın "***Bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beraber Beytullah'ın temellerini yükseltiyor...***" ayetinin zahirine göre, putçuluğun yaygın olduğu o bölgede, bir olan Allah'a ibadet etmek için İbrahim (a) ile İsmail (a) Beytullah'ı inşa etmişlerdir. Ancak, hikâyeciler ile onlara uyan bazı müfessirler, Allah'ın bize anlattığının dışında bir takım şeyler anlattılar. Hikâyelerini renklendirmek için, Beytullah'ın eskiden beri var olduğundan, Hz. Adem'in Hacca gidip onu ziyaret etmesinden, ondan sonra gelen peygamberlerin de orayı ziyaret ettiklerinden, tufan olayında göklere kaldırılıp daha sonra yeniden yere indirildiğinden söz ettiler.

Bu rivayetler birbiriyle çelişmektedir. Senetleri sağlam değildir. Bunların muhtevası bozuktur ve Kur'an'ın zahirine ters düşmektedir. Kur'an'ın bu gibi şeylerden uzak olduğu gerçeği ortada iken, yine de bazı kimseler utanmadan onları Kur'an'ın tefsirine sokup onunla irtibatlandırmaya çalışmışlardır. Uydurduklarına göre güya Kâbe Hz. Adem zamanında gökten yere inmiştir. Hz. Adem, cennetten yere inince Hz. Havva'yı kaybetmiş, sonra hacca gittiği zaman Arafat dağında onu görmüş ve onunla yeniden tanışmıştır.

Bu olayı güçlendirmek için, Hz. Havva'nın kabrinin Cidde şehrinde olduğunun hikâyesini uydurmaya çalıştılar. İddialarına göre, -yukarıda geçtiği üzere- tufan olayında Kâbe göklere çıkarıldı, tufan bittikten sonra tekrar yere indirildi ve Hacerü'l-Esved taşı ile süslendirildi. Bu hikâyelere göre söz konusu taşın aslı cennetin beyaz yakutlarından bir yakut imiş. Bazılarına göre ise cennet zümrütlerinden bir zümrütmüş; Ebu Kubeys dağının karnında bir emanet olarak bırakılmış ve nihayet dağ çektiği doğum sancıları sonucu onu doğurmuştu. Daha önce beyaz olan taş, kadınlar aybaşı halinde iken ona dokunduklarından dolayı -bir görüşe göre de günahkâr insanlar onu selamladıkları için- siyahlaşmıştır. Bütün bu rivayetler İsrâiliyatın hurafelerindendir. Yahudilerin zındıkları, İslam dinini çirkin göstermek, Kitab Ehli'ni ondan nefret ettirmek maksadıyla bu tür hikâyeleri uydurup Müslümanların içine sokup yaymışlardır.

Kâbe'nin Değeri Maddi Değil, Manevidir

Üstad Muhammed Abduh, bu konu ile ilgili olarak dedi ki: "Şayet, bu hikâyeciler elmas diye bir mücevheri bilselerdi, mutlaka Hacarü'l-Esved'in aslının elmas olduğunu söyleyeceklerdi. Çünkü elmas, cevherlerin en güzeli ve en kıymetlisidir. Hikâyeciler, akılları sıra bu gibi rivayetleriyle dini süsleyeceklerini sanmışlardır. Hâlbuki bu gibi yaldızlı sözler şayet halk kesiminden bir kısım zayıf akıllı insanlar nazarında parlak görünse bile, akıl ve ilim sahibi kimselerin gözünde hiç de bir değer ifade etmez. Çünkü onlar, bu gibi konularda aranan şeref ve değerlerin maddî değil, manevi olduğunu çok iyi bilirler. Çok iyi bilirler ki, Kâbe'nin şerefi Allah'ın onu *"evim"* diye adlandırmasından ve orada yalnız kendisine ibadetin yapılacağı bir yer olarak tayin etmesinden ileri gelmektedir. Yoksa bu şeref ne onun taşlarının en kıymetli olmasından, ne bulunduğu mevkiin en üstün bir mevki olmasından ve ne de onun nur âleminden, göklerden gelen bir bina olmasındandır.

Peygamberlerin durumu da böyledir. Onları diğer insanlardan daha üstün bir konuma getiren husus, ne onların fizikî yapıları ve ne de giyim kuşam gibi maddî yönleri değil, bilakis Allah tarafından seçilmiş ve peygamberlik ile şereflenmiş olmak gibi manevi olan bir şereftir. Nitekim ehl-i dünya çoğu zaman maddî açıdan onlardan daha güzel bir yaşam ve daha bol nimetler içinde olmuşlardır."

Üstad/Hocamızın işaret ettiği bu hususu, İslâm'ın temel esaslarını sağlamlaştırmış olan mü'minlerin emiri Hz. Ömer (r) de vurgulamıştır. İbn Ebi Şeybe, İmam Ahmed, Buhârî, Müslim, Ebu Davud, Tirmizî, Nesâî ve daha başkalarının, değişik tariklerle rivayet ettiklerine göre, Hacerü'l-Esved'i ziyaret ederken Hz. Ömer, *"'Allah'a yemin ederim ki ben, Senin ne yararı ve ne de zararı olmayan bir taş olduğunu çok iyi bilirim. Şayet Hz. Peygamber'in seni öptüğünü görmeseydim, seni öpmezdim.' dedi ve ardından ona yaklaşıp öptü."*[1] demiştir. İbn Ebî Şeybe ve Darakutnî'nin *"el-İ'lel"* adlı kitabında İsa Bin Talha tarikiyle (adı zikredilmemiş) bir adamdan yaptıkları rivayete göre, *"Hz. Peygamber, Hacerül-Esved'in yanında durmuş, 'Şüphesiz ben biliyorum ki, sen zararı da, yararı da olmayan bir taşsın.' demiş ve sonra öpmüştü. Daha sonra Hz. Ebubekir Hac yaparken, o da Hacerü'l-Esved'in yanında durmuş, 'Şüphesiz biliyorum ki, sen zararı da, yararı da olmayan bir taşsın; şayet Hz. Peygamber'in seni öptüğünü görmeseydim, ben seni öpmezdim.' demiş ve ardından da gidip onu öpmüştü."*[2] Hz. Ömer'in mevkuf hadisi bu merfu rivayeti teyit etmektedir. Ancak senet bakımından daha sahih olduğu için onu önce zikrettik.

---

1. Ahmed b. Hanbel, I/21; Buhârî, *Hac*, 50; Müslim, *Hac*, 248; Ebu Davud, *Menasik*, 46; Nesâî, *Hac*, 147.
2. *Kenzu'l-Ummal*, V/173 (12506).

Hz. Ali'nin (r) Hz. Ömer'e (r) siyah taşın bazı hikmetlerinden bahsettiğine dair yapılan rivayet sahih olmadığı için bir değer ifade etmemektedir. Hadisten anlaşılıyor ki, bu taşın haddi zatında diğer taşlardan hiçbir farkı yoktur. Onu selamlamak teabbudî bir iş olup, Kâbe'yi karşılamayı; ona yönelmek ise, yönlerden, mekânlardan uzak olan Yüce Allah'a yönelmeyi ifade eden sembolik bir harekettir. Çünkü insanoğlu, dostlara yahut mevkice büyük insanlara ait köşk, enstitü, makber gibi eserlere karşı fıtraten saygı hissini taşımaktadır. Şair bu hususu şu cümlelerle ifade etmiştir:

أمر على الديار ديار ليلى   أقبل ذا الجدار وذا الجدارا
وما حب الديار شغفن قلبي   ولكن حب من سكن الديارا

"Yurd'a, Leyla'nın yurduna uğruyorum
Şu duvar, bu duvar demeden her yeri öpüyorum
Yurdun sevgisi değil, kalbimi delen!
Oralarda oturanların sevgisini duyuyorum."

Yani, yurt sakinlerinin gıyabında, onlara gösterilen saygı ve sevgi yurdun kendisine yapılır. Çünkü insan ruhu, sevgi ateşini tutuşturan yakınlığı idrak etmekten meydana gelen lezzet duygusunu coşturan sevgilinin zatını müşahede etmekten mahrum kaldığı zaman, sevgiliyi hatırlatan, onun hatırasını taşıyan eserleri ile o ateşi tutuşturmaya çaba gösterecektir.

"Neden yalnız Hacerü'l-Esved öpülmeye layık görülmüş?" şeklindeki bir soru yersizdir. Çünkü İslâmi sembollerin her biri kendine mahsus meziyetiyle, uygun bir dinî şuuru uyandırıp canlandırmaktadır. Bu hususi meziyetlerin hepsi ayrı ayrı sorguya tâbi tutulursa soruların ardı arkası kesilmez. "Neden dünyanın değişik bölgelerinden gelen bütün hacıların toplanıp vakfe yapmaları ve o insanların birbirleriyle tanışmaları için Arafat dağı seçilmiş?" gibi daha pek çok soru sorulabilir. Şüphesiz bu nişanelerin/sembollerin, işin ehli olan kimselerin anlayıp da, genel halk kesimi için detaylıca konuşulması uygun olmayan daha pek çok anlamları ve hikmetleri vardır.

Hikâyeciler, söz konusu yaptığımız hadis ve haberleri bilmedikleri gibi, bu dinî nişanelerin mana ve hikmetini anlamaktan da acizdirler. Bu cehaletleri sebebiyledir ki onlar, Beytullah'ın şerefini, onun yapısında aramışlardır. Onlara göre Beytullah'ın şerefli konumu, yapı taşlarının gayb âleminden, yani cennetten gelmesinden ve diğer taşlardan açık bir üstünlüğe sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Hâlbuki eğer dedikleri gibi, Kâbe'nin taşları cennetten gelmiş olsaydı, oradan geldikleri şekilde kalmaları gerekirdi. Bununla beraber, akıl ve ilim sahibi kimselerin hiç değer vermediği bu hikâyeler, dış simgelerden başka dinin herhangi bir yönünün tanımayan cahil kesimlerde oldukça revaç bulmuştur.

Bu dış simgelerden biri de Kâbe'nin işlenmiş ipekten olan örtüsüdür. Günümüzde, Kâbe örtüsü çoğumuz tarafından dinin en büyük bir nişanesi olarak kabul edilmektedir. Hâlbuki Ezher Üniversitesi'nin son devir âlimlerinden el-Bacûrî gibi bazıları, bu örtünün Kâbe'ye örtünmesi için yapılan törenlere katılmanın yahut onu seyretmenin caiz olmadığına dair fetva vermişlerdir.

Şüphesiz bu fetva, örtü işlemi için değil, o törenlerde söz konusu olan bid'atlara ve halkın oraya katılmanın kutsallığına dair olan yanlış itikadına yöneliktir. Törene katılan; bakan, yönetici ve yağcılık yapan bir takım resmi âlimlerin reisleri tarafından örtüyü taşıyanların öpülmeleri de bu bid'atlar cümlesindendir. İşte herkes, kendi aklı ve kabiliyeti nispetinde ve konu komşunun güzel gördüğü kadar dini anlamaya ve onu önceki ve sonrakilerin kitaplarından öğrenmeye çalışmaktadır. Müslümanlar din ve ilim konusundaki anarşi ve dağınıklıktan kurtulmadan, onların sosyal durumları, eğitim ve öğretimleri bilgili, anlayışlı kimseler tarafından disiplin altına alınmadan, bu ferdi çıkışlar ve bu dağınıklık devam edecektir. *"Her kim Allah'a bağlanırsa kesinlikle doğru yola iletilmiştir."*[3]

Ayette geçen ***"el-kavaid"*** kelimesi *"kaide"*nin çoğuludur. Bu, bir yapının üzerinde kurulduğu temeller demektir. Binanın ***"ref'i"*** ise, onun, kurulan temeller üzerinde yükseltilmesi ya da temellerin bizzat yapılarak yükseltilmesi anlamına gelir. *Celâleyn* tefsirine göre *"minel-beyt"* -car ve mecruru- *"yerfau"* fiiline müteallıktir. Bu değerlendirme, *"el-Beyt"* kelimesi binanın yapıldığı arsa, mevki anlamında olduğu takdirde doğrudur. Âlimlerin büyük çoğunluğuna göre, buradaki *"min"* edatı beyan içindir; *"el-Beyt"* ise, arsa ile binanın toplamından ibarettir. Üstad Muhammed Abduh'a göre Kur'an'ın bu ifadesinde ince bir nükte söz konusudur. Şöyle ki; öncelikle *"el-Kavaid"* kelimesi, insanın zihnini uyandırarak kendine çeviriyor. "El Kavaid neyin kaideleridir?" şeklindeki soruları akla getirmekle mahiyetini öğrenmeye teşvik ediyor. Zihni bu şekilde uyanık bir duruma getirdikten sonra, konu ile ilgili yapılacak açıklamalar daha kolay anlaşılıp zihinde yerleşebilir. ***"İsmail"*** kelimesi atıf yoluyla cümlenin öznesi olduğu halde ve zahirde ayetin şekli *"ve iz yerfau İbrahîmu ve İsmaîlu el-kavaide min el-Beyti"* olması gerekirken, İsmail kelimesinin mefulden sonra zikredilmesinin inceliği ise, Allah tarafından Kâbe'nin yapılmasına asıl memur olanın İbrahim olduğu, İsmail'in ise -bazı rivayetlerde ifade edildiği gibi, taşları babasının eline vermek suretiyle- onun yardımcısı durumunda olduğuna işarettir.

Hz. İbrahim ve İsmail'in Duaları

Yüce Allah'ın ***"Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur."*** şeklindeki sözü, İbrahim ile İsmail'in binayı yaparken yaptıkları duayı hikâye etmektedir.

3. Âl-i İmrân, 3/101.

Cümlenin başında "İkisi şöyle dediler..." ifadesi takdir edilir. Daha önce geçtiği üzere, Kur'an, Araplara hitap ederken (onların üslûbunu kullanarak) i'caz sanatı içerisinde hazifler yapar. Şüphesiz Allah bu duayı çoktan kabul etmiş ve ondan hoşnut olmuştur. ***"Şüphesiz sen semi'sin"***, sözlerimizi işitiyorsun; ***"Alîmsin"***, yaptığımız işleri ve taşıdığımız niyetleri çok iyi biliyorsun.

Yukarıdaki *"Ey Rabbimiz..."* ayetinde tesniye olarak geçen ***"Müslim"*** kelimesi, *"müsellim"* ve *"müsteslim"* kelimesi ile aynı anlamda olup boyun eğmeyi, teslim olmayı ifade etmektedir. Müslim kelimesi burada inançta Allah'ın birliği itikadına olan samimiyeti, amelde ise ihlâsı ifade etmektedir.

Birincinin -yani itikattaki ihlâsın- manası, Müslümanın kalbiyle Allah'tan başkasına yönelmemesi, zahiri sebeplerin arkasında Allah'tan başka hiç kimseden yardım istememesi demektir.

İkincinin -amelde ihlâsın- manası ise, Müslümanın yaptığı işlerde kendi heva ve hevesini tatmin etmeyi değil, Allah'ın rızasını kazanmayı hedeflemesini öngörür. Şüphesiz ki, Allah ancak nefislerimizi güzel ahlâk ile terbiye ettiğimiz ve akıllarımızı ilmî deliller ışığında ortaya çıkan sağlam itikat ile yüceltliğimiz takdirde bizden hoşnut olacaktır. Biz ancak bu şekilde Allah'ın marifetine ulaşır, inayet ve ikramlarına mazhar olabiliriz. Yoksa yaptığı işlerde kendi heva ve heveslerine uyan ve sırf şehvani arzularını tatmin etmeyi düşünen bir kimsenin, nefsini ıslah etmesi şöyle dursun, onu bütün bütün çığırdan çıkarması kaçınılmazdır. Böyle bir kimse gittikçe İslam'dan uzaklaşacak ve *"Kötü duygularını kendisine ilah edinen kimseyi gördün mü? Sen ona koruyucu olabilir misin?"*[4] ayetine muhatap olacaktır.

Denilebilir ki, insanoğlu, yapmakta olduğu işlerin büyük bir kısmında bir lezzet, bir menfaat aramaktadır. İnsanda fıtri olarak var olan bu duyguların, fıtrat dini olan İslam dinine aykırı olduğunu düşünemeyiz. Mesela, insanları, cismani hayatın devamı için gerekli olan besin ve gıda maddelerini aramaya sevk eden unsur, yiyeceklerden alınan yemek lezzetidir. Akli ve edebi zevkleri de buna kıyas edebiliriz. Bu durumda her şeyi sırf Allah'ın rızasını gözeterek yapmak nasıl mümkün olabilir? Buna cevap olarak deriz ki; İslam, bu meseleyi başka dinlerde benzeri bulunmaz bir şekilde çözüme kavuşturmuştur.

Şöyle ki; İslam, bize zararı olanların dışında hiçbir şeyi haram kılmamıştır. Bize yararı olanların dışında da hiç bir şeyi görev olarak yüklememiştir. Bunların dışında kalan çeşitli süs eşyasını, insanın zevkine hitap eden lezzetli şeyleri ise mubah kılmıştır.

Bununla beraber eğer insan bu mubah olan lezzetli işleri sadece zevk almak için değil de, başka güzel bir niyetle yaparsa, bu da o kimseye sevap

4. Furkan, 25/43.

kazandıran bir ibadet ve taat hükmünde olur. Mesela bir kimse buluşacağı arkadaşlarını memnun etmek, Allah'ın kendisine verdiği nimetleri tahdis-i nimet olarak göstermek yahut eşini sevindirmek maksadıyla güzel, süslü kıyafetler giyse ve hoş kokular sürünse, bu iyi niyetinin mükâfatını alacaktır. İslam'ın yasakladığı lezzetler, süfli arzulara bağlı olarak aranan lezzetlerdir. Söz konusu güzel kıyafetler ve hoş kokuları gösteriş için, büyüklük taslayarak gururlanmak için ya da yabancı kadınlara güzel görünmek için yapan bir kimsenin durumu böyledir ve şeriatta yasaklanan ziynetler bu türden olanlardır. Zira *"Ameller, niyetlere göredir."*

Bu iki büyük peygamber (İbrahim ve İsmail), İslâm'ın ortaya koyduğu hakikatleri yaşamak için önce kendileri için dua ettiler. Daha sonra gelecek nesilleri için dua edip şöyle dediler: ***"Neslimizden de sana itaat eden bir ümmet çıkar."*** Yani neslimizden de bizim gibi sana itaat eden bir ümmet çıkar ki, ümmetten aldığı güç ve cemaatten aldığı yardım sayesinde sana karşı itaat ve teslimiyeti ifade eden İslâm devam etsin.

Üstad Abduh bu konuda şöyle dedi: "'***Nesil***' kelimesini tesniye zamirine izafe etmeleri, İbrahim (a) ve İsmail'in (a) her ikisinin soyuna delalet etmesi içindir. Lafzın bu manaya delaleti açık olduğu gibi, onların içinde bulundukları yer ve durum da bunu göstermektedir. Nitekim İbrahim (a), Allah'ın birliğine çağırması ve gönülleri ona bağlamaya davet etmesi için İsmail'i (a) Arap (Hicaz) bölgesinde bırakıp, kendisi Şam'a dönmeye karar verdi. İleride söz konusu yapılacağı gibi kendi nesillerinden bir peygamber göndermesi için de Allah'a dua ettiler.

Şüphesiz ki Allah, İbrahim (a) ve oğlu İsmail'in (a) duasını kabul etmiş, nesillerinden İslam ümmetini çıkarmış ve ondan da son peygamber Hz. Muhammed'i göndermiştir. *"Allah din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yüklemedi; babanız İbrahim'in dininde (de böyleydi). O daha önce de size 'Müslümanlar' adını vermişti."*[5] ayeti bu duaya işaret etmektedir."[6]

Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki, *"İslam"*dan maksat izah ettiğimiz gibi Allah'a teslim olmak ve ona itaat etmektir. Dolayısıyla Kur'an'a göre ancak bu anlamda hayatını düzenleyen kimse Müslüman adını alabilir. Yoksa İslam sadece lafızdan ibaret camid hükmünde bir isim değil ki, o adla anılan herhangi bir toplumun içinde doğup büyümekle, yahut sırf o adı taşımakla Kur'an'ın kabul ettiği manada gerçek Müslüman olunabilsin ve böylece Hz. İbrahim'in duasının şümulüne dahil olunsun. Bu sebepledir ki, Hz. İbrahim

5. *Hac*, 22/78.

6. Hocamızın ayeti bu şekilde delil getirmesinden anlaşılıyor ki, o, *"huve semmâkum el muslimîn"*deki zamirin İbrahim'e (a) ait olduğunu düşünmüştür. Hâlbuki doğrusu bu zamir Allah'a râcidir.

ve oğlu bu dualarında da fıtrat kanunlarını gözetmiş, ister istemez nesillerinden bir kısım insanların İslâm'ın kapsamı dışında kalacaklarını bildiği için *"Neslimizden de sana itaat eden bir ümmet çıkar."* diyerek dualarını nesillerinin bir kısmına tahsis etmişlerdir.

İbrahim (a) ve oğlu yaptıkları dualarında şöyle devam ettiler: ***"Bize ibadet usullerimizi göster."*** Yani bize ibadetlerimizin nasıl yapılacağını öyle açık seçik bir şekilde öğret ki, onları gözle görmüş gibi yakinen bilmiş olalım.

"Menasik" kelimesi *"sin"* harfinin fethasiyle *"nusuk"*tan türemiş olan *"mensek"*in çoğuludur. *"Nusuk"* aslında son derece tapınmaktır. Fakat hac ibadeti için kullanılır. Buna göre *"Menasik"*, hac nişanelerinin yahut onun ibadet işlerinin yapıldığı yerler demektir.

"Tevbemizi kabul et; şüphesiz tevbeleri kabul eden ve merhamet eden ancak sensin." Yani bizi tevbe etmeye muvaffak kıl ki, sana tevbe edelim; bizi senden uzaklaştıracak olan her iş ve her durumdan sıyrılıp yeniden sana dönelim. *"Sonra eski hallerine dönmeleri için Allah onların tevbelerini kabul etti."*[7] ayeti bu manaya işaret etmektedir. *"Allah, tevbe edenlerin tevbesini kabul eder."*[8] şeklindeki hadis-i şerif de bu anlamdadır.

"Tabe", *"dönmek"* manasına gelir. Nitekim *"Kul, Rabbine tevbe etti."* cümlesinin anlamı *"Kul, Rabbine döndü."* şeklindedir. Çünkü günah işlemek Allah'tan, yani O'nun dininden ve hoşnutluğunu kazandıran yoldan yüz çevirmektir. Yine *"Tabellahu alel Abdi."* denilir ki; bu, *"Allah kulunun tevbesini kabul etti."* anlamına gelir. Çünkü o, *"Allah'ın kulunun tevbesini kabul etmesi, ona dönmesi."* demektir. Allah'ın kuluna dönmesi demek, günahlarından dolayı kendisinden yüz çevirdiği kuluna onun tevbe edip günahlardan vazgeçmesiyle yeniden dönmesi ve onu sonsuz şefkat ve merhametiyle kucaklaması demektir.

Bir yerden bir yere dönmeyi ifade eden ***"tevbe"*** kavramı insanların kendi aralarında söz konusu olduğunda, onların durumlarına paralel olarak farklılık arzetmektedir. Mesela kölenin size tevbe etmesi (dönmesi), sizin emir yahut yasaklarınızı çiğnediğinden dolayı olacaktır. Elinden gelen gayreti göstermediği için kendisini kusurlu hisseden bir dostunuzun tevbesi (özür beyan etmesi) diğerininkinden farklıdır. Yine iyi bir insan olması için kendisine verdiğiniz eğitimi hayatında tamamıyla göstermeyen bir kimsenin size karşı tövbe etmesi (özür dilemesi) ise çok daha farklıdır. İşte bu misallerde olduğu gibi, Allah'a karşı yapılan tevbeler de tevbe edenlerin, Allah'ı tanımak ve şeriatın esrarını anlama konusundaki bilgi düzeylerine göre değişik boyutlar kazanır.

İnananların büyük bir kesimi, Allah'ı gücendiren ve O'nun cezasını gerektiren hususların, sadece şeriatta şiddetle yasaklanan günahlar olduğuna

---

7. Tevbe, 9/118.
8. Buhârî, *Şehâdat*, 15; Müslim, *Zekât*, 116.

inanmaktadır. Dolayısıyla bunlar şayet tevbe ederlerse ancak bu tür günahlarından ötürü tevbe ederler.

Hâlbuki mü'minlerin önde olan kısmı ise; her hangi bir kötülük yapmanın insanı olgunluktan uzaklaştıracak şekilde ruhta bir leke bırakan kötü bir iz meydana getireceğini, salih amelin ise sahibini Allah'a yaklaştıracak bir özelliğe sahip olduğunu çok iyi bilirler. Bu insanlar bilirler ki, iyi işler yapmada gösterilecek bir kusur da kötülükler gibi kişiyi Allah'tan uzaklaştırabilecektir. O halde iyi işlerdeki kusurdan dolayı da tevbe edilmelidir. Şayet insan salih amel yarışında kolları ciddi sıvamış olsa bile, yine de bir takım ayıp ve kusurlarının olabileceğini unutmamalıdır.

"Ebrar" denilen salih insanların kendi nefislerini itham etmeleri, nefsin sıfatları ve dinî hayatın seyri esnasında başına gelebilecek dinî musibetler hakkındaki bilgilerine, Allah'ın Celâl ve Cemâl sıfatlarını tanımanın, O'na yakın olmanın, O'nun rızasını kazanmanın ne demek olduğu konusundaki ilim-irfanlarının seviyesine göre farklılık arzedecektir.

Bu sebepledir ki bazı arifler, "Ebrarın iyilikleri mukarrebler için kötülük sayılır." demişlerdir. Bu tespit, Hz. İbrahim ve İsmail'in (a) istedikleri tevbe hakkında da bize ışık tutmaktadır.

Tevbe ayetinin hülasası, ***"Şüphesiz tevbeleri kabul eden ve merhamet eden ancak sensin!"*** şeklindedir. Yani yolundan sık sık sapmalarına rağmen kullarına tevbe nasip edip, tevbe edenlerin tevbelerini kabul ederek, tekrar tekrar onlara yönelen ve şefkat kucağını açan yalnız sensin! Tevbe edenler için sen gerçekten çok merhametlisin. *"Ey Rabbimiz! Onlara kendi içlerinden bir peygamber gönder."* duası, sadece bir peygamberin gelmesine yönelik olmayıp, peygamberin içlerinden çıkacağı toplum için de söz konusudur; çünkü dua onların, içlerinden bir peygamber çıkarabilecek bir düzeye gelmeleri, böyle bir liyakat kesp etmeleri için de geçerlidir ve bu duada zımnen onların arasından bir peygamberin çıkacağına dair bir müjdeye de yer verilmiştir.

Nitekim Yüce Allah, son peygamber Hz. Muhammed'i İsmail'in neslinden göndermek suretiyle bu duayı kabul ettiğini fiilen göstermiştir. Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği hadis-i şerifte, Hz. Peygamber'in *"Ben (babam) İbrahim'in duası ve İsa'nın müjdesiyim."*[9] şeklindeki ifadeleri bu gerçeğe işaret eder.

Peygamberimizin Ümmetine Kitap ve Hikmeti Öğretmesi

İbrahim'in (a) ve İsmail'in (a) duasında söz konusu yapılmış olan peygamber şöyle nitelenmiştir: ***"Onlara ayetlerini okuyacak..."*** Burada geçen ***"ayetler"***den maksat, Yüce Allah'ın birliğini, büyüklüğünü, her türlü noksanlıklardan uzak olduğunu gösteren ve insanlara gönderilen peygamberlerin doğruluğunu tasdik eden akli ve kevni ayetler, belgelerdir. Bununla

9. Ahmed b. Hanbel, V/262.

beraber bunlardan maksat bilinen vahiy (Kur'an) ayetleri de olabilir. Çünkü Hz. Peygamber'in okuduğu Kur'an ayetleri detaylı bir şekilde kâinattan bahsetmekte; tevhid, nübüvvet ve yeniden dirilişi ispat etmek, zihinlere yerleştirmek üzere çok değişik akli ve kevni delillere tekrar tekrar yer vermektedir. Ve ***"Onlara kitabı ve hikmeti öğretecek..."***

Üstad Muhammed Abduh bu cümlenin tefsirinde şöyle demektedir: "Âlimler genellikle bu cümlede geçen ***'Kitab'***ı Kur'an, ***'Hikmet'***i ise Sünnet olarak açıklamışlardır. İkinci kelimenin yani *'hikmet'*in bu şekilde tefsiri tam doğru olarak kabul edilemez. Birinci kelimenin, *'Kitab'*ın açıklamasına gelince; bu, bir yönüyle doğrudur. Buna göre daha önceki cümlede yer alan *'ayetler'*den maksat, vahiy edilen ayetler değil, iman esaslarının ispatına yönelik akli ve kevni delillerdir. Aksi takdirde -yersiz- tekrar söz konusu olur."

"El-Kitab" kelimesini *"ktb"* fiilinin mastarı olarak anlamak da mümkündür. Çünkü "ktb" fiilinin mastarı hem kitabet hem de kitab olarak gelir. Bu tevilin şöyle bir inceliği vardır: Bilindiği gibi yapılan dua, okuma yazması olmayan "ümmi" bir ümmetin ıslahına yöneliktir. Hâlbuki onların ıslahı ve eğitilmeleri ancak okuma-yazma ile olur. (Yazmayı bilen okumayı zaten bilir.) Kitap Ehli olan komşu ülkelerin seviyesine ulaşmaları yahut onları geçmeleri ise ancak onlar gibi kitaba sahip olmalarıyla mümkündür.

"Hikmet" kelimesi ise, her şeyin sırlarını ve faydalarını bilmek anlamındadır. Burada geçen hikmetten maksat, dini hükümlerin ve şer'î kanunların asıl maksatları ve sırlarıdır.

Hz. Peygamber bu dinin gayelerini ve sırlarını kendi yaşantısında ortaya koyup göstermiştir. Eğer hikmeti, sünnet olarak açıklayan âlimlerin Sünnet'ten maksatları bu ise, doğrudur. Ki, saadet asrında da sünnet kavramından bunu anlamışlardır. Yok eğer maksatları, usul âlimleri ve muhaddislerin "sünnet"ten anladıkları hususlar ise, bu takdirde hikmetin sünnet olarak açıklanması doğru olmaz. Çünkü *"hikmet"* kelimesi atı dizginlemek için kullanılan gemin ağızlığı manasına gelen *"el-hakemet"*ten türemiştir. Buna göre "*hikmet*", bir şeyin düzenli ve sağlamlığını ifade edecektir. Hâlbuki hadisleri rivayet eden herkes bu manayı tahakkuk ettiremez. Ancak dinde anlayışlı, onun gaye ve esrarını bilen kimseler için "kendisine hikmet verilen kimse" denilebilir. Nitekim *"Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir."*[10] ayeti de bu gerçeğe işaret etmektedir. Ve bu ayetten anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber'in getirdiği hikmeti kabul etmeyenler hiçbir zaman Hz. İbrahim'in bu duasına dahil olamazlar.

Hz. İbrahim ve oğlu İsmail (a), kitap ve hikmeti öğretmenin tek başına bir toplumun ıslahı için yeterli olamayacağını, bunun yanında onlar için

10. Bakara, 2/269.

güzel canlı bir örnek olmak ve iyi bir eğitim metodu ile onlara güzel ahlâk eğitimini vermek ve iyi işler yapmaya alıştırmak gibi fazilet ve erdemlilik dersini vermenin de gerekli olduğunu bilmektedirler. Bunun için ki dualarında ***"onları tezkiye edecek"***; yani *"nefislerini kötü huylardan arındırıp temizleyecek, çirkin adetleri onlardan çekip çıkaracak, onlara iyilik ve güzellik melekesini vicdanlara nakşedecek olan, salih ameller yapma alışkanlığını kazandıracak ve nefisleri şımartıp, kötülük yapmaya özendiren çirkin işlerden alıkoyacak bir peygamber gönder."* demektir.

Onlar, dualarını ***"Şüphesiz üstün gelen ve her şeyi yerli yerince yapan ancak Sensin."*** cümlesiyle noktaladılar.

"Aziz" demek, her şeyin üstesinden gelebilecek kadar güçlü ve kuvvetli olan, gadre uğraması, yenik düşmesi söz konusu olmayan demektir. ***"Hakim"*** ise, her şeyi en güzel surette yerli yerine koyan, işi sağlam ve sanatı çok güzel yapan anlamına gelir.

Ayette bu iki sıfatın kullanılmasının hikmeti, akla gelebilen şöyle bir vesveseyi defetmeye yöneliktir: Yapılan duada dile getirilen hususlar, Arapların tabiatına aykırıdır, durum ve yaşantılarından uzak şeylerdir. Zira onlar bedevi bir hayatta donup kalmışlar ve kabalık ve sertlikle iç içe arkadaş olmuşlardır. Bu tavırlarıyla onlar ilim ve hikmete düşman, eğitim ve öğretime karşı hasmane tutum içerisindedirler. Nizama boyun eğmez, kanunları tanımazlar. Kavim ve kabile fertlerinin güzel ahlâklı olması, hikmet ve kitaplarla yapılan eğitim ve öğretimin bir neticesi olan medenilik ve umrana/uygarlığa karşı onların zaten kabiliyetleri yoktur. İşte bu gibi vehimlere karşı şöyle bir soru akla gelebilir: Peki, şu kaba ve sert mizaçlı olan kavmin tabiatını kim değiştirebilir ki, onu ilim, hikmet ve hadaret (uygarlık) sahibi bir toplum haline getirsin? Ancak duada kendisinden bu işlerin yapılması istenilen zat, istediği her şeyi yapabilen Aziz, ve işlerinden dolayı -haşa- sorgulanması asla söz konusu olmayan hakim olan Allah ise, böyle bir soruya da yer yoktur.

وَمَن يَرْغَبُ عَن مِّلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مَن سَفِهَ نَفْسَهُ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا
وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿130﴾
إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿131﴾
وَوَصَّىٰ بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّـهَ اصْطَفَىٰ لَكُمُ الدِّينَ فَلَا
تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُم مُّسْلِمُونَ ﴿132﴾
أَمْ كُنتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِن بَعْدِي
قَالُوا نَعْبُدُ إِلَـٰهَكَ وَإِلَـٰهَ آبَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَـٰهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ
لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿133﴾
تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُم مَّا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا
يَعْمَلُونَ ﴿134﴾

130- İbrahim'in dininden kendini bilmezlerden başka kim yüz çevirebilir?! Andolsun ki, biz onu dünyada (elçi) seçtik, şüphesiz o ahirette de iyilerdendir.

131- Çünkü Rabbi ona: "Müslüman ol", demiş, o da: "Âlemlerin Rabbine boyun eğdim." demişti.

132- Bunu İbrahim de kendi oğullarına vasiyet etti. Yakup da: "Ey oğullarım! Allah sizin için bu dini (İslam'ı) seçti. O halde sadece Müslümanlar olarak ölünüz." (dedi).

133- Yoksa Yakub'a ölüm geldiği zaman siz orada mı idiniz? O zaman (Yakup) oğullarına: "Benden sonra kime kulluk edeceksiniz?" demişti. Onlar: "Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilahı olan tek Allah'a kulluk edeceğiz; biz ancak O'na teslim olmuşuzdur." dediler.

134- Onlar bir ümmetti, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilmezsiniz.

Bu ayetlerdeki hususlar daha önce geçen ve *"Bir zamanlar Rabbin İbrahim'i bir takım kelimelerle sınamıştı."* ayetiyle başlayan konunun bir devamıdır. Önceki ayetlerde Yüce Allah, İbrahim'i (a) bir takım kelimelerle sınadığını ve İbrahim'in (a) onları tamamıyla yerine getirdiğini, onu insanlar için önder kıldığını, neslinden de önderler yaptığını, evini (Kâbe'yi) inşa edip yapması ve orada kendisine ibadet yapılması için temiz tutulmasını emrettiğini ve

İbrahim'in (a) de emrini yerine getirdiğini ifade etmişti. Bu arada İbrahim'in (a) o günlerde yaptığı ve bir cihette dininin bazı önemli ibadet şekillerini de gösteren duası söz konusu yapılmıştı. Şüphesiz O'nun dini, Allah'ın birliğine inanmak, gönülden O'na bağlanmak, ihlâsla O'na kulluk yapmak, evini (Beytullah) temiz tutmak, manevi olan tasavvurları gözle görünür bir (şekle sokacak) şekilde hac ile ilgili ibadetlerin yapıldığı bir yer olmasını sağlamakla Beytullah'ı (Kâbe'yi) yüceltmek gibi hususlardan ibarettir.

İbrahim'in Dini ve Vasiyeti

Bütün bu hususları zikrettikten sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"İbrahim'in dininden kendini bilmezlerden başka kim yüz çevirebilir?!"*** Yani *ondan yüz çevirenler, ancak kendi nefislerini küçümseyen, kendi kendini hafife alan kimselerdir*. Bu ifadeyle Yüce Allah sanki şöyle buyuruyor: İşte kendisine mensup olmaktan şeref duyduğunuz babanız İbrahim'in dini budur. Nasıl olur da siz ondan yüz çevirebiliyorsunuz? Ne doğrudan ne de dolaylı bir şekilde size herhangi bir zararı yahut yararı olmayan; hayat, ölüm ve yeniden diriliş konusunda hiçbir fonksiyonu bulunmayan bir takım putları kendiniz için dost ve yardımcı gibi telakki edebiliyorsunuz? Hâlbuki ***"Biz İbrahim'i dünyada (bir elçi olarak) seçtik."*** Onu söz konusu din ile gönderip, insanlara önder yaptık. Neslinden de peygamberler çıkardık ve onlara kitaplar gönderdik. ***"Ve şüphesiz O, ahirette iyilerdendir."*** Çünkü O, Allah'ın emrettiği dinin gereklerini yerine getirmiş, diğer insanları da O'na davet edip doğru yolu göstermişti. İbrahim'i (a) Allah katında dünya ve ahirette böyle bir mevkie yükselten bir dinden, kendini bilmezlerden, akli dengesini kaybetmiş, dünya ve ahiretin mutluluğunu kaybettirdiği halde, körlüğü, aydın yola tercih edenlerden başka kim yüz çevirebilir?

Ayette geçen ***"Sefihe nefseh"*** tabiri Celaleyn tefsirinde "nefsinin Allah tarafından yaratılmış bir mahlûk olduğundan habersiz kimse" şeklinde açıklanmıştır.

Burada Üstad Abduh şöyle dedi: Celaleyn tefsirinde geçen bu açıklama hiçbir muteber tefsirde yar almadığı gibi, ayetin siyakına (sözün gelişine) da uymamaktadır. *"Sefihe"* fiili hem lazım (geçişsiz) hem de muteaddi (geçişli) olarak kullanılmaktadır. Geçişli olarak kullanıldığı yerde "hafife almak, değersiz saymak" anlamına gelir. Celaleyn tefsirinde bu mana ikinci derecede söz konusu yapılmış olmakla beraber, en çok tercihe şayandır. Keşşaf tefsirinde *"Nefsehu"* kelimesi, *"Sefihe"* fiilinin faili olan gizli *"Huve"* zamirinin temyizi olarak değerlendirilmiştir. Bu kelimenin zamire izafe edilmiş olması yalnız bir lâfzî marifelik söz konusu olduğundan temyiz olmasına engel değildir. Manası ise, *"Nefsi ahmaklaşmış olan kimse"* demektir. Zemahşeri'nin bu manayı birinci sırada zikretmesi, onu öncelikle tercih ettiğini göstermektedir.

Ben derim ki: *"Sfh"* fiili, hem *"dahume"* gibi aynal fiili (ötreli) mazmun, hem *"taibe"* vezninde aynal fiili meksur olarak gelir. Bu ikinci şekli için hem geçişsiz hem geçişli olarak kullanıldığı söylenmiştir. Bazılarına göre her iki şekilde de yalnız lazım olarak kullanılır. Buna göre *"sefihe nefsehu"*nun aslı *"sefihe nefsuhu"* -nefs kelimesinin merfu (ötreli) olduğu- şeklindedir. Fakat temyiz olarak mansup (üstünlü) oldu, sonra *"ğabune Re'yuhu"* cümlesinde olduğu gibi zamire muzaf olarak kullanıldı. Sefahatin esas açıklaması *"Se yeqûlu's-sufehâ"* ayetinde gelecektir.

"Rabbi O'na, 'bana teslim ol' demişti..." Yani Allah'ın birliğini ispat uğrunda getirdiği delillerle kendisini seçkin bir mevkie getiren İbrahim'in Rabbi, ona artık, *"Bana teslim ol."* dedi. O da bu davete hemen icabet etmiş ve *"Âlemlerin Rabbine nefsimi teslim ettim."* demiştir. Celâleyn tefsiri, ayette geçen ***"iz"***'in müteallaki için benzeri yerlerde de âdeti olduğu üzere ***"uzkur"*** fiilini takdir etmiştir. Hâlbuki ayetlerde geçen *"iz"* edatı için bizzat ifadede zikredilen bir kelime bulunabilir. Nitekim buradaki muteallaki *"istefeynahu"* fiilidir.

Bilindiği üzere İbrahim (a) yıldızlara tapan putçu bir topluluk içerisinde yaşamıştı. Allah, O'na varlığı ve birliğinin delillerini göstermiş, basiretini aydınlatmıştı. Bu belgelerin ilki güneş âleminden parlamaya başlamıştı. İbrahim, bu belgeleri gördüğünde, bütün kâinatın eşi benzeri olmayan bir Rabbi olduğunu, her şeyi yaratan ve yönetenin yalnız O olduğunu çok net bir şekilde anlamıştı. Bunun üzerine putçu olan kavmi ile konuyu tartışmış ve getirdiği delillerle karşı tarafı ilzam edip susturmuştu. Yüce Allah O'nun bu durumunu En'am Sûresi'nde söz konusu yapmıştır. Yeri geldiğinde onu geniş bir şekilde açıklayacağız inşallah.

Hem "İbrahim'in kendisi hem de torunu Yakup, oğullarına bunu tavsiye ettiler." Yani: Bu dini yahut yukarıda en son geçen kelimeyi (yani Allah'a teslim olmayı) tavsiye ettiler. Her ikisi de çocuklarına ayrı ayrı "Ey oğullarım! Allah, sizin için bu dini (İslam'ı) seçti." Yani, dinlerin en seçkinini size ihsan etmiş ve ilahi vahyini sizin içinizde kılmıştır. "O halde, sadece Müslümanlar olarak ölünüz." Yani Allah'a karşı gösterdiğiniz teslimiyeti ve O'na boyun eğerken vicdanlarınızda hissettiğiniz ihlâs ve samimiyeti ölünceye kadar korumaya devam ediniz. Çünkü bir an bile olsa İslam'ın dışına çıktığınız bir zamanda öldüğünüz takdirde tam Müslüman (teslim olmuş) olarak ölmemiş olacaksınız. Bilirsiniz ki, insanoğlu iki nefes arasında dolaşan hayatını hiçbir zaman garanti edemez.

Bu uyarı, İslam yolunun dışına sapanları ümitsizlikten kurtaracak, günahkâr olduğu bir durumda ölmemek için hemen tevbe edip dinin emirlerine bağlanmaya teşvik edecek irşad unsurunu ihtiva etmektedir.

Ayette Araplarla beraber Kitap Ehli olan ve olmayan diğer insanları da uyaran ve onları İslam'a girmeye yönlendiren bir üslup takip edilmiştir.

Bu sebepledir ki, Yakub'un (a) tavsiyelerine de yer verilmiş ve değişik bir üsluba geçilmiştir. Daha önceki ayetlerde icazlı (veciz) bir ifade sitili söz konusu olduğu halde, bu ayetler de "itnap sitili" (uzun detaylı anlatım) tercih edilmiştir. Daha öncede işaret edildiği üzere icazlı ifade tarzı Arapların konuşma tarzına uygun olduğu gibi, itnap da Kitap Ehli olanların durumlarına uygundur. Çünkü Kitap Ehli, zihinleri donuk, tevil ve tahrife de alışık olduklarından veciz ifadeler ve işaretlerle yetinemezler.

"İbrahim ve Yakub, çocuklarına bunu tavsiye ettiler." demeyip de, atıf ile matuf arasına mefulu koymasının hikmeti, bu tavsiyenin aynı anda yahut ikisinin de çocuklarına birlikte yapıldığı vehmini vermekten sakınmak içindir. *"Bizim neslimizden de sana itaat eden bir ümmet çıkar!"* ayetinde de benzer bir husus söz konusu olup yerinde açıklanmıştı. Özetlersek: Yukarıdaki pasajlarda İbrahim'in (a) dininden söz edilmiş, bu dinden yüz çevirenler hakkında *"kendini bilmez/beyinsizler"* nitelemesi yapılmıştır. Ayrıca İbrahim (a) ile torunu Yakub'un (a), çocuklarına yaptıkları tavsiyelerine yer verilmiştir.

Bu ise, İbrahim'in çocuklarının da, babalarının kendileri için yaptığı vasiyeti kendi çocuklarına yaptıklarını göstermektedir. Buna göre Yakup bu tavsiyeyi babası İshak'tan (a) almıştır. Kuran'ın İshak'ı (a) zikretmemesinde ince bir icaz sanatı vardır.

Yüce Allah, İbrahim'in (a) neslinde babadan oğula intikal eden bu vasiyetin önemini göstermek, onunla, Kitap Ehli'nin aleyhine olan bir delile daha işaret etmek üzere şöyle buyurdu: ***"Yoksa Yakub'a ölüm geldiği zaman siz orada mı idiniz? O zaman (Yakup) oğullarına: 'Benden sonra kime kulluk edeceksiniz?' demişti."*** Derim ki: Buradaki ifade tarzı önceki sözün akışından farklı bir yol takip ederek istifham-ı inkârî (azarlama sorusu) ile Yahudilere soru tevcih edip, "Atanız Yakub'un sizin babalarınız olan esbâta tavsiyede bulunduğu zaman siz orada mıydınız? Elbette orada değildiniz!" diyerek onları, konu ile ilgili olarak aşağıda gelecek hakikate ciddi olarak kulak vermeye yöneltmiştir. Ayetteki istifhamı, takrir istifhamı (işin doğruluğunu teyit etmek için kullanılan soru sitili) olarak değerlendirmek de mümkündür. Buna göre ayetin manası: "Yakub'a ölüm geldiği zaman oğullarına: Benden sonra kime kulluk edeceksiniz, derken siz orada hazır mı idiniz, yoksa o anda orada yok muydunuz?" şeklinde olup onları, halis tevhid inancını itiraf etmeye, hali hazırda sahip oldukları düşüncelerinin yanlışlığını kabullenmeye zorlamayı hedeflemektedir.

Ayette geçen ***"Mâ"*** mevsul ismi, *"men"*den daha geneldir. Çünkü *"men"* yalnız akıllı yahut bir sebepten dolayı akıllı gibi kabul edilmiş varlıklar için, *"mâ"* ise hem akıllı hem de akılsızlar için kullanılır. Akıllı bir vasıf için kullanıldığı zaman "mâ" yalnız "men" anlamında olur. *"Qale fir'avnu ve mâ Rabbu'l-alemin"* (*Firavun: "Alemlerin Rabbi de kim imiş!?" dedi.*) ayeti buna bir

misaldir. Buradaki ayetin anlamı *"Alemlerin Rabbi nedir?"* şeklinde olmayıp, *"kimdir?"* şeklindedir. Nahivcilerin bu ıstılahı, Allah hakkında "akıllı" nitelemesinin şer'an caiz olduğunu göstermez. Zira Allah'ın isim ve sıfatları tevkifidir. Yani, Kur'an nasıl gelmişse, Sünnet'te nasıl gösterilmişse yalnız öyle ifade edilirler.

Yakup Oğullarının Tevhid ve İslam'ı İtirafları

Yakub'un oğullarına yönelttiği soruya karşılık ***"Onlar: 'Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilahı olan tek Allah'a kulluk edeceğiz!' dediler."***

Allah'ı babalarına izafe etmek suretiyle tanıtmaya çalışmalarının hikmeti, o devirde âlemlerin Rabbi olan tek Allah'a kulluk eden yalnız onlar olmasındandır. Diğer topluluklar ise yıldız, heykel, hayvan ve benzeri pek çok değişik ilahlara tapıyorlardı. Bu sebepledir ki, Hz. Musa ile mücadele eden sihirbazlar iman edince: *"Biz, âlemlerin Rabbine, Musa ve Harun'un Rablerine iman ettik."* demişlerdi. Yakub'un (a) amcası olmasına rağmen İsmail'in (a) de babalar zinciri içerisinde anılması, tağlip sanatı çerçevesinde değerlendirildiğinden yahut insanın amcası babası hükmünde olduğundan dolayıdır. Nitekim Buhari ve Müslim'in rivayet ettikleri bir hadis-i şerifte: *"Kişinin amcası, babasının öz kardeşi, benzeridir."*[11] buyrulmuştur. Usulcülerin çoğu kabul etmese de, Şafii ve İbn Cerir et-Taberi'nin dediği gibi, Kur'an'da hakikat ile mecazın bir araya geldiği pek çok yer vardır. Ayette geçen "tek ilah" kaydı ile Yakub'un (a) oğulları şunu demek istemişlerdi: Tek ilah olan bir varlık olarak O'na kulluk ederiz. Yahut tek ilah olan bir varlık olarak ibadetlerimizi O'na tahsis ediyoruz, ne dualarımızda, ne de başka herhangi bir ihtiyacımız veya ibadetimiz için O'na hiç bir şeyi ortak koşmayacağız. Ve ***"Biz ancak ona teslim olmuşuzdur."*** Yani biz başkasına değil, yalnız O'na teslim olup, O'na boyun eğmişizdir. ***"Lehu"*** zarfının takdimi, bu hasrı ifade etmek içindir.

Burada Üstad Muhammed Abduh özetle şunları söyledi: Söz konusu vasiyetin özü, kullukta tevhid inancına bağlılığı ve gönülden Allah'a yönelmeyi ve yalnız O'na boyun eğmeyi salık vermekten ibarettir. Konu ile ilgili ayetlerde "İslam" kelimesinin tekrarlanması, dinin hakikatini zihinlere yerleştirmek içindir. Çünkü Araplar, değişik halklar ve kabileler halinde yaşamalarına rağmen, hepsi de kendilerine özgü dinlerinin doğru olduğunu savunuyorlardı. Bir kısmı puta taptıkları halde yine de ataları İbrahim'e (a) bağlılıklarını ilan etmekten geri kalmıyorlardı. Diğer taraftan Yahudiler ve Hıristiyanlar da sadece kendi dinlerinin doğru olduğunu söylüyorlardı.

İşte söz konusu ayetler bu tür iddiaların geleneğe olan taassuptan kaynaklandığını, Yüce Allah'ın dininin özde bir olduğunu; o dinin ruhunun ise tevhid inancı, Yüce Allah'a teslim olup boyun eğmek ve peygamberlerin

11. Müslim, *Zekât*, 11.

getirdiği hidayeti iyi kavramaktan ibaret olduğunu bildirmektedirler. O peygamberlerin çocuklarına ve ümmetlerine tavsiye ettikleri de bunlardır.

Bundan anlaşılıyor ki her ümmette var olan ve her peygamberin dilinde yer alan Allah'ın dini hep aynıdır. Nitekim Şura Sûresi'nde şöyle buyrulmuştur: *"Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin, diye Nuh'a tavsiye ettiğini ve sana da vahiy ile bildirdiğimiz, ayrıca İbrahim'e Musa'ya ve İsa'ya da tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı."*[12] Dindeki ayrılıklar, cehaletin körü körüne taassubun ve yönetenler ile yönetilenler arasında karşılıklı pay ve menfaat ilişkilerini korumaya yönelik çabaların ürünüdür. Kur'an, bütün insanları Allah'ın dininde anlaşmaya ve onun iki temel esasında birleşmeye çağırmaktadır. Bu iki temel esaslardan biri aklidir ki, her türlü putçuluğu reddeden tevhid inancıdır. Diğeri kalbidir ki, bütün işlerde Allah'ın rızasını esas almak ve yalnız O'na boyun eğmekten ibarettir.

Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki, İbrahim (a), İsmail (a) ve Yakub'un (a) ifadelerinde yer alan *"İslam"* ve *"Müslümanlar"* tabirleri de arz ettiğimiz manada kullanılmıştır. O halde bu manaları kendinde gerçekleştiremeyen kimse hakiki Müslüman değildir. Yani bütün peygamberlerin üzerinde bulunduğu Allah'ın mükemmel dinini tam yaşamıyor demektir.

Günümüzdeki örfe göre ise "İslam" bir kısım insanların taşıdıkları bazı hususi dinî simgeler ile bazı geleneklerden dolayı, onları başka simgeler taşıyan diğer din mensuplarından ayıran bir lakaptır. Bu örfe göre bir kimsenin İslam adını alması için Allah'ın dinine teslim olup boyun eğmesi, yaptığı işlerinde Allah'ın rızasını gözetmesi gerekmez. Dahası, bu örfe göre, dinde bidatlar çıkaran, onun özüne ters düşen şeyler sokan ve nefsinin arzularına tapan fasıklar da aynı ismi kullanabilirler.

Kur'an anlayışındaki İslam ise, putçuların aleyhinde en büyük delil olduğu gibi, Yahudi ve Hıristiyanların da itiraf etmek zorunda oldukları bir gerçektir. Çünkü "İslam" bütün dinlerin can damarıdır. Hz. Muhammed'in de insanları davet ettiği din İslam'dır. Şu halde sadece lafızdan ibaret kuru bir İslam lakabına çağrı yapmanın hiçbir anlamı olamaz.

Üstad, bu açıklamaları yaptıktan sonra dedi ki: Bu değerlendirmeden *"İbrahim'in dininden yüz çevirmeyi"* yalnız Yahudilik ile Hıristiyanlık dinlerine meyletmek olarak görenlerin görüşlerinin yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ayette geçen ***"em"*** kelimesi, burada olduğu gibi daha önce geçen ifadelere yönelik olarak kullanıldığı takdirde istifham manasını ifade eder. Çünkü istifham manasına gelen "em" aynı zamanda bir yerden başka bir yere intikali de ifade etmektedir ki, burada da aynı şey söz konusudur. ***"Onlar bir ümmet idi, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız***

12. Şura, 42/13.

sizindir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilmezsiniz." ayetine gelince, ben diyorum ki: Burada geçen **"ümmet"** kelimesi topluluk anlamında olup Yakub (a) ile onun ataları ve çocuklarına işarettir. Şayet söz konusu topluluğun en üstün kişisinden başlayacak olursam, "İbrahim, -daha önceki ayette söz konusu yapılmış olan- onun çocukları ve torunları" diyeceğim.

Ayette yer alan **"qed halet"**in manası, *"dünyaya daha önce gelip geçen, dünyadan göçüp giden"* demektir. **"Leha mâ kesebet"**in manası ise *"Kim ki karşılığı olan iş türünden ne yaparsa onun karşılığını görür."* demektir. **"Ve lekum ma kesebtum"** de *"Siz de herhangi bir iş yaparsanız onun karşılığını görürsünüz."* demektir. Ve hiç kimse başkasının yaptığından sorumlu tutulmaz. O halde ey Muhammed'in (s) ümmeti, siz de daha önce gelip geçen ümmetlerin yaptıklarından sorumlu değilsiniz. Kıyamet günü ne siz onların yaptıklarından ne de onlar sizin yaptıklarınızdan sorumludur. Bilakis o gün herkes başkasının değil, yalnız kendi yaptığının mükâfatı yahut cezasını görür. Buna göre kişinin dünyada iken kendisinin sebep olduğu durumlar dışında, hiçbir kimsenin yaptığı işlerinden dolayı diğerine ne yararı ne de zararı söz konusu olur.

Üstad Abduh, bu ayet-i kerimenin İbrahim'in (a) çocuklarına, İsmail (a), İshak (a) ve Yakub'un (a) da kendi çocuklarına yaptıkları malum tavsiyenin söz konusu yapıldığı ayetlerin hemen ardından gelmesinin sebebini şöyle açıkladı:

Adı geçen peygamberlerin neslinden gelen çocuklarının, iyi işler yapmadan, sırf iyi olan ataların torunları olmakla, özellikle onların kendileri için yapacakları şefaatleri sayesinde cehennemden kurtulup cennete girebilecekleri vehmine kapılmaları ihtimaline karşı onları uyarmaktır. Bu ayet açıkça ortaya koymuştur ki, Allah'ın kulları hakkında geçerli olan prensibi şudur: Hiç kimsenin ne başkasının yaptığı kötülükten dolayı sorumluluğu ve ne de yaptığı iyi işlerinden dolayı mükâfatı söz konusudur. Her insan sadece kendi yaptığının karşılığını görür. Bu prensibin, peygamberlerin getirdiği dinlerin hepsinde geçerli olduğunu, Necm Sûresi'nde şu cümlelerle ifade edilmiştir. *"Yoksa Musa'nın ve ahdine vefa gösteren İbrahim'in sahifelerinde yazılı olanlar kendisine haber verilmedi mi? Gerçekten hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenemez. Bilinsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur."*[13] Ayrıca Yüce Allah, değişik sûre ve ayetlerde peygamberlerin ancak birer uyarıcı ve müjdeleyici olarak gönderildikleri, dolayısıyla soy bakımından onlardan uzak da olsalar, onlara iman edip gösterdikleri yolda gidenlerin kurtulacakları, aksine hareket edenlerin ise -o peygamberlerin en yakını da olsalar- helak olacakları ifade etmiştir. Nitekim Hz. Nuh'a hitaben iman etmeyen oğlu hakkında şöyle buyrulmuştur. *"Ey Nuh! O asla senin*

13. Necm, 53/36-39.

ailenden değildir. Çünkü onun yaptığı kötü bir iştir."[14] Şimdi peygamberlerin gerçek soyundan olan yakınları onlara uymadıkları müddetçe kendilerinden bir fayda göremeyecekleri ortada iken, "Mahsubiyye" dedikleri birtakım yalan laflardan başka, o geçmiş iyi insanlarla yakından, uzaktan hiçbir ilişkisi bulunmayan günümüzdeki bazı insanların tutumlarına ne demeli?! Bunlar mezardakilerden yardım talep ederken "el-Mahsubu kel-Mensûbi" (hasep bağı nesep bağı gibidir) nakaratını ağızlarından düşürmüyorlar.

Bu konuda Gazzalî'nin söylediği şu sözler ne kadar da güzeldir: "Bir kimsenin babası yemek yediği zaman, aç olan çocuğu -yemek yemeden- onunla doyabilir mi? Susamış bir kimse, babasının içtiği suyla susuzluğunu giderebilir mi? Peki ya günahkâr bir insan babasının iyi bir kimse olmasından dolayı nasıl kurtulabilir?"

Bahsinde bulunduğumuz ayetin bu manasını destekleyen ayetlerin sayısı gerçekten çok fazladır. Bu husus, Allah'ın dininin temel prensiplerinden biridir. Artık ne kendini beğenmiş mağrurların tevilleri ve ne de kendini bilmez cahillerin gururu (aldanışı) bu gerçeği değiştirebilir.

14. Hud, 11/46.

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ
الْمُشْرِكِينَ ﴿135﴾
قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ
وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِن رَّبِّهِمْ لَا
نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿136﴾
فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنتُم بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوا وَّإِن تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا هُمْ فِي شِقَاقٍ
فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿137﴾
صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ ﴿138﴾

135- (Yahudiler ve Hıristiyanlar Müslümanlara:) Yahudi ya da Hıristiyan olun ki, doğru yolu bulasınız, dediler. Deki: Hayır! Biz hanif olan İbrahim'in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi.

136- Biz Allah'a ve bize indirilene; İbrahim, İsmail, İshak, Yakup ve Esbat'a indirelene, Musa ve İsa'ya verilenlerle, Rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere, onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeksizin inandık ve biz sadece Allah'a teslim olduk, deyin.

137- Eğer onlar da sizin inandığınız gibi iman ederlerse doğru yolu bulmuş olurlar; dönerlerse mutlaka anlaşmazlık içerisine düşmüş olurlar. Onlara karşı Allah sana yeter. O işitendir, bilendir.

138- Allah'ın (verdiği) rengi ile boyandık, Allah'tan daha güzel rengi kim verebilir? Biz ancak O'na kulluk ederiz (deyin).

Yüce Allah, daha önce geçen ayetlerde, Arapları İslâm'a davet ederken, İbrahim'in (a) getirdiği dinin hakikatinin ne olduğunu belirttikten sonra, Kitap Ehli'ni de Araplara yaptığı çağrıya dahil etti. Çünkü onlar İbrahim'e (a) inanmaya daha yatkın, O'nu yüceltmeye ve O'na uymaya daha layıktırlar. Bu münasebetle ilâhî dinin birliği ve özünde bütün peygamberlerin birleştiği husus vurgulandı ve Kitap Ehli'nin bu konudaki cahilliklerine parmak basıldı. Onların yalnız dinlerin furuattaki farklı yönlerinden yahut sonradan Tevrat ve İncil'e yaptıkları -din mensuplarını daha da birbirlerinden

uzaklaştıran- ilavelerden başka bir tarafına bakamayacak kadar dar görüşlü olduklarına işaret edildi. Ki bu tutumlarından dolayı aslı itibariyle bir tek hakikati ifade eden din mefhumu, kendi içerisinde küfür ve iman olarak ayrıldı. Kitapları ve peygamberleri bir dahi olsa kendi aralarında bölük pörçük olup, birbirlerini dinsizlik ve küfürle itham ederek imanı sadece kendi gruplarına tahsis ettiler.

Haniflik Meselesi

Yüce Allah'ın ***"(Yahudiler ve Hıristiyanlar, Müslümanlara) Yahudi veya Hıristiyan olun ki doğru yolu bulasınız, dediler."*** şeklindeki ifadesinde, bu iki grup Ehl-i Kitab'ın din ve vicdan konusunda ayırımcı ve bölücü bir karaktere sahip olan düşüncelerine dikkat çekilmiştir. Ayette geçen ***"qalû"*** *(Dediler)* fiilinin zamiri Ehl-i Kitab'a aittir. **"Ev"** ise, farklı grupları göstermek veya çeşitliliği ifade etmek içindir. Yani Yahudiler insanları kendilerinin yaşadığı Yahudilik dinine davet edip hidayet yolunun sadece kendilerine ait olduğunu söylüyorlar. Hıristiyanlar da kendilerinin benimsediği dine çağırıp hidayeti kendilerine tahsis ediyorlar. Bu ifade tarzı dilde bilinen bir üslûptur .

Eğer şayet bu iki gruptan herhangi birisinin dedikleri doğru olsaydı, Hz. İbrahim (a) doğru yolda olmamış olacaktı. Çünkü O, ne Yahudi ve ne de Hıristiyan idi. Hâlbuki onlar, İbrahim'in (a) doğru yolu gösterme noktasında ve hidayete erenlere yaptığı rehberlik dolayısıyla en büyük bir önder olduğunda ittifak etmişlerdir.

Bunu içindir ki, Yüce Allah, onlarla mücadele eden peygamberine en kuvvetli bir delili telkin etmek üzere şöyle buyurdu: ***"De ki: Hayır! Biz hanif olan İbrahim'in dinine uyarız. O müşriklerden değildi."*** Yani, biz ancak doğru yolda olduğunda şüphe olmayan İbrahim'in dinine uyarız. Yahut siz -ey Ehl-i Kitab!- doğru yola girmek istiyorsanız, İbrahim'e (a) uyun. Zira onun dini, her türlü putçuluktan uzak, kökleri ihlâs ve tevhidin derinliklerine kadar dal budak salmış, sağa sola sapmadan istikameti muhafaza etmiş olan hanif dinidir.

"Hanif"'in sözlük anlamı *"bir tarafa meyleden"* demektir. Kendi devrinde insanlar küfür yolunda birleştikleri halde, tek başına onlara muhalefet ederek takip ettikleri putçuluk yolundan yüz çevirdiği için İbrahim'e (a) Hanif ismi verilmiştir.

Bununla beraber din olarak kabul edilen bir yoldan yüz çeviren kimseye de Hanif adı verenler olmuştur. Ancak Zemahşerî'nin *Esasu'l-Belâğa* adlı eserinde ***"Hanif"*** kavramı, herhangi bir eğri/yanlış dinden yüz çeviren ve dosdoğru yolu takip eden kimse olarak tarif edilmiştir. Ayette geçen *"Hanif"* kelimesine bu şekilde mana verenler de olmuş ve Arap dilinden buna dair deliller getirmişlerdir ki bu mana daha uygundur.

Hanif kelimesi ile ilgili olarak yapılan açıklamaların en isabetsiz olanı, onu İbrahim'in dininin simgelerini taşıdığı gerekçesiyle hac ibadeti şeklinde anlayanların görüşleridir.

Üstad Abduh bu konuda şunları söyledi: Arapça ile meşgul olmuş bir kısım müsteşrikler Hanif dinini, müşrik Arapların dini olarak görmek istemişlerdir. Buna delil olarak da cahiliye devrinde bazı Hıristiyanların kullandığı "Hanif olayım eğer şunu yaparsam!" şeklindeki ifadeyi göstermişlerdir. Oysa bu anlayış, dili bilmemekten kaynaklanan bir felsefenin ürünüdür. Ben bir zaman bu konuda müsteşriklerden birisiyle yaptığım bir münazarada, bir Hıristiyana ait olan yukarıdaki sözden başka hiç bir delil getirememişti. Bu adam, Arapların bu kelimeyi nasıl kullandıklarını öğrenmek ve bu konuda malzeme toplamak için yaptığı çalışmalarına hâlâ devam etmektedir. Şüphesiz Arap asıllı bir Hıristiyanın kullandığı bu söz ile Hanif kelimesinin şirk anlamında olduğunu ispat etmek mümkün değildir. Çünkü bu adam, Hanifliği bütün Arapların dini olarak kabul ettiği için, bu ifadeyle mutlak olarak Arapların dininden uzak olmayı istemiştir. Nitekim eskiden de Araplardan bazı kimseler kendilerine Hanif ismini veriyor ve İbrahim'in (a) neslinden olup onun dinine bağlı olduklarını iddia ediyorlardı. Ve insanlar da onlara Hanif diyorlardı. Aslında bunun haklı bir gerekçesi de vardı. Çünkü Arapların ataları daha önce İbrahim'in (a) Hanif dini üzerinde idiler. Zamanla başlarına musallat olan putçuluk, onları eski inançlarından söküp attı ve dinin hükümlerini ve ibadetlerini onlara unutturdu. Bu yüzden onlar eski dinlerinin bir bölümünü tamamen unuttular, hac gibi diğer bir kısmını da asıl hüviyetinden çıkarıp başka bir kalıba soktular.

Ayetin sonunda İbrahim'in (a) şirkten uzak olduğunun ifade edilmesi, öyle düşünenlerin vehimlerini defetmek ve bu konuda yapılan bir takım iddiaları yalanlamak içindir.

Derim ki: Ümmî Arapların dinlerini unutmaları fazla yadırganacak bir şey değildir. Zira Kitap Ehli yaptıkları çıkarmalar, ilave ettikleri eklemelerle dinlerini asıl şeklinden uzaklaştırdılar. Bir kısmını unuttukları gibi bir kısmını da tahrif ettiler. Mesela Yahudiler, Tevrat'a *"Talmut"* diye bir kitabı da eklediler. Hem Talmud'u hem de orada yer alan bazı hahamların görüş ve açıklamalarını Yahudilik diye isimlendirdiler. Hıristiyanlar ise, dini öyle bir şekle soktular ki, faraza Hz. İsa'dan doğrudan dini almış olan Havarilerden bazıları görse kesinlikle onu tanımayacaktır. Ya şu Müslümanlara ne demeli? Kitaplarını hem satırlarda hem gönüllerde korumalarına rağmen, din adına öyle şeyler uyduruyorlar ki, cahil olan kimseler onu dinin en büyük temel esaslarından olduğunu sanır. Oysa o şeyler din değil, ancak sapıkların uydurduğu bidatlardır.

Müsteşrikler yolculuklarında, Mevlevîlerin danslarını İslâm'ın büyük ibadetlerinden biri olduğunu, mevlit geceleri, miraç ve Şaban'ın on beşinci

gecesinde Mısır'daki Kal'a Camii'nde oynanan oyunların, çalınan def ve davulların İslâm'ın önemli nişanelerinden olduğunu yazıyorlar. Bazıları bunu "en büyük namaz" diye adlandırıyorlar. Şayet Kur'an muhafaza edilmeseydi, Rasulullah'ın Sünneti ve selef-i salihinin yolu kitaplarda yazılı olmasaydı İslâm'ın aslını unutacak ve bu bidatlarla yetinecektik. Nitekim binlerce insan var ki her yıl Ehl-i Beyt'in meşhetlerini, Irak'taki Abdulkadir Geylânî'nin kabrini ziyaret ediyor, fakat namaz kılmıyor. Onların batıl olan ibadetlerine gösterdikleri huşu, meşru ve hakiki ibadetlerindeki huşularından kat kat fazladır.

Ancak Allah bu dinin korunup kıyamete kadar devam etmesini dilemiştir. Bunun için, taklitçiler hoşlanmasa da Allah'ın kitabına dönecekler bulunacak ve onun hidayeti ile doğruyu bulanlar olacaktır. İşte o zaman taklitçilerin dalmakta oldukları bid'atların karanlık perdesi ortadan kalkacaktır.

İbrahim'in Dini'ne Çağrı, Ehl-i Kitab'ın Aleyhine Bir Hüccettir

Bazı müfessirler, *"De ki: Hayır! Biz İbrahim'in Hanif olan dinine uyarız."* ayetinin ifadesini gerçek bir delil olarak değil, sırf muhatabı ikna etmeye yönelik olarak geldiğini tevehhüm etmiş ve konuyu şöyle değerlendirmişlerdir: Şüphesiz Ehl-i Kitab hakkı kabul etmemekte inat edip Hz. Peygamber'in mucizesini bile bile inkâr ediyorlardı. Bunun üzerine Yüce Allah, Ehl-i Kitab'ın karşı koyamayacakları bir tarzda iknâî delillerle onları susturması için peygamberine emir verdi. Kanaatimizce bu yorum doğru değildir. Doğrusu, bu bir ikna delili değil, hakikî bir istidlâl (delille anlama) yoludur. Bu ayetin açıklamasını yaparken bunun neden hakiki bir delil olduğunun gerekçesini göstermiştik.

Âlimlerin birçoğu, Kur'an'ın hüccet olarak ortaya koyduğu -hatta tevhidin ispatı için getirdiği deliller dâhil- delillerden birçoğunu iknai birer delil olarak değerlendirme cüretini göstermişlerdir. Bunun sebebi Yunan felsefesinin ortaya koyduğu istidlâl metodunun tesirinde kalarak değerlendirme yapmalarıdır. Hâlbuki bir çeşit felsefi delillerle hidayete gelenler bir elin parmağını geçmezken, Kur'an'ın ortaya koyduğu istidlâl metodu ile yüz binlerce insan hidayete ermiştir. Yunan mantık ve felsefesi, ancak kendilerinin iman esaslarına soktukları şüpheleri defetmeye yarar. Daha doğrusu kuru bir diyalektik ve cedelleşmekten başka hiçbir şeye yaramaz. Kaldı ki günümüzde o çeşit şüpheler artık yok olup gitmiştir. İnsanlar da artık bu çeşit felsefî nazariyelerden tamamen yüz çevirmiş durumdadırlar. Bundan böyle ilmin binası, bulgular, olaylar ve tecrübeye dayanan temeller üzerinde yükselmeye devam edecektir.

Celâleyn tefsirine göre, söz konusu ayet Medine Yahudileri ile Necran Hıristiyanları hakkında inmiştir. *"Yahudi veya Hıristiyan olun ki doğru yolu*

bulasınız." sözünü onlar söylemişlerdi. Doğrusu, söz konusu ayet bu iki ümmetin karakterini beyan etmektedir. Bu sözün sahibi onlar olsalar bile, ayeti yalnız onlara tahsis etmek doğru değildir. Çünkü bu söz onların durumlarını ortaya koymakla beraber, onlar gibi daha başka insanların düşüncelerinin de tercümanı olmuştur.

Yüce Allah, yukarıdaki sözleriyle İbrahim'in dinine davet etmesi için peygamberine emir verdikten sonra, inananlara da benzer bir emirle şöyle buyurdu: ***"Biz Allah'a ve bize indirilene; İbrahim, İsmail, İshak, Yakup ve Esbat'a indirelene inandık, deyin."*** Yani yapacağınız çağrı yalnız sizi ilgilendiren şeylere olmasın. Çünkü bu sizinle diğer semavi dinlere mensup insanların arasını açacaktır. Size düşen birlik ve beraberliği sağlayacak olan müşterek noktalara dikkat etmek, ihtilafın olmadığı dinin temel esaslarına ve onun özüne davet etmektir. Bu ise, ancak âlemlerin Rabbine teslim olmakla beraber bütün peygamberlerin nübüvvetlerini tasdik ve onlara teslim olmakla mümkündür. O halde "Biz yalnız Allah'a kulluk ederiz ve O'nun elçileri arasında hiç bir fark gözetmeyiz." demek gerekir.

"Esbât", Yakub'un (a) torunlarından olan on iki kabiledir. *"Biz İsrailoğullarını oymaklar halinde on iki kabileye ayırdık."*[15] ayeti bunu ifade etmektedir. Yakub'un (a) evlatlarının enbiya olduklarına dair rivayetler vardır. Ancak rasûl olduklarına dair herhangi bir rivayet yoktur. Eğer söz konusu olan rivayet doğru ise -ki ders esnasında Üstad Abduh'un konu ile ilgili olarak yaptığı açıklamalarından da bu anlaşılıyor- bu takdirde Esbât kelimesinden Yakub'un enbiya olan torunlarını anlamak gerekir. Aksi takdirde, Esbât kelimesine muzaf (eklenmiş) olacak şekilde "enbiya" kelimesini takdir etmek lâzımdır. Buna göre, ayette takdir edilecek *"enbiyâu'l-esbât"* tabiri, "İsrailoğullarının diğer peygamberleri" anlamını ifade edecektir. Bizim de tercihimiz budur. Bununla beraber Yusuf'un (a) dışında Yakub'un (a) çocuklarından herhangi birinin peygamber olduğuna dair sahih bir rivayet söz konusu değildir.

Yukarıdaki ayet ***"Musa ve İsa'ya verilenlerle Rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere (iman ettik)..."*** ifadesi ile devam etmektedir.

Üstad Abduh dedi ki: Allah'ın peygamberlerine lütfettiği vahiy kavramını bir yerde ***"unzile"***, bir yerde de ***"ûtiye"*** ile ifade etmesinde ince bir nükte vardır. Şöyle ki: kendilerinden başkalarına intikal eden bir sahife veya bir kitap verilmeyen peygamberler için *"inzâl"* tabiri kullanılmıştır. Gerçekten bir peygambere vahyin inzâl edilmesi, ondan başkasına intikal eden bir kitabın verilmesini gerektirmez. Şu açık bir gerçektir ki, "rasûl" olmayan "nebi"ye indirilen vahiy, yalnız kendisine mahsus kalır. Kendisi insanları o topluluk içinde gelmiş rasûl olan bir peygamberin şeriatına davet eder. Şayet söz konusu toplu-

15. A'râf, 7/160.

lukta öyle bir peygamber gelmemişse, kendisi insanları hayra, güzelliğe çağırır ve onları daha sonra gelecek rasûl bir peygamberi kabul etmeye hazırlar.

Rasûl olan peygambere gelince; o bazen kendisine arkasından baki kalacak bir kitap verilmediği halde şifahî tebliğ ile memur olur. Bazen de kendisine gönderilen vahiy kendisinden sonra gelecek insanlara aktarılmak üzere dikte ettirilir. *"İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve esbât'a indirilene..."* ayetinde adı geçen peygamberlerden hiç birisinden -doğru olsun olmasın- herhangi bir kitap bize intikal etmiş değildir. Bununla beraber biz onların peygamber olduklarına, onlara gönderilen dinin hak olduğuna ve onun temelde ve özde daha sonra gönderilmiş diğer semavi dinlerin esaslarına uygunluk gösterdiğine iman ediyoruz.

Yüce Allah'ın İbrahim'in (a) dini diye ortaya koyduğu hususlar, bütün o vahiylerin özünü teşkil etmektedir. Necm ve A'lâ sûrelerinde İbrahim'in (a) sahifelerinden söz edilmektedir. Celâleyn tefsirine göre bunlar on sahifedir. Biz ise, İbrahim'e (a) sahifelerin indirildiğine iman ederiz, fakat hakkında nass bulunan bilgilere başkaca bir ilavede bulunmayız.

İsmail (a), İshak (a), Yakub (a) ve esbâta gelince; onlardan hiçbirisine herhangi bir sahife yahut kitabın vahiy edildiğine dair bir nass yoktur. Onlara indirilen vahye de icmali olarak iman eder ve onun da İbrahim (a) dininin aynısı olduğuna itikat ederiz.

Kendilerinden sonra başka nesillere intikal eden kitaplara sahip olan peygamberlere gönderilen vahiyler ise *"Musa ve İsa'ya verilenlerle, Rableri tarafından diğer peygamberlere verilenlere (iman ettik)..."* cümlesinde yer aldığı gibi ***"ûtiye"*** (verilmiş/verilen) kelimesiyle ifade edilmiştir. Bu tabir verilen vahyin bir kap yahut bir sahifede yer aldığını, onlara tekrar tekrar bakıp okumanın mümkün olduğunu ve kendilerine tâbi olanlar tarafından o kitaplar nesilden nesile intikal ettirileceğine işaret etmektedir.

Şimdi ben diyorum ki: Ayette söz konusu olan peygamberlere gönderilen vahye iman etmekten maksat, icmali imandır. Biz onlara verilen vahiylerin hepsine iman ediyoruz; onların kendi dönemlerinde ortaya koydukları davaları ve davetlerinin doğruluğunu tasdik ediyoruz. Zaman içerisinde o vahiylerin başına gelenlere, kayıp ve tahriflere aldırmadan hepsine iman ederiz. Bunun bize bir zararı yoktur. Çünkü tafsili iman ve onun gereği olan amel konusunda yalnız bize indirilen vahye karşı sorumluyuz.

Buhârî'nin Ebu Hureyre'den yaptığı rivayete göre *"Ehl-i Kitab, Tevrat'ı İbranicesinden okuyor ve Müslümanlara Arapça olarak açıklıyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s) 'Ehl-i Kitab'ı ne tasdik edin ne de yalanlayın, bilakis Allah'a ve bize indirilene iman ettik deyin.' diye buyurdu."*[16]

16. Buhârî, *Tefsiru Sure*, 2/11.

İbn Ebî Hatim'in tefsirinde Ma'kal b. Yesar'dan merfu olarak rivayet ettiğine göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Tevrat, İncil ve Zebûr'a imân edin; fakat Kur'an sizin için yeterli bir kitap olsun."*

Üstad Muhammed Abduh'un, vahyin değişik ifadelerle anılmasıyla ilgili ortaya koymaya çalıştığı nüktelerinde kapalılık (işkâl) vardır. Ayette geçen ve *"İnzâl"* kelimesiyle ifade edilen *"ve mâ unzile ileynâ"* (*bize indirilen*)i açıklarken "Bu tabirden maksat Müslümanların Kitab'ı olan Kur'an'dır." demesi; ardından "Î'tâ" kelimesiyle ifade edilen *"ve mâ ûtiye en-Nebiyyûn"* (*ve peygamberlere verilen*) tabirini açıklarken, "Davud'dan başka onlardan herhangi birisine kitabın verildiği bilinmemektedir." sözünde bir kapalılık vardır. Çünkü İbrahim (a), İsmail (a) ve İshak'a (a) indirilen kitaplardan bizim haberdar olmamamız onlara kitabın indirilmediğini göstermez.

Kuvvetli bir ihtimalle vahyin bir yerinde inzalden farklı olarak "ûtiye"nin kullanılmasının bir hikmeti, söz konusu peygamberler arasında yer alan Musa ve İsa'ya verilen diğer mucizelerini de içine alması içindir. *"Andolsun biz, Musa'ya açık açık dokuz mucize verdik."*[17]; *"Meryem oğlu İsa'ya da mucizeler verdik."*[18] gibi ayetler, bu mucizelere işaret etmektedir. Bu ifadeden sonra *"ve peygamberlere verilenlere..."* tabirinin yer alması, mucizelerle desteklenmiş peygamberlerin yalnız Musa (a) ve İsa (a) olmadığını göstermek içindir. En iyisini Allah bilir.

Rabbimiz peygamberlerden iki gruba da imanın gereğine işaret ettikten sonra şöyle buyurdu: ***"Onlardan hiçbiri arasında fark gözetmeyiz..."*** Yani ister kendisinden bir kitap intikal etsin ister etmesin hiçbir peygamber arasında bir fark gözetmeyiz. Hepsine icmali olarak iman ederiz. Yalnız, bütün dinlerin özü hükmünde olan, hepsinden daha geniş ve bütün zamanlar için geçerli olan evrensel hükümler ihtiva eden son din hakkında tafsili olarak iman ederiz.

Artık sıra dinin temel dinamiği olan Allah'a karşı samimi ve kalbî bağlılığa gelmiştir: ***"Ve biz sadece O'na teslim olmuşuzdur."*** Yani biz Müslümanlar heva ve heveslerine kapılmış, körü körüne gelenekleri taklit eden siz Ehl-i Kitab gibi değiliz; biz sağlam imanın emrettiği şekilde Allah'a boyun eğmekteyiz.

Bakın bakalım ne diyecekler! ***"Eğer onlar da sizin inandığınız gibi iman ederlerse doğru yolu bulmuş olurlar."*** Zemahşerî'ye göre bu ayet, Ehl-i Kitab'ı ayıplayan ve onları kınayan bir üsluba sahiptir. Celâleyn tefsiri, ayette geçen ***"misil"*** kelimesinin zâid olduğunu söylemiştir ki, Üstad bunu abartılı bir şekilde yadırgamıştır. Zaten o, Kur'an'da zâid bir kelime yahut bir harf vardır diyenlere karşı daima sert tavır göstermek âdetinde idi. Üstad devamla burada yer alan *"misil"* kelimesinin güzel ince bir nüktesinin olduğunu söyledi ve

17. İsra, 17/101.
18. Buhârî, *Tefsiru Sure*, 2/11.

şöyle açıkladı: Ehl-i Kitab, Allah'a ve peygamberlere indirilene iman ettikleri halde, inançlarına vesenilik (puta tapıcılık) bulaşmış ve bu yüzden vahyin özünü teşkil eden tevhid, ihlâs, nefsi tezkiye ve insanların arasını bulmak gibi hususları yitirmişlerdir. İşin resmi formalitelerine daldılar; bunda da dürüst davranamadılar; işlerine gelen bazı şeyleri çıkardılar, bir takım şeyleri ilave ettiler. Gittikçe birbirinden kopup uzaklaşan gruplar haline geldiler ve kendilerine taraftar olmayanlara her türlü düşmanlığı reva gördüler. Dine davet ederken, kendileri dinden saptılar.

İşte Yüce Allah, bize bütün peygamberlerin dinlerinin hakikatte bir olduğunu, aralarında temelde hiçbir fark olmadığını, peygamberin yolunda olduğunu iddia eden Ehl-i Kitab'ın hakikat yolundan saptığını ve bu yüzden değişik fırkalara bölünüp ayrılığa düştüğünü belirttikten sonra, onları Allah'a ve peygamberlerine sağlam bir imanla iman etmeye çağırmamızı bizlere emretti. Diğer bir ifadeyle, Allah'ın insan şeklinde tecelli ettiğini, Uzeyr ve İsa'nın Allah'ın oğlu olduklarını iddia eden, bir takım resmi formalitelerden dolayı birbirlerine giren Ehl-i Kitab'ın bu nifak ve putçuluk kokan kendi düşünceleri doğrultusunda değil, bizim iman ettiğimiz gibi iman etmeye davet etmemizi istedi. Çünkü onlar bizim gibi Allah'a iman etmezler. Biz Allah'ın eşsiz olduğuna inanır, O'nu bütün kusurlardan ve mahlûklara benzemekten tenzih ederiz; onlar ise, O'nu insana benzetmekten kaçınmazlar.

Buna göre eğer "Onlar Allah'a ve peygamberlere indirilene iman ederlerse doğru yolu bulmuş olurlar." denseydi, o zaman onlar bize karşı mücadele edip "Siz değil, onlara asıl iman eden biziz!" diyebilirlerdi. İşte *"misil"* kelimesi böyle bir cedelleşmenin önünü kesmiştir.

Bununla beraber iki şahıs arasında imanın ayniliği farz edilse, bunun anlamı, "Birisinin imanı, kendi zatındaki kuvveti bakımından, yaptırım gücü açısından diğerininkiyle aynıdır." demek olur ki, bu imkânsız bir şeydir. Şimdi iki şahıs arasındaki imanın eşit olması mümkün değilken, eğitim-öğretimleri, idrak kabiliyetleri ve anlayışları çok farklı olan birçok topluluk arasındaki imanın eşitliğini düşünmek mümkün müdür? Faraza İbn Abbas'tan şaz olarak rivayet edilen *"Fe in âminû bimâ âmentum"* kıraati sahih olsaydı, yine de "misil" kelimesinin takdir edilmesi gerekirdi. Şimdi *"misil"* kelimesinin varlığı mütevatir olarak ortada iken buna zâid demenin ne anlamı vardır?!

Şimdi siz Müslümanlar olarak, Ehl-i Kitab'ı peygamberlerin getirdiği dinin özüne ve sizin iman ettiğiniz gibi iman etmeye davet etmenize rağmen onlar yine de ***"Dönerlerse, mutlaka anlaşmazlık içine düşmüş olurlar."*** Yani sıkıntı ve meşakkatlere düşüren düşmanlıklara yahut üstünlük yarışına girerek taassup içerisinde gruplaşmaya ve ayrılığa düşeceklerdir. ***"Onlara karşı Allah sana yeter. O işitendir, bilendir."*** Yani onların sana yapmak istedikleri

eziyetler ve çirkin hileler karşısında senin için Allah'ın inayeti yeterlidir. O senin davetini pekiştirecek ve ümmetine yardım edecektir.

Allah'ın bu yardım sözü, -muhatabı hususi de olsa- bütün inananlar için geçerlidir. Bilindiği gibi Ehl-i Kitab'ın Hz. Peygamber'e verdiği eziyet onun şahsına karşı değildi. Bilakis onun kendilerinin üzerinde bulundukları dinin dışında bir dine davet ettiği içindi. İnsanlar Allah için mücadele ettikleri ve sağlam inançları doğrultusunda hareket ettikleri sürece Allah, peygamberine ve onlara verdiği sözünü yerine getirmiş ve onları muzaffer kılmıştır. Daha sonra doğru yoldan sapınca sözün verildiği kimseler olmaktan çıktılar. Eğer yeniden eski hallerine dönselerdi Allah da yeniden onlara yardım eder ve onları üstün kılardı. *"Şüphe yok ki Allah, kendisine (kendi dinine) yardım edenlere muhakkak surette yardım eder. Hiç şüphesiz Allah, güçlüdür, galiptir."*[19]

Allah'ın Boyası/Sıbğetullah

Hıristiyanlar çocuklarını "ma'mudiye" denilen bir çeşit su ile yıkayıp vaftiz ederek "İşte şimdi Hıristiyan oldu!" diyorlardı. Buna karşılık Yüce Allah Müslümanlara ***"Allah'ın (verdiği) rengi ile boyandık..."*** demelerini emretti. Yani Hz. İbrahim dini olarak ifade edilen, yaratılışımızda var olan, Allah'ın onunla peygamberlerini ve inananları boyadığı iman boyası ile boyandık. Şüphesiz bu boyada yapaylığa, yapmacık geleneklere, lider ve önderlerin görüşlerine yer yoktur. Bu, yalnız Yüce Allah'ın vasıtasız ortaya koyduğu ve yaratılışta var olan boyasıdır.

"Sıbğa" kelimesi gramer açısından "ismu'l-hey'e" (masdar-ı nev'î)dir, boyanın güzel şeklini göstermektedir. Bir elbisenin boyanması demek, onun özel bir boya ile renklenmesi demektir. ***"Allah'tan daha güzel rengi kim verebilir?"*** Yani, O'nun boyasından daha güzeli yoktur. Çünkü O'nun boyası, halklar ve kabilelerin arasını bulup barıştırır; nefisleri arındırır; akılları ve gönülleri tertemiz hale getirir. Hâlbuki Ehl-i Kitab'ın buna ilave olarak getirdikleri boya ise, onların âlim ve rahiplerinin görüşü olup bir insan ürünüdür. İnsanların boyası ise, bir tek dini çok değişik mezheplere ayırmış; bir tek ümmeti çok değişik ve birbirlerine karşı dargın olan gruplara bölmüştür.

O halde siz Müslümanlar olarak deyin ki: ***"Biz ancak O'na (Allah'a) kulluk ederiz."*** Biz âlimlerimizi, din görevlilerini, bizim için dinin bir kısmını rafa kaldıran, yahut ona yeni ilaveler yapan, kendi düşüncelerine göre bazı şeyleri helâl, bazılarını haram kılan; tevhid inancını gerektiren Allah'ın boyasını kaldırıp, yerine bizi şirke götüren insan yapımı renklerle bizi boyayan rabler edinmeyiz.

Üstad Abduh konu ile ilgili olarak şöyle dedi: Bu ayet, bir Müslümanın, Hıristiyanların vaftizi gibi bir işle başkalarından farklı bir şahsiyet kazanma-

19. *Hac*, 22/40.

sına ihtiyacının olmadığına işaret etmektedir. Farklı ve güzel bir kişiliğin kazanılması ihlâs, erdemlilik, işlerde itidalli davranmak gibi fıtrat-ı selimenin diğer adı olan Allah'ın boyası ile boyanması yeterlidir. *"Sen yüzünü hanif olarak dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler."*[20] ayeti bu gerçeğe işaret etmektedir.

قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ وَنَحْنُ
لَهُ مُخْلِصُونَ ﴿139﴾
أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ
نَصَارَىٰ قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللَّهُ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللَّهِ
وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿140﴾
تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُوا
يَعْمَلُونَ ﴿141﴾

139- De ki: Siz Allah hakkında bizimle tartışmaya mı girişiyorsunuz? Hâlbuki o bizim de Rabbimiz sizin de Rabbinizdir. Bizim yaptıklarımız bize sizin yaptıklarınız da size aittir. Biz O'na gönülden bağlananlarız.

140- Yoksa siz İbrahim, İsmail, İshak, Yakup ve Esbat'ın Yahudi yahut Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz? De ki: Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı? Allah tarafından kendisine (bildirilmiş) bir şahitliği gizleyenden daha zalim kim olabilir? Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir.

141- Onlar bir ümmetti; gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız da size aittir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilmezsiniz.

Ehl-i Kitab Karşısında Müslümanların Konumu

Buradaki ayetler daha öncekilerin bir devamıdır. Ehl-i Kitab ile yapılan mücadelede gösterilen delillerin bir diğer çeşidine yer verilmiştir. Yoksa Celâleyn ve benzeri tefsirlerde öne sürüldüğü gibi buradaki ayetler, Yahudiler tarafından sarf edilen bir takım sözlerine karşı hususi bir cevap mahiyetinde değildir. Bu tefsirlere göre, Yahudiler, "Din konusunda bütün insanların bize tâbi olmaları gerekir. Çünkü peygamberler bizim soyumuzdandır; şeriatlar

20. Rum, 30/30.

bize inmiştir. Oysa Arapların tarihinde hiç bir zaman peygamberler yahut şeriatlar diye bir şey söz konusu olmamıştır." şeklindeki sözlerinden dolayı bu ayetler onlara bir cevap olarak inmiştir.

Evet, biz, Yahudilerin bu gibi sözler söylediklerini inkâr etmiyoruz. Onların bu çeşit sözleri sık sık kullandıklarını da biliyoruz. Ancak biz diyoruz ki: Söz konusu ayetlerin üslûbu daha önceki ayetlerin üslûbu ile benzerlik arz etmektedir. Bu ise, buradaki ayetlerin daha önceki ayetlerin bir tamamlayıcısı durumunda olduğunu, dolayısıyla -sadece Yahudilerin sarf ettikleri hususi bir kaç sözlerine karşı değil- toplumun her tarafında yaygın halde bulunan yanlış kanaatleri düzeltmeye yönelik olduğunu göstermektedir.

Önceki ayetler açıkça ortaya koymuştur ki, doğru din İbrahim'in (a) dinidir ve O, bir Yahudilik yahut bir Hıristiyanlık da değildir. O din hiçbir kimsenin katkısının olmadığı Allah'ın dinidir. Yine o insanların ürettiği ıstılahlardan ve liderlerinin geleneklerinden uzaktır. Ve asıl uyulması gereken din odur. Fakat zaman içerisinde körü körüne yapılan taklitçilik hastalığı, peygamberlerin gittiği yolu kapatmış ve gerçek dinin yerini almıştı. Gerçek din ise eriyip yok olduğundan tanınmaz bir duruma düşmüştü. Hz. Muhammed ise, bu hak dini açıklayıp canlandırmaya ve insanları yeniden ona dönmeye davet etmek üzere gelmiştir.

İşte Allah daha önce ortaya koyduğu delillerle uyulması gereken hak ve hakikati gözler önüne serdi. Ardından da buradaki ayetler ile o hak yolunu tıkamış olan şüphe ve engelleri ortadan kaldırmaya başladı ve bu hususu açıklaması için peygamberine şöyle emretti:

"De ki: Siz Allah hakkında bizimle tartışmaya mı girişiyorsunuz?" Sadece kendinizin Allah'a yakın olduğunu savunmanızla, kendinizin O'nun oğulları olduğunuzu, Yahudi ve Hıristiyanların dışında hiç kimsenin cennete giremeyeceğini sanmanız ile Allah hakkında mücadele mi ediyorsunuz? Allah'a olan bu yakınlığınız ve ayrıcalığınız nereden geldi? ***"Hâlbuki o bizim de Rabbimiz sizin de Rabbinizdir."*** Ve bütün âlemlerin de Rabbidir. Her şeyin O'na nispeti birdir. O yaratıcıdır, biz ise yaratılanlarız. O terbiye edendir, biz ise terbiyeye muhtaç kimseleriz. Şüphesiz insanlar ancak inançlarıyla ve davranışlarıyla yücelir. ***"Bizim yaptıklarımız bize aittir."*** Onların doğuracağı sonuçlar sadece bizi ilgilendirir. Şayet yapılanlar iyi şeyler olursa sonucu da iyi olur; yok eğer kötü olursa neticesi de kötü olur. Aynı şekilde ***"Sizin yaptıklarınız da size aittir."*** Bütün amellerin özü ihlâstır, o tek başına insanı Allah'a ve O'nun rızasına yaklaştırır. Ey Ehl-i Kitab! Siz değil, ***"Biz O'na gönülden bağlananlarız."*** Çünkü siz soyunuza güvendiniz, babalarınızın ve dedelerinizin iyilikleriyle büyüklük tasladınız. Siz onların yolundan çıktığınız halde onları, makamlarına güvendiğiniz aracılar ve şefaatçiler olarak kabul ettiniz. Hâlbuki Allah'a yakınlık, ancak gerçek iman üzerine

kurulan ihlâs ve iyi amellerle mümkündür. Nitekim biz de insanları buna çağırıyoruz. Buna rağmen nasıl oluyor da sadece sâlih kimselerin soyundan gelmenin ve sadece sözle onları vesile yapmanın, Allah katında insanlara fayda sağlayacağını; buna karşılık -geçmiş atalarınız gibi- iyi olan insanların Allah'a yakınlaşmak için vesile edindiği istikamet yolu, sâlih amel ve ihlâs gibi hususların ise hiç bir fayda sağlamayacağını iddia edebiliyorsunuz? Hâlbuki Yüce Allah sizin iyi geçmişiniz olan öncekilerden bu çeşit hasletlerinden dolayı razı olmuştu. İbrahim (a), müşrik Azer'in oğlu olduğundan dolayı mı, yoksa tevhid inancına bağlılığı, ihlâsı, samimiyeti ve teslimiyetinden dolayı mı Allah'a yakın oldu? Allah Hz. İbrahim'i ihlâs ve teslimiyette insanlara önder ve peygamber yaptığı gibi, Hz. Muhammed'i de önder ve peygamber yapmıştır. Eğer dedelerinden bir peygamber gelmediği için Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr etmeniz doğru ise, İbrahim'in (a) nübüvvetini de inkâr etmeniz gerekir. Çünkü aynı sebep onun için de söz konusu olduğuna göre, aynı sonuca varmanız kaçınılmazdır. Ayetin vermek istediği dersin özeti Ehl-i Kitab'ın şüphelerini yok etmektir. Şöyle ki: Ehl-i Kitab, kendilerinin Allah'ın oğulları ve dostları olduğunu, kendilerinin niyetleri ve yaptıkları işler ne kadar kötü olursa olsun yine de peygamberlerinin kendilerini kurtaracağını, buna karşılık ne kadar iyi niyetli olursa olsunlar ve ne kadar iyi işler yaparlarsa yapsınlar, kendilerinin gittiği yolun dışında kalanların kurtulmalarının mümkün olmadığını düşünüyorlar. Onlara göre kurtuluş, kişinin yaptığı kendi iyi işleriyle değil, öncekilerinin yaptıklarıyla mümkün olacaktır. Şüphesiz böyle bir düşünce, bütün peygamberlerin ve bu yolda şaşmadan onlara tabi olanların bağlandığı Allah'ın gerçek dinini yıkmak anlamına gelir. Çünkü ilâhî dinin temeli, özü tevhiddir, ihlâstır ve teslimiyettir. Dinin emrettiği bütün işlerde asıl maksat, sağlam bir inançla iyi bir niyetle aklın ve kalbin ıslahıdır. Bu mana göz ardı edilirse, bütün şeklî ameller yerine getirilse bile hiçbir şey ifade etmez, üstelik zarar da verebilir; insanı faydasız şeylerle uğraştırır, yararlı iş yapmasını engeller. Şüphe yoktur ki; Kitab Ehli bu ilâhî ruhu dinlerinden çıkarmışlardır. Artık onlar için yapılan şeylerin peygamberlerinden nakledilmiş olup olmaması arasında pek bir fark yoktur. Onların Allah'ın gerçek dininde olmadıkları kesindir. Ancak onlardan basiret sahibi olanlar çok iyi bilirler ki, Hz. Muhammed'in getirdiği şeyler, bütün peygamberlerin üzerinde bulunduğu dine yeniden can katan bir ruh hükmündedir. Her zaman ve her mekânda bulunan bütün insanların faydasına olan şeriatların da tamamlayıcısı durumundadır. Şimdi bu hususlarla beraber Müslümanların durumunu düşünen kimse, onların adım adım, karış karış kendilerinden öncekilerin yoluna tabi olduklarını görecektir. Ancak Allah'ın kendisi için iyilik murat ettiği kimseler şüphesiz O'nun dinine; yani insanların görüşlerini taklit etmeyi yasaklayan Kitab'ına mutlaka dönerler. Nitekim binlerce Kitap Ehli İslâm'ın ortaya çıktığı ilk dö-

nemlerde İslâm dinine girmiştir. Muhakkak ki ileride diğer insanlar da yeniden İslâm'a dönecek ve İslâm dünyayı kuşatacaktır. *"Onun verdiği haberin doğruluğunu bir zaman sonra çok iyi öğreneceksiniz."*[21]

Ehl-i Kitab'ın İbrahim (a) ve Çocukları Hakkındaki İddiaları

"Yoksa siz İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve esbâtın (torunların) Yahudi yahut Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz?" ayetini açıklarken Üstad Abduh dedi ki: Burada yer alan ***"em"*** edatı, tesviye (eşitliği) ifade etmektedir. Ancak Celâleyen tefsiri ve onun görüşünde olanlar onun, idrabı ifade eden ***"bel"*** (hayır, öyle değil) manasında olduğunu söylemişlerdir. Buna göre sanki ayette şöyle buyrulur: "Siz, Allah'a olan yakınlığınızın ve ayrıcalığınızın Allah'tan olduğunu mu söylüyorsunuz? Hâlbuki o bizim de sizin de Rabbinizdir. Yoksa siz, bağlı olduğunuz Yahudilik yahut Hıristiyanlığın ayrıcalığını, İbrahim, İshak, Yakup ve torunlarının Yahudi ya da Hıristiyan olduklarından dolayı mı olduğunu söylüyorsunuz? Eğer böyle söylüyorsanız Allah sizi yalanlıyor. Siz de çok iyi biliyorsunuz ki, Yahudilik ve Hıristiyanlık adları ancak bu peygamberlerden sonra ortaya çıkmıştır. Yahudilik adı Hz. Musa'dan sonra, Hıristiyanlık adı ise, Hz. İsa'dan sonra ortaya çıkmıştır. Nitekim Yahudilerin sonradan ortaya çıkardıkları pek çok gelenek var ki zaman içerisinde onların birer ayırıcı vasfı haline gelmiştir. Aynı şekilde Hıristiyanların da kendilerine özgü ve Hıristiyanlığın birer ayırıcı vasfı olmuş gelenekleri sonradan oluşmuştur. Hâlbuki İsa (a) bütün kuvvetiyle eski geleneklere karşı koymuştur. Bunun içindir ki, uydurdukları şeylerin çok olmasına rağmen yine de Hıristiyanlar İslâm'a daha yakındır. Zira onlar İsa Mesih'in, Tevrat'ta olsun veya olmasın Yahudilerin geleneklerini nasıl sarstığını tamamen unutmuş değiller. Ancak daha sonraları İsa'nın (a) yolunda gittiğini söyleyenler Hz. İsa'dan sonra birçok bid'atları ortaya çıkarıp dine katmışlardır. Bazı müfessirlere göre söz konusu ayet-i kerime, İbrahim'in (a) Yahudi olduğunu söyleyen Yahudiler ile onun Hıristiyan olduğunu savunan Hıristiyanlara cevap olarak inmiştir. Üstad Abduh, bunun doğru olmadığını açıkladı ve şöyle dedi: Evet, bu ayet onların aleyhine delil olsun diye nazil olmuştur. Çünkü onlar İbrahim'in (a) hak üzere olduğuna ve onun dininin Allah katında makbul bir din olduğuna inanıyorlardı. Bununla beraber çıkardıkları yeni gelenek ve davranışların İbrahim'in (a) döneminde var olduğunu gösteren herhangi bir bilgi söz konusu değildir. Buna rağmen nasıl oluyor da kurtuluşu bunlara bağlayabiliyor ve başkalarının da sapıklık içinde olduğunu söyleyebiliyorlar!

Ayet, Hz. İbrahim'in Yahudi yahut Hıristiyan olduğunu söyleyenlerin sözlerini doğrulamıyor, bilakis onların bunu söylemeye haklarının olmadı-

21. Sâd, 38/88.

ğını ifade ediyor. Çünkü açık olan tarihi realite, onların yalancı olduğuna hükmediyor. Bu sebepledir ki Yüce Allah peygamberine hitaben şöyle buyurdu: ***"De ki: Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?"*** Yani, sizin itirafınızla ve kitabınızın da tasdikiyle Allah'ın, İbrahim'in (a) dinini insanlar için makbul bir din olarak kabul buyurması Yahudilik ve Hıristiyanlıktan çok öncedir. O halde siz neden onun dinini kabul etmiyorsunuz? Katında hangi dinin makbul olduğunu Allah mı daha iyi bilir, yoksa siz mi? Şüphesiz Allah her şeyi bilir ve siz bilemezsiniz.

İbni Cerîr eț-Taberî'ye göre, ayette yer alan ***"em yequlûne"*** ifadesinin *"ye"* ile (*cemi müzekker gaib siygası ile*) okunuşu kıraat-ı seb'anın dışındadır. Bununla beraber böyle de okunabilir diyen müfessirlere göre ayette hitaptan gaiba iltifat vardır. Ben diyorum ki: ***"tâ"*** ile okuyuş şekli İbn Amır, Hamza, Kisaî ve Hafs'a göredir. ***"Ye"*** ile okuyuş şekli ise, diğer kurranın kıraatidir. İbni Cerîr'in bunu şaz (kural dışı) kabul etmesi önemli değildir.

Âlimler arasında bazı farklı düşüncelerin olması normaldir. Nitekim, *"Allah tarafından kendisine (bildirilmiş) bir şahitliği gizleyenden daha zalim kim olabilir?"* ayetindeki istifham hakkında da iki görüş vardır.

1. Buradaki soru cümlesi, Hz. İbrahim'in dininin makbuliyetine dair daha önce getirilen delillerin tamamlayıcısı konumundadır. Buna göre ayet Ehl-i Kitab'a diyor ki: Siz, İbrahim'in hak din üzere olduğu ve Allah katında makbul bir kimse olduğu hususunda kesin bir bilgiye sahipsiniz. Eğer bu bilgiyi İslâm'a karşı koymak için gizliyorsanız bilin ki, Allah'tan size verilmiş bir bilgiyi gizlediğiniz için çok büyük zalimlerden oldunuz. Yok eğer böyle bir bilginin varlığını kabul ettiğiniz halde yine de İslâm'ı kabul etmiyorsanız, bu takdirde diyeceksiniz ki, "Biz, Allah'ın razı olacağı dini ondan daha iyi biliriz."; ya da sizin de insanları ona çağırdığınız İbrahim dininin bir diğer adı olan İslâm'a gireceksiniz. Bunu kabul etmediğiniz takdirde söz konusu olan bütün deliller sizin aleyhinize olur ve cezayı hak etmiş olacaksınız. Çünkü bu iki husustan biri doğru olmak zorundadır. İftiracının hilesi ise asla kabul görmez.

2. Daha açık olan ikinci görüş de şöyledir: Kendi kitaplarında yazılı olduğu halde Ehl-i Kitab tarafından gizlenen husus, amca çocukları sayılan ve İsmail'in (a) oğulları olan Araplardan bir peygamberin geleceği bilgisidir. Evet, onlar Tevrat'ı bilmeyenlere karşı bu bilgileri inkâr ediyorlar; bilenlere karşı ise, değiştirerek anlatıyorlardı. Bu sebepledir ki söz konusu ayette Yahudilerin Allah'ın vahyini İsrailoğullarına tahsis ederek ona bir sınırlama getirmelerinin yanlış olduğu konusunda İbrahim (a) örneği ile deliller getirilmiş ve Allah'ın Araplardan bir peygamber göndereceğine dair ortada açık bir bilginin var olduğu da ortaya konmuştur.

Buradaki istidlâl, daha önce ayette yer alan ***"O bizim de, sizin de Rabbiniz!"*** şeklindeki ifadeyle belirtilen aklî delil ile, *"Yoksa siz, İbrahim,*

İsmail, İshak, Yakub ve esbâtın (torunların) Yahudi yahut Hıristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz?" şeklindeki ilzâmî delilden sonra üçüncü bir delil olarak kendini göstermektedir.

Buna göre ayet sanki şöyle diyor: Onlar, doğru olduğu kesin olan bir konuda yine de yanlışın mücadelesini veriyorlar, son Peygamber'e bilerek iftira ediyorlar. Çünkü kitaplarından öğrendikten sonra onun hakkında şüpheye düşmeleri imkânsızdır. Dini taassupları ve bağlandıkları liderlerinin dünyevî menfaatleri, bunları kendi kendilerine kötülük yapacak kadar körleştirdikten sonra, onlardan doğruya kulak vermeleri ve delillere boyun eğmeleri beklenebilir mi?

Buradaki istifham; azar, ayıplama ve kınamayı ifade etmektedir. Bu azarlama ve kınama işi "***Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir.***" sözü ile de pekiştirilmiştir. Evet, Allah şüphesiz insanların yaptıklarından habersiz değildir. Ve yine şüphesiz -kim tarafından yapılırsa yapılsın; iyi olsun, kötü olsun- yapılan her işin mutlaka bir karşılığı vardır.

İşte bu gerçeği ifade etmek üzere Yüce Allah şöyle buyurdu: "***Onlar bir ümmetti; gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız da size aittir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilmezsiniz.***" Ve siz ancak kendi yaptıklarınızdan sorumlu tutulacak ve ona göre mükâfat veya ceza göreceksiniz. Başkasının size ne yararı ne de zararı söz konusudur.

Şüphesiz bu kural her sağlam din ve akl-ı selim sahibi kişi tarafından kabul gören bir husustur. Bunu yalnız Vesenîler hazmedemez. Çünkü onların, dünya ve ahiret mutluluğunun, sâlih olan kimselerin kerametlerine dayanmasını öngören prensipleri vardır. Bu prensip, hem dinlere hem de akla taban tabana zıt olup cehaletin bir ürünüdür. Cehaletin kaynağı ise, dinî ve aklî delilleri araştırmaya engel olan körü körüne yapılan taklitçilik, gelenek ve görenektir.

Bu gibi kimseler şayet dinî veya aklî delillere başvuracak olurlarsa, onları yalnız uydusu oldukları kimselerin düşüncelerine hizmet etmek için kullanırlar. Hem de akıl ve hisse rağmen şer'î nassları yanlış tevil ederek bunu yaparlar. Ne yazık ki birçok din mensubu, kendi önderlerinin ahiretteki mevkiine güvenerek dinî nassları onların düşüncelerine uydurmak için tevil etmekten çekinmemişlerdir.

Bu yüzdendir ki Kur'an-ı Kerim, insanlar için mutluluğun kaynağı bizzat çalışıp kazanmaktan geçtiğini ifade etmiş, bunu bir prensip olarak vurgulamış ve her türlü mutluluğu ferdî çalışma ile şahsî kazanca bağlamıştır. Ayrıca iyi işler yapmada peygamberleri ve iyi insanları örnek almayanların, onlardan yararlanmalarının söz konusu olmadığını belirtmiştir. Bu hususları doğrulamak içindir ki bu ayet, -daha önce geçmiş olmasına rağmen- kendi

ataları olan peygamberler ve iyi kimselerle iftihar eden ve birçok kusurlarına rağmen onların nüfuz ve şefaatlerine güvenen Kitap Ehli ile yapılan mücadele sadedinde ikinci kez burada aynen tekrarlanmıştır.

Bu tekrarın hikmeti mutluluğun kaynağının babalar ile şefaatçilerin olmadığı, aksine bizzat şahsî gayretler olduğunu vurgulayan bir prensibi zihinlere yerleştirmek içindir. Bu hatırlatmayı doğru anlayanlar ve ciddiye alanlar, artık bundan böyle yanlış tevillere sapmayacaktır.

Ayetin gelişinden, bu konuda demagojilerle bir mücadeleyi sürdüren Ehl-i Kitab'ın yaptıklarının, ataları olan peygamberlerin yaptıklarına uymadığını ve dolayısıyla gerçekte onların dininde olmadıklarını anlamak mümkündür.

Daha önce zikredildiği üzere söz konusu ayet, her şeyden önce şunu ifade ediyor ki; İbrahim (a), oğulları ve torunları hepsi de yaptıkları ihlâslı amelleri ve Allah'a bağlı gönülleri ile yaşamış ve sonunda göçüp Allah'a yürümüşlerdir. Artık kendileri ile arkalarından gelenler arasındaki bağlar kopmuştur. Çünkü bunlar, soy cihetiyle kendilerini onlara nispet etseler bile, gerçekte bunların onlardan yolları ayrılmış ve yanlış yönlere sapmışlardır. Kaldı ki geçmiş ve gelecek kuşakların hepsi de ancak kendi yaptıklarının karşılığını görürler. Onlardan hiçbiri başkasının amelinden dolayı bir yarar görmeyecektir.

Bu pasajda önce "İbrahim dini" açıklanmış, daha sonra gelen bütün peygamberlerin aynı dini birbirlerine tavsiyeleri belirtilmiş ve onların o dine karşı olan bağlılıklarının dereceleri teyit edilmiştir. Ardından da Ehl-i Kitab'ın bizzat kendilerinde bir iyilik ve salâhın olduğunu kabul ettikleri İbrahim (a) gibi insanların, onların üzerinde bulundukları Yahudilik yahut Hıristiyanlık dini üzere olmadıkları ifade edilmiştir. Söz konusu ayet ise, gerek maksat ve gayede ve gerekse ameller bakımından birbirine muhalif olan kimselerin din ölçüsüne göre bir olmaları ve yaptıklarının karşılığını aynı şekilde eşit almalarının mümkün olmadığını -böylece daha önce söylenmemiş bazı gerçekleri- ifade etmek üzere burada yer almıştır. O halde Müslümanların da kendi kendilerini hesaba çekmeleri, iyi olsun, kötü olsun yapılan işler ile onların karşılığı arasındaki ilişkiyi unutmamaları ve dolayısıyla sırf isimlerinden dolayı geçmişleri ile mağrur olmamaları gerekir.

Şunu da ilave etmek istiyorum ki; İnsanların dünyada birbirlerinden yararlanmaları, Allah'ın sebepler ile müsebbepler arasındaki ilişkiyi düzenleyen prensibinin bir gereğidir. Hâlbuki hem dinen hem de aklen bilinmektedir ki, ölen bir kimsenin gayb âlemi olan berzah âlemine göçmesiyle artık onun sebepler âlemi ile olan ilişkisi kesilir. Ahirette ise zaten çalışmak diye bir şey söz konusu değildir. Oranın durumunu gizli ve açık her şeyiyle yalnız bir olan Allah bilir. *"O gün hiç kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün iş Allah'a kalmıştır."*[22]

22. İnfitâr, 82/19.

سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُل لِّلَّهِ
الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴿142﴾
وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِّتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ
شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَن يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّن
يَنقَلِبُ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ وَإِن كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ وَمَا كَانَ اللَّهُ
لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ ﴿143﴾

142- İnsanlardan bazı beyinsizler "Bunları, yöneldikleri kıblelerinden çeviren nedir!?" diyecekler. De ki: "Doğu da Allah'ındır, Batı da. O, dilediğini doğru yola iletir."

143- Böylece sizi vasat (her türlü aşırılıktan uzak/orta) bir ümmet yaptık ki, insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun. Biz, peygambere uyanı ökçesi üzerinde geri dönenden ayırt edelim diye, senin önceden yöneldiğini (Beyt-i Makdis'i) kıble yaptık. Kıblenin bu şekilde değişmesi, Allah'ın hidayet nasip ettiği kimselerden başkasına ağır gelir. Allah, sizin imanınızı asla zayi edecek değildir. Kuşkusuz Allah, insanlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir.

İsrailoğullarının peygamberleri Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılıyorlardı. Mescid-i Aksa'da bulunan bildiğimiz o kaya, onların kıblesiydi. Nebi (s) ve Müslümanlar da bir süre oraya doğru namaz kıldılar. Nebi (s) Kâbe'ye dönmeyi özlemle bekliyor; Allah kıbleyi oraya çevirse diye temenni ediyordu. Hatta Mekke'de iken hem Kâbe'ye hem Mescid-i Aksa'ya doğru dönüyor, bunun için Kâbe'nin güneyinde durup kuzeye yönelerek Mescid-i Aksa ile Kâbe'yi aynı hizaya getirmek suretiyle namaz kılıyordu. Ama Medine'ye hicret edince ikisine birden dönmesi imkânsız oldu. Bunun üzerine Kâbe'yi kıble yapması için Allah'a yöneldi. Allah da ona, aşağıdaki ayetlerde ayrıntısı geleceği gibi, bunu emretti.

Kıble'nin Değişimi ve Şahitlik

Kıble meselesinde söz, Yahudilerden ve diğerlerinden kıble değişikliği üzerine vaki olan itirazın beyan edilmesi; Allah'ın, Peygamber'ine ve mü'minlere bunu olmadan önce haber vermesi ve onlara bu konudaki

önemli delilin ve doğru hikmetin telkin edilmesiyle başlar. Bu, dinin sırlarından bir sırrın ve imanın temellerinden büyük bir temelin beyanını da içerir. Ehl-i Kitab dinin bu sırrından ve imanın bu büyük temelinden habersiz idiler ve onu bilmiyorlardı. Bu ayetler, Ehl-i Kitab'ı dinde kör taklitten ve dini anlamadan ve hükümlerin meşru kılınmasına sebep olan sırlarına ve hikmetlerine nüfuz etmeden onun dış görünüşüne yapışıp kalmaktan uzaklaştırıp soğutmak için, din işinde Ehl-i Kitab'a karşı bir delil olma hususunda önceki ayetlerle irtibatlıdır.

Yüce Allah şöyle buyurur: ***"İnsanlardan bazı beyinsizler 'Bunları, yöneldikleri kıblelerinden çeviren nedir?!' diyecekler."***

"Sefeh" ve ***"sefâhet"***; *"görüş ve fikirde veya ahlâkta tutarsızlık ve kararsızlık"* demektir. *"Aklı, reyi ve nefsi tutarsız oldu."* manasında, *"sefihe hilmuhu ve re'yuhu ve nefsuhu"* denir. Deve şımarıp sağa sola çekiştirdiği için çok bozulan yulara *"zimamun sefîhun"* yani *"gevşek yular"* denilmesi bundandır. Akıl ve görüşte kararsızlık; cehalet ve tutarsızlık demektir. Ahlâkta tutarsızlık ise; fazilet melekesi yerleşmediği için ahlâkın fesada uğraması demektir. Beyzavî, "es-Sufeha" kelimesini tefsir ederken meramını çok güzel ifade ederek şöyle der: "*Sufeha*, akılları hafif olan ve akıllarını taklitle ve düşünüp kafa yormayı bırakmak suretiyle güçsüz ve işe yaramaz hale getirenlerdir. Yüce Allah bu kişilerle, kıblenin değiştirilme işini yadırgayan münafıkları, Yahudileri ve müşrikleri kastediyor. Olacak işi önceden haber vermenin faydası, nefsin ona uyumunu sağlamak ve cevap hazırlamaktır."[23] "Vellâhu aniş-şey'i", "Onu, o şeyden ayırıp uzaklaştırdı." demektir. *"Çeviren nedir?"* şeklindeki soru, inkâr ve hayret ifade etmek içindir. Yani, o alık beyinsizler diyecekler ki: "Bu Müslümanların başına ne geldi de onları daha önce döndükleri kıblelerinden başka yöne çevirdi? Hâlbuki o, onlardan önceki peygamberlerin kıblesiydi." İşte cevabın ayrıntısı:

Beyt-i Makdis'teki kayanın, madde ve özünde diğer kayalardan hiçbir üstünlüğü yoktur. Bu kayada, diğer kayalarda bulunmayan fayda ve özellikler bulunmaz. Taş ve toprak olması itibariyle aslen Süleyman Mabedi de diğer binalardan daha faziletli değildir. Kâbe/Beyt-i Haram için de aynı şey söylenir. Nitekim bu husus, *"Hatırla ki İbrahim, İsmail ile beraber Beyt'in temellerini yükseltiyordu."*[24] mealindeki ayetin tefsirinde geçmişti. Allah'ın insanlar için bir kıble belirlemesi ancak bu kıblenin, yaptıkları ibadetlerde onları birleştirici olması içindir. *"Doğu da Batı da yalnız Allah'ındır. Dolayısıyla nereye yönelirseniz Allah'ın zatı oradadır."*[25] ayetinin tefsiriyle ilgili daha önce yapılan açıklamaları sonuna kadar oku ve Kâbe ve hac ile ilgili söylenen-

23. Beyzavi.
24. Bakara, 2/127.
25. Bakara, 2/115.

lere bak. Fakat işin zahirine bakan o zayıf akıllılar ve bunların taklitçileri, kıblenin, belli bir kaya veya belli bir bina olması itibariyle dinde bir asıl olduğunu zannediyorlar. Bundan dolayı Yüce Allah'ın o cahil beyinsizleri ret bağlamında Peygamber'ine telkin ettiği hüccet, şu hikmete dayanıyordu: *"De ki: Doğu da Batı da Allah'ındır."* Yani, bütün yönler Allah'ındır. Yönlerden hiçbirinin, zatı itibariyle diğerine üstünlüğü yoktur. Allah, bu yönlerden dilediğini tahsis eder ve onu dilediğine kıble yapar. O, dilediğini doğru yola iletendir. Doğru yol; gelecek ayette açıklanacağı gibi, fikirlerde, ahlâkta ve amelde orta yolu, itidali esas almaktır. Bundan da anlıyoruz ki, bütün yönlerin Allah'a nispeti birdir ve yine anlıyoruz ki, Allah'a yönelmede can alıcı ve en önemli nokta, bunun kalplerle olması ve yüzler O'na yönelirken O'nun vahyine uyulmasıdır.

Yüce Allah şöyle buyurur: ***"Böylece sizi, vasat bir ümmet yaptık."*** Bu, Yüce Allah'ın, *"Allah, dilediğini doğru yola iletir."* sözünden anlaşılan manayı açıklığa kavuşturmaktadır. Yani, bu şekildeki bir hidayetle sizi orta yolda bulunan bir ümmet yaptık. Bazıları şöyle der: "Orta yolda bulunan ümmet" demek, âdil ve hayırlı ümmet demektir. Şöyle ki; bir işte, istenilenden fazlasını yapmak ifrat, eksik yapmak ise tefrit ve ihmaldir. İfrat ve tefritten her biri, doğru caddeden sağa sola meyletmektir. Bu, kötü ve yerilen bir durumdur. Hayırlı olmak ise, bir işin iki tarafı arasında, yani ortasında bulunmaktır. Üstad bunları söyledikten sonra şöyle der: "'Madem öyle de niçin ***'vasat'*** yani 'ortada' lafzı, *'hayırlı'* lafzına tercih edildi? Hâlbuki asıl maksat hayırlı olmaktır. Ortada olmak ise, bu hayırlılığa iltizamı delalet yoluyla işaret eder.' denilebilir. Buna iki şekilde cevap verebiliriz. Birincisi: Bu tercihi yapmaktan maksat, aşağıda gelecek olan gerekçeye zemin hazırlamaktır. Çünkü bir şeye şahitlik yapacak şahsın, hakkında şahitlik yapacağı o şeyi tanıması gerekir. İki şeyin tam ortasında bulunan, bu iki şeyden birini bir yandan, ikincisini öbür yandan görür. Ama iki taraftan birinde bulunan öbür tarafın gerçek halini bilemez, ortadakinin halini de bilemez. İkincisi: Vasat lafzında nedenselliğe bir uyarı vardır. Sanki o, kendi kendinin delilidir. Yani, Müslümanlar hayırlı ve âdil kişilerdir. Çünkü onlar orta yolda bulunurlar. Onlar, ne dinde aşırı giden ifratçılardandır ne de savsaklayıcı bir tutum sergileyen tefritçilerdendir. Dinde böyle oldukları gibi akidelerde, ahlâkta ve amellerde de böyledirler.

Konuyu biraz daha açalım: İslam'ın ortaya çıkışından önce insanlar iki kısımdı. Bir kısmı vardı ki, Yahudiler ve müşrikler gibi, taklitleri onları sırf maddeciliğin esiri yapmış; bedensel zevklerinden başka hiçbir şey düşündükleri yoktu. Diğer bir kısmı vardı ki, Hıristiyanlar, Sabiiler ve Hint putperestlerinden riyazet ehli gruplar gibi, bunlara da sırf tinsellik (ruhaniyet) hâkim olmuş; dünyayı ve dünyadaki cismani lezzetleri terk etmişlerdi.

İslam ümmetine gelince; Allah bu ümmet için dininde iki hakkı, yani hem ruhun hem de bedenin hakkını bir araya topladı. Dolayısıyla bu ümmet, hem ruhanî hem cismani yönü olan bir ümmettir. İstersen şöyle de diyebilirsin: Allah bu ümmete bütün insanlık haklarını vermiştir. Çünkü insan hem cisimdir, hem ruhtur, hem hayvandır, hem melektir. Sanki Yüce Allah şöyle demek istiyor: Biz sizi orta bir ümmet kıldık; iki hakkı tanıyor, iki kemale eriyorsunuz. Böyle yaptık ki, insanlara hak ile şahitler olasınız. Maddecilere, dindeki tefritleri sebebiyle; ruhanîlere de ifrata kaçıp aşırı gidenlerden oldukları için aleyhte şahit olursunuz. *'Bu dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Kimimiz ölür, kimimiz yaşarız. Bizi, o sürekli zamandan başka bir şey yok etmiyor.'*[26] diyen ihmalkar tefritçiler hakkında; 'Onlar ebedî hayvanlaştılar, ruhanî meziyetlerden mahrum kalarak yeteneklerini kaybettiler.' diye şahitlik edersiniz. 'Bu beden, ruhlar için bir hapis ve bir cezadır. Bütün cismani lezzetlerden uzaklaşarak, bedene işkence ederek, nefse haklarını vermeyip onu, Allah'ın bu dünyada onun için hazırladığı her şeyden mahrum kılarak bu bedenden kurtulmamız gerekir.' diyen ve dinde aşırı giden ifratçılar hakkında da; 'Onlar itidal caddesinden çıktılar, bedenlerine karşı işledikleri suçlar sebebiyle nefislerine ve hayatî fonksiyonlarına karşı suç işlediler.' diye şahitlik edersiniz. Evet, onlara ve bunlara şahitlik edersiniz. Bütün işlerde orta yolu tutup dengeli hareket etmek suretiyle her ümmeti geçer, geride bırakırsınız. Çünkü sizin hidayet edildiğiniz şey, öyle bir insani olgunluktur ki ondan öte başka bir olgunluk yoktur. Zira bu olgunluğun sahibi, her haklıya hakkını verir: Rabbinin haklarını, nefsinin haklarını, bedeninin haklarını, yakınlarının haklarını ve diğer insanların haklarını eda eder. Sizi orta yolu tutan bir ümmet yaptık ki, Peygamber de size ***'şahit'*** olsun. Yani Peygamber (s) orta yolda bulunma mertebesi için en mükemmel misaldir. Bu ümmet de ancak yaşayış ve şeriatında O'na uymakla orta yolu tutmuş olur. Kim O'nun Sünnet'ine uydu, kim kendine başka gelenekler icat etti veya bid'atçilerin tuttuğu yolu tuttu diye insanlar arasında hüküm verecek olan odur. Bu ümmet, nasıl kendi yaşam tarzı ve bedeni-ruhi yüceliğiyle, 'İnsanlar orta yoldan saptılar.' diye onlar hakkında şahitlik edecekse, Rasûl (s) de onların, Sünnet'ine ve onlar için kendisinde bulunan güzel örneğe uymalarını göz önünde bulundurarak, 'Onlar, dosdoğru hidayet yolu üzerinde bulunmuşlardır.' diye haklarında şahitlik edecektir. Yüce Allah sanki şöyle buyuruyor: Orta yolda bulunma vasfı sizin için ancak, siz Rasûl'ün (s) gösterdiği yolda amele devam ettiğiniz ve onun Sünnet'i üzerinde bulunduğunuz zaman gerçekleşir. Ama siz bu ana yoldan saptığınız zaman, Rasûl (s) bizzat şahsıyla, diniyle ve yaşam tarzı ile sizin onun ümmetinden, yani Yüce Allah'ın Kitabı'nda bu ayetle ve *'Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en*

26. Câsiye, 45/24.

hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder ve kötülükten men edersiniz.'[27] mealindeki ayetle nitelediği ümmetten olmadığınıza dair aleyhinizde bir delildir. Hatta dinde bazı bid'atler ortaya çıkarmak suretiyle orta yoldan çıkar ve şairin de dediği gibi iki taraftan birinde olursunuz. Nitekim Zemahşerî de, bu ayeti tefsir ederken[28], şairin beytini delil getirmiştir:

كانت هي الوسط المحمي فاكتنفت بها الحوادث حتى أصبحت طرفا

"O, korunmuş orta yolda bulunan birisiydi.
Olaylar onu kuşattı da sonunda bir taraf oldu."

Üstad der ki: 'Bu, yüce bir lütuf ve büyük bir nimetin karşılıksız verildiğini bildiren çok önemli bir haberdir. Hal böyleyken, niçin kıbleden söz edildiği bir sırada bir ara cümlesi olarak getirildi de sözün başında veya nimet ve lütuflar sayılırken onlarla birlikte söylenmedi?' denilebilir. Buna şöyle cevap verebiliriz: Yüce Allah ezeli ilmi ile kıble meselesinde ortaya çıkacak fitnenin büyük olacağını ve Ehl-i Kitab'ın, 'Muhammed, Rabbinden bir delil üzerinde bulunmuyor. Zira o kıblesini değiştirdi. Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmasını ona emreden eğer Allah olmuş olsaydı bir daha onu oradan nehyetmez ve peygamberlerin kıblesinden çevirmezdi.' diyeceklerini; münafıkların da, 'Muhammed, Ehl-i Kitab'a kendini beğendirmek ve onlara hoş görünmek için önce Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldı sonra yurt sevgisi ve yurda olan saygısı galip gelerek yeniden Kâbe'yi kıble edindi. Dolayısıyla o, dinde bir tutarsızlık içindedir.' diyeceklerini biliyordu. Buna benzer şüpheler, bunları söyleyenlerin fikirlerinde bir itidalin bulunmadığını göstermesine rağmen, bunlar, Müslümanların ruhlarını etkiliyordu. Şöyle ki; İmanı sağlam ve gönlü huzura ermiş olanlar, bu sözlerden dolayı insanların şüphelenmelerine ve dinde şüphe uyandırmalarına üzülüyorlardı. İmanı zayıf ve tam yerleşmemiş olanlar da çoğu kez bocalıyor ve tereddütte kalıyorlardı. Onun için Yüce Allah Müslümanlara, kıblenin değişmesinden sonra esecek olan şek ve şüpheye düşürme fırtınalarını haber vererek söze başladı, onlara hücceti telkin etti, bundaki hikmeti açıkladı ve onlara diğer ümmetler arasındaki konumlarını beyan etti ki o da şudur: Müslümanlar, orta yolda bir ümmettir. Hiçbir şeyde aşırı gitmezler, meselelerin yüzeyine çakılıp kalmazlar. Onlar bütün işlerde itidalli davranmaları ve dinin hakikat ve sırlarını kavramalarıyla insanlara şahit ve onlar için bir delildirler. Dinin hakikat ve sırlarının en önemlilerinden biri de kendisine yönelmen kıblenin, zatı itibariyle bir saygınlık ve değeri olmadığı, burada önemli olan şeyin, inananların Yüce Allah'a yönelirken bir tek cihet ve bir tek nitelik üzerinde birleşmiş olmalarıdır.

27. Âl-i İmrân, 3/110.
28. Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/98.

Cihetler, Yüce Allah'ın etrafını sarıp kuşatamadığı için, ayrıca bütün cihetlerin Yüce Allah'a nispeti aynı olunca, bunlardan belli bir cihete, Rasul'ün (s) Allah'tan aldığı emre uymanın dışında bir amaçla dönme zorunluluğu getirmek; heva ve hevese göre meyletmek veya bir tahsis edici olmadan bu yönlerden birini tahsis etmek manasına gelir. Bu meyil ve tahsisten her ikisi, aklı başında olan ve işlerinde orta yolu tutan bir kişinin kendi nefsi için razı olmayacağı şeylerdendir. Evet, bu değişikliğin ve başka yöne dönmenin hikmetini sorabilir. Özellikle, bunu emreden Rasul'ün (s); nefisleri ıslah, onları hayra sevk etme ve iyiliğe yönlendirme gibi, uyanlara faydalı olduğu anlaşılan şeyleri emrettiği bizzat sabit olunca, 'Bundaki hikmet de nedir?' diye sorma hakkı vardır. Rasulullah'ın (s) emrettiği şeylerin faydalı olduğunun ortaya çıkması, onun Allah tarafından desteklendiğini gösteren şeylerdendir.

Sözün özü: Allah'ın, Peygamber'ine ve mü'minlere, kâfir ve münafıkların ne yapacaklarını bildirmesi, mü'minlere hüccet telkin etmesi ve onları şahit ve hakem yerine koyması sonra bu değiştirmedeki hikmeti onlara açıklaması mü'minleri destekleyici, yol gösterici ve o koyu fitne karanlığında onlar için önlerinde koşan bir nur olmuştur. Ömrüm hakkı için, bu, daha ilerisi olmayan belagatin ta kendisidir. Bu, önce o beyinsizlerin sözlerinde meydana gelecek tutarsızlığı haber veriyor. Buna; *"Bunları, yöneldikleri kıbleden çeviren nedir?!"* sorusuyla kısaca işaret ediliyor, hemen akla gelmesin diye soruyla birlikte şüphe yönü zikredilmiyor. Maksat, şüphe sahibi kişilerden böyle bir şüphe varit olduğu zaman o şüphenin etkisine karşı engeller koymaktır. İkinci olarak, doğunun ve batının da diğer yönler gibi Allah'a ait olduğunu beyan etmek suretiyle, şüphecilere getirilen delilin ne olduğunu kısaca belirtiyor. Yani Yüce Allah, o yönlerden dilediğini tahsis eder ve onu dilediğine kıble yapar. Üçüncü olarak, her dinî asıl kendisine delili ve hikmeti ile verilen ve her işte adalet ve itidal ile yükümlü olan bu Muhammed (s) ümmetinin derecesini beyan ediyor. Yani, ifrat ve tefrit arasında bocalayan beyinsizlerin eleştirilerine aldırış etmek onlara yakışmaz.

"Biz, peygambere uyanı ökçesi üzerinde geri dönenden ayırt edelim diye, senin önceden yöneldiğin yönü (Beyt-i Makdis'i) 'kıble' yaptık." Yani geçmişte, bu güne kadar yöneldiğin ciheti kıble yapıp sonra sana, oradan Kâbe'ye dönmeyi emretmemizin sebebi sadece, senin ve mü'minlerin, imanında sebat edenle etmeyeni anlamanız ve böylece peygambere tabi olanı, daha önce üzerinde bulunduğu küfre geri dönerek ökçesi üzerinde gerisin geriye gidenden ayırt etmenizi sağlamaktır. Ayetin bir başka yorumu da şudur: Bu iki sınıf insanın yapacakları işin ve sonunda dönecekleri yerin hakikatine dair gaybi ilmimizin, bu ilimle bildiğimiz şeylerin meydana gelmesiyle gayb ilmi olmaktan çıkıp şehadet ilmi (objeler dünyasında gerçekleşen bilgi) haline gelmesi için böyle yaptık. İşte, sonucuna göre karşılık verilecek olan ilim

de budur. Yani Yüce Allah mü'minleri doğruların doğruluğunun, şüphecilerin şüphesinin ve münafıkların akıbetlerinin ortaya çıkacağı şeylerle sınıyor ki sonunda bunların karşılığı neyse versin. Bir şeyi iyice anlayıp sırrını ve hikmetini bilen kişi o işte sebat eder. Hiç anlamadan ve bilmeden her şeyin zahirine sarılan taklitçi ve imanla gönlü huzur bulmamış münafığa gelince; bunlar, şek ve şüphe kasırgalarının estiği yerlerde tutunup kalamazlar.

Tefsircimiz Celal (Celaleyn): "İlkin döndüğün ciheti -ki o Kâbe'dir- şimdi senin için tekrar kıble yapmamızın sebebi..." der. Bu yorum, "Nebi (s) ilkin Kâbe'ye doğru namaz kılıyordu. Sonra Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılması emredildi." şeklinde azınlığın görüşüne dayanmaktadır. Bu durumda iki kez nesh olmuş olur. Çoğunluğa göre ise, Peygamber'in (s) daha önce döndüğü kıbleden maksat Beyt-i Makdis'tir.

Bazı araştırmacılar şöyle der: Bu cümle, *"Sana gösterdiğimiz o rüyayı sadece insanları sınama vesilesi yaptık."*[29] cümlesi türündendir. Çünkü rüya aslında sınav değildi. İnsanlar ancak o rüya kendilerine haber verilip de ondan maksadın ne olduğunu anlamadıkları için sınavdan geçirilmiş fitneye düşmüş olurlar. Kıblenin değiştirilme işi de böyledir. Herhangi bir cihetin kıble yapılmasında insanlar için bir fitne ve sınama yoktur. Fitne ancak, bir kıbleden başka bir kıbleye çevirmek suretiyle yapılan bu işin sonucunda ortaya çıkan şeylerde olur. Buna akıl erdiremeyen beyinsiz ve cahiller bu değiştirme işini yadırgar ve onu son derece çirkin bir iş olarak görürler. Allah'ın bunu anlamayı nasip ettiği kimseler ise onu son derece hikmetli bir iş görürler. Onun içindir ki Yüce Allah; *"Bu, Allah'ın kendilerine hidayet nasip ettiği kimselerden başkasına ağır gelir."* buyurmuştur. Allah bu kişilere düşünce ve anlayışta, bir şeye meyledip onu istemede itidalli olmayı lütfetmiştir. Üstad bunları anlattı. Daha sonra bu anlattıklarını açıklayıcı mahiyette şuna benzer sözler söyledi:

Yüce Allah'ın; *"Lina'leme"* yani *"bilmemiz, ayırt etmemiz için"* sözü, Kur'an'da çok görülmektedir. *"Rablerinden aldıkları elçilik görevlerini duyurduklarını Allah'ın bilmesi için..."*[30] ve *"Allah'ın, kendisinden korkanı bilmesi için..."*[31] mealindeki ayetler bunun birer misalidir. Akıl ve nakil, Yüce Allah'ın ilminin ezeli olduğunda ve yenilenmediğinde müttefiktir. Tefsircilerin bu lafızlar hakkında birçok görüşü vardır. Üstad, bunlardan en belirgin olanını zikrederek şu manada sözler söyledi: Arapların dillerindeki âdeti, başkanın ve ileri gelen şahsın emri ve organizesi ile meydana gelen işi ona nispet edecek şekilde cereyan etmiştir. Ordu savaştığı halde "Komutan, beldeyi fethetti." derler. Komutan, bizzat bu işi yapanlardan biri olmadığı halde çoğu

29. İsra, 17/60
30. Cin, 72/28
31. Maide, 5/94

zaman böyle derler. Bu, bilinen bir üsluptur. Bir fiilin kalabalığa isnadı murat edildiği zaman, o fiili, kalabalık içinde önde gelen şahsa isnat ederler. Yüce Allah, mü'minlerin velisi olup onlara efendinin yaptığı hitapla hitap ettiği zaman, bu Arabi üsluba göre, hem konuşanı hem diğerlerini içine alan çoğul kişinin kullanılması sahih olur. Her ne kadar fiilen kastedilen, konuşanın dışındakiler olsa da durum böyledir. Mesela bu ayette geçen ***"İllâ lina'leme"*** yani ***"bilelim diye"*** sözünün manası, "mü'min kullarım, benim onlara bildirmem sayesinde bilsinler diye" demektir. İşte mü'minler de bu fitnede, Rasulullah'a (s) uymada kimin sebat ettiğini, kimin şüphe rüzgârı tarafından ökçesi üzerinde geri çevrilerek münafık olduğunu bilmiş oldular. Oysa münafıklar, biri diğerinden ayrılmayacak şekilde mü'minlerle iç içe idiler. Çünkü hepsi, istenen zahiri amelleri eda ediyorlardı. İşte böylece Yüce Allah, insanları türlü fitnelerle imtihan ederek kalplerdekileri ortaya çıkarıyordu: *"İnsanlar, imtihana çekilmeden, 'iman ettik' demekle bırakılacaklarını mı zannettiler? Andolsun, biz onlardan öncekileri de imtihana çektik. Elbette Allah, doğru söyleyenleri de bilecek, yalancıları da bilecektir."*[32]

Bir kudsi hadis rivayetinde şu şekilde kullanılmıştır: *"Ey kulum! Hastalandım, beni ziyaret etmedin; acıktım, doyurmadın; susadım, su vermedin."*[33] Âlimler: "Hastalandım, beni ziyaret etmedin." sözünden maksadın, "Allah'ın iyali" durumundaki[34] "Fakir kullarım hastalandı da onları ziyaret etmedin." demek olduğunu söylemişlerdir. Evet, bu rivayet sahih değildir. Fakat hiç kimse bundan, bu sözün zahiri manasını anlamamıştır. Çünkü akıl kesin olarak bilir ki bu imkânsızdır. Ayrıca Yüce Allah'ın, *"Ben onlardan bir rızık istemiyorum. Bana yemek vermelerini de istemiyorum."*[35] mealindeki hitabından dolayı da bu sözlerin zahiri manada kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Araplar: "Ben açım; başkasının karnında. Ben çıplağım; başkasının sırtında. Başkasının karnı açsa ben de açım; başkasının sırtı açıksa benim de sırtım açıktır." derler. Yüce Allah'ın şu sözü de bu üsluba dahildir: *"Kimdir o kimse ki, Allah'a güzel bir borç (karz-ı hasen) verir de Allah da ona kat kat fazlasını verir?"*[36] Yani kim Allah'ın muhtaç kullarına ihsanda bulunursa, Allah da, onlar aciz olduğu için onlar adına onu mükafatlandırır.

"Lina'leme", " bilmemiz için" sözünün tefsirinde bir başka yorum daha vardır ki o da şudur: Bu gibi durumlarda "ilim"den maksat, bir şeyin "ortaya çıkması ve meydana gelmesi ilmi"dir. Şöyle ki, Yüce Allah, her şey mey-

32. Ankebut, 29/2-3.
33. Müslim, *Birr*, 43 (Değişik lafızlarla).
34. Üstad, bu *"Allah'ın iyali"* yorumunu, *"Fakirler, Allah'ın iyalidir."* şeklinde şöhret bulan hadisten almıştır. Oysa bu rivayet, *"Mahlûkat, Allah'ın iyalidir."* şeklinde olup senedi zayıftır.
35. Zariyat, 51/57.
36. Bakara, 2/245; Hadid, 57/11.

dana gelmeden önce onların meydana geleceğini bilir. Varlıklar meydana geldikten sonra, onların meydana geldiklerini biliyor değildir. Mükâfat ve ceza, fiilen vuku bulana verilir. Burada "bilmemiz için" sözünden maksat, ikincisidir. Yani, karşılığında mükâfat ve cezanın verileceği "olma ve meydana gelme ilmi" ile bilmemiz için demektir. Yoksa bu, Allah için, daha önce olmayan bir ilim meydana geldi manasında değildir. Burada yenilenme, ancak bilinen şeydedir, yoksa ilmin kendisi yeni olmuş değildir. Yani, Allah tarafından bilinen o şey henüz mevcut değildi sonra var olup meydana çıktı. Yüce Allah sanki şöyle diyor: Bizim daha önce Beyt-i Makdis cihetini kıble yapmamızın sebebi sadece, onu daha sonra değiştirip de bu değişiklikle mü'minleri imtihan etmekti. Böylece bazı insanların peygambere uyacağına ve onun gösterdiği doğru yolda gideceklerine, bazılarının ökçeleri üzerinde geri dönüp içlerinde gizledikleri şüpheyi ortaya çıkaracaklarına ve böylece hidayete erenlerin sapıklardan ayrılacaklarına ve kâfirlere karşı mü'minler için hüccet olacağına dair ezeli ilimle bilinenler ortaya çıkmış olacaktı. ***"Ökçeler üzerinde dönmek"*** demek, *"geriye dönerek bir şeyden uzaklaşmak"* demektir. Bu, ayak izlerini takip ederek geriye dönüş yoludur. Geri dönenler, mü'minler topluluğundan çıkmışlar ve daha önce üzerinde bulundukları küfre dönmüşlerdir. *"Geri döndü"* manasında, *"Racea alâ akıbeyhi"* ve *"Nekesa alâ akıbeyhi"* denir. Bunun en beliğ şekli, *"İnkalebe alâ akıbeyhi"* dir. Çünkü bu ifadeyle, dönen kişinin hayırdan şerre veya kötü bir şeyden daha kötü bir şeye döndüğü hissettirilmektedir.

Üstad der ki: Yüce Allah'ın şu sözleri; ilmin, bilme fiili ile alakalı ve ilme uygun düşen şeylerde kullanılması kabilindendir: *"De ki, Rabbimin kelimeleri için deniz bir mürekkep olsa, Rabbimin kelimeleri bitmeden deniz biter."*[37]; *"Yeryüzünde her bir ağaç kalem, deniz de (mürekkep) olup arkasından yedi deniz de ona destek olsa, yine Allah'ın kelimeleri bitmezdi."*[38] Burada *"kelimeler"*den maksat, bütün varlıklardır. Varlıklar bu lafızla ifade edildi. Çünkü onlardan her biri Yüce Allah'ın *"Kun" (Ol!)* kelimesiyle olmuştur.

Ben derim ki: Bence tercihe layık olan, az önce de söylediğim gibi, Yüce Allah'ın bir şeyi, o şey olmadan önce bilmesine gayb ilmi, olduktan sonraki ilme de şehadet ilmi denilmesidir. Yüce Allah'ın son iki ayette geçen "kelimeler"i, bizzat yaratma (tekvin) kelimeleridir, yoksa yaratma sonucu ortaya çıkan "mevcudat" dediğimiz varlıklar değildir. Yani Allah'ın ilmi iki kısımdır: Gayb ilmi, şehadet ilmi. Kelimeleri de iki kısımdır: Teşri (kanun koyma, yasama) ve tekvîn (var etme).

Şanı Yüce Allah şöyle buyurur: O, ağır gelir. Yani kıble veya kıblenin neshedilip oradan başka yöne dönülme kıssası; önemi büyük ve insanların

37. Kehf, 18/109.
38. Lokman, 31/27

üzerinde çok etkilidir. Yahut kıbleyi bırakıp başka tarafa dönmek meşakkat veren büyük bir iş olmuştur. Ancak, Allah'ın hidayet nasip ettiği kimselere ağır gelmez. Yani bu, Allah'ın, kendisini tanıma ve şeriatının hükmünü bilme yollarını gösterdiği kimselere ağır gelmez. Çünkü onlar Allah'ın bu lütfu sayesinde anlamışlardır ki kıbleye dönerek kulluk yapmak, kıblenin zatında ve mekânında bulunan gizli bir sırdan dolayı değil de ancak Allah'ın emrine itaatle olur. Yine bu sayede onlar anlamışlardır ki kıbledeki hikmet, ümmetin hep birlikte ona dönmeleridir. Bu toplu dönüş onların bir araya gelmelerini ve ortak bir karara varmalarını, aynı amaca yönelmelerini sağlayan sebeplerden biridir.

Allah sizin imanınızı asla zayi edecek değildir. Ben derim ki: Sizi namazda ve kıblede Rasul'e (s) uymaya sevk eden imanınızı zayi etmek, Allah'ın, hikmet ve rahmeti açısından yapacağı şeylerden değildir. Eğer kıbleyi başka yöne çevirmek; imanın bozulması veya eksilmesi veya daha önce kılınan namazların sevabının yok olması suretiyle imanı zayi edecek şeylerden olsaydı Allah kıbleyi değiştirmezdi. İçlerinde Celaleyn yazarının da bulunduğu tefsircilerin çoğu, burada imandan maksadın namaz olduğu görüşündedir. Çünkü bazı mü'minlerin, kıble değiştirilmeden önce kıldıkları namazların veya Kâbe'ye doğru namaz kılmadan ölenlerin namazlarının durumunu öğrenmek istedikleri bilinmektedir. Yüce Allah da onlara, samimi imanın eseri olarak kılınan namazları kabul edeceğini bu ayetle beyan etmek istedi. Yani ne zaman inanarak ve sevabını Allah'tan bekleyerek, insanlar görsünler ve işitsinler (riya-gösteriş) düşüncesi taşımadan namaz kılarsanız namazınız makbuldür. Çünkü böyle kılınan namaz, kalpte yer etmiş ve nefsi ıslah edici niteliği bulunan bir imanın eseridir. Buna göre, namazı iman diye isimlendirmek, namaz dinin en büyük rüknü olduğu için değildir. Aksine bu, namazın meziyetinin ona sevk eden kaynakta yani iman ve ihlâsta olduğuna işaret içindir. Onun içindir ki, namaz ve zekât zikredilirken onlarla beraber daima iman da zikredilir. Namaz, imanın kalpte bulunan gizli delilidir. Çünkü namaz, ancak kalpteki ihlâs sayesinde imana bir delil olur. Zekât ise, imanın zahiri ve görünen delilidir. Bazen cahil kişi, namazla kendini aldatır ve namaz kılarken yaptığı o hareketler her ne kadar ihlâstan ve Yüce Allah'a kalben yönelme ruhundan yoksun olsa da, namazın sureti görünümündeki bu zahiri hareketleri yaptığı zaman, namazı Allah'ın emrettiği gibi kıldığı vehmine kapılır. Ama zekât, imanın görünen delilidir. Hiçbir insan onunla kendini aldatamaz. Öyleyse Allah'a ve Kitab'ına inanan bir kişi, nefsini hesaba çekmelidir.

Üstad şöyle der: Ayetin, hatta ayetlerin akışı gösteriyor ki, burada iman, kendi manasında kullanılmıştır. Çünkü Yüce Allah, kıble değiştirilince fitne çıkacağını, insanlardan bazılarının küfre geri dönüp imanı terk edeceğini,

bazılarının ise kıble meselesi gibi durumlarda dayanağın Rasul'e (s) itaatte olduğunu, çünkü aslında yönlerin birbirine eşit olup hiçbirinin diğerine üstünlüğünün olmadığını bilerek imanda sebat edeceğini açıklayınca, o inanan ve peygambere uyan kişileri, "İmanlarına karşılık en iyi mükâfatı alacaklar, Allah onların ecirlerini zayi etmeyecek ve peygambere uymadaki sebatlarından dolayı onlardan hiçbir şeyi eksiltmeyecektir." diye müjdeledi.

Üstadın bu söyledikleri, ayetlerdeki bu fevkalade akışı anlayan herkes için açıktır. Nüzul sebeplerini rivayet edenlerin garip ve şaşırtıcı tavırlarından biri de şudur: Bunlar, birbirleriyle ayrılmaz şekilde kaynaşmış ilahi söz grubunu parçalıyor ve Kur'an'ı dağınık, bölük pörçük hale getiriyorlar. Bunu, ayetlerin birbirleriyle olan bağını kesip koparak ve bir tek ayet içinde birbirine bağlı cümlelerin arasını ayırıp her bir cümle için ayrı bir nüzul sebebi bularak yapıyorlar. Ayrıca bir tek mesele ile ilgili olarak gelen ayetlerden her bir ayet için de ayrı bir nüzul sebebi buluyorlar. Tefsirini yapmakta olduğumuz ayetlere bakarsan onların üslup belagatındaki i'cazını görürsün. Şöyle ki: Ayetler, bundan sonraki ayet grubunda gelecek olan kıble değişikliği emrine, Yüce Allah'ın itirazcılardan vaki olacak şüpheyi hikâye ederken bildirdiği şeylerle giriş yapıyor sonra bu şüpheyi beyinsiz insanlara isnat edip detayına girmeden söyleyerek zayıflığını gösteriyor. Sonra, içinde hiçbir eğrilik bulunmayan ve girenlerin ifrata ve tefrite kaçmadığı dosdoğru yola hidayeti anlatıyor; bu ümmetin, dininde ve bütün işlerinde itidalli hareket etmesi sayesinde elde ettiği makamı bildiriyor, ilk kıblenin kıble yapılıp sonra değiştirilmesindeki hikmeti açıklıyor, mü'min olduklarını iddia eden bazı kişilerin kıble değişikliğiyle fitneye uğrayarak ve işin özünü bilmeyerek dinlerinden döneceklerine dair bilgiyi ince bir üslupla haber veriyor. Yüce Allah bu haberi, kıble değişikliğindeki hikmeti beyan ederken veriyor ki, bunun peygambere ve mü'minlere etkisi büyük olmasın. Sonra ayetler, daha önce anlatılan ilahi hidayet nimetine -ki bu, meselelerin delilleri ve hükümlerin hikmetleri kavranılarak elde edilen kâmil imandır- mazhar olmayan kişilere bu meselenin ağır geleceğini açıklıyor. Ardından Rasulullah 'a (s) uymada sebat eden hidayete ermiş mü'minlere, Allah'ın, şefkati, rahmeti, lütfu ve ihsanı ile onları mükâfatlandıracağı müjdesini veriyor. Bütün bunlardan sonra Yüce Allah, ayetlerin kalan kısmının tefsirinde geleceği gibi, açık bir emirle peygambere yeni kıbleye dönmesini emrediyor. Ayetleri ve cümleleri birbirine iyice bağlı böyle bir söz akışı içerisinde, bu bağ koparılarak bölük pörçük yapılması ve bu yapılan iş, kelimenin vazediliş şeklini değiştirmeye; ilki son, sonu ilk yapmaya ve giriş ayetlerini, inişte, asıl maksadı bildiren ayetlerden sonraya bırakmaya sebep olsa da, "Buradaki her bir cümle, olmuş bir olay veya söylenmiş bir söz üzerine inmiştir." denilmesi doğru olur mu? Din ve dil, gelen bazı rivayetler yüzünden Kur'an'ı bölük pörçük yapmamızı

hoş karşılar mı? Ravilerin tarihinden öğrenildiğine göre, bu rivayetlerden bazılarının isnadı kuvvetli olduğu söylense bile, bunu yapmamız hoş karşılanır mı?

Kuşkusuz Allah, insanlara karşı çok şefkatli, çok merhametlidir. Bu cümle, yeni bir söze başlangıç cümlesi olup bir önceki cümlede bulunan olumsuzluğun illetini ve ihlâslı mü'mine ecrinin tam olarak verilmesinin Yüce Allah'ın şefkat ve merhamet eserlerinden olduğunu, dolayısıyla bunların verilmeyeceğinden ve sadık mü'minlerin ecrinin kaybolacağından korkutmamasını beyan etmek için getirilmiştir. Celaleyn yazarı şöyle der: "*Re'fet*', çok merhamet etmek demektir. Daha çok merhameti ifade eden '*Rauf*' kelimesi, ayetlerdeki fasılaya uymak için öne alınmıştır." Üstad bu görüşü şiddetle yadırgamıştır. O, bu gibi görüşleri her yerde yadırgar ve şöyle der: Kur'an'daki her kelime, en uygun yere konulmuştur. Kur'an'da, fasılaya uysun diye ne öne alınmış bir kelime vardır, ne de sonraya bırakılmış bir kelime vardır. Çünkü fasılaya uygun düşme sözü, bir zaruretin olduğunu gösterir. Nitekim birçok seci ve şiirde: "Bu, seci için ve kafiye için öne alındı, bu da sona bırakıldı." derler. Oysa Kur'an ne bir şiirdir, ne de onda seciye uyma bağlayıcılığı vardır. O, kendisine zaruret arız olmayan Allah tarafından gelmiştir. Bırakın zarurete maruz kalmayı, onun her şeye gücü yeter. O, her şeyi yerli yerine koyan hikmet sahibi ve her şeyi bilendir. Bazı müfessirlerin böyle sözler söylemeleri, sadece belagat kanunlarından etkilenmeleri ve sözü yorumlamada bu kanunların onlara galip gelmesi sebebiyledir. Ayrıca bu noktada bir de Kur'an'ın zatındaki yücelikten gaflet ve olması gereken yerde bulunan her kelimenin Arabî zevk ehli kişilerce bilinen özel bir etkisi olduğuna iltifat etmeme söz konusudur.

Ben derim ki: Bu mesele ihtilaflıdır. İşin gerçeği şu ki, Kur'an'da fasılalara riayet edilmiştir. Fakat bu, en düşük derecede bir zorunluluk olmadan ve "Mananın beliğ olması için bir lafzı tercih etmeye zorlanılmıştır." gibi bir niteleme mümkün olmayacak şekilde gerçekleşmiştir. Bu Yüce Allah'ın bir yerde, *"Vel âkıbetu lil muttekîn"* yani *"Akıbet, takva sahiplerinindir."*[39]; bir yerde de, *"Vel âkıbetu lit takva"* yani *"Akıbet, takvanındır."*[40] demesine benzer.

Üstad daha sonra şunları söyledi: Bence; *"re'fet"*, rahmetin eserlerinden, sonuçlarından biridir. Rahmetin daha kapsamlı manası vardır. Çünkü re'fet, sadece bir belaya düşen kimse hakkında kullanılır.[41] Rahmet ise, elemi ve sıkıntıyı kapsadığı gibi ihsanı ve ihsanın artmasını da kapsar. Burada rahmetin zikredilmesinde, sebebe bağlama ve nedensellik manası vardır. Bu,

39. Kasas, 28/83.
40. Taha, 20/132.
41. Çocuk ve yetim gibi zayıf kişiler de böyledir. Nitekim, Tevbe, 9/117. ayetinin tefsirinde de bunun tahkikini yaptık.

iddiadan sonra delil getirme türündendir. Dolayısı ile bu, belagatin istediği ve hoşnut olduğu gibi, yerinde söylenmiş bir sözdür. Sanki Yüce Allah şöyle buyuruyor: Allah, insanlara karşı şefkatlidir. Çünkü o, bol rahmet sahibidir. İnsanlardan hiçbirinin amelini zayi etmez. Onları, imanlarının doğruluğunu ve Rasul'üne (s) uymadaki ihlâslarını gösterecek şeylerle imtihan etmedeki amacı, bu iman ve ihlâslarını zayi etmek değildir. Aksine karşılığında en güzel mükâfatı vermek için onları imtihan eder.

Üstadın dediği gibi, re'fetin etkisi belayı savmak olunca, Yüce Allah'ın, re'feti ile mü'minlerden belayı savmakla yetinmeyeceğini, aksine bundan sonra onlara bol rahmeti ve kapsamlı ihsanı ile muamele edeceğini ve onlara lütfunu artıracağını ima etmek için, re'fet (Rauf) kelimesinden sonra rahmet (Rahîm) kelimesinin zikredilmesi uygun düşmüştür.

Ayrıca tefsirciler açıklamışlardır ki, "İnsandaki şefkat ve merhamet duygularından her biri, ruhta bir etkilenmeyi ifade eder. Bu etkilenmenin eseri, az önce zikredilen iyilik yapma ve zararı savmadır. Oysa Yüce Allah için bir şeyden etkilenme söz konusu olamaz. Bu nedenle, Yüce Allah bu lafızlarla nitelendiğinde, bu lafızlar, eserleri ve gayeleri ile tefsir edilir ki, onlar da şefkat ve merhamet eseri olarak yapılan fiillerdir." Bu, kelamcıların yaptığı ve selefin mezhebine uymayan türden bir yorumdur. Bu konunun şerhi, Fatiha Sûresi'nde ve diğer bazı yerlerde geçmişti.[42]

42. el-Haremiyyân, İbn Âmir ve Hafs *"er-Raûf"* kelimesini med ile, diğerleri ise kasr ile okumuşlardır.

قَدْ نَرَىٰ تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ
الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا
الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ﴿144﴾
وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَّا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنتَ بِتَابِعٍ
قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُم بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُم مِّن بَعْدِ مَا جَاءَكَ
مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لَّمِنَ الظَّالِمِينَ ﴿145﴾
الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنْهُمْ
لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿146﴾
الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿147﴾

144- Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu görüyoruz. Şimdi seni mutlaka hoşuna gidecek bir kıbleye çevireceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir. Nerede olursanız, yüzünüzü onun yönüne çeviriniz. Kuşkusuz kendilerine kitap verilenler, bunun Rablerinden gelen bir hak olduğunu bilirler. Allah, onların yapmakta olduklarından asla habersiz değildir.

145- Andolsun sen Ehl-i Kitab'a her türlü mucizeyi getirsen yine de onlar senin kıblene uymazlar. Sen de onların kıblesine uyacak değilsin. Onlar, birbirlerinin kıblelerine de uymazlar. Sana gelen ilimden sonra eğer onların arzularına uymuş olsaydın, işte o zaman kesinlikle zalimlerden olurdun.

146- Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Peygamber'i, kendi oğullarını tanır gibi tanırlar. Böyleyken onlardan bir grup bile bile gerçeği gizlemekte.

147- Hak, Rabbinden gelmiştir. O halde sen, sakın şüpheye düşenlerden olma.

Söylendiğine göre Hz. Peygamber, kıblenin Beyt-i Makdis'ten çevrilmesinin özlemini çekiyor ve bunu umuyordu. Hatta Celaleyn yazarı şöyle der: "Rasulullah (s) bunu bekliyordu. Çünkü Kâbe, atası İbrahim'in (a) kıble-

siydi. Ona dönerek namaz kılmak, aynı zamanda Arapları imana daha çok sevk edici olurdu. Çünkü bu evrensel dinin ortaya çıktığı ilk dönemde ana dayanak Araplardı. Ayrıca onlar buna bütün insanlardan daha yetenekli idiler." Üstad der ki: Rasulullah (s), İbrahim'in (a) dinini yaşatmak ve davetini yenilemek üzere geldiğine göre, onun, Hz. İbrahim'in kıblesini özlemle beklemesi olmayacak şey değildir. Bu, Yüce Allah'ın emrini bırakıp nefsinin arzularına rağbet etmek gibi de sayılmaz. Hayır, kesinlikle böyle sayılmaz. Çünkü peygamberlerin arzu ve hevesleri, Allah'ın emrettiğini yapmak ve O'nun rızasına uygun hareket etmekten başka bir şey olamaz. Mesela, peygamberlerden birinin mubah bir işi yapma arzu ve hevesi olsa, Allah da O'na bunun aksini emretse, hemen ona olan arzusu, ondan uzaklaşıp Allah'ın emrettiği ve razı olduğu şeye dönüşür. O halde Hz. Peygamber'in bu tavrının altında daha ince bir espri ve daha gizli bir sır vardır. Peygamberimizin fıtratı, vahiy ona meselelerin detayını indirmeden önce tamamen, bir bütün halinde din ile yoğrulmuştu. Onun ruhu, duruluğu ve aydınlığı ile, gönderildiği ümmetin neye ihtiyacı olduğunu toptan, detayına girmeden tam olarak hissediyordu. Bu his ancak, meselelerin ayrıntılarına ve tek tek hükümlere şiddetle ihtiyaç duyulduğunda ve bunların yasalaşması hazır hale geldiğinde onlarda tecelli eder gibi oluyordu. İşte o zaman Peygamber'in (s) kalbi, yetenek diliyle, o mücmel olarak hissettiği şeylerin açıklanmasını ve kendisine müphem olarak görünen şeylerin izahını istemek üzere Rabbine yöneliyor, bunun üzerine Rûhu'l-Emîn O'nun kalbine iniyor ve O'na kavminin diliyle Rabbi adına hitap ediyordu. İşte böylece vahiy, kendisini almaya hazır hale gelmiş olan yere ulaşan bir yardım niteliğini taşıyor. Bunun elde edilmesinde kulların bir gayret ve çabası söz konusu değildir. Bir hüküm, Allah'ın ilminde belli bir zaman için ve belirli bir sebepten dolayı meşru kılınmışsa, Hz. Peygamber'in ruhu bunu, ayrıntılarını bilmeden bir bütün olarak hisseder. Belirlenen vakit tamam olup o gelecek olan hükmü almak üzere yükselme zamanı yaklaşınca, ruh, geçici bir süre için meşru kılınmış olan o hükmün neshedilme ihtiyacını içinde hisseder. Bu his O'nu, her şeyi bilen kanun koyucuya ve her şeyi bir hikmete göre yapan din gününün sahibi Allah'a doğru çevirir. Nitekim Peygamberimizin yüzü de kıblenin değişmesini özlemle bekleyerek göğe doğru çevriliyordu. İşte Yüce Allah'ın şu sözü bunu anlatıyor: *"Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu görüyoruz."* Yani, ey Peygamber! İneceğini umduğun kıble değişikliği emrini beklemek üzere, yüzünün, vahyin kaynağı ve duanın kıblesi olan göğe doğru defalarca çevrilip döndüğünü görüyoruz.

Bazıları, yüzün göğe çevrilmesini "dua" şeklinde yorumlamışlardır. Duanın özü, kalbin, istenen şeyde Yüce Allah'ın yardımına ihtiyaç hissetmesi ve istediği şeyde samimiyetle Allah'a yönelmesidir. Duada lafızları dil ile

söylemek temel alınmaz. Çünkü Allah, kalplere ve kalplerin gizlediği şeylere bakar. Eğer diller, kalpten geçenleri uygun görürlerse onlara tabi olurlar. Böyle olmazsa, yapılan dua Allah'ın sevmediği boş sözden ibaret kalır. Dini dua ancak, dua yapanın Allah'ın yardımına ihtiyaç hissetmesiyle gerçekleşir. Dil de bu hissi, yalvarma ve yakarma şeklinde ifade eder. Bu yorum, önceki yoruma uzak sayılmaz. Çünkü yüzün göğe çevrilmesi; Peygamber'in (s) ruhunun hissettiği ve umduğu kıble değişikliğiyle ilgili vahyin gelmesini beklemek üzere Yüce Allah'a yönelmekten ibarettir. Ayet, Peygamber'in (s) bu değişikliği istemek üzere diliyle dua etmekte olduğuna delil olmaz; ama onun böyle bir dua yapmadığını da göstermez. Bazı araştırmacılar: "Peygamber, edebinin kemalinden dolayı istemeden beklemiştir." derler. İşte bu yöneliş, Yüce Allah'ın sevdiği ve sahibinin kalbini, umduğu ve istediği şeye ulaştırdığı bir yönelіştir. Onun içindir ki Yüce Allah şöyle buyurur:"***Şimdi seni mutlaka hoşuna gidecek bir kıbleye çevireceğiz.***" Yani seni mutlaka sevdiğin ve hoşlandığın bir kıbleye döndüreceğiz. Yüce Allah, bu vaat ile birlikte emir vererek şöyle buyurur: *"Artık yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir."* Yüzü, bir yere veya bir şeye çevirmek, onu karşısına ve önüne almak demektir. ***"Tevellî"*** kelimesi *"An"* harf-i ceri ile kullanıldığında, bir şeyi arkaya almak manasına gelir. "***Şatr***", aslında bir şeyden ayrılan kısımdır. *"Onu iki kısma ayırdı."* manasında *"Cealehu şatrayni"* denir. Şiirde beytin bir mısrasına şatr denilmesi de bundandır. Bir şeye bitişik olan kısma aynı şekilde şatr denir. "Devenin iki memesi" manasından "şatrayi'n nâkati"; iki ön ve iki de arka meme olmak üzere "deve memeleri" manasında "eşturuhâ" denilmesi gibi. Yön ve cihete de "şatr" denilir ki, burada maksat odur.

Vacip olan, Kâbe'den uzaktayken ve Kâbe görülmezken onun tarafına doğru yönelmektir. Kâbe'nin kendisini gören veya ona eliyle ya da bedeniyle dokunandan başkasına bizzat Kâbe'nin kendisine doğru dönmek vacip olmaz. Lügatte bir şeyin kendisine şatr denilmesi doğru olsa bile burada onun kastedilmesi ihtimali yoktur. Çünkü bunda, özellikle ümmi ümmet için, şiddetli zorluk vardır.

Sonra Yüce Allah, Mescid-i Haram'a dönme işini bütün mü'minlere emrederek şöyle buyuruyor: ***"Nerede olursanız yüzünüzü onun yönüne çeviriniz."*** Yani hangi mekânda olursanız olun, namazda yüzlerinizi Mescid-i Haram yönüne çeviriniz. Bu, dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan Müslümanların, sadece doğu yönüne dönen Hıristiyanların yaptığı gibi değil de, bütün yönlere doğru namaz kılmalarını gerektirir. Ayrıca bu, nerede olurlarsa olsunlar, Mescid-i Haram'ın bulunduğu yeri ve onun yönünü öğrenmelerini gerektirir. Bunun için Müslümanlar, kıble yönünü tespit ilmini (azimut) ve ülkelerin enlem ve boylamlarını bulma ilmini (uzay ve yer coğrafyasını) ortaya çıkardılar.

Kur'an üslubundan biliniyor ki, Peygamber'e (s) bir şey yapması emredilir de bu emrin O'na mahsus olduğu zikredilmezse, bu, hem O'na hem de mü'minlere verilmiş bir emirdir. Eğer bir emrin sadece O'na ait olduğu bildirilmek istenirse, Yüce Allah'ın; *"Gecenin bir bölümünde de sadece sana mahsus olmak üzere, o Kur'an ile nafile namaz kıl."*[43] ve *"Sana mahsus olmak üzere helal kıldık..."*[44] ayetlerinde olduğu gibi, bunu gösteren bir delile yer verilir. Bu ayette ise Allah, kıble olayındaki durumun gerektirdiği vurguyu yapmak için, Peygamber'e emrettiği şeyi açık nass ile mü'minlere de emrediyor. Çünkü kıble olayı, ardından büyük bir fitne getirecek olan çok önemli bir olaydı. Yüce Allah mü'minlere, bu olaya önem verdiğini bildirmek ve onu mü'minlerin nefislerine yerleştirmek istedi. Bunun için kıble emrini vurguladı ve onlara, Rasul'e (s) yaptığı hitapla hitap ederek kendilerini şereflendirdi ki kalpleri sağlamlaşsın ve gönülleri huzur bulsun ve böylece münafık ve kâfirlerin yaydıkları o fitneyi, emre uymada kararlılık ve sağduyu ile karşılasınlar ve ayrıca sözün bundan önce geçen kısmına bakılıp da bu kıble değiştirme işinin sırf Rasulullah'a (s) özgü olduğu akla gelmesin.

Yüce Allah bundan sonra tekrar, kıble değişikliği meselesinde fitne yayan o beyinsizlerin halini beyan etmek üzere şöyle buyuruyor: Kuşkusuz kendilerine kitap verilenler, bunun, Rablerinden gelen bir hak olduğunu bilirler. Yani Mescid-i Haram'a dönmenin, Allah'tan Peygamber'ine indirilmiş bir hak olduğunu bilirler. Tefsircilerin büyük bir bölümü, bu fitnecilerden çoğunun Hicaz'da oturan Ehl-i Kitab'tan oluştuğu görüşündedirler. Böyle olmamış olsaydı fitne büyük olmazdı. Çünkü vahiy ve teşri (yasama) ile ilgili meselelerde müşriklerin sözlerine pek iltifat edilmiyordu. Ehl-i Kitab'a gelince; bunlar Araplar arasında ilimle tanınmışlardı. Böyle kişiler, olmayacak bir şey bile söyleseler halk tabakası onların sözlerini kabul eder. Zira sözün kaynağına güvenmek, o sözle ilgili haberi araştırmaya engel olur. İşte böyle bir kişi, zahiri haliyle bir şeyi inkâr ediyorsa, bu, o şey hakkında şüphe doğurur; eğer kabul ediyorsa, bu da doğruluğuna bir delil olur. Esasen halk kitleleri, bir araştırma yapmadan ve delil istemeden böyle kişileri taklide alışmışlardır.

İlmi ve dini görüntüye sahip kimseler, insanların, kendilerinin bu ilmi ve dini kisvelerine kanmalarından istifade yolunu tutmuşlardır. Söyledikleri sözlerden maksatları, insanların ruhlarını etkilemektir. Bundan dolayı, inanmadıkları şeyleri söylerler ve sözlerini apaçık bir yalanla ve olmayacak bir yorumla kitaplarına dayandırırlar. Nitekim Yahudi bilginleri Peygamber'i (s) ve onun getirdiklerini karalama kampanyası yürütüyor ve insanlara, görüşlerinin kitaplarına dayandığını belirterek bazı görüşler ileri sürüyorlardı. Oysa

43. İsra, 17/79.
44. Ahzab, 33/50.

söylediklerinin, kitaplarıyla bir ilgisi yoktu. Onların tek istediği insanları aldatmaktı. Yüce Allah bu düzenbazları yalanladı ve onların, inandıklarının dışında sözler söylediklerini açıkladı. Yüce Allah sanki şöyle demek istiyor: Bunların elinde, kendi peygamberlerinin daha önce müjdelediği Rasul'ün peygamberliğinin sıhhatine dair bir delil var. Yine bunlar biliyorlar ki diğer din işlerinde olduğu gibi, kıblenin değişmesi emri de ilahi vahyin getirdiği bir şeydir ve bu, kendisinden kaçış olmayan bir gerçektir. Allah'ın zatı için bizzat belirlenmiş hiçbir mekân yoktur. Allah, onların yapmakta olduklarından asla habersiz değildir. Zira o, dış görünüşleri de kalplerde olanları da bilir. Gönüllerdekileri hesap eder, yapılan işleri kontrol eder. Haber vermek istediğini Peygamber'ine haber verir. Dönüş ve varış O'nadır. Hesaba çekmek ve karşılık vermek O'na aittir.

İbn Âmir, Hamza ve el-Kisâî, ayetin son kelimesini, ikinci şahıs kipiyle, *"Ta'lemûn"* yani *"yapmakta olduklarınızdan..."* şeklinde okumuşlardır.

Peygamber'in (s), Ehl-i Kitab'ın hidayet bulmasını çok arzu ettiğinden, müşriklerden umduğundan çok daha fazla onların imana gelmelerini umduğundan daha önce söz edilmişti. Onların iman etmesini ne kadar arzu ve ümit ediyorsa, din hakkında bir takım şüpheler içinde olmaları da onu o kadar üzüyordu. Onların bütün şüphelerini giderecek ayet ve delillerin kendisine gelmesini temenni ediyordu. Onların tahrik ve aldatmaları sebebiyle kıblenin değiştirilmesi fitnesi ortaya çıkınca Yüce Allah, Peygamber'ine (s) şu haberi verdi: *"Onlar haktan şüphe etmiyorlar ki şüpheleri yok olsun. Onlar ancak inatçı ve bile bile inkâr eden bir topluluktur."* Sonra O'na bildirdi ki, ayetler inatçıyı etkilemez ve inkârcıyı sapıklığından geri çevirmez.

Müslümanlar namazda kıbleye dönmenin farz olduğunda icma etmişlerdir. Fakat bunun, namazın sıhhati için şart olup olmadığında ihtilafa düşmüşlerdir. Bazı hadislerde verilen bilgilere göre Peygamber (s) içtihatla kıbleden başka bir yöne doğru ashabına namaz kıldırmış sonra hata ettikleri ortaya çıkmış ama namazı iade etmemişlerdir. Eğer sahihse, bu hadis sadece içtihat edilirken işlenen hatanın bağışlanmış olduğunu gösterir. Sahih olan şu ki, Peygamber (s) hicretten sonra on altı ay Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmıştır. Bu ayetlerin inmesiyle namazda o yöne doğru dönmenin neshedilmesi, hicretin ikinci yılının Recep ayında gerçekleşmiştir. Sahih-i Buharî ve diğer hadis kitaplarındaki Bera hadisinde, Peygamber'in (s) Beyt-i Makdis'e doğru on altı mı yoksa on yedi ay mı namaz kıldığı şüpheli olarak rivayet edilmiştir. On altı ay rivayeti Müslim'de ve diğerlerinde şek lafzı kullanılmadan rivayet edilmiştir. Doğrusu da budur.

"Andolsun sen Ehl-i Kitab'a her türlü mucizeyi getirsen yine de onlar senin kıblene uymazlar." Yani, Allah'a yemin olsun sen, peygamberliğine dair onlara her mucizeyi ve doğruluğuna dair her delili getirsen, bırak dinine

uymalarını, onlar senin kıblene de uymazlar. Dolayısıyla ne onların sözleri seni üzsün, ne de yüz çevirmeleri. Sen sakın ayet ve delillerin onları ikna edeceğini veya inatlarından vazgeçireceğini sanma. Onlar, hiçbir görüş ve delili olmayan taklitçi bir kavimdir.

Yüce Allah, Peygamber'in (s), Ehl-i Kitab'ın onun kıblesine uyacaklarına dair beklentisini boşa çıkarınca, Ehl-i Kitab'ın da Peygamber'in (s) onların kıblelerine uyacağına dair ümitlerini boşa çıkarmak üzere şöyle buyuruyor: Sen de onların kıblelerine uyacak değilsin. Sen şu an, onların hepsinin saygı gösterdiği ve dininin haklılığında hiçbirinin ihtilaf etmediği İbrahim'in (a) kıblesine dönüyorsun: Bu kıble, toptan kendisine dönülmeye ve tartışmasız, ihtilafsız benimsenmeye en layık olandır. İbrahim'e (a) uymak, onları alıştıkları taassuplarından ve ihtilafa düştükleri şeylerde inat etmekten koparmıyorsa ve taklit; bunlarla, kıblenin gerçek manasını, bütün yönlerin Allah'a ait olduğunu ve kıbledeki faydanın ayrılık değil de birleşme olduğunu düşünme arasında bir perde oluşturuyorsa, artık hangi delil veya hangi mucize onları kıblelerinden çevirebilir? Bu konuda senin onlara muvafakat etmenden ne fayda beklenir? Görmedin mi, onlar kendi aralarında kıble konusunda ihtilafa düştüler de Hıristiyanlar kendileri için, Musa'dan sonra İsa'nın döndüğü Yahudi kıblesinden başka bir kıble icat ettiler? Onlar birbirlerinin kıblesine de uymazlar. Çünkü her biri taklit yüzünden, daha önceden bulundukları durum üzerinde donup kalmışlardır. Taklitçi ne bir ayete, ne bir delile, ne de içinde bulunduğu durumun faydalı olup olmadığına bakar. İçinde bulunduğu durum ile başkası arasında bir karşılaştırma da yapamaz. O; kördür, görmez; sağırdır, işitmez; kalbi örtülüdür, aklını kullanamaz.

"Sana gelen ilimden sonra eğer onların arzularına uymuş olsaydın, işte o zaman kesinlikle zalimlerden olurdun." Yani, içtihada engel olan bir nassla ve zanna hareket alanı vermeyen bir ilimle sana apaçık hak geldikten sonra, belki Ehl-i Kitab dinime meyleder diye, bir içtihat neticesinde namazda onların kıblesine doğru dönme veya benzeri başka isteklerine uyma şeklinde bir varsayım olsa ki asla yapmayasın, diyelim ki bunu yaptın, işte o zaman -Allah korusun- zalimler güruhundan olursun. Bu söz, "Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla!" türündendir. Bunun beyanı şöyledir: Biz senin için kıble meselesini öyle bir ilim kaidesi üzerine oturttuk ki, sen bu ilim sayesinde bütün cihetlerin Allah'a nispetinin bir olduğunu öğrendin. Yine öğrendin ki, Ehl-i Kitab'ın, bulundukları hal üzerine donup kalmaları, taklitten ve nefislerini düşünme yeteneğinden mahrum bırakmalarından ileri gelmiştir. Onların seni ve gerek kıble konusunda, gerekse diğer konularda getirdiklerini karalamaları; inkârdan ve senin kendi kitaplarında geleceği vadedilen peygamber olduğunu bile bile sana karşı inat etmekten başka bir şey değildir. Bütün bu ilimden sonra, sana tabi olan mü'minlerden hiçbirinin,

o kavme kendini beğendirmek için onların heveslerine uymayı düşünmesi yakışık almaz. Çünkü böyle bir beğendirme düşüncesine yer yoktur; hak, kendi zatiyle güçlüdür, kendisini bırakmayıp sebat edenler O'na yeter. Kim, heva ehlinden beklediği bir fayda için veya zararlarından korunma amacıyla onların isteklerine uyarak haktan saparsa, o, hem nefsine hem de bu kötü yola soktuğu kimselere zulmetmiş demektir.

Üstad der ki: Allah katında makamı en yüce olan bir insana yönelik ağır tehdit içeren bu hitap; heva ve hevesine uyan ve batıl üzere bulunan insanlara uymak suretiyle onları razı etmeye çalışan diğer insanlar için çok daha şiddetli bir tehdit manası taşır. Yüce Allah, asıl murat edilen ümmeti olduğu halde sadece Peygamber'e (s) hitap etmektedir burada. Hâlbuki onun, Ehl-i Kitab'ın heveslerine uyması veya Allah'ın nehyettiği bir şeyde onlara uygun hareket etmesi imkânsızdır. Yüce Allah, böyle olmasına rağmen sadece ona hitap etmiştir ki, gafil olan uyansın ve mü'minler, sahih bir maksatla da olsa, insanların heveslerine uymanın hakka giden yolu kesen ve insanları batıl çöllerinde yok eden büyük bir zulüm çeşidi olduğunu bilsinler. Yüce Allah sanki şöyle buyuruyor: Bu, büyük bir günahtır. Bu hususta hiç kimseye müsamaha edilmez. Hatta böyle bir davranışın, insanların Allah'a karşı en değerli olanından meydana geleceği varsayılsa bile, Allah zalimliği onun siciline de işler ve onu, "hiçbir yardımcıları olmamak", ayrılmaz sıfatı olan zalimlerden yapar. Hal böyle olunca, Rabbi katında onun derecesine yakın bir makamı olmayanın durumu nasıl olur?

Biz, bu tavizsiz, ağır hitabı ve insanı sarsan tehdidi hep okuyor ve onu okuyanlardan dinliyor ama insanların heveslerine uymaktan ve onların bid'at ve sapıklıklarına uygun hareket etmekten de kendimizi alamıyoruz. Hatta öyle kişiler görürsün ki, bu bid'at ve heveslerden şikayetçi olur ve bunların dinden uzak olduğunu söyler ama bu konularda onları yapanların paralelinde hareket ederler ve onlarla ayrılmaz bir karışım gibi uyum sağlarlar. Bu konuda kendilerine bir şey söylenince; "Ne yapalım? Elden bir şey gelmiyor. Halkın gözü görmez olmuş. Âhir zaman!" derler. Bu tür sözler, batılın orduları olup batılı destekler ve yeryüzünde yerleşmesini sağlarlar. Sonunda batıl ehline bela iner de helak olanlardan olurlar.

Üstadın bu anlattıklarından daha garibi şu ki, bu bid'at ve dine aykırı eğilimleri itiraf edenlerin, bunları yadırgayan kimseyi yadırgadıklarını, onun görüşlerini saçma bulduklarını ve onu abesle uğraşıyor saydıklarını veya ona deli dediklerini görmendir. Çünkü onlara göre bu kişi, faydasız şeyler yapmaya çalışıyor. Onlar böyle yapmakla münkere maruf, marufa münker demiş oluyorlar. Buna rağmen ilim ve dinden bir şey üzerinde olduklarını da iddia ediyorlar. İşin daha da garibi, bunlar arasında, bu münkerlerin ve bid'atların kaldırılmasını ve bu dine aykırı eğilim ve fitnelere direnilmesini

dine karşı işlenmiş bir cinayet olarak görenlerin bulunmasıdır. Buna delil olarak diyorlar ki: "Halk, bunları dinden sayıyor. Âlimler, halk bunları yapıyor diye halkı yadırgarsa, halkın sadece bunlara değil, dinin tamamına güveni kalmayacak! Sonra bu tür ameller, belirli zamanlarda ve törenlerde icra edilen ve mevlit ismi verilen zikirlerde olduğu gibi, beraberlerinde hayır da getiriyorlar." Oysa bunların hepsi bid'at ve münkerdir. Hatta bunlarda yapılan zikir, şer'an iyi sayılan işlerden değildir! Bütün bunların yapılmasında gerçek sebep, insanların eğilimlerine uygun hareket etmek ve bu işleri onların lehine yorumlamak suretiyle insanları razı etme gayretidir. Öyle olmasaydı âlimler, bunların bid'at ve münker oldukları hususunda susmaz, konuşurlardı. Onlar sadece para karşılığında sustular: *"Allah'ın ayetlerine karşılık az bir değeri satın aldılar."* Buna rağmen, Ehl-i Kitab'ın, Hz. Peygamber'i ve Kur'an'ı inkâr etmelerine şaşkınlıklarını izhar ediyorlar. Halbuki onlar, bunlardan daha inkarcı ve daha donuk fikirli değil idiler.

Bu, alimlerin, kendilerine ilim geldikten ve konuyla ilgili olarak Kitap'ta üzerlerine tehdit indikten sonra, halkın heva ve heveslerine uymalarına yönelik bir ima, bir işarettir. Eğer birisi, bu alimlerin; sultanların, emirlerin, gözde kişilerin ve zenginlerin heveslerine uyuşlarını, onları etkilemek, dolayısıyla sempatilerini kazanmak için onların adına ne kitaplar yazdıklarını, onlar için nasıl şer'i hüküm ve hileler icat ettiklerini, ümmeti nasıl Kitab ve Sünnet'le amel etmekten mahrum bırakıp kendi yazdıkları kitaplarla amel etmeye mecbur bıraktıklarını bir açıklasa, bu açıklamayı okuyan birisi, bunların insanlara dinlerini nasıl kaybettirdiklerini ve Allah'ın, daha önce onlara bir şey yapamayan düşmanları nasıl başına musallat ettiğini görür ve ayetteki tehdidin, üstün ahlâklı olduğuna şahitlik edilmiş masum Peygambere (s) yöneltilmesiyle sergilenen sert ve ödünsüz tutumun ne anlama geldiğini bilirdi. Kendilerini büyük alim diye isimlendiren veya yöneticiler tarafından öyle isimlendirilen kimseler hakkında, bunlar halkın heveslerine veya emir ve sultanların arzularına uydukları için, "Onlar zalimlerdir." hükmünü verme sana hiç de abartılı gelmesin.

"Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Peygamber'i, kendi oğullarını tanır gibi tanırlar." Önceki ayette, kendilerine kitap verilenlerin kıble işinde Peygamber'in (s) getirdiklerinin Rablerinden gelen bir hak olduğunu bildikleri fakat bilmezden gelerek aldatma yolunu tuttukları anlatılmıştı. Bu ayette ise, o bilip de bilmezden gelmedeki asıl illetin ne olduğu anlatılıyor ki o da şudur: Ehl-i Kitab, Peygamber'i (s) kendi kitaplarında bulunan onunla ilgili müjdeden,[45] onun başkalarına uymayan sıfat ve niteliklerinden ve ortaya çı-

45. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz: *"Onlar, yanlarında, Tevrat ve İncil'de (vasıflarını) yazılı buldukları o ümmî peygamber olan elçiye uyanlardır."* (A'raf, 7/157) ayetinin tefsiri.

kan mucizeleri ve hidayet eserleri sayesinde, hiçbir durumlarını kaçırmayacak şekilde terbiye ve gözetimlerini üstlendikleri kendi oğullarını tanır gibi tanıyorlardı. Abdullah b. Selam (ö. 43/663) -ki o, Yahudi bilgin ve hahamlarından biriydi- dedi ki: "Ben onu, oğlumu bildiğimden daha iyi biliyorum." Ömer (r): "Niçin?" diye sordu. O da: "Çünkü ben, Muhammed'in (s) peygamber olduğundan şüphe etmiyorum. Oğluma gelince, belki de anası bana ihanet etmiştir." diye cevap verdi. Yahudi hahamlarından bu yüce bilgin gibi Allah'ın hidayet nasip ettiği kimseler ve Hıristiyan bilginlerinden Temîm ed-Dârî (ö. 40/660) gibiler Peygamber 'i (s) en ufak bir şüphe bulunmaksızın tanıdıklarını itiraf etmişlerdir. Böyleyken, onlardan bir grup bile bile gerçeği gizlerler. Yani, şüphe götürmez bir hak olduğunu bildikleri halde onu gizlerler. Artık onlardan ne beklenir?

Bazı müfessirler *"Ya'rifunehû"*daki zamirin, Kâbe işiyle ilgili olarak anlatılanlara dönük olduğu görüşünü savunmuşlar ve ayetlerde zikri geçmesine rağmen ve bu tür ifadelerde karinelerle yetinileceği bilindiği halde, bu zamirin Peygamber'e (s) dönük olmasını uzak bir ihtimal olarak görmüşlerdir.

Bu hakkı gizleme işi, onlardan bir gruba isnat edilmiş. Çünkü hepsi böyle değildi. İçlerinden hakkı itiraf eden, inanan ve onunla hidayet bulanlar vardı. Kimi de bilmeden inkâr ediyordu. Eğer onu bilseydi, kabul etmesi mümkün olacaktı. İşte bu, Kur'an'ın ümmetler hakkında hüküm verirken uyguladığı adalet ilkesinin inceliklerindendir.

Yüce Allah daha sonra şöyle buyurur: ***"Hak, Rabbinden gelmiştir. O halde sen, sakın şüpheye düşenlerden olma."*** ***"İmtira"***; şek ve tereddüt demektir. Bu ancak hakkı bilmeyenlere arız olur. Yani; senin, üzerinde bulunduğun, hakkın ta kendisi olan durum -veya dini gerçeklerden biri olan vahy gerçeği- senin şanına önem veren Rabbinin katındandır. Dolayısıyla sen o inkârcıların vehimlerine aldırış etme. Allah'ın sana öğrettiği apaçık haktan şüphelenmek kabul edilebilir bir şey değil ki, sen ondan şüphe edesin. Bu ayetteki yasaklama, geçen ayetteki tehdit gibidir. Bununla Peygamber 'e (s) hitap ediliyor, ama maksat ümmetidir. Yani, ümmetinden iman kalplerine yerleşmemiş olanlar ve o hilekârların dış görünüşlerine aldanmalarından korkulanlardır. O hilekârlar öyle kişilerdir ki, her zaman ve mekânda deneyimsiz toy kimseler bu gibiler tarafından aldatılmıştır. Bundan dolayıdır ki bazı zayıf imanlılar kıble fitnesi yüzünden mürted olmuşlardır.

وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللَّهُ
جَمِيعًا إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿148﴾
وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِن رَّبِّكَ
وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿149﴾
وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنتُمْ فَوَلُّوا
وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا
تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿150﴾
كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ
وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿151﴾
فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ ﴿152﴾

148- Her birinin yöneldiği bir kıblesi vardır. Öyleyse siz de hayır işlerinde önde olmaya bakın. Nerede bulunursanız bulunun, Allah hepinizi getirecektir. Allah'ın her şeye gücü yeter.

149- Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir. Rabbinden gelen gerçek işte budur. Allah, asla yaptıklarınızdan habersiz değildir.

150- Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir. Nerede olursanız olun, yüzünüzü onun yönüne çevirin ki, insanların size karşı bir delili olmasın. Ancak onlardan zulmedenler başka. Sakın onlardan çekinmeyin; benden çekinin. Yüzünüzü onun yönüne çevirin ki, size olan nimetimi tamamlayayım da böylece doğru yolu bulasınız.

151- Nitekim sizin içinizde, ayetlerimi size okuyan, sizi temizleyen, size Kitab ve hikmeti öğreten ve bilmediğiniz şeyleri de öğreten bir peygamber göndermiştik.

152- Öyle ise siz beni anın ki, ben de sizi anayım. Bana şükredin. Sakın bana nankörlük etmeyin.

Yüce Allah *"Kuşkusuz, kendilerine kitap verilenler bunun bir hak olduğunu bilirler..."* ve *"Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Peygamberi, kendi oğullarını tanır gibi tanırlar..."* buyurarak Ehl-i Kitab'ın aleyhine olan kanıtı gözler önüne sermişti. Yani, durum böyle olunca, aynı şekilde, Peygamber'in (s) Allah'tan getirdiği her şey de haktır. Öyleyse bunlara ne oluyor da özellikle fer'î hükümlerden kıble meselesinde hır gür çıkarıp huzur kaçırıyorlar? Burada, iddiadan söz edildikten sonra delil getirme türünden bir ifade tarzı benimsenmiştir. Yoksa bazılarının zannettiği gibi, bu cümle, itirazî (ara ifade) değildir. Bundan sonra Yüce Allah, Ehl-i Kitab'tan ve diğer gruplardan, muhalefet edip direnenlerin burunlarını yere sürten bir başka delil getiriyor. Ardından son olarak yüzleri Mescid-i Haram yönüne çevirme emrini veriyor ve bu emri bir kez daha vurguluyor. Her birinin yöneldiği bir kıblesi vardır. İbn Âmir "Muvellâhâ" şeklinde okumuştur. Yani, ümmetlerden her birinin, namaz kılarken döndüğü bir yönü vardır. Yönlerden hiçbiri; Allah'ı birlemek (tevhid), öldükten sonra dirilmeye ve ceza gününe inanmak gibi, her ümmette geçerli, dinin değişmez rükünlerinden bir rükün olacak şekilde kıble olmamıştır. Mesela, İbrahim (a) ve İsmail (a) Kâbe'ye doğru dönüyorlardı. İsrailoğulları, Beyt-i Makdis'teki kutsal kayaya doğru dönüyorlardı. Hıristiyanlar bunu bırakıp doğu yönünü kıble edindiler. Önceki Peygamberler başka yönlere dönüyorlardı. Hal böyle olup da belli bir yön, dinlerde değişmez bir rükün olmadığına göre, kıble işinde huzursuzluk çıkaranların fitnesinden hareketle, akıl nasıl şüpheye düşer veya kavimlerin geleneğine göre amel edenlerde hangi şüphe kalır? Sergiledikleri bu şüphe ve şaşkınlığı, nefislerini zorla soktukları gam ve kederi nasıl izah etmeli? İşi o kadar ileri götürdüler ki, neticede bu kıble işini, peygamberlik ve teşri konusunu karalamaya hak verdiren bir olay haline getirdiler. Yüce Allah'ın; *"Yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz, Allah'a itaat ve hayırlı iş yapmak demek değildir."*[46] ayetinin tefsirinde bu delilin izahı gelecek.

Belli bir kıbleye dönme meselesi, dinin asıllarından ve onun değişmez öz ve cevherlerinden olmadığına, aksine ümmetlerin durumu değiştikçe değişen fer'î meselelerden olup böyle olmaya devam ettiğine göre, burada yapılması gereken, kesin emre uymak ve vahyin buyruğuna teslim olmaktır. İnsanlar için belli bir yönün kıble olarak tahsis edilmesindeki hikmet herkesçe bilinmese de yapılacak iş budur. Nitekim emre teslimiyetle benimsenen benzeri fer'î meselelerde de durum aynıdır. Mesela; rekâtların sayısı, her rekâtta rüküun bir, secdenin iki defa olması gibi. Bunlardaki hikmet ortaya çıkmamışken durum böyle olunca, ya bir de hikmetleri ortaya çıkmış olsa, durum nasıl olur? ***"Öyleyse siz de hayır işlerinde önde olmaya bakın."*** Yani, hayır türlerinden her birini yapmaya koşun. Sizden her biri heva ve hevese uyarak değil de yol gös-

46. Bakara, 2/177.

terici öndere uyarak hayır işinde başkasını geçmeye çabalasın. Bu emir genel olup "davet ümmeti"ne yöneltilmiştir. Yoksa bu, Allah ve Rasulü'nün davetini kabul etmiş olan mü'minlere özgü bir emir değildir.

"Nerede bulunursanız bulunun, Allah hepinizi getirecektir." Yüce Allah, hayır işlerinde yarışmayı emrettikten sonra, kıyamet günü amellerin karşılığının verileceğini zikrediyor ki, karşılığın ancak hayırların yapılması veya terk edilmesi üzerine olacağını, falan beldede veya falan tarafta bulunmaya bağlı olmayacağını vurgulasın. Yani, siz hangi yönde ve hangi mekânda otursanız oturun, Allah sizi getirecek ve hesap günü için toplayacaktır. Çünkü beldelerin ve cihetlerin, zatları itibariyle din işinde bir kıymet ve önemi yoktur. Ancak, iyilik yapmanın ve hayır işlerine koşmanın önemi vardır. Allah'ın her şeye gücü yeter. İnsanların aralarındaki mesafeler ne kadar uzak da olsa, yurtlar ve yönler insanları ne kadar birbirlerinden uzak da kılsa, onları bir araya getirmek Allah'ı aciz bırakamaz. Burada, "güçlü olma"nın açıkça belirtilmesi, iddianın delilini hatırlatma türündendir.

Kıble meselesinde ümmetlerin farklı olduklarını beyan ettikten sonra yer alan hayırlara koşmaya ilişkin emri genel bir emirdir. Az önce işaret edilen ve ilerde gelecek olan, *"Yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz, Allah'a itaat ve hayırlı iş yapmak demek değildir."* ayetinde iyiliğin türlerinin anlatılması, bu genel emrin ayrıntısı niteliğindedir. Sanki Yüce Allah kıble meselesinde fitne çıkaranlarla fitneye kapılanlara şöyle diyor: Dinin özü ve cevheri hayırlı işlere koşmadadır. Muhammed'i (s) ve onun peşinden gidenleri, bu konuda diğerlerinden geri kalmış mı gördünüz? Yoksa her soylu davranışa en önde giden, her hayra koşuşan ve her türlü erdemle nitelenenler onlar mı? Dinin ruhunu ve gayesini açıklamanın yanı sıra, bu ifadede Ehl-i Kitab'a yönelik eleştiri de vardır. Çünkü onlar dinin faziletlerini terk etmiş, hayırlı ve iyi işler yapmayı ihmal etmiş, din ilmini bırakıp münakaşa ve tartışmayla ve hayır iş yapanları, mücadeleci ve kavgacı olmadılar diye karalamak için şüpheler ortaya çıkarmakla yetinmektedirler. Sonraki dönemlerde Müslümanlar da seleflerinin (ilk kuşak Müslümanların) faziletlerini terk ettiler ve Ehl-i Kitab'ın bid'at ve cedellerinde onların yolunu tuttular, sonunda bu tutumları dinleri aleyhine birer hüccet durumuna geldi.

"Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir." Yani, hangi mekândan çıkar ve hangi toprak parçasına inersen, namaz kılarken yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir. Bu, genel bir hükümdür. Üstad şöyle der: Yüce Allah, namazda Mescid-i Haram yönüne dönme emrini bir başka şekilde tekrarlıyor ki, bunun her zaman ve mekânda geçerli genel bir şeriat olduğunu, diğer beldeler hariç tutularak sırf bazı beldelere tahsis edilmediğini, sefer hali istisna edilerek mukimlik haline mahsus olmadığını açıklasın. Kıble değiştirme emri Peygamber'e (s), o namazda iken indi. Yüce Allah

bunun o namaza ve o mekâna mahsus olmadığını, aksine nereden çıkar ve nereye giderse gitsin, bunu yapması gerektiğini ona emir kipiyle bildirdi. Bu kıblenin meziyetlerinden biri de şudur ki, ona dönenler, yeryüzünün muhtelif bölgelerinden yüzlerini ona çevirmek suretiyle bütün yönlere doğru namaz kılmış olurlar. Allah, şu sözüyle bu emri pekiştiriyor: ***"Rabbinden gelen gerçek, işte budur."*** Yani, senin oraya yüzünü çevirmen, vahiyle desteklenmiş bir gerçektir, artık neshedilmez. ***"Allah, asla yaptıklarınızdan habersiz değildir."*** Yani, ey, Peygamber'in din işiyle ilgili getirdiği her şeyde ona uyma hitabına mazhar olmuş kişiler! Siz, her an Hakk'ın gözetimi altındasınız. O, sizin yaptıklarınızdan habersiz değildir. *"Rasul'ün emrine aykırı hareket edenler, başlarına bir bela gelmesinden yahut şiddetli bir azaba uğramalarından sakınsınlar."*[47] Bu ifadede, münafıklara yönelik eleştiri ve tehditle birlikte, hitap Peygamber'den (s) bütün mükelleflere yöneltiliyor. Ebû Amr, ***"Ya'melûne"***yi *" Onların yaptıklarından"* şeklinde okumuştur. O zaman zamir, kıble hakkında mücadele eden o kişilere dönük olur. Yani, Allah, Peygamber'ine (s) diyor ki: "Onların durumu seni üzmesin. Çünkü onları cezalandırmayı üzerine alan Allah'tır. Allah, onların çıkardığı bozgunculuk ve fitneden asla habersiz değildir."

"Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir. Nerede olursanız olun, yüzünüzü onun yönüne çevirin."

Yüce Allah bu ayete, ondan önceki ayetle olduğu gibi emir kipiyle başlıyor ve bunu önceki emir kipiyle birleştiriyor. Ayrıca bu ayette hem Peygamber'e (s) hem ümmete hitap ediyor ki, ardından bunun illetine ve hükmünün açıklamasına yer versin. Bu illetler de üçtür. Birincisi: İnsanların size karşı bir delili olmasın diye. İki hitabın birleştirilmesi ve emrin tekrarlanması, tefsircimizin (Celâleyn) ve diğerlerinin dediği gibi, sadece sağlamlaştırmak için değildir. Bu, ancak illete ön hazırlık yapmak ve konuyla ilgili hükmün beyanı için zemin hazırlamak amacına yöneliktir. Bu, belagatçiler tarafından bilinen bir üsluptur. Beliğ üslupların tadına varamayan son dönem bilginleri, böyle bir bağlamda ***"Bütün bunlar, insanların size karşı bir delili olmaması içindir."*** demekle yetinirler. Böyle söyleyerek kısa yolu tercih etmek, beliğ bir sözde pek kullanılan bir tarz değildir. Özellikle konu, uzun uzun anlatılmak, vurgulu ifadeler kullanılmak, iddiaya delil getirmek ve şüpheleri gidermek gibi bir izah tarzını gerektiriyorsa, müfessir böyle dememelidir. Burada, insanlardan maksat, kıble konusunda tartışma çıkaran o bildiğimiz kişiler, yani Ehl-i Kitab, müşrikler ve bunların ardına düşen münafıklardır.

Kıblenin Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmesini bahane ederek peygamberlik müessesesini karalamada insanların bir delili olmamasından maksat şudur: Kitap Ehli, kitaplarında yazılanlardan biliyorlardı ki İsmail'in (a)

47. Nur, 24/63.

soyundan gönderilecek olan peygamber, onun kıblesi olan Kâbe'ye dönecektir. Beyt-i Makdis'in ona daimi kıble yapılması, onun müjdelenen peygamber olmadığına delil olurdu. Bu değişiklik gerçekleşince anladılar ki, o, Rablerinden gelen bir haktır. Müşrikler de şu görüşte idiler: İbrahim'in (a) dinini ihya etmek için onun soyundan gelen bir Peygamber'in (s), İbrahim'in (a) bina ettiği ve oğlu İsmail (a) ile beraber kendisine doğru namaz kıldığı Rabbinin beytinden başkasına dönmesi layık olmaz. Böylece iki fırkanın da delili geçersiz ve arkalarındaki münafıklar susturulmuş oldu. Ancak onlardan zulmedenler başka. Yani, ancak onlardan haksızlık edenler, bilmeyerek veya inat olsun diye saptırmak için, birtakım bahanelerle yaygara koparmaya devam edecekler. Mesela Yahudiler: "Kavmini hoşnut etmek için onların kıblesine döndü. Yakında dinlerine de dönecek."; müşrikler: "Kıblemize döndü, yakında dinimize de dönecek."; münafıklar da: "Şaşkınlık ve tereddüt içinde, bir kıble üzerinde sebat edemiyor." diyecekler. Heva ve hevesin süslediği bu gibi görüşler, düşmanlara aittir. Onlar, hiçbir kitapta yol bulmaz, hiçbir delilden ibret almaz ve işlerin hikmet ve sırlarına bakmazlar. Aksine Allah ve onun şeriatı ile, rasgele ve apaçık bir kitab olmadan mücadele ederler. Bunlar, kıble meselesinde fitne yayan ve şüphe rüzgarları estirenlerdir. Bu zalimler ne söylerlerse söylesinler kıymeti yoktur. İlk ayette nitelendikleri gibi, onlar beyinsizlerin ta kendileridir. ***"Sakın onlardan çekinmeyin."*** Çünkü onların sözlerinin haktan bir kaynağı yoktur. Sözlerinin ruhları etkileme gücü de yoktur. Zira sözleri ne akli bir delile, ne de semavi bir hidayete dayanıyor. "***Sadece benden çekinin.***" de Rasul'ümün benden size getirdiklerine muhalefet ederek bana isyan etmeyin. Benim, size yönelttiğim vaad ve tehditlerin karşılığını vermeye gücüm yeter. Sizden iman edip salih amel işleyenlere, onlar için seçtiğim dinlerini güçlendireceğime ve korkularını giderip yerine onlara huzur ve güven getireceğime söz vermiştim. Ben, sözümden dönmem.

Ayet bize gösteriyor ki, hak sahibi, kendisinden korkulan kişidir. Batıl yolda olandan korkmak gerekmez. Hak, hep üstte olur; ona üstün gelinmez. Hakkın afeti, felaketi sadece, hak ehlinin onu terk etmesi ve onun hakkında batıl ehlinden korkmasıdır. Üstad burada, temiz niyet sahibi gibi, durum kendisine şüpheli gelerek bir hak hususunda şüphe edip de hakkı göremediği için onu terk eden, ama hakkı görebilseydi onu alma niyetinde olan kimseden söz etti. Üstadın sözünden bazı talebelerin anladığının aksine, bu kişiden de korkulmaz. Zira Üstad, bu nitelikteki kişiyi, kendisiyle ilgilenilmeme hususunda zalimler gibi olmaktan istisna etti. Yani, o zalimlerden ne korkulur, ne de onlarla ilgilenilir. Bu kişiden ise, hak için endişe edilmez ama onunla ilgilenilir ve yolu netleştirilerek ve delili açıklanarak onun durumuna özen gösterilir. Çünkü hakkı tanıdığı zaman ona dönmesinin kolay olması umulur.

"Zulmedenler başka" ifadesi, onlar, sadece müşriklerdir, diyenlerin aksine Yahudileri, Araplardan müşrik olanları ve münafıkları da kapsar. Onlar, *"beyinsizler"* kelimesini, iki ya da üç fırkayı içine alacak şekilde tefsir etmelerine rağmen burada, onlardan maksadın sadece müşrikler olduğunu söylüyorlar. Oysa bu zulmedenler, o itiraz, eden beyinsizlerden başkası değildir.

Sonra Yüce Allah, ikinci illeti veya hikmeti zikrederek şöyle buyuruyor: Rabbinizin, atanız tarafından bina edilen Beyt'indeki kıblenizi diğer kıblelerden ayırmak ve bu kıblede ümmetleri size tabi kılmak suretiyle ***"size olan nimetimi tamamlamak için..."*** Bunun açıklaması şudur: Bu peygamber (s), İbrahim'in (a) soyundan gelen bir Arap'tır. Kitab O'na Arapça inmiştir. Bunlar da onun kavmidir. İlkin bunların içinde peygamber olarak gönderilmiş; daveti onların içinde ortaya çıkmış, onlardan ve onların sayesinde diğer ümmetlere yayılmıştır. Bu kavim, imana geldiği zaman, ibadet ederken döndükleri yönün Beyt-i Haram olmasını ve orayı putlardan temizleyerek İbrahim'in (a) sünnetini ihya etmeyi istiyordu. Çünkü Beyt-i Haram, onların mabetleri ve onlara göre en şerefli eserdi. Bu Beyt, Yüce Allah'a ibadet için onu bina eden ve temellerini yükselten ataları İbrahim'e (a) aitti. Bu, onların şerefi ve ululuğu idi, izzet ve övünç kaynağıydı. Allah da istediklerini onlara vermek ve bütün İslam toplumlarını, Allah'ın arza ve üzerindekilere vâris olacağı güne kadar onların ülkesine çevirmek suretiyle bu nimeti onlara tamamladı. Bunda maddi- manevi faydalardan, sayılamayacak kadar nimetler vardır. Evet, Allah'tan gelen her emre sarılmak bir nimettir. Fakat bu emirde açık bir hikmet ve ümmetin geçmiş tarihi ve gelecek ululuğuyla ilgili bir şeref bulunursa ve bu emrin etkileri ve sonuçları o ümmet hakkında faydalı ve övülmeğe değer olursa, o takdirde bunun sayesinde elde edilen nimet daha eksiksiz ve lütuf daha kâmil olur. Onun için Yüce Allah, burada ***"itmâm"*** yani *"tamamlama"* tabirini kullanıyor.

Üstad, kıblenin başlangıçta Beyt-i Makdis olarak öngörülmesinin hikmetleri arasında şunları anlattı: Kâbe, İslam'ın başlangıcında çeşitli madenlerden imal edilmiş, taş ve ağaçlardan yontularak yapılmış putlarla doluydu. Orada müşriklerin otoritesi hüküm sürüyordu. Beyt-i Haram'ın bu putlardan temizlenme umudu uzaktı. Başlangıçta Allah onu şirk ibadetiyle kirletilmiş Beyt'e -ki Allah daha önce İbrahim'e (a) onu tavaf edenler, ibadete kapananlar, rüku ve secde edenler için temizlemesini emretmişti-[48] dönme yerine Yahudilerin kıblesi olan Beyt-i Makdis'e doğru çevirmişti. Yahudiler, Peygamber (s)'in getirdiği tevhid ve Allah'ın her türlü ayıp ve kusurdan uzak olduğu inancına müşriklerden daha yakın idiler. Beyt-i Haram'ın çeşitli madenlerden imal edilmiş, taş ve ağaçlardan yontularak yapılan putlardan ve onlara ibadetten temizlenme ve puta tapanların hâkimiyetini oradan gider-

---

48. Bilgi için bkz: Bakara, 2/125.

me vakti yaklaşınca, Allah onu bir Allah'a inananların kıblesi yaptı ki nefisleri oraya doğru çevirsin ve bu, oranın temizlenmesine, ele geçirilerek nimetin tamamlanmasına ve orada Allah'ı birleme ve onun için sahih ibadet etme esasına dayalı İbrahim'in (a) dini üzere yürümeye bir başlangıç olsun.

Ben derim ki: Yüce Allah'ın, Fetih Sûresi'nde Mekke'nin fethini zikrettikten sonra söylediği: *"Sana olan nimetimi tamamlamak ve seni dosdoğru bir yola iletmek için..."*[49] mealindeki sözü, *"tamamlama"* kelimesinin tefsiri ve kıble değişikliğinin bu tamamlama işine bir başlangıç olmasıyla ilgili olarak Üstadın anlattıklarını destekliyor. Bu ayette Mekke'nin fethedileceği, Allah'ın şirke karşı tevhide yardım edeceği, bunu takiben İslam'ı yayacağı ve insanlar içinde O'nun nurunun yayılacağı müjdesi vardır. Onun içindir ki Allah, Fetih Sûresi'nde bunları zikrettikten sonra: *"Ve Allah sana güçlü ve sağlam bir zafer nasip etmek için..."*[50] buyurmuştur.

Sonra Yüce Allah, kıbleyi değiştirmesindeki üçüncü hikmeti anlatıyor: ***"Ve böylece doğru yolu bulasınız..."*** Yani, böylece Yüce Allah, hakta sebat etmek ve onda iyice sağlamlaşmak suretiyle size tekrar hidayet versin. Çünkü tartışma ve münakaşalar batılın zayıflığını ve geçersizliğini ortaya çıkarır; hakkın ise, güçlü ve sabit olduğunu gösterir. Hüccet, izah edildikçe büyür; şüphe ise, hatalar ortaya çıktıkça küçülür. Evrensel ilahi yasa şu şekilde cereyan eder: Fitneler, hak ehli için yolu aydınlatır; batıl ehli üzerine de zulmet örtülerini salıverir. Mü'minleri sınar, ayıklar, kâfirleri yok eder.

Her insan, işin ayrıntısına girmeden bir konuda kendini haklı görebilir. Ama çoğunlukla bilgide sağlamlık ve hakta sebatın olup olmadığı ancak, haklı olduğunu söyleyen kimsenin, kendisiyle tartışıp münakaşa edecek bir hasmı bulunduğu zaman anlaşılır. Böyle bir hasımla karşılaşınca duygu ve yetenekleri, onun hakkını desteklemek ve güçlendirmek için harekete geçer. Kişi, hak uğruna mücadele ve onda sebat etme ihtiyacını duyar. Çoğu zaman batıl, daha önce gizli kalmış olan hakkı ortaya çıkarır. Zira hak için yapılan mücadele, haklı olduğunu söyleyen kişiyi hakkı gözden geçirmeye ve hakka yapışması ve hemen bitişiğinde bulunması muhtemel olan batılın örtülerinden onu temizlemeye ve arındırmaya sevk eder. Vereceği bu mücadele, onun hakka dair bilgisini, bu bilgi daha önce mücmel iken detaylı hale getirir; daha önce teslimiyete dayanan bir bilgi iken, onu delile dayanan bir bilgi haline çevirir. Hak uğruna verilen mücadele ve tartışma; yakîn ehli için olgunluk basamaklarında ağır ağır ilerleme, taklitçiler için ise şüpheye düşüp ayak kayma vesilesi olur. Sofilerden biri şöyle der: "Allah, bizden dolayı düşmanlarımıza hayır versin. Çünkü onlar olmasaydı biz, manevi yakınlık makamlarından hiçbirine ulaşamazdık." Şair der ki:

49. Fetih, 48/2.
50. Fetih, 48/3.

عداتي لهم فضل عليّ ومنة   فلا أذهب الرحمن عني الأعاديا
هم بحثوا عن زلتي فاجتنبتها   وهم نافسوني فاكتسبت المعاليا

"Düşmanlarımın bana lütuf ve ihsanı var.
Allah, düşmanlarımı başımdan eksik etmesin.
Hatamı araştırdılar da hatadan uzak durdum.
Benimle yarıştılar da yücelikler kazandım."

Düşmanın iyiliği şöyle olur: Düşman, hataları didik didik eder, yanlışları araştırır. Hakkı arayan kişi daima her şeyden istifadeye, her işten ibret alınacak yerlere bakmaya ve hak yoluna yönelir. Düşmanın, kendisi hakkında söylediklerinde gerçekten kusur sayılacak bir şey bulursa ondan sakınır veya yolunda bir engel ile karşılaşırsa ondan uzaklaşır. Düşmanın söylediklerinin batıl olduğunu anlarsa hak üzere sabit kalır. Hakkındaki tenkit yollarını öğrenir ve o yolları tıkar. Böylece, imanı köklü ve olgun kişilerden olur. İşte bunun için, o beyinsizlerin kıble meselesinde Müslümanlar üzerine saldıkları fitne, o apaçık ayetler indikten ve hakkı ve Yüce Allah'ın bundaki hikmetini beyan ederek tartışmaya son noktayı koyan deliller geldikten sonra, hidayete hazırlayıcı ve hak üzerinde sebata vesile olmuştur.

Sonra Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Nitekim size, sizin içinizden bir peygamber göndermiştik."*** Yani, Yüce Allah size sizden bir peygamber göndermekle nimetini tamamladığı gibi, sizin için kıble yaptığı evine -ki bu ev, sizin ülkenizin merkezinde bulunan ve şeref ve övünç yeriniz olan evdir- hâkim olmanızı ve onu her türlü putlardan temizlemenizi sağlayarak da size olan nimetini tamamlar. Yani, kıble sizin ülkenizin merkezinde bulunuyor, Peygamber de sizin kavminizdendir. Açıkça görüldüğü gibi burada hitap Araplara yöneliktir. Sonra Allah bu Peygamber'i, söz konusu nimetinin tamamlanışının bir göstergesi ve kapsamlı bir rahmet olacak vasıllarla niteleyerek şöyle buyuruyor: Bu Peygamber, getirdiği tevhid ve hidayetin Allah katından gelen bir gerçek olduğunu gösteren ayetlerimi size okur. Buradaki ***"ayetler"***, Kur'an ayetleri olmaktan veya dinin asıllarını gösteren delil ve burhanlar olmaktan daha geneldir. İbrahim'in (a) duası konusundaki ayetler[51] tefsir edilirken geçmişti ki, bu ayetlerden maksadın kevnî ve aklî ayetler olması da sahihtir; bunlarla vahiy ayetlerinin murat edilmesi de sahihtir. Bazı müfessirler, *"yetlû/okur"* karinesiyle bunları Kur'an ayetleri olarak tahsis etmiş olmalarına rağmen ayetleri genel manada almak daha isabetlidir. Çünkü ***"tilavet/okumak"*** kelimesi daha genel bir anlam ifade eder. Peygamber, getirdiği her delilin ibaresini onlara okumuş; o delil ile, dış âlemde ve iç alemde bulunan Allah'ın ayetlerini onlara anlatmıştır. Bunun bir lütuf oluşunun

51. Bkz: Bakara, 2/129.

izahı şudur: Peygamber onları, anlayıp düşünmeden sırf taklit ve teslimiyet yoluyla değil de delil ve burhan ile hakka sevk eder. Delil ve burhan yoluyla akıl hür olur, din aklı destekler ve yol gösterir. Yoksa din, zorlayıcı ve aklı hizmet dışı bırakıcı olmaz. Bunlar, Üstad'ımızın anlattıklarının bir özetidir. Bizce tercih edilen, burada *"ayetler"*den maksadın, Kur'an ayetleri olmasıdır. Şu itibarla ki, Kur'an ayetleri akide ve kuralların esaslarına dair akli ve ilmi delilleri içerir. Asıl itibariyle Kur'an ayetleri, daha önce beyanı geçen i'caz nevileriyle, nübüvvet ve risalete bir delildir. Ayrıca Kur'an ayetleri; tevhid, öldükten sonra dirilme ve İslam'ın bütün asıllarına dair birçok delil içerir.

Ayetler, akidelerin ve dinin asıllarının ispatı ile ilgilidir. Esasen asıl maksat da budur. Bunları ahlâkın güzelleştirilmesi takip eder. Bunun için Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"O, sizi temizler, arındırır."*** Yani, ruhlarınızı kötü ahlâktan ve iğrenç rezilliklerden temizler. Zorla ve güç kullanarak değil de sizin için kendisinde bulunan güzel numune sayesinde ruhlarınızı güzel ahlâkla ahlâklandırır. Celaleyn yazarı, bu temizlemeyi, şirkten temizlemeye tahsis eder. Üstad der ki: Bu, doğru olmaz. Çünkü İslam, şirki yok eden tevhidi getirdiği gibi, Araplar arasında yayılmış olan ahlâk bozukluklarından, çirkin âdetlerden ve kötülüklerden toplumu temizleyici terbiye ve eğitimi de getirmiştir. Araplar kız çocuklarını diri diri toprağa gömüyor ve geçim masrafından kurtulmak için çocuklarını öldürüyorlardı. Bu, acımasızlık ve cimriliğin son noktasıdır. Cahiliye fanatizmini tahrik eden en basit bir sebepten dolayı birbirlerinin kanlarını döküyorlardı. Çünkü öç alarak zulmetmeye, birbirlerine baskınlar düzenlemeye ve soyup yağmalamaya alışmışlardı. Yaptıkları çirkefliklerden biri de onlardan birinin, ölen babasının zevcesiyle evlenmesi veya kendisine fidye vermeden, kadının başkasıyla evlenmesine izin vermemesiydi. Bunların dışında başka kötü âdetleri de vardı. Peygamber (s) onları bütün bunlardan, yaptığı eksiksiz ibadetleri ve olgun tavır ve davranışlarıyla kendisinde bulunan yüce ahlâka uymaları sayesinde temizledi. O bölünmüşlükten sonra onları bir araya topladı. Allah onun elleriyle Araplar arasında bir yakınlık ve samimiyet meydana getirdi de bir tek adam gibi oldular. Onun getirdiği şeriat, onların bir kimseye can güvenliği garantisini vermelerini, en alt tabakada bulunan birisinin dahi yapabileceği bir duruma getirdi. Yani onlardan bir efendi veya köle, her hangi bir savaşçıya güvence (eman) verdiği zaman, bu, devlet başkanının da güvence vermesi gibi olurdu. Hangi tezkiye, hangi arınmışlık, bu tezkiyeden, bu arınmışlıktan daha yücedir?

Ben derim ki: Onlar, bu nefis temizliği ile dünyayı fethettiler, onların ırkını tamamen küçümseyen medeni ülkelerin önderleri oldular. Arap olmayanlar, Arapların gerçekleştirdikleri fetihlerde sergiledikleri adalet ve lütuflar sayesinde İslam'ın üstünlüğünü öğrendiler. Kur'an'ı ancak Müslüman

olduktan ve Arapçayı öğrendikten sonra anladılar. Birçok kavmin temizlenmesini sağlayan bu kavmi temizlemiş olan Hz. Peygamber'in nefsi, bütün nefislerin en temizi ve en olgunu olmaya layıktır. Ama biz duyduk ki bazı Hıristiyan misyonerler; *"Cebrail: (Ey Meryem!) Ben, sana tertemiz bir çocuk bağışlamak üzere Rabbinin bir elçisiyim, dedi."*[52] mealindeki ayeti, İsa'nın (a) Hz. Muhammed'e üstünlüğüne bir delil olarak gösteriyorlar. Oysa çocuğun *"tertemiz"* diye nitelenmiş olması, bırakın insanların temizlenmesini sağlayan Muhammed'den (s) üstün olmasını, O'nun, diğer çocuklardan daha üstün olduğunu bile göstermez. Yüce Allah, kendi katından bir ilim öğrettiği kul ile Musa (a) arasında geçen kıssada: *"Kimseyi öldürmediği halde, temiz bir kişiyi mi öldürdün?"*[53] buyurmuştur. Şimdi o misyonerler, Musa (a) ile İbrahim (a) bu vasıfla nitelenmedi diye, öldürülen o temiz çocuğun bunlardan daha üstün olduğunu iddia edebilirler mi?

Yüce Allah, Peygamber'in güzel örnek olmasıyla verdiği pratik terbiyeyi zikrettikten sonra, onun ilim öğretme görevini de yaptığını zikrederek şöyle buyuruyor: ***"Size Kitab ve hikmeti öğretir."*** Yani size ilahi Kitab'ı veya sayesinde cahillik ve bilgisizlik karanlığından ilim ve medeniyet nuruna çıkacağınız yazıyı öğretir. Sahih görüşe göre, müşterek lafzı,[54] ifade ettiği iki manada birden kullanmak veya makamın gerektirdiği manada kullanmak caizdir. ***"Hikmet"***e gelince; o, hükümlerin sırları ve faydalarıyla bağlantısı olan ve insanı amele sevk eden bilgi demektir. Bazıları bunu, "Sünnet" diye yorumlamışlardır.

Ben derim ki: Bu, bir yanılgıdır. Çünkü bu kelime; akideler, faziletler, olumlu ve olumsuz hükümler gibi, Kitab'ın bazı metinleri için kullanılmıştır. Bunun delili, Yüce Allah'ın İsra Sûresi'nde emrettiği ve yasakladığı şeylerin illetlerini de birlikte söyleyerek verdiği direktiflerden sonra buyurduğu: *"İşte bunlar, Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdendir."*[55] sözüdür. Lokman Sûresi'nde de Allah, Lokman'a (a) hikmet verdiğini bildirmiş ve bu hikmetler içinden, O'nun; oğluna yaptığı ve nehiy sebepleri belirtilerek nedenleri açıklanmış öğütleri zikretmiştir.[56] Kur'an hikmeti, hikmetlerin en yücesidir. Onu, Peygamber'in (s) hikmeti takip eder. Peygamber (s), Şeyhayn'in (Buhari ve Müslim) İbn Mesud'dan rivayet ettiği hadiste şöyle buyurur: *"Ancak iki şeyde hasetlik caizdir. Birincisi; Allah kendisine mal verip de o malı hak uğrunda sarf etmeye muvaffak kıldığı kimse. İkincisi; Allah kendisine hikmet verip de bu hikmet*

52. Meryem, 19/19.
53. Kehf, 18/74.
54. "Müşterek lafız": Birden çok manaya sahip olan lafızdır. Mesela; casus, göz, su pınarı ve altın manalarını ifade eden *"ayn"* lafzı böyledir.
55. İsra, 17/39.
56. Bkz: Lokman, 31/12-19.

gereğince hükmeden ve onu başkasına öğreten kimsedir."[57] Hadisin bazı rivayetlerinde "*Bu, hikmetle amel eden ve onu insanlara öğreten kimsedir.*" buyrulmuştur. İbn Ömer hadisinde, "*hikmet*" yerine "*Kur'an*" kelimesi zikredilmiştir.

Üstadın, Hz. İbrahim'in (a) duasından bahseden ayette[58] bu kelimeler hakkında söyledikleri daha önce geçmişti. Burada, hikmet kelimesinin manası ile ilgili orada söylemediği ayrıntıya girerek şu manada sözler söyledi: Kur'an, tevhide ve ana faziletlere çağırır, hükümlerin asıllarını beyan eder. Fakat o, kralların ve reislerin halk ve yönetilenlerle olan hayat hikâyelerinin ayrıntısına girmez. Kişinin kendi ev halkı ile olan ilişkilerinde -ki bu aile düzeni dedikleri şeydir- de detaya girmez. Ayrıca hukuki, sivil ve askeri hükümlerin metotlarını da ayrıntılı olarak anlatmaz. Çünkü bu işlerin, Kitab'ta genel kurallar öğrenildikten sonra, bir model alınarak ve uygulamalı olarak elde edilmesi gerekir. Onun içindir ki Sünnet bunları Hz. Peygamber'in, evindeki yaşayışı ile; barışta, savaşta, yolculuk ve ikamet halinde, zayıflık ve kuvvette, azlık ve çoklukta ashabı ile olan muameleleriyle ayrıntılı olarak açıklamıştır. Mütevatir uygulamalı Sünnet; mücmelinin ayrıntılarını vermek, müphemini açıklamak, hükümlerindeki esrar ve faydaları göstermek suretiyle Kur'an'ı açıklamıştır. Onun için bu Sünnet'e "hikmet" denilmiştir. Çünkü hikmet, atı eğitmek için kullanılan gem (hakeme) gibidir. Bu pratik terbiye olmasaydı Arap kavminin dağınıklık, bölünmüşlük, düşmanlık, cehalet ve bilgisizlik durumundan uyuşma, kaynaşma, kardeşlik, ilim ve ümmet politikasına geçişinde sözlü irşat yeterli olmazdı. Onlara Kur'an'la nasıl yol bulacaklarını öğreten, bütün durumlarda onlara adalet ve itidal alıştırmasını yaptıran Sünnet'tir.

Her birimiz helal ve haramı, fazilet (yücelik) ve rezilliği (alçaklığı) biliyoruz. Bununla beraber, bildiğiyle amel eden kaç kişi var!? Bunun sebebi sadece şudur: Çok kişi, hükmü biliyor ama hükmün hikmetini ve onunla amel etmede güzel örnekliği bilmiyor. Onlar, haramın niçin haram olduğunu anlayamıyorlar. Akılları, hükmün derinliklerine nüfuz edemiyor ki onu anlayabilsin, sırrına varabilsin ve böylece, haram kılınan şeyin arkasında bulunan ve onu yapanın ve diğer insanların göreceği zararı; vaciplerin ve mendupların arkasında bulunan genel ve özel yararları detaylı bir ilimle bilebilsin. Eğer bu hükümlerin arkasındaki hikmeti -sahabenin Hz. Peygamber'den aldığı gibi- eğitimini görerek, eserlerini gözden geçirip yorumlayarak ve onunla amel etmede öğretici ve eğiticilere uyarak bilip öğrenselerdi, bilgideki müphemlik ve mücmellik karanlığından açıklık ve detaylılık nuruna çıkarlardı. Neticede hükümlerin bütün ayrıntıları parlak ve açık hale gelirdi ve bu ilim; helali, işlemek suretiyle helal yapmada, haramı

57. Buhari, *İlim*, 15; Müslim; *Musafirin*, 268.
58. Bkz: Bakara, 2/129.

da terk etmek suretiyle haram yapmada onlara yardımcı olurdu. Peygamber (s), ashabının dini anlamada bilgi sahibi olmasını sağlamış ve onları dinin sırrına nüfuz ettirmişti. Böylece ashap; bilge, bilgin, âdil ve saygın kişiler olmuşlardır. Hatta onlardan biri, Kur'an'ın sadece bir kısmını ezberlediği halde, ama o ezberlediğini hakkıyla anladığı için, büyük bir memlekete hâkim olsa orada adaleti tesis eder ve orayı güzelce yönetirdi. Bu mana -yani dini anlamak ve hükümlerin sırlarını bilmek- ruhları temizlemenin (tezkiye) dışında bir şeydir. Ne var ki, bunun tezkiye ile ilgisi vardır ve ona yardımcı olur ki neticede ilim amele mutabık olsun. Bu ayet, İbrahim'in (a): *"Ey Rabbimiz! Onlara içlerinden bir peygamber gönder..."*[59] şeklinde yaptığı duanın kabul edildiğine dair bir haber niteliğindedir.

Orada (İbrahim'in duasını içeren ayette) tezkiyeden önce Kitab ve hikmetin öğretilmesi zikredilmişti. Burada ise önce tezkiye, sonra Kitab ve hikmetin öğretilmesi zikrediliyor. Bundaki nükte şudur: İbrahim (a) duasında tabii yolu göz önünde bulundurmuştu. Bu da önce öğretimin, sonra da onun semeresi ve neticesi olarak tezkiyenin gelmesidir. Burada ise, varlık ve realiteyi göz önünde bulunduran bir sıralama zikredilmektedir. Şöyle ki; Peygamber (s) öncelikle insanlara, Allah'ın ayetlerini ve onun birliğini gösteren delilleri okuyarak onları imana ve Yüce Allah'ın her nefsi hesaba çekeceği, onlara yaptıkları işler ve taşıdıkları sıfatlarla karşılık vereceği ve vukunda şüphe olmayan bir günde yeniden diriltileceklerine inanmaya çağırdı. İnsanlar aşama aşama onun davetini kabul ettiler. Daha henüz hükümler ve yasalar ortada yok iken, Peygamber'e (s) her inanan, ahlâkında ve amellerinde ona uyuyordu. Daha sonra aşama aşama hükümler yasalaştı. Dolayısıyla Peygamber'i (s) örnek alarak temizlenme, dinin asıllarına dair ayet ve deliller getirildikten sonra, ama yasaların öğrenilmesinden ve hükümlerin kavranılmasından önce oldu.

Sonra Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Size, bilmediğiniz şeyleri öğretir."*** Yani, Kitab ve hikmetin yanında, size daha önce bilmediğiniz dünya işlerini, ev yönetimini, evlilik ilişkileri, sivil ve askeri politikaları öğretir. Beyzavi ve diğerleri şöyle der: "Düşünmekle kafa yormakla bilemeyeceğiniz şeyleri öğretir. Çünkü vahiyden başka, onları bilmenin bir yolu yoktur." ***"Öğretme"***[60] fiili, burada anlatılanların başka cins olduğunu göstermek için tekrarlanmıştır. Yani o Peygamber size, gayb âlemiyle, peygamberlerin yaşayışlarıyla ve kendilerinden haberiniz olmayan kavimlerin durumları ile ilgili haberler gibi, bilmediğiniz şeyleri öğretir. Bunlardan çoğu, Ehl-i Kitab tarafından da bilinmiyordu. Peygamber (s) onların hatalarını düzeltmiş, yanlışlarını açıklamıştır. Bu, yukarıda öğretildiği bildirilen Kitab'ın kapsamına girse de öne-

59. Bakara, 2/129.
60. Bakara, 2/224.

mine binaen ve şanının yüceliğini göstermek için özellikle zikredilmiştir. Ama fiilin tekrarlanması ve bir önceki fiil üzerine atıf yapılması, bu öğretmenin önceki öğretmeden başka olduğunu gösterir.

Üstad der ki: "Kendi nefsinizle ve sizde hâkim olan ilahi yasalarla ilgili bilmediğiniz şeyleri size öğretir." manasının kastedilmesi de sahih olur. Onlar, Peygamber'in (s) öğretmesi ve irşadı ile diğer kavimlerden üstün bir duruma gelmişlerdi. Yani öğretme sadece Kitab'la sınırlı tutulmuş değildir. Aksine burada Kitab'a ilave olarak öğretilen şeyler vardır ki Yüce Allah, bunları açıklaması için Peygamber'ini (s) donatmıştır. Buradaki öğretme ile, daha önce geçen Kitab'ı öğretmenin karşılaştırılması; Kitab'dan maksadın Kur'an, ayetlerden maksadın da deliller olması yorumuna dayanmaktadır. Orada bir başka yorum geçmişti ki, bu da Kitab'ın, "*Ketebe*" fiilinin mastarı olması, yani ayete, "Siz daha önce ümmî iken size yazı yazmayı öğretir." manası verilebileceğiydi.

Öyleyse, daha önce açıklaması geçen üç faydadan dolayı yasalaştırdığım kıble işi sebebiyle, içinizden size ilim öğretecek ve sizi temizleyecek bir peygamber göndererek size tamamladığım nimetin karşılığında ve size bunların semeresi olarak verdiğim her nimet için kalben beni anın. Bu nimetleri size bol bol vererek lütufta bulunanın ben olduğumu unutmayın ki, onları devam ettirmek, pekiştirmek ve yardım etmek, güç vermek ve bunların dışındaki diğer mutluluk yollarıyla bunlara ilavede bulunmak suretiyle ben de sizi anayım. Ayrıca beni, en güzel isimlerimi söyleyerek, sayılamayacak kadar nimetlerimi anlatarak ve bunlardan dolayı beni gizlide ve açıkta överek dillerinizle de anın ki, ben de sizden razı olduğumu belirterek ve size yakınlığımı göstererek Mele-i A'la'da sizi anayım. *Sahihayn*'de Ebu Hureyre'den rivayet edilen bir hadise göre Peygamber (s) şöyle buyurmuştur: *"Yüce Allah buyuruyor ki: Ben, kulumun bana olan zannının yanındayım. Beni zikrederken de onunla beraberim. O, beni gönlünden zikrederse ben de onu gönlümden zikrederim. O beni bir topluluk içinde zikrederse ben onu, o topluluktan daha hayırlı bir topluluk içinde zikrederim. Bana bir karış yaklaşırsa ben ona on arşın yaklaşırım..."*[61]

Üstad der ki: Bu, gerçekten büyük bir sözdür. Sanki O: "Bana nasıl muamele ederseniz size öyle muamele ederim." buyuruyor. Hâlbuki O, Rab, biz ise kuluz; O'nun bize ihtiyacı yok ama biz O'na muhtacız. Yani bu, Yüce Allah'ın kullarına verdiği en üstün bir terbiyedir: Kullar O'nu zikrettiği zaman, O, nimet ve lütfu devam ettirerek onları zikreder; O'nu unuttukları zaman, O da onları unutur ve adalet neyi gerektiriyorsa o şekilde onları cezalandırır.

61. Buhari, *Tevhid*, 50; *Tevbe*, 1; Müslim, *Zikir*, 2/21. (Gaybi konularla ve kudsi hadis konusuyla ilgili hatırlatmalarımız için *Menar Tefsiri'nin* I. Cildi'ndeki 101., 202. ve 229. dipnotlara bakınız. -Yayıncı-)

Sonra onlara nimetleri koruyan şeyleri öğretmesinin ardından, Yüce Allah, cömertlik ve eli açıklığın icabı olarak nimeti daha da artırmayı gerektiren yolu göstermek üzere şöyle buyuruyor: ***"Bana şükredin."*** Bu nimetlerle amel ederek ve onları, niçin var olmuşlarsa o yolda kullanarak şükrünü eda edin. ***"Bana nankörlük etmeyin."*** Yani, nimetlerimi ihmal ederek veya şeriat ve ilahi yasa uyarınca yaratıldıkları amacın dışında bir yere sarf ederek nimetlerime nankörlük etmeyin. Bu, eski kavimlerin düştükleri durumlardan bu kavmi sakındırmaktır. Çünkü onlar Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler ve dini, döndüğü ekseninden yani ihlâs, sadece Allah'a teslim olma ve bireyleri ve toplumu ıslah edecek amel-i salihten başka şekle çevirdiler. Allah'ın kendilerine verdiği duygu, akıl ve servet nimetlerini işlemez hale getirip bunları yaratıldıkları gayeler için kullanmadılar. Böylece her şeyi aslından saptırdılar. Allah da onlara ve başkalarına bir ders vermek için, bu verdiklerini onlardan çekip aldı. Sonra bu ilahi cezaların niçin verildiğini anlatan ve bunları o cezalara sebep olan şeylere dönmekten sakındıran genel bir hidayetle son peygamberi göndermek suretiyle onlara rahmetini gösterdi. Müslümanlar bu emirlere kısa bir süre sarıldılar ve mutlu oldular. Sonra yavaş yavaş bunları terk ettiler ve gördüğümüz bela üzerlerine indi. Nitekim Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Hatırlayın o zamanı ki, Rabbiniz size: Eğer şükrederseniz, andolsun size daha fazla vereceğim. Eğer nankörlük ederseniz, bilinsin ki benim azabım pek yamandır, diye bildirmişti."*[62] Şimdiki Müslümanlar, seleflerinin (ilk kuşak Müslümanların) yaptıkları şeyi yaparlarsa, Allah bunlara, seleflerine verdiği şeyleri verecek, aksi halde bunlar da yok olanlardan olacaklar.

62. İbrahim, 14/7.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴿153﴾

وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ

وَلَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿154﴾

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ

وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ ﴿155﴾

الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿156﴾

أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ ﴿157﴾

153- Ey iman edenler! Sabrederek ve namaz kılarak yardım isteyin. Kuşkusuz ki, Allah, sabredenlerle beraberdir.

154- Allah yolunda öldürülmüş olanlara, "Ölüler" demeyin. Aslında onlar hayattadır, fakat siz farkında değilsiniz.

155- Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallar, canlar ve ürünlerden biraz eksiltme ile imtihan edeceğiz. Sabredenleri müjdele.

156- O sabredenler, başlarına bir musibet gelince; "Biz Allah'a aidiz ve kesin olarak yalnız O'na döneceğiz." derler.

157- İşte Rablerinden bağışlama ve rahmet yalnızca onlarındır. Doğru yolu bulanlar da onlardır.

Kur'an'a, cümlelerinin akışı ve nazmının bütünlüğü açısından bakmayarak her ayet, her cümle veya her kelimede bir nüzul sebebi aramak suretiyle onun cümle ve ayetlerini kopuk kopuk ve birbirinden ayrı ele alıp inceleyenler şu kanaate varmışlar ki, Yüce Allah'ın; ***"Ey iman edenler! Sabrederek ve namaz kılarak yardım isteyin."*** sözündeki ***"yardım isteme"*** emri, ahiret işi ve ona hazırlanmak için yardım isteme amacına yöneliktir. Yine onlara göre, buradaki ***"sabır"***dan maksat da masiyetlere ve nefsin zevk ve arzularına karşı sabırdır. Beyzavî ve diğerleri bu görüştedirler. Yahut sabırdan maksat, ibadetlere sabırdır. Suyûtî de bu açıklamayı yapmıştır. Hocamız, O'nun bu sözünü aktarmış ve böyle bir söze tahammül etmek için Allah'tan sabır istemiştir. İşin gerçeği şudur:

Sabır-Namaz İlişkisi

Yardım isteme emri, nefse ağır gelen her ruhî veya bedenî işi yapmayı veya terk etmeyi kapsayacak genelliktedir. Nitekim neye karşı yardım isteneceğinin belirtilmemiş olması bunu gösteriyor. Yani, dininizi ayakta tutmak ve onu savunmak için ve hayatın size sıkıntı veren musibetlerine karşı; sabrederek, nefsi istenmeyen şeylere tahammüle hazırlayarak ve eda edilmesiyle Allah'a güvenin artacağı ve içinde Allah'a yapılan yakarmalarla bütün sıkıntıların azalacağı namazı kılarak yardım isteyin. Sabırla ve namazla kendilerine karşı yardım istenecek şeylerin en geneli, bundan sonraki ayetlerde zikredilen musibetlerdir. Özellikle, hemen bir sonraki ayette işaret edilen, cihad gibi, faydası genel olan işlerdir. Üstad, ayetler arasındaki uygunluğu ve irtibat yönünü beyan ederek bunların, sözün akışından anlaşılan en önemli yerlerini açıklamak suretiyle şu manada sözler söylemiştir:

Yüce Allah, kıblenin değiştirilmesi nedeniyle insanların bir sınavdan geçirildiklerini anlatmıştı. Bu sınavın ne kadar büyük olduğu, fitne çıkaranların ve fitneyle sınananların şüphelerinin giderilmesi, huzuru bozanlara karşı deliller getirilmesi ve kıble değiştirmenin mü'minler için hikmet ve faydalarıyla ilgili olarak ayetlerin işaret ettiği manalar daha önce açıklanmıştı. Bu kıble değiştirme olayındaki hikmet ve faydalardan bazıları şunlardı: Nimetin tamamlanması, Mekke'nin ele geçirileceği müjdesi ve bu olayın hidayete vesile olacağı. Çünkü fitnelerin, sınavdan geçirmelerin, samimi mü'mini Müslüman görünen münafıktan ayırmayı sağlayan bir eleme ve süzgeçten geçirme gibi bir özelliği vardır. Fitneler, gönlü imanla huzur bulmuş olarak hak üzerinde sebat edenleri ortaya çıkarır; ikiyüzlülük yapan münafığı da, içinde bulunduğu sarsıntı ve bocalamayı açığa çıkarmak veya ökçeleri üzerinde nasıl gerisin geri döndüğünü göstermek suretiyle kirli çamaşırlarını ortaya dökerek rezil eder. Sonra Yüce Allah bu tamamlanmış nimeti, en büyük nimete benzetti. Bu en büyük nimet de, onlara içlerinde, Kitab ve hikmeti öğreten ve onları temizleyen bir peygamber göndermesidir. Bunda, duruma uygun düşecek şekilde fitneye direnmede kararlılığı sağlayan ve kıble olayını destekleyen bir mana vardır. Yüce Allah bunun ardından kendisinin anılması ve bu nimetlere karşı kendisine şükredilmesi emrini vermektedir ki, beyinsiz insanlar tarafından ceza ve afet şeklinde nitelenen kıble değişikliğinin, aslında en yüce bir lütuf ve en büyük nimet olduğunu onlara bildirsin.

Şüphe yok ki zikredilmesi ve onları veren Yüce Allah'a karşı şükredilmesi gereken bu nimetler, türlü türlü belalar ve çeşit çeşit musibetlerle beraber bulunmaktadır. Bunların en büyüğü, hak ehlinin karşılaştığı, batıla ve onun gruplarına karşı direnç gösterme; en küçüğü de hiç kimsenin, malı, çoluk çocuğu ve dostları ile ilgili olarak uğramaktan kurtulamayacağı belalardır.

Bu şükür emrinden sonra, sabırla ilgili bir başka emrin gelmesi ve Yüce Allah'ın, mü'minlere şükre karşılık vaadde bulunduğu gibi bu sabra karşılık da vaadde bulunması, sözler arasındaki yakın ilginin ve bu bağlamda en mükemmel yol göstericiliğin bir göstergesi değil midir? Evet, bu ayetler öncekilerle irtibatlı ve onlardaki yol göstericiliği tamamlayıcı mahiyettedir. Yüce Allah lütfuyla, hastalığı beyan etmeden onun tedavi yolunu gösteriyor, mü'minlerin karşılaşacakları şeyler için sabırla ve namazla yardım istemelerini emrediyor, bunun için onlara ilahî yardım vadediyor, sonra da hakka ve dine davet yolunda, hakkı ve nefislerini müdafaa yolunda karşılaşacakları durumları onlara bildiriyor. Yüce Allah bütün bunlara karşı onlara sabrı emrediyor. Ayet, tamamen kendini ibadete vermek ve mutlak olarak ibadette sabretmek hakkında değildir. Yani, nefsiyle ve malı ile cihat etmeyi veya çoluk çocuğu için çalışmayı bırakıp bir mescitte itikâfa girmek veya bir köşede inzivaya çekilmek için oturan kişinin, bu ayetle amel etmiş olduğu söylenemez.

Mü'minler teçhizat, donanım ve sayı bakımından azınlıkta idiler. Bütün kavimler onlara düşmanca davranıyordu. Müşrikler onları yurtlarından çıkarıp mallarından ayırmışlardı. Bununla da kalmayıp saldırılarını sürdürüyor ve insanların onlara gelmelerine engel olmaya devam ediyorlardı. Sonra, göç ettikleri yerlerde Ehl-i Kitab'ın düşmanlığı ve hileleriyle, münafıkların oyun ve düzenleriyle karşılaşıyorlardı. Yüce Allah, bütün bunlara direnirken ve başlarına gelen diğer musibetlerde sabrederek ve namaz kılarak yardım istemelerini emrediyor. Sabra gelince; bu kelime Kur'an'da yetmiş kez zikredilmiş olup başka hiçbir fazilet bu kadar zikredilmemiştir. Bu, sabra verilen önemin büyüklüğünü gösterir. Asr Sûresi'nde, sabrı tavsiye, hakkı tavsiye ile birlikte zikredilmiştir. Çünkü hakka davet edene mutlaka sabır gerekir. Bütün o ayetlerde sabırdan maksat, sebat ve tahammül melekesidir. Bu öyle bir melekedir ki, sahibine, hakkı destekleme ve fazilete yardım etme uğrunda karşılaşacağı her şeyi kolay hale getirir. Bu öyle bir fazilettir ki, ruhta hayır melekesini geliştiren bütün faziletlerin anasıdır. Hiçbir fazilet yoktur ki, buna ihtiyaç duymasın. Sabır ancak, insanın bir hakkı isbat etmek veya bir batılı gidermek veya bir inanca davet etmek veya bir fazileti desteklemek veya önemli bir işe vesile bulmak kastiyle yaptığı ihtiyarî bir işe sebat göstermesinde ortaya çıkar. Çünkü genel menfaatlerle ilgili bu gibi küllî işler; insanlardan, sabra ihtiyaç duyulacak ve zorluklara katlanma ve sıkıntılarla boğuşmada sebat etmeyi güçlendirecek bir direnç ve muhalefet görürler. Böyle bir durumda, bir işte sebat eden, işin başında zorlansa da sabırlı demektir. Sabır melekesi ne zaman iyice yerleşirse, bu melekenin sahibi "sabur" ve "sabbâr", yani " çok sabırlı" ismini alır. İstenmeyen şeye her sabreden, Yüce Allah'ın bu ayette kendileriyle beraber olduğunu haber verdiği, bir sonraki ayette kendilerini müjdelediği ve birçok ayette övdüğü sabırlı kişilerden demek değildir. Aksine, böyle ki-

şilerden olabilmek için, yukarıda da belirttiğimiz gibi, hak için iş yapmak ve bu işte sebat etmek gerekir. Çünkü faziletler ancak, kendilerinden kaynaklanan ve verilecek karşılığa dayanak olan ihtiyarî işlerle gerçekleşir. Hatta sabrın kendisi, çalışarak elde edilebilen bir melekedir. Böyle olduğu için Yüce Allah sabrı emretmiştir. Bu emre uymak, nefsi, hak yolda karşılaşacağı güçlük ve sıkıntılara tahammüle alıştırmakla olur. Peygamber (s) ve ashabı bu yolu takip ettiler, sonunda sabrın övgüye değer semeresini elde ettiler ve Allah onlara, azlık ve zayıflıklarına rağmen güçlü ve çok olan düşmanlarına karşı zafer nasip etti. Bu, ancak sabırla olmuştur. Çünkü Yüce Allah sabrı, Asr Sûresi'nde de zikredildiği gibi, hüsrandan kurtuluş için bir sebep kılmıştır.

İstenmeyen bir işe /bıkkınlık göstererek ve sızlanarak katlanan, sabırlı sayılmaz. Günümüzde ilim sahibi ve salih kişiler olduklarını iddia edenlerin durumu budur. Bir şey, hiç arzu etmedikleri bir şekilde karşılarına çıktığında onları kalben insanların en zayıfı ve en çok ıstırap çekeni bulursun. Çünkü onların salih kişi olma ve dinin kulbuna sarılma alametleri, çıkarmış oldukları zikir sesleri ve namazda bedenlerinin titremesinden ibarettir. Oysa ne namaz kılanın ve ne de zikir yapanın zayıf kalpli olması ve Allah'a güvenmemesi olacak iş değildir. Zira Yüce Allah, namaz kılanları; *"Doğrusu insan pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokundu mu feryadı basan, iyilik dokunduğunda ise pinti kesilendir. Ancak namaz kılanlar böyle değildir."*[63] sözüyle, sabrın zıddı olan feryadı basma illetinden arındırmıştır. Yine kendisinin zikredilme emrini, sıkıntı anında sebat etme emriyle bir tutarak şöyle buyurmuştur: *"Ey inananlar! Bir toplulukla karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çok anın ki felah bulasınız."*[64] Tefsirini sunduğumuz bu ayette de namazı sabırla birlikte zikretmiş ve her iki işi birlikte, mü'minlerin hak yolda karşılaşacakları sıkıntılara karşı yardım isteme vasıtası yapmıştır.

Eğer iddia sahipleri, namaz kılmış olsalardı, sabredenlerden olurlardı. Onların yaptıkları sadece alışkanlık haline getirdikleri birtakım hareketlerden ibarettir. Ya ne yaptıklarından habersiz, farkına varmadan bu hareketleri tekrarlayıp duruyorlar. Veya bu hareketlerini, insanların kalplerini kazanma maksadıyla yaparak onlar nezdinde din sayesinde büyük mevki elde etmek istiyorlar. Bunun sonucunda, başka hiçbir şey düşünmedikleri dünyevî fayda ve menfaatler verilecek diye böyle yapıyorlar. Dolayısıyla her mü'minin, nefsini zorluklara tahammül etmeye alıştırması ve sabrı gerektiren sebeplerle karşı karşıya kaldığında sabır melekesini elde etmeğe uğraşması gerekir. Kim işinde sabrederek yardım istemezse onun hiçbir işi tamamlanmaz ve o, hiçbir işte sebat edemez. Özellikle, kavimleri eğitmek ve onları bir durumdan başka bir duruma çevirmek gibi büyük işlerde hiç sebat edemez. Onun

63. Mearic, 70/19-22.
64. Enfal, 8/45.

için, büyük işlere başlayan birçok kişi görürsün ki, bunlar sabır gösterme ihtiyacı duyduklarında daha ikinci adımda dururlar. Bu sabır melekesini elde etmekten aciz olduğunu iddia eden kimse, nefsine ihanet etmektedir. Allah'ın kendisine verdiği yetenekten habersizdir. O, nefsini küçük görmekle Allah'ın kendisine verdiği nimeti küçük görmüş olmaktadır. O, bu acizlik duygusuyla, nefsine bütün faziletlerden mahrumiyet belgesini yazmış olur.

Hakkı destekler ve onunla ilgili sorumlulukları yerine getirirken sabırlı davranarak yardım istemeye ihtiyaç duymanın manası gayet açıktır. Ama namaz kılarak yardım istemeye gelince, bunun manası kapalıdır. Bu kapalılık, hemen hemen namazlarını huşu içinde eda edenlerden başkasına açılmaz. Yüce Kitab'ın çok zikrettiği ve sahiplerini erdemli sıfatlarla nitelediği o namaz; Yüce Allah'a yönelmek, O'na yalvarıp yakarmak, kalben O'nun huzurunda bulunmak, O'nun heybet, yücelik ve tam otoritesinin şuuru içine gömülmek demektir. İşte Yüce Allah'ın *"Kuşkusuz bu, huşu içinde olanlardan başkasına ağır gelir."*[65] buyurduğu ve yine *"Namaz, hayâsızlıktan ve akıl ve şeriatın hoş görmediği her şeyden nehyeder."*[66] diye nitelediği namaz, bu namazdır. Yoksa namaz, temyiz gücü olan her küçük çocuğun kolayca alışabileceği ve onu alışkanlık haline getirenlerin ısrarla hayâsızlık ve nahoş şeyler yaptığını, günah ve kötülüklerle meşgul olduğunu gördüğümüz bu kıyam, rükû, secde ve özellikle dille okuma olarak bilinen bir şekilden ibaret değildir. Asıl itibariyle basit olan bu hareketlerin ne kıymeti var ki, izzet ve ululuk sahibi Allah onları, *"Huşu içinde olanlardan başkasına ağır gelir."* diye nitelesin? Bu hareket ve sözlerin, namaza bir suret yapılması sadece gafillere hatırlatmaya ve unutanları uyarmaya bir vesile olması ve bir de namaz kılanı, kalbi Allah'ın azamet ve otoritesi ile dolduran o asıl gaye niteliğindeki yönelişe sevk eden bir itici güç olması içindir. Ta ki bu uğurda her zorluğu kolay görsün, her sıkıntıyı hafif bulsun ve bunu yaparken her belaya tahammül etmek ve her sıkıntıya katlanmak ona kolay gelsin. Bu duygularla namaz kılan biri, efendisini ve mevlasını, yolunda karşısına çıkacağını tasavvur ettiği her şeyden daha büyük görür. O, içinde büyük hiçbir şey kalmayıncaya kadar hep *"Allahu ekber!"*, *"Allah en büyüktür!"* der. Neticede içinde sadece olaylarda himayesine başvurduğu, felaket anında kendisine sığındığı ulu ve Yüce Allah'ı razı edecek şeyler kalır.

Yüce Allah daha sonra; Allah, ***"Sabredenlerle beraberdir."*** buyuruyor. *"Sizinle beraberdir."* buyurmadı ki, yardımının ancak sabır, kendilerinden ayrılmaz bir vasıf olduğu zaman onlara geleceğini ifade etsin. Bazı müfessirler şöyle der: Buradaki beraberlik, yardım beraberliğidir. Sabredenlere Allah tarafından yardım ve zafer vaad edilmiştir. Yardımcısı ve destekçisi Allah olan

65. Bakara, 2/45.
66. Ankebut, 29/45.

kimseyi, hiçbir şey mağlup edemez. Üstad der ki: Büyük işlerin ancak sebat ve süreklilik ile tamamlanacağı ve bu işleri yapanların ancak bu şekilde başarıya ulaşacağı Yüce Allah'ın yasasının gereğidir. Bu da ancak sabırla olur. Kim sabrederse o, Allah'ın yasasına uygun hareket etmiş olur. Allah da bu sabrı onun başarısına sebep kılarak onunla beraber olur. Çünkü sabır, başarının şartı olan sebat ve sürekliliği doğurur. Kim sabretmezse Allah onunla beraber olmaz. Zira o, Allah'ın yasasından yüz çevirmiş ve dolayısıyla sebat etmeyecektir ki gayesine ulaşsın.

Yüce Allah, mü'minler, insanları dinine davet ederken ve bu dini sağlamlaştırıp yerine oturturken karşılaşacakları direnmeleri, azim gevşekliğini, bu konuda insanların onlara ve zayıfların kendi içlerinde söyleyecekleri: "Bütün kavimlere muhalefet edilerek bu canlar nasıl feda edilir, nasıl ölüme hedef yapılır? Birisini, yaptığı davette desteklemek için insanın kendini öldürmesinin gerisindeki amaç nedir?" türünden sözleri ve bunun dışında münafık ve kâfirlerden işitecekleri sözleri ve bunların, bazı zayıf kişilerin ruhlarını etkileyebileceğini ve onların, ilahi yardımın geciktiğini düşüneceklerini biliyordu. Onun için Yüce Allah, akla gelebilecek bu tür düşünce ve kaygılara karşı mücadele ederken, şüphe ve vesveselere karşı direnirken yardım isteyecekleri şeyi onlara öğreterek ilk önce sabır ve namazla yardım istemelerini emrediyor. Sonra bunlarla yardım istenecek en önemli olayı zikrediyor ki bu da, hakka davet ve onu savunma uğrunda savaştır. Allah bunu, bir gerçeği yerleştirmek ve bir şüpheyi savmak bağlamında zikrediyor ve şöyle buyuruyor: ***"Allah yolunda öldürülmüş olanlara, 'ölüler' demeyin."*** Yani onlar hakkında, *"Onlar ölmüş kişilerdir."* demeyin.

Allah İçin Öldürülenler

Bazı tefsirciler; ***"Limen"***deki *"lam"*ın tebliği için değil, illet bildirmek için olduğunu söylemektedirler. Oysa mana açık, terkip de alışılmış bildik bir terkiptir. Aslında onlar, sizin âleminizden başka bir âlemde hayattadır. Fakat siz onların yaşadığının farkında değilsiniz. Çünkü onlar, duyularla idrak edilen maddî âlemde değildirler.

Sonra bu hayatın, bedenlerinden ayrıldıktan sonra bütün ölülerin ruhlarının baki kalacağına dair dinle ilgisi olan herkesin inandığı hayatın dışında özel bir hayat olması gerekir. Onun için bazı insanlar, bedenleri yok olsa veya yarasa veya yırtıcı hayvanlar ya da balıklar tarafından yense de şehitlerin hayatı bu bedenlere bağlı kalır kanaatine varmışlar ve "Bu, bizim bilmediğimiz bir hayattır." demişlerdir. Biz de onlar gibi "Biz o hayatı bilemeyiz." der ve ilave ederiz: "Biz, bilmediğimiz şeyi ispat edemeyiz."

Bazıları: "Bu, öyle bir hayattır ki, Allah bu hayatla ruhu bir başka cisme yerleştirir. Ruh, bu cisimden faydalanır ve rızıklanır." derler ve bu konuda

bazı rivayetler naklederler. Bu rivayetlerden biri, müfessir Suyûtî'nin işaret ettiği şu hadistir: *"Muhakkak Allah katında şehitlerin ruhları, yeşil bir takım kuşların kursaklarındadır. Cennette serbestçe dolaşırlar."*[67] Bazıları: "Bu hayat, öldükten sonra övülme ve güzellikle anılma hayatıdır." derler. Bazıları da "Ölümden ve hayattan maksat, sapıklık ve hidayettir." derler. Bu görüş, el-Asamm'dan (ö.346/957) rivayet edilmiştir. Yani, Allah yolunda canını verene sapık demeyin, aksine o, doğru yolu bulmuştur. Bazıları "Bu, sırf ruhanî bir hayattır." derler. Bazıları da şöyle der: "Bundan maksat şudur ki, onlar ahirette yaşayacaklar. Ölüm, bazı müşriklerin iddia ettiği gibi, tamamen yok olmak demek değildir." Bunlara göre ayet *"Kuşkusuz ki, iyiler, naîm cennetinde; kötüler ise alevli ateş içindedirler."*[68] ayetinin ifade ettiği manadadır. Yani, varacakları yer orasıdır.

Üstad Abduh bu ihtilafı zikrettikten sonra şöyle der: *"Ruh"* hakkında araştırma yapan bazı alimler derler ki: Ruh, latif *"esir"*i[69] bir cisimle kaim olup dünyada insanın sahip olduğu bu mürekkep cismin suretindedir. O esiri cisim vasıtasıyla ruh, bu maddi cisim içinde dolaşır. Kişi ölüp ruhu çıktığı zaman; ruh, bu esiri cisimle çıkar ve onunla kalır. O, bozulmayan, değişmeyen, çözülüp dağılmayan bir cisimdir. Bu görülen maddî cisme gelince, o, her bir kaç yılda bir çözüntü ve değişime uğrar. Üstad der ki: Bu görüş, Malikilerin mezhebine yakındır. Zira Malik'in "Ruh, beden gibi bir surettir." dediği rivayet edilmiştir. Yani onun bir sureti vardır. Suret ise; araz (asli olmayan, özden kaynaklanmayan) ve cevher (öz, temel)den ibarettir. İşte bu araz, bilginlerin "esir" ismini verdikleri şeydir.

Bilginlerin dediği gibi, latif ve kesif cisimlere nüfuz etmek, esirin özelliklerindendir. Hatta esir, ışığı güneşten atmosfer tabakasına nakleden şeydir.

---

67. Müslim, *İmare*, 121; Ebu Davud, *Cihad*, 25; Tirmizi, *T. Sure*, 3/19. Hadiste bir karışıklık vardır. Zira Müslim ve Tirmizi'nin İbn Mes'ud'dan yaptıkları rivayet şöyledir: "Bu ruhlar, yeşil bir takım kuşların kursaklarındadır. Cennet nehirlerinden istedikleri yerde dolaşır, sonra Arş'ın altındaki kandillerde barınırlar." Ahdurrezzak'ın Abdullah b. Ka'b b. Malik'ten yaptığı rivayet ise şöyledir: "Şehitlerin ruhları, Cennet kandillerine asılı yeşil bir takım kuşlar suretindedir. Kıyamet günü Allah onları geri çevirinceye kadar öyle kalırlar." Bu hadis gösteriyor ki, şehitlerin ruhları özel bir yerde hapsedilmiştir. Oysa ilk hadis, bunların istedikleri yere gidebilecek şekilde serbest olduklarını, sonra istedikleri zaman sığınabilecekleri bir barınakları olduğunu ifade ediyor. Malik'in ve Ebu Davud dışında Sünen sahiplerinin rivayetinde ise; "Bu ruhlar, yeşil kuşların karınlarındadır. Cennet meyvesinden veya ağacından yerler." denilmektedir. Bazı tefsirlerde böyle yazılıdır. Başka rivayetler de vardır. (Gaybi konularla ilgili hatırlatmalarımız için *Menar Tefsiri*'nin I. Cildi'nin 211. ve 229. dipnotlarına bakılabilir. -Yayıncı-)
68. İnfitar, 82/13,14.
69. "Esîr": Kâinatı dolduran ve bütün cisimlere nüfuz eden; fizikçilerce ışık, hararet ve elektrik gibi şeylere nakil vasıtası hizmeti gördüğü varsayılan tartısız, elastikî ve akıcı hafif cisimdir. "Esîrî"; uçacak gibi hafif demektir. (Çev.)

Hal böyle olunca, ahirette salıverilmiş ruhun ona bağlanmasına ve onun bu ruhla bir başka cisme hulul etmesine bir engel yoktur. Ruh bu cisimle -bu cisim ister bir kuş, ister bir başka varlığın cismi olsun, birdir- hayat sürüp rızıklanır. Yüce Allah, bir başka ayette şöyle buyurur: *"Bilakis onlar hayatta olup Rableri katında rızıklanmaktadırlar."*[70] Bu görüş, ayetin manasını bugünkü ilme yakın kılmaktadır. Bu hayat hakkında görüş beyan ederken üstadın dayandığı nokta, bunun gaybî bir hayat olduğudur. Bu öyle bir hayattır ki, bu hayatta şehitlerin ruhları diğer insanların ruhlarından daha üstün olur ve bu hayatta şehitler rızıklanır ve nimetlenirler. Fakat biz ne bu hayatın hakikatini bilebiliriz, ne de o hayatta olan rızıklanmanın hakikatini bilebiliriz. Bunun nasıl olacağını araştırmayız da. Çünkü o, inandığımız ve işini Allah'a havale ettiğimiz gayb âleminin kapsamına giren bir husustur.

Sabretmek

Yüce Allah, hakka davet ve onu savunma yolunda mü'minlerin hedefledikleri şehitliğin faziletini anlattıktan sonra onları sınavdan geçirmek maksadıyla bir takım musibetlere uğrattığını genel olarak zikrediyor. Bu, onlara vadettiği dünya nimetleriyle çelişmez: ***"Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mal, can ve üründen biraz eksiltme ile imtihan edeceğiz."*** Andolsun ki sizi, düşman korkusu ve bunun dışında hayatta devamlı karşılaştığınız beşerî musibetler gibi çeşitli korkularla imtihan edeceğiz. Yüce Allah, nefislerde iyice yer etmesi için, bu sözünü yemin kipiyle pekiştiriyor ve böylece onlara bildiriyor ki, sadece mü'min olduğunu söylemek; rızık bolluğunu, egemenlik gücünü ve korku ve hüzünlerin yok olmasını gerektirmez. Aksine bunlar, Allah'ın, mahlûkatına uyguladığı yasasına göre yürür. Nitekim sebepleri oluştuğunda musibetlerin meydana gelişi yaratılış yasalarındandır. Başarılı mü'min ancak, ilahî takdirlerin akışından istifade eden kişidir. Çünkü mü'min, sıkıntı ve tehlikelere, karşı direnmek suretiyle terbiye ve eğitim alır. Kim ki olaylar ona bir şeyler öğretmemiş ve felaketler onu terbiye etmemişse, bu kişinin, dinin hidayetinden haberi yok demektir. Böyle yapmakla o, mü'minlerin yolundan başka bir yola girmekte ve Yüce Allah'ın, bu apaçık belayı zikrettikten sonra söylediği şu sözüne itibar etmemektedir: ***"Sabredenleri müjdele."*** Çünkü Yüce Allah bununla bizim dikkatimizi şuna çekmektedir ki, sayesinde sabır melekesinin kazanıldığı inanç, bu inançtır. Bu öyle bir melekedir ki, zafer onunla elde edilir ve bu melekenin sahibi belaya katlanmaya ve bütün işlerde güzel sonuç elde etmeye ehil olur. İşte bunu bildirmek için ayette müjde genel tutulmuş, sabredenlerin ne ile müjdeleneceği zikredilmemiştir. Bu, Kur'an'dan başka yerde benzeri görülmeyen kısa ve özlü ifade şeklidir. Görüyorsun, eğer sabredenlerin müjdelendiği

70. Âl-i İmrân, 3/169.

şeyler zikredilmiş olsa, söz, hiç de gerek olmadığı halde uzayıp gidecekti. Mesela, tehlike türlerinden her bir türe düşüp de bunlara sabreden ve neticede bu tehlikelerden kurtulan kimsenin akıbeti açıklanmış olsaydı, söz ne kadar uzardı. Zira bunlar çoktur. Ayette işaret edilen korku da böyledir. İslam düşmanları çok ve güçlü iken, korku türlerinden de uzun uzun bahsedilmeyeceği gayet açıktır. Ancak şu var ki, bazı alimler buradaki korkuyu, "Allah'tan korkmak" şeklinde tefsir etmişlerdir. Bu, hatalı bir görüştür. Çünkü Allah korkusu, iman meyvelerinin en büyüklerindendir. Yoksa bu korku, imtihan için verilen musibetlerden değildir. Allah korkusu, sabretmeye yardımcı olan bir nimet olup gelmesine karşı veya geldiğinde durumunu hafifletmek için sabredilmesi istenen bir musibet değildir. Açlığa gelince, bunun kuraklık ve kıtlık olduğunu söylemişlerdir.

Üstad der ki: Mü'minlerin Allah'a iman yolunda karşılaştıkları durumları beyan bağlamında sunulan bu ayette, açlıktan kasıt, bazılarının söylediği gibi kuraklık ve kıtlık değildir. O zaman sahabenin başına böyle bir olay gelmemişti. Onlardan biri iman eder, sonra ailesinden ve aşiretinden ayrılır, çoğunlukla da yurdundan eli bomboş çıkardı. Onun için ta ilk zamanlardan Mekke'nin fethine kadar Müslümanlarda genel bir fakirlik vardı. Bu tefsirden, malların eksilmesinden ne kastedildiği anlaşılıyor. Bu mallar, Arapların sahip oldukları şeylerin büyük bir bölümünü teşkil eden koyun, sığır ve deve cinsi hayvanlardır. Meyvelerden maksadın ne olduğuna gelince, burada meyve kelimesi bildiğimiz asıl anlamında kullanılmıştır. Bunların büyük kısmı da hurma meyvesiydi. Meşhur mecazda söyledikleri gibi "Meyve, kalbin meyvesi olan çocuktur." diyenler de olmuştur. Müslümanların, özellikle Ahzab ve Tebük savaşlarında, açlıklarını birkaç meyve ile gidermeye çalışmış oldukları, onların çektikleri açlıkla ilgili haberler arasında haberler arasında zikredilmiştir. Canlardan eksiltmeye gelince; bu, öldürülmeden ve Medine'nin havasının bozukluğuyla meydana gelen salgın hastalıktan dolayı olmuştu. Müslümanlar Medine'ye hicret ettikleri sırada orası bir veba ve sıtma şehri idi. Daha sonra havası düzeldi.

Sonra Yüce Allah, müjdeyi hak eden sabırlıları şöyle nitelendiriyor: ***"O sabredenler, başlarına bir musibet gelince; 'biz Allah'a aidiz ve kesinlikle yalnız Ona döneceğiz!' derler."*** Yani, durumlarını ve imanlarının gereğini ifade etmek için bu sözü söylerler. Bu sözü söylemekten maksat, manasını bilmeseler de onu iyice ezberlemek ve telaffuz etmek üzere soyut olarak bu cümleyi söylemek değildir. Bundan maksat, onun manasına bürünmek ve şu inançta olmaktır: Biz, Allah'ın mahlûku ve mülküyüz ve yalnız O'na döneceğiz. Her şeyin hükümranlığını elinde tutan O'dur. O, hikmet neyi gerektiriyorsa ve Sünnet tabir edilen ilahî düzen neyi istiyorsa onu yapar. Yani, maksat, dilin bu kelimeyi, bu manayı hissettirecek ve onu ruhta yerleş-

tirecek bir şuurla söylemesidir. Bu inanç ve şuurda olanlar, inanarak ve teslimiyet göstererek sabırlı olmaya layık kişilerdir. Şöyle ki, onların nefislerine endişe ve kaygı hâkim olmaz ve musibetler şevklerini kırmaz; aksine musibetler onların sebat ve azimlerini artırır ve böylece kazanan kişiler olurlar.

Sabır ve sebat, musibet anında insanda meydana gelen hüzünle çelişmez. Aksine bu hüzün, merhamet ve ince kalpliliğin bir eseridir. İnsan bu merhamet duygusunu kaybetse, kendisinden hayır beklenmeyen ve kötülüğünden emin olunmayan acımasız, katı kalpli biri olurdu. Musibet anında yapılması yerilen ağlayıp sızlanma, sahibini, o musibet yüzünden meşru amelleri terk etmeye ve şeriatın nehyettiği ve aklın çirkin gördüğü istenmeyen âdet ve amelleri yapmaya sevk eden ağlayıp sızlanmadır. Nitekim bela ve musibet anında insanlardan çoğunun böyle yaptığı görülmektedir. Sahihayn'de rivayet edildiğine göre, Peygamber (s), oğlu İbrahim öldüğünde ağlamış; kendisine, *"Bizi bundan nehyetmemiş miydin?"* denildiğinde, bunun bir merhamet eseri olduğunu belirterek şöyle buyurmuştur: *"Göz, yaş akıtır; kalp üzülür. Ama biz ancak Rabbimizin razı olacağı şeyleri söyleriz. Ey İbrahim! Biz, senin ayrılığına üzülüyoruz!"*[71] Bu hadisi Buhari ve Müslim, Enes'ten rivayet etmişlerdir. Belayı, bela gelmeden önce haber vermenin faydası, nefsi zihnen ona hazırlamak ve ona tahammül etmeye ve ondan istifade etmeye hazır hale getirmektir: "Bir belaya ansızın uğrayan hiç kimse, ona önceden hazırlıklı olan gibi değildir." Bu, eğer bela haberi bir irşat ve talimle verilmezse böyledir. Bir de bu haber, her şeyi bilen ve aziz olan Allah'ın hidayetiyle birlikte verilirse durum nasıl olur?!

Yüce Allah sınama amaçlı musibeti zikredip, ona karşı sabredenleri müjdeledikten sonra, müjdeyi hak etmelerini sağlayan niteliği anlatıyor ve müjdelenen kimseye verilecek karşılığı, ayrıntısına girmeden beyan edip sözü bitiriyor: ***"İşte Rablerinden bağışlama ve rahmet yalnızca onlarındır."*** Yani, işte o sabreden ve bunun sevabını Allah'tan umanlara; şefkatli ve merhametli Rablerinden, başlarına gelen musibetlerin rahatsızlık vermesine engel olan lütuflar, yani, Allah'ın genel bağışlamaları ve özel rahmeti vardır. Ayetteki ***"Selavât"***a gelince; bundan maksat, ikram ve başarı türleri ve Allah ve insanlar katında derecelerinin yükseltilmesi ve bağışlamalardır. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, bundan maksat, günahlarının bağışlanmasıdır. "***Rahmet***"e gelince, bu, bizzat musibette bulacakları güzel teselli ve kazaya rıza ve teslimiyetle boyun eğmenin sağladığı sükûnettir. İşte bu, inançsızların inananları kıskandığı özel bir merhamettir. Çünkü musibet anında bu rahmetten mahrum kalan kâfire, genişliğine rağmen dünya dar gelir. O kadar ki, bildiği kurtulma yollarından ümidi kalmayınca kendi kendini yer, kendi eliyle kendini öldürür ve böylece helak olanlardan olur.

---

71. Buhari, *Cenaiz*, 43; Müslim, *Fedail*, 62.

"Doğru yolu bulanlar da onlardır." Yani, musibet ve sıkıntı anlarında takınılması gereken tavırları sergileyenler, bu tavırların bilincinde olanlar onlardır. Çünkü böyle anlarda, onlara feryat ve sızlanma hâkim olmaz ve bela, kalplerindeki umudu yok edemez. Böylece dünya hayırlarını ve dünyada rahatı kazanmış; nefis yüceliği sayesinde ve nefsi güzel ahlâk ve iyi amellerle tezkiye ederek ahiret mutluluğuna hazırlanmış olurlar. Feryat ve figan edenler ve zayıf imanlılar böyle olmazlar. Nitekim mübtedası ve haberi belirli (marife) olan ve fasıl zamiriyle vurgulanmış olan isim cümlesi, bunu göstermektedir.

إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِن شَعَائِرِ اللّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوِ اعْتَمَرَ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِ
أَن يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَن تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ ﴿158﴾

158- Kuşku yok ki, Safa ve Merve, Allah'ın şiarları-nişanlarındandırlar. Kim, Kâbe'yi hacceder veya umre yaparsa, bunları tavaf etmesinde kendisine bir vebal yoktur. Kim kendi isteğiyle fazladan bir hayır yaparsa, bilsin ki Allah, şükrü karşılıksız bırakmaz ve her şeyi hakkıyla bilir.

Kıbleyi değiştirme meselesinin, müşrikler ve Ehl-i Kitab'ın Peygamber'e (s) karşı inatlaşmalarından söz edilirken gündeme geldiği ve bu değiştirmenin de onların şüphelerinden bir şüphe olduğu, daha önce yapılan açıklamalardan öğrenilmişti. Yine daha önce şunlar anlatılmıştı: Kıbleyi Beyt-i Haram'a çevirme hükmünün ortaya çıkaracağı sonuçlardan biri de, mü'minlerin, yüzlerini oraya çevirdikleri gibi, orasını şirk ve günah pisliklerinden temizlemek için kalplerini de orayı ele geçirmeye çevirmektir. Nitekim Allah, onların ataları İbrahim (a) ve İsmail'e (a) bu temizliği yapmalarını emretmişti. Beyt-i Haram ele geçirilmediği takdirde, putlara doğru dönmeye razı olacaklardı. *"Yüzünüzü onun yönüne çevirin ki, size olan nimetimi tamamlayayım."*[72] sözünün içeriğinde, bu ele geçirme olayında bir müjde var olup bu, emel ve ümit ifade etmektedir. Yüce Allah mü'minlere, bu müjdeden sonra, buna ve dinin diğer amaçlarına ulaşmak için yardım istemenin aracı olarak sabır ve namazdan söz ediyor ve hak yolunda karşılaşacakları bela ve sıkıntıları haber veriyor. Bundan sonra, o müjdeyi vurgulayan ve o emeli güçlendiren bir şeyin zikredilmesi uygun düşecekti. İşte Allah burada, haccın nişanlarından biri olan Safa ve Merve arasındaki say'ı zikrediyor. Bunun zikredilmesi zımnen şu anlama geliyordu ki, Müslümanlar Mekke'yi

72. Bakara, 2/150.

alacaklar, orada İbrahim'in (a) Hacc ile ilgili yaptığı ibadetleri yerine getirecekler ve böylece onlar için nimet ve hidayet tamamlanmış olacak. İşte Yüce Allah'ın şu sözü buna işaret etmektedir:

"Kuşku yok ki Safa ve Merve, Allah'ın şiarları-nişanlarındandırlar. Kim Kâbe'yi hacceder veya umre yaparsa, bunları tavaf etmesinde kendisine bir vebal yoktur."

Bu ayet, zannedildiği gibi, daha önce geçenlerle ilgisi olmayan yeni bir hüküm ifade etmek için, söz akışı dışına çıkılarak söylenmiş değildir. Aksine bu, konuyu tamamlayıcı nitelikte olup konuyla son derece irtibatlıdır. Şöyle ki, bu söz, müjdeyi vurgulamaktadır. Ayrıca bu ayetteki hüküm, Peygamber (s) tarafından dini yaşatılan ve kıblesine doğru namaz kılınan İbrahim'in (a) yaptığı Hac ibadetlerindendir. Sanki Yüce Allah şöyle buyuruyor: Ehl-i Kitab'ın ve müşriklerin dedikoduları ve hasta kalpli münafıkların verdiği sarsıntı sizi Beyt'e dönmekten çevirmediği gibi, Mekke'deki müşriklerin gücü ve Kâbe'de, Safa ve Merve'de bulunan putların çokluğu da sizi, Beyt-i Haram'ı temizleme ve o büyük nişanları canlandırma gayesinden çevirmesin. Aksine Allah'ın vadine güvenin, sabır ve namazla yardım isteyin.

"Safa ve Merve" Mekke'de iki dağ veya iki dağın özel ismidir. Aralarındaki uzaklık 760,5 arşındır. Safa, Beyti-i Haram karşısındadır. Bu iki dağın üzerinde binalar yükselmiş ve araları bir çarşıya dönüşmüştür. "*Şaîra*", "*şiâr*" ve "*şiâra*"; görene, kendisinin önemli bir durumu olduğu hissini veren yer veya şeye denir. Hac işaretlerine ve ibadet yerlerine bu isim verilir. Bunlara, *"meş'ar"*in çoğulu olarak *"meşâir"* de denir. İbadet ve ibadetin bir bölümü olan özel sosyal işe de bu isim verilir. Bir başka ayette mealen, *"Allah'ın şiarlarına, işaretlerine saygısızlık etmeyin!"*[73] buyrulmuştur. Bunlar, hac menasiki ve alametleridir. Hedy adı verilen kurbanlığı işaretlemek de bundandır. Bu, Harem-i şerife hediye edilen kurbanlık deveyi, hac ibadetlerinden biri olduğu bilinsin diye, hörgücünün üst yüzeyinden kan akıtarak işaretlemektir. Sığır cinsi hayvanlar da işaretlenir. Ancak koyunlar işaretlenmez. Dilde bu kelimenin alamet manasına geldiğini gösteren şahitlerden biri de savaş parolası manasına gelen şiar kelimesidir. Bunu söyleyerek askerler birbirlerini tanırlar. Üstadımız şöyle der: Adamın biri küçük bir taş attı ve bu taş Ömer'in (r) alnına isabet etti. Bir başka adam: "Ömer'in alnı yaralandı." manasını kastederek, "Ömer'in alnı işaretlendi." dedi. Adam, yaralamaya işaretleme ismi verdi. Çünkü yara, bir işarettir. O sırada Lihb Oğullarından[74] bir adam: "Ömer, yakında öldürülecek." dedi ve dediği oldu.

---

73. Maide, 5/2.
74. Lihb Oğulları; Cahiliye döneminde, kuşun sağa-sola uçuşu ve konusuna göre fala bakmak, uğur veya uğursuzluk için kuş falına bakmakla şöhret bulmuşlardı. Şair şöyle der: *"Lihb Oğulları uzmandır. Yanından bir kuş geçtiğinde Lihb Oğullarından birinin dediğini yabana atma."*

Safa ve Merve gibi yerlerin, Allah'ın dininin alametlerinden veya işaretlerinden olmasına gelince, bu açıktır. Hacda yapılan ibadet ve amellerin alamet ve işaret olmasına gelince, bunun yorumu şöyledir: Bunları yapmak; inanarak ve teslimiyet göstererek Allah'a boyun eğmenin ve O'na ibadet etmenin bir alametidir. Bu takdirde şeâir, sadece içinde Allah'a ibadet kastı taşıyan meşru işlere denir. Onun içindir ki bu kelime, daha çok hac amellerinde kullanılır. Çünkü bu ameller, ibadet maksadıyla yapılan işlerdir. Cevherî (ö. 393/1003), *Sıhah*'ta şöyle der: "Şeâir; hacda yapılan ameller ve Allah'a itaat için alamet kılınan her şeydir." ez-Zeccâc (ö. 311/923), Yüce Allah'ın, *"Allah'ın alametlerine saygısızlık etmeyin"*[75] mealindeki ayeti hakkında şöyle der: "Yani, Allah'ın işaretlediği, bir başka deyişle, bizim için alamet kıldığı bütün ibadetlere ve ibadet yerlerine saygısızlık etmeyin." Zeccâc bu sözüyle, *"şeâir"* kelimesinin, *"Ona bir şeyi bildirdi."* manasına gelen, *"Eş'arahu bişşey'i"* sözünden alındığını kast ediyor. O, bunu açıkça söylemiştir. Fakat bu izaha göre bu kelime, İbadet manasına delalet etmez. Çünkü Allah bize, içinde ibadet manası olmayan hükümler de bildirmiştir. Oysa şeâir, Kur'an'da, sadece toplu olarak yapılan hac ibadetleri için kullanılmıştır. Bazıları buna; ezan, cuma ve bayram namazları gibi, İslam'ın bu manaya gelen toplumsal ibadetlerini de katmışlardır.

Üstad der ki: Yüce Allah'ın yasalaştırdığı hükümler arasında, *"şeâir"* ismi verilen bir tür vardır. Allah'ın yasalaştırdığı hükümlerden bazılarına ise bu isim verilmez. Muamelelerle ilgili bütün hükümler böyledir. Çünkü bunlar kamu yararına olmak üzere yasalaştırılmışlardır. Bunların, her insanın kolayca anlayabileceği sebep ve illetleri vardır. İşte bunlar, şer'î hükümlerin kısımlarından biridir. İkinci bir kısım var ki bunlar, Allah'a ibadet etmemizi sağlayan hükümlerdir. Özel şekliyle kılınan namaz ve bu namaz içinde, diğer âlemler gibi Allah'ın yarattıklarından olmasına rağmen Allah'ın, *"Evim"* diye isimlendirdiği özel bir mekâna dönmek gibi ameller böyledir. Bunlar, Allah'ın meşru kıldığı ve onları yaparak Allah'a ibadet ettiğimiz hükümlerdir. Allah bunları, onlarda bizim menfaatimiz bulunduğu için meşru kılmıştır. Fakat biz bundaki sırrı, her yönüyle tam olarak anlayamayız.

Ben derim ki: Bu tür ibadetlerde, Allah'ın hükme bağladığı nassın sınırında durulur. Bunlara ne bir ilavede bulunulur, ne bunlardan bir eksiltme yapılır, ne başka bir şey bunlara kıyas edilir, ne de bunlarda, herhangi birisinin reyi veya içtihadı kabul edilir. Çünkü insanlara, lafzın umumiliğine bakarak içtihat veya kıyas yolu ile dinin alametlerine ilavede bulunma fırsatı verilmiş olsaydı, İslam'ın alametleri, Peygamber (s) zamanında olduğundan kat kat fazla hale gelir ve neticede birçok insan, meşru kılınan asıl ile sonradan bid'at yoluyla İslam'a sokulanları birbirinden ayıramaz ve Müslümanlar,

75. Maide, 5/2.

Hıristiyanlar gibi olurdu. Bid'at yoluyla İslam'a bir alamet veya ibadeti sokan herkes, Yüce Allah'ın şu sözünün kast ettiği insanlar grubuna girer: *"Yoksa onların, dinden Allah'ın izin vermediği şeyleri kendileri için meşrulaştıran ortakları mı var?"*[76] İçtihat ancak, kıbleyi aramak gibi ibadetle ilgili işlerde ve yargıda (fıkıhta) olur. Daha geniş bilgi için *"Ey iman edenler! Size açıklandığı takdirde sizi üzecek şeyleri sormayın."*[77] ve *"Allah'ı bırakıp hahamlarını ve rahiplerini rab edindiler..."*[78] mealindeki ayetlerinin tefsirine bakılabilir. İnsanın, kendisi gibi biri tarafından söylenen bir söze dayanarak, kendisi de onun her anladığını anlamaya yetenekli olduğu halde, hiç faydasını bilmediği bir şeyi yapması boş işlerdendir. Ama Yüce Allah'ın emrine uyulduğunda bu, boş ve abes olmaz. Çünkü biz inanıyoruz ki Allah, rahmeti ve hikmetiyle bize ancak, içinde hayrımız ve menfaatimiz bulunan şeyleri meşru kılar. Yine inanıyoruz ki O, her şeyi kuşatan ilmiyle, bu konuda bizim bilmediklerimizi bilir. Tecrübeler, bu inancı desteklemektedir. Çünkü dinin haklarını yerine getiren itaatkâr kulların, dünyada durumları düzeliyor. Ahirette de o âlemde kavuşulacağı umulan nimetler, onlar için umulur. Amelin detaylarından her birinin faydasını tam olarak anlamasalar da durum böyledir. Gazzâlî'nin dediği gibi onların durumu, doktora güvenip onun verdiği ilacı deneyerek faydasını gören kimsenin durumuna benzer. Ama bu kişi, o ilacın parçalarından her bir parçanın ne gibi bir faydası olduğunu ve bu parçanın diğer parçalara oranını bilmez. Terkip halindeki bu ilacın, Allah'ın izniyle hastalığa şifa veren yararlı bir şey olduğunu bilmesi ona yeter.

Safa ve Merve arasında sa'y; ibadet maksadıyla yapılan bu nevi hükümlerdendir. Aşağıdaki ayette de vurgulanan anlam budur: Kim Kâbe'yi haccеder veya Umre yaparsa, bunları tavaf etmesinde kendisine bir vebal yoktur.

Beyt'i haccetmek demek; orada bilinen ibadet şekillerini yapmak suretiyle, ibadet için orayı kastetmek demektir. Hacdaki ibadet şekillerinin ayrıntıları bu cüzde gelecek. "*İ'timâr*", umre ibadetlerini yapmaktır. Bunlar, Hacda yapılan ibadetlerden ayrıdır. Umrede, ne Arafat'ta vakfe, ne Müzdelife'de geceleme ve ne de Mina'da şeytanı taşlama vardır. "*Cünah*"; günaha meyletmek demektir. Bu, geminin, batacağı bir bataklığa meyletmesi gibidir. "*İsm*" ise, günahın kendisidir. Cünah kelimesinin aslı, kuşun kanadı manasına gelen cenah kelimesindendir. "***Yettevvefe***" kelimesi, tavafı tekrarlamak ve onu zorlanarak yapmak manasına gelen "*tetevvuf*" mastarından türemiştir. Yani, bu ikisini tavaf etmede günaha meyil cinsinden bir şey yoktur, demektir. Burada cünah, Hac ibadetlerinin yapıldığı yoldan meyil ve sağa-sola sapma manasında kullanılmıştır. Bu tavaf, dinî terim olarak, Safa ve Merve arasın-

76. Şura, 42/21.
77. Maide, 5/101.
78. Tevbe, 9/31.

da sa'yetmek diye bilinen tavaftır. Sünnet, bunu pratik olarak açıklamıştır. Bunu yapmak, icma ile ve mütevatir amelle hac ibadetlerindendir. Şeran konulmuş bir hüküm olduktan sonra; Malik, Şafiî ve diğerlerinin dediği gibi haccın bir rüknü olması veya Hanefilerin dediği gibi vacip olması veya Ahmed'den rivayet edildiği gibi mendup olması, fark etmez. Bazı alimler; "Mubahtır." denilebilecek yerde, "Bir vebal yoktur." tabirinin kullanılmasındaki hikmeti şöyle açıklıyorlar: Bu, Safa ve Merve'nin, haccın alametlerinden olmasını inkar eden müşriklerin yanıldıklarına ve bunlar arasında sa'yetmenin, İbrahim'in (a) yaptığı hac ibadetlerinden olduğuna işaret etmektedir. "Bunda bir vebal yoktur." demek, onun kesin olarak yapılmasını istemekle çelişen bir ifade değildir. Yüce Allah'ın şu sözü de bunun gibidir: Kim, kendi isteğiyle bir hayır yaparsa... Yani, bu tavafta ve diğerlerinde fazladan iş yaparsa veya tekrar hac veya umre yaparak farza ilavede bulunursa,[79] yani -Ragıp'ın da dediği gibi- buna isteyerek katlanırsa... Çünkü tetevvu, lügatte; bir şeyi istekle yapmak veya itaat olsun diye yapmak veya ibadeti zorlanarak yapmak veya çok yapmak manalarına gelir. Hayr olsun diye bağışta bulunmaya da tetevvu denir. Çünkü bu, hiçbir isteksizlik veya zorlama olmadan gönüllü olarak yapılan bir iştir. Vacibe ilavede bulunarak ibadet ve itaati artırmaya da bu isim verilir. Hz. Peygamber'in, A'rabî hadisinde geçen : *"Ancak kendiliğinden yaparsan..."*[80] yani *"farza ilavede bulunursan"* sözü bundandır. Evet, kim kendi isteğiyle fazladan bir hayır yaparsa, bilsin ki Allah, şükrü karşılıksız bırakmaz ve her şeyi hakkıyla bilir. Yani, o kişiyi mükâfatlandırır. Çünkü O, iyiliğin karşılığını veren bir şükür sahibidir, mükâfatı hak edeni çok iyi bilir.

Buhari, İbn Abbas'tan, Safa ve Merve arasında sa'yin, Allah'ın diğer alametleri gibi, İbrahim (a) ve İsmail (a) zamanında Mekke'de dinin ilk ortaya çıkışının hatırasına temel teşkil ettiğini gösteren bir rivayette bulunmuştur. Rivayetin özeti şudur: İbrahim (a) ile hanımı Sara arasında olanlar olunca, (yani hanımı Sara, İbrahim'i (a) oğlu İsmail (a) ile beraber cariyesi Hacer'i kovmaya sevk edince ki bu olay, Tekvin'in 21. babında anlatılmaktadır). İbrahim (a), Hacer ile oğlu İsmail'i Paran (Faran) çölüne yani Mekke'ye götürdü ve onları Zemzem'in bulunduğu yerde büyük bir ağacın altında bıraktı. O tarihte orada ne oturan vardı, ne de su vardı. Yanlarına içi hurma dolu bir dağarcık -Tekvin kitabında Hacer'in ekmekle beslendiği yazılıdır- ve içi su dolu bir kırba bıraktı. Sonra geri döndü. Hacer O'na: *"Bizi kime bırakıyorsun?"* dedi. İbrahim (a): *"Allah'a"* diye cevap verdi. Hacer de: *"Bizi Allah'a bırakmana razıyım."* dedi. Orada İbrahim (a), kendi adıyla anılan surede Allah'ın ondan hikâye ettiği şu duayı yaptı: *"Ey Rabbimiz! Ben, çocuk-*

79. Bu gerçeği, bu cüzün ikinci baskısında öğrendim.
80. Buhari, *İman*, 34; Müslüm, *İman*, 8.

larımdan bir kısmını senin Beyt-i Haram'ının yanında, ekin bitmeyen bir vadiye yerleştirdim ki namazı kılsınlar. Artık sen de insanlardan bir kısmının kalplerini onlara meylettir ve onları bazı meyvelerle rızıklandır ki şükretsinler."[81] Su bitince Hacer susadı ve sütü çekildi. Oğlu İsmail'de susadı, sonunda susuzluktan kıvranmaya ve ölüm hırıltıları çıkarmaya başladı. Hacer gidip Safa'ya çıkıyor, birisini görebilir miyim diye bakıyor fakat kimseyi göremiyordu. Sonra gidip Merve'ye çıkıyor, yine kimseyi göremiyordu. Sonra oğlunun yanına dönüyor, onun susuzluktan ölmek üzere olduğunu görüyordu. Bunu yedi kez yaptı. Sonuncusunun ardından oğlunun yanında bir ses duydu. Sesin sahibine: *"Eğer yardım etme gücün varsa, yardım et!"* dedi. Bir de ne görsün melek Cebrail, Zemzem'in bulunduğu yerde durmuş, topuğunu yere vuruyor. Meleğin, topuğunu yere vurmasının ardından yerden su fışkırdı. Hacer hemen içmeye, o içtikçe de çocuğuna vereceği süt artmaya başladı. Cürhüm kabilesinden bir grup insan o vadiden geçerken, birdenbire, havada gidip gelen -yani su üzerinde dönüp dolaşan- bir kuş gördüler. Bu kuş sayesinde suyun olduğu yeri buldular ve oraya yerleştiler. İsmail, onlarla beraber büyüdü. İbn Abbas der ki: Hz. Peygamber, Hacer'in Safa ve Merve arasındaki sa'yini anlatınca *"İşte bu, bu iki tepe arasında insanların yaptığı sa'ydir."* buyurdu.[82]

Üstad der ki: Yüce Allah'ın ***"şâkir/şükredilen"*** sıfatıyla nitelenmesini, kelimenin hakiki manasında almamak gerekir. Bilakis, bunun mecazî manada alınması gerekir. Çünkü şükür, lügatte; nimeti vereni tanıyarak ve onu överek, bir nimet ve ihsan karşılığında yapılan iş demektir. Şeriat ıstılahında insanların Allah'a şükrü, Allah'ın nimetlerini, bu nimetler hangi gaye için yaratılmışlarsa o yolda sarf etmek anlamındadır. Allah açısından ele alındığında, her iki mana da uygun düşmez. Çünkü hiç kimsenin O'na bir iyiliğinin olması veya hiç kimseden O'na, bu manada teşekkür edeceği bir nimetin ulaşması mümkün değildir. Öyleyse Allah'ın *"şâkir/şükredilen"* olmasının manası şöyledir: Allah'ın, iyilik yapanları mükâfatlandırmaya gücü yeter. O, amel edenlerin ecrini zayi etmez. İşte bu mana ile, bir iş yapana, hak ettiği karşılığı vermeye "*şükür*" denilmiş ve Allah kendini bu manada "*şâkir*" diye isimlendirmiştir. Ben, Üstadın sözlerine şunu ilave ediyorum: Allah, nimetlerine şükredenlere, bu nimetleri artıracağını vadetmiştir. Buna, müşakele[83] yoluyla şükür ismi verilir.

Bu tabirin seçilmesindeki espri, bize edebi öğretmektir. Yüce Allah bize bununla, en olgun edeplerden birini öğretmiştir. Çünkü O, amel edenlere vereceği lütuf ve nimete "*şükür*" ismini vermiştir. Hâlbuki onların amelle-

---

81. İbrahim, 14/37.
82. Geniş bilgi için bkz: Buhari, *Enbiya*, 9; *Tecrid-I Sarih Tercemesi*, 9/135-146 (Çev.)
83. "Müşakele": Lafızların bir, manaların farklı olmasıdır. Kalem'e devam edip etmediği sorulan havaî bir adam hakkında; *"Kendi bazen gelir ama, sözü gelmez kaleme."* denilmesi gibi. (Çev.)

rinin Yüce Allah'a hiçbir faydası yoktur ve bunlar O'ndan hiçbir zararı savamaz ki, yaptıkları, Allah'a bir iyilik olsun ve buna şükran borcu duysun. Yaptıklarının faydası, sadece kendilerine aittir. Aslında bu, Allah'ın onlara bahşettiği nimetlerindendir. Çünkü Allah onlara, bunları yapma yolunu göstermiş ve bunu yapacak gücü vermiştir. Bu yüce hitabı anlayan kimseye, Yüce Allah'ın kendisine verdiği bitmez tükenmez nimetleri görüp de ona şükretmemek ve bu nimetleri, yaratıldıkları gayeler için kullanmamak yakışır mı? Yine bu kişiye, insanlardan birisinin kendisine iyilik yaptığını görüp de o kişiye teşekkür etmemek ve ona bu iyiliğinin karşılığını vermemek yakışır mı? Hatta o, bu iyiliği yapandan rütbece daha üstün ve makamca daha yüce olsa bile ona teşekkür etmemek yakışık alır mı? Şanı yüce ve ulu olan Allah, kendi nefislerine ve insanlara iyilik yapan kimseleri nimetlendirmesine şükür ismini verirken, bunu yapmamak nasıl olur? Hâlbuki Allah yaratıcı, onlar mahlûk; Allah zengin ve övgüye layık, onlar fakir ve yoksuldurlar.

Nimete şükretmek ve bir iyiliğin karşılığını vermek, yapıcı olmanın rükünlerindendir. Şükrü ve mükâfatı terk etmek ise, öyle bir bozgunculuk kaynağıdır ki, hiçbir bozgunculuk ona benzemez. Çünkü nasıl şükür, nimetin artırılmasına sebep ise, nimetin karşılığını vermemek de iyiliği terk etmeye sebeptir. Onun için Yüce Allah bize, kendisine şükretmemizi vacip kılmış ve bunda bizim için menfaat ve yarar var etmiştir. Çünkü Allah'ın nimetlerini ihmal etmek veya onları, yaratıldıkları amaçlarda kullanmamak veya onların, Allah'ın lütuf ve kereminden olduğunu düşünmemek suretiyle onun nimetlerine nankörlük etmek, evet bütün bunlar, mutsuzluğa ve belaya sebep olurlar.

İnsanlara teşekkürü terk etmemize ve onların yaptıklarına hak ettikleri değeri vermememize gelince -ki onların yaptıkları faydalı iş ister bize, ister bizim dışımızda diğer mahlûkata yönelik olsun, birdir- bu, insanlara ve nefsimize karşı işlediğimiz bir suçtur. Çünkü iyilik yapan, nankörlükten başka bir karşılık görmezse, insanlar genellikle iyilik yapmayı terk ederler. Biz de iyilikten mahrum kalır, birçok insan gibi ona karşı hareket etmiş, yani kötülüğe düşmüş, böylece hüsrana uğramış oluruz. "Genellikle iyilik yapmayı terk ederler." dedik; çünkü insanlar içinde, hayır ve iyilik yapmayı sevdikleri için ve olgunlaşma talebiyle iyilik yapan ve hayra koşanlar da vardır. Fakat bu ulu ruhları ve yüce ahlâkı taşıyanlar -ki bu ahlâk ve ruhun sahipleri, yaptıklarına karşılık insanlardan bir teşekkür beklemezler ve yaptıkları iyiliklerin kıymetini insanların bilmemesi onları iyilik yapmaktan engelleyemez- evet, bu nitelikteki insanlar da yüz yılda bir gelirler. Sonra şu da var ki, iyiliklere nankörlük edilmesinin, bulunması muhtemel olan bu nitelikteki kişilerin ruhlarını etkilemesi de kaçınılmazdır. Zira bu nankörlüğün etkisi, çalışma ve gayreti terk etme sonucunu doğurmasa da iyilik yapacak kişide

bir gevşeklik ve isteksizlik meydana getirir. İyilik yapan kişi, iyiliği, insanlar onun gayretine nankörlük ettikleri için terk etmese de, faydasından ümidini kestiği veya kötü sonuçlarından çekindiği için terk eder. Çünkü kötü ruhlu hasetçiler, daima hayırlı kişilere eziyet vermeye çalışırlar. Öte yandan, iyiliğe teşekkür etmek; yaptıkları iyilikten bir karşılık ve teşekkür beklemeyen, amellerinde ihlâslı ulu kişilerin heves ve azimlerine canlılık kazandırma etkisi yapar. Şöyle ki, yaptıkları hayırlı işi yararlı görürler ve onu daha çok yaparlar. Nitekim insanlar işledikleri hayrı bir kayıp olarak gördüklerinde de hayır yapmaktan vazgeçebilirler.

Teşekkürün ihlâslı kişiler üzerindeki olumlu etkisini beyan ettikten sonra Üstad şöyle dedi: Bu konuda, bazılarının Hasen derecesinde gördükleri bir hadis rivayet ederler ki o da şudur: "Hayret! Muhammed'in nasıl da sevinç yüzüne vuruyor!" Yani Peygamber (s), yaptığı şerefli işler ve mutlak hayır işleme gayretleri anılınca bu, onun hoşuna gider ve buna çok sevinirdi. Peygamber (s) gibi ihlâslıların ihlâslısı, Allah'la varlığı içinde yok olmuş ve yaptığı işle, Allah'ın rızasından başkasını aramayan bir zat, böyle olduğuna göre, ondan başkasının böyle davranması daha uygun olmaz mı? Özellikle şükür ve övgüden etkilenerek hayır işlemeye yönelenler açısından bu son derece önemlidir. Çünkü insanlar yaptıkları hayırlara karşılık nankörlük görüp öfkelenmektense, kendilerine yönelik övgü ve teşekkürle karşılaşmaya daha yatkındırlar.

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِن بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي
الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ ﴿159﴾
إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا فَأُولَٰئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ
وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿160﴾
إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَٰئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ
أَجْمَعِينَ ﴿161﴾
خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ ﴿162﴾

159- İndirdiğimiz açık delilleri ve hidayeti, kitapta biz onları insanlara açıkladıktan sonra gizleyenler yok mu, işte onlara Allah lanet eder, bütün lanet ediciler de onlara lanet ederler.

160- Ancak tevbe edip durumlarını düzeltenler ve gizlediklerini açıklayanlar başka. Ben onların tevbelerini kabul ederim. Benim, tevbeleri en çok kabul eden, en merhametli olan!

161- Ama ayetlerimizi inkâr etmiş ve kâfir olarak ölmüş olanlara gelince; işte Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti hep onların üzerinedir.

162- Ebediyen o lanet içinde kaldıkları halde lanetlenirler. Ne azapları hafifletilir, ne de onlara mühlet verilir.

Ehl-i Kitab alimleri, kitaplarında bulunan bazı bilgileri, ihtiyaç anında veya sorulduğunda, o bilgilerle ilgili metinleri insanlara söylememek suretiyle gizliyorlardı. Bu sakladıkları bilgiler; Peygamber (s) ve onun nitelikleriyle ilgili müjdeler[84] ve Maide Sûresi'nde sözü edilen zina edenin recm edilmesi hükmü gibi bilgilerdir. Ayrıca bu bilgilerden bazılarını da, kelimelerin asıl vaz'edildikleri manalarını bozarak gizliyorlardı. Bunu da tercüme yoluyla veya sözle açıklayarak veya heva ve heveslerine uyup tevil ederek başka manalara

84. Biz bunlara tanıklık eden ifadeleri, A'raf, 7/156 ayetini tefsir ederken uzunca bir bölüm içinde geniş geniş anlattık. Bu müjdelerin ilki, Tesniye'nin 18. babında Rabbın, Musa'ya söylediği şu sözdür: "Onlar için kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım ve sözlerimi onun ağzına koyacağım. Ve ona emredeceğim her şeyi, onlara söyleyecek..." (Tesniye, 18/18) Onların kardeşlerinin oğulları, İsmail'in oğulları olan Araplardan başkası değildi.

yorumlamak suretiyle yapıyorlardı. Nitekim Faraklit[85] lafzını böyle tahrif etmişlerdi. Yüce Allah bu ve benzeri kişilere genel ve daimi laneti tescil eden bu ayetlerle onları rezil ederek şöyle buyuruyor: ***"İndirdiğimiz açık delilleri ve hidayeti, kitapta biz onları insanlara açıkladıktan sonra gizleyenler yok mu..."***

Allah'ın Ayetlerini Gizleyenler

Üstadımız der ki: Bu ayetle sözün asıl akışına dönüş yapılmaktadır. Sözün asıl akışı, Peygamber'e (s) düşmanlık ve genellikle kâfirlerden, özellikle de Yahudilerden olmak üzere Peygamber'e karşı sergilenen inatçı tavır hakkında idi. Kıbleden de onların inkârları ve düşmanlıkları bağlamında söz edilmişti. Orada bu inkârcıların, Peygamber'i, kendi oğullarını tanır gibi tanıdıkları, fakat onlardan bir grubun bile bile bu gerçeği gizledikleri anlatılmıştı. Ancak orada, gerçeği gizleyen o kişilere yapılan tehdit zikredilmemişti. Çünkü orada onların gerçeği gizlediklerinin zikredilmesi; onlara karşı delil getirme ve Peygamber'e (s) ve mü'minlere, onların eziyetlerine karşı teselli verme amacına yönelikti. Burada söz tekrar oraya dönüyor ve Yüce Allah bu durumu hatırlatıyor. Burada gizledikleri şey, kendi peygamberleri tarafından Peygamber (s) ile ilgili olarak verilen haberleri ve onunla ilgili müjdeleri inkâr etmelerinden ve bunu, onun peygamberliğini inkâr amacıyla olumsuz birer delil yapmalarından ibarettir. Çünkü şöyle diyorlardı: "Peygamberlerden bir kısmı bir kısmının geleceğini müjdeler. Oysa peygamberler, İsmail'in (a) soyundan gelecek Araplardan bir peygamber gönderileceğini müjdelemediler. Onların kitaplarında böyle bir Peygamber'in dinine ve kitabına dair bir beyan gelmedi." Allah da *"Onlar, (Allah, Kitab'la Muhammed'in (s) durumu ile ilgili) indirdiği bilgileri onlara açıkladıktan sonra, bu bilgileri gizliyorlar."* buyuruyor. Burada ***"el-Kitab"*** cins isim olup onların ellerinde bulunan bütün peygamberlerin kitaplarını kapsar.

İnsanlar, bu gizlemenin mahiyeti hakkında ihtilafa düştüler. Bazıları "Ehl-i Kitab, o Peygamber'in, kendi kitaplarında bulunan vasıflarını ve onunla ilgili müjdeleri saklıyorlardı." demişlerdir. Bu, akla pek uygun değildir. Çünkü bütün bölgelerdeki Ehl-i Kitab'ın el ele verip birlikte hareket etmeleri mümkün olamaz. Arap ülkelerinde bulunanlar bunu yapsalardı, bu takdirde onların kitapları ile, mesela Suriye ve Avrupa'daki kardeşlerinin kitapları arasında bir farklılık ortaya çıkardı.[86] Bazıları şu görüşü benimser: Onların inkârı, kitapla-

85. "Faraklît": İncil'de Hz. İsa'nın, kendisinden sonra geleceğini müjdelediği zata verilen isim. (Çev.)

86. Bu, bazı müfessirlerimizin ileri sürdükleri bir delil olup hemen kabul ediliverecek bir görüş değildir. Bu, Üstadımızın gözünden nasıl kaçmış, şaşıyorum. Hâlbuki o, Ehl-i Kitab'ın haberi olmadığı birçok şeyi, yani o kavmin kitaplarının tarihini, o kitapların çeşitli dillerde yazılan eski ve yeni nüshaları arasındaki farklılıkları biliyordu. *Ahd-i Kadîm*'in İbranice nüshalarının en eskisi, *Masuriye (Masarotik)* nüshasından alınmıştır. Bu nüshayı, bir Yahudi heyeti, Taberiyye'de ve Fırat vadisinde

rında peygamber hakkında varit olan nitelikleri ve onun peygamber olduğunu ispat eden delilleri başka manaya çekmek, tahrif ve tevil etmek şeklinde olmuştu. Hatta onlara "Sizin kitabınızda bu peygamberden söz ediliyor mu?" diye sorulduğunda, "Hayır." diye cevap veriyorlardı. Hâlbuki kitaplarında bu peygambere dair öyle nitelikler vardı ki, bunlar, sadece Arap ülkelerindeki bir Peygamber'in niteliklerine uyuyordu. Bu niteliklerin en belirgini, Tevrat'ta ve *İşâyâ* kitabında olanlardır. Çünkü buralarda verilen bilgiler, son derece hileli ve entrikalı yollara başvurulmadıkça tevil kabul etmez bilgilerdir. Onlar, İsa'nın (a) peygamberliğini gösteren delilleri de aynı şekilde tahrif ettiler. Çünkü bu delillerin Hz. İsa'ya uyduğunu inkâr ve onların başkasına ait olduğunu iddia ettiler. Nitekim hala o başkasını bekliyorlar.

Yüce Allah bu ayette açıklıyor ki onlar, tevil etmek suretiyle sadece Peygamber'e (s) ait tanıklığı gizlemekle kalmadılar, aynı şekilde çeşitli yorumlarla, kitapta bulunan hidayet ve irşadı da gizlediler. Hatta dini ifsat edip insanları onun yolundan çevirdiler. Allah, onların cezasını anlatarak şöyle buyuruyor: İşte onlar, yani, delilleri ve hidayeti gizleyip geçmiş ve gelecek nurdan mahrum kalanlar veya şimdiki zamanda ve gelecekte karakterleri bu şekilde gerçeği gizlemek olanlar; ***"İşte onlara Allah lanet eder. Bütün lanet ediciler de onlara lanet eder."***

Allah'ın onlara lanetine gelince; bu, Allah'ın dünya ve ahirette mü'minlere has rahmetinden onları mahrum bırakmasıdır. Lanet edenlerin onlara lanet etmesine gelince, bunun manası, onların lanet etmesi gerekir veya istenir demek değildir. Bunun manası ancak, "Onlar bu yaptıklarıyla, aşağıdaki ayette zikredilecek olan lanetçilerin lanet edeceği bir konumda olurlar." demektir. Ancak bu yaptıkları gerçeği gizleme işinden tevbe edip Peygamber (s), onun dini ve getirdiği hidayetle ilgili o delillere sarılmak suretiyle amellerini düzeltenler ve gizledikleri şeyleri veya ıslah olduklarını açıklayanlar ve salih amellerini açıkça yaparak onları insanlara gösterenler başka. Çünkü bazı insanlar hakkı tanıyıp onunla amel eder ama amelini gizler ve insanlar kendisini ayıplamasın diye, insanların yaptıklarına uygun hareket etmek hoşlarına gider. Bu, bir tür gizli şirktir ve halkı hakka tercih etmektir. Bunun için, onların tevbelerinde düzeldiklerini açıkça göstermeleri ve amellerini açıktan açığa yapmaları şart koşulmuştur ki, inkârcılara karşı bir delil ve zayıf tövbekârlara da güzel bir örnek olsunlar.

Ben onlara dönerim. Yani, lanet tabir edilen mahrumiyetten sonra rahmet ve şefkatle onlara dönerim. Üstad der ki: Bu, ilahi eğitim ve terbiye

---

bulunan Sûre veya Sûrâ'da miladî 6. asırdan 12. asra kadar geçen dönemdeki nüshalardan bir araya getirdi. Bu nüshada metinlere Mesûra (Taklit) ismi verilen bir tefsir ve tefsir mahiyetinde haşiyeler katmışlardı. Bu açıklamaların bir kısmı asıl metne sokuldu. Tevrat'ın *Seb'îniyye* nüshası ile diğer nüshaları arasına da aynı şekilde ilaveler yapıldı. A'raf Sûresi'nin tefsirinde bu bahse bakılabilir.

türlerinin en latif örneklerinden biridir. Çünkü Allah, aslında olan şeyi, yani onların tevbesini kabul edeceğini söylemiyor, bunun yerine, insanlara isnat edilen tevbe (Allah'a dönme) fiilini kendi yüce zatına isnat ediyor ve onları rahatlatmak ve teşvik etmek için buna şu sözleri ilave ediyor; Benim, o, kullara en çok dönen, en merhametli olan! Yüce Allah, kul her günah işleyip tevbe ettiğinde, kuluna tekrar tekrar döneceğini bildirmek için zatını çok dönücü olmakla niteliyor ki, kul tekrar günah işlediğinde Rabbinin rahmetinden ümidini kesmesin. Şuuru ve aklı olan bir kimse için, hangi teşvik bundan daha derin ve daha etkilidir?

Ayetten alınacak ders şudur: Sebebi özel de olsa bu ayetin hükmü geneldir. Allah'ın ayetlerini ve hidayetini gizleyen herkes bu laneti hak eder. Bu ve benzeri tehditler, din örtüsüne bürünüp de dini bilmede önderliği kendilerine mal edenlerin aleyhine bir delil olduğu için, bu özelliklere sahip olan bazıları bu tehditlerden kurtulmaya çalışmışlardır. Kimisi de şöyle demiştir: Gizleme denilen olay, ancak bir alime Allah'ın hükmü sorulup da o bunu gizlediği zaman gerçekleşir. Bu yorumdan hareketle şu kuralı çıkarmışlar: Alimlere, Allah'ın indirdiklerini yaymak, insanları ona davet etmek ve onlara bunu açıklamak vacip değildir. Alime ancak, bildiği bir şey sorulduğu zaman cevap vermek vacip olur. Bazıları daha da ileri giderek; "bu, orada kendisinden başka bir alim bulunmadığı zaman böyledir. Böyle bir alim bulunursa, cevap vermeyi başkasına havale edebilir" demişlerdir. Bu kaide, bugün ve bundan asırlar önce, ilme intisap edenlerin çoğu tarafından kabul görmüştür. Sahih ilim sahipleri bunu reddederek şöyle demişlerdir: Kur'an-ı Kerim, bu gizleme olayını tehdit etmekle yetinmez; aksine kendi davetinin insanlara açıklanmasını, hayra davet edilmesini, iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanmasını emreder. Ayrıca bu görevi terk edenleri tehdit eder ve daha önce bu görevi ihmal edenler hakkında hikâye ettiği olaylarda onlar için ibretler zikreder: *"Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden 'Bu kitabı mutlaka insanlara açıklayacak, gizlemeyeceksiniz.' diye söz almıştı. Daha sonra onlar bu kitabı arkalarına atıp terk ettiler ve onu az bir dünyalığa değiştiler. O, değiştikleri şey ne kötü!"*[87]; *"İçinizden hayra çağıran bir topluluk bulunsun..."*[88] ayetinden, hakkı bırakıp ayrılığa düşenler hakkındaki, *"İşte onlar için büyük bir azap vardır."*[89]; *"İsrailoğullarından kâfir olanlar, Davud ve Meryem oğlu İsa'nın diliyle lanetlendiler."*[90] ayetinden lanetlenmelerine sebep olan isyanları hakkındaki, *"Yaptıkları kötülüklerden birbirlerini vazgeçirmeye çalışmazlardı."*[91] ayetine kadar... Yüce Allah, birbirlerini kötülükten vazgeçirmeye çalışma-

87. Âl-i İmrân, 3/187.
88. Âl-i İmrân, 3/104.
89. Âl-i İmrân, 3/105.
90. Maide, 5/78.
91. Maide, 5/79.

dıkları için bütün ümmete lanet ettiğini haber veriyor. Evet, bunu yapmak farz-ı kifayedir; bir kısmı yaptığında diğerlerinden bu görev düşer. Fakat bazı fakihlerin dediği gibi, her bölgede bir kişi yetmez. Aksine Yüce Allah'ın buyurduğu gibi, güçlü olmaları ve emir ve nehiylerinin etkili olabilmesi için, insanlardan bir ümmetin bu görevi yerine getirmesi gerekir. *"İçinizden hayra çağıran, iyiliği emreden... bir topluluk bulunsun."*[92] ayetinin tefsirinde bunun geniş açıklaması gelecek.

Ben derim ki: Selef alimlerinin, fetva verme hususunda işi birbirlerinin üzerine almalarıyla ilgili olarak gelen bilgiler, bunun, ancak insanların karşılaştıkları ameli içtihadı olaylarla ilgilidir. Yoksa bu, dinin nasslarla sabit olan amaçlarına davet etmek ve bu amaçları, iyiliği emir ve kötülükten nehiy suretiyle koruma altına almak hakkında değildir.

Bazı yorumcular bir başka yol tutmuş ve demişlerdir ki: Bu tehdit, kâfirlere mahsustur. Mü'min, iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmek gibi farzlardan bir farzı terk etmekle, kâfirlere yapılan tehdidi hak etmez ki bu yaptığı iş onu kâfirlere katsın. Bu, kulakların duymaya alıştığı bir söz olup yaygın bir kabul görmüş ve başkalarını susturma ve ikna etmede kullanılmaktadır. Çünkü bu sözü durmadan işiten kimse, kendisini, iyiliği emretmeyi, hayra davet etmeyi ve kötülükten nehyetmeyi terk eden kimseleri kâfirlikle suçlama mecburiyetinden kurtulmuş gibi görür, bunun, akideler için vaz edilmiş kurallara aykırı olduğunu dolayısıyla böyle bir şeyin söylenemeyeceğini düşünmeye başlar. Fakat bu söz, ahirette Allah'a, dünyada Allah'ın kitabına arz edildiği zaman, hiçbir kıymetinin olmadığı ortaya çıkar. Bu konuda bir inceleme yaptığın zaman anlarsın ki, Allah'a ait dokunulmazlıkların gözlerinin önünde çiğnendiğini, karşısında göz göre göre Allah'ın dininin ayaklar altına alındığını gören; ayrıca bid'atlerin sünnetleri mahvettiğini, sapıklığın hidayeti örttüğünü gören, buna rağmen kılı kıpırdamayan, vicdanı sızlamayan ve ne eliyle, ne diliyle Allah'ın dinine yardıma koyulan kişi, evet bu, öyle bir kişidir ki, ona: "Falanca, senin rızkından, mesela günlük ücretinden bir şeyi zorla haczedip almak istiyor." veya "Emirler ve yöneticiler katında senden önde olmaya çalışıyor." denildiğinde göğsünde kazanlar kaynar, gönlü daralır, kalbi elem duyar, çoğu zaman yatağa giremez, gözünü uyku tutmaz olur. Sonra da o hasma karşı direnmek ve üzerine atılmak için çareler bulma ve sağlam tedbirler almada fikir imal eder, ciddi ciddi çalışır. Böyle bir kimsenin nefsinde Allah'ın dininin bir kıymeti olur mu? İman bunun kalbine yerleşmiş; ona dair delil, aklına hâkim olmuş ve ona boyun eğmek gönlünü serinletmiştir denebilir mi?

Tartışma (cedel) esası üzerine yazılan bazı akaid kitaplarını inceleyen kimseye, nefsiyle mücadele etmek ve onu, iman ismini verdiği bazı ümit ve ku-

92. Âl-i İmrân, 3/104.

runtularla tescil ederek aldatmak kolay gelir. Ama bu kişi, nefsini hesaba çekip onunla tartışmış ve akıl ve vicdanına dönüp başvurmuş olsa, heva ve hevesini ilah edinmiş olduğunu ve Allah'ı bırakıp şehvetine kul olduğunu anlardı. Ayrıca, mü'minlere ait, Kitabın sayıp döktüğü bütün sıfatların -ki bunların en belirgini; Allah yolunda, daveti yayma uğrunda ve hakkı güçlendirmek için mal ve can vermektir- kendisinden uzak olduğunu ve kalplerinde olmayanları dilleriyle söyleyen münafıklara ait bütün sıfatların kendisinde bulunduğunu görürdü. Onun için kişi, hesaba çekilmeden önce kendini hesaba çeksin ve ecel gelmeden önce Allah'a tevbe etsin. Umulur ki Allah tevbesini kabul eder. O'dur tevbeleri en çok kabul eden, en merhametli olan!

"Ayetlerimizi inkâr etmiş ve kâfir olarak ölmüş olanlara gelince; işte Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti hep onların üzerinedir." Önceki ayette, hakkı gizlemeleri sebebiyle kâfirlerin lanete müstahak oldukları anlatılmış ve tevbe edenler bunlardan istisna edilmişti. Sonra bu ve bunu takip eden ayette, o lanet edenler beyan ediliyor ve horluk yurdu cehennemde devamlı kalmayı beraberinde getiren ebedi lanete müstahak olma şartı anlatılıyor. Bu şart, onların kâfir olarak ölmeleridir. İşte lanet bunların siciline işlenir ve devamlı o lanet içinde kalırlar. Bu lanet varken onlara hiçbir şefaatçi ve hiçbir aracının faydası olmaz. Bazı müfessirler, sanki başkaları insanlardan değilmiş gibi; "burada insanlardan maksat, mü'minlerdir" diyor. Delilleri de şudur: Burada insanları, zahiri manasına yani genel manaya yorumlamak, o kâfirlerin dininden ve mezheplerinden olanlara tam uymaz. Çünkü onlar, bu kâfirlere lanet etmezler.

Üstad der ki: Bu, zayıf bir delillendirmedir. Çünkü bu kâfirlerin mezheplerinden olanlar, kendilerinden bildikleri bu şahıslara lanet etmeseler de, onların kâfirliklerindeki durumları, sapıklıklarında ısrar etmeleri, mutluluklarından yüz çevirmeleri ve hak davetçisinin onlarla olan durumu kendilerine açıklandığında ve hak davetçisine karşı nasıl zorluk çıkarıp inat ettikleri anlatıldığında onlara lanet ederler veya lanet edilmeye layık ve en şiddetli azaba müstahak görürler. Maksat şudur: Ölünceye kadar küfürlerinde ısrar eden bu kâfirler, lanet ehlidirler ve Allah, ruhanî melekler âlemi ve bütün insanlar tarafından lanetlenecek konumdadırlar. Çünkü kâfir olan bir insana küfrün ne olduğu, kâfirler ve bunların hakka karşı nasıl kibirlenip inatlaştıkları anlatılsa, bu kişi onlara lanet eder. Fakat o, küfrün sıfatlarını, bu sıfatları taşıyan kişiye izafe etmede hata yapabilir.

Onların rezil edilip ibretlik cezaya çarptırılmaları hususunda sadece Allah'ın lanet etmesi yeterli olmasına rağmen meleklerin ve insanların da lanet ettiğinin zikredilmesindeki espri; ulvi ve süfli âlemlerden onların durumunu bilen herkesin, onları, Allah'ın lanet ve buğzunu hak edenler olarak gördüklerini beyan etmektir. Artık onlara ne herhangi birisinin şefkat

göstermesi, ne de herhangi bir şefaatçinin şefaat etmesi beklenir. Çünkü aklı başında ve bilen herkese göre, lanet, bir hak ediş neticesinde onların üzerine yağdırılmıştır. Bir kimseyi kendi kötü işi, o çok şefkatli ve merhametli Allah'ın rahmetinden mahrum bırakmışsa, artık bu kişi, başkasından ne bekleyebilir?

"Ebediyen o lanet içinde kaldıkları halde lanetlenirler. Ne azapları hafifletilir, ne de onlara mühlet verilir." Yani, hep bu lanetin ve onun gereği olan şiddetli azabın içinde kalırlar. Ne bundan çıkabilirler, ne onlardan bunun azabı hafifletilir, ne de tevbe edip durumlarını düzeltmeleri için onlara mühlet verilir[93] veya ne de onlara mağfiret ve rahmet nazarıyla bakılır. Bazılarına göre: Lanette ebedi kalmak, lanetin eseri olan ateşin içinde ebedi kalmaktan ibarettir. Bunun karinesi, "*Azapları hafifletilmez.*" sözüdür. Ben Üstad'ın bu konuda bir şey söylediğini hatırlamıyorum. Fakat bu sözü, zahiri manaya göre yorumlamak daha doğru olur. Bu da lanetin "*kovma*" manasına gelmesidir. Dolayısıyla bunda ebedilik, kovmanın devamlılığından ibaret olur. Yani onlar, Yüce Allah'ın rahmetinden daimi olarak koyulmuşlardır. Bundan kurtulmaları beklenmez. Çünkü sayesinde rahmetten kovulmayı hak ettikleri küfür, kişinin kazanabileceği ruh karanlıklarının, hakka karşı suç işlemenin ve nefsi kirletmenin son noktasıdır. Ne zaman ölürse ameli kesilir ve bir şey kazanamaz olur. Artık o bulutları dağıtması ve karanlığı gidermesi imkânsız olur. Hakka dönmekten ve nefsini temizlemekten mahrum kalır. Bu lanet içinde devamlı kalması, kendisinden ayrılmayan bir nitelikten kaynaklanmıştır. Yani lanetle ebedi kalış, bu kalışın illeti olan o nitelik bizzat devam ettiği sürece devam eder. Aynı şekilde ona mühlet ve süre tanınması veya Allah'ın ona bakıp onu temizlemesi de olacak iş değildir. Çünkü bu azap, onun kendi dışında bir şeyden olmamıştır. Yani suçu işleyen ve nefsini azaba sokan odur. Artık başkasından ne bekleyebilir?

93. *"Mühlet verilme"* manası, fiilin, ifâl (inzâr) kalıbından olmasına göredir.

وَإِلَـٰهُكُمْ إِلَـٰهٌ وَاحِدٌ لَّا إِلَـٰهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَـٰنُ الرَّحِيمُ ﴿163﴾
إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي
فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنزَلَ اللَّـهُ مِنَ السَّمَاءِ مِن مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ
بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ
السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿164﴾

163- İlahınız bir tek ilahtır. O'ndan başka ilah yoktur. Rahman O, Rahim O...

164- Kuşkusuz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardından gelmesinde, insanlara yararlı olan şeyleri denizde taşıyıp giden gemilerde, Allah'ın gökten su indirip de onunla ölmüş olan yeri dirilterek üzerine her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgarları bir taraftan bir tarafa çevirmesinde ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutlarda elbette düşünen bir kavim için deliller vardır.

Önceki ayetler açık ve net olarak anlatmıştı ki, Allah'ın indirdiği delilleri ve hidayeti gizleyenler lanetlenmiştir. Bunlardan tevbe edenler hariç, Yüce Allah'ın onlara merhamet etmesi beklenemez. Eğer bunları gizlemiş olarak ve kâfirliklerinin gerektirdiği işleri yaparak ölürlerse ebediyen lanet içinde kalırlar ve bu lanetin onlara vereceği azaptan hiçbir hafifletme yapılmaz. Çünkü onlardan hiçbir fidye kabul edilmez ve şefaatçilerin şefaati onlara fayda vermez: *"Zalimlerin, ne yakın bir dostu, ne de sözü dinlenecek bir aracıları vardır."*[94] Çünkü ahirette, bütün melekler ve insanlardan gelmek üzere lanet onları kapsar. Öyle ki bütün âlemler, onların rahmeti hak etmediklerini anlar. Hatta yönetilenler, sapıklıkta peşlerine düştükleri ve -ilerde geleceği gibi- Allah'ın kitabını bırakıp sözlerini din edindikleri yöneticilerden uzaklaşırlar.

Bütün bu anlatılanlardan sonra Yüce Allah'ın, dini hüküm sistemi olarak indiren ve hakkı gerçekleştirenin sadece bir tek ilah olduğunu, O'ndan başkasına ibadet edilmeyeceğini, hidayetinin gizlenemeyeceğini, beşer kelamının O'nun kelamına bir ölçüt yapılamayacağını, rahmet O'nun ayrılmaz kemal sıfatlarından olduğu için bol bol rahmet ve ihsanda bulunacağını açıklaması uygun düşmüştür.

94. Mü'min, 40/18.

Allah bunları açıkladı ki, Allah'ın delillerini gizleyen, reislerine ve önderlerine güvendikleri ve şefaat edeceklerine itimat ettikleri için onların görüşlerini Allah'ın delillerine tercih eden o sapıklar, bu reis ve önderlerin Allah'a karşı onlara hiçbir fayda veremeyeceğini anlasınlar. Ayrıca hakkı gizlemede ve yönetenlerin inat olsun diye, yönetilenlerin de taklit yoluyla hak ehline karşı düşmanlık yapmada nasıl hataya düştüklerini bilsinler.

"İlahınız bir tek ilahtır. O'ndan başka ilah yoktur." Yani gerçek ve ibadete layık ilahınız bir tek ilahtır. Ondan başka İbadet edilmeyi hak eden hiçbir ilah yoktur. Dolayısıyla hiç kimseyi O'na ortak koşmayın.

Allah'a şirk koşmak, iki türlüdür: Birincisi; ilahlık ve ibadetle ilgilidir. Bu, kişinin, yaratma işinde Allah'a ortak olan veya fiillerinde ona yardım eden veya ona yakınlığından dolayı onun katında sahip olduğu şefaati sayesinde onu bazı fiilleri yapmaya sevk eden ve bazı fiilleri yapmasına engel olan birisinin bulunduğuna inanmasıdır. Nitekim zorba kralların çevresindekiler ve yakınındakiler arasında, emir eri ve korumaları içersinde böyle kişiler bulunabilir. Bu inançtaki kişi dua ederken Allah'a yöneldiğinde, kendi batıl inancına göre Allah katında etkili olan o zata yönelir ve Allah'la beraber ona da dua eder. Bazen şiddetli ihtiyaç anında, sebepleri kendisini bitkin düşüren bir zararı gidermek veya bir fayda elde etmek için Allah'ı bırakıp ona dua ettiği de oluyor. Bir zararı savmak veya bir fayda elde etmek için yapılan dua, ibadetin özüdür. İkincisi; rububiyetle ilgilidir. Bu, yaratma ve organize edip idare etmenin, Allah ile birlikte başkasına isnat edilmesi veya Allah'a ibadet ve haram ve helal kılma konusunda dinin hükümlerinin, başkasından yani peygamberlerinin Allah'tan alıp tebliğ ettikleri Allah'ın Kitabı ve vahyinin dışında bir kaynaktan alınmasıdır. Bu da, vahyin beyanı olmadan kendilerinden din öğrenilen kimselerin, Allah'ın muradını daha iyi bildikleri delil gösterilerek yapılır. Böylece o kişilerin fikir ve görüşlerine dayanılarak dinin Kitab'tan alınması terk edilir. Yüce Allah'ın; *"Allah'ı bırakıp hahamlarını ve rahiplerini rab edindiler."*[95] ayetiyle murat edilen de budur. İnşallah ilerde yeri gelince bu konuya dair açıklamalarda bulunacağız. Açıktır ki, din bilginlerine vacip olan; insanlara Allah'ın indirdiklerini açıklamaları, gizlememeleri ve onlara ilave ya da eksiltme yapmamalarıdır. Ama kendilerine kitaplar verilen bütün Ehl-i Kitab, vahye ilave ederek veya ona muhalif olarak dine birçok hüküm ve ibadet katmışlardır. Bunu, vahyi, ilave ettikleri hüküm ve ibadetlere uygun olacak şekilde tevil ederek yapmışlardır, yoksa vahyi esas alarak tevil yoluyla ondan hüküm çıkarmamışlardır. Allah bir olduğuna ve O'ndan başka ilah olmadığına göre, O'na başkasını ortak koşmak layık olmaz. Aynı zamanda ***"Rahman O, Rahim O'dur."*** Yani, rahmeti tamdır. Dolayısıyla kulun, O'na yakın olduğunu zannettiği başka kişilerin

95. Tevbe, 9/31.

rahmetine güvenerek, O'nun rahmetine sebep olacak şeylerden yüz çevirmesi uygun düşmez. Mü'mine, başka rahmetleri ummayı bırakarak Allah'ın her şeyi kuşatan rahmetine yönelmekle yetinmesi, Allah'tan göreceği rahmet için yeterlidir. Aksi halde kaybedenlerden olur.

Üstad der ki: Yüce Allah onların dikkatini şuna çekiyor: Şirkten bekledikleri faydalar, kerim olan Allah'ın elindedir. Sanki Yüce Allah şöyle diyor: Siz, üzerinde bulunduğunuz durumu, yani şirki Yüce Allah için terk ettiğiniz zaman, O, tek ilah olması sebebiyle, korktuğunuz her zarara karşı size yeter ve engin rahmetiyle size umduğunuz her şeyi verir. Çünkü her şeyin hükümranlığı O'nun elindedir. O'nun dışında her neye güvenirseniz, bilinmeli ki o, güvenilecek bir yer değildir. Aksine O'nun dışında bir şeye güvenmeniz, bir tür şirktir. Dolayısıyla bu düşünceyi bir tarafa atmanız ve fayda yollarını elinde tutan, zarar verecek şeyleri savmaya ve onları meydana getirmeye gücü yeten ilahın tek olduğuna, kimsenin O'nun iradesine hâkim olamayacağına, O'nun kelimelerini değiştirecek kimse bulunmadığına ve O'nun rahmetinden daha genişi olmadığına inanmanız gerekir. Yüce Allah, bir Allah inancı dinin aslı ve esası olduğu için, gizli şirk yollarından sakındırmak amacıyla tek ilah olduğunu vurgulamaktadır. Biz Fatiha'yı tefsir ederken tevhid ve şirk ile Rahman ve Rahim isimlerinin manalarını geniş geniş açıklamıştık.

Bu ayetle önceki ayetler arasındaki sağlam irtibatı görüyor musun? Müfessirlerden biri, bu irtibatı sağlayan bağları kesip atmış ve ayeti, Peygamber'e (s) "Bize rabbini anlat." diyen bir topluluğa cevap olarak kabul etmiştir. Bunu söyleyen Celaleyn müellifidir. Üstad der ki: Nüzul sebebine, ahkâm ayetlerinde ihtiyaç duyulur. Çünkü bir hükmün indiği olayı ve vakaları bilmek, o hükmü anlamaya, hikmet ve sırrını çözmeye yardımcı olur. Bedir savaşı ve onda kazanılan zafer ve Uhud'da Müslümanların musibete uğramaları gibi, içinde bazı vakalara işaret bulunan ayetler de bunun gibidir. Tevhidi anlatan ayetlere gelince ki dinin ilk amacı budur, bunların nüzul sebeplerini aramaya ihtiyaç yoktur. Bunların inmesi için, bir sorunun sorulması da beklenmez. Aksine ilk amaç olan tevhid, her münasebet düştükçe açıklanır. Bir olay veya az önce zikredildiği gibi bir soru ile birlikte inmiş olma ihtimali olanlarda, bu, rivayet bakımından sahih de olsa, ayeti daha iyi anlamamızı sağlamaz. Bu olayı, ayetin inişine sebep saymak doğru olmaz. Hele hele, bu ayetin Kur'an belagatine yakışır bir şekilde kendisinden öncekilerle irtibatı bilindikten sonra bu hiç doğru olmaz.

Böyle bir sebep; Kur'an'ı, parçaları arasında bir irtibat kalmamış, bölümleri birbirine bağlı olmayan, dağınık ve kopuk bir hale getirir. Bunun bir benzeri de müfessirlerin, bundan sonraki ayetin iniş sebebi ile ilgili söyledikleridir. Bu ayet, delili iddia ile birlikte sunma esasına dayanan Kur'an üslubunun tipik bir örneğidir. Fakat müfessirler, ayetin iniş sebebiyle ilgili

birçok rivayetlere yer vermişler. Bunlardan birine göre, *"İlahınız bir tek ilahtır."* ayeti Medine'de inmiş, sonra Mekke müşrikleri bunu işitmiş ve dediklerini demişler; mahlukata bir tek ilah nasıl hâkim olur diye şaşmışlar ve buna ilişkin de delil istemişler. Sanki buna dair daha önce bir delil duymamışlar! Sanki Peygamber (s) on küsur yıl onları bu tevhide davet ederek aralarında oturmasına rağmen bu iddia onların zihinlerine çalınmamış, kulaklarına gelmemiş! Sanki daha önce buna şaşmamış ve *"İlahları, bir tek ilah mı yapmış? Bu, gerçekten son derece şaşılacak bir şey!"*[96] dememişler! Mekke'de inen ayetlerin çoğu tevhidi gösteren ayet ve delillerdir. Medine'de inen surede gördüğümüz, birisi tevhid öbürü tevhidin delili hakkındaki iki ayetin -delil, medlûlden uzun bir sure sonra ve daha sonraki bir sebeple inmesiyle- bu şekilde aralarının açılmış olmasını nasıl kabul edebiliriz?

Üstad, bu ayetin önceki ayetle münasebetini beyan edip manasını açıkladıktan sonra şöyle dedi: Buradan anlaşılıyor ki, bu ayetin, "Bize rabbini anlat." veya "Bize rabbini nitele." diyenlere cevap olması doğru değildir. Çünkü böyle bir soru ancak, bu yüce Rabbin sıfatlarıyla ilgili hiçbir şey bilmeyen -veya kendisine bu sıfatlar sorulan kimsenin onları ne kadar bildiğini öğrenmek isteyen- kimseden gelebilir. Ayrıca böyle bir sorunun cevabının da, inanılması gereken tenzihi ve sübutî sıfatların hepsi zikredilerek verilmesi gerekir. Oysa ayette sadece Allah'ın tek ve merhametli olduğu zikredilmiş; ilim, hikmet, irade ve kudret sıfatları zikredilmemiştir. Hâlbuki bunlar öyle sıfatlardır ki, onlar olmadan ilahlık düşünülemez. Bunun sebebi şudur: O kâfirler bu sıfatları gizlemiyor ve kimseyi bu sıfatlarda Allah'a ortak koşmuyorlardı. Onlar ancak dua, adak ve kurbanlarla Allah'tan başkasına ibadet etmek suretiyle ilahlıkta şirk koşuyorlardı. Bu onların, Allah'ın merhametli olduğu cevabıyla yetinmemelerini gerektirir. Üstad, bunun ispatı sadedinde şöyle der: Ayetin tefsirinde belirttiğimiz şekle göre, Allah'ın tek ve merhametli olduğunu zikretmekle yetinmek, gayet açıktır. Belagat, bundan başkasını istemez. Çünkü Allah'ın birliği, hakkı gizleyen o kâfirlere, kendilerini Allah'ın azap ve lanetinden koruyacak O'nun dışında bir sığınak bulamayacaklarını hatırlatıyor. Bunun ardından merhametin zikredilmesi ise onları tevbeye teşvik ediyor ve Allah katında şefaatçi ve aracı edindikleri o kimselerden ümitlerini kestikten sonra Allah'ın lütfundan ümitlerini kesmelerine engel oluyor. Dolayısıyla bu ayet, "*gizleme*" olayının zikredildiği, *"Ancak tevbe edenler hariç..."*[97] ayetindeki Yüce Allah'ın sözüne uygun düşmektedir.

"Kuşkusuz göklerin ve yerin yaratılmasında..."

Bu Kur'an ayetleri bize, bundan önceki ayette geçen Yüce Allah'ın birlik ve rahmet sıfatlarını ispat etmek için, O'nun birliğini ve engin rahmetini

96. Sad, 38/5.
97. Bakara, 2/161.

gösteren bazı kevnî ayetleri açıklıyor. Bunu da işaret ettiğimiz gibi, itikadi meseleleri delil ve burhanlarıyla birlikte anlatmak suretiyle Kur'an üslubuna uygun olarak yapıyor. Bu ayetler birkaç çeşittir. Bunlardan birinci ve ikincisi, göklerin ve yerin yaratılmasıdır. Bunda çok çeşitli apaçık ayetler vardır. Bunların dıştan görünüşleri bile inceleyenleri dehşete düşürür. Bilim adamlarının göklerde ve yerde keşfettikleri ilginç ve enteresan şeylerin yanında, bilinmeyen birçok şeyin olduğunu ve bu bilinmeyenlerin bilinenlerden daha çok olduğunu gösteren kanıtları öğrenen kişinin durumu nasıl olur?!

Bu gök cisimleri, birbirlerinden milyonlarca ve milyarlarca ışık yılı uzaklıkta sistemlerden oluşur. Her sistemin sağlam ve mükemmel bir düzeni vardır. Birinin düzeni, diğerinin düzenini bozmaz. Çünkü hepsine egemen olan tek ve genel bir düzen vardır. Bu tek ve genel düzen, yaratma, takdir, hikmet ve tedbirinde hiçbir ortağı bulunmayan tek bir ilahtan kaynaklandığını gösterir. Bu sistemlerden bize en yakın olanı, ışıklarını dünyamıza saçan ve böylece orada bitki ve canlıların yaşamasına vesile olan güneşimize atfen "Güneş sistemi" dedikleri sistemdir. Bu güneşin uydusu olan yıldızlar, farklı miktar ve boyuttadırlar. Her biri, yörüngesine yerleşmiş olup "genel çekim" adını verdikleri ilâhî, düzenli ve hikmetli bir yasaya göre birbirleri arasındaki oran korunmuştur. Bu düzen olmasaydı, yörüngelerinde akıp giden yıldızlar dağılır, bir kısmı bir kısmına çarpar ve bu sebeple âlemler yok olurdu. Bu nizam, Allah'ın birliğini gösterdiği gibi ilahî rahmete de bir delildir.

Bunlar, kapsadıkları delillere uzaktan işaret ettiğimiz gökler! *"Kesin inananlar için, yeryüzünde de nice deliller var."*[98] Yani yerin hacminde, maddesinde, şeklinde; cansızlar, bitkiler ve hayvanlardan oluşan muhtelif âlemlerinde nice deliller var. Bu âlemlerin her birinde enteresan bir düzen; bunları meydana getirmede, canlılarının birbirlerinden üremesinde ve diğer olaylarda sistemli bir şekilde işleyen ilahî bir yasa var. Hatta çeşitli türleri olan kayalar ve birçok özellik ve renkleri olan cevherlerin oluşturduğu cansız varlıkları etraflıca incelesen, onlarda bulunan nizamdan ve bunların farklı ve değişik türler olmasındaki çeşitli faydalardan, bunların ancak hikmet sahibi, şefkatli, merhametli, yaratma ve yönetmede hiçbir ortağı bulunmayan bir ilahın eşsiz yaratmasına dayandığını yakinen bilmeni sağlayacak şeyleri görürsün. Ben derim ki, Üstad, cansız varlıklarda da, bitkilerdeki hayatın dışında, ondan daha düşük bir düzeyde, onlara has bir hayat olduğu görüşündeydi. Onu, bu ayeti tefsir ederken söyledi mi söylemedi mi bilmiyorum. Ama bunu ben ondan defalarca işittim.

İşte gökler ve yer, Yüce Allah'ın ayetlerinden iki varlık fenomenidir. Bu ikisi, O'nun ayetlerinden, sayılması imkânsız birçok tür ve unsuru içine alır.

Üçüncüsü, Yüce Allah'ın, ***"gece ile gündüzün birbiri ardından gelmesinde..."*** sözüdür. Burada, gece ile gündüzden birinin gidip diğerinin gelmesi;

98. Zariyat, 51/20.

birinin uzayıp diğerinin kısalması kast edilmiştir. Bunların hepsi bir hesapla olur, bütün ülke ve beldelerde sistemli işler. Enlem ve boylam mevkilerinin değişmesiyle mevsimlerin değişmesi de bunun gibidir. Allah bu ayeti, göklerin ve yerin yaratılmasından sonra zikretmiştir. Çünkü bu değişiklik, yerkürenin güneşe karşı olması ve onun etrafında hareket etmesinin bir eseridir. Bu konunun ayrıntıları, bu meselelere ait ilmi açıklamalar kapsamında sunulmuştur. Gece, gündüz ve mevsimlerin değişikliğinden ve bunda insanlar için olan fayda ve maslahatlardan görülenlerde; bu düzgün nizamın benzersiz yaratıcısının birliğini ve O'nun, kullarına rahmetini gösteren apaçık ayetler vardır. Bunlar, bu değişiklik ve takdirinin sebeplerini bilmese de, herkesin kolayca anlayabileceği ayetlerdir. Yüce Allah'ın şu sözünde olduğu gibi, Kur'an'ın birçok yerinde bunun beyanı vardır: *"Biz, gece ile gündüzü iki ayet yaptık. Gece ayetini sildik, gündüz ayetini aydınlatıcı kıldık ki, Rabbinizden bir lütuf arayasınız, ayrıca yılların sayısını ve hesabını bilesiniz. Biz her şeyi bütün ayrıntılarıyla açıkladık."*[99] Bu ayet, gece ile gündüzün değişmesindeki genel faydalara işaret ediyor. Bu manada başka ayetler de vardır. Yüce Allah buyuruyor ki: *"Düşünüp öğüt almak isteyen veya şükretmek dileyen kimseler için, gece ile gündüzü birbiri ardından getiren O'dur."*[100] Burada, dinî faydalara ileten ayetler kast edilmiştir. Yüce Allah'ın şu sözlerinde olduğu gibi, bu değişikliğin sebeplerine işaret eden ayetler de vardır: *"Geceyi gündüzün üzerine bürüyüp örtüyor, gündüzü de gecenin üzerine getirip sarıyor."*[101]; *"Allah, geceyi, durmadan onu kovalamakta olan gündüzün üzerine bürüyüp örter."*[102] Bu iki ayet, yerin yuvarlak olduğunu ve güneşin etrafında döndüğünü gösteriyor. Nitekim biz bunu *Menâr* dergisinin birçok yerinde ayrıntılı olarak, tefsirde de genel olarak açıkladık.

Bu bağlamda sözün özü şudur: Gece ile gündüzün art arda gelmesi ve değişmesi, Güneş sisteminin etkilerinden biridir. Biz dedik ki, bu nizam, onu lütuf ve takdir edenin birliğini gösterir. Ve diyoruz ki, onun etkileri de bunu gösterir. Etkilerinin, Yüce Allah'ın rahmetine delalet etmesine gelince, bu, az önce örnek olarak sunulan ayetlerden açıkça anlaşılmaktadır.

Dördüncüsü, ***"Denizde giden gemilerde..."*** ***"el-Fulk"***, gemi ve geminin çoğulu için kullanılan bir isimdir. İşin zahirine bakıldığında, insan yapımı olanlar bir tarafta, insan yapımı olmayanlar öbür tarafta olması için, bu ayetin, ayetlerin sonunda gelmesi gerekiyordu. Fakat öyle yapılmayıp, gece ve gündüz ayetinin ardından zikredilmesindeki espri şudur: Gece ve gündüz yolculuk yapanlar, gece ve gündüzdeki değişikliğin belirlenmesine ve bundan

99. İsra, 17/12.
100. Furkan, 25/62.
101. Zümer, 39/5.
102. A'raf, 7/54.

faydalanacak şekilde bunun göz önünde bulundurulmasına en çok ihtiyaç duyan insanlardır. Denizde yolculuk yapanlar ise, vakitleri bilmeye ve yönleri belirlemeye daha çok ihtiyaç hissederler. Çünkü bunu bilmemenin onlara vereceği tehlike daha şiddetli, bilmenin faydası ise daha büyüktür. Onun için Astronomi ilmini ve bu ilmin bir dalı olan gece ve gündüz ilmini bilmek, gemi kaptanları için zorunlu şeylerden olmuştur. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Karanın ve denizin karanlıklarında kendileriyle doğru yolu bulasınız diye, sizin için yıldızları yaratan O'dur."*[103] Gemiler ile ondan öncekilerin zikredilmesi arasındaki tertibin yorumu budur. Gemilerin bir ayet olmasına gelince, bu Yüce Allah'ın, insanlara yararlı olan şeylerle, sözünden onların bir rahmet olduklarının anlaşılması gibi, hemen anlaşılmaz. Gemiler, insanların yolculuk ve ticaretlerinde, onlara fayda verecek şeyleri taşır. Bu asırda müşahede ve deneyim yoluyla bilinen faydalar, geçmiş asırlarda bilinenlerden daha çoktur. Çünkü eskiden bütün gemiler yelkenliydi. Buhar, böyle gemileri ve büyük şehirleri andıran kocaman savaş gemilerini yürütmüyordu. Bu gemilerde, varlıklı kişilerin ve kralların karada faydalandığı yatak, koltuk, banyo ve başka her türlü konfor bulunmaktadır.[104] Veya bu gemiler, içlerinde en öldürücü savaş aletleri bulunan kale ve hisarları andırıyordu. Bütün bunlar, bu şeyleri yaratan ve insanı bunları ortaya çıkarmaya yönelten ilahın rahmetindendir. Bu gemilerin, Allah'ın birliğine delil olduğunu anlamak için suyun tabiatını, cisimlerdeki ağırlık kanununun tabiatını ve hava ve rüzgârın tabiatını bilmek gerekir. Bir de bunlara, zamanımızda büyük gemilerin yürümesinde temel husus olan buhar ve elektriğin tabiatını bilmeyi de ekleyin! Bütün bunlar, bunların bir tek kuvvetten meydana geldiğini gösteren sistemli, düzgün, ilahî kanunlarla cereyan etmektedir. Bu kuvvet, eşsiz yaratma ve nizamın kaynağıdır. Bu; tek, hikmetli, Rahman ve Rahîm olan ilahın kuvvetidir.

Beşincisi, ***"Allah'ın gökten indirdiği suda..."***. Burada ***"gök"***ten murat, yukarı taraf veya buluttur. Yoksa Allah'a ve Rasul'üne karşı yalana cüret eden o zavallı sefillerin dediği değildir. O zavallılar, gök ile yer arasında bir deniz olduğunu iddia ederek şöyle diyorlar: "O, alıkonulup tutulmuş bir dalgadır. Yağmur ondan ihtiyaç miktarı iner." Bu konuda, uydurdukları birçok ayrıntıya girdiler. Oysa Allah, onların dedikleriyle ilgili hiçbir delil indirmemiştir. Algıya ve delile aykırı da olsa, nakle esir olmuş kişiler bu konuda onlara uydular. Hâlbuki yağmurun inişi, nakle ve aklın mülahazasına ihtiyaç

---

103. En'am, 6/97.

104. Biz bunu aşağı yukarı 30 küsur yıl önce yazmıştık. Sonradan bu buharlı gemiler büyütüldü ve konforları artırıldı. Bu gemilerin bazılarında parklar, oyun sahaları, dünya haberleriyle ilgili günlük gazetelerin basıldığı matbaalar vardır. Bu haberleri yazılı ve sözlü olarak telsiz telgraflardan öğreniyorlardı. Ayrıca, havada giden zeplin ve uçak ismi verilen gemiler yapıldı. Bunların bir kısmı, insanları ve eşyalarını nakletmek için, bir kısmı da savaş ve medeniyeti tahrip içindi.

duymayan algılanan bir şeydir. Kâinat (varlıklar) hakkında konuşan alimler, yağmurun nasıl meydana getirilip indirildiğini açıklamış ve somut kanıtları açık bir şekilde gözler önüne sermişler. Onların yaptıkları uzun açıklamalar, yağmurun zikredildiği bazı ayetlerdeki veciz ifadelerin dışında bir şeyi anlatmıyor. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Rüzgârları gönderen, Allah'tır. Bu rüzgârlar, bulutu kaldırır, derken Allah o bulutu gökte dilediği gibi yayar ve parça parça eder. Yağmur tanelerini o bulutun arasından çıkarken görürsün..."*[105] Suları ve nemleri buharlaştıran, havanın sıcaklığıdır. Rüzgârlar onu havaya kaldırır, sonunda onun soğumasıyla yoğunlaşır, bulut parçası haline gelir. Ondan su çözünür ve arasından çıkarak ağırlığıyla yere iner. İnsanların diğer yerlerde gördüğü gibi, biz de çoğu zaman Suriye dağlarında gördük ki, bulut, dağın kıvrımları üzerinde toplanıyor ve ondan yağmur iniyor. Hâlbuki aynı anda üzerinde güneş parlıyor ve orada yağmur yok. Bazen insanlar, yağmur mıntıkasını yarıp üst tarafına geçiyorlardı.

Allah, ayetlerinin bu türünü, yani gökten su indirme olayını, onun meydana getirdiği etkilerin en büyüğü ile niteleyerek şöyle buyuruyor: ***"Ve onunla, ölmüş olan yeri dirilterek üzerine her çeşit canlıyı yaymasında..."*** Yani Yüce Allah; gelişme, beslenme ve üreme gibi canlılarda bulunan sıfatlardan yoksun olması sebebiyle ölü gibi olan yerde, bu su sebebiyle hayat meydana getirdi. Yer üzerinde hareket eden bütün canlı türlerini yerin her tarafına yayıp dağıttı. Bunlar, saymakla bitmez tükenmez. Su sayesinde bitkilerle yerde canlılık meydana geldi ve bu sayede yeryüzü, üzerinde her türlü canlının ortaya çıkışına hazır hale geldi. Acaba bu can vermeden maksat, ilk hayat verme ve onu izleyen ve "her türlü canlı" diye tabir edilen canlıların üremesi midir? Yoksa maksat, yeryüzünün her tarafında daima ürediği görülen canlıların bireyleri midir? Açık olan, öncelikle, bir başka ayette Yüce Allah'ın şu sözüyle işaret edilen "ilk can verme"nin kastedilmiş olmasıdır: *"O inkâr edenler bilmiyorlar mı ki, göklerle yer bitişik idi de biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık..."*[106] Allah, yerin, gökten ayrıldığını zikretmesinin ardından her şeye su ile hayat verdiğini söylüyor. Şöyle ki: Göklerin ve yerin tümü bitişikti. Yani, duman gibi gaz zerreleri halinde, bir kısmı bir kısmına bitişik tek bir madde idi. Nitekim Yüce Allah, yaratılışı anlatan ayette şöyle buyuruyor: *"Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yerküreye: 'İster gönüllü, ister gönülsüz, gelin' dedi."*[107] Kütlelerde bu ayrılma meydana gelince, yerin kütlesi güneşin kütlesinden ayrıldı. Yerküre; ayrı, su gibi çalkalanan, kaynar bir parça haline geldi. Suyun maddesi -ki bu, kimyacıların oksijen ve hidrojen dedikleri şeydir- onda bulunan hararetten dolayı yerden buharlaşı-

105. Rum, 30/48.
106. Enbiya, 21/30.
107. Fussilet, 41/11.

yor, havada soğuklukla karşılaşıyor, bu soğukluk o buharı su haline getiriyor ve o da az önce yukarda anlattığımız gibi yere iniyor ve yerin hararetini bir miktar soğutuyordu. Bu, bütün yerküre su haline gelinceye kadar devam etti. Bundan sonra orada suyu çekilmiş yerler, yani kara parçaları oluştu. Bitki, hayvan ve her canlı şey sudan çıktı. İşte bu, ilk can vermedir.

Yerkürenin her tarafında daima görülen sürekli can vermeye gelince, buna, aşağıdaki ayette ve benzerlerinde şöyle işaret ediliyor: *"Sen, yeryüzünü kupkuru görürsün. Ama üzerine su indirdiğimiz zaman harekete geçer, kabarır ve her güzel çiftten bitkiler bitirir."*[108] Şöyle ki: Biz, yağmur almayan ve ne yüzeyinde, ne de içinde yağmurlu topraklardan gelen sular akmayan bir yerde, bitki ve hayvan namına hiçbir şey olmadığını görürüz. Ancak oraya komşu araziden su girer ve sonra çekilirse başka; o zaman orada bir canlılık görülür. Yani, yeryüzünde canlıların hayatı su iledir. Bu konuda, canlı âlemler oluşturulur ve türlerin ilk asılları meydana getirilirken söz konusu olan ilk can verme ile, bu türlerin fertlerinde ve her gün üreyip gelişen en küçük parçalarında yenilenen can verme arasında fark yoktur.

Bu karanın yüzeyindeki bitki ve canlıların beslendiği bu suların hepsi, yağmurdandır. Mısır toprakları bundan istisna edilip de, "Mısır'a hayat veren yağmur değil, Nil'in suyudur." diyemeyiz. Çünkü yerden çıkan kaynak ve nehir sularının hepsinin kaynağı yağmurdur. Yağmur yere sızar, orada toplanır sonra dışarı fışkırır. Allah bize bunu lütfetmiş ve şu sözüyle bundaki ayetini bize göstermiştir: *"Görmedin mi Allah, gökten su indirdi de onu yerin içindeki kaynaklara geçirdi. Sonra onunla renk renk ekinler çıkarıyor..."*[109] Nil'in kaynakları olan göller, yağmur suyundan oluşurlar. Nil'in taştığı günlerde suyundaki artış da bu kaynakları besleyen ve Sudan ülkesindeki yatağında nehrin bizzat kendisini besleyen yağmurların artmasından kaynaklanmaktadır. Taşmanın çokluğu ve azlığı, oradaki yıllık yağmurun çokluk ve azlığına bağlıdır.

İşte, hem yağmur olarak hem de hayatın sebebi olarak su budur. O, varoluş ve meydana geliş biçimiyle bir ayettir. Çünkü o bu konuda, Allah'ın birliğini ve rahmetini gösteren, hikmet dolu ilahî bir yasaya göre cereyan eden bir olgudur. Sonra o, canlı âlemlere etkisiyle de bir ayettir. Çünkü şu görülen bitkiler, hayatın kaynağı olan bir tek su ile sulanır ama renk, tat ve kokuları değişiktir. Aynı toprakta, karpuzun yanında, görünüşte ona benzer fakat tatları birbirine zıt olarak Ebu Cehil karpuzunu da bulursun. Hurma ağacı görürsün; meyvesinin tadı ve lezzeti zevk verir; hemen yanında ekşi limon ve turunç ağacı görürsün. Oysa bunların meyvesi ekşi ve tuzlu bilinir. Hemen bunların yanında gülfidanı bulursun; bunun hurma ağacında bulunmayan ve narenciye çiçeğinin kokusuna benzemeyen bir kokusu vardır.

---

108. *Hacc*, 22/5.
109. Zümer, 39/21.

Hatta bir ağaçta, keskin kokulu çiçeği olan bir dal bulunur, ama bu çiçeğin bulunduğu dalı kestiğinde ondan kötü ve pis bir koku yayılır. İşte, yağmurun oluşumu ve yere inişi ile ilgili yasalar, son derece ince ve şaşmaz bir tek nizamla cereyan etmektedir. Aynı şekilde, bitkilerin su ile beslenme yolları da bir tek nizama tabidir. Nizamın birliği ve onda bir bozukluk olmaması, kaynağının bir olduğunu gösterir. Bu açıdan o, tam bir birliğe (vahdaniyete) delalet eder. Kendisinde, mahlûkata fayda ve ihtiyaç giderici bir özellik bulunması bakımından da ilahî rahmete delalet eder. Yüce Allah'ın yeryüzüne yaydığı her türlü canlı hakkında da buna benzer şeyler söylemek mümkündür! Çünkü onlar, Allah'ın birliğine birer kanıt ve rahmetinin genelliğini gösteren varlık delilleridir.

Altıncısı, ***"Rüzgârları bir taraftan bir tarafa çevirmesinde..."*** Yüce Allah, aralarındaki uygunluktan dolayı ve bir de sebebi hatırlatmak için, yağmur ayetinden sonra rüzgâr ayetini zikrediyor. Çünkü rüzgârlar, bulutu kaldırıp onu, havada buharının çözülerek, az önce geçtiği ve *"Rüzgârları gönderen Allah'tır. Bu rüzgârlar bulutu kaldırır..."*[110] ayetinde anlatıldığı gibi, yağmura dönüşeceği yerlere doğru sevk eder.

Rüzgârların bir taraftan bir tarafa çevrilmesi demek, onların yönetilmesi ve ilahî iradeye göre ve hikmet ve nizama uygun olarak yönlendirilmesidir. Rüzgârlar genellikle dört yönün birinden, bazen yön değiştirerek iki ana yön arasından eserler. Bazen dört bir taraftan eserler. Bazıları kısır; bazıları bitki ve bulutları aşılayıcı, dölleyicidir. Bazı yer ve vakitlerde sıcak estiği zaman, ardından hoş bir sıcaklıkla veya soğuk olarak eser. Bütün bunlar, kaynağının birliğini ve yöneticisinin rahmetini gösteren hikmet dolu bir yasaya göre cereyan eder.

Yedincisi, ***"Ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutlarda..."*** Yani, çeşitli beldelere yağmur indirmek için havada sürülmüş, emre hazır bulutlarda... Yüce Allah, rüzgârların bir taraftan bir tarafa çevrilmesini zikrettikten sonra burada bulutları zikrediyor. Çünkü bulutu kaldıran, bir araya toplayan, onu yağmur yağdıracağı yere sevk eden, bazen onu, toplu halde iken dağıtıp yağmur yağmasını engelleyen, rüzgârlardır. Bulut, suyun direkt sebebi olduğu halde Yüce Allah onu, suyu zikrederken zikretmedi ki, bulutun bizzat kendisinin bir mucize olduğunu bize göstersin. Çünkü bulut, bir nizamla oluşur, yerle gök arasında ortaya çıkar. Eğer bulutun oluşum sebebini bilmeyen bir kişi, onu devamlı görüp de varlığına alışmamış olsaydı, bulut, dış görünüşü ile, kendisine bakan bu nitelikteki bir kişiye dehşete düşürürdü. Bu ayeti ancak, latif cisimlerin bir araya gelip ayrılmasındaki, bunların yükselip inişindeki ilahî yasaları bilen kişi, hakkıyla bilip tanıyabilir. Bu, bu konuyu bilen alimlerin, "çekim kanunu" dedikleri yasadır. Çekim

110. Rum, 30/48.

kanunu birkaç çeşittir. Yerçekimi kanunu, genel çekim, temas çekimi ve diğerleri... Bu varlıkların sırlarını bilmeyen ve sadece zahirlerine bakıp onları, hayvanların gördüğü gibi gören kişi, bunların nasıl birer ayet olduklarını anlayamaz. Çünkü kendisine ayrıcalık sağlayan anlama aletini, yani aklını ihmal etmiştir. Onun için Yüce Allah, bütün bu ayet türlerini; onlarda, düşünen bir kavim için elbette deliller var diye duyurmaktadır. Çünkü böyle kişiler; onların sebeplerine bakan, hikmet ve sırlarını anlayan, fayda ve zararlarını birbirinden ayırabilen ve onlarda bulunan sağlamlık ve metanet ile ve bir de bu nizamın kaim olduğu yasalarla, onları var edenin gücüne, hikmetine, lütfuna, rahmetine ve onun ibadet edilmeye layık olduğuna, hiçbir mahlûkunun ibadete layık olmadığına delil getirebilen kimselerdir. İlim ve irfanda aklın yükseldiği miktarda, imanda tevhid olgunlaşır. İnsanlar içinde ancak aklı en az ve cehaleti en çok olan kimseler Allah'a ortak koşar.

Dine mensup olduklarını söyleyen kişilerin, o dinin kitabının kendilerini düşünmeye yönlendirdiği ve ibretler çıkarmaya irşat ettiği ayetlerine bakıp düşünmemeleri, dine karşı işlenmiş bir cinayet ve ona vurulmuş en büyük darbe değil midir? Dinin reislerinin -hem de böyle bir dinin-, Allah'ın yarattığı şeylerdeki hikmet ve ayetlerini açıklayan Fen bilimlerini bırakıp onları -bu ilimlerle kendilerine delil getiren ve üzerinde düşünülmesine çok önem veren Allah'ın Kitabı'nın aksine- dini zayıflatıcı veya yok edici saymaları, bu kavimin başına gelen musibetlerin en şiddetlilerinden biri değil midir? Evet, öyledir. Çünkü onlar, taklit ettikleri şeylere dair hiç bir delil olmadığı halde bu taklitlerinde ısrar ederler. Bu konuda sadece kendilerinden öncekilerin yolunu tutuyorlar. Son dönem bilgelerinden biri, dinlerini yüzüstü bırakan dindaşları hakkında şöyle bir söz söylüyordu: "Bütün din mensuplarının durumu böyle. Sanki hepsi birlikte hareket etmek üzere sözleşmişler." Bu mana, her kavim de, o kavmin peygamberini tenkit etmede anlaşmış olan kâfirler hakkında Yüce Allah'ın söylediği şu sözden alınmıştır: *"Bunu birbirlerine tavsiye mi ettiler? Hayır, onlar azgın bir toplumdur."*[111]

Din adına, pozitif ilme düşman olan bu kişilerden bazıları, eşyanın zahirine bakmanın, onlarla delil getirmek ve onları yaratanın ayetlerini, hikmet ve rahmetini tanımak için yeterli olduğunu iddia ederler. Bunların durumu, bir kitabın içinde yazılan ilim ve hikmeti tanımadan sadece o kitabın dış kapağını ve şeklini görmekle yetinen kimsenin durumu gibidir. Evet, işte bu kâinat da Allah'ın varlığını, kemalini, celal ve cemalini açık ve net bir şekilde dile getirip ifade eden ilahî yaratma kitabıdır. Yüce Allah'ın şu sözleriyle bu kitaba işaret edilmektedir: *"De ki, Rabbimin kelimeleri için deniz bir mürekkep olsa, bir o kadar da yardım getirsek, Rabbimin kelimeleri bitmeden deniz biter."*[112];

111. Zariyat, 51/53.
112. Kehf, 18/109.

"Yeryüzünde her bir ağaç kalem, deniz de (mürekkep) olup arkasından yedi deniz de ona destek olsa, yine Allah'ın kelimeleri (yazmakla) bitmezdi."[113] Eserleri ve birer mihenk taşı olmaları itibariyle, yaratma konusunda Allah'ın kelimelerinden murat, birer birer bütün mahlûkat ve eşsiz ilahî yaratıklardır. Çünkü bunlar, söz lisanından daha fasih bir dille konuşurlar. Fakat işitme ile ilgisi olmayanlar, ilme düşman olanlar ve marifetullahın, gerçek varlık delillerinden değil de nazarî cedellerden ve mantıkî kıyaslardan elde edilebileceği vehmine kapılanlar, bunların dilinden anlamazlar. Onların iddiaları vehim değil de gerçek olsaydı, Yüce Allah Kitabı'nda fikrî-nazarî delillerle istidlal eder, kısırdöngü ve daha başka kelamı terimleri zikreder; gök, yer, gece, gündüz, gemiler, yağmur ve onun hayata etkisi ve bunun dışında Kur'an'ın bizi üzerlerinde düşünmeye ve kendilerinden delil ve ibretler çıkarmaya yöneltti̇ği mahlûkat ile istidlal etmezdi.

Haberiniz olsun! Allah'ın iki kitabı vardır: Birisi, yaratılmış kitap ki bu, kainattır; diğeri, indirilmiş/münzel Kitab ki, o da Kur'an'dır. Kur'an bizi, bize verilen akılla kâinatı bilmeye, öğrenmeye yöneltir. Kim Kur'an'a uyarsa, o, kazananlardan olur. Kim yüz çevirirse, kaybedenler işte onlardır.

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا
أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا
وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ ﴿165﴾
إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوُا الْعَذَابَ
وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ ﴿166﴾
وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّءُوا مِنَّا كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ
أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ ﴿167﴾

165- İnsanlardan kimi, Allah'tan başkalarını O'na denk tutarlar da Allah'ı sever gibi onları severler. Mü'minlerin Allah sevgisi ise (onların putlara olan sevgisinden) daha kuvvetlidir. Zulmedenler, azabı görecekleri zaman bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının çok çetin olduğunu bir görseler...

113. Lokman, 31/27.

166- O zaman, kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, kendilerine uyanlardan uzaklaşmış, hepsi azabı görmüş ve aralarındaki bağlar kopmuştur.

167- Uyanlar şöyle derler: Keşke bir dönüşümüz olsa da onlar bizden uzaklaştığı gibi biz de onlardan uzaklaşsak! Böylece Allah onlara amellerini, onların şiddetli hasret ve pişmanlıkları olarak gösterir. Onlar asla ateşten çıkacak değillerdir.

Bu ayetler, Allah'ın birliği ve rahmetine dair önceki ayetlerin ortaya koyduğu delilleri düşünemeyenlerin durumunu açıklamaktadır. Onlar bunu düşünemedikleri için, kendilerinden hayır ve rahmet isteyecekleri, onların bereketi sayesinde bela ve musibeti savacakları ve kendilerinden din ve şeriatı alacakları, Allah'a denk bir takım tanrılar icat ettiler.

Müfessirler der ki: ***"En-nidd"***; benzeyen demektir. Bazı dilciler buna bir kayıt ekleyerek şöyle demişlerdir: *"En-nidd"*, kendi benzerine karşı çıkan ve ona mukavemet eden *"benzer"*e denir. Bundan anlaşılıyor ki, Allah'a denk varlıklar edinenler; bunların, kudretinde, ilminde ve otoritesinde Allah'a benzer olduklarını, yaratmada ona karşı çıkıp tedbirde O'na mukavemet ettiklerini iddia ediyorlar. Oysa bu, doğru değildir. Zira Kur'an bize, Allah'a denk varlıklar edinenlerin haberini açık birçok ayette anlatmıştır ki, bunlar, müfessirlerin ibaresinden anlaşıldığı veya algılandığı şekliyle bir inanca sahip değildirler. Aksine genellikle onlar inanıyorlar ki, Allah, yaratma ve tedbirde tektir; O'na denk tutulan varlıklar, onunla kulları arasında aracı konumundadırlar. Bu aracılar kulları O'na yakın kılar ve kullar için O'nun katında şefaatçi olurlar. Olağanüstü yetenekler ve güçler sergileyerek onların ihtiyaçlarını giderirler veya Allah kendisi, bu ihtiyaçları onların hatırı için giderir. Onlar bu inanca delil olarak, kusurlu günahkârların, suçluların, bizzat kendilerinin Allah'a ulaşmaya güçlerinin yetmeyeceğini; vatandaşlar ve zayıf kişilerle krallar ve emirler arasında olduğu gibi, bunlarla Allah arasında da bir aracının bulunması gerektiğini gösteriyorlar. Puta tapıcılar Allah'ı, büyük saygı gösterdikleri liderlere ve halk içindeki ulu şahsiyetlere, özellikle reislerden insanları köleleştiren, daha doğrusu halkı kendilerine taptıran ve insanların da bir şekilde taptıkları diktatörlerle karşılaştırıyorlar. Onlara: *"Şunu kim yarattı? diye sorulunca, Allah, derler."* şeklindeki ayetler çoktur. Bununla birlikte Allah onlar hakkında şöyle buyuruyor: *"Allah'ı bırakıp kendilerine ne zararı, ne de yararı olmayacak şeylere tapıyorlar ve bir de: Bunlar, Allah katında bizim şefaatçilerimizdir, diyorlar."*[114]; *"Allah'tan başka bir takım dostlar edinenler: Biz onlara*

114. Yunus, 10/18.

sadece, bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz, (derler)."[115] Yani, biz onlara tapmıyoruz, derler.

Müfessirlerin çoğunluğuna göre, ***"endâd"***; taş ve ağaçtan yontularak yapılmış putlardan daha geneldir. Bu, dinî bir amaçla bazı insanların boyun eğdiği reisleri de içine alır. Aşağıda gelen ayetler bunu göstermektedir: ***"O zaman, kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, kendilerine uyanlardan uzaklaşmış olacak..."*** Buna göre ayetteki *"nidd"*den maksat; kendisinden, ancak Allah'tan istenen şeylerin istendiği veya ancak Allah'tan alınan şeylerin alındığı kimsedir. Defalarca da söylediğimiz gibi, birincisinin açıklaması şudur: Sebeplerin sonuçları vardır. Bu sebepler o sonuçları, Allah'ın yaratma nizamındaki hikmetinin dışına çıkaramaz. Allah'ın, kendisine mahsus fiilleri vardır. Sonuçları, sebepleri yardımıyla talep etmenin, Allah'a denk varlıklar edinmeyle bir ilgisi yoktur. Sebepleri bize gizli kalan ve bunları elde etmenin yollarını göremediğimiz bazı işler vardır. O zaman, dinin ve fıtratın yol göstericiliği ile, bunlarla ilgili olarak gaybî kuvveti olan zata sığınmamız ve o sebepleri, sebepleri meydana getirenden istememiz gerekir. Belki O, yardım ve rahmetiyle, o sebeplere giden yolu bize gösterir veya onların yerine bize daha hayırlısını verir. Bununla beraber, yapılabilecek başka bir şey kalmayıncaya kadar, elimizden gelen sebepleri kullanmak için güç ve gayret harcamalıyız. Bunu, bütün sebeplerin bize yönelik Allah'ın lütuf ve rahmetinin bir göstergesi olduğuna inanarak yapmalıyız. Çünkü o sebepleri, gayelere götürecek yollar haline getiren ve bize verdiği akıl ve duygularla bizi onlara ulaştıran O'dur.

Din, insanların, *"Onu siz mi ekiyorsunuz, yoksa ekip bitiren biz miyiz?"*[116] ayetinin zahirine tutunarak hiçbir çaba göstermeden yeri sürmeyi ve ekmeyi bırakıp yerden kendilerine hububat çıkarması için Allah'a dua etmelerini hoş karşılamaz. Ancak onlara, ziraatın başarılı olması için yeri sürmek, gübrelemek, tohum ekmek, sulamak ve bunun dışında yapılması mümkün olan bütün işleri yapmaya ve ondan sonra; yağmur yağdırmak, nehirlerin suyunu artırmak ve ürünlere gelebilecek belaları defetmek gibi, ellerinden gelmeyen ve kendi çalışmalarıyla sebeplerine ulaşamadıkları şeylerde Allah'a tevekkül etme yolunu gösterir. Bu konuda bir şeye güçleri yetiyorsa, onu kalpleri ve dilleriyle değil de, kendilerini buna hidayet ettiği ve onu yapma gücü verdiği için Allah'a şükrederek, amelleriyle talep etmeleri gerekir.

Aynı şekilde din, insanların; Allah'a tevekkül ederek ve zaferin O'nun eliyle gerçekleşeceğine güvenerek hiç silahsız bir şekilde veya kendilerine saldıran düşmanın kullandığı silahtan başka, ona denk olmayan, daha etkisiz bir silah taşıyarak savaşa, kavmi ve ülkeyi savunmaya koşmalarını yasaklar. Aksine onlara, düşmanları için ellerinden gelen gücü hazırlamalarını,

---

115. Zümer, 39/3.
116. Vakıa, 56/64.

daha sonra hücum ve saldırı şurasında kalplerini ve ayaklarını kaydırmaması ve bunun dışında diğer çeşitli başarı ve ilhamları bahşetmesi için Yüce Allah'ın yardımına tevekkül etmelerini emreder. Kim, sebeplere sarılma hususunda üzerine düşeni yapmadan sırf Allah'a güvenerek hareket ederse, o, Allah'ı tanımıyor demektir. Allah'ı bırakıp da asıl itibariyle sebep olmayan bir şeye sığınan da Allah'a şirk koşuyor demektir.

Kendisine sığınılan, peygamberler ve salihler gibi, saygın bir insana -veya mukarreb meleklerden bir meleğe veya bu seviyenin altında görülen yaratıklara veya bunlardan herhangi birinin anısına yapılan put ve heykele- "Allah'ın dengi, ortağı ve Allah'ın dışında bir veli" gibi isimler verilir. Kur'an, Allah'ın, bu mahiyette olduklarına dair hiçbir delil indirmediği halde müşriklerin kendiliklerinden taktığı bu isimlerden söz etmiştir.[117]

Üstad der ki: Müfessirler, *"endâd"* ı iki kısma ayırırlar. Bir kısmı, müstakil olarak iş yapar, yani kendisine sığınanın ihtiyacını bizzat kendisi giderir. Bir kısmı, Allah katında şefaatçi ve ihtiyaç sahibine aracı olur da, ihtiyaç bu yolla giderilir. Şefaatçiye de "nidd" denir. Çünkü o, katında şefaatle bulunduğu kimsenin, önceki görüşünden vazgeçmesini ister ve onun fikrini değiştirir. İrade değiştirilmeden önce maslahat ve hikmetle ilgili bilginin değiştirilmiş olması gerekir. Çünkü irade daima ilme tabidir. Sultanların ve hükümdarların katında şefaatçi olmak deyince, anlaşılan mana budur. Ama bu, Allah hakkında imkânsızdır. [118]

Sebeplere güveni az olan veya sebepten daha acil bir yolla gayeye ulaşmak isteyen kimseden başkası, sebepleri bırakıp da ortak ve aracılara bel bağlamak istemez. Bu tıpkı, doktor tarafından tedavi edilen, ama daha çabuk şifa bulmak isteyen, bu yüzden bizzat kendisi veya bir yakını aracılığıyla, maddi sebepler dışında gaybî güç bakımından tesirleri bulunduğuna inanılan kimselere sığınan bir hastanın durumuna benzer. Kendilerini, sebeplere sarılma meşakkatinden kurtarmaları için veli edindikleri kimselere sığınan diğer ihtiyaç sahipleri de böyledir. (Üstad bunlara örnek olarak, hükümet hizmetini isteyenleri zikretti.)

*"Endâd"*ın diğer bir kısmına gelince, bunlar, Allah ve Rasulü'nden gelenleri insanlara açıklamadan, dinde kendilerine uyulan kimselerdir. Delili bilinmese de bunların sözleriyle amel edilir. Görüşlerinin, Allah ve Rasulü'nden gelenlere muhalif olduğu ortaya çıksa da, bunların görüşü, uyulması gereken bir din kabul edilir. Çünkü bunların, vahyi, dinde onları taklit edenlerden daha iyi bildiklerine ve Allah'ın indirdiklerini onlardan daha iyi anladıklarına itimat edilir. Bunlar hakkında Yüce Allah'ın şu sözü inmiştir; *"Allah'ı bıra-*

117. Bkz: Necm, 53/23. (Çev.)

118. Bu konunun açıklamasını ve delilini, *Ayetu'l-Kursî*'nin tefsirinde göreceksiniz.

kıp hahamlarını ve rahiplerini Rabler edindiler."[119] Nitekim Peygamberimiz'in (s) bu ayeti bu şekilde tefsir ettiği rivayet edilmiştir.

Düzmece ilahları Allah'a denk varlıklar edinenlerin fitnesi büyüdü. Neticede onlara olan sevgileri, Allah'a olan sevgileriyle eşit düzeye geldi. Onun için Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"İnsanlardan kimi, Allah'tan başkalarını O'na denk edinirler de Allah'ı sever gibi onları severler."*** Yani, Allah'ın yarattıklarından bazılarını, Allah'ı sever gibi severek Allah'a mahsus şeylerde onları, Allah'ın benzerleri haline getirirler. Şöyle ki: Sevgi, çeşit çeşittir; sebep ve illetlerinin değişikliğine göre değişiklik arz eder. Bu sebeplerin hepsinin kaynağı, sevilenle senli benli olmak veya ihtiyaç anında ona meyledip sığınmaktır. Bazen insan bir şahsı, onu cana yakın bulduğu ve aralarındaki bir benzerlikten dolayı onunla buluşmaktan hoşlandığı için sever. Ama Allah ile insanlar arasında bir benzerlik yoktur ki, onlarda bu tür sevgi ortaya çıksın. Sevgi sebeplerinden biri de sevenin, sevilende kendi gücünün üstünde bir güç ve kendi nüfuzunu aşan bir nüfuz bulunduğuna inanması ve aynı zamanda, ihtiyaç anında kendisine başvurma imkânı verecek ve o olmadan çözemeyeceği şeylerde kendisine yardım edecek derecede işine önem vereceğine ve kendisine acıyacağına güvenmesidir. Bu inanç, inanan kimsede bir eğilim meydana getirir. Bu eğilimle birlikte, kendisinin, sevdiği kimse tarafından desteklenen büyük bir gücü olduğuna dair gizli bir duygu da taşır. Bu tür sevgi, sevilende bulunduğuna inanılan sıfat ve meziyetler miktarınca büyür. Bunlar öyle sıfat ve meziyetlerdir ki, onlar sayesinde, sevilen kişi, menfaatlerin kaynağı ve sığınanın dayanağı olur. Bu konuda insan tarafından yapılacak her şey; sebepler, sonuçlar ve kesbî ameller dairesine girer.

Yaratanın gücüne ve kudretine ve mü'minlerin onda bulunduğuna inandıkları kapsamlı rahmete, eksiksiz sıfatlara, etkin dilemeye, sebep ve sonuçları emre hazır hale getirmedeki mutlak tasarrufa ve göklerde ve yerde itaat edilen hükümranlığa gelince, bütün bunlar, Yüce Allah'a duyulan sevgiyi; kendisinden bir şey umulduğu, bir istifade beklenildiği için ya da başka sebeplerle sevilen her şeyden daha üstün yapan özelliklerdendir. Böyle bir sevginin, Allah'tan başkasına duyulması layık değildir. Çünkü her şeyde, Allah'a sığınıldığı gibi, başkasına sığınılmaz. Fakat Allah'a denk varlıklar edinenler, onları bu sevgide Allah'a ortak ederler. Onların, Allah'a denk saydıkları bu varlıkları sevmeleri, Yüce Allah'a duydukları sevgi türündendir: Onlar özel olarak Allah'a bir sevgi türü tahsis etmezler. Çünkü Allah'tan her ne umarlarsa, umdukları o şeyin bir benzerini yapmayı veya o konuda bir tür gaybî aracılıkta bulunmayı, Allah'a ortak koştuklarından beklerler. Allah'ın birliğine inanan bir mü'minden sadır olmayacak böyle bir sevgi sebebiyle onlar müşrik kâfirlerdir. Onun için Yüce Allah, onların bu şirklerini

119. Tevbe, 9/31.

beyan ettikten sonra şöyle buyuruyor: *"Mü'minlerin Allah sevgileri daha kuvvetlidir."* Yani mü'minler Allah'ı, O'nun dışındaki her şeyden daha çok severler. Çünkü onların Allah'a karşı duydukları sevgi, sadece Allah'a mahsustur; bu sevgiye başkasını ortak etmezler. Onların sevgileri tam ve sabittir. Çünkü bu sevginin ilgi alanı, her kemalin kendisinden medet umduğu mutlak kemal olan Allah'tır. Allah'a denk varlıklar edinenlere gelince, onların sevgisi gevşek ve sarsıntılı olup bu sevgide ne sebat vardır, ne de istikrar.

Mü'minin bir tek sevdiği vardır. Her şeyin ondan olduğuna, her şeyin mülkünün onun elinde bulunduğuna ve onun bütün varlıkların üzerinde gücü ve hükümranlığı olduğuna; dolayısıyla, çalışarak hangi hayra nail olmuşsa, bunun, Yüce Allah'ın tevfiki ve hidayetiyle olduğuna, hiç hesapta yokken ona gelen hayırların, Allah'ın lütfu ve inayetiyle geldiğine inanır. Bir işle karşılaşıp da onun üstesinden gelemezse, o işi Allah'a bırakır ve bu konuda ona dayanır. Müşrikin ise, Allah'a ortak koştuğu birçok kişi ve değişik rableri vardır. Başına bir iş geldiğinde veya bir zarara uğradığında bir beşere veya kayaya başvurur veya bir hayvanı ya da bir kabri aracı yapar veya Zeyd'den ve Amr'dan şefaat bekler. Hangisi işitir ve sözü dinlenir, hangisi şefaat eder ve şefaati kabul edilir, bilmez. Kalbi daima hüzün ve vesvese doludur, hiçbir şekilde sıkıntıdan kurtulup sakinleşemez.

Bu, müşriklerin, yukarda anlattığımız ilk kısma giren *"endâd"*a, yani Allah'a ortak koştukları düzmece tanrılara yönelik sevgileridir. Sevginin bir türü daha vardır ki, bunun sebebi daha önce yapılan iyiliktir. Nitekim birincisinin sebebi de, ilerde geleceği umulan bir iyiliktir. İyilik ve ihsan çeşitleri içinde, bir saat veya bir gün veya birkaç gün az ya da çok tadına varıp zevk aldıkların vardır. Yine bunlar içinde; sağlıklı eğitim, faydalı öğretim ve gizli menfaatlere yol bulmak gibi, sayesinde bütün hayatın boyunca mutlu oldukların vardır. Bütün bunlar, insanların kendi çabaları ile elde edebilecekleri özelliklerdendir. İyilik gören kimse bu iyiliği kabul edip de onunla amel ettiği zaman bundan sonsuz derecede mutluluk duyacak şekilde dünya ve ahirette mutlu olacağı türden bir iyiliği insanların birbirine yapması, beşerin gücü dahilinde değildir. İşte beşerin yapmaktan aciz olduğu bu tür iyilik, dinin sağlayacağı hidayettir. Bu öyle bir hidayettir ki, bu hidayet insanlara, akılların yükselmesini ve putperestlik karanlıklarından çıkmasını sağlayan sağlıklı inançları; nefislerin terbiye görüp hayvani sıfatlardan arınmasını sağlayan prensipleri ve bir daha karalanma ve silinme arız olmayacak şekilde inançları ve ahlâkı besleyen ibadet kurallarını öğretir.

Din, ilâhî bir kanundur. Yüce Allah bu dini insanlara, onlardan birinin lisanı ile lütfeder. Bu kişinin o lütfu elde etmede hiçbir çalışma ve gayreti yoktur. Ona hiçbir tahsil ve öğrenimle ulaşamaz. *"O, vahyedilen bir vahiyden*

başka bir şey değildir."[120] Dolayısıyla, bu lütfun sahibi olan Yüce Allah'ın, hiç kimsenin ortak edilmeyeceği bir sevgiyle sevilmesi gerekir. Fakat yukarıdaki sözümüzde geçen ikinci manada Allah'a denk düzmece tanrılar edinenler, bu sevgide onları Allah'a ortak ederler. Çünkü daha önce geçtiği gibi, yanlış yorumlarla bu lütufta onlara bir ortaklık ayırırlar. Bunlar, Allah'a ortak kabul ettikleri o kişiler emretmese, hatta yasak etse de, nereden aldıklarını bilmeden onların görüşlerine sarıldıkları gibi, aynı şekilde Allah'ın indirdikleriyle ilgili yaptıkları tevillere de sarılıyorlar. Sanki Allah'ın indirdikleriyle beraber tevili de indirilmiş! Sanki tevilin sahih olup olmadığını ve hakka uyup uymadığını bilmek için hiç akıl kullanılmayacak, lügatin ve dinin diğer nasslarının delaletine bakılmayacak!

Gerçek mü'minlere gelince; bunlar Allah'ı birlerler ve teşri (yasama) kaynağının sadece O olduğunu söyledikleri gibi bu sevgiyi de yalnız O'na tahsis ederler. Bu demektir ki onlar dini sadece vahiyden alırlar ve onu ancak vahyin getirdiği karinelerle anlarlar. İmamlar ve alimler; metinleri nakleden ve onları beyan eden kişilerdir. Hatta Yüce Allah, bizzat Peygamber'in kendisi için şöyle buyurur: *"Sana Kur'an'ı indirdik ki, kendilerine ne indirilmiş olduğunu insanlara açıklayasın."*[121] İşte bu mü'minler, onların nakil ve beyanlarını rehber edinirler ama ne inançlarında ve ne de ibadetlerinde onları taklit etmezler. Ne de ruhların bir âlemden bir âleme gidişinden ibaret olan dinde, onların görüşlerine tutunmazlar. Aksine Allah ve O'nun sevgisi uğrunda ve O'nun rızasını elde etme yolunda her engeli aşar, her reisliğin başını ezerler. Onlar Allah'a bağlanmış ve kendilerini O'na adamışlardır: *"İyi bilinmeli ki halis din, yalnız Allah'a aittir. Allah'tan başka bir takım dostlar edinenler: 'Biz onlara sadece, bizi Allah'a iyice yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz' (derler.) İhtilaf edip durdukları şeylerde, onlar arasındaki hükmü Allah verecektir."*[122]; *"Oysa onlara, dini yalnız Allah'a has kılıp onu birleyerek Allah'a ibadet etmeleri emredilmişti."*[123]; *"Hâkimiyet yalnız Allah'ındır. Allah, sadece kendisine ibadet etmenizi emretmiştir."*[124] Mü'minler, dinlerinde samimiyetle Allah'a bağlanan kişilerdir. Onlar Allah'ın hükümlerini sadece O'nun vahyinden alırlar. Allah'a denk düzmece tanrılar edinen ve onları bu manada sevenlere gelince, onlar, içlerinden bazıları hakkında şöyle buyrulmuş kişilerdir: *"Bunlar, aralarında hüküm vermesi için Allah'a ve Rasulü'ne çağrıldıklarında, bir de bakarsın ki içlerinden bir grup, hemen yüz çevirip dönerler."*[125] Onlar, Allah'ın kitabında verdiği hükmü kabul etmezler. Ama aralarında

120. Necm, 53/4.
121. Nahl, 16/44.
122. Zümer, 39/3.
123. Beyyine, 98/5.
124. Yusuf, 12/40.
125. Nûr, 24/48.

liderlerinin görüşleriyle hüküm verilmesi için çağrıldıklarında hemen itaat ederek gelirler.

Bundan sonra Yüce Allah, Allah'a denk bir takım düzmece tanrılar edinenlere yapılan tehdidi, Kur'an yasasına uygun bir şekilde zikrederek şöyle buyuruyor: ***"Zulmedenler azabı görecekleri zaman, bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının çok çetin olduğunu bir görseler!"***

İbn Âmir, Nâfi ve Yakub; Peygamber'e (s) hitap olmak üzere, *"Velev tera/ bir görsen!"* şeklinde okumuşlardır. Bu şartın cevabı şöyledir: "O zaman, büyük bir iş ve çok kötü bir durum görmüş olurdun." Diğer kıraat alimleri, *"Velev yera/bir görseler!"* şeklinde okumuşlardır. Yakub, başlangıç cümlesi olmak üzere veya gizli bir *"kavl/demek"* fiilinin bulunduğunu kabul ederek, *"enne"*yi her iki yerde de *"inne"* şeklinde okumuştur. Yani, nefislerini şirke bulaştırmak suretiyle kendilerine zulmeden ve sözleri ve fiilleriyle insanları aldatmak suretiyle onlara zulmedip kendi peşlerinden gelmeye ve kendileri gibi Allah'a denk düzmece tanrılar edinmeye sevk eden o kişiler; ahirette azabı görüp de bütün kurtuluş yollarının kesildiği, ortak edindikleri varlıkların ve rablerin kendilerine hiçbir fayda vermediği zaman, bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu, her varlıkta bu kuvvetin mutlak tasarrufunun ortaya çıktığını, bu gücün otoritesinin gözle görülecek şekilde onlar tarafından gözlemlendiğini, dolayısıyla zahirî hiçbir sebebin kendilerini bu güçten saklayamadığını ve gizli olarak var olduğu vehmedilen güçlerin bu kuvvete karşı kendilerini gizleyemediğini bir görseler, anlarlardı ki, ahiret âlemini yönelten bu kuvvet, dünya alemini yöneten kuvvetin aynısıdır. Yine anlarlardı ki, o, tek bir kuvvettir; başkasının ne ona bir etkisi vardır, ne de o olmadan âlemde herhangi bir şey üzerinde etkili olabilir. Ayrıca onlar o zaman, daha önce bu kuvvetten başkasına sığınmak ve başkasını ona ortak kılmak suretiyle yollarını sapıtmış olduklarını; bu sapıklığın, akıllarını ve ruhlarını harap ettiğini ve ceza ve azap görmelerine neden olduğunu anlarlardı. Bir de bunun yanında, Allah'ın azabının şiddetli olduğunu bir görselerdi, pişmanlığın fayda vermediği yerde pişmanlık duyacakları korkunç ve dehşet verici bir iş görmüş olurlardı.

İmanını en küçük bir şirk lekesi ile lekeleyen kimselere yöneltilen bu tehdidin misalleri Kur'an'da çoktur. Böyle iken, bir de bakıyoruz, İslam dünyasında, bütün bu misaller bir tarafa atılıyor, bunlarla birlikte, Kur'an'ı destekleyen sahih sünnet, selef-i salihinin ve müçtehit imamların hayat tarzları da bırakılıyor ve ölmüş bazı insanların sözleriyle amel edilerek apaçık şirk işleniyor. Bu ölmüş kişilerden kimisi mutlak olarak tanınmaz; sadece bazı rüya ve düşlere göre hareket edilerek veya bazı avamın uydurdukları bilgilere dayanılarak "veli" diye isimlendirilmişlerdir. Kimisi genel bir bilgiyle tanınır ama ne belgelendirilmiş bir tarihi vardır, ne de hakkında gü-

venilebilecek bir rivayeti vardır. Sonraki kuşaklardan kötü niyetli olanlar, halk onların salih ve veli kişiler olduklarına inandığı için, onların sözlerini Allah'ın ve Peygamber'inin kelamından, selef imamlarının sözlerinden önde tutmuştur. Çünkü halk, çoğu zaman elit tabakanın boyun eğdiği bir güçtür.

Ayette geçen, lafız ve kelime bahislerinden bazıları: Celaleyn yazarının dediğine göre, ayetteki ***"rüyet"*** (görme), bilme manasınadır. Üstad der ki: Bu, gözle görme manasındadır. Burada, akılla kavranan şey, duyularla algılanabilen şeyler konumuna getirildiğinden, bu kelime, akılla bilinen şeyler için kullanılmıştır. Sanki Yüce Allah şöyle buyuruyor: Durum onlara şekillense ve somut hale gelse, benzeri tasavvur edilemeyen korkunç ve dehşet verici bir iş görmüş olurlardı. Bu, daha latifi ve daha harikası olmayan bir mecazdır. Burada azap ile, azabın görüntülerinin kastedilmiş olması da mümkündür. O zaman rüyet kelimesi, duyularla algılanabilen şeyler için kullanılmış olur. *"Velev terâ"* kıraatine göre mana: "O gün bu zalimlerin halini bir görsen, şöyle şöyle durumlar görmüş olurdun." şeklinde olur. *"Lev"*'in cevabının söylenmemesi; gerek Arapların kelamında, gerek bugün insanların sözlerinde bilinen bir üsluptur. Bu, genel de olsa, konuşmacının maksadını gösteren bir karine bulunduğu zaman yapılır. Mesela, durumu değişerek daha iyi veya daha kötü bir duruma gelen kişi hakkında: "Bugün falancayı bir görsen.." deyip susarlar. Burada ne kastedildiği bellidir ve ayrıntıya girmemek için böyle söylenir. Böyle yapılır ki, sözü duyan kişi, o şahsın durumunu çeşitli şekillerde tasavvur edebilsin ve hayal gücü, onun için mümkün olan suretleri canlandırabilsin. "*Lev*", her durumda sadece şart için kullanılan bir kelimedir. Bununla kurulan cümlede, şartın gerçekleşmesi mümkün olmadığı için cevabın gerçekleşemeyecek olması göz önünde bulundurulmaz.

Üstad İmâm Abduh; Allah'a ortaklar edinmeyi ve yukarda geçtiği şekliyle onları sevmeyi tefsir ettikten sonra ve sevgiden maksadın seven kişinin, sevgiliye alışma, ona güvenme, ona itimat etme ve insanın vicdanındaki ve inancındaki değişik durumlarında ona sığınma olduğunu açıkladıktan sonra dedi ki: Şüphesiz biz, bu tefsiri okumanın baş tarafında; Kur'an'ın ruhları tamamlayıcı olarak gelen bir din olması ve dünyevi ve uhrevi evrelerinde onları mutluluğa sevk etmesi açısından Kur'an'ın manası hakkında konuşmayı şart koştuk. Bu da bizim için ancak itibari olarak tamamlanabilir. O da, Yüce Allah'ın övdüğü ve yapılmasını emrettiği güzelliğe bakıp üzerinde düşünmemiz bunlarla nitelenmiş olup olmadığımızı görmek için kendi nefsimize dönüp ona bakmamızla mümkün olur. Aynı şekilde Allah'ın yerdiği ve yasakladığı çirkine bakmamızla (bunu anlamamız) mümkün olur. Sonra nefislerimizi çirkin şeylerden temizlemek ve onu güzellikle süslemeye çalışmalıyız. İşte burada; kendilerinden öncekilerin edindikleri gibi, Müslümanlar da Allah'a ortaklar edinmişler mi yoksa edinmemişler mi? diye araştırma

yapmamız ve bakmamız gerekir. Bu konu, Kur'ân okuyan kimsenin araştıracağı en önemli konudur. Üstâd daha sonra şu anlamda sözler söyledi:

Bazı araştırmacılar, -neredeyse iz ve etkileri görünmeyen bazı halklar içindeki bazı fertler hariç- Müslümanların genel olarak cehalet içine düşmelerinin sebebi hakkında şüpheye düştüler ve İslam tarihi hakkında ve tarihte meydana gelen olaylar hakkında araştırma yaptılar. Tarihin inkılab (değişim) üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Bu konuda karşılaştıkları en önemli meselelerden biri, tasavvuf meselesidir. Araştırmacılar, tasavvufun Müslümanların dinleri hakkında cahil kalmalarının ve inançlarının temeli olan tevhid inancından uzaklaşmalarının en büyük sebeplerinden birisi olduğunu zannettiler. Bize göre durum onların zannettikleri gibi değildir. Bizim buradaki gayemiz, tasavvuf tarihini, onun hükümlerini ve metotlarını açıklamak değildir. Ancak özetle tasavvuftan maksadın ne olduğunu ve daha sonra onun etkisinin nasıl olduğunu anlatacağız.

Tasavvuf Algısı

Tasavvuf, İslam'ın ilk asırlarında ortaya çıktı. Onun büyük bir önemi vardı. Başlangıçta, tasavvuftan maksat, ahlâkları terbiye etmek, nefsi dinî amellerle eğitmek, amelleri nefis için çekici kılmak, bilinçaltına yerleştirmek ve dinin sırlarını ve hikmetlerini tedrici olarak nefse öğretmek idi. Tasavvufçular başlangıçta organlar ve muamelelerle ilgili hükümlerin zahirine göre katı davranan fakihlerle imtihan edildiler. Fakihler, tasavvufçuların dinin sırlarını bilme iddialarına karşı çıkıyorlar ve onları kâfir olmakla itham ediyorlardı. Emirler ve Sultanlar fakihlere muhtaç oldukları için yetki ve nüfuz fakihlerin elinde idi. Böylece sofiler, faaliyetlerini gizli yapmak; kendilerine ait bazı işaretleri ve deyimleri ortaya koyarak onlar, bazı şartlar ve uzun bir denemeden sonra hiç kimseyi kendi cemaatleri içine almamak zorunda kaldılar. Ve onlar dediler ki; bir kişinin bizden olabilmesi için önce "talip" sonra "mürit" ve sonra "*sâlik*" (manevî yolun yolcusu) olması gerekir. "*Süluk*"tan sonra; ya bize ulaşacak veya bizden ilişkisini kesecektir. Onlar, tarikata girmek isteyen kimsenin sağlam iradeli, doğru kararlı olduğunu ve sadece onların durumunu öğrenmek ve sırlarına muttali olmak istemediğini öğrenmek için onun ahlâkını, tavırlarını uzun süre sınamaya tabi tutuyorlardı. Kendisine güvendikten sonra, onu yavaş yavaş tarikata kabul ediyorlardı. Sonra sofiler şeyhi, müritleri üzerinde özel bir otorite sahibi yaptılar. Neticede işi; "Mürit, şeyhi yanında kendisini yıkayan şahsın elindeki cenaze gibi olmalıdır. Çünkü şeyh, onun manevî hastalıklarını ve onların tedavisini bilir. Müridin, şeyhi ile tartışması ve ondan delil istemesi mubah kılındığı zaman, müridi tedavi etmek ya zorlaşır veya imkânsız olur. Öyle ise, itiraz etmeden her şeyde müridin şeyhine teslim olması gerekir. Hatta şeyhi ona

bir günah işlemesini emrederse, müridin bu günahın kendi menfaatine olduğuna ve o günahı işlemenin kendisi için faydalı olduğunu ve mutlaka yapmasının gerektiğine inanması lazımdır." demeğe getirdiler. Böylece, mutlak teslimiyet ve körü körüne itaat etmek, onların (sofilerin) kurallarından biri oldu. Ve onlar, mutlak irfana ulaşmanın ancak bu şekilde olabileceğini söylediler. Sonra "*süluk*" ve "*mücâhede*" durumlarını ve müşahede etmelerini hatırlamak için, şeyhlerinden ölenlerin mezarlarını ortaya koymayı ve o mezarları ziyaret etmeye önem vermeyi uydurdular. Çünkü hatırlama, birisine uyma ve onu örnek tutup ona uymanın sebeplerindendir. Sofilere ve başkalarına göre, birisini örnek tutup ona uymak en sağlam terbiye metodudur.

Bu özetten anlaşıldı ki; sofilerin bu hususlardaki maksatları doğru ve dürüst idi. Ve onlar, sadece iyilik yapmak istiyorlardı. Çünkü dürüst maksadı ve iyi niyetli olmak onların metodunun temeli idi. Fakat bunun Müslümanlar üzerinde nasıl bir etkisi oldu? Bunun etkisi şöyle oldu: Sofilerin güzel maksatları, kökten değişime uğradı. Onların açıkça yaptıkları ibadet törenlerinden, her gerçek sofinin kendisinden kurtulmak istediği ve zikir ismini verdikleri sesler ve hareketlerden başka geride hiç bir şey kalmadı. Ve aynı şekilde geride; şeyhlerin mezarlarına dini bir şekilde saygı göstermekten başka bir şey kalmadı. Ayrıca, sofiler, şeyhlerin Allah'ın hikmeti ile; sonuçların bağlı olduğu sebeplerden daha üstün olan gizli bir otoriteye sahip olduklarına inanıyorlar. Onlar bu otoriteleri ile kâinatı idare ediyorlar ve onda diledikleri gibi tasarrufta bulunduklarına inanıyorlar. Ve şeyhlerin, nerede olurlarsa olsunlar, müritlerinin ve kendilerinden yardım isteyen kimselerin ihtiyaçlarını gidermeye kefil olduklarına inanıyorlar. Bu inanç, Allah'a ortak koşma inancının aynısıdır. Ve bu inanç, Allah'ın kitabına, Peygamber'inin (s) sünnetine, sahabe, tabiîn ve müçtehit imamlardan oluşan salih selefin siretine aykırıdır.

Sofiler bu söylediklerime başka bir şey daha eklediler. O da çirkinlik ve dini yıkma açısından bunlardan daha açıktır. O da sofilerin "*Şeriat (ayrı) bir şeydir, hakikat ayrı bir şeydir.*" şeklindeki iddialarıdır. Onlardan birisi bir günah işler ve herhangi bir kimse onun yaptığı bu işi ayıplarsa, sofiler suçlu hakkında şöyle derler: "O, hakikat ehlinden olduğu için, onun yaptıklarına itiraz edilmez." Karşı çıkan adam hakkında da "O şeriat ehlinden olduğu için sözüne itibar edilmez." derler. Sanki onların inancına göre Yüce Allah, insanlara iki din indirmiştir. Ve O, insanları iki ayrı metotla sorgular ve onlara ayrı iki muamele ile muamele eder. -Allah korusun!- Evet, bazı sofilerin sözünde hakikat, şeriatla beraber zikredilmiştir. Bu sözleri ile o sofilerin maksadı şudur: Allah'ın ve Peygamber'inin sözleri içinde, halkın anlayışını aşan ve ancak ilimde derinleşmiş kimselerin anladıkları kapalı nesneler ve bilgilere işaret eden sözler vardır. Bu sözlerin zahiri ile yetinmek halk için

yeterlidir. Allah'ın kendisine ilim kabiliyeti verdiği ve bu sözlerden halkın anlayışından daha yüce bir şeyi anlayan kimsenin durumu Allah'ın bir lütfudur. Allah bu lütfunu, Allah'ı ve O'nun mahlûkatındaki kanunlarını daha iyi bilmek için çalışan ve çaba harcayan kimselerden dilediğine verir. İşte diğer ilimler değil, bu ilim, sofuların kendisine "hakikat ilmi" dedikleri şeydir. Ve bu ilimde, şeriata aykırı olan veya onunla çelişen bir şey yoktur. Allah kime bu ilimden bir pay vermişse, o başkasından daha fazla Allah'tan korkar: *"Kulları içinde ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar."*[126]

İşte halk böyle idi; gerçek sofiler bir tarafta ve fakihler de başka bir tarafta idiler. Tasavvuf bozulduktan sonra ve bir halden kendisiyle çelişen başka bir duruma dönüştükten sonra ve fıkıh ilmi de zayıflayınca müteahhirîn âlimlerin kitaplarındaki ibarelerde lâfzî tartışmalar oldu ve katı düşünceli fakih geçinen kimselerle cahil sofular anlaştılar. Ve fakihler, sofilere boyun eğdiler. Onların sır ve keramet sahibi olduklarını itiraf ettiler. Şeriata ve akla aykırı olan şeyleri, hakikat ilmindendir diye sofiler lehine kabul ettiler. Böylece Kur'ân'ı, hadisleri ve fıkhı okuyan âlimin, okuma-yazma bilmeyen cahil bir adamdan (sofiden) icazet aldığını ve o sofunun kendisini Allah'a ulaştıracağına inandığı görülmüş oldu. Eğer Allah'ın kitabı, Peygamber'inin (s) sünneti ve imamların ve fakihlerin bu ikisinden anladıkları ve istinbât ettikleri bilgilerin hepsi, Allah'a ulaşmak diye tabir edilen, Allah'ı tanıma (ma'rifetullâh) hususunda faydalı olmazsa niçin Allah bu dini vazetti? Niçin insanlar bu gibi okuma-yazma bilmeyen kimseler ve onların benzerlerinin varlığıyla artık dine ihtiyaç hissetmiyorlar? Ve acaba bu durumda kusur, Allah'ın indirdiği Kitab'da mı veya Peygamber'in (s) onu açıklamasında mı yoksa imamların, Allah ve Peygamber'den (s) gelen hükümleri açıklamalarında mıdır? Allah korusun! Allah'ı, kitabını ve Peygamber'ini (s) bundan tenzih ederiz! Yüce Allah'ı tanımak ve onun hoşnutluğunu kazanmak için, O'nun indirdiği apaçık deliller ve hidayetten başka bir yol yoktur. Gerçek sofuların gayesi, zahire göre hükmedenlere taklit etmeden ve işin zahirine saplanıp kalmadan, Kur'ân'ı ve (Hz. Peygamber'in) hadislerindeki bilgileri iyice araştırmak, onlarda bulunan edeplerle ahlâklanmak, edeplenmek ve nefisleri onlarla amel etmeye zorlamak suretiyle Kur'ân ve Sünnet'i anlamaktı.

Zamanımızda tasavvuf iddiasında bulunanların ahlâk ve davranışları bozulmuş ve onların âdetleri, kendilerinden önce tasavvufu bozanların âdetlerine benzemekten daha fazla, günahlara ve dine aykırı eğilimler haline gelmiştir. Bu geleneklerden ülkemizde en açık görüneni, *"mevlitler"* dedikleri merasimlerdir. İşin tuhaf yanı şu ki; fakihler, bunları hoş görmede zenginlere tabi olmuşlar. Zenginler, bu mevlitlerde büyük paraları harcar bir hale gelmişler. Onlar, bu harcamaları ile Allah'a yaklaşmaya çalıştıklarını iddia ediyorlar. Eğer

126. Fâtır, 35/28.

bir ilmi yaymak veya bir kötülüğü ortadan kaldırmak veya bir felaketzedeye yardım etmek için onlardan bir miktar para istenirse mutlaka o malı vermeyi esirgerler ve cimrilik ederler. Ve onlar, bu mevlitlerde yapılan bazı günahların Allah'a yaklaşmaya aykırı olduğunu görmemezlikten geliyorlar. Sanki doğumu için mevlit verdikleri şeyhin kerameti, yasak olan şeyleri mubah ve kötü işlerde yardımlaşmayı insanlar için helâl kılıyor...

Öyle ise mevlitler; içlerinde fahişe kadınların çadırları, birahaneler, ahlâksız çıplak dansözleri seyretmek için erkeklerin toplandıkları balolar ve insanları güldürmek maksadıyla sözlü veya fiili olarak çeşitli ahlâksızlıkların yapıldığı diğer yerlerin bulunduğu isyan pazarlarıdır. Bu mevlitlerden bazıları mezarlıklarda yapılır. Ezher hocalarından bazı büyük âlimlerin, mevlit sahibi adına tören düzenlemek üzere; içinde yüksek sofraları düzenledikleri ve çok miktarda mumların yakılıp kurdukları büyük çadırlarda ve türbelerde, bütün bunlara göz yumdukları ve kendi örflerine göre bu değerli amel için birbirlerini tebrik ettikleri görülüyor.

Üstad Muhammed Abduh, burada mevlidin zararlarını açıklarken şöyle dedi: Ezher'in büyük hocalarından bazıları, kutlama yapanlardan birinin yanında akşam yemeğini yemek üzere onu davet etti. Hoca/Üstad bunu kabul etmedi. Onlar sebebini sorduklarında üstad dedi ki: Ben, günahkârların kalabalığını artırmak istemem. Çünkü bu mevlitlerin hepsi, yasaklarla doludur. Ve (hocamız) burada, davet edilen kimsenin yemek yerine ulaşmadan önce, uğradığı şeyleri anlattı. Sonra ziyafet sahibinin dostu olan bir hocaya dedi ki: Arkadaşın mevlit töreni için ne kadar masraf yapıyor? O, dört yüz cüneyh, dedi. Hoca dedi ki: Bu harcamanın şeytan için yapıldığında hiçbir şüphe yoktur. Keşke sen, bu parayı Ezher'de misafir olarak kalanlara tahsis etmesi için arkadaşınla konuşsaydın. Onlar, bu paradan yararlanarak ilim öğrenirlerdi ve böylece onun yaptığı harcama meşru olurdu. Ve Ezher'in çevresinde oturan bu öğrenciler, onu iyilikle anarlar ve ona dua ederlerdi. O hoca (Abduh'a) cevap vererek şöyle dedi: Kâinatta böyle ve şöyle kimselerin bulunması gerekir. Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Benim demek isteğim bizim dünyamızda, kınanan yollardan başka yapılan harcamalar bulunmaz. Senin arkadaşının din ilminin yayılması için harcama yapmasını isterim ki bizdeki bazı harcamalar hayırlı işler için yapılmış olsun ve mevlitler için birçok zengin kalmış olur. O vakit Ezher hocası dedi ki: Abdülvehhâb eş-Şa'râni'nin (ö.973/1565), nefesli saz çalan adamla olan hikâyesini okumadın mı? Yaşlı bir adamın nefesli saz çaldığını ve insanların da onunla eğlendiğini görünce eş-Şa'rânî, gizlice ona itiraz etti ve yaşlı adamın ona verdiği cevabı şöyle idi: Ey Abdulvehhâb! Senin rabbinin mülkünden bir nefesli sazın noksan olmasını ister misin? Böylece eş-Şa'rânî onun Allah'ın velilerinden biri olduğunu anladı. Muhammed Abduh dedi ki: Hocalar hikâyeyi anlattıktan

sonra, benden ayrıldılar ve mevlide gittiler. İleri görüşlü, anlayışlı insanlar, tasavvufçuların anlamadan ve şeriatı gözetmeden, inanmaları sebebiyle Müslümanların ne duruma düştüklerine (nereye vardıklarına) bir baksınlar. Onlar, şeyhleri Allah'a ortak edindiler. Ve kabir ve mezarların ziyareti ile; ihtiyaçların giderilmesi, hastaların şifa bulması ve bol rızkın verilmesi kastedilir oldu. Hâlbuki daha önce mezarlar, ibret almak ve kendilerine uymayı hatırlatmaları için ziyaret edilirdi. Ve uydurulmuş hikâyeler; (Kur'an'da) zikredilen iyiliği emretme, kötülükten alıkoyma ve hayırlı işlerde yardımlaşma ile ilgili emirleri fiilen iptal eder bir mahiyet kazanmıştır. Ve bütün bunların bir sonucu olarak Müslümanlar, Allah'ın koyduğu kanunları terk ederek Allah'a eş olarak kabul ettikleri kimseleri memnun edeceğini sandıkları şeylere sarıldılar. Ve çoğunlukla İbâhiyeciler[127] gibi oldular. Cehalet onlarda yaygınlaştığında, güçsüzlük onlara galip geldiğinde ve Allah'ın mü'minlere vaadettiği yardımdan mahrum bırakıldıklarında bunda şaşılacak hiç bir şey yoktur. Çünkü onlar, Allah'ın kendisiyle mü'minleri vasfettiği niteliklerin tamamından sıyrılmışlardır.

Birinci asırda bu taklitlerden ve yaptığımız işlerden hiç birisi yoktu. Hatta ikinci asırda da yoktu. Ne Kur'ân, ne de Hz. Peygamber'in hadisleri, bu bid'atların varlığına şahitlik etmiyorlar. Ancak bunlar, taklit ile veya bulaşma yoluyla diğer kavimlerden bize sirayet etmiştir. Çünkü bizim kavmimiz, o kavimlerde bunlara benzeyen törenleri görmüş ve bu gibi törenleri düzenlediklerinde o kavimlerin gönüllerinde, dinlerinin değer ve itibar kazanacağını zannetmişler. Allah'a eşler edinmenin bu nevi, Müslümanların geri kalmalarının en önemli sebeplerinden biri olduğu gibi içine düştükleri durumun da en önemli sebeplerinden birisi olmuştur.

Müslümanları yok etmek için, etkisi birincisinden daha zayıf olmayan bir çeşit bidat daha vardır. O da Kur'ân ve Sünnet'in önderliğini terk etmektir ve bu ikisi yerine insanların sözünü kabul etmektir. Şayet akıllı bir adam veya kültürel açıdan gelişmiş bir halk İslam'a girerse şaşıracak ve neyi benimseyeceğini bilemeyecektir. Ayrıca hangi mezhebe, usul ve fürü' (fıkıh) kitaplarından hangisine göre amel edeceğini şaşıracaktır! Ve diğer dinlerin değil de bunun doğru din olduğu hususunda veya farklı olmalarına rağmen bütün bu mezheplerin aynı olduğuna dair onu ikna etmemiz zor olacaktır. Eğer biz Kur'ân'ın çizdiği sınırlarda durur ve onu açıklayan Peygamber'in (s) rehberliğine bağlı kalırsak içinde sıkıntı ve zorluk bulunmayan hoşgörülü hanif dinin ve içinde bir eğrilik ve farklılık bulunmayan halis dinin ne olduğunu anlamamız kolay olur. Fakat biz, fakihlerin sözüne ve bu sözlerin dallanmasına ve onlar arasındaki ihtilâfa ve sebeplerine bakarsak bunlardan

---

127. Sevap ve günah olduğunu kabul etmeyen bâtıl ve delalete saparak dinden çıkan bir fırka veya bu fırkadan olan kimse. (Çev.)

bir kısmını diğer kısmına tercih etmede şaşırırız. Çünkü bu sözlerden bazılarında, hikmeti açıkça görünen ve manası akla uygun olan sahih hadisle bu sözler aleyhine delil getirildiğini görürüz. Fakat onlara göre bu hadise itimat edilmez. Hatta onlar bu konuda; "Hadisten anlaşılan hüküm kuvvetlidir, fakat onunla fetva verilmez." diyorlar. Bunun sebebi nedir? Sebebi, falancanın şöyle demesidir. Çoğunun yaşadığı tarihi bilmediğimiz birçok adamdan birisinin sözü, sahih hadisi terk etmek için yeterlidir. Her ne kadar maslahat, hadisin ortaya koyduğu hükümde açıkça görünse dahi... İşte böylece içinde bulunduğumuz durum ile dinin aslı ve kaynağı arasındaki bağlantı kesilmiş oldu.

Biz, ister yaşadığı tarih bizce bilinsin, ister bilinmesin, onlardan bu sözleri söyleyenleri veya tercih edenleri ayıplamıyoruz. Bilâkis onlar hakkında hüsnü zan besliyoruz (müspet düşünüyoruz). Ve şöyle diyoruz: Onlar, ilimlerinin ulaştığı görüşleri savundular. Kendilerini, kanun koyan değil, bilâkis araştırmacı yaptılar. Onlar, kanun koyucu değil de, rehber ve açıklayıcı oldukları için, biz onların sözleri ile doğru yolu arıyoruz. Hatta biz, hükümlerinden bir şey başkası ile karışmaması ve onlar hakkında şüpheye düşmemesi için dindar bir kimsenin daima kitabına (Kur'ân'a) bakmasının gerektiğini söylüyoruz. Hiç kimsenin inançlarında ve ibadetlerinde Allah'tan (O'nun Kitabı'ndan) başkasına müracaat etmesi caiz değildir. Eğer arada bir vasıta varsa, o vasıta yol gösterme, tebliğ etme, Allah'ın indirdiği hükmü açıklama ve bu hükmün, ruhun hayat bulması ve insanî olgunluk gibi gayelerden hangisi için indirilmişse ona tatbik edilme vasıtasıdır.

Hükmün, yalnız Allah'a ait olduğuna ve dinin ondan başkasından alınmayacağına inanmamız gerekir. Ayrıca Yüce Allah'tan başkasının bir şey yapamayacağına da inanmamız gerekir. O'ndan başka hiç kimseden bir şey istememeliyiz. O'ndan isteğimiz de ortaya koyduğu ve bize gösterdiği vasıtaları uygulamakla olur (gerçekleşir). Eğer biz bu vasıtaları, bilmezsek veya bunları yapmaya gücümüz yetmiyorsa o zaman Allah'ın gücüne sığınır ve yalnız O'ndan yardım ve ilgi isteriz. Böylece biz Allah'ın apaçık kitabında bize emrettiği gibi, dini yalnız Allah'a has kılarak onun birliğini ikrar edenlerden oluruz. Kim bu inancın dışına çıkarsa o Allah'a ortak edinenlerden olur: *"Allah, kimi saptırırsa artık onu doğru yola iletecek kimse yoktur."*[128]

Halkın Allah'a Ortak Koşması

Allah'a ortak koşanlara benzeyen bir grup daha kaldı. Onlar da halktır. Onların Allah'a ortak koştukları kimseler de dünya âlimleridir. Çünkü o alimler, halkı memnun etmek için bazı şeyleri haram kılıyorlar ve bazı şeyleri de helâl ediyorlar. Ve halkın arzularına uymak için ilmî değeri olmayan çeşitli yorumlarla apaçık nasslara muhalefet ediyorlar. Şayet (dünya âlimleri)

128. Ra'd, 13/33.

nassa aykırı olarak onlara (halka) fetva vermeseler bile, onlardan fayda ummak veya onların öfkesinden kaçınmak için Allah'ın hükmünü gizlerler. O âlimlerden birisine; "Bu hak mıdır yoksa batıl mıdır veya bu helal midir yoksa haram mıdır?" diye soru sorulduğunda, cevap verirken sesini alçalttığını görürsün. Ve o, bunu halkı tatlılıkla kandırmak için, yapar. Eğer onun cevabı, halkın üzerinde bulunduğu durumdan ayrı ise ve özellikle bu halk zenginlerden ve otorite sahibi kimselerden ise böyle yapar. Biz; "O, halkı aldatmak için..." demekle onların sözlerini anlatıyoruz. Çünkü onlar, dindeki münafıklığa ve taraf tutmaya *"müdârat/aldatma"* diyorlar. Çünkü tatlılıkla kandırmak (aldatmak), övgüye layıktır. Aynı şekilde; Allah'ın indirdiği apaçık delilleri ve hidayet yolunu gizleyenler de onlardan önce bu gizlemelerine, övgüye değer isimler takıyorlardı. Fakat Yüce Allah bunun için onları lanetledi ve kâfirlik, günahkârlık ve isyankârlıklarını kaydetti. Hiç Allah'ın hükmü değişir ve böylece bu âlimlerin, halkı rablerine tercih etmelerine ve onları Allah'a ortak koşarak Allah'ı sevdikleri gibi veya daha fazla sevmelerine razı olur mu?

Bunlardan şeriata intisap eden ve şeriat için kendisine saygı gösterilen âlimi görürsün. Fakat o âlim, buna rağmen şeriatı bilmeyen kimsenin arzusuna tabi olur. Ve o, Allah uğrunda eziyete uğratıldığı zaman, insanların işkencesini Allah'ın azabı gibi tutan kimselerdendir. Onlar, Allah'ı ne dost, ne de yardımcı edinirler. Kişi insanlar için dinini terk ettiği zaman, mü'min olarak kabul edilir mi? Yoksa imanın şartı, kendisi uğrunda insanların eziyetine sabretmek midir? *"İnsanlar, imtihandan geçirilmeden, sadece 'iman ettik' demeleriyle bırakılıverileceklerini mi sandılar? Andolsun ki, biz onlardan öncekileri de imtihandan geçirmişizdir. Elbette Allah, doğruları ortaya çıkaracak, yalancıları da mutlaka ortaya koyacaktır."*[129] Kesinlikle hayır! Bu kendisine uyulanlar ve onlara uyanlar birbirleri için imtihan vesilesidirler. Yüce Allah'ın aşağıda zikredilecek sözünde bize anlattığı gibi, onlar birbirlerinden uzaklaşacaklar. *"İşte o zaman (görecekler ki) kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, uyanlardan hızla uzaklaşırlar ve (o anda her iki taraf da) azabı görmüş, nihayet aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır."*[130] ***"Teberru"*** kelimesi bir şeyden tamamen kurtulma anlamını ifade eder. ***"Berâet"*** ise, kendisinden uzak olmak için, yakınlığı ve komşuluğu istemeyen kimseden kurtulmaktır. *"İz"* kelimesi, zarftır yukarıda geçen ayetteki; ***"yerevne'l-'azâbe/azabı görecekleri"*** fiiline bağlıdır. Allah'a ortaklar edinme konusunda bu (ayetteki) sözün son kısmı, önceki kısmına bağlıdır. Yukarıda geçen ayet, Allah'tan başkasını, O'na ortaklar edinen kimselerin Allah'ın azabına maruz kalacaklarını ifade etti. Bu ayet, Allah'a ortak edinme konusunda hem uyan hem de kendisine

---

129. Ankebut, 29/2-3.
130. Bakara, 2/166.

uyulanları kapsar. Ayrıca kınanan başkalarına uymanın çeşitleri için de geçerlidir. Mesela; kendi görüşüne ve arzusuna göre kanun koyma, bu konuda başkasına taklit etme ve sapıklığın diğer şekilleri gibi.

Allah, bu iki ayette bu hususta başkalarına uyanları ve kendilerine uyulan kimselerin durumunu detaylı bir şekilde belirtti. Perdenin kalkacağı, insanların gözleri ile azap göreceği ve batıl inançların etkisi ve nefislerindeki kötü amellerden dolayı meydana gelen azabın sebeplerini de öğrenecekleri o günde, iki fırkanın durumuna örnek vermek üzere bu hususu, geçmiş zaman kipi ile ifade etti. Sanki bu iş olmuştur ve belâ (onların üzerine) inmiştir. Kendilerine uyulan aldatıcı başkanlar da; kendi görüşlerine tabi olan ve dinlerinde kendilerini taklit eden insanları saptırmalarının, onların azabını bir misli artırdığını ve kendi günahlarına ek olarak aldattıkları kimselerin günahlarının da kendilerine yüklendiğini görüyorlar. Ve böylece onlardan beri oldular ve onların dalâletinden yakalarını kurtardılar. *"Ve onlar azabı gördüler."* Hâlbuki onlar, hesap günü gözleri önüne getirilerek cezaları olan azabı görmüşlerdir. Öyle ise beri olmak onlara nasıl faydalı olur? ***"Ve aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır."*** Yani onlarla kendilerine uyanlar arasındaki bağlar kopmuştur. Eğer onlar dünyada bununla hakkı, başkanın astı baştan çıkarmakla ve onun kendisine boyun eğdirmesi ve kendisine tabi olmaya zorlaması ile kendisinden faydalandığı başkanlığa, makama ve menfaatlerine tercih etselerdi onlara faydalı olurdu. Fakat bu yaptığı ve işlediği suçtan dolayı yaklaşan azabı görmekten dolayı titreyen nefislerden meydana gelmiştir. Bu da başkan ile kendisine uyulan kimse arasındaki bağlantılar (ilişkiler) koptuktan ve sökülüp koparıldıktan sonra olmuştur. Öyle ise beri olmak isteyen kimsenin bıraktığı hiç bir faydası yoktur ki onu terk ettiği için övülsün ve kendisinden beri olunan kimse için de umulan (ümit edilen) herhangi bir hidayet yoktur ki onun etkisi övülsün. "***el-esbâb***" kelimesi, "*sebeb*" kelimesinin çoğuludur. Onun esas lügat manası, kendisi ile hurma ağacı ve benzeri ağaçlara çıkılan halattır. Sonra genel olarak, manevî gayelerden herhangi birisine ulaşılan her şey için kullanıldı.

Eğer Kur'ân'ın hidayeti ile taklitçilerin hileleri arasına girilmeseydi, bu ayette onlar için en şiddetli bir sarsıntı olurdu. Çünkü onlar, dinde insanların sözlerine ve görüşlerine seslerini çıkarmamışlar. İster o insanlar, yaşayan kimselerden olsun, ister ölülerden olsun. Ve ister, taklit, inançlarda ve ibadetlerde olsun veya helâl ve haramla ilgili hükümlerde olsun. Çünkü bütün bu sayılanlar, Allah ve Peygamber'inden (s) alınacak şeylerdendir. Hiç kimsenin bu konuda görüş belirtme ve söz söyleme hakkı yoktur. Ancak, yargı ile ilgili olan şer'î hükümler ve insanların çekiştiği konular hariç. İdareciler, adaleti yerleştirmek, kamu ve özel şahısların yararını korumak için şartına uygun olarak bu hususta içtihat edebilirler. Alimler de ancak nakledici

ve yol göstericidirler. Onlar, ne (Allah'a) ortaktırlar, ne de peygamberdirler. Onlardan herhangi birini kuşatan masumiyet vasfı yoktur ki onun anlayışına güvenilsin. Adaletin sınırı, onun nakline güvenmek ve onun ilminden yararlanmaktır. İnsanların çekiştikleri konuda, Allah'ın Kitabı'na ve O'nun Peygamberi'nin (s) hadisine başvurulur. İşte bu ikisinde son söz ve adalete uygun hüküm vardır. *"Allah hükmeder, O'nun hükmünü bozacak kimse yoktur."*[131] Ve O'nun emrini geri çeviren kimse de yoktur.

Kendisine uyulan bu gibi kimseler ve onlara uyanlar (astları) hakkında Yüce Allah'ın A'râf Sûresi'ndeki sözü indi: *"Nihayet hepsi birbiri ardından orada (cehennemde) toplanınca, sonrakiler öncekiler için, 'Ey Rabbimiz! Bizi işte bunlar saptırdılar! Onun için onlara ateşten bir kat daha fazla azap ver' diyecek. Allah da, zaten herkes için bir kat daha fazla azap vardır. Fakat siz bilmezsiniz diyecek. Öncekiler de sonrakilere derler ki: Sizin bize bir üstünlüğünüz yok. O halde siz de yaptıklarınıza karşılık azabı tadın!"*[132] Herkes amelinden dolayı sorumlu tutulur. Eğer önce gelen kimse, sonra geleni, kendi görüşünü kabul etmeye zorlarsa ve bu konuda kendisine veya tabi olduğu başkasının görüşüne tabi olmaya onu davet ederse, o saptıran imamlardandır. Ona uyan kimsenin ve aldattığı kimselerin günahından hiçbir şey noksan olmadan, onların günahları kadar da ceza onun boynundadır. Çünkü Allah, onlara Allah dışındakiler! O'na ortak koşmalarını yasaklamış ama onlar da ortaklar edinmişler.

Dinde bir anlayışı ortaya koyan ve delilden kendisine gözükene göre bir hükmü tayin eden kimseye gelince o bununla insanlar için fıkıh kapısını açmak ve onlara ilim yolunu kolaylaştırmak ister. Sonra o insanlara, sözlerini Allah'ın Kitabı'na ve Peygamber'inin hadisleri ile karşılaştırmalarını emreder ve kendisinin delili ile kanaat getirmeden ona göre amel etmelerini yasaklar. İşte böyle birisi, hidayet imamlarından ve takva sahibi ünlü kişilerdendir. Onun haberi olmadan, bu konuda kendisine uyulmasının ve ölümünden sonra Allah'a ortak koşulmasının kendisine bir zararı yoktur. Çünkü o hata etmiş ise ve meseleyi bilmeyerek onu taklit eden kimse kıyamet günü gelip haktan ayrılmasını (dalâletini) ona nispet ederse, o âlim haklı olarak o taklit eden kimseden uzak olur ve ona der ki; "Ben sana, 'Olduğu gibi, benim sözüme göre amel et.' demedim ve ben seni tanımıyorum." Böylece Allah'a ortaklar edinenlerin hepsi kıyamet günü, edindikleri ortaklardan beri olurlar, Fakat ortaklar iki kısma ayrılırlar: Bunların bir kısmına insanlar ibadet etmiştir. Mesih ve bu ümmetten ve önceki ümmetlerden bazı ilim ve takva sahibi kimseler gibi. Veya onları taklit etmişler ve şer'î bir delil olmadan dinde onların sözüne göre amel etmişler. Meselâ doğru yolu gösteren bazı imamlar gibi. Bunlar, kendilerine uyanlara; onlara ibadet edilmesini veya

131. Ra'd, 13/41.
132. A'raf, 7/38,39.

taklit edilmesini emretmemişler. Hatta bu âlimler, halka, Allah'tan başkasına ibadet etmeyi yasaklamışlar ve dinde Allah'ın gönderdiği vahiyden başka bir şeye güvenmelerini de yasaklamışlardır. Bu ayetle, ortakların bu kısmı kastedilmiyor. Çünkü bu mükemmel insanlara tapanlar veya dinlerinde onları taklit edenler, gerçekten onlara tabi olmamışlar. Çünkü onlara uymak, dindeki metotlarına uymaktır. Onlar ise Allah'a ne bir kimseyi ne de bir şeyi ortak koşuyorlardı ve Allah'ın dininde hiç kimseyi taklit etmiyorlardı. Ancak onun dinini sadece gönderdiği vahiyden alıyorlardı. Bir kısmı da; davranışları ve sözleriyle insanları saptırmışlar. Böylece insanlar, meseleyi bilmeyerek ve anlamayarak onlara tabi olmuşlar. İşte bunlar, bir kısmı diğer kısmından uzaklaşacak ve birbirini lanet edecek kimselerdir. Çünkü bu dünyada onları birbirine bağlayan dünyevî arzular ve menfaatlerin bağları (ahirette) kopacaktır.

Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Keşke bir dönüşümüz olsa da onlar bizden uzaklaştığı gibi biz de onlardan uzaklaşsak! Böylece Allah onlara amellerini, onların şiddetli hasret ve pişmanlıkları olarak gösterir. Onlar asla ateşten çıkacak değillerdir."***

Yani; bizi saptıran bu kimselere uymaktan uzaklaşmamız ve onların başkanlığından sıyrılmamız için dünyaya bir defa geri gitmeyi temenni ederiz. Veya doğru yola uymak ve halis tevhid inancını benimsemek, Allah'ın Kitabı ve Peygamber'inin (s) hadislerinin rehberliğinde yol almak ve sonra buraya "ahirete" dönmek için (dünyaya bir defa geri gitmeyi temenni ederiz.) Böylece; o sapıklar bizden uzaklaştıkları gibi, biz de onlardan uzaklaşacağız. Çünkü onlar, amelleri ile mutsuz oldukları halde, biz amellerimizle mutlu oluruz. ***"Böylece Allah onlara, işlerini, pişmanlık ve üzüntü kaynağı olarak gösterir."*** Yani Yüce Allah, amellerinin nefisleri üzerindeki etkisinin ne kadar kötü olduğunu onlara gösterir. Çünkü amelleri, onların nefislerini zelil kılmış ve Allah'tan başkasına köle yapmıştır. Bu da onlara üzüntülü ve mutsuz olmalarına sebep olan karanlığı ve küçümsenmeyi miras olarak bırakmıştır. Nefiste bu üzüntüleri oluşturan şey amellerdir, fakat bu da ancak her nefsin kendini temizlemekle mutlu ve kirletmekle mutsuz olacağı ahiret yurdunda görünür Yani onlar; amellerini düzeltmek ve böylece başkanlarından ve Allah'a ortak koştukları ***"Ve onlar artık cehennemden çıkmazlar."*** kimselerden intikamlarını almak için dünyaya inançları doğru olarak dönemezler. Cennete de giremezler. Çünkü onların cehenneme girmelerinin sebebi, mizaçlarında bulunan şirkle ilgili hurafeler ve Allah'a ortak koştukları kimseleri sevmek gibi huylar ve nefislerinin bizzat kendisidir.

Üstad Abduh şöyle demiştir: Müfessirler, bu gibi ayetlerde diyorlar ki; bu sözler kâfirlere aittir. Evet, müfessirlerin dedikleri gibi bu sözler kâfirlere aittir. Fakat bu sözden, Müslümanlarla Kur'ân'ı birbirinden ayıran hususu

anlamak yanlıştır. Çünkü onlar, Kur'ândaki her türlü tehdidi müşriklere, Yahudilere ve Hıristiyanlara yorumluyorlar ve böylece Kur'ân'da hedeflenen ibret almaktan yüz çevirmiş oluyorlar. Bundan dolayı Müslümanların Kur'ân'dan ibret almadıklarını görürsün. Ve *"lâilâhe illallah"* yani *"Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur!"* ibaresini, haklarını yerine getirmeden, dili bu ibare ile kıpırdatmanın ahirette kurtuluş için yeterli olacağını sanıyorlar. Hâlbuki kâfirlerin çoğu bu kelimeyi söylüyor. İnsanlardan bazıları, Allah zikredildiği zaman, halkın çoğunun vücutlarıyla sallandıkları gibi sallanırlar. Acaba Yüce Allah'ın Kur'ân'ı indirmekle ve Muhammed'i (s) göndermekle kastettiği gayenin tamamı bundan mı ibarettir?

Cahillerin Kur'ân'ın indirilmesinin gayesi olarak zannettikleri bu husus müfessirlerin kastettikleri şey değildir. Yüce Allah, şirkin çeşitlerini, kafirlerin vasıflarını ve durumlarını ancak kitabına iman eden kimselere ibret olsun diye ve mü'minler, kafirlerin ve müşriklerin düştükleri duruma düşmeyerek ve böylece helak olan kimselerden olmasınlar diye açıklamıştır. Fakat taklit liderleri, Kur'ân ile hidayet bulmaya hazır olan kimselerin neslinin tükendiğini ve zamanın bu şahısları geri getirmesinin mümkün olmadığını iddia ederek, Müslümanlarla Rablerinin Kitabı arasına girdiler. Çünkü onlarda başkalarında kolay kolay bulunmayan sıfatları şart koştular. Meselâ edebî sanatlardan şunu ve şunu bilmeleri ve âlimlerin verdikleri hükümlerdeki ihtilafı kavramak gerekir. Müslümanların ilk asırları hakkında bilgi sahibi olan herkesin bildiği bir şey vardır ki o da şudur: Birinci ve ikinci asırda yaşayan insanlar, hiç kimseyi taklit etmiyorlardı. Yani insanların görüşlerine ve âlimlerin sözlerine göre amel etmiyorlardı. Bilâkis, bu iki asırda yaşayan halktan herhangi birisi, tamamen dininin bilincinde idi. Dini konulardan amel ettiği her konunun nereden kaynaklandığını bilirdi. Çünkü İslam'ın ilk asırlarındaki âlimler, Allah'ın Kitabı'nı ve O'nun Peygamberi'nin (s) hadislerini açıklayarak dini insanlara telkin ediyorlardı. Bir şeyi bilmeyen kimse, Allah'ın bu konu hakkındaki hükmünü sorardı ve ona, Yüce Allah bu konuda şöyle demiş veya Allah'ın Peygamberi'nin (s) uygulaması şöyle olmuştur, diye cevap verilirdi. Eğer kendisine soru sorulan kimsede Allah'ın Kitabı'ndan veya Peygamber'inin (s) sünnetinden doğru bir cevap bulunmazsa o, sâlihlerin uygulamalarını onlara anlatırdı ve Kitab ve Sünnet'teki doğru bilgiye en fazla benzediğine inandığı cevabı verirdi. Veya soru soranı başkasının yanına gönderirdi.

Hicrî ikinci ve üçüncü asırda bazı âlimler, şer'î hükümleri nasslardan çıkarmak ve kaynaklardan fıkhî meseleleri çıkarmakla meşgul olunca ki dört mezhep imamı da bu âlimlerdendir- onlar hükmü, delili ile birlikte bu şekilde söylüyorlardı. Onlar, delilini bilmedikçe veya ona kanaat getirmedikçe, dinde herhangi bir kimsenin sözüne göre amel etmek, hiç kimse için caiz olmadığına

dair sahabe ve tabiin ittifak halinde idiler. Sonra orta çağda, müftünün sözünü halk için delil gibi kılan taklitçi âlimler geldi. Ayrıca onlar: Eğer bu konuda o fetvayı veren müftüye bir hadis ulaşmış ve onunla amel etmiş olsaydı o hadis de ancak böyle olur veya daha güzel olurdu diyorlardı. Sonra taklit konusunda o âlimlerden daha ileri olan halefleri onların yerine geçti ve onlar insanların Kur'ân'dan veya hadisten herhangi bir hükmü almalarına engel oldular. Ve bu ikisini anlamaya ve bu ikisi ile amel etmeye çalışan kimseyi hatalı saydılar. İşte bu, mağlubiyetin ve din düşmanlığının son noktasıdır. Bu konuda insanlar da onlara tabi olmuşlar. Böylece o âlimler, onlar için Allah'a ortak olmuşlar. Allah'ın bildirdiği gibi onlar birbirinden uzaklaşacaklar.

İmam Abduh derste dedi ki: Dört İmam'dan (r) nakledildiğine göre onlar, delillerini bilmeden sözlerine göre amel etmeyi yasaklamışlar. Ve Kitab ve Sünnet'e veya bunlardan birine muhalif olduğu anlaşılınca Allah'ın Kitabı ve Peygamber'inin Sünneti için kendi sözlerinin terk edilmesini emretmişlerdir.

Menâr Tefsiri'nde, imamlardan rivayet edilen ve onların kitaplarına ve râvilerine nispet edilen bu metinlerden birçok misal geçti. Bunlardan birisi Hanefî fakih Ebû Leys es-Semerkandi'nin (ö.373/983) şu sözüdür: İbrahim b. Yusuf Ebu Hanife'nin (ö.150/767) şöyle dediğini bize rivayet etti: "Hangi kaynaktan alarak söylediğimizi bilmeden, hiç kimseye bizim sözümüze göre amel etmesi helal değildir." 'İsâm b. Yusuf'tan rivayet edildiğine göre ona şöyle denildi: "Sen Ebu Hanife'ye çok muhalefet ediyorsun (bunun sebebi nedir?) O şöyle cevap verdi: "Şüphesiz ki; bize verilmeyen ilim Ebu Hanife'ye verilmiş ve böylece onun anlayışı, bizim idrak edemediğimiz şeye ulaşmıştır. Ve bize de bu verilenden daha fazla anlayış verilmedi. Ebu Hanife'nin nereden alarak söylediğini anlamadan onun sözüne göre fetva veremeyiz." dedi. 'İsâm b. Yusuf'tan rivayet edildiğine göre o dedi ki: "Ben bir cenaze töreninde idim. Orada Ebu Hanife'nin talebelerinden dört tanesi bir araya geldi. Bunlar, Züfer b. el-Hüzeyl (ö.158/775), Ebu Yûsuf (ö.182/798), Afiyet b. Zeyd ve diğer birisi. Onların hepsi; 'Nereden (hangi kaynaktan) aldığımızı bilmeden, hiç kimsenin bizim sözümüze göre amel etmesi helâl (caiz) değildir' sözünde ittifak ettiler." *"Revdatu'l-'ulemâ"* kitabında şöyle anlatılmaktadır: "Ebu Hanife'ye denildi ki; Sen bir söz söylersen ve Allah'ın Kitabı'nda farklı bir görüş varsa (ne yapalım?) O, Allah'ın Kitabı için benim sözümü terk ediniz, dedi. O'na denildi ki; Peygamber'in (s) hadisi sizin sözünüzden farklı ise (ne yapalım?) O, benim sözümü, Peygamber'in (s) sözü için terk ediniz, dedi. O'na denildi ki; "Sahabenin sözü, sizin sözünüzden farklı ise (ne yapalım?)" O, "Benim sözümü, sahabenin sözü için terk ediniz." dedi. Ve bütün bunlardan sonra el-Kerhî (ö.340/952) geldi ve şöyle dedi: Asıl olan Hanefilerin sözüdür. Eğer Kur'ân'ın nassları ve hadisler bu sözlere uygun düşerse o tamamdır. Aksi takdirde bu nassları yorumlamak gerekir. Ve

uygulama buna göre yapılmıştır. Bu sözlerle amel eden kimse, el-Kerhî'yi mi taklit eder yoksa Ebu Hanife'yi mi taklit eder?

El-Mağrib (Fas) hafızı İbn Abdulberr (ö.463/1071), Abdullah b. Muhammed Abdülmü'min'den rivayet ederek şöyle demiş: Ebû Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Kâdî el-Mâlikî bana anlattı; Musa b. İshâk bize anlattı ve dedi ki: İbrahim b. el-Münzir bize anlattı ve dedi ki; İbn İsâ bize haber verdi ve dedi ki; Mâlik b. Enes'in şöyle dediğini duydum: "Ben ancak bir insanım. Hata edebildiğim gibi, doğru da söyleyebilirim. Öyle ise benim görüşlerime dikkatle bakınız! Bunlardan Kur'ân ve hadislere uyan her şeyi kabul ediniz. Kur'ân ve hadislere uymayan her şeyi terk ediniz. Sonra bu büyük imama mensup olanlar, Ebu Hanife'ye mensup olanların yolunu tuttular. Acaba onlar İmam Mâlik'in mezhebi ve onun takip ettiği orta yol üzerinde midirler?

İmam eş-Şafii (ö.204/820) ve İmam Ahmed b. Hanbel'e (ö.241/855) gelince bu konuda o ikisinden rivayet edilen nasslar daha fazladır. Ve bu iki İmam'a tabi olanlar, özellikle Hanbelîler diğerlerinden daha fazla Kur'ân'a ve hadise bağlıdırlar. Biz (ıslahçı ve taklit eden arasındaki tartışmalardan) on ikinci tartışmada Şafii ve talebelerinden bu konuda rivayet edilen bir miktar metni zikrettik. Ahmed b. Hanbel ve talebelerinden de bu konuda rivayet edilen diğer bir miktar metni (on üçüncü tartışmada)[133] zikrettik. Muhammed Abduh'un; bundan maksadı; dört imamın taklitten nehyettiklerine dair söylediklerine şahit getirmektir.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bu konuda; halkın cahil olduğunu, dinin ne aslî konularını ne de fıkhı bilmediğine dayalı müteahhirîn âlimlere ait bir görüş daha vardır. İslam'a intisap eden bu insanları tekfir etmenin ve ayrıca dini inançları delillerinden öğrenmeye ve şer'î hükümleri delilleri ve illetleri ile öğrenmeye onları zorlamanın hiç bir yolu (çaresi) yoktur. Öyle ise dinin temel prensipleri sayılan -ki bunlar Allah ve onun sıfatları, peygamberlik, peygamberler ve kesin nass ile açıklanan gaybe imandır- hakkında taklit etmenin caiz olması zorunludur. Ve amelî fıkıhla ilgili konularda öncelikle taklit etmek zorunludur. Bu görüş, ümmetin selefinin icmâ'ına (üzerinde görüş birliğine varılan husus) aykırıdır. İnsanları, bağlı bulundukları cehalet üzerinde bırakmak ve Allah'ın onlara bağışladığı aklı ihmal etmek suretiyle onları memnun etmek isteyenlerden başka kimse bu görüşü söylememiştir. *"Andolsun, biz cin ve insandan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler, işte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar, işte asıl gafiller onlardır."*[134] Maksat, onların kalpleri, yani akılları gerçek an-

133. Bu tartışmalar müstakil bir kitap halinde basılmıştır.
134. A'raf, 7/179.

lamda delilleri anlamaz; gözleri sonuç çıkarma bakışı ile mucizelere bakmaz; kulakları tefekkür ederek ve ibret almak suretiyle nassları anlamaz. İşte bunlar, taklitçilerin vasıflarıdır.

Bu ikisi arasındaki vasat görüş şudur: İnançla ilgili konularda imkan dahilinde düşünmek gerekir. Bu konuda delilleri, mantık kurallarına göre sentez yapmak şart değildir. Ve bu konuda kelamcıların takip ettikleri metoda sımsıkı sarılmaya da gerek yoktur. Yani delili, matlubun olmaması faraziyesi üzerine kurmaya ve bu konuda şüpheleri zikretmek ve bu şüphelere cevaplar vermekle olmaz. Bilakis bunda ve benzeri şeylerde en güzel metot; Kur'ân-ı Kerîm'in varlıkları görüşlere arz etmek ve bu varlıkların yaratıcılarının birliğine, onun kudretine ve hikmetine delâlet ettikleri yönlerini onlara göstermek metodudur. Bu konuda Allah'ın açık hükmü budur. Çünkü o tevhidi öğrenmeyi emretmiş ve şöyle demiştir: *"Bil ki, Allah'tan başka ilâh yoktur."*[135] Ve şöyle demiş: *"Şüphesiz zan, haktan (ilimden) hiçbir şeyin yerini tutmaz"*[136] Ve Allah apaçık delil istedi ve onu doğruluk alameti saydı: *"Sen de onlara: Eğer sahiden doğru söylüyorsanız delilinizi getirin, de."* Ve uyulmasını emrettiği ve ondan başkasına uymayı yasakladığı yolunu, bilerek dine davet etme şeklinde açıklamıştır: *"De ki: İşte bu, benim yolumdur. Ben Allah'a çağırıyorum, ben ve bana uyanlar aydınlık bir yol üzerindeyiz."*[137] Ve *" Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır. İşte sakınmanız için Allah size bunları emretti."*[138] buyurmuştur.

Ümmeti cahil olarak kabul etmek ve İslâm ismi ile yetinerek ümmeti cehalet üzerinde bırakmak ve cahillerin şer'î hükümlerde kendileri gibi cahil olanları taklit etmesine gelince bu, bilmeden ve herhangi bir yetkiye sahip olmadan Allah'a iftira etmektir. Allah, haram kılmada, iftirayı, Allah'a ortak koşmakla denk tutmuştur ve şöyle buyurmuştur: *"De ki: Rabbim ancak açık ve gizli kötülükleri; günahı ve haksız yere zulmetmeyi, hakkında hiçbir delil indirmediği bir şeyi Allah'a ortak koşmanızı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır."*[139]

Şer'î hükümler, helal ve haram olan şeylere gelince; bunlardan bazıları var ki hiç kimse bu konuda başkasını taklit edemez. Bunlar, dinden zorunlu olarak bilinen; namazın, zekâtın, orucun ve haccın farz olması ve bunları yerine getirme tarzı ve farzları gibi üzerinde ittifak edilen hususlardır. Çünkü bunların delilleri ve yapılış tarzları tevatür yoluyla gelmiştir. Bunları ve bunların faydaları ile ilgili ayetleri ve Peygamber'in (s) hadislerini telkin etmek,

135. Muhammed, 47/19.
136. Yunus, 10/36.
137. Yusuf, 10/108.
138. En'âm, 6/153.
139. A'raf, 7/33.

Müslümanı bu konuda bilgi ve anlayış sahibi yapar ve onu amel etmeye teşvik eder. Ve bundan daha kolay bir şey yoktur.

Bunlardan bazıları; bütün Müslümanların kendisinden haberdar olmadıkları mütevâtir olmayan hadislerden çıkarılan ince fıkhî meselelerdir. Bu gibi konularda, yukarıda geçtiği gibi, salih selefin metodu şudur: Peygamberden geldiğine inandığı bir yolla, kime bu hadislerden biri ulaşırsa o onunla amel eder. Onlar, kendini tamamen ilim tahsiline veren birisi olsa dahi, hiç kimseye bu 'ahad hadisler'den rivayet edilenlerin tamamını araştırmayı ve bunlarla amel etmeyi gerekli kılmamışlar. Nasıl böyle bir şey olabilir. Sahabe (r) hadisleri yazmamıştır ve onları toplamakla ve insanlara telkin etmekle meşgul olmamışlar. Bilâkis onlardan bazıları hadisleri yazmayı yasaklamış. Hadis rivayet eden kimse de, muhataplarıyla konuştuğunda bir sebep ortaya çıktığında ancak bildiği hadisleri söylüyordu. Halk, bu gibi fıkhî konuları bilmemekle öncelikle mazur görülür. Halka, hadislerden ulaşabileceği kısmı, iyice araştırarak kabul etmesi gerekir. Öyle ise herkesin rivayetini kabul etmez. Ve kitaplarda bulunan her şeyi kabul etmez. Çünkü kitaplarda, çok miktarda uydurulmuş ve zayıf hadisler vardır. Müslümanların bu metoda sımsıkı sarılmalarında hiç bir sıkıntı ve zorluk yoktur. Ancak onlar, atalarını ve dostlarını taklit ederek içinde bulunan sünneti, bidâttan neredeyse ayıramayacakları bazı örf ve âdetler ve amellerle yetinerek dinlerini tamamen terk etmek istedikleri zaman hariç.

Yukarıda yaptığımız açıklamalardan açıkça anlaşıldı ki; başkasını körü körüne taklit etmek konusunda hiç kimsenin bir mazereti yoktur. Ve bu ayetin hükmü, taklit edenlerin tamamını kapsıyor. Çünkü onlar, taklit ettikleri kimseleri, Allah'a ortaklar edinmişler. Ve onlar azabı görüp aralarındaki bağlar kesildiği zaman, tabi olan kimse, tabi olunan kimseden (dinî liderden) hızla uzaklaşacaktır.

Bu iki ayette geçen kelimelerle ilgili araştırma konularından bazıları şunlardır: Yüce Allah'ın *"Böylece Allah onlara işlerini gösterir."* sözündeki benzetme; bir durumu, önceki cümlede geçen başka bir duruma benzetmektir. Yani Allah, onlara azabı göstereceğini söylediği şekilde; yaptıkları işleri de pişmanlık ve üzüntü kaynağı olarak onlara gösterecektir. Müfessirlerden bu ayetin irabı hakkında dik kafalılık yapanlara gelince; nahiv kuralları, bu gibi yerlerdeki Arapça üslûbunu düşünmelerine engel olmuştur. Hâlbuki her zaman, halk dilinde bunun benzerleri vardır. Bunlar, Arap olmayanların zevkleri bu üslûplardan tiksinmediği için yabancıların bozamadığı ve fasih Arapça üslûplarından halk için kalanlardır,

Bunlardan biri de Yüce Allah'ın *"Ve aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır."* sözüdür. Üstad Abduh dedi ki: Bu ayette, ***"ba"*** harfi müfessirlerin burada zikrettikleri manalarında görünmeyen özel bir manaya gelmiştir. Ancak Arap

bu manayı üsluptan anlar. Celâleyn yazarının dediği gibi, eğer sen burada *"takatta'at 'anhumu'l-esbâb"* dersen, tabi olanları ve tabi olunanları, ipinin kopması ile dağılan ve her tanesi bir tarafa giden bir gerdanlık gibi sana bir misal veren ilk ibareyi okuduğunda gördüğün etkiyi nefsinde göremezsin.

Ben derim ki; bunun açıklaması şöyledir: Bu taklitçiler, dünyada birbirleriyle bağlantılı ve onların bir kısmı diğerlerine bazı menfaat ve kazanç çeşitleri ile bağlı idiler. Her tabi olan ve kendisine uyulanlardan her biri bu menfaatleri diğerinden temin ediyordu, başkanları, halka liderlik etmeye ve tabi olanları da kendilerine uyanları taklit etmeye zorlayan bu menfaatler "bağlara" benzetildi. Bunlar, lügat manası itibariyle aslında halatlardır. Sanki Allah şöyle diyor: Onlardan her biri, diğerlerine çok sayıda halatlarla bağlı idi. Ve onlar farkına varmadan bu halatların hepsi kesildi. Ve böylece onlardan her biri, kendisini diğer arkadaşına ulaştıran bir şey bulunmayacak şekilde bir tarafa atılmış oldu. Buna göre "*ba*" harfi, faile hal olan hazfedilmiş bir kelimeye taalluk eder. İmam Abduh dedi ki: Bu özel üslûplardan birisi de Yüce Allah'ın şu sözüdür: *"Şahit olarak da Allah yeter."*[140] Ve *"Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih ederim!"*[141] Eğer sen bunları tahlil etmekle ve genel kurallara döndürmek suretiyle tefsir eder ve birincisinde; *"Kefâ billâhi şehîden" (Şahid olarak Allah yeter)* veya *"Kefet şehâdetuhu" (Onun şahitliği yeter)*; ikincisinde de *"Tesbîhan lillahi" (Allahı tesbîh ederim!)* dersen bunda birinci ifadedeki etki bulunmaz ve birincisi kadar nefis üzerinde etkili olmaz. Bu özel üslûpların benzerleri her dilde bulunur.

140. Nisa, 4/79.
141. Yusuf, 12/108.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿168﴾

إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿169﴾

وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿170﴾

168- Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helâl ve temiz olanlarından yiyin, şeytanın peşine düşmeyin, zira şeytan sizin açık bir düşmanınızdır.

169- Şeytan size ancak kötülüğü, çirkini ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder.

170- Onlara (müşriklere), Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, "Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız!" dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseler? (Onların yolunda mı gidecekler?).

Celâleyn yazarı birinci ayetin "*sevâib*"[142], "serbest bırakılmış develer" ve benzerleri için indiğini söylemiştir.[143] Fakat o bu konuyu "*Esbâbü'n-Nüzûl*" kitabında zikretmemiştir. Bu gelenek, "Müdlic" ve "Sa'sa'a oğulları" gibi bazı Arap topluluklarında vardı. Üstad İmam Muhammed Abduh dedi ki: Eğer ayetin bu konuda nazil olduğu doğru olsaydı, bu, ayeti bir önceki ayetten ayırmayı ve bunu yeniden başlanılmış bir söz haline getirmeyi gerektirmezdi. Çünkü önemli olan, lafzın genel olmasıdır, sebebin özel olması değildir. Ancak, sözün gelişinden anlaşılan odur ki; bu cümlenin önceki cümle ile tam bir bağlantısı vardır. Çünkü önceki ayetler, Allah'a ortak edinenlerin durumunu ve (ahirette) karşılaşacakları Allah'ın azabını belirtti. Ve bu ayetlerin tefsirinde; Allah'a ortak edinenlerin iki kısma ayrıldıklarını söyledik. Bunlardan bir kısmı, kanun koyucu olarak kabul edilir ve onlar Allah ve Peygamber'inden (s) tebliğ etmedikleri halde, helâl ve haram kılmada, onların görüşü kabul edilir. Hatta nereden aldıkları ve bu konuda Rabbinden

142. Es-Sevâib: Cahiliye çağında adak için serbest bırakılmış deve veya arka arkaya on tane dişi yavru doğuran bir deve; hiçbir işte kullanılmaz, sütü içilmez, yalnız yavrusu alınır; ölünceye kadar serbest yer, içer, dolaşırdı. (Çev.)

143. Bkz: *Celaleyn Tefsiri*, s.37.

doğru yol üzerinde olup olmadıkları sorulmadan; onların sözleri ve eylemleri bizzat kesin delil olarak kabul edilir. Bir kısmı da; sebepleri temin etme yoluyla değil de; manevî otoritesi yoluyla zararları uzaklaştırmada ve faydalı şeyleri edinmede kendisine güvenilir ve o dua edilir. Hatta onlar, öldükten ve sebepler dünyasından çıktıktan sonra bile insanların imdadına çağırmak için güveniyorlardı. Sonra bu konuda insanların bir kısmının diğer bir kısmına uyduklarını ve azabı gördüklerinde ve aralarındaki bağlar kopup parçalandığında kendilerine uyulanlar, uyanlardan hızla uzaklaşacaklarını açıkladım. Ve bu ayetin tefsirinde biz dedik ki: Sebepler, başkanların ve idarecilerin halktan elde ettikleri faydalar ve onların bir kısmını diğer kısmına bağlayan dünyevî menfaatlerdir. Ve bu ayetlerde Yüce Allah, o sebeplerin (bağların) yasaklanmış olduğunu açıklıyor. Çünkü onlar, pis şeyleri yemeye ve şeytanların peşine düşmeye dayanır. Ve Allah bunlar da yasaklamış ve onların batıl ve dalâlet üzerindeki inançlarındaki katı bağlılıklarının (tavizsizliklerinin) sebebini belirtmiştir. O da düşünmeden ve anlamadan ataların üzerinde bulundukları inanç ve görüşlerine güvenmektir. Öyle ise kesinlikle bu cümleler (ayetler) önceki ayetlerin tamamlayıcısıdır.

Yüce Allah şöyle buyurmuş: ***"Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helâl ve temiz olanlarından yiyiniz."*** ***"Helâl"***; Yüce Allah'ın aşağıdaki ayette açıkça ifade ettiği haramlar dışındaki şeylerdir. *"De ki: Bana vahyolunanda, leş veya akıtılmamış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ya da günah işlenerek Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yiyecek kimseye haram kılınmış bir şey bulamıyorum."*[144] Bunların dışındaki bütün nimetler, temiz olması yani pis olmaması şartıyla mubahtır. Celâleyn yazarı, ***"tayyib"*** kelimesini, pekiştirme manasına geldiği için "helâl" olarak tefsir etmiştir.[145] Veya "lezzetli" olarak tefsir etmiştir. Birinci manaya gelmesi uygun değildir. Çünkü temel kurmak, pekiştirmeden önce gelir. İkinci mana ise, yeryüzünde bulunan her şeyin mubah olmasını, lezzetli olmasıyla sınırlamak açık olarak bu ayetten anlaşılmaz. Üstad İmam Abduh, *"tayyib"*'in manasının, içinde başkasının hakkı bulunmayan şey olduğunu tercih etmiştir. Ayetten açıkça anlaşılan da budur. Çünkü haram kılınmış şeyleri yukarıdaki ayette zikredilenlerle sınırlamak demek, bizzat haram olan ve sadece mecbur kalan kimseye helâl olan haramlardır. Bir engelden dolayı haram kılınan şey ayetin kapsamı dışında kaldı. Böylece onu açıklamak gerekti. O da içinde başkasının hakkı olan ve geçerli olmayan bir tarzda alınan şeydir. Mesela başkan ve idarecilerin, sadece kendilerini idare edenler oldukları için, halkın malını karşılıksız olarak yemeleri gibi. Ve aynı şekilde halkın da idarecilerin namını kullanarak yemeleri gibi. Çünkü bunlardan her biri, bütün insanların

144. En'âm, 6/145.
145. *Celâleyn Tefsiri*, s.37.

eşit oldukları meşru yollar dışında birbirinden faydalanmak için birbirini destekliyorlar. Ve böylece faiz, rüşvet, haksız kazanç, gasp, dolandırıcılık ve hırsızlık gibi şeyler helâlden değildir. Çünkü bunların tamamı, pis şeylerdir. Aynı şekilde bozulmak suretiyle pis olan şeyler de böyledir. Mesela kokmuş yemek gibi. Ve bu yorumla, dinin mubah kıldığı şey belirtilmiş olur ve ayet de bir önceki ayetle uyum sağlamış olur. Ve Allah, emirden sonra yasağı söyledi: ***"Şeytanın peşine düşmeyin, zira şeytan sizin açık bir düşmanınızdır."*** İmamlar ***"hutuvât"*** kelimesini, *"hutve"* kelimesinin çoğulu olarak iki harfin zammesi ile okumuşlardır. O iki adım arasındaki mesafedir. İki harfin fethası ile okunursa *"hatve"* kelimesinin çoğuludur. O da "hatâ yahtû fî meşyihi" (Yürürken bir defa adım attı.) manasına gelir. Manası şöyledir: Aldatmada şeytanın davranışına, kötülüğü ve çirkini emretmede onun vesvesesine uymayın. Bunlar da bir sonraki ayette açıklanan şeylerdir. Şeytana uymanın yasaklama sebebini, onun insanlar için apaçık bir düşman olmasını gösterdi. Onun düşmanlığını bilmemiz, kendisini tanımamıza bağlı değildir. Ancak şeytan kendisine nispet edilen alâmet ile tanınır. O da kötülüğü fısıldaması, batıl ve kötü şeyleri nefse hatırlatmasıdır. Şeytan, bu fısıldamanın ve kötü şeyleri hatırlamanın kaynağıdır. Yüce Allah şöyle buyurmuş: *"Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. (Bunlar), aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar."*[146] Kötülük ve dalâlete davet edenin düşmanlığından daha açık ve daha belirgin bir düşmanlık yoktur. Öyle ise insanın hatırına gelen şeylere bakması ve onlar için bir terazi kurması gerekir. Onun nefsi, bir kamu yararı için bol bol mal vermesine meylettiği zaman veya iyilik yapan bir kimseye veya yoksul bir fakire yardımda bulunmak aklına gelince ve hemen bunun ardından malı biriktirme ve iktisatlı davranma hissi bunu yapmasına karşı çıkarsa, bilsin ki bu şeytanın fısıldamasındandır. Bu bağışı daha faydalı bir yerde harcaması veya daha muhtaç bir fakire vermesi için şeytanın ona bu bağışı ertelemesini güzel göstermesine aldanmasın. Bir hakkı savunmak veya bir iyiliği emretmek veya bir kötülükten alıkoymak istediği zaman, azmini kıran veya konuşmasına engel olan bir şey aklına gelince bilsin ki o şeytanın fısıldamalarındandır. Şeytan fısıldamalarından en açık olarak görünenler, menfaatlere, kamu yararına olan şeylere ve insanları idare etmeye cesaret eden kimse için karışık olan haram ve helâl kılmada meydana gelir. Sanki (Allah) şöyle demiş: Başınıza gelen ve nefislerinizi kuşatan batıl ve kötülük fısıldamalarına ve onlardan aklınıza gelen şeylere uymayınız. Çünkü bunlar, düşmanınız olan şeytanın aldatmalarındandır. Sonra bunları, yasaklamanın sebebini zikrederek düşmanlığı ispatlayan şeyle açıkladı ve şöyle buyurdu: ***"O size ancak kötülüğü ve çirkini emreder."*** bunlar dışındaki faydalı ve hayırlı şeyleri değil. Kötülüğe gelince;

146. En'âm, 6/112.

o, meydana gelmesi veya sonucu kişiyi üzen her şeydir. Şeytanın süslemesiyle kişinin ölçüp biçmeden yaptığı şeyler, kötü şeylerdendir. Öyle ki; kötülüğü yaptığı zaman, ansızın başına kötülük gelir ve zararını hemen görür. Bazı işler de vardır ki; başlangıçta kötü oldukları belli olmaz, fakat o işin sonunda hemen kötülük ortaya çıkar. Mesela bazı talebelerin zamanını boşa geçirdiğini ve çok miktarda para harcadığını sonra da öğrendiğinden hiçbir fayda görmediğini bilen bir kimsenin bu bilgisi, ilim tahsil etmesine engel olur. Bu, şeytanca yapılan bir kıyastır (örnektir). Bu, bazı insanların bizzat ilim tahsil etmelerine, bazı babaların da; çocuklarını okutarak eğilmelerine engel olur. Böylece onların kötü sonucu, iki yönlü olur: Olumsuz yönü: Bu onların ilmin faydalarından mahrum olmalarıdır. Olumlu yönü: Bunlar da bilgisizlikten dolayı insanın başına gelen belalardır. Bunların her birinin dünyevi ve uhrevi yönleri vardır. Öyle ise akla gelen şeyleri birbirinden ayırmak hususunda mutlaka basiretli olmak ve düşünüp taşınmak gerekir. Çünkü bunlardaki şeytanlık vesvesesi ilk anda görünmeyebilir.

*"**El-Fahşâ**"*ya gelince; o, insanların gözünde çirkin olan her türlü günah ve suçlardır. Bazılarının iddia ettiği gibi bunun manası sadece zina gibi günahlarla sınırlı değildir. Genellikle, *"el-fahşâ"*, kötülükten daha çirkin ve daha şiddetlidir. Başlangıç ve sonuç itibariyle de kötülüklerin en kötüsü; ölü veya yaşayan bazı şahıslara güvenerek Allah'ın hikmeti, sonuçları kendisine bağladığı tabii sebepleri terk etmek ve bu şahısların, sebepleri edinmeden, gizli otorite ve tasarruf sahibi olduklarını zannetmek ve hatta hayal etmektir. Dinde de başkanlar edinmek; Allah'tan ve onun Peygamber'inden gelen (dinî hükümleri) açıklama ve tebliğ etme dışında, o başkanların görüşüne göre amel etmek ve yaptıklarına güvenmek de böyledir. Çünkü bu her iki çeşit kötülükte de, akıl nimetini ihmal etmek ve o nimeti veren (Allah'ı) inkâr etmek, Allah'ın kanunlarından yüz çevirmek ve o kanunların sürekliliğini bilmemek söz konusudur. Bu görüşe sahip olan kimse, serapta su arayan kimse gibidir. Veya onun durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Allah'a ortak edinenlerin durumu böyledir. *"Allah kimi saptırırsa, artık onu doğru yola iletecek de yoktur."*[147] Halkı bu iki hususta taklide zorlayan başkanlara gelince, Allah onların şeytanın vesvesesine uyduklarını şu sözüyle belirtmiştir: *"Ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylememenizi emreder."* Yani şeytan, Allah'ın kulları için din olarak kabul ettiği dini hakkında; Allah'ın onlara yasa olarak koyduğu inançları, zikirleri, ibadetle ilgili amelleri ve dinî alâmetlerden kesin olarak bilmediğiniz şeylerle Allah'a iftira etmenizi emreder. Veya aslında haram olan şeyi helâl kılmayı ve aslında mubah olan şeyi haram kılmayı emreder. Hâlbuki

147. Gafir/Mü'min, 40/33.

bunlardan hiçbir şey, "kıyas", "istihsân"[148] gibi rey ve içtihada dayanan şeylerle sabit olmaz. Çünkü bu ikisi, kesin bilgi değil, zandan ibarettir. Öyle ise bilmeden Allah'a iftira etmek, kanun koymak suretiyle Allah'ın rububiyet hakkına tecavüz etmektir. Bu da apaçık bir şirktir. Ve bu şeytanın (insana yapmasını) emrettiği en çirkin şeydir. Çünkü inançları bozmada ve şeriatı tahrif etmede ve en iyi şey yerine, en kötü şeyi koymada aslolan şey şeytanın emirleridir.

Bu başkanların, "Allah'ın kendisi ile kulları arasında aracılık yapan arabulucuları vardır ve Yüce Allah, onların aracılığı olmadan hiçbir şey yapmaz." şeklindeki iddiaları, Allah hakkında bilmeden iftira etmek değil mi? Bunlar, böyle yapmakla Allah'ın kullarının kalplerini O'ndan ve O'nun mahlûkatı ile ilgili kanunlarından çevirerek haddi ve hesabı olmayan kabirlere ve kendi nefislerine ne bir zarar ne de bir faydaları dokunamayan, ne öldürebilen, ne diriltebilen ve ne de yeniden diriltebilen zayıf kullara yönelttiler. Onlar buna *"tevessül"*[149] diyorlar. Yani Allah'a ortak koşarak, ondan başkasına yalvararak veya onunla birlikte, başkasına yalvararak O'na yaklaşıyorlar. Hâlbuki O şöyle buyuruyor: *"O halde Allah ile birlikte kimseye yalvarmayın (ve kulluk etmeyin)."*[150] Ve şöyle buyuruyor: *"Bilâkis yalnız Allah'a yalvarırsınız."*[151] O'ndan başkasına değil. İslâm'ın en büyük rükünlerinden biri olan zekât rüknünü yıkmak için uydurdukları hileler, Allah hakkında bilmeden bir şey söylemek değil mi?

İbadete, Kur'ân'da ve onu açıklayan hadislerde bulunan helâl ve haramın hükümlerine ilâve ettikleri şeyler, bilgisizce Allah'a yapılan iftiralardan değil midir? Peygamber (s), buyuruyor ki: *"Allah, unutmaksızın, size acıyarak bazı şeyler hakkında açıklama yapmamıştır; o halde siz de onları araştırmayın."*[152]

Bid'atçılık ve Taklid

Üstad Abduh burada şöyle dedi: "Her kim, Allah'ın Kitabı'na veya Peygamber'in (s) sözüne dayanmadan, bir inancı veya bir hükmü dine ilâve ederse o, Allah hakkında bilmediği şeyi söyleyen kimselerdendir." Üstad buna; mezarları ziyaret ederek din namına mezarlıkta bid'at ve yasak şeyleri yapanları, *"Bürde Kasidesi"*ni ve benzeri kasideleri bilinen nağmelerle okuyup, gümüşten buhurdanı ve bayrakları taşıyarak cenaze törenini yapmayı ve *"Delâilu'l-hayrât"* ve benzeri virtleri özel bağırışla okumak için top-

148. "İstihsân": Müçtehidin bir meselede, kendi kanaatince o meselenin benzerlerinde verdiği hükümden vazgeçmesini gerektiren nass, icma, zaruret, gizli kıyas, örf veya maslahat gibi bir delile dayanarak, o hükmü bırakıp başka bir hüküm vermesidir. (Çev.)

149. "Tevessül": Allah'ın dergâhına yaklaştıracak amel işlemek. (Çev.)

150. Cin, 72/18.

151. En'âm, 6/41.

152. Buhari.

lanmayı örnek olarak gösterdi. Ve dedi ki: Bütün bunlar, başka gruplarda bulunan (örf ve adetleri) hoş görmekten ileri gelmiştir. İslam'da ezan için haykırmadan başka bir haykırış yoktur. Yüce Allah namaz hakkında şöyle demiş: *"Namazında yüksek sesle okuma; onda sesini fazla da kısma; ikisi arasında bir yol tut."*[153] Hacdaki "Telbiye"ye gelince; onda sesi yükseltmek ve çok bağırmak meşru kılınmamıştır. Onları mutasavvıf taklitçilerin yaptığı gibi, güçleri yettiği kadar seslerini yükseltmeseler dahi, oradaki gürültü insanların çokluğu ve seslerinin değişik olmasından ileri gelir. Abduh dedi ki: İnançlarda ve şer'î hükümlerdeki bid'atların çoğu, dini liderlerin hoşgörülü olmaları ve bu gibi şeylerin inanç esaslarını takviye edeceğini ve halkı dinin otoritesine boyun eğecek bir hale getireceğini hayal etmelerinden dolayı İslam'a girmiştir. Veya din konusunda otoriter tavırlarıyla oluşturmuşlardır. Mesela ben Beytu'l-Lahm Kilisesi'ne girmiş ve orada bazı sesler duymuştum ve tarikat ehlinden bir grubun "Hizbu't-Birr" gibi bir şeyi okuduğunu sandım. Sonra oradaki insanların papazlar olduğunu öğrendim. İşte bu bid'atlar putperestlerden Hıristiyanlara geçtiği gibi, onlardan da bize geçmiştir. Onların (Hıristiyanların), putperestlerden beğendikleri şeyleri, biz de Hıristiyanlardan güzel bularak beğenmişiz. Bu gibi şeylerin, ihtişam ve haşmet açısından din için faydalı olacağını ve insanların dine daha fazla bağlanmalarını temin edeceğini zannetmişiz. Öyle olmuş ki; insanlar bu bid'atlarla yetinerek, dinin önemli meselelerini terk etmişler. Çünkü evliyanın kubbe ve mezarlarında, yollarda ve sokaklarda virtler (zikirler) ve hizipleri yüksek sesle okuyanların çoğu namaz kılmıyorlar. Farz edelim onlardan namaz kılan kimse, falanca veli için düzenlenen gecede yüksek sesle hizbi okumak için toplantı yapmaya verdiği önemin bir kısmı kadar bile, cemaat ile namaz kılmaya önem vermiyor. İnsanlar, bu bidâtlara alışmışlar. Dinin korunmasını gerekli kıldığı şiarlarından ve sünnetlerden uzaklaşmışlar. Neticede onlarda, Yüce Allah'ın şu sözünün tevili ortaya çıkmıştır: ***"Onlara (müşriklere); Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, 'Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız!' dediler."*** Yani bilgisiz ve delilsiz Allah'a iftira eden şeytanın adımlarına uyanlara, "Rabbinizden size indirilene (Kur'ân'a) uyun. Onu bırakıp da başka dostların peşinden gitmeyin..."[154] denilince, onlar dediler ki: "*Hayır!*" Biz Allah'ın indirdiğini tanımıyoruz. *"Bilâkis biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız."* Onlar da bizim liderlerimizden, büyüklerimizden ve büyük âlimlerimizden öğrenerek (üstlendiğimiz) şeylerdir. Allah, üzerinde bulundukları şeyin batıl ve çirkin olduğuna dair hitap etmedi. Üstad Abduh, mezheplerinin kötü (yanlış) olduğunu açıklayan bir hikâyeyi onlardan rivayet ederek anlattı. Sanki onları, hitaptan bir şey anlamayan ve hüccetleri ve delilleri akıl etmeyen kimseler yerine koydu.

153. İsra, 17/110.
154. A'raf, 7/3.

Bu hususu aşağıdaki misalle açıkladı.

Eğer taklitçilerin kendisiyle bir şeyler anladıkları kalpleri olsaydı, bu hikâye üslubuyla, taklitten nefret etmelerini sağlamak için yeterli olurdu. Şüphesiz onlar her kavimde ve her nesilde; atalarından alıştıkları şeye kulak vererek Allah'ın indirdiklerini istemiyorlar. Çirkinlik olarak, bu size yeter. Çünkü akıllı kimse, ne kadar akıllı olursa olsun ve davranışları ne kadar güzel olursa olsun, insanlardan hiçbirini taklit etmeyi, Allah'ın indirdiklerine tercih etmez. Çünkü her akıllı, düşüncesinde, mutlaka hataya maruz kalır. Ve doğru yolu bulan hiç bir kimse yoktur ki bazı davranışlarında sapması muhtemel olmasın. Öyle ise dinde, yalnız Allah'ın indirdiğine güvenilir. Allah'ın koruduğu kimseden başka masum olan hiç kimse yoktur. Nasıl olur da akıllı kimse, Kur'ân'a iman ettiğini iddia ederek, Allah'ın indirdiği (hükümlerden) yüz çevirir ve atalarının yoluna uyar? Hâlbuki o eğer vahye inanmamış olsaydı bile, Yüce Allah'ın şu sözünün, taklitten nefret etmesini sağlaması gerekirdi: ***"Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseler?"*** Şüphesiz ki; bu, çürütülemeyen akli bir delildir.

Ben derim ki: Bu ayetteki *"Hemze"* reddetmek ve hayret etmek içindir. Bu hemze, cümlenin gelişinden anlaşıldığı için hazfedilen bir fiilin önüne gelmiştir. *"Lev"* kelimesi de en son sınır manasında kullanıldığı için, cevap cümlesine ihtiyacı yoktur. Bu cümlenin aslı şöyledir: Onlar, ataları dinî inançlardan hiç bir şey bilmeseler dahi, her durumda ve her şeyde atalarının üzerinde bulunduğu şeye mi uyarlar? Çünkü onlar, akıl yürütmekle akıl yolunu takip ederek üzerinde bulundukları inançların ve ibadetlerin doğru olduğunu düşünüyorlar. İbadet ve inançlarla ilgili hüküm ve icraatta, bir elçinin onlara Allah katından getirdiği bir vahiy rehberliğinde yol almazlar. Yani atalarının akli ve nakli delilleri olmasa da mı onlara uyacaklar? Benim bu ayetten anladığım budur. Beydâvî (ö.865/1286) şöyle demiş: "Yani, eğer onların ataları din hususunda, düşünemeyen ve doğruyu da bulamayan cahiller olsalar bile, mutlaka onlara uyarlardı. Bu da; düşünmeye veya itaat etmeye gücü yeten kimsenin taklit etmesini yasaklayan bir delildir. Peygamberler ve fıkhî hükümlerde içtihat edenler gibi, haklı olduğuna delâlet eden bir delili bilindiği zaman, dinde başkasına taklit etmeye gelince; bu, aslında taklit değildir, bilâkis Allah'ın indirdiği şeye tabi olmaktır."[155] Alûsî (ö.1270/1854), nispet etmeden bu görüşü Beyzâvî'den nakletmiş ve sonraki ayetle birleştirmiştir. *"Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun."*[156] Bu görüşün de şu noksan tarafı vardır: O, taklitte, dinden zarurî olarak bilinen kesin hükümler ile -ki bunda kesinlikle taklit etmek caiz değildir. Hatta bu gibi hükümlerde taklide yer yoktur- yargı ve ümmetin siyaseti ile ilgili hükümleri birbirinden

155. *Envârü't-Tenzil.*

156. Nahl, 16/43.

ayırmamıştır. Hâlbuki bu kısımda; görüş belirtmek ve akıl yürütme gücüne sahip olmak şarttır. Ve ayrıca o, peygamberliğine dair delili bulunan kimse için sadece haklı olan masum Peygamber'in (s) Yüce Allah'tan alarak tebliğ ettiği hükümler ile ancak delilini ve anlayışını kavramakla haklı olduğu bilinen müçtehidi de birbirinden ayırmamıştır. Yüce Allah'ın *"Bilenlere sorunuz."* sözü, (dinden) kesinlikle bilinen şüphe götürmez konuları sormakla ilgilidir. O da peygamberlerin kendilerine vahy edilen erkekler olmasıdır. İçtihatla ilgili bir görüş hakkında değildir.

Celâleddîn es-Suyûtî (ö.911/1505) ve diğerleri bu ayetin manası hakkında şöyle demişler: "Onlar, dini konularda bir şeyi anlamıyorlar."[157] Bu görüşten sonra Üstad Abduh şöyle demiştir: Bir şeyi anlamak, onu delilleriyle bilmek, sebepleri ve sonuçları ile anlamaktır. Hakkı anlamaya en yakın olan insanlar, -hak olmayan bir şey hakkında olsa bile- iyi niyetle deliller üzerinde düşünen araştırmacılardır. Çünkü delili arayan araştırmacı, akıl yürütme yolunda veya araştırma konusunda bir gün hata etse bile, başka bir gün isabet eder. Çünkü onun aklı doğru düşünmeyi ve delillerden faydalanarak konuları öğrenmeyi âdet edinir. İnsanlar içinde doğruyu anlamaktan en fazla uzak olanlar, araştırma yapmayan ve delil göstermeyen taklitçilerdir. Çünkü onlar, zorla kendi nefislerinin ilme ulaşmasına engel olmuşlar ve akıllarına da, anlamaktan mahrumiyet damgasını vurmuşlardır. Onlar, isabet etmekle vasf edilmezler. Çünkü (görüşünde) isabetli olan kimse, bunun hak olduğunu bilen kimsedir. Taklitçi ise sadece falancanın bunun hak ve doğru olduğunu söylediğini bilir. O sadece (başkasının) sözünü bilir. Bundan dolayı aşağıdaki ayette, akıllarını kullanmamalarından dolayı, onların dalâlette olduklarını kaydedilmiş ve onlar için örnek verilmiştir.

"Bu ayet, hakkı anlayanlardan ve hükümde güzel ve doğru işleri bulan kimseden başkasına tabi olmayı yasaklar. Fakat doğru yolu bulan akıllı bir kimseyi taklit etmeyi yasaklamaz." diye itirazda bulunursan şöyle deriz: Taklitçi, bir şeyin delili hakkında bilgi sahibi olmadan, tabi olduğu kimsenin akıllı olduğunu ve doğru yolu bulduğunu nasıl bilebilir? Eğer taklit eden kimse, delil getirme yoluyla ona tabi olursa ve nihayet bilerek kendisine taklit edilen kimsenin ulaştığı sonuca ulaşırsa, bu ayet böyle yapmasını tenkit etmez. Çünkü bu, övülen bir davranış olup ilimden faydalanmaktır. Başkasının bildiği veya zannettiği şeyde onu taklit etmek değildir. Üstad İmam Abduh dedi ki: Seleften birisinin şöyle dediğini gördüm: "Eğer bir şahıs Peygamber'i (s) hayatında görürse ve onun sözünü işitip onun peygamber olduğuna bakmadan -ki bu husus, onun söylediklerinin sahih olduğuna inanmaya delil ile sebep olur- onu taklit ederse o taklitçi sayılır. Yüce Allah'ın, mü'mine (basiretli olmasını) emrettiği gibi, o basiretli ola-

157. *Celâleyn.*

maz." (Ve ben derim ki:) Bu husus, Yüce Allah'ın şu sözünden alınmıştır: *"De ki: İşte bu benim yolumdur. Ben Allah'a çağırıyorum, ben ve bana uyanlar aydınlık bir yol üzerindeyiz."*[158] Müfessirler, ***"el-basîret"*** kelimesini, "apaçık delil" ile tefsir etmişler. Peygamber'in (s), peygamberliğine inanmanın sahih olması için, kelâmcılarca meşhur olan delile dayanarak görüş belirtmek şart değildir. Bilâkis Peygamber'in (s) durumunu bilmekle ve onun (insanları) davet ettiği şeyin iyi olması ile onun doğruluğuna nefsin mutmain olması yeterlidir. Allah'a davet etme ve O'nun dinini delil ile ispatlama mertebesine Peygamber'e (s) iman eden herkes yükselemez.

Bu söylenenleri böyle bilmek gerekir. Yüce Allah'ın; ***"Ya ataları bir şey anlamamış idiyseler?"*** sözünde bilimsel bir inceleme yapmak gerekir. Çünkü bu genel manaya gelmesi, bazıları tarafından anlaşılmaz. Üstad İmam Abduh, bunu üç ayrı açıdan açıklamıştır:

Birincisi: Bunun manası şöyledir: Öğrenilmesi gereken şeylerin hiç birisi için akıllarını kullanmıyorlar. Bilâkis hepsinde inceleme ve araştırma yapmadan teslim olmakla yetiniyorlar. Bu, yukarıda geçti.

İkincisi: Bu ayet mübalağa konusunda insanların çoğunluğunu, genel ve bütüncül (külli) bir şey haline getirmekle belagatçilerin metoduna göre söylenmiştir. Onlar, işlerinin çoğunda sapıtan kimseye; "O bir şeyi anlamaz ve doğru yolu bulamaz." diyorlar. Ve aptal hakkında: "O, hiçbir şey anlamaz." diyorlar. Bu ifadeler, birinci şahsın bazı şeyleri anlamasına, ikinci şahısın da bazı konuları anlamasına ters düşmez.

Üçüncüsü: Bu ibareden maksat, atalarının gerçekten akılsız oldukları değildir. Ancak bu ibareden maksat şudur: Durumları nasıl olursa olsun, hatta ataları bir şeyi anlamaz ve doğru yolu bulmasalar dahi onlar, bizzat atalarına mı uyarlar? Sanki O şöyle diyor: Bizzat kendisi için şahsa uymak, yakışmayan kötü bir şeydir. Bu meşhur bir sözdür. Kim, "Ben yaptığı her şeyde falancaya uyarım." derse ona şöyle denilir: "İyilik yapmasa bile ona uyacak mısın?" Yani iyilik yaptığı ve isabet ettiği için değil de bizzat kendi hatırı için birisine uyan kimsenin âdeti, yaptığı her şey batıl olsa dahi, her şeyde ona uymaktır. Çünkü o hak ve batılı; iyi ve kötüyü birbirinden ayırt etmez. Ancak düşünen ve iki şeyi birbirinden ayıran kimse bunu yapar. Böyle biri de durumu nasıl olursa olsun, bizzat kendisi için, hiç kimseye uymaz.

158. Yusuf, 12/108.

وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿171﴾

171- (Hidayet çağrısına kulak vermeyen) kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer. Çünkü onlar sağırdırlar, dilsizdirler ve kördürler. Bu sebeple düşünmezler.

Yüce Allah, taklitçilerin düşünmeden ve delilini araştırmadan atalarının üzerinde bulunduğu yola uymaları şeklinde takındıkları tavrın yanlış olduğunu açıkladıktan sonra, onların durumunu daha fazla kötülemek ve onları azarlamak için onlara bir misal vererek şöyle buyurdu: ***"Kâfirlerin durumu"*** yani onların atalarını ve başkanlarını taklit etmelerindeki durumları, ***"Sadece çobanın bağırıp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer."*** Yani hayvan çobanının durumu gibidir. Çoban hayvanları meraya sevk etmek, suya çağırmak ve koruya girmelerine engel olmak için bağırıp çağırır. Onlar da onun bu çağrısına cevap verirler. Çobanın tekrar etmesi ile onun bağırmasına alışmalarından dolayı yasaklamasıyla çekinirler. Onların durumu, sürünün çoban ile olan durumuna benzetilmiştir. Çoban sürüyü çağırınca sürü ona yönelir. Sürüyü menettiğinde o bu yasağa boyun eğer. Hâlbuki sürü çobanın söylediği şeyi idrak etmediği gibi, onun manasını da anlamaz. Ancak, sürü bazı sesleri duyduğunda, alışkanlıkla bu seslerin bir kısmı için yönelir (gelir), diğer bir kısmı için de sırt çevirir (gider). Yönelmenin ve sırt çevirmenin sebebini de anlamaz. Sibeveyh'in (ö.180/796) de dediği gibi, burada misal vermenin manası; kâfirlerin niteliği ve onların durumu, koyun sürüsüne çağırıp bağıran kimsenin durumu gibidir. Bu da; müşebbehin (benzetilenin) her bir parçasının, karşılığı olan müşebbeh bihi (kendisine benzetilen) gibi olmasını gerektirmez. Bu da Sibeveyhi'den sonra gelen beyan ilmi âlimlerinin "temsil" ismini verdikleri şeydir. Teşbih'in bu kısmıyla, pek çok şeyden oluşan nesneyi, pek çok şeyden oluşan nesneye benzetmeyi birbirinden ayırdılar. ***"Küfr"***; hakkı inkâr etmek ve hak için delil getirmeye davet edildiğinde, delili araştırmaktan yüz çevirmektir. Küfür ile sapıklık arasında fark vardır. Çünkü *"ed-Dâll"*, aradığı halde doğru yoldan sapan kimsedir. Veya doğru yolu bilmeyen, ne kendisi ne de başkasının yol göstermesi ile onu tanıyamayan kimsedir. Kâfire gelince; o, hakkı görür ve ondan yüz çevirir. Ayrıca dikkatini, hakkın işaretlerinden ve onun alâmetlerinden başka yere çevirir ve böylece onlara bakmaz. O, hayvan gibi, anlayış ve ilim sahibi olmamaya razı olur. Bilakis, başkaları dilediği gibi ona önderlik yapar ve onu dilediği gibi yönlendirirler. O taklit ettiği liderleri yanında, koyun

sürüsünün çoban karşısındaki pozisyonundadır. O sürü, çobanın isteğine ve hükmüne boyun eğerek onun çağırması ile ona yönelir, onun seslenmesi ile çekinir. Çobanın niçin çağırdığını ve niçin menettiğini bilmez. O sürüyü, otlamaya ve boğazlamaya davet etmek eşittir. İnanç açısından delili olmadan Müslüman olan, fıkhı ve illetini bilmeden sorumluluğu kabul eden herkesin durumu da aynen böyledir.

Bu ayet, anlayışsız ve doğru yolu bulmadan yapılan taklidin kâfirlerin işi olduğunu ve kişinin, ancak dinini anladığında ve bizzat kendisi dinini tanıyarak ona kanaat getirdiği zaman mü'min olacağını açıkça ifade ediyor. Kim anlamadan teslim olsa; -iyi amel olsa bile- fıkıhsız amel etme üzerine yetiştirilirse o, mü'min değildir. Çünkü imandan maksat, hayvan boyunduruk altına alındığı gibi, insanı da iyilik için boyunduruk altına almak değildir. Bilakis imandan maksat, Allah'ı tanımakla ve O'nun dinini öğrenmekle insanın aklının yücelmesi ve nefsinin arınmasıdır. Böylece o, iyiliğin Allah'ı hoşnut eden faydalı bir şey olduğunu anlayarak iyilik yapar. Kötülüğü de sonucunun kötü olduğunu; dini ve dünyası için zarar derecesini bildiği için terk eder. Bütün bunların ötesinde o inancında, bilgi ve akıl sahibi olur. Ataları ve dedeleri için teslim olarak ona sarılmaz. Bundan dolayı Allah bu misali ifade ettikten sonra kâfirleri şöyle vasfetti: ***"Onlar sağırdırlar."*** Hakkında düşünmek ve anlamak şeklinde hakkı duymuyorlar. ***"Dilsizdirler."*** inanarak ve bilerek hakkı söylemezler. ***"Kördürler."*** Allah'ın hak olduğu iyice anlamaları için, afakî ve enfüsi ayetlerine bakmazlar.[159] ***"Onlar, düşünmezler."*** Yani onlar, insandan (bilmesi) istendiği gibi, içinde bulundukları durumun ne başını ne de sonucunu düşünmüyorlar. Ancak hayvanlarda olduğu gibi başkalarına boyun eğerler. Bundan dolayı onlar, anlamayanlara ve doğru yolu bulmayanlara uydular. Çünkü akıllı kimse kendisi gibi akıllı olan birisini taklit etmez. Dolayısıyla kendinden daha aşağı olan bir cahile uymaması ona daha fazla yakışan bir davranıştır.

159. Fussilet, 41/53.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿172﴾

إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿173﴾

172- Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin, eğer siz Allah'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin.

173- Allah size ancak ölüyü (leşi), kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı. Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur. Şüphe yok ki, Allah, çokça bağışlayan çokça esirgeyendir.

Haram Yiyeceklerde Zaruret Hali

Yüce Allah, kendisinden başka ona ortak edinenlerin durumunu açıkladı. Ve bunun sebebinin dünya malını sevmek olduğuna ve halkın menfaatlerinin, rızık ve mevkide liderlerinin menfaatleri ile bağlantılı olduğuna işaret etti. Ve bütün insanlara yeryüzünde bulunan (nimetlerden) yemelerini söyledi. Çünkü yeryüzünün bütün nimetlerini ve bereketlerini; helal ve temiz olması şartıyla onlara mubah kıldı. Ve liderleri tarafından, çobanın koyun sürüsünü güttüğü gibi, yönetilen mukallit kâfirlerin kötü durumlarını açıkladı. Çünkü akıl ve anlayışta onların hiçbir bağımsızlığı yoktur. Sonra hitabı özel olarak mü'minlere yöneltti. Çünkü onların anlamaya daha fazla hakları vardır. Ve mü'minlerin durumları, ilme daha layık ve doğru yolu bulmaya daha müsaittir. Bu konuda şöyle buyurdu: ***"Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin."*** Buradaki emir kipi, mubah manasını değil, gereklilik manasını ifade eder. ***"Et-Tayyibât"*** kelimesinin manası, helâl kazançla elde edilen maldır. Ve bu emir, maldan, dindarlık adına hiçbir şeyin haram kılınmamasını ve nefse azap vermek için ondan kaçınmamayı gerektirir. Yukarıda geçen bu bilgilerden sonra, kendilerine yeryüzündeki nimetler mubah kılınan ve bu nimetleri; şeytanlarının fısıldamaları ve liderlerini taklit etmekle bir kısmını helâl kılmaya, bir kısmını da haram kılmaya başlamış olan bu ahmaklara bakmamak için yapılan bir uyarıdır. Ve ayrıca şeytana ait zararlı fikirleri, diğerlerinden ayırmaları için onlara bir ölçü verildi. Onlar, o ölçüyü ne kurdular, ne de ona değer verdiler. Allah, onlara helal ve haramı açıkladı. Fakat onlar, delil getirmedeki bağımsız yaşama say-

gınlığından vazgeçtiler. Taklit, onlara birtakım koşullara uymayı ve bukağılarla bağlanma rezaletini kolaylaştırdı. Allah şöyle buyuruyor: *"Bu temiz rızıklardan yiyin. Kâfirler gibi, kendi nefsinizin önüne sınırlamalar koymayınız. Bu nimetleri, size yaratan ve rızkı elde etmek için gerekli sebeplerini sizler için kolaylaştıran Allah'a şükredin."* Yani bu temiz rızıkları aramada ve onları ortaya çıkarmada ve yaratılış gayelerine uygun olarak onları kullanmada, Yüce Allah'a hamd etmede ve bu temiz rızıkların onun lütfundan ve ihsanından olduğuna inanmak hususunda Allah'ın hikmete uygun kanunlarına uyunuz. Allah'a ortak edinenlerin bu rızıklarda hiçbir etkileri yoktur. Bundan dolayı Allah, şöyle buyurmuş: ***"Eğer siz yalnız Allah'a kulluk ediyorsanız..."*** Yani eğer sadece Allah'a ibadet ediyorsanız ve otorite ve tedbir almada O'nun eşinin olmadığına iman ediyorsanız, bu nimetleri size yarattığı için ve bunları size mubah kılmasından dolayı O'na şükrediniz. Allah'a, kendilerinden rızık isteyeceğiniz veya helal kılmada ve haram kılmada başvuracağınız ortaklar edinmeyiniz. Çünkü bütün bunlar, yalnız Allah'a aittir. Aksi takdirde; sizden önce yaşayan insanlar gibi, Allah'a ortak koşmuş ve O'nun nimetlerini inkâr etmiş olursunuz. Onlar Allah'a ibadet etmenin manasını anlamadılar ve böylece rızık isteme hususunda kendileri ile Allah arasına vasıtalar edindiler ve Allah'ın ortaya koymadığı kanunları ortaya koyan liderler edindiler. Ayrıca bu liderler, onlar için, Allah'ın meşru kılmadığı bir tarzda bazı şeyleri helâl kıldılar ve bazılarını da haram ettiler. Bu temiz rızıklarla beslenmiş olan bedenî güçleri; nefsinizin, kavminizin ve soyunuzun menfaati için kullanmanız da Allah'a şükretmektir. Tarikat şeyhlerinin müritlerinden aldıkları mal vs. gibi şeyler, temiz ve helâl rızıktan değildir, bilâkis o zararlı ve haram rızıklardandır.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: İslâm'ın ortaya çıktığı yıllarda ve ondan önceki asırlardaki kavimlerin tarihini bilmeyen kimse, bu ayetin manasını tam olarak anlayamaz. Çünkü (o tarihte) müşrikler ve Ehl-i Kitab gruplar ve sınıflar halinde bulunuyorlardı. Bunlardan, kendi nefsine çeşitleri ile veya gruplar halinde belirli şeyleri haram kılanlar vardı. Meselâ Araplarda haram kılan "el-Bahîre" ve "es-Sâibe" gibi. Araplar dışındaki başka kavimler içinde haram sayılan bazı hayvanlar gibi. Hıristiyanlardaki en yaygın mezhep şu idi: Kendisi ile Allah'a yaklaşılan en yakın şey, nefse işkence etmek, onu küçümsemek ve onu lezzetli helâl şeylerin hepsinden mahrum kılmak; vücudu ve onun için gerekli olan şeyleri küçümsemek; bunları yapmadan ruh için hayat olmayacağına ve Yüce Allah'ın, bizden ruhu canlandırmadan başka bir şeyi kabul etmeyeceğine inanmak. Temiz ve helâl şeylerden mahrum kalmanın çeşitli şekilleri vardı. Bunlardan bir kısmı azizlere, rahiplere ve papazlara ait idi. Bir kısmı da herkes için genel olarak bulunuyordu. Çok sayıdaki oruç çeşitleri gibi. El-Azrâ (Meryem) ve azizlerin orucu gibi.

Bazı mahrumiyet kısımlarında da onlar, balık etini değil, diğer etleri ve yağı kendi nefislerine haram kılıyorlardı. Bazı çeşitlerinde de (kendi nefislerine) balığı, sütü ve yumurtayı yemeyi de haram kılıyorlardı. Bütün bu hükümleri ve kanunları liderler ortaya koymuştu. Bunların, Tevrat'tan veya Mesih'ten (a) nakledilen hiçbir aslı yoktur. Böylece o liderler (Allah'a) ortaklar oldular. Ve onlar hakkında şu ayetler indi: *"(Yahudiler) Allah'ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (Nasranîler) de rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i (İsa'yı) rabler edindiler."*[160] Bunun açıklaması yukarıda geçti.[161] Bu hükümler, putperest olan atalarından onlara miras yoluyla intikal etmiştir. Bunun açıklaması yukarıda geçti. Bu hükümler, temiz ve helâl şeylerin çoğunu haram kılan ve Allah'a yaklaşmanın nefse işkence etmekle ve nefsi hoşnut eden şeyleri terk etmekle sınırlı olduğuna inanan putperest atalarından onlara miras yoluyla intikal etmiştir. Çünkü onlar dinlerinde, Mesih ve havarilerinin ahlâk ve davranışlarında bu davranışlarını destekleyen zühdü isteyen çok miktarda hükümleri gördüler.

Yüce Allah, bu ümmeti bedene ve nefse hakkına veren mutedil bir ümmet kılmakla bu ümmete iyilik etmiştir. *"İşte böylece sizi... mutedil/vasat bir ümmet kıldık."*[162] Ayetinin tefsirinde geçtiği gibi. Böylece Allah, bedenle ilgili nimetlerinin dairesinin geniş olması için helâl ve temiz nimetleri bize helâl kıldı ve aklî ve ruhî faydalar elde etmemiz için, bu nimetlere karşı şükretmemizi bize emretti. Böylece biz hayvanlar gibi yalnız bedenden ibaret olmadık. Melekler gibi de sadece ruhani değiliz. Ancak O (Allah), bizi bu mutedil şeriatla kâmil insanlar olarak yarattı. Hamd, şükür ve güzel övgü yalnız O'na aittir.

Bu tespitle, bu ayetin önceki ayetle bağlantısı bulunduğu ve onun tamamlayıcısı olduğu açıkça ortaya çıktı. Bazı müfessirler, İmâm Abduh'un, "Sûrenin başından bu ayetten önceki kısma kadar geçen ayetlerin tamamı Kur'ân, risalet ve davetçiye karşı çıkanlar hakkındadır." sözünde bir bakış açısı vardır dediler. Bu kısımda geçen hükümler, ancak arz ve istitrat (ara söz, konu dışına çıkma) yolu ile gelmiştir. Bu ayet de konuşmadan yeni bir bölümün başlangıcıdır. O da hükümleri sıralamaktır. Çünkü bundan sonra; yemeklerden haram olanların hükümleri, oruç, hac, kısas, vasiyet, nikâh, boşama, ric'a, 'idde, îlâ, emzirme ve diğer konularla ilgili hükümler zikrediliyor. Bu bölüm, Yüce Allah'ın; *"Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi?..."*[163] sözünden önce sona eriyor. Bunda şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü Kur'ân'daki her bir bölüm ile diğer

160. Tevbe, 9/31.
161. Bunun detaylı bir şekilde açıklaması Tevbe Sûresi'nde bu ayetin tefsirinde gelecektir.
162. Bakara, 2/143.
163. Bakara, 2/243.

bölüm arasında bir bölümdeki bir ayet ile diğer bir ayet arasındaki gibi bir uyum vardır. *"...(Bu sana indirilen), hikmet sahibi (ve) her şeyden haberdar olan Allah tarafından ayetleri sağlamlaştırılmış, sonra da açıklanmış bir Kitab'tır."*[164]

Temiz şeylerin mubah olduğunu zikrettikten sonra, haram kılınmış şeyleri zikretti ve Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Allah, size ancak ölüyü (leşi), haram kıldı."*** Bu ayet, daha önce bu konuda bilgi verildiği üzere, hayvanlardan yenilmesi haram kılınanları ***"innemâ"*** edatı ile sınırlandırıyor. -Ki o da En'âm Sûresi'ndeki bir ayettir.- O ayette, haram kılmak sadece bu dört şeyde, olumsuzluktan sonra müspet bir kip ile sınırlandırılmıştır. Allah'ın, *"leş"*i haram kılmasının sebebi, ancak sağlıklı mizaçların bunları pis bulmalarından ve beklenen zararlarından dolayıdır. Çünkü bu gibi hayvanlar, ya önceki bir hastalık sebebiyle veya yeni ortaya çıkan bir hastalıktan dolayı ölmüştür. Bu ikisinin de zararından emin olunmaz. Çünkü hastalık bazen bulaşıcı olur. Anî ölüm, zararlı bazı mikroplar ve zararlı şeylerin hayvanın leşinde kalmasını gerektirir. Mesela boğulmaya sebep olan karbon gazı gibi. Bunlar Üstad Abduh'un söylediği sözlerdir. İnsan eylemiyle bu hayvanın ölümüne kastedilmemiştir hususu da bunlara ilâve edilir; bu da boğularak öldürülen ve eceliyle ölen anlamına gelen boğulmuş arasındaki farkın sebebidir. Bundan dolayı, boğazlama maksadı dışında hayatı ortadan kalkan (ölen) her şey (hayvan) *"meyte"* manasına girer. Mesela; *"...boğulmuş, (taş, ağaç vb. ile) vurulup öldürülmüş, yukarıdan yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanıp ölmüş (hayvanlar ile...)"*[165] şeklinde Maide ayetinin sonuna kadar zikredilenler gibi.[166] Ve *"kan"*ı, yani En'âm Sûresi'nde olduğu gibi, akıtılmış kanı. Şüphesiz o kan, temiz değil, pistir. Leş gibi zararlıdır. Ve *"domuz etini"*, çünkü o pistir. Çünkü domuz için en iştahlı yiyecek, pislikler ve necis şeylerdir. Domuz eti, tecrübe ile sabit olduğu gibi özellikle sıcak ülkeler olmak üzere, bütün ülkelerde zararlıdır. Domuz etini yemek, öldürücü tenyanın oluşmasının sebeplerindendir. Ve domuz etinin, iffet ve kıskançlık üzerinde (olumsuz) etkisi olduğu söylenir. ***"Allah'tan başkası adına kesilen..."*** Bu da kendisine tapılan putlara ve diğer şeylere kesilen ve sunulan hayvandır. Bunu yasaklamanın sebebi, tevhid inancını korumak için, yalnız dinîdir. Çünkü bu, putperestlerin amellerindendir. Allah'tan başkası için bir kurbanı kesen herkes, adına kurban kestiği kimseye ibadet ile yaklaştığı gibi yaklaşır. Bu da Allah'a ortak koşmak ve O'ndan başkasına dayanmak, güvenmektir.

İslam hukukçuları, Allah'ın ismi ile birlikte zikredilse bile O'ndan başkasının ismi anılarak kesilen her şeyin haram kılınmış olduğunu zikretmiş-

164. Hûd, 11/1.
165. Maide, 5/3.
166. Bunun açıklamasını delili ve hikmeti ile birlikte Menâr tefsirinin altıncı cildinde açıkladık. Sonra bu konuyu en mükemmel detayı ile altıncı cildin Mâide Sûresi (5/3) *"hurrimet' aleykum el-meytetu"* *(ölü size haram kılındı)* vd.nin tefsirinde açıkladık.

ler. Üstad Abduh, hayvan kesilirken -özellikle adak kesilirken-, "Bismillah, Allahu ekber yâ seyyidî" diye taşrada çokça söylenen bu uygulamayı da (haramdan) saymıştır. Onlar, es-Seyyid el-Bedevîye'nin (Ahmed b. Ali) (ö.675/1276)) kendilerine iltifat etmesi ve adaklarını kabul etmesi ve adak sahibinin ihtiyacını gidermesi için dua ediyorlar. Bunu nasıl yorumlarsanız yorumlayın, bu haram kılınmıştır. Peygamber (s) ve Mesih'in (a) ismini anmak da, Seyyid'in ismini anmak gibidir. Çünkü boğazlamak anında, hayvanı bir nimet olarak veren ve onu mubah kılan Allah'tan başkasının ismini anmak caiz değildir. O, Allah'ın ismi anılarak boğazlanır ve yenir. Allah'tan başkası bu hususta O'na ortak olamaz. Ayrıca hayvanı boğazlamakla, onu yaratmayan, onu bir nimet olarak vermeyen ve onu mubah kılmayan kimselerden olan Allah'tan başkasına yaklaşılamaz. Çünkü O, dini hükümleri vazetmemiştir.

"Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa", yani yukarıda zikredilen hayvanları yemeye mecbur kalırsa; o hayvandan başka hayatını kurtaracak bir şey bulamazsa, ***"taşkınlık yapmamak",*** yani onu yemeye istekli olmaksızın ve bizzat onu istemeden ***"ve haddi aşmadan"***, yani zaruret miktarını aşmadan ***"bir miktar yemesinde günah yoktur."*** Çünkü açlıktan dolayı kendi canını ölüm tehlikesine maruz bırakmak; leş veya kan veya domuz etini yemekten daha fazla zararlıdır. Hatta yememe durumunda zarar kesindir. O da bu hareketinde töhmet altında kalır. Bazen ölmeyecek kadar yemekle yetinmek suretiyle yemeğe çok ihtiyaç duymak zarara engel olur. Allah'tan başkası adına kesilen hayvana gelince; kim mecbur kalarak ondan yerse (tabii ki) o (bununla) putperestlik uygulamasına izin vermeyi ve onu tasvip etmeyi kastetmez. ***"Şüphe yok ki, Allah, çokça bağışlayan çokça esirgeyendir."*** Çünkü Allah, kullarındaki sıkıntı ve darlığı yok etmek için onlara zararlı olan şeyi haram kılmıştır. Zaruretler için de bir ölçü belirlemiştir. Ve zaruret ölçüsünü, onların içtihadına bırakmıştır. O miktarı belirlemek zor olduğu için Allah, kullarının bu husustaki hatalarını affeder. Celâleyn yazarı ***"Bâğin"*** kelimesini, *"Müslümanlara karşı isyan eden"* ile tefsir etmiştir. ***"Adin"*** kelimesini de, *"yol keserek Müslümanlara karşı baskın düzenleyen"* ile tefsir etmiş ve şöyle demiştir: "Yolculuğu ile günahkâr olan; efendisinden kaçan köle ve gümrük vergisini toplayan memurlar gibi kimseler de tevbe etmedikçe bunlardan sayılırlar. İmâm eş-Şâfii'de bu görüşü benimsemiştir."[167]

Üstad İmam Abduh dedi ki: Günahkârın da nefsini tehlikeye atmasının haram olduğu hususunda, Müslümanlar arasında bir ihtilaf yoktur. Onun da zarardan sakınması gerekir. Eğer gücümüz yeterse zararı ondan gidermemiz gerekir. Öyle ise ruhsatların mubahlığı, nasıl olur da onu da kapsamaz? Sonra bu ayetin gelişine uygun olan; haram kılınmış şeyi yemeye ruhsat

167. *Celâleyn Tefsiri*, s.38.

veren zaruretin sınırlandırılmasıdır. *"el-Bâğî"* ve *"el-'Adî"* kelimelerini zikrettiğimiz şekilde yorumlamak, zarureti sınırlamaktır. Bu da lügat manasına uygundur. Yüce Allah'ın Yusuf'un (a) kardeşlerinden bahsederken *"Biz onu istemiyoruz."*[168] buyurması gibi. Sahih hadiste şöyle seçer: *"Ey iyiliği isteyen kimse, haydi kalk!"*[169] Kur'ân'da, *"Dünya hayatının süsünü isteyerek gözlerini onlardan çevirme."*[170], yani onları bırakıp başkasının yanına gitme, buyrulmuştur. Öyle ise buradaki konuşma (söz), zarureti sınırlandırmak ve yiyeceklerden helâl ve haram olanların hükmünü tamamen açıklamakla ilgilidir. Siyasetle, devlete karşı çıkanlarla ve ümmete eziyet verenlerle ilgili değildir. Bir sınır ve kayıt koymadan, insanlara bırakıldığında onlar, mecbur kalmayı yorumlama hususunda kendi arzularına uymasınlar diye, bu sınırlama ancak bundan dolayı gereklidir. Aksi takdirde herhangi bir şahıs, mecbur kalmadığı halde mecbur kaldığını iddia edebilir. Bir başkası da şehveti ile zaruret sınırını aşar. Böylece Yüce Allah'ın *"...taşkınlık yapmadan ve haddi aşmadan"*, sözünden zaruret oranının nasıl belirleneceği anlaşılır. Şer'î hükümler umumidir. Onlarla, bütün mükelleflere hitap edilir. Şâri'den açık bir nass olmadıkça, herhangi bir kimseyi hüküm kapsamından istisna etmek (ayırmak) sahih değildir. Bu ayetin tefsirinde bazı müfessirler leş ile ilgili ihtilaflı bazı konuları zikrediyorlar. Mesela onun derisinden faydalanmanın helâl oluşu ve yemek dışındaki bazı şeyler gibi. Biz, Kur'ân'ı açıklarken, ibaresinin delâlet etmediği ihtilaflı konulara girişmeyeceğimizi daha önce söylemiştik. Çünkü Kur'ân'ın, daima her türlü ihtilafın üstünde kalması gerekir.

Bunlar Üstad Abduh'un derste söylediklerinin özetidir. Birinci baskıda ben bunlarla yetindim. Üstad da bunları birinci baskıda okudu. Ve ben şimdi derim ki: İmam Abduh'un (r) genel planı, Kur'ân'ı tefsir ederken, Kur'ân'ın delâlet etmediği ihtilaflı konuları zikretmemek idi. Bu husus, burada olduğu gibi, ibarelerinin delâlet ettiği manalardaki ihtilaftan ayrı bir şeydir. Bazen ihtilafı zikretmek, Kur'ân'ın her türlü ihtilafın üzerinde olduğunu açıklamaya vesile olur.

Müfessirler, haram kılınan bu şeylere, fakihlerine uyarak, diğer bazı ilâveler yapmışlar. Bunların haram olduğuna dair, harama delâlet etmeleri üzerinde düşünmek gereken "Ahad hadis"lerle[171] delil getirmişler. Ayrıca pis şeylerin hepsinin haram kılınması ile delil getirmişlerdir. Bu görüş, bu ayette ve diğer ayetlerde belirtilen sınırlandırmaya ters düşer. Bu konuyu, *"De ki: Bana vahyolunanda, leş veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisi-*

168. Yusuf, 12/65.
169. Nesai, *Sıyâm* 5; İbn Mace, *Sıyâm* 2; Ahmed b. Hanbel, 4/312; 5/411.
170. Kehf, 18/28.
171. Ahad hadisler: Bir, tek manalarına gelen 'ehad' ve 'vâhid'in çoğuludur. Umumiyetle mütevâtir derecesine yükselemeyen ve mana üzere aktarılan haberlere denir. Buna göre bir nesilde bir tek râvî tarafından rivayet edilen habere "haber-i vahîd" adı verilir. (Çev.)

dir- ya da günah işleyerek Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka yiyecek kimseye haram kılınmış bir şey bulamıyorum."[172] ayetinin tefsirinde detaylı bir şekilde inceledim. Bu ayetin yorumunda söylenenleri detaylı olarak verdim. Bu detaydan anlaşıldı ki; Kur'ân, bütün ihtilafların üstündedir.[173]

Bu ayetteki belagatle ilgili bazı konular şöyledir: ***"Ğafur"*** kelimesini burada zikretmek ince bir nükte ifade eder. Bu nükte, ancak dilde sağlam anlayış kabiliyeti olan kimse için ortaya çıkar. Şöyle denilir: ***"er-Rahîm"*** vasfını zikretmek, ruhsat vermek suretiyle, teşri ve hafifletmenin ilâhî rahmetin izlerinden olduğunu bildiriyor. *"El-Ğafûr"* kelimesine gelince; bu kelimenin ancak sürçmeleri affetme ve günahlardan tevbe etmeyi ifade eden yerlerde zikredilmesi uygundur. Bunun cevabı şöyledir: Mecburiyeti sınırlandırma konusunda zikredilenler çok ince anlamlıdır. Ve bunun başvurulacak mevkii, mecbur kalanın içtihadıdır, Açlıktan, kuvveti azalan kimsenin, hayatını kurtaracak ve onu helak olmaktan koruyacak miktarı inceleme ile bilmesi ve o sınırda kalması zordur. İmanında doğru olan kimse, istemeden azgınlık ve taşkınlık yapan kişi durumuna düşmekten korkar. İşte Allah, -zaruret durumundaki kimse- kasıtlı olarak haddi aşmadıkça, bu konudaki içtihatta, muhtemel olan hatanın affedileceğini ona müjdeliyor. Allah daha iyi bilir.

172. En'âm, 6/145.
173. Cehaletin en garip şekillerinden biri şudur: Bu günlerde Ezher'in büyük âlimlerinden biri, bu ayetin mefhum-u muhalifi ile; Allah'tan başkasına dua etmenin ve faydayı elde etmek ve zararı ortadan kaldırmak için ölülerden yardım istemenin caiz olduğuna dair delil getirdi. Yani, bu ayetin Yüce Allah'a ortak koşmanın caiz olduğuna delâlet ettiğini iddia etti. Allah bundan münezzehtir. Ve O'nun Kitabı da böyle görüşlerden uzak ve beridir.

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلَ اللَّـهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَـٰئِكَ مَا
يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّـهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ
عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿174﴾
أُولَـٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ وَالْعَذَابَ
بِالْمَغْفِرَةِ فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ﴿175﴾
ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّـهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ
بَعِيدٍ ﴿176﴾

174- Allah'ın indirdiği Kitap'tan bir şeyi gizleyip onu az bir paha ile değişenler yok mu? İşte onların yiyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka bir şey değildir. Kıyamet günü Allah ne kendileriyle konuşur ve ne de onları temize çıkarır. Orada onlar için can yakıcı bir azap vardır.

175- Onlar, doğru yol karşılığında sapıklığı, mağfirete bedel olarak da azabı satın almış kimselerdir. Onlar, ateşe karşı ne kadar dayanıklıdırlar!

176- O azabın sebebi, Allah'ın, Kitab'ı hak olarak indirmiş olmasıdır. Kitap'ta ayrılığa düşenler, elbette derin bir anlaşmazlığın içine düşmüşlerdir.

Bu ayetlerin, yukarıda zikredilen iki yönden önceki ayetlerle bağlantısı vardır: Konuşma hâlâ Yahudileri ve onlara benzeyen kimseleri susturmakla ilgili ise, durum açıktır. Eğer biz; konuşma artık şer'î hükümleri tek tek anlatma kısmına geçmiş dersek, bu ayetler o hükümlerden birini belirlemiş olurlar. Bu da açıkça anlaşılır. Yukarıda Yüce Allah'ın *"Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helal ve temiz olanlarından yiyin."*[174] sözünün, çeşitli ümmetlerin üzerinde bulundukları durumun aksine, yemekle ilgili bir hükmü yerleştirdiği belirtildi. Orada Ehl-i Kitab ve müşriklerin yemek konusundaki durumlarını açıkladık ve Kur'ân'ın onların kendi nefisleri için ortaya koydukları engelleri ortadan kaldırdığını, bu nimetler için Allah'a şükür etmeleri şartıyla, temiz ve helâl şeyleri insanlara mubah kıldığını belirttik. Buna göre bu ayetler, Allah'ın haram kılmadığı şeyleri insanlara haram kılan

174. Bakara, 2/168.

ve Allah'ın şeriat olarak vazetmediği şeyi insanlar için şeriat olarak vazeden liderler için geçerli olur. Çünkü onlar, Allah'ın şeriat olarak vazettiğini, yorum ile veya onu terk etmekle gizledikleri için böyle yapmıştır. Böylece Yahudiler, Hıristiyanlar Allah'ın izin vermediği şeyi kanun olarak koymada ve onun aksini yapmada onların yolunu izleyenler de bu ayetin kapsamına girerler. İster bu yaptıkları şeyler, inançla ilgili hususlarda olsun. Mesela, Yahudilerin Peygamberimizin (s) Tevrat'taki vasıflarını gizlemeleri gibi; ister yemekte ve dünya zevklerinden uzak yaşamada veya menfaatleri icabı gizledikleri diğer şer'î hükümlerde olsun. Nitekim Yüce Allah *"Siz onu yazıp (istediğinizi) yazıp açıklıyor, çoğunu da gizliyorsunuz."*[175] buyurmuştur. Hakkı ortaya koymak ve onu desteklemek için değil de, menfaati için ilmin bir kısmını açıklayan ve bir kısmını da gizleyen kimseler de bunlar gibi kabul edilirler. Bu, Yüce Allah'ın şu sözü ile ifade ettiği hükmün ta kendisidir: ***"Allah'ın indirdiği Kitap'tan bir şeyi gizleyip onu az bir paha ile değişenler yok mu? İşte onların yiyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka bir şey değildir."*** Yani; Allah'ın indirdiği kitabından bir şeyi gizleyenler, konusu ne olursa olsun, onu insanlara tebliğ etmiyorlar veya onu yorumlamak veya tahrif etmek suretiyle veya kendi görüşleri ve içtihatları ile onun (indirilen ayetlerin) yerine, başka şeyi koymakla manasını insanlardan gizliyorlar ve gizledikleri ayetleri, geçici dünya malından az bir paha ile değiştiriyorlar. Mesela; rüşvet alma, yanlış fetvalar verme veya Allah katında insanların ihtiyaçlarını gidermek (iddiasında bulunmakla) ve bunlara benzer geçici diğer menfaatlere karşılık ödül almak gibi. Çünkü böyleleri, dini ticaret aracı edinmişler. Celaleyn'de de belirtildiği gibi; başkanların halktan faydalanmaları ve halkın liderlerinden faydalanması da yukarıda defalarca ifade edildiği gibi, az pahadan sayılır.

Hocamız Muhammed Abduh dedi ki: Dindeki bu nevi alış-veriş, bütün ümmetlerin sapıtan liderlerinde genel olarak mevcut olan bir şeydir. Yahudi liderlerin, Kur'ân indiğinde düşündükleri şey de bundan (din ticaretinden) sayılır. Onlar, üzerinde bulundukları gelenekleri terk edip bunun yerine Allah'ın indirdiği hükümlere uymakla ellerinde bulunan şeyleri elden kaçıracakları kuruntusunu taşıyorlardı. Üzerinde bulundukları durumdan başka yeni bir ıslah için yapılan bütün davetlerde insanların durumu böyledir. Yeni sistem, dünya ve ahiretle daha faydalı bir şeyi onlara vaat etse ve içinde bulundukları durum, mevcut veya beklenen fakirlik, zillet ve ümitsizlik durumu olsa bile yine durum böyledir.

Peygamber gönderildiği zaman, Yahudilerin durumu nasıl idi? Onlar, bütün kavimlerden ve özellikle Hıristiyanlardan gördükleri zillet içinde ve baskı altında idiler. Hıristiyanlar, Yahudilere en kötü işkenceyi uyguluyor-

175. En'am, 6/91.

lardı ve Yahudilerin kutsal şehirlerine girmelerine engel oluyorlardı. Ve bazı şehirlerde onları Hıristiyanlaştırmaya zorluyorlardı.

Peygamber (s) gönderildiğinde, Hıristiyanların durumu nasıl idi? Sürüp giden fakirlik, galip gelen zillet ve akılların çalışmasını kısıtlama, fikir ve ilimdeki hürriyete engel olma, iradeyi egemenlik altına alma, kalplere gelen fikirlere ve nefislerin arzularını kontrol altına alma gibi durumlar mevcuttu. Bu durum, her bölgede ve her memlekette yaygın idi. Ve gruplar arasında patlak veren savaşlar, baskın amacıyla yapılan saldırılar, dökülen kanlar ve çiğnenen haklar söz konusu idi. Onlar, bütün bu sayılanlara rağmen, İslâmiyet'in kendilerini mutluluktan çıkarıp mutsuz edeceğini, nimetten arındırıp felakete sürükleyeceği kuruntusunu taşıyorlardı. Farz edelim onlardan bazılarının bir miktar malı ve biraz şöhret kalıntısı vardı. Bunlar, geçici dünyanın gösterişinden değil mi? Acaba o, bunları (elinden kaçırmamak için) endişe etmiyor muydu ve bu konuda (başkasıyla) çekişmiyor muydu? Yine farz edelim ki; onlardan bazı halkların biraz gücü vardı. Bu güçleri, şiddetle esen ve kısa sürede yok olan kasırgaya benzemiyor mu? Evet! Bunları ve şunları aldatan bu şeyler, gururlanmaya değecek şeyler değildir. Çünkü bunlar, değersiz mallar ve az miktardaki pahadır. Ve bunlar, sabit bir temel üzerinde kurulmamıştır. Bundan dolayı İslâm'ın ortaya çıkması ve yayılması ile bunlar yok oldular ve o otoriteleri yıkıldı. Ve o debdebeli sarayları yerle bir oldu. Ve Yahudiler, Arap yarımadasından kovuldular. İslam davetini reddeden her ülkede bulunan diğer kavimlerin hâkimiyeti, ortadan kalktı. İşte bu, hakkın karşısında sağlam bir şekilde duramayan batılın durumudur. Çünkü batılın hükümleri geçicidir. Aslında onlar için asla sebat yoktur. Onların kalıcılığı, ancak hakkın onlara karşı uyumasından ileri gelir. Hakkın hükmüne gelince, o bizzat kendisi sabittir. Hakkı destekleyenler, ona bağlı kaldıkları sürece ve onun etrafında toplandıkları sürece mağlup olamazlar.

Müfessirler demişler ki: Bu hükmün, Ehl-i Kitab'a uygulanması doğru olduğu gibi, Müslümanlara uygulanması da doğru olur. Çünkü maksat, şer'î bir hükmü yerleştirmektedir. Bu da lafzının delâlet ettiği gibi ve âlemlerin Rabbi Yüce Allah'ın adaletine yakıştığı gibi geneldir. Ayrıca bu, hakka yardım edenleri desteklemede ve batıla tabi olanları rezil etmede Allah'ın kâinattaki kanunlarının sürekliliğinden de açıkça anlaşılır. Bunlar, dikkatle inceleyenler için apaçık ve net olarak anlaşılır.

Hakkın karşılığı olarak alınan her paha azdır. Bizzat kendisi az değilse bile, bu pahayı alan kimsenin kaybettiği, hakla beraber bulunan ve hak korundukça devam edecek olan mutluluğun yanında az kalır.

Batıla dalan kimseye batılın pahasından faydalandığı şey, eceli gelinceye kadar devam etse de, neticede o az bir süredir. O, batılı hakka tercih etmiş, manevî mutluluğu ve ahiret nimetlerini kaybetmiş olarak ne yapabilir ki?

"Fakat o dünya hayatının zevki, ahiretin yanında ancak pek az bir şeydir."[176]

Tarihe bakan kimse, Üstâd Abduh'un burada anlattığı İslâm davasına karşı koyan ve hakkı gizleyen Yahudi ve Hıristiyanların saygınlıklarının ortadan kalktığı ifadesine itiraz edebilir ve diyebilir ki: Yahudilerin, İslam'dan sonraki yaşamı, İslam'dan önceki yaşamlarından daha iyi idi. Çünkü onlar, İslam'dan önce Hıristiyanların şiddetli baskılarının ve aşırı bağnazlıklarının etkisiyle baskı altında idiler ve yenilgiye uğramışlardı. İslam, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanları birbirine eşit kıldı. Onlara, dinlerinde ve dünya işlerinde tam bir hürriyet verdi. Böylece doğuda ve batıda onların durumu düzeldi. Ellerinde bulunan servet azalmadı, aksine çoğaldı. Üstelik Müslümanlar, Avrupa'daki bütün Hıristiyanları yenemediler. Birçok krallığın otoritesi ve faydalandığı şeyler ellerinde kaldı, aynı şekilde batılda daha köklü olan bazı putperest kıratlıkların da otoritesi ve faydalandıkları şeyler ellerinde kaldı...

Buna verilecek cevap şudur: Peygamber'e (s) eziyet edenler, Tevrat'ta bulunan bildikleri vasıflarını inkâr edenler ve ona karşı müşrikleri destekleyenler Hicaz Yahudileriydi. Hakka, batıl ile mukavemet gösterenler onlardı. Böylece onlar, Arap yarımadasından veya Hicaz'dan kovulmak suretiyle cezalarını çektiler. Suriye ve Endülüs gibi diğer ülkelerdeki Yahudilere gelince; -onlardan iman etmeyenler bile- Hıristiyanların kendilerine uyguladıkları zulmünden ve keyfi davranışlarından kurtulmak için İslâm davasına ve davetçilerine yardım ediyorlardı. Böylece onlar, hakka yaklaştıkları kadar iyi mükâfatı elde ettiler. Eğer onlar, iman etselerdi ve hakkı tamamen kabul edip onu gizli ve açık olarak sadece hak olduğu için destekleselerdi onlara iki defa mükâfat ve iki kat karşılık verilecekti ve onlar yeryüzüne varis kılınan önderler ve yüce efendiler olacaklardı.

Müslümanların egemenliklerini ve iktidar nimetini ele geçirenlere gelince; onların, kendi batıl amaçları uğruna İslam'ın temsil ettiği hakkı zayıflatmaya hakları yoktu. Çünkü Endülüs'ün gerisinde kalan Avrupa'yı fethetmeye teşebbüs edenlerin hepsinin gayesi hak davayı yaymak değil idi. Bilakis onların maksadı, egemenlik alanlarını genişletmek ve daha fazla ganimet elde etmekti. Bir kavmin, diğer bir kavmin elinde bulunanları zorla almak için onlara saldırmasının hakla hiç bir ilgisi yoktur. Şüphesiz ki saldırgan haksızdır. Canını ve ülkesini savunan kimse, her ne kadar amelinde ve inancında haksız olsa dahi, bu savunmasında haklıdır. O, hazırlığını yaptığı zaman ve hazırlıklarını tamamladığı zaman zafer kazanmaya layıktır. İnsanların hidayete ermeleri amacına yönelik daveti terk ettikten sonra, Müslümanların, neden bazı ülkeleri fethedemediklerini buna bakarak anlayabiliriz. İslâm dini, savaşı, bizzat mubah görmez, hatta saldırganlığı yasak-

176. Tevbe, 9/38.

lamıştır. Ancak İslam, hakka ve hayra genel olarak daveti gerekli görür. Kim bu davete karşı çıkarsa ve yeterli güç olması durumunda ona karşı cihad etmek zorunludur. Bu zorunluluk, karşı tarafın İslam'ı kabul etmesine veya Müslümanların İslam'ı neşretmelerine karşı çıkan kimselerin barınamayacakları bir otoriteleri oluncaya kadar devam eder. Yani inanan insanlara dinden döndürme amaçlı baskı devam ettiği sürece cihadın yapılması gerekir. İnsanların dini yaşama ve dine davet etme hürriyetleri yoksa veya insanlara ve ülkelerine saldırıda bulunulursa cihad bir zorunluluk olur. *"Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin, çünkü Allah aşırıları sevmez."*[177]; *"Fitne kalmayıncaya kadar onlarla savaşın."*[178] Bu ayetlerin tefsirini ileride sunacağız.

"...İşte onların yiyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka bir şey değildir." Yani Allah'ın kitabını gizleyenler ve onunla ticaret yapanlar, Allah'ın kitaplarının karşılığında aldıkları fiyatla midelerine doldurdukları şey, ancak ateşe girmelerine ve onların hırslarının cehennem azabı ile bitmesine sebep olur. Bu yorumun; "Onlar, ceza yurdunda ateşten başka bir şey yemezler veya cehennem yemeği kuru diken ve zakkum bitkisidir." diyen görüşten daha isabetli olduğu açıktır. "Menfaatleri", "yemek" ile ifade etmesinin sebebi şudur: Çünkü yemek, menfaatlerin en yaygın olanıdır. Manası şöyledir: Ateşten başka bir şey onların karınlarını doldurmaz. Şüphesiz ki yemek, sadece mide ile olunca ve "midesi ile yedi" denildiği zaman, mideyi zikretmek için mutlaka bir nüktenin bulunması gerekir. Diğer müfessirlerin bunu "dolmak" ile ifade ettiklerini görüyoruz. Onlar; "karnı (midesi) ile yedi" diyorlar ve bununla "midesini doldurdu" anlamını kastediyorlar. Asıl olan insanın midesini doldurmayacak kadar yemesidir. Burada kastedilen; girecekleri ateşten başka hiçbir şey onların aç gözlülüğünü doyurmaz ve onların hırsını ortadan kaldırmaz. Hadiste geçtiği gibi: *"Topraktan başka insanoğlunun karnını (midesini) (bir rivayette; gözünü) hiçbir şey doldurmaz."*[179] Ve müfessirler, ateş yeme ifadesinin, azabın sebebi anlamında kullanıldığını kanıtlamak için şairin eşi için söylediği şu sözü şahit olarak göstermişlerdir:

177. Bakara, 2/190.
178. Bakara, 2/193.
179. Buhari, *Rikâk* 10; Müslim, *Zekât* 116-119; Tirmizi, *Zühd*, 27; *Menâkib*, 64; İbn Mâce, *Zühd* 27; Dârimî, *Rikâk*, 62; Ahmedb. Hanbel, 1/270; 3/122, 168, 176, 192, 198, 236, 238, 243, 247, 272, 341; 4/368; 5/117, 131, 1322, 216; 6/55.

دمشقُ خذيها لا تَفُتكِ فليلةٌ   تمر بعودي نعشها ليلة القدر
أكلتُ دماً إن لم أرعك بِضرة   بعيدة مهوى القرط طيبة النشر

"Ey Dımaşk! Onu tut! Ve onu kaçırma.
Çünkü onun naşının sedyesine uğrayan bir gece Kadir gecesidir.
Eğer ben seni, boynu uzun güzel kokulu
Bir kuma ile gözetmesem kan yemiş olayım."

Şair bu şiirindeki "dem" (kan) kelimesi ile kanın sebep olduğu "diyet"i kastediyor. Ve Araplara göre, diyeti yemek bir utanç vesilesidir. Şair, eşini gözetmeyecek olursa, diyeti yemekle müptela olması için kendine beddua ediyor. Eşini, şiirde söylediği güzelliklere sahip olan bir kuma ile onu tedirgin ediyor. Diyeti yemesi için, ailesinden velisi bulunduğu kimselerden birisinin öldürülmesi gerekir. Yüce Allah şöyle buyurmuş: ***"Kıyamet günü Allah onlarla konuşmaz."*** Müfessirler konuşmanın, "Allah'ın onlardan yüz çevireceğinden ve onlara kızacağından" kinaye olduğunu söylemişler. Bu, bugüne kadar yaygın olan meşhur bir kinaye çeşididir. Böyle demekle yukarıdaki ayet ile *"Rabbin hakkı için, mutlaka onların hepsini yaptıklarından dolayı sorguya çekeceğiz."*[180]; *"Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz."*[181] ayetlerini birleştirmiş oluyorlar. Bazıları, *"konuşmuyor"* kelimesinin manası; "Onların sevdikleri tarzda Allah onlarla konuşmuyor demektir." demişler. ***"Ne de onları temize çıkarır."*** Yani onlar, inkârlarında ısrar ederek ölmüş oldukları halde, (Allah) bağışlamak ve affetmek suretiyle onları günahlarından temizlemez. ***"Ve onlar için can yakıcı bir azap vardır."*** Acısı şiddetli olan bir azap vardır.

Sonra Allah, onların hakkında şöyle buyuruyor : ***"İşte onlar, doğru yol karşılığında sapıklığı... satın almış kimselerdir."*** Yani Allah'ın indirdiği ayetleri gizleyenler... Veya zikredilen şekilde bu ayetler üzerinde cezalandırılanlar var ya işte onlar dünyada doğru yol karşılığında sapıklığı satın almışlar. ***"El-Huda"***'dan *(doğru yol)* maksat, Allah'ın Kitabı ve şeriatıdır. *"O Kitab (Kur'ân); onda asla şüphe yoktur. O, muttakiler için bir yol göstericidir."*[182] ***"Ed-Dalâlet"***'ten *(sapıklık)* maksat da, insanı, amacına ulaştırmayan cahillik, körlüktür. Bu da dinde arzulara ve insanlara tabi olmakla gerçekleşen bir durumdur. Hâlbuki hiç kimsenin dinî konularda kendi heva ve hevesine tabi olarak bir şey söylemeye hakkı yoktur. Çünkü heva ve heveslerin ne bir kuralı ne de bir sınırı vardır. Heva ve heves sahipleri, aşağıda belirtileceği gibi, sürekli uyuşmazlık ve ayrılık içindedirler. Kim inançlarda, ibadetlerde ve helâl ve haramla ilgili hükümlerde insanlara uymayı kendi nefsi için

180. Hicr, 15-92.
181. A'râf, 7/6.
182. Bakara, 2/2

uygun ve caiz görürse, üzerinde ihtilafa düşülmeyen apaçık net hidayeti gerçekten terk etmiş olur. Ve görüşleri şaşırmış, yol işaretlerini kaybetmiş olur. Anlayışı sapıtır ve düşüncesi gerçeğe ulaşamaz. Bu da arzuya, heva ve heveslere uymanın, hidayete karşılık dalâleti satın almanın ta kendisidir. Şüphesiz ki sadece Yüce Allah, kulluğun sınırlarını ve rububiyetin haklarını belirler. Öyle ise; O'nun Peygamberi'nin O'ndan getirdiklerini anlamak dışında hiçbir hidayet yoktur. ***"Ve mağfirete bedel olarak da azabı satın almış kimselerdir."*** Yani onlar, mağfirete karşılık ahiretteki azabı satın almışlar. Bu da ayetin bundan önceki kısmının ifade ettiği gerçeğin bir sonucudur. Şüphesiz hidayete tabi olan kimse, işlediği kusur ve bulaştığı kötülükten mağfireti hak eden kimsedir. Sapıklığa tabi olana gelince; o, azabı hak edendir. Hakka davet edilen kimse bunu bilir. Doğru davetten ve delilin getirilmesinden sonra, eğer o sapıklığı tercih ederse, o mağfiret yerine azabı satın almış demektir. Ve o kendi nefsine karşı ağır bir suç işlemiştir. Çünkü o, peşin (dünyadaki) menfaate aldanarak ve gelecekteki (ahiret) menfaati küçümseyerek en hayırlı şeyi en değersiz bir şey ile değiştirmiştir. ***"Onlar, ateşe karşı ne kadar da dayanıklıdırlar!"*** Yani maruz kaldıkları ateşe sabretmeleri hayret edilecek bir şeydir. Çünkü bu iki ayette vasfedilen amelleri, onları cehennem azabına sürükleyen ameldir. Onların bu vurdumduymaz tavırları bu olaya aldırmayan bir kimsenin takınacağı bir tavırdır. Sanki ateşte yanması, tahammül edebileceği veya sabredebileceği bir şeymiş gibi! Dolayısıyla ateşten sakınma gereği duymuyor ve sapıklığına devam ediyor! Müfessirler, buradaki taaccüp kipinin, insanların onların durumuna hayret etmeleri anlamında kullanıldığını söylemişler. Çünkü Yüce Allah'ın gerçekten onların bu durumuna hayret etmesi düşünülemez. Çünkü Allah katında tuhaf olan ve sebebi bilinmeyen hiç bir şey yoktur. O, eşyanın dış görünüşünü ve gizli taraflarını bilendir. Eşyanın mevcut durumu, ona göre geçmişi ve geleceğiyle aynıdır. *"Göklerde ve yerde zerre miktarı hiçbir şey, O'ndan gizli kalmaz."*[183] Ateşe sabretmeleri, onlarla ilgili olarak fiilen meydana gelmiş bir şey değildir ki, şimdi bu durum karşısında şaşırsın. Ortada hayret etmeyi gerektiren bir sabır yok. Ancak onların aldırmazlıkları ve Allah'ın dini ile eğlenmeye dalmaları nedeniyle, onlara karşı nefret uyandırmak ve onları çirkin göstermek için bu durumları hayret verici bir olay olarak tasvir edilmiştir.

Fakat sahih hadiste şaşırma (taaccüp) fiili Yüce Allah'a nispet edilmiştir. Bu gibi ifadeler karşısında selefin izlediği yol şudur: İnsanların, bir şeyi büyük gördükleri ve sebebini bilmedikleri zaman şaşırmaları gibi olmamak kaydıyla, Yüce Allah da şanına yaraşır şekilde hayret edebilir. Müfessirlerin büyük bir kısmı, (Allah'ın) şaşırmasını, hayret edilen şeyden razı olması anlamında yorumlamışlardır.

---

183. Sebe, 34/3.

Üstad dedi ki: Burada, geniş bir manaya delâlet eden ibare vardır: Onların ateşi yemeleri ve ateşe sabretmelerinin hayret verici bir durum olduğuna ilişkin bu açıklama, durumlarını tasvir etmeye ve akıbetlerini canlandırmaya yöneliktir. Burada, ikinci husus açıkça bellidir. Birinciye gelince; kendilerinde Allah katından indiğine inandıkları bir kitap bulunan, Allah'ın huzuruna çıkacaklarına iman eden ve Allah'ın bu konuda indirdiklerini tahrif etmek ve yorumlamakla gizlemiş olan bir kavmin durumunu göz önünde canlandırdığın zaman bu husus senin için de belirginleşmiş olur. Yahudilerin, Peygamber'in (s) Tevrat'taki vasıflarını gizledikleri gibi. Onlar ellerindeki Tevrat'ta yazılı olan bu vasıfları gizlerken somut akli kanıtların da etkisi altındaydılar ve görüşleri birer birer çürütülüyordu. Allah'ın ayetleri, mucizeleri ve (çeşitli kavimleri helak ettiği) günleri onlara hatırlatılıyordu. Böylece, karşıt iki akımın tam ortasında kendilerini hissediyorlardı. Bir yanda tanıdıkları, bildikleri hakkın çekim gücü, öbür yanda alışkanlık haline getirdikleri batılın cazibesi. Hakkın çekim gücü, onları sarsıyor, onlar üzerinde derin bir etki bırakıyordu. Batılın çekim gücü ise, onları büyüklenmeye ve haktan kaçmaya sevk ediyordu. Diğer bir ifadeyle akılları, tanıdıkları, bildikleri hakka yenilmiş, kalpleri ise, alışkanlık haline getirdikleri batıla mağlup olmuştu. Böylece tahrif ettikleri şey üzerinde sebat ettiler ve saptılar. Akıl ile vicdan arasında bitmeyen bir savaşın içindedirler. Bir tehlikenin var olduğunu hissediyorlar, ama bunun çok uzakta olduğunu tasavvur ediyorlardı. Bu yüzden yakın nimetlerden zevk almak onlara daha cazip geliyordu. İçinde bulundukları durumdan zevk almaktan daha çok hoşlanıyorlardı. Yakın dünyevi lezzetleri (ahirette) varacakları yere tercih ettiler. İşte bu, hakkı terk etmek ve batıla yardım etmek ve yok olacak şeyi kalıcı şeye tercih etmek değil mi? Bu kaburgalarda alevlenen bir ateştir. Onların hakkın karşılığı olarak yedikleri *"Kuru dikenden başka bir şey değildir. O ise gıda vermez, açlığı da gidermezler."*[184] Evet, şüphesiz ki içteki azap dıştaki azaptan daha şiddetlidir. Şairin aşağıdaki sözü de buna işaret ettiği gibi:

دخول النار للمهجور خير   من الهجر الذي هو يتقيه
لأن دخوله في النار أدنى   عذاباً - من دخول النار فيه

"(Sevgilisi) tarafından terk edilen kimse için ateşe girmek,
Sakındığını terk etmekten daha hayırlıdır.
Çünkü onun ateşe girmesi, azap olarak,
Ateşin onun içine girmesinden daha kolaydır."

İşte bu, onların ateşi yemelerinin ve ateş azabına sabretmelerine hayret edilmesinin mükemmel bir yorumudur. İlâhi vahiy bu gerçeği bu şekilde dile getirmiş, Hz. Peygamber de bu anlamı vurgulamıştır. Şüphesiz ki büyük ruh-

184. Ğaşiye, 88/6-7.

lara ve duru ayna[185]gibi kalplere sahip olan kimselere manalar, maddi şeylerle meşgul oldukları için nefsin mertebelerini bilmeleri engellenen, zahiri şeylerle örtülmüş ve görünen şeylerle aldatılmış ruhlardan daha mükemmel bir şekilde görülür. Bu inkârcı, inatçı, hidayete karşılık sapıklığı satın alan, arzularını ilâh edinen, hakka saldıran, onunla dövüşen, delile karşı düşmanca tavır takınan ve onunla kavga edenlerin, kendini zorla ateşe atan ve nefsini ateşte yanmaya zorlayan kimsenin durumunun Peygamber'e (s) görünmesinde şaşılacak ne var! Ayrıca hakkı satma karşılığında aldıkları o az miktardaki paranın yutacakları ateş olacağını göreceklerdir. Çünkü o sabredecekleri acılara dönüşecektir. Aklını kullanan her kesin bildiği gibi, apaçık delillere karşı kibirlenmek en şiddetli azaptır. Faziletli kimselere göre kalp (vicdan) ile savaşmak, en fazla acı veren elemdir. Öyle ise akıllı kimse, nefsini maddi lezzetlerin çoğundan menedebilir. Fakat aklını, ilimden ve zihnini de anlamaktan alıkoyamaz. Diyojen'e denilmiş ki: Sen işitmiyorsun. O kulaklarını tıkamış. Görmüyorsun. Bunun üzerine gözlerini kapatmış. Tat almıyorsun, denilmiş; O, bunu da kabul etmiş. Ona "Sen anlamıyorsun!" denilmiş: O, "İşte buna gücüm yetmez!" demiş. Ayette zikredilen ve bir defa belagatli anlatımla bir defa da taaccüp kipiyle ateşi yedikleri şeklinde dile getirilen hususun, hakka karşı kibirlenerek onu küçümseyen kimselerin durumu bu şekilde Rasûlullah'a (s) somutlaştırılarak gösterilmesinde şaşılacak bir şey yoktur.

Yüce Allah yukarıda zikredilen hususların sebebini açıklamak üzere şöyle buyuruyor: " ***O azabın sebebi, Allah'ın, kitabı hak olarak indirmiş olmasıdır.*** " Yani onlar hakkında kararlaştırılmış olan hükmün sebebi şudur: Bu kitap hak olarak inmiştir. Hak ise mağlup edilmediği gibi güç ve kuvvet bakımından da onunla yarışılmaz. Kim onu mağlup etmek isterse kendisi yenilgiye uğrar. Kim onu yenmek isterse başarısızlığa uğrar. Kim onu yüzüstü bırakmaya çalışırsa, kendisi yüzüstü ortada kalır. ***"Kitapta ayrılığa düşenler, elbette derin bir anlaşmazlığın içine düşmüşlerdir."*** Yani; Allah'ın anlaşmazlığı gidermek için hüküm vermek üzere ve hakka uyma konusunda söz birliğini sağlamak için indirdiği kitapta ayrılığa düşenler, elbette hak yolundan uzak olan derin bir anlaşmazlık ve düşmanlık içine düşmüşlerdir. Onlardan her biri, uydurduğu mezhep veya mezhepte uydurduğu bir görüş ile diğerine muhalefet ettiği halde, doğru yolu bulabilirler mi? Öyle ki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için inen kitap anlaşmazlığın en büyük sebebi olmuştur. Ve ihtilaflar içinde bocalayan insanlar, ihtilafı ortadan kaldırmak ve bu konuda kesin bir hüküm vermek için kitabın dışındaki her kapıyı çalıyorlar. ***"Eş-Şiqaq"*** anlaşmazlık ve düşmanlık demektir. Bu anlamın özü de birbirlerine düşmanlık besleyen hasımların her biri bir tarafta bulunması-

185. "Merâyâ", "mir'ât"ın çoğuludur. Onun aslı, "mireyetun" dur. Onun çoğulu da "civar" kelimesine benzeyen "mirâun"dur. Müellifi, el-Misbâb'ta demiş ki: "El-merâyâ" şeklinde çoğulu yapılmıştır, el-Ezberi bunun yanlış olduğunu söylemiştir.

dır. Yani her birinin, hasmının bulunduğu tarafın tam karşısında bulunması. Dinde ihtilafa düşenler, kendi taraftarları ile diğerlerinden uzaklaşır ve böylece gördüğün gibi aralarındaki derin anlaşmazlık daha da artar.

Bu, kitabı gizleme ile ilgili hükümden ayrı bir hükümdür. Ayet, bize kitap hakkında ihtilafa düşmenin, onu gizlemek gibi, haktan uzaklaşmak demek olduğunu anlatıyor. Çünkü hak, birdir. O da Kitab'ın insanları davet ettiği dindir. Ayrılığa düşenler, bir şeye davet etmedikleri gibi, bir yolu da izlemiyorlar. *"Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır."*[186] Bu da Kitap Ehli'nin dinde ayırıma düşmelerinin doğru olmadığına ve onlardan her birinin bir mezhebe uyacak gruplar halinde olmamalarının gerektiğine dair bir delildir. *"Dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur."*[187] İnsanların anlayışlarının farklı olması zorunlu ve insan tabiatının bir gereğidir. Ancak bu ihtilafın ortadan kalkması için, bu konuda Kur'ân'a ve sünnete başvurmak gerekir. Dolayısıyla ihtilafı sürdürmek ve onu kalıcı hale getirip onun üzerinde kaim olmak caiz değildir. *"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Rasûlü'ne götürün."*[188] Her problem için bir çıkış yolu koyan bu açıklamadan sonra, dinlerinde ihtilafa düşmeleri için Müslümanların kabul edilecek hiç bir mazereti olmaz.

Ayrılık, ihtilafa düşmenin tabii bir sonucudur. Ümmetin ihtilafa düşmesi, taklidin ve -izinleri ve rızaları olmasa bile- Allah'a eş edinilen liderleri desteklemenin tabii bir etkisidir. Eğer taklit olmasaydı, her asırda müçtehitlerin ve nasslardan hüküm bulup çıkaranların sözlerini Allah'ın Kitabı ve Peygamberi'nin (s) hadisleri ile karşılaştırmak suretiyle görüşleri bir noktada buluşturmak ümmet için kolay olurdu. Bir örnek verecek olursak: Kur'ân ve hadis, nikâhın ancak kadının velisinin, kadının rızasıyla veya velisinden başkası velinin izni ve kadının rızası ile akit işini üslendiği zaman sahih olur, hususunu açıkça ifade ediyorlar. Sahabe de uygulamada bunun üzerinde icmâ etmişler. Bu konuda, sahabenin en bilgilisinden bir görüş nakledilmiştir. Ayrıca hiç kimse bu konuda, sahabeler arasında ihtilaf olduğuna ilişkin sahih bir rivayet aktarmamıştır. Eğer Hanefîler için bu konuda iki ayrı görüş bulunuyorsa ki bunlardan birisi aykırıdır, o da erişkin yaştaki kızın kendi nefsini evlendirebileceği görüşüdür. İkincisi, onun kendi kendini evlendiremeyeceği görüşüdür ki bu da uygun olan görüştür. Acaba Müslümanlar için -âlimlerinin ihtilaf ettikleri bu konuda- Kur'ân'a, hadislere ve sahabe ile diğer müçtehitlerin görüşlerine başvurmak, bu konuyu nasslarla karşılaştırmak ve bunlara aykırı olan rivayetleri reddetmek ayrıca bunlara uygun

186. En'am, 6/153.
187. En'am, 6/159.
188. Nisa, 4/59.

olan rivayetle amel etmek gerekmez mi? Evet, böyle yapmaları gerekir. Fakat taklit, onları derin bir ayrılığa düşürmüştür.

Bazıları imamların kimi sözlerini terk etmenin, onları küçümsemek olduğunu vehmediyorlar. Bu doğru değildir. Bilâkis böyle yapmak onlara saygı göstermenin ta kendisi olup onların güzel davranışlarına uymak demektir. Bu davranışın imamı küçümsemek olduğunu farz etsek bile -bizim bu terk etmemiz, Allah'ın Kitabı'nın ve Peygamber'inin (s) hadislerinin izinden gitmek anlamına geleceği için- acaba bizim için zorunlu olmaz mıydı ve öncelikle Kur'ân'a ve Sünnet'e saygı göstermek gerekmez miydi? Çünkü Kur'an ve Sünnet'i küçümsemek küfür ve dinden çıkmak demektir. Buna karşılık, imamların görüşleriyle amel etmeyi terk edenleri her yerde görebiliyoruz ve bu önü alınamaz bir realitedir. *"Gerçekleşecektir ve ona engel olan hiçbir şey yoktur."*[189] Şüphesiz ki bir imama tabi olanlar, kendi mezheplerine muhalif olan diğer imamların sözlerini terk ederler. Hatta hiç bir mezhep yoktur ki; o mezhebin bazı alimleri imamlarının görüşlerine aykırı olan bazı sözleri tercih etmiş olmasınlar. Özellikle Hanefilerde bu husus daha yaygındır.

Öte yandan, iyi niyetli olunduktan sonra Kur'ân'da ihtilaf ve tartışmaya mahal olan hiç bir konu yoktur. Arapçayı tam doğru olarak öğrenen herkes, Peygamber'in (s) Sünneti'ni ve hayat tarzını inceleyen ve onun ashabı ve onlara tabi olanların takip ettikleri yolu araştıran kimsenin Kur'an'ı anlaması kolay olur. Hakkında değişik görüşler olan konular da ayrılığı gerektirmezler. Bilakis ilim ve anlayış ehlinden olan Müslüman cemaat için iki ayrı görüşü ve bu iki görüş arasındaki tercih yollarını incelemeleri kolay olur. Müslümanların tümü veya çoğu ayrı görüşlerden birini daha tercihe şayan görünce ve eğer ümmetin menfaatine ve ümmetin fertleri arasında ortak olan hükümlere uygun olursa Müslümanlar o görüşü esas alırlar. Bazı fertlerin çoğunluktan ayrı olarak manalarını özel bir şekilde anladıkları ve savundukları görüşe gelince, bu da başkası için değil, yalnız kendileri aleyhine delil olur. Bu da ayrılığa düşmeyi gerektirmez. Çünkü *"şiqâq"* kelimesi ortaklık manasına da gelir. Allah en iyisini ve en sağlam görüşü bilir.

Bu konuya, bu cildin birinci baskısından sonra yaptığım araştırmalar neticesinde vardığım bazı noktaları daha eklemek istiyorum. Şöyle ki; nasslardan bir hususa kesin olarak delalet edenler, her Müslümanın amel ve yargı konusunda uyması gereken genel ilâhi kanundur. Delâlet-i zanni olan nasslara gelince; ibadet ve haramlarla ilgili olanları fertlerin içtihadına; yargı hükümleriyle ilgili olanları ise yetkili kişi ve kurumlara bırakılmıştır. Bu ciltte, *"Sana, şarabı ve kumarı sorarlar..."*[190] ayetinin tefsirinde tekrar bu konuyu açıklayacağız.

---

189. Tur, 52/8.
190. Bakara, 2/219.

لَيْسَ الْبِرَّ أَن تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَـٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ
بِاللَّـهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي
الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ
الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ
وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَـٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَـٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿177﴾

177- İyilik/Birr, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin iyiliğidir ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar; namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakiler de ancak onlardır.

İman-Amel Bütünlüğü

Celâleddîn es-Suyûti, bu ayetlerin; namazlarında yüzlerini doğuya çeviren Hıristiyanlar ve Beytu'l-Makdis tarafına çeviren Yahudiler hakkında indiğini iddia etmiştir.[191] Bu nasslarla kanıtlanamayan bir iddiadır. Sahih olan görüş buna yakındır. Şöyle ki: Ehl-i Kitab, kıblenin Beytu'l-Makdis'ten Kâbe'ye dönüştürülmesini büyüttüler. -Kıble değişikliği ve bu değişikliğin hükmü ile ilgili ayetleri incelerken bu mesele etraflıca işaret etmiştik- Bu meseleyi dillerine doladılar. Hatta Müslümanları da kendileriyle beraber meşgul ettiler. Derken her gurup, üzerinde bulunduğu görüşe sımsıkı sarıldı ve karşıt görüşü çürütmek için yoğun çaba sarf etti. Nitekim tartışmalı ve ihtilaflı her meselede insanlar benzer tavırlar sergilerler. Ehl-i Kitab, kendilerinin kıblesinden başka yere doğru yönelinerek kılınan namazın Allah katında makbul olmadığını ve böyle bir namazı kılan kimsenin peygamberlerin dini üzere olamayacağını savunuyorlardı. Müslümanlara göre ise; Beytu'l-haram'a (Kâbe'ye) doğru yönelerek namaz kılmakla her şey bitiyordu. Çünkü o Hz. İbrahim'in kıblesidir. Ve yalnız Allah'a ibadet etmek için kurulan ilk evdir. Böylece Yüce Allah, bütün insanlara sadece yüzünü özel bir kıbleye çevirmenin dinden kast edilen sevap olmadığını belirtmek istedi. Çünkü belirli bir yöne yönelmek, namaz kılanın namazında Allah dışındaki her şeyden yüz çevirmesinin gerekli olduğunu, ona münacatta bulunması-

191. *Celaleyn Tefsiri*, s.38.

nın ve yalnız ona dua etmesinin gerekli olduğunu hatırlatmak için meşru kılınmıştır. Ve ayrıca ümmetin bir konuda birleşmesinin şiarıdır kıble birliği. Yüzü bir tarafa yöneltmek, kalbi yöneltmenin vasıtasıdır. Bizzat ibadetin bir rüknü değildir. Maksat insanlara iyiliğin esaslarını ve dinin maksatlarını açıklamaktır.

"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir." Hamza ve Hafs *"el-Berr"* şeklinde, diğer kıraat imamları *"el-Burr"* şeklinde okumuşlar. Bu iki okunuşun sebebi açıktır. ***"el-Birr"*** şeklinde okunuşu, lügatte iyilikte, hayırda bolluk anlamına gelir. Bu kelime, Ragıp el-İsfahani'nin dediği gibi denizin karşıtı kara demek olan *"el-berr"*, kelimesinden türemiştir. Yani kara gibi geniş olduğu tasavvur edilmiştir. Şer'î ıstılahta ise *"İnsanı Allah'a yaklaştıran iman, ahlâk ve salih ameller"* anlamındadır. Yüzleri doğuya veya batıya yöneltmek ise ne iyiliğin ta kendisidir ne de onun bir kısmıdır. Hatta kıble değişikliği ile ilgili ayetlerin açıklamasında işaret edildiği gibi aslında salih bir amel de değildir. Biz o ayetleri tefsir ederken Yüce Allah'ın iyiliklerin tamamını zikrettiği bu ayeti esas almıştık ***"Asıl iyilik, o kimsenin iyiliğidir ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara ve peygamberlere inanır."*** Cumhur, *"lâkinne"* şeklinde okumuştur. Nâfi ve İbn 'Âmir ise *"lakin"* şeklinde okumuşlar. Yani iyiliğin tamamı; Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara ve peygamberlere inanan kimsedir. Bu ayette mana, öz aracılığıyla bildirilmiştir. Bunun örnekleri fasih Arapçada yaygındır. Kur'ân'da fasih Arapçanın ifade tarzı esas alınmıştır. Nahivcilerin felsefeleri ve onların yapmacık kuralları değil. Bu üslupların belagati, sadece kastedilen manaları konuşan kimsenin istediği en açık bir şekilde ve kastettiği en güzel bir etki ile zihne ulaştırması açısından geçerlidir. Dillerinin bozulmasına rağmen, bu tür ifadeler, hâlâ Arapça konuşan insanlar arasında yaygındır. Örneğin şöyle derler: "Zenginleri ve dostları yemeğine davet etmen cömertlik değildir. Ancak cömertlik, kazanmaktan aciz olan fakirlere veren kimsedir." Bu sözle kast edilen anlam, bunun anlamı; "Fakat cömertlik sahibi... ye veren kimsedir veya fakat cömertlik... ye veren kimsenin bağışıdır." dememize gerek kalmadan anlaşılır. Ancak biz bu sözün; *"Fakat iyilik Allah'a... iman etmektir."* sözüne tercih edilmesinin altındaki nükteyi açıklama gereğini duyuyoruz. Aynı zamanda bu nükte ibareden de anlaşılır. İbare, bu anlamı vasıflananın kendisinde temsil ediyor (gösteriyor) ve şunu ifade ediyor: İyilik; iman ve ona tabi olan amellerdir. Çünkü bu ikisi bir şey olarak değerlendirilir. Ve iyilik sahibi mü'min bu ikisini birlikte işleyen kimseye denir. Çünkü iman, insanı amel etmeye sevk eder. Dolayısıyla ameller, imandan kaynaklanırlar, onun etkileri ve sonuçlarıdırlar; ondan beslenir ve yine onu pekiştirir ve beslerler. Yani ameller, imanın anlamını kişide somutlaştırırlar. Veya iyilik yapan olarak belirginleştirirler. Bu yorum, manayı manaya isnat etmekten

veya zatı zata isnat etmekten daha fazla nefis üzerinde etkili olur. Edebi zevke ve edebi anlayışa uygun olan da budur.

Ayet, Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyi zikretmekle başlıyor. Çünkü bunlar, her türlü iyiliğin temeli ve her hayrın başlangıcıdır. İman, ancak delile dayalı olarak nefiste tam yerleştiğinde ve buna, Allah'ın emir ve yasaklarına boyun eğme ve itaat etme eşlik ettiğinde iyiliğin kaynağı olabilir. Bir kimse bir toplumun arasında yetişirse, onların Allah adına yemin ettiklerini işitir, aralarındaki konuşmalarda ahiretten bahsettiklerini görürse ve rızası ile kendisinin bir ilâhı olduğunu onlardan öğrenerek kabul ederse ve ayrıca kıyamet günü denilen bir günün olduğuna inanırsa ve bağlandığı bu dinin mensuplarının, diğer dinlerin mensuplarından daha hayırlı olduklarına inanırsa, bütün bunlar onu iyilik yapmaya sevk etmez. Eğer onun bu İslami kavramlar hakkındaki bilgileri artsa ve Yüce Allah'ı akıl yolu ile ispatlamak için bazı kelamcıların sınırladığı yirmi sıfatını ezbere bilse ve de bu sıfatların karşıtı olup Allah için imkânsız olan diğer yirmi sıfatı da öğrense, hatta *"Ummu'l-Berâhîn"* denilen Senûsi akidesini bütünüyle ezberlese, yine de bütün bunlar onun iyilik yapmasını sağlamazlar. Bu ayetin; dinin amaçlarında hata ettiklerini açıkladığı Ehl-i Kitab, Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorlardı. Fakat onlar, itaat etmekten uzaktılar, bu imanın gereği sayılan amelleri yerine getirmedikleri gibi ayette zikredilen vasıflarla da hiçbir ilgileri yoktu.

İstenen iman, aklın delil ile ve nefsin de itaat, ibadet ile elde ettiği gerçek bilgidir, marifettir. Böyle bir iman gerçekleşince Allah ve Peygamberi, (s) mü'min için her şeyden daha sevimli olur. Mü'min, onların emirlerini her şeye tercih eder. *"De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım akrabanız, kazandığınız mallar, kesata uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, Rasûlünden ve Allah yolunda cihad etmekten daha sevgili ise, artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyin. Allah fasıklar topluluğunu hidayete erdirmez."*[192] Taklidi imana gelince; bu imana sahip olan kimse, yukarıdaki ayette sayılan bu şeylerin her birisinin sevgisini, Allah ve Peygamberi'nin (s) sevgisine tercih edebilir.

İstenen iman, bir marifet, bir bilgidir ki, kalpler onunla sükûnet bulur, nefisler onunla dirilir. Onun sayesinde vesveseler gizlenir, saçma düşünceler nefisten uzaklaşır. Bu imana sahip olan kimse, nimete kavuşmaktan dolayı şımarmaz, felakete uğradığında da ümitsizliğe kapılmaz. *"Bunlar, iman edenler ve gönülleri Allah'ın zikriyle sükûnete erenlerdir. Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur."*[193]; *"(Allah bunu) elinizden çıkana üzülmeyesiniz ve Allah'ın size verdiği nimetlerle şımarmayasınız diye açıklamaktadır."*[194] Taklidi

192. Tevbe, 9/24.
193. Ra'd, 13/28.
194. Hadid, 57/23.

iman, sahibinin kalbini devamlı muzdarip (sıkıntılı) ve nefsini ölü bir hale sokar. Kendisine iyilik dokunduğunda sevinir, böbürlenir. Bir kötülük dokunduğunda ise, ümitsizliğe kapılır, nankörlük eder.

İstenen iman, öyle bir bilgidir ki; mü'minin karşısına kötülük illetleri ve günaha götürücü sebepler çıktığında, derhal ön plana çıkarak bunlara engel olur. Mü'min unutarak bir günah işlediğinde hemen günahından tövbe edip Allah'a dönmesini sağlar. Gerçek mü'minler Yüce Allah'ın şu ayette nitelikleri saydığı kimselerdir: *"Yine onlar ki, bir kötülük yaptıklarınmla, ya da kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı hatırlayıp günahlarından dolayı hemen tevbe-istiğfar ederler, zaten günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir ki! Bir de onlar, işledikleri kötülüklerde, bile bile ısrar etmezler."*[195] Ve onlar; *"Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen... kimselerdir."*[196] Taklidi imanın sahibi, günah işlemede ısrar eder, bilerek kasıtlı olarak çirkin hayâsızlıklar işler. Allah'tan utanmaz ve Allah'ı andığı zaman kalbi titremez. Günah işlediğinde de Allah'tan korkmaz.

İstenen imana sahip olmak öyle bir duygudur ki, bu imana sahip olan kimse, imanının bir belaya uğradığını fark ettiği, imanına halel geldiğini anladığı anda; dininin uğradığı bu musibetten dolayı canına, malına ve çocuklarına bir musibet gelmesinden çok daha fazla acı duyar. İmanının uğradığı bu zararı defetmek için gösterdiği gayret, imanın hakikatine yönelik eziyetleri bertaraf etmek ve de kendisine, ailesine ve aşiretine maişet temin etmek için gösterdiği gayretten çok daha büyük olur. Taklidi imanın bulunduğu kimsede ise din, iman gayreti olmaz. *"Onlar, aralarında hüküm vermesi için Allah'a ve Peygamber'e çağrıldıklarında, bakarsın ki içlerinden bir kısmı yüz çevirip dönerler. Ama eğer (Allah ve Rasulü'nün hükmettiği) hak kendi lehlerine ise, ona boyun eğip gelirler."*[197]

Kur'ân, Allah'a ve ahiret gününe iman meselesi üzerinde çok sık durur. Bununla güdülen amaç da, birçok ayette açıklanan buna benzer olumlu etkilerdir. Bu hususta en kapsamlı ayet, şu anda tefsir etmekte olduğumuz ayettir. Fakat kalplerinde ve amellerinde -kavimleri tarafından yerine getirilen bazı merasimler hariç- imanın herhangi bir etkisi olmayan kimseler, bu ayetlerin hepsini tevil ediyorlar. İmanı da iki kısma ayırıyorlar: Bir kısmı, kâmil imandır. Bu, Kur'ân'ın bu imana sahip olan kimseleri vasfettiği imandır. Bir kısmı da noksan imandır. Bu da Yüce Allah'ın kâfirleri ve münafıkları nitelediği hususları kapsayan kendi imanlarıdır. Onlara göre ahirette mutluluğu elde etmek için noksan iman yeterlidir. Özellikle bu imanla birlikte bazı dinî törenler de yerine getiriliyorsa artık bir şey lazım değildir. Fakat Yüce Allah bu ve benzeri ayetler aracılığıyla törenlerin iyilikle hiç bir ilgisi olmadığına dikkatimizi

195. Âl-i İmrân, 3/135.
196. Enfal, 8/2.
197. Nur, 24/48-49.

çeker. Tefsirini sunduğumuz ayette de görüldüğü gibi iyilik, iman ve imanın nefis ve amellerde görülen izleridir. İmanın temeli de Allah'a, ahiret gününe, meleklere, Kitab'a (Kur'ân'a) ve peygamberlere inanmaktır.

Allah'a iman etmek, insanları kutsallık ve Allah katında aracı olma, yasama yetkisine sahip bulunma iddiasıyla Allah'ın izin vermediği hususlarda Allah adına konuşarak insanlar üzerinde dini otorite kurup insanları küçümseyen reislere boyun eğmek ve kul köle olmak düzeyinden kurtarır ve yüceltir. Aynı zamanda hükümdarlık ve istibdat şeklinde belirginleşen dünyevi egemenliklerin boyunduruğundan da kurtarır. Allah'tan başkasına kulluk etmek, insanlığı, sırf insanlara hizmet için yaratılmış hayvanların veya yetiştirilen bitkiler derecesine indirir. Ahiret gününe ve meleklere iman etmek, insana, bu dünyadan daha üstün gayb âleminde bir hayat olduğunu öğretir. Böylece o, (dünyadaki) çabasının ve çalışmasının sadece şu bedene hizmet etmeye yönelik olmasına razı olmaz. Çünkü böyle olması, insanı hayvansal özelliklerden başka bir şeye önem vermeyen bir varlık haline getirir. Allah onu iman ile aziz, üstün kılmış iken, insanın bir dinî veya dünyevî unvandan dolayı kendisi gibi bir insana boyun eğen bir kul olmayı öncelikle kabul etmesi mümkün değildir. Mü'mine göre din âlimleri, sadece Allah'ın kanunlarını tebliğ eden kimselerdirler. Dünya liderleri de Allah'ın hükümlerini uygularlar. Dini açıdan Allah'a ve O'nun şeriatına boyun eğilir. Liderlerin şahıslarına ve unvanlarına değil.

Sonra meleklere iman etmek, vahye inanmanın esasıdır. Çünkü vahiy meleği, bilgili akıllı bir ruhtur. Allah'ın izni ile dinî konularla ilgili bilgiyi Peygamber'in (s) kalbine aktarır. Bundan dolayı, kitap ve peygamberlerden önce meleklerden söz edilmiştir. Çünkü peygamberlere kitabı getirenler onlardır. *"O gecede, Rablerinin izni ile melekler ve Ruh (Cebrail), her iş için iner dururlar."*[198]; *"Onu Rûhu'l-Emîn (Cebrail) uyarıcılardan olasın diye, apaçık Arap diliyle, senin kalbine indirmiştir."*[199] Melekleri inkâr etmekten, peygamberliği inkâr etmek doğar. Bu da kıyamet gününü inkâr etmeyi gerektirir. Kim kıyamet gününü inkâr ederse; onun en büyük amacı, dünya lezzetlerine sahip olmak, şehevi arzuları tatmin etmek ve dünya nimetlerinden pay kapmak olur. Bunlar da ahiret mutsuzluğundan önce, dünyada mutsuz olmanın sebepleridir. Melekler, akıllı ruhanî varlıklar olup kendileriyle kaimdirler. Gayp âleminin kapsamındadırlar. Daha önce defalarca vurguladığımız gibi, biz onların gerçek mahiyetlerini araştırmayız.

"Kutub" (Kitaplar) kelimesi yerine ***"el-kitâb"*** kelimesinin tercih edilmesinin sebebi, şu gerçeğe işaret etmektir: Dinin aslında bir olduğunun, bütün ilahi kitapların hak olduğunun bilincinde olmasalar dahi Yahudiler ve

198. Kadir, 97/4.
199. Şuara, 26/193-195.

Hıristiyanlar eğer gerçekten kendi kitaplarına iman etselerdi ve ona uysalardı, bu kitaplar aracılığıyla doğru yolu bulabilirlerdi. Ne var ki burada kastedilen, imanın gereğidir. Yani onlar, kitaplarına gereği gibi iman etmediler. Çünkü kitaplarının öğrettiği şeyleri yapmıyorlar. Eğer onların imanı sağlam olsaydı, imkân dâhilinde amel etmeye sebep olan itaat de onunla birlikte olacaktı. Başkalarına teslim olma ve taklit etmekle iman edenlerin çoğu, kendileri hakkında şu ayetler inen kimseler gibidirler: *"Bedeviler, inandık, dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama boyun eğdik -İslam olduk- deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi. Eğer Allah'a ve elçisine itaat ederseniz. Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez, çünkü Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir. Mü'minler ancak Allah'a ve Rasulü'ne iman eden, ondan sonra asla şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla savaşanlardır. İşte doğrular ancak onlardır."*[200] Yüce Allah'ın doğruluk niteliğini kendilerine özgü kıldığı kimseler bu imana sahip olan kimselerdir ve Ehli Kitab'ın büyük çoğunluğu böyle bir imandan yoksundur. Ayrıca çağımızdaki Müslüman toplulukların durumu da bundan ibarettir. Çünkü bu niteliği gerçekten hak edecek insanların sayısı çok azdır. Bu yüzden Müslümanlar Yüce Allah'ın mü'minlere vadettiği izzet ve zaferden, yeryüzünün egemenleri olma onurundan yoksundurlar. Onlar, Yüce Allah'ın mü'minlere özgü kıldığı nitelik ve özelliklere gerçek anlamda sahip olmadıkları sürece mü'minlere vadedilen bu onura bir daha asla sahip olamayacaklardır.

Çünkü Kitab'a iman etmek, Kitab'a uygun olarak amel etmeyi gerektirir; çünkü bir şeyin çirkin ve zararlı olduğuna inanan mü'minden bunu işlemeye yönelik bir irade sadır olmaz ve bir şeyin güzel ve yararlı olduğuna inanan mü'min de ortada bir engel yoksa bunu yapmaya yönelmekle yükümlüdür.

Ya şu Kitab'a iman ettiğini söyleyenlere ne demeli! Kitab'ın emir ve yasaklarına göre amel etmekten yüz çevirmişler; o kadar ki, Kur'an'ı ezbere bilen hafızları, Allah yolunda mal ve can ile cihaddan muaf tutmuşlar. Hatta "Kur'an ezberleyen kimse, hafız olduğu için harp sanatlarını öğrenmekten, cihaddan muaftır." diye bir yasa icat etmişler. Bu yüzden Kur'an hafızlarından Allah yolunda mallarının bir kısmını harcamaları istenmez. Bunlardan birinden düşkünlere yardım veya bir cami yapmak maksadıyla ya da başka bir şey için para istendiği zaman, kendisinin âlim ve Kur'an hafızı olduğunu ileri sürer ve bu yardımda bulunmaz. Hafızların ve fakih geçinenlerin Allah'ın fazlı hususunda nasıl cimrilik ettiklerini görüyor musunuz? Nitekim Allah, bu cimriliklerinin cezasını vermiştir. Rableri hakkındaki bu kötü zanlarından dolayı hak ettikleri karşılığı eksiksiz bir şekilde almışlardır. İnsanların en zelil, en alçakları olmaları bu yüzdendir. Çünkü bu davranışlarıyla sıradan insanlara bahane üretmektedirler!

---

200. Hucurat, 14-15.

Peygamberlere iman etmek, onların yol göstericilikleri ışığında hareket etmeyi, onların ahlâklarıyla ahlâklanmayı, onların edepleriyle bezenmeyi gerektirir. Bunun için de peygamberlerin hayatlarını ve sünnetlerini bilmek şarttır. Bu saydığımız hususları bilmekten ve işaret ettiğimiz yol göstericiliğin ışığında hareket etmekten yüz çeviren kimseler, peygamberlere iman etmekten en uzak kimselerdirler. Müçtehit imamlara uydukları için Sünnet'e tabi olmalarına gerek olmadığını ileri sürmeleri, bu bahanenin arkasına sığınmaları onları mazur göstermez. Çünkü bir şahsın yolu üzerinde dosdoğru hareket edilmedikçe, onun önder edinildiğine ilişkin iddianın bir anlamı yoktur. Doğru yol üzerindeki mezhep imamlarının yöntemi ise, Peygamber'in Sünneti'ni araştırıp, Allah'ın Kitabı'ndan sonra bu sünneti insanlara sunmaktı. Çünkü Allah'ın Kitabı her türlü yol göstericiliğin ve irşadın önündedir. Hiçbir zaman, Allah'ın Kitabı'ndan ve Rasulünün (s) Sünneti'nden müstağni olunamaz. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Andolsun ki, Rasûlullâh, sizden Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir."*[201] Kim Peygamber'i örnek tutup ona uymaktan kendini müstağni sayarsa, o, Allah'a ve kıyamet gününe iman etmeye ihtiyacının olmadığını ifade etmektedir. Çünkü bu imanı, ancak Peygamberi örnek tutup, uymakla ona faydalı olur. Ne var ki imamlara uymak, bu kimselerin, imamların davranışlarını ve rableri ile peygamberlerinden gelen dini nassları nasıl algıladıklarını ve istidlal metotlarını bilmelerini gerektirir. Bu taklitçiler ise zikredilen bu hususları bilmiyorlar. Aksine onlardan bir tanesi bile, kendisine tabi olduğu ve taklit ettiğini iddia ettiği imamlardan birisinin sözünü dahi bilmesi az bulunan bir husustur. Hatta onlar, kendileri ile imamları arasına taklitçilerden birkaç vasıta koymuşlar. Onlar, bu taklitçilerin, imamın maksadını kendilerinden daha iyi bildiklerini, imamların ise Allah ile Peygamber'inin maksadını daha iyi bildiklerini iddia ederek, imamların kendilerine değil de bu aracı taklitçileri taklit ediyorlar.

Bilgisizliğin kapladığı başka bir topluluk da vardır. Bilgisizlik onları öyle aldatmış ki onlar, Peygamber'e salât getirmek için yazılmış *"ed-Delâil"* ve "*Mevlit*" gibi kitapları veya şiir şeklindeki methiyelerini yüksek sesle okumakla kendilerinin Peygamber'e en fazla iman eden ve onu en çok seven kimseler olduklarına inanıyorlar. Hâlbuki onlar, Peygamber'in yüce ahlâkını, Sünnet-i Seniyyesi'ni, yüce ahlâk ve davranışlarını en az bilen kimselerdir. Ve Peygamber'i (s) örnek edinip ona uymaya çağırıldıklarında veya onun dininde bid'at icat etmeleri veya onun şeriatına ilâveler yapmaları yasaklandığında insanlar içinde O'na uymaktan en fazla kaçan, nefret eden kimselerdir. Bunlar ve benzeri kimselerin halleri, *"es-Sahihayn"* ve diğer hadis kitaplarında aktarılan şu rivayete benzer: Bunlar kıyamet günü Peygamber'in (s) ha-

201. Ahzab, 33/21.

vuzunun başına gelirler ve oradan kovulurlar. Bu rivayete göre Peygamber; (s) *"'Ümmetim, ümmetim, ümmetim!' der. Ona denilir ki, 'Bunların senden sonra ne uydurduklarını bilmiyorsun!' Bunun üzerine Peygamber, 'Benden sonra dinimi değiştirenler havuzumdan uzak olsunlar! Uzak olsunlar!' diyeceğim."*[202] der.

Yüce Allah, imanın esaslarını zikrettikten sonra onun meyveleri olan salih amellerin esaslarını zikrediyor ve imana en çok delâlet eden salih ameli (faydalı işi) zikretmekle söze başlıyor ve şöyle buyuruyor: ***"Ve sevdiği maldan harcayan..."*** Yani Allah'ı sevdiği için malı veren veya kendisi malı sevdiği halde veren. Üstad Abduh dedi ki: Buradaki verme, aşağıda gelecek olan zekâtı vermekten başka bir şeydir. Bu da iyiliğin rükünlerinden bir rükün olup zekât gibi vaciptir. Bu da zekât zamanı dışında, mal bağışlama ihtiyacı ortaya çıktığında söz konusu olur. Mesela zekâtını eda ettikten sonra veya (zekâtını verdiği malın üzerinden) bir sene geçmeden önce varlıklı biri, çok fakir bir kimseyi görürse ona mali yardımda bulunması vaciptir. Bunda belirli bir nisâb şart değildir. Aksine gücüne göre sadaka verir. Şayet bir ekmek somunundan başka bir şeyi yoksa ve kendisinin veya nafakasını temin etmekle yükümlü bulunduğu kimselerin bu somuna ihtiyacı olmadığı bir durumda ona çok muhtaç olan birisini gördüğünde o somunu ona vermesi zorunludur. İhtiyaç sahibi yalnız başına o somunda hak sahibi değildir. Aksine Yüce Allah mü'mine zekâttan başka da mal infak etmesini emretmiştir. ***"Yakınlara"*** verme konusunda şunu demeliyiz: Onlar, insanlar içinde iyilik ve ihsanı en fazla hak edenlerdir. İnsan muhtaç olduğunda ve akrabaları içinde bir zengin bulunursa nefsi acıma hissi ile zengin akrabasına yönelir. Fıtratta yerleşmiş olan bir duyguya göre insan, yakın akrabalarının fakirliği ve yoksulluğu yüzünden başkalarının fakir olmasından daha fazla acı duyar. Çünkü o, yakınlarının aşağılanmasıyla itibarını kaybeder ve onların şerefli olmalarıyla da gurur duyar. Kim akrabalarıyla ilişkisini keserse ve akrabaları yoksul oldukları halde kendisine nimet verilmesinden hoşnut olursa o insanî fıtrattan ve dinden uzaktır. Ayrıca hayır ve iyilikten de uzaktır. Kim akrabalık bağını en çok gözetiyorsa onun hakkı daha sağlam ve akrabalık ilişkileri daha faziletlidir. ***"Ve yetimlere..."*** Şüphesiz ki, bakımından sorumlu olanların (anne ve babasının) ölümünden dolayı, durumları daha kötü olmaması ve terbiyelerinin bozulmaması için, onların bakımlarından ve korunmalarından varlıklı Müslümanlar sorumludur. Aksi takdirde, hem kendileri hem de insanlık için belâlar haline gelirler. ***"Ve yoksullara..."*** Fakirler içinde hareket etme imkânı bulunmayan, bununla beraber yüzsüzlük edip kimseden bir şey istemeyenlere. Çünkü çaresizlik kendilerine yete-

---

202. Buhari, *Rikâk*, 53; *Fiten*, 1; Müslim, *Taharet*, 39; *Fezâil*, 26, 29; *Zühd*, 17; ibn Mâce, *Zühd*, 36; Muvatta', *Taharet*, 28; Ahmed b. Hanbel, 2/300, 408; 3/ 28; 5/333, 339. (Gaybi konularla ilgili hatırlatmalarımız için *Menar Tefsiri*'nin I. Cildi'nin 211. ve 229. dipnotlarına bakılabilir. -Yayıncı-)

cek maişeti temin etmelerine imkân vermemekte ve başkasından istemeyi de kendilerine yediremedikleri için az ile yetinerek beklemektedirler. İmkânı olanların bunlara yardım etmesi ve ihtiyaçlarını gidermesi zorunludur. *"Ve yolda kalmışlara..."* Yolda oldukları için yakınları ve akrabaları ile ilişkisi kesilen kimseler. Öyle ki sanki yol onun babası, annesi yakını ve ailesi[203] olmuştur. Bu ifadede, başka ifadelerle anlatılamayacak bir letafet vardır. Yolda kalmış kimseye iyilik yapmayı ve ona yardım etmeyi emrederken İslam hukuku seyahat etmeyi ve yeryüzünde dolaşmayı da teşvik etmektedir. *"Ve dilenenlere..."* Arızî bir ihtiyaç, kendilerini insanlardan dilenmeye zorlayan kimseler. Yüce Allah'ın onları en sonda zikretmesinin sebebi, onların hali hazırda dilenmeleri ve gelip geçenlerin onlara sadaka vermeleridir. Bazen insan başkasına yardım etmek için de dilencilik yapabilir. İslâm hukukuna göre, zaruret dışında dilencilik yapmak haram kılınmıştır. Ve dilencilik yapan kimsenin zaruret sınırını aşmaması gerekir. *"Ve kölelere..."* Yani köleleri hürriyete kavuşturmak ve onları azad etmek için iyilik yapılır. Bu ifade, köleleri satın alıp azat etmeyi, mükâtiblere[204] (kölelikten kurtulmak üzere efendisi ile anlaşma yapan kölelerin) taksitlerini ödeme hususunda onlara yardım etmeyi ve fidyelerini ödemek için esirlere destek olmayı kapsar. Bu çeşit bağışı, Müslümanların mallarından ödenmesi gereken bir hak haline getirmek suretiyle İslam hukukunun, köleleri kölelikten kurtarmaya Müslümanları teşvik ettiğinin ve kamu yararının esirin köle olmasını gerektirdiği bazı olağanüstü durumlar hariç, insanın hür olmak için yaratıldığına önem verdiğinin somut bir kanıtı vardır. Yüce Allah'ın bu kısmı, yukarıda geçen bütün kısımlardan sonraya bırakmasının hikmeti şudur: Çünkü o kısımlardaki ihtiyaç, bazen hayatı kurtarmak amacına yönelik olabilir. Kölenin hürriyete olan ihtiyacı ise olgunluk ve mükemmelliğe olan bir ihtiyaçtır.

Zekât malından başkasını bu sınıflara vermenin meşruluğu, herhangi bir zaman veya belirli bir nisap miktarıyla kayıtlı değildir. Bağışlanacak mal da mal sahibinin elinde bulunan malın oranı ile ilgili olarak; mesela verilecek mal, malın onda biri veya onda birinin dörtte biri veya onda birinin onda biri gibi, belirli bir miktar olamaz. Ancak bu iyilik yapmak için bir emirdir. Malı veren kimsenin cömertliğine ve kendisine verilecek kimsenin durumuna bırakılmıştır. Saygıdeğer insanı helak ve telef olmaktan korumak, gücü yeten herkes üzerine vaciptir. Bunun fazlası için bir değerlendirme yoktur. Onurlu mutedil sosyal bir hayat tarzını öngören ve yüce Kitab'ın teşvik ettiği bu kamu haklarından insanların çoğu habersizdir. Bazı dilencilere verdikleri az miktardaki sadaka hariç, neredeyse onlar bu muhtaçlara hiçbir şey vermiyorlar. Dilenciler de zamanımızda insanların en değersizleridirler.

---

203. Nerede ise bu ifade sokak çocuklarını da kapsıyor.

204. "El-Mükâtib"; özgürlüğünü efendisinden para karşılığında satın alan köleye denir. Bu parayı taksitlere ayırır ve bu taksitlere "necm", çoğuluna "nucûm" denir.

Çünkü onlar, dilenciliği sanat edinmişler. Çoğu da servet sahibidir. Eğer Müslümanlar bu amme hakkını yerine getirselerdi, Müslümanların yaşam durumu diğer ümmetlerden daha iyi olurdu. Ve bu yardımlaşma, insanların İslam'a girme ve onu araştırmacıların tasavvur ettikleri sosyalizm ve kapitalizm mezheplerinin hepsinden daha üstün bir konuma getirirdi.

Ardından Yüce Allah buyuruyor: ***"Ve namazı dosdoğru kılar."*** Yani en mükemmel ve en doğru şekilde namazı eda eder ve onu kılmaya devam eder. İşte bu iyiliğin en sağlam, manevi prensibidir. Kur'ân'ın defalarca eda edilmesini istediği namazı dosdoğru kılmak, sadece fakihlerin anlattıkları şekilde tam olarak namazdaki hareketleri ve sözleri yerine getirmekle gerçekleşmez. Çünkü onların anlattıkları şeyler, namazın şekli ve biçimidir. Ancak iyilik ve takva namazın özünde ve ruhundadır. Bundan da hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoymak, bozuk mizaçların düzelmesi ve onların yerine doğru mizaçların yerleştirilmesi gibi namazın sonuçları ortaya çıkar. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Gerçekten insan pek hırslı (ve dar gönüllü) yaratılmıştır. Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder. İyilik dokunduğunda ise, pinti kesilir. Ancak namaz kılanlar öyle değildir."*[205] Kim namazını gerçek anlamda kılmaya devam ederse kendisine bir fenalık dokunduğunda onun ruhu hırstan ve sızlanmaktan; kendisine bir iyilik dokunduğu zaman da ruhu cimrilik ve pintilikten temizlenmiş olur. Cesur, cömert, kesin kararlı olur, zulme boyun eğmez ve adaletsizliğe razı olmaz. Hakla ilgili hususlarda azarlanmaktan ve kınanmaktan korkmaz. Çünkü o namazında Yüce Allah'ı gözetlemekle, rükû ve secdesinde O'nun yüceliğini ve otoritesini hissetmekle Allah onun işlerine hâkim olur. Böylece namaz kılan kimse Allah yolunda karşılaştığı sıkıntılara aldırmadığı gibi O'nun rızasını elde etmek için O'nun rızkından infak ettiği şeylere de aldırmaz. Yalnız şekilden ibaret olan namaz, kendisini eda eden kimseye bu manalardan hiçbirini kazandırmaz. Öyle ise sadece şeklen namaz kılmanın iyilikle hiçbir alakası yoktur. Namaz, ancak ilâhî yüceliği hatırlatmak, onun aracılığı ile kalbi Allah'a yöneltmek ve kalbin Allah'ın zikrine, O'na yakarmaya ve O'na dua etmeye dalması için farz kılınmıştır. Namaz, bütün yüce gayeleri ve mücadeleleri gerçekleştirmek için kendisinden ve sabırdan yararlanılan dinin ruhu ve sırrıdır. İşte iyilik budur. Yukarıda namazın manası, onu dosdoğru kılmak ve onun aracılığıyla yardım dilemekle ilgili olarak açıklamalarda bulunmuştuk. Ancak, yüce Kitab onu her tekrarladığında biz de bu hatırlatmaları tekrarlarız.

Farz kılınmış ***"Zekâtı verir."*** Yani onu hak sahiplerine verir. Kur'an-ı Kerîm'de namazı dosdoğru kılma zikredildiğinde, mutlaka ona bitişik zekâtın verilmesi zikredilir. Namaz ruhu arındırır, mal da -söylendiği gibi- ruhun eşidir (Mal canın yongasıdır). Dolayısıyla malı hak yolunda bağışlamak, iyi-

205. Mearic, 70/19-22.

liğin büyük rükünlerinden biridir. İmanın da apaçık alametlerinden biridir. Bundan dolayı sahabe (r), zekâtı vermeyenlerle savaşmanın gerekliliği konusunda görüş birliğine varmışlardır. Fakat din ve imandan sadece ölmüş bazı âlimlerin yazdıkları, başkanların ve hükümdarların yayınladığı bazı kitapları taklit etmeyi anlayan, bundan başka bir şey bilmeyen kimseler, bu kitaplardan öğrendikleri ve sabit olan hakları yerine getirmeyi engelleyen hilelere başvurarak kasıtlı bir şekilde din adına zekâtı vermiyorlar. Bu sabit hakların en önemlisi de Kur'an-ı Kerim'in sekiz harcama yerini zikrettiği zekâttır. Zekât almayı hak eden bu sekiz grubun tamamı veya bir kısmı var oldukça zekât verme hükmünün de yürürlükte olmasını öngörmüştür. Zekâtı vermeyenler, icat ettikleri bu desiselerine hile-i şer'iyye ismini veriyorlar. Oysa tırpan ile ekin arasında veya kasırga ile söküp attığı ağaçlar arasında ne tür bir ilişki varsa bu hilelerle şeriat arasında da bu tür bir ilişki vardır.

Zekâtı vermeyen kimse, İslam'ın en büyük rükünlerinden birisini açıkça yıkıyor. Aslında bununla da imanın temelini yıkıyor. Çünkü o, Allah'ın farz kıldığı bir şeyi iptal etmek ve O'nun hikmetini ortadan kaldırmak için O'na karşı hile yapıyor. O, Allah'ın hükmüne razı olmadığını, O'nun emrine itaat etmediğini, aksine efendisinin emrine karşı çıktığını gösteriyor. Bu kimse nefsanî arzusunu ilah edinmiş, Allah'ın sözlerini değiştirme cüretinde bulunmuştur. Böylece Allah'ın Kitabı'ndan, imanın bir alâmeti olan ve yeryüzünü imar etmenin en sağlam yolu sayılan zekatı vermeyi emreden çok sayıdaki ayeti neshetmiş, hükümsüz kılmıştır. Bir de tutup bu büyük günaha ve bu korkunç suça meşru bir hüküm ve uyulan bir din ismini veriyor. Allah'a yemin ederim ki böyle bir bayağılığı dine nispet etmek, zekâtı vermemesinden daha çok, o kişinin küfrüne delâlet eder. Çünkü Yüce Allah'ın bizim için bir şeyi meşru kılması, O'nu yetmiş defa pekiştirerek zikretmesi, sonra da O'na karşı hile yapmamıza ve o meşru kılınan şeyi terk etme konusunda O'nu aldatmamıza razı olması, üstelik Yüce Allah'ın bu aldatmaya ve düzenbazlığa izin verdiğini iddia etmemiz düşünülemez. Öyle ise niçin Allah zekâtı farz kıldı, neden zekât vermemizi istedi, vermeyenleri azapla korkuttu, verenlere sevap vaat etti, vermeyenleri sert bir dille uyardı? Niçin böyle bir hüküm verdi ve ne diye bu hükmünü sağlamlaştırdı? Acaba bunlar saçma sapan sözler mi? Ve hükümleri vazetmenin hikmetini bilmemekten mi ileri geliyor? Ancak o şeytanî hileleri vazedenlerin, Allah'ın Kitabı'nı tahrif etme ve ayetlerini yorumlama hususunda hiçbir şüphe ve tereddütleri olmamıştır. Arzularına uyma ve görüşlerini destekleme hususunda böyle yapmak onların metotlarıdır. Şüphesiz Yüce Allah, Kitab'ında zekât vermek için malın üzerinden bir yılın geçmesini ve zekâtı verilecek malın nisap miktarını zikretmemiştir. Ancak onda dinin özü ve maksadı olan hususu zikretmiştir. O da zekâtı vermektir ve zekâtı vermenin imanın bir alâmeti olduğudur.

Zekâtı terk etmek ise, münafıklık ve nankörlüğün alâmetidir.

Muhammedi Sünnet, yol göstericiliği ve uygulaması ile zekâtın nasıl alınacağını, alınacak miktarı ve zekâtla ilgili diğer hükümleri açıklamıştır. Hadislerde Kur'an'ı iptal etmeye ve onun yol göstericiliğinden kaçınmayı gerektirecek kuşku uyandırıcı bir şey yoktur. Fakat bu reziller, Kur'ân ve Sünnet'in rehberliğinde hareket etmeyi terk edip yazdıkları kitapların ibarelerini dinin kaynağı ve referansı kılınca, hareketlerini, uydurdukları bu ibarelere göre sergilemek için türlü hilelere başvurdular. Mesela onlardan birisi şöyle yazmış: "Zekât vermeyi gerektiren nisap miktarı mala sahip olan bir kimse, bu malının üzerinden bir sene geçince, zekât vermek zorundadır." Sonra kendisi ve başkaları dinini bu ibareye göre uygulamaya yöneliyor. Sene tamamlamadan bir veya iki gün önce malını hanımına bağışlıyor -bir veya iki gün sonra kendisine iade etmesi şartıyla olsa dahi- ve fıkıh ismini verdiği kitabın ibaresine göre zekâtın kendisine farz olmadığını söylüyor. Uydurduğu kitabı ile Allah'ın Kadim Kitabı'nı ve hikmete uygun olan Peygamberi'nin (s) uygulamasını ve sağlam dininin hikmetini mahvediyor. Bütün bu yaptıkları ile birlikte kendisinin Müslüman olduğunu, Allah'a Kitabı'na ve Peygamberi'ne (s) iman ettiğini iddia ediyor. Hatta kendisinin âlim ve dinde fakih olup, kendisini taklit etmeleri ve ona uymaları mü'minlere vacip olduğunu iddia ediyor. Bazen Rasulullah'ın (s) *"Allah kimin iyiliğini dilerse onu dinde fakih kılar."*[206] sözünü duyduğunda veya okuduğunda övünür. Çünkü o, Yüce Allah'ın kendi iyiliğini dilediğini ve böylece kendisini dinde fakih kıldığını düşünüyor. Bu hadis muttefekun 'aleyhtir.[207] Bir rivayette de *"Ve ona feraset ilham eder."* ibaresi ek olarak vardır.

Ey sağlam fıtrat sahibi! Ey fıtratı, Allah'ın dinini yıkmak için O'na karşı hile yapan bu fakihlerin fıkhının etkisiyle bozulmamış kimse! Bizi şu konuda aydınlat: Böyle bir hileyi bilmek, Yüce Allah'ın bu ayette zikrettiği iyilik prensiplerine ve Peygamber'in hadisinde zikrettiği fıkıh ve olgunluğa uyar mı?

Yoksa bu da taklit fitnelerinden bir fitne midir? Ve bu dini, Yüce Allah'ın Kitabı'nı bir yana bırakarak uydurulmuş kitaplardan almak değil midir?

Sonra Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Antlaşma yaptıkları zaman sözlerini yerine getirenler."*** Bu ayette, ameli iyilikten ahlâki ve sosyal iyiliğe geçiliyor. Yüce Allah, sosyal ilişkilerde iyiliğin en önemli prensibi olan sözünde durmayı ve daha sonra açıklanacak olan sabrın çeşitlerini zikrediyor. Yüce Allah bu ayette, amelleri fiil kipi ile, ahlâkı da sıfat kipi ile ifade ediyor. Çünkü

---

206. Buhârî, *Alim*, 10; *Humus*, 7; *İ'tisâm*, 10; Müslim, *İmâre*, 175; *Zekât*, 98, 100; Tirmizi, *İlim*, 4; İbn Mâce, *Mukaddime*, 17; Dârimî, *Mukaddime*, 24; *Rikâk* 1; Muvatta', *Kader*, 8; Ahmed b. Hanbel, 1/302; 2/ 234; 4/92-101.

207. "Mültefekun 'aleyh": Buharî ile Müslim'in ittifakla sahih kabul ederek sahihlerine aldıkları hadislerdir. (Çev.)

amel, fiildir. Ahlâk da sıfatlardan ibarettir. Ayette, zorlanarak sözünde duran ve sabır gösteren kimsenin, zorlanarak ve yapmaya çalışarak dahi olsa sözünde durmayı ve sabretmeyi ahlâki niteliği haline getirmediği sürece iyi bir insan sayılmayacağına dikkatlerimiz çekiliyor. Nitekim "Ağır başlı gibi görüne görüne kişi, ağır başlı-halim olur." denilmiştir. Yukarıda zikredilen amellerin bu ahlâklardan önce söylenmesinin sebebi şudur: Çünkü ameller, ahlâkları nefislere nakşederler. Özellikle namaz ve malı Allah için bağışlamak. Sözünde durma ve sabır sıfatlarını, namaz kılma ve zekât vermeden daha güçlü bir şekilde pekiştiren başka bir amel yoktur. Derin anlayışlı bir kavim için de bu husus son derece açıktır.

Üstad dedi ki: ***"Ahit"*** kişinin başkasına karşı üstlendiği yükümlülükten ibarettir. Bu kavram genelliği itibariyle mü'minlerin iman etmek suretiyle Allah'ın dininin getirdiği bütün hükümleri dinlemek, itaat etmek ve emre boyun eğmek üzere Allah'a verdikleri sözü de kapsar. Ahit kelimesi Kur'ân'da ve hadiste çok zikredilir ve umumiyetle bu kelime ile insanların birbirleriyle yaptıkları anlaşmalar kastedilir. Verilen bu sözün yerine getirilmesinin vacip olması, günahlarla ilgili olmaması şartına bağlıdır. Alış-veriş akitleri de anlaşma anlamına gelirler. Allah, bize anlaşmalarımızı yerine getirmemizi emretmiştir, öyle ise Müslüman kimsenin, -kendisine göre sağlam olan Allah'ın ve Peygamberi'nin (s) emrine ve dinin genel esaslarına aykırı olmadıkça- insanlarla yaptığı anlaşmalara bağlı kalmakla kendini yükümlü tutması gerekir.

Bu zorunlu bir husustur. Ve faydası da akla uygundur. Bundan dolayı beşeri kanun adamları şöyle demişler: Kanunların ruhuna aykırı olan her taahhüt, hükümsüzdür. Fakat herhangi bir insanın, ne vefakârlık ne de vefasızlık niyeti ile dine aykırı olduğunu bildiği bir hususta birisi ile sözleşme yapması veya anlaşma yapması caiz değildir. Vefakârlık niyeti ile yapılan bir anlaşmayı bozmak bir günah sayılır. Vefasızlık niyeti ile yapılan anlaşmayı bozmak ise iki veya daha fazla günah sayılır. Çünkü bu anlaşma, ihanet ve aldatmayı kapsar. Anlaşmayı yerine getirmek ile iyilik gerçekleşmez. Ancak kişi bizzat kendisi ve içinden gelerek yerine getirirse iyilik gerçekleşir. Şayet anlaşmayı yerine getirmediği takdirde, bir yargıcın gerçekleşen veya beklenen zorlaması olursa veya -idarecilerden olmasa bile- bir cezadan korktuğu için anlaşmayı yerine getirirse bu, iyilik sayılmaz. Kim başına gelecek bir hakaretten veya uğrayacağı herhangi bir kınama endişesinden dolayı sözünü yerine getirirse o da iyilik yapmış sayılmaz. Ayrıca o, sözünü yerine getiren kimselerden de değildir.

Üstad şuna benzer bir söz söyledi: Verilen sözleri yerine getirmek ve yapılan anlaşmalara bağlı kalmak, Yüce Allah'ın hayat ve imar düzeni için gerekli gördüğü en önemli farzlardandır. Namaz ve zekât ise bu düzenin sadece

vasıtalarındandırlar. -Zekât başka bir açıdan da bu düzenin bir dalıdır.- Yüce Allah, bütün âlemlerden zengin olduğu halde bize namazı farz kılmıştır ki onunla ruhlarımızı terbiye edelim ve böylece dünyada rahat bir şekilde yaşayalım ve bununla ahiretteki hoşnut edici hayatı hakedelim. Çünkü namaz kılan kimse, Allah'ın ailesi sayılan kullarının haklarını yerine getirmeye herkesten daha layık bir insandır. Çünkü Allah'ın hâkimiyeti, kudreti, üstünlüğü ve ihsanı hissi namazda onun kalbini kaplar. Ayrıca bu hâkimiyetin ve ihsanın kendisi ve bütün insanlar için olduğu hissi onun kalbini işgal eder. Vefasızlık ve verilen sözü tutmamak ise hayat düzenini bozan, imanı yıkan ve ümmetleri yok eden (kötü) ahlâklardır. Emanetin, güvenilirliğin bir rüknü ve doğruluğun temeli sayılan vefakârlığı hangi toplum kaybetmiş ise, mutlaka ilâhi ceza o toplumun başına gelmiştir. Yüce Allah, toplumların herhangi birinden, anlaşmayı bozma ve verilen sözü yerine getirmeme suçu gibi yaygın hale gelen başka hiç bir suç için hemen intikam almaz. Verilen sözleri yerine getirmeyi umursamayan ve yaptığı anlaşmalara bağlı kalmayan bir toplumun durumuna bak! Onların rezil edilmesiyle, bağımsızlıklarını kaybetmeleriyle ve aralarındaki -hatta yakınlar ve aile fertleri arasında- güvenin yok olması şeklinde Yüce Allah'ın cezasına nasıl maruz kaldığını görürsün. Onlar, toplumlar gibi değil, kalabalık fertler olarak yaşıyorlar. Onlar, hareket eden şekiller ve yırtıcı canavarlardır. Her biri, başkasının fırsatını bulunca mutlaka üzerine atlayacağı beklentisi içinde olur. Bundan dolayı onlardan biri kendi kavminden birisi ile bir anlaşma yaptığı zaman, gücünün yettiği kadar ondan belge almak mecburiyetinde kalır. Ve mümkün olan her vasıta ile onun kalleşliğinden, ihanetinden sakınır. Onlar arasında ne yardımlaşma, ne birbirini destekleme, ne dayanışma ve ne de güçlerini birleştirme diye bir şey vardır. Bilâkis bu meziyetleri (erdemlikleri), karşılıklı, kıskançlık, nefret, düşmanlık ve çekişme ile değişmiştir. *"Onların kendi aralarındaki çekişmeler pek çetindir."*[208] Bu yüzden onlar kölelere boyun eğiyorlar. Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Ben bir sene Bunhâ Mahkemesi'nde görülen davaların istatistiğini yaptım. Ve bu davaların yüzde yetmiş beşinin akrabalar arasında olduğunu, geride kalan davaların da diğer insanlar arasında olduğunu tespit ettim. Eğer insanlarda vefakârlık olsaydı mutlaka onlar bu belâdan kurtulurlardı.

"Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabredenler..." Dilciler demişler ki: ***"'El-Be'sâ'***, *'bu's'* kelimesinden türemiş bir isimdir. O da sıkıntı, demektir. ***'Ed-Derrâ'*** ise; insana zarar veren hastalık, yara, sevdiği mal veya ailesinden birini kaybetmesidir." *"El-Be's"* kelimesini de savaşın şiddetlenmesi ile tefsir etmişler. ***"Sabır"***, bu ve benzeri yerlerde övülür. Yüce Allah'ın bu üç şeyi özel olarak zikretmesinin sebebi şudur: Bu durumlarda sabreden kimse

208. Haşr, 59/14.

diğer durumlarda daha sabırlı olur. Çünkü bunlara tahammül etmek nefis için zorluk ve kalp için sıkıntıdır. Özellikle fakirlik iyice ağırlaştığı zaman insanın takati kesilir, dayanma gücü kalmaz ve nerede ise insanı küfre götürür. Zarar ise; vücudu rahatsız ettiği zaman, ahlâk zayıflar; kişi sağlıklı iken sevindiği birçok şeye tahammül edemez hale gelir. Böyle iken varın siz, hastalık ve acılarına, hastalık esnasında meydana gelen ve nefsi üzen şeylere nasıl tahammül edeceğini düşünün! Savaşın şiddetlendiği duruma gelince; can bu durumda büyük acılar çekmekle ve helakle yüz yüze gelmekle beraber ölüm acılarının içine dalar. Bu durumda öyle bir sabır göstermek gerekir ki başka hiçbir durumda böylesi bir sabır gerekmez. Çünkü zafer, sabırla beraberdir. Allah yolunda cihad eden, onu savunan ve Allah'ın dinini egemen kılmak için çaba harcayan, onun yayılmasını isteyen kimse kazandığı zafer ile hakkı korumuş olur. İşte Allah tarafından, savaş esnasında sabır göstermesi emredilen kimse bu amaç uğruna savaşan kimsedir, dünya hırsı ve kralların arzuları için savaşan kimse değil.

Sahih hadislerde belirtildiğine göre savaştan kaçmak en büyük günahların başında gelir. Hatta bazı hadislerde savaştan kaçmak küfür olarak ifade edilmiştir. Savaş anında, sabretmenin iyiliğin esaslarından bir esas sayılmasında şaşılacak hiç bir şey yoktur. Nitekim bu nassların yol göstericiliği ile Müslümanlar dünyanın en savaşçı kavmi haline geldiler. Ne var ki hükümdarların zorbalığı, diktatörlükleri Müslümanların savaş güçlerini zayıflatıyor, Kur'ân ve Sünnet'e ilgisiz kalmaları onların güçlerini gün geçtikçe zayıflatıyor. Nihayet savaş alanında bütün kavimler Müslümanları geçtiler. Ve artık şöyle atasözlerini duymaya başladık: "'Kaçtı, Allah lanet etsin!' (denilmesi) 'Öldü, Allah rahmet etsin!' (denilmesinden) daha iyidir." -ölüp rahmetli olmaktansa kaçıp lanetli olmak daha iyidir.-

Bizde ise çoğu zaman insanlar içinde sabırdan en fazla uzak olan ve korku, endişe ve kaygıya en yakın olanlar dinî ilimlerle meşgul olanlardır. Şüphesiz ki cesaret, binicilik ve atıcılık onlara göre âlimi küçülten ve onun değerini düşüren işlerdir. Hâlbuki bununla birlikte onların; bahse girmek büyük günahlardan sayılan kumar olduğu halde şeriatın, özellikle yarışmada ve atıcılıkta bu ikisine önem vermek ve ümmeti bu ikisine teşvik etmek için "Mürâhene"yi yani "bahse girme"yi mubah kıldıklarını kitaplarından okuyoruz. Kendilerini Peygamber'in (s) varisleri sayan bu kimselerin dinden böyle uzaklaşmaları, Câhiz'in (ö.276) dediği gibi, Allah'ın yardımsız bıraktığı kimselerden başkasının ulaşamayacağı bir uzaklaşmadır.

Bundan sonra yukarıda geçen iyiliğin temel rükünlerini yerine getiren iyi insanlar hakkındaki Allah'ın hükmüne bak: ***"İşte doğru olanlar onlardır."*** Yani o imanın beş esasını derinliğine kavrayan o iyi insanlar, malı altı yerde Allah için harcayanlar, manevî ve sosyal yönü olan namazı kılanlar, ümmetin

mali ve siyasi işlerinin ekseni konumundaki zekâtı verenler, dini, mali ve savaşla ilgili anlaşmalarına bağlı kalanlar ve üç sıkıntı durumunda sabredenler; işte onlar iman iddiasında bulunurken doğru söyleyenlerdir. Ağızları ile "Biz iman ettik." diyen, ama kalpleri inanmayan kimseler değil. ***"Ve işte muttakiler ancak onlardır."*** Amelleri ve durumları takva sahibi olduklarına şahitlik eden kimseler. Takva; kendin ile Allah'ın gazabı arasına bir koruyucu koymandır. Şöyle ki; dünyada O'nun yardımından seni mahrum kılan ve ahirette de azabını hak etmene sebep olacak vasıtalardan sakınandır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنْثَى بِالْأُنْثَى فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ اعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿178﴾

وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿179﴾

178- Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi tarafından bir miktar bağışlanırsa artık sonunda iyiye yönelmesi, öldürülenin velisine (gereken diyeti) güzellikle ödemesi gerekir. Bu söylenenler, rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Her kim bundan sonra haddi aşarsa muhakkak onun için elem verici bir azap vardır.

179- Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki suç işlemekten sakınırsınız.

Müfessir (Celaleyn) ve diğerleri katilden dolayı kısasın Yahudilere göre vacip olduğunu; diyetin de Hıristiyanlara göre vacip olduğunu söylemişler. Oysa Kur'ân bu ikisinin ortası bir hüküm getirmiştir. Yani maktulun akrabaları ısrar ettiklerinde kısası farzdır. Ama onlar, affettiklerinde de diyet alma ruhsatı öngörülüyor. Üstad Abduh, kısas yolu ile öldürmenin Yahudilere göre vacip olduğunu söyleyen müfessirleri tasdik etmiştir. Nitekim bu husus Tevrat'ın *"Hurûc Sifri"*[209]nin on dokuzuncu faslında ve *"Tesniyye"*nin yirminci faslında zikredilmiştir. Fakat müfessirlerin, "Diyet Hıristiyanlarda vacip idi." sözlerini kabul etmemiştir. Çünkü Hıristiyanların kitaplarında diyeti vacip kılan bir nass yoktur. Ancak Hıristiyanlardaki bu görüşün, İncil'deki "Hoşgörü, af ve kötülüğe karşılık iyilik yapma" gibi tavsiyelerden alınmış

209. "Sifr": Büyük Kitap; Tevrat parçalarından, bölümlerinden her biri. (Çev.)

olabileceğini belirtmiştir. Yine de diyet almak, İncil'deki bu vasiyetlere aykırı olan bir çeşit cezadır.

Kısas ve Hayat İlişkisi

İlk insanların ve sonra gelenlerin adam öldürme suçu karşısındaki tutumlarına ve buna ilişkin yasalarına baktığımız zaman Kur'ân'ı gerçekten orta yolu izleyen bir Kitab olarak görüyoruz. Yani Kur'ân, sadece Yahudiler ve Hıristiyanların naklettikleri bilgiler arasında değil, semavî şeriatlara ve beşerî kanunlara sahip olan insanoğlunun bütün görüşleri arasında orta bir yol tutmuştur. Örneğin Araplar bu konuda kabilelerin kuvvetli veya zayıf olmasına göre hükmediyorlardı. Bazen bir kabileden bazı hür insanlar öldürülüyorlardı da, onların kabileleri sadece onu öldüren kimseyi öldürmeye razı olmuyordu. Bilâkis o kabilenin reisini öldürmek istiyorlardı. Bazen, bir kişiye karşılık on kişiyi, kadına karşılık erkeği, köleye karşılık da hür bir insanı öldürmek istiyorlardı. Eğer bu istekleri kabul edilirse mesele yoktu. Aksi takdirde katilin kabilesi ile çarpışıyorlardı ve çok kan akıtıyorlardı. İşte bu ifrattır ve bedevîliğin haşin karakterinin gerektirdiği büyük zulümdür. Tevrat'ın katili öldürmeyi farz kılması, bu zulmü ortadan kaldırmaya yöneliktir. Fakat zamanımızda, insanlar arasında özellikle kanun adamları arasında, adam öldüreni öldürmekle cezalandırmaya karşı çıkanlar vardır. Diyorlar ki: Kısas katılık ve insandaki intikam duygusundan ileri gelir. Kan döken suçlunun cezasının intikam almak değil, eğitmek olduğuna inanıyorlar. Suçluyu eğitmekse, ancak ona ölüm dışında bir ceza vermekle mümkün olabilir. Suç, katilin itiraf etmesi ile sabit olmadıkça -sadece delile veya yalan söylemeleri mümkün olan şahitlerin şahitliğine dayanarak- ölüm cezasına hükmedenlere çok sert tepki koyuyorlar. Onların görüşüne göre hükümet cezalandırmalarda insanlara karşılıklı acımayı öğretince bu, insanlar için örnek bir eğitim metodu olur. Onlardan şöyle söyleyenler de vardır: Suçlular ancak akıl hastalarıdır. Öyle ise gerekli olan onların akıl hastanelerine konulması ve iyileşinceye kadar orada tedavi edilmeleridir.

Bu kanun adamlarının sözlerini iyice incelediğimiz zaman, onların modern metotlara göre öğrenim ve eğitim gören; yasa ve kanuna göre yönetilen bir topluma ait hükümleri yasalaştırmak istediklerini görüyoruz. Öyle ki maktulun yakınlarının katilden intikam almalarının veya öldürülen adamlarına karşılık suçsuz kimselerin kanlarını dökmelerinin imkânı yoktur. Onların bu değerlendirmeleri öldürenler ile öldürülen kimselerin aileleri arasında düşmanlığın ve kinin olmayacağından emin oldukları bütün eğitim ve tedavi vasıtalarına sahip olan kavimler için geçerli olabilir. Bedevi ya da medeni bütün insanlar için değil. Böyle iken, birçok insanın -hatta İslam'a mensup olanların bile- onların bu görüşleri ile aldandıklarını ve bu görüşleri

İslam'a karşı bir şüphe[210] vasıtası olarak kullandıklarını görüyoruz. Keskin zekâlı, toplumun yararına olan şeyleri bilen ve gerçek işleri kendi nefsine ve ülkesine ait şahsi vicdan tartısı ile değil, kamu yararı tartısı ile ölçen kimseye gelince; o adalet ve eşitlikle alınan kısasın bütün kavimleri, halkları ve kabileleri terbiye eden bir temel prensip olduğuna inanır. Ve kısası tamamen terk etmenin suçluları kan dökmeye teşvik edeceğini bilir. Halk arasında karşılıklı acıma, refah içinde yaşama ya da zevk u sefaya dalmanın yaygın olduğu bazı Avrupa ülkelerinde hapse girmek veya ağır işlerde çalıştırılmak, intikam amacıyla adam öldürmeye teşebbüs etmeyi engelleyici ve caydırıcı bir işlev görüyor olsa da bu durum her ülke ve her halk için geçerli değildir. Hatta bizzat bu Avrupa ülkelerinde ve diğer bazı ülkelerde bir takım insanlar suç işlemeye eğilimlidirler. Ya da bazı insanlar, suç işlediği zaman hapis cezası aldığında, gireceği hapishaneyi, kendi evinden daha konforlu olduğuna inandığı için, suç işlemeyi rahat bir yerde barınmanın yolu olarak düşünebilir. Nitekim Mısır'da hapishaneye konak veya otel ismini veren suçlular vardır. Suriye'de iken birçok kimsenin şöyle dediğini duydum: Eğer falan adam şunu yatsa, onu öldürür, gider kalede on sene yatarım... Çünkü Suriye'de adam öldüren kimselere genellikle Suriye'nin Trablus kalesinde on beş sene hapis cezası verilir. Hükümdar, tahta oturuş (cülus) yıldönümü kutlamasında hapishanede cezasının üçte ikisini bitiren mahkûmları affeder. Mısır'da bazı suçluların bazı modern hapishanelere; müdürlüğü döneminde bu hapishaneleri yapan Koles Paşa'ya nispet ederek "Koles Lokantası" ismini verdikleri herkesçe bilinen bir şeydir. Suçlulardan bazıları da şöyle der: Şunu çalacağım veya falancayı döveceğim ve Koles Paşa Lokantası'nda kışı geçireceğim. Çünkü oradaki kış, evimizdeki veya sokaklardaki kıştan daha merhametli ve daha cömerttir. Bu gibi suçlulardan birinin adam öldürmesi hiç de uzak bir ihtimal değildir. Çünkü şayet adam öldürmesi tespit edilirse, adam öldürme cezasını bu hapishanelerde geçirmesi, onun için (dışarıdaki) mutsuz yaşamından daha rahattır. Ya çöllerde yaşayan ve dinmeyen öçleri güdenler hakkında ne denilir? Öyle ise katili (kısas yolu ile) öldürmek,

---

210. 1332 yılında yayımlanan *"Cerîdetu'l-Livâ"* dergisinin 2. cildinin 15. sayfasında (1499); Sudan'da komutanını taammüden öldüren bir askere destek olmak amacıyla yazılan makalelerden birinin girişinde şöyle deniyor: "İnsan, adam öldürme konusunda serbest düşünürse ve onu gerçek anlamda teşhis ederse; şüphesiz ki, o insana acımak ve insanlığa hizmet etmek adına bütün toplumlar arasından ölüm cezasının kaldırılmasının gerekliliğini haykırır." (Yazar devamla şöyle diyor:) "Katili öldürmek, maktulün öldürülmesinden daha çirkin ve daha iğrençtir." Ardından şunları söylüyor:" İnsan idam cezasını uygun bulmaz, ondan nefret eder ve onu barbarlık kalıntılarından sayar." İmam Malik'in şarap ile ilgili söylediklerini bu mesele ile ilgili olarak söyler. Böyle bir görüş, nasıl Müslüman birisinden sâdır olur ve Müslümanlar arasında nasıl yayılır? Bu konu üzerinde iyice düşünmek gerekir! Bu görüş; Müslümanların Rabbinin Kitabı'nı (Kur'ân'ı) karalamaktır ve Müslümanların temel yasalarından birine karşı çirkin bir davranıştır. Bunun sebebi sadece siyaset arzusudur. Allah kahretsin!

her zaman ve her yerde insanları terbiye eden ve adam öldürmelerine engel olan yegâne çaredir. Hocamız Muhammed Abduh dedi ki: Nitekim Mısır anayasasında yapılan bir değişiklikle bu hüküm, biraz abartılı da olsa itiraf edilmiştir: Çünkü bu değişiklik, suçluyu töhmet altında bırakan deliller olduğunda onu idam etme kararını vermeyi uygun görmüştür. Mısır ceza yasası daha önce suçlu suçunu itiraf etmeden veya gözleriyle gören şahitlerin şahitliği olmadan idam kararını uygun görmüyordu.

Her ülkede bazen öldürme suçlarının öyle şekilleri oluyor ki bunlarda katili öldürme kararını vermek zararlı olabiliyor. Böyle durumlarda katili öldürmemenin herhangi bir ifsat edici etkisi de olmayabiliyor. Mesela: Herhangi birisi, zorlayıcı bir sebepten dolayı kardeşini veya yakın bir akrabasını öldürebilir ve bu katil o aileye bakan yegâne kişi de olabilir; bu kişi öldürüldüğü zaman aile tek yardımcısını ve destekleyicisini kaybetmiş olur. Hatta öyle durumlar olur ki, katili -maktulün yakını değilse bile- öldürmenin bir takım yıkıcı, ifsat edici sonuçları olur. Böyle bir zararı savmak için maktulun yakınlarının katili öldürmemeleri kendi menfaatlerine olur. Ya da diyet almaları kendileri için daha yararlı olabilir. İşte bu ve benzeri durumlar, her durumda mutlaka katili öldürmenin gerekli olmadığını göstermektedir. Kuşkusuz kısas esastır. Ancak maktulun velilerinin rızası ile kısası terk etmek caizdir. Bir halkta, bir kabilede veya bir ülkede merhamet duygusu yükselirse ve maktulün velileri, katili öldürmeyi hoş karşılamayıp, affetmeyi daha erdemli, daha faydalı bir davranış olarak görürlerse, onların bu yaklaşımına saygı gösterilir ve şeriat böyle yapmalarına engel olmaz. Bilâkis bu konuda onları teşvik eder. Kısas uygulamasına yönelik bu kusursuz ıslah Kur'ân'ın getirdiği hüküm sayesinde gerçekleşmiştir. İnsan ilmi, kendi başına bu dereceye ulaşacak değildir.

"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı." ***"Kısas"*** kelimesi, lügatte *"eşitlik"* manasına gelir. Buradaki manası; şeriata göre öldürülen ile eşit olduğu için katilin öldürülmesidir. Böylece öldürülene karşılık katil alınmış olur. Dolayısıyla ayetin amacı, kısasın adalet ve eşitlik ilkelerine göre konulmuş bir hüküm olduğunu vurgulamak ve güçlülerin zayıflara karşı imtiyazlı oluşlarına dair geleneği hükümsüz kılmaktır. ***"Hüre hür, köleye köle ve kadına kadın (öldürülür)."*** Yani konulan bu kısas hükmünde, tolerans ya da haksızlık yoktur. Bir hür, başka bir hürrü öldürdüğü zaman, -kabilenin ileri gelenleri ve birden fazla kişi değil- öldürdüğü kimseye karşılık kendisi öldürülür. Bir köle birini öldürdüğü zaman, efendisi ve kabilesinden hür olanlardan herhangi biri değil, kendisi öldürülür. Aynı durum kadın için de geçerlidir. Bir kadın birini öldürdüğü zaman, kendisinin yerine fidye olarak başkası değil, kendisi öldürülür. Cahiliye dönemindeki uygulamalar, tamamen bunlardan ayrı ve değişik idi. Öyle ise kısas hükmü; katil kim

olursa olsun, kabilesinden herhangi bir kimseye değil, bizzat katilin kendisine uygulanır. Araplar arasında yaygın olan kan davaları ve intikam amaçlı adam öldürmeler bu ayeti çok net biçimde açıklamaktadır. Fakat ayetin lafzından ve sınıfları birbiriyle karşılaştırmalı olarak sunan üslubundan; bir grubun başka bir grup için öldürülemeyeceği şeklinde bir anlam anlaşılıyor. Ama ayette bu mana, mutlak olarak kastedilmiyor. Nitekim Hz. Peygamber zamanından şimdiye kadar, öldürdüğü bir kadına karşılık erkeğin öldürülmesinin örnekleri çoktur. Köle'ye karşı hür insanın öldürülmesi hususunda âlimler ihtilafa düşmüşler. İmam Ebû Hanife, ibn Ebî Leylâ ve Davud'a göre efendisi değilse eğer, hür bir insan köleye karşılık öldürülür. Cumhura göre mutlak surette hür köleye karşılık öldürülmez. Adam'ın öldürdüğü kadına karşı öldürülmesi hususundaki ihtilaf daha zayıftır. Bu ihtilaflardan dolayı bazıları bu ayetin neshedildiğini iddia etmişlerdir.

İhtilafın kaynağı hadisler ve diğer delillerdir. Muteber olan bu ayette mefhum-i muhalifin olup olmamasıdır. Kur'ân bütün ihtilafların üstündedir. Ayetin ibaresinde ihtilafa hiç yer yoktur. O da şöyledir: Hüre karşı hür öldürülür. Hürün köleye karşılık öldürülmesi ve erkeğin kadına karşılık öldürülmesine gelince bu da kısas kelimesinden anlaşılır. İfadenin detayı, buna karşıt bir anlam içermez. Çünkü bazı usul âlimleri ayetin metninden anlaşılan mefhum-i muhalife itibar etmezler. Bazıları ise burada gerçekleşemeyen bir şart ile onu göz önüne alırlar. Onlar bu ayetin nüzul sebebi olarak, bizim Arapların uygulaması bağlamında naklettiğimiz duruma uygun bir sebebi zikrederler.

Beydâvî, bu ayetin tefsirinde şöyle dedi: "Cahiliyye döneminde Araplardan iki kabile arasında kan davası vardı. Bu kabilelerden biri diğerinden daha güçlüydü. Güçlü olan kabile karşı tarafa; sizden öldürdüğünüz köleye karşılık hür bir insanı ve kadına karşılık da bir erkeği öldüreceğiz, diye yemin ettiler. İslâm dini gelince onlar, Hz. Peygamber'e hakemlik için başvurdular. Bunun üzerine bu ayet indi ve Hz. Peygamber onlara birbirinden vazgeçmelerini, aralarındaki kan davasına son vermelerini emretti. Bu ayet, hür bir insanın, öldürülen bir köleye ve bir erkeğin de öldürülen bir kadına karşılık öldürülmeyeceğine delâlet etmediği gibi, bunun zıddına da delâlet etmez. Çünkü tahsis için, hükmü özelleştirmeden başka bir gaye anlaşılmadığı zaman, ayetin mefhumuna itibar edilir."[211] Beydâvî, mefhum-i muhalifi kabul eden Şafii mezhebine mensuptur. Ayetin iniş sebebi ile ilgili olarak zikrettiği hadisi, İbn Ebu Hatem tahric etmiştir.[212]

Ayetin genel kapsamına kâfir de girer. Küfe ekolüne mensup âlimler ve Sevrî bu görüştedirler. Cumhur ise şu görüştedir: Müslüman, kâfiri öldür-

211. Beydavi, *Envarü't-Tenzil*, I.
212. İbn Ebi Hatem.

düğünde ona karşılık öldürülmez. Çünkü bu konuda ayetin umumî manasını açıklayan sahih hadis rivayet edilmiştir. Kölesini öldüren, efendi de bu ayetin genel anlamının kapsamından çıkarılmıştır. Âlimler, efendi kölesini öldürdüğü için öldürülmez, ancak tâ'zir[213]edilir, demişler. Bu konuda Nehai'den başka farklı görüş bildiren kimse yoktur. Üstad Abduh dedi ki: Hâkim bu ta'zîr cezasını, kan dökmeyi önleyecek ve kan dökücülüğü küçümsemeyi ortadan kaldıracak şekilde belirlemek durumundadır. Hiç şüphe yok ki ta'zîr cezası, bazen ölüm cezası olarak belirlenebilir. Bir toplumda efendilerin kölelerini öldürecek kadar merhametsiz davrandıkları tespit edildiği zaman; devlet başkanı, kamu yararına olduğuna inandığı zaman, had cezası[214] olarak değil, ta'zir olarak bir efendiye öldürdüğü kölesine karşılık ölüm cezasını verebilir. Âlimler, anne ve babayı da bu ayetin genel kapsamından çıkarmışlar. Buna göre baba oğlunu öldürdüğü takdirde ona karşılık öldürülmez. Üstad Muhammed Abduh bunun sebebini şöyle açıkladı: Nefislerde, cinayet işleme dürtüsü depreştiği zaman, insanların cinayet işlemeyi devamlı bir alışkanlık haline getirmelerini engellemek için caydırıcı olsun diye şer'î cezalar uygulanır. Fıtrata egemen olan ilahi yasa, anne ve babaların kalplerinin, çocuklarına karşı merhamet ve acıma duygularıyla donatılmasını öngörmüştür. Öyle ki onlar, mallarını ve canlarını çocukları uğruna feda edebiliyorlar. Ama çocuk, çoğu kez babasına karşı katı davranır. Babanın ise çocuğuna karşı katı davrandığı nadiren görülür. Ancak çok önemli bir sebepten dolayı baba çocuğuna katı davranabilir. Meselâ; çocuğun babasına ciddi bir şekilde karşı çıkması, asi olması ve çocuğun kendi nefsini aşırı derecede beğenmesi gibi, yaratılış kanununun aslına karşı suç işleyen bir ahlâk bozukluğuna sahip olması ve benzeri durumlarda baba sert bir tutum içine girebilir. Fakat babadaki bu katılık, neredeyse olağanüstü sayılacak bir durum hariç, çocuğu öldürmeye kadar varmaz. Örneğin baba cinnet geçirebilir, delirebilir. Veya çocuğun tahammül edilmeyen bir eziyetine maruz kalabilir. Bu durum, anormal ve nadir bir durum olduğu için yok farz edilmiştir. Dolayısıyla ceza belirlenirken bu istisnai durum göz önünde bulundurulmamıştır. Çünkü hükümler, az meydana gelen kuraldışı durumlar baz alınarak değil, bir şeyin muhtemel zemini baz alınarak belirlenir. Bununla birlikte çocuğunu öldüren kimse, durumuna göre ve benzerleri durumlara caydırıcı bir örnek oluşturacak şekilde hâkimin uygun gördüğü bir ceza ile ta'zir edilmesi gerekir.

Ben derim ki: Anne ve babanın bu anormalliğinin en büyük sebeplerinden biri, istibdada dayalı yönetimin acımasız despotluğu ve aşk deliliğidir.

213. "Ta'zir": Kınama, azarlama, paylama; had cezasından daha hafif bir ceza ile cezalandırma. (Çev.)

214. "Had Cezası": İslam hukukunda miktarı ve uygulama şekli nass ile belirlenmiş şer'i cezaya denir.

Çoğu kez krallar çocuklarını öldürmüşlerdir. Osmanlı sultanları da veliaht olarak adlandırılan saltanatın varisi erkek çocuktan başka, ailenin bütün erkek çocuklarını doğar doğmaz öldürmeleri için ebelere teslim etmeyi kural haline getirmişlerdi. Anne ve babanın hatta annelerin aşk çılgınlığı ile çocuklarını öldürmeleri bunu izler.[215]

Âlimler, kısas emrinin muhatabını belirleme hususunda zorlanmışlardır. Çünkü ne katil, ne maktul, ne de kan sahibi, ne katilin akrabaları, ne de diğer yabancı kimselerin muhatap olmaları sahih değildir. Yine Yüce Allah'ın *"Ey iman edenler! ... kısas size farz kılındı."* sözünün muhatabının özellikle hakimler olduğu da pek açık değildir. Üstad Abduh bu manayı bazı müfessirlerden aktardıktan sonra şöyle dedi: Bunlar Râzî gibilerinin çıkardığı karışıklıklar ve kuşkulardan başka bir şey değildir. Hitap ayetten açıkça anlaşılıyor. Bu ayet, toplumu ilgilendiren işlerde ve toplum yararına olan şeylerde Kur'ân'ın mü'minler topluluğuna yönelik hitaplarının tipik bir örneğidir ve Kur'ân'ın genel üslûbuna da uygundur. Çünkü ümmet bir bütün olarak birbirinin kefilidir ve şeriatın uygulanmasını, korunmasını talep etmek, hükümlerine de boyun eğmek durumundadır. Nitekim daha önce, atalarının işlediği suçlar kendilerine nispet edilerek Yahudilere yöneltilen hitap bağlamında bu hususu vurgulamıştık. O zaman demiştik ki: Kur'ân'ın yol göstericiliğine göre ümmet bir şahıs gibidir. Ümmetin bir kısmına, tamamına hitap edilirmiş gibi hitap edilir, ayrıca ümmetin tamamına da, bir kısmına hitap edilirmiş gibi hitap edilir. Tıpkı bir insana "Sen cinayet işledin... elin cinayet işledi. Sen hata ettin, kulağın hata etti veya görüşün hatalıdır." denildiği gibi. Dolayısıyla ayetteki kısas emrinin muhataplarının kapsamına katil girer. Çünkü ona da Allah'ın emrine boyun eğmesi emredilmiştir. Hâkim de girer. Çünkü o, kısası uygulamakla yükümlüdür. Diğer Müslümanlar girerler. Çünkü onlar, şeriata yardım etmek ve onu desteklemekle, şeriatla hükmetmek ve onu uygulamak için seçtikleri kimseleri gözetlemekle yükümlüdürler... Ben de Üstad'ın sözlerine şunları ekliyorum: Bu ve benzeri ayetler, İslam'a göre yönetim yetkisinin bütün ümmete ait olduğunu ifade ediyor. Ümmetin her bir ferdi, istişare ile yasamada kendine düşen içtihatta bulunur. Ve şartlarına uygun olarak hükümleri uygulamada ve onlara boyun eğmede katkıda bulunur.

Yüce Allah, adaletin aslı olan kısasın vacip olduğunu açıkladıktan sonra afla ilgili hususu zikrediyor. Af, karşılıklı acıma ve erdemin bir sonucudur. ***"Ancak her kimin cezası, kardeşi tarafından bir miktar bağışlanırsa artık sonunda iyiye yönelmesi, öldürülenin velisine (gereken diyeti) güzellikle öde-***

---

215. Mısır gazetelerinde şöyle bir haber yer aldı (Yıl 1350, Ramazan): Bir kadın kızını feci bir şekilde öldürmüştür. Çünkü kızın varlığı, kadının sevgisi ile aşk hayatını yaşamasını engelliyordu. Mısır'da ebeveynlerin bu şekilde bozulmaları gün be gün artış gösteren bir olgudur.

mesi gerekir.*"** Kan sahibi din kardeşini kısastan muaf kabul ederse, yani onu affederse, ya da kan sahipleri kalabalık iseler ve içlerinde sadece birisi kısas hakkından vazgeçip katilin affını isterse ona uymak gerekir ve ileride açıklanacağı gibi, böyle bir durumda kısas hükmü düşer. Ancak, kısasın uygulanmasını isteme hakkına sahip olan kimse, katili affedebilir. Yüce Allah, bu hakkı maktulun velilerine vermiştir. Onlar, onun varlığı ile kendilerini güçlü hisseden; onu kaybetmekle zayıf düşen ve onun yardım ve desteğinden mahrum kalan akrabalarıdır. Bir kimsenin canına kıyılmışsa, akrabalarının, onun canına kıyılmasının sebebini araştırma hakları vardır. Çünkü akrabalık dürtüsü ve maslahatın doğası akrabalarını harekete geçirir. Eğer onların isteğine olumlu cevap verilmezse ve hâkim onlar lehine kısas hükmünü öngörmezse, şüphesiz onlar intikam almanın yollarını ararlar. Onlarla katil ve katilin yakınları arasında gizli kin ve düşmanlık yayılabilir. Şayet maktulun akrabaları tarafından katil af edilirse, o zaman korku ve fitneden emin olunur. Özellikle katil ve yakınlarının dinî kardeşlik; mertlik ve insanlık gibi iyi işi yapmaktan zevk alma duygusunu tahrik ederek maktulun akrabalarına yalvararak af dilemeleri ve onları razı etmek istemeleri affa sebep oluştururlarsa, böylesi daha yararlı olur. İşte böyle bir durumda Yüce Allah kan akıtmaktan uzak durmayı gerekli kılar. Maktulun akrabaları affetmeye razı oldukları zaman, hükümetin affetmeye engel olma hakkı yoktur. Maktulun akrabaları kısasın uygulanmasını istedikleri zaman da hükümetin kendi başına affetme hakkı ve yetkisi yoktur. Aksi takdirde maktulun akrabalarını öfkelendirir; kin ve nefretlerini ortaya çıkarır. Güç buldukları anda kendi elleriyle intikam almaya teşebbüs etmeye zorlar. Böylece belâ artar, saldırganlık çoğalır. İnsanlar, karşılıklı kin, düşmanlığın hâkim olduğu kaos içinde yaşarlar. Bu gibi ortamlarda da kan dökmek mubah olur. Ayetin metni, Yüce Allah'ın kullarının birbirlerini affetmelerini sevdiğini bildirir niteliktedir. Bundan dolayı af kararı üzerinde, tam bir görüş birliğine varılmazsa bile, kan sahibi olan babalar, oğullar ve kardeşlerin hepsinin, büyük çoğunluk sağlanmadan alınmış olsa dahi alınan af kararına uymalarını farz kılmıştır. Eğer akrabaların bir kısmı katili affederse, affeden tarafın eğilimi, bu karara karşı çıkan tarafın eğilimine tercih edilir. Yüce Allah'ın ***"ancak her kimin cezası, kardeşi tarafından bir miktar bağışlanırsa..." sözündeki ***"şey'un"*** kelimesinin nekre/belirsiz olarak yer alması da buna işaret etmektedir. Müfessirlerin büyük çoğunluğu, ***"şey'"*** kelimesinin burada masdar (mef'ûl-u mutlak) yerine kullanıldığı görüşündedirler. Yani; ona (katile) aftan bir şey bahşedilirse... Yani katilden hakkını talep etme yetkisine olanların birisinden biraz af belirginleşirse, demektir. Affeden kimseyi, şefkat ve acıma duygusunu harekete geçiren kardeş lafzı ile ifade etmek, bu görüşü desteklemektedir. Bu ayet, müfessirlerin de dedikleri gibi; adam öldürmenin İslam'dan çıkmaya, mürted sayılmaya neden olmadığını ve iman kardeşliği bağını ortadan kaldır-

madığını ortaya koymaktadır. Ancak katil, adam öldürmeyi normal sayarsa hem mürted olur, hem de iman kardeşliği ilişkileri kesilir.

Kelimelerle ilgili bazı incelemeler yapacak olursak; *"'ufiye"* fiilinin *"lâm"* ile geçişli kılınarak kullanılması, bazı müfessirler tarafından problem olarak algılanmıştır. Bu müfessirler *"'ufiye"* fiilinin *"Terk etti."* manasına geldiğini iddia etmişlerdir. Beydâvî, Keşşaf'a uyarak şöyle demiştir: Bu görüş zayıftır. Çünkü "afa'ş-şey'e"nin terk etti manasına geldiği sabit değildir. Bilâkis "a'fâhu" bu manayı gelir, "afâ" fiili, "'an" cer edatı ile hem "el-Cânî"'ye, suçluya hem de "ez-zenb"e, günaha geçişli olarak kullanılır. Yüce Allah şöyle buyurmuş: *" 'Afâllâhu 'anke" (Allah seni affetti.)*[216] Bir ayette de şöyle buyurmuştur: *"'Afâllahu 'anhâ" (Allah onları -o günahları- affetmiştir.)*[217] Bu fiil, günaha geçişli olarak kullanılırsa, suç işleyen kimseye "lâm" cer edatı ile geçişli kılınır. Ayetteki kullanımda da bu esas alınmıştır. Sanki şöyle denilmiştir: "Kimin işlediği suç, kardeşi tarafından affedilirse, yani kan sahibi tarafından affedilirse..."

Kısastan vazgeçip katili affetmek, diyeti almayı içerdiği için Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Artık sonunda iyiye yönelmesi, öldürülenin velisine (gereken diyeti) güzellikle ödemesi gerekir."*** Yani kim bu aftan yararlanırsa, kendisi veya davası hakkında affın uygulanması ve diyetin ödenmesi gerekli olur. Allah birinci hususu yani affı, iyiye tabi olması olarak ifade ediyor. İyilik yapmak, devlet başkanı, imam, affeden ve maktulun diğer velileri için vaciptir. Maktulün affeden akrabası dışındaki akrabaları af kararına katılmasalar da katili zorluğa sürmemeleri gerekir. Bilâkis yumuşaklıkla ve insanların kınamayacakları bir tarzda, iyilikle katilden diyeti istemek durumundadırlar. Allah ikinci hususu (diyeti), güzellikle ona ödeme yaparlar şeklinde ifade etmiştir. Diyet, katil üzerine farzdır. Yani onun diyeti ödemeyi ertelememesi, miktarını azaltmaması ve kötü bir tavır sergilememesi gerekir. Diyeti affetmek de caizdir. Yüce Allah'ın Nisa Sûresi'ndeki şu sözünde belirtildiği gibi: *"Ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir. Meğerki öldürülenin ailesi bu diyeti bağışlamış ola! (Bu takdirde diyet vermez.)"*[218] ayetten açıkça anlaşılan budur. Müfessirlerin, muhtemel gördükleri başka anlamları burada zikretmenin bir yararı yoktur.

Yüce Allah'ın, affetmeyi teşvik etmesi, adam öldürmede kısas yerine affetmeyi caiz kılmasının ve haddi aşanları tehdit etmesinin bize yönelik bir lütuf olduğunu gösterir. Allah'ın affetmeye cevaz vermesinin bize yönelik bir lütuf olarak sunulduğunun göstergesi ***"Bu söylenenler, rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir."*** ifadesidir. Affı caiz kılmak ve maldan belirli bir

216. Tevbe, 9/43.
217. Maide, 5/101.
218. Nisa, 4/92.

miktarla yetinmek suretiyle kan akıtmaya engel olmaktan daha güzel hangi hafifletme ve ruhsat vardır. Bu Yüce Allah'tan bu ümmete yapılan bir rahmettir. Çünkü Allah, bu ümmete, karşılıklı acımayı, merhamet etmeyi, af ve iyilikte bulunmayı tavsiye etmiştir. Bu ayetten sonra düşmanlık güdenlere yönelik tehdidi ise ***"Her kim bundan sonra haddi aşarsa..."*** sözüyle dile getirilmiştir. Yani kan dökmekten vazgeçtikten ve diyete razı olduktan sonra kim saldırganlıkta bulunursa... Mesela katilden intikam alırsa ***"Muhakkak onun için elem verici bir azap vardır."*** Bazı müfessirler, bu ifadenin anlamının şöyle olduğunu söylemişlerdir: Affettikten sonra katili öldüren veliyi veya başkasını-öldürmek gerekir, bunları affetmek caiz değildir. Bilâkis, maktulun velisi onu affetse bile, hâkim onu öldürür. Müfessirlerden bir grup bu görüşü benimsemişlerdir. İkrime (ö.105/723) ve Süddi gibi. (ö.128/745). Ömer b. Abdulaziz (ö.101/720) bu hususta şöyle demiştir: Katili affettikten sonra sözünde durmayanın durumu imama havale edilir. O, onun hakkında uygun gördüğünü yapar. Âlimlerin çoğunluğuna göre; onun hükmü, ilk olarak öldüren kimsenin durumu gibidir. İmâm Mâlik (ö.179/795) ve imam Şafii de (ö.204/820) bu görüştedirler. ***"Elem verici azap"***tan maksat, ahiret azabıdır. Üstad Muhammed Abduh "Doğru olan bu görüştür." dedi. Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), İbn Ebî Şeybe (ö.262/S75), Beyhakî (ö.458/1066) ve diğerlerinin rivayet ettikleri merfû' bir hadiste bu görüşü destekleyen açıklama vardır.

Ardından Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Kısasta sizin için hayat vardır."*** Bu ayet, kısasın yasallaştırılmasının sebebini ortaya koymakta ve hikmetini açıklamaktadır. Ayetin bundan önceki kısmında, affa verilen önemi vurgulamak maksadıyla affın gerekçesine yer verilerek mü'minler affetmeye teşvik edilmiş ve affettikten sonra sözlerinden dönüp hainlik edenlere de sert bir tehdit yöneltilmişti. Bu ayet aynı zamanda katili affetmeyi teşvik etmenin, kısasın önemini küçültmeyeceğini vurgulamaktadır. Pratik hükümlerin vazedilmesinin sebeplerine ve hikmetlerine yönelik bir açıklama niteliğindedir. Aklî konular için apaçık deliller ve kanıtlar getirmek gibi. Çünkü bu delil ve kanıtlarla hak batıldan ayırt edilir. Bu sayede adalet ve maslahata uygun hususlar bilinir. O zaman verilen karar, ruh üzerinde daha etkili, insanı bu kararı gözetmeye daha fazla sevk edici ve onunla amel etmeyi istemeye daha fazla sürükleyici olur. Gerçekten bu ayet, kısasın hikmetini; rekabet edilemeyecek bir üslupla ve benzeri bulunmayan bir ibare ile açıklamıştır. Bu ayetin, nice belagat ustasını aciz bırakan Kur'ân'ın en beliğ, en etkili ayetlerinden olduğu bilinmektedir. Bu ayetteki belagat inceliklerinden biri şudur: Her şeyden bir hüküm, zıddını kapsayacak bir şekilde sunulmuştur. Bu da, güvende, yani kısasın kapsamında olan hayattır. Ayrıca *"kısas"* kelimesinin ma'rife, *"hayat"* kelimesinin ise nekre/belirsiz kullanılmasının

sebebi; verilen bu hükümde, değeri biçilemeyen ve sırrı da herkesçe bilinen büyük bir hayat türünün bulunduğunu vurgulamaktır.

Öte yandan bu ayet, vecizlik bakımından da i'câzın, erişilmezliğin en yüksek derecesine ulaşmıştır. Edebiyatçılar, Arap belagatçilerinden birinden bu ayetin manasını ifade eden bir söz nakletmiş ve naklettikleri bu sözün belagatinden ve vecizliğinden hayranlıkla söz etmişlerdir. Beşer gücünün bundan daha yüksek bir ifadeye ulaşamayacağını sanmışlardı. O da Arap ediplerinin; *"el-qatlu enfâ li'l-qatli" (Öldürme, öldürmeyi daha iyi önler.)* şeklindeki sözleridir. Onların bu sözün büyüsüne kapılmaları, beyanın ulaşabileceği, açık ve anlaşılır ifadenin gelebileceği en son noktanın bu sözde somutlaştığını zannetmelerinden ileri geliyordu. Çünkü bu sözden önce, bu konuda Arap edebiyatçıları tarafından söylenmiş başka sözler de vardı. *"Bazı kişileri öldürmek, toplumu diriltmektir."; "Öldürmenin azalması için, öldürmeyi çoğaltınız!"* sözleri gibi. Arap edebiyatçıları; *"el-qatlu enfâ li'l qatli" (Öldürme, öldürmeyi daha iyi önler.)* sözünün bu sözler içinde en iyi edebî ifade olduğunda ittifak ettiler. Şimdi soruyoruz; Arap edebiyatçılarının belagatin zirvesi kabul ettikleri bu söz nerede, Yüce Allah'ın en yüce ve en mükemmel hikmetleri içeren sözü nerede?

İmam Râzî (ö.606/1210), bu sözler arasındaki farkı birkaç yönden açıklayarak şöyle der: Birincisi: Yüce Allah'ın *"Kısasta sizin için hayat vardır."* sözü, bu sözlerin tümünden daha kısadır. Çünkü Allah'ın *"ve lekum", "sizin için"* sözü bu kapsama girmez. Bu yüzden yukarıdaki sözlerin tümünde, bu ifadenin takdir edilmesi gerekir. Dikkatle bakıldığı zaman Allah'ın *"fi'l-qısâsi hayâtun", "Kısasta hayat vardır."* sözünün Arap ediplerinin *"el-qatlu enfâ li'l-qatli"* sözünden daha kısa olduğu görülür. Çünkü ayetteki ifadenin harfleri daha azdır. İkincisi: Arap ediplerinin *"el-qatlu enfâ li'l-qatli"* sözleri, bir şeyin kendi nefsinin yok olmasına sebep olmasını gerektirir ki bu, imkânsızdır. Yüce Allah'ın *"fi'l-qısâsi hayâtun"* sözü böyle değildir. Çünkü bu ayette zikredilen, öldürmenin bir çeşididir. O da kısastır. Sonra Yüce Allah kısası, mutlak hayatın sebebi kılmamıştır. Bilakis hayat kelimesini belirsiz/nekre olarak zikretmiştir. Dolayısıyla kısası, hayat çeşitlerinden birinin sebebi olarak ortaya koymuştur. Üçüncüsü: Arap ediplerinin bu sözünde *"qatl"* kelimesi tekrarlanmıştır. Oysa ayette, tekrar yoktur. Dördüncüsü: Arap ediplerinin bu sözü, sadece öldürmeyi engelleme manasını ifade eder. Ayet ise; öldürmeyi, yaralamayı ve diğer cinayetleri engellemeyi ifade eder. Öyle ise ayet, faydalı şeyleri daha fazla kapsıyor. Beşincisi: Arap ediplerinin bu sözünde öldürmeyi önlemek, hayatın meydana gelmesini kapsaması açısından sonuç (fer'î) olarak istenmektedir. Ayete gelince; o hayatın meydana gelmesine işaret eder. Hayatın hâsıl olması ayette esas maksattır. Öyle ise bu ifade daha uygundur. Altıncısı: Birini haksız yere öldürmek de öldürmektir. Böyle

iken, öldürmeyi ortadan kaldırmaz. Bilâkis, öldürmenin artmasına sebep olur. Öldürmenin vuku bulmasını engelleyen şey, kısas denilen özel öldürme şeklidir. Dolayısıyla Arap ediplerinin bu sözlerinin zahiri, batıl olduğunu ortaya koyuyor. Ayete gelince, hem zahiri, hem de takdiri açılımı doğrudur. Böylece bu ayetle Arapların bu sözü arasındaki farklılık açıkça ortaya çıkıyor. (Râzî'den bazı küçük kısaltma ve değişikliklerle aktardığımız açıklama burada sona erdi.)[219]

Âlusî bu farkları daha ince bir kısaltma yaparak zikrediyor ve ayrıca benzeri hususları ekleyerek şunları söylüyor: Birincisi: Harflerin azlığı. Çünkü burada (yani bu ayette), tenvin başlı başına bir harf sayılmadığı zaman telaffuz edilen harfler on tanedir. Arap ediplerinin sözünde ise on dört harf vardır. İkincisi: Burada tutarlılık vardır. Çünkü her kısasta bir hayat var, fakat her öldürme öldürmeyi ortadan kaldırmaz. Çünkü haksız yere adam öldürmek, öldürmeye davetiye çıkarır. Üçüncüsü: *"Hayâtun"* kelimesinin tenvininde ya tür anlamına veya yüceltmeye yönelik bir işaret vardır. Dördüncüsü: Ayette *"el-qısâs"* ve *"el-hayât"* kelimeleri arasında "tıbak" (bir şeyi diğerine uydurup eşit ve uygun kılma) sanatı vardır. Çünkü kısas, hayatı ortadan kaldırmaktır. Dolayısıyla kısas, hayatın karşıtıdır. Beşincisi: Ayet, bizzat istenen şey olan hayatla ilgilidir. Şüphesiz, öldürmeyi ortadan kaldırmak bizzat kendisi için değil, hayat için istenir. Altıcısı: Gariplik, bir şeyin karşıtında ortaya çıkarılmasındadır. Öte yandan zarf içine konan şeyi kapsadığında onu dağılmaktan korur. Sanki üzerinde durduğumuz meselede kısas da, hayatı afet ve belalardan koruyor. Yedincisi: Ayette yakınlık söz konusu olmakla beraber tekrara yer yoktur. Çünkü tekrar, mutlaka beraberinde üslup açısından çirkinliği barındırır. Arap ediplerinin sözlerindeki tekrar, beytin ikinci mısrasını ilk mısraya döndürmek de sayılmayacağı için güzellikle nitelendirilemez. Sekizincisi: Ayette, lafzın tatlılığı ve üslubun akıcılığı hemen kendini gösteriyor. Çünkü ayette, Arap ediplerinin sözlerinde göze çarpan basit nedenleri art arda sıralanması gibi bir durum söz konusu değildir. Çünkü onların sözlerinde, bir yer hariç, harekeli olarak art arda gelen iki harf yoktur. Hiç şüphe yok ki bu durum, lafzın akıcılığını ve söyleniş kolaylığını zedeler. Yine "lâ" harfinden "lâm" harfine geçmek, "lâm"dan "hemzeye" geçmekten daha uygundur. Çünkü hemzenin mahreci, lâm'ın mahrecinden uzaktır. Aynı şekilde "sâd" harfinden "hâ" harfine geçmek, "elif" harfinden " lâm" harfine geçmekten daha uygundur. Dokuzuncusu: Ayette, bağlama, gerekçeye (illete) ihtiyaç yoktur. Fakat onların sözünde buna ihtiyaç vardır. Onuncusu: *"el-Qısâs"* kelimesi, bu hükmün gerçek manasına delâlet eden ve dövme, yaralama, öldürme ve diğer şeyleri kapsayan cins lamı ile ma'rife kılınmıştır. Arap ediplerinin sözü ise,

219. Razi, *et-Tefsiru'l-Kebir.*

bu saydıklarımızı bütün olarak kapsamaz. On birincisi: Ayette, öldürmeyi terk etmenin de aynı şekilde öldürmeyi önleyeceği şüphesini uyandıran "ef'ala" kalıbı kullanılmamıştır. On ikincisi: Ayet, uğruna savaşmayı hak eden yaşamayı kapsarken, onların sözü böyle değildir. Çünkü onların sözü, her iki tarafında da öldürme bulunan bir olumsuzluğu kapsar. Ve bu da hiç şüphe yok ki onlara yakışan bir değerlendirmedir. On üçüncüsü: Ayette, Arap ediplerinin sözünün zahirinden algılanan; bir şeyin kendi kendisinin olumsuzlanmasına sebep olması gibi bir anlam çıkmaz. Zaten bir şeyin kendi kendisinin olumsuzlanmasına sebep olması da imkânsızdır. Sözleri yüce, ayetleri göz kamaştıran Allah noksan sıfatlardan münezzehtir.[220]

Ben derim ki: Bu ayetin, çok beliğ ve ifadesinin de çok veciz olmasının yanında, daha önce Arapların uygulamadıkları, bilgelerinden ve ediplerinden hiç kimsenin arzu etmediği, dile getirmediği bir hükmü ifade ediyor. O da cezalandırmada eşitlik ilkesidir, bu eşit cezalandırmada güzel bir hayatın olduğunun vurgulanmasıdır, böylece insanların birbirlerinin saldırısından korunmasıdır. Öldürmenin azalması veya ortadan kalkması için Arapların öldürmeyi emretmelerine gelince; bu, bir kabilenin başka bir kabileye, iyice zayıflaması ve intikam alacak gücünün kalmaması için saldırarak elinden geldiğince adamlarını öldürmesi şeklinde pratize edilmiştir. Dolayısıyla ifade ettiği anlam şudur: Düşmanlarımızı öldürmemiz, bizim hayatta kalmamız hem de onların bizi öldürmeleri ihtimalini azaltmak veya tamamen ortadan kaldırmaktır. Bu zulüm ile, ayetteki adaleti mukayese etmek mümkün mü? Hikmet dolu ayet, hayatın bizzat maksat olduğunu ve kısasın hayatın vasıtalarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü birisini öldürdüğü zaman ona karşılık kendisinin öldürüleceğini bilen kimse öldürmekten çekinir. Böylece hem öldürmek istediği kimsenin hem de kendi nefsinin hayatını korumuş olur. Diyet ile yetinmek ise, gücü yeten kimsenin düşmanının kanının dökmesine engel olamaz. Çünkü insanlar içinde düşmanını öldürmek için tüm malını verecek çok kimse vardır. Ayette, cezalandırmada, can almanın neden olduğu tiksindirici çirkinliği ortadan kaldıran ve eşitlik hükmünü kabul etmeyi nefislere benimseten üstün bir fesahat ve parlak bir edebi ifade tarzı vardır. Çünkü Allah, cezayı *"qatl"* veya idam diye isimlendirmiyor, bilâkis insanlar için mutlu bir hayatın garantisi olan "insanların eşitliği" nitelemesini kullanıyor. Yeri gelmişken belirtelim ki Avrupa ülkeleri; düşmanlarını ve hasımlarını yok ettiği için, dolayısıyla düşmanlarının kendilerini öldürmelerini ortadan kaldıran bir vasıta olarak gördükleri için, öldürmeyi bir yöntem olarak benimseme hususunda cahiliye Araplarının yolunu izliyorlar. Avrupalıların zayıf halklara karşı uygulamaları böyledir. Mesela sömürü veya başka isimler altında Avrupalıların istilâsına maruz ka-

---

220. El-Alusi, *Rûhu'l-Me'ani*, 2/51-52.

lan halklara karşı uygulanan yöntem budur. İslâm'ın adaleti ve bütün insanları eşit kabul etmesi eşitliği nerede, bu uygulama nerede?

Yüce Allah, hikmet ve kanıt kapsayan bu açıklamadan sonra şöyle buyuruyor: ***"Ey akıl sahipleri!"*** Burada, hitap genel olmasına rağmen, özellikle olgun akla sahip olan kimselere çağrıda bulunulmasının sebebi şudur: Akıl sahibi, hayatın değerini, hayatı korumanın önemini, kamu yararının neye dayandığını ve hangi vasıtalarla bu sonuca varıldığını bilir. Bu süreç iki aşamadan ibarettir: Biri, kısas ki gerçek adalettir, diğeri de affetmektir. O da erdemdir. Sanki Allah şöyle buyuruyor: Şüphesiz akıl sahibi, bu hükmün sırrını, kapsadığı hikmet ve yararı bilir. Öyle ise şer'î hükümlerin inceliklerini ve bu hükümlerde insanlar için bulunan faydaları anlama konusunda her mükellefin aklını kullanması gerekir. Bu bakımdan ayet, bu açıklamadan sonra kısasın faydasını inkâr eden kimsenin akılsız, kalpsiz, acımasız ve şefkatsiz olduğunu bildirmektedir. Yüce Allah'ın ***"Umulur ki suç işlemekten sakınırsınız."*** sözünü Celâleyn müellifi, kısasın yasalaştırılmasının gerekçesi olarak ele alır ve bu ibareden önce *"şere'a"* fiilini takdir eder. Ona göre cümlenin takdiri açılımı şöyledir: Kısasta sizin için hayat olunca, biz de onu size yazdık (farz kıldık) ve sizin için yasalaştırdık. Ta ki saldırganlıktan sakınasınız ve kan dökmekten çekinesiniz. Üstâd Muhammed Abduh dedi ki: Celaleyn'in bu görüşünün herhangi bir sakıncası yoktur. Zaten kısasın yasalaştırılması, ayetin akışından anlaşılıyor. Kur'ân'ın özlü anlatım yöntemi, bundan önceki *"Size farz kılındı"* ayetinde gerekçe açıkça ifade edildiği için, ayrıca zikretmeyi gerektirmemektedir. Ayrıca "Şere'a" kelimesini takdir etmeye de gerek olmayabilir. *"Umma"* (*le'alle*) fiili de *"Sizler için kısasta hayat vardır."* ibaresindeki zarfla ilgili olabilir. Yani kısasta sizler için hayatın sabit olmasının sebebi, sizi takvaya, kanları dökmekten sakınmaya ve saldırganlığın diğer çeşitlerinden kaçınmaya hazırlamaktır. Çünkü akıllı kimse, yaşamaya hırslı ve yaşam vesilelerine tutkun olup, hayat açısından felaket sayılan şeylerden özenle kaçınır.

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالأَقْرَبِينَ
بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴿180﴾
فَمَن بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ
إِنَّ اللّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿181﴾
فَمَنْ خَافَ مِن مُّوصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلاَ إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ
رَّحِيمٌ ﴿182﴾

180- Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir hayır (çok miktarda mal) bırakacaksa anaya, babaya, yakınlara uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah'tan korkanlar üzerine bir borçtur.

181- Her kim bunu işittikten ve kabullendikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı onu değiştirenleredir. Şüphesiz Allah (her şeyi) işitir ve (her şeyi) bilir.

182- Her kim, vasiyet edenin haksızlığa yahut günaha meyletmesinden endişe eder de (alâkalıların) aralarını bulursa kendisine günah yoktur. Şüphesiz Allah çok bağışlayan, hem de esirgeyendir.

Mirasta Vasiyet

Bu ayetlerle önceki ayetler arasındaki uyum ve bağlantı noktası şudur: Adam öldürme suçlarında uygulanan kısas, bir tür ölümdür. Bu ayetlerde ise ölüm döşeğindeki kimseden istenen vasiyet hatırlatılıyor. Ayetlerde hitap, bütün insanlara yöneliktir. Şöyle ki: Özellikle ölüm belirtileri görüldüğü ve alâmetleri ortaya çıktığı durumda, amellerinin sonunun hayırlı olması için hayırlı bir şeyi vasiyet etmeleri tavsiye ediliyor. Ayetlerde, önceki ayetler grubunda kısas hükmüyle ilgili hitapta olduğu gibi, ümmetin birbirlerinden sorumlu fertlerden meydana geldiği göz önünde bulundurularak, fertlerden istenen yükümlülüklerle ilgili olarak ümmetin tümüne hitap ediliyor. Ayrıca fertlerin şeriatın haklarını yerine getirmeleri; ancak karşılıklı yardımlaşma, sorumluluk, emirlere uymak ve karşılıklı olarak birbirini kötülükten alıkoymakla mümkün olur. Eğer bir kısmı emirlere uymazsa, diğerlerinin onları emirlere uymaya zorlamaları gerekir. *"Birinize ölüm geldiği zaman... farz kılınmıştır."* Yani ey mü'minler topluluğu! Sizden birisinde ölüm belirtileri ve alâmetleri göründüğü zaman, ***"Eğer bir hayır bırakacaksa..."*** Yani varisle-

rine bıraktığı çok miktarda malı varsa ***"Anaya, babaya ve yakın akrabalara uygun bir biçimde vasiyet etmek..."*** Yani; ana-babaya ve yakın akrabalara, bıraktığı mala göre, reddedilmeyecek kadar az ve diğer varislere zarar verecek kadar çok olmayan bir miktarı, uygun bir biçimde vasiyet etmesi bu durumda size farz kılınmıştır. Diğer bir ifadeyle akrabalara ve yabancılara vasiyet edilen mal, varislere bırakılan malın üçte birinden fazla olmamalıdır.

"Vasiyet" kelimesi, *"îysâ"* ve *"tavsiye"*den türemiş bir isimdir. Vasiyet edilen mal veya amele denir. Kişi sağlıklı iken vasiyette bulunması, menduptur. Hastalık halinde ise müekked sünnettir. Ayetin zahirine göre; ölüm belirtileri göründüğünde, ölmek üzere olan kimsenin anne-babaya ve yakınlara vasiyet etmesi vacip olur. Bu hususta, ileride değineceğimiz gibi âlimler arasında görüş ayrılıkları vardır. Araplar *"Evsâ ve vessâ fulânen bi keza mine'l-'ameli ev'il-mâli, ve vessâ bi fulânin, ve evsâ lehu bi keza min malin ev menfa'atin" (Falancaya bu kadar mal veya ameli vasiyet etti. Falancaya vasiyet etti. Ve falancaya şu kadar mal veya menfaati vasiyet etti.)* derler. *"Ve evsâhu fîhi" (Malı konusunda falancaya vasiyet etti.)* Bir şeyi vasiyet etmesi veya bir konudaki vasiyeti, Allah'ın emridir. Müfessirler ayette geçen ***"hayr"*** kelimesini *"mal"* olarak açıklamışlar. Müfessirlerin çoğu, *"hayr"* kelimesi belirsiz olduğu için, *"çok"* niteliğiyle kayıtlandırmışlardır. Celâleyn müellifi, böyle bir kayda yer vermemiştir.

Üstâd Muhammed Abduh dedi ki: Bizim müfessirimiz (Celâleyn)'den başka hiçbir müfessir sadece malı zikretmekle yetinmemiştir. Onun bu sözü de, tefsircilerin söylediklerinin içinde bir açıdan doğrudur. Müfessirler, bu görüş ile birlikte mal kelimesini, çok niteliğiyle kayıtlandıran Beydâvî gibi müfessirlerin sözünü de zikretmişlerdir. Müfessir, miras ayeti ve Tirmizi'nin rivayet ettiği *"Varise vasiyet yoktur."*[221] hadisine dayanarak bu ayetin kesin olarak nesh edildiğini ifade etmiştir. Bazıları bu görüşü kabul etmemiştir. Celâleyn'in bu iki mesele ile ilgili sözü kabul görmemiştir. Ben, üstadımızın bu konudaki görüşünü ve delillerini detaylı bir şekilde anlatmaya yönelik olarak şunları eklemek istiyorum:

Birincisi: Müfessirler, örfe göre mal çok olmadıkça ona *"hayr"* denilmez, görüşündedirler. Mesela birisinin malı çok fazla olmadıkça *"Fulânun zû mâlin"* denilmez. Gerçi bu ibare az mala sahip olan kimseyi de içine alır. Müfessirler bu görüşlerini İbn Ebî Şeybe'nin (ö.235/849), Hz. Aişe'den rivayet ettiği bir hadisle desteklemişlerdir. Bir adam Hz. Aişe'ye ben vasiyet etmek isterim, der. Aişe (r): *"Malın ne kadardır?"* diye sorar. Adam: *"Üç bin (dirhem)."* diye cevap verir. Hz. Aişe: *"Ailen kaç kişidir?"* der. Adam: *"Dört kişidir."* der. Hz Aişe: "Yüce

221. Buhârî, *Vasâyâ*, 6; Ebû Dâvûd, *Vasayâ*, 6; Buyu', 88; Tirmizî, *Vasâyâ*, 5; İbn Mâce, *Vasâyâ*, 6; Nesâî, *Vasâyâ*, 5; Dârimî, *Vasâyâ* 28; Ahmed b. Hanbel, 4/ 186-187, 238-239; 5/ 267.

Allah 'Eğer bir hayır bırakacaksa' diye buyurmuştur. Senin sözünü ettiğin bu miktar azdır, onu ailene bırakırsan daha iyi olur." karşılığını verir.[222] Beyhakî (ö.458/1066) ve diğerlerinin rivayet ettiğine göre Hz. Ali ölmek üzere olan bir azatlısının yanına geldi. Adamın yedi yüz veya altı yüz dirhemi vardı. Adam dedi ki: *"Vasiyet edebilir miyim?"* Hz. Ali, *"Hayır vasiyet etme. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmuş: 'Eğer bir hayır bırakacaksa.' Senin çok miktarda malın yoktur. Öyle ise malını varislerine bırak."* dedi. Hz. Aişe ve Hz. Ali'nin bu sözleri, onların *"hayr"*dan ancak çok miktardaki malı anladıklarını gösteriyor. Âlimler çok malın miktarı hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Abd b. Humeyd, İbn Abbas'tan (ö.68/687) şöyle rivayet eder: "Miras olarak altmış dinarı geride bırakmayan geride 'hayr' bırakmış sayılmaz."

Üstad Abduh geride bırakılan malın miktarını belirlemekten yana değildi. Çünkü malın çokluğu veya azlığı örfe göre değişir. Üstada göre, malın çokluğu, şahsın inancına ve durumuna göre belirginleşir. Örfün, zamanın, şahısların ve ailelerin durumuna göre değiştiğini herkes bilir. Yoksul bir evde ve fakir bir ülkede yaşayan halktan biri, yetmiş dinarı miras olarak bırakırsa, geride hayır (çok mal) bırakmış sayılır. Fakat emir veya bakan olan bir kimse, büyük bir şehirde bu kadar malı geride bıraksa, geride yokluk ve fakirlikten başka bir şey bırakmadığı gibi, bıraktığı bu mal, onun cenaze ve defin işlemlerine yetmez.

İkincisi: İhtilaflı bir meseledir bu. Âlimlerin çoğunluğuna göre bu ayet, miras ayeti veya *"Varise vasiyet yoktur."* hadisi ile veya hadisi, ayetin açıklayıcısı olarak kabul ettiğimiz zaman her ikisi ile birlikte nesh edilmiştir. Beydâvî şöyle der: Bu hüküm İslam'ın ilk dönemlerinde geçerliydi. Sonra miras ayeti ve Peygamber'in (s) *"Şüphesiz ki Allah, her hak sahibine hakkını vermiştir. Dikkat ediniz! Varise vasiyet yoktur."* sözü ile nesh edildi.[223] Beydavi'nin bu değerlendirmesi tartışmalıdır. Çünkü miras ayeti, bu ayetle çelişmez, bilakis, mutlak olarak vasiyete öncelik veren bu ayeti pekiştirmektedir. Ayrıca bu hadis, ahâd hadislerdendir.[224] Ümmetin bu hadisi hüsnü kabul ile karşılaması, onun mütevâtir olduğu anlamına gelmez.[225] Yani, zannî hadisler, kat'î hadisleri nesh etmezlerken, tamamı kat'î olan Kur'ân'ı nasıl nesh edebilir? Üstad Muhammed Abduh, miras ayetinin vasiyet ayetinden sonra indiğine dair hiç bir delil olmadığını ve ayetin üslubunun nesh ile çeliştiğini de yukarıdaki bilgilere ekledi. Çünkü Yüce Allah, insanlara bir hükmü yasa olarak koyduğunda, eğer hüküm geçici ise, yakın bir zamanda nesh edilecekse, o

222. İbn Ebi Şeybe, *el-Musannaf*'da.

223. Ebû Dâvud, *Vasâyâ*, 6; Buyû', 1 88; Tirmizî, *Vasâyâ*, 5; İbn Mâce, *Vasâyâ*, 6; Dârimî, *Vasâyâ*, 28; Ahmed b. Hanbel, 4/ 186-187; 5/267.

224. Birkaç nesilde birer râvî tarafından rivayet edilmiş olan haberlere haber-i ahâd veya kısaca ahâd denilir. (Çev.)

225. Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*.

hükmü sürekli bir hüküm gibi pekiştirmez. Ayrıca vasiyetin muttakilere bir hak olduğunu belirterek vasiyeti değiştiren kimseleri de uyarıyor. Oysa nasılsa neshedilecek hükmün bu şekilde vurgulu ve pekiştirilmiş olarak zikredilmesine gerek yoktur. Miras ayetindeki vasiyetin, vâris olamayacak kimselere yönelik olduğunu söylersek, iki ayeti bir noktada buluşturmuş oluruz. Şöyle ki; ayetteki *"yakınlar"* ifadesi, dinlerinin değişik olmasından dolayı olsa bile, mirastan pay alamayan yakınlar anlamında alınırsa iki ayeti birleştirmek mümkün olur. Kâfir iken Müslüman olan bir kimse öldüğünde anne ve babası kâfir iseler o şahıs, anne ve babasının kalplerini kazanmak için bir miktar malını onlara vasiyet edebilir. Nitekim kâfir bile olsalar, Yüce Allah anne ve babaya iyi muamele etmeyi tavsiye etmiştir. *"Biz, insana, ana-babasına iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Eğer onlar, seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi (körü körüne) bana ortak koşman için zorlarlarsa, onlara itaat etme. Dönüşünüz ancak banadır. O zaman size yapmış olduklarınızı haber vereceğim."*[226] Yüce Allah, Lokman Sûresi'nde yer alan bir ayette, Allah'a şükretmeyi ve ana-babaya teşekkür etmeyi emrettikten sonra şöyle buyurmuştur: *"(İşte bunun için) önce bana sonra ana-babana şükret diye tavsiyede bulunmuşuzdur. Dönüş ancak banadır. Eğer onlar seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi (körü körüne) bana ortak koşman için zorlarlarsa, onlara itaat etme. Onlarla dünyada iyi geçin. Bana yönelenlerin yoluna uy. Sonunda dönüşünüz ancak banadır. O zaman size, yapmış olduklarınızı haber veririm."*[227] Bu iyi geçinmenin, evladın çok miktardaki malından bir kısmını ana-babaya vasiyet etmek suretiyle iyilikle noktalaması iyi olmaz mı?

Üstâd Muhammed Abduh dedi ki: Seleften bazıları, bizzat varise vasiyet etmeyi uygun görmüşler. Varisler içinde en fazla muhtaç gördüğüne özel olarak fazladan bir pay vasiyet etmesi gibi. Mesela varislerin bir kısmı zengin, bir kısmı da fakir olabilirler. Ya da birisinin babası, annesini boşamışsa ve baba zengin ise; annenin de çocuğundan başka bakacak kimsesi yoksa çocuğu da mirastan annesine düşen payın yetmeyeceğini görürse, malından fazladan bir miktarın annesine verilmesini vasiyet edebilir. Bunun gibi, çocuklarından veya -çocuğu yoksa- kardeşlerinden bazıları çalışamaz durumda olabilirler. Böyle bir durum karşısında biz, hikmet sahibi, her şeyden haberdar olan, kullarına lütufkâr olan; şeriatı ve hükümleri kullarının faydası için vazeden Allah'ın zengin ile fakiri, çalışabilen ile çalışamayanı eşit tutacağını düşünemiyoruz. Şayet Yüce Allah, mirasa dair adil hükümleri, sınıfların, akrabalıkta eşit oldukları gibi ihtiyaç bakımından da eşit oldukları esasına göre belirlemişse, bu durumda vasiyete dair emri miras emrinin önüne koymasında, vasiyet emrini miras emrinden önce zikretmesinde veya

226. Ankebut, 29/8.
227. Lokman, 31/14-15.

birinin uygulanmasını, ötekinin uygulanması şartına bağlamasında, dolayısıyla kimi zaman ihtiyaç bakımından birbirlerine göre farklı konumlarda olabileceklerini bildiği için Yüce Allah'ın, başka bir ayette ana-baba ve yakın akrabalara başkalarına göre vasiyet hususunda öncelik verilmesini öngörmesinde şaşılacak bir şey olmasa gerektir. Nitekim Yüce Allah, Nisa Sûresi'nin mirasla ilgili ayetlerinde şöyle buyurmuştur: *"(Bu taksim,) yapılacak vasiyetten ve borçtan sonra..."*[228] Böylece vasiyeti, kayıtsız olarak zikretmiştir. Bu ayette ise o ayetin içerdiği husus detaylı olarak açıklanmaktadır.

Ben derim ki; Alûsî, bazı Hanefî fakihlerinden, "Miras ayeti, müfessirlerin ittifakı ile vasiyet ayetinden sonra inmiştir. Yüce Allah, mirası belli olmayan vasiyet üzerine sıraladığında vasiyet ise bilinmekteydi." şeklinde bir görüş aktarmıştır. Şayet o vasiyetin hükmü devam etse idi onu da bilinen vasiyete göre düzenlemek gerekirdi. Vasiyet, bilinen vasiyete göre düzenlenmeyip kayıtsız vasiyete göre düzenlenince kayıtlı vasiyetin neshedildiği ortaya çıkıyor. Çünkü mutlak ifadeden sonraki kayıtlı ifade neshi gerektirdiği gibi, kayıtlı ifadeden sonraki kayıtsız ifade de neshi gerektirir, demektir.[229]

Âlûsî'nin, miras ve vasiyet ayetleriyle ilgili olarak ortaya attığı ve üzerinde ittifak edildiğini ileri sürdüğü öncelik ve sonralık (sırası) iddiasının hiç bir delili yoktur. Bu iddiaya dayalı olarak yaptığı yorum da geçersizdir, yanlıştır. Kayıtsız ve kayıtlı kuralına gelince; şayet bu kuralın doğruluğu kabul edilirse bile bu kural kayıtsız olarak uygulanmaz. Çünkü vasiyetin kayıtsız olarak yasalaştırılması, belirli bir guruba vasiyet etmenin yasalaştırılmasıyla çelişmez. Kayıtsız olarak fakirlere yardım etmenin emredilmesi ve fakirlerden zayıf ve hasta olanlara yardım edilmesinin emredilmesi arasında bir çelişkinin olmaması gibi. Dolayısıyla zayıf ve fakirlere yardım etmeye dair emir, fakirlere yardım etmeye dair emri geçersiz kılmaz. Ancak ibarede buna aykırı bir ifadenin bulunması başka. Bu iki ayette, bulunan hüküm, mutlak ve mukayyetin birbiriyle çelişmesi cinsinden değildir. Bilakis, vasiyet ayeti özel bir ayettir. Miras ayetinde vasiyet kelimesinin nekre (belirsiz) olarak zikredilmesi, yukarıdaki özelliği ve başka manaları kapsayan kayıtsızlığı ifade eder. Biz bu Hanefî'nin, miras ayeti sonra inmiştir, şeklindeki görüşünü kabul etsek bile, onun vasiyet kelimesinin belirli bir vasiyete işaret etmesi için bu ayette ma'rife olarak zikredilmesinin gerektiği şeklindeki görüşünü kabul etmeyiz. Çünkü eğer miras, belirli bir vasiyete göre düzenlenmiş olsaydı ana-baba ve yakınlardan başkasına vasiyet etmek caiz olmazdı. Şayet Arapça üslûp onun bu söylediklerini gerektirse idi Hz. Ali, İbn Abbâs ve seleften diğer bazı kimseler yukarda işaret ettiğimiz gibi ana-babaya ve yakınlara vasiyet etmenin gerekli olduğunu söylemezlerdi. Onların bu görüşlerini, yukarıda

228. Nisa, 4/12.
229. Alusi, *Rûhu'l-Me'ani*, II.

söylenenleri zikrettikten sonra, el-Âlûsî de nakletmiştir. Fakat Alusi tahsise nesh ismini vermiştir. Bu ayetin, mirasçı olamayan ana-baba ve akrabalarla ilgili olduğunu İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Ana ve babanın kâfir olmaları örneğindeki gibi. Der ki: Hz. Ali'den (r), bunun sebebi rivayet edilmiştir: Kim ölmek üzere iken -varis olamayacak yakınlarına- vasiyet etmezse, o amelini günahla noktalamış olur. Sonra Âlûsi âlimlerin çoğunun bu vasiyetin vacip değil, müstehab olduğunu söylediklerini zikrettikten sonra, buna da başkaları gibi vacibin neshi ismini vermiştir. Biz ümmet âlimlerinin ve selef imamlarının çoğunun ayette zikredilen vasiyetin yasalaştırılmış bir hüküm olduğunu söylediklerini diyebiliriz. Fakat bazısı vasiyetin genel bir mana ifade ettiğini söylerken, bazısı vasiyetin varisler dışında kalan kimselere yönelik olduğunu söylemiştir. Şu halde ayetin hükmü geçersiz kılınmamıştır. Böyle iken ve Allah ayetin içeriğini vurgulu ifadelerle pekiştirirken, vasiyeti değiştirenleri uyarırken, ayetin nesh edildiğini ispatlamaya yönelik bu çabaya ne demeli? Bunu ancak taklitçiliğin etkisinde kalmakla izah edebiliriz.

Yukarıdaki açıklamalardan miras ayeti ile vasiyet ayeti arasında bir çelişki olmadığı anlaşılıyor. Dolayısıyla miras ayetinin, vasiyet ayetinden sonra inmiş olduğu bilindiği zaman, bu durum, sonra inen ayetin önce inen ayeti neshetmesini gerektirmez. Hadise gelince; (bazı Hanefî âlimleri), neshedici etkide olması için, ümmetin bu hadisi yaygın bir kabulle benimsemesini, hadisin mütevâtir düzeyinde olduğunun veya bu düzeye yaklaşmışlığının göstergesi olarak sunmak istemişlerdir. Hâlbuki bu hadis, Buhârî ve Müslim'in güvenilirlik şartına haiz olmadığı için, onlar tarafından müsned olarak rivayet edilmemiştir. Sünen sahipleri[230] de Amr b. Hârice, Ebû Umâme ve ibn Abbâs'la sınırlı olacak şekilde rivayet etmişlerdir. Ebû Ümâme'nin rivayet zincirinde İsmail b. Ayyaş yer alır. Bu zat hakkında olumsuz, şeyler söylenmiştir. Ancak Tirmizi bu hadisi, hasen hadis[231] olarak kabul etmiştir. Çünkü İsmail, o hadisi Şamlılardan rivayet etmiştir. Bazı imamlar, özellikle Şamlılardan rivayet edilmesinden dolayı bu hadisi kuvvetli kabul etmişler. İbn Abbas'ın rivayeti ise ma'lûl'dur.[232] Çünkü bu hadisi Atâ', İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Bunun da Atâ'nın Horasanlı Atâ' olduğu söylenmiştir. Hâlbuki o, bu hadisi doğrudan İbni Abbâs'tan duymamıştır. Bazıları ise bu zatın Atâ b. Ebî Rebah olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Ebû Dâvud, *"el-Merâsîl"* ismindeki eserinde bu hadisi Atâ' b. Ebî Rebâh'tan rivayet etmiştir. Buhârî'nin, Atâ' b. Ebî Rebâh

230. "Sünenler": Bu eserlerin en meşhurları Ebu Davud, Tirmizî, Neseî ve İbn Mâce'nin sünenleridir. Bunlara Sünen-i Erba'a denilmiştir. (Çev.)

231. "Hasen hadis": İsnadında yalanla itham edilmiş bir râvî bulunmayan, şaz olmayan ve benzeri başka tariklerden rivayet edilmiş olan hadistir. (Çev.)

232. "Ma'lul hadis": Dış görünüşü itibariyle sahih olmakla birlikte aslında gizli ve kadih bir illete sahip olan hadislere denir. (Çev.)

yoluyla tahric ettiği hadisin senedi, İbn Abbâs'ta mevkuf[233] olur. Bunlar dışındaki rivayetlerin zayıf olduklarında herhangi bir tartışma yoktur. Böylece; Amr b. Hârice'nin rivayeti dışında bu hadisin sahih bir rivayeti olmadığını anlıyoruz. Bu hadisi sadece Tirmizi sahih kabul eder. Tirmizî, hadislere sahihlik payesini verirken biraz toleranslı davranır. Buhârî ve Müslim'in bu hadisi sahih kabul etmediklerini yukarıda öğrendik. Şimdi böyle bir hadis için İslâm ümmeti nazarında kabul görmüştür denilebilir mi?

Nesh Değerlendirmeleri

Üstad Abduh burada neshle ilgili geniş açıklama yaptı. Üstâd'ın söylediklerinin özeti şudur: Şeriatlarda nesh yapmak caizdir, hikmete uygundur ve olmuştur. Çünkü Hz. Musa'nın şeriatı, Hz. İbrahim'in üzerinde bulunduğu bazı hükümleri neshetmiştir. Hz. İsa'nın şeriatı, Tevrat'ın bazı hükümlerini neshetmiştir. İslâm şeriatı ise geçmiş şeriatların tümünü neshetmiştir. Çünkü neshedilebilir amelî (uygulamalı) hükümler ancak insanların menfaati için konulur. Menfaatler de zamanların değişmesi ile değişir. Her şeyi bilen hikmet sahibi Yüce Allah, zaman için ona uygun olan hükmü kanun olarak vazeder. Bir şeriat, nasıl başka bir şeriatla neshedilirse, bir şeriatın bazı hükümlerinin diğer bazı hükümlerini neshetmesi de caizdir. Örneğin Müslümanlar (önceleri) namaz kılarken Beytu'l-Makdis'e yöneliyorlardı. Bu uygulama, Kâbe'ye yönelmelerine dair hükmün inmesiyle neshedildi. Bu konuda Müslümanlar arasında ihtilaf yoktur.

Fakat Kur'ân ayetlerinin, Kur'ân ayetleri ile neshedilmesinde ihtilaf vardır. Meşhur müfessir, Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfehânî, Kur'ân'da neshedilmiş herhangi bir ayetin olmadığını söylemiştir. O, müfessirlerin neshedilmiştir, dedikleri her ayeti, doğru bir yorum ile bir çeşit tahsis veya tevil ile izah ediyor. Kıble konusunda da, Kur'ân ayetinin neshedilmesinin söz konusu olmadığı açıktır. Burada, Peygamber'in (s) başta kendi içtihadının mı; yoksa Allah'ın Kur'ân dışındaki bir emri uyarınca gerçekleştirdiği bir uygulamanın mı neshedilmesi söz konusudur.[234] Çünkü Kur'an öncesinde de vahiy söz konusuydu.

Fakat bu gerçeklere rağmen âlimlerin çoğunluğu, bir ayetin hükmü neshedilirken, metninin okunmak ve Allah'a ibadet maksadıyla tilavet edilmek ve de İslam'ın ilk dönemlerinde kamu yararına ve Müslümanların durumuna uygun olan bir hükümden her zaman ve her yerde kamu yararına uygun olan başka bir hükme geçildiğini gözlemlemek suretiyle Allah'ın nimetini hatırla-

233. "Mevkuf": Sahabilerden rivayet edilen söz ve fiiller. (Çev.)

234. Yüce Allah'ın *"Senin üzerinde bulunduğun kıbleyi biz ancak... ayırt etmek için kıble yaptık."* (Bakara, 2/143) sözü, ikinci görüşün tercih edilmesini sağlar. Hocamızın tercih ettiği görüşe göre yakında geçtiği gibi, o kıble Beytu'l-Makdis'tir.

tan bir unsur olarak, Kur'ân'da yer alması anlamında neshi kabul etmişlerdir. Şüphesiz bir hüküm, ancak daha mükemmel olan bir hükümle neshedilir. Mesela Müslümanların kendilerinin on katı kadar düşmanla savaşmalarını teklif eden hükmün hafifletilerek iki katları olan düşmana karşı savaşmalarının ön görülmesi ve yüz kişinin, iki yüz kişi ile savaşması gibi.[235] Uygulamalı ahkâmla ilgili ayetlerden iki ayeti birleştirmek mümkün olmadığı zaman ayrıca ayetlerin iniş tarihleri bilindiğinde, çoğu müfessir neshin olabileceğini söylemişlerdir. Bu durumda, sonra inen ayet önce inen ayeti neshetmiştir, denmiştir. Ancak özellikle akaid, faziletler ve tarihî olaylarla ilgili ayetlere gelince; bunlarda asla nesih tartışması olmaz. Hadisi, hadis ile neshetmek de Kur'ân'ı Kur'ân ile neshetmek gibidir. Hatta bu konu daha uygun ve daha açıktır. Aynı şekilde kıblenin değişmesi meselesinde olduğu gibi, hadisin Kur'ân ile neshedilmesi de mümkündür. Bu iki konuda âlimler arasında ihtilaf yoktur. Mütevatir hadisin, ahâd hadisi neshetmesi de bunun gibidir.

En büyük aykırılık ve tartışma, Kur'ân'ın mütevâtir olsa bile, hadis ile neshedilmesi veya mütevâtir hadisin ahâd hadis ile neshedilmesi ile ilgili hususta çıkmıştır. İlk dönem araştırmacıların görüşlerine göre, zannî delil (yani ahâd hadisler), Kur'ân ve mütevâtir hadis gibi kesin olan nassları neshedemez. Çoğu Hanefi ve Şafii araştırmacılar, Kur'ân'ın mütevâtir hadis ile neshedilmesinin caiz olduğunu ifade etmişlerdir. Çünkü Peygamber (s), hükümleri tebliğ etme hususunda masumdur.[236] demişlerdir. Ve bir hadisin Peygamber'den rivayet edildiğine kanaat getirdiğimiz zaman ve neshin şartları tamamen gerçekleştiğinde bir ayetin başka bir ayeti neshetmesi gibi, bu hadisin, Kur'ân'ı neshetmiş olduğunu kabul ederiz, demişlerdir. Başka âlimler, örneğin İmam Şafii, usul-i fıkıhla ilgili meşhur *"er-Risâle"* adlı eserinde; Allah'ın Kitabı'ndan herhangi bir hükmün, sıhhat derecesi ne olursa olsun, bir hadis ile neshedilmesinin caiz olmadığını söyler ve bunun gerekçesi olarak da "Çünkü Kur'ân'ın öyle meziyetleri vardır ki; başka hiçbir şey ona erişemez." hususunu vurgular.

İmam Şafii, başka âlimlerin, Kur'ân'ın hükümlerini neshettiklerini iddia ettikleri çok miktarda hadisi zikrettikten sonra bu hadislerin, Kur'ân ayetlerini neshetmediklerini, bilâkis, ayetleri tefsir ettiklerini ortaya koymuştur.

235. Enfâl Sûresi'nin 65 ve 66. ayetlerinin tefsirinde tespit ettiğimiz en seçkin görüş şudur: Bu, dinin temel prensipleriyle ilgili bir nesh değildir. Ve bu iki ayet, bir anda inmiştir. Ancak birinci ayet, Müslümanlar güçlü oldukları zaman bir azimeti ifade ederken (Azimet: Kulların özürleri sebebiyle olmaksızın daha başlangıçta öyle meşru kılınan hükümlerdir.) orada açıkça ifade edildiği gibi, ikinci ayet ise; Müslümanların zayıf ve güçsüz oldukları zaman için bir ruhsatı ifade etmektedir. (Bkz: *Menâr Tefsiri*, 10/80).

236. "Masum": Allah Teâlâ tarafından koruma altında olan ve şayet insan olması hasebiyle bir hata işleyecek olsa hatası üzerinde bırakılmayan kimse. Günah işlemekten, hataya düşmekten korunmuş kimse.

Muhammed Abduh dedi ki: Bu meselelerle ilgili, Ebû Hanife'nin herhangi bir sözüne rastlamadım. Hanefî ve Şafii ilk kuşak usulcüler; bazı hadisler, Buhârî ve Müslim'in ve Sünen sahipleri tarafından rivayet edilmiş olmak gibi özelliklerle meşhur olsalar bile, Kur'ân'ın hadislerle neshedilmesi görüşünü kabul etmemişlerdir. Bunun delili açıktır. Kur'ân tevatür yoluyla nakledildiği için, kesinlik/yakîn ifade eder. Ahâd hadisler ise zannî delillerdir. Bu hadisler, rivayet zincirlerinde yer alan ve insanları aldatmak için sâlih insan kisvesine bürünen bazı raviler tarafından uydurulmuş, yalan rivayetler olabilirler.

Ben derim ki: Kur'an ile diğer nassları birbirinden farklı kılan bir özellik daha var. O da Kur'an'da yer alan her ayetin Allah tarafından indirilen vahiy olduğunun tartışılmazlığıdır. Hadislere gelince; bunlar arasında Hz. Peygamber'in içtihadı olan ifadeler vardır ve bunlar vahiy değildirler. Hiç kuşkusuz Hz. Peygamber'in içtihat ederken yanılması durumunda bu yanılgı üzerinde bırakılmayacağı, bilakis yanılgısının kendisine gösterileceği vurgulanmıştır. Buna aşağıdaki ayetleri örnek gösterebiliriz: *"Hiçbir peygambere esirlerinin bulunması yakışmaz."*[237]; *"Allah seni affetti. Fakat onlara niçin izin verdin?"*[238]

Bazıları, ahad haber de olsa Sünnet'in Kur'an'ı neshedebileceğini söylemişlerdir. Bu görüşlerini de, çünkü ayetin hükme yönelik delaleti zannidir, böylece hadis de ancak zanni bir hükmü neshetmiş oluyor, şeklinde izah etmişlerdir. Ama bunlar, hadisin meseleye yönelik delaletinin de zanni olduğunu gözden kaçırıyorlar. Sanki kanun koyucuya dayandığı kesin olan zanni bir hükmü, kanun koyucuya dayandığı kesin olmayan, hatta söylememiş olması ihtimali bulunan ya da söylemiş olsa da yasa niteliğinde değil, bir görüş niteliğinde söylemiş olması kuvvetle muhtemel olan başka bir zanni hükümle neshetmiş gibi oluyoruz. Burada ihtilaf son derece zayıf olduğu için *"Mirasçıya vasiyet yoktur."* hadisinin vasiyet ayetini neshettiğini savunanlar, bu hadisin, ümmet tarafından genel bir kabul görmüş olmasını onun mütevatir hadis düzeyinde olmasının kanıtı olduğunu iddia etme gereğini duymuşlardır. Biz yukarıda bu yaklaşımın doğru olmadığını ortaya koymuştuk. Bazı Şafii âlimlerin ihtilafı, Sünnet'in Kur'an'ı neshetmesinin caiz olup olmadığı ile ilgili teorik düzeydedir. Yoksa Sünnet'in Kur'an'ı neshettiğinin pratik bir tek örneği yoktur, demişlerdir.

Yine şöyle demişlerdir: Şüphesiz ki hadis, beraberinde destekleyici bir Kur'ân ayeti olmadan Kur'an'ı neshedemez. Buna benzer bir durumda, Kur'ân esas olduğu için, Kur'ân'ı yine Kur'ân neshetmiştir denilebilir. Aslında bunu söyleyenler, böyle demekle, hadis Kur'ân'ı nesheder, diyen kimsenin sözünü düzeltmek istemişler. Bu gibi kimselere saygı gösterdikleri

237. Enfal, 6/67.
238. Tevbe, 9/43.

için, sözlerini reddediyormuş gibi bir görüntü vermekten kaçınmak maksadıyla bu tür dolambaçlı ifadelere başvurmuşlardır. Hâlbuki öncelikle Yüce Allah'a saygı göstermek gerekir, Allah'ın Peygamberi'ne (s) gösterilen saygı ondan sonra gelir ve Allah'a gösterilen saygının düzeyinde de olamaz. Peygamber'e, (s) ancak Allah'ın izni ile itaat edilir ve uyulur.

Nesh meselesi ile ilgili ortaya atılan garip görüşlerden biri, bazı âlimlerin yaklaşımıdır. Ki imamları Kur'an'a ittiba konusunda son derece titiz davranır ve Kur'an'ın Sünnet ile neshedilmesine karşı çıkar. Ayrıca Sünnet'e saygı gösterme ve uyma hususunda da büyük bir titizlik gösterir ve Sünnet'e muhalif hiçbir görüşü dikkate almaz. İmam Ahmed'in de kendisinden rivayet ettiği üzere, kıyasa başvurmayı ancak, leş yeme gibi, zorunlu hallerde kabul eder... Evet, imamlarının bu titizliğine rağmen bazı Şafiiler, cel-i kıyas[239] Sünnet'i neshedebilir, demişlerdir. Oysa illetin araştırılması akli bir husustur ve bu hususta herkesin yanılma ihtimali her zaman mevcuttur. Yine bizim anladığımız illetin umumiliğinin şarinin muradı olmaması da kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla bu genellikle çelişen bir hadisle karşılaştığımızda ve bu hadis bizim kriterlerimize göre sahih olduğunda, hükmün illetinin genelliğinden dolayı bu hadisi tahsis edici olarak algılamamız ve tamamen bir zan olarak benimsediğimiz illete muhaliftir diye karanlığı taşlamak kabilinden mensuhtur dememememiz gerekir. Kıyası kabul etme hususundaki ölçüsüzlük bu dereceye varmışsa, insanlar yüzlerce ayetin neshedildiğini söyleme cüretini gösteriyorlarsa, kesin bir hükmü zanni bir kanıtla geçersiz kılmak gibi dehşet verici bir yaklaşımı normal sayıyorlarsa ve de içtihadı nassa tercih ediyorlarsa, bize düşen, her söylenenin üzerine atlamamak, her şeyden önce Allah'ın Kitabı'na, sonra ashabın ve selef-i salihinin hayatlarının temelini oluşturan Peygamber'in (s) Sünneti'ne sarılmaktır. Ki bunda Allah'ın Aziz Kitabı'na aykırı bir şey de yoktur.

Sözün özü şudur: Bu ayet, miras ayeti ile neshedilmemiştir. Çünkü bu ayet, miras ayeti ile çelişmez, bilâkis onu pekiştirir. Miras ayetinin bu ayetten sonra indiğine dair bir delil de yoktur. Bu ayet, hadis ile de neshedilmez. Çünkü o hadis, Kur'ân ayetini neshetmeye uygun değildir. Çünkü Kur'ân muhkemdir ve hükmü kalıcıdır. Bazı sahabelerden rivayet edildiği gibi, bu hadisi, ana-baba ve yakınlardan mirasçı olamayacak durumda olanlara tahsis etmek mümkündür. Ayrıca bu hadisi, mutlak olarak bırakmak da mümkündür. Nesih iddiasında bulunarak kendilerini tehlikeye atan cüretkârlardan olmayın! Böyle yaparsanız, Allah'ın farz kıldığı şeyi mazeretsiz olarak bir kenara atmış olursun. Özellikle Allah ayeti ***"Allah'tan korkanlar üzerine bir***

239. "Kıyâs-ı celî": İlletin, fer'ide asıldakinden daha açık ve kuvvetli olması halidir. Buna kıyas-ı evlâ da denir. Bu kıyasta, asıl ile fer' arasında bulunan farkın kaldırılmış olduğu kesindir. (Çev.)

borçtur." sözü ile pekiştirdikten sonra; yani *"Size farz kılınan vasiyetin hakkı... veya ben onu, benden korkanlar ve benim kitabıma itaat edenler üzerine vacip kıldım."* dedikten sonra meseleye karşı daha duyarlı olmak bir zorunluluktur. *"Mektûb"* (yazılmış) kelimesinin ilk akla gelen manası, farz kılınmış, olmasıdır. Bazı müfessirler de bu görüşü savunmuşlardır. Bazıları da *"mektub"* (yazılmış) kelimesinin, mendub manasında olduğunu söylemişlerdir. Kelimenin farz kılmak anlamında kullanıldığının kanıtı, Yüce Allah'ın vasiyeti değiştirenlere yöneltiği uyarıdır. Şöyle buyuruyor: ***"Her kim vasiyeti değiştirirse..."*** Yani vasiyet eden kimsenin vasiyet ettiği şeyi değiştirirse, vasiyet eden kimseden ***"Bunu işittikten sonra..."*** veya onu ileride açıklanacağı gibi, meşru olan vasiyetin yazılmasından ve vasiyet ile ilgili karardan vasiyeti kesin bir bilgi ile öğrendikten sonra. ***"Şüphesiz günahı onu değiştirenlere aittir."*** Ki onlar, ölünün velisi, vasisi ve şahitlerden biri olabilirler. Vasiyet eden kimse, yükümlülüğünü yerine gelirmiş ve Allah katında mükâfatı hak etmiştir. Vasiyeti değiştirenlerin bu konuda söylediklerini ***"Şüphesiz Allah (her şeyi) işitir."*** O konu ile ilgili amellerini ***"En iyi bilendir."*** Böylece O; yaptıklarına karşılık onları cezalandırır. Bu ayet, uyarıyı pekiştirmeye de yöneliktir. Üç yerdeki zamir, hakka veya vasiyet etmeye yani onun eserine ve vasiyete konu olana mallara dönüktür.

Bazı selef âlimleri, vasiyet etmenin vacip olduğu görüşünü benimsemişler. Buna delil olarak bu ayeti ve *"Vasiyet etmek isteyecek şeyi bulunup da üzerinden iki gece geçen bir Müslümana düşen, vasiyetinin başucunda yazılı bulunmasıdır."*[240] hadisini göstermişlerdir. Bu hadisi, *Kutub-i Sitte* sahipleri İbn Ömer'den rivayet etmişler. Bunlar arasında Atâ', Zehrî, Ebû Miclez ve Talha b. Musarrif (r) da yer alır. Beyhakî, bu hadisi, İmam Şafii'nin kadim mezhebi olarak rivayet etmiştir. İshâk ve Dâvûd (ez-Zâhiri) da bu görüşü benimsemişlerdir. Ebû Avvâne el-İsferâyinî, İbn Cerîr ve diğer bazı âlimler de bu görüşü tercih etmişler.[241] Cumhur, vasiyetin mendub olduğunu söylemiş. Ayetin tefsiri çerçevesinde cumhurun bu görüşüne yer vermiştik.

Ardından Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Her kim, vasiyet edenin haksızlığa yahut günaha meyletmesinden endişe ederse (alakalıların) aralarını bulursa kendisine günah yoktur."*** ***"el-Cenef"*** *"hata yapmak"* manasına gelir. ***"el-İsm"*** ise, *"kasıtlı olarak tarafgirlik yapmak ve zulmetmek"* anlamında kullanılmıştır. ***"el-Mûsî"***, *"Îysâ"* masdarından türemiş ism-i faildir. Hamza, Kisâî ve Ya'kup bu kelimeyi *"tavsiye"* kökünden türemiş kabul ederek *"muvessin"* şeklinde okumuşlardır. Bu durumda ayetin manası şöyle olur: Vasiyet eden eğer hata yaparak veya kasıtlı olarak uygun bir biçimde vasiyet etmekten ve

240. Buhârî, *Vasâyâ*, 1; Müslim, *Vasiyyet*, 1/4; Ebû Dâvhud, *Vasâyâ*, 1; Tirmizî, *Vasâyâ*, 3; Cenâiz, 5; Nesâî, *Vasâyâ*, 1; İbn Mâce, *Vasâyâ*, 2; Dârimi, *Vasâyâ*, 1; Muvatta', *Vasâyâ*, 2; Ahmed b. Hanbel, 2/4, 10, 34, 50, 57, 80, 113.

241. İbn *Hacer* el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, 5/274-275.

adaletten ayrılırsa böylece kendisine vasiyet edilenler kendi aralarında veya varislerle çekişirlerse; bu durumdan haberdar olan bir kimsenin onların aralarını bulması ve onları barıştırması gerekir. Bu barıştırmayı sağlarken, haksızlığı ve zulmü bir ölçüde değiştirecek şekilde davranırsa kendisine bir günah yoktur. Çünkü onun yaptığı şey, batılı (haksızlığı) hakka dönüştürmek ve bir kötülüğü iyilikle ortadan kaldırmaktır. Bazı hasımlar, hakkı olduğuna inandığı bir şeyi terk etmeden arabuluculuk nadiren gerçekleşir.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bu ayet, kendinden önceki ayetten bir istisnadır. Yani; şüphesiz vasiyeti değiştiren günahkârdır. Ancak vasiyette zulüm veya haksızlık gören arabuluculuk yapmak ve kendilerine vasiyet edilen kimseler arasındaki kavgayı, çekişmeyi ve düşmanlığı ortadan kaldırmak için vasiyette değişiklik yapan kimse hariç. O günahkâr değildir. *"Re'â" (Gördü)* veya *"alime" (Bildi)* yerine ***"hâfe"*** *(Endişe etti.)* fiilinin kullanılması, vasiyet eden kimsenin zulüm etmesi veya günaha meyletmesinden beri (uzak) olduğunu vurgulamak içindir. Ki arabuluculuk yapacak kimseler, böyle bir girişimde bulunmak için kesin bilgiye sahip olmak zorunluluğunu hissetmesinler. Yani vasiyet edenin zulüm ve günaha meyletmesinden dolayı mirasçılar ve vasiyet edilenler arasında kavga çıkmasını muhtemel görenler, bunun kesinlikle olacağına dair bir bilgiye sahip olmasalar da sırf böyle bir ihtimalden dolayı arabuluculuk yapmalıdırlar. Bu tarz bilmenin, endişe/korku kelimesiyle ifade edildiğinin Arapçada birçok örneği vardır. Ayrıca arabulucu, sevap ve mükâfat kazanır. Değiştirilmesi yasaklanan vasiyeti, değiştirmesinde bir günahın olmadığının belirtilmiş olması da bunu gösteriyor. Eğer arabuluculuk yapmak için vasiyeti değiştirmek istenen bir şey olmasaydı, bu davranışın karşılığında günah olmayacağı belirtilmezdi. Bu hükümlerdeki kazanç ve menfaati vurgulamak, samimiyetle kamu yararı için muhalefet edenlerin günahının bağışlandığını bildirmek için Yüce Allah, sözünü ***"Şüphesiz Allah, çok bağışlayan, hem de çok esirgeyendir."*** ifadesiyle bitiriyor.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ
لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿183﴾
أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ
وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ فَمَن تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَّهُ وَأَن
تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿184﴾
شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ
فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَن كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ
أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ
عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿185﴾

183- Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip-geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz.

184- Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder. Oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakir doyumu kadar fidye gerekir. Bununla beraber kim gönüllü olarak hayır yaparsa, bu kendisi için daha iyidir. Eğer bilirseniz (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.

185- Ramazan ayı insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'ân'ın indirildiği aydır. Öyle ise sizden Ramazan ayını idrak edenler onda oruç tutsun. Kim o anda hasta veya yolcu olursa (tutamadığı günler sayısınca) başka günlerde kaza etsin. Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez. Bütün bunlar, sayıyı tamamlamanız ve size doğru yolu göstermesine karşılık, Allah'ı ta'zîm etmeniz ve şükretmeniz içindir.

Açıklama, şer'î hükümlerin anlatımıyla ilgilidir. Bundan dolayı, her hüküm ile ardından gelen hüküm arasında uyum olması gerekmez.

Oruç ve Hikmeti

"Es-Sıyâm" kelimesi, lügatte, *"kaçınmak, bir şeyden çekinmek, kendini tutmak"* mânasına gelir. Şer'î ıstılahta ise; sevabını Allah'tan bekleyerek şafak

vaktinden güneş batıncaya kadar yemekten, içmekten ve kadınlarla yatmaktan kaçınmak demektir. Amaç; nefsi hazırlamak, Allah korkusuna alıştırmak, Allah'ın denetimini, kontrolünü hissetmesini sağlamak, iradeyi şehevi arzulara karşı güçlendirmektir. Ki iradesi bu şekilde güçlenen kimse, zararlı şeylerden kaçınma ve haramlardan uzak durma melekesini kazanmış olur. Oruç, geçmiş ümmetlere de farz kılınmıştı. Böylece oruç, her dinin bir rüknü olmuştur. Çünkü o en kuvvetli ibâdetlerden ve (nefsin) en büyük terbiye vasıtalarından biridir. Yüce Allah'ın onu bizden öncekilere farz kıldığı gibi, bize de farz kıldığını bizlere bildirmesi, dinin, temel prensipleri ve gayesi itibariyle bir olduğunu vurgulama amacına yöneliktir. Bunun yanında orucun farz kılınışını pekiştirmekte ve muhatapları oruç tutmaya teşvik etmektedir.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Yüce Allah, bizden öncekilerin kimler olduğunu açıklamamıştır. Bilinen şudur ki; oruç, putperestlik dahil, bütün dinlerde bir kural olarak mevcuttur. Eski Mısırlıların putperest oldukları zamanlarında oruç tuttukları bilinmektedir. Sonra Yunanlılar orucu Mısırlılardan öğrendiler. Yunanlılar özellikle kadınların oruç tutmasını zorunlu görüyorlardı.

Yunanlılar, özellikle kadınlara orucu dayatırlardı. Romalılar da aynı şekilde oruca özen gösterirlerdi. Hind putperestleri ve daha başkaları oruç tutmaya günümüzde de devam etmektedirler. Elimizde bulunan Tevrat nüshalarında orucun farz olduğuna delâlet edecek herhangi bir ifade bulunmamakta, sadece onun güzel olduğuna dair açıklamalar, oruç tutanlara dair övgüler yer almaktadır. Hz. Musa'nın kırk gün oruç tuttuğu bilinmektedir. Bu, orucun onlar tarafından bilinen meşru bir ibadet çeşidi olduğunu gösterir. Günümüzde Yahudiler, Erşelim'in (Kudüs) harap edilmesi ve alınması anısına bir haftalık oruç tutmaktadırlar. Ayrıca Ağustos ayında da bir gün oruç tutarlar. Nakledildiğine göre Tevrat, onlara yedinci ayın onuncu günü oruç tutmalarını farz kılmıştır. Onlar o günü gecesi ile birlikte oruçlu geçirirler ve muhtemelen bu güne de Aşurâ derlerdi. Sadece gündüzleri oruç tuttukları daha başka günleri de vardır.

Hıristiyanlara gelince, onların ellerinde bulunan belli başlı İncillerde orucun farz olduğunu gösteren bir açıklama bulunmamaktadır. Sadece oruçtan söz edilir ve ona övgüde bulunulur. O bir ibadet sayılır ve oruçlunun gösterişten kaçınması, üzgün ve bitkin bir görüntü vermemesi, tam aksine başına yağ sürmesi, yüzünü yıkaması ve üzerinde oruç emaresinin gözükmemesi, oruçla Ferisîler[242] gibi mürailik yapmaması istenir. En meşhur ve en eski oruçları Fish (Pesah veya Hamursuz) bayramı öncesinde tutulan büyük oruçtur. Bu Hz. Musa ve arkasından Hz. İsa peygamberlerin

242. İ.Ö. II. yüzyılda ortaya çıkan ve Hıristiyanlığın ilk yıllarında önemli bir siyasal ve dinsel hareket oluşturan bir Yahudi tarikatının üyeleri (Çev.).

ve Havarîlerin (r) tuttukları bir oruç olmaktadır. Sonraları Kilise ruhanîleri daha başka oruçlar ihdas etmişlerdir. Bu konuda mezhep ve kavimler arasında oldukça farklılık vardır. Bazı oruçlar et yememek, bazısı balık yememek, bazısı da yumurta ve süt yememek şeklindedir. İlk Hıristiyanlara göre meşrû olan oruç aynen Yahudilerin oruçları gibiydi; gece de dahil olmak üzere bir günde sadece bir kez yemek yerlerdi. Daha sonraları bunu değiştirdiler ve gece yarısından gündüz ortasına kadar oruç tutmaya başladılar. Biz burada onların oruçlarının tafsilatına girecek değiliz. Bu itibarla ayetin anlaşılmasına katkısı bakımından bu kadarlık bir bilgi ile yetiniyoruz:

"Ey İnananlar! Oruç, sizden öncekilere yazıldığı gibi, Allah'a karşı gelmekten sakınasınız diye, size de yazıldı". Yani sizden önceki milletlerden ehl-i iman üzerine farz kılındığı gibi sizin üzerinize de farz kılındı. Aradaki benzerlik, farziyet bakımından olup, orucun nasıl tutulduğu, günlerinin sayısı vb. gibi konularda değildir. Zekeriyyâ ve Meryem kıssalarında onların susma orucu tuttuklarından bahsedilmektedir. Yani onlar cinsel arzulardan, yeme ve içmeden geri durma yanında ayrıca konuşmadan da uzak duruyorlardı. Onların orucu bu şekildeydi. Beyzâvî (ö.685/1286) şöyle demektedir: ***"Savm"***, *"Oruç"* sözlükte, nefsin arzu duyduğu şeyden kişinin kendisini tutmasıdır. Yoksa cumhurun söylediği gibi mutlak surette tutmak değildir. Büyük dilcilerden Ebû Ubeyde (ö.209/824) yemeden, içmeden, yürümeden kendisini tutan her kimse *"sâim", "oruçlu"*dur, demiş; sonra da, "Haylün sıyâm ve haylün gayru sâime", "yem yemeden ayakta duran atlar..." sözünü söylemiştir.

"Le'allaküm tettekûn", (Allah'a karşı gelmekten sakınasınız diye.) Bu ifade, orucun farz kılınmasının gerekçesini oluşturmaktadır. Buna göre orucun en büyük faydası, en yüce hikmeti; takvâya ermek, korku ve sevgi denklemi içinde Allah Teâlâ'dan sakınmaktır. Oruç, nefsin duyduğu tabiî şehvetleri, arzu ve heveslerini, Allah Teâlâ'nın emrine uyma ve O'nun katından sevap umma niyetiyle terk etmesidir. İşte bu niyet ve tavır kişiyi Allah Teâlâ'ya yaklaştırıcı, takvaya erdirici olmaktadır. Oruç sayesinde kişi gerçek anlamda bir irade eğitiminden geçmiş olacak, haram olan nefsanî arzuları karşısında kendisini daha kolay bir biçimde dizginleyebilecek, tahammülü artacak, yasak olan şeylerden uzak durması kolaylaşacak, tâatları yerine getirmesi, dünya ve ahireti için yararına olan şeyleri yapması, bunlar için sabır ve metanet göstermesi zor olmayacaktır. İyi ve güzel olan şeyler karşısında kolayca olumlu tavır gösterebilecektir. İşte bu özelliğinden dolayıdır ki Rasûlullah (a): *"Oruç, sabrın yarısıdır"* buyurmuştur. Hadisi İbn Mâce[243] rivayet etmiştir. *el-Câmi'u's-Sağîr*'de de (Süyûtî) sahih olduğunu söylemiştir. ***"Le'alle"***,

243. İbn Mâce, *Sıyâm*, 44.

tereccî[244] ifade eder. Recâ (umutlanma), ancak sebebleri vuku bulan şeyler hakkında söz konusu olur ve burada bu recâ içinde olanlar elbette ki muhataplardır. Haşâ Allah Teâlâ için tereccî caiz olmaz. Her kim orucu niyet ve ibadet kasdı ile tutmaz ise oruçtan beklenen bu takvâ melekesi o kimse için hasıl olmaz. İslâm'da oruç, nefse işkence yapmak, eziyet vermek için değil, aksine onu terbiye etmek ve arındırmak içindir.

Üstadımız Muhammed Abduh şöyle dedi: Putperestler, tanrılarını kızdıracak bir şey yaptıkları zaman onların gazabını teskin etmek yahut onların rızasını kazanmak ve onlara yaklaşabilmek, bazı konularda onların yardımını kazanabilmek için oruç tutarlardı. Onlar, kendi nefislerine işkence etmeyi, bedenî isteklerini öldürmeyi tanrılarının rızasını kazanmanın, onlara yaklaşmanın yolu olarak görürlerdi. Bu inanç Ehl-i Kitab arasında da yayıldı. Sonunda İslâm geldi ve bize oruç ve benzeri ibadetlerin bizim kendi nefsimize işkence etmek için değil; aksine takvâya erişerek dünya ve ahiret saadetini kazanabilmemiz için meşru kılındığını, yoksa Allah Teâlâ'nın bize ve bizim yaptığımız ibadetlere asla muhtaç olmadığını, bize farz kıldığı orucun sadece bizim yararımıza olduğunu öğretmiş oldu. (Sonra bu manayı etraflıca açtı).

Biz de deriz ki: *"Le'alle"*nin manası, hazırlamak, tedarikli kılmaktır. Orucun, oruç tutanların nefislerini Takvâ için hazırlaması pek çok çeşitli şekilde ortaya çıkar. Bunlar içinde en önemlisi, delil bakımından en güçlüsü, etkisi bakımından en açık olanı, önem bakımından en yükseği orucun tamamen oruçlunun vicdanına havale edilmiş olmasıdır; zira Allah Teâlâ'dan başka onun orucu üzerinde murakabede bulunabilecek hiçbir kimse yoktur. Oruç, tamamen kendisi ile Rabbi olan Allah Teâlâ arasındadır ve son derece gizli bir ibadettir. Kişi devamlı olarak yaratılışı itibariyle sürekli özünde mevcut bulunan şehvanî arzularını her sene tam bir ay boyunca sırf Allah Teâlâ'nın rızasını gözeterek terk ederse; nefis bir yiyeceğin, tatlı bir içeceğin, olgun güzel bir meyvenin arzusunu içinde duyar, eşinin cazibesine, onunla bir olma arzusunu kamçılayan işveli hareketlerine kendisini kaptırır ve oruç ibadeti sebebiyle Allah Teâlâ'nın murakabesinin hep üzerinde olduğunu bilerek, ibadet niyetiyle onlardan uzak durursa, bu düşünce ve niyet olmasaydı asla geri durmayacağı, işleyeceği bu lezzetli işleri sırf bu ibadet sebebiyle terk ederse ve bunu da bir ay boyunca sürekli bir halde yaparsa, bu uzun mümarese sonucunda kendisinde bir meleke hasıl olur ve Allah Teâlâ'nın her an murakabesi altında bulunduğu, O'ndan haya etmesi ve yasakladığı bir şeyi işlemekten O'ndan kaçınması gerektiği şuuru kalbine iyice yerleşir. Böylesi bir murakabe şuuruna erişilmesi, Allah Teâlâ'ya imanın kemal mertebesi, O'nu tazim ve takdiste kişinin en son noktaya ulaşması demektir. Ve bu, nefislerin

244. Olması mümkün olan şeylerin istenmesine tereccî denir. (Çev.).

terbiye edilmesinde, onların zabtu rapt altına alınmasında, dünyada nezih bir hayata, ahirette de ebedî bir saadete erişilmesinde en önemli hazırlık olmakta, nefsin bu sonuca liyakatlı kılınmasını sağlamaktadır.

Bu murakabe şuuru, insanın aynı zamanda dünya hayatında da mutlu olması sonucunu hazırlar. Kalbinde böyle bir şuur bulunan, her an Allah Teâlâ'nın murakabesi altında olduğu düşüncesini içselleştirmiş olan bir kimsenin insanları aldatmaya, onlara karşı hile yapmaya kalkışması mümkün olur mu? Böyle birinin, bâtıl yollarla insanların mallarını yemesi tasavvur edilebilir mi? Zekatı vermemek ve böylece dininin en önemli rükünlerinden birini yıkmak için hile yollarına baş vurabilir, hâşâ Allah Teâlâ'yı kandırmaya çalışabilir mi? Ribâ yemek için örtülü/hileli yolları dener mi? Yasak olan fiilleri açıktan işlemeye cüret edebilir mi? Allah Teâlâ ile arasına bir perde çekip kötülükleri işlemeye yeltenebilir mi? Hayır! Hayır! Asla! Böyle bir şuura eren bir kimse hiçbir zaman kendisini günah bataklığına kaptırmaz. Zira insan olması hasebiyle gaflet içine düşmüş olsa bile o hali uzun sürmez, derhal kendisine gelir ve yaptığından hemen vazgeçer. Allah Teâlâ'ya tevbe eder, O'na yönelir, O'na iltica eder: *"Allah'a karşı gelmekten sakınanlar, şeytan tarafından bir vesveseye uğrayınca, Allah'ı anarlar ve hemen gerçeği görürler"*[245]

Oruç, en büyük irade eğitimidir, nefsanî arzuları frenleyen en büyük güçtür. Bu itibarla oruçlu, nefsanî arzu ve heveslerinin esiri olmaktan kurtulup, iradesi ile hareket eden ve aklı ile yapmak istediğini yapan kişi olarak gerçek anlamda özgür bir kimsedir; şehvetlerinin kölesi değildir.

Orucun ruhu ve sırrı işte bu niyettedir, bu düşünceye ulaşma ve onu içselleştirmede, bu murakabe şuuruna erme çabasındadır. Orucun, sırf Allah Teâlâ'nın rızası için olmasının manası işte budur. Mezhep imamlarından oruca geceden niyet edilmesini şart koşanlar işte bu manayı dikkate almış olmaktadırlar. Bu manayı hadis imamlarının ittifakla rivayet ettikleri şu hadis de teyit etmektedir: *"Her kim Ramazan orucunu inanarak ve sevabını umarak tutarsa, geçmiş günahları affolunur"*[246]. Bu hadisi Ahmed, Buharî ve Müslim ile Sünen sahipleri rivayet etmişlerdir. Affolunacak günahlardan maksat, küçük günahlardır denmiştir. Tevbe ile birlikte olması halinde büyük günahların affı da söz konusu olabilir. Çünkü orucu inanarak ve sevabını umarak anlattığımız şekil üzere tutan kimse, aynı zamanda oruç öncesinde işlemiş olduğu günahlar için de tevbekâr olur. Bu da günahlarının büyük de olsa affolunmasına yol açar. Buhari ve başkalarının rivayet ettiği bir hadiste, *"Ademoğlunun her ameli kendisi içindir, bundan sadece oruç müstesnadır. Çünkü o benim içindir ve onun mükafaatını da Ben veririm"*[247] denilir; bir

245. A'râf, 7/201.
246. Bkz. Buharî, *İmân*, 28; *Savm*, 6; Müslim, *Sıyâm*, 203.
247. Buharî, *Savm*, 9; Müslim, *Sıyâm*, 161; Nesâî, *Sıyâm*, 42.

başka hadiste: *"Yemeğini, içeceğini ve şehevî arzularını benim için terk ediyor"* ifadesi vardır[248].

Üstad Abduh, söz buraya gelmişken Allah Teâlâ'dan ve kendi nefislerinden gafil olanların halini söz konusu ederek şunları anlattı: Bu zavallılardan bir kısmı Ramazan'da kasten oruç tutmamaktalar, bir kısmı da insanlardan gizlenip de Allah Teâlâ'dan çekinmemekte, farelerin mekan tuttuğu harabe ve izbe yerlerde yiyerek insanlardan sözde kaçmakta; fakat Allah Teâlâ'yı hesaba katmamaktadırlar. Kimileri derelere, nehirlere dalmakta ve bu sırada güya hiç kimseye çaktırmadan su içmekte, bu tür aşağılık tavırlar sergileyebilmektedirler. Bu ve emsalleri ile onlardan daha da kötü durumda olup da açıktan açığa oruçlarını yiyenleri böylesi bir tavır içine iten saik, sadece ve sadece bu ibadeti sözünü ettiğimiz ruhtan, içini dolduran özden yoksun bir şekilde gelenek halinde atalarından almış olmalarıdır. Dolayısıyla onu -aynen putperestlerin oruç telakkilerinde olduğu gibi- kendilerine yönelik bir işkence imiş gibi algılamaktadırlar. Her insanın kendi iradesi ve rızasıyla işkenceye maruz kalması düşünülemez.

Üstad Abduh sonra şunları söyledi:

Bazılarının zikrettiği bir başka şey daha vardır ki insan onu açıklamaktan sıkılır, tiksinti duyar. O da şudur: Oruç, tabiatı itibariyle şehveti kırar, nefisleri zayıf düşürür ve bunun sonucunda insan, şehvetlerinin peşine düşmekten, günaha dalmaktan aciz kalır. Onda bir tür ceza ve işkence anlamı vardır. Çoklarının diğer dinlere mensup atalarından tevarüs edilegelen bir anlayışla dinin taleplerinden anladıkları şey işte budur. Eğer biz bu sözü, bizim bildiğimiz ve anladığımız oruca vurursak, gerçekte bunun böyle olmadığını görürüz. Çünkü bilindiği gibi insan, acıktığı zaman daha çok huysuzlaşmakta, şehveti artmakta, cinsel arzuları güçlenmektedir. Bu durum, Müslümanların çoğunun orucunda apaçık kendisini göstermektedir. Çünkü onlar, senenin tümüne nisbetle Ramazan ayında şehevî arzularını daha çok tatmin etmektedirler. Acaba bunun sebebi nedir? Şehvete olan düşkünlüğün artması, şehevî arzuların güçlenmesi değil midir? Elbette öyledir.

Üstad Muhammed Abduh'un bu anlattıkları, Rasûlullah'ın (s), şehvetin baskısına karşı koyma konusunda orucu kalkana benzetmesiyle çelişmez. Çünkü o benzetmeden maksat şudur: Oruç nefis terbiyesi, irade eğitimi ve imanın takviyesi konusunda müsbet etki yapar. Bu, oruçluyu kendi nefsine hâkim kılar ve ondan aldığı güç ile nefsini şehevî arzular doğrultusunda değil de şeriatın istediği doğrultuda yönlendirir. Orucun kalkan olması işte bu demektir.

Vaktiyle yazıp da birinci baskıda yayınladığımız şeyler bunlardı. Üstadımız Muhammed Abduh da bunları görmüştü. Sonra bende bu konu-

248. Buharî, *Savm*, 2.

da şunları da yazma düşüncesi belirdi: Buharî ve Müslim'in İbn Mesûd'dan rivayet etmiş oldukları hadisin metni şöyledir:"*Ey gençler topluluğu! Sizden evlenmeye güç yetirenler evlensin; çünkü evlilik gözü daha iyi indirir, ferci daha iyi korur. Her kimin de gücü yoksa o da oruç tutsun; çünkü oruç onun için vicâdır*"[249]. Hadiste geçen "*vicâ*" kelimesi husyelerin sıkılması demektir. Bu işlem her ne kadar hadım etme gibi zevciyet ilişkisini tamamen ortadan kaldırmasa da büyük ölçüde zayıflatır. Oruç da, uzun sürmesi ve oruçlunun geceleyin az bir yemekle yetinmesi halinde bu şehveti -her ne kadar hadım etme gibi olmasa da- büyük ölçüde zayıflatır. Hâfız (İbn Hacer) şerhinde bu hadisin açıklanmasını bir problem olarak görerek şöyle izah etmeye çalışmıştır: "Oruç, hararetin artmasında etkin bir rol oynar. Bu ise şehveti tahrik eder. Ancak bu işin başında böyledir. Oruçluluk hali devam ettikçe ve bu hali itiyat haline getirdikçe bu tür arzuları sükun bulur." Allahu A'lem!

Orucun kişiyi takvaya erdirmesinin bir yönü de şudur: Oruçlu acıktığı zaman, yiyecek bulamayan kimselerin halini hatırlar. Bu durum onda rahmet ve merhamet duygularının harekete geçmesini sağlar ve bunun sonucunda da o kişi infakta bulunur, sadaka verir. Allah Teâlâ, Peygamberini (s) ra'ûf ve rahîm olmakla nitelemiştir[250]. Allah Teâlâ, Peygamberinde (s) bulunmasından hoşnut olduğu bir özelliğin mü'min kullarında da olmasını arzu eder. Bu yüzden mü'min kullarına onu örnek almalarını ve onun gibi olmaya çalışmalarını emretmiş ve onları kendi aralarında da birbirlerine karşı çok merhametli olmakla tavsif[251] etmiştir.

Oruç ibadetinin toplumsal bir boyutu da zengin-fakir, yönetici-halk arasında tam bir eşitliğin ortaya konulmasıdır. Ayrıca bununla ümmetin günlük yaşantı ile ilgili bir konuda tam bir nizam içinde hareket etmeyi öğrenmeleri sağlanmaktadır. Bütün Müslümanlar aynı anda iftar etmekte, hiçbir kimse diğerlerinden tek bir dakika olsun önce davranamamaktadır. Yine tek bir dakika olsun geç kalan da hemen hemen bulunmamakta herkes aynı anda iftarını yapmakta, böylece ümmet topyekûn birlikte hareket edebilme imkânına kavuşmaktadır.

Orucun sağlık bakımından faydalarına gelince; o, bedende özellikle de lüks hayat yaşayan, çok yiyip az hareket eden kimselerin bedenlerinde yer etmiş olan artık maddelerin giderilmesinde çok etkindir, zararlı rutubetleri kurutur, barsakları hazımsızlık fesadından, aşırı yemeden kaynaklanan zehirlerden arındırır, depolanmış yağları eritir yahut içeride depolanmasına mani olur ki bunlar kalp için son derecede tehlikeli maddelerdir. Bu haliyle oruç, koşturmak ve durdurmak şeklinde yapılan at talimine benzer. Sevgili

249. Buharî, *Savm*, 10; Müslim, *Nikâh*, 1.
250. Tevbe, 9/128.
251. Feth, 48/29.

Peygamberimiz (s) bu konuda:*"Oruç tutun, sağlık bulasınız"*[252] buyurmuştur. Bunu İbn Sünnî ve Ebû Nu'aym, tıbla ilgili olarak Ebû Hüreyre'den nakletmişlerdir. Süyûtî de *el-Câmi'us-Sağîr*'de hadisin hasen olduğuna işaret etmiştir. Şu hadis de onu teyit etmektedir: *"Gaza edin, ganimet elde edesiniz; oruç tutun, sağlık bulasınız; gezin, dolaşın zengin olasınız"*[253]. Bunu da Taberânî yine Ebû Hüreyre'den *el-Evsat*'ta rivayet etmiştir. Bazı Frenk doktorları senede bir ay oruç tutmanın, bedende bir sene boyunca birikmiş olan ölü atıkları gidereceğini söylemişlerdir.

Orucun bu sayılan faydaları yanında en büyük faydası hiç kuşkusuz onun manevî, ruhî faydasıdır ki oruçtan bizzat maksud olan da budur. Bu, orucun sadece ve sadece Allah Teâlâ'nın rızası için tutulmuş olmasıdır. Nitekim daha önce arz ettiğimiz gibi niyet konusunda mülahaza olunan nokta da bu olmaktadır. Her kim sadece daha sağlıklı olmak için oruç tutarsa, o takdirde o kişi orucuyla Allah Teâlâ'ya ibadet etmiş olmaz. Ama niyeti, Allah Teâlâ'ya ibadet etmekle birlikte sağlıklı da olmak arzusu ise, o bu niyetinin karşılığını sevap olarak görür ve onun durumu hac esnasında ticaret yapmaya da niyet eden kimsenin haline benzer. Eğer ibadet niyeti olmasa o zaman nasibi sadece açlık ve perhiz (diyet) olur. Oruç ayeti bize onu ibadet niyetiyle tutmamızı ve bu vesile ile takvaya ermemizi, nefsimizi sevgi ve korku denkleminde Allah Teâlâ'dan sakınır kılmamızı, buna bağlı olarak özümüzü her türlü iyi ve güzel sıfatlarla, hasletlerle bezememizi, güzel fiillere kendimizi hazırlamamızı istemektedir.

Üstad Abduh şöyle dedi: Hiç kuşku yoktur ki bu anlattığımız tarzda oruç tutan kimse hem razı olur, hem de kendisinden razı olunan biri olur, kendi iç dünyasında huzura erer; herhangi bir sıkıntı, huzursuzluk, tedirginlik duymaz. Evet belki bedeninde bir gevşeme, bir zaaf hali hissedebilir; ama ruh âleminde asla böyle bir olumsuz durum yaşamaz. Öyle adamlar tanırım ki Ramazan'daki öfkesi diğer aylardaki gibi olmaz, oruç tutmadığı günlerde insanların sözlerinden alındığı gibi oruç halinde iken alınmaz, onlardan etkilenmez. Bu hal, onun orucu sırf Allah Teâlâ için tutuyor olmasındandır. (Öyle anlaşılıyor ki Üstad kendisini kastediyor). Gerçek anlamda oruçlu olan bir kimsenin alâmetleri babında kötülüklerin ve günah olan şeylerin terk edilmesine dair hadisler onun sözünü destekler. Bunlardan biri Ebû Hureyre hadisidir ki onu Ahmed, Buharî, Sünen sahipleri (Nesâî hariç) merfu olarak rivayet etmişlerdir:*"Her kim yalan sözü ve sahte davranışı terk etmezse, Allah Teâlâ'nın onun yemesini, içmesini terk etmesine hiç ihtiyacı yoktur."*[254]

Bu anlatılanlar nerede, bir de insanların çoğunun tutmakta oldukları oruç nerede!? Dikkat edildiyse görülecektir ki insanlar sanki orucun; birden

252. Bkz. *Keşfu'l-hafâ*, II, 42.
253. Bkz. Ahmed, II, 380; *Keşfu'l-hafâ*, I, 539.
254. Buharî, *Savm*, 8.

öfkelenmeye, hamakati ortaya dökmeye, en ufak sebepten küplere binmeye sebep olduğu konusunda müttefiktirler. Hatta o kadar ki bu aralarında artık iyice yayılmış ve herkesçe bilinen bir hal almış, hatta bu sayılan şeylerin orucun doğal sonucu olduğuna inanılır olmuştur. Bu inanç gereği, iki kişiden biri diğerine kötü bir söz söylediği zaman üçüncü biri ona: "Aldırma, boş ver; çünkü o oruçlu" diyebilmekedir. Oysa ki bu, nefislere musallat olmuş ve gerçeğin yerine geçmiş bir vehimdir. Tabiî olarak da etkisini göstermektedir. Vehimler her ne zaman nefiste yer etse, aklı başında olup da kendilerini gerçek anlamda eğitme yolunda olanların bile kolay kolay kurtulamadıkları marazî bir durum halini almaktadır. Hal böyle olunca tamamen anane ve geleneklerin içinde kaybolmuş olan ve körü körüne taklitle yol almaya çalışan, işin sonunun nereye varacağını kestiremeyen, kendilerinin hangi kör kuyuya atılacaklarını bilemeyen gafillerin durumu nasıl olacaktır? Onların tuttukları orucun kendilerine etkisi, orucun asıl meşruiyet amacı olan takvaya ters düşecek, Rasûlullah'ın (s) hadislerinde nitelediği oruçluya ait özelliklerle bağdaşmayacaktır. Meselâ bu tür hadisler arasında en meşhur olanı: *"Oruç kalkan (cünne)dır"*[255] hadisidir. Hadis metninde geçen *"cünne"* kelimesi korunma, siper edinme demektir. Kalkan gibi oruç da sahibini günahlardan, kötü iş ve hareketlerden, bunların doğal sonucu olan cehennem ateşinden, cezasından koruyacaktır. Bu hadisin değişik lâfızları vardır. Sahihlerde ve Sünenlerde bir ilâvesi de bulunmaktadır. Hafız (İbn Hacer) (ö.852/1447), şerhi *Fethu'l-Bârî*'de Ahmed'in rivayet etmiş olduğu metindeki şu lâfzı zikretmiştir: *"Oruç, kırılmadığı sürece kalkan (cünne)dır"*. Dârimî'de, ayrıca *"gıybetle"* ilâvesi bulunmaktadır. O, bu ziyade hakkında şunları söylemiştir: Gıybet oruca zarar verir. Hz. Âişe'den -ki Evzâî (ö.157/774) de aynı görüştedir- gıybetin oruçlunun orucunu bozacağı ve o günün kaza edilmesini gerektireceği rivayet edilmiştir. İbn Hazm (ö.456/1064) ifrata giderek, oruçlunun, orucu hatırında olduğu halde bile bile işlediği her günah orucunu bozar demiştir. Gazzâlî (ö.505/1111) de, oruçlu iken günah işleyen kimseyi, bir şehri yıkıp yerine bir köşk inşa eden kimseye benzetmiştir.

Üstad Abduh şöyle devam etmiştir: İnsanların çoğu oruçlarında dinin zahir hükümlerine riayet etmekte, insanlara uygun hareket etme çabası içinde olmaktadır. O kadar ki hayız halindeki bir kadın bile yiyip içmeyi terk etmekte ve Ramazanda gündüz vakti yemeyi ar ve günah saymaktadır. Hayız halindeki kadın dışındaki diğer insanlara nisbetle böyle bir orucun tutulmasında, İslâm'ın zahir hükmünü yerine getirmiş olmak ve dinî bir şeâiri görünürde işlemiş olmak bakımından herhangi bir beis bulunmaz. Ancak böyle bir oruç, fertlere dinleri ve dünyaları açısından ne kazandırır. Çünkü tutulan oruç, içini dolduracak olan özden, manevî havadan mahrum

255. Buharî, *Savm*, 2.

bulunmaktadır. Bu haliyle kişinin, dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacak takvaya ulaşabilmesi mümkün değildir. Üstad, ayrıca dersinde Ramazan ayında iftariyelik yiyecek ve içecekler için yapılan hazırlıklara da değindi ve şunları söyledi: Ramazanda yiyecekler, içecekler o kadar artıyor ki, bir ayda neredeyse yılın diğer aylarında yapılan harcamaya denk düşecek bir harcama yapılıyor. Ramazan sanki yeme içme mevsimi gibi bir hal alıyor. O kadar ki gündüzleyin yeme ve içmeyi terk etmek, akşam olunca daha çok yiyip içebilmek için yapılıyor gibi oluyor. İşte bu oruçlar, Rasûlullah'ın (s):*"Nice oruçlular vardır ki oruçlarından nasipleri sadece açlık ve susuzluklarıdır"* sözünde kasdetmiş olduğu oruçlardır. Hadisi, Nesâî ve İbn Mâce[256] rivayet etmişlerdir. İnsanların tutageldikleri bu tür oruçlar üzerinde daha fazla duracak değiliz. Aslında onlar neyin ne olduğunu gayet iyi biliyorlar. Yazdıklarımızda, yaptıklarının hak mı bâtıl mı olduğunu öğrenmek isteyen kimseler için yeterli açıklama da vardır.

Sonra Allah Teâlâ bize farz kıldığı orucun belirli ve sınırlı olduğunu beyan etti ve şöyle buyurdu: ***"Eyyâmen ma'dûdât", (Sayılı günlerde)*** yani sayı bakımından belirli günlerde demektir. Yahut da az sayıda günlerde, anlamındadır. Bu günler Ramazan günleridir. Nitekim açıklaması ileride gelecektir. İbn Abbâs ve diğerlerinden de bu şekilde rivayet edilmiştir. Müfessirler, muhakkik ulemânın çoğunun bu görüşte olduğunu söylemişlerdir. Bazıları bu günlerin Ramazanın dışında başka günler olduğunu zannetmişler ve Âşurâ günü ile her aydan üç gündür, demişlerdir. Bazıları bu üç günün de eyyâm-ı bîyz yani ayın 13., 14. ve 15. günleri olduğunu, daha sonraki *"Şehru Ramazân..."* ayeti ile neshedildiğini söylemişlerdir. Fakat Sünnette, Ramazan orucundan önce herhangi bir orucun Müslümanlara farz olduğuna dair bir açıklama bulunmamaktadır. Eğer olsaydı, bunun tevatür yoluyla bize kadar ulaşması gerekirdi. Çünkü oruç herkesi ilgilendiren ve amelî olan bir ibadettir. Evet Aşûrâ günü orucu hakkında İslâm öncesi ve sonrası ile ilgili olarak birbiri ile çelişkili âhâd hadisler bulunmaktadır ve bunlardan bir kısmı Medine'de bu orucun emredilmiş olduğunu göstermekte, bir kısmı ise Müslümanların tercihine bırakıldığını ifade etmektedir. Ancak onun bütün Müslümanlara farz kılınmış olduğunu yahut neshedildiğini gösteren herhangi bir delil bulunmamaktadır. Dolayısıyla Müslümanlardan dileyen müstehap olarak bu orucu tutabilmektedir. Hatta Rasûlullah'ın (s):*"Eğer gelecek seneye kadar yaşarsam elbette dokuzuncu günü oruç tutacağım"*[257] buyurmasından -ki Rasûlullah (s) o güne yetişemeden sene içinde vefat etmişti- bu orucun emredilişinin peygamberliğin son senelerinde olduğu da anlaşılmaktadır. Biz burada bu rivayetleri değerlendirme ve ayıklamaya tabi

256. İbn Mâce, *Sıyâm*, 21.
257. Bkz. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 273.

tutacak, aralarını cemedecek değiliz. Ancak hemen şunu söyleyelim ki bazı âlimler her nedense Kur'ân'dan nâsih ve mensûh hükümler çıkarmaya çok meraklıdırlar ve bunun kendi Kur'ân ilimlerinin genişliğine delâlet edeceğini düşünürler. Oysa ki bu ilk bakışta Kur'ân'ı iptal etme ilmi demektir. Zira kesinlik ve kuvvet itibariyle Kur'ân'ın hüccetine asla denk düşmeyecek, eş değerde bulunmayacak birtakım sözde delillerle Kur'ânî hükümlerin ortadan kaldırılması söz konusu olmaktadır. Böyle bir tavrı bir Müslümanın hafife alması uygun olmaz. Zira bu Allah Teâlâ katında çok büyük bir şeydir.

"İçinizden hasta olan veya yolculukta bulunan, tutamadığı günlerin sayısınca diğer günlerde tutar". Yani her kim bu şekilde olur ve orucunu tutamazsa, o takdirde tutamadığı o muayyen günler sayısınca başka günlerde tutması gerekir. Başka bir ifade ile o kişinin oruç tutmaması halinde yapması gereken şey, tutamadığı günler sayısınca orucu kaza etmektir. Hasta ve yolcudan her biri, oruç sebebiyle meşakkate maruz kalma durumundadır. ***"Marîz", "hasta"*** kelimesinin herhangi bir kayıt olmaksızın mutlak zikredilişi, bu ruhsat hükmünün oruç tutmayı zorlaştıran ya da imkânsız kılan ağır hastalıklara mahsus olmadığını ifade etmek içindir. Bu izah, Atâ (ö.105/723) ve İbn Sîrîn'den (ö.110/728) nakledilmiştir. Buharî (ö.256/869) de bu görüştedir. Çünkü bu türden olan hükümler, ruhsat olabilmesi için meşakkatin bizatihî kendisine değil mazınnesine yani muhtemelen bulunacağı yere bağlanır. Nice hastalık vardır ki oruç tutmayı zorlaştırmaz; fakat o oruç, hastaya zararlı olur ve hastalığının artması ya da uzamasına etki eder. Meşakkatin bilfiil bulunmasını şart koşmak zor olur. Zararın anlaşılması ise daha da güçtür. Cumhur, sözü edilen hastalıktan maksadın oruç tutmayı zorlaştıran hastalık olduğu görüşündedir ve bu görüşlerine de diğer ayetteki *"Allah size kolaylık ister, zorluk istemez"*[258] ifadesini delil olarak kullanmaktadırlar. Aslında bu ifade onlar için delil olamaz. Çünkü bu, aslî ruhsat hükmünün gerekçesi olmaktadır. Ruhsatın kemali ise, herhangi bir sıkıntıya sebebiyet verecek şekilde olmaması iledir. Aynı şekilde ***"sefer", "yolculuk"*** kelimesinin mutlak ve nekire olarak kullanılması da uzun kısa her çeşit yolculuğu, keza haram bir iş işlemek için yapılan yolculukları da kapsaması içindir. Burada temel alınacak nokta, aynen şeriatta mutlak olarak kullanılan diğer lâfızlarda olduğu gibi, örfü esas almak ve örfen neye yolculuk deniyorsa onu burada sözü edilen şerî yolculuk kabul etmektir. Bu konu da insanların yaşam tarzlarının ve ulaşım araçlarının değişmesiyle değişmektedir. Günümüzde buharlı arabaya yahut havada uçan tayyareye binip de üç mil yahut fersah yol alan yahut normal deve (kervan) yürüyüşü ile bir ya da iki günlük yolu kateden, orada kısa bir müddet durup da tekrar memleketine ve evine dönen kimse örfümüzde yolculuk yaptı sayılmaz; aksine gezinti yaptı kabul

258. Bakara, 2/185.

edilir. Sünnette bu kısa yolculuk hakkındaki bu kullanılış şeklini teyit eden açıklamalar vardır: Ahmed, Müslim, Ebû Davûd, Enes'den şu hadisi rivayet etmişlerdir: "Rasûlullah (s), üç günlük ya da üç fersahlık bir yolculuğa çıktığı zaman (dört rekatlı farz namazları) ikişer rekat kılardı"[259]. Rivayetin üç mil şeklinde olmasını Saîd b. Mansûr'da (ö.227/842) bulunan şu Ebû Sa'îd hadisi tercih ettirmektedir: "Rasûlullah (s), bir fersahlık yolculuk yaptığında namazı kısaltırdı. Bir fersah, üç mildir". Hatta İbn Ebî Şeybe (ö.230/844) İbn Ömer'den sahih bir isnad ile, onun tek bir millik yolculukta namazı kısaltmakta olduğunu nakletmiştir. Rasûlullah'ın (s) farz namazları daha uzun mesafede kısaltmış olduğunun rivayet edilmesi, buna münafi değildir. Çünkü daha uzun mesafelerde kısaltmış olması evleviyet yoluyladır. Müslümanlar arasında namazın kısaltılabileceği uzaklıktaki bir yolculuk esnasında orucun da tutulmayabileceği konusunda herhangi bir görüş ayrılığı yoktur.

Günah işlemek için yolculuk yapmakta olan kimseye gelince, şeriatın bütün hükümleriyle muhatap biri olması hasebiyle onun diğerlerinden farkı yoktur. Bu itibarla bu mutlak ifadenin kapsamına onun da girmesi gerekir. Nitekim bunun izahı daha önce "... *fakat, darda kalana, başkasının payına el uzatmamak ve zaruret miktarını aşmamak üzere günah sayılmaz*"[260] ayetinin tefsiri sırasında geçmişti.

Bazı mukallit tefsirciler Allah Teâlâ'nın ***"ev 'alâ sefer"***, ***"veya yolculukta bulunan"*** sözünün gün esnasında yolculuğa çıkan kimseleri kapsamayacağı, o kimsenin ancak ikinci günden itibaren ruhsat hükmünden yararlanabileceği doğrultusunda bir işarette bulunduğunu zannetmişlerdir. Gerekçe olarak da; çünkü *"alâ"* harfinin *"sefer"* kelimesinin üzerine girmesi, aynen kişinin bineğine binmesi gibi, sefer üzerinde tam bir temekkün sağlaması gereğini ifade eder ve bu mana ise ancak ertesi gün için gerçekleşir, demişlerdir. Ancak Sünnet, yapılan bu izahın aksi doğrultusunda gerçekleşmiştir. İçlerinde Buharî'nin de bulunduğu bazı hadisçiler İbn Abbâs'tan şu hadisi rivayet etmişlerdir: *"Rasûlullah (s) Huneyn'e*[261] *çıkmıştı. İnsanlar farklı farklı idiler; kimi oruç tutuyordu, kimi de tutmayıp yiyordu. Rasûlullah (s) bineği üzerine binince bir tas süt ya da su istedi. Onu eline aldı ya da semerin üzerine koydu, sonra insanlara baktı. Bunun üzerine orucunu tutmayanlar, orucunu tutanlara: 'Orucunuzu bozun!' dediler"*[262]. Enes ve Ebû Basra hadisinde bununla emredildiği ve bunun Sünnet olarak isimlendirildiği ifade edilmektedir. Buharî'de ve diğerlerinde yer alan İbn Abbâs'a ait başka bir ifadede şöyle denilmektedir: Rasûlullah (s) Ramazan ayında Mekke'ye doğru yola

---

259. Müslim, *Müsâfirîn*, 12; Ebû Davûd, *Sefer*, 2; Ahmed, III, 129.
260. Bakara, 2/173.
261. Diğer rivayetlerde de tasrih edildiği üzere doğrusu Mekke'ye olacaktır.
262. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 255.

çıkmıştı ve oruç tutmaktaydı. Kedîd'e varınca orucunu bozdu, insanlar da oruçlarını bozdular. Ebû Abdullah (Buharî) yaptığı açıklamada Kedîd'in, Usfân ve Kudeyd arasında bir su olduğunu söylemiştir[263]. Başka bir rivayette "Usfân'a varınca" denilmektedir. Kedîd Usfân'a tabi bir yerdir ve Medine'ye daha yakındır. Hâfız İbn Hacer (ö.852/1448), *Fethu'l-Bârî*'de şöyle demiştir: Bu hadis, kişinin geceden niyet edip sabahleyin oruca başlamış olsa da o gün sefere çıktığı zaman orucunu bozabileceğine delil olarak kullanılmıştır. Cumhurun görüşü budur. Şâfiîlerin çoğu da bu görüşü kesin benimsemiştir.

Zahirîler ya da onlardan bir kısmı, hastalık ve sefer esnasında oruç tutmamanın vacip olduğu görüşündedirler. Oysa ayet böyle bir sonucu gerektirmemektedir. Amelî Sünnet ise aksi doğrultuda gerçekleşmiştir. Birtakım kimseler ise, yolcu ve hastanın bu halde oruç tutmaları halinde, tuttukları gün sayısınca yine orucu kaza etmeleri gerekir demişlerdir. Bu görüş, Allah Teâlâ'nın yolcu ve hastanın işini, diğerlerine nisbetle daha da zorlaştırdığı anlamına gelir ki sakatlığı ortadadır. Doğrusu şudur: Her kim bu halde iken orucunu tutarsa farzını yerine getirmiş olur, kim de tutmaz ise ona da kaza gerekir. Amelî Sünnet bu şekilde gerçekleşmiştir. Sahih'te geldiği üzere *"Sahabe Rasûlullah (s) ile birlikte sefere çıkardı. İçlerinde kimisi oruçlu olur, kimisi de olmazdı. Bununla birlikte hiçbir kimse diğerlerini ayıplamazdı"*[264].

Rasûlullah (s), yolculuk çok meşakkatli olunca yanındakilere oruçlarını bozmalarını emrederdi ve onlar da hep birlikte oruçlarını bozarlardı. Nitekim Ebû Sa'îd; Ahmed, Müslim ve Ebû Dâvûd'un rivayet etmiş oldukları hadisinde şöyle anlatmaktadır: "Rasûlullah (s) ile birlikte Mekke'ye doğru sefere çıkmıştık. Biz oruçluyduk. Bir yerde konakladık. Rasûlullah: *'Şüphesiz siz düşmanınıza yaklaştınız. Oruç tutmamanız sizi daha güçlü kılacaktır."* buyurdu. Bu bir ruhsattı, kimimiz tutmaya devam ettik, kimimiz de orucumuzu bozduk. Sonra başka bir yerde konakladık. Bu kez: *'Şüphesiz siz yarın sabah düşmanınızla karşılaşacaksınız. Oruçsuz olmanız sizi daha güçlü kılacaktır. Bu itibarla orucunuzu bozun!'* buyurdu. Bu bir kesin (azimet) emirdi, bunun üzerine biz de oruçlarımızı bozduk. Daha sonraları Rasûlullah (s) ile birlikte sefer esnasında oruç tuttuğumuzu da biliyorum."[265] Hadis imamları Hz. Âişe'den rivayette bulunmuşlardır: Hamza b. Amr el-Eslemî Rasûlullah'a (s) şöyle demiştir: *"Seferde oruç tutayım mı?"* Kendisi çok oruç tutan biriydi. Rasûlullah (s) ona: *"İster tut, ister tutma"* buyurdu[266]. Müslim'de yer alan rivayette ise Rasûlullah (s) ona şöyle cevap vermiştir: *"Bu Allah Teâlâ'dan bir ruhsattır; kim onunla amel ederse ne âlâ, her kim de oruç tutmak isterse ona*

263. Buharî, *Savm*, 34; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 257.
264. Buharî, *Savm*, 37.
265. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 250.
266. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 249.

da bunda bir günah yoktur."[267] Bu rivayet gösteriyor ki o, Rasûlullah'a (s) Ramazan orucunu sormuştu. Zira bir şeye ruhsat denilebilmesi için karşılığında azimet hüküm olan vacibin bulunması gerekir.

Müslim, Nesâî ve Tirmizî, Deravurdi tarikiyle Cafer-i Sâdık -babası Muhammed b. Bâkır b. Ali Zeynelâbidîn- Câbir senediyle şu hadisi rivayet ederler: Rasûlullah (s), Fetih yılı Mekke'ye doğru sefere çıkmıştı. Kendisi oruçluydu. Usfân önlerinde bir vadi olan Kürâ'u'l-Gamîm'e varıncaya kadar orucuna devam etmişti. İnsanlar da onunla birlikte oruç tutmuşlardı. Kendisine orucun insanlara ağır geldiğini ve onların kendisinin ne yapacağını beklediklerini söylediler. Rasûlullah (s) ikindi vaktinden sonra bir bardak su istedi ve onu içti. İnsanlar kendisine bakmaktaydılar. Bunun üzerine bir kısmı oruçlarını bozdular, bir kısmı ise oruçlarına devam ettiler. Daha sonra Rasûlullah'a (s) bazılarının oruçlarına devam ettikleri iletildi. Rasûlullah (s) onlar hakkında:*"Onlar isyankârdırlar"* buyurdu[268]. Bunu, meşakkatli bir durum olduğu halde ruhsatı kabul konusunda kendisine uymadıkları için söylemişti. Daha önce geçen diğer bir rivayette, düşmanla karşılaşma sırasında güçlü olmaları için oruçlu olmamalarını emretmişti. Bu durumda isyanın manası açıktır.

Ahmed, Buharî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî, Câbir'den rivayet etmişlerdir: Rasûlullah (s) bir seferde idi, bir kalabalık ve yanlarında kendisine gölge yapılan bir adam gördü. *"Bu ne?"* diye sordu. "Oruçlu!" dediler. Bunun üzerine: *"Seferde oruç tutmak, iyi bir şey/sevap (birr) değildir"* buyurdu[269]. Hafız İbn Hacer, şerhi *Fethu'l-Bârî'de*, seferde iken oruç tutmanın mı, yoksa oruç tutmamanın mı daha faziletli olduğu konusundaki farklı görüşleri zikreder ve şöyle der: Hasılı güçlü olan kişi için oruç tutmak, orucu yemekten daha sevaptır. Orucun ağır gelmesi ya da ruhsatı kabulden yüz çevirme halinde ise tutmamak daha faziletlidir. Eğer meşakkat bulunmazsa o takdirde kişi muhayyerdir; ister tutar ister tutmaz. Selef bu mesele hakkında ihtilâfa düşmüş ve bir grup şöyle demiştir: Sefer esnasında tutulan oruç farz olan orucun yerine geçmez, bu itibarla seferde iken oruç tutan kimsenin daha sonra memleketine vardığında onları kaza etmesi gerekir. Çünkü ayetteki ***"(tutamadığı) günlerin sayısınca diğer günlerde tutar"*** ifadesinin zahiri bunu gerektirmektedir. Hem hadiste de *"Seferde oruç tutmak, iyi bir şey/sevap (birr) değildir"*[270] buyurulmaktadır. İyiliğin, sevabın (birr) mukabili kötülük ve günah (ism) demektir. Kişi tuttuğu oruç ile günah işlemiş oluyorsa, elbette ki o orucu farz için yeterli olmaz. Bu görüş bazı Zâhirîlere aittir ve Hz. Ömer,

267. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 250.
268. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 253.
269. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 249.
270. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 249.

İbn Ömer, Ebû Hureyre, Zührî, İbrahim en-Nehaî ve daha başkalarından da nakledilmiştir. Bunlar *"İçinizden hasta olan veya yolculukta bulunan, (tutamadığı) günlerin sayısınca diğer günlerde tutar"* ayetini delil olarak kullanmakta ve: "Ayetin takdiri *"...fe 'ıddetün..."* yerine *"...fe 'aleyhi 'ıddetün..."* yahut *"... fe'l-vâcibu 'ıddetün..."* şeklindedir, demektedirler. Cumhur ise bu ayeti *"... alâ seferin fe eftara fe 'ıddetün..."* diye takdir ederek tevil etmiştir. Bu görüşün tam mukabili, sefer halinde iken oruç tutma(ma)k, kişi nefsinin helâk olmasından korkmadıkça ya da çok ağır bir meşakkat bulunmadıkça caiz olmaz, şeklindedir. Bu görüşü de bir gruptan Taberî (ö.310/922) nakletmiştir. Ulemânın çoğunluğu ise -ki Mâlik, Şâfiî, Ebû Hanife bunlardandır- güçlü olup da herhangi bir meşakkat duymayacak kimse için oruç tutmak daha sevaptır, demişlerdir. Birçokları ise ruhsat ile amel etmiş olmak için tutmamak daha üstündür, demişlerdir ki Evzaî (ö.157/774), Ahmed ve İshâk'ın (ö.238/853) görüşleri de bu olmaktadır. Diğerleri ise mutlak olarak muhayyerdir, demişlerdir. Bir diğer gruba göre ise hangisi daha kolay geliyorsa o daha üstündür; çünkü Allah Teâlâ: *"Allah size kolaylık ister, zorluk istemez"*[271] buyurmaktadır. Bu duruma göre eğer kişiye oruç tutmaması daha kolay gelirse onun hakkında tutmaması efdaldir. Eğer oruç tutması daha kolay ise -insanlarla birlikte tutması daha kolay, sonra yalnız başına kaza etmesi daha zor gelecekse- o takdirde de o kişi için oruç tutması daha efdal olacaktır. Bu görüş de Ömer b. Abdulaziz'e (ö.101/720) aittir ve İbnü'l-Münzir (ö. 18/640) de bu görüşü tercih etmiştir.

Bunlar içinde tercihe şayan olan Cumhurun görüşüdür. Fakat oruç tutması kendisine ağır gelebilecek ve ondan zarar görebilecek kimsenin oruç tutmaması daha faziletli olabilir. Aynı şekilde ruhsatın kabulünden yüz çevirme tavrı sezinlenen kimse hakkında da -daha önce mest üzerine meshetme örneğinde geçtiği ve iftarda acele edilmesi konusunda da geleceği gibi- oruç tutmaması daha üstün olabilir. Ahmed, Ebû Tu'me tariki ile rivayet etmiştir: Bir adam İbn Ömer'e: "Ben seferde iken oruç tutmaya daha muktedirim" demişti. İbn Ömer ona: "Her kim Allah Teâlâ'nın ruhsatını kabul etmezse, Arafat dağları gibi vebal altında kalır." dedi. Bu söz, kişinin ruhsattan yüz çevirmesi haline yorulur. Nitekim Rasûlullah (s): *"Kim benim Sünnetimden yüz çevirirse o benden değildir."*[272] buyurmuşlardır. Keza sefer halinde iken orucunu tutması halinde riya ya da kendisini beğenme gibi bir duyguya kapılabileceğinden korkan kimsenin de oruç tutmaması daha faziletlidir. Nitekim İbn Ömer buna işarette bulunmuştur ve Taberî onun sözünü Mücâhid tarikiyle rivayet etmiştir. Buna göre o şöyle demiştir: Yolculuk yaptığın zaman oruç tutma; çünkü sen oruç tuttuğun zaman arka-

---

271. Bakara, 2/185.
272. Buharî, *Nikâh*, 1; Müslim, *Nikâh*, 5.

daşların: "Oruçluya yaptırmayın, ona değmeyin, oruçluya verin." derler ve senin işini kendileri görürler ve "Falan oruçludur." derler. Bu böyle devam eder gider ve sonunda senin sevabın tükenir. Yine Mücahid tarikiyle Cünâde b. Ümeyye vasıtasıyla Ebû Zer'den de benzeri bir söz nakledilmiştir.

Sonra Hafız (İbn Hacer) şöyle devam eder: *"Seferde iken oruç tutan, hazarda (mukim) iken oruç tutmayan gibidir"*[273] şeklindeki meşhur hadise gelince onu İbn Mâce, İbn Ömer'den zayıf bir isnadla merfû olarak tahric etmiştir. Taberî, Ebû Seleme tarikiyle onu yine merfû olarak rivayet etmiştir. Senedinde İbn Lehî'a vardır ve o zayıftır. Bu ikisi dışında aynı manadaki rivayetler ise mevkûftur ve isnad bakımından munkatıdır. Sonra şöyle der:

Seferde oruç tutmayı tecviz edenler Rasûlullah'ın (s) *"Seferde oruç tutmak, iyi bir şey/sevap (birr) değildir*[274] hadisini tevil etmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bazıları şöyle demiştir: Bu hadis belli bir sebeb üzerine varid olmuştur; dolayısıyla hükmü, o sebebe ve aynı şartlar içinde bulunan kimselere hasrolunur. Buharî de bab başlığında bu izaha meyletmiştir[275]. Bu yüzden Taberî, Ka'b b. Âsım el-Eş'arî'nin bu bâbdaki hadise benzeyen rivayetini aldıktan sonra "Rasûlullah'ın (s) bu sözü, bu durumdaki kimseler hakkındadır." demiştir. Serd ettiği hadis ise şöyledir: Rasûlullah (s) ile birlikte sefere çıktık, çok şiddetli bir sıcaktaydık. Bir de baktık bir adam ağacın gölgesine çekilmiş ve ağrı çeken biri gibi uzanmış yatıyor. Rasûlullah (s): *"Adamınızın ne ağrısı var?"* diye sordu. "Ağrısı falan yok; fakat o oruçludur, sıcak başına vurmuş" dediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s): *"Seferde oruç tutmak, iyi bir şey/sevap (birr) değildir. Siz, Allah Teâlâ'nın size ruhsat kılmış olduğu şeyden ayrılmayın!"* buyurdu.

İbn Dakîk el-'İyd (ö.701/1302) şöyle demiştir: Bu olaydan şu sonuç çıkarılmıştır: Yolculuk sırasında oruç tutmanın keraheti durumu, bu örnekte olan kimselere mahsustur. Eğer oruç kişiyi yoracaksa, kendisine ağır gelecekse yahut yapması daha önemli başka bir sevaplı işi terk etmesine sebep olacaksa o takdirde onun oruç tutması mekruh olur. Bu durumda,*"Seferde oruç tutmak, iyi bir şey/sevap (birr) değildir."* hadisi, anlatılan durumda olanlara mahsus kılınır.

Dedi ki: Seferde iken oruç tutulmasına cevaz vermeyenler ise şöyle diyorlar: Lâfız âmmdır. Böyle durumlarda itibar lâfzın umûmî oluşuna olup, sebebin hususîliğine değildir. Dedi ki: Burada şu hususa iyi dikkat etmek gerekir: Sebebin, sözün bağlamının ve karinelerin, âmm lâfzın tahsisine ve sözü söyleyenin muradına delâleti ile âmm lâfzın mücerred herhangi bir sebeb üzerine vürudu arasında fark olmalıdır. Her ikisi de her ne kadar âmm

273. Nesâî, *Sıyâm*, 53.
274. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 249.
275. Bkz. Buharî, *Savm*, 36.

ise de aralarında açık fark vardır. Bu itibarla her ikisini de aynı kategoride mütalaa eden kimse isabet edemez. Zira âmm bir lâfzın mücerred herhangi bir sebep üzerine vârid olması, o lafzın bu sebeple tahsîsini gerekli kılmaz. Meselâ Safvân'ın ridasının çalınması sebebiyle hırsızlık hükmünü getiren ayetin nüzulünde durum böyledir. Ancak sözün bağlamı ve sözü konuşanın maksadının ne olduğuna dair karineler; mücmel ifadelerin beyanı ve birden fazla ihtimal içinde maksûd olanın hangisi olduğunun tayini babında yol gösterici olurlar. Nitekim konumuzla ilgili hadiste de durum böyledir. İbnü'l-Münîr, *el-Hâşiye*'de şöyle demiştir: Bu olay şunu ortaya koyuyor ki her kimin başına bu olaydaki adamın başına gelenler gelecek olsa, o da hükümde aynen onun gibi olacaktır. Ancak öyle olmaz da kendisi farklı bir durumda olursa, o takdirde o kimsenin seferde iken oruç tutması aslî hüküm gereği caiz olur. Allahu a'lem!

İmam Şâfiî, hadiste geçen*"Seferde oruç tutmak, iyi bir şey/sevap (birr) değildir."* ifadesinin, ruhsat hükmünü kabule yanaşmayan kimseler hakkında olduğu yorumunu yapmıştır. Buna göre hadisin manası şöyledir: Bir kimsenin farz ya da nafile herhangi bir oruç için, Allah Teâlâ kendisine tutmaması hakkında ruhsat vermiş iken, bu derecede sıkıntı içine girmesi iyi bir şey/sevap değildir. Bu mana yerindedir. Dedi ki: Hadisin manasının şöyle olması da muhtemeldir: "Seferde oruç tutmak, tersini yapanın günah işlemiş sayılacağı mutlaka uyulması gereken iyi bir şey/sevap (birr) değildir". İbn Huzeyme (ö.311) ve başkaları birinci manayı almışlardır. Tahavî (ö.321/933): "Burada 'iyi bir şey/sevap (birr)'den murad, sevabın en yüksek mertebesi olan noksansız sevap (birr) demektir. Yoksa seferde iken orucun iyi bir şey olmadığı söylenmek istenmemiştir. Zira oruç tutmamak, bazen -meselâ düşmanla karşılaşıldığında daha güçlü olunması isteniyorsa- oruç tutmaktan daha sevaplı bir iş olabilir. Bu haliyle hadis, şu hadise benzemektedir: *"Miskîn (yoksul), kapı kapı dolaşan değildir."*[276] Bu hadiste kapı kapı dolaşanların tümden yoksulluktan çıkarılmaları amaçlanmamıştır, sadece gerçek ve tam anlamda miskînin (yoksulun), kendisini müstağnî kılacak hiçbir şeyi olmayan, buna rağmen kapı kapı dolaşarak insanlardan bir şeyler de isteyemeyen, bu yüzden de ihtiyaç içinde olduğu bilinemeyen kimse olduğu anlatılmak istenmiştir.

"Oruca dayanamayanlar, bir düşkünü doyuracak kadar fidye verir". Bu, oruç hükmünden müstesnâ edilen ikinci kısım olmaktadır. Burada sözü edilenler oruca ancak büyük bir meşakkatle güç yetirebilenlerdir. Oruç kendilerine fiilen ağır gelenler, tutamadıkları her güne mukabil olarak, kendi ailelerine yedirdikleri ortalama yemeği -ne az, ne fazla- esas alarak bir fakirin doyumluğu demek olan fidyeyi verirler. Bir defada yiyebileceği kadar bir miktarı ya

276. Buharî, *Zekât*, 53; Müslim, *Zekât*, 101.

da normal yiyen bir kimsenin yiyeceği kadarlık bir yiyeceği yoksul kimseye yedirirler. Eskiler bunu bir "müd" olarak takdir ederlerdi. Bir müd, bir "sâ'ın" dörtte biri eder. İki avuç dolusu miktarı buğday ya da hurma demektir. Fidye hükmünün oruç tutamamaya bağlanması şiddetli meşakkat sebebiyledir. Buna delâlet eden karineler vardır: *"İçinizden hasta olan veya yolculukta bulunan, tutamadığı günlerin sayısınca diğer günlerde tutar."* ifadesi gibi.

Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: ***"el-İtâka"***, bir şeyi yapmak için lâzım olan güç ve kudretin en alt noktası demektir. Araplar *"Etâka'ş-şey'e"* ifadesini ancak o şeyi yapmak için güç ve kuvvetinin son derece zayıf olması halinde, onu yaptığında son derece ağır meşakkat duyacağı durumda kullanırlar. Ayette geçen ***"ellezîne yutîkûne"***den murad oruç karşısında dayanıp kalmış, güçleri tükenmiş yaşlılar, iyileşme umudu kalmamış olan kötürümler ve devamlı geçimlerini çok ağır işlerde çalışarak kazanmak zorunda kalan maden işçileri ve benzeri durumda olanlardır. Ağır işlerde çalıştırılmak üzere müebbed hüküm giymiş suçlular da, eğer oruç fiilen kendilerine ağır geliyorsa ve fidye verme gücüne de sahip iseler aynı hükümdedirler.

Ben de derim ki: Bu kelime halat, ip, fitil gibi maddeleri oluşturan lifler anlamındaki *"tâka"* kelimesinden türetilmiştir. Bunlar birbirlerini pekiştirir ve sırım halini alarak güçbirliği ederler, sonuçta oluşturdukları ip, halat vb. çok sağlam olur. Yahut da boğaza geçirilen tasma anlamındaki *"tavk"* kelimesinden alınmıştır. Râgıb'ın (ö.502/1108) sözü de bu doğrultudadır. O şöyle der: *"et-Tâka"*, insanın ancak meşakkatle yapabileceği, gücü dahilinde olan miktarın adıdır. Bu isimlendirme, bir şeyin etrafını kuşatan "tavk" yani "tasma"ya benzetilerek yapılmıştır. *"Velâ tühammilnâ mâ lâ tâkata lenâ bih"* ayetinde kastedilen mana, yapması bize ağır gelecek şeyleri yükleme demektir. Yoksa kudretimiz dahilinde olmayan şeyler kastedilmemektedir. *"Ve 'alâ'llezîne yutîkûne..."* ayetinin zâhiri, oruç tutsun ya da tutmasın vermeye gücü yetenlerin fidye vermesini gerektirir. Ancak fidyenin gerekmesi için bir başka şartın daha bulunması hakkında icma bulunmaktadır.[277] O şart da orucu tutmamış olmasıdır.

Buharî'nin rivayetine göre İbn Ömer, bu ayet hakkında mensûh, demiştir. İbn Abbâs ise mensuh değildir, o bir daha oruç tutamayacak derecede düşkün olan pîr-i fânîler (yaşlı erkek ve kadınlar) içindir, onlar her günün orucu yerine bir yoksulu doyururlar, demiştir. Ebû Davûd'un rivayetinde, ayrıca hamile ve emzikli kadınlar da zikredilmiş bulunmakta, bunların bebeleri hakkında endişe etmeleri halinde oruç tutmayıp onun yerine fidye verecekleri ifade edilmektedir. Bezzâr (ö.292/904) da aynı haberi tahric etmiş ve arkasından şu sözü eklemiştir: İbn Abbâs, hamile bir ümmü veledine, "Sen *'Ve alâ'llezîne yutîkûne...'*de sözü edilen kimselerdensin, senin fidye vermen ge-

277. *Müfredât*, s. 312.

rekir, daha sonra kaza etmen de gerekmez." demiştir. Ancak Şâfiîler, gebe ve emzikli kadınlara hem fidye hem de daha sonra kaza etme hükmünü vacip görmektedirler. Ahmed (b. Hanbel'in Müsned'inde) ve Sünenlerde yer alan Enes b. Mâlik el-Ka'bî hadisinde Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Allah Teâlâ, yolcudan orucu ve namazın yarısını kaldırdı, gebe ve emzikli kadından da orucu kaldırdı".* Darekutnî ve Hâkim'in İbn Abbâs'tan rivayet edip, ayrıca sahih olduğunu belirttikleri haberde o şöyle demiştir: "Pîr-i fânîye (yaşlılara) oruç tutmama ve yedirme (fidye verme) ruhsatı verilmiştir, daha sonra kaza etmesi de gerekmez". Bu, ayetin manasından zahir olan hüküm olmaktadır. Şafiî mezhebinin; yaşlı erkek ve kadınlar ile onlar hükmünde olan başka kimseler hakkındaki hükmü de aynıdır.

Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: Çokları ayetin mensûh olduğu görüşündedirler. Çünkü onlar *"itâka"*nın *"istitâ'a"* yani güç yetirme anlamında olduğunu düşünmektedirler. Hatta bazı müfessirler -Celâleyn'de olduğu gibi- kendi mezheplerine uygun düşmesi için ayete bir olumsuzluk harfi takdir ederek ayetin aslında *"Ve alâ'llezîne lâ yutîkûne..."* şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Oysa ki ayet az önce açıkladığımız gibi herhangi bir olumsuzluk harfi takdir etmeden zaten o manayı vermektedir. Bazıları ise bu fiil kalıbının başında bulunan elif harfinin selb yani olumsuzluk için olduğunu; dolayısıyla manasının herhangi bir olumsuzluk harfi takdirine gerek kalmadan zaten *"Ve alâ'llezîne lâ yutîkûne..."* demek olduğunu söylemişlerdir. Bu da öncekilerden nakledilen makûl bir görüştür. Bu gibi konularda kural şudur: Eğer ayetin herhangi bir şekilde imâli mümkün ise onun neshine hükmolunması caiz değildir.

Derim ki: Kısaca söylemek gerekirse oruç karşısında Müslümanlar üç ayrı grup oluştururlar:

Birinci grup: Mukim olup sağlığı yerinde olan, kendisine dokunacak herhangi bir zarar olmadan, meşakkat görmeden oruç tutmaya muktedir bulunan kimselerdir. Bunlara oruç tutmak kesin olarak farzdır, terki ise büyük günahlardan olmaktadır. Çok sayıda ulemâ, bu tür mü'minlerin bile bile oruçlarını tutmamaları halinde bunun kaza yoluyla hatta ömür boyu oruç tutmakla bile telafi edilemeyeceği görüşündedirler.

İkincisi grup: Yolcu ve hasta olanlardır. Bunların oruçlarını tutmamaları mübah olmakta, tutamadıkları gün sayısınca da kaza etmeleri gerekmektedir. Çünkü hastalık ve yolculuk insanı meşakkate düçar eyler. Onlar oruç tutmak yüzünden bilfiil zarar görürlerse yahut tutmaları halinde mutazarrır olacaklarını kesin bilirlerse yahut güçlü bir şekilde zannederlerse o takdirde oruçlarını tutmamaları gerekir. Yolculuk halinde bulunan kimseler hakkında oruç tutmanın mı, yoksa tutmamanın mı daha faziletli olduğu konusundaki görüş ayrılıklarından daha önce bahsetmiştik. Bu konuda bizim tercihi-

miz, oruç tutmak eğer kolay gelecekse, herhangi bir sakıncalı durum ortaya çıkmayacaksa o takdirde yolcunun Ramazanda iken diğer Müslümanlarla birlikte oruç tutmasının daha faziletli olacağı doğrultusundadır. Ama yol arkadaşlarını sıkıntıya sokacaksa, onları kendisine hizmet ettirecekse, yapması gereken bazı menduplan yahut yolculuk için gerekli olan şeyleri yapmaktan aciz kalacaksa o takdirde de oruç tutmaması daha faziletlidir. Ama oruç, onu herhangi bir vacibi ifa edemez duruma düşürecekse o zaman oruç tutmaması vacip olur. Az önce geçen Ebû Sa'îd hadisinde, savaş için güçlü olma meselesiyle ilgili olarak açıkça ifade edilen şey de budur. Hasta da, kendisine hangisinin daha kolay ve neyin daha faziletli olacağı konusunda aynen yolcu gibidir. Öyle hastalıklar vardır ki oruç tutmak tedavi gibi iyi gelir yahut hastalığın ortadan kalkmasına yardımcı olur. Nitekim bunları orucun sağlıkla ilgili faydaları bahsinde zikretmiştik.

Üçüncü grup: Ortadan kalkması umudu olmayan bir sebep yüzünden orucun kendilerine ağır geldiği kimselerdir. Yaşlılık, geçici olmayan bünye zayıflığı, yaşamını kazanabilmek için devamlı olarak ağır işlerde çalışma mecburiyeti, iyileşme umudu olmayan müzmin hastalık gibi sebepler böyledir. Keza gebelik, emziklilik gibi meşakkat sebebi tekrarlanan durumlar da böyledir. İşte bu gibi bir sebepten dolayı oruç tutmada zorlanan kimseler oruç tutmayabilirler ve tutamadıkları her oruca mukabil bir yoksulu daha önce anlatıldığı gibi normal bir biçimde doyururlar.

Allah Teâlâ, oruçla ilgili kesin farziyet hükmünü ve ruhsatı açıkladıktan sonra ***"Kim gönülden iyilik yaparsa o iyilik kendisinedir."*** buyurmuştur. Buradaki *"gönüllü iyilik"*ten (***tatavvu'***) maksat, sözü edilen sayılı günlere ilâve olarak oruç tutarsa demektir. Çünkü orucun faydası ve sevabı kendisine ait olacaktır. Ayet metnindeki *"Femen tatavva'a..."*da ki *"fâ"* harfi buna delâlet etmektedir. Çünkü bu cümle farziyetin sayılı günlere hasredilmesi hükmünün uzantısı olan bir cümledir. Bu cümlenin fidye hükmünün uzantısı sayılması yerinde olmaz. Çünkü kendisinden devamlı olarak oruç tutma imkânı düşen ve bu yüzden fidye vermesi gereken bir kimsenin farza ilâve olarak nafile oruç tutması düşünülemez. *Celâleyn*'de tatavvu' yani bir şeyi gönüllü olarak ilâveten işleme fiili, keffâret (fidye) hükmüne bağlanmış ve ayetin manası "her kim fidye miktarını gönüllü olarak artırırsa..." şeklindedir, denilmiştir. Üstadımız İmam Abduh bu izahı beğenmemiş ve uzak görmüştür. (Fakat bunun yerine) ayetin her ikisine de (hem nafile oruca, hem de nafile fidyeye) şamil olması bağlama daha uygundur.

"Oruç tutmanız sizin için hayırlıdır".

"En tasûmû..." müevvel masdarı, *"es-sıyâm"* anlamındadır. Nitekim Übey b. Ka'b bu şekilde okumuştur ki, bu tür kıraatler Kur'ân'ın tefsiri kabilinden sayılır. *"Hayrun" "hayrun 'azîm"* yani büyük bir hayırdır demektir (Tenvinin

tazîm için olduğu söylenmek isteniyor). Çünkü oruçta bedenin ve nefsin terbiye edilmesi, iradenin bilenmesi, imanın takva ile, sürekli Allah Teâlâ'nın murakabesi altında olduğu düşüncesiyle beslenmesi ve güçlenmesi söz konusudur. Ebû Ümâme Rasûlullah'a (s): "Bana bir emirde bulun ki onu senden alayım ve gereğini yapayım." dediği zaman O (s): *"Sen oruca bak; çünkü onun eşi benzeri yoktur."*[278] buyurmuştur. Hadisi Nesâî sahih bir senedle rivayet etmiştir.

***"Eğer bilirseniz"*.**

Yani hayırlı oluşunun yönünü bilirseniz demektir. Yoksa eğer taklit yolu ile tutuyor iseniz, onun ne anlama geldiğinden haberiniz yoksa; hükmün sırrını, hikmet-i teşrîini, onun sadece mükellefler için bir maslahat olduğunu zira Allah Teâlâ'nın kulların orucundan müstağnî bulunduğunu kavramamış iseniz; onu eş, dost, ahbab tutuyor diye tutmuyor; aksine gerçek anlamda onun bilincine ulaşmış bulunuyorsanız, işte o zaman orucun sizin için hayırlı olduğunu anlarsınız. Ayetten ilk bakışta anlaşılan budur. Bazı müfessirler bu ayetteki hitabın, ruhsat sahiplerine yönelik olduğunu söylemişlerdir. Buna göre tutmama ruhsatı bulunan kimselerin Ramazan ayı içinde iken bu orucu tutmaya çalışmaları ruhsatla amel ederek tutmamalarından daha hayırlıdır, demektir. Fakat bu her zaman böyle olmaz ve ittifakla kabul edilen bir husus da değildir. Üstelik bazı hadisler de bu izaha ters düşmektedir. Cümlenin *"femen tatavva'a..."* şeklinde Fâ-i tefrî'iyye ile uzantı biçiminde kurulmuş olması ve oruç tutmanın mı tutmamanın mı daha üstün olduğu konusundaki yaptığımız açıklamalar da yine bu izahı uzak bir ihtimal kılmaktadır.

"Ramazan ayı, ki onda Kur'an, insanlara yol göstererek yol gösterici ve doğruyu yanlıştan ayırıcı belgeler olarak indirildi."

Bu istinâf cümlesidir. Oruç tutmamız farz kılınan o sayılı günleri açıklamak ve onların Ramazan günleri olduğunu beyan etmek, bu ibadetin bu aya tahsis edilmesinin hikmetini belirtmek için söze başlamıştır. Buna göre oruç ibadetinin bu aya tahsis edilmesinin hikmeti, onun; bu ayın Kur'ân'ın indiği, Peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed'in (s) kıyamete dek bütün insanlığa ve bütün çağlara peygamber olarak gönderilmesiyle Rahmân olan Allah Teâlâ'ın hidayetinin insanların üzerine taştığı kutlu ay olmasıdır. Kur'ân'ın inmesinden maksat, inmeye başlamasıdır. ***"Hüden li'n-nâs"*, *"insanlara yol göstererek"*** yani bütün insanlığa tam bir hidayet olarak indirildi. *"Ve beyyinâtin mine'l-hüdâ"*, *"ve âyâtin beyyinâtin vâdıhâtin"* takdirindedir; yani açık seçik, tam bir vuzuh ile açıklayıcı, Hak olmasında asla kuşku bulunmayan, hikmetlerinde ve hükümlerinde asla kapalılık olmayan ayetler olarak demektir. *"Mine'l-hüdâ"*daki *"el"* takısı cins içindir; Kur'ân'ın daha önceki rasullerin getirmiş oldukları hidayetin cinsinden; fakat onlardan daha açık,

278. Nesâî, *Sıyâm*, 43.

daha kâmil olduğunu ifade eder. *"ve'l-furkân"*, hidayet arayanlar için hak ile bâtılın arasını ayıran, faziletlerle rezaletleri birbirinden tefrik eden demektir. İşte böylesi bir hidayet kitabı olan Kur'ân'ın inmiş olduğu Ramazan gibi kutlu bir ayda, bu hidayet sebebiyle Allah Teâlâ'nın nimet ve ihsanını anmış ve O'na şükretmiş olmak için kendisine diğer aylarda yapılmayan bir ibadet türü ile ibadette bulunmak çok uygun olacaktır.

*"Günler"*in önce müphem zikredilip arkasından hangi günler olduğunun açıklanmasının hikmeti şudur: Müphemlik, günlerin az olduğu intibaını verir. Bu da oruç gibi ağır bir mükellefiyetin nefisler üzerindeki ilk etkisini hafifletmiş olur. Aslolan da zaten günlerdir. Zira pek yakında da geleceği üzere Ramazan bütün yerküre için sıradan bir ay değildir. Sonra bu tayin ve beyan, orucun hikmetinin açıklanması, faydalarının serdedilmesi, ağır geleceklere ruhsat tanındığının açıklanması, orucun bizatihî kendisinin hayırlı bir şey olduğunun bildirilmesi, ayrıca gönüllü olarak tutmanın müstehaplığının ortaya konulması sağlandıktan sonra olmuştur. Bütün bunlar, nefsin oruç ibadetini, sayılı az günlerin tam bir ay kılınmasını içten gelen bir motifle kabul etmesini sağlamaya yönelik Kur'ânî teşrîe ait hikmetli üslubun sonucudur.

Kur'an'ın Anlaşılırlığı ve Levh-i Mahfuz

Ayet Ramazan ayını anıp, Kur'ân'ın o ayda indirildiğini söyledi, ardından Kur'ân'ı nitelemeye başladı, onu öyle andı ki oruç hükmü tamamlandıktan sonra sanki onun lezzetinden bahsedildiği intibaını verdi. Sonra ikinci aşamada o ayda oruç tutulması emrini getirdi. Böylece yapılan bu girişle nefisler bu emri beklenmedik bir durum olarak görmez oldu. O kadar ki illet malûl üzerine takdim edildi. Belki de bu, *"Şehru Ramâzân"*ın mübteda olduğunu kabul etmemiz halinde haberin, onun haber olduğunu düşündüğümüzde ise mübtedanın hazfedilmiş olmasının hikmetindendir.

Üstad Abduh dedi ki: Haberin hazfedilmesi, Kur'ân'ın veciz üslubu içinde karışıklığa mahal olmayan yerlerde alışılagelen bir durumdur. İbhâm (müphem kılma)dan sonra beyanın gelmesi, yine Kur'ân'ın, önce bir şeyi zikredip daha sonra da o şeyin illetini ve hikmetini zikretme üslubuna uygun düşmüştür. O da, burada şudur: Allah Teâlâ'nın bizi kendisiyle hidayete eriştirdiği Kur'ân'ın indirilmesi, onun açık seçik tam bir açıklayıcı, hükümlerinde asla kapalılık olmayan ayetler kılınması, onun ilâhî bir hidayet, Hak ile bâtıl arasını ayıran Furkân olması, onun bizatihî bütün insanlar için rahmet ve diğer semavî kitaplar cinsinden olduğunun belirtilmesi; fakat buna rağmen diğer cinsler içinde onun açık seçik ayetler olması hasebiyle en yüce mevkiye sahip olmasıdır. Aslında Allah Teâlâ'nın bütün kitapları hidayet kitabıdır; ancak onların Kur'ân'ın beyanı gibi bir beyan tarzına sahip olmadıkları görülmektedir. Meselâ Danyal Peygamberin (a) Kitab'ını ele alalım. Şüphesiz Allah Teâlâ

bu kitabı O'na, insanlara okusun ve dinleyenler de onunla doğru yolu bulsun diye indirmiştir. Ancak onun ayetleri açık seçik değildi, tam bir vuzuhluk yoktu. Hatta ancak büyük bir çaba sonucu anlaşılabilen ve bilmeceyi andıran ifadeler vardı, birtakım rumuzlar içeriyordu. Allah Teâlâ'nın bizzat Kur'ân'da nûr ve hidayet olarak isimlendirdiği Tevrat'ta dahi kapalı, anlaşılması zor, karıştırılabilecek yerler vardı. Dolayısıyla Hakkın ziyası ve hidayeti onda aynen Kur'ân'da olduğu gibi açık seçik, vazıh bir şekilde etrafa yayılmıyor, ortalığı aydınlatmıyordu. Bu İncillerden de, bizzat İsa Mesih'in (a) tilmizlerinin dahi, onun yaptığı vaazları, açıkladığı hükümleri ve müjdeleri tam olarak anlayamadıklarını görüyoruz. Kaldı ki bizim inancımıza göre o, gerçek İncil'dir.

Derim ki: Hatta İncillerde İsa Mesih (a), onlara her şeyi söylemediğini, söylenecek daha çok şeyin bulunduğunu, eğer zamanındaki engeller olmasaydı onların da söylenmesinin gerektiğini ifade etmiş ve kendisinden sonra Hakk'ın ruhu olan ve her şeyi kendilerine söyleyecek olan Faraklit'in (yani peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed'in geleceğini müjdelemişti. Okuyucu bunların tafsilatını A'râf Sûresi'nin tefsiri sırasında görecektir. Bütün bunlara karşılık sahabenin Kur'ân ayetlerinden herhangi bir şeyi anlamadıkları, onlar karşısında şaşkın şaşkın bakakaldıkları doğrultusunda bir haber bize ulaşmamıştır. Selef ulemâsı da aynı şekilde Kur'ân'ı bihakkın anlamışlar, onu anlamada herhangi bir şaşkınlık göstermemişlerdir. İşte Kur'ân böyle açık seçik olması, tam bir vuzuhluk arz etmesi, hak ile bâtılı ayırt eden Furkân oluşu özelliği ile, diğer semavî kitaplar arasında temayüz etmiştir. Ne var ki Müslümanlardan mukallit bir grup, Kur'ân'ın tam bir beyan ve bütün insanlar için hidayet kitabı olması özelliği ile temayüz etmesine razı olmamış ve bazıları onu anlaşılmaz kılmak için ellerinden gelen gayreti ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu çabaları o kadar ileri gitmiştir ki bundan böyle Kur'ân artık kapalı bir kutu ve muamma halini almış, onu ancak derin ilim sahibleri, akılları ve anlayışları ile diğer insanlardan üstün olan belirli insanların anlayabileceği sanılmıştır. Bunlar sonra özel yetenekli bu üstün insanların da sadece ilk asırlarda ortaya çıkmış olan müctehidler olduklarını ve görevlerini tamamlamakla nesillerinin tükendiğini, onların bir daha gelmeyeceklerini, bundan böyle sadece ahkâm düzeyinde bile olsa Kur'ân'ı anlayabilecek kimsenin asla çıkmayacağını iddia etmişlerdir. Kur'ân'a ters düşen ve onu nakzeden bu görüşün mukallid Müslüman halk yığınlarınca, hatta din âlimi olduklarını iddia edenlerce tartışmasız kabul edildiğini görürsün. O kadar ki birileri çıksa da bu görüşü paylaşmadığını, kendisinin doğrudan Kur'ân'ın hidayetine tabi olduğunu söylese, onu hemen küfür ve taşkınlıkla damgalarlar. Acaba bu iki kesimden hangisi iman davasında samimidir? Eğer Müslümanlar, Kur'ân hakkında bu düşüncelere saplanmış olmasalar, Kur'ân hakkında taklit edegeldikleri imamlarının sözlerini ölçüt alacaklarına

her şeyi Kur'ân'a vursalar ve onu esas alsalardı, o takdirde Kur'ân'ın beyan nuru her tarafı aydınlatır, hem kendileri hem de diğer insanlar hidayet yolunu bulurlardı; aynen önünde bulut engeli olmayan güneş gibi o her tarafı aydınlatırdı. Ne var ki onlar bu tavrı göstermekten kaçındılar ve kendilerinden önce geçenlerin yolunu adım adım, karış karış takip ettiler, körü körüne onlara uydular. Din adına kitaplar koydular ve onların Kur'ân'dan daha açık, onlarla doğru yolu bulmanın daha uygun olduğunu iddia ettiler. Çünkü onlar kendi kuruntularına göre hükümce daha açık, anlama bakımından zihinlere daha yakın idi. Bu şaşkınlık maalesef Kur'ân'ı yegane din kitabı olmaktan çıkardı ve arka plâna itti. İnsanların anlayışları ise din halini aldı.

Dediğimiz gibi Allah Teâlâ, özellikle bu ayda oruç tutmamızı farz kıldı ki Kur'ân'ı indirmekle bize yapmış olduğu nimet ve ihsanına karşı O'nu hatırlayalım, O'na şükretmiş olmak için oruç tutalım. Ona olan şükrümüzden biri de, indiği ay olan Ramazanda Kur'ân'a olan bağlılığımızın daha kamil olması, ondan istifademizin diğer aylara nisbetle daha da artmasıdır. Keza orucumuzun bizi takva gerçeğine biraz daha yaklaştırır olmasıdır. Orucumuz, eğer bizim huylarmıza, amellerimize olumlu katkıda bulunmazsa, her halimizde Kur'ân'ın hidayetini kendimize esas almazsak o takdirde nimetlerden yararlanmak nerede olur, şükür nerede kalır?! Cibrîl (a), Ramazan ayı geldiğinde Rasûlullah (s) ile Kur'ân'ı aralarında müzakere ve mukabelede bulunurlardı. Bu yüzden selef-i sâlihin, bu ayda Kur'ân'ı karşılıklı müzakere ve mütalaa ederler, Ramazan gecelerini Kur'ân okuyarak ihya ederler, böylece onun hidayetinden daha çok yararlanmak, onun nurundan daha fazla istifade etmek isterlerdi. Hal böyle iken bizim de onlara tabi olmamız gerekmez mi? Halimize bakın, bazı zengin ve itibarlı kimseler Ramazan geldi mi mukabele okutmak için güzel sesli hafızları tutarlar ve onlar hizmetçilere ait odada güzel güzel makamla Kur'ân okurlar, kendileri ise emsal ve akranları ile diğer odalarda gönüllerince eğlenir, oyun oynarlar. Belki bazen Kur'ân okuyan hafızları dinledikleri olur. Bununla da sadece o güzel makamlarla okunan Kur'ân'ın musikisinden haz almayı düşünürler. Bu haliyle onlar Kur'ân'ı ya tamamen terk etmiş olmakta ya da onu nefsanî lezzetlerine âlet etmektedirler. Onların bu haline Allah Teâlâ'nın şu buyruğu ne kadar da uygun düşmektedir: *"Dinlerini oyun ve eğlenceye alanları, dünya hayatının aldattığı kimseleri bırak."*[279]

Kur'ân'ın Ramazan ayında indirilmesinin manasına gelince, kesin olarak bilindiği gibi Kur'ân peygamberlik süresi boyunca peyderpey inmiştir. İlk inmeye başladığı zaman ise Ramazan ayı idi ve bu Kadir yani şeref gecesi diye isimlendirilen bir gecede olmuştu. Bir ayette de bu geceye *"mübarek gece"* denilmiştir.[280] Bu mana açıktır ve bunda herhangi bir problem bu-

279. En'âm, 6/70.
280. Duhân, 44/3

lunmamaktadır. Kaldı ki Kur'ân sözcüğü Hz. Muhammed'e indirilen kutsal kitabın tümüne denildiği gibi, onun bir kısmına da denilmektedir. Rivayet asrından beri tefsir ile uğraşanlar her nasılsa bu ayetin bir problem arz ettiğini söylemişler ve sonra da onu izaha kalkışmışlardır. Buna göre güya Kur'ân, Ramazan ayında Kadir gecesinde dünya semasına topluca indirilmiştir. Daha önce ise yedi kat göğün ötesinde Levh-i Mahfûz'da bulunuyordu. Dünya semasından da Rasûlullah'a (s) peygamberliği boyunca tedrîcî olarak parça parça inmiştir.

Onların bu sözünden Kur'ân'ın Rasûlullah'a (s) Ramazan ayında inmediği anlaşılıyor ki bu ayetlerin açık beyanına ters düşmektedir. Onların bu izahına göre Kur'ân'ın inzali sebebiyle bizim bir minnet borcumuz doğmamakta ve Ramazan ayının oruç ayı kılınmasının hikmeti kaybolmaktadır. Çünkü Kur'ân'ın dünya semasında durmasıyla diğer semalarda yahut Levh-i Mahfûz'da durması arasında bizim açımızdan bir fark yoktur. Zira orada durduğu sürece bizim için hidayet olmayacaktır ve bu durumda bu inzâlin bize ne faydası olacak belli değildir. Sonra onu bildirmenin bize kazandıracağı meziyet ne olacaktır?

Bunlara, bütün semavî kitapların Ramazan ayında indirilmiş olduğu rivayetini de eklemişlerdir. Keza bu tür rivayetlerle diğer ümmetlerin de bizim gibi Ramazan ayında oruç tutmakla mükellef oldukları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Üstad Muhammed Abduh, bu tür rivayet ve izahlardan hiçbirinin sahih olmadığını söylemiştir. Bunlar sadece haşviyattır (şişirmelerdir) ve Ramazan'ı tazim için uydurulmuştur. Ramazanın değeri için bizim bu tür sözlere ihtiyacımız yoktur. Zira Allah Teâlâ'ın Kur'ân'ı bizim hidayetimiz için bu ayda indirmiş olması, onu dinimizin şiarlarından biri kılması ve bu ayı bizim için ibadet mevsimi olarak belirlemesi şeref olarak ona yeterlidir. Allah Teâlâ, Kur'ân'ı Ramazanda toplu olarak indirdiğini söylememiştir. Onu, Levh-i Mahfûz'dan dünya semasına indirdiğini de söylememiştir. Aksine O, onu indirdikten sonra *"Doğrusu sana vahyedilen bu Kitap, Levhi Mahfuz'da bulunan şanlı bir Kuran'dır."*[281] buyurarak Kur'ân'ın, nüzûlünden sonra da kesinlikle Levh'de mahfûz bulunduğunu belirtmiştir. Yedi kat göklerin ötesinde olduğunu söyledikleri Levh-i Mahfuz'a, onun alanının şu kadar olduğuna, Allah Teâlâ'nın ilminin tümünün orada kayıtlı bulunduğuna gelince bunların Kur'ân'da zikri geçmemektedir. Bunlar gayb âlemine ait şeylerdir ve onlara iman, gayba imandır. Gayba iman konusunda ise sabit olan nassların belirlediği sınırda durmak, ne ileri ne geri gitmek gerekir. Bu konuda bizim inanmamız gereken herhangi bir nass bulunmamaktadır.

281. Bûrûc, 85/22.

Oruç Başlangıcının Tayini

"Sizden bu ayı idrak eden, onda oruç tutsun."

Yani sizden her kim bu ayın girmesine erişir ve yolcu olmaz ise o ayda oruç tutsun. Bu, yılda on iki ayın düzenli olarak gerçekleştiği normal bölgelere mahsus bir emirdir. Bu ayların oluşması, hilâlin gözükmesiyle olur. Buna göre her kim Ramazan hilâlini görür yahut başkalarının gördüğü kendisince sabit olursa onun oruç tutması gerekir. Şabanın otuzuncu gecesinde hiçbir kimsenin hilâli görmemesi halinde ertesi sabahı oruç tutmak gerekir ve bundan sonra o gün, Ramazanın ilki sayılır. Bu konuda Sahihlerde ve Sünenlerde sabit hadisler vardır. İlk dönemden beri de uygulama hep bu doğrultuda devam edegelmiştir. Bazı müfessirler, ayet metnindeki ***"şehr"***den maksat hilâldir demişlerdir. Araplar hilâle *"şehr"* derlerdi. Ancak onların "Şehide'l-hilâl" demeyip, bunu sadece "Raâ'l-hilâl" yani "hilâli gördü" şeklinde ifade etmeleri bu izahı reddeder. Ayette geçen ***"şehide"***nin anlamı *"hadara"* yani *"hazır bulundu, erişti"* demektir. Bazıları da mananın "Sizden her kim ayın girmesine tanık olursa, onda oruç tutsun" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Üstad Abduh şöyle demiştir: Oruç emri *"tutsun"* ifadesiyle gelmiş, *"fe sûmûhu"*, *"onda oruç tutun!"* denmemiştir. Bunun hikmeti, Kur'ân'ın namaz vakitlerini belirlememesindeki hikmetin aynısıdır. Şöyle ki Kur'ân, Allah Teâlâ'nın bütün insanlığa yönelik hitabıdır. O, dünyanın bazı bölgelerinde ayların oluşmadığını, normal günlerin yaşanmadığını; aksine bütün senenin kutup bölgelerinde olduğu gibi bir gündüz ve bir geceden meydana geldiğini, güney kutbunda gündüz yaşanırken, kuzey kutbunun gece olduğunu, sonra bunun tersine döndüğünü bilmektedir. Kutup bölgelerine olan uzaklığa nisbetle değişen oranda gündüzler ve geceler değişmekte, kâh uzun kâh kısa olmakta, ekvatora doğru yaklaştıkça eşitlenmektedir.

Şimdi hal böyle iken Allah Teâlâ'nın kutup bölgelerinde ve oraya yakın mıntıkalarda yaşayan insanlara süresi bir sene ya da bir kaç ay olan bir günde, birini tan yeri ağarırken, diğerini güneşin tepe noktasından batıya doğru kaymaya başladığı anda ... şeklinde olmak üzere sadece beş namaz kılmalarını emretmesi, ayların, Ramazanın olmadığı bir yerde ona bizzat Ramazan ayında oruç tutmasını emretmiş olması düşünülebilir mi? Hayır! İşte Kur'ân'ın bir insan düzmecesi değil de ilmiyle her şeyi kuşatan Allah Teâlâ'nın katından olduğuna delâlet eden en büyük delillerden biri, onun bu gibi konularda onu bize tebliğ eden Peygamber'in (s) kendi zamanı ya da mekanı ile herhangi bir kayıt kuyut altına girmeden zaman ve mekan üstü bir hitapla gelmiş olmasıdır. Eğer o bizzat Peygamber'in kendi kitabı olsaydı o takdirde onun zamanına, içinde yaşadığı mekana, tanıdığı ülkelere uygun düşecek kayıtlarla dolu olması son derecede makul ve münasip olurdu. O günlerde Araplar yeryüzünde gündüzü bizim gündüzlerimiz gibi birkaç

gündüz yahut bir kaç ay eden, geceleri de aynı şekilde olan memleketler olduğunu bilmezlerdi.

Kur'ân'ı indiren o Allâmu'l-Guyûb, yerlerin ve göklerin yaratıcısı olan Yüce Allah bütün insanlara birden hitap etmiş ve herkesin emirlerine riayet edebileceği bir biçim kullanmıştır. Bunun sonucu olarak Kur'ân'da namaz emrini mutlak olarak vermiş, Rasûlullah (s) da yerkürenin büyük kısmını oluşturan mutedil ülkelere uygun düşecek biçimde namazın vakitlerini açıklamıştır. İslâm, işaret ettiğimiz ülkelerde yaşayan insanlara ulaşınca onların namaz emriyle ilgili mutlak nassları, kendi ictihadları ile ve Rasûlullah'ın (s) Allah Teâlâ'nın mutlak emrini açıklayışına kıyas yaparak takdir etmeleri mümkündür. Aynı şekilde oruç da öyledir. Ramazan ayında tutulması emri sadece o aya erenler hakkındadır. Yaşadıkları bölgede böyle bir ayın bulunmaması halinde orada yaşayan insanlar, kendilerine uygun düşecek şekilde takdir yoluna gidebileceklerdir. Fukaha, gecelerinin ve gündüzlerinin normal bölgelere nisbetle daha uzun ya da kısa olan bölgeler olduğunu öğrendiklerinde çözüm olarak takdir yolunu önermişlerdir. Ancak nerenin esas alınarak takdir yapılacağı konusunda aralarında ihtilaf etmişler, kimileri teşrî merkezi olması itibariyle Mekke ve Medine ikliminin esas alınması gerektiğini söylemişlerdir. Kimileri de kendilerine en yakın mutedil bölgenin esas alınarak takdir yapılmasının uygun olacağını önermişlerdir. Doğrusu her iki yaklaşım da caizdir; zira bu, hakkında nass bulunmayan ictihadî bir konudur.

"Hasta veya yolculukta olan, tutamadığı günlerin sayısınca diğer günlerde tutsun."

Burada ruhsat hükmünün tekrarlandığı görülmektedir. Oruç ibadetinin haddizatında önemli bir ibadet olduğu, onu tutmanın hayırlı olduğu, gönüllü ilave oruç tutulmasının müstehap olduğu, çok şerefli ve faziletli bir ay olan Ramazan ayına mahsus kılınması gibi hususlar zikredilince bu üsluptan, bu aya ait orucun kesinlikle her halükârda tutulması gerektiği, ruhsat hükmünün bu orucu kapsamayacağı, kapsasa bile o takdirde övgüye mahal kalmayacağı gibi yanlış anlamalar söz konusu olabilecekti. İşte buna mahal verilmemesi için ruhsat hükmü de tekrarlanmış oldu. Allah Teâlâ'nın oruç hükmünü bu şekilde tekrarından sonra, ruhsat hükmünün de aynı şekilde tekrar edilmiştir. Eğer ruhsat hükmü bu şekilde tekrar edilerek ortaya konulmasaydı o takdirde, oruç konusunda kendisini takva ehlinden görmek isteyen hiçbir kimse o ruhsatı işlemezdi. Hatta muhaddislerin rivayetine göre, bazı sahabîler (r) Kur'ân'daki ruhsat hükmünün tekiden ortaya konulmasına rağmen, sefer halinde iken oruçlarını bozmuş olmaktan kaçınmaktaydılar. O kadar ki seferlerin birinde Rasûlullah (s) onlara oruçlarını bozmalarını emretmiş; fakat onlar buna yanaşmamışlardı. Sonunda bizzat kendisi orucunu bozarak onların da kendisi gibi davranmalarını istedi ve

buna rağmen hâlâ bozmamakta direnenleri âsî diye isimlendirdi. Bu haber daha önce geçmişti.

"Allah size kolaylık ister, zorluk istemez."

Bu kısım, öncesinin gerekçesini oluşturmaktadır. Yani Allah Teâlâ, oruçla ilgili olarak koyduğu ruhsat hükmüyle, sizinle ilgili indirmiş olduğu ahkâmla sizin hakkınızda kolaylık diliyor, dininizin tam olarak kolay olmasını, zor olmamasını arzu ediyor. Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: Bu ifade, ruhsat hükmün işlenmesi hakkında söylenmiş bir tür teşvik sözüdür. Bunda tuhaf bir taraf da yoktur. Zira Allah Teâlâ, azimet hükümlerinin işlenmesini nasıl isterse, ruhsat hükümlerin işlenmesinden de öyle hoşnut olur. Fukahâ, yolcu ve hasta için efdal olanın hangisi olduğu konusunda üç ayrı görüş ileri sürmüştür ki bunların üçüncüsü hasta ya da yolcunun muhayyer olmasıdır.

Ben de derim ki: Ayet, oruç tutulduğu zaman meşakkat ve zorluk olmayacaksa, tutulmasının daha faziletli olacağını ima etmektedir; çünkü ruhsatın illeti bulunmamış olacaktır. Eğer meşakkat ve zorluk olacaksa o takdirde ruhsat hükmün gerekçesi bulunacağı için tutulmaması daha faziletli olacaktır. Keza oruç tutulmaması halinde savaş için daha güçlü olunması gibi daha başka maslahatlar var ise -önceden daha genişçe ele alındığı gibi- o takdirde de ruhsat ile amel etmek ve oruç tutmamak efdal olacaktır. Allah Teâlâ koyduğu hükümler ile inananların çıkmaza girmelerini, sıkıntıya düşmelerini istemez; onlar için sadece kolaylık diler, onların yararına, hayrına olan şeyleri ister. Bu dinde asıl olmaktadır ve diğer hususlar bu asla raci bulunur. "Meşakkat teysiri celbeder"[282] kuralı bu asıldan çıkarılmıştır. Bu konuya dair pek çok hadis gelmiştir. En meşhurlarından biri, Buharî ve Müslim'in Enes'ten rivayet etmiş oldukları: *"Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin!"*[283] hadisidir. Bu ayetteki "irâde"den (Allah'ın istemesinden) maksat tekvînî değil teşrî'î iradedir; yani fiilen var edilmesine yönelik olmayıp, şerî düzenleme bakımındandır. Trablus'ta okurken 1311 yılı Muharrem ayında Beytülmakdis'i ziyaret etmiş ve Halîl kentinde, Temîmî ailesinden salih bir adam olan oranın müftüsü ile bir araya gelmiştim. Bana, imtihan etme kasdıyla: "Allah Teâlâ: *"Allah size kolaylık ister, zorluk istemez"* buyuruyor. Allah Teâlâ'nın murad etmiş olduğu şey mutlaka olur, aksi aklen caiz değildir. Oysa ki biz bakıyoruz zorluklar var, bunları müşahade ediyoruz, bu nasıl oluyor?" deyince, ben kendisine: "Ayet, oruçla ilgili olarak hasta ve yolcu için verilen ruhsat hükmünün gerekçesini izah (ta'lîl) sadedinde gelmiştir; yoksa tekvîn (yaratma) ve takdîr hakkında değildir; aynen mal ve rızık konusundaki zorluk gibidir" şeklinde cevap vermiştim. Bu onun çok

282. *Mecelle* Md: 17.

283. Buharî, *Cihâd*, 164; Müslim, *Cihâd*, 5.

hoşuna gitmiş ve bana hayır dualar etmişti. O sırada benim Kur'ân tefsiri ile ilgili henüz hiçbir birikimim yoktu.

"Ve sayıyı tamamlamanız ve size yol göstermesine karşılık O'nu ululamanız için meşru kılmıştır; ola ki şükredersiniz."

"Ve litükmilû'l-'ıddete..." Cumhur "ikmâl" masdarından olmak üzere bu şekilde okumuştur. Âsım'ın ravilerinden Ebû Bekir ise "tekmîl" masdarından olmak üzere *"Ve litükemmilû'l-'ıddete..."* şeklinde şeddeli okumuştur. "Lâm" harfi ta'lîl yani gerekçeyi belirtmek içindir ve *"Allah size kolaylık ister, zorluk istemez"* ifadesinden anlaşılan (ama ayette zikredilmeyen) gerekçe üzerine atfedilmiştir. Sanki şöyle denilmiş gibidir: "Hastalık ve yolculuk halinde size ruhsat verildi; çünkü O, sizin için kolaylık diliyor ve sayıyı tamamlamanızı istiyor. Her kim ki onu hastalık ya da yolculuk sebebiyle tamamlayamazsa, daha sonra kaza yoluyla tamamlar". "Lâm" harfinin *"Yürîdûne liyutfi'û nûrallâh" yani "Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek isterler"*[284] ayetinde olduğu gibi fiili takviye için olduğunu söyleyenler de olmuştur. O takdirde mana şöyle olur: "Allah size kolaylık ister, bir de sayıyı tamamlamanızı". Bu tür kullanış biçimi, beliğ kimselerin sözlerinde çokça görülür. Üstad Abduh da bunu tercih etmiştir.

"Size yol göstermesine karşılık O'nu ululamanız için..." Size yol gösterdiği şeyden maksat sizin için yararlı olan hükümlerdir. İşte bu sebeple Allah Teâlâ; azametini, ululuğunu, kullarının hallerini düzeltmedeki hikmetini hatırlamalarını, kullarını dilediği hükümlerle terbiye edip eğittiğini, seçtiği yükümlülüklerle onları kemale erdirdiğini, zayıf düştükleri anda ruhsat olarak koyduğu hükümlerle işlerini kolaylaştırdığını ve bu şekilde kendilerine lütuf ve ihsanda bulunduğunu hatırlamalarını istemiş ve *"ola ki şükredersiniz"* buyurarak bütün bu nimetlere karşılık kendisine şükretmelerini talep etmiş, azimet ve ruhsat tarzındaki hükümlerden herbirinin yerli yerince kullanılmasını, onların hakkının verilmesini ve böylece kullarının kâmil anlamda mü'min olmalarını istemiştir.

Müfessirlerin çoğunluğu bu ayette birbiri üzerine leff ü neşr yoluyla sıralanmış olan üç gerekçe (ta'lîl) olduğunu söylemişlerdir ve daha önce sayılan bütün hükümlerde müessir olan bir de fiil takdir etmişlerdir. Buna göre takdir şöyledir: "Allah Teâlâ size sayılı günlerden ibaret olan oruç hükmünü koydu (şere'a), o sağlıklı olarak erişen kimseler hakkında sayıyı tamamlamak için Ramazan ayı orucudur..." Ayetin *"li tükmilû'l-'idde"* denilip de "iddete'ş-şehr"i denilmemesi Hocamız Abduh'un söylediklerini hatırlatmaktadır. Buna göre teklifte asıl olan, sayılı günlerdir, bizzat Ramazan orucunun tutulması yükümlülüğü ise onu görüp, ona erişen ve ruhsattan yararlanabilecek durumda olmayan kimselere yöneliktir. Bu, Kur'ân'ın sahip olduğu ve

284. Tevbe, 9/32.

hiçbir insanın kalbinden bile geçmeyecek olan eşsiz incelik ve belağata bir örnektir. Yine Allah Teâlâ, size, iyileşme umudu olan hastalık ya da yolculuk halinde olup da orucunu tutamayan kimseler için kaza etmeleri hükmünü koydu ki O'nu ululayasınız, oruç tutmama ruhsat hükmü ile kaza azimet hükmünü cemetmeye sizi irşad ettiği için O'nun şanını tazim edesiniz. Oruç sebebiyle sürekli olarak meşakkate maruz kalacak olanlar hakkında ise, size fidye verme hükmünü koydu ve sizin için zorluk değil kolaylık diledi, ola ki bu nimetlere şükredesiniz. Biz, müfessirlerin zikrettikleri ta'lîlin tertip şeklini, onlarınkinden daha açık olarak ortaya koyduk.

Bu ilk olarak yazdığım ve ilk baskıda neşredilen mütalaalarım olmaktadır. Şimdi ise diyorum ki: En iyisi şöyle denmeli: Sayının tamamlanması, sayılı günlerde meşrû kılınan orucun; mutlaka azimet halinde eda, ruhsat halinde de kaza şeklinde olmasının gerekçesidir. Kolaylığın irade edilip zorluğun murad olmaması, hastalık, yolculuk ve fidyeyi gerekli kılan meşakkat halinden oluşan üç ruhsatın gerekçesidir. Ululama (tekbîr) da, ayın tamamını oruçlu geçirerek sayıyı tamamlamanın gerekçesi olmalıdır. Bunun en büyük tezahürü de Fıtır bayramında yaşanmaktadır; zira o bayram gecesi boyunca ve bayram namazının sonrasına kadar sözlü olarak tekbir getirilmesi (Allah'ın ululuğunun dile getirilmesi) hükmü konulmuştur. Bütün bunlarla bize lütuf ve ihsan olunan bunca nimete karşı şükreden kullar olmamız amaçlanmıştır.

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ ﴿186﴾

186- Kullarım sana Beni sorarlarsa, bilsinler ki Ben, şüphesiz onlara yakınım. Benden isteyenin, dua ettiğinde duasını kabul ederim. Artık onlar da davetimi kabul edip Bana inansınlar ki doğru yolda yürüyenlerden olsunlar.

İbn Cerîr (ö.310/922), İbn Ebî Hâtim (ö.327/938) ve daha başkaları bu ayetin nüzûl sebebi hakkında şunu naklederler: "Bedevînin biri Rasûlullah'a (s) geldi ve dedi ki: Rabbimiz yakın mı ki ona münacaatta[285] bulunalım; yoksa uzak mıdır ki nidâ edip yüksek sesle çağıralım." Rasûlullah (s) bu soru karşısında sustu. Bunun üzerine de Allah Teâlâ bu ayeti indirdi. Abdurrezzâk, el-Hasan'dan şunu rivayet eder: Rasûlullah'ın ashâbı (r), Hz. Peygamber'e: "Rabbimiz neredFor?" diye sordular. Bunun üzerine bu ayet

285. Alçak sesle, fısıldayarak yalvarmak. (Çev.)

indi. Nüzûl sebebi hakkında sened bakımından bundan daha zayıf, destekten daha uzak, ravice daha az bulunan başka rivayetler de mevcuttur. Üstad Muhammed Abduh, birinci sebebin zikri sırasında şöyle demiştir: Bu, Arapların ya da Bedevîlerin rahatlıkla sorabilecekleri bir sorudur. Çünkü onlar eskiden beri kendileri ile ilâhları arasında, kendilerini göklerin ve yerin yaratıcısı olan yücelerdeki Allah'a yaklaştıracak vesileler edinmeyi alışkanlık edinmişlerdi. Bu vesileler ve vasıtalar ya şahıslardı ya da heykel, put gibi şahıs timsalleriydi. Kendi başlarına yücelerdeki O ulu ve tek ilâhı tanıyabilme imkânları olmamıştı. Sonunda apaçık ayetleriyle Kur'ân geldi de onlara O Yüce Allah'ı tanıttı ve böylece onlar gerçek anlamda tevhid ehli oldular. Ancak ayet, oruçla ilgili ayetler arasında gelmiştir. Öyleyse bu ayetlere uzak değildir; daha önce geçen hükümlerle yakından ilgilidir. Şöyle ki: Geçen ayette Allah Teâlâ bizden oruç günlerini tamamlamamızı ve Allah Teâlâ'yı tekbirle yüceltmemizi istemiş ve bunun bizi Allah Teâlâ'ya şükretme noktasına ulaştıracağını bildirmişti. Tekbîr ve şükür; "el-Hamdü lillâh", "Allahu Ekber" demek suretiyle söz ile olduğu gibi fiil ile de olur. Söz ile yapılması halinde şu soru akla gelir: Acaba bunlar sesin yükseltilmesi ve nida edilmesi şeklinde mi olur; yoksa sessizce ve içten geçirme, münacaatta bulunma yoluyla mı olur? İşte ayet, her ne kadar sorulmamış bile olsa bu beklenti halindeki sorunun cevabı olarak inmiştir. Dolayısıyla ayet, nüzûl sebebi olarak nakledilen rivayetler sahih olsun olmasın, bulunduğu yere uygundur.

Dedi ki: Ayetin nüzûlü ile ilgili olarak başka bir sebep daha rivayet edilir: Rasûlullah (s), Hayber gazvesinde Allah Teâlâ'ya yüksek sesle dua etmekte olan Müslümanları işitti. Onlara: *"Yavaş olun! Çünkü siz sağır ya da gaib olana dua etmiyorsunuz!"* buyurdu.

Her ne olursa olsun ayet, bize şerî bir hüküm vermektedir, o da şudur: Hiçbir ibadette sesi, Şâri' Teâlâ'nın cehrî namazlarda belirlediği ölçünün üzerinde yükseltmek uygun değildir. Bu ölçü, kişinin sesini yanındaki duyacak kadar yükseltmesidir. Her kim bundan fazla sesini yükseltir ve bağırır gibi ibadet ederse, belki de namazı bâtıl olur. Her kim dua ederken yahut Peygamberine (s) salâtü selâm getirirken çığlık atar gibi aşırılığa kaçarsa onun bu duası, Rahmân'a ibadetten daha çok, şeytâna ibadete yakın olur.

Ben de derim ki: Sözü edilen hadise gelince onu Ahmed, Buharî ve Müslim ile Sünen sahipleri, Ebû Osman en-Nehdî, Ebû Mûsâ'ya ulaşan çeşitli tariklerle rivayet etmişlerdir. Buna göre Ebû Mûsâ şöyle anlatmıştır: Biz bir seferde Rasûlullah (s) ile beraberdik. İnsanlar yüksek sesle tekbir getirmeye başladılar. Bunun üzerine Rasûlullah (s) şöyle buyurdu:*"Ey insanlar, yavaş olun! Çünkü siz sağır ya da gaib olana dua etmiyorsunuz. Şüphesiz siz işiten ve yakın olan, sizinle beraber olan Allah'a dua ediyorsunuz"*. Bir rivayette de:

"Onlar herhangi bir tepe ya da tümsek üzerine çıktıklarında tehlil[286] ve tekbir getirerek seslerini yükseltiyorlardı" denilmiştir[287]. Bu rivayetlerde ayetten söz edilmemektedir. Fakat hadis bu konuyla ilgilidir. Çünkü onlar geçen ayette emrolundukları tekbir ile seslerini yükseltiyorlardı, böylece ayetin hadisin yasaklamış olduğu hususa delâlet ettiği anlaşılmış oldu. Bu haliyle hadis, ayetin tefsiri olmakta hatta ayetle amel olmaktadır. Bunu İbnu'l-Âdil, tefsirinde bu ayetin nüzûl sebepleri arasında zikretmiştir.

"Kullarım sana Beni sorarlarsa, bilsinler ki Ben, şüphesiz onlara yakınım."

Daha önceki ayetlerde oruçla yükümlü olan bütün mü'minlere hitap edilirken bu ayetle Rasûlullah'a (s) hitap edilmektedir ki buna iltifat denir. Allah Teâlâ Rasûlullah'a (s), kullarına bu ve diğer ibadetlerde riayet etmeleri gereken tâat ve ihlâslı olma, onları hidayete ve doğru yola iletecek olan duada sadece Allah Teâlâ'ya tevüccühte bulunma gibi hususları hatırlatmasını, bu alanda ihtiyaç duydukları hususları onlara öğretmesini irşâd buyurdu. Bunu, zihinleri uyandırmak ve dikkatleri çekmek için soru takdiri ile ve fetvâ üslubu içinde ortaya koydu. Bu ayetten murad şudur: Allah Teâlâ kullarına yakındır, kul ile Allah arasında ne bir perde, dua ve ibadetlerini O'na iletecek ne bir veli, ne bir şefaatçi hiçbir kimse ya da vasıta yoktur. Yahut kulların imdadına yetişmede, onları mükafatlandırmada Allah Teâlâ'ya hâşâ ortak olacak hiçbir güç ve kudret yoktur. Bu itibarla kulun sadece ve sadece O'na, hem de tam bir ihlâsla teveccüh etmesi gereği anlaşılmaktadır. Verilmek istenen mana işte budur.

Beyzâvî (ö.685/1286), ayetin önceki ayetlerle bağlantısı hakkında şunları söyler: "Bil ki Allah Teâlâ Ramazan ayında oruç tutulmasını emredip, onlardan sayıya riayet etmelerini isteyince, onları tekbir ve şükür yoluyla vazifelerini yerine getirmeye teşvik edince, arkasından hemen bu ayeti getirdi ki kendisinin kullarının durumlarından haberdar, sözlerini işitir, dualarını kabul eder, işledikleri amellerin karşılığını verir olduğu belirtilmiş olsun, böylece onların kendilerinden istenilen yükümlülükleri daha bir coşku ile yapmış olmaları sağlansın, buna bir teşvik olsun".

Biz biliyoruz ki amelî hükümler sadece imanın takviyesi, nefsin ıslâhı için meşrû kılınmıştır. Bu noktadan hareketle Kur'ân-ı Hakîm'in söylemi; her hükmü hikmetiyle, imanı güçlendirici faydasıyla birlikte açıklamak şeklindedir. Bu yaklaşım sonucu Kur'ân, hükümden bahsederken salt açıklamada bulunmaz, onun hemen yanında Allah Teâlâ'nın azametini hatırlatıcı, O'nun devamlı olarak murakabesinde olunduğu inancını güçlendirici, O'na teveccühü sağlayıcı, O'na olan imanı sağlamlaştırıcı öğelere de yer verir. İşte bu ayette de böyle olmuştur. Ah ne olurdu Kur'ân'ın bu söyleminden

---

286. Lâ ilâhe illallah demek. (Çev.).

287. Bkz. Buhârî, *Cihâd*, 131; Ebû Dâvûd, *Vitr*, 26.

fukahâmız da yeterince nasiplenmiş olsaydı, onun hükümleri açıklamadaki üslubunu kendilerine örnek alsalardı da fıkıh kitaplarını, din sanki sadece maddî ve cismanî imiş de, onda ruha ve kalbe yer yokmuş gibi hikmet-i teşrîden uzak kupkuru hükümlerle, sadece bedenî amellerin enine boyuna serd edilmesiyle doldurmasalardı, onların özünü oluşturacak manevî boyutuna da yeterince yer verselerdi.

Allah Teâlâ'nın yakın olmasının manasına gelince, bu konuda şöyle demişlerdir: Burada yakınlıktan maksat ilim yakınlığıdır, yani O'nun ilmi herşeyi kuşatmıştır, demektir. O, kulların sözlerini işitir, işlerini görür. Beyzâvî'nin ifadesi şöyledir: "Bu Allah Teâlâ'nın kulların fiillerini, onların sözlerini kuşatan ilminin kemalini, onların hallerine olan vukufiyetini, hemen yanıbaşlarında olan bir kimsenin hali ile anlatan bir temsildir". Bu sözün hakikat değil de bir temsil olarak alınması, gerçek anlamda yakınlık ve uzaklığın mekan itibariyle olması sebebiyledir. Allah Teâlâ ise, herhangi bir mekana nisbet edilmekten münezzehtir.

Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: Vücud bakımından yakınlığın düşünülmesi de sahihtir. Çünkü, mekanların ve o mekanlarda bulunan şeylerin, herhangi bir mekanda yer işgal etmeyen, mekan ile sınırlandırılamayan zata nisbetleri aynı olur. Allah Teâlâ zatı itibariyle her şeye yakındır, zira her şey varlık alanına çıkmak (îcâd), varlıklarını sürdürmek (imdâd) bakımından O'ndandır ve vadeleri dolduktan sonra varışları da O'na olacaktır. Hocamızın bu sözleri yüce hakikâtlerdendir ve önde gelen ariflerin izahları da bu doğrultudadır. Âlimlerden biri, *"Kişinin canı boğaza dayanınca ve siz o zaman bakıp kalırken, Biz o kişiye sizden daha yakınızdır, ama görmezsiniz."*[288] ayeti hakkında bu yakınlık ilim yakınlığıdır, demişti. Sûfiyyenin ileri gelenlerinden biri orada idi. Dedi ki: "Eğer murad bu olsaydı Allah Teâlâ ayetin sonunda 'ama görmezsiniz' değil de 'ama bilmezsiniz' derdi. Allah Teâlâ bu sözüyle onlarda ilmin değil görmenin bulunmadığını belirtti. İlim ise görülebilecek bir şey değildir ki burada görülmesi nefyedilsin. Görülebilmek zata mahsus bir özelliktir." Mana olarak aldığımız bu düşünce ibare olarak da Şa'rânî'nin (ö.973) *Kitâbu'l-Yevâkît ve'l-cevâhir*'inde mevcut bulunmaktadır. İster öyle olsun ister böyle, her halükârda maksûd olan yakınlığın lâzımıdır. O da kulların dua ederken, ihtiyaçlarını arz ederken, ibadetlerini yaparken seslerini yükseltmeye, Allah Teâlâ ile aralarında -Müşriklerin Allah Teâlâ'ya yakın olabilmek için şefaatçiler yahut aracılar edinmeleri gibi- herhangi bir vasıtaya ihtiyaçlarının bulunmadığıdır. O bu ayetle sanki şöyle buyurmaktadır: "Kullarıma söyle; ben onlara yakınım, hem ben onlara şah damarlarından daha yakınım."

Bunlar, Üstadımızın vücudî yakınlık ile ilgili sözlerine yazmış olduğum,

---

288. Vâkı'a, 56/85.

kendisinin de bizzat gördüğü ve ilk baskıda da yayınlanmış olan şeylerdi. Sonra bazı selefî kardeşlerimiz bu sözü problem edindiler ve onun selef mezhebine muhalif olduğunu söylediler. Çünkü selef, yakınlığı tevil etmekte, mütekellimîn gibi ilim ile tefsir etmekte ve şöyle demektedirler: Allah Teâlâ kullarının üzerinde mahlukatından ayrı olarak, Arşı üzerinde kurulu bulunmaktadır. Aslında üstadımızın sözü, selef mezhebine mütekellimînin ve onlar doğrultusunda düşünen selefîlerin görüşlerinden daha yakındır. Çünkü bütün mekanların ve onların içinde bulunan şeylerin, her şeyden ayrı olup hiçbir yer ve mekan tutmayan, hiçbir şekilde sınırlanamayan zata nisbeti (yakınlık-uzaklıkları) aynı olur. Bu nisbet her şeyin üstünde olan mutlak yüceliği ve her şeyi ihata etmeyi gerekli kılan mutlak ayrılıktır. Sıfatların yakınlığı, zatın yakınlığı düşünülmeden mümkün olmaz; zira zat ile sıfatlar arasında bir ayrılık, gayrılık yoktur. Tahkik edilirse görülecektir ki selefin mezhebi, sıfatlar konusunda nassların; tatîl (işlevsiz kılma), temsil ve tevile düşmeksizin zâhir manalarında alınmasıdır. Allah Teâlâ, yakınlığı bu ayette ve ayrıca Vâkı'a ve Kâf Sûreleri'nde iki yerde daha zatına nisbet etmiştir. Biz bu isnadı zahiri anlamında alır ancak mahlukata benzememe konusunda tenzihte bulunuruz, bu isnaddan çırakılan ve her bir ayetin bağlamından anlaşılan kemâl sıfatını da O'na isbatta bulunuruz. Bu noktada cami' olan Üstadımızın "her şey varlık alanına çıkmak (îcâd), varlıklarını sürdürmek (imdâd) bakımından O'ndandır ve vadeleri dolduktan sonra varışları da O'na olacaktır" şeklindeki ifadesi olacaktır. Buna göre Kâf Sûresi'ndeki yakınlık îcâd ve ilim ile imdâd ve koruma anlamıyla münasip düşmektedir. Bu izah bir sonraki ayet olan, *"Sağında ve solunda, onunla beraber oturan iki alıcı melek, yanında hazır birer gözcü olarak söylediği her sözü zaptederler"* kavlinin*"Biz ona şah damarından daha yakınız."*[289] ayetinin devamı (mutaallak) olması şeklindeki izaha göredir. Vâkı'a Sûresi'ndeki *"Kişinin canı boğaza dayanınca ve siz o zaman bakıp kalırken, Biz o kişiye sizden daha yakınızdır; ama görmezsiniz."*[290] ayetindeki yakınlık da, o kimsenin dönüşünün Allah'a olması manasıyla münasibtir. Burada tefsir etmekte olduğumuz yakınlık ise, duaların işitilmesi ve icabette bulunulması yoluyla imdâdda bulunma manasıyla münasebettârdır. Bu da Kudret ve Rahmet sıfatlarının taallukâtından olmaktadır. Burada onu zikretmekten maksat, az önce de belirttiğimiz gibi ibadette tevhidi yerleştirmektir. Allah Teâlâ bu hususu yeni bir cümle ile beyan ederek şöyle buyurmuştur:*"Benden isteyenin, dua ettiğinde duasını kabul ederim"*. Yani ihtiyacını arz etmede sadece bana yönelen ve yalnızca bana dua edenin duasına hiçbir aracı olmadan bizzat Ben icabet ederim. Bu ifade, herhangi bir vasıta olmadan yalnızca O'na dua edilmesinin gerekliliğini ifade eder. Çünkü insanı yaratan O'dur, içinden geçenleri hiçbir aracıya ihtiyaç

289. Kâf, 50/16.
290. Vâkı'a, 56/85.

kalmadan bilen O'dur. Onun duasına icabet edecek, kedisine yardım edecek yahut destek olacak veyahut kendi adına naiblik yapacak hiçbir vasıta veyahut da iradesini etkileyecek hiçbir güç olmaksızın ihtiyacını giderecek olan sadece O'dur.

Ayet metninde geçen ***"da've"*** kelimesini ihtiyaç talebi diye tefsir etmişler ve şöyle demişlerdir: Ayetin zâhiri, icâbetin Allah Teâlâ için lâzım bir vasıf olduğunu ve O'nun her dua edene icabette bulanacağını gösteriyor. Halbuki durum öyle değildir, nitekim gözlemlerimizle bu durum sabittir. Bu soruya şöyle cevap vermişlerdir: Bu ifadeden maksat, Allah Teâlâ'nın şanı icâbet şanıdır; dolayısıyla O eğer dilerse icâbet eder, demektir. Nitekim bir başka ayette böyle ifade edilmiştir: *"Hayır; sadece O'na yalvarırsınız; dilerse yalvardığınız şeyi giderir."*[291] Bu aynen: "Falanca kişi cömerttir; ondan iste!" demeye benzer. Bu ifade, onun durumunu açıklar ve onun öyle biri olduğunu belirtir; ancak o kimsenin kendisinden her isteyene bizzat istediği şeyi verir olduğu anlamına gelmez. Bazıları ise şu şekilde bir izah getirmişlerdir: "İcâbet", istenileni vermekten daha farklı bir anlam taşır. Nitekim sahih hadiste geldiği üzere icâbet şu üç şekilden biriyle olur: Ya istediği şey hemen verilir. Yahut ahirete sevap olarak saklanır. Yahut da sahibinden ona mukabil bir kötülük uzaklaştırılmış olur. Bu durumda tevile gerek yoktur; zira ortada tevili gerekli kılacak bir problem bulunmamaktadır. Çünkü ayet, Allah Teâlâ'nın kendisine yönelen kullarına yakın olduğunu, tekbir getirirken, dua ederken onların bağırmaya ihtiyaçları olmadığını, keza Allah Teâlâ ile kendi aralarına O'na yönelebilmek, rahmetini istemek, fazlu kereminden talepte bulunabilmek için aracılar edinmeye de muhtaç olmadıklarını, sadece ve sadece O'na yönelip, yalvarıp yakarmaları gerektiğini; çünkü dualarına icabet edecek olanın sadece kendisi olduğunu beyan etmek için sevkedilmiştir.

Derim ki: Allah Teâlâ'nın kullarına icâbet keyfiyetine gelince; bu, ayetin konusuna dahil değildir. Hiç kuşku yoktur ki Allah Teâlâ'yı bilen, O'nun şeriatını ve evrende geçerli olan doğal yasalarını kavramış bulunan bir mü'min, Rabbine dua ederken tabiî ki sadece Sünnetullah'ın cereyan ettiği doğrultuda o şeyin oluşmasında geçerli olan esbaba tevessül etme, amacına ulaştıracak yollara erişme noktasında Allah Teâlâ'nın tevfikini esirgememesini, bu konuda kendisini başarılı kılmasını talep etmeyi kasteder. Meselâ o, Allah Teâlâ'dan ilmini ya da rızkını artırmasını istediği zaman ulaşmak istediği ilmin kendisine vahiy yoluyla gelecek bir ilim olmasını, gökten kendisi için altın ve gümüş yağmasını istemiş olmaz. Keza irfan sahibi mü'min, derdinin ya da tedavisinde zorlandığı hastasının şifa bulmasını istediği zaman, o bu duasıyla kendisi için bir harikulâdelik istemiş yahut mucize ve kerametlerle teyid edilme talebinde bulunmuş olmamakta, duasıyla sadece

291. En'âm, 6/41.

Allah Teâlâ'dan o hastalığın tedavi yoluna yahut şifasının sebebi olacak olan işe ister o konuda bilgisi olan birinin yol göstermesiyle ister ilâhî bir ilhamla olsun kendisini muvaffak kılmasını istemiş olmaktadır. Esbaba tevessül konusunda gerekeni yapıp ve Allah Teâlâ'ya teveccüh edip de O'na yalvarıp yakaranlar arasında Allah'ın inayetinin tecellî etmediği ve dolayısıyla iflah olmayan niceleri vardır. Allah Teâlâ'nın bu konuda kullarına olan inayeti, yeni bir sebebe hidayet etme, nefse faydalı ameli ilham etme, hastalığa karşı bünyeyi güçlendirme vb. gibi şekillerde tecelli eder. Ayette her duanın kabul edileceğine dair bir sarahat yoktur. Fakat ayet, dualara icabet edecek olanın yalnız Allah Teâlâ olduğu, dolayısıyla başkasına dua edilmemesi gerektiği konusunda delildir: *"Mescidler şüphesiz Allah'ındır, öyleyse oralarda Allah'a yalvarırken başkasını katmayın."*[292] Kendilerinin mü'min olduğunu söyleyen; fakat sıkıntı anında Rahman'dan başkasına dua eden ve kabirlere yönelerek (teveccüh) "Ya Pîr, Ya falan!" diye onlardan meded uman kimseler, ah ne olurdu Kur'ân'ın bu hidayetinden ders alsalardı! İlim ve irfan iddiasında bulunanlar, onların içine düşmüş oldukları bu şirki, ölülerin de diriler gibi keramet gösterebilecekleri safsatasıyla tevil etmeye kalkışmasalar, bu tür cehalete çanak tutmasalardı. Onlar öyle diyor, Allah Teâlâ ise,*"Hayır; sadece O'na yalvarırsınız; dilerse yalvardığınız şeyi giderir."*[293] buyuruyor. Hey gidi gaflet hey!

Dikkat edilirse Allah Teâlâ mutlak olarak *"dua edenin duasını kabul ederim"* demiyor, *"bana dua ettiğinde"* diye kayıtlıyor. Hocamız Abduh şunları anlattı: Dua eden kişi, bir şey isteyen şahıstır. Bu itibarla her gün pek çok şey isteyen insanlar hakkında bu ismin kullanılması doğru olur. Oysaki bunların hiçbiri sadece ve sadece Allah Teâlâ'ya dua etme, nasıl yapılması gerekiyorsa o şekilde O'ndan isteme manasını gerçekleştirmiş olmazlar. O, şöyle buyurmaktadır: Bana dua edenin duasını kabul ederim; ama şu şartla ki duasında sadece bana yönelmiş olacak, gerçek anlamda bana iltica etmiş olacak, o kadar ki kendi özünden geçmiş ve Bana ulaşmış olacak, kalbi benden başka bir sığınacak yer olmadığını hissedecektir. Böyle biri zaten olmayacak şeyi istemez, uygun düşmeyecek şeylere tamahta bulunmaz, buna mukabil istediği şeyi elde etmek için ona ulaştırıcı gerçek yolların tümüne başvurarak gerekli bütün esbaba tevessülde bulunur. Bunun da ancak ilim, azim ve eylem ile gerçekleşeceğini bilir. Bu yolla kulun dilediği şey tamam olursa, istediği eline geçerse, Allah Teâlâ onu hazinesinden o kimseye vermiş olur. Bu hazine, yaratma ile ilgili Allah Teâlâ'nın sünnetine uyan, onun gereği doğrultusunda hareket eden herkes için aynı şekilde tecellî eden bir hazinedir. Eğer kul bütün gayretini ortaya koyar; fakat istediği şeyi elde ede-

292. Cinn, 72/18.
293. En'âm, 6/41.

mezse o takdirde sebeplerin müsebbibine, kalplere gizli kapaklı olan şeyleri açıklayan yol göstericiye sığınması ve her şeyin hükümranlığı (melekûtu) kendi elinde olandan yardım ve tevfikini yoldaş etmesini istemesi gerekir. Seleften bazıları hali böyle olan bir kimseye mutlaka icabette bulunulacağını söylemişlerdir. Sûfiyye ise şöyle demektedir: Müstecab olan dua, istidâd lisanıyla (gerekli hazırlıkları yapmak suretiyle) yapılan duadır. Rasûlullah (s), istenmeyecek şeyleri isteme tamahkârlığına düşmekten Allah Teâlâ'ya sığınmıştır. Her kim koşuşturmayı, çalışmayı, esbaba tevessülü bırakır ve ondan sonra "Ya Rabbi! Bin cüneyh!"[294] derse o kimse bu haliyle dua etmiş değil, cahilliğini ve aptallığını ortaya koymuş olur. Perhize riayet etmeyen, verilen ilaçları kullanmayan hastanın "Rabbim, bana şifa, sağlık, sıhhat ve âfiyet ver!" demesi de aynıdır. Bu kişi bu sözüyle sanki: "Allah'ım! Hakkında asla değişmez buyurduğun ilâhî yasalarını (sünnetullah) benim hatırım için değiştiriver." demiş olmaktadır.[295] Allah Teâlâ bizim nice dualarımıza icabette bulunmuş, nice bela ve musibetleri bizden gidermiş, bizleri hiç hesap etmediğimiz, esbabına yapışmadığımız yerlerden rızıklandırmıştır. Ancak bütün bunları esbabı emrimize âmâde kılmak suretiyle yapmıştır.

Derste birisi şöyle bir soru yöneltti: "Mademki rızık mukadderdir, o halde istemenin manası ne?!" Üstad ona: "Mademki benim cevap verip vermemem mukadderdir; öyle ise soru niye?!" diye cevap verdi. Böyle bir soru yöneltilemez, belki şöyle demek gerekirdi: Bu ayette ve benzeri diğer ayetlerde, *"Dua, ibadetin özüdür."*[296] gibi hadislerde bizden dua etmemizin istenmesindeki hikmet nedir? Allah Teâlâ bizim içimizde ve kalplerimizde saklı olan her şeyimizi bilmektedir. Hal böyle iken neden dua ediyoruz? Sûfiyye şöyle demektedir: Duadan murad, ürperti ile kalbin Allah Teâlâ'ya sığınışı, özünde O'nun yardımına ihtiyaç hissetmesi ve O'na iltica etmesidir. Onlar buna Hz. İbrahim kıssasını da delil olarak kullanırlar. Rivayete göre Hz. İbrahim ateşe atılmadan hemen önce Cibril (a) kendisine gelerek, "Bir ihtiyacın var mı?" diye sorar. O, "Söz konusu siz iseniz hayır!" der. Cibrîl (a), "O halde Allah'a dua et!" deyince O, "Benim halimi bilmesi, benim kendisinden bir talepte bulunmama ihtiyaç bırakmaz" cevabını verir.

Derim ki: Ancak ayet ve hadislerin zahiri, kalp ile Allah Teâlâ'ya teveccüh etmenin yanında söz ile dua etmenin de matlup olduğunu göstermektedir. Kitab ve Sünnet'te sabit olan me'sûr (nakledilegelen) dualar bu cümleden olmaktadır. Şöyle ki, dil ile dua etmek Allah Teâlâ'ya ihtiyaç duymanın, kalbin O'na sığınışının bir alâmeti, belirtisi olmaktadır. Eğer böyle bir alâmet yoksa, o zaman dua, bu ihtiyaç duygusunu hatırlatıcı olur. Bu haliyle dua imanın

294. Mısır lirası.
295. Bkz. *"Duâ"* adlı makale, *Menâr* dergisi, VI, 406.
296. Tirmizî, *De'avât*, 1.

en büyük tezahürlerinden olmaktadır. Bu yüzdendir ki Rasûlullah (s), duayı *"ibadetin özü"* olarak isimlendirmiştir. O, işte bu sebeple istenmektedir. Allah Teâlâ'nın duaya icabeti, onu ihlâs ile yapan, O'na iltica eden kimseden kabul etmesi, ondan razı olması demektir. Görünüş itibariyle kulun istediği şeyin kendisine verilmesi ya da verilmemesi icâbette önemli değildir. Sözü geçen hadis Tirmizî'nin Enes'ten rivayet etmiş olduğu senedi zayıf olmakla birlikte anlam bakımından sahih bir hadistir ve hasr ifadesiyle rivayet edilen *"ed-Du'â hüve'l-'ibâde", "Dua ibadettir."*[297] hadisi ile aynı anlamdadır. Bu ikinci hadis sahihtir. Onu Ahmed, Buharî (*el-Edebü'l-müfred*'de), dört Sünen sahipleri ve daha başkaları Nu'mân b. Beşîr'den rivayet etmişlerdir.

"Artık onlar da davetimi kabul edip Bana inansınlar ki doğru yolda yürüyenlerden olsunlar."

Dediler ki: *"İstecâbe lehû", "İstecâbehû", "Ecâbehû ilâ'ş-şey"* bunların hepsi de aynı anlamdadır ve istenilen şeyi yapmak, kendisinden talep olunan şeyi isteyene vermek demektir. Râgıb (ö.502/1108) şöyle demektedir: ***"el-İsticâbe"***nin *"el-İcâbe"* demek olduğu söylenmiştir. Aslında *isticâbe*, cevap için araştırmak ve onun için hazırlık yapmak demektir. Fakat bu araştırma ve hazırlık, istenileni kabul etmekle sonuçlandığı, aksi çok az varid olduğu için "icâbe" anlamında "isticâbe" kullanılmıştır.[298] Râgıb sonra sözünü desteklemek üzere ayetlerden şahitler getirmiştir. Onlardan biri de bu ayettir. Ben,*"Ey inananlar! Allah ve Peygamber, sizi, hayat verecek şeye çağırdığı zaman icabet edin."*[299] ayetinin tefsiri sırasında şunları yazmıştım: Akla daha yakın olanı, Râgıb'ın söylediklerinin tersi olmalıdır. Şöyle ki, *"el-İsticâbe"* özen ve hazırlık yaparak cevap verme ('el-İcâbe' yani isteği yerine getirme) demektir. *"el-İsticâbe"*de, *"el-İcâbe"*den fazla olarak *'sîn'* ve *'tâ'* harflerinin bulunması anlam bakımından mübalağa içindir. Bu da, bu iki harfin kelimeye kattığı anlamlar arasında belirtilen; tekellüf, araştırma, talepte bulunma manasına daha yakındır veya bu manaların bizzat aynısıdır. Ancak o (isticâbe), Allah Teâlâ'ya isnad edilerek kullanılması halinde bunlar kastedilmez. Nitekim şu ayette olduğu gibi:*"Festecâbe lehüm Rabbühüm..."*[300] Buna göre tefsirini yaptığımız ayette Allah şu manayı kasdetmektedir: Mademki Ben kullarıma yakınım, onlardan bana dua edenin duasını kabul ederim; artık onlar da, kendilerine emretmiş olduğum sağlam bir iman düzlemi oluşturma, oruç tutmak gibi yararlı amelleri araştırarak, onların hakkını vererek davetimi kabul etsinler; nasıl Ben ibadetlerini kabul etmek, kendilerine yardım etmeyi üstlenmek suretiyle onlara icabette bulunuyorsam onlar da benim çağırıma

297. Tirmizî, *Tefsîrü sûreti* 2/16.
298. Müfredât, s. 102.
299. Enfâl, 8/24.
300. Al-i İmrân, 3/195.

olumlu karşılık versinler. Ayet şunu ifade etmektedir: Dualara yalnız başına icabette bulunan Yüce Zat, aynı zamanda kendisine ibadet ederek itaat edilecek yegane zattır da. Bu itibarla her kim bizi kendi ictihadıyla icad ettiği bir ibadete çağrıda bulunursa, bu konuda Allah Teâlâ'nın Peygamberine indirmiş olduğu vahiy külliyatı arasında herhangi bir delil olmazsa biz onun bu çağrısına kulak vermeyiz; O'ndan başkasına dua etmediğimiz gibi ibadet de etmeyiz. Müfessirler burada iman ile emrolunma hakkında şöyle demişlerdir: Bu emir, imanda devamlı olma emridir. Çünkü hitap mü'minlere yöneliktir. Fakat Üstad Muhammed Abduh, hitabın somut olduğu görüşündedir. Kulun Allah'a ve Rasûlü'ne (s) icabette bulunması, kendisini muhasebeye çekmesi ve nefsine kendisinin Müslüman olduğuna delâlet eden zâhirî amellerinin yakînî imandan sadır olmasını telkin etmesi, onları hasbî olarak ve tam bir ihlâs ile yapması, bu yolda çaba göstermesidir. İsticâbetten sonra imanın zikredilmesinde, bazı insanların imandan yoksun olduğu halde amellere icabette bulunup, onları işleyebileceğine işaret vardır. Nitekim şu ayette de bu husus ortaya konulmaktadır: *"Bedeviler: 'İnandık' dediler, de ki: İnanmadınız ama İslam (Müslüman) olduk deyin; inanç henüz gönüllerinize yerleşmedi."*[301]

"Le'allehüm yerşüdûn", *"doğru yolda yürüyenlerden olsunlar"*. Yani iman ile itaati bir arada götürerek, kalplerindeki inancı emir ve yasaklara riayete zemin yaparak doğruya ersinler. ***"Rüşd"*** ve ***"Reşâd"*** anlam olarak azgınlık, taşkınlık ve fesat kelimelerinin zıddıdır. Buradan da anlıyoruz ki ameller iman ruhu ile ortaya konulmayınca, onu yapanların râşid ve mehdî yani doğru yolda ve hidayete ermiş kimseler olmaları umut edilemez. Her kim gelenek olduğu için, birlikte yaşadığı insanlardan ayrı düşmemek için oruç tutarsa, onun bu orucu kendisini takva sahibi kılmayacağı gibi doğru yola da iletmez. Belki buna karşılık ahlâkında bozukluğa, şehvette azgınlığa bile sebep olabilir. İşte bu sebeple Allah Teâlâ şerî hükümleri serdederken, hemen arada nefislerin ıslâhı konusunda ilk yönelinmesi gereken şeyin bizzat iman olduğunu, amellerin faydalı olabilmesi için bizzat imandan kaynaklanmış olması, İslâm binasının iman düzlemi üzerine oturtulması gerektiğini belirtmiştir.

Allah Teâlâ, araya giren bu ayetten sonra tekrar oruçla ilgili hükümleri açıklamaya dönmüş ve şöyle buyurmuştur:

301. Hucurât, 49/14.

أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ عَلِمَ
اللَّـهُ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَخْتَانُونَ أَنفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنكُمْ فَالْآنَ بَاشِرُوهُنَّ
وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّـهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ
الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنتُمْ
عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّـهِ فَلَا تَقْرَبُوهَا كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّـهُ آيَاتِهِ
لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿187﴾

187- Oruç tuttuğunuz günlerin gecesi kadınlarınıza yaklaşmanız size helal kılındı, onlar sizin örtünüz, siz de onların örtülerisiniz. Allah, nefsinize güvenemiyeceğinizi biliyordu, bu sebeple tevbenizi kabul edip sizi affetti; artık onlara yaklaşabilirsiniz. Allah'ın sizin için takdir ettiğini dileyin. Tan yerinde, beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırd edilinceye kadar yiyin için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın. Mescidlerde itikafa çekildiğinizde kadınlarınıza yaklaşmayın. Allah insanlara, yasaklardan sakınsınlar diye ayetlerini böylece apaçık bildirir.

Bu ayetin nüzûl sebebi hakkında şöyle bir olay anlatılır: Sahabe iftar ettikleri zaman yer, içer ve hanımlarına yaklaşırlardı. Bu serbesti uyku vaktine kadar devam ederdi. Onlardan biri uyuyup da geceleyin uyandı mı henüz gecenin erken saatleri olsa bile artık oruç başlamış olurdu. Rivayete göre Ehl-i Kitab orucu bu şekilde tutardı. Sahabe de *"Ey İnananlar! Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı."* ifadesindeki benzerliğin orucun tutuluş şeklini de kapsadığını düşündüler. Hal böyle iken içlerinden biri geceleyin uyuduktan sonra karısıyla ilişkiye girmişti. Bu halini daha sonra gelip Rasûlullah'a (s) şikayet etmişti. Bir başkası da oruçlu iken henüz iftar etmeden uyuyakalmış, uyandığında da yeni oruca başlamak zorunda olduğunu hissettiğinden iki günün orucunu birbirine ulamıştı. Kendisi işçi idi, o gün açlıktan perişan olmuş hatta bayılmıştı. Onun başına gelenler de Rasûlullah'a (s) anlatılmıştı. İşte bu yüzden bu ayet gelmiştir.

Bazı müfessirler bu ayetin, *"Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı."* ayetini neshettiğini söylemişlerdir. Diğer bazıları ise burada nesih bulunmadığını; çünkü benzerliğin her yönden olmayıp sadece farziyet yönünden olduğunu, keyfiyetin bu benzerliğe dahil olmadığını söy-

lemişlerdir. Buna göre bu ayet kendisinden öncesinin devamıdır ve oruç ile ilgili hükümleri tamamlamakta, bizim orucumuzun diğer ümmetlerin orucundan farklı ve üstün yönlerini ortaya koymakta, bize onlara mahsus olmayan ruhsatlar verildiğini açıklamaktadır. Bu Üstad Abduh'un da tercih ettiği izah şeklidir. O ayrıca şöyle demiştir: Nüzûl sebebi hakkında rivayet edilen haberlerin sahih olması halinde bu şuna delâlet eder: Oruç ilk farz kılındığında, herkes onu kendi ictihadı doğrultusunda farklı biçimde anlamış, kendilerince daha ihtiyatlı, takvaya daha uygun buldukları biçimi tercih etmişlerdir. Bu yüzdendir ki rivayet ettiklerine göre Hz. Ömer'in (r) uyuduktan sonra karısına yanaşması haberi Rasûlullah'a (s) intikal ettiği zaman o: *"Bu sana yakışacak bir durum değildi ey Ömer!"* demiştir.

Derim ki: Birinci rivayet, Ahmed, Ebû Dâvûd, Hâkim tarafından Abdurahman b. Ebû Leylâ, Mu'âz b. Cebel (r) tarikiyle nakledilmiştir: Buna göre rivayet şöyledir: Sahabe, uyumadıkları sürece yiyorlar, içiyorlar ve cinsel ilişkide bulunuyorlardı. Uyuduktan sonra ise artık oruç başlamış oluyor, bunları terk ediyorlardı. Ensârdan Kays bin Sırme denilen bir adam yatsı namazını kılmış, sonra uyumuştu. Hiçbir şey yiyip içmeden sabah etmiş ve o gün çok yorgun düşmüştü. Hz. Ömer ise uyuduktan sonra karısına yanaşmıştı. Rasûlullah'a (s) gelip olup bitenleri anlattı. İşte bunun üzerine *"Oruç tuttuğunuz günlerin gecesi kadınlarınıza yaklaşmanız size helal kılındı, onlar sizin örtünüz, siz de onların örtülerisiniz. Allah, nefsinize güvenemiyeceğinizi biliyordu, bu sebeple tevbenizi kabul edip sizi affetti; artık onlara yaklaşabilirsiniz. Allah'ın sizin için takdir ettiğini dileyin. Tan yerinde, beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırdedilinceye kadar, yiyin için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın."* ayeti indi. *Lübâbu'n-Nükûl*'da müellif (Süyûtî) şöyle der: İbn Ebî Leylâ'dan nakledilen bu hadis meşhurdur; fakat o Mu'âz'dan hadis işitmemiştir. Ancak hadisin destekleyici başka varyantları (şevâhid) vardır. Kays b. Sırme ile ilgili hadisi Buharî Berâ'dan nakletmiş ve ayrıca onu Ebû Dâvûd oruç babında, Tirmizî ise Tefsir bölümünde tahric etmiştir. Berâ'nın Buharî'deki sözü şöyledir: Ramazan orucu indiği zaman bütün ay boyunca kadınlara yaklaşmazlardı. Birtakım insanlar kendi nefislerine hıyanet içinde idiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ şu ayeti kerîmeyi indirdi: *"Allah, nefsinize güvenemiyeceğinizi (hıyanet edeceğinizi) biliyordu..."*[302] Hz. Ömer hadisine gelince o, Abdullah b. Ka'b b. Mâlik'in, babası tarikiyle rivayet etmiş olduğu ve Ahmed, İbn Cerîr, İbn Ebî Hâtim tarafından nakledilen bir hadistir ve şöyledir: İnsanlar Ramazanda oruç tutarlarken biri oruçlu olduğu günün akşamında uyursa artık ona ertesi akşam iftar edinceye kadar yeme, içme ve cinsel ilişki haram olurdu. Hz. Ömer Rasûlullah'ın (s) yanından dönmüştü, onunla gece sohbetinde bulunmuşlardı. Evde karısına yanaşmak istedi, o uyumuş olduğunu

302. Buharî, *Tefsîr sûre*, 2/27.

söyledi. Hz. Ömer, uyumamış olduğunu söyleyerek onunla ilişkiye girdi. Ka'b da aynı şeyi yapmıştı. Ertesi sabah Hz. Ömer doğru Rasûlullah'a (s) gitti ve ona olup bitenleri anlattı. Bunun üzerine bu ayet indi. Görüldüğü gibi bu rivayetler arasında muzdariblik[303] vardır. Çünkü bazılarında sahabenin Ramazan gecelerinde aynen gündüzleri olduğu gibi mutlak olarak cinsel ilişkide bulunmayı haram saydıkları belirtilmektedir. Diğer bir kısmında ise cinsel ilişkiye girmeyi aynen yeme ve içmede olduğu gibi sadece uyuduktan sonra haram saydıkları ifade edilmektedir. Bu farklı iki rivayeti cem etmenin en uygun yolu, onlardan her birinin sahabenin kendi ictihadı olduğunu söylemektir; aksi takdirde bu rivayetler arasında teâruz doğar ve hepsi karşılıklı olarak ihticaca elverişli olmaktan çıkar. Bu tür bir cem şekli, Üstad Muhammed Abduh'un görüşüne de uygun düşer ve bundan onların ictihadî görüşlerinin Kur'ânî hüküm olmadığı anlaşılır ve dolayısıyla da bu ictihadî uygulamanın ayetle neshedildiği sözü yersiz olur. Onların görüşleri sadece kendi ictihadları olmakta ve ayetteki mücmellik onları bu şekilde farklı ictihadlara sevk etmekte idi. İşte bu ayet söz konusu mücmelliği ortadan kaldırmak üzere gelmiştir. Üstad şöyle dedi: ***"Size helâl kılındı"*** ifadesi, daha öncesinde onun haram olduğu hükmünü gerektirmez; bilakis o, orucun kemali ya da şartı olarak uyuduktan sonra yenilmemesi, uyuduktan sonra veya tüm gece boyunca cinsel ilişkide bulunulmaması vehmini ortadan kaldırmak içindir. Ayet bu haliyle, öncesinde haram kılındığına dair bir nass bulunmayan *"Deniz avı ve onu yemek size de, yolculara da, geçimlik olarak helal kılınmıştır."*[304] ayetine benzemektedir.

Derim ki: Rasûlullah'ın (s) onları kendi ictihadları üzerinde bırakması, ictihadına göre hareket eden herkesi kendi haline bırakması konusundaki âdetinin bir sonucuydu. Çünkü bu gibi ictihada açık nasslarda fertleri bağlayacak bir husus yoktur. Ümmetin tümünü bağlayıcı olması için nassın delâlet bakımından da katî olması gereği vardır. Bu konunun açıklanması içki ve kumarın haram kılınması konusunda gelecektir.

"Oruç gecesi"nden maksat, kişinin sabah olunca oruca başlayacağı gecedir. ***"er-Rafes ilâ'n-nisâ"*** ise, kadınlara yanaşmak, onlarla ilişkide bulunmaktır. Aslında bu kelime erkek ve kadın arasında vuku bulan cinsel fiillerle ilgili kinayî bir sözcüktür. Meselâ erkek kadın ilişkilerinden açıkça bahsedildiğinde, bunu ifade için "Rafese fî kelâmihî" denilir. el-Ezherî bunun, erkeğin kadından beklentisi olan her tür cinselliği ifade etmede kullanılan bir kelime olduğunu söylemiştir. Râgıb bunu tahkik etmiş ve şöyle demiştir: ***"Rafes"***, cinsel ilişki ve öncesi sevişme ile alâkalı olarak açıkça ifade edilmesi çirkin kaçan sözler

303. Bir hadisin, aralarını cem ve telif imkânı bulunmayacak şekillerde farklı rivayet edilmesi. (Çev.)
304. Mâide, 5/96.

demektir. Ayette bu tür sözlerden kinâye edilmiştir ki, oruç gecesinde eşler arasında bu gibi konuşmalarda, cinsel ilişkiye davetiye çıkaracak takılmalarda bulunmanın caiz olduğu anlaşılsın. Kelimenin *"İlâ"* harf-i cerriyle kullanılması da *"ifdâ", "kadına yanaşmak"* anlamını tazammun etmesi sebebiyledir.

Kur'ân-ı Kerîm, cinsel konuların anlatılmasına ihtiyaç duyulduğunda kullandığı latîf kinayelerle bize nasıl bir edeb takınmamız gerektiğini öğretmektedir. Kur'ân'ın bu konu ile ilgili olarak kullandığı kinâyî lâfızlar şunlardır: *"Lâmestümü'n-nisâ'"* yani *"Kadınlara dokundunuz"*[305], *"Efdâ ba'duküm ilâ ba'd"* yani *"siz birbirinize katılmıştınız"*[306]; *"Dahaltüm bihinne"* yani *"kendileriyle gerdeğe girdiğiniz kadınlar"*[307]; *"Felammâ tağaşşâhâ hamelet"* yani "Eşini bürüyünce, o hafif bir yük yüklendi"[308] ifadeleri bunlardandır.

Bazı müfessirler, burada cinsel ilişkiyi açıkça ifade eden lâfzın zikredildiğini, bunun sebebinin de (gecelerde karılarıyla ilişkide bulunanların) yaptıklarının çirkin olması olduğunu söylemişlerse de bu yanlıştır. Çünkü bu kelime, erkeğin karısıyla yaptığı anlatılması hoş karşılanmayacak, müstehcen bulunacak şeyleri karşılayan bir kinayî sözcüktür; yoksa onların dedikleri gibi konu ile ilgili sarih sözlerden değildir. Manası, açıkça anlatılması müstehcen bulunan hususların yapılması size helâl kılındı, demektir. Gerçi Üstad Muhammed Abduh bu ayet hakkında, "Doğrusu, Kitâbın âdeti hilafına bir lâfızla ifade edilmiştir ki bunda, her ne kadar helâl ise de o işin Ramazan ayında müstehcenliğine dair bir işaret bulunmaktadır. Buna göre bu iş, kısmen hoş bulunmayan bir helâl olur" demişse de bizce isabetli olanı yukarıda söylediğimizdir.

"Onlar sizin örtünüz, siz de onların örtülerisiniz." Bu, gramer bakımından yeni bir cümle (isti'nâfiyye) olmaktadır ve hükmün sebebini açıklamak üzere sevkedilmiştir. Yani mana şöyledir: Madem ki siz ve kadınlarınız arasında böyle güçlü bir ilişki vardır, iç içe bir yaşantınız bulunmaktadır, böyle bir ortamda birbirinizden uzak durmanız size zor olacaktır, bu sebeple oruç gecelerinde kadınlarınızla ilişkiye girmenizde size ruhsat verilmiştir. Bu izah *Keşşâf* müellifi Zemahşerî'ye aittir ve Üstad Abduh da onu tercih etmiştir. O, buradaki ***"libâs"*** sözcüğünün, bir başkasıyla içli dışlı olup, onun girdisini çıktısını bilmek anlamına gelen *"Lâbesehû"* fiilinden masdar olduğunu, giyilen elbise anlamında isim olmadığını söylemiştir. İbn Abbâs (r) ise buradaki *"libâs"* kelimesine *"seken"* anlamı vermiştir. Buna göre anlam: "Onlar sizin için huzur ve sükun kaynağı, siz de onlar için..." demektir. Bir çok müfessir ise bu kelimenin "kucak kucağa olmak"tan kinaye olduğunu söylemişlerdir.

---

305. Nisâ, 4/43.
306. Nisâ, 4/21.
307. Nisâ, 4/22.
308. A'râf, 7/189.

Bazıları onun elbiseden maksat olan örtünmeden kinaye olduğunu, çünkü eşlerden her birinin diğerini örttüğünü, birbiri için korunak olduklarını ifade etmişlerdir. O, karı kocalık görevlerini ifade etmede kullanılan kinayî sözcüklerden olup "Gaşeyân" ve "tegaşşî" anlamındadır.

Sonra şöyle buyurmuştur: ***"Allah, nefsinize hıyanet edeceğinizi biliyordu."*** Yani sizden öncekiler yapmıyordu diye sizin de Allah Teâlâ'nın aslında size helâl kılmış olduğu bazı şeylerden yararlanmamak suretiyle nefsinizin hakkını tam vermeyeceğinizi biliyordu. Bu durumda*"tahtânûn"* fiili, bir şeyi noksanlaştırmak (tahavvun) anlamında olacaktır. Yahut manası *"tahûnûn"* yani *"hıyanet edeceğinizi..."* anlamında olur. Zira siz önce bir şeye inanıyorsunuz; fakat sonra onun gereğini yapmıyorsunuz. Bu durumda kelime, emanete riayet etmenin zıddı olan hıyânet masdarının mübalağalı şekli olur. *"tahtânûne enfüseküm", "nefislerinize hıyanet edeceğinizi..."* deyip de *"Ey inananlar! Allah'a ve Peygambere karşı hainlik etmeyin "*[309] ayetinde olduğu gibi "tahtânûn'Allah", "Allah'a hıyanet edeceğinizi..." dememesi şu manaya işaret olur: Oruçluya, gündüzleri haram olan şeyleri geceleyin uyuduktan sonra da haram kılan bizzat Allah Teâlâ değildir. Onları bu sonuca götüren kendi ictihadları olmuştur. Dolayısıyla onlar itikatlarında bizzat kendi nefislerine hıyanetlik etmiş olmaktadırlar. Bu durumda onlar, kendi karısıyla yabancı zannıyla ilişkide bulunan kimseye benzemektedirler. Onların isyanları kendi zanları hasebiyle olmaktadır; yoksa gerçekte durumları öyle değildir. Ancak her halükârda onlar yaptıkları sebebiyle isyan içindedirler, dolayısıyla tevbe etmeye ve affolunmaya ihtiyaçları bulunmaktadır. İşte bu yüzden Allah Teâlâ, ***"bu sebeple tevbenizi kabul edip sizi affetti"*** buyurmuştur. Eğer onların günahları, oruç gecelerinde Allah Teâlâ'nın helal kılmış olduğu şeyi haram kılmaları, tuttukları orucun her yönden Ehl-i Kitab'ın orucuna benzemesi için aşırı bir çaba göstermeleri ise, o takdirde *"fe tâbe'Allah aleyküm"*, oruç farzını mücmel olarak zikrettikten sonra bu ruhsatı açıklamak üzere "Allah size döndü."[310] demektir. Aftan maksat ise kendilerini sıkıntıya sokan, zorluk içine düşüren ictihad hatalarının affıdır. Eğer günahlarından maksat böyle değil de, kendi inandıkları şeye muhalif davranmaları ise yani Rasûlullah'tan (s) ya da Allah Teâlâ'nın *"Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı."* ifadesinden mutlak olarak geceleyin kadınlara dokunmanın yahut yemek ve içmekte olduğu gibi geceleyin uyuduktan sonra onlarla bir olmanın haram olduğunu anlamışlar, öyle itikat etmişler ve bu itikatlarına muhalefet etmişlerse o takdirde tevbeden maksat, tevbenin zahir manası olacaktır ve buna göre anlam: "Allah Teâlâ sizin tevbenizi kabul etti ve kendi özünüze olan hiyanetinizi affetti" şeklinde olacaktır.

309. Enfâl, 8/27.
310. Tevbe'de rücû etme, dönme anlamı vardır. (Çev.)

"Artık onlara yaklaşınız. Allah'ın sizin için takdir ettiğini dileyin."

Ayette geçen ***"mübâşeret"*** cinsel ilişkiden kinayedir. Kelimenin hakikat manası, tenin tene değmesi demektir. Bu kelime hakikat ve kinaye anlamlarında aynen *"mülâmese"* kelimesi gibidir ve bu kelimelerin kullanılması Kur'ân'ın nezih üslubunun birer göstergesidir. Mana şudur: Şimdi ise onlarla ilişkide bulunun; zira sizin onlara yaklaşmanız açık nassla helâl kılınmıştır ve bu nass, sizin daha önce *"orucun yazılması"* mücmel ifadesinden anladığınız yanlışlıkları ortadan kaldırmıştır. Burada mübaşeret emri daha önce mevcut bulunan "hazr" yani yasak/haram hükmünü nesheden yahut aslında öyle olmadığını ortaya koyan bir mübahlık anlamı vermek içindir. Bu haliyle o, bir şeyin yasaklanmasından sonra o şeyin emredilmesi gibi olur. Evet onlarla ilişkide bulunun ama bu ilişki ile yaratılış düzeninde siz insanoğlu için takdir buyurulmuş olan ilişkinin insan neslinin bekasına bir sebep kılınması şeklindeki amacı göz önünde bulundurun. İlişkiniz, Allah Teâlâ'nın yeryüzünde yaratmış olduğu insanlığın bekasını temine yönelik bir çaba türünden olsun, bu konuda Allah Teâlâ'nın koymuş olduğu yaratılış yasasının (sünnetullah) işlemesine katkıda bulunmayı amaçlayın. Bazıları şunu da eklemişlerdir: Yoksa sadece şehevî arzularınızı, hayvanlarda da bulunan müptezel zevklerinizi tatmin için değil. Bu ifade eşler arasındaki cinsel ilişkiden alınacak hazların, döl almak gibi bir amaçtan yoksun olması halinde kötü bir şey olduğu intibaını vermektedir ki bunu bu şekliyle mutlak olarak almak doğru değildir. Zira çocukları olmayan eşlerin, yahut belli bir zaman içinde çocukları olmuş ve artık çocuktan kesilmiş olan eşlerin ifrata kaçmamak kaydıyla aralarında zevciyet ilişkilerini sürdürmeleri, cinsel tatmin için birbirleriyle ilişkiye girmeleri mekruh değildir ve hatta birbirlerini iffetli kılacakları ve harama düşmekten koruyacakları için matlup da olacaktır. Nitekim Rasûlullah (s), fakir olup da tasaddukta bulunamayan kimselerin telafi imkânlarının olduğunu beyan sadedinde: *"Sizden birinin eşiyle cinsel ilişkide bulunmasında bile sadaka vardır"* deyince onlar: "Ya Rasûlallah! Bizden biri kalkıyor kendi şehvetini gideriyor, sonra bu onun için sevap oluyor öyle mi?!" dediler. Rasûlullah (s) onlara: *"Ne dersiniz, o bu işini haram yoldan yapsaydı, kendisine bir vebal olacak mıydı?"* diye sordu. Onlar: "Evet" dediler. Bunun üzerine Rasûlullah: *"Aynı şekilde helâl yoldan giderdiği zaman da ona sevap vardır."*[311] buyurdu. Hadis Müslim'in Sahih'indedir. Şu da denilmiştir: Bu ibare, haram olan ilişkinin yasaklanmasını da tazammun eder; çünkü haram olan ilişkilerde ister zina yoluyla olsun, ister bir başka yolla çocuk isteme amacı bulunmaz. Bu izah kabul edilebilir bir şeydir.

"Tan yerinde, beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırd edilinceye kadar yiyin için."

Yani yeme içme de aynen cinsel ilişkide olduğu gibi gece boyunca size helâldir. Ne zaman ki tan yerinin beyazlığı bir çizgi halinde belli olur işte

311. Müslim, *Zekat*, 52.

o zaman oruca başlamanız gerekir. Fecrin ilk vakti için biri beyaz diğeri siyah iki iplik tabirinin kulanılması ne kadar güzeldir! Beyaz iplikten maksat, "fecr-i sâdık" tabir edilen ince beyazlıktır. Aydınlığın yayılması halinde artık ona iplik denmesinin manası kaybolur. Bu itibarla A'meş gibi seleften bazılarının orucun ufkun aydınlandığı andan itibaren başlayacağını söylemiş olmaları, Kur'ân'ın ibaresine ters düşer.

İlk olarak yazdıklarım bunlardı. Tabiatıyla bunlar yeterli değildir. O yüzden meseleyi, ayetin tefsirinin tamamlanmasından sonra yapacağımız bir ilavede genişçe ele alıp, meseleye açıklık getireceğiz.

Ayette gecenin son anında sadece yeme ve içmenin hükmünün açıklanmasıyla yetinilip, diğerleriyle hükümce aynı olmasına rağmen cinsel ilişkiye değinilmemesi, tam o anda bu işi yapmanın mekruh olduğunu gösterir; çünkü imsak vaktinin hemen arkasından, karanlıkta iken kılınması (tağlîs) mendup[312] olan sabah namazının vakti girecektir.

"Sonra orucu geceye kadar tamamlayın."

Önceki cümledeki yeme ve içmenin gayesinden orucun ilk başlama (imsak) vakti anlaşılmakta, bu cümlede de bitiş yani iftar vakti belirtilmektedir. Gece, güneş kursunun ufukta kaybolması ile başlar; dolayısıyla iftar vakti de o zaman girmiş olur. Güneşin batmış olduğunun sabit olması için ışınlarının meskun bölgelerde duvar ya da minare gibi yüksekçe yerlerde gözükmez olması yeterlidir. Ovada ve rakımı alçak yerlerde yaşayanlar için güneşin kendi ufuklarında kaybolması yeterli olup, ışınlarının etrafta bulunan yakın ya da uzaktaki yüksek dağlara da vurmaz hale gelmesi şart değildir. Nitekim Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Gündüz buradan (yani doğu tarafından) gitmeye gece buradan (yani batı tarafından) gelmeye yüz tutup güneş battı mı, oruçlunun iftar etmesinin vakti girmiştir."*[313] Amerikada bulunan modern gökdelenlerin hükmü de az önce sözünü ettiğimiz şekildedir. Dikkat edilecek olursa görülecektir ki ayette "ıtnâb", yani ayrıntılı olarak açıklama üslubu olduğu görülecektir. Çünkü bu, önce yanlış anlaşılmış mücmel bir ifadenin açıklamasıdır. Beyanın ihtiyaç anına kadar ertelenmesi nefislerde daha etkili olmasını sağlamak, hikmet sahibi Şâri Teâlâ'nın rahmetini daha açık bir biçimde ortaya koymak içindir.

"Mescidlerde itikafa çekildiğinizde kadınlarınıza yaklaşmayın."

Bu cümle, cinsel ilişkinin mübah kılınması hükmünden istisna olmaktadır. Makam, beyan ve izah makamıdır, bu itibarla müphem hiçbir nokta bırakılmak istenilmemiştir, yanlış anlamalara da yer verilmeyecektir. Yani mescidlerde ibadet için itikafa çekilmiş olduğunuz süre içinde geceleri de

312. Hanefîlere göre sabah namazında tağlîs değil de isfâr yani ortalık biraz aydınlanınca kılınması müstehaptır. (Çev.).

313. Buharî, *Savm*, 43; Müslim, *Sıyâm*, 51, 52.

olsa aynen gündüzleri gibi cinsel ilişkiye yanaşmayınız. Zira cinsel ilişki, gece de olsa itikafınızı iptal eder.

"Onlar Allah'ın sınırlarıdır."

İşaret geçen bütün hükümlere olmaktadır. Hükümlere ***"hudûd"***, *"sınırlar"* denilmesi, yapılacak olan amelleri belirlemesi, sınırlarını, gayesini çizmiş olması sebebiyledir. Hatta o kadar ki o ameli işleyen kişi o sınırları aşacak olsa, o iş sahih olmaktan çıkmakta, bâtıl bir iş olmaktadır. *"Hadd"*, bir şeyin ucu ve iki şey arasını ayıran sınır demektir. *"Hudûdullah"*, Allah'ın hadleri, sınırları, Allah Teâlâ'nın beyan edilmiş, mukabilinde helâl ile kuşatılmış bulunan haramları da olabilir. Hudûdullah'tan maksadın, sadece Ramazan ayında gündüz vakti yahut itikaf halinde iken gece de olsa kadınlarla cinsel ilişkide bulunma yasağı olduğunu söyleyenler de olmuştur.

"Onlara yaklaşmayın!"

Bu ifade, sakındırma ve uyarma bakımından bir başka ayette yer alan *"felâ ta'tedûhâ"* / *"onları aşmayın!"* ifadesinden daha mübalağalıdır. Çünkü daha ihtiyatlı olmayı istemektedir. Uçurum kenarına yaklaşan birinin oraya düşmesi an meselesidir. Meselâ genç bir adamın Ramazan ayında gündüz vakti karısıyla oynaşması halinde kendisini yenemeyip haram olan cinsel ilişkiye girmesi yahut inzal ile orucunu ifsad etmesi çok muhtemeldir. Sınıra yaklaşmak, belirlenen çizginin berisinde kalan en son noktaya varmak suretiyle olur, oruçlunun cinsel ilişkiye girmeksizin karısıyla sevişmesi, oruçlunun mazmaza yaparken mübalağa etmesi gibidir. Teaddî yani haddi aşma ise, çizginin öbür tarafına geçmekle olur. Birincinin yasaklanması o şeyin kerahetini, öbür tarafa aşılmasının ise son derecede büyük günah olduğunu gösterir. Allah Teâlâ, kitabında bu tür sınıra yaklaşmama şeklindeki hitapla üç şeyi yasaklamıştır. Bunlar bu ayette yasaklanan hususların dışında bir de zina ile yetim malıdır. Bu sınırı aşanlar hakkında çok çeşitli cezalar düzenlendiği belirtilmiştir. Bunlar büyük günahlar olup, onlara yaklaşanların içine düşmemeleri çok nadir olmaktadır. Birincisinde oruçlu ve itikaf halinde iken kadınlara yaklaşma yasağı söz konusudur. Sınıra yanaşma yasağının buna tahsisi açıktır. Eğer hudûddan tüm oruçla ilgili hükümler kastediliyorsa o takdirde bu ayetten, imsaktan önce ve iftardan sonra ihtiyaten bir temkin vakti kılınmasının müstehap olacağı hükmü çıkar. Ancak o takdirde bu her ikisinin de tacilini yani ilk vaktinde yapılmasını emreden hadislere ters düşer. Bu konu ileride izah edilecektir. Bazıları şöyle demişlerdir: Onun manası şudur: Allah Teâlâ'nın koymuş olduğu sınırları yani ahkâm-ı şeriyyeyi olduğu gibi kabul edin, onlara keyfî olarak, heva ve heveslerinizin peşine düşmüş olarak yaklaşmayın, yersiz tevile kalkışmayın, tahrife yeltenmeyin. Bu izah, mutlak ittibâın gerektiği bir konuda kendi rey ve ictihadları sonucu hareket etmiş olan sahabenin (r) hatalı olduklarına işaret etmiş olur. Sanki

şöyle denilmiş olmaktadır: Sizin ibadetlerle ilgili konularda hakkında nass bulunan hususları aşmanız size yaraşmaz; çünkü bu alan rey ve ictihada açık değildir. Buna karşılık size düşen mahza ittiba olmalıdır; size emredilen şeyi alın, sükût geçilen konuları da bırakın. Bu manada bir hadis de vardır: *"Şüphesiz Allah Teâlâ, farzlar koymuştur; onları zayi etmeyiniz, bazı şeyleri de haram kılmıştır, sakın onları da çiğnemeyiniz, bazı sınırlar koymuştur, onları aşmayınız. Bazı şeyler hakkında ise unuttuğundan değil size olan merhametinden dolayı sükût geçmiştir, onları da eşelemeyiniz."*[314] Hadisi Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, Darakutnî Ebû Sa'lebe el-Huşenî'den rivayet etmişlerdir.

"Allah insanlara yasaklardan sakınsınlar diye ayetlerini böylece apaçık bildirir."

Yani Allah Teâlâ işte böyle beyan eder, oruç ile ilgili olarak hükümleri başından sonuna, hakikatine, azimet ve ruhsat hükmüne, fayda ve hikmetlerine varıncaya kadar ayrıntılı ve mükemmel biçimde açıklar, böylece istenildiği gibi tutulması halinde onun takvaya götüreceğini, oruçluyu vehim, heva ve heveslerin peşine düşmekten kurtaracağını bildirir.

Oruç Ayetinin Tefsiri Hakkında İlave

(Ulemânın ictihadında ihtilaf etmiş oldukları hususta gerçeğin ne olduğu hakkında bir araştırma:)

(Orucun başlangıcı meselesi: Acaba oruç fecrin hemen doğuşu ile mi başlar; yoksa gündüzün aydınlığının ortalığı bürümesiyle mi?)

Önceden yazmış olduğum ve cumhurun oruç için "gündüz" kavramının sınırlarını belirleme hakkındaki görüşünü açıklarken yazdıklarım, Arapların sabahın ilk vaktini ipliğe benzetmeleri esası üzerine bina edilmişti. Mesalâ onlardan biri şöyle demiştir:

ولما تبدت لنا سدفة ولاح من الصبح خيط أنارا

"Karanlık dağılıp da sabah iplik belirdi mi, ortalık ağarır."

Yine Şair Kemaleddin b. en-Nebîh'in şarap hakkındaki teşbih-i akîm türünden olan şu beyti de böyledir:

وتريك خيط الصبح مفتولاً إذا صُبت من الراووق في الطاسات

"Destiden kaselere döküldüğünde sanki sen,
Tan yerinde büklüm büklüm iplik olmuş sabah aydınlığısın."

Ancak bu teşbih, fecr-i kâzib için doğru olur, o uzunlamasına olan aydınlıktır. O, siyah iplik hakkında ancak tekellüfle ya da tağlîb[315] yoluyla ortaya

314. Darakutnî, IV, 184, 298.
315. Tağlîb: Bir alâkadan dolayı bir kelimeyi, başka bir manayı da içine alacak şekilde kullanma. (Çev.)

çıkar. Sahih olarak bize ulaştığına göre sahabeden bazıları ilk önceleri beyaz ve siyah ipliği hakikat manalarında anlamışlar, sonra kendilerine Rasûlullah (s) onlardan maksadın gündüz ve gece olduğunu söylemiştir. Sahiheyn'de Sehl b. Sa'd hadisinde şöyle anlatılır: *"Beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırd edilinceye kadar, yiyin için..."* ayeti inmişti de ***"minel fecri" / "tan yerinden"*** kaydı henüz inmemişti. Bir takım adamlar oruç tutarken ayaklarına beyaz ve siyah iplik bağlarlar ve bakarlar, onlar kendisince birbirinden ayrılıncaya kadar yerler içerlerdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"minel fecri"/"tan yerinden"* kaydını indirdi. Böylece onlardan kastedilenin gecenin karanlığı ile gündüzün aydınlığı olduğunu anladılar.[316] Bu hadis müşkildir. Çünkü beyanın ihtiyaç anından geri kalması gibi caiz olmayan bir durumu içermektedir. Hatta bazıları bu kaydın ayetin inişinden bir sene sonra gelmiş olduğu vehmine kapılmışlardır. Bu konuda esas olan hadis, merfû olan ve Buharî ve Müslim tarafından rivayet edilen Adiyy b. Hâtim hadisidir ve Buharî onu diğer bab hadislerine takdim etmiştir. Hadis şöyledir: *"Beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırd edilinceye kadar, yiyin için..."* ayeti inince biri beyaz diğeri siyah iki bağcık aldım ve onları yastığımın altına koydum. Geceleyin onlara bakardım; onlar birbirinden seçilmezdi. Ertesi sabah Rasûlullah'a (s) geldim ve ona yaptığımı anlattım. O bana: *"Ondan maksat sadece gecenin karanlığı ile gündüzün aydınlığıdır"* buyurdu.[317] Bir rivayette: *"Güldü ve 'beyaz iplik ve siyah iplik onun altında olduğuna göre senin yastığın o zaman çok enli olmalı'"* ziyadesi vardır. Müslim'in rivayeti: *"Senin yastığın gerçekten çok enli ve uzun olmalı"* şeklindedir.[318] Adiyy b. Hâtim'in ayet hakkında "ayet inince" demesi, o ayetin nüzulü hakkındaki bilginin kendisine ulaşması haline yorulur; çünkü onun Müslüman olması bu ayetin inişinden çok sonraya rastlar. İmam Ahmed'in rivayeti bu noktayı aydınlatır. Şöyle ki, o Müslüman olup da Rasûlullah (s) ona namazı ve orucu öğetirken: *"Beyaz iplik siyah iplikten sence ayırd edilinceye kadar, ye iç."* demişti. O da: "Bunun üzerine gittim ve biri beyaz diğeri siyah iki iplik aldım..." diyerek hadisi anlatmıştır.[319]

Hâfız (İbn Hacer), Sehl hadisini şerh ederken *Fethu'l-Bârî*'de şöyle demiştir: Ayetin manası, gündüzün beyazlığının gecenin karanlığından seçilip ortaya çıkması demektir. Bu beyazlık fecr-i sâdıkın doğmasıyla ortaya çıkar. Bu da fecirden sonrasının artık gündüzden olduğunu gösterir. Ebû Ubeyd şöyle demiştir: "Siyah iplikten murat gece, beyaz iplikten murat da fecr-i sâdıktır. Hayt (iplik), renk demektir." Sonra o (İbn Hacer) devamla şöye der: Ayet ve hadisle istidlâlde bulunularak yeme ve içmenin caiz olduğu en son anın fecrin doğuşu olduğu sonucuna varılmıştır. Buna göre kişi yerken fecir

316. Bkz. Buhârî, *Savm*, 16.
317. Buharî, *Savm*, 16.
318. Müslim, *Sıyâm*, 34, 35.
319. Ahmed, IV, 377.

doğacak olsa, hemen yemeyi içmeyi bırakır ve orucunu tutar. Fecir doğmuş olduğu halde doğmadı zannıyla yer içerse, cumhura göre orucu bozulmaz. Çünkü ayet beyaz ve siyah ipliğin birbirinden kesin ayırt edilmesine kadar yeme ve içmenin mübah olduğunu ifade etmektedir, dolayısıyla imsak vaktinin girmiş olduğuna dair kesin bilgisi olmadıkça yemesi ve içmesi orucuna zarar vermez. Abdurrezzâk, İbn Abbâs'tan (r) sahih bir isnadla onun şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Allah Teâlâ, sana (imsak vaktinin girip girmediği hususunda) şüphe ettiğin sürece yiyip içmeni helâl kılmıştır." İbn Ebî Şeybe de Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den benzer bir rivayette bulunmuştur. İbn Ebî Şeybe, ayrıca Ebu'd-Duhâ'dan şunu rivayet etmiştir: Bir adam İbn Abbâs'a sahur vaktini sordu. Sohbette hazır bulunan adamlardan biri: "Şüphelenmedikçe ye!" dedi. Bunun üzerine İbn Abbâs: "Bu adam kendince bir şey söylüyor. Sen şüphe ettiğin sürece ye ve imsak vaktinin girdiğinden artık şüphen kalmayınca kes." dedi. İbnü'l-Münzir (ö.318), ulemânın çoğunun bu söz doğrultusunda görüş sahibi olduğunu söylemiştir. İmam Mâlik, bu durumdaki kişi o orucu kaza eder demiştir. İbn Bezîze, *Şerhu'l-Ahkâm*'da, "Oruçta yeme içmenin artık haram oluşunun, fecrin doğmasıyla mı yoksa ayetin zâhirine göre o kimsenin imsak vaktinin girdiğini kesin anlaması ile mi başlayacağı konusunda ulemânın ihtilaf etmiş olduğunu söylemiştir. Bu ihtilaf, vacibin mukaddimesi ile ilgili meşhur görüş ayrılığı üzerine kuruludur. Bu konunun devamını inşallah bu babı takip eden bahiste zikredeceğiz.

Hafız'ın "bu babı takip eden bahis" sözünden kasdı Hz. Âişe'nin şu hadisidir: Bilal ezanı geceleyin okurdu. Rasûlullah (s) şöyle buyurdu: "*İbn Ümmü Mektûm ezan okuyuncaya kadar siz yiyin, için! Çünkü o ezanı, fecir doğmadan okumaz.*" Buhârî, el-Kâsım'ın şöyle dediğini söyler: İkisinin ezanı arasında sadece birinin inip, diğerinin çıkması kadar bir süre vardı.[320] Hafız, şerhinde bu manada olan ve Müslim'de ve Sünen'de yer alan diğer rivayetleri zikretmiştir ki bunlar, oruca başlanması gereken zaman diliminin fecr-i sâdık olduğunu ortaya koymaktadır. Ondan sonra şöyle demiştir: Sahabeden bir grup ile tâbiînden A'meş (ö.148) ve öğrencisi Ebû Bekir b. Ayyâş'tan (ö.193), yerinin iyice ağarması anına kadar yenilip içilebileceğini söylemişlerdir. Sa'îd b. Mansûr, Ebu'l-Ahvas, Âsım, Zürr senediyle Huzeyfe'nin şöyle anlattığını nakleder: "Rasûlullah ile birlikte sahur yapmıştık. Vakit olarak vallahi gündüzdü, şu kadar ki henüz güneş doğmamıştı." Bu rivayeti Tahâvî (ö. 321/933), Âsım'dan, başka bir yoldan olmak üzere tahric etmiştir. İbn Ebî Şeybe ve Abdürrezzâk onu sahih tariklerle Huzeyfe'den rivayet etmişlerdir. Sa'îd b. Mansûr, İbn Ebî Şeybe ve İbnü'l-Münzir, Hz. Ebû Bekir'e ulaşan çeşitli yollardan, onun (Hz. Ebû Bekir) fecrin görülmemesi için kapıyı kapatmalarını emrettiğini rivayet etmişlerdir. İbnü'l-Münzir sahih bir isnadla

320. Buhârî, *Savm*, 17.

Hz. Ali'nin sabah namazını kıldıktan sonra, "İşte şimdi beyaz ipliğin siyah iplikten ayırt edildiği andır" dediğini nakletmiştir. İbn Münzir şöyle demiştir: Bazıları, gündüzün beyazlığının gecenin karanlığından ayırt edilmesinin (tebeyyün) manasının, aydınlığın yollara, sokaklara, evlere dolması, buraların ışıması olduğunu söylemişlerdir. O, daha sonra da Hz. Ebû Bekir (r) ve diğerlerinden gelen rivayetleri nakletmiştir. Yine o, sahih bir isnadla Sâlim b. Ubeyd el-Eşca'î'den nakilde bulunur. Bu zat, sahabîdir. Hz. Ebû Bekir kendisine: "Çık da bak, fecir doğmuş mu?" diye sormuştu. O şöyle der: Çıktım baktım sonra gelerek, ufkun ağardığını söyledim. Sonra bana: "Çık da bak, doğmuş mu?" dedi. Ben de baktım ve enine doğru iyice yayılmış olduğunu söyledim. O: "Şimdi bana içeceğimi getir" dedi. Vekî'in, el-A'meş'den şöyle nakilde bulunduğu rivayet edilir: "Eğer şu yaygın uygulama olmasaydı önce sabah namazını kılar, sonra sahur yerdim". İshâk şöyle der: "Bunlar tan yerinin enlemesine ağarmasından sonra gündüzün aydınlığının gecenin karanlığından iyice ayırt edildiği bir zamana kadar namaz ve sahur yeme caizdir." İshak, "ben birinci görüşteyim; fakat ruhsatı ikinci görüş şeklinde yorumlayanları da kınamam, öyle yapanlara kaza ya da keffâret lâzım geleceğini söylemem", demiştir. (Ben de derim ki): Bu ifade, *Muğnî* müellifi Muvaffakuddin b. Kudâme (ö.620/1223) ve daha başkalarının, A'meş'in mezhebinin hilâfına icma olduğu iddiasını tartışmaya açmaktadır. Allahu alem! Bitti.

Derim ki: İslâm'da hükümler, ister mukim yaşasın ister göçebe bir hayat sürsün herkes için açık seçik olan, duyularla algılanabilen olaylara bağlanmaktadır. Nitekim öğle, ikindi, akşam, yatsı namazlarının vakti, Ramazan ve Zilhicce hilâlinin sübutunun bir mani olmaması halinde onun görülmesi ile olması, aksi takdirde bir önceki ayın otuz güne tamamlanması bu şekildedir. İşte bu sebepten dolayı sabah namazı ve orucun başlangıç vakti konusunda karşımıza iki bahis çıkmaktadır: Birincisi, üzerinde yeterince durmuş olduğumuz ilk vakitlerinin aynı olup olmadığı konusudur. Bu konuda bazıları orucun başlangıç vaktinin namazın ilk vaktinden daha sonra olduğu görüşündedir. Cumhur ise ikisinin de başlangıç vaktinin aynı olduğunu söylerler; ancak fecr-i sâdıktan bunların maksatları, aydınlığın yayılması ve gündüzün artık kendisini göstermesi vaktidir.

İşte bu noktada ikinci bahis ortaya çıkmaktadır; o da şudur: İnsanların geneline göre sabahın olması gecelere göre değişiklik arz eder; ayın ilk gününden sonuna kadar hep aynı olmaz. Çünkü mehtaplı gecelerde fecrin doğuşu, aysız karanlık gecelerde fecrin doğduğu anda görülmez; aksine daha geç bir vakitte gözükür. İbadetlerde dikkate alınacak husus, fecrin görülmesi, gündüzün belirmesidir. Rasathane ve astronomi uzmanlarının hesaplarına itibar edilmez. Çünkü bunlar Şaban ayının yirmi dokuzuncu gününde

güneşin batışından sonra ayın doğabileceği konusunda görüş birliği edebilirler. Onların hesaplarıyla hiçkimse amel etmez, hatta bu konuda onların hesaplarının kesin olduğuna genel olarak inanan, uzun seneler boyunca yapmış oldukları hesapların güvenilirliğini gözlem sonucu gören kimseler dahi onlara uymazlar. Fecrin doğuşu meselesiyle hilâlin doğuşu meselesi arasında hiçbir fark yoktur. Bu durumda mukim olarak çağdaş bir hayat sürmekte olan insanların tümü, fecrin doğuşu konusunda onların hesaplarına niçin uyarlar da hilâlinkine uymazlar?

Ayetin ibaresi, orucun başlangıcını insanların gündüzün aydınlığını, gecenin karanlığından ayırt edebilmelerine bağlar. Öyle ki bakışını doğu ufkuna çeviren herkes bu ayırımı görecek kadar olmalıdır. Bazıları ölçü olarak aydınlığın yollarda, evlerde, mescitlerde belirmesini söylemişlerdir. İki ezan hadisinin bazı rivayetlerinde *"İbn Ümmü Mektûm'un ezanını duyuncaya kadar yiyin, için."* buyurulmuştur. İbn Ümmü Mektûm, görme özürlü (a'mâ) bir kimse idi ve "Sabah oldu, sabah oldu!" denmeden ezan okumazdı. Ona bunu söyleyenler elbette ki mescidde olanlar ve kendilerine gündüzün aydınlığı orada beliren kimselerdi. Elbette ki onlar minarelerde yahut gözetleme kulelerinde fecri tarassut edip de doğu ufkunda kurt kuyruğu şeklinde beliren ve fecr-i kâzib denilen uzun ışık çizgisini ilk görmeleri anında ona bu uyarıyı yapıyor değillerdi. Ufuktaki bu çizgi daha sonra enlemesine yayılmakta ve fecr-i sâdık dedikleri görüntüye dönüşmektedir. Böylesi bir gözlemi ancak rasathanelerde uzman olan kimseler yapabilirler, kendilerine Rableri tarafından *"Beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırt edilinceye kadar, yiyin için"* buyurulan sıradan insanlar bunu zaten yapamazlar. Bu itibarla orucun başlangıç vakti olarak herkesin kuşkuya mahal kalmadan rahatça gözleyebileceği bir vaktin esas alınması hikmet ve şeriatın evrensel oluşu gereğidir. İşte bu vakit Mütenebbî'nin şu şiirinde ifade ettiği zaman olmaktadır:

وهبني قلت هذا الصبح ليل   أيعمى العالمون عن الضياءِ؟

"Farzet ki şu sabah, gecedir, demiş olayım.
Âlemler ışığı görmüyor mu?"

Bir başka beytinde de şöyle demiştir:

وليس يصبح في الأذهان شيء   إذا احتاج النهار إلى دليلِ

"Eğer gündüz, bir delile ihtiyaç duyarsa,
O zaman zihinlerde hiçbir şey sahih olamaz."

Ancak insanlığın doğasında fert olarak bazılarının ifrat ve tefrite düşme eğilimleri vardır; bunun sonucu kimileri aşırılıklara kaçarlar, kimileri de ihmal gösterirler. Çoğunluk ise mizac olarak orta yolcudur; ifrat ve tefrit arasında bir seyir izlerler. Teşrîde asıl olan işte bu orta yolcu tutumdur. Selefin,

oruca nisbetle gündüzün ilk vaktini belirleme konusundaki ihtilaflarının sebebi işte bu olmaktadır. Acaba imsak vakti fecr-i sâdık denilen vaktin ilk anı mıdır; yoksa gündüzün geceden iyice ayırt edildiği an mıdır?

Keza oruç tutmamayı mazur kılan hastalık ve yolculuk konusunda ölçünün ne oluğunda da benzer şekilde ayrılığa düşmüşlerdir. Bu gibi konularda kural şudur: Genelde teşrîî hükümler tamamen kolay olacak, zor olmayacaktır; öğrenilmesi, sübutu, sınırlandırılması konusunda zorluk yaşanmayacak, herkesin kolayca anlayıp kavrayabileceği ve uygulayabileceği bir şekilde olacaktır. Bu nokta, aşırılık yanlısı müfrit taraftarlarla, tam bir gevşeklik hali gösteren vurdumduymaz, lüks içinde yaşamaya alışmış, hükümler karşısında lakayt tavırlı kimselerin tefritleri arasında bir denge noktasıdır. Halefin içine düştüğü dengesizliklerden biri de şerî hükümlerin zahirleri ile ilgili aşırı derecede hassasiyet gösterip, ifrat derecesinde belirlemelere giderken, onun özünü dolduracak takva ve sevap yönü gibi hususlarla ilgili tam bir ihmal (tefrit) göstermeleridir. Bu meyanda onlar fecrin ilk vaktini dakika olarak belirlemişler, sonra oruç için buna sözde ihtiyat tedbiri olmak üzere yirmi dakika eklemişler ve imsak vaktinden yirmi dakika önce yeme ve içmenin kesilmesini söylemişlerdir. Oysaki insanlar için gündüzün aydınlığının gecenin karanlığından ayırt edilebilmesi, belirledikleri imsak vaktinden ancak yaklaşık yirmi dakika sonra olmaktadır. Akşam vaktinde ise, gerçek gurub vaktine en az bir beş dakika eklemektedirler, hatta Şiadan bir kısmı bazı yıldızların gözükmesini şart koşmuştur. Aslında bu tavır, Allah Teâlâ'nın koymuş olduğu sınırları zorlamaktır; ancak bu bir ictihad sonucu olmakta, isyan kasdı bulunmamaktadır. Sünnette sabit olan ise iftarda acele edilmesi, sahurun geciktirilmesidir.

Özetlemek gerekirse deriz ki: Her güne nisbetle oruca başlamanın ilk vakti hakkında ihtilaf bulunmaktadır, mesele ictihadîdir. İnsanların bu konuda halen yaşamakta olan mezheplerin imamlarınca belirlenmiş olan görüşlere uymaları, onları esas almaları daha doğru, ihtiyata daha uygun, şehirlerde yaşayanların ihtiyaçlarını karşılamaya daha elverişlidir. Şu da vardır ki dinî derslerde, cuma hutbelerinde ve gazetelerde, halkı uyarmak ve takvimlerde ve gazetelerde gösterilen imsak vaktinin, sadece insanlara orucun başlangıç zamanı olan fecrin doğuşunun yaklaşmış olduğunu bildirmek için konulmuş olduğunu belirtmek lâzımdır. Böylece sahur etmede geciken kimselerin Sünnete uyarak sahur yapmış olması için acele etmeleri, namaz için özellikle de cemaatle kılmak üzere camiye gidecek olanların hazırlıklarını yapmaları sağlanmış olacaktır. Yine şu hususlar da açıklanmalıdır ki her kim, yeme ve içmesini fecir anına kadar sürdürse de sabah namazının artık kılınabileceği zamana bir dakikalık bir süre ile sarkmış olsa, onun orucu sahih olacaktır. Her kim de henüz gece vaktidir zannıyla yese içse; fakat daha sonra kendisi-

nin fecirden sonra yemiş içmiş olduğu ortaya çıksa yine orucu sahih olacaktır. Ancak bu anda sabah namazını ortalık henüz karanlık iken kılabilmesi için cinsel ilişki konusunda daha bir temkinli davranması gerekmektedir.

İftarda Acele Etmek, Sahuru Geç Yapmak, Sahur ile Sabah Namazı Arasındaki Süre

Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"İnsanlar iftarda acele ettikleri sürece hayır üzere olurlar"*. Buharî ve Müslim Sehl b. Sa'd'dan rivayet etmişlerdir. Ahmed ise, Ebû Zer'den şu hadisi rivayet etmiştir: *"Ümmetim sahuru geç, iftarı ilk vaktinde yaptıkları sürece hayır üzere olacaklardır."*[321] Ancak bunun senedinde Süleyman b. Ebû Osman vardır ve Ebû Hâtim onun meçhul olduğunu söylemiştir. Rasûlullah'tan (s) şöyle bir rivayet de vardır: *"Allah Teâlâ, kullarımın bana en sevimli olanları iftarda acele edenleridir, der."* Bu hadisi de Ebû Hureyre'den Ahmed ve Tirmizî rivayet etmiş ve Tirmizî onun hasen garib olduğunu söylemiştir. Yine Ebû Hureyre'den olmak üzere Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"İnsanlar iftarda aceleci davrandıkları sürece din güçlü olur, çünkü Yahudi ve Hıristiyanlar onu ertelemektedirler."* Hadisi Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce rivayet etmişlerdir. *"Ümmetim, iftar etmek için yıldızların doğuşunu beklemedikleri sürece Sünnetim üzere olurlar."* şeklindeki bir hadisi de İbn Hibbân, Hâkim Sehl b. Sa'd'den rivayet etmişlerdir. Abdurrezzak, Amr b. Meymun el-Evdî'den şu rivayeti yapar: "Muhammed'in ashabı, iftar konusunda insanların en acelecisi, sahur bakımından da en geç davrananları idi." Hafız İbn Hacer, bu rivayetin isnadının sahih olduğunu söylemiştir. Hafız İbn Abdilberr (ö.463/1071) de: "İftarda acele edilmesi, sahurun geç yapılması ile ilgili hadisler tevatür derecesinde sahih hadislerdir." demiştir. Allahu alem onun tevatürden maksadı yaygın uygulama olmalıdır.

Sahur ile sabah namazı arasındaki vakte gelince bu konuda Zeyd b. Sâbit hadisi bulunmaktadır: *"Rasûlullah ile birlikte sahur yaptık, sonra o namaza kalktı. Enes kendisine: 'Ezan ile sahur arasında ne kadar bir zaman vardı?' diye sordu. O: 'Elli ayet okuyacak kadar bir zaman' diye cevap verdi."*[322] Hafız İbn Hacer, şerhi *Fethu'l-Bârî*' de ayetlerden söz ederken şöyle der: Ne uzun ne kısa orta uzunluktaki ayetlerden ellisini orta bir hızla okuyacak kadar bir süre kastedilmektedir. Mühelleb'den nakledildiğine göre onlar zamanı, iş ile takdir ederlerdi, özellikle de sözü edilen zaman zikir ve Kur'ân tilaveti zamanı olduğu için böyle bir takdir yoluna gitmiştir. Eğer onlar fiil dışı başka bir şeyle takdir ediyor olsalardı o zaman o da meselâ şöyle derdi: Bir derece, yahut üçte bir veya beşte bir saat falan.

---

321. Hadisler için bk, Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, IV, 238.
322. Buharî, *Savm*, 29.

Derim ki: Fussilet Sûresi 54 ayettir ve *"Hâ Mîm"* de ayrı bir ayet sayılmaktadır. Şûrâ Sûresi 53 ayettir, *"Hâ Mîm"* de bir ayet *"Ayn Sîn Kâf"* da ayrı bir ayettir. Onların sahur ile sabah namazı arasındaki bu zaman takdirlerini bugünkü ölçülerle yaklaşık beş dakika olarak ifade etmek mümkündür.

Farklı Bölgelerdeki Namaz, Oruç, Hac ve Bayram Vakitlerinin Tespiti: (Kesin hesap ile amel meselesi)

Menâr'ın yirmi sekizinci cildinin birinci cüzünde uzun bir makale neşretmiş ve orada konuyla ilgili sahih hadisleri şerh etmiş, fukahanın görüşlerini ve çeşitli ülkelerdeki uygulamaları zikretmiştik. Sonra onların özetini de şu şekilde beş mesele haline getirmiştik:

1. Ramazan ve Şevval aylarının başlangıcının tespiti, aynen beş vakit namazın vakitlerinin tespiti gibidir. Şâri Teâlâ bunların belirlenmesini mukim olsun göçebe olsun herkesin kolaylıkla kavrayabileceği unsurlara bağlamıştır. Bunun hikmetinden daha önce bahsetmiştik. Şâri Teâlâ'nın bundan maksadı, asıl amaç olan ibadetlere alâmet olacak olan bu şeylerin bilinmesidir; yoksa bizzat hilâlin görülmesi, yahut tan yerinde gecenin karanlığının gündüzün aydınlığından ayırt edilmesi yani her birinin doğu ufkundan aydınlığın etrafa saçıldığını görmek suretiyle gece ve gündüzün birbirinden ayrılması asıl amaç değildir. Keza öğle vaktinde nesnelerin güneş tam tepe noktada bulunduğu andaki gölgelerinin (fey-i zevâl) görülmesi, ikindi vaktinde bu gölgenin iki katına ulaşmasının gözlemlenmesi akşam vakti için gurubun, yatsı vaktinin girmesi için şafağın kaybolmasının beklenmesi bütün bunlar bizatihî maksud olan şeyler değildir, bunlar asıl olan ibadetler için birer emare olmaktadır. Şâri Teâlâ'nın ibadet vakitlerinden maksadı, bu emareler vasıtasıyla asıl olan ibadetlerin eda vaktinin girdiğinin bilinmesidir. Rasûlullah'ın (s) ayın sübutunu hilâlin görülmesine (rü'yet-i hilâl) yahut bazı durumlarda bir önceki ayın otuza tamamlanmasına bağlaması, bizzat kendi ifadelerinde de belirtildiği üzere ümmetin kendi döneminde ümmî olmaları yüzündendi. Hz. Peygamber'in gönderiliş amaçlarından biri de ümmeti bulundukları hal üzere bırakmak değil, onları ümmîlikten çıkarmak, seviyelerini yükseltmektir. Nitekim bu meyanda Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:*"Ümmî kimseler arasından, kendilerine ayetlerini okuyan, onları arıtan, onlara Kitabı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur. Onlar, daha önce, şüphesiz apaçık bir sapıklık içinde idiler."*[323] Bakara Suresi'nde zikredilen İbrahim peygamberin (a) duasında da benzer bir durum görmekteyiz. Böylece yazıyı ve hikmeti öğrenmiş olan bir ümmetin, ümmî olduğu dönemden farklı bir hüküm alması gereği ortaya çıkmaktadır.

2. Şâri Teâlâ'nın gözetmiş olduğu maksatlardan biri de, ümmetin ibadetlerini ifa ederken -yapılan ister amaç ister araç türünden olsun- mümkün

323. Cuma, 62/2.

olduğu kadar birlik halinde olmalarının sağlanmasıdır. Ümmetin tümünün ya da en azından belli bir bölgede yaşayan Müslümanların bir fiil üzerinde birliklerinin sağlanması şeriatın getirdiği nassların zahirine, Rasûlullah'ın (s) ve ashabının uygulamalarına tabi olmak ile olur. Bu da konumuzla ilgili olarak namazların, orucun, haccın vakitlerinin tespitinin; fecrin, gölge boyunun, güneşin batışının, şafağın kayboluşunun, hilâlin doğuşunun imkân olması halinde gözle görülmesi, bunların gözlemlenmesi ile olur. Görme imkânının bulunmaması halinde ise bu, takdir ya da alâmetlerin görülmesi ile sağlanır. Buna göre sabah ezanını okuyacak olan müezzinin, tan yerinde aydınlığın doğu ufkunda enlemesine gözükmesi gerçekleşmeden ezanı okumaması icab eder. Bu da geceden geceye farklılık arz eder. Tan yeri ağartısının doğu ufkunda görünmesi ayın ikinci yarısında özellikle de son günlerinde, karanlık olan ilk gecelerdeki görülüşüne nisbetle, ay ışığının etkilemesi oranında daha geç vakitte gerçekleşir. Ayrıca havanın açık ya da bulutlu olması da durumu etkiler. Rasûlullah (s) Ramazan hakkında şöyle buyurmuştur: *"Şüphesiz Bilal ezanı henüz geceleyin okur. Siz İbn Ümmü Mektûm ezan okuyuncaya kadar yiyin, için! Çünkü o ezanı, fecir doğmadan okumaz"*. Bazı ravileri şöyle demişlerdir: İbn Ümmü Mektûm, görme özürlü (a'mâ) bir kimse idi ve "Sabah oldu, sabah oldu!" denmeden ezan okumazdı. Hadisi Buhârî, Müslim ve daha başkaları rivayet etmiştir.[324]

Ümmetin birliği hesap ve rasat ile amel etmekle de sağlanır. Rasathane ve astronomi uzmanlarının yaptıkları hesaplar bu vakitlerin belirlenmesinde kesin bir bilgi vermekte ve artık bütün İslâm ülkelerinde namaz hakkında uygulama bu doğrultuda cereyan etmektedir. Her ne kadar bir maninin bulunmaması halinde nassın zahiri ile de amel etmiş olabilmek için ayrıca hilâlin rü'yet için gözlenmesi bir âdet olarak korunmakta ise de namaz konusunda artık tamamen hesaba göre hareket edilmektedir. Bilindiği üzere namaz dinin esaslarındandır ve oruçtan hem daha önemli hem de daha genel bir yükümlülüktür. Havanın açık olmayıp hilali görme imkânının bulunmadığı hallerde yeni ayın girişinin tespiti, önceki ayın otuza tamamlanması yoluyla olmaktadır ve bu sonuç zannîdir hatta zannînin de altındadır. Şeriatta üzerinde ittifak olunan kurallardan biri, ilmin (kesin bilgi) zan üzerine takdim olunması, ilim imkânı varken zan ile amel cihetine gidilmemesidir. Bu kuraldan hareketle meselâ bir kimsenin Kabe'yi görme imkânı varsa, o kişinin Kabe cihetine ictihad ederek yönelmesi ve namazını ictihadı sonucunda elde ettiği zanna müsteniden kılması caiz olmaz.

3. Burada şöyle denilebilir: Hesabın hilâlin doğduğuna ve görme imkanının olduğuna dair kesin bilgi (ilim) ifade etmesi bu hesabı yapan astronomi uzmanlarına hastır, bilindiği üzere ulemâ bu konuda ihtilâf etmişlerdir ve

324. Buhârî, *Savm*, 17; Müslim, *Sıyâm*, 37.

onların ilimlerinin başkaları hakkında bir hüccet olmayacağını söyleyenler olmuştur. Bu itiraza şu şekilde cevap verilebilir: Ulemâ, gereği ile amel olunamayacağını söyledikleri hesapla ilgili gerekçe olarak şunu söylemişlerdi: "Bu bir zan ve tahmindir, ilim , hatta zan bile ifade etmez". Nitekim az önce Buhârî şârihi olan Hafız İbn Hacer'in bu doğrultudaki sözünü nakletmiştik. Günümüzde söz konusu edilen hesap ise kesin bilgi ifade etmektedir. Dolayısıyla Müslüman devlet başkanları ve emirlerinin hesaba uyarak onun gereği ile amel etmeleri için emir çıkarmaları mümkündür ve bu takdirde bu emir halkı bağlar. Böyle bir hüküm, Şaban ayının sayısını, otuzuncu gecede hava açık ve rü'yeti engelleyecek bulut vb. gibi herhangi bir mani olmamasına rağmen hilâlin görülmemesi sebebiyle otuza tamamlama hükmünden daha sağlıklı olur. Kuşkusuz bu, sahih hadislerin metnine muhaliftir. (Hilâli tek bir kişinin gördüğünü söylemesi üzerine hüküm verilmesi durumu da aynıdır. Çünkü tek bir kişinin şahitliği kendisi adalet sahibi de olsa zannîdir, çünkü insanın başına birçok iş gelebilir ve bu sebepten yanılabilir, vehme düşebilir. Onun bu yanılgısı, bazı güvenilir kimselerin aksi şekildeki şehadetleri ile kesin olarak sabit olabilir.

4. Bu sonuncu yaklaşım, İmam Ahmed'den nakledilen, havanın bulutlu olması sebebiyle hilâlin görülememesi durumunda nasıl davranılacağı konusundaki üçüncü görüşü teyit etmektedir. Ona göre bu durumda insanlar, oruca başlama ve bayram etme hususunda devlet başkanına müracaat ederler ve onun göstereceği doğrultuda hareket ederler.

5. Devlet başkanı (ulü'l-emr) oruç ve hac aylarının tespitinin, aynen namaz vakitlerinin ve her günkü orucun başlangıç vaktinin tesbitinde olduğu gibi takvim esasına göre olmasını benimser ve gereği ile amel edilmesini isterse o takdirde o ülkede ya da metâli (Güneşin doğuş vakti) farkı bulunmayan ülkelerde artık Müslümanlar arasında ihtilaf kalkmış olur ve onun emri doğrultusunda hareket edilir. Metâli farkı bulunan ülkelerin farklı günde oruç tutmaları ya da bayram etmeleri ise aynen namazlarının farklı vakitlerde olması gibi herhangi bir zarar vermez.

Kısaca söylemek gerekirse biz iki seçim arasındayız: Ya bütün ibadetlerin vakitleri konusunda nassların zahirine sarılarak, onları taabbudî sayarak ibadetlerimizi yerine getireceğiz. O takdirde her müezzinin, fecr-i sâdıkın aydınlığını ufukta yayılmış halde görmeden ezan okumaması gerekecek; zevâli, gurubu görmeden diğer ezanları okumayacaktır. Ya da kesin olan hesap ile amel edeceğiz; çünkü bu Şâri'in maksadına daha yakındır. Şâri'in kasdı vakitlere dair kesin bilgi sahibi olmak ve böylece ihtilafa düşmemektir. Bu takdirde takvimler hazırlamak ve her ülkede herhangi bir maniin olmaması halinde her ayın hilâlinin ne zaman görülebileceğini açıklamak, bütün dünyaya onları yaymak lâzımdır. Her ülkede yaşayan insanlar, takvimdeki

beyana ilave olarak ayrıca hilali de gözetler ve belirtilen vakitte de görürlerse bu "nûrun alâ nûr" olur. Hal böyle iken ibadet vakitleriyle ilgili diğer bütün meseleleri takvime havale edip, hesapla amel ederken hilâl meselesini bundan hariç tutup, ihtilâfa mahal kılmak ne izah edilebilir bir durumdur ne de hakkında bir delil bulunur. Hiçbir müctehid de böyle bir şey dememiştir. Doğrusu bu tam şu ayetin ortaya koyduğu tavır türünden olmaktadır: *"Kitabın bir kısmına inanıp, bir kısmını inkar mı ediyorsunuz?"*[325] Şüphesiz Allah Teâlâ daha iyi bilir ve hükümlerini hikmet ile koyar.

Orucu bozup bozmayan şeyler hakkında bir fasıl

(*Menâr* dergisinin 31. cildinde neşretmiş olduğumuz Şeyhülislam Ahmed Takiyyüddîn İbn Teymiyye'ye (ö.728/1327) ait risalesinin özeti:)

İbn Teymiyye (r) bu risalesinde özetle şöyle der:

Orucu bozup bozmayan şeyler iki türdür: Bunlardan bir kısmı nass ve icma ile orucu bozan şeylerdir. Bunlar yeme, içme ve cinsel ilişkidir. Aynı şekilde Sünnet'le ve Müslümanların ittifakıyla sabit olmuştur ki hayız kanı görmek de oruca engeldir. Hayız gören bir kadın orucunu tutmaz; ancak daha sonra kaza eder. Lakît b. Sabre hadisinde Rasûlullah (s) ona : *"Burnuna su çekerken, oruçlu olman hali hariç mübalağa et."*[326] buyurmuştur. Böylece Sünnet'le sabit olduğu üzere burun yoluyla suyun karına girmesi de orucu bozan şeylerdendir. Ulemânın büyük çoğunluğu bu görüştedir.

Sünen'de iki hadis vardır. Bunlardan biri Hişâm b. Hassân -Muhammed b. Sîrîn- Ebû Hureyre (r) yoluyla gelmiştir. Bu rivayete göre Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Oruçlu iken istemeyerek kusan kimsenin o günü kaza etmesi gerekmez; ama kişi kendisi kusarsa o zaman kaza etsin."*[327] Fakat ilim ehlinden bir grup bunu hadis saymamıştır. Hatta onun Ebû Hureyre'nin kendi sözü olduğunu söylemişlerdir. Ebû Dâvûd şöyle demiştir: İbn Hanbel'i işittim, "Bu, bir şey değildir." diyordu. Hattâbî, o bu sözüyle hadisin "mahfûz" olmadığını ifade etmek istemiştir, demiştir. Tirmizî, bu hadisi Muhammed b. İsmaîl el-Buhârî'ye sorduğunu; fakat onun, bu hadisin sadece İsâ b. Yûnus'tan bilindiğini, onun "mahfûz" bir hadis olduğunu sanmadığını söylemiştir. Dedi ki: Yahyâ b. Kesîr, Ömer b. el-Hakem'den, Ebû Hureyre'nin kusmanın orucu bozmadığı inancında olduğunu nakletmiştir.[328]

Hattâbî şöyle demiştir: Ebû Dâvûd şunu zikretti: Hafs b. Gıyâs, bu hadisi İbn Yûnus'tan rivayet ettiği gibi Hişâm'dan da rivayet etmiştir. Şunu da eklemiştir: İlim adamları arasında kendiliğinden kusma durumunda orucun

325. Bakara, 2/85.
326. Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 55; Tirmizî, *Savm*, 68.
327. Ebû Dâvûd, *Savm*, 32; Tirmizî, *Savm*, 24.
328. Hattâbî, *Me'âlimü's-sünen*, II, 777.

bozulmayacağı konusunda herhangi bir görüş ayrılığı olduğunu bilmiyorum. Keza kasten kusması halinde ona kaza gerekeceği konusunda da ihtilâf bulunmamaktadır. Ancak bu durumda keffâret konusunda ihtilâf etmişlerdir ve ilim adamlarının hemen hemen hepsi, o kişiye kazadan başka bir şey lâzım gelmeyeceğini söylemişlerdir. Atâ ise ona hem kaza hem de keffâret lâzım gelir, demiştir. Bu görüş Evzâî'den de nakledilmiştir ve Ebû Sevr'in görüşü de bu şekildedir.

Unutarak cinsel ilişkide bulunan kimse hakkında İmam Ahmed'in mezhebinde ve diğerlerinde üç ayrı görüş bulunmaktadır ve bu konuda İmam Ahmed'den üç rivayet zikredilmektedir: Birincisine göre kaza da keffâret de gerekmez. Bu aynı zamanda İmam Şâfiî, Ebû Hanife ve benzeri çoğunluk fukahanın görüşleridir. İkinci rivayet, keffâret değil sadece kaza gerekeceği şeklindedir ve bu aynı zamanda İmam Mâlik'in görüşüdür. Üçüncü rivayete göre ise ona her ikisi de lâzım gelmektedir. İmam Ahmed'den meşhur olan rivayet de budur. Birinci görüş yerinde genişçe açıklandığı üzere daha kuvvetlidir . Çünkü Kitap ve Sünnet'le sabit olduğu gibi yasak olan bir şeyi hata yoluyla ya da unutarak yapan bir kimse, Allah Teâlâ tarafından tenkid edilmemektedir. Bu durumda o kişi, o şeyi yapmamış hükmünde olmaktadır, bu itibarla da kendisine herhangi bir günah terettüp etmemekte, günah gerekmeyen bir kimse ise âsi sayılmamakta, yasak olan bir şeyi işlemiş kabul edilmemektedir. Bu durumda da o kişi kendisine emrolunanı yapmış, yasak edileni ise terk etmiş gibi olur. Böyle birinin yaptığı ibadet ise bâtıl olmaz; ibadetlerin iptal edilmesi, emrolunanı yapmadığı, yasaklanılanı da yaptığı zaman söz konusu olur. Bu kuralın bir uzantısı olmak üzere hac ibadeti, yasak olan bir fiilin unutularak ya da hata yolu ile işlenmesi halinde -ister bu fiil cinsel ilişki olsun ya da bir başka şey- herhangi bir şey lâzım gelmemekte, hac ibadeti bâtıl olmamaktadır. İmam Şâfiî'nin iki görüşünden daha açık olanı budur.

Yine bu anlayışın bir uzantısı olarak oruçlu olan kimsenin unutarak yemesi, içmesi ya da cinsel ilişkide bulunması halinde kendisine kaza lâzım gelmeyecektir. Selef ve haleften bir kısım ulemânın görüşü bu doğrultudadır. Fukahadan bir kısmı ise, unutarak ya da hata yolu ile oruca mugayir bir fiil işleyen kimsenin orucunun bozulduğu görüşündedir; meselâ İmam Mâlik bunlardandır. Ebû Hanife ise şöyle demektedir: Kıyasa uygun olanı budur; fakat bu, unutan kişi ile ilgili olarak Ebû Hureyre hadisine ters düşmektedir. Fukahadan bir kısmı da unutana bir şey lâzım gelmez ama hata ile oruca mugayir bir fiil işleyen kimsenin orucu bozulur, demişlerdir. Ebû Hanife, Şâfiî ve Ahmed'in görüşleri bu doğrultudadır. Ebû Hanife, unutanın durumunu hadise istinaden istihsan konusu yaparak, hatalı olandan ayırmıştır. Şafiî ve Ahmed'in müntesipleri ise şöyle demişlerdir: Unutmak, orucu bozmaz; çünkü ondan kaçınmak mümkün değildir. Hata ise öyle de-

ğildir; çünkü o kimsenin meselâ güneşin batıp batmadığından kesin emin olmadan orucunu bozmaması, imsak vaktinin girip girmediğinden emin değilse orucunu tutmaya başlaması mümkündür.

Bu ayırım zayıftır, hatta aslında aksi durum varittir. Çünkü oruçlu için Sünnet olan iftarda acele etmesi, sahuru ise mümkün mertebe geç yapmasıdır. Ortalığı iyice bulutların kapladığı bir havada, şüpheden tamamen arınmış kesin bir bilgiye ulaşmak için gerçekten uzun bir zamanın geçmesi gerekir ve bu durumda akşam vakti geçer, iftarda acele edilmesi hükmü ortadan kalkar. Öbür taraftan akşam namazını kılacak olan kimse de onu vakit girince bir an evvel kılmak durumundadır. Hal böyle iken o kimsenin zannı gâlibine göre güneş batmış olsa ve buna rağmen o, akşam namazını kesin bilgi edineceği zamana kadar ertelemekle memur olsa, o takdirde güneşin batmasından emin olacağım derken akşam namazının vaktini geçirmiş olabilir.

Hem sonra Buharî'de Esmâ bt. Ebû Bekir'den şu rivayet bulunmaktadır: "Rasûlullah (s) zamanında Ramazan ayında bulutlu bir günde iftar etmiştik de daha sonra güneş ortaya çıkmıştı."[329] Bu hadis iki şeye delâlet eder: Birincisi bulutlu günlerde iftar vaktinin kesin olarak girdiği anlaşılana kadar beklememenin müstehap olmadığını gösterir. Çünkü onlar bunu yapmamışlardır, Rasûlullah (s) onlara bunu emretmemiştir. Sahabe içlerinde peygamberleri de olduğu halde elbette ki bu gibi meselelerin hükümlerini daha sonra gelecek olan nesillere nisbetle en iyi bilen, Allah ve Rasûlü'ne (s) en itaatli olanlardır. İkincisi de böyle bir durumda kazanın da gerekmeyeceğini göstermektedir. Çünkü Rasûlullah (s) eğer onlara bu orucu kaza etmelerini emretmiş olsaydı bu haber, aynen orucu açmalarında olduğu gibi etrafa yayılır ve herkes tarafından duyulurdu. Bu konuda herhangi bir nakilde bulunulmadığına göre, bundan Rasûlullah'ın (s) onlara bunu emretmediği sonucu anlaşılmış olur.

Şöyle bir itiraz gelebilir: Hişâm b.Urve'ye: "Kaza etmekle emrolundular mı?" diye soruldu da o: "Kazadan kurtuluş var mı" diye cevap verdi. Buna ne demeli? Buna şöyle cevap verilebilir: Hişam bunu kendi düşüncesi olarak söylemiştir ve bu kısmı hadis olarak rivayet etmemiştir. Onun bu konuda Rasûlullah'tan (s) bir bilgisi olmadığına, Ma'mer'in: "Hişâm'ı duydum şöyle diyordu: 'Bilmiyorum kaza ettiler mi etmediler mi?'" şeklindeki rivayeti de delâlet etmektedir. Her ikisini de ondan Buharî rivayet etmiştir.[330] Bu hadisi Hişâm, annesi Fâtıma bt. el-Münzir'den o da Esmâ'dan rivayet etmiştir. Hişam babası Urve'den, kendilerine o günü kaza etmeleri emredilmediğini nakletmiştir. Urve bu konuda oğlundan daha bilgilidir. Bu İshak b. Rahûye'nin sözüdür. Keza Allah Teâlâ kitabında "*Tan yerinde, beyaz iplik*

329. Buhârî, *Savm*, 46.
330. Buhârî, *Savm*, 46.

siyah iplikten sizce ayırd edilinceye kadar, yiyin için." buyurmaktadır. Bu ayet, Rasûlullah'tan (s) sabit olan hadislerle birlikte oruçlunun, fecir ortaya çıkıncaya kadar yeme ve içme ile emrolunduğunu, fecrin doğmasında kuşkusu olması halinde de -yerinde genişçe ele alındığı gibi- yeme içme ile memur olduğunu açıklamaktadır.

Sürme, hukne,[331] cinsel organa (ihlîl) yağ, ilaç vb. damlatma, karın ve baş bölgelerinde açılmış yaralara ilaç koyma meselesine gelince bu konuda ilim adamları arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Kimilerine göre bunlardan hiçbiri oruca zarar vermez, kimisine göre de sadece sürme hariç diğerleriyle oruç bozulur. Kimisine göre ise cinsel organa yağ vb. damlatmak hariç hepsi orucu bozar. Kimisine göre de sürme ve cinsel organa yağ vb. damlatmak hariç diğerleri orucu bozar. Doğrusu, bunlardan hiçbirisi orucu bozmamalıdır. Çünkü oruç Müslümanların önemli ibadetlerinden biridir ve onunla ilgili hükümlerin öğrenilmesine ayırım olmaksızın herkesin ihtiyacı vardır. Eğer bu sayılanlar, Allah Teâlâ'nın ve Rasûlünün (s) oruç hakkında haram kılmış olduğu şeylerden olsaydı ve bunların yapılması orucu bozsaydı, o takdirde bunun bizzat Rasûlullah (s) tarafından beyan edilmesi gerekirdi. Eğer Rasûlullah (s) bunları anlatmış olsaydı o takdirde de sahabenin bunları öğrenmiş ve onları diğer şerî ahkâmda olduğu gibi daha sonraki nesillere aktarmış olmaları gerekirdi. İlim erbabından hiçbir kimse bunları bizzat Rasûlullah'tan (s) hatta zayıf bir hadis, mürsel bir rivayet şeklinde bile olsa nakletmediğine göre bu konuda Rasûlullah'ın (s) hiçbir beyanının olmadığı anlaşılır. Sürme hakkında rivayet olunan hadis zayıftır. Ebû Dâvûd onu Sünen'inde rivayet etmiş; ancak ondan başka hiç kimse o hadise yer vermemiştir, o ne Ahmed'in *Müsned*'inde, ne de daha başka muteber bir kitapta yer almıştır.

Bu fiiller, hukne, başa ve karına isabet eden yaraların tedavisinde olduğu gibi orucu bozar diyenlerin Rasûlullah'tan (s) gelen hiçbir delilleri bulunmamaktadır. Bu görüşlerini sadece kıyasa bina etmektedirler. Delil olarak kullandıkları en güçlü malzeme:*"Burnuna su çekerken, oruçlu olman hali hariç mübalağa et."*[332] hadisidir. Şöyle demektedirler: Bu hadis, dimağa giden bir şeyin kendi fiili ile olması halinde orucu bozacağını ifade etmektedir. Buna kıyas edilerek kişinin kendi fiili ile karın boşluğuna ulaşacak her şeyin de orucu bozması lâzım gelir. Hukne/şırınga ile ya da daha başka şekilde olması fark etmez. Keza o şeyin mide ve bağırsaklar gibi yemek ve gıda mahalline ulaşması ile doğrudan karın boşluğuna ulaşması arasında da bir fark yoktur. İhlile (cinsel organa) yağ vb. damlatmayı istisna edenler, damlatılan nesnenin karın boşluğuna ulaşmayacağını ileri sürmüşlerdir. Damlatılan şey sadece ihlîlin cidarına dağılmış olacaktır, hem ihlile giren şey, ağız ve buruna

331. Huni, şırınga gibi özel bir âletle makattan ilaç, yağ vb. zerk etme işlemi.
332. Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 55; Tirmizî, *Savm*, 68.

giren (ve fakat yutulmayan) şey gibidir. Sürmeyi istisna edenler ise göz, ön ve arka gibi değildir demişlerdir. Ancak sürme hakkındaki sözleri de isabetli değildir; deri nasıl yağı ve suyu emerse göz de aynı şekilde sürmeyi emmektedir. Sürme orucu bozar diyenler ise şöyle demektedirler: Sürme içeri nüfuz eder, hatta oruçlu balgam attığı zaman onda sürmenin eseri gözükür. Bu da gösterir ki gözün içinden boğaza açılan bir menfez bulunmaktadır.

Bu görüşte olanların en önemli dayanakları işte bu kıyaslamalardır. Ancak bu tür kıyaslar ile orucun bozulabileceğine hükmetmek çeşitli sebeplerden dolayı caiz olmaz:

1. Kıyas, şartlarının tam olarak bulunması halinde gerçi bir delil olarak kullanılabilse de usûlde dediğimiz üzere şerî hükümler, her ne kadar sahih kıyas nassın delâlet ettiği şeyin benzerine hafî delâlet şekliyle delâlet etmiş olsa da nasslar tarafından da beyan edilmiştir. Biz Rasûlullah'ın (s) bir konuda bir şeyi haram ya da vacip kılmadığını kesin bildiğimiz zaman, o şeyin vacip ya da haram olmadığını anlarız. Bu itibarla kıyasın o şeyin vacip ya da haramlığını isbat etmesi fasit olur. Biz kesin olarak biliyoruz ki Kitap ve Sünnette bu şeylerin orucu bozacağına dair herhangi bir nass bulunmamaktadır. Dolayısıyla bundan onların orucu bozucu şeyler olmadığını anlarız.

2. Ümmetin bilme ihtiyacında olduğu hükümleri mutlaka Rasûlullah'ın (s.) genelde herkese ulaşabilecek şekilde beyan etmiş olması lâzımdır. Böyle bir durumda o beyanın ümmet tarafından da nakledilmiş olması gerekecektir. Bu olmadığı zaman, o şeyin dinden olmadığı anlaşılmış olur. Ramazan ayından başka bir ayda orucun farz olmayışı, Kabe'den başka yerin haccedilmemesi, beş vakit namazdan başka namazın farz olmaması, inzâl olmadan kadına dokunmanın guslü gerekli kılmaması, şiddetli korkunun her ne kadar insanın altına kaçırmasına sebep olma ihtimali bulunsa da abdesti bozan şeylerden sayılmaması, tavaftan sonra iki rekat namaz kılmanın Sünnet olması gibi, Safa ve Merve arasında say ettikten sonra da iki rekat namaz kılmanın Sünnet olmaması hep bu yaklaşım sonucu bilinen şeylerdendir. Keza meninin pis olmadığı da bu yolla anlaşılmaktadır. Çünkü delil olabilecek sahih bir isnadla Rasûlullah'ın (s) Müslümanlara yönelik meni bulaşması sebebiyle bedenlerini ya da elbiselerini yıkamalarını emrettiğine dair hiçbir kimseden bir rivayette bulunulmamıştır. Oysa ki bu konu herkesin başına gelecek şeylerdendir. Buna karşılık hayızlı kadına, hayız kanı bulaşmış elbisesini yıkayarak arındırmasını emretmiştir. Kaldı ki hayızla ilgili bir konuya duyulacak ihtiyaç herkesi de ilgilendirmemektedir. Herkesi ilgilendiren meni konusunda ise Müslümanlara bu sebeple bedenlerini ve elbiselerini yıkamalarını emretmemiştir. Bazı fakihlerin rivayet etmekte oldukları: *"Elbise sidik, dışkı, meni, mezi ve kandan dolayı yıkanır"* şeklindeki hadis bizzat Rasûlullah'ın (s) sözü değildir. Muteber hadis kitaplarında böyle bir riva-

yet bulunmamaktadır. Hadis ilmine vukufiyeti olan herhangi bir ilim adamı tarafından da, ihticaca elverişli sağlam bir isnadla rivayet edilmiş değildir. Ammâr ve Hz. Âişe'den kendi sözleri olarak rivayet edilmiştir.

Âişe'nin, (r) Rasûlullah'ın (s) elbisesinden meniyi yıkaması ve onu çitilemesi bunun gerekliliğine (vücûb) delâlet etmez; çünkü elbise kir, sümük, tükrük gibi şeyler sebebiyle de yıkanır. Vücûb ise ancak Şâri'in emriyle gerçekleşir. Halbuki o, diğer Müslümanlara bu sebeple elbiselerini yıkamalarını emretmemiştir. Hz. Âişe'ye bunu emrettiği nakledilmemektedir, yaptığı sadece onun bu fiilini takrirle karşılaması, yaptığına bir şey dememesidir. Bu da onun caiz olduğuna ya da en fazla güzel ve müstehap olduğuna delâlet eder. Vücûb hükmünün çıkarılabilmesi için mutlaka delilin bulunması gerekir.

Herkesi ilgilendiren hükümlerin mutlaka Rasûlullah (s) tarafından herkese ulaşacak şekilde açıklanması zarureti vardır. Böyle bir beyanın da yine mutlaka ümmet tarafından nakledilmiş olması zorunluluğu vardır. Bilindiği gibi sürme ve benzeri şeyler herkesi ilgilendiren meselelerdendir. Keza yıkanma, tütsülenme, yağ ve güzel koku sürünme de böyle herkesi ilgilendiren şeylerdendir. Eğer sürme orucu bozan şeylerden olsaydı, diğer oruç bozucu şeyleri açıkladığı gibi mutlaka Rasûlullah'ın (s) onu da açıklaması gerekirdi. Mademki o açıklamamıştır öyleyse onun hükmü de aynen yağlanma, yıkanma, tütsülenme ve güzel koku sürünme gibi mübah şeylerin hükmü olacaktır. Tütsü, burna doğru yükselip dimağa ulaşabilir ve yoğunlaşıp cirim halini alabilir. Yağ, beden tarafından emilir ve vücuttaki gözenekler aracılığı ile içeri girer ve insan onunla güç kazanır. Aynı şekilde güzel koku ile de gücünü tazeler. Hal böyle iken Rasûlullah'ın (s) oruçlunun bunları kullanmasını yasaklamamış olmasından onun yağ ve güzel koku sürünmesinin, tütsülenmesinin caiz olduğu sonucu çıkar. Aynı şekilde sürme çekmesi de böyledir. Müslümanlar Rasûlullah (s) zamanında cihad yolunda ya da başka sebeplerle yaralanır, karın ya da baş bölgesinden isabet alırlardı (ve tedavi olurlardı). Eğer bu, orucu bozan bir durum olsaydı o takdirde Rasûlullah'ın (s) bunu bildirmesi gerekirdi. Mademki böyle bir açıklaması yoktur, öyleyse bunların da oruç bozucu şeyler olmadığı anlaşılır.

3. Kıyas yoluyla oruç bozulması hükmünün verilebilmesi için kıyasın sahih olması gereği vardır. Bu da ya bu konu ile ilgili cami hükme (illete) kıyas ile olur, ya da ilgâ-i fârik yolu ile yani asıl ile fer'i (ikincil) arasında illet açısından fark olmadığının ortaya konulması ile olur. Bu da ya asılda, fer'e sirayet eden bir illetin bulunduğunu gösteren bir delil olması ya da Şâri'ce muteber olan vasıflar bakımından ikisi arasında bir farkın bulunmadığının bilinmesiyle olur. Böyle bir kıyas burada bulunmamaktadır.

Şöyle ki deliller arasında, Allah Teâlâ ve Rasûlünün (s) oruç bozucu saydıkları şeylerin, dimağa yahut bedene ulaşan şey yahut bir menfezden içeri

giren şey, yahut içe (karın ya da kafatası boşluğuna) ulaşan vb. şey olduğuna dair herhangi bir delil bulunmamaktadır. Oysa ki bu görüşlerin sahipleri, hükmün Allah Teâlâ ve Rasûlü (s) katında dayanağı olarak o şeyi görmektedirler ve demektedirler ki: Allah Teâlâ ve Rasûlü (s) yiyecek ve içeceği, sırf bu müşterek illetten (mana) dolayı oruç bozucu kılmıştır. Bu müşterek mana da yiyecek ve içecekte olduğu gibi dimağa ve karın boşluğuna ulaşan ilaçta, içeriye sirayet eden sürmede, huknede, ihlîle damlatılan yağ vb. şeylerde de bulunmaktadır.

Allah Teâlâ'nın ve Rasûlünün, (s) hükmü bu vasfa bağladığını gösteren delil olmadığına göre, "Allah Teâlâ ve Rasûlü (s) şu şeyi şu manadan (illet) dolayı haram kılmıştır" sözü herhangi bir ilme dayanmayan bir söz olmaktan öteye bir değer taşımaz. "Allah Teâlâ, oruçluya şunu yapmasını haram kılmıştır." sözü, herhangi bir ilmî veriye dayanmadan şu helâl bu haram demekten başka bir şey değildir. Bu ise Allah Teâlâ hakkında bilgiye dayanmadan söz söyleme (iftirada bulunma) anlamı taşır ki, asla caiz değildir.

Ulemâdan bu müşterek noktanın, hükmün dayanağı olduğuna inanan kimsenin durumu, aslında sahih olmayan bir görüşün sıhhatine, yahut bir lâfzın Rasûlullah'ın (s) kasdetmediği bir anlamda olduğuna inanan kimsenin haline benzer. Bu bir ictihaddır ve insanlar bu yüzden sevap da alırlar. Ancak bundan onun şerî delil ile sabit ve Müslümanın uyması gereken bir görüş olması lâzım gelmez.

4. Kıyasın sahih olabilmesi için, Şâri Teâlâ'nın kelâmının, hükmün illetine delâlet etmemiş olması ve asılda bulunan vasıfları taksim yoluyla değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda onlar içinde illet olmaya elverişli olan sadece belli bir vasfın kalması gerekmektedir. Aslın illetini münasebet yahut deveran (tard ve aks) yahut da bazılarına göre şebeh-i muttarid[333] gibi yollarla ortaya koymaya çalıştığımız zaman sonuçta bunlar içinden elverişli olmayanların elenmesi (sebr) gerekecektir. En sonunda asılda illet olmaya münasip iki vasfın kalması halinde hükmün, diğerini dikkate almadan bunlardan biri ile talili cihetine gitmek caiz olmaz.

Bilindiği üzere nass ve icma orucun yeme, içme, cinsel ilişkide bulunma ve hayız görme hali ile bozulacağı hükmünü ortaya koymuştur. Rasûlullah'da (s) abdest alan kimsenin oruçlu olması halinde mübalağa etmemesini emretmiştir. Onların buruna su çekme hadisine kıyas yapmaları daha önce de belirtildiği gibi en güçlü delilleri olmaktadır. Oysa ki bu, zayıf bir kıyastır. Çünkü burnuna su çeken kimse aşırılığa kaçtığında, su boğazına ve oradan da karnına inecektir. Bu durumda ha ağzı ile içmiş, ha burnundan girmiş arada bir fark bulunmayacak, karına ulaşan su bedene gıda verecek, susuzluğu

333. İlleti tespit etme yolarından biridir ve münasebeti ancak muttasıl bir delil ile sabit olan vasıf demektir.(Çev.)

giderecek, midedeki yiyeceklerin hazmedilmesine katkıda bulunacaktır ve sonunda suyu sanki içmiş gibi olacaktır. Eğer bu konuda bir yasak hükmü bulunmasaydı akıl ile bunun içme gibi olduğu anlaşılabilecekti. Çünkü ikisi arasında sadece suyun ağızdan girmesi konusunda farklılık bulunmaktadır, bu fark ise muteber değildir. Çünkü suyun sırf ağza girmiş olması haddi zatında orucu bozucu bir şey yahut onun bir parçası değildir, çünkü bir tesiri yoktur, sadece orucun bozulmasına giden bir yoldur. Sürme, hukne karın ve baş yaralarına konulan ilaçlar ise böyle değildir. Çünkü sürme bir kere gıda değildir, hiçbir kimse de sürmeyi burnundan ya da ağzından alarak karnına ulaştırmaz, keza hukne de gıda verici bir şey değildir,[334] aksine o karında olan şeyleri boşaltmak için başvurulan bir yöntemdir. Bu haliyle o müshil ilacı koklamaya yahut şiddetli bir korku sebebiyle içinin gitmesine benzemektedir. Hukne, mideye de ulaşmamaktadır.

Karın ve baş bölgelerine isabet eden yaralara konulan ve mideye ulaşan ilaçlara gelince bunlar mideye ulaşan gıda türünden değildir (ve dolayısıyla yapılan tedavi oruca münafi bir durum değildir). [İbn Teymiyye'nin sözleri bitti.]

وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿188﴾

188- Aranızda mallarınızı haksızlıkla yemeyin; bildiğiniz halde günaha girerek insanların mallarından bir kısmını yemek için onu hakimlere aktarmayın/atmayın.

Daha önce de ifade edildiği gibi ayetler amelî hükümlerin açıklanması hakkındadır. Allah Teâlâ oruçla ilgili hükümleri tamamlayınca -ki bunda insanın kendi malını belirli vakitlerde yemesi söz konusudur- başkalarının malını yeme konusuna bu hususla ilgili genel sınırları zikrederek ve o sınırlara yaklaşılmamasını isteyerek giriş yapmış olmakta ve şöyle buyurmaktadır: *"Aranızda mallarınızı haksızlıkla yemeyin!"* Burada hitap bütün mükelleflere yöneliktir ve murad, birbirinizin mallarını yemeyin demektir. Kişinin kendi malından yemesi için de kullanılabilecek olan "Mallarınızı" sözcüğünün seçilmesi, ümmetin birliğini ve dayanışma içinde olmaları gerektiğini ihsas ve başkalarının malına saygı gösterip korumanın, aynen ken-

334. İbn Teymiyye'nin sözünü ettiği şırınga (hukne) usulü doğrudur ve öngörülen hükme uygundur. Ancak günümüzde dübürden bağırsaklara gıda verici hukne/şırıngalar yapılmaktadır. Bu, aynen gıda verici maddelerin mideye ulaşması gibi orucu bozar ve yapılması, ancak oruç tutmamayı mazur kılacak bir hastalık hali durumunda caiz olur.

di malına saygılı olup onu korumak gibi olduğuna işaret içindir. Çünkü haddi tecavüz ve malın haksız yere alınması, her türlü malların gitmesi ve yok olması sonucunu doğurur. Bu edebî izafette yani malın bütün ümmete isnadında yasağın gerekçesinin ve hükmün hikmetinin açıklanması vardır. Sanki şöyle denmiş gibi olmaktadır: Kimse, diğerinin malını haksız yolla yemesin! Çünkü bu, sonuçta yiyen kimsenin kendisine yönelik bir cinayettir. Zira işlenen suç ümmete yönelik olmaktadır ve kendisi de o ümmetin bir parçasıdır. Dolayısıyla ümmetin maruz kalacağı her cinayetten bir pay da kendisine düşecektir. O da burada, kişinin başkalarının malını haksız olmasına rağmen mübah görmesinin, başkalarını da imkân buldukları zaman kendi malını yemeleri konusunda cüretlendirmesidir. Bu veciz ifadeden daha beliğ bir söz olabilir mi! Bu kelimenin Kur'ân'ın mucizeliğini gösteren örneklerden biri olması şaşırtıcı olur mu!

İzafette bazılarının ifade ettiği bir başka nükte daha vardır ki o da şu uyarıdır: İnsan bizzat kendi malını Hak yolda harcamalıdır, haram olan bâtıl yollarda zayi etmemelidir. Bu, konu ile ilgili farklı bir başka bakıştır ve Üstad Muhammed Abduh'un da hoşuna gitmiştir. Hatta onun hakkında aslında doğru bir yaklaşımdır ancak ayette ***"beynekûm", (aranızda)*** ifadesi olduğu için bu görüşü ayetten çıkarmak uzak bir yorumdur. Bu kayıt, ayetin ikili ilişkiler sırasında, insanlar arasında yapılan muamelelerle ilgili olduğu konusunda açıktır, demiştir.

Ayetteki *"yemeyin"* ifadesi *"almayın"* anlamındadır. Almanın yemek sözcüğü ile ifadesi Arap dilinde yaygın olarak bilinen bir mecazdır ve bu kullanış Kur'ân'ın inmesinden önce de mevcuttu. Yemek, mala duyulan ihtiyaçlar içerisinde en genel ve en çok olanıdır. Gerçi bazı insanlar diğer bazı ihtiyaçları yemeğe tercih ederler ve ellerine geçen malları o tür arzularının tatmini için harcarlarsa da, bu genelde insanların yemek konusunda mala ihtiyaçlarının daha genel ve daha çok olmasına engel teşkil etmez. *"Malı yemek"* tabiri en çok onun haksız yollarla alınması manasını ifade etmek için kullanılır. Tabiî daha başka anlamlar için de kullanılmaktadır.

"Bâtıl" yani *"haksız"*a gelince, bu gerçek anlamda herhangi bir şey karşılığında olmayan şey demektir ve *"batal"* ve *"butlân"* kökünden alınmıştır ve yok olma, zayi olma gibi anlamları vardır. Şeriat, bir malın alınmasını gerçek anlamda bir karşılık olmaksızın, sahibinin rızası bulunmaksızın haram kılmıştır. Harcanması da aynı şekilde sahici ve yararlı bir amaç doğrultusunda olmadığı takdirde haram kılınmıştır.

Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: Çalışıp kendi kazancını çıkarabilecek durumda olan kimsenin sadaka alması da bu kabildendir. Dilenciliğe güvenerek çalışmayı terk eden ve bu yüzden yoksulluğa düşen kimse insanların mallarını haksız yolla yemiş olur. Biz de diyoruz ki: Bu gibilere insanla-

rın mal vermesi haram olduğu gibi, bu gibilerin de kendilerine mal verilmesi halinde almaları aynı şekilde haramdır. Bir Müslümanın çaresiz kalmadıkça sadaka kabul etmesi helâl değildir. Çaresiz kalan kimsenin de sadaka kabul edebilmesi için mutlaka bu çaresizliğini kendi çalışma ve gayretiyle giderebilir durumda olmaması gerekir.

Derim ki: Bunlardan daha anlamlısı fukahanın zikretmiş olduğu şu husustur: Çıplak olup da avret yerini örtebilecek bir elbise bulamayan kimsenin, namazını ödünç elbise alarak yahut kendisine bunun için yapılan bir sadakayı kabul ederek kılması vacip değildir. Çünkü bunda bir minnet duygusu vardır ve İslâm, inananlarına ifası için başkalarına minnet duymayı gerektirici herhangi bir yükümlülük getirmemiştir. Bu itibarla o kimsenin çıplak olarak namazını kılması caizdir.

Riba: Batıl Kazançlardan Biri

Abduh dedi ki: Haksız yollardan biri de ribadır; çünkü riba insanların (borç alanın) mallarını herhangi bir karşılık olmaksızın yemektir. Bunun için insanlar arasında çoğu kez vuku bulan ve kat kat riba ödeme yoluyla insanların mallarının yenilmesi örnek gösterilir. Riba ile selem[335] arasında fark vardır. Şeriat ruhu itibariyle bu gibi ayetlerle bize şunu öğretmektedir: İnsan, malı kimseye zararı dokunmayan sahih ve meşru yollardan kazanmalıdır. Yüce Allah'ın gayri meşrû yolları *"bâtıl"* kelimesi ile mücmel bir şekilde ifade etmesinin sebebi, bu yolların tümünün insanlarca bilinir olmasıdır. Bir Müslümanın bâtıl olduğuna inandığı kazanç yolunu bırakması gerekir. Kaldı ki bu mücmellik, insanlar için kapalı ise açıklanarak giderilmek de istenmiştir. Meselâ hâkimlere rüşvet verilmesi, bizzat Kur'ân nassıyla haramlığı sabit olan riba'n-nesî'e -ki bunun haramlığı, bâtıl bir yol olduğu açıktır; çünkü borçlu yeni bir menfaat elde etmek için değil sadece vadeyi uzatabilmek karşılığında vereceği malı (faizi) artırmaktadır- değil de hadisle hükmü sabit olan riba'l-fazlın[336] açıklanması bu kabildendir.

Emeğin sömürülmesi, menfaatlerin gasbı da bâtıl yollardan sayılır. Meselâ bir kimse bir başkasını bir işte çalıştırır ve ona ücret ödemez yahut aralarında konuşulan ücretten ya da emsal ücretten az öder. Keza başka türlü yapılan tecavüzler, hileli işler yüzünden aldatmalar vb. hep bu türden sayılır. Simsarların, aracıların müşteriyi aldatmaya yönelik envayi çeşit girişimleri

---

335. Selem: Para peşin mal veresiye olan satış şeklidir. Para peşin mal ise ileride üretilince verileceği için şu andaki piyasasından çok ucuz olur, dolayısıyla tersinden ribaya benzerliği söz konusudur. (Çev.)

336. Aynı cinsten ribevî malların birbirleri ile mübadelesi halinde miktar olarak da peşin olmaları şartı vardır. Meselâ buğdayın buğdayla peşin olarak değişiminde kaliteye bakılmaksızın her iki tarafın da eşit olması şarttır. Aksi takdirde fazlalık ribasından söz edilmektedir. (Çev.)

sonucu gerçekleşen satış vb. işlemler hep bu kabil bâtıl yollardandır. Kötü mallar hileli işlemler sonucu insanlara güzel gösterilmekte, değersiz emtialar değerli zannettirilmekte ve müşteriler sonunda kandırılmaktadır. Satıcı olsun alıcı olsun üçüncü bir şahsın kandırması sonucu bu tür bir işlemde bulunur, alır ya da satarsa bakılır: Eğer o, kendisinin kandırılmasına sebep olarak ileri sürülen asılsız şeylerin gerçek olmadığına vakıf olsaydı, o işlemi yapmaz idiyse yapılan bu işlem bâtıl bir işlem, bu yoldan kazanılan mal da haksız kazanç olur.

Bu kabil insanları aldatanlar arasında muhabbet muskacıları, nazar efsuncuları, üfürükçüler de vardır. Aynı şekilde rukyeciler, Kur'ân hatimcileri, kırk yasinciler ya da bazı zikirciler de bunlardandır. Bunların dini aşağılamaları o kadar ileri boyutlara varmıştır ki bu alanda şöhret olmuş bazıları Yasin satışlarında şöyle bir yöntem geliştirmişlerdir: Meselâ önceden şu kadar sayıda Yasin okuyorlar ve her birine mukabil yanında taşıdıkları bir ipliğe bir düğüm atıyorlar, sonra biri çıkıp kendisine şu kadar sayıda Yasin okunmasını istediğinde, yapılan pazarlıktan sonra ücretini alıyorlar ve hemen hazır okunmuş Yasinlerden o kadarını iplikten koparıp o kişiye veriyorlar. Üstad Muhammed Abduh bu uygulamayı bizzat dersinde anlatmıştı. Biz daha önce bazı Hıristiyan ruhanîlerinin benzer biçimde şarap ekmek âyini gibi ibadetleri sattıklarını duyardık da onlarla alay ederdik. Meğer bizden olanlar da onların bu gidişatlarına adım adım, karış karış uymuş, onlar bir keler deliğine girecek olsalar bizimkiler de arkalarından sokulmaya can atar hale gelmiş de haberimiz yokmuş.

İbadet İçin Ücret, Eğitim İçin Ücret

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bir ibadet karşılığında alınan her ücret, insanların mallarını bâtıl yollarla yemek kapsamındadır. İslâm'ın ilk nesilleri arasında herhangi bir ibadet karşılığında ücret alan hiçbir kimsenin varlığı bilinmemektedir. Keza birinci ve ikinci nesillerin sözleri arasında bu manayı çağrıştıracak hiçbir açıklama da bulunmamaktadır. Sonra bir ücret karşılığı ibadetin gerçekleşmesi makul da değildir; çünkü ibadetler ancak niyetle yapılır ve yapılışında sırf Allah Teâlâ'nın rızasının gözetilmesi gerekir. Bu niyete dünya menfaatlerinden bir şey karışacak olsa yapılan o amel, sırf Allah Teâlâ için işlenmiş bir ibadet olmaktan çıkar. Allah Teâlâ ise ancak kendisi için işlenmiş hâlis ibadetleri kabul eder, başka niyetlerle ihlâsı zedelenmiş, saflığını yitirmiş, şaibeli ibadetlerin yüzüne bile bakmaz.

Derim ki: Bizzat Şâri'in dilinde bu tür ibadetlere şirk adı verildiği sabittir. Ahmed, Tirmizî ve İbn Mâce'nin rivayet ettikleri bir hadis de şöyle denilir: *"Allah Teâlâ öncekileri, sonrakileri hep bir araya toplayıp hiç kuşku olmayan bir günde bir araya getirdiğinde bir münadî şöyle seslenir: Her kim Allah Teâlâ için*

işlemiş olduğu ameline birisini ortak etmişse, sevabını gitsin ondan istesin; çünkü Allah Teâlâ ortaklar arasında şirkten en müstağnî olandır."[337]

Böyle bir durumun ortaya çıkması, o kişinin bu ameli hem ibadet kasdı hem de ücret için yapmış olması yani ücret almasa da onu yine okuyacak olması halinde olur. Sadece ücret için yapan ve ücret mevzubahis olmadığı zaman o işi zaten işlemeyecek olan meselâ para almasa hatim yapmayacak yahut o kadar sayıda Yasîn okumayacak, o kadar sayıda zikir çekmeyecek olan kimsenin durumu ise daha da çirkin, günahı da daha büyüktür; yaptığı ameli kesin olarak bâtıldır ve şer'an hiçbir değeri yoktur, o kimseye ücret veren kişi ziyan etmiş, malını beyhude yere harcamıştır. Alan kimse de geleceğini harap edeceği için yine ziyandadır. Maddî bir çıkar elde etmek yerine amellerini riya için işleyen kimsenin durumu da aynıdır; çünkü riya da manevî bir çıkar sayılır.

Bazı fakihler ücret karşılığı Kur'ân okumak ile Kur'ân öğretmeyi birbirlerinden ayırmışlar ve Kur'ân öğretenlerin yaptıkları işe karşılık ücret almalarının caiz olduğunu söylemişlerdir. Çünkü öğretme ile meşgul olmak, kişinin geçimini kazanması için başka işlerde çalışmasına imkân vermez. Hal böyle iken Kur'ân öğreticilerine ücret almayı caiz görmezsek, o takdirde çocuklarımıza Kur'ân öğretecek kimse bulmakta güçlük çekeriz. Kaldı ki bizim zamanımız selefi sâlihin zamanı gibi de değil ki, insanlar ilmin yayılması için kendilerini bu yola adasınlar ve bunu sırf Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmak ve O'na yaklaşmak için ibadet niyetiyle yapsınlar.

Üstad İmam Muhammed Abduh şöyle dedi: İlim ve dini ücret karşılığında öğretenler, aynen diğer meslekler gibi yaptıkları bu işe karşılık bir sevap alamazlar; ancak sevabı, yaptıklarını iyi yapmaları, ihlâs ile yapmaları, öğrettikleri kimselerin hayrını istemeleri, onlara nasihatta bulunmaları karşılığında alırlar. Ben, onun bir başka zaman şöyle dediğini işittiğimi hatırlıyorum: Hayrî vakıflardan kendisine maaş verilen öğretmenin onu sadece muhtaç olduğu zaman ve ihtiyacını gidermek niyetiyle -ücret niyetiyle değil- alması uygun olur. O takdirde bizzat öğretme mesleğini icra etmesiyle de doğrudan sevap alır. Ama bunun öyle olduğunun belirtisi, ihtiyacı olmadığı zaman vakıftan kendisine takdir edilen maaşı almamasıdır. Kur'ân öğreticileri için söylenenler müezzinler için de geçerlidir, demişlerdir. Dinî bir mesele sorulduğu zaman ona verilecek cevap karşılığında bir ücret almanın haramlığı konusunda ise herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Çünkü bu gibi durumlarda bilenlerin, yöneltilen soruya cevap vermeleri farz olmaktadır. İlmin gizlenmesi ise bilindiği gibi haramdır. Bu konunun yeri burası değildir, başka yerde ele alınacaktır.

Sözün özü şudur: İnsanların mallarının haksız (bâtıl) yollarla yenmesi,

337. İbn Mâce, *Zühd*, 21.

elinden malı alınan kimsenin rızasının bulunmadığı her hali içine alır; ancak o kimsenin sırf razı olması ya da razı edilmesi yeterli değildir, ayrıca onun rızasını olumsuz yönde etkileyecek hiçbir durum olmamalıdır; meselâ onun bilgisizliğinden, korkularından (evhâm) yararlanma, onu aldatma, yapmadığı zaman kendisine zarar dokunacağı endişesi taşıma gibi hiçbir olumsuz durum rızasını etkilememelidir. Bu gibi şartlar altında kendi gönlünden koparak vermiş olsa bile o mal, haksız yoldan yenilmiş olacaktır. Meselâ ücretle Kur'ân okutulmasında bu saydığımız şaibelerden hepsi ya da çoğu bulunmaktadır. Şöyle ki Kur'ân okutan kimse, okunan Kur'ân'ın ölüsüne faydası dokunacağını;, ondan ahirette azabı gidereceğini zannetmekte yahut kendisine cin ve şeytanların zarar vermesini önleyeceğine inanmakta vb. bu yüzden de mukabilinde ücret ödemektedir. Dini bilmeyen zavallı insanlar, bu tür evham ve korkulara oldukça açıktırlar, bu halleriyle onlar sahtekâr yalancı din tacirlerinin istismarına çok elverişlidirler. Hal böyle olunca onun gönül rızasıyla vermiş olması aslında razı olduğu anlamına gelmemektedir; çünkü para verme amacının gerçekliğine, bu yüzden kendisinin bir fayda sağladığına, buna mukabil de bir ödeme yaptığına inanmaktadır. Ailelerde, ev halkının dinlemesi, dinî heyecanı yaşaması, imanlarının güçlenmesi gibi olumlu yönden etkilenmesi amacıyla okutulan Kur'ân tabiî ki böyle değildir. Bu, az önce açıkladığımız ilim öğretme kabilinden sayılır. Ancak bu durumda da okuyucu hâfızların ücret almamaları uygun olur.

Hâkimlere Rüşvet

Haksız yoldan malın yenmesi genel olarak zikredildikten sonra şimdi daha özel bir yoluna değinilmektedir. Aslında bu da genel yasak içine dahildir. Ancak bazı insanların şöyle bir yanlış itikatları vardır: Hâkim, hakkın beyanı konusunda Şâri'in nâibi ve şerî hükümlerin uygulayıcısıdır. Bu itibarla bir insanın lehine bir şeye hükmettiği zaman, -bu hükmü haksız biçimde de olsa- o şey, lehine hükmedilen insan için artık helâl olur ve dolayısıyla bu durum, bâtıl yoldan malların yenmesi hükmüne girmez. İşte Allah Teâlâ, genel hükümden sonra bu yanlış anlayışı tashih etmek üzere şöyle buyurmuştur: ***"Bildiğiniz halde günaha girerek insanların mallarından bir kısmını yemek için onu hakimlere aktarmayın/atmayın."*** Yani rüşvet vererek haksız hükümlere sebep olmayın. Bilin ki hak, hâkimin hükmü ile değişmez, hak olmaktan çıkmaz. Aksine o bizatihî sabittir ve hâkimin tek yetkisi hakkı hak olmaktan çıkarmak değil, onu beyan etmek ve adaletle onu sahibine ulaştırmaktır.

Üstad şunları da söylemişti: Hâkim, her kimseye ait hakkın ne olduğunu söyleyen adalet sözcüsüdür. Yani hâkim hata yoluyla yahut heva ve heveslerine uyarak hakkı söylemezse, o takdirde adaletin sözcüsü olma özelliğini yitirir; dolayısıyla hakkın hilafına, hakkı olmayan bir şeyi mahkûmun lehine hük-

mederse, onun bu hükmü hiçbir anlam ifade etmez, hasmını verdiği hükmün infazına mecbur kılması da aynı şekildedir. Evet, haksız olarak lehine hükmedilen kimse, dikkate alınabilir bir şüpheye istinaden gerçekten kendisinin hak sahibi olduğuna inanması halinde hâkim de kendi inancı doğrultusunda hükmetmiş ise, o takdirde hâkimin hükmüne dayanarak o malı almasında mazur olur. Fakat kişinin, kendisinin haksız olduğunu bilmesi halinde, sırf hâkim öyle hükmetti diye o malı alması asla helâl olmaz, zira hâkimin hükmü sadece zâhirde geçerlidir, eşyanın hakikatini değiştirmez.

Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: Ayet birbirine karışacak (iltibas) hususları ortadan kaldırmış ve haksız yollarla malın yenmesine hâkimlerin âlet edilmesini şiddetle yasaklamış, bunun haram olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü hüküm, bir hakkı özü itibariyle değiştirmez ve onu lehinde hükmedilen kimseye helâl hale getirmez. Bununla birlikte ulemâmız, kadı'nın hükmü konusunda ihtilaf etmişler ve onun sadece zâhirde mi yoksa hem zâhirde hem de bâtında mı işlevsel olduğu, bu durumda günahın, eğer verdiği hükümde zulüm kastı bulunmuşsa sadece kadıya mı ait olduğu, mahkûmun lehe bir günah terettüp edip etmeyeceği konusunda farklı yaklaşımda bulunmuşlardır. Çoğunluk ulemâ, kadının hükmünün sadece zahirde geçerli olduğu, işin içyüzünü değiştirmeyeceği görüşündedirler. Ebû Hanife ise bir ayırım yaparak nikâh, talâk, nikâhın feshi gibi konularda şahitler yalancı şahit bile olsa verilen hükmün hem zahirde hem de bâtında işlevsel, mali konulardaki hükmün ise sadece zahirde işlevsel olduğunu; dolayısıyla lehinde hükmedilen kimsenin o malı almasının -eğer gerçekten kendisinin değilse- aslında helâl olmadığını söylemiştir.

Ben meseleyi örneklendirerek biraz açmak istiyorum: Ebû Hanîfe şunu demek istiyor: Kadı meselâ nikahın feshine yahut eşlerin arasının ayrılmasına yalancı şahitlere dayanarak hükmetse, artık o kişilerin evlilik hayatı sürmeleri kendilerine haram olur. Yine yalancı şahitler, falancanın filan kadını nikahlamış olduğuna şahitlik etseler ve kadı da buna müsteniden o kadının o kimsenin hanımı olduğuna hükmetse o adamın o kadınla, herhangi bir akde gerek duymadan kadı'nın verdiği hükme istinaden karı koca hayatı yaşaması helâl olur. Nevevî, *Müslim Şerhi*'nde Şâfiî'nin, hâkimin hükmünün haramı helâl kılamayacağına dair icma bulunduğunu söylediğini nakleder. Görüldüğü üzere cumhurun görüşü daha güçlüdür. Kaldı ki bunlar arasında Ebû Hanife'nin iki büyük talebesi Ebû Yusuf ve Muhammed de vardır ve bunların imamlarına muhalefeti, cumhurun delilinin kendilerine daha güçlü gelmesi sebebiyledir. Bu konuda muhaddislerden Mâlik, Ahmed, Buharî, Müslim ve Sünen sahipleri tarafından rivayet edilmiş olan Ümmü Seleme hadisi şöyledir: Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Ben yalnızca bir beşerim ve siz gelip benim huzurumda muhakeme oluyorsunuz. Belki bazınız kendisini*

savunmada diğerinden daha güçlü oluyor ve ben de ondan duyduğuma istinaden onun lehine hüküm veriyorum. İmdi, ben her kime kardeşinin hakkından bir şey hükmetmişsem onu almasın, zira aslında ben ona ateşten bir parça ayırmışımdır."[338] Hadis başka lâfızlarla da rivayet olunmuştur. Ebû Hanife'nin destekçileri bu hadisi malî konulara hasretmektedirler; çünkü görüldüğü gibi ayet ve hadisin ele aldığı konu malî konulardır. Hadisin lâfzında bu açıkça görülmektedir. Bazılarının bunları değerlendirmede tahrife bile girdikleri görülmüştür ki onları burada konu edinmek uygun değildir. Çoğunluk ulemâ, onlara üzerinde icma olunan şu kuralı ileri sürerek cevap vermişlerdir: "Irz ve namus ile ilgili konular; malî konulardan daha çok ihtiyatlı olmayı gerektirir." Dolayısıyla nass, her ne kadar nikah vb. konuları lâfzı ile kapsamasa bile, illeti ile evveliyetle kapsar. Ayet ve hadiste, özellikle günümüzde avukat adıyla anılan dava vekilleri tarafından alınacak önemli bir ibret vardır. Buna göre Allah'a ve ahiret gününe inanan bir avukatın, haksız olduğuna inandığı bir kimseye ait davayı alması veya bilmeden aldıktan sonra davanın görülmesi aşamasında haksızlığının ortaya çıkması halinde hâlâ o kişiyi savunmaya devam etmesi, asla caiz değildir. Biz onların savunma konusundaki ustalıklarına, konuşma güçleriyle yargıçları etkileme becerilerine güvendiklerini görmekteyiz. Ne yapalım *"Ancak akıl sahipleri anlıyor."*[339]

Ayetteki lafızlarla ilgili açıklanmasına ihtiyaç duyulan hususlardan biri, atmak anlamında olan ***"idlâ"*** kelimesidir. Bu kelimenin esas itibariyle kuyuya kovayı salmak anlamında olduğunu söylerler. Bu mana için bu tabirin seçilmesi, kuyunun dibinin görülmeden kovanın salınması anlamını vermesi içindir. Rüşvette de durum aynıdır. Üstad Abduh'un söyledikleri bu kadarla sınırlıdır.

İmam Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*'inde şöyle der: Kovanın kuyuya atılmasından maksat, suyun çıkarılmasıdır; hâkimlere malın atılmasından maksat da hükmün, malı atan lehinde çıkmasını sağlamaktır. O, konuya uzak başka izahlar da yapmıştr. Ayette geçen ***"bihâ"***daki zamir, bir görüşe göre mallara racidir. Bu durumda mana *"Malları onlara rüşvet olarak vermeyin."* demektir. "Su çekmek için kovaya nisbetle ip (rişâ) neyse, hükme nisbetle rüşvet de odur." demişlerdir. "Malların yönetimini hâkimlere vermeyin" anlamında olduğu da söylenmiştir. Ayette geçen ***"ferîk"*** kelimesi, bir şeyin bir kısmı, bir parçası demektir. ***"İsm"***, ***"günah"*** ise bazılarınca yalancı şahitlik, bazılarınca da yalan yere yemin şeklinde tefsir edilmiştir. Ancak bu kelimenin, -her ne kadar nüzûl sebebi itibariyle dedikleri doğru olsa bile- bu manalardan daha genel bir kapsamı vardır.

Ayetin nüzûl sebebi şudur: İbn Ebî Hâtim, Sa'îd b. Cübeyr'in mürsellerinden olmak üzere şu rivayette bulunur: Abdullah b. Eşva' el-Hadramî ve

338. Buharî, *Şehâdât*, 27; Müslim, *Akdiye*, 4.
339. Bakara, 2/269.

İmriü'l-Kays b. Âbis bir arazi yüzünden anlaşmazlığa düşerler ve meselenin halli için Rasûlullah'a (s) başvururlar. Ortada bir beyyine[340] bulunmamaktadır. Bunun üzerine Rasûlullah (s) İmriü'l-Kays'ın yemin etmesine hükmeder, o da buna yeltenir. İşte o anda bu ayet iner. ***"Ve entüm ta'lemûn"*** daki ilim (bilgi)den maksat, zannı[341] da içine alan bir bilgi düzeyidir. Bu ifade, bir malı kendi hakkı olduğu inancıyla yiyen kimseyi hükümden hariç tutmak için getirilmiş bir kayıttır. Bunun örnekleri sayılamayacak kadar çoktur. Üstad Muhammed Abduh ders esnasında buna şöyle bir örnek vermişti: Meselâ Zeyd, babasının, falanca eşyayı ölen filan kişiye emanet olarak bırakmış olduğunu bilse ve gidip ölenin çocuğundan o eşyayı istese, ölenin çocuğu ise, o eşyanın babasının kendi malı olduğuna; dolayısıyla kendisine miras kaldığına inansa, bu durumda hâkim, onlardan hangisinin lehine hükmederse, o kimsenin o malı günah olarak yediği söylenemez.

Üstad Abduh ayetin tefsiri sırasında Müslümanların bu asırdaki hallerine özellikle de Mısır'daki genel duruma temas etti; mahkemelerin haddinden fazla meşgul edildiğini, davalarda yığılmaların olduğunu, hâkimlere rüşvet verildiğini, hatta bazı alacaklıların, hakkını doğrudan borçlusundan istemeyip hemen mahkemeyi devreye soktuğunu; oysa ki eğer doğrudan borçlusundan istese, belki mahkemeye başvurma ihtiyacının kalmayacağını söyledi. Hatta bazılarının, kendileri de zarar görse bile sırf karşı tarafı sıkıntıya sokmak, ondan öç almak için mahkemelerde süründürme yolunu seçtiğini ifade etti.

Derim ki: Nice servetler tükenmiş, evler harap, canlar telef olmuş, topluluklar dağılmıştır. Bunların sebebi gereksiz husumetler ve hâkimlere verilen rüşvetlerden başkası değildir. Eğer bu insanlar, inandıklarını söyledikleri Kitab'a uysalardı, onun öğrettiği âdâba riayet etselerdi; onun öğrettiği kıstaslar, esaslar kendilerinin haklarını korumaya yeterli olacak, birbirleriyle alâkalarını kesmelerine mani olacak, isyan ve taşkınlıkları önleyecekti. Ayrıca aralarına karşılıklı acıma hissini yerleştirecek, saygı ve sevgiyle birbirleriyle kaynaşacaklardı, itişip kakışmalar, birbirini ezmeler yaşanmayacaktı. Maalesef öyle olmamakta, kendilerinin zeki olduğunu zanneden zavallılar; kendilerini, dinin öğretilerinden müstağnî görmekte, dine sırt dönmeleri yüzünden içine düştükleri her türlü çirkefliği görememekte, tam bir körlük içinde bocalamakta, fısku fücur içinde birbirleriyle boğuşmakta, birbirlerini çekememekte, birbirinin kuyusunu kazmakta, birbirini yiyip tüketmeye çalışmakta ve bütün bunlara rağmen kendilerinin bir şey olduklarını sanmaktadırlar. Oysa ki onlar hakikaten yalancıdırlar.

340. İki âdil şâhit gibi bir isbat vasıtası. (Çev.)

341. Kesinliği % 51-99 arasında olan bir bilgi düzeyi. Kesinlik %50 olursa şek, %100 olursa yakîn adını alır. (Çev.)

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الأَهِلَّةِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا
الْبُيُوتَ مِن ظُهُورِهَا وَلَـٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَىٰ وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّـهَ
لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿189﴾

189- Sana hilal halindeki aylan sorarlar. De ki: "Onlar, insanların ve hac vakitlerinin ölçüsüdür". Evlere arkalarından girmeniz iyi değildir; iyi kimse kötülükten sakınan kimsedir. Evlere kapılarından girin; Allah'tan sakının ki muradınıza erersiniz.

Allah Teâlâ, aralarındaki münasebetten dolayı oruçla ilgili hükümlerin hemen akabinde mallarla ilgili hükümleri zikretmiştir. Oruç, vakitli bir ibadettir ve farziyeti sadece Ramazan ayına mahsustur. Mallar ise hac ibadetine vesiledir; hac ise sadece haram aylarda olur. Keza mallar dinin ve ümmetin savunması amacıyla yapılan cihad ibadeti için de vesile olmaktadır ve savaşlar bu amaçla da olsa, o zamanlar bu haram aylarda yasaklanmış bulunuyordu. İşte bu mülahazalardan dolayı oruç ve mallarla ilgili hükümlerden sonra, haram aylarda yapılması meşru kılınan hac ve Müslümanlara yönelik tecavüzün önlenmesi için savaşa izin verilmesi gibi konuların zikredilmiş olması bağlama uygun düşmektedir. Bu hükümlere hilallerin küçülüp büyümesindeki hikmetin açıklanmasıyla başlanmıştır: ***"Sana hilal halindeki ayları sorarlar. De ki: Onlar, insanların ve hac vakitlerinin ölçüsüdür."*** Yani ayın evreleri, insanların oruç ve hac gibi ibadetlerinin vakitlerini, kadınların bekleyecekleri iddetin süresini, sözleşmelerdeki vadeleri belirlemek için herkesçe takip edilebilen bir mikyastır. Zira bu gibi işlerin ayın hareketine bağlanmış olması herkes için kolaydır; bunu hesabı bilen de bilmeyen de, bedevisi de şehirlisi de anlar. Bu itibarla ayın evrelerinin takvimde esas alınması evrensel bir mahiyet arz eder ve bütün insanlar için zaman belirleme ölçütü olmaya son derece elverişlidir. Güneş yılı ise öyle değildir; onun aylarının bilinmesi ancak hesap ile mümkün olur ve bu haliyle güneş yılı ancak uzun süre riyazî ilimlerde ihtisas yapmış hesap uzmanları tarafından takip edilebilir.

Bu ayetin nüzûl sebebi hakkında gelen rivayetlere göre bazıları Rasûlullah'a (s) "Bu hilâller de neyin nesi?" şeklinde mutlak olarak soru sormuşlar, bazıları da ondan "Bunların niçin yaratılmış olduğunu" öğrenmek istemişlerdi. Her iki rivayet de İbn Ebî Hâtim'de yer almaktadır. Ebû Nu'aym ve İbn Asâkir, Süddî Sağîr-Kelbî-Ebû Sâlih- İbn Abbâs tarîkiyle şu rivayete

yer vermişlerdir: Muâz b. Cebel ve Sa'lebe b. Ganîme, Rasûlullah'a (s): "Yâ Rasûlallah! Şu hilâl neden iplik gibi incecik ortaya çıkıyor, sonra git gide büyüyor ve nihayet düzelip, yusyuvarlak hal alıyor, sonra tekrar küçülmeye başlıyar ve sonunda ilk eski (incecik) halini alıyor; her zaman aynı hal üzere kalmıyor?!" dediler. İşte bunun üzerine bu ayet indi.

Bu sebep, bir başka sebepten dolayı ulemâ arasında meşhurdur. Şöyle ki belâğat âlimleri cevabın, soruya tam uygun olup olmaması konusunda hep bu ayeti örnek verirler. Onlara göre soruyu soran zatların maksadı, Rasûlullah'ın (s) ayın evrelerinin illetini açıklaması yani bunu astronomi bilimine uygun bir şekilde izah etmesidir. Cevap ise, onların istekleri doğrultusunda illetin değil, ayın bu şekilde çeşitli evrelerinin olmasındaki asıl hikmetin açıklanması şeklinde olmuştur. Konunun astronomi açısından izahı burada önemli değildir, çünkü açıklama dinî bir açıklamadır ve dolayısıyla sorunun cevabı, dinî çerçevede onlara faydalı bir biçime sokularak, soruyu soranların maksadından uzaklaşılarak verilmiştir ki buna belağat ilminde "üslûb-u hakîm" denmektedir.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Verilen cevapla sanki şöyle denilmiş olmaktadır: Size düşen ayın evrelerinin sebebini (illet) değil de, -eğer bilmiyorsanız- onun hikmetini ve neye yaradığını sormak olmalıdır. Eğer biliyorsanız o zaman da bu hikmetle yetinmeniz ve dinî bir mahiyet içermeyen hususları Şâri Teâlâ'dan talep yoluna gitmemeniz gerekir. Kullanılan ifadede, onların sorularının yerinde olmadığına dair tarîz vardır. Eğer bu, bir astronomi öğrencisi tarafından, astronomi bilginine yöneltilmiş bir soru olsaydı, o takdirde çirkin bulunmaz ve yersiz bir soru olarak görülmezdi. Ne var ki öyle değildir; soru, ümmî birinden bir nebîye -bir astronomi bilginine değil- yöneltilmektedir. Soru, işte bu yönden çirkin ve yersiz olmaktadır. Yoksa haddi zatında yanlış değildir. Eğer bu gibi sorular haddi zatında yanlış olsaydı, o takdirde yere ve göklere ibret nazarıyla bakmak, yaratılış sırlarına ermeye çalışmak, bunlarda bulunan Allah Teâlâ'nın ayetlerini keşfe çalışmak ve onlardan ibret almak yerilmiş bir durum olurdu. Oysa bu, öyle değildir; aksine Allah Teâlâ, bizleri bu tür davranış içine itmekte, pek çok ayette görüldüğü gibi bizi bu yola teşvik etmektedir. *"Onlar, üstlerindeki göğü nasıl yapmışız, süslemişizdir, bir bakmazlar mı? Onda hiçbir çatlak da yoktur."*[342] ayeti bu türden sadece bir örnektir ve bu kabil ayetler gerçekten çoktur.

Derim ki: İbn Abbâs'tan gelen rivayet zayıftır. Hatta hadis bilginlerinin ifade ettikleri gibi Kelbî'nin Ebû Sâlih yoluyla yapmış olduğu bütün rivayetler, İbn Abbâs'tan gelen en zayıf rivayet yolu olmaktadır. Kaldı ki sorunun, illetin beyanı yani kevnî izah talebi doğrultusunda olduğu açık değildir; o sorunun, illetle birlikte de olsa hikmetin ve faydalarının açıklanmasına yö-

342. Kâf, 50/6.

nelik olarak değerlendirilmesi uzak bir ihtimal değildir. Dolayısıyla bizim tercihimize göre verilen cevap, yöneltilen soruya uygundur. Muhammed Abduh, soru ve onun illet hakkında olduğu şeklindeki meşhur görüş münasebetiyle, peygamberlerin o türden şeyleri açıklamak için gelmediklerini, buna rağmen onların hem o türden hem de başka türden sorulara muhatap olduklarını açıklamış ve şöyle söylemiştir:

İhtiyaç Duyduğumuz Bilgiler

Bizim hayatımızda ihtiyaç duyduğumuz hususlar ve bunlarla ilgili bilgiler kısım kısımdır: Bunlardan bir kısmını elde etmek için herhangi bir öğreticiye ihtiyaç duymayız. Duyu organlarımızla elde ettiğimiz bilgilerle sezgilerimiz böyledir. Bunlar birinci kısmı oluşturur.

Öyle bilgiler de vardır ki, onları öğrenmek için herhangi bir öğretici bulamayız; çünkü bu tür bilgilere insanların ulaşabilmesi imkânı asla bulunmamaktadır. Varlığın ilk kez vücut sahnesine çıkması, ilk yaratış (kader) esrarı bu kabil bilgilerdendir. Botanik âlimi, bitkilerin neden meydana geldiğini, nasıl çimlendiğini, nasıl büyüdüğünü ve beslendiğini bilebilir. Bir doktor, insanın nutfe halinden annesinden ayrı ve ergen bir varlık haline gelinceye kadar geçirmiş olduğu oluşum evrelerini kavrayabilir. Fakat ne botanik âlimi ne de tıp uzmanı bitki ve canlı türlerinin nasıl başladığını, bunların ilk maddelerinin ne olduğunu, diğer varlıkların nasıl meydana gelmiş olduğunu bilemezler. İşte bu noktadan da anlaşılacağı üzere yaratıcı ile mahlukât arasındaki ilişki yani onları varlık sahnesine çıkarma ve yaratma ilişkisi bir sır olarak kalmakta ve asla künhüne erişilememektedir. Aynı şekilde Allah Teâlâ'nın zatı ve sıfatları da künhüne erilmesi mümkün olmayan hususlardandır. İşte bu kabilden olan bilgiler ikinci kısmı oluşturur.

Öyle bilgiler de vardır ki insanın, kafa yorma, istidlâlde bulunma, araştırma ve deney yapma gibi yollarla onları elde etmesi mümkündür. Riyazî ilimler (matematik), tabiat bilgisi, ziraat ve zanaatlarla, astronomi ile ilgili bilgiler de bu kabildendir. Ayın bir halden başka hale geçmesi suretiyle gözlenen evreleri ve bunun sebepleri de gene bu kabilden olmaktadır. Nitekim *"Ay için de sonunda kuru bir hurma dalına döneceği konaklar tayin etmişizdir"*[343] ayetinde de bu evrelere işaret edilmektedir. Üçüncü kısmı oluşturan bilgiler işte bu kabilden olanlardır.

Dördüncü kısım, Yüce Yaratıcıya karşı üzerimize vacip olan şeylerle ilgilidir. O, bizim doğamıza kendi yüce kudretini hissetme duygusunu koymuş, özümüzde ve dış dünyada görmüş olduğumuz bunca alâmetlere bakarak kendisine imana ermemiz için akıllarımıza ışık tutmuş, hidayet etmiştir. İçimizdeki bu fıtrî duygu ve bu hidayet, müphem olup onları kendimizin

343. Yâsîn, 36/39.

belirlemesine imkân bulunmamaktadır. Allah Teâlâ hakkında olması gerektiği gibi bir imana ermek, yaratılış hikmetimizi kavramak, bizi yaratmasından muradının ne olduğunu ve buna tabi olarak sonumuzun ne olacağını bilmek, bütün bunlara karşı gerekli olan şükür ve ibadetleri lâyıkı üzere ortaya koymak kendiliğinden bizim için mümkün değildir. Bunlar sonradan elde edilen bir yolla yahut insan türüne ait kesbî bir özellikle elde edilmesi mümkün olmayan bilgilerdir. Nitekim tarihte de geçmiş ümmetlere baktığımızda, Allah Teâlâ ile mahlûkat arasındaki ilişki ve nisbeti kavrayamama sebebiyle, onların tam bir şaşkınlık ve hata içine düşmüş olduklarını görmekteyiz. Kimileri bakıyoruz Allah Teâlâ'yı lâyık olmadığı vasıflarla nitelemişlerdir, kimileri ise bizim amellerimizin O'na fayda sağladığı yahut O'nu üzdüğü vehmine ve bu yüzden bize nimetler bahşettiği yahut musibetlerle intikam almak istediği zehabına kapılmışlardır. Kimileri ahiret hayatının bu cesetlerle, mükafat ya da cezanın da yine bu dünyadaki eşyalarla olduğunu düşünmüşler ve buradan hareketle bedenlerinin ve sahip oldukları eşyaların çürümemesi için ilaçlar (ve mumyalama gibi usuller) icad etmişlerdir. Görüldüğü gibi insan, Allah Teâlâ'ya karşı sahip olması gereken inancı belirlemeden acizdir. Buna mukabil insanın, O'na ve ahiret hayatına inanmaya, Yüce Yaratıcı'ya karşı şükretmek ve ahiret hayatına hazırlık yapabilmek için kendisine lâzım gelen vazifeleri ifa etmeye ihtiyacı vardır. Çünkü duyu organları ve akıl bunları kavrayabilecek durumda değildir. Şu halde insanın, beşer aklının idrakten aciz kaldığı şeyleri kendisi için açıklayabilecek, üstün başka bir akla daha muhtaç olduğu açıktır. İşte bu akıl, insanların kendi içlerinden gönderilen "peygamber" olmaktadır.[344]

Bilgi edinmekle ilgili geriye beşinci kısım kalmıştır ki o da, insan aklının faydasını kavrayabildiği ancak, heva ve heveslerinin zebunu olması, şehevî arzularına yenik düşmesi yüzünden devamlı olarak hata içine düşebileceği konulardır. İnsanın yakasını bırakmayan şehvetler, onun gözünü ve basiretini perdelemekte, hak ve hakikate ulaşmasını engellemekte, onu faydalıyı zararlı, zararlıyı faydalı görmesi, hakkı bâtıl ile karıştırması gibi durumlara düşürebilmektedir. Meselâ jurnalciliği örnek alalım. Akıl, normalde bunun kötü ve çirkin bir şey olduğunu kavrar. Fakat kişi, bir şahsı jurnal etmede bir menfaat gördüğü zaman, heva ve hevesleri bu yaptığı işi kendisine iyi gösterir; zararı özünde ve açık olmaması sebebiyle yaptığının güzel olduğuna inanmaya başlar. Şarap içmek, afyon kullanmak da böyledir. İnsan, bunların, kullanan diğer kimseler üzerinde ne denli zararlı olduklarını görür; fakat şehevî arzuları, aynı zararı kendisi üzerinde de göstereceği noktasında

344. Üstad, *Risâletü't-Tevhîd*'de, vahyin yahut vahiy sonucu indirilmiş olan dinin, insan türüne nisbetinin, aklın birey olarak insana nisbeti gibi olduğunu söylemiştir. Buna göre din, insanlığın ortak aklı olmaktadır. Bu durumda peygamberin ya da vahyin "akıl" diye isimlendirilmesi teşbih yolu ile olmaktadır.

onun basiretini köreltir ve bunun sonucunda arzularının hükmünü, zararlı her şeyden uzak durmasını isteyen aklının hükmüne tercih ederek bunları kullanır. İşte bu özellikte olan insanın, devamlı doğru yol üzere olabilmesi için heva ve heveslerine, şehevî arzularına karşı aklına destek verecek bir mürşide, şehevî arzuların zebunu olmaktan kendisini koruyacak, arzularına karşı frenleyecek bir motife ihtiyacı vardır.

İnsanın bizzat elde edebilme imkânı bulunan bilgiler, peygamberlerden istenilmez. Bu türden bilgileri peygamberlerden beyan talebinde bulunmak onların görevlerini bilmemekten kaynaklanır ve Allah Teâlâ'nın bizzat kendisine vermiş olduğu meleke ve kuvvelerin kullanılmayıp ihmal edilmesi, aklın iğdiş edilmesi anlamına gelir. Peygamberler, aynı şekilde insanoğlunun asla erişemeyeceği türden bilgileri açıklamakla da yükümlü ve görevli değildirler. İsrailoğullarından bazılarının Hz. Musâ'ya, *"Ya Musa! Allah'ı apaçık görmedikçe sana inanmayacağız."*[345] şeklindeki talepleri bu kabildendir. Kavranması mümkün olan ancak elde edilmesi duyularla yahut akıl ile mümkün olmayan yahut belirlenmesi zor olan hususlara gelince, işte insanlar olarak hidayete muhtaç olduğumuz kısım bunlardır. Allah adına bir görevli (peygamber), bunları beyan eder, biz ondan bu açıklamaları alır, onlara iman eder ve tam bir teslimiyet gösteririz. İşte bu yüzdendir ki peygamber hakkında "ümmetin aklı" tabirini kullandık ve onun, duyular, sezgi (vicdan) ve akıl hidayetinden sonra, bütün bunların arkasında dördüncü bir hidayet vesilesi olduğunu söyledik.

Eğer peygamberlerin görevi tabiat ilimlerini, astronomiye ait verileri açıklamak olsaydı, o takdirde duyu organlarının ve aklın tatil edilmesi, insandan kendi ayakları üzerinde durabilme yeteneğinin alınması gerekir, insan türünün bütün fertlerinin kendisine lâzım olan her şeyi bizzat Peygamberlerden teslim tesellüm yoluyla alması icap ederdi. O takdirde de peygamberlerin sayısının, her zaman ve mekanda, dünya ve ahiret işlerine dair ihtiyaç duydukları her şeyi bütün insanlara öğretmeye yetecek kadar yüksek olması gerekirdi. İsterseniz şöyle diyelim, o takdirde insanlar, bugünkü bildiğimiz insanlardan başka türlü olurdu. Evet, peygamberler insanlara akıllarını ve duyu organlarını kullanmaları gerektiğini, bu yolla bilgi ve görgülerini artırmaları, yararlarına olan şeyleri elde etmeleri gerektiğini icmalî olarak onlara telkin ediyor, bu konularda onları uyarıyorlardı. Ancak bütün bunları yaparken, imanlarını artıracak ve ibret almalarını sağlayacak biçimde yapıyorlardı. Sevgili Peygamberimiz (s), konu ile ilgili olarak bizim kendi dünyamızı ilgilendiren alanlarda kendisinden bağımsız olduğumuz, bu gibi işlerde insan olarak kendi kendimize yeterli olduğumuz ve hatta bu gibi işleri bizim kendisinden daha iyi bileceğimiz noktasında irşadda bulunmuş

345. Bakara, 2/55.

ve hurmaların aşılanması ile ilgili olayda bilindiği gibi *"Siz, dünya işlerinizde daha bilgilisiniz."*[346] buyurmuştur.

İşte bu noktadan bakıldığında Rasûlullah'a (s), ruh hakkında soru yöneltmeleri bir hata idi. Bu bağlamda Allah Teâlâ, Rasûlüne (s), bu soruyu soranlara *"De ki: "Ruh, Rabbimin emrinden ibarettir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir."*[347] şeklinde cevap vermesini emretmiştir. Bu şu anlama geliyor: Ruh hakkında soru, bir peygambere sorulmaması gereken, yaratıkların mahiyeti ile ilgili bir sorudur. Ayın evreleri hakkında kevnî izah isteyen illete yönelik soru da aynı şekilde hatalıdır; dolayısıyla yerinde olmayan bu soruya cevap vermeye kalkışmak doğru olmaz. Hatta bu soru, -ayetin devamında da geldiği gibi- evlere arkasından girmek (çalıyı tepesinden sürümek) kabilinden bir şeydir.

Burada şöyle bir itiraz akla gelebilir: Tarih, insanlığın kolayca tedvin edebileceği disiplinlerdendir ve bununla vahiyden müstağnî de olunabilir. Hal böyle iken neden Kur'ân'da ve daha da fazlasıyla Tevrat'ta bir hayli tarihî olaylara (kıssalar) yer verilmiştir.

Bu itiraza şöyle cevap verilebilir: Kur'ân'da doğrudan tarih sayılabilecek bir şey bulunmamaktadır. Kur'ân'da bulunan, tarihî olaylara, ümmetlere yahut ülkelere ait kıssalara atıflardır ve bunların amacı da bize doğrudan tarihî bilgiler vermek değildir; aksine peygamberler ve kavimleri arasında geçen olaylar bağlamında ortaya çıkarılan ve almamız istenilen ibretler ve derslerdir. Bunlarla, geçmiş kavimler hakkında carî olan sünnetullahın ne olduğunu öğrenmemiz ve bizim de ona göre davranmamız amaçlanmaktadır. Maksat, Hz. Muhammed'in getirmiş olduğu dine karşı çıkanların, geçmiş kavimlerin başına gelenlere bakarak ibret almalarının sağlanması, mü'minlerin ve bizzat Rasulullah'ın (s) kalbinin tespit ve teselli edilmesi, bu mücadelenin sadece kendilerine mahsus bir şey olmadığını; dolayısıyla mücadelelerinden vazgeçmemeleri gerektiğini anlamalarıdır. (Bu konu inşallah ayrıca yerinde ele alınacaktır). İşte bunun içindir ki kıssalar belli bir tertip üzere ve detaylarıyla anlatılmamış, sadece atıflar yapılarak ibret alınması gereken yerleri zikredilmiştir. *"And olsun ki, peygamberlerin kıssalarında, aklı olanlar için ibretler vardır."*[348]; *"Peygamberlerin başlarından geçenlerden, sana anlattığımız her şey, senin gönlünü pekiştirmemizi sağlar."*[349]

Bugün elde mevcut bulunan Tevrat'taki uzun kıssalar ve Hz. Âdem'in yaratılmasından başlayarak devam edegelen tarihî malumât, Hz. Musâ'dan asırlar sonra Tevrat'a sokulmuş olan şeylerdir. Ahd-i Atîk'in içerdiği tarihî

346. Müslim, *Fedâil*, 141.
347. İsrâ, 17/85.
348. Yûsuf, 12/111.
349. Hûd, 11/120.

olayların çoğu sürgünden ve İsrailoğullarının Bâbil'den dönüşlerinden sonra yazılmıştır. Kim, peygamberlerin görevleri hakkında doyurucu açıklama isterse, Üstad Muhammed Abduh'un *Risâletü't-Tevhîd*'ine baksın.

Hilaller hakkındaki soru ile ilgili hadisin senedinin sahih olmaması, bu sorunun bilfiil vuku bulmaması ve sözünü ettikleri rivayetin de haddizatında sahih olmaması anlamına gelmez. Zira senedi sahih olmayan her hadis bâtıl değil, senedi sahih olan her hadis de vaki değildir. Nice sened vardır ki cerh ve tadil âlimleri, ravilerinde cerhi gerektirecek bir husus görmedikleri için sahih demişlerdir; oysaki o hadis aslında sahih değildir, çünkü raviler içinde yalancılığı gizli kalmış yahut hali örtülü kalmış birileri bulunmaktadır. Ayetteki ***"yeselûneke"***, ***"sana soruyorlar"*** ifadesi bu sorunun sorulmuş olduğuna ve ***"evlere arkalarından girmeniz iyi değildir..."*** ifadesi de sorunun kevnî izah talebi içeren illetin beyanına yönelik olduğuna kısmen de olsa işaret etmektedir. Çünkü bu ifadede tariz bulunmakta ve bir peygambere sorulmaması lâzım gelen bir şeyi ona soran kimsenin durumunun; aradığını, bulunacak yerde aramayıp başka yerde arayan kimsenin durumu gibi -aynen evlere kapıdan değil de arkadan girme çabasında olanların davranışındaki gibi- olduğuna işaret edilmektedir. Bu izah doğrultusunda ayetin bölümleri arasında tam bir uyum ve güçlü bir bağ olduğu ortaya çıkmaktadır. Burada vakti hilaller sayesinde öğrenilen hac ibadeti ile ilgili bir hükmün açıklanması söz konusu olmasaydı, o takdirde bu ifadenin, sadece böyle bir soru soran kimsenin, aklı başında bir insanın kabul edemeyeceği *"evlere arkadan girmek"* gibi bir temsil ile eğitiminden (tedib) başka bir anlamı olmazdı. Oysa verilen cevapla, onlara nasıl davranmaları gerektiği öğretilmiş, evlere arkadan değil kapıdan girildiği gibi, soracakları soruların da bir peygambere sorulması gereken türden olması lazım geldiği irşad buyurulmuştur.

Buharî ve İbn Cerîr, Berâ'nın şöyle anlattığını rivayet ederler: Cahiliye döneminde hacılar ihrama girdikleri zaman eve arkasından girerlerdi. İşte bu yüzden Allah Teâlâ bu ayeti indirmiştir.[350]

İbn Ebî Hâtim ve Hâkim (sahih olduğunu da söyleyerek) Câbir'den şu rivayette bulunurlar: Kureyş (dinî gayret ve hamasetlerinden dolayı) "hums", "hamasîler" diye adlandırılırdı ve onlar ihramlı halde iken evlere (bir ayrıcalık olarak) kapılardan girerlerdi. Ensâr ve diğer Araplar ihramlı halde iken herhangi bir kapıdan içeri girmezlerdi. Bir gün Rasûlullah (s), bir bahçede iken, bahçenin kapısından çıkmıştı. Ensardan olan Kutbe b. Âmir de onunla birlikte çıkmıştı. Oradakiler: "Ya Rasûlallah! Kutbe b. Âmir, günaha girmiş (fâcir) oldu; çünkü o, seninle birlikte kapıdan çıktı" dediler. Rasûlullah (s), ona: *"Bu yaptığına seni sevk eden şey nedir?"* diye sordu. O: "Ben seni

350. Buharî, *Tefsîr Sûre* 2, 29.

onu yaparken gördüm, ben de senin yaptığını yaptım" dedi. Rasûlullah (s): *"Ben (Kureyşli olmam hasebiyle) bu konuda farklıyım (ahmesî)"*, buyurdu. O da: "Şüphesiz benim dinim, senin dinindir" dedi. İşte bunun üzerine Allah Teâlâ bu ayeti indirdi.[351]

İbn Cerîr de, İbn Abbâs'tan benzer bir rivayette bulunmuştur. İbn Cerîr, bunun sebebi hakkında Zührî'den şöyle bir rivayette bulunmuştur: Onlar, kapılardan girmeyi büyük günah sayıyorlardı. Çünkü kapının sövesi (üstü) kendileri ile gök kubbe arasına girmekteydi. Allah Teâlâ, bu konuda onların hatalarını kendilerine gösterdikten sonra onlara gerçek iyiliğin (birr) ne olduğunu açıkladı ve şöyle buyurdu: *"İyilik (birr) kötülükten sakınan kimsenin iyiliğidir. Evlere kapılarından girin; Allah'tan sakının ki muradınıza erersiniz"*.

"Birr", *"İyilik"* takvâ demektir ve bu, her türlü günahlardan, kirli işlerden, rezilliklerden arınma, iyi işler yapma ve her türlü erdemle bezenme, hakka uyma, bâtıldan kaçınma yoluyla olur. Bu itibarla evlere kapılarından giriniz, dışınız içinizin aynası olsun, her şeyi yerli yerinde yapın ve Allah'tan sakının ki işlerinizde felâha eresiniz; korktuklarınızdan emin, umduklarınıza nail olasınız, yaptığınız hayırlı amellerinizin semeresini toplayasınız. Biliniz ki her kim Allah'a karşı takvâ elbisesine bürünürse, Allah Teâlâ, onun her işini kolaylaştırır, mutlaka ona her zorluktan bir çıkış yolu bahşeder.

Ayette geçen lâfızlarla ilgili ele alınacak konulardan biri ***"ehille"*** kelimesinin izahı olacaktır. *"Ehille"*, *"hilâl"*'in çoğuludur. Hilâl, yaygın kanaate göre ayın ilk iki veya üç gecesindeki Ay'ın adıdır. İncecik bir çizgi ile yuvarlak bir görünüm arz edinceye kadar olan ayın adı olduğu da söylenmiştir. Işığı, gecenin karanlığını aydınlatma zamanına kadarki ayın adıdır, diyenler de olmuştur ki bu süreyi yedi gün olarak takdir ederler. Dilciler bu kelimenin, çocuğun ilk doğduğu anda çıkarmış olduğu çığlığı ifade etmek için kullanılan *"İstehelle's-sabiyyü"* ifadesinden alınmış olduğunu söylerler. Aradaki ilgi şöyledir: İnsanlar, hilâli ilk kez gördüklerinde, yeni ayın girmiş olduğunu ilân etmek için "Hilâl! Hilâl!" diye ünlerlerdi. "Ehelle'r-racül", hilâli gördüğünde sesini yükselterek ünledi, demektir. "Ehelle bi'l-hacci" ifadesi ise, "Hac esnasında yüksek sesle 'Lebbeyk! Lebbeyk...' diyerek telbiye getirdi" demektir. Keza, "Yüksek sesle zikretti", "Allah'ın adını andı" anlamında "Ehelle bi zikrillâh" ve "Ehelle bismillâh" ifadesi kullanılır. Hilâli gördüklerini ifade için de "Ehelle" ve "İstehelle" fiillerini kullanırlar.

Allah Teâlâ sonra şöyle buyurmaktadır:

351. Bkz. İbn Kesîr, I, 225.

وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ﴿190﴾

وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُم مِّنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِندَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّىٰ يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِن قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَٰلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ ﴿191﴾

فَإِنِ انتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿192﴾

وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنِ انتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ ﴿193﴾

190- Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın, aşırı gitmeyin; doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez.

191- Onları bulduğunuz yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın. Fitne, adam öldürmekten daha kötüdür. Mescidi Haram'ın yanında, onlar sizinle savaşmadıkça siz de onlarla savaşmayın. Sizinle savaşırlarsa onları öldürün. İnkar edenlerin cezası böyledir.

192- Vazgeçerlerse (onları bağışlayın); şüphesiz Allah bağışlar ve merhamet eder.

193- Fitne kalmayıp, yalnız Allah'ın dini ortada kalana kadar onlarla savaşın. Eğer vazgeçerlerse (sataşmayın). Zulmedenlerden başkasına düşmanlık yoktur.

Bu ayetler, haram aylarda Müslümanların ansızın hücuma maruz kalmaları, haksız yere kendileri ile savaşılması halinde ihramlı olsalar bile onlara karşı savaşabileceklerine dair izin hakkında inmiştir.

Ayetler, daha öncesi ile tam bir bağlantı halindedir. Çünkü önceki ayet hilâllerin, hac gibi ibadetler ve diğer vadeli muameleler için vakit belirleme ölçütü olduğunu beyan etmiştir. Özellikle bunun hac için olduğu vurgulanmıştır. Hac, ay takvimine göre belli aylarda yapılmaktadır ve bu aylarda savaş yapmak cahiliye döneminde haram sayılırdı. Vahidî'nin, Kelbî - Ebû Sâlih- İbn Abbâs tarikiyle rivayetine göre bu ayet, Hudeybiye barışı hakkında inmiştir. Şöyle ki: Rasûlullah (s), Beytullah'a gitmekten alıkonulmuştu. Sonra müşrikler Rasûlullah (s) ile bir barış antlaşması yaptılar. Buna göre Rasûlullah (s), bu yıl geri dönecek ve ertesi sene ziyaret için Mekke'ye gelecekti. Kureyşli müşrikler de üç gün süre ile Mekke'yi boşaltacaklar, Müslümanlar bu süre içinde tavaf edip, istedikleri gibi ibadetlerini yapacak-

lardı. Ertesi yıl olduğunda Rasûlullah (s) ve ashabı kaza umresi için hazırlığa koyuldular; fakat bir yandan da Kureyşlilerin sözlerinde durmayacaklarından, dolayısıyla Mescid-i Haram'a varmalarını silah zoruyla engelleyeceklerinden ve kendilerine savaş açacaklarından da korkmaktaydılar. Buna mukabil ashab, haram aylarda onlarla savaşmayı bir türlü düşünemiyordu. İşte onların bu endişe ve korkularını ortadan kaldırmak üzere Allah Teâlâ şu ayeti indirdi: ***"Sizinle savaşanlarla Allah yolunda savaşın..."*** Yüce Allah bu ayetle şöyle demiş oluyordu: "Ey mü'minler! Biliyorum sizler, Mekkeli müşriklerin verdikleri sözden cayıp, size karşı savaş açacaklarından ve sizi Allah'ın Evi'ni ziyaretten, umre yapmaktan men edeceklerinden korkmaktasınız. Onların sizi dinde fitneye düşüreceğinden çekinmektesiniz. Hal böyle iken onların size karşı başlatmış oldukları savaşa Haram Aylar'da olmanız ve ihramlı bulunmanız hasebiyle kendinizi savunmak amacıyla da olsa karşı koymanın dinen sakıncalı ve büyük bir günah olduğunu düşünmektesiniz. Bilin ki ben bu konuda savaşabilmeniz için size izin verdim. Bir şartla ki Allah yolunda olacak ve kendinizi savunacaksınız ve böylece Allah'a, kutlu evinde serbestçe ibadet edebilme imkânına kavuşacaksınız, sizi dininizde fitneye düşürmeye, aranızdaki barış sözleşmesini bozmaya yeltenenlere güzel bir ders vereceksiniz. Hiçbir zaman kendi arzu ve hevesleriniz doğrultusunda savaş açmayacak, kan akıtmak sevdasıyla taşkınlık ve azgınlık yapmayacaksınız. İşte bu şarta uymak kaydıyla bu kutlu yolda, size karşı savaş açanlarla siz de çekinmeden savaşın ama ***"haddi aşmayın!"*** Yani haksız gerekçelerle ne savaşı başlatma sırasında ne de savaşa bilfiil katılmayan kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve hastalar gibi kimseleri öldürmek suretiyle savaş sırasında sınırı aşmayın, size barış çağrısında bulunanlara, sizinle savaş halinde olmayanlara karşı katı olmayın. Gereksiz yere tahribat yapmak, ağaçları kesmek gibi taşkınlıklara kalkışmayın... Dilciler, menfî fiillerin umûm ifade edeceğini söylerler. Bu itibarla *"haddi aşmayın"* tabiri, azgınlık ve taşkınlık sayılabilecek, haksız görülecek her türlü fiili işlemeyi yasaklamış olur.

Savaş izninin gerekçesi (illeti), Allah yolunda müdafaa olarak belirtilmiştir. Bunun izahı takip eden ayetin tefsiri sırasında gelecektir. Haddi aşma yasağı ise ***"doğrusu Allah aşırı gidenleri sevmez"*** ifadesi ile gerekçelendirilmiştir. Buna göre haddi aşmak, taşkınlık ve azgınlıkta bulunmak, Allah Teâlâ katında bizatihî çirkin şeylerdendir. Ya bu, bir de ihramlı iken, Harem bölgesinde ve haram aylarda vuku bulursa ne kadar kötü bir hal alacaktır, siz düşünün.

Allah Teâlâ, sonra şöyle buyurdu:

"Onları bulduğunuz yerde öldürün..." Yani savaş başladığı zaman, her nerede onları bulur, kendilerine rastlarsanız öldürün, Harem bölgesinde olmanız sizi bundan alıkoymasın. Ancak savaş için verilen izin şartına dikkat

etmelisiniz. ***"Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın."*** Sizi çıkardıkları yerden yani Mekke'den siz de onları çıkarın. Bilindiği gibi müşrikler Rasûlullah'ı (s) ve ashabını -ki daha sonra bunlar muhacir olarak anılacaklardır- Mekke'den din ve vicdan özgürlüklerine yönelik saldırılar ve onlara reva gördükleri işkenceler ile kovmuşlardı. Sonra da, oraya sırf ibadet için girmelerine mani olmuşlardı. Rasûlullah (s) ve ashabı bu hale razı olmuşlardı, yalnız bir şartla ki gelecek sene müşrikler, onların ibadet için Mekke'ye girmelerine izin verecekler ve üç gün süre ile orada kalmaları için kendileri de şehri boşaltacaklardı. Müşrikler sözlerinde durmadılar ve bu antlaşmayı bozdular. Yüce Allah, rahmetinin gereği olarak vaktiyle zayıf olan bu inançlı kullarını güçlendirmiş ve şimdi kendi öz memleketlerine ibadet amacıyla dönmelerine ve bu yolda kendilerine mukavemet edecek hain müşrik güçlere karşı savaşmalarına izin vermişti. Hal böyle iken onların dinlerini kılıç ve kuvvet zoruyla yaymış oldukları, irşad ve tebliğe önem vermedikleri söylenebilir mi? Hayır, asla! Bunu ancak ya gerçekten çok cahil olan ya da bilmezden gelen İslâm düşmanları söyleyebilir.

Allah Teâlâ, sonra savaş izninin gerekçesine şu ilavede bulunmuştur: ***"Fitne, adam öldürmekten daha kötüdür."*** Yani onların Harem-i Şerif'te, Müslümanları dinlerinden döndürmek için girişmiş oldukları her türlü horlama ve işkence faaliyetleri, inanma hakkına karşı yapmış oldukları baskıları, inananları vatanlarından çıkarmaları, mallarına el koymaları vd., adam öldürmekten daha kötü ve daha çirkindir. Çünkü bir insanın aklıyla inanıp, gönlüyle bağlanmış olduğu, işin sonunda mutluluğunun kendisine bağlı olduğuna inandığı inançları yüzünden işkence ve baskılara maruz kalması, horlanması, aşağılanması kadar daha büyük bir musibet düşünülemez.

"Fitne" sözcüğü aslında, "Fetene's-sâiğu ez-zehebe ve'l-fidda" yani "Kuyumcu, katkı maddesini çıkarmak için altın ve gümüşü ateşte eritti" cümlesindeki *"fetene"* fiilinden türetilmiştir. Altın ve gümüşün saflık derecesinin belirlenmesinde kullanılan mihenk taşı için de yine bu kelimeden türetilmiş olan *"fettâne"* sözcüğü kullanılmaktadır. Altın ve gümüşün saflık derecesini sınama ve deneme anlamı taşıyan fitne kelimesi zamanla, zor ve zahmetli olan her türlü sınav için kullanılır olmuştur. Bunların en zoru da din ve vicdan özgürlüğüne yönelik işkence ve baskılara karşı verilen sınavdır. Allah Teâlâ'nın şu buyruğunda geçen *"fitne"* kelimesi işte bu anlamda kulanılmıştır: *"And olsun, biz kendilerinden öncekileri de denemişken, insanlar, 'inandık' deyince, denenmeden (ve hüm lâ yüftenûn) bırakılacaklarını mı sanırlar?"*[352] Bu kelimenin benzer şekilde kullanıldığı daha başka ayetler de vardır.

Bu ayetler ve içerdiği hükümler ile Hacc Sûresi'ndeki ayetler arasında tam bir uygunluk vardır:

352. Ankebût, 29/2.

"Haksızlığa uğratılarak kendilerine savaş açılan kimselerin karşı koyup savaşmasına izin verilmiştir. Allah onlara yardım etmeğe elbette Kadir'dir. Onlar haksız yere ve 'Rabbimiz Allah'tır' dediler diye yurtlarından çıkarılmışlardır. Allah insanların bir kısmını diğeriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çok anılan camiler yıkılıp giderdi. And olsun ki, Allah'a yardım edenlere O da yardım eder. Doğrusu Allah kuvvetlidir, güçlüdür."[353] Bu ayetler, meşruiyet sebebini ve âdilâne şartlarını[354] belirleyerek savaşa izin veren ilk ayetler olmaktadır.

Bazı âlimler buradaki ve bir sonraki ayetteki *"fitne"* kelimesini *"şirk"* olarak tefsir etmişlerdir.*Celâleyn*'deki izah da bu doğrultudadır. Ancak Üstad Muhammed Abduh, bu izahı, ayetleri tabiî bağlamından kopardığı gerekçesiyle reddetmiştir. Beydavî, burada bu izaha, zayıf olduğuna delâlet eden *"kîle", "denildi ki"* lâfzıyla yer vermiş ve bu ayetin öncesini neshettiği şeklindeki izahları da reddetmiştir. Şöyle ki: Bu şekilde nesih yorumu yapanlara göre, savaş izninin müşriklerin saldırısına maruz kalma ve Müslümanların din özgürlüğünün güvence altına alınması şartına bağlanmış olması ağır gelmiş ve bu durum, kabul edilebilir görülmemiştir. Onlara göre savaş, şarta bağlı olmaksızın bizatihî matlub olmalıdır. Beyzavî, devamla şöyle demiştir: Bu ayetlerin tümü, bir defada, aynı bağlam içinde ve tek bir konu olarak inmiştir. Bu itibarla haddizatında bir bütün oluşturan bu ayetlerin birbirini neshetmiş olması makul değildir. Kur'ân'ın, genel ve sâbit hükümler getirmesi hasebiyle onun genel esaslarından çıkarılan hususlara gelince, o başka bir şeydir.[355]

Sonra Allah Teâlâ, mü'minlere karşı saldırıda bulunanların yakalandıkları her yerde öldürülmeleri emrinden Mescid-i Haram'da olanları istisna etmiş ve şöyle buyurmuştur: *"Mescidi Haram'da, onlar savaşmadıkça siz de onlarla savaşmayın."* Yani onlardan Mescid-i Haram'a girenler, güven içinde olurlar. Ancak onlar, bizzat orada savaş içine girerler ve oranın kudsiyetini çiğnerlerse o takdirde onlara eman yoktur. Mescid-i Haram'da savaşa girişmek, insanların kolay kolay kabul edemeyeceği çok büyük bir şey olduğundan, Allah Teâlâ savaş iznini, şartı ile birlikte olmak üzere teyit etmiş ve sadece gâyeden anlaşılan mana ile yetinme yoluna gitmemiş ve şöyle buyurmuştur: ***"Sizinle savaşırlarsa onları öldürün."*** Onlara eman vermeyin. Savaşı kim başlatmışsa, zâlim odur. Savunma durumunda olan günahkâr değildir. ***"İnkar edenlerin cezası böyledir..*** Yani kâfirlerin bu şekilde cezalandırılması

353. *Hacc*, 22/39-40.

354. Bu ayetlerden çıkarılan söz konusu şartlar hakkında , Yunus Sûresi'nin tefsiri sırasında Kur'ân'ın maksatlarından sekizinci maksada dair savaş hukukuyla ilgili ikinci kâideye ve Enfâl Sûresi'nin hûlasası sırasında yedinci bâbda onuncu kâideye bkz.

355. Bu konunun etraflıca ele alınması için, *"Fitne kalmayıp, yalnız Allah'ın dini kalana kadar onlarla savaşın. Eğer vazgeçerlerse bilsinler ki Allah onların işlediklerini şüphesiz görür."* (Enfâl, 8/39) ayetinin tefsirine bakınız. (Çev.)

Allah Teâlâ'nın sünnetindendir. İnançsızlar, Allah'ın sınırlarını tecavüz etmeleri, haddi aşmaları sebebiyle kendilerini azaba maruz bırakırlar ve Allah Teâlâ da yaptıklarına karşılık onları cezalandırır. Bu durumda onlar, kendi kendilerine zulmedenler olmaktadırlar.

Kıraat imamlarından Hamza ve Kisâî ayette geçen ***"kâtele", "savaştı"*** fiillerini *"katele", "öldürdü"* şeklinde okumuşlardır. (Buna göre mana: *"Mescidi Haram'ın yanında, onlar sizi*[356] ***öldürmedikçe*** *siz de onları* ***öldürmeyin****. Sizi* ***öldürürlerse*** *siz de onları öldürün"* şeklinde olur.) Bu okuyuşa göre mana, ümmet arasında tam bir dayanışma bulunması hasebiyle, onlardan bir kısmının öldürülmesinin, hepsinin öldürülmesi anlamına geleceği şeklinde izah edilmiştir. Bu durumda *"onlar sizi öldürmedikçe"* ifadesi ile "sizden birini öldürmedikçe" ve "sizi öldürürlerse" ifadesi ile de "sizden birini öldürürlerse" denmek istenmektedir ve bu ifade Arapça'da beliğ bir üsluptur.

Allah Teâlâ sonra şöyle buyurmuştur: ***"Vazgeçerlerse şüphesiz Allah bağışlar ve merhamet eder."*** Yani savaşı bırakırlarsa, o takdirde siz de onları bağışlayın, onlardan el çekin. Ayet, "Onlar küfre son verirlerse, o takdirde Allah Teâlâ onların tevbelerini kabul eder." şeklinde de anlaşılabilir. Madem ki Allah bağışlayıcı ve merhamet edicidir; öyleyse kulun geçmiş günahlarını, işlediği günahlardan gerçek anlamda tevbe etmesi halinde siler, yaptıklarının güzel olması, takvâ üzere bir hayat yaşaması halinde arkada bıraktıkları sebebiyle ona merhamet eder. ***"Şüphesiz Allah'ın rahmeti, hayırseverlere yakındır."***

"Fitne kalmayıp, yalnız Allah'ın dini ortada kalana kadar onlarla savaşın. Eğer vazgeçerlerse sataşmayın. Zulmedenlerden başkasına düşmanlık yoktur."

Buradaki ***"savaşın"*** buyruğu, bir önceki ayetteki *"savaşın"* emri üzerine düzenlenmiş (atıf) olmaktadır. Oradaki emir, savaşın başlangıcını, bu ise savaşın gayesini bildirmektedir. Buna göre savaşın gayesi, tam anlamıyla din ve inanç özgürlüğünün sağlanması, din üzerinde en ufak bir baskının (fitne) kalmamasıdır. Bu anlamı vermek içindir ki Üstad Abduh ayeti: "Onlarda sizi dinî alanda fitneye düşürücü, size dinî baskı kurucu, sizi dininizi açıkça yaşamakan ve ona davette bulunmadan alıkoyucu bir güç kalmayıncaya kadar onlarla savaşın" şeklinde tefsir etmiştir.

Savaşın nihaî amacı burada *"ve yekûne'd-dînü lillâh", yani "yalnız Allah'ın dini ortada kalana kadar"* olarak gösterilmiştir. Enfâl Sûresi'ndeki ayette[357] ise aynı ifade, *"ve yekûne'd-dînü küllühû lillâh", "yalnız Allah'ın dini* ***bütünüyle*** *ortada kalana kadar"* şeklindedir. Aslında bu, "dînü külli şahsın", "her şahsın dini" anlamındadır. Buna göre herkesin dini sırf Allah için olmalı, onda

356. Yani sizden birini.

357. Enfâl, 8/39.

Allah'tan başka hiçbir şeyden korkunun eseri olmamalı, dinîni inandığı gibi yaşamaktan kimse alıkonulmamalı, bu uğurda işkenceye maruz kalmamalı, bu yolda takiyye yapmaya, mudara etmeye, gizlenmeye, güç odaklarına yaklaşmaya ihtiyaç duymamalıdır. Mekke, o zamana kadar şirkin karargâhı idi; Ka'be, putların konulduğu yerdi; müşrik, sapıklığında tam anlamıyla özgürdü, buna mukabil mü'min Hak üzere olmasına rağmen kendi özgürlüğüne hâkim değildi. Zaman geçmiş, şartlar değişmişti. İşte böyle bir ortamda Allah Teâlâ, *"Eğer vazgeçerlerse sataşmayın."* buyurdu. Yani bu kez içinde bulundukları çirkef halden vazgeçerlerse biliniz ki ***"zulmedenlerden başkasına düşmanlık yoktur."*** yani artık onlara karşı düşmanca tavır olmayacaktır. Çünkü düşmanlık, uslandırmak ve yaptıkları zulümden vazgeçirmek için sadece zâlimlere karşı yapılır.

Söz dizisinde giderme/hazif yoluyla yapılmış îcâz bulunmaktadır. Buna göre mana şöyle olabilir: "Eğer onlar, içinde bulundukları savaş ve dinî inançları yüzünden inananlara işkence ve baskı yapma tavırlarından vazgeçerler, bu gidişata bir son verirlerse, o takdirde onlara karşı düşmanlık beslemek doğru olmaz, ancak içlerinden kısas hükmünü gerektirici şahsî bir cinayet işlemek suretiyle haksızlık yapanlar bundan müstesna olur ve o takdirde genel savaş açılmaz, sadece suçlu işlemiş olduğu cinayet sebebiyle cezalandırılma yoluna gidilir."

Allah Teâlâ sonra savaşa izin hükmünün gerekçesini açıklamaya devam ederek, onun âdil ve mâkul bir esas üzerine oturtulduğundan bahisle şöyle buyurdu:

الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنِ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ ﴿194﴾

وَأَنفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿195﴾

194- Hürmetli ay, hürmetli aya mukabildir, hürmetler karşılıklıdır; o halde, size tecavüz edene, size tecavüz ettikleri gibi tecavüz edin. Allah'tan sakının ve Allah'ın sakınanlarla beraber olduğunu bilin.

195- Allah yolunda sarfedin, kendinizi kendi elinizle tehlikeye atmayın, işlerinizi iyi yapın. Şüphesiz Allah iyi iş yapanları sever.

Mü'minler, Rasûlullah (s) ile birlikte Hudeybiye yılında Beytullah'ı ziyaret etmek amacıyla Medine'den çıktıklarında, müşrikler engellemiş, oka ve taşa tutarak onlara karşı savaş açmışlardı. Bu olay, Hicretin altıncı yılında haram aylardan Zilkade'de olmuştu. Eğer Müslümanlar o sene benzer biçimde onlara karşı koysalardı, Rasûlullah (s) barış andlaşmasına yanaşmasaydı tam bir savaş çıkacaktı. Mü'minler ertesi yıl yine haram aylarda kaza umresi için yola çıktıklarında, müşriklerle, onların ahdi bozmaları ve saldırıda bulunmaları halinde bile savaşa girişmeyi hoş karşılamamaktaydılar. Bunun üzerine kendilerine haram aylarda yasak olan hususun, savunma değil saldırı savaşı olduğu, müşriklerin mü'minlere karşı sürdürdükleri din özgürlüğüne yönelik saldırılarının, bu konuda ortaya koymuş oldukları saldırgan tavrın (fitne) öldürmekten daha çirkin bir şey olduğu, şirke destek verme ve Hakkı engellemelerinin önünü almak için onlara karşı koymanın kötü bir şey olmadığı açıklanmıştır. Allah Teâlâ sonra büyük ve aklın gereği bir kuralı açıklayarak haramlar yani riayet edilmesi ve korunması gerekli olan hususlarda kısas ve eşitlik olması gerektiğini belirtmiş ve şöyle buyurmuştur: *"Hürmetli ay, hürmetli aya mukabildir, hürmetler karşılıklıdır..."* Allah Teâlâ bu kuralı, müşriklerin haram ayların kudsiyetini çiğnemelerine karşılık mukabele-i bi'l-misil olmak üzere onlara aynısıyla karşılık verilmesinin gerekliliğine bir hüccet olmak üzere zikretmiştir. Böylece aya karşılık ay tutulmak suretiyle cezada tam bir denklik sağlanmış olacaktır. "***Hürmetler karşılıklıdır...***" cümlesinde son derece güzel ve yerinde bir îcâz bulunmaktadır. Sonra mütecavizlere karşı -mukabele-i bi'l-misil içinde kalmak şartıyla- harekete geçilmesi ve onlara hadlerinin bildirilmesi emri açıkca anlatılmıştır. Gerçi bu önce geçen sözden anlaşılmaktadır. Ancak mü'minler, Harem'de ve haram aylarda savaşmayı hoş görmediklerinden böyle bir açıklık yoluna gidilmiştir. Yüce Allah, kuralın bir uzantısı olmak ve hükmü teyit etmek amacıyla şöyle buyurmuştur: ***"O halde, size tecavüz edene, size tecavüz ettikleri gibi tecavüz edin."*** Bu ancak, her alanda eşitliğin sağlanabileceği durumlarda gerçekleşebilir. Ayette "ona karşılık verin" yerine *"tecavüz edin"* tabirinin kullanılması müşâkele (yani bir tür söz ahenginin sağlanması) içindir. İmam Şafiî, bu ayetten hareketle kâtilin, aynen maktûlü öldürdüğü gibi öldürülmesi gerektiği sonucuna varmış ve boğazlayarak öldürmüşse, kendisi de boğazlanır, iple boğmuşsa kendisi de boğulur, suya batırarak öldürmüşse kendisi de suya batırılarak öldürülür demiştir. Aynı şeyi gasb ve itlâf konusunda da söylemiştir. Maksat, cezanın tamı tamına yapılan tecavüz ölçüsünde olmasını sağlamak, ne ihmal ne de zulüm durumuna düşmemektir.

Ben, buna burada yeri gelmişken şunu da eklemek istiyorum: Düşmana karşı savaş esnasında da karşılıklılık ilkesine (mümaselet) riayet edilmelidir, suçluların öldürülmesinde olduğu gibi ne zaaf ne de ihmal gösterilmemelidir. Toplarla, ateşli silahlarla, bombalarla, öldürücü gazlarla savaşanlara kar-

şı, aynen mukabele edilmelidir. Aksi takdirde savaşmanın anlamı kalmaz, gözetilen hikmet yok olur. Savaşın hikmeti zulmü ve tecavüzkârlığı, din ve vicdan özgürlüğüne karşı saldırıyı (fitne) önlemek, horlanma ve aşağılanmaya karşı başkaldırmak, özgürlükleri pekiştirmek, güven ortamı oluşturmak, adalet ve ihsanı yerleştirmek gibi şeylerdir. Bu şartlar ve uyulması gerekli kurallar ancak İslâm'da bulunur. Bunun içindir ki Allah Teâlâ, kısâs ve mümaselet yani mukabele-i bi'l-misil ilkesini açıkladıktan sonra ***"Allah'a karşı takva üzere olunuz"*** buyurarak hiçbir kimseye karşı haddi aşmayınız, taşkınlık ve zulüm yapmayınız, yaptıklarının dengi bir ceza verirken ölçüyü kaçırmayınız demek istemektedir. Yüce Allah, takva emrini, takvanın kazandıracağı fayda ve meziyetleri açıklamak suretiyle teyit etmiş ve şöyle buyurmuştur: ***"Allah'ın takva üzere olanlarla beraber olduğunu bilin."*** Buradaki beraberlikten maksat Allah Teâlâ'nın yardım ve inayetinin, teyid-i ilâhînin onların üzerinde olmasıdır. Çünkü takva üzere olanlar (muttakîler), hak sahibidirler, hakkın bekası da en uygun olanıdır. Bâtıl ile olan mücadelesinde her zaman için sonuç Hakk'ın lehine tecelli etmiştir. Takvânın söz konusu olabilmesi için gerekli esaslardan biri de her türlü başarısızlık ve rüsvay olma sonucunu doğuracak sebeplerden uzak durmaktır.

Can ortaya konularak yapılan cihad ki savaş oluyor, mal ile cihadı gerekli kılar, mal olmadan savaş olmaz. Bu itibarla Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ***"Allah yolunda sarf edin, kendinizi kendi elinizle tehlikeye atmayın, işlerinizi iyi yapın. Şüphesiz Allah iyi iş yapanları sever."*** *"Allah yolunda sarf edin"* cümlesi *"savaşın"* cümlesi üzerine kuruludur (atıf) ve savaş ile hac hükümlerini mallarla ilgili geçen hükme bağlamaktadır. Orada malların yenilmesinin hangi durumlarda haram olduğu kısaltılmış olarak belirtilmişti. Burada ise aynı şekilde harcanması gereken maldan söz edilmektedir. *"Allah yolu"*ndan maksat hayır ve hasenat, Hakkı tutmak ve savunmak yoludur. Yüce Allah sonra bu hükmün illetini, sünneti üzere başka bir hükmü açıklarken zımnen beyan buyurmuş ve şöyle demiştir: *"Kendinizi kendi elinizle tehlikeye atmayın."* Yani savaşa hazırlıklı olmak üzere mal harcamaktan kaçınarak kendinizi elinizle tehlikeye atmayın; çünkü bu sizi zayıflatır ve düşmanlarınızın sizi perçemlerinizden yakalamasına imkân verir, böylece helâk olur gidersiniz.

Bu yasağın kapsamına, düşmanın bildiği harp taktik ve yollarını bilmeden körü körüne savaşa dalma, keza Hakkı tutmak ve ona destek olmak, taraftarlarına yardım etmek için değil de sırf heva ve hevesler uğruna meşrû olmayan her türlü riskli ve tehlikeli durumlara atılma da girmektedir. Bazı âlimler, sahibini yoksulluk içine düşüren israfın da yasak kapsamına gireceğini söylemişlerdir. Buna göre ayet *"Yiyiniz, içiniz, israf etmeyiniz."*[358] emri kabilinden olmaktadır.

358. Araf, 7/31.

Celâleyn tefsirinde *"Allah yolu"*, cihad ve benzeri yollarla O'na itaat etmek olarak tefsir edilmiş ve "harcamadan kaçınarak, cihadı terk ederek kendimizi tehlike"ye atmamamız gerektiği belirtilmiş, bu durumun bize karşı düşmanı güçlendireceği ifade edilmiştir. Üstad Muhammed Abduh şöyle demiştir: Müfessirimiz bu tefsirinde isabet etmiş ve ayetin hakkını vermiştir. Bazıları ise *"tehlikeye atmayın"* yasağını, "zannı galibinizce düşmana üstünlük sağlayacağınız ve onları yeneceğiniz sizce belli olmadan onlarla savaşmayın" şeklinde yorumlamışlardır. Ancak bu yorum, bağlama uymadığından isabetsiz gözükmektedir. Bazıları bununla israfın yasaklandığını söylemişlerdir. Bu izah da üsluba, sözün akışına (siyak ve sibakına) uygun düşmemektedir. Bağlama uygun düşen tefsir şekli, *Celâleyn* tefsirinde yapılanıdır. Aynı izahı yapan daha başkaları da vardır. Buna göre mana şudur: Allah yolunda ve onun dinini destekleme uğrunda imkânınız dahilinde olan her malı harcamaktan korkarsanız, o takdirde kendinizi helâk etmiş olursunuz.

Ayetin nüzul sebebi hakkında Ebû Eyyûb el-Ensârî şöyle demiştir: Bu ayet biz Ensar hakında inmiştir. Allah Teâlâ, İslâm'ı aziz kılıp, destekçileri artık çoğalınca biz kendi aramızda gizlice: "Mallarımız gitti, Allah Teâlâ artık İslâm'ı aziz kıldı, güçlü hale getirdi, bundan böyle mallarımızın başında dursak da kaybettiklerimizi telafi etmeye uğraşsak" dedik. İşte bunun üzerine Allah Teâlâ bu ayeti indirdi ve bizim sözlerimize reddiye olmak üzere ***"harcayın..."*** buyurdu. Ayetteki ***"tehlike"*** malların başında durmak, onların hizmetinde bulunmak ve bu suretle gazayı terk etmemizdir. Hadisi Ebû Davûd, Tirmizî (sahih olduğunu da söylemiştir), İbn Hibbân, Hâkim ve daha başkaları rivayet etmişlerdir. Rivayet edildiğine göre o, bu sözünü, Müslümanlardan birinin İstanbul'un kuşatılması sırasında tehlikeye aldırmaksızın Bizans saflarına atılınca insanların: "Adam, kendisini eliyle tehlikeye attı." demeleri üzerine söylemiş ve onlara: "Ey insanlar! Siz bu ayeti (yanlış biçimde) tevil ediyorsunuz, o sizin anladığınız gibi değil..." diyerek yukarıdaki rivayeti anlatmıştır.[359]

Ben de derim ki: Müşrikler, sürekli mü'minleri gözetlemedelerdi. Eğer çoğalan mü'minler cihad için hazırlıklı olmaktan vazgeçip, kendilerini mal ve mülkün hizmetine verecek olsalardı, müşrikler onları gafil avlarlar ve helâk ederlerdi. Günümüzde ise mülkün ıslahı ve malın çoğaltılması güç ve kuvvetin esası olmaktadır. Toplumların gücü artık maddî varlıklarıyla ölçülmektedir. Toplumsal serveti artırmada geri kalmış ülkeler, kendilerini tehlikeye atmış ülkeler olmaktadır. Allah yolunda mal harcamaktan geri duran, düşmanlarına karşı gerekli tedariklerde bulunmayan, bu uğurda yeterince harcama yapmayan toplumlar da tehlikeye çok daha yakın bir halde olurlar.

359. Tirmizî, *Tefsîr Sûre* 2, 19 (2972).

Öbür taraftan şunu da belirtmek gerekir ki zulmün olduğu yerde servet olmaz, istibdada dayalı mutlakiyet rejimi altında adaletten söz edilemez.

Allah Teâlâ sonra şöyle buyurmuştur: ***"İşlerinizi iyi yapın. Şüphesiz Allah iyi iş yapanları sever."*** Ayetin metninde ***"ihsân"*** tabiri geçmektedir ve emrin kapsamı geniştir, "her işinizi güzel yapın, işleriniz sağlam olsun, hiçbir şeyin kötü olmasına fırsat vermeyin" demektir. Bu emrin kapsamına gönülden koparak yapılan harcamalar da girer.

Bazı müfessirler bu ayetin *"kılıç ayeti"* olarak bilinen Berâe (Tevbe) Sûresi'ndeki ayetle mensûh olduğu zannına kapılmışlardır. İşte bu konu ile ilgili Üstad Muhammed Abduh'un söyledikleri şunlardır: Ayetlerin tefsirinin birleşkesi, nüzûl sebebi olarak rivayet edilen hususla uyum arz etmektedir. Buradan elde edilen sonuç, Müslümanların ihram içinde iken, Harem bölgesinde ve haram aylar içinde, müşriklerle savaşmalarının mübah kılınmış olduğudur. Tabiî bu, savaşı ilk başlatan tarafın onlar olması, verdikleri sözü tutmamaları ve antlaşmayı bozarak tecavüze kalkışmaları durumunda söz konusu olacak, bu durumda onlara dokunmazlık edilmeyecektir. Ayetin hükmü bakidir ve devam etmektedir, nâsihlik mensûhluk yoktur. Ayetler, aynı konu etrafında birbirine bağlı olarak devam etmektedir, bu itibarla onları birbirinden ayırmak anlamsızdır. Keza Berâe ayetini bunların arasına sokmanın gereği de yoktur. İbn Abbâs'ın, bu ayetlerde nesih olmadığını söylediği rivayet edilmiştir. Buradaki savaş emrini, şartın bulunup bulunmadığına bakmaksızın, genelleme yoluna giden kişi, ayetleri bağlamından koparmış ve onlara taşımadıkları anlamlar yüklemiş, yersiz yorumlar yapmış olur. Âl-i İmrân Sûresi'ndeki ayetler Uhud savaşı hakkında inmiştir ve o savaşta müşrikler mütecaviz durumdadırlar. Enfâl Sûresi'ndeki ayetler büyük Bedir savaşı hakkında inmiştir. Bu savaşta da mütecaviz taraf yine müşriklerdir. Berâe Sûresi'ndeki ayetler de aynı şekilde müşriklerden ahdi bozanlar hakkında inmiştir. Bu yüzdendir ki Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Onlar size doğru davrandıkça siz de onlara doğru davranın. Allah, sözleşmelerini bozmaktan sakınanları sever."*[360] Onların antlaşmayı bozmalarından söz etmesinin ardından da: *"Yeminlerini bozan, peygamberi sürgüne göndermeye azmeden bir toplumla savaşmanız gerekmez mi, ki önce onlar başlamışlardır?"*[361] buyurmuştur.

Müşrikler, Müslümanları dinlerinden döndürmek için savaşı ilk başlatan kimselerdi. Her olayı bilfiil onlar başlatmış olmasalar bile, onların Rasûlullah'ı (s) yurdundan çıkarmaları, mü'minleri dinlerinden döndürmek için binbir türlü yola ve işkenceye başvurmaları, İslâmi yönetimin önüne sürekli engeller çıkarmaları ve onu henüz beşiğinde boğmaya çalışmaları

---

360. Tevbe, 9/7.
361. Tevbe, 9/13.

her halükârda onların mütecaviz sayılmaları için yeterli olmaktadır. Bu itibarla Rasûlullah'ın (s) savaşları, Hakkı ve inananları müdafaa etmek, İslâm davetini himaye etmek amacına matuftu. Bu yüzden de savaşın caiz olması için, önce davete başvurulması şart olmaktaydı. Davet ise ancak hüccet ile, burhan ile olur; kılıçla, silahla davet yapılamaz. İslâm davetinin önüne güç ile geçilir ve engelleme yoluna gidilir, davetçi tehdit edilir yahut öldürülürse, o takdirde biz Müslümanların dini korumak, İslâm davetini yaymak için savaşmamız gerekir, hiçbir zaman insanları dine zorlamak için savaşılmaz. Nitekim bu konuda Allah Teâlâ gayet açık olarak şöyle buyurmaktadır: *"Dinde zorlama yoktur; artık hak ile batıl iyice ayrılmıştır."*[362] ; *"Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi inanırdı. Öyle iken insanları inanmaya sen mi zorlayacaksın?"*[363] Bu durumda İslâm davetinin önünde herhangi bir engel bulunmaz, İslâm davetçilerini engelleyici, onlara eza verici, onları öldürücü yahut güvenliği tehdit edici, mü'minlere karşı saldırıda bulunucu kimseler çıkmazsa, o takdirde Allah Teâlâ, durup dururken bize kan dökmek için yahut dünyevî çıkarlar elde etmek için savaş çıkarmamızı emretmiyor.

İslâmın ilk dönemlerinde sahabenin yapmış olduğu savaşlar tamamiyle İslâm davetini güvence altına almaya ve Müslümanları zâlimlerin zulmünden korumaya yönelik idi, asla saldırı amaçlı değildi. Bizanslılar, halkı İslâm'a girmiş bulunan sınırdaki Arap ülkelerine tecavüzde bulunuyorlar ve inananlara eziyet ediyorlardı. Keza onların Arap müttefikleri, Müslümanlardan ellerine geçirdikleri kimselere tecavüzde bulunuyorlardı. Persler (İranlılar) ise mü'minlere karşı daha şiddetli bir düşmanlık içerisinde idiler. Bizzat Rasûlullah'ın (s) göndermiş olduğu mektubu parçalamışlar, Onun kutlu davetini red, elçilerini tehdit etmişler ve her fırsatta saldırganlık örneği sergilemişlerdi. Sahabe döneminden sonra gelen İslâm fütuhatı ise tabiatıyla biraz güce dayanıyordu ve tamamıyla İslâm ahkâmına uygun olarak gerçekleşmemişti. Tabiî olarak güçlü olan devletler, zayıf olan komşu devletlerle ilgilenmekte ve onları kendi sınırları içine katmaktadır. İslâm fetihlerinde de biraz böyle olmuştur. Buna rağmen güçlü toplumlar arasında Müslümanlar kadar, fethettiği ülkelere karşı son derece merhametli davranan bir başka ümmet bulunmamaktadır. Bu bizzat Batılı bilginlerin tanıklık ettiği bir husustur.[364]

Savaş hakkında sözü özetlemek gerekirse denilecek şudur: Savaş, Hakk'ı ve sahiplerini savunmak, İslâm davetini her türlü saldırıdan korumak ve onun önünü açmak, yaymak için meşru kılınmıştır. Buna göre din için savaşmak iddiasında bulunan hükümdar ve emirlerin yapması gereken şey,

362. Bakara, 2/256.
363. Yûnus, 10/99.
364. Tarihçi ve filozof olan, bir çok eserin müellifi bulunan Fransız yazar Gustav Le Bone'in, "Tarih, Araplardan daha adil ve daha merhametli başka bir fatih toplum tanımamıştır" sözü bu kabildendir.

İslâm davetini canlandırmaları, halin ve asrın icabına uygun olarak onun için gerekli olan her türlü ilmî ve teknik hazırlığı yapmış olmaları, gerek duyulan donanımları tedarik etmeleri, İslâmı ve Müslümanları her türlü saldırıdan korumaya yönelik tam bir hazırlık yapmalarıdır. Bu konuda çok akıllı olmaya da gerek yoktur; gelişmiş ülke insanlarına ve onların misyoner teşkilatlarına baksınlar, kendilerini korumak için nasıl hazırlık yapmakta olduklarına dikkat etsinler, o kadarıyla bile asrımızda Müslümanlık adına ne yapmalarının gerekli, nelerin uygun ve yerinde olacağını bilirler.[365]

Bu anlattıklarımızla İslâm düşmanlarının -hatta bazı müntesiplerinin- İslâm'ın kılıç dini olduğu, yayılmasını kılıç zoruyla gerçekleştirdiği şeklindeki mesnetsiz iddiaları boşa çıkmış olmaktadır. Yine bazı bağnaz cahillerin, "İslâm'ın, ilâhî bir din olamayacağı, çünkü Tanrı'nın Rahîm (çok merhametli) olduğu, bu itibarla onun kan akıtma doğrultusunda bir emirde bulunamayacağı, İslâm inancının insanlık medeniyeti için ciddî tehditler içerdiği ve potansiyel tehlike oluşturduğu şeklindeki gerçekle bağdaşmayan tezlerinin bâtıl olduğu, İslâm'ın bütün âlemleri kuşatan yaygın bir rahmet olduğu anlaşılmış olmaktadır.[366]

وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِّن رَّأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنتُمْ فَمَن تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَن لَّمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿196﴾

196- Hac ve umreyi Allah için tamamlayın. Alıkonursanız, kolayınıza gelen bir kurban gönderin. Kurban, yerine ulaşıncaya kadar, başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizde hasta olan veya başından rahatsız bulunan varsa fidye olarak ya oruç tutması, ya sadaka vermesi ya da kurban kesmesi gerekir. Güven içinde olursanız, hacca kadar umreden fayda-

365. Menâr mecmuasının üçüncü cildinde "Davet, dinlerin hayatıdır" adında bir makale yazmıştık. Gene vaktiyle davet, davetin yolu, usul ve erkânı hakkında başka bir makale daha yazmış idik. Dileyen oraya baksın (III, 457, 481). Sonra bu konuyu *"Sizden, iyiye çağıran, doğruluğu emreden ve fenalıktan meneden bir cemaat olsun."* (Âl-i İmrân, 3/104) ayetinin tefsiri sırasında daha geniş biçimde açıkladık.

366. Bu konuda ayrıca bkz. *Menâr* dergisi, X, 306.

lanabilen kimseye kolayına gelen bir kurban kesmek, bulamayana, hac esnasında üç gün ve döndüğünüzde yedi gün, ki o tam on gündür oruç tutmak gerekir. Bu, ailesi Mescidi Haram'da oturmayan kimseler içindir. Allah'tan sakının ve Allah'ın cezasının şiddetli olacağını bilin.

Bu ayetlerin öncesi ile münasebeti, özelikle de arz ettiğimiz malumatı okuyanlar için gayet açıktır. Zira savaşla ilgili geçen ayetler; haram aylar, ihram ve Mescid-i Haram ile ilgili hükümleri beyan etmek için inmiştir. Bu durumda sözün akışından gözetilen birincil maksat, oruçla ilgili hükümlerin açıklanmasından sonra haccın hükümlerini beyan etmek olmaktadır. Bu sıralama da, hac aylarının oruç ayı olan Ramazan'dan sonra gelmesi sebebiyle uygun bulunmaktadır.

Rasûlullah (s) umre yapmak istemiş; ancak ilk girişimde müşrikler Hudeybiye'de Müslümanları bu niyetlerini yerine getirmekten alıkoymuş, engellemişlerdi. Ertesi yıl kaza umresi için niyetlenmişlerdi. Ancak, Rasûlullah'ın (s) ashabı, müşriklerin vaadlerinden dönecekleri ve kendilerine savaş açacakları, bu yüzden kendilerinin de onlarla savaşmak zorunda kalacakları konusunda endişe etmekteydiler. İşte bu sebeple Allah Teâlâ, ayın safhalarının hikmetini soranlara cevap sadedinde hacdan söz ederken, savaşla ilgili hükümleri de indirmiş ve tekrar hac konusuna dönerek, konuyu tamamlamak istemiş ve şöyle buyurmuştur: ***"Hac ve umreyi Allah için tamamlayın."*** Gerek atıf ve gerekse "tamamlama" tabiri, bağlamın hacla ilgili olduğunu gösterme konusunda açıktır. Bu yüzdendir ki Allah Teâlâ, burada oruç konusunda olduğu gibi "Hac size farz kılındı" şeklinde bir ifade kullanmamıştır. Hac, cahiliye döneminde bilinmekteydi. Zira Hz. İbrahim ve Hz. İsmail zamanında farz kılınmıştı ve İslâm bu ibadeti esas itibariyle aynen benimsemiş; ancak içine sokulan şirk ve çirkin işleri ayıklamış, olması gereken vazife ve vecibeleri de eklemişti. Ayet, haccın ya da umrenin farziyeti ile ilgili değildir. Aksine, bunlarla ilgili bir olaya ve bunları yapmaya niyet edenlere dairdir. Bilindiği gibi mü'minler, henüz bu ayet gelmeden bir yıl önce umre yapmak üzere niyetlenmişler ve Mekke'ye doğru yola çıkmışlardı. Bu da göstermektedir ki meşruiyet, bu ayetlerden önce zaten sabitti.

Hac ve umrenin tamamlanmasından maksat, ilgili vazifelerin zahiren tam olarak eda edilmesi yanında batınen de tam bir ihlas ve samimiyetle yerine getirilmesi, sırf Allah Teâlâ'nın rızasının gözetilmesi; sadece maddî kazanç elde etme, ticaret yapma kastıyla yahut riya ve gösteriş amacıyla yapılmamasıdır. Hac esnasında alış veriş yapılması -eğer hacca gitmekten maksat özellikle ticaret değilse- ihlâsa mani değildir. Hac esnasında ticaret yapmanın hükmü, 198. ayetin tefsiri sırasında ele alınacaktır.

Gösterişe ve reklam olsun isteğine gelince, eğer insanı haccetmeye sevkeden bu duygularsa böylesi bir hac, gösteriş yapan insan için itaat değil, bir

günah ve vebaldir. Eğer gösteriş yapma isteği, daha ilk başta değil de, haccın edâ edilişi esnasında ortaya çıkacak olursa, acaba durum ne olacaktır? Bilginler derler ki; böylesi bir haccın hiçbir parçası kabul edilmez. Çünkü hadiste *"Yüce Allah, ancak sırf kendi rızası için yapılmış olan ibadeti kabul eder."*[367] hükmü söz konusu olmuştur. Bu konuda hadis-i şerifler çoktur. Haccı eda ederken gösterişe kapılan kişi, her ne kadar hac ibadetine Allah rızası için başlamış ise de -daha önce geçtiği üzere- onu sırf Allah rızası için tamamlamamıştır. Hatta bilginler derler ki; böyle bir kimse, haccederken itaat ve ihlas niyeti ile gösteriş kastı oranında muaheze edilir ve bu ibadeti bu çerçevede değerlendirilir. Yüce Allah'ın nezdinde her şey bir hesaba tabi tutulur. *"Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür."*[368] Bu konuda İmam Gazzalî'nin (ö.505/1111) *İhyâ*'sının üçüncü cildinde yer alan riya bölümünde ayrıntılı açıklamalar vardır, dileyenler oraya bakabilirler.

Üstadımız Muhammed Abduh, zamanımızdaki hacıların genel olarak hallerine dikkatimizi çekmişti. Üstad ders verirken dedi ki; günümüzde hacıların ekserisi ibadetlerini yaparlarken hac menasikini, erkânını ve vâciblerini hiç akıllarına getirmiyorlar. Cehaletleri sebebiyle bunları hiç nazar-ı itibara almıyorlar bile! Onların bütün gayeleri, Hz. Peygamber'i ziyaret etmektir. Bunların aralarında hac namına, işaret ettiğimiz ziyaretten başka bir şey bilmeyen insanlar vardır. Bunlar boşuna hac yapmış şaşkın kimselerdir. Bazıları ise kendilerine "hacı filan efendi" densin, ya da hacdan döndüğünde törenle karşılansın diye haccetmektedir. İşte bunlar gösterişin en aşağı ve en bayağı örneklerindendir. Hacca gidenlerin bir çoğu faizle borç para alıp bu parayla haccetmekte, sonra da Yüce Allah'a münkerlerin en kötüsüyle ibadet etmek isteğinde bulunmaktadır.

Umrenin tıpkı hac gibi farz olduğu kanaatinde olan bilginler, tefsirini yaptığımız bu ayet-i kerîmeyi delil olarak almaktadırlar. Umrenin farz olduğu görüşü Hz. Ali, İbn Ömer, İbn Abbas ve tabîin alimlerinin ileri gelenlerinden bir grubun benimsedikleri görüştür. İmam Şafîi (ö.204/819) ve Ahmed b. Hanbel (ö.290/903) de umrenin farz olduğu kanaatindedirler. Bazı âlimlere göre ise umre yapmak sünnettir. Bu görüş İbn Mes'ud (ö.32/652) Cabir b. Abdullah'tan rivayet edilmiştir. Ayrıca İmam Malik'in (ö.179/795) Hanefî'lerin kanaati bu yöndedir. İmam Ebu Hanife'den (ö.150/767) umre'nin tıpkı hac gibi farz olduğuna dair bir rivayet nakledilir. Daha önce ifade edildiği üzere; bu ayet-i kerîme haccın ve umrenin farz oluşuna delil değildir. Dolayısıyla, umrenin sünnet olduğunu söyleyen bilginlerin görüşlerine karşı bir delil olamaz. Çünkü haccın ve umrenin tamamlanması emri, bu iki ibadete fiilen

367. Nesâî, *Cihad*, 24; Ahmed b. Hanbel, IV, 126.
368. Zilzal, 99/7,8.

başlayan kimseler içindir. Dolayısıyla bu emir -umre sünnet olsa bile- umre açısından da uygun bir emirdir.

Haccın farz olduğuna; *"Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır."*[369] ayet-i kerîmesi ile sarih hadis-i şerif'ler delildir. Umre hakkındaki hadis-i şerif'lere gelince, bu hadisler birbiri ile çelişiktir. Doğrusu, umrenin vacib olmayıp nafile olduğunu ifade eden hadislerin zayıf hadisler olduğudur. Umrenin sünnet olduğunu ifade eden hadislerin içinde en sahih olanı Peygamber'imize; (s) "Ya Rasûlullah, bana haber ver, umre farz mıdır?" tarzında soru yönelten bedevî hadisidir. Peygamberimiz (s)'o bedevînin bu sorusuna; *"Hayır, umre yapman senin için daha hayırlıdır."*[370] karşılığını vermiştir. Bu hadis-i şerif'i İmam Ahmed, İbn Ebi Şeybe (ö.235/849), Abd b. Humeyd (ö.249/863) kabul ederler. Tirmizî (ö.279/892) hadisin sahih olduğunu söyler. Hadisin isnadında el-Haccac b. Ertaa vardır. Ekseri hadis bilginleri bu hadisin zayıf olduğunu söylerler. Hatta İbn Hazın (ö.456/1064) daha da ileri giderek, "Bu hadis uydurma ve bâtıldır." demiştir. Doğrusu; İmam Nevevî'nin (ö.676/1277) hadis hafızlarının bu hadisin zayıflığı hakkında görüş birliği halinde olduklarını ifade ettiği görüşüdür.

Umrenin farz olduğunu ifade eden bilginlerin kendilerine delil olarak aldıkları hadisler içinde en güçlüsü Ebu Rezin el-Ukaylî'nin rivayet ettiği hadistir. Ravi Ebu Rezin, Peygamberimize (s) sorar: "Benim babam yaşlı bir ihtiyardır. Ne hac edebilir ne umre yapabilir ve ne de yolculuğa dayanabilir." Bu soru üzerine Peygamberimiz (s) Ebu Rezin 'e; *"Babanın namına haccet ve umre yap."* [371] buyurur. Bu hadisi İmam Ahmed ve Sünen imamları rivayet ederler. Tirmizî (ö.279/892), hadisi hiçbir kimsenin münker görmediğini ve sahih olduğunu söyler. Hatta İmam Ahmed (ö.241/855) umrenin farzlığı hakkında bu hadisten daha güçlü ve daha sahih olan başka bir hadis bilmiyorum, der. Bu hadis -Usûl-i fıkıhta yer alan- "emir kendisini başka anlama çekecek bir delil olmadıkça vücûb (farziyet) ifade eder." diyen bilginlere delildir. Ancak burada şöyle denebilir: Hadis-i şerif'te Peygamberimiz (s)'e soru soran kişi, bu sorusuyla hac ve umrenin asıl itibariyle farz olup olmadığını öğrenmeyi amaçlamamaktadır. Çünkü O, hac ve umrenin dinî hükmünü zaten bilmektedir. Onun bu soruyu yöneltmesinin asıl sebebi, hac ve umreyi yapamayacak durumda olan babasının adına kendisinin bunları yapmasının geçerli olup, olmadığını öğrenmektir. Bu ise umrenin insanı bağlayıcı bir farz değil, bir sünnet olmasıyla çelişmez. Nitekim bu görüşü, haccın farz olduğunu ifade eden ayet-i kerîmede, umrenin zikredilmemiş ol-

369. Âl-i İmrân, 3/97.
370. Ahmet b. Hanbel, III, 316.
371. Ebû Davud, *Menasik*, 26; Tirmizi, *Hac*, 87; Nesâî, *Menâsik*, 2, 10; İbn Mâce, *Menâsik*, 10; Ahmed b. Hanbel, IV, 10,11,12.

ması da desteklemektedir. Ayrıca İslam'ın beş temel esasını zikreden hadis-i şerif'te umrenin sayılmamış olması da bir başka destektir. Şu halde umre -tatavvu lafzının geçtiği hadis her ne kadar sahih değilse de- bir (tatavvû') nafile ve (nüsük) ibadi fiillerdir.

Bazı âlimlerin görüşüne göre umre yapmak sünnettir ama, insan umre yapmaya her nasılsa bir kez başlamışsa bunu tamamlamak vâciptir. Bundan dolayı daha önce geçen "umreyi tamamlamak" şeklindeki ifadeden akla ilk gelen anlam budur ve çeşitli görüşler arasında ortak olan nokta da budur. İbn Ebi Hatim' in (ö.327/939), Safvan b. Umeyye'den ayetin nüzul sebebine dair naklettiği rivayet -şayet sahih ise- bu görüşle çelişmemektedir. Sözünü ettiğimiz rivayet şudur: Sahabenin birisi z'aferân rengine boyadığı cübbesini giymiş olarak Peygamberimiz'e (s) gelir ve Rehberimize; "Ya Rasûlallah! Umrem hakkında bana ne emir buyurursunuz?" diye sorar. Bunun üzerine Yüce Allah bu ayet-i kerîme'yi indirir. Peygamberimiz (s) ayetin inişi ardından; *"Umreyi soran kişi nerede?"* diye sorar. Soruyu soran; "O kişi benim, işte burdayım ya Rasûlallah!" diye cevab verir. Peygamberimiz (s) adama; *"Elbiseni üzerinden at. Sonra boy abdesti al, gücün yettiği kadar burnuna su çek. Sonra hac ibadetini yaparken neleri yapıyorsan, umren için de aynı şeyleri yap."*[372] şeklinde emir verir.

Haccın Rükünleri

Haccın rükünleri beştir:

1- Mîkat mahallinden ihrama girmek: Mîkat -aslı itibariyle- herhangi bir şey için belirlenmiş vakit demektir. Haccın rüknü olarak mikattan maksat; Allah Teâlâ'nın ihrama girmek için her bölge halkına belirlemiş olduğu mekan demektir. İhramın açıklaması ise biraz sonra gelecektir.

2- Arafat'ta vakfe yapmak.

3- Kabe'yi tavaf etmek.

4- Safa ile Merve arasında sa'y etmek.

5- Saçları ya kökünden kazıtmak ya da kısaltmak.

Kim bu söylediğimiz fiilleri yaparsa, İslam'ın rükünlerinden olan hac farizasını yerine getirmiş olur. Haccın vâcib olan başka fiilleri de vardır. Her kim bu fiillerden herhangi birisini yapmayacak olursa, fidye vermekle yükümlüdür.

Umrenin rükünleri ise; -Arafat'ta vakfe yapmak hariç- haccın rükünleri ile aynıdır.

Haccın farziyeti icma ile sabittir. Bu farziyet dinden olduğu zorunlu ola-

---

372. Buharî, *Hac*, 17; Müslim, *Hac*, 6,9; Ebû Davud, *Menasik*, 30; Nesâî, *Menasik*, 44.

rak bilinen hususlardandır. Her kim haccın farziyetini inkâr edecek olursa, mürted olur.

Tercihe şayan olan görüşe göre hac, hicretin 9. yılında farz kılınmıştır. Cumhuru oluşturan âlimlerin kanaati budur. Bu ayet-i kerîme ise hicretin 6. yılında nazil olmuştur. Fakat hicretin 6. yılında erkek-kadın her gücü yeten mü'mine henüz haccetmek farz olmamıştı.

Bu söylediklerim, üstadımız Muhammed Abduh'un tefsir dersinin ardından yazmış olduklarımdır. Bunlar *el-Menâr* dergisinde hicrî 1322 yılında basıldı. Daha sonra hicrî 1325 yılında ayrı bir basım halinde bir kez daha basıldı. Ben derim ki; hac İbrahim dininden -daha önce geçtiği üzere- İslâm'ın ikrar edip, kabul ettiği hususlardandır. Öyle görülüyor ki; haccın farzlığını açık bir biçimde hükme bağlayan Âl-i İmran Sûresi'nin ayeti bu ayet-i kerîme'den önce inmiştir. Çünkü Âl-i İmran Sûresi hicretin 4. yılında Uhud Gazvesi'nin hemen ardından nazil olmuştur. Fakat Müslümanlar Mekke'nin ve ardından da Taif'in fethinden önce haccetmek imkanını bulamamışlardır. Mekke'nin fethi hicretin 8. yılında olmuştu. Hicretin 9. yılında Müslümanlar Hz. Ebubekir'in (ö.13/634) başkanlığında haccetmek üzere ilk kez yola çıktılar. Bu ilk yolculuk hicretin onuncu yılında Peygamberimiz'in (s) yapmış olduğu hacca bir hazırlık oluyordu. Çünkü Hz. Ebû Bekir o sene hacceden müşriklere o yıldan itibaren artık Beytullah'ı hiçbir müşrikin haccedemeyeceği ültimatomunu vermişti. *"Müşrikler ancak bir pisliktir. Onun için bu yıldan sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar."* [373] ayet-i kerîme'si nazil oldu. Bu nedenle cumhuru oluşturan bilginler haccın, hicretin 9. yılında farz kılındığını söylerler. Oysa doğru olanı, haccın bundan önce farz kılınmış olmasıdır. Hac uygulanma itibariyle daha sonra yapılmıştır.

Ayet-i kerîmede önce haccın tamamlanması emri verilmiş, ardından da hac farizasını yapmaya engel olan şeylerin hükmü zikredilmiştir.

Ayet-i kerîmenin devamında Yüce Allah şöyle buyurur: ***"Eğer alıkonursanız, kolayınıza gelen kurbanı gönderin." "Hasr ve ihsar"*** sözlükte alıkoymak, sıkıştırmak anlamına gelir. Arapça'da bir kimse, bir diğer kişiyi yolculuk yapmaktan alıkoyduğunda ve buna engel olduğunda "hasarahu ani's-seferi ve ahsarahu anhu" denir. Bazı dilbilginlerinin ifadesine göre; *"İhsar"* insanların sebeb olduğu engelleme, *"hasr"* ise hastalık nedeniyle hac ibadetine devam edememe, demektir. Diğer bazı âlimler, bunun tersini söylemişlerdir. Yüce Allah'ın biraz sonra gelen *"Emin olduğunuz zaman"* ifadesi, *"ihsar"* kelimesinden maksadın düşmanın hac veya umre yapan kimseye engel olması anlamında olduğunu daha güçlü kılmaktadır. Buna göre okuduğumuz ayete mana verecek olursak şöyle deriz: Eğer siz hac ve umre nüsükünü (fiillerini) tamamlamaktan engel olunursanız, o zaman kolayınıza

373. Tevbe, 9/28.

gelen, kolayca elde edebileceğiniz, fiyatı sizce uygun olan bir kurban (hedy) takdim edin. ***"Hedy"***, hac yapan veya umrede bulunan kimsenin kesilmek ve eti fakirlere dağıtılmak üzere Beytûlharâm'a göndermiş olduğu kurbanlık hayvanlardır. Cumhur-u fukaha'nın kanaatine göre ayet-i kerîmede yer alan *"kolayınıza gelen"* ifadesiyle kastedilen kurbanlık, koyundur. Koyun bu kurbanlığın en asgarisidir. İbn Ömer, Aişe ve İbn Zûbeyr'e göre bu kurbanlık deve veya inektir. Ayet-i kerîme'de ortaya çıkan anlam; herbir kişinin kendi kolayına gelen deve veya sığır ya da koyunu kesmek zorunda olduğudur. İbn Abbas (ö.68/687) der ki; bu kurbanlık ne kadar büyük olursa, o kadar efdal olur. Cumhuru oluşturan âlimlere göre hac veya umre yapmaktan alıkonulan kimse engellendiği yerde bu kurbanı kesecektir. Bu nokta isterse "hill" denilen harem dışındaki topraklar olsun. Kişi kurbanını keser ve ihramdan çıkar, çünkü Hz. Peygamber (s) Hudeybiye senesinde kurbanını Hudeybiye'de kesmiştir ki, burası tercih edilen görüşe göre "hill" bölgesindedir. Buna karşılık Hanefî mezhebi ise, hac veya umreden alıkonulan kimse kurbanını Harem'e gönderir. Gönderdiği kimse ile belli bir gün üzerinde anlaşırlar. O gün geldiğinde ve kurbanı gönderenin zannına göre kurbanı harem bölgesinde kesildiğinde, kişi ihramdan çıkar, der.

Ayetin devamında Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Kurban yerine varıncaya kadar başlarınızı traş etmeyin."*** Hacca veya umreye giriş ihramla olur. İhram telbiye getirerek hac veya umre fiiline niyet etmek demektir. İhrama giren erkek, dikişsiz izar ve rida'dan oluşan iki parça elbise giyer ve başı açık olup, ayaklarına Arab nalını denilen ayakların üstünü açık tutan bir ayakkabı giyer. Hac veya umreye giriş ihramla olduğu gibi bunlardan çıkış, başı tamamen kazıtmak veya saçları kısaltmakla olur. Buna; "ihlal" ve "tehallul" denir. Yukardaki ayet-i kerîmede, başın traş yasağı, kişinin, hacdan engellendiği yerde bulunurken, kurbanın kesilmesi gereken yere varmadan önce, ihramdan çıkma yasağından ibarettir. Eğer ihsar hali sözkonusu değilse, o zaman; kurbanın kesilecek olduğu yer, *"Kabe'ye varacak bir kurban olmak üzere..."*[374] *"Sonra bunların varacakları yer eski eve (Kabe'ye) kadardır."*[375] ayet-i kerîme'leri uyarınca Kâbe'dir.

Hanefî âlimleri bu ayetlerle hedy'in ihsar mahallinde kesilemeyeceği sonucuna varmışlardır. Buna karşılık cumhurun delili ise; Hz. Peygamber'in (s) Hudeybiye'de yapmış olduğu uygulamadır ve yine cumhurun bakış açısına göre hedy'de aslolan onun Kâbe'ye ulaşmasıdır. Çünkü hedy Kâbe'ye gönderilmiştir. İhsar hali ise zaruret halidir. Özellikle bu ayetin indirilmiş olduğu senenin ihsar hali tam bir zaruret hali idi. Çünkü Kâbe o sene müşriklerin elindeydi. Şu halde Yüce Allah'ın hedy'i oraya göndermeyi emretmiş

374. Maide, 5/95
375. *Hac*, 22/33

olması mantıklı değildir. Çünkü bu durumda gönderilen hedy müşriklere ganimet olurdu. Üstelik hedy'in ihsar halinde varacak olduğu yere ulaştırılması imkânsız veya çok zor bir durumdu. Şu halde ihramdan çıkma, nasıl olur da böylesi zor veya imkansız bir duruma bağlı olabilir? Öte yandan onların hedy'lerini Harem topraklarına en yakın noktada kesmekle yetinmiş olmaları yukarıda hedy'in Kabe'ye ve Beyt-i Atik'e ulaştırılmasından sözeden iki ayete uygun düşmemektedir. Onların Hz. Peygamber'in (s) hedy'ini Hudeybiye yılında Harem bölgesinin ilk başlangıcında kestiği yolundaki görüşleri, herkesçe kabul edilen bir görüş değildir. Çünkü hadis alimlerinin ekserisi bunun aksi kanaattedirler. Öte yandan Hanefîlerin görüşlerinin yukarıdaki ayete uygun düşmesi için ayette "ilim/bilme" şeklinde bir kelimeyi takdir etmek zorundadırlar. Yani ayet-i kerîmeyi; gönderdiğiniz hedy'in mahalline ulaştığını bilinceye kadar başlarınızı traş etmeyin şeklinde anlamak ve tefsir etmek zorundadırlar. Oysa cumhurun görüşüne göre ayeti anlamakta böyle bir takdire ihtiyaç yoktur.

Cumhur âlimleri, herhangi bir hükmün beyan edilmesinin söz konusu olduğu bir yerde, sadece hedy'den söz edilmiş olmasından, başlanılan fakat tamamlanamayan bu hac veya umre fiilinin kaza edilmesinin muhsar'a vacib olmadığı sonucunu çıkarmışlardır. Hanefîler ise umrenin kaza edilmesinin vacib olduğu kanaatindedirler. Çünkü Peygamberimiz (s) umreyi sahabelerle birlikte kaza etmişlerdir ve buna; "Umratu'l- Kadâ" denmiştir. İmam Şafîi (ö.204)819) ise, buna Umratu'l-Kadâ ve'l-Kadıyye denmesi; Hz. Peygamber'le Kureyş arasında yapılan bir sulhtan dolayıdır, yoksa bu umrenin kaza edilmesinin onlara vacib olmasından dolayı değildir, der.

"Hedy"; "Hedye" kelimesinin çoğuludur. Tıpkı "cedy" kelimesinin "cedye" kelimesinin çoğulu olduğu gibi.

"Mahıll", "halle, yahillu, hillen" kökünden türeme mekan ismidir. Bu kökün anlamı helal oldu, yapması haram olan fiiller, helal hale geldi demektir. Bu kök "harume, yahrumu" kökünün tam zıddıdır. Bunun anlamı ise, işlemesi helal olan fiiller haram hale geldi demektir.

Allah Teâlâ bu ayetin ardından, traş olmamanın sıkıntıya soktuğu kimsenin hükmünü açıklamaya başlıyor ve şöyle buyuruyor: ***"Sizden her kim"*** başını traş etmenin faydalı olduğu, etmemenin kendisine zarar verdiği bir hastalıkla ***"hasta olursa yahut başında"*** bit bulunmak veya yaralı olmak gibi ***"Bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye vermesi gerekir."*** Yani öyle bir kimse eğer başını traş edecek olursa, muhayyer olmak üzere bu üç cinsten birisi ile fidye vermesi gerekir. İmam Buharî, (ö.256/870) Ka'b b. Ucra' dan tahriç ettiği bir hadise göre Ka'b şöyle anlatıyor: Hz. Peygamber (s) Hudeybiye'de başımdan aşağı bitler dökülürken beni gördü ve bana *"Haşerelerin sana zarar veriyor mu?"* diye sordu. Ben,

"evet" diye cevablayınca, Hz. Peygamber; "*O halde başını traş et*" buyurdu. *Ka'b* der ki: Bunun üzerine bu ayet-i kerîme nazil oldu. Hz. Peygamber bana "*ya üç gün oruç tut veya altı fakire bir farak tasaddukta bulun, ya da kolayına gelen bir kurban kes*"[376] buyurdu. Buharî der ki Hz. Ka'b'dan (r) şöyle bir rivayet vardır: Bu ayet-i kerîme içindeki hüküm hepinize genel olmakla birlikte özel olarak benim hakkımda nazil olmuştur.

Hadis-i şerif'te geçen "ferak" Medine'de kullanılan bir ölçek olup on altı rıtl hacmindedir. Burada ferak'tan maksat hurma ve başka yiyecek maddelerinin ölçüldüğü ölçektir. Aynı hadiste yer alan "beyne sittetin" altı fakir demektir. Burada yer alan "nüsük" kelimesine gelince, İbn Abdülberr (ö.463/1071) der ki, bunun koyun olduğu hakkında âlimler arasında hiçbir görüş ayrılığı yoktur.

Ayetin devamında Yüce Allah; ihsar'dan ***"emin olduğunuz vakit"*** ve düşman korkusu gittiği vakit buyuruyor. Bazı fıkıh bilginleri hastalığın da hüküm itibariyle düşman korkusu gibi olduğunu ifade ederler. Bu ayet-i kerîmeyi; "güvenlik ve genişlik halinde olduğunuz vakit" şeklinde anlamak da mümkündür. ***"Kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurbanı kesmesi gerekir."*** Yani her kim umreyi eda etmek için ihram yasaklarından yararlanırsa, bir başka ifade ile; kim umreyi tamamlayıp ihramdan çıkmak ve Mekke'den ihrama girerek haccetmek için hac zamanına kadar böyle yararlanmak isterse, kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir. Yani böyle bir kimseye telafi kanı akıtmak gerekir ki, bunun asgarisi bir koyundur. Çünkü böyle bir umreden yararlanan kimse hac için mîkat mahallinden başka bir yerden ihrama girmiş olur. Dolayısıyla bu telafi kanını akıtacak olan kimse kurbanını nahr günü keser veya bazı âlimlere göre, -cevazen- nahr gününden önce de kesebilir. Bu ayet-i kerîme'ye şöyle mana vermek de mümkündür: Kim hacca kadar umre fiillerini yerine getirirse, ona kolayına gelen bir kurbanı kesmesi gerekir. ***"Her kim"*** bulunmadığı için veya parası olmadığından bunu ***"bulamazsa hacda üç gün oruç tutar."*** Yani hac ihramına girdiği günlerde üç gün oruç tutar ki bu günler nahr gününe kadar sürer. İmam Ebu Hanife ise umre ile hac ihramı arasında olan hac aylarında oruç tutar der. Bu görüş daha geniştir. Hacdan memleketinize ***"döndüğünüzde yedi gün"*** oruç tutar. Memlekete dönmeye başlamaya, "*dönme*" denebilir. Üç mezheb imamı bu görüştedir. Onların dışındaki, Selef alimleri derler ki, böyle bir kimseye memleketine dönüş yolunda iken oruç tutması kafi olur. Dolayısıyla, bu bir mudayyak vâcib[377] değildir. Ancak

---

376. Buharî, *Muhsar*, 5, 6,8, *Mardâ*, 16; *Tıb*, 16; Müslim, *Hac*, 80,84; Ebû Davud, *Menâsik*, 43; Ahmed b. Hanbel, IV, 242.

377. Usul bilginleri vâcibleri çeşitli açılardan kısımlara ayırırlar. Burada işaret edilen müvessa' vacib ile mudayyak vâcibtir. Müvessa' vâcib demek, geniş zamanlı vâcib demektir. Vâcibin edâ edilmesi için tayin olunan vakit, hem o vâcibe hem o vâcib

memleketine ulaştığında bu vâcib madayyak vâcib olur. İmam Malik'in görüşüne göre kişinin Mina'dan döndüğünde oruç tutmaya başlamasında herhangi bir sakınca yoktur. İmam Ebu Hanife'ye göre ise; *"döndüğünüzde yedi gün"* ifadesinin anlamı, "hac fiillerini bitirdiğinizde yedi gün oruç tutar" şeklindedir. Dolayısıyla Ebu Hanife'ye göre memleketine dönmeye başlamadan önce bile oruç tutmak caizdir. İmam Buharî (ö.256/870), Müslim (ö.261/875), Ebu Dâvûd (ö.275/ 888) ve Nesaî'nin (ö.303/ 915) birlikte İbn Ömer'den yaptıkları rivayete göre Peygamberimiz (s) veda haccında şöyle buyurmuşlardır: *"Her kim hedy bulamayacak olursa, üç gün hac günlerinde yedi gün de ailesine döndüğünde oruç tutsun."*[378] Bu hadisi şeriften dolayı bazı âlimler derler ki; kişinin ailesinin yanına dönmeden bu yedi günlük orucu tutması câiz değildir. Çünkü böyle bir davranış bedenî bir ibadeti vaktinden önce yapmak anlamına gelir. Ancak bu görüşe; "Rucû'" sözcüğünün, "dönmeye başlama" anlamında kullanılabileceği şeklinde cevap verilebilir. Tabi ihtiyatlı olanı kişinin memleketine, ailesinin yanına ulaştıktan sonra oruç tutmak olduğu apaçıktır. Zira ayetin ifadesinde akla ilk gelen ihtimal budur. Zira sefer (yolculuk) halindeki oruç bu tür bir ibadette asıl ve temel olanın hilafına ve aksinedir.

"Hepsi tam on gündür." cümlesi daha önce geçen üç ve yedi güne işaret etmektedir. Yüce Allah'ın bu sözü aynı zamanda oruç tutulması vacib olan gün sayısının toplamını beyan etmektedir. Nitekim daha önce Yüce Allah bunun ayrıntısını da vermişti. Bu ifade aynı zamanda *"ve seb'atin iza reca'tum"* ayetinin başındaki atf vav'ının muhayyerlik ifade edebileceği şeklinde zihinlere gelebilecek olan bir yanlış anlamayı ortadan kaldırmaktadır. Nitekim Arapça'da bunun örneği de mevcuttur. Araplardan birisi "calisi'l-hasene ve'bne's- Sîrîn'e" ifadesini *Hasan* ile veya *İbn Sirin* ile düşüp kalk şeklinde anlamışlar ve o "vav" harfini muhayyerlik ifade ediyor diye yorumlamışlardır. İşte bu ifade böyle bir yanlış anlamayı ortadan kaldırmaktadır. Rivayet olunur ki; bazı Araplar, yetmiş rakamını kesretin (çokluğun) son sınırı olarak kullandıkları gibi, birli sayılarda yedi rakamını da çokluğa

cinsinden başka bir ibadete imkan veren genişlikte ise, buna müvessa' vâcib denir. Meselâ beş vakit farz namaz vâcibin bu türüne girer.

Mudayyak vâcib ise, dar zamanlı vâcib olup vâcibin edâ edilmesi için tayin olunan vakit, o vâcib cinsinden başka bir ibadetin daha ifasına imkan vermiyorsa, buna mudayyak vâcib denir. Meselâ ramazan orucu böyledir. Zira bu orucun vakti, -o vakitte edası farz olan orucun dışında- başka bir oruca imkan vermez. (Bkz. Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlmimin Esasları*, Türkçesi, İbrahim Kâfi Dönmez, s. 209. -Çev.-)

Bu açıklamadan sonra, konumuza dönecek olursak, kesecek hedy bulamayan kimse, üç günlük orucunu ihramlı iken tuttuktan sonra, kalan yedi günü memleketine dönüş yolunda tutabilir, muhayyerdir. Bu, müvessa' vâcibtir. Ama memleketine döndüğünde artık o vâcib, mudayyak vâcib haline gelmiş olur.

378. Buhari, *Hac*, 104, *Muhsar*, 2,5, *Savm*, 68; Müslim, *Hac*, 174; Ebû Davud, *Menâsik*, 24; Nesâî, *Menâsik*, 50, Muvatta', *Hac*, 255

sembol olarak kullanmaktadırlar. İşte yukarıdaki ayet böyle bir ihtimali de ortadan kaldırmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, burada verilen ve üç ile yedinin toplamını belirten "on" ifadesi, işte bu gibi kimselerin akıllarına gelebilecek yanlış ihtimali ortadan kaldırmaktadır. Bu nedenle Yüce Allah ifadeyi ***"kamileten"*** kelimesiyle pekiştirmektedir.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki: Yüce Allah bir hükmü vermek istediği zaman kullanacak olduğu ifadenin içinde buna muhatab olan bazı kimselerin zihinlerinde kendi maksadının aksine bir anlamı çağrıştıracak herhangi bir unsur olduğunda, o hükmü pekiştirecek ve zihne gelebilecek en küçük yanlış ihtimali ortadan kaldıracak bir sözcük getirir. Bu nedenle Allah Teâlâ Kitab'ını *"mübin"* ve *"tibyan"* kelimeleriyle vasfetmektedir. Allah Teâlâ'nın bu gibi durumlardaki üslubu bu olduğuna göre, ahkâmı beyan ederken, herhangi bir şeyin olmadığını beyan edecekse, bunu olumlu bir kip içinde ifade etmez. Bu imkânsızdır. Nitekim bazıları böyle bir yanlışın içine düşmüşler, ve *"ve alelleziyne yutiykunehû fidyetun"* ayet-i kerîmesindeki olumlu ifadeyi "olumsuz" şeklinde takdir ederek; *"Oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakir doyurmak kadar fidye gerekir."*[379] biçiminde tefsir etmişlerdir.

Bunun ardından Yüce Allah umre ile hacca kadar veya hac ihramının vaktine kadar yararlanmanın ve buna ait hükümlerin Mekke halkına değil, afakî olanlara has olduğunu beyan ederek şöyle buyurur: ***"Bu, ailesi Mescid-i Harâm civarında oturmayanlar içindir."*** Çünkü âfâkîler (Mescid-i Harâm civarında oturmayanlar) böylesi bir faydalanmaya muhtaç olan kimselerdir. Zira onlar bir kez sırf hac için, bir kez de sırf umre için yolculuğa çıktıkları takdirde meşakkate düşerler. Üstadımız Muhammed Abduh'un tercihi işte budur. Hanefî mezhebi de bu kanaattedir. Hanefîlere göre Mescid-i Harâm civarında oturan kimselerin temettu ve kıran haccı yapmaları mümkün değildir. Hanefîlerin dışındaki -mesela Şafiîler gibi- başka mezhebler ise, ayetteki işaret ismi olan "zalike"nin zikredilen en yakın kelimeye işaret ettiğini söylerler. Bu en yakın kelime temettu haccının cezası olan hedy veya bunun bedelidir. Yani bu hedy bir cezadır, çünkü âfâkî umre yaptığı takdirde hac için mikat mahallinden değil, Mekke'den ihrama girer. Böylece haccı noksan olmuş olur. Bundan dolayı bu noksanlık hedy ile veya kişi hedy bulamıyorsa, bunun bedeli ile telafi edilmiş olur. Ancak ayet-i kerîmede ceza anlamını ifade eden "alâ" sözcüğünün değil de "temettuun ruhsat olduğu"nu ifade eden *"lam"* sözcüğünün tercih edilmesi Hanefîlerin tercihini daha da kuvvetli kılıyor. Kişinin ailesinin Mescid-i Harâm'da hazır olması ifadesi, "Harem topraklarında ikamet etme"nin kinâyeli yoldan anlatımı demektir. *Celâleyn* tefsirinin tercihine göre, ayet metninde geçen ***"ehl"***, *"nefis"* kelimesinin kinâyeli yoldan ifadesi demektir, ama bizim söylediğimiz "kinâyeli

379. Bakara, 2/184.

anlatım yolu" daha ağır basmaktadır. Ayetin ifadesi, her halükârda ailesi olmayan kimselere de şamildir. Akla ilk gelen Mescid-i Harâm ahalisinin Mekkeliler olduğudur. Ailesi Mescid-i Harâm'da olmayan kimseler ise Mekkelilerin dışındaki kimselerdir. İmam Malik'in (ö.179/795) görüşü de bu yöndedir. Tavus'un (ö.106/724) kanaatine göre bunlar hıll ahalisidir. Ebu Hanife'ye göre ise, bunlar mîkat mahallinin gerisinde oturan kimselerdir. İmam Şafiî'nin görüşüne göre ise, bunlar Mekke'den iki merhale uzakta oturan kimselerdir. Şafiî'ye göre iki merhale, seferîlikte namazları kasretmeye (kısa kılmaya) başlama mesafesidir.

Allah Teâlâ son olarak bu ayet-i kerîmeyi, her emir ve nehyin amacı olan takvayı emretmekle, takva sahibi olmayan kimselere şiddetli cezayı bildirmekle sona erdiriyor ve ***"Allah'tan"*** O'nun emirlerine, yasaklarına ve bunlar dışında mutluluğunuzun içinde mevcut olduğu hidayet çeşitlerine uymak suretiyle ***"korkun"*** ve ***"biliniz ki"*** emirleri ve yasakları çiğneyene, bunda kusurlu davranana ***"Allah'ın vereceği ceza ağırdır."*** diyor. Bunu doğru bir biçimde bildiğinizde takvanın ipine sarılacağınız umulur ve sizler kurtuluşa erenlerden olursunuz, ama her kim Yüce Allah'ın tehdidindeki sırrı doğru bir biçimde bilmez, Allah Teâlâ'nın tevbe etmese ve takva sahibi olmasa bile kendisine iyi bir âkıbet vereceğini zannederse hüsrana uğrayanlardan olur.

Yüce Allah bu ayet-i kerîmede hac günlerine kadar umre ile faydalanmanın hükmünü zikretmiş oldu. Buradan anlaşıldı ki; Harem'de oturan kimseler âfâkî gibi değillerdir. Bu ifadeden anlaşıldığına göre, burada söylenen tarzın dışında da hac ve umre çeşidi vardır. Bilginler hacla umrenin birlikte yapılıp yapılmaması açısından üç çeşit hacdan sözederler. Biz fıkıh kitabını okumamış olan veya bu konuda bazı fıkıh bilginlerinin söylediğinden başka bir şey bilmeyen kimselere yararlı olmak için bu çeşitleri sıralayalım.

Hac üç çeşittir. Bunlar; temettu haccı, ifrad haccı ve kıran haccıdır. İslâm hukukçuları bu üç çeşit hacdan hangisinin daha efdal olduğu noktasında -veda haccının bu üç çeşitten hangisi olduğu noktasında hadisler birbiriyle çelişik olduğundan- görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Temettu haccı, kişinin hac aylarında umre ihramına girmesi, umresini tamamlayarak ihramdan çıkması, sonra Mekke'den veya Mekke'ye yakın bir mahalden tekrar hac için ihrama girmesi demektir. Bazı âlimlere göre umrenin ihramından çıkmak şart değildir. Bu durumda temettu haccı ile kıran haccı içiçe girmiş olur. Biz bu iki yöne ayetin tefsirinde işaret etmiştik. İfrad haccına gelince bu, hacı adayının sadece hac için ihrama girmesi ve haccı eda ettikten sonra umre yapmasıdır. Kıran haccı ise, hacı adayının umre ve hac için birlikte ihrama girmesi veya umre ihramına girip, sonra bu ihramın üzerine hac ihramını katması veya önce hac ihramına girip, umre ihramını hac ihramının üzerine katması şeklinde olur.

Peygamberimiz'in (s) haccına dair sahih hadisler birbirinden farklılık göstermektedir. Bazı sahabîlerin rivayetine göre, Peygamberimiz'in (s) veda haccı temettu haccı idi. Başka bazı sahabîlere göre Hz. Muhammed ifrad haccı yapmıştır. Diğer bazı sahabîlere göre ise Hz. Peygamber kıran haccını ifa etmiştir. Muhaddisler, bu rivayetleri çeşitli biçimlerde birbiriyle uzlaştırmışlardır. Bunların en güçlüsü ve en toplayıcısı, Hz. Peygamber'in ilk başta ifrad haccı için ihrama girdiği, sonra bunun üzerine umreyi kattığı ve böylece kıran haccı yapan kişi haline geldiğidir. Dolayısıyla "Hz. Peygamber hacc-ı ifrad yaptı." diyenlerin sözünü, "ilk başta hacc-ı ifrad'ın ihramına girdi", "kıran haccı yaptı." diyenlerin ifadesini de, "sonunda hac üzerine umreyi de dahil etti" diye anlamak gerekir. Şeyhülislâm İbn Teymiye (ö.724/1323) der ki: Sahabîlerin anlayışına göre temettu, kıran haccını da içine alır. Dolayısıyla, "Hz. Peygamber temettu haccı yaptı" diyen sahabîlerin rivayetlerini, kıran haccı yaptı şeklinde yorumlarsak, bütün rivayetler sahih çıkmış olur. Sözün özü; Hz. Peygamber'in veda haccında yapmış olduğu hac, kıran haccı olmuş olur. Bundan dolayı, birçok alim, kıran haccını daha faziletli görmüşlerdir. Bazıları temettu haccının daha efdal olduğunu söylerler. Bu görüşlerine Buharî ve Ebu Davud'da yer alan Câbir hadisini delil olarak getirirler. Hz. Câbir'in rivayeti şöyledir: "Hz. Peygamber sahabeleriyle birlikte hac ihramına girdiler. Peygamber Efendimiz (s) ile, Hz. Talha'dan başka hiçbir sahabînin yanında Mekke'ye götürmek üzere hedy (kurbanlık hayvan) yoktu. Hz. Ali, beraberinde hedy'i olduğu halde Yemen'den geldi ve; "Hz. Peygamber'in (s) ihramı gibi ihrama girdim." dedi. Peygamber Efendimiz (s) -beraberinde hedy getiren sahabîler hariç- sahabelerine bu ihramları ile umre yapmalarını, Kabe'yi tavaf etmelerini, sonra saçlarını kısaltarak ihramdan çıkmalarını emretti. Hz. Câbir rivayetinde sahabîlerin bu emri tuhaf karşıladıklarını ve Hz. Peygamber'in onlara cevaben; *"Hac aylarında umrenin cevazını şimdi hatırladığım gibi ihrama girerken de hatırlasaydım, hedy sevketmezdim. Yanımda kurbanım olmasaydı, ben de ihramdan çıkardım."*[380] Bazı fıkıh bilginleri -ki bu görüş İmam Ahmed'den de rivayet edilmektedir- derler ki; -mutlak olarak değil- hedy sevketmemiş olan kimseler için efdal olan, temettu haccıdır. İbn el-Kayyim (ö.751/1350) eseri *İ'lamu'l-Muvaakkıin*'inde der ki: Hz. Peygamber sahabîlere haclarını feshedip, bunu umreye çevirmelerinin câiz olduğu fetvasını verdi. Sonra da, bunu yapmalarını kesin bir dille onlardan istedi. Bundan sonra o fetvayı yürürlükten kaldıran herhangi bir uygulama veya emir gelmedi. Bizim Yüce Allah'a ibadetimizde temel aldığımız ilkemiz odur ki, herhangi bir fiilin vücûbunu belirten delil, onu yasaklayandan daha sahih ve daha güçlüdür. Peygamber Efendimiz'den sıhhatinde hiç kuşku olmayan şöyle bir rivayet vardır: *"Yanında hedy sevketme-*

380. Buharî, *Hac*, 81, *Umre*, 6, *Megazî*, 61, *Temenni*, 3; Ahmed b. Hanbel, III, 185,305.

miş kimse umre ihramına girsin. Hedy sevkeden kişi ise umreyle birlikte hac için ihrama girsin."[381] Hedy sevketmekten maksat, kurbanlık hayvanı alıp hareme götürmek demektir. "İhlal"den maksat ise ihrama girmektir. Bu zamanda Harem'e hedy sevkedip, götürmek -Hicaz'a komşu Arap yarımadası halkı dışında- âfâkî hacılara ağır ve pahalı olduğundan insanların ekserisi sadece umre için ihrama girmekte, umreyi eda ettikten sonra Mekke'de ihramdan çıkmakta, ardından genellikle Arafe gününden bir gün önce yani Arafat'a çıktıkları terviye günü hac için ihrama girmektedirler.

الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَن فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ
فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى
وَاتَّقُونِ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ ﴿197﴾

197- Hac, bilinen aylardır. Kim o aylarda hacca niyet ederse, hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur. Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir. Azık edinin, bilin ki azığın en hayırlısı takvâdır. Ey akıl sahibleri! Benden sakının.

Yüce Allah'ın, ***"Hac bilinen aylardır"*** ifadesinin manası; haccın eda edildiği aylar herkesin bildiği aylardır demektir. Bu aylar; Şevval, Zilkade, Zilhicce aylarıdır. Bir başka ifadeyle; hac bu aylarda eda edilir. Bu ifadeden, işaret edilen üç aydan Şevvalin ilk gününden, Zilhiccenin son gününe kadar hac ibadeti eda edilir anlamını çıkarmak gerekmez. Tam tersine ayetin anlamı; Şevval girer girmez ihrama girmek mümkündür ve haccın rükünleri ve vâcipleri Zilhiccenin içersinde tamamlanır, demektir. Arafat'ta vakfe Zilhicce'nin dokuzuncu günündedir. Haccın diğer menâsiki bayram günlerindedir. Bu günler; *"Hacc-ı ekber (en büyük hac) gününde..."*[382] ayet-i kerîmesinin tefsir ettiği, nahr günü ile teşrik günleridir. Selef âlimlerinin bazıları tavaf-ı ifazanın (farz olan tavafın) Zilhicce'nin sonuna kadar geri bırakılacağını câiz görmüşlerdir. Âlimler bu konuda görüş ayrılığı içindedirler. Bazılarına göre hac mevsimi başından sonuna kadar yukarıda sayılan üç aydır. Bu görüş İbn Mes'ud'dan (ö.32/652), İbn Ömer'den rivayet edilir. İmam Malik de bu görüştedir. Başka bilginlere göre hac mevsimi, Şevval ve Zilkâde

381. Buharî, *Hac*, 81, *Umre*, 6, *Şirket*, 15, *Temenni* 3, *İ'tisam* 27; Müslim, *Hac*, 130, 141; Ebû Davud, *Menâsik*, 23, 56; Nesâî, *Hac*, 186; İbn Mace, *Menâsik*, 84; Darimî, *Menasik*, 34; Ahmed b. Hanbel, I, 253, III, 305, 318, 320, 364, 366.

382. Tevbe, 9/3.

ile Zilhiccenin ilk on günüdür. İbn Abbas'tan rivayet olunur. İmam Ebu Hanife, Şafiî ve İmam Ahmed'in benimsedikleri görüş de budur. Yukarıdaki ayet-i kerîmede, hac mevsiminin başlangıç ve bitiş itibariyle sınırlanması açısından hiçbir âlimi destekleyecek delil yoktur. Bu konuda, insanın zihnine ilk gelen şey ise yukarıda zikrettik. Yüce Allah'ın ***"ma'lûmât", "bilinen"*** ifadesi, câhiliye döneminde Araplar hac aylarını nasıl biliyorlarsa o şekli ikrar (olduğu gibi kabul) demektir. Çünkü bu tarih amelî tevatür yoluyla Hz. İbrahim ve İsmail'den (a) bu yana, bize kadar ulaşmıştır. Bu aynı zamanda hac ayları noktasında nesîenin (ayları ertelemenin) bâtıl olduğu hükmünü içermektedir. Çünkü bu davranış, bilinen câhiliye dönemi davranışıdır.

Bu ayet-i kerîme aynı zamanda hac ayları dışında hac ihramına girmenin câiz olmadığına delildir. Çünkü böyle bir hareket bir ibadete belirlenen vaktinin dışında başlamak anlamına gelir. Tıpkı daha vakti girmeden namaz kılmaya başlamak gibi. Bu görüş bazı tabiîn alimlerinden rivayet edilmektedir. İmam Şafiî, Evzaî, Ebu Sevr bu kanaattedirler. İmam Ebu Hanîfe ile Ahmed b. Hanbel'e göre hac için hac ayları dışında ihrama girmek -kerahetle- caizdir. İmam Malik'e göre ise kerahet olmaksızın câizdir.

Bazı âlimler ayet metnindeki ***"eşhur"*** lafzını ve bunun cem-i kıllet oluşunu göz önüne almışlar ve "bunun beyanında herhangi bir nass veya icma var mıdır?" diye araştırmışlardır. Ben derim ki; bu araştırma gereksiz bir araştırmadır. Buna ihtiyaç yoktur, çünkü *"ma'lûmât"* ifadesinden maksat bu ayların İslam öncesi Araplar nezdinde bilinen hac ayları olduğudur. Bu ayların yukarıda zikrettiğimiz üç ay olduğu noktasında da herhangi bir görüş ayrılığı yoktur. Bu nedenle bu konuda sahabîlerden herhangi bir nakil mevcut değildir. Ancak bu üç aydan "Zilhiccenin bütün günleri mi hac günleridir, yoksa hac rükünleri bu ayın ilk on gününde sona mı erer?" şeklinde bir ihtilaf vardır. Ancak ayet-i kerîme haccın sadece bu aylarda yapılacağı noktasında gayet açık ve nettir. Herhalde ***"eşhurun ma'lûmât", (bilinen aylar)*** ifadesinin -dilbilgisi kuralları açısından- haber (yüklem) yapılmasındaki sır burada yatmaktadır. Haccın en büyük rüknü olan Arafat'ta vakfe bu üç aydan Zilhiccenin dokuzunda olduğuna göre buradan anlaşılıyor ki; hac aylarında aynı yıl içinde bir kaç kez hac edilemez. Kim Zilhicce'nin dokuzundan sonra hac için ihrama girerse haccetmiş sayılmaz. Yüce Allah devamla; ***"Kim o aylarda hacca niyet ederse"*** buyuruyor. Bunun anlamı; kim bu aylarda hacca başlamak suretiyle bu farizayı kendi üzerine vâcip kılıp yüklenirse demektir. Bunun nasıl olacağı daha önce geçmişti. ***"Hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur."*** *"Kadına yaklaşmak"* şeklinde tercüme edilen ***"Rafes"*** kelimesinin tefsiri oruç ayetlerinde geçmişti. *"Rafes"*, cinsel ilişkide bulunmanın kinâye yoluyla anlatımıdır. *"Günah sayılan davranışlara yönelmek"* biçiminde tercüme edilen

"Füsûk" ise, herhangi bir yasak fiili yapmak suretiyle şeriatın sınırları dışına çıkmaktır. *"Füsûk"*'un özellikle putlar için kurban kesmek anlamında olduğunu söyleyenler olmuştur. Bazıları, füsûkun özellikle başkasına kötü söz söylemek ve lakap takmak anlamında olduğunu söyler. *"Kavga etmek"* şeklinde Türkçeleştirilen ***"cidal"***e gelince, bunun cedel kökünden türeme adam öldürmek anlamında olduğu söylenmiştir. Bazılarına göre *"cidal"* başkasına sözle çıkışma, onu azarlama demektir. Genellikle hac yolculuğu esnasında hacı adaylarının birbiriyle hizmetçileri arasında böylesine azarlama ve çıkışma çok görülür. Çünkü hac yolculuğunun meşakkati, insanı hoşgörüsüz yapar ve tahammül sınırlarını zorlar. Meşhur olan görüş de budur.

Ben derim ki; bu kelimeleri, İmam Şafiî ve İbn Cerir'in -bizce tercih edilen- görüşleri doğrultusunda hakiki manalarına ve bunun dışında mecâzî manalara yormak ve tefsir etmek mümkündür. Şu halde *"yoktur"* şeklindeki olumsuzluktan maksat *"yapmayın"* şeklinde yasaklamadır. Bu yasaklama, kelimenin bazı anlamları bakımından haramlık ifade eder. Cinsel ilişki anlamına olan "rafes"'te olduğu gibi... Ve bu anlamıyla *"rafes"*, nüsük'ü ifsad etmez. Bazı anlamlarında ise şiddetli mekruhluk ifade eder. *"Rafes"*'in, cinsel ilişkiyle ilgili konuları açık açık konuşmak anlamına olması gibi... Nitekim, bu oruç ayetlerinin tefsirinde beyan edilmişti.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki: Ayette geçen üç kelimenin tefsirinin birbirine uyumlu ve bu hükmün geldiği zamanda yaşayan insanların haline uygun olması gerekir. Buna göre; *"rafes"* söylenildiği üzere cinsel ilişki demektir. *"Füsûk"* ise ihramlı olan kimseye vâcib olan fiilleri bir yana bırakarak, -av yapmak, koku sürünmek, dikişli elbise giymek suretiyle zînette bulunmak gibi- ihramsız iken mübah olan fiilleri işlemek demektir. *"Cidâl"*e gelince bu, hac mevsiminde kabileler arasında cereyan eden çekişme ve birbirlerine karşı övünme demektir. Böylece kelimeler arasında uyumluluk sağlanmış olur. Eğer böyle bir açıklama yapmayacak olursak o zaman bütün kelimeleri sözlük anlamlarındaki manalara tefsir ederiz, böylece "rafes" çirkin söz söylemek, "füsuk" ise *"birbirinizi kötü lakablarla çağırmayın. İmandan sonra fasıklık ne kötü bir isimdir."*[383] ayet-i kerîmesi uyarınca insanların birbirlerine kötü lakap takmaları demektir. "Cidâl" ise tartışma ve çekişme demektir. Böylece bu üç yasağın üçü de lisanî (dile ait) uyulması gerekli birer edeb olmuş olur ve bu üç kelime arasında yine uyum sağlanmış olur.

Sözkonusu üç fiilin yasaklanması için kullanılan bu üç kelimenin, -ifadenin nezaketi açısından bakıldığında- gösterdiği incelik, Harem-i Şerifin saygınlığına ve orada işlenen günahın büyüklüğüne dikkat çekmeye yöneliktir. Çünkü ameller zamanına ve yerine göre birbirinden farklılık gösterirler. Toplum âdâbı özel hayatın âdâbından farklıdır. İnsanın kardeşleriyle birlikte

383. Hucurat, 49/11.

bulunduğu bir yerde, sultanın bulunduğu yerde söylenemeyecek şeyler söylenebilir. Şu halde kişinin ibadet ve Yüce Allah'la başbaşa olduğu vakitlerde en mükemmel bir âdâb ve en üstün bir halde bulunması gerekir. Hele hele bu kişi Yüce Allah'ın adını kendisine nisbet ederek "Beytullah" adını verdiği yerde bulunuyorsa!... Biz bu nisbeti *"biz Beyt'i insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık."*[384] ayetlerini tefsir ederken beyan etmiştik.

Bu üç fiilin ihramlıya haram olan fiillerden olmasındaki sırra gelince; bu, hacı adayının Beytullah'ı ziyareti ile bütün benliğini Yüce Allah'a vermesinde ve ona yönelmesinde ifadesini bulmaktadır. Çünkü hacı adayı bu durumda bütün alışkanlıklarından ve içinde yaşadığı nimetlerden kendini soyutlar. Başkalarına övünebilecek olduğu özelliklerinden ve kendisini onlardan ayıracak ayrıcalıklardan tamamen soyutlanır. O derecede ki; artık zengin, fakirle eşit olur. Sade ve sıradan bir insan, bir emîrle (bir prens'le) müsavi olur. Böylece her tabakadan insanlar tıpkı ölülerin giydikleri elbise gibi bir elbiseye bürünürler. Bu davranıştaki nefsi arındırma, onu süsleme, güzel ahlâklarla bezeme, Allah'a sunulan gerçek kulluk ve insanlara gösterilen kardeşlik duyguları o derecededir ki; bunlar gizli değilse bile gerçek değeri hiçbir zaman ölçülemez. Hz. Ebu Hureyre'nin rivayet etmiş olduğu bir hadis-i şerif'te Peygamberimiz (s) şöyle buyurur: *"Her kim hacceder, o esnada kadına yaklaşmaz, günah sayılan davranışlara yönelmezse, anasından doğduğu gündeki gibi bütün günahlarından sıyrılıp çıkar."*[385] Bunun sebebi şudur: Yukarıda işaret edilen biçimiyle Yüce Allah'a yönelmek ve meşru şekliyle haccı eda ederken çeşitli mekanlara gitmek, insanların nefislerinden günâhların izlerini, nefislere bıraktığı karanlıkları silip yok eder ve nefsi yepyeni bir hayata sokar. Bu hayatta herkesin kazandığı iyilik kendine, yapacağı kötülük de yine kendinedir.

Ben derim ki; ayet-i kerîmede hac kelimesi yerine zamir kullanmak mümkünken üç kez hac ifadesinin kullanılmasında îcazlı (veciz) bir belâgat vardır. Bunlardan birincisinden maksat haccın zamanıdır. Tıpkı Arapların; "el-Berdu şehrani", "soğuk iki aydır" sözlerinde yer alan "el-berd" kelimesinin "soğuk zamanı" anlamına gelmesi gibi. İkinci hac kelimesiyle kastedilen ise haccın "nüsük" denilen bizzat kendisidir. Üçüncüsü ise, haccın edâsının zamanı ile mekânını içine almaktadır. Haccın mekânı, Harem toprakları ile Harem'e bitişik Arafat gibi yerlerdir. Tıpkı, *"Kim orada (böyle) zulüm ile haktan sapmak isterse, ona acı azabtan tattırırız."*[386] ayet-i kerîme'sindeki zarfiyetin, Harem topraklarının tümünü içine alması gibi. Bu ayette; "orada" anlamına gelen "fîhi" zamiri her ne kadar Mescid-i Haram yerine kullanılsa da kastedilen, Harem topraklarının tamamıdır.

---

384. Bakara, 2/125.
385. Buhârî, *Muhsar*, 9,10; Nesâî, *Hac*,4; İbn Mâce, *Menâsik*,3, Dârimî, *Menâsik*,7.
386. *Hac*, 22/25

Abdullah b. Ömer çadırını Harem hududları dışına kurar, her gün Mescid-i Harâm'da tavaf eder, namaz kılar, sonra çadırına gelip, geceyi orada geçirirdi. O, bu davranışına, hizmetçilerinden herhangi birisinin Mescid-i Harâm'a gereken değeri vermemesinden ve böylece Mescid-i Harâm'da haktan sapmış duruma düşmekten korkmasını sebeb olarak gösterirdi. Harem bölgesinin tamamı Yüce Allah'a ibadetin sunulduğu, hac ibadetinin yapıldığı ve riayet edilmesi farz olan emir ve yasaklarının sözkonusu olduğu yerdir. Bu yasakların içersinde en önemlisi, *"kadınlara yaklaşmak", "günah sayılan davranışlara yönelmek"* ve *"haksız yere kavga etmek"*tir. Ancak, eşler arasında ilişki hac ve umre ibadetinin ihramından çıktıktan sonra helâldir. Çünkü bu fiil bizatihi çirkin ve haram değildir. Yüce Allah bu ayet-i kerîmede, *"kim o aylarda hacca niyet ederse"* yerine, zamir kullanarak "kim o aylarda ona niyet ederse" demiş olsaydı, bu ifade buraya kadar saydığımız anlamların tamamını belirtmiş olmayacaktı.

Bu ayeti kıraat imamlarından İbn Kesir, Ebû Amr ve Yakub "rafesun ve füsûkun" şeklinde okumuşlar. Cidâl kelimesini ise "cidâlen" biçiminde okumuşlardır. Bunların dışındaki kıraat imamları ise her üç kelimeyi *"rafese, füsûka ve cidâle"* şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuş anlam açısından daha vurguludur. Çünkü böyle bir okuyuş o günah cinsinden ne varsa hepsini olumsuz kılmakta ve sayılan üç günahın bütün en ince ayrıntılarına kadar hepsine şâmil olmaktadır. İfadedeki "olumsuzluk" "yasaklama" anlamını haydi haydi içermektedir.

Sayılan bu üç yasak fiilin yasak edilmesinin ardından Yüce Allah; ***"Ne hayır işlerseniz Allah onu bilir."*** buyuruyor. Bu ifadede üçüncü şahıstan ikinci şahsa yönelmiş iltifat sanatı vardır. İfadenin başındaki atıf harfi olan vav burada gizli bir ifadenin yer aldığına işaret ediyor. O gizli ifadeyi takdir ederek ayet-i kerîmeye mana verirsek şöyle deriz: Nefislerinizi günahlardan uzaklaştırmak ve arındırmak için hacda bu yasaklanmış olan fiilleri terkediniz ve nefislerinizi bundan sonra arınıp durulması tamam olsun diye hayır fiillerle donatınız. Çünkü bundan sonra nefisler hayırla bezenmeye daha yatkın olurlar. Allah yapacak olduğunuz en küçük bir şeyi zayi edip sizi mağdur etmez. Çünkü O sizi bilir, sizin sünnetine ve şeriatına uygun davranmış olduğunuzu bilir.

"Azık edinin. Bilin ki azığın en hayırlısı takvadır." Rivayet edilir ki bu ayet-i kerîme Yemen halkını azık edinmeyi terketmekten caydırmak için inmiştir. Yemen'liler azık edinmemek Allah'a tevekkülün gereğidir zannediyorlardı. Buhârî, Ebu Dâvûd, Nesaî ve başka imamlar şu rivayeti naklederler: "Yemen'liler hacca gelirlerdi ama yanlarında azık getirmezlerdi. Sebep olarak da 'Biz Allah'a tevekkül eden insanlarız' derlerdi. Sonra da ortaya düşüp, insanlardan dilenirlerdi. İşte bunun üzerine yukarıdaki ayet-i kerîme

nazil oldu."[387] Buna göre takvadan maksat dilenmekten ve insanlara yüz suyu dökmekten kaçınmak demektir.

Üstadımız Muhammed Abduh dedi ki: Yukarıdaki verilen mana ayetin ifadesinden açıkça anlaşılmamaktadır. Tam tersine ifadeden ilk akla gelen burada geçen *"azık"*, salih amel azığı ve nefsin hayır ve iyilikten biriktirip, öbür dünyaya gönderdiği şeydir. Nitekim *"azığın en hayırlısı takvadır."* ayetindeki gerekçe üslubu bize bunu göstermektedir. Takvanın ne demek olduğu bilinmektedir. Takva; Kendisi ile Yüce Allah'ın gazabından sakınılan şey demektir. Bu da ancak iyilik yapmakla ve yasaklanmış çirkin fiillerden kaçınmakla olur. Eğer, takva'dan azık edinilmesi istenilmiyorsa o zaman, takvanın en hayırlı azık olduğu şeklinde sebeb belirtilmesi mantıksız olur. Takvayı dilenmekten ve yüz suyu dökmekten kaçınma şeklinde zikredenlerin bu anlayışları ayet-i kerîmeden maksat olmaya elverişli değildir. Çünkü o kişilerin sebeb olarak gösterdikleri olay sözkonusu olmasa ayeti dinleyen kimsenin hatırına o anlam gelmez. Sebeb, ayetin metninde zikredilmiş olmadığı gibi buna işaret de edilmiş değildir. Şu halde böyle bir rivayet, ayetin lafızlarından maksadın ne olduğuna karine olmaya elverişli değildir. Sebebin ayetin anlaşılmasında bazen insanın yolunu aydınlatan bir unsur olduğunu biz de inkâr etmiyoruz. Fakat ayetin bizzat kendisinin anlaşılır olması gerekir, çünkü sebeb Kur'ân'dan değildir. Bundan dolayı Yüce Allah bu ifadesini *"ey akıl sahibleri! benden sakının"* şeklinde tamamlıyor. Yani her kimin aklı ve kavrama yeteneği varsa, kimse benden korkup, sakınsın. Çünkü böyle bir kimse takvanın hasıl ettiği nur üzere olur ve ondan yararlanmaya ehil olmuş olur.

Ben derim ki; azık edinmek ve insanı kınanmış olan dilenmeye muhtaç hale getirecek durumlardan kaçınmak gibi sebeplere yapışmak da hayır ve taat fiillerine dahildir. Her şeyi en iyi bilen Yüce Allahtır.

---

387. Buhârî, *Hac*,6; Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 4.

لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَن تَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ فَإِذَا أَفَضْتُم مِّنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا
اللَّـهَ عِندَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِن كُنتُم مِّن قَبْلِهِ لَمِنَ
الضَّالِّينَ ﴿198﴾
ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّـهَ
إِنَّ اللَّـهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿199﴾

198- Rabbinizden gelecek bir lutfu aramanızda size herhangi bir günah yoktur. Arafat'tan ayrılıp, akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin ve O'nu size gösterdiği şekilde anın. Şüphesiz siz daha önce yanlış gidenlerden idiniz.

199- Sonra insanların aktığı yerden siz de akın. Allah'tan mağfiret isteyin, Çünkü Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.

Yüce Allah'ın "***Rabbinizden gelecek bir lutfu aramanızda size herhangi bir günah yoktur.***" şeklindeki ifadesi bundan önceki ayetlerle irtibatlıdır ve kapalılığı giderme, yanlış anlamayı savuşturma makamında gelmiştir. İşaret ettiğimiz yanlış anlama, -en hayırlı azık olarak- takvadan azık edinme, iyilik ve hayır yapma emrinden kaynaklanabilir. Öte yandan, aklı başında olanlara takvanın emredilmesiyle takva üzere olmayanların akıllarının ve kavrama güçlerinin olmadığı da üstü kapalı olarak ifade edilmiştir. Gerçekten, bu emirlerin ardından insan hac günlerinde iyilik ve hayır amellerinden başka hiçbir şey mübah değildir zannedebilir. İnsan, câhiliye döneminde Arapların yaptıkları biçimiyle hac mevsiminde ticaret yapmak ve kazanmak haramdır diye düşünebilir. Hac esnasında, cinsel birleşme, haram sayılan fiilleri işleme ve -ticaretin genelde ayrılmaz bir parçası olan- tartışma nasıl haramsa, dikişli elbise giyerek, traş olarak, kadınlara yaklaşarak bir konfor sağlamak nasıl haramsa, ticaret de böylece haramdır zannedebilir. İşte Yüce Allah, bu yanlış anlamayı ortadan kaldırmakta ve hac günlerinde kazanç elde etmenin -bunu Yüce Allah'ın bir lutfu saymak şartıyla- yasak olmadığını öğretmektedir. Çünkü, hac ibadeti esnasında böylesi bir davranış, Yüce Allah'a karşı ihlasa aykırı değildir. İhlasa asıl aykırı düşen, -hacda kazanç elde etmeyecek olsaydı, hac için yolculuğa çıkmazdı- denilecek şekilde insanın kendini sırf ticarete vermiş olmasıdır. Cumhuru oluşturan bilginler bu kanaattedirler. Ebu Müslim buradaki serbestiyetin hacdan sonra olduğu kanaatindedir ve ona göre hac günlerinde kazanç elde etmek yasaktır. Ancak bu ayetin

hac ahkâmı verilirken inmesi ve "günahın olmadığı"nın ifade edilmiş olması, Ebu Müslim'in aleyhine delildir. Çünkü hac günleri dışında *"günah yoktur"* denmesinin hiçbir anlamı yoktur. Ayrıca ayetin inişine sebeb olarak rivayet edilen olaylar da Ebu Müslim'e karşı delildir. Buhârî, İbn Abbas'tan (ö.68/687) ayetin inişine sebeb olarak şu rivayeti naklediyor: Ukâz, Micenne ve Zülmecâz, cahiliye döneminde Arapların kurdukları birer pazardı. Daha sonra Müslümanlar hac mevsiminde ticaret yapmayı günah saydılar ve bunu gelip Rasûlullah'a (s) sordular. Bunun üzerine yukarıdaki ayet-i kerîme indi.[388] İbn Abbas bu ayeti "fi mevsimi'l-hacci" şeklinde bir eklentiyle birlikte okumuştur. Zannediyorum bu eklenti İbn Abbas'ın bir tefsiri olsa gerek.

İmam Ahmed, İbn Ebi Hâtim, İbn Cerîr, Hâkim ve başka hadis imamları Ebu Ümâme et-Teymî kanalıyla şu hadisi naklederler. Ebu Ümâme der ki İbn Ömer' e sordum: "Bizler hacı taşıyan kervancılarız. Bizlerin haccı olur mu? İbn Ömer şöyle cevap verdi: Bir kişi Hz. Peygamber'e (s) gelerek aynen senin bana sorduğun soruyu sordu. Peygamberimiz (s) adama cevab vermedi. Sonunda Cebrâil bu ayet-i kerîmeyi getirdi. Peygamber Efendimiz ayeti zikrettikten sonra soruyu soran kişiyi çağırdı ve ona; *"Sizler hacısınız"* buyurdu. İbn Ömer'den bir diğer rivayete göre Peygamberimiz (s) cevabını şu sorularla verdi: *"Sizler telbiye getirmiyor musunuz? Sizler Safa ve Merve arasında gidip gelmiyor musunuz? Sizler... değil misiniz?... değil misiniz?"*[389] Sonra da daha önce geçen ifadeyi zikrederek *"sizler hacısınız."* dedi.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki; bazı müşrikler ve İslâm'ın ilk döneminde bazı Müslümanlar hac günlerinde her türlü amelin günah olduğu kanaatinde idiler. Hatta bu yüzden dükkanlarını kapatıyorlardı. Yüce Allah bu insanlara kazancın kendi lütfundan bir talep olduğunu ve kişide ihlas bulunduktan sonra bunda herhangi bir günah olmadığını öğretti. Yüce Allah'ın *"Rabbinizden"* ifadesi bize rızık aramanın -bunun Yüce Allah'ın lutfundan olduğunu düşünmek kaydıyla- bir çeşit ibadet olduğuna işaret ediyor. Rivayet olunur ki, Hz. Ömer (r) bu makamda soru soran birisine; "Bizler ticaretten başka bir şeyle mi yaşıyorduk?" şeklinde cevab vermiştir.

Ben derim ki; bazı âlimler "günah olmadığı" ifadesinden yola çıkarak bunun bir mübahlık ve bir ruhsat ifade ettiğini, evlâ olanın hac günlerinde ticareti bırakmak olduğunu söylemişlerdir. Onların bu görüşleri, üstadın yukarıda söylediğiyle çelişmemektedir. Eğer, "hac günleri" tabiri ile Şevval, Zilkâde ve Zilhicce aylarının bütün günleri ya da ilk iki ay ile Zilhiccenin ilk on günü değil de, sadece bilfiil hac ibadetinin yapıldığı günler kastedilirse iki söz arasında herhangi bir çelişki meydana gelmemektedir. İfadeyi biraz açacak olursak; her vaktin kendine ait bir ibadeti vardır ve o vakitte bir başka ibadet bu

388. Buhârî, *Büyû*, 35.
389. Ahmed b. Hanbel., II, 155.

ibadetle birarada bulunamaz. Sözgelimi hacıların telbiyeleri, bayram ve teşrik günlerinde tekbir getirmeleri gibi. Hac ihramına girerken getirilen "telbiye" namaza girmek için getirilen "başlangıç tekbiri" gibidir. Telbiye; hacının hac fiilleri esnasında Arafat'ta vakfenin sonuna kadar veya bayramın birinci günü Cemre-i Akabe'ye (büyük şeytana) ilk taşı atacağı ana kadar durmadan tekrar edecek olduğu özel bir zikirdir. Telbiye'nin kesilmesinin ardından tekbir getirmek müstehab olur. Âlimlerin telbiyenin ne zamandan ne zamana kadar getirileceği konusunda görüş ayrılıkları sözkonusudur.

Buna göre ayet-i kerîmenin vermek istediği mesaj -asıl gaye o olmadığı sürece- hac günlerinde kazanç sağlamanın mübah olduğudur. Bir de, ticaret hüsnüniyyetle icra edildiği ve bunun Yüce Allah'ın lutfundan olduğu düşünülerek yapıldığı takdirde ticaret yoluyla kazanç sağlamanın bir çeşit ibadet olduğudur. Verilmek istenen bir başka mesaj ise, haccın bilfiil eda edildiği günlerde insanın kendini tamamen hac ibadetine vermesinin daha efdal olduğu, bu temiz ve kutsal topraklarda dünyanın bütün nimetlerinden kaçınmanın daha mükemmel bir davranış olduğudur. Yüce Allah bu ifadelerin ardından; ***"Arafat'tan ayrılıp, akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin."*** buyuruyor. Ayetin metninde yer alan ***"ifada"*** kökü, bir yerden bir başka yere gitmek demektir. Bu anlam, suyun bir yerden akması, ayrılması demek olan "ifadatu'l-mâ" ifadesinden istiare yoluyla alınmıştır. Buna göre *"afattum"* ifadesinin aslı, "afattum enfusekum" yani "nefislerinizi ayırdığınız zaman" demek olur ve yine bir kişi tıpkı suyun sel gibi akması ve fışkırması örneğinde olduğu üzere söze ve konuşmaya daldığında "afada fi'l-kelami" denilir. İfade bu anlamdan da alınmış olabilir.

Arafat; Mekke'de bilinen mekânın adıdır. Hacıların ibadetlerini yaparken vakfe yaptıkları yerin ismidir. Burada her yıl binlerce insan gelip hacı olmak üzere vakfe yapar. Bu isim Kur'ân-ı Kerîmde -görüldüğü üzere- çoğul kipiyle kullanılmıştır. Neden çoğul kullanıldığına sebeb olarak bazı görüşler ileri sürülmüştür: Bazılarına göre bu kelime çoğul kalıbında olup, tekil bir nesneye özel isim olarak verilmiştir. Tıpkı Şam bölgesinde bir yerin adı olan *Ezriat* kelimesinde olduğu gibi. Bu kelime de kalıp itibariyle çoğuldur fakat belli bir yerin özel adıdır. Arafat kelimesine geri dönecek olursak, bu isim o mekâna herhangi bir münasebet gözetilmeden doğrudan doğruya verilmiş bir isimdir. Bazı bilginler oraya neden Arafat dendiğine dair birtakım sebebler zikrederler. Bunların en güzeli, insanların orada ibadetle Rableri ile tanışmaları dolayısıyla verildiğidir. Ya da Arafat kelimesi, insanların orada birbirleriyle tanıştıkları imajını verdiği için burası o ismi almıştır. *"Arefe"* hacıların Arafat'ta vakfe yaptıkları günün adıdır. Bugün bilindiği üzere Zilhicce'nin dokuzuncu günüdür. Arapça'da, zamana bu isim verildiği gibi mekâna da verilmiştir. Arafat'ın dört sınırı vardır. Birinci sınır, doğu tarafındaki ana

caddedir. İkincisi, Arafat toprağının arkasında bulunan dağın etekleridir. Üçüncüsü, Kâbe'ye dönüldüğünde sol tarafta yer alan ve Arafat içindeki iki tepeciği izleyen bahçelerdir. Dördüncüsü ise, Urane vadisidir. Ne Urane ve ne de Nemira, Arafat sınırlarına dahil değildir.

Arafat'ta vakfe haccın en büyük rükünlarındandır. Arafat'ın her tarafı vakfe yeridir. ***Meş'ar-i Haram*** ise, Müzdelife'de Kuzah adında imamın üzerinde vakfe yaptığı tepedir. Buraya Meş'ar denmesi ibadet alametlerinin görüldüğü yer olmasındandır. Meş'ar'ın haram kelimesiyle nitelenmesi buranın hürmetinden ve saygıya layık bir mekân olmasından dolayıdır. Bazı bilginlere göre, Meş'ar-i Haram Arafat'ın iki dar yolundan itibaren Muhassir Vadisi'ne kadar olmak üzere bütün bir Müzdelife'dir. Ancak Muhassir Vadisi, Müzdelife'den olmadığı gibi Mina'dan da değildir. Tam tersine Muhassir, Müzdelife ile Mina arasındaki su yolunun adıdır. Ancak bu su yolu, günümüzde artık su yolu halinde değil, dümdüz durumdadır. Bazılarına göre Muhassir Mina'dan sayılır.

Ayet-i kerîmenin manasına geri dönecek olursak; bu ayette hacılardan Arafat'tan Müzdelife'ye akın edip döndüklerinde, Meş'ar-i Haram'da dua, tekbir, tehlil ve telbiye ile Yüce Allah'ı zikretmeleri istenmektedir. Bazılarına göre bu zikir, akşam namazıyla yatsı namazını Müzdelife'de birlikte kılmakla olur. Ancak ayete bakıldığında ilk akla gelen anlam bu değildir. Bilginler bu tefsiri; "emir, vücub ifade eder." şeklindeki kaideleriyle "Müzdelife'de Allah'ı zikir vâcib değildir." yolundaki görüşlerinin birbirine uygun düşmesi için yapmışlardır.

Ben derim ki; Müzdelife'de Cenâb-ı Allah'ı zikretmek vâcibtir. Bu vücûbiyet, hem bu okuduğumuz ayetten, hem de Peygamber'in (s); *"Hac ibadetinizi benden alınız , çünkü ben bu seneki haccımdan sonra bir daha hac yapıp yapamayacağımı bilmiyorum."*[390] şeklindeki sözlü sünnetine ek olarak hac ibadetini bilfiil beyan etmiş olmasından anlaşılmaktadır. Peygamberimiz hac ibadetini yukarıda olduğu gibi sözleriyle nasıl beyan buyurmuşsa namaz için de *"Beni namaz kılarken gördüğünüz gibi siz de namazınızı kılınız."* [391] şeklinde emir buyurmuştur. Peygamberimiz'in (s) gerek namazına ve gerekse hac ibadetine dair üzerine gerekli kıldığı fiiller vâcib olup Kur'ân-ı Kerîm'de mücmel olarak yer alan hükümleri beyan etmektedir. Peygamberimiz'in (s) yapmış olduğu fiillerden Sünnet olanları ise yukarıda olduğu şekliyle kendi üzerine gerekli kılmadıkları ve ruhsatın söz konusu olduğu fiillerdir. Buna bir örnek verelim: Peygamberimiz (s) şöyle buyurdular: *"Ben burada vakfe yaptım. Arafat'ın tamamında vakfe yapılabilir. Mina'nın her tarafında kurban kesilebilir."*[392] Bir başka hadis-i şerif'te şu ifadeleri görüyoruz: "Peygamber

390. Müslim, *Hac*, 310; Nesâî, *Menâsik*, 225; Ahmed b. Hanbel, III, 237, 378.
391. Buhârî, *Ezan*,18, Edeb, 27; Darimî, *Salat*, 42; Ahmed. b. Hanbel, V, 53.
392. Müslim, *Hac*, 149; Ebû Davud, *Savm*, 5, *Menâsik*, 57, 69; Tirmizî, *Hac*, 54; Nesâî,

Efendimiz (s) Müzdelife'ye geldi, orada akşamla yatsı namazını bir tek ezan ve iki kametle kıldı. İki namazın arasında hiçbir zikir ve tesbihte bulunmadı. Sonra sabahleyin tan yeri ağırıncaya kadar yattı. Tan yeri ağarınca sabah namazını bir ezan ve bir kametle kıldı. Sonra devesi Kusvâ'ya bindi ve Meş'ar-i Haram'a gelerek kıble'ye yöneldi. Yüce Allah'a dua edip tekbir getirdi. La ilâhe illallah diyerek O'nu birledi ve etraf iyice aydınlanıncaya kadar orada vakfede kaldı. Sonra güneş doğmadan yola koyuldular."[393] Bu hadis-i şerif, Meş'ar-i Haram'ın Kuzah olduğuna ve burada Allah'ı zikrin akşamla yatsı namazını birlikte kılmaktan başka bir şey olduğuna, Müzdelife'deki mebit'in (gecelemenin) haccin fiilleri arasında bulunduğuna delildir.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki; Meş'ar-i Harâm'da Allah'ı zikrin emredilmesi, buna özen gösterilmesi içindir. Çünkü hacı adayları orada sabahladıktan sonra belki bu zikri terkedebilirler. Ancak ayet-i kerîmede Müzdelife'de geceleyip, sabahlamaktan sözedilmiyor. Çünkü bu zaten bilinen bir husustur ve kimsenin orada yatıp, gecelemeyi hafife alacağından korkulmamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm ise, hac fiillerinin tamamını beyan etmemiş, aksine bunların içinde önemli olanları belirtmiştir. Kalan fiilleri ise, Peygamberimiz (s) kendi fiili ve uygulaması ile göstermiştir.

Yüce Allah devamla ***"ve onu size gösterdiği şekilde anın"*** buyuruyor. Yani; ve onu sizi güzel bir hidayete erdirdiği gibi öylece güzel bir zikirle zikredin. Çünkü O, sizi şirkten ve Rabbinizle aranızda aracılar edinmekten kurtarmıştır. Çünkü siz, câhiliye döneminde O'nu bütün kalbinizi kendisine tahsis ederek değil, aranızda başka birilerini gözeterek ve düşünerek zikrediyordunuz. Câhiliye döneminde Araplar hacda telbiye'yi şu şekilde getiriyorlardı: "Lebbeyk la şerike leke illa şeriken huva leke temlikuhu ve ma meleke" yani "Çağrına uydum da geldim. Senin ortağın yoktur. Ancak, kendisine ve malına sahip olduğun ortağın müstesna."

Yukarıda okuduğumuz ayetteki *"kema hedâkum"* ifadesinin başındaki *"kâf"* harfi, -söylenildiğine göre- sebeb bildirmek için değil, benzetme yapmak içindir.

"Şüphesiz siz daha önce yanlış gidenlerden idiniz." Yani, sizler bundan önce inançlarınızla ve amellerinizle hak yoldan ayrılmış ve sapıklığa dalmış kimselerin zümresindendiniz.

Üstadımız Muhammed Abduh ise bu ayeti şöyle anlıyor: Şüphesiz siz, İslâm'ın hidayeti sayesinde Allah katında şefaatçı ve aracı olmak üzere edindiğiniz putları ve ilah zannettiğiniz hayali bırakıp, düzgün bir Allah inancına

---

Menâsik, 202; İbn Mâce, *Menâsik*, 55, 73; Darimî, *Menâsik*, 50; Muvatta', *Hac*, 166, 167; Ahmed b. Hanbel, I, 72, 75, 76, 81, 157; III,321; IV,82.

393. Buhârî, *Hac*, 96; Ebû Davud, *Menâsik*, 57; Nesâî, *Ezan*, 20, *Salat*, 20, *Menâsik*, 207; İbn Mâce, *Menâsik*, 84; Ahmet b. Hanbel, II, 62, 78, 152.

ermeden önce sapıklık içindeydiniz. Sizinkisi gerçekle ilgisi olmayan bir hayalden ibaretti. Bu açıklamayla yukarıda *"zümre"* kelimesiyle belirtildiği gibi ifade artık bir muzaf (tamlanan) takdirine ihtiyaç duymaz. Aynı ayetteki *"kablihi"* kelimesindeki zamir, -*Celal'eyn* tefsirinin ve başka müfessirlerin dediği üzere- daha önce aynı kökten fiil geçmiş olması dolayısıyla hidayet anlamına gelen *"hüdâ"* kelimesi yerinde kullanılmıştır. Bazı müfessirlerin dediği gibi ifadenin akışının delâlet ettiği anlamla yetinilerek bu zamirle "Kur'ân" kelimesi de kastedilmiş olabilir. Tıpkı "inna enzelnâhu" ifadesindeki zamirin -cümlenin gelişinden anlaşılacağı üzere- Kur'ân kelimesi yerine kullanılmış olduğu gibi.

"Sonra insanların akıp geldiği yerden siz de akın." *Celaleyn* tefsiri başka müfessirler gibi buradaki hitabın özellikle Kureyş'lilere ait olduğu kanaatindedir. Çünkü Buhârî ve Müslimde Hz. Âişe hadisinde yer aldığına göre; "Kureyş'liler ve onların humus (ahmesliler) adıyla anılan dindaşları câhiliye döneminde Araplarla birlikte Arafat'ta vakfe yapmaktan kaçınıp, üstünlük taslarlardı. Yüce Allah Peygamberine, -Kureyş'lilerin yaptıkları fiili geçersiz kılmak gayesiyle- Arafat'a gelmesini, orada vakfe yapmasını, sonra da oradan Müzdelife'ye su gibi akmasını emretmiştir."[394] Bu ayet-i kerîme'deki ***"ifada"*** kelimesinden maksat Arafat'a çıkarken olduğu üzere buradan seller gibi akmak anlamınadır. Okuduğumuz ayetin başındaki "sümme" zikir ve söyleyiş itibariyle bir tertib/sıralama ifade etmektedir. Ancak üstadımız Muhammed Abduh bu görüşü kabul etmez. Çünkü ayetin üslubu böyle bir tefsirle uyuşmaz. Zira bütün ayetlerdeki hitab geneldir. Üstadımız şöyle der: Müfessirler bunu çok söylerler, fakat buna ifadedeki farklılığı giderecek herhangi bir nükte gösteremezler. Burada şöyle denebilir: Yüce Allah, hac ahkâmını zikrettikten sonra, âdeta -mealen- şöyle diyor: Haccın fiillerine dair daha önce geçenler ayan beyan belli olduktan sonra, artık hiç kimsenin başka birisi üzerine ve hiçbir kabilenin bir başka kabileye hiçbir imtiyazı ve ayrıcalığı yoktur. Siz eşitliğin ve övünmeyi bir yana bırakmanın bu ibadetin maksatlarından ve amaçlarından olduğunu öğrendiniz. Geriye bir şey kaldı, o da bu ayrıcalıklı âdete ortada hiçbir sebeb olmadığıdır. O halde sizler insanlarla birlikte aynı noktada yani Arafat'ta sel gibi akın edin.

Akla ilk anda gelen buradaki *"ifâda"* kelimesinden maksadın Müzdelife'den akın edip gitmek olduğudur. Çünkü bütün mü'minlere hitab edilirken, Arafat'tan akın akın gidileceği daha önce zikredilmişti. Müzdelife'den gitmek ise ancak Arafat'ta vakfenin ardından olur. Buradan anlaşılıyor ki; Onlar Arafat'ta vakfe, oradan Müzdelife'ye geçme hususunda diğer Araplarla eşittirler. Allah Teâlâ, onların Meş'ar-i Harâm'da dikkatlerinden kaçıracakları hususu, yani Allah'ı zikri emretmenin ardından oradan akın akın gitmeyi zikretti.

394. Nesâî, *Menâsik*, 202; Muvatta', *Hac*, 167.

İfadenin başındaki *"sümme"* Müzdelife'den akın edip gitmenin, Arafat'tan akın akın gitmenin ardından olacağını, bunun daha sonra olması gerektiğini ifade ediyor. Bu ifadede ayrıca yukarıda işaret ettiğimiz âdetin bir kez daha ortadan kaldırılışı vardır. *"İnsanların aktığı yerden"* ifadesi bize insanları beğenmeyerek vakfe'de ayrıcalık yapmanın hiçbir mantıklı yanının olmadığına işaret etmektedir. Çünkü onlar bu emrin ardından nasıl olsa akın akın gitme açısından birbirlerine eşit hale geliyorlardı. Arapların Kureyş'liler dışındakileri de Müzdelife'den akın edip gidiyorlardı. Şu halde ayet-i kerîme, *"ifâda"* dan maksadın Müzdelife'den akın edip gitme anlamına olduğunu ifade etmekle birlikte, Kureyş'in o âdetini de ortadan kaldırmayı içermektedir. Herhalde yukarıda nakledilen hadisten maksat da budur ve bu hadis mealen rivayet edilmiştir. Ağır basan ihtimale göre, bu ayet-i kerîmedeki ***"nâs"*** kelimesinden maksat, "insanlar" anlamına cins ismidir. Bazılarına göre bu ayetteki "insanlar"dan maksat insan cinsi değil, Hz. İbrahim, Hz. İsmail ve onların dindaşlarıdır.

"Allah'tan mağfiret isteyin." ayet-i kerîmesi ile onların Hz. İbrahim'den sonra hac ibadetini değiştirmek, hac fiillerine şirk koşmak gibi sonradan uydurdukları şeylerden mağfiret istemelerini ifade etmektedir. Eğer böyle demezsek, o zaman bu mağfiret isteği bundan önceki ayette Allah'ın kendilerine hatırlattığı sapıklıktan ve gerek hac, gerek başka ibadetlerdeki günahların tamamından mağfiret isteği olmuş olur. Bir zamanlar müşrik iken ilk başlarda İslâm'a giren o kimselere yöneltilen emir işte budur.

"Çünkü Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir." Yani Allah, kendisine dönerek ve tevbe ederek bağışlanma dileyen kimselere karşı çok bağışlayıcı ve çok merhamet edicidir.

فَإِذَا قَضَيْتُم مَّنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا فَمِنَ النَّاسِ
مَن يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ﴿200﴾ وَمِنْهُم مَّن
يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿201﴾
أُولَٰئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿202﴾
وَاذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَّعْدُودَاتٍ فَمَن تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ
فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَن تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ
وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿203﴾

200- Hac ibadetlerinizi bitirince, babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah'ı anın. İnsanlardan öyleleri var ki: Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver, derler. Böyle kimselerin ahiretten hiç nasibi yoktur.

201- Onlardan bir kısmı da: Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! derler.

202- İşte onlar için kazandıklarından bir nasip vardır. Allah'ın hesabı çok süratlidir.

203- Sayılı günlerde Allah'ı anın. Kim iki gün içinde acele edip dönmek isterse ona günah yoktur. Kim geri kalırsa, ona da günah yoktur. Bunlar takva sahipleri içindir. Allah'tan korkun ve bilin ki hepiniz O'nun huzurunda toplanacaksınız.

"Hac ibadetlerinizi bitirince, babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah'ı anın." Câhiliye döneminde Arapların hac mevsiminde biraraya geldikleri toplantı yerleri vardı. Buralarda toplanıp, babalarıyla övünürler, neseplerini ve yaptıkları işleri zikrederlerdi. İbn Ebi Hatim, İbn Abbas'tan (r) rivayet ediyor: Câhiliye dönemi Arapları hac mevsiminde biraraya gelirler, içlerinden birisi söz alıp; benim babam fakirleri doyururdu, kefaletleri, malî cezaları üstlenir, başkalarının diyet borçlarını üzerine alıp, kendisi öderdi diye öğünürdü. Kısacası; câhiliye dönemi Araplarının hac mevsiminde babalarının yapıp ettiklerini sayıp dökmekten başka herhangi bir zikirleri yoktu. İşte bunun üzerine yukarıda okuduğumuz ayet-i kerîme indi. İbn Cerir'in (ö.310/922), Mücâhid'den (ö.104/722)

yapmış olduğu nakle göre, câhiliye Arapları, hac ibadetlerini bitirdiklerinde, cemre'de (şeytan taşlama esnasında) durup, babalarının ve dedelerinin yapıp ettiklerini zikretmeye başlarlardı. Rivayete göre; Araplar Minâ'da mescid'le dağ arasında durup, birbirlerine karşı övünürler, karşılıklı şiirler okuyup, kâfiyeli sözler söylerlerdi. Allah Teâlâ, hac ibadetini bitirdikten sonra tıpkı câhiliye döneminde babalarını andıkları gibi veya onları andıklarından daha kuvvetli olarak Allah'ı anmalarını emretti. Veda haccında teşrik günlerinin ikinci gününde Peygamberimiz (s) Müslümanlara hitap etmiş ve o eski öğünmelerini bırakmalarını tavsiye buyurmuştur.

İmam Ahmed, Ebû Nadra'dan rivayet ediyor. Ebû Nadra, Peygamberimiz'in (s) teşrik günlerinin ortasında irad buyurmuş olduğu hutbesini dinleyen bir kişiden duyduğunu söylüyor. Bu rivayete göre Peygamberimiz (s) orada bulunanlara şöyle buyurmuştur: *"Ey İnsanlar! Gerçek şu ki sizin Rabbiniz birdir, babanız birdir. Dikkat ediniz! Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın Arab'a, beyazın siyaha, siyahın beyaza takvadan başka hiçbir üstünlüğü yoktur. Tebliğ ettim mi?"*[395] Orada bulunan sahabîler, "Allah'ın Rasûlu (s) tebliğ buyurdu." dediler.

Yukarıdaki ayet-i kerîmede yer alan *"daha kuvvetli bir anışla"* ifadesinin manası gayet açıktır. Buna göre manayı bir daha özetleyecek olursak; "Allah'ı babalarınızı andığınızdan daha güçlü bir anışla anın." denmiş olmaktadır. Bu ifadede görüldüğü üzere, çok güzel veciz (kısa konuşma) bir ifade mevcuttur. Üstadımız Muhammed Abduh der ki: Kur'ân'ın üslubunu kendi koydukları nahiv (dilbilgisi) kurallarının hakemliğine götürenler bu ayetin i'rab'ı hususunda haddi aşmışlardır. İmamlardan birisinin -ki bunun Ebubekir b. el-Arabî (ö.543/1148)olduğunu zannediyorum- söylemiş olduğu söz pek hoşuma gider. İbn Arabî şöyle der: Hayret verici bir husustur ki; nahiv'cilerden birisi, kaba-saba bedevî'lerden birine ait herhangi bir şiir beytini ele geçirdiğinde bundan dolayı neredeyse sevinçten uçmakta ve o beyti bir nahiv kaidesi ve kuralı olarak almaktadır. Sonra da, Kur'ân ayetlerinden herhangi bir ayetin i'rabını anlamakta zorlandığında bu ayeti bir kural olarak almamaktadır. Tam tersine bu ayeti o kaba ve bön insanların sözlerine uyduracağım diye kendini zorlamakta, sanki onların sözleri değişmez, sabit kuralmış gibi bu ayeti o söze uygun düşüreceğim diye kendini zorlamaktadır. Yine Ebülbeka'nın bir sözü vardır ki, o da pek hoşuma gider: Bu söz, Kur'ân'ın, bazı yerlerinde ifadenin akışından anlaşılan veciz ve kısa ifadeleri olduğu tespitidir. Buna göre tefsirini yaptığımız bu ayet açısından mana; "Siz daha kuvvetli zikrediniz" şeklindedir. Bu tür ifadeler Arap dilinde yaygındır. Üstadımız Muhammed Abduh bu gibi yerlerde her zaman tekrarlamış olduğu şu tespitini söyler: Kur'ân-ı Kerîm, Arap dilinde dili ıslah edip, düzeltmek için temel prensib olmalıdır. Biz bu tespiti daha önce de zikretmiştik.

395. Ahmet b. Hanbel, V, 411.

Allah Teâlâ daha sonra kendisini zikredip, dua edenleri iki kısma ayırıyor: ***"İnsanlardan öyleleri var ki, Ey Rabbimiz bize dünyada ver derler. Böyle kimselerin ahiretten hiç nasibi yoktur."*** Bu ayette geçen ***"el-halâk"*** nasib ve pay demektir. Allah Teâlâ, bu zümrenin nasıl olursa olsun -mutlak olarak- dünyanın nasibini talep ettiklerini ifade buyuruyor. Onların dünyanın ***"hasene"***sini talep ettiklerini söylemiyor. Çünkü bütün düşüncesi dünyadan ibaret olan kimse, elde edecek olduğu şehvetlerin ve nasiplerin *"hasene", "İyilik"* mi yoksa *"seyyie", "kötülük"* mü olduğuna aldırış etmez. Böyle bir kimse, her açıdan dünyayı taleb eder ve her yoldan oraya girer. Başkasına faydalı olanla zararlı olanı birbirinden ayırmaz. Dünya sevgisinin kendisine baskın gelmesi nedeniyle ahiretin, Yüce Allah'ın orada müttakilere hazırladığı hoşnutluğun onun gönlünde bir yeri yoktur ki, onu umsun ve elde etmek için Allah'a dua etsin. Ayrıca böyle bir kimse Yüce Allah'ın mücrimlere (günahkârlara) yöneltmiş olduğu tehdidinden de korkmaz ki, şerrinden kendini koruması için Allah'a sığınsın. Bu zümrenin ahiretin payından ve nasibinden mahrum olması kendi kazançlarının, kötü tercihlerinin, fani dünya nasiplerini ebedî ahiret mutluluğuna tercih etmelerinin sonucudur. Çünkü o dünyayı elde etmek uğruna, helâl ve haram demeden her vesileye sarılmaktadır. Hatta o Rabbinden sadece dünyanın nasiblerinden ve şehvetlerinden daha fazlasını ister. Bir çok insan, dünyanın bu nasibini elde etmek için, çalışıp çabalamada öyle fazla kafa yormadan bütün bunlara erişebilir ve ahiret için ise hiç çalışmaz. Oysa ahiretin mutluluğu için amelin en hayırlısını yapmak şarttır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: *"Her kim bu çarçabuk geçen dünyayı dilerse ona, yani dilediğimiz kimseye, dilediğimiz kadarını dünyada hemen verir, sonra da onu, kınanmış ve kovulmuş olarak gireceği cehenneme sokarız. Kim de ahireti diler ve bir mü'min olarak ona yaraşır bir çaba ile çalışırsa, işte bunların çalışmaları makbuldür."* [396]

Yukarıdaki ayette ***"bize ver"*** denilirken ifadede neyin istenildiğinin yer almaması ne büyük bir belağat örneğidir! Bu üslub, insanların karşısında şaşkınlığa düştüğü, melekelerinin aciz kaldığı bir hassas ve ince îcâz örneklerindendir. Bu ifade genele delâletiyle, yönelimleri farklı, heves ve arzuları başka başka olan bütün herkesi kapsar. Gerek güzel, gerek çirkin, gerek hayır, gerek şer, gerek yüce, gerek değersiz ve gerekse burada anılması uygun olmayan paylar ve şehvetler açısından herkesin eğilimi ve arzusu birbirinden çok farklıdır.

Müfessirler bu ayette ifade edilen zümrenin kim oldukları noktasında ihtilaf etmişlerdir. Bunların, ahirete iman etmeyen kâfirler olduğunu söyleyenler olmuştur. Bu kanaati taşıyan bilginler, İbn Abbas ve Enes'den (r) müşriklerin bu makamda dünya paylarını ve nasiblerini elde etmek için dua

396. İsra, 17/18,19.

edip, talepte bulunduklarına dair yaptıkları rivayete dayanırlar. Bazıları ise, bunların dinin esrarı ve hikmetleri kalblerine ulaşmamış, hidayetin nurları ruhlarında doğmamış, tam tersine ibadetleri dıştan gördüğüyle taklid etmekle yetinen ve bundan dolayı bütün düşünceleri ahiret değil, dünya olan Müslümanlar olduklarını söylemişlerdir. Bu görüşte olanlar görüşlerine delil olarak Allah Teâlâ'nın *"bu dini hiçbir payı ve nasibi olmayan kimselerle destekleyeceği"*[397] yolunda merfu olarak nakledilen sözünü zikrederler ve görüşlerinin doğruluğuna ayetin üslubunu gösterirler. Hiç kuşkusuz bu zümre her toplumda bulunduğu gibi, Müslümanların arasında da mevcuttur. İnsanları deneyen ve inceleyen kimse bunun doğruluğunu görecektir.

"Onlardan bir kısmı da ey Rabbimiz bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver derler." Yani onların içerisinde birinci zümre gibi her ne olursa olsun sadece dünya nasiplerini değil hem dünyanın hem de ahiretin hayrını isteyenler vardır.

Müfessirler ayette geçen ***"hasene"*** kelimesinin tam olarak ne anlama geldiği noktasında ihtilaf etmişlerdir. Bunun âfiyet mi, yeterli rızık mı, saliha kadın mı, itaatkar evlatlar mı, salih mal mı, ilim ve marifet mi, yoksa ibadet ve taat mı olduğunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bu yukarıdaki ihtimal dahilinde olan görüşlerin bazıları bazı selef âlimlerinden nakledilmiştir. Her halde bu görüşleri ileri süren kişilerden herbiri kendince mühim ve önemli olanı söylemiş olsa gerektir. Zâhir olan odur ki, burada geçen *"hasene"* kelimesi ifadede olmayan bir kelimenin sıfatıdır. Buna göre ifade; "hayaten haseneten" yani "güzel hayat" demek olur. İnsanın hayatı dünyada hangi unsurla güzel olmakta ve kişi dünyada mutluluğu elde etmektedir? Buna bakmak gerekir. Allah Teâlâ'ya icmalî (toptan, kısaca) dua ile dua eden kimse, Rabbinden dünya ve ahiret saadetini ve her iki âlemde hoş hayatı istemek için dua etsin ki, ayetin irşadına uymuş olsun. Her kimin özel bir ihtiyacı olur da, bunu elde etmek için Yüce Allaha dua ederse aynı ayetin çizmiş olduğu yoldan gidiyor demektir.

Müfessirler ahiretin hasenesinin ne olduğu noktasında da ihtilaf etmişlerdir. Bazıları bunun cennet, bazıları Yüce Allah'ın cemalini görmek olduğunu söylemişlerdir. Bilginler cehennem azabının ne olduğu noktasında da görüş ayrılığı içindedirler. Hz. Ali'den (kerremallahu veche) rivayet olunduğuna göre buradaki cehennem azabından maksat, kötü huylu kadındır.

Daha once *"Bana dua ettiği vakit, dua edenin dileğine karşılık veririm."*[398] ayet-i kerîmesinin tefsirinde, Allah'tan talebin ancak O'nun sebeb ve sonuç-

397. Bu hadisi, İmam Ahmed, Tabarânî (*Mu'cem*'inde ve *Evsat*'ında ve *Kebîr*'inde), Ebû Bekre'den Nesâî, İbn Hibbân ve İbn Ebi'd-Dünya Enes'den rivayet ederler. Bkz. Aclûnî, *Ke'fu'l-hafâ*,I, 274. Hadis no: 720.
398. Bakara, 2/186.

lar hususundaki kanunlarına uymakla, O'na yönelmekle, kulun aciz olduğu şeye kavuşması için kendisinden yardım ve başarı talep etmekle olduğunu ifade etmiştik. Hasan-ı Basrî'nin ***"Bizi cehennem azabından koru."*** ayetini *"Bizi cehenneme götüren şehvetlerden ve günahlardan koru"* şeklindeki tefsiri de bu yaklaşıma dayanmaktadır. Dünyada güzel hayatı talep etmek, kazanç elde etmede denenmiş olan araçlara sarılmakla, yaşantıda düzenli olmakla, şeriata ve mâ'rûfa uygun biçimde insanlarla güzel geçinmekle, bütün amellerde hayrlı olanı istemekle ve bütün kötülüklerden kaçınmakla olur. Ahirette güzel hayatı talep ise, halis imanla, yüce ahlâkla ve gücünün yettiği kadar salih amel işlemekle olur. Cehennemden sakınmayı talep ise günahları terketmekle, kötü ahlâktan kaçınmakla, haram olan şehvetlerden uzak durmakla ve buna ek olarak farzları yapmakla olur. İşte kalbin ve amelin lisanı ile talep budur. Dil ile talebe gelince, bu dilin kalbden geçen "bu araçlar Allah'tandır" şeklindeki düşünceyi tasdik etmesiyle olur. Şu halde bunlara sarılmak için çaba harcamak bizzat Allah'ın feyzinden ve ihsanından talep etmenin ta kendisidir. Yüce Allah'ın sünnet-i ilahi'si (âdeti) bu haseneyi, mahallini ve hikmetini kendisinden başka hiç kimsenin bilmediği olağan dışı şeylerle değil, kendi fazlı ve ihsanı ile vermesi şeklinde tecelli etmiştir. Kulun hidayette ve zora karşı yardımda ondan başkasına başvurmaması gerekir.

Yukarıdaki yapılan taksimde Yüce Allah sadece ahiretin iyiliğini taleb eden kimselerden sözetmemiştir. Çünkü yapılan bu taksim, gerçek hayatta ve realitede insanların cibilliyetlerinin (karakterlerinin) sesine, terbiyenin etkisine ve dinin yol göstericiliğine uygun olarak insanların durumlarını beyan etmek için yapılmıştır. İnsanlığın içinde -ahiret için amelde ne kadar ileri giderse gitsin- nefsi dünyada güzel şeye yönelmeyen hiç kimse hemen hemen yok gibidir. Çünkü açlık duygusu, soğuk ve yorgunluk hissi, insanı ister istemez bu elem ve ızdırabları hafifletme yolunu ve çaresini aramaya sevkeder. İslâm, insanı gücü dahilindeki amellerle mükellef kılar. İslâm dini, mükellefin üzerine kendi vücudu, aile fertleri, çoluğu çocuğu, yakın akrabaları, ziyaretçileri, din kardeşleri ve nihayet ümmeti lehine birtakım yükümlülükler ve haklar getirmiştir. Kişinin kulluğu ancak bu konuda Allah Teâlâ'ya yapacağı duası ile geçerli olur.

Bu ayet-i kerîmede ibadette aşırılığın kötülüğüne, bunun insan fıtratına ve dinin prensiplerine ters olduğuna işaret vardır. Yüce Allah'ın Ehl-i Kitab'a dinde aşırı gitme yasağını getirmesi ve bu konuda sıkı davrandıkları için kendilerini kınaması bizim için sadece bir ibrettir. Peygamberimiz (s) de bu konuda bize yasak getirmiştir. Bir hadis-i şerif'te rivayet edildiğine göre Rasulullah (s) zayıflaya zayıflaya âdeta tüyleri yolunmuş civcive dönmüş bir Müslümanı yanına çağırır. Ona; *"Sen Yüce Allah'a herhangi bir duada mı bulunuyordun?"* diye sorar. Adam; "Evet. Ben, Allah'ım eğer beni ahirette cezalan-

dıracaksan bu cezamı dünyada ver." diye dua ediyordum der. Bunun üzerine Peygamberimiz (s) adama; *"Subhanallah! Böyle olursa sen dayanamazsın ki! Ve buna gücün yetmez. Bunun yerine Rabbimiz bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru deseydin ya!"*[399] buyurur. Sonra onun için dua eder ve Yüce Allah o kişiye şifasını verir.

Aşırılıkta bundan daha ötesi de vardır. Tasavvuf ehli olan birisi bir gün; *"Dünyayı isteyeniniz de vardı, ahireti isteyeniniz de vardı."*[400] ayet-i kerîme'sini okuyan birisini işitir de, "Eyvah! Allah'ı dileyen nerede?" diye bir çığlık atar. Bu söz dışarıdan bakılacak olursa güzeldir, fakat muhtavası itibariyle çirkindir. Ayet-i kerîme sahabîlerin önde gelenlerine hitab etmektedir. Bu tasavvuf ehli kişi ve şeyhi o sahabîlerden herhangi birinin seviyesine eremediği gibi, yarı mertebesine de ulaşamaz. Şu halde dünyayı ve ahireti hak ile birlikte istemek Yüce Allah'ın hoşnutluğunu arzulamaktır ve onun sünnetine (sünnetullah) ve şeriatına göre amel etmektir. Ayet-i kerîmede dünyayı istemekten maksat savaşta ganimet istemektir. Ahireti istemekten gaye ise Allah yolunda şehâdettir. Acaba bu câhil kimse Yüce Allah'ın canlarını kendi uğrunda verdiklerine, peygamberine yardım ettiklerine, savaşta şehâdeti ganimete tercih ettiklerine şahidlik ettiği kimselerin O'nu istemediklerini mi zannediyor? Sahih bir rivayette varid olduğuna göre bu ayet-i kerîme Peygamber Efendimiz'in (s) yaptığı duaların ekserisini teşkil etmektedir. Acaba bu sûfî ve onun gibi aşırı gidenler, Allah'ı Hz. Peygamber'den daha çok mu sevdiklerini ve O'nun rızasını daha fazla mı istediklerini iddia ediyorlar?

Ben derim ki; asla bunu iddia edemezler. Onların iddiaları, Hind Brahman'larının iddia ettikleri vahdet-i vücud hayallerinden ibarettir. Bazıları bu vahdet-i vücud safsatasıyla meşgul olarak Yüce Allah'ın fıtratı konusunu ve onun yanında şeriatını bir kenara bırakmışlar, vahdet-i vücud'u kulluk mertebelerinin en birincisi ve üstünü kabul etmişlerdir. Onlar vahdet-i vücut nazariyesi için Kur'ân-ı Kerîmdeki; *"Rablerinin vechini (rızasını) isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma."*[401] ayet-i kerîmesi gibi bazı ayetleri te'vil etmeye kalkmışlardır. Allah Teâlâ'nın vechini istemek demek, din ve dünya maslahatından her meşru amelde sadece O'na ihlasla bağlanmak ve yönelmek ve yapılan amelde O'nun dininin hidayetini araştırmak demektir. Yoksa bu zümrenin hayal ettiği gibi Allah'ın "vechi"ni irade edip istemekten maksat, dünya ve ahiretin bütün nimetlerinden kendini soyutlayarak O'nun zâtına ulaşmak değildir. Çünkü akılların kavrayamayacağı, künhüne fikirlerin ve vehimlerin yaklaşamayacağı o kutsal ve Yüce zât ile birleşmek hiçbir mükellefiyete konu olmadığı gibi, hiçbir şeriat da bunu istememiştir.

399. Müslim, *Zikr*, 23; Tirmizî, *Deavât*, 72; Ahmed b. Hanbel, III, 107, 288.
400. Âl-i İmrân, 3/152.
401. En'am, 6/52.

Dahası; sonradan yaratılmış kimselerin Yüce Allah'ın künhünü idrak etmeleri güçlerinin çok üzerindedir. Dünyada Allah'ı marifet mertebelerinin en yücesi; herşeyi O'nun sayesinde bilmek, O'nu herşeyde bilmek ve herşey vasıtası ile O'nu görmek, isimlerinden kullarının işlerine taalluku uygun olan ismiyle O'na dua etmektir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin cumhur'u, insanların hayırlılarının, herbiri Rabbine özel bir ibadetle ibadet eden meleklere bu sayede üstün olduklarını söylemişlerdir. Kâmil mü'min, Rabbinin kulları üzerindeki hakkını ve onların birbiri üzerindeki haklarını itiraf eden kimsedir. Bütün bunlar, O'nu zikretmekle, O'na şükretmekle, O'nu sevmekle, O'na tevekkül etmekle ve O'na ihlasla bağlı olmakla olur. Ahirette Allah'ı marifet mertebelerinin en üstünü Adn cennetlerinde en yüce tecellisiyle O'nu rü'yet makamıdır. Mükâfatı zikretmekle meşgul olup, O'na ulaştıracak amelden gafil olmak cehalettir, ilim ve marifet değildir.

Yüce Allah devamla bunların pay ve nasiblerini soran kimselere beyan buyurmak için; ***"İşte onlar için kazandıklarından bir nasip vardır."*** buyuruyor. Bu ayet-i kerîmede ***"ulâike" (onlar)*** kelimesiyle dünya ve ahiret saadetini talep edenlere ve bu iki dünyada *"hasene"* isteyenlere işaret edilmektedir. Çünkü; sadece dünyayı talep eden zümrenin hükmü Yüce Allah'ın; *"Böyle kimselerin ahiretten hiçbir nasibi yoktur."*[402] ayet-i kerîmesinden anlaşılmaktadır. Çünkü bu ayet-i kerîmenin başındaki atıf vâvı mahzufa işaret etmektedir. Âdeta şöyle denilmiş olmaktadır: Bu zümrenin dünyadan nasibi budur. Onların ahirette ise bu dünya nasibinden başka hiçbir pay ve hisseleri yoktur. Her iki zümre hakkında söylenebilecek olan sözün özeti; *"Kim ahiret kazancını istiyorsa, onun kazancını arttırırız. Kim de dünya karını istiyorsa, ona da dünyadan bir şeyler veririz. Fakat onun ahirette bir nasibi olmaz."*[403] ayet-i kerîme'sinin manasında mevcuttur. Bu ayet-i kerîme gayet açık bir biçimde onlara kazançlarıyla birlikte Yüce Allah'a dualarının karşılığının verileceğini beyan ediyor. Bundan önce duanın manası ile ilgili olarak söylemiş olduğumuz şeyler hakkında bu ayet-i kerîme bir delildir. Biz orada duanın anlamından sözederken dua için, sebeblere sarılıp, Yüce Allah'ın âdetinin cârî olduğu biçimde çaba harcadıktan sonra dil ile yapılan talebin insanın içinden geçen, "Allah'a ihtiyacı olduğu" duygusuna uygun olması şarttır, demiştik.

Bundan dolayı Yüce Allah ***"mimmâ kesebû"*** yani *"onlar için kazandıklarından bir nasib vardır"* buyuruyor, "mimmâ talebû" yani "onlar için taleb ettiklerinden bir nasib vardır." demiyor. Ayetin manasını biraz daha açarsak, onlar dünyayı sebeblerine sarılarak taleb ettiklerinde, ahiret için de sa'y edip, gayret ettiklerinde her iki dünya için kazançlarından çabaları oranında bir nasib vardır demek oluyor.

---

402. Bakara, 2/201.
403. Şura, 42/20.

"Allah'ın hesabı çok süratlidir." Allah her kesbedene (amel edene) karşılığını, çalışmasına göre amelinin hemen ardından verir. Çünkü Yüce Allah'ın âdeti ihsanların kulların amellerin sonucu olarak tecelli etmesi biçiminde sabit olmuştur. Allah Teâlâ her amel edene amelinin karşılığını hiç gecikmeksizin verir. Allah'ın dünyadaki verecek olduğu karşılık nasıl hızlı ise ahirette de aynı şekilde süratli olacaktır. Ölümse insanoğlunun ahiret âleminin kapısına atmış olduğu ilk adımdır. Bu tefsirimiz ***"serîul hisâb"***, *"hesabı çok süratli"* ayetinin tefsiri sadedinde bundan maksat "duayı kabuldür" şeklinde yapılan tefsirden daha güzeldir. Müfessirlerin ekserisi buradaki *"hesâb"* kelimesinden maksadın ahiret hesabı olduğu kanaatindedirler. Bilginler bunun nasıl olacağı noktasında ihtilaf edip değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerin içinde akla en yakın olanı; *"hesâbın sür'ati"*nin her kişinin ameline muttali olmasından veya herkese kazandığı hayrın lehine, yapacağı şerrin aleyhine olduğunun göz açıp kapayıncaya kadar bir anda bildirilmesinden ibaret olduğudur. Yüce Allah'ın bütün yaratıkların hesabını dünya günlerinden bir günün yarısında göreceğine dair veya bu hesabın iki sağım arası devenin sütünün memesinde biriktiği an kadar "fevâk"[404] ve göz açıp, kapayıncaya kadar geçen bir sürede[405] görüleceğine dair rivayet vardır.

Bunlar; hocamızın, "ayette geçen nasibin bu zümrenin dünya ve ahiret birlikte olmak üzere amellerinin karşılığına şâmil olduğu" yolunda anlattığı açıklamalara dair mealen benim yazdıklarımdır ve bu açıklamalar üstadımız hayatta iken basılmıştır. Sonra ben ***"nasib"***'in, *"mimmâ kesebû"* ayetinin başındaki *"teb'îziyye"* *"min"*'i ile ifade edilmesi üzerinde düşündüm. Buradan nasibin "kazancın bir kısmı" olduğu sonucuna vardım. Oysa ahiret mükâfatı kat kattır. Dünyada ise az önce delil olarak zikrettiğim, *"her kim bu çarçabuk geçen dünyayı dilerse ona yani dilediğimiz kimseye, dilediğimiz kadarını dünyada hemen verir, sonra da onu, kınanmış ve kovulmuş olarak gireceği cehenneme sokarız."*[406] ayeti işaret ettiği gibi, insanlar orada ne kazançları, ne de dualarıyla her istediklerine nail olamazlar.

Böylece benim nazarımda tercihe şayan olan ihtimal; kazançtan ve nasibten maksadın; *"dünyada kazanç"* olduğudur. Ahiretin ceza veya mükâfatına ise hesabın sü'rati ile işaret edilmiştir ki, ahirette kul amelinin karşılığını oraya intikal eder etmez hemen görecektir. Bu görüş benim cumhur'dan naklettiğim görüştür.

Sonra Yüce Allah eskiden kendisini zikretmedikleri Meş'ar-i Haram'da zâtını zikretmelerini Mina günlerinden sonra biraraya gelip babalarının övü-

404. *"Bunlar da ancak, bir an gecikmesi olmayan korkunç bir ses beklemektedirler."* (Sad, 38/15).
405. *"Kıyametin kopması ise göz açıp, kapama gibi veya daha az bir zamandan ibarettir."* (Nahl, 16/77).
406. İsra, 17/18.

nülecek hususiyetlerini sayıp döktükleri gibi, hac ibadetinin tamamlanmasından sonra kendisini de zikretmelerini emretmesinin ardından buyuruyor ki: ***"Sayılı günlerde Allah'ı anın."*** Kurtubî, (ö.671/1273) Hafız İbn Abdülber (ö.463/1071) ve başka bilginlerden *"sayılı günler"*den maksadın Mina günleri olduğu noktasında bilginler arasında icma olduğunu söylüyor. Mina günleri bilindiği üzere Zilhicce ayının onbirinden onüçüne kadar olan üç teşrik günüdür. Sayılı günlerin bu teşrik günleri olduğu görüşünü İmam Ahmed'de ve diğer dört Sünen kitabında ve başka hadis kitablarında rivayet edilen Abdurrahman b. Ya'mer hadisi desteklemektedir. Râvinin ifadesine göre; "Necd ahalisinden bir grup insan Peygamber Efendimiz (s) Arafat'ta vakfe yaparken kendisine gelirler. Ona (s) hacla ilgili soru sorarlar. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz (s) bir münâdiye şu şekilde ilan etmesi için emir verir: *"Hac Arafat'tan ibarettir. Kim tan yeri ağırmadan Müzdelife gecesi Arafat'a gelip, vakfe yaparsa, hacca yetişmiştir. Mina günleri üçtür. Her kim bu iki gün içinde acele edip, Mina'dan Mekke'ye dönmek isterse ona günah yoktur. Kim geri kalırsa, ona da günah yoktur."*[407] Hz. Muhammed, binitinin arkasına bir adam alarak bu emri ilan ettirdi. Bir başka ifadeyle, insanlar haccın hükmünü öğrensinler diye bu ilanı yapması için binitinin terkisine bir kişiyi alıp bindirdi. Bu ilana göre Arafat'ta -hacıların gecelemek için Arafat'tan Müzdelife'ye akın ettikleri gece bile olsa- vakfe yapmak için yetişen kimse hacca yetişmiş demektir. Bu işaret ettiğimiz gece Zilhicce'nin onuncu gecesidir. Yine biz bu ilandan anlıyoruz ki, Mina'da kalınacak günler üç gündür. Bunlar; hacıların cemrelere taş atıp kurbanlarını ve hedy'lerini kesecekleri günlerdir. Kim bu fiilleri ilk iki günde yapacak olursa bu câizdir. Her kim geri kalıp, üçüncü günde de cemreye taş atarsa bu da câizdir. Hatta bu daha efdaldir, çünkü aslolan böyle davranmaktır. Bu davranışta daha fazla ibadet etme özelliği vardır. Hadis-i şerif ayet-i kerîme'de geçen ***"el-eyyâmu'l- ma'dûdât"*** / *"sayılı günler"* terimini tefsir etmektedir. Tirmizî'nin eseri *Camî*'inde söylediği üzere ilim ehli nezdinde uygulama da böyledir.

Yüce Allah bu ayet-i kerîme'de bugünlerde kendisinin zikredilmesini emrediyor da cemrelere taş atılmasını emretmiyor. Çünkü cemrelere taş atma işi Arapların bildikleri ve öteden beri uygulayageldikleri bir husustu ve İslâm dini insanların eskiden beri yapageldikleri bu fiilleri kabul etmiş bulunuyordu. Allah Teâlâ bu ayette dinin ruhu olan daha mühim bir fiili zikretmiştir. O da bu hac fiillerinden herbirini yaparken Allah'ı zikretmektir. Bu, Kur'ân-ı Kerîm'in âdetidir. Kur'ân namaz kılmaktan, namazda huşu içinde olmaktan, Allah'ı zikirden, O'na dua etmekten, bunların nefsin ıslahına etkisinden sözeder de namazda, kıyamda nasıl durulacağından,

---

407. Ebû Davûd, *Menâsik*, 69; Tirmizî, *Hac*, 57; *Tefsir Sure*, 3, 22; İbn Mâce, *Menâsik*, 57; Nesâî, *Menâsik*, 211; Ahmed b. Hanbel, IV, 309, 310, 335.

rükua nasıl eğilinip secdeye nasıl varılacağından, rükû'un her rekatta bir kez yapılacağından, secdenin ise iki defa yapılacağından sözetmemektedir. Kur'ân bunları Peygamberimiz'in (s) uygulamak suretiyle beyan etmesine bırakmıştır. Peygamberimizin Sünneti ise bugünlerde "Allah'ı zikretmek"ten maksat, namazların ardından, kurbanları keserken, cemrelere taş atarken ve bunun dışında diğer hac fiillerini eda ederken tekbir getirmek olduğunu beyan etmiştir. Fadl b. Abbas'tan hadis imamlarının yaptıkları bir rivayet şu şekildedir: *"Ben Müzdelife'den, Mina'ya geçerken Peygamber Efendimiz'in binitinin terkisinden bulunuyordum. Efendimiz (s) Cemre-i Akabe'ye ilk taşı atana kadar telbiye getirmeye devam etti."*[408]

İbn Ömer'den rivayet edilen bir hadise göre ise; *"Peygamber Efendimiz (s) cemreye taş atarken, herbir taşı fırlatırken tekbir getirmiştir."*[409]

Teşrik günlerinde tekbir getirileceğine dair çok hadis-i şerif varid olmuştur. Bunlardan bir tanesi İbn Ömer'e aittir. Bu rivayet şöyledir: *"Peygamber Efendimiz (s) Mina'da teşrik günlerinde, yatağında, çadırında, oturduğu mecliste, yürürken hep tekbir getirirdi."*[410]

Arafe ve bayram günlerindeki zikre gelince, bu zikirden maksat da tekbir getirmektir. Bu tekbirleri hacca gitmemiş olanlar da getirirler. Bu emir hacca gitmiş olsun olmasın bütün herkese geneldir.

Muhammed b. Ebubekir b. Avf rivayet ediyor: *"Mina'dan, Arafat'a giderken telbiyenin nasıl olduğu hakkında Enes'ten bilgi almak istedim ve; 'Siz Peygamber Efendimiz'le birlikte haccederken telbiyeyi nasıl getirirdiniz?' diye sordum. Bana dedi ki: Telbiye getiren telbiye getirirdi. Peygamber Efendimiz ona engel olmazdı. Tekbir getiren de tekbir getirirdi. Ona da bir şey demezdi."*[411]

Üsame'nin rivayet ettiği bir hadise göre; *"Peygamber Efendimiz (s) Arafe günü el kaldırıp dua buyurdu."*[412]

Senedi zayıf rivayetlerden birisine göre Arafe günü Peygamberimiz'in en çok yaptığı dua şöyle idi: "La ilahe illallahu vahdehu la şerike lehu, lehu'l-mülkü ve lehu'l-hamdu, bi yedihi'l-hayru, ve huve ala külli şey'in kadir." (Bir olan Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur. O'nun hiçbir şeriki ve ortağı yoktur. Mülk O'nundur. Hamd O'nadır. Hayır bütünü ile O'nun elindedir. O herşeye kadirdir.)

Peygamberimiz'in (s) Meş'ar-i Haram'daki yapmış olduğu zikri daha

408. Ebû Davûd, *Menâsik*, 57.
409. Buhârî, *Hac*, 138,140,142; Ebû Davûd, *Menâsik*, 57,77; Nesâî, *Hac*, 215,226,227,229; İbn Mâce, *Menâsik*, 64,84; Darimî, *Menâsik*, 34,61; Muvatta', *Hac*, 213.
410. Buhârî, *Iydeyn*, 12.
411. Buhârî, *Iydeyn*, 12, *Hac*, 86; Nesâî, *Menâsik*, 192; Dârimî, *Menasik*, 48; Muvatta', *Hac*, 43; Ahmet b. Hanbel, III, 110,240.
412. Buhârî, *İstiskâ*, 21.; Nesâî, *Menâsik*, 202.

önce ifade etmiştik. Bilginlerin ifadesine göre hac yapan kimse için telbiye getirmek zikirden daha efdaldir. Telbiye'den sonra efdal olmak bakımından, Arafe, kurban ve teşrik günlerindeki tekbir gelir. Kitaplarda nakledilen telbiye şekli şudur: "Lebbeyk, Allahumme lebbeyk, la şerike leke lebbeyk, inne'l-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk, la şerike lek."[413] Merfû olarak rivayet edilen telbiye şekli budur. Bunun yanında hacı adayı buna zikir, senâ (övgü) ve duadan dilediğini ekleyebilir.

Tekbir şekli ise şu şekildedir: Allahu ekber, Allahu ekber, Allahu ekber kebiran. Buna da başka şeyler eklenebilir.

Tefsirini yaptığımız ayete dönecek olursak, Allah Teâlâ'nın bu ayet-i kerîme'de acele edip Mina'dan iki günde Mekke'ye dönmekle bunu üçe tamamlama arasındaki muhayyerliği "takva" şartına bağladığını görürüz. Bundan dolayı Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Kim iki gün içinde acele edip dönmek isterse, ona günah yoktur. Kim geri kalırsa, ona da günah yoktur. Bunlar takva sahipleri içindir."*** Yani; Her kim bu taabbudî ve malum amelleri cemrelere taş atmayı yaparken bu sayılı günlerden iki gün içinde acele edip, Mina'dan Mekke'ye dönmek isterse ona hiçbir meşakkat ve sıkıntı yoktur. Kim de geri kalır, tamamlarsa ona da hiçbir sıkıntı yoktur. Yeter ki acele edip, iki günde Mekke'ye dönen de, bunu üç güne tamamlayan da Allah'tan takva üzere olsun ve Allah'ın koyduğu sınırda dursun. Çünkü hacdan ve her ibadetten maksat; takva melekesini kazanmaktır. Bu melekeyi kazandıran en büyük araç ise Allah Teâlâ'yı kalp ve dil ile birlikte zikretmektir. Böylelikle herşeyin hertürlü durumda Allah'ın murakabesi (gözetmesi) altında olduğu düşüncesi kula hâkim olur ve O da, hevâ, heves ve şehvetlerine değil sadece O'na kul olur. İşte bu işaret edilen ameller ise bu söylediğimiz gerçeği unutan kimseye birer hatırlatıcı unsurdurlar.

Cemrelere gelecek olursak cemreler üçtür. "Cemerât" kelimesi cemre kelimesinin çoğuludur. Manası, "çakıl taşlarının toplandığı yer" demektir. "Cemerehû, cemahû" "toplandı" anlamınadır. Buraya taş atmak -kurban kesme fiilinde olduğu gibi- Hz. İbrahim'den (a) beri nakledilip gelen hac ibadetinin hatıralarındandır. Hac fiillerinin geneli Hz. İbrahim zamanındaki İslam'ın ilk doğduğu ana ait hatıralardan ibarettir. Herbir cemreye[414] iki veya üç gün boyunca yedişer küçük taş atılır. Cemre-i Akabe'ye[415] diğer cemrelerden farklı olarak, nahr (kurban bayramının birinci) günü ayrıca taş atılır.[416]

413. (Allah'ım! Ben senin emir ve fermanına her zaman itaat ederim. Senin için ortak yoktur. Davetine daima ihlas ve sadakatle icabet ederim. Şüphe yok ki hamd de, nimet de Sana mahsustur, mülkte Senin şerikin yoktur!)

414. Türkçede buna büyük, orta ve küçük şeytan deniyor. (Çev.)

415. Cemre-i Akabe'ye bizim Türkiyeli hacıları büyük şeytan derler. (Çev.)

416. Bayramın birinci günü sadece Cemre-i Akabe'ye yedi taş atılır. İkinci günü önce küçükten başlanılarak her üç cemreye, üçüncü gün de yine her üç cemreye yedişer taş

Allah Teâlâ takvanın ne kadar önemli olduğunu belirttikten sonra takvayı emrederek ***"Allah'tan korkun ve bilin ki hepiniz O'nun huzurunda toplanacaksınız."*** buyuruyor. Yani; hac ibadetini eda ederken hertürlü durumda Allah'tan korkun ve kıyamet günü biraraya gelip O'na sevkedileceğinizi ve O'nun da amellerinizin karşılığını size göstereceğini kesinkes bilin. Âkıbet ise müttakilerindir. *"Kullarımızdan takva sahibi kimselere verdiğimiz cennet işte budur."*[417] İşte bunu bilmek insanın ruhuna etki eder ve onu amel etmeye sevkeder. Buna karşılık kişi bu konuda zan ya da kuşku içindeyse böyle bir kimse bazen amel eder, bazen de ameli bırakır. Çünkü onun kalbinde kuşkular birbiriyle çatışmaktadır.

Seçilen bu üslubun faydalarından birisi de, bunun i'cazın en yüksek derecelerinden birisi olmasıdır. Allah'ı zikir emrinin tekrarı, takvanın değerinin beyanı, sonra îcaz (kısa ifade) üslubunun tercih edildiği bu ayetlerde takvanın açıkça emredilmesi, bütün bunlar; i'caz'ın en yüksek derecelerinden başka bir şey değildir. Hatta hac fiillerinin vâcib olanlarından bazıları ise, -zaten öteden beri bilindiği için- emredilmemiş, sükutla geçirilmiştir. İşte bunlar bize gösteriyor ki; ibadette önemli olan Allah'ı zikirdir. Allah'ı zikir nefisleri ıslah eder, ruhları aydınlatır ki, nefisler hayra yönelsin, kötülüklerden ve masiyetlerden sakınsın. Böylece o ruhun ve nefsin sahibi müttakilerden olsun. Ardından da zikrin faydaları ve semereleri içinde yükselip de rabbanî'lerden olsun.

---

atılır. Böylece iki günün sonunda Mina'dan Mekke'ye dönenler kırkdokuz taş atmış olurlar. Bunu üçe tamamlayanlar ise yirmibir taş daha ekleyerek yetmiş sayısına ulaşırlar.

417. Meryem, 19/63.

وَمِنَ النَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللَّـهَ عَلَىٰ مَا فِي قَلْبِهِ
وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ ﴿204﴾
وَإِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ
وَالنَّسْلَ وَاللَّـهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ ﴿205﴾
وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّـهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ
جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿206﴾
وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّـهِ
وَاللَّـهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ ﴿207﴾

204- İnsanlardan öyleleri vardır ki dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Ve kalbinde olana Allah'ı şahit tutar. Halbuki O, hasımların en yamanıdır.

205- O dönüp gitti mi yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak, ekinleri tahrip edip, nesilleri bozmak için çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez.

206- Böylesine "Allah'tan kork" denilince, benlik ve gurur kendisini günaha sevkeder. O'na cehennem yeter. O ne kötü yerdir.

207- İnsanlardan öyleleri de var ki, Allah'ın rızasını almak için kendini feda eder. Allah da kullarına şefkatlidir.

Bundan önce geçen menâsik (hac fiilleri) ayetleri bize, hac fiillerinden ve bunun yanında bütün ibadetlerden maksadın kalpleri ıslah ederek, nefisleri Allah'ın zikrinin nuruyla ve O'nun azamet ve ihsanını kalpte canlı tutmanın ışığı ile aydınlatarak elde edilen takva olduğunu gösteriyor. Bu ve benzeri ayetler, güzel yollardan dünyayı talep etmenin takva ile çelişmediğini, tam tersine takvaya yardımcı olduğunu, hatta bunun, -geçmiş dinlerin mensuplarının kanatlerinin aksine- dinin tasvip edip gösterdiği bir yol olduğunu ifade ediyor. Oysa geçmiş dinlere mensup olanlar, cesede acı vermenin, onu dünyanın hoş ve lezzetli şeylerinden mahrum bırakmanın, dinin aslı ve esası olduğu kanaatine sahib bulunuyorlardı. İşaret ettiğimiz bu ayetler bir şey daha ifade ediyor. O da şudur: Her yönden dünyayı talep edip, dünya lezzetlerini en büyük düşüncesi haline getiren kimsenin ahirette hiçbir pay ve nasibi yoktur. Çünkü o, hayvanî duyguların çukuruna düşüp, ruhunu iman

nuru ile aydınlatmamıştır. Ve aklı irfanın Yüce mertebelerine yönelmemiştir. Takvanın mahalli ve bulunduğu yer dil değil kalb, kalbde bulunana delil ve şâhit ise -sırf kuru söz değil- amel olduğundan Allah Teâlâ bu ayetlerde insanların amellerinin kendilerinin gerçek yüzüne delâlet etmesi ve kalblerinin gizliliğini göstermesi bakımından iki kısma ayrıldıklarından sözediyor. Burada guruplamış olduğumuz ayetler Kur'ân'ın yüce maksadını beyan bakımından önceki ayetlerle aynı noktadadır ve iki grup ayet bu açıdan birbirinin uzantısı mahiyetindedir.

Kur'ân'ın en büyük amacı kalbleri ıslahtır. İnsanlar bu konuda birbirlerinden farklıdır ve bu hali bilmeleri gerekir. Bu nedenle Yüce Allah buradaki grupladığımız ayetleri bundan öncekilerin üzerine atfetmiş ve ***"İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider."*** demiştir. Ayet metninde geçen ***"yu'cibu"*** fiili "a'cebehu'ş-şey'u" teriminden alınmadır. Anlamı ise; *"herhangi bir şey onun hoşuna gitti, onu düşük değil güzel buldu, hoş ve sevimli gördü"* demektir. Bu ayet-i kerîmedeki ifade sadece Hz. Peygamber'e değil, bütün herkese yöneliktir. "Dünya hayatı" ifadesi de iki şekilde açıklanıyor.

Birincisi, sen dünya hayatında insanlar arasında iken sözü hoşuna giden birtakım insanlar vardır. Çünkü sen dünya hayatında sözlerin zâhirini alırsın, oysa bu sözü söyleyen kimsenin dili münafık olup, gönlünde gizlediği fikirlerin tam aksini dışa yansıtır, yapmadığını söyler. Bu münafık, beraber bulunduğu insanları ve akranlarını aldatmada dilinin çekiciliğine ve tatlılığına güvenir. Onlara, kendisinin sadık bir mü'min, hakkın ve faziletin yanında, bâtılın ve ahlâksızlığın karşısında olduğu izlenimini verir. Gerek başkalarıyla birlikte olduğunda, gerekse nefsiyle başbaşa kaldığında Allah'tan korktuğu, gerek zâhir, gerek bâtın, çirkin fiillerin tümünden kaçtığı, insanlar için sadece hayrı dilediği, sadece yarar ve hayır uğrunda çalışıp çaba harcadığı havasını verir. ***"Ve kalbinde olana Allah'ı şahit tutar."*** Yani; kalbinde olanın söylediğine ve iddia ettiğine uygun olduğuna Allah'ın adı üzerine yemin eder. İnsanın, "Allah bilir veya Allah şahittir ki, ben şöyle yapmayı seviyorum ve şöyle olmasını istiyorum" şeklindeki ifadesi yemin anlamı taşır. Allah Teâlâ; *"Rabbimiz biliyor, biz gerçekten size gönderilmiş elçileriz."*[418] buyurmaktadır. *"Allah biliyor"* şeklindeki ifade Arap kelâmında söz söyleyen kimsenin sözünü pekiştirmiş olduğu meşhur bir ifade kalıbıdır. Nitekim bunu şair bir beyitinde şu şekilde kullanır:

ألـيـس الله يـعـلـم أن قـلـبـي   يـحـبـك أيـهـا الـبـرق الـيـمـانـي

"Kalbim seni seviyor, Allah bilmiyor mu gerçeği,
Seviyorum seni, bil! ey Yemen'in şimşeği! "

418. Yasin, 36/16.

Âlimler derler ki; *"Allah biliyor"* sözü yeminden daha fazla vurgu ve pekiştirme ifade eder. Bazı fıkıh bilginlerinin ifadesine göre yalandan yere *"Allah biliyor"* diyen kimse dinden çıkmış, mürted olmuş olur. Çünkü yalandan bu şekilde konuşan kimse, Allah Teâlâ'ya cehalet nispet etmektedir. Ben derim ki; yalan yere böyle konuşmak -bununla Allah'a cahillik isnat etmeyi kastetmese bile- insanın dine gereken değeri vermediğini gösterir. Böyle bir söz ancak; *"Allah'ı ve mü'minleri aldatan"*[419] münafıkların ağzından çıkar, çünkü münafık insanlara çekici söz söyleyip, sevgi gösterir, ***"halbuki o hasımların en yamanıdır."*** Yani, böyle bir kimse, sevgi gösterdiği kimselere içinden hasımların en yamanıdır. Ya da, onların hasımları içinde en amansızıdır. Birinci verdiğimiz manaya göre ***"hısâm"*** kelimesi mastar olur. İkinci verdiğimiz manaya göre ise, kelime hasım kelimesinin çoğuludur. Tıpkı, "kâ'b" kelimesinin çoğulunun "kiâb" şeklinde gelmesi gibi. Tercihe şayan olan da bu ikinci anlamdır.

"Eled" kelimesinin kökü olan "el-ledd" ise, hasımlıkta şiddet ifade eder. Arapça'da "ledde'r-racülü" demek hasmından hiç ayrılmadı, husumetini şiddetlendirdi, demektir. "Lâdde" ise müşareket", işteşlik ifade eder.

Açıkladığımız bu ayet için bazı bilginlerin söylemiş oldukları üçüncü bir açıklama tarzı daha vardır. Buna göre; *"hısâm"* cidâl manasınadır. Bir başka ifade ile, hisam tartışırken çok güçlü, çok kararlı olan, insanlara izhar ettiği meyil ile, onları işlerinde ve maslahatlarında mutlu etme iddiasında aldatma ve tuzağa düşürmede herhangi bir acizlikle karşılaşmayan kimse demektir. Bu görüşü ileri süren müfessirlere göre kişinin insanları aldatırken dayanmış olduğu güzel vasıflar üç tanedir: Karşısındaki insanın beğenisini toplayacak şekilde güzel söz, doğruluğuna ve niyetinin güzel olduğuna Allah'ı şâhit tutması veya bu anlama gelmek üzere pekiştirme yapmada *"Allah şahiddir"* ifadesinden daha aşağı olan ve niyyeti temiz olan kimselerin kabul edebilecek oldukları başka pekiştirme ifadesi ve üçüncü olarak da, inkârcı veya muarızı (karşı geleni) yenmede araç olarak kullandığı kararlılık, ısrar ve söz gücü.

Bu kimsenin kötü halinin ve bozuk amellerinin beyanına gelince, bunlar az önce okuduğumuz ayeti izleyen iki ayette yer almaktadır. Yüce Allah *"dünya hayatı hakkında"* ifadesi ile bu iki ayete giriş yapmaktadır. Söze böyle başlamak, çeşitli belâgat sanatlarıyla maksadını açıklamak içindir.

Bu gibi zümre her toplumun içinde bulunur. Toplumlarda, cazibeli dil asırdan asıra değişiklik gösterir. Bazı zamanlarda bir kimse yaldızlı ve parlak sözüyle ancak bir kişiyi ya da sayılı kişileri kandırabilir, ama bazı zamanlar bütün bir toplumu kandırıp perişan edebilir.[420] Yaşadığımız bu çağda gazete-

419. Bakara, 2/9.

420. Tarihte bu söylediğimiz tesbite dair örnekler vardır. Bunların en hayret verici olanı Hollanda'lı Hilebaz Galyum Durank adındaki kişidir. (Lecan ve Albay Divayt) 17.

ler bütün herkese nasihat etmenin aracı olduğu gibi yine bütün kamuoyunu aldatmanın vesilesi de olabilir. Gazetelerin, cehaletin yaygın olduğu -özellikle geçiş dönemi toplumlarında- sözleri herkesçe beğenilen kimseleri aldatması kolay olur. Çünkü davet çeşitleri ve irşad yöntemleri farklı farklıdır.[421]

İkincisi, bazı müfessirlerin benimsemiş oldukları bir diğer açıklama tarzıdır. Buna göre "fi'l-hayati'd-dünya", "dünya hayatında" ifadesindeki zarf daha önce geçen konuşma fiiline bağlıdır. Buna göre ayetin manası; *"İnsanlardan öyleleri vardır ki sen dünya hayatında iken konuştuğunda söyledikleri senin hoşuna gider."* şeklinde değil de; *"İnsanlardan öyleleri vardır ki dünya hayatı hakkında, dünyanın ahvali, mal biriktirme yolları, dünyada makam, mertebe elde etme yöntemleri hakkında konuştuğunda, söyledikleri senin hoşuna gider."* biçimindedir. Çünkü dünya muhabbeti onun bütün benliğini sarmıştır. Dünyanın lezzetlerine, şehvetlerine eğilim göstermek kalbini esir almış ve onun şuurunu ve gönlünü çelen bir yönlendirici haline gelmiştir. Artık dili, -kalemi de öyle ya!- mal ve makam sahiplerini memnun edecek tarzda, otorite ve iktidar sahiblerinin sempatilerini çekecek biçimde konuşur, ama din hakkında konuşmaya başladı mı tutarsız ve öze ilişkin olmayan şeyler söyler ve saçmalar, boş konuşur. Onun sözünün kulakta bıraktığı etki güzel olmaz. Bu sözlerin insanın nefsinde de herhangi bir etkisi sözkonusu değildir. Bunun sebebi şudur; Konuşan kimsenin ruhu, konuşmuş olduğu sözde tecelli edip ortaya çıkar. Kişinin iç âlemi ifade tarzında kendini gösterir. *"Biz dileseydik, onları sana gösterirdik de sen onları yüzlerinden tanırdın. Andolsun ki sen onları konuşma tarzlarından tanırsın. Allah işlediklerinizi bilir."*[422] Hikmetli sözlerden birisinde şöyle denir: Her sözün üzerinde onu söyleyenin kalbine ait bir elbise bulunur. Bundan dolayı ihlaslı kimselerin irşadları yararlı, münafıkların tuzağı ve hilesi ise yaralayıcı ve kırıcı olur.

---

yüzyılda Hollanda Cumhuriyeti'nin kurucusu olan bu iki kişi toplumlarına samimiyetle hizmet etmişlerdi. Ancak, Galyum milliyetçilik ve yalancı iddialar adına bütün bir toplumda bu iki kişi aleyhine ülkede heyecan uyandırmış ve halk toplumun yararını düşünen bu kişiyi çok feci bir biçimde katletmiştir. Bu ülkede vatan hizmeti iddiasında bulunan kimselerin verdikleri zararlardan nice örnekler görmüşüzdür ve hala da görmekteyiz.

421. Toplumumuzun bugünkü hali buna örnektir. Görüldüğü üzere bugün, gözlerini mal, makam sevgisi bürümüş, dünyanın lezzetlerine dalmaya can atan bazı kimseler, bu toplumu şehvetlerine ulaşmak için, siyasetin desiseleri ve milliyetçiliğin vehimleri ile aldatıyorlar. İhlaslı olmaya yönelenler arasında, kalbleri biraraya getirmek ve ahlâkı bozan elde-avuçta ne varsa eritip bitiren içki, kumar, zina gibi fıskın araçlarından kurtulmak için dinin kulpuna yapışmaya çağıranlar bulunmaktadır. Siyasetin dalavereleri ile aldatmayı, onunla ve servet biriktirmekle meşgul olup da ilmi bir yana bırakmayı telkin eden kişiler görmekteyiz. Hilebazların ise halkı din adına bile aldattıklarını görmekteyiz. İnsanın iç yüzünün ne olduğuna en güzel delil ağzından çıkan lafı değil, yapıp ettikleridir.

422. Muhammed, 47/30.

Ayet-i kerîmenin bu ikinci tarz yorumunda; "ve yuşhidullahe" 7 "Allah'ı şâhid tutar" cümlesi daha önceki kısmın durumunu bildiren hal cümlesi değil, kendi başına bağımsız bir niteleme olmuş olur. Buna göre ayetin manası; insanlardan öyleleri vardır ki; karşısındaki kişinin beğenisini kazanmak ve onu aldatmak için yaptığı şey dünya hakkında sadece güzel konuşmaktan ibarettir. Fakat o buna rağmen kalbinin Allah'la birlikte olduğunu, içinin tertemiz olduğunu iddia eder, şeklinde olur. İnsan bu söylediğimiz gerçeği mücrim ve günahkar olanların hayatlarında Yüce Allah'ın nitelediği şekliyle gayet açık ve net olarak görebilir. Bunlar namazı kılmazlar, zekâtı vermezler, içki içerler, günahlara dalmada birbirleriyle yarış ederler, insanların mallarını haksız yollarla yerler, sonra din konusu gündeme gelince kendilerini dindarlardan ve takva sahiplerinden üstün görürler. Çünkü derler, müttakilerin zahirleri amel ve irşadla tamdır, fakat içleri kötü itikad ve inanç nedeniyle haraptır. Ve sözlerine şöyle devam ederler: Evet bizler faiz veya kumar parası yiyoruz, fakat biz bunun haram olduğunu kabul ediyoruz, kulüplerimizde başkaları ile birlikte olduğumuzda ve kendi nefsimizle başbaşa kaldığımızda kötü fiilleri işliyoruz. Fakat biz bu fiilleri güzel kabul etmiyoruz. Biz zenginlerin ceplerinden paralarını çekiciliğimizi kullanarak almaktayız, ama bundan maksadımız hayatımızı ve geçimimizi lüks hale getirmek değildir. Bizim onlardan aldığımız, onların durumunu düzeltme uğrunda çabamızın karşılığı ve onların vatanlarına yaptığımız hizmetlere karşılık bir mükâfattan ibarettir. Onlar bu iddialarıyla hasımların en yamanıdır. Dikkat edin, onlar akılsız ve ahmakların ta kendileridir. Yüce Allah'ın insanlar hakkındaki âdeti cari olup işlemiştir. Allah'ın Kitabı'ndaki hidayeti bize gösteriyor ki, salih amelle faydalı sözlerin kaynağı, sağlam inanç ve insanın içinde var olan ihlastır. *"Rabbinin izni ile güzel memleketin bitkisi (güzel) çıkar, kötü olandan ise faydasız bitkiden başka bir şey çıkmaz."*[423]

Bu büyük iddiaları ortaya atan zümrelerle hasta kalpli kimselerin vasfı ve nitelemesi hakkında Yüce Allah'ın ifadesine bir bak: ***"O dönüp gitti mi yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak için"*** çalışır. Bu ayet-i kerîme'deki ***"tevellâ"*** fiilinin tefsirinde iki ayrı görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan birincisine göre ayetin manası; bu sözlü iddia sahibi muhatabından ayrılıp da kendi işine döndüğünde, çabası ve çalışması daha önce söylediğinin tam aksine olur. Kendisi salih bir kimse olduğunu, karşısındaki kimsenin iyiliğini dilediğini, hayrı sevdiğini iddia eder. Sonra yeryüzünde bozgunculuk çıkarmak için koşar. Çünkü onun bütün düşüncesi ve hedefi şehvetleri, lezzetleri ve aşağılık nefsinin arzuları peşinde koşmaktır. O bu şehvet uğruna hak ve fazilet ehli kimselere düşman kesilir. Onlara eziyet eder, çünkü onların amansız bir düşmandır. Zira onun iç âlemi ve karakteri tamamen çelişki ve tutarsızlıkla

423. Araf, 7/58

dopdoludur. Bu kuru sözle iddiada bulunan kimse aynı zamanda şehvetleri peşinde koşarken, kendisi gibi fesatçı olanlarla karşılaştığında onlara da düşman kesilir. Dünya nimetlerinden yararlanırken ve ona götüren araçların peşinde koşarken, insanlara hile ve tuzak kurmak, onlara zarar vermek düşüncesinden başka hiçbir amacı yoktur. Bu kişi mallara ve ırzlara düşmanlık yaparak fesat çıkarırken, ***"ekinleri tahrip edip, nesilleri bozmak için çalışır."*** Bunu, düşmanlığındaki bozgunculuğun bir eseri olarak yapar. Ekinin tahrib edilmesi onun semeresi olan ekinin gitmesi demektir. Nesilden maksat ise, hayvanların yavrulandır. Burada âdetâ şehirli ve köylülerin kazançlarına işaret olunmaktadır. Bu ifadede, sevmediği kimselerden intikam almak için ekini biçen ve hayvanları zehir ve benzeri şeylerle katleden kimselere büyük bir ibret vardır. Böylesi intikamcı davranışlar faşistçe işlenmiş cürümlerdir ve günümüzde Mısır'ın kırsal alanlarında görülmektedir. Nerede kaldı İslâm! Hani nerede Kur'ân'ın hidayeti!

El-Ezherî'nin ifadesine göre bu ayet-i kerîmede geçen ***"hars"*** kelimesinden maksat kadınlardır. Nitekim aynı kelime bir başka ayet-i kerîmede bu anlamda geçmektedir: *"Kadınlarınız sizin için bir tarladır."*[424] ***"Nesil"*** kelimesinden maksat ise çoluk çocuktur. Acaba buradaki iki kelimeden maksat bütün herkesin kadınları ve çocukları mıdır, yoksa sadece fesad çıkaranların kadınları ve çocukları mıdır? Herhalde birinci ihtimal daha ağırlıklıdır. Çünkü gözlerini, -yiyecekmiş gibi- kadınlara dikenler veya ortaya attıkları fitnelerle insanların evlerinin düzenini bozmaya çabalayanlar ve aile ortamında tefrika çıkarmak için çaba harcayanların evleri, zâhirî ve bâtınî ya da sadece bâtınî olarak harab olmaktan nadiren kurtulur. Fesadçı ve kötü olan kimse hem kendi nefsine ve hem de aile fertlerine çeşitli şekillerde eziyet verir. Ancak kapılmış olduğu gururu gözünü kör ederek bu gerçeği görmesine veya evinde meydana gelen bu krizin kendi eseri olduğunu müşahede etmesine engel olur.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki; ekini ve nesli harap etmek, çok şiddetli eziyet vermekten ibarettir. Bu işaret ettiğimiz eziyetin bu ifade kalıplarıyla ifadelendirilmesi bir misal kabilindendir. Buna göre mana şöyle olur: Bu kimse alabildiğine bozgunculukla eziyet verir. Bu eziyeti ekini ve nesli helak etmeye yol açsa bile onu işlemekten çekinmez. Fesat çıkaranların durumu da aynen böyledir. Onlar da şehvetlerini tatmin etmek için bütün bir memleketin tahrip edilmesine yol açsa bile hiçbir bozgunculuktan kaçınmazlar.

Bir diğer görüşe göre *"tevellâ"* fiilinden maksat "geri dönüp gitti" şeklinde değil de, "kendine özel yönetim ve icraatı olan yönetici oldu" demek olur. Bu durumda bozgunculuk, zulmetmek, bayındırlığı tahrip etmek, ülkeyi ve insanları felakete sürükleme şeklinde olur. Ekini ve nesli tahrip

424. Bakara, 2/223

etmek ise, ya kan dökmek ve insanların malına el koymakla ya da amel edenlerin amellerinin karşılığını, kazançlarının faydalarını alma, ümitlerini koparıp kesmekle olur. Her kimin emeli kesilirse, canını korumak için zorunlu çalışma hariç, ameli de kesilir. Çalışma olmadıkça ne ekin ve ne de nesil meydana gelir. Nitekim zamanın olayları ve zalimlerin hayat tarzları bize bu ayeti açıklamaktadır. Biz bunları okuduk ve müşahede ettik ki; içerisinde zulmün yaygın olduğu ülkelerde ekin helâk olur ve bunu o ülkedeki büyük baş hayvanlarla, davarlar izlerler. Bu hayvanların nesilleri azalır. İşte bu söylediğimiz maddî fesat ve helâktır. Bir de bunun manevîsi vardır, buna göre ülkede cehâlet yayılır. Ahlâk bozulur, ameller kötüleşir. Bunun neticesinde kardeş kardeşe, evlat babasına asla güven duymaz.[425] Böylece toplumun kendi içindeki kargaşa, huzursuzluk gayet çetin ve amansız olur ve böyle bir toplum kendilerini esir almak isteyenlere karşı zelil olup, onlara boyun eğer. İşte bu söylediğimiz de manevî tahrip ve fesattır. Geçmiş tarihte ve günümüzde içinde çeşitli öğütler ve tehditler bulunan alâmetler ve ibretler vardır. İşaret ettiğimiz bu fesatçı, kendi içini bilmediğini zannettiği kimsenin yanında kalbinin hidayet üzere olduğuna Allah'ı şâhit koştuğunda, Allah Teâlâ onun bu bozgunculuk çıkarma hususunda neler yaptığını beyan etti. Bundan sonra da ***"Allah bozgunculuğu sevmez"*** dedi. Yani; bu münafığın ifsadı yeryüzünde zâhirdir. Zâhir, bâtının (gizlinin) alâmetidir ve ona delâlet eder. Kişinin amelinde fesatçılık yapması kalbinin fesadına ve Allah'ı kendine şahit tutarken yalancı olduğuna delildir. *"Allah bozguncuları sevmez."*[426] Çünkü o fesadı sevmez. Ayet-i kerîme bu dış yüzünden görülen güzel sıfatların -kişi amelini düzeltmedikçe- Allah katında güzel ve hoş sıfatlar olmadığına delildir. Çünkü Allah Teâlâ dış şekillere ve sözlere bakmaz, sadece kalplere ve amellere bakar. Bu ayet-i kerîme bize insanlar arasında ayrımın amellerine ve yaşantı tarzlarına göre yapılacağını ve yaldızlı sözlere kanmamak gerektiğini gösteriyor. Çünkü insanlar sohbet meclislerinden ayrıldıklarında mutlaka çalışmak, gayret sarfetmek zorundadırlar. Çalışma ise ya hayır ve ıslahtır ya da şer ve bozgunculuk çıkarmaktır. Her kalp içindekini dışarı sızdırır.

Bozgunculuk çıkarma bazen cehaletten ve yanlış anlamadan, zaman zaman da fıtratın bozukluğundan ve kötü niyetten kaynaklandığı için bilmeden kötülük işleyen hemen tevbeye yöneldiği, nasihatı kabule koştuğu, diğeri ise

---

425. Ahlâkta fesadın en hayret verici ibretlerinden birisi dünya hayatına dair söylediği sözler insanın hoşuna giden fesatçılardan birisine dair nakledilen şu anektottur: Bu fesatçılardan birisi yöneticilerden birine şöyle der: Ülkenden kardeşimi, filancayı ve filancayı çıkarmadıkça ne hakimiyetin sağlam kalır, ne de azametin ve büyüklüğün ülkede yerleşir. Ve yine bu fesadçıdan valilerden birisine şöyle dediği rivayet olunur: Benim oğlum filanca, falan ve falancayla seni zemmedip kötülüyor.
Bu verdiğimiz örnekler hiç kimsenin hatırına gelmeyecek derecede büyük bir fesattır.
426. Maide, 5/64.

Rabbiyle alay eder gibi günahında ısrarı tercih ettiği için Yüce Allah kasten bozgunculuk yapanı yanlışlıkla yapandan ayıracak temel kriteri zikrediyor ve ***"Böylesine "Allah'tan kork" denilince, benlik ve gurur kendisini günaha sevkeder."*** diyor. Yani; ona iyilik emredilip, kötülük yasakladığında bu kimse hemen öfkelenir, kendisine verilen bu öğüt nefsine ağır gelir. Benliğe ve gurura kapılır. Gurur ve benliğine düşkünlüğü, akılsızlığın ve ahmaklığın sapıklığı kendini kendinden geçirir ve âdeta büyülenmiş gibi olur. Artık doğru düşünemez, çünkü o bozgunculuğunda ısrarlıdır. Ondan hiç ayrılmak istemez. Yüce Allah benlik ve gururu kötülüğü emreden nefisten hangi yönden kuşku duyulmak gerektiğine işaret etmek için ***"izzet"*** kelimesi ile ifade buyurmuştur. Bu da irşat ve samimiyeti gerçek izzetin zıddı olan izzet şeklinde görmesidir.

Üstadımız Abduh derdi ki: Bu vasıf; hâkimiyet ve otoritenin sözkonusu olduğu bir göreve gelip iş başına geçme anlamında son derece açıktır. Çünkü baskıcı ve zâlim olan bir yöneticinin kendisine herhangi bir maslahat ve çıkar için yol gösterilmesi ya da zararlı bir iş için uyarıda bulunulması nefsine ağır gelir. Çünkü o, üzerinde bulunduğu bu makamın ve oturduğu koltuğun, kendisini insanların en akıllısı ve en ileri görüşlüsü haline getirdiğini düşünür. Dahası Allah'tan korkmayan bu zorba yönetici, kendi nefsini yetki konusunda halktan ve haktan üstün görür. Onun için, kendisinin en değersiz ve sakat görüşü, yönettiği insanların en sağlam ve kaliteli görüşlerinden daha hayırlıdır. Geçerli ve makbul olan, yönettiği halkın ıslahı ve iyiliği değil, onun çıkardığı bozgunculuktur. Onun için idare ettiği halktan herhangi bir kişinin çıkıpta ona; "şu konuda Allah'tan kork" demesi nasıl olur da câiz ve mümkün olur! Bu tiplerden birisi bir göreve gelir, bu işte şahsına veya yönetimine karşı bir zararın sözkonusu olduğunu görür ve bu sıkıntıdan nasıl çıkacağını bilmeye ihtiyaç duyar, derken karşısına kendisine yol gösterecek bir nasihatçı çıkar. Ancak o idareci kurtuluşunun ve krizden çıkışının çaresinin gösterilen bu yolda olduğunu bile bile bu yola girmez. Ancak o nasihatçı kendisine yol gösterirken bunun bir çaresini bulur. Nasihatını kendini irşad ettiği izlenimi vermeyecek ve itaat edilen efendinin buna ihtiyacı olduğunu sezdirmeyecek bir tarzda yapar.[427]

Ben bu gibi kimselerden birisine; *"Din Allah, Peygamber, Müslümanların imamları (önderleri) ve tümü için nasihattır."* hadis-i şerif'ini okuyarak kendisini psikolojik yönden hazırladıktan sonra "nasihat" sözcüğünü kullanarak nasihatta bulundum. "Ben sana nasihat ediyorum çünkü sen benim

427. Hocamız Muhammed Abduh Ezher'de ders verirken buna şöyle bir örnek verdi: "Efendi hazretlerinin -Allah yardımını esirgemesin- şu konuda şöyle şöyle hareket edileceği kendilerinin malumudur." Zeki olan kimseler, burada hocamızın bu sözü ile Mısır diyarının yöneticisine nasihat ettiğini hemen anlarlardı.

(imamımsın) önderimsin" denmiş olması, adamın nefsine ağır geldi. Bu olay, ona nasihat eden kimsenin son zamanlarındaydı.[428]

Şimdi Müslüman bir yöneticinin Allah, Peygamberi ve önderler için harcanması gereken çabanın aynısının kendisi için harcanmasına nasıl olup da razı olmadığına bir bakmak gerekir. Oysa âlimler halifelere ve Müslüman hükümdarlara nasihat ederler, onlar da dindeki konumlarına göre bu nasihati alırlardı. İslâm namına nasipleri, cuma ve bayram günleriyle, bid'at sonucu ortaya çıkan çeşitli gün ve gecelerde halkı aldatmak için mescidlere gitmekten ibaret olan azgınlar ve zalimlere gelince, -istedikleri her bozgunculuğu ve zulmü işlemelerine imkân verecek hâkimiyetleri ve otoriteleri kalmamış olsa da- nefisleri veya hâkimiyetleri altına verilen Allah'ın kulları hakkında Allah'tan takvaya ihtiyaçları olduğuna dair herhangi bir işaret onları rahatsız eder. Dine nispet edilen ve ona uyduklarını söyleyen kralların ve yöneticilerin ekserisi böyle olursa, Fir'avun'un ilahlık iddiasını hâlâ tuhaf karşılamak mümkün müdür?

"Tevellâ" fiilinin, "*dönüp, gitmek*" değil de "*iş başına geçmek*" şeklinde yorumlanıp tefsir edilmesi Allah'tan korkmanın emredilmesi nedeniyle kişinin benlik ve gururunun kendisini günaha sevketmesi kavramıyla çelişmez. Çünkü her fesatçının tabiatında kendisine iyi insan olmayı emreden ve salâha yapışmayı ve sarılmayı isteyen kimseye karşı bir nefret duygusu vardır. Çünkü o, bu kimsenin Allah'tan korkmayı (takvayı) ve hayrı emretmesini kendisini teşhir edip, ortaya çıkarmak, insanların bakışlarını yaldızlı ve çekici sözleri ile örtmüş olduğu kötülüklerine doğru çevirmek olarak değerlendirir. Fakat şunu belirtelim ki; bu ifadede sultanların ve yöneticilerin kastedilmiş olması daha ağırlıklı bir ihtimaldir. Yeryüzünde fesad çıkaran kimselerin haktan ve hayra davet edenlerden nefret etmeleri, kendilerini bu insanları hakir görme, onlara kin duyma ve -kendilerine Allah'tan korkmayı emretmeseler bile- onlara eziyet etmek için çabalama noktasına getirmiştir. Çünkü onlar hayra davet ve kötü fiilden yasaklamayı, kendi rezaletlerini sergilemek için yeterli, çekici sözlerini gidermek için kâfi bir unsur görürler. Bu nedenle hayra davet edenleri görmeye tahammül edemezler ve adlarının anılması rahatlarını kaçırır. Tam tersine onlara zarar vermek ve insanları davetlerinden nefret ettirmek için onların ayıplarının ve ufak-tefek kusurlarının peşine düşerler. Şayet açık bir sürç-ü lisan bulamazlarsa, o zaman sözlerini tahrif edip, te'vil etmeye ya da yalan uydurmaya ve iftira atmaya yeltenirler. Bu nedenledir ki; fesatçıların ıslahatçı önderlere dil uzatmalarının kâfirlerin peygamberlere ve rasûllere saldırmaları kabilinden olduğunu ve

428. Bu söylediğim benim bizzat yaşadığım bir olaydır. Bunu o zamanlar üstü örtülü bir biçimde yazmıştım. Bu yöneticinin öfkesi tam dokuz sene sürdü. Fakat onun öfkelenmesinin, kendini kızdıran bu nasihatten başka sebebi vardı.

onlar hakkında şöyle söylediklerini görürüz: "O, gururludur... Hiç kimseyi beğenmez. Bütün herkesi hata içinde kabul eder... İnsanları tümüyle sapık sayıyor, insanların akıllarını aşağılık kabul ediyor... O insanların fiillerini çirkin sayıyor... Halkın arasına tefrika sokuyor... vs."

İşte bunlar yeryüzünde fesad çıkaran kimselerin takvayı emreden kimseye zarar vermekten aciz kaldıklarında yaptıkları işlerin sonucudur. Eğer güçleri yeterse o zaman ıslahatçıları hapse koyup, döverler. Bulundukları yerlerden sürgün edip, katlederler. Bu nedenle Yüce Allah böbürlenip Allah'tan korkma emrinden yüz çeviren kimseler hakkında ***"Ona cehennem yeter."*** buyuruyor. Yani böyle bir kimsenin varacak olduğu yer cehennemdir, onun gururu ve cahilî kibrinin karşılığı olarak cehennem azabı yeter.

Bundan sonra Yüce Allah sözüne devamla, ahirette azab yurdu olan cehennemi niteleyerek ***"o ne kötü yerdir"*** diyor. Okuduğumuz ayetteki ***"mihâd"***, kişinin rahat etmek ve istirahata kavuşmak için sığınmış olduğu *"yatak"* demektir. "Le bi'se" kelimesinin başındaki "lam", mahzuf bir kasemin cevabı olarak gelmiştir. Allah Teâlâ daha önce yaptığı tehdidini pekiştirmek için yeminle ifade ediyor ki; benliği ve gururu Allah'tan korkma emrine boyun eğmesine engel olan kimsenin varacak olduğu yer cehennem olacaktır ve orası ne kötü bir yerdir! Orada hiçbir rahat ve içinde bulunanlar için hiçbir gönül huzuru olmayacaktır. Bazı müfessirler, cehennem için rahat etme yeri olan beşiğin kullanılması onlarla alay edilmek içindir, derler.

Bu ifadeden, yapılan taksimin gerçek olmasından, beşerin hayatında yaşadığı hali açıklamasından, bir öncesine bitişik ve ifadenin akışında onunla uyumlu olmasından anlaşılıyor ki; ifade bütün herkese yöneliktir, ayetin inmesine özel sebeb olarak rivayet edilen hadis ise onun genelliği ile çelişmez.

Bu ayetlerin inmesine sebep olan olayın ne olduğu hakkında bilginler ihtilaf etmişlerdir. İbn Ebi Hatim'in Said veya İkrime kanalıyla İbn Abbas'tan rivayetine göre, bu ayetler Müslümanların seriyyeleri helâk olunca onlar hakkında; *"yazıklar olsun! kendilerini davalarına tamamen kaptıran bu kimseler işte böyle helâk oldular. Ne aileleri arasında oturdular, ne de arkadaşlarının risaletini (mesajını) eda edebildiler."*[429] diyen iki münafık hakkında nazil olmuştur. İbn Cerir' in, Süddî'den rivayetine göre, bu ayetler Peygamberimiz'e (s) gelen, ona kendini Müslümanmış gibi gösterip, Peygamber Efendimiz'in de Müslümanlığından hoşlandığı el-Ahnes b. Şureyk hakkında nazil olmuştur. Peygamberimiz'in (s) İslâmını beğendiği Ahnes daha sonra Rasulullah'ın (s) huzurundan çıkmış, ekin tarlasına rastgelmiş, ekinleri biçip ateşe vermiş, orada bulunan merkepleri kesip öldürmüştür.

429. İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 363, Hadis no: 1910.

Bu ayetlerin inişine dair zikredilen bu iki rivayet eğer sahih iseler zâhir olanı şudur ki; bu iki olayı ayetlerin inmesine sebeb olarak gösterenler bu ayetleri o iki olaya geneli itibariyle uygun düşürebilirler. Şayet böyle yapılmayacak olursa, bu iki olay ayetlerin inmesine sebeb olmaya uygun düşmez. Çünkü görüldüğü üzere bu üzerinde durduğumuz ayetler iniş sebebi olarak gösterilen iki olaya uygun değillerdir. Çünkü bu iki rivayet şayet sahihse bunlar birbirinden çok ayrı ve uzak zamanda cereyan etmişlerdir. Zira Ahnes, Mekke müşriklerindendi. Diğer olay ise Medine'de meydana gelmişti.

Allah Teâlâ daha sonra kendi adı zikredilince benlik ve gururu kendisini günaha sevkedenlere karşılık diğer grubu zikrediyor ve; ***"İnsanlardan öyleleri de var ki, Allah'ın rızasını almak için kendini feda eder."*** diyor. Bu zümrenin birincilere karşılık olarak zikredilmelerinin gereği; ikinci zümrenin iddia etmeksizin, sözle öğünmede bulunmaksızın, salih amel işlemekle veya sözü ameline uygun ve dili kalbine muvafık olarak salih amelle nitelenmesidir. Bu okuduğumuz ayet az önce söylediğimiz kayıtları ifade etmese de, bu vasıfları üstü kapalı olarak içermektedir. Çünkü nefsini Allah'a satan kimse, buna karşılık Allah'ın rızasından başka bir bedel istemez. Sadece, kalpde ihlasla birlikte salih ameli, hakkı söylemeyi araştırır. Böyle bir kimse insanların yüzlerine başka, arkalarından başka olmak üzere iki dille konuşmaz. İnsanların karşısına iki yüzle çıkmaz. Dünya hayatının metaını dünyadaki kodamanların ve lüks yaşayan şımarıkların ellerindeki köşkleri, süs ve gurur metaını, Yüce Allah'ın katındaki nimetlere tercih etmez. İşte Kur'ânın imanını geçerli saydığı mü'min bu mü'mindir. Buna karşılık sadece dilde ortaya çıkan, kalbin özüne işlememiş olan, eseri ve etkisi amellerde görülmeyen, sahibinin dinine, kavmine ve mensub olduğu ümmete ait hiçbir hakkı taşımadığı, sadece lafla var olduğu iddia edilen kuru imana gelince, bu imanın Allah'ın katında hiçbir kıymeti yoktur. Böylesi bir iman, Yüce Allah'ın hesap gününde, insana herhangi bir fayda sağlamaz. Tam tersine bu iman sahiblerine ayet-i kerîmenin ifadesiyle; *"Dünyadaki hayatınızda bütün güzel şeylerinizi harcadınız, onların zevkini sürdünüz. Bugün ise yeryüzünde haksız yere büyüklük taslamanızdan ve yoldan çıkmanızdan dolayı alçaltıcı bir azab göreceksiniz."* [430] şeklinde hitab edilmesinden korkulur.

Allah Teâlâ, bu alış ve verişi başka ayetlerde de zikreder ve bu ayetler şimdi tefsirini yaptığımız ayeti açıklamakta, şerhetmekte, mü'minlerin nefislerini (canlarını) sattıklarını ve Yüce Allah'ın da bu canı satın aldığını ifade etmektedir. Bu konuda örnek ayetlerden birisi; *"Allah mü'minlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşır, öldürürler, ölürler. (Bu) Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'ân'da Allah üzerine hak bir vaaddir. Allah'tan daha çok sözünü yerine getiren kim vardır! O hal-*

430. Ahkaf, 46/20.

de onunla yapmış olduğunuz bu alışverişinizden dolayı sevinin. İşte bu (gerçekten) büyük kazançtır."[431] ayetidir. Yüce Allah bu mü'minleri az önce okuduğumuz ayetten bir sonraki ayette birtakım vasıflarla niteler. Mü'minin bu vasıfları bu ayetle birlikte iman ve iman ehli için temel kriter ve ölçü olması gerekir. Bir mü'minin nefsi, şehvet, hayvanî lezzet ve şeytanî hile için değil Allah içindir. Her kim şehvetini Rabbinin rızasına, O'nun koyduğu sınırlara uymaya, O'nun dinini korumaya tercih ederse, o kimsenin bu alışveriş piyasasında hiçbir ağırlığı ve değeri yoktur. Biz bu değerlendirmenin, dünya hayatının zinetine, lezzetlerine, köşklerine, saraylarına, içkilerine ve hurilerine kendilerini kaptırmış olan kimselere ağır geleceğini biliyoruz. Çünkü onlar, kendilerinin dinin önderleri, onun ihlâslı hizmetkârları olduklarını iddia etseler de gerçek böyle değildir. Çünkü hak, bâtıla sapanların ağzına acı gelir.

Bu ayet-i kerîmenin İslâm'ın güzel yollardan olmak kaydıyla dünyayı talep etmemizi ve ahireti istememizi meşrû kıldığını anladığımız dua ayeti ile çelişen herhangi bir yanı yoktur. Tersine bu ayet-i kerîme o dua ayetini desteklemektedir. Çünkü dünyanın güzel yollardan gidilerek, bir başka ifadeyle; faydalı ve meşrû yoldan gidilerek istenmesi, insanın canını satması sûretiyle Allah Tealâ'nın rızasını elde etmesine aykırı değildir. Bundan dolayı Allah Tealâ, bize sadece, bizzat işleyene veya başkasına zararlı olan fiilleri haram kılmıştır. O halde biz dünyanın nimetlerinden helâl yoldan yararlanabiliriz ve böylece hem sevaba erer, hem de Yüce Allah'ın katında O'nun hoşnutluğuna erenlerden olabiliriz. Bir örnek verelim: Peygamberimiz (s) bir gün; *"hanımınızla cinsel ilişkide bulunmakla sadaka sevabı elde edersiniz."* buyurur. Bunu duyan sahabîlerden birisi; *"Ya Rasûlallah! Biz hem şehvetimizi giderip, hem de bundan sevab mı elde ediyoruz?"* diye sorar. Peygamber Efendimiz (s) ona şöyle cevab verir: *"Söyler misiniz bu kimse şehvetini haram yoldan giderseydi, günaha girmez miydi?"* Sahabîler bu soruya hep bir ağızdan; "*evet*" diye cevab verirler. Peygamberimiz (s) sözünü şöyle tamamlar: *"İşte aynen bunun gibi, kişi şehvetini helâl yoldan giderirse, bu da onun için sevab vesilesi olur."*[432]

Allah'ın rızasına ve ahiretten önce dünya saadetine aykırı olan husus, insanın meşrû hududların dışına çıkarak kendisini şehvetlerinin ve dünya metaından faydalanmanın peşinden kapıp koyvermesi, böylece yeryüzünde bozgunculuk çıkarıp, bununla ekini ve nesli helâk ve tahrib ettiğine aldırmamasıdır.

İşaret ettiğimiz bu satış ancak; bir mü'minin -ihtiyaç hasıl olduğunda- canını ve malını Allah yolunda cömertçe feda ettiğinde gerçekleşir. Topluma ve dine karşı tecavüz olduğunda veya İslâm vatanının herhangi bir parçası düşman tarafından istilâ edilip ele geçirildiğinde, bu düşmanlarla cihad etmek gibi zaruri bir durum ortaya çıktığında ise cihad etmek ümmetin bütün

431. Tevbe, 9/111.
432. Müslim, *Zekat*,52, Ahmed b. Hanbel, V, 167,168.

fertlerine farz-ı ayn'dır. Her kim kendi nefsiyle cihad edebilecek durumdaysa ona nefsiyle cihad etmek farzdır. Her kim malıyla bu işi yapabilecek güçte ise ona da malıyla cihad etmek farz olur. Her kim de hem canı, hem de malıyla cihad etmeye kadirse ona da hem canı ve hem de malı ile cihad etmek vâcib olur. Allah'ın yolu O'nun hoşnutluğuna götüren yoldur. Allah'ın dininin korunduğu, kullarının durumunun ıslah olup düzeldiği yol Allah yoludur. Bunun manası; bir mü'minin helâl kazanması ve helâl şeylerden yararlanması, nefsini helâl lokmayla besleyip, başkasına zarar vermemesi, namaz kılıp oruç tutması yeterli değildir. Çünkü mü'min bütün bunları sadece kendi nefsi için yapmaktadır. Tam tersine mü'minin varlığı bundan daha geniş, ameli bundan daha kapsamlı ve daha yararlı olmalıdır. Dolayısıyla mü'min, -hayatı pahasına olsa bile- Şeriata riayet ederek, ümmetin malıyla, ameliyle, hayra davet edip, kötülüğe karşı direnmek suretiyle destekleyerek, insanların yararlanmasına, onlardan zararın giderilmesine yardımcı olmalıdır. Bir mü'min dinin korunması, ümmetin yüceltilmesi ile ilgili bir görevde meşru bir mazeret olmaksızın kusurlu davranacak olursa, kendi nefsini Yüce Allah'ın hoşnutluğuna tercih etmiş, canlarını Allah için satan o kâmil mü'minler zümresinden çıkmış demektir. Böyle bir kimse görevinde kusur eden kimseden daha büyük bir cinayet işlemiş olur. Çünkü görevi ihmal eden kimse, ancak kendine zarar verir, oysa böyle bir mü'minin zararı bütün bir toplumadır. Bunun sebebi şudur: Güzel amellerle, üstün ahlâkla insanın nefsini terbiye etmesindeki hikmet, mü'minin nefsinin yücelmesi, dünyadaki varlığının bütün dünyayı kuşatması ve hayrının büyük, insanlara yararının muazzam olmasıdır. Canlarını ve mallarını seve seve veren, amellerinin ekserisini insanların hizmetine sunan ve çabalarını insanlara hayırlı olma uğrunda harcayan o peygamberler, sıddıklar, şehidler ve salihlere komşu olmaya ehil olur. Çünkü Yüce Allah, dünyalık ve bayağı, şahsî zevkler içerisinde olan mü'minlerin nefislerini kendi yararı veya şahsına yönelik herhangi bir zararı savuşturmak gayesiyle satın almamıştır. Zira Allah Teâlâ âleme muhtaç değildir. O, bunu, varlığının kuşatıcı oluşu, yararının herkese yönelik olmasıyla mü'min insanların efendisi olsun diye yapmıştır. Şu halde imanlı olduğu iddiasında bulunan kimseler kendi nefislerini bu ve benzeri ayetlere vurup ölçsünler. Her kim kendisinin canını Allah için satanlardan, O'nun rızasını O'ndan başka herkesin hoşnutluğuna tercih edenlerden olduğunu iddia ediyorsa, o zaman kendi dışında insaf sahibi kimseler onu bu ayetin ölçüsüne vursunlar. Hele hele bu iddiayı yapan kimse varlığının kuşatıcı ümmete ve dine hizmetkar olduğunu iddia ediyorsa bu ayetlerin ölçüsüne vurulsun. Hiç kuşkusuz bu iddia sahiblerinin birçoğu bu ayetin ölçüsüne vurulduğunda bir şey ifade etmeyecekleri gibi; *"Bedeviler 'inandık' dediler. Deki: Siz iman etmediniz ama 'boyun eğdik-teslim olduk' deyin. Henüz*

iman kalblerinize yerleşmedi."[433] ayet-i kerîmesine göre de herhangi bir anlam ifade etmezler. Çünkü ayetteki "eslemnâ" / "boyun eğdik" ifadesi dinin zâhiri ahkâmına boyun eğdik ve bedenî amelleri alıp yaptık demektir. Müslümanların arasında sözleri insanın hoşuna giden birçokları namaz kılmazlar, oruç tutmazlar, zekât vermezler, hacca gitmezler. Sonra da bile bile Yüce Allah'a iftira atıp birçok büyük günahı açıktan açığa işlerler ve hem de bunda ısrarlı olurlar.

Yüce Allah insanların arasında canını satan kimseler olduğunu zikrediyor. Bunlar başka ayetlerden de anlaşılacağı üzere halis ve samimi mü'minlerdir.

Ayetin seçtiği üslub talep değil haber verme üslubudur. Bu gerçeğin haber verme tarzında ifade edilmesi, o fiilin emir kipi kullanılarak talep edilmesine göre ifadeye daha fazla güç katmakta ve verilmesi gereken mesajı daha iyi vermektedir. Çünkü herhangi bir konuda emir verilmesi, emre muhatab olanların ona yapıştıklarını ve sarıldıklarını göstermez. Oysa haber vermek olayın vukû bulduğunu ve gerçekleştiğini gösterir. Kur'ân-ı Kerîm mü'minleri, *"imanın gereği olarak amel eden kişiler"* şeklinde niteler.

Yüce Allah daha sonra sözüne devamla bu getirdiği hükümleri sadece kullarına merhametli ve şefkatli olmak için getirdiğini ifade buyurarak; ***"Allah da kullarına şefkatlidir."*** diyor. Şefkatlidir, çünkü aralarından bazılarının düşüncesini yüksek seviyelere yükseltir, nefislerini yüceltir, ta ki onu şerri ortadan kaldırmak, kullarından fesadı gidermek, hakkı, adaleti ve hayrı onların arasında yerleştirmek için fedâ edip versinler. Eğer bazı kullara böylesi bir özellik verilmemiş olsaydı, yeryüzünde bozgunculuk çıkaran o kimselerin kötülükleri baskın gelir ve yeryüzünde hiçbir salah ve iyilik kalmazdı; *"Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı, elbette yeryüzü altüst olurdu."*[434] İşte bu tespit, "İnsanın canını Allah'a satması, dünyayı terketmek anlamına gelir, mü'minin nefsi dünya lezzetlerinden yararlanamaz." şeklinde bazı kimselerin akıllarına gelen yanlış izlenimlerin izalesi ve ortadan kaldırılması gerektiği şeklindeki tespitimizi güçlendirmektedir. Eğer böyle olsaydı, bu "insanın gücünün yetmeyeceği şeyle mükellef tutulması" olurdu. O takdirde Allah, isminin yanına kullarına rahmetinin genişliğini ifade eden *"raûf"* sıfatını getirmezdi. Aman Allah'ım! Allah'ın kelâmının ifade ettiği şu belâgat ne kadar güzel! O'nun hidayetinden yüz çevirenlerin mahrumiyeti ne kadar da büyük!

Bu kısa ifadede yer alan alışılmadık incelikten büyük bir hakikat ortaya çıkmaktadır. Bu gerçek; İslâm ümmetinin insanlar arasında sadece Müslümanlara değil, bütün kullara şamil bir rahmet vesilesi olmasıdır. Evet gerçek böyledir, dahası; insanlar çoğu kez kendi dışında salih olan insan-

433. Hucurat, 49/14.
434. Bakara, 2/251.

ların amellerinden yararlanırlar, çünkü o salih insanların bu ıslahatlarının meyveleri kendilerinden sonra ortaya çıkar. Allah'ın rızasını elde etmek için, O'nun kullarının yararına kendi canını seve seve feda eden kimseye düşen yükümlülük, dikkatsiz cesaret (tehevvür) içinde olmaması ve nefsini tehlikeye atmamasıdır. Tersine bütün meseleleri değerlendirip takdir eden bir hakîm kimse olmasıdır, çünkü bu işaret edilen "satın alma"dan maksat insanın nefsini tahkir etmesi ve zelil kılması değildir. Asıl maksat; bütün herkesin çıkarını tercih etmiş olmak, kullara şefkat etmiş olmak için genel hayrı yerleştirmek, kötülüğü savuşturmaktır. Gerçek şu ki; bütün fertleri ya da ekserisi bu nitelikle nitelenmiş olan bir ümmet, bütün âlemlerin efendisi olmaya layık olan bir ümmettir. Aynen bunun gibi bizim salih selefimiz de bir zamanlar âleme üstün olmuşlardır. Böylesi bir zümreden mahrum olan toplum ise bütün zorbaların kulu kölesi olmaya layıktır. Aynen böyle olmuş, daha sonra gelen insanlarımızı o fasid kimseler kendilerine kul köle yapmışlardır, ama acaba biz ibret alıyor muyuz?

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿208﴾

فَإِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿209﴾

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ﴿210﴾

208- Ey iman edenler! Hep birden barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin, çünkü o apaçık düşmanınızdır.

209- Size bunca deliller geldikten sonra yine kayarsanız, iyi bilin ki Allah Azizdir, Hakimdir.

210- Onlar, ille de buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler? Halbuki iş bitirilmiştir. Bütün işler yalnızca Allah'a döndürülür.

Allah Teâlâ insanların iyilik ve kötülük, iyiliğe çalışma ve bozgunculuk çıkarma noktasında birbirlerinden farklı olduklarını beyan ettikten sonra, bütün insanlığı iyilik ve esenlikte biraraya getirecek olan temel ilkeye, İslâm'ın tespit etmiş olduğu uzlaşmaya götürüyor. Bu temel ilke, Allah'a ve ahiret gü-

nüne imanın gereğidir. Allah Teâlâ bu hidayeti emir kipi ile veriyor ve ona iman edenleri şerefli kılarak; ***"Ey iman edenler! Hep birden barışa girin."*** buyuruyor. Ayet metninde yer alan ***"silm"***, *"karşılıklı barış, boyun eğme, teslimiyet"* demektir. Sulha ve esenliğe *"silm"* dendiği gibi, İslam dinine de *"silm"* denir. Bu ayeti kıraat imamlarından İbn Kesir (ö.120/737), Nafi' (ö.169/785), el-Kisaî (ö.189/804) "selm" şeklinde okurlar. Diğer, kıraat imamları ise "silm" biçiminde okur. Her iki okuyuş da, aynı anlamı ifade eder.

Bazı müfessirler, *Celâleyn*'de geçtiği gibi, "silm" kelimesini, "sulh" şeklinde, bazıları ise "İslâm" biçiminde tefsir etmişlerdir.

Celâleyn tefsirine göre, "kâffeten" kelimesi "silm" kökünden haldir. Buna göre mana, "Ey iman edenler tümüyle olmak üzere, yani Allah'ın koyduğu bütün düzenlemelerde olmak üzere barışa girin" şeklindedir.

Benim görüşüme göre bu kelimenin esası Allah'ın emrine teslim olmak ve O'na ihlasla bağlanmaktır. Silm'in temellerinin arasında uzlaşma, insanlar arasında barış, İslam'ın hidayetini benimseyenler arasında savaşı ve çarpışmayı terk vardır.

Bu ifade makamın gerektirdiği bütün manaları kapsar. "Barışa girme"nin emredilmesi, "Silm"in içersine girenler ve ona sığınanlar açısından sağlam bir kale olduğu izlenimini veriyor. *"Silm"*, Müslümanlardan kemâl sıfatına ermiş olan kimseler açısından Müslümanlıkta sebat ve ona devam etmek anlamına gelir. Tıpkı Yüce Allah'ın; *"Ey Peygamber! Allah'tan kork."*[435] ayet-i kerîmesinin, "Allah'tan korkmaya devam " anlamına gelmesi gibi. İmanı kâmil olmayanlar için ise "silme girme emri" silmi yakalamak ve onda kemâl mertebesini araştırmak anlamına gelir.

Buradaki hitab Ehl-i Kitab'a yöneliktir veya Allah'a iman eden herkese müteveccihtir görüşüne göre ise *"silme girmek"* ifadesindeki *"girmek"* gerçek anlamda olur. Buna göre onlara denmiş oluyor ki; Yüce Allah'ın, peygamberlerin en sonuncusu Hz. Peygamber'i göndermek suretiyle bütün kulları için kemâle erdirmiş olduğu ve tamamladığı İslâm dinine girmeyecek olursanız düşmanlığınızda ve tefrikanızda kaldığınız sürece Allah'a imanınız size hiçbir fayda vermeyecektir. Oysa Allah'ın dini birleştiricidir, onda hiçbir tefrika sözkonusu değildir. Buraya kadar ifade ettiklerimiz üstadımız Muhammed Abduh'un derste bu ayeti tefsir ederken tutmuş olduğum notlardır.

Bunlar gerçekten büyük sözlerdir ve öyle bir kuraldır ki; din bilginlerinin tümü mezheblerini bu kaide üzerine biraraya getirselerdi, İslâm ümmeti içersindeki bu ihtilaf böylesine kök salmazdı. Çünkü bu kâide,İslâm'ın tümüyle alınmasının gerekli olduğunu ifade edip, her meselede İslâm'ın getirmiş olduğu nassa (ayete) ve uyulan Sünnet'e bakmamızı ve bütün bunlardan

---

435. Ahzab, 33/1.

İslâm'ın maksadını anlayıp ona göre amel etmemizi gerekli kılıyor. Yoksa başka nass ve Sünnetler'i terke, nesh ve te'vil iddiasına, delilsiz olarak ihtimali ön plana çıkarmaya yol açmasına rağmen herkesin bir söz veya sünnete yapışıp onu başkalarına delil göstermesi değil. Eğer sen âlimleri, ayete bu tarzda -bazısı başka tefsiri tercih etse bile bildikleri ve hiç kimsenin inkâr etmediği tarzda- amel etmeye çağırsan onlar senden yüz çevirip kaçarlar. Böbürlenerek sırtlarını dönerler ve "bu adam büyük bir hile yapıyor, çünkü o mezhebleri bir yana bırakmaya çağırıyor, Müslümanları bir tek yol üzere biraraya toplamaya çabalıyor." derler.

Bu makamda ibret alâmetlerinden birisi de âlimlerimizden birçoğunun sözlerinde hidayetler ve nurlar bulmamızdır. Bu öyle bir hidayet ve nurdur ki, eğer ümmet kendi hayatında bu hidayet ve nura tabi olsa doğru yolu bulur, ihtilâfın ve tefrikanın dar geçidinden vahdetin ve ittifakın rahatlığına çıktıktan sonra hakikati bulur. İhtilafın ve çekişmenin etkisi altında mağlub bir halde kalmanın sebebi cehâletin yayılması, âlimlerden makam sahibi olanların mensub oldukları makam ve mertebesi sayesinde yaşadıkları ve ikram gördükleri mezheblerine taassub derecesinde sarılmaları ve emirlerin ve sultanların halkı kendilerine boyun eğdirmek, toplum arasında aklî ve ruhî bağımsızlık yolunun önünü kesmek için yardımlarına başvurmak amacıyla kendilerini desteklemeleridir. Çünkü bu yöntem onların istibdad ve baskıları için en elverişli yol, hafif ve değersiz gördükleri fesadı yerleştirmek için en güçlü bir araçtır. Bir toplumun âlimleri sözbirliği ettiğinde, "Hak, şu delil gereğince şundan ibarettir, idareciler bu konuda âlimlere uymalıdır." şeklinde görüş birliği halinde biraraya geldiklerinde hiçbir fesad meydana gelemez. Zira İslami kanaat önderleri eğer birlik olurlarsa sade insanlar onların ardından giderler. Yöneticilerin baskı ve zorbalıklarını ortadan kaldırmak için biricik yol ve araç budur. Bu yaptığımız tefsir Kur'ân'ı bölüp ayıranlara karşı getirilen ayıplama ile Kitab'ın bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr edenlere karşı gösterilen tepki ile desteklenmektedir. Kitab'ın bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr edenler onun bir kısmını din kabul ederek gereğince amel ediyorlar, bir kısmını ise te'vil ederek ya da te'vil bile etmeyerek terkediyorlar. Tıpkı bu Kitab'ın Allah'ın katından olduğuna inanmayanlar gibi... Şu halde Kur'ân-ı Kerîm'in ve dinin bir bütün olarak alınması, onun hidayetinin kendisini getiren Peygamber'den sabit olan haberlerin tamamından anlaşılması gerektiği, haddi zatında ifade edilmiş bir husustur. Ayet ister bu şekilde tefsir edilsin isterse de edilmesin hiç farketmez. Çünkü Kur'ân'ın bölünüp parçalanması, bir kısmına iman edilip, bir kısmının inkâr edilmesi şeklinde az önce geçen iki ayet ve aynı anlamı taşıyan başka nasslar bize bu gerçeği tespit ediyor.

Müfessirlerden bazıları ***"kâffe"*** kelimesinin iman edenlere ait olduğunu söylüyorlar. Buna göre ayet-i kerîmede; Ey iman edenler! Hep birden hiçbi-

riniz ihtilaf halinde olmaksızın İslâm'a girin denmiş olmaktadır. Bu görüşü savunan müfessir *"iman edenler"* çağrısını Ehl-i Kitab'a ait olarak görüyorlar. Buna göre ayet-i kerîme'de; "Ey geçmiş peygamberlere ve vahye iman edenler." denmiş oluyor. Bu tercihi yapan müfessirin bu yola başvurmasının nedeni kendisine "İman, İslâm'a girmeyi gerektirir. Bu durumda bir mü'mine İslâm'a girmesi emrinin verilmesi, tahsilu'l-hasıl (mevcut olanın bir daha elde edilmesi) kabilinden olur" şeklindeki itirazı geçersiz kılmak içindir. İman etmek, İslâm'a girmeyi gerektirir derken bu "gerektirme" imanın nefsin boyun eğmesiyle birlikte kesin bir tasdikten ibaret olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü herhangi bir şeyi tasdik eden ve ona boyun eğen kimse hiç kuşkusuz ve kesin biçimde onun amellerini yapmaya dahil olmuş ve ahkâmına boyun eğmiş demektir.

"İlim, amel etmeyi gerektirmez" şeklinde cumhur'un söylemiş olduğu görüşe gelince bu görüş geneli itibariyle hatalıdır. Çünkü, menfaatlere ve zararlara taalluk eden tasdikî ve iz'ânî ilim -aynı konuda karşısına daha güçlü bir ilim dikilmediği sürece- gereğince amel etmeyi gerektirir. Tasavvurî ve nazarî bilgi kendinden daha güçlü olan zarûrî ve nazarî bilgi karşısında amel etmeyi gerektirmez. Hüccetu'l-İslam İmam el-Gazzalî (ö.505/1111), Şeyhülislâm İbn Teymiye ve *el-Muvafakat* kitabının müellifi Allâme Şatıbî'nin (ö.790/1388) açıklamalarına göre gerçek ilim amel etmeyi gerektirir. Gerçek şu ki; az önce işaret ettiğimiz ayrıntı ve aziz kitabımızın ayetleri bu gerçeği göstermekte ve desteklemektedir.

Bu ayet Ehl-i Kitab hakkında inmiştir diyen kimselere İbn Cerir'in (ö.310/922) İkrime'den (ö.104/722) yapmış olduğu rivayet yol göstermektedir. Bu rivayete göre Yahudilerden olan Abdullah b. Selâm, Sa'lebe, İbn Yamin, Ka'b' ın iki oğlu Esed ve Üseyid, Said b. Ömer, Kays b. Zeyd Hz. Muhammed'e gelerek: "Ey Allah'ın Rasûlü! Biz cumartesi gününü ta'zim ederiz. Müsade buyur cumartesi gününü ta'zim edelim, çünkü Tevrat Allah'ın kitabıdır. Müsade buyur biz geceleyin Tevrat'a göre ibadet edelim" dediler. İşte ayet bunun üzerine indi. Buradaki hitab özellikle Yahudilere yönelik olup bütün Ehl-i Kitab'a yönelik değildir. Fakat bu rivayet sahih olmadığı gibi kendi içinde tutarlı da değildir. Bu rivayet bu ayet için uydurulmuştur ve bu manada başka rivayetler vardır.

Uyum ve müsâleme anlamına gelen "silm" kökünün tefsiri için ileri sürülen ikinci açıklama birinci açıklamaya yani dinin tümüyle alınması şeklindeki yaklaşıma bağlıdır. Çünkü *"silm"* toplum içinde ayrılıkları ve çekişmeyi ortadan kaldırmayi, birliğin ipine yapışmayı, kardeşlik bağlarının sımsıkı bağlanmasını emretmek demektir. Herhangi bir şey ancak sebebleri ortadan kaldırılırsa giderilir ve yine herhangi bir şey vesileleri ve araçları gerçekleştiği takdirde topluma yerleşmiş olur. Bu tespitimiz; *"Hep birlikte Allah'ın ipine*

(İslam'a) sımsıkı yapışın, parçalanmayın."[436] ayet-i kerîme'si ile, *"Birbirinizle çekişmeyin, sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider."*[437] ayetleriyle aynı anlamdadır. Nitekim Peygamberimiz'in (s) şu hadis-i şerif'i de bu anlamdadır. *"Benden sonra birbirinizin boynunu vuran kâfirler haline dönmeyin."*[438]

Bize gelince, bizler bütün bu nasslara aykırı davranıp tefrikaya düştük. Birbirimizle çekiştik, bir kısmımız diğer kısmımızla, din şüphesi nedeniyle tartışmaya girdi. Çünkü biz çeşitli mezhebleri benimsedik. Herbir zümre kendi mezhebine sımsıkı yapışıyor ve o mezhebi uğruna diğer Müslüman din kardeşlerine düşmanca davranıyor. Ve bu davranışıyla Müslümanları tefrikaya düşürerek dinini zayıflattığı halde dinine yardım ettiğini iddia edebiliyor. Şimdi Müslümanlar arasındaki şu manzaraya bakalım. Sünnî'si, Şiî'si ile çarpışıyor, Şiî, İbadî ile karşı karşıya geliyor. Şafiî'si, Tatar'ları, Hanefî'leri ileri sürerek kışkırtıyor. Hanefî mezhebinden olan Şafiî'yi Zimmî'lerle mukayese etmeye kalkışıyor. Bütün bunlar geri kalmış insanlardır, Selef'in yolunu izleyen kimselere düşmanlık etmektedirler. *"Onlar bu sözü (Kur'ân'ı) hiç düşünmediler mi? Yoksa kendilerine, daha önce geçmişteki atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?"*[439] Yoksa onlara böyle davranma emri Yüce Allah'tan, O'nun Peygamberi'nden ve müçtehid imamlardan mı geldi? Asla!... Tam aksine bu karşılıklı düşmanlık ve çekişme sırât-ı müstakîm'den sapmadır, kovulmuş şeytanın adımlarının ardına düşmektir. Tefrika çıkaranlar ve çekişenler bu konuda Rablerine nasıl muhalefet içinde iseler, hep birlikte barış ve selâmete nasıl girmemişlerse, bunun ardından gelen yasaklamaya da muhalefet ettiler. Çünkü Yüce Allah hep birden barışa girme emrinin ardından; ***"Sakın şeytanın peşinden gitmeyin, çünkü o apaçık düşmanınızdır."*** buyuruyor. Bu ayette yer alan ***"hutuvât"***, *"hutva"* veya *"hatva"* kelimesinin çoğuludur. "Hutva" veya "hatva"; yürüyen kimsenin iki adımı arasındaki mesafeye denir. Buna göre ayet-i kerîmenin manası; şeytanın yürüyüşüne paralel yürümeyin, dinde tefrika çıkarmada veya ihtilaf içinde olmada ve mutlak olarak birbirinize çekişme noktasında şeytanın adımlarına uymayın. Şeytanın yolları ve adımları, hakkın, hayrın ve maslahatın tersi olan her türlü iştir. Hakkın, hayrın ve maslahatın zıttı olan işler; *"Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur, bana uyun. Başka yollara uymayın, zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır."*[440] ayet-i kerîmesinde *"sübül"*, *"yollar"* kelimesiyle ifade edilmektedir. Yüce Allah kendisinin "sırât-ı müstakîm" adını verdiği bir tek yolu olduğundan sözetmektedir. Bu yol sırât-ı müstakîm ismini almıştır. Çünkü

436. Âl-i İmrân, 3/103.
437. Enfal, 8/46.
438. Buharî, *İlim*, 43, *Edâhî*, 5; Müslim, *İman*, 118,120, *Kaseme*, 29; Ebû Davud, *Sünne*, 16; Tirmizî, *Fiten* 28; Darimî, *Menâsik*, 76; Ahmet b. Hanbel, II, 85,87,104,V,68.
439. Mü'minun, 23/68.
440. En'am, 6/153.

hakka, hayra ve esenliğe götüren en kısa yoldur. Bunun dışında birçok yollar vardır. Bu yollara düşen kimseler sırât-ı müstakîm'den ayrılmış olurlar, bunlar şeytanın yollarıdır. Teferruk ve dağılmanın Allah'ın yolundan başka diğer yollara tabi olmak anlamına geldiğinin ifade edilmesinden anlıyoruz ki, Allah'ın yoluna tabi olanlar tefrikaya düşmezler. *"Dinlerini parça parça edip, grublara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur."*[441] Evet, biz de kabul ediyoruz. Bazen Müslümanlar aralarında ihtilafa ve çekişmeye yol açacak bir meseleyle karşı karşıya gelebilirler. Fakat onlar, herhangi bir konuda bu çekişmenin kendilerine doğru yaklaşıp geldiğini hissettiklerinde o meseleyi Allah'ın ve Peygamberi'nin hükmüne havale etmek suretiyle; *"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Rasûle götürün. Bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir."*[442] Ayet-i kerîmesinde kendilerine emrettiği üzere onun ve Allah Rasûlü'nün hakemliğine sığınırlar. Çünkü -bize emredildiği üzere- Kur'ân ayetlerini tümüyle aldığımız takdirde ayetler birbirini tefsir eder.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki: Bu ayetler, "Hak birdir, birden çok olmaz." görüşünde olan usûl âlimlerini destekleyen ayetlerdir. Keşke bu temel ilkeyi benimseyen âlimler karşılarına çıkan hertürlü ihtilaf için biraraya gelme ve o konuda hiçbir taassub göstermeksizin ve tartışmaksızın hakkın hangi yönde olduğunu araştırma gibi bir prensibi benimseseler! Toplantı sonunda hakkın hangi yönde olduğuna karar verdiklerinde bunun üzerinde görüş birliği sağlasalar! Eğer içlerinden bazılarına hakkın hangi yönde olduğu zuhur etmezse o ihlasla ama hiç kimseye düşmanlık etmeksizin ve bunu görüş ayrılığına bir araç ve vesile kılmaksızın kendi talebini istemekte ısrarlı olsa!

Hakkın yolu vahdet (birlik) ve İslâm'dır. Şeytanın yolu ise, tefrika ve husumet doğuracak bunlara kaynaklık edecek olan şeylerdir. Bunların ne olduğu her toplumca bellidir ve bilinmektedir. Fakat şeytan kendi yolunu süslü gösterir, menfaatlerin ve çıkarların tefrikada ve ihtilafta olduğu kanaatini vererek insanları kışkırtır. Bir zamanlar Yahudiler Allah'ın yolu olan bir tek kitap üzerine birleşmiş tek bir ümmetten ibarettiler. Şeytan onları kışkırttı da tefrikaya düştüler ve aralarında çeşitli mezhebler ve yollar meydana getirdiler. Allah'ın kitabına bilinen şeyleri eklediler, Allah'ın kelâmından tahrif edip bozdukları oldu. Çeşitli yollara uydular ve böylece Allah'ın yolundan ayrılarak tefrikaya düştüler ve sonunda başlarına helak ve felâketler geldi ve sonunda büsbütün parçalandılar. Onların dışında başkaları da aynı şekilde yaptılar. Âdetâ dinlerini eksik görüp tamamladılar. Az görüp, çoğalttılar. Bir görüp, birden çok hale getirdiler. Kolay görüp, zorlaştırdılar. Sonunda bu din kendilerine ağır geldi, bir kısmını kaldırıp attılar. Allah Teâlâ da onların

441. En'am, 6/159.
442. Nisa, 4/59.

vahdetini ve birliğini giderdi. Sonunda çoklukları kendilerine hiçbir fayda sağlamadı ve Allah başlarına düşmanlarını musallat etti ve üzerlerine belâ indirdi. *"Allah'ın kulları hakkında süregelen adeti budur."*[443]

Burada, şeytanın adımlarına dair hatırımıza gelenler bunlardan ibarettir. Çirkin fiiller ve yasaklanmış olan hareketlerin tamamı şeytanın adımlarındandır. Bundan dolayı Yüce Allah Nur Sûresi'nde; *"Kim şeytanın adımlarını takib ederse, muhakkak ki o edebsizliği ve kötülüğü emreder."*[444] buyurmaktadır.

Şeytanın, ***"apaçık düşman"*** olmasına gelince; Bunu da şöyle açıklayabiliriz: Şeytanın davet ettiği bütün fiiller -iyi düşünen ve akleden kimse için- batıl olduğu apaçık ve zararı ayan beyan ortada olan fiillerdir. Her kim adımlarının ilk başında bunu kavrayamazsa yürüdüğü yolun sonunda gittiği yolun akıbetinin ne kadar acı olduğunu tattığında kavrayıp, farkedecektir. Özellikle de Yüce Allah'ın kendisine hatırlatmasının, kullarına bu konuda hidayet etmesinin ardından... Şu halde bu hidayet kendisine ulaşmış olan kimsenin şeytanın sapıklığı içinde kaldığında, körlüğü hidayete tercih ettiğinde hiçbir özrü olamaz. Bundan dolayı Yüce Allah devamla ***"Size bunca deliller geldikten sonra yine kayarsanız, iyi bilin ki Allah Azizdir, Hakimdir."*** diyor. Yani eğer siz Allah'ın yolu olan "silm" yolunu bırakıp, ihtilaf, ayrılık, batıl ve şer yolları olan şeytanın adımlarına uyarsanız bilin ki; önünüzde çok büyük bir mesele var, ağır ve çetin bir tenkid ve hesaba çekilme var. Oysa Yüce Allah size kendi yolunun bir olduğunu ve bunun da "silm yolu" olduğunu beyan etmişti. Şeytanın size düşman olduğunu açıklamıştı. Onu düşman kabul etmenizi emretmiş, onun yollarından ve adımlarının ardına düşmekten kaçmanız gerektiğini emretmişti. Bundan sonra, çaresiz kalıp, yapmak zorunda kaldığınız şeyleri size açıklamıştı. Bu yolların kötülüklerini belirtmek için vurgulu bir yasak getirmiş, tefrika ve ihtilaf yolları olan bu yolları çirkin ve uğursuz göstermişti. Çünkü, Allah Teâlâ kendi izzeti gereği, kendi âdetlerini unutan, kendi çizdiği yolun dışına çıkan kimseyi unutmaz. Tam tersine onu güç ve kudretine layık bir şekilde yakalar. O hikmeti gereği bu âdetlerini yaratıklarının arasında geçerli bir kanun olarak yürürlüğe koymuştur. Ve insanlara indirmiş olduğu şeriatler vasıtasıyla bunların neler olduğunu göstermiştir. Yüce Allah'ın her günaha karşılık bir ceza tertib etmesi, toplumların günahlarına tertib etmiş olduğu cezayı o günahların sonuçlarından bir sonuç, hem de kesin olarak onlardan bir sonuç kılması, onun bu beyanından ve hidayetindendir. Âdetâ, Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

443. Mü'min, 40/85. Biz ihtilafın karanlıklarından, *el-Menâr* dergisinin dördüncü cildinde yer alan *"el-Muslih ve'l-Mukallid"* isimli makalelerde söz ettik. O makalelerde bu konu ile ilgili olarak İmam el-Gazali'nin görüşleri yer almaktadır. Bunlar daha sonra bağımsız bir kitapta basıldı. Sonra biz onları daha fazla beyan ettik ve bunlar da *"el-Vahdetu'l-İslamiyye"* isimli kitapta basıldı.

444. Nûr, 24/21.

Bilin ki; sizin tepenize mutlaka ceza gelecektir, çünkü Allah, azizdir mağlub olmaz, hakîmdir yaratıklarının işlerini ve fiillerini ihmal etmez. Fakat Yüce Allah'ın seçmiş olduğu bu ifade biçimi çok beliğ ve çok güzel anlatımlıdır. Çünkü bu ifade, sonucu doğuran önceki fiillere işaret edip, sadece "netice"yi zikretmekle yetinmek suretiyle hücceti beyan etmekte ve burhanı ifade etmektedir. Kur'ân'ın bu üslubu, insanların konuşma yöntemlerinde hiç tanık olmadığımız, onun i'caz (kısa ve öz ifade etme) çeşitlerinden birisidir.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki; Allah Teâlâ bu son ayette ikab'ın (cezanın) delili olan sıfatlarından birisini zikretti. O halde bu cezanın zâil olup ortadan kalkacağına hiçbir ümit beslemek mümkün değildir. İslâm dininde kendi kendi kendini aldatıp da -Allah'ın ayetlerinin göstermiş olduğu amelleri yapmaksızın- genişliği gökler ve yerler kadar olan, içinde hiçbir beşerin aklına ve hafsalasına gelmeyecek nimet ve rıdvan (Allah'ın hoşnutluğu) bulunan cennete ulaşacağını zannetmesinden daha büyük bir alay olamaz. Yapılacak amelleri gösteren ayetler, aynı zamanda onları yapmamaya karşı tertib edilen cezaların, Yüce Allah'ın hiçbir değişikliğin ârız olmadığı, hiçbir olayın tebdili veya tahviline etkili bulunmadığı ezeli sıfatlarının sonucu olduğunu da beyan ediyor.

Biz de üstadın üslubuyla diyoruz ki; kendilerini aldatanların, -insanlar arasında adaleti ayakta tutmaksızın, yeryüzünü imar ve ıslah etmeksizin, bazı bedenî amelleri yapmakla birlikte- sadece imanlı ve Müslüman olduğu iddiası ile yeryüzünde hâkimiyeti ve hilâfeti ellerine geçireceklerini zannetmeleri de, Allah'ın Kitabı'ndaki ayetleriyle birlikte yaratıkları üzerindeki ayetleriyle alay etmek demektir. Çünkü bu ayetler, yeryüzünü imar etsinler, üzerinde adaleti ayakta tutsunlar diye Yüce Allah'ın burasını kendi salih kullarına varis kılacağı noktasında ittifak halindedirler. *"Halkı iyi olduğu halde"* yani halkı amellerinde ve yönetimlerinde iyi oldukları halde, *"Rabbin"* şirk ve küfür gibi onlardan kaynaklanan veya kendi katından bir *"zulümle memleketleri"* toplumları *"helak etmez."*[445] Buraları ancak yeryüzünde zulmettikleri ve bozgunculuk çıkardıkları takdirde helak eder.

Az önce tefsirini yaptığımız iki ayet-i kerîme ve aynı manada olan *"Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın, parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetlerini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O, gönüllerinizi birleştirmişti ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz. Yine siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi O kurtarmıştı. İşte Allah size ayetlerini böyle açıklar ki doğru yolu bulasınız. Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip, kötülüğü men eden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp, ayrılığa düşenler gibi ol-*

445. Hud, 11/117.

mayın. İşte bunlar için büyük bir azab vardır."[446] ayeti ile *"Dinlerini parça parça edip, gurublara ayrılanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur."*[447] gibi ayetlerinin tamamı, toplumları paramparça edip, guruplara ayıran ve sonunda aralarındaki savaşı çetin hale getirip, kendi elleriyle kanlarının dökülmesine yol açan, dünyalarını dinlerini parçalamak suretiyle paramparça eden bu gelenekleri yıkıp yerle bir etmektedir. Çünkü bu parçalamanın sonunda, her ümmet ve her halkta kötü âkıbeti görürüz.

Allah Teâlâ bundan sonra; "aziz-hakim" isimleriyle işaret buyurduğu tehdidin son zirvesini beyan ederek; ***"Onlar ille de buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler?"*** diyor. Görüldüğü üzere Yüce Allah burada üslubunu değiştiriyor. Bundan önce iman edenlere direk hitab edip, onların "silm"e girmelerini doğrudan doğuruya emrederken, kendi yolundan sapanları gâib zamiri (üçüncü şahıs) kullanarak hikâye üslubuna çeviriyor. Bu üslup değişikliği, ayetteki tehdidin "silm"e girmeleri, onun zıddı olan yola ise girmemeleri istenen, ama "silm"yolundan sapan mü'minlerle onların dışında başkalarına da şâmil olması için yapılmıştır. Veya "silm"den sapanların İlahî hitaba muhatab olma şerefine layık olmadıklarına işaret etmek içindir.

Ayet-i kerîmedeki "soru" olumsuzluk anlamı ifade eder. Yine bu ayet-i kerîmede yer alan ***"yenzurune"*** fiili *"yentazirûne"* / *"bekliyorlar"* anlamınadır. Bu fiil işaret ettiğimiz anlamda Kur'ân-ı Kerîm'de çok kullanılmaktadır. Özellikle ahiretle ilgili yerlerde çok geçmektedir. Bunlara bazı örnekler verelim: *"Onlar kıyamet gününün ansızın gelip çatmasını mı bekliyorlar?"*[448]*"Onlar birbirleriyle çekişip dururken kendilerini ansızın yakalayacak korkunç bir sesi bekliyorlar."*[449] *"(Kâfirler) kendilerine meleklerin gelmesinden veya Rablerinin emrinin gelmesinden başka bir şey mi bekliyorlar?"*[450] Yani bu tefsirini yaptığımız ayet-i kerîme ahiret azabından korkutmayı konu alan ve üslûbu itibariyle bu ayetlere uygun olan daha birçok ayetlerle aynı anlamadır. Değerli Üstad Abduh bunu benimsedi ve derste açıkça belirtti ki, muzafın hazfedilip fiilin muzaf-ı ileyhe nisbet edilmesi Arapların bilinen üsluplarındandır. Bu ifade yani "Allah'ın gelmesi" ifadesi tıpkı Yusuf Sûresi'ndeki *"ves'elil karyete"*, *(içinde bulunduğumuz şehre sor)*[451] ayet-i kerîmesi gibidir. Müfessirlerden bazıları buradaki isnadın hakiki olduğu kanaatindedirler.[452]

---

446. Âl-i İmrân, 3/103,104,105.
447. En'am, 6/159.
448. Muhammed, 47/18.
449. Yasin, 36/49.
450. Nahl, 16/33. Bu üç ayette de *"bekliyorlar"* şeklinde tercüme ettiğimiz fiil *"yentazirune"* anlamına fakat *"yenzurune"* şeklindedir. (Çev.)
451. Yusuf, 12/82.
452. Yani nasıl ki Yusuf Sûresi'ndeki ayet köye sor şeklinde olup, köy halkına sor anla-

İfadede mef'ulün (tümlecin) hazfedilmesi, onun ne olduğunun bundan önceki ayette geçen tehditten anlaşıldığı içindir. Buna göre o hazfedilen tümleci de katarak ayete mana vermek gerekirse şöyle deriz: Onlar ille de buluttan gölgeler içinde Allah'ın kendilerine tehdid olarak yönelttiği kıyameti ve azabı getirmesini mi bekliyorlar? Bu ifadeyi başka müfessirler müteşâbih ayetlerden saymışlar ve; "Yüce Allah zatı ile gelecektir, fakat O'nun gelişi bir beşerin gelişi gibi değildir. Tam tersine O'nun gelişi kendisine ait sıfatlardandır ve biz Selef âlimlerine uyarak bunun nasıllığını araştırmayız." demişlerdir. Beyhakî'nin (ö.458/1066) İmam Eş'arî' den (ö. 324/936) naklettiği biçimi ile Allah'ın gelmesinin te'viline gelince, burada o te'vili zikretmek istemiyoruz çünkü bu, ayetin manasını insanın kavrayış ve anlayış çerçevesinden adamakıllı uzaklaştırmaktadır.

Burada; "Allah Teala'ya isnad edilen bütün herşeyin, mahiyeti hiçbir şekilde anlaşılamayan, icmalen bile olsa tefsir edilemeyen müteşabihlerden kabul edilmesi Selef mezhebinin gereği değildir." denilebilir. Bizim, "Allah Teala'nın gelmesi"ni burada "emrinin gelmesi", "vaadettiği azabın gelmesi" veya "vaadinin gelmesi" şeklinde tefsir edenlerin görüşlerine uygun olarak söyleyebileceğimiz şey; Allah'ın gelmesinin keyfiyetini (nasıllığını) Allah'a havale etmekten ibarettir. Biz, bu meselenin nasıllığını Allah'a havale etmek suretiyle Selef'in metodu üzere hareket etmiş oluruz. Allah'ın kendi yolundan sapanları, dinlerini parça parça edip gruplara ayıranları, gayet net ve güzel bir tarzda uyardığını da biliriz. Ayet-i kerîmeden maksadın zikrettiğimiz şekilde olduğunu bize gösteren bir başka ayet-i kerîme ise şudur: *"O gün gökyüzü beyaz bulutlar ile yarılacak ve melekler bölük bölük indirileceklerdir."*[453] Bunun yanında kıyametin kopmasının ve âlemin harap olmasının; *"Gök yarıldığı"*[454], göğün yıldızlarının döküldüğü esnada olacağını ifade eden daha birçok ayet-i kerîmeler vardır. İşte Allah Teâlâ yıldızları birbirine bağlamak ve her yıldızın kendi yörüngesinde tutulması için koymuş olduğu bu sistemi değiştirerek gelecektir. Selef âlimlerinin Allah'ın gelmesi meselesi üzerine, akla bundan daha yakın bir başka yorumu ileride gelecektir.

"Buluttan gölgeler" ifadesine gelince bu, bulut parçaları demektir. ***"Zulel"*** kelimesi "zulle" kelimesinin çoğuludur. Tıpkı "ğuraf" kelimesinin "ğurfe" kelimesinin çoğulu olması gibi. ***"Zulle"*** insanı gölgeleyen herşeye denir. *"Zulel"* kelimesi, bir diğer yaklaşıma göre hem vezin (ölçü) hem de mana itibariyle "sehab" ve "sehabe" kelimelerinde olduğu gibi "ğamame" kelimesinin çoğuludur. Ğamame bulut demektir. Buluta bu ismin verilmesi göğü örtmesinden dolayıdır. Bazıları "ğamam" kelimesinin özellikle beyaz bulut olduğunu söylerler,

mında ise buradaki Yüce Allah'ın gelmesi ifadesi de onun emrinin veya cezasının gelmesi şeklinde anlaşılmalıdır.

453. Furkan, 25/25.

454. İn'ikak, 84/1.

diğer bazıları bunun "ince beyaz bulut" olduğunu ifade ederler. Bilindiği üzere ince beyaz bulut yağmur vermez. Araplar doluya bundan dolayı "habbu'l-ğamam" (ince beyaz bulutun danesi) adını verirler. Müfessirler, "Allah'ın veya azabının ince beyaz bir bulutun içinde gelmesi" rahmetin umulduğu yerden azabın gelmesinden ibarettir, demişlerdir. Yağmur yağması sebebiyle bulutlar rahmet yeri olarak değerlendirilmiştir. Bu ifade biçimi azabın korkunçluğu ve feciliğinin temsili noktasında çok beliğ bir ifadedir. Çünkü korku, güven duyulan bir noktadan geldiği zaman onun sarsıcı etkisi çok daha büyük olur. Azab da rahmetin beklendiği yerden ansızın insanın başına geldiğinde onun etkisi de çok daha fazla elem verici olur. Tıpkı Hûd kavmi olan Âd kavminin başına geldiği gibi. *"Nihayet onu vadilerine doğru yayılan bir bulut şeklinde görünce: Bu bize yağmur yağdıracak yaygın bir buluttur dediler. Hayır! O, sizin acele gelmesini istediğiniz şeydir. İçinde acı azab bulunan bir rüzgardır."*[455] Bu, bulutun yağmurun bulunduğu yer olması anlayışına mebnidir. Zahir olan şudur ki "ğamam" kelimesinin beyaz bulut olduğunu söyleyen bilgin, bununla yaz günlerinde görülen göğün yüksek tabakalarındaki ince beyaz bulutu kastetmiyor. Onun söylemek istediği siyahtan çok beyaza çalan ve yağmur yüklü olduğundan ağırlaştığı için yere yakın olan buluttur.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki; azabın bulut içinde indirilmesinin hikmeti, ona ansızın indirilen azab imajını vermek içindir. Azabın geleceği hakkında önceden herhangi bir uyarı yapılmaz ve karşı tarafın hazırlanmasına imkân verilmezse, ruhu ona dayanmaya hazırlayacak bir hazırlık dönemi yaşanmazsa böyle bir azap ansızın gelen azap olur. Bu ifade, o azaba korkunçluk unsuru katmak için çok daha vurgulu ve beliğ bir ifadedir. "Ansızın belâya uğrayan belâyı bekleyen gibi değildir" Bu, âlemin tahribini ansızın sağlayacak olan buluttur ve azâb kâinatın harabından kaynaklanan bulutun dağılmasından önce onların başına ansızın gelecektir. Bu açıklama bundan önceki yaptığımız açıklamayla aynıdır ve aynı zamanda bu tefsir Yüce Allah'ın kıyamet günü hakkında; *"O size ansızın gelecektir."*[456] ifadesindeki manaya daha yakındır.

Bu ayet-i kerîmelerin mü'mine bir ibret, tevbeye hemen başvurması için bir teşvik olması gerekir. Mü'min hemen tevbeye başvurmalı ki Allah Teâlâ'nın vaadi gafilken ansızın başına gelip çatmasın. Bütün âlemin helâk olduğu topyekün kıyametle ansızın yüzyüze gelmese de bir insan ansızın ölmesiyle kendi kıyametiyle ansızın karşılaşabilir. Ansızın ölmese bile hiç beklemediği bir anda ölüm hastalığı gelip çatabilir ve bunun ardından artık amel etmeye, önceki hatalarını ve günahlarını telafi etmeye imkan bulamaz.

Biz bundan önceki ayetlerin -tefsirini yaptığımız birinci şekliyle- bizleri irşad etmiş olduğu yol üzere yürüsek ve bazı ayetleri bazılarının yardımıyla

455. Ahkaf, 46/24.
456 Araf, 7/187.

yorumlayıp manayı ayetlerin tamamından çıkarırsak şöyle deriz: Kıyamet koptuğu, güneş dürülüp büküldüğü, yıldızlar yerlerinden dağıldığı, gök alabildiğine yarıldığı, yeryüzü şiddetle sarsıldığı, dağlar paramparça olduğu zaman, önce atılmış renkli yün, sonra da toz duman haline geldiği zaman... Çünkü kâinatın ana maddesi tekvinden (yaratılıştan) önce nasılsa o maddeye döner. Bu madde sedim özellikli maddedir. "Sedim" yaratılışın başlangıcında "buhar" (duhan), kainatın harab olması anlatılırken "ince beyaz bulut" (ğamam) kelimeleriyle ifade olunmuştur. Batılı birçok astronomi bilgini bu sistemin muazzam bir gürültü neticesinde harab olacağını tahmin ediyorlar. Söz konusu gürültü yıldızların birbirleriyle çarpışması neticesi meydana gelecektir. Çarpışma da sistemin üzerine dayandığı merkez çekim sistemini yok edecektir. Gökyüzünün bulutlarla yarılacağı şeklinde ayette yer alan ifadenin manası bu olmalıdır. Bu mana Kur'ân-ı Kerîm'in indiği asırdan bu yana hiçbir kimsenin hatırına gelmiş değildir.

Burada meleklerin gelmesinin ne anlama geldiği üzerinde duracak olursak, bu; *"O gün gökyüzü beyaz bulutlarla yarılacak ve melekler bölük bölük indirilecekler."*[457] Ayet-i kerîmesinde ifadesini bulan manadır. Yani o gün Yüce Allah'ın meydana gelmesinin takdir buyurduğu herşeyi gerçekleştirmekle yükümlü olan melekler gelirler.

"Halbuki iş bitirilmiştir" ifadesi -Arapça dilbilgisi kuralları açısından- hal cümlesidir. Yani burada denmiş oluyor ki, bu kaçışı olmayan ve Allah'ın kesin şekilde takdir ettiği bir durum olduğu halde bundan gayrısını nasıl beklerler? ***"Bütün işler yalnızca Allah'a döndürülür."*** Döndürülür ve O da herşeyi kaza buyurduğu şekilde ortaya koyar. O ilktir, bütün eşya O'ndan başlamıştır ve O sondur. Herşey O'na dönecek ve O'na varıp dayanacaktır. O herşeyi kuşatandır. *"Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin çerçevesinden çıkıp gitmeye gücünüz yetiyorsa geçin. Ancak büyük bir güçle çıkıp gidebilirsiniz. Öyleyse Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsiniz."*[458]

Yüce Allah'ın yaratıkları için koymuş olduğu bu sistem madem ki kesindir ve zamanı gelince uygulanacaktır. Bu sistemi koyan, yanılmayan ve unutmayan Yüce Allah'tır. O halde O'nun yolundan sapan ve şeytanın adımlarının ardına düşen kimseye hemen tevbe etmek ve o sapmasının cezası başına gelip çatmadan, yaptığı amel kendisini hapsedip tutuklu kılmadan, kendi kıyameti veya bütün herkesin kıyameti kopup da o sapmasının karşılığını Yüce Allah'tan almadan önce hakka dönmektir. Çünkü Allah Teala'nın deyimiyle *"herkes kazandıklarına karşı bir rehindir."*[459] İnsanların içinde bu tevbeye hemen koyulması gereken ilk zümre bu ümmeti ihtilafıyla ve tef-

457. Furkan, 25/25.
458. Rahman, 55/33,34.
459. Tur, 52/21.

rikasıyla felakete sürükleyen âlimler zümresidir. Onların kendi aralarında meydana gelen anlaşmazlıkta herhangi bir taassub göstermeden Allah'ın Kitabı'nı ve Rasulullah'ın Sünneti'ni hakem kılmaları ve ona tam olarak teslim olmaları gerekir.

Üstadımız Muhammed Abduh bu ayetin tefsirinde bir başka yaklaşımdan söz etti ki, -Selef âlimlerinin mezhebinin zâhirine göre- o gün gelecek olan -O'nun azabı veya vaadettiği günü değil- bizatihi kendisidir, şeklindeki değerlendirmenin beyanı sayılır. Bu, en büyük ayetlerden ve marifetin en yüce sırlarındandı. Üstadımız açıklamasını yaparken mealen şöyle söyledi:

İnsanların arasında Allah Teâlâ'ya ve O'nun dininin doğru bir din olduğuna kendi kitabında gelen hükümlere uygun olarak iman eden insanlar vardır. Kişi bu imanında *"hakka'l-yakîn"* derecesine hiçbir sarsıntının ve kafa karışıklığının olmadığı gönül huzuruyla kabul noktasına gelmiş olur. Bu sözünü ettiğimiz yakîni dereceye eren kimseler, "Allah onların yanında hazırdır. Allah nerede olurlarsa olsunlar onlarla birliktedir." denilen kimselerdir. Çünkü Allah'ın marifeti onların akıllarında yer tutmuştur. Yüce Allah'a tevekkül kalblerinde tamamen yerleşmiştir. Bu zümre aralarından birisinin "Allah'ı perdeleyen hicab (perde) şayet kaldırılsaydı, benim yakîni imanımda bir artma olmazdı." diyen zümredir. Onların arasında bu derecede marifeti ve bu seviyede yakîni imanı olmayanlar da vardır. Onlar için "Allah onlarla birliktedir" denemez. Çünkü onların kafasında canlanan Yüce Allah'ın kendi nefsini vasfettiğinden ve Kitabıyla kâinat kitabındaki ayetlerinin şehâdet ettiğinden başka bir şeydir. Sonra o kendi yanında olandan da yakîn üzere değildir. Bunlar zanna ve kuşkuya kapılmış kimselerdir. Bunlar kendilerine beyyineler (deliller) geldikten sonra sapan, geleneklere sarılmış olan kimselerdir. Bunlar kendileri ile Yüce Allah arasında perde ve aracı koyan ve Allah Teâlâ'yı bir çok işlerinde mahlukata benzeten kimselerdir. Bu kimseler Yüce Allah'tan habersiz ve Rablerinden perdelidirler (mahrumdurlar). Öylesine ki Yüce Allah'ın gerçek marifeti bunların akıllarında dolaşmaz. Azameti ve kemâli onların kalplerinde yer tutmaz. Kıyamet günü gelip de perde açıldığında hak olan Rablerini, Allah'ı bileceklerdir ve üzerinde oldukları batıl o zaman ortaya çıkacaktır. İşte Yüce Allah'ın onlara gelmesi deyiminin anlamı budur. Yani, onlara Allah'ın marifetine dair dünyada iken bilmedikleri ve mahrum oldukları bilgiler gelir. Gelmek, maddi şeylerde olduğu gibi mâkul yani aklen kavranılan şeylerde de olur. Şu halde "Allah'ın gelmesi"ni te'vil etmeye ihtiyaç yoktur.

Allah'ın yolundan sapanlar iki kısımdır. Bir kısmı batıla hak diye inanmışlardır, tevhidin hakikatini herşeyi sabit kanunlara uygun olarak, herşeye hilkatini (varlık özelliğini) veren yaratıcıya havale etmek gerektiğini bilmedikleri gibi tevhidin dışındaki iman esaslarını da bilmezler.

Diğer sınıf ise zannın peşine düşmüş, vehmin vadilerinde başıboş dolaşmaktadırlar ve gittikleri yol hakkında apaçık bir delil üzere değildirler. O gün gelip çattığında ve Allah Teâlâ ruhlara tecelli ettiğinde onların önünde gölge ve hayal âleminin hapishanesinde duran perdeler ortadan kalktığında, cahillerin cehaleti zâil olur. Zan besleyenlerin zannı dağılıp açılır, vehmedenlerin vehmi artık geçersiz olur. İşte o zaman herkes âlemlerin Rabbini kendilerine gelen hakka'l-yakîn ile tanırlar. İşte Yüce Allah'ın din gününün (ceza günü) gelmesinin anlamı da budur. Allah'ın gelmesi meselesinde selef âlimlerinin mezhebi uyarınca bize tecelli eden ve aklımıza gelen bunlardan ibarettir.

Yüce Allah'ın *"buluttan gölgeler içinde"* gelmesi meselesi gayba ait uhrevî meselelerdendir ki, tekrar tekrar söylediğimiz üzere biz bunun hakikatini araştırmayız. Buluttan gölgeler hâsıl olması suretiyle câhiller ve gafiller de Allah'ın zatı hakkında yakîni bilginin meydana gelmesi meselesinin sırrını biz Yüce Allah'a havale ediyoruz. Ne malum! Belki de bu bulutlarda apaçık ayetler ve göz kamaştırıcı deliller vardır. Bu yoruma göre meleklerin gelmesi birinci yorumdan daha zâhirdir. Çünkü bu makam Allah Teâlâ'nın hükümranlığının ve azametinin zuhurunun, kalblerin -Allah'ın marifetinin nuru kendilerini tamamen kuşattığında- O'nun celâli karşısında boyun eğmelerinin temsili olarak anlatılma makamıdır. Hiç kuşkusuz en büyük ordusu içinde gelmesi, azametinin kemâlini vurgulama açısından en açık ve en net unsurdur. Bundan dolayı Yüce Allah Fecr Sûresi'nde; *"Rabbin geldiği ve melekler saf saf dizildiği zaman"*[460] demektedir. Aynı meyanda Nebe' Sûresi'nde de, *"Ruh (Cebrail) ve melekler saf saf olup durduğu gün, Rahman'ın izin verdiklerinden başkaları konuşmazlar, konuşan da doğruyu söyler."*[461] denilmektedir.

Üstadımızın vurgulamış olduğu bu manadan maksat, Selef görüşünün akıllara yatkın hale getirilmesidir. Yoksa bu açıklama Yüce Allah'ın buluttan gölgeler içinde nasıl geleceğinin beyanı anlamına değildir. Burada şöyle denebilir, bu ayet-i kerîmedeki "ğamam" (bulut) hadis-i şerif'te ifade edilen; "hicab veya rida" (perde veya örtü) kelimelerine işaret olabilir. Ebu Musa'nın rivayet ettiği hadis-i şerif'te Peygamberimiz (s) şöyle haber verir: *"İnsanların Rablerini görmelerine engel olarak sadece onun yüzündeki kibriya ridası bulunacaktır."*[462] Bunun beyanı ise başka hadis-i şeriflerde yer almaktadır. Bunlardan birisinde Peygamberimiz şöyle demektedir: *"Cebrail'e, 'Rabbini görüyor musun?' diye sordum. Bana; 'Benimle onun arasında nurdan yetmiş perde var. diye cevab verdi' dedi."*[463]

460. Fecr, 89/22.
461. Nebe', 78/38.
462. Buhârî, *Tefsir Sure*, 55; Müslim, *İman*, 296; Tirmizî, *Cennet*, 3; İbn Mâce, *Mukaddime*, 13; Darimî, *Rikak*, 101; Ahmet b. Hanbel, IV, 411,416.
463. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*'de der ki: (I, 79) Hadisi Tabarânî, *Evsat*'ında VII, 210 rivayet eder. Ayrıca bkz. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevdûa*, 6403.

Tasavvuf imamlarından İmam el-Gazzali (ö.505/1111) ve başkaları derler ki kulun Hakkın marifetine ulaşmasına engel olan hicablar (engeller) çoktur. Bunların içinde en kesif (kalın ve yoğun) olanı kulun nefsidir. Bu hicablar -biri hariç- kıyamet günü mü'minin önünden zail olup, açılırlar ve mü'minler hakkı bütün ruhu kuşatan kâmil bir marifetle bilirler. İşte "ru'yet", "görme" ve "Allah'ın gelmesi" deyimleriyle anlatılmak istenen bu marifettir. Bu temsilî makamda "ğamam" / "bulut" bir hicâb'a işaret etmektedir ki, ulaşılması mümkün olan marifetin kemâli ancak o zâil olursa hasıl olur. Bu tefsirle ayetler, hadislerle anlamca uyumlu hale gelmektedir. *"En yüce sıfatlar Allah'a aittir."*[464] *"Onun benzeri hiçbir şey yoktur."*[465]

Daha önce geçtiği üzere; "ğamam" kelimesini tekvinin (yaratışın) ilk temel maddesi olduğu şeklinde tefsirimizle birlikte bu ikinci metod üzere giderek diyebiliriz ki, dünya hayatında insanı Rabbi ile meşgul olmaktan alakoyan perdeler nefsin hazları ve şehvetleridir, hissin mahsusatla (maddî şeylerle) fikrin de müdrekâtla (idrak edilen şeylerle) meşgul olmasıdır. İşte bütün bu hicablar kıyamet günü ortadan kalkacak, Allah'ı kemâl-i ilim'le bilmeye artık engel kalmayacaktır. Ancak icadın (yoktan var etmenin) sırrı ile ilk yaratışın sırrı bundan müstesnadır. Yani; ilk yaratış ve yoktan var ediş hangi unsurdandı? Ne ile gerçekleşti ve nasıl oluştu? Bu soruların cevabı bundan müstesnadır. Bu sırlar dünyada yakînî iman sahibi kimselerle, ahirette mukarrabûn (derecesi yüksek olanlar) için de ortadan kalkmayacaktır.[466]

İşte görüldüğü üzere bu ayetin tefsirinde gidilen birinci yol, ilk akla gelen ve kıyametin uyarıcılığı konusunda diğer ayetlere uyumlu olan yoldur. Bu iki yolun herbirinde mü'minlere hidayet ve ibret vardır. Buna karşılık şüphe duyup kuşkulananlara gelince, onlar açısından ahiretten sözedilmesi, inkârlarına daha fazla inkar katmaktan başka bir işe yaramaz. Çünkü onlar his âlemlerinde hatta nefislerinde mahrumiyet içersindedirler ve *"bunlardan her fırka kendilerinde olanla böbürlenmektedir."*[467]

---

464. Nahl, 16/60.
465. Şura, 42/11.
466. Ben bu hicab meselesini, varlığın ve yaratışının sırrının ne anlama geldiğini Araf Sûresi'nin tefsirinde ru'yetten sözederken geni' bir biçimde açıkladım.
467. Rum, 30/32.

سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمْ آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿211﴾

زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿212﴾

211. İsrailoğullarına sor ki kendilerine nice apaçık mucizeler verdik. Kim onlar kendisine geldikten sonra Allah'ın nimetini değiştirirse, bilsin ki Allah'ın azabı şiddetlidir.

212. Kâfir olanlar için dünya hayatı cazip kılındı. Ve onlar iman edenler ile alay ederler. Oysa ki inkârdan sakınanlar kıyamet gününde onların üstündedir. Allah dilediğine hesapsız rızık verir.

"Ey iman edenler! Hep birden barışa girin."[468] ayet-i kerîmesinin tefsirinde "iman edenler" ifadesi tefsir edilirken iki açıklama tarzı geçmişti. Bunlardan birincisine göre; "iman edenler" tabirinden maksat Ehl-i Kitab idi. İkincisine göre ise; ayet-i kerîmenin hitab ettiği zümre mü'min Müslümanlardı. Yüce Allah'ın ***"İsrailoğullarına sor ki kendilerine nice, apaçık mucizeler verdik."*** ayet-i kerîmesinin anlamı her iki açıklama tarzından hareket edersek açık ve yerli yerine oturmaktadır. Bu ayet yukarıdaki açıklamalardan birinci ihtimale göre Ehl-i Kitab'ın gerçek durumunu beyan etmektedir. Mucizeler ve uyarılar, onları sapıklıklarından geri çevirmemektedir. Eğer onlar inkârlarında ve çekişmelerinde devam edip giderler ve İslâm'a girme çağrısından yüz çevirirlerse bu onların ilk davranışı olmayacaktır ve bu hareketleri İslâm'ın onlar için açık ve net olmadığına delil de değildir. Çünkü onlara nice apaçık mucizeler gelmiştir ve Yüce Allah onları nice hasenâ ve seyyiât ile imtihan edip denemiştir ama bütün bunlar onlara fayda vermemiş, içine düştükleri ihtilaftan ve ayrılıklardan geri çevirmemiştir. Tam tersine onların içinden kâfir olanlar kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirmişler, Allah'ın nimetini küfürle ve inkârla tebdil etmişlerdir. ***"Kim onlar"*** beyan edilerek ve burhanla ispat edilerek ***"kendisine geldikten sonra, Allah'ın"*** hakka delâlet eden ve şükrün davetçisi, vahdeti gösteren ayetleriyle kendisine verdiği ***"nimetini"*** -kötü te'vil, başkanlık ve siyaset (yönetme) asabiyeti sebebi ile- onları tefrika ve ihtilaf kaynağı yaparak, bir tek ümmeti (toplumu) gruplara, hiziblere, mezheblere ve fırkalara bölerek ***"değiştirirse bilsin ki Allah'ın***

468. Bakara, 2/208.

azabı" kendi kanunlarını kulak ardı edip, çizdiği yola aykırı davrananlara karşı **"şiddetlidir."** Ehl-i Kitab'ın arasından bu değişikliği yapanların başlarına mutlaka şiddetli azab gelecektir. Allah Teâlâ bu ayet-i kerîmede, -onları kastederek- *"Allah onları cezalandıracaktır"* demiyor, bunun yerine -görüldüğü üzere- *"Allah'ın azabı şiddetlidir."* diyor. Böylece Yüce Allah bu cezalandırmanın kendisinin herkesi kuşatan genel kanunlarından olduğuna işaret etmiş oluyor ve böylece bizleri de -birçok cahilin yanlış anladığı gibi, ceza sadece daha önce geçmiş toplumların bazılarına hastır zannetmeyelim, aykırı davrananlardan ve Allah'ın ayetini değiştirenlerden olmayalım diye uyarmış oluyor. Görüldüğü üzere bu cümle daha önce geçen; *"Size apaçık deliller geldikten sonra, eğer barıştan saparsanız şunu iyi bilin ki Allah azizdir, hakimdir."*[469] ayet-i kerîmesinin anlamı ile aynıdır. Beyyinelerin ve mucizelerin gelmesi ile ifadenin kayıtlanması beyyine ve delil ile kendisine sahih bir davetin ulaşmadığı kimsenin bu tehdide muhatab olmadığına delildir. Zaten kendisine sahih bir davetin ulaşmadığı kimseye bu peygamberlerin hidayetinden mahrum kalmak ceza olarak yeter. Bir de buna ek olarak bilmediği şeyle nasıl sorumlu tutulur ve hak apaçık ortaya çıktıktan sonra ona karşı inatla direnenle nasıl bir tutulur!

Burada, âlimlerin ve zeki kimselerin farkına varmadıkları büyük bir meselenin beyanı da vardır. O mesele şudur: Ayetler ve deliller hakkı kabul etmeye, hakkın talep ettiğine yönelmeye hazır olan iyi nefisler için bir anlam ifade eder, ama buna karşılık Hakkın rezil ettiği, gizlemek istediği bâtılını açığa vurduğu, hissî (maddi) lezzete, bâtıl makam ve mertebe peşinde koşan habis nefislere gelince, mucizeler ve deliller bu nefisler için sözleri açısından daha fazla cedel, daha çok tartışma, fiilleri açısından daha çok inat, daha fazla inkârdan başka bir işe yaramaz. Bu yaptığımız tespit, sadece İsrailoğulları açısından değil, bütün bir insanlık açısından Yüce Allah'ın koymuş olduğu kanunu ve âdetidir. İnsanlık böyleydi, şu anda yine böyledir ve Allah Teâlâ'nın dilediği süreye kadar da hep böyle kalacak ve böyle gidecektir.

"Barışa girin" emrine muhatab olanlar mü'minlerdir, şeklindeki ikinci tefsir açısından bu ayete bakacak olursak, o zaman bu tefsirini yaptığımız ayet Allah Teâlâ'nın -daha önce beyan ettiğimiz üzere- geçmiş kavimler hakkındaki âdetinden ve kanunundan ibret almaya götürücü bir unsurdur. Bu ikinci açıklama tarzına göre sanki şöyle hitab edilmektedir: Ey Muhammed'e iman edenler! "Silm"e, "ittifak"a giriniz. İslâm'a bütünüyle sarılınız, bu konuda tefrikaya düşmeyiniz. Herbiriniz bir tarafa çekip gruplar haline gelmeyiniz ki, daha önce tefrikaya ve kendilerine apaçık deliller geldikten sonra ihtilafa düşen insanların başına gelenler sizin de başınıza gelmesin! İşte şu karşınızda duran İsrailoğullarıdır. Onların hali sizin için gizli ve saklı değil-

469. Bakara, 2/209.

dir. Hallerini kendilerine sorun, geriye bıraktıkları eserlerini konuşturmaya çalışın, tarihlerini okuyun. Göreceksiniz ki, onlara size verilen beyyinelerin benzeri verilmiştir. Size birlik ve birarada olma emredildiği gibi onlara de emredilmiştir ama onlar bu emrin ardından mezheblere ve grublara bölünmüşler, Allah Teâlâ'nın yolundan sapmışlar, başka başka yollara uymuşlardır ve bunun üzerine Yüce Allah izzeti ile onları yakalamış, aralarında kendi kanununun hükmünü uygulamıştır. Böylece hâkimiyetleri zâil olmuş, vatanları onları dışarıya atmış, üzerlerine aşağılık ve yoksulluk damgası vurulmuş, yeryüzünde dağılıp paramparça olmuşlardır.

Her iki açıklama tarzından bakacak olursak ayet-i kerime İsrailoğullarına ait tarihi değeri olan bir hikaye değil, Kur'ân'a muhatab olan mü'minlere bir ibret vesikasıdır, ama acaba Kur'ân'a mensub olanlar bu ayetlerden ibret alıyorlar mı? Acaba onlar bu ayetlerden yararlanıp da Yüce Allah'ın gölgesi yıldan yıla küçülen hükümranlıklarını, zamanın belâlarının kendilerinden kapıp götürdüğü izzetlerini, ancak kendilerine olan nimetini tebdil etmelerinin ardından değiştirmiş olduğunu anlayabiliyorlar mı? Nitekim Yüce Allah bu nimetine şu şekilde işaret buyurur: *"Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın, parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman kişiler idiniz de O gönüllerinizi birleştirmişti ve O'nun nimeti sayesinde kardeş kimseler olmuştunuz."*[470] *"Bu da bir kavim kendilerinde bulunanı değiştirinceye kadar Allah'ın onlara verdiği nimeti değiştirmeyeceğinden dolayıdır."*[471]

Asla! Onlar bu ayetleri davetlerde, ziyafetlerde, taziyelerde, sünnet vb. hertürlü münasebetlerde okuyup terennüm etseler bile asla anlamış değillerdir. Onların önderleri bu gerçeği kendilerine anlatan kimselere duydukları kadar başka hiç kimseye kin duymazlar. Bunların ekserisi önderlere tabidir. Tıpkı İsrailoğullarının Kur'ân'ın indiği dönemde kendi önderlerine tabi oldukları gibi. Biz biliyoruz ki, Müslümanların duçar oldukları bid'atlere, fıska ve isyana karşı ses çıkarmayanlar, dini müdafa adıyla fasıkları ve bid'atçileri savunanlarla birlikte samimi ve içten öğütçülere (vâizlere) eziyet etmekte müttefiktirler. Bu ve benzeri durumların sebebini Kitab-ı mübin açıklamaktan geri kalmamıştır. Tam tersine, bunu bize ***"Kâfir olanlar için dünya hayatı cazip kılındı."*** ifadesi ile göstermiştir. Bu son ayet, Allah'ın nimetini inkârla ve özellikle de halka ümmetin birliğini gösteren ayetlerini değiştiren kimselere yönelik daha önce geçen tehdidinin nedenini açıklayan bir beyan cümlesidir. Bu ayetteki "inkâr", *Celâleyn* tefsiri ve başkalarının iddia ettiği gibi Allah'ın varlığını inkâr ve O'na şirk koşmak anlamında değil, nimeti inkâr anlamınadır. Nimete karşı nankörlüğün sebebi ise, gelip geçici dünya hayatının zinetine insanın kendini kaptırması ve bunları ebedî ahiret

470. Âl-i İmrân, 3/103.
471. Enfal, 8/53.

hayatına tercih etmesidir. İfadenin akışı, dinde ittifak, dinin bütün ahkâmını ve getirilen düzenlemeleri kabul etmek bu noktada tefrikaya düşmeyi yasaklama makamıdır. Tefrikaya ve şeytanın adımlarının ardından gitmeye karşı yapılan bu tehdidin muhatabı *Celâleyn*'e göre Müslümanlardır ve onun bu tefsiri tercihe şayandır.

Allah Teâlâ bize emredip, yasaklama getirdikten, beyyineler bize geldikten ve içimizden kendi yolundan sapanları tehdit ettikten sonra tefrikanın azabına duçar olan, dünyada ihtilafa düşmenin cezasını çeken bizden önce yaşamış Ehl-i Kitab'ın halini zikrediyor. Buradan anlıyoruz ki, onların Ehl-i Kitab olmaları, gönderilmiş bir peygambere mensub olmaları, yanlarında ilahî bir şeriatın bulunması bu cezanın başlarına gelmesine engel olmamıştır. Çünkü onlar kitabın üzerinde biraraya gelmemişlerdi. Zira önderleri ve bilginleri kitabı te'vil etmede ve te'lifte (uzlaştırmada) ihtilaf etmişlerdi. İçlerinden herbir zümre, Tevrat'a göre amel etmeyi neden terkettiğini "Tevrat'ı kendisinden daha iyi bilen bazı bilginlere uyduğu" bahanesine bağlamıştır.

Bütün bunların ardından "insanlar, kendi dinleri hakkında nasıl ihtilaf ederler ve ihtilafa engel olan bunca beyyinelerin gelmesine rağmen nasıl olur da fırkalara bölünürler?" diye sorabilir. İşte bu ayet-i kerîme, sorulması muhtemel böyle bir sorunun cevabını teşkil etmekte, bu konuda insanın aklına takılabilecek problemi çözmektedir. Cevabı özetlersek, dünya sevgisi ve dünyanın zinetiyle ve süsüyle aldanma nefsin bütün gücünü dünyayı taleb peşinde feda etme ve harcamaya yöneltir. Böylece nefis Hakkın ayetleri ve beyyineleri hakkında doğru düşünmekten alakonulur. Toplum içindeki başkanları ise, onlar başkalarından ayrı olma (imtiyaz), şöhret, kendi akranlarından üstün olma sevgisine gönüllerini kaptırırlar. Bu da ancak ihtilaf olması, her mezheb önderinin başkasına galib gelmesi, cedel (tartışma) ve te'vil (yorum) ile kendi mezhebini savunması durumunda meydana gelebilir. Yönetilenlere gelince, bunlardan herbir zümre kendisiyle kuvvet bulduğu ve dinini taklid ettiği bir başkana mensub olur ve onun muhalifinin hiçbir sözüne kulak vermez. Bu iki zümreyi birbirine dünyadaki ortak çıkarları bağlar. Dünya sevgisi her illetin (hastalığın) nedeni ve her günahın başıdır. Daha önce; *"İnsanlardan bazıları Allah'tan başkasını Allah'a denk tanrılar edinir."*[472] ayet-i kerîmesinin tefsirinde, önderlerle kendilerine önderlik ettikleri kimselerin birbirlerine olan bağlarının açıklaması geçmişti.

Orada zikrettiğimiz tespitler kesinlikle ortaya koyuyor ki, "inkâr edenler"den maksat kendilerine kitap verilenlerdir. Kendilerini birleştirip, aynı gaye etrafında toplayacak deliller verilenlerdir. Ama bunlar ihtilafla o birliğin kulpunu koparmışlar, tefrikaya düşerek vahdetin kumaşını yırtmış, parçalamışlardır. İşte bu kendilerine verilen nimete karşı bir nankörlüktür.

---

472. Bakara, 2/165.

Nimeti bırakıp "nıkmet"i, yani felâketi ve azabı almaktır. İfadenin halâ dinde ihtilaf ve ittifak konusu üzerinde dönüp dolaştığını bize bunu izleyen ayet gösteriyor. Çünkü bu ayet, Allah Teâlâ'nın peygamberleri gönderdiği andan bugüne dinde ihtilafın aslını beyan etmektedir.

"Kâfir olanlar için dünya hayatı cazib kılındı." ayet-i kerîmesi *"biz insanların hangisinin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye, yeryüzündeki herşeyi dünyanın kendine mahsus bir ziynet yaptık."*[473] ayet ile aynı manayadır. Yüce Allah, onları denedi de birtakım kavimleri dünyanın zineti aldattı, güzelliği kendilerini meftun edip akıllarını başlarından aldı. Olanca düşünceleri dünyanın lezzetinden yararlanmaya yöneldi. Bütün fikirleri dünyanın şehvet araçlarını ele geçirme, mal, makam, mertebe talep edenlerle yarışma, onların kapılarını çalanlarla didişme noktasında yoğunlaştı. Onların istedikleri noktada, karşılarında herhangi bir muarız (karşı kişi), -arzuladıklarıyla kendi aralarında herhangi bir engel olmasa da- zihinlerinde başka bir şeyi taleb etmek için herhangi bir genişlik kalmadı. Acaba sen, hakkı talep etme ve bu hayattan sonra gelecek hayata bakma meselesinde onlarının zihinlerinde ne gibi bir fikir olduğunu zannedersin? Hak, onların bu işlerinde ileri gittiklerini haykırıyor. Başkalarının üzerlerinde haklarını ve başka bir hayata bakmalarını taleb ediyor. Bu taleb onların eğlencelerine daldıkları andaki rahatlarını sarsmakta, dünyanın güzel manzaralarına dalıp gitmelerini bir parça kısmakta, dahası ağızlarının tadını bir parça kaçırmakta, attıkları adımın önüne geçerek onları durdurmaktadır. Her kim hakkı ihlas ve insafla kendi yolunda talep etmezse, onu bulamaz ve hak ehliyle biraraya gelemez. Dünyanın zinetine kendini kaptırmış olan kimseler acaba bu ihlası ve insafı nasıl yakalayacaklar?

Ben derim ki; ortada bir de dünyanın zinetine Yüce Allah'ın emrettiği biçimiyle bakan başka bir zümre daha vardır. Bu bakış iki açıdan olur, birincisi dünyanın zinetindeki Allah Teâlâ'nın kudretine, ilmine, hikmetine, kullarına olan rahmetine delâlet eden ayetlere bakış şeklindedir. İkincisi ise, bunların kendisiyle yararlanılacak ve karşılığında Yüce Allah'a şükredilecek nimetler olması şeklinde bakıştır. Kul bu zinetleri tadarak doğru biçimde israftan ve böbürlenmeden kaçınmak suretiyle Yüce Allah'ın şeriatına tabi olur ve onu tatbik eder. Dünyada hasene ve ahirette hasene duasını burada hatırlamalıdır, çünkü bu dua ayet kısa bir süre önce geçti. Bunun yanında; *"De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü ve temiz rızıkları kim haram kıldı?"*[474] ayet-i kerîmesini unutmamalıdır.[475]

"*İnkar edenler*" tabirinden burada kastedilen Allah'ın ve insanların meşrû haklarına iz'an (bağlılık) ve ınkıyad (boyun eğme) imanı ile iman etmeyenler,

473. Kehf, 18/7.
474. Araf, 7/32.
475. Araf Sûresi'nde bu ayetin tefsirine bakınız.

tersine dünya hayatını Allah Teâlâ'nın katındaki ebedi nimetlere tercih edenlerdir. Bunlar insanlar nezdinde Müslüman sayılmayanlar kabilinden kâfir veya müşrikler değillerdir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm "*kurtuluşa eren mü'minler*" deyimiyle kendilerine mü'min adını veren veya şahıslarını "iman"la ya da "İslâm"'la vasıflandıran zümreyi kastetmez. Kur'ân bu deyimiyle, Allah katında olan şeylere kesin olarak iman eden hakkı onun karşısında olan şehvetlerine ve lezzetlerine tercih eden kimseleri kasteder. Bunların ayakları sürçüp de bilmeden bir kötülük işlediklerinde en kısa zamanda tevbe ederler. Yüce Allah'ın mü'minleri ve kâfirleri tanıtmış olduğu diğer vasıflara ve niteliklere bak-ki, bu gerçeği göresin. Kâfirin vasıfları içerisinde en bariz olanı, dünya zinetinin onun en büyük düşüncesi olması ve bunu herşeye tercih etmesidir. Öyle ki, kendisini engelleyecek bir yönetici veya aşağılanma korkusu gibi dünyevi bir engel olmadıkça dinin emri onu, en ufak zinet ve dünya metaından uzaklaştıramaz. Çünkü kâfirin ahiret hakkında kesin bir inancı yoktur. Eğer kişi herhangi bir dine mensupsa onun bu dini sadece birtakım geleneklerden, âdetlerden, bir takım kuşkuların didiklediği düşüncelerden, şüphelerin ve te'villerin sağa sola çektiği birtakım fikirlerden ibarettir. Bunların arasında bir ahiret hayatı olduğunu, orada kendi ümmetine mensup olanlara özel nimetler bulunduğunu kabul edenler vardır. Her ne kadar Yüce Allah'ın kâfirleri vasfettiği niteliklerde ve mü'minlerin vasıfları diye anlattığı özelliklerin tam tersi durumda olsalar da... Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'in indiği zamandaki Yahudiler böyleydi. Kur'ân onlar için çeşitli yerlerde "iman" kelimesini kullanmaktadır. Bunlardan birisi ise -bazı müfessirlerin görüşüne göre- az önce geçen ayettir. Bir diğeri de Yüce Allah'ın genel olarak Ehl-i Kitab hakkında Hadid Sûresi'nin sonunda yer alan şu ifadesidir: *"Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve peygamberine inanın ki O, size rahmetinden iki kat versin ve size ışığında yürüyeceğiniz bir nur lutfetsin, sizi bağışlasın, Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir."*[476] Yüce Allah bunlar hakkında birçok yerde de "küfür" kelimesini kullanmıştır. Bunun sebebi şudur:

-Daha önce zikrettiğimiz üzere- ***"iman"*** iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisine göre yakînen iman eden, amel etmeye ve dine tabi olmaya boyun eğen kimseye mü'min denir. İkinci anlama göre ise, geleneksel olarak âlemin bir İlâhı olduğunu, bu İlâhın peygamberler gönderdiğini ve kendisinin bu peygamberlerden birisine mensub olduğunu kabul eden kimseye mü'min denilir. İsterse, imanında yakîn derecesinde olmasın, dinde basiret üzere bulunmasın, Allah'ın peygamberine güzel bir biçimde tabi olmasın, tam aksine -daha önce geçtiği üzere- bütün bunlara aykırı bir durumda bulunsun... İşte bu ikinci zümre Kur'ân'ın örfüne göre kâfir olabilir. Kur'ân onların alametleri olarak dünya hayatının zinetine kendilerini kaptırmayı

476. Hadid, 57/28.

zikretmektedir. Onlar dünya nimetlerine dalmayı akıllılık kabul etmekte ve dünyanın nimetlerinden çok şeyi elde etmeyi bir üstünlük görmektedirler. ***"Ve onlar"*** insanı amel etmeye sevkeden gerçek imanla ***"iman edenler ile alay ederler."*** Onların fakirleriyle alay ederler, çünkü bu fakirler -her ne kadar Yüce Allah'tan hoşnud, O'nun kendilerine bahşettiği imanla ve ahiret umuduyla rahat iseler de- o kimselerin zînetlerinden mahrumdurlar. Bunlar mü'minlerin zenginleri ile de alay ederler. Çünkü bu zenginler de dünya nimetinin içersine dalmamışlardır. Tam tersine, nefislerini yüceltmek suretiyle ölümden sonraki hayata hazır olmayı "akıllılık" saymışlardır. Bundan dolayı beyyinelerle desteklenmiş sahih bir inançla, faziletli amelleri ve güzel ahlâkı işleyerek nefislerini yüceltirler, insanların haklarını vermeyi, topluma hizmet etmeyi, mallarının fazlasını acizlere ve fakirlere vermeyi "fazilet" sayarlar. Allah yolunda bir dirhem harcadıklarında o alay edenler bunu bir vergi, bir malî külfet kabul ederler.

Allah Teâlâ, bu alaycılar gürûhuna cevap vermek için ayetin devamında ***"oysa ki inkârdan sakınanlar kıyamet gününde onların üstündedir."*** demektedir. Çünkü dünyanın zînet ve lezzetine dalmış olan bu kimseler kendilerini nezih ve takva sahibi olan yakîn ehlinden daha hayırlı görmektedirler. Bunlardan bazıları fanî ve kısa dünya hayatında belli bir süre kendilerine tabi olanlarla, yâranlarıyla, mal ve saltanatlarıyla mü'minlerin bazılarına üstün olsalar bile, müttaki olan mü'minler o ebedî ve yüce ahiret hayatında kıyamet günü makam ve mertebe itibariyle onlardan daha üstün olacaklardır. Bu ayet-i kerîmede "iman edenler kıyamet gününde onların üstündedir" denmeyip de burada olduğu gibi *"inkârdan sakınanlar kıyamet gününde onların üstündedir"* denmesi dünya hayatının zinetine kendini kaptıranların da imanlı olduklarını iddia etmelerinden dolayıdır. Çünkü onlar imanlı olduklarını ve Ehl-i Kitab'tan olduklarını iddia eden bir topluluğun içerisinde dünyaya gelmiş ve doğmuşlardır. Allah Teâlâ ise bize ahirette insanın nefsine ve salih amel işlemeye etkisi olan takvanın eşlik ettiği imanın sadece geçerli olacağı öğütünü veriyor. *"Kullarımızdan takva sahibi kimselere verdiğimiz cennet işte budur."*[477] *"...Takva sahibleri için hazırlanmış cennet..."*[478] *"İman eden ve iyi işler yapanlara, hakkıyla sakınıp, iman ettikleri ve iyi işler yaptıkları, sonra yine hakkıyla sakınıp, iman ettikleri, sonra da hakkıyla sakınıp, yaptıklarını ellerinden geldiğince güzel yaptıkları takdirde tattıklarından dolayı günah yoktur."*[479] Bu konuda ayetler gerçekten çoktur. Fakat ahirette kurtuluşun, yüksek derecelerin sadece kalple ve mensubiyetle ya da insanın nefsine hiçbir etkisi olmayan bazı geleneksel davranışlarla elde edileceğini iddia edenler bu gibi ayetlere

477. Meryem, 19/63.
478. Âl-i İmrân, 3/133.
479. Maide, 5/93.

dönüp bakmıyorlar. Onların önde gelen büyüklerine bu ayetler hakkında bir şeyler söylendiğinde ve kendilerine bunlarla deliller getirildiğinde hemen ayetleri tahrif ve te'vil etmeye kalkıyorlar ve bu ayetlerin kâfirler hakkında indiğini, oysa kendilerinin Müslüman olduklarını iddia ediyorlar ya da "şeyhlerimiz böyle söylüyor, bizler sadece onları taklid eden mukallitleriz, Allah'ın Kitabı'na davet eden bu kimseler ise hem kendileri sapık ve hem de başkalarını saptıran kimselerdir. Çünkü onlar dinde içtihad ettiklerini söylüyorlar, oysa âlimlerimiz içtihad kapısını yüzlerce sene önce kapatmıştır." diyorlar.

Yüce Allah takva sahibi mü'minin Allah'ın nimetini değiştiren ve aralarında ihtilafa düşen kâfire karşı ne ile üstün olduğunu zikrediyor. Bu üstünlük, keramet yurdunda yüceliktir. Ardından Yüce Allah dünya rızkının ve nimetinin dünyada sadece takva sahibi olan kimseye has olmadığı gibi şakî'ye de (takvadan mahrum bedbaht olan) has olmadığını, tam tersine rızkın herkes için bol olduğunu ve rızkın kişinin hiç tahmin etmediği ve beklemediği yerden geleceğini haber veriyor. Bunu takiben Yüce Allah şöyle diyor: ***"Allah dilediğine hesapsız rızık verir."*** ***"Bi gayri hisâb"*** (*hesabsız*) terimindeki *"hisâb"* takdir demektir. Buna göre ayetin manası, Allah dilediğine rızkı kişinin imanına, takvasına, inkarına ve günahkarlığına göre takdir etmeksizin verir demektir.

Bu *"bi gayri hisâb"* ibaresinin bir başka tefsiri daha vardır. Bu yaklaşıma göre *"hesabsız"* demek, kinaye yoluyla genişlik, kısıntıya gitmemek ve darlaştırmamak demektir. Tıpkı; "filanca hesapsız harcıyor" (çok harcıyor cümlesinde olduğu gibi.) Buna göre ayet-i kerîmeyi değerlendirecek olursak; Allah Teâlâ dünyada bağışını rızıkları yaratarak ve insanlara kazanma gücü vererek bütün herkese bahşeder, demek olur. Bazılarına göre ayetin manası; "Hiç kimseye hesab vermek zorunda olmaksızın" dilediğine rızık verir demektir. Yaratan ve rızkı veren O'dur. Hiç kimseye hesap vermek zorunda olmaksızın ve hiç kimsenin kontrolu altına girmeksizin takdir eden ve hesapsız olarak hidayet eden O'dur. Bu son yaptığımız tefsir başka ayetlerde açık bir biçimde mevcuttur. Allah Teâlâ İsrâ Sûresi'nde şöyle der: *"Her kim bu çarçabuk geçen dünyayı dilerse ona, yani dilediğimiz kimseye, dilediğimiz kadarını dünyada hemen verir, sonra da onu, kınanmış ve kovulmuş olarak gireceği cehenneme sokarız. Kim de ahireti diler ve bir mü'min olarak ona yaraşır bir çaba ile çalışırsa, işte bunların çalışmaları makbuldür. Hepsine, onlara da, bunlara da Rabbinin ihsanından veririz. Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir. Baksana, biz insanların kimini kiminden nasıl üstün kılmışızdır! Elbetteki ahiret, derece ve üstünlük farkları bakımından daha büyüktür."*[480]

İşte bu ayetlerden de anlaşılacağı üzere, dünya rızkı için Yüce Allah sa'y etmeyi yani çalışmayı şart koşmuyor. Çünkü dünya rızkı -mirasa konmak, ba-

480. İsra, 17/18, 19, 20, 21.

ğış almak, herhangi bir vasiyete ermek, toprağa gömülmüş bir define (gömü) bulmak, malik olduğu gayrı menkulün fiyatlarının yükselmesi ve başka genel sebeblerden herhangi birisinin insanın karşısına çıkması gibi- hiç çaba sarfedilmeden de gelebilir. Yüce Allah ahiret için ise imanla birlikte çalışıp, çaba harcamayı şart koşmuştur. Ayrıca ahireti -burada- mü'minlerden takva sahibi olan kimselere özel kılmıştır. Çünkü bu söz onlar hakkında sevkedilmiştir.

Daha sonra Yüce Allah kendi bağışının hiç kimseye ambargo koymaksızın bütün herkes için bol ve geniş olduğundan sözediyor. Şu halde paçasını sıvayıp çalışmak isteyen karşılığını göreceği gibi bu konuda kusurlu olan da kusurunun karşılığını görecektir.

Buradaki *"hisâb"* kelimesiyle ilgili olarak bir üçüncü tefsir şekli daha vardır. Buna göre kelimenin manası; kul tarafından takdir ve beklenti içinde olmak demektir. Kelimeye bu mana verdiğimizde ayet-i kerîme Talâk Sûresi'ndeki; *"Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder ve ona beklemediği yerden rızık verir."*[481] Ayetle aynı manaya olur. Dünyada rızkın hesapsız ve çalışıp çaba göstermeden elde edilmesi ancak fertler açısından doğru olabilir. Çünkü birçok müttaki kimselerle birçok günahkâr kişilerin zengin, elleri geniş ve bol bir rızık içersinde nimetlendiklerini görmekteyiz. Her iki zümreden bir çoklarının ise fakir ellerinin dar olduğunu müşahede etmekteyiz. Şu halde müttaki olan kimse daima en güzel halde, daha çok sabırlı ve tahammüllü, Yüce Allah'ın kendisine inayetine mazhar olur. Fakirlik bir günahkârı üzdüğü kadar mü'mine etki etmez. Mü'min takva ile birlikte hertürlü sıkıntıdan bir çıkış kapısı bulur. Yüce Allah'ın inayetinden hiç beklemediği rızık bulur.

Fertlere karşılık toplumlara gelince onların durumu fertlerinkinden farklıdır. Çünkü fakir, zelil, yoksul ve değersiz bir halkın müttaki olması mümkün değildir. Sebeb Yüce Allah'ın hakimane âdeti ve adil şeriatı uyarınca intikamı ve gazabıdır. Allah Teâlâ'nın herhangi bir topluma çalışmaksızın, rızkı nasıl elde edeceğim diye düşünmeksizin hiç ummadığı ve beklemediği bir yerden izzet, servet, kuvvet ve hükümranlık vermesi sünnetinden (âdetinden) değildir. Tam tersine Yüce Allah bu saydıklarımızı o topluma çalışması, çabalaması nedeniyle verir, bu kuraldan sapmasıyla da onları elinden alır.

Üstadımız Muhammed Abduh bu anlamı birkaç kez açıkladı. Bunlar tefsirde daha önce geçmişti. Bu mana Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Allah'ın genel sünnetini (âdetini) beyan eden ayetleri ile desteklenmiş bir anlamdır. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Bir de öyle bir fitneden sakının ki o, içinizden sadece zulmedenlere erişmekle kalmaz."*[482] Bu ayet-i kerîmede Yüce Allah bir toplumun

481. Talak, 65/2, 3.
482. Enfal, 8/25.

içinde zulmün baş göstermesini o toplumun içersinde belânın zulmeden ve etmeyen herkesin başına gelmesine sebeb olarak gösteriyor. Zulümden bir tanesi de zulme direnmeyi bırakmaktır ki, bunun sonucu olarak zulüm yayılır ve toplumun içersinde bütün hakimiyeti ve hükümranlığı silip süpüren bir saltanata ve güce erişir. Nitekim Yüce Allah bu gerçeğe şöyle değinmektedir: *"Birbirinizle çekişmeyin, sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider."*[483] Yüce Allah bu âdetinden dolayı insanlara güçleri yettiği kadar hazır olmayı emretmekte ve *"onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ... hazırlayın."*[484] buyurmaktadır. Bir toplumun içerisinde ihtilaf, çekişme, tefrika, bölünme varsa orada hiç kuvvet yok demektir. Bu nedenle Allah Teâlâ bize hepbirden silm'e girmemizi emrediyor. Buna karşılık olarak da bize yeterli deliller bahşederek örnekler veriyor. Yüce Allah tehdit üzerine tehdit getirerek bizi korkutuyor. Sonra bize insanlar arasında bu ihtilafın kaynağının ne olduğunu açıklıyor ki, bizler basiret üzere olalım. Yüce Allah şöyle buyuruyor:

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنزَلَ مَعَهُمُ
الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ
أُوتُوهُ مِن بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللّٰهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا
اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللّٰهُ يَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ

﴿213﴾

213- İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da indirdi. Ancak kendilerine kitap verilenler, apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü dinde anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilafa düştükleri gerçeği izni ile gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir.

Bu ayetlerin tefsirini, benim önerim üzerine Üstadımız Muhammed Abduh yazdı. Bense üstadın yazmış olduğu bölümde delil olarak gösterdiği ayetlerin ve sûrelerin numaralarını koydum. İşte üstadımızın yaptığı açıklamanın metni:

483. Enfal, 8/46.
484. Enfal, 8/60.

İnsanların "Tek Bir Ümmet" Olması!

Yüce Allah'ın Kitabı'nda *"ümmet"* kelimesi *"millet"* manasında da yani *"akaid"* (inanç sistemi) ve *"şeriatın temelleri"* anlamında da kullanılır. Nitekim Enbiyâ Sûresi'nin; *"Hakikaten bu (bütün peygamberler ve onlara iman edenler) bir tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir. Ben de sizin Rabbinizim, öyle ise bana kulluk edin."*[485] Ayet-i kerîmesinde kelime bu anlama kullanılmıştır. Yüce Allah bu ifadeyi peygamberler topluluğunun durumlarını zikrettikten sonra zikretmektedir. Aynı anlamı bu kez; *"Ey Peygamberler! Temiz olan şeylerden yeyin, güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim. Şüphesiz bu bir tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir. Ben de sizin Rabbinizim. Öyleyse Benden sakının."*[486] Ayet-i kerîmelerinde de görebiliyoruz. Birçok müfessir bu iki ayette geçen *"millet"* kelimesinin anlamı arasında "akaid" ve "şeriatlerin temelleri" şıkkını tercih etmişlerdir. Buna göre bütün peygamberlerin ve rasûllerin bir tek millet ve bir tek din üzere gönderilmiş olduğu anlamı çıkar. Nitekim aynı anlamı; *"Allah nezdinde hak din İslam'dır."*[487] Ayet-i kerîme'sinde de bulmaktayız.

Birçok müfessir tefsirini yaptığımız ayette geçen *"ümmet"* kelimesinin, topluluk anlamına gelen *"cemaat"* anlamında olduğunu söylemişlerdir. Nitekim kelime; *"Yarattıklarımızdan daima hakka ileten ve adaleti hak ile yerine getiren bir ümmet (topluluk) bulunur."*[488] Ayet-i kerîmesinde bu anlama kullanılmıştır. Zaten, *"ümmet"* kelimesinin cemaat ve topluluk anlamına kullanıldığını; *"Sizden hayra çağıran, iyiliği emredip, kötülüğü men eden bir ümmet (topluluk) bulunsun."*[489] Ayet-i kerîmesinde de müşahede etmekteyiz. Ümmet kelimesi, "topluluk" olsun da nasıl "topluluk" olursa olsun anlamına değildir. Tam aksine, bu fertlerin birbirine belli bir bağ ile bağlandığı topluluktur ki, bu bağı o topluluğun fertleri "bir tek bağ" kabul ederler ve yine bu bağ onlara -ümmet- ismi gibi bir tek ismin verilmesini mümkün kılar.

Ümmet kelimesi, *"seneler"* anlamına da gelir. Nitekim, *"Andolsun, eğer biz onlardan azabı sayılı bir ümmete (sayılı bir süreye) kadar ertelersek, mutlaka onun gelmesini engelleyen nedir? derler."*[490] Ayetiyle, *"(Zindandaki) iki kişiden kurtulmuş olan uzun bir ümmet (zaman) sonra (Yusuf'u) hatırlayarak dedi ki: Ben size onun yorumunu haber veririm. Beni hemen (zindana) gönderin."*[491] Ayet-i kerîmelerinde bu anlamı müşahede etmekteyiz.

---

485. Enbiya, 21/92.
486. Mü'minun, 23/52.
487. Âl-i İmrân, 3/19.
488. A'raf, 7/181.
489. Âl-i İmrân, 3/104.
490. Hud, 11/8.
491. Yusuf, 12/45.

Ümmet, kendisine uyulan, ardından gidilen *"önder"* anlamına da kullanılmaktadır. Bununla ilgili örneği Nahl Sûresi'nin *"İbrahim gerçekten hakka yönelen, Allah'a itaat eden bir ümmet (önder) idi. Allah'a ortak koşanlardan değildi."* [492] Ayet-i kerîmesinde görmekteyiz.

Ümmet *"bilinen ümmetlerden birisi"* anlamına da gelir. Bir örnek vermek gerekirse, Âl-i İmran Sûresi'nin *"Siz insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz."*[493] Ayet-i kerîmesini verebiliriz. Bu son mana kelimenin yukarıda zikrettiğimiz üzere "cemaat, topluluk" anlamı dışında başka bir anlama geliyor değildir. Kelimenin belli ve bilinen bir ümmet şeklinde anlamının daraltılması örf nedeniyledir.

Müfessirlerin cumhuru tefsirini yaptığımız ayetteki "ümmet" kelimesini "millet" şeklinde tefsir etmişler, sonra bu "millet"in hangi *"din"* üzere olduğu olduğunda ihtilaf etmişlerdir. Müfessirlerin cumhuruna göre bu ayette kastedilen "millet", yani "din"den maksat, doğru ve sağlam dindir. Bu müfessirlere göre tefsirini yaptığımız ayet-i kerîmenin manası; insanlar dinleri doğru, inançları sağlam, amelleri şeriatların ahkamı üzere olan bir tek ümmet idi. Sonra Allah müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi, şeklindedir.

Ancak bu müfessirler ayete yukarıdaki manayı verince, mananın doğru olmadığını görmüşler ve ibarede bir takdir yapmak şarttır demişlerdir. Çünkü başka türlü mana doğru çıkmamaktadır. Zira hidayete ermiş salih olan toplumlara, ihtilaf ettikleri konuda hükmetsinler diye peygamberler göndermenin anlamı yoktur. Çünkü, amel doğru yapıldığı, şeriatlerin sınırları çerçevesi içinde durulduğu sürece, peygamberlerin risaletine götürülmesi gereken ihtilaf meydana gelmezdi. Onların takdirine göre ibareyi şöyle anlamak gerekiyordu: İnsanlar bir tek ümmet idi, (sonra aralarında ihtilafa düştüler.) Bunun üzerine Allah Teâlâ onlara müjdeleyici ve korkutucu peygamberler gönderdi. İfadeye bu şekilde bir ibarenin takdir edilmesinin karinesi ise az aşağıda gelen; *"İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için"* ifadesi idi. Görüldüğü üzere, müfessirlerin ayet-i kerîmeyi takdirleri tıpkı şu cümlelere benzer: "Zeyd âlim idi. Ben ona bildikleri arasından unuttuklarını öğretmek üzere bir öğretmen gönderdim" veya "Zeyd çalışan bir kişi idi. Ben ona terkettiği ameline geri dönmesini salık verecek bir nasihatçı gönderdim." Bu cümleleri söyleyen kimse daha sonra benim bu ifadem; "Zeyd âlim idi, ancak bildiklerini unuttu da ben de ona unuttuklarını hatırlatacak bir öğretmen gönderdim" veya "Zeyd çalışan bir kimse idi, işi gücü bıraktı ben de ona tekrar çalışmaya dönmesini salık vere-

492. Nahl, 16/120.
493. Âl-i İmran, 3/110.

cek bir nasihatçi gönderdim." takdirindedir, diyor. İşte bu takdiri sen kendi ifadende uygun ve hoş görmezsen, aynı takdiri kelâmın en beliğ, akıllara ve zihinlere malik olmada en elverişli söz olan Yüce Allah'ın kelâmı açısından nasıl uygun görebilirsin? Bu müfessirler kendi takdirlerinin doğru olduğuna bir başka delil olarak; "Adem (a) bir Peygamberdi. Evlatları onun dini üzere hidayete ermiş ve hidayet üzere yaşıyorlardı, ta ki iki evladı arasında haset ve kıskançlık başgösterdi. Evlatlarından biri bilindiği üzere diğerini katletti. İnsan sağlam fıtrat ve hak din üzere dünyaya gelir. Daha sonra ona fıtratını çevirecek heva ve hevese uyma, şehvetlerin azdırması, şüphelerin kalpte yer tutması ve benzeri birtakım sakatlıklar arız olur. Hiç kuşkusuz insanın ilk zamanı hayırlı, adil ve inancında, amelinde hak üzere olduğu dönemdir. Sonra ona şerre meyletme, çirkin fiillere doğru yönelme arız olur." düşüncesini gösterirler. Fakat bu deliller ayet-i kerîmenin ifade yapısına özel olarak yukarıda zikrettiklerimizden hiçbir şey değiştirmez. Çünkü Hz. Adem'in evlatları kendisinden sonra birçok dönemler yaşamış, birçok merhalelerden geçmiş olabilir. Bu merhalelerden bazılarında -mesela Nuh'un (a) döneminde, ondan sonra gelen İbrahim (a) zamanında olduğu gibi- insanlar cehalette ileri gidip, inkâr ve kötü amelde bir tek toplum olmuş olabilir. Ayet-i kerime, insanların hangi peygamber zamanında bir tek ümmetten ibaret olduğunu belirlemiştir. Söylenebilecek tek şey, bir tek ümmet şayet "dalâlet ümmeti, fesad ve bozukluk milleti" şeklinde yorumlanırsa, bu peygamberlerin Adem veya mesela Nuh'dan (a) başkaları olduğudur.

Bundan dolayı başlarında İbn Abbas, Ata, (ö.114/732) olmak üzere başka bir müfessir grubu "bir tek ümmet"ten maksadın, hak üzere olmayan, şeriatın sınırları çerçevesinde amel etmeyen "dalâlet ümmeti" olduğu kanaatine varmışlardır. Bu grup, görüşlerine ayet-i kerîmenin içerisinde ifadenin akışını delil olarak göstermişlerdir. Çünkü ayetin devamında, peygamberlerin gönderilişi ümmetin vahdeti ve birliğine tabi olarak kılınıyor.

Ümmetin vahdet içinde olduğundan dolayı peygamber gönderilmesi ancak, bu vahdetin aralarında meydana gelen ihtilaf hakkında hüküm vermeleri için peygamberlerin gönderilmesi ihtiyacını kaçınılmaz kıldığı hallerde olur. Sözünü ettiğimiz ihtilaf, akaidde (inançlarda) fesad, amellerde dalâlete düşürücü hevâ ve hevese göre hareket etme, bu nedenle bir kısmının diğerine tecavüzü ve Yüce Allah'ın dokunulmamasını emrettiği şeylerin saygınlığını çiğneme sebebiyle meydana gelir. Dolayısıyla "ümmetin vahdeti"nin, "ümmetin bâtılda vahdeti" şeklinde olması gerekir ki, hak gelsin ve o batılı yok etsin, fakat ümmet hidayette, hakka tabi olmakta vahdet içinde olursa, o zaman peygamberlerin gönderilmesinin bu vahdetin ardından gerçekleşmesinin herhangi bir anlamı kalmaz. Bu bilginler; "Adem (a) peygamberdi onun evlatları içerisinde kendi şeriatı üzere olanlar vardı. Nasıl olur da in-

sanlar bâtılda bir tek ümmet idiler, denebilir." şeklindeki itiraza, "Hüküm galibe (çoğunluğa) göredir." diyorlar ve devamla; İnsanlar Nuh'un (a) zamanında, -pek azı müstesna- kâfirdiler. Bilindiği üzere bir memleketin nüfusunun ekserisi kâfirse oraya -içinde Müslümanlar yaşasa bile- "dâr-ı küfür" denilir şeklinde görüşlerine delil getiriyorlar. Yukarıda ifade edildiği üzere ayette geçen "peygamberler"in Adem ve Nuh (a) dışında Hz. İbrahim ve ondan sonra gelenler olduğu şeklinde de cevap verilebilir. Fakat görüldüğü üzere bu manayı, -Hz. Adem' in, onun risaletinin (peygamberliğinin) ve kendi dini üzere kendisinden sonra gelen evlatlarının durumu gözönüne alındığında- insanın gönlünü kolayca kabul edemiyor.

Ebu Müslim, (ö.322/933) ve Kadı Ebubekir (ö.403/1012) derler ki; "Ümmetin vahdeti", fıtratın aslının gerektirdiği hususta idi. Fıtrat, itikad (inanç) ve amelde aklın insana gösterdiğini almayı gerekli kılar. İnsanlar kendi akıllarıyla ve yaratıcının varlığına ve O'na şükretmenin gerekliliğine delalet eden ayetler üzerinde sırf düşünmekle doğru yolu buluyorlardı. Sonra da yararlı olanlarla, zararlı olanlar üzerinde düşünmek sûretiyle ya da aklın insana doğru yolu gösterdiği kadarıyla Allah'a layık olanla, olmayanın hangisi olduğu üzerinde kafa yorarak güzeli çirkinden, hakkı bâtıldan ayırıyorlardı. Hiç kuşkusuz insanların -ilahi hidayet olmaksızın- akıllarına teslim olmaları ihtilâfa götüren bir unsurdur. Hatta çoğu zaman akaid (inançlar) ve ahkâmdan muradın ne olduğuna erme ve ulaşma noktasında vehimler akla engel olurlar. Böylece ayette sözü edilen "ihtilaf"ın ne demek olduğu yapmış olduğumuz bu te'vil ve tefsir sonucu anlaşılır hale gelir. Bundan dolayı yani ümmetin inkâr üzere vahdetinden dolayı, vahdet ve ihtilafın ardından insanların ihtilaf ettikleri noktalarda Allah'ın indirdiği ile hükmetsinler diye peygamberlerin gönderilmesi hükmü getirilmiştir. Kadı Ebê Bekir, Adem ve O'nun risaleti meselesini kendine sormuş ve buna Adem'in ve evlatlarının ilk başta fıtratın sünneti üzere oldukları ve böylece ehl-i nazar oldukları cevabını vermiş, sözüne devamla; Adem'in evlatları çoğalıp da sadece aklın hidayeti, kalplerin selâmeti ve amellerin ıslahı için yeterli olmayınca, Allah Teâlâ onlara kendi katından ilahî hidayeti göndermiştir diye eklemiştir. Muhtemeldir ki hatta hemen hemen kesindir ki, Adem'in (a) nesline, onun şeriatını kendilerine unutturan bir durum arız olmuş ve bunun sonucu olarak yeniden sadece akıllarını kullanmaya başlamışlar, kendilerini ihtilafa sürükleyen meselede yeniden o vahdete (inkâr birliğine) dönmüşler ve Allah Teâlâ da kendilerine peygamberleri göndermiştir.

Bazı müfessirler ise "ümmet" kelimesinin manası hakkında hiçbir şey söylememişler, ümmetin *"hidayet ümmeti"* veya *"dalâlet ümmeti"* ya da *"akıl ümmeti"* olup olmadığını araştırmaya gerek yoktur, demişlerdir. Bu söz son derece garibtir, çünkü bu tutum; ayet-i kerîmenin anlamını terketmek, ümmetin vah-

deti ardından peygamberlerin gönderilmesinin ne demek olduğunu anlamayı bir yana bırakmak anlamına gelir. Ancak bunu diyen bu sözüyle ileride inşaallah zikredeceğimiz anlamı kastetmişse buna bir diyeceğimiz olamaz.

Yukarıdaki sözden daha garibi ise bazı müfessirlerin görüşüdür. Mücahid'den (ö.104/722) nakledildiğine göre okuduğumuz ayet-i kerîmede geçen "insanlar" tabirinden maksat sadece Adem'dir ve o, ardından gidilen bir ümmetti. Bu görüşü ileri süren bilginlerin ayetin kalan kısmı hakkında ne diyeceklerini bilemiyoruz, bütün diyecek olduğumuz; nasipsizlikten Allah'a sığınırız.

Başka bazı müfessirler ayet-i kerîmeden maksadın Musa'ya (a) iman edip de sonra aralarındaki kıskançlıktan dolayı görüş ayrılığına düşen Ehl-i Kitab olduğunu söylerler. Onların ihtilafa düşmeleri üzerine -kendilerini ihtilaf ettikleri noktalarda hakka döndürmek amacıyla- terbiye edecek kitaplarla, peygamberler gönderilmiştir. Tıpkı Davud'un (a) Zebur ile İsa'nın (a) da İncil ile gönderilmesi gibi. Ancak bu son tefsirde ayette geçen "insanlar" ve "peygamberler" tabirleri, ortada kesin olarak hiçbir delil yokken daraltılmıştır.

İbn Adil, Kurtubî'den naklen der ki: Ayet metninde yer alan ***"kâne"*** fiili buraya kadar yapılan tefsirler açısından bakıldığında mazi (di-li geçmiş zaman) şeklindedir. Oysa bu fiilin zamandan soyutlanmış olarak sübût (sabit olma) anlamı ifade etmesi de muhtemeldir. Buna göre ayetin sevkedilmesinden maksat; -Yüce Allah'ın bir ihsanı olarak, insanlara peygamberler göndermemiş olması halinde- insan cinsinin tümünün şeriatlerinin olmaması ve hakikatleri bilmemeleri açısından, "bir tek ümmet" olduklarını haber vermekten ibarettir. Bu durumda ayette yer alan "kâne" fiilinin manası, geçmiş zaman değil, tam tersine *"Allah da çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."*[494] ayet-i kerîmesindeki manada yani sübût manasında olmuş olur.

Bu konuda ikinci ihtimal doğruya daha yakındır. Bunca te'vil çeşidi üzerinde düşünmekle meşgul olup da, önündeki yollar ayrılmasa ve neredeyse insan yolunu kaybedecek hale gelmese, insan zihninin ilk anda yöneleceği ihtimal de budur. Biz *"kâne"*'nin manası ve onun -burada- geçmiş zaman değil, sübût anlamı ifade ettiği yolundaki görüşleri ile İbn Adil ve Kurtubî ile uyumlu olarak bu ayetin manası hakkında ulaştığımız sonucu sana zikredeceğiz. Ancak biz önce Yüce Allah'ın Kitabında "ümmet"in, "vahdet" ile vasfedilmesine dair yer alan hükümleri, bu vasfın çeşitli yerlerdeki anlamlarını sunacağız ta ki, neyi kastettiğimiz açıkça ortaya çıksın ve dayandığımız görüşün delili belli olsun. Başarıya ulaştıracak olan Yüce Allah'tır.

"Ümmet"'in, "vahdet" ile vasfı Enbiyâ Sûresi'nin ilgili ayetlerinde şu şekilde geçmektedir; *"Hakikaten bu bir tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir. Ben de sizin Rabbinizim, öyleyse bana kulluk edin. (İnsanlar) kendi aralarında işlerinin*

494. Nisâ, 4/100.

birliğini bozdular. Halbuki hepsi bize döneceklerdir."[495] Bu ayet-i kerîme peygamberler topluluğunun zikredilmesinden, onların kavimleriyle yaşadıkları olayların bir bir sıralanmasından sonra gelmektedir. Şu halde buradaki hitab peygamberleredir. Bu tefsirimizi Yüce Allah'ın Mü'minûn Sûresi'nde peygamberlerin ve nebîlerin ahvalini ve kendi kavimleriyle yaşadıkları olayları zikretmesinin ardından sevketmiş olduğu şu ayetlerdir: *"Ey Peygamberler! Temiz olan şeylerden yeyin; Güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim. Şüphesiz bu bir tek ümmet olarak sizin ümmetinizdir. Ben de sizin Rabbinizim, öyleyse Benden sakının. Ne var ki insanlar kendi aralarındaki işlerini parça parça böldüler. Her grup kendilerinde bulunan ile sevinip, böbürlenmektedir."*[496] Her iki ayette yer alan "ümmet" kelimesi "ümmeten" şeklinde hâl olmak üzere mansub gelmiştir. Cümlenin haberi (yüklemi) *"ve inne hazihi ümmetukum"* ifadesinde yer almaktadır. Yani; bir tek ümmet halinde işte bu peygamberler ve nebiler topluluğu sizin ümmetinizdir. Bir başka ifade ile; cemaatinizdir. Yani bu topluluk, kendilerini birbirlerine uzak bağların bağladığı bir topluluk değildir. Bu topluluk; çeşitli kavimlerden oluşan, çeşitli görüşlerde olan -meselâ- bir Hindistan toplumu ve topluluğu değildir. Tam tersine bu topluluk kendilerini yakın bir bağın birbirine bağladığı ümmettir. Bu bağ Allah'ın nuruna, tevhide olan davetine uyma, O'nun şeriatını uygulama, insanları ahkâmına uymaya sevketme bağıdır. Bu ümmet tümüyle bir olan, birden çok olmayan bir prensip ve ilke üzerinde biraraya gelmiştir. Bu prensip hak ve adalet prensibidir. Bu ümmet bir tek ümmet olmaya layık bir ümmettir. Ümmet kelimesini bazı müfessirlerin dediği gibi her iki ayette "millet" manasına almak da mümkündür. Bu manayı esas alırsak, ayet-i kerîme'de Yüce Allah peygamberlere haber vermiş oluyor ki; ifadede daha önce geçen insanların arasında Allah'ın hidayetiyle yürüme, bunda devam etme, onlardan gelecek yalanlamaya, ayıplamaya veya işkenceye aldırmama şeklindeki davranışlar onların milletleridir, dinleridir ve bu din birden çok olmayıp, bir tanedir. Önceki peygamber bu dini getirmiş, daha sonra gelen ona uymuştur. Hiçbir peygamber bu konuda diğerinden farklı değildir ve hiçbiri bu konuda bir diğer peygamberi kınamış da değildir. Bu vahdet ve birlik anlamı Hûd Sûresi'nde ifadesini bulan vahdet ve birliktir. Yüce Allah ilgili sûrede şöyle buyurur: *"Rabbin dileseydi, bütün insanları bir tek ümmet yapardı. (Fakat) onlar ihtilafa düşmeye devam edecekler. Ancak Rabbinin merhamet ettikleri müstesnadır. Zaten Rabbin onları bunun için yarattı. Rabbinin, "andolsun ki cehennemi tümüyle insanlar ve cinlerle dolduracağım" sözü yerini buldu."*[497] Aynı yaklaşımı bir başka sûrede şöyle buluyoruz: *"Allah dileseydi, onları bir tek ümmet yapardı. Fakat O, dilediğini rahmetine kavuşturur. Zalimlerin*

495. Enbiya, 21/92, 93.
496. Mü'minûn, 23/51, 52, 53.
497. Hud, 11/118, 119.

ise hiçbir dostu ve yardımcısı yoktur."[498] Yani Rabbin dileseydi, insanları -hevâ ve heves örtüsüyle, şehvet perdesiyle veya düşüncenin karanlığı, dalâletin kalın örtüsüyle örtülü olmadan- hakka yönelen duygu ile, hidayetin nurunun üzerinde parladığı fıtrat üzere yaratır ve insanlar tümüyle tıpkı peygamberler, mürseller ve onlara iyilikle uyan insanlar gibi olurlar. Böylece saadet ehli ve nimet yurdu olan cennetin sakini olurlardı. Fakat Rabbin insanı, kendi fikriyle başbaşa bıraktığı, kendi sa'yine ve çalışıp, çabalamasına havale ettiği bir insan olarak yaratma hükmünü verdi. Bundan dolayı insanoğlu halâ ihtilaf içersinde debelenip durmaktadır ve bu ihtilaf onu daru'l-fenâ'da (dünyada) rezil ve rüsvaylığa sürükledikten sonra daru'ş-şekâ'ya (cehenneme) götürecektir. Ancak, âlemlere hidayet edenler, insanlar için dünya-ahiret hayrına önderlik edenler ve Allah'ın davetlerini kabule, sünnetleri üzere yürümeye muvaffak kıldığı kimseler müstesnadır. Yüce Allah onları kendi rahmetine katacaktır. Zalimler ise, O'nun gazabı ve intikamına uğrayacaklardır.

Bu iki ayet-i kerîmeden anlaşılıyor ki; insanlar asla "bir tek ümmet" olmamışlardır. Ne, "tümü hayır ve hidayet üzereydiler, çünkü Allah insanı hak üzere birleşme, adalet üzere ittifak etme duygusuyla yaratmıştır." anlamında, ne de "ifadenin açık beyanında görüldüğü üzere, tümü dalâlet ve sapıklık üzereydiler." anlamında... O halde insanlar içinde eskiden beri iyi olanlar, kötülük edenler, hidayet üzere olanlar ve sapık olanlar mevcuttu ve halâ da mevcuttur. Bu, Yüce Allah'ın yarattıkları üzerindeki kanunudur.

Fakat Yunus Sûresi'nde, Yüce Allah'ın insanların bir tek ümmet olmalarını dilediğine dair açıkça nass vardır. Yüce Allah ilgili ayette şöyle buyurur: *"İnsanlar sadece bir tek ümmetti, sonradan ayrılığa düştüler. Eğer Rabbinden bir söz geçmemiş olsaydı, ayrılığa düştükleri konuda hemen aralarında hüküm verilirdi."*[499] Bu örnek ayette *"kâne"* fiilini kendi anlamına yani "di-li geçmiş zaman" anlamına yorumlamak mümkün değildir. Zira ifadedeki, "hasr" (münhasırlık) bir kere bu ihtimali uzak kılmaktadır. Şu halde bu örnek ayetten maksat insanların öteden beri bir tek ümmet oldukları ve hala da bir tek ümmet bulunduklarıdır ve ihtilaflarının da bizzat bu vahdetten kaynaklandığıdır. Allah Teâlâ ayrılığa düşme konusunda, insanların içinde sağlam fıtrat yolundan sapanlar hakkında helâk etme hükmünü verdi. O'nun bu hükmüne göre insanların arasından sadece fıtrat üzere olup, sapmamış olarak kalanlar geri kalacaktı. Fakat Yüce Allah'ın daha önce hükmü geçti, ilminde sabit oldu ve dilemesi tamam oldu ki, insanlar kendi işleri açısından çalışıp çabalamalarının karşılığını alsınlar. Karşılarındaki ayetlere bakmakla mükellef olup, aralarından sapıklar, hidayete ermişler, adil olanlar ve hakkı tecavüz edenler bulunsun ki, Yüce Allah herkese ahirette amelinin karşılı-

498. Şûrâ, 42/8.
499. Yunus, 10/19.

ğını versin. Bu nedenle Yüce Allah onların aralarında -kendilerine iman önderleri, salih amel hususunda örnek olsunlar diye- peygamberleri gönderdi.

Bununla birlikte "ümmetin vahdeti" ifadesini hala -diğer ayetlerde yapıldığı gibi- inanç ve amel birliği olarak tefsir etmek mümkün müdür? Bu mümkün değildir, çünkü insanlar bu anlamda bir tek ümmet değillerdir, tam tersine onlar birbirinden farklıdırlar. Kuşkusuz ümmetin birliği kavramını başka bir manaya yorumlamak gereklidir. İşte bu mana da tefsirini yapmakta olduğumuz ayette tercih ettiğimiz manadır.

Yüce Allah insanlığı bir tek ümmet halinde yaratmıştır. Bir başka ifadeyle; Yüce Allah insanları yaşantılarını sürdürürken birbirlerine bağımlı yaratmıştır. İnsan ferdinin -birarada birbirlerine yardımcı olmaksızın- şu dünya hayatında Yüce Allah'ın takdir ettiği süreye kadar hayatını sürdürmesi kolay değildir. İnsanın birbirine muhtaç olmadan yaşaması mümkün değildir. İnsanların herbir ferdi kendi ameli ile yaşayıp, hayatını sürdürür fakat insanoğlunun nefsî ve bedenî güçleri muhtaç olduğu bütün herşeyi sağlamaya yetmez. Şu halde başkalarının güçlerinin kişinin kendi gücüne katılması ve bazı işlerini görürken diğer fertlerden yardım alması şarttır. Tıpkı onların da bazı işlerinde bu kişinin yardımını almak zorunda olmaları gibi. Bundan dolayı insan için "insan doğası ve tabiatı itibariyle medenidir" derler. Bu sözle insanı bütün ihtiyaçlarına ulaşması için yeterli güç ve kuvvet verilmemiştir. Tersine insan toplumu karşısında fertlerin konumu bedene göre bir organın konumu gibidir. Beden ancak organların çalışması ile ayakta durabilir. Organlar da beden sağlam olmadıkça kendi vazifelerini yerine getiremezler demektir.

İnsanlar bir tek ümmet olduklarına, fıtratlarının gereği olarak bundan başka türlü olmalarının mümkün olmadığına ve onlar sadece kendi görüşlerinin gereğine göre amel edip, tuttukları işlerde geçimlerini sağlamak için gerekli gördükleri menfaatlere doğru yöneldiklerine... Herbirine başkasının hakkını korumada -sonunda menfaati kendi nefsine sağlamak için- maslahatın nerede olduğunu bildirecek ilham gücü verilmediğine göre... Evet insanlar böyle olduklarına göre ihtilaf kaçınılmazdır. Yüce Allah'ın insanlara müjdeleyici ve uyarıcı peygamberler göndermesi kendilerine olan rahmetinin eseridir. Tefsirini yaptığımız ayet-i kerîmede ümmetin vahdeti ardında peygamberlerin gönderilmesi ifadesinin kullanılması işte şu manayadır: İnsanlar bir tek ümmettir. Bu dünya hayatında kaldıkları sürece ihtiyaç duyacakları şeyi kendilerine sağlayacak, ahirette ise kendilerini mutlu edecek unsuru garanti edecek bir tek nizam altında yaşamaları şarttır. İnsanların -bu vahdet içinde olmaları ve zaruret gereği aralarında bu gerekli irtibatın bulunmasına rağmen- fıtratlarının farklılığı, akıllarının bir düzeyde olmaması, fertlerin birbirine karşı ne yapmaları gerektiğini gösterecek ilhamdan mahrum olmaları nedeniyle, bu nizamı, sistemi belirlemede, ittifak etmeleri

mümkün değildir. İnsanlar böyle oldukları için Yüce Allah onlara -lutfunun ve rahmetinin bir eseri olarak- müjdeleyici ve uyarıcı peygamberler göndermiştir. Bu peygamberler onlara herbir fert kendisine çizilen sınırı aşmadığı, kendi hakkı olanla yetindiği, başkasının hakkını çiğnemediği takdirde, dünya ve ahirette hayır ve saadeti müjdelemek için gönderildiler. Bir de dünya şehvetlerine uydukları, âkıbeti düşünmedikleri takdirde hayal kırıklığına uğrayacakları, amellerinin boşa gideceği ve ahiret azabına uğrayacakları uyarısında bulunmak üzere gönderildiler.

Bu ayet-i kerîme bundan önceki ilahi emirler ve semavî haberlere dair geçen ayetlerin hikmetini beyan mesabesinde gelmektedir. Yüce Allah Peygamberine ve Kitabına iman edenlere hep birden silm'e girmelerini emrediyor. Silm'in anlamlarından birisi selâm, bir diğeri İslâm'dır. Selâm; içersinde hiçbir çekişmenin olmadığı esenlik ve barış demektir. Kardeşleriyle muamelesinde, kendisine uzak veya yakın bir bağ ile bağlı olan insanlarla ilişkilerinde, Rabbinden tutacak olduğu yolu gösteren bir hidayet gelen kimsenin, amelinde ihtilafa götürecek ve çekişme çıkaracak bir yöne yönelmesi uygun değildir. Tam tersine ona gerekli olanı ilahî Kitab'ın ve nebevî sünnetlerin hidayetinin belirlemiş olduğu noktada durmak ve o noktayı aşmamaktır.

İslâm da aynı şekilde insanı selâma davet eder. Yüce Allah daha sonra insanlar arasında meydana gelen ve onları sistemin ihtiyatlı ortamından mahrum bırakan ihtilafın sebebini beyan ederek; ***"Kâfir olanlar için dünya hayatı cazip kılındı. Ve onlar, iman edenler ile alay ederler."*** buyurmaktadır. Yani hakkı inkâr eden Yüce Allah'ın peygamberleri eliyle kendisini sevkettiği Allah'ın hidayetinden yüz çeviren kimse amelinde ancak bu dünyada kendisine lezzetleri sağlayacak şeye bakar. O sadece dünyadaki peşin lezzetin ardından koşar. İlerideki âkıbete bakmaz. Tutumu ve durumu bu olan kimsenin durumu ihtilaf, ayrılık, riya ve nifak olacaktır.

Daha sonra Yüce Allah peygamberlerin hidayet yolunu tutmanın beşer için zorunlu olduğuna, insanların aklen ne kadar kemâl mertebesine ulaşırlarsa ulaşsınlar bu hidayetten müstağni (ihtiyaçsız) kalmayacaklarına delil getirmek istiyor ve bundan dolayı buyuruyor ki; Allah, insanların bir kısmının diğerine irtibatlı olduğu bir tek ümmet olmalarına, maslahatlarını sağlamada, zararlı olanları kendilerinden savuşturmada, kendilerine gerekli olan şeylere ulaşmada sadece akıllarının tek başına yeterli olmayacağına hükmetti ve bu nedenle müjdeleyici ve korkutucu olarak peygamberleri gönderdi. Onları, doğru söylediklerine ve getirdiklerinin; kendilerini mükâfatlandırıp, cezalandırmaya kâdir, içlerinden geçenleri bilen, gönüllerinden geçen hiçbir sırrın kendisine gizli kalmadığı, Yüce Allah'ın katından olduğuna delâlet eden, kesin delillerle destekledi.

Yüce Allah şöyle buyurur: ***"İnsanlar arasında anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları***

da indirdi." Peygamberlerin müjdeleyici ve uyarıcı olarak nitelenmelerinin ardından bu hükmün getirilmesi; müjdelemenin ve uyarmanın, kitapların indirilmesinden önce olan bir faaliyet olduğunu gösteriyor. Doğru olan da budur. Çünkü peygamberler kavimlerine ilk gönderilen, onların gafil oldukları şeyler hakkında kendilerini ilk uyaran, kötü âdetleri veya çirkin huyları ya da salih olmayan amelleri dolayısıyla bulundukları halin âkıbeti konusunda kendilerine uyarı yapan ilk kimselerdir. Bu faaliyetler sonucu, insanların zihinleri bunların ardından gelecek olan ahkâmın teşrî kılınmasını, hadlerin (sınırların) belirlenmesini kabule hazır hale gelince, Yüce Allah insanları sevketmek istediği hedefi beyan etmek için kitaplar indirdi. Yüce Allah'ın insanoğlunu yönlendirmek istediği hedef, onun yeteneklerine uygun ve yararınadır. "*Onlarla beraber kitap indirdi*" ifadesindeki zamirin bütün peygamberlere gitmesi bize ifade ediyor ki; Yüce Allah her peygamberle birlikte -selef (önceki nesil) halef (sonradan gelenler)'e elden ele versinler diye- gerek mu'ciz olsun, gerek olmasın, gerek uzun, gerek kısa, gerek bir kitabta yazılıp korunmuş olsun gerekse böyle olmasın her peygamberle bir kitap indirmiştir.

"Li yahkume beyne'n-nasi" ifadesini kıraat imamlarından Yezid, *"li yuhkeme"* şeklinde okurken, diğer kıraat imamları *"li yahkume"* şeklinde okumuşlardır. Bu kıraat tarzı bilinen meşhur rivayettir.

Yezid'in rivayetine göre ayetin manası; Allah, peygamberlerle kitapları hak olarak indirdi, demektir. Yani; vâkıaya uygun olarak itikad edilmesi (inanılması) gerekenin beyanı ve yapılması icabeden salih ve düzgün amellerin izahı için indirdi. Ta ki, insanların ihtilaf ettikleri her iki konuda hükmü gerçekleşsin. ***"Hâkim"***; ameller açısından, insanlar arasında meydana gelen husumetler hakkında hüküm vermeyi üstlenen kişi demektir. Yine hâkim, hakla inen kitapta yer alan hükümler gereği sahih akaidi (inancı) gösteren bir mürşid ve hâkimlerin hakkında hüküm verdikleri amellerden onun nasslarına uygun olanlarını beyan eden kişi demektir.

Buna karşılık ayetin meşhur kıraata göre manasına gelince, hüküm bizzat kitabın kendisine isnad edilmektedir. Yani insanlar arasında ihtilaf ettikleri konuda anlaşmazlığı çözüp, hükme bağlayacak olan bizatihi kitaptır. Bu ayet-i kerîmede kitapla hükmedenlere, O'nun hükmüne sarılmaları, bunu bir yana bırakarak nefislerin kışkırttıklarına, hevâ ve heveslerin süslü gösterdiklerine dönmemeleri çağrısı vardır. Çünkü, *"hâkim"*, bizatihi kitabın kendisidir. Gerçekte O'ndan başka "hâkim" yoktur. İnsanların -diğer nasslara bakmaksızın ve te'vili, nassların tümünden alınan fikre bina etmeksizin- Kitab'tan herhangi bir nassı akıllarına estiği gibi te'vil etmeleri caiz olsaydı, kitapların indirilmesinin hiçbir faydası olmaz ve gerçekte kitaplar "hâkim" olmuş olmazdı, tersine; hevâ ve heves tahakküm etmiş, nefisler çeşitli yönlere

gitmiş olurdu. Böylece "menfaatlerde ihtilaf"a bir de -"te'vil çeşitlerinde ihtilaf" "ve herbir ferdin kendi eğilimine göre hüküm bina etmesi" şeklinde- yeni bir ihtilaf daha eklenmiş olurdu. Ve böylece "maslahat", "mefsedet" halini alır, deva hastalığa dönüşürdü. Bu nedenle Yüce Allah, *"ihtilaf ettikleri konuda"* diyor. Çünkü ihtilaf, beyan ettiğimiz o "vahdet"e tabidir. Sanki o, o vahdetin ayrılmaz bir parçası olmuş olur. Beşer tarihinin beyan ettiği ve seleflerinden tevarüs ettikleri üzere gerçek böyledir. Kitap onların geçmişte ihtilaf ettikleri şeyler hakkında hüküm verdiği gibi, daha sonra ihtilaf edecekleri konularda da hüküm verir. "Hükm"ün kitaba nispeti, "nutk"un yani söylemenin, "hidayetin" ve "müjdeleme"nin, *"Bu yüzünüze karşı gerçeği söyleyen kitabımızdır."*[500], *"Şüphesiz bu Kur'ân en doğru yola iletir. İyi davranışta bulunan mü'minlere kendileri için büyük bir mükafat olduğunu müjdele."*[501] Ayetlerinde olduğu üzere ona nisbeti kabilindendir ve yine *"hükm"*ün kitaba nispeti, şairin şu beyitinde *"kaza / hüküm verme"* kavramının kitaba nispeti gibidir.

ضربت عليك العنكبوت بنسجها . وقضى عليك به الكتاب المنزل

"Ağını ördü örümcek senin üzerine,

Hükmetti indirilen kitab, hakkında böyle."

Mecaz ifadenin kullanılmasındaki sır zikrettiğimiz şekildedir.

Biz yukarıda zamirin "kitab"a ait olduğunu söylemiştik. Aynı zamirin "Allah" kelimesi yerine kullanılmış olması da mümkündür. Buna göre, ayetin manası; Allah onlarla birlikte hak'la indirdi ta ki ihtilaf ettikleri konularda insanlar arasında hükmetsin diye şeklinde olur. Bu ifade de aynı biçimde -beşerin görüşleri ve Allah'a ulaşmayan zanları değil- hâkimin Allah olduğuna işaret ediyor. ***"Ancak kendilerine kitap verilenler apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü dinde anlaşmazlığa düştüler."***

Daha önce gördük ki, insanlar ortaya koydukları eylemlerde ortak olmalarının, muamelatta bulunurlarken birbirleriyle temas halinde olmalarının kaçınılmaz olması nedeniyle Hak'ta ihtilaf etmeye maruzdurlar. Çünkü bir başına akılları kendilerine doğru yolu göstermeye kâfi değildir. Sadece akılları, toplumlarını çalkantıdan korumaya ve kendilerini sonunda (ahirette) büyük saadete götürmeye yeterli değildir. Buna göre *"fihi"* kelimesindeki zamirin "hak" yerinde kullanılması doğru değildir. Çünkü "kendilerine kitap verilenler apaçık deliller geldikten sonra hakta ihtilaf ettiler." denemez. Zira insanlar "hak" üzerinde ancak kendilerine ilk apaçık delillerin gelmesinden önce ihtilaf ederler. Bazı müfessirlerin "bu ayet, insanlar ancak peygamberlerin gönderilmesinden, Rasûllerin görevlendirilmesinden ve kitapların indirilmesinden

500. Câsiye, 45/29.
501. İsrâ, 17/9.

sonra, hak üzere ihtilaf ettiler, ama bundan önce, hak üzere müttefiktiler." yolundaki görüşlerine delildir şeklindeki rivayetlerinden daha tuhafı yoktur. Bu görüşe göre; ihtilaf ve tefrika rezaleti, insanlık âleminde ancak peygamberlerin gönderilmesiyle ortaya çıkmıştır. Böyle bir görüş, herhangi bir dine mensub olan kimsenin ağzından çıkabilecek en tuhaf görüştür. Bir de bu bir Müslümanın ağzından çıkıyorsa, varın gerisini siz hesap edin!

Gerçek şu ki; *"Onda anlaşmazlığa düştüler"* ifadesindeki zamir, *"Kitab"* yerinde kullanılmıştır. Bu ifade, muhtemel şöyle bir görüşteki kapalılığı gidermektedir. İnsanların sadece fıtratları serbest bırakıldığında, bu fıtratları gereği topluluklarında ihtilafa yatkın olduklarına göre... Yüce Allah'tan gelen öğretici bir hidayete muhtaç olmamaları mümkün olmadığına göre... Yüce Allah peygamberleri bu nedenle dünya ve ahiretin hayrına ermeleri için fıtrata önderler olsunlar diye gönderdiğine göre... İnsanlara ne oluyor ki; kitapların indirilmesinden sonra hala ihtilaf halindeler! Cemaatlerini bozmasından ve seçkinlerini helâk etmesinden korkulan bu ihtilaf aralarından niçin kalkmaz? İnsanlar, menfaatleri temin, şehvetlerin isteklerini alabildiğine yerine getirme noktasında ihtilaf ediyorlardı. Hemcinsleri olan diğer insanlardan isteklerini elde etme hususunda kuvvet veya hileye başvurmaktan başka kullanacakları bir araçları yoktu. Kitapların indirilmesinden sonra bu araçlara bir başkası daha eklendi, ki belki de bu; diğerlerinden daha güçlüdür. Bu araç kitapla ikna aracıdır. İnsanların arasından birisi, kitaptan bir kelimeyi veya onun getirdiği bir nakli, başkasını kendi isteğine boyun eğdirmekte araç olarak değerlendiriyor. Tabi bunu yaparken, o aldığı kelimeyi kitabın kalan kısmından, rivayeti diğer rivayetlerden kopararak, dilini oynatarak ve o kelimeden kastedilen manayı te'vil ederek yapıyor. Te'vil yapanın amacı kitaba göre amel etmek değildir. Onun bütün gayesi; şehvetinin isteğine ulaşmak veya taassubuna güç katacak şeye ermektir. Buna ulaşırken, Allah'ın ahkâmı yıkılmış veya doğrulmuş, gittiği yol eğri olmuş, doğru olmuş onun için hiç farketmez. Sonra başka bir sapık gelir, onun başkasından elde ettiğine kendisi üzerinden o da konmak ister, tahrif eder, te'vil eder ta ki sözü ile aldananları bulsun ve onları bu ilk aldatana karşı yardımcılar edinsin. İşte bunun sonucu ihtilaf ve kargaşadır. Bu konuda ihtilâf edenlerin aleti ise kitaptır. Bu, geçmişte Yahudilerle onlardan önce yaşayanlar ve Hıristiyanlar arasında görülmüştür ve bu durum, bu iki zümre arasında bugüne kadar hep böyle olagelmiştir. Bizzat Müslümanlar arasında nice savaşlar çıkmış, bu savaşlar onların bellerini kırmıştır, olanca güçlerini, kuvvetlerini yerle bir etmiştir. Bu kavgalarda bâtıla sapanların aleti, din davasından ve insanları hakk-ı mübin'e sevketme iddiasından başkası değildi. Oysa Allah biliyor ki; onlar sözlerinde yalancıdırlar. Yaptıklarında hatalıdırlar. Din kelimesi ve kitabı destekleme

iddiası şehveti tatmin etme ve zâlime gücünü pekiştirme fırsatı vermekten başka bir şey değildir.[502]

İhtilafa neden olan bir motif daha vardır. O da insanların kitapta olanı anlamaktaki ihtilafıdır. Herkes, kendi görüşüne uymanın vâcip olduğunu söyler. Belki de o bunu derken, iyi niyetli olabilir. Ve kendisi gibi düşünmeyen muhalifi ise, iddiasında hatalı kabul edebilir. Bunlardan herbiri kendi görüşüne körü körüne sarılabilir. Bu durumda hüsnüniyet gider, delile riayet etmeksizin, burhana bakmaksızın, sadece mezhebi (gittiği yolu) desteklemeye ve görüşünü güçlendirmeye yönelmekten başka bir şey kalmaz. İnsanoğlu peygamberlerin gönderilişinden ve kitapların indirilişinden, daha önce olmayan yeni bir ihtilaf sebebi ve dünyanın daha önce kendisinden selâmette olduğu yeni tefrika konusundan başka bir şey kazanmaz. O halde peygamberlerin gönderilmesinin faydası ne? Yüce Allah insanların ancak bedbahtlığını arttıran, basiretlerine sadece körlük kazandıran bir meseleyi nasıl olur da onların başlarına bir nimet olarak kakar!

Yüce Allah bu zannı açığa çıkarmak, bundaki hatalı yönü beyan etmek istedi ve buyurdu ki; *"Onda anlaşmazlığa düştüler."* Kapalılığın giderilmesini şöyle özetleyelim: Beşerin iç duyguları, bir başına onların amellerini maslahatlarına doğru yönlendirmede yeterli değildir. O halde insanlar için, kendi türlerini diğer canlılardan ayıran güçle uyumlu bir başka öğretici hidayet şarttır. Bu güç, fikrin ve düşüncenin gücüdür. İşaret ettiğimiz bu öğretici güç, peygamberlerin ve Yüce Allah'ın onlara indirdiği kitapların hidayetidir. Bu hidayet peygamberlerin yalan söylemekten masum olduklarını gösteren delillerle, kitapların hatadan berî olduğunu ifade eden beyyinelerle birlikte indirilmiştir. Şu halde insanlara düşen; önce peygamberliğe ve ismete (masumluğa) delâlet eden delilleri anlama noktasında akıllarını kullanmaktır. Delillerin parlaklığı insanların kabule hazır olanlarını kesin tasdike sevkeder. İnsanlar, peygamberlerin getirdiklerini anladıklarında, onun üzerinde durmaları ve hiçbir amellerinde ondan sapmamaları gerekir. Bu, tıpkı onlara, kendilerine fayda sağlayanı bulsunlar, başlarına gaile açacak şeyleri savuştursunlar, kötü durumlara düşmekten kendilerini korusunlar diye göz ve kulak vermesine, amellerin âkıbetlerini görebilmeleri için akıl bahşetmesine benzer. Şu halde insana düşen; ahkâmı anlama noktasında onun geneline bakmaktır.

İnsanlar ilahî ahkâmın bazılarını göz önüne alıp da diğerlerini görmezlikten gelmemelidirler. Sonra, Yüce Allah'ın şeriatini teşrî'deki getirdiği ahkâmdaki hikmetini -kitaplarının işaret ettiği hatta nasslarının açıkça be-

502. Ebu'l-A'lâ el-Maarrî bir beytinde ne güzel söyler:
وكم من فقيه خابط في ضلالة   وحجته فيها الكتاب المنزل
"Nice fakih -görsen- dalalette,
Delili; sor bak -Kitab- elbette!"

lirttiği hikmetten ne sağa, ne sola sapmayacak şekilde- bilmeliler, ta ki bu hikmete uyma tam olsun. Çünkü amelin hikmetinden gafil olmak onun faydasından gaflet anlamına gelir. Amelin faydasından gaflet ise onun belkemiği olan ruhundan yüz çevirmek demektir. Ancak hata edenlerin genelinin, kendi yetersiz fikirleriyle bütün bu gerçeklere ulaşmaları mümkün değildir. Bundan dolayı bu sadece peygamberlerin kendilerinin yerine vekil olarak takdim ettikleri seçkin kimselere farzdır. Bu gerçeğin kendilerine bahşedildiği kimseler işte bu seçkinlerdir. Yüce Allah kitabın içinde olanları ifade etmek, bütün herkesin gidişatının o kitaba uygun olup, olmadığını gözetlemek üzere kitabı bu seçkinlere vermiştir. Bu nedenle Yüce Allah; *"Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra..."* diyor. Başka ayetlerde insanların ihtilafının kendilerine ilim geldikten sonra olduğu vurgulanmaktadır.[503]

"Apaçık deliller" şeklinde tercüme edilen; ***"beyyinât"***, Kitabın ihtilafa neden olma kusurundan arî olmasına, onun insanları bedbaht etmek (mutsuz kılmak), birliklerini darmadağın etmek için değil, onları mutlu kılmak ve aralarını uzlaştırmak için geldiğine; ondaki ilahî hikmetin getirdiği bütün gerçeklerle ilgili olduğuna delillerdir.

Şu halde kitabın her parçasının anlaşılması, kalan parçalarını anlamakla irtibatlıdır. Yine, beyyinât, daveti getiren peygamberimizin davetinin, ondan kopan enkaz halindeki parçalara değil, davanın tamamına yönelik olduğuna dayalı delillerdir. Yüce Allah buyuruyor ki, onların arasında meydana gelen bu ihtilaf ancak ve ancak onların kıskançlıkları, hırsları ve insanlarla hırsa sürükleyen ihtilaf arasına kendilerini engel olarak koyduğu şeriatın sınırlarını aşmaları nedeniyle meydana geldi. Bir bilgin veya kâhin ya da âlim veya reis ya da dini muhafazada, onu korumaya davette, peygamberlere vekil olan dindarlar ve dinde nazar ehli olan kimselerden -adına ne dersen de-, herhangi bir kimse, evet bu saydıklarımızdan herhangi birisi belli bir düşünceyi benimsemiş, belli bir görüşü kabul etmiş ve hükmü kendi zihnindeki herhangi bir nasstan veya kendine ulaşan herhangi bir nakilden almış olabilir. Belki de ona bundan daha sahihi ulaşmamıştır. Bir başkası ise bu birincinin görüşünden farklı düşünür, arkadaşına ulaşan nakilden başka bir naklin kendine ulaştığı iddiasında bulunur, kitaba tabi olmak bu her iki kişiye de biraraya gelmeleri ellerindeki delilleri ayıklamaları, nefislerine -hakkı yerleştirme ve karşılarındaki olayı ona göre uygulama dışında herhangi bir şeye meyletmekten ayıklamaları- yükümlülüğünü getirmektedir. İşaret ettiğimiz bu iki kişi söylediğimiz prensipte biraraya gelemezler, bunu başaramazlarsa bunlara vâcib olan kendilerinden sonra gelenlere vâcip olur, ta ki, bu seçkin kişiler arasında ittifak sürüp gitsin ve onlar sayesinde aynı ittifak sade insanlar topluluğu üzerinde de hâkim olsun.

503. Bkz. Şurâ, 42/14.

Fakat, bazen hakkı talebe bir parça başkanlık izzeti, bunu elde edenlere meyil veya onlardan korku ya da bir başka gizli menfaat arzusu bulaşabilir ve bu arzu, görüş sahibinin gönlüne girer, bunun sonucu ayrılık ve tefrika meydana gelir. Kuşkusuz, bu bulaşma, -sahibi tarafından görülmese, dahası onun hissetmeyeceği şekilde gönlüne girse bile- önce kulları şahsında Allah hakkına tecavüzdür. İkinci olarak da kulların hakkına tecavüzdür ki, zaten Kitab da onların arasında barış ortamını desteklemek için gelmiştir. İnsanların içinde, sıradan ve sade kişilere gelince, onların bu hususta hiçbir suçları ve günahları yoktur. Böyle olduğu için, ayet-i kerîmede ifade, "hasr" (münhasırlık) üslûbü kullanılarak getirilmiş; *"Apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü ancak kendilerine kitap verilenler onda anlaşmazlığa düştüler."* denilmiştir. Başkanları bu cinayeti, -kendilerine has zulüm ve tecavüz sebebiyle- kendi nefislerine karşı insanların aleyhine işlediklerine göre, acaba bu durum, insanları birleştirecek, aralarındaki ihtilafı kaldıracak olan hakka götürme hususunda, kitabın rehberliğini zedeler mi? Bize kalırsa asla! Çünkü biz, her dinin ilk doğumunda uzağı yakın ettiğini, dağınık olanı topladığını, nefislerdeki ihtilaf nedenlerini yok edip, o dini benimseyenler arasında neseb kardeşliğine asla benzemeyen bir kardeşlik kurduğunu görmüş bulunuyoruz. O kahramanlarda gördüğümüz üzere, nesep kardeşi, canını kardeşi uğruna verip, gerektiğinde kardeşini kendi nefsine tercih eder mi? İşte dinin şanı ve özelliği budur. Din bu temel ilkesi üzere bakidir ve onun hakikati kendi bağlılarınca bilinmektedir. Din önderleri insanlara beyan etmekte, onların arasında âlimleri dinin nuruyla yürümektedir. Artık ne ihtilaf sözkonusudur, ne doğru yoldan ayrılma, ne çeşitli yollar gündemdedir, ne meşrebler, ne dinde çekişme vardır, ne de fitne.

Yüce Allah'ın, insanlara bahşettiği beş duyu ve akıl hidayetine ek olarak onlara hidayet olmasını takdir buyurduğu ilahî din işte budur. Kendilerine bu hidayetin verildiği din bilginleri o hidayetin yoluna girmez, te'ville bol bol dedikodu ederek haddi aşarlarsa, bu yaptıkları dine herhangi bir leke getirebilir mi? Allah Teâlâ'nın kendilerine akıl verdiği ama sonra o aklı, veriliş amacında kullanmayan kimseler hakkında insan ne der? Onların bu durumu aklın değerini eksiltip de bu nimetin Yüce Allah'ın insanlara bahşettiği bir nimet olmadığını gösterebilir mi? Gözleri ve kulakları olan fakat buna rağmen yürürken yürüdüğü yolu tanımada veya yolunda var olan dikenlerden ayağını korumada ya da düşüp, yuvarlanacak olduğu çukurdan kaçınmada gözünü kullanmayan kimseler hakkında insan ne der? İnsan kendisine doğru yaklaşan bir tehlikeyi haber veren sesleri duyup da sonra o işittiklerine aldırmasa ve sonunda artık kaçınılmaz olarak o tehlike başına gelse, bu gibi gözünü ve kulağını kullanmayan insanların durumları göz ve kulak nimetinin değerinden herhangi bir şey eksiltebilir mi?

Bu ayet-i kerîme dinin şanını yükseltmekte, onu ilahî hidayet makamlarından en Yüce makama yüceltmekte, gözlerini zevâhirin perdeleri bürüyüp de iç âlemin marifeti önüne engel olan o sefihlerin (beyinsizlerin) dine yöneltikleri suçlamaları savuşturmaktadır. Bu gibilere hak olan çağrıda bulunmakta ama onlara sadece batılın sesinin yankısı ulaşmaktadır. Öte yandan bu Kur'ân ayeti sâdık mü'minlerin makamlarını yüceltmekte, onlara kerâmet (ikram) olarak Yücelerin en yücesini bahşetmektedir. Çünkü ihtilaf ehlinin cinayetlerinin zikredilmesinin ardından Yüce Allah; ***"Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilafa düştükleri gerçeği izni ile gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir."*** demektedir. Okuduğumuz bu ayet-i kerîmede yer alan ***"izin"*** kelimesi ile burada *"kolaylaştırma", "başarıya ulaştırma"* kastedilmektedir. Aynı ayetteki *"iman edenler"* ifadesiyle kastedilenler ise, her dinde sadık imanla iman eden kimselerdir veya onlar Hz. Muhammed'e iman edenlerdir. Her halükârda Allah (cc) bize -söz söyleyenlerin en doğru söyleyeni olarak- haber veriyor ki, insanların üzerinde ihtilaf ettikleri Hak noktasında hidayete erenler mü'minlerdir. Bir başka ifadeyle, insanların kendisi hakkında iddialarının farklı olduğunu ve herbirinin hak üzere olduklarını iddia ettiği o hakka ulaşanlar mü'minlerdir. Farklı görüşte olanlardan herbir fert ya haktan -bâtılın haktan uzak olduğu kadar- uzaktır ya da bir parça hak üzeredir ama tesadüfen veya rastgele hak üzeredir ve bu kimseyi bu iddiaya sevkeden hevâ ve hevesi, tefrikaya olan eğilimi ve meylidir. Kişi bu her iki durumda da bâtıl üzeredir, çünkü insanın basiret olmaksızın hakka uygun olması hakka erişmek sayılmaz.

Sahih imanın akıllarda parlayan bir nuru vardır ve bu nur şüphelerin karanlığı içinde olan akıllara yol gösterir. Onlara kendisine hiçbir bâtılın karışmadığı hakka giden yolu aydınlatır. Böylece o yolda yürüyen kimsenin ayağının sürçecek olduğu hertürlü zararlı şeyi yoldan izâle etmek kolay hale gelir. Bazen de o yolda yürüyen kimse yoldaki zararlı nesne sebebiyle insanı helâk eden şeylerden dolayı bir uçuruma yuvarlanabilir. Sahih iman insana herhangi bir meseleyi üzerinde düşünmeksizin alma, o meselenin dini veya dünyası hakkında kendisine faydalı olduğuna dair bir delili güzelce incelemeden alma izni vermez. Yine, herhangi bir meseleyi de, -kişinin yanında imanı gereği olarak alınması gerekmeyen bir mesele olduğuna dair bir burhan veya ayan beyan belli olan bir delil olmadıkça- bir kenara bırakma izni de vermez. Sahih iman, insanın ruhuna gönlünden geçen her düşüncede, Yüce Allah'ın yaratıkları üzerindeki ayetlerine (delillerine) atacak olduğu her bakışta, kendini gözetleyen bir gözetleyici diker. Hayal, sahih iman sahibi olan kimseyi ancak hakka dair sûretlere uçurur. Bu sûretler, görüntüleri ifade eden ibare durumuna indirilmiştir. Sahih imanlı kimse vâkıaya uygun olana itikad eder. Hayal ettiğinde ancak vâkıayı canlandıran

ve o vâkıayı görüntülerinin en güçlüsünde tecelli ettiren sûretleri hayâl eder. Yüce Allah'ın o insana, insanların hakkında ihtilaf ettikleri hakkı göstermesi (hidayet etmesi) işte böylece gerçekleşir. Kul artık gönül huzuru içinde ve sükûnettedir. Onlar ise, huzursuzluk içinde ve savaş halindedirler. Allah'ın hidayetinden yüz çevirmişler, buna bağlı olarak O'nun başarılı kılmasından mahrum kalmışlar, akıl ve din nimetini inkar etmişler, bu nedenle şerrin yayılması, işlerinin bozulması şeklinde yaptıklarına karşı cezaya uğramışlardır. Allah bozguncuların amelini düzeltmez. Dinde ihtilaftan daha büyük bir fesad yoktur. Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'inde bu konuda şöyle der: *"Dinlerini parça parça edip, grublara ayıranlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur. Onların işi ancak Allah'a kalmıştır, sonra Allah onlara yaptıklarını bildirecektir."*[504]

"Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı. Fakat kendilerini çağırdığın bu (din) Allah'a ortak koşanlara ağır geldi."[505]

"Eğer onlar da sizin inandığınız gibi inanırlarsa, doğru yolu bulmuş olurlar. Dönerlerse, mutlaka anlaşmazlık içine düşmüş olurlar. Onlara karşı Allah sana yeter. O, işitendir, bilendir. Allah'ın boyasıyla boyandık. Allah'tan daha güzel boyası olan kimdir? Biz O'na kulluk ederiz (deyin)."[506]

Bunlar, Yüce Allah'ın ayetleridir. Bu ayetlerden ancak Allah'tan uzak olan yüz çevirir. Allah dilediğini Sırat-ı Müstakim'e iletir.

Bizim tercih ettiğimiz te'vil buraya kadar anlattıklarımızdır.[507] Bir de Ebû Müslim Isfahanî ile Kadı Ebubekir'e isnad edilen ve daha önce nakletmiş olduğumuz bir başka görüş daha vardır.[508] Buna göre insanlar fıtratın kanunu, inandıkları, yaptıkları ve yapmadıkları konularda aklî kanunlara yapışmada bir tek ümmet idiler. Bunun delili ayet-i kerîme'deki ***"fâ"*** harfidir. ***"Fâ"*** harfi anlatılan olaylarda önceliği ve sonralığı ifade eden bir sıralama anlamı taşır. Burdan anlaşılır ki; sözünü ettiğimiz "vahdet" bütün ilahî şeriatlerin tümünden öncelikli idi. Dolayısıyla o dönemde sadece akıldan istifade ediliyordu. Bu iki zâta isnad edilen görüşün insanın kalbini tatmin edecek bir biçimde beyan edilmesi şarttır.

İnsanlık Ümmeti ve Peygamber Vakıası

Toplumların haberlerine dair bize gelenler, onların geride bıraktıkları eserlerden gördüklerimiz ve bugün bazılarının ahvaline dair öğrendiklerimiz,

---

504. En'âm, 6/159.
505. Şûrâ, 42/13.
506. Bakara, 2/137, 138.
507. Burada "*te'vil*"den kastımız tefsirdir, yoksa tefsir usulündeki te'vil değildir.
508. Bu görüş araştırıcıların beşerin işleri ve yücelmedeki tavırları hakkında söylediklerine uygun olan görüştür.

kendisine haber verilen hiçbir kimsenin kuşku duymayacağı bir şehâdetle şâhitlik ediyor ki, ilahî inayet insanı fert fert desteklediği gibi, cemaat halinde de desteklemiştir. Yüce Allah insan ferdini güçsüz, bilgisiz, kendine dair hiçbir şeyi bilmeyen bir kişi olarak yaratmıştır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de buna şöyle işaret edilir: *"Siz, hiçbir şey bilmezken Allah, sizi analarınızın karnından çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalbler verdi."*[509]

Hiçbir şeyden habersiz ve bilgisiz olan insan dünyaya geldikten sonra ebeveyni veya onların dışında bakımını üstlenen bir başka kişi, bu bebeğe bakar, bünyesini güçlendirir, bu bünyeyi yıkıp bitirebilecek tehlikeleri ondan savuşturur. Sonra o çocuğa nasıl işiteceğini ve nasıl bakacağını öğretir. Gözünü ve kulağını âkıbetinden korktuğu şeylerden nasıl koruyacağını öğretir. Bu öğretme işi çocuk belli bir yaşa ulaşıncaya kadar devam eder. O yaş gelince, çocuğun hissi ve duygusu kullanmakta eksik olduğu bir başka gücü kullanmaya onu hazır hale getirir. Bu güç akıl gücüdür. Artık çocuğun geçmişi hakkında düşünmesi, şu anda mevcut olanlar üstüne kafa yorması, kolay hale gelir. Artık çocuk bu akıl gücüyle gelecek için hangi işe gireceğine karar verebilir. Bu durum kişinin kendi işleri üzerinde düşünmesi için akıl yeteneğinin kemâle ermesi, kavrama kabiliyetlerinin zirveye ulaşmasıdır. Tıpkı bünyenin malum yaşta bilinen sınıra ermesi gibi. Bu dönem bedenin olgunlaşmadaki en son dönemidir. Bu yaş "rüşd yaşı" olarak bilinen yaştır.

Çocuğun bu dönemdeki gücü, insan cemiyetinin künhünü, Allah'ın bu cemiyete yerleştirdiği ve sosyal bünyenin temelini teşkil eden manevi bağları, rûhî anlamları kavrayacak durumda değildir. Sahip olduğu zihinsel yetenekler bu görünen evreni aşıp daha öteye geçebilecek güçte değildir ki o evrenin yapıcısına dair bilgiye ulaşsın ve o bilgi üzerinde onun varlığının göz kamaştıran ışığı parıldasın. Çocuğun bütün düşüncesi, vücudunu beslemeye ve bedenî melekelerini geliştirmeye yöneliktir. O bunun ötesinde bir şeyle ilgilenmez. Ona, yüce değerlerden söz edilse, onun zihninde hayali şekillerden başka bir şey canlanmaz ve bunlar da gerçekten ziyade, gerçek dışı şekillerdir. Bütün bunlar, önce bebek, sonra çocuk olan ve daha sonra da kendini akıllı bir kişi olarak algıladığı yaşa ulaşan herkesçe malumdur. Dolayısıyla bu konuda sözü uzatmamıza gerek yok.

İlahî ihtimam, insan topluluğunu bu tarzda yönetmiştir. Çünkü daha önce de ifade ettiğimiz gibi hikmet, insanın, kendisi için belirlenmiş bir vakte kadar yine kendi türünden bir topluluk içinde yaşamasını gerektirmektedir. İnsan için bundan başkası mümkün değildir. İşte bu topluluğa da -bilindiği gibi- ümmet denmektedir. Bu topluluğa, bir arada olmanın vücudu (bünyesi) ve o topluluktaki fertlerin her birine de bu vücudun bir organı diyebilirsin. Nasıl fert her türlü kuvveti itibariyle eksik ve her bir organı itibariyle zayıf olarak

509. Nahl, 16/78.

büyüyüp gelişiyorsa insan cemiyeti de bir tür sadelik içerisinde gelişiyor ve bu sadelik dolayısıyla yüksek işlerle, yüce değerlerle ve bilgilerle meşgul olacak noktaya ulaşamıyor. Aradaki fark şundan ibarettir: Kişiyi, rüşd çağına kadar eğiten ve onun melekelerini kontrol altında tutan, anne-babası veya onların yerini alan kişilerdir. Halbuki toplumu kontrolü altında tutan ve onun melekelerini eğiten, yapısını güçlendiren; evren ve evrendeki o topluma yönelik olaylardır, ihtiyaçlar ve ihtiyaçların ona olan etkisidir, zaruretler ve zaruretlerin onu kavurup yakmasıdır. Nasıl çocuğu, anne-babası hizaya getiriyorsa toplumu da varlık alemindeki olayların etkisi hizaya getirir. Bu aşamadaki toplumun, fizikî varlığına ve bedenî ihtiyaçlarına özen göstermekten başka bir düşüncesi olmaz. Çocukluk dönemindeki küçüğün durumu gibi o toplumun da bunlardan başkasına ayıracak vakti olmaz.

Beşerî planda sanatın ortaya çıkışı ve en basit işlemlerden bugün en ileri seviyede olduğu düşünülen noktaya yükselişi ile ilgili temel prensipler hususunda araştırma yapanların elde ettikleri sonuçlar insanlığın melekelerinin eksikliği bakımından başlangıç safhasındaki durumunun, fertler planında da çocukların durumuna benzediğine yeterli derecede şehadet etmektedir. İnsanlık bazı aşamalarda bakır, demir gibi dövülebilen madenleri işlemeyi bilmiyordu; onların savunma ve başka amaçlarla kullandıkları aletleri taştan idi. Sonra bakırı, daha sonra da demiri kullanacak seviyeye yükseldiler. Onların her sanat dalı ile ilgili bilgilerdeki ilerlemeleri bu şekilde oldu.[510] Senin yapman gereken, onların çivi yazısının harflerini nasıl icat ettiklerine, sonra bu sahada sürekli ilerleyerek nasıl bugünkü noktaya geldiklerine bakmaktan ibarettir. Bütün bunlar göstermektedir ki Allah'ın toplumla ilgili kanunu, toplumun ferdi ile ilgili, onu zayıflıktan kuvvetliliğe, eksiklikten kemâle doğru yükseltme şeklindeki kanununun aynısıdır.

Onlar eksiklik aşamasında duyular alemine haps olunmuş halde idiler; sadece duyularla (his ile) ve duyulan şeylerle (mahsûs ile) ilgileniyorlardı. Bundan kurtulup başka bir aşamaya geçtikleri zaman duyular tarafından tahrik edilen kuruntu (vehim) aşamasına geçtiler. Vehim, aslında duyuya ait bir gölgeden ibarettir; bir şey olmadığı halde o, bir şey zannedilir. Onlar ölünün, nasıl öldüğüne hayret ettikleri ve ölümün manasını kavrayamadıkları zaman ölünün onların yanlarından kaybolduğunu fakat hâlâ onlara zarar verecek konumda olduğunu zannettiler. Ölüm sanki ölü ile onlar arasında bir düşmanlık

510. Üstad, onların daha sonra buhar çağına ve arkasından elektrik çağına -ki içinde bulunduğumuz çağdır- yükseldiklerinden söz etmedi. Sadece bu ifade ile ve bundan sonra kısaca yazı alanındaki ilerlemeden bahsetmek suretiyle ona işaret etmekle yetindi. Fakat aslında o, daha önceki "bugün en ileri seviyede olduğu düşünülen nokta" sözüyle insanlığın sanat (sanayi) alanındaki ilerlemesinin her hangi bir sınırının olmayacağına işaret etmiştir. Nitekim merhum üstaddan sonra da sanat büyük ilerleme kaydetmiştir.

meydana getiriyordu. Böylece ölülerin ruhlarını, zarar verebilen saldırganlardan ve fayda sağlayabilen yardımcılardan zannettiler. Bu sebeple onlara, onları memnun edecek şeyler vadediyorlar ve onların isimlerini zikretmekten korkuyorlardı. Gök gürültüsü duyduklarında veya şimşek çaktığını gördüklerinde yahut gökten yağmur yağınca veya korkunç fırtınalarla karşı karşıya kaldıklarında, bütün bunları üzerlerine gönderenlerin hayaletler olduğunu tasavvur ettiler. Onlarla ilgili bu tür tasavvurlar gittikçe onlarla ilgili yeni şekil ve heykel biçimlerine dönüşüyordu. Bir çok hayvan, bitki ve yıldızla ilgili durumları da böyleydi. Bunlardan birine ait bir şeyi, zararı veya faydası çok olduğu için gözlerinde büyüttükleri zaman onlarda, diledikleri gibi kendi kudretlerinin üstünde bir kudret ve kendi iradelerine baskın bir irade vehmettiler.[511]

Tecrübeler, onların bu vehimlerinde hatalı olduklarını ortaya koyuyor ve olaylar onlara bilmedikleri şeyleri bildiriyordu. Böylece toplumsal hayatın aslına dair bir çok şey kavranıyor, manevi bünyesini tanıdıkları ve kavradıkları şeylerin iç yüzünü anlamaya yaklaşırlarken ve içinde bulundukları bu fizîkî dünyadan kurtulup farkında olmadan peşinden koştukları manevî bir dünyaya hazırlanırlarken, hâlâ eski hallerinden de kopamıyorlardı.

Bu sırada insanların, çocukluktakine benzer o eksiklik aşamasından ilk rüşd yaşına geçmeleri için ortam hazırlandı ve bu yeni aşamada onlara, maruz kalacakları yeni durumlarda kendilerine rehberlik edecek olan peygamberlik müessesesi geldi. Bu öyle bir aşama ki bu aşamada onların bir araya gelmeleri için uygun sistemi tesis edecek olan, Allah'tır. Onların yüce Rabları ile olan ilişkilerini tesbit edecek olan da yine onlara karşı çok şefkatli olan ve onların yararlarını çok iyi bilen Allah'tır. Ama buna rağmen Allah, onların akıllarının o aşamada tahdid edemeyeceği ve bilgilerinin, onun zatının hakikatini idrak edemeyeceği kadar yüce idi. İşte bu öyle bir hedefti ki onlar, o ilk eksiklik döneminde iken bunu idrak edemezlerdi. Onlar bu hedefe ikinci aşamaya girince ulaştılar.

İşte bu, iki alimin[512]; "tek ümmet" (ümmet-i vâhide) bütün peygamberliklerden önce inancında ve amelinde aklı ve fıtratın gereğini esas alan ümmettir, şeklindeki görüşleridir. Çünkü peygamberliğin ortaya çıkması ve onu kabule hazır olma, insanlığın geçirdiği aşamalar içinde öyle bir aşamadır ki insan türü ancak, bu çeşit insanî kemal ile sonuçlanan uzun bir yolda derece derece yükseldikten sonra ona muhatap olabilir.

511. Onlardan korkma veya onlardan bir şeyler ümit etme, onlara yapılan ibadetin başlangıcını teşkil etti. Çünkü bütün ibadetlerin sâiki, insanlığın hizmetine verilmiş sebeplerin üstünde olan bir şeyin zararından korkma ve ondan fayda ümit etmedir. Bu üstün olan şey, yüce gaybî otoritedir ki o da kendi isteğine ve hikmetine göre tasarrufta bulunan Yaratıcı Rabb'ın otoritesidir.

512. Yazar daha önce görüşlerine yer verdiği Ebu Müslim el-Isfahânî ile Kadı Ebu Bekr'i kasdediyor.

Akıllar, belli bir güç noktasına ve hakimiyet mevkiine ulaşırken; nefisler, sapıklıkları sebebiyle kendilerini aynı zamanda fesada düşürmesinden korkulan bir güce, -faydalı ve zararlı hususlarda tasarrufta bulunma gücüne- ulaşırken; aklî ve şehevî istekler büyürken ve onlara ait saha genişleyip uzarken çeşitli aşamalardan geçerler ki işte peygamberliğin söz konusu olması ve onu kabule hazır hale gelmek bu aşamalardan biridir. Bu aşamada insan cemiyetinin bazı fertlerinden o cemiyete veya cemiyetin her bir ferdinden, onun diğer temellerine (rükünlerine) zarar gelmesinden korkulur. Bu, vücudu gelişip arzuları (şehvetleri) en üst noktaya erdiği sırada bir gencin, kendi sahip olduğu kuvvetler tarafından mahvedilmesinden korkulmasına benzer bir korkudur. Nasıl Allah'ın hikmeti, arzularının (şehvetlerinin) çok büyük ölçüde arttığı, isteklerini tatmin ihtiyacı hissinin güçlendiği bir yaşa ulaşan gence bu sıkıntılı dönemde onu kontrol altında tutması için ona akıl gücü vermesi şeklinde tecelli ediyorsa, insan cemiyeti için de aynı şey söz konusu olmaktadır. Allah, fertlerinin bilgileri ile bu anlattığımız noktaya gelen insan cemiyetine o yeni hidayeti vermekte, ulaştığı aklî güç itibariyle artık anlayabileceği, öncüllerinden neticelere gidebileceği delillerle, peygamberlerin çeşitli topluluklara muhtelif zamanlarda getirdikleri ayetlerle onu desteklemektedir. Bu ayetler, her kavme kendi özel durumuna ve aklî mevkiine uygun şeyler getirmektedir. Toplumlara/kavimlere nisbetle peygamberler, vücuda nisbetle baş mesabesindedir. Peygamberler onlara, iyiyi açıklayan ve böyle davranışlar içinde olanlara iyi mükafatlar müjdeleyen; kötülük yollarını izah eden ve öyle davranışlar içinde olanları, sonlarının kötü olacağı hususunda uyaran kişiler olarak gelirler.

Toplum veya topluluklar bu aşamaya hazır olma bakımından farklı durumlarda olunca peygamberliğin kendisine daha önce gelmesi bakımından da bazı kavimler, diğerlerine göre öncelikli durumda oldular. İşte burada peygamber gelmesine daha hazır olan ümmet, öyle olmayan ümmetlere önder (imam) olmaya layık oldu. Allah'ın, varlık alemindeki tatbikatı (sünnetullah) böyledir.

Bu yeni nûrânî dönem, yani peygamberliğin ortaya çıkış dönemi, hayır ve mutluluk dönemidir, hidayet ve rüşt dönemidir, hidayet üzere olanlar arasında kardeşlik ve onların amelleri itibariyle istikamet dönemidir. Kendilerinin kemâlini sağlayan şeylerin benzerleriyle başkalarını da kemale erdirme, kendi dünyalarını aydınlatan şeylerle başkalarının dünyalarını da aydınlatma özleminin bulunduğu dönemdir. Onlar, kendilerine gelen şeyleri anlamaya özen gösterdikleri; akıllarını ve gönüllerini o şeylerin tesbit ettiği sınırlamalara bağlı tuttukları; kendilerine yüklenen sorumluluğun sırrına vâkıf oldukları; davet edildikleri şeylerin ruhuna yapıştıkları ve içlerinden biri bu hazırlanmış yoldan saptığı takdirde onu geri döndürmek, malum sünnet üzere

tutmak için birbirlerine karşı şefkatli oldukları müddetçe bu dönemde olmaya devam ederler. Ayetin ***"Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdi. Ve ihtilaf ettikleri hususlarda insanlar arasında hakem olsun diye onlarla birlikte hak kitabı indirdi."*** bölümü, işte bunu ifade etmektedir. İnsan kemâle doğru devam eden yürüyüşü esnasında birinci aşamayı tamamlamış ve bu birinci aşamanın sonunda peygamberliklerin ortaya çıkması aşaması gelmiştir. Sonra o son mevkiye varana kadar başka bir aşamada yürümektedir (yürüyecektir). Fakat maalesef o, istenilen mevkide değildir.

Peygamberlik döneminin üzerinden uzun vakit geçince ve insanlar peygamberlik nurunun kaynağından ve hidayet menbaından uzak kalınca kalpler katılaştı, gönüller karardı, arzular (şehvetler) baskın çıktı ve o davetin sırrına dair bilgi zayıfladı. Cemiyet, yolunu düzeltmeyi ihmal etti; din alimleri, dînî metinleri, dinin hikmetini ortadan kaldıracak ve onun insanlar üzerindeki nüfuzunu giderecek; neticede de ihtilaf ve kargaşa olacak; böylece o ilk mutluluk sebebi artık mutsuzluk faktörüne dönüşecek tarzda kullandılar. Bütün bunlar, reislik sevdasıyla şeytanın peşinden gidildiği ve siyasetteki sapmalara boyun eğildiği için oldu. İşte ayetin ***"Kendilerine kitap verilenler, sadece onlar, aralarındaki haset sebebiyle, açık deliller onlara geldikten sonra onda ihtilaf ettiler"*** kısmında bu anlatılır.

Bu, insan cemiyetinin üçüncü aşamasıdır ve Allah'ın dilediği kadar bir süre devam edecek merhaledir ki neticesinde cemiyet, kendi durumunun gerektirdiği vebali (vehameti) tadacak, uyumlu bir hayatın faydaları karşısında ihtilafın ne gibi sonuçları olduğunu görecek, zaruretler onu göz yumduğu konularda inceleme yapmaya ve eski haline dönmeye sevkedecektir. O da dönüp sonradan çıkma âdetleri ortadan kaldıracak, kalplerdeki bozuk inançları ayıklayacak, nefsi aşağılık melekelerden temizleyecek ve böylece ilk hak güneşi onun için yeniden doğacak, o da en ideal yolda ayağa kalkıp dikilecek, nefislere yeniden huzur gelecek, o cemiyetin liderliği ile bu liderlik altındaki kişiler hak karşısında eşit olacaklar, insanlar vahyin etrafında bir araya gelecekler ve sahih tevil (yorum) üzerinde birleşecekler. İşte ayetteki ***"Allah, iman edenleri izni ile, hakkında ihtilafa düştükleri hakikate yöneltti (hidayet etti)"*** kısmı bunu ifade etmektedir.

Bunlar, insanlığın, kemal noktasına ermesi için mutlaka uğraması ve hem genel hatlarından hem de ayrıntılarından haberdar olması gereken aşamalardır. Ayetin yukarıda sözü edilen iki alimin metoduna göre tevil edilmesi, bizim tercihimizle çatışmaz ve tesbitlerimizden de uzak değildir.

Risalete Olan İhtiyaç

Hz. Âdem'in risalet itibariyle sahip olduğu mevki bu tevil sahibini rahatsız etmez ve onu "İnsanlar hak üzere ittifak etmişlerdi, sonra peygamberlerin

gönderilmesinin ardından ihtilaf meydana geldi" diyen kişiden veya senin de bildiğin gibi "İnsanlar Âdemdirler" diyen kişiden daha şaz duruma getirmez. Bu kişi şöyle diyor: Âdem'in risaletinin ne olduğu ve kime olduğu bilinmemektedir. Muhtemeldir ki bu risalet onun oğullarından birine veya birden çoğuna o ilk sadelik hali ile uyumlu bazı işlerle ilgili bir risaletti, sonra bu risalete dair şeyler ulaştığı kişilerce unutuldu ve ulaşmadığı kişilerce de meçhul kaldı. Daha önce "*Orada fesat çıkaran ve kan dökenler mi yaratacaksın?*"[513] ayetinde İbn Abbas ve onunla beraber bazı kişilerin yaptıkları "*Yer yüzünde, onu imar edenler vardı. Onlar orada Âdem oğullarının yaptıklarını yapıyorlardı*" şeklindeki tevil, bu tevil sahibine şöyle deme imkanı verir: Hz. Âdem ve oğulları, yeryüzünü imar hususunda Hz. Nuh'un oğulları gibi idiler. Yer yüzü Hz. Adem'den önce bu beşerî sıfatlara sahip kavimler tarafından imar edilmişti. Sonra nasıl bir kavim yok oluyor ve başka bir kavim onlara halef oluyorsa bunlar da yok oldular ve Hz. Âdem onlara halef oldu. Allah bir sınıfı yok eder ve başka bir sınıf meydana getirir. Ama tür, aynı türdür. Yok olup giden, geride kalana onda bir fikir doğuracak ve nefsinde ibret alma duygusunu tahrik edecek bir iz bırakır. Bu, onun daha önce bulunduğu yerden daha yukarıya çıkmasını sağlayan bir merdiven olur. Neredeyse, görülen bir şeyi, birisi "o yoktur" dediği için inkar etmeye benzeyen bu gibi itirazlar, bir dine mensup akıllı kişilerin, özellikle de insan varlığının şu yer yüzünde mevcudiyetinin başlangıcı için özel bir tarih tesbiti yapmamış olan İslam dinine mensup alimlerin önünde duramaz. Onlar, Kitab'ın kesin bir nassına veya naklinde her hangi bir şüphe ve karmaşa (ıztırâb) bulunmayan sünnete muhalefet etmedikleri sürece yapacakları araştırmalarda hürdürler. Kitab'ına yerleştirdiği sırları ve hikmeti en iyi bilen, Allah'tır. Ondan bu nimeti bizim üzerimizde tamamlamasını diliyoruz. Bize O yeter. Ne iyi vekildir O. O, hakkı söyler ve doğru yolu gösterir.

Ben de diyorum ki: Kur'an'ın indiği dönemde yaşayan, insanlık tarihi ve onun geçirdiği evreler hakkında, bu ayeti yorumlamalarına yardımcı olacak hiç bir şey bilmeyen ümmî Arapların bu ayetten ilk anda akıllarına gelenler, geneli itibariyle bu açıklamalara uymaktadır ki o da şudur: İnsanlar, fıtratın gereği, yani algıları, hayâtî ihtiyaçları aynı, istekleri az olduğu için ve isteklerini elde etmek için yardımlaşmaları kolay olduğu için tek bir ümmet idiler. Fakat onlar ihtiyaçları çeşit çeşit, istekleri farklı aşiretlere, kabilelere, şubelere ayrıldıkları, bölündükleri ve bu durum her bir aşiret, kabile veya şubenin fertleri arasında veya onlarla başkaları arasında ihtilaf çıkınca onları birbirleriyle yardımlaşmaya sevkettiği için zamanla ihtilaflar (farklılıklar) ortaya çıktı. Fertlerin de, cemaatlerin de kabul edeceği Rabbânî düzenlemeye (kanunlaştırmaya) ve ilahi hidayete şiddetle ihtiyaçları oldu. O zaman Allah

513. Bakara, 2/30.

içlerinden, itaat edenleri mutluluk ve sevap ile müjdeleyen, karşı çıkanları azapla ve mutsuzlukla uyaran peygamberler gönderdi. Onlarla birlikte, ihtiyaçları olan dînî ve medenî düzenlemeleri doğru şekilde açıklayan kitap gönderdi. Böylece insanlar arasında ihtilaf konusu olan şahsî haklar ve diğer haklar hususunda Allah -veya hükmü açıklama anlamında bizzat kitap- hüküm veriyordu. Kitap, bir nimet olarak onlara verildikten sonra kendilerine kitap verilen bu kişiler, onlara apaçık ayetler o kitapta gelmiş ve peygamberleri de onu uygulamışken birbirlerine karşı hasetlerinden ve taşkınlıklarından dolayı ihtilafa düştüler. Sonra içlerinden, Allah'ın, yine kendi izni ve iradesi ile, imanları sayesinde onları, içine düştükleri ihtilaftan çıkaracak ıslahatçılar çıktı. Nitekim bu, Ehl-i Kitab için ve daha sonra da Allah'ın, "*Daha önce kendilerine kitap verilen ve üzerlerinden uzun zaman geçip kalpleri katılaşan kimseler gibi olmasınlar. Onlardan bir çoğu fâsıktırlar*"[514] ayeti ile onlar gibi olmamaları için uyardığı Müslümanlar için vâki olmuştur. Müslümanlar şu anda bu ıslahata geçmiş bütün zamanlardan daha çok muhtaç durumdalar.

Ayrıntıya girmeyen bu mana, nasslara hiç bir şekilde aykırı değildir ve Kur'an'ın zâhiri de; Hz. Nuh'un, yeryüzü sakinlerine gönderilen ilk peygamber (rasûl) olduğu hususunda müttefekun aleyh olan yardım hadisi ile uyumludur. Hz. Âdem'in peygamberliği (nübüvveti) meselesini, En'âm Suresi'nin tefsirinde Peygamberlerin sayısından söz ederken inceleyeceğiz.

أَمْ حَسِبْتُمْ أَن تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُم مَّثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِن قَبْلِكُم مَّسَّتْهُمُ
الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا حَتَّىٰ يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَىٰ نَصْرُ اللَّهِ
أَلَا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ ﴿214﴾

214- Yoksa siz, sizden öncekilerin başlarına gelen size de gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Onlara sıkıntı ve zarar dokundu. Sarsıldılar. O kadar ki Peygamber ve onunla birlikte iman edenler "Allah'ın yardımı ne zaman?" dediler. Şüphesiz Allah'ın yardımı yakındır.

Bu ayet, daha önceki ayetlerle irtibatlıdır. Allah, önce uyumlu olmayı ve barışı emretti, çatışma ve düşmanlığın sebebini açıkladı, insanlığın hangi fıtrat üzere yaratıldığı hususunda yol gösterdi. Bu fıtrata göre insanlar; çoğalıp bir arada olunca, istekleri ve arzuları çeşitlenip artınca birbirleri ile yardımlaşma ihtiyacında olurlar ve bu durum çatışmaya, düşmanlığa sebep olur. O zaman

514. Hadid, 57/16.

kapsamlı bir sisteme ve hakları tespit eden, kalplere hidayet olan bir hukuki düzenlemeye ihtiyaçları olur. Bu, öyle bir sistem ve düzenleme olmalıdır ki onunla birlikte olan veya onun içinde bulunan ve onun, Allah'tan olduğunu beyan eden açıklamaları teslimiyetle alıp kabul etmek vacip olduğu için onun hakkında çatışma ve ihtilaf bulunmamalıdır. Allah, insanların içinden peygamberler göndermek ve ihtilaf halinde o konudaki hükmü belirtmek üzere kitap indirmek suretiyle onlara iyilik yaptığını belirtiyor. Sonra kendilerine kitap verilen kimselerin, o kitabın kendisinde ihtilaf ettiklerini, ilacı hastalığa dönüştürdüklerini, birleştirici bağı ayırıcı bir alet haline getirdiklerini belirtiyor. Daha sonra da Allah'ın salih imana sahip olanları; asıl olana yani Kitab'a dönmek ve her anlaşmazlıkta onu hakem yapmak, her çatışmada onun hükmünü kabul etmek, onu anlamak için onun genelinden anlaşılan şeylere ve onu getiren kişi (peygamber) ile onu tasdik eden ve ona tâbi olan kişilerin sağlam bilgi ile bilinen sünnetine dayanmak suretiyle, hakkında ihtilaf edilen konudaki doğruya hidayet ettiğinden bahsediyor.

Allah, insanlığın bu aşamalarını beyan etti ve bizim için, hidayet yolunu aydınlattı. Bu, öyle bir yoldur ki ümmetler, dalâlet halinden sonra o yolda hidayet üzere olmuşlar, sonra tekrar dalalete düşmüşlerdir. Allah bunları bize, bir ihtilaf meydana gelince ondan kurtulmak için yapacağımız çalışmalarda basiretli olalım diye açıklamaktadır. Fakat ihtilaftan çıkmaya çalışan kimse, ihtilaf edenlerin tecavüzüne ve eziyetine hedef oluyor. Böylece dalalet ehli, hidayette olanlar, her ne kadar onların iyiliğine çalışıyor olsalar da onlara yani hidayette olanlara tecavüzde bulunuyor. Burada hidayetine çalışılan kimselerin içinde bulundukları o dalalet hali, bazen akıl ve fıtrat yolundan sapma şeklinde, bazen de Kitab'ı tevil ederken veya dinde tasarrufta bulunurken (insiyatif kullanırken) yanlış yapma şeklinde olabiliyorsa da ikisi arasında bir fark yoktur. Bundan dolayı Allah bütün bu açıklamalardan sonra kendi nefislerinde hidayet yolunu izleyen ve insanları da hidayete çağırmaya, barış ve uyum istikametinde irşad etmeye kalkışan daha önce yaşamış kimselerin halini bir temsil olarak zikretmektedir:

Mü'min Toplulukların İmtihanı

"Yoksa siz, sizden öncekilerin başlarına gelen size de gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?"

Ayette; Allah'ın ihtilaf karanlığından çıkmalarını istediği, hem o zamanda ve hem de daha sonraki bütün zamanlarda ihtilafı ortadan kaldırmak için indirilen Kitab'ın nuruna ve barışa doğru yönlendirdiği kimselere hitap edilmektedir. Bu hitap önce, ilk dönem Müslümanlarına yöneliktir ki onlar insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet ve kendilerinden sonra gelenler için de en büyük ibret ve öğüttü. Onlar Allah'ın, insanları yarattığından beri

hidayet üzere olanlarla ilgili âdetini (sünnetini) bilmiyorlar, sırf Müslüman olmakla cennete girmeye ehil olduklarını sanıyorlardı. Halbuki onun bu konudaki sünneti, hak yolunda ve halkı hidayete sevk yolunda sıkıntılara, musibetlere, zararlara ve eziyetlere katlanılması şeklindedir. Bir ümmet ki Kitab'ı, apaçık ayetlerle Allah'ın, yaratıkları ile ilgili sünnetinin aynı olduğunu, bunda bir değişme olmadığını ifade ediyor ve daima o ümmeti bu sünnetüllahtan ibret almaya, onun geçmiş ümmetler ve mevcut ümmetler üzerindeki izlerini öğrenmek için yer yüzünü gezmeye teşvik ediyor, sonra onlar bu sünneti kendilerinden uzaklaştırıyorlar, Allah'ın, kendilerine verdiği barış ve hidayet nimetine karşı nankörlük eden ümmetlerin durumlarına dair anlattıklarını dile getirerek onlara nasihat edenleri, "Müslümanları, kafirlere kıyas ediyor" diye kınıyorlar, böyle bir ümmete hayret doğrusu!

Buradaki "*em*" soru tarzında gelen "*em*"dir ki bu, ayette ifade edilmeyen (mahzuf) bir kısmın bulunduğu hissini vermektedir. Ayetin delalet ettiği o mahzuf kısım, bizden önce geçen ümmetlerin durumuna ve onların başlarına gelen belalara, sıkıntılara dairdir. Sanki Allah şöyle demektedir: Sizden önce, kendilerine kitap verilen, hakka davet eden ümmetler geçti. İnsanlar bu yolda onlara eziyet ettiler. Onlar da buna karşı sabır ve sebat ettiler. Siz de onlar gibi sıkıntılara karşı sabredecek ve musibetlere karşı sebat edecek misiniz? Yoksa Allah'ın, hak destekçilerine ve hidayet sahiplerine karşı bütün zamanlardaki sünnetinde olduğu gibi hak uğrunda büyük sıkıntılara düçar olup o sıkıntının verdiği acıya sabretmeden, Allah yolunda eziyet görüp o eziyete sabretmeden cennete gireceğinizi ve Allah'ın rızasını kazanacağınızı mı sandınız?

Üstad ayetin manasını bu şekilde anladı ve bunun, ayetin zâhirinden çıkan, -her ne kadar herkes açıkça ifadelendiremese de- onu okuyan her kişinin zihnine doğan mana olduğunu söyledi.

Müfessir Celal'in[515] (ö. 864/1459) dediği gibi "*em*", hem ıdrâb[516], hem de soru (istifham) için kabul edilirse insanın nefsine hakim olan ve vicdanını etkileyen bu mana çıkmaz.

Kimine göre ayet, Uhud Savaşı'nda müşrikler, mü'minlere karşı galip gelince ve Hz. Peygamber'in başını yaralayıp dişini kırınca inmiştir.

Kimine göre Ahzab (Hendek) Savaşı'nda müşrikler ile Ehl-i Kitab bir araya gelip Müslümanlara karşı savaşmak ve Müslümanların kökünü kazımak üzere aralarında anlaşma yapınca inmiştir ki o gün mü'minler sıkıntı, meşakkat, açlık, ihtiyaç ve çeşitli eziyetlerle karşı karşıya kalmışlardı.

515. Celalüddin el-Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, I, 31.

516. Bir cümlenin başında idrâb edatı bulunursa; o cümleden önceki hüküm bırakılıp (bir ölçüde reddedilip) idrâb edatından sonra yeni bir hükme geçilir. Konunun tafsilatı için nahiv kitaplarına bakılabilir.

Münafıklar, samimi Müslümanlara verdikleri sözü tutmamışlar, kalplerinde hastalık olanların dediği gibi *"Allah ve Rasulü bize boş bir sözden başka bir şey vadetmedi"*[517] demişlerdi. Düşmanlar, mü'minlere her bir taraftan saldırmaktaydı. Gözler kaymış, kalpler hançerelere dayanmış, o zaman onlar Allah hakkında neler düşünmüşlerdi neler!.. Mü'minler büyük bir imtihan ile karşı karşıya gelmişler, iyice sarsılmışlardı. Samimi mü'minler karşılarında cephe oluşturmuş grupları görünce sayıca az, zayıf, aç ve açık olmalarına rağmen *"İşte, Allah'ın ve Rasulünün bize vadettiği. Allah ve Rasulü doğru söylemiştir"* demişler ve *"Bu onların sadece imanlarını ve teslimiyetlerini artırmıştır."*[518]

Bu gibilere hitap ederek Allah *"Yoksa siz, sizden öncekilerin başlarına gelen size de gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?"* buyuruyor. Yani şöyle diyor: Sizden önce iman etmiş, hidayet üzere olmuş ve hakka davette bulunmuş olan peygamberlerin, sıddıkların, şehitlerin, salihlerin başlarına gelen musibetler şu ana kadar henüz sizin başınıza gelmedi.

Ayet metnindeki ***"mesel"***[519] kelimesinden maksat, ehemmiyet arzeden ve darb-ı mesel olan çok büyük durum ve hal, demektir. Yani şimdiye kadar sizin henüz böyle şiddetli bir haliniz olmadı, denmektedir. Söz konusu fiilin o ana kadar gerçekleşmediğini anlatan bu olumsuzluk[520] üslubu, zihinleri o önceki kavimlere isabet eden şeyleri bilme arzusuna sevketmektedir. Bundan dolayı ayetin devamında beklenen açıklama gelmiştir: ***"Onlara sıkıntı ve zarar dokundu. Sarsıldılar. O kadar ki Peygamber ve onunla birlikte iman edenler 'Allah'ın yardımı ne zaman?' dediler."***

"El-be'sâü"; insanın başına gelen fakat şahsını ve bedenini etkilemeyen şiddet (sıkıntı) demektir. Mesela malının elinden alınması, memleketinden kovulması, güvenliğinin tehdit edilmesi, davetine karşı konulması gibi. Celal[521] bu kelimeyi *"fakirlik"* diye tefsir etmiştir ki o da bunun sonucudur.

"Ed-darrâü"; yaralanmak, öldürülmek gibi insanın şahsının maruz kaldığı musibettir. Celal bunu, *"hastalık"* diye tefsir etmiştir ki hastalık da bu kelimenin taşıdığı mananın bir kısmıdır.

"Zilzâl"; sahibini neredeyse bulunduğu yerden kaydıracak derecede tekrarlayan istikrarsızlık (ıztırab), demektir. "Zelzele" kelimesinde "kaydı, inhiraf etti" anlamındaki "zell" lafzı tekrarlanmaktadır. *"Zelzelehû", "Bulunduğu durumdan kaydırmak için onu sarstı ve itti"* demektir. Buna göre ayette şöyle

---

517. Ahzab, 33/12.
518. Ahzab, 33/22.
519. Bu kelime mealde *"başlarına gelen"* diye tercüme edilmiştir.
520. Ayette olumsuzluk edatı olarak *"lemmâ"* kullanılmıştır. "Cahd-i müstağrak" için kullanılan bu edat, o işin, mevzubahs edildiği ana kadar gerçekleşmediğini, olumsuzluğun o ana kadarki zamanların tamamını içine aldığını ifade eder.
521. Celalüddin el-Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, I, 32.

denmektedir: Onların içinde bulundukları durum o kadar istikrarsız bir hal aldı ki hemen kayacak bir dereceye vardılar. Nitekim Allah, Ahzab savaşı günündeki mü'minler hakkında da *"Şiddetlice sarsıldılar"*[522] demektedir. Bizim tefsir etmekte olduğumuz ayette şu söylenmektedir: Daha öncekilerden bazıları, Ahzab savaşında Müslümanların başına gelen durumdan daha şiddetli bir şekilde sarsıldılar. Belki de o öncekilerin vardıkları fakat selefimizin varmadığı nokta ayetin şu bölümünde anlatılmaktadır: *"O kadar ki Peygamber ve onunla birlikte iman edenler 'Allah'ın yardımı ne zaman?' dediler."* Yani onlar, o kadar sıkıntılı ve korkulu bir noktaya vardılar ki artık hiç bir kurtuluş imkanı göremiyorlardı. Çünkü hak düşmanlarının gücü onları her taraftan kuşatmış, canlarını almaya yaklaşmıştı. Bu durumda Allah'ın, hakkı destekleyenlere vadettiği ilahi yardım ve destek için vaktin geldiğine veya geciktiğine inandılar ve *"Allah'ın yardımı ne zaman?"* demek suretiyle bunun bir an önce gelmesi için acele ettiler ve Allah, onlara yardım etmek, mütecavizlerin şerrinden onları korumak, davalarını desteklemek, sözlerini yüceltmek, kafirlerin sözlerini alçaltmak suretiyle onların isteğine cevap vermiştir: ***"Şüphesiz Allah'ın yardımı yakındır."*** Allah güçlü, kuvvetlidir. Şu ayet de bunun gibi hatta bundan daha şiddetlidir: *"Nihayet peygamberler ümitlerini kaybedip yalanlandıklarını düşündüklerinde yardımımız onlara geldi ve dilediklerimiz kurtarıldı"*[523]

Ayetteki **"er-Rasûl"** kelimesinin başındaki **"elif, lâm"** cins içindir. Yani burada belli bir peygamber kasdedilmemektedir. Onların içinde bulundukları sıkıntının vardığı nokta ifade edilirken, sanki sıkıntı o anda mevcutmuş gibi tasvir edilmek üzere şimdiki zaman (muzari) kipi kullanılmıştır. Bunun sebebi; o sıkıntının sebep olacağı korkunun, muhatabın karşısında şekillenmesi ve böylece kendisinin karşı karşıya olduğu -aslında o sıkıntı kadar şiddetli olmayan- sıkıntının onun gözünde hafiflemesidir. Aslında hiç bir ümmete, Peygamberlerin, Allah'ın yardımını gecikmiş kabul ederek onun bir an önce gelmesini isteyecekleri derecede şiddetli bir sıkıntı gelmemiştir. Çünkü Peygamberler, Allah'ı en iyi tanıyan, ona en çok güvenen ve teslim olan şahsiyetlerdir. Kararlı bir şekilde ifade ediyorum ki Müslümanlar, bu ayette kasdedildiği belirtilen o sıkıntılı halde, peygamberlerin, o söyledikleri sözleri söyleme durumunda kaldıkları derecede bir sıkıntıya maruz kalmamışlardır. Çok çeşitli şekillerde öldürülen peygamberler vardır. Hatta onlardan birinin, hızar ile diri diri biçildiği anlatılmıştır. Bu konuda mü'minleri hendeklerde ateşe verip yakan Ashâb-ı Uhdûd her şeyi anlatmaya yeter. Allah onlar için şöyle der: *"Onlardan, sırf Aziz ve Hamîd olan Allah'a iman ettikleri için intikam aldılar."*[524]

---

522. Ahzab, 33/11.
523. Yusuf 12/110.
524. Burûc, 85/8.

Netice itibariyle bu ayette mü'minler içine düştükleri zan (öncekilerin başlarına gelenler, onlarında başlarına gelmeden Cennete girecekleri zannı) sebebiyle kınanmakta ve onlara; karşı karşıya oldukları sıkıntı ve acının, daha önce iman etmiş, hidayete kavuşmuş kişilerin çektikleri yanında hafif kaldığı anlatılmaktadır. Çünkü öncekiler hazırlık bakımından daha zayıftılar ve onların çektikleri daha fazla idi, dirençleri de daha güçlüydü. Mü'minlerin karşı karşıya oldukları durumdan maksat, -eğer ayetin o vakit indiği doğru ise- Uhud savaşında veya Ahzab savaşında çektikleri sıkıntılardır. Yahut da Mekke'nin fethinden önce genel mahiyette karşılaştıkları sıkıntılardır. Çünkü müşriklerin, Yahudilerin ve münafıkların karşı tutumları sebebiyle acı çekiyorlar; onların inkarlarından ve tuzaklarından dolayı çok sıkıntıya maruz kalıyorlardı.

Bu ayet ile aynı manaya gelen başka ayetler de vardır ve bunlardan lafız itibariyle, tefsirini yaptığımız bu ayete en yakın olanı Âl-i İmrân Suresi'ndeki ayettir:

"*Yoksa Allah, sizden cihad edenleri bilmeden, sabredenleri bilmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?*"[525]

Bu ayetin Uhud Savaşı sırasında indiği kesindir. Bu anlamda başka bir ayet de Tevbe Suresi'ndedir:

"*Yoksa Allah, sizden cihad edenleri; Allah'tan, Rasulünden ve mü'minlerden başakalarını sırdaş edinmeyenleri bilmeden bırakılacağınızı mı sandınız? Allah yaptıklarınızdan haberdardır.*"[526]

Yalnız bu ayette kimine göre mü'minlere, kimine göre de münafıklara hitap edilmektedir.

Ankebût Suresi'nin baş tarafındaki ayetler de mü'minlere bu tarzda hitap edilen ayetlerdendir:

"*Elif lâm mîm.*

İnsanlar, imtihandan geçirilmeden 'iman ettik' demekle bırakılacaklarını mı sandılar.

Andolsun ki onlardan öncekileri imtihandan geçirdik. Hiç şüphesiz Allah, doğru olan kimseleri bilecektir ve yalancıları da bilecektir."[527]

"*İnsanlardan kimisi de 'Allah'a iman ettik' der, fakat Allah yolunda bir eziyete maruz kalınca, insanların verdiği eziyeti, Allah'ın azabı gibi sayar. Rabbından bir yardım gelince de 'Biz, sizinle beraber idik' derler. Allah âlemlerin göğüslerindekileri en iyi bilen değil mi?*"[528]

525. Âl-i İmrân, 3/12.
526. Tevbe, 9/16.
527. Ankebût, 29/1-3.
528. Ankebût, 29/10.

Bu ayetler ve benzerleri, tefsirini yaptığımız ayeti; Allah'ın, hakka davet eden sadık mü'minleri bir takım musibetlerle imtihana tabi tutması bakımından destekler. Fakat bu ayetleri devamlı dinleyen Müslümanların çoğunun, bundan gafil olduğu görülmektedir. Bu manayı zihninde canlandırmaktan gafil olmayanlar da onu mevcut duruma, vâkıaya tatbik etmekten gafiller. Bu sebeple onların bir çoğu, hak yolunda sözlü veya fiilî eziyete uğrayan kişinin bu durumunun, aslında onun batıl yolda olduğuna, hak peşinde olmadığına delalet ettiğine inanıyor. Bu gibiler Allah'ın Kitab'ı hakkında ne kadar da bilgisizler! Sünnetüllahı bilmekten ne kadar uzaklar! Allah'ın Kitabı'nı ve sünnetullahı, O'nün yaratıkları hakkında yorumlamaktan ne kadar gafiller!

Müslümanların Kur'an'dan Uzaklaşmaları

Müslümanlar bu Kur'an'ı terkettiler. Sadece onun bir kısım surelerinden bazı bölümleri kalabalık törenlerde terennüm etmekle yetiniyorlar. Dinin ruhunu kaybettiler. Ruh, bedene tâbi oldu. Çok sağlam bid'at kalelerinde icra edilen az sayıda dînî tezahür (rusûm, âyin) bundan istisna edilebilirse de bu tezahürlerin hâlâ bırakılmış olmasının sebebi sıradan halkın (avâmın) o tezahürlere bağlılığıdır. Eğer o halk olmasaydı sırf halk kendilerine itaat ettiği için büyük olan yöneticiler (emîrler) ve başkanlar bu tezahürleri de hiç önemsemezlerdi. Bu sebeple onlar dini, halkın kendilerine itaat etmesi için bir vasıta, dînî bir bağ kabul ettiler. Böyle olduğu için de onlar ümmeti, Yüce Kitab'a davet edenlerle mücadele ediyorlar ve bu kişilere karşı; otoritelerini, rızıklarını ve mevkilerini kendilerine borçlu olan rusûm alimlerinden destek alıyorlar. Bu sayede halkın gönlü Kitab'a yönelmiyor ve onların başkanlıkları da sarsıntıdan, istikrarsızlıktan uzak kalıyor.

İşte bu durum ümmetin, Kur'ân'dan ibret alıp, onun kılavuzluğunda yol belirlemesine engel olmaktadır. Dininin tarihini bilen Müslüman, Rasûlüllah'ın (s) ashabının kıymetini bilir, onlara değer verir. Taklit mertebesindeki sıradan bir Müslüman, hayalinde ve duygu dünyasında onları çok büyük kabul eder. Onların gözünde sahabe, ârif bir kişinin düşüncesindekinden ve kalbindekinden çok daha büyüktür. Hatta bir çok Müslüman yahut Müslümanların çoğunluğu onları neredeyse insanlık mertebesinin üstüne çıkarıyorlar ve onlara olan saygıları neredeyse bir nevi ibadete benziyorlar. Fakat bunlar nerede ve Allah'ın bu gibi ayetlerde sahabeye nasıl hitap ettiğinden ibret almayan onlar nerede? Onlar ki Allah'ın, kendilerinden önce iman edenlerin, cenneti hak etmek için bu uğurda çektikleri sıkıntılara katlanmadan, çeşitli zararlara ve şiddete maruz kalmadan cennete gireceklerini zannettikleri için Allah'ın o sahabileri nasıl sert bir şekilde muaheze ettiğini düşünmüyorlar. Üstad, ayetin sahabe açısından bir paylama, azarlama (ıtâb) olduğunu söylüyor. Başka müfessirlere göre ise ayet, onları yadırgamakta, yaptıklarını kabul edilemez bul-

maktadır ki aslında bu ifade, üstadınkinden daha şiddetlidir. Bir Müslüman, mü'minlik ve Müslümanlık itibariyle, hakka davet ve bu uğurdaki meşakkatlere sabır itibariyle kendini sahabilerden daha aşağı mertebede hissettiği halde böyle bir davranıştan dolayı kendisini nasıl kınamaz? Kendisini ve 'iman ettik' dedikten sonra Allah yolunda bir eziyete uğrayınca insanların yapmış olduğu eziyeti Allah'ın azabı gibi sayan, insanlarda mevcut olanları, Allah katındakilere tercih eden kendisi gibi kimseleri niçin kınamaz? Hatta bu dünya hayatını süslemekten, helalinden olup olmadığına bakmaksızın malını çoğaltmaktan, zulüm yoluyla da olsa veya komşularının ve başkalarının haklarına saldırarak da olsa yer yüzündeki hakimiyetini genişletmekten başka düşüncesi olmayan kişileri ve kendisini niye kınamaz?

Yoksa sen, iman ettiklerini iddia ederek ve İslam'a mensubiyetlerine aldanarak kendilerini de, insanları da kandıran bu kişilerin, şahsiyetleri ve beklentileri bilinmeyen türedi insanlar olduklarını mı sandın? Asla böyle değil. Peygamberlik döneminden uzun zaman sonra gelmiş ve fertlerinin kalpleri katılaşmış, Rablerinin yolundan çıkmış, imanlarını ve Müslümanlıklarını Allah'ın, tercihe şayan olup olmayan şeylerin tartılıp belirlenmesi için kitabına yerleştirdiği terazi ile tartmayan her ümmetin durumu budur. Bu öyle bir terazidir ki Allah, peygamberlerin ashabı ve tâbileri hakkında ona göre hüküm vermektedir ve bunun ölçüleri, bu ayet-i kerimede ve bunun tefsiri esnasında zikrettiğimiz aynı anlama gelen diğer ayet-i kerimelerde mevcuttur.

Aslında hiç bir ümmette benzerine rastlanmamış, tuhaf, garip ve türedi durum, bu asırdaki insanlarda gördüğümüz dine destek olma, dinde lider olma, dini kendi mensuplarına karşı koruma iddialarıdır. Halbuki bunlar o dinin kitabını okumamışlar, şayet okumuşlarsa da anlamamışlar, onun sünnetini (metodunu) benimsememişler, eğer onu duymuşlarsa da kavramamışlardır. O kitaptaki inanç esaslarını incelememişler, inceleseler de onları değerlendirememişlerdir. Onun hükümlerinin çoğundan habersizdirler, haberdar olduklarını da ilmî seviyede bilmiyorlar.

İfsad Edici Aidiyetler

Bundan daha ilginç ve tuhaf olanı da bunların, Kur'an'ı bilenlere (hafızlara), Sünnet'i destekleyenlere, dinî işleri yürütenlere, akaid alimlerine, ahkam bilginlerine karşı çıkmaları, bilgileri, kılavuzları ve aydınlık bir kitapları olmadığı halde onlarla Allah hakkında mücadeleye kalkışmalarıdır. Bunlar insanlar arasındaki din bağını çözdüler ve bunun yerine "milliyetçilik" ve "vatancılık" adını verdikleri başka bir bağın propagandasını yapıyorlar. Bu yolla mü'minlerin aralarını açıyorlar. Bütün bu konularda onlara cesaret veren şey, halkın bilgisizliğinden ve bildikleri ile amel eden alimlerle propagandacı cahilleri birbirinden ayırt edebilen kişilerin azlığından başka

bir şey değildir. Bunlarda biraz iman olsaydı Allah'ın Kitabı'nın da, daha öncekilerin tatbikatının da yalanlamakta olduğu bu iddiaları ortaya atarlarken Allah'tan korkarlardı. Fakat onların tek tasaları halk. Kendi geçimlerini temin etmek ve yer yüzünde hakimiyet kurmak için müracaat ettikleri halk. Onlar, halkın iman anlayışı ve mü'minlerde bulunması gereken sıfatlarla ilgili anlayışı sayesinde güvendeler. Onlar yüzünü Allah'ın kitabına çeviren ve o istikamette öncülük edenlerle halk arasındaki buluşmayı engelliyorlar.

Allah, mü'minlere mahsus alametlerden söz etmiş, kitabında onlara ait sıfatları belirtmiş iken tahrifçiler bu sıfatları değiştirdiler, onların yerine halkı fitneye düşürmelerini sağlayan aldatıcı sıfatlar, sahte alametler koydular. İman alametlerinin en büyüğü ve en belirgin olanı; Allah'ın Kitabı'nı rehber kabul etmek, insanları ona davet etmek ve ona aykırı olan her şeyi bırakıp Kitab'ı tercih etmek; hakka çağırırken, hayra teşvik ederken bu uğurda karşılaşacağı sıkıntılara, musibetlere tahammül etmektir. Maldan ve candan yapılacak fedakarlıklar da bu cümleden sayılır. Allah'ın verdiği malı ve kuvveti, O'nun Kitabı'nı desteklemek için harcamayıp bunda cimrilik edenin imanının, Allah'ın kitabında hiç bir değeri yoktur.

Ey ana-babasını, beraber yaşadığı insanları ve emsallerini taklit eden insan! Ey Müslümanlar arasında doğup büyüdüğü, onlarda görülen dînî tezahürleri (rusûmu) memnuniyetle kabul ettiği için veya eskilerin şefaatine güvenerek cennete gireceğini zanneden Müslüman! Oku veya dinle ve Allah'ın senden önce geçen o en faziletli salih insanları nasıl payladığını, onlardan daha önce gelmiş peygamberlerin tâbileri hakkında neler zikrettiğini düşün.

İmanın Kaynağı Kur'an'dır

Siz ey rusûm alimleri! İlmî kitapları okuyup duranlar! Sizin hedefledikleriniz de, o kitapları yazanların hedefledikleri de önemli değil. Allah'ın Kitabı, sadık Müslümanlara ve münafıklara dair ölçüyü ortaya koymuştur. Sizin yapmanız gereken, bunu hatırlamanız ve Müslüman kardeşlerinize de hatırlatmanızdır. Kocaman Arapça kitapları okumak, fıkhî hükümleri anlamak için uzun seneler harcamak, *Senûsiyye*, *Nesefiyye* gibi kitaplardaki akaid/kelam bilgilerini yeterli görmek sizi Allah'ın ayetlerinden ve O'nun kitabının rehberliğinden alıkoymasın. Unutmayın ki imanın kaynağı, Allah'ın Kitabı'dır. Ondaki imana dair ayetlerin ve bölümlerin değerini iyi takdir ediniz: "*Tartıyı adaletle yapınız ve tartıda eksiklik yapmayınız.*"[529]

Siz ey bu dinde başkanlık mevkisini ve âlimlere, hâkimlere dînî salâhiyet verme yetkisini kendilerine mal eden emîrler, sultanlar! Biliniz ki siz de başkaları gibi bu ayetlerin muhatabısınız. Hatta bu ayetler size öncelikle ve doğrudan, başkalarına ise ikinci planda, dolaylı olarak hitap etmektedir. Çünkü

529. Rahmân, 55/9.

siz ümmetin din için çalışma gücünü elinden aldınız. Hatta bazılarınız ümmetin elinden bunun yanında ifade ve hakka davet hürriyetini de aldı. Siz bu kibir ve gururu bırakmak, hak uğrunda gelebilecek sıkıntılara, musibetlere tahammül göstermek zorundasınız. Hazinelerinizdeki kantar kantar altınları, o çiftlikleri, mâlikâneleri Allah'ın dinini desteklemek için harcamalısınız. Sultanlığınıza kaynak olmak üzere Kur'an'dan getirdiğiniz o deliller, sizin ehl-i imandan olmanız şartına bağlıdır. İşte mü'minlerin alametleri ve Allah'ın sadık mü'minlere bildirdikleri! Hatta sizin, imanın şubelerini kendi nefsinize yerleştirdikten sonra halkınızın nefislerine de yerleştirmeniz, onların âlimine de, âmiline de; zenginine de, fakirine de örnek olmanız gerekir. Eğer böyle yaparsanız sapıklıkta ve yolsuzlukta değil, hidayette ve aydınlıkta onların önderi (imamı) olursunuz. Ama böyle yapmazsanız hem kendi günahınızdan, hem de yönetiminizdeki bütün kavimlerin günahından sorumlu olursunuz.

Sözün özü şudur: Her mükellefin Yüce Kitab'ta belirtilen imânî sıfatlara sahip olması ve imânın, kendisine bir takım genel ve özel görevler yüklediğini bilmesi gerekir. Bu sıfatlar, imanın nefislerdeki ve amellerdeki alametleri, semereleridir. İmamın gayesi olan dünya ve ahiret saadetine bu sıfatlar sayesinde erişilir. Allah, imânî vazifeleri yerine getirmeleri sebebiyle önceki ümmetlere bahşetmiş olduğu nimetleri bu ümmetten -imânî vazifelerinde kusurlu olmadıkları takdirde- almaz. Sonra onlar nefislerini öyle eğitiyorlar ki onların nefisleri, ellerinden kaçan gücü ve iktidarı değil, cenneti temenni ediyor. Onlara ahiret saadeti için, dünya saadeti için yüklediğinden daha çok ödev getiren apaçık ayetleri umursamıyorlar, onların farkında bile değiller. Bu sıfatların ve ayetlerin her biri gurur ve kuruntu mikroplarının kökünü kazımaya yeterken ya o sıfatların ve ayetlerin hepsi birden sence nasıl etkili olur! İtaatkar Müslüman bu ayetlerin mihveri, onun kendisi üzerinde olduğu için kendisi ile meşgul olmaktan başkalarının ayıbı ile meşgul olmaya fırsat bulamamalıdır. Bunları benimseyen kişilerle iyilikte ve takvada yardımlaşmalı, dünya hayatının süsüne aldanarak onlardan yüz çevirenleri terketmelidir.

Bazı Lafzî Meseleler:

Celal[530] bu ayetteki ***"em"*** lafzını *"bel"* ve *"hemze"* ile tefsir etmiş ve Basralılar ekolüne tâbi olarak, aynı zamanda bir çok müfessirin görüşü ile de uyumlu olarak buradaki *"em"*'in istifham ve ıdrâb (vaz geçme) ifade ettiğini söylemiştir. Üstad ise şöyle diyor: *"Em"*, sözün başında geliyor. Burada onun meşhur manasının anlaşılması doğru olmaz. Çünkü ıdrâbın, sözün başında yer alması anlamsız olur. Bu konuda istişhâd için zikrettikleri şiir de onların görüşünü desteklemez. Bu ayetteki *"em"* sırf istifham anlamındadır. Zeccâc da böyle der.

530. Celalüddin el-Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, I, 31.

O, ayeti yukarıda zikredildiği şekilde yani *"em"*in muâdele için olduğunu ve ma'tûfun aleyhin hazfedildiğini kabul ederek, buna göre tefsir eder.

Muğnî'de şöyle denir: "Bu şekildeki anlayışı sadece Zemahşerî caiz görmüştür"[531]. Sonra bunu Vâhidî'nin de caiz gördüğünü belirtir[532] ve *"em"*in sadece soru anlamı için geldiği görüşünü Ebu Ubeyde'ye nisbet ettikten[533] sonra şöyle devam eder: "İbn eş-Şecerî Basralılar ekolüne mensup alimlerin tamamına göre onun her zaman 'bel' ve 'hemze'nin bir arada ifade ettiği anlamı ifade ettiğini, Kufelilerin bu konuda onlardan ayrıldıklarını nakleder. Ben de onların görüşünü benimsiyorum. Çünkü *'em cealû lillâhi şurakâ'* gibi ayetlerde soru manası yoktur."[534]

Sibeveyh *Kitâb*'ta[535] "em-i muttasıle"nin muâdele ve tesviye manasının dışına çıkmadığını, "em-i munfasıle"nin ise haberden sonra geldiği gibi istifhamdan sonra da geldiğini söyler ve her ikisi için misaller verdikten sonra şöyle der: Bu durumdaki (yani "em-i munfasıle" anlamındaki) "em"lerden biri de Secde Suresi'ndedir: "*Elif lâm mîm. Tenzîlü'l-kitâbi lâ raybe fîhi min rabbi'l-âlemîn. em yekûlûne'f-terâhu*"[536] Burada Arapların, kendi sapıklıklarını bilmeleri için, kendi sözleri hikaye tarzında aynen zikredilmiştir[537]. Zuhruf Suresi'ndeki ayet de böyledir: "*Emi'ttehaze mimmâ yahluku benâtin ve esfâkum bi'l-benîn*"[538] Hz. Peygamber ve Müslümanlar Allah'ın çocuk edinmediğini elbette biliyorlardı. Ama burada da onlara sapıklıklarını göstermek için istifham harfi kullanılmıştır.[539]

Celal[540] ayetteki *"lemmâ"*yı *"lem"* ile tefsir etmiştir ki bu doğru değildir ve ondan başka hiç kimse de böyle söylememiştir. Hatta Sibeveyh *"lemmâ"*nın tekitli isbat mukabilinde nefyi tekid etmek için getirildiğini söyler. Yani sanki birisi "Falan geldi" diyor ve sen de ona karşı "lemmâ yeci" yani "kesinlikle gelmedi" diyorsun. Ayetin böyle anlaşılması doğru olabilir. Çünkü bu ayetin bulunduğu makam (yani yeri, zikredildiği ortam), tekid makamıdır. Ayet, öncekilerin başına gelen sıkıntılar, onların başına da gelmeden cennete gireceklerini zannetmelerinin hiç bir izahının olmadığını tekid ile ifade etmektedir.

531. Bkz. İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf (ö. 761/1360), *Muğnî'l-lebîb*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut 1992, I, 55.
532. Bkz. İbn Hişâm, a.g.y.
533. Bkz. İbn Hişâm, a.g.e. I, 56.
534. Bkz. İbn Hişâm, a.g.y.
535. Bkz. Sibeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman (ö. 180/796), *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1408/1988, III, 169-173.
536. Secde, 32/1-3.
537. Bkz. Sibeveyh, a.g.e. III, 172.
538. Zuhruf, 43/16.
539. Sibeveyh, a.g.e. III, 173.
540. Celalüddin el-Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, I, 32.

Zemahşerî de *"lemmâ"*nın hem manayı olumsuz yaptığını, hem de söz konusu fiilin meydana gelmesinin beklendiği anlamını verdiğini, *"lem"*in ise munkatı (kesintili) olumsuzluk manası verdiğini söyler. Bu ayette ve benzerlerinde esas alınacak mana da budur. *Muğnî*'de *"lemmâ"* ile *"lem"* arasında beş fark olduğu belirtilir ki isteyen oraya bakabilir.[541]

يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلْ مَا أَنفَقْتُم مِّنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالأَقْرَبِينَ وَالْيَتَامَى
وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴿215﴾

215- Sana, ne infak edeceklerini soruyorlar. De ki, hayırdan ne infak ederseniz; anne-baba, en yakınlar, yetimler, yoksullar ve yolda kalmış kimse içindir. Siz ne hayır yaparsanız hiç şüphesiz Allah onu bilir.

Bakara Sûresi'nin 172. ayetini tefsir ederken; sûrenin başından bu ayete kadar olan kısmın Kur'an ve peygamberlik (risalet, ilahî mesaj) hakkında, bu ayet ve bu ayetten itibaren 243. ayete kadar olan kısmın ise amelî hükümlerin açıklanması hakkında olduğunu söylemiş ve daha sonra da buna işaret ederek şöyle demiştik: Her bir ayet ile ona bitişik ayetler arasında münasebet bulunmasına gerek yok. Bu durum bilhassa anlatılanlar, -bu ayette de olduğu gibi- sorulmuş veya hükmünün bilinmesi gerektiği için sorulabilecek sorulara cevap olarak zikredilen hükümler olunca en bariz şekilde görülür. Buna rağmen Kur'an ayetleri arasında -hatta ilk bakışta aralarında münasebet yok gibi gelen ahkam ayetlerindeki hükümler açıklanırken- kaynaşma ve uyum bulunduğunu belirtmek üzere anlatılanlar ilginçtir.

"Sana, ne infak edeceklerini soruyorlar..." ayeti, gayesi itibariyle daha önce geçen kısım ile irtibatlıdır. Çünkü önceki ayetler insanları ihtilafa ve birbirleriyle çatışmaya sevkeden asıl sâikin, onların dünya hayatının cazibesine kapılmaları olduğuna ve Allah yolunda, onun rızasını kazanmak için musibetlere, sıkıntılara katlananların da hak taraftarları ve din mensupları olduğuna delalet etmektedir. Onların canlarının ve mallarının maruz kaldığı durumlar da o musibet ve sıkıntılar cümlesindendir. Bu durum insanda Allah yolunda infak etme isteği doğurmakta, mal harcamanın da canda fedakarlık gibi olduğunu ve bunların ikisinin de iman alametlerinden olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece sanki bu anlatılanları duyan kimsenin gönlü infak etmeye yöneliyor ve infak etmenin yolunu soruyor. Onun için bundan sonra soru ve cevabı geliyor.

Bu ayetin nüzul sebebi hakkında çeşitli rivayetler vardır:

541. İbn Hişâm, *Muğnî'l-lebîb*, I, 307-309.

İbn Cerîr'in, nakline göre mü'minler Rasulullah'a (s), mallarını nereye harcayacaklarını sordular ve ayet bunun üzerine indi.[542]

İbnü'l-Münzir'in tahricine göre Amr b. el-Cemûh Peygambere (s) *"Mallarımızdan neyi verelim ve onları nereye harcayalım"* diye sormuş, ayet bunun üzerine inmiştir.

Bazı müfessirler bunun, Ebû Salih'in İbn Abbas'tan yaptığı rivayet olduğunu, bazıları da Kelbî'nin yine ondan yaptığı rivayet olduğunu söylüyorlar ki ikisi de aynı şeydir. Onlar bunun, ondan yapılan rivayetlerin en zayıfı olduğunu söylerler..

Atâ'nın İbn Abbas'tan yaptığı rivayete göre Hz. Peygamber'e bir adam geldi ve

"Bir dinarım var", dedi. Hz. Peygamber de
"Onu kendine harca", dedi. O
"İki dinarım var", dedi. Hz. Peygamber
"Onları ailene harca", dedi. Adam
"Benim üç tane var", dedi. Hz. Peygamber
"Onları hizmetcine harca", dedi. Adam
"Benim dört tane var", dedi. Hz. Peygamber
"Onları anne babana harca", dedi. Adam
"Benim beş tane var", dedi. Hz. Peygamber
"Onları akrabalarına harca", dedi. Adam
"Benim altı tane var", dedi. Hz. Peygamber
"Onları Allah yolunda harca", dedi.

Bazı müfessirler hadisi bu şekilde zikrettiler.

Ahmed'e[543] ve Nesâî'ye[544] göre ise hadis, Ebu Hureyre tarafından rivayet edilmektedir ve baş tarafı farklıdır. Buna göre Hz. Peygamber:

"Tasadduk ediniz (sadaka veriniz, hayır yapınız)", dedi. Adamın biri de,
"Benim bir dinarım var," dedi. O da
"Onu kendine tasadduk et", dedi. Adam
"Bir dinarım daha var", dedi. O da
"Onu eşine tasadduk et", dedi. Adam
"Bir dinarım daha var," dedi. O da
"Onu evladına tasadduk et", dedi. Adam
"Bir dinarım daha var", dedi. O da
"Onu hizmetçine tasadduk et", dedi. Adam

542. Bkz. Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 310/923), *Câmiu'l-beyân fî te'vîli âyi'l-Kur'ân*, Kahire 1388/1968, II, 343.
543. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 251.
544. Nesâî, *"Zekat"*, 54.

"Bir dinarım daha var", dedi. O da
"Sen onu daha iyi görürsün (sen bilirsin)" dedi.

Bunu Ebu Davud[545] da rivayet eder fakat o evladı, eşten önce zikreder. Bunu Şâfiî, İbn Hıbbân ve Hakim de rivayet ederse de onlar bu olayın, ayetin nüzul sebebi olduğundan bahsetmezler.

Müfessirlerden bir çoğuna göre ayetteki cevap, soruyla uyumlu değildir. Çünkü cevapta neyin infak edileceği değil, kime infak edileceği açıklanmaktadır. Onlar bunu "*uslûb-i hakîm*" olarak değerlendiriyorlar ki buna göre sanki Allah, infak edilecek şeyin cinsinin ve türünün değil, infakın kime yapılacağının sorulması gerekir, diyor. Fakat onların bu anlayışı doğru değildir. Çünkü ***"mâ"*** *(ne, neyi)* soru edatı ile sorulan soruyu, bir şeyin hakikatinin ve mahiyetinin sorulmasına ait bir soru kabul etmek, Arapçaya ait bir üslup değil, mantık alimlerinin terminolojisine göre yapılmış bir değerlendirmedir.

Üstad Muhammed Abduh diyor ki: Buradaki sorudan maksat; infak edilecek şeyin cinsini veya türünü, altın mı, gümüş mü, buğday mı, arpa mı olduğunu sormak değil, infakın nasıl olacağını ve onun nasıl en layık olana yöneltileceğini sormaktır. Bunun böyle olduğu Arap olan her kişinin malumudur. Yoksa Kur'ân'ın üslubu, Aristo mantığına göre cereyan etmez. Kur'ân, apaçık Arapçadır.

Bu görüşü daha önce Kaffâl da ifade etmiş ve burada soru her ne kadar *"mâ"* soru edatı ile sorulmuşsa da maksat, onun nasıl olacağını (keyfiyetini) sormaktır, demiştir. Çünkü onlar kendilerine emredilen şeyin, Allah'a yaklaşmak (kurbet) maksadıyla ayrılan malın infakı olduğunu biliyorlardı. Bu malum olunca, onun hangi mal olduğunun sorulduğu şeklindeki anlayış vehimden ibarettir. Sorunun, neyin infak edileceğini sormak için sorulmadığı anlaşılınca geriye tek seçenek kalmaktadır ki o da bu soru ile o malın nereye infak edileceğinin sorulmak istendiğidir. İşte buna göre verilen cevap, soruya uygundur.

Bu durumun bir benzeri de 2/70-71. ayetlerde görülür: "*Bizim için Rabbına nidâ et de bize onun ne olduğunu açıklasın. Çünkü sığır bizce net değildir. Biz inşallah hidayet üzereyizdir. Dedi ki: O diyor ki; o, kontrol altına alınmamış, çift sürmeyen, ekin sulamayan ... bir inektir (veya bir sığırdır)...*"[546] Buradaki cevap da, soruya uygun değildir. Çünkü herkesçe malumdur ki inek, nasıl büyüdüğü, ne gibi özelliklere sahip olduğu belli bir hayvandır. Bu sorudaki *"mâ hiye"* (*o nedir?*) sorusunun, onun mahiyetinin bilinmek istenmesi şeklinde yorumlanması mümkün değildir. O zaman tek ihtimal vardır ki o da bu soru ile, o ineği, başka ineklerden ayıran özelliğin sorulduğudur. Biz bu üslûba göre orada cevabın, soruya uygun olduğunu söylemiştik. Burada da

545. Ebu Davud, "*Zekat*", 46.
546. Bakara, 2/69-70.

durum aynıdır. Onların, infak etmekle emredildikleri şeyin ne olduğunu bildiklerini kabul ettiğimiz zaman ayetteki *"ne infak edecekler?"* sorusu ile maksatlarının, infakın mahiyetini değil, yerini sormak olduğunun kesin olarak kabul edilmesi gerekir. Bundan dolayı soruya verilen cevap güzeldir ve yerindedir.

Yine denildi ki: Bazı rivayetlerde de olduğu gibi aslında iki şey -ne infak edileceği ve nereye infak edileceği- soruluyordu. Onların bu soruları ifade edilirken sadece birinci soruları zikredilip, bilindiği için ve cevap da ona delalet ettiği için ikinci soruları hazfedildi.

Bu ayette iki şey zikredilmektedir ki bunlardan birincisi infak edilecek şeydir. Bu, ayetin ***"Hayırdan ne infak ederseniz ..."*** kısmında ifade edilmektedir. ***"Hayır"***, mal demektir. 180. ayeti tefsir ederken "... *eğer geride hayır bırakırsa vasiyet ...*"[547] kısmındaki hayır kelimesini ekseriyetin *"çok mal"* olarak değerlendirdiğini söylemiştik. Şimdi tefsirini yaptığımız bu ayette ise *"hayr"* kelimesinden önce "teb'îz" ifade eden ***"min"*** harf-i cerri bulunduğundan ve *"hayr"* kelimesi "nekra" olarak zikredildiğinden buradaki *"hayr"*, az mala da, çok mala da şâmildir.

Bazıları *"mal"* anlamında *"hayr"* kelimesinin kullanılmasının zımnında "helal mal" anlamı vardır derler ki buna göre sanki "infak ve tasadduk; çok, helal ve temiz malın fazlasından olur" denmektedir.

Ayette zikredilen ikinci şey ise infakın mahalli, yani nereye yapılacağıdır. Bu da ayetin ***"ana-babaya, en yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışa ..."*** kısmındadır. Özel konumları sebebiyle anne-baba önce zikredilmiştir. ***"En yakınlar"***, çocuklar ve onların çocukları olarak tefsir edilmiştir. Şüphesiz çocuğu olan insanlara en yakın kişiler, onların çocuklarıdır. Ama çocuğu olmayan kişinin, anne-babasından sonraki en yakını, kardeşleridir. Burada *"en yakınları"* ifadesinin tercih edilme sebebi, öncelik bakımından illetin "yakınlık" olduğunun belirtilmek istenmesidir. Kim daha yakınsa onun öncelik hakkı vardır. Ayetteki *"en yakınları"* ifadesi ile özellikle çocukların kasdedildiğini söyleyenler sanki ayetin, fıkıhtaki vacip (mecburi) nafakaya ait olduğunu söylemek istiyorlar. Nitekim ihtiyaç halindeki anne-babanın ve çocukların bu tür nafaka alacaklısı olduklarında icma vardır. Fakat ayette zikredilen nafaka geneldir. Ayette yetimlerden ve yoksullardan bahsedilmektedir. Halbuki hiç bir muayyen şahsın, bu yetim veya yoksullardan muayyen birine, yetim veya yoksul olduğu için infakta bulunma mükellefiyeti yoktur. Bunların, farz ve mendub sadakada, en yakınlardan sonra öncelik hakları vardır. Ayet nafaka hakkında ve nafakada öncelik hakkına sahip olanlar hakkında geneldir, özel değildir.

547. Bakara, 2/180.

Bu ayet hakkında söylenenlerin en garibi de bu ayetin, miras ayeti ile neshedilmiş olduğu iddiasıdır. Bu iddia sahipleri sanki *"Ana-babaya ve en yakınlara vasiyet ..."*[548] ayeti ile bu ayeti birbirine karıştırmaktalar. Kaldı ki o ayetle ilgili nesih iddiaları da kabul edilmiş değildir. Hal böyle iken nasıl olur da burada da aynı iddiayı ileri sürerler. Onların bu iddiaları, çok sayıda kişi tarafından reddedilmiştir.

Daha sonra Allah *"**Ne hayır yaparsanız şüphesiz Allah onu bilmektedir**"* buyuruyor. Burada yerinde yapılan infak ve hayır olarak değerlendirilen infak dışındaki diğer işler kastediliyor. Yerinde yapılan infaktan kastımız, bu ayette zikredilen veya bu ayette zikredilmeyip başka ayetlerde zikredilen kişilere, hak sahibi olmalarındaki öncelik sırasına riayet edilerek yapılan infaktır. Kendilerine infakta bulunulacak bazı kişiler başka ayetlerde zikredilmiştir. Mesela muhtaç duruma düşmüş ve bundan dolayı başkalarından yardım istemek zorunda kalmış kişiler -çalışma gücü olduğu halde dilenmeyi meslek haline getirmiş olanlar değil-, taksitlerini ödemeleri için yardım edilecek hürriyetini kazanacak (mükateb) köleler, bu ayette zikredilmeyen ama yapılacak infaktan yararlanma hakkı olan kişilerdir. Ayetin sonunda Allah'ın yapılan infakı bildiği şeklindeki ifade ile kastedilen de şudur: Yani bunlar, onun meçhulü değildir. O, bu faaliyetlerden dolayı bir karşılık ve sevap vermeyi unutmaz, onlara kat kat sevap verir.

كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ وَعَسَىٰ أَن تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ
وَعَسَىٰ أَن تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿216﴾
يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ
وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِندَ اللَّهِ وَالْفِتْنَةُ أَكْبَرُ
مِنَ الْقَتْلِ وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتَّىٰ يَرُدُّوكُمْ عَن دِينِكُمْ إِنِ اسْتَطَاعُوا وَمَن
يَرْتَدِدْ مِنكُمْ عَن دِينِهِ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا
وَالْآخِرَةِ وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿217﴾
إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ يَرْجُونَ
رَحْمَتَ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿218﴾

548. Bakara, 2/180.

216- Hoşunuza gitmediği halde savaşmak size farz kılındı. Muhtemeldir ki bir şey sizin iyiliğinize olduğu halde siz ondan hoşlanmayabilirsiniz. Ve muhtemeldir ki bir şey sizin için kötü olduğu halde siz ondan hoşlanabilirsiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz.

217- Sana kutsal ayı, o ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: Onda savaşmak büyüktür. Allah'ın yolundan çevirmek, O'nu inkar etmek, Mescid-i Harâm'dan (çevirmek) ve mensuplarını oradan çıkarmak ise Allah indinde daha büyüktür. Fitne de, öldürmekten daha büyüktür. Onlar, eğer güçleri yeterse sizi dininizden çevirene kadar sizinle savaşıp duracaklar. Sizden her kim dininden döner ve kafir olarak ölürse işte onların amelleri dünyada da, ahirette de boşa gitmiştir. Ve onlar cehennemliktirler, onlar orada sürekli kalacaklardır.

218- İman edenler, hicret edenler ve Allah yolunda cihad edenler işte onlar Allah'ın rahmetini ümit ederler. Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.

İbn İshak[549], (ö.151/768) İbn Cerîr[550] (ö.310/923), İbn Ebî Hâtim (ö.327/938), Taberânî (ö.360/971) (*el-Kebîr*'de) ve Beyhakî (ö.458/1066) (*Sünen*'de), Urve'den naklederler:

Rasulullah (s) Birinci Bedir Savaşı'ndan önce Recep[551] ayının sonlarında halasının oğlu Abdullah b. Cahş'ı muhacirlerden sekiz kişi ile birlikte (Medine dışına) gönderdi. Kendisine, içinde nereye gideceğini bildirdiği bir mektup yazıp verdi ve *"Sen ve arkadaşların yola çıkın. İki gün yürüyünce mektubu aç ve içindekilere bak. Sana neyi emretmişsem onu uygula. Arkadaşlarından hiç birini seninle beraber gitmeye zorlama"* dedi. İki gün yürüyünce mektubu açtı. Bir de baktı ki onda; *"Nahle'ye kadar git ve Kureyşlilerden sana ulaşan şeyler hakkında bize haber getir"*, diyor. Rasulullah ona çarpışma (kıtâl, savaş) emri vermemişti. Mektubu okuyunca arkadaşlarına -ki sekiz kişiydiler- şöyle dedi: "Ben dinledim ve itaat ettim. Sizden her kim de şehit olma arzusu varsa benimle beraber gelsin. Ben Rasulullah'ın (s) emrini uygulayacağım. Kim de bundan hoşlanmıyorsa dönsün. Rasulullah (s), sizden birini zorlamamı bana yasaklamıştır."

Yanındakiler Abdullah'la birlikte gittiler. Necrân'da bulundukları sırada Sa'd b. Ebî Vakkas ve Utbe b. Gazvân nöbetleşe bindikleri deveyi kaybettiler ve onu aramak için gruptan geri kaldılar. Diğerleri yola devam edip Nahle'ye

549. İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, Kahire 1375/1955, I, 601-605.

550. Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli âyi'l-Kur'ân*, II, 347-348.

551. Burada Recep demesi yanlıştır. Olay Cumâdâ'nın sonunda idi. İbn Hişam (*es-Sîratü'n-nebeviyye*, I, 601) ve İbn Cerîr de (*Câmiu'l-beyân fî te'vîli âyi'l-Kur'ân*, II, 347) Recep diyor. (Çev.)

vardılar ve orada konakladılar. Onlar orada iken Amr b. el-Hadramî, el-Hakem b. Keysân, Osman b. Abdullah ve kardeşi Nevfel b. Abdullah da onların bulunduğu yere uğradı. Ukâşe b. Mihsan onlara yaklaştı. Başı tıraşlı (kazınmış) idi. Onu böyle traşlı halde görünce "*Umreciler. Bize onlardan zarar yok*" dediler. Rasulullah'ın ashabı ise kendi aralarında onlara karşı ne yapacaklarını görüştüler. Cumâdâ'nın[552] son günü idi. "*Eğer onları öldürürseniz, onları kutsal (haram) ayda öldüreceksiniz. Eğer serbest bırakırsanız bu gece Harem'e girecekler ve elinizden kurtulmuş olacaklar*" dediler ve sonunda hepsi de onların öldürülmesi için ortak karar aldılar. Vâkıd b. Abdullah es-Sehmî, Amr b. el-Hadramî'ye bir ok atıp onu öldürdü. Osman b. Abdullah'ı ve el-Hakem b. Keysân'ı da esir aldı. Nevfel kaçıp kurtuldu, onu yakalayamadılar. Kervanı da sürüp Rasulullah'a (s) getirdiler. Rasulullah (s) onlara "*Vallahi ben size kutsal ayda vuruşmayı (kıtâli) emretmedim*" dedi. Esirleri ve kervanı bekletti, kervandan hiç bir şey almadı. Rasulullah (s) onlara böyle söyleyince pişman oldular ve mahvolduklarını düşündüler. Müslüman kardeşleri de onları hırpaladılar.

Kureyşliler bu durumdan haberdar olunca "Muhammed kutsal ayda kan akıttı, mala el koydu, adamları esir aldı ve haram (kutsal) ayı helal hale getirdi." dediler. Bunun üzerine bu ayet ***"Sana kutsal ayı soruyorlar ..."*** ayeti indi. Hz. Peygamber de kervanı aldı ve esirlere karşılık olarak fidye kabul etti.

Zührî'nin Urve'den yaptığı bir rivayete göre Kureyş bu durumdan haberdar olunca Hz. Peygambere bir heyet gönderdiler. Gelen heyet "Kutsal ayda savaşmak helal oluyor mu?" dediler ve bunun üzerine ayet indi.

Bazı müfessirler olayı böyle anlatırlar. Fakat baş taraftaki "Recep ayı ..." ifadesi ile daha sonraki "Cumâdâ'ın son günü idi" kısmı farklılık gösteriyor. Onlar bu olayın Bedir savaşından iki ay önce ve hicretten on yedi ay sonra olduğunu söylüyorlar.

Suyûtî de (ö.911/1505) olayı *Esbâbu'n-nüzûl*'de[553] İbn İshak hariç olmak üzere yukarıda zikredilen kişilerden ve Cündüb b. Abdullah'ın rivayetiyle özet halinde verir ve onların, o günün Recep ayından mı, Cumâdâ'dan mı olduğunu bilmeden İbnü'l-Hadramî'yi öldürdüklerini söyler ve sonunda şöyle der: Bazıları "*Onlar günah işlememişlerse, sevap da kazanmamışlardır*" dediler ve Allah ***"İman edenler ve hicret edenler ..."*** ayetini indirdi. O tefsirini de buna göre yapmıştır. Üstad buna karşı "Onun bu sözü, bu ayetlerin ayrı ayrı indiği anlamına geliyor. Halbuki üç ayet de aynı olay hakkında ve bir seferde inmiştir", der.

552. İbn Hişâm, (*es-Sîratü'n-nebeviyye*, I, 603) Receb'in son günü, İbn Cerîr ise (*Câmiu'l-beyân fî te'vîli âyi'l-Kur'ân*, II, 348) Cümâdâ'nın son günü diyor. (Çev.).

553. Bkz. Suyûtî, *Lübâbu'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, (*Tefsîru'l-Celâleyn* ile birlikte), İstanbul, ts. (Salah Bilici Kitabevi), I, 49.

"Savaş size farz kılındı ..." Bunun, savaşın farz kılındığı ilk ayet olduğunu ve hicretin ikinci yılında indiğini söylerler. Önceleri savaşa izin verilmemişti. Hicretten sonra Hac Suresi'ndeki *"Kendileriyle savaşılanlara, zulme uğramalarından dolayı izin verildi"*[554] ayeti ile önce savaşa müsade edildi, sonra bu senede de savaş farz kılındı. İbn Ömer ve Atâ'dan nakledildiğine göre o zaman savaş sadece sahabeye vacip idi. Ayette kasdedilen de budur.

Selef alimlerine göre savaşmak menduptur. Delilleri Nisâ Suresi'ndeki ayettir: *"Allah mallarıyla ve canlarıyla savaşanların derecesini (savaşmayıp) oturanlardan üstün yaptı. Allah hepsine en iyiyi vadetti."*[555] Fakat bu görüş kabul edilemez. Çünkü buradaki oturanlardan maksat, savaşmaktan aciz, mazeret (zarar) sahibi kişilerdir. Ayet bunu ifade etmektedir. Savaşmayı sevimsiz bularak oturanların hükmü ise Tevbe Suresi'ndedir.

Kimine göre ise ömürde bir defa savaşmak vaciptir. İkinci asırdaki bu ihtilaftan sonra cihadın aslında farz-ı kifaye olduğu, fakat düşmanın, işgal maksadıyla İslam ülkesine girmesi halinde farz-ı ayın olduğu hususunda icma meydana gelmiştir.

"Hoşunuza gitmediği halde ..." ifadesini bazıları müşkil saydı. Çünkü nasıl olur da Allah'ın kendilerine görev verdiği bir şey, üstelik mutlulukları ona bağlı iken mü'minlerin hoşuna gitmez. Müfessirlerin çoğunluğu bunu, "doğal hoşlanmama ve meşakkat" olarak yorumladılar. Bu ise Allah'ın, dinini korumak için maslahata binaen emrettiklerinden biri olarak ona rıza göstermeye ve onun sorumluluklarını yerine getirme hususunda arzulu olmaya mani değildir. Nitekim Allah, Hac Suresi'ndeki savaşa izin veren ayetlerde de bunu ifade eder: *"... Allah'ın, insanları birbirleri ile def'etmesi olmasaydı içlerinde Allah'ın isminin çokca anıldığı manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılırdı. ..."*[556]

"Muhtemeldir ki bir şey sizin iyiliğinize olduğu halde siz ondan hoşlanmayabilirsiniz. Ve muhtemeldir ki bir şey sizin için kötü olduğu halde siz ondan hoşlanabilirsiniz." Yani tabiat itibariyle sizin hoşlanmadığınız öyle şeyler vardır ki siz faydasını umarak onları yaparsınız. Mesela hoş olmayan, acı bir ilacı içmek böyledir. Yine tabiat itibariyle sizin hoşlandığınız öyle işler vardır ki onları yapanlar şahıslarına bir zarar, bir eziyet gelmesi veya insanların o konuda birbirine düşmesi endişesi içinde olurlar.

Müfessirlerin söyledikleri bunlar. Fakat Muhammed Abduh şöyle der: Buna göre ***"Allah bilir, siz bilmezsiniz"*** ayetinin manası pek anlamlı olmaz. Çünkü bu, insanların malumları olmadığı halde Kitab (Kur'ân) tarafından onlara bildirilen şeylerden değil, onların bildikleri ve bekledikleri şeylerdendir. Doğrusu bu gibi yerlerdeki ***"asâ"***, dahil olduğu şeyin, olabilecek bir şey

554. Hac, 22/39.
555. Nisâ, 4/95.
556. *Hac*, 22/40.

olduğunu ifade eder, yoksa o şeyin, bu lafzı kullananın, olmasını ümit ettiği ve beklediği bir şey olduğu anlamına gelmez. Buradaki *"hoşlanmama"* da, müfessirlerin anladıklarından farklı bir şekilde anlaşılır ki bu şöyle açıklanabilir: Hz. Peygamber Arapların, ateşli savaşlarla ve sürekli çatışmalarla içiçe olduğu bir zamanda gönderildi. Gasb ve yağma maksadıyla savaşmak en önemli geçim kaynaklarındandı. Sahabe de savaşa alışmış, böyle bir hayat sürmüştü. Dolayısıyla onlar için savaş, tabiat itibariyle hoşlanılmayan bir şey değildi. Fakat kendilerini, bu dini benimsemiş ve onun istediği istikamette hidayet bulmuş az kişiden oluşan bir grup olarak görüyorlar ve müşriklere güçlü bir şekilde karşı koymaktan çekiniyorlar, neticede helak olmaktan, elde ettikleri ve tutup kaldırmak, başkalarını da davet etmekle memur oldukları hakkın zâyi olmasından korkuyorlardı.

Sonra bir izah şekli daha var: Onların savaştan hoşlanmamalarının sebebi, kendilerinin helak olması veya sahib oldukları hakkın zayi olması korkusu değildi. Sebep, barış sevgisi ve Kur'an'ın gönüllere koyduğu, imanın kalplere yerleştirdiği insanlara merhamet duygusuydu; kafirler karşısındaki dirençlerinin, onlarla mücadelelerinin kılıçla, mızrakla değil de delille ve burhanla olmasını tercih etmiş olmalarıdır. Onlar kafirlerin hep birlikte İslama girmelerini, şeytanın yolunu terketmelerini bekliyorlardı.

İşte bu açıklamaya göre ***"Ve muhtemeldir ki bir şey sizin için kötü olduğu halde siz ondan hoşlanabilirsiniz"*** ayetinden, daha önceki açıklamaya göre anlaşılmayan, farklı bir mana anlaşılır ve ayetin ***"Allah bilir, siz bilmezsiniz"*** kısmı da; bütün kafirleri kendinize kıyas etmeniz, imanın sizin gibi onlara da güzel görünmesini beklemeniz geçersiz kıyaslardandır, anlamına gelir. Şüphesiz insanların karakterleri çok farklıdır. Öyle insanlar vardır ki ahlâkı kötüdür ve her taraftan günahla çepeçevre kuşatılmıştır. Ne hak yolu için onun aklına varacak bir delik kalmıştır, ne de iyilik sevgisi için onun kalbine gidecek bir yol. Davetin ona bir faydası olmaz ve onun hidayeti bulması da umulmaz. Cemiyet içindeki bu gibi kişiler, vücutta bulunan ve oradan çıkarılmadığı takdirde onu da bozan pis kan gibidir. Allah'ın onlarla savaşılmasını emretmesinin sebebi, insanlara olan merhameti sebebiyle ve onlardan dolayı toplumun bozulmaması içindir. Bunlar, karakteri sağlam, hayat tarzları iyi kişilere kıyas edilemezler. Bu sonrakilerin yanlış yola düşmeleri, hakkı bilmedikleri içindir ve bazı kötü davranışlarda bulunmaları da iyi ile kötüyü ayırt edememelerinden dolayıdır. Siz ey mü'minler! İnsanların karakterlerinin iç yüzünü ve bunun ilerideki tesirinin ne olacağını bilemezsiniz. Onu ancak Allah bilir. Onun için Allah'ın emrine uyun.

Ayetin bu kısmı, üstadın yaptığı açıklamalardan birincisine göre ise şu manayı ifade eder: Sünnetüllah, Allah'ın batıla ve batıl taraftarlarına karşı hakkı ve hak taraftarlarını –hakka sahip çıktıkları, onu ayakta tuttukları,

ona davet ettikleri ve onu savundukları müddetçe– desteklemesi şeklinde cereyan etmiştir. Hakkı savunmaktan geri durmak, onda zayıflık demektir ve bu durum hak düşmanlarını cesaretlendirir, onlarda hak tarafında yer alanlara ibretâmiz cezalar uygulama arzusu doğurur, neticede onların başlarına üşüşürler ve onları mahvederler. Halbuki Allah indinde malumdur ki O, dinini galip getirecek, O'nun dininden olanlara sayıları az da olsa yardım edecek ve batıl taraftarlarını çokluklarına rağmen rezil rüsvay edecektir. *"Nice az grup Allah'ın izni ile çok grup karşısında galip gelmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir"*[557] Allah bütün bunları bilir, siz onun sizin için ne takdir ettiğini bilmezsiniz, bu size kapalıdır. Onu emrine uyarak ve Kitabında size gösterdiği şekilde hareket ederek bulacaksınız.

Gözlerin şahit olduğu tuhaflıklardan biri de müfessirlerin birbirlerinden naklettikleri; bu ayetteki *"hoşlanılmayın şey"*den maksadın, emredilen bütün mükellefiyetler ve *"hoşlanılan şey"*den maksadın da nehyedilen bütün şeyler olduğu şeklindeki anlayıştır. Halbuki yer yüzünde, tabiatı Allah'ın emrettiklerinin tamamamını sevimsiz bulan ve nefsine bunların tamamı ağır gelen, onun yasakladıklarının da tamamından hoşlanan tek bir tane Müslüman yoktur. Fakat taklit insanı, kendinden de, sevip sevmediği şeylerden de, gözlem ve deney yoluyla insanlarda görüp elde ettiği onlarla ilgili bilgilerden de gafil hale getiriyor. Şimdi okuyucu bir bu görüşe baksın ve bir de Üstad'ın görüşüne baksın ve aradaki farkı düşünsün. Bu görüşün batıl olduğunu kendiliğinden anlar ve Üstad Abduh'un yaklaşımını düşününce de aklın, taklit ile kayıt altına alınmadan yaratıldığı istikamette kullanılmasının kıymetini kavrar. Öncekiler, sonra gelenlere ne kadar çok şey bırakmıştır!

Allah, her ne kadar mü'minler, hak ehlinin helak olmasıyla hakkın da helak olacağı endişesiyle ve Kur'an'ın kalplerine yerleştirdiği merhamet ve insanları cazip delillerle imana çekme ümidi dolayısıyla -ki tercihe şayan olan da budur- hoşlanmasalar da savaşmayı bu ümmete farz kıldığını, bundan kaçışın mümkün olmadığını açıkladıktan sonra böyle bir yerde, hakkında soru sorulduğu için mutlaka açıklanması gereken bir meseleyi açıklamaktadır. Bu, kutsal aylarda savaş meselesidir.

Araplar Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep aylarını kutsal sayıyorlar ve bu aylarda savaşmayı haram kabul ediyorlardı. Hz. Peygamber de İslam öncesine ait kötü olmayan uygulamaları aynen kabul ediyordu. Senenin dört ayında savaşların terk edilmesi iyi bir şeydir. Çünkü bu, kötülüğü azaltmak demektir. Bu sebeple Abdullah b. Cahş ve beraberindekilerin yaptıklarının, –her ne kadar kervanı aldıkları ve o kişileri öldürdükleri sırada o günün Recep ayının ilki olduğunu bilmiyor idiyseler de– hem Müslümanlar, hem de müşrikler üzerinde kötü tesirleri oldu.

557. Bakara, 2/249.

Burada soru soranlar, kimine göre mü'minler, kimine göre de müşriklerdir. Bu konudaki rivayet daha önce geçmişti. Ayetin devamı müşriklere cevap mahiyetindedir ve mü'minler için de yol göstericidir: ***"Sana kutsal ayı, o ayda savaşmayı soruyorlar."*** Ayeti, ***"eş-şehr"*** kelimesinden önceki ***"an"*** harf-i cerrini, ***"kıtâl"*** kelimesinden önce tekrarlayarak okuyanlar da vardır. Önemine binaen önce kutsal ay ***"eş-şehri'l-harâm"*** zikredilmiştir. Her türlü savaş kastedildiği için [kıtâl (savaş)] kelimesi hem soruda, hem de cevapta nekre olarak yer almıştır. Sanki soruda "Onda her hangi bir savaş doğru olur mu?" denmiş, cevapta da ***"De ki: Onda savaşmak büyüktür"*** yani "Onda her hangi bir savaş –savaş olarak küçük bile olsa– meydana gelmesi, onun büyük saygınlığı dolayısıyla çirkin ve vahim bir iştir" denmiştir. Bazıları bunu ***"... büyük bir günahtır"*** şeklinde tefsir etmiştir. Bu ayetle kutsal ayda savaşmanın haramlığı onaylanmıştır.

İbn Cüreyc şöyle der: Atâ, Allah'a yemin ederek bana; insanların -müdafaa şeklinde olması hariç- Harem'de savaşmasının da, kutsal aylarda savaşmasının da helal olmadığını, söyledi. Bu, kıyamet gününe kadar devam edecek bir hükümdür.

Bazıları bu hükmün Tevbe Sûresi'ndeki "*Müşriklerle, onları bulduğunuz yerde savaşın*" ayeti ile neshedildiğini söylerken bazıları ise "Öyle olursa hâs (özel) bir hüküm, âm (genel) bir lafızla neshedilmiş olur ve bu da ihtilaflı bir konudur" gerekçesiyle bunu reddeder.

Bazıları da şöyle der: "Ayet savaşın, her kutsal ayda mutlaka haram olduğuna delalet etmez. (Mesela Beyzâvî "Daha uygun olanı, ayetin, savaşın, her kutsal ayda mutlaka haram olduğuna delalet etmemesidir"[558] der.) Çünkü ayetteki ***"kıtâl/savaşmak"*** lafzı olumlu (müsbet) bir cümlede kullanılmış nekre bir kelimedir, dolayısıyla genellenemez". Fakat bu görüş pek uygun değildir. Çünkü ayetin mutlak yasaklamaya delalet etmesi için oradaki ***"kıtâl"*** lafzının genel olması şart değildir. Hatta belki ayetteki kelimenin nekre olması, kutsal ay kapsamına giren her aydaki her türlü savaşla ilgili olarak ifade edilen bu hükmün mutlaklığına, daha çok delalet ediyor olabilir. Nitekim bu durumu ayette kullanılan lafzın nekre olmasının ve buradaki nekrenin çeşitlilik (tenvî') için olmasının ne anlama geldiğini açıklarken belirtmiştik.

Bu konuda söylenmiş çok şey var. Fakat bu ayette ilk akla gelen şudur: Kutsal ayda savaşmanın büyük olduğunun ifade edilmesi, daha sonra gelecek hükme hazırlık mahiyetindedir. Şöyle denmek istenmektedir: Abdullah b. Cahş'ın yaptığı ve ileride Müslümanların da yapabileceği şey, yani o ayda savaşmak, akıl sahibi hiç bir kişinin reddedemeyeceği bir kural olan "*iki zararlı davranıştan biri mutlaka işlenecekse bunlardan daha hafifinin işlenmesi*

558. Beyzâvî, *Envâru'-Tenzîl*, I, 319.

gerekir" ilkesine dayanır. Şüphesiz savaş aslında büyük bir iş ve vahim bir suçtur. Bu suç ancak ondan daha büyüğünün ortadan kaldırılması için işlenir. Ondan daha büyüğü de ***"Allah'ın yolundan çevirmek"*** yani insanların, onları Allah'a götüren yola girmelerine mani olmak, bunu engellemektir. Bu da müşriklerin yaptığı bir şeydir. Onlar Müslümanlara işkence uyguluyorlar, onları dinlerinden çeviriyorlardı. Müslüman olan kişiyi öldürüyorlar veya onun şahsına, ailesine yahut malına zarar veriyorlar, hicret edip Hz. Peygambere gitmesine mani oluyorlardı.

"**O'nu inkar etmek**" yani Allah'ı inkar etmek.

"Ve Mescid-i Harâm" yani Mescid-i Harâm'dan çevirmek. Bundan maksat, mü'minlerin hac ve umrelerine mani olmaktır.

"Ve mensuplarını oradan çıkarmak." Mensuplarından maksat Hz. Peygamber ve muhacirlerdir. Hac Suresi'ndeki savaşa izin veren ayetlerde de bu gibi ifadeler vardır: "***... sırf Rabbimiz Allah, dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılanlar ...***"[559]

Müşriklerin işledikleri bu cürümlerden her biri ***"Allah indinde"*** kutsal ayda savaşmaktan ***"daha büyüktür."*** Hal böyle iken o cürümlerin tamamının işlenmesinin durumu ne olur!

Sonra Allah, savaşmanın meşruiyetine sebep olan genel illeti açıklıyor ki bu illet de, insanları dinlerinden çevirme (fitne)dir. ***"Fitne** (dinden çevirmek, engellemek) **de, öldürmekten daha büyüktür."*** Müşrikler; ortaya şüpheler atarak ve bilinen eziyet ve işkencelerle mü'minleri dinlerinden çevirmeye çalışıyorlar, onlara baskı yapıyorlardı. Mesela Ammâr b. Yâsir ve ailesine, Bilal'e, Suheyb'e, Habbâb b. Eret'e ve daha başkalarına işkence yapıyorlardı.

Ammâr'a ateşle işkence yapılıyor, İslam'dan dönmesi için vücudu ateşle dağlanıyordu. Hz. Peygamber onun bulunduğu yerden geçerken, vücudundaki alaca (baras) hastalığındakine benzeyen ateş izlerini görüyordu. Ümmü Hânî şöyle anlatır: Ammâr b. Yâsir ile babası, kardeşi Abdullah ve annesi Sümeyye Allah'a inandıkları için işkence görüyorlardı. Hz. Peygamber onların yanına uğradı ve *"Sabır, ey Yâsir ailesi! Sabır, ey Yâsir ailesi! Size vadedilen yer hiç şüphesiz cennettir."* dedi. Başka bir rivayete göre de *"Sabır, ey Yâsir ailesi! Allahım! Yâsir ailesini bağışla! Yaptın da (yani bağışladın)"*, demiştir.[560]

Yâsir işkence altında öldü. Yâsir'in eşi ve Ammâr'ın annesi olan Sümeyye, Ebu Cehl'in amcası Ebu Huzeyfe b. el-Muğîra'nın azatlısı idi ve o da, ona işkence yapma işini Ebu Cehl'e havale etmişti. Dininden döner ümidiyle Ebu Cehil ona çok şiddetli işkenceler uyguladı fakat yine de Sümeyye onun isteğini yerine getirmedi. Sonra onun cinsel organına harbe (kargı, küçük mızrak)

559. *Hac*, 22/40.
560. Bkz. Ahmed. b. Hanbel, *Müsned*, I, 62.

batırdı ve Sümeyye öldü. Yaşlı bir kadın olduğu halde Ebi Cehil, Sümeyye'ye "Muhammed'e, sırf güzelliğinden dolayı aşık olduğun için iman ettin" diyordu. Böylece ona fiilen eziyet verdiği gibi sözle de eziyet veriyordu.

Ammâr'a yaz günü demirden zırh giydiriyorlar ve onun sıcaklığıyla eziyet ediyorlardı. Ümeyye b. Halef, dininden döndürmek için Bilal'e işkence yapıyor, onu gece-gündüz aç, susuz bırakıyor, sonru onu güneş ısısıyla eti pişirecek kadar kızmış kumların üzerine sırt üstü yatırıyordu, sırtına büyük taş koyuyordu ve ona "Ölene veya Muhammed'i inkar edip La't ve Uzzâ'ya ibadet edene kadar böyle kalacaksın", diyordu. O ise buna karşı çıkıyor, Allah uğrunda kendisini önemsemiyordu. Onu çocuklara veriyorlar, çocuklar da bir iple bağlıyorlar ve Mekke sokaklarında dolaştırıyorlardı. O ise "Bir! Bir!" diyordu.

Habbâb da kendi durumunu şöyle anlatıyor: Bir gün benim için ateş yakıldığını, o ateşi sırtıma koyduklarını ve onu ancak sırtımın yağının söndürdüğünü gördüm.

İşte bunlar, Müslümanları dinlerinden döndürmek için müşriklerin yaptıkları din baskılarından (fitneden) bazı örneklerdir. Bundan ancak kabilesinden güçlü yakınları olan ve onun bu durumu ağırlarına gittiği için akrabalık gayretiyle ona işkence yapılmasına mani olunan Müslümanlar kurtulabiliyordu. Hz. Peygamber bile kabilesi güçlü olmasına ve Allah'ın kendisine özen göstermesine rağmen onların eziyetinden kurtulamadı. Namaz kılarken sırtına içi dolu deve işkembesi koydular da ashabı bunu onun sırtından atmaya korktu ve nihayet kızı Hz. Fatma gelerek onu attı. Hz. Peygambere çeşitli eziyetler yaptılar. Buna mukabil Allah onu, bu eziyetlerin şerrinden koruyordu. Nitekim ayette de "*Alaycılara karşı biz sana yettik (yeteriz)*"[561] buyrulmuştur. İşkenceci müşriklerden ve yaptıkları eziyetlerden ileride yeri gelince -inşallah- bahsedilecektir.

Müşriklerin, mü'minlere karşı tavırları, zayıf oldukları o dönemde böyle idi. Sonra Müslümanlar hicret edip çoğalınca bu sefer gayeleri onlarla, dinleri için hicret ettikleri yerde savaşmak oldu. Bunu kasdederek Allah ***"Onlar, eğer güçleri yeterse sizi dininizden çevirene kadar sizinle savaşıp duracaklar"*** buyurmaktadır. Bu ayet ile Allah bahsedilen sebeplerle savaştan hoşlanmayan mü'minlere tekrar hitap etmekte ve onlara şunları bildirmektedir: O müşriklerin İslam'ı yer yüzünden atmaktan başka düşünceleri yoktur. Onlarla savaşı terketmek asıl bu, hakkı ve hak ehlini yok eder. Sadece davet ile onların iman etmelerini beklemek, yersiz bir beklentidir. Kutsal ayda savaşmak, İslam'dan çevirmekten –beraberinde başka günahlar olmasa bile– daha hafiftir. Halbuki onlar bununla birlikte Allah'ın yoluna mani oluyorlar, onu inkar ediyorlar, Mescid-i Harâm'ı inananlara kapıyorlar, halkını oradan

561. İbrahim, 15/95.

çıkarıyorlar, savaşmak ve buna süreklilik kazandırmak suretiyle hadlerini aşıyorlar. Ayetteki ***"eğer güçleri yeterse"*** kısmı onların güçlerinin yetip yetmeyeceğinin şüpheli olduğunu, ona güvenilemeyeceğini ifade etmektedir. Onların gücüne güvenilemez. Çünkü apaçık hak olan İslam'ı doğru bir şekilde bilen kişi, onu bırakıp da küfre dönmez.

O zaman böyle idi ve hep böyle olacak. Kafirler -eğer güçleri yeterse- bizi dinimizden döndürmek için savaşıp duracaklar. Ama şimdiye kadar buna güçleri yetmedi.

Mürtedin Konumu

Allah onların mü'minlerle savaşmadaki gayelerinin, onları dinlerinden çevirmek olduğunu açıkladıktan sonra bu sefer dinden dönmenin hükmünü açıklamaktadır: ***"Sizden her kim dininden döner ve kafir olarak ölürse işte onların amelleri dünyada da, ahirette de boşa gitmiştir."*** Yani sizden, -farazâ- dinini bırakıp küfre dönenler olur ve o halde de ölürlerse işte onlar mürtedlerdir ki onların amelleri dünyada da, ahirette de batıl ve fasit olmuş, sanki hiç iyi amel işlememiş gibi olmuşlardır. Çünkü imandan küfre dönüş, beyni ve kalbi etkileyip hayatı sona erdiren bir felakete benzer ki bu şekilde beyni ve kalbi hastalanan birisi, ölmese bile ölü hükmündedir; hiç bir şeyden faydalanamaz. İman ışığına kavuştuktan sonra küfür karanlıklarına düşen kişi de buna benzer; ruhu bozulur, kalbi kararır, geçmişte işlediği salih amellerin tesiri kalmaz, Müslümanlara uygulanan zahirî hükümlerden hiç biri ona uygulanmaz. Böylece hem dünyayı, hem ahireti kaybetmiş olur.

Bazı İslam hukukçularına göre mürtedin (İslamdan dönen kişinin) bütün amelleri geçersizdir, o sanki hiç hayır (iyi amel) işlememiş gibidir. Dolayısıyla tekrar Müslüman olursa hac gibi ibadetlerini yeniden yapması gerekir. Karısı bâin (kesin) talak ile boşanmış olur ve tekrar Müslüman olursa onunla ancak yeni bir nikahla evlenebilir. Diğerlerine göre ise bu, o kişi kafir olarak öldüğü takdirde böyledir, dolayısıyla bir Müslüman dininden döndükten sonra tekrar Müslüman olursa hac gibi ibadetlerini yeniden yapması gerekmez, karısının boşanmış olması da, iddetinin bitmesine bağlıdır. Eğer karısının iddeti bitmeden yeniden Müslüman olursa önceki nikahları devam eder. Ama karısının iddeti bittikten sonra Müslüman olursa evliliklerini ancak yeni bir nikah akdi ile sürdürebilirler. İslamdan dönmekle ilgili başka hükümler de vardır ve İslam hukukçularına ait kitaplardan öğrenilebilir.

Bu ayetin manası açıktır: İslamdan dönen kişi (mürted), Müslümanlıkla ilgili amellerinden dünyada da, ahirette de faydalanamaz. Çünkü dinden dönmek, onun üç temel prensibinden dönmektir. Bu üç prensip şunlardır:

1- Sağlam bir sisteme ve orijinal bir yapıya sahip olan bu muazzam evrenin bir Rabbının, bir İlahının olduğuna; evrenin onun, bir yardımcıya veya

vasıtaya ihtiyaç duymaksızın kendi gücü ve hikmeti ile var ettiğine, çok sağlam olarak yarattığına inanmak. Bu hususta sünnetüllaha göre sebeplerin ve müsebbeplerin değişmezliği ilkesiyle Allah'ın insanları yönlendirmesi dışında hiç bir şeyin tesirinin olmadığını kabul etmek. Öyleyse insanların sadece ona ibadet etmeleri, ne duada, ne de Fâtiha Süresi'nde ve başka surelerde açıkladığımız şekilde ibadet manası taşıyan dua dışındaki şeylerde hiç bir şeyi ona ortak koşmamaları gerekir. Bu prensip, itikat hususunda ve nefisleri hurafelerden, kuruntulardan temizleme hususunda insan aklının ulaşabileceği son noktadır.

2- Gayb alemine ve ahiret hayatına inanmak. Çünkü evrendeki canlı alemlerin varlığı sona ermez ve onlar bizim bakışımıza göre terkipleri bozulsa, görüntüleri ortadan kaybolsa da onlar, Allah'ın hakimiyet sahasının dışına çıkmaz. Tamamen yok olmaları mâkul olmadığına ve şekil değiştirme de bildiğimiz, gördüğümüz bir şey olduğuna göre bu alem harap olduktan sonra insanlar için başka bir alemde başka bir hayatın olması tuhaf değildir. Bu iman, insanî yücelmenin temel taşlarından biridir. Çünkü insanları o çok geniş ve mükemmel aleme hazırlanmaya sevkeder ve onlara mevcudiyetlerinin, sandıklarından daha mükemmel ve kalıcı olduğunu gösterir.

3- Hem sahibine, hem de diğer insanlara fayda sağlayan salih (iyi) amel.

Her peygamber tarafından bildirilen bu üç prensibi kavrayıp kabul ettikten sonra hiç bir insan onları bırakamaz. Bunu yapabilmesi için dünyada da, ahirette de mükemmeliyetten nasibi olmayan aykırı bir tip olması, ahiretteki yeri perişanlık yurdu olan karanlık ruhlu, kötü tabiatlı kişilerden birisi olması gerekir. Nitekim Allah da ***"onlar cehennemliktirler, onlar orada sürekli kalacaklardır"*** buyurmaktadır. Bu konuda daha önce de açıklama yapılmıştı.

Sanki Allah, savaşmaktan, özellikle de kutsal ayda savaşmaktan hoşlanmayanlara şöyle demektedir: O müşrikler burada zikredildiği şekilde küfür ve azgınlık halinde iseler ve size eziyet veriyorlarsa, sizi dininizden çevirmeye çalışıyorlarsa, sizi toprağınızdan kovduktan sonra kardeşlerinizin hicret edip size gelmelerini engelliyorlarsa, dünyanızı da, ahiretinizi de kaybetmeniz için sizi dininizden döndürmek amacıyla sizinle savaşmak kasdında iseler; sizin de imkan ölçüsünde onlarla savaşmaktan geri durmamanız, onların kutsal aydaki savaştan dolayı sizi kınamalarına aldırmamanız gerekir.

Müşriklerin hali ve mürtedlerle ilgili hüküm zikredildikten sonra; hicret eden, cihad eden mü'minlerin elde edecekleri karşılığın, sevabın zikredilmesi münasip düşer. Çünkü insan zihni artık bunu aramaya yönelir. Bunun için Allah ***"İman edenler, hicret edenler ve Allah yolunda cihad edenler işte onlar Allah'ın rahmetini ümit ederler"*** buyurdu. Hicret (muhâceret), memleketten ve aileden ayrılmak, demektir. Bu kelime, "vasl"ın (irtibatlı olmak) zıddı olan "hecr" (terketmek) kökünden türemiştir.

Hz. Peygamber kendini ve kavmini Kureyşlilerin ezâsından ve fitnesinden kurtarmak için, sakinlerinden bazılarının, kendilerini korudukları gibi onu da koruyacaklarına dair taahhütte bulundukları Medine'ye hicret edince bütün Müslümanların ona uyarak hicret etmeleri vacip oldu. Böylece Müslümanlar sayesinde İslam aziz olacak, mü'minler bir arada toplanmak suretiyle kendilerini savunabilecekleri güce kavuşacaklardı. İmkanı olanlar için hicret etmenin vacip oluşu, Mekke'nin fethine kadar sürdü ve hicret süreci Mekke'nin fethi ile bitti. Çünkü Mekke'nin fethi ile Allah müşrikleri rezil etti, onların sözünü alçalttı, kendi sözünü yüceltti.

Çağımızda küfür ülkesinden İslam ülkesine hicret etmenin hükmü konusunda İslam hukukçularının farklı görüşleri vardır. Hz. Peygamber zamanında hicretin vacip olmasının illetine bakılırsa öyle bir illetin bulunduğu her zaman ve mekanda hicretin vacip olması gerekir. Buna göre bir Müslüman, bulunduğu ülkede inancını açıkladığı veya inancının gereğini yerine getirdiği takdirde eziyet görüyorsa ve dininden vazgeçmesi için böyle bir fitneye (baskıya) maruz kalıyorsa –o ülkenin yöneticileri Müslümanlar sınıfından bile olsa– orada ikamet etmesi caiz değildir. Müslümanların, inandıklarının tamamını yazıyı veya sözlü biçimde açıklama gücüne sahip olmamaları, hakkında icmâ bulunan konularda *"emri bi'l-ma'rûf"* ve *"nehyi ani'l-münker"* farizasını yerine getirme imkanına sahip olmamaları da böyle sayılır.

Ayette geçen ***"mücahede"*** (*cihad*) ise meşakkat anlamındaki *"cehd"* kökünden türemiş bir kelime olup sadece savaşmak suretiyle yapılmaz. ***"Racâ"*** (*ummak*) ise sebeplerine riayet ederek yarar beklentisi içinde olmaktır. Rasulullah ile beraber hicret eden veya hakkı desteklemek için Rasulullah'a hicret eden, onun etrafında toplanan, kafirlere karşı direnmek ve galip gelmek için güçlerini harcayan mü'minler, işte onlar hakiki manada Allah'ın rahmetini umarlar. Umduklarının kendilerine verilmesine layık olanlar onlardır. Sıradan (âdî) işlerde normal sebeplerine, dînî meselelerde de şer'î sebeplerine riayet etmeksizin bir yararı talep etmek veya zararı def'etmek arzusuna ise racâ (umma) denemez, o olsa olsa temenni ve gurur (aldanma) olur.

ترجو النجاة ولم تسلك مسالكها إن السفينة لا تجري على اليبس

"Umuyorsun kurtuluşu, girmeden yoluna
Hiç yürür mü gemi karada?"

"Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.", tevbe edip bağışlanma dileyenler için bağışlaması bol, mü'minlere karşı rahmeti çoktur. Bilhassa hicret eden mücahitlerin bir kusurları olacak olsa onları bağışlar ve rahmeti ile, rızası ile onları kuşatır. Ne iyi sonuçtur bu!

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ﴿219﴾

فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَىٰ قُلْ إِصْلَاحٌ لَّهُمْ خَيْرٌ وَإِن تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَعْنَتَكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿220﴾

219- Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Onlarda büyük günah ve (bazı) faydalar vardır. Onların günahı, faydasından daha büyüktür. Sana ne infak edeceklerini soruyorlar. "Fazlasını" de. Allah size ayetleri bu şekilde açıklıyor. Umulur ki düşünürsünüz.

220- Dünyada ve ahirette. Sana yetimleri de soruyorlar. De ki: Onları ıslah daha iyidir. Onlarla karışık olursanız onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah ifsat edeni de, ıslah edeni de bilir. Eğer Allah isteseydi sizi sıkıntıya sokardı. Allah çok güçlüdür, hikmetlidir.

Suyûtî *Esbâbu'n-nuzûl*'[562]de şöyle der: Ahmed (b. Hanbel)[563] Ebû Hureyre'den nakleder: Rasulullah (s) Medine'ye, insanların içki içtikleri ve kumar (meysir) kazancı yedikleri bir ortamda geldi. Rasulullah'a bunları sordular. Bunun üzerine ***"Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar"*** ayeti nazil oldu. İnsanlar "*Bize haram olmadı, sadece büyük günah, dedi*" dediler. Onlar içki içmeye devam ediyorlardı. Nihayet günün birinde muhacirlerden bir adam namaz kılmaktaydı. Akşam namazında arkadaşlarına imam olmuştu. Okurken karıştırdı ve Allah öncekinden daha sert bir ayet indirdi: "*Ey iman edenler! Sarhoş iken namaza yaklaşmayın*"[564] Sonra ondan da sert bir ayet indi: "*Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları şeytan işi bir pisliktir... Vazgeçtiniz mi?*"[565] Onlar da "Vazgeçtik ey Rabbimiz!" dediler.

---

562. *Suyûtî, Lübâbu'n-nükûl fî esbâbi'n-nuzûl*, I, 148-149.
563. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 351.
564. Nisâ, 4/43.
565. Mâide, 5/90.

İçkinin Aşama Aşama Yasaklanması

Celal[566] Bakara Sûresi'ndeki ayetin tefsirinde; bu ayet inince Mâide Suresi'ndeki ayet inene kadar kimi yine içmeye devam etti, kimi ise içmekten vazgeçti, demektedir. Ama bu, yine ona ait *Esbâbu'n-nuzûl*'den naklettiğimiz mutlak ifadeye aykırıdır.

Ahmed (b. Hanbel), Ebu Davud, Tirmizî (bu rivayetin sahih olduğunu da söyleyerek), Nesâî ve başkalarının rivayetine[567] göre Hz. Ömer; "*Allahım! İçki (hamr) hakkında bize yeterli açıklama yap. O, malı ve aklı götürüyor*", dedi ve bu ayet indi. Ömer çağırıldı ve ayet ona okundu. "*Allahım! İçki (hamr) hakkında bize yeterli açıklama yap.*" dedi ve Nisâ Suresi'ndeki ayet indi: "*Ey iman edenler! Sarhoş iken namaza yaklaşmayın.*" Rasulullah (s) namaza başlayacağı zaman "*Sarhoş olan namaza yaklaşmasın*" diyordu. Ömer çağrıldı, ayet ona okundu. "*Allahım! İçki (hamr) hakkında bize yeterli açıklama yap.*" dedi. Mâide Suresi'ndeki ayet indi. Ömer çağrıldı, ayet ona okundu. "... *Vazgeçtiniz mi?*" kısmı okununca Ömer "*Vazgeçtik. Vazgeçtik.*" dedi.

Bu ayetlerin manasını anlamak, bu rivayetlerden hiç birisine bağlı değildir. Bu rivayetlerin genelinden anlaşılan şudur: İçkinin kesin olarak haram kılınması ve yasaklanması; içki kötülenerek ve namaza yaklaşılacağında sarhoş olmak yasaklanarak bir hazırlık döneminden sonra gerçekleşmiştir. Çünkü namaz vakitleri birbirine yakındır. Bir kişinin sarhoş olarak namaza yaklaşması yasaklanınca, o kişinin namaz vakti gelince sarhoş olmaması için vakitlerin çoğunda sarhoşluktan uzak durması gerekir. Nisâ Sûresi'ndeki ayetin tefsirinde anlatacağımız gibi ayette yer alan ve yasaklamanın bağlandığı hal cümlesi (... *sarhoş iken* ...) buna delalet eder. Bu tedrîcîliğin (aşama aşama yasaklamanın) hikmeti açıktır.

Kaffâl diyor ki: İçkinin haram kılınmasının, bu sıra ile yapılmasındaki hikmet; Allah'ın, insanların içki içmeye alışmış olduklarını ve ondan çokça yararlandıklarını bilmesidir. Allah onlara bir seferde onu yasaklasaydı, bunun onlara ağır geleceğini biliyordu. Şüphesiz o, içkiyi haram kılarken bu tedrîciliği ve bu yumuşaklığı kullandı. Rivayetler olmasa ilk anda akla gelen, Nisâ Sûresi'ndeki ayetin önce inmiş olmasıdır. Onlar namazlarını geçirmemek için çoğu vakitler içki içmekten uzak dururlardı. Mâide Sûresi'ndeki ayetin bu konuda inen en son ayet olduğunda şüphe yoktur. Çünkü bu ayet, yasağı pekiştirmekte ve haram kılmanın illetini tayin edip bildirmektedir. Ayrıca bu sure tamamı itibariyle de en son inen surelerdendir.[568]

---

566. Celalüddin el-Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, I, 33.
567. Ahmed b. Hanbel, I, 53; Ebu Davud, *Eşribe*, 1; Tirmizi, *Tefsiru'l-Kur'ân*, 5/8; Nesâî, *Eşribe*, 1.
568. Meşhur rivayete göre Bakara Sûresi, hicretten sonra inen ilk sûredir. Nisâ Sûresi yedinci senede Hudeybiye sulhünden sonra ve Mâide Sûresi de sekizinci senede Mekke'nin fethinden sonra inmiştir.

İslam hukukçularından bazılarına göre içki bu ayet ile haram kılınmıştır ve daha sonra inen ayetler bunu pekiştirici mahiyettedir. Çünkü bu ayetteki ***"ism", "günah"*** kelimesi, onun haram kılındığını ifade etmektedir. Allah "*De ki: Rabbım çirkin şeyleri (fevâhişi), onlardan aşikar olanını ve gizli olanını, günahı (ismi) ve haksız yere taşkınlığı haram kıldı*"[569] buyurmaktadır.

Fakat İslam hukukçularının cumhuruna (çoğunluğuna) göre daha önce de geçtiği gibi içkinin haram kılınması tedrîcî olmuştur. Üstad bize nakledilen bilginin ve hikmet-i teşrî itibariyle alışılmış olanın da bu olduğunu belirterek şunları söyler: *"İsm/günah"*, zarar demektir. Zararlı olan her şeyin haram kılınması, bir açıdan zararlı, bir başka açıdan yararlı olan şeylerin de haram kılınmasını gerektirmez. Dolayısıyla bu ayet, sahabe için ictihada açık bir konu teşkil etmiş, onlardan kimisi bu ayetten dolayı içkiyi terketmiş, kimisi ise onu içmeye devam etmiştir. Onlar sanki kendilerine zararından kaçınarak ondan faydalanma imkanı sağlandığını düşünmüşlerdir. Bu durum onun kesin olarak haram kılınması için hazırlık mesabesinde olmuştur. Eğer onlardan bir çoğu içkiye tutkun iken ve onun yararı olduğuna inanırken o, birden bire haram kılınsaydı sahabenin bu yasağa aykırı davranmalarından ve bu mükellefiyeti ağır bulmalarından endişe edilirdi. Halbuki Allah'ın hikmetlerinden biri de şer'î düzenlemeleri güçlü bir şekilde ve mantıklı bularak kabul etmeleri için onları, bu düzenlemelerin sırlarına ve faydasına inandırmak suretiyle eğitmektir.

"Hamr/içki" kelimesi, "*Bir şeyi örttü*" anlamındaki "*Hamera'ş-şey'e*" şeklinde kullanılan "*hamera*" fiilinden türemiştir. "*Bir şeyi örttüm*" anlamında "*Hamertü'ş-şey'e*" denir. "*Hamertü'l-câriyete*" de "*Kıza (veya cariyeye) baş örtüsü giydirdim*" demektir ki aynı kökten olan "*hımâr*" da kadının başını kapattığı örtüdür. "*Tehammerat*" ve "İhtemerat" da kadın hakkında "*Başını baş örtüsü ile kapattı*", demektir. Hamr (içki) kelimesinin bu kökten türemesinin sebebi, onun aklı örtmesi ve kapatmasıdır.

İkinci bir ihtimal hamr kelimesinin "*Ona karıştı*" anlamındaki "*Hamerahû*" tarzında kullanılan "*Hamera*" fiilinden türemiş olmasıdır. "*Ona dert, hastalık karıştı (onu sardı)*" anlamında "*Hamerahû'ddâü*" denir. Hz. Ömer, Hz. Peygamberin minberi üzerinde yaptığı bir konuşmada bunu ifade etmiştir.

Bir başka ihtimal de hamrın "*Değişmek*" anlamında olmasıdır. Bir şeyin mevcut durumu değişince "*Hamira'ş-şey'ü*" denir. Şıra da değişip hamr (içki) olmaktadır.

Bir başka görüşe göre de bu kelime "*hamera'l-acîne*" (hamura maya kattı) ve "*ihtemera*" (mayalandı) yani "*idrâk vaktine ulaştı/erdi*" şeklindeki kullanışlarda görüldüğü gibi idrak anlamındadır. İbnü'l-Arabî (ö.543/1148) şöyle

569. A'râf, 7/33.

der: Hamra, hamr denmesinin sebebinin onun kendi haline bırakılması sonucunda ihtimâr etmesi (mayalanması) ve ihtimârının da kokusunun değişmesi olduğu söylenir.

İbn Abdil-Berr'in (ö.463/1071) de dediği gibi sarhoş edici içkilerin hepsinde sözü edilen bu manaların tamamı görülmektedir. Dolayısıyla dil açısından, sarhoş edici her şeye *"hamr"* adının verilmesi doğrudur. Cevherî (ö.393/1003), Ebû Nasr el-Kuşeyrî (ö.514/1120), Ebû Hanife ed-Dîneverî (ö.282/895) ve *Kâmûs* müellifi Mecdüddin (ö.817/1415) gibi en meşhur dil bilginlerinin görüşü de budur.

Görülen o ki mutlak olarak sarhoş eden her şeye *"hamr"* denmesi, kelimenin hakiki manasıdır, bundan başka görüşlere gitmek uygun değildir. Fakat bazılarının, Arapların sarhoş edici maddelerden sadece belli bir türe *"hamr"* dedikleri, onun dışındakiler hakkında bu kelimeyi kullanmadıkları iddiası doğru ise o zaman durum değişir. Mesela Hanefilere göre *"hamr"*, üzüm şırasının keskinleşip köpüğünü atmış haline denir. Bazıları bu tarifin sonuna "ve sakinleşmiş" sözünü de eklerler[570]. Yine bazıları da üzüm şırasının sadece keskinleşmiş haline bu ismin verildiğini söyler. Fakat halis Arap olan sahabenin *"hamr"*ın haram kılınmasından, sarhoş eden her şeyin haram kılındığını anlamaları ve üzümden yapılmış veya başka birşeyden yapılmış şeklinde bir ayırıma gitmemeleri bu görüşü reddeder. Hatta hadis kitaplarında nakledildiğine göre Medine'de *"hamr"* haram kılındığı zaman onların içkileri sadece büsr (henüz olgunlaşmamış hurma) ve temr (olgunlaşmış hurma) nebîzinden (içkisinden) ibaretti ve Kur'an'daki ifadenin ilk olarak kapsamına giren de o idi.

Ebu Davud rivayet ediyor: *"Haramlığına dair hüküm indiği zaman hamr beş şeyden yapılıyordu: Üzümden, hurmadan, buğdaydan, arpadan ve darıdan. Aklı örten her şey hamrdır."*[571] Sanki o gün bilinenlerin tamamı burada sayılanlardan ibaret gibi. Fakat hiç şüphesiz başkaları da bunlar gibidir.

Bu konuyu açıkça ifade eden sahih hadisler vardır. Bunlardan birisi de Buhari, Müslim, Ebu Davud, Tirmizî ve Nesâî'de yer alan *"Her sarhoş edici, hamrdır"* hadisidir[572]. Hadis, *"ve her hamr da haramdır"* ilavesiyle de rivayet edilmektedir. Hz. Peygamber ve ilk imamlar, sarhoş olan herkesi sopa ile dövüyorlar ve buna *"hamr haddi"* veya *"hamr cezası"* diyorlardı.

---

570. Hanefilere nisbet edilen bu görüşten, bu tarife uymayan sarhoş edici içkilerin onlara göre helal olduğu anlaşılmamalıdır. Buradaki tartışma helallık haramlık tartışmasından ziyade bir ölçüde Arap dilinde "hamr" kelimesinin manası ile ilgilidir. Ayrıca Ebu Hanife ile Ebu Yusuf ve Muhammed arasında da ciddi görüş ayrılıkları vardır. Bk. Merğînânî, *Hidâye*, IV, 108 v.d. (Çev.)

571. Ebu Davud, *Eşribe*, 1.

572. Bk. Buhari, *Meğâzî*, 57; Müslim, *Eşribe*, 73; Ebu Davud, *Eşribe*, 5; Tirmizi, *Eşribe*, 2; Nesâî, *Eşribe*, 22, 48.

Tahsis taraftarları, kelimenin hadiste kasdedilen manasının şer'î mana olduğunu, lüğavî mana olmadığını söylüyorlar. Biz de diyoruz ki; insanlar hakkında indirilenleri onlara açıklaması için kendisine vahiy indirilen zât (yani Hz. Peygamber) onlara, Allah'ın, kitabında yasakladığı hamrın, her türlü sarhoş edici şey olduğunu açıklamıştır. Dolayısıyla hüküm açısından sarhoş edici şeyler arasında bir fark yoktur. Bu açıklama kesindir ve mütevatirdir. Çünkü uygulama bu şekilde olmuştur. Ayrıca Ebu Davud'da ve başka hadis kitaplarında[573] "*Çoğu sarhoş edenin, azı da haramdır*" hadisi mevcuttur.[574]

Kumar

"***El-Meysir***", "*kumar*" demektir. Bu kelimenin hangi kökten türediği hususunda çeşitli görüşler vardır:

1- "Gerekti", "vacip oldu" anlamındaki "*yesera*"dan türemiştir.

2- "Kolaylık" anlamındaki "*el- yüsr*"den türemiştir. Çünkü kumar (meysir), meşakkatsiz ve yorulmadan elde edilen kazançtır.

3- "Varlıklı ve zengin olmak" anlamındaki "*el- yesâr*"dan türemiştir. Çünkü kumar (meysir), sonuçta karlı çıkan taraf için varlık sebebidir.

4- "Parçalama ve bölüşme" anlamındaki "*el- yesr*"den türemiştir. "Bir şeyi taksim ettiler" anlamında, "*yeserû'ş-şey'e*" denir.

Ezherî diyor ki: Meysir, deve (cezûr) demektir. Çünkü onlar deve üzerine kumar oynuyorlardı. Deveyi parçalara ayırıyorlardı. Sanki deve, parçalama mekanı gibi kabul edildi ve bunun için ona "meysir" dendi. "Bir şeyi parçaladın", anlamında "*yesertehû*" denir. "Yâsir" de "câzir" (kesen, kasap) demektir. Çünkü devenin etini o parçalar.[575] Daha sonra böyle kumar oynayanlara "câzir" denmeye başlandı. Çünkü o devenin kesilmesine ve parçalanmasına onlar sebep oluyorlardı. Bu işin aslı budur.

Araplar bu işi şöyle yapıyorlardı: "Ezlâm" veya "aklâm" denilen on tane okları vardı[576]. Bu okların adları; fezz, tev'em, rakîb, halis, nâfis, müsbil, muallâ, menîh, sefîh ve vağd idi. Bu oklardan ilk yedi tanesinin, kesip on veya yirmi sekiz parçaya ayırdıkları deveden belli hisseleri vardı. son üçünün hissesi yoktu. Fezzin bir, tev'emin iki, rakîbin üç, halisin dört,

573. Bkz. Ebu Davud, *Eşribe*, 5; Tirmizi, *Eşribe*, 3; Nesâî, *Eşribe*, 25; İbn Mâce, *Eşribe*, 10.

574. Bu ayetin tefsirinde bu kadar yazdım. Sonra Mâide Sûresi'ndeki ayetleri (90. ayet ve devamı) tefsir ederken "hamr"ın sözlük anlamı ve şer'î anlamı konusunu genişçe ele alıp nasslara ve ictihada dayanan açıklamalar yaptım. İsteyenler oraya müracat edebilir.

575. Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, YSR maddesi.

576. Ezlâm, zelemin ve aklâm da kalemin çoğuludur. Zelm ve kalm kelimeleri, kesmek anlamındadır.

nâfisin beş, müsbilin altı, muallânın yedi hissesi vardı. Bu okların en değerlisi muallâ idi. Hatta bundan dolayı kendisine yararı olan her hangi bir konuda en büyük başarı elde eden veya en şanslı olan kişi için "muallâ oku sahibi" (sâhibü'l-kıdhi'l-muallâ) denmesi darb-ı mesel olmuştur. Bu okları bir torbanın içine koyuyorlar ve torbayı da adaletine güvenilen bir şahsa teslim ediyorlardı. O şahıs bunları karıştırıyor ve sonra elini torbaya sokup o oklardan birini, bir kişi adına çekip çıkarıyordu. Sonra aynı işlem bir başkası için yapılıyor ve bu şekilde devam ediliyordu. Kime hisseli oklardan birisi çıkarsa o, okun üzerinde yazılı hisseyi alıyordu. Kendilerine hissesiz ok çıkan kimseler hiç bir şey almıyorlar, kesilen deveye ödenen bedelin tamamını onlar ödüyorlardı. Diğerleri de kendilerine çıkan hisseleri yemeyip fakirlere dağıtıyorlar ve bununla iftihar ediyorlardı. Ayrıca bu şekildeki meysire (kumara) dahil olmayanları kınıyorlar, onlara "berem" diyorlardı ki "berem", aslında dikenli bir ağaca ait olup hiç bir faydası olmayan meyveye deniyordu. Birisi bu okların isimlerini şiir şeklinde ifade etmiş ve şöyle demiştir:

كل سهام الياسرين عشره / فأودعوها صحفاً منشّره
لها فروض ولها نصيب / الفذ والتوأم والرقيب
والحلس يتلوهن ثم النافس / وبعده مسبلهن السادس
ثم المعلى كاسمه المعلى / صاحبه في الياسرين الأعلى
والوغد والسفيح والمنيح / غفلٌ فما فيها يرى ربيح

"Ondur kumarcıların oklarının tamamı,
Koyarlar onları dağınık ve üzerleri yazılı.
Çentikleri var onların. Hisselileri fez, tev'em ve rakîb
Onların ardından halis, sonra nâfis, sonra da altıncısı müsbil
Sonra muallâ ki ismi gibi muallâ,[577]
Kumarcılar içinde onun sahibi en âlâ
Boştur vağd, sefîh ve menîh
Kâr görülmez onlarda asla"

"Meysir" kelimesi sadece bizâtihî bu çeşit kumar hakkında mı kullanılır, yoksa her türlü kumar hakkında da kullanılır mı, konusu ihtilaflı ise de her türlü kumarın haram olduğu hususunda İslam hukukçuları arasında görüş ayrılığı yoktur. Fakat dinin, cihada hazırlık olması için teşvik maksadıyla mübah kıldığı yarış ve atıcılık müsabakaları bu hükme girmez. Yalnız zamanımızda herkesce bilinen at yarışları bu mübah müsabakalardan olmayıp, neticede hepsi de bâtıl yollarla insanların malını yemekten ibaret olan kumar çeşitlerinin en kötülerindendir.

577. Yüceltilmiş, yüksek. (Çev.)

"De ki: Onlarda büyük günah ve (bazı) faydalar vardır." Hamza ve Kisâî burada yer alan "büyük" anlamındaki "*kebîr*" kelimesi yerine "çok" anlamına gelen "*kesîr*" kelimesini okumuşlardır.

"İsm/günah", zararlı olan ve bir sorumluluk gerektiren her türlü söz ve fiil demektir. Ayette şöyle denmek istenmektedir: Ey Peygamber! İçki almakta ve kumar oynamakta zararı çok ve büyük bir günah vardır. İçkinin günahının büyük olmasının sebebi, zararlarının ve arkasından gelen sorumlulukların büyük olmasıdır. Bu zarar insanın bedeninde, nefsinde, aklında ve malında görülür. İnsanların birbirleriyle olan ilişkilerinde ve işlemlerinde görülür. Fiil olarak içki gibi ve söz olarak da yalan gibi zararı her şeyi kapsayan başka bir günah yoktur. Bu zarar çok çeşitlidir. İçkinin sağlıkla ilgili zararlarından bazıları; mideyi bozması, iştahsızlık ve vücutta fizîkî değişikliktir. Sarhoşların fizikleri çabuk bozulur. Gözleri dışarı fırlar, benizleri soluk, karınları şiş olur. Hatta bir alman doktor, kırk yaşındaki alkolik birisinin vücut dokusunun altmış yaşındaki kişinin dokusu gibi olduğunu, o kişinin akılca ve bedence de ihtiyar biri gibi olduğunu söyler. Karaciğer ve böbrek hastalığı ile verem de içkinin zararlarındandır. Avrupalılar sağlık kurallarına çok dikkat ettikleri halde verem onları kırıp geçiriyor. Çünkü alkolün kötülüklerinden kurtulmak ancak onu terketmekle mümkündür. Bazı Avrupa ülkelerinde ölümlerin yarı kadarının veremden kaynaklandığı söyleniyor. Sarhoşluk yaygınlaşmadan önce bu hastalık bizim gibi ülkelerde (Mısır'da) bu kadar yaygın değildi. O, bize Avrupalılar tarafından getirilen hastalıklardandır. Havası bu hastalığın yayılmasına müsait olmadığı halde Mısır'da verem aşırı derecede artmış bulunuyor.

İçkinin akla verdiği zarar ise herkesce kabul edilmektedir. Onun akla verdiği zarar, sarhoşluk anında tasavvurda ve algılamada meydana gelen bozukluktan ibaret değildir. Bunun da ötesinde sarhoşluk, aklî melekeyi zayıflatır ve çoğu kere bu, delilikle sonuçlanır. Alman doktorlardan birine ait ata sözü gibi meşhur olmuş bir söz vardır: "Meyhanelerin yarısını kapatın; ben size hastanelerin, dispanserlerin, sığınma evlerinin ve hapishanelerin yarısına ihtiyaç kalmayacağını garanti edeyim".

Doktorların söylediklerine göre alkol, diğer gıdalar gibi hazımdan sonra kana dönüşmez, çözülmeden olduğu gibi kalır ve damarlarda kan ile birlikte bulunup sıkışıklık meydana getirir, bu durumda kanın hareketi hızlanır, neticede de vücudun dengesi bozulur, organlar görev yapamaz olur veya zayıflar, tabiî denge halinin dışına çıkar. Dilin tad alma duyusunu zayıflatır, boğazda iltihaba sebep olur. Hazımda etkili olan mide öz suyu süzülür ve neticede dokusu koyulaşır, hareketi zayıflar. Bazan midede tıkanmaya ve iltihaba da sebep olur. Bağırsaklarda yara oluşur, karaciğer uzar ve işlevinin zayıflamasına sebep olacak şekilde yağlanır. Bütün bunlar sindirim sistemi

üzerindeki zararlarıdır. Kanda ise ona karışıp dolaşımını engellemek, hatta bazan durdurmak suretiyle etkili olur ve kan dolaşımı durunca o şahıs birden ölür. Atardamarların esnekliğini azaltır, damarlar uzar ve katılaşır hatta bazan tıkanır ve en azından bazı organlarda kan bozulur ve bu bozukluğun bütün vücuda yayılmaması için bulunduğu organın kesilmesini gerektiren kangrene sebep olur. Yaşlılığı ve ihtiyarlığı çabuklaştıran damar sertliği yapar.

Solunum sisteminde de etkili olur. Gırtlağın (hançerenin) esnekliği azalır. Bronşları tahrik eder. Bunun vereceği en hafif zarar, ses kısıklığı ve öksürük; en ağırı da akciğer tüberkülozu yani gençleri kırıp geçiren, insanın bütün zevklerini yok eden veremdir.

Sinir sistemindeki etkisi ise deliliğe ve neslin mahvolmasına sebep olmasıdır. Alkolik kişinin çocuğu iyi olmaz. Torunu ise ondan da kötü, aklen ve bedenen zayıf olur. Bu zayıflığın böyle sürüp gitmesi neticede -özellikle de çoğunlukla olduğu gibi çocuklar, babalarının yolunu takip ederlerse- neslin kesilmesine sebep olabilir.

İçkinin günlük işlemlerde meydana getirdiği zararlardan bazıları, sarhoşların kendi aralarında veya sarhoşlarla, onlarla beraber olan, onlarla iş yapan başka kişiler arasında nizaya, kavgaya sebep olmasıdır. Onları tahrik eden en ufak şey buna sebep olur. O konuda aşırı tepki verirler ve sonunda düşmanlık kin meydana gelir. Dine göre bu, onun haram kılınmasındaki illetlerin en büyüklerindendir. Nitekim Mâide Sûresi'ndeki ayette de dile getirilmiştir: "*Şeytan, içki ve kumar sayesinde aranıza düşmanlık ve kin sokmak ister.*"[578]

İçkinin bir zararı da sırların yayılmasıdır. Bu –özellikle o sır, hükümete, devletin siyasetine ve askerî menfaatlere ait ise– çok fazla zararlara da sebep olabilecek bir zarardır. Casuslar ondan yararlanırlar.

Bir başka zararı sarhoşun, insanların gözünde küçük düşmesi ve aşağılanmasıdır. İnsanlar onun gerek görüntüsüne, hareketlerine ve gerekse konuşmalarına gülerler, gören herkes hatta çocuklar bile onu hafife alırlar. Çünkü onun aklı, onlardan daha azdır, hareketleri ve yaptıkları bakımından, fikirlerindeki ve sözlerindeki tutarlılık bakımından onlardan daha dengesizdir. Sarhoşlara ait öyle tuhaf şeyler anlatırlar ki akıllı ve şerefli birisinin içkiden uzak durması için sadece bunlar bile yeter. Bunlar edebiyat ve hitabet kitaplarında görülebilir.

Anlatıldığına göre İbn Ebî'd-dünya (ö.281/894) bir sarhoşun yanına gelir. O esnada sarhoş eline bevletmekte ve onu abdest alıyor gibi yüzüne sürmekte, "İslamı nur ve suyu temiz yapan Allah'a hamd olsun" demektedir. Dilde fesahat sahibi (edebî kaabiliyeti yüksek) bir deliye içki içmesi teklif edilince o teklif sahibine "sen benim gibi olmak için içiyorsun. Ya ben kim gibi olmak için içeyim?" demiştir.

578. Mâide, 5/91.

Sarhoşluk, suç işlemeye teşvik eder ve özellikle de zina ve öldürme suçlarına karşı cesaret verir. Duyduğuma göre zina mahallerine gidenlerin hepsi de oralara sarhoş olarak giderlermiş. Çünkü sarhoş olmayan bir kişinin tabiatı -ne kadar düşük karakterli olursa olsun- o bayağı pisliklere gitmekten nefret eder. Bundan dolayı hadiste de geçtiği gibi içkiye *"pislerin anası"* (*ümmü'l-habâis, baş pis*) denmiştir. Bu da ahlâk ve terbiye bakımından insanın nefsine verdiği zarara işaret etmektedir.

Mâlî zarar olarak da içki Antere'nin de bir şiirinde *"İçtiğimde ben, kendi malımı tüketiyorum"* dediği gibi malı tüketmekte, serveti yok etmektedir: İçki hiç bir zaman ve hiç bir yerde zamanımızda ve bu ülkede götürdüğü kadar servet götürmemiştir. İçki çeşitleri çok çoğaldı. İçlerinde çok pahalıları var. Sonra içki tâcirleri çoğu kere içki ve zina işini birlikte yürütüyorlar. Mısır'da Kahire'de içki, kadın, dansöz ve bayan şarkıcıları bir arada bulunduran fısk yuvaları var. Erkekler tek tek ve gruplar halinde oraya gidiyorlar ve orada para harcama yarışı yapıyorlar. O kadar ki bir erkek gecede yüzleri, binleri kaybediyor. Fakir bir Rum şarapçı bu ülkenin bir köyünde veya mezraasında küçük bir meyhane açıyor ve halkın servetini ve arazilerindeki mahsulü yutacak kadar genişliyor, hatta köyün tamamını yutuyor. Oranın paraları, mahsulleri, pamuğu ve ticârî gelirleri o beyefendinin, yani meyhane sahibinin sahibinin oluyor. Halkın taklide meyilli olması sebebiyle buralarda içki bir genel belâ halini aldı. Kahire'de içkiye yapılan harcamanın, Fransa'daki harcamaları aratmadığı söyleniyor.

İçkinin dine, onun ruhuna ve kulun Allah'a yönelişine verdiği zarara bakınca görülür ki sarhoş kişi dindeki ibadetlerini yerine getirmez, özellikle de dinin diraslından olan namazı kılmaz. Bu sebeple Allah Mâide Suresi'nde ilgili ayetin az önce ifade ettiğimiz kısmından sonra "*... ve sizi Allah'ı hatırlamaktan, namazdan alıkoymak (ister)*"[579] demektedir. Bunun ne anlama geldiği inşaallah Mâide Sûresi'nin tefsirinde izah edilecektir.

Bu, içkinin günahının büyük ve çok olmasının, zararının büyük veya çeşitlerininin çok olması anlamına geldiğine dair bir açıklamadır. İçkiye mübtelâ olmuş bazı kişiler sağlıkla ilgili bu zararların bir kısmı hakkında şüpheye düşebilir veya o zararlardan kaçınmalarının kolay olduğu zehâbına kapılabilir. Heyhât! Onların bu düşünceleri gerçekten ne kadar uzak! İnsanlar içinde içkideki alkol denilen o zehire uzun süre katlanabilecek sağlıklı yapıdaki kişiler çok azdır. İnsanların o az sayıdaki kişinin sağlığının iyi olmasına aldanıyorlar. İçki mübtelâsı bu kişiler, o az sayıdaki kişiyi ölçü alıp onlara göre kıyas yapıyorlar ve çoğunluğa ait asıl durumu görmüyorlar. Halbuki neredeyse sürekli içki içen hiç kimse onun vücuda, akla, idrak gücüne, çocuklara ve nesle verdiği her hangi bir zarardan kurtulamaz hatta

579. Mâide, 5/91.

çoğu kere bu zararların tamamı ile karşı karşıya olur. İçkinin manevi zararına gelince içkiye alışmış kişiler içinde onu önemseyenlerin sayısı azdır. Hatta bazıları onu kolaylıkla bırakabileceğini zanneder.

Kumarın (meysirin) günahının büyük veya çok olması hakkında da içki hakkında söylenenler söylenmiş yani onun düşmanlığa ve kine sebep olduğu, Allah'ı hatırlamaya ve namaza mani olduğu ifade edilmiştir. Bunun böyle olduğu, Arapların meysiri adlı kumarı ve asrımızda bilinen diğer her türlü kumar çeşidi hakkında açıktır. Fakat "Yâ nasib" (piyango) dedikleri şey biraz farklıdır. Her ne kadar o da kesinlikle meysir (kumar) ise de onun bazı çeşitlerinde kumarın bütün kötülükleri görülmez. Şimdi onu açıklayalım.

Yâ Nasib (Piyango) Meysiri (Kumarı)

Hükümetler, cemiyetler veya şirketler binlerce kişiden çok miktarda, mesela yüz bin dinar (cüneyh) topluyor. Bu paradan büyük bir miktarını mesela on binini o paraları ödeyenlerden az sayıda kişiye mesela yüz kişiye meysir usulüyle taksim ediyor ve kalan kısmı da kendisi alıyor. Bunun için şöyle bir yol izleniyor:

Bunu düzenleyenler banknot şeklinde ve her birinin fiatı üzerinde yazılı, mesela bir dinar olan "yâ nasib" adında küçük kağıtlar bastırıyorlar. Bu kağıtları alanlara kâr olarak verilecek on bin dinar, numara denilen rakamlarla belirlenmiş yüz hisseye ayrılıyor. Satın alınan kağıdların üzerine de onların sayısı ve bunların ilk onundan her birinin ne kazanacağı basılmış oluyor. Geri kalan kısmı, karşılığı olmayan boş numaralar. Burada meysir oklarındaki gibi bir düzenleme söz konusu. Onlar buna çekiliş diyorlar. Çekiliş günü karşılığı olan numaralar bir kaba konuyor, kazanacak numaralar sayısınca çeviriliyor. İlk çıkan numaraya, üzerinde yazılı sayı ne olursa olsun "birinci numara" diyorlar ve en büyük ikramiyeyi onun sahibi elde etmiş oluyor. Bu numara bir nevi Arapların, üzerinde "muallâ" yazılı okuna benziyor. O kaptan ikinci olarak çıkana da "ikinci numara" diyorlar ve ona da ikinci sırada yer alan hisseyi veriyorlar. Bu şekilde yapılan çekilişler sonunda kazanacak numara sayısı tamamlanınca çekiliş durduruluyor ve diğerleri kaybetmiş oluyor.

Şimdi kumarın bu çeşidinde, diğer çeşitlerinde görülen düşmanlık, kin, Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoyma durumlarının görülmeyişine gelince bunun sebebi, burada para verenlerin çekiliş anında orada toplanmamış olmalarıdır. Onlar çekilişin yapıldığı yerden uzak bölgelerde, şehirlerde oluyorlar ve bunun için başka bir işlem yapmıyorlar. Dolayısıyla da bu işlem onları, masalar üzerinde oynanan meşhur kumar gibi namazdan veya Allah'ı anmaktan alıkoymuyor. Kaybeden kişi, onun parasını yiyen kişi veya kişileri tanımadığı için Arapların meysirinde, masalar üzerindeki kumarda ve benzerlerinde olduğu gibi o kişilere düşman olmuyor, kin beslemiyor.

"Yâ nasib" çoğu kere hayır amaçlı hastane veya okul yapmak, fakirlere yardım etmek gibi bir kamu yararı için veya devlet yararı için–bilhassa savaşlarda yardım sağlamak maksadıyla– düzenleniyor. Kumarı yasaklayan yönetimler genel hayır hizmetleri veya devlet işleri için yapılan "yâ nasib"i serbest bırakıyor. Fakat kumarın diğer zararları bunda da vardır. Bu zararların en belirgin olanı, insanların malını batıl yollarla yani bir mal veya hizmet karşılığı olmaksızın yeme vasıtası olmasıdır. Bu ise daha önce ilgili yerde geçtiği gibi Kur'an ifadesiyle haram kılınmıştır. Buna karşılık şöyle de denebilir: Hastaların tedavisi için hastane veya fakirlerin çocuklarının okuması için okul yahut kimsesiz çocukların eğitimi için yuva yapımında kullanılan bu parada insanların malını batıl yollarla yeme durumu ancak o kazanan numaraları satın alanlar açısından görülür, cemiyetten veya devletten diğer numaraları satın alanlar için böyle bir durum görülmez. Arapların uygulamasında devenin parasını ödeyen kişi gibi burada her hangi bir şahsın belli birine düşmanlığı ve kini de söz konusu değildir. Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoyma da yoktur.

Meysirin (kumarın) zararı hakkında daha önce hiç bir müfessirin söz etmediği ve ilk defa Üstadın dikkat çektiği bir konu vardır ki o da, nefsi tembelliğe, hayalî sebeplerden rızık beklentisi içinde olmaya alıştırması sebebiyle nefis terbiyesini bozması, doğal kazanç yollarını izleyerek faydalı çalışmalar yapmayı bıraktırmak suretiyle aklî melekeyi zayıflatması ve kumarcıların bayındırlığın temelini oluşturan tarım, ticaret ve sanatı ihmal etmesidir.

Kumarın en meşhur zararlarından biri de zengin iken fakir hale gelen evleri tahrip etmesidir. Zenginlik ve servet içinde yetişmiş ve serveti onu bir gecede yok edebilecek bir adamın eline bağlı olan nice aile vardır ki, sabahleyin zengin iken akşama fakirleşir ve artık alışmış olduğu hayat seviyesinde yaşama gücüne sahip olamaz. Onun, bu seviyenin altında bir hayat sürmesi de mümkün değildir.

İçki ve Kumarın Faydası Meselesi

İçkinin faydaları söz konusu olursa bunların en önemlisi ticarî faydasıdır. Eskiden beri ve hâlâ büyük bir servet kaynağı, önemli bir ticaret maddesidir. Eğer bu durum olmasaydı batılı bilginler, oradaki cahillere galip gelirler, içki üretimini ve satışını ortadan kaldırırlardı. Neticede insanların diğer yasak zevklerinin tatmini gibi içki de ancak gizlice yapılabilirdi. Araplar içki satın alırken başka şeylere nisbetle daha cömert oluyorlar, içki üzerinde pazarlık yapmamayı bir fazilet, bir saygınlık sayıyorlardı. Dolayısıyla dışarıdan içki temin edenlerin ve satanların kârı çok oluyordu.

İçkinin diğer faydaları: Normal ölçülerde ayarlanması halinde bir çok zehir ve bir takım bitkiler gibi bazı hastalıklara karşı ilaçtır. Fakat ilaç, doktorun damlalar şeklinde belirleyeceği az miktarlar halinde alınır. Diğer ilaç-

larda ve bilhassa onlardan zehirli olanlarda olduğu gibi bu da eğer gereğinden çok alınırsa çok zararlı olur. İçkinin tedavide kullanılması, onun zevk ve neşe için içilmesi ile uyumlu bir şey değildir. İçki, üzüntülü kişiyi teselli eder fakat onun daha sonra meydana getireceği tepki daha çok üzüntüye ve moral bozukluğuna sebep olur. İçki cimriyi, cömert yapar. Ama bu cömertlik büsbütün zarara dönüşmüştür. Çünkü ülkenin servetini alıp götürmekte ecnebilerin en kötülerinin eline teslim etmektedir. Oysa cahiliye çağında içki tüketen, malını kendi kavmine mensup kişilere verdiği için böyle bir fayda söz konusu idi. İçki insandaki gururu harekete geçirir ve korkağa cesaret verir. Cahiliyye Arapları için onun en büyük yararı belki de bu idi. Ama o, zamanımızda ve böyle bir ülkede içkinin en büyük zararlarından biri haline gelmiştir. Çünkü sarhoşlar arasında meydana gelen kavga, çekişme ve düşmanlığın sebebi işte bu köpürmedir. Şimdi harplerde ona ihtiyaç kalmamıştır, hatta zararlıdır bile. Çünkü artık harp ince bir sanat ve bilime dayalı bir teknik haline gelmiştir, harp esnasında mutlaka aklın başta olması ve durumun iyi değerlendirilmesi gerekmektedir. Bir komutanın yapabileceği bir hata, ordusunun yok olmasına ve düşmanın eline geçmesine sebep olabilir. Subaylar planlama yaparlar ve askerler onların elinde akıllı âletler gibidir. Onlar ancak verilen emri anlayarak itaat ederlerse başarılı olurlar. Halbuki sarhoşluk, komutanın iyi bir planlama yapmasına ve askerlerin de onun gereğini çabucak uygulamasına mani olabilir. Bunun için içkiyi serbest bırakan bütün devletler askerlere onu harp esnasında yasaklamaktadır.

Bazıları bira gibi az tesirli içkilerin faydaları arasında onun besleyici ve çözümleyici özelliğini de sayıyorlar. Fakat bu konuda Arapça bir dergide sorulan bir soruya cevap olarak yazılanlar beni hayrete düşürmüştür. Buna göre bir lokma ekmeğin gıda değeri bir bardak biranınkinden fazladır ve bir bardak suyun çözümleyici özelliği, bir bardak biranınkinden daha çoktur. Üstelik ekmeğin ve suyun her hangi bir zararı da yoktur. Denildiğine göre sarhoş etmeyen bira da varmış.

Kumar ise Arapların âdetlerindeki şekliyle fakirlere destek sağlar. Fakat yukarıda anlattığımız gibi yuva, hastane, okul ve benzeri hayır kuruluşları inşa etmek için düzenlenen "ya nasib" (piyango) istisna edilirse zamanımızda böyle bir durum mevcut değildir. Bu maksatlarla düzenlenen "ya nasib" (piyango) da fakirler için, Arapların onlara tahsis ettikleri deve etinden daha yararlıdır. Kumarda kazanan sevinir ve onda bir cömertlik hali meydana gelir. Fakat buna karşılık kaybedenler de üzülürler ve hep kaybedenler çoğunluktadır. Çünkü zamanımızda kumardaki en büyük kârı bu işleri yürütenler kapıyorlar. Kumar sayesinde fakir kişi yorgunluk argınlık çekmeden zengin olur. Fakat bu aslında az önce de geçtiği gibi halk için onun en zararlı yönlerinden biri bel ki de en zararlısıdır.

Kimi insanlar Allah'ın içki ve kumarı haram kıldıktan sonra onlardaki faydayı aldığını iddia ediyorlar. Fakat bu mâkul bir görüş değildir ve bir delile de dayanmaz. Hatta realite bunu reddeder. Onlardan nefreti sağlamak için böyle bir yoruma ihtiyaç yoktur. Üstelik Allah onlardan nefret edilmesinde neyin esas olduğunu açıklamıştır: ***"Onların günahı, faydasından daha büyüktür."***

Bu ayet-i kerime istidlal (hüküm çıkarma, delili kullanma) metodu hakkında mü'minlere yol göstermektedir. Bunu duyan mü'minlerin bu sayede, daha sonra İslam düşüncesinde istikrar kazanan iki kaideye ulaşmaları gerekirdi. Bunlar "*Mefsedeti önlemek, maslahat elde etmekten önce gelir*" ve "*İki zarardan biri mutlaka işlenecekse daha az zararlı olanını işlemek tercih edilir*" kaideleridir. Fakat mü'minlerin tamamı bu sonuca varamadı. Ayet inince daha önce de geçtiği gibi içlerinden kimi içkiyi bıraktı ise de kimi ona devam etti.

Bu ayeti ilk defa tefsir ederken daha sonra İslam hukuk kaidelerinden büyük bir kaideyi farkettim ve o kaideye bu ayeti delil alarak ulaştım. Kaide şudur: Bir nassın haramlığa delaleti kat'î değil de zannî ise o nass, bütün ümmetin sorumlu tutulacağı genel bir kural haline getirilmez; o konuda ümmetin her ferdi kendi ictihadı ile amel adar. O nasstan onun, bir şeyin haramlığına delalet ettiğini anlayanlar o şeyden uzak dururlar, ama ondan bunu anlamayanlar o konuda *aslî ibâha* (muhayyer, mubah) üzere hareket ederler. Bu ayetin içki ve kumarın haramlığına delaleti zannîdir. Bundan dolayı sahabe bu ayeti farklı şekilde anlamış ve herkes kendi ictihadı ile amel etmiştir. Hz. Peygamber de onların bu tutumunu onaylamıştır. Yalnız daha önce de geçtiği gibi Ömer b. Hattâb ümmet için yeterli bir açıklama göndermesi hususunda Allah'a dua etmeye devam etmiş ve neticede Mâide Sûresi'ndeki ayet inmiştir. Bunun üzerine bütün sahabe içkiyi ve kumarı terketmiştir. Çünkü o ayetin delaleti, hiç tartışmaya yer bırakmayacak şekilde kesindir. Bilhassa ayetin son kısmındaki "*Vazgeçtiniz mi*" ifadesi bunu göstermektedir. Çünkü buradaki soru kesin yasaklama anlamındadır. Ama bizim şu anda tefsirini yaptığımız ayette bu iki fiilin faydası olmakla birlikte zararının faydasından çok olduğunun ifade edilmesi, bunların yasaklandığına kesin bir şekilde delalet etmiyor.

İçkinin zararı herkesçe malumdur. Bundan dolayı cahiliye çağında da onu kendisine yasaklayanlar vardı. Abbâs b. Mirdâs da bunlardan biriydi. Anlatıldığına göre cahiliye döneminde ona "İçki içmez misin? O senin hararetini (vücut ısını) artırır" dendiğinde "Ben cahilliğimi elime alıp karnıma sokmam. Sabahleyin kavmin efendisi iken akşamleyin onların sefihi olmayı da istemem" diye cevap vermiştir.

Batılı doktorlar ve ilim adamları içkinin zararının, faydasından daha çok olduğu hususunda müttefiktirler. -Şüphesiz kumar da öyledir-. Avrupa ve Amerika'da sarhoşluk veren maddelerin ortadan kaldırılması için cemiyetler

kurulmuştur. Bunları kuranlar içki içmemeyi, bu yolda propaganda yapmayı ve hükümetler nezdinde de içki satıcılarına karşı sert tavır takınılması için çalışma yapmayı taahhüt ediyorlar.[580] Zamanda ve nesillerde meydana gelen ilerlemeler ve yükselmeler, içki ve kumarın zararının, faydasından çok olduğunu ifade eden Kur'an'ı destekliyor. Çağımızdaki doktorlar, içkinin eski doktorlarca bilinmeyen zararlarını anlatıyorlar. Bunlar, Allah'ın araştırma yapsınlar ve ayetlerinin doğruluğunu bizzat anlasınlar, böylece akılları da içkiden kaçınmayı vacip kılan Kitabullahı teyid etsin diye kullarına havale ettiği şeylerdir.

Fakat aramızda akıllı ve zeki olduğu halde zevkinin esiri olmuş öyle ilim ve medeniyet yobazı kişiler var ki o zevklerinin baskısı, babalarını onlara dînî eğitim vermekten alıkoyduğu gibi onları da bu zararları incelemekten, bu konuda araştırma yapmaktan, dinin hidayetine tâbi olmakatan alıkoyuyor. Bunlar ayyaşlıkta o kadar ileri gittiler ki neticede bazı gençlerin hayat kaynağı kurudu, bazılarının da daha olgunluk yaşına gelmeden akıl güneşleri tutuldu, onlar dünya saadetinden mahrum oldular. Aileleri ve cemaatleri onların zekalarından ve kabiliyetlerinden beklediklerinden mahrum oldular. Sarhoşluk belası önce okumuşlardan ve kodamanlardan oluşan bir grupta görüldü ve bu durum, şehirli insanları zehirleyen Batılılaşmışlardan olmanın alametlerinden sayılmaya başladı. Sonra bu onlardan, başkalarına, onları taklit edenlere sirayet etti. Derken köylerdeki ve beldelerdeki muhtarlar, ileri gelen kişiler taklit edildi ve bunlar köylülere, işçilere, diğer çalışanlara kötü örnek oldular. Girdiği her yere peşinden zinayı da götüren bu felaketin tehlikesi yaygınlaştı. Sonra zinanın peşinden de neslin devamına mani olan sebeplerden biri olan firengi geldi. Bu öldürücü felaketler, nesilleri kurutan âfetler, hangi menfaatle kıyaslanabilir?

Üstad derste bunun önemine dikkat çekti ve şöyle dedi: Ben Mısırlıların, uzun asırlar boyu başka bir toplumun hakimiyeti altında kalsalar da o kavmin içinde yok olmayacaklarını, ama aynı durumda başka toplumların yok olabileceklerini söylüyor ve bunun sebebini de şöyle açıklıyordum: Çünkü Mısırlılar her türlü otoriteyi kabul ederler, her güce boyun eğerler, fakirlik ve zillet onlar üzerinde, başka halklar gibi etkili olmaz. Onlar yiyecek bir şey buldukları sürece üremeye ve çoğalmaya devam ederler. Mısır gibi bir arazide de çalışan birisi, yiyeceksiz kalmaz. Bu sebeple Mısırlılar üzerinde çok değişik toplumlar hakimiyet kurmuşlar ama daha sonra onlar veya onların baskısı ortadan kalkınca Mısırlılar, ahlâklarıyla, âdetleriyle, özellikleriyle ve

580. Biz bunu yazdıktan seneler sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde hükümet her türlü içkinin imalini, içilmesini ve satılmasını yasaklayan bir kanun çıkardı. Fakat alkolün tesiri ile eskilere vâris olan içki taraftarları ve satıcıları Tefsir'in bu cildinin baskısını yapacağımız bu sene (1352 h., 1933 m.) yasak getiren bu kanunun artık bazı kayıtlarla veya kayıtsız olarak iptal edilmesi için talepte bulunuyorlar. Sayıları çok olduğu için de hükümet onların isteğini yerine getiriyordu.

görüntüleriyle yine Mısırlı olarak kalmışlardır. Fakat ben, ülkede içkinin ve zinanın, özellikle de fakirlere ve çiftçilere satılan bu frenk içkilerinin yaygınlaştığını gördükten sonra bu görüşümden döndüm. Bu frenk içkileri aslında içilmek için yapılmamıştır. O, ispirto denilen zehirli ve yakıcı maddeye bir miktar su ve şeker veya yenilip içilmesi mümkün başka bir şey ilave edilmesiyle elde edilen bir içkiden ibarettir. Eğer içki ve fuhuş bu haliyle devam ederse Amerika'daki kızılderililer gibi Mısırlıların da iki veya üç nesil sonra yok olması uzak değildir. O zaman Mısırlılardan geriye artık onları kendi adlarına topraklarını işlemek üzere orada tutan kişiler nezdinde işçi ve hizmetçi konumunda bazı kişiler kalacak. Hiç şüphesiz içki ve zina toplumları kesip biçen iki makas gibidir.[581]

Kumarın zararının faydasından çok olduğu, içki hakkında söylediklerimizden -bilhassa zamanımızda- daha açık bir şekilde görülür. Zamanımızda kumar çeşitleri çoğaldı ve bunların zararı herkesi sardı. Hatta içki ticaretini serbest bırakan hür ülkeler bile -zararı işleyen kişi ile sınırlı kalan bir çok tasarruf hakkında kişisel hürriyete saygılı olmalarına rağmen- kumar çeşitlerinden çoğunu yasaklıyor ve bunlardan dolayı ceza uyguluyor. Kumarın faydası bir vehimden ibarettir, ama zararı bir gerçektir. Kumar oynayan kişi kesinlikle ve gerçekten kendisine ait olan malını hayalî bir kazanç uğruna elden çıkarıyor. Zarar etme ve kaybetme tehlikesine karşı onu tercih etmesi için elinde zerre kadar bir ölçü yok. Hayalî bir kazanç sağlamak için kesin olarak sahip olduğu bir şeyi kaybetmede rahat davranan kişinin fikrî yapısı bozulur, aklı zayıflar. Bundan dolayı da bu iş sonunda birçok kumarbazın cinnet geçirip kendini öldürmesi ile veya zillete, aşağılanmaya rıza göstermesi ile neticelenir.

Üstad anlattı: Ben bir adam tanıyorum. Serveti üç milyondan aşağı değildi. Şeytan, onu kumar oynamaya kışkırtıp durdu ve sonunda bütün servetini kaybetti. Hayatının kalan kısmında da fakir, yoksul birisi olarak yaşadı ve nihayet açlıktan öldü. Anlatıldığına göre bir gece dokuz yüz bin frank kazanmış ve "Bunu milyona tamamlayana kadar devam edeceğim", demiş. Fakat bu devam esnasında ayrıca bir milyon kaybetmiş. İşte kumarcıların hali bu. Bazen kendilerinin, bazen de başkalarının elde ettikleri kazanca aldanıyorlar, kumara dalıp gidiyorlar ve sonunda hiç bir şeyleri kalmıyor.

Mısır'daki kumarhanelerde zenginleri kandırmak için öyle usuller vardır ki Mısırlılar, bunların pençesine düşen kardeşlerinin neticede ocaklarının tahrip olduğunu gördükleri halde olanları kavrayamıyorlar. Anlatıldığına göre akıllı bir adam, oğlunun bir takım kumarcılarla düşüp kalkmasından

---

581. Merhumdan sonra halk arasında içkiden daha kötü ve halkı öldürmede daha etkili bir şey yayıldı. İnsanlar artık deri altına şırınga etmek suretiyle morfin, kokain ve eroin gibi bazı zehirleri kullanıyorlar.

hareketle onun kumara meylettiğini gördü. Vefatı yaklaşıp, bırakacağı mirasın oğlu tarafından ziyan edileceği endişesine kapılınca -yasaklamanın da onu teşvik etmekten başka bir işe yaramayacağını bildiği için- ona "Oğlum! Eğer kumar oynamak istersen sana şehrin en kıdemli kumarcısını araştırıp onunla oynamanı vasiyet ediyorum" dedi: Ondan sonra oğlu arayıp sormaya başladı. Kendisine en kıdemli olarak kim söylense ona gidince, ondan daha kıdemli birinin olduğunu öğrendi ve bu araştırmanın neticesinde son olarak üzerinde eski püskü elbiseler olan, bitkin görünümlü, yaşlı bir adama vardı. O adamın halinden ve söylediklerinden anladı ki kumarcının sonu, çok kötü olmaktadır ve babası aslında ona öğüt vermeye çalışmış, bunda da başarılı olmuştur. Kendisi de hikmeti ve gerçeği kavramıştır. Bunun üzerine artık aklı başında bir insan gibi hareket etmeye karar verdi ve tövbe etti. Ondan sonra da kumarhaneye ne kapısından girdi, ne de penceresinden.

İçki ve kumarın ortak özelliklerinden biri, alışanların, her ikisini de çoğu kere terkedememeleri, onlardan kurtulamamalarıdır. Çünkü içki sinirler üzerinde etkili olur ve bu durum o kişiyi tekrar içmeye, hem de daha çok içmeye iter. Onun, içen üzerinde başlangıçta meydana getirdiği uyarıcı etkisini, daha sonra –tepki kanununun gereği olarak– bir çöküş ve durgunluk takip eder. Sarhoş kişi, ayıldıktan sonra, içinde bulunduğu durumdan kurtulmak için tekrar sarhoş olmak mecburiyetinde olduğunu hisseder. Dönüp içince bu sefer onu yeniden içmeye sevkeden güç daha da kuvvetlenmiş olur. Kumarcı da kazanınca, daha çok kazanmak; kaybedince zararını telafi etmek isteği ile dopdolu olur. Algılaması zayıflar ve sonunda bu hayalî isteğe karşı koyması güçleşir. Bunlar, bu iki suç ve günahtaki en kötü şeylerdir.

Sözün özü şu: Allah, içki ve kumarın bize haram kılınması hususunda basiret sahibi olmamız için, onların zararlarını kendi araştırmamızla bilmemizi temin maksadıyla bize rehberlik etmekte, yol göstermektedir. Şimdi biz dini İslam olmayan ve Allah'ın bu hidayetine muhatap olmamış toplumların, bizim kavrayamadığımız o zararları kavradıklarını görüyoruz. Onlar bu iki suçun ortadan kalkması için cemiyetler kurmaya başladılar. On üç küsur asırdan beri bu hidayete sahip olan bizler ise o toplumlardan, onların karşı koymaya ve kötülemeye başladıkları şeyleri almaya başladık. Bu o kadar ileri gitti ki dünyamıza hükmeden başkanlarımız arasında sarhoşluk galebe çaldı. Emîrlerimiz (üst düzey yöneticilerimiz) ve büyüklerimiz arasında kumar yaygınlık kazandı. Sonra da onları taklit eden daha alt sınıflar arasında yayıldı. Üstad bu ibretli duruma dikkat çekerek şöyle dedi: Allah'ın bu nimeti ihsan etmiş olduğu kimselere bakın! Nasıl o nimeti inkar eder hale geldiler! Ve onlara Allah'ın gazabı nasıl indi de kendilerine bahşedilen şeylerin bir çoğu ellerinden alındı. -Allah korusun- bunun böyle devam etmesinden ve sonunda telafisinin çok zor olmasından korkulur.

"Sana ne infak edeceklerini soruyorlar. 'Fazlasını' de." Suyuti *Esbâbu'n-nüzûl*'de belirttiğine göre İbn Ebî Hâtim, İbn Abbâs'ın şunları söylediğini nakleder: Allah yolunda infakta bulunmaları emredilince sahabeden bir grup Peygamber'e (s) geldiler ve "Biz mallarımızdan vermemiz emredilen bu nafakanın ne olduğunu bilmiyoruz. Onlardan neyi infak edeceğiz?" dediler. Bunun üzerine Allah *"Sana ne infak edeceklerini soruyorlar. 'Fazlasını' de"* ayetini indirdi. Yine onun Yahya'dan naklettiğine göre Muâz b. Cebel ve Sa'lebe Rasulullah'a (s) gelerek "Bizim kölelerimiz ve ailemiz (ehlimiz) var. Mallarımızdan neyi infak edeceğiz?" dediler. Allah da bu ayeti indirdi[582]. Bu, içki ve kumarı sorduklarını bildiren ayetin önce indiği, bu ayetin de daha sonra indiği anlamına gelmez. Bundan, bunların sahabenin sordukları sorulardan olduğu ve Allah'ın da onlar kabule hazır olduklarında, bu hükümleri açıklamak ve onların sorularını cevaplandırmak için bu ayetleri indirdiği anlaşılmalıdır.

Rivayetler onların maksatlarının, *"Allah yolunda infak ediniz"*[583] ayetine uygun hareket etmiş ve *"Kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infak ederler."*[584] ayeti ile bu anlamdaki diğer ayetleri gerçekleştirmiş olmaları için mallarından ne kadarını infak edeceklerini ve ne kadarını kendilerinde tutacaklarını öğrenmek olduğuna delalet etmektedir. Allah yolunda infak etmenin imanın alametlerinden ve onun ayrılmaz kısımlarından olduğunu mutlak tarzda ifade eden ayetler, yukarıdakilerle aynı manaya gelen ayetlerdir ki ifadede bu mutlak tarzın kullanılmış olması mü'minin, sahip olduğu her şeyi Allah yolunda infak etmesi gerektiği hissini vermektedir. İslam'ın ilk yıllarında bu mutlak tarzın kullanılması ve onların başka şeyleri kendilerine tercih etmelerinin övülmesi hikmetin gereği idi. Çünkü Müslümanlar, onlara düşman olan ve bu uğurda mallarını, canlarını veren halkların ve kabilelerin içinde küçük bir azınlık idiler. Eğer birlikte hareket edip tek şahıs gibi olmasalardı ve onların her biri elindekileri, genel menfaatleri için harcamasaydı durumları düzelmez ve ayakta kalamazlardı. Bu, yeni ortaya çıkan ve gelişmeye başlayan her din için genel kuraldır. Sonra din güçlenince, ümmet çoğalınca ve içlerinden zengin olanların mallarının bir kısmından verdikleri, ümmetin menfaatinin korunması için yeterli hale gelince. ümmetin çoğunluğu da daha önce bütün zamanını dinini güçlendirmek, onu yok olmaktan kurtarmak için çalışmaya vermişken artık kendi özel işlerine zaman ayırabilecek duruma gelince yani çalışanlar kazançlarından bir kısmını ailesine ve çocuklarına aktarabilecek duruma gelince işte bütün bunlardan sonra durum değişir. Artık ümmetin her ferdinin, ihtiyaç içindeki herkesi kendisine, ailesine ve çocuklarına tercih etmesi kolay olmaz. Bundan dolayı

582. Suyûtî, *Esbâbu'n-nüzûl*, I, 49-50.
583. Bakara 2/195.
584. Bakara, 2/3.

İslam istikrar kazandıktan sonra gönüller infakla ilgili bu mutlak sorumluluğun sınırlandırılmasına (takyîdine) yöneldi ve *"neyi infak edeceklerini"* sordular. Bu sorularına cevap olarak onlara *"afv"*ı infak etmeleri bildirildi. Çoğunluğa göre *"afv"*, ihtiyaçtan fazla olan, artan, demektir. Kimine göre ise *"afv"*, "cehd"in (sıkıntının, meşakkatin) karşıtıdır ki bu durumda onlardan, kendi ihtiyaçlarından ve bakmak durumunda oldukları kişilerin ihtiyaçlarından fazla olan kısımdan kolaylarına geleni infak etmeleri istenmiş olur.

"El-Afv" kelimesinin son harekesini Ebu Amr *merfû* olarak *"el-Afvü"* şeklinde ve diğerleri de *mansûb* olarak *"el-Afve"* şeklinde okumuşlardır ki her iki durumda da kelimenin Arapçadaki *i'râbı* açıktır.

"El-Afv" kelimesi ile ifade edilen *"fazlalık"*, mücmel (kapalı) bir ifade olup bunun açıklanmasına ihtiyaç vardır. Acaba burada kasdedilen; günlük ihtiyaçtan fazlası mı, aylık ihtiyaçtan fazlası mı, yoksa yıllık ihtiyaçtan fazlası mı? Kimine göre yıllık ihtiyaçtan fazlası kasdedilmektedir. Çünkü Hz. Peygamber ailesi için bir yıllık yiyecek biriktirmiştir. Üstad ise şöyle demektedir: Allah, her kavim, her asırda kendine uygun olanı takdir etsin diye *"el-Afv"*ı mutlak olarak ifade etmiştir. Çünkü bu, Arabistan yarımadasında yaşayanlara veya insanların Hz. Peygamber zamanındaki durumuna ait olmayıp genel bir hitaptır. Burada kasdedilen infak, farz ve miktarı belli olan zekat dışında olup şahıslara veya kamu yararına yapılan nafile sadaka gibi infaklardır. Ama aslında *"el-Afv"* lafzının zekat hakkında da kullanılması doğrudur. Çünkü zekat da ihtiyaç fazlası olup vereni sıkıntıya ve meşakkate sokmayan kısımdan olur.

Sahih hadislerde bu manayı destekleyen ifadeler vardır: Buhari, Müslim, Ebu Davud ve Nesâî'nin, Ebu Hüreyre'den rivayet ettiklerine göre Hz. Peygamber "*Sadakanın en hayırlısı, zenginlikten olanıdır. Bakmak durumunda olduklarınla başla*" buyurmuştur.[585] İbn Huzeyme de yine Ebu Hüreyre'den Hz. Peygamberin şöyle dediğini nakleder: "*Sadakanın en hayırlısı, geride zenginlik bırakanıdır. Üst el, alt elden (veren el, alan elden) hayırlıdır. Bakmak durumunda olduklarınla başla. Kadın, ya bana infakta bulun, ya da beni boşa, der. Kölen, ya bana infakta bulun, ya da beni sat, der. Çocuğun, beni kime havale ediyorsun, der.*"

Üstad bu meyanda ümmetin menfaatlerinin ve hayırlı işlerinin korunması yolunda yapılan harcamaların önemine dikkat çekiyor ve şunları söylüyor: Bir milyon kişiden meydana gelen ümmet, eğer malının fazlasından, kuvvet hazırlamak ve yetişen nesli o kuvveti kullanabilecek şekilde eğitmek, fazileti onların gönüllerine yerleştirmek gibi genel menfaatleri için harcıyorsa o ümmet tektir. Böyle bir ümmet, yüz milyon kişiden meydana gelen fakat bu gibi maksatlarla mallarının fazlasından hiç bir şey harcamayan üm-

585. Buhari, *Zekat*, 18; Müslim, *Zekat*, 95 (ravi farklı), 106 (baş tarafı farklı); Ebu Davud, *Zekat*, 39; Nesâî, *Zekat*, 53.

metten daha güçlü, daha kuvvetli olur. Çünkü birinci ümmetin her bir ferdi bir ümmet sayılır. Zira ümmeti ona destek olmakta, onu kendi parçası saymakta ve o da kendisini, ümmetinin bir parçası saymaktadır. İkinci ümmete gelince onların tamamı bile bir kişi sayılmaz. Zira onun fertlerinden hiç biri diğerine sahip çıkmaz; kendi hayatını, diğer ferdin ölümüne bağlı görür ve o ümmetin her ferdi ölü hükmünde olur. Aslında böyle bir topluluğa ümmet de denmez. Çünkü onların her biri her ne kadar yanında, o topraklara mensup başka insanlar olsa da tek başına yaşar. O, destek olmak ve destek almak için ve böylece hep birlikte ümmet olmalarını sağlayan birliklerini koruma hususunda yardımlaşmaları için beraberindekilerle irtibat kurmaz. Halbuki hiç bir ümmet ve hiç bir kavim bu yardımlaşma olmadan ayakta duramaz. Bu, zenginin fakire yardım etmesi, güçlünün zayıfa destek olması ile olur; genel menfaatleri koruma uğruna mal harcamakla, buna itina göstermekle olur. Bu yapıldığı takdirde az kişi, çok kişiye galip gelir, egemenlik onlarda olur. Ama bu terkedilirse büyük ümmetler çözülür ve hakimiyetini, egemenliğini kaybeder.

Üstad diyor ki: İçki ve kumar hakkındaki soru ile infak hakkındaki sorunun aynı ayette yer almasındaki nükte (incelik), iki grup insan arasında bir mukayese yapmaktır. Bir grup aslında iftihar edilecek ve şeref duyulacak hiç bir yanı olmadığı halde iftihar etmek, övünmek için ya da sonucu kötü de olsa sırf zevk için ama netice itibariyle günah uğruna mal harcıyor. Bir grup da malı ile yoksul ve zayıf kardeşlerinin zorunlu ihtiyaçlarını gidermek, onu kamu hizmetlerine ve hayır işlerine tahsis ederek ümmetinin şanını yüceltmek suretiyle Allah yolunda mal harcıyor. Bu asırdaki en önemli hizmet ve iş eğitim ve öğretimdir. Eğer Mısırlılar içki ve kumara -özellikle de mudârebe dediklerine- harcadıklarının onda birini eğitime harcasalardı kolaylıkla bütün ülkelerini okullaştırabilirler ve eğitimi, toplumlarını yenileyecek ve kendilerine kaybettikleri o itibarlarını yeniden kazandıracak şekilde yönlendirebilirlerdi.

"Allah size ayetleri bu şekilde açıklıyor." Yani Allah'ın hikmeti işte bunun gibi ve bu tarz açıklamalarla, maslahatınıza ve menfaatinize ait hükümlere dair ayetlerini size bildirmesi şeklinde tecelli etmektedir. O bunu, akıllarınızı faydalı ve zararlı şeylere yönlendirmek suretiyle yapar. ***"Umulur ki düşünürsünüz"*** de zararlı olan veya zararı çok olan şeyleri görürsünüz ve onların terkedilmesinin uygun olduğunu anlarsınız. Neticede de onları, maslahatınıza olan bir iş yaptığınıza kanaat getirerek ve bunu görerek terkedersiniz. Diğer taraftan faydalı şeyleri de görürsünüz ve onları da talep edersiniz. Allah size olan merhametinden dolayı iradenize ve aklınıza baskı yaparak sizi faydasını kavramadığınız şeylerle mükellef tutmak ve sıkıntıya sokmak istemedi. Sizin için kolaylığı tercih etti. Hükümlerinin hikmetlerini ve sır-

larını size bildirdi. Onun hidayetiyle hem aklen, hem de rûhen yücelesiniz diye hükümleri hakkında aklınızı kullanmanız için size yol gösterdi. Yoksa onun maksadı sizin kendisine bir fayda sağlamanız veya ondan bir zararı def'etmeniz değil. O, kendi kendine yeterli, onun size ihtiyacı yok. O kendi zâtı ile övgüye değer ve kendi kudreti ile güçlü.

Sonra Allah, tefekküre hazırlık mahiyetindeki bu açıklamanın sadece dünya menfaatlerine ait olmadığını ve sadece ahiret peşinde de olmadığını; her ikisini birden ilgilendirdiğini beyan etti ve ***"Dünyada ve ahirette"*** buyurdu. Yani dünya ve ahiret işlerini, ikisini birden düşünürsünüz ve sizin için bedene ve ruha ait menfaatler (maslahatlar) bir arada bulunur da böylece mükemmel insanlar, orta bir ümmet olursunuz. Ahiretin ancak dünyanın terkedilerek, dünya menfaatlerinin ve maslahatlarının tamamen ihmal edilerek kazanılacağını zanneden, neticede hem dünyayı, hem de onunla beraber ahireti kaybedenler gibi olmazsınız. Çünkü dünya ahiretin tarlasıdır. Yine bu sayede siz hayvanlar gibi bedenî zevklerin ardına düşüp ahlâkları bozulan, ruhları kararan ve hem insanlara, hem de kendilerine belâ olan, böylece ahireti ve onunla birlikte dünyayı kaybeden kimseler gibi de olmazsınız. Allah'ın, dünya ve ahiret menfaatlerinin birlikte düşünülmesine dair bu irşadı, tefsirini daha önce yaptığımız "*Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik, ahirette de iyilik ver.*"[586] ayetinde duâ şeklinde zikredilen ifade ile aynı manaya gelir. Allah bu gibi ayetlerde; İslam'ın, dünya ve ahiret maslahatları hakkında düşünme ve aklı kullanma dairesinin genişletilmesi istikametinde yol göstermekte, mürşitlik yapmaktadır. Ayette ***"dünya"***nın önce zikredilmesinin sebebi, onun fiilî varlığının daha önce olmasıdır.

Allah'ın bize emrettiği ve bize yol gösterdiği her şey bizim dinimizdendir. Bu sebeple alimlerimiz şöyle demişlerdir: İnsanların hayatlarında ihtiyaç duydukları bütün sanatlar ve teknikler dînî farzlardandır. Eğer ümmet bunlardan birini ihmal ederse ve ümmetin fertleri onu, ihtiyaca kafi gelecek derecede yerine getirmezse o ümmetin tamamı Allah'a isyan etmiş, Allah'ın dinine aykırı davranmış olur. Bundan sadece o ihtiyacı bizzat gidermekten ve giderebileceklere bunu emretmekten aciz olanlar müstesnadır. Onlar bu kusurlu davranış hususunda ma'zurdurdurlar.

İslam'ın şerefli binası, asırlarca bu sayede ayakta durdu. Ne zaman medeniyet sahasında İslam'ın muhafazası ve İslam davetinin genelleşmesi için gerekli olan bir ilerleme kaydedilse ve bundan dolayı bir şeyler yapılması gerekse Müslümanlar onu hakkıyla yapıyorlardı. Bu ve benzeri ayetlerle amel ederek onu yapmayı dinden kabul ediyorladı. Asırlarca böyle devam ettiler. O zaman onlar en sade ümmet idiler ama diğer taraftan da medeniyet, bayındırlık, iyilik ve ihsan bakımından en ileri ümmet idiler. Ama

586. Bakara, 2/201.

derken bazıları dinde çok aşırı gittiler ve kendilerinden öncekilerin yolunu izleyip dünya maslahatlarını ihmal ettiler. Onlar bunun, arzu edilen zühdden ve övgüye değer bulunan tevekkülden olduğunu iddia ediyorlardı. Halbuki bunun onlarla hiç bir ilgisi yoktu. Bu anlayışın etkisiyle din (şeriat) ihmal edildi. Yer yüzünde onu ayağa kaldıracak bir hükümet de yok. Çünkü ilimde, sanatta ve dünyanın değişik bölgeleri arasındaki iletişimde meydana gelen gelişmelerin etkisiyle toplumlar ve hükümetler için maslahat sahasının bir hayli genişlediği bu asırlarda o dinin mensupları arasında insanları yönetmeye elverişli birileri yok. Sonra bizzat Müslüman alimler de dünya maslahatları için lüzumlu olan ilimlerle ve sanatlarla meşgul olmayı dinden çevirici, ondan uzaklaştırıcı saymaya başladılar. Hatta içlerinde bunun, dinin inanç esaslarını bozacağını, neticede dinden çıkmaya vesile olacağını söyleyenler var. İşte bu, bizden öncekilerin girdiği keler yuvasına girmektir ve görüldüğü gibi de Kur'an'ın hidayetinin dışına çıkmaktır.

Eğer kendini dînî ilimlere veren kişi, dünyevî maslahatları düşündüğü ve bu maslahatlar için mutlaka bilinmesi gerekli ilimleri öğrendiği takdirde, inancının ve dininin gitmesinden, bozulmasından endişe ederse, ya o dünyevî ilimleri, dînî ilimlerden dikkate değer hiç bir nasibi olmaksızın araştıran Müslümanların hali nice olur? Evet böyle söylenebilir. Şüphesiz bu, İslam'ın medeniyet için bir felaket olduğuna, onun ilim ve nizama düşman olduğuna hükmetmektir ki bu da Kur'an'ın reddettiği ve bizden önce iman etmiş olan selef-i sâlihînin takip etmiş olduğu yola da aykırı, adaletsiz bir karardır. Fakat nerede şimdi Kur'an'a ve selef-i sâlihînin yoluna uyacak kimseler?

Allah'ın Kitabı'na bir kere olsun ibret gözüyle bakmamış, düşünerek ve tefekkür ederek ondan bir ayet okumamış bazı kişiler iki kısma ayrılırlar:

Birinci kısım, dini önemsemeyen, dini hakkında *"şüphede mi, kesin kanaat sahibi mi"* olduğu mühim olmayan gruptur. Bunlar, inançları sağlam da olsa, bozuk da olsa, amelleri iyi de olsa, boşuna da olsa istediklerini yapabilirler.

İkinci kısım ise aklını her türlü düşünceden (!) koruyan, insanların içinde bulundukları iyi veya kötü durumu, evrende meydana gelen faydalı ve zararlı şeyleri araştırmayı engelleyen gruptur. Yapacağı araştırma onun inancını (!) bozmasın ve fikr-i selîm onun basiretini (!) saptırmasın diye böyle yapılır. Ümmetin işleri iyi yürüsün ve durumu düzenli olsun diye (!) dînî reislik ve ümmetin yönetimi bu kısma havale edilir.

Zorunlu olarak ümmetin en büyük kısmı, birinci kısımdır. Hatta bu kısım, yaklaşık olarak ümmetin tamamını teşkil eder. Ümmetin bütün işlerini yürütme ve ümmeti yönetme yetkisini kullananlara gelince, bunlar kendi durumlarından habersiz, aklı ümmetin bütün fertlerinden daha az, cehalet ve aptallığı herkesten fazla olan kısımdır; bırakın ümmetin tamamını, çevrelerini ve akıllı bir kişiyi bile yönetmeleri kolay değildir. Hiç halefin bu du-

rumu ile selefin takip ettiği yol arasında bir uyum var mı? Bu düzenbazlara "Akıllı bir kişinin yönetiminin câhile teslim edilmesini sizin aklınız nasıl caiz gördü?" diyecek aklı başında birisi yok mu? Bu din, Peygamberlerin sünnetinden ayrılmak, selef-i salihinin takip ettiği yola muhalefet etmek suretiyle nasıl korunabilecek?

Yeminlerin Durumu

Sonra Allah ***"Sana yetimleri de soruyorlar..."*** buyurdu.

Ebu Davud, Neşâî, Hakim ve başkaları, İbn Abbas'tan rivayet ediyor:[587] "*Rüşdüne erene kadar yetimin malına sadece en güzel şekilde yaklaşın.*"[588] ve "*Yetimlerin mallarını haksızca yiyenler, şüphesiz karınlarında ateş yiyorlar.*"[589] ayetleri inince yanında yetim bulunanlar, hemen yetimin yemeğini kendi yemeklerinden, içeceğini de kendi içeceklerinden ayırdılar. Öyle oldu ki yetimin yemeğinden bir miktarı artıyor ve artan kısım onun için bırakılıyordu. Neticede yetim, onu yiyordu veya bozuluyordu. Bu, onlara zor geldi. Durumu Rasulullah'a (s) söylediler. Bunun üzerine ***"Sana yetimleri de soruyorlar..."*** ayeti indi. Suyuti bunu *Esbâbu'n-nüzûl*'[590]de zikreder.

Yetimler hakkında tavsiyede bulunan bir hayli ayet vardır. Bazıları şunlardır: "*Rüşdüne erene kadar yetimin malına sadece en güzel şekilde yaklaşın.*"[591] "*Yetimi sakın ezme.*"[592] "*O, yetimi itip kakandır.*"[593] Bu ayette Allah, yetimi itip kakmayı dini yalanlama alametlerinin birincisi olarak zikretmiştir. Bu konudaki en kapsamlı ve kesin hüküm ifade eden ayetler Nisâ Suresi'ndeki ayetlerdir ki Nisa Sûresi, Bakara Sûresi gibi *medenî* (Medine'de inmiş) bir sûredir. Bu ayetlerden birisi de "*Yetimlerin mallarını haksızca yiyenler, şüphesiz karınlarında ateş yiyorlar*"[594] ayetidir. Bu ayetin yer aldığı Nisa Sûresi, Bakara Sûresi'nden sonra inmiştir. İlk Müslümanlar Allah'ın koyduğu sınırları aşmamaya dikkat ediyorlar ve Kur'an'a çok kuvvetli bir şekilde sarılıyorlardı. Çünkü onlar, belagatleri sayesinde bunun gibi bir ayetteki tehdidi anlıyorlar ve ayet onlar üzerinde, o belağate sahip olmayanlarda görülmeyecek derecede bir öğüt ve nasihat etkisi yapıyordu. Onların belağatinden maksat; maânî ve beyan ilimlerini okumuş, müsned ve müsnedün ileyhin önce veya sonra zikredilmesi ile ilgili çok çeşitli sebepleri ezberlemiş olmaları ve buna benzer başka şeyler değildir. Burada belağatten maksat, -Üstadın da dediği

587. Ebu Davud, *Vesâyâ*, 7; Nesâî, *Vesâyâ*, 11.
588. En'âm, 6/152; İsrâ, 17/34.
589. Nisâ, 4/10.
590. Suyûtî, a.g.e. I, 50.
591. En'âm, 6/152; İsrâ, 17/34.
592. Duhâ, 93/9.
593. Mâûn, 107/2.
594. Nisâ, 4/10.

gibi- ifade edilen sözün gayelerinin ve hedeflerinin kalplerin derinliklerine, suyun süngere işlediği gibi işlemesi, onun etkisine güçlük çıkaracak hiç bir yer bırakmamasıdır.

Kutsal kitabın tavsiyelerini dikkate alma ve onları benimseme, Müslümanların gönüllerine hakim olmuştu. Bu durum, yetimlerin bakımı ve mallarının işletilmesi esnasında Nisâ Sûresi'nde zikredilen ***"zulüm"***[595] *(haksızlık)* kapsamına giren her hangi bir şey ile karşılaşmak korkusundan dolayı onları sıkıntıya ve hayrete düşürdü. Çünkü bir haktan yapılacak her türlü eksiklik, zulüm kapsamına girer. Nitekim "*Her iki bahçe de meyvesini vermiş, ondan hiç birşey zulmemişti (eksik bırakmamıştı)*"[596] ayeti de bu anlama şahitlik etmektedir. İki kişi yiyecekle ilgili harcamalarını ortak yapsalar ve onlardan biri, ortak para ile alınan şeyden, daha fazla yese bu fazlalık, diğerinin malından yenmiş olur. Eğer o kişi reşid ise örf veya karine ile de olsa onun buna razı olması izin sayılır ve ondan yenmesini helal yapar. Fakat ortaklardan biri yetim ise o zaman bu fazlalıkta zulüm olma ihtimali vardır veya o kesinlikle zulümdür. Bundan dolayı sahabe (r) Nisâ Sûresi'ndeki ayet indikten sonra -her ne kadar ortakların beraber yemek yerlerken kimin az veya çok yediği hususunda ince hesap yapmamaları, müsamahalı davranmaları insanlar arasında âdet olarak mevcut ise de- artık yetimlerle bu şekil ortaklıktan günah diye uzak durdular. Kimi yetime bakmaktan kaçınıyordu. Kimi de yetimi, ailesinin fertlerinden ayırıyor, hiç bir şekilde onlara karıştırmıyordu. Yetim için ayrı yemek pişiriyorlardı. Sonra bunun kendileri için sıkıntı olmasının yanında yetimin menfaatine de olmadığını, onun eğitimini bozduğunu, malının ziyan olmasına sebep olduğunu, bu tarz muamele ile onun ezildiğinin âşikar olduğunu, halbuki bunun yasaklandığını anladılar. Yetim o evde yiyip içme bakımından sanki köpek veya tavuk durumuna düşüyordu. Bu sebeple durum tuhaflarına gitti ve yetimin, onu himayesinde bulunduran kişinin evinde, onun ailesinden biri gibi itibarlı ve saygın bir hayat sürmesi; onu himayesinde bulunduran kişinin de onun malından haksızca yeme durumundan kurtulması suretiyle iki işin birlikte yapılmasının ve her iki maslahatın birleştirilmesinin usulünü sormaya ihtiyaç oldu. Yüce Allah rahmetinin ve ihsanının sonucu olarak onların hayretini ve sıkıntısını gideren vahyini indirdi. Peygamberine; yetimlere bakma, onları himaye etme ve onların ayrı tutulması veya onlarla birlikte olunması hakkında soru soranlara ***"'Onların ıslahı daha iyidir. Onlarla karışık olursanız onlar sizin kardeşlerinizdir' de."*** dedi. Yani onları ıslah etmek, böyle yapmamaktan daha iyidir. Onların malları hakkında ve kendilerinin eğitimi, terbiyesi hakkında onların maslahatına olacağını bildiğiniz hiç bir şeyi ter-

595. Bkz. Nisâ, 4/10.
596. Kehf, 18/33.

ketmeyiniz. Bu, *"ıslah"* kelimesinin *nekre* (belirsiz) olarak kullanılmasından anlaşılır. Eğer onlarla karışık olmayı onların iyiliğine gördüğünüz için onları aranıza karıştırırsanız onlar sizin din kardeşlerinizdir ve kardeşlerin durumu da yiyip içmede karışık olmaktır.

Bu veciz cevabın birinci cümlesi, günah endişesiyle yetimleri himayelerine almaktan kaçınanların şüphesini, ikincisi de onların bakımını üstlenen fakat onlarla karışık bir ortamda bulundukları için sıkıntıya düşenlerin şüphesini ortadan kaldırmaktadır. Bu ise ancak Kur'ân'da görülen bir îcaz türüdür.

Onların ıslahının daha iyi olmasının anlamı şudur: Eğitmek ve terbiye etmek suretiyle onların şahıslarını ıslah etmek için; üretmek ve nemalandırmak suretiyle de mallarını ıslah etmek için onları görüp gözetmek, onları kendi hallerine bırakmaktan, ihmal etmekten daha iyidir. Çünkü ihmal edilirlerse ahlâkları bozulur ve hakları zâyi olur. Onları görüp gözetmek hem onlar için, hem de görüp gözetenler, himaye edenler için daha iyidir. Bu, menfaatlerine olduğundan onlar için; doğabilecek mefsedeti önleyeceğinden ve onların iyi insan olmalarında kamu yararı bulunduğundan, ayrıca dünyada iyi örnek olacaklarından ve ahirette de güzel sevap kazanacaklarından onları görüp gözetenler için daha iyidir. *et-Tefsîru'l-kebîr*'de Kadı'nın şöyle dediği belirtilmektedir: Bu kelam, yetimin bilgili, terbiyeli ve faziletli olarak büyümesi için bakılıp gözetilmesi ve eğitilmesi gibi menfaatleri ve başka menfaatleri bir arada bulundurmaktadır. Çünkü böyle yapılmasının onun üzerindeki etkisi, durumunun ticaret vasıtasıyla ıslah edilmesinden daha çoktur. Ayrıca ticârî muameleler yoluyla ona yapılacak harcama tarafından malının yenilip bitirilmemesi için malının ıslah edilmesi de ve yine *"Yetimlere mallarını veriniz. Kötüyü iyi ile değiştirmeyiniz."*[597] ayetinin manası da bu anlayışa dahildir.

Ayetin ***"Onlarla karışık olursanız onlar sizin kardeşlerinizdir."*** kısmının manası da şudur: Yeme içme ve kazanç meselesinde onlarla beraber olmaktan kaçınmanız için haklı bir gerekçe yok. Onlar sizin din kardeşlerinizdir. Kardeşler de mülkiyette ve yeme içmede karışık ve ortak durumda olurlar. Hem bunun kimseye zararı da yok, hatta onlar için faydalı bile. Çünkü onların her biri, hepsinin menfaat için çalışıyor. Sanki şöyle deniyor: Eğer onları kendi aranıza katarsanız onlara kardeş muamelesi yapmalısınız ve evdeki yetim mümkün mertebe menfaati gözetilen ve hep daha avantajlı olmasına çalışılan bir küçük kardeş gibi olmalı. Kimisi de buradaki ***"muhâleta"***'dan (***karışık olmaktan***) maksadın sıhriyet olduğunu ve İslam kardeşliğinin de sıhriyetin helallığının illeti olduğunu söylemiştir ve Ebû Müslim bu görüşün tercih edilmesi için sözü bir hayli uzatmıştır.

Yüce Kitab'ın yetimlere kardeş gibi muamele edilmesi hakkındaki bu yönlendirmesi selîm fıtrat sebebiyle insanlarda akrabalara karşı duyulan sevgiden

597. Nisâ, 4/2.

ve samimiyetten kaynaklanmakta, onlara dayanmaktadır. Fakat siyasetin (yönetimin) ümmet üzerinde meydana getirdiği tahribat sebebiyle bir çok memlekette bu nesep bağında bozulmalar olmuştur. Kardeş, kardeşin malına göz diker, içine düşsün diye onun için kuyu kazar hale gelmiştir. Yapıları bozulan ve karakterleri hastalanan bu kişilere, yetimlere fıtratlarına göre muamele etme ve onlara kardeş gibi davranma hususunda fıtratlarını hakem kabul etme yetkisi verilemez. Bundan dolayı Kur'ân sadece bununla yetinmemiş bu hususta vicdanların müracaat etmesi gereken bir de kural koymuştur: ***"Allah ifsat edeni de, ıslah edeni de bilir."*** Yani yetimlerle karışık olma, beraber bulunma işini kalplerinizdeki kardeşlik şefkatine ve akrabalık güdüsüne havale ederken o kalplerde yetimler için ıslah veya ifsat kasdının bulunabileceğini de bilmektedir. Sizin, işlerinizde ve niyetlerinizde Allah'tan çekinmeniz ve O'nun sizi onlar için yapacağınız işlerin her zerresinden hesaba çekeceğini bilmeniz gerekir. Muslih, ıslah işini yapan; müfsit de fiilen ifsat eden, bozguncu demektir. Her ikisinin durumu da bellidir, gözler önündedir.

Allah, yapmış olduğu işlere kendisinin muttali olduğunu bilmesi ve bunun karşılığını hatırından çıkarmaması, o işin görünmeyen tarafında da kendisinden korkması için bu konulardan haberdar olduğunu dile getirmek suretiyle kalpleri uyarmaktadır. Umulur ki kalpler bu sayede aşırı istek (şehvet) tuzaklarının tehlikesinden ve kaygan şüphe zeminlerinden kurtulur. Hırstan kaynaklanan aşırı istek, o kişide yetimin malını yeme şüphesi doğurur. Zaten böyle kişiler güçsüz kardeşinin malını da yer. Bu durumdan kurtulmak ancak Allah'ın denetlemesi ile ve ondan sakınarak mümkündür. Aksi takdirde zamanımızda da yetimlerin vasisi durumundaki kişilerin ekseriyetinin, halka karşı onların durumunu ıslah edici; mallarını da onlara göz dikmeksizin ve onlardan müstağnî olarak nemalandırdıkları görüntüsü verdiklerini ama aslında o malları görünmeyen bir şekilde tamamen yediklerini görüyoruz. Hatta onlardan kimi, bütün işi yetime bakmak ve vasilik karşılığı olarak takdir edilen ücreti almaktan ibaretken ve bu ücret de öyle zenginleştirecek bir ücret değil iken bir de bakıyorsunuz daha önce fakir iken onunla zengin oluyor. Bir yetime vasi olma isteğinde bulunan ve bu uğurda çaba harcayan herkes töhmet altındadır. Bunlardan, yaptığı iş karşılığı takdir edilen ücrete razı olacaklar azdır. Yetimin malından vasiye nelerin helal ve nelerin haram olduğu inşallah Nisâ Sûresi'nde anlatılacaktır.

Sonra Allah, yetimlerle karışık halde bulunmamıza izin vermek suretiyle bize olan ihsanını ve rahmetini belirtmektedir: ***"Eğer Allah isteseydi sizi sıkıntıya sokardı."***

"***El-Anet***", meşakkat demektir. Yani Allah isteseydi, sizi yetimlerin işlerini görmek, onları eğitmek ve mallarını korumakla mükellef tutmak ve onlarla karışık hayat sürmenize, onların yiyeceklerinden bir lokma bile yeme-

nize müsade etmemek suretiyle size tahammülü zor sorumluluklar yükler, sizi sıkıntıya sokardı. Fakat rahmeti çok geniş olduğu için O, hiç bir kimseyi gücünün üstündeki şeylerle mükellef tutmaz. Dinde size bir sıkıntı da yapmamıştır. Bundan dolayı onlara kardeş gibi davranmanız, onların mallarını kendi mallarınıza katıp yememeniz şartıyla yetimlerle beraber hayat sürmenizi mübah kılmıştır. Ortaklar arasında -kaçınılması mümkün olmadığı için- örfe göre hoşgörü ile karşılanan hususlarda sizi affetmiş, bunu sizin sorumluluğunuza havale etmiş ve bu hususta kendisinden korkmanızı emretmiştir. O her şeyi görmektedir ve her şeye hakimdir, sizin amelinizden, kasdınızdan ve niyetinizden hiç bir şey ona kapalı değildir. ***"Allah çok güçlüdür, hikmetlidir."*** Eğer O, size sıkıntı vermek isteseydi hiç kimsenin onu engellemeye gücü yetmezdi. Onun gücünün üstünde hiç bir güç yoktur. Fakat onun hikmeti hep, dininin; bütün kullarının maslahatlarını temin etmesi ve yaratırken onların yapılarına yerleştirdiği normal fıtrat kurallarına göre yürümesi şeklinde olmuştur.

Üstad Muhammed Abduh böylece burada ***"Aziz (güçlü, yüce)"*** kelimesinin zikredilmesinin sebebini, onun dilemesinin sıkıntı vermeye taalluk etmesinin mümkün olduğunu belirtmek; ***"Hakîm (hikmetli)"*** kelimesinin zikredilmesinin sebebini de, dilemesini sıkıntı vermeye taalluk ettirmeyerek ihsanda bulunduğunu belirtmek şeklinde açıklamıştır. Bu iki mesele de ***"Eğer Allah isteseydi sizi sıkıntıya sokardı."*** ifadesinden anlaşılmaktadır. Allah'ın bu iki yüce isminin burada zikredilmesinin sebebi, bu iki ayette geçen üç mesele -İçki ve kumar meselesi, infak meselesi ve yetimler meselesi- ile ilgili izzet ve hikmetini vurgulamak da olabilir. Çünkü bu üç mesele ayetlerde birbirine *atfedilerek* zikredilmektedir. Buna göre şöyle denmek istenmektedir: İnsanların bazı aşırı isteklerini yasaklama, onlara mallarının fazlasından infakta bulunma sorumluluğu getirme ve onları, yetimlerle beraber yaşamalarına izin vermekle birlikte o yetimlerin ıslahını gözetmekten sorumlu tutma gücü sadece Allah'a aittir. Onlara, kendilerine zarar verecek şeyleri yasaklaması, kendi menfaatlerine olan hususlarda sorumluluklar yüklemesi ve faydalı şeylerin niye faydalı, zararlı şeylerin de niye zararlı olduğu hususunda onlara rehberlik etmesi O'nun hikmetindendir.

Üstad Muhammed Abduh diyor ki: Yetimlerle ilgili sorunun; infak hakkındaki sorunun ve içki, kumar hakkındaki sorunun peşinden zikredilmesindeki espri (nükte) şudur: İlk iki soru, daha önce de geçtiği gibi iki ayrı grup insanın infaktaki ve para harcamadaki tavırlarını açıkladıktan sonra insanlardan kendilerine infakta bulunulmaya, eğitilmeleri ve durumlarının düzeltilmesi için para harcanmaya en çok hak sahibi olan bir başka grupla yani yetimlerle ilgili sorunun zikredilmesi münasip oldu. Yetimlere infakta bulunulmasının teşvik edilmesi, bu ayetten kopuk, ondan uzak bir şey de-

ğildir ve bu sureden başka surelerde de tekrarlanmıştır. Sanki Yüce Allah yetimlerle beraber yaşamaya izin verirken ve onların ıslah edilmesini teşvik ederken bize mallarımızdan bir kısmını onlara harcamanın mendup olduğunu, onların ihtiyacımızdan fazla olup infak edeceğimiz mallardan alma hakkı olan kişilerden olduklarını hatırlatmaktadır. Artık bizim bu meseleyi tersine çevirip onların mallarının fazlasına göz dikmemiz uygun olmaz. Çünkü onlar zayıflar, eksikler ve haklarını savunma, menfaatlerini müdafaa etme gücüne sahip değiller. Dolayısıyla üç sorunun bu iki ayette yer alması ve atıfla birbirlerine bağlanması çok uyumlu ve çok yerindedir.

Bu sorudan ve cevabından mü'minlerin Allah'ın hükümlerini korumada, O'nun belirlediği sınırları aşmamada ne kadar titiz olduklarını, Allah'ın da yetimler hakkında işi ne kadar önemsediğini görüyorsunuz. Onların ancak ıslah maksadıyla bakılmasına, görülüp gözetilmesine ve onlarla ancak kardeşler arasında olduğu gibi bir beraber yaşamaya müsaade etmektedir. Buna rağmen O, kalpleri kendisinden çekinmeye ve ilminin ne kadar geniş olduğunu hatırlamaya davet etmektedir. Sonra da insanların bu ayetlerin manalarını rehber edinmeksizin onları nasıl, okuyucuların nağmelerinden zevk alma ve sadece lafızları ile ibadet etme vasıtası yaptıklarını görüyorsun. ***"Allah ifsat edeni de, ıslah edeni de bilir."*** ayeti gibi bir ayet dinleyince kendini bir titreme alan kişinin o titremesi çok geçmeden kayboluyor. Sonra o, ne ifsat edici halinden vazgeçiyor, ne de doğru hareket tarzına dönüyor. Bunlardan öyleleri var ki takva sahibi insanların kıyafetine bürünüyor, etrafına salih insan görüntüsü veriyor, çokca tesbih çekiyor, Kur'ân okuyor, cemaatle namaza devam ediyor ama bir yetime vasî tayin edilince yaptıklarında o sofuluğundan bir iz göremiyorsun, o olgun görüntü, onun yanlışlarına engel olmuyor. Bir şeyi ıslah ederse bir çok şeyi ifsat ediyor. Allah'tan korkmuyor, ama hısbe (zabıta) teşkilatından ve yargıdan korkuyor. Çünkü İslam bir takım şeklî gelenekler, bedensel hareketler halini aldı. Onun ne kalplerde yeri kaldı, ne de amellerde iyi bir izi. Halbuki Allah şekillere ve bedenlere bakmaz, hareketlerle ve sözlerle ilgilenmez. O, kalplere ve ruhlara, onların iyi olmasından kaynaklanan hayırlara ve ıslah sayılan işlere bakar.

وَلَا تَنكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَّ وَلَأَمَةٌ مُّؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِّن مُّشْرِكَةٍ وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ
وَلَا تُنكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّن مُّشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ
أُولَـٰئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّـهُ يَدْعُو إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ وَيُبَيِّنُ آيَاتِهِ
لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴿221﴾

221- Ve iman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin. Mü'min bir cariye, müşrik bir kadından -siz onu beğenseniz bile- daha hayırlıdır. Ve iman etmedikleri sürece (mü'min kadınları) müşrik erkeklerle evlendirmeyin. Mü'min bir köle, müşrik bir erkekten -siz onu beğenseniz bile- daha hayırlıdır. Onlar cehenneme çağırırlar. Allah da izni ile cennete ve bağışlanmaya çağırır, belki ibret alırlar diye ayetlerini insanlara açıklar.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi ahkam ayetleri devam etmektedir ve her ayetin, öncesi ile irtibatlı olmasına gerek yoktur. Yine de önceki ayette geçen *"yetimlerle bir arada olma (muhâlata)"dan maksat eğer "yetimlerle evlenmek"* ise o zaman ayetler arasında açık bir irtibat vardır.

İbnü'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Vâhidî, Mukâtil'den naklediyor: Bu ayet, İbn Ebî Mersed el-Anevî hakkında nazil oldu. Olabildiğince güzel müşrik bir kadın olan Anâk ile evlenme hususunda Peygamberden (s) izin istedi. Bunun üzerine ***"Ve iman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin."*** ayeti indi.

Suyuti de *Esbâbü'n-nüzûl*'de bunu zikreder[598] ve daha sonra ayette geçen ***"Mü'min bir cariye"*** hakkında Vâhidî'nin; Süddî, Ebû Mâlik tariki ile İbn Abbas'tan naklettiği şu rivayete yer verir: Bu ayet Abdullah b. Ravâha hakkında indi. Abdullah'ın siyah bir cariyesi vardı. Ona kızdı ve tokat attı. Sonra korktu ve Peygamber'e (s) gelip durumdan onu haberdar ederek, yeminle "Onu azad edeceğim ve onunla evleneceğim" dedi. Öyle de yaptı. Halk onun aleyhinde söz edip "Bir cariye ile evleniyor" dediler. Bunun üzerine Allah bu ayeti indirdi. Aynı rivayeti İbn Cerîr de Süddî'den *munkatı'* olarak nakleder.[599]

Bu rivayetin zahirine bakılırsa ayetin ***"Mü'min bir cariye, müşrik bir kadından -siz onu beğenseniz bile- daha hayırlıdır."*** kısmı, ***"İman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin."*** kısmının inmesine sebep olan hadi-

598. Suyuti, *Esbâbü'n-nüzûl*, I, 50.
599. Bkz. İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân*, II, 378; Suyuti, *Esbâbü'n-nüzûl*, I, 50-51.

seden ayrı, başka bir olay hakkında inmiş müstakil bir ayettir.[600] Ancak "zahir" gibi görülen bu durum aslında zâhir değil, "hafî" (kapalı) bir durumdur. Hatta hafî de olmayıp kesinlikle batıldır (yanlıştır). Çünkü bu ikisi tek bir ayettir ve insanların bu hükümlerin açıklanmasına ihtiyaç duydukları sırada, bir defada inmiştir. Bunun İbn Ebî Mersed ve Abdullah b. Ravâha ile ilgili olayların vukuundan sonraki bir zamana rastlamasına da bir mani yoktur.

Rûhu'l-meânî'de şöyle der: Vâhidî'nin ve başkalarının İbn Abbas'tan (r) rivayet ettiğine göre Rasulullah (s) Ganâ'ya mensup ve Haşimoğulları'nın müttefiği olan Mersed b. Ebî Mersed adında bir adamı, esir durumundaki bazı Müslümanları oradan çıkarması için Mekke'ye gönderdi. Oraya varınca Anâk adındaki bir kadın onu duydu. Bu kadın, Müslüman olmadan önce onun dostu idi. Mersed, Müslüman olunca onu terketmişti. Kadın ona gelip,

– "Yazıklar olsun sana Mersed! (Benimle) başbaşa kalmaz mısın?!" dedi. Mersed de ona,

– "İslam aramıza engel oldu ve onu bize yasakladı. Fakat eğer istersen seninle evlenirim" dedi. O da,

– "Evet" diye cevap verdi. Mersed,

– "Rasulullah'a (s) dönünce bu konuda ondan izin isterim, ondan sonra seninle evlenirim" dedi. O zaman kadın,

– "Benimle beraber olmaktan sıkılıyor musun?!" dedi ve ona karşı yardım çağrısında bulundu. Mersed'i iyice dövdüler, sonra serbest bıraktılar. O da Mekke'deki işini bitirince oradan ayrılıp Rasulullah'a (s) geldi ve Anâk ile arasındaki eski ilişkiyi, ondan dolayı başına gelenleri ona anlatıp,

– "Ya Rasulallah! Onunla evlenmem helal mi?" (Bir rivayete göre "Onu beğeniyorum") dedi. Bunun üzerine ayet indi.

Suyûtî bunu takiben; bu ayetin nüzul sebebinin bu olay olmadığını, bu olayın Nur Suresi'ndeki "*Zina eden erkek, zina etmiş veya müşrik bir kadından başkasıyla evlenmez.*"[601] ayetinin nüzul sebebi olduğunu söyler.

Süddî'nin İbn Abbas'tan rivayet ettiğine göre bu ayet Abdullah b. Ravaha hakkında nazil olmuştur. Abdullah'ın siyah bir cariyesi vardı, ona kızıp tokat attı. Sonra korktu ve Peygamber'e (s) gelip cariye ile ilgili olayı ona anlattı. Hz. Peygamber ona

– "Abdullah! O (cariye) ne?" dedi. Abdullah da

– "Ya Rasulallah! O oruç tutuyor, namaz kılıyor, güzelce abdest alıyor. Allah'tan başka ilah olmadığına ve senin O'nun rasulü olduğuna şehadet ediyor" dedi. Hz. Peygamber

600. Aslında Taberî'nin rivayetinin baş tarafına bakılırsa böyle bir anlamaya gidilmez. Çünkü rivayetin başında ayetin bu iki kısmı birlikte zikredilmektedir. (Çev.)

601. Nur, 24/3.

– "Abdullah! O mü'mindir", buyurdu. Abdullah da

– "Seni hak ile gönderene yemin olsun ki onu azad edeceğim ve onunla evleneceğim", dedi.

Abdullah dediğini yaptı. Bunun üzerine bazı Müslümanlar "Bir cariye ile evlendi" diyerek onun hakkında konuştular. Onlar, müşriklerin soyluluklarına rağbet ederek onlarla evlenmek ve (yakınlarını) onlarla evlendirmek istiyorlardı. Bunun üzerine Allah ***"iman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin."*** ayetini indirdi.[602]

Alûsî'nin anlattıkları burada bitti. Bunlar Suyuti'nin biraz önce zikrettiğimiz ifadelerinden daha iyidir. Çünkü bu tafsilatlı, o ise çok özet (muhtasar) durumdadır ve o özet anlatım, Abdullah b. Ravaha hakkında inenin, ayetin ***"Mü'min bir cariye ..."*** kısmı olduğu gibi bir yanlış kanaat uyanmasına sebep olmaktadır. Zira Suyuti, *Esbâbu'n-nüzûl*' adlı kitabının mukaddimesinde "Sahabiler ayet şu konuda indi, diyorlar ve bu ifade ile o ayetin tefsirinden başka bir şey kasdetmiyorlar. Yani ayetin manası onu ihtiva eder, demek istiyorlar. Ama sebepler zikrederlerse o zaman, ayetin o sebeplerin ardından indiğini kasdederler" diyor.[603]

Alûsî, birinci sebep hakkında Suyûtî, "Vahidî'nin ardından dedi ki" diyor. Halbuki onun bu kitabı her ne kadar Vahidî'nin kitabını ve ona ilave bazı şeyleri ihtiva ediyorsa da orada böyle "ardından söyleme" (teakkub) diye bir şey yoktur. Suyuti ***"Zina eden erkek, zina etmiş veya müşrik bir kadından başkasıyla evlenmez"***[604] ayeti hakkında ise iki tane nüzul sebebi zikreder:[605] Nesâî'nin rivayet ettiği birinci sebebe göre zina etmekte olan Ümmü Mehzûl adında bir kadın vardı ve bir adam onunla evlenmek istemişti.[606] Ayetin nüzul sebebi budur. İkinci sebep ise Mezîd adında birinin Mekke'de, dostu olan Anâk adında bir kadınla evlenmek istemesidir. Bunu da Ebu Davud, Tirmizî, Nesâî ve Hâkim, Amr b. Şuayb'dan; babası ve dedesi vasıtasıyla (ki onun bu ikisinden yaptığı rivayetler hakkında eleştiriler vardır) rivayet ederler.[607] Birinci rivayeti başkaları da nakletmektedir. İkinci rivayetteki "Mezîd", kalem hatasıdır, doğrusu "Mersed" olacaktır. O dönemde zina eden kadınlarla evlenmek yaygın idi. Cahiliye çağında bu tip meşhur kadınlar hayli çoktur. Ayet hepsi hakkında inmiştir.

Netice itibariyle şu anda tefsirini yaptığımız ayet hakkındaki rivayetler, buradaki müşrik kadınlardan maksadın, Ehl-i Kitab olmayan Arap kadınları

602. Alûsî, *Rûhu'l-meânî*, II, 177-178.
603. Karşılaştırarak Bkz. Suyuti, *Esbâbü'n-nüzûl*, I, 4.
604. Nur, 24/3.
605. Bkz. Suyuti, *Esbâbü'n-nüzûl*, II, 6-7.
606. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 159.
607. Bkz. Ebu Davud, *Nikah*, 5; Tirmizî, *Ebvâbu tefsîri'l-Kur'ân*, 24; Nesâî, *Nikah*, 12.

olduğu görüşü ile uyuşmaktadır. Fakat bazılarına göre bu ayetteki ***"müşrik erkekler"*** ve ***"müşrik kadınlar"*** ifadeleri geneldir ve Ehl-i Kitab olanları da kapsamaktadır. Çünkü Ehl-i Kitab'ın bazı durumları da şirktir. Allah onların inançlarından bir kısmını zikrettikten sonra *"O, onların şirk koştuklarından uzaktır"*[608] demiştir. Bunlar Ehl-i Kitab'ın müşrik olduğuna delil olarak *"Allah, kendine şirk koşulmasını bağışlamaz; bunun dışındakileri ise -dilediği kimseler için- bağışlar"*[609] ayetini de zikrederler. Çoğunluğa göre ise tefsirini yaptığımız ayetteki ***"müşrik kadınlar"***dan maksat, her hangi bir kitapları olmayan müşrik Arap kadınlarıdır. Çünkü Kur'ân dilinde müşrik lakabı bu şekilde kullanılmaktadır. Allah *"Ehl-i Kitab'tan ve müşriklerden (oluşan) kafirler, Rabbinizden size bir hayır indirilmesinden hoşlanmazlar."*[610], *"Ehl-i Kitab'tan ve müşriklerden (oluşan) kafirler, delil kendilerine gelene kadar ayrılmış değillerdi."*[611] demektedir. Bu ayetlerde Ehl-i Kitab ile müşrikler arasında *atıf* edatı vardır ve *atıf* da muğayeret (başkalık) gerektirir. Maide Suresi'ndeki, evlenilmesi helal olan kadınların açıklandığı *"iffetli mü'min kadınlar ve Ehl-i Kitabtan olan iffetli kadınlar..."*[612] ayeti ile uyumlu olan görüş de budur. Maide Suresi, Bakara Suresi'nden sonra inmiştir. Bundan dolayı *"müşrik kadınlar"* ifadesinin, Ehl-i Kitab kadınları da kapsadığı görüşünde olanlar, Maide Sûresi'ndeki ayetin Bakara Sûresi'ndeki ayeti neshettiğini söylerler. İçlerinde Celal'in[613] de bulunduğu bazıları ise onun, bunu "Ehl-i Kitab olmayan kadınlar" şeklinde tahsis ettiği kanaatindedirler ki neticede kasdedilen şey aynıdır.

Bazı müfessirler Bakara Sûresi'ndeki ayetin, Mâide'deki ayeti neshettiğini iddia etmişlerse de, Maide Sûresi'nin Kur'ân'ın en son inen ayetlerinden olduğu hususunda ittifak bulunduğu düşünülürse bunun hiç de makul bir tarafı yoktur. Maide'deki ***"Ehl-i Kitabtan olan iffetli kadınlar..."*** kısmında "eğer Müslüman olurlarsa" şeklinde bir kayıt söz konusudur, şeklinde tevil yoluna gidenler olmuşsa da bu da hiç bir değer ifade etmez. Çünkü orada böyle zikredilmemiş bir kaydın kasdedildiğine dair hiç bir delil bulunmamaktadır. Hem Müslüman oldukları takdirde müşrik kadınlarla evlenmek de helal olur ve bunda icma vardır. Kur'an'ın indiği çağda bu ayet inmeden önce de uygulama böyle olmuştur. O zaman bunun zikredilmesinin ne faydası olur ki?

Mecusiler hakkında farklı görüşler vardır. Kimine göre onlar da müşrikler ifadesinin kapsamına dahildir. Çünkü kitapları yoktur. Kimine göre ise onların bir kitapları vardır. Bazı fakihler de onların bir kitaplarının ol-

---

608. Tevbe, 9/31.
609. Nisâ, 4/48.
610. Bakara, 2/ 105.
611. Beyyine, 98/1.
612. Maide, 5/5.
613. Celal, *Tefsîru'l-Celaleyn*, I, 33.

ması şüphesi vardır, derler. *"Allah kıyamet günü; iman edenlerin, Yahudilerin, Sâbiîlerin, Hıristiyanların, Mecusilerin ve şirk koşanların arasını fasledecek"*[614] ayeti, onların da Ehl-i Kitab'tan olduğu izlenimini verebilir. Çünkü *atıf*, mügayeret (başkalık) gerektirir. İslam hukukçuları cizye konusunda müşriklerle Mecusileri farklı hükme tâbi tutmuşlardır. Fakat şimdi burada o konuyu ele almaya gerek yok.

Karşı görüştekilerin, Ehl-i Kitab'ın müşrik olduklarına delil olarak *"O, onların şirk koştuklarından uzaktır"*[615] , *"Allah, kendine şirk koşulmasını bağışlamaz"*[616] ayetlerini zikretmelerine cevap olmak üzere şunları söylerler: Birinci ayetteki ***"şirk koşarlar"*** kelimesi, bu fiili (yani şirki) işlediği anlatılan herkes hakkında; bu fiilden onun için ünvan teşkil eden bir sıfat türetilmesini gerektirmez, ki onlar Kur'ân'ın "müşrikler", "şirk koşan kişiler" diye isimlendirdiği kimseler sınıfına girsinler. Birbirine böyle sıfatlarla hitap eden kişiler çoğu kere özel bir sınıfı kasdederler ve o sıfatın kökünü teşkil eden fiil ile ilgisi olan herkes bu sınıfa dahil olmaz. Mesela zamanımızda *"ulemâ" (alimler)* kelimesini Müslümanlar belli bir sınıf hakkında kullanıyorlar. Bir şeyi veya bir çok şeyi öğrenen herkes, o konuda ulemânın öğrendikleri gibi bilgi sahibi de olsalar, eğer ulemâ kıyafetinde değillerse ve onların müstakil bir sınıf olmalarını sağlayan meziyetlerin tamamına sahip olma bakımından onlarla aynı durumda değillerse bu sınıfa dahil olmazlar. Bu kelimeyi başkaları da başka bir sınıf hakkında kullanabilir.

Bunlar ikinci ayete karşı da şöyle cevap verirler: Ayetteki bu ifade, şirkin çok çirkin ve kötü olduğunu, Allah'tan uzaklığın son noktasını teşkil ettiğini açıklamak için kullanılmış ve Allah'ın dilemesinin şirki bağışlamaya tealluk etmeyeceğine. onun dışındaki herhangi bir günahı ise isterse bağışlayacağına hükmetmiştir. Çünkü O'nun istediğinin reddi söz konusu olamaz. Ama bu, bizim bahsettiğimiz konunun dışındadır. Çünkü bu, Allah'ın müşrik olmayan herkesi bağışlayacağına delalet etmiyor ki "Ehl-i Kitab'ın müşrik olmaması, -İslam'ın getirmiş olduğu hak davet kendisine ulaştığı halde inadına ve büyüklenerek onu inkar eden kişilerin Allah tarafından affedilmeyeceğine dair deliller bulunmasına rağmen-, onların Allah tarafından affedilmelerini gerektirir", densin.

"Ve iman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin." Bu, daha önce geçen ıslahın emredilmesine ve ifsatın yasaklanmasına dair ifadelerin mefhumuna atfedilmiştir. Mana şöyledir: Müşrik kadınlarla, şirklerine devam ettikleri sürece evlenmeyin. ***"Ve mü'min bir cariye (eme), müşrik bir kadından -siz onu beğenseniz bile- daha hayırlıdır."*** Yani; vallahi, Allah'a ve

614. *Hac*, 22/17.
615. Tevbe, 9/31.
616. Nisâ, 4/48.

peygamberine inanmış bir cariye, hür bir müşrik kadından -güzelliğinden ve başka sebeplerden dolayı o müşrik kadını beğenseniz bile- daha hayırlıdır. ***"Eme"***, (*cariye*) kelimesinin aslı *"emeve"*dir. "Emeti'l-câriye", "O, cariye haline geldi" demektir. "Emeytühâ", "Onu cariye yaptım" ve "teemmet" de "O cariye oldu", demektir. ***"Ve müşrik erkekleri evlendirmeyin."*** Yani mü'min kadınları onlarla evlendirmeyin. ***"Onlar iman edinceye kadar (iman etmedikleri sürece)"***. Yani böylece o mü'min kadınlara denk oluncaya kadar. ***"Mü'min bir köle, müşrik bir erkekten daha hayırlıdır."*** Yani müşrik hür bir erkekten daha hayırlıdır. ***"Siz onu beğenseniz bile."*** Yani o müşrik erkeği soyundan veya kuvvetinden yahut da servetinden dolayı beğenseniz bile.

Sözün hülasası şudur: Aranızda itikat bakımından büyük uzaklık ve anlaşmazlık bulunan bu müşriklerle, onlara kız vererek de olsa, onlardan kız alarak da olsa sıhrî hısımlık yoluyla irtibat kurmanız caiz değildir.

Ehl-i Kitab kadınlarla ilgili hüküm ise Maide Sûresi'nde belirtilmiştir ki buna göre onlar bize helaldirler. Orada Ehl-i Kitab erkeğin, Müslüman kadınla evlenmesinden hiç söz edilmemiştir. Bu meselenin hükmünün "aslî yasak" şeklinde kaldığını söylemişler, bu görüşlerini sünnet ve icmâ ile de desteklemişlerdir ki Üstad da bu görüşü benimsemiştir. Fakat şöyle de denebilir: Aslolan, her şeyin mübah olmasıdır. Fakat şirkin çok kötü olduğunu göstermek için müşrik erkek ve kadınlarla evlenmenin haram kılındığına dair ve Ehl-i Kitab'ın bizim muamelemizin güzelliğini, dinimizin kolaylığını görmeleri, böylece onlarla aramızda bir ülfet meydana gelmesi için de onlara mensup kadınlarla evlenmenin helal olduğuna dair nass geldi. Ehl-i Kitab'la aramızda ülfet meydana gelmesi ancak onlara mensup kadınlarla evlenmek suretiyle olur. Çünkü erkek, kadın karşısında yetki ve otorite sahibidir. O, karısına iyi davranınca bu, onun mensubu olduğu dinin; hakka, doğru yola, Müslümanlarla gayri müslimler arasında adaletli olmaya, muhaliflere karşı hoş görülü olmaya davet ettiğine delalet edecektir. Ama Ehl-i Kitab erkeklerle Müslüman kadınlar arasında yapılacak evliliklerde bu fayda gerçekleşmez. Çünkü -özellikle de kadınlara İslam'ın verdiği hakları vermeyen dinlerde- kadın, erkeğin esiri durumundadır. Ehl-i Kitab'ın ve diğer din mensuplarının anlayışı böyledir. Doğrusu iki sûrede yer alan iki nass ile bu kasdedilmiş olabilir. Bundan sonra Ehl-i Kitab bir erkek ile Müslüman bir kadını evlendirmenin haram olduğuna delalet eden; Sünnet, icmâ veya ehl-i şirk ile evlenmenin yasaklanması ile ilgili olarak aşağıda gelen ta'lil (hükmün illetinin, sebebinin tesbiti) türünden bir takım deliller ortaya çıkarsa o delillerin de kendilerine ait hükümleri olur. Bu konuda "asıl" ile veya Kitab'ın nassı ile değil de işte bu delillerle amel edilir.

Ayette kullanılan ***"ve lâ tenkihû ... (evlenmeyin)"*** ve ***"ve lâ tünkihû ... (evlendirmeyin)"*** ifadeleri; kendilerini de, velisi bulundukları kadınları da sa-

dece erkeklerin evlendirecekleri, kadının tek başına müstakil olarak kendini evlendiremeyeceği, mutlaka velisinin olması gerektiği izlenimini vermektedir. Çünkü evlilik iki aile ve kabile arasında yeni bir akrabalık, sıhrî hısımlık tesis etmektedir ki bu ancak kadının velilerinin bu sorumluluğu üstlenmesi ile tamamlanır ve bir anlam ifade eder. Bununla birlikte yapılacak evliliğe kadının razı olması; dul ise açık açık; eğer utanma duygusu daha baskın gelen bâkire ise, en azından kabul anlamına gelen susma ile, evlendirilmesine izin vermesi şarttır.

Cumhur, ayette geçen *"eme"* ve *"abd"* kelimelerini cariye ve köle olarak tefsir etmiştir. Yani inanmış cariye, hür müşrik kadından -onun güzelliğini beğenmiş de olsanız- daha hayırlıdır, demektir. Aynı şekilde mü'min köle de, hür müşrik erkekten -onu beğenseniz de- daha hayırlıdır. Buradan hem mü'min hem hür erkeğin ve yine hem mü'min hem hür kadının da daha hayırlı olacağı rahatlıkla anlaşılır. Başkaları ise ayetteki *"eme"* ve *"abd"* kelimelerinin *"emetü'llah"* (*Allah'ın dişi kulu*) ve *"abdullah"* (*Allah'ın erkek kulu*) anlamında kullanıldığını söylemişlerdir. Buna göre mana şöyledir: Mü'min erkek de, mü'min kadın da Allah'ın kuludur, O'na itaat eder ve O'ndan sakınır. Bundan dolayı O'na şirk koşan kişiden daha hayırlıdır. Ayette *"eme"* ve *"abd"* kelimelerinin tercih edilmesi, daha hayırlı olmanın illetini (sebebini) belirtmektedir ki bunun izahı da şöyledir: Evlilikten maksat, fizikî anlamda sadece şehevî duygularının tatmini değil, eşlerin müşterek bir hayat yaşama ve her şeyde birlik içinde olma hususunda birbirlerine söz vermeleridir. Bu da ancak kadın, erkeğe güvenle baktığı; canı, malı ve çocukları hakkında kocası da ona itimat ettiği, bu hususlarda her birinin benzer sorumlulukları olduğu için koca, karısının da bu bakımdan kendisi gibi duyarlı olduğunu bildiği takdirde tahakkuk eder. Göze hoş gelen güzellik ise o kadında bu sayılan özelliklerin gerçekleşmesini sağlamaz, hatta ayrılığı buna mani olabilir. Çünkü inanç ayrılığı, sükun ve birliğin teminini imkansız kılar. Müşrik bir kadının; kendisine ihaneti haram, güvenilirliği vacip kılan, hayrı emreden, şerri yasaklayan bir dini yoktur. Bütün bunlar onun tabiatına ve içinde büyüdüğü aşiretin değerlerine havale edilmiştir ki bu değerler de putperestlik, hurafe ve vehimlerinden, şeytânî beklenti ve düşlerden ibarettir. Böyle bir kadın kocasına ihanet edebilir, çocuklarının akidesini bozabilir. Eğer kocası buna rağmen onun güzelliğinden hoşlanmaya devam ederse bu durum o kadının sapıklık içine dalmasına ve başkalarını da daldırmasına yardımcı olur. Eğer kocanın ona bakışı değişir, onu güzel görmezse ve kalben bu gidişatı çirkin bulma hali baskın çıkarsa da, içine düştüğü bu kötü durum, onun bu güzellikten zevk almasını engeller.

Halbuki Ehl-i Kitab bir kadın ile mü'min bir erkek arasında büyük bir ayrılık yoktur. Çünkü o kadın da Allah'a inanıyor, O'na ibadet ediyor; pey-

gamberlere, ahiret hayatına ve oradaki mükafat ve cezaya inanıyor. İyi işler yapmanın vacip, kötü işler yapmanın haram olduğu inancını taşıyor. Aralarındaki en önemli temel fark, Hz. Peygamber'in peygamberliğine ve onun peygamberliğinin tevhid, ibadet ve terbiye sahasındaki meziyetlerine iman meselesidir. Fakat genelde peygamberlere inanan birini, son peygamberin peygamberliğine inanmaktan alıkoyan şey; ya onun getirdiklerini ve bunların, diğer peygamberlerin getirdiklerinin benzerleri yanında zamanın ilerlemiş ve insanların eskiye göre daha fazlasını kabule hazır hale gelmiş olmasının gerektirdiği ilaveler olduğunu bilmemesi veya aslında iç dünyası itibariyle inandığı halde zâhiren inkar etmesi, bu hususta inatlaşmasıdır. İkinci ihtimal az görülür ve çoğu kere sebep birincisidir. Bu durumda kadın, kocası ile olan yakın ilişkisinden dolayı onun dininin hak ve güzel olduğunu anlama, o dini tebliğ eden zâtın hayatına ve Allah'ın onu desteklediği apaçık ayetlere vâkıf olma noktasına çok yaklaşabilir ve neticede imanen kemâle erebilir, Müslüman olabilir. Böylece eğer her iki halde de iyilerden ise ona iki defa sevap verilir. Ama Ehl-i Kitab bir erkek ile Müslüman bir kadın arasında evlilik olsa böyle bir hikmet görülmez. Erkek, kadın üzerinde yetki sahibi olduğu için ve kadın da genellikle cahil ve bildiklerini ifadede zayıf olduğu için onun kendi dininin haklılığına kocasını ikna etmesi kolay olmaz. Hatta kadının onu ıslah etmesinden çok, onun kadını ifsat etmesinden, inancından saptırmasından endişe edilir. Bu mana, ayetin ***"Onlar cehenneme çağırırlar"*** kısmında, müşriklerle evliliğin yasaklanmasının ta'lilinden (illetinin, sebebinin açıklanmasından) anlaşılır.

"Onlar cehenneme çağırırlar." ***"Onlar"*** ifadesi ile, yukarıda sözü edilen müşrik erkekler ve müşrik kadınlar kastedilmektedir. Yani sözleriyle ve fiilleriyle, cehenneme girmeye sebep olacak şeylere davet etmek, onların işlerindendir. Evlilik bağı, bu davetin etkili olmasında en güçlü destektir. Çünkü evlilik bağının olduğu yerde bir çok konuda hoşgörü ve müsamaha hakim olur. Kadın olsun erkek olsun müşrik birisine karşı gösterilecek her türlü müsamaha ve kolaylık sakıncalıdır ve bunlardan bir şerden nasıl kaçınmak gerekiyorsa o şekilde kaçınmak gerekir. Çünkü bu durumda müşriklerin içinde bulundukları çeşitli şüpheler ve saptırma hareketleri vasıtasıyla bazı şirk inançlarının mü'min erkeğe veya kadına sirayet etmesinden endişe edilir. Mesela kendileri ile Yaratıcı arasında vasıta edindikleri hakkında *"Onlar bizim Allah katındaki şefaatçilerimizdir"*[617], *"Biz onlara sırf bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz"*[618] demeleri bu tür saptırma ve şüphe örnekleridir. Bunlar, insanların çoğunun mübtela olduğu, müşriklerle beraber olup içli dışlı yaşayan semavî din mensuplarının kurtulamadıkları

---

617. Yunus, 10/18.
618. Zümer, 39/3.

şüphelerdir. Onlar da şirke farkında olmadan girdiler. Çünkü müşriklerin ibadet ettikleri şeyleri, o şeylerin bizzat kendilerini değil, peygamberlerini ve reislerini aracı ve şefaatçi edinmişlerdi. Onlar bunun, kendilerine emredilen, dinlerinin temeli yapılan, ruhlarının ve akıllarının yükselmesi için esas kabul edilen tevhide aykırı olmadığı kanaatinde idiler. Kelimelerin zahiri manalarına aldandılar, bir şeyin ismini değiştirmenin, o şeyin mahiyetini de değiştirdiğini sandılar. Onlar Allah'tan başkasına ibadet ettiler fakat bu hareketlerine ibadet demediler, bunun yerine "tevessül" gibi "şefaatini isteme" gibi kelimeler kullandılar. Allah'tan başkasını tanrı ve rab edindiler ama onun hakkında bu kelimeleri kullanmadılar, ona "şefaatçi" dediler, "vesile" dediler. Onu tanrı veya rab edinmenin; ona bu ismi vermek olduğunu veya onun bağımsız olarak yaratıcı, rızık verici, diriltici, öldürücü olduğuna inanmak olduğunu vehmettiler, böyle bir kuruntuya kapıldılar. Halbuki eğer onlar izinden gittikleri müşriklerin inançlarına dönüp baksalardı Allah'ın *"Allah dışında, onlara zarar da fayda da vermeyecek şeylere ibadet ediyorlar ve bunlar bizim Allah katındaki şefaatçilerimizdir, diyorlar"*[619], *"Onlara, onları kimin yarattığını sorsan, şüphesiz Allah, derler"*[620] ayetlerinde anlattıkları gibi olduklarını görürlerdi. Şimdi müşriklerle onlardan nefret ederek ve hoşlanmayarak bir arada yaşamak, içli dışlı olmak daha önceki bütün semavi dinleri bozmuşsa; ya onların erkek ve kadın olarak eş edinilmelerinin tesirine ne demeli? Bu tesir, onlara karşı tam bir sükunet içinde olmaya, onları sevmeye ve onlara karşı merhametli olmaya davet etmez mi? Bu, onların cehenneme girmelerine, bedbahtlıklarına ve mahvolmalarına sebep olmaz mı? Müşrik kocanın, dininin gereği olarak yapacağı davet, çağrı budur.

"Allah da izni ile cennete ve bağışlanmaya çağırır." Bunu, peygamberleri vasıtasıyla gönderdiği dininin ihtiva ettiği, akılları putperestlik vehimlerinden –ki bazı yaratıklara bir takım uluhiyyet özellikleri vermek de bu kabildendir– kurtaran saf tevhid inancıyla ve ibadeti, gaybî otoriteyi sadece Allah'a tahsis etmek suretiyle yapar. Tevhid ehli mü'minin, bir günaha bulaşınca veya bir hata işleyince O'nun bağışlamasına hak kazanması ve cennete girmesi için birinci sebep işte budur. Çünkü bu mü'minin işlemiş olduğu hata ruhunu sarmaz, kalbini katılaştırıp ona hakim olmaz ve dolayısıyla da o kişi şirret birisi olmaz. Zira onun işinde genelde Allah'ın hakimiyeti söz konusudur. *"(Allah'tan) sakınanlara eğer şeytânî bir vesvese gelirse onlar (Allah'ı) hatırlarlar ve hemen (doğruyu) görürler."*[621]

Netice itibariyle ***"Allah da izni ile cennete ve bağışlanmaya çağırır"*** ayetinin manası şudur: Allah'ın izni, iradesi, hidayeti ve muvaffak kılması ile

619. Yunus, 10/18.
620. Zuhruf, 43/87.
621. A'râf, 7/201.

cennete ve mağfirete ulaştıran şey, O'nun davetidir ki mü'minlerin hayatında da bu davet hakimdir ve bu davet, müşriklerin daveti ile tezat halindedir. Müşrikler, hayatlarında hakim durumda bulunan ve cehenneme götüren şirke davet ederler ki şirkin cehenneme götürmesinin sebebi de, onların kötü bir tercih yaparak onu seçmiş olmalarıdır. Burada "müşrikler" ve "mü'minler" arasında mukâbele vardır. Bu iki sınıf, birbirine ters istikamette en uç noktalardır. Yine bu ayetten şu da anlaşılır: Müşriklerin, içinde bulundukları bu durum, kendi yanlış tercihlerinden ve amelleri ile ilgili kötü tasarruflarından kaynaklanmaktadır. Mü'minlerin içinde bulundukları durum ise kendi amelleri ve tesbitleri olmayıp Allah'ın vaz'edip, O'nun izni ile peygamberlerinin tebliğ etmiş olduğu ve yaratıklarını yönlendirdiği dindir.

Üstad Abduh bu konuda başka bir husus daha zikreder: Burada ***"Allah"*** lafzından maksat, O'na inanan mü'minlerin O'nun hakkında düşündükleri gibi tek olup, hiç bir şeye muhtaç olmayan, eşi-benzeri bulunmayan, yardımcısı, veziri olmayan, yaratıkları ile arasında kendisini onların yararına veya zararına sevketmek üzere aracı bulundurmayan Zât'tır. Onların inancına göre O yaptığını, kadîm (ezelî) ilmine göre kadîm iradesi ile yapar; meydana gelen olayların, O'nun bu iki sıfatı üzerinde de, başka sıfatları üzerinde de hiç bir tesiri yoktur. İşte mü'minleri cennete davet eden asıl şey, onların Allah hakkındaki bu inançlarıdır. Çünkü faydalı ve güzel amellerin menbaı; faziletli huyların kaynağı bu inançtır. O faziletli huylara sahip olan kişi de, yapmış olduğu iyi işler dolayısıyla cenneti, bazan yaptığı halde imanının, devamına ve kendisini çepe çevre saracak şekilde dalıp gitmesine mani olduğu kötülüklerden dolayı da bağışlanmaya hak kazanır. Onların inançları bu konuda asıl durumundadır. Çünkü bir kişinin imanı sağlam olursa İslam dinine tâbi olma, hayatına bu din ile yön verme hususundaki kararlılığı da sağlam olur. Dilde bu tür kullanımlar vardır. Bir şey zikredilip; onun çoğunlukla bulunduğu durum ve onun sarf yeri kasdedilir. Mesela "*Kulum nafilelerle bana yaklaşmaya öyle devam eder ki nihayet ben onu severim. Onu sevdiğimde de duyan kulağı, gören gözü ... olurum*"[622] rivayetindeki kullanım da böyledir.[623] Çünkü bu inanç, onun şuuruna, duyu organlarına hakim olur ve her türlü nefsî ve bedenî amelinde asıl durumunu alır.

Şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: Müşrik kadınlarla evlenmenin haram oluşundaki bu illet, Ehl-i Kitab kadınlarla evlenmede de vardır. Ehl-i Kitab kadın da hayat tarzı ile, söz ve fiilleriyle mensubu olduğu bozuk inanca ve dininin, aslında İslam ile uyuşan noktalarının dışında olup bu bozuk inanca bağlı amellerine davet eder. O, Allah'a, peygamberlere ve ahiret gününe

622. Buhari, *Rikâk*, 38.

623. Gaybi konularla ve kudsi hadis konusuyla ilgili hatırlatmalarımız için *Menar Tefsiri*'nin I. Cildi'ndeki 101., 202. ve 229. dipnotlara bakınız. (Yayıncı)

iman gibi geneli itibariyle sahih iman sayılan hususlarda kocası ile uyum halinde ise de Allah'ın oğulları ve denkleri olduğunu söylemek suretiyle ondan farklıdır. Farklı olduğu bu hususlar, cehenneme davet sayılan hususlardandır. Kadın kocası ve çocuğu üzerinde daha baskın olabilir ve onları kendi inancına doğru çekebilir. Bundan dolayı Şîa'dan bazıları Ehl-i Kitab kadınlarla evlenmenin haram olduğu kanaatindedirler.

Bu itiraza cevap olarak şunları söyleriz: Eğer iki mesele arasında illet birliği olsaydı Kur'ân, Ehl-i Kitab olan iffetli (muhsan) kadınla evlenmenin caiz olduğunu açık açık söylemezdi ve ümmetin Şîa'ya mensup bu küçük azınlık dışındaki çoğunluğu selefi ile halefi ile bu konuda ittifak etmezdi. Kur'ân ve Sünnet, bir çok meziyet ve hüküm bakımından ikisini farklı kabul etmişken bu iki grup; yani Ehl-i Kitab ile müşrikler nasıl aynı olabilirler ki?! Kur'ân müşriklerle mü'minleri hiç bir hükümde bir tutmamıştır. Halbuki mü'minlerle ehl-i kitabı bir tuttuğu hükümler vardır. İşte bazı misaller:

"İman edenler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîler; kim Allah'a ve ahiret gününe iman ederse ve salih amel işlerse onların Rabları katında mükafaatları vardır, onlara korku yoktur ve onlar üzülmezler."[624]

"De ki: Ey Ehl-i Kitab! Sizinle aramızda aynı olan bir söze gelin; Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim, O'na hiç bir şeyi şirk koşmayalım, Allah'ın dışında kimimiz, kimimizi Rab edinmesin."[625]

"Deyiniz ki: Biz Allah'a ve bize indirilenlere; İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a ve Torunlara indirilenlere; Musa'ya ve İsa'ya verilenlere ve Rablerinden peygamberlere verilenlere iman ettik. Onlardan hiç birini diğerlerinden ayırmayız. Ve biz sırf ona inanmışız."[626]

"De ki: Bizimle Allah hakkında tartışıyor musunuz? Halbuki O, bizim de Rabbımız, sizin de Rabbınız; bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz de size. Ve biz sırf O'nu kabul etmişiz."[627]

"'Ehl-i Kitab ile -onlardan zulmedenler müstesnâ- ancak en güzel şekilde mücadele edin ve "bize indirilene ve size indirilene inandık; bizim ilahımız ve sizin ilahınız aynıdır. Ve biz sırf ona inanmışız' deyin."[628]

Bunlar gibi daha birçok ayet vardır. Bu ayetler; Müslümanların ve Ehl-i Kitab'ın ilahlarının aynı, Rablarının aynı, kendilerine indirilen şeyin özü ve hedefi -ki Allah'a, O'nun birliğine, öldükten sonra dirilmeye iman ve salih ameldir- itibariyle aynı olduğunu açıkça ifade ederler. Yalnız bu ayetler son

---

624. Bakara, 2/62.
625. Âl-i İmrân, 3/64.
626. Bakara, 2/136. Bunun bir benzeri de Âl-i İmrân (3/84) Sûresi'ndedir.
627. Bakara, 2/139.
628. Ankebût, 29/46.

kısımlarında davet konusu olan şeyi ve aradaki farkı da beyan ederler ki bu da bizim sırf O'nu kabul eden Müslümanlar olduğumuz; onların ise sonradan bozulma ile karşı karşıya kaldıkları; içlerinden bazılarını onlar için Allah'ın yetki vermediği düzenlemeler yapan, helaller, haramlar tesis eden Rablar edindikleri, işlerinde sadece Allah'a itaat eden O'nu kabul eden kişiler olmadıklarıdır. Bu ise onlardan hakiki ilim sahiplerinin ve tarihçilerin de inkar etmedikleri bir husustur. Hatta onlar; eğer bozulma ve tukûs (ayin) dedikleri veya başka adlar verdikleri düzenlemeler olmasaydı ahlâklarının bozulmayacağını, kalplerinin hastalanmayacağını, birliklerinin dağılmayacağını ve neticede de İslam ile ilgilerinin bu noktada olmayacağını, söylerler. Bizim dinimizin aslı, onlara nasip olmayan bir inayetle korunmuş olduğu halde bizden de karış karış, arşın arşın onların izledikleri yolu takip edenlerin başlarına bunlardan bir şeyler geldi ve biz, İslam davetcisinin onları davet ettiği gibi bizi de o aslı ikame etmeye davet edecek kimselere muhtaç hale geldik. Arada bir fark yok. Yalnız şimdi herkesin davet edilmesi gereken o asıl mevcuttur, olduğu gibi korunmuştur; eksik olan, onun ikame edilmesi, onunla amel edilmesidir. O asıl, Müslümanların zamanımızda bir zevk vasıtası ve ticarî metâ haline getirdikleri Kur'ân-ı Kerim'dir. Ama Müslümanlar onu ikame etmeye, onunla amel etmeye davet etmiyorlar. Hatta onlardan kimi onunla amel etmenin haram olduğunu söylüyor ve buna da *ictihad* diyor. Onlara göre ictihad yasaktır. Onlar aptalca bir şüphe ile Kur'ân'ı yasakladılar. Bu, delile dayalı ilmin (istidlâlî ilmin) yasaklanmasıdır. Onun yasaklanması da İslam gerçeğinin yasaklanması, onun kaynağından yüz çevirilmesidir; İslam akaidinin, sonradan ortaya konmuş kelam kitaplarından alınmasının, Allah'ın koruma altındaki kitabından alınmasına tercih edilmesidir; İslâmî hükümlerin, hatta bunlardan ibadetle ilgili olanlarının bile fıkıh kitaplarından alınmasının, Kur'ân'dan ve Rasulullah'ın Sünneti'nden alınmasına tercih edilmesidir. Edep, fazilet, hikmet, mev'ize, yüksek siyaset ve örnek toplumsal kanunlar olarak Allah'ın Kitabı'nda ve Rasulü'nün Sünneti'nde yer alan şeyler duruyor. Halbuki bunlar onların kitaplarında yok. Onlar, Kur'an ve Sünnet'te yer alan bunların dışındaki şeylere ihtiyaç duymadıkları için ona bağlı olarak bunlara da ihtiyaç duymuyorlar. Sanki onların Kur'ân ilimlerine ve bilgilerine en ufak bir ihtiyaçları yok. Allah, kendi haline terkedilmekten korusun!

Ehl-i Kitab ile aramızdaki fark, Kitab ve Sünnet ile amel eden ihlaslı muvahhitlerle Rasulullah'ın (s) bize bıraktığı ve -*Muvatta*'daki hadiste olduğu gibi- kendilerine yapıştığımız sürece dalalete düşmeyeceğimiz bu iki muazzam değeri terkedip onlardan uzaklaşan bid'atçılar arasındaki farka benzediğine göre, nasıl olur da Allah'ın hükmünde Ehl-i Kitab ve müşrikler gibi olabilir?!

Netice itibariyle Ehl-i Kitab kadının hayatındaki batıl durum, onun dininin aslına aykırıdır. O ve mensubu olduğu topluluk sonradan bir takım zayıf şüphelerle karşı karşıya kalmışlardır ki hakkı bilen bir mü'min erkeğin, onun şüphelerini giderip hakkı ona tanıtması ve onun doğruya dönmesini sağlaması kolay; böyle bir kadının, açık delil karşısında o şüphe ile üstünlük sağlaması, sonradan olma şüphe ile ilk sünneti (önceki yolu, uygulamayı ve kuralı) ortadan kaldırması ise zor olur. Zamanımızda Müslümanlar ile Ehl-i Kitab arasındaki karşıtlığın sebebi kralların ve başkanların izlediği siyasettir. Eğer biz Kitabı ortaya koysak, onlar da koysalar mutlaka birbirimize yaklaşırız ve hep birlikte Yüce Kur'an'ın bize gösterdiği ve bizi yönlendirdiği o asla döneriz. Yalnız hiç şüphesiz bu durum kişiden kişiye değişir. Taklit seviyesindeki bir Müslüman, bilgili bir Ehl-i Kitab kadın ile evlenirse, o kadının, kocasının geleneklerini bozması ve erkeğin ona verecek bir şeyinin olmaması da muhtemeldir. Bunun da bilinmesi gerekir.

Tefsir'in birinci basımı esnasında yazdıklarım bunlar. Fakat daha sonra gördüm ki bir çok Mısırlı genç Batılı (Frenk) kadınlara kapıldı ve onlarla evlendi. O kadınlar, bunların dînî ve örfî hayatlarını ifsat ettiler, neticede bunlardan bir kısmı boşanmak ve bir hayli para ödemek zorunda kaldı. Bunlardan zengin birisi, Fransız karısı tarafından öldürüldü ve kadın gelip onun mirasına da tâlip oldu. Bu erkeklerden az bir miktarı da karısının hidayetine ve Müslüman olmasına sebep oldu. Şimdi hastalık, Müslüman kadınlara da sirayet etti. Bazı Müslüman ve zengin kadınlar, dinlerine aldırmaksızın, aşık oldukları Batılı (Frenk) erkeklerle evleniyorlar. Zaten onların, dinleri hakkındaki bilgileri de o dinin ana-babadan intikal etme isminden ibaret. Hiç şüphesiz fitne büyüdü. Allah memleketi, bu fitnenin şerrinden muhafaza buyursun. Onun bu muhafazası da ancak, yeniden İslamî terbiyeye dönülmesi ve yönetimin ıslahı ile mümkün olacaktır.

Allah daha sonra ***"ayetlerini insanlara açıklar"*** diyor. Yani dininin hükümlerine ait delilleri insanlara açıklar. Onlara ne zaman bir hüküm ifade etse, mutluluğun ve maslahatın, kendisinin onlar için yapmış olduğu düzenlemelerde olduğunu görmelerini sağlayacak şeyler vasıtasıyla mutlaka onun hikmetini ve faydasını açıklar. ***"Belki ibret alırlar"***, ibret alırlar da doğru davranışlar içinde olurlar. Bir hükmün, onu uygulayana sağlayacağı fayda bilinmezse onu uygulayan kişi çok geçmeden ondan bıkar ve onu terkeder, unutur. Ama onun illetini (sebebini), delilini, kendi maslahatına ve beraber yaşadığı kişilerin maslahatına uygunluğunu bilirse o zaman ona layık olan davranış şekli; ona sahip çıkmak, onu gereği gibi yerine getirmek, devam ettirmek olur. O kişi bu hükmün şeklen yerine getirilmesi eğer ondan beklenen gayeyi gerçekleştirmiyorsa böyle şeklî bir ifa ile yetinmez. İslam hukukçuları bu anlayışla *"Hüküm, mevcut olup olmama bakımından*

illete tâbidir; illet varsa hüküm de vardır, illet yoksa hüküm de yoktur. Nassla ifade edilmiş bir mesele ile arasında illet müşterekliği olan meseleye, o nasla ifade edilen meselenin hükmü verilir" demişlerdir. Biz keşke bu kaidelerle amel etsek de aklî değerlendirme yapmaksızın *zâhir*lere yapışmasak. Ve keşke o zâhirler, Kitab ve Sünnet'in zâhirleri olsa. Halbuki onlar, kiminin yaşadığı tarihi bildiğimiz, kimisinin ise durumu meçhul olan bir takım müelliflere ait sözlerin zâhirlerinden başka bir şey değil. Şikayet sadece Allah'a: Allah'ım! Kurtuluşa erenlerden olabilmemiz için unuttuklarımızı bize hatırlat ve bize Senin Kitabın'dan ibret almayı ve onunla amel etmeyi nasip et!

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ ﴿222﴾

222- Ve sana ay hali kanını soruyorlar. De ki: O, ezâdır (sıkıntıdır). Ay hali vaktinde kadınlardan uzak durun. Temizlenmelerine kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri zaman onlara, Allah'ın emrettiği taraftan gelin. Şüphesiz Allah tevbe edenleri sever ve temizlenenleri sever.

223- Kadınlarınız, sizin için tarladır. Tarlanıza istediğiniz şekilde (istediğiniz yerden, istediğiniz zaman) gelin. Kendiniz için takdim edin. Allah'tan sakının ve bilin ki O'nunla karşılaşacaksınız. Ve mü'minlere müjdele.

Kadınların Ay Hali ve Evlilerin Fıtri Sınırları

Bu, *"vav"* harfi ile atfedilmiş olarak zikredilen soruların üçüncüsüdür. Hem önceki kısım ile hem de kadınlarla ilgili hükümlerden olması bakımından, daha sonra gelecek kısım ile irtibatı vardır. Halbuki başka konularla araları ayrılmış halde daha önce geçen sorular aynı konuda değillerdi ki birbirleri üzerine atfedilsinler. Onlar müteaddit şeyleri anlatmadaki ana kurala (asla) göre zikredildiler.

Bu sorular Araplarla Yahudilerin birlikte yaşadıkları Medine'de soruldu. Yahudiler ay hali ve kan konusunda aşırı titizdiler. Bu konu, tamamına Tevrat dedikleri Sifrler'den Levililer'in on beşinci faslında zikredilir. Oradaki hükümlerden bazıları şunlardır: Ay halindeki kadına dokunan herkes *necis* (pis, kirli) olur. Onun yatağına dokunan herkes elbisesini yıkar ve kendisi de su ile yıkanır; akşama kadar necis olur. Onun üzerine oturduğu bir eşyaya dokunan kişi de elbisesini yıkar ve kendisi de su ile yıkanır; akşama kadar

necis olur. Bir erkek onunla yatarsa ve ona onun kanı bulaşırsa yedi gün necis olur. O kadının üzerine uzandığı, yattığı her şey necis olur... Onlara göre erkekten kan gelirse onun için de buna benzer hükümler vardır.[629]

Hıristiyanlar ise -kendilerinden nakledildiğine göre- ay halini önemsemiyorlardı. Onlar da bir çok yerde Araplarla karışık yaşıyorlardı.

Rivayet edildiğine göre cahiliye dönemine mensup kişiler ay halindeki kadınlarla beraber oturmazlar, onlarla birlikte yemek yemezlerdi. Onlar da Yahudilerin ve Mecusilerin yaptıkları gibi yapıyorlardı.

Zevklerle ve şehvetle ilgisi olan hususlara ait dînî meselelerde kayıtsız kalmak, insanların genel tavırlarındandır. Bu konulara dair aslında onların menfaat ve maslahatları için yapılmış dinî düzenlemelerle tesbit edilen sınırlamalara riayet etmezler. Müslümanların, Ehl-i Kitab hakkında bildiklerinin farklı olması, insanı ay halinin, bu ıslahatcı dindeki hükmünü sorma hususunda tahrik eden şeylerden oldu. Az sonra zikredeceğimiz Enes hadisinde olduğu gibi bunu sordular ve Allah da Peygamberine cevap olarak bu ayetleri indirdi:

"Sana ay hali kanını soruyorlar." Yani onun hükmünü soruyorlar. Ayette geçen ***"el-mehîd"*** kelimesi, *"malum kan"* (*hayz*), demektir ki bu da sıhhî ve biyolojik bir işlev görmek üzere rahimden belli zamanlarda, kendine özel bir nitelikte çıkan ve ardından, neslin devamı için evliliğin hedefi olan dölleme (telkîh) olduğu takdirde rahimi hamile kalmaya hazır hale getiren kandır. Mehîd da, hayz gibi masdardır ve kalıp olarak mecî ve mebît gibidir. Diğer taraftan bu kelime, hayz zamanı ve yeri anlamında da kullanılır. Arapçada hayızlı kadın anlamında, "hâid" denir, kelimenin sonuna müenneslik tâsı getirilmez. Çünkü bu sadece kadınlara özel bir sıfattır. "Hâid" kelimesinin çoğulu ("Râki'" ve "rukke'" gibi) "huyyed" dir. Bu kelimenin, sonuna müenneslik getirilerek 'hâida" (çoğulu hâidât) şeklinde kullanıldığı da vardır. Burada "mahîd" kelimesinden önce ona muzâf olarak "mahal" kelimesi takdir etmeye gerek yoktur. Çünkü Şâri'e ancak hüküm sorulur.

"De ki: O, ezâdır (sıkıntıdır). Ay halinde kadınlardan uzak durun. Temizlenmelerine kadar onlara yaklaşmayın." Allah hükümden önce illetini söyledi ve hükmü o illete bağladı. Sebep hükmün, bu meseleyi önemsemeyen ve kendilerine kısıtlama getirilmesini "tahakküm" olarak değerlendiren kişilerce kolaylıkla kabul edilmesi ve bunun, Yahudilerin düşündükleri gibi "taabbüdî" olmayıp, onların maslahatını hedef alan bir hüküm olduğunun bilinmesidir. Burada *"yaklaşma"*nın yasaklanmasından maksat, yaklaşma ile hedeflenen ve yaklaşma olduğu takdirde onunla birlikte bulunan şeyin yani cinsî ilişkinin yasaklanmasıdır. Buna göre denmek istenen şudur: Erkeklerin,

629. Karşılaştırarak bkz. *el-Kitâbu'l-mukaddes* (Arapça), Stockholm 1984, s. 182-183; *Kitabı Mukaddes* (Türkçe), İstanbul 1991, s. 115-116. (Çev.)

ay hali vaktinde karıları ile cinsî ilişkiyi terketmeleri gerekir. Çünkü onlarla cinsî ilişkide bulunmak, ezaya ve zarara sebep olur. Erkek bu ezadan uzak olsa bile kadın, hemen hemen ondan uzak olamaz. Zira bu ilişki, kadın üreme organlarını rahatsız eder. Üstelik bu organlar, o esnada başka bir tabiî görevle yani o malum kanı dışarı atmakla meşgul olduğundan, üreme faaliyeti için hem hazır değildir, hem de bunu yapabilecek güçte değildir.

Celal, diğer müfessirlerin izinden giderek buradaki ***"ezâ"***yı, *"kazir" (pis, kirli, kirlilik)* diye tefsir etmiştir[630]. Halbuki onun zahirinin esas alınması -ki zarar demektir- tıpça da kabul edilmiştir. Bunun bırakılıp başka şeyin alınmasına ihtiyaç yoktur. Kur'ân'ın bu hükmü ay halindeki kadını, ona veya elbisesine yahut yatağına dokunan herkesi necis (pis, murdar) sayan aşırıların ifratları ile ay halindeki kadınla ilişkide bulunmakta ezâ ve kirlilik bulunduğu halde bunu helal sayan ve meseleyi hafife alan kimselerin tefritleri arasında yer alan orta bir hükümdür.

Ayet-i kerimenin "ibâre"si ile hüküm tekit edilmektedir. Çünkü ayet önce ay halinde iken kadınlardan uzak durulmasını emretmiştir ki bu, -kinaye yoluyla- onlarla cinsî ilişkinin terkedilmesi anlamına gelir. Ayet daha sonra, *"nehiy" (yasaklama, olumsuz emir)* kipi ile bu uzak durmanın süresini beyan etmektedir. Bu te'kidin hikmeti, kadınlarla ilişkide bulunma hususundaki doğal arzuya karşı direnmek ve bu arzuyu ezâ verme noktasında durdurmaktır.

Bazıları buradaki "uzak durma"nın ve "yaklaşmama"nın kinaye değil, hakikat olduğunu zannediyorlardı ve ay halinde iken kadınlardan uzaklaşmak ve onlara hiç yaklaşmamak gerektiği kanaatini taşıyorlardı. Fakat Hz. Peygamber bunlara burada haram kılınan şeyin, cinsî ilişki olduğunu açıkladı. Enes b. Mâlik anlatıyor: Yahudiler ay halindeki kadınlarla birlikte yemek yemiyorlar, evlerde onlarla bir arada bulunmuyorlardı. Hz. Peygamberin ashabı bunu sordular ve Allah ***"Sana ay hali kanını soruyorlar. De ki: O, ezâdır (sıkıntıdır)..."*** ayetini indirdi. Rasulullah da "*Cinsî ilişki hariç her şeyi yapın*" dedi[631]. Hızâm b. Hakîm'in, amcasından yaptığı rivayete göre de amcası, Rasulullah'a (s) "Karım ay halinde iken bana ondan ne helal olur?" diye sordu ve o da "*İzârın*[632] *üstündeki senin hakkın*" dedi[633]. Yani "göbekten yukarısı" demek istedi.

Bazıları buradaki yasağı, "neticede cinsî ilişkide bulunma hususunda kendine güvenemeyip bu hususta endişesi olanlara ait" bir yasaklama olarak

630. Celal, *Tefsîru'l-Celaleyn*, I, 33.
631. Bkz. Müslim, *Hayz*, 16; Ebu Davud, *Taharet*, 102; *Nikah*, 46;Tirmizî, *Tefsiru'l-Kur'ân*, (no:2977); Nesâî, *Taharet*, 181; *Hayz* 8.
632. İzar, o zamanda genelde iki parçadan oluşan elbisenin, vücudun belden aşağı kısmını örten parçasına denir. (Çev.)
633. Ebu Davud, *Taharet*, 82.

yorumladılar. Sanki yukarıdaki soruyu soran da böyle idi, gibi. Bazıları ise bu hadisin, birinci hadisi ve o manadaki hadisleri tahsis ettiğini söylediler. Buna göre erkek, bu durumdaki karısının vücudunun, ancak göbeği ile dizi arası dışında kalan kısmından yararlanabilir. Fakat bu, "mefhum-i muhalefet" yoluyla yapılmış bir tahsis olur ki bu konuda usulcüler arasında önemli görüş ayrılığı olduğu malumdur.

Hamza, Kisâî ve Âsım ayetteki ***"yethurne"*** kelimesini ***"tâ"*** harfinin şeddeli hali ile ***"yettahherne"*** şeklinde okudular ki bunun aslı *"yetetahherne"*dir. Diğerleri ise şeddesiz olarak *"yethurne"* diye okumuşlardır.

"Temizlendikleri zaman onlara, Allah'ın emrettiği taraftan gelin." Ayetteki ***"Hattâ yethurne"*** kısmında ifade edilen ***"tuhr"***dan (*temizlenme, temiz olma*) maksat, aybaşı kanının kesilmesidir ve bu da kadınların kendi fiilleri ile olmayan bir şeydir. Fakat "tetahhur" (temizlenme), kadınların kendi fiillerindendir ve "tuhr"un peşinden olur. Bununla ne kasdedildiği hususunda çeşitli görüşler vardır. Bir kısım alimlere göre bundan maksat, "kan izini yıkamaktır". Mücahid ve İkrime; "kanın kesilmesi, kadını kocasına helal kılar, fakat kadın abdest almalıdır" derler. Cumhura göre ise maksat, eğer mevcutsa ve bir mani de yoksa su ile yıkanmak (gusletmek), aksi takdirde teyemmüm etmektir. Hanefilere göre kan, on günden önce kesilmişse o kadın, gusletmedikçe kocasına helal olmaz. Ama on günde kesilmişse gusletmese de kocasına helal olur. Bu da ilginç bir ayrıntıdır.

Ayette *"o (kadın)lara gelme"*nin emredilmesinden maksat, onlara yaklaşma hususunda getirilen yasağı kaldırmak, bunun şartını ve kaydını (hangi sınırlar içinde olacağını) açıklamaktır. Zâhire bakılırsa ***"onlara, Allah'ın emrettiği taraftan gelin"*** ifadesindeki emirden maksat, tekvînî emirdir. Yani "Yüce Allah'ın, fıtratı, kendisine karşı arzulu yarattığı ve sünnetullahın da neslin korunmasını ona bağladığı yerden gelin" demektir ki o yer üreme yeridir. Diğer taraftan buradaki emirden maksadın, Allah'ın, "evlilik talebi" ve "ruhbanlığın haramlığı" şeklindeki hükümlerinin olması da muhtemeldir. Buna göre Müslümanın, ibadet ve Allah'a yaklaşmak kasdıyla evliliği terketmeye hakkı yoktur. Çünkü Yüce Allah, nefislerimizden, kendileri ile huzur bulmamız için eşler yaratmak ve bizi *"Ey Rabbimiz! Bize göz aydınlığı eşler ve nesiller ver."*[634] ayeti ile de kendisine böyle dua etmeye yönlendirmek suretiyle bize ihsanda bulunmuştur. Allah tarafından yapılmış düzenlemeyi ve yine O'nun tarafından kulları için bir ihsan ve nimet kabul dilen şeyi terkederek Allah'a yaklaşılmaz. Kadınlara dînî-hukûkî (şer'î) evlilik içinde ve üremeyi sağlayacak taraftan gelmek, en büyük ibadetlerdendir. Gücü olduğu halde ve bir mani de yokken bunu terketmek ise Allah'ın, hem mahlukatındaki hem de dinindeki sünnetine (sünnetüllaha) muhalefettir. Hz. Peygamber

634. Furkan, 25/74.

"Sizden birinin, fercinde de (karısı ile olan ilişkisinde de) sadaka vardır" buyurunca "Ya Rasulullah! Bizden biri şehvetini gideriyor ve ona bundan dolayı sevap (mı) oluyor?" dediler. O da *"Baksanıza! Şayet onu haram bir yolda giderseydi ona günah olmaz mıydı?"* dedi[635]. Bu soruyu soranlar sanki İslam'ın da diğer dinler gibi olacağını, nefse azap etmeyi, fıtrata muhalefeti ibadet sayacağını sanıyorlardı. Asla! İslam hiç şüphesiz fıtrat dinidir. İnsanları, taşkınlığa düşmeden, kasıt ve niyet ile fıtratı ayakta tutmaya davet eder.

"Şüphesiz Allah tevbe edenleri sever." Yani şehvetin baskısı ile fıtratın gidişatına (sünnetine) muhalefet edip karılarına ay halinde iken veya Allah'ın yasakladığıi taraftan yaklaştıkları takdirde tevbe ederek kendisine dönenleri, o kötü fiilleri üzerinde ısrar etmeyenleri sever. ***"Ve"*** maddî ve manevî kirlerden (hadeslerden), ***"temizlenenleri"***, kötü fiil işlemekten uzak duranları ***"sever."*** Hatta bu gibiler Allah katında, pisliklere bulaşıp da sonra onlardan tevbe edenlerden daha sevimlidir.

"Kadınlarınız, sizin için tarladır. Tarlanıza istediğiniz şekilde (istediğiniz yerden, istediğiniz zaman) gelin." Allah bir önceki ayette ay halinin hükmünü açıkladı ve ay halinden sonra kadınlarla ilişkinin helal olduğunu belirtti. Bu ayette ise bu ilişkinin hikmetini açıklamaktadır ki evliliğin meşrû kılınmasının sebebi de o hikmettir ve bu ilişki, fıtratın (yaratılışın) gereğidir. Söz konusu hikmet, üremek ve çocuk meydana getirmektir. Çünkü tarla, bitki bitiren yerdir. Çocuk meydana getirmek de bitki bitirmek gibidir. Bu hoş, nezih, beliğ ve *istiare* olarak güzel ifade, *"onlara, Allah'ın emrettiği taraftan gelin"* lafzından anlaşılan mananın açık ifadesi veya beyanıdır. Allah, şöyle diyor: Eşlerden her birinin fıtratına (yaratılışına) diğerine karşı arzu yerleştirmek suretiyle tekvînî emir şeklinde ve evliliği dînî bir iş, sevap ve Allah'a yaklaşma vasıtası yapmak suretiyle de teşrîî emir şeklinde, kadınlara gelmenin (cinsî ilişkinin) emredilmesinin sebebi, bitkiler nasıl tarla ve tarım vasıtasıyla muhafaza ediliyorsa bunun gibi insan türünün de çocuk meydana getirmek vasıtasıyla korunmasından başka bir şey değildir. Öyleyse cinsî ilişkideki zevkin bizzat kendisini gaye haline getirip de ay halinde iken kadınlara yaklaşmayın. Çünkü o, bu esnada çocuk teşekkülünü kabule hazır değildir ve ayrıca bunda ezâ da vardır. Bu, kadınlara, "tarla"dan kasdedilen mananın tahakkuk etmeyeceği bir cihetten yaklaşmanın yasak olduğunu da tazammun eder (zımnen bunu da ifade eder).

"Ennâ şi'tüm", *"nasıl isterseniz, istediğiniz şekilde"* demektir. *"Ennâ"*, çoğu kere *"keyfe"* (*nasıl*) anlamında kullanılır. Az olarak *"eyne"* (*nerede, nere*) anlamına kullanıldığı da varsa da burada bu anlamda değildir. Çünkü tarla, belli bir yere denir ve o yerin dışına çıkmaz. Buradaki emir, onunla kayıtlanmıştır. Bundan dolayı durumu açıklayıcı olmak üzere *"tarla"* kelimesi tekrarlan-

635. Bk. Müslim, *Zekat*, 53; Ebu Davud, *Tatavvu*, 12.

mış *"Onlara istediğiniz şekilde gelin"* denmemiştir. Sanki şöyle denmektedir: Yaklaşma şeklindeki hedefiniz, ekimi doğal mekanına yapmak olduğu takdirde kadınlara ne şekilde isterseniz öyle yaklaşın. Çünkü Şâri'in maksadı, size sıkıntı vermek ve zevklerinize mani olmak değildir. O, sizi maslahat ve menfaat sınırında durdurmak ister. Bazı şeyleri, kendi yerlerine değil de başka yerlere koymamanız ve böylece menfaatin yok olmaması, onun yerini mefsedetin almaması için böyle ister. Bu ayetin, bir öncekinin manasını tamamlayıcı olduğunu gösteren bu tefsir, onu anlamamız için, nüzul sebebi ile ilgili rivayetlere ihtiyaç bırakmıyor.

Müfessirlerden ve muhaddislerden kimi buradaki *"ennâ"*nın; *"nasıl"* anlamında değil, mekan anlamında olduğu görüşünü ileri sürmüş ve ayetin, "tarla"dan başka taraftan da yaklaşmanın mübah olduğu hakkında indiğini, manasının "iki nâfizeden (delikten) hangisinden isterseniz" olduğunu söylemiştir. Üstad buna karşı şöyle dedi: Bazılarını, ayeti bu şekilde tefsir etmeye sevkeden şey, Müslümanların rivayet hususundaki çılgınlıklarıdır. Halbuki ayetin yüksek ibaresi ve nezâheti böyle bir anlamadan ne kadar uzaktır. Onlar, bu hükümler açıklanırken âdâba nasıl riayet edildiğine, bundaki edebî zevke dönüp bakmadılar. Ayetin hikmetini, nezahetini ve edebini anlamadıkları gibi hükmünü de anlamadılar. Ben de diyorum ki: *"Ennâ şi'tüm"* lafzının tefsirinde Üstad'ın tercih ettiği görüş, selef ve halef imamlarından nakledilen görüştür. Bu aynı zamanda ayetin lafzından da anlaşılmaktadır. Arapçada edebî zevk sahibi birisi bu konuda tereddüde düşmez. Konu ile ilgili rivayetler ise birbiri ile çelişkilidir. Bunların en sahihi *Kütüb-i Sitte*'de ve başka kaynaklarda yer alan Cabir hadisidir. Buna göre ayetin nüzul sebebi Yahudilerin, kadınlara kendilerince malum şeklin dışında bir şekilde yaklaşılmasını yasaklamaları ve bu şekildeki bir ilişki sonucunda eğer çocuk olursa onun şaşı olacağını iddia etmeleridir. Halbuki tecrübeler onların bu iddialarını yalanlamaktadır. Fıtrata göre takip edilen yolun dışına çıkılmasının mübah olduğuna dair rivayetlerin ise hiç biri sahih değildir. Kimisi senet bakımından sahih olacak olsa bile metin bakımından sahih olamaz. Biz, "haklarında rivayetlerini zedeleyen bir bilgi yok" denilen bazı kişilere ait bir rivayet sebebiyle Kur'ân'ın irşadını, onun nezih ve tertemiz yolunu terkedemeyiz.

Ayetin daha sonra gelen ***"Kendiniz (nefisleriniz) için takdim edin ve Allah'tan sakının"*** kısmı da tercih edilen bu tefsiri desteklemektedir. Bunlar, burada arzu ve istek duyulan bir şeyin ve istenmeyen, sakınılan bir şeyin bulunduğuna delalet eden emirlerdir. Arzu ve istek duyulan şey, insanın kendi (nefsi) için takdim edeceği şeydir ki bu da ileride kendisine fayda verecek şeydir. İnsana, ileride salih evlattan daha fazla fayda sağlayacak bir şey yoktur. Böyle bir evlat ona hem dünyası hakkında, hem de dînî hakkında faydalıdır. Dünyadaki faydası bellidir. Dini hakkındaki faydası da şöyledir.

Bilindiği gibi baba, çocuğun var olmasına ve salih olmasına sebep olmaktadır. Hadis-i şerifte belirtildiğine göre insanın ölümünden sonra istifade edeceği işlerinden biri de arkasında salih evlat bırakması ve böylece onun duasından yararlanmasıdır. Bir çocuk da ancak anne babası onu iyi terbiye ederse salih olur. İnsanın, kendisi için takdim etmesine dair emir, onun; nasıl tarım faaliyeti için, bitkinin gelişeceği ve iyi ürün vereceği tahmin edilen uygun toprağı seçiyorsa evlenmek için de güzel ahlâkı ve davranışlarıyla çocuğunun terbiyesinde kendisine yardımcı olacak sevimli ve doğurgan eş seçmesi emrini de tazammun etmektedir. Bu emir zımnen, çocuğun iyi eğitilmesi ve terbiye edilmesi emrini de içerir. İstenmeyen ve hakkında Allah'tan sakınılması gereken şey ise neslin devamını sağlayacak maddeyi ay halinde ziyan etmek veya ekime uygun olmayan yere koymak suretiyle kadınları "tarla" olma durumundan çıkarmaktır. Evlenmek için, terbiyesi bozuk bir kadın seçmek ve çocuğun terbiyesini ihmal etmek de böyledir. Takva (sakınma) hakkındaki emir; ay halinde iken kadınlara yaklaşmanın yasaklanmasından, onlara Allah'ın emrettiği yerden -ki döl yatağına açılan yerdir- yaklaşmanın ve kendimiz için takdim etmenin emredilmesinden sonra gelmiştir. Öyleyse buradaki takvayı (sakınmayı), bu ilâhî yönlendirmeye muhalefetten kaçınmak olarak tefsir etmek gerekir.

"Ve bilin ki O'nunla karşılaşacaksınız" emrine muhalefet edenler için; ona itaat etme ve onu yerine getirmenin faydalarından mahrum olmak, muhalefet ve isyanın acı sonucunu tatmak suretiyle muhalefetlerinin cezasını dünyada gördükleri gibi ahirette de onun cezası ile karşı karşıya olacakları hususunda bir uyarı-tehdittir. Sonra Allah isyan edenlere yönelik bu uyarı-tehditle birlikte itaat edenler için de müjde vermekte ve şöyle demektedir: Sınırda duran ve kadınların, çocukların durumu ile ilgili olarak Allah'ın talebine uyan ***"mü'minleri müjdele."*** Ayette onlara neyin müjdeleneceği zikredilmemiştir. Bu durum, müjdelenecek şeyin genel olduğunu, dünya menfaatlerini ve ahiret nimetlerini kapsadığını ifade eder. Aklı başında herkes bilir ki; kendisi için salih/saliha bir eş seçen, evlilik hayatında ve çocuk sahibi olma hususunda fıtratın ve dinin gereğinin dışına çıkmayan, sonra da Allah'ın kendisine lutfedeceği cocuğu iyi terbiye eden kimse kendisinin ve ailesinin iyi halinden, evindeki mutluluktan dolayı dünyada bahtiyar olur.

Şehvetlerinin esiri olan ve böylece ilahi sınır ve yasaların dışına çıkan kimselere gelince; bunlar dünya hayatındaki huzursuzluklardan ve mutsuzluklardan kurtulamayacakları gibi, ahirette de çok daha mutsuz ve perişan olacaklardır. İki cihan saadeti ancak ve ancak sahih bir itikat ve sağlam bir ahlâkla nefsi kemale erdirmekle mümkündür ki, fıtrat-ı selime budur. İbarede ***"mü'min"*** lafzının zikredilmesi, amel, imtisal ve teslimiyetin, mü'min kişinin içinde var olan imanla gerçekleşeceğine işaret etmekte ve

imanın semeresinin, söz konusu meyvelerin devşirilmesiyle gerçekleşeceğini ifade ve ima etmektedir. İsterseniz buna *"İmanın faydasının itikat, kavl ve amelden ibaret olan erkânının tümüyle gerçekleşeceğini ima etmektedir."* diyebilirsiniz; nitekim bu husus, ayet-i kerimeleri açıklayan ve *"iman"* ile onun gereği ve ayrılmaz bir unsuru olan *"amel"*i birbirinden ayıranların aleyhinde delil teşkil eden sahih hadislerde ifade edilmiştir.

Açık seçik ifade edilmekten hayâ duyulan konularda, Kur'an'ın, anlatılmak istenen manayı, kinayeli bir üslupla dile getirmesi ve kapalı bir ortamda yalnız başına olan iffetli kızın çekinmeden okuyacağı bir şekilde ibareyi sevk etmesi konusunda nezihliğinin örnek alınması gerektiğini bir daha dikkatlerinize arz etmek istiyorum. Ayet-i kerimede kullanılan yaklaşma fiili latif bir kinayedir; aynı şekilde kadınların tarlaya benzetilmesi de çok güzel bir ifadedir. İşte ayet-i kerimenin bizzat tabirinde yer alan nezahet nerede, bazı müfessirlerin bu ve benzeri mu'ciz ve beliğ ayetleri tefsir ederken kullandıkları üslup nerede! Aynı şekilde Kur'an'daki bu ifadelerle dini kitaplarda zikredilmemesi gereken müstehcen seviyesinde yer alan ifadeler nerede!

وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿224﴾

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿225﴾

لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ فَإِنْ فَاءُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿226﴾

وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿227﴾

224- İyilik etmemek, takvaya sarılmamak, insanlar arasını ıslah etmemek yolundaki yeminlerinize Allah'ı siper yapmayın. Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.

225- Allah sizi, kasıtsız yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz, fakat sizi kalplerinizin kazandığı (bile bile yaptığınız) yeminlerden sorumlu tutar. Allah çok bağışlayandır, Halîmdir. (Hemen cezalandırmaz, mühlet verir.)

226- Eşlerine yaklaşmamağa yemin edenler için dört ay bekleme süresi vardır. Eğer (bu süre içinde) dönerlerse şüphesiz Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.

227- Eğer (yemin edenler yeminlerinden dönmeyip kadınlarını) boşamaya karar verirlerse (ayrılırlar). Biliniz ki, Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.

Bu ayet-i kerimeler, hem genel hem özel çerçevesi olan yeminlerle ilgili hükümleri işlemektedir. Özel bir durum ifade eden yemin, kocanın, hanımına yaklaşmayacağına dair yemin etmesi konusudur. Bu yemin şer'î bir ıstılah olarak *"îlâ"* diye ifade edilmiştir. Ayetler, bir önceki ve sonraki ayet gruplarıyla irtibatlıdır.

Yeminlerin Özel ve Genel Çerçevesi

"Yeminlerinize Allah'ı siper yapmayın." *"Urda"*, *"ğurfa"* vezninde bir kelime olup birçok manaya gelmektedir; ancak buradaki kullanımında iki mana daha öne çıkmaktadır: *Birincisi*, bir şeyin önünü kesen engel (mani) anlamındadır ki, buna göre ayetin manası şöyledir: *Allah'a yemin etmek suretiyle, O'nu, sizinle hayır amel arasında bir engel kılmayın.* Ayetin inişine sebep teşkil eden (sebeb-i nüzul) olay bağlamında et-Taberî'nin naklettiği rivayet bu manayı teyit eder mahiyettedir; söz konusu rivayette, Hz. Ebu Bekir'in (r), ifk hadisesine karışan Mistah'a (r) daha yardım etmeyeceğine yemin ettiği ve bunun üzerine de *"İçinizde lütuf ve servet sahibi olanlar, yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere, vermemek için yemin etmesinler."*[636] ayetinin nazil olduğu nakledilir. Buhari, Müslim ve diğer hadis kitaplarında çok sayıda nakledilen hadisler de yukarıdaki manayı destekler mahiyettedir:*"Kim bir şey hususunda yemin eder, sonra da hilafını daha hayırlı görürse, derhal kefaret vererek yemininden vazgeçsin ve yemin ettiği husustan daha hayırlı olanı yapsın."*[637]; *"Ben Allah'a yemin ederek söylüyorum: İnşallah, herhangi bir şeye yemin edilince, yeminin aksini yapmayı daha hayırlı görecek olsam, yeminimi kefaretler, hayırlı gördüğüm şeyi yaparım."*[638] İbn-i Mâce ve İbn Cerîr'in Hz. Aişe'den naklettikleri bir hadis-i şerifte de Peygamber efendimiz şöyle buyurur:*"Kim akrabalık bağını keseceğine veya günah işleyeceğine dair yemin ederse, yapması gereken en güzel şey, yemininden vazgeçmesidir."* Bu anlamda daha birçok hadis-i şerif mevcuttur. Buna göre, insan bazen acele davranıp *falan şeyi yapmayacağına yemin eder;* ancak, o şey sonuç itibariyle hayırlı olabilir. Aynı şekilde *şu şeyi yapmayacağım,* diye yemin eder; ancak, o

636. Nûr, 24/22.
637. Müslim, *Eymân* 12 (1650); Muvatta, *Eymân* 11, (2, 478); Tirmizi, *Eymân* 6, (1530).
638. Buhari, *Eymân* 14; Müslim, *Eymân* 10, 1649).

şey sonuç itibariyle hayırlı olmayabilir. Ama her halükârda Allah Teâlâ, kendi isminin hayırlı bir şeye engel olmasına veya kötü bir şeye alet edilmesine rıza göstermez; O bunu yasaklamış ve Peygamber'ine (s), devamlı hayırlı ve yararlı şeylere talip olmasını, başka bir şeye yemin etmiş olsa dahi, sonuçta daha güzelini tercih etmesini, Mâide Sûresi'nde belirtilen hükmü yerine getirmek suretiyle önceki yeminini kefaretle bozmasını emretmiştir.

"Urda" kelimesinin ikinci manası ise, *bir şeye hedef olmaktır*. Arap dilinde, herkesin saldırısına ve kötü muamelesine maruz kalan kimse için *"Falan kişi herkesin hedefi oldu."* şeklinde bir kullanıma yer verilir. Şair der ki:

وان تتركوا رهط الفدوكس عصبة   يتامى أيامى عرضة للقبائل

"Fedukes'in ailesini, yetim ve dul bir vaziyette,
Bütün kabilelerin hedefi haline getirirseniz."

Aynı şekilde, *"Falan kişiyi şu şeye hedef kıldım."* yani onu o şeye hedef bir noktaya yerleştirdim, şeklinde bir kullanım mevcuttur. Şair der ki:

طلقتهن وما الطلاق بسبة   إن النساء لعرضة التطلق

"Boşadım onları, boşamak sövmek değil ki,
Kadınlar zaten her an boşanma eylemine hedeftir."

Bu kullanım ışığında ayetin manası şöyledir: Allah'ı vasıta kılarak çokça yemin etme yoluna gitmeyin; zira Allah'ı kendi yeminlerinin referansı kılan kimse *"Çokça, alabildiğine yemin eden aşağılık kimseye uyma!"*[639] ayetinde geçen *"çokça, alabildiğine yemin eden kimse"* gibidir. Çok yemin etme, alçak ve hakirliği sonuçlandırır. Allah Teâlâ bu ayet-i kerimenin yer aldığı pasajda, daha birçok mezmum sıfatları zikretmiş, *"çokça yemin eden"* kimseyi andıktan sonra şöyle buyurmuştur: *"Diliyle iğneleyen, kovuculuk eden, iyiliği daima önleyen, aşırı giden, suç işleyen, bütün bunlardan sonra bir de soysuzlukla damgalanmış..."*[640] Dolayısıyla, çokça yemin eden kimse, bu kötü vasıflı kimselerin başında yer alır. Kim çok yemin ederse, saygınlığı azalır, birçok yemini yerine getiremeyeceği için günaha girer ve yalancılıkla itham edilir. Çok yemin eden kimse, her halükârda yalancı kabul edilir; zira o kimse Allah'ın adını basite almak suretiyle, karşı tarafa sözünü kabul ettirme fırsatını kaçırmıştır. İşte bundan dolayı, ayet-i kerime, ihtiyaç hali dışında yemin etmekten kaçınmamızı öğütlemektedir. *"Urda"* kelimesine yüklenen bu mana, birinci manadan daha uygundur ki, zaten bu daha yaygın bir kullanıma sahiptir. Kur'an öncesi dönemde de, Araplar, çokça yemin üslubuna başvurulmamasını övüyor ve yeminin gereğinin yerine getirilmesini teşvik ediyorlardı. Şair şöyle der:

---

639. Kalem, 68/10.
640. Kalem, 68/10-14.

قليل الألايا حافظ ليمينه وإن سبقت منه الألية برّتِ

"Yemin edenlerin pek azı yeminine bağlıdır,
Ancak o yemin ettiyse, mutlaka yerine gelir."

Ancak, cahiliye döneminde şirk ehlinin bağlı olduğu kadar, din ehli çok kimselerin yeminlerine bağlı olmadıklarını görüyoruz. Acaba din ehli kimseler, İmam Şafii hazretlerinin şu sözüne ne demeliler: *"Doğru yere olsun, yalan yere olsun Allah'a hiç yemin etmedim, Allah adını anarak hiç yemine başvurmadım."* Üstad Abduh şöyle dedi: Yemin etmenin olumsuz taraflarından biri de insanın kendine olan güvenini yitirmesi, insanların da ona karşı olan güvenlerinin sarsılmasıdır. Zira yemin eden kimse, kendine inanılmayacağını, sözünün tasdik edilmeyeceğini düşünür ve bu yüzden yemin eder; onun için Allah Teâlâ çok yemin eden kimseleri alçaklıkla nitelemiştir. Diğer taraftan yemin eden kimse, ileriye yönelik bir yeminde bulunduğu an kendini bir yanlışla karşı karşıya bırakmış olur; aynı şekilde bu kimse, Allah'a karşı daha az saygılı ve tazimkâr olur, zira onun tek derdi insanları razı etmek, onların onayını almak ve onlar nezdinde güvenilir birisi olduğunu ispatlamaktır. Hiçbir zaruret ve ihtiyaç olmadan Allah Teâlâ'nın ismini yeminlerine alet edenler, gönül âlemlerinde ilahi heybet ve tazimden yoksun oldukları için bu yola başvururlar. İnsanlar çok yemin etme âdetini anne-babalarından veya aynı çevrede büyüdükleri çocuklardan öğrenirler. Böylece Allah'ın ismine karşı saygısızlığa alışmış olurlar. Bu manayı ortaya koyduktan sonra Üstad Abduh şöyle dedi: Yemin etme âdetini dini ilimlerle meşgul olan kimseler arasında da görüyoruz; zira ilim günümüzde, ne kalbe ne de amellere tesiri olmayan lâfzî bir sanat haline gelmiştir. Bir din bilgininden bir hadiseyi dört defa dinlemiştim, her defasında söz konusu kişi yemin ediyor ve hadisenin içerisine birtakım ilave ve azaltmalarda bulunmak suretiyle meseleye yalan karıştırıyordu.

"İnsanların arasını düzeltmeniz, günahtan sakınmanız ve iyi olmanız için" cümlesine iki mana verilebilir: Birinci manaya göre, bu cümle ***"eymân"*** (yeminler) kelimesinin açılımı mahiyetindedir; çünkü bu cümle, üzerine yemin edilen şeyin içeriğini ifade etmektedir ki, buna göre ayetin manası şöyle olur: İnsanların arasını düzeltmek, günahtan sakınmak ve iyi olmak gibi güzel eylemleri yerine getirmemek üzere yapılan yeminlere Allah'ı aracı ve engel kılma yoluna gitmeyin; tam aksine sizden biriniz bu güzel eylemleri yerine getirmemek üzere yemin ederse, kefaret vermek suretiyle yeminini bozsun ve söz konusu eylemleri yerine getirsin, zira böyle yeminlerin yerine getirilmemesinde hiçbir sakınca yoktur ve Allah Teâlâ kendi isminin hayra giden yola mani olmasından hoşnut olmaz. Ayetin bu kısmına verilebilecek ikinci mana da, bu cümlenin söz konusu yasağı gerekçelendiren bir

mahiyette olmasıdır. Buna göre ayetin manası şöyledir: *"İyilikte bulunmak, günahtan sakınmak ve insanların arasını bulmak niyetiyle Allah Teâlâ'yı kendi yeminlerinize hedef kılmayın."* Zira çok yemin eden kimse söz konusu hayırlı eylemleri yerine getirmeye layık kimse değildir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi çokça yemin eden kimse ayet-i kerimede aşağılanmış, Allah'a saygısı olmadığı dile getirilmiş, devamlı yalana ve günaha düşmeye hazır bir konumda sözüne güvenilmeyen bir kimse olduğu ifade edilmiştir. Bu sıfatlara haiz olan kimsenin insanları ıslah etmesi ve aralarını bulması mümkün değildir! Daha doğrusu insanlar tarafından böyle kabul edilmesi mümkün değildir. Zira insanların arasını bulan, onları ıslah etmeye çalışan kimse, mürebbi, eğitimci ve itaat edilen bir konumdadır. Arkasından Allah Teâlâ: ***"Allah işitir ve bilir"*** buyurmuştur. Yani, Allah Teâlâ yemin olarak ağzınızdan çıkan şeyleri duyduğu ve işittiği gibi diğer bütün sözlerinizi işitmektedir. O, yeminden dolayı size terettüp edecek ve diğer amellerinize uygulanacak cezayı bilmektedir; dolayısıyla size düşen, her söz ve harekette Allah Teâlâ'nın sizi takip etmekte olduğunu düşünmek ve her söz ve amele girişmeden adımınızı dikkatli atmaktır; zira O, bütün söylediklerinizi işitmekte, yaptıklarınızı bilmektedir. Böyle yapmak suretiyle, belki O'nun size gönderdiği hidayetin sınırlarına hakkıyla riayet edip feraha erenlerden olursunuz; yok eğer böyle davranmazsanız hüsrana uğrayanlardan olursunuz. Ayetin bu cümle ile noktalanması, çokça yemine başvurma eylemine karşı bir tehdit mahiyetindedir. *"Evet, vallahi... Yok billahi..."* şeklinde insanın bilerek ve kasten kullandığı yemin cümleleri söz konusu tehdit içerisinde yer aldığına ve bu ifadeler insanı sorumlu tuttuğuna ve yukarıda anlatılan hükme dahil ettiğine göre, mesele gayet ciddi demektir. Allah Teâlâ: ***"Allah sizi rastgele yeminlerinizden dolayı sorumlu tutmaz"*** cümlesiyle sıkıntı teşkil etmeyecek yeminleri ifade buyurmuştur. ***"Lağv"*** kelimesiyle, *manası kastedilmeksizin kelam içerisinde yer alan sözler kastedilir.* Lafızlar kişinin ağzından gayr-i ihtiyari bir şekilde çıkıyor ve bununla yemin kastedilmiyorsa bu sözler *"lağv"*dır ve gerçek anlamda yemin sayılmazlar. Dolayısıyla Allah Teâlâ o kişiye kefareti farz kılmak ve onu cezalandırmak suretiyle o kişiyi sorumlu tutmaz. Ancak ***"kalplerinizin kast etiği yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar."*** Yani, Allah Teâlâ, bir şekilde mübarek ismini kötüye kullanmak ve hayırlı eylemlere mani kılmak suretiyle yapılan yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Böylece Allah Teâlâ sizi görünümünüze değil sözlerinize ve eylemlerinize göre hesaba çeker; zira gayr-i ihtiyari olarak ağızdan kaçan sözlerin kalbe tesiri olmadığı gibi, eyleme yansıyan hiçbir yönü yoktur. Allah Teâlâ bundan dolayı sizi affeder ve sizi cezalandırma yoluna gitmez. ***"Zira Allah bağışlayandır, halimdir."*** Yani, kişinin ahlâkını bozmayan ve eylemlerine olumsuz anlamda tesiri olmayan hareketlerden dolayı kulunu affeder ve bu basit, küçük günahlardan dolayı ona ceza vermede acele davranmaz. İşte bundan dolayı O, kalplerinden geç-

meyen ve kasıtlı olmayan durumlarda kullarını sıkıntıya sokacak şeylerden onları sorumlu tutmaz. Çünkü bu tür hareketler insanın iradesi dışındadır.

Bazı fıkıh âlimleri *"lağv"* yeminine bu manadan başka manalar yüklemiş ve birtakım hükümler ortaya koymuşlardır ki, ihtiyaç olmamasına rağmen, müfessirler bunları zikretmişlerdir. Bizim burada ifade ettiğimiz mana, selefin çoğunluğu tarafından kabul gören manadır. Yeminle ilgili bu genel hükümler ifade edildikten sonra, daha özel bir yemin hususuna geçilmiş ve ***"Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler, dört ay beklemeliler"*** buyrulmuştur. Ayet-i kerimede geçen ***"Îlâ"*** kelimesi kocanın hanımına yaklaşmamaya yemin etmesi anlamındadır. Bu tür yeminler erkekler tarafından öfke ve kızgınlık anında söylenir ki, bunda kadını hafife alma, manevi hak ve hukukunu çiğneme ve onu kale almamayı ön plana çıkarma vardır. Zira kadına yaklaşmama eylemi Allah'a karşı bir isyanı ifade etmektedir. Dolayısıyla, böyle bir yemin, karı-koca arasındaki sevgi ve şefkati devre dışı bırakması ve bunun sonucunda hem karı-koca üzerinde yeminin bırakacağı birtakım olumsuzluklar hem de yakın akrabalara yansıyacak birtakım menfi sonuçları içermesinden dolayı Allah Teâlâ'nın razı olmayacağı bir yemindir. Anlaşıldığı kadarıyla bu tür yeminler, hüküm itibariyle bir önceki ayet-i kerimede zikrettiğimiz iki mananın birincisine dâhildir ki, buna göre yemin eden kimsenin yeminini bozup kefaret vermesi gerekmektedir. Ancak bu kimse, bu hükmü yerine getirmezse günahkâr olmakla kalmaz; aynı zamanda işlediği bu günahtan dolayı hanımının manevi hakkını çiğnemiş olur ki, adalet, onun böyle bir zulüm ve haksızlıkta bulunmasına müsaade etmez. Onun için Allah Teâlâ, *dört ay bekleme* hükmünü inzal buyurmuştur. Kimileri söz konusu müddetin, kadın açısından, kocasından uzak kalmanın bir sıkıntı yaratmayacağı bir süre olarak ifade etmiş ve erkeğin mesele hakkında geniş bir şekilde düşünüp sağduyusuna geri dönme için yeterli bir müddet olduğunu söylemişlerdir. ***"Eğer yeminlerinden dönerlerse"*** yani, yeminlerini bozmak ve o zaman zarfında veya bitiminde hanımlarına yaklaşmak suretiyle yeminlerini bozup hanımlarına dönerlerse, ***"bilsinler ki Allah bağışlar ve merhamet eder."*** yani, Allah Teâlâ, yapmış oldukları kötü tasarruftan dolayı onları affeder; çünkü geriye dönüş, hatadan vazgeçme onlar hakkında tevbe hükmündedir. ***"Şayet boşamaya kararlı iseler,"*** yani, kadınlarına yaklaşmama ve onlarla beraber olmama konusunda kesin kararlı iseler, ***"bilsinler ki, Allah şüphesiz işitir ve bilir."*** Yani, Allah Teâlâ'nın, yeminlerini ve hanımlarını boşadıklarını işittiğini unutmasınlar ve bu konuda hangi niyete sahip olduklarını bildiğini hatırdan çıkarmasınlar. Eğer kadınlara eziyet etmeyi ve onlara zarar vermeyi arzuluyorlarsa bilsinler ki, Allah kendilerine gereken cezayı verecektir. Yok, eğer, şer'î bir manileri varsa, yani kendilerini yemine sevk eden etken, Allah'ın hükümlerini uygulamak noktasında kadınları

eğitmek veya normal şartlarda karı-koca ilişkilerinin devamının imkansız hale geldiğini ortaya koymak maksadıyla gündeme gelmişse bu durumda Allah Teala onları affedecektir. Buna göre hanımına yaklaşmayacağına dair yemin eden kimsenin dört aydan fazla bir süre beklemesi caiz değildir; söz konusu müddet tamamlanmadan eğer bu yaptığından vazgeçerse, o kişi hakkında herhangi bir günah söz konusu değildir; yok, eğer söz konusu süreyi tamamlarsa, o zaman ya normal karı-koca ilişkilerine ve normal hayata geri dönecek veya talak söz konusu olacaktır. Bu iki ihtimalden birini tercih ederken de, kocanın; Allah Teâlâ'nın kendisini gördüğünü ve bütün hareketlerinden dolayı kendisini hesaba çekeceğini düşünmesi gerekir. Eğer müddet bittikten sonra, koca sözle boşamasa da, müddetin bitmesiyle fiilen hanımını boşamış olur. Bir başka ifadeyle, kadına yönelik söz konusu zararın önüne geçmek için, istemese de, müddetin bitmesiyle kadın kendiliğinden boşanmış olur. Bir görüşe göre, kadın bu durumunu hâkime, yani mahkemeye götürür ve söz konusu durumdan dolayı hâkim hemen boşama kararı verir. Bu noktada meseleyle ilgili farklı görüşler vardır; ancak kadının kocanın uhdesinde kalmayacağı ve kendisine yönelik olan zarara müsaade edilmeyeceği konusunda hiçbir görüş ayrılığı yoktur. Allah Teâlâ dönüşü, yani erkeğin tekrar hanımıyla normal ilişkilere dönüşünü talaka tercih etmiştir; zira Allah Teâlâ dönüşün karşılığını mağfiret ve rahmet ile mükâfatlandırmıştır; talaka kararlı olma durumunda ise, kocayı murakabeye, yani her tasarrufundan dolayı Allah Teâlâ'ya hesap vereceği hususuna davet etmiştir. Aynı şekilde yemin eden kocaya söylediği her şeyi işittiğini, içinde gizlediği ve niyet noktasında eylemlerinden kastettiği her şeyi bildiğini kendisine hatırlatmıştır.

Mutlak bırakılması ve belli bir süre zikredilmemesi veyahut hanımına dört aydan az olmak üzere "*şu kadar müddet seninle yatıp kalkmayacağı*" diye yemin etmesi durumunda kocaya terettüp edecek olan hüküm, yukarıda ifade edildiği gibidir. Eğer koca dört aydan az bir süre zikrederse, söz konusu müddetin dolması durumunda ona hiçbir şey gerekmez; ancak süreyi dört ay ile kayıtlaması durumunda farklı görüşler söz konusudur. Ayet-i kerimede *"îlâ'"*, yemin etme eylemi -ayrılık ve uzaklaşma ifade ettiği için- *"min"* edatıyla geçişli kılınmıştır. Bu kullanım belagat ve icaz noktasında önemli bir kullanımdır. Fiil aynı zamanda *"elâ", "âlâ", "i'telâ"* şeklinde kullanılır ve *falanca yemin etti* anlamına gelir. Ancak ***ilâ*** Kur'an'daki bu kullanımla, yukarıda anlattığımız şer'î anlamda bir yeminin adı olmuştur.

وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَن يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِن كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَٰلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿228﴾

228- Boşanan kadınlar, kendi kendilerine üç aybaşı hali beklerler; eğer Allah'a ve ahiret gününe inanmışlarsa, rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizlemeleri kendilerine helal değildir. Kocaları bu arada barışmak isterlerse, karılarını geri almakta daha çok hak sahibidirler. Kadınların hakları, örfe uygun bir şekilde vazifelerine denktir. Erkeklerin onlardan bir üstün derecesi vardır. Allah Güçlüdür, Hâkim'dir.

Boşanma Sonrası Haller

Bir önceki ayet-i kerimede kadınlarına yaklaşmayacağına dair yemin edenlerin, ya normal karı-koca ilişkisine yeniden dönme veya boşanma hadisesini gündeme getirme şeklinde iki durumla karşı karşıya oldukları ifade edildikten sonra, bu bağlamda talakın hükümlerine değinmek gayet uygun düşmüş ve bir önceki konuyu tamamlar bir mahiyet arz etmiştir. ***"Boşanan kadınlar kendi kendilerine üç aybaşı hali beklerler."***

Üstad Abduh (rahmetullahu aleyh)[641] şöyle dedi: *"Boşananlar"*dan kasıt, eş olma vasıflarını taşıyan, hakkında boşanma hükümleri hukuken uygulanabilen ve boşandıktan sonra tekrar evlenebilen kadınlardır. Bağlamın delaletiyle bunlar hür olan ve hayız gören kadınlardır. *"El-Mutelleqat"* (boşanan kadınlar) kelimesinin başında yer alan *"el"* tarif harfinin cins veya istiğrak için mi, umum mu husus mu ifade ettiği şeklinde usul âlimlerinin ortaya koyduğu tartışmaların burada yersiz olduğu anlaşılmaktadır. Zira ayet-i kerimenin bir önceki ayetle bağlantısı bu tür tartışmaların önüne geçtiği gibi, boşandıktan sonra bekleme durumu da buna engel teşkil etmektedir. Eğer bu durum olmasaydı tartışma yerinde olurdu. Hayızdan kesilen kadınlarla daha hayız aşamasına ulaşmayan kızların boşanması ile ilgili hükümler Talak Sûresi'nde zikredilmiştir. Onlar, sanki boşanan kadınlar kavramı içerisine girmemektedirler, zira hayızdan kesilen kadın normal şartlarda boşanmaz; çünkü hayızdan kesilinceye kadar kendisiyle beraber uzun bir hayat

641. Bu dua cümlesiyle Üstad Abduh'un bu ayetin tefsiri sırasında vefat ettiğine işaret etmiş bulunuyoruz. Bundan sonra üstadımızın görüşlerini bize verdiği ders esnasında yazdığımız notlardan naklediyoruz.

süren erkek, normal şartlarda ve din ve şeriat kurallarının telkin ettiği edep çerçevesinde bu kadını boşama yoluna gitmez, aradaki sevgi ve zürriyet bağlarını koparma yoluna başvurmaz. Her ne kadar bazı seviyesiz ve beyinsiz kişiler bu uzun beraberliğe saygısızlık yapıp aradaki bağı koparmak suretiyle hayız devresinden kesilmiş kadınları dahi boşama yoluna gidiyorlarsa da, bu durum normal değildir. Diğer taraftan hayızdan kesilmiş kadın boşansa da evlenme durumu neredeyse mümkün değildir. Böylece şeriatın normal uygulamaları dışında kalan ve insan tabiatını zorlayan durumlar hareket noktası olamaz. Aynı şekilde daha hayız devresine ulaşmayan ve bâliğ olmayan kızlar da normal şartlarda eş olmazlar, yani evlenmezler. Böyle bir kıza nikah akdi yapan ve onunla evlenmeye razı olan kimselerin bu uygulaması karşı tarafa olan aşırı sevgi ve istekten kaynaklanan bir durum olup bu pek nadir vuku bulur. Zaten böyle kimselerin söz konusu nikah akdini bozup hanımlarını boşamaları neredeyse rastlanamayacak kadar nadirdir. Hâsılı, bu bağlamda *"boşanan"* kelimesinden anlaşılacak mana, belli vasıflara sahip olan ve evliliğin gayesi olan doğumu ve neslin devamını gerçekleştirmeye vesile olacak olan kadınlardır.

Üç aybaşı hali beklemenin manası, boşanan kadının söz konusu üç aybaşı geçmeden evlenmemesidir. Ayet-i kerimenin bu cümlesinde geçen ve aybaşı manasına gelen ***"qurû'"*** veya ***"qara'*** kelimesi Arap dilinde, hem *"hayız"* hem de *"hayızdan temizlenme"* manasına gelmektedir. İmam-ı Şafii'nin bir görüşünde ifade ettiğine göre, bu kelime asıl itibariyle *temizlik devresinden hayız dönemine intikali* ifade etmektedir. Onun için hayız devresinde olmayan temiz kadına hayızlı denmez, aynı şekilde aybaşı halinde olan bir kadına da bu kelime ıtlak olunmaz. İşte söz konusu *"Qurû'"* kelimesi hayız haliyle temizlenme hali arasında bir dönemi ifade ettiği için, bir başka ifadeyle bu iki evre arasındaki irtibatı ifade eden bir kelime olduğu için, bazı fakihler birincisini, bazıları da ikincisini kullanmışlardır. Her birinin de dilde şahitleri vardır. Müfessirler de bu görüşleri uzun uzadıya almış ve iki görüşten birini tercih etme noktasında detaylı bilgilere yer vermişlerdir. Malikî, Şafiî ve Caferiler *"Qurû'"* kelimesinin *temizlik hali* olduğunu ifade ederlerken, Hanefî'ler ve Hanbelî'ler kuvvetli olan görüşe göre hayız anlamında değerlendirmişlerdir. Birinci görüşün delilleri daha kuvvetlidir. Üstad Abduh şöyle dedi: Fakihler arasındaki görüş farklılığı ciddi bir farklılık değildir; çünkü söz konusu beklemeden maksat, boşanan kadının boşandığı erkekten bir çocuğu olup olmadığını öğrenmektir ki, bu da ya üç hayız dönemi ya da üç temizlik dönemi ile ortaya çıkar. Zira hayız halinin gebeliğin son anına kadar devam etmesi çok ender bir durumdur. Dolayısıyla her iki görüş de şer'î hikmete muvafıktır. Ayet-i kerimenin içerdiği hükmün emir veya diğer inşâî cümle çeşitleriyle değil de, haberî bir cümleyle dile getiril-

miş olması, hükmü pekiştirmek ve ona özel bir değer ifade etmek içindir. Abdulkadir el-Curcânî'nin ifade ettiği gibi, emir makamındaki bu tür haberî cümlelerde sanki şöyle denmektedir: Söz konusu bekleme kesinlikle vuku bulacaktır. Zira bu üslupta *"boşanan kadınlar"* diye cümleye başlandığında muhatap dikkat kesilir ve o kadınlar hakkında söylenecek şeye hazırlıklı olur; *"kendi kendilerine beklerler"* cümlesiyle söze devam edildiğinde söz konusu hükmün kesin bir şekilde yerine getirilmesi anlaşılır. Bu cümle ile Allah Teâlâ, sanki şöyle buyurmuştur: Biz o kadınlara bunu emrettik ve onlara farz kıldık, onlar da emre imtisal edip onu yerine getirdiler. Bu hüküm onlar için mutlaka yerine getirmeleri gereken ve hatta bir an için olsun ondan farklı bir şeyi düşünmeleri mümkün olmayan bir emirdir. Oysa ibare emir kipiyle ifade edilseydi, bu şekilde bir vurgu ve kuvvetliliği ifade etmesi mümkün değildi. Çünkü bir şeyle emrolunan kişi onu bazen yerine getirir, bazen de getirmeyebilir. Onun için ihbarî üslup tekit ve ihtimam makamında Kur'an'da çokça başvurulan bir üsluptur ki belağî açıdan ne kadar beliğ olduğu gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

"Kendi kendilerine beklerler..." tabiri eşsiz ve nezih bir ifadedir ki, Kur'an'ın bütününde böyle bir üslup hâkim olup insanoğlunun böyle bir ifade gücüne ulaşması mümkün değildir. Bağlam, burada, boşanan ve aynı zamanda ikinci bir evlilik durumuyla karşı karşıya olan kadınlarla ilgilidir; onun için böyle bir bağlamda en uygun olan, o kadınların özlem ile bekledikleri hususu açık bir şekilde ifade etmekten kaçınmak, içlerinden geçirdikleri evliliği kapalı bir şekilde ifade etmek ile yetinmek, onları bu konuda ümitsizliğe sevk etmemek ve onları utandırmadan ve yaralamadan ifade etmektir. İşte, *"kendi kendilerine beklerler..."* cümlesi bütün bu manaları çok veciz bir şekilde ifade etmektedir ki; bu, Kur'an'ın icaz yönlerinden birisidir. Böylece bu ifade söz konusu boşanmış hanımların, anılan müddet tamamlanıncaya kadar kendi arzularına hâkim olmaları gerektiğini ifade etmektedir. İbare, aynı zamanda, söz konusu arzularını ancak ima yoluyla ifade edebileceklerini ve açık anlatıma başvuramayacaklarını ifade etmektedir. Ayet-i kerimede geçen ***"terabbus"*** gerçek anlamı itibariyle, *"bir yerde durmak, ayrılmamak, beklemek"* anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla kelime ağırdan almak ve tayin edilen sürenin bitmesini beklemek ile irtibatlıdır. Ayet-i kerimede geçen *"kendi kendilerine"* ifadesi olmasaydı, cümle böylesine ince manaları ve zarif kinayeleri içermezdi. Aynı şekilde iddetin hükmünü ifade etmek isteyen hiçbir insanın aklına, ***"Üç ay hali beklerler"***'den başkası gelmez ve dolayısıyla *"kendi kendilerine"* ilavesini kullanmak mümkün olmazdı. Söz konusu ilave olmayınca da, cümle, nefsi tedip edecek ve onun his ve vicdan âlemine hükmedecek bir anlatımdan yoksun olurdu. İhbarî bir cümle çerçevesinde kadınlara ait psikolojik bir duruma atıfta bulunması ve kendilerine layık

olan bir uygulamayı bu şekilde yerine getirmelerinin istenmesi, doğrudan emir kipiyle yapmalarını istemekten daha kuvvetli olsa gerektir; zira ikinci durumda muhatap, emri yerine getirip getirmemekte muhayyer olacaktır. Aynı zamanda böyle bir ifadeyle kadınlara hitap edilmesi, onlara bir ikram ve lütuf mahiyetindedir; zira kadınlara doğrudan ve açık bir şekilde emir kipiyle hitap edilmemiştir. Doğrusu, bu inceliklere bizi muvaffak kıldığı için Allah Teâlâ'ya sonsuz hamd ü senalar ediyoruz; zira bizim gibi beşerin böyle mucizane bir kelam sarfetmesi mümkün değildir!

Yukarıda açıkladığımız nükteyi beyan ettikten sonra Üstadımız Abduh şöyle dedi: Bazıları *"kendi kendine bekleme"* cümlesinin manasını, söz konusu *boşanmış kadını haram yola düşmekten alıkoymak ve engellemek* anlamında olduğunu iddia etmiş ve gerekçe olarak da kadınların erkeklerden daha çok şehvete düşkün olduklarını ileri sürmüşlerdir. Kimileri de kadının şehevi yönünün daha baskın olduğunu değişik şekillerde ve birtakım rakamlarla ifade etme yoluna gitmişlerdir. Doğrusu, bunlar, bir dayanağı ve ilmi bir mesnedi olmadan rastgele söylenmiş sözlerdir. Zira insanlık yaratıldı yaratılalı hâlâ erkekler kadınların peşine düşmekte ve bizzat kendileri onlara talip olmaktadırlar. Diğer taraftan erkekler, kadınların tabiatı üzerinde tahakküm kurmak ve hislerini kendi kontrollerine almak noktasında da onlara eziyet etmekte ve bu sosyal olgu nesil be nesil taklit ve teslimiyet yoluyla hep öyle devam edip sürmektedir.

Her asırda ve özellikle günümüz basınında erkeklerin kadınlar hakkında söyledikleri sözleri dikkatli bir şekilde tetkik eden ve onları ince bir tahlile tabi tutan herkes, onlarda öylesine bariz safsatalar ve aklın ve hür düşüncenin kabul edemeyeceği çok şeyler görecektir. Aynı şekilde bu konuda yanlış konuşma ve uygulamalarda bulunanları taklit edenlerin, doğru konuşan ve doğru uygulamalarda bulunan kimseleri taklit edenlerden kat be kat daha fazla olduğunu görecektir.

Arkasından Allah Teâlâ bir başka hükmün bağlamında, söz konusu beklemenin hikmetini beyan etmek üzere şöyle buyurdu: ***"Rahimlerinde Allah'ın yarattığını gizlemeleri kendilerine helal değildir."*** İslam öncesi cahiliyye döneminde kadın bir kocadan ayrılıp hemen diğeriyle evleniyordu. Ancak kısa bir müddet sonra birinci kocadan hamile olduğu anlaşılıyor, bu durum karşısında kadın, çocuğu yeni evlendiği kocaya nispet etme yoluna gidiyordu. İşte bu uygulama İslam'da haram kılınmıştır. Doğrusu, bu, aldatma ve iftiraların en kötüsüdür; zira bu şekilde kadın, birilerine ait olan bir çocuğu inkar etmekte ve kendilerine ait olmayan bir kaynağa nispet etmektedir. Bu uygulama, herkesçe kolay bir şekilde anlaşılacak büyük zararlar doğurur ki, Allah Teâlâ, İslam dininde böyle bir uygulamayı haram kılmış ve boşanan kadının, boşandığı kocadan bir çocuğu olup olmadığını kesin bir

şekilde ortaya çıkarmak için kadına belli bir müddet beklemesini emretmiş ve şayet hamilelik durumu söz konusu ise onu gizlemesini yasaklamıştır. Müfessirlerin büyük çoğunluğu *"rahimlerinde Allah'ın yarattığı"* cümlesinin, hem çocuğun varlığını hem de hayız aşamasını içereceğini ifade etmişlerdir ki, bu rivayet İbn Ömer tarafından rivayet edilmiştir; zira kadın, iddetini uzun tutmak için hayız/aybaşı halini gizleyebilir, bu da haramdır. Doğrusu, bu tür uygulama, zamanımızda evlenme arzusu olmayan boşanmış kadınlarda çokça görülmektedir; çünkü mahkemeler iddet içerisinde bulundukları müddetçe bu kadınlara bir nafaka verilmesini zorunla kılmaktadırlar. Bu yüzden bu kadınlar aybaşı hallerini gizlemek ve üç hayız döneminin bitmediğini iddia etmek suretiyle söz konusu nafakanın devamını sağlamış olmaktadırlar. Doğrusu, iddetin bitiminden sonra alınan nafaka kadına haramdır; ancak maalesef kadınlarımız bu hassasiyeti göstermemektedirler; zira helal ve harama dair dini hükümleri bilmemektedirler. Dinî terbiye ortamında yetişmedikleri için bildiklerini de uygulamaya koymamaktadırlar. Hatta birçok kadın akaid-i İslamiyyeyi ve Kur'an eğitimini almamakta ve sonuçta din ehli olmaktan çok, her şeyi caiz gören bir şahsiyet kazanmaktadırlar. Oysa haramdan uzak duracak ve helal sınırlarını çiğnememek için büyük hassasiyet gösterecek olan sadece sahih iman sahibi kimselerdir. Onun için Allah Teâlâ yukarıdaki nehyin hemen akabinde şöyle buyurmuştur: ***"Eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorlarsa..."*** Bu cümle çok güçlü bir tehdit içermektedir. Sanki bu cümleyle Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"O kadınlar, insanların maslahatı için helal ve haramı indiren Allah Teâlâ'ya iman ediyor ve her şeyin tam karşılığıyla ceza veya mükâfata tabi tutulacağı ahiret gününe iman ediyorlarsa, Allah Teâlâ'nın kendi rahimlerinde yarattığı şeyi gizlemezler. Yok, eğer gizleme yoluna giderlerse, hem kendileri hem de eşleri için daha hayırlı olan ve her iki tarafın hukukunu koruyan Allah'ın hükümlerine iman etmiyorlar demektir."* Çünkü bu hükmü Allah Teâlâ'nın indirdiğine samimi bir şekilde ve kalpten inanmak ve uygulanması durumunda sevaba ve Allan'ın rızasına nail olacağını düşünmek, yerine getirilmemesinin bir bedbahtlık ve hüsranlık sebebi olduğunu kabul etmek, söz konusu emrin, tazim ve hürmetle yerine getirilmesi için tabii bir sebep mahiyetindedir. Hz. Peygamber'in sahih bir hadis-i şeriflerinde buyurdukları *"Mü'min olduğu halde zanî zina edemez."*[642] ifadesi yukarıdaki gerçeği doğrulamaktadır. Onun için mü'min kadınlara böylesine ciddi hükümleri tebliğ edecek insanlara ne kadar muhtacız! Aynı şekilde kızlarımıza iman esaslarını telkin edecek ve söz konusu iman esaslarını akıl ve vicdanlarında yer edecek şekilde uygulamalı olarak verecek kimselere ne kadar muhtacız! Ancak, erkeklerin sadece küçük bir kısmının dini bir hamiyete sahip olduğu bir ortamda bunları kimler yapacak!? Maalesef gü-

642. İbn Mâce, *Fiten*, 3.

nümüzde artık erkekler kadınları kendileri gibi bir insan değil de bir meta olarak görüyor, onları kendi haline bırakıyor ve kendi ihmallerinden dolayı kadınların karşılaştıkları sıkıntılar üzerinde hiç düşünmüyorlar.

"Kocaları bu arada barışmak isterlerse hanımlarını geri almakta daha çok hak sahibidirler." Üstad Abduh (r) şöyle dedi: Bu hüküm, ilk bağın baki kalması noktasında Allah Teâlâ'nın büyük bir lütfu ve özel bir inayetini ortaya koymaktadır. Zira kadın ister *"îlâ"* (yemin) ister başka bir sebepten dolayı boşanmışsa, başkaları ona pek nadir ilgi duyarlar; ama onu boşayan eşi, bundan dolayı pişman olabilir, boşanmaya konu olan sebebin devamlı bir ayrılığı gerektirmeyeceğini düşünebilir ve buna binaen onunla yeniden hayatını sürdürmeyi arzulayabilir. Özellikle bir önceki, yani boşamadan önceki evlilik hayatı, karı-koca arasında çok tabii bir seyir takip etmiş, ikisi birbirlerini en ince noktalara kadar tanıyacak şekilde içli-dışlı olmuş ve aralarındaki ülfet son derece tabii bir şekilde yer etmişse... Aynı şekilde bu çiftin çocukları varsa, pişmanlık bir an önce devreye girecektir; çünkü çocuğun eğitimine olan tabii ilgi ve önem söz konusu öfkenin hemen akabinde devreye girecektir. Hatta bu güdü, çocukların kız olması durumunda daha da kuvvetli olur. İşte bundan dolayı Allah Teâlâ kullarına bir lütuf ve ihsan olarak, söz konusu müddet içerisinde, kocayı hanımını geri alma noktasında daha çok hak sahibi kılmıştır. Bu da kadının hamileliğinin ortaya çıkması veya rahminin boşandığı kocadan temiz olması dışında, iddetin bir başka hikmetini ortaya koymaktadır ki, o da karı-kocanın barışması imkanıdır. Böylece boşanmış kadınların söz konusu süreyi beklemelerinin hem kendileri hem de kocaları açısından bir hikmeti olduğu anlaşılmıştır. Kocanın hanımını geri almada daha haklı olması -tabi anılan müddet içerisinde- boşanmaya konu olan anlaşmazlıkları giderme ve onunla güzel bir hayat sürme durumunda söz konusudur; yok eğer kadına zarar vermek, iddetten sonra evlenmesini engellemek ve ona normal bir eş gibi davranmayı esirgeyecek ise bu durumda koca günahkardır ve hanımını geri almak suretiyle günah işlemiş olur. Dolayısıyla, erkeğin boşadığı hanımını, uhdesine, ancak boşanma anında var olan pürüzleri ortadan kaldırmak ve onunla normal ve tabii bir hayat sürmek durumunda mubahtır. Üstad Abduh yukarıda söz konusu maksatla hanımını geri alma manevrası yapan kişinin Allah katında günahkâr olduğunu ifade etmiş ve bunun, dışa yansımayan niyetle alakalı bir haram olduğunu vurgulamak istemiştir. Zira hanımını geri almak için zahiren böyle bir şart söz konusu değildir; ancak zahiren ve fetva gereği doğru olan her şey, insanla Rabbi arasında normal ve caiz ilişkilere örnek olmayabilir. Çünkü hâkim zahire göre hükmeder; ama Allah Teâlâ insanın derununu da okur ve son hükmü ona göre verir. Söz konusu müddet bitmeden önce, karı-kocanın barışıp birbirlerine dönmeleri ile gerçekleşen talaka *"ricî talak"*

denir. Bir de *"bâin talak"* vardır ki, bu talakta boşanan kadının tekrar kocasına dönmesi mümkün değildir. Bu talak çeşidi ileride anlatılacaktır. Dil bahislerinden olmak üzere *"eheqqu"* kelimesi, birçok dilcinin de ifade ettiği gibi, *"haqiqiyyîn"* manasındadır.

Hanımını tekrar uhdesine almak suretiyle başvurulan barışma arzusu, karı ve kocanın karşılıklı bir şekilde birbirlerine olan hak ve sorumluluklarını yerine getirmekle gerçekleşeceği için, Allah Teâlâ, beşerin ıslahının önemli rükünlerinden biri olan çok veciz bir ibareyle şöyle buyurdu: ***"Kadınların hakları, örfe uygun bir şekilde vazifelerine denktir."*** Bu cümle ciltlerle ifade edilemeyecek manaları çok veciz bir şekilde dile getirmiştir. Zira bu cümlede kadının bütün hak ve sorumluluklarda erkeğe eşit olduğunu haykırmaktadır. Tek bir istisnası varsa o da şudur: ***"Erkeklerin onlardan bir üstün derecesi vardır."*** Bu ifadenin tefsiri ileride gelecektir. Ayet-i kerime, yukarıda kadının hak ve sorumluluklarının bilinmesi ve tayini meselesini örfe havale etmiştir ki örf, toplumun din, inanç, ahlâk ve geleneklerine bağlı olan bir şeydir. Dolayısıyla bu cümle, kocaya bütün ahval ve şartlarda eşine karşı muamelesini kritize etme imkanını sağlayacak bir ölçü vermektedir; koca kadından herhangi bir şey isteyecek olursa bu kaideye binaen, aynı şeyi kendisinin de yapması gerektiğini hatırlar ki, onun için İbn-i Abbas (r) hazretleri şöyle buyurmuştur: *"Bu ayetin hükmü gereği, hanımım bana süslendiği gibi ben de ona süsleniyorum."* Ayet-i kerimede geçen **"misil"**den kasıt maddi anlamda bir *denklik* ve *aynılık* değildir. Asıl maksat karı-koca arasındaki hak ve sorumlulukların karşılıklı olduğudur. Kadının kocasına yönelik yerine getirdiği her sorumluluğun mukabilinde erkeğin kadına karşı bir görev ve sorumluluğu söz konusudur; bu şey bizzat aynıyla olmasa da cinsiyle birbirine denktir. Dolayısıyla karı-koca, fiziki yapı, his, şuur ve akıl noktasında birbirlerinin benzeri ve dengi oldukları gibi, hak ve sorumluluklarda da birbirlerine denk ve benzerdirler. Daha açık bir ifadeyle, karı-kocadan her biri kâmil bir fiziki yapıya sahip olup, menfaatini ve yararını düşünen bir akla, kendi yapılarıyla örtüşen şeyleri sevip, tabiatlarına uygun düşmeyen şeylerden nefret eden bir kalbe sahiptirler. Dolayısıyla, eşlerden birinin diğerine tahakküm edip onu köle edinmesi, kendi menfaatleri doğrultusunda kullanması ve özellikle evlilik hayatına başlandıktan ve mutluluğu ancak her iki tarafın birbirine saygılı olması ve birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmesiyle mümkün olan ortak bir hayata girdikten sonra birinin diğerine tahakkümü adil olamaz.

Üstad Abduh dedi ki: İslam'ın kadınlara verdiği ve onları yücelttiği bu yüce değeri kendisinden önce hiçbir din vermemiştir, hatta kendisinden önce ve sonra hiçbir ümmet kadınlara bu denli bir paye vermemiştir.[643] Uygarlık ve

643. Biz bu yıl -hicri 1251- İslam'da kadın hakları konusunda müstakil bir kitap telif

medeniyet alanında kaydettikleri ilerlemelerin bir sonucu olarak, kadınlara birtakım değerler vermiş, ona saygı göstermiş ve değişik ilim ve sanat dallarında eğitilmelerine önem vermiş olan Avrupalılar, İslam'ın kadınlara verdiği bu yüce seviyeye hâlâ ulaşamamışlardır. Bazı Avrupa devletleri kanunlarında hâlâ kadının, kocasının izni olmadan kendi malında hür bir şekilde tasarrufta bulunmasını engelleyen maddeler vardır. Aynı şekilde, İslam dininin yaklaşık on üç buçuk asır önce verdiği hakların daha birçoğunu, bu toplumlar kendi kadınlarına layık görmemektedir. Daha elli yıl öncesine kadar Avrupa'da kadın, Arap cahiliyye döneminde olduğu gibi, hatta daha da kötü bir konumda köle muamelesine tabi tutulmaktaydı. Biz Hıristiyanlığın kendilerine böyle bir muameleyi emrettiğini söylemek istemiyoruz. Ancak biz İsa (a)'ın onlara tebliğ ettiği dinin birtakım ilave ve bid'atlerden arınmış bir vaziyette onlara ulaşmadığı kanaatindeyiz. Şu da bilinen bir gerçektir ki, Avrupalıların kadına değer vermesi daha önce benimsedikleri din saikiyle değil de, geçen asırda gerçekleştirilen modern Avrupa medeniyetinin bir sonucuydu.

Kadınlara değer verme ekseninde geliştirdikleri medeniyet, dinimizden çok alt seviyede olan bu Frenkler bize karşı övünmeye, hatta kadınlara muamele konusunda bizi medeniyetten uzak, barbarlıkla suçlamaya başlamış ve İslam'ı tanımayan cahillerin içinde bulunduğu durumu, dinimizin bize telkin ettiği bir sonuç şeklinde ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Üstad Abduh ders esnasında Avrupalı turistlerden birisinin kendisini Ezher'de ziyaret ettiğini, camiyi dolaşırlarken Avrupalı adamın caminin içinde bir bayan görmesi üzerine şaşırıp kendisine *"Bu neyin nesi, sizde kadın camiye girebilir mi?!"* şeklinde bir soru yöneltiğini nakletmiş. Bunun üzerine Üstad Abduh'un *"Bunda şaşılacak bir şey var mıdır?"* diye mukabelede bulunması üzerine Avrupalı *"Biz İslam'ın, kadınların bir ruhu olmadığını ve onlara hiçbir ibadet sorumluluğu getirmediğini kararlaştırdığına inanıyorduk."* dediğini, bunun üzerine Üstad Abduh adamın bu yanlışlığını açık bir şekilde kendisine açıklamaya çalıştığını ve bu konuda bazı ayetleri kendisine tefsir ettiğini nakletmişti. Üstad Abduh bu hadiseyi naklettikten sonra "Bakın, biz kendimiz dinimizin aleyhine nasıl delil teşkil eder hale geldik?! Eğer büyük bir cemiyetin öğesi olan bu Avrupalı adam İslam'dan böylesine habersiz ise, sıradan bir insanın İslam hakkında ne kadar kötü düşünebileceğini artık siz düşünün!" dedi.

Allah Teâlâ, erkeğin uhdesinde olan aile reisliği dışında, kadın ve erkek arasındaki karşılıklı hak ve sorumlulukları fark gözetmeksizin eşit bir şekil-

etmiş ve bütün putperest ve Kitap Ehli ümmetlerin, kadınların haklarını çiğnediklerini, onlara köle gibi muamele ettiklerini ve onları köle veya hayvan kategorisinde değerlendirdiklerini açıklamış bulunuyoruz. Aynı şekilde kitapta İslam dininin; dini, medeni ve ekonomik anlamda bütün insani hakları kadınlara veren yegâne din olduğunu, insanlığın maslahatının İslam'a ittibada, zararlarının da ona muhalefette olduğunu vurguladık.

de ikisine verdiğine göre, söz konusu aile reisliği görevi gereğince erkeklerin; kadınlara, karı-koca ilişkileri noktasında kendilerine düşen görev ve sorumlulukları hakkıyla yerine getirmelerini sağlayan, nefislerde onlara karşı hürmet ve saygıyı kazandırıp onlara karşı olan hak ve sorumlulukları yerine getirmeye yardımcı olan ve bir anlamda erkeğin işini kolaylaştıran şeyleri öğretmeleri gerekir. Zira insan, tabiatı gereği kültürlü ve edepli, kendisine düşen görev ve sorumlulukları bilen ve yerine getiren kimselere karşı saygılı davranır, bu kimseleri kolay kolay horlamaz ve küçük görmez, hatta karşı taraftan kendi aleyhine gözüken bir yanlış davranış görse dahi kabahati kendinde arar ve öncelikle kendini kınama yoluna gider.

Allah Teâlâ erkeklere seslendiği gibi iman, ilim, amel-i salih, ibadet ve muamelat konularında kadınlara da seslenmiş, erkeklere verdiği hakların aynısını kadınlara da vermiş, birçok ayet-i kerimede isimlerini erkeklerin isimleriyle yan yana zikretmiş; Hz. Peygamber erkek mü'minlerle biat ettiği gibi mü'min kadınlarla da biat etmiş, erkeklere emrettiği gibi kadınlara da Kitab'ı ve sünneti öğrenmelerini emir buyurmuştur. Bütün ümmet de, Kur'an ve sünnetin vurguladığı gibi, kadınların dünya ve ahirette yaptıkları ameller karşılığında sorumlu oldukları konusunda icma etmiştir. Bütün bunlardan sonra kadınların Rablerine, beylerine, çocuklarına, kendilerine hizmet veren kadınlara, bütün ümmete ve dine karşı olan hak ve sorumluluklarını öğrenme imkanını sağlayan ilimden mahrum edilmesi hiç mümkün müdür!? Yerine getirilmesi gereken hususların ana hatlarıyla (icmalen) bilinmesi, nefsin o hususlara karşı ilgi duymasının bir ön şartıdır; zira nefsin tamamen meçhul olan bir şeye ilgi duyması imkânsızdır. Aynı şekilde o hususların yerine getirilmesi durumundaki faydalarını ve yapılmaması durumunda da zararını ortaya koyan ayrıntılı (tafsili) bilgilerin öğrenilmesi, onlara önem atfetmek ve ihmal etmemeye çalışmak için bir sebep teşkil eder. Dolayısıyla, hem icmalen hem de tafsilen bilmemeleri durumunda, kadınların kendi üzerlerine düşen hak ve sorumlulukları yerine getirmeleri hiç mümkün mü? Diğer taraftan, yarısı Rabbine karşı olan sorumluluklarını yerine getirmeyen, nefsine, ailesine ve insanlara karşı ödevlerini ihmal eden bir ümmetin/toplumun dünya ve ahirette mutlu olması nasıl mümkün olacak!? Aynı şekilde diğer yarısı da, kendine düşen sorumlulukların sadece bir kısmını yerine getirip, diğerlerini ihmal eden ve koyu cehalet içerisinde bulunan bir toplumun felaha ermesi hiç mümkün mü!? Kadının, din, iman esasları, ahlâk ve ibadetler konusunda öğrenmesi gereken şeyler sınırlıdır; ancak bu kadından -özellikle varlıklı bir evde yaşıyorsa- muamelat, çocuklarını eğitme ve terbiye etme, evin nizam ve intizamı konusunda kendisinden istenenler, zaman ve şartların değişmesine bağlı olarak farklılık arz eder. Tıpkı erkeklerin yapması gereken ödev ve sorumlulukların zaman

ve şartların değişmesine bağlı olarak farklılık arz etmesi gibi... Görmez misin ki fukaha, erkeğe, kadının sosyal şartlarına uygun hizmeti, *"süknâ"*yı (barınma) ve nafakayı farz kılmaktadır! Yine görmez misin ki, farz-ı kifayelerin dairesi günümüzde daha da geniş bir kapsam içermektedir; savunma sistemi ile ilgili olarak, daha önceleri kılıç, ok ve mızrak kâfi gelirken, günümüzde savunma sistemi artık top, tüfek ve zırhlı harp gemilerine bağlı olmuştur.[644] Aynı şekilde dün zaruri ve mevcut olmayan birçok ilim dalı, bugün zorunlu bir ilim haline gelmiştir. Hasta bakıcılık ve yaralıları tedavi etme işi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn zamanında kadınlar için kolayca yürütülen bir iş iken, bugün bu iş değişik birçok ilim dalının öğrenilmesine ve özel bir eğitime bağlı bir meslek haline gelmiştir. Bu durum karşısında İslam'a göre hangisi daha efdaldir? Hastalandığında kocasına bizzat kadının bakması ve ona hasta bakıcılık yapması mı veya yabancı bir hasta bakıcı tutup onun mahrem yerlerine muttali olması mı? Ama kadın sağlık bilimlerini ve kurallarını bilmiyorsa ve ilaç isimlerinden haberdar değil ise, eşini veya çocuğunu tedavi edip ona hasta bakıcılık yapması mümkün mü?! Evet, sağlık biliminden habersiz bu cahil kadınlar, zehirli ve kuvvetli ilaçların ölçüsünü kaçırmak veya bir ilacın yerine başkasını kullanmak suretiyle, ancak hastalarını öldürmekten başka bir şey yapamazlar, sadece bunu becerirler!

İbnu'l-Munzir, el-Hâkim'in rivayet ettiği ve çoklarının doğruladığı rivayete göre Hz. Ali *"Ey iman edenler! Kendinizi ve aile halkınızı ateşten koruyunuz!"*[645] ayetinin tefsirinde şöyle demiştir: *"Kendinize ve aile halkınıza iyi ve güzeli öğretin ve onları eğitin."* Bu ayet-i kerimede geçen *"ehl"* (*aile halkı*) kelimesi, eşleri ve erkek-kız bütün çocukları içermektedir. Bazıları da bu kelimeye köle ve cariyeleri de dâhil etmişlerdir. Bu kullanım Arap dilinde, *"ehule elmekânu uhûlen"* şeklinde bir kullanım olup, *"Mekân mamur oldu."* anlamına gelmektedir. Aynı şekilde *"ehule'r-reculu"* şeklinde bir kullanıma yer verilir ki, *"Kişi, evlendi ve aile sahibi oldu."* anlamına gelmektedir. Kişinin ehli, eşi ve kendisiyle beraber yaşayan aile halkıdır. Kelime, asıl itibariyle akraba ve yakınlık anlamında kullanılmaktadır. *"Ehil"* kelimesinin çoğulu *"ehlûn"* şeklinde olduğu gibi, *"el-ehâlî"* (el-Misbâhu'l-Munîr böyle tespit etmiştir) şeklinde olduğu söylenmektedir. Buna göre, kişi, kendisini ve birtakım bilgileri öğretmek ve onları eğitmek suretiyle aile halkını ahiret ateşinden koruyorsa, aynı şekilde onları, mutsuzluklarla ve kargaşalarla dolu olumsuz hayat olan dünya ateşinden de koruyor demektir.

Ayet-i kerime, nassla sabit olan bir haramı helal veya helali haram kılmadıkça, karı ve kocanın birbirlerine karşı hak ve ödevleri konusunda

644. Bu tefsirin yazılıp 1323 yılında basılmasından sonra, savunma alanında hava filoları daha ön plana çıkmıştır ve savaş gereçleri arasında yer almıştır, hatta diğer bütün unsurları geride bırakacak bir öncelik kazanmıştır.

645. Tahrim, 66/6.

örfün muteber olduğuna delalet etmektedir. Örf de insanların ve zamanın değişmesiyle değişen bir olgudur; ancak bilinen mezheplerin fakihlerinin büyük bir çoğunluğu, erkeğin kadın üzerindeki hakkının, şer'î bir mani olmadıkça, kadının erkeğin gönlünü almaya karşı çıkmaması ve bu anlamda bir engel yaratmaması olduğunu ifade etmişlerdir. Kadının da erkek üzerinde hakkı, onun nafaka ve barınma (süknâ)sını temin etmesidir. Fakihler, ekmek yapmak, yemek pişirmek ve diğer ev işlerini yürütmek veya erkeğin mal ve servetine ait işleri idare etmek kadının zorunlu görevleri arasında değildir, demişlerdir. Ayet-i kerimenin verdiği mesaja en yakın yorum, bazı muhaddisler ile Hanbelî fakihlerinin ortaya koyduğu yorumdur. *Muknî* adlı eserin haşiyesinde söz konusu görevlerin kadın için zorunlu olmadığı ifade edildikten sonra şöyle bir ibareye yer verilir: Ebû Bekir b. Ebî Şeybe ve Cevzcâni söz konusu görevlerin kadın tarafından yapılması gerektiğini ifade etmiş ve Hz. Ali ile Fatıma (r) arasında geçen bir olayı delil olarak ileri sürmüşlerdir; zira Hz. Peygamber, Hz. Ali ile Fâtıma arasında meydana gelen söz konusu olayda Hz. Fatıma'ya ev işlerini, Hz. Ali'ye de evin dış işlerini yerine getirmeleri gerektiği konusunda bir iş taksimatı yapmıştır. El Cevzcâni bu olayı değişik rivayetlerle dile getirmiş ve Hz. Peygamber'in şöyle dediğini nakletmiştir: "*Bir insanın başka birisine secde etmesi gerektiğini emredecek olsaydım, kadının beyine secde etmesini emrederdim; aynı şekilde erkek hanımına falan dağdan filan dağa gitmesini emretse kadına düşen bunu yerine getirmesidir.*"[646] El Cevzcâni bu hadisi senediyle rivayet ettikten sonra şöyle yorumlar: "*Bir faydası olmayan hususlarda taati emrettiğine göre, direk hayatla ilgili hususlarda nasıl taat etmesin?!*" Eş-Şeyh Takiyyuddîn, kadının örf kuralları içerisinde erkeğine karşı hak ve sorumlulukları olduğunu ifade eder. *El İnsaf*'da şöyle der: "*Bu konuda doğru olan o bölge halkının örfüne göre hareket edilmesidir.*"

Hz. Peygamber'in kendi kızıyla damadı arasında verdiği hüküm, ilahi fıtratın gerektirdiği hükümdür ki, buna göre kadına ev işlerini düzenleme ve oradaki her türlü sorumluluğu üstlenme; erkeğe de ev dışında rızkı temin etme görevi verilmiştir. Genel anlamda, görev dağılımı noktasında kadın-erkek eşitliği böyledir. Bu taksimat, kadın ve erkekten her birinin ihtiyaç anında hizmetçi kullanmalarına mani olmadığı gibi, karı ve kocadan her birinin, eğer bir zaruret ve ihtiyaç varsa, diğerine yardımcı olmasına da mani değildir. Bu hususta genel kural budur. Fıtratın öngördüğü söz konusu iş birliğini, insanların maslahatı gerektirmektedir ve bu konuda erkek ve kadın birbirlerine yardımcı olmaktan müstağni olamazlar: "*Allah kişiye ancak gücünün yeteceği kadar yük yükler.*"[647]; "*İyilikte ve fenalıktan sakınmakta birbi-*

646. Ebu Dâvud, *Nikah*, 40; İbn Mâce, *Nikah* 4; Ahmed b. Hanbel 4, 281 ve 6, 76.
647. Bakara, 2/286.

rinize yardımcı olun, günah işlemek ve aşırı gitme konusunda yardımlaşmayın ve Allah'tan korkun!"[648]

Karı-kocanın birbirlerine karşı ödev ve sorumlulukları konusunda örfe müracaat edilmesi hususunda Şeyh Takiyyuddin'in yukarıda ifade ettiği ve el-İnsaf adlı eserinde açık bir şekilde ortaya koyduğu bilgiler ayet-i kerimede yer alan nassla tamamen örtüşmektedir.

Müslümanların itikat ettikleri şeriat esaslarıyla, bunları uygulamaya yansıtmaları arasındaki mesafeyi bilmek istiyorsan, onların kadınlarına karşı muamelelerine bakman yeterlidir; onlar ellerinden geldiği kadar kadınlara zulmediyor ve zorlamak suretiyle taşıyamayacakları yükü onlara yüklemeye çalışıyorlar; bu da yetmiyormuş gibi, görevlerini hakkıyla yerine getirmedikleri gerekçesiyle bol bol haklarında şikayette bulunuyorlar; ama kendilerine kocanın kadın üzerindeki hakları konusunda soru yönelttiğinizde, Müslüman fakihlerin çoğunun ifade ettiği gibi şöyle derler: Efendim, onların bize hizmet etmek, yemek pişirmek, çamaşır yıkamak, evin temizlik işlerine bakmak, çocuğumuzu emzirip yetiştirmek, hizmetçilerin başında durmaktan başka görevleri yoktur. Kadının şer'an görevli olduğu tek şey, evinde oturup kocasının gönlünü almasıdır. Görevli oldukları bu iki şeye göre hanımlar beylerinden izinsiz evin dışına çıkamazlar ve kocalarının gönlünü etme noktasında en ufak bir itiraz ve engellemede bulunamazlar. Özetle, kadınların erkeklere karşı herhangi bir iş zorunluluğu söz konusu olmadığı gibi, babanın varlığı durumunda çocuklara da karşı herhangi bir sorumlulukları yoktur. Kanaatime göre, böyle bir yorum ve anlayış, kadınları hem şeriatın hükmü hem de örfün gereği yapmaları gereken sorumlulukların dışında tutma konusunda çok aşırı bir yorumdur. Aynı şekilde, bunun tam paralelinde, kadınları, fiilen haddinden fazla sorumluluklar altına sokma girişimi de vardır. Ancak fıkhi mezheplerden habersiz ve bu konuda cahil olan kimseler, mezhep sahiplerini, kadınların haklarını çiğnemekle itham etmektedirler; oysa söz konusu uygulamalar cehaletin yanı sıra, birtakım adet ve yanlış uygulamaların baskın gelmesinden başka bir şey değildir.

"Erkeklerin onlardan bir üstün derecesi vardır." cümlesi, eğer kadına bir hususu zorunlu kılıyorsa erkeğe birçok şey emretmektedir. Zira söz konusu üstün derece aile reisliği ve aile halkının maslahatlarını gözetmekten ibarettir ki, bunu Yüce Allah şu ayetle açıklamaktadır: *"Allah'ın kimini kimine üstün kılmasından ötürü ve erkeklerin mallarından sarf etmelerinden dolayı erkekler kadınlar üzerinde kavvamdırlar."*[649] Evlilik hayatı içtimai bir hayattır ve her sosyal öbeğin mutlaka bir reisi olmalıdır; çünkü bir araya gelenler mutlaka bazı hususlarda, farklı görüş ve eğilimlere sahip olmak zorundadırlar; do-

648. Maide, 5/2.
649. Nisa, 4/34.

layısıyla bunların sosyal maslahatı, ancak ihtilaf anında görüşüne başvurulacak bir reisin varlığıyla mümkündür; ta ki, her fert, diğerinin aleyhinde faaliyet gösterip birlik dağılmasın ve mevcut sistem sarsılmasın. İşte, söz konusu riyaset için erkek daha ehil bir yapıya sahiptir; çünkü erkek söz konusu maslahatı daha iyi bilir ve gücü ve malıyla onu uygulama aşamasına geçirmeye daha muktedirdir; bundan dolayı, şer'an kadını koruma ve ona harcamada bulunmaktan erkek sorumlu tutulmuştur; bunun karşılığında da kadın, maruf ölçüler dâhilinde erkeğe itaat etmekle emrolunmuştur. Bu bağlamda, kadın eğer itaat etmezse, erkek, önce nasihat etme, sonra yatağını ayırma, en sonunda'da acıtmayacak şekilde onu tedip etme hakkına sahiptir. Erkeğe bu hakkın verilmesi, yani onun caiz görülmesi, evlilik hayatının maslahatı ve karı-koca beraberliğinin yürümesi içindir. Nitekim askerî komutan ile halife veya padişaha ümmetin maslahatı için aynı türden yetkiler verilmiştir. Ancak, sırf tahakküm, intikam almak veya kinini, gayzını dindirmek gayesiyle kadınlara saldırıda bulunmak, hiçbir şekilde caiz olmayan bir zulümdür. Rasulullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Sizden her biriniz çobandır ve herkes kendi himayesinde olan kimselerden sorumludur; imam (devlet başkanı) bir çobandır ve iktidarı altında bulunan halktan sorumludur; erkek ailesinin çobanıdır ve aile fertlerinden sorumludur; kadın kocasının evinde çobandır ve eli altında bulunan çoluk çocuktan sorumludur -en son olarak Peygamberimiz şöyle buyurdu- "Hepiniz çobansınız, elinizin ve himayeniz altında bulunan kimselerden sorumlusunuz."*[650] Hadis-i şerif Müttefekun aleyh olup İbn Ömer'den rivayet edilmiştir. Erkeğin söz konusu yetkisi ve riyaseti Nisa Sûresi'nde ayrıntılı bir şekilde açıklanacaktır.

Allah Teâlâ ayet-i kerimeyi ***"Allah güçlüdür, hâkimdir."*** cümlesiyle noktalamıştır. Üstad Abduh, ayetin bu son cümlesinde ***"izzet"*** ve ***"hikmet"*** sıfatlarının anılmasının iki yönü olduğunu zikreder: Birincisi; kadına, erkeğe verilen hakların aynısını verme, zira kadın o günün Arap toplumunda ve bütün toplumlarda hakları ayaklar altına alınmış bir varlıktı. İkincisi ise, erkeği kadına reis kılmaya yöneliktir; buna göre, sanki bu hikmet dolu ilahi hükümlere razı olmayan kimse, Allah Teâlâ'nın izzetini, taksim gücünü karşısına almış ve O'nun ortaya koyduğu hükümlerdeki hikmetini inkâr etmiş olmaktadır. Böylece bu yönüyle ayet-i kerime, bu ilahi yasaya karşı çıkanlara bir tehdit içermektedir ki, Kur'an'ın genel anlatımları içerisinde buna çokça rastlamak mümkündür.

---

650. Buhârî, *Cuma* 11, *Cenaiz* 32, İstikrâd 20, *Vasâyâ* 9, İtk 17-19, *Nikâh* 81, *Ahkâm* 1; Müslim, *İmâre* 20; Ebu Dâvud, *İmâre* 1; Tirmizi, *Cihad* 27; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2,5.

الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا
مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا
حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا
وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿229﴾

229- (Dönüş yapılabilecek) boşama iki defadır. Sonrası, ya iyilikle geçinmek, ya da güzellikle bırakmaktır. (Evlilikte) tarafların Allah'ın belirlediği ölçüleri koruyamama endişeleri dışında kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şeyi geri almanız sizin için helal olmaz. Eğer onlar Allah'ın belirlediği ölçüleri gözetmeyecekler diye **endişe ederseniz, o zaman kadının (boşanmak için) bedel vermesinde ikisine de günah yoktur. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bunları aşmayın. Allah'ın koyduğu sınırları kim aşarsa onlar zalimlerin ta kendileridir.**

Cahiliye dönemi Araplarında kadını boşama ve arkasından iddet dönemi içerisinde giriştiği bu eylemden vazgeçme âdeti vardı. Dolayısıyla, boşamanın sayı ve sınırı yoktu; eğer talâk ârızi bir öfkeden dolayı gerçekleşmişse, koca, öfkesi dindikten sonra söz konusu boşanmadan vazgeçiyor ve normal hayata dönüyordu; yok eğer sırf kadına zarar vermek maksadıyla bu yola başvurmuşsa iddetin bitiminden önce söz konusu eyleminden vazgeçebiliyor ve onu bir daha boşayabiliyordu. Aynı işlemi kini ve öfkesi geçinceye kadar tekrar tekrar yapabiliyordu. Böylece, kadın erkeğin elinde bir oyuncak haline gelmişti. Boşamak suretiyle erkek kadına dilediği kadar zarar verme ve onu sıkıntıya sokma yoluna gidebiliyordu.

Boşanma/Talâk Türleri

Bir sosyal problem olan talak/boşanma meselesi, İslam'ın ıslah ettiği ve çözüme kavuşturduğu meselelerdendi. Bu ayet-i kerimenin sebeb-i nüzulü konusunda Tirmizî, El-Hâkim ve daha başka muhaddisler Aişe (r)'dan bir rivayette bulunmuş ve söz konusu rivayeti Suyûti, *Esbâb-ı Nüzûl* adlı eserinde zikretmiştir. Bu rivayette Hz. Aişe şöyle buyurmuştur: *"İslam öncesi dönemde erkek dilediği kadar kadınını boşardı; iddet içerisinde bulunduğu müddetçe, yüz veya daha çok defa boşamış olsa da onu geri kendi uhdesine alabilmekteydi. O kadar ki bir gün bir adam hanımına şöyle dedi: 'Allah'a yemin olsun ki, benden ayrılacak şekilde seni boşamayacağım ve seni kendi himayeme asla almayacağım.' Bunun üzerine kadın şöyle dedi: 'Yani ne demek istiyorsun?' Adam: 'Seni boşarım,*

iddetinin bitimine yakın tekrar seni uhdeme alır ve tekrar boşarım.' Bunun üzerine kadın gidip Hz. Peygamber (s)'e bu durumu anlattı. Hz. Peygamber (s) hiçbir şey söylemedi; sonunda şu ayet-i kerime indi:[651] *'(Dönüş yapılabilecek) boşama iki defadır. Sonrası, ya iyilikle geçinmek, ya da güzellikle bırakmaktır.'"*

Üstad Abduh şöyle dedi: Bir önceki ayet-i kerimede talâk/boşama üstüne talâk ile iddet konusu zikredildi; bu ayet-i kerimedeki boşama oradakinin aynısıdır. Boşama eylemi, erkeğin, kendisiyle hanımını birbirine bağlayan evlilik bağını koparmak suretiyle, duhul vaki olan kadından ayrılmasıdır. Talâk lafzı bu manaya delâlet etmektedir. Bu ayet-i kerimenin içeriği, boşama eyleminin şer'an nasıl uygulanması gerektiğini beyan etmektedir ki, lafız kuvvetli bir şekilde ortaya konsun diye önceki 228. ayette olduğu gibi, ihbarî bir cümle şeklinde vârid olmuştur. Yani, Allah Teâlâ'nın boşama için belirlediği ve kadının erkeğin himayesinden çıkmadığı talâk sayısı ikidir, iki defa boşamadır. Cümlede *"iki defa"*nın özellikle vurgulanması her bir boşamanın müstakilen gerçekleştiğini ifade etmek içindir; yoksa söz konusu iki boşamanın tek bir lafızda gerçekleştiğini ifade etmek için değildir. Onun için İbn Abbas (r)'dan *"Üç defa boşadım."* cümlesinin, *"Üç defa Fatiha'yı okudum."* cümlesi mesabesinde olduğunu ifade ettiğini naklederler. Dolayısıyla kişi eğer gerçekten her defasında boşama yoluna gitmişse, talâk sahihtir; yok eğer sadece lafızla bunu bir defada dile getirmişse o zaman sarf edilen söz *"lağv"* babından sayılıp geçersiz kabul edilir. Yine İbn Abbas (r) şöyle der: Talâkın üç defa kavl/söz ile ifadesi bir anda mümkün değildir. Zira ameli/pratik olarak icra edilmesi gereken eylemler sözün tekrarıyla tekerrür etmez/yerine getirilmiş olmaz. Hatta kavlî eylemler için de bu geçerlidir. Onun için, kişi nikah akdini bir defalığına fesh edip bunu *"üç"* lafzıyla dile getirse o kişi yalancı hükmündedir. Zira böyle bir şey doğru olsaydı, bir sayısına üç, üçe de bir demek doğru olurdu. Kim böyle bir aptallık yapar ve böyle bir uygulamada bulunursa, sünneti çiğnemiş ve tedibi hak etmiş olur. Nesâî, Mahmud b. Lebîd'den rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber'e, karısını bir defada/bir oturumda üç defada boşayan bir kişi haber verildiğinde Rasulullah (s) kızgın ve öfkeli bir şekilde ayağa kalkıp şöyle buyurmuştur:*"Ben sizin aranızda iken o kişi Allah'ın Kitabı'yla oyun mu oynuyor?"*[652] Bunun üzerine mecliste bulunan sahabilerden birisi *"Ya Rasûlullah, onu öldüreyim mi!?"* diye hiddetlenmiştir. Bu hadis hakkında İbn-i Kesir *"İsnadı güzeldir."* ifadesini kullanırken; Hafız İbn Hacer, Bulûğu'l-Merâm adlı eserinde hadisin ravilerinin güvenilir/mevsûk olduğunu ifade eder. Aralarında Hanefilerin de bulunduğu cumhur-u ulemâ, şer'î talâkın, aralıklarla ve teker teker yapılan talâk olduğunu tasrih etmiş ve iki ve üç talâkın bir anda yapılmasının bidat ve

651. Tirmizi, *Talak*, 16.
652. Nesâi, *Talâk*, 6; İbn Mâce, *Fiten* 33.

haram olduğunu ifade etmişlerdir. Ebu Zeyd ed-Debbûsi, *Esrar* adlı kitabında şöyle der: *"Bu görüş Hz. Ömer, Osman, Ali, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Umrân b. Husayn, Ebu Musa el-Eş'ari, Ebu'd-Derda ve Huzeyfe'nin görüşüdür ve bu zatlar sahabenin en bilgin zatlarıdır."*

Abduh şöyle dedi: Yukarıda ifade edilen talâk, Allah'ın Kitabı'nda meşru olan talâktır ki, o da ric'î talâktır. Yukarıda anlatıldığı şekilde ve sayıda vuku bulan talâk ric'i talâktır. Fakih ve muhaddisler, **"üç"** lafzıyla veya lafzın tekrarıyla yapılan bâin talâkın, ne bu ayet-i kerimeden ne de Kur'an'da yer alan başka bir ayet-i kerimeden alınmadığı konusunda görüş birliği içerisindedirler; onun için bu mesele, ta ilk asırlardan beri ihtilaflı bir mesele olarak yerini almıştır. Söz konusu ihtilaf da, bazı Hanbelîlerden başka dört mezhebin hiçbir mensubu tarafından zikredilmemiştir.[653] Ümmetin çoğunluğu, tıpkı hanımını üç defa boşayan gibi, hanımına *"sen üç defa boşsun!"* diyen kimsenin gerçekleştirdiği talâkın, bâin talâk olduğu görüşündedir. Ayet-i kerimede söz konusu olan talâktan kasıt ric'î talaktır; zira bâin talâk ayette zikredilmemiştir. Bâin talâk kaynak olarak *"mülâane hadisi"*nden alınmıştır.[654] Aynı kanaatte olmayan fakihler ise bu görüşe karşılık olarak mulâane'nin ayrılmayı gerektirdiğini; dolayısıyla bundan sonra vuku bulacak talâkın fuzuli olduğuna dikkat çekmişlerdir.

Derim ki: Üstad Abduh'un işaret ettiği mulâane hadisi, İmam-ı Ahmed, Buhârî ve Müslim'in, Sehl b. Sa'd'dan rivayet ettikleri hadistir ki, bu hadis-i şerifte Uveymir el-Aclânî Hz. Peygamber'e gelip *"Ya Rasûlullah, bir adam hanımıyla beraber başka birisinin olduğunu görse onu öldürmeli mi?"* diye bir soru sordu. Bunun üzerine Rasûlullah (s) şöyle buyurdu: *"Allah senin ve hanımın hakkında ayet indirdi, onunla amel et."* Bunun üzerine adam hanımıyla karşılıklı lânetleşti. Ben de Rasûlullah (s)'ın içerisinde bulunduğu büyük kalabalık arasındaydım. Karşılıklı lanetleşme bittiğinde Uveymir *"Ya Rasûlullah, ben ona karşı yalan söyledim, daha onu yanımda tutamam."* dedi ve Rasûlullah (s) kendisine emretmeden hanımını üç talâkla boşadı.[655] İbn Şihâb söz konusu uygulamanın bütün lânetleşenler hakkında bir örnek uygulama olduğunu ifade eder. İmam-ı Ahmed ve Müslim'in ibarelerinde *"Uveymir'in hanımın-*

---

653. Bu konudaki görüş farklılıkları ilerde dile getirilecektir.

654. "Mulâane" Arapçada karşılıklı lanetleşme demektir; şer'î ıstılahta ise, kocanın hanımına zina iftirasında bulunması ve bunun üzerine bu iddianın doğru olduğuna dair Allah'a dört defa yemin edip beşincisinde -eğer yalancılardan ise- kendi kendisine lanet etmesidir. Bunun karşılığında da kadın Allah'a dört defa yemin edip eşinin yalancı olduğunu, beşincide de -eğer eşi doğruysa- kendisinin Allah'ın gazabına eren kimselerden olduğunu beyan etmesidir. Söz konusu ayetler Nûr Sûresi'nde apaçık bir şekilde ifade edilmiştir.

655. Buhâri, *Salât* 44, *Tefsir Sure* 24/44, *Talâk* 4, *Ahkâm* 18; Müslim, *Liân* 1-3; Ebu Dâvud, *Talâk* 27; Dârimi, *Nikâh* 39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1,261- 5,331, Muvatta, *Talâk*, 34.

dan ayrılması karşılıklı lanetleşenler hakkında sünnet bir uygulama olmuştur." şeklinde bir kayıt vardır. Müttefekun aleyh olan İbn Ömer hadisinde ise, Hz. Peygamber'in Uveymir ile hanımını birbirinden ayırdığı ifade edilir. İşte bundan dolayı, bazı âlimler, karşılıklı lanetleşmenin/liân, hâkimin hükmü olmadıkça ayrılmayı gerektirmediğini ifade etmişlerdir. *"Liân"*ın ayrılmayı gerektirdiğini söyleyen âlimler ise yukarıdaki uygulamaya, *"Hz. Peygamber'in söz konusu iki sahabeyi birbirinden ayırması, bir hüküm ortaya koymak için değil, bu konudaki hükmü beyan etme babındandır."* şeklinde bir yorumla karşılık vermişlerdir. Her iki görüşe göre, hadisin, üç talâkın bir mecliste, sözün tekrarıyla vuku bulacağına dair hüccet olmayacağı anlaşılmaktadır. Nitekim Uveymir'in -bir rivayete göre- *"boştur, boştur, boştur!"* sözünden anlaşılan, lâfzî tekittir; zira Uveymir'in bu sözleri mükerrer talâk anlamında kullanılsaydı, Hz. Peygamber, yukarıda Nesâi'nin rivayet ettiği hadisteki adamın uygulamasını tasvip etmediği gibi, bu bid'at talakı da onaylaması mümkün değildi.

Cumhurun bu konuda delil olarak kullandıkları daha başka hadisler vardır ki, Üstadımız Abduh, delilleri zayıf ve tartışmaya açık oldukları için zikretmemiştir. Bunların en meşhuru Rukâne hadisidir; bu sahâbi hanımını tamamen boşamış ve bu durumu Hz. Peygamber (s)'e haber vermiş ve şöyle demiştir: *"Ya Rasûlullah, Allah'a yemin olsun ki, sadece bir talâkı kastettim. Bunun üzerine Hz. Peygamber yemini tekrar etmiş, Rukâne de tekrar edip hanımını kendisine iade etmiştir. Aynı sahabi ikinci talâkı Ömer (r) döneminde, üçüncüsünü de Osman (r) döneminde icra etmiştir. Bu hadisi Şâfii, Ebu Davûd, Tirmizi ve daha başkaları rivayet etmiştir. Tirmizi, bu hadis hakkında 'Sadece bu senedle bilinen bir hadistir; bu hadisi Buhârî'ye sordum da 'Hadis muztarıptır.' diye bana cevap verdi."* Hadisin içerisinde söz konusu sahabinin üç defa boşadığı, bir defa boşadığı ve tümden boşadığı şeklinde ifadeler vardır. Hadisin senedinde ez-Zübeyr b. Said el-Haşimî vardır ki, çoğu kimse onun zayıf olduğunu söylemiştir. İbn Abdilber, Tevhid adlı eserinde şöyle demiştir: *"Bu hadis hakkında çok değerlendirmeler yapılmıştır, hadis zayıf ve muztarıp olduğu gibi, içerdiği hükümde de birtakım çelişkiler vardır; üç talâk vuku bulduğunu ifade eden rivayet diğer iki rivayetle çelişki halindedir ve bu rivayet 'Üç lafzıyla sadece bir boşama vaki olur.' diyenlerin lehinde bir delildir; zira sahâbinin bu rivayette geçen 'üç defa boşadım!' sözünü Rasulullah (s) bir olarak değerlendirmiştir. Cumhurun kullandığı hadislerden biri de İbn Ömer hadisi olup bu hadis birçok muhaddis tarafından zayıf addedilmiş ve konu için bir hüccet ve delil olmaktan uzak tutulmuştur."*

Yukarıdaki hadis ile zıt bir içerik taşıyan ve Kur'an-ı Kerim'le örtüşen hadis ise İmam-ı Ahmed ve Müslim'in Tâvus'tan rivayet ettikleri İbn-i Abbas hadisidir. Bu hadis-i şerifte İbn-i Abbas şöyle demektedir: *"Rasulullah (s) döneminde ve Ebu Bekir dönemiyle Hz. Ömer'in hilafetinin ilk iki senesinde üç talâk*

bir kabul ediliyordu. Ömer b. Hattâb (r) şöyle bir içtihat getirdi: İnsanlar sabırlı olmaları gereken bir konuda acele davranmaya başladılar; eğer biz acele davrandıkları şeyi onaylarsak, Allah Teâlâ ona göre onları sorumlu tutacaktır."[656] Yine Tâvûs'tan bir rivayette İmam-ı Müslim, Ebu es-Sahbâ'ın İbn-i Abbas'a şöyle dediğini rivayet etmiştir: "*Ey İbn Abbas, biraz sabırlı olsanız; Hz. Peygamber ve Ebu Bekir döneminde üç talâk bir kabul edilmiyor muydu?*" Bunun üzerine İbn Abbas şu karşılığı verir: "*Evet, bir kabul ediliyordu; ancak, Hz. Ömer döneminde insanlar hassasiyetlerini kaybedip nahoş uygulamalarda bulunmaya başladılar ve bunun üzerine Hz. Ömer bunu onayladı. (Yani üç talakı onayladı).*"[657] Ebu Dâvud'un Sünen'inde yer alan bir rivayette duhul öncesi devre ile ilgili bir takyit söz konusudur ki, sahih olarak rivayet edilen mutlak rivayetlerde farklı olan tek rivayettir. Söz konusu hadisin el-Hakim'in yanında yer alan başka bir tariki vardır ve el-Hakim bunun sahih olduğunu söylemiştir. Böylece cumhurun Ömer (r)'ın içtihadıyla amel etmesinden başka bir alternatifi kalmamıştır; sahabenin amelini hüccet olarak kabul etmeyen kimseler mutlaka bir delil olması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Neylu'l-Evtâr'da şöyle denmiştir: İyi bil ki, aynı anda vuku bulması durumunda üç talâkın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda ihtilaf vardır. Tabiîn'in büyük çoğunluğu, sahabenin büyük bir kısmı, dört mezhep imamı, Ehl-i Beyt'ten bir grup -ki bunların içerisinde İmam-ı Ali (r) ile Nâsır ve İmam-ı Yahya vardır- bunlar, talâkın bir anda/bir mecliste üç defa vuku bulacağı görüşündedirler. Bu görüşü Bahru'l-Muhît sahibi Âlûsî İmamiyye'den nakletmiştir. Bir grup âlim ise talâkın bir mecliste üç defa vuku bulmayacağını; tam aksine bir kaç defa tekrar etse de sadece bir defa geçerli olacağını ifade etmiştirler; bu görüşü Alûsî, Ebu Mûsâ'dan nakletmiş ve rivayetin Ali (r), İbn Abbas, Tâvûs, Atâ, Câbir b. Zeyd, el-Hâdi, el-Kâsım, el-Bâkır, en-Nâsır, Ahmed b. İsâ, Abdullah b. Mûsâ b. Abdullah ve Zeyd b. Ali'den geldiğini ifade etmiştir. İbn Teymiye ve İbnu'l-Kâsım'ın da aralarında bulunduğu müteahhir âlimlerden bir grup ile muhakkikîn âlimlerden bir başka grup bu görüşü benimsemişlerdir. Bu görüşü İbnu'l Muğib Kitâbu'l-Vesâik adlı eserinde Muhammed b. Vaddâh'tan nakletmiştir; aynı kişi bu konudaki fetvayı, Muhammed b. Bakiy, Muhammed b. Abdusselam ve daha başka Kurtuba hocalarından nakletmiştir. Aynı şekilde İbnu'l-Munzir bu görüşü, Atâ, Tâvûs, Amr b. Dinâr gibi İbn Abbas'ın ashabından nakletmiştir. Keza, İbnu'l Muğib yukarıda adı geçen eserinde görüşü Ali (r), İbn Mesûd, Abdurrahman b. Avf ve ez-Zübeyr'den nakletmiştir. İmamiye mezhebine mensup âlimlerden bazıları peşpeşe ifade edilen talâkın, hiç vuku bulmayacağını, ne bir ne de daha çok defa yapılan talâkın hiçbir şey ifade etmeyece-

656. Müslim, *Talâk*, 15; Ahmed b.Hanbel 1, 314.
657. Müslim, *Talâk*, 17.

ğini söylemişlerdir; bu görüş bazı Tabiîn âlimlerden de nakledilmiştir. Aynı şekilde İbn İlliyye, Hişâm b. el-Hakem, Ebu Ubeyde, bazı zahir ehli ve daha başkaları tarafından ric'î talakın geçerli olmayacağını söylemişlerdir; çünkü onlara göre aynı anda söylenen üç boşama tek bir boşama hükmündedir veya aynı şeyin tekrarından ibaret olduğu için bir hükmündedir. Daha sonra Şevkanî söz konusu delilleri ele almış ve onları adalet terazisine vurarak bazılarını tercih etmiş ve söz konusu durumda tek boşamanın vuku bulacağı görüşünü tercih etmiştir. Şevkanî'nin cumhurun delilerini çürüten ve söz konusu sahih hadise verdikleri cevapları ortaya koyan özel bir risalesi olduğu gibi, Şeyhu'l-İslam İbn Teymiye'nin de aynı konu hakkında da özel bir kitabı vardır.

İbnu'l-Kayyim, İ'lamu'l-Muvakkiîn adlı eserinde söz konusu mesele ile ilgi uzun uzadıya bilgi vermiş, konuyla ilgili bütün hadisleri ve delil olarak kullanılan vecihlerini zikretmiş ve ***"(Dönüş yapılabilecek) boşama iki defadır"*** ayetinin manasını, Kur'an-ı Kerim'den ayetlerle ve Hz. Peygamber'in hadis-i şerifleriyle açıklamıştır. Ayetin manasının, daha önce ifade edildiği gibi, *belli aralıklarla birer defa boşama anlamına* geldiğini ifade etmiştir: *"Belli aralıklarla birer defa gerçekleşmesi gereken talâkta, mükellef, 'liân'da olduğu gibi, bir mecliste bütün hepsini (boşama hakkını) birden kullanmaya muktedir değildir. Zira mükellef 'Allah dört defa şahid olsun ki ben sözümde doğruyum!' dese bu yemini bir yemin olarak kabul edilir; yine 'kasâme' hususunda bir kişi 'yemin' edip 'Allah'a elli kez yemin olsun ki bu adam falancanın katilidir!' dese bu sadece bir yemin kabul edilir.*[658] *Aynı şekilde işlediği zina eylemini ikrar eden kimse 'ben dört defa zina suçunu işlediğimi ikrar ederim.' dese bu bir ikrar kabul edilir; dolayısıyla burada geçen dört lafzı, dört ikrar anlamında değil, sadece bir ikrar hükmündedir."* İbnu'l-Kayyim, ev sahibinden içeriye girmek üzere üç defa izin alınması ve diğer konularla ilgili olarak daha başka ayet ve hadisler zikretmiştir.

Daha sonra İbnu'l-Kayyim, ashab-ı kiramın üç talâkın bir mecliste telaffuzu durumunda sadece birinin geçerli olacağını ifade ettiklerini nakletmiş ve bu uygulamanın Hz. Peygamber döneminden Hz. Ömer döneminin üçüncü senesine kadar böyle devam ede geldiğini vurgulamış ve bu icmanın daha sonradan vuku bulan bir icma tarafından yürürlükten kaldırılamayacağını dile getirmiştir. Aynı şekilde İbnu'l-Kayyim Sahabe, Tabiîn ve Etbâ-ı Tâbiîn'den kimselerin bu uygulama ile fetva verdiklerini ve bu fetvanın daha sonraki asırlarda benimsendiğini ve dört mezhep imamına mensup kimseler tarafından bu minval üzere fetva verildiğini zikretmiştir. İbnu'l-Kayyim Etba-u Tabiîn'i andığı zaman şu ifadelere yer verdi: *"Davud b. Ali ve saha-*

---

658. Kasâme: Şartları gerçekleşince, fail-i meçhul cinayetlerde, maktulün bulunduğu yerde oturanlardan seçilmiş elli kişinin *"Ben öldürmedim ve öldüreni de bilmiyorum."* diye yemin etmesidir.

belerin büyük bir çoğunluğu bu şekilde fetva vermişlerdir ki, bu görüşü Ebu'l-Muğalles, İbn Hazm ve başkaları onlardan nakletmiştir; aynı şekilde İmam-ı Mâlik'in ashabından bazıları bu fetvayı vermiş ve bu görüşü, et-Tilmisânî, Tefriu İbn'l-Hallâb'ın şerhinde, bazı Malikî âlimlere ait bir görüş şeklinde nakletmiştir; keza bazı Hanefi âlimler de aynı fetvayı vermişlerdir ki, bu fetvayı Ebu Bekir er-Razi Muhammed b. Mukatil'den nakletmiştir. Yine Ahmed b. Hanbel'in mezhebine mensup bir kısım âlimler de aynı fetvayı vermişlerdir ki, bu görüşü Şeyhu'l-İslam İbn Teymiye nakletmiş ve El-Ceddu'nun bazen bu fetva ile hüküm verdiğini ifade etmiştir." Arkasından İbnu'l-Kayyim, Ahmed b. Hanbel'in mensuplarından el-Esram'ın kendisine İbn Abbas'ın hadisinin nasıl tevcih edilmesi gerektiğini sorduğunu ve bunun üzerine kendisinin de söz konusu rivayetin hilafına İbn Abbas'ın bir fetvasıyla bunun rahatlıkla tevcih edilebileceğini, zira İbn-i Abbas'tan bu konuda iki fetvanın bulunduğunu ifade etmiştir. Daha sonra İbnu'l-Kayyim, Ahmed b. Hanbel'in mezhebinin, farklılık arz etmesi durumunda, sahabenin görüşünden ziyade onların rivayetiyle amel eden bir mezhep olduğunu ifade etmiş ve bu konuda birden çok şahit ileri sürmüştür. Daha sonra İbnu'l-Kayyim, işi basite almalarından dolayı talâk konusunda Hz. Ömer'in üç talâka cevâz vermesinin, Allah Teâlâ'nın talâk konusunda bildirdiği hükme muhalefet etmelerinin bir cezası mahiyetinde olduğunu ve talâkı teker teker ve birer birer yerine getirip sünnete geri dönmelerini amaçladığını ifade etmiştir. İbnu'l-Kayyim, Hz. Ömer'in söz konusu uygulamasının o zamana has bir uygulama olduğunu dile getirdikten ve uygulamayı teyit eden rivayetler zikrettikten sonra, şu an maslahatın, Kur'an-ı Kerim'e geri dönmeyi ve Hz. Peygamber dönemiyle birinci halife Hz. Ebu Bekir dönemindeki uygulamanın geçerli olması gerektiğini ve dine aykırı bir uygulama olması ve Müslümanlar için büyük bir ayıp teşkil etmesi sebebiyle bunun bu şekilde anlaşılması gerektiğini dile getirmiş ve bu konuda uzun açıklamalarda bulunmuştur.

Tefsirimizde görüş ayrılıklarına yer vermekten kaçınmamıza rağmen, bu konudaki ihtilafları zorunlu olarak uzun uzadıya zikretmiş bulunuyoruz; çünkü bazıları cumhurun uygulamasını, üzerinde icma edilmiş bir mesele şeklinde algılamaktadırlar; oysa İbnu'l-Kayyim'in zikrettiği husus dışında icma diye bir şey söz konusu değildir; bunu söylememizden kasıt da, mukallid kimselere karşı koymak veya müftü ve kadıları, benimsedikleri mezhepten caydırmak değildir; zira söz konusu kimselerin çoğu hadis ve diğer kitaplarda geçen bu nasslardan haberdar olup onları kale almamaktadırlar; çünkü onlar, Allah'ın Kitabı ve Peygamber'in Sünneti'nden ziyade, kendi mezheplerinin kitaplarında bulunan görüşlere göre amel etmektedirler.[659]

659. Burada şunu kaydedelim ki, Mısır'ın Osmanlı'dan ayrılıp müstakil bir devlet oluşundan sonra, Mısır'da bulunan şer'î mahkemeler birçok konu ve hükümde Hanefi mezhebinden farklı uygulamalarda bulunmuştur ki, bu mesele de onlardan birisidir.

"Sonrası, ya iyilikle geçinmek, ya da güzellikle bırakmaktır." cümlesinde iki vecih vardır. Birincisine göre mana şudur: Bu durumda yapmanız gereken, güzel muamelede bulunmak suretiyle ya kadını kendi himayenizde tutmak ya da ona eziyet etmeden ve geçinebileceği bir mal vererek güzel bir şekilde onu boşayarak salıvermektir. Geçimini sağlayacağı bir malın verilmesi hususu az ileride anlatılacaktır. Bu durumda erkek kadını aşağılamaktan ve ona kötü muamelede bulunmaktan kaçınmalıdır. İkinci mana ise şudur: Hanımlarınızı iki defa boşadıktan sonra önünüzde sadece şu iki tercihten biri kalmaktadır; ya güzel güzel hanımı himayenizde tutmanız veya ona eziyet etmeden güzel bir şekilde salıvermeniz/boşamanızdır; hem Ebu Davud hem de başkalarının, Ebu Razîn el-Esedî'den rivayet ettikleri hadis bu görüşü teyit etmektedir. Bu hadise göre söz konusu sahabi Rasulullah'a (s) şöyle sormuştur: *"'Allah Teâlâ boşanma/talak iki defadır.' diyor; üçüncüsü nerede?"* Bunun üzerine Hz. Peygamber (s) *"İyilik yaparak bırakmaktır."* cümlesini okumak suretiyle cevap vermiştir.[660] Bu açıklamaya göre *"Bundan sonra kadını boşarsa, kadın başka birisiyle evlenmedikçe bir daha kendisine helal olmaz."* diye başlayan bir sonraki ayetin manası bu olmuş oluyor. Dolayısıyla koca ikinci hususu tercih eder ve kadını boşayıp salıverirse artık talâk bâin olmuş olur ve kadın artık ona helal olmaz. Bununla ilgili açıklamalar ileride hikmetiyle beraber dile getirilecektir. Bu dördüncü bir boşamaya delil değildir.

Allah Teâlâ ikinci şıkkı tercih edip kadını boşayanlara iyilikle muameleyi farz koştuktan sonra, kadınlardan herhangi bir şey alınmasını haram kılmak üzere ***"Kadınlara verdiklerinizden bir şey almanız size helal değildir."*** buyurmuştur. Bu cümlenin mefhumuna erkeğin kadına mülk olarak verdiği mehir ve daha başka şeyler girer. Buna ilaveten, erkeğin kendi malından bir şeyler vermek suretiyle kadını desteklemesi gerekir. *"Onlara bağışta bulunun ve güzellikle serbest bırakın."*[661] Üstad Abduh dedi ki: Erkeğin boşadığı hanımından bir şeyler alması, yukarıda söz konusu edilen iyilikle muameleye aykırıdır; zira ihsan ile muamele bunu, yani bir şeyler almamayı gerektirir. Allah Teâlâ kadınlara olan ziyade şefkatinden ve erkekleri kadınlara zulmedip haklarını çiğnemelerinden sakındırmayı pekiştirmek istemesinden dolayı bu noktayı açık bir şekilde tasrih etmiştir. Hz. Peygamber (s) de bu hususu tekrar tekrar vurgulamıştır. Bu bağlamda olmak üzere Allah Teâlâ Nisa Sûresi'nin 20. ayetinde şöyle buyurur: *"Eğer bir eşin yerine başka bir eş almak isterseniz, birincisine bir yük altın vermiş olsanız bile, geri ondan bir şey almayın."* Söz konusu bu hüküm eğer ayrılmayı erkek tercih etmiş ise geçerlidir; yok, eğer kadın kocasından ayrılmak istiyor ve beyinden hoşlanmadığı veya

---

660. Taberi, c.4, s.545 (Dâru'l-Maârif, Tah. Mahmud Muhammed Şâkir)
661. Ahzab, 33/49.

kötü ahlâka sahip olmasından dolayı beyine karşı bir geçimsizlik ve itaatsizlik yoluna başvurmaktan korkuyorsa, bu durumda onu serbest bırakması için erkeğin kadından bir şeyler almasında hiçbir sakınca yoktur. Zira bu durumda erkek, kendisinin hiçbir kusuru olmadan, hem hanımından hem de malından olmakla zorlanamaz; onun için Allah Teâlâ bir sonraki cümlede ***"ikisi Allah'ın sınırlarında kalıp evlilik haklarını tam tatbik edememekten korkarlarsa..."*** buyurmuştur ki, bu yasalar, güzel geçinmek, hak ve hukukta eşit olmak, ev işleri ve çocuk eğitimi konularında birbirlerine yardımcı olmak, birbirlerine karşı haksızlıkta bulunmamaktır. Bu anlamda Yüce Allah şöyle buyurur: *"Sıkıntı vermek için kadınlara eziyet etmeyin."*[662] Karı-kocanın söz konusu sınırları çiğneme ve onları gereği gibi yerine getirememeleri korkusu şöyle olur: Kadın, eşine karşı olan sorumlulukları konusunda ilahi yasaları çiğneyip beyine karşı nankör olma veya ona hıyanette bulunmaktan korkabilir; aynı şekilde erkek de kendisine itaat etmeyen hanımına karşı sergileyeceği tavırlarda şeriatın koyduğu yasaların dışına çıkabilir ve böylece ikisi geçimsizlik korkusuna kapılabilirler. ***"Eğer, karı-koca, Allah'ın yasalarını koruyamayacaklar diye korkarsanız, o zaman kadının fidye vermesinde ikisi açısından hiçbir günah yoktur." "Cünâh"***, *"günah"* demektir. Yani, boşaması için kadının erkeğe bir şeyler vermesinde hiçbir günah söz konusu değildir; çünkü kadının isteği olan talâk, böyle bir özrün yokluğu durumunda yasaktır. Dolayısıyla erkeğin bundan dolayı kadından bir şeyler almasında hiçbir sakınca yoktur; çünkü bu, kadının isteği ve rızasıyla gerçekleşmiş olup erkeğin burada herhangi bir zorlaması veya zarar vermesi söz konusu değildir. Ayet-i kerimede yer alan korku, normal lügat anlamında olup, açılımı, istenmeyen bir durumun gerçekleşmesini beklemek şeklindedir; ancak bazıları bu korkuyu *"zan"*, bazıları da *"ilim"*le yorumlamışlardır. Bir şeyin olmasını beklemek, ancak o şeye delalet eden şeyin varlığıyla mümkündür; zira o şeye delalet eden delil kesin ise, o zaman *"ilim"* olur. Ancak delil kat'i değilse *"zan"* olur. Aynı şekilde bazı müfessirler, ilk hitabı eşlere, ikincisini de hâkimlere tevcih ederlerken, başkaları da aynı söz diziminde yer alan zamirleri, hem birinci hem de ikinci hitabı hâkimlere tevcih etmişlerdir. Üstad Muhammed Abduh böyle kullanımlarda hitabın ümmete yönelik olduğunu; zira umuma yönelik maslahatlarda ümmetin manevi bir şahsiyet hükmünde olduğu görüşünü ifade etmiş ve söz konusu maslahatların uygulayıcısının evvel emirde ûlu'l- emr olduğunu, hâkimlerin de ûlu'l- emr kavramı içerisinde yer alan kimseler olup diğer bütün insanların onların üzerinde birer gözlemci olduklarını ifade etmiştir. Kıraat imamlarından Hamza ve Yakup ayet-i kerimede geçen fiili *"yuhâfâ"* şeklinde okumuşlardır; yani, birtakım işaret ve ipuçlarının sezilmesinden dolayı, insanların, karı ve kocanın bu

662. *Talâk*, 65/6.

söz konusu durumunu tahmin etmeleri durumunda kadının erkeğe fidye vermesinde bir sakınca yoktur, demek olur.

Ayet-i kerimeden anlaşıldığı kadarıyla Allah'ın belirlediği sınırların yerine getirilmemesinden neşet eden korkunun kadın veya erkek merkezli korku olmasında hiçbir fark yoktur. Ancak bazı müfessirler, söz konusu hükümlerin yerine getirilmesine mani olan tarafı, kadın olması durumuyla tahsis etmiş ve o noktada yorumlamışlardır ki, Üstad Abduh, daha önce ifade edildiği gibi bu görüşü tercih etmiştir. Doğrusu, bağlamın da delaletiyle İslam'ın adalet sistemiyle örtüşen mana ve yorum budur; zira bu hüküm, erkeğin boşadığı hanımından daha önce vermiş olduğu herhangi bir şeyi almasının haram kılınmasına bir istisna olarak zikredilmiştir.

Karı-kocanın söz konusu üç durumunun, akıl ve adalet kriterlerine vurulması/arz edilmesi durumunda mesele daha da netleşecektir: Eğer karı-koca -genelde göz yumulacak geçimsizlikler bir yana bırakılırsa- iyi geçinip birbirlerine karşı olan hak ve sorumluluklarını yerine getiriyorlarsa, o zaman ne bir korku ne de bir ayrılık söz konusudur; yok eğer Allah'ın hükümlerini yerine getirmeye bir mani varsa, o zaman bu mani, ya birisi ya da ikisi tarafından kaynaklanmaktadır: Eğer bu, erkek tarafından gelen bir mani ise -ki bu durumda erkek kadına karşı bir nefret duymuş veya bir başkasına meftun olup hanımının hiçbir günahı ve suçu olmadan ayrılığını istemişse veya başka bir kadına meftun olduğundan dolayı normal beraber yaşadığı eşe karşı olan haklarını gerektiği şekilde yerine getirmekten korkar ise, o zaman hanımını güzel bir şekilde ve ona zarar vermeden boşama durumu söz konusudur; zira evlilik bağı onun elindedir ve bu durumda kadına daha önce verdiği şeylerden hiçbirini alma hakkı yoktur. Söz konusu nassda[663] ifade edilen "*Bir eşin yerine başka bir eşi almak isterseniz...*" haram hüküm, talâkı arzulayan tarafın erkek olması şartına bina edilmiştir.

Şayet söz konusu mani kadın merkezli ise -bu da kadının sabredemeyecek ve evlilik hukukunu yerine getiremeyecek derecede erkekten soğuması, beyine isyan konumuna düşmekten korkması ve bu yüzden de beyin ona karşı birtakım müeyyidelere başvurmasından endişe etmesi şeklinde olabilir- işte bu durumda, erkeğin evlilik bağını çözmesi için, adalet; kadının erkekten aldığı şeyleri tekrar geri vermesini gerektirir, böylece erkek bir anda, hem malından hem de eşinden olmayacaktır. Zira bu durumda ayetin içerdiği hükmün kadına hamli söz konusu olmuş ve ruhsatla amel edilmiştir. Ayet-i kerimede ifade edilen ve hem erkek hem de kadının böyle bir durumun varlığı anında ikisi açısından herhangi bir şer'î sıkıntının olmaması, mani olan tarafın erkek olması durumunda gayet açıktır; ancak bazıları, söz konusu durumun kadınla ilgili olan yönünü kavrayamadıkları için, ayet-i

663. Nisa, 4/20.

kerimede geçen tesniye zamirini müfred anlamda anlamışlardır, oysa ibarenin anlaşılmayacak tarafı yoktur; zira şer'an ve örfen kadının bizzat kendi talâkını talep etmesi mezmum bir eylemdir; ancak, karı-koca ilişkilerinde Allah'ın koyduğu hükümleri uygulamasının mümkün olmadığı kanaatine varması durumunda bir özür ve mani devreye girmektedir ki, bu da kadının böyle bir şeye başvurmasının dinen bir sakınca olmadığını sonuçlandırmıştır.

Bu iki durum dışında, kadın ve erkekten her birinin diğerinden hoşlanmaması ve birbirlerinden ayrılmak istemeleri şeklinde üçüncü bir durumun olabileceğini söyleyenler vardır ki, bize göre, bu durumda gerekli olan sabretmektir. Zira Allah Teâlâ *"Eğer eşlerinizden hoşlanmıyorsanız, sabredin. Hoşlanmadığınız bir şeyi Allah çok hayırlı kılmış olabilir."* buyurmaktadır.[664] Bu durumda biri sabreder diğeri de buna yanaşmazsa, yukarıda zikredilen iki durum söz konusu olur. Yok, eğer geçimsizlik korkusuyla ayrılacakları konusunda anlaşırlarsa ve kadın kendisini boşaması karşılığında erkeğe bir şeyler vermeye razı olursa, o zaman evlilik akdini feshetmeyi arzulayanın kadın olduğu taayyün etmiş olur. Özetle ifade etmek gerekirse, erkeğin hanımının rızası ve gönlü olmadan ve kendisi de ona hiçbir eziyette ve zararda bulunmadan eşinden bir şeyler alması caiz değildir. Ayetin nüzul sebebi ile zikredilen olay da bu manayı teyit etmektedir.

Buhârî, Nesâî, İbn Mâce, İbn Murdeveyh, Beyhakî ve İbn Abbas'tan rivayetle, Abdullah b. Selûl'un kızı, Sâbit b. Kays b. Şemmâs'ın da hanımı Cemile, Hz. Peygamber'in huzuruna gelmiş ve "*Ya Rasûlullah, Sabit b. Kays'ın ahlâkı ve takvası konusunda hiçbir sözûm yok; ancak onu çekemiyorum ve İslam'la müşerref birisi olarak ona karşı bir haksızlıkta veya nankörlükte bulunmak istemiyorum, dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s) ona: Peki ona bahçesini iade eder misin? diye sorunca, o: Evet ederim, dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber kocasına: Bahçeyi kabul et/geri al ve onu bir boşama ile boşa,* buyurdu." Aynı hadiseyle ilgili olarak İbn Mâce'nin rivayetinde "*Hz. Peygamber, kocasına bahçeyi geri almasını ve başka bir şey talep etmemesini emretti.*"[665] ifadesine yer verilmiştir. Diğer yandan Suyûtî, Esbab-ı Nüzul adlı eserinde İbn-i Cerir'in İbn Cureyc'den rivayet ettiği bir hadiste *"Hanımlarınızdan en ufak bir şey almak size helal değildir."* ayetinin bu olay üzerine indiğini rivayet etmiştir.[666] Bazı âlimler bu ayetin, istisna hüküm içermeyen Nisa Sûresi'ndeki bir ayetle mensûh olduğunu iddia etmişlerdir ki, buna dair hiçbir delil yoktur, cumhur-u ulemâ da bu görüşü benimsememektedir.

Kadının erkeğe belli bir meblağı vermesi karşılığında gerçekleşen ayrılık/boşanma *"hal'"* diye isimlendirilir. İslam âlimleri bu uygulamanın talâk

664. Nisâ, 4/19.
665. Buhâri, *Talâk,* 12; Nesâi, *Talâk,* 34; İbn Mâce, *Talâk,* 22.
666. Taberi, c.4, s.557. (Dâru'l-Maârif, Tah. Mahmud Muhammed Şâkir)

veya fesih olması konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu konuda her mezhebin kendine has delilleri vardır ki, tefsir kitabı bunun yeri değildir. Tabi bu ihtilafa bağlı olarak söz konusu uygulamanın üç boşama olup olmadığı sorusu gündeme gelmektedir. Cumhur-u ulemâ bu yolla boşanmış olan hanımın iddetinin, normal boşanan kadının iddetinin aynısı olduğu görüşündedirler. Ebu Davud, Tirmizi, Nesâî ve el-Hâkim'de yer alan ve İbn Abbas'tan nakledilen bir hadis-i şerifte Rasulullah (s)'in Sabit b. Kays'ın hanımına bir hayız dönemi iddet beklemesini emretiği nakledilir. Tirmizi'nin rivayet ettiği er-Rabi' bint Mi'vez hadisi de aynı hükmü içermektedir.

Allah Teâlâ ayet-i kerimeyi yukarıda sıraladığı hükümlere uymayanları tehdit eden bir cümle ile bitirdi ve şöyle buyurdu: ***"İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır, onları aşmayın."*** Yani bu emir ve yasaklar, eşler arası ilişkileri konusunda Allah'ın koyduğu hükümlerdir, uygulamamak suretiyle onların sınırını aşmayın. ***"Kim Allah'ın sınırlarını aşarsa, işte onlar zalimlerin ta kendileridir!"*** Yani zulüm onların ayrılmaz bir niteliği ve adeta içlerine sinen bir vasıftır. Doğrusu zulüm hayatı felç eden ve toplumları yok eden bir afettir. Eşlerin birbirlerine karşı olan zulmü ise, toplumun bozulması ve helak olması konusunda hükümdarın halkına olan zulmünden daha da etkindir; çünkü eşler arasındaki manevi bağ, fıtrat noktasında, bağların en güçlüsü ve en mükemmelidir; dolayısıyla fıtrî bağ bozulursa, toplumu oluşturan söz konusu bağ çözülmüş ve ip adeta kesilmiş olur. İşte bir toplumda, söz konusu bağ eğer koptu ise, o toplumdan Allah'ın gazap ve nefretini engelleyecek hiçbir şey olur mu?! Diğer taraftan bu söz konusu zulüm, bizzat kişinin kendisine de zulmü ifade eder ki, bu, insanı dünyada bedbaht, ahirette de mutsuz kılar. Karı-koca arasındaki bu manevi bağ, içinde yaşadığımız zaman diliminde, daha önceki dönemlerde görülmedik bir şekilde bir çözülmeye uğramıştır; erkeklerin çokça talâka başvurur hale gelmesi, kadınların da erkeklere karşı itaatsizliği ve belli bir meblağ karşılığında *"hal'"* yoluyla boşanmayı arzulamaları çok sık başvurulan bir eylem haline gelmiştir. Dinde talâkın hoş bir hareket olmadığı meşhur bir hadisle dile getirilmiş olmasına karşın, hem kadında hem erkekte fıtrat bozulduğu ve Allah'ın sınırlarının her ikisi tarafından çiğnendiği için bu noktaya gelinmiştir.[667] Benzer bir hadis de kadının boşamayı talep etmesiyle ilgilidir ki, bu hadis Ahmed b. Hanbel, Ebu Dâvud, Tirmizi, İbn Mâce, İbn Cerîr, el-Hakim ve el-Beyhaki tarafından nakledilen *"sevbân hadisi"* olup Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: ***"Hiçbir***

667. Söz konusu çözülme günümüzde, bu kitabın kaleme alındığı zamana oranla kat be kat artmış; kadınlar hayâ perdesini yırtmış; açık ve seçikliğe dalmış, erkeklerle ihtilat çok ileri bir seviyeye gitmiştir. İşte bu yüzden, talâklar artmış ve evlilik azalmıştır. Bu keşmekeş ortamın tabii bir sonucu olarak da görgü kuralları ve dini dışlama gündeme gelmiştir. Hatta çokları bu sürecin olumsuz sonuçlarını fark etmesine rağmen, kimse onlardan vazgeçme yolunda bir olumlu adım atmamaktadır.

mazeret olmadan kocasından boşanmayı arzulayan kadının cennetin kokusunu alması haramdır." Dolayısıyla yukarıdaki ayet-i kerimede zikredilen zaruret hali hariç, kadının kocasından kendisini boşamasını istemesi/hal' tehlikeli bir yoldur. Ancak bu durum tecelli etmektedir.

فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِن بَعْدُ حَتَّىٰ تَنكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَن يَتَرَاجَعَا إِن ظَنَّا أَن يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿230﴾

230- Bundan sonra kadını boşarsa, kadın başka birisiyle evlenmedikçe bir daha kendisine helal olmaz. Eğer ikinci koca da onu boşarsa, Allah'ın yaslarını koruyacaklarını sanırlarsa, eski karı kocanın birbirlerine dönmelerine bir engel yoktur. Bunlar, bilen kimseler için Allah'ın açıkladığı yaslardır.

Allah Teâlâ, talakın iki defa ve karşılıksız olduğunu; ancak bazı durumlarda bir karşılık mukabilinde yapılabileceğini dile getirdikten sonra ***"Bundan sonra kadını boşarsa, kadın başka birisiyle evlenmedikçe bir daha kendisine helal olmaz."*** buyurmuştur. Yani talâktan sonra üçüncü bir defa boşarsa -ki o da güzel bir şekilde salıvermektir- o zaman koca, evliliğin gerçek anlamda tecelli edeceği şekilde sahih bir evlilik gerçekleştirmedikçe o kadını geri alma hakkına sahip değildir. Üstad Abduh şöyle dedi: Üçüncü boşama ayet-i kerimede *"izâ"* edatıyla değil de, ***"in"*** edatıyla ifade edilmesi, üçüncü talâkın asla gerçekleşmemesi gerektiğini ima etmek içindir; sanki Allah Teâlâ bu ifadeyle, talâkın iki defayı geçmesine razı olmadığına işaret etmektedir. Nikah kelimesinin iki kullanımı vardır. Birincisi akit, ikincisi de akit ötesi manaya delalet etmektedir ki, bu fıkıh dilinde *"duhul"* diye ifade edilir ve nikah kelimesinden kastedilen asıl mana budur. Sid İbnu'l-Museyyeb helal olma durumunun mücerret akitle gerçekleşeceğini ifade eder ki, sahabe, tabiîn ve daha sonra gelen İslam âlimlerinin içinde bulundukları cumhûr bunun aksini kabul etmektedirler; onlar, nikah eyleminin kadına isnad edilmesi ve nikah altına girenin *"zevc"* diye isimlendirilmesinden hareketle, mutlaka karı-koca ilişkisinin bulunmasının zaruri olduğunu savunmaktadırlar. Doğrusu, sahih olan ve iki talâktan sonra kadının geri dönmesinin yasak oluşundaki hikmetle örtüşen *"asîle hadisi"*ne muvafık olan görüş de budur.

Şafii, İmam-ı Ahmed, Buhari, Müslim ve daha başka muhaddislerin Hz. Aişe'den rivayet ettikleri bir hadis-i şerifte Hz. Aişe şöyle buyurmuştur: *"Rifaatu'l-Kurazî'nin hanımı Rasulullah'a (s) gelip şöyle dedi: 'Ben Rifaa'nın*

hanımı idim, beni bâin talâk ile boşadı, bunun üzerine Abdurrahman b. Zübeyr benimle evlendi ve süslü bir elbiseden başka da bir şeyi yoktu.' Bunun üzerine Rasulullah (s) tebessüm edip 'Sen Rifaa'ya geri dönmek mi istiyorsun?' buyurdu ve arkasından şunu ekledi: 'Sen onunkini, o da seninkini tadıncaya kadar dönemezsin.'"[668]

Hadis-i şerifte geçen *"asîle"* kelimesi, kadın-erkek birlikteliğinin/beraberliğinin gerçekleşeceği en az müddetten kinayedir. Suyûti de Esbâbü'n-Nüzûl'de bu ayetin Rifaa'nın hanımı ile ilgili olarak indiğini ve adının Aişe binti Abdurrahman b. Atîk olduğunu, Rifaa b. Vehb b. Atîk ise onun amcaoğlu olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Suyûti, hadisi İbnu'l-Munzir'in, Mukatil b. Hayyam'dan naklettiği rivayetiyle zikretmiştir ki, bu rivayette söz konusu kadın, ikinci kocasının kendisiyle ilişki kurmadan kendisini boşadığını ifade ettiği ve Hz. Peygamber'e *"Birinci kocama dönebilir miyim?"* şeklindeki sorusuna, Hz. Peygamber'in *"Hayır, sana dokunup ilişkide bulunmadıkça dönemezsin."* şeklinde cevap verdiğini zikretmiştir.

Müfessirler ve fakihler bu meselenin hikmetiyle ilgili olarak şöyle bir tespitte bulunmuşlardır: Koca eğer hanımını üç defa boşadıktan sonra, onun başka bir kocayla evlenmeden, kendisi için helal olmayacağını bilirse, o zaman talâktan çekinir; çünkü bu erkeklerin mürüvvetinin kaldıramayacağı bir şeydir, özellikle ikinci koca birincisine düşman veya kendisini çekemeyeceği birisiyse... Biz de, bu tespite bir ikincisini eklemek istiyor ve şöyle diyoruz: Hanımını bir defa boşayıp sonra onsuz yapamayacağını hisseden ve giriştiği boşama eyleminden pişman olduğunu göstermek üzere onu geri alan kimse, sonra bir daha normal ilişkileri bozup hanımını boşar ve ikinci defa onsuz yapamayacağı kanaatine varır ve tekrar geri alırsa, o zaman kadını yeterince sınamış demektir. Çünkü birinci boşama tam düşünmeden ve hanımına olan ihtiyacını tam anlamadan yapılmış olabilir; ancak ikinci boşamanın böyle olması mümkün değildir. Keza ikinci boşama birincide yaptığına pişmanlık duyduktan ve yanlış bir tasarrufta bulunduğunu anladıktan sonra gerçekleştirilmiştir. İşte bundan dolayı biz sınamanın ikinci bir boşamayla tamamlandığını ifade ettik. Dolayısıyla erkek ikinci boşamadan sonra hanımını tekrar uhdesine alırsa, bu durum hanımını uhdesinde tutmayı boşamaya tercih anlamına gelir; kocanın, önceki iki defada sınayarak makul bir şey olmadığını gördüğü boşama aşamasını tercih etmesi aklen olmayacak bir şeydir. İşte bu aşamalardan sonra tekrar üçüncü defa boşama yoluna giderse, o zaman aklen izahı mümkün olmayan bir sürece girmiş olur ki, bu da şer'an onun tedibini zorunlu kılar; böylece kadını elinde bir top gibi istediği yere atan ve arzu ve hevesleri doğrultusunda dilediği zaman geri alan bir metâ haline getirmeye hakkı olmaz. Tam aksine bu takdirde en

---

668. Buhâri, *Talâk*, 7-37.

uygun durum, kadının onun uhdesinden ve kontrolünden çıkmasını gerektirir; çünkü söz konusu hareketleriyle karı-kocanın anlaşamayacağı ve Allah'ın sınırlarını muhafaza edemeyecekleri anlaşılmış oldu. Şayet bundan sonra kadın kendi isteğiyle başka bir kocaya varır ve tesadüfen o ikinci koca onu boşar veya ölürse, arkasından da birincisi tekrar onunla evlenmek ister -böylece başka bir kişiye eş olduğu kesinleşmiş olduğu için- kadın da kendisine geri dönmeyi onaylarsa, o durumda Allah'ın sınırlarını muhafaza edeceklerine ve birbirleriyle kaynaşacaklarına dair kuvvetli bir ümit söz konusu olur ve bundan dolayı da iddetinin bitiminden sonra ona helal olur. Biz bu hikmeti talâkın iki defa olması esasına binaen açıklamış bulunuyoruz. Nikahın diğer kocaya ait olması sahih akitle karı-koca arasında gerçekleşmesini gerektirir ki, bu da haktır.

"Eğer boşarsa," yani ikinci koca onu boşarsa, *"Birbirlerine dönme hususunda onlar için herhangi bir günah yoktur."* Yani, ikinci koca ve kadın için herhangi bir günah söz konusu değildir. Üstad Abduh, buradaki eşten birinci eşin, kocadan da birincisinin kastedildiğini söyleyen el-Celal el-Mahalli ile başkalarının görüşünün tersine, bu görüşü tercih etmiştir. Üstad Abduh şöyle dedi: *"Kocaları bu arada barışmak isterlerse karılarını geri almakta daha çok hak sahibidirler."* cümlesinin hikmeti, birinci kocanın söz konusu kadını geri almakta daha haklı olduğunu zannedenlerin bu zannını izale etmektir. Dolayısıyla ayet-i kerimenin bu cümlesinde muradın birinci eş olmasını söyleyenlerin bu tespitlerinde hiçbir hikmet göremiyoruz. Her iki görüşe göre eşlerin birbirlerine geri dönmeleri durumunda söz konusu şarta uymaları gerekmektedir ki, o şart da: *"Allah'ın yasalarını koruyacaklarını sanırlarsa..."* yani, karı ve kocadan her birinin diğerine karşı olan hak ve sorumlulukları Allah Teâlâ'nın belirlediği şekilde yerine getirecekleri zannı ağır basarsa... Buna göre eşlerden her birinin bu konuda hüsnü niyete sahip olması gerekmektedir; çünkü Allah Teâlâ, eşler için bu sınırları, sadece aralarını düzeltmek ve aile hayatlarını düzene sokmak için koymuştur. Dolayısıyla eğer bir kötü niyet söz konusu ise, hâkim veya müftü zahire binaen yapılan işlemin doğruluğunu onaylasa da, birbirlerine dönmenin Allah katında hiçbir kıymeti yoktur. Bazıları bu cümlede geçen *"zan"* kelimesini *"ilim"*le tefsir etmişlerdir ki, ne dil ne de uygulama açısından bunun hiçbir tutarlı tarafı yoktur; zira eşlerden hiçbiri kesin bir şekilde ileride eşine nasıl davranacağını bilemez. Onun için, taraflardan birinin şer'î sınırları tatbik edeceğine dair niyet etmesi ve niyet ettiği şeyi başaracağına dair içinde kuvvetli bir zan beslemesi yeterlidir.

Arkasından Allah Teâlâ *"Bunlar, bilen kimseler için Allah'ın açıkladığı yasalardır."* buyurdu. Cümlede yer alan *"bunlar"* kelimesi ayet-i kerimede veya bundan önceki ayetle beraber iki ayet-i kerimede yer alan hükümlere

işaret etmektedir. Allah Teâlâ, bu iki ayetin içerdiği fayda ve maslahatları ilim ehli kimseler için açıkladığını ifade etmiştir. Kim bir konuda maslahatın nerede olduğunu bilirse, gereğini yerine getirmeye ve faydayı temin edecek şekilde en güzel tarzda tatbik etmeye yönelir. Allah Teâlâ bunları gerçekleri bilen kimselere açıkladığını vurgulamıştır; çünkü bu hükümlerin gereğini ancak bunlar yerine getirebilirler; hükümlerin hakikatinden haberdar olmayan, hâkimin zahiri hükmüne tutunan ve amelinde hüsnü niyeti ve ihlâsı esas almayan kimseler değil.. Bunlar, içlerinde kötü niyet ve intikam hissi besleyerek hanımlarını geri alma yoluna giderler. Söz konusu sınırların hangi manaya geldiğini *"Kadınların hakları örfe uygun bir şekilde vazifelerine denktir."* ayetinde açıklamış bulunuyoruz, isteyenler oraya bakabilirler.

Her Müslüman bilsin ki, ayet-i kerime; üç talak ile boşanmış hanımın helal olması için gereken nikahın, istekle ve gönül rızasıyla akdedilen ve bizzat nikahtan kastedilen manayı tecelli ettiren sahih bir nikah olduğu konusunda gayet sarihtir. Dolayısıyla üç defa boşanmış bir hanımla, sırf birinci eşine helal olsun diye evlenen kimsenin bu evliliği şeklî olup sahih değildir. Kadın bu evlilikle birinci kocaya helal olmaz. Bu uygulama Şâri'nin failini lanetlediği bir masiyettir ki, Allah Teâlâ meşru veya en azından mekruh olan bir fiili işleyene lanet etmez; zira ulemânın büyük bir çoğunluğu nezdinde meşhur olan görüşe göre, lanet sadece büyük günahları işleyenler hakkında kullanılır. Dolayısıyla kadın böyle bir evlilik sonucunda ilk eşine dönecek olursa, haram bir uygulama yapmış olur ki, bu uygulama, kanı sidikle temizlemeye benzer. Bu da sadece pisliğe pislik katmış olur. İmam-ı Malik, Ahmed, es-Sevrî, zâhir ehli ve daha birçok hadis ve fıkıh ehli bu görüştedir. Üstad Abduh şöyle dedi: Sırf kadını birinci eşine helal kılmak için yapılan nikah mut'a nikahından daha kötü ve ondan daha yıkıcı ve daha ayıptır. Fakihlerden bazıları da bu uygulamanın, akitte şart koşulmadıkça, mekruhen caiz olduğu görüşündedirler; çünkü onlara göre hüküm mekasıd ya da maksada göre değil, zevahire göredir. Ancak bizim görüşümüze göre, gerçek din ve takva, zahirin batına delil olmasıdır; yoksa yapılan uygulama nifaktan ibaret olmuş olur. Konumuza dönecek olursak, boşanmış kadını birinci kocasına helal kılacak uygulamaya girişen kimse, ne kendi nezdinde ne de kendisiyle anlaştığı kimselere göre, Allah Teâlâ'nın meşru kıldığı ve açıkladığı evliliği gerçek anlamda uygulamış olmaz. Dolayısıyla işin gerçek tarafını bilmeden sadece zahirle amel eden kadının/hâkimin bunda mazereti veya özrü olabilir; ancak bu işten haberdar olan ve bizzat uygulayan kimsenin bunda hiçbir mazereti geçerli değildir. Hafız ve fakih İbnu'l-Kayyim, İ'lâmu'l-Muvakkiîn adlı eserinde bu hususu çok açık ve net bir şekilde izah etmiştir.[669] Çok gariptir ki, taklit taraftarları hülleyi haram kılan hadis-i şerif-

669. Hülle uygulamasının haram oluşu için bkz: *Tefsiru'l Menar* (Arapçası) VI, 564.

te yer alan *"Muhallil"* kelimesinin varlığını, bu nikahın sıhhatine delil olarak kullanmışlardır. Oysa bunu böyle isimlendirenler (hülle işini yapan kimseyi muhallil diye isimlendirenler) bu işe ilk defa tevessül edenlerdir. Zira hadis-i şerifte bu olayın failine *"muhallil"* ismi verildikten sonra olay misallendirilmekte ve caiz olmadığı ve onaylanmadığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu ismin mahiyetini ortaya koymak için kullanılan lafız, hükmün içeriğini batıl kılmaz; aşağıda gelecek olan İbn Abbas hadisinde görüleceği üzere, insanlar bu ismi vermiş, Şârî de onu haram kılmıştır. Biz burada İbn Hacer el-Mekkî'nin *ez-Zevacir* adlı eserinde söz konusu hülle uygulamasının haram oluşu ile ilgili hadisleri naklediyoruz; İbn Hacer şöyle der:

İmam Ahmed, Nesâî ve daha başka muhaddisler sahih bir senedle İbn Mesûd'dan (r) Rasulullah'ın (s) şöyle buyurduğunu nakletmişlerdir: *"Size ödünç tekenin ne olduğunu söyleyeyim mi?"* Ashab-ı Kiram, *"Buyurun ya Rasûlullah!"* dedi. *"O muhallil kimsedir; (hülle yapan kişidir) Allah hem hülle yapana hem de yaptırana lanet etmiştir."*[670] Tirmizi, içlerinde Hz. Ömer, İbn Ömer ve Hz. Osman'ın da bulunduğu ehl-i ilim nezdinde uygulamanın böyle olduğunu ve Tabiîn kuşağından fakihlerin bu görüşü benimsediklerini ifade etmektedir. Ebu İshak el-Cüzcânî, İbn Abbas'dan (r) şöyle bir rivayet nakletmektedir: Rasulullah'a (s), hülle yapan kimse sorulduğunda şöyle cevap vermişlerdir: *"Hayır, helal değildir. Helal olan sadece gönül rızasıyla yapılan nikahtır. Allah'ın Kitabı üzerinde hile ve alay yapmak yoktur, gönül rızasıyla yapılan nikahtan sonra eşlerin birbirlerini tatması gerekir."* İbnu'l-Munzir, İbn Ebi Şeybe, Abdurrezzak ve el-Esram, Ömer'in (r) şöyle dediğini naklederler: *"Hülle yapan ve yaptıran gelecek olursa, ikisine de recm cezası veririm."* İbn Ömer'e bu mesele sorulduğunda şöyle cevap vermişlerdir: *"Onların ikisi de zânidir."* Bir adam İbn Ömer'e: Birinci kocasının haberi olmadığı halde, sadece kendisine helal olması için evlendiğim kadın hakkında ne dersin? Bunun üzerine İbn Ömer (r) şu cevabı verir: *"Hayır, helal değildir. Helal olan sadece gönül rızasıyla yapılan evliliktir; hoşuna giderse tutarsın, hoşuna gitmezse (anlaşamazsanız) normal bir şekilde ayrılırsın; biz Rasulullah (s) döneminde bunu fuhuş telakki ederdik."* Aynı şekilde İbn Ömer'e, kadını, ilk beyi için helal kılma (hülle yapma) meselesi sorulduğunda; *o fuhuştur,* demiştir. Keza, *hanımını boşayıp arkasından bu yaptığına pişman olan ve hanımını geri arzulayan kimseye boşadığı üç talaktan sonra hanımını kendisine helal kılmak için üçüncü bir kişi onunla evlenmeye kalkması durumunda ne olacak?* diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: *Evliliği hülle maksadı ile yapmışlarsa, onların ikisi de zânidir, hem de yirmi yıl veya daha çok beraber kalsalar da...* İbn Abbas'a (r) hanımını üç defa boşadıktan sonra pişman olan kimsenin durumu sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: *"Bu kişi Allah'a isyan ettiği için pişman olmuş, şeytana uyduğu*

670. İbn Mâce, *Nikâh*, 33.

için de bir çıkış yolu bulamamıştır, arkasından: *Peki ya başka birisi ona helal olması için boşadığı eşle bir evlilik yaparsa ne olur?"* sorusuna İbn Abbas şöyle cevap vermiştir: *"Kim Allah'ı aldatmaya kalkarsa, Allah onu rezil rüsva eder."* Bütün bunlara rağmen hülle rezaletinin talak ruhsatını adet ve oyuncak haline getiren kötü niyetli kimseler arasında şayi olduğunu görmekteyiz; hem de bir oturumda üç lafzıyla irad edilen talakın üç talak hükmünde olduğu fetvasını vererek... Böylece Müslümanlardan büyük bir kalabalık, dinlerini oyun ve eğlence vesilesi edinmiş ve sonuçta onların yüzünden İslam ayıplanan bir din haline gelmiştir. Lübnan'da İslamî kitapları satın almaya çok meraklı ve araştırmacı bir Hıristiyan adamla karşılaşmıştım, merak ve araştırma sonucu bu adam tasavvufi bir eğilimle beraber gerçek İslam'a ermişti. Bu adam bana şöyle demişti: İslam'da üç eksiklikten başkasını göremedim; bunların da Allah Teâlâ katından gelmiş olması mümkün değildir; bunların da en kötüsü hülle olayıdır. Bunun üzerine işin gerçeğini ortaya koydum, kendisi de ikna oldu.

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ
بِمَعْرُوفٍ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ
وَلَا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللَّهِ هُزُوًا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ
الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

﴾231﴿

231- Kadınları boşadığınızda, müddetleri sona ererken, onları güzellikle tutun ya da güzellikle bırakın, haklarına tecavüz etmek için onlara zararlı olacak şekilde tutmayın; böyle yapan şüphesiz kendisine yazık etmiş olur. Allah'ın ayetlerini de alaya almayın; Allah'ın üzerinize olan nimetini, öğüt vermek üzere size indirdiği Kitab ve hikmeti anın, Allah'tan sakının, Allah'ın her şeyi bildiğini bilin.

Bu ayet-i kerime daha önce: *"Talak/boşama ikidir; sonrası ya güzel bir şekilde tutmak veya güzel bir şekilde salıvermektir."* ayetinde geçen hükümden farklı bir yeni hüküm içermektedir. Bu ayet-i kerime boşanmış kadınlara nasıl muamele edilmesi gerektiğini açıkladığı gibi, söz konusu yapılması gereken muamelenin zıddını yasaklamakta ve sakındırmaktadır. Aynı şekilde, ayet-i kerime, maslahatın hangi yönde olduğunu irşâd etmekte ve yer alan emir ve yasağın hikmetini ortaya koymaktadır. Ayet-i kerime, meşru talâkın nasıl

olduğunu açıklamakta, sayısını ve talâkta asl olanın karşılıksız ve kadından bir şey alınmadan yapılan talak olduğunu ifade etmektedir. Kadından belli bir meblağın alınması sadece bir şartla helaldir. Bu durum, ayet-i kerimenin sebeb-i nüzulünde vârid olan ve tarafımızdan ayetin tefsirinde zikredilen hususlara münafi değildir, tam aksine daha uygun bir yorumdur. Zira bu ayet-i kerimelerin hepsi boşanma konusunda kadınlara yapılan kötü muameleleri yasaklamak üzere inmiştir ki, cahiliyye adetleri ile ilgili olarak vuku bulan bütün olaylar ayetlere nüzul sebebi olarak geçmekteydi. Bu ayetin nüzul sebebiyle ilgili olarak da Suyûtî Esbabu'n-Nüzûl adlı eserinde İbnu'l-Cerîr'den naklen şöyle bir olay aktarmaktadır ki, bu rivayet Tirmizi ve el-Hâkim'de yer alan rivayetin manen aynısıdır: İbn Cerîr, el-Avfî tarikiyle İbn Abbas'ın şöyle dediğini nakleder: "*Cahiliye döneminde erkek hanımını boşar ve iddeti bitmeden önce onu geri uhdesine alırdı, arkasından onu tekrar boşar ve yeniden bir daha uhdesine alırdı. Bunu da kadına eziyet etmek ve ona ezâ vermek maksadıyla yapardı. Bu uygulamalar üzerine bu ayet-i kerime nazil oldu.*"[671] Yine İbn Cerîr, Süddî'den naklen şöyle bir rivayet aktarır: "*Bu ayet-i kerime hanımını boşayıp iddetinin bitiminden iki veya üç gün önce onu tekrar uhdesine alan, belli bir süre sonra da sırf ona eziyet olsun diye tekrar boşayan Ensar'dan Sabit b. Yesâr hakkında inmiştir. Bu olay üzerine Allah Teâlâ: 'Onları haksızlık ederek ve zor kullanarak tutmayın.' buyurmuştur.*"[672] Bu ifadenin yalnız başına indiğini düşünmeyelim, tam aksine bu ayet-i kerime talâk meseleleri ile ilgili inen tüm ayetler gibidir; siyaktan anlaşıldığı kadarıyla, bunların hepsi bir defada inmiştir; ancak sebep teşkil edecek bazı hadiseler vuku bulduktan sonra...

"Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme müddetlerini bitirdikleri vakit..." cümlesinde yer alan müddet, iddet müddetidir. ***"Bitirdikleri..."*** cümlesinden maksat da *"iddetlerini bitirmeye yüz tuttuklarında, bitirmeye yakın"* manasıdır. Kurtubî, herkes tarafından ayetin böyle anlaşıldığı konusunda icma olduğunu ve başka bir mananın anlaşılmadığını ifade etmiş ve bitmeye yüz tutan şeyin mecazen bitmiş hükmünde olduğu kaidesine mebni olduğunu vurgulamıştır. Mesela yolcu, şehre yaklaştığında "şehre ulaştık veya vardık" cümlesini kullanır. ***"Ya onları iyilikle tutun (yani tekrar evlenin) yahut iyilikle bırakın"*** cümlesinin manası şudur: Yani, iki tercihten birine karar verin -ya geri evlenin veya tamamen boşayın- *"talak ikidir,"* ayetinde ifade edildiği gibi tercih edeceğiniz iki husustan her birini iyilikle uygulayın. ***"Fakat haksızlık ederek ve zor kullanarak onları elinizin altında tutmayın."*** Yani, onlara zarar vermek, eziyet etmek ve kasten haksızlık etmek suretiyle tekrar uhdenize almayın. Cümlede yer alan ***"dırâr"*** kelimesi "*zarar*" anlamında olup erkeğin kadına vereceği zararın bizzat erkeğe zararı gerektirdi-

671. Taberi, c.5, s.9.(Dâru'l-Maârif, Tah. Mahmud Muhammed Şâkir)
672. Taberi, c.5, s.10.(Dâru'l-Maârif, Tah. Mahmud Muhammed Şâkir)

ğini telmih etmek için, işteşlik ifade eden bir kiple zikredilmiştir. Buna göre erkekler kadınlara eziyet etmek suretiyle kendilerine zarar vermiş olmaktadırlar. Bu manayı ***"Kim öyle yaparsa muhakkak kendine kötülük etmiş olur."*** cümlesi teyit etmektedir. Yani, kötü yolu tutmuş olmak, sahibinin vicdanını daima yaralayan haksızlığı tercih etmek ve kadını ve onun akrabalarını kendisine düşman bir konuma getirmek suretiyle dünyada kendine haksızlık yapmış olur. Yakın daha çok zarar vermeye ve insanları ondan soğutmaya daha muktedirdir. Allah Teâlâ'nın emrini yerine getirmemek ve gazabına maruz olmak suretiyle de ahirette kendisine zulmetmiş, zarar vermiş olur.

Daha sonra Allah Teâlâ ***"Allah'ın ayetlerini de alaya almayın"*** buyurdu. Bu cümle kuvvetli bir tehdit ve söz konusu hükümlerde Allah'ın yasaklarını ve sınırlarını çiğneyen kimseler hakkında kuvvetli bir sakındırmadır. Tehdidin bu denli kuvvetli olmasının sebebi, Müslümanları zevciyyet bağına saygılı olmaya sevk etmek ve cahiliyye döneminde sahip oldukları birtakım davranışlardan uzaklaştırmaktır. Zira o dönemde erkekler, kadınları bir oyuncak telakki ediyor, boşanma olayı ile ilgili mantıki olmayan tavırlar sergiliyor ve kadınları eziyet olsun diye kendi uhdesinde tutmaya çalışıyorlardı. Ayetin sebeb-i nüzulu ile ilgili olarak İbn Ebi Ömer Müsned'inde İbn Mürdeveyh de kitabında Ebu'd-Derda'dan şöyle bir rivayette bulunmuşlardır: Cahiliyye döneminde kişi hanımını boşuyor ve sonra da *"oyun olsun diye yaptım"* diyordu. Aynı şekilde kölesini serbest bırakıyor, arkasından da *"İş olsun, oyun olsun diye yaptım"*[673] diyordu. Bunun üzerine Allah Teâlâ *"Allah'ın ayetlerini alaya almayın."* ayetini inzal buyurdu, yani *"Allah Teâlâ'nın talâkın hükümleri ile ilgili indirdiği ayetleri alaya almayın; cahili adetleri aynen uygulamak suretiyle Allah Teâlâ'nın size emrettiği sınırları basite almayın."* Gerçekten de böylesine meseleleri açık açık ortaya koyduktan ve üzerinde durarak vurguladıktan sonra bunları basite alma ve koyduğu sınırları çiğneme, O'nun gönderdiği ayetleri alaya alma anlamına gelir. Buradan hareketle selef âlimlerinden birisi şöyle demiştir: Bir günahtan tevbe eden; ancak ondan bir türlü vazgeçmeyen kimse, Allah Teâlâ'yla alay eden kimse gibidir. Şüphe yok ki, Allah Teâlâ'nın emrine karşı çıkan ve sırf şehevi bir arzusu veya sahip olduğu bir âdetin arkasına takılarak Allah'a verdiği sözlerden cayan kimsenin, Allah'ın ayetleriyle alay eden ve O'na değer vermeyen kimse sayılması gayet uygun bir durumdur.

Kadın haklarını hafife almaktan sakındırdıktan ve bu haklarla ilgili İlahi hükümleri hafife alan kimsenin Allah'ın ayetleriyle alay eden kimse olduğu ifade edildikten sonra -ki bunlarda son derece kuvvetli bir sakındırma ve tehdit vardır- Allah Teâlâ söz konusu hükümlerin fayda ve meziyetlerini hatırlatmak ve hidayet nimetini beyan etmek suretiyle, onların gönüllerde yer

673. Taberi, c.5, s.13-14.(Dâru'l-Maârif, Tah. Mahmud Muhammed Şâkir)

edinmesini murad etmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ***"Allah'ın üzerinizdeki nimetini, öğüt vermek üzere size indirdiği Kitabı ve hikmeti anın."*** Yani, yukarıda size andığımız emir ve yasaklara uyun ve *"İçinizden, kendileriyle huzura kavuşacağınız eşler yaratıp; aranızda muhabbet ve rahmet var etmesi, O'nun varlığının belgelerindendir. Bunlarda, düşünen kimseler için dersler vardır."*[674] ayetiyle ifadesini bulan zevciyyet bağı konusunda Allah Teâlâ'nın sizin yaratılışınıza bahşettiği selim fıtratı ve zevciyyet ve onun hikmeti ile ilgili fıtratı tamamlayan hükümlerini anın; zira Allah Teâlâ hem söz konusu hükümlerle hem de onların hikmetleriyle size öğüt vermektedir. Bir şeyin, hikmetiyle beraber bilinmesi, o şeyden ibret ve öğüt alınmasını ve o şeyin eylem aşamasına geçirilmesini sonuçlandırır. *'Allah Teâlâ'nın ayetlerini alaya almayın.'* cümlesinden kasıt, Allah Teâlâ'nın bize bildirdiği bu fıtrî ayetler olması uzak bir ihtimal değildir.

Ancak erkeklerin sahip oldukları güce aldanmaları ve kendilerini müstağni addetmeleri, kadınların da erkeklerin kadrini bilmemeleri, onların sırlarını muhafaza etmemeleri ve beylerinin hep kötü yönlerini ön plana çıkarmaları, Allah Teâlâ'nın insan fıtratına yerleştirdiği söz konusu sevgi ve rahmeti yok etmiş, öğüt ve hikmetten istifadelerine mani olmuş ve eşler arasında fıtraten var olan sükûn ve huzuru zayıflatmıştır. Aynı şekilde cahili ve Frenk adetlerin çağdaş erkek ve kadınlarda yankı bulan uygulamaları, söz konusu tabii ilişkileri dumura uğratmıştır. Taklit yoluyla mesele çok daha geniş bir boyut kazandı. Onun için Allah Teâlâ öncelikle fıtratımıza tevdi ettiği nimeti bize hatırlatmak suretiyle, yanlış uygulama ve hevamıza ittiba sonucu selim fıtratımızı bürümüş olan perdeyi izale etmemizi istedi. Aynı şekilde zevciyyet bağını sağlam bir temel üzerine kuralım ve ona olan saygınlığı korumak suretiyle söz konusu nimete olan teşekkürü ifade edelim diye bize nimetini hatırlatma yoluna gitti. İkinci olarak da bize vermekle kendisiyle hidayetine ulaştırdığı Kitab ile bu doğru dini hatırlattı. Gönderdiği Kitab'da bize mukayyet olmamız gereken sınırları ve yerine getirmemiz gereken hükümleri, hikmet ve sırlarını açıklayarak ve uygulamaya bizi sevk edecek nasihatlerle teyit ederek bize andı. Allah Teâlâ bize burada Kitab'ını, sadece fıtratımızı doğru yönde kanalize etme konusunda onu önder ve rehber alalım diye zikretmiştir. Ancak biz ondan yüz çevirdik. Bu hükümlerle ilgili bir şeylere bakacak olanlar, teşri hikmetinden yoksun, tevhid ve terhib metoduyla bağlantısız olan bazı insanların yazdıkları kitaplara bakmaktadırlar ki, bunlar gönüllerde bir öğüt ve manevi bir etki yapmamakta, kalplerdeki hidayet ve takvayı da harekete geçirmemektedir. Şu da var ki, Müslümanların çoğu bu meselelere bakmamakta ve bir yerlere de sormamaktadırlar; onlar, ancak birtakım hakları çiğnemek veya bağları koparmak gayesiyle sormaktadırlar. Müslüman çoğunluklar, Allah'ın hadlerini

674. Rûm, 30/23.

uygulamak için değil, hâkimlerin muahezelerinden emin olmak için bu konuda bir şeyler sormaktadır. Allah'a çağıran bir davetçi veya Allah'ın ayetlerini mü'minlere hatırlatan bir tebliğci karşılarına dikilecek olsa, onu kınama ve eleştirme yoluna gider, siyasi bir manevraya kurban eder ve avamı üzerine salarlar. Allah'ın Kitabı'nın ve Peygamber'in Sünneti'nin anlaşılmasından, kapatılan içtihat kapısının yeniden açılmasından korkarak ve bunu mezhepleri ortadan kaldıracak bir hareket telakki ederek böyle bir tavır sergilerler. Oysa hatırlatma (tezkîr) müçtehitlerin ilmini diriltecek olan yegâne harekettir. Kendileri de Kur'anî hakikatleri insanlara anlatan, öğüt veren kimselerdi. Kendileri o hakikatlere sırtlarını dönen ve içeriğini uygulamayan kimseler değillerdi. Kaldı ki, kendilerini bu konuda rehber edinen kimselerin, Kur'an'ı anlama noktasında kendileri gibi düşünmeleri gerekir diye bir şey söz konusu değildir. Ey âlimler! Allah'ın Kitabı'nı ihya edin! Allah'a yemin olsun ki, bu ümmetin Kur'an'sız bir hayat sürmesi mümkün değildir! Kur'an'ın hidayetini terk etmek suretiyle bu ümmet, zaten, hevalarına ve hayvani güdülerine kapılarak, cahilî adetlere ve hatta Frenklerin meşru saydığı daha kötü duruma düşmüş bulunmaktadır.

Müfessirlerin büyük bir çoğunluğu bu ayet-i kerimede yer alan ***"Allah'ın nimeti"***ni, *"din"* ve *"risalet"* şeklinde yorumlamış ve Kur'an ve Sünnet'i de söz konusu nimeti açıklayan kaynaklar olarak telakki etmişlerdir. Üstad Abduh şöyle dedi: ***"Allah'ın üzerinizdeki nimetini anın."*** Yani, size bu Peygamber'i (s) göndermek ve dünyadaki huzurunuzu sağlayacak, ahiretteki mutluluğunuzu garanti edecek had ve hakları beyan etmek suretiyle size ihsan ettiği nimeti anın. Ayetin devam eden bölümünün bu cümleyi açıklar mahiyette olduğunu ifade ettikten sonra, hikmeti, Kitab'ın sırlarını anlama şeklinde yorumlamıştır. Abduh daha sonra şöyle dedi: Yukarıda geçen nimetin ikinci bir manası vardır ki, o da Allah Teâlâ'nın karı-koca arasında var ettiği rahmettir. Allah Teâlâ bu nimetleri bize hatırlatmak üzere şöyle buyurmuştur: *"Ve aranıza sevgi ve rahmet koydu."*[675] Ayetin bu manasını öncelikle açıklama yoluna gitmemizin sebebi, bize göre tercih edilen mana olmasından kaynaklanmaktadır. Bazıları da burada geçen söz konusu *"nimet"*in din ve dünya nimetlerini içine alacak genel bir nimet olduğunu söylemişlerdir.

"Ve Allah'tan sakının." Bu cümle ile Allah Teâlâ yukarıda pekiştirdiği ve üzerine basa basa ifade edip sakındırdığı hususlardan sonra, kadın ve evlilik bağı konusunda daha ziyade önem atfedilsin diye, ayetin son cümlesinde emirlerine imtisal edilmesi ve yasaklarından kaçınılması demek olan ***"takva"***yı emretti. Doğrusu, edebi üslup da bu makamda böyle bir emri gerektirir. Ayrıca, nefislerde evlilik bağına değer atfedilmemesi ile ilgili olarak

675. Rûm, 30/23.

daha önce yerleşmiş bir anlayışa mukabelede bulunmak üzere bunu emretti. Çünkü onlar, daha önce evlilik bağını ve nikah akdini bir kölelik, alış-veriş ve kira gibi bir akitten ibaret sayıyorlardı. Hatta onlar nikah akdini daha da basite alıyorlardı; çünkü o zamanlar kişi satın aldığı herhangi bir şeyi, bıktığı ve usandığı için yollara atmıyordu. Aynı şekilde kölesini sırf işkence yapmak ve intikam almak için ona işkence etme yoluna gitmiyordu; ancak, en basit bir nedenden dolayı kadınlarını boşuyorlardı. Sonra kadını tekrar alıyor; ama arkasından geri boşuyorlardı. Yukarıda ifade edildiği gibi, sırf kadına zarar vermek ve onu horlamak niyetiyle onu salıvermiyorlardı, hatta bazen iki erkek hanımlarını değiş tokuş ediyorlardı. İşte böylesi kötü uygulamalara alışık olan kimselere karşı koyma ve onların bu zihniyetiyle mücadele etme, ancak ve ancak evlilik akdine büyük bir değer atfedilmesi ve meselenin terğib, terhib, vad ve vaîd yoluyla pekiştirilmesiyle mümkündü. Daha önce kadını bir cariye veya ondan daha alt bir konumda gören kişinin, sadece emir ile hanımını kendine eşit olarak görmesi ve karşılıklı haklara sahip olduklarını teslim etmesi ve ona eziyet etme yoluna başvurmayıp, hem yanında olduğunda hem de onu boşamaya mecbur olduğu aşamada ona karşı iyi muamelede bulunmayı prensip edinmesi kolay değildir. Ancak asıl onun ruhuna tesir edecek ve -taş gibi katı olsa da- tekrarlandıkça kalbine işleyecek olan şey, söz konusu öğütler ve onu ikna etmeye yönelik ifade edilen müeyyidelerdir. Bu bağlamda şair şöyle der:

أما ترى الحبل بتكراره   في الصخرة الصماء قد أثرا

"Görmez misin ki, ip üst üste sarıldıkça
Sert kayada dahi iz bırakmıştır."

Gerçekten de bu ilahi emirler cahiliye karanlığından İslam'ın nuruna doğru yol alan ve onlara en güzel şekilde tabi olan kimseler üzerinde en güzel tesiri icra etmiştir; ancak, daha sonra gelen nesiller Kur'an'dan yüz çevirmiş ve içerisindeki hikmet ve ahkâmı idrak etmekten aciz kalmışlardır ki, bu süreç sonunda, kadınlara eziyet noktasında, cahiliyye toplumunun ve diğer toplumların içinde bulunduğu noktadan daha kötü bir derekeye düşmüşlerdir. Onlar bu konuda Allah Teâlâ'nın buyruklarına kulak vermemiş ve onları anlama yoluna gitmemişlerdir.

"Bilin ki, Allah her şeyden haberdardır" cümlesi kadın hakları ile ilgili yukarıda geçen bütün ifade ve vurgulardan daha beliğdir/güçlüdür; çünkü insan, imkanları ölçüsünde ve samimi olmadan zahiri hükümleri yerine getirir ve karşı tarafa zararı dokunacak şekilde hükmü pratik safhaya taşıyabilir. İşte bu cümle; insana, Allah Teâlâ'nın, hem içinde gizlediği hem de açığa vurduğu her şeyi bildiğini ve O'ndan hiçbir şeyin gizli kalmadığını hatırlatmaktadır. O'nu, ihlâs ve hüsnü niyetle beraber, sadece hükümlerine tam

anlamda sarılma ve onları yaşamaya razı eder; ta ki böylece hayır noktasında kişinin zahiri batınıyla aynı olsun. Bu da ancak amellerinde Allah Teâlâ'yı murakabe etme ve Allah Teâlâ'nın onun bütün fiillerine muttali olduğunu yakini anlamda bilme, gizlediği her söz ve fiilin, niyet ettiği her hayır ve şerrin, zihninde dolaşan her düşüncenin, kalbine sızan her vesvesenin Allah Teâlâ tarafından bilindiğini ve O'nun her şeye muttali olduğunu, dolayısıyla Rabbini razı etmenin tek yolunun kalbi arındırmak ve eşine muamele konusunda ve diğer konularda niyetini halis tutma yolundan geçtiğini bilmektir. Üstad Abduh (r) şöyle dedi: Kimin niyeti iyi olursa çoğunlukla ameli de iyi olur, hatta daima muvaffak olur. Kişinin kötü bir niyeti olmaksızın işlediği hatadan yararlanıp bir daha aynı hataya düşmemeyi öğrenmesi ve hayırlı bir işte basiretini kuvvetlendirmesi de tevfiktendir. Onun için Müslümanlar, bu ve benzeri ayetlerin adil kriterleriyle kendilerini tartmaya çalışmalıdırlar; ta ki, evlerdeki huzursuzluğun ve hayattaki bedbahtsızlığın menşeinin Kur'an-ı Kerim'in hidayetinden uzak durma olduğunu bilsinler ve mutluluğa giden yolun Kur'an'ın hidayetine sarılmada olduğunu anlasınlar. Allah kerem ve ihsanıyla hepimizi buna muvaffak kılsın!

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَن يَنكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا
تَرَاضَوْا بَيْنَهُم بِالْمَعْرُوفِ ذَٰلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَن كَانَ مِنكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ ذَٰلِكُمْ أَزْكَىٰ لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿232﴾

232- Kadınları boşadığınızda, müddetleri sona ermişse, birbirleriyle güzellikle anlaşmışlarsa evlenmelerine engel olmayın. İçinizden Allah'a ve ahiret gününe inanan kimse bundan ibret alır. Bu sizin için daha nezih ve daha paktır. Allah bilir, siz bilmezsiniz.

Eş Tercihinde Velayetin Sınırları ve Denklik Meselesi

"Kadınları boşadığınızda, müddetleri sona ermişse..." Ecel, tayin edilen sürenin son aşaması demektir. Burada kastedilen manası ise, iddetin bitimidir; daha önceki ayette olduğu gibi *"yaklaşması"* değildir. İmam Şafii şöyle der: İki ayet-i kerimedeki bağlam, söz konusu edilen müddet hususunun farklı olduğuna delalet etmektedir; zira kadını güzel bir şekilde tutma veya salıverme durumu, bir önceki ayetteki iddetin bitiminden sonra gerçekleşmez.

Çünkü söz konusu müddetin bitimi, salıvermenin/boşamanın gündeme gelmesini gerektirmektedir ki, bu durumda tahyîr/tutma veya salıverme durumu söz konusu olamaz; ancak tahyîr, müddetin bitimine yakın bir safhaya

kadar devam eder. Bu ayet-i kerimede *"engel olma"*nın yasaklanması, müddetin bitmiş olmasını gerektirmektedir; zira müddetin bitiminden evvel evlilik bağı devam ettiği için engel durumu söz konusu değildir. ***"Birbirleriyle evlenmelerine engel olmayın."*** Daha önce ifade edilen hükümlerden farklı yeni bir hüküm içermektedir ki, o da kadının evlenmesine engel olmanın haram olduğudur. Cahiliye adetlerinden birisi de; erkeklerin, kadınların evliliklerine müdahale etmeleri idi, zira kadını sadece velisi evlendirebiliyordu. Hatta onu sevmediği birisiyle evlendirebilme yetkisine sahip olduğu gibi, sevdiği birisiyle evlenmesine de engel olabiliyordu. Müfessirler, cahiliyye döneminde, hanımını boşayan erkeklerin de aynı uygulamada bulunduklarını, sırf gurur ve kibir yüzünden boşadıkları hanımlarının başkalarıyla evlenmelerine engel olduklarını ifade etmişlerdir.

Koca, karısının başka biriyle evlenmesini engellemek için iddet bitiminde ona dönmek gibi yöntemlerle başkalarının talebine engel oluyordu. İslam böyle durumlarda kadının yakınlarına velayet hakkı tanımış, kadını kocasız vaziyette bırakmayı ve veliye, kadının izni olmaksızın kendisini evlendirmesini yasaklamış, böylece iki maslahatı birden temin etmiştir.

Müfessirler, ayetteki hitabın kime yönelik olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Denildi ki, hitap kocalara yöneliktir. Buna göre mana: Ey kocalar! İddet bitiminde boşadığınız kadınların başka kocalarla evlenmelerini engellemeyin. Bu görüşün sahipleri ayetteki ***"ezvâc"*** *(eşler)* kelimesini ileride eş olacak adamlar olarak yorumlamak zorunda kalmışlardır. Yine denildi ki, hitap kocalara ve velilere birlikte yöneltilmiştir. Bu görüşte olanlar karışıklık olmadığı, maksat açık olduğu takdirde zamirlerin birden fazla yere yönlendirilmesinde beis yoktur demişlerdir. Hitabın sadece velilere yönelik olduğu da söylenmiştir. Böyle diyenler, sahih hadislerde ayetin iniş sebebiyle ilgili hususları delil getirmişlerdir.

Buhari, Sünen sahipleri ve diğer muhaddisler Ma'kıl b. Yesâr hadisini değişik isnatlarla rivayet etmişlerdir. Ma'kıl b. Yesâr şunları anlattı: *"Benim bir kız kardeşim vardı. Amcamın oğlu bana gelip kardeşime talip oldu. Ben de onu ona nikahladım. Bir müddet sonra kardeşimi bir talakla boşadı. İddeti bitinceye kadar da dönmedi. Tekrar birbirlerini arzuladılar. Başka taliplerle birlikte amcamın oğlu kız kardeşime talip oldu. Ben de ona 'Bre ahmak! Ben onu sana ikram edip nikahladım, sen ise onu boşadın. Şimdi ne yüzle ona talip oluyorsun?' dedim. 'Yemin olsun ki, kardeşim asla sana dönmeyecektir!' Aslında amcaoğlu fena biri değildi. Kardeşim de ona dönmek istiyordu. Cenâb-ı Hak onların birbirlerine olan arzu ve ihtiyaçlarını bildiği için bu ayeti indirdi."* Ma'kıl diyor ki: *"Bu ayet benim hakkımda nazil oldu. Ben de yemin kefareti vererek kardeşimi amcaoğluna nikahladım."* Hadisteki başka bir ifadeye göre Ma'kıl ayeti işitince *"Rabbimin emri başım üstüne!"* demiş, sonra amcaoğlunu çağırarak *"Sana ikram ediyor, evlendiriyorum."* demiş.

Bu sırada Rasûlullah (s) Ma'kıl'ı çağırıp ayeti ona okuyuvermiş. Bu rivayetten anlıyorsun ki; ayetteki nikahın kadınlara isnat edilmesi, onların kendi kendilerini evlendirebileceklerini ifade eder diyenlerin görüşleri hatalıdır. Bu isnat kadının velisi tarafından nikahlanması şeklinde anlaşılmıştır. Araplar eskiden beri *"tezevvectu fulâneten bi fulânin"* (Filan kadını filan erkekle evlendirdim.) dedikleri gibi, *"Nekahtu fulâneten fulânen"* (Filan kadını filan erkekle nikahladım.) da derlerdi. Yani nikahı sadece veli akdederdi. Ma'kıl'ın kız kardeşi de kendiliğinden kocasıyla nikahlanma cihetine gidip de engellenmiş değildir. Kocası onu Ma'kıl'den istemiş, o da nikahlamaya yanaşmamıştı. Demek ki Ma'kıl'ın, kız kardeşinin kocasına kendiliğinden varmasını engelleme hakkı vardı. Ayet de onun hakkında nazil olmuş ve Rasûlullah, ashab ve Araplardan İmam Şafii gibileri de ayetin manasını böyle anlamışlardır.

Ayetteki hitap konusunda Zemahşeri'nin tercih ettiği, Üstad Abduh'un da benimsediği üçüncü bir görüş daha vardır ki, daha önce benzeri geçmiştir. O da, hitabın ümmete yönelik oluşudur. Çünkü ümmet şeriate uygun olarak amme menfaatini gözetmekle mükelleftir. Bir bakıma Cenâb-ı Hak ümmete şöyle demektedir: *"Ey iman edenler! Şayet sizden boşanma vaki olur, hanımların iddeti dolar da onları eski kocaları veya başkaları nikahlamak ister, hanımlar da buna razı olurlarsa onların evlenmesine engel olmayın."* Buna göre herkes topluma yönelik bu hitaptan, payına düşeni alır.[676]

Bu hitabın benzerleri daha evvel geçmişti. Mesela Kur'ân'ın indirildiği sırada, Hz. Musa ve sonrasında babalarının yaptıklarının kendilerine isnat edilerek Yahudilere yapılan hitap gibi. Burada hitabın ümmetin tamamına yönelik olmasındaki hikmet şudur: *"Müslümanlar bilsinler ki, onlardan birisi kadınların velilerinden veya başkalarından yanlış bir harekete şahit olursa, Allah'ın emrine dönmesi için onu bundan vazgeçirmesi gerekir. Şayet kötülüğe ses çıkarmayıp razı olurlarsa günahkâr olurlar."* Ümmetin tamamının sorumlu olmasındaki sır ise şudur: Şayet fertler kendi hallerine bırakılırsa çok kere arzu ve şehvetlerini hak ve maslahata tercih ederler. Engel olmadığı için birbirlerine uyarlar; neticede ümmet içinde kötülük ve şer çoğalır, toplum helak olur. Kötülüğü ortadan kaldırmak için dayanışma ve yardımlaşma ümmeti korur. Burada herkese sorumluluk düşmektedir. Zira bela geldiği zaman herkes payına düşeni alır. Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: *"İsrailoğullarından inkar edenler Davud ve Meryem oğlu İsa'nın diliyle lanetlenmişlerdir. Çünkü onlar isyan etmişler ve aşırı gidiyorlardı. Onlar yaptıkları kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmıyorlardı. Yaptıkları ne kötüydü!"* [677]

---

676. İslam'daki ahkam ayetlerinden anladığıma göre burada başka bir vecih daha vardır ki o da; karar ve uygulama yetkisine sahip otoritenin, ümmetin tamamı adına bu yetkiyi kullanmasıdır. Ben bunu, Nisâ Sûresi ayet 56'nın tefsirinde genişçe açıkladım. Başka yerlerde ve Bakara Sûresi'nden çıkardığım kaideler meyanında belirttim.

677. Maide, 5/78-79.

Sonra Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: ***"Kendi aralarında güzelce anlaştıkları takdirde..."*** Yani kadın ve erkekten her biri diğerini eş olarak tercih etmek suretiyle evlenmeye razı olurlarsa. Ayette geçen *"aralarında"* tabiri, erkeğin kadına direkt olarak evlenme teklifi yapmasında bir sakınca olmadığını, şeriate ve örfe uygun ve karşılıklı rızaya dayalı olduğu takdirde velinin kadının evlenmesine engel olmasının haramlığını ifade ediyor. Tabii ki burada kişiliği zedeleyici, kadına ve ailesine leke sürücü nahoş bir durum olmamalıdır. Fakihler buradan şu sonucu çıkarmışlardır: Karı-koca arasında denklik olmadığı takdirde kadının evlenmesine engel olmak caizdir. Kavmi içinde itibarlı bir kadının kendisine zillet bulaştıracak, kavminin izzet ve şerefini zedeleyecek düşük bir adamla evlenme isteği gibi. O takdirde kadının, öğüt ve nasihatle bundan vazgeçirilmesi gerekir. Bazı hukukçular mehir, mehr-i misilden az olduğu takdirde de kadının engellenebileceğini söylemişlerdir. Üstad Abduh dedi ki: *"Şayet kadın mehr-i misilden daha azına razı olursa, kendisini buna iten sebep, itibarı zedeleyici ahlâki bozukluk, arzuya uyup şehvete boyun eğmek değil de, kendisinden düzgün bir hayat ve güzel bir geçim umulan dürüst birine sevgi beslemek ise evliliğe engel olmak caiz değildir, bilakis evlendirmek gerekir. Ne var ki evliliğin diğer masrafları yanında fazla mehir vermek kocayı zorlar."*

Derim ki; eşler arasında denklik gözetmek meselesi krallar ve idareciler başta olmak üzere Araplar ve diğer toplumlar arasında bilinen bir gelenektir. Erkek ve kadınları ***"küfüv"*** *(denklik)* prensibini ihlale yönelten en önemli faktör aşktır. Nice kral ve yöneticiler aşk yüzünden herhangi bir dansöz, şarkıcı veya aktrisle evlenmiş, bu durum onu krallığı veya kral namzetliğini terke mecbur etmiştir. Gerçi bazı aşklar insan haysiyet ve şerefini zedelerken bazısı böyle değildir. İnsanların çoğunluğu haysiyeti zedelemeyen aşkı mazur görürler. Aradaki fark malumdur. Denklik meselesinde ölçü, soylu ve elit tabaka gelenekleri değil, ülke ve halk gelenekleridir. Âlimlerin çoğunluğunca kadını küçük düşürücü kabul edilen denklik, ağızlara sakız olan ve onu aile içinde rezil edici olanıdır. Daha kötü bir duruma sebebiyet vermediği takdirde, böyle hallerde veliler evlenmeyi engelleyebilirler. Mesele sadece kullukla, dinle ilgili değil, aynı zamanda maslahatlarla da ilgilidir. Kadını istemediği birisiyle evlenmeye zorlamak da caiz değildir.

"Bununla, sizden Allah'a ve ahiret gününe iman edenlere öğüt veriliyor." ***"Va'z"*** *(öğüt)* amele yöneltecek ve kalbi yumuşatacak tarzda hakkı ve hayrı hatırlatmaktır. Şimdiye kadar belirtilen hükümler, hikmetli ölçüler, sakındırma ve teşvikler hep Allah'a ve ahirette amellerinin karşılık göreceğine inananlara öğüt içindir. Böyle kimseler bunları kabullenip ders alırlar, kalpleri yumuşar. Rablerinin ikazlarını kabul ederek, dünyada fayda, ahirette de sevap ve rıza umarak bunlarla amel etmeye çalışırlar.

Fakat belirtilen hususlara sadece ağızlarıyla inandıklarını söyleyen mukallit ve ciddiyetsiz kişiler gibi gerçekten inanmayanlar -ki bunlar iman esaslarını etraftan işitirler fakat kalpleri inanmaz, çünkü iman esaslarına kalbe ve vicdana etki edecek kesin delillere sahip değildirler- işte böylelerine öğüt vermek boşunadır. Sözler kulağına girmez; çünkü onlar kadın ilişkilerinde arzularına tabi olurlar. Babalarının aşiretlerinin yolundan giderler.

Ayet gerçek imanın amel gerektirdiğine işaret etmektedir. Pek çokları ise bundan gafildir. Üstad Abduh, Şâtıbî, İbn Teymiye ve Gazzali gibi muhakkik âlimler bu görüştedirler.

Şeyhimiz diyor ki: *"Sanki Cenâb-ı Hak şöyle söylüyor: Mü'min olan mutlaka ders almalıdır. Ders almayan ve hükümleri tatbik etmeyen mü'min değildir. Ayrıca ayet işaret etmektedir ki, muâmelât da dahil, dini hükümler insanlara fıkıh kitaplarında olduğu gibi kuru dersler şeklinde değil, kalpleri harekete geçirecek va'z üslubuyla anlatılmalıdır."*

"Bu sizin için daha iyi ve daha temizdir." *"Zeka"*; bir şeydeki bereket ve artıştır. *"Zâlikum"* sözüyle işaret edilen husus, şartlara uygun olarak kadının evlenmesine müsaade etme hususudur. Bu müsaade onların gelişmesi, hallerinin kat kat düzelmesine vesiledir. Ayrıca ırz ve neseplerinin korunması açısından daha temiz, şeref ve itibarları yönünden daha güvenlidir. Çünkü kadınların evlenmesine engel olmak, onları baskı altında tutmak ahlâken bozulmalarına, aile düzeninin sarsılmasına, nesillerin bedbaht olmasına yol açar.

Ma'kıl b. Yesâr'ın kız kardeşinin durumunu kendi kendine şöyle bir düşün... Tanıştığı bir erkekle evlendi, birbirlerini sevdiler; sonra koca bir kere kızıp onu boşadı. İddeti bitince de yaptığından pişman oldu. Sevdiği bu hanıma tekrar dönmek istedi, kadın da ona alışmış rahat etmişti. Velisi de sırf keyfi için ve gücüne dayanarak onun evlenmesini engelledi. Bu durum çocuklarının heder olmasına, karı-kocanın sapmasına yol açmaz mı?

Yine bir veli düşün ki, eskiden Arapların yaptığı gibi, kavminin adetlerine veya hevasına uyarak velisi olduğu kadını sevdiği erkekle değil de sevmediği birisiyle evlendirirse bunların hallerinin düzgün olacağını ve aralarında Allah'ın hükmünü tatbik edeceklerini umar mısın? Yoksa şeytan bu kadını başkasıyla aldatıp, kademe kademe haramla noktalanacak bir neticeye mi sürükler? Böylece Allah'ın bu hükümlerine aykırı olan her davranışın fesada yol açtığını görürsün.

İnsanlar bütün yönleriyle toplumun maslahatlarını kavrayamadıkları için toplumsal hayatlarının bozulması veya düzelmesinde kadının rolünü kavrayamıyorlar. Bunu onlara vahiy öğretmekte fakat her zaman insanlar vahiyden ancak kabiliyetleri nispetinde faydalanırlar. Kur'ân'ın hanımlara

iyi davranarak aile hayatının ıslahı için getirdiği hükümleri ümmet tam olarak uygulamamış, bu zamanda pek çoğunu da unutmuş, cahiliye karanlığına gömülmüştür. Bu eski cehalet ve kadınlara kötü davranan erkeklerin bu yaptıklarının, menfaatlerine uygun ve şereflerini korumaya yönelik olduğunu zannetmeleri sebebiyle Cenâb-ı Hak bu öğütleri, hükümleri ve hikmetleri şu sözüyle bağladı: ***"Allah bilir siz bilmezsiniz."*** Yani Allah sizin için bu konuda var olan temizlik, bereket ve diğer maslahatları ve defedilen zararları bilir. Siz ise bütün bunları erkeklerin kadınlara tahakküm zevkinden ve heva ve vehimlerden uzak gerçek bir bilgi ile bilemezsiniz. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, kadınları kocasız bırakmayı yasaklamanın akabinde size şu üç hususu hatırlattı:

1. Bunlar, Allah'a ve ahiret gününe iman edenler için bir öğüttür.
2. Bunlar sizin için daha bereketli, iffetleriniz için daha temizdir.
3. Allah başka şeyleri bildiği gibi bunları da bilir, siz ise bilemezsiniz.

Bunlar Allah'ın bilgisinin açık delilleridir. Sadece Araplar değil bütün insanlık bu surede belirtilen faydalı hükümleri uzun tecrübeleriyle bilemedikleri gibi, vahiyden sonra bile bunların hikmetleri pek çoklarının gözünden kaçar da bunlarla amel etmezler. Akıllı mü'mine gereken, faydalarını dikkate alarak münasip şekilde bunları uygulamak; cahil mü'minin görevi ise, dünyada bunların faydasını kavrayamasa bile, Rabbinin emrine teslim olmak, bu konuda, Allah'ın onun bilmediğini bildiği kabulü ile yetinmektir.

Burada bu tefsirle ilgili olarak okuyucuya şu hususu hatırlatıyorum ki, vahiy öğretisinin en üstün tarafı beşer bilgisinden daha güzel ve daha doğru olmasıdır. Vahye inanan kimse faydasını bilsin veya bilmesin vahye tabi olur. Her mü'min ondan faydalanır. Beşer bilgisinden ise, ancak onu anlayanlar doğruluğuna ve yapılmasının, terkinden daha yararlı olduğuna kani olanlar istifade eder.

Dinin gösterdiği bu meziyetten habersiz olan dinsizler beşeri bilgiyi buna üstün tutmakta, akılcıların, kötülüğü zararlı olduğu için terk ettiklerini, iyiliği de faydalı olduğu için yaptıklarını, dindarların ise fayda görmedikleri şeyleri de işlediklerini iddia etmektedirler. Bu iddia hata veya demagojidir. Zira din; aklı Kur'ân'ı destekler mahiyette getirmiştir. Nitekim şöyle buyruluyor: *"Onlara Allah'ın ayetlerini okuyor, Kitab ve Sünneti öğretiyor."*[678] Kim hikmetle (akılla) Kur'ân'ı birleştirirse o, kâmil mü'mindir. Kur'ân'daki hükümlerin ve edeplerin hikmetini kavramaktan aciz, halktan anlayışı kıt veya İslam'a yeni girmiş birisi bile mü'min olarak şerri terk eder, hayrı işler. Ona birinciyi terk ettiren, ikinciyi işleten Allah Teâlâ'dır. Çünkü Allah o kimseden ve filozoflardan daha iyi bilir.

678. Bakara, 2/129.

İsm-i işaretle olan hitabın çeşitliliği ayetteki edebi inceliklerdendir. Cenâb-ı Hak zikredilen hüküm ve hikmetleri sadece Allah'a ve ahiret gününe iman edenler için öğüt yapınca hitabı, *"zâlike"* sözüyle Hz. Peygamber'e (s) yöneltmiş, belirtilen şeylerin daha iyi ve daha temiz olması konusunu genellemiş ve *"zâlikum"* sözüyle de bütün insanlara hitap etmiştir. Birincisinin izahı daha evvel geçti. İkincisinin izahına gelince: Bu hükümlerle kim amel ederse bunlar onun için arınma, ailesinde ve neslinde bereket, haysiyet ve şerefi için temizlik olur. İster bu ayetlerle ders verilip imanından dolayı öğüt alsın, isterse bu hükümleri vahye dayanmaksızın ve öğütten gafil olduğu halde başka bir sebeple ifa etsin, isterse de bu konuda başkalarını taklit etsin fark etmez. *"Zâlike"* sözüyle hitabın Hz. Peygamber'e olduğu görüşü müfessirlerin belirttikleri görüşlerden birisidir. Beydavi bunun, *"Ey Peygamber! Kadınları boşadığınızda..."* [679] ayetindeki hitap tarzında olduğunu belirtti. Bu, işaret edilen hususun herkesçe anlaşılamayacak bir husus olduğunu göstermek içindir. Hitabın tevil yoluyla topluma yahut her ferde yahut da muhataplara değil de uzak-yakın farkını ayırmak için böyle geldiği de söylenmiştir. Bunların hepsi Beydavi tefsirinde zikredilmiştir.

Fahreddin Razi, hitap topluma yönelik olduğu halde niçin *"zâlike"* gelmiştir? diye sormuş ve şu cevabı vermiştir: Bunun müfred ve tesniye olarak gelmesi caizdir. Kur'ân'da her ikisi de variddir. Cenâb-ı Hak *"zâlikumâ"* ve *"zâlikunne"* şeklinde hitap etmiştir. Fakat Razi'nin bu cevabı net değildir. Çünkü *"zâlikumâ"* ikili, *"zâlikunne"* çoğul kadınları çağrıştırmaktadır. Bu söyledikleri konumuz açısından doğru değildir. Uygulamaya bağlı olarak belki de, tekil ifade eden *"kef"*'in; muhatap ister tekil, ister ikil, isterse de çoğul olsun her hitap için kullanılmış olmasıdır. Çünkü Arapların bazısı böyle kullanırlar. Konuşan kimsenin kastı bu olmazsa, o takdirde sözünün muhataplara uygun olması gerekir. Sen bir erkeğe *"zâlike"*, bir kadına *"zâliki"*, kadın veya erkek iki kişiye *"zâlikumâ"*, çok erkeklere *"zâlikum"* çok kadınlara *"zâlikunne"* diye hitap edersin. Bu, Kureyş lügatidir.

679. Talâk, 65/1.

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلاَدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ وَعَلَى
الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لاَ تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلاَّ وُسْعَهَا لاَ تُضَآرَّ
وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلاَ مَوْلُودٌ لَّهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذَلِكَ فَإِنْ أَرَادَا فِصَالاً
عَن تَرَاضٍ مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِمَا وَإِنْ أَرَدتُّمْ أَن تَسْتَرْضِعُوا أَوْلاَدَكُمْ
فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُم مَّا آتَيْتُم بِالْمَعْرُوفِ وَاتَّقُوا اللّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللّهَ
بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿233﴾

233- Anneler, çocuklarını, emzirmeyi tamamlatmak isteyenler için tam iki yıl emzirirler. Annelerin yiyeceğini ve giyeceğini uygun bir şekilde sağlamak çocuğun babasına aittir. Herkes ancak gücünün yeteceği şeylerden sorumlu tutulur. Ne anne çocuğu yüzünden, ne de çocuğun babası çocuk yüzünden zarara uğratılsın. Mirasçının da aynı şeyi yapması gerekir. Eğer ana-baba istişare edip anlaşarak çocuğu sütten kesmek isterlerse kendilerine bir günah yoktur. Çocuklarınıza sütanne tutmak isterseniz, vereceğinizi güzelce verdiğiniz takdirde yine size bir günah yoktur. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah, yaptıklarınızı görür.

Boşanma Sonrası Bebeklerin Durumu

Bu, boşanma hükümlerinden emzirme hükümlerine geçiştir. İkisi de aileyle ilgili hükümlerdir ki, çocukların eğitimi ve karı-koca arasındaki güzel geçimi gösterirler. Bundan ötürü bu ayet öncekine atfedilmiştir. Ayetteki "***vâlidât***" (*anneler*) ile ilgili olarak müfessirlerin üç görüşü bulunmaktadır:

Birincisi: Bunlar boşanmış kadınlardır. Bu görüş şu gerekçelere dayanmaktadır:

1. Çünkü önceki konu boşanmış kadınlarla ilgiliydi, bu da konunun tamamlanmasıyla alakalıdır.

2. Kadının yeme ve giyinme ihtiyacının babaya yüklenmesi. Şayet bu kadınlar, boşanmamış eşler olsaydı bunu belirtmeye ihtiyaç olmazdı. Zira kocanın karısının nafakasını yüklenmesi, onun süt emzirmesinden değil, eş olmasından ötürüdür.

3. Boşanmış kadın, çocuğun bakımını ihmale ve emzirmeyi terke müsaittir. Çünkü çocuk genel olarak onun bir kez daha evlenmesine engel teş-

kil eder. Özellikle de öz anne yerini tutacak bir sütanne[680] tutması kolay olmayan erkeğe karşı kadın çocuğu emzirmemekle kocasına nispet yapabilir. Burada bu görüşü destekleyen dördüncü bir husus daha vardır ki, şimdi aklıma gelen bu husus; çocuk yüzünden zarara uğramanın yasaklanması hükmünün gerekçesidir. Çünkü burada zarara uğrayacak olan nikâhlı kadın değil, boşanmış kadındır. Açıktır ki boşanmış kadının da diğer anneler gibi çocuğunu emzirme hakkı vardır. Boşayan koca engelleme pozisyonunda olsa da bunu engelleme hakkı yoktur.

İkincisi: Bunlardan maksat nikâh altındaki annelerdir. Vahıdî bu konuda şunları söylemektedir:

Bu görüş daha uygundur. Çünkü boşanmış kadın *"kisve"*ye değil ancak *"ücret"*e hak kazanır. Ben de Derim ki; bu tercih önemsenmeyecek zayıf bir görüştür. Çünkü Kur'ân'a karşı fakihlerin sözünü ileri sürmeye dayanıyor. Bu ise sözlerin en zayıfıdır.

Üçüncüsü: Ayetteki *"vâlidât"* kelimesi bütün boşanan kadınları içine almaktadır. Pek çokları dedi ki; lafzın zahiriyle amel etmek daha uygundur. Bu lafız genel olup tahsisine dair bir delil yoktur. Yiyecek ve giyecek yani nafaka, genelin bazı fertlerine hastır. Onlar da boşanmış annelerdir. Bazı âlimlere göre anneyi süt için kiralamak sahihtir. Annenin ücreti yiyecek ve giyecek olarak ifade edilmiştir. Ayrıca ayette, yiyecek ve giyeceğin emzirmeden ötürü olduğuna işaret eden bir husus yoktur. Görüyorsun ki bu, ayetten ilk akla gelen manaya terstir. Biz, ayetin genelleştirilmesinde, özeldekinden daha fazla bir mana elde etmiyoruz. Şu kadar var ki; boşanmış kadına çocuğu emzirmesi nass ile gerekirken, boşamamış kadına mutlak veya şartlı olarak gerekmektedir. Tabi ki emzirme onun da haklarındandır. Ayet özele hamledildiği zaman öncelikle böyle anlaşılmaktadır. Her ne kadar ayetin genel olduğunu söyleyenler ileride de görüleceği gibi emzirmenin mutlak görev olmadığını söyleseler de. Ben Üstad Abduh'tan bu konuda bir tercih hatırlamıyorum.

Cenâb-ı Hakk'ın ***"Anneler çocuklarını emzirirler..."*** sözü, *"Boşanmış kadınlar iddet beklerler."*[681] ayetinde olduğu gibi mübalağa kastıyla haber kalıbında gelmiştir. Bazıları da bunun emir değil, normal haber olduğunu söylemişlerdir. Yani annelerin durumu budur. Sen de bilirsin ki; hükümlerin açıklanması maksadıyla herkesçe bilinen gerçeklerin haber verilmesinde herhangi bir fayda yoktur. Bunu söyleyen sanki şu görüşte olan fakihleri desteklemek

---

680. Sütannesi demek olan "zı'r" başka familyaya ilgi duyan dişi deve demektir. Bilahare başkasının çocuğunu himaye edip emziren yabancı kadına da isim yapılmıştır. Çocuğu himaye eden erkeğe de denir. "Hıml"in çoğulu "ahmâl" olduğu gibi; "zı'r"ın çoğulu da "a'zâr"dır. Kadınlara "zıâr" da denir.

681. Bakara, 2/228.

istemiştir. Bu fakihler diyor ki; bazı çocuklarda görüldüğü gibi şayet çocuk başka meme kabul etmez veya baba çocuk için bir sütanne tutmaktan aciz olur yahut da gücü yettiği halde sütanne bulunmazsa ancak o takdirde de öz anne, çocuğu emzirmek zorundadır. Normal hallerde ise emzirmesi vacip değil menduptur. Diyorlar ki; öz annenin sütü, sütanneninkinden daha yararlıdır. Özellikle de çocuk, sütannenin çocuğuyla aynı yaşta değilse...

Zahire göre emir mutlak olarak vücup içindir. Aslolan annenin çocuğunu emzirmesidir. Üstad Abduh bu görüştedir. Tabi ki hastalık veya benzeri bir mazeret olmadığı takdirde zararı olmayacaksa öz annenin çocuğu emzirme mecburiyeti yerine sütanne tutulmasını engellemez. Zira bu vücup maslahat içindir, ibadet için değil. Bu, şartlara uygun olarak yakınlara nafaka vermek gibidir. Şayet ana-baba sütanne tutmakta anlaşırlar ve sütannenin öz anne yerini tutacağını görürlerse, sütten ayırma meselesinde de görüleceği gibi bunda bir beis yoktur.

Annenin çocuğu emzirmesi vacip olduğu gibi, babanın da bunu engellememesi vaciptir. İzin verildiği takdirde babanın, boşadığı kadının çocuğu emzirmesini engellemesi, kadının çocuğu emzirmeyi bırakmasından daha kolaydır. Bu cümlenin anlamıyla ilgili olarak benim ilk elden aklıma gelen husus şudur:

Çocuklarını emzirmek annelerin haklarındandır. Boşanmış kadınlar da anne olduklarına göre, kendilerine belirtilen tam süre içinde çocuklarını emzirme imkanı verilmelidir.

"Tam iki sene..."Ayette geçen ***"havl"*** kelimesi *"sene"* demektir. *"hâle-yehûlu"* fiilinin mastarıdır. Geçmek, değişmek anlamındadır. El-Mısbâh'ın işaret ettiği üzere *"Havl"* ve *"âm"* kelimeleri tam bir yaz ve kış için de kullanılır. Sene ise, yılın belli bir gününden başlar, gelecek aynı güne kadar sürer.

Çocuğun tam emzirilme süresi, yetiştirilmesine gösterilecek özene hazırlık olmak üzere, en küçük aile ve en dar çevredeki çocukların zaafları dikkate alınarak yaratılışa uygun şekilde tam iki sene olarak belirlenmiştir. Süt de bu süre içinde her çocuğa uygun olan gıdadır. Bu süre nikahta sütten kaynaklanan haramlığın sabit olduğu süredir. Garip olan şudur ki, Allah emme süresini belirlediği halde fakihler bunda ihtilaf etmiş, bazıları otuz ay, bazıları ise üç sene demişlerdir. Fakat çoğunluk tam sürenin iki seneyi geçmeyeceği görüşündedirler. Anne-baba uygun görürlerse iki seneden de az olabilir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın ***"Emzirmeyi tamamlatmak isteyenler için..."*** sözü, iki seneden az bir süreyi caiz görmüş, fakat en az süreyi belirlememiştir. Bunu çocuğun sağlığını gözeten ana-babanın takdirine havale etmiştir. Bazı çabuk gelişen çocuklar vardır ki, iki sene tamamlanmadan, daha birkaç ay içinde basit gıdalarla, süte ihtiyaç duymayacak hale gelirler. Bazıları da geç gelişen çelimsiz çocuklar olur ki, süte ihtiyaç duyarlar.

Fakihler, *"Onun, ana karnında taşınması ve sütten kesilme süresi otuz aydır."*[682] ayetinden, en az hamilelik süresini tespit etmişler ve şu neticeye varmışlardır; en fazla emzirme süresi iki senedir. Otuz aydan iki sene çıkarılınca geriye altı ay kalmaktadır. İşte bu en az hamilelik süresidir ki, İbn Abbas ve Hz. Ali'den rivayet edilmiştir. Diyorlar ki; belki de bu iki müddetin -emzirmenin en fazlası, hamileliğin en azı- sınırlandırılmasındaki hikmet, bunların mukabil sürelere karşı korunmasıdır. Zira denilebilir ki; genellikle dokuz ay olan hamilelik süresini, otuz ay olan hamilelik ve sütten ayrılma süresinden çıkarınız, geriye yirmi bir ay kalır. Buna göre en az emzirme süresinin bu olması gerekir. *"Emzirmeyi tamamlatmak isteyenler için"* sözünün açık anlamı, müddeti tamamlatmak isteyenler demektir. Bundan dolayı diyoruz ki, durum ana-babanın takdirine bırakılmıştır. *"Limen erâde"*deki *"lâm"*, mahzuf bir fiile taalluk etmektedir. *"Yurdi'ne"* fiiline taalluk ettiği de söylenmiştir. Buna göre mana şöyledir; kadınlar bu zaman zarfında, süreyi tamamlatmak isteyen babalar hesabına emzirirler. O takdirde emir sadece babalara has olur. Birinci görüşün tercih edildiği *"çocuğu sütten kesmek isterlerse"* sözünün tefsirinde gelecektir.

"Annelerin yiyeceğini ve giyeceğini uygun bir şekilde sağlamak babaya aittir." Ayetteki **"el-mevlûdu lehû"** babadır. *"Vâlid"* veya *"eb"* lafızlarına tercih edilmesi, çocukların babalara ait olduğuna işaret içindir. Çocuklar babalara nispet edilirler. Me'mun bunu şöyle ifade etmiş:

لعلي إن مالت بي الريح ميلة   إلى ابن أبي ذبيان أن يتندما

"Anneler ancak emanet kaplardır,
Babalara ait olan çocuklardır."

Me'mun'un bu sözü ancak cahiliye örfüne göre geçerlidir. İslam ise çocuğu anne ve babanın eseri olarak görmüştür. Her biri kendi fıtratına ve daha önce belirtilen paylarına göre çocuğun bakımını beraberce üstlenirler. *"Mevlûdu lehû"* sözü *"vâlidât"* sözünün mukabilidir. Nafakanın babanın görevi olduğuna dikkat çekmek için böyle söylenmiştir. Sanki Cenâb-ı Hak şöyle demektedir:

"Ey koca! Bu hanımlar çocukları senin için taşıyıp doğurdular. Annelerin doğurduğu bu çocuk sana nispet edilmektedir. Kadınların değil de sizin nesep silsilelerinizi devam ettiriyorlar. Haklarını ödemek üzere, yiyecek ve giyecek olarak yeterli geçimlerini temin için hanımlara harcama yapmalısın." Burada **"mevlûdu lehû"** sözünün *"eb"* ve *"vâlid"* sözü yerine kullanılması kesin bir belâgat hükmüdür. Bu tabirle, öteki iki tabirden elde edilmeyen manalar elde edilmektedir. Bu hassasiyeti yüce Kur'ân'ın dışında nerede bulacaksın?

682. Ahkâf, 46/15.

Nafakanın uygun şekilde olmasından maksat; kadının, kavmi ve emsalleri arasındaki konumuna uygun ve kâfi derecede olması, gerek takdim tarzında, gerekse de kalitede kadını aşağılayacak şekilde olmamasıdır. Daha önce de belirtildiği gibi burada tercihen nafaka verilecek olanlar, boşanmış kadınlardır. Kocalık gereği kadına zorunlu olarak verilen nafaka kelimesi yerine ücret değil de yiyecek ve giyecek tabirlerinin kullanılması, her anneye çocuğunu emzirme karşılığı ücret verilmesi gerekir anlayışına yol açmamak içindir. Çünkü söz *"vâlidât"* (anneler) lafzıyla başlamıştır. Fakat Talâk Sûresi'nde nafaka, ücret lafzıyla ifade edilmiştir. *"Çocuğu sizin hesabınıza emzirirlerse, ücretlerini hemen verin."*[683] Çünkü burada konu sırf boşanmış kadınlarla ilgilidir. Daha hususi bir lafzın seçilmesinde kapalılık söz konusu değildir. Fakihlerin sözleriyle müphemleştirilmemiş olarak berrak bir zihinle ayete bakılsa bundan başka türlü anlaşılmaz. Ayeti, belirli bir mezhebin görüşünü nazar-ı itibara almaksızın anlayan, ister nikahlı isterse iddet içinde olsun mutlak manada süt anası tutmanın caiz olması veya olmaması konusunda başka bir söze ihtiyaç duymaz. Ayetten anlaşılan şudur ki; şer'î bir engel olmadıkça annenin çocuğunu emzirmesi gerekir. Biraz önce de geçtiği gibi bu onun görevidir. Şayet boşanmış kadınlar anne iseler, daha önce de belirtildiği gibi emzirme müddetince nafakayı hak ederler. Bu kadınlar bu esnada ya tamamen boşanmışlardır ki, çoğunlukla böyledir -çünkü çocuklu anneyi boşamak pek nadirdir- bu durumda onları sütannesi olarak tutmanın cevazında ihtilaf yoktur. Yahut da bunlar iddet bekleyen kadınlardır. Onlara da nikâha hürmeten evden çıkmadıkları için nafaka vermek gerekir. Fakat âlimler bunların emzirme karşılığı ücreti hak etmeleri konusunu problemli görmüşlerdir. Hâlbuki iki sebepten ötürü bir şey ödeme gereği aşikârdır. Vücup ifade eden nassta tekrar yoktur. İki nasstan her biri kendi yerinde gelmiştir. Her birinin kendine göre bir şekli vardır. İddet bekleyen kadın anne olabilir veya olmayabilir, emziren kadın bâin talakla boşanmış veya iddet bekliyor olabilir... Her ikisi de boşayan kocanın menfaatiyle meşguldürler. Bu meşguliyet kadını, eski kocanın nafakasına muhtaç etmeyecek yeni bir evliliğe engel olmaktadır. Çünkü emziren kadınla pek rağbet edilip de evlenilmek istenmez. Zaten o da evlenmeyi pek arzu etmez. Ayrıca evlendiği takdirde de nafaka hakkını kaybeder.

Erkeklerden mükellef olanlar nafaka hususunda zengin veya fakir konumda olabilirler. Bazıları örfe uygun olarak kadına münasip nafaka vermeyebilir, bazıları ise daha fazlasını verebilir. Cenâb-ı Hak bundan dolayı sözü bu noktaya getirdi ve şöyle buyurdu:

"Herkes ancak gücünün yeteceği şeylerden sorumlu tutulur." Bazıları buradaki ***"vüs'"*** sözünü *"tâkat"* olarak açıkladılar. Bu açıklama yanlıştır. Çünkü

683. Talâk, 65/6.

"vüs'" darlığın zıddıdır. Kudretin sınırsız olarak genişlediği şeydir. Takat ise kudret mertebelerinin sonudur. Ondan ötede ancak mutlak *"acz"* vardır. Sanki o, gücün sonudur. İpi meydana getiren liflerden sadece birisidir. Burada özet olarak anlatılan, Talâk Sûresi'nde geniş olarak anlatılmıştır.

"Varlıklı olan kimse, varlığına göre nafaka versin. Rızkı dar olan kimse de Allah'ın kendisine verdiği kadarından versin. Allah hiç kimseyi, ona verdiğinden başkasıyla mükellef tutmaz. Allah, her güçlükten sonra bir kolaylık meydana getirir."[684]

"Ne anne çocuğu yüzünden, ne de çocuğun babası çocuk yüzünden zarara uğratılsın." İbn Kesir, Ebû Amr ve Yâkup *"lâ tukellefu"* kelimesine uyarak zamme ile *"lâ tudârru"* okudular. Diğer kıraat imamları ise *"lâ tudârra"* şeklinde fetha ile okudular. İkisi de lügat itibariyle caizdir. İkincisi zarar vermekten sakındıran açık nehiydir. Birincisi ise lafız itibariyle haber, mana itibariyle nehiydir. Dediler ki; bu cümle, öncekinden anlaşılan manayı izah etmekte ve zihne yaklaştırmaktadır. Doğrusu ise, önceki hükümleri açıklamakla birlikte yeni ve genel bir hüküm de ortaya koymaktadır. Babanın çocuğa daha şefkatli, daha merhametli, terbiyesine daha yatkın olduğu halde çocuğu emzirmesini engellemesi veya emzirdiği halde nafaka hususunda zora sokması çocuk yüzünden anneye zarar vermektir. Aynı şekilde annenin de, çocuğu emzirmekten kaçınarak babayı sütanne bulmaya mecbur bırakması veya gücünün üstünde nafaka yüklemesi çocuğu yüzünden babaya zarar vermektir. Önceki hükümlerdeki illet, her hak sahibinin hakkını güzelce vermek suretiyle iki taraf için de zararı önlemekti. Bu hüküm ise ana-babanın her birinden diğerine zarar verecek davranışları yasaklamayı kapsamaktadır. Annenin, sırf kocayı kızdırmak için çocuğun bedenî ve ruhi terbiyesinde kusurlu davranması, babanın da, himaye ve emzirme döneminden sonra bile çocuğu anasına göstermemesi gibi...

İbare; çocuk sebebiyle zarar vermekten genel manada sakındırmadır. Bu yasak şahıslarla, zamanlarla ve durumlarla mukayyet değildir. *"Tudârra"* kelimesi ortaklık ifade eder. Meçhul de, malum da okunabilir. Anne ve babadan her birine nispet edilmesi, çocuk sebebiyle birinin diğerine zarar vermesi haddi zatında kendisine zarar vermesi demektir. Bundan dolayı her biri çocuğun zararını tazmin edip üstlenir. Birbirlerinin zararını düşünen ana-baba arasındaki bir çocuğun terbiyesi nasıl düzgün olabilir? Buradaki zarardan sakındırma yasağı, daha evvel de geçtiği gibi konunun boşanmış kadınlarla ilgili olduğunu desteklemektedir.

"Mirasçının da aynı şeyi yapması gerekir." sözü ayette geçen *"Annenin yiyeceğini ve giyeceğini uygun şekilde sağlamak çocuğun babasına aittir."* sözüne atfedilmiştir. İkisi arasındakiler ise cümle-i mu'terizadır. Her ne kadar yeni hüküm ifade etse de, önceki şeylerin güzelce olmasının gerekçesi veya

684 Talâk, 65/7.

açıklamasıdır. Müfessirler, mirasçı konusunda ihtilaf etmişlerdir. O, babanın mirasçısı mıdır -ki söz onunla ilgilidir- yoksa çocuğun mirasçısı mıdır? Çünkü mirasçı da çocuğun velisidir. Ona bakmakla mükelleftir. Babanın mirasçısıdır diyenler de ihtilaf ettiler. Bu genel midir yoksa sadece asabe veya çocuğun kendisiyle mi sınırlıdır? Yani çocuğu emzirme masrafı -şayet varsa- çocuğun malından mı karşılanacak yoksa asabeye mi ait olacak? Bazıları da mirasçıdan maksat çocuğun ana veya babasıdır demişlerdir. Yani ana-babadan birisi ölürse emzirme ve bakım masrafları ötekine ait olur. Mirasçı lafzının bütün bunlara ihtimali vardır. Belki de bu tabirdeki hikmet, münasip olan her durumu ifade etmesidir.

İstişarede Anne-Baba ve Ana Sütünün Önemi

"Eğer ana-baba istişare edip anlaşarak çocuğu sütten kesmek isterlerse kendilerine bir günah yoktur."

"Fisâl", sütten kesmek demektir. Neden *"fisâl"* dendiğine gelince; çünkü o, çocuğu anadan, anayı da çocuktan ayırır. Çocuk anaya muhtaç olmadan kendi kendine beslenir hale gelmektedir. Ayette kastedilen şudur; anılan emzirme süresi belirlenip, anne çocuğunu emzirip şayet boşanmışsa emzirme ücretini hak edince -ki bunların hepsi ibadet için değil, zararı kaldırmak ve faydayı sağlamak içindir- çocuk üzerinde ortak hak ve hassasiyetleri olan ana-babanın karşılıklı rıza içinde, çocuğa zarar vermeksizin ve aralarındaki istişareden sonra görüş birliğine vardıkları takdirde emzirme süresinin bitiminden önce veya sonra çocuğu sütten kesme hakları vardır.

Ben de derim ki, çocuğun eğitimiyle ilgili en basit bir hususta bile Kur'ân bizi istişareye yönlendiriyor; ana-babadan her birine bu konuda tek başına hareket yetkisi vermiyorsa, herhangi bir kişiye bütün bir ümmeti yönetmede tek başına hareket yetkisi verir mi? Kaldı ki ümmeti eğitmek, ümmet arasında adaleti sağlamaktan daha zordur. Üstelik krallar ve idareciler ana-babanın çocuğa olan merhametinden daha az merhametlidirler.

Ebû Müslim dedi ki; *"fisâl"*in başka bir manaya ihtimali vardır, o da çocukla anne arasını ayırmaktır. Yani, annenin emzirecek sütanası tutan babaya çocuğun verilmesine razı olması, babanın da buna rıza göstermesi, böylece çocuk yüzünden birbirlerine zarar vermemeleridir. Buna bağlı olarak şu hüküm de ortaya çıkmaktadır ki, çocukla ilgili hak ve vazifeler ana-baba arasında müşterektir. Zarar vermeksizin karşılıklı rıza ile çocuğun menfaatine uygun hususları tayin hakları vardır. Bundan, rızasıyla çocuğu anneden ayırmanın cevazı da anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak Cenâb-ı Hak çocukları ücretle emziren sütannelerinin hükümlerini zikretmiş ve şöyle buyurmuştur:

"Çocuklarınıza sütanne tutmak isterseniz..." Kadını çocuğa sütanne tuttuğun zaman *"isterda'tu'l-mer'ete't-tıfle"* denir. Bilindiği için iki mefulün

birini hazfederler ve *"isterda'tu't-tıfle"* derler. Yardımın kimden talep edildiği söylenmeden *"istencahtu'l-hâcete"* dendiği gibi. Mana, çocuklarınıza yabancı sütanneleri tuttuğunuzda, demektir.

"Vereceğinizi güzelce verdiğiniz takdirde size yine bir günah yoktur." Katade ve Zühri ayeti çocuğu sütanası tutma isteğinizi ortaya koyduğunuz da, yani ana-babadan her biri, anlaşarak hayır ve iyilik kastederek bu işe razı olurlarsa şeklinde anlamışlardır. O takdirde hitap tağlib tarikiyle anne ve babalaradır. Fethu'l-Beyân'da da böyle denmiştir yahut da mana; sütannelerine vermek istediğiniz ücreti şer'an ve âdeten güzel şekilde verirseniz demektir.

Üstad Abduh dedi ki; maksat, fakihlerin ecr-i misil dedikleri belirli ücretin verilmesidir. Güzelce verilme şartı, emzirenin, çocuğun ve babanın menfaatine uygundur. Çünkü emziren kadına ücreti verilmeyerek kötü davranılırsa çocuğun bakımına, istenen vakitte emzirilmesine, temizliğine ve diğer bakımlarına önem vermez. Kadın rahatsız edilince, bu durum sütüne tesir eder, çocuk zarar görür. Birinci görüş, daha evvel de geçtiği gibi, annenin çocuğu emzirmeye daha ziyade hakkı olduğu hususunu destekler. İkinci yani Katade ve Zühri'nin görüşü de buna ters değildir. Zira hitabın burada anne ve babalara birlikte yönelik olması doğrudur. Malum olduğu için burada ana-babanın karşılıklı rıza ve istişarelerinden söz edilmemiştir. Bu, hamilelik gibi, annenin çocuğu emzirmesine engel bir durum olması halini kapsar.

Sadece İbn Kesir elifi uzatmaksızın *"eteytum"* şeklinde okumuştur. O takdirde vermek değil, yapmak anlamına gelir. Biri diğerine iyilik yaptığında *"etâ ileyhi ihsânen"* denir. Şeybân, Âsım'dan *"ûtîtum"* şeklinde rivayet etmiştir. Buna göre, Allah'ın size verdiği hayır yani ücret demek olur ki, böyle söyleyenler de olmuştur. En yakın mana şudur; ana-babanın birlikte veya çocuk birinin yanında ise tek başına, sütannesiyle âdet ve şeriate uygun şekilde anlaşarak ve bütün tarafların rızasıyla, Allah'ın size verdiği çocukları sütanalarına teslim etmemizde bir sakınca yoktur. Sonra Cenâb-ı Hak ayeti, içindeki hükümleri uygulama ve korumaya teşvik ederek şöyle tamamladı:

"Allah'tan korkun ve bilin ki, Allah yaptıklarınızı görür." Yani, belirtilen hükümlere her birinin hikmetini ciddi şekilde araştırarak uyun. Bu konuda Allah'tan korkun, hiçbir şekilde aşırılığa kaçmayın. Kesin olarak bilin ki, Allah her hususta yaptıklarınızı görür. Amellerinizi kaydeder ve sizi ona göre cezalandırır. Karşılıklı rıza ve istişare ile çocukların haklarını koruma ve zarardan kaçınma görevini yerine getirirseniz, Allah o çocukları dünyada sizin için sevinç kaynağı, ahirette ise sevap vesilesi yapar. Şayet kötü arzularınıza uyar da, baba çocuk yüzünden anneyi, anne de babayı kasten rahatsız ederse çocuk dünyada onların baş belası olur. Kendilerine ve çocuklarına karşı işledikleri kötü fiilleri yüzünden ahirette azaba müstahak olurlar.

Üstad Abduh dedi ki; annelerin çocuklarını emzirmesiyle ilgili ilahi emir fıtrata uygun olarak gelmiştir. Doktorların ittifakına göre çocuk için en uygun süt, annesinin sütüdür. Çünkü çocuk ana karnında iken onun kanıyla oluşmaktadır. Çocuk doğduğunda ana rahminin beslendiği süt, çocuğun dışarıda besleneceği süt haline dönüşmektedir. Bu süt, çocuğa uygun olan süttür. İlahi hikmet, beslenmede anne sütünün durumunu yaşına göre çocuğunun haline uygun kılmıştır. Sütanne tutarken dikkat edilecek hususlardan biri de, annenin kendi çocuğuyla, ücretle emzireceği çocuğun aynı yaşta olmasıdır. Yine Üstad Abduh şunları söyledi; anne sütü çocuğun bedenine ahlâk ve karakterine de tesir eder. Bundan dolayı sütana seçiminde tedbirli davranılır, hasta ve kötü ahlâklı kadınlardan uzak durulur. Annenin ahlâki veya bedeni bir kusuru olsa da anne sütünden korkulmaz. Çünkü çocuk anneden ne almışsa zaten ana rahmindeyken almıştır. Süt fazla bir şey değiştirmez. Üstadın dediği asıl olmakla beraber, bu tespit, bazen bedeni ve ruhi bir arızadan ötürü annelerin emzirmesine engel olunmasına aykırı değildir. Zira böyle durumlar nadirdir. Fakat sütana yabancı olduğu takdirde sağlığı ve ahlâkı üzerinde sürekli araştırma yapmak gerekir. Üstad dedi ki; süt, emziren kadının kanından meydana gelmektedir. Çocuk onu emince, bu süt, onun etini geliştiren, kemiklerini takviye eden kan haline gelmektedir. Böylece çocuk iyi ve kötü her şeyi kadından almaktadır. Eşek sütü içenin katı kalpli olduğu görülmüştür. Aynı şekilde her hayvanın sütü kendi durumuna göre tesir etmektedir. İnsan hayatı fiziki olmaktan ziyade ruhi ve aklidir. Bedeni, şuurunun ve aklının emrindedir. Bundan dolayı emzirenin emen üzerindeki psikolojik özelliklerinin nasıl etki edeceğini sen düşün. Fakihler bu konuya dikkat çekmişlerdir. İmâmü'l-Haremeyn'in bu husustaki hikâyesi meşhurdur:

Tarihçilerin belirttiğine göre, meşhur İmâmül-Haremeyn'in babası Ebû Muhammed el-Cüveynî -ki ismi Abdülmelik'tir- ücretle yazı yazıyordu. El emeğiyle biriktirdiği paralarla ahlâkı düzgün, hayırlı bir cariye satın almıştı. İmâmü'l-Haremeyn'e hamile kalıncaya dek onu güzelce terbiye etmeye ve helalle beslemeye devam etti. Çocuğu dünyaya getirince, onu kimseye emzirtmemesini tavsiye etti. Bir gün tesadüfen yanına girdiğinde onu üzgün, çocuğu da ağlıyor buldu. Komşularından bir kadın çocuğu almış, göğsüne götürmüş, o da az bir miktar emmişti. Abdülmelik bu durumu görünce zoruna gitti, çocuğu alıp baş aşağı getirdi, eliyle karnını sıvazladı, parmağını ağzına soktu. Çocuk, komşu kadından içtiği sütü kusuncaya kadar bunu yapmaya devam etti. Şöyle diyordu; bunun ölmesi benim için daha ehvendir. İmâmü'l-Haremeyn'den hikâye edilir ki, münazara meclisinde bazen kendisine bir tutukluk arız olunca derdi ki; işte bu zaaf, yanlış meme emmenin izlerindendir. Bu imamların çocuk terbiyesi konusundaki aşırı titizliklerine

iyi bak ve emzirme ve diğer konularda insanların bugün çocuklar konusundaki gevşeklikleriyle kıyasla. Öyle ki Allah'ın kendilerini çocuklarını emzirmekten lezzet ve haz duyacak şekilde yarattığı anneler, özellikle de zengin kadınları kibir, güzel ve bakımlı kalma isteği veya çabuk hamile kalma arzusuyla emzirmekten kaçınmaktadırlar. Bu tutum fıtrata karşı gelmek ve nesli bozmak demektir. İlim ve eğitimle yükselmiş ülkelerden fıtrat kanunlarını bilenler bunu düşünmüşlerdir. Hatta bize Rus Kraliçesinin, çocuğunu bizzat emzirdiği, yabancı kadın tutmadığı bilgisi ulaşmıştır. Bizlerin Müslümanlar olarak, emzirme ve terbiye hususunda bu edeplere başkalarından daha fazla riayet etmemiz gerekmez mi? Şayet fıtrat bunu gerektiriyorsa bizim dinimiz fıtrat dinidir. Eğer ilim bunu gerektiriyorsa Allah bunu Peygamber'in (s) ağzından bize Kitab'ında bildirmiştir. Dinimizin gösterdiği bu hususları hiçbir dinin gösterdiğine şahit olmadık. Şayet uygulama bunu haykırıyorsa, âlimlerimizin ileri gelenlerinin bu konudaki tavırlarını gördün. Allah'ım! İman ve İslam'ın gerçeğini yaşamaları için Müslümanları bu Kur'ân'a uymaya muvaffak eyle!

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا
فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللَّهُ
بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿234﴾ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُم بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَاءِ أَوْ
أَكْنَنتُمْ فِي أَنفُسِكُمْ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلَٰكِن لَّا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلَّا
أَن تَقُولُوا قَوْلًا مَّعْرُوفًا وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْكِتَابُ أَجَلَهُ وَاعْلَمُوا
أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿235﴾

234- Sizden ölen erkeklerin geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına dört ay on gün beklerler. Sürelerini bitirince artık kendileri hakkında uygun olanı yapmalarında size bir günah yoktur. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.

235- Bu durumdaki kadınlara kapalı bir şekilde evlenme teklif etmenizde veya içinizde saklamanızda size bir günah yoktur. Allah onları anacağınızı bilir. Fakat meşru sözler dışında onlarla gizlice sözleşmeyin. Farz olan bekleme süresi bitinceye kadar nikah akdine kalkışmayın. Bilin ki Allah, içinizden geçeni bilir. O halde ondan sakının ve bilin ki Allah çok bağışlar ve çok yumuşak davranır.

İddetin Mahiyeti ve Dul Kalmış Kadınlara Evlilik Teklifi Yapmanın Adabı

Söz hâlâ, kadınların nikâhlı ve boşanmış halleri, bâin veya ric'î talak durumları ve bu esnada çocukları üzerindeki haklarıyla ilgili hükümler hususunda devam etmektedir. Bütün bunların açıklamaları geçti. Bu iki ayette ise kocaları ölmüş kadınlarla ilgili süslenme yasağı, iddet bekleme, ne zaman teklif yapılabileceği, ne vakit evlenebileceklerine dair hükümler belirtilmiştir.

"Sizden ölen erkeklerin geride bıraktıkları eşleri..." ***"Yuteveffevne"***; Allah'ın vefat ettirdiği yani ruhlarını kabzettiği kimseler demektir. Allah Zümer Sûresi'nde şöyle buyurdu: *"Allah öleceklerin, ölüm zamanında ruhlarını alır."*[685] Fail hazfedilince fiil, mef'ule nispet edilir. Bu fasih bir ifade şeklidir. *Zevc* kelimesinin hem erkek hem de kadın için kullanılması fasih bir kullanımdır. Çoğulu *ezvâc* gelir. Cenâb-ı Hak Ahzâb Sûresi'nde şöyle buyurdu: *"Peygamberin ezvâcı (eşleri) da mü'minlerin anneleridir."*[686]

Aslında *zevc*, iki şeyden oluşan bir sayı demektir. Bu anlam, kadın ve erkeğin her birine *zevc* denmesinde de gözetilmiştir. Çünkü aslı, bitişmiş iki şeyden oluşmakta, dışında iki olan şey içeride tek şey olmaktadır. Şekil çokluğunun mana birliğine aykırı olmadığını ifade etmek için kadın ve erkeğe aynı isim verilmiştir. Bu ortak lafızla yaradılışın gereği kocanın karısıyla, karının da kocasıyla mizaç ve menfaat uyumuyla birleşmesi, sanki birinin diğerinin aynısı olması kastedilmiştir.

"Kendi başlarına dört ay on gün beklerler." cümlesi önceki müptedanın haberidir. Yani kocaları öldükten sonra bu müddet zarfında beklerler. Bu konuda açıklama şu ayetin tefsirinde geçmişti: *"Boşanmış kadınlar, kendi başlarına üç âdet süresi beklerler."*[687] İfadedeki belâgat inceliklerini unuttuysan oraya tekrar bak. Ayetin manası: Kocaları ölmüş kadınların iddet süresi dört ay on gündür. Bu esnada süslenerek, evlilik arzusu izhar etmezler. Meşru bir mazeret olmaksızın evden çıkmazlar. Erkeklere evlenme vaadinde bulunmazlar. Zahirde buradaki durum şu ayetle çelişmektedir: *"Hamile kadınların iddeti çocuklarını doğuruncaya kadardır."* [688] Birinci ayette kastedilen hamile olmayan kadınlar, ikinci ayette kastedilen ise boşanmış kadınlardır denebilir mi? Doğru olan ikinci durumdur. Çünkü ikinci ayette talaktan bahsedilmektedir. Zaten surenin adı da özel olarak "Talâk" sûresidir. Bizim açıklamasını yaptığımız ayet ise kocası ölmüş bütün kadınlara şamildir. Çünkü Cenâb-ı Hak onun iddet süresini uzun tutmuş, bu esnada evlilik için süslenme yasağı getirmiştir. Hâlbuki Peygamberimiz (s) kocadan başkası için üç günden

685. Zümer, 39/42.
686. Ahzâb, 33/6.
687. Bakara, 2/28.
688. Nisa, 4/65.

fazla yas tutmayı yasaklamıştır. Bu durum kocanın haklarını önemsemek ve değerini yüceltmek içindir. Fakat âlimlerin çoğunluğu birinci görüşü benimsemiş, kocası ölen hamile bir kadının doğum yapar yapmaz iddeti biter -isterse ölümden bir gün veya bir sat sonra olsun- demişlerdir. Onlar bu konuda Ebü Davud'da rivayet edilen Sübey'atü'l-Eslemiyye hadisini delil getirmektedirler. Sübey'a, Hz. Peygamber'in kendisine doğum yapınca evlenebileceğine dair fetva verdiğini söylemiştir. Sübey'a kocasının ölümünden on beş gün sonra doğum yapmıştı.[689] Hz. Ali ve İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, kadın ihtiyaten en uzun süreyi beklemelidir. Allah'ın ayetlerinden genel hükmü tahsis eden ayetle amel etmek gerekir. Üstad Abduh'un bu görüşlerin hangisini benimsediğini kesin olarak hatırlamıyorum. Fakat Hz. Ali ve İbn Abbas gibi iki allâmenin sözünü benimsemek ihtiyata daha uygundur. Kimse bunu inkar edemez.

Üstad Abduh'a ölüm iddetinin dört ay on gün olmasının hikmeti sorulunca şöyle cevap verdi: Böyle konuları araştırmak bize düşmez. Ancak biz Kitab'ın, herhangi bir şekilde hikmetine işaret ettiği hususları araştırırız. Bazıları diyorlar ki, kocanın ölümünden hâsıl olan üzüntü ve keder üç âdet süresinden yahut altmış günden daha uzun sürer. Hamilelik bu süre içinde tespit edilirse o takdirde hamileliği tespit gerekçesi evlenmeye engel olmaz. Fakat nefsin üzüntüden kurtulması daha uzun süreye muhtaçtır. Evlenmekte acele etmek kocanın yakınlarını üzer. Bu durum hemen evliliğe istekli olmaması, ölen kocaya vefalı davranması, ölümüne üzülmesi gereken kadın hakkında ileri geri konuşulmasına yol açar. Bunlar Üstadın bazı kimselerden naklettiği sözlerdir ki, biz bunları küçük ilavelerle açıkladık.[690] Bunlar iddetin dört ay on gün olması açısından değil, ölüm iddetinin boşama iddetinden daha uzun olması hikmetini açıklamak için söylenmiştir. Bu hikmetlerden bize de soruldu. Biz de bunları Menâr mecmuasında cevapladık[691]. Üstad bunları gördü ve fena bulmadı. Orada iddetin hikmetini, kadının ölmüş kocasına hürmeten süslenmemesi gerektiğini belirttikten sonra aynen şunları söyledik: Pek çok müfessir, ölüm iddetinin bu kadar uzun olmasının hikmeti, bu sürenin çocuğun teşekkül ve canlanma süresi olmasıdır demişlerdir. Fakat bu görüşü kabul etmeden önce doktorlara sormak gerekir. Görünen şudur ki; kocaya saygı olsun diye iddetin uzun olmasını destekleyen bir gerekçe yoktur. Burada başka ihtimaller vardır. Bunlardan birisi belki de Arap geleneğinde kocası öldükten dört ay on gün sonra ev-

---

689. Ebû Davud, *Talâk*, I, 538-539.
690. Üstadın söylediği ise kelimesi kelimesine aynen şöyledir: "Bazıları diyorlar ki, kocayı kaybetmeden hâsıl olan üzüntü gayet zordur. Hamileliğin tespiti üç âdet veya altmış gün içinde belli olsa bile kadının hemen evlenmeye kalkması kocasının yakınlarını üzer." Bu notu, nakildeki titizliğe riayet için belirtiyoruz.
691. *Tefsiru'l Menar* (Arapçası), VI, 539.

lenme isteğinde bulunan kadınların ayıplanmamasıydı. İslam da bu durumu benimsedi. Çünkü bunlar zararsız örf ve âdetlerdendir. Araplara göre bir kadın normal olarak dört ay on gün kocasız durabilir. Süre daha fazla uzarsa eş ister. Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer ailesine danıştıktan sonra, mücahitlerin dört aydan fazla hanımlarından ayrı kalmamasını emretmiştir. Bu konuda işin aslı budur denirse, on gün fazlalık da ihtiyat sayılır. Doğrusunu en iyi Allah bilir.

İleride, ölen kocanın ardından yas tutma (hıdâd) konusunda bazı Arap geleneklerine ve onların bu konudaki titizliklerine işaret edilecektir. Bu mevzuda İslam'ın düzeltmeler yapması örf gerekçesini ortadan kaldırmaz. Ayetin zahirine göre ölüm iddetinin sınırlandırılması mutlak olarak büyük küçük, hür, köle, adet gören veya adetten kesilen herkese şamildir. Fakat fakihler bu şümulün içeriği konusunda, hamile meselesinde olduğu gibi ihtilaf etmişlerdir. Çoğunluk cariyenin iddetinin hür kadınınkinin yarısı (iki ay beş gün) olduğunu söylemiş, bu konuda selef fakihlerinden Esam ve İbn Şîrîn dışında aykırı bir görüş nakletmemişlerdir. Burada esas olan, sayıya kıyaslamadır. Cenâb-ı Hak Nisâ Sûresi'nde, cariyelerle evlenmekten söz ettikten sonra şöyle buyurmuştur: *"Evlendiklerinde zina edecek olurlarsa onlara hür kadınlara verilen cezanın yarısı verilir."*[692] Bir de bu fakihler, İbn Mâce, Dârakutnî ve Beyhakî'de merfu olarak rivayet edilen İbn Ömer hadisine dayanmışlardır. Hadis şöyledir: *"Cariyenin talâkı ikidir. İddeti de iki âdet görmedir."* Bu hadis zayıftır. Çünkü senedinde Ömer b. Şebîb ve Atıyyetu'l-Avfî vardır. Dârakutnî ve Beyhakî bu hadisin mevkuf olduğunu söylemişlerdir. Efendisi ölen *"ümmü veled"*in iddeti konusunda da ihtilaf etmişlerdir. Selef âlimlerinden bir grup dört ay on gün, bir grup da üç âdet süresi olduğunu söylemişlerdir. Hanefiler de bu görüştedirler. Üç mezhep imamı dâhil diğer âlimler, şayet âdet görmüyorsa bir âdet süresi veya bir aydır, demişlerdir.

"Süreleri bitince artık kendileri hakkında uygun olanı yapmalarında size bir günah yoktur." Bu kadınlara iddet esnasında süslenmek, dünürcü gözlemek ve evden çıkmak yasaklanmıştı. Kadının yapacağı davranışlar *uygun olan* ifadesiyle kayıtlanmıştır. Yani hareketleri örfe, edebe ve şeriate uygun olacaktır. Şayet davranışları kötü olursa engellenmesi gerekir. Ayetteki, ***"Size bir günah yoktur."*** sözünün muhatabı konusunda ihtilaf edilmiştir. Çünkü konu evlilik hazırlıklarıyla ilgilidir. Bunları da üstlenen velilerdir. Muhatabın bütün Müslümanlar olduğu da söylenmiştir. Bilip de gücü yeten herkes bunu üstlenir. Önceki benzerlerinde de görüldüğü gibi bu ikinci görüş tercih edilmiştir.

Ayet-i kerime, iddet esnasında kadına yasak olan şeylerden bahsetmemiştir deme. Zira günah yoktur ifadesi bunlarla ilgilidir. Hakkında ayet inen

692. Nisa, 4/25.

bir konuda şayet insanlardan o hususta uygulanan bir sünnet veya sahih bir haber duyulursa, ayet ona hamledilir. Buhari ve Müslim'in rivayetine göre Humeyd b. Nâfi', Zeyneb Bnt. Ümmü Seleme'nin kendisine şu üç hadisi haber verdiğini söylüyor: Zeyneb dedi ki; babası Ebû Süfyan ölünce Ümmü Habibe'nin yanına girdim. Ümmü Habibe, içinde sarı renk bulunan bir koku getirtti. Bu halûk veya başka bir şeydi. Ondan bir cariyeye sürdü, sonra da yanaklarına süründü. Sonra dedi ki; vallahi benim sürünüp süslenmeye ihtiyacım yok. Ancak, Rasûlullah'ı (s) minberde şöyle derken işittim: *"Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kadına, bir ölü üzerine üç günden fazla yas tutması helal olmaz, kocası hariç. Ona dört ay on gün yas tutar."*

Zeynep diğer rivayette dedi ki; annem Ümmü Seleme'yi şöyle derken işittim: Bir kadın Rasûlullah'a (s) gelerek; kızımın kocası öldü, gözünden de hasta oldu. Gözüne sürme çekebilir miyiz? diye sordu. Rasûlullah (s) *"hayır"* dedi. Kadın iki veya üç defa aynı soruyu sordu. Rasûlullah (s), her seferinde *"hayır"* dedi ve şunu ilave etti: *"Onun matem müddeti dört ay, on gündür. Sizden biriniz cahiliye devrinde senenin başına pislik atardı."* Humeyd dedi ki; ben Zeyneb'e; "senenin başına pislik atma" ne demektir? diye sordum. Zeyneb şöyle söyledi; kocası ölen bir kadın *"hıfş"* denen odasına çekilir, en kötü elbisesini giyer, üzerinden bir yıl geçmedikçe koku sürünmezdi. Sonra ona bir hayvan getirilirdi. Bu, eşek, koyun veya bir kuş olabilirdi. Bu hayvanı (ön tarafına sürerek) iddetine son verirdi. İddetini kesmede kullandığı hayvan bazen ölürdü. Sonra iddetten çıkardı. Kendisine hayvan tersi verilirdi. O da bunu fırlatıp atardı. Sonra istediği şekilde süslenir ve kokulanırdı.

Ahmed b. Hanbel, Buhari ve Müslim, Ümmü Seleme hadisinden şunu da rivayet ettiler: Bir kadının kocası öldü. Yakınları kadının göz rahatsızlığından endişe ettiler. Rasûlullah'a (s) gelip, sürme için izin istediler. Rasûlullah (s) ise şöyle buyurdu: *"Sürme çekmesin, sizden biriniz eski püskülleri içinde veya en berbat odasında bekler, bir yıl dolunca bir köpek uğrar, kadın kuru hayvan tersini fırlatırdı..."* Rasûlullah (s) dört ay on gün geçmedikçe sürme sürmesin diye tekrarladı. Mutarrıf ve İbn Mâcişûn'un Mâlik'ten rivayet ettiği hadiste şu ilave vardır: *"Kadın deve veya koyun pisliğini önüne atar, böylece evlenme helal olurdu."*[693]

Bu hadislerden görüyorsun ki, Araplar *"hıdâd"* (yas) konusundaki aşırılıkları, kocaya yas tutmadaki pek çok kötü âdetleri dolayısıyla bir takım saçma işlere alışmışlardı. Kadın ölen kocasının ardından en kötü matemi tutuyor, *"hıfş"* denen en kötü odada, en pejmürde elbiseler içinde bulunuyordu. Bu vaziyette bir sene boyunca koku sürünmüyor, süslenmiyor, toplum içine çıkmıyordu. Matemin sona erişi de bildiğin şekilde oluyordu. Hadiste geçen *"ahlâs"*, *"hıls"* kelimesinin çoğulu olup eğer veya semer altına hayvanın sırtına serilen yaygı demektir. İnce torba ve üzerine oturulan

693. Buhari, *Talâk*,46.47.50; Müslim, *Talâk*,58; Muvattâ, *Talâk*, 101.

pösteki için de kullanılır. Yine hadiste geçen *"hıfş"* kelimesi de ev içindeki karanlık odaya denir. Bugün onun benzerine *"mahzen"* derler. Hadisteki *"iktidâd bi'd-dâbbe"* hayvana silinmek demektir. Denildiğine göre kadın bu hayvanla silinir veya avret mahallini onunla silerdi. İbn Kuteybe dedi ki; ben Hicazlılara *"iktidâd"*ın anlamını sordum, dediler ki; iddet bekleyen kadın suya dokunmaz, tırnak kesmez, saçını düzeltmez, bir sene geçtikten sonra en çirkin vaziyette iddetini tamamlayıp çıkardı. Bu ise, bir kuş getirilip onu ön tarafına yani fercine sürmek suretiyle olurdu. İddetin bitimi için kullanılan hayvan, kadının pis kokusuna dayanamayıp neredeyse ölürdü. Köpeğin geçmesi ve ona pislik atılması âdetine gelince; -tercih edilen görüşe göre- bu şöyle oluyordu: Kadın iddetin son döneminde pislik atabilmek için uzun da sürse köpeğin geçmesini beklerdi. Bazıları böyle söylediler. Bazıları da, kadın bu pisliği köpek veya karşısına çıkan herhangi bir canlıya atardı. Dediler ki, bunun manası şuydu: Kadının sıkıntı ve zorluk içinde iddet beklemesi, ona göre; kocanın hakkını tazim ve hayvanı tahkir için attığı bir pislik mesabesindedir. Ayrıca bunun iddeti tamamlama işareti olduğu, bir daha böyle bir vaziyete düşmemek için uğur olduğu ve evleneceğini umduğu kocanın himayesinde ölme temennisi ifade ettiği de söylenmiştir.

Arapların, kadını alçaltan, rezil eden hurafelerini, bayağı âdetlerini bu ve benzeri şekillerde gördükten sonra, İslamiyet'in bunları düzeltmek için getirdiği prensiplerin değerini daha iyi kavrarsın. İslamiyet ölüm iddetini cahiliyedekinin üçte birine indirmiştir; bu esnada ancak koku sürünmeyi, süslenmeyi, evlenmek isteyen namzetler karşısına çıkmayı yasaklamış, temizlenmesini ve evin herhangi bir odasında kadın ve mahremi olan erkeklerle oturmasını engellememiştir. İslam'ın emrettiği şeyler her zaman ve her çağda her nesil için uygundur. Şehirliye ve köylüye yük değildir. Kesin olarak gördün ki; İslam'ın genişliği ve kadınlara verdiği değer kısa zamanda onlara kötü âdetlerini unutturdu ve onları bütün bağlardan kurtardı; öyle ki onlardan biri, gözünün rahatsızlığından korktuğu için Peygamber'den (s) sürme için izin almak zorunda kalmıştır. Bu durumu onlara Peygamber (s) hatırlattı.

Hadiste geçen *"Gözünden endişe ettiler."* ifadesi; tedavi maksadıyla da olsa sürme çekmenin yasaklanması hususunu anlamayı zorlaştırmaktadır. Bilinmektedir ki, zorluğun ortadan kaldırılması, zaruretlerin haramları mubah kılması, karşılıklı zararın yasaklanması şeriatın kesin ve temel prensiplerindendir. Ayrıca *Muvattâ*'nın, Ümmü Seleme'den rivayet ettiği hadiste geceleyin sürme ile tedaviye izin verilmiştir. Gece izin verilmesinin sebebi süslenme şüphesinden uzak olmasından ötürüdür. Ayrıca Ebû Davud'un hadisinde Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Geceleyin sürmeyi çekersin, gün-*

düz vakti yıkarsın."[694] Hadiste geçen yasak şöyle izah edilebilir: Belirtilen sürme çekme isteği süslenme maksadına yorumlanabilir. Sanki Hz. Peygamber karine ile bu isteğin süslenmeye yönelik olduğunu sezmiştir. Burada açıklamaya gerek olmayan başka izahlar da yapılabilir. Şunu da hatırlatalım ki, bugün şehirlerimizde geceler gündüz gibi oldu, süs göstermeye daha müsait hale geldi.

Sosyal problemin ıslahında İslamiyet'in getirdiği çözüm budur. Kim ibret almak isterse bugünkü Müslümanların İslam'dan ne kadar nasiplendiklerine baksın! Bugün Müslümanlar aynı yolda değil, değişik yollarda yürüyorlar. Bazı kadınlar matemde çok ileri gidip yas boğuluyorlar; evde, normal yaşama tarzının dışına çıkmak suretiyle cahiliye kadınlarını bile geride bırakıyorlar. Bu konuda hepsinin birlikte uyguladıkları bir ölçüleri yok. Eş, şeriatın sınırları içinde kalmıyor. Bazen ölen çocuğun ardından bir iki sene matem tutuyor. Bazen *"hıdâd"* (matem) kırk yaşından sonraya kaydırılıyor. Bütün bunlar farklı ülke, sınıf ve ailelere göre değişiyor.

Ey kendilerini medeniyette ve toplumsallıkta dine ihtiyaç duymayacak yüksekliğe ulaştıklarını söyleyen modernistler! Size soruyorum; gelişi güzel yapılan *"hıdâd"* (matem) konusundaki bu bayağı âdetleri düzeltmek için bir çareniz var mı? Bu âdetlerin hiç kimseye faydası olmadığı gibi üstelik elbise, mobilya, pahalı takımlar ve diğer ev eşyalarını değiştirerek boşuna para harcama gibi zararları olmaktadır. Bozduğu görgü kuralları, kaldırdığı yaşama huzuru, özellikle hasta ve zayıf yapılıların üzerindeki olumsuz etkileri de çabası. İslam'ın belirlediği şekilde yakınlar için üç gün, ölen koca için dört ay on güne döndürerek, *"hıdâd"*ı sadece evden çıkmaya, koku ve süslenmeyi terk etmeye hasrederek veya mümkünse bundan daha güzel şekle sokarak, ilim ve felsefenizle bu âdetleri düzeltin de görelim sizi! Aksi halde şunu bilin ki; bizim için tek kurtuluş yolu ancak, kötü âdet ve arzularınızla, kusur ve hareketlerinizle her an kendisiyle harp halinde olduğunuz İslam'a dönmektir. Hâlbuki siz, farkında olmadan ancak kendi kendinizle savaşıyorsunuz.

"Allah yaptıklarınızdan haberdardır." En ince işlerinizi bilir. O'na hiçbir şey gizli kalmaz. Şayet hanımlarınızı Allah'ın koyduğu sınırlar içinde tutarsanız durumlarınızı düzeltir. Dünyada geçiminizi rahatlatır, ahirette ise en güzel şekilde mükâfatlandırır. Aksini yaparsanız sizi iki dünyada şiddetle cezalandırır. *"Kim de bu dünyada kör olursa, o ahirette de kördür ve tutacağı yol itibariyle daha da şaşkındır."*[695] Ayetteki lafızla ilgili hususlardan birisi de şudur; *"mevt"* yerine kullanılan ***"teveffî"*** kelimesinin fasih şekli meçhul olarak *"tuvuffiye fulânün"* şeklinde söylenmesidir. Ayetin mütevatir kıraati ***"yuteveffevne"*** şeklindedir. Hz. Ali'ye dayandırılan bir rivayete göre şaz ola-

694. Ebû Davud, *Talâk*, 1,538
695. İsra, 17/72.

rak *"yeteveffevne"* olarak da okunmuş ve *"ecellerini tamamlayanlar"* şeklinde tefsir edilmiştir. *"Teveffî"*nin anlamı, bir şeyi tamı tamına elde etmektir. Ölüyü müteveffâ şeklinde değil de mütevveffî şeklinde ifade etmeleri hatadır. Çünkü o, ruhu kabzeden değil ruhu kabza edilendir. Ebu'l-Esved ed-Duelî'den şöyle rivayet edildi: Kendisi bir cenaze ardında yürüyordu. Birisi ona *"Müteveffî kimdir?"* deyince, Allah Teâlâ'dır diye cevap verdi. Hz. Ali'nin ona, nahiv konusunda bazı kaideler koymasını emretmesi bu tür hatalar sebebiyledir.

دعاء، خشوع، والعبادة، طاعة   إقامتها إقرارنا بالعبوديه
سكوت صلاة والقيام وطوله   كذاك دوام الطاعة الرابح النيه

"Ola ki rüzgâr beni döndürür de
İbn Ebi'z-Zübyân'a doğru döndürür de pişmanlık duyar."

Şairin maksadı burada İbn Ebi'z-Zübyân'ın pişmanlığından haber vermektir. Lisanda ihbar hususunda sadece mananın düzgün ve anlaşılır olmasına bakılır. *"Lakin birr, kişinin..."*[696] ayetinin tefsirinde belirtildiği gibi.

Kocası ölen kadınlarla evlenmek isteyenler bu konuda acele edecekleri için Cenâb-ı Hak mü'minlere bununla ilgili hükümleri, hem kendilerinin hem de kadınların haysiyetlerine uygun olan davranış tarzlarını açıkladı ve şöyle dedi:

"Bu durumdaki kadınlara kapalı bir şekilde evlenme teklif etmenizde veya içinizde saklamanızda bir günah yoktur." Ayette belirtilen kadından maksat kocalarının vefatı sebebiyle iddet bekleyen kadınlardır. Bâin talakla boşanmış kadınlar da onlar gibidir demişlerdir. Ric'î talakla boşanmış olan kadınlara kapalı da olsa evlenme teklifi caiz değildir. Çünkü onlar bir defa boşanmakla kocaları ile olan nikah bağından çıkmış olmazlar.

Ayette geçen ***"ta'rîz"*** aslında sözü ortadan değil de kenardan yani dolaylı söylemektir. Zıddı ise *"tasrih"* yani açık söylemektir. Ta'rîz, isteğini muhataba işaret ve remizle anlatmandır. Burada söz, karine yardımıyla uzak manaya da yorumlanabilir. Keşşâf'ta *"ta'rîz"* şöyle tarif edilir: Bir şeyi söyleyip, onula söylemediğin şeyi kastetmendir. Muhtaç bir kimsenin ihtiyacını arz ettiği kimseye *"Size selam vermek, cömert yüzünüzü görmek için geldim."* demesi gibi...

Derim ki, her devirde insanların ta'rîz konusunda kullandıkları kinaye sözler vardır. Evlilik teklifi hususunda zamanımızda genel olarak belirsiz insanlar ileri sürülerek mesela şöyle denir: *"Bazıları şu şu vasıflara sahip bir hanımı olmasını istiyor..."*

---

696. Bakara, 2/177.

Ayetteki *"hıtbe"* kelimesi, ya *"hıtap"* veya önemli bir durum demek olan *"hatb"*dan gelmedir. *"Hıtbe"*; herkesçe bilinen tarzda erkeğin kadına evlenme teklifi yapmasıdır. *"Hutbe"* ise, nasihat edilen söz demektir.

"El-iknân bi'n-nefsi" ise, evlenmek isteyen erkeğin, iddet bitiminde kadınla evlenmeyi kafasına koyması ve bunu içinde saklamasıdır. Canâb-ı Hak iddet içinde erkeğin kadına evlenme arzusunu çıtlatmasını mubah kılmıştır. Bunun yanında kalpteki niyeti ve içteki gizli kararlılığı da zikretmiş, bir bakıma bundan kaçınmanın mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu arzuyu içlerine yerleştirmeyi yasaklamamış -çünkü bu dini bir meseledir- bilakis bu konuda fıtratlarını dikkate almıştır. Bundan dolayı da müsaadeyi zikredip şöyle buyurmuştur: ***"Allah onları anacağınızı bilir."*** Yani içinizden geçireceğinizi... Çünkü kalbinizden geçenlere sahip olamazsınız. Size evlenme arzunuzu gizlemeniz, içinizdekileri kadınlara açmamanız çok zor gelir. Bu niyetleri açıkça değil de kapalı olarak belirtmenize izin verilmiştir. Öyleyse ruhsat sınırını aşmayın. ***"Fakat meşru sözler dışında onlarla gizlice sözleşmeyin."*** Çünkü gizli sözleşme daima fitne ve şüphe taşır. Aşikâr olarak çıtlatmada herhangi bir ayıp ve kötülük olmadığı gibi hoş olmayan bir yola tevessül de değildir. Âlimlerin çoğunluğuna göre ayetteki *"sır"* kelimesi evlenmeden kinayedir. Buna göre mana şöyle olmaktadır; evlenme hususunda onlarla açık bir sözleşme yapmayın. Üstad Abduh da aynı şekilde nikahın *"sır"* kelimesiyle ifade edildiğini, çünkü genellikle nikahın gizli yapıldığını söylemiştir. İbn Abbas'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Gizli sözleşme erkeğin kadına *"Ben sana aşığım, başkasıyla evlenmeyeceğine dair bana söz ver."* vs. demesidir. Bunun zina yapmak için sözleşme olduğu da söylenmiştir. *"Meşru sözler dışında"* ifadesi; yasağın genel, maksadın ise tenhada kadınla açık konuşmanın haram olduğuna delildir. Bunun ta'rîz olduğu da söylenmiştir.

Üstad Abduh ise *"Meşrû sözden maksat, ta'riz gibi kibar insanlar arasında hoş karşılanan sözlerdir."* demiştir. Üstadın bu görüşü, sadece ta'rîzdir diyenlerin görüşünden daha sağlamdır. Sözün özü; erkeklerin kadınlarla ölüm iddeti süresince evlilik işini gizlice konuşup kararlaştırmaları caiz değildir. Müsade edilen ise sadece ta'rîzdir ki insanlar bunu hoş karşılarlar, yanlarında konuşulmasını edebe aykırı saymazlar. Bunun faydası zihni bir hazırlık olup, iddet tamamlanınca kadının kendisine talip olan erkek veya erkekleri bilmesidir. Ona daha önce değersiz biri talip olmuşsa, kendisi için münasibi gelinceye kadar onu reddeder. Durum aydınlanır, mesele zamana yayılır. Çünkü insanlar arzu saikiyle böyle konularda ağırdan alırlar. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak iddet tamamlanınca nikaha yeltenmenin cevazına dair önceki ifadeden anlaşılan hususu sarih olarak belirtti ve şöyle dedi: ***"Farz olan bekleme süresi bitinceye kadar nikah akdine kalkışmayın."*** Ayetteki ***"velâ ta'zimû"*** kelimesinden sonra *"alâ"* harf-i cerri hazfedilmiştir. Zira *"azame"* fi-

ili *"azeme'ş-şey'e," "azeme aleyhi"* ve *"i'tezemehû"* şeklinde kullanılır, hepsi de gönlünü o işi yapmaya bağladı anlamına gelir. Yahut da mana *"lâ ta'zimû"* yerine *"lâ ta'kıdû"* şeklindedir. Zira akit de amelden ayrılmayan azim demektir. *"Farz olan bekleme süresi bitinceye kadar,"* cümlesindeki *"kitab"* kelimesi mektup yani yazılıp farz kılınmış veya doğrudan farz manasına gelir. Cenâb-ı Hak; *"Oruç size farz kılındı."*[697] ; *"Şüphesiz namaz belirli vakitlerde mü'minlere farz kılındı."*[698] ayetlerinde farz kılmayı *"kutibe"* ve *"kitab"* kelimeleriyle ifade etmiştir. Kesin olan farzın *"kitab"* lafzıyla ifade edilmesi; yazılan şeyin daha sabit, daha tekitli ve muhafazalı olmasından dolayıdır. Bazıları ayette geçen *"kitab"* kelimesini Kur'ân olarak tefsir etmişlerdir. Çünkü maksat iddettir. Sanki Allah *"Kur'ân'ın söylediği iddet süresi tamamlanıncaya kadar..."* demiştir. Netice şudur ki; iddet içinde kadınla evlenmek kesin olarak haramdır. Dolayısıyla bu süre içinde dünürcülük yapmak da haramdır. Kıyılan nikah bütün Müslümanların icmâıyla batıldır.

"Bilin ki Allah içinizden geçeni bilir. O halde O'ndan sakının." Yani kalplerinizde sakladığınız evlenme azmini bilir. Size yasakladığı söz ve fiilleri işlemeye yeltenmekten sakının. Üstad Abduh "Bu sakındırma zikredilen ta'rîz ve diğer hükümlerle ilgilidir." dedi.

Bu, Kur'ân'ın terğîb (özendirme) ve terhîb (sakındırma) kastıyla hükümleri ders vererek anlatma üslubudur. Böylece hükümler daha iyi benimsenir ve daha çok ilgi çeker. İçten geçenleri bilmek, amellerden haberdar olmaktan daha geneldir; öyleyse önceki ayetin sonundaki ifade buna ihtiyaç bırakmıyor denemez. Maksat aynı olsa da Kur'ân'da geçen her kelimenin nefis üzerinde özel bir etkisi vardır. Bir şeye şiddetle ihtiyaç varsa, onu tekrar tekrar getirmenin faydası yoktur denemez; velev ki bu tekrar, aynı ifadeyle binlerce defa olsa da... Ayrıca genellik, özellik ve başka cihetler ifade ediliyorsa neden tekrarlanmasın?

"Bilin ki Allah çok bağışlar ve çok yumuşak davranır." Önceki ayetlerde varid olan sertlik ve tehditten sonra, Cenâb-ı Hak haddi biraz aşan sonra da Allah'a dönmek isteyip tevbe eden insana çıkış yolu bulunduğunu açıklıyor. Çünkü O, gerçekten çok bağışlayıcı, çok yumuşaktır. Hemen cezalandırma cihetine gitmez. Bilakis önceki kötü amelini iyisiyle düzeltmek isteyene mühlet verir.

---

697. Bakara, 2/183.
698. Nisa, 4/103.

لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً
وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا
عَلَى الْمُحْسِنِينَ ﴿236﴾ وَإِن طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ
لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا أَن يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ
النِّكَاحِ وَأَن تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَلَا تَنسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ
بَصِيرٌ ﴿237﴾

236- Henüz dokunmadan kadınlarınızı boşarsanız size bir günah yoktur. Ama onları faydalandırın. Zengin kendi imkanına göre, fakir de kendi imkanına göre güzel bir şekilde faydalandırmalıdır. Bu, iyilik yapanlar üzerine bir borçtur.

237- Eğer kadınlara mehir biçtiğiniz halde onları el sürmeden boşarsanız, belirlediğiniz mehrin yarısını verin. Ancak kadınların vazgeçmesi veya nikah bağını elinde tutan erkeğin bağışlaması hariç; fakat sizin bağışlamanız takvaya daha uygundur. Aranızdaki fazlı unutmayın. Şüphesiz Allah yaptıklarınızı görür.

Müfessirler ayetteki, "***...günah yoktur.***" ifadesini suç manasında değil de *"Mehir vs.den dolayı sorumluluk yoktur."* anlamında yorumlamışlardır. Buna da zayıf bir gerekçe bulmuşlardır. O da güya Hz. Peygamber boşamayı çokça eleştirdiği için, insanlar boşamanın yasak olduğunu sanmışlar, ayet de yasak olmadığını söylemiş. Gördüğün gibi ayetin siyakı buna uygun değildir. Üstad Abduh diyor ki; *"...günah yoktur"*dan maksat, *"engel yoktur"* demektir. O da, kadına dokunmamak ve mehir belirlememekle kayıtlıdır. Ayetteki ***"mesîs"*** kelimesi *"messe"* fiilinin ism-i mastarıdır. *"Messehû messen"* arada bir engel olmaksızın bir şeye elle dokunmak demektir. Misbâh'ta olduğu gibi, kelimeyi bu şekilde kayıtlıyorlar. Hayır-şer, fayda-zarar gibi insana dokunan her şeyi ifade eder. *"Mübâşeret"* gibi, *"mülâmese"*, *"mümâsse"* ve *"mesîs"* kelimeleriyle de karı-kocanın malum temasları kinaye yoluyla ifade edilir.

Çoğunluk sülâsi şeklinde *"mâlem temessûhunne"*, Hamza ve Kisâî ise burada ve Ahzâb Sûresi otuz üçüncü ayette müşareket (ortaklık) sigasıyla *"temâssûhunne"* şeklinde okumuşlardır. İki okuyuş da duruma göre aynı anlamı ifade eder. Bu kıraat olayın açıklaması, öteki kıraat ise adamın iddet

ve mehir gerektiren fiilinin açıklamasıdır. İki kıraatin de cari olduğu Ahzâb Sûresi'ndeki ayet şudur: *"Ey iman edenler! Mü'min kadınları nikahlayıp sonra da kendilerine dokunmadan önce onları boşarsanız, üzerlerine sayacağınız bir iddet hakkınız yoktur. Artık onlara bağışta bulunarak güzel bir şekilde serbest bırakın."*[699]

Meryem Sûresi'nde, Hz. Meryem'i hikaye eden şu ayetteki *"yemsesnî"* lafzının tek vecih okunduğunda kurrâ ittifak etmişlerdir. *"Bana hiçbir insan dokunmadı."*[700] Çünkü burada ortaklık manası olmayıp, çocuğun erkekler sebebiyle olmasını red vardır.

Ayetteki ***"fardu'l-farîda"***'dan maksat mehrin belirlenmesidir. Ayet, nikahın mehirsiz de sahih olacağını göstermektedir. Dediler ki, bu takdirde mehr-i misil gerekir. Üstâd Abduh da şöyle dedi: Burada farz kelimesi yerindedir. Nikah akdinden sonra olur. Erkeğin kadına mesela *"Sana bin lira mehir biçtim."* demesi gibi.

Zifafa Girilmeden Yapılan Boşamanın ve Mehrin Mahiyeti

"Henüz dokunmadan veya mehir biçmeden kadınlarınızı boşarsanız size bir günah yoktur." Yani, onlara dokunmadığınız ve mehir belirlemediğiniz sürece kadınları boşamanız halinde size ödememeyi günah sayacağınız mali bir borç gerekmez. Ayetteki ***"ev"*** burada *"vav"* manasındadır. Yahut da *"ilâ"* ve *"illâ"* anlamındadır. Buna göre mana; mehir biçinceye kadar veya mehir biçmeniz hariç demek olur. O takdirde, size bir şey doğar ki, o da bu ayetin peşindeki ayette belirtilecektir.

Ayetin manası şudur: İki şart veya iki kayıt gerçekleşirse onlara mehir vermeyin. (Dokunmama ve mehir biçmeme şartı.)

"Ama onları faydalandırın. Zengin kendi imkanına, fakir de kendi imkanına göre iyi bir şekilde faydalandırmalıdır." Yani onlara istifade edecekleri bir şey verin. Verilecek şey servet durumunuza uygun olsun. Ayetteki ***"mûsi'"***, *"evsea"*'nın ism-i failidir. Kişi genişlik ve servet sahibi olduğunda *"evsea'r-raculu"* denir. *"Muktir"*, *"aktera"*'nın ism-i failidir. Kişinin malı azalıp fakirleşince *"aktera'r-raculu"* denir. Ailesini geçindirmekte zorlanınca *"katera âlâ ıyâlihî ve aktera"* denir. Belki de *"katera"* kaynamış veya kızarmış yemeğin kokusu, buharı, dumanı demek olan *"kutar"*'dan gelmedir. Harcamada darlık, kıt kanaat geçinmek demektir. Ayrıca kasten fakirleşip, fakir hayatı yaşadığı zaman da *"aktera"* denir. Hamza, Kisâî, Hafs ve İbn Zekvân *"dal"*'ın fethiyle *"kaderahû"*; diğerleri ise sükûnuyla *"kadrehû"* şeklinde okumuşlardır. İkisi de aynı manadadır. Denildi ki; kadr güç, kader ise miktar demektir. Maksat aynıdır, o da; kadının istifadesine sunulacak şeyin kişinin servetinin darlığına ve genişliğine

699. Ahzab, 33/49.
700. Meryem, 33/20.

göre değişmesidir. Bundan dolayı miktarı belirlenmemiş, mükellefin görüşüne bırakılmıştır. Çünkü o kendi malını daha iyi bilir. Allah'ın bunu kendisine farz kıldığını ve şu şekilde te'kit ettiğini de aklından çıkarmaz. Ayette geçen *"ma'rûf"*, insanların kendi aralarında benimsediği, şereflerine, geçim durumlarına ve sınıflarına uygun olan şey demektir.

"Bu, iyilik yapanlar üzerine bir borçtur." Bunun, muhsinler üzerine borç olması şu demektir: Bu bir ceza değil, ihsan olmak üzere uygulanan gerçek bir yükümlülüktür. Dedikleri gibi, bundaki hikmet boşanmanın verdiği soğukluk ve yalnızlığı telafi etmektir. Sanki mana şöyledir: Şayet Allah'a inanıyor, O'na güzelce itaat ediyorsanız, vereceğiniz bu geçimliği münasip ve maksada uygun şekilde verin.

Üstad Abduh kadınlara verilecek bu müt'anın verilme hikmetini açıklarken şöyle diyor: Bu boşanmada bir kusur vardır ve insanlara şu kanaati vermektedir. Demek ki koca bu kadını ancak bir şüpheye binaen boşamıştır. Şayet koca, boşadığı hanıma güzel bir şey verirse, bu kusur ortadan kalkar. Verilen bu güzel metâ kadının iffetli oluşuna bir nevi şahitlik eder. Ayrıca boşamanın kadının bir kusurundan dolayı değil, erkeğe mahsus bir mazeretten kaynaklandığını gösterir. Çünkü Cenâb-ı Hak bize, mümkün olduğu kadar insanların haysiyetlerini korumamızı emrediyor. Böylece bu faydalandırmayı (metâ vermeyi) yaralanan kalbe merhem gibi yaptı ki insanlar bunu duysun da şunu söylesinler: *"Filan erkek filan hanıma şöyle şöyle mal verdi. Onu sadece kendi mazereti sebebiyle boşadı. Koca bu işe üzgündür. Kadını takdir ediyor. Hanımda bir kusur görmüyor. Ondan en ufak bir şüphe duymuyor."* Haber verildiğine göre, Rasûlullâh'ın torunu Hz. Hasan, hanımlarından birine on bin dirhem vermiş ve şöyle demiş: *"Ayrılan dosttan ufak bir hediye."* Cenâb-ı Hak metâ'ın takdirini mü'minlerin servet durumlarına havale etmiş, onu belirlememiş fakat güzel olmasını istemiştir. Burada boşayana bu metâ'ın güzel, gelecek ayette ise takvaya uygun olması gereğini hatırlatmıştır. Bu hikmeti açıklamak için ben şunu da ekliyorum: Malumdur ki, nikah kıyılmadan önce kadın ve erkek aileleri arasında bir tanışma ve sevgi oluşur, sonra kız istenir ve nikah kıyılır. Koca zifaftan önce hanımı boşarsa insanlar kadın hakkında zifaftan sonraki boşanmada beslemeyecekleri birtakım zanlar beslerler. Çünkü birlikte yaşamak herkese birbirlerinin huylarını öğrenme fırsatı verir. Böylece boşama, mizaç ahlâk ve davranış uyumsuzluğuna yorulur. Bu, bazı alimlerin zifafa girilmemiş kadınların müt'asını vacip, zifafa girilmişlerinkini müstehap saymalarının bir gerekçesidir. Boşanma sebebi; belirttiğimiz gibi zifaftan önce ortaya çıkarsa, dünürcülükten önce filizlenmeye başlayıp nikah akdiyle yerleşen sevgi, düşmanlık ve nefrete dönüşür. Ancak, hanımı boşayan erkek münasip bir mal (müt'a) verirse böyle olmaz. Müt'anın veriliş hikmeti, ancak miktarını kişinin servet durumuna göre bu-

nun kendisine farz olduğunu, bundan maksadın şunlar şunlar olduğunu bilerek tercihine bırakmakla gerçekleşir. Bunu tam olarak yerine getirebilmek ancak uygunluğu araştırmakla sağlanabilir. Hz. Peygamber'in torunu Hasan'dan (r) rivayet edildiğine göre; hanımına oni bin dirhemle, bir tulum bal müt'a vermiştir. Eskiler böyle yapıyorlardı.

Ayetten ilk akla gelenler bunlardır. Fakat fakihlerden bazıları, müt'anın farz değil müstehap olduğunu, zira *"Muhsinler üzerine bir haktır."* şeklinde ifade edildiğini, farzı yerine getirmenin ise, ihsan kelimesiyle ifade edilmeyeceğini söylemişlerdir. Hâlbuki bunun farz oluşunu ispata Cenâb-ı Hakk'ın, *"zengine kendi imkânına, fakire de kendi imkanına göre..."* sözüyle **"hakkan alâ"** sözü kâfidir. Burada ihsan sözünü kullanmak münasiptir. Çünkü farz edilen şey sınırlandırılmamıştır. Cenâb-ı Hak müt'ada cömertliği sever. Bundan dolayı ve müt'anın bir ceza olmadığını açıklamak için ihsnı zikretti. Şayet ceza olsaydı, aslında tercih olmadığı gibi miktarında da tercih olmazdı. O takdirde açıklanan hikmet gerçekleşmezdi. Ahzâb Sûresi'nde geçen ayet müt'ayı, muhsinîn (ihsan edenler) lafzını zikretmeksizin emretti. Çünkü Allah ihsan ve muhsinîn lafızlarını ancak farz olan ameller sadedinde zikretmiştir. Nitekim aşağıdaki ayetlerde böyledir: *"Zayıflara, hastalara ve savaşta harcayacak bir şey bulamayanlara Allah ve Rasûl'üne bağlı kaldıkları müddetçe bir sorumluluk yoktur. Çünkü muhsinlerin (iyilik yapanların) kınanmasına bir yol yoktur."*[701] Çünkü Allah ve Rasûl'üne bağlı olmak kesin bir görevdir. *"Medine halkına ve çevrelerinde bulunan bedevilere savaşta Peygamber'den geri kalmaları yakışmazdı... Allah muhsinlerin ecrini zayi etmez."*[702] Cenâb-ı Hak ihsan lafzını çok kere ümitsizlik hallerinde gereken sabırdan sonra ve İbrahim'in (a) şayet Allah, İsmail (a) yerine bir kurbanlık göndermemiş olsaydı- oğlunu kurban etmeye çalışmasının ardından zikretmiştir. Çünkü oğlunu kurban etmek ona farzdı. Zümer Sûresi'nde de, cezayı zikrederken Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: *"Veya azabı gördüğü zaman; keşke benim için dünyaya bir kere daha dönüş olsa da muhsinlerden (iyilik yapanlar) olsaydım, der."*[703] Hiç kimsenin, nafileleri terkten dolayı azap edilmesi, bunları yapabilmek için dünyaya dönme temennisinde bulunması düşünülebilir mi? İçinde ihsan kelimesi geçen ayetleri inceleyen kimse, onların bir kısmıyla öncelikle ve bizzat farz amellerin, bir kısmıyla farza eklenen salih amellerin, bir kısmıyla da ameli güzel ve sağlam yapmanın kastedildiğini görür.

Mut'anın farz olduğunu açıkça söyleyen selef alimlerinden bazıları şunlardır: Hz. Ali, İbn Ömer, Hasan Basrî, Sid b. Cübeyr, Ebû Kılâbe, Zühri, Katade vd. Ayrıca müt'anın miktarı hususunda da ihtilaf etmişlerdir. Tercih

---

701. Tevbe, 9/91.
702. Tevbe, 9/120.
703. Zümer, 39/38.

edilen görüşü öğrenmiştin. Ayrıca zifaftan önce boşanmış kadınların dışındakilere müt'a vermenin farz olup olmadığı konusunda da ihtilaf ettiler. Bunun açıklaması[704] da gelecektir.

"Eğer kadınlara mehir biçtiğiniz halde onları, el sürmeden boşarsanız, biçtiğiniz mehrin yarısını verin." Önceki ayet, mehir biçilmeyen ve el sürülmeyen hanımlar hakkındaydı. Bu ise el sürülmeyen fakat mehir biçilen hanımların hükmüyle ilgilidir. Bu da hanıma mehrin yarısının verileceği hükmüdür. Celâleyn'de geçtiği gibi; takdir ettiğiniz mehrin yarısı hanımların hakkıdır, yarısı da size döner. Üstad Abduh dedi ki; bu durum nikah akdi sırasında verilmesi gereken mehrin tamamının verilmesi halinde cereyan eder. İnsanların şimdilerde genellikle mehrin üçte birini tehir etme bidatlerine göre cereyan etmez. Sanki dinin gereğiymiş gibi mehrin üçte birinden daha fazlasını veya daha azını tehir ediyorlar. Bu ancak âdetlerden bir âdettir. Görülen odur ki bunun sebebi, hepsini peşin vermeğe yanaşmadığı halde sırf mehrin çokluğuyla temayüz etme ve çalım satma duygusudur. Celâleyn dışındakiler ayette şu değerlendirmeyi yapmışlardır:

"Ancak kadınların vazgeçmesi..." Yani boşanmış kadınların hakları olan yarım mehrin tamamından veya bir kısmından vazgeçmesi... Bu, âkıle ve bâliğa olan kadının hakkıdır. ***"Veya nikah bağını elinde tutan erkeğin bağışlaması hariç..."*** Bunun mutlak olarak veli olduğu söylenmiştir. Müfessirlerden bir grup bu görüştedir. Yahut da bu mücbir veli yani baba ve dededir. Bu veli, vacip olan yarı mehrin tamamını veya bir kısmını bağışlayabilir. Şia mezhebi, mehrin tamamını bağışlamasını caiz görmüyor. Şia'dan pek çoğu da nikah bağını elinde tutanın veli değil koca olduğunu, zira çözme yetkisinin onda bulunduğunu söyledi. Üstad Abduh dedi ki; Cenâb-ı Hak, kadını bağlayan bağı elinde bulunduran kimsenin onu karşılıksız çözüp bırakmasının uygun olmadığını, her ne kadar yarısı kesin bir hak olsa da verdiği mehrin tamamını vererek müsamaha göstermesinin güzel olacağını tenbih için koca yerine ***"nikah bağını elinde tutan"*** tabirini kullanmıştır. Bu, gelecek ayete hazırlıktır.

"Fakat sizin bağışlamanız takvaya daha uygundur." Buradaki hitap erkeklere mahsustur. Diğer bir görüşe göre kadın ve erkekleri birlikte kapsar. Yani kadın-erkek kim bağışlarsa o, müttakidir. Cübeyr b. Mut'ım'den rivayet edildiğine göre, o, S'd b. Ebî Vakkas'ın kızıyla evlendi. Bilahare zifaftan önce onu boşadı, hanıma mehrin tamamını verdi. Bu durum kendisine sorulunca şöyle dedi: Evliliğe gelince, hanımı bana babası teklif etti. Onu reddetmeyi uygun görmedim. Mehri bağışlamaya gelince, ben ikrama daha layık bir kimseyim. Hikayeyi kelimesi kelimesine değil de yaklaşık olarak nakleden böyle söyledi.

---

704. Bakara, 2/241.

Tefsir-i Kebîr'de anlatıldığına göre Cübeyr şöyle dedi: Bağışlamaya ben daha layığım. Şayet lafız bu ise bu, hitabın tağlib yoluyla genel olduğuna delildir. Bunu, durumların değişikliği belirler. Bazı durumlarda erkeğin, mehrin tamamını bağışlamasında, bazı hallerde de kadının, hakkı olan yarı mehri bağışlamasında fayda vardır. Çünkü boşama bazen kadının hiçbir kusuru olmadan sadece erkek yüzünden, bazen de sadece kadın yüzünden meydana gelir.

Tefsir kitaplarının hepsinde gördüğün gibi, buradaki ***"takva"***dan maksat da her şeyde aranan Allah korkusudur. Burada da aranır. Çünkü mehri bağışlamak en sevaplı iştir. Üstad Abduh dedi ki; burada takvanın manası şüpheden ve boşamadan doğan öfke ve kızgınlık alametlerinden sakınmaktır. Durumun iyileşmesinde mali fedakârlığın müspet tesiri aşikârdır. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu:

"Aranızdaki fazlı, sevgi ve alakayı unutmayın." Müfessirler ayetteki ***"fadl"***ı, ihsan ve ikram manasına yorumladılar ve onu bağışlamaya teşvik olarak gördüler. Üstad Abduh ise *"fadl"*dan maksat sevgi ve alakadır, dedi. Buna göre mana şudur: Bir aileden hanım alıp sonra onu boşayanın, bu ailenin fertlerine karşı olan sevgi ve alakayı unutmaması gerekir. Üstad Abduh şunu ekledi: *"Bu hal nerede, bugün bizim yaşadığımız öfke ve zarar nerede?!"*

Ayetin tefsirinde cereyan eden bu üsluptan ancak nikah bağını elinde tutan kimseyle ilgili ihtilaflara vâkıf olan tatmin oluyor. Diyorlar ki; bu, velidir. Çünkü şer'an ve örfen akit yetkisine sahip olduğuna göre, boşandığı takdirde velisi olduğu hanım adına yarı mehirden vazgeçme yetkisine de sahiptir. Özellikle de hanım zifafa girmemiş, kocayla aralarında herhangi bir söz ve ilişki cereyan etmemiş ise. Ayrıca kocanın, mehrin öteki yarısını da vermesine *"afv"* (*vazgeçme*) değil *"hibe"* denir. Şayet nikah bağını elinde tutandan maksat koca olsaydı ayetin siyakı şöyle olurdu: *"İllâ en ya'fûne ev ta'fû entum."* Zaten hanımı boşadıktan sonra kocanın elinde nikah bağı kalmamıştır.

Nikah bağı elinde olandan maksat kocadır diyenler şöyle söylüyorlar: Nikah akdi velinin elindedir. Fakat akdin neticesi olan ukde (düğüm) onun elinde değildir. Velinin, velisi olduğu kimsenin malından bir şey bağışlama yetkisi yoktur. Kadın velisi olmaksızın mal ve tasarruf sahibidir. Her kesimin diğerinin söylediklerine verdiği cevabın basitliğini görüyorsun; hâlbuki mesele daha basittir. Kastedilen mana şudur: Farz olan yarı mehrin tamamını ancak koca bağışlayabilir. Geri kalan yarım mehri bağışlamasına da *"afv"* denir. Çünkü daha evvel de geçtiği gibi kocaların hanımlara mehrin tamamını akit sırasında vermeleri âdetti. Kadın da bizzat veya velisi vasıtasıyla hakkı olan mehri bağışlayıp, ondan hiçbir şey almayabilir. Hangi taraf bağışlarsa onun bağışı takvaya daha yakındır. Nikah akdi elinde olandan maksat kocadır diyenler, geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere çoğunluktadır. Buna

dair Taberî, İbn Ebî Hâtim ve Beyhakî'den de merfû hadis rivayet edilmiştir.

Ayet, Cenâb-ı Hakk'ın şu sözüyle tamamlanmıştır. "***Şüphesiz Allah yaptıklarınızı görür.***" Bu söz, hükümler açıklandıktan sonra, hatırlatma ve sakındırma şeklindeki ilahi irşat metoduna uygun olarak söylenmiştir ki, imanı besleyen ve ameli teşvik eden nasihatle birlikte olsun. Allah'ın karı-kocanın birbirlerine karşı olan davranışlarını bilip gördüğünü hatırlatmasında iyilik ve ikrama teşvik, kaba ve cahil kimseler içinse tehdit vardır.

Üstad Muhammed Abduh, bu ayetlerin tefsirinden sonra özetle şunları söyledi: Bu ayetler üzerinde düşünen ve hükümlerini kavrayan kimse, bu zamanın Müslümanlarının Kur'ân'la ilişkilerinin ve İslam'dan nasiplerinin ne derece az olduğunu görür. Dedi ki; Özellikle Mısırlıları kastederim. Nikah, sıhriyet ve diğer akrabalıktaki tabii bağlar, diğer ülkelere nazaran daha fazla zayıflamış ve çözülmüştür. Hallerine bakan, eşler arasında cereyan eden düşmanlık, kavga, zarar verme, birbirlerini aldatma durumlarını gören bir kimse bunların Kur'ân ehli olmadığını zanneder. Sanki bir din ve şeriate sahip olmadıklarını, arzularını ilah edindiklerini görür. Sanki şehvetleri şeriatleridir. Mal konusunda tüccar arasındaki pazarlık hali, evlilik konusundaki tutumdan daha mazbut, daha güvenli, eşler arasındaki bağdan daha güçlüdür. Üstad derste anlattıklarını destekleyen birkaç olay nakletti:

Birisi, amcasının kızı ve iki çocuklu olan hanımını mal sevgisi dışında bir kusuru olmaksızın terk etti. Bu hanım hakkında kendisiyle her konuşulduğunda şunu söylemişti: Nikahını benden parayla satın alsın.

Öncekinden daha acı ve daha berbat olanı ise şudur: Öyleleri var ki eşlerini nafaka vermeden terk ederek, onları namuslarını satmaya mecbur ediyorlar. Üç âdet süresi iddet bekleyen öyle hanımlar da var ki, âdetlerinin senelerce sürdüğünü iddia ediyorlar. Onların sözüne göre iddet tamamlanmıyor. Bunu, sırf kocadan intikam almak kastıyla, onu uzun müddet nafaka vermeye mecbur etmek için yapıyorlar. Yine öyleleri de var ki, eşlerini ortada bırakarak, ne güzelce tutuyorlar ne de güzelce salıveriyorlar ve ne de mal karşılığı boşanmalarına müsaade ediyorlar. Bunlara göre Allah nerede, Allah'ın Kitab'ı nerede, şeriati nerede ve bunlar dinin neresinde? Onların, Allah'ın Kitabı'yla bir ilgileri yoktur. Onlar haddi aşan, arzularına tabi olan heriflerdir.[705]

---

705. Üstad Abduh'un zikrettiği bu kötü olaylar, zamanımızda cereyan eden ve gazetelerin şeriat ve halk mahkemelerinde meydana gelen ailevi problemlere dair haberlerin yanında önemsiz kalır. Oralarda mal ve namus ticaretine dair öyle entrikalar dönmektedir ki, bu işin sonunun ibâha, anarşi ve çöküntü olmasından korkulur. Deyyûsluk mu dersin, bir kadının iki veya üç kocayla evlenmesini mi dersin, aşk ve miras yüzünden eşlerin birbirlerini katletmeleri mi dersin, ebeveynin çocuklarını, çocukların ebeveynini öldürmeleri mi dersin vs...

حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ ﴿238﴾ فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿239﴾

238- Namazlara ve bilhassa orta namaza devam edin ve Allah için boyun eğerek kalkıp namaza durun.

239- Eğer bir korku halindeyseniz, yaya veya binekli olarak giderken kılın. Güvene kavuştuğunuz zaman da bilmediğiniz şeyleri size öğrettiği şekilde Allah'ı zikredin.

Önceki ayetlerin bir kısmı ibadet, bir kısmı cezalar, bir kısmı da muamelata, sonuncusuysa aile ilişkilerine dair hükümler ihtiva ediyordu. Gördük ki her hükmü veya birtakım hükümleri; Allah'ı anmak, takvayı emretmek, Cenâb-ı Hakk'ın kulun haline vâkıf olduğunu, ameline göre ceza vereceğini hatırlatarak bitirmek Kur'ânî bir üsluptur. Bu anlatım tarzında amellere dini heyecan katma, onlara samimiyet kazandırma etkisi vardır. Fakat kişi bazen amelleri layıkıyla yapmaya teşvik eden bu sözlü hatırlatmalardan gafil olur. Bunlar, insanların geçim derdine dalmaları, dünyanın sıkıntılarıyla boğuşmaları veya nimetlerin lezzetlerine dalmaları sebebiyle hatırdan çıkabilir. Bu çeşit mücadelelerin, lezzetlerden çeşitli istifade yollarının insan üzerinde yenilmez bir gücü, akıl ve duygu üzerinde büyüleyici bir hâkimiyeti vardır. Bunlar insanı hak yoldan uzaklaştırır; böylece batıl yollar çoğalıp çeşitlenir. Bu sebeple sorumlu insan hayvani arzuların terbiyesi konusunda, ona gerçek insanlığın kemali olan ruhi konumunu hatırlatacak şeye muhtaç olur. İşte bu hatırlatıcı, namazdır. Çünkü namaz insanı vazgeçilmez olan bu meşguliyetlerden sıyırıp, Yüce Rabbine yöneltir. Murakabesini çoğaltır, böylece himmeti artar, nefsi arınır, düşmanlık ve azgınlıktan sıyrılır, günah ve isyan çukurundan kurtulur, adalet ve ihsan kendisine sevdirilir, faziletin zirvesine yükselir, bu hükümleri uygulama ve Allah'ın da sevdiği cömert olma kıvamına ulaşır. Böylece namaz, hakkıyla kılındığı takdirde her türlü kötülükten alıkoyar. Namazda Allah'ı hatırlamak her türlü etkinin üstündedir. İnsan hırslı ve sabırsız yaratılmış olup, kendisine bir kötülük dokunursa feryat eder; bir hayır dokunduğu zaman da cimri kesilir, yoksula vermez. Fakat Cenâb-ı Hak sadece namaz kılanları bu külli hükmün dışında tutmuştur. Tabii ki namazı dosdoğru kılmaya devam etmeleri halinde... Bundan dolayı şöyle buyurmuştur:

"Namazlara ve orta namaza devam edin ve Allah için boyun eğerek kalkıp namaza durun." Bazı müfessirler ayette *"hıfz"* yerine ***"muhafaza"*** lafzının seçilmesi hususunda şunu söylediler: *"Muhafaza"*, siganın aslı itibarıyla korumadaki ortaklığı ifade eder. Bu ortaklık da kulla Rabbi arasında olur. Ayette sanki şöyle denmiştir: Namaza devam et ki, Allah da seni korumaya devam etsin. *"Beni hatırlayın ki, ben de sizi hatırlayayım."*[706] Yahut da bu ortaklık namaz kılanla, bizzat namaz arasında olur. Buna göre mana şöyledir: Siz namaza devam edin ki, namaz da sizi, nefislerinizi her türlü kötülükten uzak tutarak ve sizleri bela ve musibetlere karşı destekleyerek korumaya devam etsin. Şu ayette olduğu gibi: *"Sabır ve namazla Allah'tan yardım dileyin."*[707]

Üstad Abduh şunu söyledi: Cenâb-ı Hak *"ihfazû"* demedi de ***"hâfizû"*** dedi. Çünkü müfâale babı mücadele ve direnmeye delalet eder. Bazılarının; müfâale babı ortaklık (müşareket) ifade eder. Çünkü kişi namazı muhafaza ederse, namaz da kişiyi muhafaza eder sözü, ayetin ibaresi *"Hâfizû's-selavâti"* şeklinde olması halinde doğrudur. Hâlbuki Cenâb-ı Hak ***"Hâfizû ale's-selavâti"*** yani namazı kaçırmama ve vaktinde kılma hususunda gayret gösterin, buyurmuştur. Üstad Abduh bununla, namazın da insanı, belirtilen kötülüklerden koruyamayacağını söylemek istemiyor; ancak, *"hâfizû"* lafzının bu sabit manayı tek başına vermediğini söylemek istiyor. Müfâale sigası *"âlâ"* ile kullanıldığı zaman, bir şeyi devamlı yapmak anlamına gelir. *"Hâfaza aleyhi"*, *"vâzabe aleyhi"*, *"dâveme aleyhi"* sözlerinde olduğu gibi. Fakat *"âlâ"* illet manasında olursa ortaklık ifade etmez. *"Katelehû ale'l-emri"* yani *"iş için onunla mücadele etti"*, sözünde olduğu gibi. Devamlı şekilde namazı muhafaza etmek, her defasında onu şartları ve fiilî erkânı tam, edepleri ve kalbî manaları kâmil olmak üzere kılmak demektir. Daima korunacağı taahhüt edilen şey, kendisine noksanlık bulaşmayan şey demektir. Aksi halde korunmuş olmaz.

"Selavât"'tan maksat, insanlara Kur'ân'ı açıklayan Rasulullah'ın (s) ameli beyanıyla malum olan beş vakit namazdır. Ondan amelî tevâtürle nakledilmiş, her fırkadan Müslüman onun farziyetinde ittifak etmiştir. Pek çok meselede ihtilaf etmelerine rağmen namazı inkar edenin kafir olacağında, ona Müslüman denmeyeceğinde birleşmişlerdir.

Orta Namazı

Râzi, tefsirinde de belirtildiği gibi namazın beş vakit oluşunu ayetteki ***"vustâ"*** lafzının cemî olmasından çıkarmışlardır. Üstad Abduh dedi ki; bu yorum, nükte arama kabilindendir. Aynı şeye delalet eden başka ayetler de vardır; *"Öyleyse siz akşamladığınız ve sabahladığınız zaman Allah'ı tesbîh*

706. Bakara, 2/152.
707. Bakara, 2/153.

edin."[708]; *"Öğle ve ikindi vakitlerinde de Allah'ı tesbîh edin."*[709] Her şeyin izahı inşallah yerinde yapılacaktır. Namazı tesbîh lafzıyla da ifade ederler, sabah namazı kılmak anlamında *"Sebbihi'l-ğadâte"* derler.

"Salâtu'l-vustâ" *(orta namazı)*, beş vakitten biridir. ***"Vustâ"***, *"evsat"*'ın müennesidir. İki ucu olan iki veya daha fazla şeyin ortasını ifade için kullanılır. *"Efdal"* manasına da gelir. Her iki manaya geldiğini de söylemişler, bundan ötürü de; hangi namazın efdal, hangi namazın orta olduğunda ihtilaf etmişlerdir. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr* adlı kitabında, âlimlerin bu husustaki on sekiz görüşünü nakletmiştir. En doğru rivayet cumhurun, bunun ikindi namazı olduğunu benimsediğine dair olan rivayettir. Bunun da dayanağı Hz. Ali'nin; Ahmed b. Hanbel, Müslim ve Ebû Davut'taki merfû hadisidir. Peygamberimiz (s) şöyle buyurmuştur: *"Bizi orta namazdan yani ikindi namazından alıkoymuşlardır."* Ahmed b. Hanbel, Buhari ve Müslim Hz. Ali'den bu hadisi şu lafızlarla rivayet etmişlerdir: Hz. Peygamber Hendek Savaşı günü dedi ki: *"Allah müşriklerin kabirlerini ve evlerini ateşle doldursun. Zira güneş batıncaya dek bizi orta namazdan alıkoydular."* Rasulullah (s), ikindi demedi. Bundan ötürü bazıları bunun öğle namazı olduğunu söylediler. Çünkü Hz. Muhammed, Hendek günü hem öğle, hem de ikindi namazını kılmaktan alıkonmuştu. Öğle namazı tam ortadadır. Kılınması onlar için zordu. Zira o, iş ve sıcağın çok olduğu vakitte kılınıyordu.

Orta namaz, beş (vakit) namazdan biridir. ***"Vusta"*** kelimesi Arapçada müzekker yani eril olan *"Evsat"* kelimesinin müennesi yani dişilidir. Bu kelime iki her iki tarafı eşit olan iki veya birçok şeyler arasında onların ortasını oluşturan şey demektir. Kelime en üstün ve en değerli gibi bir manaya da gelir. Bütün bu manalar için birçok tez ileri sürmüşlerdir. İşte bunun içindir ki namazlar içerisinde hangisinin daha önemli ve fazilet bakımından daha üstün olduğu ve bunlardan hangisinin orta namaz olduğu konusunda tartışmalar olmuştur.

Nitekim İslam bilginleri bu konuda on sekiz kadar görüş ileri sürmüşlerdir ki, Şevkani bu görüşleri *Neylu'l-Evtar* isimli eserinde zikretmiştir. Bu görüşler arasında en sahih olanı, doğruya en yakın olan görüş bu namazın ikindi namazı olduğuna dair cumhurun kabul ettiği görüştür. Bu konuda dayanakları da Ahmed b. Hanbel, Müslim ve Ebu Davud tarafından merfu olarak Hz. Ali'den rivayetle eserlerine aldıkları hadistir. Bu hadis şöyledir:

"Bizi orta namaz olan ikindi namazından alıkoydular."[710]

Ahmed b. Hanbel ve Buhari ile Müslim, Ali'den (r) şu lafızla rivayet et-

708. Rûm, 30/17.
709. Rûm, 30/18.
710. Müslim, *Mesacid*, h: 202-203; Ebu Davud, *Salât*, B.5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/82, 113, 122, 126, 135.

mişlerdir: Hz. Peygamber (s) Ahzab gününde-savaşında buyurmuş ki: *"Onlar nasıl ki ta güneş batıp da akşam vakti girinceye dek bizi orta namazını kılmaktan alıkoydularsa Allah da onların kabirlerini ve evlerini ateşle doldursun."*[711]

Allah Rasulü (s) bu hadislerinde ikindi namazından söz etmemiştir. Bunun içindir ki bazıları şöyle demişlerdir: Aslında orta namaz, öğle namazıdır. Çünkü Ahzab günü ya da savaşı o gün hem öğle namazının kılınmasına ve hem ikindi namazının kılınmasına mani olmuştu. Kaldı ki bu namazlar orta namaz denilen namazlar idi. Bu bakımdan bu namazın ta güneş batıncaya yani akşama kadar kılınamamış olması, onların zoruna gitmişti. Çünkü bu namaz, tam da sıcağın artmış olduğu ve işlerin yoğunlaştığı bir saate denk düşüyordu.

Yine Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah tarafından babasının *Müsned* adlı eserinde, Hz. Ali'den rivayet olunan hadiste ise: *"Biz o namazı (orta namazı), sabah namazı olarak sayardık. Ancak Rasûlullah (s) 'O namaz ikindi namazıdır.'*[712] *diye buyurdu."*

İlk olarak rivayet ettiği ve orta namaz olarak yorumladığı hadisin yorumu, Yüce Allah'ın İsra Sûresi'nde geçen ayettir. Orada Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Gündüzün güneş dönüp gecenin karanlığı bastırıncaya kadar (öğle, ikindi, akşam ve yatsı) namaz kıl; bir de sabah namazını. Çünkü sabah namazına melekler tarafından şahitlik edilir."[713]

Bu ayette bütün namazlara işaret edilmekle birlikte ayrıca sabah namazına özel bir önem veriyor, ona bir meziyet atfediyor. Çünkü sabah namazına, onda okunanlara melekler tanıklık etmektedirler. Nitekim bu manada rivayet edilen hadisler de gece ile gündüz meleklerinin bu namaza tanıklık ettiğini bildiriyor. Keza bir hadiste de çok net olarak ikindi namazının meziyeti ve özelliği bakımından sabah namazıyla ortaklık içerdiğini bildirmektedir.

Diğer yorumcuların orta namazını belirlemedeki düşüncelerine gelince, onlar da yorumlarında yine birtakım hadis rivayetlerine dayanmaktadırlar ama bu hadisler sıhhat derecesi bakımından orta namazının ikindi namazı olduğuna ilişkin gelen rivayetler kadar sahih olmadıkları gibi onların derecesine de varmamaktadırlar. Çünkü "orta namazı sabah namazıdır" diyenler olduğu gibi, bu namaz daha önceden de geçtiği gibi "öğle namazıdır" diye de söylenmiş, "bu namaz akşam namazıdır da" denilmiştir. Ahfeş ise "Bu namaz Cuma namazıdır." demiştir. Kimileri de "Bu namazın hangi namaz olduğu bilinemiyor." yorumunu yapmışlardır. "Çünkü sevabı çok daha fazla

711. Buhari, *Cihad*, B: 98; *Meğazi*, B 29; Müslim, *Mesacid*, h:202-206; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/79, 82, 126, 137, 144, 146, 150 ve 1/392.

712. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/12-13 ve 5/22.

713. İsra, 17/78.

olması sebebiyle Yüce Allah en faziletli namazı bildirmemiş, onu müphem bırakmıştır. Bunun da sebebi, insan, o faziletli olan namaza isabet edeyim diye namazların terk etmesin ve hepsini kılmaya devam etmesidir." diye düşünülmüştür.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Eğer geçmiş İslam bilginlerinin bu orta namazının beş namazdan biridir tarzında bir ittifakları bulunmamış olsaydı, böyle bir durumda *"Ve orta namaza devam edin."* kavlinden benim aklıma ilk gelen şey şu olurdu: Bu ayette geçen *"Namaz"*dan kasıt namaz eylemi ve fiilidir, kılınan namazdır. Yine ayette yer alan "Orta namaz" ifadesini de, "fazileti, sevap ve derecesi en çok olan namaz" diye anlardım. Burada aklıma ilk gelen sadece bu olurdu.

Yani bu, şu demektir: Namaz nevilerinden en faziletli olanına devam edin. Çünkü bu manada kılınan bir namazda kalp ve gönül huzuru vardır; burada nefis, gönül ve ruh Yüce Allah'a yönelmiştir. Allah'ı anmak, zikretmek, O'nun sözü üzerinde gereğince düşünmek için huşu içerisine girmiştir. Yani masiva ile (dünya meşgaleleriyle) olan bağlarını kopararak kılınan namaz demektir. Yoksa riyakârların ve aymazların kıldıkları namazdan bahsedilmemektedir.

Nitekim benim bu manadaki yorumumu ayetin devamı zaten desteklemekte ve takviye etmektedir. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Allah'a saygı ve bağlılık içinde tam bir teslimiyetle namaz kılın."

İşte ayetin bu kısmı, en önemli ve derece bakımından en faziletli namazın değerini ve önemini açıklıyor ve destekleyip teyit ediyor.

Çünkü İslam bilginleri **"Kunut"** yani **"Kanitîn"** kelimesi için *"Herhangi bir işe, bir amele tazarru içerisinde ve huşu ile, kibir ve gururu bir kenara bırakarak ibadete, namaza devam etmek demektir."* demişlerdir. Yani Allah'tan korkarak, O'nun azabını düşünerek, O'nun heybet ve azametine inanarak ayağa kalkıp namaz kılın, demektir. Namazın kâmil manada namaz olabilmesi için ve bu ibadetin Allah'tan gelen bir gerçek görev ve emir olduğuna inanarak kılınması gerekmektedir. Ayette bu noktaya dikkat çekilmiştir. Gerçek anlamda namaz ancak bu şekilde kılınabilen bir namazdır.

Yani namaz kılan bir kimse fikir ve düşüncesi bakımından, herhangi bir iş ve amel açısından kendisini meşgul edebilecek, düşüncesinde sıkıntı doğurabilecek her şeyden arınarak gönül huzuru ile ve kalpten gelen bir samimiyet içerisinde namazını kılmalıdır. Yine elinden geldiğince ve gücü yettiğince Allah'ı zikrederken yani namaz kılarken bunun düşüncesi içerisinde olmak suretiyle namazını huşu ile kılmalıdır.

Ben de derim ki: Aslında Üstad Abduh'un orta namazıyla ilgili olarak zikrettiği gibi merfu olan hadise aykırı olabilecek elimizde herhangi sarih

yani açık ve net bir nass yani delil ve kanıt bulunmamaktadır. Nitekim kimi muhaddisler demişlerdir ki: Aslında Hz. Ali'den rivayet olunan hadiste yer alan *"ikindi namazı"* lafzı veya ifadesi, hadis ravilerinin yorumu olarak sonradan sokuşturulmuş olan müdrec bir ifadedir. Eğer bu ekleme yapılmasaydı, sahabeler bu konuda aralarında tartışmaz, ihtilafa düşmezlerdi. Nitekim onlar bu görüşlerini bazı rivayetlere dayandırmak suretiyle de desteklemiş oldular. Örneğin Müslim'deki şu rivayeti verebiliriz:

"Bizi ta güneş batıncaya dek orta namazından geri bıraktılar. O namaz da ikindi namazıdır."

Ancak Üstad'ın *"Kunut"* kelimesi hakkında yukarıda belirttiği görüş, aslında bütün görüşlerin özüdür. Kaldı ki İbn Arabî, kunut ile ilgili bu manaları öne çıkararak aşağıda gelen nazım halindeki beytinde zikretmiştir.

دعاء، خشوع، والعبادة، طاعة   إقامتها إقرارنا بالعبوديه
سكوت صلاة والقيام وطوله   كذاك دوام الطاعة الرابح النيه

"'Kunut' lafzının manalarını sayarsan eğer
Hoşa giden onun üzerinde mana içerirmiş meğer
'Duadır,' 'huşudur,' 'ibadettir' ve biri de 'taat'
Yerine getirmek ise bulursun 'kullukla eş değer'
'Sükûttur,' 'namazdır' ve hem 'uzun kıyam' iledir.
Kârlı taat ise ona 'devamdır' ve hem en başta 'niyet'"

Ahmed b. Hanbel, Buhari ve Müslim ile İbn Mace dışında *Sünen* sahipleri Zeyd b. Erkam'dan rivayet ediyorlar. Zeyd diyor ki:

"Biz namaz kılarken, yanı başımızda duran ve namaz kılmakta olan arkadaşımızla, bir arkadaşın diğeriyle konuştuğu gibi konuşurduk. Bu hal ***'Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın.'***[714] *mealindeki ayet ininceye kadar devam etmişti. Bu ayetin inmesi üzerine, artık namazda sessiz olmamız ve konuşmamız istendi; namazda iken konuşmaktan nehyolunduk."*[715]

Bunun sebebi de, *"kunut"* yani saygı ve bağlılık içinde olabilme meselesi, dünya işlerinden uzaklaşıp namazda kendisini bütünüyle Yüce Allah'a münacaata vermektir. Yaptığı ve yapacağı duasında olsun, zikretmede olsun sadece O'na yönelmektir. İnsanlarla namazda iken konuşmak yasaklandı. Çünkü namazda iken insanlarla konuşmak namazın huşu ve huzurunu yok eder. Kunutun gereği olarak namaz kılarken konuşmayı terk etmek gerekmektedir. Nitekim İbn Mesud tarafından rivayet olunan hadis buna delalet

---

714. Bakara, 2/238.
715. Buhari, *Namazda amel*, B:2; *Tefsir, Sure*, 2, B: 43; Müslim, *Mesacid*, H:35; Ebu Davud, *Salât*, B:5; Tirmizi, *Salât*, B.180; *Tefsir, Sure*, 2, B:33; Nesai, *Salât*, B:14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/301, 368

etmektedir. Bu hadis Buhari ve Müslim tarafından rivayet olunan ve üzerinde ittifak oluşan bir hadistir. İbn Mesud diyor ki:

"Peygamber (ş) namaz kılıyorken biz kendisine selam verirdik de, o da bizim selamımıza karşılık verirdi. Ancak biz Necaşi'nin yanından dönüp geldiğimizde, kendisine namazda iken selam verdik ama selamımıza karşılık vermedi. Bunun üzerine biz de namazdan sonra kendisine sormak üzere dedik ki: 'Ey Allah'ın Rasulü! Siz namaz kılarken, biz size selam verdiğimizde selamımızı alırdınız..?' Bunun üzerine şöyle buyurdu: 'Doğrusu namaz kılmak da bir meşguliyettir.'"[716] Yani namazda konuşulmaz.

Said b. Müseyyeb de diyor ki; *"Burada geçen kunuttan murat, sabah namazında bilinen ve okunan kunut demektir."* Eğer sahih ise bu takdirde bu, orta namazına raci olur.

Namaza devam olayı, imanın en büyük alametidir. Kaldı ki bir kimsenin sağlıklı manada Müslüman olmasının, İslam kardeşlik hukuku uyarınca muamele görmesinin şartı namaz ve zekâttır. Yüce Allah haddini aşan müşrikler için söylediği ayetinde Tevbe Sûresi'nin başında şöyle buyurmaktadır:

"Fakat tevbe eder, namaz kılar ve zekâtı verirlerse, artık onlar dinde kardeşlerinizdir."[717]

Kaldı ki bu ayetin ifade ettiği hususları içeren ve bu manada olan hadisler oldukça fazladır. Nitekim bu hadislerden bir tanesi de Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde, Buhari ve Müslim'de yer alan ve İbn Ömer tarafından rivayet olunan hadistir. Bu hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

"İnsanlarla, onlar Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Rasulü olduğuna şahitlik edinceye, namazı ikame edinceye ve zekât verinceye dek savaşmakla emrolundum. İnsanlar bunları yerine getirdiklerinde canlarını ve mallarını benden korumuş olurlar. Meğerki İslam'ın hakkıyla gelmiş olsunlar, bu başka. Onların hesabı Aziz ve Celil olan Allah'a kalmıştır."[718]

Bu hadiste yer alan "*İnsanlar*" ifadesinden kasıt, puta tapan müşriklerdir. Yoksa kendilerinden cizye-vergi kabul edilen Kitap Ehli ve Mecusiler gibi Kitap Ehli kategorisinde kabul edilenler demek değildir. Çünkü müşriklerin İslam davetine karşı koydukları ve mukavemette bulundukları kadar ötekiler karşı çıkmamışlar ve mukavemet göstermemişlerdir. Arap yarımadasındaki müşrik Arapların İslam'a girmeden dinin istikrar bulması neredeyse muhal bir şey, olamayacak bir durum idi. Ancak bu hadiste söz konusu

---

716. Buhari, *Namazda amel*, B: 2, 15; Müslim, *Mesacid*, h:34; Ebu Davud, *Salât*, B:166; İbn Mace, *Salât*, B: 59; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/376, 409.

717. Tevbe, 9/11.

718. Buhari, *İman*, B:17; *Zekât*, B:1; *Namaz*, B:28; *İstitabe*, B:3; *İ'tisam*, B:2, 28; Müslim, *İman*, H:32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/11, 78; 2/314, 345, 377; 3/199, 224, 300; 4/9; 5/236.

edilen husus, namazın İslam dinindeki yeri ve önemidir; yoksa İslam daveti ve o daveti himaye etme, koruma meselesi değildir.

Namazsız İslam Ümmeti, Ümmetsiz İslam Devleti Olmaz!

Ahmed b. Hanbel, *Müsned* adlı eserinde, Müslim de *Sahih*'inde, ayrıca Ebu Davud, Tirmizi ve İbn Mace Cabir'den rivayet ettikleri hadiste, demiş ki Rasûlullah'ın (s) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir:

"Kişi ile küfür arasındaki ölçü namazı terk etmektir, namaz kılmamaktır."[719]

Ayrıca dört *Sünen* sahibi yani Ebu Davud, İbn Mace, Tirmizi ve Nesi, bunların yanında İbn Hibban ve Hâkim de bu manadaki bir hadisi Büreyde'den rivayet etmişlerdir. Büreyde diyor ki, Rasûlullah'tan (s) şöyle buyurduklarını işittim:

"Bizimle sizin aramızdaki anlaşma ve birlikteliğimiz namazdır. Kim namazı terk ederse, kılmazsa, o küfre girmiştir."[720]

Nesi ve Iraki bu hadisin sahih olduğunu belirttiler. Kaldı ki Ahmed b. Hanbel de bunu eserinde rivayet etmiş, Taberani de *el-Kebir* adlı eserinde Abdullah b. Amr b. As yoluyla Peygamber'den (s) rivayet etmişlerdir. Buna göre Hz. Peygamber (s) bir gün namazdan söz açmış ve şöyle buyurmuştur:

"Kim namaza devam ederse, namaz, kıyamet gününde onun için bir nur-aydınlık, bir burhan-delil ve bir kurtuluş olur. Kim de ona devam etmezse, kıyamet gününde onun için bir nur, bir burhan ve bir kurtuluş olmaz ve o kimse kıyamet gününde Karun, Firavun, Haman ve Übeyy b. Halef'le beraber olur."[721]

Gelen haberler ve rivayetler insana sahabenin kendi aralarında bu hususlarda adeta ittifak etmiş oldukları gibi bir izlenim vermektedir. Nitekim Tirmizi rivayet ediyor; Hâkim de Buhari ile Müslim'in şartlarına göre sahih olduğunu söyleyerek Abdullah b. Şakik el-Ukayli'den... Abdullah b. Şakik diyor ki: *"Allah Rasulü'nün (s) ashabı namaz dışındaki amellerden herhangi birisini terk etmenin küfür olduğunu kabul etmezlerdi. Onlar sadece namazı terk etmenin küfür olduğunu söylerlerdi."*[722]

Bu önemli ayetleri, azimet ve kararlılık durumunu gösteren hadisleri gördün mü? Bunların ne gibi yorumlarla ele alındığını önceki dönemlere ait yorumları görerek gerçeği öğrenmiş olmaktayız. Oysa günümüzdeki büyük topluluklar halindeki Müslümanlar ise bu kadar önem verilen ve üzerinde

719. Müslim, *İman*, h:134; Ebu Davud, *Sünnet*, B:15; Tirmizi, *İman*, B:9; İbn Mace, *İkame*, B:77; Darimi, *Salât*, B:29; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/370, 389.
720. Tirmizi, *İman*, B:9; Nesai, *Salât*, B:8; İbn Mace, *İkame*, 77; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/346.
721. Darimi, *Rikak*, B:13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/129.
722. Tirmizi, *İman*, B: 9.

hassasiyetle durulan namaz ibadetine sırt çeviriyorlar, terk ediyorlar, namazdan gafil olarak yaşıyorlar ve dinden çıkıyorlar. Kaldı ki namazın ne anlama geldiğini bilmeden ve namaz ibadetini ciddiye almadan kılanların sayısı ise oldukça azdır. Ancak namazın önemini kavrayarak devamlı olarak kılanların sayıları ise yok denecek kadar azdır.

Kendilerini dindar kimseler olarak niteleyip Müslüman sayanların katında İslam, artık gerçek anlamda dini bir akide ve inanç olmaktan çıkmış, adeta siyasi ve ulusal bir ideoloji olarak değerlendirilir olmuştur.

Bu dine bağlılık alametleri, ona devam konusu, onu savunma meselesi, gerçi bugün hadleri, koymuş olduğu cezaları uygulanıyor olmasa da, hükümleri infaz edilen bir din olmasa da, sadece büyük hâkimlerin ya da yargıçların övündükleri bir sistemden öteye geçmemektedir. Aksine bu hâkimler bizzat kendilerini genel manada uygulanması gereken yas yerine ve yas mertebesine koymuşlar; yani gerçek yas bizzat kendi nefislerinin istedikleri olmuştur. Bunlar ilahi yasaları bir kenara bırakmışlar, bunun yerine kendilerinin koydukları, İslami hükümleri değiştirip yerine vazettikleri kanunları getirmişlerdir.

Bu duruma da hiç şaşmamak gerekir. İslami hükümleri lağvederek ortadan kaldıranları savunanlar veya onlara düşman olanları yerenlerin yanında en büyük yardımcı ve destekçileri olarak yine İslam'a yardımcı olanlardır. Gerçi kendi akidesinin ve inancının gerçekte ne olup olmadığını bilemiyor, namaz kılmıyor, zekât vermiyor ve bunlar dışında Allah'ın indirdiği hükümlerle ilgili görevleri yapmıyor olsa bile durumları herhangi bir farklılık göstermiyor. Bunun için bunların yaptığı savunmalarında herhangi bir samimiyetleri de şart koşulmaz. Yani savunmasıyla genel bir çıkar, kamu çıkarını düşündüğü yahut da mal ve mevki peşine düştüğü gibi bu manada bir samimiyetlerinin olup olmadığı da şart değildir. Bu Müslümanların siyasette ne gibi bir durumda olduklarını gördün mü?

Çünkü bunlardan herhangi birisine söz konusu ayetlerden okunsa veya hadisler hatırlatılsa, hemen bir müstekbir olarak, kendini beğenmiş biri olarak burnunu havaya diker ve sanki o ayetleri duymamak için kulaklarında kurşun varmış gibi bir hal alır. Hatta içlerinden öyleleri de vardır ki, söz konusu ayet ve hadislere inanmadığını söyleyerek onlara sırt çevirirler. İşte bu kimseler kendilerini veya akranlarını-yakınlarını ve çevrelerini uygar ve aydın diye niteleyenlerdir!

Bunlardan öyleleri de vardır ki, kendilerine ileride şefaat edebileceklerin çıkacağını, aracılarının ve adamlarının durumuna ve konumuna bakarak salt İslam'a mensup olmakla gururlanırlar ve şefaatçilerine güvenip dayanırlar. Bu kesime göre ahiret saadetini kazanabilmek için sadece İslam'a mensubiyet yeterlidir. Yoksa İslam ile ilgili görevleri yerine getirip getirmemek gerek-

mez. Özellikle de bunlardan kendilerini salihlerden birine mensup olmakla addedenler kendilerini kurtulmuş ve güven içinde olanlardan sayarlar.

Aslında genel olarak insanların inancı ve itikadı bu merkezdedir. Bunlardan kimilerinin tarikat şeyhleri vardır ve kimilerinin de kendilerini düştükleri çukurdan ve uçurumdan ellerini uzatıp kurtaracağı kurtarıcıları vardır. Bunların gururları ve aldanmışlıkları itibariyle dereceleri ve istidracları vardır. Doğrusu bu gibilerinden söz almak, bunlara dayanıp güvenmek ne büyük bir aldanıştır ve onların istedikleri virtlere-tesbihata devam edip de Allah'ın farzlarını terk etmeleri ne büyük bir felakettir!

Evet, İslam'ın da bir devleti vardır ve olmalıdır. Gerçi İslam her ne kadar bir din ise de, o bir cinsiyet ve ırka dayalı bir din asla değildir. İslam dininin devletinin veya hükümetini görevi, her şeyden önce ve en başta İslam'ı yayma ve davetini neşretmedir. Onun akidesini, inancını ve adabını korumadır. Onun istediği farzları ve sünnetleri gerektirdiği gibi uygulamaktır. İslam devleti sınırları içerisinde onun hükümlerini uygulamaktır.

Kim İslam hükümetine yardım ederse, o ancak İslam hükümetine söz konusu uygulama ve kendi nefsinde tatbik etmek üzere ona izin vermesi kaydıyla yardımda bulunur. Yani dinini istediği gibi yaşamak kaydıyla İslam hükümetine yardım edebilir. Keza aynı zamanda söz konusu hâkimden alıp üzerinde hüküm icra edilene de taşıması şartıyla yardım eder. Çünkü ümmet adına görev üstlenen ve desteklenmesi gereken biri olması hasebiyle bu yardımını yapmalıdır. Devlet ancak ümmeti ile vardır. Ümmetsiz devlet yoktur, olamaz.

Nitekim namazın kılınması, zekâtın verilmesi hükümlerinin ve farzların her ikisi de İslam'ın en büyük şiarlarından, alametlerindendir. Çünkü namaz ibadeti insanların ruhlarını arınması için en temel rüknü, şartı ve direktir. Kaldı ki zekât farzı da, toplumun salahı ve sağlığı için en temel direktir. Bu iki temel direk yıkıldığında, devlet olarak o toplumda İslam yoktur yani böyle bir topluma İslam devleti denemez.

Namazı terk etmenin, dini basite almanın ve onunla alay etmenin şehirlerde, kasabalarda, köy ve mezralarda nelere sebep olduğu kimsenin gizlisi değildir, bunu bilmeyen yoktur.

Namazsızlığın, ibadetsizliğin, dinde zayıflığa düşmenin sonucu şehir ve kasabalarda fuhşun, kötülüğün, rezaletin, her türlü pisliğin ve her türden inançsızlık ve bayağılığın yaygınlaşması öylesine etkisini göstermiş ki, hemen her yerde ve her noktada gazinolar, meyhaneler, kumarhaneler, genelevleri, dans evleri o kadar artmış ki bunların müdavimleri de sadece sıradan insanlar değil, en üst tabakalardan elitlerden tutun da en düşük seviyedeki insanlara varana dek herkes bu bataklığa batmış durumdadır.

Hatta Ramazan gecelerinde, zikir ve Kur'an gecelerinde ve toplantılarında bile insan bu kötülüklere bulaşmış durumdadır. İnsanlar artık mala tapar olmuşlardır. Bu malın acaba helalden mi yoksa haramdan mı kazanıldığına kimse aldırmamaktadır. Artık eller hayır işlemekten geri durur olmuştur. Kötülüğün ve şerrin her çeşidine ve her kötü fiile eller uzanır olmuştur. İnsanlar arasındaki merhamet ve acıma, şefkat duyguları yok olmuştur. İslam ümmeti bireylerinin birbirlerine karşı olan güvenleri kaybolmuştur. Neredeyse hiçbir Müslüman diğer bir Müslümana güvenilir değildir. Müslümanlar birbirlerine karşı olan güvenlerini öylesine sarsmışlar ki, bir yabancıya, bir gayrimüslime duydukları güvenci, bir Müslüman kardeşine karşı göstermemekte ve bunu çok görmektedir. Bu ve benzeri daha sayamayacağımız nice ahlâksızlıklar, fesada uğramalar almış başını gidiyor. Toplum bireyleri arasında çirkin faaliyetler giderek artmış; bundan daha büyüğü ise aralarındaki insani ve dini bağların çözülmüş olması, hatta çoğunun kesilmiş olmasıdır.

Hatta öyle ki, ümmetin müşterek ya da ortak birliğini sağlayan işlerde yardımlaşmalarını, sosyal maslahatlarını ve çıkarlarını birbirleri için garanti eden gerçek bir ümmet olma özelliğini bile yitirdiler ve ondan bile uzaklaşıp ayrıldılar. Ümmetle her türlü bağlarını koparan ve kendilerini uygar kabul eden, medeni ve şehirli olduklarını ileri sürüp böyle bir savunmayla ortaya çıkan kimseler artık böyle düşünür ve inanır olmaya başladılar.

Vatancılık bağını ve sevgisini kim nerede ve hangi bölgede yaşıyorsa, bu bağı, ülkenin her bir köşesindeki veya ucundaki her insan için en başta savunulması gereken bir inanç haline soktular. Oysa ülke çapında olsun dünya çapında olsun toplumun birliğini sağlayan "milliyet" yani "din ve inanç birliği"ni bir kenara ittiler ve bunun yerine ırkçılığa dayalı bir milliyet (nation-ulus) inancını getirdiler. Fakat bunda da başarıya ulaşamadılar, felah bulamadılar. Ancak bununla beraber bu akımın sözleri, Mısır halkı üzerinde en kötü tesiri bıraktı.

Şu anki ümmet, bütünüyle salih seleflerinin yani önceki inançlı atalarının sireti ve yaşantısını tamamen bırakmış, onlardan uzaklaşmış bir ümmet halini almıştır. Bunlar artık haklarında Yüce Allah'ın şöyle buyurduğu kimseler durumuna düşmüşlerdir:

"Nihayet onların peşinden öyle bir nesil geldi ki, bunlar namazı bıraktılar, nefislerinin arzularına uydular. Bu yüzden ileride sapıklıklarının cezasını çekecekler."[723]

İşte bu uzaklaşma ve inançlarından sıyrılıp ayrılma olayı, Allah'ın kendilerini henüz dünyada iken kendisiyle tehdit edip uyardığı, korkuttuğu acı sondur ve düştükleri uçurumdur.

---

723. Meryen, 19/59.

Bütün köylerdeki, çiftçilikle uğraşan mezralardaki insanlar üzerinde bıraktığı etkiye gelince; artık çiftçilerin genel çoğunluğu sözde değil ama pratik ve iş hayatında tamamen nesli ve ekini bozmaya, helak etmeye, yok etmeye, bunu helal saymaya gelip dayandıkları da bir vakıadır, bir gerçektir. Bu ise, buralarda yaşamakta olan insanların birbirlerini ekinlerine ve tarlalarına henüz ürün olgunlaşmadan, meyveler oluşmadan kökünden söküp götürmeye, çalmaya, birbirlerinin hayvanlarını öldürmeye, zehirlemeye veya silahlı çatışma ve vuruşmaya kadar gelip dayanmış durumdadır. Hatta bununla da yetinmeyip birbirlerinin canlarına bile artık kast eder hale gelmişlerdir. Cinayetler, yağmalâr ve talanlar almış başını gitmiş bulunmaktadır. Dahası hükümet bile artık bunlarla baş edememekte ve yaptıkları kötü işler sebebiyle önlemede zorluk çekmekte ve hatta yorgun düşmüş bulunmaktadır.

Örneğin Mısır'ın Riyaf bölgeleri tamamen güvensiz duruma gelmiş, burada hiçbir kimsenin can ve mal güvenliği kalmamış olan bölgelerdir. Ki burada hükümetin ve devletin hiçbir etkinliği bulunmamaktadır. Buralar adeta hâkimleri, devlet yetkilileri bulunmayan, buralarda yaşayanların kendi can ve mal emniyetleri konusunda kendileri dışında dayanabilecekleri hiçbir gücün ve kuvvetin gerçekte var olmadığı bedevi toplumlar konumuna düşmüşlerdir.

Eğer bedevi bir hayat tarzı içinde olan bu toplumlar olsun ve diğerleri olsun, namazlarını kılmaya devam etmiş olsalardı, namaz konusunu ihmal etmemiş olsalardı, Allah'ın kendilerine emrettiği gibi namaz konusunda olması ve yapılması gerekeni yapmış olsalardı, kesin olarak kendi iç dünyalarından ve özlerinden kaynaklanan bir duygu ve bir his ile mutlaka fuhşiyattan ve kötülüklerden uzaklaşmış, fenalıklara bulaşmamış olurlardı.

Gazi Muhtar Paşa'nın da söylediği gibi namaz başlı başına onları denetleyen, onların peşini bırakmayan ve onları işleyebilecekleri kötülüklerden uzak tutan bir polis, bir manevi güç olurdu. Çünkü namaz bunu sağlayan bir güçtür. Peki, o halde bu insanlar ve toplumlar namaza devamı nasıl sağlayacaklar?

Çünkü içlerinde bir taklidin kurbanı olarak Allah'ı inkâr eden bir akım var. Bunlar, üzerinde atalarını buldukları taklitçiliğe iman etmiş kesimlerdir. Bunların dayanakları ve güvençleri de, Allah'ın azabından kurtulabilmenin ve ahiretteki nimetleri elde edebilmenin yolu, Allah'ın rızasını kazanabilmekle olur. Allah'ın rızasını kazanabilmek de ancak ölmüş gitmiş olan velilerden biri vasıtasıyla olabilir, diye inanmaktalar. Yoksa namazla filan değil. Bunlar evliya yani veli dedikleri kimseleri aracı edinerek onlar için yaptıkları mevlit törenleri, doğum günü gelenekleriyle yahut da onlar adına kestikleri sığır ve benzeri kurbanlar sayesinde, bu kurbanları onların mezarlarına, türbelerine adamakla, oralarda hediyeler dağıtmakla, adaklar sunmakla kurtulabileceklerini sanırlar ve buna iman ederler.

Kimileri de var ki, bunlar da namazda nasıl durulur, namazda neler söylenir ve bedenî olarak ne gibi ameller işlenir, bu bedenî ameller nasıl yerine getirilir gibi şeyleri öğretirler ama buna rağmen namazın ciddi manada nasıl kılınması gerektiğinden habersizdirler. Kıldıkları namazın ne anlama geldiğini bilmemektedirler. Tek yaptıkları şu ki, insanlara gösteriş olsun diye namaz kılarlar ve bir de en basit bir yardımı bile birbirlerinden esirgerler, birbirlerine yardıma engel olurlar. İşte bunlar, Yüce Allah'ın haklarında şöyle buyurduğu kimselerdir:

"Vay haline şöyle namaz kılanların ki; onlar, namazlarından, namazın öneminden, gayesinden ve vaktinin geçip gittiğinden habersizdirler; hem de onlar gösterişçidirler. Onlar zekâtı veya yardımı ve yardımlaşma için en basit şeyleri bile esirgerler, buna engel olurlar."[724]

Namaza devam edenler ve onu istendiği gibi kılanlar hakkında ise Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Gerçekten mü'minler kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki namazlarında huşu içerisindedirler, onlar ki boş ve yararsız şeylerden yüz çevirirler. Onlar zekâtı verirler ve onlar ki iffetlerini korurlar."[725]

Bu önemli ibadet olan namaza devam edenler fuhşiyattan, hayâsızlıklardan ve kötülüklerden bu sebeple uzak kalırlar. Bunlar oyun oynanan yerlerde, kumarhanelerde, heva ve hevesin yoğun olduğu yerlerde, oyun ve eğlencede, fıskın, kötülüğün işlendiği ortamlarda kendileri için bir yer, bir dinlenme alanı olsun istemezler.

Bu özellikte namaz kılanlar, basit bir yardım olsun, daha fazla olsun, asla o kimselere yardımdan geri durmazlar, engel olmazlar. Aksine yardımlarını, böyle bir yardıma ehil olduğunu gördükleri kimseleri hemen himaye ederler ve onlara yardıma koşarlar.

Bu şekilde istenen bir namazı kılanlar ve buna devam edenler başkasının hakkını üzerlerine geçirmezler, onların hakları konusunda bir yanlışa girmezler, ağızlarını o konularda yanlış olarak eğip bükmezler. Eğer ortada bir hak görürlerse, onu yerine getirmek için kendisini o konuda sorumlu kabul ederler. Başkasına iyilikte bulunmayı kendileri adına bir görev ve zorunluluk sayarlar. Yani katılmayı ve üyesi olmayı istedikleri hayır kurumlarına katkı sağlamayı da kendileri için zorunlu bir görev sayarlar.

Belirtilen manada namazını kılan ve buna devam eden kimse, kendi ailesinin, çoluk çocuğunun haklarını olsun, kendisinin uzak ve yakın akrabası olsun, komşuları olsun hiçbir hak sahibinin haklarını zayi etmez, boşa çıkarmaz. Hatta kendileriyle muamele ve ilişkisi bulunanların haklarını, eş, dost ve kardeşlerinin de haklarını çiğnemez.

724. Maûn, 107/4-7.
725. Mü'minûn, 23/1-5.

Burada ifade edilen tarzda namazını kılmayı sürdürenler hakka ve hak ehline karşı saygıyı elden bırakmazlar. Batılı ve batıl yandaşlarını, askerlerini de küçümser, basite ve hafife alır. Gerek kendisi için ve gerekse mensubu bulunduğu ümmet ve toplum için olsun asla zillete, aşağılanmaya ve basitliğe katlanamaz, bunları kabule bile yanaşmaz. Azgınlarla, İslam düşmanlarına asla bel bağlamaz ve onlara değer vermez, onları yüceltmez.

Burada anlatılan manada namaz kılan ve bu manada namazına devam eden bir mü'min kişi felaketlerden ve musibetlerden ürperip geri çekilmez, pes etmez. Musibetler ve felaketler onun azminden ve gayretinden hiçbir şeyi boşa çıkarmaz. Varlıklı olmak, nimet ve bolluk içerisinde yaşamışlık onu asla şımartmaz. İntikam ve öç alma gibi bir hal onun umutlarını kesmez ve kırmaz; o, her şeye rağmen hep umutvardır. Vehim ve hurafeler onunla oyun oynayamaz, onu kendilerinin eğlencesi kılamaz. Bu öyle bir kimsedir ki kuruntularının, hayallerinin, basit arzu ve isteklerinin rüzgârına kapılmaz. İşte böyle bir kimse, kötülüğünden emin olunan ve güvencede kalınan kâmil bir insandır. Toplum içerisinde hep onun iyiliği beklenir. Eğer içimizde bu manada huşu içerisinde namaz kılmakta olan bir grup bulunmuş olsaydı, biz onları kendimiz için hüccet, delil ve kanıt sayarak, dinsizlere ve şüphecilere karşı onları örnek olarak gösterirdik.

Yazıktır ki namazlara devam eden ve özellikle de huşu ve huzur içerisinde, kunut ile namaz kılanlar, adeta çok ender bulunan kızıl yakut gibidir. Bu gerçeği bilip de namazın üstün adabı ve edebi yerleştirmede bir elinin varlığını doğrulayıp kabul etmez ve gerek gizlide ve gerekse aşikârede insanı doğruya yönlendiren bir etkisinin varlığını kabul etmezse, buna göre sanki kimi okurlar daha önceden de işaret edildiği ve geçtiği gibi, sanki bundan usanmış gibidirler ve bir de kalkıp yazarı çok aşırı gitmekle suçlamaktadırlar. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi? Şüphesiz ki, kendilerine doğru yol belli olduktan sonra, arkalarına dönenleri, şeytan sürüklemiş ve kendilerine ümit vermiştir."[726]

Daha sonra Yüce Allah buyuruyor ki: ***"Eğer herhangi bir şeyden korkarsanız, namazlarınızı yürüyerek yahut binmiş olarak kılın."*** Yani eğer Allah için o namazı ikame etmekten, huşu ve huzur içerisinde toplu halde kılmaktan korkup endişe duyarsanız, düşmanlarınızın size baskın yapmalarından korkarsanız veya siz namaz kılıyorken herhangi bir şekilde size bir tehlikenin dokunacağından yahut da bir zararın dokunmasından korkarsanız, böyle bir durumda namaz kılmanız size hangi şekilde kolay gelirse öylece kılın. İster yürüyorken, ister binit üzerinde iken, bunlardan hangisi kolayınıza gelirse öylece namazınızı kılın.

726. Muhammed, 47/24-25.

Burada ayette yer alan ***"Rical"*** kelimesi, *"Racil"* kelimesinin çoğuludur. Bu da yaya olarak yürüyen, giden demektir. Yine ayette yer alan ***"Rukban"*** kelimesi de *"Rakib"* kelimesinin çoğuludur. Bu da binit üzerinde gitmek demektir.

Bu konu ile ilgili olarak Üstad İmam Abduh diyor ki: Bu ifadeler namaza devam konusunu tekit ve teyit amaçlıdır. Bir de hangi durumlarda olunursa olunsun hiçbir zaman namazın düşmeyeceği, kılınmazlık konusu edilemeyeceğini açıklamaktadır. Çünkü namazın terk edilme durumu için mazeret kabul edilebilecek olan haller ya can korkusu, ya ırz ve namus korkusu veya mal korkusu olabilir. Bu da tıpkı seferilikte oruç tutamamanın bir mazeret olması gibidir. Yine tıpkı Cuma namazını terk etmeye sebep olan ve yerine öğle namazını kılmak gerekli olan birçok mazeretler türünden bir mazerettir.

Mükelleften herhangi bir şekilde namazın düşmemesinin sebebi bunun kalbi ilgilendiren bir amel olması sebebiyledir. Namazda söz konusu zahiri amellerin farz kılınmasının nedeni, bizzat maksut olan ve istenen kalple ilgili amele yardım içindir. Bu da Allah'ın bizim üzerimizdeki ve bütün âlem üzerindeki hâkimiyetini, gücünü ve varlığını hatırlatır. Bu durumda insana düşen de, kalbi ilgilendiren bir amel işlediğinde, onda bütün fikir gücünü ve düşünme potansiyelini toplamalıdır. Bunun için o kimsenin nefsini ona yönlendirmesi ve kalp huzuru içinde olması uygun olur. Kaldı ki böyle bir durumu sağlayabilecek olan bazı uygun söz ve amellerden, davranışlardan da yararlanmalıdır.

Hiç kuşkusuz namaz için böyle bir durumu seçen Yüce Allah, namazın insanlar üzerinde Allah'ın hâkimiyetinin ve gücünün varlığını hissettirmeye ve duyurmaya en çok yardım eder özelliğe sahip bir ibadet olması açısındandır. Allah'ın keremini, ihsanını en fazla hatırlatan bir ibadet olması bakımındandır.

Çünkü sen namaza başlarken "Allahu Ekber" diyerek namaza girdiğinde olsun ve diğer intikal yani geçiş tekbirlerinde olsun, yani bir amelden ötekisine geçiş olsun, bu sana bir şuur, bir düşünme özelliği vermektedir. O da *"Allah her şeyden daha büyüktür, daha yücedir ve daha uludur."* fikridir ki, senin zihnini bununla meşgul ediyor ve sen de bunun bir sonucu olarak O'na yöneliyorsun. Bütün himmetini o noktada topluyorsun. Yani ruhunu ve özünü kaplayan, senin kalbini ve iradeni kuşatan bir his ve duygu ile ona yönelmektesin.

Namazda Fatiha Sûresi'ni okurken de Yüce Allah'a yapılan senayı, övgü ve methi yerine getirirken de, O'nun rahmetini, Rab oluşunu hatırlıyorsun. Bu arada sadece ve sadece kulluğunu O'na tahsis ederek O'na ibadet ettiğine dair söz veriyor, yardımı da yalnızca O'ndan beklediğini söylüyorsun.

O'ndan seni doğru yola iletmesini isterken de, bu konuda daha önce gelip geçmiş olan salih kullarının yoluna, nimet verdiklerinin yoluna ilet-

mesini diliyorsun. Kaldı ki bununla ilgili açıklama zaten daha önce Fatiha Sûresi'nin tefsirinde geçmişti.

Bu arada Fatiha Sûresi'nden sonra buna ek olarak Kur'an'dan okuduğun her ayetin ve sûrenin insan nefsi ve ruhu üzerinde övgüye değer bir tesiri vardır. Bu özellik de Kur'an'da yer alan yüce bilgilere ve değerli hikmetlere, önemli ibretler içeren ayetlere, sağlam hidayete göre değişiklik gösterir.

Bütün bunlardan sonra senin rükû için eğilmen ve bundan sonra secdelere varman, nefsinde ve özünde kulluğun manasını güçlendirir. İnsana ulûhiyetin azametini öğretir, Rububiyetin nimetlerini kazandırır. Çünkü bu iki önemli amelde yani rükû ile secdelerde huzur ve boyun kesiş alameti bulunmaktadır. Alışkanlıklardan kurtuluşu ve çıkışı sağlamaktadır. Özellikle de bu ikisinde söylenen ve okunan tesbihat ile Allah'ın takdis ve tenzihi, her eksiklikten uzak ve beri oluşu hatırlatılmaktadır. Bu, insana Allah'ın azametini, yüceliğini hatırlatmaktadır. Çünkü O'nun şanı çok yücedir.

Beden ile yapılması gereken bu amellerden herhangi birini yapamama ve yerine getirememen gibi bir mazeretin ortaya çıkarsa, bu mazeretler senden hiçbir zaman kalbî olan bu ibadeti düşürmez. Çünkü kalbi ilgilendiren ibadetler namazın ve namaz dışında diğer şeylerin de ruhudur. O diğerleri de insanın kendini bütünüyle Allah'a vermesi, O'na yönelmesi, O'nun varlığını, hâkimiyet ve gücünü üzerinde hissetmesi, duyup yaşamasıdır. Yani söz konusu amellere mümkün olduğunca bunlara işaret ederek gereğini yapmasını istemesidir. Çünkü o imkânlar aslında hiçbir zaman paralayıcı ve yırtıcı bir vahşi hayvanın saldırması karşısında kendini savunma korkusuna da mani değildir veya hile ve tuzak kuracak bir düşmanın veya bir hırsızın tuzağına düşme korkusuna karşı koymaya da engel oluşturmaz.

Yani nasıl olur da korku halinde iken kalple ilgili namaz isteğini düşürebilir? Bu, olacak şey değildir. Çünkü korku halindeki namaz insanı o korkudan kurtulmasına yardım etmektedir. Yahut da o korkunun tesirini hafifletmektedir.

İşte bu ayet hiçbir şeyin bizi Allah'tan uzaklaştırmayacağını, bize O'nu unutturmayacağının gerekliliğini, vacipliğini öğretiyor. Yani herhangi meşgul edici bir şeyin bizi O'ndan alıkoyamayacağını, herhangi bir durum ve vaziyetin bizi korkutmayacağını öğretmiş bulunuyor. İşte bunun içindir ki yüce Rabbimiz *"Eğer herhangi bir şeyden korkarsanız, namazlarınızı yürüyerek yahut binmiş olarak kılın."* yani ister yürürken olsun, ister binit üzerinde iken olsun, nasıl namaz kılmanız gerekiyorsa, o şekilde namazınızı kılın.

Aslında bu durum savaş alanında çarpışma halinde iken veya tam düşmana mukavemet gösterilmesi esnasında yahut saldırgana karşı konulması veya bir aslandan kaçış sırasında kılınması istenen namazdır. Yani bizzat bu

tarzda fiilen namaz kılma tatbikatı demektir bu. Eğer vakit namaz kılma vaktiyse, böyle bir durumda mükellef olan kişi, ister yürürken ve isterse de binit üzerinde iken olsun namazını kılar. Çünkü ister ileri atılırken ve ister geri çekilirken olsun, onu namazından engelleyecek bir durum yoktur, olamaz. Ne bir saldırı ve küfür, ne bir darp ve yaralama namaz kılmaya engel değildir.

Mükellef olan kimse namazda okuması ve söylemesi icap eden şeyleri Allah'ı zikrederek söyler ve okur, namazını bu şekilde ima ile kılar. Eğer gücü varsa, gücü oranında da rükû ve secdeleriyle kılar. Böyle bir durumda illa da kıbleye yönelerek namazını kılması gerekmez. Ancak bu korku halindeki namaz, düşman karşısında cemaat halinde ordudaki askerlerin kıldıkları namaz türünden bir namaz değildir. Çünkü o namaz ile ilgili husus Nisa Sûresi'nde[727] ele alınmıştır.

"Güvene kavuştuğunuz zaman, siz bilmezken Allah'ın size öğrettiği şekilde O'nu anın, namaz kılın." Yani korkunuz ortadan kalkar ve kendinizi huzur içerisinde bulursanız, bu takdirde Allah'ı zikredin, namazınızı kılın. Çünkü korku halinizde O'na nasıl ibadet etmeniz gerektiğini, nasıl namaz kılmanız icap ettiğini size O öğretmiştir. Kaldı ki bu, söz konusu korkuyu defetmeniz ve önlemeniz için size bir yardımdır. Yani Allah'ın size olan nimetlerini, bu öğretmesi sebebiyle hatırlayın ve bundan dolayı da O'na şükredin.

Bu tarzda verilen mana, ayette yer alan ***"kema"*** kelimesindeki ***"kef"*** harfi talil yani sebep ve gerekçe manasına gelir, diyenler açısından böyle olmaktadır.

Ancak *"burada yer alan 'kef' harfi bedel manasındadır."* diyenler açısından, ayetin manası şöyle olmaktadır: *"Namazı, size daha önceden de öğrettiğimiz tarzda kılın."* Yani bilinen sünnet üzere, emniyet ve güven içerisinde olarak kıyamlarını eksiksiz yerine getirerek, kıbleye yönelerek, rükû ve secdelerini yaparak, olması gereken şekliyle namazınızı kılın, demektir.

727. Nisa, 4/101-102.

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِّأَزْوَاجِهِم مَّتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ
إِخْرَاجٍ فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنفُسِهِنَّ مِن مَّعْرُوفٍ
وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿240﴾
وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ﴿241﴾
كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿242﴾

240- Sizden ölüp de dul eşler bırakan kimseler, zevcelerinin, evlerinden çıkarılmadan, bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda vasiyet etsinler. Eğer o kadınlar, çıkıp giderlerse, kendileri hakkında yaptıkları meşru şeylerden size bir günah yoktur. Allah Aziz'dir, Hâkim'dir.

241- Boşanmış kadınların, hakkaniyet ölçülerinde menfaat sağlamak haklarıdır; bu, Allah korkusu taşıyanlar üzerinde bir borçtur.

242- Allah size işte böylece ayetlerini açıklar ki düşünüp hakikati anlayasınız.

Buraya aldığımız bu ayetler, bu sûrede yer alan evlenme konularını içeren hükümlerin tamamlayıcısı durumunda olan ayetlerdir. Burada evlenme ve boşanma ile alakalı hükümler ele alınırken, bu arada namaza devam konusu da bunların arasına sokulmuş oldu. Çünkü namaz dinin direğidir. Bu bakımdan buna titizlik gösterilmelidir. Çünkü gerçekten namazlara devam eden ve istenildiği gibi namazları kılan kimseler, Allah'ın koymuş olduğu sınırları en iyi bilenler olmaya daha layık kimselerdir. O'nun koyduğu şeriat ölçülerine göre amel etmede en çok titizlik gösterecek olanlar da onlardır. Bunun içindir ki Yüce Allah:

"Ey iman edenler! Sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyin."[728] diye buyurmuştur. Kaldı ki biz bunun ne demek olduğunu daha önce açıklamıştık. Bu arada bununla ilgili olarak farklı bir değerlendirme ve yorum da aklıma gelmiş oldu. Ki bu da Kur'an'ın kendisine özgü olan üslubu ile uyuşmaktadır. O da Kur'an'ın maksatları içerisinde yani akaidiyle ilgili olsun, hikmetleri ve öğütleriyle alakalı bulunsun yahut da kullukla ilgili veya medeniyetle alakalı yahut da başka konularla ilgili durumlar olsun, hepsini bütünüyle içeren ve birbirine meczeden bir mana aklımıza geldi.

728. Bakara, 2/153.

Bu mana da, gerek okur gerek dinleyen açısından olsun ona sadece bir konuda ve bir meselede uzun uzadıya söz etmenin onlar üzerinde bıkkınlık ve usanç getirecek bir durum olacağından, bundan kaçınılmalıdır. Araya farklı ve yeni konular serpiştirilirse bu durum okur ve dinleyenler üzerinde bir canlılık, meseleyi anlayıp kavrama ve ders çıkarma açısından bu iki konuda olsun, namaz ve farklı olan başka konularda olsun çok yarar sağlar. Bunun içindir ki, evlenme ve boşanma meselesi aktarılırken araya namaz konusunun getirilmiş olması bu açıdan olsa gerek.

Eşi Ölen Kadının Nafakası

Yüce Allah'ın ***"Sizden ölüp de dul eşler bırakan kimseler, zevcelerinin, evlerinden çıkarılmadan, bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda vasiyet etsinler. Eğer o kadınlar, çıkıp giderlerse, kendileri hakkında yaptıkları meşru şeylerden size bir günah yoktur. Allah Aziz'dir, Hâkim'dir."*** kavli ile ilgili olarak iki görüş ileri sürülmüştür.

Bu iki görüşten biri; kocası ölen bir kadının iddet yani bekleme süresi, İslam'ın ilk yıllarında tam bir yıl idi. Bu, Arapların geleneğine göre o zamanlar böyle idi. Ancak burada, kocası ölen dul kadının kocasının evinde iddetini yani bekleme süresini bir yıl olarak orada kalıp kalmamakta muhayyer bırakılmış, serbestlik tanınmıştır. Dilerse bir yıl orada kalabilir, nafakasını oradan sağlar, dilerse kocasının evinden ayrılabilir. Kadın eğer iddet süresini bir yıl süreyle kocasının evinde geçirmek isterse, kadının nafakası ve ihtiyaçlarının kocasının miras olarak bıraktığı terekeden karşılanması vacip yani farzdır. Bu durumda varislerinin o kadını kocasının evinden zor kullanarak çıkarmaları da haramdır. Ancak kadının kendisi bizzat koca evinden ayrılır, çıkıp giderse, bu durumda nafakadaki hakkı da düşmüş olur. Bu arada, bu kadının kocasının bıraktıklarından alacağı hakkı, işte sadece bu faydalanma olayı ve nafaka meselesidir. Başka değil.

Ancak Yüce Allah'ın ***"Zevceleri hususunda vasiyet etsinler."*** kavlinin manası şöyledir: *"Kocaları, dul eşleri için bir vasiyette bulunsunlar."* veya *"Kocaların eşleri için vasiyette bulunmaları vacip olur."*

Çünkü bu ayeti Ebu Amr, İbn Amir, Hamza ve Asım'dan Hafs rivayet yoluyla ayette geçen *"vasiyet"* kelimesini mansup yani üstünlü olarak *"vasiyyeten"* şeklinde kıraat etmiş, okumuşlardır.

Aynı kelimeyi yine kıraat imamlarından İbn Kesir, Nafi, Kisi ve Ebu Bekir Asım'dan rivayetle raf' ile yani ötreli olarak *"vasıyyetun"* diye okumuşlardır.

Yine Yüce Allah'ın *"bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda"* kavliyle demek istenen şudur: *"Onlara bir yıla kadar faydalanacakları bir metaı sağlasınlar."* veya *"Onları bir yıl kadar bir meta ile metalandırsınlar."*

manasındadır. Burada sanki şöyle denir gibidir: *"Onlar için yılsonuna kadar bir vasiyetle vasiyette-tavsiyede bulunsunlar; bir meta, faydalanacakları bir şey ile faydalanmalarını sağlasınlar."* Yine denmiştir ki aslında buradaki takdir mana olarak şu demektir: "Allah onlar için bir faydayı, bir menfaati gerekli kılmıştır, istemiştir."

Burada geçen *"çıkarılmadan,"* ifadesinden kasıt da *"Yani söz konusu olan kadınlar evlerinden çıkarılıp atılmaksızın"* demektir. Yani *"Bu durum o dul kalan kadınlar açısından gereklidir. Onların ölen kocalarının evlerinden dışarı çıkarılıp atılmaksızın o evlerde ikametleri vacip olur; onları orada oturmaktan menetmeyin."* demektir.

Üstad Muhammed Abduh diyor ki: Burada en güzel olan yorum, birilerinin söylediği şu husustur: Burada ayette yer alan ***"Meta'"*** kelimesi, *"Temti'"* manasında mastar bir kelimedir. Yahut da aslında vasiyet olan mastar kelimesinin mamulüdür. Burada *"çıkarılmadan,"* ifadesinin manası, evlerinden çıkarılmaksızın, demektir. Bu da aslında ***"Ezvac"*** kelimesinden hal olmaktadır. Burada dönmekteki nükte ve incelik şudur: Asıl istenen şey, adam ölmezden önce hanımının evinden dışarıya çıkarılıp atılmamasını tavsiye etmesidir; ölen kocanın velilerinin de onun bu vasiyetini, onun istediği doğrultuda uygulamalarıdır. Yani kocası ölüp de dul kalmış olan kadınların, oturdukları evlerinden çıkarılmamalarıdır. Veliler bunu uygulamakla yükümlüdürler.

Eğer ayette ***"ğeyre ihracin"*** yerine *"ğeyre muhricatin"* denmiş olsaydı, bu durumda o kadınların, ölen kocalarının evlerinde sürekli olarak kalmaları gerekirdi ve bu, zorunlu hale gelirdi. Bir de hiçbir kimsenin söz konusu kadınları evlerinden çıkaramayacağı gibi bir mana ortaya çıkardı. Hatta bu kişi örneğin babası gibi velisi bile olsa, yine de o kadını çıkaramazdı. Oysa ayette murat olunan mana bu değildir.

Ayetin ibaresi, sadece murat olunan yani istenen manayı dile getiriyor. Bu mananın dışında herhangi bir manayı akla getirmiyor. İşte bu görüş, ayetin manası açısından cumhurun varabildiği ve kabul ettiği görüştür. Bu ayet, cumhura göre kadının kocasının vefatı sebebiyle iddet yani bekleme süresinin tam bir yıl olduğunu gerekli hale getiriyor ve bunu vacip kılıyor. Dolayısıyla iddetini beklemekte olan dul kadına da kocasının bıraktığı terekeden yani mirastan, kadının orada ikamet etmesi koşuluyla ona nafakası verilir. Kadının kocasının evinden çıkması, ayrılması caiz olmaz. Meğerki kendi isteğiyle oradan çıkıp gitmiş olsun. Bu durumda nafaka görevi de düşer. Cumhur böyle demektedir.

Yine cumhur diyor ki, daha sonra bu ayet, kocası ölen bir kadının iddetinin dört ay on gün kılınmasıyla nesh olundu yani hükmü yürürlükten kaldırıldı. Nitekim bu ayetten önce geçen 234. ayette bu konu geçmişti. Bu

kişilere göre o ayet nüzul sırası bakımından bu ayetten sonra inmiştir. Kaldı ki o ayet, aynı zamanda kadını kocasına mirasçı kılmaktadır. Bu, Kur'an nassıyla sabittir; ancak mirasçı olana ayrıca vasiyette bulunmayı yasaklayan hadis de mevcuttur.

Ben de bununla ilgili olarak derim ki; burada ayrıca cahiliye dönemi adet ve geleneklerini ıslah etmek, düzeltmek gibi bir görev bulunmaktadır. Yani kocası ölen bir kadının iddet beklemesiyle ilgili cahiliye dönemi adetlerini ve buna bağlı olan hususları, örneğin cahiliye töre ve yasalarını ıslah ve tamir etmek gibi bir görevi de vardır. Bu da ancak tedrici olarak zaman içerisinde peyderpey kaldırılabilmiştir. Böylece iddet bekleme süresi de önce aynen cahiliye döneminde olduğu gibi bir yıl ile sınırlı tutulmuş, daha sonra bu çok da uygun ve yerinde olmayan kötü durum ortadan kaldırılmıştır. Nitekim bu husus yukarıda zikrolunmuştu. Bu ayetin, 234. ayetle hükmünün yürürlükten kaldırıldığı da söylenmektedir.[729]

Üstad İmam Abduh diyor ki: Burada, cumhurun görüşüne eklenebilecek bir başka değerlendirme de bulunmaktadır. Burada ilgili ayet, vasiyetin farz oluşuyla alakalıdır. Ayet bu farz oluş sebebiyle ölenin varislerinden, kadını bir yıl süre ile kocasının evinden çıkarmamalarını, dışarı atmamalarını istemektedir. Ölenin velilerini farz kılınan vasiyetten -ki bu farz olan vasiyetten kasıt da nafaka konusudur- temize çıkaracak olan çıkarma olayı, iddetten sonraki döneme ilişkin olan çıkarmadır. Söz konusu olan iddet süresi de zaten dört ay on gündür. Üstad böyle demiş ama bu da zayıf bir görüştür.

İkinci görüş: Bu ayette *"tarabbus"* yani bekleme ifadesine yer verilmedi. Ki bu, iddet süresini beklemek demektir. Oysa daha önce geçen ve iddetle ilgili hükümler içeren ayetlerde bu ifadeye yer verilmişti. Oysa bu ayette ise vasiyet ve vasiyetten muradın ne olduğu zikrolunmuştur. Bu da erkeklerin, kocaları ölen kadınlarına hayır ve yardım vasiyette bulunmaları, aralarındaki güçlü bağ sebebiyle tam bir yıl süreyle ölümlerinden sonra kadınlarının evlerinden çıkarılmamasını vasiyet etmeleridir. Ki bu tam bir yıldan kasıt dört mevsimin bütünü kapsayacak şekilde ve o mevsimlerde kocalarını hatırlayabilecekleri ve anacakları tarzda evlerinde tutulmalarını vasiyet etmeleri, tavsiyede bulunmaları gerekir. Ayrıca bu bir yıllık zaman zarfı içerisinde kendileri için gerekli nafakalarının, kendi adlarına yapabilecekleri harcamalarının sağlanması da gereklidir. Bunun da vasiyeti icap eder.

Ancak eğer kadınlar kendi istekleriyle evlerinden çıkıp ayrılır veya evlenmeye kalkışır yahut da önceki ayette geçtiği gibi farz olan iddetlerini bekle-

---

729. Söylenti düzeyindeki bu yaklaşıma Kur'an bütünlüğünde bakıldığında Bakara Sûresi'nin 234. ayeti ile 240. ayeti arasında tearuz değil tahsis ve birbirini tamamlayan bir yaklaşım ön palana çıkmaktadır. Zaten ikinci görüş kapsamında Muhammed Abduh da bu konuyu bir çerçevede ele almıştır. (Yayıncı)

melerinden sonra evlenirlerse bu takdirde nafaka düşer. Fakat ne sahabeden ne de onlardan sonra herhangi biri böyle bir iş yapmış değildir. Onlardan herhangi biri böyle yapmadıkları içindir ki, cumhur bu ayetle ilgili olarak, bunun mensuh olduğunu, hükmünün yürürlükten kaldırıldığını söylemiştir.

Bu arada sahabe ve tabiûndan bazıları, vasiyet konusundaki emrin mendupluk ifade ettiğini ileri sürmüşlerdir. İnsanlar ise, birçok mendup olan şeylerde umursamaz bir tavır takındıkları gibi mendup olan bu vasiyet konusunda da umursamaz davranmışlardır. Örneğin üç önemli vakitte henüz buluğ yani ergenlik çağına ermemiş olan çocukların evlere girip çıkmalarına izin vermeleri gibi. Çünkü genel olarak söz konusu olan üç vakitte örtünmeye pek dikkat olunamaz. Yani söz konusu edilen üç vakit, biri sabah namazından önce olan vakit, biri çok sıcak olan günlerde gün ortasında öğle sıcaklığında giysilerin çıkarılıp atıldığı vakit, birisi de yatsı namazından sonraki zamandır. Bu üç vakitte öyle ulu orta içeri girilmez.

Yine denilmiştir ki, bütün bunlara rağmen aslında nesh diye yani yürürlükten kaldırılma diye bir durum yoktur. Çünkü onlar, eğer iki nassı cemetme, birleştirme imkânı bulunuyorsa, orada neshe gidilmez diye icma etmişlerdir.

İşte bu ayetin tefsiri ve yorumu konusunda merhum Üstad Abduh'un izlediği yol budur. Tefsir kitaplarından, cumhurun eski tefsir âlimlerinden iki büyük müfessire muhalefet ettiklerine dair atıfta bulundum. Bu iki müfessirden biri Mücahid, ikincisi de Ebu Müslim'dir.

Mücahid'e gelince; İbn Cerir'in kendisinden yaptığı rivayete göre, o demiş ki, kocası ölen kadınla alakalı olarak iki ayet inmiştir. Bunlardan biri Yüce Allah'ın şu kavlidir:

"Sizden ölenlerin, geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına dört ay on gün beklesinler."[730] Zaten bu ayet daha önceden geçmişti. Diğeri de tefsirini ele aldığımız bu ayettir. Bu durumda her iki ayeti de iki duruma yorumlamak ve hamletmek vacip olur. Eğer kocası ölen kadın, kocasının evinde ikamet etmek isterse, bu kadının nafakası kocasının bıraktığı maldan verilir. Bu kadının iddeti yani bekleme süresi de bir yıldır. Yok, eğer kadın kocasının evinde ikamet etmezse, bu kadının da iddeti dört ay on gündür.

Bu yoruma yani Mücahid'e göre ve ileri sürülen görüş açısından mesele değerlendirildiğinde, kadın için biri gerekli ve kesin olan, farz olan bekleme süresidir ki, bu en az olan süre demektir. Diğeri de kadın açısından muhayyer olan süredir ki, bu da en fazla olan süre demektir.

Ebu Müslim'in görüşüne göre ise, ayetin manası şöyledir: "Sizden ölenlerinizin geride bıraktıkları hanımları adına, bir yıl evlerinde ikamette bulun-

730. Bakara, 2/234.

malarını vasiyet etsinler. Eğer bu kadınlar bir yıl dolmadan evden çıkarlarsa ve Allah tarafından kendileri için ön görülen zorunlu bekleme sürelerini tamamladıktan sonra ölen kocalarının vasiyetlerine aykırı hareket ederlerse, kendi adlarına yaptıkları uygun davranışları sebebiyle yani sahih bir nikâh ile evlenmiş olmaları kaydıyla evlerinden çıkmalarında herhangi bir sakınca yoktur. Çünkü o kadınların o evlerde ikametleri, söz konusu vasiyetle bir bağlayıcılık getirilmiş değildir.

Yine diyor ki; bunun sebebi, onlar için essen cahiliye döneminde bu şekilde nafaka verilmesi konusunda ölen kocaları vasiyette bulunuyorlardı. Bunun da tam bir yıl nafaka ve o evde oturmaları koşulu vardı. Kadın, kocası ölünce bir yıl süreyle kocasının evinde beklerdi. Oysa bu ayette Yüce Allah, kadının bir yıl beklemesinin vacip yani zorunlu olmadığını belirtiyor. Bu duruma göre nesh denen olay da ortadan kalkmış bulunuyor.

İmam Fahruddin Razi bu durumu kendi tefsirinde ele alıyor, sonra da şöyle diyor: "Onun bu görüşüne birkaç yönden hüccet gösterilerek karşı çıkılmıştır:

Birincisi: Nesh olayı, aslın hilafına olan bir durumdur. Bu durumda imkân olduğunca bunun olmadığına gitmek, yani kabullenmek vacip olur.

İkincisi: Nasih olayının yani hükmü yürürlükten kaldıran delilin nüzul bakımından mensuh olandan yani asıl veya esas olandan yani hükmü yürürlükten kaldırılandan sonra inmesi veya gelmiş olmasıdır. Eğer, söylendiği gibi nasih olan hüküm nüzul bakımından mensuh olandan sonra nazil olmuş yani inmişse, bunun tilavet bakımından da, yani okunuş sırası açısından da mensuh olan ayetten sonra olması daha güzel olur. Çünkü böyle bir sıralama elbette ki en güzel bir sırlama veya tertip olur.

Fakat nasih olan yani hükmü yürürlükten kaldıran ayetin, mensuh olan yani hükmü yürürlükten kaldırılan ayete takdim edilmesi, öne getirilmesi, bu durum her ne kadar genelde caiz ise de, olabilirse de, yine de bu, kötü bir sıralama ve dizilme olarak sayılır, öyle kabul görür. Kaldı ki Yüce Allah'ın kelamı, bu tarzda kötü bir tertiple dizilmekten münezzehtir ve imkân nispetinde tertibe uymak da vaciptir. Mademki söz konusu ayet, önceki ayetten yani 234. ayetten sonra tertip ve sıralama olarak konmuştur; burada denemesi gereken şudur: 240. ayet, ondan önce geçen 234. ayetin hükmünü yürürlükten kaldırılmıştır, yani mensuhtur diye hüküm verilemez.

Üçüncüsü: Fıkıh usulü ilminde sabit ve bilinen bir kural vardır. Buna göre ne zaman nesh ile tahsis arasında bir tearuz, bir çelişki belirirse, bu durumda tahsis edici olan hükmün alınması daha yerinde ve evla olur.

Eğer burada biz bu iki durum çerçevesinde, Mücahid'in kavli doğrultusunda bu iki ayeti tahsis edersek, bu takdirde neshi kaldırırız. Bu bakımdan

Mücahid'in görüşünü almak, aslında elde herhangi bir delil olmaksızın neshe tutunmaktan daha evladır.

Ancak Ebu Müslim'in kavline ya da görüşüne göre ise, mesele çok daha açıktır ve daha yerindedir. Çünkü siz diyorsunuz ki ayetin takdiri şöyledir: *"O ölen kocaların ölmezden önce kadınları için vasiyette bulunmaları gerekir."* Yahut da ayetin takdiri şöyle olabilir: *"Onlar bir vasiyette bulunsunlar."* Bu durumda siz söz konusu bu hükmü Yüce Allah'a izafe ediyorsunuz.

Oysa Ebu Müslim ise diyor ki, aksine ayetin mana olarak takdiri yani değerlendirilmesi şöyledir: *"İçinizden ölüp de dul eşler bırakan kocaların, eşleri için vasiyette bulunmaları görevleri gereğidir."* Yahut da ayetin mana olarak takdiri, değerlendirilmesi şöyledir: *"Onlar, geride bıraktıkları hanımları için vasiyet etmelidirler."* Ebu Müslim ayeti bu şekilde değerlendirirken yani takdir ederken, o bu vasiyet görevini kocaya, kadının kocasına izafe ediyor.

Eğer mutlaka izmar/gizlilik gerekiyorsa, sizin izmarınız, Ebu Müslim'in izmarından daha yerinde olan bir izmar değildir. Diğer taraftan eğer yaptığınız izmar, sizin öngördüğünüz değerlendirmeye göre bir izmar yani takdir ise, bu durumda, ayette neshin varlığı söz konusu olabilir. Böyle olması halinde ise, Ebu Müslim'in izmarının yani takdir ve değerlendirmesinin sizin izmarınızdan daha yerinde ve daha uygun olur. Çünkü neshi o şekilde kabullenmek demek, elde herhangi bir delil olmaksızın neshi kabullenmek demektir.

Kaldı ki bu görüşle beraber fena bir tertip ve sıralama ile bu neshi değerlendirme durumunda -ki böyle fena bir tertip ve sıralamadan Yüce Allah'ın kelamını tenzih etmek vacip olur- ele alınması halinde zaten bu gayet açık bir kelamdır. Eğer sen bunu öğrenip anlayabildinse, biz de deriz ki: Bu ayet başından itibaren ta sonuna kadar bir tek şart cümlesi halindedir. Şart ise Yüce Allah'ın ***"Sizden ölüp de dul eşler bırakan kimseler, zevcelerinin, evlerinden çıkarılmadan, bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda vasiyet etsinler."*** kavlinin bu kısmına kadar olan yer, şart cümlesidir. Ceza yani cevap cümlesi ise ayetin bundan sonra gelen ***"Eğer o kadınlar, çıkıp giderlerse, kendileri hakkında yaptıkları meşru şeylerden size bir günah yoktur"*** kısmıdır.

İşte Ebu Müslim'in ayeti takdir ve değerlendirmesi budur. Bu da oldukça yerinde ve sahih olan doğru bir değerlendirmedir.

Biz burada Fahruddin Razi'nin sözlerini enine boyuna sunduk. Burada apaçık hüccet ve delilerle cumhurun görüşü çürütülmüş olmaktadır. Ki her akıl sahibi bu deliller ve hüccetler karşısında ikna olur, meseleyi kabullenir.

Taklitçiler bilsinler ki, orta çağ tefsir âlimlerinin en ün yapmış olanlarından kimisi bu görüşü zayıf görüp bunun üzerine her iki muhalif yani aykırı olan görüşü tercih etmişlerdir.

Yine bilmelisin ki, nesh edici olan bir hükmün-ayetin, tilavet bakımından nesh edilmiş olan ayetten geride olmasının caiz olabileceğini ileri sürenler, aslında usul âlimlerinin ileri sürdükleri ve söyledikleri bir görüştür. Ancak bu görüşü mutlak bir söz ve ifade olarak ileri sürmek garip bir durumdur. Onların bunu buna hamletmeleri, sadece bu türden iki ayette görüldüğü gibi anlayışlarını tashih amacıyladır veya bu iki ayet hakkında cumhurum tefsir ve yorumlarına aldanmış olmaları sebebiyledir.

Eğer ayrı iki sûrede birinin diğerini nesh ettiği iki ayetin varlığının caiz olabileceğini teslim etmek kolay bir durum ise, kaldı ki Kur'an tertibi ve sıralamasına göre nesh edici olan ayet, geride yer alan sûrede bulunuyor, mensuh olan da, ondan sonra geliyorsa, bu takdirde şunu söylemek pek kolay olmayacaktır. Bir tek sûrede bir düzen içerisinde yer alarak gelen ayetlerin, bunlardan öne geçen yani daha önce geçmiş olan ayetleri, sıralama olarak kendilerinden sonra gelen ayeti nesh etmesi kolay anlaşılır bir şey değildir. Bu itibarla *"Yüce Allah'ın Kelamı'nı bu türden şeylerden tenzih etmek vacip olur."* sözünden onun bunu caiz görmediği gibi bir mana anlaşılır. Çünkü tenzih konusunda vacip yani farz olan şey, aslında akaidle ilgili konuları içerir. Akaidle ilgili konuları içermesinin vacipliği meselesi, ameli yani pratik hükümlerle ilgili vacip olanlara göre daha mübalağalıdır, daha önemlidir. O halde böyle bir şey nasıl terki caizdir diye isim alabilir? Eğer bu caiz değilse, cumhurun nesh hükmünü vermedeki sözlerinin geçersizliğini, batıl oluşunu çok kesin bir şekilde göstermektedir.

Bütün bunlardan sonra ben de diyorum ki: Her ne kadar Fahruddin Razi cumhurun görüşünü üstün kabul etmiş ise de, Mücahid'in söz konusu ayetle ilgili görüşü, ciddi manada uzak bir görüştür, yerinde değildir.

Ebu Müslim'in görüşünün tercihinin iki sebebi vardır. Bunlardan biri ibarede olanıdır.

Birincisi: Bu da, *"Ellezine yuteveffevne"* yani *"kocası ölen kadınlar"* manasındaki bu ayeti, zahiri manasına almak gerekir. O da bizim belirttiğimiz gibi *"kocası ölen kadınlar"* demektir. Oysa cumhur bunu *"ölüm döşeğinde olanlar, kendilerine ölüm gelip çatmış olanlar,"* diye manalandırmaktadır. Sanki bu vasiyet, söyleyeni açısından vacipliği gerektirmez, meğerki ecelinin yaklaştığını hissetmiş olsun, bu takdirde vacip olur, der gibidir.

İkincisi: Bilinen Arap cahiliye adet ve geleneğine göre, kocası ölen bir kadın, tam bir yıl kocasının evinde beklemek ve kalmak zorundadır. Ancak İslam'ın gelişiyle, İslam kocası ölen kadının koca evinde bekleme süresini yani iddetini dört ay on gün ile sınırladı. Bu ayetin hükmü gereği, ölenin mirasçıları sürenin bitmesinden sonra, kadını evden çıkarıp atmaya kalkıştılar. Eğer bu durumdaki bir kadın bir başkasıyla evlenmek gibi bir niyet ve istek taşımıyorsa, dolayısıyla evden çıkarılıp atılması kadının zoruna ve ağrına gi-

diyorsa böyle bir durumda uygun düşen ve ölen kocasından ölmezden önce beklenen şey, ölümünden sonra, mutat olan bir yıl dolmadan eşinin evden uzaklaştırılmamasını, onun gönlünün alınması ve kırılmaması açısından vasiyette bulunmasıdır. Buna bağlı olarak da, kadın kocasının evinde kaldığı sürece nafakasının da o evden, yani terekeden sağlanmasını ve ona kendi nafakasını, kendisinin sağlaması gibi bir yük yüklenmemesini de vasiyetine eklemelidir.

Yüce Allah, insanlara yaptığı açıklamaya göre, ölenin velileri ve mirasçıları için şu hususta da bir zorluk getirmemiştir. Yüce Allah'ın açıklamasına göre şayet kadın, bulunduğu evden kendi istek ve arzusu ile ayrılırsa, bu konuda velilerle, mirasçılar için bir zorluk yoktur. Çünkü böyle bir durumda, kadın üzerinde herhangi bir baskı kurmaksızın, ona saygıda kusur etmeksizin onların kadın üzerindeki kefaletleri düşmüş olmaktadır. Çünkü ayette durum *"iyilikle, meşru bir şekilde"* ifadesiyle kayıt altına alınmıştır. Kaldı ki kadının bir kötülük işlemesi halinde zaten, onu o kötülükten menetmeleri onlar üzerine farz olur. Bu görevlerinde eğer kusurlu hareket ederlerse, bu takdirde de büyük bir günah işlemiş olurlar.

İşte bu ikinci görüş veya değerlendirme, Üstad İmam Abduh açısından da tercih edilen tefsire ve yoruma uygun düşmektedir. Çünkü Üstad Abduh'a göre, buradaki vasiyet konusu vacipliği değil, mendup oluşu içermektedir.

Birinci değerlendirmeye göre ise, burada meseleyi daha derine vardırmak da mümkündür. Buna göre söz konusu vasiyet emrini, ölene değil de Allah'a izafe etmektir.

Muhtar olan yani tercih edilen değerlendirmeye göre bunun takdiri şöyle olmaktadır: *"Sizden ölüp de dul eşler bırakan kimseler, sağlıklarında eşleri için bir vasiyette bulunsunlar."* Yahut da bu takdir şöyle olabilir: "Allah, onların sağlıklarında eşleri için bir vasiyette bulunmalarını emretti. Onları bıraktıkları maldan faydalandırsınlar ve bir yıl dolmadan o dul kadınları kocalarının evlerinden çıkarmasınlar. Eğer kendiliklerinden o evlerden çıkıp giderlerse, ey vasiyete muhatap olanlar! Bu durumda o kadınların şeriat açısında olsun, adet ve gelenek noktasından olsun eğer iyi ve güzel olan, maruf görülen bir fiil işlerlerse bunda sizin için bir vebal yoktur. Mesela iddet sürelerini tamamladıktan sonra evlenme isteği belirtileri göstermesi gibi veya evlenmek gibi hususlar için bir sakınca yoktur. Çünkü bundan böyle sizin onlar üzerinde bir velayet yetkiniz yoktur. Zira onlar özgürdürler. Meğerki bir kötülük işlemiş olsunlar. Bu durumda mükellef bundan menedilir.

Vasiyetin Allah'ın bir emri olduğu konusu esasen Kur'an'da da ifadesini bulan bir husustur. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Allah size, çocukları-*

nıza miras vermenizi emreder."[731] *"Zarar vermeksizin bunlar Allah'tan size bir vasiyettir."*[732]

İşte Yüce Allah'ın o değerli nazmından hemen akla ilk gelen husus budur. Bu, Ebu Müslim'in de görüşünden daha sahihtir. Bu, aynı zamanda iddet meselesini sınırlayan ayetle bir çelişkiye sebep olmadığı gibi, mirasla ilgili ayetle de çelişmez ve *"mirasçı olana vasiyet yoktur."*[733] hadisiyle de çelişmez ki bunda nesh söz konusu olmuş olsun.

Burada söz konusu edilen vasiyet ister mendupluk için olsun, ister vaciplik ifade etsin, değişmez. Bizim burada bu mendupluk ifade eder, demiş olmamız, ancak kendisiyle amel etmek yaygınlaşmamış olması açısındandır. Tıpkı Nur Sûresi'nde yer alan çocuklara izin vermesiyle ilgili ayetlerdeki durum gibi. Çünkü burada kesinlik mümkün olamaz. Zira hiç kimse kesinlikle bununla amel etmedi. Sebebi de halktan hiç kimse, insanların kendi evleri içerisinde ne gibi bir muamele yürüttüklerini, nasıl davrandıklarını bilemez; evlerin iç haline muttali, vakıf olamaz.

İşte ey bağımsız bir akıl ile düşünen ve taklitçilik cehaletinden kurtulan kişi! Bu bağlamda bunu ve bundan öncekini düşünmelisin.

Daha sonra ayet şöyle sona ermektedir: ***"Allah Aziz'dir, Hâkim'dir."*** Burada bir hatırlatmada bulunulmaktadır. O da Yüce Allah'ın ümmetleri ve kavimleri zararlı adet ve geleneklerden faydalı olan ve hikmet gerektiren şeylere çevirmede güç ve kuvvet sahibi olduğu gerçeğidir. Hiçbir güç Allah'ın gücü karşısında duramaz.

Örneğin cahiliye Arap geleneklerini, iddet olayını, yas tutma adetlerini, tam bir yıl boyunca kocası ölen bir kadını kocasının evine bağlı bir esir kılma, zelil ve hakir düşürme zilletinden kurtarması ve bu adetleri değiştirmesi gibi hususlar buna örnek teşkil ederler. Çünkü bu kötü adetlerin yerine daha hayırlı olanını, kadına saygınlık kazandıranını getirmiştir ki bu da şudur: Kocası ölen kadın, kocasının evinde, ailesi arasında orada kaldığı müddetçe saygı görecektir, kocasının evinden ayrılıp çıkmak istediğinde ve meşru daireler içerisinde hareket ettiği sürece özgürlüğü kısıtlanmayacaktır. Şeriat sınırlarını çiğnemedikçe, ümmetin bilinen iyi adet ve geleneklerine aykırı davranmadıkça, hareketlerinde özgürdür.

İşte bu üstün hikmet anlayışı, bireylerin ve toplumun kendisine her zaman ve her yerde uygun düşen hususlardır.

Daha sonra Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Boşanmış kadınların, hak-***

731. Nisa, 4/11.
732. Nisa, 4/12.
733. Buhari, *Vasaya*, B:6; Ebu Davud, *Vasaya*, B:6; *Buyu'*, B:88; Tirmizi, *Vasaya*, B:5; Nesai, *Vasaya*, B:5; İbn Mace, *Vasaya*, B:6; Darimi, *Vasaya*, B:28; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/186, 187, 238-239, 5/267.

kaniyet ölçülerinde menfaat sağlamak haklarıdır; bu, Allah korkusu taşıyanlar üzerinde bir borçtur."

Bu ayetle ilgili olarak Celaluddin Suyûti diyor ki: Bu ayetin burada tekrarının sebebi, aynı zamanda kendileriyle ilişkiye girilmiş olanları da genel manada kapsasın diyedir. Çünkü geçen ayet bunun dışında kalan hususlarla ilgilidir.

Ancak Üstad İmam Abduh, âdeti üzere, Suyûti'nin bu tekrar sözüne karşı çıkmaktadır. Üstad diyor ki, sanki önce geçen ayet has imiş de bu da amm imiş gibi göstermektedir. Oysa bu konuda doğru olanı, boşanmış kadınlarla ilgili tüm ayetler, boşanan kadınların her birinin bir türüne, bir boşanma çeşidine dairdir. Daha önce kendileriyle temas edilmemiş yani ilişkiye girilmemiş olanlara ait hüküm geçmişti. Bu nevide yer alan boşanmış kadınlar hakkında verilmesi gerekenler ve olması gereken hüküm de geçmişti. Nitekim kendileriyle duhul gerçekleşmiş olan ve bunlar için öngörülen hükümler de geçmişti. Geride bu iki hükmün dışında kalanlar kaldı.

Ancak bu konuyu bir tertibe ve sıralamaya göre zikretmedi. Çünkü Kur'an, bir sanat kitabı değildir ki her bir konuya kronolojik bir sıralama koyarak bir değerlendirme yapsın. Yani her bir amaç için bir konu ve bölüm başlığı açsın, önce onu devam ettirip bitirdikten sonra bu defa ötekisine geçmiş olsun. Kur'an bu manada bir kitap değildir.

Kur'an bir hidayet kitabıdır, bir vaaz ve öğüt kitabıdır. O, insanı ele alır ve onu yaptıklarıyla ahirete yöneltir. Kur'an hep tek bir hedefi, o tek hedefle ilgili konuları defalarca ele alır. İbarelerinde sanata, beyan ve ifade bakımından çeşitliliğe yer verir. Böylece okurunun ve dinleyeninin hidayete devam konusunda ondan bıkıp usanmamasını sağlar. Bazen herkesi, benzerini meydana getirmekten aciz bırakacak tarzda veciz bir anlatımla icaz yoluyla anlatır. Eğer orası, o yer ve makam icaz yeri ise, icaz ile verir. Bir başka yerde de "itnap" yani uzatarak gerekiyorsa orada da uzatarak ile verir. Nitekim ıtnabında da mucizdir, tıpkı icazında muciz olduğu gibi. Kur'an'da boş söz yoktur, fazlalık yoktur. Kur'an'ın her bir makamı için bir makam vardır ve o, hikmetle uyum içerisindedir. O, düşündürmeye ve hatırlatmaya hep yardım eder.

Ben de derim ki: Boşanmış olan kadınlar dört kategoride değerlendirilmiştir. Şöyle ki:

Birincisi: Kendisiyle duhul gerçekleşmiş olup da, bir mehir belirlenmiş olan kadınlar. Bu durumdaki bir kadının boşanması halinde kendisine belirlenmiş olan mehrinin verilmesi onun hakkıdır. Bu kadının iddet yani bekleme süresi de üç *"kuru"* yani üç ay hali yani evlenmeden üç hayız veya temizlik süresi beklemelidirler. Çünkü bu durumda olan kadınlar için Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

"Boşanma esnasında kadınlara verdiklerinizden bir şey almanız size helal olmaz."[734] Bu ayetin tefsiri daha önceden geçmişti. Nitekim bu manada Nisa Sûresi'nde de Yüce Allah'ın şu kavli bulunmaktadır: *"Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın."*[735]

İkincisi: Kendisiyle duhul yani birleşme gerçekleşmemiş olan ve bu şekilde boşanmış olan kadın... Bu kadına *"mehir"* olarak herhangi bir şeyin verilmesi gerekmez. Ancak bu durumda olan bir kadına sadece bir *"mut'a"* yani hediye türünden bir şeylerin verilmesi gerekir. Bu da kişinin sosyo-ekonomik durumuna göre belirlenir. Bu kadına ayrıca bir mehir verilmez. Bu durumda olan kadınlar için de Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Nikâhtan sonra henüz dokunmadan veya onlar için belli bir mehir belirlemeden kadınları boşarsanız bunda size mehir zorunluluğu yoktur."*[736]

Bu ayetle ilgili olarak da ilgili yerde gerekli açıklamalar yapılmıştı. Bu durumda olan bir kadının, Ahzab Sûresi 49. ayet çerçevesinde ayrıca bir iddet süresi beklemesi de gerekmez. Zaten ayetin tefsirini yaparken biz bu ayeti şahit olsun diye orada göstermiştik.

Üçüncüsü: Boşanmış ve fakat kendisi için mehir öngörülmüş olan ve kendisiyle duhul yani zifaf gerçekleşmemiş olan kadın. Bu kadına da öngörülen mehrin yarısı hak olarak verilir. Bu durumdaki boşanmış kadın için de şöyle buyrulmuştur: *"Kendilerine mehir tayin ederek evlendiğiniz kadınları, temas etmeden önce boşarsanız, tayin ettiğiniz mehrin yarısı onların hakkıdır."*[737] Bu ayetin de tefsiri daha önce yapılmıştı. Bu durumda olan bir kadının da ayrıca bir iddet süresi beklemesi gerekmez.

Dördüncüsü: Kendisiyle zifaf gerçekleşmiş olup da mehir belirlenmemiş olan ve bu durumda boşanan kadın... Bunun için de, "Bu kadına, hiçbir tartışmaya ve ihtilafa yer kalmaksızın kesin olarak hak ettiği mehrin verilmesi gerekir." demişlerdir. Nitekim bazı ilim adamlarının söylediklerine göre Nisa Sûresi'nde yer alan *"Onlardan faydalanmanıza karşılık kararlaştırılmış olan mehirlerini verin."*[738] ayeti bunlarla ilgilidir. Bunun manası, o kadınların farz olan yani öngörülen ve takdir olunan mehirlerini kendilerine verin. Yani eğer mehrin adı konulmamış ise, o değerde, ona denk birine verilen mehir ne ise o takdir edilerek, öylece kadına hakkı olan mehri verin, demektir. Yani burada esas ölçü; o kadına denk, onun benzerlerinin aldığı mehir ne ise, onların mehirlerine denk ve eşit olmak üzere, en azından bu kadarını onlara vermektir.

734. Bakara, 2/229.
735. Nisa, 4/20.
736. Bakara, 2/236.
737. Bakara, 2/237.
738. Nisa, 4/24.

Yüce Allah, boşanmış olan bu kadınların boşanma türlerine göre bize şunu veya bunu verin diye bu manada bir "temti'" yani faydalandırmayı emretmiş değildir. Sadece mutlak manada kendileriyle temas-zifaf gerçekleşmemiş, kendilerine dokunulmamış olanlar müstesnadır. Bunlar için böyle bir şey öngörülmüştür. Nitekim Ahzab Sûresi'nde yer alan ilgili ayet bunu bildirmektedir. Yahut da *"veya onlar için bir mehir tayin etmeden"*[739] mealindeki ayetle işaret olunup da kayıt altına alınandan başkası bildirilmemiştir. Bu ayetle ilgili izahlar da az önce yapılmıştı.

Daha sonra Yüce Allah, önümüze serdiği bütün bu hükümleri şu kavliyle sona erdirmektedir: ***"Boşanmış kadınların, hakkaniyet ölçülerinde menfaat sağlamak haklarıdır; bu, Allah korkusu taşıyanlar üzerinde bir borçtur."*** Bazılarının ileri sürdüklerine göre burada bilinen manada boşanan kadınlardan murat, kendileri hakkında, onların faydalandırmasıyla ilgili emirdir. Buna kanıt olarak da İbn Cerir'in İbn Zeyd'den yaptığı rivayettir. İbn Zeyd demiş ki: "'*Bu durumda onlara mut'a (hediye türünden bir şey) verin. Zengin olan durumuna göre, fakir de durumuna göre vermelidir. Bu, iyilik yapanların şanına yaraşır bir borçtur.'*[740] mealindeki bu ayet inince, adamın biri 'Eğer ben iyilik yapmışsam, ben bunu işledim; eğer ben bunu yerine getirmediysem, *bu takdirde ben onu işlemedim.' demişti. İşte bunun üzerine Allah bu ayeti indirdi."*

Bu ayette geçen ***"Mutteqîn"*** kelimesi de *"kâfirlerden sakınmak"* olarak tefsir edilmiştir. Ancak bu rivayet hüccet olarak gösterilen bir rivayet değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu ayette ***"Muhsinler"***'den söz edilmiş olması, burada muhayyerlik manasına delalet etmez.

Bazıları da şöyle diyorlar: "Burada geçen hüküm, amm yani genel olan bir hükümdür. Dolayısıyla mut'a konusu boşanmış olan her kadın için geçerlidir; bu durumdaki bütün kadınların bundan faydalanmaları vacip olur."

Ayrıca kendileriyle temas olmaksızın ve haklarında bir mehir durumu da tespit edilmeksizin boşanmış olan kadınlar için bu ayet uyarınca onlara bir şeyler verilmek suretiyle faydalandırılmaları, memnun edilmeleri emredilmektedir. Bu itibarla, bu hükme rağmen bir tekrara gerek yoktur. Çünkü bu ayet, herhangi bir tahsis ve kayda bağlamayı söz konusu etmeksizin bu mut'a hükmünü ortaya koymak için getirilmiştir. Çünkü mut'a yani boşanmış kadını memnun etme olayı, erkeğin mali durumu çerçevesinde değerlendirilir. Gücünün üzerinde veya altında bir talepte bulunulmaz.

Kaldı ki o ayet, henüz birleşme olmadan boşanıp ayrılan ve aynı zamanda bir mehir de belirlenmemiş olan kadınları ilgilendirmektedir. Bu, böyle bir durumda bir günahın olmadığını ve olmayacağını açıklamak içindir. Zira

739. Bakara, 2/236.

740. Bakara, 2/236.

ayetin devamında, bu durumda olup da boşanmış olan bir kadına bir şeylerin verilmesi, güzellikle memnun edilmesi emredilmektedir. Ayet bunun vacipliğini ortaya koyarken de, kocanın maddi durumunun göz önünde tutularak bunun yapılması gerektiğini ifade etmektedir ki, daha önce ayetin tefsiri bağlamında bunun üzerinde durulmuştu.

Bu duruma göre mut'a yani kadını belli birtakım şeylerle memnun etme konusu boşanmış olan bütün kadınlar için meşru kılınmıştır. Bu husus İbn Abbas, İbn Ömer, Cabir İbn Zeyd, Sid b. Cubeyr, Ebul Aliye, Hasan Basri, iki görüşünden biriyle İmam Şafii, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Rahuye'den rivayet olunmuştur. Bu zatlar, bu ayetin umumilik durumuna bakarak bunu delil gösterdikleri gibi, bir de Yüce Allah'ın Ahzab Sûresi'nde yer alan şu ayeti de delil göstermişlerdir: *"Ey Peygamber! Hanımlarına şöyle söyle: Eğer dünya dirliğini ve süsünü, refahını istiyorsanız, gelin size boşanma bedellerinizi vereyim de, sizi güzellikle salıvereyim."*[741]

Çünkü sizlerle beraberliğimiz meydana gelmiş, sizlere mehir vermek de gerekli olmuştur.

Bu görüşü savunanlardan bazıları şöyle diyorlar: "Bu mut'a olayı boşanmış bütün kadınlar için vaciptir." Kimisi de "Bu mut'a durumu sadece kendileriyle temas gerçekleşmemiş ve kendileri için bir mehir olayı belirlenmemiş olanlar için vaciptir; bunların dışındaki boşanan kadınlar için mut'a menduptur." demektedirler.

Ancak "Mut'a yani boşanan kadını faydalandırma meselesi sadece kendilerine dokunulmamış, temas vaki olmamış ve kendileri için bir mehir de belirlenmemiş olan kadınlara özgü bir hüküm olup bunlara hastır." diyenler de olmuştur. Bunların hüccetleri de, "Kendileriyle temas gerçekleşmeyip de, mehirleri belirlenmiş olan kadınların boşanmaları halinde, mademki belirlenen mehir miktarının yarısı onlara verilecektir; eğer temas gerçekleşmişse bu durumda da mehr-i müsemma veya mehr-i misil verilir; işte bu da buna karşılık bu kadınlara, yani temas gerçekleşmemiş ve mehir belirlenmemiş olanlara verilmelidir ki bu vaciptir." yönlü yaklaşımdır.

Bize şu yeter: Yüce Allah, boşanmış kadınlara mut'ayı muttakiler üzerinde bir hak yerine getirilmesi icap eden bir hak olarak gerekli kılmıştır. Bu ayette geçen *"muttakiler"* kavramını *"şirkten sakınıp uzak duranlar"* diye tefsir edenler de olmuştur. Yahut da bu, mutlak manada her bir mü'min üzerinde bir hak, yerine getirmeleri gereken bir görevdir. Meğerki mehre hak kazanmış olduğu sabit olmuş olsun. Buna Kur'an örfüne göre meta' yani faydalandırma ismi verilir. Bu durumda bu ayet, öteki ayetlerin bir değerlendirmesi, bir özeti demektir.

---

741. Ahzab, 33/28.

Sanki burada şöyle denilmektedir: Boşanmış olan her bir kadın için kendisiyle faydalanması gereken bir meta' vardır. Nitekim kadınların mehr-i müsemmaları (takdir edilmiş, belirlenmiş mehir) da bu bağlamdadır. Kimine de hakları olan meta'dan yarısı hak olarak verilir. Kimisi de vardır ki, kendileri için belirli olmayan, sınırlandırılmış bulunmayan bir meta', faydalanma vardır ki, bu da kocanın sosyo-ekonomik durumuna göre değerlendirilir.

Bu konuda en ihtiyatlı görüş ve orta yol, mut'a'nın mehir dışında olmasıdır. Yani mut'a ayrıdır, mehir ayrı. Böyle değerlendirilmesi daha uygundur. Yani eğer bir kadın mehir alamıyorsa, ona bir meta, onu memnun edecek bir şeyler verilmelidir; bu da vaciptir. Fakat belirlenmiş bir mehri olanlar için ayrıca mut'a vacip değil, menduptur.

İslam Akıl Dinidir!

Bütün bunlardan sonra Yüce Allah bu hükümleri şu kavliyle bitirmektedir: ***"Allah size işte böylece ayetlerini açıklar ki düşünüp hakikati anlayasınız."*** Yani bu türden açıklamaları gibi Yüce Allah'ın diniyle ilgili hükümleri hakkındaki ayetlerini size açıklaması konusundaki sünneti, kanunu geçmişti. Bu da hükmü ve bu hükümle ilgili faydayı açıklaması ve onu Allah'ı zikretmekle, güzel öğütte bulunmakla karşılaştırarak birlikte değerlendirmesidir. Çünkü Allah'ı zikretmek ve güzel öğütte bulunmak amel işleme konusunda yardımcıdır. Böylece sizin bunlarla olgun bir akla hazırlanmanızı istemektedir. Bu durumda yapmanız gereken şey, her bir amelde istikameti ve doğruluğu aramanız olmalıdır.

Size düşen görev muhatabı bulunduğunuz şeylerde akıllı olarak davranmanızdır. Çünkü dininizde basiret sahibi olmanız ve uzağı görebilmeniz buna bağlıdır. Maslahatlarınız ve yararınızla ilgili hükümlerle uyum içerisinde olabilmeniz, bunu bilmeniz bu basirete dayanır. Kaldı ki bunda sizin nefislerinizi tezkiye etmeniz, arındırmanız, kalpleriniz arasında telif oluşturmanız, ünsiyet ve yakınlık elde etmeniz de bununla sağlanır. O halde bunları yerine getirmede, uygulamada ve bunlara devam konusunda gerçekçi olun.

Üstad Abduh şöyle diyor: Aklı, zihinde herhangi bir etkisi olmayan ve nefse tesir etmeyen, dimağın veya beynin çevresinde yer alan basit şeyler türünden anlamamak gerekir; aklın manası bu değildir. Aksine akıl denince, herhangi bir şeyi enine boyuna düşünmek, onu teemmül etmektir (etraflıca düşünmektir). Bu öylesine ince bir düşünüştür ki; insan nefsine veya kendisine verilen şeyleri öylesine ince bir teraziyle tartmalı ve öylesine hassas olarak değerlendirmelidir ki, bunun yapacağı iş ve ameli üzerinde etkisi olabilsin. Eğer bir kimse kelamı, sözü bu manada akledip değerlendirmezse, bu durumda o kimse, kendisinin yaşıyor olduğunu ileri sürmüş olsa bile yine de o aslında ölmüştür demektir. Yani o kişi akıllılar âleminde ölüdür ve

fakat hayvani bir hayat ile diridir. Yani o şu ifadelerin taşıyıcısı gibidir: Biz bu hükümleri anlamıştık, ancak akıl etmedik yani akıl çerçevesinde ele alıp değerlendirmedik. Çünkü akletmiş olsaydık, o zaman bu hükümleri ihmal etmez, boş vermezdik.

Ben de derim ki: Bizim tarafımızdan bilinen kitaplar yoluyla fıkıh kitaplarından bu hükümleri açıklamak konusunda bu örnek yoldan hareket etmek kimin aklına geliyor ki? Fıkhı böyle bir akıl ile ele almak kimin umurundadır ki? Bu durum genelde unutulmuştur. Hükümlerin faydalı yönlerini açıklamada ve onların her zaman diliminde halkın maslahatlarıyla uyuştuğunu ortaya koymada olsun, bunları vaaz ve hatırlatmalarla meczederek, birlikte hamur yaparak vermek olsun; bunlar unutulmuş durumdadır. Taklitçilerin Kur'an'ın bu hidayeti, gösterdiği bu yol karşısındaki konumu bunun göstergesi değil midir?

Çünkü Kur'an'ın hidayet yolu bizi akla, akl etmeye yönlendiren bir tarz ile hükümleri anlatır; bizi basiret sahibi, öngörülü kimse haline getirir ve böylece uzağı görmemiz sağlar. Yine bu yol, bizi kör taklitçilikten de nehyeder, uzak tutar. Oysa fıkıhçılar, bizim sağır ve körler gibi onların ve onlar gibi olanların sözlerinin üzerine abanmamızı emrederler. İçimizden bu değerli Kitab'la doğru yolu bulma gayretine girenler ve bu Kitab'ın tabi olunan, izlenilen yol açısından açıklama gayretine girenler aleyhinde hemen olmayacak kötü şeyler, yaftalar yapıştırırlar. Belki de o kişinin, Kur'an hidayetiyle yol alanın bidatlere ve küfür olabilecek şeylere teslim olmadığını söylerler. Bu iddiaları içinde de bu tavır ve hareketleriyle dini koruduklarını ileri sürerler. İşte dinin zayi ve yok olması asıl budur. Eğer biz, bu taklitler üzerinde baki kalır ve onları devam ettirirsek, doğrusu bu dine mensup hiç kimse bunda kalmaz. Bizim gördüğümüz gerçek şudur; bakıyoruz halk böyle bir dinden fırsat buldukça sıvışıp kaçıyor. Oysaki eğer biz, Yüce Allah'ın bu ve benzeri ayetlerle bize gösterdiği akıl yoluna başvursaydık, bu takdirde dinimizi yeniden hayata geçirmemiz beklenebilirdi. Çünkü bu din akıl dinidir. Bu akıl da her ümmetin kesinlikle başvurduğu tek mercidir. İşte bu, Allah'ın bize vaat buyurduğu gerçektir. *"Onun-Kur'an'ın verdiği haberin doğruluğunu bir zaman sonra çok iyi öğreneceksiniz!"*[742]

---

742. Sad, 38/88.

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِن دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ
اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَـٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا
يَشْكُرُونَ ﴿243﴾
وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿244﴾

243- Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi? Allah onlara 'Ölün!' dedi, öldüler. Sonra onları diriltti. Şüphesiz Allah insanlara karşı lütufkârdır. Fakat insanların çoğu şükretmezler.

244- Allah yolunda savaşın ve bilin ki Allah, her şeyi işitir ve bilir.

Yüce Allah bundan önce geçen ayetlerde açıklamasını istediği hükümleri zikrettikten hemen sonra, bize öğüt vermek ve onlardan ders çıkarmamız için geçmiş toplumlara ait haberleri zikretmeye başladı. Çünkü bu gibi haberlerde birçok olaylar ve dersler yatmaktadır. Kaldı ki bu, Kur'an'ın zaten izlediği bir yoldur. Kur'an bir şeyi anlatırken, açıklama yaparken, onu çeşitlendirerek verir. Hatta hemen hükümlerden böyle bir noktaya geçişi sağlamakta; söz konusu hükümleri önümüze serdikten ve onların hikmetlerini, inceliklerini açıkladıktan sonra, bunlardan elde olunan faydalar noktasında gerekli uyarıyı da yapmaktadır. Bazen de hikmeti, geçmiş bir olay çerçevesinde hükme bağlar. Bütün bunlar basiret noktasında daha uzağı görebilmemiz ve daha çok ibret alıp ders çıkarmamız içindir. Allah yolunda savaşmanın hükmü de bunlardan biridir. Bunu da Allah yolunda malı harcama izlemektedir.

Daha önce geçen hükümler bizzat şahısların kendilerine ve onların evlerine, ailelerine taalluk etmektedir. Buradaki iki hüküm ise genel bir durumla ilgili olup varlıklarını korumaları açısından bütün toplumları, bu toplumların bağımsızlıklarını, saldırgana karşı savunmaya geçişlerini ilgilendirir. Bunun yanında toplumların maslahatlarını, menfaat ve çıkarlarını koruma noktasında can ve malı ortaya koymak gerektiğini de ilgilendirmektedir. Bu arada çıkarlarını bir arada toplamak tasarrufu da alakadar eder. İşte bu bakımdan üslup çok daha etkilidir ve hatırlatma bakımından da çok önemlidir. Çünkü hatırlatma bağlamında olarak şahsın çıkarlarını ve bizzat kendisine özgü maslahatlarını ve buna bağlı işleri de hatırlatmaya işaret etmesi şu açıdan yeterlidir: Konuyu hatırlatmış olması, bu durumun kişinin hevasına

uygun olması açısından öğüt verilen şeyle amel etmesini işaret etmiş olması bakımından kâfidir. Kaldı ki bunun nefs üzerinde yok olmayan bir yardımı ve karşı gelinmeyen bir engel vardır.

Ancak, kamu maslahatlarına gelince; çok azı dışında kimse bunun önemini anlamaz ve buna rağbet etmez. Bu meseleye davet etmeye yardımcı olma konusuna gelince; bu da toplumların buna uzaklık durumlarına göre vacip-gerekli olur. İşte bunun içindir ki bu ayetler, en üstün olan durumu açıklamak için en güzel ve güçlü üslubu uygulayarak geldi. Kaldı ki sen de bunun tefsirini ve yorumunu Üstad Abduh'tan öğreneceksin; yoksa hikâyecilerden ve vehim sahibi kimselerden dinleyecek değilsin.

Allah'ın "Ölün!" Emri, Ümmetlerin Ölümü ve Dirilmesi

"Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi?" mealindeki bu ayetle ilgili olarak kaynağı İsrailiyat olan birçok rivayetlerde bulunulmuştur. Ne yazık ki müfessirler de kitaplarını bunlarla doldurmuşlar ve Yüce Allah'ın Kitabı'nı tatbik için bunları devreye sokmuş, toplumu bu İsrailiyat ürünü rivayetlerle muhatap kılmışlardır. Bu rivayetlerden en şöhret bulanı ve ayetle ilgisi en uzak olanı, Süddi tarafından yapılan rivayettir.

Süddi diyor ki: "Bir kasaba vardı, bu kasabada veba salgını baş gösterdi. Orada yaşayan halkın hemen hepsi o kasabadan kaçıp gittiler. Orada kalanların ise birçoğu veba salgınından ölüp gittiler. Geride hastalıklı ve belaya uğramış bir toplum kaldı. Hastalığın ve veba salgınının sona ermesinden sonra, daha önce o kasabadan kaçıp gidenler sağ salim olarak yeniden yurtlarına döndüler. Bu arada hastalanıp da geride kalanlardan birileri dedi ki: 'Şu kaçıp gidenler bizden daha hırslı imişler. Eğer biz de onların yaptığı gibi çıkıp gitseydik, biz de bu hastalıklardan ve afetlerden mutlaka kurtulurduk. Eğer yeniden veba salgını baş gösterecek olursa, onların çıkıp gittikleri gibi biz de çıkıp gideceğiz.'

Derken yeniden veba salgını baş gösterir ve bunun üzerine hepsi de o kasabadan ayrılıp uzaklaşırlar. Sayıları otuz küsur bin kişi idi. Bu kimseler söz konusu vadiden ayrıldıklarında vadinin alt kısmından bir melek ve üst tarafından da başka bir melek "hepiniz ölün!" diye seslendiler. Böylece hepsi helak olurken, cesetleri de çürüyüp gitti. Derken bir gün oradan Hizkil peygamber geçiyordu. Hizkil onların hallerini görünce, onların başında durdu ve durumlarını düşünmeye başladı. Bunun üzerine Yüce Allah kendisine: 'Onları nasıl dirilteceğimi sana göstereyim ister misin?' diye vahyetti. Hizkil peygamber de: 'Evet,' dedi. Bunun üzerine kendisine: 'Ey kemikler! Allah sizin bir araya toplamınızı emrediyor.' diye seslen, denildi. Derken kemikler birbiri üzerine uçuşup toplanmaya başladılar. Nihayet kemiklerin bir araya

toplanma işi sona erdi. Daha sonra Yüce Allah kendisine: 'Ey kemikler! Allah size et ve kanınızı giyinmenizi emrediyor.' diye vahyetti. Derken kemiklerin üzeri et sardı, damarları kan doldu. Sonra yine: 'Allah sizin ayağa kalkmanızı emrediyor.' diye seslen, diye vahyolundu. Onlar da hemen ayağa kalktılar. Böylece hepsi dirilince ayağa kalkarak şöyle demeye başladılar:

'Ey Rabbimiz! Seni takdis ve tenzih eder, sana hamd ederiz. Senden başka ilah yoktur, sadece sen varsın.' demeye başladılar. Böylece dirilmelerinden sonra dönüp kasabalarına gittiler. Ancak yüzlerinde onların daha önce ölmüş olduklarının emareleri, işaret ve belirtileri vardı. Daha sonra normal ecelleri, ölüm zamanları gelinceye kadar böylece yaşayıp kaldılar."

Ben de bu rivayete ek olarak derim ki; Celaluddin Suyûti, bu rivayetin Süddi tarafından olduğunu bildiği halde, konunun üzerine gitmemiş, kısa yoldan geçivermiştir. Oysa Süddi denen bu adam Kufeli Muhammed b. Mervan adında oldukça yalancı olan bir tefsir yazarı, müfessirdir. Nitekim İbn Cerir Taberi ve başkaları da böyle söylemişlerdir.

(Yoksa bu adam, Tabiûndan olup güvenilir bir adam da olan İsmail Süddi değildir. Gerçi Yahya b. Main bunun zayıf olduğunu söylemiştir.)

Bu kimselerin sayıları hakkında farklı farklı rakamlar verilmektedir. Bunlar en az sayısının dört bin kişi olduğu, en fazla yetmiş bin kişi olduğu rivayetleridir. Bunlar üzerlerinde ölüm izleri olduğu halde bir müddet bu şekilde yaşamışlar, üzerlerine giysi olarak ne giyerlerse hemen o giysi kefene dönüştüğü söylenmiştir. Bu hal onların soylarında da böyle devam etmişmiş.

Yine bununla ilgili olarak başka bir rivayet de bulunmaktadır. Bu rivayete göre İsrailoğulları krallarından biri, genel seferberlik için ordusunu savaşa göndermek ister, ancak askerler buna yanaşmazlar. Çünkü ordunun savaşmak üzere gideceği topraklarda veba salgını bulunmaktaymış. Bunun için oraya savaşmaya gitmek istemezlermiş. Bunun üzerine Allah kendilerini öldürmüş. Sekiz gün süreyle ölü olarak kalmışlar. Nihayet ölüler şişmeye başlamış. İsrailoğulları bu ölüleri gömmekten aciz düşmüş. Bu defa Allah onları diriltmiş. Ancak dirilmelerinden sonra üzerlerinde o kokuşmuşluktan bir iz kalmış ve tenleri kokuyormuş. Hatta diğer bazı hikâyelerde bu kokuşmuşluk onların soylarına da geçmiş. Bu kokuşmuşluk hali, o neslin tamamı yok olana dek hep öylece sürüp gitmiş. Yazıktır ki âlimler arasında halkı bu uydurulan yalanlara karşı uyaranlar oldukça az sayıda kimselerdir.

Üçüncü bir rivayet de şöyledir: Peygamber Hizkil, kavmini savaşa çağırdı; ancak onlar savaşmaktan kaçındılar ve korkmaya başladılar. Bunun üzerine Allah kendilerine ölümü gönderdi. Böylece içlerinden birçokları ölüp gittiler. Nihayet ölümden kurtulmak için bulundukları yeri, ülkelerini terk edip kaçtılar. Peygamberleri de onlara bedduada bulundu. Bu beddua üze-

rine Allah o kaçıp gidenlere ölümü gönderdi. Daha sonra peygamberlerinin bundan ötürü göğsü sıkışmaya, daralmaya başladı; Allah'a dua etti. Allah da onları diriltti. Ancak bu olay, ne Eski Ahit kitaplarında ve ne de başka kitaplarda bir peygamberin nübüvvetiyle ilgili olarak zikredilmedi.

Bunu da öğrenince, şimdi sana rivayet edeceğimiz şeyleri Üstad İmam Abduh'a kulak ver ve iyice dinle. Bu arada Kur'an'da yer alan sosyal bilimin gerçeklerini düşün. Düşün ki, Allah'ın Kitabı sayesinde doğru yolu bulma gerçeğini öğrenebilesin. Çünkü bu hidayet her asırda ve çağda, başkaları için tecelli etmediği, ortaya çıkmadığı halde Allah'ı bilenler için tecelli edip ortaya çıkıyor. Bu öyle bir Kitab'tır ki, onun hidayeti sonsuz, bilgileri bitip tükenmezdir. Doğrusu bu ümmet adeta bir yağmur gibidir. Bereket, hayır ve bolluk eğer onun başında elde olunmazsa bazen onun sonunda elde olunur. Nitekim sahih bir hadiste de böyle gelmiştir.[743]

Yüce Allah *"Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi?"* diye buyurmaktadır. Bu ayette yer alan soru ifadesi yani istifham, taaccüp ve ibret almak içindir. Dolayısıyla emir niteliğindeki bu hitap her kime ulaşırsa, hepsine yöneliktir. **"Rüyet"**, bilmek manasındadır. İbare, örnekleme yapmak için kullanılmıştır. Bu da bu işi görmeyen ve bilmeyenlere yöneliktir.

Ayetin takdiri yani değerlendirilmesi şöyledir: *"Ey Muhatap olan kişi! Senin bilgin şu ülkelerini terk edip giden ve kaçan insanların hallerini öğrenmene yetmedi mi? Oysa onlar 'Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gittiler.' Çünkü onların halleri, onlar için şaşkınlık ve hayret verecek durumdadır; sakın bunda herhangi bir cahillik yapmayasın."*

Doğrusu onların çokluklarıyla beraber, çok daha cesur olmaları ve cesaret göstermeleri haklarıdır. Bu cesaret ölüm korkusundan ötürü onları evlerini terk etmeye mecbur bırakmazdı.

Hocamız Üstad Abduh bu örnekle ilgili olarak diyor ki; İbn Kesir, kendi tefsirinde İbn Curayc ve Ata'dan rivayet ediyor: *"Bu bir meseldir; yoksa bir vakıanın kıssası değildir."*

---

743. Bu hadisin lafzı şöyledir: *"Ümmetimin durumu yağmurun durumuna benzer; başı mı yoksa sonu mu hayır ve bereketli olur, bilinemez."* Tirmizi, *Edeb*, B:81; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/130, 143; 4/319. Ben bu hadisi bu şekliyle manası yönünden zikrettim ve kitabın ilk baskısında *"Mutlak manada bu hadis sahihtir."* deyip geçtim. O baskıda hadisin tahricini yapmış değildim. Ancak ben onda müphem olan ezberime, hıfzıma dayandım. Sanırım ben o gün için hadisin kaynaklarına bakabilme fırsatını bulamadım. Tirmizi, bu hadisi Enes'ten şu lafızda rivayet etmiştir: *"Ümmetimin misali, yağmur misalidir; başı mı yoksa sonu mu hayırlıdır bilinemez."* Hafız İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*'de bu hadis hakkında şöyle diyor: *"Bu, Hasen bir hadistir, birçok geliş yolları vardır. Hadis bu geliş yollarıyla sahih derecesine varabilmektedir."* Devamla diyor ki; *"İbn Hibban da bu hadisi Ammar'dan rivayetle sahih olduğunu belirtmiştir."*

Kur'an, ülkelerini terk edip giden bu kimseler için sözü mutlak manada söylüyor ve onlar hakkında herhangi bir sayı vermiyor. Onların hangi ümmet olduklarını, ülkelerinin neresi olduğunu zikretmiyor; mutlak bir ifade olarak olayın kendisini ele alıyor. Eğer bizim için bunu bilmemizde bir hayır beklenseydi, Allah onu mutlaka, bize bir ikram olsun diye her şeyi açıklayan Kitab'ında haber verirdi.

Biz Kur'an'ı olduğu gibi alırız; İsrailiyatla ilgili olarak ona hiçbir rivayet, herhangi bir şey sokuşturmayız. Çünkü rivayetlerde ibret alınacak bir şey olmadığı gibi, bunun fazladan bir kemal getirdiği de yoktur.

Bu ayetin gelişi açısından, siyak bakımından ilk akla gelen şey; burada söz konusu olan kavim, sırf korktuklarından ve düşman saldırısından çekindiklerinden dolayıdır. Yoksa onların azlığı sebebiyle değildir. Çünkü sayıları binlerle anlatılacak manada çoktur. Ancak burada tek korku ve endişeleri ölümdür. Çünkü ölüm denen olay, korkaklar üzerinde korkma endişesini doğuruyor. Çünkü savaştan bu kaçış onlara, kendilerini ölümden kurtaracağını gösteriyor. Kaldı ki savaş bizzat ölüm nedenidir. Çünkü savaş yoluyla düşmanın boynunu vurmak mümkün olur.

Ebu't-Tıyb diyor ki:

يرى الجبناء أن الجبن حزم   وتلك خديعة الطبع اللئيم

"Korkaklar korkmanın kesin olacağını sanır;
Oysa bu, alçak tabiatın bir aldatmasıdır."

Üstad Abduh, Celaluddin Suyûti'nin *"Buradaki istifham, soru olayı şaşkınlık ve teşvik uyandıran manasındadır."* sözünü nakletti. Yani gerçek manadaki istifham, soru sorma olayının, Yüce Allah'tan olması mümkün değildir (mümtenidir). Bunun içindir ki Kur'an'da geçen soru ifadelerinin birçoğu ya inkâr manasında veya da tespit yani takrir manasındadır. Ancak buradaki istifham başka bir şey içindir. Bu da Hz. Peygamber için hayret oluşturan ve ona anlatılan kıssa bakımından özlem duyuran bir şeydir.

Mana şöyle olmaktadır: *"Senin ilmin veya bilgin şu ülkelerini terk edip gidenlerin halini öğrenmene yetmedi mi?"* Burada geçen *"rüyet"* yani *"görme"* ifadesi ilim-bilme manasındadır.

Burada *"Bilmedin mi?"* denmiyor. Bunun sebebi de, burada anlatılan şeyin gayet açık ve net olarak sona ermiş olmasıdır. Bu kadar netlikte gerçekleşip giden ve sona eren bir olay sanki baş gözüyle görülmüş gibi olmaktadır. İşte bu durumu bildirmek için *"Bilmedin mi?"* ifadesi zikrolunmuştur.

Ben de derim ki; burada geçen tabir gibi kıssanın olmuş olması şart değildir. Aksine bu gibi durumlar temsilî manada olan kıssalarda da geçerlidir.

Çünkü murat olunan şey, o kıssalar gibi vazıh ve açık olmada durumunun ona benzemesi ile o şeyin malum yani bilinir olmasıdır. Bu da adeta gözle görülmüş gibidir.

Bu örneklerden biri de bizim burada *"Fe"* ile *"Sümme"* atıf harfleriyle ve bu ikisi arasındaki farkla ilgili olarak dikkat çektiğimiz husustur. Çünkü diyorlar ki; Yüce Allah'ın ***"qâtilu"*** *(savaşın)* emri, istinaf yani yeni bir giriş cümlesidir. Çünkü *"Vav"* harfiyle başlayan bir cümle, yeni bir cümle hükmündedir. Yoksa irab açısından makabli ile bir ortaklığı olmadığı gibi atfın ona verdiği hüküm açısından da makabliyle bir müştereklik yoktur.

Üstad Abduh diyor ki: Bu durum, istinaf vavı ile başlayan cümle ile makabli arasında mana bakımından herhangi bir bağın ve münasebetin olmasına, arada bağlaç olan vav harfi gelmese de, irab bakımından bir müştereklik olmasa da yine de mani olmaz. Tıpkı durumun burada olduğu gibidir. Çünkü ayet birincisiyle açıklanmış olmaktadır ki, bununla hakikati savunmak açısından savaşın faydasını ortaya koymaktadır.

İkincisi de, hikmetini açıkladıktan ve buna olan ihtiyacı beyan ettikten sonra emredici durumdadır. İkisi arasındaki irtibat veya bağ buna duyulan şiddetli ihtiyaç sebebiyledir; yoksa ertelemek bunu kurtarmaz.

Hepsi kaçıp gittiler de bunun üzerine ***"Allah onlara 'Ölün!' dedi, öldüler."*** Yani Allah onları, düşmanlarını başlarına musallat kılarak öldürdü. Burada geçen emir, tekvinî manada yani *"Kun"*, *"Ol"* manasında olan bir emir olmadığı gibi teşriî manada olan yani bir hükmü ortaya koyan manada bir emir de değildir. Yani Allah'ın yaratmış olduğu mahlûklar hakkındaki kanunu geçip gitti. Yani onlara verilen ölüm sebebiyle ölüp gittiler. Bu da, onlar düşmandan kaçıp giderlerken, Allah'ın arkalarından muharip olan düşmanlarını başlarına musallat kılmasıyla gerçekleşmiştir. Düşman eliyle onları darmadağın etti, birçoklarını da öldürdü. Çünkü ayette, *"Onlar tekvin emrinin bir gereği olarak ölüp gittiler."* anlamını çağrıştıracak herhangi açık ve sarih bir ibare yoktur. Kaldı ki tekvin emri, her şeyden münezzeh olan Yüce Allah'ın iradesinden (meşiyetinden) ibarettir. Dolayısıyla bunun Allah'ın dilemesinden geri kalması, gecikmesi mümkün olmadığı gibi, ayetin bu kısmından sonra gelen ***"sonra onları diriltti."*** kavliyle ortaya konan sarahatten müstağni kalması da mümkün değildir. Çünkü diriltme olayı ancak ölümden sonra olur.

Burada söz konusu edilen tek tek bireyler değil, toplumdur. Çünkü murat olunan şey Yüce Allah'ın korkak olan ümmetlerle ilgili ilahi kanununun beyanı, sünnetinin açıklanmasıdır. Zira bu konuda sıradan olan kimseler savunulamazlar. Halkın örfünde ve nazarında ümmetlerin dirilmesinin ve ölümlerinin manası zaten bilinen bir husustur. Burada sözü edilen kavmin ölümünden kasıt, düşmanları tarafından kıstırılarak hayatlarına son ve-

rilmesi, ümmetlerinin bağımsızlığının yok olmasıdır. Hal böyle olunca da öyle bir ümmet veya toplum var mı yok mu sorusunun hiçbir değeri olmaz. Çünkü yok hükmünde kabul edilir. Zira birlikleri ortadan kaldırılmış ki, artık bir araya gelip toplanmaları da kolay değildir.

Böyle bir toplumdan arda kalan bireylerse bundan böyle egemen toplumun emrinde ve onlara boyun eğerek hayatlarını sürdürürler ve onlar arasında varlıklarını yitirip giderler. Artık kendi varlıklarına ve benliklerine dair bir şeyleri kalmamıştır. Onların varlığı, egemen olan ve kendilerini yenen toplumun varlığına bağlıdır, varlıkları başkalarının varlığı ile kaimdir.

"Yeniden dirilmeleri" demek ise; yeniden bağımsızlıklarını kazanmaları, benliklerini elde etmeleri demektir. Bunun böyle olması insanların başına gelen felaket ve musibetlerin aslında Allah'ın bir rahmeti olmasının gereğidir. Bu suretle onlar edeplendirilerek hizaya getirilmiş olmakta; ahlâki kirlenmişlikten ve kötü huylardan böylece kurtulabilme imkânını kazanmış olmaktadırlar.

Allah bu kavme korkaklığın, korkunun, dağılmanın ve rezilliğin acı akıbetini, onlara tattırdığı acıyla gösterdi. İşin farkına varmalarını sağladı. Bunun üzerine toparlanıp yeniden birliklerine kavuştular; bundan böyle aralarındaki bağları sağlamlaştırdılar. Nihayetinde de yeniden güçlü bir şekilde birlik ve kuvvetlerini kazandılar. Artık izzet buldular, güç kazandılar; nüfus oranları da artmaya başladı. Bu sayede başkalarının boyunduruğu altına girmekten, zillete düşmekten, kul ve köle olmaktan kurtuldular da bağımsızlığın izzetine erdiler ve saygınlık kazandılar.

İşte ümmetlerin dirilmeleri ve ölümleri demek bu anlama gelmektedir. Bir ümmet zulüm ve haksızlık ederek ölümünü hazırlar; bir diğeri de başkaları tarafından ezilir, zillet altına girer ve adeta ölmüş gibi olur. Çünkü bunlar sergiledikleri işlerle diri olan, yaşayan bir toplumun sergilemesi gereken işleri sergilemez, o türden herhangi bir iş yapmazlar. Yani birliklerini koruyan, varlıklarını devam ettirecek, özlerini koruyacak olan özelliklerini yitirirler. Oysa bunlar ümmet mensuplarının birlikteliği ile, tek vücut gibi birbirleriyle kenetlenmekle sağlanabilir. Ümmetten geride kalanlar, atalarının başlarına gelenlerden kendilerine ders çıkartırlar ve böylece kaybettiklerini yeniden kazanabilmenin yollarını, kalkınmanın çarelerini ararlar. Geleceğe karşı hazırlıklı olmanın ve kabiliyetlerini geliştirmenin çarelerine başvururlar. Düşmanlarının kendilerine yaptıklarından ders çıkarırlar, öğrenmeleri gerekenleri onlardan öğrenmiş olurlar. Düşmana karşı nasıl bir savunma ve taktik içine girmeleri gerektiğini de düşmanlarından öğrenmiş olurlar.

Hz. Ali der ki, *"Kılıcın etkisi her zaman bakidir."* Yani ölü toplumlar o kılıç/silah gücü sayesinde yaşarlar. Ölüm de yaşam/kalım da bütün toplumlar için geçerli olan iki gerçek vakıadır. Çünkü biz bu gerçeği Kur'an'ın izlediği üs-

luptan öğreniyoruz. Nitekim Kur'an indiği dönemde, geçmiş atalarıyla ilgili olarak İsrailoğullarına şu şekilde seslenmektedir:

"Hatırlayın ki, sizi, Firavun taraftarlarından kurtardık."[744]; *"Sonra ölümünüzün ardından sizi dirilttik."*[745] İşte bu ve benzeri örnekler bunu dile getirmektedirler.

Biz de burada deriz ki; bu hitaptaki hikmet ve incelik, ümmetin birliğinin ve mensuplarının birbirleriyle dayanışmalarını, izledikleri yol bakımından birbirlerine etkilerini ortaya koyuyor; hatta onları bu halleriyle sanki hepsi tek bir kişiymişler gibi bir duruma getiriyor. Bu manada bir araya gelen her cemaat adeta ortak bir uzvu, organı ifade eder. Etkin olan ve çalışmasını sürdüren bu organın bireyleri kesilip ayrılsa bile, bu durum o şahsın yapmakta olduğu işle alakalıdır. O organ parçalanmadan önce nasıl idiyse, kesildikten sonra da aynen varlığını devam ettirebilir. Ayrıca bir uzvun kesilmesi, şahsın bütünüyle çalışamaz hale gelmesi gibi bir duruma yol açmaz. Nitekim bu kullanım Arapların diğer ifadelerinde de geçerli olan bir kullanım biçimidir.

Mesele, şöyle denir: *"Biz filan oğullarına hücum ettik; nihayetinde onları bitirdik veya üzerlerine gittik. Daha sonra onlar toparlandılar, birlikteliklerini yeniden sağladılar da bizim üzerimize saldırıya geçtiler."* Bu ise, ancak onların yok olanlarından sonra geride kalanlarının saldırıya geçmesi manasındadır.

Derim ki: İster şahıslarla ilgili olsun, ister ümmetlerle alakalı olsun mutlak manada değerli olan manevi yaşamlarından söz edilmesi yani yaşayan adam veya toplum olarak gösterilmesi, bunun zıddı olan ölümlerinden de yine bunlar için ölü adam veya ölü toplum olarak ifade olunması, aslında Kur'an'da kullanılan ve alışılagelen bir ifade tarzıdır. Bu durumu Yüce Allah'ın şu ve benzeri ayetlerinde de görebiliriz:

"Ey İnananlar! Hayat verecek, sizi dipdiri ayakta tutacak şeylere çağırdığı zaman, Allah'a ve Rasûlü'ne uyunuz."[746]

Yine Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir ışık verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu? İşte kâfirlere, yaptıkları böyle süslü gösterilmiştir."*[747]

Şimdi bu ayette, ölüm ile emretme konusunu ülkeden çıkarılma üzerine atfedilmede kullanılan tabire veya ifadeye bir dikkat et hele! Buradaki bağlaç yani atıf edatı *"Fe"* harfiyle yapılmıştır. Bu edat da yok oluşun, helakin düşmandan kaçışa bağlandığını göstermekte ve buna delalet etmektedir.

---

744. Bakara, 2/49.
745. Bakara, 2/56.
746. Enfal, 8/24.
747. En'am, 6/122.

Hayatiyetlerini de ileriye dönük olarak bir mana ifade eden ve buna delalet eden *"Sümme"* edatı ile atıf yaparak göstermiştir.

Çünkü ümmet, belanın kendi başlarına geldikten ve bağımsızlıklarını alıp götürdükten sonra hangi sebepten ötürü geldiğini anlarsa, bu sebepten dolayı kaçırıp da kaybettiklerini yeniden elde edebilmesi veya kazanması kolay olmayacaktır. Kayıplarını telafi edebilmesi için mutlaka aradan oldukça uzun bir zamanın geçmesi gerekir.

Burada Üstad İmam Abduh'un yaptığı tespit, beliğ olan Kur'an nazmının ona sağladığı ve hikmet dolu sünnetlerin de desteklediği gerçektir. Oysa doğal olan ölüm, sünnetullah gereği ve Allah'ın Kitabı'ndan da öğrendiğimiz kadarıyla tekrarlanmaz. Çünkü Allah şöyle buyurmaktadır: *"İlk tattıkları ölüm dışında, orada artık ölüm tatmazlar."*[748] Yine şöyle buyrulmuştur: *"Bizi iki defa dirilttin."*[749] İşte bundan dolayıdır ki, bazıları buradaki ölümü bir tür sekte ve şiddetli baygınlık olarak tevil etmişlerdir ki, bu manadaki bir ölüm ile can, bedenden ayrılmaz.

Abduh bu konuda şöyle demişti: İşte bu, akla ilk gelen şeydir. Yani İsrailoğullarının bazı kıssalarına olayı uygulayabilmek adına Kur'an bu tür zorlama yorumlara tabi tutulmamalıdır. Çünkü Kur'an, bu ayette de ölen binlerce kişinin İsrailoğullarından olduğunu söylemiyor.

Varsayalım ki bazılarının iddia ettiği gibi bu kimselerin veba salgınından kaçtıkları doğru olsun. Her halükârda onların kıssalarına burada yer verilmesinin nedeni, ölümden kaçışın olamayacağını açıklamak içindir. Bu durumda da bizim için onların yeniden dirilmelerine dair yapılan tefsire veya yoruma *"Onlardan arda kalanlar da bundan sonra üreme yoluyla çoğaldılar; ümmet de bu yolla güçlü olarak yaşayıp ayakta kaldı."* gibi bir alternatifimiz olamaz.

Çünkü ayetin kendisinden sonra gelen konuya, onunla bağlantılı olarak bir hazırlık yapmasının sahih olabilmesi buna bağlıdır. Oysaki Yüce Allah, öldürülmemiz, sonrasında da yeniden hayata kavuşturulmamız, diriltilmemiz amacıyla bize savaşmayı emretmedi. Yani bu, dünya hayatında bizden öldürülenlerin, ölümlerinden sonra yeniden bu dünyada dirilmek manasında olan bir ölüm demek değildir.

*"**Şüphesiz ki, Allah, insanlara karşı lütufkârdır.**"* Yani Allah ölümleri sebebiyle yeniden hayata kavuşturmakla bütün insanlara karşı lütuf sahibidir. Çünkü Allah musibetleri, büyük felaketleri, gayret ve azimleri dirilten, yeniden hayata kavuşturan bir sebep kılmıştır. Nitekim israfa ve lükse kaçmaya sebep olan endişe, korku ve benzeri kötü ahlâki özellikleri de ümmetlerin

748. Duhan, 44/56.
749. Gafir/Mü'min, 40/11.

zayıflama sebebi kılmıştır. Bir ümmetin gücünü kaybetmiş olması, zayıflaması, güçlü olan bir ümmetin onların üzerine saldırılması, bağımsızlıklarının ortadan kaldırılması için bir sebep kılınmıştır. Hadde tecavüz etme ya da sınırı aşma olayını da, saldırıya uğrayan toplumun içinde gizli kalmış olan güçleri yeniden uyandırmaya ve canlanmaya sebep kılmıştır. Kaldı ki Yüce Allah, böyle bir duruma düşen bir topluma, daha önce kendilerine bu türden durumlar için vermiş olduğu, lütfettiği manevi güçlerini harekete geçirmeleri için bu ezilmişliği de onlara bir sığınak olmaya sebep kılmıştır. Ki bu sayede toplumların üstün bir hayatla yeniden dirilmelerini ve bu vesileyle Allah'ın bu noktadaki fazlı ve ikramının ortaya çıkması istenmektedir.

Üstad Abduh diyor ki: Burada bu ayette geçen *"fadl"* kelimesinden murat, genel manadaki bir fadl/ikram, lütuf ve ihsan demektir ki, buna *"Fadl-i Amm"* denir. Bu da Yüce Allah'ın, düşmanlardan gelen saldırı sebebiyle halkın öldürülmesini, düşman sebebiyle cezalandırılmasını belli çağrışımlar yaptıran eski yapıları yıkması mesabesindedir. Oysa insanların zaruri manadaki ihtiyaçları o binalara, yapılara bağlıdır. Hiç kuşkusuz bu durum, insanın gayretini yeni binalara yönlendirir, yeni yapılara çevirir. Bu da ümmet için yeni bir hayata sebep olur. Bu yeni hayat ümmetlerin ahlâkını bozar; ahlâkı bozulan bir toplum da kötü işler yapmaya başlar.

Allah da ahlâk bakımından bozulmuş olan toplumlara türlü felaketler ve musibetler verir ki, kendilerinden sonra gelecek olan nesiller edeplensinler, hizaya gelebilsinler. Bundan böyle fesadı ve bozgunculuğu ortadan kaldırsınlar da salahı sağlayan bir ortam hazırlasınlar. Çünkü ümmet içerisinden helak olup gidenler, yok olanlar, bir bedende kangren olmuş organa benzerler. Bütün bedenin kurtulabilmesi için doktor, kangren olan organı kesip atmak zorundadır. Kim bu ilahi tokadı ve edeplendirmeyi kabul etmezse, Allah'ın yeryüzündeki adaleti onu ortadan kaldırır. Çünkü *"zalimler için hiçbir yardımcı yoktur!"*[750] Kaldı ki bu, Kur'an'ın açıkladığı sosyal hayatın kanunlarından bir kanundur. Ama insanlar bir aymazlık içindedirler. Bunun içindir ki, Allah, şöyle buyurmaktadır:

"Fakat insanların çoğu şükretmez." Yani onlar bu nimetin hakkını bilip takdir etmezler. Açıklanan bu kanundan da yararlanmak istemezler. Yani halkın geneli gaflet ve cehalet içinde bocalayıp durmaktadır. Çünkü Rabbinin bundaki hikmetini bilmemektedir. Öyleyse, ey mü'minler! Sakın böyle olmayın. Aksine size inenden ders çıkarın, ibret alın, kâinatta meydana gelen ve gelebilecek olan her olaydan yararlanabilmeniz için edebinizi koruyun. Birtakım işlerde ve konularda herhangi bir tefrit, aşırılık sizden meydana geldiğinde, hatta başınıza gelen belalardan bile kendiniz için bir ders çıkarın.

---

750. Bakara, 2/270.

Unutmayın ki, düşman karşısında korkaklık göstermek, savunmaya geçmemek, kaçmak suretiyle hezimete uğrayarak Müslüman yurdunu düşmana teslim etmek, rezalet getiren, ar ve namusu ortadan kaldıran, her türlü kötülükle kuşatılmış olan bir ölüm demektir.

Tertemiz olan en değerli hayat, saldırgan ve hadde tecavüz eden düşmana karşı dinî hayatı korumaya bağlıdır. Din ve toplum bakımından sakın ola ki cemaatinizi korumada kusur işlemeyin, bir yanlış yapmayın!

"Allah Yolunda Savaşın" Emrinin Mahiyeti

"Allah yolunda savaşın ve bilin ki Allah, her şeyi işitir ve bilir." Allah yolunda savaşmak demek, Allah'ın kelimesini, dinini ve şeriatını yüceltmek, dini için güven ortamını sağlamak ve O'nun davetini yaymak, O'nun taraftarlarını savunmak uğruna savaşmak demektir. Çünkü haklı olmalarına rağmen yenilgiye uğramamaları buna bağlıdır. Davalarını açıkça ortaya koymaktan menedilmemeleri de bununla sağlanır. Çünkü bu, din adına savaşmak açısından çok daha genel bir durumdur. Zira bu türden bir savaş, dini müdafaayı, dini davet konusunu himaye etmeyi ve ülkemize ve birliğimize göz dikenlere kaşı savunmaya geçmek gibi bütün bunların tamamını kapsar. Yani ülkemize göz koyup da saldırıya geçen ve ülkemizi ve varlığımızı, yeraltı ve yerüstü zenginliklerimizi yağmalamaya, ülkemizin bereketli topraklarını ellerine geçirerek sömürmeye çalışanlara karşı savaşmak da Allah yolunda savaşmak kavramı içinde değerlendirilir. Yahut da azgın ve saldırgan düşman zillet içinde yaşamamızı amaçlıyorsa, bağımsızlığımıza göz dikmişlerse bunlara karşı da gerekeni yapmak Allah yolunda savaşmak manasındadır. Hatta bütün bu saldırılarda düşmanın amacı, aramıza din açısında fitne sokuşturmak gibi bir amacı olmasa bile, bizim, düşmanların tüm saldırılarına ve saldırganlıklarına karşı vereceğimiz her savaş, Allah yolunda savaş kavramı içerisinde değerlendirilir.

Çünkü bu emir, mutlak manada olan bir emridir. Sanki burada bize şöyle bir emir verilir gibidir: Düşmana karşı cesaretin ve gücün her çeşidiyle donanmamız isteniyor. Bu, güç, kuvvet, izzet vb. her türden silahla donanmayı kapsamaktadır. Çünkü haklarımızı korumamız buna bağlıdır; saygınlığımız, namus ve iffetimizin korunması bununla mümkündür. Dinimiz açısından hesaba çekilmemek ve dünyamız bakımından tuzağa düşürülmemek için kendimizi düşmana karşı gücün her çeşidiyle hazırlamamız gerekir. Hem dinimiz-ahiretimiz ve hem de dünyamız bakımından güçlü ve onurlu olarak yaşamamız bununla mümkündür. Her iki cihan saadeti için yakışık olanı da budur.

Sakın hiç kuşkun olmasın! Onların hallerinden ders çıkarmamız için Allah onları bize doğru sevk etti; onların ölümleriyle olsun, hayatta kalışla-

nıyla olsun, bu yoldan bize ilahi olan kanunu hatırlattı. Yoksa Allah *"Onlar, din için öldürüldüler ve öldürdüler."* diye bir şey söylemedi. Oysa asıl savaş, hakkı korumak adına yapılan savaş olduğu gibi, hakikati korumak için de savaşmak gerekir. Çünkü bunların hepsi de Allah yolunda cihat etmek, savaşmak manasındadır.

Celaluddin Suyûti'nin bu ayette yer alan *"Allah yolunda savaşı"*, *"Allah'ın dinini yüceltmek için savaşmak"* olarak yorumlaması, elinde herhangi bir delil olmaksızın mutlak olan bir ifadeyi mukayyet hale getirmektir ve amm yani genel olan bir ifadeyi tahsis etmektir. Oysa fakihlerin ittifakına göre, eğer bir düşman İslam ülkesine girerse, o düşmanla Müslümanların savaşmaları farz-ı ayndır.

Yüce Allah bu emirden sonra bize, her şeyi işiten ve her şeyi bilen olduğunu hatırlatıyor. Bu hatırlatmayı da, ileride kendi adımıza, kusurlarımızdan ötürü, zamanında ve yeri geldiğinde emrine tutunmadığımız ve emrinin gereğini yapmadığımızdan ve yapmamız gereken bir işi yapmak zorunluluğuna düşmeden önce onunla ilgili hazırlıkları yapmadığımızdan ola ki özür dilemeye kalkışırız diye yaptığı murakabe ve denetim açısından bizi uyarmaktadır. Yine bize, kendisinin, korkakların kendilerini yaptıklarından ötürü mazur sayılmaları konusundaki özürlerini işittiğini bilmemizi de emrediyor. Şöyle ki; *"Ne yapmalıyız? Elde avuçta bir şey yok ki..! Allah'tan başka bu sıkıntıyı önleyecek bir güç de yoktur. Bizim de bu işte elimizden gelen bir şey bulunmamaktadır. Eğer elimizden yapabilecek bir iş gelseydi, biz burada oturup beklemezdik..."* Doğrusu tam böyle bir zamanda bu tarz sözler söylemek korkaklığın belirtisi olmaktan öteye geçmez. Evet, bütün bunlar korkaklık sebepleridir, bundan dolayı duyulan üzüntüdür. Oysaki bunlar ehli nezdinde sadece oyalanmaktan ve mazeret ileri sürmekten ibaret olan şeylerdir. Allah katında ise bunlar günah, vebal ve iftira türünden şeylerdir.

Aslında bu söylenenler bizatihi hak olan şeyler değildirler; fakat hak ile batılın sürdürülmesi ve devamı istenmektedir. Şunu da bilmeliyiz ki, psikopatların ve imanları zayıf olanların ne tür hilelere ve tuzaklara başvuracaklarını da çok iyi bilir. Hatta düşmana karşı hazırlık yapmaktan, müdafaaya girişmekten kaçışlarını da bilir. Biz bu gerçekleri bilir ve kendi kendimizi bu bağlamda hesaba çekecek olursak, diliyle özür dileyen ve davranışlarıyla gerekçeler ileri sürenlerin aslında Rabbini, kendilerini ve toplumlarını da aldattıklarını çok iyi anlar ve öğreniriz.

Üstad Abduh yukarıda geçenlerin durumları ve benzerleri hakkında diyor ki: *"İnsanların birçokları kendi kendileriyle alay ediyorlar ama bunun farkında değiller. Çünkü adam alışageldiği vehme dayalı şeyleri tasdik edip duruyor. Aslında böyle bir hal, zillet damgasıyla damgalanmış ve şekavet çadırı kendilerini kaplamış olan rezillerin gürültü ve patırtılarından ibaret olan bir durumdur.*

Hakikatlerin bu gibilerinin üzerinde bırakmadığı etkiyi işte bu türden vesveseler onlarda bırakır.

Yüce Allah bizim de bu gibilere benzemememiz için bizi uyarmakta ve bize kendisinin her şeyi işiten ve her şeyi en ince detaylarına kadar bilen olduğu gerçeğini hatırlatmaktadır. Çünkü O, aldatılamayacağı gibi, O'na hiçbir şey asla gizli de kalmaz."

Biz de diyoruz ki; bu hatırlatma ancak öğrenmeyi emretmekle sağlanabilir, yoksa mücerret manada söz söylemekle veya teslimiyet göstermekle olamaz. Kim Allah'ın her söyleneni işittiği ve her yapılanı bildiği konusunda doğru ve gerçekçi bir bilgi öğrenirse, bu manada bir ilim sahibi olursa, buna göre kendisini hesaba çeker ve bu konuda kendi konumunu kendisi tartışabilir. Her kim kendi kendisini hesaba çeker ve bunun tartışmasını yaparsa, bu durumda nerede ve ne zaman nasıl bir kusur işlediğini, nasıl bir yanlışa düştüğünü görür ve bunun için neleri kaçırdığının farkına varır da, bu konuda paçalarının sıvanması gerektiğini, kaybettiklerini yeniden kazanması için neler yapması icap ettiğini hemen kavrayabilir. Bununla da kalmaz, gelecek olan şeylere de hazırlıklı olmaya bakar. Eğer sen bir kişinin paçaları sıvadığını görecek olursan, bu durumda o kişinin gerçekten bilen yani âlim biri olduğunu da bilmelisin. Kimin de bu konuda kusurlu davrandığını görecek olursan, onun da gururа kapılmış, günaha batmış biri olduğunu bilmelisin.

مَّن ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ
وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿245﴾

245- Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç verecek yok mu? Darlık veren de bolluk veren de Allah'tır. Sadece O'na döndürüleceksiniz.

Savaş hakkı savunmak, hakikati korumak için yapılır. Bu da savaş yapabilmek ve savaşla ilgili teçhizatı alabilmek, hazırlık yapabilmek veya savaşmak için askerlikle ilgili her ne gerekiyorsa, onları sağlamak için mal harcanmasını gerekli kılar. Bu konuda köylü, şehirli, bedevi ve medeni ayrımı yapmanın da bir manası yoktur. Mesela bedeviler arasında bir savaş çıkmış olsa, savaşla ilgili tüm teçhizatı hazırlaması için bu sorumluluk sadece kabile reisine düşmez. Aksine savaşa katılacak olan herkesin -durumları ne olursa olsun- savaşla ilgili araç ve gereçlerini, ihtiyaçlarını bizzat kendisinin hazırlaması gerekir. Bunun için her birey kendisiyle ilgili teçhizatı sağlamakla bizzat kendisi sorumludur; kendi mal varlığından bunun için gerekli har-

camayı bizzat yapacaktır. Hatta durumları bunun için müsait olmayanlara, kavminin fakir ve yoksullarına da maddi ve manevi yardımda bulunacaktır; mallarından onlar için de harcama yapacaklardır.

Ancak, çağdaş devletlere gelince; bunlarda çölde yaşayanların, köy ve mezra hayatını sürdürmekte olanların ihtiyaç duyduklarından çok daha farklı ihtiyaçları bulunmaktadır. Bunlar da savaşmak, güçlerini toparlamak, saldırıya geçmek için hazırlık yapmak zorundadırlar. Çağdaş devletlerde savaş/savunma harcamaları çok ileri denecek düzeyde artmış bulunmaktadır. Çünkü askerî savaş cihazları ve silahları farklılık göstermiş, bu alanda birçok yenilikler ve icatlar ortaya konmuş, bunun için de çok büyük harcamalara gerek duyulmuş ve duyulmaktadır. Günümüz savaşları, savaş sanatlarına, savaşla ilgili gelişen yeni teknik ve elektronik bilgilere, uzayla ilgili her manadaki savaş ilimlerine ihtiyaç oluşturmaktadır. Bu gibi alanlarda yeterli askerî donanıma ve güce sahip olmayan devletler her an yok olmaya mahkûmdurlar.

İşte bunun için Yüce Allah savaş olayını emretmekle buna dikkat çekmiş bulunmaktadır. Bu alanda maddi-manevi tüm gücün ortaya konmasını, mali harcamada bulunulmasını emir buyurmaktadır. Burada sözü edilen *"mal"*dan kasıt, savaş için elverişli ve uygun olan ve bu manada değerlendirilebilen ve dinin varlığını ve konumunu yükseltecek olan *"her türden yardım"* demektir. Ümmetin varlığını koruyan ve saldırgan düşmanların tehditlerini ve saldırılarını engelleyen, dünyada Müslümanların varlığını ve konumunu yükselten her manadaki fedakârlık ve yardım bu kapsamdadır.

Allah'a Borç Vermek ve İnfak Adabı

Bu manadaki bir infakın ya da harcamada bulunmanın, insanların özleri üzerinde etki edebilecek, orada yerleşebilecek bir ifade ve ibare ile Allah yolunda verebilmenin hükmü; insanın bütün himmetini ve duygularını o noktaya yoğunlaştıran üslubu, cömertçe elleri açmanın ifadesi, ***"Allah'a güzel bir borç verecek yok mu?"*** diyerek yankı bulmuştur.

İşte bu ibare, soyut manadaki savaş emrini vermekten çok daha etkili, hatta savaşın hikmetini açıklayan bir ifadeyle birlikte bir emrin verilmesinden de çok daha tesirli olan, hatta ve hatta savaşın dinî hayatı ve varlığı koruma bakımından faydalarına değinmekten de öte bu ifadenin tesiri çok daha büyüktür.

Burada bu türden bir ifade ve üslubun benimsenmiş olmasının sebebi, Üstad İmam Abduh'un da tespit ettiği gibi, genelde halkın, kamuya ait hizmetlerde mali yardımda bulunma, harcama yapma konularında bir çekimserlik, bu gibi yerlere yardımda bulunma duygusundan uzak olmasıdır. Bunun için de bu gibi hizmetlere olan rağbet oldukça azdır. İnsanlar, yardım

konusunda bireylere, kişilere bizzat yaptıkları yardımlarında duydukları hazzı ve lezzeti kamu hizmetlerindeki yardımlarında hissedememektedirler.

Bu nedenledir ki bu gibi hizmetlerde insanların yer alması için mutlaka teşvik konusunda aşırılığa gidilmelidir ki, zengin olanlar mallarından bir kısmını, birlikte yaşamakta oldukları bireylere harcarlarken, bununla birlikte hizmet verilecek birçok alanlara da yardımda bulunabilsinler. Örneğin, acı çeken ve ihtiyaç içinde kıvranan kimseleri, umutsuzluk içinde kıvrananları gördüğünde onların acılarını dindirmek; fakir ve yoksulların kendilerine karşı haset ve kin beslememeleri için yardım etmek suretiyle onların haset ve kinlerinden sakınmak; kötülerin kötülüklerinden kurtulabilmek, onların saldırı ve tecavüzlerinden güvencede olabilmek için yardımda bulunulmalıdır. Yine, veren elin değerini ve hazzını tadabilmek, bunun insanlar üzerinde ne kadar büyük bir etki bıraktığını görmek; yardımda bulunanlara saygıyla ve teşekkürle karşılık vermek, onları sevip saymak hep bu anlamda değerlendirilir.

Çünkü cömert olan kişiler herkes tarafından sevilirler. Onların cömertliklerinden ister yararlananlar olsun, ister olmayanlar olsun, hepsi tarafından saygı görürler. Nitekim yakın ve uzak akrabaya, komşulara yardımda bulunmak gibi işlerde nefis daha bir mutlu, daha yücedir. Nefislerdeki acıları dindirip şifaya kavuşturmak bu sayede çok daha güçlüdür. Keza komşunun veya bir yakının acısı senin acın demektir.

Sıkıntı içerisinde ve umutsuzca yaşayanlar arasında insanın yumuşak olması, mutsuz olanlar arasında da mutlu gözükmesi insan için pek de uygun düşmez. Çünkü bütün bu anlatılanlar açısından bireylere malı verip harcamada bulunma eyleminde nefs için bir haz, bir istek vardır. Bu da kişi için Allah'ın emrine bağlanmayı kolaylaştırır. Bazen de bu gibi yardımlara riya ve gösteriş de girebilir; kimi zaman Allah'a yakın olmaya ve kulluk görevini yapmaya aykırı olan *"desinler"* ve *"duysunlar"* gibi bir isteği de içerebilir.

Ancak burada söz konusu edilen mali harcama ile murat olunan şey, dini savunmak ve Allah'ın kelimesini yüceltmek için yapılacak olan mali harcama ve infak demektir. O, dinin mensuplarının haklarını korumak adına yapılacak olan harcamadır. Aslında bu sayılanlardan hiçbiri nefsin hoşuna gitmez ve kolay da gelmez. Çünkü bu sayılan konularda infakta bulunmak demek, nefsin sevip de ayrılmak istemediği maldan ayrılması demektir. Bu, nefsin hiç de hoşlanmadığı bir şeydir.

Meğerki yapılan mali harcama açıkça yapılan bir teberru ve bağış türünden olsun ve bu bağışın da birtakım görevliler ve yetkililer tarafından toplanması üstlenilmiş olsun. Yahut da bu mallar bizzat devlet yetkililerinin veya da sultanların emirleri gereği toplanmış olsun. Bunun içindir ki sadece Yüce Allah'ın rızasını gözeterek kamu hizmetlerinde kullanılmak üzere

mal varlığından yardımda bulunan ve harcama yapanların sayıları oldukça düşüktür. İşte bu bakımdan bu gibi hizmet yerlerine yardımda bulunma hususu, üzerinde sıkça durulması ve yeri geldikçe de desteklenmesi gereken bir şeydir. Bu gibi yerlere yardımı teşvik için her fırsatta ve her yerde bunu yapmak icap eder.

Bu anlatılanlarda söz konusu bu ayetin etkisinin görülmesi bakımından amaçladığı şeyin anlaşılması, idraki söz konusu değildir. Özellikle de Yüce Allah'ın, ümmetlerin ölümü ve dirilmesi konularında ilahi kanunu açıklamasından sonra bunun yerini ve konumunu unutmamak lazımdır.

Senin için yeterli olan husus şudur; Yüce Allah senin bu gibi hizmetlerde yaptığın harcamalarını sanki senden borç almış manasında değerlendirmektedir. Çünkü Yüce Allah, âlemlerden müstağnidir; hiçbir kimseye ve varlığa muhtaç değildir. Zira göklerde ve yerde olan her şey O'nun olduğu gibi, bunlar arasında yer alan her şey de Allah'ın mülküdür. Ancak Yüce Allah bu harcamaları, yine onların ihtiyacı adına onlar için borç alıyor gibi göstermektedir.

Kaldı ki Yüce Allah böyle bir şeyi talep ederken de, bir soru ifadesiyle talepte bulunuyor ki; bu, büyüklük ve azamet için kullanılan bir ifadedir. Bu, *"Kim, kendisine önemli biri çıkıp geldiğinde pek nadir görülebilecek olan şu davranışı yapabilir, başarabilir?"* denmesi gibi bir ifadedir. Mesela, *"Kim filan krala kadar uzanıp gidebilir?"* denilir. Yahut da *"Kim şu işi yapar ve başarırsa onun için şöyle bir ödül vardır..."* denmesi gibi. Çünkü bir iş eğer önemliyse, çok büyük ve ağır bir yük ise, başarılması çok zor ise, o işe kalkışacak olanların sayısı da az olur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"İzni olmadan O'nun katında kim şefaat edebilir?"[751] Yine bir başka ayetinde de Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: *"De ki: Allah size bir kötülük dilerse, O'na karşı sizi kim korur?"*[752]

Mesela yazın kavuruculuğunda bayıltıcı sıcak yüzleri yakıp karearttığında *"Kim bu soğuk bardaktan su içebilir?"* gibi bir soru sorulmaz; çünkü böyle bir ifade yersiz olur.

Kaldı ki Yüce Allah, söz konusu bu ayette, sadece kişinin yardımını borç alma olarak isimlendirmekle ve bunu soru tarzındaki bir ibare ile sunmakla yetinmemiş, buna ilave olarak bir de ***"Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için"*** diye buyurmuştur. Çünkü burada sözü edilen borç alma olayı, herhangi bir kimseye, daha sonra *"senin ona verdiğinin mislini geri ödemesi şartıyla mal vermen"* demektir. Özellikle, ifadenin ***"borç"*** kelimesiyle aktarılması da, borcun kaybolmayacağı, borç alınan şeyin mutlaka ödeneceği

751. Bakara, 2/255.
752. Ahzab, 33/17.

gerçeğinden hareketle bu ifadeye yer verildiğini düşündürmektedir. Ancak bu da, burada durumun gerektirdiği gibi teşvik konusunda yeterli değildir. Yanı sıra ayrıca şu ifadeye de yer verilmektedir: *"Verilecek olan sadece borç olarak alınan şeyin misli değildir; buna bağlı olarak sınırsız anlamda kat kat fazlasıyla, kendisine ödeme yapılacağı gerçeğidir."* Nitekim başka bir yerde de şöyle buyrulmaktadır: *"Siz hayır yoluna ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir."*[753]

Bu da burada bu gerçeği ve iki durum arasındaki farkı ve ayrımı anlaman ve bilmen bakımından yeterlidir. Her iki durumda da insanlar arasındaki farklı konuları anlaman açısından da kâfidir. Doğrusu sen insanları, teşvik konusunda hep bu tekit ve teyit karşısında bulacaksın. Çünkü kamu hizmetlerine ve işlerine mali yardımda bulunacak olanların sayıları oldukça azdır. Nitekim Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: *"Kullarımdan şükredenler azdır."*[754]

Muhammed Abduh diyor ki: Yüce Allah, âlemlere asla muhtaç değildir. Zatı için ve hiçbir şeye ve o şeylerin gücüne ihtiyacı yoktur. Keza belli bir cemaate de muhtaç değildir ki, onlardan ödünç alsın. Bu durumda bu ayette geçen *"borç"* ifadesinin mutlaka doğru bir yorumu olmalıdır. Yani üslubun içerdiği teşvik bakımından farklı bir manasının olması gerekir. O halde bu farklı olan yön ve yorum ne olabilir? Nitekim bir hadiste şöyle geçer:

"Fakirler, Allah'ın zenginler tarafından ihtiyaçlarının karşılanmasını gerekli kıldığı Allah'ın ihtiyaç sahibi olan kullarıdır."[755]

753. Sebe, 34/39.

754. Sebe, 34/13.

755. Üstad Abduh burada dilden dile dolaşmakta olan şu hadise işaret ediyor: *"Fakirler, Allah'ın ayalıdırlar. İnsanlardan Allah tarafından en çok sevileni, ailesine en çok faydalı olanlardır."* Bu hadisi, *Müsned* isimli eserinde Ebu Ya'la ve Enes'ten Bezzar, İbn Mesud'dan da Taberani şu lafızlar rivayet etmişlerdir: *"İnsanların tamamı, Allah'ın ayalıdırlar. Bunlar arasında Allah tarafından en çok sevileni de ailesine en çok faydalı olanıdır."* Nitekim *Kenzu'l-Ummal* isimli eserde de böyle geçmektedir. Celaluddin Suyûti, *el-Ehadisu'l-Müştehire* isimli eserinde diyor ki; "Şuab isimli eserinde bu hadisi Beyhaki, Enes'ten Ebu Ya'la rivayet etmişler, hadis senet bakımından zayıftır. İbn Adiy de bunu İbn Mesud'dan rivayet etmiştir. Ben de derim ki; İbn Abbas'tan Hatibi Bağdadi bu hadisi şu lafızla rivayet etmiştir: *'İnsanlardan, Allah tarafından en çok sevileni, aile fertlerine en güzel davranan kimsedir.'*" Deylemi bu hadisi birtakım fazlalıklarla Ebu Hureyre'den şöyle rivayet ediyor: *"Yaratılmışlardan Allah tarafından en çok buğuz edileni, sevilmeyeni, aile fertlerinin geçimlerinde sıkıntı ve zorluk gösterendir."* Üstad İmam Abduh'un, bu tespit ve değerlendirmesi burada verilen rivayetlerle ittifak ediyor. Nitekim buradaki verilen rivayetlerden de bu gayet açıkça ortadadır. Kaldı ki burada geçen lafzın da burada bir aslı, dayanağı ve yeri vardır. O da İbn Cerir'in Ali'den yaptığı rivayettir. Bu rivayete göre *"İkisi zengin ve ikisi de fakir olan kimseler ölmüşler. Yüce Allah iki zenginden birine der ki; 'Sen kendin için önceden ne gönderdin ve geride ailen için neler bıraktın?' Adam da 'Rabbim! Sen beni de, onları da eşit olarak yarattın. Sen her canlının rızkını da tekeffül ettin ve şöyle buyurdun: 'Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç verecek yok mu?' Ben, senin benden sonra benim geride bıraktığım aileme rızık vereceğini kesinlikle bilirim.' der.*

Çünkü o fakirlerin ve yoksulların ihtiyaç duydukları şeyler, zenginler tarafından onlara verilir. Burada yer alan *"Allah'ın ayalı"* ifadesinin manası, *"Bu gibi kimselerin fakirlik sebebiyle muhtaç oldukları şeyler ve karşılaştıkları sıkıntılar, ancak Allah'ın ortaya koyduğu sünnet yani ilahi kanunlar çerçevesinde cereyan eder."* demektir.

Fakirliğin veya yoksulluğun birçok sebepleri bulunmaktadır. Şöyle ki: Bunun bir sebebi, bu kimselerin güçsüzlükleri ve zayıf kalışları, çalışmaktan, ihtiyaçlarını kazanmaktan aciz olmalarıdır. Bir diğer husus, tembel ve çalışmaktan kaçmalarıdır. Bir diğer sebep işsizlik oranlarının artmasıdır. Bir başka sebep, kazanç yollarını, nasıl bu yollara ulaşılabileceğini bilmemeleridir. Yine bu sebeplerden biri de gayret ve çaba göstermemektir. Diğer bazı sebepler de şunlardır: Aşırı yağmurların tarımı etkilemesi; denizlerin aşırı dalgalı olmasının deniz avcılığını engellemesi; rüzgârlı ve fırtınalı havaların işlerini kader gereği aksatması; ticari durgunluk; fiyatların yeterli olmaması vs. Bunlar yoksulluk ve fakirliğin sebeplerinden sadece birkaçıdır.

İşte bu gibi durumlarda zenginler devreye girip söz konusu bu sebeplerin bir kısmını hafifletebilirler veya zarara uğrayanların zararlarını asgariye indirebilir veya da bunun etkilerini azaltabilirler. Örneğin yeni alanları açmak suretiyle, işsizliği önlemeye çalışılabilir; fakirler için yeni meslekler ve iş yerleri sunmakla bunun azaltılmasına gidilebilir. Eğitim-öğretim kurumlarına yardımda bulunularak ve yeni eğitim kurumları açarak bilgisizliğin ve cehaletin önüne geçilmeye çalışılabilir.

Diğer yandan kazanç yolları öğretilebilir; iş eğitimi verilerek, dürüstlük ve doğruluk üzere çalışmaları sağlanabilir.

Eğer fakirin fakirliği Allah'ın koymuş olduğu kanunlardan bir gereği olarak cereyan ediyorsa, bu takdirde bu kimsenin fakirliğinin sebebinin ortadan kaldırılması ve bu açıdan ona yardım edilmesi yahut da bunun için ona yardımda bulunulması yine Yüce Allah'ın kanunlarından biri gereği cereyan edecektir. Nitekim zenginin zenginliği de böyledir.

Sünnetullahı hayata geçirmek ve Yüce Allah'a, O'nun ayali olmaları sebebiyle mensup olanlara infakta bulunmak, bir bakıma Yüce Allah'a ödünç

Bunun üzerine Yüce Allah ona şöyle buyurur: 'Git... Mademki sen, benim katımda senin olan bir şeylerinin olduğunu biliyorsun, bundan böyle sen çokça gülecek ve az ağlayacaksın.'" Hadis böyle devam edip gitmektedir.

(Muhammed Reşid Rıza burada, Muhammed Abduh'un yaklaşımını temellendirmek niyetiyle makul olarak zikrettiği bir hadisi, konumu tartışma getiren kutsi bir hadis yaklaşımıyla izah etmeye çalışıyor. Ancak M. Reşid Rıza'nın aktardığı hadis konusu, ahiretle, mutlak gayb alanıyla ilgilidir. Bu konularda yakinilik ifade eden muhkem vahyi bilgiye yaslanmamız gerekirken, bu rivayet zan taşıyan bir kurguyu yansıtmaktadır. Bu konularla ilgili hatırlatmamız için bkz.: *Menar Tefsiri,* I. Cilt 101., 211., 222. ve 229. dipnotlor. -Yayıncı-)

veya borç vermek manasındadır. Çünkü kendi kespleri yani kazançlarıyla onların bir zenginlikleri, bir kuvvet ve güçleri yoktur. Fakirlik bir ayal, bir ihtiyaçtır; Allah da onların ihtiyaçlarını zenginler eliyle karşılamaktadır. Zenginler de zenginlik sebebine kavuşmak ve onu elde etmekle Sünnetullah gereği ihtiyaçlarını gidermiş oluyorlar.

Ben de derim ki; merhum Üstad, ibareyi bu şekilde değerlendirdikten sonra şöyle diyor: Bu ayette infak konusuna yapılan teşvik ile murat olunan şey infakın kamu yararına yönelik olarak yapılmasının istenmesidir. Yoksa bu, fakirlere ve yoksullara yapılacak olan infak demek değildir. Sanki burada bu tabirin aslında kendi içinde sahihliğini ve doğruluğunu belirtmek istiyor gibidir. Yani her nasıl gelmiş olursa olsun, bir başka makamda kullanılmış bile olsa, sanki bu tabirin sahih olduğunu aktarır gibidir. Nitekim bu tabir Yüce Allah'ın Teğabun Sûresi'nde yer alan şu kavli gibidir:

"Eğer Allah'a güzel bir borç verirseniz, Allah onu sizin için kat kat arttırır ve bağışlar."[756]

Bunun içerisine daha önce zikrettiği kamuya ait bazı işler de girer. Çünkü bu da diğerleriyle mutabık ve onlara uygun gelmektedir. Zira dini korumak amacıyla ve dini daveti güven altına almak, canı, malı ve ülkeyi savunmak için savaşmak da Yüce Allah'ın insanlık hayatının sosyal yönü açısından ilahi kanunlarının bir gereğidir. Bu durumda bunlarla ilgili olarak yapılan infak ya da harcamayı, bu işe uygulamada Allah'a verilen bir ödünç veya borç diye isimlendirmek doğru olur. Çünkü bu uygulama şanı yüce olan Allah'ı memnun eden ve O'nun rızasını kazanmaya sebep olan bir durumdur. Kaldı ki ben bu konu hakkında Abduh hayattayken yazdıklarımda olsun, ona isnat ettiklerimde olsun birtakım ilavelerde bulundum. Yaptığım bu ilaveleri, ondan aldığım izne bağlı olarak yerine getirdim. Kaldı ki onun sözü de zaten bunu gerekli kılmaktadır.

Daha sonra -Allah ruhunu şad eylesin- o, şu ifadelere yer vererek dedi ki: Bu ayette söz konusu infaktan borç veya ödünç diye söz edilmesi -ki borç isteyen kimse doğal olarak borç verene muhtaç insan demektir-, Allah'ın inanan kimseyi bu davranışı sebebiyle rahmetiyle ihata etmesi, şuurunu nurlandırması ve vicdanını zinde kılması demektir. Çünkü bu sayede o kimse sahip olduğu her şeyi, Allah'ın rızasını kazanmak ve O'ndan hayâ etmiş olmak bakımından elden çıkarabilir ki, bu çok kolay olur. Nasıl olmasın ki; Allah borç olarak aldıklarına karşılık kat kat fazlasıyla o kuluna geri ödemede bulunacaktır. Kaldı ki Allah'ın vaadi de haktır. Bu tabir var ya, adeta mü'minlerin gönüllerini sarsan ve kalplerinde deprem meydana getiren bir ibare durumundadır.

---

756. Teğabun, 64/17.

Bir kalp düşünün ki, O'na doğru yumuşama belirtisi göstermesin, malını o uğurda vermesin... İşte böyle bir kalbe iman temas etmemiş, Rahman olan Allah'ın iman esintisinden bir şey isabet etmemiş demektir. Bu öyle bir kalptir ki, hayır yapmaktan uzak ve boştur. Hep kötülük ve iğrençlik taşan bir kalptir. Hangi lütuf ki, herhangi bir büyükten gelsin de Yüce Allah'ın kullarına olan bu lütfuna denk düşebilsin?

O, göklerin ve yerin Cebbar'ı, her şeyin Rabbi ve Melik'idir; âlemlerden müstağnidir, onlara asla muhtaç değildir. Dilediğini yapan ve dilediği takdirde kullarının kalplerini de değiştirendir. Kendilerine mal ikram ve ihsanında bulunduğu ve nimetlerinden bir kısmını kendilerine tahsis ettiği kullarını doğru yola iletendir. Allah tarafından kendilerine bahşedilen bu nimetlerle, bizzat kendileri için ve onlarla birlikte yaşayanlar için mutluluk olan bu varlıkla kardeşlerine yardımcı olurlar. Yine Allah'ın kendilerine sunduğu birçok imkânlardan kamu yararına harcamada bulunmaları için Allah onlara doğruyu gösterir. Çünkü kamu hizmetlerine yapılacak olan yatırımda kendilerinin salahı ve hayrı vardır. Şereflerini korumaları, bağımsızlıklarını devam ettirmeleri buna bağlıdır.

İşte bu irşat yolu olsun, hidayet konusu olsun, ayette herhangi bir emir kipine ve bir mecburiyete, zor koşmaya yer vermeksizin, sadece soru tarzında olmak üzere açık ve net olarak istifham ile ifade olunmuştur. Yüce Allah ayette bizzat kendisini *"borç-ödünç alan"* olarak isimlendirmiş ki, böylece zenginin gönlünde ihtiyacın ne manaya geldiği gerçeği uyanmış olsun. Çünkü gün olur ki, o da bir şeylere muhtaç olabilir, ihtiyaç duyabilir. Bu hissi tatsın ki, gerçeği kavrayabilsin. Sonrasında da Yüce Allah, ondan borç olarak aldıklarına karşılık kendisine kat kat fazlasıyla ödeme yapacağını vaad buyuruyor.

Nimetlerine boğduğu bir kuluna bütün bu lütuflar o kulun kendisinden olabilir mi? Onu yaratmış olduğu kullarının birçoklarından üstün kılmış olması hiç onun kendisinden olabilir mi? Daha sonra da bu kulun kalbi katılaşacak, eli sıkılaşacak, Rabbinden de utanmayacak; bu olacak iş mi? Rabbinin vaadine güvenmeyecek, sonra da bütün bunlara rağmen bu kimse için mü'min, inanmış biri olduğu söylenecek öyle mi? Ve hiç *"Elde ettiği imkânlar ve zenginlikler bizzat o adamın kendisinin sayesindedir."* denilebilir mi? Asla!

Sen şimdi kendi kendine dünya krallarından herhangi birini şöyle bir düşün bakalım... Bu kral fakirlere bir yardım toplamak veya devletin maslahatı ve çıkarlarıyla ilgili olarak bir şeyler biriktirmek istiyor olsun. Bu kral, Allah'ın kullarına olan hitabına benzer bir hitapla sana hitapta bulunuyor. Senden vatandaşlarına lütufta bulunmanı, merhamet etmeni, acımanı istiyor. Şimdi onun söylediği bu sözleri hayalinde canlandır ve kalbinde ona bir yer ayır bakalım... Onun sözlerinin senin üzerindeki etkisini bir düşün...

Burada geçen *"borç"* veya *"ödünç"* ifadesinden *"güzel bir borç veya ödünç"* denilmesinin sebebi, adeta onun yerine geçen ve maslahata uygun olan, demektir. Yoksa bu sözlerle avunmak, boş bir takım sözlerle övünmek anlamında bir ödünç değildir. Bu herhangi bir gösteriş ve desinler amacı güdülmeyen ödünç demektir. Evet, kamu hizmetleri için yapılan infak veya harcama ile şöhret amaçlanmış olsa bile bu güzel bir şeydir. Ancak böylesine bir harcama, o harcamayı yapan yani infakta bulunan kimsenin imanını ve Rabbine güvendiğini, O'nun rızasını kazanmak istediğini ortaya koymaz, bunun için bir delil sayılmaz. Böyle olmadığı gibi aynı zamanda o kimsenin bizzat iyilik yapmayı sevdiği, istediği ve arzu ettiği manasına da gelmez. Yani dinin değerlerinden ve onun insanı eğittiğinden kazandıklarıyla nefsinin yüceliğini göstermek, himmet ve gayretinin üstünlüğünü ortaya koymak için de değildir. Dolayısıyla bu gibi insanların yaptıkları harcamalar ile kendilerini Rablerine yaklaştıran bir nasipleri, bir payları olmaz, olamaz. Aksine onların hep istedikleri, ödül olarak duymak istedikleri şey gösteriştir, desinler ve duysunlar içindir. Yani *"neye-ne için hicret etmiş ise, hicreti de ona göre değer kazanır."*[757]

İnsanlardan kimileri de var ki, maslahatlar adına yaptıkları infakı bir iyilik niyetiyle (hasene) yaparlar ama bu eylemleri esnasında nerede ne gibi bir menfaat sağlanacağına bakmaksızın yardımda bulunurlar. *"Bu yatığım yardım işe yaradı mı, yaramadı mı?"* gibi bir muhasebede bulunmazlar. Mesela; adam bir mescit yapar, iyilik yaptığını sanır. Oysa mescit sayılarının artmasıyla cemaati bölmeye sebep olduğunu düşünmez. Böyle bir durum ise şeriatın hikmetine aykırı bir davranıştır. Yahut adam bir okul yaptırır, ancak burada eğitim-öğretim görevini üstlenecek hocaların seçiminde bir yanlışlık yapar. Yahut da böyle bir okul için masraflarını karşılama konusunda bir meblağ ortaya koyar, ancak konulan bu meblağ ile okulun devam etmesi mümkün olamaz, koyduğu meblağ yeterli olmaz. Sonunda giderek hızlı bir şekilde kapanmaya ve yıkılmaya yüz tutar. Ya da o okulda bozuk fikirler yayan, itikadı bozuk eğitimciler, ahlâksız kimseler görev üstlenirler de oraya gelenleri düzelteceklerine bozarlar. İşte bu ve benzeri manada olan yerlere yapılan yatırım ve harcama için hiçbir zaman *"güzel ödünç"* denilemez. Ancak *"güzel ödünç"* durumunda olan bir infak yani harcama, karşılığını fazlasıyla kat be kat buna hak kazanmış olabilir. Yeter ki yapılan harcama güzel bir öngörü ile ve iyi niyetle yerine konmuş olsun. Bu da doğal olarak dini ayakta tuta-

757. Hadisin lafzı şöyledir: *"Kimin hicreti dünya veya evlenmek istediği bir kadını elde etmek içinse, onun hicreti de, hicret ettiği şeyedir."* Hadisi Buhari tahric etmiştir. Buhari, *Bed'ul-Vahiy*, B:1; *İman*, B: 41; Itk, B:6; *Menakıbu'l-Ensar*, B:45; *Nikâh*, B:5; *Eyman*, B:23; *Hiyel*, B:1; Müslim, *İmaret*, h:155; Ebu Davud, *Talak*, B:11; Tirmizi, *Fedailul Cihad*, B:16; Nesai, *Taharet*, B:59; *Talak*, B:24; *Eyman*, B:19; İbn Mace, *Zühd*, B:26; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/25, 43.

bilmek ve onu toplumda hâkim kılmak, Müslümanların maslahatlarını ve ihtiyaçlarını veya genel manasıyla halkın çıkarlarını karşılamak için, İslam şeriatının gösterdiği yoldan olmak kaydıyla meşru bir şekilde ortaya konulmuş olmalıdır.

Kat be kat fazlasıyla, hem de akla ve hayale gelmeyecek bir fazlalıkla karşılık vermesi meselesine gelince; -kaldı ki bir başka ayette bu fazlalığın verilen miktarın yedi yüz katı kadar olacağı belirtilmiştir. Bu da aslında kesretten kinayedir ve sayısız fazlalıkla karşılığını verecektir, demektir- bu artış miktarı aslında hem bu dünya hayatı için hem ahiret hayatı için geçerlidir.

İnfakta bulunan kişinin yaptığı ve yapacağı harcamayı Allah'ın kelimesinin yüceltilmesi, ümmetin güç kazanması, hakkı ve hakikati savunmak amacıyla yapmalıdır. Aynı zamanda nefsini müdafaa etmek veya onurunun kırılmasını önlemek, haklarını korumak maksadıyla da yapabilir. Çünkü saldırganların ümmete saldırıya kalkışmaları, ancak ümmetin bireylerine saldırmakla olabilir. Bu da o ümmetini gücünü yitirmesine, ezilmesine, zelil olmasına, haklarının kaybolmasına neden olabilir. Dolayısıyla böyle bir facia da ancak o ümmetin bireyleri üzerinde gerçekleşir. Gelen bela ve felaket sadece o bireyleri değil, bireylerin mensubu oldukları toplumu da etkiler. Çünkü gelen felaket, musibet ve bela genel olur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Bir de öyle bir fitneden sakının ki; o, içinizden sadece zulmedenlere, haksızlık yapanlara erişmekle kalmaz, tümünüzü birden kuşatır. Biliniz ki, Allah'ın azabı şiddetlidir."[758]

Öte yandan bir ümmet ki, eğer onun zenginleri mallarını harcarlarsa ve böylece yapılacak iş ve hizmetlerde yardımlaşma görevini üstlenirlerse, ümmetin zenginleri fakirlerine kefalette bulunursa, sıkıntılarını üstlenirlerse, güçlü olanları zayıf düşenleri korurlarsa, bu durumda ümmetin maslahatlarının ve menfaatlerinin alanı genişler. Bu alanda destekleyenleri çoğalır ve o nispette de imkânları artar, mutlu olabilirler. Ümmet bireylerine nimetin devamı sağlanmış olur. Yeter ki kamu hizmetleri konusunda harcamada bulunma ve yardımlaşma konusunda dürüst davranmış olsunlar, istikamet üzere bulunsunlar. Bundan sonra ise böyle olan bir ümmet bu davranışları sebebiyle ahiret saadetine hak kazanacağı gibi, sevabının da kat be kat olmasını sağlamış olur.

Derim ki: Günümüz toplumlarının gidişatlarını hakkıyla değerlendirebilsek, geçmiş toplumların tarihlerini öğrenebilseydik görevleri konusunda yapmaları gereken işleri yapmayan ve onlardan uzak kalan toplumların nasıl ölüp gittiklerini, tarihten silindiklerini kesin olarak görebilirdik. Burada

758. Enfal, 8/25.

sözü edilen hizmetlere soyunan toplumların da nasıl mutlu olduklarını, dünyevi varlık bakımından kendilerine nasıl bol ve sayısız imkânlar sunulduğunu görürdük.

Bu durumda ilahi olan bu sünnete uyan toplumların birliklerini nasıl koruduklarını, varlıklarının ve devletlerinin gücünün ne oranda arttığını mutlaka görürdük. Hatta söz konusu ümmetler veya toplumlar ülkeleri ve kamu adına yaptıkları harcama veya infak ile Allah'tan ister bir ecir beklesinler, ister böyle bir ecri beklememiş olsunlar, fark etmez. Çünkü oyunu kuralına göre oynayana Allah verir. O ümmetler için çok büyük imkânlar olacaktır ki, bunun haddi hesabı olamaz. Ancak bu ilahi kanundan gafil olanlar ve buna ehil olanların durumlarından haberdar olmayanlar ise, bakacaklar ki, oyunu kurallarına göre oynayanlar, bütün dünyaya sahip olmuşlar, tüm toplumları geride bırakmışlar. Bu defa kendilerinin de onlar gibi olmasını dileyecekler ama buna rağmen nasıl öyle olabileceklerini bilmez, bilemezler.

Doğrusu bu şaşılacak bir durumdur. Günümüz Müslümanları, içinde bulundukları dünya toplumları içerisinde bu ilahi kanunu veya sünneti bilmede en cahil kalmış olan ümmet ve toplumdurlar. Oysa kendileri gece ve gündüz demeyip Kur'an okuyorlar. Buna rağmen Kur'an'ın Allah yolunda mal harcanmasıyla ilgili ayetlerini okudukları halde kalpleri harekete geçmiyor, elleri yardım için keselerine uzanmıyor, açılmıyor. Özellikle de tefsirini yaptığımız bu ayeti okudukları halde onu kavradıkları ve hakkını verdikleri yok.

Oysa eğer bu ayet, bir dağa indirilseydi, o dağın Allah korkusundan ötürü paramparça olduğunu, Allah'ın heybetinden ve O'na karşı olan utancından darmadağın hale geldiğini kesin olarak görürdün. Hâlbuki bir kavim bu ayetle amel edip mutlu olurken bir diğeri ise bu ayetle amel etmeyi terk edip kötü bir duruma düştü. Eğer önceki toplumlar o ilahi sünneti uygularken Allah rızasını kazanmayı bir kenara bırakmışlarsa, bu durumda ahiret sevabından mahrum kalmışlar demektir. Diğerleri de hem dünya saadetini hem de ahiret mutluluğunu kaybetmişlerdir ki bu, apaçık bir hüsrandır.

Bu ayetle ilgili olarak İbn Ebu Hatim'in Ömer b. Hattap'tan (r) rivayetin ettiğine göre, Ömer *"'karz-ı hasen', Allah yolunda cihad etmek ve infakta bulunmaktır."* demiştir. Bu ise daha önce detaylarıyla anlatılanların bir özeti konumundadır.

Burada müfessirlerin güzel ibare ve ifadelerinden olanı, ayette geçen ***"mudafa"*** kelimesinin mübalağa manasına geldiğini söylemiş olmalarıdır. Çünkü bu kelime zaten kip olarak mübalağa manasını taşır.

Kıraat imamlarından Ebu Amr, Nafi ve Kisai bu kelimeyi *"fe yudaifuhu"* olarak ötreli okumuşlar ki buraya bir takdirde bulunmuşlar o da *"fehuve yudaifuhu"* demektir, demişlerdir.

Asım ise bunu nasb yani üstünlü olarak okumuştur. Gerekçesi de, bilinen nahiv kurallarına göre istifham (soru) tarzında gelmiş olmasıdır. İbn Kesir ise, raf yani ötreli ve şeddeli olarak *"feyuda'ifuhu"* olarak okumuştur. İbn Yakup ve İbn Amir de bunu nasb ile okumuşlardır. Şeddeli okunuş ise çokluğa ve tekrara delalet eder.

Yüce Allah buyuruyor ki: ***"Darlık veren de bolluk veren de Allah'tır."*** Bu ayette geçen ***"yebsutu"*** kelimesindeki *"sin"* harfini Nafi, Kisai, Bezzi ve Ebu Bekir *"sad"* harfiyle *"yebsutu"* olarak okumuşlardır. Bu da dilin kullanım özelliğinden ileri gelen bir durumdur. Sanki burada asıl olan şey, *"Sin"* harfinin *"Ta"* harfine yakınlığı sebebiyle tefhim suretiyle yani kalın olarak okunmaktadır.

Ayetin manası şöyledir: Allah, insanlardan kimisinin rızkını daraltır. Çünkü bu kimseler, ya Yüce Allah'ın ilahi kanun olarak bu konuda koymuş olduğu yolları bilmemektedirler veya o yola girişte bir takım zaafları ve zayıflıkları vardır.

Ve dilediği takdirde kimisinin de rızkını bol ve geniş kılar. Çünkü onlar Allah'ın bu konuda kendilerine gösterdiği Sünnetullah uyarınca yürümesini, kazanç edinme ve mal kazanabilme yasalarını bilerek hareket ederler, çalışma kurallarına uyarlar. Böyle olunca da Allah onlara rızık kapılarını açar ve bu yolda sebepleri de kolaylaştırır. Allah bir fakiri zengin, bir zengini de fakir kılmayı dileseydi, bunu mutlaka yapardı. Çünkü her şey Allah'ın elindedir. Bu itibarla kısmak da bolca vermek de O'nun elindedir. Çünkü bununla ilgili kanun ve kuralları koyan, o yolu gösteren bizzat O'dur. Bu yola muvaffak kılan ve onu kolaylaştıran da kendisidir. Yoksa bir ihtiyaç gereği olarak Yüce Allah zenginleri fakirlere yardım etmeye veya kamuya ait olsun, özele ilişkin olsun bunların yararı adına infakta bulunmaya teşvikte bulunmuş değildir veya her şeyden münezzeh olan Allah bundan aciz kaldığı için böyle bir şey istemiş değildir. Asla böyle şey vaki değildir. Ancak Yüce Allah'ın, insanlara verdiği nimetlere karşılık onların şükretmeleri için doğru olan yola, şükür yollarına yönlendirmiştir. Çünkü şükretmesi halinde Allah nimetleri korumuş olacak ve bu şükür aynı zamanda nimetlerin artmasına da sebep oluşturacaktır. Hikmeti gereği Yüce Allah, kulunun sosyal hayatın olgunluğuna erebilmesi için bunu hazırlamıştır.

Bazı müfessirler de bu ayeti şöyle yorumlamışlardır: Allah kiminin ellerini infaktan ve harcamadan kısar, elini sıkı kılar, kimisinin de ellerini fazlı ve keremi gereği geniş kılar.

Ancak Üstad Muhammed Abduh diyor ki: Bu yorum, bu ayetle ilgili olarak daha önce yapılanlarla pek uyuşmuyor. Çünkü bundan sonra gelen kısım, bu ayetin içerdiği manayı bu anlamda ortaya koymamaktadır: Çünkü Yüce Allah'ın sonraki kavli ***"Sadece O'na döndürüleceksiniz."*** kısmı-

dır. Bunun içerisinde hem vaad vardır, hem de vaid.

Yani bu, şu manaya gelmektedir: Bu mutlaka bu konuda bizim işlediğimiz amel açısından bir kesbimiz ve ihtiyarımız olmasına bağlı olarak olacaktır. Yoksa kaderlerin tasarrufu açısından değildir. Yani mesele bir kader ifadesiyle içinden çıkılıp gidilecek bir konu değildir.

Yine âlimlerden kimisi de diyor ki; aslında böyle bir takip yani ayetin sonlanması, şunu gösteriyor: Yapılan mali harcama ya da infak, yapılması farz olan bir görevdir. Bunu terk edip de yapmayan kimse bundan dolayı cezalandırılır.

Ben de derim ki; burada vurgulanmak istenen ceza ahiretle ilgili olanıdır. Dünya ile ilgili cezaya gelince; zaten o, açıkça ortadadır. Bu gerçeği de ancak ümmetin işleri ve meseleleriyle ilgilenen, uzağı çok iyi görebilen öngörülü-basiretli araştırmacılar net olarak müşahede edip görmektedirler. Çünkü bu gibiler güçlü ve egemen toplumların durumlarını incelediklerinde, karşılarında mutlaka zenginlerin o toplum içerisindeki yeri, değeri ve konumunu, imkânlarını toplum adına nasıl harcadıklarını rahatlıkla görebilmektedirler. Çünkü o toplumun zenginleri, mal varlıklarını, ilmî ve bilimsel çalışmaları yaygınlaştırmada, yapılan işlerin ne oranda sağlam bir şekilde ortaya konulması hususunda, bireylerin iş ve hizmetlerine yardımcı olma noktasında hep onların bu mali fedakârlıkları olmuştur. Çünkü bu mali fedakârlıklar onların güç kazanmalarının, onurlu bir toplum olarak tanınmalarının ve yükselmelerinin sebebidir.

Yine bu araştırmacılar ezilen, yok edilen ve başkaları tarafından itilip kakılan ne kadar toplum araştırmışlarsa, orada karşılarına çıkan gerçek şu olmuştur: Zenginlerinin elleri oldukça sıkı, toplum bireyleri yardımlaşma ve dayanışmadan oldukça uzak kalmışlardır.

Biz bu anlatılanlardan da öğreniyoruz ki; Yüce Allah'ın *"Darlık veren de bolluk veren de Allah'tır. Sadece O'na döndürüleceksiniz"* kavli, aslında bize kat kat vermenin yolunu açıklamaktadır. Onun delilini ortaya koymaktadır. Bize Allah'ı hatırlatmakta ve kulların nasıl davranmaları gerektiğini göstermektedir. Yaratmış olduğu kullarının o yolda yürümelerini isterken, sonuda dönüp kendisine geleceklerini de haber vermektedir. Yani hem bu dünyada hem de ahirette, istenilen yolda yürümeleri halinde, onlara vereceğini katlayarak vereceğini haber veriyor.

Aslında bizim, Kur'an'da alıştığımız bir nokta vardır; o da, buradaki gibi ahkâm ayetlerini hatmetmek olmaktadır. Bana göre bu ayet, ahkâm ile ilgili ayetlerin en mübalağalı ve en çok mana içeren, hüküm ifade eden ayettir.

Üstad Abduh diyor ki: Allah'a rücu yani dönüş iki türlüdür. Bunlardan biri henüz daha bu dünyada iken Allah'ın hikmet dolu sünnetine ve sabit

olarak yaratmış olduğu varlıkların nizamına olan dönüştür. Örneğin zenginliğin kazanılabilmesi için çalışanın şöyle ve şöyle olması, aynı şekilde Yüce Allah'ın onu muvaffak kılması ve o şeyi ona musahhar kılmasıyla olabilir. Nitekim fakirlik de buna benzer şundan ve şundan dolayı olabilir. Kişinin mal varlığından fazla olanı, Allah'ın ikram ve ihsan olanını verebilmesi, sarf etmesi de şöyle ve şöyle olabilir. Aynı şekilde kavmi adına özel ve genel manada kamu yararına maldan yapacağı harcamalar da bununla olabilir. Çünkü kendisi de onların güç kazanmasıyla güç kazanacak, onların saadete ermeleriyle saadet bulacaktır.

Kaldı ki bu söylenen şeylere harcamayı, malını sarf etmeyi terk etmesi de şu sonuçların doğmasına sebep olabilir; yani genel ve özel manadaki bozgunculukların meydana gelmesi, fesadın ortaya çıkması da bu sebeplerden olabilir. İnsanlar bu hizmetlere yönelik olarak sadece birisini karşılamakla, birisine yardımcı olmakla istenilen manada tam olarak bağımsızlıklarını elde edemezler. Yani yaptığı bir yardım veya hizmetle Yüce Allah'a dönmekten yani O'nun yardımından, O'nun kendilerini muvaffak kılmasından, o işin sebeplerini onlar için kılmasından, muhtaç olmaktan kendilerini müstağni sayanlar, ihtiyaç duymayanlar, sadece işin bir ucundan tutmakla tam olarak bağımsızlıklarını asla kazanamazlar.

Ben de derim ki: Var sayalım ki, bazı ameller ve işler onun kesbi, çalışması, gayreti ve ciddiyetiyle tamamlanmış oldu yani dönmüş olduğu şeyde sadece o konuda Allah'a döndüğü için tamamlanmış oldu. Çünkü insan yaptığı işte olsun, ulaşabildiği sonuçta olsun, bunları yerine getirirken mutlaka Allah'ın koyduğu sünnet çerçevesinde yürümekle kazanabilir.

Kişinin Allah'tan müstağni olması yani O'na ihtiyaç duymaması ancak eğer gücü yeter ve kadir olabilirse, Allah'ın koyduğu kanunları ve yaratmış olduğu nizamı değiştirmek suretiyle olabilir. Kendi ameliyle O'nun mülkünü ve saltanatını ihatasından ancak olabilir. Haliyle eğer bunu başarabilirse... Çünkü yüce Mevla şöyle buyurmaktadır:

"Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin çerçevesinden çıkıp gitmeye gücünüz yetiyorsa geçin. Ancak büyük bir güçle çıkabilirsiniz. Öyleyse Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsiniz?"[759]

Üstad ikinci tür rücu, dönüş ile ilgili olarak da şöyle diyor: İkinci dönüş de, ahiret hayatında olan dönüştür. Çünkü orada, insanın bu dünyada yaptıklarının sonuçları ve etkileri ortaya çıkacaktır. Allah şöyle buyurmaktadır:

"O gün hiç kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün iş Allah'a kalmıştır."[760]

---

759. Rahman, 55/33-34.
760. İnfitar, 82/18-19.

أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَإِ مِن بَنِي إِسْرَائِيلَ مِن بَعْدِ مُوسَىٰ
إِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَّهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُّقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّـهِ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِن
كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ أَلَّا تُقَاتِلُوا قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّـهِ وَقَدْ
أُخْرِجْنَا مِن دِيَارِنَا وَأَبْنَائِنَا فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا إِلَّا قَلِيلًا مِّنْهُمْ وَاللَّـهُ
عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿246﴾
وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّـهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا قَالُوا أَنَّىٰ يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ
عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِّنَ الْمَالِ قَالَ إِنَّ اللَّـهَ اصْطَفَاهُ
عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللَّـهُ يُؤْتِي مُلْكَهُ مَن يَشَاءُ وَاللَّـهُ
وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿247﴾

246- Musa'dan sonra İsrailoğullarından ileri gelen kimseleri görmedin mi? Kendilerine gönderilmiş bir peygambere "Bize bir hükümdar gönder ki onun komutasında Allah yolunda savaşalım." demişlerdi. "Ya size savaş yazılır da savaşmazsanız?" dedi. "Yurtlarımızdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış olduğumuz halde Allah yolunda neden savaşmayalım?" dediler. Kendilerine savaş yazılınca, içlerinden pek azı hariç, geri dönüp kaçtılar. Allah zalimleri iyi bilir.

247- Peygamberleri onlara "Bilin ki Allah, Talut'u size hükümdar olarak gönderdi." dedi. Bunun üzerine "Biz, hükümdarlığa daha layık olduğumuz halde, kendisine servet ve zenginlik yönünden geniş imkânlar verilmemişken o bize nasıl hükümdar olur?!" dediler. "Allah sizin üzerinize onu seçti, ilimde ve bedende ona üstünlük verdi. Allah mülkünü dilediğine verir. Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir." dedi.

Kıssaların Tarihe Nispeti Nedir?

Kur'an'da geçen kıssaların tarihe nispeti ve ikisi arasındaki fark nedir, ne değildir? Kur'an öncesi ve sonrası ümmetlerin durumları nedir, ne değildir? İşte burada bu konuyu ele alıp öncelikle bunların üzerinde duracağız.

Üstad Muhammed Abduh bu ayetlerin tefsirine başlarken, önce burada Kur'an kıssalarıyla ilgili olarak bir mukaddimeyi tefsirine bir giriş olsun mahiyetinde bir hazırlıkla bu işe başladı. İşte açıklamalı olarak onun ifadeleri:

Nitekim daha önce *"Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi?"*[761] ayetinin tefsirinde geçmişti. Orada demiştik ki, Kur'an bu kavmin hangi kavim olduğunu belirtmiyor, tayin etmiyor, bildirmiyor. Bunu bildirmediği gibi olayın ne zaman ve nerede cereyan ettiğini de bildirmiyor. Yani o kavmin yaşadıkları zaman ve mekânı belirtmiyor. (Burada demek isteniyor ki, bu gerçekten olmuş bir kıssadır; yoksa Ata'nın söylediği gibi bir darbı mesel değildir.)

Daha sonra burada İsrailoğullarıyla alakalı bir başka kıssadan söz ediliyor. Fakat bu kıssada bunun hangi kavim olduğunu da açıklıyor. Hatta onların bir de peygamberlerinin olduğunu haber veriyor. Ancak bu peygamberin hangi peygamber olduğuna ilişkin olarak bir isimden söz etmiyor, aynı zamanda bu kıssanın ne zaman ve nerede yaşanmış olduğundan da söz etmiyor. Ancak bunlardan sonra Talut, Calut ve Davud isimlerinden söz ediyor.

İslam'dan sonra dünyanın gidişatı, bu konuda bununla ilgili olarak hazırlananlar, yazılıp çizilenler ortadan silinmiş değildir; bunlara olan güven de ortadan kalkmış değildir. Önceki dönemlerde olduğu gibi ravilerin senetleri de yok edilmiş, kesintiye uğramış değildir.

Bu konunun kısaca açıklaması şöyledir: Kur'an, insanlığa kâmil manadaki bu hidayeti getirdi. Onlar da Kur'an'ın gösterdiği bu hidayet yoluna tedrici manada, peyderpey olarak girmeye hazır idiler, buna kabiliyetleri vardı. Çünkü Yüce Allah'ın onların hakkındaki sünneti, kanunu bunu gerektiriyordu. Müslümanlar iş ve hizmet olarak ilmi ve tarihi hıfzetmekle ve tarihî bilgileri tam bir rivayet zinciriyle, kabul edilebilir olanlarını ve olmayanlarını aktarmakla gayret ve çaba içerisinde bulunuyorlardı. Büyük bir titizlikle bunların üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırıyorlardı.

Bu amaçla ravilerin tarihleriyle ilgili kitaplar telif ettiler ki, böylece onların hayatları bilinsin istediler. Böylece kim doğru ve dürüst olarak hareket etmiş, kim yalan söylemiş, ortaya çıksın, açıklanmış olsun istemişlerdir. Kesintisiz olan rivayetlerle kesintili olan rivayetler bilinsin istemişlerdir.

Bu arada yazılı eserlerin gerçekten yazarlarına ait olup olmadıklarını ve onlara nispetlerinin ne oranda doğru olduğunu araştırıp ortaya koymuşlardır. Bu arada yakin/kesinlik ifade eden tevatürün hakikatini, aslını açıklamışlar, bunlarla ahad olan rivayetler olarak yaygınlık kazanmış ve böylece meşhur olmuş rivayetler arasındaki farkı da göstermişlerdir. İşte bu titizlik ve hassasiyeti, Müslümanlarda var olan ilim çeşitlerinden hiçbir ilmin senedini kesintiye uğratmamıştır. Kaldı ki dinî ilimlere, bunların usulüne, yöntem arayışlarına ve bu ilimlerin yan kollarına, füruatına dair her şeyi gayet büyük bir titizlikle, eksiksiz olarak ortaya koyup sergilemişlerdir.

761 Bakara, 2/243.

Diğer yandan medeniyetleri gerilemiş ve zaafa uğramış olsa da daha sonra gelenler ise, onlar da aynen kendilerinden önce geçenlerin ilim ve maarif konularında izlediği manada, eser vermede, kitap telifinde aynı yolu izlemişlerdir. Gerçi rivayetlerin zaptı, tenkidi ve güvenilirliği konularında onlardan aşağı kalmış olsalar da, yine de aynı yolu izlemişlerdir. İlim ve sanat konularında ve alanında hiçbir kayıpları olmadığı gibi, İslam'dan sonra dünyada cereyan eden olaylar ve hadiseler konusunda bir eksiklikleri görülmemiştir. İslam tarihiyle ilgili olsun, başka konulara dair olsun ravilerin ve yazarların ufak tefek farklılık göstermelerine gelince; bu gibi farklılıklar esasa yönelik olmayıp genelde detaylara ilişkin olmuştur ki, bu detayların bunlar arasından ayıklanması da oldukça kolaydır. Bunlardan ders çıkarabilmek için bunlardan süzülmüş olanını almak, bunlara dayanarak toplumsal yaşamın yasalarını öğrenmek, aslında bu konuda Kur'an'ın gösterdiği doğru yol üzere hareket etmeye bağlıdır.

Yükselebilme noktasında ilerlemiş olanların bugün ulaşabildikleri bu uygarlık düzeyine varmış olmaları sebebiyledir ki, artık onlar için meydana gelen olayların en küçük ve en basit detaylarına ulaşabilme imkânları olabildiğince kolaylaşmıştır. Oysa önceki toplumlarda böyle bir kolaylık yoktu. Örneğin haberlerin akışında elektriğin kullanılması, ister eserlerin tasnifinde ve yazılımlarında, tedvinde olsun, isterse de olayları resimlemede ve fotoğraflarını çekmede olsun, hep elektrikten yararlanılmaktadır. Hatta yazarlar yazdıklarını bir yerden bir başka yere anında aktarabilmektedirler. Korkular yenilmiş ve bu alanlarda varlık gösteren, hüküm sürenlere de güven ortamı sağlanmıştır.

Mesela iki dünya savaşında bütün bu kolaylıklardan yararlanılmıştır. Örneğin Rusya ile Japonya arasındaki savaşta olup biten olayların tarihe geçmesi açısından, diğer savaşlar konusunda tarihi tedvin görevini üstlenmiş olanlar için bulunmayan kolaylıklar bir arada bulunmuş değildir. Hatta Batı'nın en popüler gazeteleri savaşla ilgili olup biten olayları, savaşın cereyan ettiği alanları yazma ve okuruna ulaştırmada öylesine hızlı hareket ediyorlardı ki, en ince ve en ufak detaylarına kadar anında muhabirler gazetelerine, onlar da okurlarına ulaştırıyorlardı.

Nitekim bu amaçla telgraf şirketleri, haber ajansları kendi ortaklarına bu haberleri bu yoldan iletmek için gerekeni yapıyorlardı. Bizler de taraflar arasındaki yazışmalarda, haberleşmelerde farklı ve çelişkili olan yönleri, ilmin ve bilginin hakikatine varabilmede mazur sayılabildiği şeyleri görebiliyorduk. Nitekim bu telgraf şirketlerinin olsun gazete ve haber ajanslarının olsun birçok mesajlarında ve yazışmalarında, üzerinde ittifak oluşmuş meselelerde bile yalan söyledikleri ortaya çıkıyordu.[762]

---

762. Bu olay 1323 hicri (miladi 1905) yılında yazılıp neşrolundu. Bundan sonra ilim ve

Bu, çok açık bir ayet, bir delildir. Çağımızda meydana gelen basit ve detay durumunda olan olaylara artık bundan böyle güven duyulmamaktadır. Çünkü tarihçiler bunları olması gerektiği kadarıyla kaydetmeye, zapt altına almaya özen gösteriyorlar. Bu bakımdan olaylarla ilgili gelen haberlerden ancak çok doğru olarak tevatür derecesine varan ve olmasından önce de bilinmesi gerekenler bilindikten sonra, ravilerin üzerinde ittifak ettikleri rivayetleri ve bilgileri alıp aktarıyorlar. Sen bu bilgilerden ve gelişmelerden haberdar olmayan toplumlar hakkında ne diyeceksin?

Sözün özü şudur; Kur'an'ın daha önce geçmiş ve hikmet içeren kıssalarla ilgili olarak izlediği yol, aynı zamanda ümmi olan cahili bir toplum içerisinde doğup yetişen ümmi Peygamber Hz. Muhammed'in kendi düşüncesi ve fikrinin ürünü olarak böyle bir bilgiye ulaşmış olması düşünülemez. Gerek içinde bulunduğu çağla ilgili olsun ve gerek ondan önceki çağlarla alakalı olsun bilge kişilerin bilmediği şeylerde Kur'an'ın takip etmiş olduğu yol, en doğru yoldur. Ancak böyle bir şey, Allah'ın kullarına hidayeti ve doğru yolu göstermesi sayesinde olmuştur ki, Allah bu hidayeti onların en seçkini olan Muhammed'e (s) vahyetmiştir.

"Allah bizi doğru yola iletmeseydi kendiliğimizden doğru yolu bulacak değildik!"[763]

Ayet gerçekleri ortaya koyduğuna ve yol da apaçık olarak açıklandığına göre bize düşen görev, bu kıssalar hakkında geçmişe ait yapılan rivayetlere iltifat etmememiz, onlara bakmamamızdır. Kur'an'ın verdiği bilgilerle onlar çelişiyor gibisinden bir şüpheye kapılarak, onları açıklamaya, ortaya koymak için çaba göstermeye de gerek yok. Nitekim Üstad Abduh'un -Allah onu razı olduğu kullarının makamında huzura erdirsin- bu konuda daha önce söyledikleriyle yetinelim.

Eğer hepsine birden *"'Kitab-ı Mukaddes' diye adlandırılan Ahd-i Atik ile Ahd-i Cedit içerisinde yer alan kıssalar, Allah'tan gelen bir vahiy sonucudur. Nitekim Kur'an da bunlara tanıklık etmektedir. Oysa onlar bazı kıssalarla çeliş-*

---

sanat alanlarında bir hayli ilerlemeler kaydedildi. Bunlar özellikle de büyük dünya savaşında yani Birinci Dünya Savaşı'nda ki 1914-1918 yılları arasında tam dört yıl devam etmiştir. Bundan sonra en çok ve en önemli olan gelişme de haberleşmedeki hızlı gelişmeler, posta ile ilgili haberleşmelerde uçakların devreye girmesi, baş döndürecek bir hızla gelişmiştir. Telefon, telgraf, telsiz-kablosuz telefonların, haberleşme araçlarının uzak bölgeler arasında hızla yayılması sonucunda Mısır'da olan biri anında Avrupa'nın herhangi bir yerinde bulunan biriyle haberleşebiliyordu. Daha sonra radyonun devreye girmesini görürüz. Öyle ki radyoda yapılan herhangi siyasi bir konuşmayı veya bilimsel manadaki bir konferansı, şarkı ve türküleri, Mısır halkı anında radyodan dinleyebiliyorlardı. Hatta bunları Avrupa'dan, Amerika'dan, Japonya'dan ve Hindistan'dan ve daha başka birçok yerlerden de alabiliyordu. (Muhammed Reşid Rıza)

763. Araf, 7/43.

mektedir." denilirse biz de buna deriz ki: Öncelikle bilinmesi gereken husus şudur: Sözü edilen Mukaddes Kitab'ın yani Ahd-i Atik ile Ahd-i Cedid'in bozulmadan Allah'tan vahyedildiği gibi, kesintisiz olarak mütevatir bir rivayet yoluyla geldiklerine ilişkin senetleri yoktur.

İkincisi: Esasen Kur'an, Yüce Allah'ın Hz. Musa'ya Tevrat'ı verdiğini, bunun Musa'nın (a) şeriatı olduğunu, ona uyanların ise kimisinin ondan nasiplendiklerini, kimisinin de unuttuklarını ve onların, kendilerine verilen nasibi tahrif ettiklerini ispat etmekte ve kabullenip haber vermektedir.

Yine Kur'an, Hz. İsa'ya da Allah'ın İncil'i verdiğini, burada öğütlerin ve müjdelerin yer aldığını ispat ettiği, haber verdiği gibi, ona tabi olanlar için de, Hz. Musa'ya tabi olanlar, Yahudiler hakkında söylediklerini söylemektedir. Ve *"Kendilerine öğretilen hükümlerin önemli bir bölümünü de unuttular."*[764] diye buyurarak bunu dile getirmektedir. Gerçi okurlarımız bu hakikatlerin detaylarını Âl-i İmrân, Maide ve Araf Sûreleri'nin tefsirinde, her iki gurupla ilgili olarak aktardığımız tarihî bilgilerde bulabileceklerdir.

Bütün bunlardan sonra diyeceğimiz odur ki; bu kıssa ile ilgili ayetlerle bundan önce geçen ayetler arasındaki bağlantı veya münasebete gelince; bundan önce gelen ayetler, hakikati korumak, Hakkın şanını yüceltmek ve bu yolda -ki bu, Allah'ın yoludur.- malı harcamak hakkında nazil olmuş ayetlerdir. Kaldı ki yapılacak olan bu mali harcamalar da zaten toplumun güçlenmesi, kuvvet kazanması, o kuvveti sahiplenmeleri ve onun tadına varabilmeleri içindir. Çünkü bu saydığımız gerçeklerden yan çizen kavimler ve ümmetler için helak vardır, yok oluş vardır, ölüm vardır.

Nitekim biz bu gerçeği, çokluklarına rağmen düşmanlarından olan korkularından dolayı ülkelerini kaçarak terk edenlerin kıssasını aktaran ve daha önce geçen ayetten öğrenmiştik.

Şu anda ele aldığımız ve İsrailoğulları kavmine ait olan kıssa ise, daha önce geçen gerçeği teyit etmektedir. Çünkü toplumların kendilerine gelebilecek tehlikeyi ve yok oluşu önlemelerine ihtiyaçları bulunmaktadır. Bu ayet bize, bir kavmin durumunu örneklemektedir. Buna göre bir kavim var ve bu kavmin de başvurdukları bir peygamberleri bulunmaktadır. Bir de o yönde ve yolda gitmek istedikleri takdirde onlara doğru yolu gösteren bir şeraitleri, ilahi anayasaları bulunmaktadır. Oysa bunlar kendi ülkelerinden çıkarılıp atılmışlar, çocuklarından uzaklaştırılmışlardır. Tıpkı birinci kıssada anlatılan ve korkaklıkları yüzünden ülkelerini bırakıp kaçanların kıssası gibi bir kıssadır. Böylece öldürmenin bir zorunluluk ve zaruret olduğunu, insanlık arasında düşmanlık baş gösterdiği sürece bu öldürme olayının işleneceğini ve devam edeceğini anlamış oldular. Ama bütün bu gerçeklerden

764. Maide, 5/13-14.

sonra korktular ve savaşmaktan geri durdular. Sonunda da cezalandırılmayı, sürgünü ve rezil olmayı hak etmiş oldular.

Detaylı olarak anlatılan bu kıssa içerisinde, işte şu özeti açıklama gerçeği bulunmaktadır. Söz konusu bu kavim ülkelerinden kaçıp gittiler, bağımsızlıklarını kaybetmekle ve düşmanları tarafından ülkelerinin istila edilmesi ve işgaliyle zaten ölmüş oldular.

Ayet burada gayet açık olarak şu gerçeği ortaya koymaktadır: Bunların ölüm sebepleri, oradan korkaklıkları yüzünden kaçıp kurtulmaya teşebbüs etmeleridir. Ancak ayet, bir müddet gecikmeden sonra gelen dirilme ve hayata dönüşlerinin sebebini açıklamamıştır. Bu noktada bir sarahat bulunmamaktadır. Fakat ayetin bundan sonra gelen ve savaşmayı, bu yolda mali harcamada bulunmayı emreden -ki Allah bunu kat kat artıracağını, karşılığını fazlasıyla vereceğini bildiriyor- kısmıyla bize ümmetlerin ayakta kalabilmelerinin, hayatlarını ve varlıklarını sürdürebilmelerinin yolunu, sünnetini göstermektedir.

İsrailoğullarıyla ilgili olan bu kıssa ise, ibret içeren hususları öğrenmemiz ve bundan kendimize için dersler çıkarmamız için gelmiştir. Çünkü burada insanların bu manada bir savaşa neden dolayı ihtiyaçlarının olduğunu detaylarıyla aktarıyor. Keza ayet, bu insanların kendilerine karşı saldırıya geçen ve tecavüze kalkışanlara karşı kendilerini savunmalarını açıklamakta, ülkelerini düşmanın elinden almalarını ve çocuklarını onlardan kurtarmalarını emretmektedir.

Böylece içlerinde öylesine bir ihtiyaç hissettiler ki, sonunda gidip peygamberlerinden, onları savaş ve ölüm alanında yönetecek, sevk ve idare edecek bir lider atamasını istediler. O lider ne isterse ve nasıl yapmalarını dilerse o doğrultuda ve kabiliyetleri nispetinde hareket edeceklerini söylediler. Ancak korkaklık zafiyeti ruhlarına öylesine işlemişti ki, yapmış oldukları bu hazırlıkları da onlara herhangi bir fayda sağlamadı. Hepsi de geri döndüler ve kendilerine işaret olunan ve istenen şeylere sırtlarını çevirdiler, sebeplerine sarılmadılar. Ancak bunların içlerinden oldukça az sayıda olan kimseler doğruyu kavrayabildiler, olan bitenlerden ders çıkardılar ve sonunda zafere erdiler.

Mele Konusu ve Talut'un Konumu

Yüce Allah buyuruyor ki: ***"Musa'dan sonra İsrailoğullarından ileri gelen kimseleri görmedin mi?"*** Burada görülen soru şekline daha önce geçen benzeri kıssa ile ilgili ayetin tefsirinde gerekli açıklama yapılmıştı. Ayette geçen **"el-mele"** kelimesi, birbirleriyle danışmak ve istişarede bulunmak üzere bir araya toplananlar demektir. Bu kelimenin tekili yoktur. Nitekim gerek Kadi Beydavi ve gerekse başkaları da böyle demişlerdir.

Bazıları da *"Bu kelime, halkın içerisinden ileri gelenler manasında eşraf demektir."* demişlerdir. Bu da tıpkı *"Kavim"*, *"Raht"*, ve *"Ceyş"* kelimeleri gibi *"cemaat"* yani topluluk manasına gelmektedir. Çoğulu da *"Emla"* olarak gelir. *"Mele"* diye isimlendirilmeleri, gözleri doldurmalarından ve gönüllerde heybet ve korku meydana getirmelerinden ötürüdür. Bu kavim ***"Kendilerine gönderilmiş bir peygambere: 'Bize bir hükümdar gönder ki onun komutasında Allah yolunda savaşalım.' demişlerdi."*** Kur'an'da bu peygamberin adından söz edilmemektedir. Celaluddin Suyüti, bunun Şamuil isminde bir peygamber olduğunu söylemektedir. Bu ise, müfessirler tarafından öne sürülen en kuvvetli görüştür. Bu kelime, Samovil veya Samoil kelimelerinin Arapçalaşmış şeklidir. Bu arada sözü edilen bu peygamberin Yuşa peygamber olduğu da ileri sürülmüştür. Bu durum aslında tarihi gerçekleri bilememekten ileri gelmektedir. Oysa sözü edilen Yuşa, Hz. Musa'ya arkadaşlık eden gençtir. Burada sözü edilen kıssa ise Hz. Davud zamanında geçen bir kıssadır. Her ikisi arasındaki zaman oldukça uzun bir süredir. Bir kralın gönderilmesi ise, yönetmekten ve onların görevlerini üstlenmekten ibaret olan bir husustur.

"'Ya size savaş yazılır da savaşmazsanız?' dedi." Bura geçen ***"aseytum"*** kelimesini kıraat imamlarından sadece Nafi, *"Sin"* harfinin kesre harekesiyle, *"asiytum"* olarak okumuştur ki bu, meşhur olmayan bir dil-okuyuş tarzıdır. Bunun dışında kalan diğer kıraat imamları görüldüğü gibi fetha harekesiyle yani üstünlü olarak okumuşlardır. Meşhur olan okuyuş tarzı da budur. Ayetin manası şöyle olmaktadır: *"Eğer gerçekleştiği gibi savaşmanız size yazılırsa, siz savaşmaktan geri mi duracaksınız?"* Yahut da: *"Savaşın size yazılması halinde, ya savaşmaktan dolayı korkup kaçarsanız?"* Ayette geçen *"asaa"* kelimesi yakınlık, mukarebe veya bir şeyin ansızın oluvermesi, hemen meydana gelivermesi demektir.

Onlar da: ***"'Yurtlarımızdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış olduğumuz halde Allah yolunda neden savaşmayalım?' dediler."*** Yani bizi savaştan geri bırakacak ne gibi bir sebebimiz kaldı ki, savaştan kaçıp gidelim... Oysa ortada bizim savaşmamızı gerektiren sebepler bulunmaktadır. Bu sebepler de bizim öz yurtlarımızdan çıkarılıp uzaklaştırılmış olmamız, düşman tarafından sürgün edilişimiz, bundan dolayı çocuklarımızdan ve ailelerimizden uzak kalışımızdır. İşte bu gibi sebeplerden ötürü mutlaka bizim savaşmamız gerekmektedir. ***"Kendilerine savaş yazılınca, içlerinden pek azı hariç, geri dönüp kaçtılar."*** Bunun sebebi şöylece özetlenebilir: Eğer toplumlar düşmanları tarafından topraklarından atılır, cezalandırılırlarsa bu durumda böyle güçleri yok olur. Korkaklık ve basitlik içlerini kemirir.

Yüce Allah onları öldürdükten sonra yeniden hayata geçirmek dilerse, onların içlerinden iyi olanlarına şecaat ve cesaret rüzgarını, ileriye atılıp sal-

dırma gücünü üfürür. Bunlar sayıca çok az sayıda olabilirler ama çoğunluğun yapıp başaramadıklarını bunlar başarırlar. Nitekim sen Yüce Allah'ın daha önce geçen *"Sonra Allah onları diriltti."* kavlinden de bunu öğrenmiştin. Bu durum gerçekten senin için pek de uzak değildir. Oysa söz konusu kavim, yeniden dirilmek için hazırlık yapmışlar ise de, bu durum onlardan sadece oldukça az sayıda olan bir topluluğa nasip olabilmiştir.

Üstad Abduh diyor ki: Bu ayette ayrıca sosyal hayatla alakalı olarak çok yararlı hususlar yer almaktadır. Ahlâken çökmüş ve zayıflamış olan topluluklar bazen ihtiyaç duyulduğunda toplumlarını savunmayı düşünürler. Düşünmeleri halinde, hayal ettikleri şartlar gerçekleştiğinde gayretleri devreye girer. Nitekim şairin dediği gibi bu sadece hayalde kalır.

وإذا ما خلا الجبان بأرض   طلب الطعن وحده والنزالا

"Bir yerde eğer korkaklar kalmışsa sadece,
Gözdağı vermek bile düşmeleri için yeterlidir."

Daha sonra şartlar olgunlaşınca bu defa zayıflık gösterirler ve korku başlar. Bunun da peşinden bu şartların yetersizliğinden dem vururlar ki, böylece kendilerini mazur saysınlar, bir bahanelerinin olduğunu ileri sürmüş olsunlar. Oysa mazur falan değillerdir. Kaldı ki ***"Allah zalimleri iyi bilir."*** Ki bu zalimler, cihadı terk etmekle, kendilerini ve ümmetlerini savunmayı bir kenara bırakmakla, savunmamakla ve haklarını korumamakla sadece kendilerine ve mensubu bulundukları ümmetlerine haksızlık ederler. Böyle olunca Allah da onları cezalandırır. Sonuçta dünyada zelil olurlar, müstaz'af hale düşerler, ezilirler, güçlerini kaybederler. Ahirette ise şaki konumuna, haksızlık edenler durumuna düşerek azap görürüler.

Derim ki: Kitap Ehli'nin tarihî durumları incelendiğinde çıkaracağımız dersler vardır. İsrailoğulları, Samoil adındaki zat kendilerine ilham olunan bir peygamber olarak gönderildiği dönemde, kendileri Hz. Musa'nın şeriatından yan çizmiş ve onu unutmuşlardı. Allah'tan başka ilahlar edinmiş olup onlara tapıyorlardı. Böylece dinî güçlerini yitirmiş ve aralarındaki dini bağlar kopmuş idi. Bunun üzerine Yüce Allah Amelikaları başlarına musallat kılmış, Amelikalar da onlarla savaşarak kendilerini köşeye sıkıştırıp yenmişlerdi. Hatta aralarından otuz bin savaşçı saf dışı bırakılmıştı. Bu arada yanlarında bulunan ve Rabbin ahdinin içinde yer aldığı Tabut'u da onlardan aldılar. Oysa İsrailoğulları o Tabut sayesinde zafere kavuşacaklarına, kapıların kendilerine açılacağına ve düşmanlarına üstün geleceklerine inanırlardı.

Amelikalar İsrailoğullarının dayandıkları o manevi dayanakları olan Tabut'u ele geçirince, İsrailoğullarının moralleri büsbütün bozuldu, kendilerinde Amelikalara karşı savaşacak gücü bulamadılar. Tabutlarını düşmanları-

nın elinden alabilme gücünü yitirdiler. İşte bu zamana kadar İsrailoğullarının liderliğini üstlenmiş olan bir kralları bulunmuyordu. Sadece başlarında onları şeriat esaslarına göre idare eden kadıları, hâkimleri vardı. Bunların lider ve reisleri bunlardı. Nitekim içlerinden peygamberler gelmişti. Samoil de onlardan biri idi, kadıları yani hâkimlik görevini üstlenmiş konumda bulunuyordu.

Samoil belli bir yaş olgunluğuna gelince, kendisi de kadılar bünyesine alındı. Büyük oğlu da bunlar arasında idi, ikinci çocuğu ise rüşvet alıp yiyen zalim kadılardandı. Bunun üzerine İsrailoğullarının bütün yaşlıları yani önde gelenleri toplandılar. Kur'an bunları *"mele"* diye ifade etmektedir. Hepsi de Samoil'e geldiler ve ondan, kendileri için aralarından bir kral seçmesini istediler. Onlar da diğer toplumlar gibi, kendileri adına hareket eden, hüküm veren, onları yöneten bir kralları olsun, böylece gerektiğinde onları uyarsın, sakınmaları gereken şeylerden sakındırsın ve diğer toplumların saldırılarını onlardan uzaklaştırsın istediler. Bunda ısrarcı oldular. Bunun üzerine Yüce Allah, Samoil'e, onların başına kral olarak Talut'u geçirmesini ilham etti. İsrailoğulları Talut'a *"Şavul"* diyorlardı. Nitekim bu da Yüce Allah'ın şu kavliyle dile getirilmiş bulunmaktadır:

"Peygamberleri onlara: 'Bilin ki Allah, Talut'u size hükümdar olarak gönderdi.' dedi. Bunun üzerine: 'Biz, hükümdarlığa daha layık olduğumuz halde, kendisine servet ve zenginlik yönünden geniş imkânlar verilmemişken o bize nasıl hükümdar olur?' dediler."

Burada işin aslı şudur: Talut, Şavul kelimesinin Arapçalaşmış ifade tarzıdır. Gerçi lafız olarak bu kelime ile Talut arasında uzak bir fark bulunmuş olsa da; bu kelime, Şavul'un Arapçalaşmamış halidir. Farklı olan bir yoruma göre ise, *"Talut kelimesi, uzun olmak manasında olan Tul kelimesinden alınma veya türeme bir lakaptır."* denilmiştir. Tıpkı *"mülk"* kelimesinden elde olunan *"melekût"* ve benzeri kelimeler gibi bir kelimedir. Burada bu zata Talut denmiş olmasının sebebi, kendisinin hoş olan bir uzun boya sahip olmuş olmasındandır.

Ahd-i Atik'in Birinci Samoil bölümünde şu ifadelere yer verilmektedir: *"Tulut'un omuzlarından itibaren yukarısı, orada bulunan kimselerin hepsinden çok daha uzun idi."* Yine burada şu ifadeler de yer almaktadır: *"Kendisi insanların arasında durduğu zaman, oradakilerin hepsinden boyu (omzundan yukarısı) daha uzundu."*

Üstad Muhammed Abduh, Talut ismi çevresinde ileri sürülen görüşlerle ilgili olarak, onun adının Şamuil olduğu konusunu değerlendirirken şöyle der: Allah, Kitabı'nda ona Talut ismini vermiştir. Öyleyse o Talut'tur, başka değil. Yani biz, yukarıda geçtiği gibi İsrailoğullarının kitaplarında bu konuya ilişkin olarak verilen bilgiyi önemsemeyiz. Çünkü okur, mademki birinci ve

ikinci Samoil kitabının yazarının kim ya da kimler olduğunu ve bu kitabın ne zaman yazıldığını bilmiyorlar; o halde burada en kolay olanı onlara bu manada bir isim bulmaya çalışmaya kalkışmamaktır.

İsrailoğullarının onun başlarına kral olarak atanmasını hoş karşılamamalarına gelince; zaten bunu gayet açık olarak ortaya koymuşlardır ve demişlerdir ki, içlerinden onu aşağılayan ve küçümseyenler de çıkmıştır. Ancak onların verdiği bilgilerin ortaya konan sebeplerle bir bağı bulunmamaktadır, aralarında bir uyum yoktur. Bunun gerekçeleriyle de bir yakınlıkları ve münasebeti bulunmamaktadır.

Tefsir bilginlerinin, İsrailoğulları tarafından Talut'un kral olarak atanmasının hoş karşılanmamış olması ve krallığa kendilerinin ondan daha layık olduklarını ileri sürmüş olmaları, yani onun kendileri gibi Yehuda soyundan değil de Bünyamin'in soyundan gelmiş olması sebebiyle *"Talut bu makama layık olamaz!"* demişlerdir. Çünkü Yehuda ailesi ve soyu krallar ailesidir. Nitekim Talut, Lavi soyundan da değildir. Bunun için de onun kral seçilmemesi gerektiği itirazında bulunuyorlardı. Çünkü *"Lavi ailesi de kendilerinden peygamberlerin geldiği bir ailedir."* tarzında yorumlar getirilmiştir.

Bazı kimseler de *"kendisine servet ve zenginlik yönünden geniş imkânlar verilmemişken"* kavlinden Talut'un fakir ve yoksul olduğu manasını çıkarıp böyle anlamışlardır. Hatta demişler ki, Talut bir çoban idi yahut bir debbağ idi veya su taşıyan bir saki idi.

Bunların kral Talut'un ailesi hakkında söyledikleri ve daha önce bu aileden hiçbir kralın çıkmadığını savunmaları doğru olamaz. Keza, onu melik olmaya ehliyetli göstermemek için, bunu ileri sürenler açısından, *"Onun mal varlığı ve imkânı yoktu."* demiş olmaları, Talut'un fakir ve yoksul biri olduğu manasına gelmez, buna delalet etmez.

Ancak bu ibareden bizim çıkaracağımız ders, insanların karakter yapısına dikkat çekmiş olmasıdır. Buna göre toplum, bir kimse eğer kral olacaksa, mutlaka onun kral olan bir aileden veya soylu veya oldukça varlıklı, mal ve servet sahibi, bununla krallığı çekip çevirebileceği mal varlığını elinde bulunduran bir aileden gelmiş olmasını uygun görmeleri anlayışıdır. Çünkü böyle bir aileden gelmelidir ki, halkın diğer ileri gelen büyüklerinden, soylular kesiminden saygı görebilsin, ona boyun eğilmiş olsun, önünde diz çökelebilsin. Bu, toplumun anlayışı ve karakter yapısıdır.

Bunun sebebine gelince; onlar genelde soylulara, zenginlere ve varlık sahiplerine boyun eğme alışkanlığını edinmişler ve bunun için bu boyunduruğu bir türlü kıramıyorlar. Hatta bu kimseler bilgileri ve özel vasıfları açısından onlara karşı herhangi bir ayrıcalıkları ve üstünlükleri olmasa da yine onlara boyun eğiyorlar.

Bunun üzerine bu durumu Yüce Allah, onların peygamberinden hikâye ederek bu kavimle ilgili olarak, bunların iddialarında yanılgı içinde olduklarını, kral olabilmek için mutlaka soy üstünlüğü ve mal varlığının çokluğunun gerekli olmadığını bildirmiştir. Bu kavim söz konusu savlarında hatalıdırlar. Çünkü Yüce Allah bunu şu kavliyle boşa çıkarıyor:

"Allah sizin üzerinize onu seçti, ilimde ve bedende ona üstünlük verdi." Bu ayette geçen *"Allah onun üzerine sizi seçti."* yani ***"istifaullah"*** ifadesini, Allah'ın peygamberine vahyi, yani Talut'u İsrailoğullarının başına melik olarak ataması için, o dönemdeki peygamberine vahyi olarak tefsir edip yorumlamışlardır. Belki de bü, şu manadadır; eğer burada geçen *"seçme"* ifadesinden murat bu olsaydı, bu takdirde mana şöyle olabilirdi: *"Onu sizin başınıza melik seçti."* Nitekim buna benzer bir ifade şu ayette de geçmektedir: *"Allah sizin için bu dini-İslam'ı seçti."*[765] Bu durumda benim aklıma ilk gelen şey, bunun manası *"Ona ta yaratılışı itibariyle verdiği kabiliyet dolayısıyla onu kral olarak size üstün kıldı ve üzerinize onu tercih etti."* demektir. Kaldı ki bu mana aynı zamanda, bu tercihin ve seçimin Allah'ın vahyi ile olduğu ifadesine de aykırı düşmez. Çünkü bütün bu anlatılanlar tercih sebeplerini açıklamak içindir ki bunlar da şu dört sebebe dayanırlar:

1- Fıtri/yaratılıştaki kabiliyet,
2- Tedbir almaya ve gerektiği gibi davranmaya yarayan geniş ve lüzumlu bilgiye, donanıma sahip olmak,
3- Beden bakımından sağlıklı ve sıhhatli olması, bu manadaki güce ve melekelere sahip olmasıdır ki; bedenin sağlığı doğal olarak fikir ve düşünce sağlığını da beraberinde getirir. Bu da şu şekilde formüle edilmiştir: *"Sağlıklı akıl, ancak sağlıklı bedende bulunur."* Başka bir deyişle *"Sağlam kafa, sağlam vücutta bulunur."* Dolayısıyla cesaret ve düşman karşısında savunma gücü, heybet ve vakar hep buna bağlıdır.
4- Allah ona muvaffakiyet ve başarı sebeplerini kolaylaştırır. Bu gerçeği de Yüce Allah şu kavliyle dile getiriyor: ***"Allah mülkünü dilediğine verir."***

Birinci Rükün veya Mertebe: Buna göre mertebe ve derece olarak istidat veya kabiliyet bir rükün yani temel direktir. Bu bakımdan buna öncelik vermiştir.

İkinci Rükün veya Mertebe: Ümmetin durumunu bilmek, içinde yaşadığı toplumun halini anlamak, onların zayıf ve güçlü noktalarının neler olduğunu bilip öğrenmek, bu konulara ilişkin olarak gerekli olan tedbirleri veya önlemleri almak, yeni fikirler üretmek de ikinci rükündür. Bu itibarla tertipte buna ikinci sırayı vermiştir.

Üçüncü Rükün veya Mertebe: Nice kimseler var ki içinde bulunduk-

---
765. Bakara, 2/132.

ları dönemin halini çok iyi bildikleri, ihtiyaçlarını tespit ettikleri halde, hâlihazırdaki güce karşı koyabilme kabiliyetleri ve yetenekleri yoktur. Çünkü öyle bir vurucu güce sahip olan ve bunun için yeterli kabiliyet ve yeteneği bulunan bir toplum, onu kendileri için bir ışık kabul ederler ve onun aydınlığında, o melikin veya kralın görüşü çerçevesinde hareket ederler ki, ülkenin tesisi veya kurulması buna bağlıdır. Yahut da bu konuda güdülecek siyaset de ona bağlıdır. Dolayısıyla onun görüşü, sadece o topluma lider olarak seçilmek değildir, olmamalıdır. Bunun yanında beden bakımından sağlıklı ve güçlü olması, görüşlerinde isabetli olması da gereklidir ki bu da üçüncü rükündür. Aslında bu özelliğe sahip olanlar kendilerini geçenlere göre daha çoktur.

Mal varlığı meselesine gelince; bu, krallığın ve mülkün, varlığın tesisi için gerekli değildir. Çünkü yukarıda ele alınan üç temel direk veya rükün bir kimsede bulunduğu zaman, bu kimse için mal varlığını bulmak ve onu sağlamak çok kolay ve basit bir şeydir.

Kaldı ki bizler, insanların arasından çıkmış nice kimseler tanırız ki, adam hiçbir mali gücü olmadığı, fakir, yoksul ve ümmi olduğu halde devlet kurabilmiştir. Çünkü adamın bu konudaki kabiliyeti veya yeteneği, içinde bulundukların ümmetin veya toplumun halini tanımaları, onları yükseltecek ve onlara şecaat ve cesaret verecek şeylerin neler olup olmadığını bilmesi, karşısındaki toplumun istilası için yeterlidir. Bu arada ilim ehlinden yararlanabilmek, meseleleri bilen idarecilerden ve cesaret ve güç sahibi kimselerden devleti kurma açısından yararlanmak gibi hususları da bilmek ve gereğini yaparak bunları devreye sokmak durumundadır.

Yukarıdaki üç rüknü öne aldı; çünkü o üç rükün, kişinin kral veya lider seçilebilmesi için, Allah tarafından o kişiye verilmiş olan farklı özelliklerdir. Bu açıdan da Talut kral olarak tercih olunmuştur. İsrailoğullarının buna karşı çıkmaları, onun seçilmesine bir bakıma itirazda bulunmalarına gelince; onlara verilen cevap içerisinde bu gerçek ortaya konmuştur ki, bu da onun beden ve ilim bakımından onlardan üstün olmasıdır.

Diğer yandan Yüce Allah'ın sebepleri onların emrine vermesi, buna musahhar kılmaya muvaffak kılmasına gelince, bu gibi hususlarda onun gayret göstermesinin bir fonksiyonu yoktur. Çünkü sebepler ilahi mevhibe yani insana doğuştan verilen meziyetlerden değildir. Kaldı ki onun tercihi veya seçimi ile ilgili sebepler daha önce geçmişti. Burada tekrar ele almış olması herhangi bir eksiklik kalmasın ve hakikati açıklayıp ortaya koysun diyedir. Bu bakımdan bunu diğer üçünde ayrı olarak genel bir kural şeklinde ortaya koymuştur, yoksa onun bir vasfı ve özelliği olarak ortaya konmuş değildir.

Böyle bir tercihe, yani ümmetin liderliğine ve onlara komuta etmesine layık olanın vasıfları ve özellikleri hakkında şair şöyle diyor:

فقلدوا أمركم لله دركمو   رحب الذراع بأمر الحرب مضطلعا
لا مترفاً إن رخاء العيش ساعده   ولا إذا عض مكروه به خشعا
(ومنها) وليس يشغله مال يثمره   عنكم، ولا ولد يبغي له الرفعا

"Allah için işinizi üstlendi, siz ona başarı dilemelisiniz
Savaş göreviyle eli bol olarak üstlendi her şeyinizi
Bolluk ve lüks içinde yaşama fırsatı olsa da savurgan değildir o
Hoşlanmayan bir şey onu sıkıştırsa da boyun eğmez o
Bunlardan hiç biri ve getirisi olan işler onu sizden meşgul etmez
Üstünlüğünü istediği bir çocuk da onu meşgul etmez"

Derim ki: Öyle insanlar var ki, bir şeyin Yüce Allah'ın dilemesine bağlanmasının manasını, bizzat o şeyi Yüce Allah sebepsiz olarak, Allah'ın yaratmış olduğu varlıkları için koymuş olduğu kanunların herhangi bir kanun üzerine cereyan etmeksizin yapar veya işler diye sanıyorlar. Oysa durum hiç de öyle değildir. Çünkü zaten her şey Yüce Allah'ın meşiyetine/dilemesine göre cereyan ediyor. Nitekim şöyle buyrulmuştur:

"Onun katında her şey ölçü iledir."[766] Yani bir nizam ve düzen içerisinde, hikmete uygun bir takdire ve ölçüye göredir. Burada herhangi bir halel ve gelişi güzel ya da rastgele bir durum yoktur. Allah'ın, mülkü dilediklerine vermesi de, yine koyduğu kanun gereğidir. Ancak Allah, kendi zatında onu bu işe yetenekli kılar. Onun gayret ve çabalarının bir sonucu olarak da Allah o konuda söz konusu sebepleri onun muvaffakiyetine hazır hale getirir. Yani Allah her iki hususu da o kimsede toplar. Bu ikisinden birisi bizzat kralın kendisiyle alakalıdır. İkincisi de ümmetin içinde bulunduğu durumla alakalıdır

Genelde halkın dilinde dolaşıp duran yaygınlık kazanmış hadislerden bir hadis var ki, orada şöyle denilmektedir: *"Siz nasıl olursanız, başınıza da öyleleri getirilir."*

Suyûti, *ed-Dürer el-Müntesire* kitabında diyor ki: *"Bu hadisi İbn Cemi', Ebu Bekre'den rivayetle Mucem kitabında zikretmiştir. Beyhaki de bu hadisi merfu olarak Yunus b. İshak yoluyla onun babasından Şuab adlı kitabında ele almıştır. Sonra da bu hadis Münkati bir hadistir demiştir." Kenzu'l-Ummal* kitabında ise deniliyor ki: *"Bu hadis Deylemi tarafından Müsnedu'l-Firdevs adlı kitapta Ebu Bekre'den, Beyhaki de bu hadisi, Mürsel bir hadis olarak Ebu İshak Sebii'den rivayet etmiştir."*

Evet, Eğer Allah bir ümmeti mesut kılmak isterse, bu durumda onları idare eden krallarını, hatır yapma konusunda güçlü kılar, buna olan kabiliyet ve yeteneklerini sağlam yapar. Bu durumda iyilikleri kötülüklerine

766. Ra'd, 13/8.

galebe çalar da, ümmet mutlu hale gelir.

Eğer Allah bir ümmetin helakini dilerse, bu defa onları idare eden krallarının şerre yönelik olan kuvvelerini güçlü kılar. Bu defa adamın şer yönü iyi tarafına baskın gelir. Onun emri altındaki toplum da kötü ve zelil bir toplum haline gelir.

Bunun sonucunda da güçlü olan bir başka ümmet bunların üzerlerine saldırır, giderek o kötü toplum gücünü kaybeder, işleri bundan böyle bir düzen tutmaz olur veya savaş ve darbeyle yenilirler. Böylece yeryüzündeki saltanatları ve güçleri de yok olur.

Allah'ın bunu dilemiş olması da yine sosyal hayat düzeni için koymuş olduğu kanunları gereği meydana gelir. Böylece Allah da mülkü dilediğine verir ve dilediğinden de çekip alır. Bu da adaletinin ve hikmetinin bir gereğidir. Yoksa onlara bir haksızlık, onlarla oynamak anlamında değildir. Bunun içindir ki Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Andolsun Zikir'den-Tevrat'tan sonra Zebur'da da: 'Yeryüzüne iyi kullarım varis olacaktır.' diye yazmıştık."[767]

"Şüphesiz ki yeryüzü Allah'ındır. Kullarından dilediğini ona varis kılar. Sonuç muttakilerindir."[768]

Bura geçen *"Muttakiler"* ifadesinden kasıt, yeryüzüne hâkim olma ve orada kurulan memleketler ve ülkeler üzerinde egemenliğini, efendiliğini ilan etme makamı demektir. Çünkü burada ifadesini bulan manada ülkeye egemen olanlar ancak, ülkeyi haraba çevirmekten ve ümmetleri zaafa uğramaktan koruyabilirler. Bu da ya idareciler tarafından zulme ve haksızlığa uğramak ya da cehalet sonucunda devlet ve toplumun ahlâki çöküntüye, bozulmaya yüz tutmasıyla olabilir. Yine bu kötülüklere bağlı olarak bölünmekle, aralarında anlaşmazlıklara ve kavgalara düşmekle, aşağılık bir hayat tarzına sürüklenmekle de olur. Ancak bu gerçekleri bilenler, ülkelerini ve toplumlarını, ümmetlerini ve dinlerini koruma imkânına sahip olurlar. Bu itibarla ancak bu makamda olup görevde bulunan salih kimseler içinde bulundukları toplumlarını düzeltebilirler. Yeryüzünde egemenliği elde etmek, toplumu idare edebilmek, bu gibi kimselerin sosyal hayattaki kabiliyet ve başarı oranlarına bağlıdır.

Yüce Allah'ın mülkü dilediğine vermesi konusundaki dilemesi konusunu epeyce uzatmış oldum. Çünkü benim genel olarak Müslümanlarda gördüğüm bir durum var. O da şudur: Müslümanların bu tür ibarelerden ve bunların icazından anlayıp çıkardıkları mana kısaca şudur: Kralların varlıkları ve ülkelere sahip olmaları ancak ilahi bir güç sayesinde olabilir. Bu da

767. Enbiya, 21/105.
768. Araf, 7/128.

sebeplerin ve ilahi kanunların gerisinde olan husustur. Bilindiği gibi Yüce Allah'ın bu kâinat için koyduğu ilahi kanunlar çerçevesinde insanlar kendi çabalarına ve fiillerine bağlı olarak işlerini görürler. İşte bu türden bir itikat veya inanç olayı, aslında putperest olan toplumlarda var olan ve eskilere dayanan bir inançtır. Kaldı ki bu manada Hıristiyanlığa ait kitaplarda bu türden ibareler yer almaktadır. Nitekim krallar işin bu yönüne dikkat ederek idareleri altındaki insanları kendilerine kul-köle haline getirmişlerdir. Çünkü bu inanca bağlı kalarak halk, kendilerini idare eden kralların zorbalıklarının ve baskılarının aslında ilahi bir güce dayandığını sanmaktadır. Bu itibarla devlet başkanlarına ve krallarına karşı mukavemete kalkışmak, karşı koymak, tıpkı her şeyden münezzeh olan Yüce Allah'a karşı koymak ve O'na mukavemet göstermek gibi kabul edilmiştir. Hatta böyle bir mukavemeti, Allah'ın dilemesinin dışına çıkmak olarak görmüşlerdir.

Üstad Abduh, Yüce Allah'ın *"Allah, mülkünü dilediğine verir."* kavlinin tefsiri konusunda oldukça veciz bir yorumda bulunmuştur. Çünkü Yüce Allah bu kavlini, ayetin sonunda getirmiştir. Bu da manidardır. Nitekim benim, kendisinden derste not olarak yazdığım şey şudur: *"Yani Allah'ın bu konuda, dilediklerine mülk ve idare vermede onları hazırlama konusunda bir sünneti, kanunu vardır."* İşte bu manadaki bir icmal ve özlü anlatım, ancak yeryüzüne mirasçı olabilme, yeryüzünde egemenlik kurabilme, toplumların helak oluşları veya oluşumları anlayıp kavrayabilmek için bütün bu ayetler arasındaki irtibatı kavrayabilenler ancak akledip düşünebilirler. Çünkü bu konuda gelen ayetlerin hepsi de Yüce Allah'ın insanlık için değişmeyen ve değişim de kabul etmeyen ilahi kanunlarının olduğunu ortaya koymaktadırlar. Kaldı ki biz o hususlardan bazılarını zikretmiştik. İşte şu da o onlardan biridir:

"Bir toplum özündekini değiştirmedikçe Allah, onlarda bulunanı değiştirmez."[769]

Toplumların aslında kendilerine özgü özellikleri, onların sahip oldukları itikatları, inançları, bilgileri, ahlâkları, adet ve gelenekleridir. İşte bütün bu sayılan özellikler onlarda var olan beyliği, liderliği, serveti, yoksulluğu, güçlü olmaları ve zayıf düşmelerini değiştirmede esas oluştururlar, temelidirler. İşte bu sayılanlar var ya, bunlar, zalime bunları yok etme, ortadan kaldırma imkânını sağlar.

Böyle bir açıklama yapmadaki amaç şu gerçeği bilmemiz içindir; biz hiçbir zaman, yaptığımız işlerimizdeki kusurlar ve eksiklikler için Allah'ın dilemesinin arkasına saklanmamalıyız. Krallarımıza ve idarecilerimize yaslanmamalıyız. Çünkü Yüce Allah'ın meşiyeti yani dilemesi, hiçbir zaman Yüce Allah'ın şu kâinatın ve varlıkların düzeni için ortaya koymuş olduğu ilahi kanunlara ve bunların hikmetine taalluk ile onları ortadan kaldırmaz, geçersiz duruma getirmez. Elde Kitap'tan, Sünnet'ten, akıl açısından ve var-

769. Ra'd, 13/11.

lık bakımından, kralların, idarecilerin toplumları idare etmeleri, harikulade olan olağan dışı ilahi bir güce dayanır diye hiçbir delil yoktur. Aksine ister Allah'ın Şeriat'ı olsun ve ister Allah'ın yaratmış olduğu varlıkları ve bunlara ilişkin kanunlar olsun, tam bunun zıddına şahittirler. *"Ey akıl sahipleri! İbret alın."*[770]

Daha sonra ayet Yüce Allah'ın şu kavliyle bitiyor: ***"Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir."*** Yani Kur'an'ın ortaya koyduğu yola ve çizgiye göre, Esma-i Hüsna'sıyla, en güzel isimleriyle ve bunların eserleriyle, etkisiyle hükmü ve hatırlatmada bulunmayı açıkladıktan sonra delile varma ve ona bakma konusunda bize uyarıda bulunuyor. Yani Allah, yaratmış olduğu varlık âleminin düzeni için hikmeti gereği eğer bir şey dilerse, O'nun bu hususta kudreti ve tasarrufu gayet geniş olup hepsini ihata etmiştir. Dolaysıyla O bir şey diledi mi, hiç kuşkusuz o şey kesinlikle meydana gelir.

Kaldı ki Yüce Allah aynı zamanda her şeyi ve hikmetin her türünü bilendir. O hiçbir zaman boş yere mülke ve varlığa, liderliğe hak kazanması için ilahi kanunlarını koymaz. Allah hiçbir zaman kullarının bir araya gelmeleri için onların işlerini başıboş bırakmaz. Aksine Allah, onlar için hikmete dayalı kanunlar koyar ki, koymuş olduğu bu kanunların örneklikte asla benzeri yoktur; kesinlikte de ona benzer bir kanun bulunamaz. Dolayısıyla şu varlık âleminde O'nun dışında mümkün olabilenden daha bedii ve eşsiz bir başka şey olamaz.

İşte bu husus, yani tefsir bilginlerinin Talut'un kral seçilmesine karşı çıkanların reddiyle ilgili olarak ortaya koydukları yorumlar dört madde olmuştur. Bunun için ortaya koydukları ibare veya yorumların en güzeli, en kısası Beydavi'nin naklettiği ibaredir. Beydavi diyor ki:

"İsrailoğullarının fakir ve yoksul biri olduğu ve soylu bir aileden gelmediğini ileri sürerek Talut'un kral olarak seçilmesini kabul etmemeleri üzerine, onların bu karşı çıkışları birkaç bakımdan kendilerine geri çevrilmiş, kabul görmemiştir.

***Birincisi**: Öncelikle burada asıl dayanak, onun Yüce Allah tarafından seçilmiş olmasıdır ki, Allah sizin üzerinize onu tercih etmiştir. Çünkü Talut, nelerin gerekli olduğunu veya olmadığını, sizin maslahatlarınızı sizden çok daha iyi olarak bilmektedir.*

***İkincisi**: Burada ileri sürülen şart, yeterli bilgiye sahip olması konusudur. O da, o kişinin insanları ve devleti nasıl idare etmesi gerektiğini bilmesi, bu konuda güdeceği siyasetidir. Beden ve cüsse bakımdan en sağlam ve sağlıklı olmasıdır. Çünkü insanlar üzerinde büyük bir etki ve korku bırakması, heybetli görünmesi de buna bağlıdır. Düşmana karşı koymada en büyük bir güce sahip olması, savaş taktiklerini mutlaka bilmesini gerektirir. Yoksa sizin ileri sürdüğünüz ve olmasını*

770. Haşr, 59/2.

istediğiniz hiçbir gerekçe geçerli değildir... Bu işe kalkışan adam elini uzattığı zaman, o işi başa kadar uzatmalıdır, götürmelidir.

Üçüncüsü: *Yüce Allah mutlak manada Maliku'l-Mulk'tur. Yani tüm mülklerin ve varlıkların sahibi sadece ve sadece bizzat kendisidir. Bu itibarla her şeyin sahibi olarak, O kimi dilerse mülkü ona verir.*

Dördüncüsü: *Allah, fazlı, keremi ve ihsanı geniş ve bol olandır. Bu itibarla O, fazlını ve keremini fakire verir ve fakiri zengin kılarak onların krallığa ve liderliğe layık gördükleri olsun, başkası olsun hepsinin üzerine onu kral ve lider olarak getirir."* Bu konuda Beydavi böyle demektedir.

Ancak bazı müfessirler birinci maddeyi üçüncü madde manasında kabul etmişlerdir. Akıl meziyeti ile beden meziyetini de bir tek meziyet olarak kabul etmişlerdir. Oysa bu ikisi tek şey değil, iki ayrı şeydir.

Allah'ın dilemesi (meşiyetullah) konusunda da sözü mücmel yani kısa tutmuşlardır. Bu bakımdan bu ifadede bulunanların bazıları, bu olan biten şeylerin ilahi sünnet/kanun gereği değil de, gaybi bir yardım sonucu olduğu vehmine kapılabilirler. Daha sonra bu yorumcular *"Yüce Allah'ın her şeyi ihata eden ve her şeyi bilen"* olması kısmını da özel bir vecih ya da madde olarak değerlendirmişlerdir.

Ben, Üstad İmam Abduh'un birinci madde konusunda herhangi bir şeyi hafızama almış değilim. Az önce de geçtiği gibi onun burada Yüce Allah'ın dilemesi/meşiyeti konusundaki görüşüne gelince; kendisi, ***"vasi"*** kelimesini *"kudret ve tasarrufu geniş, her şeyi ihata eden ve kuşatan"* şeklinde tefsir etmiştir. Bu da diğer tefsir bilginlerinin *"O'nun fazlı geniştir."* görüşleriyle ittifak etmiş olmaktadır. ***"Âlim"*** kelimesini ise, *"Krallığa kimin daha layık olup olmadığını bilmesi ve tercih etmesidir."* diye yorumlamıştır.[771]

771. [El-Menar tefsirinin Arapça baskısının 2. cildinin sonuna Muhammed Reşid Rıza aşağıdaki açıklamayı koymuş. Tefsirin Türkçe basımında 2. cilt, Arapça 2. cildi büyük ölçüde karşıladığı için bu notu biz de Türkçe 2. cildin sonuna iliştiriyoruz. (Yayıncı)]

Böylece tefsirimizin ikinci cildi sona ermiş oldu. Biz bu bilgileri Menâr mecmuasının hicri 1322 ve 1323 (Miladi 1904-1905) tarihli 7 ile 8. ciltlerinden aktardık. Bu, ilk olarak yayın sırasında basılmıştı, daha sonra 1325 (1907) yılında basımı bitmiş oldu.

Üstad İmam Abduh tefsirin basılan kısımlarını aynı devamlılıkta, 121. ayetine kadar olan kısmını bizzat okudu. Nitekim birinci cüzün tefsirini de bütünüyle yine kendisi Menâr mecmuasında okumuştu.

Yine kendi izniyle buna icazet verdiği gibi, yayımladığımız kısmın ilk yarısına da, basım esnasında birtakım açıklamalar ekledi. Sanki bizim kendisine nispet ettiğimiz şeylerin hepsini kendisi yazmış gibi oldu. İade ettiklerinin hepsi bizim kalemimizle ve ondan anladıklarımızı nakletmemizle, onun derslerinden mana açısından alıp sunduk. Sadece "İnsanlar bir tek ümmet idi." (Bakara, 2/213) ayetinin tefsiri hariç. Gerçekten de merhum Abduh hep, "Menâr mecmuasının sahibi benim fikirlerimin tercümanıdır." derdi.

Bu ayetin tefsiri Menâr mecmuasında, Rebiu'l-Ahir ayında, 1323 (Mart 1905) senesinde yayımlandı. 121. ayetin tefsirinin yayımlanmasından sonra hastalığı giderek artmıştı. Artık bundan sonra bir şey okuyabilme imkânı olamadı. Nihayet Cemaziye'l-Ûla ayının 8. gününde (11 Temmuz 1905) vefat etti. Allah rahmet eylesin.

Bu baskı diğer baskılardan çok daha güzel olarak yapıldı. Çünkü hepsinin basımı tek bir harf karakteriyle yapıldı. Önceki baskıya göre daha az hata yapıldı. Ayetler ve ayetlerin numaralanması, tefsire ilişkin şahitler Mısır hükümetince basılan Kur'an esas alınarak hazırlandı. Bu Mushaf basılmış mevcut Mushaflar arasında en sahih olarak basılanıdır. Çünkü bu Mushaf'ın baskısı esas alınan nüshaya göre yapılmıştır.

Bu arada biz de basım sırasında birçok meselelerle ilgili ilaveler yaptık. Bunların kimisi araştırma ve kimisi de tahkik sonucudur. Ayetlerin tefsiri neyi gerektirmişse, onu yaptık. Örneğin piyango ile ilgili meseleler gibi. Çünkü bu konuda çok fazla sorular gelmekteydi ve bu piyango olayı da asrımızda alabildiğince artmış bulunmaktadır.

Kimisi de ayetlerin mefhumundan farklı, ona ek olan ahkâm ile ilgili meselelerdir. Çünkü bunların açıklanması gerekmekteydi. Örneğin oruç konusuyla ilgili olarak tefsirimize eklediğimiz uzunca bir bölüm gibi. Çünkü bu konuda fakihler arasında bir hayli farklı ve tartışmalı görüşler bulunmaktaydı. Şeyhülislam İbn Teymiyye bu görüşler içerisinde tercihe değer olanları tahkik edip aktarmıştır.

Her işin başında ve sonunda Allah'a hamd olsun.



TEFSÎRU'L-KUR'ÂNİ'L-HAKÎM
TEFSİRU'L MENÂR



ŞEYH MUHAMMED ABDUH
MUHAMMED REŞÎD RIZÂ

II/248-286, III/1-120

3

ÜÇÜNCÜ CİLT



ekin

بسم الله الرحمن الرحيم



TEFSÎRU'L-KUR'ÂNİ'L-HAKÎM TEFSÎRU'L-MENÂR
Şeyh Muhammed Abduh
Muhammed Reşîd Rızâ

3. CİLT

Arapça Baskı:
Dâru'l-fikr li't-tıbâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzî'

ISBN
978-975-8507-70-2

Çevirenler:
Harun Ünal (II/248-252, III/84-92)
Mehmet Erdoğan (II/253-260, III/93-115)
Niyazi Beki (II/261-286, III/1-8)
İbrahim Tüfekçi (III/9)
Rahmi Yaran (III/10-83)

Yayına Hazırlama ve Koordinasyon:
Hamza Türkmen, Fikret Başar

2. Cildin Redaksiyonu:
Bülent Şahin Erdeğer, Hamza Türkmen

Son Okuma:
Büşra Bulut, Fatma Turan

Basım Tarihi:
Haziran 2011

Kapak / İç Düzen
Necmettin Asma

Baskı / Cilt
İstanbul Matbaacılık
Gümüşsuyu Cd. Işık San. Sit.
No: 21 B Blok Topkapı - Zeytinburnu - İstanbul
Tel: 0212 482 51 66

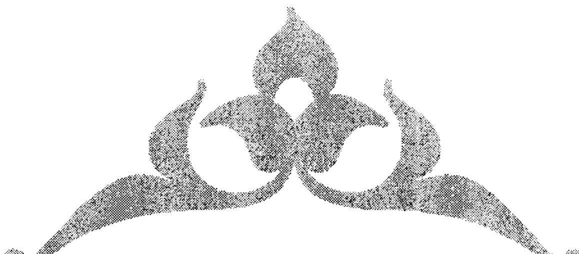


EKİN YAYINLARI
Fevzi Paşa Cd. Kınalızade Sk. 13/2 Fatih/İstanbul
Tel.: (0 212) 524 10 28 - 534 58 08
Faks: (0 212) 631 55 27
menartefsiri@gmail.com

DUA

Rabbimiz! Sana tevekkûl eder, günahlarımızdan arınıp yalnız Sana yönelmeye çalışırız. Muhakkak ki dönüş yalnız sanadır. Rabbimiz! Bizi inkâr edenlere bir fitne kılma ve bizi affet. Rabbimiz, doğrusu Sen şanı büyük olansın, hâkimsin. Ya Rab! Fazlının kapılarını bize aç, kavlinin sırlarından dilediğini bize öğret ve bizi Sana hangi lisan ve hangi uzuvlarla şükredeceğimize yönelt. Yaratılmışlar içinde hakkı kabule yatkın olanları irşad etmek için hakkı izah etme noktasında yardımını diliyoruz. Senin apaçık kitabın olan Kur'an'ın, Yüce bir kelime olarak hâkim hale gelmesini ve Rasûllerin sonuncusu olan Muhammed'in (s) ve tüm nebilerin rehberliğine gereğince uyanlara büyük bir güç kaynağı olmasını diliyoruz. Allah'ım! Eza ve cefaya duçar olmuş bu ümmeti esenliğe ve afiyete ilet. Ve bu ümmeti, kurtuluşa erenlere, erdirenlere bir düşman; sapıklığa düşenlere, düşürenlere bir fitne kılma!

Şeyh Muhammed Abduh



İÇİNDEKİLER

BAKARA SÛRESİ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَن يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ
مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لَّكُمْ إِن
كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴿248﴾
فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُم بِنَهَرٍ فَمَن شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ
مِنِّي وَمَن لَّمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا
قَلِيلًا مِّنْهُمْ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ
وَجُنُودِهِ قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُم مُّلَاقُو اللَّهِ كَم مِّن فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً
كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴿249﴾
وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا
عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿250﴾
فَهَزَمُوهُم بِإِذْنِ اللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُودُ جَالُوتَ وَآتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ
مِمَّا يَشَاءُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَّفَسَدَتِ الْأَرْضُ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ
ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿251﴾
تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿252﴾

248- Peygamberleri onlara: "Onun hükümdarlığının alameti, Tabut'un size gelmesidir. Meleklerin taşıdığı o Tabut'un içinde Rabbinizden size bir ferahlık ve sükûnet, Musa ve Harun hanedanlarının bıraktıklarından bir kalıntı vardır. Eğer inanmış kimseler iseniz sizin için bunda şüphesiz bir alamet vardır." dedi.

249- Talut, askerleriyle beraber ayrılınca: "Biliniz ki Allah sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Eliyle sadece bir avuç alanlar dışında... Kim ondan içmezse bendendir." dedi. İçlerinden pek azı müstesna hepsi ırmaktan kana kana içtiler.

Irmağı geçince: "Bugün bizim Calut'a ve askerlerine karşı koyacak hiç gücümüz yoktur." dediler. Allah'ın huzuruna varacaklarına inananlar: "Nice az sayıdaki topluluklar Allah'ın izniyle kendilerinden çok sayıdaki toplulukları yenmişlerdir. Allah sabredenlerle beraberdir." dediler.

250- Calut ve ordusuyla savaşa tutuştuklarında: "Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır. Bize cesaret ver ki tutunalım. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et!" dediler.

251- Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler. Davud da Calut'u öldürdü. Allah Ona-Davud'a hükümdarlık ve hikmet verdi; dilediği ilimlerden ona öğretti. Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğeriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Ancak, Allah, insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir.

252- İşte bunlar Allah'ın ayetleridir. Biz onları sana doğru olarak anlatıyoruz. Şüphesiz sen, Allah tarafından gönderilmiş peygamberlerdensin.

Tabut'un Mahiyetine Dair Mülahazalar

Yüce Allah'ın ***"Peygamberleri onlara: 'Onun hükümdarlığının alameti, Tabut'un size gelmesidir.' dedi"*** kavli gösteriyor ki, peygamberlerinin kendilerine, *"Talut, Allah'ın onu bu göreve seçmesi sebebiyle krallığa layıktır. Onu bu iş için seçip hazırlamıştır. Allah ona geniş bir ilim vermiş, bedence güç ve üstünlük sahibi kılmış; üstlendiği zor görevi yerine getirecek olan biridir."* gibisinden sunduğu hüccet ve delillere kani olmamış olmalılar ki, bir de bunun için, onun bu göreve layık olduğunu gösteren, görevi titizlikle başaracağına delalet eden bir alamet vermiştir. Bu alamet de ellerinden çıkmış olan Tabut'un onlara geri gelmesidir.

Sözü edilen bu bilinen ***"Tabut"***'un Yahudi kaynaklarında bir kıssası da bulunmaktadır. Yahudi kaynaklarından Tevrat'ın *Çıkış* kısmının 25. bölümünde şu bilgiler yer almaktadır:

"Rab, Musa'ya şöyle diyerek onunla konuştu: İsrailoğullarıyla konuş. Bana bir takdimde bulunsunlar, bir şey sunsunlar. Kalbinin çektiği her şeyden bana sunacaklarını alsınlar. İşte bu, onlardan takdime yani sunak olarak alınan bazı şeyler: Altın, gümüş, bakır, gökmavisi, Arguvan, kırmızböceği, kamış, keçi kılı, kızıl koç derisi, Keçi derisi, Sant-akasya kerestesi, aydınlanma için zeytinyağı, ölüm ayini için yağ, buhurdanlık, gömlek ve elbiseyi bezemek için süs taşı, akik taşı... Bunları mukaddes olarak benim için yapsınlar ki, benim sana mesken örneğinde gösterdi-

ğim o şeylerin hepsi gereğince ortalarında yerleşeyim. Bütün kapların da örneğinde gösterdiğim gibi... İşte bunları öyle yapacaksınız."

"Onlar da Sant-akasya ağacından-kerestesinden bir tabut-sanduka yaptılar. Bu tabutun uzunluğu iki buçuk zira yani yaklaşık 1.70 cm uzunluğunda, genişliği de bir buçuk zira yani yaklaşık 102 cm, yüksekliği de aynı şekilde 102 cm idi. Bu sanduka içten ve dıştan tamamen som altın ile kaplanmıştı. Yine üzerine de bütün çevresini kaplayacak şekilde altından bir taç şeklinde süslenerek yapıldı. Yine bu sanduka için altından dört adet halka-kulp döküldü. Bu kulplar da sandukanın dört bir kenarına takıldı. Her bir tarafında böylece ikişer halka yer alıyordu. Yine Sant kerestesinden iki tahta kol yapılıp bunları da altın ile kapladılar. Tabutu taşımak için her iki tarafından bu kollar ilgili halkalara geçiriliyordu. Böylece iki kol tabutun halkalarına yerleşip kalıyor ve oradan çıkarılamıyordu. Sana verdiğim şehadeti de tabuta koyarsın. Buna da som altından hazırlanmış 1.70 cm uzunlukta, 102 cm genişlikte bir örtü yaparsın."

"Kerub denilen iki melek altından yaptıkları bu sandukanın torna işlemlerini yaptılar. Bunu da örtünün iki tarafına koydular. Böylece meleğin biri bunun bir tarafını, ötekisi de diğer tarafını tutarak söz konusu örtüyü onun üzerine koydular. İki melek bu örtünün üzerine kanatlarını gerdiler, böylece her ikisinden birisi bunu diğerine çeviriyordu. Böylece her iki meleğin yüzü örtüden yana idi, örtüye bakardı. Örtüyü üstten Tabut'un üzerine kapattılar. Tabut'un içinde de sana verdiğim şehadet bulunuyordu."

İşte, dinî tabutun yapılmasıyla ilgili olarak anlatılanlar bunlardır. Bundan sonra da dinî sofranın kurulması, kaplarının, meskenin, kesim yerinin ve ahit çadırının yapılması, kandilin yakılması ve mukaddes giysilerden söz edilmişti. Daha sonra 27. Bölüm içerisinde bir bölüm gelmektedir. Burada adı geçen tabutun nasıl yapıldığından, sofradan ve kesilen hayvanın buhurlaşmasından söz edilmektedir. Bunlar öylesine garip şeylerdir ki, bu çağda yaşayıp da kafası çalışanlar, bu anlatılanları oyun olarak kabul ederler.

Bundaki hikmet şu olsa gerektir ki, -gerçi en iyisini Allah bilir ya- İsrailoğulları, Mısırlı putperestler onları asırlarca köleleştirdiklerinden ötürü, İsrailoğullarının gönüllerine putperestlik sevgi ve azametini, putların önemini, onlardaki baş döndürücü süs ve ziyneti, bakanlarını dehşete düşürecek manada göz kamaştıran o halleri gönüllerine yerleştirmiş ve akıllarını başlarından almış olmalıdır ki, hep uğraşları bunlar olmuştur.

İşte Yüce Allah onların gönüllerini ve gözlerini bu putperestlikten çevirip, onun cinsinden dokunulabilen, elle tutulan bir şeyle, onları putlardan

ve onlara tapınmaktan uzaklaştırarak bununla meşgul etmek istedi. Ki bunu her şeyden münezzeh olan Allah'a nispet etsinler ve onunla Allah'ı hatırlamış olsunlar.

Söz konusu bu tabuta önce "Şehadet Tabutu" adı verilmişti; yani her şeyden münezzeh olan Allah'ın varlığına şahadet eden tabut anlamında. Daha sonra buna "Rabbin Tabutu", "Allah'ın Tabutu" dendi. Böylece ibadet için kullanılan her şey Yüce Allah'a izafe olundu. Ancak bunlar şunu da göstermekteydi: Dinî semboller olarak kullanılan bu şeyler sürekli değildir.

Kuşkusuz ki İslam, süreç içerisinde Allah'a kulluk edilen mescitlerden bütün bu süsleri ve sanatları neshetti, yasakladı. Çünkü İslam, mescitlerde ibadet edenlerin kafalarını başka şeyler meşgul etsin, orada bulunan şeylerden herhangi birini vasıta kılarak yakarışta bulunsunlar istemedi.

Mukaddes kitapların tanıttığı bu toplumla ilgili bu mükellefiyet ve sorumluluk Ara[illegible]n dediği gibi "geniş enseli" manasında sağlam yapılı, dik kafalı adamlar [illegible]ektir. Çünkü bunlar henüz putperestlik dönemine yakın olmakla birlikte çevrelerini kuşatan toplumların hemen hepsi de putperest toplumlar olduğundan böyle hareket etmişlerdir. Oysa ilerleme yolunda böyle bir durum insanlığa hiçbir şekilde yakışmaz.

Yani çocukların veya gençlerin eğitildiği bir şey gibi bir oyunla akıllı bir adam eğitilemez. Yine *Çıkış* kitabının diğer üç bölümünde İsrailoğullarının neleri sunduklarının detayları bulunmaktadır. Ki içinde Allah'a ibadet edilerek takdis olunacak evin yapılmasıyla ilgili geniş bilgiler yer alıyor. Yine burada Çadır'ın, Tabut'un ve daha başka şeylerin yapılması ile ilgili detay bilgiler de yer almaktadır.

Bizim bunları aktarmadaki amacımız, onlara göre gerçek manada Tabut'un mahiyetinin ne olduğunu bilip öğrenmektir. Oysa sen birçok tefsir kitaplarında olsun, bu türden kıssaların yer aldığı kitaplar olsun, şaşkınlık doğuracak birçok garip hikâye ve kıssa bulunduğunu görebilirsin.

Bu şaşkınlık doğuran kıssalardan birisi de, bu Tabut'un Hz. Âdem ile birlikte cennetten indiği efsanesidir. Bütün bu sözlerin kaynağı, İsrailoğullarının Müslümanlar arasında tefrikaya sebep olmak için ortaya attıkları ve sokuşturdukları hikâyelerden, kıssalardan başka bir şey değildir. Hep hile, tuzak ve aldatmalarla, Kur'an bunlara dayanılarak tefsir edilsin de, böylece yalanlar artmış olsun, sonunda da Müslümanlar doğru yoldan sapsınlar istemişlerdir. Bir diğer amaç da Yahudi liderlerinin Kur'an'a dil uzatabilmek için kendileri adına bir geniş alan bulmaları ve yapacakları propagandalarla kavimlerinin Müslüman olmalarını önlemekti.

Yine Tevrat'ın *Çıkış* bölümünün sonunda anlatıldığına göre, Hz. Musa, içinde Allah'ın şehadetinin yer aldığı iki levhayı yani kendisinin İsrailoğullarına olan vasiyetini içeren levhaları o Tabut'a koydu.

Öte yandan bunların başka kitaplarına göre ise, bu Tabut Musa'dan sonra, onun yanında bulunan genç Yeşu yani Yuşa'ya geçmiştir. İsrailoğulları bu Tabut sebebiyle yardım ve zafer beklerlerdi. Yani bir savaşa giriştiklerinde, bu Tabut ortaya getirilir, ordunun önüne konulurdu. Böylece düşmanlarına karşı cesaretleri artardı. Yüce Allah da onlara yardım ederdi. Yani Allah, onların edindikleri bu cesaret ve moral sayesinde, Tabut'un ortaya konmasıyla morallerini toplayarak savaşı kazandılar. Ancak bu başarıları bizzat Tabut'un kendisinden değil, sadece onu yerinde görmelerinin onlara bir moral sağlaması sebebiyledir.

Üstadımız Abduh'un (r) da söylediği gibi ne zamanki ahlaken bozuldular, imanlarında zaafa uğradılar, artık bundan böyle Tabut'a rağmen yenildiler. Tabut'un yanlarında olması onlara bir şey sağlamadı.

Ben de derim ki; Şeriat Kitabı'nın *Tensiye* bölümünde yazıldığına göre Hz. Musa söz konusu Tevrat'ın yazım işini bitirince, Rabbin ahdini içinde bulunduran Tabut'u taşıyan Levililere şöyle dedi: *"Tevrat'ın bu kitabını alın; onu, ilahınız olan Rabbin ahdinin tabutunun bir tarafına koyun ki size şahitlikte bulunsun."*

Daha sonra Amelikalar ile İsrailoğulları arasında savaş çıktı. Bu, Alya veya Kâhin Ali zamanında olmuştu. Filistin'de yerleşik olan Amelikalar, İsrailoğullarına karşı savaşı kazandılar. İsrailoğullarının işini bitirip onları cezalandırdıktan sonra ellerinden Tabut'u aldılar. Buna dayanamayan Alya kahrından öldü.

Bu sırada Arap kaynaklarında Şamuil diye geçen Samoil, Alya'dan sonra İsrailoğulları adına kadılık makamına geldi. Bu, İsrailoğullarının peygamberi idi. İsrailoğulları ondan kendilerine bir kral gönderilmesi talebinde bulunmuşlardı. Daha önceki sayfalarda geçtiği gibi Samoil de onların bu isteklerini yerine getirmişti.

Tabut'un yeniden İsrailoğullarına dönüşünü de Talut'un kral seçilmesi konusunda bir alamet saymışlardı. Çünkü Samoil onlara kral olması için Talut'u göstermişti.

İsrailoğulları Tabut'un yeniden kendilerine gelişi sebebiyle dediler ki: *"Amelikalar Tabut'u ellerine geçirdikten sonra ekinlerini ve topraklarını fareler sardı, kendileri de basur/hemoroit hastalığına yakalandılar. Bunun üzerine Tabut'u kendileri için uğursuz saydılar. Böylece İsrailoğullarının Tanrısı'nın bu yüzden kendilerinden intikam aldığını sandılar, öyle inanmaya başladılar. Bu du-*

rum karşısında hemen onu geri iade ettiler. İki öküz tarafından çekilen bir arabaya yüklediler, içine de altından yaptıkları fare heykeli ve hemoroit şeklini de Tabut'a yerleştirdiler. Bunu da günahlarının bir kefareti saydılar."

Mukaddes olarak görülen tarih kitaplarında yer alan bilgilere göre, Babilliler Hz. Süleyman'ın mabedini yakıp yıktıklarında, Tevrat ile Ahdin Tabutu da kaybolmuştu. Çünkü bu ikisi de o yangında yanmışlardı.

Yüce Allah'ın Tabut'a dair **"Meleklerin taşıdığı o Tabut'un içinde rabbinizden size bir ferahlık ve sükûnet, Musa ve Harun hanedanlarının bıraktıklarından bir kalıntı vardır"** beyanı hakkında çokça rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler arasında öyleleri vardır ki, ne bir naklin delaleti ve ne de aklın kabul edeceği bir şey söz konusu değildir. Rivayetlerin tümü çelişkilidir. İbn Cerir *Tefsiri*'nde senin de göreceğin gibi bu rivayetlerin ortasını bulma imkânı yoktur. Oysa İbn Cerir *Tefsiri* bütün tefsirlere kaynaklık etmiş temel bir tefsirdir.

Kaldı ki biz burada Yahudi kaynaklarından aktarmak istediklerimizi aktardık ki, Tabut ve içindekilerle alakalı olarak anlatılanların birçoğunun aslının olmadığı bilinsin. Çünkü sözünü ettiğimiz o kitaplarda bu rivayetler yer almamaktadır.

Ancak Yüce Allah'ın vahyi de bize şu gerçeği bildirmektedir: Allah'ın vahyinde bildirildiğine göre bu Tabut'un içinde **"sekine"** bulunmaktadır. *"Sekine"* lügatte *"nefsin kendisi sayesinde rahatladığı, gönlün de huzura kavuştuğu şey"* demektir. Sanduka'nın getirilmesiyle sekinenin meydana gelmesi, sadece o toplum nezdinde dinî bir sembol olması açısından olduğu hususu unutulmamalıdır. Yahut da o Tabut içinde onlara sükûn ve huzur sağlayan, o sebeple ortaya çıkan şeyden dolayıdır. Bu da unutulmamalıdır. Burada sözü edilen sekine buna göre, Tabut içerisinde bulunan ve som altından yapılmış olan fare heykelcikleriyle hemoroit şekilcikleridir. Bunlar da düşman açısından onlar üzerinde korku doğuran sebepler olmaktadır.

Yahut da Tabut'un içindeki levhalar veya o levhaların kırık dökük parçalarıdır. Bunlar da Musa hanedanıyla Harun hanedanında arta kalan şeylerdir. Nitekim Ata'dan da bizim söylediklerimize benzer rivayetler sudur etmiştir.

İbn Cerir diyor ki; *"'Sekine'nin manası konusunda bu görüşlerin en yerinde ve hak olanı, evlası, Ata b. Ebu Rebah'ın söylediğidir. O diyor ki: 'Gelen ayetlerden, delil ve mucizelerden gönüllere huzur veren, onları sakinleştiren şey demektir.'"*

"Meleklerin taşıdığı" kavline gelince, burada iki ihtimal bulunmaktadır. Şöyle ki:

Birincisi: Burada sözü edilen meleklerden kasıt, Kerubin Melekleri'nin suretleridir. Bunlar Tabut'u taşırlardı; yani bu iki meleğin üzerinde taşınırdı.

Nitekim yapılan sarayların ve timsallerin vasfı hakkında *"Orada bakırdan bir at üzerinde filan kişi bulunmaktadır."* dendiği gibi, çünkü sen bu ifade ile kralın heykeli ile atın heykeline değinmek istiyorsun. İşte Tabut ve meleklerle ilgili anlatılan da bunun gibidir.

İkincisi: Filistin'in bir yerinden Tabut'u alıp İsrailoğullarına götüren veya taşıyan iki sığır, Tabut'un üzerinde bulunduğu arabayı, meleklerin kendilerini ilham yoluyla yönlendirmesiyle oluyordu. Çünkü arabaya koşulu olan o iki sığırı yönlendiren, alıp götüren bir kimse veya bir sürücü başlarında bulunmuyordu. O ikisi ilham yoluyla yollarına devam ediyorlardı. Bu konuda herhangi bir beşerin bir yardımı ve kesbi yoktu. Bu da, yine meleklerin ilhamına isnat olunan bir iyiliktir.

Bunun benzerini İbn Cerir de rivayet etmiştir. Diyor ki: *"Bize Hasan Basri hadis olarak anlattı. Dedi ki: 'Bize Abdurrezzak haber verdi.' O da diyor ki: 'Bize Abdussamet b. Ma'kil haber verdi, kendisi Vehb b. Münebbih'ten şöyle söylediğini dinlemiş: 'Tabut'u taşıyıp götüren iki sığırı yürütmekle görevli dört adet melek vardı. Bu melekler o iki sığırı yürütüyorlardı.'"*

Yüce Allah bu kavlini şu şekilde sona erdiriyor: ***"'Eğer inanmış kimseler iseniz sizin için bunda şüphesiz bir alamet vardır.' dedi."*** Bununla ilgili olarak şöyle demişlerdir: *"Bu ifadeler, İsrailoğullarının peygamberine ait olabilir; onlara söylediği son sözleri olması ihtimali de vardır."*

Yani Tabut'un yeniden gelmesi, Allah'ın size inayetini ve yardımını gösteren, sizin lehinize olan bir alamet veya hüccettir. Nitekim bu, aynı zamanda, Allah'ın Talut'u başınıza kral seçtiğinin de bir hüccetidir. Çünkü sizinle ilgili işleri ve meselelerinizi o bilir, düşmanlarınızın da cezasını o verir. O halde onun başınıza melik olarak seçilmesine rıza gösterin, ondan ayrılmayın.

Diğer taraftan bunun Yüce Allah tarafından bu ümmete, İslam ümmetine yönelik olarak bir yeni cümle olması ihtimali de vardır. Manası da şöyledir: Yüce Allah'ın söz konusu bu kıssa ile alakalı olarak peygamberi Muhammed'e (s) vahyettiği bu husus, Hz. Nebi'nin nübüvvetini gösteren apaçık bir ayet ve delildir. Çünkü vahiy olmamış olsaydı, o bu kıssaları bilecek değildi. Çünkü o, okuması ve yazması olmayan, birilerinden ilim öğrenmemiş olan bir kişidir. O, aynı zamanda bunların içerdiği ibret ve faydaları da bilemezdi. Özellikle de krallık veya liderlik konularında önemli olan özellikleri ve bu görevi gereğince yerine getirebilme ehliyetini, bunun beraberinde getirdiği siyasi zorluk ve sıkıntıları, riyaset göreviyle ilgili işleri de bilemezdi.

Bunların hepsi Allah'a ve Allah'ın nebilerle Rasûllerini kendisiyle desteklediği ayetlerine iman edenler için apaçık bir mucize, faydalı olan bir derstir. İşte bu bakımdandır ki bu durumu, cevabını aradan çıkarttığı bir şart ile

kayda bağladı. Çünkü cevap zaten sözün akışı içerisinde kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Nitekim ayetin akışı içerisinde anlaşılan o ki, İsrailoğullarının başlarına bir melik ataması konusundaki taleplerindeki asıl ve ilk amaç, o liderin başkanlığında ve komutasında Allah yolunda savaşmak ve o putperest toplumdan onların öcünü almaktır. Çünkü o putperestler bunları ve çocuklarını asıl memleketlerinden çıkarıp sürgün etmişlerdi. Kralın veya liderin atanmasından sonra ondan beklenen şey, onun savaş konusu ile ilgili olan konumu ve durumu idi. Nitekim bunu da Yüce Allah şu kavliyle zikredip açıklamıştır:

Nehirle İmtihanın Hikmeti

"Talut ordusuyla beraber ayrılınca: 'Biliniz ki Allah sizi bir ırmakla imtihan edecek. Kim ondan içerse benden değildir. Eliyle sadece bir avuç alanlar dışında... Kim ondan içmezse bendendir.' dedi."

Askerleri böylece ayırdı; onlar da ötekilerden, onların makamından ayrıldılar. Talut onlara, düşmanlarına karşı savaşmak üzere komuta etti. Bunun aslı, onlardan biri olarak kendisini onlardan ayırdı. ***"Cunûd"*** kelimesi, ötreli olarak gelen *"cund"* kelimesinin çoğuludur. Bu da *"asker"* demektir. Bu kelime de aslında *"taşlık olan sert toprak/yer"* demektir. Daha sonra bu kelimeden kalkılarak güçlü olan her topluma *"cund"* adı verildi. ***"Şurb"*** kelimesi, *"ağızla sıvı bir maddeyi almak ve yutmak"* demektir. Herhangi bir gıdayı almak ve içmek demek, onu tatmak manasına gelir. Nitekim Şair şöyle der:

وإن شئت لم أطعم نقاخا ولا بردا

"İstersen sizden sonraki kadınları kırıp geçerim
Dilersen eğer ne bir sıcak ne de soğuk bir şey tadarım"

Ayette geçen ***"el-ğurfetu"*** kelimesi, ğayın harfinin fetha harekesiyle *"bir şeyi yerinden almak, tutmak ve yakalamak"* manasındadır. Nitekim İbn Kesir, Ebu Amr ve Hicaz kıraat ekolü bu kelimeyi "el-Ğarfetu" diye okumuşlardır. Yine bu kelimeyi ğayın harfinin zamme yani ötre harekesiyle *"el-ğurfetu" "avuçlanarak alınan şey"* demektir. Nitekim İbn Amir ve Kufe kıraat okulu da bu kelimeyi bu şekilde okumuşlardır.

Bilindiği gibi İsrailoğulları, Talut'un başlarına kral olarak geçmesinden hoşnut kalmamışlardı. Daha sonra onun başlarına geçmesine boyun eğdiler ve buna rıza gösterdiler. Ancak İsrailoğullarının hepsinin buna rıza göstermeleri öyle herhangi bir ilim yoluyla değil, ancak denenmek ve imtihan edilmekle olabildi. Allah bu komutanın emri altına girmesini istediği asker-

lerini, ordusunu kim itaat edecek, kim karşı çıkacak denemesi için ondan bunu istedi. Yani asi olan kimdir, rıza gösteren kimdir, kızgın ve öfkeli olan kimdir, bilinsin istedi. Böylece savaş meydanında durumu ortaya çıkacak olanla, savaşın tam kızıştığı sırada sebat edip kalanlar seçilmiş olsun diledi. Böylece isyan edecek olanlar önceden ayrılmış olsunlar, savaşma esnasında bozguna uğramalarından korkulanlar belirlensinler.

Çünkü ordunun başkomutanlarına itaat etmeleri ve ona candan güvenmeleri zafer kazanmanın şartıdır. Bu itibarla komutanlar her zaman askerlerini denemek zorundalar. Çünkü bir toplum eğer başkomutanlarından hoşnut değilseler veya içlerinden memnun olmayanlar varsa, bu durumda olanlardan da ordu arasında yerleşen kimseler bulunursa ve buna rağmen komutanla aynı düşüncede değilseler, aralarında bir birlik bulunmuyorsa, bu durumda savaş sırasında onu bırakıp kaçmalarından, fitneye sebebiyet vermelerinden korkulur. Bunun neticesinde bozguna uğramak da mukadder olur.

Bu bakımdan Talut, ordusuna güzergâhlarında bir ırmaktan geçeceklerini ve kendilerinin Allah'ın izni gereği bu ırmakla deneneceklerini bildirdi. Ondan içenlerin savaş sırasında kendisiyle birlikte hareket edenlerden ve taraftarlarından olmayacaklarını haber verdi; meğerki az miktarda ondan içmiş olsunlar. Bunlar içenlerin dışındadırlar. Bu az içme ise, sadece el ile alınan bir avuç su miktarı olacaktır. Bu kadarına tolerans vardır. Bu kadar içenler için herhangi bir mani, bir engel söz konusu değildir. Bunlar birlikten yana olup Allah'ın ipine sarılıp bağlananlardır. Fakat nehrin suyundan hiç tatmayanlar ise, onların asıl kendi taraftarları olduğunu belirtmiş ve dolayısıyla kendisinin onlara yöneleceğini ve her konuda onlara güveneceğini söylemiştir.

Görüldüğü gibi bu deneme olayı üç grupta veya mertebede toplanmaktadır.

Birinci grup veya mertebede yer alanlar; hiçbir emre önem vermeksizin, hükmü hiçe sayarak, komutanlarıyla bir münasebetinin olmadığına inanıp da ırmaktan kana kana su içenlerdir.

İkinci grup veya mertebede yer alanlar; sadece kurumuş olan dudaklarını ve boğazlarını ıslatmak maksadıyla eliyle bir avuç su alanlar... Bunlar da buna rağmen makbul kimseler olarak görülmüşlerdir.

Üçüncü grup veya mertebede yer alanlar: Bunlar, kesinlikle bir damlacık da olsa ağızlarına su almayanlardır. İşte gerçek dost ve kendileriyle birlik edilip yola çıkılacak olan kimseler bunlardır. Cihad için dayanılıp güvenilecek olanlar da bu üçüncü kesimde yer alanlardır.

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"İçlerinden pek azı müstesna hepsi ırmaktan kana kana içtiler."*** Bunun sebebi Talut komutasında bulunan İsrailoğulları ordusunun Talut'a karşı güvensizlik içerisinde bulunuyor ol-

malarıydı. Allah'a imanları sarsılmıştı. Çünkü hep isyana alışmış kimselerdi. Bu itibarla isyana kalkışmaları onlar için gayet kolay ve basit bir işti. Şehevi isteklerine karşı koymak zorlarına gidiyordu. İçlerinde hep zelil ve hakir olarak bulunuyorsa da, bir türlü şehvetlerine karşı koymuyorlardı. Bu bakımdan içlerinde iman bakımından olsun, din ve ümmet gayretiyle olsun pek azı dışında doğruluk ve dürüstlük namına bir şey yoktu.

"Kullarımdan şükredenler azdır."[1]

O az sayıda olanlar ise, gerçekten azim ve kararlılık içinde hareket edenlerdir. İşte bunlar, bu oldukça az sayıdaki kimseler, günahkâr kimselerden birçoklarının yapamadıklarını başarırlar. Kaldı ki zaten biz bu gerçeği de Yüce Allah'ın şu kavlinden öğrenmekteyiz:

"Talut ve iman edenler beraberce ırmağı geçince..." Yani söz konusu nehri Talut ile onunla birlikte hareket edip de iman etmiş olanlar geçince ***"Dediler ki:"*** yani nehirden pek azı dışında su içen askerler dediler ki: ***"Bugün bizim Calut'a ve askerlerine karşı koyacak hiç gücümüz yoktur."*** ***"Takat"***, oruçla ilgili ayetin tefsirinde de geçtiği gibi *"gücün ve kuvvetin en son merhalesi, aşaması"* demektir. Adı geçen Calut ise, İsrailoğullarının Filistinli düşmanlarının ün salmış olan en acımasız kahramanıdır. Samoil kitabını tercüme eden Hıristiyanlar, bu ismi Arapçalaştırmışlardır. Çünkü Samoil kitabında bu bölüm *"Calliyat"* diye geçer. Bunu Arapçalaştırmalarında herhangi bir haddi aşma hali yoktur. Ancak ibare gösteriyor ki, Filistinlilerin ordusu, İsrailoğullarının ordusundan sayıca çok fazla imiş.

"Allah'ın huzuruna varacaklarına inananlar: 'Nice az sayıdaki topluluk Allah'ın izniyle çok sayıdaki topluluklara üstün gelmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir.' dediler."

İşte ahirette Allah'ın huzuruna kesin olarak varacaklarına inanan bu kimseler, iman edip de Talut ile birlikte ırmağı geçenlerdir.

Ancak kimileri şöyle bir vehme kapılarak *"Söz konusu ırmaktan su içenler, ırmağın karşı tarafına geçemediler; çünkü Yüce Allah onlardan bu konu bağlamında söz etmiyor."* dediler. Böylece bu itibarla burada geçen iki kavlin de nehri geçen mü'minlerle ilgili olduğunu sandılar. Bu itibarla nehri geçen bu mü'minlerden güçsüz olanları, *"Bugün bizim Calut ve askerleriyle savaşabilmek için bir gücümüz yoktur."* derken; güçlü olanları da *"Nice az sayıdaki topluluk Allah'ın izniyle çok sayıdaki topluluklara üstün gelmiştir."* dediler.

Daha sonra kimisi kimisinin azimet ve kararlılığına bakarak gayrete geldi. Onların zafer kazanmaları ile alakalı husus, bundan sonraki ayette ortaya konmaktadır.

---

1. Sebe, 34/13.

Oysa ayetin ibaresi, ırmaktan su içenlerin, ırmağın karşı tarafına geçmediklerini göstermemektedir. Ancak ayetin metni özellikle ırmaktan su içmemiş olanları söz konusu etmiştir. Bu da ötekilerin ırmağı geçmedikleri manasına gelmez. Çünkü ırmaktan su içmemiş olanlar, ırmağı geçmede, Talut'tan geride kalmayıp onunla birlikte ve onun yakınında olarak ırmağı geçmişlerdir. İşte Talut ile birlikte ırmağı karşıya geçenler, ondan, onun adamlarından sayılmışlar ve geride kalıp da isyan içinde olanlardan olmaktan kendilerini kurtarmışlardır. Nitekim bu ifade zaten Talut'un askerlerini deneme konusunda söylediği sözlerinden anlaşılmaktadır.

Kaldı ki Talut'un askerleriyle birlikte ayrılıp harekete geçmesi, onları ırmak ile denemesi olayı ayetin akışı içerisinde görülmektedir. Çünkü o, onlar hakkında şöyle demişti: *"Pek azı dışında onlar o ırmaktan su içtiler."*

Daha sonra bize şunu bildirmiştir: Bu askerler arasından, mü'minler veya inanmış olanlar diye nitelediği bir grup, Talut ile birlikte ırmağı geçip karşıya gitmişlerdir. Biz de bu ifadeden, Talut ile birlikte karşıya geçenlerin, ona itaat edenler ve ırmaktan su içmeyenler olduğunu öğreniyoruz. Bundan sonra bize iki görüşle bilgi vermektedir ki, bunlardan biri diğeriyle çelişir durumda olmaya uygun bir hal göstermektedir.

Birinci görüşün cevabı şöyledir: Burada durum, onlardan söz ederek cemaati bildiren yani çoğul olan zamir -ki burada *"Pek azı dışında onlar o ırmaktan su içtiler."* denmektedir- ifadesine yani çoğul olan zamire isnat olunmuştur. Nitekim bunun bir benzeri de komutana muhalefet eden ve savaştan korkanlardan sudur etmiştir.

İkincisi: Burada söz konusu zamir, ahirette *"Allah'ın huzuruna varacaklarına inananlar,"* ifadesine isnat olunmuştur. Aslında bu isnat veya yorum, esasen komutana itaat edenler, onunla birlikte hareket edip de karşı çıkmayanlar ifadesiyle de uyuşmaktadır. Kaldı ki bunların hakkında geçen *"iman edenler"* nitelemesinden anlaşılan da budur.

Böylece öğreniyoruz ki, ırmağı geçenler sadece iman edenler değil, tamamıdır. Kaldı ki bu iki görüş, onun nehri geçmesinden sonradır. Nehri geçenler arasından açık ve net bir ifade ile inanmış olanların geçmiş olmalarından söz etmesine gelince; bu, hasr manasında olan bir ifade değildir. Yani sadece inananlar geçti, ötekiler geçmedi gibi bir manayı içeren bir ifade değildir. Özellikle ayette iman edenleri ayrıca zikretme nedeni, bu kimselerin Talut ile birlikte hareket etmeleri ve ona arkadaşlık etmelerini beyan ve açıklama amaçlıdır.

Çünkü Talut'un emrinde olan İsrailoğulları, ırmağın yanında ayrılığa düştüler ve oradan su içmeyenler, komutanlarının etrafında yer alanlar,

onunla birlikte hemen ırmağı geçip giderlerken, ırmaktan su içenler hemen geçemeyip geride kalmışlardır. Ötekiler ise, su içmiş olmaları ve şişip kalmaları yüzünden az bir süre de olsa, onlardan geride kalmış, Talut ile birlikte diğer arkadaşları gibi hemen nehri geçmemişlerdir. Onlar da daha sonra nehri geçip kendilerinden önce geçenlerle buluşmuşlardır. Nitekim durumun böyle olduğunu biz onların birbirleriyle olan konuşma ve görüşmelerinden öğreniyoruz. Çünkü tarafların konuşmalarından her birinin kendi adlarına yaptıkları görüşmelerden hareketle bu durum ortaya çıkmaktadır.

Kur'an'ın veciz ve eşsiz ifadelerinden biri de, bir şeyi hazf ederken yani bir ifadeye yer vermezken, ayetin mana akışı içerisinde, o hazf edilen cümleye delalet eden, onu gösteren ifadelere yer vermiş olmasıdır. Kaldı ki burada İsrailoğullarının, cümlenin akışı içerisinde yer almayan bir vasıfla anlatılması veya onu, söz konusu bu vasfın fiile sebep olan veya ayetin akışı içerisinde cümlenin meseleyi ortaya koyan vasfın ilgili zamirin yerine koyması bu nedenledir. Nitekim ayette belirtildiği gibi ırmaktan su içmemiş olanların bir keresinde iman edenler olarak, bir keresinde de Allah'a kavuşma inancıyla nitelenmesi bu yüzdendir. Çünkü burada bize bildirilen husus şudur: Burada sözü edilen iman ve itikat meselesi, aslında her ikisinin de, başlarına atanan komutanlarına itaatlerini ve ırmaktan da suyu içmemelerine sebep olduğu gibi aynı zamanda cesaretlenmelerine ve kendilerinden sayıca üstün olan düşmanlarının üzerlerine cesurca atılmalarına da bir sebep oluşturmuştur.

İşte bu husus, benim bu ibareyi, ayeti bu şekilde açıklamam için aklıma gelen şeydir. Zaten bunun böyle olduğunu İbn Cerir'in İbn Abbas'tan (r) yaptığı rivayet de desteklemektedir. İbn Abbas demiş ki: *"Talut ve onunla birlikte hareket edip de ona iman etmiş olanlar ırmağı geçince; ırmaktan su içenler, komutanları Talut'a şöyle dediler: 'Biz bugün Calut ve ordusuna karşı koyabilecek gücü kendimizde bulamıyoruz, onlarla savaşamayacağız.'"*

İbn Cerir diyor ki: *"Bu konuda ileri sürülen iki görüşten doğru olanın ilki, İbn Abbas'tan yapılan rivayettir."* Nitekim Süddi de bunu demiştir. Bu da, mü'min olan Talut ile birlikte nehri geçenler, sadece bir avuç alıp da içenlerle inkâr edip de ırmaktan su içen ve çoğunluğu oluşturanlardır. Yani inanlar da inanmayanlar da nehri geçip gitmişlerdir. İşte bu olaydan sonra yani ırmağın karşı tarafına geçenler, Calut'u ve onunla karşılaşma gerçeğini görünce iki taraf arasındaki durum ortaya çıktı. İnananla inanmayan belirlendi. Böylece şirk ve nifak ehli olanlar rezil olup gittiler. Sadece iman ehli olanlar kurtuldular.

İşte böylece *"Sudan içenler geçemediler."* görüşünde olanlara cevap verilmiş oldu.

Yahudi kaynaklarına göre, ırmaktan suyun içilmemesi gereği ile deneme olayı, Talut'tan önce Ced'un eliyle olmuştur. Yahudiler bu olayı, Allah adına yakışık almayacak bir tarzda kaynaklarında ele alıyorlar. Ancak bununla beraber kendi tarihi olaylarını üzerinde bina ettikleri olaylara uygun bir şekilde bunu aktarıyorlar. Öyle ki bütün anlattıkları şeyler, hep doğaüstü olaylar, şaşılacak tuhaf şeyler tarzında sunulmuştur ki, Yahudi kaynaklarında yer alan bu anlatımların hiçbirisi, Yüce Allah'ın beşeriyet için koyduğu ve sosyal hayatı ilgilendiren ilahi sünnetlerin, Allah'ın kanunlarının hiçbirine asla uygun değildir, Nitekim Kitab-ı Mukaddes'in *Kadılar Bölümü*'nde şu ifadelere yer verilmektedir:

"Rab, Ced'un'a dedi ki: Doğrusu seninle birlikte hareket eden toplum bir hayli çoktur. Medyanileri onlar eliyle sürüp çıkarmak bana bir görev oldu. Çünkü İsraillilerin 'Ellerim seni kurtardı.' diyerek bana karşı övünmemeleri için bunu yapacağım. Şimdi ise, toplumun kulaklarına seslen ve de ki: Kim korkak ve titrek ise, hemen geri dönsün ve Cil'ad dağından dönüp gitsinler. Derken Yahudi toplumundan on iki bin kişi oradan ayrıldı. Geride on bin kişi kaldı."

"Rab, Ced'un'a dedi ki: Hala Yahudi toplumu çoğalıyor. Onları bir suyun başına götür. Senin için onları orada ayıklayacağım. Bu arada, onlar içerisinde şunlar senin içindir, seninle birlikte gidecekler dediklerim öyle olacak, o seninle gidecektir. Senin olmayacak ve seninle gitmeyecekler dediklerimin hepsi de seninle birlikte gitmeyeceklerdir."

"Derken Ced'un, halkını suyun başına götürdü. Rab, Ced'un'a dedi ki: Sadece köpekler gibi diliyle suyu yalayanları yanında durdur, dizleri üzere çökerek içenleri de beklet. Ancak elleriyle suya daldırıp ağızlarını suyu götürenlerin sayıları sadece 300 kişiyi buldu. Bunların dışında kalanlar ise, tamamı diz çökerek sudan kanayıncaya kadar içtiler. Bunun üzerine Rab, Ced'un'a dedi ki: Sadece elleri ile suyu avuçlayıp içen 300 kişilik adamlarınla sizi samimi gördüm; sizi bundan böyle kurtaracağım ve Medyanileri de senin elinle kovacağım. 300 kişinin dışında kalan diğerlerine gelince, onlardan her biri geldiği yere tekrar dönsün."

Bildiğim kadarıyla Yahudiler tarihi gerçeklerini birbirine karıştırmaktadırlar. Çünkü yazılı kaynaklarının birçoğunun yazarı bilinmiyor. Nitekim içinde Talut kıssasının da yer aldığı Samuil'in Kitabı da yazarı bilinmeyen bu kaynaklardan biridir. Onun ibaresi veya ifadesi de, söz konusu bu tür olayların meydana gelmiş olmasından sonra yazıldığını göstermektedir. Çünkü yazar bir takım şeylerden söz ediyor ve *"Bu durum hala devam etmektedir."* diyor. Oysaki zaman bütün kalıntıları, çizgileri ve o şeyleri gösteren eserleri silip yok etmeye yeterlidir. Yani söz konusu olayların meydana geldiği dö-

nemlere ait kalıntılar ve izler silinip gitmiştir ve onlar bu kitabın kim tarafından yazıldığını bilmemektedirler.

Oysa gördüğümüz kadarıyla günümüz tarihçileri, onların dönemlerinde meydana gelmiş olan olaylar hakkında, bu yanılgının da ötesinde bir yanılgı içerisindedirler. Bizim çağımızın tarihçilerinde gördüğümüz gerçek budur. Yani bir olayı, asıl failine değil de bir başkasına dayandırma konusunda, onun hangi dönemden önce veya sonra meydana gelişi hususunda büyük yanılgılar içerisindedirler. Nitekim İsrailoğullarına dair, İsrailoğulları tarihçilerinin olayları ve vakıaları dikkatlice tetkik edip yazmada gerçekleri yazmadıkları, gözden kaçırdıkları gibi çağımızdakiler de gözden kaçırmaktadırlar. O tarihlerle ilgili ders çıkarılacak noktaları, hikmetleri hiç ele almamakta ve onlara değinmemektedirler.

Öyleyse onlardan aktarmak suretiyle ele aldığımız bu kıssanın tefsiri hakkındaki bilgileri, Kur'an'ın ibaresinde okuyup gördüğün ve öğrendiğin çeşitli ders alınacak olaylarla aralarında hiçbir benzerlik, uyan bir taraf görebiliyor musun? Asıl gerçek olan şey, Yüce Allah'ın ırmak hakkında söyledikleri ile başka konularda söyledikleridir. Bu itibarla farklı kaynaklarda yer alan ve Kur'an bilgisiyle ters düşen hiçbir bilgiye itibar etme. Çünkü diğer kaynakların verdiği bilgilerde mutlaka orta yolu bulmak veya bunun cevabını bulmak gerekecektir. Nitekim bu kıssanın tefsirinin mukaddimesinde bu durum anlatılmıştı. Allah en iyi bilendir ve hükmü kesin olandır.

Allah'ın İnsanlardan Bir Kısmını Diğer Bir Kısmıyla Defetmesi

"Calut ve ordusuyla savaşa tutuştuklarında..." Yani, Filistinli düşmanlarından olan Calut ve ordusu harekete geçip savaş alanına geldiğinde ***"'Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır. Bize cesaret ver ki tutunalım. Kâfir topluma karşı bize yardım et!' dediler."*** Ayette geçen ***"el-beraz"*** kelimesi, fetha yani üstün hareke ile *"yerden yüksekte olan ve yerin üstüne çıkan, ortaya, meydana çıkan"* demektir.

Yani Talut'un inanmış olan askerleri dua ederek Yüce Allah'a sığındılar. Allah'tan düşmana karşı kendilerine yardım etmesini, gönüllerine sabır ve sebat vermesini, savaş meydanında kalplerinin sebatı yanında ayaklarının da sebat etmesini, buna iman etmek ve güven duymakla da huzur bulmalarını, tatmin olmalarını dilediler. Aynı şekilde gönülleri vehimlere takılıp kalarak puta tapan kâfirlere karşı zafer kazanmalarını da Allah'tan istediler.

İşte bu üç durum; üstün gelen sebepler açısından mertebe bakımından kimisi diğerine göre daha bir üst mertebededir. Sebat için sabır bir sebeptir. Bu da zaferi kazanma sebeplerinden bir sebeptir. Sabra en fazla layık olanlar da Aziz ve Celil olan Allah'a inananlardır. Bu ayetlerin tefsirini bitirdikten

sonra açıklayacağımız gibi Allah, dilediği emri, işi yerine getirmede üstün güç sahibidir.

"Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler." Yani Rabbi, sırf O'na teveccüh etmeleri, inandıkları şey sebebiyle O'nun yenilemez gücünü hatırlamalarının bereketi ile onlara istediklerini verdi. Onlar da bu sayede düşmanlarını hezimete uğrattılar, kırıp geçirdiler. Hem de bir daha bellerini doğrultamayacakları bir yenilgiye uğratarak onları savaş meydanından kaçırdılar. Bu zafer de Yüce Allah'ın o etkin/faal olan iradesi sayesinde kazanıldı. Çünkü sabır ve sebat üzere hareket eden mü'minlerin kâfirlere karşı zafer kazanmaları sünnetullah gereğidir.

"Davud da Calut'u öldürdü." Söylenenlere göre Filistin toplumunun ya da Amelikaların zalim idarecisi olan Calut, İsraillilerden karşısına çıkmalarını isteyerek onlara meydan okudu. Ancak İsrailoğullarından onun karşısına çıkmak için kimse cesaret gösteremedi. Hatta İsraillilerin komutanı olan Talut, Calut'u öldüreni öz kızıyla evlendireceğini ve onu mülkünde hükümran kılacağını vaat etti. Daha sonra Yesi oğlu Davud, kendisiyle karşılaşmak ve savaşmak için ortaya atıldı. Kendisi koyun çobanı olan bir delikanlıydı. Calut karşısına zırh giyerek ve bir silah kuşanarak çıkmayı da kabullenmedi. Aksine eline sadece kendisine ait olan sapanını ve o sapanla atacağı taşını aldı. Bu durum karşısında onunla alay etti, böyle bir karşılaşmaya da hazır olmayan Calut bundan sakınıp korunmaya çalıştı ve: *"Ben bir köpek miyim ki, bana karşı sapan ve taşla çıkıyorsun?"* diyerek itirazda bulundu. Ancak Davud sapanıyla taşı ona fırlattı, taş Calut'un başına isabet etti ve adamı sersemletti. Tam bu sırada Davud ona yaklaştı, hemen Calut'un kafasını gövdesinden ayırdı ve getirip Talut'un önüne bıraktı. Talut da böylece Davud'u tanımış oldu. Artık bundan böyle İsraillilerin mülküne varis olma yolu kendisine açılmış oldu. Nitekim bununla ilgili olarak Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Allah Ona-Davud'a hükümdarlık ve hikmet verdi, dilediği ilimlerden ona öğretti." Bu ayette geçen **"hikmet"** kelimesini, tefsir bilginleri *"peygamberlik"* olarak yorumlamışlardır. Ancak bana göre, bu kelimeyi, Allah'ın ona vahiyle bildirdiği Zebur ile tefsir etmek daha yerinde olur. Nitekim bir başka ayette buna dair şöyle buyrulmaktadır: *"Davud'a da Zebur'u verdik."*[2] Zebur'un Davud'a verilmesiyle de Davud nebi/peygamber oldu. Allah'ın ona *"dilediği ilimleri öğretmesi"* ise, Hz. Davud'a zırh yapma sanatını öğretmesidir. Nitekim Yüce Allah bununla ilgili olarak bir başka ayetinde şöyle buyurmaktadır: *"Ona-Davud'a savaş sıkıntılarından sizi koruması için zırh yapmayı öğrettik. Hâlâ şükretmeyecek misiniz?"*[3]

---

2. Nisa, 4/163.
3. Enbiya, 21/80.

Daha sonra Yüce Allah, ayetlerde görüldüğü gibi savaşa izin vermenin hikmetini şu şekilde açılamaktadır: ***"Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğeriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Ancak Allah insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir."***

Kıraat imamlarından Nafi bu ayeti *"difaullahi"* diye okurken, diğer kıraat imamları bunu *"def'ullahi"* olarak okumuşlardır. Yani Yüce Allah, bâtıl ehlini ve taraftarlarını hak ehli ve taraftarı ile, başka bir deyişle yeryüzünde bozgunculuk meydana getirenleri yeryüzünü ıslaha çalışanlar sayesinde savmasaydı, kesinlikle bâtıl ehli ile yeryüzünde bozgunculuk çıkaranlar üstünlük kazanır, salihleri ezer, onlara zulmederlerdi. Böylece tüm güçleri tek olarak kendi ellerinde tutuncaya kadar bunu devam ettirirlerdi. Bunun sonunda da yeryüzü onların bozgunculuğu ile fesada uğrar, dünyada huzur kalmazdı.

Bu itibarla Allah'ın âlemlere bir fazlı ve bütün insanlara da bir ihsanı olarak hak olan dinine bağlı ve kâfirlerden olsun, haddini tecavüz eden zalimlerden olsun yeryüzünü fesada verenlere karşı orada ıslaha çalışanlara izin vererek her zaman ve her yerde hak ehli, bâtıl ehline karşı Allah için savaşıp cihad etmişlerdir. Hak ehli olanlar hakka yardımcı oldukları ve yeryüzünü ıslaha çalıştıkları müddetçe Allah da onların yardımcısıdır ve her zaman yardımcıları da olacaktır.

Cumhurun kıraatine göre bu durum *"savma"* yani *"defetme"* diye isimlendirilmiştir. Çünkü bu, her şeyden münezzeh ve beri olan Allah tarafından olması itibariyle böyledir. Keza bu da insanlığın sosyal hayatıyla ilgili olarak Allah'ın sünnetlerinden yani kanunlarından bir sünnet/kanundur.

Kıraat imamlarından Nafi'in kıraatine göre ise bu, *"difa'* yani *"savunma"*, *"müdafaa etme"* diye isimlendirilmiştir. Bunun gerekçesi de ister yeryüzünü ıslaha ve iyileştirmeye çalışan hak ehli olsun, ister yeryüzünde bozgunculuk çıkartma gayretinde olan bâtıl ehli olsun, tarafların her ikisi de, biri ötekisine karşı olmak üzere saldırıya ve savunmaya geçer ve savaşır.

Diğer taraftan Yüce Allah, ümmi olan peygamberinin bu türden kıssaları ortaya getirmesinin de onun peygamberliğinin delillerinden olduğunu açıklamakta ve şöyle buyurmaktadır:

"İşte bunlar Allah'ın ayetleridir." Bununla Yüce Allah, ülkelerinden çıkarılıp atılanların kıssasına ve bundan sonra gelen İsrailoğulları kıssasına işaret ediyor. ***"Biz onları sana bir hak, doğrunun ta kendisi olarak anlatıyoruz."*** Burada da İsrailoğullarının bu gerçeklere aykırı olarak ileri sürdükleri şeylere bir tarizde bulunulmaktadır. Çünkü onların ileri sürdükleri bâtıl olan şeylerdir. ***"Şüphesiz sen, Allah tarafından gönderilmiş peygamberlerdensin."***

Yani risalet ya da ilahi mesaj olan peygamberlik olmasaydı, sen bu kıs-

salar konusunda hiçbir bilgi edinemezdin. Çünkü sen bu olaylar, bu krizler olurken orada değildin. Gerçi sen bu krizleri tarihten de öğrenemezdin. Şayet tarihten öğrenmiş olsan bile sen de tıpkı Kitab Ehli'nin veya onların dışındakilerin verdikleri bilgiler çerçevesinde, kıssacıların, hikâyecilerin aktarımlarına bakarak yalan-yanlış şekilde öğrenecektin.

İşte Yüce Allah, Hz. Peygamber'in peygamberliğine hüccet ve delil olsun diye bunları kesin olarak Kasas Sûresi'nde, Musa'nın (a) Medyen ile ilgili kıssasından sonra şu kavliyle bildirdi.

"Musa'ya emrimizi vahyettiğimiz sırada, sen batı yönünde bulunmuyor ve o olayı görenlerden değildin. Bilakis biz nice nesiller var ettik de, onların üzerinden uzun zamanlar geçti. Sen, ayetlerimizi kendilerinden okuyarak öğrenmek üzere Medyen halkı arasında oturmuş da değilsin; aksine onları sana gönderen biziz."[4]

Kur'an'da Sosyal Yasalar, Ümmetler ve Bağımsızlık

Ben şimdi burada size, kendi açımdan anladığım kadarıyla, bu kıssanın yer aldığı ayetler çerçevesinde ilahi kanunları, hükümleri ve sosyal yönlerini tüm detaylarıyla anlatmaya çalışacağım. Ola ki bu anlattıklarımdan bir ders alınır ve Allah'ın izniyle unutulmaz da akıllarda ve hafızalarda tutulur. Şöyle ki;

Birinci Sünnet: Toplumların bağımsızlığına saldırıldığı zaman, düşmanların bunda muvaffak olması durumunda ilgili toplum, hakları çiğnendiğinde, böyle bir durumda bütün dini ve kültürel duyguları harekete geçer ve var gücüyle zulmü ve haksızlığı önlemek, ortadan kaldırmak için gerekenlerin ne olduğunun çarelerini aramaya, bu uğurda düşünmeye ve tefekküre başlar. Bütün bunlardan sonra şu gerçeği öğrenir: Bunları önleyebilmenin tek yolu, kendisini temsil eden bir adil liderin komutasında harekete geçme gereğidir. Çünkü gözü kara olan bir komutan veya lider, hemen gasp edilen haklarını almak için, o hakları yeniden ele geçirene dek onları aramaya ve istemeye yönelir. Nitekim aynı durumu İsrailoğullarında da görmekteyiz. Çünkü daha önce Amelikalar onları ezmiş ve zulmetmişti. Bundan ders alan İsrailliler akıllarını başlarına alıp harekete geçtiler.

Buradan çıkan sonuç; imanında samimi olmak ve adil bir lider komutasında harekete geçmektir.

İkinci Sünnet: Ümmetin ya da toplumun haklarını korumasının kendisi için farz niteliğindeki bir görev olduğu şuurunu elde etmesi ve bağımsızlığını korumasının gerekliliğini kavramasıdır. Bunu başarabilmek de ancak tüm hususiyetleriyle bu işin hakikatini ve kemal derecesini bilmekle olacağını bilmelidir. Bir ümmet açısından bu manadaki özellikler ne oranda artarsa,

4. Kasas, 28/44-45.

ancak o vakit düşmanları üzerinde egemenlik kurma, onlara sahip olma ve liderlik isteme hakkına sahip olabilirler. Kaldı ki sen daha önce bu konuyu okurken, İsrailoğullarının ileri gelenlerinden kendileri için bir melik veya lider tayin etme isteklerini öğrenmiştin. O ileri gelenler ise, içlerinden gün-görmüş, yaşları ileri düzeylere varmış deneyimli ve erdemli kişilerdi.

Bu husustan çıkan sonuç; aklı başında, uzağı görebilen ve deneyim sahibi erdemli kişilerle bağları koparmamak, onların işaret ettiği doğrultuda bir liderin komutasında tartışmasız hareket etmektir.

Üçüncü Sünnet: Ümmetin ileri gelen aklı başında olanlarında, bağımsızlıklarını ve varlıklarını koruma hakkındaki inanç ve şuurları ne oranda artarsa, düşmanlarının zulüm ve baskılarını önleme gayretleri ne kadar gelişirse, bu şuur pek gitmeden hemen geneli arasında yaygınlık kazanır. Bu durumda kendisini yeterli saymayan biri bile o konuda kendisini yeterli sayan biri kadar bir hamiyet beslediğini, ümmet adına haykırmak istediğini anlamış olur. Bu öyle bir hal alır ki, önceleri fikir ve şuur düzeyinde iken, bu durum daha sonra amel yani eylem haline dönüşür. Artık meydana çıkmak ister, ortaya atılmayı arzu eder. Bundan böyle iddiaları ve çabaları sadece sözde olanların acizliği ortaya çıkar, samimi ve dürüst olanların da dürüstlüğü anlaşılmış olur. Nitekim biz bu gerçeği Yüce Allah'ın şu kavlinden de öğrenebilmekteyiz:

"Kendilerine savaş yazılınca, içlerinden pek azı hariç, geri dönüp kaçtılar. Allah zalimleri iyi bilir."[5]

Sonuç: Ümmetin ileri gelen ve akl-ı selim sahibi olanlarda haksızlığa ve düşmanlara karşı şuur ve düşünce ne oranda artarsa, bu toplumun bütün kesimlerini etkilemeye başlar; korkaklar ile cömertler belli olur, saflar ayrılır.

Dördüncü Sünnet: Genel olarak ümmetlerin durumu şunu göstermektedir ki, sırf mülkü ve gücü kendi ellerinde ve taraftarlarının ellerinde bulundurmak için lider seçiminde hep kavga baş göstermiş ve aralarında ihtilafa düşmüşlerdir. Bir yerde eğer ihtilaf ve anlaşmazlık varsa bu, bölünmenin ve tefrikanın habercisidir. Böyle bir durumda o toplum içerisinde herkes tarafından kabul gören bir başvuru mercii bulunmalıdır.

Nitekim böyle bir durum sebebiyledir ki, İsrailoğulları aralarında bulunan peygamberlerine başvurmuşlar ve ondan, kendilerini yönetmesi için içlerinden birini kral-lider olarak seçmesini istemişlerdi.

İslam dini ise böyle bir mercii, Müslümanların liderlerini seçmeleri konusunda, ûlu'l-emr denilen kimselerin yani idarecilerin kendileri için aralarında seçip tayin ettikleri kimseye biat etmelerini istemektedir. Bunlar da

5. Bakara, 2/246.

"Ehl-i Hall ve'l-Akd" denilen, işi çözüme bağlayacak olan kimseler ile ümmet arasında belli bir yeri ve konumu olanlardır. Zaten bu kimseler aynı zamanda sultanın yardımcıları ve onun kuvveti ve gücü durumundadırlar. Çünkü bu kimseler ümmet tarafından hem saygı gören ve hem de kendilerine güvenilen kimselerdir. İşte bunun içindir ki Hz. Peygamber hayatta iken liderlik ve hüküm verme konusunda Müslümanlar için herhangi bir imam atamamıştır. Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahabeden ileri gelenler, onun hayatta iken Hz. Ebu Bekir'e karşı olan davranış ve tasviplerine bakarak bunlardan içtihat çıkarmış, dünyevi işleri idare açısından Hz. Ebu Bekir'in imamlığına, halife oluşuna ve dinî işleri idare konusunda da Hz. Peygamber'e naiplik etmesine dair karar vermişlerdir.

Çünkü Rasûlullah'ın (s) hastalığının şiddetlenmesi esnasında Hz. Ebu Bekir'in onun yerine insanlara imam olmasını, namaz kıldırmasını emir buyurması buna bir örnektir. Gerçi buna rağmen Hz. Ömer onun seçimi konusunda şöyle konuşmuştur:

"Doğrusu Ebu Bekir'e biatte bulunma meselesi bir anlık bir karar sonucudur. Allah Müslümanları bu anlık karardan gelebilecek kötülükten korusun."

Hz. Ömer bu sözleriyle şunu demek istiyordu: Hz. Ebu Bekir'in halife veya imam olarak seçiminde şura, istenilen manada tam ve eksiksiz değildi. Ancak hemen acele olarak Hz. Ebu Bekir'in seçilmiş olması ve ona biat olunması, ileride çıkabilecek bir tartışmanın uzaması endişesiyledir. Kaldı ki Allah Rasûlü'nün (s), henüz/imam halife seçilmezden önce defnedilmesi konusunda icma ve birlik olduğu halde, halife seçimi için bu, beklenmemiştir. Gerçi -Allah kendisinden razı olsun- onun halifeliği ve imamlığı meselesi, bilfiil sabit olmamış olsa da, ümmetin kendisine biati ile gerçekleşmiştir.

Sonuç: Halife seçimi mutlaka geniş bir kitlenin katılımı ve kabulü ile olmalı, tartışmaya sebep olabilecek durumlardan kaçınılmalıdır. Bu, ümmetin en hayırlısı ve idare etmesini bilen, dünya siyasetini tanıyan biri olmalıdır; çevresinde yer alıp da onun seçilmesini önerenler de en az seçilecek kişi kadar bilgi ve deneyim sahibi olmalıdırlar.

Beşinci Sünnet: Halk genel olarak kendi sosyal maslahatları ve hizmetleri açısından uygun görmedikleri kimseyi taklit etmede veya ona tabi olmada ittifak edip anlaşmaz. Bunun içindir ki, İsrailoğulları, peygamberleri tarafından, Talut'un kral-lider olarak başlarına atanması konusunda ona itirazda bulunmuşlar ve karşı çıkmışlardı. Bu konuda delil ve hüccet olarak sadece inkârcılar tarafından kabul edilebilecek gerekçeleri öne sürmüşlerdi.

Gerçi halk tavrını belirlemede genellikle şaşkınlık doğurur. Çünkü halk devlet ve toplumu yönetmede, siyasette ve sosyal düzeni sağlamada sadece

kendisinin görüşünün sağlıklı olduğunu sanır. Kısacası hiçbir konu hakkında herhangi bir bilgisi bulunmayan sıradan birine bir konuda bir mesele sorulsa, mutlaka o kimse kendisince bir görüş ortaya koyar ve bunun için de delil ve gerekçeler sunar.

Oysaki bu siyaset ve idare ilmi, diğer ilimlere göre çok daha üstün olan bir ilim dalıdır. Kaldı ki bu konuda bilgisi olmayanlar, bilgilerinin o konuda yeterli olmadığını, bilgisiz olduklarını da itiraf ederler. Sosyal ve siyasi ilimlerde yargıda bulundukları ve hüküm verdikleri kadar diğer ilimlerde bu türden bir yargıda bulunmazlar. Oysa bu ilim alanında halktan pek az kişi gerçeği anlayıp kavrayabilir.

Bu kuralın ikinci derecede olan hususlarına gelince; böyle bir durumda zamanımızda genel olarak Müslümanlar, halife seçiminde yapılacak olan daveti maslahatlarına aykırı bulduklarında inandıkları şeriat kurallarına uygun olmasını istemektedirler. İçlerinden birçoğu, böyle bir çağrıda bulunan kimseleri kendilerinin düşmanı, hatta dahası bizzat İslam düşmanı sayar.[6]

Altıncı Sünnet: Ümmetler ya da toplumlar cehaletin kıskacında olduklarından, genel olarak geniş manada servet ve varlık sahiplerini başlarına idareci olarak geçmelerini istediklerini görürsün. Nitekim biz bu tavrın aynısını, Talut'un İsrailoğullarının başına lider olarak geçmesi olayında da görmekteyiz. Çünkü Talut kendileri gibi varlıklı olmadığından onu hoş karşılamamışlar ve böyle bir atamaya karşı çıkmışlardı, gerekçeleri de şu idi: *"Zenginlik yönünden ona geniş imkânlar verilmemiştir."*

Bir de başlarına geçecek olan bir kralın veya liderin mutlaka soylu bir aileden gelmesini isterlerdi. Nitekim İslam bilginleri: *"Biz hükümdarlığa daha layık iken"* ibaresini buna, soylu aileye yorumlamışlardır. İşte bu inanç, genel olarak cahil olan toplumlarda inanılan özel bir durumdur. Bütün cahili toplumlarda bu kurallar geçerlidir. Çünkü cahili olan toplumlar genelde bu manada varlıklı ve soylu olan kimselere karşı hep saygı beslemişler ve vehme dayalı bir azamet inancına sahip olmuşlardır. Oysa bu türden özellikler bizzat ona sahip olan kimsenin özel bir vasfı ve niteliği değildir. Örneğin

6. Bunun sebebi de şudur: Osmanlı Devleti kendi saltanatı ve egemenliği için hilafet makamına halkı davet ediyor. Ki Osmanlı, en güçlü olan İslam devleti idi. Onlar bu hilafeti kutsuyorlar. Hatta bu makamı, kendilerine ve İslam'a karşı düşmanca bir tavır sergileyen ve tuzaklar kuranlara karşı, kendi güçlerini ve kuvvetlerini tamamlayan, olgunlaştıran bir makam olarak değerlendiriyorlar. Gerçi dinleri ve dünyaları için bir şey yapmasalar da bu makamı öyle değerlendiriyorlar. Oysa o, Müslümanlar için lider olmasa da gerçek budur. Yahut da himmetlerini ve gayretlerini bu devletin üstüne çıkacağını bilmiş olsalar bile yine de bildikleri gibi hareket ederler. Yoksa İslam'a hizmet zorunda olmalarından ötürü değil. Yani hilafetin İslam için zaruriliğini savunmaktan ziyade, kendi çıkarları için o makamın önemini değerlendirirler.

mal, mülk ve servet sahibi olmak, büyük bir aileye mensup olmak gibi örf ve adetlerinde geçerli olan bu kurallara inanırlar. Onların bu azametleri hakka dayalı olsun veya olmasın, fark etmez.

İşte asıl yanılgı noktası da soylu bir aileye mensup olmanın saygı duyulması gereken bir ilke tarzında kabul görmesidir. Yani adamların bu konuda bilgileri ve becerileri, iş ve amelleri var mı yok mu, buna bakılmaksızın sadece soylu biri mi, onu lider olmak için yeterli görmektedirler ki, işin yanıltıcı olan noktası işte burasıdır. Oysa Kur'an, liderlik için bildirdiği ölçüler arasında böyle bir ilke bulunmamaktadır. Bu konu üzerinde özellikle durulması gerekmektedir ama şu anda bunun detayları üzerinde durmanın imkanı yoktur.

Yine de burada kısa bir izahla da olsa demek isteriz ki; gerçek anlamda soyluluk doğru bilgi sahibi, üstün ahlaki değerleri taşıyan, ağırbaşlılıkları ile saygın kimseler olarak bilinenlerin harcıdır ki, bunların insan üzerinde etkisi oldukça büyüktür. Çünkü soylu ailelerden gelmiş olmak özelliğine sahip biri, kendi kişiliğini korumak için çalışır ve onu ihanet gibi kötü bir şey ile lekelemek istemez. Böyle biri mutlaka mensubu bulunduğu aileden veraset yoluyla da olsa birtakım üstün ruhi değerleri taşıyordur. Bu itibarla bu gibilerin hayra ve iyiliğe yönelik olan kabiliyetleri çok daha ön planda gelir.

İlimde ve sosyal alanlarda gelişme göstermiş olan toplumlar, genelde liderlerini veya krallarını, kralların veya devlet adamlarının soyundan gelenleri seçerler. Onlar bu konuda veraset kurallarını korumaya çalışırlar. Bu alanda cumhuriyet hükümetlerinin mensupları bu kural üzerinde yükselirler.

İslam hukuku bu konuda orta yolu getirmiştir. Bu meselede tartışma alanı daha fazla genişleyip yayılmasın diye hemen işin başında soy meselesini kesip atmamıştır. Çünkü böyle bir durumda hemen her kabile o büyük imamete, devlet başkanlığına göz dikmeye başlar. Bu konuda birçok problemler de beraberinde geleceğinden, mesele sadece bir tek muayyen yani belirli bir aileye veya soya bırakılmamıştır. Aksine bu gibi durumlarda mesele sayıca en büyük kabile kimse, onlara bırakılmıştır. Çünkü oldukça büyük bir nüfusa sahip olan büyük kabileler içerisinde mutlaka bu görev için ehil ve uygun biri bulunabilir.

Esasen bu görüş, saygıyla karşılanacak olan bir yaklaşımdır. Nitekim ilk asırda da bu görüş saygı gören bir görüştü. Umulur ki İslam devam ettiği sürece bu görüş de böyle devam edip gider. Çünkü İslam nimetini beşer adına tamama erdiren Allah'tır. Zira Allah, Son Rasûl'ü o geniş aileden kılmıştır ki bu aile de Kureyş kabilesidir.

Bundaki hikmeti büyük riyasetin, liderliğin ümmet için tarihine, geçmişine ve onu tesis eden kavme bağlı olarak devam etme arzusudur. Örneğin

ister kişisel ibadetlerinde olsun, ister dinini vatanı ile irtibatlandırma -ki bu ikisinden biri namaz, ötekisi de hac ibadetidir.- alışkanlığında olsun...

Yedinci Sünnet: Bir adamı devlet başkanlığı veya liderlik için tercihte muteber olan, önemsenecek olan durum, bizim Yüce Allah'ın şu kavlinden öğrendiğimiz gerçektir. Allah şöyle buyurmaktadır: *"Allah sizin üzerinize onu seçti, ilimde ve bedende ona üstünlük verdi."*

Sekizinci Sünnet: Bu da Yüce Allah'ın şu kavlinin bize sunduğu manadır: *"Allah mülkünü dilediğine verir."*

Nitekim biz bu konuyu Yüce Allah'ın Kitabı'na dayanarak şahit ve delilleriyle açıkladık. Yüce Allah'ın meşiyeti yani dilemesi, toplumların kendi hallerini değiştirme konusundaki genel sünneti gereğince devam eder.. Zalimlerin hükümranlıklarının ellerinden çıkması, yeryüzünün salih kimselere miras olarak kalacağı hep genel manadaki bu ilahi sünnete göre işler. Bu ve benzerleri ayetlerden bu gerçek her zaman görülebilir. Ancak nerede o gerçeği görebilecek olanlar?

"Oysa onlar, bizim gelip kâfirlere ait araziyi çevresinden eksilteceğimizi görmezler mi? Şu halde, üstün gelen onlar mı?"[7]

Acaba onlar Şuara Sûresi'nde yer alan Yüce Allah'ın, peygamberlerin davetine ilişkin olan kavlini duymadılar mı? Çünkü Allah orada şöyle buyurmaktadır:

"Artık Allah'tan korkun ve bana itaat edin. Yeryüzünde bozgunculuk yapıp dirlik düzenlik vermeyen aşırı gidenlerin emrine uymayın."[8]

Gafil olan bir Müslüman Yüce Allah'ın aşağıdaki ayetinde yer alan meşiyetin, Allah'ın koymuş olduğu ilahi sünnete aykırılıktan olduğunu bilmiyor mu? Kaldı ki daha önceden de anlattığımız gibi geçen ayetlere ve onların manasında olan henüz geçmemiş diğer ayetlere göre hepsini açıklamıştık. Yüce Allah bu ayetinde şöyle buyurmaktadır:

"De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin ve dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın."[9]

Aksine ben burada şunu demek isterim: *"Ben hak konusunda asla kınayanın kınamasından korkup endişeye kapılmam."* Müslümanlar, Allah'ın genel olan adâleti ve hikmet dolu sünnetlerine aykırı olarak toplumların ve devletlerin kendi varlıkları üzerinde kavga etmelerini ve ellerindeki varlıklarının ellerinden çıkıp gitmesini isterler mi? Ki bütün bu kanun ve kuralları Kur'an bize getirip haber vermiştir. Buna rağmen bunların çıkıp gitmesini arzularlar

7. Enbiya, 21/44.
8. Şuara, 26/150-152.
9. Âl-i İmrân, 3/26.

mı? Asla! Kaldı ki Yüce Allah Kitab'ında hiçbir şeyi asla eksik bırakmış değildir. Ancak işlerini eksik yapanlar onlardır. Bu itibarla onlar da yaptıklarının karşılığını mutlaka göreceklerdir. Eğer tevbe eder ve durumlarını düzeltip ıslah ederlerse Allah tevbelerini kabul eder. Aksi takdirde bunlar hakkında geçmiş ümmetlere uygulanan ilahi sünnet-kanun aynen uygulanır.

Dokuzuncu Sünnet: İster emirleri konusunda olsun, ister yasakları hususunda olsun, askerler komutanlarının her emrine itaat etmek zorundadırlar. Çünkü zafer kazanabilmek ve verilen emir doğrultusunda gidilmesi için bu şarttır. Günümüzde askeri kanunlar, ordunun komutanlarına ve genelkurmay başkanlarına her alanda, sevinçlerinde olsun, sıkıntılarında olsun, makul olan işlerinde olsun, makul görülmeyen hususlarda olsun itaatlerine bağlıdır.

Eğer komutan ülkeyi veya ülkenin mallarını veyahut da canlarını düşmanlarına teslimini isteyip emir verirse, bütün devletlerin kanunu gereğince teslim etmesi gerekir.

Evet, onlar böyle bir hakkı komutan için şu şartla gerekli görmüşlerdir: Bu gibi konularda rey yani görüş sahibi olanlarla danışmada bulunarak, istişare ederek karar vermesi icap eder. Böyle bir kararı kendi başına veremez. Bu konuda askeri konular ve savaş sanatları açısından kendi danışmanlarıyla görüşmek ve istişare etmek zorundadır. Bugün bunun adına erkân-ı harp denilen yüksek askeri şura denilmektedir. Ancak ister bu şura olsun, ister bunların başında bulunan en üst rütbeli başkanları olsun, devletin anayasasıyla bağımlıdırlar ve ona karşı sorumlulukları vardır. Anayasal çerçevede ve halk parlamentosu da yine anayasal çerçevede konuyu uygun görmesi halinde gerekeni yapmalıdır. Çünkü bu, anayasal bir zorunluluktur. Buna aykırı davrananlar ise muhakeme edilerek cezalandırılırlar.

Onuncu Sünnet: Doğrusu az sayıdaki bir birlik bazen sabırla, sebat ile ve komutanlarına itaat etmekle, çok sayıda olan ve fakat sabırsızca davranan, birlik ve beraberlikten uzak ve komutanlarına karşı itaatsiz olan bir birliği yenebilir. Çünkü Allah'ın yardımı sabredenlerledir. Yani ilahi sünnet-kanun gereği bir zaferin kazanılabilmesi için sabır ve sebat gereklidir. Oysa ürkek ve korkak olanlar, kendi canları aleyhine olarak düşmanlarına yardımcı olurlar. Bu durum her zaman görülebilir. Kaldı ki bu, oldukça da fazladır; nitekim ayet-i kerimede de böyle bildirilmiştir.

Onbirinci Sünnet: Aslında Yüce Allah'a iman etmek ve onunla karşılaşacağını tasdik etmek, savaş alanlarında sabır ve direnç gösterme konusunda en büyük sebeplerdendir. Allah'ın emrinde mutlak üstün ve galip olduğuna ve kendisine ilahi yardım elini uzatacağına inanan bir kimse mutlak ma-

nada zafer kazanır. Kaldı ki Yüce Allah gerek ruhi kuvvetlerle ve gerekse de bedeni güçlerle her zaman ilahi yardım elini uzatmıştır. Bu durumda Müslümanlar Allah'ın izniyle zafer kazandıklarında, kendileri yeryüzünde ıslahatçı olurlar ve orayı imar ederek uygar hale getirirler.

Eğer ecelinin bitmesiyle canını alacak olursa, bu durumda Allah'ın rahmetine kavuşur, nimetleriyle mutlu olur. Böyle bir kimseye sıkıntı ve zorlukların ve korkuların hafif gelmesi de ancak ona yakışır. Bu inanca sahip olan bir Müslüman adeta dağlar gibi düşman karşısında sebat eder. Biz bu meselede Bâtılı yazarlarla ittifak etmekteyiz. Çünkü Bâtılı yazarların açıkladıklarına göre İngilizler karşısında direnen toplumun direniş sebebi, iman ve akide bakımından onlardan çok üstün ve güçlü olmaları sebebiyledir.

Bütün toplumların da tanıklık ettikleri gibi Osmanlı ordusu, dünya ordularının en sebatkâr ve en dirençli, en sabırlı ve en cesur olan ordusudur. Hatta dünya komutanları arasında en tanınmış bir komutan olarak bir Alman komutanı şöyle bir temennide bulunmuştur: *"Eğer bu manada, elimde yüz binden oluşan bir ordusu olmuş olsa, tüm dünyayı ele geçirebilirim."* Bunun tek sebebi, bu ordunun güçlü bir iman ile bir gün Allah'ın huzuruna çıkacağına iman etmiş olmasıdır. Komutanları arasında onlara denk düşebilecek bir ordu yoktur.[10]

Onikinci Sünnet: Savaş meydanlarında dua ederek Yüce Allah'a yönelmek faydalıdır. Çünkü Yüce Allah'ın şu kavli buna işaret etmektedir: *"Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler."* Çünkü Yüce Allah bu kavline *"fe hezemuhum"* diyerek *"fe"* harfiyle ayeti dua ayeti üzerine atfetmiş, bağlamıştır. Bu da mana açısından gayet akla yatkın gelmektedir. Çünkü dua etmek, esasen söz konusu imanın bir delilidir. Ki zaten biz de az önce bunun faydasını açıklamıştık. Bunun içindir ki Yüce Allah, Enfal Sûresi'ndeki bir ayette şöyle buyurmaktadır:

"Ey iman edenler! Herhangi düşman bir topluluk ile karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çok anın ki başarıya erişesiniz."[11]

---

10. Ben bunu otuz yıldan beri yazmaktayım. Bundan sonra Müslümanlar ile Avrupa devletleri arasında birçok savaşlar oldu. Trablusgarp'ta, Rikka'da, Balkanlar'da savaşlar oldu. Burada bulunan Müslümanların sayıları oldukça az idi, erzakları yetecek kadar değildi. Buna rağmen kendilerinin üzerinde sayıca sayılamayacak derecede fazla olan düşmanlarından sayısız denecek kadarını savaş meydanında öldürmüşlerdir. Bundan sonra büyük Birinci Dünya Savaşı çıktı. Fransızlar olsun İngilizler olsun, sömürgeleri altında bulunan binlerce Müslümanı hizmetlerinde kullanmışlardır, hatta Almanlarla yapılan savaşta bile onları ileri sürmüşlerdir. Çünkü Müslümanlar diğer toplumlara nazaran çok daha cesurdurlar, daha sabırlı ve daha sebatkârdırlar. Ancak şu, ne bir kralları ve ne de emirleri olmayan aslanlar var ya, onlar köpeklerden de aşağı olanların ellerine düşmüşlerdir.
11. Enfal, 8/45.

Bu ayetle ilgili açıklamayı ilgili Sûresi'nden bakıp öğrenebilirsin.

Onüçüncü Sünnet: Allah'ın bir kısım insanları yine onlardan bir başka kısmıyla savması meselesine gelince; bu da genel manada olan ilahi sünnetlerdendir.

Çağımız psikologları bunu ölüm-kalım savaşı olarak değerlendirmekte ve şöyle demektedirler: İnsanlar arasında savaş gayet doğal bir olaydır. Çünkü genel olarak hayatta kalabilmenin kavgalarının ikinci derecede olan kanunu gereğidir. Kaldı ki sen de Yüce Allah'ın şu kavlini görüyorsun:

"Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı, elbette yeryüzü altüst olurdu."[12]

Bu ayet sadece savaş ve kıtal ile ilgili bir nass değildir. Aksine her türden kavga ve kargaşayı da içeren, insanlar arasında kendini savunma ve karşı tarafa üstün gelme, baskın çıkma ve yenme gibi her manadaki kavgayı kapsar.

Birtakım kendini bilmez toy kimseler, insanın sosyal hayatını ilgilendiren bilim kanunlarını bir tür zulüm ve haksızlık gibi sanırlar. Bu türden haksızlıkları ve zulmü de bu amaçla getirmişler ki, buna göre yargılayabilsinler; egemen olmak istediklerine de egemen olsunlar için yapmışlardır. Oysa bu, dinin gösterdiği doğru yola aykırı olup dinî hidayetle zıtlık oluşturmaktadır.

"İşte insanlığın manası budur!" diyenler eğer bu gerçeği bilmiş olsalardı veya kendilerini tanımış olsalardı yahut da bu ayeti ve bu ayet manasındaki Hac Sûresi'ndeki diğer ayetleri anlayıp kavrayabilselerdi, bu söylediklerini hiç söylemezlerdi.

Ondördüncü Sünnet: Yüce Allah'ın *"...Elbette yeryüzü altüst olurdu."*[13] kavli, sosyologların doğal ayıklama yahut da en sağlıklı olanın hayatta kalması dedikleri ilahi sünneti yani kanunu teyit etmektedir. Bunun temeli de, burada anlatılanın daha önce anlatınlar için gerekli şeyler olduğunu göstermektir. Çünkü Yüce Allah buyuruyor ki; yaratılış gereği itibariyle insanların hak ve maslahatları açısından her zaman biri diğeriyle savunma halindedir. Çünkü yeryüzünde fesadı engelleyen, bu hak ve maslahat arayışıdır. Yani hakkın bekası ile salahın, düzenin kalıcılığının sebebi budur.

Hac Sûresi'nde savaş için Müslümanlara izin veren ayet de işin bu hikmetini ve inceliğini açıklayıp desteklemektedir.

"Kendileriyle savaşılan mü'minlere, zulme ve haksızlığa uğramış olmaları sebebiyle, savaş konusunda izin verildi. Şüphe yok ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kadirdir. Onlar, başka değil, sırf 'Rabbimiz Allah'tır!' dedikleri için haksız

12. Bakara, 2/251.
13. Bakara, 2/251.

yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah, bir kısım insanları, diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılıp giderdi. Allah kendisine yardım edenlere mutlak surette yardım eder. Hiç şüphesiz Allah güçlüdür, galiptir. O mü'minler ki, eğer kendilerine yeryüzünde iktidar verirsek namazı kılar, zekâtı verirler, iyiliği emreder ve kötülükten nehyederler. İşlerin sonu Allah'a varır."[14]

İşte bu ayetler hayatta kalabilmek ve hakkı savunmak için savaş konusunda yol göstermekte ve izin vermektedir. Bu da en üstün ve erdemli olanın ayakta kalmasını sağlamak içindir.

Kur'an'ı Kerim'de bu kuralı gösteren ayetlerden biri de Ra'd Sûresi'nde yer alan ayettir. Allah buyuruyor ki:

"O, gökten su indirdi de vadiler kendi hacimlerince sel olup aktı. Bu sel üste çıkan bir köpüğü yüklenip götürdü. Süsü veya diğer eşya yapmak isteyerek ateşte erittikleri şeylerden de buna benzer köpük olur. İşte Allah hak ile bâtıla böyle misal verir. Köpük atılıp gider. İnsanlara fayda veren şeye gelince; o, yeryüzünde kalır. İşte Allah böyle misaller getirir."[15]

Ayet gösteriyor ki, olayların sebep olduğu seller ve kavgaların tutuşturduğu yangınlar, toplumsal hayatta zararlı ve bâtıl olan şeyleri dışarı atar. Geride yararlı olan mil-toprak kalır. Faydalı ve yararlı olan hak ya da gerçek ise medeni toplum içerisinde gelişir. Böylece geride içinden insanın parlayıp tertemiz çıkacağı altın maslahat kalır.

Ayrıca hakkın her zaman bâtılı yok edip ortadan kaldırdığını gösteren daha başka ayetler de vardır. Bunlarla ilgili açıklama ve onların tefsirlerinde yer alan şüpheleri önlemeyi de eğer zaman bize fırsat tanırsa anlatacağız. Yardım yalnızca Allah'tandır.[16]

14. Hac, 22/39-41.
15. Ra'd, 13/17.
16. Bu son cümle, tefsirin Arapça 2. cildinin cümlesidir. Muhammed Reşid Rıza, Arapça 2. cildin son sözü olan bu cümleye bir dipnot koyarak tefsirin yazılma süreciyle ilgili ek bilgiler vermiştir. Bkz: Türkce *Menar Tefsiri*'nin 2. cildinin son notu.

تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِّنْهُم مَّن كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ
دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ
مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِن بَعْدِهِم مِّن بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنِ اخْتَلَفُوا
فَمِنْهُم مَّنْ آمَنَ وَمِنْهُم مَّن كَفَرَ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا اقْتَتَلُوا وَلَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ
مَا يُرِيدُ ﴿253﴾

253- O işaret olunan Rasûller yok mu, biz onların bazısını, bazısından üstün kıldık. İçlerinden kimi var ki Allah, kendisiyle konuştu, bazısını da derecelerle daha yükseklere çıkardı. Biz Meryem oğlu İsa'ya da o delilleri verdik ve kendisini Rûhu'l-Kudüs (Cebrail) ile kuvvetlendirdik. Eğer Allah dileseydi, bunların arkasındaki ümmetler, kendilerine o deliller geldikten sonra birbirlerinin kanına girmezlerdi. Fakat ihtilâfa düştüler; kimi iman etti, kimi inkâr etti. Yine de Allah dileseydi, birbirlerinin kanına girmezlerdi. Fakat Allah dilediğini yapar.

Üstadımız Abduh (r), şu şekilde açıklanabilecek sözler söyledi: Buraya kadar söz, Allah yolunda mal ve can verme talebi hakkında idi. Allah buna bazı kişilerin durumunu örnek verdi. Bunlar, binlerce kişi olarak yurtlarından çıkmışlar, sonunda korkaklıkları yüzünden ölmüşler; çoklukları onlara bir fayda vermemişti. Sonra Allah bunları yani onlardan, nefislerindekileri değiştiren bir grup insan sayesinde bunların ümmetlerini diriltti. Daha sonra Allah, İsrailoğullarının ileri gelenlerinden bir grubu misal getirdi. Amelikalar/Filistinliler bunları yenip onlara hâkim olduktan sonra onları yurtlarından çıkararak çocuklarından ayırmışlardı. Sonra Allah, Allah'a kavuşacağına inanmış ve O'ndan gelen belaya sabırlı az sayıda bir topluluk sayesinde bunlara zafer nasip etti.

Bundan sonra Yüce Allah, nefisleri bunu yapma konusunda güçlendirmek istedi ve hidayetin önde gelen şahsiyetleri olan ve Allah'tan gelen başarı ve yardımın iniş yeri olduğunu gösteren delili açıkladı. Ondan önce de Davud'u (a) ve Allah'ın ona verdiği hükümdarlık ve peygamberliği zikretmişti. Allah, peygamberleri, bir kısmını bir kısmına üstün kıldığını beyan ederek zikretti. Bunların içersinde özellikle tabileri olanları zikretti veya onların niteliklerini belirtti. Bu peygamberlerden sonra onlara tabi olanların

ihtilafa düştüklerini ve birbirlerini öldürdüklerini anlattı. Sonra ilk konuya yani Allah yolunda mal sarf etme ve harcama konusuna döndü. Ama bu tefsirini yaptığımız ayetten sonra gelecek olan ayette de göreceğin gibi, bunu bir başka üslupla ifade etti.

Rasûllerin Bazısının Üstün Kılınması ve Kelamullâh

Yüce Allah şöyle buyurdu:

"O işaret olunan Rasûller" ile bundan önceki ayetin sonunda, *"şüphesiz sen, peygamberlerdensin"* ayeti ile kendilerine işaret edilen peygamberleri anlamak gerekir. Ondan önceki ayette zikredilen Davud (a) da bunlardandır. Bizim bu yorumumuz, müfessirlerin, "Peygamberlerden maksat, bu sûrede zikredilenlerdir veya Allah'ın, Hz. Muhammed'e, bundan önce bazı haberlerini hikaye ettiği peygamberlerdir veya maksat, peygamberler topluluğudur." şeklindeki sözlerinden daha açıktır. Bütün peygamberler, Allah'ın onları, kendisinden tebliğde bulunmak ve insanlara dünya ve ahirette mutlu olacakları şeye giden yolu göstermek için seçmiş olması hususunda eşit olmakla birlikte, ***"Biz onların bir kısmını bir kısmına üstün kıldık"*** denilmektedir. Bu üstün kılma olayının açıkça belirtilmesi ve üstün kılınanlardan bazılarının zikredilmesi; Yüce Allah'ın önceki ayetlerde, Davud'a (a) hükümdarlık ve hikmet vermesi ve ona dilediği şeylerden bazılarını öğretmesi ile ilgili olarak anlattıklarına bir ilavede bulunmaya benzer.

İlahi kelamdan anladığımız şudur: Peygamberlerden bazıları; Allah'ın onların kendi şahıslarında, şeriatlarında ve ümmetlerinde olmasını dilediği bazı özelliklerle diğer bazılarına üstün de kılsa hepsi de Allah'ın peygamberleridir, hepsi de peşlerinden gidilmeye ve hidayetlerine uyulmaya layıktırlar.

Allah, üstün tutulan bazı peygamberlerdeki bu üstünlüğü şöyle buyurarak açıklar: ***"Onların içinde, Allah'ın kendileriyle konuştukları vardır."*** Allah, bu olayın durumunun büyüklüğünü göstermek için, *"Kendileriyle konuştuklarımız vardır."* şeklinde söze zamirle devam etmeyi bırakarak açıkça ***"Allah"*** ismini kullanmıştır. Zamirden açık isme dönüş şeklindeki bu ifade tarzından maksat; büyüklüğünü göstermek ve şanının yüceliğini ortaya koymak için zihinleri bu olaya çevirmektir. Bu konuşma, Yüce Allah tarafından efendimiz Musa'ya (a) yapılmıştı. Nitekim Yüce Allah, Nisa Sûresi'nde şöyle buyurur: *"Allah, Musa ile gerçekten konuştu."*[17] A'raf Sûresi'nde de; *"Musa, tayin ettiğimiz vakit için gelip Rabbi onunla konuşunca..."*[18] buyurur. Bunu takip eden ayette de; *"Allah, ey Musa, dedi, ben seni, gönderdiğim vahiyler ve (seninle)*

17. Nisa, 4/ 164.
18. A'raf, 7/ 143.

konuşmamla insanlara tercih ettim."[19] buyurulur. Her ne kadar Allah'ın vahyi bütün peygamberler için genel olsa ve bu vahye **"Kelamullâh/Allah'ın kelamı"** denilse de, bu ayetler gösteriyor ki, Musa, her nebi ve Rasûle nasip olmayan bir konuşmaya özellikle nail olmuştur. Yüce Allah, Şura Sûresi'nde: *"Allah bir insanla ancak ya vahiy yoluyla ya perde arkasından veya bir elçi gönderip de ona izniyle dilediğini vahy etmek suretiyle konuşur. Allah çok Yücedir, her şeyi bir hüküm ve hikmete göre yapandır."*[20] buyurarak peygamberleriyle konuşmasını üç türe ayırıyor. Hepsi, "Allah'ın vahyi" ve "Allah'ın kelamı" diye isimlendirilmiş olmasına rağmen, açık olan, Yüce Allah'ın Musa (a) ile konuşmasının, ayette anlatılan ikinci neviden olmasıdır. Bazıları şöyle der: "Bu tür konuşma, Miraç gecesi tecellileri içinde Peygamberimize nasip olmuştu. Burada, Allah'ın konuştuğu kimseden maksat odur." Her ne kadar *"men"* lafzı birden daha çok kişiyi içine alsa da cumhur ilk görüştedir.

Ben derim ki: Akaid âlimleri, ilahî kelam ve Yüce Allah'ın konuşması meselesine dalmışlardı. Tefsirciler de onları izledi. Bazı tefsirciler Mutezile gibi görüş beyan ederek "Konuşma fiili de öğretme fiili gibi Yüce Allah'ın fiillerinden biridir. Kelam, bu fiil ile gerçekleşen şeydir." dediler. Cumhur ise şöyle der: Yüce Allah'ın kelamı, onun ilmindeki bütün şeylere taalluk eden sıfatlarından bir sıfattır. Allah'ın peygamberlerle konuşması, onlara ilminden dilediklerini bildirmesinden ibarettir. Kendisiyle bu bildirme olayının gerçekleştiği şey, Allah'ın kelamıdır. Bu, Üstadımız Abduh'un, *Tevhid Risalesi*'nde belirttiği gibi, Allah'ın durumlarından (şanından) bir durum olup O'nun kıdemiyle kadimdir. Yani Yüce Allah ezelde kelâm ile, başka bir deyişle, ne zaman dilerse konuşmasının gerçekleşeceği sıfatla nitelenmiştir. Nitekim ne zaman dilerse, yaratma ve takdirin gerçekleşeceği kudret sıfatı ile de ezelde nitelenmiştir. Yüce Allah'ın nefsi kelamı hakkında Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat mezhebinin beyan ettiği en açık görüş de böyledir. Buna göre, Allah'ın zatî sıfatları vardır. Bu sıfatlarla, ne zaman dilerse, ilminden dilediği şeyleri kullarından dilediklerine bildirir. İşte bu bildirme, konuşma ve vahiydir. Bizim, O'nun kelam-ı kadiminin nasıl olduğunu araştırmamız caiz olmadığı gibi, O'nun, peygamberleriyle nasıl konuştuğunu, onlara nasıl vahyettiğini araştırmamız da caiz olmaz.

Üstad Abduh, tefsir derslerinde şöyle diyordu: Bu kelam, kendisiyle konuşulan peygamberden başkasının bilmesi mümkün olmayan şeylerdendir. Dolayısıyla bizim onu araştırmamız ve özüne vakıf olmaya çalışmamız doğru olmaz. Hatta bizzat kendisiyle konuşulan peygamber bile bunu başkasına anlatamaz. Çünkü bu konuşmanın nasıl olduğunu gösteren bir ibare yoktur.

---

19. A'raf, 7/ 144.
20. Şura, 42/ 51.

Yani Yüce Allah'ın peygamberleriyle konuşması ve özel olarak onlara nasip ettiği vahyi; sevinç hissetmek, lezzet ve elem duymak gibi nefsi his ve duygu türünden bir olaydır. Dolayısıyla onun gerçeğini ifade etmek mümkün değildir. Bu, tasavvur ve düşünce kabilinden bir iş de değildir. Bu kelam hakkındaki beyanı daha fazla uzatmıyoruz. Çünkü bu, ayakların ve kalemlerin sürçeceği yerlerdendir. Biz, Yüce Allah'ı zatı ve sıfatlarında yaratılmış varlıklara benzemekten tenzih ederek O'nun kelamına ve vahyine inanıyoruz. Eğer bizim sözümüzde bu selef inancına muhalif bir anlam olduğu zannını verecek bir şey vuku bulmuşsa, o, imanda Allah'ın doğru yolundan uzaklaşmadan değil de maksadı beyanda kalem zayıflığından kaynaklanmış hatalardandır.

Yüce Allah'ın; *"Biz onların bazısını, bazısından üstün kıldık."* sözüne gelince; tefsir âlimlerinin çoğunluğuna göre bundan maksat, Peygamberimiz Muhammed'dir. Bu, İbn Cerir Taberi'nin Mucahid'den rivayet ettiği ve kendisinin de desteklediği görüştür.

Üstadımız Abduh der ki: Üslup bunu destekliyor ve gerektiriyor. Yani bunu şunun için diyorum ki; sözün akışı, peygamberlere tabi olan ümmetlerin ibret almasını beyana ve dinleri özde bir olmasına rağmen ihtilafa düşüp birbirlerini öldürmelerinin ne kötü bir şey olduğunu göstermeye dairdir. Bu ümmetlerden varlıklarını sürdürenler de Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslüman olanlardır. Dolayısıyla uygun olan, özellikle onların peygamberlerinin zikredilmesidir. Herhalde bu peygamberlerden sonuncusunu ortada zikretmek, onun hem şeriatının hem de ümmetinin orta bir şeriat ve ümmet olduğunu bildirmek için olmalıdır.

Ben derim ki: Bu derecelerden bazıları, Muhammed'in (s) şerefli nefsinde bulunan özelliklerdir. Bazıları ise onun Kitab'ında ve şeriatında, bazıları da ümmetinde bulunan özelliklerdir. Bunu, Kur'an ayetleri haber vermektedir. Mesela, Kalem Sûresi'ndeki: *"Sen, Yüce bir ahlak üzeresin."*[21] ayeti ve en meşhur peygamberlere olan nimetlerini zikrettikten sonra Enbiya Sûresi'nin sonlarında gelen: *"Biz seni ancak alemlere rahmet için gönderdik."*[22] ayeti gibi. Yüce Allah, böyle bir sözü peygamberlerden hiçbiri için söylememiştir. Yüce Allah'ın Sebe Sûresi'ndeki şu sözü de bunun gibidir: *"Biz seni ancak bütün insanlara bir müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik."*[23] Yüce Allah, Kur'an'ın fazileti hakkında da şöyle buyurur: *"Kuşkusuz bu Kur'an, en doğru olana iletir."*[24] Yine aynı sûrede şöyle buyurur: *"De ki: Andolsun, eğer insanlar*

21. Kalem, 68/4.
22. Enbiya, 21/ 107.
23. Sebe', 34/ 28.
24. İsra, 17/ 9.

ve cinler bu Kur'an'ın benzerini getirmek üzere bir araya gelse, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini getiremezler."[25] Zümer Sûresi'nde de şöyle buyurur: *"Sözün en güzelini, birbirine benzer tekrarlanan bir kitap halinde, Allah indirmiştir. Rablerine karşı saygı ile karışık bir korku duyanların, o kitaptan derileri ürperir. Sonra hem derileri hem kalpleri Allah'ın zikrine ısınıp yumuşar."*[26] Yine bu sûrede: *"Rabbinizden size indirilenlerin en güzeline uyun."*[27] buyurur. Ayrıca şöyle buyurur: *"Bu Kitab'ı sana her şeyi açıklamak, bir hidayet, rahmet ve Müslümanlar için bir müjde olmak üzere indirdik."*[28]; *"Biz o Kitab'da hiçbir şeyi eksik bırakmadık."*[29] Allah bu Kitab'ı hikmet dolu, Yüce, ulu, apaçık ve hak ile bâtılı ayırt edici gibi sıfatlarla nitelemiş ve onu tahrif, tağyir ve tebdilden korumuştur. Yüce Allah, şeriatı da A'la Sûresi'ndeki *"Seni en kolay olana muvaffak edeceğiz."*[30] sözüyle niteler. Yüce Allah, Muhammed'in (s) ümmeti hakkında, yani Kur'an'ın hidayetiyle hidayet bulmadıkları halde kendilerine Müslüman lakabını takanlar değil de Muhammed'e (s) gerçek anlamda uyan, onun davetini kabul eden ümmet hakkında da şöyle buyurur: *"Böylece biz sizi her türlü aşırılıktan uzak bir ümmet (orta ümmet) yaptık ki, insanlara şahit olasınız, Peygamber de size şahit olsun..."*[31] Yine bu ümmet hakkında Âl-i İmrân Sûresi'nde şöyle buyurur: *"Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a inanırsınız."*[32] Ben, Peygamber'in çeşitli açılardan derecelerini iyice araştırıp incelemek isteseydim bunu çoğaltırdım ama bu aza da az denmez. Onun özelliklerinin zikriyle ilgili hadisler içinde müstakil olarak bir araya getirilenler vardır. Bu özellikler, onun derecelerini gösteren şeylerden sayılmaları sahih olan şeylerdendir. Bütün bunlara rağmen âlimlerin, bu ayette kastedilen şahsın Hz. Peygamber olduğunda ittifak etmediklerini görüyoruz. Hatta âlimler, Meryem Sûresi'ndeki: *"Onu (İdris'i) pek Yüce bir mekâna yükselttik."*[33] ayetine dayanarak, bu ayette İdris'in (a) kastedilmiş olmasını caiz görmüşlerdir. Oysa *"mekân"*, *"dereceler"* manasına gelmez. Bazı âlimler de bu ayette, "Birden çok peygamberi Allah derece derece yükseltmiştir." manasının kastedilmiş olmasını caiz görmüşlerdir. Bu ise ayetin başında geçen *"Onların bir kısmını bir kısmına üstün kıldık."* sözündeki mutlak üstün kılma anlamındadır.

25. İsra, 17/88.
26. Zümer, 39/23.
27. Zümer, 39/55.
28. Nahl, 16/ 89.
29. En'am, 6/38.
30. A'la, 87/8.
31. Bakara, 2/143.
32. Âl-i İmrân, 3/ 110.
33. Meryem, 19/57.

Son dönem âlimlerinden biri de, *"Kimini de derece derece yükseltti."* sözünü, "Bundan maksat Peygamberimizdir" şeklinde yorumlamayı rey[34] tefsirinden saymış ve bundan sakındırmada aşırı gitmiştir. Ayet, bizim dediğimiz şekilde delillerle bilinmesi mümkün olan üstün kılma yönlerini anlatarak mutlak üstünlük ifadesinden sonra gelmişken, o müfessirin bu sözü nasıl kabul edilir? Müphem (kapalı) olan bir şeyi delillerle tefsir etmek rey tefsiri sayılmaz. Özellikle sözün akışı bunu destekliyor ve bu, üsluba da uygun düşüyorsa... Rey tefsiri ancak, bir mezhebe girip de onu dinde asıl kabul eden, sonra tevil ve tahrif yoluyla ve Kitab'ın bir kısmını alıp bir kısmını terk etmek pahasına ayetleri o mezhebe göre yorumlamaya çalışan mukallitlerin yaptığıdır.

Sonra Yüce Allah şöyle buyurur: ***"Biz Meryem oğlu İsa'ya da o delilleri verdik ve kendisini Rûhu'l-Kuds (Cebrail) ile kuvvetlendirdik."***

"Beyyinat"; Yüce Allah'ın bu sûrede buyurduğu *"Andolsun Musa size açık deliller getirmişti"*[35] ayetinde olduğu gibi, hakkın ortaya çıkmasını sağlayan ayet ve delillerdir. ***"Rûhu'l-Kuds"***; Allah'ın, onunla peygamberlerini desteklediği vahiy ruhu (meleği) dur. Nitekim Peygamberimiz'e (s): *"Aynı şekilde sana emrimizden bir Ruh vahyettik. Sen, kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu kullarımızdan dilediğimize, kendisiyle hidayet verdiğimiz bir nur yaptık..."*[36] buyurmuş; yine Nahl Sûresi'nde ona: *"De ki: Onu, iman edenlere sebat versin ve Müslümanlar için bir hidayet ve müjde olsun diye Rabbinden hak olarak Rûhu'l-Kuds indirdi."*[37] demiştir.

Ebu Muslim İsfehani: "Rûhu'l-Kuds; kendisiyle İsa'nın (a) desteklendiği mukaddes temiz ruhtan ibarettir" der. Bu ibare, bu sûrenin 87. ayetinde geçmişti. Onun tefsirini tekrarlayarak sözü uzatmıyoruz. Herhalde Hz. İsa'nın isminin zikredilmesindeki nükte şu olmalı: Allah'ın ona verdikleri diğer peygamberlere verdikleri ile aynı olunca burada onun adı verilmeyerek müphem bir şekilde zikredilmiş olması, onun üstün kılınan peygamberlerden olduğu hususunda veya onun hakkında aşırı gidip de onun bir ilah olduğunu, Allah'ın ayetleriyle desteklenen bir peygamber olmadığını iddia edenleri reddetmek hususunda bir açıklık ifade etmeyecekti. Bu görüş, tefsirin yazımı sırasında kalbime doğdu. Sonra Ebu's Suud tefsirine baktım, bir de ne göreyim, o da şöyle demiyor mu: "İsa'nın bu vasıflarla ayrıca zikredilmesi, onun durumu hakkında Yahudi ve Hıristiyanlar arasında var olan ifrat ve tefriti reddetmek içindir."

---

34. "Rey" kelimesi burada "dirayet tefsiri" anlamında değil, delilsiz biçimde yapılan sadece hevaya dayanan "dayanaksız tefsir" anlamında kullanılmaktadır. (Çev.)
35. Bakara, 2/92.
36. Şûrâ, 42/52.
37. Nahl, 16/ 102.

Özgür İrade ve Tefrika

Sonra Yüce Allah şöyle buyurur: ***"Allah dileseydi peygamberlerden sonra gelenler, kendilerine apaçık deliller geldikten sonra birbirlerini öldürmezlerdi. Fakat anlaşmazlığa düştüler. Kimi inandı, kimi de inkâr etti."***

Üstad Abduh, şu manada açıklanabilecek sözler söyledi: Ayeti anlamada tefsircimiz Suyûtî ve benzerlerinin yolunu izlesek Cebriyeci olur; hiçbir din ve şeriatı kabul etmeyiz, sözde ibret alacağımız bir şey de bulunmaz. Çünkü onlar, özetle şöyle diyorlar: "Peygamberlerden sonra gelen o kişilerin kalplerine ihtilaf ve ayrılık tohumlarını eken ve onları devamlı düşmanlığa ve birbirlerini öldürmeye zorlayan, Allah'tır. Çünkü Allah onların böyle olmasını dilemiş ve onlar da - her ne kadar zahire göre tercih hakları olsa da- batında buna mecbur kalmışlardır." Şimdi biz bunları bırakalım da bu az sayıdaki kelimenin delalet ettiği şeye, yani Allah'ın insanı yaratmadaki meşiyeti (dilemesi-takdiri) ve insanın sosyal işlerinde uyguladığı yasası ile bunlardaki hikmetinin uyuşmasına bir bakalım:

Yüce Allah, insanı otlaklara yayılan hayvanlar ve uçan kuşlar gibi cüzî idrak ve fıtrî ilhamla vücudun ayakta kalmasını sağlayacak şeylerden başkasını talep etmeyen ve fertleri arasında eşit ve sınırlı derecedeki kuvvetlerle yaratmamıştır. Aksine Allah insanı şu anda bildiğimiz gibi yaratmış olup ona her tür duygularında tasarrufta bulunan bir akıl ve bedenî ve ruhî ihtiyaç yollarında dolaşan bir fikir vermiştir. Allah, insanın idrak ve fikirlerindeki gelişme ve yükselmeyi kesbî yapmıştır (sonradan kazanılan kılmıştır). Yani insan zayıf olarak doğar ve kendisini kuşatan terbiye, aldığı öğrenim ve zaman, mekân, başkasını örnek alma ve tecrübelerin etkisiyle derece derece kuvvetlenir. Yine Yüce Allah din hidayetini insan için zorunlu bir vasıf değil, ihtiyarî bir iş yapmıştır. Yani din hidayeti insanın önüne sunulmuş olup insan, nasıl diğer hidayet nevilerini alıyor ve dünya faydalarından istifade ediyorsa bu hidayetten de yeteneği ve fikri derecesinde alır. İşte bu, Yüce Allah'ın insanda uyguladığı yasadır. İnsanlar arasındaki ihtilafın kaynağı da bu yasadır.

Yani Allah şöyle buyuruyor: Allah, dini, hayvanlara verdiği bilinç ve kendi yararlarına olan şeyleri onlara ilham etmesi gibi, insanların genel ilhamlar ve fıtrî bilinçleriyle anlayabildikleri şeylerden yapıp da dini tebliğ ve onu insanlara arzetme husundaki yasasını bu bildiğimiz şekilde uygulamasaydı bütün insanlar dinin hidayeti konusunda eşit ve hepsi din sayesinde mutlu olur ve dinin delilleri, onların ihtilafa düşüp birbirlerini öldürmelerine engel olurdu. Fakat Allah insanı, hayvanları yarattığı gibi yaratmadı. İşte bu, dinlere mensup kişilerin ihtilaf nedeni oldu. Kimi sahih bir imanla iman edip

hakkıyla dine tutundu; çünkü dini, nasıl anlaşılması gerekiyorsa öyle anladı. Kimi din elbisesini tersyüz ederek giydi ve dini yorumlamada heva ve hevesini hakem kıldı ve böylece gerçekte dini inkâr eden kişi konumuna düştü.

Evet, kişi, dinde sonradan ortaya çıkardığı mezhep veya tarikatta aşırı gider ve bu aşırılık insanların birbirlerine düşman kesilmelerinin belirleyici faktörü ve ayrılığa düşüp birbirlerini öldürmelerinin sebebi olursa, o kişi, gerçekte kâfir konumuna düşer. Yahudiler dinlerinde ihtilafa düşüp birbirlerini öldürdüler. Hıristiyanlara gelince; hiçbir ümmet onlar gibi ihtilafa düşmedi, dinlerden hiçbir dinde mezhep mensupları onlar gibi birbirlerini öldürmedi. Hatta onların mezheplerinden bir tek mezhep, birbirleriyle savaşan kollara ayrılıyordu. Müslümanların bu ihtilaftan şiddetle kaçınmaları gerekiyordu. Çünkü Allah onları ihtilafa düşmekten çok fazla sakındırmış ve düşecekleri bir ihtilaf sebebiyle dünya ve ahirette onları azapla korkutmuştu. Müslümanlar, Peygamber (s) asrında ve ondan sonra bir süre daha birlik ve beraberlik içinde Yüce Allah'ın bu emrine sarılıp O'nun sakındırdığı tefrika ve ihtilaftan sakındılar. Böylece insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı bir ümmet oldular. Sonra çok geçmeden dinde çeşitli mezheplere ayrılıp dinlerini parça parça ettiler, Yüce Allah'ın şeriatında birçok ekole bölündüler. Din uğrunda az ama dinin boyasıyla boyadıkları siyaset uğrunda birbirleriyle çok savaştılar. Bu ayrılık ve ihtilafa devam ettiler ve sonunda öyle bir zaman geldi ki, bu zamanda ümmetlerin birlik ve beraberlikten en uzak olanı durumuna düştüler.

Sonra Yüce Allah şöyle buyurur: ***"Eğer Allah dileseydi, bunların arkasındaki ümmetler, kendilerine o deliller geldikten sonra birbirlerinin kanına girmezlerdi."***

Üstad Abduh der ki: Bu cümlenin, ilk cümlede yaptığım tefsirle yorumlanması mümkündür. Ama en uygun olan, bunun, daha özel bir başka yorumla tefsir edilmesidir. Şöyle söylenebilir: Yüce Allah, insanda fıtrî olarak var ettiği ihtilaf hususundaki yasasının; ihtilafa düşenler birbirlerinin özrünün kabul edecek ve onlardan her bir fırka kendi görüşünü delille üstün getirmeye ve kendi maslahatı için zekâsını kullanarak çalışmaya hazırlayacak şekilde cereyan etmesini isteseydi, ihtilafa düştükleri şeyler için birbirlerini öldürmezlerdi. Fakat Allah insanları anlayış ve basirette derecelere ayırdı; mizaçlarına, kendi haklarını savunma ve maslahatları uğruna ellerinden gelen her türlü söz ve amelle mücadele etme duygusunu yerleştirdi. Dolayısıyla reyi güçlü olan reyi ile savaşır, kılıcı kuvvetli olan kılıçla karşı koyar. Neticede görüş ve menfaat farklılığına bir de birbirlerini mazur görmeme eklenince bu, çaresizce birbirleriyle savaşa sevk edici oldu.

Üstad şöyle devam etti: İnsanın yaratılışı da böyledir. Dolayısıyla; 'Allah niçin insanı böyle yarattı?' denilemez. Çünkü bu, eşeğin kulakları niçin büyük de devenin kulakları küçük gibi, yaratılışın sırlarını sorgulamaktır. Onun içindir ki Yüce Allah şöyle buyurur: *"Ama Allah, dilediğini yapar."* Yani insanın özellikle bu meziyetlere sahip olması, Yüce Allah'ın iradesinin ve bu meziyetleri insana tahsis etmesinin eseridir. O'na asla karşı koyulmaz.

Bu açıklama ile anlaşıldı ki ayette tekrar yoktur. Bu Sûrenin 213. ayeti olan, *"İnsanlar bir tek ümmetti"* ayetini tefsir ederken Üstad'ın yazdıklarında, beşerin ihtilafı ve bu ihtilafın sebepleri hakkında geniş geniş söz edilmişti. Şu anda aklıma, bu ayetin tefsirini, dinde ihtilaf ve tefrikayı yasaklayan ve tefrika ve ihtilafa düşenleri ayıplayan bazı ayetleri zikrederek bitirmek geldi. Yüce Allah buyuruyor ki: *"Hep birlikte Allah'ın ipine sarılın, parça parça olmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah kalplerinizi uzlaştırmış ve böylece O'nun nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz... Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra bölünüp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte onlar için büyük bir azap vardır."*[38]

"Dinlerini parça parça edip grup grup olanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur..."[39]; *"Allah'a yönelen kimseler olarak (yüzünüzü hak dine çevirin) ve O'na karşı gelmekten sakının. Namazı kılın, Allah'a ortak koşanlardan olmayın. Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan (olmayın). Her zümre, kendilerinde olanlarla böbürlenir."*[40]

"De ki: Size, üstünüzden veya ayaklarınızın altından bir azap göndermeye yahut sizi fırkalar halinde karıştırıp kiminizin hıncını kiminize tattırmaya gücü yeten O'dur. Bak, iyice anlasınlar diye ayetlerimizi nasıl değişik şekillerde açıklıyoruz."[41]

"Allah; dini ayakta tutun, onda ayrılığa düşmeyin diye, dinden Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahy ettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi size de şeriat (kanun) yaptı. Fakat Allah'a ortak koşanlara, onları kendisine çağırdığın bu esas ağır geldi. Allah, dilediğini o dine seçer ve kendisine yöneleni, o dine giden yola iletir. Onlar ancak kendilerine ilim geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan dolayı ihtilafa düştüler. Eğer (cezanın) belirlenmiş bir süreye kadar (erteleneceğine dair) Rabbinden bir söz geçmiş olmasaydı, elbette aralarında hüküm verilmiş (iş bitirilmiş) olurdu. Onlardan sonra Kitab'a varis kılınanlar, bu Kitab'tan endişe verici bir kuşku içindedirler. Onun için sen hakka davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol."[42]

38. Âl-i İmrân, 3/ 103-105.
39. En'am, 6/ 159.
40. Rum, 30/ 31, 32.
41. En'am, 6/ 65.
42. Şura, 42/ 13-15.

Bu ve benzeri ayetler, Allah'ın, peygamberlerinin diliyle meşru kıldığı dininde ihtilaf ve tefrikaya yer olmadığı ve Allah ve Rasûlü'nün ihtilafa düşenlerden uzak oldukları hususunda gayet açık nasslardır. Yüce Allah bize, insanın fıtratında bulunan anlayış farklılığı ve işte anlaşmazlıktan çıkış yolunu göstermiştir. Zira O, Nisa Sûresi'nde şöyle buyurur: *"Ey inananlar! Allah'a itaat edin; Rasûl'e ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin. Bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah ve Rasûl'ün (hükmün)e arzedin. Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız (bunu böyle yapın.) Bu, daha hayırlı; sonuç bakımından daha güzeldir."*[43]

Allah'a itaat, O'nun Kitabı ile bütünsel biçimde amel etmektir. Gördüğün gibi bu Kitab'da, dinde ihtilaf ve tefrikaya düşmek yasaklanmaktadır. Vefatından sonra Allah'ın Rasûlü'ne (s) itaat, onun Sünnetine sarılmaktır. Ûlu'l-emre itaat ise; âlimlerimizden ve yöneticilerimizden nüfuzlu, etkili ve sorumlu kişilerin, içtihatla ilgili bir meselede, aralarında istişareden sonra bizim için, işimizin düzeleceği en uygun durum olduğuna ittifak ettikleri şeylerle amel etmektir. Eğer bir anlaşmazlık ve ihtilaf meydana gelirse bunun Allah'a ve Rasûlü'ne havale edilmesi ve bu konuda Kitab ve Sünnet'in hakemliğine başvurulması vacip olur. Müslümanların devamlı tefrika ve ihtilaf içinde bulunmaları asla caiz değildir.

İşte bu, taklidin iptal ettiği Allah'ın hükmüdür. Taklit, Allah'ın bu hükmünü, Müslümanlar ile Kur'an, Sünnet ve nüfuzlu ve sorumlu kişilerin konsensüsü (icma) arasına koyduğu perdelerle iptal ederek hükümsüz kılmıştır. Bunun sonucunda Müslümanlar din işinde; bu Haricî, bu Şiî, bu Sünni, bu şucu, o şucu diye grup grup oldular. Dünya işinde de kimi bir sultana tabi oluyor ve onun heva ve hevesi için Müslüman cemaatle savaşıyor; kimi de bir başka sultana tabi oluyor, ona itaat ederek İslam'ın nasslarına isyan ediyor. İhtilaf, gayelerin en kötüsü olan bir gayeye, sonuçların en kötüsü olan bir sonuca götürdü ki, bu da her bid'atçinin ortaya attığı bid'ate karşı susmak, her mukallidin cahilliğine rıza göstermek ve her grubun büyük bölümünün, Allah'ın Kitabı'na ve Rasûlü'nün Sünnetine çağıranları yadırgama ve karalama hususunda ittifak etmeleridir. Hatta sen sarıklılar ve abalılar arasında ilme yeni başlayan bir öğrencinin, dinin ciğerine mızrak saplayan ve onun sağlam binasını yıkmağa çalışan kitap ve gazeteleri okumasını yadırgamayan kimseler bulursun. Ama öte yandan aynı kişiler, bu öğrencinin, onu Rabbinin Kitabı'na ve Peygamberi'nin (s) Sünnetine davet eden bir kitap veya gazeteyi okumasını şiddetle yadırgar ve bu yadırgamayı din için bir gayret ve hizmet sayar. (!) Hangi uzaklık, dinden, bu uzaklıktan daha fazladır?! Taklidin hangi etkisi, bu etkiden daha kötüdür?!

---

43. Nisa, 4/ 59.

İhtilaf sebebiyle Müslümanların birbirlerini öldürmelerine gelince: Bunun ilki, Ali (r) ile Muaviye arasında olmuştur. İkincisinin taraftarları asi konumundaydı. Hâlbuki Yüce Allah, onlardan öncekiler hakkında şöyle buyuruyor: *"Onlar ancak kendilerine ilim geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan dolayı ayrılığa düştüler."*[44] Bundan sonra Haricilerin, daha sonra Şiilerin savaşları oldu. Bu savaşların sonuncusu, Mısırlılarla Vahhabiler arasındaki savaştır. Allah, zalimleri çok iyi bilir.

Bu konuda tam ibret almak isteyen tarih kitaplarına baksın. Özellikle Bağdat tarihine ve yeryüzünde Müslümanların saltanatını sarsan ve onların ülkelerini yerle bir eden ilk olay konumundaki "Tatarların çıkışı olayı"na baksın. Şafiiler ile Hanefiler arasındaki ihtilaf, bu olayın sebeplerinden idi. Tatarları hicri 656 yılında Bağdat'a davet eden kişi, Şiî vezir İbnu'l-Alkamî'dir. Sonunda Tatarlar Bağdat'ı tahrip ettiler. Şiî olup olmamasına bakmadan, ileri gelen kişileri de öldürdüler. Hülagu, İbnu'l-Alkami'yi hainliğinden dolayı kınadı, o da kederinden öldü.

Ehl-i Sünnet ve Şiîler arasında doğuda ve batıda meydana gelen fitneler çoktur. Bunlardan biri de, 407/1014 senesinin başında, öncekilerin sonrakileri bütün Afrika ülkelerinde öldürmeleridir. Hatta onları ateşle yakıyor, evlerini ve yurtlarını zorla alıyorlardı. Bağdat tarihi; Şiîler ile Ehl-i Sünnet ve Şafiilerle Hanbeliler arasındaki fitnelerle doludur. Bunlar arasında en şiddetli ihtilaf, namazda besmelenin açıktan sesli okunması hususunda oldu. Bunun için kan döktüler. Tarihe başvuran kişi, asla Şafiiler ile Hanefiler arasındaki fitneyi unutmasın. Çünkü İbnu's-Sem'anî (ö.489/1096)[45] Şafiî mezhebini taklit etmiş ve bu, Horasan'ın başşehri olan Merv'in harap olma sebeplerinden biri olmuştu.

Ben derim ki: Olaylar, dinde ihtilafın, ümmetleri helak ve bizzat dinin kendisini de ifsat ettiğine dair Yüce Kitab'ın bildirdiklerini doğrulamış ve doğrulamaktadır. Allah'ın Kitab'ı, bu sosyal hastalığı, Müslümanlara bunun nasıl tedavi edileceğini açıklayarak zikretmiştir. Bu tedavi yolu; ihtilaf ettikleri şeylerde Müslümanların Yüce Allah'ın hakemliğine başvurmaları ve dünyevî menfaatler ve siyasi işlerle ilgili olanları, nüfuzlu ve sorumlu kişilere havale etmeleridir. Nitekim Yüce Allah, savaş işleriyle ilgili olarak Nisa Sûresi'nde şöyle buyurur: *"Onlara güven ve korkuya dair bir haber gelse onu yayarlar. Eğer onu Rasûl'e ve içlerinden yetkili kişilere götürselerdi, onlardan bu işin içyüzünü araştırıp ortaya çıkaranlar onun ne olduğunu bilirlerdi. Allah'ın size lütfu ve rahmeti olmasaydı, pek azınız hariç, Şeytanın izinden giderdiniz."*[46]

44. Şura, 42/ 14.
45. Önce Hanefi idi, sonra Şafiî oldu. Horasan müftüsüydü. Nizamu'l-Mülk, onu akranına takdim ederdi. Zirikli, 7/303. (Çev.)
46. Nisa, 4/ 83.

Ama bu tedavi şekli bu asırda, Müslümanlar için imkansızdır. Çünkü diktatörlük, Müslümanlardan olan yetkili ve söz sahibi kişileri yok etti. Artık söz sahibi kişilerden hiçbirinin emirler ve sultanların yanında rey belirtmeleri ve danışmanlık yapmaları söz konusu değildir. Hatta bazıları, bu ve diğer ayetteki *"ulu'l-emr"*den maksadın emirler ve sultanlar olduğunu iddia ederler. Hâlbuki bu ayet, hiçbir emir ve sultan yok iken, Rasûlullah (s) zamanındaki *ûlu'l-emr* hakkında inmiştir. O zaman sadece Sahabenin ileri gelenlerinden rey ehli kişiler vardı. Bunlar Kur'an'ı anlayarak, maslahatın nerede olduğunu biliyorlardı. İşte bunun gibi, ümmet içinde, ümmetin yönetimi ve sosyal menfaatlerinde basiret ve görüş ehli, nasslardan hüküm çıkarma gücü olan; emniyet ve korku işiyle diğer sosyal ve siyasi işlerin kendilerine havale edilen kişilerin bulunması gerekir. İşte bunlar İslam örfünde, *"şura ehli"*, *"çözüm ve akit ehli"* (Ehlü'l-Hal ve'l-Akd) diye isimlendirilen kimselerdir. Bunların hükümlerinden biri de şudur: Halifeye biat, ancak halifeyi seçen ve ona kendi rızalarıyla biat edenler bu kişiler olduğu zaman sahihtir. Bunlar, diğer toplumlarda "mebus", "vekil" diye isimlendirilen kimselerdir.

İslam ülkelerinde böyle kişiler bulunsaydı, bunların, Müslümanları ihtilaf karanlığından çıkarmaları ve ihtilafın tahribatından kurtarmaları kolay olurdu. Hukuki, idari ve siyasi işlerdeki ihtilafa gelince; bu, zamanın ve yerin durumuna göre işleri, maslahatları koruma ve mefsedetleri savma hususunda şer'î kaideler üzerine oturtmakla olur. İtikat ve ibadetle ilgili işlerdeki ihtilaflara gelince; bu ihtilaflar da, onları eksiksiz ve fazlasız olarak selef-i salihînin sahip olduğu tutum ve davranışlara dayandırmakla ve ilk asırdaki Müslümanların icma ettikleri şeylerin, kendisine davet edilen ve her Müslümanın kabul etmeğe zorlandığı gerçek din olduğunu nazar-ı itibara almakla giderilir. Bunların dışında kalan içtihadi meseleler; elinde bir delili olanın, kendisince doğru olan şeylerle amel edeceği işlerdendir. Ancak bunu yaparken, onun delilini bilmeyen fakat icma meselelerinde kendisiyle aynı görüşü paylaşan Müslüman kardeşlerine karşı düşmanca bir tavır sergilememeli veya bu konuda onlarla tartışmaya girmemelidir. Delil getirmeye gücü yetmeyen halka gelince, ona ihtilaf işinden hiç söz edilmez. Böyle bir kişi eğer bir durumla karşılaşırsa asrındaki âlimlerden takva ve ilmine güvendiğinden fetva ister. Âlim ona, bildiği ayet-i kerime ve sünnet-i seniyyeyi söyleyerek o konuda Allah'ın hükmünü izah eder. Karşılaştığı durumun anlamını ona özetle açıklar. Sahabe ve selef âlimleri ve avamı böyleydi. Bugün Müslümanlar, ümmetin, bütün işlerini kendilerine tevdi ettikleri ve yöneticiler ve hükümleri üzerinde söz sahibi kıldıkları ûlu'l-emri kaybetmişken, nasıl o zatların yolunu takip ederek doğru yolu bulabilecekler?

İmam Gazzalî ömrünün sonunda, Müslümanlar arasındaki ihtilafın zararlı olduğu ve Müslümanların bu ihtilaftan ancak Allah ve Rasûlü'nün hakemliği ve bizim söylediklerimize yakın bir şekilde selefin icma ettiği şeylerle amel etmek suretiyle kurtulabilecekleri fikrine vardı. *"el-Kıstasu'l-Mustakîm"* adlı kitabında, her zaman kendisine başvurulan ve körü körüne itaat edilen bir imamın bulunması gerektiğine inanan Bâtınilerden birisiyle kendi arasında geçen bir münazarayı anlatır. Biz onun bu konudaki bazı sözlerini buraya alıyoruz.[47] Gazzalî (r), ihtilaftan söz ettikten sonra şöyle der:

"Adam:[48] 'İnsanlar, bu ihtilaftan nasıl kurtulur?' dedi. Dedim ki: Eğer beni dinlerler ise, aralarındaki ihtilafı Allah'ın Kitabı'na götürürüm. Fakat onların beni dinleyecekleri yok. Çünkü onların hiçbiri ne peygamberleri ne de senin imamını dinlemediler ki, beni nasıl dinlesinler? Allah onlar hakkında ezelde, *'Rabbinin merhamet ettiği kimseler hariç, onlar ihtilaf edip duracaklar. Allah onları bunun için yaratmıştır.'*[49] diye hükmetmiş iken onlar nasıl dinlemek üzere bir araya gelebilirler? Onlar arasındaki ihtilafın zaruri olduğunu, *'Cevabu Mufassili'l-Hilâf'* adlı kitaptan öğrenebilirsin. Bu kitap, 12 fasıldır.

Adam: 'Eğer seni dinlemiş olsalardı nasıl davranırdın?' dedi. Dedim ki: Onlara Yüce Allah'ın Kitabı'ndan bir tek ayetle, yani, *"Andolsun, biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve onlarla beraber kitabı ve mizanı indirdik ki, insanlar adâleti yerine getirsinler. Bir de demiri indirdik..."*[50] ayetiyle muamele ederdim. Allah bu üç şeyi indirdi. Çünkü insanlar üç sınıftır: Avam; bunlar saf ve selamet ehli kişiler olup cennetliktirler. Havas (seçkinler); bunlar zeki ve basiretli kişilerdir. Bir de bunlar arasında bir grup ortaya çıkar ki onlar tartışmacı ve ağız dalaşı yapan kişilerdir. Bunlar, fitne aramak maksadı ile Kur'an'dan müteşabih olanların ardına düşerler.

Seçkinlere gelince; onları da, adâleti sağlayan terazileri ve bunlarla nasıl tartı yapılacağını öğretmek suretiyle tedavi ederim. Böylece aralarındaki ihtilaf hemen hemen ortadan kalkar. Bunlar, kendilerinde üç özellik birden bulunan kimselerdir. Bu özelliklerden biri; etkili sezgi ve güçlü zekâdır. Bu özellik fıtrî ve doğuştan var olan bir huy olup çalışarak elde edilmesi mümkün değildir. İkincisi; içlerinin taklitten ve işitme yoluyla miras alınan bir

47. Biz, ihtilafın giderilmesiyle ilgili yukarıda geçen görüşümüzü, el-Menâr dergisinin 3. ve 4. ciltlerinde neşredilen "Muhaverâtu'l-Muslih ve'- Mukallid"de genişçe açıklamıştık. Orada Gazzali'nin görüşünü de geniş geniş anlattık. Bu makale ayrı basım şeklinde basılmış ve Üstad Abduh bunun hepsini okuyarak çok beğenmişti. (Kitabın Türkçesi: "Gerçek İslam'da Birlik", Çev: Prof. Dr. Hayreddin Karaman, İz Yayınları, İstanbul. Çev.)
48. Yani, Gazzalî'nin batmî rakibi.
49. Bkz: Hud, 11/118-119. (Çev.)
50. Hadid, 57/ 25.

mezhep taassubundan boş olmasıdır. Çünkü mukallit, söz dinlemez; ahmak ise söz dinlese de anlamaz. Üçüncüsü; benim, mizanı bilen birisi olduğuma inanmasıdır. Çünkü senin hesabı bildiğine inanmayan kimsenin, senden onu öğrenmesi mümkün olmaz.[51]

İkinci sınıf, saf kişiler olup bunlar bütün halk tabakasını teşkil ederler. Bunlar, kendilerinde hakikatleri anlayacak kıvrak zekâ bulunmayan kimselerdir. Fıtrî bir zekâları olsa da bunlarda, hakikati arayıp bulmaya sevk eden bir duygu yoktur. Ayrıca sanat ve meslekleri onları meşgul eder. Aynı şekilde bunlarda, ilmî anlamada kusurlu olmalarına rağmen ilimde uyanık geçinenlerin aksine, tartışmaya sevk eden bir his de yoktur. İşte bunlar ihtilafa düşmezler ve ihtilafa düşen imamlar arasında bir tercih de yapmazlar. Nasıl basiret ehli kişileri hikmetle davet ediyorsam, bunları da öğütle Allah'a davet ederim. Polemikçi kişileri de onlarla mücadele ederek davet ederim. Yüce Allah bu üç sınıfı, sana daha önce okuduğum gibi, bir tek ayette toplamıştır.[52] Bunlara, Peygamber'e (s) gelen ve ona: *'Bana ilmin inceliklerini öğret.'* diyen bedeviye Peygamber'in söylediklerini söylerim. Peygamber, bedevinin, ilmin inceliklerini anlamaya ehil olmadığını anlamış ve ona: *'İlmin başını (yani imanı, takvayı ve ahirete hazırlanmayı) ne yaptın? Git, ilmin başını sağlam yap, sonra yine gel de sana ilmin inceliklerini öğreteyim.'*[53] demişti. Avama da şöyle derim: İhtilaflara dalmak senin işin değil, bundan vazgeç. İhtilafa dalmaktan veya kulak vermekten sakın, yoksa helak olursun. Çünkü sen ömrünü kuyumculuk sanatında geçirirsen dokumacı olamazsın. Ömrünü ilim dışında bir şeyde geçirmişken nasıl ilim ehlinden olabilirsin? Nasıl ilme dalanlardan olabilirsin? Aman ha, nefsini helak etmekten sakın! Avamın başına gelen her büyük felaket, onun ilme dalıp da farkına varmadan küfre girmesinden daha önemsizdir.

Eğer adam: 'Mağfirete ulaşmak için, amel edeceğim ve inanacağım bir dinin olması gerek. Hâlbuki insanlar dinlerde ihtilafa düşmüşler. Sen bana hangi dini tutmamı veya hangi dine güvenmemi emredersin?' derse, ona şöyle cevap veririm: Dinin asılları ve füruu vardır. İhtilaf ancak bu ikisinde olur. Asıllara gelince; bu konuda, Kur'an'da olanlardan başkasına inanman gerekmez. Çünkü Allah, kullarından sıfatlarını ve isimlerini gizlemedi. Dolayısıyla senin, Allah'tan başka hiçbir ilah olmadığına; Allah'ın hayat sahi-

---

51. Gazzalî, bu üçüncü özellikle, ondan öncekileri uygulama metodunu murat ediyor. Bunun yolu, daha önce de söylediğimiz gibi, ümmet için ûlu'l-emr'in bulunmasıdır.

52. Gazzali, bununla, Nahl, 16/125 ayetini murat ediyor: "Hikmet ve güzel öğütle Rabbinin yoluna çağır. Onlarla en güzel yolu kullanarak mücadele et."

53. Hadisin, İbn Sinnî ve Ebu Nuaym tarafından Kitabu'r-Riyada adlı kitaplarında ve İbn Abdilberr tarafından da Abdullah b. el-Misver hadisinden mürsel olarak rivayet edildiği bildirilmektedir. Bkz: Gazzali, İhya, 1/5. Mısır/ty. (Çev.)

bi, Âlim, Kadir, işitici, görücü, Cebbar, Mütekebbir, Kuddûs, hiçbir benzeri olmayan bir varlık olduğuna ve Kur'an'da geçen ve imamların ittifak ettikleri her şeye varıncaya kadar O'nun sıfat ve isimlerine inanman gerekir. Dinin sıhhati hususunda bu yeterlidir. Eğer sana herhangi bir şey kapalı ve karışık gelirse, '*Ona inandık; hepsi Rabbimizin katındandır.*'[54] de ve Allah'ın sıfatlarının kullarınkine benzemediğini söyleyerek ve hiçbir şeyin O'na benzemediğine inanarak, sıfatların ispatı ve nefyi konusunda varit olan her şeye son derece tazim ve takdisle itikat et. Bundan sonra dedikodulara kulak asma. Çünkü sen bununla memur değilsin ve bu, senin güç sınırında değildir. Eğer bilgiçlik taslamaya ve: 'Kur'an'dan öğrendim ki Allah âlimdir. Fakat bilmiyorum; acaba zatiyle mi âlimdir, yoksa zatı üzerine zâid bir ilimle mi âlimdir? Bu konuda Eş'ariler ve Mutezile ihtilaf etmişlerdir.' demeye başlarsa, artık o böyle demekle avam sınırından çıkmış olur. Çünkü avamın kalbi, cedel şeytanı onu tahrik etmedikçe, buna iltifat etmez. Allah bir kavme cedel (çekişme, kavga) hastalığı vermeden onları helak etmez. Hadis, bu şekilde rivayet edilmiştir.[55] Böylece cedel ehli arasına katılınca da ona, cedel ehlinin tedavi şeklini uygularım.

Dinin asılları hakkında vereceğim öğüt budur. Yani işi, Allah'ın Kitabı'na havale etmektir. Çünkü Allah Kitab'ı, mizanı ve demiri indirdi. Bu kişiler, işleri Kitab'a havale edilenlerdir. Dinin ayrıntılarına gelince; şöyle derim: 'Üzerinde ittifak edilen konuların hepsini bitirmeden kalbini ihtilaf konularıyla meşgul etme. Ümmet ittifak etmiştir ki, ahiret için hazırlanan azık, sadece takva ve Allah korkusudur. Yine ümmet ittifak etmiştir ki, haram kazanç, haram mal, dedikodu, zina, hırsızlık, hainlik ve diğer yasak işler haramdır. Bütün farzlar, yapılması gerekli işlerdir. İşte sen bütün bunları hallettiğin zaman, sana ihtilaftan kurtuluş yolunu öğretirim.' Eğer o bütün bunları halletmeden ısrarla benden ihtilaf konularını isterse, artık o, polemikçidir, avam değildir. Sen, arkadaşların bütün bu sayılanları bitirmiş oldukları halde, daha sonra ihtilaf probleminin onların boğazına yapıştığını hiç gördün mü? Heyhat! Onların düştükleri ihtilaftaki akıl zafiyeti ancak, kendisini ölüme yaklaştıran bir hastalığı bulunduğu ve bu hastalığın doktorlar tarafından ittifak edilen bir tedavi şekli olduğu halde: 'Doktorlar bazı ilaçlar hakkında, sıcaktır ya da soğuktur şeklinde ihtilafa düşmüşler. Belki bir gün ona ihtiyacım olabilir. Ama ben kendimi, bu konudaki ihtilafı kaldıracak birini bulmadan tedavi ettirmem.' diyen hastanın aklına benzer."

---

54. Bkz: Âl-i İmrân, 3/7. (Çev.)

55. Gazzali, herhalde Tirmizî'de bulunan ve onun sahih derecesine çıkardığı Ümâme hadisini murat ediyor: "Hiçbir kavim, kendilerine cedel verilmeden, daha önce üzerinde bulundukları hidayetten sapmamıştır." Tirmizî, Tefsir-i Kur'an, Bab, 45.

Gazzali'nin bu konuda yazdığı uzunca yazı sonuna kadar devam ediyor. Bizim anlattıklarımızdan, onun havas hakkındaki reyinin ne olduğu ve onları delil terazileri ile nasıl tedavi edeceği anlaşıldı. Gazzali bunlarla mücadelenin kelam kitaplarındaki gibi yapılacağını ve ortaya attığı cedelle avamı fitneye düşürmek isteyen, lüzumsuz ve kafa karıştırıcı sorular soranın ise, demirden, yani insanların birbirlerini fitneye düşürmesine engel olan sultan gücünden başka bir tedavi şekli olmadığını anlattı.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُم مِّن قَبْلِ أَن يَأْتِيَ يَوْمٌ لَّا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿254﴾

254- "Ey iman edenler! Ne alışveriş, ne dostluk, ne de şefaatin olmadığı bir gün gelmeden önce, size rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayın. İnkâr edenler, elbette zalimlerdir."

Allah bize peygamberleri ve onlardan sonra kavimlerinin düştükleri ihtilafı ve birbirlerini öldürmelerini anlattıktan sonra, geçen ayeti tefsir ederken daha önce dikkat çekildiği gibi, bir başka üslupla bize tekrar Allah yolunda harcama yapmayı emretti. Yüce Allah o ayette *"Kim, Allah'a güzel bir borç verirse..."*[56] diye buyuruyor. Biz, bu hitaptaki incelik ve belagate dikkat çekmiştik. Burada şunu ilave ediyorum ki, bu hitaptaki incelik, ancak imanda *"aynel-yakîn"* mertebesine ulaşan, kemalde sıdıkların derecesine yükselen, vicdanı ve şuuru incelen, ziyası ve nuru parlayan kimselerde yapacağını yapar ve son derece etkili olur. Bütün inananlar bu derecelere çıkamaz veya bu basamaklarda yükselemez. Onların çoğunun nefsinde, korkutma, teşvikin yapamadığı etkiyi yapar. Bu nedenle onlar, Allah'ın azabından korktukları veya sevabına tama ettikleri için Allah yolunda harcama yaparlar. Bazen onlardan zayıf olanlara, orada amele ihtiyaç duyurmayan bir şefaate veya sahibini, yaptığı hataların cezasından koruyacak bir fidyeye aldanma arız olur. Bu gibiler, Yüce Allah'ın şu sözüyle tedavi edilir: ***"Ey iman edenler! Ne alışveriş, ne dostluk, ne de şefaatin olmadığı bir gün gelmeden önce, size rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayın."*** Ebu Ömer, İbn-i Kesîr ve Ya'kûb ***"lâ bey'e"*** ve ona atfedilenleri feth ile, diğer âlimler ref ile okumuşlardır.

56. Bakara, 2/245.

Dediler ki: "Burada *'harcama'*dan maksat, vacip olan harcamadır. Çünkü söz, bu harcamanın yapılmama durumunda tehdit içermektedir. Bu tehdit ise, ancak vacip terk edildiğinde olur." Bazıları da: "Hayır, bu mendubu içerir." der. Ümmet içinde fesat ortaya çıktığı ve bunun giderilmesi mala bağlı olduğu zaman Müslüman zenginlerin yapması gerekenlerden biri de yayılan fesadı ve gelen afetleri savmak ve kamu yararını korumak için mal harcamalarıdır. Ben derim ki: Yüce Allah'ın, ***"Size rızık olarak verdiğimiz şeylerden..."*** sözünde, onlardan, kendilerine tasarruf için vekâlet verdiği rızkının ve onlara verdiği nimetlerin sadece bir kısmını istediğine işaret vardır. Bu nerde, borç şeklinde yardım isteme nerde!

Yüce Allah sanki şöyle diyor: Bizim sizi güzel rızıkla rızıklandırmamız ve onda size tasarruf yetkisi vermemiz, ancak o rızkı, kötü tasarrufta bulunan ve malı hapsederek onu iyilik ve hayırda yardımlaşmak suretiyle insanlığın durumunu yükselten fayda ve yararlar için kullanmayan bir toplumun elinden alıp size nakletmek suretiyle olmuştur. Siz de onlar gibi olmayın. Çünkü onlar cimrilik yaparak hem kendilerine hem kavimlerine zulmettiler. Böylece Allah'ın onlara verdiği nimetleri inkâr etmiş oldular. Zira o nimetleri yerli yerinde kullanmadılar. Onun içindir ki, Yüce Allah ayeti ***"İnkâr edenler, elbette zalimlerdir"*** sözüyle bitirdi. Bunun açıklaması biraz sonra gelecek.

"Alışveriş", ***"dostluk"*** ve ***"şefaat"***e gelince; müfessirler, o gün bunların olmamasından maksadın ne olduğunu açıklarken iki yol izlemişlerdir. Bu iki yoldan birisi şudur: Alışverişten maksat, mübadele ve takas çeşitlerinden herhangi biri ile kazanç sağlamaktır. Dostluktan maksat -ki bu arkadaşlık, akrabalık sevgisi ve buna benzer şeylerdir- dostluğun ayrılmaz parçası olan işlerdir. Yani dostluğun ardından gelen sıla (ilişki), hediye, vasiyet ve irs (veraset/akrabalık) gibi kazançlardır. Şefaatten maksat ise -ki bu da iyiliktir- onun zorunlu neticesi olan kazançtır. Bu da kralların ve emirlerin bazı insanlara toprak bağışı şeklinde yaptığı işlerdir. Bu bağış genellikle, onlara ricada bulunmak ve onların katında şefaatçi olmak suretiyle gerçekleşir. Bu üçü, mal toplama ve dünyada rızık bolluğu yollarındandır. Yani Allah şöyle buyuruyor: Ey iman edenler! İmkânınız varken, sayesinde Allah'a yaklaşabileceğiniz, alışveriş ve ticaretle kazanılan ve dostluk veya şefaatle elde edilen şeyleri bulamayacağınız ceza günü gelmeden önce, Allah'ın rızasını elde etmek için elinizde bulunanlardan Allah yolunda harcamaya koşun. Çünkü ceza günü öyle bir gündür ki, o gün kulların fakirliği ve mülkün tek ve Kahhar olan Allah'a ait olduğu ortaya çıkar.

İkinci yola gelince; bunda müfessirler *"alışveriş"*i *"fidye"* ile tefsir etmişler, dostluk ve şefaati zahirî manaya almışlardır. Yani "İnfak edin, çünkü hayır

ve iyilik yolunda harcama yapmak, Allah yolunda harcama yapmaktır. O gün sizi kurtaracak olan bu harcamadır. O gün öyle bir gündür ki, o günde aç gözlü cimrileri herhangi bir fidye Allah'ın azabından kurtaramaz ki fidye verip de ondan kendilerini kurtarsınlar. O gün, herhangi bir dostun, dostunun günahlarından bir kısmını yüklenebileceği veya kendi iyiliklerinden ona bir şey bağışlayabileceği bir dostluk da yoktur. Yine o gün bir şefaatçinin, Allah'ın iradesini etkileyip O'nu, dünyada nefsini kirletmek ve azdırmak suretiyle ceza ve iğrenmeyi hak eden, sadakayı esirgeyen ve nimeti inkâr eden kişiyi cezalandırmaktan vazgeçireceği bir şefaat de yoktur." Bu, Üstad Abduh'un tercih ettiği yorumdur. Buna göre ayet, Yüce Allah'ın bu sûredeki: *"Öyle bir günden korkun ki, o gün hiç kimse hiç kimsenin yerine ceza çekemez. Hiç kimseden bir şefaat de kabul edilmez, bir fidye de alınmaz. Hem onlara asla yardım da edilmez."*[57] sözüyle aynı anlama gelmektedir. Orada geçen *"Hiç kimse hiç kimsenin yerine ceza çekemez"* sözü, bu ayette geçen *"Dostluk yok"* anlamındadır. Yine o ayette geçen *"bir bedeli fidye olarak vermek"* manasına gelen *"adl"* kelimesi, bu ayette geçen *"Alışveriş yok"* anlamındadır. 123. ayet de bunun gibidir. O iki ayetteki hitap, Kur'an'ın indiği asırda yaşayan İsrailoğullarınadır. Onlar, müşriklerin yaptığı gibi, dünya işlerini kıyas yoluyla ahiret işlerine uyguluyor ve insanın, vereceği bir fidye ile veya emir ve sultanların yaptığı gibi, selefi olan nebiler ve kendilerini olanca güçleriyle rablerine veren rabbanilerden elde edeceği bir şefaat ile ahirette kurtulmasının mümkün olacağını zannediyorlardı. Bu hayatta fâsık, zalim, ahlakı bozuk, hayrı engelleyen, aşırı zalim, çok günahkâr olsa da bu şekilde kurtulabileceğine inanıyorlardı.

Onların bu inançlarının özeti şudur: "Ahiretteki mutluluk, dünya mutluluğundan herkesin anladığı gibi, salih amellerin, erdemli ahlakın ve sağlam inançların bir karşılığı değildir. Yani bu mutluluk, insanın nefsinde bulunan bir şeyin eseri değildir. Bu, daha çok başkasının onu mutlu etmesiyle olur. Bu mutlu etme yollarının en hayırlı ve en üstünü, emir ve sultanlar katında yapılan şefaatle olandır. Emir ve sultanlar, şefaatçinin onlara söylettiği bir tek kelimeyle, kişiyi en büyük mal ve mevki sahiplerinden biri yaparlar. Dolayısıyla ahirette de en büyük mutluluğu isteyenin, nefsini terbiye ve iyi iş yapma meşakkatine sokmadan, orada kendisine şefaat etmesi için Allah'a yakın olanlardan birine sırtını dayaması gerekir."

Yüce Allah bu ümmete ibret olacak şeylerle, İsrailoğullarının bu inançtaki hatalarını açıkladı. Sonra bu hitabı mü'minlere yöneltti ve İsrailoğullarına yaptığı uyarıyı onlara yaptı. Ayet ve uyarılar, bazı tefsircilerin yaptığı gibi sözü asıl konulduğu manalardan değiştirenlere bir fayda sağlamaz. Bazı tef-

---

57. Bakara, 2/48.

sirciler Yüce Allah'ın; *"İnkâr edenler, elbette zalimlerdir"* sözü, dinin aslını inkâr edenlerin, kıyamet günü kendilerine hiçbir alışveriş, dostluk ve şefaatin fayda vermeyeceği kimseler olduğunu gösterir iddiasında bulunmuşlardır. Yani, "Fidye, dostluk ve şefaatin hiç bir fayda sağlamayacağını ifade eden bu genel olumsuzluk, kendisini Müslüman diye isimlendirmeyen kimselere mahsustur. Bu ismi kabul edenlere gelince; her ne kadar ayette mü'minlere hitap edilmiş olsa da, ayet onları kapsamı içine almaz." demişlerdir. Sen, *"inkâr edenler"* lafzıyla burada, ulûhiyeti ve nübüvveti inkâr edenlerin veya İslam lakabını kabul etmeyenlerin kastedilmediğini anlayacaksın. Çünkü bu, Kur'an'ın kullanma gereği duymadığı bir ıstılahtır.

Az önce şahit olarak getirdiğimiz *"vetteqû yevmen..."* diye başlayan 48. ayetin tefsirini yaparken şefaat, ceza ve fidyeden daha önce söz etmiştik. Burada onu tekrar etmiyoruz. Ama mutluluğu, başkasının mutluluk vermesi ve şefaat etmesiyle elde etmeye çalışma konusunda gayb âlemini şehadet âlemine kıyas etme meselesinde veciz bir cümle yazmayı uygun gördüm. Ben diyorum ki: Daha önce geçti ki, onların dünya mutluluğu konusundaki zanlarının doğru olduğu takdir edilerek yapılan bu kıyas bâtıldır. Çünkü krallar ve yöneticiler katında bilinen şefaat -ki o, bu makamda şüphelerin en büyüğüdür- Allah'a karşı yapılması imkânsız olan şeylerdendir. Zira burada şefaatçi, kendisinden şefaat istenen kimsenin zihninde daha önce olmayan bir görüş ve maslahat bilgisi; kalbinde de yine daha önce olmayan bir eğilim ve etki meydana getirmektedir. Bunun neticesinde kendisinden şefaat istenen kişi, ya bu şefkat veya elde ettiği bilgi sebebiyle affeder, hoş görür veya bir bağış ve lütufta bulunur. Çünkü dünyada insanın yaptığı iş, nefisteki bu iki kaynağın birinden veya her ikisinden birden kaynaklanır. Yüce Allah'ın fiillerine gelince; bunlar O'nun ilmine, hikmetine ve herhangi bir değişikliğe uğraması imkânsız olan diğer ezeli sıfatlarına tabidir. İşte, o aldanmış beyinsizlerin bel bağladığı şefaat budur. Hâlbuki Allah bu ayette ve bundan başka birçok ayette bu şefaatin olmayacağını bildirmiş ve bu ve daha pek çok ayette, ahiret mutluluğuna ancak vicdanda etkili, amellerde iradeye yön veren sağlam imanla yapılan salih amellerle ulaşılacağını beyan etmiştir.

Burada benim söylemek istediğim şudur: Şeriatın tanıttığı ve akıl ve tecrübenin desteklediği gerçek dünya mutluluğu, nefislerdedir, dışarıda değil. Yani ona, ne dostların sağlayacağı mutlulukla ne de şefaatçilerin şefaatiyle ulaşılır. Bunda dayanak; nefsin, ahlakında ve amellerinde itidalli, inanç ve bilgilerinde sıhhatli olmasıdır. Çoğunlukla bu da bedenin sağlıklı ve rızık yollarının kolay olmasına, akılları ve bedenleri kırıp geçiren hurafe ve vehimlerden esenlikte olmaya bağlıdır. Bu sözün doğruluğu, adâletle yönetilen ve yöneticileri, ümmetin tekeffül ettiği şeriat hükümlerine bağlı olan ülke-

lerde, içinde az şüphe bulunacak bir açıklıkla ortaya çıkar. Sultanların kendi irade ve hevesleriyle yönettikleri ve halkın malından dilediklerini diledikleri kimselere verdikleri, halkın malından istediklerini zorla alıp sevdikleri için harcadıkları ülkelerde bu sözün doğruluğuna bazı şüpheler arız olur. Bu sultanlar, zulümlerinde kendilerini destekleyenleri, kendi hükümlerine boyun eğenlere yönetici olarak atarlar. Onları ancak, heveslerini Allah'ın rızasına -eğer Allah'ın rızasını düşünüyor veya O'na inanıyorsa- ve halkın yararına tercih eden kötü ahlaklı ve kötü amelli kimseler destekler.

Zalimlerin yardımcılarının haksız yolla elde ettikleri mal ve makamdan gördükleri fayda ve taraftarlarının, onların şefaatleriyle elde ettikleri faydalar; evet, bütün bunlar, Allah'ın hüküm ve şeriatında bir tür bedbahtlıktır, mutlulukla ilgisi yoktur. Biz, din/hesap gününde izzet sahibi Allah'ın vereceği hükmü, bu zalimlerin hükmüne mi kıyas edeceğiz? O zaman biz Yüce Allah'ın şu sözünden ne kadar uzakta oluruz: *"Biz kıyamet günü adâlet terazileri kurarız. Artık kimseye hiçbir şekilde zulmedilmez. Yapılan iş, bir hardal tanesi kadar bile olsa, onu da getiririz. Hesap görücü olarak biz yeteriz."*[58] O kralların, yöneticilerin ve onları destekleyenlerin bedbahtlığı, bu kişilere mühlet verilir ve onlar farkına varmadan adım adım kötü sona yaklaşırlarken cahil kişiler tarafından fark edilmese de onların bu durumu, Allah'ın mahlûkata uyguladığı yasayı bilen kişilere gizli kalmaz. Bunu, Allah'ın onları zulümleri sebebiyle cezalandırdığı gün herkes bilecek. O gün Allah onlara, mülklerini zorla aldıkları kimseleri musallat edecek ve onlar tarafından verilen hükümlere razı olan toplumlar, o gün onlar yüzünden bedbaht olacaklar. Allah, yeryüzünde fesat çıkarıp ıslah yolunu tutmayan o kişilere hiç benzer mi? *"Mutlak üstünlük sahibi olan Rabbin, onların nitelediği şeylerden uzaktır!"*[59]

Ben derim ki: Dostluk ve şefaatin olmadığını bildirdikten sonra Yüce Allah'ın, *"İnkâr edenler, elbette zalimlerdir"* diye buyurmasında; yaptıkları şefaatle, hak etmeyenlere lütufta bulunan, hak edenden bunu esirgeyen, suçsuzu cezalandırıp suçluyu affeden o krallara bir tariz bulunma ihtimali uzak değildir. ***"İnkar edenler"***den maksat, sözün akışının gösterdiği karine ile, *"nimetlere nankörlük edenler"*dir. Bunlar da iyilik ve hayır yolunda harcama yapmayanlardır. Yüce Allah, iki tarafı da marife yapılan (mübteda ve haberi marife olan) cümlenin ifade ettiği gibi, onların halinin ne derece çirkin olduğunu göstermek için, sadece onların zalim olduğunu belirtti. Sanki onların zulmünün dışında kalan her zulüm, zulüm sayılamayacak derecede zayıftır. Çünkü onlar nefislerine zulmettiler ve nefislerini cimrilik ve hakka engel olma rezilliği ile kirlettiler. Allah'ın onlara vermelerini farz kıldığı şeylerden

58. Enbiya, 21/47.
59. Saffat, 37/180.

vermemek suretiyle fakirlere, yoksullara ve zekât verilmesi farz olan diğer gruplara zulmettiler. Ayrıca "Allah yolunda harcama" şeklinde ifadesini bulan halk yararına olan şeyleri ihmal etmek suretiyle halka da zulmettiler. Zenginleri, Allah'ın kendilerine farz kıldığı şeyleri, fakirleri ve kamu yararı için eda eden bir toplum ne yok olur ne de rezil duruma düşer. Hiçbir şey bir toplumu, fertleri arasında cimrilik ve hakka engel olmanın yayılmasından daha hızlı yok edemez.

Bu küfür ve zulüm, bu zamanda ve daha önceki zamanlarda Müslümanların önemsemediği şeylerdendir. Çünkü Müslümanlar, Kur'an'da kâfirlere yapılan her tehditle, kelamcıların ve fıkıhçıların ıstılahında kullanılan özel anlamıyla kâfirlerin kastedildiğini zannediyorlar. Onların ıstılahında ***"kâfirler"***, ilahlığı veya nübüvveti veya Peygamber'in (s) getirdiği ve icma ile dinden olduğu zaruri olarak bilinen şeylerden herhangi birini inkâr edenlerdir. Bizzat bu ayet, onların zanlarını boşa çıkarmaktadır. Bu manada birçok ayet vardır. Sonra onlar Atâ'nın şöyle dediğini rivayet ediyorlar: "*'İnkâr edenler, elbette zalimlerdir!'* diyen; *'Zalimler, elbette inkâr edenlerdir!'* demeyen Allah'a hamdolsun!" Yani hemen hemen hiç kimse, kendisine ve başkasına zulmetmekten kurtulamaz. Her zalim kâfir olsa, insanlar helak olurdu. Bu sözün sahibi, zulüm ve küfrün Kur'an'da aynı anlama geldiğini; bazen itikatla ilgili şeylerde, bazen de amelle ilgili şeylerde kullanıldıklarını gözden kaçırmış. İnsanlar arasında hüküm de bundandır. Bu ikisini aynı anlamda birleştirme konusunda bu ayete paralel olarak; *"Fakat o zalimler sadece bile bile Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorlar."*[60] ayeti vardır.

Yüce Allah'ın şu sözleri, zulmün, bâtıl itikat manasında kullanılış şekillerindendir: *"Doğrusu şirk, büyük bir zulümdür."*[61]; *"İnanıp da imanlarına herhangi bir zulüm bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır."*[62] Burada zulüm, merfu ve üzerinde ittifak edilen hadiste "*şirk*" diye tefsir edilmiş ve Peygamber (s) buna şahit olarak geçen ayeti okumuştur.[63] Yüce Allah'ın şu sözü de küfrün, kötü amel işlemek suretiyle nimetlere nankörlük etmek anlamında kullanılışındandır: *"Hatırlayın o zamanı ki, Rabbiniz size; 'Eğer şükrederseniz, andolsun size daha fazla vereceğim; eğer nankörlük ederseniz, bilinsin ki benim azabım pek yamandır.' diye bildirmişti."*[64] Hatta "*küfür*" kelimesi Kur'an'da yerilmeksizin sözlük anlamında da kullanılmıştır. Bu, Yüce Allah'ın; *"Dünya hayatı, bitkisi ziraatçıların hoşuna giden*

60. En'am, 6/33.
61. Lokman, 31/13.
62. En'am, 6/82.
63. Bkz: Buhari, Enbiya, 41 (Çev.)
64. İbrahim, 14/7.

bir yağmura benzer."[65] ayetidir. Ayetteki *"kuffâr"* kelimesi, *"ziraatçılar"* manasındadır. Ziraatçıların bu şekilde isimlendirilmelerinin sebebi, onların daneleri (tahılı) toprakta saklamaları, yani örtmeleri ve gizlemeleridir. "*Örtmek*" ve "*gizlemek*", bu küfür kelimesinin genel anlamıdır. Ama zulüm, hiç övülen manada kullanılmamıştır. Dolayısıyla, bütün anlamları ile zulüm, bütün anlamları ile küfürden daha kötüdür.

Sonra Yüce Allah, zulüm ve küfür, ister birinci ister ikinci manada olsun, küfürden dolayı tehditte bulunduğu gibi zulümden dolayı da helak ve azap etme tehdidinde bulunarak şöyle buyurur: *"Allah'ın nimetini inkâr ile değiştirenleri ve kavimlerini helak yurduna yerleştirenleri görmedin mi? Bu helak yurdu, cehennemdir. Onlar oraya girecekler. O, ne kötü bir yurttur! Allah'ın yolundan saptırmak için O'na ortaklar koştular. De ki: Keyfinize göre yaşayın (bakalım!) Dönüşünüz mutlaka cehenneme olacaktır!"*[66] İlk tehdit, kötü fiilleri işlemek ve faydalı ve iyi amelleri terk etmek suretiyle nimete nankörlük edildiği için; ikinci tehdit ise Allah'a ortak koşulduğu içindir. Her iki tehdit de ahirete yönelik tehdit nevindendir. Yine Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Allah şöyle bir beldeyi misal olarak anlattı: Bu belde, güven ve huzur içinde idi. Rızkı ona her bir yerden bol bol geliyordu. Derken buranın halkı Allah'ın nimetlerine nankörlük etti. Allah da onlara, yaptıklarının karşılığında açlık ve korku elbisesini (acısını) tattırdı. Andolsun onlara içlerinden bir peygamber gelmişti. Fakat onlar bu peygamberi yalanladılar. Bunun üzerine, onlar zulmedip dururken, kendilerini o azap yakalayıverdi. Artık Allah'ın size rızık olarak verdiği şeylerden helal ve hoş olarak yiyin. Eğer gerçekten sadece Allah'a ibadet ediyorsanız O'nun nimetlerine şükredin."*[67] Burada birinci tehdit dünyaya yönelik olup nimete nankörlük edilmesine karşılık yapılmıştır. İkincisi de onun gibi dünyevi olup itikatta zulme karşı yapılmıştır. Üçüncü ayet açısından sahih imanın ve saf tevhid inancının nimetlere şükretmeyi ve iyi amel etmeyi gerektirdiği hususunda gayet açıktır. Yüce Allah'ın şu sözleri de zulme ahirette azapla karşılık verileceğine dair yapılan tehditlerdendir: *"Sonra biz, Allah'tan sakınanları kurtarır, zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada (ateşte) bırakırız."*[68]; *"İyi bilinmeli ki, zalimler, devamlı bir azap içindedirler."*[69] Yüce Allah'ın; *"İşte, ahalisi zulmeder halde bulunan o beldeleri yakaladığı zaman, Rabbinin yakalayışı böyle olur. O'nun yakalaması son derece elem verici ve pek yamandır."*[70] ayetinde olduğu gibi,

---

65. Hadîd, 57/20.
66. İbrahim, 14/27-30.
67. Nahl, 16/112-114
68. Meryem, 19/72
69. Şura, 42/45
70. Hud, 11/102

kavimleri helak etme şeklinde, zalimlere dünya azabıyla yapılan tehditlere gelince, bunlar çoktur.

Bu ayetler ve benzerleri üzerinde düşündüğün zaman anlarsın ki, Atâ'dan gelen naklin hiçbir kıymeti yoktur; zalimler ve kâfirler Yüce Allah'ın Kitabı'nda ve hükmünde eşittir. Ve yine anlarsın ki, amelde küfür ve zulüm, itikatta küfür ve zulmün eseridir. Ancak beşerin yapmaktan kurtulamayacağı küçük günahlar hariç. Zira bazen mü'min bilmeyerek veya unutarak ya da aşırı heyecanla küçük bir günah işler, sonra ne yaptığının farkına vararak günahta ısrar etmeden hemen bundan döner. Asıl konumuz olan Allah yolunda harcamayı terk etmenin küçük günahla ilgisi yoktur. Bu harcamayı yapmamak, şaibelerden arınmış din ve sahih iman ile uyuşmaz. Beydavî'nin, *"İnkâr edenler, elbette zalimlerdir"* cümlesini tefsir ederken söyledikleri çok hoşuma gidiyor. Beydavî diyor ki: "Yüce Allah şunu kastediyor: Zekâtı terk edenler, elbette nefislerine zulmedenlerdir. Çünkü malı, bulunması gereken yerden başka bir yere koydular ve onu, sarf edilmeyeceği yere sarf ettiler. Dolayısıyla durumun kötülüğünü göstermek, sert davranmak ve tehdit amacıyla, *'zekâtı terk edenler'* yerine *'inkâr edenler'* kelimesi konulmuştur. Bu, Yüce Allah'ın, Bakara Sûresi'nin 97. ayetinde, *'kim haccetmezse...'* yerine, *'kim inkâr ederse...'* demesine benzer. Ayrıca burada Yüce Allah'ın, *'Allah'a ortak koşanların vay haline! Onlar öyle kişilerdir ki zekâtı vermezler.'*[71] sözünde olduğu gibi, zekâtı terk etmenin kâfirlerin sıfatlarından olduğunu bildirmek için böyle söylenmiştir." Beydavî; *"Zekâtı vermemek, kâfirlerin sıfatlarındandır."* derken doğru söylüyor. Yani mü'min bunda ısrarlı olmaz ki, bu onun bir sıfatı olsun.

Mal Biriktirme ve Zulüm İlişkisi

Üstadız Abduh, şu anlama gelecek sözler söyledi: "Nefsin sırlarını bir araştırsaydınız görürdünüz ki, zekâtı ve benzeri gerekli nafakaları vermemedeki gerçek illet, zekâtı vermeyenin kalbindeki mal sevgisinin Allah sevgisinden daha üstün ve nefsinde malın taşıdığı önemin Yüce Allah'ın haklarından daha büyük olmasıdır. Çünkü nefs, ne zaman fayda yönleri çatışsa, şuurunda daima faydası daha çok tercih edilene ve vicdanında daha büyük etki bırakana boyun eğer. İnsandan sadır olan bütün zulüm çeşitlerini bir teraziyle tartmış olsaydınız görürdünüz ki, onların en ağır basanı; malının fazlasını, yardım edebileceği bir çaresizden ve sıkıntısını giderebileceği darda kalmış bir kişiden veya toplumunu tehlikeli durumlara düşmekten koruyan ya da onu diğer toplumlardan üstün derecelere çıkaran, dinin binasında meydana gelen çatlakları gideren, Müslümanların yolundan set ve engelleri

71. Fussilet, 41/6-7.

kaldıran kamu yararına olan işlere harcamaktan esirgeyen cimrinin yaptığı zulümdür. İşte zulmün bu nevini işleyen, nefsine zulmeden diğer insanların mazeret olarak ileri sürebileceği veya aşırı öfke ve geçici şiddetli şehvet gibi, dinî terbiye verilmemiş olan kimselerde tabii özür olabilecek mazeret şekillerinden hiçbiriyle mazur görülemez."

Üstadımız şöyle der: Müslümanların zenginlerinden birçoğunun; mensubu oldukları toplumun din işlerini ve dünya maslahatlarını bilmediklerini, ahlaklarının bozulduğunu, ilişkilerin koptuğunu, kardeşliklerin gevşediğini ve bunların neticesinde haklarının yendiğini, vatandaşlarının ellerinden menfaatlerinin alındığını bildiklerini görüyorsun. Öte yandan düzelmelerinin; eğitim-öğretim vb. kamu yararına işler için mallarından bir kısmının harcanmasına bağlı olduğunu bildiklerini görüyorsun. Ama bütün bunlara rağmen onlar, demir kasalarda sakladıkları, şehvetleri ve lezzet aldıkları şeyler uğruna ve heves ve şanslarını güçlendirmek için harcamakta oldukları mallardan birazını harcamaya çağrıldıklarında bunu esirgerler ve onu ağır bir para cezası olarak görürler. Allah'ın, Kendi yolunda harcama yapanlar için verdiği sözü ve O'nun verdiği lütfu başkasından esirgeyenlere yaptığı tehdidi önemsemezler. Bu gibi kişilerin Müslümanlardan olmaya hakları yoktur. Çünkü şu bir gerçek ki, onlardan birinin içinde, İslam'ın ve Müslümanların uğradığı musibetlerden dolayı üzüntü duyarak atan bir damar yoktur. Kim, vicdanında ve yaptığı işte malını dininden daha üstün ve hevasını Allah'ın rızasından daha tercihe şayan görürse, o her ne kadar kendisini mü'min diye isimlendirse de, gerçekte kâfirdir. Onun imanı ancak haklarında şu ayetin indiği kimselerin imanı gibidir: *"İnsanlardan öyleleri de vardır ki, Allah'a ve ahiret gününe inandık derler, oysa onlar iman etmiş değillerdir."*[72] Anılan ayette o kişilerin iman iddiasında bulundukları anlatılmakta ve gerçekte bu imanın olmadığına dair aleyhlerinde hüküm verilmektedir. Çünkü yaptıkları işler, iman etmiş olduklarına şahitlik etmemektedir. Bu ayette ise onlar hakkında *"inkâr edenler"* tabiri kullanılmaktadır. Allah'ın rıza ve korkusunu şehvetlerine ve bâtıl zevklerine tercih etme ve O'nu mal sevgisinden üstün tutma amacıyla kalbinde kendisini Allah yolunda harcama yapmaya yönlendirici nitelikte bir iman kalıntısı bulunan kimse için Allah'ın bu iki vasfı kullanması olacak iş değildir. Dinin özüyle ilgili bu anlamlara ve ahirette kurtuluşu sağlayan bu bilgilere ilave olarak, Allah yolunda harcamayı terk etmenin sonucunda ortaya çıkan dünya bedbahtlığından ibret alınmasına dikkat çekmek istiyor ve diyorum ki: Bu kişilerin imanı Kur'an terazisine konulduğu ve Yüce Allah'ın, mü'minlere verdiği nimetleri sayıp döktükten sonra cimriliğin onları helak etmeğe ve yerlerine başka bir kavmin getirilmesine sebep

72. Bakara, 2/8.

olacağına dair onları uyararak, onlardan bütün mallarını istemediği şeklindeki hitabına benzer şu sözüyle karşılaştırıldığı zaman onların imanlarının ağırlığı ne kadar olur? *"İşte sizler, Allah yolunda harcama yapmağa çağrılan kimselersiniz. Ama içinizden cimrilik edenler var. Cimrilik eden, kendisine cimrilik eder. Allah zengindir, fakir olan sizsiniz. Eğer yüz çevirirseniz, yerinize sizden başka bir kavim getirir. Sonra onlar sizin gibi olmazlar."*[73]

اللَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ
وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا
خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ
وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ ﴿255﴾

255- Allah O'dur. O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. Daima var olan, bütün mahlûkatın idaresini bizzat yürüten O'dur. O'nu ne uyku bastırır, ne de yorulur. Göklerde ve yerde ne varsa yalnız O'nundur. İzni olmadan O'nun huzurunda kim şefaatçi olabilir? O, kullardan önce olmuş ve onlardan sonra olacakları bilir. İnsanlar, Allah'ın diledikleri dışında, O'nun ilminden hiçbir şeyi kavrayamazlar. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri kaplamıştır. Gökleri ve yeri koruyup gözetmek O'na zor gelmez. En ulu ve en büyük olan O'dur.

Ayete'l-Kürsi ve Tevhid Bilinci

Yüce Allah, hiçbir mal ve kazancın olmayacağı, hiçbir şefaat ve fidyenin Allah'ın azabından kurtulmayı sağlayamayacağı bir gün gelmeden önce bize Allah yolunda harcama yapmayı emrettikten sonra, Kur'an'ın her zaman yaptığı gibi tevhidin ve tenzihin asıllarını anlatmaya geçti. Bu asıllar, onları düşünenlere Yüce Allah'ın egemenliğinin sınırsız olduğu; O'na şükretmenin, emrine boyun eğmenin, O'nun çizdiği sınırlarda durmanın ve yolunda mal harcamanın gerekli olduğu bilincini veriyor. Yine bu ilkeler, onların üzerinde düşünen kişiyle, insanlara Allah'ın Kitabı'nı arkalarına atma cüretini veren şefaatlere ve kefaret olacak nitelikteki şeylere güvenme ve aldanma duyguları arasında bir perde oluyor. Yüce Allah buyuruyor ki:

"Allah O'dur. O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. Daima var olan, bütün mahlûkatın idaresini bizzat yürüten O'dur."

73. Muhammed, 47/38.

Celaleyn yazarı "ilah" kelimesini, gerçek mabud; "hayy" kelimesini, daima baki olan; ***"kayyûm"*** kelimesini de mahlûkatını son derece iyi yöneten şeklinde tefsir eder. Üstad Abduh, onun tevhid kelimesini tefsir ederken söylediklerini çok beğenir ve şöyle der: Onun ilah kelimesini tefsiri, yaygın olan bir tefsirdir. Bu, ibadet kelimesini hakiki manasında aldığımız zaman sahih olur. İbadetin hakiki manası; ruhu köleleştirmek ve onu, ilmen kavrayamayacağı ve hepsini anlayamayacağı gaybi bir otoriteye boyun eğdirmektir. İşte gerçek ilah edinmenin anlamı budur. Cansız varlık, bitki, hayvan ve insan gibi beşerin ilah edindiği her şeyde insanlar bu görünmez otoritenin ya müstakil olarak veya otoritesi ondan daha güçlü bir başka ilaha bağlı olarak onda bulunduğuna inanmışlardır. Hâl böyle olunca var olduğu kabul edilen ilahlar da çok sayıda olmuştur.

Her ne kadar kendisine kulluk edilen varlık gerçekte bir ilah olmasa da, böyle bir inançtan kaynaklanan her saygı, hürmet, dua ve yakarış gerçek bir kulluktur. Yani ona kulluk edenin onda var olduğuna inandığı güç, ne o varlığın bizzat kendisinde ne de ondan daha güçlü bir varlığın vasıtasıyla onda bulunmasa da bu yapılan iş bir kulluktur. Gerçek ilah ise kendisine gerçekten ibadet edilendir. O, sadece bir tanedir; ibadet edilmeyi hak etmeden ibadet edilen ilahlar ise cidden çoktur. Ama onlar gerçekte ilah değil, sadece vehmin depreştirdiği bâtıl inanca göre ilahtır. Şöyle ki: İnsan, bilinen bir illet veya alışılan bir sebep olmadan bir varlıktan garip bir şeyin meydana geldiğini görse veya işitse ya da böyle bir vehme kapılsa, 'Onda bu Yüce otorite ve görünmez güç olmasaydı ondan böyle bir şey meydana gelmezdi.' gibi bir hayale kapılır. Hatta *Şeceretu'l-Hanefî* ve *Na'l-i Gülşenî*[74] gibi bazı ağaçlarda ve cansız varlıklarda fayda bulunduğuna inananlar, gerçek abidler olarak onları Allah'a ortak koşarlar.

Kısacası, ***"Lâ ilâhe illallah"***'ın anlamı şudur: Varlıklar içerisinde tek olan Allah'tan başka nefislere hakim, onları kendi zoruyla kendisine hürmet ve saygı göstermeye yönlendiren; sebepleri emre amade kılmak veya kozmolojik yasaları iptal etmek suretiyle hayrı verme ve zararı savmanın kendi elinde olduğuna inanılan gerçek bir güç sahibi yoktur.

Üstadımız Abduh der ki: "*'Hayy'a* gelince; o, hayat sahibi demektir. Hayat ise; şuur, idrak, hareket ve gelişmenin kaynağıdır." Üstad bunun için bitki ve hayvanları örnek verdi. Çünkü bunların her biri, kendilerinde bulunan hayat farklı da olsa, canlıdır. Ama hayvandaki hayat bitkideki hayattan

74. "Şeceretu'l- Hanefî"; Mısır'da herkesçe bilinen Sultan Hanefî Camii yanındaki bir ağaçtır. Bu ağaç ziyaret edilir ve ondan, fayda vermesi ve zararları savması için aracı olması istenir. "Na'l-i Gülşenî" de Mısır'da Gülşenî tekkesinde bulunan eski bir nalındır. Onunla teberrük edilir ve ondan içilen suyun aşk tedavisinde fayda verdiği söylenir. (Muhammed Reşid Rıza)

daha mükemmeldir. Üstad der ki: Bu manada hayat, Yüce Allah'ın tenzih edileceği şeylerdendir. Çünkü bu, Allah için muhaldir. Onun içindir ki tefsircimiz Celal *"el-hayy"* kelimesini, *"daima baki olan"* şeklinde tefsir etmiştir. Bu, son derece uzak bir tefsirdir. Mutlak olarak lâfızdan bu mana anlaşılmaz. Yüce Allah'a nispetle *"hayat"ın* manası şudur: O, ilim ve kudretin kaynağıdır. Yani hayat, kendisi bulunduğunda onunla beraber ilim, irade ve kudretle nitelenmenin düşünülebildiği bir niteliktir. Bu nitelik maddecilerin görüşlerini boşa çıkarır. Maddeciler bu âlemin başlangıç ve kaynağının doğal olarak hareket eden, ne kendisinde ne hareketinde ve ne de ondan neşet eden fiil ve eserlerde hiçbir şuur bulunmayan bir *"illet"* olduğuna inanıyorlar. Yani onlara göre, yaratılıştaki bu nizam ve sağlamlık, hiçbir şuur ve ilmi olmayan kör maddenin eserlerindendir.

Üstadımız bunları derste kısaca anlattı ve Yüce Allah'ın hayat sıfatı hakkında bizim bu anlattıklarımıza benzer şeylere bir ilavede bulunmadı. Kelamcılar Yüce Allah'ın *"hayy"* olduğuna iki yönden aklî delil getirirler. Birincisi; Yüce Allah ilim, irade ve kudret sahibidir. Bu nitelikler ancak bir canlı için düşünülebilir. Bunda, kelamcıların da dediği gibi, görünmeyenin görünene ya da varlığı vacip olanın mümkün olana kıyası söz konusudur. İkincisi; hayat, ontolojik bir olgunluktur. Vacip için muhal olan bir noksanlığı gerektirmeyen her olgunluk, onun için vaciptir. Bu, Üstad'ın *Tevhîd Risalesi* adlı eserinde yaptığı takdimdir. O, buna vacibin sıfatları hakkında nefis bir mukaddime ile giriş yaparak şöyle der:

"Varlığın anlamı, her ne kadar üzerinde düşünmeye gerek olmayacak derecede aklen açık da olsa, varlık, önce zuhur/deliller yoluyla, sonra kemal/bütünsellik ve istikrar/tutarlılık yoluyla akla kendini gösterir. Varlığın kemal ve kuvveti, açık bir şekilde bu anlam ve kuvvetin kemaline bağlıdır. Varlık mertebelerinden her bir mertebe, zaruri olarak, zikri geçen manada o mertebenin kemali olabilecek varlık sıfatlarının peşinden gelmesini ister. Aksi halde varlık, bulunduğu ve farz edildiği mertebenin dışında bir mertebeye ait olurdu. Varlık misalinden nefse tecelli edenler sınırlandırılamaz. Herhangi bir mertebede en mükemmel model; nizamla ve hiçbir karışıklık ve düzensizliğe yer olmayacak derecede bir oluşumla birlikte bulunan sistemdir. Eğer bu nizam, herhangi bir çeşitte de olsa, ardından devamlı bir varlığın gelmesini gerektirecek şekilde olursa, model sahibinde varlık manasının mükemmel bir şekilde bulunduğuna daha iyi delil olur.

Eğer varlık mertebelerinden bir mertebe, her nizama kaynak olacak şekilde nefse tecelli ederse, bu, o mertebenin mertebelerin en mükemmeli, en Yücesi, en yükseği ve en kuvvetlisi olduğunun bir göstergesi olur.

Vacib'in varlığı, bizim dediğimiz ve kesin delille de ortaya çıktığı gibi, mümkün olan her varlığın kaynağıdır. Bu hükümle Vacib'in varlığı, varlıkların en kuvvetlisi ve en Yücesidir. Dolayısıyla o, ardından bu Yüce mertebeye uygun olan varlık sıfatlarının gelmesini gerektirir. Aklın kavrayabildiği sebat, istikrar ve zuhur manaları itibariyle varlıkta olgunluk olarak tasavvur ettiği ve ona ait olması mümkün olan her şeyin onda bulunması aklen zorunludur. Onun nizama ve hiçbir karışıklık bulunmayacak şekilde amellerin yönlendirilmesine kaynak olması, daha önce de zikrettiğimiz gibi, varlığın kemalinden sayılır. Dolayısıyla Vacib olan varlıkta bunun bulunması gerekir. Vacib olan varlık, ardından bu mertebenin gerektirdiği, kendisi için olması mümkün olan varlık sıfatlarının gelmesini ister.

Onun için olması vacip olan, hayat sıfatıdır. Hayat sıfatı, ardından ilim ve iradenin gelmesini isteyen bir sıfattır. Şöyle ki: Hayat, gayet açık bir şekilde, varlık için kemal sayılabilecek şeylerdendir. Zira ardından gelenlerle birlikte hayat sıfatı, düzenin ve hikmet yasasının kaynağıdır. Hangi mertebesinde olursa olsun, o, söz konusu mertebedeki zuhur ve istikrarın kaynağıdır. Hayat, varlıkla ilgili bir kemal olup Vacib olan varlığın onunla nitelenmesi mümkündür. Kendisiyle Vacib olan varlığın nitelenmesi mümkün olan her varlık kemalinin, Vacib olan varlıkta bulunması gerekir. Varlığı vacip olan zat, her ne kadar onun hayatı varlığı mümkün olan varlıkların hayatından farklı da olsa, hayat sıfatına sahiptir. Varlık için kemal olan şey, ilim ve iradenin kaynağıdır. Eğer Vacib olan varlıkta bu sıfat bulunmamış olsaydı, mümkün olan varlıklar içinde varlık bakımından O'ndan daha kâmil olanlar bulunurdu. Hâlbuki O'nun, varlıkların en Yücesi ve varlık hususunda onların en kâmili olduğu daha önce geçmişti.

Vacib olan varlık, varlığı ve O'nun ardından gelenleri lütfedendir. Kendisi hayat sıfatını kaybetmiş olsaydı nasıl hayat verecekti? O, hayatın kaynağı olduğu gibi, hayat da O'na aittir."[75]

Ben derim ki: Bu, ince bir araştırmadır. Bu arif, bilge ve araştırmacı İmam'dan başkasına ait böyle bir araştırma bulunamaz. Bunu ancak akıl sahipleri düşünebilir. Ben, Üstadın (r) teklifiyle, bu çağın bilgilerine uygun düşecek ve yine bu çağın ilimlerini öğrenmek isteyenlere fayda verecek şekilde telif ettiğim akaid kitabında Yüce Allah'ın hayat sıfatına dair kolay anlaşılır bir yazı yazmıştım. Üstad onu görmüş ve çok beğenmişti. Şimdi onu buraya almak istiyorum. Çünkü ben ne tefsir ne de kelam kitaplarında bu konuda doyurucu bir yazı görmedim. O yazı, okullarda ilme yeni başlayan bir öğrencinin soru sorması ve kardeşi ile babasının da cevap vermesi üslubuyla kaleme alınmıştı. Öğrencinin kardeşi, kendisinden genç diye söz

75. *Risaletu't-Tevhid*, s. 20-22.

edilen ve doktor olan çağdaş bir bilgindir. Babası da şeyh tabir edilen sofi bir âlimdir. İşte özet olarak bu konuşmanın metni:

"Öğrenci: 'Ağaç, küçük olarak bitiyor sonra gelişip boy atıyor. Nihayet kısa bir sürede, daha önce olduğunun kat katı oluyor. Bu artış nereden geliyor? Bu artış nasıl onun bünyesine dahil oluyor ve her tarafa dağılıyor da bu artıştan gövde bir nasip alıyor, dallar bir nasip alıyor ve aynı şekilde yaprak ve meyveler de nasip alıyor?'

Genç: 'Bitkinin bünyesine giren bu artışın bir kısmı yerden, bir kısmı da havadandır. Bitki canlı bir cisimdir. Dolayısıyla o, hayat sıfatıyla yer ve hava unsurlarından beslenmesi için uygun olanları alır ve böylece nasıl hayvan yediği ve içtiği ile beslenirse o da öyle beslenir ve bu sayede hayvanın geliştiği gibi gelişir.'

Öğrenci: 'Biz renk, tat ve koku gibi ne bitkinin maddesinden ne de sıfatlarından herhangi bir şeyi ne yerde ne de havada görmüyoruz!'

Genç: 'Bitki bunlardan basit unsurları alır. Mesela, havadan oksijen ve nitrojen (azot) alır. Yine havadan karbon ve her ne kadar havadan bir cüz olmasa da genellikle havada bulunan bazı tuzları alır. Yerden de potas, fosfor, demir, kireç ve tuz gibi yerin birçok unsurundan kendisine uygun olanları alır ve düzgün kimyasal bir işlemle bu aldıklarından beslenmesi gerçekleşir. Bu öyle kimyasal bir işlemdir ki, en bilgili kimya âlimleri öyle bir işlemi yapmaktan aciz kalırlar. Ben anladım ki muhtelif şekil ve sıfatlardaki bütün bu suretler ancak kimyasal terkibin ve doğa hareketinin farklılığı sebebiyle bir kısmı bir kısmından farklı olmaktadır. Hatta şekerin maddesi; Ebucehil karpuzu, elmas ve taşkömürünün bir tek unsurdan oluştuğu madde ile aynı maddedir."

Şeyh: 'Bitkide hayat yoktur. Eğer bitki, gelişmenin anlamı ve keyfiyeti hakkında zikredilen amelini, onunla ilgili olarak ortaya konulan hayat sıfatının gereğine göre yapıyor olsaydı, o takdirde yaptığını bilmesi ve irade sahibi olarak yapması gerekirdi. Oyşaki bu doğrultuda ne bir nakil bulunmaktadır ve ne de bu akıl ile ispat edilmiş bir durumdur. Bu itibarla bitkilerin büyümesi, ancak Allah Teâlâ'nın kudreti ile olmaktadır.'

Genç: 'Bitkilerin bilgi sahibi olup olmadığına dair herhangi bir delil yoktur. Bitki, büyüme işinde, aynen-meselâ mide ve karaciğerin çalışması gibi-canlıların düzenli bir biçimde çalışmakta olan organlarına benzer. İnsan, kendi organlarının faaliyetinden haberdar olmaz, bunlar onun ilim ve tedbirinden de kaynaklanmaz. Midenin kendisine has bir bilgiye sahip olup olmadığı konusunda elimizde bir delil bulunmamaktadır. Ancak biz biliriz ki mide, insanın hayatına bağlı olarak canlıdır; ondan ayrıldığı ve bundan

sonra içine yiyecek konulduğu zaman çalışmamakta ve sindirim işlemini yapamamaktadır. Her şeyin Allah Teâlâ'nın kudreti ile olması, onların birer sebebinin bulunmasına engel değildir. Allah Teâlâ, hikmet sahibidir; her şeyi yerli yerinde yaratır, hiçbir şeyi düzensiz yapmaz. *'Rahman'ın yaratmasında bir düzensizlik bulamazsın.'*[76]

Öğrenci: 'Bitkilere ait sözü edilen bitkisel hayat ve canlılara ait hayvansal hayat nereden geliyor? Bitkilerin aldığı besinler canlı da, hayat onlara bu canlı besinlerden mi geçiyor?'

Genç: 'Hayır! Besin maddeleri bizatihi canlı değildir. Dikkat edilirse görülecektir ki insan, hayvanları kesmek, pişirmek gibi bir şekilde öldürmeden; bitkileri de, kesmek, ağızda çiğnemek gibi bir yolla da olsa canlılığını gidermeden yemez. Bitki de öyledir. Ancak ağacın nüvesi olan çekirdek, canlının aslı olan yumurta farklıdır; bunlarda gizli (potansiyel) bir hayat vardır ve bunlar beslenme yoluyla büyümeğe hazır olur. Nitekim tabiattaki gözlemlerimiz bize bunu göstermektedir. Bu hayatın nasıl bir şey ve başlangıcının ne olduğu günümüzde bile meçhuldür. Bu haliyle onun durumu, künhü ve var oluşu bakımından maddenin durumundan daha bilinmez haldedir.'

Şeyh: 'Madem ki sizlerce evreni oluşturan her unsur, -vahdaniyet bahsinde sözü edildiği üzere- eseri bilinen, fakat hakikati kavranamayan tek bir şeye irca edilmektedir, o zaman niye bitkiler ve hayvanlar gibi bazı maddelerin hayatı hakkında duruyor ve onun hayatının başlangıcını ve hakikatini bilemiyoruz diyor, orada kalıyorsunuz da, 'Bütün zatların, zatından sudur ettiği varlık; her hayatın, hayatiyetini kendisinden aldığı Hayy ve Kayyûm olan Yüce Allah'tır.' demiyorsunuz?!'

Genç: 'Hiç kuşkusuz kadim olan vacîbu'l-vucûd (öncesiz ve sonrasız ve var olması aklen zorunlu olan), hem hayat sahibidir, hem de kayyûmdur. O'nun kayyûmluğu, O'nun kendi kendine kaim, O'nun dışındaki her şeyin de O'nunla var olması demektir. Aynı şekilde o, bizatihi hayat sahibidir; O'nun dışındaki her canlı, sahip olduğu hayat sıfatını O'ndan almaktadır. Çünkü bitki olsun hayvan olsun, bütün canlılar hâdistir, sonradan yaratılmıştır. Hâdis, varlığı kendi zatından olmayıp, onu bir başkasından alandır. Hayat, var olan bir şeydir ve hatta varlık kategorileri içinde en üst mertebeyi alır. Aklı başında biri çıkar da, 'Ezelî Zat'tan eşya cansız olarak sudur etmiş, daha sonra onlardan bir kısmı kendi özünde hayat peydahlamıştır.' diyebilir mi? Böyle bir saçmalık, sağduyu sahibi birinin aklının ucundan bile geçmez. İnsan, yeryüzündeki canlıların en Yücesidir. Külliyat hakkında bilgi, irade ve tedbir sahibi olması, düzen fikri taşıması onun sahip olduğu hayat vasfının

76. Mülk, 67/3.

sonuçları olmaktadır. Buna rağmen insan, hem kendisine hem de başkasına hayat bahşetmekten acizdir. İnsan böyle aciz olunca, daha aşağı mertebede olan diğer canlıların bu konudaki acziyetleri daha belirgin olacaktır.'

Öğrenci: 'Sonuçları bilgi, irade ve tedbir sahibi olma, düzen fikri taşıma olan hayat, hayat mertebelerinin en yükseğini oluşturduğuna göre -ki bu insan hayatıdır- bu durumda insan hayatının, Allah Teâlâ'nın hayatına benzerliği gerekli olmaz mı? Çünkü ilim, irade, tedbir gibi vasıflar, aynı şekilde Allah Teâlâ'nın hayatı için de söz konusudur.'

Şeyh: 'Bak yavrucuğum! Bil ki, Allah Teâlâ'nın zatı, diğer zatlara benzemez, O'nun sıfatları da diğer sıfatlar gibi değildir. Hayatın hakikatinin meçhul olması sebebiyle onun sonucu olan ilim, tedbir gibi konularda herhangi bir şüphe içine düştüğün zaman, hemen iki hayat arasındaki farkı düşünmelisin. Allah Teâlâ'nın hayatı, zatîdir; insanın hayatı ise Allah Teâlâ'dandır. Allah Teâlâ'nın hayatı ezelîdir, insanın hayatı ise sonradan var olmuştur. Allah Teâlâ'nın hayat sıfatı hiçbir an O'ndan ayrılmaz, insanın hayatı ise ölüm ile kendisinden ayrılır. Allah Teâlâ'nın hayatı; her canlının, hayatını kendisinden aldığı bir hayattır. İnsanın hayatı ise, sadece kendisine mahsustur. İlim, tedbir, irade ve nizam fikri de aynı şekildedir; insanda bunlar noksan haldedir, Allah Teâlâ ise her türlü noksanlıktan münezzehtir; mutlak kemâl, zatında ve sıfatlarında ancak ve ancak O'na mahsustur.'"

"el-Hayyu'l-Kayyûm"un manasını açıklama sadedinde arz ettiğimiz bu sözlerimiz, eğer iyice kavranılmışsa, İbn Abbâs'tan (r), bu ismin, *"ism-i a'zam"* olduğu yahut Allah Teâlâ'nın isimleri içerisinde en büyüğünün el-Hayyu'l-Kayyûm ismi olduğu doğrultusunda rivayet edilen sözlerine açıklık getirir. Ahmed, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce, Esmâ binti Yezîd'den şu rivayette bulunmuşlardır:[77] Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"İsm-i A'zam, şu iki ayettedir: 'İlahınız bir tek ilahtır. O, rahmet dağıtan ve kullarına karşı merhamet ile muamele edendir.'*[78]*; 'Allah, O'ndan başka ilah olmayan, Hayy (diri) ve Kayyûm (her an yaratıklarını gözetip duran)dır.'"*[79]

Birinci ayet, her şeyi kuşatan Rahmet sıfatıyla birlikte Allah'ın vahdaniyetini ortaya koymakta; ikincisi ise, vahdaniyetle birlikte hayat ve kayyûmluk sıfatlarını ispat etmektedir. Bu iki sıfattan hayat, varlık (vucûd) vasfının kemal halini ve diğer canlılara hayat bahşetmekle de *"îcad"* (var etme) özelliğinin kemal halini ifade eder.

---

77. Tirmizî, *Deavât*, 64; İbn Mâce, *Dua*, 9; Ahmed, VI, 461.
78. Bakara 2/163.
79. Âl-i İmrân 3/1.

"*Kayyûmluk*" ise; O'nun, zatı ile kaim olması, başkalarının O'nun irade ve kudretiyle var olması ve varlıklarını O'nun koruyucu desteği ile sürdürebilmesi demektir. Bu kayyûmluğun gerektirdiği manalardan biri "*kıyâm bi'l-kıst*" yani adâleti ayakta tutmaktır. *"Allah, melekler ve ilim sahipleri, adâleti ayakta tutmak üzere O'ndan başka ilah olmadığına şahitlik etmişlerdir. O'ndan başka ilah yoktur. O güçlüdür, hakimdir."*[80] Ayette geçen *"kıst"* tabiri, Allah Teâlâ'nın tabiat kanunlarında ve şeriat yasalarında geçerli olan genel adâletidir. Bir diğer mana da *"Herkesin yaptığını gözeten Allah, bunu yapamayan putlarla bir olur mu?"*[81] ayetinde ifadesini bulan husustur. Müfessirler "*Hayy*"ın manası üzerinde fazla durmamışlar, "*Kayyûm*"un tefsiri hakkında da birbirine yakın manalar zikretmişlerdir. Bu meyanda Mücahid, *"her şeyin üzerinde olan"*; Rebî, *"her şeyin yönetimini kendi üzerine alan ve onları rızıklandırıp koruyan"*; Katâde, *"yarattıklarını ecellerini, yapacakları işlerini, rızıklarını takdir etmek suretiyle tedvir ve tedbir eden"* anlamlarını vermişlerdir. İbn A'râbî (Muhammed b. Ziyâd, ö.231/845) -Lügat ravilerindendir-, "*kayyûm*"un "*mudebbir*" yani "*işleri düzenleyip yoluna koyan*" anlamında olduğunu söylemiş; Zeccâc (ö.311/923) da, Katâde'nin sözüne benzer açıklamada bulunmuştur. O, Kamus şerhinde Katâde'nin sözünü naklettikten sonra şöyle demiştir: "Bir başkası da şu açıklamayı yapıyor: '*Kayyûm*', mutlak anlamda başkasıyla değil kendi zatı ile kaim olan; bununla birlikte diğer bütün varlıklar O'nunla var olan ve hiçbir şeyin O'nsuz var olması, varlığını sürdürmesi düşünülemeyen' demektir." Ben de derim ki: Bunun ism-i a'zam olduğunu söylemeleri işte bu yüzdendir.

Bu kelimenin kökü, bu anlamlandırmaların hepsi için uygundur. Gazzâlî, bu manayı *İhyâ*'da ortaya koyar ve özellikle şükür ve tevekkül bölümlerinde tekrarlar. Şükür hakkındaki sözleri sırasında insanları, Allah Teâlâ'nın nimetlerine tanıklık etmeleri ve O'na şükretmeleri konusunda çeşitli kısımlara ayıran Gazzâlî şöyle der:[82]

"İkinci bakış, kendi özünde fenâ makamına henüz ulaşamamış olan kimsenin bakışıdır. Bunlar da iki kısımdır: Birincisi, ancak kendi varlıklarını görüp, ibadet edilecek bir Rab olduğunu inkâra kalkışan kimselerin oluşturduğu gruptur. Bunlar, silme kördürler ve körlükleri her iki göze de şamildir. Çünkü bunlar tahkik sonucu sabit olanı yok saymışlardır. Hâlbuki O, kendi nefsi ile kaim olan, her nefsi de yaptıkları konusunda gözetip kollayandır; var olan her şey O'nunla vardır. Onlar bununla yetinmeyip kendi varlıklarını ispata da kalkıştılar. Eğer onlar irfan sahibi olsalardı, salt kendi varlıkları

80. Âl-i İmrân 3/18.
81. Ra'd 13/33.
82. Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 86.

açısından ne mevcudiyetlerinin ne de bunun devamının söz konusu olmadığını anlarlardı. Onların varlıkları, var oldukları için değil, var edildikleri içindir. Var olan ile var edilen arasında elbette fark vardır. Varlık âleminde sadece var olan ve var edilen vardır. Var olan, Hak'tır; var edilen ise, salt kendi kendine var olması bakımından bâtıldır. Mutlak var olan, kaimdir ve kayyûmdur; var edilen ise yokluğa maruz ve fanidir. Zira *'Yeryüzünde bulunan her şey fanidir. Ancak, Yüce ve cömert olan Rabbinin varlığı bakidir.'"*[83]

"Kendisini uyuklama ve uyku tutmayan..."

Ayetteki ***"sine"*** kelimesi, uyuklama, şekerleme vs. demektir. Bu, uyku öncesinde insana arız olan bir gevşeme halidir. İbn Raka (ö.95/713) (bir kadının cansız bakışını tasvir ettiği[84]) bir beytinde şöyle demiştir:

وسنان أقصده النعاس فرنقت   في عينه سنة وليس بنائم

"Uyuklama bastırmış, gözlerini sanki
Uyku bürümüş; ama uykuda değil."[85]

"Nevm/uyku", her ne kadar sebebi farklı şekilde açıklanmış olsa da herkesçe bilinen bir şeydir. Beydavî şöyle demiştir: "Uyku, canlılara arız olan bir durumdur; beyin sinirlerinin gevşemesi sonucunda meydana gelir, buna da vücuttan beyine doğru yükselen buharlar sebebiyet verir. Uyku halinde iken canlının duyu organları çalışmaz." Bu, eski tabiplere ait bir açıklama olmaktadır. Zamanla tıpta daha farklı izahlar ortaya çıkmıştır ki onlardan bir kısmına işarette bulunacağız.

Denildi ki: İlk bakışta akla gelen önce uykunun, ondan sonra da uyuklamanın olmayacağının ifade edilmesiydi. Sözün güçlüden zayıfa doğru bir seyir izlemesi bunu gerektirirdi. Buna şöyle cevap verilmiştir: Ayetteki sıralama, vakıaya tam uygun düşmektedir. Zira önce uyuklama arız olur, uyuma arkasından gelir. Bu itibarla sıralama doğal tertibe uygundur. "Allah Teâlâ, uyku tutmaz." anlamında olmak üzere ***"Lâ te'huzuhû"*** *(O'nu almaz.)* tabirini kullanmış, "arız olmaz", "ortaya çıkmaz" gibi ifadeleri kullanmamıştır. Zira uyku, canlıyı alıp kendi özünden uzaklaştırdığı, onun üzerinde tam bir tahakküm kurduğu için "*aheze/almak*" fiili bağlama daha uygun düşmektedir.

Üstad Muhammed Abduh şöyle demiştir: Zikredilen nazm-ı celilde, sözü edilen alanda noksanlığın bulunmadığını belirtme bakımından güzel bir tertip (terakki) vardır. Bu açıdan tertibin bulunmadığını zanneden kişi, *"aheze/almak"* kelimesinin manasından gafil olmuştur. Bu kelime galebe çalma, ta-

---

83. Rahman, 55/26.
84. Bkz: Kurtubî, III, 272.
85. Adiy b. er-Rifai, *Divan*, s. 100, *Lisan'ul Arab*, وسن (رنق) ((نعس)) maddeleri; *Tac'ul Arus* وسن (رنق) ((نعس)) maddeleri.

hakküm etme ve emrine alma gibi anlamlara gelir. Kendisine uyuklama hali arız olmayan bir kimseyi uyku bastırabilir; zira uyku, uyuklama halinden daha ağırdır. Bu durumda uykunun, uyuklama halinden sonra zikredilmiş olması, daha zayıftan, daha güçlüye doğru nefiyde bir yükselişi (tertibi) ifade eder. Cümle, öncesini doğrulamakta, hayat ve kayyumluk sıfatlarının gereğini en güzel biçimde pekiştirmektedir. Çünkü kendisine uyuklama ve uyku hali arız olan kimse, hayatiyet ve kendisine ya da başkalarına hâkimiyet bakımından zayıf olur.

Ben de derim ki: Bu, daha sonraki dönemlere ait tıp uzmanlarının, uykunun -her ne kadar kendisi gözlemlenen bir şey ise de- sebebine dair yapmış oldukları açıklamalara nazaran, çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Onlar. şöyle diyorlar: "Uyku, beynin işlevini yapamaması halidir. Hareket hali, zehirli gazlar oluşturur ve bunlar sinirler üzerine baskı yapar ve bu da uykuya sebep olur." Şöyle de izah edilmiştir: Sinir hücrelerinin çalışma sırasında kimyasal tepkime sebebiyle salgıladığı çok miktarda su, sinir sisteminin işlevsel etkisini azaltır ve bunun sonucu olarak da sinirler gevşer ve uyku hali gelir. Bu hal, sözü edilen suyun buharlaşmasına kadar sürer. Sonunda sinirler tekrar uyanır ve işlevsel hale gelir. Buna göre uykunun sebebi tamamen bedenî bir durumdur. Allah Teâlâ ise, bedenlere ait özelliklerden ve onlara ârız olacak durumlardan münezzehtir.

"Göklerde olan ve yerde olan ancak O'nundur."

Gökte ve yerde ne varsa, hepsi O'nun mülkü ve kullarıdır. Hepsi de, O'nun değişmez yasalarına (sünnetullah) boyun eğmek, O'nun iradesine teslim olmak durumundadır. Onların üzerinde tasarrufta bulunma yetkisi ancak O'na aittir ve onların varlıklarını sürdüren, onları koruyan O'dur.

Şefaat edecek olan kimdir?

"O'nun izni olmadan katında şefaat edecek kimdir?!"

Sünnetullah'ın gereği doğrultusunda, ilahî hikmete ve şeriatın hükümlerine uygun biçimde hareket etmeyi terk ederek bâtıl inançlarla özünü kirleten, kötü huylarla içini karartan, yeryüzünde bozgunculuk yapan, sünnetten, farzdan yüz çeviren kimseler için takdir olunan ilahî azabı kaldırtmak için Yüce Allah katında kim şefaatçilik edebilir ki?! Kullarından böyle bir duruma kim yeltenebilir? Bu mümkün mü? *"Ancak izni ile olması müstesna..."* Mesele, bütünüyle tek bir suret ve hakikatten ibarettir. Bu istisna, iznin gerçekleşeceğine dair bir nass değildir ve o, *"O gün gelince, Allah'ın izni olmaksızın hiç kimse konuşamaz."*[86] ayetindeki ifade mesabesindedir. Bu ayet, o gün

86. Hûd, 11/105.

mülkün ve mutlak egemenliğin sadece O'na ait olduğunu temsil yoluyla bildirmektedir: *"O gün, kimsenin kimseye hiçbir fayda sağlamayacağı bir gündür. O gün buyruk, yalnızca Allah'ındır."*[87] Bunun için Beydavî, cümlenin tefsiri ile ilgili olarak şöyle demiştir: "Bu, O'nun şanının yüceliğini, kendisi ile eşit durumda yahut yakın konumda hiçbir şeyin olmadığını; dilediğini şefaat dileme yahut boyun eğme yoluyla affetme, defetme yetkisinin münhasıran kendisine ait olduğunu, inat ile yahut karşı dikilme ile O'na mani olmanın mümkün olmadığını beyandır."

Üstadımız Abduh özetle şunları söyledi: Bu istisna, şefaatçilerin ve müşriklerle Ehl-i Kitab'ın kabul ettikleri şekilde bilinen genel manada şefaate güvenip de yan gelip yatanların beklentilerini boşa çıkarmaktadır. Allah Teâlâ, o gün mülkün ve hükümranlığın mutlak anlamda kendisine ait olduğunu, kullarından hiç kimsenin O'nun izni olmadan şefaat talebinde bulunma yahut konuşma cesaretinde bulunamayacağını, izninin ise hiçbir kimse tarafından bilinmediğini beyan ile tüm beklentileri iptal etmiş, sonra şöyle buyurmuştur:

"Onların önlerindekini ve arkalarındakini (işlediklerini ve işleyeceklerini) bilir. Oysa onlar Allah'ın dilediğinden başka O'nun ilminden hiçbir şeyi kuşatamaz, kavrayamazlar."

"*Onların önlerindeki ve arkalarındaki*"nden maksat, onlardan öncesi ve sonrası ya da bunun tersi veya geriye bıraktıkları dünya işleri ile karşılaşacak oldukları ahiret işleri yahut kavrayıp öğrendikleri ile cahil kaldıkları şeylerdir. Bu, şefaatin bilinen manasıyla olmadığına dair bir delildir. Şöyle ki: Allah Teâlâ, kulun geçmişte işlediği, hâlihazırda işlemekte olduğu ve gelecekte işleyeceği nesi var nesi yok hepsini ve her şeyi bildiğine, onlara verilecek karşılık (sevap ya da azap) da bu ilme müsteniden olacağına göre, bilinen anlamıyla şefaat, Allah Teâlâ hakkında imkânsız (müstahil) bir hal olacaktır. Çünkü şefaatin gerçekleşebilmesi ancak, şefaatçinin, adına şefaat talebinde bulunan kimsenin durumu ve müstahak olduğu şeyle ilgili olarak, kendisinden şefaati umulan kimseye onun bilmediği bir hususu bildirmesi yoluyla olur. Bir örnek verelim: Hz. Ömer, bir adamı Medine'den sürmek istediği zaman, onun bunu istemesi âdil bir halife olarak, ancak o kişinin bozgunculuk yapması ve insanlara zarar vermesi sebebiyle Medine dışına çıkarılmasının kamu yararına olacağına inanması sonucu olacaktır. Bu konuda birisinin Ömer'e (r) onun lehinde şefaatçilik etmesi halinde, halifeye, maslahatın onun sürülmesinde değil, aksine Medine'de bırakılmasında olduğu yolunda, onun bilmediği bir gerekçeye onu muttali kılması gerekecektir. Aksi takdirde Hz. Ömer, onun şefaatini kabul etmeyecektir.

87. İnfitâr, 82/19.

Tabii bu sözünü ettiğimiz durum, şefaatin, Hz. Ömer gibi âdil hükümdarlar nezdinde olması halindedir. Zalim bir hükümdar katında ise mümkündür ki sırf şefaatçiyi, kendi avenesinden olması sebebiyle razı etmek, gönlünü hoş tutmak, yakını olması hasebiyle onu kıramamak gibi sebeplerle isteğini kabul edip, insanlara zarar veren ve bozgunculuk çıkaran bir kimsenin sürülmesi kararından vazgeçilmesi, böylece kamu maslahatının aracının istemine feda edilmesi pekâlâ mümkün olabilir. Bu durumda gafil kişi, şefaatin, şefaati umulan kimsenin bilmediği bir şeyi kendisine haber verme anlamı içermediği zannına kapılabilir. Bu kişi eğer basiret gözünü açarak baksaydı görecekti ki, şefaatçi, hükümdara, suçlu olan bu adamın önemli bir kimse olduğunu, onun durumunun kendisini yakından ilgilendirdiğini, onu bırakmanın kendisini hoşnut edeceğini bildirmiş olmaktadır ki, hükümdar başlangıçta bunları bilmemektedir. Kâfirler ve fâsıklar, şefaate aldanırlar ve Allah Teâlâ'nın, içlerinden azaba müstahak olanlara, şefaatini umdukları zevatın hatırı için azap etmekten vazgeçeceği kuruntusunu taşırlardı. Böylesi bir şefaat anlayışı, Allah Teâlâ hakkında kesinlikle muhaldir. Bu, haksızlık ve taşkınlıkta haddi aşmış kimselerin kuruntularından başka bir şey değildir. Böyle bir şefaat anlayışı, Allah Teâlâ hakkında cehaleti gerekli kılar. Oysaki Allah Teâlâ, bu tür noksanlıklardan münezzehtir ve O'nun ilmi her şeyi kuşatmaktadır.

"Oysa Allah'ın dilediğinden başka onlar O'nun ilminden hiçbir şeyi kuşatamaz, kavrayamazlar."

Senden bir şey öğrenen kimsenin, tutup da o şeyi sana bildirmeye yeltenmesi anlamsızdır. Bu durumda, insanlarca bilinen şekliyle ve ahmakların, henüz dünyada iken Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmaksızın ahirette kurtuluş sebebi olarak gördükleri türden O'nun katında şefaat edecek olan kimseler acep ne demiş olacaklardır!

Üstadımız Abduh şöyle dedi: Bunun anlamı, '*Şefaat, O'nun iznine bağlıdır; O'nun izni ise ancak O'nun vahyi sonucu bilinir*'" demektir. O, bu haliyle ayeti, şefaatin olmayacağına dair bir delilden diğer bir delile geçiş olarak değerlendirmektedir. Bu demektir ki, eğer orada başka bir anlamda ve Allah Teâlâ'nın şanına yakışır şekilde bir şefaat söz konusu ise -mesela dua gibi-, o dehşetli günde böyle bir şeye dahi hiç kimse O'nun izni olmadan cüret edemez. O'nun kime izin verdiği ise, sadece kendisinin bileceği bir husustur ve bildirmek istediği kimseler hariç hiç kimse bilemez.

Üstad sonra şöyle dedi: Allah Teâlâ'nın izni, ancak Kitab'ında belirlemiş olduğu ahkâm ile bilinebilir. Buna göre kimin O'nun azabına müstahak olduğu belirtilmişse, artık o azabı hak etmiştir ve hiç kimse, onun kurtuluşu

için dua etmeye yeltenme cüretini gösteremez. Kimin de rızasına müstahak olduğunu belirtmişse, o kişi de Allah Teâlâ'nın -ilm-i ezelîsinde geçtiği gibi- Kitab'ındaki vaadi ve kullarına olan lütuf ve ihsanı ile kurtuluşa ermiştir. Bu durumda olan kimsenin artık ardı arkası kesilmeyen hatalar içine düşmesi, bunun onu bâtıla sürüklemesi ve fesad içine yuvarlaması, bunlardan etkilenip hatalı şeyler içinde kaybolması ve sonunda ipin ucunu kaçırması söz konusu olmaz.

Üstad Muhammed Abduh şöyle devam etti: Genel olarak *"İllâ bi iznihî/ dilediğinden başka"* şeklindeki istisnanın vaki olacağını söylemişlerdir. Şöyle ki: Peygamberimiz (s) mahşerde ilahî yargının başlaması için şefaat edecek ve bu kapı açılacak, arkasından da nebiler, seçkinler gibi diğer şefaat ehli kimseler bu kapıdan gireceklerdir. Nitekim hadislerde bu husus sabit bulunmaktadır. Bu konu, Mutezile'nin kabul etmediği, Ehl-i Sünnet'in ise kabul ettiği bir konudur. Allah Teâlâ, dilediğine izin verecek, dilediğini şefaati kimin hak ettiğine dair ilmine muttali kılacaktır; nitekim istisnadan da bu mana anlaşılmaktadır. Biz deriz ki: Gerek Mutezile, gerekse Ehl-i Sünnet ve diğer Müslüman fırkalar, Allah Teâlâ'nın ilminin kemali ve her şeyi kuşattığı hakkında ittifak halindedirler. Bu ise, bilinen manasıyla şefaatin O'nun katında muhal olmasını gerektirir. Nitekim az önce belirtildi. Gene belirtelim ki Kur'ân'da bu tür istisnalar olumsuzluğu vurgulamak için gelmektedir. Böylece herhangi bir istisna olmadan şefaatin olmayacağını belirten ayetlerle, bu tür istisnalı ayetlerin arasını cem ve telif etme imkânı da doğmaktadır. Hadislerde varid olan hususa gelince; selef ve halef arasında müteşabihat konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bu itibarla onun (şefaat) manasını Allah Teâlâ'ya havale ederiz. Yahut "dua'ya hamledilmesi söz konusu olabilir. Bu durumda Allah Teâlâ hemen akabinde, ilm-i ezelîsinde ne yapacağı yazılı ise, onu yapar ve bu anlamda şefaatçi olan, kesinlikle O'nun ilminden bir şeyi değiştirmiş, O'nun iradesine bir biçimde etki etmiş olmaz. Allah Teâlâ'nın kuluna verdiği değer (keramet), duası akabinde fiilini ika etmiş olmakla ortaya çıkar."

Ben de şunu ekleyim ki, Şeyhülislâm İbn Teymiyye de şefaati bu şekilde tefsir etmiştir.[88]

"Vesi'a kursiyyuhû/Ve O'nun kürsüsü..."

Üstad Abduh şöyle dedi: Bağlam, burada geçen ***"kursî"***den maksadın ilm-i ilâhî olduğunu göstermektedir. Bazı müfessirler ve dilciler de böyle söylemişlerdir. Kök fiil, -aynen *"feriha"*gibi- *"kerise"* şeklindedir ve *"Kişinin ilmi çok oldu, kalbini ilim bürüdü"* anlamına gelir. Buna göre ayetin anlamı,

88. Bkz: Bakara, 2/48. ayetin tefsiri.

"O'nun ilmi, onların yaptıkları (ve yapacakları), kâinatın durumu ile ilgili olarak (bildikleri ve) bilmedikleri her şeyi kuşatır" demek olur. Bununla *"Onların önlerindekini ve arkalarındakini (işlediklerini ve işleyeceklerini) bilir"* ayetine atıf vardır. Madem ki O, her şeyi bilmektedir; o takdirde şefaatçiler O'na neyi bildireceklerdir!?

"*Kursî*"den maksadın "*arş*" olduğu da söylenmiş ve *Celaleyn* tefsirinde de bu görüş tercih edilmiştir. Böyle bir tefsir, ancak hata etmekten korunmuş olan Peygamberin (s) bildirmesiyle sabit olabilir. Bir başka izah da "Kursî, Allah Teâlâ'nın mülkünü yani hükümranlığını sembolize etmektedir." şeklindedir. Kaffâl ve Zemahşerî (ö.538/1144) de bu izah şeklini tercih etmişlerdir. Ayet, O'nun, gökleri ve yeri kontrol altında tutan, onlara nizam veren bir şey olduğunu göstermektedir; ancak bu, ondan maksadın ilim, mülk (hükümranlık) yahut kesif ya da latif bir cisim gibi belli bir şey olduğunu söylemeyi gerektirmez. Eğer ondan maksat *"ilmullah/Allah'ın ilmi"* ise, durum açıktır; yok, başka bir şey ise o takdirde o şey, inanmamız gereken gayb âlemine ait bir şey olacaktır. Onun hakikatini araştırmayız ve onun hakkında kendi görüşümüzle bir şeyler söyleyemeyiz. Bazıları onun dokuz felekten sekizincisi olduğunu söylemişlerdir. Bu izah tarzı eski Yunan filozoflarına ve onların takipçilerine aittir. Böyle bir söz, Allah Teâlâ hakkında herhangi bir bilgiye dayanmadan konuşmak olur ki böyle bir şey, en büyük günahlardan olmaktadır.

"Onların gözetilmesi O'na ağır gelmez. O Yücedir, büyüktür."

Sözü edilen bu âlemler ve içlerinde var olan her şeyin korunması O'na zor ve ağır gelmez. O Yücedir, büyüktür. O, zatı ile Yücedir; insanların mülklerini korumak için karşı karşıya oldukları sıkıntılara maruz kalmak gibi bir durumda olmaktan, onların gerçek durumlarını kendisine bildirecek yahut işledikleri amellere verilecek karşılığı belirlemesinde kendisine yardımcı olacak birilerine ihtiyaç duymaktan münezzehtir. Ve ben derim ki: Ayetin tamamı, kalbe Allah Teâlâ'nın azametini, O'nun kemal ve celâl özelliğini doldurmakta; bunun sonucunda şefaatçilere aldanma, onlara güvenme gibi bir duyguya en ufak bir yer bırakmamaktadır. Hal böyle iken bir vakıa olarak sözü edilen şefaatçiler, bu aldanmış kimselerce tamamen hayalî ve akıl dışı biçimde tazim görüyor, Allah Teâlâ'ya nispetle onların zavallı yahut saygın ama sonuçta birer kul oldukları unutuluyor. *"'Rahman çocuk edindi.' dediler. Hâşâ; hayır; melekler şerefli kılınmış kullardır. Allah'tan önce söz söyleyemezler; ancak O'nun emri üzerine iş yaparlar. Allah, onların yaptıklarını ve yapmakta olduklarını bilir. Onlar Allah'ın hoşnut olduğu kimseden başkasına şefaat edemezler; O'nun korkusundan titrerler."*[89] Bu ayet ve Allah Teâlâ'nın ilmi

89. Enbiya, 21/26-28.

ve azameti, hükümranlığın özellikle de kıyamet gününde sadece kendi elinde olduğu hakkındaki benzeri ayetler üzerinde düşünenler göreceklerdir ki, O'nun azameti kişinin özünde en ufak bir aldanmaya mahal bırakmamaktadır. Ve yine onlar kesin olarak inanacaklardır ki, ahirette ebedi saadeti elde etmenin tek yolu O'nun bu dünyada iken rızasını kazanmaktır. Bu durumda Allah'ın rızasını kazanamamış bir kimse hakkında hiçbir kişi çıkıp da şefaat etme cüretini gösteremez. Nitekim ilgili ayetleri az önce nakletmiş idik. O güne dair bir de şu ayetlere bakınız:

"O gün hiçbir tarafa sapmadan bir davetçiye uyarlar. Sesler Rahman'ın heybetinden kısılmıştır; ancak bir fısıltı işitirsin. O gün Rahman'ın izin verdiği ve sözünden hoşnut olduğu kimseden başkasının şefaati fayda vermez. Allah onların geçmişlerini de, geleceklerini de bilir. Onların hiçbirinin ilmi ise O'nu kuşatamaz. İnsanlar, diri ve her an yarattıklarını gözetip duran Allah'a boyun eğmiştir. Yükü zulüm olan kimse ise hüsrana uğramıştır. İnanmış olarak, yararlı işler işleyen kimse, haksızlıktan ve hakkının yeneceğinden korkmaz. İşte Kur'an'ı, Arapça okunmak üzere indirdik, onda tehditleri türlü türlü açıkladık ki belki sakınırlar yahut onlara ibret verir."[90]

Müslümanlar bu ayetleri terennüm ederler, fakat çok azı için bunlar bir ibret olur; onu kendi özüne ve başkalarına zulmetmekten alıkoyar; kurtuluşa erme konusunda, iman ile birlikte sâlih amelleri işleyenlere dair Allah Teâlâ'nın vaadine güvenme noktasına erdirir. Hatta büyük çoğunluk itibariyle durum tam aksine tecelli etmekte ve insanlar Allah'ın zikrinden yüz çevirmekte, ibret almamakta, kurtuluşu, dünya ve ahiret saadetini sadece şefaatte aramaktadır:

ترجو النجاة ولم تسلك مسالكها إن السفينة لا تجري على اليبس

"Yoluna girmeden kurtuluş umarsın,
Hiç gemi karada yürür mü?"[91]

Üstad Muhammed Abduh, konuyu daha da açarak şunları söyledi: Bu ve aynı anlamdaki diğer ayetler, Müslümanlara karşı bir uyarı olmakta ve onların Ehl-i Kitab gibi olmamalarını istemektedir. Onlar, kurtuluşa ermeleri konusunda atalarının şefaatlerine güvenir, salih amele önem vermezlerdi. Bu durum onları, dine karşı lakayt bir hale düşürmüştü. Allah, Müslümanların da onlar gibi olmamasını istemektedir. Buna mukabil Müslümanlar, karış karış, arşın arşın onların bu gidişatına tabi oldular ve hatta şefaate güvenme ve bunun tabii sonucu olarak dine ve gereklerine karşı lakayt kalma

90. Tâhâ, 20/108-113.
91. Ebi Atiyye, *Divan*, s., 194; *Tac'ul Arus*, *"Yebese"* maddesi.

konusunda onları bile geçtiler. Artık kalpler Allah'ın zikrinden gafil oldu; hakkında bilinmesi gereken şeyleri bilmemesi yüzünden O'nun korkusunu duymaz oldu; bu haliyle kalpler ebedi helâk tehlikesi üzeredirler. Şehevi arzuların iğrenç bataklığına saplanmış ve her türlü kötü fiilleri işlemek üzere kendisini salıvermiş nefs, kendisinin cehennemin tam kenarında olduğunu hisseder, bununla birlikte eğlenmek ister. Şeriatın; cehaletin, heva ve heveslere uymanın ifsad etmiş olduğu fıtrata yönelik uyarılarına kulaklarını tıkar; ulaşmaya çalıştığı lezzetlerin tadının kaçmaması için kendince yollar arar; Rabbine karşı itaati kendisine zorunlu kılacak bir ortam içine girmekten hep uzak durur, kaçar. Böyle bir durum içerisinde kendisini kurtarmak için kendini dine izafe edecek ve resmî din otoritelerinin de hoşnut olacağı şefaat kelimesinden başka bir şey bulamaz. Bununla da güya peygamberleri ve sıddıkları tazim etmiş olduğunu sanır. Oysa bu inanç, bir tür putperestlik gibi olduğundan âlemlerin Rabbi olan Yüce Allah'ın azametine bizim bakışımız açısından gölge düşürür. Her kim kendisini böyle yanlış bir inanca kaptırırsa bilsin ki, ona bu vesveseyi veren şeytanıdır ve onu sapıklık içine atmakta, ona bu konuda destek vermektedir. Onlar, Allah Teâlâ'nın azametini bilmeyen, hayatında O'ndan hayâ duygusu taşımayan, amellerinde sevgisinin eseri gözükmeyen, dinine ve şeriatına karşı saygı beslemeyen nefislere sahiptir. Allah'a imanın, O'nu sevmenin, O'nun fazl'u kereminden ümit etmenin belirtisi, O'nun dinine aşk ve şevk ile sarılmak, gönülden bağlanmaktır. Belirtisi, O'nun dinini yüceltmek (*ilâ-yı kelimetullah*) uğrunda, şeriatı yükseltme yolunda malı ve canı feda edebilmektir. Hiçbir kimsenin sözde Müslüman oldu diye Allah'ı ve Elçisi'ni minnet altına almaya kalkışması söz konusu olamaz. Dine saygı sözle, hayal ile olmaz; kalplerdeki iman ve sevgi ile ve onların dışa yansıması olan eylemlerle olur. Bu konuda Kur'ân, en âdil şahittir: *"Doğrusu bu Kur'ân kesin bir sözdür. O, eğlence değildir."*[92]

92. Târık, 86/13-14.

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَد تَّبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِن بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى لَا انفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿256﴾ اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ يُخْرِجُونَهُم مِّنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿257﴾

256- Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk, sapıklıktan ayırt edilmiştir. Artık her kim tağutu inkâr edip Allah'a inanırsa, sağlam bir kulpa yapışmıştır ki, o hiçbir zaman kopmaz. Allah, her şeyi işitir ve bilir.

257- Allah, iman edenlerin velisidir. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin velileri de tağuttur, onları aydınlıktan karanlıklara çıkarır. İşte onlar cehennemliklerdir. Orada ebedi olarak kalırlar.

Ayette Geçen Kelimelerin İzahı

"Ruşd" ya da *"Reşed"*, bir şeyin özünü, esasını elde etmek, doğru yolu bulmak anlamına gelmektedir. "*Huda*", bunlardan sadece ikinci manayı ifade eder ve bu haliyle "*ruşd*" kelimesinden daha hususî bir anlam taşır. "*Reşâd*" kelimesi de aynı anlamdadır ve her türlü hayırlı iş anlamına gelir, karşıtı ise "***ğayy***" kelimesidir.

"Tağût", azgınlığın, taşkınlığın kaynağı demektir. Kökü olan "*tuğyân*", sınırı aşmak, tecavüzde bulunmak anlamına gelir. "*Tağût*", -"*mülk*" kökünden "*melekût*" kelimesi gibi- bir mübalağa sîgası veya masdardır ve anlam bakımından müzekker ve müennesi, tekil ve çoğulu aynıdır.

"Urve", kovanın, testinin kulpu, elbise düğmesinin iliği anlamına geldiği gibi develerin kışı geçirdikleri, ot ve bitkinin olmadığı yerde yapraklarını yiyerek hayatlarını idame ettirdikleri ağaçlık yer anlamına da gelmektedir. Yahut erak[93], sedir ağaçları gibi yapraklarını dökmeyen ağaçlar anlamındadır. Ya da toprakta sabit bir kökü bulunan şey demektir. *"Urve"* hakkındaki bu izahların tümü, onun, her mevsimde sabit ve daim olması sebebiyle kendisinden yararlanılabilen bitki olduğunu göstermektedir. Hatta şöyle bir söz vardır: *"İzâ emhale'n-nâsu 'asamat'il-'urvetu'l-mâşiyete/Kuraklık olduğunda urve, hayvanları telef olmaktan korur."* Buradaki *"urve"*den kasıtları ılgın ağaçları, çalılar, çakırdikeni, ekşi yonca vb. kökü sabit bitkilerdir.

93. Ilgın gibi dallarından misvak yapılan, Arabistan'da çokça bulunan acı bir ağaç.

"Vusqâ", *"evsaq"*'ın müennesi/dişil formudur ve çok sağlam, muhkem anlamındadır. Sabit köklü doğal bitki örtüsüne bu sıfatın verilmesi, otlatmak için otun tükendiği zamanda insanların güvenci olması sebebiyledir. *"Ardun vesîqa"*, güven duyulan otu bol olan yer demektir.

"İnfisâm" ise, kırılma, kopma anlamındadır ve *"Fasama/Kırdı, kopardı"* fiilinin dönüşümlü (mutavaat) halidir.

Nüzul sebebi: Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Hibbân ve İbn Cerîr, İbn Abbâs'tan (r) şu rivayette bulunurlar: Cahiliye döneminde çocuğu yaşamayan kadınlar, *"Eğer çocuğum yaşarsa onu Yahudi yapacağım"* diye adakta bulunurdu. Yahudi Nadîroğulları, Medine'den sürgün edileceği zaman, içlerinde bu yolla aralarına katılmış Ensar çocukları da vardı. Ensar, *"Çocuklarımızı onlara bırakmayız!"* demişlerdi. İşte bunun üzerine ***"Dinde zorlama yoktur."*** ayeti indi.[94]

İbn Cerîr, Saîd ya da İkrime tarikiyle İbn Abbâs'tan şu rivayette bulunmuştur: *"Dinde zorlama yoktur."* ayeti Ensardan Salim b. Avf oğullarından kendisine Husayn[95] denilen bir adam hakkında inmiştir. Bu zatın iki tane Hıristiyan oğlu vardı, kendisi ise Müslüman idi. Hz. Peygamber'e, *"Onlar Müslümanlığa yanaşmayıp, Hıristiyanlıkta ısrar ediyorlar. Onları zorlamayayım mı?"* dedi. Bunun üzerine işte bu ayet indi. Bazı tefsirlerde verilen bilgiye göre bu zat, çocuklarını zorlamaya kalkışmış bunun üzerine de Rasûlullah'a (s) meselenin halli için başvurmuşlar ve adam: *"Ya Rasûlallah! Göz göre göre bir parçam cehenneme girer mi? Buna razı olabilir miyim?"* demişti.

İbn Cerîr'in eserinde, cahiliye döneminde, doğacak çocuklarının yaşaması için onların Yahudi yapılması doğrultusunda adakta bulunan kadınlar hakkında çok sayıda rivayet vardır. Bu rivayetlerden öğrendiğimize göre İslâm'dan sonra Müslümanlar, çocuklarından hâlihazırda Ehl-i Kitab dini üzere olanları İslâm'ı kabul etmeye zorlamak istemişler ve bunun üzerine de bu ayet inerek aralarındaki anlaşmazlığın kesin hükmünü belirtmiştir. Onun Saîd b. Cübeyr'den naklettiği bir rivayete göre, bu ayet indiği zaman Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Şüphesiz Allah Teâlâ, adamlarınızı tercihlerinde özgür bırakmıştır; eğer sizi seçerlerse, onlar sizden olur, onları seçerlerse, o takdirde de onlardan olurlar."*

Ben derim ki, dinin hükmü işte budur: Pek çok İslâm düşmanı -içlerinde kendilerinin İslâm taraftarları olduğunu sananlar da vardır- dinin kılıç ve kaba kuvvet zoruyla yayıldığı iddiasındadırlar. Onlara göre İslâm, beraberinde kuvvet ile birlikte insanlara arz ediliyor, kabul edenler kurtuluyor, reddedenlerin hakkından ise kılıç geliyordu. Acaba Mekke'de Rasûlullah'ın

---

94. Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 116.
95. İbn Kesîr'de "el-Husaynî" şeklindedir. (Bkz: I, 311).

(s) gizli gizli namaz kıldığı o yıllarda, müşriklerin, Müslümanlara bin bir çeşit işkence uyguladıkları ve dinlerinden çevirmeye zorladıkları o uğursuz günlerde gerçekten kılıç mı iş görüyor ve insanları zorla dine sokuyordu. Müslümanlar o kadar zor günler yaşamaktaydılar ki Rasûlullah ve ashabı kendi öz yurtlarını bırakarak Medine'ye hicret etmek zorunda kalmışlardı. Böylesi bir dönemde dinin kuvvet zoru ile yayıldığını söylemek mümkün müdür? Yoksa bu zorlamanın Medine döneminde İslâm güçlendikten sonra mı olduğunu söylerler? Nadîroğulları Gazvesi Hicrî dördüncü yılın Rebîü'l-evvel ayında olmuştu. Hatta Buharî, onun, Hicrî üçüncü yılın Şevvâl ayında meydana geldiği konusunda ihtilaf bulunmayan Uhud Savaşı'ndan önce olduğunu söylüyor ki, o dönemde Mekke kâfirleri hâlâ Müslümanlara karşı savaş halindeydiler. Nadîroğulları Rasûlullah'a (s) vermiş oldukları ahdi bozmuşlar, ona karşı hile yapmışlar ve iki kez suikast girişiminde bulunmuşlardı. O sırada onlar, Medine civar mahallelerinde yaşamaktaydılar. Bu durumda onları, oradan sürmekten başka çare yoktu. Ve neticede kuşatılmışlar ve sürülmüşlerdi. Böylece istemeyerek yurtlarını terk etmek mecburiyetinde kalmışlardı. İşte onlar yenik halde Medine'yi terk ederken, Rasûlullah, yanlarında bulunan ve vaktiyle Yahudileştirilmiş olan Ensar çocuklarının zorla İslâm'a döndürülmelerine ve onlarla Medine'den çıkmalarına mani olunmasına izin vermemiştir. Bazı Müslümanların, zor kullanarak insanları İslâm'a sokma düşüncesini akıllarından geçirdikleri ilk gün işte o gündür ve aynı gün, *"Dinde zorlama yoktur"* ilkesinin de indiği gün olmuştur.

"Dinde Zorlama Yoktur" İlkesi

Üstad Abduh şöyle dedi: İnsanları zor kullanarak kendi dinlerine sokma düşüncesi bazı din müntesiplerinde özellikle de Hıristiyanlarda mevcut idi. Aslında bu mesele din ile ilgili olmaktan daha çok siyasetle ilgilidir. Çünkü iman, dinin temeli, özü ve esasıdır. İmanın esası da, kişinin kendi özünü Allah'a teslim etmesidir. Bu itibarla zorlama ve dıştan gelen baskı ile bunun olması mümkün değildir. Bu ancak beyan ve burhan yoluyla olur. O yüzden Allah Teâlâ, dinde zorlamanın olmadığını beyandan sonra ***"Artık hak ile bâtıl iyice ayrılmıştır."*** buyurmuştur. Bunun anlamı şudur: Bu dinde rüşd, hidayet, kurtuluş, aydınlatılmış doğru yolda yürüme apaçık ortaya konulmuştur; buna muhalif davranan diğer toplumlar ve fırkalar ise sapıklık ve taşkınlık üzeredirler.

Hal böyle iken ***"Her kim tağûtu inkâr eder ve Allah'a inanırsa kopmak bilmeyen sağlam bir kulpa sarılmıştır."*** *"Tağût"*, kendisine iman edilmesi ve tapınılması tuğyan yani azgınlık ve hak yoldan sapma sebebi olan her şeydir; kendisine tapınılan bir yaratık (put), körü körüne taklit olunan reis, yahut

peşinden gidilen heva ve heves gibi. Kişi *"Allah'a inanırsa"* yani sadece ve sadece O'na tapınır, O'ndan başkasından ummaz, O'ndan gayrisinden korkmaz, korku ve umudu O'nun zatı gereği olur, kulları için ortaya koymuş olduğu esbaba sarılır, doğal ve sosyal yasalara (sünnetullah) uymaktan başka bir tasa taşımazsa; işte bu tağûtu inkâr ve Allah'a iman şartı, onun sapasağlam bir kulpa yapışmasını sağlar.

Derim ki: Ayetteki ***"feqed istemseke..."*** tabiri, aramış, inancına ve eylemine göre kurtuluş yollarından en güçlü olanına ve hayatiyet sebeplerinden en sağlamına yapışmış olmak için gerekli araştırmayı yapmış demektir. Yahut kulpların en sağlamına yapışmış ve dört elle ona sarılmış demektir.

Üstad Abduh şöyle dedi: *"Sağlam kulpa sarılmak"*, yol tutanları hedeften saptırmayan dosdoğru hak yolda istikamet üzere olmaktır; nasıl ki kulplar içinde en sağlamına yapışan, o kopmayacağı için düşmez ise, hak yola giren de sapıtmaz. Ayet metninde sıla cümlesinin başında olması gereken *"elletî"* ism-i mevsûlü hazfedilmiştir, bu Arap dilinde çokça rastlanan bir durumdur.

Derim ki: Üstad'ın sözüne göre, ayette geçen ***"urve/kulp"*** kelimesi, elbise iliğinden istiare yoluyla alınmış olmalıdır ve *"infisâm/kopma"* kelimesi de buna uygun düşmektedir. Ancak kıtlık ve kuraklık zamanlarında imdada yetişen kökü yerde sabit bitki örtüsü anlamında olan "*urve*"den istiare yoluyla alınmış olması bizce daha uygun gözükmektedir. Bu haliyle sanki şöyle denmiş olmaktadır: Bu hak ve doğru yola giren ve ona dört elle sarılan kimse, sanki hayvanlarını, her zaman ihtiyacı karşılayan, kıtlık ve kuraklık anlarında bile onlar için gerekli yiyeceği temin eden ağaçlık, pırnallık türünden doğal bitki örtüsü içine götüren kimse gibidir. Kıtlık ve kuraklığın hüküm sürdüğü bir zamanda *"yerden koparılmış, kökü olmayan kötü bir ağaca"*[96] sığınan kimse ile, *"kökü sağlam, dalları göğe doğru olan, Rabbinin izniyle her zaman meyve veren hoş bir ağaca"*[97] tutunan bir olur mu? Daimi saadeti elde edecek olan kişi başkası değil, işte bu kulpa sarılan kişi olacaktır.

Şu anda bunları yazarken aklıma şu geldi: İman kulpu, hiçbir zaman kopmayacağına ve kendisine sarılanı kurtaracağına göre, inanan kişi bizzat kendisi o kulpu bırakmadıkça helâk olmayacağından emin olacaktır. Allah'a iman ve onun tabii sonuçları olarak inanan kimsenin sıfatlarında ve fiillerinde bulunması gereken hususlar, varlık için sebat ve istikrar sebebidir; çünkü hak ve âlemin düzenine uygun olan hayır odur. Hal böyle olunca ona şiddetle sarılmak da, helakten korunmak için korunak ve bu dünya hayatında hükümran olabilmek, güç ve kudret sahibi ve rahat bir hayat sürebilmek

96. İbrahim, 14/26.
97. İbrahim, 14/24-25.

için sebat ve istikrar sebebi, ahiret hayatı için de ebedi bekanın teminine en büyük sebep olacaktır. Ayette *"istimsâk/tutunma, sarılma"* tabiri kullanılmıştır. Buna göre azgınlık ve taşkınlık sebeplerinin tümünü inkâr etmeyen, hakka yakînî biçimde kalbinin derinliklerinden sarılmayan, her ne kadar görünüşte ona tutunuyormuş gibi olsa da, tutunanların arasında yer alsa da, kopmaz kulpa sarılmış olmaz. Burada itibar gerçek anlamda sarılmaya, dört elle yapışmayadır; mücerret görünüş itibariyle el atma, sözlü ya da fiilî taklit biçiminde onlar arasında bulunmanın önemi yoktur. ***"Allah işitendir, bilendir."*** O, dilleriyle tağûtu inkâr ve Allah'a iman iddiasında bulunanların sözlerini işitmektedir; kalplerinde sakladıkları ve iddialarını destekleyen ya da tekzip eden düşüncelerini bilmektedir ve durumlarına göre onlara karşılık verecektir. Buna göre her kim bütün kalbiyle bütün sebeplerin ve kevni yasaların Allah Teâlâ'nın hüküm ve hikmetiyle bizim emrimize amade kılındığına, her şeyin O'nun kudretiyle yürütülmekte olduğuna, onların üzerinde yaratıcı ve geçerli yasaları koyucu Mutlak Kudret'in dışında hiçbir etki sahibinin olmadığına inanırsa işte o gerçek mü'mindir ve o kopmaz, en sağlam kulpa yapışan kimse gibi kurtulacak ve en güzel mükafatlara nail olacaktır. İçinde putperestlikten kalma inançlar taşıyan, kâinatta gördüğü acayiplikleri tabiatüstü kuvvetlere atfeden ve onlara yakın olmaya yahut onlarla Allah Teâlâ'ya yaklaşmaya çalışan kimse ise, kopmaz kulpa yapışmış olmamaktadır; onun başına gelecek olanlar, inanmadıkları halde Allah'a ve ahiret gününe inandık diyen kâfirlerinki ile aynı olacaktır.

Üstadımız Abduh şöyle dedi: Bu, *"Allah işitendir, bilendir"* cümlesi, hem terğib hem de terhib için zikredilmektedir ve belirttiğimiz gibi yerine göre tefsir edilmelidir. Burada her ikisini de yani hem tergib hem de terhibi (sevindirmeyi ve korkutmayı) içermektedir.

Bu anlamda şu ayet de bulunmaktadır: *"Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi inanırdı. Öyle iken insanları inanmaya sen mi zorlayacaksın?"*[98] Bu manayı teyit eden ve dinin, insanların seçimine bağlı bir hidayet işi olduğunu, ayetlerle ve beyyinelerle onların kabulüne sunulduğunu, peygamberlerin zorlayıcı ve baskı uygulayıcı olarak gönderilmediklerini, sadece müjdelemek ve uyarmak için gönderildiklerini belirten çok sayıda ayet bulunmaktadır. Burada, "bizim savaşmakla emrolunduğumuz" ileri sürülerek bir itirazda bulunulabilir. Fakat onun da hikmeti daha önce açıklandı.

İlâveten ben de şöyle derim: Bizim tefsir etmekte olduğumuz ayet, Nadîroğulları Gazvesi sırasında, bazı sahabenin, vaktiyle adak sonucu Yahudileştirilmiş çocuklarını Müslüman olmaları konusunda zorlamaya kalkışmaları sebebiyle inmiştir. Bu çocuklar daha önce de belirtildiği üzere

98. Yunus, 10/99.

sürülme konusunda Yahudilerle birlikte değillerdi. Allah Teâlâ, bu ayetle dinde zorlamanın yasak olduğunu, dine davette tutulacak esas yolun beyan olduğunu; böylece hak ve hakikatin, doğrunun bâtıldan, sapıklıktan ayırt edilmesi gerektiğini; her şey ayan beyan olduktan sonra insanların artık muhayyer olduklarını, isterlerse kabul edip isterlerse terk edeceklerini belirtmiştir. Savaş ise, İslâm davetinin önünün açılması, güvenliğe alınması; kâfirlerin mü'minlere yönelik şerlerinin önlenmesi; böylece iman bakımından zayıf olanların, imanı henüz kalplerine iyice yerleşmemiş olanların sarsıntıya düşmelerine imkân verilmemiş olması; müşriklerin Mekke'de iken alenen yaptıkları gibi güçlülerin zayıf mü'minleri ezmeye yeltenerek onları dinleri konusunda fitneye düşürme ve din özgürlüklerine saldırıda bulunma eğilimlerini bertaraf etmek içindir. Bu yüzdendir ki Allah Teâlâ, *"Fitne kalmayıp, din yalnızca Allah'ın olana kadar onlarla savaşın. Eğer vazgeçerlerse sataşmayın."*[99] buyurmuştur. Dinin yalnızca Allah'ın olması, onun mü'minin kalbine iyice yerleşmesi ve muannit/inatçı din düşmanlarınca dini yüzünden herhangi bir işkenceye yahut baskıya maruz kalmaması, hiçbir korku ve endişe duymadan dinî inancını sırf Allah için taşıyor olması, hiçbir müdahalenin, iç ve dış baskının bulunmaması demektir. Bu durumda dinin sırf Allah için olması, din ve inanç özgürlüğüne yönelik tehdit ve baskıların tamamen ortadan kaldırılması, dinin güçlenmesi, böylece hiç kimsenin o dinin müntesiplerine karşı cüretkâr davranışlara girememesidir.

Üstad Abduh şöyle dedi: Din alanında baskı ve tehditlerin bertaraf edilebilmesi ancak iki yolla mümkün olabilir: *Birincisi*, İslâm düşmanlarının dil ile de olsa kendilerinin Müslüman olduklarını söylemeleri. Bunu yapanlar artık bizim hasmımız olmazlar ve bize karşı açıktan cephe alamazlar. Bu halde iken dinimiz, o kimselere karşı Yüce ve yalnızca Allah'a ait olmuş olur. Dine inanan, dini yüzünden fitneye maruz kalmaz, ona davette bulunmasının önüne engel çıkmaz. *İkincisi*, dinde zorlama olmadığının daha açık bir göstergesi olan cizye vermeyi kabul etmektir. Cizye, Müslüman olmayan kimselerin bize boyun eğmeleri sonrasında, onları himayemiz karşılığında bize vermiş oldukları bir maldır. Bize boyun eğmeleri sayesinde onların şerlerinden emin oluruz, hem de Allah'ın dini yücelmiş olur. *"Dinde zorlama yoktur"* ilkesi, İslâm dininin en büyük esaslarından, takip ettiği siyasetin en önemli rükünlerinden biridir. O, hiç kimsenin zorla İslâm'a sokulmasını tecviz etmemekte, keza ona inanan hiç kimsenin de gene ondan çıkması için zorlanmasına müsamaha etmemektedir. Bu temel rüknü ve vazgeçilmez esası koruyabilmemiz ancak güç ve kudret sahibi olmamıza bağlıdır. Dinimizi ve kendimizi koruyacağımız; bize din ve iman konusunda baskı yapacak,

99. Bakara, 2/193.

saldırıda bulunacak kimselere karşı koyacağımız; yerine göre onlara misillemede bulunacağımız bir güç elbette gereklidir. Dine davet vazifemizi hikmetle, mevize-i hasene ile, muhaliflere karşı en güzel yolla mücadele vererek yapabileceğimiz; hak ve hakikatin sapıklıktan ayırt edilmesinin ancak burhanla olduğunu, onun da doğru yoldan imana ulaştığını, bunun için davet özgürlüğünün bulunması, din ve vicdan özgürlüğüne yönelik baskıların tamamen ortadan kaldırılması gerektiğini önkoşul olarak kabul etmemiz gerekir. Bu açıdan bakıldığı zaman cihad, dinin özü ve esasıyla ilgili olmamaktadır; sadece din için bir siper ve kalkan mesabesinde bulunmaktadır. O, siyasi bir şeydir ve din için zaruret sebebiyle gereklidir. Bu itibarla cihadla ilgili olarak avamın ve onların saf akıl hocalarının saçmalıklarına iltifat etmemek gerekir; zira onlar dinin kılıç zoruyla yayıldığını, cihadın bizatihi maksûd/amaç olduğunu söylerler. Eğer Kur'ân, bütüncül olarak ele alınır da ilgili nasslar o gözle değerlendirilmeye tutulursa, onların bu düşüncelerinin yanlış olduğunu ortaya koyar. Zikrettiğimiz ayetlerle birlikte Allah Teâlâ'nın şu kavli üzerinde de bu perspektifle durmamız gerekir:

"Allah inananların dostudur, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır."

Bu ifade, hidayetin iman ve benzeri çeşitli tezahürlerinin Allah Teâlâ'nın tevfiki ile dilediği kimseler için olduğunu, O'nun o kimseleri ayetleri konusunda düşünmeye hazırlaması ve böylece zihinlerde çakan delil nuru sayesinde -icbar ve zorlama yoluyla değil- şüphelerden çıkmalarına imkân vermesi şeklinde tecelli ettiğini ortaya koymaktadır. Ayet, dinde zorlamanın olmadığını gösteren delil mesabesindedir ve çocuklarını zorla Yahudiliği bıraktırıp İslâm dinine girmelerini sağlamaya çalışma arzusunda olan babaları uyarmakta, kalpler ve akıllar üzerinde söz konusu olabilecek tasarruf yetkisinin (velayetin) ancak Allah Teâlâ'ya ait olabileceğini ortaya koymaktadır. Sünnetullah ve ilâhî inayet, kişinin hak ve hakikati kabul etmesi ve doğruya ermesi şeklinde tecelli etti mi, açıklayıcı davet, gönüllerin hidayetin nuruna doğru cezbedilmesi için yeterli olmaktadır. Böyle olmadığı takdirde ise o kalplerden ve akıllardan ümit kesilir. Çünkü onlar, karanlıklar (zulmetler) tarafından kuşatılmıştır."

Tağut Kimdir?

Üstad Abduh şöyle dedi: Birçok müfessir, ayetin tefsiri sadedinde şöyle bir izaha kalkışmışlardır: "Mü'minlerin işlerini üstlenen ve onları karanlıklardan aydınlığa çıkmaya muvaffak eden, hidayete erme konusunda kudretiyle onlara yardım eden Allah Teâlâ'dır. Buna mukabil tağut da kâfirlerin velisidir; onlara azgınlıkları konusunda destek verir, verdiği iğvalarla onları hakkın aydınlığından sapıklığın karanlıklarına iletir, yollarını şaşırtır." Bu

tefsir, dile ait yüksek üsluplardan bihaber olan avam tabakasına ait olabilir yahut doğal olarak bu ifadeyi anlama imkânları bulunmayan Acemlere yani Arap olmayan unsurlara ait bir anlayış da olabilir. Ayetin arzetmiş bulunduğum mana ile uyumlu olan anlamı son derece açıktır ve o da şudur: Mü'minin, Allah Teâlâ'dan başka hiçbir velisi yoktur; onun inancı üzerinde etki edici, belirleyici bir güç ve otorite bulunamaz. O, böyle olduğu zaman, Allah Teâlâ'nın kendisine bahşetmiş olduğu hidayet yolları açılır ve bu yolları kullanabilme imkânını bulur. Bu yollar, duyular, akıl ve dindir. İşte bu özellikte olan mü'minler, kendilerine ne zaman bir şüphe arız olsa, hemen Allah Teâlâ'nın kalpleri üzerindeki ilâhî velayetinin etkisiyle hak ve hakikat nurundan bir şule içlerinde doğar ve o şüphe sebebiyle ortaya çıkan karanlıkları dağıtıverir; böylece mü'minler, şüphe karanlıklarından kolayca çıkıverirler. *"Allah'a karşı gelmekten sakınanlar, şeytan tarafından bir vesveseye uğrayınca, Allah'ı anarlar ve hemen gerçeği görürler."*[100] Duyu organlarının kâinat bahçelerinde dolaşması ve orada bulunan güzellikleri, acayiplikleri, sanat harikalarını ve kurulu ince düzeni idrak etmesi, mü'minlere bir nur verir; akıl ise, bu yeti ile kavranılabilecek konularda faaliyet göstermesi ile ikinci bir nur verir. Dinin ortaya koyduğu ayetler ise, onların nurlarını tamamlar.

"İnkâr edenlerin velisi ise tağûttur. Onları aydınlıktan karanlıklara sürüklerler. İşte onlar cehennemliklerdir ve onlar orada temelli kalacaklardır."

Onların üzerinde, kendilerini azgınlık ve taşkınlığa sürükleyen düzmece ilahlardan başka bir güç ve kuvvet yoktur. Tağût, eğer konuşabilen canlılardan ise ve kendisine tapınanların zihinlerinde, içinde bulundukları durumun sakatlığına dair kendilerini uyarabilecek hak ve hakikat nurundan bir şule belirmiş ise, derhal onu söndürmeye çalışır. Hatta bu tür düşüncelerin doğmaması için gerekli önlemleri alır ve her türlü kuşku tohumlarını ekerek, yaldızlı sözlerin -ki bunlar itikat için yahut itikat olarak kendilerinden alınır- aldatıcı cazibesinden yararlanarak kendi konumlarını sürdürmek ister. Eğer tağût, dirilerden değilse, o takdirde de heykelinin sadık kulları, takımının önderleri, bu şüpheleri yerleştirmek ve derinleştirmekten, şehevi arzuları teşvik ve tahrik etmekten geri kalmazlar.

Ben de derim ki: Hatta bu önderler de tağuttan sayılmalıdır; Tağût'un tefsirinden bu anlaşılmaktadır. Çünkü onlar, azgınlık ve taşkınlığın dailiğini/çağrıcılığını yapan ve sapıklıklara destek veren kimselerdir. Her ne kadar kendilerinde gizemli doğaüstü güçlerin varlığına inanılmasa, kendilerinde tanrısal özelliklerin olmadığına akıllar hükmetse bile, itikat konusunda sözü edilen otorite ve özellikler, onlara ya da sahiplerine yaraşır biçimde gösterilmesi gereken saygı -ki bu saygı her ne kadar şefaat isteme yahut tevessülde

100. A'râf, 7/201.

bulunma vb. gibi isimlerle anılsa bile ibadetin ta kendisidir- konusunda onların sözleriyle amel edilmekte, inançlar bu şekilde belirlenmektedir.

Üstad sonra şöyle dedi: Ayette geçen *"zulumât"*tan (*karanlıklardan)* maksat, insan hayatının her bir döneminde arız olabilen sapıklıklardır. Bunlar inkârcılık (küfür) ve dine karşı arız olan şüphelerdir. Bunlar, dine sahih bir nazarla bakılmasını engeller yahut onun anlaşılmasının önüne geçer ya da ona boyun eğilmesine imkân vermez. Dini tevile iten ve yerli yerince değerlendirme imkânını ortadan kaldıran bidatler ile heva ve hevesler de *"zulumât"ın* kapsamına girerler. Şehevi arzular ve dünyevi hazlar da, kişiyi dinden alıkoyması, aklını başından çelip inkâr bataklığına sürüklemesi halinde sözü edilen karanlıklardan sayılırlar.

Ben de derim ki: Sözü edilen karanlığın iki şubesi vardır: Bunlardan biri sahibini hem zahir hem de batın olarak dinden çıkarır; çünkü kişi bunu otorite, makam ve mevki sahibi olmak gibi maddî ya da manevî arzularının tatminine bir vesile olarak görür. İkincisi sahibini çirkin ve kötü işlerin içine iter yahut zulüm ve taşkınlığa sürükler ve bunun sonucunda dinin nuru namına kalbinde en ufak bir yer kalmaz. Bunlar, şu ayet-i kerîmede kendilerine işarette bulunulan kimselerdir: *"Hayır hayır; onların kazandıkları kalplerini paslandırıp körletmiştir. Hayır; doğrusu onlar o gün, Rablerinden yoksun kalacaklardır."*[101]

Merhum Üstad şöyle demişti: Tâğut'a tapanların kendilerini net olarak görebilecekleri Kur'ân'dan daha açık bir ayna bulunamaz. Ama ne var ki onlar, ona bakmazlar. Bunun sebebi de ya körlük hoşlarına gitmektedir, ona alışmışlardır ve artık basiretlerinin açılabileceğine dair bir şifa umudu kalmamıştır yahut da tağûtları, araya girmekte ve buna mani olmaktadır; nitekim daha önce bu husus açıklanmıştı. ***"İşte onlar cehennemliklerdir ve onlar orada temelli kalacaklardır."*** Çünkü kalplerinde, nur ülkesine ve rıza yurduna götürebilecek hak ve hakikat nuru için en ufak bir yer kalmayan ehl-i zulumata layık olan yurt ancak cehennemdir. İnsan dünyada iken ne ve nasıl ise, ahirette olacağı da odur; zira ahiret dünya hayatının izdüşümüdür.

Daha önce de geçtiği gibi ***"nâr/ateş"*** diye isimlendirilen cehennem yurdunun hakikati hakkında söz etmek caiz değildir. Konu ile ilgili naslar bütünüyle dikkate alındığında şu inanca varmamız gerekmektedir: Cehennem, şekavet yurdudur; kişi orada dünyada iken işlemiş olduğu kötü amelleri yüzünden azap görür. Bu azap, bazen soğuk ile de olabilir; zira cehennem tasvirleri arasında *"zemheri"*den de söz edilmektedir. Ben burada şunu da ekleyeyim: Cehennemin yerküreye benzer biçimde olması uzak bir ihtimal değildir; nasıl ki yeryüzünün ekvator bölgeleri gibi çok sıcak, kutup bölgele-

---

101. Mutaffifîn, 83/14-15.

ri gibi çok soğuk yerleri varsa cehennemin de sıcak ve soğuk yerleri olabilir. Ancak cehennem, itidal halinden çok uzaktır; sıcağı ve soğuğu çok daha şiddetli ve bunların kaynakları bizce malum değildir. Allah Teâlâ, bizleri cehennemden ve cehenneme düşmemize sebep olabilecek inanç, hareket ve sözlerden lütuf ve keremiyle korusun! Âmin!

Evet! Bu iki ayette taklidin bertaraf edilmesi hakkında basiret sahibi kimseler için kapalı olmayacak hususlar bulunmaktadır. Ancak Üstad Muhammed Abduh, ders esnasında bu konuya açıkça temas etmemiş, aksine bu sonucu gerekli kılıcı sözlerle yetinmiştir. Şöyle ki; Allah Teâlâ, Kitab'ında rüşdün belirlenmesini ve ortaya çıkmasını dine giden yol kabul etmiştir. Bu durumda eğer mükellef için kendisinden istenilen şeyler hakkında Kitab'ın beyanı yeterli olmasaydı, o takdirde *"Artık hak ile bâtıl iyice ayrılmıştır"* sözü doğru ve yerinde olmaz, beyandan sonra işin mükellefin nazarına havale edilmesi anlamsız olur, beyan insanlar için yeterli uyarı ve mazerete mahal bırakmayacak bildiri sayılmazdı ve bu ifade *"Allah, inananların velisidir"* buyruğu ile uyum içinde olmazdı. Çünkü bu ayetin manası şudur: İman ehli, sadece Allah'ın velayetine güvenirler, başka güç ve kudret tanımazlar, inançları üzerinde etki kurabilecek hiçbir beşeri otorite, hidayetleri konusunda tasarrufta bulunacak bir üst merci yoktur. Onlar, Allah Teâlâ'nın yaratmış olduğu saf fıtrat halleri üzere buluna gelmişler ve bu hallerini de koruyacaklardır. Dine işte sahip oldukları bu özellikle, bozulmamış fıtrat penceresinden bakmakta ve doğalarına yerleştirilmiş bulunan akıl ve temyiz gücü ile değerlendirmeler yapmaktadırlar. Ve bunun sonucu olarak da hak ve hakikat (rüşd) ortaya çıkmakta, ona sarılmaktadırlar. Bâtıl da keza anlaşılmakta, ondan da kaçmaktadırlar. Mukallid için bunlardan hiçbirisi söz konusu olmaz. O sadece başkasının inancına tabi olmakta, aklını ve doğal yetilerini kullanmamakta; bunun sonucu olarak da, inayet-i ilâhinin teyit etmiş olduğu fıtrat-ı selim ona hiçbir ilhamda bulunmamakta, hidayetine vesile olmamaktadır. İnkârcılara gelince; onların tağûttan velileri bulunmaktadır ve bunlar, onların inançlarını belirleme konusunda tasarrufta bulunurlar. Onlar da bu tağûtların belirlemiş olduğu inançlara, onlara güven ve saygılarının bir sonucu olarak uyarlar. Taklit, Allah Teâlâ tarafından, hak ve hakikat sapıklıktan tamamen ayrılıp ortaya konduktan, taassup ve körü körüne atalara uyma olmaması halinde kişinin kendi özünde de son derece açık olarak belirdikten sonra artık bir mazeret değildir. Bu manayı, şu *"urvetu'l-vuska"* *(kopmaz kulp)* nitelemesi de tekit etmektedir. Çünkü hak ve hakikati açıkça gören bir kimse artık ondan asla ayrılmaz; taklit ile işi götüren ise, her an onu terk edebilir, ondan ayrılabilir. Çünkü içinde olduğu şeyin bizatihi değerini bilmez. O yüzden de tuttuğu kulpu her an bırakabilir.

Velayetin Anlamı

Derim ki: Bu ayetin tefsiri sırasında belirtilmesi gereken bir husus da şudur: Allah Teâlâ'nın mü'minlerin velisi olması ile, mü'minlerin Allah'ın velisi ve birbirlerinin velisi olmaları arasında fark vardır. Cahiller bu iki velayetin arasını ayıramamakta ve bazı mü'minler için söz konusu edilen velayeti, sadece Allah Teâlâ'ya ait olması gereken velayet kabilinden saymaktadırlar. Bu, tevhid inancında cahillerce gizli, âriflerce apaçık bir şirktir ve mutlaka bunun açıklanması gerekmektedir:

Bu ayet, mü'minlerin velisinin ancak Allah Teâlâ olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı anlamda çok sayıda ayet bulunmakta ve bunlar bir şeye mahsus kılınma anlamını ifade etmektedirler. Bunlardan şu örneklere bakalım: *"Demek onlar Allah'tan başka veliler (dostlar) edindiler? Oysa veli (dost), ancak Allah'tır."*[102]; *"O, övülmeğe layık olan velidir (dosttur)."*[103] Ayrıca Allah Teâlâ'nın velayetinden başka velayet olmadığını ifade eden çok sayıda ayet bulunmaktadır; şefaat hakkında söz ederken örnek verdiğimiz ayetler bu kabildendir. Keza Hûd Sûresi'nde Rasûlullah'a (s) ve beraberindekilere *"istikamet üzere olmaları"* emrolunduktan sonra gelen şu ayet de böyledir: *"Zulmedenlere yönelmeyin, yoksa ateş size de dokunur. Sizin Allah'tan başka veliniz (dostunuz) yoktur; sonra, yardım da göremezsiniz."*[104] En'âm Sûresi'ndeki yine Rasûlullah'a yönelik *"'Gökleri ve yeri yaratan, beslenmeyip besleyen Allah'tan başka bir veli mi (dost) edineyim?!' de."*[105]; *"Çünkü benim velim (dostum), Kitab'ı indiren Allah'tır. O, iyileri veli (dost) edinir."*[106] Aynı şekilde diğer peygamberler de Allah'tan başkasını veli/dost edinmemekle emrolunmuş ve bunu ümmetlerine açıklamaları kendilerinden istenmişti. Allah Teâlâ, Yusuf peygamberden hikâye yoluyla şöyle buyurmaktadır: *"Rabbim! Bana hükümranlık verdin, rüyaların yorumunu öğrettin. Ey göklerin ve yerin Yaradanı! Dünya ve ahirette (işlerimi yoluna koyan) velim sensin; benim canımı Müslüman olarak al ve beni iyiler arasına kat."*[107]; *"Size veli (dost) olarak da, yardımcı olarak da Allah yeter."*[108]

Bu ve benzeri ayetler, mü'minlerin velisinin ancak Allah Teâlâ olduğunu ve O'ndan gayrı dostlar edinmenin caiz olmadığını ortaya koymaktadır. Mü'minlerin Allah'ın velisi oldukları konusunda ise şu ayet bulunmaktadır: *"İyi bilin ki, Allah'ın velilerine (evliyâullah) korku yoktur, onlar üzülmeyecekler-*

102. Şûrâ, 42/9.
103. Şûrâ, 42/28.
104. Hûd, 11/113.
105. En'âm, 6/14.
106. A'râf, 7/196.
107. Yûsuf, 12/101.
108. Nisâ, 4/45.

dir. Onlar Allah'a inanmış ve O'na karşı gelmekten sakınmış kimselerdir."[109] Enfâl Sûresi'ndeki, müşriklerden söz eden ayetlerin akabinde gelen şu ayet de aynı anlamdadır: *"Hem de O'nun velisi (dostu) değiller; O'nun dostları ancak karşı gelmekten sakınanlar/muttakilerdir. Fakat yine de insanların çoğu bunu bilmezler."*[110]

Mü'minlerin birbirlerinin velisi olmaları hakkında ise Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *"Doğrusu inanıp hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla canlarıyla cihat edenler ve muhacirleri barındırıp onlara yardım edenler; işte bunlar birbirlerinin velisidirler."*[111]; *"Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin velileridir; iyiyi emreder kötülükten alıkoyarlar; namaz kılarlar, zekât verirler, Allah'a ve Peygamberi'ne itaat ederler."*[112]

Allah'ın mü'minlerin, mü'minlerin de Allah'ın velileri olmasının tam mukabili olarak şeytan ve tağûtun kâfirleri veli edinmeleri, kâfirlerin de onları veli edinmeleri söz konusudur. Nitekim bu durum, tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayette açıkça görülmektedir. Ayrıca Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *"İşte o şeytan ancak kendi velilerini (dostlarını) korkutur; gerçekten inanmışsanız onlardan korkmayın, Benden korkun."*[113]; *"Şeytanın velileriyle (dostlarıyla) savaşın, esasen şeytanın hilesi zayıftır."*[114]; *"Çünkü bunlar Allah'ı bırakıp şeytanları veli (dost) edinmiş ve kendilerini doğru yolda sanmışlardı."*[115]

Mü'minlerin birbirlerinin velisi olması karşısında da kâfirlerin birbirilerini dost edinmeleri vardır. Bu konuda Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"İnkâr edenler birbirlerinin velileridir. Eğer siz aranızda veli (dost) olmaz, bu velayeti tesis etmezseniz yeryüzünde kargaşa, fitne ve büyük bozgun çıkar."*[116]; *"Ey İnananlar! Yahudileri ve Hıristiyanları veli (dost) olarak benimsemeyin; onlar birbirlerinin velisidirler (dostudurlar). Sizden kim onlara veli (dost) olursa o da onlardandır."*[117]

Bu ayetler üzerinde düşünen herkes bunların manasının apaçık olduğunu görür. Mü'minlerin velisinin sadece Allah olması ve başka bir velinin olmaması demek, O'nun kullarının işlerini nefislerinde üstlenenin Kadir-i Mutlak olması anlamına gelir. Nitekim bu husus daha önce geçmişti. Bu da, Allah Teâlâ'nın kullar için menfaatler yaratması, onlardan yararlanabilecek azalar ve kuvvetler bahşetmesi, onlar için evrende geçerli yasaları açıklamış

109. Yûnus, 10/62.
110. Enfâl, 8/34.
111. Enfâl, 8/72.
112. Tevbe, 9/71.
113. Âl-i İmrân, 3/175.
114. Nisâ, 4/76.
115. A'râf, 7/30.
116. Enfâl, 8/73.
117. Mâide, 56/51.

olması, sebepler yaratması gibi yollarla olmaktadır. Bu, genel ve mutlak velayettir. Bir de mü'minlere özel bir velayeti vardır ki, o da O'nun bu inançlı kullarına karşı özel inayeti, ilhamı, onları maddî-manevî iyi hallere, hayırlı işlere muvaffak kılması ve böylece onların kendisine ve Rasûllerinin getirmiş olduğu hususlara iman etme mertebesine ermiş olmalarının sağlanması şeklinde olur.

Mü'minlerin Allah'ın velileri olmasına gelince; Allah Teâlâ, bunu iman ve takvâ olarak ifade etmiştir. Onlar, Allah Teâlâ'nın kendilerinin velileri olduğuna iman etmekle, O'nu kendilerine mütevelli kılmış olurlar; yani, her işlerinde yegâne kuşatıcı ve yönlendiricinin O olduğuna inanmış olurlar. Onlar sahip oldukları kuvvetlerle, evrende mevcut nimetlerden yararlanma ve zararlı şeylerden korunma ile, bütün bunların O'nun kendilerine bir lütfu olduğunu, işlerini bizzat O'nun üzerine almış olduğunu ve her şeyi yerli yerince idare ve tedbir etmiş olduğunu, kendilerini bu nimetlerden yararlanacak şekilde donatmış ve sebepleri yaratmış bulunduğunu düşünürler. Kuvvetleri, isteklerinden herhangi birine erişemeyecek durumda olduğu zaman yahut o isteği elde etmenin yol ve yordamından, ona ulaştıracak sebepten cahil kaldıklarında, kendi aralarında bir yardımlaşma ve dayanışma içinde hemen sadece O'na yönelir, inayet talebinde bulunur, hidayet ve tevfikini istemede O'ndan gayrisine asla yönelmezler. Nitekim az önce bunlardan söz edilmişti. Sonra onlar, bu imanla takva zırhına bürünürler ve yeryüzünde Allah Teâlâ'nın dünya ve ahirette bela ve şekavet sebebi kıldığı günahlardan, kötülüklerden, zulüm ve haksızlıklardan, her türlü taşkınlıktan uzak dururlar; öbür taraftan her iki cihanda saadet sebebi olan taat işlerinde bulunur, hayırlı ameller işlerler. İnanan ve takva sahibi olduğu belirtilen ***"evliyâullah"***ın izahı işte bu şekildedir.

Mü'minlerin, birbirlerinin velisi olmasına gelince; bu, onların müşterek işlerde yardımlaşma ve dayanışma içinde bulunmaları, salih ameller üzere olma konusunda istikamet belirlemiş olmaları demektir. Çünkü bireysel fesad, genel maslahatların ikamesi ile uyuşmaz; o itibarla topyekûn istikamet üzere olma gereği vardır. Bu durum şu ayette açıkça gözükmektedir: *"Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin velileridir; iyiyi emreder kötülükten alıkoyarlar; namaz kılarlar, zekât verirler, Allah'a ve Peygamberi'ne itaat ederler. İşte Allah bunlara rahmet edecektir."*[118] Keza başka bir ayette, onların Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla mücahede ettiklerinin[119] belirtilmesi de bu noktayı vurgulamaktadır. İşte bu özellikte olan herkes mü'minlerin velisi olmakta, bütün mü'minler üzerinde onun velayeti vacip olmaktadır.

118. Tevbe, 9/71.
119. Bkz: Enfâl, 8/72.

Bir mü'minin diğer mü'minin velisi olmasının anlamı bundan ibarettir. Yani, hak ve hakikat yolunda biri diğerinin yardımcısı, destekçisi demektir. Her kim bu manayı terk eder ve kendisine veli/ler edinir ve onların bu yardımlaşma ve dayanışmanın ötesinde kendi umuruna ait bazı şeyleri üzerine aldıklarına inanırsa, şirk içine düşmüş olur. Zira o bu inancıyla sadece Allah Teâlâ'ya ait olan velayet makamına tecavüz etmiş ve fani olan kimseleri O'na ortak kılmıştır. Oysaki O'nun bu özel anlamda velayeti yalnızca kendisine mahsustur; hiç kimseyle ne tavassut yoluyla paylaşması ne de başkalarının müstakil olarak o velayeti ihraz etmiş olmaları mümkün ve caiz değildir.

Aynı izah, kâfirlerin velisinin şeytan ya da tağût olması hali için de geçerlidir. Nitekim şu ayette bu belirtilmiştir: *"O'nu bırakıp da başkalarını evliya edinenler: 'Onlara, bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz.' derler."*[120] Burada "Bu izah, nebilerden ve salihlerden bu anlamda veli edinilen kimselerin, meselâ Hz. İsa ve benzerlerinin de tağût diye isimlendirilmesini gerektirir." denilemez. Çünkü bu velayetin, İsa'ya (a) ya da benzeri diğer salihlere ait olduğuna inananlar, bu konuda onlara tabi olmamakta; aksine insan ve cin şeytanların iğvalarına, onların verdikleri vesveselere tabi olmaktadırlar. Bu iğva ve vesveselerde bulunanlar işte onların tağûtu olmaktadırlar. Nitekim bu husus şu ayette ifade edilmektedir: *"Doğrusu şeytanlar sizinle tartışmaları için velilerine (dostlarına) fısıldarlar, eğer onlara itaat ederseniz şüphesiz siz müşrik olursunuz."*[121]; *"Aldatmak için birbirlerine cazip sözler fısıldayan cin ve insan şeytanlarını her peygambere düşman yaptık. Bu şeytanlar ahirete inanmayanların kalplerinin o sözlere yönelmesi, ondan hoşnut olması ve kendilerinin işledikleri suçları işlemeleri için böyle yaparlar."*[122] Onlar, nitekim diğer ayetlerde de belirtildiği üzere kıyamet gününde birbirlerinden uzak olduklarını ilan edeceklerdir. Bu izahtan da anlaşılacağı üzere Kur'ân, Allah Teâlâ'ya has olan velayeti O'ndan gayrisine isnat eden her kimse onun aleyhine hüccet olmaktadır; o kimsenin İslâm'a mensup olup olmamasının önemi yoktur. Evliya peşinden gidenler, onlara yaptıkları dualarda, onlara yönelik taleplerde bulunma konusunda o kadar aşırı gitmişlerdir ki, ancak Allah Teâlâ'dan istenilebilecek şeyleri onlardan istemeye koyulmuşlardır. Hatta bunlar arasında sözde ilme mensup kimseler çıkmakta ve bunlar, "Falanca velinin insanları öldürüp dirilteceğini, mutlu ya da bedbaht edebileceğini, zengin ya da fakir kılabileceğini", söyleyip yazabilmektedirler. Bütün bunlar ortadayken -ey mü'min!- sana düşen Kur'ân'ın şaşmaz hidayetine yapışman, *"evliyaullah"* adı altında şeytanın dostlarının zırva tevillerine aldanmamandır.

120. Zümer, 39/3.
121. En'âm, 6/121.
122. En'âm, 6/112.

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ أَنْ آتَاهُ اللَّـهُ الْمُلْكَ إِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ
رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا أُحْيِي وَأُمِيتُ قَالَ إِبْرَاهِيمُ فَإِنَّ اللَّـهَ يَأْتِي
بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَاللَّـهُ لَا يَهْدِي
الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿258﴾

258- Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye, Rabbi hakkında İbrahim'le tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim ona "Benim Rabbim odur ki, hem diriltir, hem öldürür." dediği zaman: "Ben de diriltir ve öldürürüm." demişti. İbrahim: "Allah güneşi doğudan getiriyor, haydi sen onu batıdan getir!" deyince o inkâr eden herif şaşırıp kaldı. Öyle ya, Allah zalimler topluluğunu doğru yola iletmez.

Nemrud'la Hz. İbrahim'in Münazarası

Üstad Muhammed Abduh, tahkik erbabı ulemaya nispet ederek şöyle dedi: Bu ayet öncesiyle irtibatlıdır ve onun şahididir. Sanki Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *"İbrahim'e bakın; Allah'ın kendisine olan velayeti (dostluğu) sayesinde, nasıl değerli hüccetlere ermiş, kendisine arız olan şüphelerin içerisinden çıkıp kurtulmayı başarabilmiştir. Böylece o, her zaman için Rabbinden bir nur üzerinde olmuştur. Bir de onunla mücadele eden Nemrud'un haline bakın; Tağûtun kendisi hakkındaki dostluğu yüzünden delil getirebilme nurundan yoksun kalmış, şek ve şüphe çıkmazında bir karanlıktan çıkıp başka karanlıklara düşmekten bir türlü kurtulamamıştır."* Âlimler ***"Rabbi hakkında İbrahim'le tartışanı görmedin mi?"*** ayetindeki istifhamın (soru edatı olan hemzenin) bu mücadele sırasında karşı tarafın durumuna ve onulmaz gururuna, inkâr ile birlikte geri zekâlılığına (gabavet) taaccüp edilmesini temin için olduğunu söylemişlerdir. ***"Allah kendisine hükümranlık verdi diye..."*** ifadesi, onun İbrahim peygamberle (a) böyle bir polemiğe girme sebebinin, Allah Teâlâ'nın kendisine mülk vermesi olduğunu ortaya koymaktadır. Gururunda aşırılığa kaçması, kendi kudret ve kuvvetine güvenmesi ve kibre kapılması esas itibariyle bundan kaynaklanmıştır. ***"İbrahim: Rabbim, dirilten ve öldürendir, demişti."*** Öyle anlaşılıyor ki İbrahim peygamber, putları kırması ve onlara tapanları budalalıkla nitelemesi akabinde sadece kendisine tapınılması çağrısında bulunduğu Rabbi hakkında Nemrud tarafından bir soruya muhatap olmuş ve onun üzerine böyle bir cevap vermişti. Kendisinin ilah olduğu iddiasında bulunan azgın Kral (Nemrud) onun bu cevabını hafife almış ve

"Ben de diriltir ve öldürürüm, demişti." Bununla o, "İdam hükmünü verdiğim kimseleri affederek diriltirim, dilediğimi de ölümüne ferman vermek suretiyle öldürürüm." demek istemişti. Onun bu cevabı, Hz. İbrahim'in sözünü anlamadığını göstermektedir.

Üstad Abduh burada şunu söyledi: ***"Qale ene uhyî"*** yerine *"fe qale ene uhyî..."* demedi; zira onun bu sözü delilden kopuktur ve hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü o bu sözüyle, öldürme ve diriltmenin sebeplerini murad etmiştir. Hâlbuki söz inşa ve tekvin (var etme, yaratma) ile ilgili olup, var edilmiş olan bir şey hakkında sebeplere yapışmak ve o hususta vesile olmak ile ilgili değildir. ***"Dirilten ve öldüren"***den maksat, bitki ve diğer canlılar âleminde mevcut bulunan hayat iksirini var eden, ölüm ile de bu hayatiyeti sona erdiren kimsedir. Bunu ifade etmek üzere, biraz müphemlik içeren *"men"* sıla ismi yerine, muhataplarca vaad edilen ve marûf olan şeyi göstermek üzere kullanılan *"ellezî"* sıla isminin tercih edilmesi, keza sıla cümlesinin yenilenme ve süreklilik ifade eden gelecek zaman (mudari) kipiyle kurulmuş olması, bunun O'nun devamlı bir hali olduğunu ifade etmesi içindir. Nitekim evrene tefekkür ve istidlâl nazarıyla bakanlarca bu durum marûf ve vaad edilen bir hal olmaktadır. İbrahim (a), O'nun *"dirilten ve öldüren"*den amacının, verdiği hayat iksiriyle cansızlara can katan, o iksiri çekmesiyle de canlıları cansız hale getiren hayat kaynağı oluşunu anlatmak olduğunu anlamadığını görünce şöyle dedi: ***"İbrahim, Şüphesiz Allah güneşi doğudan getiriyor, sen de batıdan getirsene, dedi. İnkâr eden şaşırıp kaldı. Allah zulmeden kimseleri doğru yola eriştirmez."***

Bu cümle Hz. İbrahim'in ilk sözünün izahı ve hasmın şüphesinin izalesi olmaktadır. *Celâleyn*'de ve daha başka tefsirlerde izah edildiği gibi başka bir cevap değildir. Buna göre anlam şudur: *"Kudret ve hikmetiyle hayat veren ve onu çekip alan Rabbim, güneşi doğudan doğdurandır; yani evreni müşahede ettiğimiz bu ince nizam ve her şeyi yerli yerine oturtan hikmet ile var eden O'dur. Eğer sen de O'nun yaptığı gibi yapmaya muktedir isen, o takdirde güneşin doğuş nizamını değiştir ve onu sünnetullaha uygun olarak doğmakta olduğu yönün tam aksi istikametinden doğdur."* Bunun üzerine ***"İnkâr eden şaşırıp kaldı."*** İbrahim'in (a) ortaya koymuş olduğu hüccetin açık ve parlaklığı karşısında tutuldu ve ne yapacağını şaşırdı kaldı, verecek bir cevap bulamadı.

"Allah zulmeden kimseleri doğru yola eriştirmez."

Üstad Abduh şöyle dedi: Bu ifadenin kullanılması, manayı pekiştirmek içindir. Buradaki zulümden maksat, ilâhî nurdan yüz çevirmektir. İlâhî nur ise aklın nurudur; kişi din yolunda, onun ışığında ilerler. Her kim ki, bu ışığı söndürmek suretiyle kendi özüne zulmeder ve karanlıklar içinde yal-

palarsa, o bu yolculuğunda hiçbir zaman mutluluğa eriştiren doğru yolu bulamaz. Aksine o, yoldan sapıtır ve amacına eremeden helak olup gider." Ben de derim ki: Işığı söndürenden maksat, dinî konularda işleri, heva ve heveslerden, taklit eğilimlerinden arındırılmış sahih aklın emrine vermek yerine tağûta havale edip, onun emrine girme ve aklı dışlama durumuna düşen kimsedir. Güvendikleri kimseleri taklit etme, Allah Teâlâ'nın kendisine bahşetmiş olduğu zihnî ve aklî melekeleri kullanmama, sadece onların rey ve düşüncelerine uyma durumundaki kimseler gibi. Böylesi taklit erbabı, yaptıklarını ya taklit ettikleri kişilerin görüşleriyle iktifa ettikleri ya da içinde bulundukları hali kendilerine güzel gösteren heva ve heveslerine, şehevi arzularına uydukları için yaparlar. Eğer delil üzerinde düşünecek olurlarsa, onun belki de şu anda yararlanmakta olan bir husustan kendilerini mahrum edeceği kuruntusuna kapılırlar. Bu durumda aklı kullanmak suretiyle delil üzerinde düşünce ve tefekkürde bulunmayı bırakıp, taklit ede geldikleri durum içerisinde devam etmelerinin kendileri için daha hayırlı olduğunu düşünürler.

Ayeti, anlattığımız şekilde anlayan kişi, bazı insanların İbrahim peygamberin hücceti hakkında ileri sürdükleri şüpheye mahal bulunmadığını görür. Bu şüphe şudur: Burada Nemrud'un şöyle demesi mümkündü: *"Eğer Rabbin, güneşi doğudan doğduran ise ve onu senin benden istediğin şekilde batıdan da doğdurmaya kadir ise, herhangi bir gün de olsa o zaman onu batıdan doğdursun."* Bazı mukallitler dediler ki: "Hz. İbrahim'in, Rabbinden böyle bir talepte bulunması mümkün değildir. Çünkü bunun yapılması demek, evrenin harap olması demektir." Bazı şüpheciler de şöyle demişlerdir: "Eğer Nemrud ona böyle deseydi, o zaman İbrahim peygamberi susturmuş olurdu."

Nemrud, bunca azgınlık ve taşkınlığına rağmen, Hz. İbrahim'in getirdiği hücceti, bu şüpheyi ortaya koyanlardan daha iyi anlamıştı. O, bununla Hz. İbrahim'in şunu demek istediğini pekâlâ anlamıştı: *"Güneşin bu mevcut sisteminin, mutlaka hikmet sahibi bir failinin olması gerekir. Zira böyle bir düzenin tesadüf eseri olması, gelişi güzel ortaya çıkması mümkün değildir. Benim ibadet etmekte olduğum Rabbim, işte sözü edilen hikmetli fail olmaktadır ve güneş O'nun belirlediği düzen içerisinde gördüğümüz şekilde doğup batmaktadır."* Bunu anlayan bir kimsenin, "Bu hikmet sahibi failden, bu hikmetli işinden vazgeçmesini ve âdetini terk etmesini iste." demesi mümkün değildir. Aynı şekilde bazılarının, "Nemrut, öldürmeden vazgeçmenin diriltme olduğunu zannedince Hz. İbrahim niçin onun bu birinci şüphesini izale edecek bir cevap vermeyip bu konuda susmuştur?" şeklindeki sözü anlamsızdır. Bilindiği gibi güneş meselesi, buna tam bir açıklık getirmiştir; bundan ancak güneşten habersiz olanlar belki gaflet içinde olabilirler.

أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّىٰ يُحْيِي هَٰذِهِ
اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا
أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَل لَّبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانظُرْ إِلَىٰ طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ
وَانظُرْ إِلَىٰ حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِّلنَّاسِ وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ
نَكْسُوهَا لَحْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿259﴾

259- Yahut o kimse gibisini (görmedin mi) ki, bir şehre uğramıştı, altı üstüne gelmiş, ıpıssız yatıyordu. 'Ölümünden sonra Allah bunu nasıl diriltecek?' dedi. Bunun üzerine Allah onu yüz sene öldürdü, sonra dirilterek 'Ne kadar kaldın?' diye sordu. O da: 'Bir gün, yahut bir günden az kaldım.' dedi. Allah buyurdu ki: 'Hayır, yüz sene kaldın. Öyle iken bir bak yiyeceğine-içeceğine, henüz bozulmamış; Hele eşeğine bir bak; hem bunlar, seni insanlara karşı kudretimizin bir işareti kılalım diyedir. Şu kemiklere bak hele; onları nasıl da birbirinin üzerine kaldırıyoruz. Sonra onlara nasıl et giydiriyoruz.' Böylece gerçek ona açıkça belli olunca: 'Şimdi biliyorum ki, Allah her şeye kadirdir.' dedi.

Kelimeler:

*"**Kellezî**"*deki *"kef"* harfi, *"misl-benzer"* anlamında olup isimdir. Bu şekilde kullanıldığına şahit olarak şu örnekleri verebiliriz: Bir recezde şöyle geçer:

بيض ثلاث كنعاج جمّ يضحكن عن كالبرد المنهمّ

"Boynuzsuz yaban sığırı gibi üç beyaz,
Erimekte olan dolu gibi dişlerle gülerler."[123]

Şair de şöyle der:

أتنتهون ولن ينهى ذوي شطط كالطعن يذهب فيه الزيت والفتل

"Vazgeçer misiniz? Zulüm sahibini, yağı ve fitili götüren
Mızraklamak gibi başka bir şey önleyemeyecek."[124]

Celâleyn tefsirinde, *"kef"*'in *"misl"* yani *"örnekleme"* anlamında kullanıldığını kabul etmeyen Basra dil ekolü doğrultusunda hareket edilerek onun

123. *Lisan'ul Arab*, s, 171.
124. *Lisan'ul Arab*, (دنا) Maddesi, s, 291

zâid olduğu söylenir. Ancak o takdirde anlam düzgün olmamakta, Kur'ân'ın eşsiz belagatine uygun düşmemektedir. Buna mukabil birinci anlamda alındığı zaman tam uygunluk sağlanabilmektedir. Üstad Abduh dedi ki: İnsanların, mensup oldukları dil ekollerini Kur'ân üzerinde otorite sayması, Allah Teâlâ'ya karşı büyük bir cüretkârlıktır. Eğer gramer kuralının (nahvin) varlık sebebi bu olacaksa, varsın hiç olmasın!

"Karye", çiftlik, mısr-ı câmi yani pazaryeri, mahkemesi vb. bulunan meskûn bölge, kasaba gibi anlamlara gelir. Kök manası, toplamak, bir araya getirmektir. "*Karyetu'n-neml/karınca yuvası*" bu anlamdan hareketle kullanılmaktadır. Karye, aynı zamanda ümmet anlamında da kullanılır.

"Hâviye", *"hâliye/boş"* anlamındadır. "*Havâ'l menzil/Ev boşaldı.*"; *"Havâ batnu'l hâmil/Gebenin karnı boşaldı."* şekillerinde kullanılır. *"Havâ'n-necm/Yıldız düştü."* kök fiilinden türetildiği ve *"sâkıta/düşen"* anlamında olduğu da söylenmiştir.

"***Urûş***" ise, "*damlar*", "*çatılar*" demektir.

"***Yetesenneh***", *"senelerin geçmesiyle değişme"* anlamındadır ve "*sene*" kelimesinden türetilmiştir. Sonundaki "*hâ*" harfi kelimenin aslındandır. *"Ta'ibe"* vezninde "*senihe*" fiili, *"üzerinden seneler geçti."* demektir. *"Tesennehet'in-nahlet", "Hurma ağaçlarının üzerinden seneler geçti."* anlamınadır. *"Tesennehe't-ta'âm", "üzerinden uzun zaman geçmesi sebebiyle yiyeceğin bozulması"* demektir. Başka bir görüşe göre kelimenin aslı "*tesennâ*" yahut "*tesennene*"dir. Bu takdirde sonundaki "*hâ*" harfi sekte içindir.

"***Nunşizuhâ***", *"onu kaldırırız."* anlamındadır ve *"enşeze/kaldırdı."* fiilindendir. "*râ*" harfiyle *"nunşiruhâ"* da okunmuştur ve o takdirde "*güçlendiririz.*" demektir. Ebû Dâvud'un rivayet ettiği *"lâ radâ'a illâ mâ enşera'l-'azme ve enbete'l-lahme/Kemiği güçlendiren, eti artıran miktarda olmadıkça süt haramlığı doğmaz."*[125] hadisinde de bu şekil ve anlamda kullanılmıştır.

Üstad Muhammed Abduh özetle şunları söyledi: Ayet hakkında müfessirlerin iki görüşü vardır: Birincisine göre burada kasabaya uğrayan kimse, sıddıklardan ya da nebilerdendir. İkinci görüşe göre ise, sözü edilen kişi kâfirdir. Bu ikincisi zayıf bir görüştür, çünkü kâfirler Allah Teâlâ'nın ayetleriyle teyit edilmezler. Kelâm, birinci izaha göre -ki bizce de sahih olanı budur- bir meseldir; Allah Teâlâ'nın mü'minlere hidayetini, onları karanlıklardan nura çıkarmasını izaha matuf bir "*mesel*"dir ve İbrahim peygamberin karşısındaki kâfirle olan durumu gibidir.

Bazı müfessirler, bu olayın, İbrahim peygamberle Rabbi hakkında polemiğe giren kişinin kıssası üzerine atfedilmesinin doğru olmayacağını, çünkü

125. Ebû Davûd'daki lâfız "Mâ şedde'l-lahme" şeklindedir (*Nikâh*, 9). Hadis yukarıdaki lâfızla ve takdim-tehirle Ahmed'de (I, 432) geçmektedir.

onun inkârcı olduğunu, Kur'ân'da ona hayret uyandırmak ve inkârına karşı tavır koymak için yer verildiğini, zira öyle birinin olmaması gerektiğini ifade etmişlerdir. Evet, her ne kadar bu hayret edilecek bir durum ise de, gerçekleşmesinin inkârı sahih olmaz. Çünkü şüphe, mü'mine de arız olabilir ve o, imanına rağmen bu durumda, Allah Teâlâ'dan, üzerindeki velayeti ve hükümranlığı hasebiyle kendisini hidayet edeceği bir burhanla işin içinden bir çıkış yolu göstermesi talebinde bulunabilir ve bu durumda iken Allah Teâlâ da onu, şüphe ve şaşkınlığın karanlıklarından burhan ve istikrarın nuruna çıkarır. Müfessirler burada bir mahzûf *"eraeyte"* fiili takdir etmişler ve böylece inkâr için değil de sadece hayret uyandırmak için olduğunu belirtmek istemişlerdir. *"Ev (eraeyte) kellezî merre alâ karye..."* Bu ifade, *"Bir ara şüphe karanlığına dalması ve Allah Teâlâ'nın onu oradan nura çıkarması konusunda bir kasabaya uğrayan kimsenin benzerini gördün mü?"* demektir.

Allah Teâlâ, bu uğrayan kimsenin kim olduğunu, o kasabanın neresi olduğunu kapalı bırakmış yerini ve halkını belirtmemiştir. Sadece hüccet olmak üzere kullanılacak olan vasfı zikretmekle yetinmiş, böylece okuyucunun yahut dinleyicinin onlarla meşgul olmadan doğrudan hüccete kendisini vermesini amaçlamıştır. Bu, edebi bir üsluptur, ancak müfessirler bu nükteyi göz ardı ederek illa da oranın neresi ve o zatın kim olduğu konusunu araştırmaya koyulmuşlar ve bazıları "Yurtlarından çıkanların kasabasıdır." demiş, daha başka izahlar yapanlar da olmuştur. Sözü edilen kişinin Ermiyâ yahut Üzeyir olduğunu söyleyenler çıkmıştır. Bütün bunlar gayba taş atmaktan yahut İsraliyattan olan haberlere değer vermekten başka bir şey değildir.

"Ve hiye hâviyetun 'alâ urûşihâ..." Bu cümlenin anlamı, *"evler yerli yerinde durduğu halde boş olan, sakinleri bulunmayan..."* demektir. Bu takdire göre *"ala urûşiha"* ikinci haber olmaktadır. Yahut ikinci görüşe göre *"hâviye"* kelimesine bağlıdır. Buna göre anlam, *"damları, çatıları çökmüş, altı üstüne gelmiş"* demektir. Kimine göre de, "içinde oturanı olmayan ve çatıları yerinde duran" demektir. Bir darb-ı meselde de *"İzâ nuziati'l-kavâim, sakatati'l-'urûş/ Direkler çekildi mi çatı düşer"* şeklinde kullanılır. Arapçada hâl, karşı çıkanlar bulunmasına rağmen, nekire isimden de gelir. Bunu tecviz etmeyenler, müfessirleri, kasabanın halini temsil yoluyla beyan etme hususunda müfred hal yerine, cümle-i haliyyenin tercih edilip, kasabaya raci bir zamirin zikredilip, arkasından da *"hâviyetun"* kelimesinin ona isnat edilmesi şeklinde zorlama tevillere itmişlerdir. Eğer *"alâ karyetin hâviyetin"* demiş olsaydı o takdirde lâfız, bu temsili ifade etmezdi.

"'Allah burayı ölümünden sonra acaba nasıl diriltecek?' dedi." O, buna hayret ile bakmakta ve bunun hemen hemen imkânsız olduğunu düşünmekteydi. ***"Bunun üzerine Allah onu yüz yıl öldürdü, sonra diriltti."*** Bazıları

"Bunun anlamı, *'Onu yüz yıl ölü olarak bıraktı.'* demektir, çünkü ölüm bir anlık bir şeydir, uzun süre devam etmez." demişlerdir. Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bu izahı yapanlar, uzun zaman süren bir ölüm çeşidinin bulunduğunu düşünememişlerdir. Bu, duyuların, hareket ve idrak kabiliyetinin, ruh bedenden asla ayrılmadan kaybedilmesi halidir. Ashab-ı Kehf'in başına gelen, bu kabilden bir ölümdü. Allah Teâlâ, bunu *"ed-darb 'alâ'l-âzân/ kulaklara ağırlık vurmak"*[126] olarak nitelemiştir.

Derim ki: Belki de bunun izahı, işitme yetisinin uyku ya da ölüm haline giren kimsenin kaybettiği en son duyu yetisi olması sebebiyledir. Bu ölüm çeşidi yahut kulaklara ağırlık vurma, Allah Teâlâ'nın şu kelâmındaki ikinci şıktan murad olmaktadır: *"Allah, öleceklerin ölümleri anında, ölmeyeceklerin de uykuları esnasında ruhlarını alır. Ölmelerine hükmettiği kimselerinkini tutar, diğerlerini bir süreye kadar salıverir."*[127] Ayette geçen *"ba's"*, *"salıvermek"* demektir. Ölümün bu çeşidi, nefsin (ruhun) tutulmasıyla olduğuna göre, ölüm halinin ortadan kaldırılması da ruhların salıverilmesiyle olacaktır.

Derim ki: Zamanımızda insanlardan bazılarının hayatını uzun zaman his ve şuurdan yoksun biçimde sürdürebildikleri sabittir. Onlar buna *"subât/ uyku seansları"* diyorlar. Bu Allah Teâlâ'nın *"vefât"* dediği istağrak yani tasavvuf erbabının vecde gelip kendinden geçmesi biçimindeki uyku şeklidir. *Muktatıf* dergisine bir okuyucu mektup yazarak kendisinin bir takvim yaprağında bir kadının beşbin beşyüz gün (geceleriyle birlikte) bir saat bile olsun hiç uyanmadan uyumuş olduğunu okuduğunu ve bunun doğru olup olmadığını sormuştu. Dergi yöneticileri verdikleri cevapta, kendilerinin bir ay kadar uyuyan bir genç bildiklerini, sonra bunun akıl hastalığına tutulduğunu, en fazla dört buçuk ay olmak üzere uzun süre uyumakta olan bazı insanların bulunduğuna dair yazılar okuduklarını, buna mukabil bir insanın beşbin beşyüz gün yani hiç kesintisiz on beş yıldan daha fazla bir süre uyumasının kendilerince pek mümkün görülmediğini ve bu haberi doğrulamalarının hemen hemen imkânsız olduğunu yazdılar. Evet, durum alışılmış bir şey değildir. Fakat insanın hayatını, dört buçuk ay süre ile ve on beş yıl boyunca korumaya kadir olan, -her ne kadar onun bunu nasıl yaptığını bilmesek- yüz sene korumaya da kadirdir. Bu örnekte işitme yetisine ağırlık konulan kimsenin yüz sene ölü halinde kalması akıl nazarında muhal bir şey değildir. Kur'ân'da bir ayet olarak bize tevatür yoluyla gelen haberlerin doğruluğunu kabul etmemiz konusunda, o şeyin muhal değil de mümkinattan olması halinde herhangi bir şart aranmamaktadır. Çoğunluğun bilmediği ve fakat sadece bazılarının ilmini bildiği bu uzun uyku seansları ile ilgili ör-

---

126. Kehf, 18/11.
127. Zümer, 39/42.

nekleri sırf bu ayette bildiren hususun mümkün olduğunu zihinlere yaklaştırıcı bir örnek olmak üzere vermiş bulunuyoruz. Çünkü insanlar, alışılmış bir durum olmadığı için olması uzak görülen şeylerle, haddizatında olması imkânsız olan şeylerin arasını ayırmada zorluk çekmektedirler.

"'Ne kadar kaldın?' dedi. 'Bir gün veya bir günden az kaldım.' dedi. 'Hayır, yüz yıl kaldın. Yiyeceğine-içeceğine bir bak, bozulmamış...'"

Yani üzerinden senelerin geçmesiyle bozulmamışlar. Derim ki: Allah Teâlâ, bize sözü edilen bu yiyeceğin ve içeceğin türünü beyan etmemiştir. Onun yüz sene dayanması, Allah Teâlâ'nın kudreti hakkında bilinmeyen hususlara delâlet eden ayetlerden (belge ve alâmetlerden) sayılacak türden bir şey olması gerekmektedir. Aksi takdirde yiyecek ve içecekler içerisinde uzun senelerin geçmesiyle bozulmayacak olanları vardır.

Allah Teâlâ'nın ***"Eşeğine bir bak..."*** sözünden ne murad edilmiş olacağına dair ihtilaf edilmiştir. Bir izaha göre anlam şudur: *"Bak nasıl ölmüş, dağılmış, kemikleri ufalanmış; eğer uzun zaman geçmiş olmasaydı böyle olmazdı."* Başka bir izaha göre ise mana: *"Bak, bu kadar uzun süre, kendisine bakacak kimse olmadığı halde nasıl canlı kalabilmiş."* şeklinde olmalıdır.

Aynı şekilde, ***"Seni insanlar için bir ibret kılacağız."*** sözü hakkında da, atıf açısından -çünkü sözde "ma'tûfun 'aleyh" bulunmamaktadır- ihtilaf etmişlerdir. Bazıları mahzûf bir fiil takdir etmiş ve metni *"Ve seni insanlar için bir ibret kılmak için öldürme ve diriltme işini yaptık."* şeklinde kurgulamışlardır. Üstad Abduh ise *"Hayretini gidermek ve kendinde, yiyeceğinde, içeceğinde ve eşeğinde ayetlerimizi sana göstermek ve seni insanlara bir ibret kılmak için"* şeklinde takdir ve tefsir etmiştir. Atıf, mahzûf olan sözün ne olduğuna açık şekilde delâlet etmektedir ve bu Kur'ân'ın en güzel icaz (vecizlik) örneklerinden biridir. Gördüklerinin kendisi için bir ayet/ibret olması açıktır. Bizzat kendisinin insanlar için ayet/ibret olmasına gelince; onun yüz sene ölü kalmasını ve sonra hayata tekrar dönmesini öğrenmeleri onlar için en büyük bir ayet olacaktır. Müfessirlerin dediklerine göre o kişi, öldüğü sırada henüz genç imiş ve çocukları varmış. Tabii onların saçları ağarmış ve ihtiyarlamışlar. Bu halde onlar kendisini, kendisi de onları tanımıştı. Bunun izahı, ölen kişinin bedeninin bu süre içinde gençliği gideren ve yaşlanmaya sebep olan türden faaliyet göstermediği ve bedeninin öldüğü hal üzere kaldığıdır.

"... 'Kemiklerine bak; onları nasıl birleştirip, sonra onlara et giydiriyoruz.' dedi." Kıraat imamlarından İbn Kesîr, Nâfi, Ebû Amr ve Yakûb, "*râ*" harfiyle "*inşâr*" fiilinden "*nunşiruhâ*" şeklinde, diğerleri ise "*zâ*" harfiyle "*inşâz*"dan "*nunşizuhâ*" şeklinde okumuşlardır. Eşeğin ölmüş olduğu görüşünde olanlar şöyle demişlerdir: Burada kemiklerden murad o eşeğin ke-

mikleridir; "*nunşizuhâ*"nın anlamı da "*onları kaldırır ve birbirine terkip yaparız*" demektir. "*Nunşiruhâ*" kıraatine göre de "*Onlara can veririz.*" anlamı verilir. Eşeğin ölmeyip hâlâ canlı olduğunu ileri sürenlere göre ise, buradaki kemiklerden maksadın o eşeğin kemikleri olmayıp genel anlamıyla kemikleri yani "kemik cinsi" olduğunu söylemekten başka izah şekli olmayacaktır.

Üstadımız Abduh şöyle dedi: Allah Teâlâ, sadece gören kimse için hüccet olan ayeti (alâmeti, delili) ona gösterdikten sonra, onun dikkatini genel bir hüccete ve öldükten sonra tekrar diriltilmenin (ba's) mümkün olduğuna her zaman ve mekânda delil olarak kullanılabilecek genel başka bir hüccete çekti. O da, Allah Teâlâ'nın canlıyı yaratmada, onun etini ve kemiklerini oluşturmadaki sünneti/ilâhî âdetidir. "*İnşâ*", takviye etmek, "*inşâz*" ise büyütmek demektir. Çünkü büyüyen, yükselir, yukarılara erişir. O, sanki şöyle demektedir: "*Seni nasıl öldükten sonra tekrar diriltmeye olan kudretimizi gösteren bazı özel ayetlere muttali kıldıysak, en büyük ve genel olan ayetimize yani yaratılış sırrına da seni hidayet etmek istiyoruz.*" Bunun, genel ayet olması, Kur'ân'ın bütün insanlara karşı bunu hüccet olarak kullanması sebebiyledir. Meselâ şu örneklerde olduğu gibi: "*Sizi yarattığı gibi yine O'na döneceksiniz.*"[128]; "*Göğü, kitap dürer gibi dürdüğümüz zaman, yaratmaya ilk başladığımız gibi katımızdan verilmiş bir söz olarak onu tekrar var edeceğiz. Doğrusu Biz yaparız.*"[129] İlk yaratmanın nasıl olduğunu açıklayan şu ayetler de öyledir: "*Andolsun ki, insanı süzme çamurdan yarattık. Sonra onu nutfe halinde sağlam bir yere yerleştirdik. Sonra o nutfeyi kan pıhtısına çevirdik, kan pıhtısını bir çiğnemlik et yaptık, bir çiğnemlik etten kemikler yarattık, kemiklere de et giydirdik. Sonra onu başka bir yaratılışla tekrar yarattık: Yaratanların en güzeli olan Allah ne uludur!*"[130]

Derim ki: Bu tefsir şeklini Ubey'in (r) "*venzur ile'l-'izâm keyfe nunşîhâ*" şeklinde "*inşâ*" fiiliyle okuduğu kıraat şekli de teyit etmektedir. Eşeğin kemikleri mevcuttu, ona yeni bir inşâ fiili taalluk etmemişti, hatta tercih olunan görüşe ve "*eşeğine bir bak*" ifadesinden ilk akla doğan manaya göre, eşeğin bizzat kendisi de mevcuttu. Sonra gramatik açıdan âmil olan "*unzur/bak*" fiilinin kemiklerin ete büründürülmesi ve canlının yaratılması ayetinin zikri sırasında tekrarlanması bu arada araya bizzat kendisinin de bir ayet kılındığının sokulması söz konusu olmuştur. Bu ayırım, özel ayetten, insanların gafil bulunduğu herkese genel olan ayete intikal edildiğine delildir. Sonra buyurdu ki, bu kemikler ilk yaratılış sırasında hayat elbisesinden yoksundu, hatta hayat maddesinden yoksun olduğunu söyledi. Ona et giydirmeye kadir olan, onu hayat ile teyit etmekte ve canlı bir beden için onu asıl

128. A'râf, 7/29.
129. Enbiyâ, 21/104.
130. Mü'minûn, 23/12-14.

yapmaktadır. İşte bütün bunlara kadir olan, harap olmuş kasabayı yeniden bayındır kılmaya ve oraya bolluk vermeye de kadirdir. Keza yüz sene sonra diriltmeye kadir olan, ölüleri binlerce yıl kaldıktan sonra da tekrar diriltmeye kadirdir. İşte bu şekilde O'nun fiilleri birbirine benzemektedir.

"Bu ona apaçık belli olunca, 'Artık Allah'ın her şeye kadir olduğuna (iç ve dış dünyamdaki ayetlerle teyit edilmiş yakînî bir ilimle) inanmış bulunuyorum.' dedi." Birisi Üstad Abduh'a bu konuşmanın nasıl gerçekleştiğini sordu. O şöyle cevap verdi: Allah Teâlâ onu açıklamamıştır, bu her işitenin kavrayamayacağı bir şeydir. Hikmet, bu keyfiyetin açıklanmaması şeklinde tecelli etmiştir.

Ben derim ki: Soruyu soran kişi, bu sorusunu Üstad'ın, kasabaya uğrayan kimsenin bir sıddık olması şeklindeki izahı sebebiyle sormuştu. O kişinin bir peygamber olması şeklindeki izaha göre, o zaman bu konuşmanın vahiy şeklinde olacağı açıktır. Kıssada anlatıldığı şekilde bir peygamber için böyle bir ayet düzenlenmesi ve hüccet ortaya konulması uzak bir ihtimal de değildir; nitekim İbrahim peygamber için bu tür hüccet tanzimi varit olmuştur. Sıddıkların özüne bazen başkaları için söz konusu olamayacak öyle sahih manalar ve düşünceler doğar ki, bunlar Allah Teâlâ'nın onlara özel ilhamı sayılır; Musa'nın annesine yapılan ilhamlar gibi. Bazen bu ilhama vahiy de tabir olunur ve konuşma tarzında hikâye edilir. Kıssanın temsil kabilinden olması da muhtemeldir. Allahu a'lem!

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِن قَالَ بَلَىٰ
وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلَىٰ
كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا وَاعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

﴿260﴾

260- Bir zamanlar İbrahim de: "Rabbim! Ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster!" demişti. Allah: "Yoksa inanmadın mı?" buyurdu. İbrahim: "İnandım, fakat kalbim iyice yatışsın diye istiyorum." dedi. Allah buyurdu ki: "Öyle ise kuşlardan dördünü tut da onları kendine çevir. İyice tanıdıktan sonra her dağın başına onlardan birer parça dağıt, sonra da onları çağır, koşa koşa sana gelecekler." Ve bil ki, Allah gerçekten çok güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir.

Kelimeler:

*"**Surhunne**", "emilhunne", "meylettir, yaklaştır."* anlamındadır. *"Sirhunne"* şeklinde okunduğunda da aynı anlamdadır. *"Sârahû ileyhi", "yasûruhu"* ve *"yasîruhu"* şekillerinde kullanılır. Her iki kullanım da *"emâle"* anlamındadır. Kişi ses çıkardığı zaman da *"sâra'r-racul"* denir.

"Sâre-yesîru" fiili, müteaddî olup bir şeyi kesmek ve parçalara ayırmak anlamına gelir. Bu *"sur"* fiilinin, *"râ"*sı şeddeli, *"sad"* harfi ise esre ve ötre olarak da okunmuştur. Sad harfi esre olarak okunduğu zaman, fiil seslenmek, bağırmak; ötre olduğu zaman toplamak ve bir araya getirmek anlamına gelir.

Hz. İbrahim ve Yeniden Diriliş İçin Kuşların Misal Verilmesi

Bu ayet, mü'minleri karanlıktan aydınlığa çıkaran Yüce Allah'ın onların velisi/yardımcısı olduğunu gösteren misallerin üçüncüsü olup daha önce geçen ***"yeniden diriliş"***'i ifade eden ayetin bir benzeridir. Birinci misal, Allah'ın kendisine mülk (hükümdarlık ve zenginlik) verdiği için şımaran kimseye karşı Hz. İbrahim'in giriştiği münazaradır. Orada gösterilen deliller, Yüce Allah'ın varlığının delilleri idi. Allah'ın rububiyetinin ispatı için bir misal ile yetinildiği halde öldükten sonra diriliş hakkında iki örnek verilmesinin hikmeti, Allah'ın varlığını inkâr edenlere nispeten yeniden dirilişin varlığını inkâr edenlerin çok daha fazla olmasındandır.

Bu üçüncü misal hakkında Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Bir zamanlar İbrahim Rabbine şöyle demişti..."*** Âlimlerin cumhuruna göre, ayetin başında ***"uzkur/hatırla ki"*** fiili takdir edilir. Nitekim *"Hatırlayın ki O, sizi Nuh kavminden sonra onların yerine halife tayin etti."*[131] ayetinde bu fiil açık olarak zikredilmiştir.

Bazılarına göre bu ayet, daha önce geçen *"İbrahim ile tartışmaya giren kimseyi görmedin mi?"* ayetine atıftır. Üstad Abduh'un tercihi ise, bu ayetin kendisinden önce geçen ayete atıf olduğu şeklindedir. Buna göre ayetin takdiri *"Bir zamanlar İbrahim'in Rabbine şöyle derken görmedin mi?"* şeklinde olur.

Bazı âlimler bir önceki ayette geçen ve tamamen yıkılıp harabeye dönmüş bir kasabaya uğradığı ifade edilen kimsenin adının zikredilmemesi, buna karşılık bu ayette Hz. İbrahim'in isminin açıkça zikredilmesinin hikmetini şöyle açıklamışlardır: "İbrahim'in buradaki tavrı, Allah'a övgü ile beraber O'na karşı bir edep içerisinde soru soran ve bilgisini daha da arttırmak isteyen kimsenin tavrıdır. Hâlbuki diğer ayette geçen kimsenin sorusu, edepten yoksun olduğu gibi, aynı zamanda bir inkâr sorusudur."

131. Araf, 7/69.

İlmini arttırmak isteyen İbrahim (a) şöyle dedi: ***"Rabbim! Ölüyü nasıl dirilttiğini bana göster."*** Hz. İbrahim, öncelikle isteğini ***"Rab"*** adını anarak ifade etti. Çünkü *"Rab"* ismi, Allah'ın kullarına olan ilgisini, inayetini, onların akıl ve ruhlarını ilimle terbiye ettiğini ve Allah'tan bir şey isterken, O'na karşı bir övgüyü ifade eden ve O'nun şefkatini celbeden bu ismin kullanılmasının uygun olduğunu göstermektedir.

Hz. İbrahim, Allah'ın ölüleri nasıl dirilttiğini gözleriyle görmek istemektedir. Onun bu soruyu sormasındaki hikmeti açıklamak üzere -sağlam nakil dışında kabul edilmesi mümkün olmayan ve ayetin manasının anlaşılması için hiç de gerekli bulunmayan- değişik sebepler üzerinde durulmuştur. Neyin sorulduğunu çok iyi bilen Yüce Allah, bu soruya mukabil ***" 'Yoksa iman etmedin mi?' dedi."*** Ayette geçen ***"Evelem tu'min"*** cümlesindeki soru hemzesinin başında bulunduğu kelime, -kendisine atıf yapılan kelimenin delâleti açık olduğundan dolayı- hazfedilmiştir. Sözün takdiri *"Sen bunu öğrenmedin mi? Yoksa iman etmedin mi?"* şeklindedir.

Bana göre sözün takdiri, *"Sana bu hususta vahiy gelmedi mi? Yoksa ona inanmadın mı?"* şeklinde olsa daha güzeldir. Hz. İbrahim buna karşı, ***"hayır, inandı"*** diye cevap verdi. Bunun anlamı şudur: *"Evet, Sen -Ey Rabbim!- bu hususta bana vahyettin ve ben de ona iman edip tasdik ettim.* ***'Ancak'*** *gönlüm bu işi yakından görmeyi arzulamakta ve onun sırrını öğrenmek istemektedir. Ben de* ***'kalbimin mutmain olması için'*** *bu hususta gelen vahiy ve gösterilen aklî delillerden sonra bir de bu işin nasıl yapıldığını bizzat görmek istedim."*

Üstad Abduh, Yüce Allah'ın İbrahim'e hitaben *"Yoksa inanmadın mı?"* şeklindeki ifadesini yaklaşık olarak şöyle değerlendirdi: "Şüphesiz Allah, onun imanını ve yakînini çok iyi bilir. Bu şeklideki bir soru, bu makamda durmasını bilmesi ve daha ileri gitmemesi için insanları irşat etmeye yöneliktir. Sanki Yüce Allah bununla diyor ki: *'Öldükten sonra dirilme hususunda insanların bütün bilgisi, vahyin ışığında öğrendikleridir. Onların bu 'ilâhî sır' konusundaki sorumluluğu, vahyin haberlerine ve orada gösterilen delillere teslim olmak ve onu tasdik etmekten ibarettir. Eğer herhangi bir kimseye bu konuda başkaca bir bilginin verilmesi söz konusu olsaydı mutlaka sana da verilecekti.'"*

Rahman'ın dostu olan Hz. İbrahim'e verilen bu irşad dersi, aslında bütün inananlara yönelik olup, Allah'ın kendine has kıldığı yaratılış keyfiyeti ile ilgili bilgi hususunda onların ısrarcı olmalarının doğru olmadığını belirtmektedir.

Bazı kimseler, Hz. İbrahim'in bu sorusunu göz önünde bulundurarak, onun bu konuda tereddütlerinin bulunduğunu söylemişlerdir. Bunlar aptalca düşünceler olup hedefe isabet etmekten fersah fersah uzaktır.

Hadis-i şerifte Rasûlullah'tan (s) nakledilen "*Biz İbrahim'den daha çok şüphe etmeye layığız.*"[132] ifadesinin anlamı: "*Bizim bu hususta hiçbir şüphemiz olmadığı gibi, onun da -hatta daha fazla- şüphesinin olmadığına inanıyoruz.*" demektir. Dolayısıyla -bu hadiste olduğu gibi- ayetin ifadesinde de İbrahim'in şüphede olduğunu gösteren herhangi bir delil söz konusu değildir. İnsanlardan hiçbir fert yoktur ki, birçok şeye kesin olarak inandığı halde, bilmediğinin keyfiyeti hakkında ayrıca bilgi sahibi olmak istemesin. Örneğin doğudan batıya bir dakikada haber ulaştıran şu "*telgraf*"ın bulunduğu ülkelerdeki insanların hepsi onun varlığına kesin olarak inanmaktadır. Ancak, onun çok kısa bir zaman zarfında haberleri süratle bir yerden başka bir yere nasıl intikal ettirdiğini bilenlerin sayısı çok azdır. Şimdi bu insanlardan biri telgrafın işleyiş tarzını öğrenmek istediği zaman, onun telgrafın varlığından habersiz veya şüphede olduğu söylenebilir mi? Herhangi bir şey konusunda daha fazla bilgi elde etmek, gizli kalmış gerçekleri daha yakından tanımak insanın yaratılışında var olan bir arzudur. İlim talep etmeye en çok meraklı ve gizli hakikatleri öğrenmeye en çok iştiyaklı olan kimse, bilgi ve anlayışı en geniş olan kimsedir. Şüphesiz hiçbir mahlûk, ilmiyle her şeyin nasıl yaratıldığını kuşatamadığı gibi, her mevcudun nasıl öldüğünü de bilgi ve anlayışıyla kavrayamaz.

Hz. İbrahim'in, ölülerin nasıl diriltileceği hususunu gözleriyle görmek istemesi, bu kabildendir. Onun mübarek bilinci, Rabbinin gizli/sırlı işlerini yakından görmekle mutmain olmak istemiştir. Yoksa bizzat vahiy ve delillerle öğrendiği dirilme işinin temelden var olup olmadığı hususunda istenilen bir tatminlik arzusu söz konusu değildir.

İbrahim'in bu isteğine karşılık Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Öyleyse dört tane kuş yakala ve onları yanına al."*** Ayette geçen "*ve yanına al*" anlamına gelen "***sur***" kelimesini Hamza "*sad*"ın kesri ile "*Sir*" şeklinde, geri kalan kıraat âlimleri ise "*sad*"ın ötresiyle "*sur*" şeklinde okumuşlardır. Bu kelimenin manası, "*Onları yanına al.*" demektir. "*Sad*"ın kesre ile ("*sir*" şekliyle) bu kelimenin parça parça kesmek anlamına geldiğini söyleyenler de olmuştur. Ancak bu anlama geldiği zaman -daha önce de ifade edildiği üzere- "*ilâ*" cer harfi ile kullanılmaz. "*Râ*"nın şeddesiyle okunduğu takdirde -parçalamak anlamından başka- hangi manaya geldiğini daha önce zikretmiş bulunduk.

Âlimler, diriliş konusunda bir örnek olarak sunulan "*kuş*"un diğer hayvanlara tercih edilmesinin hikmeti üzerinde durmuşlardır.

Müfessirlerden Râzî, bu konuda hiç de doğru olmayan şeyler söylemiştir. Diğer bazıları şu değerlendirmede bulunmuşlardır: "Kuş, insanlara en

132. Buhârî, *Tefsir Sûre*, 2/46.

yakın olan canlıdır; canlılığın bütün özelliklerini ihtiva etmekte ve deneyin gerçekleşmesi için kesilmesi ve parçalara ayrılması daha kolay olmaktadır."

Üstad Abduh, ders esnasında bir diğer hikmeti şöyle anlattı: Kuş, genellikle insanlardan en çok kaçan bir hayvandır. Onun bir tek çağrı ile hemen bir insanın yanına gelmesi verilen örneğin amacını daha da pekiştirecektir. Ebu Müslim'in bu ayetin tefsiri ile ilgili yaptığı açıklamada bu hikmetin en güzel bir örneğini bulacaksınız. Bazıları söz konusu kuşların çeşitleri üzerinde durmuşlarsa da ona ihtiyaç yoktur.

Âlimler, misaldeki kuşun sayısı üzerinde durmuş ve dört tane olmasının hikmeti konusunda da söz söylemişlerdir. Bazıları, bunun dört unsura veya rüzgârların dört çeşidine uygun olduğunu söylemişlerdir. Bu izahın ilmî bir değeri yoktur. Bazıları, kesilen kuşların her birinin bir yöne bırakılacağından, dört yönün sayısına uygun olarak dört kuşun seçildiğini söylemişlerdir ki, bu uygun bir yaklaşımdır. Üstad bu konuda "*tafviz*"e (işi Allah'ın ilmine havale etmeye) meyletti. Hikmeti ne olursa olsun, dört kuşun kesilip denenmesi için Yüce Allah, İbrahim'e hitaben şöyle buyurdu: ***"Sonra (kesip parçala), her dağın başına onlardan bir parça koy."*** Ebubekir, Asım'dan yaptığı rivayette, ayette geçen ve parça anlamına gelen "*cuz*" kelimesini "*zâ*"nın ötresiyle "*Cuzûen*" şeklinde; diğerleri ise "*zâ*"nın sükûnu ile "*cuz'en*" şeklinde okumuşlardır ki, bu her iki okunuş şekli de Arapçada bilinmektedir. Müfessirlere göre, ayetin manası *"Onları kesip parçala ve her dağın başına onlardan bir parça koy."* demektir. Onlara göre, Hz. İbrahim de bu emri uygulamış; kuşları kesip yolmuş ve parçalarını birbirine karıştırdıktan sonra her bir dağın başına onlardan bir parça koymuştur. Ancak ayetin ifadesinde bunu gösteren bir şey yoktur. Olayı anlatan son cümle, ***"Sonra da onları kendine çağır, koşarak sana gelirler."*** şeklindedir. Yani parçalarını dağların başına bıraktığın kuşları çağır -göreceksin- uçarak ve yürüyerek sana süratle geleceklerdir. ***"Bil ki Allah azizdir, hakîmdir."*** İzzetiyle her şeyin üstesinden gelir; hikmetiyle de yeniden diriltmeyi ilk yaratılış hikmetine uygun kılmıştır.

Cumhura göre, bu ayetin anlattığı olayın özeti şudur: Hz. İbrahim, ölen bir canlının yeniden nasıl dirileceğini merak etmiş ve bunun kendisine gösterilmesini Rabbinden istemiştir. Yüce Allah da, onun dört kuş yakalayıp kesmesini ve parçalarını orada bulunan sayılı dağların üzerine koymasını, sonra da kendisine çağırmasını istemiştir. O da öyle yapmış ve kuşlar yanına gelmişlerdir.

Ancak meşhur müfessirlerden olan Ebu Müslim, bu görüşlere katılmayıp şu değerlendirmede bulunmuştur:

"Ayette Hz. İbrahim'in bu söylenenleri yaptığını gösteren bir delil yoktur. Çünkü her emredilen şeyin mutlaka yerine getirilmesi istenmez. Aksine bazen haber cümleleri, ifadeyi güçlendirmek için emir kipi şeklinde kullanılır. Örneğin, sana mürekkebi nasıl yapacağını soran bir kimseye şöyle dersin: Şunu şunu al, şöyle şeyle yap ki mürekkep olsun. Bu emir kipini kullanırken, mutlaka onun yapılmasını istemiyorsun; bilakis istendiği takdirde yapılmasının yolunu gösteriyorsun. Kur'an'da emir kipi şeklinde kullanılan haber cümlesinin sayısı oldukça fazladır. Buradaki ifadeden maksat, öldükten sonra yeniden diriltmenin nasıl yapılacağını gösteren bir misal vermektir. Buna göre ayetin manası şöyledir: '*Ey İbrahim! dört tane kuş yakala ve yanına al, onları kendine alıştır ki, tekrar çağırdığın zaman yeniden yanına dönebilsin.*' Bu alışkanlığı kazanma kabiliyeti, bütün canlılar arasında en çok kuşlarda vardır. '*Sonra onlardan her birisini bir dağın başına koy; sonra da onları kendine çağır; süratle sana doğru koşup geldiklerini göreceksin.*' Mekanların uzaklığı ve yerlerin ayrı ayrı oluşu, buna engel olmaz. İşte bunun gibi, Rabbin ölüleri diriltmek istediği zaman, onları tekvin kelimesiyle '*dirilin!*' diye çağırır ve ilk yaratmada olduğu gibi, hemen dirilirler. Nitekim Yüce Allah, ilk yaratmada göklere ve yere hitaben, '*İster istemez bana itaat etmeye gelin.*' demiş, onlar da '*isteyerek itaat etmeye geldik.*' demişlerdi."

Râzî, bunu kısaca zikretmiş ve şu görüşlere yer vermiştir: "Bu misalden maksat, ruhların yeniden bedenlere nasıl geleceğini gözle görülen maddi bir örnekle göstermektir. O (Ebu Müslim'i kastediyor), söz konusu ayetten, kuşların parçalara bölündüğünü çıkarmanın doğru olmadığı görüşündedir. Bunun gerekçesini ise bir kaç madde halinde açıklamıştır:

1. Ayette geçen '*surhunne*'*nin* en meşhur manası, '*onları -kendine- çevir/ meylettir.*' demektir. Kesip parçalara ayırma hususu ayetten doğrudan anlaşılmamaktadır. Dolayısıyla ayette açıkça delâleti bulunmayan bir hususu ona ilave etmek caiz değildir.

2. Eğer ayette geçen '*sur*' fiilinde maksat kesip parçalamak olsaydı, '*sana/ ileyke*' tabiri kullanılmazdı. Çünkü bu anlama gelen fiil, '*ilâ*' ile kullanılmaz. Bilakis, '*ilâ*' ile kullanılan '*sur*' fiili, '*meylettirmek*' anlamına gelir. Eğer ayette takdim ve tehirin olduğu ve ayetin ifadesinin '*fehuz ileyke erbeeten minet-teyri fesurhunne*' (Ki bu takdirde '*sur*' fiili, '*ilâ*' cer harfi ile kullanılmamış olacaktır.) şeklinde anlaşılabileceği öne sürülürse, cevap olarak deriz ki; hiçbir gereği yok iken ve herhangi bir delil göstermeksizin takdim ve tehirin varlığını kabul etmek, ayetin zahirine aykırıdır.

3. Ayette geçen **'summed'uhunne' (onları çağır)** ifadesinde yer alan '*onlar*' zamiri kuşların parçalarına değil, kuşların bizzat kendilerine aittir. Hâlbuki

eğer dağların başına bırakılanlar kuşların parçaları olsaydı bu durumda zamirin o parçalara ait olması gerekirdi. Bu ise ayetin zahirine ters düşmektedir. Yine ayette yer alan *'yetîneke sayen' (sana koşarak gelirler)* cümlesindeki zamir de parçalara değil, kuşların kendisine aittir. Eğer -denildiği gibi- parçaların birbirine doğru koşmaları söz konusu olsaydı, bu zamirin de parçalara ait olması gerekirdi."

Meşhur olan görüşü kabul edenlerin öne sürdükleri deliller ise şöyledir:

1. Ebu Müslim'den önce gelen bütün müfessirler, kuşların kesilip parçalara bölündüğünü kabul etmişlerdir. Bunu inkâr etmek icmaı inkâr anlamına gelir.
2. Onun söylediği husus, herkes için söz konusu olabilir ve dolayısıyla Hz. İbrahim için ayırıcı bir özellik taşımamaktadır.
3. Ayetten anlaşılan o ki, Hz. İbrahim Allah'tan ölülerin nasıl diriltildiğini öğrenmek istemiş ve bu isteği yerine getirilmiştir. Ebu Müslim'in görüşü kabul edildiği takdirde, onun bu isteği gerçekte yerine getirilmemiş demektir. Bu da ayetin zahirine aykırıdır.
4. *"Her dağın başına onlardan bir parça koy."* ifadesi, kuşların parçalara ayrıldığını göstermektedir. Ancak Ebu Müslim, bu itiraza karşı: "*'Parça'*nın *'dört kuş'*a nispet edilmesi, (yani, 'dört kuştan her bir parça' tabiri) parçalardan maksat, dört kuştan her biri olduğunu göstermektedir." diyerek cevap vermiştir. (Râzî de buna karşı şöyle cevap vermiştir): "Senin bu söylediğin ihtimal dahilinde olsa bile, *'parça'* tabirini bizim söylediğimiz gibi anlamak ifadenin zahirine daha uygundur."

Aslında Râzî ve diğerlerinin anlayışı kendilerinden önceki bütün müfessirlerin anlayışından farklıdır. Doğrusu daha önceki müfessirlerden hiçbiri, bir kısım âlimlerin görüşünün diğer bir kısmının aleyhine delil teşkil edeceğini söylememişlerdir. Kaldı ki, Ebu Müslim'in görüşü, ayetin ifadesine daha uygundur. Diğerlerinin görüşü ise, ayetin yorumlanmasında hakem olarak kullanılan rivayetlerden alınmadır. Allah'ın ayetleri en Yüce hakem olmakla beraber, söz konusu rivayetlerde de onları destekleyen bir şey yoktur.

"Ebu Müslim'in söylediği husus herkes için söz konusu olabilir ve dolayısıyla Hz. İbrahim için ayırıcı bir özellik taşımamaktadır." şeklindeki itiraz doğru değildir. Çünkü Allah'ın ölüleri nasıl dirilttiğini veya yeniden nasıl yarattığını ifade eden bu misal ile söz konusu olayda insanların bilgi sınırını aşan bir ilâhî sır olduğu hususu açıklanmıştır. Bu hususun bütün insanlar tarafından bilindiğini gösteren bir delil mevcut değil ki, onunla İbrahim'in diğerlerinden farklı bir meziyetinin olmadığı söylenebilsin. Kaldı ki, böyle bir itiraz şayet burada yerinde ise, Hz. İbrahim'in daha önce söz konusu edilen *"Allah'ın kendisine mülk verdiği kimse"* (Nemrud) ile tartışırken ortaya

koyduğu deliller ile En'âm Sûresi'nde yıldıza tapanlara karşı gösterdiği deliller için de bahis mevzuu yapılabilir. Hâlbuki Allah'ın Hz. İbrahim'e verdiği ve onlarla kendisini güçlendirdiği delilleri Râzî ve benzerleri için de birer delil olmaktadır. O halde böyle bir hususun, İbrahim (a) devrindeki insanları, onları çepeçevre kuşatan şüphelerin karanlığından hakkın aydınlığına çıkaran bir hidayet olduğu nasıl inkâr edilebilir? Kaldı ki Yüce Allah, *"İşte bu, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimizdir."*[133] ifadesiyle bunun bir delil olduğunu açıkça beyan etmektedir.

İbrahim'in (a) isteğinin Ebu Müslim'in görüşüne göre değil, cumhurun görüşüne göre yerine getirilmiş sayılacağına dair itiraz da yerinde değildir. Doğrusu durum bunun tam aksinedir. Çünkü kuşların kesilip parçalara bölündükten sonra parçaların dağların başına konulduğunun kabul edilmesi, ölülerin nasıl diriltildiğini göstermeyi gerektirmez. Çünkü bu takdirde uzaktaki dağların başında diriltilen kuşların daha önceki şekilleri ile görünmekten başka bir manzara söz konusu olmaz. Farz-ı muhal, bir insanın parça parça edilip öldürüldükten sonra onun yeniden canlandığını görsen bununla söz konusu kimsenin nasıl diriltildiğini bilebilir misin? İşte onların sözleri böyle bir sonucu gerektirmektedir.

Ebu Müslim'in görüşüne göre ayet, yaratılış ve yeniden diriliş konusunda insanoğlunun bilebileceği malumatın son sınırını göstermektedir. Dolayısıyla bu ayet, *"Allah bir şeyi yaratmak istediği zaman ona 'Ol!' der, o da hemen oluverir."* şeklindeki ayetin bir açıklaması hükmündedir. Eğer Yüce Allah, dostu İbrahim'den (a) bunu aktarmasaydı, konuya fazla duyarlı bazı kimselerin yaratılışın nasıl gerçekleştiği hususunu öğrenme arzularının caiz olması gerekirdi. Şayet Râzî bu manayı bilseydi, "Bu takdirde Hz. İbrahim'in bir ayrıcalığı kalmaz." demezdi. Hz. İbrahim'e verilen bu cevap, Allah'ın cemalini görmek isteyen Hz. Musa'ya ve *"Hilaller"*den (ayın değişik şekillerinden) soranlara verilen cevaplara benzemektedir. Ancak buradaki cevap, onlardan daha açıktır; öğrenilmesi gerekeni ders verdiği gibi, öğrenilmesi mümkün olmayan hususa da dikkat çekmektedir.

Sözün özü: Ebu Müslim'in görüşü ayetin nazmına daha uygun olup meselenin hakikatini daha güzel ortaya koymaktadır. Çünkü yeniden diriltme şekli, ilk defa yaratmakla aynıdır. Her iki olay da, yaratılış kelimesi olan *"kun"* ile tabir edilen Allah'ın iradesine bağlı olarak gerçekleşmektedir. Dolayısıyla -Allah'ın iradesinin mahiyetini ve onun eşyaya nasıl taalluk ettiğini öğrenmeden- insan için, yaratılış ve diriliş olaylarının mahiyetini bilmeye imkân yoktur. Kur'an'ın zahirine ve Müslümanların ittifakına göre bunu öğrenmek mümkün değildir. Çünkü Allah'ın sıfatları keyfiyetten münezzeh-

133. En'am, 6/83.

tir. Bu konuda insanın acizliğini anlaması en yeterli bilgidir. Ebu Müslim'in ifade etmek istediği de budur. Ayette söz konusu edilen *"sonra da onları... koy..."* ifadesi, bu görüşü desteklemektedir. Bilindiği üzere, *"summe/sonra"* tabiri, terahiyi (sonradanlığı) gösterir ki -"*sur*" fiilinin ifade ettiği gibi- kuşların yavaş yavaş meylettirilip alıştırılmasını gerektirmektedir. Eğer bu mana murad olunmasaydı, *"Dört kuş al, onları kes ve her dağın başına onlardan bir parça koy."* denilmesi gerekirdi. Ayrıca "*Onları yanına al*" ifadesine yer vermemesi ve onların dağ başına konmasını emreden cümleyi de terahî ifade eden "*summe*" ile atfetmemesi gerekirdi. Ayetin son cümlesinin "*Kadîr*" ismi ile değil de ***"Aziz ve Hakîm"*** ismi ile sona erdirilmesi de bu görüşün doğruluğuna işaret etmektedir. Bilindiği gibi, *"Aziz"*, kendisine karşı güç yetirilemeyen mutlak galip demektir.

Eski âlimleri bu açık manayı kabul etmekten alıkoyan, konu ile ilgili bazı rivayetlerdir. Bu rivayetlere göre, kuşların türleri şöyle şöyle idi; İbrahim (a) onları kesip parça parça etti ve onları dünyanın değişik dağlarının başına koydu; sonra da onları çağırdığında her bir parça kendi eşinin yanına giderek birleşip birer kuş oldular ve uçup ona geldiler. İşte onlar tekellüfle de olsa ayetin manasını bu rivayete tatbik ettiler. Son âlimler ise, ayetin ifadesinde, peygamberlerin hususiyetlerine ait bazı kevni harikaların bulunduğunu düşündüler. Hâlbuki bu makam, -mucizelerin en büyüğü olan- ilim ve beyan makamı; insanları karanlıktan aydınlığa çıkarma makamıdır. Ne var ki, her asırda, insanların aklını tahakküm altına alan ayrı bir bilgi ve görgü söz konusudur. Allah'ın Kitabı'nı açıklamaya çalışan kimsenin haricî her türlü tesirden uzak kalması gerekir. Çünkü Kur'an her şeye hâkimdir ve hiçbir şey ona hâkim olamaz. Böyle ince bir anlayış ve bağımsız bir fikir sergileyen Ebu Müslim'den Allah razı olsun!

مَثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ
فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِّائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَن يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿261﴾
الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذًى
لَّهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿262﴾
قَوْلٌ مَّعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِّن صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أَذًى وَاللَّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ ﴿263﴾
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُم بِالْمَنِّ وَالْأَذَىٰ كَالَّذِي يُنفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ
النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ
وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَّا يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ
الْكَافِرِينَ ﴿264﴾

261- Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır. Allah dilediğine kat kat fazlasını verir. Allah'ın lütfu geniştir; O, her şeyi bilir.

262- Mallarını Allah yolunda harcayıp da arkasından başa kakmayan, fakirlerin gönlünü kırmayan kimseler var ya, onların Allah katında has mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur, üzüntü de çekmeyeceklerdir.

263- Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir. Allah zengindir, acelesi de yoktur.

264- Ey iman edenler! Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz kayaya benzer; sağanak bir yağmur isabet etmiş de onu çıplak pürüzsüz kaya haline getirivermiştir. Bunlar kazandıklarından hiçbir şeye sahip olamazlar. Allah, kâfirleri doğru yola iletmez.

Toplumun Yararına Olan İnfak

Üstadımız Abduh, burada yine sürekli yaptığı bir hatırlamada bulunarak şöyle dedi: Hükümleri tespit edip ortaya koymak ve onları yerine getirmek

üzere nefislere yardım etmek için Kur'an-ı Hakîm, ahkâm ayetleri ile öğüt, ibret dersi veren ve tevhidi anlatan ayetleri birbirleriyle bağlantılı olarak anlatmayı prensip edinmiştir.

Sonra da yaklaşık olarak şöyle dedi: Defalarca tekrar ettiğimiz gibi, Allah yolunda harcamak nefisler üzerinde en ağır iştir. Özellikle menfaat halkasının geniş olduğu bir yerde; harcayan kimsenin, soyca infak ettiği kimseden uzaklaşması nispetinde harcamak daha da zor gelir. Bilindiği gibi, çok fazla cimri ve mala düşkün olanlar dışında herkes kendine, çoluk çocuğuna rahatlıkla harcayabilir. Ancak böyle bir harcama, insana cömertlik vasfını kazandırmaz. Herkes cömertliği kadar harcayabilir. Dolayısıyla en ufak bir cömertlik vasfına haiz olan bir kimse, yakınlarına ve konu komşusuna çok kolay harcayabilir. İmkânı olan bir cömert kendi beldesinin bütün ahalisine, bütün ümmet ve hatta tüm insanlara yardım elini uzatabilir ki, bu cömertliğin zirve noktasıdır.

Kişinin, kendisinden uzak olan kimsenin menfaatini düşünerek ona maddî imkânlarla yardım etmesinin zorluğu insanoğlunun yapısından kaynaklanmaktadır. İnsanoğlu yaratılışının gereği olarak her işte kendi menfaatini düşünmeden edemez. Nefislerin çoğu, ilerideki menfaatini düşünmekten aciz oluğu için ahirette olacak mükâfattan gelen menfaati burada yapacağı infak ile bağdaştıramamaktadır. Bunlar, ilmi yaymakla cahilliği ortadan kaldırmak, zayıf ve yoksul kimselere yardım etmek, sanayi ve teknolojide ilerlemek, hastaneler açmak, mülteciler için sığınaklar yapmak ve insanları ahlâkî yönden terbiye eden din hizmetinde bulunmak gibi geniş bir yelpazede yapılan hayır işlerinden elde edilen menfaatin çok daha fazla olduğunu kavramamaktadır. Bu gibi hizmetler, bütün bir toplumu huzur ve mutluluğa kavuşturacak niteliktedir. Bu sebepledir ki, Yüce Allah, insanlara, bu gibi yerlere yapılan harcamaların çok faydası olduğunu ve bu konuda harcama yapanların mükâfatını kat kat vereceğini bildirmiştir. Dünyaları için faydalı olan bu harcamaları halis bir niyetle Allah'ın rızasını gözeterek yaptıkları takdirde, dünyadaki faydalara ilaveten ahirette de o işi yapanların çok büyük mükâfat alacaklarını belirtmiş ve bu hususa dikkat etmeleri için insanları teşvik etmiştir. Bu cümleden olarak Allah yolunda yapılan harcamayı kendisine verilmiş bir borç kabul ettiğini ve bunun karşılığının kat kat olacağını beyan edip söz vermiştir. Sonra konu ile ilgili olarak bazı misallere yer vermiş, O'nun yolunda mallarını ve canlarını feda edenlerin hayat hikâyelerinden örnekler vermiştir. Daha sonra öbür dünyadan ve ölülerin yeniden diriltileceğinden söz etmiş ve orada kişinin kendi kazancından başka bir şeye sahip olamayacağını, fidye, dostluk ve şefaat gibi olguların söz konusu olamayacağını ifade etmiştir. İnsanlara fayda sağlayan, sadece kişi-

nin yaptığı ve hepsinin başında Allah yolunda yapılan harcamaların geldiği hayırlı işler olduğunu bildirmiş ve arkasından da mükâfatların kat kat artacağını gösteren misallere yer vermiştir. Ölümden sonraki dirilişe öncelikle yer verilmesinin sebebi, hayırlı işlerin yapılmasının da bu inanca bağlı olmasındandır. Allah yolunda yapılan harcamalar ahirete olan imanın kuvveti nispetinde olacaktır.

Cenab-ı Hakk'ın, ***"Allah yolunda mallarını harcayanların örneği"*** şeklindeki sözünde yer alan ***"Allah yolu"***'ndan maksat, Allah'ın rızasını kazandıran hayır işleridir. Diğer bir ifadeyle, toplumun yararına olan, özellikle faydası çok ve süreklilik arzeden hizmetlerdir. Bu yolda yapılan hizmetler, ***"Yedi başak bitiren bir dane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır."*** Yani Allah'ın rızası gözetilerek yapılan harcamalar, en bereketli bir tohumun en verimli bir toprağa ekilmesi gibidir. Böyle bir mahsul, verimliliğin en son sınırıdır ki, bir başak yedi yüz ürün verir. Yani mallarını kamunun yararına harcayan kimse, -daha önceki bir ayette geçtiği üzere- yaptığının karşılığının kat kat fazlasını, bu dünyada alacaktır. Verilen örnek hasrı değil, çokluğu ifade etmektedir.

"Allah dilediğine kat kat fazlasını verir" cümlesi de bunu göstermektedir. Allah dilerse bundan fazlasını haddi hesaba gelmeyecek şekilde lütfedecektir. Dolayısıyla örnek olarak verilen rakam sayısal bir değer ifade etmemektedir. Bununla beraber, bazı âlimler, ayette geçen sayının reel bir değer ifade ettiğini ve Allah'ın fazladan verdiğinin o miktarda olacağını söylemişlerdir. ***"Allah'ın lütfu geniştir"***; kuşatma altına alınamaz ve O'nun kuşatmalarına bir sınır biçilemez. ***"O, her şeyi bilir."*** Tabii ki, kat kat fazlasıyla karşılığı hak edenleri de bilir. Ki onlar, samimi bir şekilde mallarını kamunun yararına olacak ve faydası uzun müddet devam edecek hayırlı işlerde harcayan ihlâslı kimselerdir. Hakkın üstün gelmesinin sağlanması, toplumları, dünya ve ahirette mutlu kılacak olan İslâm dininin verdiği terbiye doğrultusunda eğitim ve öğretimin gerçekleştirilmesi bu tür faziletli işlerdendir. Öyle ki, bu yanda yapılan harcamalar etkisini gösterdiği zaman, halkın gücü artacak, dinî terbiye yaygınlaşacak ve toplum bireyleri mutlu olacaktır. Böyle bir ortamda meydana gelen faydalar ve güzellikler, dolayısıyla o ortamda yaşayan ve bu konuda harcama yapanlara çok fazlasıyla geri dönecektir.

Aziz Olan Toplumlar İle Zelil Olanların Durumu

Merhum Üstadımız Abduh, ders esnasında dedi ki: Ayette geçen ***"harcama"***'dan maksat, din hususunda yapılan harcamalardır. Ancak başka bir zamanda ise ayette geçen *"Allah yolunda"* tabirinin halkın yararına olan bütün faydalı işler olduğunu söylemişti ki, bizim şu anda takip etmekte olduğumuz çizgi budur.

Ben derim ki: Bu işin faydasını yakından görmek isteyenler, şerefli bir şekilde yaşayan toplumlara baksın ve onlardan ibret alsınlar. Söz konusu toplumların fertleri, ilimleri yaymak, dini ve hayır cemiyetlerini kurmak ve umumun yararına olan benzer kuruluşlara sahip çıkmak suretiyle kendi toplumlarının durumunu yüceltmişlerdir. Çünkü onlardan en basit bir adam, toplumun şeref ve izzetini, kendi şeref ve izzeti olarak telakki etmekte, halkını ve devletini kendi şahsında temsil etmektedir. Halkının durumunu yüceltmek ve umumun yararına olan işler çevirmek için gayret göstermemiş olduğundan zaafa uğramış ve zillete düşmüş olan büyük toplumlar ile söz konusu fertler arasında bir karşılaştırma yapılacak olursa, bu toplumların, mevcut olan zavallıların en zavallısı olduğu görülecektir.

Bundan anlaşılıyor ki, genelin yararı için harcama yapan her bir ferdin yaptığı bu güzel iş, bütün bir toplumun mutluluğunda pay sahibi olacaktır. Çünkü bir yekûn teşkil edecek olan bu gibi yardımların sahibi tek tek insanlardır. Bütün, parçalardan meydana geldiğine göre, bütünün sahip olduğu güzellikler aynı zamanda parçalarına aittir. Bununla beraber fertlerin bu konuda birbirlerine örnek olmaları da söz konusudur. Çünkü insanlar yapıları gereği birbirine bakarak işler yaparlar. Dolayısıyla ilk harcama yapan kimse, diğer insanlar için -onlar bunu düşünmeseler bile- güzel bir örnek ve bir öncü olur. İnsanların farkına varmadan başkalarını taklit ettiği bilinmektedir.

Bu ümmet için en büyük iyilik, daha önce benzeri geçmeyen hayırlı bir işin tesisi için yapılan harcamalardır. Böyle kimseler, hayırlı bir kurumun ilk kurucuları olduğu için, ilk çığırı açanların kazandığı kat kat mükâfat kazanırlar. Çünkü onlar, hem kendi sevabını, hem de aynı yolu takip edenlerin kazandığı sevabın bir mislini -onlara öncülük yaptıkları için- kazanırlar. Müslim, Ebu Davud ve Tirmizî'nin rivayet ettiği bir hadiste Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Her kim İslâm'da iyi bir çığır açar ve bu çığırda kendisine uyulursa -kendi sevabı ile birlikte- kendisine uyanların kazandıkları sevabın bir mislini kazanır."*[134]

Başa Kakma ve İncitme Sadakanın Mükâfatını Engeller

Yüce Allah, infakın faziletini belirttikten sonra, samimiyetin önemini belirtmek üzere şöyle buyurdu: ***"Mallarını Allah yolunda harcayıp da arkasından başa kakmayan, fakirlerin gönlünü kırmayan kimseler var ya, onların Allah katında has mükâfatları vardır."***

Üstad Abduh bu konuda şunları söyledi: Bu ayet, Allah yolunda yapılan harcamanın dünyadaki faydasına işaret etmekle beraber, ahiretteki

134. Müslim, *İlim*, 15; Tirmizî, *İlim*, 15.

mükâfatını bildirmektedir. Bu mükâfatın şartı ise, başa kakmama ve fakirin gönlünü kırmamaktır. Başa kakmak, iyilik yaptığı kimseye karşı üstünlüğünü göstermek için, yaptığı iyiliği yüzüne söylemek demektir. Gönül kırmak/eziyet etmek ise, daha geneldir. İyilik yaptığı kimseye, -kendisine yaptığı değil- başkasına yaptığı iyiliğini anlatmak da buna dahildir. Bazen bir şahıs, kendisine iyilik yapan kimsenin kendi yanında, başkasına yaptığı iyiliği söylediği zaman -kendisine yapılan iyiliği hatırladığı için- belki çok daha fazla müteessir olur.

Diğer bazı âlimlere göre başa kakmak, herhangi bir şahsın iyilik yaptığı kimseye iyiliğini anlatarak dolaylı bir şeklide kendisinin üzerinde hakkının olduğuna işaret etmek demektir. Gönül kırmak/eziyet etmek ise; bir kimsenin başkasına -yaptığı iyilikten dolayı- dil uzatması demektir. ***"Başa kakma"***nın, ***"eziyet etmek"***ten önce zikredilmesinin sebebi, onun çok daha fazla vuku bulduğu içindir. Cümlede söz konusu iki tavır arasında *"lâ"*harfinin zikredilmesi, bu iki olumsuz tavırlardan yalnız birisinin varlığı, o kimsenin yaptığı iyiliğin defterden silinmesine yeterli bir neden olduğunu ve yapılan harcamadan dolayı herhangi bir mükâfatın söz konusu olmadığını göstermek içindir. Bu âlimlere göre, atfın *"summe"* ile yapılması, matuf aleyhinin (harcamanın) yüksek rütbesine işaret etmek içindir.

Sonra Üstad şöyle dedi: Başa kakma ve eziyet etmenin hâlihazırdaki zararı daha çok ve mükâfatın verilmemesine daha güçlü bir neden olması gerekirken, terâhî (gecikme)yi ifade eden '*summe*'nin kullanılması bazı kimseler için kapalı bir tabir olmuştur. Bunun cevabı şudur: Yaptığı harcamadan dolayı -ardından- hemen başa kakan yahut eziyet eden veya her ikisini de yapan bir kimse, Allah yolunda harcayanlar arasına girmediği gibi, Allah katında övülen bir haslet olan cömertlik vasfını almaya da hakkı yoktur. İyiliği yaptıktan uzun bir süre sonra bu olumsuz tavırları sergileyen kimse ise, Allah tarafından mükâfatlandırılmaz, kıyamet günündeki korkulardan emin kılınmaz, üzüntülerden korunmaz ve yaptığı iyiliğe bir değer biçilmez. Buna göre iyiliğin hemen ardından bu olumsuz tavırları sergileyenler, bu tür bir cezaya daha da müstahak değiller mi? Elbette daha müstahaktırlar!

Burada asıl söz konusu olan, Allah yolunda harcayan, onunla sırf Allah'ın rızasını ve umumun faydasını gözetmekten başka, -iyilik yaptığı kimseler dahil- hiçbir kişi ve kuruluştan bir karşılık beklemeyen kimsenin durumudur. Böyle bir kimse, iyilik yaptıktan uzun bir süre sonra, bazen kendisini başa kakmaya veya eziyet etmeye sevk eden sebepler karşısında bütün iyilikleri yok eden o olumsuz tavrı gösterebilir. Örneğin iyilik ettiği kimsenin kendisine karşı gösterdiği yakışıksız tavrı, ondan yüz çevirmesi veya gereken saygıyı göstermemesi gibi olumsuzluklar, onu kızdırır ve o da başa

kakar veya eziyet etmeye başlar. Bu tür tavırlar bazen en halis kimselerin de kurtulamadığı bir husus olduğu için Yüce Allah o gibi tavırlardan şiddetle sakındırmıştır.

Üstadımız Muhammed Abduh'un söyledikleri çok açıktır. Kendisi fertler arasında cereyan edebilecek bir durumu misal verdi; aslında aynı şey umumun yararına yapılan hayır işlerinde de söz konusudur. İbn Cerîr Taberî'nin bu ayetin tefsirinde söyledikleri de Üstad'ın sözlerini desteklemektedir. İbn Cerîr, ayette geçen harcamayı/infak'ı, mücahidlere yapılan yardım olarak değerlendirmiş; başa kakma ve eziyet etmeyi ise, onları cihad konusunda tenkit etme ve kendilerine düşen görevi hakkıyla yerine getirmemekle eleştirmek olduğunu söylemiştir. Sonra şöyle devam etmiştir: "Allah yolunda yapılan harcama için böyle bir şeyin şart koşulması ve mükâfatın alınması için, Allah yolunda yapılan harcamanın ardından başa kakmama ve eziyet etmemenin gereğinin vurgulanmış olmasının sebebi, Allah yolunda yapılan harcamada, Allah rızasının gözetilmesi ve mükâfatın da O'nun katında aranmasının esas olmasından dolayıdır. Böyle olunca, Allah yolunda yapılan harcamada, iyilik yapanın, iyilik yaptığı kimsenin başına kakmasının bir anlamı kalmaz. Çünkü malın asıl sahibi Allah'tır. Ne infaktan önce ne de sonra kişinin o mal üzerinde gerçek manada hak iddia etmesi doğru değildir. Böyle olunca -Allah'ın lütfundan vereceği mükâfat dışında- iyiliğin insanı ilgilendiren bir tarafı yoktur ki onunla başa kaksın! Kaldı ki, eğer Allah yolunda bir harcama yapılmışsa, bunun karşılığı -iyilik yapılan kimsenin başına kakmak değil- Allah'ın rızasını gözetmek, O'nun mükâfatını beklemek ve ücretini O'ndan istemektir." Bu söz, başa kakmanın bazen yapılan iyilikten uzun bir süre sonra olabileceğini vurgulayan üstad Abduh'un ifadesiyle örtüşmektedir. Ancak bunu mücahidlere tahsis etmenin hiçbir delili yoktur.

"Onların mükâfatları Allah katındadır" cümlesi, Allah yolunda yapılan harcamanın karşılığı, her şeye kadir ve sonsuz cömertliği bulunan Kerim olan Allah tarafından verilecek olan mükâfatın çok büyük olduğunu göstermektedir. Ücretin iyilik yapan kimselere izafe edilmesi, onları onurlandırmak içindir. İnsanların korku içerisinde olacağı ve dehşetli olaylar karşısında titremeye başlayacağı kıyamet günü ***"Onlar için korku yoktur."*** Ve cimriliklerinden dolayı Allah yolunda harcamayanların ve yaptıkları iyiliklerini başa kakma ve eziyet etme ile boşa çıkaranların dehşetli bir üzüntü içerisinde olacakları o gün, ***"Onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir."*** Bilakis, onlar daima emniyet ve huzur; sevinç içinde olacaklardır. Korku ve üzüntünün açıklaması daha önce geçmiştir.

Yüce Allah, daha sonra şöyle buyurdu: ***"Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir."***

Müfessirlerin bildirdiğine göre, bunun manası şöyledir: "Bir şey vermeden -fakat gönüllerin reddetmeyip kabul ettiği bir sözle- dilenciyi çevirmek, onun insanlara ağır gelen ısrarlarını gizli tutup kimseye açmamak yahut fakirin durumunu teşhir etmemek, ardından eziyetin olduğu sadakadan daha hayırlıdır." Bazı âlimlere göre ayette yer alan "*bağışlama*"dan maksat, Allah'ın dilenciyi güzel sözle geri çeviren kimseyi bağışlamasıdır ki bu, Allah katında arkasından incitme gelen ve sahibinin sevap beklerken cezayı hak ettiği bir sadakadan daha hayırlıdır. Buradaki cümle, önceki ayette geçen başa kakma ve incitmenin çirkinliğini teyit eden bir istinaf (yeniden başlama) cümlesidir.

Üstad Abduh'a göre ayette geçen ***"güzel söz"***, bazen fert olarak bir dilenciye, bazen de toplumun yararına olan bir maslahata bakar. Örneğin ülkeye düşman hücum ettiği zamanlarda, ihtiyaç duyulan maddî imkânların toplanması sırasında, bu imkânı elde edemeyenlerin, imkânı olanları bu işe teşvik etmeleri, kampanyayı doğrudan yürütenlere moral vermeleri ve yardım yapanların azmini bilemek suretiyle yapacakları güzel konuşmalar birer sadaka hükmüne geçer. ***"Bağışlama"***dan maksat ise, tarafınızdan bir sadaka verildiği zaman, bu konudaki eleştirileri görmezlikten gelmek, ihtiyaç sahiplerini ürkütecek davranışlardan kaçınmak ve önünde duran dilenciyi üzecek tavırlardan uzak durmak anlamına gelir. Buna göre yanında duran ihtiyaç sahibine karşı güzel söz söylemek ve onun hoşuna gidecek davranışta bulunmak, arkasından incitici söz veya hareketin bulunduğu sadakadan daha hayırlıdır. Bu ihtiyaç sahibi bir fert olabildiği gibi, bir cemaat (hükmî şahıs/kuruluş) da olabilir. Meselâ: Bir yandan bir kısım serveti ile topluma yardım eden bir kimsenin, diğer yandan yardımda bulunduğu işin kötü, istenilen faydayı sağlamaktan uzak olduğunu söylemesi yahut insanları o konuda tereddütlere sevk etmesi yapılan yardımın değerini hiçe indirir. Böyle bir yardım/sadaka, -özellikle- yardım konusu olan iş hakkında sarf edilen güzel söz ve söz konusu olan işte çalışan kimselerden çıkabilen kusurları görmezlikten gelme tavrı ile kıyas bile kabul etmeyecek kadar değersizdir. Kişinin kalbi ve diliyle halkla beraber olması, arkasından incitici söz veya davranışın bulunduğu yardımlardan çok daha hayırlıdır.

"Daha hayırlı"dan maksat ise, daha yararlı, daha faydalı demektir. Yoksa güzel söz veya güzel davranışın, bizzat maddî imkânların yerine geçeceğini söylemek doğru değildir. Şüphesiz, insanları inciten kimse, bu davranışıyla onları sevmediğini gösterdiğinden, onların nazarında hep sevimsiz kalmaya mahkûmdur. Oysa dostluk ve sevgi, kin ve düşmanlıktan -her zaman- daha hayırlıdır. Bununla beraber, bir toplumun huzurunun en büyük teminatı ve güçlenmesinin en önemli faktörü, toplum fertlerinin birbirlerine -fiilen olmasa da- birer yardımcı gözüyle bakabilmeleridir.

Zararı Defetmek Menfaatten Önce Gelir

Derim ki: Bu ayet, *"Zararı defetmek, menfaati gözetmekten daha önce gelir"* şeklindeki, şeriatın en büyük bir kaidesini ders vermekte; herhangi bir iyiliğin bir kötülüğe vesile olamayacağını bildirmekte ve yapılan iyi işlerin her türlü bozucu ve faydasının tümünü veya bir kısmını boşa çıkarıcı unsurlardan uzak olmasına dikkat edilmesinin gereğine işaret etmektedir. Ayette aynı zamanda, herhangi bir iyiliği samimi olarak yapmaktan aciz olan kimsenin -onun sevabından mahrum kalmamak için- gücünün yettiği başka bir iyiliği yapmaya çalışmasını öğüt vermektedir. Örneğin, arkasından incitici bir söz ve davranışın olmadığı bir sadakayı veremeyen kimsenin, imkânları bulunan kimseleri sadaka vermeye teşvik etmesi veya fakirin kalbini hoşnut edecek sözler sarf etmesi gerekir. Bununla beraber, hayırlı ve faydalı olan işlerden bir kısmı, diğer bir kısmının yerine geçemeyeceği açık bir gerçek olduğuna göre, bir kötülüğü terk etmek, bir fesattan sakınmanın hayırlı bir işin, faydalı bir fiilin yerine geçmesi elbette düşünülemez.

"Allah zengindir." Evet, Allah, zatı ile de, göklerin ve yerin sahibi olmakla da kullarının sadakasına muhtaç değildir. O, zenginleri kendi ihtiyacını gidermeleri için yardıma/mal harcamaya çağırmamaktadır. Bilakis O, insanları tezkiye edip arındırmak, kalplerini birleştirmek ve sosyal durumlarını düzeltmek istemektedir. Çünkü onların izzetleri ve dostlukları ancak bu yolla gerçekleşebilir. Başa kakmak ve incitici söz söylemek, bu sevgi ve dayanışma ortamını bozacağından dolayı, Allah'ın, arkasından bunların geldiği sadakayı kabul etmeye de ihtiyacı yoktur. Zira O, sadece güzel olan amelleri kabul eder. Ancak, zengin olan Allah, aynı zamanda ***"Hâlim'dir/acelesi de yoktur."*** Başa kakmış veya fakiri incitmiş olanları hemen cezalandırmaz.

Üstad Abduh, bu konuyu açıklarken şöyle dedi: **"Hilm"** kelimesi, bazen mananın lâzımı olan hemen cezalandırmama ve biraz mühlet verme anlamında, bazen de mananın diğer bir lâzımı olan affetme ve görmezlikten gelme anlamında kullanılır. Ayette bu ikinci mananın murad olmadığı açıktır. Aksi takdirde, incitici tavırlara teşvik söz konusu olacaktır. Nitekim her sözün bir makamı vardır ki, onun anlaşılmasına yardımcı olur. ***"Halîm"*** kelimesi, birinci manası itibariyle *'aceleci ve fevri hareket eden kimse'*nin karşıtıdır. İkinci manası itibariyle de 'kızgın ve intikam peşinde olan kimse'nin zıddıdır.

Ayetin fezlekesinde yer alan her iki ism-i şerif de, fakirlerin sıkıntısını gidermeye ve onları teselli etmeye yöneliktir. Ayette fakirlerin kalpleri ümit ipiyle zengin ve gerçekte zenginliği elinde tutan/dilediğini zengin edebilen Allah'a bağlandığı gibi; hâlim olan, hilmiyle aldanan zenginler de uyarılmak-

tadırlar. Yaptıkları nankörlüğün cezası şu anda verilmemişse, bunun hiçbir zaman verilmeyeceği anlamına gelmez. Çok yakında ellerindeki bütün serveti bir anda yok edip onları -günün birinde-sefil duruma düşürebilir.

Sonra insanlar, yaptıkları iyiliklerden dolayı kendilerini övmeyi ve yaptıklarıyla iftihar etmeyi severler. Bu ise gösteriş, iyiliği başa kakma ve fakiri incitmeye kapı açar. -Üstadın daha önce dediği gibi- Özellikle yardım gören kimse tarafından arzulanan şekilde teşekkür yapılmadığı veya söz konusu yardım hafife alındığı zaman, -insanların çoğu bu durumda- kendine hâkim olamadığı için hemen başa kakar ve karşıdakini incitmeye başlar. Dolayısıyla -sık sık gündeme gelebilen- başa kakma, kötü sözle incitme ve gösteriş yapma konularının yasaklanması ve bu yasağın insanlar üzerindeki etki gücünü arttırmak için değişik ifadelerle vurgulanması belagatin ve dosdoğru hidayet/terbiye prensibinin bir gereğidir.

Bu sebepledir ki Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Ey iman edenler! Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın."***

Derim ki: Yüce Allah, daha önce geçen iki ayette Allah yolunda yapılacak bir harcamanın sevabını kazanmak için, iyiliği başa kakmamayı ve fakiri incitmemeyi bir şart olarak ileri sürdü. Sadakayı eziyete dönüştürmek yerine halkın yararına olacak söz ve davranışın sergilenmesi, şeriatın sadaka ile takip ettiği hedefler açısından daha evladır.

Burada ise, Yüce Allah mü'minlere hitap etti ve onları başa kakma ve incitme ile sadaklarını boşa çıkarmamaları hususunda açıkça uyardı. Bu iki rezil davranışın şiddetle yasaklanması ve insanları onlardan tiksindirecek tarzdaki ifadelere yer vermesinin sebebi, insanoğlunun onlara karşı olan düşkünlüğüdür.

Üstad Abduh, bu konuda şunları söyledi: Mutezilîler, büyük günahların, yapılmış bütün iyi amelleri -hiç işlenmemiş gibi- boşa çıkaracağına dair görüşleri için bu ayeti delil olarak göstermişlerdir. Bazıları buna karşı ayette söz konusu edilen *'amelleri boşa çıkarmak'*tan maksadın amellerin sevapları olduğunu söyleyerek cevap vermişlerdir. Bu ve benzeri görüşlerin ortaya koyduğu zora sokan (tekellüflü) yorumlara hiç ihtiyaç yoktur. Söz konusu olan, başa kakma ve incitme ile sadakadan beklenen faydanın sağlanamayacağıdır. Bu fayda ise, -fertlere yönelik olduğu takdirde- fakirin birazcık olsun ihtiyacının giderilmesi ve geçim sıkıntısının hafifletilmesi; -halkın yararına olduğu takdirde de- toplumun hizmetini görenleri teşvik etmek ve onlara yardımcı olmaktan ibarettir. Durum böyle olunca, verilen sadakanın arka-

sından başa kakma ve incitme geldiği takdirde, sadaka ile yapılanlar yıkılmış ve ortaya konan hizmetler boşa çıkmış olacaktır. Kendisinden beklenen sonuca ulaştırmayan her iş, değerden düşmüş ve -hiç olmamış gibi- boş bir şey haline gelmiş olacaktır. Beklenen neticenin tam tersi istikamette yürüyen bir işin değersizliği daha da açıktır

Bunun gibi, gösterişle namaz kılanın ibadeti de boşa gider. Çünkü böyle bir namazdan arzu edilen maksat hâsıl olmamaktadır. Zira namaz kılmaktan maksat, Allah'a yönelmek, O'nun hâkimiyetini düşünmek, büyüklüğünü hissetmek ve nimetlerine karşı şükretmektir. Hâlbuki gösteriş yapanın gönlü Allah'a değil, gösteriş yaptığı kimselere yöneliktir. Arkasından başa kakmanın ve incitmenin geldiği sadakanın boşa çıkmasının altında yatan sebep de budur.

Mutezilîlerin, büyük günah işlemenin, daha önce yapılmış bütün salih amelleri boşa çıkaracağına ve sahibinin sürekli olarak cehennemde kalacağına dair görüşlerini desteklemek için bu ayetten delil getirmeye çalışmaları, onların Allah'ın Kitabı'ndaki hidayet metodunu anlamadıklarını ve dinin terbiye etmek üzere geldiği insan fıtratını tanımadıklarını göstermektedir. Yukarıda, onların görüşünü yıkmakla kendi görüşünü güçlendirmeye çalışanların sözlerini işittin. Aslında her zaman farklı görüş sahiplerinden her biri, Kur'an'ı kendi nefsini tatmin eden görüşü desteklemek için kullanmıştır. Öyle ki onlardan bazıları, birbirine karşı mücadele verdikleri zaman, (karşı tarafı alt etmek için) müfred kelimelerin muhtemel sözlük anlamlarından istifade etmekten çekinmez, tevil ile de olsa kendi görüşlerini destekleyen ve karşı tarafın görüşlerini çürüten birer delil olarak kullanırlar. Doğrusu ihtilaf edenler Kur'an ehli olmaktan uzaklaşırlar ve onların çıkardıkları manalara iltifat edilmez.

Sonra yaptıkları iyiliğin ardından başa kakan ve incitenlerin durumunu, gösteriş yapanların durumuna veya onların sadakalarını boşa çıkarmalarını, gösterişçinin amelini boşa çıkarmasına benzeten Yüce Allah, şöyle buyurdu: ***"Malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığınız hayırlarınızı boşa çıkarmayın."*** Yani *"-Zayıf, muhtaç ve yoksul olan insanları gözetmek veya halkın umumunun yararına olacak işler gibi Allah'ın teşvik ettiği hususları yaparken, O'nun rızasını kazanmak için değil- insanlara gösteriş için veya yapılan işi görüp övsünler diye iş yapanlar gibi olmayın."* Böyleleri gereğince Allah'a ve ahiret gününe inanmıyorlar ki yaptıkları iyilikleriyle Allah'a yaklaşmayı, kıyamet günü/azabından kurtulmayı ve yaptığının güzel karşılığı olan mükâfatını kazanmayı düşünsünler. ***"Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz kayaya benzer ki, sağanak bir yağmur isabet etmiş de onu çıplak pürüzsüz kaya haline getirivermiştir."***

Yani *"Onun harcadığının karşılığını görememe durumu, düz bir taşın/kayanın durumu gibidir. Üzerinde toprak bulunan böyle bir kayaya taneleri iri olan bir sağanak yağmur yağdığı zaman, onun üzerindeki toprağı silip süpürür de pürüzsüz eski haline döner."*

Yaptığı iyiliği ile başa kakan ve gönül inciten kimse ile infak gibi iyi işleri yapmayı gösteriş üzerine bina eden kimsenin ortak paydası şudur: Her ikisi de gören kimseye hakikat olduğu vehmini veren ve aslında hakikatsiz olan yalandan bir elbise giymişlerdir. Âlim veya asker olmadığı halde onların elbisesini giyen kimse gibi... Kısa bir müddet sonra yağmurun isabet etmesiyle üzerindeki toprağın silinip gitmesinden dolayı çıplak bir hale gelen kaya parçası gibi örtüsü kalkacak ve sahtekârlığı ortaya çıkacaktır. Zaman içerisinde inananlarla münafıkların ayırt edilmesi için başlarına gelen imtihan türleri, zamanın hadiseleri de bu gibi insanların sırlarını ortaya çıkaracak ve onları rezil edecektir. ***"Bunlar kazandıklarından hiçbir şeye sahip olamazlar."*** Yaptıkları infak, verdikleri sadakalardan hiçbir fayda görmeyecek; ne dünyada ne de ahirette -sözde güzellikle- ektiklerinin meyvesini koparamayacaklardır.

Bunlar dünyada başa kakmak ve gönül incitmek suretiyle, cimrilikle sadaka vermekten imtina edenlerden daha fazla insanların nefretini kazanacaklardır. Gösteriş yapanın durumu insanlara gizli değildir. Şairin dediği gibi, *"Gösteriş elbisesi, altındaki teni göstermektedir; eğer onu giyecek olursan rezil olacaksın."* Hiçbir gösterişçi ve başa kakan yoktur ki, insanlar tarafından kötülenmemiş ve nefret edilmemiş olsun.

Ahirette ise, halis amelden başka bir şeyin fayda sağlamayacağı açıktır. Ahiretteki sevap, sadece Allah'ın kendi nefislerini terbiye etme ve insanların ıslahına çalışma prensibini araştırarak ve O'nun rızasını gözeterek salih amel yapanlara verileceğine göre, elbette ihlâsa aykırı olan bu vasıfların güzel bir sonuç vermesi düşünülemez. Çünkü ***"Allah, kâfirleri doğru yola iletmez."*** Yani, sahibinin kalbini ihlâsa yönelten, yapılan infakları yerli yerince olmasını temin eden ve iyi amelleri boşa çıkaran davranışlardan koruyan unsurun imandır ve bu, kadimden beri cereyan eden ilâhî bir yasadır. İşte bu prensibe göre, kâfir olan kişi, iş yapanın kalbi ile yaptığı işin düzgün olmasını sağlayan, dünya ve ahiret mutluluğunu bir araya getiren söz konusu hidayetten mahrum kalmaktadır.

Yüce Allah daha sonra, yaptıkları harcamalarda ihlâslı olanlarla, gösteriş yapan ve iyiliği ile başa kakanları karşılaştırmak üzere bir misal; ardından bu iki grubun durumunu ortaya koyacak olan bir örnek daha getirdi.

وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّـهِ وَتَثْبِيتًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ كَمَثَلِ
جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِن لَّمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ وَاللَّـهُ
بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿265﴾
أَيَوَدُّ أَحَدُكُمْ أَن تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِّن نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُ
فِيهَا مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَأَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَأَصَابَهَا إِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ
فَاحْتَرَقَتْ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّـهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ﴿266﴾

265- Allah'ın rızasını kazanmak ve nefislerindeki cömertliği kuvvetlendirmek için mallarını hayra sarf edenlerin durumu, bir tepede kurulmuş güzel bir bahçeye benzer ki, üzerine bol yağmur yağmış da iki kat ürün vermiştir. Bol yağmur yağmasa bile bir çisindi düşer (de yine ürün verir). Allah, yaptıklarınızı görmektedir.

266- Sizden biriniz arzu eder mi ki, hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, arasından sular akan ve kendisi için orada her çeşit meyveden (bir miktar) bulunan bir bahçesi olsun da, bakıma muhtaç çoluk çocuğu varken kendisine ihtiyarlık gelip çatsın, bahçeye de içinde ateş bulunan bir kasırga isabet ederek yakıp kül etsin! İşte düşünüp anlayasınız diye Allah size ayetlerini böyle açıklar.

Daha önceki ayetlerde söz konusu edilen misal, gösteriş yapan, yaptığı iyilikle başa kakan ve gönül inciten kimseler için idi. ***"Allah'ın rızasını kazanmak ve nefislerindeki cömertliği kuvvetlendirmek için mallarını hayra sarf edenlerin durumu"***na gelince... Yani, "Allah'ın rızasını kazanmak, nefislerindeki cömertliği kuvvetlendirmek ve cimrilik ve düşkünlüğe bulanmış nefsin malı harcamaya karşı çıkmamasını sağlayarak, Allah'ın emrini, şeytanın telkiniyle nefsin hoşuna giden mal sevgisinden daha üstün tutacak şekilde iman ve ihsan mertebesine yükseltmek için mallarını hayra sarf edenlerin durumu," ***"bir tepede kurulmuş güzel bir bahçeye benzer."*** Özellikle nefsin (ruhun) cömertliğe alıştırılmasının büyük önemi vardır; bununla artık hayır yolunda malı harcamak, kişinin hoşlanacağı fıtrî bir huy ve ahlâk haline gelecektir.

Ayetin *"Nefislerdeki cömertliği kuvvetlendirecek"* ifadesinin *"Li enfusihim"* değil de ***"min enfusihim"*** şeklinde gelmesi, Allah yolunda mal harcamanın,

ruhun tatmin ve cömertliğini her yönden değil, bazı yönlerden ortaya koyduğunu göstermek içindir. Çünkü cömertliğin en mükemmel şekli, Allah yolunda mal ile birlikte canı da feda etmektir. *"Mü'minler ancak Allah'a ve Rasûlü'ne iman eden, ondan sonra asla şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla mücadele edenlerdir. İşte doğrular ancak onlardır."*[135] ayeti, bu hakikate işaret etmektedir.

İşlenen Amellerde Allah Rızası ve Nefsin Arınması Esastır

Yüce Allah'ın mal harcamada göz önünde bulundurulması gereken bu iki hususa dikkat çekmesi, yapacağımız bütün işlerimizde iki gayeyi gerçekleştirmemizi ders vermek içindir. *Birincisi*: O'nun rızasını kazanmayı esas almak, O'na kulluk etmek... *İkincisi*: Nefsimizi, mal sevgisi ve cimrilik gibi yücelmeye mani olan unsurlardan arındırıp temizlemek... Zaten bu ikincisi (ruh temizliği), birincisini (Allah rızasını) kazanmanın vesilesidir ve her iki hususun faydası bize aittir; Allah ise âlemlerden müstağnidir.

İşte eğer biz bu iki hedefi takipte samimi olursak, mallarımızı harcarken kazancımız *"Bir tepede kurulmuş güzel bir bahçeye benzer."* Yani yerden/deniz seviyesinden hayli yüksek bir mekânda bulunan bir bahçeye benzer. Ebu Amir ve Asım, ayette geçen ve *"yüksekçe bir yer/tepe"* anlamına gelen ***"Rebve"*** kelimesini, *"râ"*nın fethası ile *"rebve"* şeklinde, diğerleri ise *"râ"*nın dammesiyle *"rubve"* şeklinde okumuşlardır.

Âlimlerin bildirdiklerine göre, yüksek yerlerde/tepelerde bulunan bahçeler, hem çok güzel güneşlenmekte hem de havadan güzelce istifade etmektedirler. Dolayısıyla böyle bahçelerin hem manzarası çok güzel, hem de meyvesi çok hoş olur. Alçak yerlerdeki bahçeler, çok az güneş aldıklarından dolayı meyveleri bu kadar güzel olmaz.

Râzî'nin de tercih ettiği bir görüşe göre, ayette söz konusu edilen "*rebve*"den maksat, yeri düz ve toprağı iyi olan mekânlardır ki, yağmurun yağmasıyla kabarıp serpilirler. Nitekim *"Sen yeryüzünü de kupkuru ve ölü bir halde görürsün; fakat biz, üzerine yağmur indirdiğimizdi o, kıpırdanır, kabarır ve her çiftten iç açıcı bitkiler verir."*[136] ayetinde de böyle bir tasvir söz konusudur. Bu görüşü destekleyen bir husus da, buradaki örneğin, daha önceki ayette geçen ve yağmurdan etkilenmeyen *"düz bir kaya"* örneğinin karşıtı olarak zikredilmiş olmasıdır. *"Ki, üzerine bol yağmur yağmış da iki kat ürün vermiştir."* Yani genelde alınan ürünün iki katı yahut ***"di'feyn"*** kelimesinin anlamı bir şeyin iki katı olduğunu kabul eden görüşe göre dört katı ürün vermektedir.

---

135. Hucurat, 49/15.
136. Hac, 22/5.

Ayette geçen ***"ukul"*** kelimesi, yenecek şey demektir. Bu kelime tahfif için *"ukl"* ("kef" harfinin sükûnu ile) şeklinde de okunabilir ki İbn Kesir, Nâfi ve Ebu Râfi öyle okumuşlardır. Bu toprak öyle bir yerdedir ki *"Bol yağmur yağmasa bile bir çisinti düşer (de yine ürün verir)."* Bunun anlamı şudur: *"Eğer o yerde bol yağmur yağmasa bile, mutlaka bir çisinti düşer."* yahut *"Oraya bol yağmur yağmasa da, toprağının iyi olması, verimli olması ve güzel bir mevkide bulunmasından dolayı, bir çisintinin düşmesi bile iyi ürün vermesine yeterlidir."* Ayette geçen ***"tell"*** kelimesi, danelere küçük olan hafif yağmur demektir.

İhlâslı İnfak, Verimli Bahçe gibidir

Derim ki: Güneş ve hava bakımından güzel bir mevkide bulanan iyi bir toprağın -az bir su vermekle bile- iyi ürün verdiği, tecrübe ile sabittir. Çünkü toprağı verimli ve havası iyidir. Bitki ve ağaçların toprak ile olduğu gibi, hava ile de beslenmekte oldukları bilinmektedir. Buna göre ayetin tasvir ettiği bahçenin, ürünü ve gölgesi -bol yağmur alsın veya almasın- süreklidir. Bol yağmur almadığı zaman, kat kat olmasa bile, hiçbir zaman ürün vermekten tamamen mahrum kalmaz.

Bana göre bu örnekteki benzetmenin ortak yönü şudur: Allah'ın rızasını kazanmak, ruhuna cömertlik vasfını kazandırmak için mallarını harcayan kimsenin gösterdiği samimiyet, ruhundaki cömertlik ve gönlündeki ihlâs, toprağı iyi, ağaçları sarmaş dolaş olmuş, bol ürün vermek ve güzel manzara göstermek hususunda çok cömert davranan bir bahçeye benzetilmiştir. Böyle bir kimse -söz konusu bahçe gibi- gücü nispetinde infak etmekten çekinmez. Eğer kendisine bol bir rızık verilirse, o da bol bol harcar; yok eğer rızkı az olursa, yine de Allah yolunda -gücünün yettiği nispette- harcamaktan geri durmaz. Onun hayrı sürekli, iyiliği ise asla kesintiye uğramaz.

Bunu yazdıktan sonra, not defterimde, Üstad Abduh'tan aldığım şu bilgileri gördüm: "İnfakta gösterilen halis niyet, bahçeye yağan bol yağmur gibidir. Bir infakın insanlara yararlı olması için, beraberinde halis bir niyetin olması gerekir. Çünkü halis niyet sahipleri, nereye infak edeceklerini iyi araştırır ve en çok ihtiyaç olan yerlere yardım ederler." Not defterimdeki bilgiye göre, Üstad *"tell"* (*çisinti*) kelimesini açıklarken de şu görüşlere yer vermiştir: Yani, bu gibi ihlâslı insanların kapısına gidenler zarar etmezler. Çünkü onların gönülleri, kaynağı tükenmez bir merhametle doludur. Şayet kapısına gidenler, onun ihsanından bol/sağanak kısmını elde etmezse, yine de çisintisinden mahrum kalmazlar. Onlar, kuruması ve yok olmasından kaygı duyulmayan bahçeler misalidir.

Örneklerle Allah yolunda yapılan harcamanın doğru şeklini tasvir eden bu ayetin sonu, ***"Allah, yaptıklarınızı görmektedir"*** ifadesiyle sona ermiştir.

Burada, yapılan bir işte Allah rızasının mı, yoksa gösterişin mi gözetildiği hususunun Allah'tan gizli kalmayacağı ders verilerek, içindeki niyetinin tersine sergilediği dış görünüşü itibariyle insanları aldatacağını düşünenlerin uyarılması hedeflenmiştir. Bu ifade ile Yüce Allah sanki şöyle buyuruyor: *"Ey malını harcayan kimse! İyi bilesin ki, senin kalbinde gizli tutuğun şeyler, Allah'a gizli değildir. İyi niyetini ona göre ayarlamalısın."*

Konu ile ilgili olarak verilen ikinci misal şöyledir:

"Sizden biriniz arzu eder mi ki, hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, arasından sular akan ve kendisi için orada her çeşit meyveden (bir miktar) bulunan bir bahçesi olsun da, bakıma muhtaç çoluk çocuğu varken kendisine ihtiyarlık gelip çatsın, bahçeye de içinde ateş bulunan bir kasırga isabet ederek yakıp kül etsin?!"

Ayette Geçen Kelimeler:

"Vedd" kelimesi, *"olmasını temenni ettiği şeyi sevmek"* anlamına gelir.

"E'nâb", *"e'neb"*in çoğuludur. Müfret müennesi *"e'nebet"* olan bu kelime, *"taze üzüm"* anlamındadır.

"Nehîl" kelimesi, *"nehl"*in çoğulu veya *"ismu'l-cem"* (*çoğul isim*) olup, *"hurma ağaçları/hurmalık"* anlamındadır. Kur'an-ı Kerim, üzümden meyve olarak; hurmadan ise -meyve olarak değil- ağaç olarak söz etmektedir. Bazı âlimlere göre bunun sebebi, hurmalıkların sadece meyve olarak değil ağaç olarak da büyük faydaları olduğuna dikkat çekmek içindir. İnsanlar hurma meyvesinin yanında, hurma ağacının yaprağından, köklerinden ve liflerinden de istifade ederler. Kayıkları, zembilleri, urganları, çardakları ve evlerin damları gibi ihtiyaçlarını hurmalıklardan elde ederler.

"E'sâr" kelimesi, *"yerde yuvarlanıp taşıdığı tozlarla -bir sütun şeklinde- yukarıya doğru yükselen şiddetli kasırga/hortum"* demektir. Çoğulu, *"eâsir"* ve *"eâsîr"* olarak gelir. Ayetteki ateşten maksat, şiddetli zehir taşıyan toksin maddeleri veya şiddetli soğuk anlamına gelir. İbn Cerîr'in -kendi senediyle- bildirdiğine göre, selef âlimleri, bu her iki mana hakkında görüş beyan etmişlerdir. Bu görüşler, ateşin -çevresindeki nemi ortadan kaldırmak suretiyle de olsa- bir şeyi yakma özelliğinde olan maddeye de ateş dendiğini göstermektedir. Bu hususta sirr/şiddetli soğuk ile şiddetli sıcak aynıdır; ikisi de bitki ve ağaçları yakar.

Gösteriş İçin Yapılan İnfak, Yanmış Bahçe gibidir

Ayet, istifham-ı inkârî ile başlamakta ve şu dersi vermektedir: İnsan ister mi ki büyük bir bölümü, ağaçların en güzeli ve en yararlısı olan hurmalık ve üzümlük gibi ağaçları bulunan, aralarından bol sular akan, her çeşitten iç açıcı

meyveler yetiştiren, bütün ümitler kendisine bağlanan ve küçük çocuklara istikbal vaad eden zengin bir bahçesi olsun da, bu durumda kendisi de artık mal kazanamayacak derecede ihtiyarlasın, üstelik ne ona ve ne de kendilerine bir yararı bulunmayan küçük çocukları bulunsun; bir de baksın ki, kendisinden başka hiçbir gelir kaynağı olmayan bahçeye, içinde ateş bulunan bir kasırga gelip çatsın da bahçeyi yaksın ve bütün emekleri boşa çıkarsın?

Müfessirler, ayette, bir yandan bahçenin yalnız üzüm ve hurma ağaçlarından meydana geldiği vurgulandığı halde, diğer yandan *"ve kendisi için orada her çeşit meyveden (bir miktar) bulunan"* şeklinde sürdürülen ifadesi üzerinde durmuşlardır. Bazıları, buradaki "*meyve/ürün*"den maksat, faydalar demek olduğunu söylemiştir ki buna göre ayetteki bu cümlenin manası "*Sahibi bahçesinin bütün ürünlerinden faydalanabilmektedir.*" demektir. Bazılarına göre, ayetin ifadesinden anlaşılan şudur: Söz konusu bahçeyi meydana getiren asıl ağaçlar hurmalık ve üzümlükler olmakla beraber, orada her çeşit meyveden de -yani her bir ağacın kendine özgü durumuna göre bir çeşit meyvesi- bulunmaktadır. Nitekim *"(Melekler şöyle derler:) Bizim her birimiz için, bilinen bir makam vardır."*[137] ayetin ifadesinden maksat da, meleklerden her birisinin kendisine has bir makamının var olmasıdır. Bazılarına göre ayette geçen **"min"** tabiz içindir ve ayetin manası *"Orada her çeşit meyveden bir miktar bulunur."* şeklindedir.

Üstadımız Abduh'un konu ile ilgili görüşleri şu merkezdedir: Sonradan konmuş nahvin kurallarını bir kenara koyacak, onun felsefi tahlil ve tetkiklerine tâbi olmanın zorunluluğunu ortadan kaldıracak, Sibeveyh ve Halil'in -bu konudaki bağlayıcı ilmî- zincirlerini kıracak olursak, hiçbir tevil ve takdire gerek duymaksızın ayetin ibaresini rahatlıkla anlayabiliriz. Fesahat üzerine kurulmuş bulanan Arapça ifadeler çok açıktır. Örneğin eğer sen *"Yanımda her şeyden vardır."* veya *"Bahçemde bütün meyvelerden vardır."* dersen, bununla "yanında her şeyden bir pay" ve "her meyveden bir miktar"ın var olduğunu söylemiş olursun. Burada ne hazf edilmiş mukadder bir söz ve ne de yakışık almayan bir nazım söz konusudur. İşte işin en doğrusu budur; sen de nahiv kurallarına değil, bu söylenenlere işi tatbik etmeye çalış.

Müfessirlere göre, ayette söz konusu edilen temsil, gösteriş yapan kimse içindir. Buna göre bu benzetme şöyledir: "Ne ona ve ne de kendilerine bir yararı bulunmayan küçük çocukların sahibi, yalnız tek gelir kaynağı olan bahçesine, içinde ateş bulunan bir kasırga gelip yakmış, böylece bütün emeklerini boşa çıkarmış ve kendisi de artık mal kazanamayacak derecede ihtiyarlamış bir kimsenin durumu ne ise, gösteriş yolunda mallarını harcayan kimsenin kıyamet günündeki durumu da aynıdır."

137. Saffât, 37/164.

Derim ki: Buradaki temsil, sadakasını başa kakmak ve olumsuz tavrıyla karşıdakini incitmek suretiyle boşa çıkaran kimse için de geçerlidir. Ayrıca bu temsil sadece ahiret için değil dünya için de söz konusudur. İnsanların nezdinde bir makam ve mevki sahibi olmak için mallarını fakirlere veya kamu yararına harcayan kimsenin bu isteği, -kendisince- temsildeki bahçe kadar yararlı ve güzeldir. Ancak bu adamın servetinin yakın bir gelecekte yok olması, iflas edip en şiddetli bir fakirin durumuna düşmesi söz konusu olabilir ve yaptığı -ekilen bir bahçe hükmündeki- iyilikten dolayı bir yardım görmekten başka bir ümidi kalmayabilir. Tabii ki, bu durumdaki kimse, ektiğini biçmeye çalışır; iyiliksever kimliğinden dolayı -daha önce yaptığının bir karşılığı olmak üzere- bir takım faydalar umabilir. Ancak daha önce, gösteriş yapmak, başa kakmak veya sözle incitmek gibi ortaya koyduğu olumsuz tavırları, içinde ateş bulunan birer kasırga misali şu ümidinin bahçesini yakmış olduğundan, ne onun meyvesini koparabilir ve ne de bu işin manzarasından bir neşe/sevinç alabilir. Gösteriş yapan, iyiliğini insanların başına kakan ve onları inciten kimsenin akibeti budur. İnsanlar, en çok muhtaç olduğu bir zamanda onu yüzüstü bırakırlar. Bu sebepledir ki, Yüce Allah, bu misali verdikten sonra, bu işin akibetine bakmamızı tavsiye etmiş ve şöyle buyurmuştur: ***"İşte düşünüp anlayasınız diye Allah size ayetlerini böyle açıklar."*** Yani Allah, size yapmakta olduğunuz işlerin hakikatlerini, gayelerini; faydalarını veya kötü akibetlerini -açıklamanın en güzel bir metodu olan temsil yoluyla- beyan etmektedir. *"Düşünüp anlayasınız diye..."* Yani eğer siz, işlerin akibetini düşünürseniz; mallarınızı Allah rızasını kazanmak, cömertlik vasfını nefsinize yerleştirmek için ihlâslı/muhlis olmak zorunda olduğunuzu anlayacaksınız. Böylelikle yaptığınız iyilikler, başa kakma, incitme, gurur ve gösteriş yapma tehlikesiyle karşı karşıya gelip yok olmaktan korunmuş olacaktır.

Bu konunun devamında Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنفِقُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُم مِّنَ الْأَرْضِ
وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ مِنْهُ تُنفِقُونَ وَلَسْتُم بِآخِذِيهِ إِلَّا أَن تُغْمِضُوا فِيهِ وَاعْلَمُوا
أَنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ ﴿267﴾

267- Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın. Size verilse, gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayr diye vermeye kalkışmayın. Biliniz ki Allah zengindir, övgüye lâyıktır.

Derim ki: Önceki ayetlerde, çok güzel bir şekilde Allah yolunda malların harcanması teşvik edildi; bu harcama yapılırken de ihlâs ve ruhun cömertlik vasfını kazanmasının gaye edinilmesi tavsiye edildi; iyilikle başa kakma ve incitmek gibi ameli iptal eden hususlardan sakınmanın gereğine dikkat çekildi; ki bu hususlar, hem infakın kendisini hem de infak eden kimseyi ilgilendirmektedir.

Bu makamdaki irşadın mükemmel olması için, infak edilen malın durumundan da söz edilmesi gerekmektedir. İşte bu hususa da işaret etmek üzere Yüce Allah: ***"Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın"*** buyurdu ve Allah yolunda harcanan malın türünü ve vasfını beyan etti. Bu vasıf ***"tayyibât"***tır. Bu kelime, *pis ve çirkinin karşıtı olup, iyi ve gönle hoş gelen* anlamındadır. Bunun içindir ki, *"tayyibat"* emredilirken arkasından ***"Size verilse, gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayr diye vermeye kalkışmayın"*** ifadesine yer verildi. Ayette geçen ***"teyemmemû"*** fiilinin aslı *"teteyemmemû"*dur.

"Tayyib" ve "Habis" Kavramları

İlginçtir ki, müfessirler ***"tayyibât"*** kelimesinin, -yukarıda arz edildiği gibi- *"iyi olanlar"* anlamında mı yoksa *"helâl kazanç"* anlamında mı kullanıldığı hususunda farklı görüş beyan etmişler ve araştırmacı olarak bilinenlerden bir kısmı, ikinci manayı tercih etmiştir. Bazıları birinci manayı cumhura izafe ederken, diğer bazıları ise burada her iki mananın da murat olduğunu söylemişlerdir.

Aslında maddî olsun, manevî olsun, her iyi ve güzel olan şeye *"tayyib"* denilebilir. Bu konuda "el-beledu't-tayyib" (güzel şehir) ve "el-kelimu't-tayyib" (iyi söz) tabirleri, birer misal olarak zikredilebilir. Ancak ayetin üslubu, buradaki *"tayyibât"* ile *"helâl"*; *"habîs"* ile de *"haram"*ın kastedildiğine imkân vermediği gibi, şeriatın prensipleri de buna razı gelmemektedir. Bazı Müslümanların sadaka/zekâtlarını hurmanın kötüsünden vermeleri gibi hususları ihtiva eden ayetin nüzul sebebini ortaya koyan bazı rivayetler, Kur'an'ın buradaki üslubuna uygun düşmektedir. İbn Cerîr'in, Bera b. Azib ve Hasan-ı Basrî'den yaptığı rivayette, "Müslümanlar, mallarının en kötüsünden tasadduk ediyorlardı." denilmektedir. Hz. Ali'den yaptığı rivayette ise "Bu ayet, farz olan zekât ile ilgilidir. Bazı kimseler, hurmasını harmanlarken, iyisini bir tarafa, kötüsünü diğer tarafa koyardı; zekât toplayan şahıs geldiğinde, daha önce ayırdığı kötüsünü ona verirdi." ifadelerine yer verilmiştir. İbn Cerîr Taberi daha başka rivayetleri de söz konusu etmiştir.

Ayetin manası şöyledir: *"Mallarınızın iyilerinden verin. Malın kötüsünü sadaka diye vermeye kalkışmayın."* Bu ifade bilerek kötü malın seçilip sadaka

verilmesini yasaklamaktadır. Yoksa bilmeden iyilerle beraber kötülerin de karıştığı durumun yasaklanması söz konusu değildir.

Eğer -bazılarının dediği gibi- burada haramın infak edilmemesi söz konusu olsaydı, hususi bir infak şeklinin yasaklanması değil, mutlak olarak "infakın yapılmaması" söz konusu edilirdi. Bununla beraber burada "iyi mal"dan infak edilmesi istenirken hiçbir itirazi kayıt konulmamış; "tayyibat" mutlak bırakılmıştır. Kötü malın sadaka olarak verilmesinin yasaklanması ise, bilmeyerek değil, sahibi tarafından bilerek kötü malın seçilmesi söz konusu olduğu duruma yöneliktir. (Yani eğer habisten maksat haram olsaydı, bilerek bilmeyerek infakın hiçbir şekline cevaz verilmezdi). Bütün bu gerçekler ortada iken, "tayyibat" ile helâlin "habis" ile de haramın kastedildiğini söylemek mümkün müdür? Kaldı ki, mü'minin malında asıl olan helaldir. Mü'minler ellerindeki mallarından dolayı bu ayete muhatap olmuşlardır. Eğer "tayyibat" ile helâl; "habis" ile de haram kastedilmiş olsaydı, bu takdirde mü'minlerin sahip olduğu mallarının bir kısmının helâl, bir kısmının da haram olması gerekirdi. Bu takdirde ayetin mantuku *"Helalden harcayın; sadakalarınızı haramdan vermeyin."* şeklinde olurdu. Bu durumda haramlardan da sadakanın caiz olduğu sonucu çıkar ki, hem Kur'an-ı Kerim'in nazmına, hem de şeriatın kurallarına aykırıdır.

Sonra, *"Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça 'iyi'ye eremezsiniz."*[138]; *"Bugün size temiz ve iyi şeyler helâl kılınmıştır."*[139]; *"İşte o peygamber onları kötülükten men eder; temiz şeyleri helal, pis şeyleri haram kılar."*[140] şeklindeki ayetler -ve bu gibi daha pek çok ayet- söylediklerimizi desteklemektedir. Örneğin buradaki şu son ayetin manası, *"Onlara helali helal, haramı haram kılar.' şeklindedir."* diyebilir misin? Bu takdirde tahsil-i hâsıl olmaz mı? Şüphesiz haram kılınan *"habis"* yasaklanan *"habis"*ten farklı olup daha hususidir. Kan ve domuz eti gibi haram olan şeylerin kötülüğü, onların verdiği zarardır.

Yüce Allah'ın *"Gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayr diye vermeye kalkışmayın"* ifadesi, malının kötüsünü Allah yolunda harcayan kimse için bir azar ve uyarı niteliğindedir. Yani, *"Kusurunu görmezlikten gelip seçicilikte gevşeklik göstermeden kendiniz için bile beğenmediniz bir şeyi nasıl olur da Allah yolunda sadaka vermeye razı oluyorsunuz?"* Hâlbuki gözünü kapayıp kusuru görmezlikten gelerek böyle kötü bir malı kabul eden bir kimse, yine sonuçta yanlış yaptığını ve zarar ettiğini düşünecektir. Misal vermek gerekirse, alacaklı olan bir kimsenin karşı taraftan kendi asıl malından daha aşağı

138. Âl-i İmrân, 3/92.
139. Mâide, 5/5.
140. A'râf, 7/157.

değerde olan bir malı kabul etmesi düşünülemez. Bu husus sadece haklarla da sınırlı değildir. Bir şeyin değersiz olması, -hediye olarak verilse bile- karşı taraftan kabul edilmesini engeller. Hediye veren hakkında toleranslı bakmaksızın ve hediyenin kusurunu görmezlikten gelmeksizin kusurlu ve değersiz bir şeyin kabul edilmesi çok zordur. Çünkü değersiz bir şeyi hediye etmek, hediye verilen kimseye karşı saygısızlıktır. Buna göre, Allah yolunda ve O'nun rızasını kazanmak için verilen bir sadaka da O'na hediye edilmiş gibidir; Allah tarafından kabul görmesi için, malın en iyisinden ve en güzelinden seçilmesi gerekir. İnsanlar, bazen gözünü kapayıp görmezlikten gelerek değersiz de olsa verilen bir malı/hediyeyi kabul ediyorsa, bu onların ihtiyaçlarından dolayıdır. Yüce Allah ise, muhtaç değil ki kusurunu görmezlikten gelsin. Bunun içindir ki, ayetin fezlekesinde ***"Biliniz ki Allah zengindir, övgüye lâyıktır"*** ifadesine yer verilmiştir. Yani Allah yolunda verilen bir sadakanın, -ihtiyacından dolayı almak zorunda kalan bir mal fakiri veya kendisine karşı bir saygı ifade etmediğini bildiği halde buna göz yuman, izzet-i nefis fakiri olan bir kimsenin dışında- kabul yüzü görmeyen değersiz bir mal olması, sadakanın veriliş gayesi olan Allah rızasını kazanma esprisine terstir.

İnfak edilen malların bir kısmı, işçilik, ticaret ve sanat gibi, insanın kendi el emeğinin katkısıyla meydana gelendir. Bir kısmı da tahıl türü yerde biten ekinler, ağaçların meyveleri, madenler ve İslâm öncesi dönemde yer altına gömülmüş olan ve rikaz denilen mallardır.

Yüce Allah'ın, insanların kesbi söz konusu olmasına rağmen, yerden çıkan ürünleri de kendine izafe etmesi, bu tür nimetlerin de sadece tarlayı sürüp ekmek ile değil, Allah'ın lütfunun bir meyvesi olduğunu göstermek içindir. Gerçekten hububat ürünlerine ait olan tohumlar, insan kazancının söz konusu olmadığı bir unsur olduğu gibi, insan kesbinin söz konusu olduğu yanlar dahi o kadar küçüktür ki, kale alınmayacak kadar diğersizdir.

Bazı âlimlere göre, ayette insanın kazandıklarına, yerden çıkan ürünlerden daha önce yer verilmesi, onun değerine işaret etmektedir. Bu âlimler, Buharî'de geçen *"Hiç kimse, kendi el emeğiyle kazandığı yiyecekten daha hayırlısını yememiştir."*[141] hadisini bu hususa örnek göstermişlerdir.

Ayette geçen ***"infak"*** konusunda farklı görüşler vardır. "Buradaki infaktan maksat, 'farz olan zekâttır.'" diyenler olduğu gibi, "müstehap olan sadakaya mahsustur" diyenler de vardır. Bunların yanında, bunun genel olduğunu/hem farz hem tatavvu (müstahab ve mendup) olana şamil olduğunu söyleyenler de olmuştur ki, en isabetlisi budur. Çünkü tahsis etmenin hiçbir gerekçesi yoktur.

141. Buhârî, *Buyû'*, 15.

Sonra buradaki infaktan maksadın farz olan zekât olduğunu söyleyenler, kendi aralarında ayetin umum ifade eden lafzına bakıp, yerden çıkan her şeyde zekâtın farz mı olacağı yahut bir muhassisle tahsis mi edileceği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bunun yerden bitenlerin bir kısmı ile tahsis edileceğini söyleyenler de farklı görüşler sergilemişlerdir. Bazılarına göre zekât, meyve ve sebzeler de olmayıp yalnız "kût" (besin değeri yüksek gıdalar) da söz konusudur. Bazıları da daha başka şekil söylemişlerdir.

Hâlbuki ayet açıktır; üzerinde -ihtilafa sebep olacak- hiçbir tortu yoktur. İhtilafın kaynağı, buradaki infakı yalnız farz olan zekâta hasr etmektir. Çünkü bu durumda hadislerde gelen bazı rivayetlere göre, yerden biten her şeyde zekât vardır. Oysa bu çeşit rivayet ve görüşlere bakmadan doğrudan doğruya Allah'ın kelamını anlamak isteyen bir kimse, bu ifadeyle Allah'ın bize verdiği her türlü rızıktan infak etmemizi emrettiğini anlayacaktır. Bu rızık, ister el emeğimizle kazandığımız olsun, ister yerden çıkan bitki ve madenler olsun fark etmez. Çünkü bunların hepsi de Allah'ın lütfudur; iyilerinden bir kısmını O'nun yolunda harcayıp rızasını kazanmak ve O'na şükretmek gerekir. Ayette herhangi bir tahsis söz konusu olmadığı gibi, verilen miktarın tayini de bahis mevzuu değildir. Bilakis iş tamamıyla kulun Rabbine yapacağı şükürden ibarettir. Bununla beraber, infakın şeklini belirleyen bir delil olursa ona göre hüküm verilir.

Derim ki: Bu terğip ve terhibten; bu mükemmel tâlim ve terbiyeden sonra mü'mine düşen şey, -kendi gücü nispetinde- sadaka vermeye/Allah yolunda mallarını harcamaya rağbet etmesi, bu harcamayı yaparken -ihlas ve samimiyet gibi- faydalı yönleri araştırması, başa kakma, incitme gibi işin sonucuna olumsuz tesir eden hususlardan şiddetle kaçınmasıdır. Ancak -ne yazık kiiman elbisesini giyenlerden çoğu, nimetler içerisinde yüzdüğü halde onları nankörlükle inkâr etmekten çekinmemekte ve herkesten daha çok cimrilik göstermektedir. Bu bazen bize çok garip gelebilir. Ancak Kur'an-ı Hâkim, bu tutumun sebep ve illetlerini ortaya koymuş ve böyle bir tutumdan kurtulup kaçmanın nasıl mümkün olacağını şöyle göstermiştir:

الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا
وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿268﴾
يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَن يَشَاءُ وَمَن يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ
إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ ﴿269﴾

268- Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder. Allah ise size katından bir mağfiret ve bir lütuf vaat eder. Allah her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir.

269- Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar.

Allah'ın Vaadi ve Şeytanın Vaadi

"Şeytan sizi fakirlikle korkutur." Yani "Şeytan, insanları hayır yapmaktan mahrum etmek için onlara *'Mallarınızı Allah yolunda harcadığınız takdirde, servetinizi eksiltmiş olur ve sonuçta çok kötü duruma düşersiniz; zamanın ne getireceği belli olmadığına göre, her zaman doğa bilecek yeni ihtiyaçlara hazırlıklı olmak, dolayısıyla biriktirdiğiniz mallarınıza sahip çıkıp düşkünlük göstermeniz gerekir.'* şeklindeki telkinlerde bulunur." Ayette geçen ***"Ve size cimriliği emr/ telkin eder."*** ifadesi de bunu göstermektedir. Ayette söz konusu olan ***"şeytanın emri"***nden maksat, insana sahip olduğu mala karşı düşkünlüğü telkin etmesidir. ***"el-fahşâ"*** kelimesi, burada *"cimrilik"* anlamındadır. Sözlük anlamı itibariyle *"çok çirkin"* şey demek olan *"fahşâ"* Araplar tarafından cimrilik anlamında kullanılmıştır. Çünkü onlara göre çirkin işlerin başında cimrilik gelir. Nitekim Arap şairlerinden Tarafa adındaki şahıs,

أرى الموت يعتام الكرام ويصطفي   عقيلة مال الفاحش المتشدد

"Şüphesiz ölüm, insanlardan en faziletli
Ve cömert kimseleri seçtiği gibi."

Cimri olan kimselerin mallarından da en seçkin ve en sevilenlerini alıp götürür."[142] şeklindeki şiirinde *"fahiş"* kelimesini cimrilik anlamında kullanmıştır. Şeytanın cimriliği telkin etmesine karşılık, ***"Allah ise size katından***

142. Şiirde geçen "ye'tamu" fiili, 'güzel bir şeyi seçmek' anlamındadır. "Akîlet" kelimesi de "en seçkin şey" demektir. "Fahiş" kelimesi, "çok cimri" anlamındadır. "Yastafî" kelimesi de aynı anlamda olup, "bir şeyin en üstün olan kısmını seçmek" demektir. Buradaki anlamı, cimri olan kimsenin aile efradının en çok muhtaç oldukları bir zamanda mallarının ölüm tarafından yok edilmesidir.

bir mağfiret ve bir lütuf vaat eder." İndirdiği vahiy ile, tezkiye edilip arınmış nefislere/kalplere yaptığı doğru ilham ve kâmil akıl ile; fıtrat-ı selimde yarattığı iyilik ve hayırseverlik duygusu ile bu mağfiret ve lütfu vaat etmektedir. Bu yüzdendir ki, Allah, kendi yolunda yapılan infakı/harcamayı birçok günaha kefaret yaptığı gibi, infak sahibinin kavmine yardım yapacak bir payeye ermesi, onları yönetmesi veya rızıklarının bol olmasına sebep olan bazı kimselerin yetişmesine vesile kılmıştır ki, -Üstad Abduh'un da ifade ettiği gibi- bu da ayrı bir üstünlük nişanesi ve Allah'ın ayrı bir lütfudur.

İbn Abbas'tan (r) nakledildiğini göre, buradaki ayette söz konusu edilen ***"fadl/lütuf"***'tan maksat, Allah'ın, kendi rızası yolunda malını harcayan kimseye, aynısını veya daha fazlasını yerine koyması demektir. *"Siz hayra ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır."*[143] ayeti bunu desteklemektedir.

Buharî ve Müslim'in rivayet ettiği bir hadiste şöyle buyrulmuştur: *"Kulların sabahladıkları her gün, iki melek gökten iner; onlardan biri: 'Allah'ım! Mallarını hayra harcayan kimse için başkasını ver.' diye dua eder. Diğeri ise: 'Allah'ım! Cimrilik edip malını hayra harcamayan kimsenin malını telef et!' diye dua eder."*[144] Bana göre rivayetteki bu duanın anlamı şudur: Allah yolunda mallarını harcayan kimseye bol rızık sebeplerini yaratmak ve insanların gönlünde ona bir mevki kazandırmak; cimri olan kimseyi ise, bu tür güzelliklerden mahrum bırakmak Allah'ın değişmez bir sünneti/prensibidir. Buna göre, burada sözü edilen "Allah'ın vaadi" iki şeye yöneliktir. Birincisi: Ahiretteki güzelliği gösteren mağfiret; ikincisi: Dünyada harcanan malın yerine başkasının gelmesidir. Ve ben derim ki: Harcanan malın yerine gelen rızık maddî olduğu gibi, -insanların gönlünde taht kurmak/mevki kazanmak vs- manevî de olabilir ki, Üstad Abduh'un söyledikleri buna dahildir. Bütün bu lütfu yapan yüceler Yücesi "***Allah, her şeyi ihata eden ve her şeyi bilendir***." Dolayısıyla verdiği sözü mutlaka yerine getirir. Çünkü O, geniş lütuf sahibidir; mağfiretini ve lütfunu nereye/kime yapacağını çok iyi bilmektedir. Müfessirler bu gibi yerlerde Allah'ın bu isimlerini arz ettiğimiz manada anlamışlardır.

Derim ki: ***"Alîm"*** ismi, burada şunu ifade ediyor: Yüce Allah, kulun hayatını ilgilendiren gaybî işleri ve onun geleceğini bilir. Şeytan ise bunlardan habersizdir; O halde şeytanın vaadi bir aldatmacadan ibarettir; aklı başında olan kimsenin ona aldanmaması gerekir.

"Va'd" kelimesinin hem ***"hayr"*** hem ***"şer"*** için kullanılması, Arapçada bilinen bir husustur. Ancak insanlar arasında daha sonra oluşan örfe göre,

143. Sebe, 34/39.
144. Buhârî, *Zekât*, 27; Müslim, *Zekât*, 57.

"hayr" için *"va'd"*, *"şer"* için ise *"îâd/vaîd"* kelimesi kullanılmaktadır. Bu örfe göre, "şer" için "vâ'd" kelimesinin kullanılması, bir küçümsemeyi/alayı ifade etmektedir. Nitekim şeytanın buradaki durumu, bundan farklı değildir. Çünkü şeytan, malın hayra harcanması durumunda fakirliğin olacağı sözünü veriyor (tehdidinde bulunuyor). Buna göre, telkin ettiği cimrilik durumunda da, zenginliğin sözünü vermesi gerekir!

Hikmet ve Hayırlı İşler

Sonra Allah, *"**Allah hikmeti dilediğine verir**"* buyurarak, O'nun verdiği söz ile, şeytanın verdiği söz arasındaki farkı kavramanın; kalbe gelen hatıralardan hangisinin ilâhî ilham ve hangisinin şeytanî telkin olduğunu bilmenin önemine işaret etmiştir ki, asıl hikmet budur.

Üstad Abduh'a göre buradaki *"**hikmet**"*, *"sağlam bilgi"* demektir ki, insanın ruhunda sağlam bir özellik olarak gelir, iradeye hâkim olur ve onu işe/pratiğe yönlendirir. Dolayısıyla, insanı dünya ve ahiret mutluluğuna erdiren, ancak sağlam bir ilmin sonucu olarak ortaya çıkan doğru bir iş/ameldir. Nice kimseler var ki, pek çok ilim suretlerini yeri geldiğinde kullanıma hazır olsun diye beyinlerinde depoladıkları halde, ilim adını alan bu malumatın hiçbir zaman sahibinin hakikat ile vehimleri veya ilham ile vesveseyi birbirinden ayırmasına bir katkısı olamamıştır. Çünkü bu gibi malumatın insanın iradesi üzerinde hiçbir tesiri yoktur; bilakis bunlar, iş yapma zamanında kaybolup giden, gösteriş ve cedelleşme zamanında hazırlanıp gelen birer tasavvur ve hayalden ibarettir.

Bu konuda Üstad Abduh özetle şöyle dedi: *"Allah'ın dilediğine hikmet vermesi"* demek, ona hikmetin anlaşılmasını sağlayan mükemmel bir akıl ve sağlam bilgi/ilim elde etme adına, onu güzelce kullanması için yol göstermesi demektir. İnsanın içine doğan hatıralar ve kavramların doğruluğunu ölçen ve çeşitli tasavvur ve tasdikleri (soyut ve somut düşünceleri) birbirinden ayıran tek tartı akıldır. Hakikatlerin kefesi ağır bastığı zaman, evham kefesi havaya kalkar ve vesvese ile ilhamın arasını ayırmak kolaylaşır.

Derim ki: Bu açıklama, İbn Abbas'ın "Hikmet, Kur'an'ı anlamak (yani Kur'an'ın hidayetini, ahkâmını, hükümlerin illet ve hikmetlerini kavramak)tan ibarettir." şeklindeki değerlendirmesiyle örtüşmektedir. Çünkü Kur'an'ın hakikatlerini kavramanın ruh üzerindeki tesiri inkâr edilemez bir gerçektir. Böyle bir anlayış, nefse gelen ve iyi işlerin/salih amelin yapılmasına mâni olan vesveseleri defedip, hakikatleri gündüz gibi gösterecektir.

Şüphesiz, Allah yolundaki harcamanın faydasını ve adabını Kur'an ayetlerinden öğrenen bir kimse için şeytanın fakirlik tehditleri ve cimrilik tel-

kinleri bir değer ifade etmez ve onu hayır yapmaktan alıkoyamaz. Ancak Kur'an'ı anlamak için, onun hükümlerinin hikmetlerini, faydalarını; meselelerinin delillerini ve burhanlarını iyi araştıran ve yerli yerince kullanılan kâmil bir akıl gerekir.

Buna göre, rivayetlerde gelen ve buradaki hikmeti tahsis eden haberler, sözün makamını göz önünde bulundurmuştur. Üstad Abduh ise, hikmeti en genel anlamıyla değerlendirirken, Kur'an'ın evrensel hidayet boyutunu göz önünde bulundurmuştur. Ayet mutlak ifadesiyle, hikmetin durumunu -en geniş manasıyla- yüceltmekte ve aklın yaratıldığı gaye doğrultusunda kullanılmasının yolunu göstermektedir. Taklit hastalığına müptela olan kimse, akıl ve hikmetin meyvelerinden, ***"Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir"*** cümlesiyle ifade edilen ve Allah tarafından hikmet sahibi için söz verilen pek çok hayırdan mahrum kalacaktır. Böyle bir kimse, artık cin şeytanlarının vesvesesi ve insandan olan şeytanların cehaletleri arasında itilip kakılan, elden ele dolaşan, oyuncak bir top gibidir. Böyle bir kimse başkasının aklıyla kendi aklına ihtiyaç duymayacağını, başkasının anlayışıyla kendi anlayışına muhtaç olmayacağını vehmetmektedir. Ona göre, taklit ettiği kimse, Kur'an'daki bütün bilgileri öğrendiği gibi, orada bulunmayan daha pek çok ilimleri de bilmektedir.

Bu kimse, bazen insanların fıkhında Allah'ın, nisap miktarına ulaşmış ve yıllanmış olan bir mal dışında herhangi bir zekâtı farz kılmadığını görür. Artık bundan böyle, zekât yılı dolmadan bir iki gün önce malını karısına hibe etmesi, yeni yılda (iki gün sonra) da aynı malın karısı tarafından tekrar kendisine bağış yoluyla iade edilmesi zekâtın farziyetini düşürmeye yeterli bir manevradır. Böyle bir kimse milyonlarca altına sahip de olsa ve bunun üzerinden yıllar da geçse, yine de Allah yolunda hiçbir şey vermez. Böylelikle bu kimse, insanların fıkhına göre bir mü'min tipini sergilemiş olur. Ancak eğer kendini Kur'an'a arz etse, sahtekâr tahrifçilerin yalancı şöhretlerine kanmadan ve onları taklit etmeden, doğrudan Kur'an'ı anlamaya çalışsa, böyle hile dolu bir tavır takındığı takdirde Allah'ın düşmanı olacağını ve Allah'ın ehil olanlara söz verdiği pek çok hayırdan mahrum kalacağını görecektir.

Dört mezhebe mensup taklitçilerin pek çok kitabını okuyup mütalaa ettik; hiçbirinde Allah yolunda yapılan harcamanın faydaları, menfaatleri, onun imanın en büyük alametlerinden biri olduğu hususu ile ilgili olarak Kur'an'da yer alan teşviklerin yüzde birini görmediğimiz gibi, mala düşkünlüğün ve cimriliğin çirkinliğini ve onun küfrün alametlerinden olduğu hususunda, Kur'an'daki uyarıların yüzde birini bulamadık. Oradaki bilgilerin büyük bir bölümü, Allah'ın Kitabı'nda yer almayan; nisap miktarı, zekâtın

vacip olduğu ürünler, yıllanma ve her türlü detay sayılan -gereksiz- meselelerden oluşmaktadır. Tabii ki şeytanların vesveselerini defettikten sonra, kalbin derinliklerine nüfuz edip, Rabbin rahmetini celbederek dinin vicdanıyla birleşmiş olan bazı meseleler bu hükmün dışındadır.

Nitekim İmam Gazzalî de, böyle bir ilme "fıkıh" adını verenleri ayıplamış ve bunun Kur'an fıkhı ile hiçbir alakasının olmadığını söylemiştir. Bu gerçeklere rağmen ortadaki beşerî fıkhın, Kur'an'ı anlamaya, onun hüküm, hikmet ve esrarını kavramaya ihtiyaç bırakmadığını söyleyebilir misiniz? Hâlbuki bunlardan en çok fıkıh bilgisi olanlar, genellikle mala en düşkün ve en cimri olan kimselerdir. Neredeyse onlardan hiçbirinin bir hayır kurumuna üye olduğunu, hususî bir ihtiyaç yerine veya umumî/kamu yararına olan bir yöne yardım elini uzattığını göremezsin. Aksine onlar, farz olduğundan yana ittifak ettikleri zekâtı vermemek için, kendileri için yaptıkları hileleri etrafındakilere de öğretmekten çekinmezler. Öyle ki, onlardan bazıları hayır kurumlarını birer bidat olarak adlandırır ve orada hizmet verenlerin aleyhine dedikodular çıkarırlar. Oralara yardım etmemesini de dinin emirlerini yerine getirmek ve hükümlerini korumak bahanesine bağlarlar.

Eğer onlara denilse ki: "Halkın durumunu yüceltmek ve ümmete hizmet etmek için, siz neden bir hayır cemiyetini kurmuyorsunuz?" Kendilerinin dışında hemen herkesten şikayet etmeye başlarlar. Hâlbuki eğer böyle bir şey yapsalardı, -halkın onlara olan hüsnü teveccühlerinden ve onları dinin hamisi olarak gördüklerinden dolayı- Müslümanların büyük bir kısmı, mutlaka onların arkasından gider ve tavsiyelerine uyarlardı. Şimdi, hayır işlerini yapmadığı gibi, onların yapılması için başkasına tavsiye etmeyen hatta engel olmaya çalışan bir kimsenin, Allah'ın hakkında *"Kime hikmet verilmişse ona pek çok hayır verilmiştir."* dediği veya hikmetin en hususî manası olan Kur'an anlayışını benimsemiş kimselerden olması mümkün müdür? Biz bu belirttiklerimizle, söz konusu fıkıh kitaplarına hiç ihtiyaç olmadığını söylemek istemiyoruz. Söylemek istediğimiz, o kitaplarla yetinip -ahkâm ayetleri dahil- Kur'an'ı anlamaya çalışmamanın yanlış olduğudur.

Ben bu makamın gereği olarak meseleyi biraz daha vuzuha kavuşturmak için diyorum ki: Yüce Allah, büyük hayrı, hikmetle beraber aynı kabın içerisine koymuştur. Malûlun tam olan illetinden ayrılması imkânsız olduğu gibi, bu ikisinin de birbirinden ayrı düşmesi mümkün değildir. Hikmet, sağlam bilgiden ibarettir. Sağlam bilgi ise, iradeyi yararlı iş yapmaya yöneltir. Yararlı olan iş ise, hayrın ta kendisidir. Hikmetin aracı ise, ilmî meselelerde özgürce düşünen ve delilsiz hiçbir hüküm vermeyen, hükmünü verdiği zamanda ise, onu kesinleştirip karara bağlayan ve uygulamaya koyacak olan akl-ı selimdir. Buna göre hekim insan, bilgili, ilmiyle amel eden ve pek çok hayrın

kaynağı olan kimsedir. Bu gerçeğe dikkatleri çekmek üzere Yüce Allah şöyle buyurdu: *"Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alırlar."* Yani "Kadimden beri Allah'ın prensibi şöyle cereyan etmiştir ki, öğrendiği bilgi ile amel yapacak kadar etkilenenler, ancak her türlü şaibeden uzak halis akıl sahipleri ve her türlü kusurdan uzak gönül erbabıdır." Bu hususlar, hikmetle ilgili olarak daha önce söylenenleri destekleyen bir ayrıntıdır. Yüce Allah'tan hikmet ve güzel ifade etme kabiliyeti ile bizleri güçlendirmesini diliyoruz.

وَمَا أَنفَقْتُم مِّن نَّفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُم مِّن نَّذْرٍ فَإِنَّ اللَّـهَ يَعْلَمُهُ
وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنصَارٍ ﴿270﴾

270- Yaptığınız her harcamayı ve adadığınız her adağı muhakkak ki Allah bilir. Zalimler için hiçbir yardımcı yoktur.

Yüce Allah, bu ayette, verilen her sadakanın veya iyiliği ve hayrı yapılması gereken bir vecibe haline getirmenin mutlaka bir mükâfatı olduğunu bize ders vermektedir. Zira O'nun ilmi, bütün işleri ve bütün niyetleri kuşatmaktadır. Bunu bize bildirmiş ki, kendisinin hakkında bilmesini en çok istediğimiz ve sevdiğimiz işleri yapalım.

Adak/Nezr

"Yaptığınız her harcamayı..." ifadesi, az veya çok; gizli veya açık; iyi veya kötü; samimî veya gösteriş için olsun; ardından başa kakma ve incitme olsun veya olmasın her türlü harcamayı ihtiva etmektedir. *"Ve adadığınız her adağı..."* tabirinde de aynı şeyler söz konusudur. Bu ifadenin içerisinde de, Allah rızasını ve sevabı kazanmak için adanan adak söz konusu olduğu gibi, bir kızgınlık ve cedelleşme sonucu ortaya konan adak da söz konusudur. Bunlardan birincisi, belli bir infakta bulunmak veya nafile bir namaz kılmak gibi, Allah'a itaat etmek ve O'na yaklaşmak niyetiyle adanan adaktır. Bu da ya kayıtsız şartsız yahut bir nimetin tahakkuku veya bir musibetin kalkması gibi bir şarta bağlı olarak yapılır: "Eğer Allah filan adama şifa verirse, şöyle bir sadaka vermek veya şu hayır kurumuna şunu bağışlamak benim üzerimde -ya da Allah için benim üzerimde- borç olsun!" demek gibi. İkincisi, nefsi bir şeye teşvik etmek veya ondan men etmek gayesiyle adanan adaktır: "Eğer filan adamla konuşursam, şöyle yapmak benim üzerimde borç olsun!" demek gibi. Birinci şekildeki adağın yerine getirilmesinin vacip olduğunda âlimler ittifak etmişlerdir. İkinci adak şeklinde ise değişik

görüşler söz konusudur. Bazılarına göre, -şartlarına uygun- yemin kefaretini ödemek zorundadır. Bazısına göre dediğini yerine getirmek ile yemin kefareti vermek arasında serbest bırakılır. Tabii ki burası, adak konusu hakkında söylenenler ve yapılan rivayetlerin detaylarına girmenin yeri değildir. Yalnız şunu söyleyebiliriz ki: Adak, bir kimsenin muayyen bir lafızla kendisine vacip kıldığı bir vecibedir. Kişinin: "Allah için üzerimde şöyle olsun..." veya "Allah için şöyle yapmayı adadım..." demesi gibi. Adağın bir ibadet cinsinden olması gerekir. Çünkü bu fiil, Allah'a yaklaşmak için işlenir. Allah'a yaklaşmak ise ancak ibadetle olur. Haram bir iş yapmayı üstlenmiş bir kimsenin onu yerine getirmesi haramdır. Mubah olan bir iş yapmayı taahhüt eden kimse de onu yerine getirecektir. Çünkü ortaya çıkan azim ve niyeti bozmak bir noksanlıktır. Bunun içindir ki, Rasûlullah (s), kendisini def ve kasidelerle karşılamayı nezr ahdettiğini söyleyen kimseye, ahdini yerine getirmesini emretmiştir. Ancak bazılarına göre, bu rivayetteki husus mübah değil, müstehaptır.

İnsanlar her neyi harcar ve neyi adarlarsa ***"Muhakkak ki Allah bilir."*** Bu cümle şartın cevabıdır. Yani söz konusu harcama ve adakların durumunu Allah iyi bilir ve ona göre karşılık verir; iyiliğe iyi karşılık, kötülüğe kötü karşılık verir. Buna göre bu cümle, bir vâ'd-vaîd (müjde-tehdit), bir terğip ve terhip (ümitlendirme-korkutma) cümlesidir. Sonra Allah, cümledeki "tehdit" unsuruna dikkat çekmek üzere şöyle buyurdu: ***"Zalimler için hiçbir yardımcı yoktur."*** Onları kıyamet gününde savunacak, makam ve mevkisiyle veya malını fidye vererek onu azaptan kurtaracak hiçbir yar ve yardımcıları yoktur. *"Zalimlerin ne dostu ne de sözü dinlenir şefaatçileri vardır."*[145] ayeti de aynı gerçeğe işaret etmiştir.

Derim ki: İnfak (harcama) makamında sözü edilen zalimlerden maksat, cimrilik gibi çok çirkin ve pis olan kirlerden veya gösteriş, başa kakma ve incitme alçaklığından nefislerini temizleyip arındırmadıkları için kendilerine zulüm yapan; Allah'ın vermesini emrettiği haklarını vermemekle fakir, yoksul kimselere zulüm yapan; kamu yararına olan yerlere yardım eli uzatmamakla halka ve ümmete haksızlık eden; başkasına kötü örnek olmak suretiyle zulmeden; hülâsa, her kesime zulmü söz konusu olan kimselerdir.

Acaba Müslüman zenginlerimiz bundan ibret alırlar mı? İnsanlar için çıkarılmış ümmetlerin en üstünü iken, bugün kendilerinin cimriliği yüzünden "üstünlük" vasfından en uzak bir konumda bulunan İslâm ümmetinin halini görebilirler mi? Şüphesiz onlar, bu asırda bütün toplumların mutluluk ve maslahatının maddî imkânların ekseni üzerinde döndüğünü bilmiyor olamazlar. Hâlbuki onlar eğer isteselerdi, halkı içinde bulunduğu alçaklık

145. Ğafir/Mü'min, 40/18.

çukurundan çekip alabilir ve onları tekrar eski izzetli mevkilerine oturtabilirlerdi. Ancak onlar zalim bir topluluk olup kalpleri kaskatı olduğundan dolayı düşünüp tevbe etmeye yanaşmazlar.

إِن تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِن تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنكُم مِّن سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿271﴾

271- Eğer sadakaları (zekât ve benzeri hayırları) açıktan verirseniz ne âlâ! Eğer onu fakirlere gizlice verirseniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır. Allah da bu sebeple günahlarınızı örter. Allah, yapmakta olduklarınızı bilir.

Burada, yaptıkları harcamalarda gösteriş ve böbürlenmeden şiddetle kaçınan ihlâslı kimselerin, infak konusunda ihtiyaç duyduğu diğer bir hususa işaret edilmektedir.

Sadakayı Açıktan veya Gizlice Vermek

Tabii ki, sadakasını açıktan veren herkes riyakâr değildir. Ancak gizli vermek gösterişten daha uzaktır. Bunun içindir ki Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Eğer sadakaları (zekât ve benzeri hayırları) açıktan verirseniz ne âlâ."*** Yani sadakaları açıktan vermek güzel bir şeydir. Ayette *"ne âlâ"* olarak tercüme edilen "***ni'immâ***" kelimesinin aslı "ni'me mâ hiye" şeklindedir. İbn Kesir, Verş ve Hafs bu kelimeyi nun ve ayn harfinin kesriyle "ni'immâ" şeklinde okumuşlardır ki, Huzeyl kabilesinin lehçesi böyledir. İbn Amir, Hamza ve Kisâî, "nun"un fethi ve "ayn"ın kesriyle "ne'immâ" şeklinde; Ebu Amr, Kalûn ve Ebubekir ise, "nun"un kesri ve -bir rivayette- "ayn"ın harekesinin ihfası (ihtilâs) ile, diğer bir rivayette "ayn"ın sükûnu ile okumuşlardır. Bunlarda kıyasa en uygun olanı birinci okuyuştur. İkincisinin de Arapçada yerinin olduğu rivayet edilmiştir.

Sadakanın açıktan verilmesinin iyi bir şey olduğunu beyan ettikten sonra Yüce Allah, ***"Eğer onu fakirlere gizlice verirseniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır"*** ifadesiyle sadakanın fakirlere gizlice verilmesinin açıktan verilmesinden daha hayırlı olduğuna işaret buyurmuştur. Çünkü sadakayı gizli vermekte, hem gösterişten kurtulmak hem de fakirin onurunu korumak ve onu açıktan açığa bir dilenci durumuna düşürmemek gibi faydalar vardır. Bazı âlimlere göre, ayetteki ***"hayrun lekum"*** ifadesi, *"daha hayırlı"* demek olmayıp *"Sizin için bir hayırdır."* manasına gelmektedir. Ancak ayette yer alan

"Allah da bu sebeple sizin günahlarınızı örter." (Yani, "Günahlarınızdan bir kısmını siler.") ifadesi, birinci manayı güçlendirmektedir. İbn Amir ve -Hafs rivayetine göre- Asım ***"örtme"*** anlamına gelen kelimeyi, "yâ" (üçüncü tekil sigası) ile "*yukeffiru*" şeklinde; İbn kesir, Ebu Amr ve -İbn İyaş ile Yakub'un rivayetine göre- Asım, birinci çoğul sigasıyla "*Nukeffiru*" şeklinde okumuşlardır. Hamza ve Kisâî ise, kelimeyi birinci çoğul sigası ile birlikte atıf yoluyla şartın cevabı olduğundan meczum "*nukeffir*" olarak okumuşlardır. Ayetin son cümlesi ***"Allah, yapmakta olduklarınızı bilir"*** şeklindedir. Yani *"Gizli veya açıktan sadakayı verirken beslediğiniz niyetleriniz Allah'a gizli değildir. O, en gizli şeylerden de haberdardır."*

Bu ayetle ilgili iki konu daha vardır:

Birincisi; ***"sadaka"*** kavramıdır. Bazı müfessirler, ayette yer alan sadakanın hem farz olan zekâtı hem de sünnet olan diğer sadakaları ihtiva ettiğini söylemişlerdir. Bunlara göre, bütün farz olan sadakaların gizlisi, açığından daha hayırlıdır.

Âlimlerin büyük çoğunluğuna göre buradaki sadakadan maksat, farzın dışında kalan sadakalardır (zekatlardır). Çünkü İslâm'ın nişanelerinden olan farzlara riya/gösteriş giremez ve onları gizlemek doğru değildir. Üstad Abduh'un tercihi de budur. Ona göre, bir farzın açığa vurulması, İslâm'ın bir nişanesinin ilânı anlamındadır. Hâlbuki farzın gizlenmesi, onun yerine getirilmediği şüphesine yol açabilir ve böyle bir şüpheye düşen kimsenin de o işi yerine getirmemesine bir bahane olabilir. Örnek olabilen insanların ve çevrenin halk üzerindeki tesiri inkâr edilemez. Yerine göre herkes için söz konusu olan farz ve İslâm nişaneleri için gösterişe yer yoktur. Aksine, bunda gösteriş yapan kimsenin onun farziyetine inanmaması gerekir ki bu da küfrü gerektirir.

Ben derim ki: Eğer bir zaman şartlar değişir de farzları yerine getirenler tanınmayacak veya tanındığı takdirde parmakla gösterilecek kadar nadir bulundukları bir ortam söz konusu olursa, bu takdirde "Farz olan ibadetlerin gizlisi mi yoksa açıktan yapılanı mı daha hayırlı olur?" şeklinde vuku bulacak bir sorunun cevabı şöyle olsa gerekir: Zahire göre böyle bir durumda farzın açıktan yerine getirilmesi daha da önem arz eder. Çünkü İslâm'ın ortaya çıkması ve kuvvetlenmesi, onun farz ve nişanelerinin açıktan gösterilmesi ve önderlerin onu açıktan yaşamaları ile mümkündür. Hatta bazı âlimlere göre, farz olmasa bile örnek olan bir makamda bulunan kimsenin sadakasını açıktan vermesi gizlice vermesinden daha hayırlıdır. Çünkü bu takdirde o kimsenin kendisine uyanların sevabından da pay alması söz konusudur ki, bunun daha hayırlı olduğu tartışmasızdır. Buna göre, ayetteki

gizli ve açık sadaka ile ilgili olan "daha hayırlı" karşılaştırması, faydaları aynı olan iki sadaka için geçerlidir ki, bu durumda gizlice verilen sadakanın daha hayırlı olduğunda şüphe yoktur.

Diyebilirsin ki "Ayetteki 'daha hayırlı' olma keyfiyeti -haysiyet kaydı denilen- bir kayıtla bağlıdır. Yani 'Bütün gizli sadakalar, gösterişten uzak olma ve fakirin onurunu koruma açısından bütün açıktan yapılan sadakalardan daha hayırlıdır.' denilebilir." Bu ifade, gizli sadakanın her yönden açık olandan daha hayırlı olmasını gerektirmez. Buna göre, faydası daha çok olan, örneğin örnek olabilecek bir açık sadaka, bu haysiyetle gizli olandan daha hayırlı olur. Değişik yönden farklı üstünlükleri olan iki sadakayı karşılaştırmak mümkündür. Verenin, alanın ve örnek olabilen kimsenin durumuna göre üstünlük derecesi yer değiştirir. Mesela verenlerden öyleleri var ki, hiç kimse tarafından örnek alınmazlar; öylesi var ki bir iki kişiden başkası arkasından gitmez; ama öyleleri de var ki, büyük bir kitleyi arkasından sürüklerler. Yine öyle fakirler var ki herkesten sadaka almayı ar sayar; hatta almak isteği bile adamdan çok gizli verilmesini arzu eder; bazılarından gizli de olsa almak istemez.

Yine öyle infak edenler var ki, büyük bir kalabalığın önünde verse gösteriş yapmayacağından emindir. Hâlbuki öyle kimseler de vardır ki, yalnız sadaka alanın bulunduğu bir yerde verse bile yine gösteriş konusunda kendisinden emin değildir. Nefsini zorlamadan yaptığı gizli hayrı, uzun süre gizli tutamaz. Bununla beraber, ihlâslı ve gösterişten emin olan ve başkası için de örnek olabilen kimsenin yerine göre, sadakasını hem gizli hem açık bir konumda vermesi zor bir iş olmasa gerektir. Özellikle kamu yararına çalışan hayır kurumlarına yapılacak harcamalarda bu iş daha da kolaydır. Örneğin, ismini üzerinde yazmadığı bir çeki ilgili hayır kurumuna gönderebilir veya kurumun müdürü yahut ilgili birimin yetkilisinden başka kimseyi haberdar etmeyebilir. Hayır kurumları, gizli olarak verilen bu çeşit sadakaların reklamını -özellikle günümüzde- dergi ve gazete diliyle en geniş çapta yapıp onları ilân etmektedirler.

İnsanların din ve yararlı olan diğer sahalarla ilgili eğitim-öğretimi için medreseler/okullar açmak, hastaneler inşa etmek, dine davet ve cihad hizmetleri gibi umumu ilgilendiren hizmetlerde bulunma adına yapılan harcamaların -sahibi ismini gizlese bile- farz olan zekât gibi gizli değil açıktan ilân edilmesinin daha hayırlı olduğunu söyleyenlerin bu görüşleri, ayetin hidayet/irşad üslubundan uzak değildir. Buna göre, sadakanın gizlisinin daha hayırlı olanı, ferdî olarak fakirlere yapılana mahsustur. Ayette *"Eğer onu Allah yolunda gizlice verirseniz..."* denilmeyip de ***"Eğer onu fakirlere gizlice verirseniz, işte bu sizin için daha hayırlıdır"*** denilmiş olması, bu gerçeği

vurgulamaktadır. Çünkü fakire verilen sadaka, cüzi bir ihtiyacı gidermeye yöneliktir; bunun bir yarışla arttırılmaya ihtiyacı yoktur. Oysa umumun maslahatı söz konusu olduğu yerde bu yarışa çok ihtiyaç olur. Bununla beraber, fakir olan kimsenin onurunu korumak ve onun sırrını herkese ifşa etmemek gerektiği halde, bu husus kamu yararına olan kurumlar için söz konusu değildir.

Buharî'nin rivayet ettiği bir hadiste: *"Allah'ın (arşının) gölgesi dışında bir gölgenin bulunmadığı (kıyamet) gününde, gölgesinde gölgelenen yedi grup insandan biri de sağının verdiğini, solunun fark etmediği şekilde gizlice sadaka verenler"*[146] olduğu ifade edilmiştir.

İnsanlardan bazıları, bütün hayır işlerinin gizlice yapılanının, açıktan yapılanından ve hayır işlerinde bir kimsenin isminin gizli kalmış olmasının, o konuda ün salmış olmasından -her zaman- daha hayırlı olduğunu zannederler. Bu kimselerin aşağıdaki ayetlerden haberleri yok mudur?: *"Biz ise o yerde güçsüz düşürülenlere lütufta bulunmak, onları önderler yapmak ve onları (mukaddes topraklara) vâris kılmak istiyorduk."*[147]; *"Onların içinden, buyruğumuzla doğru yola ileten rehberler tayin etmiştik."*[148]; *"Bizi takva sahiplerine önder kıl!.."*[149] Önder olan kimsenin örtülü ve meçhul bir vaziyette kalması mümkün müdür?

Kâfir ve Fasık Olana da Sadaka Verilir

İkinci konu *"fakirler"* sözcüğü ile ilgilidir. Ayette *"sizin fakirleriniz"* yerine, mutlak olarak ***"fakirler"*** tabirinin kullanılması, sadakanın -kâfir dahil- bütün fakirler için söz konusu olduğunu göstermektedir. Bu, Allah'ın geniş rahmetinin de bir gereğidir. Kâfiri el emeği ile kazandığından mahrum etmeyen sonsuz merhamet sahibi Yüce Allah, yeterince kazancı olmadığı zaman, onu sadakadan da mahrum etmez. Nitekim bazı âlimler, buradaki ayetin, Ehl-i Kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlara verilecek sadaka ile ilgili olduğunu söylemişlerdir. Bu hususu, İbn Cerîr Yezid b. Habib'ten rivayet etmiştir. Fakihler de, İslâm dininin temel esaslarından biri olan farz zekâtın ve buna bağlı olarak fıtır sadakasının Müslümanlara mahsus olduğunu söylerken, tatavvu olan/farz olmayan sadakanın gayr-ı müslim olan kimselere verilebileceğini kabul etmişlerdir. Bu âlimler, farz olmayan sadakaların, Müslüman olsun, kâfir olsun, sâlih olsun, fâsık olsun herkese verilebileceği görüşün-

146. Buhârî, *Zekât*, 16. (Bu gaybi alanla ilgili bir rivayettir ki bu konudaki uyarımız için bkz. Cilt I., 229. dipnot -Yayıncı-)
147. Kasas, 28/5.
148. Secde, 32/24.
149. Furkan, 25/74.

dedirler. Onlara göre, İslâm hukuku açısından -kanı heder sayılmış olanın dışında- gayr-ı müslim vatandaş, gerçek hayati bir ihtiyaç içerisinde olduğu zaman, Müslümanların onun bu ihtiyacını gidermeleri farzdır. Hadislerde Allah'ın lütuf ve rahmetinin her şeyi kuşattığını ifade etmektedir. Buharî ve Müslim'de yer alan bir rivayette *"Ciğeri yaş olan her şeyde (her can taşıyana yapılan yardımda) sevap vardır."* denilmiştir. Diğer bir rivayette *"Her ruh sahibi ciğere (yapılan yardımda) sevap vardır."*[150] şeklinde buyrulmuştur ki bu ifadelerde bütün canlılar söz konusudur.

لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَٰكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ
فَلِأَنْفُسِكُمْ وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ
وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ ﴿272﴾
لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ
الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا وَمَا
تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴿273﴾

272- Onları doğru yola iletmek sana ait değildir. Lâkin Allah dilediğini doğru yola iletir. Hayr olarak harcadıklarınız kendi iyiliğiniz içindir. Yapacağınız hayırları ancak Allah'ın rızasını kazanmak için yapmalısınız. Hayr olarak verdiğiniz ne varsa, karşılığı size tam olarak verilir ve asla haksızlığa uğratılmazsınız.

273- (Vereceğiniz sadaka) kendilerini Allah yoluna adamış, bu sebeple yeryüzünde kazanç için dolaşamayan fakirler için olsun. Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zannederler. Sen onları simalarından tanırsın. Çünkü onlar yüzsüzlük ederek istemezler. Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilir.

İbn Ebi Şeybe'nin Said b. Cübeyr'den naklettiğine göre, Hz. Peygamber'in *"Dininizden olmayan kimseye sadaka vermeyin."* buyurması üzerine *"Onları doğru yola iletmek sana ait değildir."* ayeti nazil olmuştur.

İbn Ebi Hatim ve başkalarının yaptıkları rivayette ise, İbn Abbas *"Bu ayet (2/272) inmeden önce Rasûlullah (s) Müslüman olanlardan başkasına sa-*

150. Buharî, *Musâkât*, 9; Müslim, *Selâm*, 153.

daka vermememizi emrediyordu." demiştir. İbn Cerîr'in kendisinden yaptığı rivayette İbn Abbas (r) *"Ensardan bazı kimseler, gayr-ı müslimlerden olan bazı yakınlarına sadaka vermekten çekinir ve onların Müslüman olmalarını isterlerdi. Bu durumu bildirmek üzere bu ayet indi."* demiştir. Yani bu hadiseler, söz konusu ayetlerden önce vuku bulmuştu da ayet inince onların durumunu açığa kavuşturdu. Yoksa buradaki ayetler, genel olarak fakirler hakkında gelen önceki ayetlerle bağlantılıdır.

Üstad Abduh bu konuda şunları söyledi: Daha önceki ayette, mutlak olarak -Müslüman-kâfir ayırımı yapılmaksızın- fakire sadakanın verilmesi söz konusu edilmiş; burada ise Müslümanların -hidayete gelmedi diye- müşriklere sadaka vermekten çekinmemeleri tavsiye edilmiştir. Çünkü fakire karşı yapılan merhamet ve onun ihtiyacını gidermeye yönelik olan bir çabanın onun imanına bağlanmaması gerekir. Aksine inanan insanın iyilik sahası çok geniş ve kapsamlı olmalı; o herkesten daha cömert, daha faziletli bulunmalıdır.

Ben derim ki: Said b. Cubeyr ve İbn Abbas'tan nakledilen ilk hadisteki hitap Hz. Peygamber'e mahsustur; çünkü kâfirlere infakta bulunmaktan Müslümanları o men etmişti. Buna göre ayetteki hitap -tekil kalıbıyla gelse bile- genel olarak tüm Müslümanlara yöneliktir. Diğer ayetlerdeki çoğul kalıbın kullanılması bunu desteklemektedir.

Ayrıca, Rasûlullah (s) kâfirlerin Müslüman olmalarından değil, onlara yalnız vahiy tebliğ etmekten sorumlu olduğuna; insanların hidayetinin Rablerine ve akıl ve kalplerinin anlayabileceği şekilde alametleri vazedilen ilâhî kanunlara havale edildiğini bildirdiğine göre, başka insanların birbirinin hidayetinden sorumlu olması düşünülemez. O halde kâfire ceza vermek veya onu İslâm'a girmeye zorlamak için, ondan sadakayı esirgemek bize düşmez. Çünkü biz onun hidayetinden sorumlu değiliz. ***"Lâkin Allah dilediğini doğru yola iletir."*** Ona iyi iş yapmayı netice veren sağlam bir inanca sevk edecek doğru bir bakışı/bir düşünce perspektifini lütfeder de onu doğru yola iletir.

Fakat harcama işine gelince; Allah'ın *"Hayır olarak harcadıklarınız kendi iyiliğiniz içindir."* şeklindeki teşvik edici irşadına bakmamız gerekir. Bazı müfessirlere göre ayetin bu cümlesi, Allah yolunda yapılan harcamanın faydası ahirette yalnız sahiplerine ait olduğunu ifade etmektedir. Onlara göre bu fayda yalnız ahirette olacaktır. Üstad Abduh ise, bunu *"Yani yaptığınız harcamanın faydası, hem dünyada hem ahirette size ait olacaktır."* şeklinde açıklamıştır. -Kendisinin, bu faydayı, sadece dünyaya tahsis ettiğine dair bilgi ileride gelecektir.-

Sadaka vermenin dünyadaki faydası; fakirleri, çirkin işler yapmaktan korumak ve onları yapacakları muhtemel kötülükleri defetmekle kendini gös-

terir. Çünkü fakir bir kimse, ihtiyacı arttıkça saldırgan olmaya, zenginlerin malını çalmaya veya gasp etmeye ve gücü nispetinde onlara kötülük etmeye kalkışacaktır. Sonra bu konuda örnek alınarak umumî kötülükler toplumda yaygın hale gelecek, karşılıklı güven ve huzur alt üst olacaktır. -Bu husus başka bir yerde de açıklanmıştır.-

Yüce Allah'ın ***"Yapacağınız hayırları ancak Allah'ın rızasını kazanmak için yapmalısınız"*** şeklindeki ifadesi, zahire göre bir haber cümlesidir. Yani *"Siz, karşı tarafta herhangi bir makam ve mevki kazanmak için mallarınızı harcamıyorsunuz; aksine siz Allah'ın rızasını kazanmak için bunu yapıyorsunuz. O halde hak ettikten ve onun ihtiyacını gidermekle -inancından dolayı hiç kimseyi rızkından mahrum etmeyen Rezzak ve Rahim olan- Allah'a yaklaşmak söz konusu olduktan sonra, şu veya bu fark etmemeli ve fakirler arasında ayırım yapılmamalıdır."*

Derim ki: *"Hepsine, onlara da bunlara da (dünyayı isteyenlere de, ahireti isteyenlere de) Rabbinin ihsanından (istediklerini) veririz. Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir."*[151] ayeti, bu hususu desteklemektedir.

Üstad Abduh şöyle devam etti: Ayette *"Allah'ın rızasını kazanma"* şartı, Müslümanlara eziyet etmek için sadaka alan kâfirlere sadaka verilmesinin caiz olmadığına işaret etmektedir. Çünkü böyle bir amaca hizmet eden bir sadaka, Allah'ın hoşnutluğunu kazandırmaz. Müfessirlerin çoğuna göre, ayet, haber şeklinde gelmiş bir nehiydir. Buna göre ayetin manası *"Yapacağınız hayırları ancak Allah'ın rızasını kazanmak için yapmalısınız."* şeklindedir.

Üstad, daha sonra Yüce Allah'ın ***"Hayır olarak verdiğiniz ne varsa, karşılığı size tam olarak verilir"*** ifadesini şöyle açıklamıştır: Yani *"Ahirette alacağınız karşılık hiçbir surette eksiltilmez."* Daha önceki cümlede *"Hayır olarak harcadıklarınız kendi iyiliğiniz içindir."* cümlesiyle hayra yapılan harcamanın karşılığı dünyada harcamayı yapan kimseye ait olduğu bildirilmiş; bu cümle ile de ahiretteki karşılığın tas tamam olacağına dair söz verilmiştir. Sonra bu husus ***"Ve asla haksızlığa uğratılmazsınız"*** cümlesiyle pekiştirilmiştir. Yani *"En küçük bir çekirdek zarı veya filizi kadar da olsa haksızlığa uğratılmazsınız."* (Gördüğünüz gibi, daha önceki cümlede geçen *"Kendinize aittir"* ifadesini, dünyaya tahsis etmiştir. Bizim kendisinden daha önce naklettiğimiz söz konusu hükmü dünya ve ahiretin ikisine da teşmil eden ifadesi ise ders esnasında söyledikleridir. Bu bir dil sürçmesi mi, yoksa daha sonra vazgeçtiği bir görüşü mü? Bunu nasıl soramadık?! Not defterimdekiler bu kadardır. Bu konuda başka bir şey hatırlamıyorum.)

151. İsrâ, 17/20.

İnfakın Şahsî Faydası ve Uhrevî Karşılığı

Ben derim ki: Zihnime ilk gelen şudur ki; *"Hayır olarak harcadıklarınız kendi iyiliğiniz içindir. Yapacağınız hayırları ancak Allah'ın rızasını kazanmak için yapmalısınız."* ayetinin manası *"Allah'ın rızasını kazanmak ve nefislerdeki cömertliği kuvvetlendirmek için mallarını hayra harcayanlar..."*[152] ayetinin manası gibidir. Yani, *"Hayır yolunda ne harcarsanız, o sizin ruhunuzu İslâm, iman ve ihsan makamlarına yerleştirmek suretiyle sizin için fayda sağlar. Siz yapacağınız hayırları ancak Allah'ın rızasını kazanmak için yapıyorsunuz. Allah rızasını kazanma uğruna yapılan harcamalar, nefisleri tezkiye edip temizler, ona cömertlik vasfını kazandırır ve onu Allah'ın rızasını kazanmaya ehil hale getirir. Şu durumda kendisine yardım yapılan insanın mü'min veya kâfir olması hiç de önemli değildir. Çünkü yapılan iyilikler, o kimsenin yakınlığını kazanma veya ondan bir menfaat temin etmeye yönelik değildir."*

Daha önce mallarını hayra harcayanın bu harcamasının faydası kendi şahsına ait olduğu gerçeği vurgulandıktan sonra, *"Hayır olarak yaptığınız ne varsa karşılığı size tam olarak verilir."* ifadesiyle bunun sonucunda alacağı karşılığın da tam olduğuna işaret edilmiştir. Yani *"Hayra yaptığınız harcama ile kazandığınız Allah'ın yakınlığı ve rızası, şahsınızda kazandığınız özel kişilik yanında, karşılığını da tam olarak göreceksiniz ve asla haksızlığa uğratılmazsınız."* Bu karşılık hem dünya hem de ahiretle ilgilidir. Bu yorum, ayetin üslubuna en uygunu ve nazmına en münasip olanıdır. Buna göre ayetteki iki cümle, şart cümlesi olup birbirine atıftır. *"Yapacağınız hayırları ancak Allah'ın rızasını kazanmak için yapıyorsunuz/yapmalısınız"* cümlesi, birinci şart cümlesine bağlı olarak kullanılmış hâl cümlesidir.

Buna göre "İnfakın iki faydası vardır. Birincisi -ki asıl maksat olan budur- infak edenin ruhundaki cömertliği kuvvetlendirmek ve onu ihlâs duygusu ile yüceltip Allah'a yaklaştırmak ve O'nun rızasına kavuşturmaktır. İkincisi ise dünya ve ahiretteki karşılıktır ki, arif olanların nezdinde bu, değeri itibariyle birincisinden çok aşağı bir karşılıktır."

Amelle Allah'ın rızasını gözetmek demek, hayır yaparken, Allah'ı hoşnut etmek ve O'na yaklaşmaktan başka herhangi bir gayeyi gütmemek demektir. Öyle ki yapılan işin tek amacı, Allah'a arz edilmiş bir husus olma özelliğini kazanmış olmasıdır. İnsanların farklı tiplerini bilmeyen ve onların sultanlar karşısında gösterdikleri pozisyonlarından haberdar olmayan kimsenin bunu anlaması çok zordur. Nitekim onlardan bazıları koyduğu kanunlara aykırı davrandığı takdirde sultandan ceza göreceği korkusuyla ona çalışır. Bir kısmı, alacağı ücret için çalışır; ücretten başka hiçbir şey düşünecek durumda

152. Bakara, 2/265.

değildir. Bir kısmı, aldığı ücretin üstünde bir ücret almak için çaba göstermektedir. Diğer bir kısmı -ki bunlar diğerlerinden daha üstün bir mertebededir- padişahın gözüne girmek, işin ehli olduğunu göstermek ve benzeri hikmetli bazı gayeleri gerçekleştirmek için çalışır. İşte bu son grup insanlar için "Sırf sultanın hoşnutluğunu kazanmak için çalışıyor." denilebilir. Yani sultanın kendisini görmek istediği şekilde çalışıyor, demektir. Nitekim görünmek isteyen kimse, görmesini istediği kimsenin yüzü tarafından kendisine gelir. (Onun için buradaki ayette Allah'ın rızasına ***"vech/yüz"*** denilmiştir.)

İnsanlardan bazıları, yaptığı işten -yalnız sultanın teveccühünü değil- diğer insanların da teveccühünü ister. Onlar kendilerine gelebilecek bir takım zararların bertaraf edilmesi veya bazı faydaların sağlanmasının insanların teveccühünün kazanılmasına bağlı olduğuna inanırlar. İnsanlarda var olan bu duygu içindir ki Yüce Allah, insanlardan, yaptıkları işlerde sadece Allah'ın rızasını gözetmelerini istemiştir. Yani, onlardan güzel iş yaparak ruhlarını yüceltmelerini ve yaptıkları işte sırf Allah rızasını gözetmelerini ve işin güzelliğini yalnız O'nun görüşüne sunmayı amaçlamalarını istemiştir. Çünkü güzel işlerin yapılması ve sırf Allah'ın rızasının gözetilmesi, O'nun mükemmel olan hikmetinin tahakkukunu ve beşeriyet için ortaya koyduğu güzel prensiplerinin gerçekleşmesini sağlayacaktır.

Allah'ın rızasını gözetmek, O'nun teveccühünü ve sevgisini kazanmak olarak da değerlendirilebilir. *"Yusuf'u öldürün veya onu (uzak) bir yere atın ki babanızın teveccühü yalnız size kalsın"*[153] ayeti, bu manaya delâlet etmektedir. Burada söz konusu edilen Yakub'un teveccühünün yalnız onlara kalması demek, onun teveccühünün -hiçbir kimsenin ortak olmayacak şekilde- kendilerine yönelmesi ve sevgisinin yalnız kendi taraflarına çekilmesi demektir.

Sofilerin "***vechullah***" konusunda çok ince bir kavrayışları vardır. Onlara göre, kâinattaki her şeyin iki yüzü vardır. Birisi şu hâdis (sonradan var edilen) dünyaya bakan yüzdür ki, bekası olmayan, fanilik damgasını yemiş bir yüzdür. Çünkü yaratılmışların hepsi zevale mahkûm olduğundan onlara bakan yüzler de fâni olmak zorundadır. Diğeri, daimî ve baki olan bir yöne yöneliktir ki, o da Allah'ın yüzüdür (yani O'nun zat-ı akdesidir). Buna göre Allah için infak etmek demek, baki olan ahiret âlemindeki meyveleri netice veren bir yöne yönelmek demektir. Bu ise, güçlü ve Yüce Allah'ın huzurunda, hak meclisinde, kişinin bakileşmesini sağlayacak olan ruhun olgunlaşıp gelişmesine bağlıdır.

Bunu anladıysan, burada Selef ve Halef âlimlerinin müteşabih ve "sıfat ayetleri" ile ilgili görüşlerini anlatmaya ihtiyaç olmadığını bilirsin. Yani

153. Yusuf, 12/9.

buradaki "*vecih*"den maksat, Allah'ın bir sıfatı veya O'nun zatından kinaye olduğunu söylemeye gerek yoktur. Çünkü bu durumda, ilk manaya göre, ayetin "*vech*" ile ilgili cümlesi "*Yaptığınız harcamayı, yalnız Allah'ın 'vech' diye adlandırdığı sıfatını kazanmak için yapın.*" şeklinde olur. İkinci manaya göre "*Yaptığınız harcamayı Allah'ın zatı için yapın.*" demek olur. Ayette böyle bir mananın uygun düşmeyeceği açıktır. Bizim açıklamalarımız çok daha açık ve daha uygundur. Üstad Abduh'un -diğer müfessirler gibi- bunu "Allah'ın rızasını kazanmak" olarak değerlendirdiğini gördüm ki, doğrusu budur.

Daha sonra Yüce Allah şöyle buyurdu:

"(Vereceğiniz sadaka) kendilerini Allah yoluna adamış, bu sebeple yeryüzünde kazanç için dolaşamayan fakirler için olsun."

Ashab-ı Suffa Gerçeği

Üstadımız Abduh bu ayeti açıklarken şunları söyledi: Yüce Allah, daha önce Allah yolunda harcamayı ve genel olarak fakir kimselere sadaka vermeyi emrettikten sonra, iki şeye dikkat çekmiştir. Birincisi, Müslümanların, gayr-ı müslim olan fakirlere sadaka vermekten çekinmemeleri ki bu husus önceki ayette yer etmiştir. İkincisi, sadakaya en çok layık olan fakirlerin kimler olduğu hususudur ki, o da bu ayette söz konusu edilmektedir. Bu liyakat vasıflarının en üstün olanları beş tanedir. Bazı rivayetlere göre, bu ayet, kendilerini Kur'an'ı hıfzetmeye ve gerektiğinde cihada çıkmaya adayan, sayıları dört yüz civarında olan Ashab-ı Suffa hakkında nazil olmuştur. Ashab-ı Suffa hakkında verilen bu sayı, herhalde en çok oldukları dönemlerdeki durumu bildiren bir rakamdır. Yoksa ortalama olarak onların sayısının üç yüz civarında olduğu bilinmektedir. Bunlardan isimleri bilinenler ise yüzü geçmez. Bunlar, muhacirlerden oluşan ve birçoğunun evi barkı olmayan ve bu yüzden caminin suffasında yatıp kalkan ve orada ikamet eden kimselerdir. Suffa, caminin gölgelik olan bölümünün adıdır. Buna göre "suffa", kelimesi, hem lafız hem mana olarak "zula" (gölge/gölgelik) kelimesine benzer.

Üstadımız devamla şöyle dedi: Ayetin hakkında nazil olduğu bu insanlar, dinleri uğrunda mallarını terk edip hicret etmiş olan kimselerdir. Bunlar, hicret olayı ile kendilerini Allah yoluna adadıkları gibi, Kur'an'ı hıfz etmeye de adamışlardır. Şüphesiz Kur'an'ı hıfzetmek ibadetlerin en faziletlisidir. Çünkü Kur'an'ı hıfzetmek, bütün dini muhafaza etmek demektir. Biliyorsunuz onlar, cenaze namazını kıldırmak, düğün/derneklerde okumak veya insanlardan bağış toplamak için Kur'an'ı hıfzetmiyorlardı. Hatta onlar sırf lafzını tilavet etmek için de Kur'an'ı hıfzetmiyorlardı. Aksine onlar, onun emirlerini öğrenmek, onlarla amel etmek ve dinin aslını korumak için Kur'an'ı hıfzediyorlardı. Bunun yanında, onlar Rasûlullah'ın (s) açıklama-

rından ibaret olan Sünnet'ini de ezberliyorlardı.

Üstad Abduh daha sonra şunları söyledi: Tekkelere yerleşip yararlı işleri terk edip, insanların mallarını haksız yollardan yiyenler, Suffa Ashabı'nı kendilerine delil göstermeye çalışırlar. Hâlbuki bunlar, ne bir ilim öğreniyor ne de Allah yolunda cihad ediyorlar. Allah'ın bu ayette bildirdiği vasıflardan hiçbiri bunlarda yoktur. Bunların bütün amacı, -hususiyle bu yerlerde ibadet etmek için- dinleriyle sadakaları ve vakıf mallarını yemektir. Tekkeler onlar için birer kilise hükmünde, onlar da -bazıları evlense bile- birer rahip gibidir. Evlenenlerin, tekkeden çıkmalarının sebebi, orada kalmanın bir şartı da evlenmemek olduğundan olsa gerektir. Bazı kimseler, tekkede kalmamakla beraber, "tarikat" adındaki cemaatte yer alan insanlarla mesai arkadaşlığını yapmaktadır. Örneğin araba sahiplerinin oluşturduğu bir tarikat şeyhi, -beraberindeki yığınlarla birlikte- bir şehirden diğer şehre giderken cemaatinden birine misafir olur; onlar tekellüflü bir surette hayvanlar keser ve bol ziyafetler çekerler. Ancak daha sonra ağırlaşmış bir vaziyette (borçlu/çıplak olarak) dışarı çıkmak zorunda olduklarından dolayı, herkesten dilenmek ve hatta zorla mallarını gasp etmek durumuyla karşı karşıya kalırlar. Dahası, istediklerini koparamadıkları takdirde intikam duygusu ile güçlerinin yettiği kadar intikam almaya kalkışırlar.

Ben derim ki: İnsanlar, onlardan çok çeşitli eziyetler gördüklerini anlatmaktadırlar. Yerine göre harikalar ve kerametler göstermeye çalışırlar. Bana bizzat değişik kimseler anlattı ki çiftçilerden biri, bir köşkte -kendisine bağlı yığınlarıyla birlikte- oraya gelen şeyhlerden birinin hizmetinde bulunduğu bir sırada, ona bir harman buğday yakarak bunun Allah tarafından şeyhin bir kerameti olarak yakıldığını söylediler. Öğrendiğime göre, bazı kimseler, merceği güneşe doğru çevirip ısıtarak-çiftçilerin fark etmeyeceği şeklide- buğday yığınına yönlendirip yakmaya çalışmışlar ki, bunu şeyhin bir kerameti olarak göstermek istemişler ve şeyhin kendi tasarrufu ile bunu yaktığını o zavallı çiftçilere yutturmaya çalışmışlardır. Zavallı çiftçiler de bunun Allah'a iftira etmek suretiyle insanların mallarını haksız yere yemek ve velilik iddiasında bulunmaktan başka bir marifeti olmayan o adamın bir kerameti olduğunda şüphe etmemişler. İşte bu gibi sapık ve şerir kimseler, kendilerini Ashab-ı Suffa'ya benzetmeye çalışmaktadırlar. Onlara göre, Kur'an ve Sünnet'te, onların insanların mallarını haksız yere yemelerinin caiz olduğunu gösteren deliller vardır. Allah'ın Kitabı'nı ve Rasûlü'nün Sünneti'ni tenzih ederiz!

Üstad Abduh'un buradaki ayetin nüzul sebebi olarak gösterdiği hususlar, İbn Abbas (r) ve Muhammed b. Kab el-Kurezî'den rivayet edilmiştir.

Said b Cübeyr'in bildirdiğine göre, ayet Allah yolunda yaralanıp aksak olanlar hakkında inmiş ve Müslümanların mallarında onlara bir pay ayırmıştır. Usul âlimlerinin koyduğu kaideye göre "Sebebin hususiliğine değil, lafzın umumiliğine itibar edilir." Dolayısıyla ayette söz konusu edilen vasıflara haiz olan her insan, sadaka almaya hak kazanır.

Dilenmek ve Allah Yoluna Adamak/Adanmak

Müfessirlerin kısaca temas ettiği bu vasıfları açmakta fayda vardır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

Birinci özellik: Allah yoluna adamak. Ayette yer alan ***"uhsirû fi sebilillah"*** cümlesindeki fiilin meçhul olarak kullanılmış olmasının sebebi, iş yapmaya mani olacak olan Allah yoluna adamaktan maksat, zorunlu olarak kazancı sağlayan çalışmayı bıraktıran bir suretteki adamaktır. Bundan anlaşılıyor ki cihad yapmak, ilim öğrenmek gibi hususlara kendini adayan kimsenin yapabileceği işleri bırakmasına sebep teşkil etmez. Aksine, insanın kendi geçimini temin edecek çalışmadan arta kalan zamanında bu gibi hizmetleri yapması daha uygundur. Eğer böyle bir kimse isteyerek çalışmayı bırakırsa, sadaka alması caiz olmaz.

Çalışmaktan alıkoyan sebeplerden bazısı tabiidir; acizlik gibi. Bazısı da şer'îdir; bir kimsenin bir işe zorunlu olarak tayin edilmesi gibi. Mesela, kamunun yararına olan işleri bıraktığı takdirde onu yapacak başkasının olmadığı kesin olarak bilindiği zaman, söz konusu kimsenin bu işi yapıp, şahsi kazancı için gereken çalışmayı bırakması gerekir. Böyle bir kimsenin, kendini Allah yoluna adaması ve nafakasının devlet tarafından veya zengin kimseler tarafından temin edilmesi şeriatın emridir. Eğer zorunlu olarak herhangi bir kimsenin tayini söz konusu değilse, bu takdirde o iş, farz-ı kifaye cinsinden sayılır ki durumu bellidir. Askerî fenleri öğrenmek de bu kabildendir.

İkinci özellik: *"Yeryüzünde kazanç için dolaşamayan..."* cümlesinde yer alan husustur. Yani *"Onlar çalışıp kazanç elde etmekten acizdirler."* Ayette yer alan ***"darben fil 'ard"*** demek, *ticaret için yolculuk yapmak* demektir. Müfessirler, bunu böyle açıklamışlardır. Bu açıklama, bizim biraz önce, bu vasfı kazanmak için, bir kimsenin bir işe zorunlu olarak tayin edilmesinin gerekli olduğu şeklindeki görüşümüzü güçlendirmektedir. Aksi takdirde -yolculuk yaparak da olsa- kazanç elde etme imkânı bulunan kimselerin sadaka alıp yemesi caiz değildir.

Üçüncü özellik: *"Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zannederler."* cümlesinin işaret ettiği vasıftır. Yani *"Onları tanımayanlar, insanların elindekine hiçbir surette tamah göstermeme ve dinin prensiplerine aykırı düşen*

bütün kötü şeylerden uzak durma anlamına gelen 'iffet'lerinden dolayı, onları zengin zannederler."

Dilcilere göre, "*taaffuf*" kelimesi, iffet, sabır ve nezahet anlamındadır. Müfessirler ise, onun burada "*tekelluf*" anlamına geldiğini söylemişlerdir. Ancak tefeul sîgası, tekelluf ve mübalağayı ifade etmektedir. İkinci mana (mübalağa) burada daha açıktır. Çünkü iffette tekellüf edenin durumu, görenlerin gözünden kaçmaz. Hâlbuki iffette mübalağa etmek, hiçbir zaman onu yapanın ihtiyaç sahibi olduğunu göstermez. Bu makam, övgü makamı olduğundan, mübalağa kavramı, tekellüf kavramından daha uygundur.

Dördüncü özellik: Ayette yer alan "*Onları simalarından tanırsın.*" cümlesiyle gösterilmiştir. Yani *"Onları, kendilerine mahsus alâmet ve özelliklerinden tanırsın."* Bu alametlerin neler olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu alametler bazılarına göre, "huşu ve tevazu", bazılarına göre ise, "kendisi ve üstü başı perişan olmak"tan ibarettir. Bunların ikisi de doğru değildir. Diğer bazılarına göre ise bu alametler, açlıktan ve yoksulluktan dolayı yüzde beliren bir takım hususiyetlerdir. Bu görüş doğruya yakındır. Ancak en doğrusu, burada söz konusu edilen alametlerin belli bir şekil olmadığıdır. Bilakis insanların durumuna göre, farklılık arz eden ve yerli yerince infak etmeye çalışan mü'minin ferasetiyle bileceği değişik bazı özelliklerdir. Hakikaten ihtiyaç sahibi kimse, iffetinden dolayı ne kadar gizlenirse gizlensin, yine de feraset sahipleri için, onu ele verecek bir takım ipuçları yüzünde okumak mümkündür. Üstü başı perişan, bakışları ve sesleri alçak nice kimseler var ki, onların ihtiyaçtan dolayı değil, fazla para kazanmak hırsıyla dilenmekte olduklarını yüzlerinden okuyabilirsin. Buna mukabil, üstü başı temiz, elbiseleri yeni ve yüzü güleç nice kimseleri görürsün ki, -ferasetinle- yüzlerindeki bazı alametlerden dolayı onların fakir, ama izzet-i nefis sahibi yoksullar olduğunu hemen fark edeceksin.

Beşinci özellik: *"Çünkü onlar yüzsüzlük ederek/ısrarla istemezler."* cümlesiyle ifade edilmiştir. Yani *"Onlar, bir kısım meşhur sahtekâr ve ısrarla dilenenler gibi, insanların ellerindekine hırsla sahip çıkıp almaya çalışmazlar."* Dilenme konusunda "ilhaf", ilhah/ısrar anlamına gelir. Ayetin zahirine göre mutlak olarak dilenme değil, ısrarcı bir tavırla yapılan dilenme yasaklanmıştır. Fakat ayetin siyakına göre, *"ısrarla dilenme"* kaydı, genel olarak dilenenlerin gösterdiği bir tavır olarak söz konusu edilmiş ve dolayısıyla dilenme herhangi bir kayda bağlanmadan yasaklanmıştır. Buna göre ayette söz konusu edilen beşinci vasfın manası, *"Onlar ne ısrarcı bir tavırla ve ne de kendilerini acındırarak veya kibarca bir tutum sergileyerek herhangi bir kimseden bir şey talep etmezler"* demektir. Bu cümlenin manasıyla ilgili olarak, muhakkik âlimlerin benimsediği görüş budur. Bizim de tercihimiz olan bu görüşü destekleyen

haberler de vardır. Buharî ve Müslim'in Hz. Ebu Hüreyre'den yaptığı rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Miskin/fakir, bir-iki hurma veya bir-iki lokma peşinde dolaşan değil; gerçek fakir, iffetli olan (dilencilikle yüzsuyunu dökmeyen) kimsedir. İsterseniz 'Onlar yüzsüzlük ederek istemezler.' ayetini okuyun."* Diğer bir rivayette *"Miskin/fakir, bir-iki lokma yahut bir-iki hurma için insanları dolaşan kimse değildir. Bilakis fakir, geçimini temin edecek kadar zenginliği bulunmayan, fark edilip de kendisine yardım edilmeyen ve kalkıp da insanlardan bir şeyler dilenmeyen kimsedir."*[154] buyrulmuştur.

İslâm'da zaruret olmadan dilenmek haramdır. İmam Ahmed, Ebu Davud, Tirmizî (ki hadisin hasen olduğunu söylemiştir) ve İbn Mace'nin Hz. Enes'ten yaptıkları rivayete göre Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Şu üç kimse dışında dilenmek hiç kimseye caiz değildir: Çetin bir yoksulluk çeken, gücünün üstünde borcu olan ve acısını çektiği bir kanın diyetini ödeyen kimse."*[155] Hadiste geçen *"Fakr-ı mudki"*, sahibini verimsiz bir toprağa yapıştıran fakirlik demek olup, yoksulluğun şiddetinden kinayedir. "*Ğurum*", karşılık beklemeden, ödenmesi gereken şeyi tekeffül etmekten doğan borç demektir. İki kişinin arasını bulmak, bir zulmü def etmek veya bir maslahatı temin etmek için gayret gösteren bir kimsenin, bu hususta insanlardan -ihtiyaç duyduğu gerekli maddî imkânı elde etmek için- yardımlarını istemesi caizdir. Hadiste dikkat çekici bir nokta; insanlardan dilenebilmek için, ödenmesi gereken "borcun", karşılıksız ödemeyi taahhüt eden kimsenin gücünü fazlasıyla aşan bir özellikte olmasının şart koşulmasıdır. Buna göre, gücü dahilinde, hafif bir yükümlülük altına giren kimsenin bu konuda insanlardan bir şey talep etmesi caiz değildir. *"Acı çektiren kan sahibi"*nden maksat ise, öldürülmesinden ıstırap duyacağı bir yakını, bir dostu veya soylu bir insanın -cinayetten dolayı- ödemesi gereken kan diyetini yüklenmiş olan kimse demektir.

Ebu Davud, Tirmizî'nin Abdullah b. Ömer'den, Nesâî ve İbn Mace'nin Ebu Hüreyre'den ve İmam Ahmed'in her ikisinden yaptıkları rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Ne zengin olanın ve ne de sağlığı ve gücü yerinde olan kimsenin sadaka alması caizdir."*[156] Tirmizî'nin tahsin ettiği bu hadisin bazı ravileri hakkında, bazı âlimler iyi görüş bildirmemişlerdir. Ahmed, Ebu Davud, Nesâî ve Darekutnî'nin Ubeydullah b. Adî'den rivayet ettiğine göre, *"İki kimse kendisine şunu haber vermişlerdir ki; kendileri bir zaman Hz. Peygamber'e gidip sadaka istemişler. Hz. Peygamber, onları gözle süzerek güçlü kimseler olduklarını gördükten sonra, 'İsterseniz size veririm, fakat -şunu bilesiniz*

154. Buhârî, *Zekât*, 53; Müslim, *Zekât*, 102.
155. Ebu Davud, *Zekât*, 23; Tirmizî, *Zekât*, 33; Ahmed, III/114.
156. Ebu Davud, *Zekât*, 23; Tirmizî, *Zekât*, 23; Ahmed, IV/62; Nesâî, *Zekât*, 90; İbn Mace, *Zekât*, 26.

ki- bunda ne zenginin ne de çalışıp kazanabilecek güçte olan kimsenin bir hakkı vardır.'"[157] Ahmed, bu hadisin senedinin daha sağlam olduğunu söylemiştir. (*Müntak*'da böyle denilmiş ve İmam Ahmed'in bu hadis hakkında "Senedi ne kadar da güzel!" dediğine yer verilmiştir.)

İlk hadiste geçen -mim'in esresiyle- "*mirre*" kelimesi, *"kuvvet"* demektir. "*Seviy*" kelimesi ise, organları ve yaratılışı düzgün/sağlam olan; yani çalışıp kazanabilen kimse demektir. İmam Ahmed, Ebu Davud ve İbn Hibban'ın Sehl b. El-Hanzaliye'den yaptıkları rivayet göre, Hz. Peygamber (s) şöyle buyurdu: *"Kendisine yetecek kadar malı olan bir kimse, insanlardan bir şey dilendiği takdirde, o -kendisi için- cehennem ateşini çoğaltıyor demektir."* Sahabîler, *"Ya Rasûlullah! 'Kendisine yetecek miktar' ne kadardır?"* diye sordular. Hz. Peygamber, *"Sabah veya akşam, yetecek miktar"* dedi. Ebu Davud'un rivayetinde *"'Sabah ve akşam, yetecek miktar.'* diye cevap verdi." denilmektedir. İmam Ahmed bu hadisi delil olarak kabul etmiş, İbn Hibban da bunun sahih olduğunu söylemiştir. İmam Ahmed, Buharî ve Müslim'in Ebu Hureyre'den rivayet ettiğine göre, Ebu Hureyre (r) Rasûlullah'tan (s) şunu işittiğini söylemiştir: *"Sizden bir kimsenin gidip sırtında odun taşıyarak, insanlara muhtaç olmayacak şekilde geçimini temin etmesi; -ister versin, ister vermesin- herhangi bir adamdan dilenmesinden çok daha hayırlıdır."*[158] Ahmed, Müslim ve İbn Mace yine Ebu Hureyre'den rivayet etmişler ki, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Daha çok zengin olmak için insanlardan mallarını isteyen kimse, ateş parçasını topluyor demektir; artık buna göre düşünüp, ateşini azaltsın veya çoğaltsın!"*[159]

"At üzerinde de gelse sâili/isteyeni mahrum etmeyin."[160] şeklindeki meşhur hadisin haberine gelince; Ahmed ve Ebu Davud, onu Hüseyin b. Ali'den rivayet etmişlerdir. Ondan yapılan bütün rivayetler mürseldir. Bu hadisin senedinde Yâlâ b. Ebî Yahya vardır ki, Ebu Hatim er-Râzî, onun meçhul bir kimse olduğunu söylemiştir. Bununla beraber âlimler, bu hadisin Müslümanların, dilenmeyle kendisini zillete düşürmüş bir kimseye karşı hüsn-ü zan sahibi olmalarını, su-i zanda bulunup da onu tahkir etmemelerini, bilakis ona karşı sevgi ve saygı göstermesini tavsiye niteliğinde olduğunu söylemişlerdir. Kaldı ki, o kimsenin bindiği atın emanet olabileceğini veya at sahibi olduğu halde zekât alabilecek kimse olduğunu düşünmek gerekir. Nitekim zengin de olsa, bir kimsenin, iki kişinin arasını bulmak için veya tekeffül ettiği bir borcu ödemek için zekât alması caizdir. Bu hadisle ilgili söyledikleri hususlar, bu sûrenin 177. ayeti ile, *"Mallarında yoksullar için*

---

157. Ebu Davud, *Zekât*, 23; Nesâî, *Zekât*, 91; Ahmed, V/362.
158. Buhârî, *Zekât*, 50; Müslim, *Zekât*, 106; Nesâî, *Zekât*, 83; Ahmed, II/418.
159. Müslim, *Zekât*, 105; İbn Mace, *Zekât*, 26.
160. Ebu Davud, *Zekât*, 23; Ahmed, I/201.

bir hak vardır."[161]; *"Mallarında isteyene ve (isteyemediği için) mahrum kalmışa belli bir hak tanıyanlar..."*[162] ayetlerinde söz konusu edilen dilenciler için de söylenebilir. Yani mü'min dilencinin beyanı esastır. Aslında haram olan dilenmeyi caiz kılan -taahhüt ettiği borç, diyet ve başa gelen başka herhangi arızî zaruret gibi- şartlara haiz olduğu hususundaki sözlerinin doğru olduğu kabul edilir. Çünkü her dilenen kimse, kendi ihtiyacı için dileniyor demek değildir. Merhum Üstad Abduh, hayır cemiyeti/kurumu ve diğer bazı iyi işler için zengin dostlarından mallarını istiyordu. Yine kendisi için dilenen herkes, zengin ve dilenmeyi sanat haline getiren kimse demek değildir. Şu var ki mü'mine yakışan, izzet-i nefis sahibi olmak, haramdan kaçınmak ve dilenmeyi helâl kılan zaruretler dışında kimseden bir şey istememektir. Mü'min, ihtiyaç fazlası olan mallarının bir miktarını, ileride olabilecek ihtiyaç ve zaruretleri karşılamak için ayırmalıdır. İş gücüne sahip olmakla beraber dilenmeyi sanat haline getirenlere bilerek sadaka vermemek gerekir. Daha önceki hadislerden anlaşıldığı üzere, bu gibi insanların sadaka almaya hakları yoktur. Hz. Ömer, sırtında heybe taşıyan bir dilencinin kabını kontrol ettirmiş ve içinde ekmek olduğunu görünce de onun kendisinden alınıp, zekât malı olan develere verilmesini emretmiştir.

Yüce Allah, insanlardan sadaka almaya en çok hakkı olan kimseleri bildirdikten sonra şöyle buyurdu: *"Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilir."* Sadaka vereceği en yararlı yeri araştırmak, güzel bir niyet taşımak, yerli yerince vermek ve insanların en müstahak olanlarını seçmek gibi gizli tavırların hepsini bilir ve ona göre karşılık verir. Bu cümle, infakın güzel şeklini belirleyen ifadeleri pekiştiren tamamlayıcı bir unsurdur.

الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُم بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿274﴾

274- Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarf edenler var ya, onların mükâfatı Rablerinin katındadır. Onlara korku yoktur, üzüntü de çekmezler.

İnfakla ilgili olarak, daha önce zikredilen bütün ayetlerde Allah yolunda yapılan harcamaya teşvik yapılmış, onun faydası açıklanmış, harcayan ve kendisine harcama yapılan kimsenin faydasından, güçlülerin zayıfları koru-

161. Zariyat, 51/19.
162. Meâric, 70/24-25.

duğu ve zenginlerin fakirlere yardım ettiği, gücü yettiği takdirde kamu yararına çalışmaktan çekinmeyen insanları bulunan bir halkın kazanacağı yarardan söz edilmiş, harcamaların usul ve adabı gösterilmiş ve yardım edilmeye en layık olanların kimler olduğu ve infakla ilgili -zamana göre değişebilenler dışındaki- diğer durumlar belirtilmiştir.

"Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarf edenler var ya..." cümlesinde bütün vakitlere ve gizli-açık bütün durumlara işaret edilmiştir. Gecenin gündüzden, "gizli"nin "açık"tan önce zikredilmesi, gizli olarak verilen sadakanın daha iyi olduğunu göstermek içindir. Bununla beraber, "gizli" ve "açık"ın bir arada zikredilmesi, her ikisinin de -fayda ve maslahatın gerektirdiği- yerine göre değerli olduğuna işarettir. Bu hususlar, *"Eğer sadakalarınızı açıktan verirseniz..."*[163] şeklindeki ayetin tefsirinde açıklanmıştır.

Yeri geldikçe ve fırsat buldukça harcamadan çekinmeyenler, cömertliğin zirvesinde olan ve Allah'ın rızasını kazanmaya çalışan kimselerdir. Buradaki ayetin, Allah yolunda bir defada -on bini gece, on bini gündüz, on bini gizli ve on bini açıktan olmak üzere- kırk bin altın harcayan Sıddık-ı Ekber Ebubekir (r) hakkında indiğine dair rivayetler söz konusudur. Alûsî'nin Suyûtî'den naklettiğine göre, İbn Asakir, "Tarih"inde bu hususu Hz. Aişe'den rivayet etmiştir. Ancak orada bu husus, ayetin nüzul sebebi olarak zikredilmemiştir. Abdurrezzak, İbn Cerîr ve başkalarının -zayıf senetlerle- İbn Abbas'tan yaptıkları rivayete göre bu ayet, dört dirhemden birini gece, birini gündüz, birini gizli ve birini açıktan tasadduk eden Hz. Ali hakkında inmiştir. Kelbî'nin rivayetinde Hz. Peygamber'in neden harcamada bu tarz bir yol izlediğini sormuş, Hz. Ali de "Allah'ın bu hususta bana verdiği sözün şartlarını tam olarak yerine getirmek için." cevabını vermiştir. Bunun üzerine Rasûlullah (s): *"Sen onu hak ettin."* buyurmuştur. Bu ifadeler, Hz. Ali ile ilgili bu olayın, ayetin inmesinden sonra meydana geldiğini göstermektedir. İbn Münzir'in Said b. Müseyyeb'den naklettiğine göre, bu ayet, "güçlük ordusu" (Tebuk savaşı için sefere çıkan ve maddi yönden sıkıntıda olan ordu) için ellerinden gelen yardımı yapan Hz. Osman ve Abdurrahman b. Avf hakkında inmiştir. Taberânî ve İbn Ebi Hatim'in rivayetine göre bu ayet, at sahipleri hakkında inmiştir. Ancak bu rivayette iki meçhul râvî vardır.

Dolayısıyla bu ayetin nüzul sebebi hakkında sahih bir rivayet yoktur. Manası ise umumidir; Allah yolunda harcamayı belli zamanlara; faziletli gün veya yılbaşlarına tahsis etmeyip, her zaman ve her durumda; -durum ve zamanların bizzat bir değer ifade etmediğini, her zamanın kendine layık bir hükmünün söz konusu olduğunu bildiklerinden dolayı- yerine göre gizli ve

163. Bakara, 2/271.

yerine göre açıktan hayır yapmaktan çekinmeyen bütün insanlar için geçerlidir.

Ayette yer alan *"Onların mükâfatı, rablerinin katındadır."* ifadesi, Allah yolunda mallarını harcayanların mükâfatlarının çok büyük olduğunu göstermektedir. Onların Rabbe izafe edilmeleri (*"Rableri"* denilmiş olması) Allah katındaki değerlerine işaret etmek içindir. Cimriliklerinden dolayı harcama yapmaktan çekinmiş olan bütün cimrilerin korktuğu kıyamet gününde *"Onlara korku yoktur, üzüntü de çekmezler."* Bu ilâhî vaadin açıklaması daha önce geçmiştir.

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ
الْمَسِّ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا
فَمَن جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِ فَانتَهَىٰ فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ
فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿275﴾
يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ ﴿276﴾
إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ
عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿277﴾
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴿278﴾
فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِن تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ
لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ ﴿279﴾
وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَن تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ
﴿280﴾
وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّىٰ كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا
يُظْلَمُونَ ﴿281﴾

275- Faiz yiyenler, şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar. Bu hâl onların 'Alım-satım tıpkı faiz gibidir.' demeleri yüzündendir. Hâlbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram

kılmıştır. Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisinindir ve artık onun işi Allah'a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliktir, orada devamlı kalırlar.

276- Allah faizi tüketir (Faiz karışan malın bereketini giderir), sadakaları ise bereketlendirir. Allah küfürde ve günahta ısrar eden hiç kimseyi sevmez.

277- İman edip iyi işler yapan, namaz kılan ve zekât verenler var ya, onların mükâfatları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur, onlar üzüntü de çekmezler.[164]

278- Ey iman edenler! Allah'tan korkun. Eğer gerçekten inanıyorsanız, mevcut faiz alacaklarınızı terk edin.

279- Şayet (faiz hakkında söylenenleri) yapmazsanız, Allah ve Rasûlü tarafından (faizcilere karşı) açılan savaştan haberiniz olsun. Eğer tevbe edip vazgeçerseniz, sermayeniz sizindir; ne haksızlık etmiş ne de haksızlığa uğramış olursunuz.

280- Eğer (borçlu) darlık içinde ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet vermek gerekir. Eğer (gerçekleri) anlarsanız bunu sadakaya (veya zekâta) saymak sizin için daha hayırlıdır.

281- Allah'a döndürüleceğiniz, sonra da herkese hak ettiğinin eksiksiz verileceği ve kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bir günden sakının.

Ribâ/Faiz Ayetleri

Yukarıdaki ayetler, cahiliye devrinde Yahudi ve müşrikler tarafından işlendiği bilinen faizi yasaklamak üzere inmiştir. Bu ayetler -ileride söz konusu edileceği üzere- Kur'an'ın en son inen ayetleridir. Kur'an'ın nazmında, -son iki ayeti her zaman ve her durumda sadaka veren hakiki cömert insanları öven ve- sadaka vermeyi emreden ayetlerin ardından gelmişlerdir. Çünkü bu iki konu arasında güçlü bir tezat ilişkisi vardır. Sadaka/zekât veren kimse, hiçbir karşılık beklemeden mallarını Allah yolunda harcar. Faizci ise, tersine hiçbir karşılık vermeden karşı taraftan mal alıp kazanç sağlar.

Biz önce ayetlerin açıklamasını yapacak sonra da faiz konusunu ve onun haram olmasının hikmeti üzerinde duracağız. Çünkü günümüzün sosyal ve

164. Floucil tarafından Almanya'da basılan Mushaf'ta bu ayet sayılmayıp, kendisinden önceki -O'nun sayımında 277. sıradaki- ayetin devamı olarak kabul edilmiştir. Arkadan gelen ayet ise ona göre 278. sıradadır. Bu tespit, İstanbul/Asitane'de basılan Mushaf'a uygun olduğu gibi, ilk Medenî (imam) Mushaf'a da uygundur.

siyasal hayatında bu konu, çok büyük önem arz etmektedir. Bâtılılaşmış bazı kimselere göre, Müslüman kavimlerin -izzet ve kuvvetin simgesi olan- ekonomik güç bakımından bâtılı toplumlarla rekabet edememesinin tek nedeni faiz yasağıdır.

Yüce Allah'ın ***"Faiz yiyenler, şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar"*** ifadesi, faizden tiksindirmek ve onu yiyen kimsenin durumunun çirkinlik boyutunu göstermek içindir. Faiz yemekten maksat, tasarruf için onu alıp kullanmak demektir. İnsanların çoğu onu yiyecekte kullandığı için bu tabir tercih edilmiştir. Bununla beraber, başkasının malında istediği gibi tasarruf eden kimse için, "Onun malını yedi ve hazmedip sindirdi." denilir ki bu söz "Geri verme ümidini ortadan kaldıracak şekilde o malda tasarruf edip kullandı." anlamına gelir. ***"Ribâ"***, sözlükte *"artmak; bir şeyin -ilave bir fazlalıkla- artı bir değere sahip olması"* demektir. Çevresindeki yerlerden daha yüksek olduğundan dolayı tepeye de *"râbiye"* adı verilir. *"El-ribâ"* kelimesinin başında bulunan *"el"* takısı, ahit içindir. Yani *"Cahiliye devrinde sizin âdet halin getirdiğiniz faizi yemeyin."* İbn Cerîr, gerek bu ayet ve gerekse Âl-i İmrân Sûresi'ndeki ilgili ayetin tefsirinde bu faiz şeklini açıklamış ve şu görüşlere yer vermiştir: "Cahiliye devrinde, bir insanın diğer bir insan üzerinde -ödeme süresi belli- bir borcu olurdu. Ödeme zamanı geldiğinde mal sahibi, karşı taraftan malını ödemesini istiyor ve onu ödeme durumunda olmayan borçlu kimse: 'Bana süreyi biraz daha uzat, ona karşılık ben de biraz daha fazla ödeyeceğim.' derdi. Ve ikisi bu konuda anlaşırlardı. İşte Allah'ın Müslümanlara yasakladığı ve 'kat kat' dediği faiz budur." İbn Cerîr'in faizle ilgili olarak zikrettiği bazı olayları yeri geldikçe aktaracağız.

Faiz yiyenlerin, şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkmalarına gelince; İbn Atiye'nin tefsirinde belirttiğine göre, bu bir teşbihtir; dünyada faiz yiyen kimsenin durumu, saraya tutulmuş kimseye benzetilmiştir. Nitekim değişik anormal hareketler gösteren saralı insana, cin çarpmış derler.

Ben derim ki: Bu görüş akla ilk gelen husustur. Ancak cumhur (âlimlerin büyük çoğunluğu) bu görüşün tersine şöyle demişlerdir: Buradaki *"kalkmak"*tan maksat, mahşere gitmek üzere kabirden kalkmaktır; Allah kıyamet günü, faiz yiyenleri cin çarpmış kimseler gibi anormal hareketler içerisinde yürütür de bunu onlara bir alamet yapar. Âlimler bu görüşlerini İbn Abbas (r) ve İbn Mesud'a (r) dayandırırlar. Hatta Taberânî Avf b. Malik'ten merfuen rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: *"Bağışlanmayan günahlardan sakının ki, onlardan biri ganimet malında hıyanet etmektir. Kim böyle bir hıyanet yaparsa kıyamet günü onunla gelir.*

Bir de faizdir; faiz yiyen bir kimse, kıyamet gününde cin çarpmış gibi haşredilir."[165]

Ben derim ki, bütün akılların ayetin ifadesinden anladığı şey, İbn Atiye'nin anladığı şeyin aynısı olacaktır. Çünkü "kalkmak" denildiği zaman, herkesin anladığı şey doğrulmaktır. Bunun kabirden kalkmak anlamında olmasının hiçbir delili yoktur. Bu rivayetlerden hiçbiri, senet bakımından eleştirilmekten kurtulamaz. Kaldı ki bunlar Kur'an ile birlikte vahiy edilmediği gibi, merfu olarak söz konusu edilen de ayetin bir tefsiri şeklinde gelmiş değildir. Aslında bu rivayetlerden olmasaydı -pratikte işin doğruluğunda şüphe edenler hariç- İbn Atiye'nin aklına gelenin dışında hiçbir şey âlimlerin aklına gelmezdi. Hadis uyduranlar, uydurdukları rivayetler ile Kur'an'ın zahiri arasında gördükleri çelişkiye dikkat ettikleri zaman, -şüphe uyandırmaması için- bazen söz konusu rivayeti ayetin bir tefsiri olarak ortaya koymaya çalışırlar. Hâlbuki İmam Ahmed'in ifade ettiği gibi, tefsir konusundaki rivayetlerin sahih olanı çok azdır.

İbn Atiye'nin söylediği husus, aslında çok açıktır. Dünya malına düşkünlüğünden dolayı ona kul/köle olanlar, hayatlarını mal biriktirmeye hasredenler, kolay bir yoldan onu kazanmak için bütün tabii kazanç yollarını terk edenler, azgın nefisleri sebebiyle çoğunluğun üzerinde bulunduğu gidişatın dışına çıkmaları ve bu anormalliği iş ve davranışlarına yansıtmaları kaçınılmazdır. Borsa senetlerinin veya kumar oyununa dalmış olan kimselerin zindeliği ve hareketliliği öyle bir dereceye varır ki, ona paralel olarak ortaya çıkan bazı davranışlar -normal insanlara- oldukça anormal gözükecektir. İşte faizcilerle cin çarpmış kişiler arasındaki ortak benzetme yönü budur. Ayette geçen ***"tahabbut"*** kelimesi, düzensizliği ifade etmektedir. El yordamı ile hareket eden kimse için *"habtu'l-aşvâ" (bazen yanlış, bazen doğru hareket ediyor)* denilir. Bu söylediklerimizle, İbn Atiye ile cumhurun görüşünü bir araya getirmek mümkün olur. Şöyle ki; ahlaklarının değişimi ve ruhlarında meydana gelen sersemlikten dolayı normal hareket etmeyi kaybeden faizcilerin öldükleri bu hal üzere kalkmaları gerekir. Çünkü insan yaşadığı şekil üzere ölür ve öldüğü şekil üzere kalkar. Kötü olan nefislerin vasıfları bütün çirkinliğiyle; temiz olanların vasıfları da bütün güzelliğiyle ortaya çıkacaktır.

Sonra buradaki teşbih, saralı olan kimsenin cin çarpmış kimse olduğu tezine bağlıdır. Bu husus cahiliye dönemindeki Araplar tarafından öyle biliniyor ve darb-ı mesel olarak kullanılıyordu.

Kadı Beydâvî şunu der: "Araplara göre, şeytan/cin çarptığı için insanlar saralı oluyor. Ayette geçen ***'habt'*** kelimesi, *'habtu'l-aşvâ' gibi, düzensiz hareketler sergilemek* demektir." Ebu's Suud -âdeti olduğu üzere- Beydâvî'nin ifade-

165. *Kenzu'l-'Ummâl*, 16/24.

sini olduğu gibi aktarmıştır. Buna göre, ayette saranın cinin çarpmasından olup olmadığını gösteren bir delil yoktur. Bu mesele hakkında âlimler farklı görüşteler. Mutezile ve bir kısım Ehl-i Sünnet âlimlerine göre, vesveseden başka şeytanın/cinlerin insanlar üzerinde herhangi bir etkisi söz konusu değildir. Bazı âlimlere göre ise, saranın sebebi şeytanın dokunması/cinin çarpmasıdır. Açık nass olmamakla beraber ayetteki teşbihin zahiri bunu göstermektedir. Çağımız doktorları, saraya nevrolojik/sinirsel bir hastalık olarak bakar ve onu modern tıbbın öngördüğü ilaçlarla tedavi ederler. Bu hastalığı psikiyatri tedavisi ile tedavi edenler de olmuştur. Fakat modern tıbbın bu yaklaşımı birer cism-i latif olan cinlerin sara hastalığına meyli olan insanlarla ilişki kurmasının imkânsızlığını gösteren kesin bir delil değildir. Dolayısıyla bazı vakalarda bu hastalığın sebeplerinden birinin cinler olduğu düşünülebilir. Kelamcılara göre cinler, insanlara görülmeyen, gizli ve canlı birer cisimdir. Biz ise, *el-Menâr* mecmuasında defalarca "Çağımızda mikroskop vasıtasıyla görülebilen ve 'mikrop' adını alan gizli ve canlı cisimciklere cin adının da verilebileceğinin ve birçok hastalığın nedeni olan bunların cinlerin bir türü olduğunun da söylenebileceğinin bir yaklaşım," olduğunu yazmıştık. Bununla beraber, biz Müslümanlar, ilmin kabul ettiği ve tıp dünyasının tasdik ettiği bir konuda niza çıkarmaya muhtaç olmadığımız gibi, bir kısım ahad rivayetler için, ilmî bir delile dayanmayan hususları savunmaya ihtiyacımız yoktur. Allah'a hamd olsun ki, Kur'an-ı Kerim, bilimin kendisine karşı çıkmasından çok üstün ve münezzehtir.

"Bu hâl onların 'Alım-satım tıpkı faiz gibidir.' demeleri yüzündendir." Yani onların faiz yemelerinin sebebi, faizi alım-satım gibi helâl görmelerindendir. Hâlbuki ikisi arasında çok fark vardır. Alım-satım, iki şeyin -değerlerine göre- birbiriyle değiştirilmesidir. Onların yedikleri faiz ise, vadesi gelmiş bir alacağın süresini ertelemek suretiyle, karşılıksız olarak bir ilave fazlalığın alınması söz konusudur. Karşılıksız alınan şeyler ise, bâtıldır. Bu yüzdendir ki Yüce Allah, ***"Hâlbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır"*** ifadesiyle karşılığı olan alış-verişi helâl kılmış, karşılığı bulunmayan faizi yasaklamıştır. Eğer ikisi aynı şey olsaydı, hüküm verenlerin en üstünü olan Allah, aralarında hiç ayırım yapar mıydı? Sağlam bir mübadele esasına dayanan ve insanların mallarını karşılıksız/haksız yere yemekten ibaret olan bâtıla bulaşmamış bütün alış-verişler helâldir. Haram olan şey, mal sahibinin alacağının süresini ertelemekten dolayı karşılıksız olarak aldığı ilavedir. Bir değer ve karşılığı ifade etmeyen bu tür ilavelerin alınması bir zulümdür. -Faizin zulüm olduğunu gösteren deliller, başka bir ayetin tefsirinde açıklanacaktır.-

Bizim faizin haram olduğunu ifade eden ayetin ibaresinden anladığımız budur. Müfessirlerimiz, görüşlerini, faizin alım-satım gibi olduğu varsayımı-

na dayandırmışlardır. Onlara göre, faizin haram olması, taabbudî bir iştir; Allah alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır. O halde insanların ona teslim olup itaat etmeleri gerekir.

İbn Cerîr'in ifadesinden anlaşıldığına göre, ayette kâfirler hakkında kullanılan *"Bu hâl onların 'Alım-satım tıpkı faiz gibidir.' demeleri yüzündendir."* ifadesi, zahiri manasına göredir. O, şöyle diyor: "Kıyamet gününde başlarına gelecek olan kötü akibet, kabirlerinden vahşîler gibi kalkmaları ve benzeri felâketlerin sebebi, onların dini inkâr etmeleri ve Allah'ın kulları için helâl kıldığı alım-satımın da faiz gibi olduğunu söyleyip dine iftira etmeleridir. Cahiliye devrindeki insanlar, faiz yiyorlardı; borcunun vadesi gelmiş kişi, alacaklıya 'Sen süreyi uzat, ben de alacağına ilave yaparım.' der ve öyle anlaşırlardı. Ancak bazen kendilerine 'Bu sizin yaptığınız, faizdir.' denildiği zaman, onlar: 'Ha alım-satımla ilgili akdin başında bir ilave yapmışız veya vadenin sonunda yapmışız ne fark eder?!' diyorlardı. Yüce Allah bu söylediklerinin yalan olduğunu bildirmek üzere *'Allah alım-satımı helâl kıldı.'* buyurdu."

İbn Cerîr, devamla şunları söylemiştir: "Yüce Allah bu ifadesiyle, bildiriyor ki; Allah, ticaret ve alış-verişten kazanılan kârları helâl, mal sahibinin süreyi uzatması karşılığında borçlusundan alacağı ilaveden ibaret olan faizi ise haram kıldı. Yüce Allah, bu ifadesiyle buyuruyor ki; 'Bu iki ilave fazlalık bir değildir. Biri alım-satım yönünden gelen, diğeri ise vadeyi ertelemekten gelen bir ilavedir. Ben, süreyi uzatıp, borcu ertelemeye terettüp eden ilaveyi haram kıldım. Buna karşılık, malı satmaktan kazanılan ve sermayeye ilave olarak kazanılan kârları helâl kıldım. Dolayısıyla alım-satımdan elde edilen kazanç, faizden elde edilen kazanç gibi değildir. Çünkü ben alım-satımı helâl, faizi ise haram kıldım. Emir benim emrim, halk da benim mahlûkumdur; onlar hakkında dilediğim gibi hüküm koyar ve istediğim şekilde onları kullukta istihdam ederim; onlardan hiçbirinin benim hükümlerime itiraz hakkı yoktur.'"

Ben derim ki, iki ilave kazanç arasında gösterdiği fark doğrudur. Faiz hakkında söylediği husus da cahiliye devrindeki insanların bildiği şeydir ki, fakihler ona *"riba-i nesie"* (*süreyi ertelemekten alınan faiz*) diyorlar. İbn Cerîr'in "Onlara bu yaptığınız, haram olan faizdir." denildiği zaman, onlar, ayette ifade edilen "Alım-satım da faiz gibidir." hükmü ile cevap verdiklerine dair görüşünü destekleyen açık bir delil ayette söz konusu değildir. Bununla beraber, durumları ve sözleri hikâye etmek, Araplarca bilinen bir üsluptur. Ayrıca bu hükmün zahire/hakikate hamledilmesi, Arapların faizi haram olarak telakki ettiklerinin ispatı veya ayetin Yahudilere tahsis edilmesiyle mümkündür. Çünkü Yahudilerin şeriatında faiz haram olmakla

beraber, en çok faizi yiyenler onlardı. Arapların mallarını her türlü bâtıl/ gayr-ı meşru yolla yemeyi mübah görüyor ve *"Ümmilere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize vebal yoktur."*[166] diyorlardı. Kendilerine haram kılınan, yalnız kardeşleri olan İsrailoğullarının malları olduğunu iddia ediyorlardı. Ancak ayetin Yahudilere tahsis edildiğini gösteren herhangi bir delil yoktur. Bilakis, buradaki ayetler -ileride izah edileceği gibi- Yahudi olmayanlarla ilgili olan olaylar hakkında inmiştir.

Sonra İbn Cerîr'in alım-satım yoluyla elde edilen kazancın, faizden elde edilen kazanç gibi olmadığını; delil olarak da faizin haram olduğunu gösteren ifadelerine şunu da ilave edebiliriz: Bu iki kazanç "nefsu'l-emir"de (hakikatte) bir olmadığı gibi, -biraz sonra izah edileceği gibi -yarar ve zarar açısından da bir değildir. Allah'ın faizi haram kılmasının nedeni de budur. Çünkü Allah, neyi haram kılmışsa, mutlaka onda zarar var ve neyi helâl kılmışsa da mutlaka onda yarar vardır.

Yüce Allah daha sonra şöyle buyurmuştur: ***"Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisinindir."*** Ayette geçen ***"mev'îzetun"*** yani "*öğüt*"ün manası ve Kur'an'ın hükümlerinin genellikle öğütlerle bitiştirilip pekiştirildiği hususu, bu sûrenin 232. ayetinin tefsirinde açıklanmıştır. Buradaki cümlenin ifade ettiği şudur: *"Allah'ın faizi haram kılıp yasakladığını duyan kimse, tereddüt göstermeden ve gecikmeden derhal ondan vazgeçerse, geçmişte aldığı faiz kendisinindir; onu sahibine geri vermekle mükellef değildir; yeter ki bu faiz, yasağın işitilmesinden sonra tahakkuk ettirilmemiş olsun."* ***"Ve artık onun işi Allah'a kalmıştır."*** Onlar hakkındaki hükmünü adâletle verir. Yasaklamadan ve Rablerinden gelen tebligat işitilmeden önce alınan faizden dolayı cezanın tahakkuk etmemesi adâletin bir gereğidir. Ancak ayetin ifade tarzı, daha önce alınmış olan faizin yenmesinin bir ruhsat olduğunu ve onun da sahiplerine geri verilmesinin daha uygun (azimet) olduğuna işaret etmektedir. Nitekim buradaki cevaz hükmü ***"lehu"*** şeklinde ifade edilmiştir. Hâlbuki Harem Bölgesi'nde yapılan avlanmadan dolayı gereken kefaretten söz edilirken açık bir şekilde *"Allah geçmişi affetmiştir."* [167] ifadesine yer verilmiştir. Oysa buradaki cevaz ifadesinden sonra iş Allah'a havale edilmiş ve cezanın da olabileceğine bir imada bulunulmuştur. Kur'an'ın şimdiye kadar alışa geldiğimiz üslubuna göre, bu gibi yerlerde bağışlama ve merhamet etme hususlarının yer alması gerekirdi. Nitekim *"Ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."*[168] Şeklinde geçen ayette bu üslup görülmekte-

166. Âl-i İmrân, 3/75.
167. Maide, 5/95.
168. Nisa, 4/23.

dir. Buradaki ayette ise, yasaklanmadan önce, geçmişte yenilen faizi mübah kılmakla beraber, yeninin cezasının olabileceğine imada bulunulmuştur. Bundan anlaşılıyor ki, daha önce alınıp elde bulunan faizi sahibine vermek daha iyi olmakla beraber, geri vermeyip yemesinde de fazla bir sakınca yoktur. Ancak yasaklandıktan sonra faiz yiyenler aşağıdaki ifadeyle şiddetle uyarılmışlardır: ***"Kim tekrar faize dönerse işte onlar cehennemliktir, orada devamlı kalırlar."***

Ribâ/Faiz ve Sağlam İmanın Özelliği

Yani yasaklanmasından sonra, yine de faiz yemeye devam eden kimselerin, Rablerinin öğüdünden nasiplenmediklerini göstermiş olurlar. Hâlbuki Allah, fert ve topluma zararlı olmayan şeyleri yasaklamaz. Demek ki bunlar -bir arkadaşın arkadaşına yapıştığı gibi- cehennem ateşine yapışmışlar ve orada ebedi kalmış olacaklardır.

Müfessirler, *"Günahkâr mü'min cehennemde ebedi kalmaz"* şeklindeki bazı akaid ve fıkıh kitaplarında yer almış olan bir kaideye uygunluğunu sağlamak için, ayette geçen "***hulûd***" kavramını tevil etmişlerdir. Âlimlerin çoğuna göre bu ifadede faizi helâl sayanlar kastedilmiştir. Ancak, bazı âlimler, buradaki konunun faiz yiyenlerle ilgili olduğunu; *"Alım-satım da faiz gibidir."* şeklindeki sözlerin faizin yasaklanmadan önceki döneme ait bulunduğunu; şayet buradaki tehdit sırf itikadi sahaya yönelik olduğu kabul edildiği takdirde, ayette faiz yiyenlerle ilgili bir uyarının söz konusu olamayacağını öne sürerek bu görüşü reddetmişlerdir.

Şüphesiz, Kur'an, kelamcıların ve fakihlerin yazdıklarından daha üstündür ve dindeki hükümleri onun sözlerine göre tespit etmek gerekir. İnsanların sözlerine uysun diye onun ifadelerini tevil etmek doğru değildir. Bilerek adam öldürme ile ilgili olan ayette geçen "*hulûd*" ne ise, buradaki "*hulûd*" da odur. Kaldı ki, ayette tehdit edilenlerin faizi helâl saydıklarına delâlet eden bir ifade yoktur. İlginçtir; Râzî, -Eş'arîleri desteklemek için- bu ayeti büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedi kalacaklarını öne sürenlerin aleyhine delil olarak kullanmıştır. Bu tarz tevilin daha güzel olanı da anzak, "*hulûd*"dan maksadın "cehennemde uzun süre kalmak" demek olduğunu söyleyen kimselerin tevilleridir.

Biz ise diyoruz ki: Her iman adını alan şey, sahibinin ebedi olarak cehennemde kalmasını engeller demek değildir. Çünkü ortada iki çeşit iman vardır. *Birincisi* icmali imandır ki, kişinin içinde bulunduğu çevrenin telkini ile gelenek, görenek ve ailenin kabullendiği bir olgu olarak algıladığı imandır. *İkincisi* sağlam bilgiye dayanan, kesin bir inancın yansıması olarak ortaya çıkan, barındırdığı delillerle aklı tatmin eden, sahibinin izan ve tes-

limiyetinin bir gereği olarak nefis ve ruh üzerindeki tesiri muhakkak olan, kişiyi pratikteki işe/amele sevk edici konumundaki iradeye hâkim olan bir marifetten ibarettir (ki buna tafsili iman da denir). Böyle bir imana sahip olan kimse -insanların kaçınılmaz bir özelliği olan cehalet ve unutkanlık gibi haller dışında- her zaman ve her durumda imanın gereğini yapar ve onun emirlerini yerine getirerek boyun eğer. Hâlbuki faiz, insanların haram olduğunu unuttuğu veya bilmediği türden bir günah değildir. Sinirsel veya şehevi duygularla ortaya çıkıp bastırılamayan bir günah da değildir. Yine harama bakmak veya gıybet etmek gibi, sahibinin gaflet ve unutkanlığından dolayı yol bulup kendini gösteren bir haram çeşidi de değildir. İşte böyle uyanık bir iman şuuru, sahibini sürekli bir şekilde Allah'ın gazabında kalmaktan -Allah'ın izniyle- korur. Böyle bir iman, dünya malını ve nefsin isteklerini Allah'ın dinine ve O'nun faydalar dolu hükümlerine tercih etmek anlamına gelen ve bilerek işlenen büyük günahlarla bir arada durmaz.

Birinci şıkta zikredilen iman ise, şeklî bir inançtan ibarettir; Allah katında hiçbir değeri yoktur. Çünkü Allah, -hadiste ifade edildiği gibi- şekillere ve sözlere değil, kalplere ve amellere bakar.[169]

Allah'ın Kitabı'nda bizim bu söylediklerimizi destekleyen pek çok delil vardır. Selef-i salihînin takip ettiği yol da budur. Bununla beraber, Sünnet'e ittiba ettiğini iddia eden bazı kimseler, bu gerçeği bilmedikleri için, -ahiret mutluluğuna kavuşmanın yolunun, dini yaşamak değil, yalnız itiraf etmekten ibaret olduğunu söylemek suretiyle- insanları gerçek dini yıkmaya cesaretlendirmişlerdir. Öyle ki bazı insanlar, büyük olduğunu itiraf ettiği günahları irtikâp etmekten çekinmemektedirler. Bize ulaşan bilgilere göre, büyüklerimizden biri "Ben faizi yemekte olduğumu inkâr etmem, ancak onun haram olduğunu itiraf eden bir Müslümanım." demiştir. Hâlbuki böyle diyen kimse, Allah'ın faiz yiyenler hakkında bildirdiği uyarı ve tehditlerle karşı karşıya olduğunu, -diğer bir ayette de geleceği üzere- Allah ve Rasûlü'ne karşı savaş açmış bulunduğunu, hem insanlara hem de kendi nefsine zulmettiğinin farkında değildir. Böyle diyen kimse, suçun akibetini de itiraf mı ediyor? Yoksa açık nassla sabit olan bir tehdit ve uyarıyı inkâr mı ediyor ki, Kitab'ın bir kısmına inanıp, bir kısmını inkâr etmek suretiyle kâfir mi oluyor? Rezil olup yardımsız kalmaktan Allah'a sığınıyoruz!

Faiz ve sadakayı açıkladıktan sonra, Yüce Allah ikisi arasındaki farkı belirtmek üzere şöyle buyurdu: ***"Allah faizi tüketir (faiz karışan malın bereketini giderir), sadakaları ise bereketlendirir."*** Müfessirlere göre, ayette geçen "***Allah, faizi tüketir***" tabirinden maksat, "faize karışan malın bereketi giderilecek; faizin kendisi veya ona karışan mal, yok edilecek demektir."

169. Müslim, *Birr*, 32; İbn Mace, *Zühd*, Bab 9; Ahmed, 2/285, 539.

Bu husus, öyle meşhur olmuştur ki, halk arasında faiz yiyen kimselerden mallarını kaybeden ve yuvalarını harap edenlerin kötü akibetleriyle ilgili pek çok menkıbe dillere destan olmuştur. Ahmed, İbn Mace ve Hâkim'in İbn Mesud'dan rivayet ettikleri ve İbn Cerîr'in de tefsirinde yer verdiği bir hadiste şöyle buyrulmuştur: *"Faiz(den elde edilen kazanç), ne kadar çoğalırsa çoğalsın, sonunda azalmaya mahkûmdur."*[170]

Dahhak'a göre, *"faizin tüketilmesi/yok olması"*, ahiretle ilgili bir husustur; "Orada sahibinin (dünyada iken -güya- iyilik niyetiyle yaptığı harcamalardan dolayı) beklediği faydasını/sevabını iptal edip yok eder." demektir.

Üstad Abduh ise şöyle dedi: Ayette söz konusu edilen *"faizin tüketilip yol edilmesi"* hususu, sahibinin artış konusunda zarara uğrayacağı anlamında değildir; böyle bir iddia, mevcut realitelere ters düşmektedir. Bundan maksat, faiz yiyen kimsenin, insanların nefretini kazanması, psikolojik rahatsızlık ve benzeri musibetlere maruz kalması demektir. Nitekim faiz yiyenler sürekli olarak muhtaç olanların nefretini ve yoksulların düşmanlığını kazanmaktadırlar. Bu tür düşmanlıklar ve nefretler, bazen faizcilerin mallarına, canlarına ve ürünlerine yapılan saldırılara kadar varan fitnelere sebep olmaktadır. Faizci ekonomiyi esas alan ülkelerde, bu gibi olayların varlığı bilinmektedir. Orada fakirler ve işçi grupları, zenginlere karşı düşmanca tavırlar içerisine girmiş bulunmaktadırlar ki, ülkeler bu sorunun çözümü karşısında şaşırmış bulunuyorlar.

Faizcilerin evham ve psikolojik rahatsızlıklar gibi maruz kaldıkları musibetlere gelince; bu hususu ancak o servet kullarını yakından takip edenler ve onların hayat hikâyelerini araştıranlar bilirler. Bu konuda müşahhas misaller az değildir, fakat ben şu anda bir misal vermek istemiyorum. Onlardan öyle kimseler var ki, mala olan kullukları, onları yemekten içmekten alıkoymuş, kendi nefislerinin ve çoluk çocuklarının haklarını yerine getirmekten uzaklaştırmıştır ki, bu durum onları zarara sokmakla kalmamış, aynı zamanda insanların nazarında onları değersiz bir konuma da düşürmüştür. Yine onlardan bazıları faizcilik yüzünden fazla mal biriktirmek hırsıyla bazı tehlikelere girer ve sonuçta helak olup giderler.

Ben derim ki: Ayette geçen ***"yemhequ"*** kelimesi, lügatte *"tükenmek, yok olup gitmek"* anlamına gelir. -Zemahşerî'nin *el-Esas*'ında belirttiği gibi- ay ışığının yavaş yavaş gidip yok olması/ay'ın küçülmesi; kişinin yaptığı işini güzel görmemesi de bu anlamda bir "*mahk*"dır. Buna göre ayette söz konusu edilen *"faizin mahki/tüketilmesi"*nden maksat, insanların fazla mal elde ederek ulaşmak istediği zenginlik, güzel bir yaşam, makam-mevki sahibi

---

170. Ahmed, 1/364, 395; İbn Mace, *et-Ticarât*, Bab 58.

olmak gibi lezzetlerin yok olmasıdır. Çünkü sürekli olarak faizle iştigal eden kimse, mala olan düşkünlüğü sebebiyle, iyi hayat standardını yakalayamaz hale gelir ve arzu edilen lezzetleri kaybeder; -daha önce de belirtildiği üzere- insanlar ondan nefret edip kin ve düşmanlık beslerler. Bu sebeple de o arzu ettiği şekilde malını arttırıp da bol servetin lezzetine varamaz. -Ayetin açıklamasında geçtiği üzere- ayette geçen "*sadakaların bereketlenmesi*" ise, faydalarının çok olması, dünya ve ahirette meyvelerinin verimli olması ve Allah tarafından onların sevaplarının kat kat verilmesi anlamına gelir.

Buna göre ayette yer alan "***Allah faizi tüketir, sadakaları ise bereketlendirir***" ifadesinin manası şudur: Yüce Allah, edindiği prensibin gereği olarak kendisinden bir şey talep edene merhamet etmeyen ve karşılıksız bir ilave kazanç olan faizi almadan darda kalmış insana yardım elini uzatmayan bir kimseyi, -insanlara yaptığı iyilikten dolayı onların gözünde izzetli, hürmetli bir kimse anlamına gelen servetin şeref bahşeden nimetlerinden mahrum bırakır. Ahirette de malının faydasını görmediği için, hem dünyada hem ahirette hüsrana uğramış olur. İşte kendisini bu duruma düşüren kimse, sanki malını kendi eliyle yok edip mahvetmiştir. Buna karşılık, -yine ilâhî prensibin bir gereği olarak- sadaka veren kimse, elindeki malın kazancından daha fazlasını, Allah'ın kendisine ihsan edeceği bereketten istifade edecektir. (Bunun açıklaması daha önce yapıldığından tekrara gerek yoktur.)

Buharî ve Müslim'in Ebu Hureyre'den rivayet ettikleri hadis-i şerifte Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: "*Kim ki helâl kazancından bir hurma değerinde bir şey tasadduk ederse -ki Allah helâl maldan verilen sadakadan başka hiçbir sadakayı kabul etmez- işte bu helâl sadakayı sağ eliyle kabul eder. Sonra o tek hurmalık sadakayı, dağ gibi oluncaya kadar, sizden birinizin erkek küheylan tayını büyüttüğü gibi sadaka sahibi için ihtimamla büyütür.*"[171] Hadisteki ifadeler bir temsildir.

Ayetin bitişi şöyledir: "***Allah, küfürde ve günahta ısrar eden hiç kimseyi sevmez.***" Âlimlere göre, Allah'ın sevmemesi, razı olmaması demektir. Buradaki "***keffar***" yani *küfürde ısrar edenler*den maksat, faizin helâl olduğunu söyleyenler; "***esim***" kelimesi ise *günahta ısrar eden kimseler* demektir.

Ben derim ki: Allah'ın kulunu sevmesi, O'nun sıfatlarından bir sıfatıdır. Bu sıfat, Allah'ın söz konusu kulunu insanların yararına olan ilâhî hükümlerinin tatbik edilmesi ile ilgili hizmetlerde istihdam etmesiyle kendini gösterir. Bu sevginin olmaması ise, söz konusu durumun tersiyle anlaşılır. Ayetteki "*kâfirler*"den maksat, Allah'ın servet vermek suretiyle kendilerine

171. Buhârî, *Zekât*, 8; Tevhid, 23; Müslim, *Zekât*, 63-64; Tirmizi, *Zekât*, 28; Nesai, *Zekât*, 48; İbn Mace, *Zekât*, 28; Darimi, *Zekât*, 35; Malik, *Sadaka*, 1; Ahmed, 2/268, 331, 382, 404, 418, 419, 431, 471, 538, 541; 6/251.

yaptığı nimetlerini inkâr edenler demektir. Bu gibi kimseler, Allah'ın verdiği mallarını O'nun yolunda harcamaz ve O'nun muhtaç olan kullarına yardım elini uzatmazlar. Buradaki "*esim*"den maksat ise, kendi malını, diğer insanların elinde bulunan mallarını çekmeye bir vasıta olarak kullanan ve bu yüzden de fakir kimseleri borçlandırıp zaruretlerinden istifade ederek karşılıksız kazanç/faiz elde eden kimsedir.

Yüce Allah, nankör faizcileri sevmediğini bildirdikten sonra şöyle buyurdu: ***"Şüphesiz iman edenler..."***, yani diğer konularda olduğu gibi, bu konuda da Allah'ın indirdiği hükümleri izan ile tasdik edenler; ***"ve iyi işler yapan kimseler..."***, yani hem kendilerini hem de onlarla birlikte yaşayan insanların durumunu düzelten, muhtaç olan kimselere yardım elini uzatan, yoksullara acıyan ve borcunu ödeyemeyen fakirlerin borcunu -karşılıksız- erteleyen kimseler... Bilindiği gibi, müjde makamında iman ile salih amelleri/iyi işleri bir arada zikretmek Kur'an'ın takip ettiği bir metottur. Çünkü salih amelin, izanla ortaya konmuş bir imanı takip etmemesi mümkün değildir. -Bu husus, daha önceki ayetin açıklamasında ortaya koyduğumuz düşüncelerin doğruluğunu göstermektedir.- Mü'mine Allah'ı hatırlatan, O'na olan imanını ve sevgisini arttıran ve her konuda Allah'a itaat etmeye sevk eden bir özelliğe sahip olan ***"namazı kılan"*** ve nefisleri alçak birer haslet olan cimrilik ve mala düşkünlükten kurtaran, başkasına iyilik etme alışkanlığını kazandırmak suretiyle, faiz yoluyla başkasının malının yenmemesini daha kolay bir şekilde sağlayacak olan ***"zekâtı veren kimseler..."*** Genel olarak ifade edilen "*iyi işler*" de dahil olduğu halde namaz ve zekâta ayrıca yer verilmesinin sebebi, onların bedenî ve malî ibadetlerin en büyüğü olmalarıdır. Onları yerine getiren kimsenin diğer salih amelleri yapması çok kolay olur. ***"İşte onlara korku yoktur ve onlar üzüntü de çekmezler."*** Bu ifade biraz önce geçtiği için yeniden onun manasının üzerinde durmanın bir anlamı yoktur.

Bu ayetin ifadesinde faiz yiyenlere tariz vardır. Buna göre ayette sanki şöyle deniliyor: "*Eğer faiz yiyenler gerçekten iman edip iyi işler yapan kimselerden olmuş olsalardı, imanları mutlaka onları faiz yemekten alıkoyacaktı; ancak onlar küfürde ve günahta ısrar eden kimselerdir.*" Bu ayet, aynı zamanda arkadan gelen ***"Ey iman edenler! Allah'tan korkun. Eğer gerçekten inanıyorsanız mevcut faiz alacaklarınızı terk edin"*** şeklindeki ayetin bir ön hazırlığını da üstlenmektedir. Burada -görüldüğü gibi- önce iman sıfatına; ardından takva vasfına yer verilmiş, daha sonra borçlularının vadesini uzatarak karşılığında faiz alanlara çağrıda bulunulmuş ve onların söz konusu faizi almayıp terk etmeleri emredilmiştir.

Üstad Abduh bu konuda şunları söyledi: Yani *eğer imanınız tam ve Hz. Muhammed'in getirdiği bütün hükümlerine gönülden inanıyorsanız, geriye kalan*

faizlerinizi terk edin. 'Eğer sen şöyle bir vasıf taşıyorsan, -yerine uygun bir husus belirtilerek- şöyle yapmalısın.' gibi ifadeler, Arap üslubunda bilinmektedir.

Ben derim ki: Ayetin ifadesinden anlaşılıyor ki, Allah'ın faizi yasaklamasından ve onu yiyen kimse hakkındaki tehdidinden sonra, yine de onu terk etmeyenler, iyi işlerin yapılmasına en etkin amil olan tam ve kuşatıcı/sağlam bir imana sahip değiller demektir. Bu husus, haram kılındıktan sonra faiz yiyenlerin ebedi olarak ateşte kalacaklarına dair konuda söylediklerimizin doğru olduğunu göstermektedir. Nitekim insanlardan öyle kimseler var ki, kendilerini iyi işler yapmaya sevk eden Kitab'ın bir kısmına iman eder ve bir kısmına da inanmadığı için o konularda iyi iş yapması söz konusu değildir. Bu kimseler dilleriyle "İman ettik." deseler bile, fiilleriyle inanmadıklarını göstermektedirler. Hâlbuki Allah, kalp ile tasdik ve dil ile ikrar edilmeyen bir imanı kabul etmez. *"Zina eden bir kimse, zina işlerken mü'min değildir."*[172] hadisi bunu göstermektedir.

"Şayet (faiz hakkında söylenenleri) yapmazsanız, Allah ve Rasûlü tarafından (faizcilere karşı) açılan savaştan haberiniz olsun!" Yani *"Eğer siz, emredildiğiniz şekilde geriye kalan faizi almaktan vazgeçmezseniz, kesin olarak şunu iyi bilin ki -Allah Rasûlü'nün getirdiği hükümleri çiğnemiş olduğunuzdan dolayı- Allah ve Rasûlü tarafından (faizcilere karşı) açılan savaşla karşı karşıyasınız."* Ayette geçen ***"fe'zenû"*** kelimesi, hem lafız hem de mana bakımından *"fe'lemû"* (haberiniz olsun/ bilesiniz ki) kelimesinin tıpkısıdır. Cumhurun kıraati böyledir. Hamza ve -İbn İyaş'ın rivayetinde- Asım, bu kelimeyi *"fe âzenû"* şeklinde okumuşlardır. Bu okuyuşa göre kelime, "îzân" kökünden olup, "ilâm" manasına gelir. Yani *"Şeriatın emirlerini hiçe saymak ve hükümlerine karşı gelmekten dolayı, Allah ve Rasûlü tarafından faizcilere karşı açılan savaşta taraf olduğunuzu birbirinize -veya Müslümanlara- haber verip bildirin."* Bu ifade, onların faizin haram olduğunu bildiklerini göstermektedir. Buna göre ayette sanki şöyle deniliyor: *"Allah'ın emirlerine boyun eğmemek, şeriatın yolundan sapmaktır. Bu ise, Allah ve Rasûlü'nün ortaya koyduğu hükümlere karşı gelmekte ve onlara savaş açmakta olduğunuzu gösteren ve Müslümanlara duyurulan bir bildiri hükmündedir."*

Üstad Abduh bu konuda şöyle dedi: "Ayette geçen '*Allah tarafından açılan savaş*'tan maksat, Allah'ın onları gazabına uğratması ve intikam alması demektir. Biz eğer daha önceki zamanlarda bu intikamın izlerini göremiyorsak da, şimdiki zamanda zengin iken dilenmeye mecbur kalmak gibi birçok değişik izlerini görebiliyoruz. Bugün (işçilerin zenginlere karşı açtığı savaş gibi) patlak veren sosyal problemler, kapitalist faizcileri derinden tedirgin

172. Buhârî, *Hudûd*, 1, 6; Müslim, *İman*, 100.

etmektedir. Allah Rasûlü tarafından açılan savaş ise, hiçbir ferdin şeriatın hükümlerine karşı gelmediği ve olduğu gibi tatbik ettiği saadet asrında, faizcilere karşı yapılan mücadele ve onları düşman olarak telakki etmekten ibarettir."

"Eğer tevbe ederseniz" ve Allah'ın emirlerine boyun eğerek faizi almaktan vazgeçerseniz, *"Sermayeniz sizindir; ne haksızlık etmiş ne de haksızlığa uğramış olursunuz."* Ne borçlularınızdan karşılıksız ilave mal alarak onlara haksızlık etmiş ve ne de almanız gereken sermayenizden bir şey eksilterek haksızlığa uğramış olursunuz.

İbn Cerîr'in Suddî'den rivayet ettiğine göre bu ayet, Rasûlullah'ın (s) amcası Abbas b. Abdulmuttalib ile Muğire oğullarından bir adam hakkında inmiştir. Bu iki kişi, cahiliye devrinde Sakif'te bulunan Amr b. Umeyr kabilesine mensup bazı kimselere faiz muamelesinde bulunmuşlardı. İslam geldiği zaman, onların faizde çalışan büyük servetleri vardı. Bunun üzerine Yüce Allah cahiliye devrinden kalma *"Mevcut faiz alacaklarınızı terk edin."* ayetini indirdi. İbn Cerîr'in İbn Cureyc'den naklen bildirdiğine göre, Sakîf halkı Müslüman olduktan sonra, Hz. Peygamber ile yaptıkları antlaşmada, gerek karşı taraftan alacakları ve gerekse onlara verecekleri olan bütün faiz muamelesinin iptal edildiğine dair bir madde de yer almıştı. Amr b. Umeyr b. Avf çocukları, cahiliye devrinde Mahzumoğullarından faizi alıyorlardı. Müslüman olduktan sonra da bunlar, Mahzumoğullarında büyük bir yekûn teşkil eden eski faiz alacaklarını istemişler ancak onlar İslâm'a rağmen faiz vermek istememişlerdi. Nihayet fetihten sonra Mekke valisi olan Attab b. Useyd'e müracaat olundu; Attab da bu konuyu Hz. Peygamber'e yazdı, o zaman bu ayet nazil oldu. Hz. Peygamber de cevap olarak bu ayeti yazdı ve altına da şu notu ekledi: *"Onlar buna razı olurlarsa ne âlâ! Yoksa onlara karşı savaş ilân et!"* Ebu Yalâ -*Müsned*'inde- ve İbn Mende, Kelbî, Ebu Salih, İbn Abbas tarikiyle yaptıkları rivayette benzer ifadelere yer vermişlerdir.

Ayette, zulmü barındırdığı için faizin haram olduğu ifade edilmektedir. Hâlbuki fakihlerin faiz saydığı çok şey vardır ki, haksızlığı barındırması şöyle dursun, hem alana hem de verene fayda sağlamaktadır.

Borçlunun Durumu

"Eğer (borçlu) darlık içinde ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet vermek gerekir." Yani *"Eğer sizin borçlularınızdan bir kimse darlık içinde ise, borcunu ödeyecek duruma gelinceye kadar ona mühlet verin."* Hamza ve Nâfi ayette geçen ve mali imkân açısından genişliği ifade eden ve kıraat imamları tarafından *"sin"* üstünüyle okunan *"**meysere**"* kelimesini *"sin"*'in ötresiyle *"meysure"* olarak okumuşlardır ki, bu da Arapçada bilinen bir lehçedir. Bir rivayette

geçen kıssada söz konusu olan Muğireoğulları, Amr b. Umeyr ailesine "Biz şu anda kötü bir durumdayız, borcumuzu ödeyemiyoruz; onun için hurmaların yetişmesine kadar bize mühlet verin." demişler ve önceki ayetler gibi bu ayet de o zaman nazil olmuştur. Mühlet vermenin tavsiye edilmesi yanında, ayette borcun silinmesinin daha iyi olacağı hususuna ***"eğer bunu sadakaya/zekâta sayarsanız sizin için daha hayırlı olur"*** ifadesiyle dikkat çekilmiştir.

Ayette yer alan ***"teseddeqû"*** fiilinin aslı "*teteseddeqû*"dur. Asım bu kelimeyi, bir "tâ"yı hazf ederek, "sad" harfini de şeddesiz olarak okumuştur. Diğerleri idgamdan dolayı "sad" harfini şeddeli okumuşlardır. Bu cümlenin manası *"Darlıkta kalan borçlunuzun borcunu tamamen silmeniz, onun ödeyebilecek duruma gelinceye kadar mühlet vermenizden daha hayırlıdır."* şeklindedir. Bu ifadede sadaka vermeye ve darda kalmış borçluya karşı müsamahalı davranmaya bir çağrı niteliğindedir. Çünkü böyle bir davranış, insanlar arasında olması gereken karşılıklı marhametleşmenin ve yardımlaşmanın bir ifadesidir. Bu ise toplum olarak insanların mutluluğu ve topyekûn ümmetin durumunun iyi olduğunun bir göstergesidir. Bu yüzdendir ki Yüce Allah sözü, ***"Eğer (gerçekleri) anlarsanız"*** ifadesiyle noktalamış ve bu hususu bilmenin önemine işaret etmiştir. Çünkü bir işin hayırlı olduğunu bilmeyenin onu işlemesi söz konusu olmadığı gibi, onun hayırlı olduğunu bilen bir kimsenin o işi yapmaması düşünülemez. Yani *"Eğer siz bu işin sizin için gerçekten hayırlı olduğunu bilirseniz, onu yapar ve kardeşlerinize karşı müsamaha gösterirsiniz. Öyleyse, öncelikle sizi birbirinize yaklaştıracak ve aranıza sevgi koyup sizi kaynaştıracak olan hayırlı işlerin yolunu öğrenin."*

Bazıları bu ayeti delil getirerek, darda kalan her türlü borçluya bir mühlet vermenin vacip olduğunu söylemişlerdir. Diğer bazıları ise bunun yalnız faiz borcu olan kimseye mahsus olduğunu söylemişlerdir. Bunlara göre, borcu tamamen silmek veya borçlu onu ödeyebilecek duruma gelinceye kadar ertelemek, -ittifakla vacip değil- menduptur. Bir kısım âlime göre, buradaki tasadduktan maksat, borçluya mühlet vermek demektir. Buna göre ayetin manası *"Sizin darda kalmış borçlunuza vermekle emr olunduğunuz bu mühlet, sizin için daha hayırlıdır."* şeklinde olur ki, ilk etapta anlaşılan bir husus değildir.

Allah'a Dönüş

Yüce Allah faizle ilgili konuyu, işi kavrayıp anlamış bir mü'minin, Allah'ın huzuruna en mükemmel, en faziletli ve en güzel bir şekilde çıkmak için malını ve canını O'nun yolunda harcamasını kolaylaştıracak olan genel bir öğüt ile noktalamıştır: ***"Allah'a döndürüleceğiniz bir günden sakının."*** Cumhurun if'al babının meçhulü olarak görüp ***"turce'ûn"*** şeklinde okuduğu

fiili, Ebu Amr ve Yakub "recie" babından görüp "fâ"nın fethası ve "cim"in kesresiyle "*terci'ûn*" şeklinde okumuşlardır. Yani *"Gafletlerinizden ve Allah'ın gözetiminde olduğunuzu size unutturan dünyadaki maddî hayatın meşgalelerinden döndürüleceğiniz, Allah'ın huzuruna varacağınız/ilim ve şuurun istiğrak haleti içerisinde Allah'tan başka bir egemen ve mülk sahibinin bulunmadığını kesin bir bilgi ile ve yakından öğreneceğiniz büyük bir günden sakının."*

Üstad Abduh da bu manaya gelen şeyler söyledi.[173] Ben şimdi bunu biraz daha açmaya çalışacağım: Ayette geçen ***"rucu'"*** (*Allah'a dönme*) kavramını hakikat olarak görmek mümkün değildir. Çünkü biz hiçbir zaman Allah'tan gizli olamayız ve O'ndan uzaklaşamayız ki tekrar O'na dönmemiz söz konusu olsun! Ancak insanoğlu, içinde bulunduğu gafletten ve meşgul olduğu hayvani işlerinden dolayı kendisini tam bağımsız bir varlık olarak vehmeder. Zaman içerisinde başına gelecek musibetler ve sıkıntıları düşündüğünden ötürü onlara karşı koymanın yolu olarak gördüğü malı -helâl veya haram yollardan olsun fark etmez- biriktirmesi gerektiğine inanır. Bu ve benzeri duygu ve düşünceler, insanı öyle meşgul eder ki, bazen başka insanlara karşı yardım etmek, muhtaç olanlara sadaka vermek ve onlara müsamaha göstermek gibi faydalı şeyleri düşünmeye bile vakit bırakmaz. Böyle bir durumdaki insanın yüzünü Allah'ın kudretini ve hükümranlığını düşünmeme hastalığından kurtaracak ve onu Allah'a yaklaştıracak olan en güzel bir reçete, bütün bu meşgalelerin ve gerçek faydalı olan şeyleri düşünmeyi engelleyen mânilerin ortadan kalktığı, insanların artık Allah'ı ve O'nun kulları için -amellerine göre- hazırladığı karşılıktan başka hiçbir şey düşünemediği kıyamet gününü hatırlatmaktır. Yüce Allah, bu gerçeğe işaret etmek üzere Allah'a dönmeyi bildirdikten sonra şöyle buyurdu: ***"Sonra orada herkese hak ettiği eksiksiz verilecektir."*** Yani *"Dünyada yaptıklarının karşılığını tastamam alacak ve haksızlığa uğratılmayacaklardır.* Onların ücretlerinden hiçbir şey eksiltilmez." Bilakis, -başka ayetlerde ifade edildiği üzere- onlardan muhsin/iyiliksever olanların mükâfatı kat kat arttırılır.

İnen Son Ayetin Hangisi Olduğu Tartışması

Buhârî'nin yaptığı bir rivayette İbn Abbas (r), Kur'an'da en son inen ayetin faiz ile ilgili olan ayet olduğunu söylemiştir.[174] Beyhakî de Hz. Ömer'den benzer bir nakil yapmıştır. Suyûtî, *İtkan*'da hadiste söz konusu edilen "faizle ilgili ayet"ten maksadın *"Ey iman edenler! Allah'tan korkun. Eğer gerçekten*

173. Notlarımdaki Üstad'ın verdiği malumat beş satırı geçmemektedir. Özeti: "Kıyamet günü geldiğinde, dünyada iken insanı Rabbini düşünmekten alıkoyan meşgaleler yok olacaktır." şeklindedir. Gerisi bizim açıklamalarımızdır.

174. Buhârî, Tefsir Sûre, 2/54; İbn Mace, *et-Ticarât*, 58; Darimi, *Mukaddime*, 18; Ahmed, 1/36, 50.

inanıyorsanız mevcut faiz alacaklarınızı terk edin" ayeti oluğunu söylemiştir. Ahmed ve İbn Mace'nin Ömer'den yaptıkları rivayette "En son inen ayet riba/faiz ayetidir." denilmiştir. İbn Merdûye'nin rivayetine göre, Said el-Hudrî şöyle demiştir: "Hz. Ömer bize hutbe okurken 'Kur'an'da en son nazil olan ayet, riba ayetidir.' dedi." Nesâî, İkrime tarikiyle İbn Abbas'tan naklettiği rivayette "Kur'an'da en son inen ayet *'Allah'a döndürüleceğiniz bir günden sakının.'* şeklindeki ayettir." ifadesine yer verilmiştir. İbn Merdûye'nin Said b. Cübeyr tarikiyle İbn Abbas'tan yaptığı rivayette "En son inen ayet..." ifadesi yer almaktadır. İbn Cerîr'in el-Avfî ve Dahhak tarikiyle İbn Abbas'tan yaptığı rivayette de aynı ifadeler yer almaktadır. Firyabî, tefsirinde şöyle demiştir: "Bize Sufyan, Kelbî'den -Ebi Salih'ten- o da İbn Abbas'tan haber verdi ki en son inen ayet *'Allah'a döndürüleceğiniz bir günden sakının.'* ayetidir. Bu ayetin inişi ile Hz. Peygamber'in vefatı arasında 81 gün vardır. Sonra *İtkan*'da da İbn Ebi Hatim'in Said b. Cubeyr'den yaptığı rivayette de aynı hususlara yer verilmiştir. Orada ayrıca bu ayetin inişinden dokuz gece sonra Rasûlullah'ın (s) vefat ettiğine de dikkat çekilmiştir. İbn Cerîr'in İbn Cureyc'ten yaptığı rivayette de aynı ifadeler söz konusudur. İbn Şihab'ın nakline göre Ebu Ubeyd: "Kur'an'da en son arş ile bağlanan, riba/faiz ve borç/müdayene ayetleridir." demiştir. İbn Cerîr'in Said b. Cubeyr'den naklettiği rivayette aynı ifadeler, -yalnız müdayene ayeti hakkında- kullanılmıştır. Suyûtî bu farklı rivayetleri zikrettikten sonra şöyle demiştir: "Bana göre, bu -riba, Allah'a dönme ve deyn/müdayene ayetleri ile ilgili rivayetler arasında bir tezat yoktur. Çünkü zahir olan Mushaf'taki tertipte olduğu gibi, bu ayetler bir defada peş peşe indirilmiştir. Kaldı ki hepsi de aynı konuyu işlemektedir. Değişik kimseler, bu grup ayetlerden bir kısmının en son inen ayetler olduğunu söylemişlerdir ki bu doğru bir ifadedir. Yani her bir ravî sözün gelişine uygun olarak bu grup ayetlerden bir kısmını dikkate sunmuştur. Kur'an'ın en son inen ayetleri hakkında ve Hz. Peygamber'in *"Allah'a döndürüleceğiniz bir günden sakının"* ayetinden sonra ne kadar yaşadığına dair farklı görüşler söz konusudur.

Faizin Haram Oluşunun Hikmeti

Üstadımız Abduh derste yaklaşık olarak şunları söyledi: Modern eğitimle yetişmiş, okullardan diploma almış, üst kademelere yükselmiş pek çok kişinin iddiasına göre; faizin haram kılınması sebebiyle Müslümanlar fakirliğe mahkum oldular, malları yabancıların ellerine geçti, servet ve güçlerini yitirdiler, çünkü muhtaç oldukları malları yabancılardan faizle almak zorunda kalıyorlar, zengin Müslümanlar paralarını faize yatırmıyorlar, böylece fakirin malı zayi oluyor, zenginin malı da artmıyor. Bu modernistler faiz me-

selesini Müslümanlar için en önemli sosyal ve uygarlık sorunu görüyorlar. Müslümanlara sadece dinlerinin zarar verdiğini ileri sürüyorlar.

Üstadımız bunlara cevaben şunları söyledi: Bu iddialar bir vehimden ibaret olup, tecrübeye dayanmamaktadır. Zaten Müslümanlar bugünlerde kazanç sağlayan işlerinde dini ölçü almıyorlar. Şayet faiz konusunda dinlerini ölçü alsalardı faizle borç para alıp, mallarını başkalarına peşkeş çekmezlerdi. Farz edelim ki Müslümanlar dinlerinden ötürü faiz yemeyi terk ettiler, o takdirde bu şaşkınlar; "Müslümanlar ziraat, ticaret ve sanatı da dinleri yüzünden terk ettiler." diyebilecekler mi? Diğer bütün toplumlar bu konularda bizi geride bırakmadılar mı? Peki biz, haram kılınan faiz yüzünden kaybettiklerimizi diğer kazanç sahalarında başarılı olmak suretiyle neden telafi etmedik? Halbuki dinimiz her şeyi en iyi yapmada diğer ümmetleri geçmemizi emrediyor.

Gerçek olan şudur ki; genelde Müslümanlar dinlerini arka plana ittiler. Din olarak yanlarında sadece aşiretlerinden ve dedelerinden miras aldıkları âdet ve gelenekler kaldı. Din, Müslümanların ilerlemesine engel olmuştur diyenler, gerçeği ters yüz etmişler, cahilliklerine daha kötü bir cahillik eklemişlerdir. Bu iddia basiretsizlikten ve Müslümanların durumlarını başı ve sonu itibarıyla değerlendirememekten kaynaklanmaktadır. İslam ümmeti kendisini iyi tanısa, şimdiki durumunu bildiği gibi geçmişini de bilir. Fakat kendisini tanımaması, mazisini öğrenmemesi, onu içinde bulunduğu büyük musibete düşürmüştür. O yükseldikten sonra nasıl çelmelenip düştüğünü bilmemektedir.

Ben diyorum ki: Bu ümmet İslam'la yükselmiş, sebebini bilmeden dini terk etmekle de alçalmıştır. Bu cehalet onu, yükselme ve ilerleme sebebini düşme sebebi görecek hale getirmiştir. Kişi ve hükümetlerimizin yabancılardan faizle borç para alacak hale gelmesi bundandır. Malımızı mülkümüzü kaybettiren işte bu cehalettir. Şayet uysaydık bu cehaletten bizi koruyacak olan dindi. Biz ise bu konuda dinin büyük faydasını unutuyor, faizi haram kılmasını dinin kusuru görüyor, şayet haram kılmasaydı bazı zenginlerimiz şimdikinden daha fazla kazanırlardı diyoruz.

Üstad Abduh buna şöyle işaret ediyor: Faizin bizdeki olumsuz etkisini yüzlerce senede gideremeyiz. Şayet bu konuda dinin emrine sarılsaydık, kendi kendimize yeterdik. Üstad Abduh'un kendi kendimize yeterdik sözü üzerinde iyice düşün.

"Bu onların 'alış-veriş de ancak faiz gibidir' demelerinden dolayıdır."

Üstad Abduh bu ayetin tefsiriyle ilgili şunları söyledi: Faiz meselesi, bütün dinlerin üzerinde ittifak ettikleri büyük bir meseledir. Fakat bu konuda

ümmetler ihtilaf etmişlerdir. Yahudiler başkalarıyla, Hıristiyanlar ise hem kendi aralarında hem de başkalarıyla faiz alıp veriyorlardı. Müslümanlar ise uzun süre bu rezaletten kendilerini korudular, fakat yarım asırdan bu yana[175] başkalarını taklit eder oldular. Pek çok ülkede Müslümanlar arasında faiz muamelesi yaygın hale geldi. Daha evvel hîle-i şer'iyye adı altında faiz yiyorlardı. Bazı fakihler yetimin ve kendisini ilme vermiş talebenin malını nemâlandırma konusunda faizi mübah görmüşlerdi. Meşhur tespih meselesi bu kabil hîle-i şer'iyyelerdendir. Bu hile şu şekilde cereyan ediyordu:

Örneğin borçlu ile alacaklı senelik yüz liraya yüz on lira üzerinden anlaşıyorlar. Borç veren yüz lirayı para olarak veriyor, ayrıca borçluya on lira karşılığında bir tespihi zimmetinde olmak üzere satıyor, borçlu tespihi satın alıyor, sonra alacaklıya hediye ediyor. (Böylece on liralık fark bir bedel karşılığı olmuş oluyor.) Bununla beraber Müslümanlardan faiz yiyenler şimdilik cidden azdır. Fakat başkalarına faiz yedirenler ise oldukça çoktur. Bu ülkede faizle borç almayan pek az yatırımcı bulabilirsin. Bunun sebebi, bu konuda yöneticilerini taklittir. Zaten çok kere bu ülkenin yöneticileri, yükledikleri vergi ve cezaları ödeyebilmeleri için vatandaşları buna zorlamaktadırlar. Bundan da anlıyoruz ki, dinlerin tek başına halk çoğunluğunun faiz yeme tutkusuna karşı koyabilmeleri mümkün gözükmemektedir. Sanki faiz onlar için kaçınılmaz bir zarurettir. Onların faizi mübah görme gerekçelerinden birisi de; alışverişin de faiz gibi olduğunu söylemeleridir. Nasıl ki bir kimsenin peşin on liralık bir malı, veresiye yirmi liraya satması caizse, ihtiyaç sahibine bir sene sonra yirmi lira ödemesi şartıyla on lira vermesi de caizdir. Çünkü mal ve paradaki fazlalığın sebebi ikisinde de vadedir. Böylece faizli muamele yapmazsa ülke menfaatleri heder olur, ülke harap olur diyen hükümetler gibi şahıslar da faiz için kılıf uyduruyorlar.

Cenâb-ı Hak, alışverişin faize benzediği iddiasına karşı etkili hatiplerin üslupları, mantıkçıların ve filozofların kıyasları dışında dinin hidayet metoduna uygun cevap vermiştir ki o da: Allah alışverişi helal, faizi haram kılmıştır, ifadesidir. Müfessirlerin çoğunluğu bu cevabı, kıyasın nassla iptali şeklinde değerlendirmişlerdir. Bu şu demektir: Siz dinde kıyas yapıyorsunuz, Allah ise bu kıyası caiz görmüyor. Kur'ân'ın metodu, delili delille çürütmektir. Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde insanlar Kur'ân'ın bu iddiayı reddi konusundaki delilinin anlamını kavrıyorlardı. Onlar o zaman anlayıp değerlendirmede, düşünce ve hayatlarına uygulamada, problemleri çözmede temel teşkil edecek, üzerinde ittifak edilmiş fıkhî terimlere sahip değillerdi.

İnsanlar arasındaki muamelelerin yararı konusunda, alışverişin faiz gibi olduğu iddialarının doğruluğu insanlardan her birinin diğerini parçalayıp

175. 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılın başı.

yemesi için fırsat gözeten kurtlar gibi olmalarının normal görülmesi halinde geçerlidir. Fakat burada merhamet sahibi bir Allah vardır ki, kulları için; onları şefkat ve merhamet üzere eğiten, özellikle de şiddetli ihtiyaç anlarında birbirlerinin yardımcıları kılan hükümler koymuştur. İşte bundan dolayı kardeşinin zor durumlarını istismar demek olan faizi haram kılmış, varlık içindeki zenginin, yokluk içindeki fakirin malını yemesi şeklindeki tek taraflı bir kârı gözetmeyen ticareti ise helal kılmıştır. İşte bu; faiz, alışveriş gibidir kıyasını çürüten cihettir.

Bir diğer boyutu da şudur; Cenâb-ı Hak, insan hayatındaki ilişkileri; *"herkesin başkasından istifadesi bir bedel karşılığında olmalıdır"* prensibine bağlamıştır. Hiç kimseye karşılıksız olarak başkası üzerinde bir hak tanımamıştır. Böyle bir hak bâtıldır. Zira karşılığı yoktur. Bu prensiple ticareti helal kılmıştır. Çünkü burada bir bedele karşı başka bir bedel vardır. Faizi ise yasaklamıştır. Çünkü o, karşılığı olmayan bir fazlalıktır. Sizin kıyasınızın bozukluğu şundandır ki; Ticarette onu meşrû kılacak fayda varken, faizde ise onu haram kılacak zarar vardır. Alışverişte müşterinin maldan gerçek manada daima faydalandığı görülür. Buğday satın alan bir müşteri onu ya yemek, ya ekmek ya da satmak için alır. Böylece her halükarda ondan gerçek anlamda istifade etmiş olur. Alışverişte para ise, alıcı ile satıcının kendi iradeleriyle razı oldukları bir bedeldir, yani malın bedeli. Faiz ise para veya malların verilip, ilerideki bir zamanda da katlanmış olarak geri alınmasıdır. Burada alınan, sermayeden fazladır. Onun iş veya mal cinsinden bir karşılığı yoktur. Ayrıca faiz irade ve rıza ile değil, bilakis zoraki ve kerhen verilir.

Faizci Sermaye Sosyal Adâleti Zulme Dönüştürür

Ticaretin değil de faizin haram kılınışında üçüncü bir boyut da şudur; altın ve gümüş, insanların hayatta faydalandıkları eşyaların kıymetlerini takdir için bir ölçü olarak yaratılmışlardır. Şayet durum değişir para bizzat kazanç vasıtası yapılırsa, bu durumda servet, pek çok insanın elinde çıkıp, işleri güçleri parayla para kazanmak olanların eline geçer. O takdirde para onların elinde nemâlanır; bankalarda, sandıklarda toplanır, çalışanlar emeklerinin karşılığını alamazlar çünkü kazancın çoğu paranın kendisinden elde edildiğinden fakirler mahvolur. Şayet insanlar paradan kazanç sağlamayı zaruret sınırında bıraksalar, bu kadar büyük zarar meydana gelmezdi. Fakat insanların ihtirasları kendiliğinden bir sınırda durmuyor (bunu ya ikna ile ya da zorla durduracak bir güce ihtiyaç vardır.) İşte bundan dolayı Allah faizi haram kıldı. Allah diğer kanun koyucular gibi, kanunları insanların keyif ve arzularına göre değil, genel, kapsamlı ve gerçek maslahata uygun olarak koyar. Kanun koyucular ise efkâr-ı umûmiyeye uygun olarak sadece mev-

cut hali dikkate alıp, faziletleri geliştirme, rezillikleri ise bertaraf etme gibi neticelerine bakmaksızın insanlar için kanun çıkarırlar. Biz faizin serbest bırakıldığı ülkelerde dini hayatın zayıfladığını, merhamet ve iyilik duygularının azaldığını, merhametin yerini gaddarlığın aldığını görüyoruz. Öyle ki orada fakir açlıktan ölüyor da onu açlıktan kurtaracak kimse bulunmuyor. Bundan ötürü problemler doğuyor, bunların en büyüğü sosyal krizdir. Yani işçilerin servet sahiplerine karşı tavır almaları, zaman zaman greve kalkışmaları, fabrika ve işyerlerinin üretim dışı kalması krizi... Çünkü patronlar işçilere hak ettikleri ücretler yerine asgarî ücret takdir etmektedirler. İşçiler bu vahim durumun sonucu olarak dünya çapında bir devrim bekliyorlar. Pek çok filozof ve ilim adamı bu problemin zararını gidermek için mektuplar, broşürler yazmışlar, bu hastalığın ilacının ancak dinin çağrısına uymak olduğunu dile getirmişlerdir. Rus filozofu Tolstoy *"İş nedir?"* isimli bir kitap yazmış. Kitapta öyle konular vardır ki çirkinliğinden okuyucu adeta sarsılır. Tolstoy kitabın sonunda şöyle diyor: Avrupa insanları kölelikten kurtarmayı başardı fakat günbegün paranın köleleştirdiği insanların boynundan para boyunduruğunu aldırmayı akıl edemedi."

Devamla Üstad Abduh dedi ki: Kırk senedir yaşadığım tecrübelerden anlıyorum ki; faiz yaygın hale geleli beri ülkemizde yardımlaşma, merhamet, ikram, gönül alma duyguları zayıflayıp azaldı. Ben bilirdim ki, birisi diğerinden borç para ister, zengin onu alıp evine götürür, kapıyı kilitler, ona istediği parayı verir, sonra da kendisinden borç aldığını kimseye söylemeyeceğine dair yemin ettirirdi. Çünkü borç veren, başkaları yanında borçluya üstün gözükmekten utanırdı.

Üstadımız dedi ki: Ben bu durumu çeşitli ülkelerde pek çok kimsede gördüm. Ayrıca borçlu vefasından dolayı alacaklıyı mahkeme şöyle dursun, parayı istemesine bile gerek bırakmazdı. Fakat yirmi beş sene geçtikten sonra iyilik yapan bu insanlardan birisini gördüm ki, kendi oğluna bile şahitsiz, senetsiz borç para vermiyor. Kendisine sordum: Sen fakirlere istedikleri parayı veren, üzerlerine kapıyı kilitleyip para verdiğini kimseye söylemeyeceğine dair yemin ettiren adam değil misin? Adam "evet" dedi. Ben de, "sana ne oldu ki, kendisinden bir kötülük görmediğin halde oğluna güvenmiyor, ondan şahit, senet istiyorsun" dedim. Adam dedi ki: "Bunun sebebini ben de bilmiyorum. Fakat içimdeki eski güveni şimdi bulamıyorum." Üstad bana bildirdi ki, bu soruyu sorduğu kimse babasıymış.

Bunlar faizin haramlığının hikmetine dair Üstad Abduh'un söyledikleridir. Paradan para kazanmanın zararına dair söyledikleri ise Gazzâli'den alınmıştır. Günümüze de aynen uymaktadır. Ben de güzel ve faydalı olduğu için *"İhyâ"*nın şükür bölümünden Gazzâli'nin sözlerini naklediyorum:

Altın ve Gümüşü Biriktirmek

Merhum Gazzâli şunları söylüyor: Allah Teâlâ'nın nimetlerinden biri de altın ve gümüşü yaratmış olmasıdır. Dünya bunlarla ayakta durmaktadır. Aslında bunlar madde olarak hiçbir fayda sağlamayan taşlardan ibarettir. Fakat kişi bizatihi yemek, içmek, giymek ve diğer pek çok ihtiyaçlarını temin için altın ve gümüşe ihtiyaç duyar. Bazen insan muhtaç olduğu şeyi elde etmekten aciz kalır da, muhtaç olmadığı şeye sahip olur. Mesela binmek için deveye ihtiyacı olduğu halde za'ferâna (çok güzel kokulu bir çiçek) sahip olan, ihtiyacı olmadığı halde deveye sahip olup, za'ferâna muhtaç olan adam gibi. Bunlar arasında mutlaka bir bedel ve nispet olmalıdır. Bu bedelin değerlendirilmesinde bir ölçü gerekir. Çünkü deve sahibi devesini za'ferân karşılığı vermez. Çünkü deveyle za'ferân arasında bir münasebet yoktur ki, ağırlık ve şekil olarak aynısını verdi, densin. Bu durum elbise karşılığında ev, ayakkabı karşılığında köle, merkep karşılığında un satın alacak kimse için de geçerlidir. Bunlar arasında da bir münasebet yoktur. Bir devenin ne kadar za'ferân karşılığı olduğu bilinemez, muameleler zorlaşır. Bunun için, birbirine hiç uymayan bu maddeler arasında aracı rolü oynayacak başka bir şeye ihtiyaç duyulur ki, bu sayede her birinin değer ve kıymeti bilinsin ve adâletli bir değerlendirme yapılsın. Değer ve kıymetler belirlenince, eşit olanla olmayan meydana çıkar. Allah Teâlâ altın ve gümüşü, değerlendirilmeleri için farklı mallar arasında hakim ve aracı rolünde yarattı. Bu sayede bu deve yüz altına, şu kadar za'ferân da yüz altına eşittir, denir. Ortak bir şeye göre eşitlendikleri için gerçekten de eşit olmuş olurlar. Eşitlik ancak altın ve gümüşle sağlanır. İhtiyaç bunların kendisine değildir. Şayet ihtiyaç altın ve gümüşe olsaydı, o taktirde bu ihtiyaç, muhtaç olmayanın değil, muhtaç olanın tercihini gerektirirdi. İhtiyaç nispetinde bunların da fiyatı değişir, yine eşitlik sağlanmazdı. Demek ki Allah altın ve gümüşü ellerde dolaşmak, mallar arasında adil birer hâkim olmak üzere yaratmıştır. Diğer bir hikmet de bunlarla başka şeyler almaktır. Bunlar madenleri itibarıyla kıymetlidir. Fakat ihtiyaç kendilerine değildir. Başka mallara nispetleri aynıdır. Altın ve gümüşe sahip olan sanki her şeye sahip olmuş gibidir. Elbiseye sahip olan gibi değildir. Zira o sadece elbiseye sahiptir. Yiyeceğe ihtiyaç duysa, belki de gıda sahibi elbise istemez de mesela binek hayvanı ister. O taktirde dilediğini alabilmek için öyle bir şeye muhtaç olmuştur ki, o şey şekli bakımından hiçbir şey olmadığı halde değeri bakımından her şeydir. Bir şeyin çeşitli şeylere müsavi olması, kendi özelliğini ifade etmeyen bir şekil taşımadığı zaman mümkün olur. Mesela ayna gibi. Aynanın rengi yoktur fakat bütün renkleri yansıtır. Para da böyledir. Bizatihi kendi gaye değildir ancak her gayenin vasıtasıdır. Mesela harf gibi. Bizzat anlam taşımaz ama başkasındaki anlamlar onunla

çıkar. Bu ikinci hikmettir. Altın ve gümüşle ilgili başka hikmetler de vardır. Anlatırsak söz uzar. Bunları yaratıldıkları hikmetin dışında kullanan Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük etmiş olur. Kim de bunları istif edip yığarsa haksızlık etmiş ve yaradılışlarındaki hikmeti iptal etmiş olur. Bu tıpkı hüküm verecek hakimi hapsedip hüküm vermekten alıkoymaya benzer. Parayı istif eden hikmetleri iptal eder. Paradan maksat hasıl olmaz. Altın ve gümüş sadece Zeyd veya sadece Amr için yaratılmamıştır. Bunlar birer taştır, herkes için fayda sağlamazlar. Bunlar insanlar arasında hakim rolü oynamak, ellerde dolaşmak, miktar tayininde ölçü olmak kıymetleri belirlemek üzere yaratılmışlardır. Allah Teâlâ, kudret kaleminin harfsiz ve sessiz olarak kainat sayfalarına ilahi hatla yazdığı fakat kafa gözüyle değil ancak kalp gözüyle görülebilen satırları okumaktan aciz olanlara, Rasûlullah'ın (s) dilinden harf ve ses olarak, duyup anlasınlar diye şöyle buyurdu; *"Altını ve gümüşü biriktirip onları Allah yolunda harcamayanlar var ya, işte bunları acıklı bir azapla müjdele."*[176] Kim altın ve gümüş kaplar edinirse Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük etmiş, altın ve gümüşü biriktirmekten daha kötü bir iş yapmış olur. (Ölçü olarak yaratılan, tedavülde bulunması gereken) altın ve gümüşü bu şekilde kullanmak memleketin hakimini ancak ayak takımının yapacağı işlerde kullanmak gibidir. Bu durumda hapis daha ehvendir. Porselen, demir, kurşun ve bakır gibi maddeler sıvıların muhafazası için altın ve gümüşün yerini tutarlar fakat piyasada paranın yerini tutmazlar. Bu gerçeği fark edemeyenlere ilahi tercüme fark ettirmiştir. Böyleleri için Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Kim altın ve gümüş kaptan su içerse sanki karnına cehennem ateşi doldurmuştur."*[177]

Altın ve gümüşte faiz muamelesi yapan herkes nimete karşı nankörlük ve haksızlık etmiş sayılır. Çünkü bunlar kendileri için değil başkaları için yaratılmışlardır. Çünkü kendilerinde bir gaye yoktur, bizzat kendileri ticarete konu olurlarsa gayelerinin dışına çıkılmış olur. Para gayesi dışında kullanılırsa zulüm olur. Yanında elbise olup da parası olmayan kimse bununla yiyecek ve binek satın alamaz. Zaten elbise karşılığı yiyecek ve binek satılmaz. Kâr elde etmek için onu başka bir parayla satmakta mazurdur. Böylece maksadına ulaşabilir. Altın ve gümüş başka şeyin vasıtası olup, bizzat gaye değillerdir. Mallara nispetle konumları, söze nispetle harfler gibidir. Nahivcilerin de dediği gibi harf, başkasındaki bir manayı anlatmak içindir, aynanın renkler karşısındaki durumu gibi.

Parası olan kimsenin, onu para karşılığında satması caiz olsa, o takdirde para ticaretini kendine gaye edinir, böylece para kayıtlanmış ve istif edilmiş

176. Tevbe, 9/34.
177. Müslim, *Libâs*, 3

olur. Başkasına hizmet ve ulaşımı sağlayan hakim ve postacıyı hapsetmek zulüm olduğu gibi, parayı da hapsetmek zulümdür. Paranın para karşılığında satılmasında sadece parayı istif gayesi vardır. Bu da haksızlıktır.

Gazzâli'nin bu sözlerini, bütün faiz çeşitlerinin haramlık hükmü takip edecektir.

Gazzâli ve Abduh gibi iki imamın söyledikleri üzerinde düşünenler faiz yasağının; hikmet ve rahmetin ta kendisi olduğunu, insanlığın menfaatine ve felsefe kurallarına mutabık bulunduğunu görür. Faizi mübah saymak ise ahlak ve toplum ilişkileri yönünden en büyük zarardır. İnsanların iştahlarını kabartıp onları mal çoğaltmaktan başka gayesi olmayan maddeciler haline getirir. Bütün beşerin servetini birkaç kişinin elinde toplar, geri kalan insanları onlara muhtaç kılar. Batı medeniyetine meftun olanlar düşünmeden ve akılsızca dinlerinin faiz yasağını kınarlarken bir gün gelecek, bu Batı hayranları sadece ahirette değil, dünyada da insanlığın saadetinin ancak İslam'ın getirdiği sistemle gerçekleşeceğini itiraf edeceklerdir. Batı ülkelerinde sosyalistler başarı kazanıp maddeci egoizmin temellerini yıkınca, spekülatörlerin burunlarını sürtüp onları işçi ve yoksulların haklarını korumaya mecbur edince bu gerçeği itiraf edeceklerdir.

Kur'ân'ın, Âhâd Hadis ve Kıyasın Yasakladığı Faiz

Kur'ân nassıyla, sabit hükümlerle, âhâd hadisleri ve fakihlerin içtihatlarıyla sabit olan hükümleri birbirinden ayırmak şarttır. Çünkü Kur'ân'ın bir hükmünü inkar edenin küfrüne hükmedilir. Kur'ân dışındakini inkar edenin mazereti dikkate alınır. Hiçbir müçtehit imam yoktur ki, mazur görülebilecek birtakım sebeplerle bazı hadislere aykırı sözler söylemiş olmasın. İnsanlar da bu hususta kendilerine tabi olmuştur. Mazeretsiz tabi olanlar da dahil olmak üzere hiç kimse bu durumu, onların dinden çıkması olarak görmemişken farklı ölçülere dayalı içtihatlar hususunda bazısının bazısına muhalefet etmesi hiç tekfîr sebebi sayılabilir mi?

Kur'ân'ın haber verdiği şiddetli azaba rağmen Müslümanlar arasında faizcilik hayli yaygınlaştı. Pek çokları da Kur'ân'daki *"ribâ" (faiz)* lafzının, mezhep imamlarının bahsettikleri bütün faiz çeşitlerini, hatta altın zînetin sanat değerine binaen, kendinden daha ağır altın paralarla alınıp satılmasını, fakihlerin fasit veya bâtıl saydıkları bazı anlaşmaları bile kapsadığına inanmaktadırlar. Biz biliyoruz ki, on binler arasında fakihlerin faiz saydıkları hususlardan kendini koruyabilen neredeyse bir kişi dahi çıkmaz. Hatta fakihler arasında kadın zînetinin alımında fıkıh kaidelerini tatbik eden kimse pek nadirdir. Altın olanı gümüşle, gümüş olanı altınla peşin olarak satın almak veya başka fıkhî çarelere başvurmak gibi. İnsanlar cezası Kur'ân'da, ce-

hennemde ebedî kalmak olarak belirlenen kesin faizle, ihtilaf konusu olan, cezası ve zararı bunun kadar olmayan diğer faizin farkını bilmek ihtiyacındadırlar. Şimdi bunu açıklayalım.

Gerçek Faiz Nedir?

Ayetlerin tefsiriyle ilgili açıklamalardan anlaşıldı ki bu ayetler, yasaklanmadan önce tefecilik yapan Müslümanlarla ilgili olaylar hakkında nazil olmuştur. Bu olaylarda söz konusu olan ve cahiliye döneminde bilinen; borcu ertelemeye yönelik *"nesîe ribası"* idi. Birinin bir başkasına - ister ondan satın aldığı malın bedeli olarak, isterse kendisinden borç alma şeklinde olsun- borcu olurdu. Bu borcun vadesi gelip de borçlunun alacaklıya verecek bir malı yoksa, ondan süre talep eder, buna mukabil borç arttırılırdı. Bu vade talebi tekrar eder, böylece borç kat kat olurdu. Kur'ân'da haram edilen faiz bu olup, başkası haram edilmemiştir. Cenâb-ı Hak onu, Âl-i İmrân Sûresi'nde başka ayetlerden farklı olarak nehiy sigasıyla gelen ayette tanımlamış ve şöyle buyurmuştur; *"Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin."*[178] Bu faizin haramlığına dair ilk nazil olan ayettir. Bu kat kat olarak tanımlanan ve Araplarca meşhur olan faizin haramlığıdır. Cenâb-ı Hakkın Bakara Sûresi'nde belirttiği faiz[179]; bilineni tekrar kaidesine binaen ve mutlak olanı mukayyede hamletme prensibine uygun olarak ilk yasakta belirtilen faize hamledilir. Faizin geçtiği her yerde buna mukabil sadakanın da zikredilmesi, ayrıca faizin zulüm olarak isimlendirilmesi de bunu destekler. Müfessirlerin imamı sayılan ve rivayetleri en iyi bilen İbn Cerîr et-Taberi bu konuda pek çok rivayet nakletmiştir. Ayetlerin tefsirinde buna işaret etmiştik. Bu çeşit mürekkep faiz, en zararlı ve akıllı herkes nazarında en kötü faizdir. Öteki faiz çeşitlerini mübah gören ülke kanunlarında bile yasaklanmıştır.

İbn Kayyim *"İ'lâmu'l-Muvakkıîn"* adlı eserinde şöyle diyor: Faiz, *"celî"* (*açık*) ve *"hafî"* (*gizli*) olmak üzere iki çeşittir. Celî olan verdiği büyük zarardan dolayı haram edilmiştir. Hafî olan da gizli olana vesile olduğu için yasaklanmıştır. Celî faizden maksat belki de nesîe faizidir (vadeye dayalıdır). Bu cahiliyede uygulanan faizdir. Alacaklı borcu erteledikçe, ana paraya ilave yapıyor, böylece yüz lira olan borç binlere ulaşıyor. Genellikle bu durumu yoksul ve fakir kimseler kabulleniyordu. Alacaklının, fazlalık karşılığında borcunu ertelediğini görünce, isteme ve hapis zilletine düşmektense borç artırımını sineye çekiyor, durmadan didinip çabalıyor. Böylece borç kabarıyor, bütün varlığını süpürecek hale geliyor. Hiçbir fayda sağlamadan mal borçlu aleyhine şişiyor; tefecinin malı ise, kardeşine hiçbir faydası olmaksızın kendi

178. Âl-i İmrân, 3/130.
179. Bakara, 2/275.

hesabına durmadan artıyor. Böylece kardeşinin malını haksız olarak yemiş ve kendisine de en büyük zararı vermiş oluyor. Faizi yasaklaması, yiyene, yedirene, kâtibine, şahidine lanet etmesi, terk etmeyene Rasûlüyle (s) birlikte savaş açması, merhametlilerin en merhametlisi olan Allah'ın, kullarına olan rahmeti ve ihsanıdır. Faiz hakkındaki tehdit başka hiçbir günah hakkında varid olmamıştır. Bundan ötürü faiz en büyük günahtır.

İmam Ahmed b. Hanbel'e, üzerinde ihtilaf edilmeyen faizin hangisi olduğu sorulunca şöyle cevap verdi: Alacaklının borçluya; "Ödeyecek misin yoksa arttıracak mısın?" dediği faizdir. Borçlu borcunu ödeyemezse parayı, alacaklı da vadeyi arttırır. Allah, faizi sadakanın zıttı, *"murâbî"*yi (faizci) de *"mutesaddık"*ın (sadaka veren) zıttı saymış ve şöyle buyurmuştur; *"Allah faizi mahveder, sadakaları arttırır."*[180]; *"İnsanların malları arasında artsın diye verdiğiniz faiz, Allah katında artmaz. Allah'ın rızasını dileyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte onu verenler sevaplarını ve mallarını kat kat arttırırlar"*[181] *"Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'tan korkun ki kurtuluşa eresiniz. Kâfirler için hazırlanmış ateşten korunun."*[182] Sonra Cenâb-ı Hak muttakîler için hazırlanan cenneti zikretti.[183] Muttakîler faizcilerin zıddıdır. Allah Teâlâ, insanlara haksızlık olan faizi yasakladı, onlara ikram eden sadakayı ise emretti. Buhari ve Müslim'de İbn Abbas'ın Usâme b. Zeyd'den rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurdu; *"Faiz ancak 'nesîe'dedir"*[184] Bu türlü ifadelerde mutlak hasr kastedilir. Faiz tam olarak ancak *"nesîe"*de vardır, demektir. Şu ayette olduğu gibi; *"Mü'minler ancak o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir, kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğunda bu onların imanlarını arttırır ve sadece Rablerine güvenirler."*[185], Dördüncü ayette ise *"Gerçek mü'minler onlardır"*[186] denmiştir. İbn Mesud'un şu sözü de mutlak hasrı ifade eder; "Âlim, ancak Allah'tan korkandır." İbn Kayyim'in sözü, kesin olan "nesîe faizi" hakkındadır. Daha sonra İbn Kayyim kitabında; bir dirhemi iki dirhem karşılığında satmak şeklinde olan ve sedd-i zerâi' kabilinden yasaklanan *"riba'l-fadl"* (*fazlalık faizi*) ile ilgili bir fasıl açmış ve orada fakihlerin bu konudaki ihtilaflarını zikretmiştir.

Diyorum ki: Allâme İbn Kayyim'in celî faiz olarak adlandırdığı faiz konusunda Ahmed b. Hanbel onun, Kur'ân nassıyla yasaklanan ve haramlığında hiç şüphe bulunmayan nesîe faizi (vadeye dayalı) olduğunu söylemiştir.

---

180. Bakara, 2/276.
181. Âl-i İmrân, 3/130,131.
182. Âl-i İmrân, 3/130,131.
183. Âl-i İmrân,3/133.
184. Buhari, *Buyû'*,79; Müslim, *Musâkât*,102
185. Tevbe, 9/2.
186. Tevbe, 9/4.

Günler ve seneler boyunca ödeme imkanı bulamayan fakirin sırtına onu kat kat yüklüyorlardı. Bu yuvaları yıkan, kalplerden rahmeti silen, fakirler ve zenginler arasında düşmanlığı körükleyen faizdir. Peygamberimiz'in (s) faizi sadece buna hasretmesi, bu faizin Cenâb-ı Hakkın en sert şekilde kâfirlere yönelttiği tehditle tehdit ettiği faiz olduğunu açıklamak içindir. Hiçbir akıllı, bu faizin yasak edilmesi insanlara zararlıdır, servetlerinin artmasına engeldir, diyebilir mi? Eğer bir servet tamahkârların arzularını tatmin için yoksulların yuvalarını yıkmaktan başka bir yolla artmıyorsa, bu türlü artışı hoş karşılayan hiçbir Allah kulu çıkmaz.

Gördün ki, İmam Ahmed b. Hanbel'in de dediği gibi, tartıda fazla olan altın cüneyh (para) ile kadın bileziği satın almak belirttiğimiz bu kesin faize girmez. Çünkü bu fazlalık sanatkârın sanatı karşılığıdır. Bazen sanatın kıymeti, madenin kıymetinden daha değerli olabilir. Ayrıca bu alışverişte nesîe yoktur. Bâtıl olması için, karşılığı olmayan bir fazlalık da yoktur. Diğer taraftan burada müşteriye zarar ve haksızlık da söz konusu değildir. Çalıştırmak için başkasına mal verip kazancından kendisine belirli bir pay ayıran kimsenin yaptığı da bu çeşit faize girmez. Az veya çok, kârdan belirli bir hisse tayin etmede fakihlerin prensiplerine aykırı davranmak, ocakları söndüren açık ve mürekkep faize girmez. Çünkü bu türlü muamele hem çalışan için hem de mal sahibi için faydalıdır. Faiz ise bir tarafa, günahsız olarak sırf muhtaç olması yüzünden zarar veriyor, diğer tarafa ise çabalamadan sırf hırs ve tamahı yüzünden fayda sağlıyor. Bu iki muamelenin, ilahi adâlet karşısında aynı kabul edilmeleri mümkün değildir. Hiçbir akıllı ve adil kimse, faydalı olan zararlı olana kıyas edilir ve ikisinin hükmü de aynı olur demez. Şayet zînet satın alma ve belirtilen muamele, iki nakdin birbirlerine karşılık satılması ve benzeri durumlar hakkındaki âhâd haberlerin kapsamına girmesi mümkün olan hafî faizden sayılırsa İbn Kayyim'in de dediği gibi bu, bizatihi değil sedd-i zerâi' yoluyla haram kabul edilir. Bu durum şüpheli faize girer, yoksa Kur'ân'la sabit olan kesin faize girmez. Şüpheli faizi inkar edeni tekfir etmemiz, nikahını feshetmemiz, Müslüman mezarlığına defnini yasaklamamız mümkün değildir. Kur'ân'da yasak edilen faizle diğerini ayırmayanlar, altın para zinete eşit ağırlıkta olmadığı veya ondan daha pahalı olduğu zaman altın zîneti altın parayla, gümüş zîneti gümüş parayla alan, bunu helal sayarsa kâfirdir, şayet haramlığına inanarak yaparsa büyük günah işlemiş, Allah ve Rasûlü (s) ile harbe tutuşmuştur diye hükmederlerse o takdirde ortaya çıkacak zorluğun derecesini bir düşünsünler. Şayet hafî faiz, nass ile sabit kesin faiz gibi olsaydı bu konuda ihtilaf olmazdı. Halbuki pek çok faiz meselesinde sahabe, imamlar ve sonraki fakihler ihtilaf etmişlerdir. Zînet satışı da bu kabildendir. İbn Kayyim, bunun tartıda eşitlik şartı

aranmaksızın kendi cinsiyle satılmasının cevazına dair delili açıklamıştı. Bu konuda şunu da söylemiştir; *"Riba'l-fadl"*ı (*fazlalık faizi*) Allah bizatihi değil sedd-i zeria (sebepleri ortadan kaldırma) yoluyla yasaklamıştır. Sedd-i zeria ile yasaklanan şey maslahat için mübah sayılır.[187]

*"Riba'l-fadl"*ı mutlak olarak caiz gören sahabi ve tabiilerden bazıları şunlardır; Abdullah b. Ömer - Onun ve İbn Abbas'ın bu görüşten döndüklerini kendisinden rivayet etmişlerdir fakat dönüşünde ihtilaf vardır- Usâme b. Zeyd, İbn Zubeyr, Zeyd b. Erkâm, saîd b. Museyyeb, Urve b. Zubeyr. Bunlar Buhari ve Müslim'de geçen hadisi delil saymışlardır; *"Faiz ancak 'nesîe'dedir."* Şayet fazlalık faizi nesîe faizi gibi olsaydı, Sahabe ve Tâbiîn arasında bu ihtilaf olmazdı.

Şimdiye kadar tefsir çerçevesinde anlatılanlardan maksat; Kur'ân'ın en şiddetli şekilde haram kıldığı faizi, haramlık hikmetini ve bu haramlığın insanlığın yararına ve Allah'ın kullarına olan rahmetine uygun olduğunu, yasak oluşunun hiçbir zarar ve meşakkat doğurmadığını anlamamızdır. Kur'ân'da olmayıp da âhâd haberlerde varid olan, ulemâ ve fukahânın söylediklerine gelince, tefsir bunları açıklama yeri değildir. Üstad Abduh, Huccetü'l-İslam Gazzâli ve Allâme İbn Kayyim'in sözlerinde bazılarının hikmetine işaret edilmiştir. Dileyen diğerlerinin hikmetini başkalarının sözlerinden alıp öğrensin. En iyi bilip hükmeden Allah Teâlâ'dır.

187. İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-Muvakkıîn* I,203

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَّيْنَكُمْ
كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَن يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي
عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِن كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ
سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَن يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا
شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْ فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّن تَرْضَوْنَ مِنَ
الشُّهَدَاءِ أَن تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَىٰ وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا
دُعُوا وَلَا تَسْأَمُوا أَن تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ ذَٰلِكُمْ أَقْسَطُ عِندَ اللَّهِ
وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَن تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ
فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا
شَهِيدٌ وَإِن تَفْعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ
شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿282﴾
وَإِن كُنتُمْ عَلَىٰ سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا
فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَن يَكْتُمْهَا
فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ ﴿283﴾

282- Ey iman edenler! Belli bir vade ile karşılıklı borç alış verişinde bulunduğunuz vakit onu yazın. Hem aranızda doğruluğuyla tanınmış yazı bilen biri yazsın. Yazı bilen biri, Allah'ın, kendisine öğrettiği gibi yazmaktan kaçınmasın da yazsın. Bir de hak kendi üzerinde olan adam söyleyip yazdırsın ve herbiri yazarken Rabbi olan Allah'dan korksun da haktan birşey eksiltmesin. Şayet borçlu bir bunak veya küçük bir çocuk veya söyleyip yazdıramayacak durumda biri ise velisi doğrusunu söyleyip yazdırsın. Erkeklerinizden hazırda olan iki kişiyi şahit de yapın. Şayet iki tane erkek hazırda yoksa, o zaman doğruluğuna güvendiğiniz şahitlerden bir erkekle iki kadın ki, birisi unutunca, öbürü hatırlatsın, şahitler de çağrıldıklarında kaçınmasınlar; siz yazanlar da az olmuş, çok olmuş, onu vadesine kadar yazmaktan usanmayın. Bu, Allah katında

adâlete daha uygun olduğu gibi; hem şahitlik için daha sağlam, hem şüpheye düşmemeniz için daha elverişlidir. Meğer ki, aranızda hemen devredeceğiniz bir ticaret olsun, o zaman bunu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. Alım satım yaptığınız vakit de yine şahit tutun. Ayrıca ne yazan, ne de şahitlik eden bir zarar görmesin. Eğer onlara zarar verirseniz, o işte mutlaka size dokunacak bir günah olur. Üstelik Allah'dan korkun. Allah size ayrıntılarıyla öğretiyor ve Allah her şeyi bilir.

283- Şayet siz sefer üzere olur bir kâtip de bulamazsanız, o vakit alınmış bir rehin belge yerine geçer. Yok eğer birbirinize güveniyorsanız kendisine güvenilen adam Rabbi olan Allah'dan korksun da üzerindeki emaneti ödesin. Bir de şahitliğinizi inkâr edip gizlemeyin, onu kim inkâr ederse mutlaka onun kalbi vebal içindedir. Her ne yaparsanız Allah onu bilir.

Borç ve Ticaret Hukuku

Üstadımız Abduh bu iki ayetle öncekilerin münasebeti konusunda müfessirlerin söylediklerinin özetini açık bir şekilde nakletti. Onun söylediklerinin özetini aynen aktarıyoruz:

Mallarla ilgili söz, sadakalara ve Allah yolunda harcamaya teşvikle başladı. Bu, serapa rahmettir. İkinci olarak faizden sakındırdı. O da tamamen merhametsizliktir. Sonra da borç, ticaret ve rehin hükümlerini ele aldı. Diyorum ki bu da sırf adâlettir. Cenâb-ı Hak bize harcanacak yerde mal harcamamızı emretti. Bu sadaka ve Allah yolunda harcamadır. Terk edilecek yerde terki emretti, bu da faizdir. Ertelenecek yerde ertelemeyi emretti, bu ise borçluya mühlet tanımaktır. Korunacak yerde korumayı emretti, bu da borcun yazılması, borç ve diğer bedeller üzerine şahit tutulması, şayet yazma ve şahitlik tutma yoluyla sağlama bağlanmıyorsa rehin almaktır. Bir insan ihmal yüzünden malı zayi ederse hem insanlarca sevilmez hem de Allah katında eli boş olur. Hz. Hasan'ın (r) ticarette aldatılan adam hakkında söylediği gibi.

Üstadımız devamla dedi ki: Yasak sebebiyle faizcinin sultası kalkınca, kendisine sadece ana para kalıyor. Zaten zor durumdaki borçluya süre tanıması da emredilmişti. O zaman malını koruması için borcun yazılması gerekir. Zira erteleme yüzünden malın zayi olmasından korkulur. Faiz hükümlerinden sonra borç ve benzeri hükümler geldi. Müfessirlerden birisi haklı olarak şunları söyledi: Önceki ayetlerde infak ve sadaka, sonra da sadakanın zıddı olan faiz hükmü geçti. Burada ise helal malı koruyacak yollar belirtildi. Çünkü sadaka ve infakla, faizi terk etmekle emrolunan bir kimsenin mutlaka bir kazancı olmalıdır ki, malını değerlendirsin, kaybolmasını önlesin, ona

Allah yolunda harcama imkanı versin, fakirlik sebebiyle harama düşmesin. Bu durum gösteriyor ki Allah'ın dininde mal bizatihi kötü ve sevimsiz değildir. Çünkü Cenâb-ı Hak bize helal kazancı emretmiş, malı koruyup zayi etmemeye, faydalı sarf yollarını arayıp bulmaya teşvik etmiş, aklımızı kullanarak bu sarf yollarını bulmamızı ve irademizi en hayırlı bildiğimiz işlere yöneltmemizi istemiştir. Belirtilen hususların dışında müdâyene ayetinde ayrıca önceki ayetlerden doğabilecek yanlış bir anlayışı izale etme vardır. O anlayış da şudur; Allah yolunda mal harcamaya aşırı teşvik, faiz yasağındaki şiddet, bazı eski din metinlerinde olduğu gibi mal kazanıp, biriktirmenin mutlak manada kötülüğüne delalet etmektedir. Cenâb-ı Hak ise bu ayette sanki şöyle buyuruyor; Biz size, malı ihmal ve zayi etmenizi, verimsiz ve atıl bırakmanızı değil, bilakis onu helal yollardan kazanıp, hayır ve fazilet yolunda harcamanızı emrediyoruz."

Ben de diyorum ki: Cenâb-ı Hakk'ın şu ayeti bu manayı desteklemektedir. *"Allah'ın sizin için bir geçim kaynağı kıldığı mallarınızı aklı kıt olanlara vermeyin."*[188] Çünkü sizin menfaatleriniz bu mallarla gerçekleşmektedir. Şu hadis de bunu teyit etmektedir. *"Faydalı mal faydalı adam için ne güzeldir."* Bunu sahih bir senetle Amr b. Âs'dan, Ahmed b. Hanbel ve Taberânî rivayet etmiştir.[189] Dinde kötü görülen husus, insanın mala köle olması, cimrilik yapması, onu helal haram demeden biriktirmesidir. Nitekim Buhari'de Ebû Hureyre'den rivayet edilen hadiste, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur; *"Altına köle olan mahvoldu, gümüşe köle olan mahvoldu."*[190] Maksat bu yanlış anlamayı izale etmek olmasaydı, Kur'ân'ın özellikle de amelî hükümlerdeki bilinen icazına rağmen müdâyene ayetinde borcu yazma ve şahit tutma konusunda bu kadar te'kid ve mübalağa olmazdı. Kaffâl bu ayette dokuz tane te'kid saymıştır. Ben de, ilk ayette on beş emir ve yasak olduğunu söylüyorum.

Faizi ile Selem Arasındaki Fark

Fahreddin Razi burada bir grup müfessire nispetle ayetin nazmıyla ilgili başka bir yönü belirtti: Dediler ki, ayetteki *"müdâyene"*den (*borç alıp vermek'ten*) maksat *"selem"*dir (*peşin para ile veresiye mal almak*). Allah, geçen ayette faizi yasaklayınca, faizle elde edilecek bütün menfaatler selemde bulunduğundan bu ayette seleme izin verdi. Bundan dolayı bazı âlimler dediler ki: Haram yollarla sağlanan hiçbir lezzet ve menfaat yoktur ki, Cenâb-ı Hak onu elde etmek için meşrû ve helal bir yol göstermiş olmasın.

---

188. Nisâ, 4/5.
189. Ahmed b. Hanbel, IV, 197
190. Buhari, *Cihad*, 70; İbn Mâce, *Zühd*, 8

Ben de diyorum ki: Kur'ân'da kesin olarak yasaklanan faizle selem arasındaki fark şudur: Selemde *nesîe* faizinde olduğu gibi kâr kat kat değildir. Şayet böyle olmasaydı, selem mübah kılınırken faizin yasaklanmasının bir faydası olmazdı. Zira kazanç ve geçim işlerinde, makul olmayan bir husus yoktur. Bu iki ayetin öncekilerle ilişkisini anladıktan sonra şimdi de tefsirlerine geçiyoruz. Bu ayetlerde birtakım hükümler vardır:

"Ey iman edenler! Belli bir vade ile karşılıklı borç alış verişinde bulunduğunuz vakit onu yazın."

"Tedâyentum"; *"birbirinizle karşılıklı borç alıp verdiniz"* demektir. Borç muamelesi yaptınız anlamına geldiği gibi, ödeştiniz manasına da gelir. Cenâb-ı Hak ***"bideynin"*** dediği için mana kesin nassla belirlenmiş oldu. ***"Deyn"***'den maksat, borçlanmak fiilinin mastarı değil, zimmetteki mal demektir. Bazıları müdâyeneyi seleme hamlettiler. Buhari ve başkaları İbn Abbas'ın (r) şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: Şehâdet ederim ki, belli bir vadeyi içeren selemi Allah helal kılmıştır. İbn Abbas (r) buna delil olarak müdâyene ayetini okudu. Bazıları da müdâyeneyi *"karz"*a (ödünç) hamletmişlerdir. Razi bu görüşü zayıf bulmuştur. Çünkü ödünçte belli süre şartı koşulmaz. Ayette bahsedilende ise süre şartı vardır. Razi'nin bu görüşü de zayıftır. Cumhur dedi ki; *"deyn"* geneldir, *"karzı"*ı, *"selem"*i ve malların belli vadeyle satılmasını kapsar. Doğru olan da budur. Ayetteki *"ecel"* kelimesi bir şeyin sonunu ifade eden belirli vakit demektir. ***"Musemmâ"*** kelimesi ise, ay ve sene gibi adı belirlenen şeydir. Cenâb-ı Hak yazma işini icmâlen emrettikten sonra, yazmanın şeklini ve kâtipleri açıklamak üzere şöyle buyurdu:

1. "Hem aranızda doğruluğuyla tanınmış yazı bilen biri yazsın"; yani aranızda kâtiplikte adil, birinin tarafını tutup ona hakkı olmayanı vermeyen, ötekinin aleyhine geçip hakkından bir şey eksiltmeyen, iki taraf arasında eşit davranan bir kâtip bulunsun. Üstad Abduh, ***"onu yazın"*** emrinin bütün muamele sahiplerini kapsadığını söyledi. Bunların arasında okuma yazma bilmeyen ümmi de vardır. Onun için bu cümleye ihtiyaç duyuldu. Kâtibin adâletli olması, hakları koruyan muamele şartlarını bilmeyi gerektirir. Çünkü cahil kâtip bazı şartları eksik, bazılarını fazla yazar, yahut cahilliği sebebiyle yazıyı kapalı yazar, böylece yanlışla doğru birbirine karışır. Taraflardan birinin hakkı zayi olur. Adil olmayan kâtibin kasten terk, ekleme veya kapalı bırakmasında zayi olduğu gibi. Üstad Abduh onların bu görüşüne katılmıştır. Zaten Cenâb-ı Hakk'ın şu sözü bunun gerekli olduğunu ifade etmektedir:

2. "Yazı bilen biri, Allah'ın, kendisine öğrettiği gibi yazmaktan kaçınmasın da yazsın." Allah'ın ona öğretmesi sadece yazma sanatıyla ilgili değil-

dir. İşin fıkhî hükümlerini de kapsamaktadır. Zîra kâtip bu konudaki şer'î hükümleri geçerli şartları, örfe has tabirleri bilmezse, yazma işi adâleti tam sağlamaz. Aynı şekilde kâtibin, akrabalık ve kayırma gözetmeksizin sadece hakkı açıklama gayesi gütmesi, adil ve dürüst olması gerekir. Adâlet sıfatı ilim sıfatından önce zikredilmiştir. Çünkü adil olana vesikaları yazmak için gerekli hususları öğrenmesi kolay olur. Zira adâlet duygusu onu buna yöneltir. Fakat adil olmayıp da sadece âlim olan kâtibin ilmi onu adâlete yöneltmez. İlmi az fakat adil olandan pek nadir fesat meydana gelir. Fesadın çoğu adâlet melekesini kaybeden âlimden zuhur eder.

Üstad Abduh dedi ki: Belge ve sözleşmeleri yazan kâtip, davaları çözen hakim konumundadır. Eline kalem alan herkes buna ehil değildir. Buna ancak adâletli hakim olabilecekler ehildir. Kâtibin vasfıyla ilgili söylenenler, Allah Teâlâ tarafından bu ümmî toplumu güzel bir sisteme yönlendirmedir. Bu sisteme göre, yazdıklarında çekişme konusu olmaması için borçları yazacak kâtibin, hukuku ve konuyla ilgili hükümleri bilen, adil birisi olması gerekir. Ayrıca bu, Müslümanlara aralarında bu türlü kâtiplerin bulunması gereğini hatırlatmadır. Bu; bugün resmi akitler diye isimlendirilen sözleşmeleri yazabilecek kimselerin yetiştirilmesini gerekli kılan şer'î bir kuraldır. Bundan da kâtipliğin farz olduğu neticesi çıkar.

Üstadımızın dediğine göre burada şöyle bir husus daha vardır, o da; birinin diğerini aldatmaması için, yazıları güzel de olsa kâtibin tarafların dışında birinin olması gereğidir. Bu da bir nevi kesin bir emirdir. Bugün uygulama buna göredir. Resmi sözleşmeler için özel kâtipler (noterler) vardır.

Diyorum ki; *"kâtip çekinmesin"* ifadesi, insanların maslahatını bilen bir kimsenin, o maslahatı ifaya çağırıldığı an icabet etmesinin gerekli olduğuna delildir. Bundan dolayı Allah Teâlâ yazmaktan çekinmeyi yasaklamakla yetinmemiş, bilakis açık bir emir vererek şöyle demiştir: *"Yazsın"*. Bu, özellikle de; bir şeyi yasaklamak, zıddını emretmek demek değildir diyen usulcülerin sözüne karşı açık bir emirdir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu söz te'kid (güçlendirmek) içindir. Çünkü yazmayla ilk muhatap olan ümmîlere göre konu yabancıydı.

3."Bir de hak kendi üzerinde olan adam söyleyip yazdırsın." Yani, taraflardan borçlu olan, yazacağı şeyi kâtibe versin ki, yazmaya ve zapta dikkat çekerek, sorumluluğu kâtibe yüklesin. *"İmlâl"* ve *"imlâ"* aynı anlamdadır. Birisi, yazılacak şeyi kâtibe verdiğinde; "emelle ale'l-kâtibi" ve "emlâ aleyhi" denir. Kelimede asıl olan "hemze" değil "lâm"dır. ***"Rabbi olan Allah'tan korksun"***; yani borcunu tam olarak açıklama hususunda Allah'tan korksun. ***"Borcundan hiçbir şey eksiltmesin"***; yani az da olsa. Cenâb-ı Hak borçluya,

borcunu kâtibe yazdırırken Allah'tan korkmasını emretti. Nimetleriyle kendisini besleyen alacaklıların kalbini borç vermeye yönelten Allah'ın, kendisinin Rabbi olduğunu hatırlattı ki, böylece ilahi zatın azametini düşünsün. Bu korkutma (terhîb) kabilindendir. Ayrıca Rabbânî nimetlerin güzelliğini de hatırlasın. Bu da dürüst davranarak ve alacaklının hakkını tam teslim ederek, Allah'a şükretmeye özendirme (terğîb) üslubudur. Hadis-i Şerifte de varit olduğu gibi; *"İnsanlara teşekkür etmeyen Allah'a da şükretmemiş sayılır."* Bu kesin emirden sonra da onu, haktan en ufak bir eksiltme yapmaktan sakındırdı. Çünkü insan tamahkarlık yapabilir. Bu tamah onu, hile ve borcu geciktirmeye fırsat bulmak gayesiyle haktan bir şey eksiltme veya kâtibe yazdırırken açık konuşmama gibi bayağılıklara itebilir. Emirden sonra bu kesin nehiy, tamahkarlığa direnebilmesi içindir.

4."Şayet borçlu bir bunak veya küçük bir çocuk veya söyleyip yazdıramıyacak durumda biri ise velisi doğrusunu söyleyip yazdırsın." Müfessirlerin de dediği gibi, Cenâb-ı Hakk'ın borçluyu zamir olarak ifade edeceği yerde zahir olarak ("o" yerine zahir olarak "borçlu" diyerek) belirtmesi, durumu çok net açıklamak içindir. Ayette geçen ***"sefîh"*** kelimesi, kısa görüşlü, yani akıl kıtlığı sebebiyle malı güzel kullanamayan kimse olarak tefsir edildi. Üstad Abduh da bunu tercih etti. Bazılarına göre sefih; aciz ve ahmak demektir. Bazıları ise; yazdırmayı bilmeyen kişi olduğunu söylemişlerdir. İmam Şafii *"sefîh"*i malını israf, dinini ifsat eden diye tanımladı. Ayette geçen zayıftan maksat, çocuk ve pîr-i fanidir. Yazdıramayandan murat ise; cahil, kekeme ve dilsizdir. Kişinin velisi, onun işlerini üstlenen, onun adına iş yapan kimsedir. Cenâb-ı Hak, kâtipte olduğu gibi veli hakkında da sadece adâlet şartıyla yetindi. Borçluya yönelttiği emir ve yasakları velisine yöneltmedi. Çünkü dinini başkasının dünyası için satanlar, dinini kendi dünyası için satanlara göre azdır.

5."Erkeklerinizden hazırda olan iki kişiyi şahit de yapın." Yani duruma şahit olan sizden iki erkeğin şahitlik etmesini isteyin yahut da onları doğrudan şahit gösterin. Ayetteki *"şehîd"* kelimesi, siganın mübalağa ifade etmesinden de anlaşılacağı gibi, var olan bir şeye dikkatlice bakan kimse demektir. *"İsteşhedehû"* demek, şahitlik yapmasını, yani ihtiyaç anında olaya şahit olmasını istedi demektir. Kâmûs'ta olduğu gibi. *"Şehîd"* lafzı, şahitlikte güvenilir kimse için de kullanılır. Bu sıfat belki de elde mübalağa sigasından edilmiştir. Bu şekilde tefsir edilen *"şehîd"* kelimesinden maksat Allah'ın ismi olan *"Şehîd"*dir demek doğru değildir. Zira tahsise dair bir delil yoktur. *"Şehîd"*in mübalağa sigasıyla gelmesi kâtip ve velide aranan kemal sıfatının şahitliği istenen kimsede de aranacağına delildir. *"Şehîd"*in anlamı konusunda söylediklerimiz; "İki şahitten maksat *mecâz-ı mürsel* kabilinden bu hakka ileride şahitlik

edecek iki kimsedir" diyenlerin sözünü reddetmektedir. ***"Erkeklerinizden"*** sözüne gelince, burada hitap mü'minleredir. Bu durum mü'minlerin, kendilerinden olmayanları şahit tutamayacaklarına delildir. Başkalarını şahit tutmak onlara caiz değildir. Yahut da başkasının şahitliğinin kabul edilmemesi mefhûm-u muhâliften ötürüdür. Yoksa şahitlik edince şahitliği sahih değildir yahut da bir mana ifade etmez anlamına bir nass değildir. Fakat âlimler, şer'î şahitliğin şartları konusunda ittifak etmişlerdir. Bu ve aşağıdaki ayetten de anlaşılacağı üzere, Müslüman ve adil olmak, şahitlik şartlarındandır. *"İçinizden adâlet sahibi iki erkeği şahit getirin."*[191] Âlimler vasiyet ayetindeki durumu ise, benzeri olaylara hasretmişlerdir. *"Sizden adâlet sahibi iki kişi veya başkalarından iki kişi..."*[192] İleride görüleceği gibi bazıları bunu başka şekilde tevil etmiştir. Ben Üstad Abduh'tan bu konuda hiçbir şey duymadım. Allâme İbn Kayyim'e göre; Şeriatte *beyyine* şahitlikten daha geneldir. Kendisiyle hakkın ortaya çıktığı her şey *beyyine*'dir. Kesin karine hükmündedir. Hakime hakkı tespit imkanı verdiği taktirde, gayr-i müslimin şehadeti de *beyyine* kabul edilir. *Beyyine*'den maksat Kur'ân, Sünnet ve lügatle desteklenen delildir.

6. ***"Eğer iki erkek bulunmazsa, razı olacağınız şahitlerden bir erkek ve iki kadın şahitlik etsin."*** Müfessirler ***"yekûnâ"***daki zamirin şahitlere ait olduğunu söylemişlerdir. Çünkü maksat onlardır. Bir erkek ve iki kadın ifadesi; şahitlik ederler veya şahitlik etsinler anlamınadır. Bizim bu anlayışımız, Cumhurun, bir erkek ve iki kadının şahit tutulması şeklindeki takdirinden daha uygundur. Onlar fakihlerin tabirlerine biz ise Kur'ân'ın nazmına uyduk. Razı olmaktan maksat, şahit olduklarında dinlerinden ve adâletlerinden razı olmaktır. Erkeğin iki kadınla bu şekilde tanımlanması, kadın şahitliğinin yarı sayılması ve insanların bu şehadete pek güvenmemeleri açısındandır. Bundan ötürü iş, şahit tutacakların rızasına bırakılmıştır. Sonra Cenâb-ı Hak iki kadının bir erkek yerine konmasının gerekçesini şöyle açıkladı:

7. ***"Kadınlardan biri yanılırsa, diğeri onu düzeltsin."*** Bu, birinin yanılma endişesinden ötürüdür. Tespit edememek veya ilgi azlığı sebebiyle biri hata ederse, her biri diğerine olayı hatırlatır. Böylece birinin şahitliği ötekininkini tamamlar. Yani her ikisi de hataya, kayba ve olayı olduğu gibi tespit edememeye maruzdur. Dolayısıyla da iki kadının bir erkek yerine konma ihtiyacı duyuldu. Çünkü her birinin diğerini düzeltme durumu vardır. Bundan dolayı zamir yerine ***"ihdâhumâ"*** kelimesi zahir olarak tekrar edildi. Burada mana, bazı müfessirlerin anladığı gibi, "birisi unutmaması için diğeri ona hatırlatsın", şeklinde değildir. Hüseyin b. Ali el-Mağribî dedi ki: Mana; kadınların birisi yüzünden iki şahitlikten biri zayi olursa, öteki kadın ona ha-

191. Talâk, 65/2.
192. Mâide, 5/106.

tayı hatırlatır. Buna göre birinci *"ihdâ"* şahitliğe, ikinci *"ihdâ"* ise kadına aittir. Tabersî de onu desteklemiştir. Çünkü şahitlik unutmak, *"dalâl"* kelimesiyle ifade edilmez. *"Dalâl"*ın manası kayıp demektir, kadın kayıp olmaz. *"Dalâl"* ve *"nisyân"* arasındaki farka Cenâb-ı Hakk'ın şu sözünü delil getirdi. *"O putlar bizi bırakıp kayboldu."*[193]; *"Rabbim yanılmaz ve unutmaz."*[194] Üstad Abduh, belirttiği bu görüşü sanki benimsemektedir. Bazıları manayı dağıttığı ve *"dalâl"*ın *"nisyân"* (unutma) anlamına geldiğine dair Saîd b. Cubeyr, Dahhâk ve diğerlerinden rivayet bulunduğu gerekçesiyle, Abduh'a itirazda bulunmuşlardır. İbnu'l-Esîr lügat yönünden rivayeti ele almıştır. Diyorum ki, benim söylediklerim durumu izaha kafidir. Âlûsî "fe tuzekkirahâ" yerine "fe tuzekkira ihdâhuma'l-uhrâ" denmesine dair, *"Tırâzu'l-Mecâlis"*te şunu gördüğünü söyledi: Hafâcî, Başkadı Şihâbüddin el-Gaznevî'ye Mağribî'nin söylediklerini arzederek *"ihdâ"* kelimesinin neden tekrar edildiğini şu şekilde sordu:

يا رأس أهل العلو السادة البررة ومن نداه على كل الورى نشره
ما سر تكرار (إحدى) دون (تذكر ها) في آية لذوي الإشهاد في البقره
وظاهر الحال إيجاز الضمير على تكرار (إحداهما) لو أنه ذكره
وحمل الإحدى على نفس الشهادة في أولاهما ليس مرضياً لدى المهره
فغص بفكرك لاستخراج جوهره من بحر علمك ثم ابعث لنا درره

"Ey âlimlerin başı, faziletlilerin efendisi!
Ey cömertliği bütün mahlukâta yayılmış olan!
Bakara Sûresi'nde şahitlerle ilgili ayette (tuzekkirahâ)
Yerine (ihdâ) kelimesinin tekrarındaki incelik nedir?
Görünüşe göre (ihdâhumâ)nın tekrarı yerine
Zamirle yetinilse daha uygun olur.
Birinci ihdâ'nın şehadetlerden birisine hamledilmesi ehlince pek hoş değildir.
İlim denizinden akıl cevherini çıkarmak için hele bir düşün de incilerini bize yolla."

Kadı şöyle cevap verdi:

يا من فوائده بالعلم منتشره ومن فضائله بالكون مشتهره
يا من تفرد في كشف العلو لقد وافى سؤالك والأسرار مستتره
«تضل إحداهما» فالقول محتمل كليهما فهي للإظهار مفتقره
ولو أتى بضمير كان مقتضياً تعيين واحدة للحكم معتبره
ومن رددتم عليه الحل فهو كما أثرتم ليس مرضياً لمن سبره
هذا الذي سمح الذهن الكليل به والله أعلم في الفحوى بما ذكره

193. A'râf, 7/37.
194. Tâhâ, 20/52.

"Ey ilme faydası yaygın,
Faziletleri âlemde malum,
İlimleri keşifte eşsiz olan kişi!
Sualin tam yerindedir. Sırlar perdelidir.
'Tedılle ihdâhumâ' sözünün iki şahide de ihtimali vardır.
Fakat izaha muhtaçtır. Şayet Allah zamir getirseydi
Muteber bir hüküm için iki şahitten hangisinin unutan,
Hangisinin hatırlatan olduğunun belirlenmesi gerekirdi.
Çözümü havale ettiğin kimseye gelince,
Kendisini deneyen için işaret ettiğiniz kadar da değerli değildir.
Hafızası zayıf olanın aklına gelen budur.
Sözünün muhtevasını Allah daha iyi bilir."

Kadının Unutmasının Sebepleri

Bazıları, kadını yanılma ve unutmaya müsait olmalarını akıl ve din yönünden noksanlığına bir kısmı da hafif meşrepliklerine yormuşlardır. Üstadımız Abduh dedi ki: Mevzû üzerinde konuşan müfessirler bunu mizaçla ilgili görmüşler, kadının tabiatına soğukluk isabet eder, bu da unutmaya sebep olur demişlerdir. Bu iddia doğru değildir. Asıl sebep, kadının mali ve benzeri muamelelerle ilgilenmemesidir. Bundan dolayı da böyle konularda hafızaları zayıf olur. Daima uğraştıkları ev işlerinde durum böyle değildir. Hafızaları bu konularda erkeklerinkinden daha güçlüdür. Demek ki; kadın olsun, erkek olsun insanların hafızaları ilgi ve iştigal alanlarında daha kuvvetli olmaktadır. Bu durum, çağımızda bazı yabancı kadınların mali konular çalışmasına ters düşmez. Zira bu dikkate alınmayacak kadar azdır. Genel hükümlerde esasa ve çoğunluğa itibar edilir.

Üstad Abduh dedi ki: Allah Teâlâ iki kadının şahitliğini bir erkeğin şahitliği saydı. Şayet kadınlardan birisi unutma veya yanılma gibi bir sebeple şahitlikte eksik bir şey bırakırsa öteki ona hatırlatır, böylece şahitliği tam olur. Kadıya düşen, ikisi bir arada olduklarında onlara soru sorması ve şehadette ikisinin ifadelerini dikkate de almasıdır. Kadılar bu durumu cahillikleri sebebiyle uygulamasalar da gerekli olan budur. Erkeklere aynı şekilde davranmaları caiz değildir. Bilakis onları ayrı ayrı dinler, birisi eksik veya hatalı ifade verirse ötekinin ona hatırlatması gerekmez. Bir hususu terk ederse şahitlik bâtıl olur. Yani gerçeği açıklayan bir noktayı terk ederse şahitliği yeterli olmadığı gibi, başka bir erkeğin -isterse gerçeği söylesin- tek başına şahitliği de geçerli değildir.

8- "Şahitler de çağırıldıklarında kaçınmasınlar." Yani şahitlik görevini ifaya çağırıldıklarında... Rebî'den rivayet edildiğine göre bu ayet, kişinin pek çok kavmi dolaşıp onları şahitliğe çağırdığı halde hiç kimsenin gelmemesi

üzerine nazil olmuştur. Buna göre *"şuhedâ"* kelimesi mecazdır. İleride şahitliğin gizlenmesini yasaklayan ayet de belki bunu desteklemektedir. Yahut da şahitliği îfa etmekten geri durmasınlar anlamına mecaz değil, hakikattir. Bazıları da bunun şahitliği yüklenip ifa etmeyi içine alan genel bir ifade olduğunu söylediler ki, Üstad Abduh bu görüşü Cumhura nispet etti ve benimsedi. Nehyin zahiri, şahitliği üstlenme ve ifadan kaçmanın haramlığını icabet etmenin farziyetini belirtmektedir. Bu görüşte olanlar şahitliğin farz-ı kifâye olduğunu ancak ifa edecek birisi bulunmadığı taktirde farz-ı ayn olacağını söylemişlerdir.

9- *"Siz yazanlar da az olmuş, çok olmuş, onu vadesine kadar yazmaktan usanmayın..."* Yani, ister az ister çok olsun, zimmette sabit olduğunu belirterek, malum vadesine kadar hakkı veya borcu yazma hususunda usanç, sıkıntı veya gevşeklik göstermeyin. Üstad Abduh dedi ki: Bu durum mücerret yazıyla amel edileceğine, şartlarına uygun olduğu taktirde yazının hüccet sayılacağına delildir. Ben de az veya çok her şeyin yazılmasının gerekli olduğunu söylüyorum. Bundan dolayı önce az kelimesi kullanıldı, zira insanlar önemsemedikleri için azın kaybolmasına aldırmazlar. Az ve küçük olan şeylerin kaybına aldırmayanlar, büyük ve çok olanları korumayı da beceremezler. Ayet, az bir hakkın bile boşu boşuna zayi olmasına göz yummamanın gereğine işaret etmektedir. Bu da önemli bir iktisat kaidesidir. Bu prensibi uygulamak akıllılık alametidir. Dirhem ve dânık'a (dirhemin altıda biri) hırs gösteren niceleri dinarları ve kese kese altını savuruyorlar. Sonra Cenâb-ı Hak şöyle buyuruyor:

"Bu, Allah katında daha adâletli, şahitlik için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha uygundur." Hitap mü'minleredir, işaret ise, sadece birine değil, belirtilen bütün hükümlere yöneliktir. Bu, emir ve yasaktan sonra hükmün, emir ve yasağın hikmetini açıklama tarzında Kur'ânî bir metottur. İşaretin şahit tutmaya veya yazmaya yönelik olduğu da söylenmiştir. Çünkü en yakın olarak yazmak zikredilmiştir. Üstadımızın bu görüşün cumhura ait olduğunu ve yazıyla amel etmenin delillerinden sayıldığını söylemiştir. Allah katında daha adâletli olması, taraflar arasında adâleti sağlamaya daha uygun olması demektir. Şahitlik için daha sağlam olması ise, şartlarına uygun olarak ifa edilmesine yardımcı olması anlamınadır.

Üstad Abduh dedi ki: Bu, içindekileri tam olarak hatırlaması için kâtibin, yazılı şahitlik vesikasını istemesi gereğine işarettir. Ayrıca şu da söylenmiştir; İşaret edilen şeyin, şahitlik için daha sağlam olması burada maksadın yazı olduğuna kesin delildir. Çünkü yazı şahitliğe yardımcı olmaktadır. Buna şöyle cevap verildi; Yazmayla ilgili hükümler gibi, şahitlik hükümleriyle ilgili söylenenler de şahitliğin uygun şekilde yapılmasına yardımcı olur. Benim görü-

şüm; işaret, zikredilen her şeye yöneliktir. ***"Şüpheye düşmemeniz için daha uygundur."*** Yani birbiriniz hakkında şüpheyi ortadan kaldırmak için daha münasiptir. Hakların yazımında, şahitle tespitinde ihtiyatlı olmak, Allah'tan korkmak, taraflar arasında, kâtipler ve şahitler hakkında adâleti gözetmek, her türlü şüpheyi ve şüpheden doğacak düşmanlık ve fesadı ortadan kaldırır. İbn Cerîr, şüphenin giderilmesi şahitlikle ilgilidir derken, başkaları bunun, borcun cinsi, miktarı ve vadesiyle ilgili olduğunu söylediler. Birinci görüş ilk akla gelen görüş olup, herhalde doğru olan da budur. Üstadımız dedi ki: Yazmanın üçüncü faydası da budur. Çünkü şahitlikte sözü destekliyor, itimadı sağlıyor, şartlara riayet edilerek yazıldığında şahitler için delil teşkil ediyor ve hatırlatıcı oluyor.

10- "Meğer ki aranızda yaptığınız ticaret peşin olursa o zaman bunu yazmamanızda size bir günah yoktur." Asım fetha ile *"ticâreten"*, diğer kıraat imamları ise damme ile *"ticâretun"* şeklinde okudular. İki duruma göre de irab malumdur. Tercih edilen görüşe göre istisna kitabettendir. Şahitlikten veya hem kitabet, hem de şahitlikten olduğu da söylendi. *"Ticareten"* şeklinde okunuşu halinde mana şudur: Muamele peşin bir ticaret olursa o taktirde yazmak farz değildir. *"Ticareten"* şeklinde okunuşuna göre ise; müşteri malı, satıcı da parayı almak suretiyle taraflar arasında cereyan eden peşin bir ticaret olursa, o taktirde yazıyı terk etmekte bir sakınca yoktur. Çünkü ihtilaf, çekişme ve başka fesatlara yol açacak bir şüphe söz konusu değildir.

Diyorum ki: Günah yoktur sözü, yazmanın daha uygun olduğuna işarettir. Ayrıca kişinin malını koruması, artan, eksilen kısımları tespit etmesinin güzel bir şey olduğunu tavsiyedir. Bunlar medeni olgunluğun ve ticari hayatın seviye kazandığının işaretlerindendir. Bununla beraber yazıyla tespit mecbur değildir. Zira medeni seviyesi gelişmemiş kimselere yazmak zor gelebilir. Buradaki ruhsat, daha önce de açıkça işaret edildiği gibi vadeli borçların yazılmasının farz olduğuna da işaret etmektedir.

11- "Alışveriş yaptığınız zaman şahit tutun." Buradaki alışverişten maksadın peşin alışveriş olduğu söylendi. Her türlü alışverişi kapsadığı da ifade edildi. Üstad Abduh birinci görüşü benimsedi. Zira malın ve paranın veresiye olduğu alışverişler borcu gerektirir. Borcun ise yazılması ve şahitlendirilmesi icap eder. Bazı peşin akitlerde akitten sonra akdi inkara kalkışanlardan doğabilecek kavga ve ihtilafları önlemek için şahit tutmak gerekir. Sanki Cenâb-ı Hak, inkarın hemen vaki olacağını söylemektedir. Bundan dolayı doğabilecek aksaklığı telafi için şahitle iktifa edildi. Vadeli borçlara gelince, şahitlerin ölmesiyle burada tartışma çıkabilir. Çünkü borçların süresi -özellikle de vade uzun olunca- uzar. Bundan dolayı da yazmak farz, yazılı vesika bulundurmak gerekli olur.

12- "Şahide de kâtibe de zarar verilmesin." "Yudârra" lafzı malum veya meçhul okunabilir. Rivayet edildiğine göre, sahabeden bazıları idğamsız olarak *"yudâraru"* şeklinde okumuşlardır. İbn Abbas (r) ve Hz. Ömer malum, İbn Mesud (r) ise meçhul sigasıyla okumuştur. Belki de bu kıraat değil tefsir itibarıyladır. Malum okunduğunda; kâtip ve şahidin çağrıya uymamak, tebdil, tahrif veya başka şekilde taraflardan birine zarar vermekten sakındırılması, meçhul okunduğunda ise; tarafların kâtip ve şahidi kendi işleriyle meşgulken önce göreve çağırıp kabul ettikleri halde sonra görevi bıraktırarak onlara zarar vermekten men edilmesi anlamına gelir. İbn Cerîr bu yorumu destekleyen rivayette bulunmuştur. O da şudur; Kişi kâtibe geliyor, "bana kâtiplik et" diyordu. Kâtip ise özür dileyip başkasına havale ediyor, kâtipliği kabul etmiyordu. Kâtibe; "sen yazmakla emredildin, öyleyse yazmalısın" denerek zora sokuluyor, kendisine zarar veriliyordu. Ayet bunun üzerine nazil oldu. Ancak bu sebep, zarar verme yasağının yazma emrinden sonra gelmesi halinde geçerli olabilir. Halbuki emir ve yasak aynı ayette bir kerede nazil olmuştur. Maksadın, kâtip ve şahide zarar vermemek olduğunu destekleyen daha güçlü bir kanıt da şudur: Cenâb-ı Hak daha önce şahitlere ve kâtiplere yönelik zararı kaldıracak birtakım şartlar koşmuştu. Geriye tarafların kâtip ve şahitlere zarar vermemeleri emri kaldı. Onlara zarar vermek ise; yazmak ve şahitlik etmek için kendi menfaatlerini bırakmaya zorlamak, ücret vermeyerek onları sıkıntıya sokmak şeklinde olur. Zaten akla ilk gelen de, tarafların kâtip ve şahitleri zarara sokmamalarıdır. Bu ayet kâtip ve şahitlere, yüklendikleri görevin ücretinin verilmesini tavsiye ediyor, denirse, bu da doğru bir tespittir. Şafii mezhebine göre lafız, ister hakikat, ister mecaz olarak her iki anlamda da ortaklaşa kullanılabilir. Buna göre, ***"yudârra"*** hem malum, hem de meçhul olarak birlikte kullanılabilir. Bu hakikat itibarıyladır. Müşarekete delalet eden ***"yudârra"*** kelimesi; kişinin başkasına zarar vermesi kendisine de zarar vermesidir, anlamını mecazen ifade etmek için kullanılmıştır. Doğrusunu Allah daha iyi bilir.

"Eğer zarar verirseniz, bu sizin için bir itaatsizlik olur." Yani size yasak edilen kâtip ve şahide zarar verme işini yaparsanız bu, sizin Allah'a itaat hududunu aşıp günaha dalmanız demektir. *"İn"* (*eğer*) şart edatıyla, fıska sebep olan fiiller muhataplardan, yani Müslümanlardan pek sadır olmaz denmek istenmiştir. Çünkü iman buna engel olur. Sonra Cenâb-ı Hak ayeti, görevlerini tam olarak yapmada nefse yardımcı olan genel bir nasihatle bitirdi. O nasihat da şudur. ***"Allah'tan korkun, Allah size öğretiyor, Allah her şeyi bilendir."*** Yani bütün emir ve yasaklarında Allah'tan korkun. Çünkü O, menfaatlerinizi sağlayan, mallarınızı koruyan, bağlantılarınızı güçlendiren hususları size bildirmektedir. Şayet O bildirmeseydi siz bilemezdiniz. Yüce

Allah her şeyi bilir. Koyduğu her kanunu, şeriata uyan kimse için zararları def' faydaları celp sebeplerini ihata eden bir ilimle koymuştur. Allah lafzının tekrar edilmesi, hatırlatmanın tam, tesirinin güçlü olması içindir. Beydavi dedi ki; Allah lafzı cümlede üç defasında da ayrı manalar için kullanılmıştır. Birincisi takvaya teşvik, ikincisi nimet vaadi, üçüncüsü ise şanını yüceltmek için gelmiştir. Çünkü bu dolaylı anlatımdan daha etkilidir. Üç cümle de müstakildir. İkinci cümlenin hal cümlesi olduğu da söylenmiştir.

İlm-i Ledün ve Cahiller

Üstad Abduh dedi ki; ***"Allah'tan korkun, Allah size öğretiyor"*** ayetinin anlamına dair tasavvuf iddiasında bulunanların dillerinde şu yorum yaygın haldedir ki o da, "Takva ilim sebebidir." Bu hükme şunu bina ediyorlar: Tarikatlarına girmek, perhiz yapmak, evrad ve belli parçalar okumak kişiye tahsil yapmaksızın ilahi ilimleri, nefs ilmini ve diğer bilgileri öğrenme imkanı vermektedir. Bu kanaat, salah postuna bürünen cahiller için, hiçbir şey okuyup öğrenmedikleri halde şeriatın sırlarına vakıf olma, Hadisi ve Kur'ân'ı anlama, Allah vasıtasıyla bilgi edinme iddiasına kapı açmaktadır. Halk da onlara bu konuda teslim olmakta, kendilerine ilmi bizzat Allah öğretiyor iddialarını tasdik etmekte, bu ilme *"ilm-i ledün"* ismini vermektedirler. Üstad onların ayetle bu tarzda delil getirmelerini iki cihetle reddetmektedir:

1- Sîbeveyh böyle bir yorumu kabul etmemektedir ve bunda da haklıdır. Çünkü *"yuallimukum"* cümlesinin *"ittekullâhe"* cümlesine atfı, onun birinci cümleye cevap olmasına engeldir. Çünkü atıf *muğâyereti* gerektirir. Yani matufla, matuf aleyh ayrı şeylerdir. Şayet Allah *"yuallimukum"* deseydi iddiaları doğru olurdu. Cümlenin başında (fâ) olsa veya fiile illet (lâm)ı bitişse yine haklı olurlardı.

2- Bu iddiaları; müsebbebi sebep, aslı fer', sonucu mukaddime yapmak demektir. Bilinen ve makul olan, ilmin takvayı doğurmasıdır. İlimsiz takva olmaz. İlim birinci asıldır, ona itimat edilir. Üstad ilmin iradeyi faydalı amellere yöneltip, kötü işlerden alıkoymadaki etkisini uzun uzadıya anlattıktan sonra -zaten takva da budur- şunu söyledi: Biz *"ilm-i ledün"*ü inkar etmiyor, fakat bunun, cehaletin şart koşulduğu sapık yol için gaye yapılmasını reddediyoruz. Biz diyoruz ki; Allah'ı bilmek, şeriatı öğrenmek ve ihlasla amel etmek; ilim, amel ve ihlas sahibi kimseyi Allah'a yöneltir. Sanki kalbi ve ruhu tabiat aleminden uzaklaşır, bu durumda başkalarının ulaşamadığı mertebelere ulaşır. Yani ilahi hikmetlerin sırlarına, gaybî olan bazı bilgilerin hakikatine vâkıf olur. Kitabın üslûbuna, lafızların manalarına bakan herkesin tam bilemediği ahiret ve meleklere dair Allah'ın bize haber verdiği şeyleri bilir. Bu bilgi nerede, ilim düşmanı, cehalet dostu olanların iddiaları nerede?!

Diyorum ki: Onlar bu iddialarına delil olarak akıllarınca başka bir ayeti ileri sürüyorlar ki, bu ayet bazı müfessirlere onların anladığı manayı vehmettiriyor. O ayet şudur: *"Ey iman edenler! Eğer Allah'tan korkarsanız O size bir furkân verir, kötülüklerinizi örter."*[195] Bu iddia doğru değildir. Bazıları buradaki *"furkân"*ı mahreç (çıkış) olarak tefsir etmişler, ayetteki şartı, şu ayetteki şart gibi görmüşlerdir; *"Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu gösterir."*[196] Müfessirlerin bir kısmı *"furkân"*ı necât (kurtuluş), bir kısmı da nasr (yardım) olarak yorumlamışlardır. İbn Cerîr diyor ki; ifadeler değişik olsa da söylenenlerin hepsi mana yönünden birbirine yakındır. O da şudur: Enfâl Sûresi'ndeki ayet ve Sûrenin büyük kısmı Bedir Savaşı'ndan önce Müslümanların durumlarıyla ilgilidir. Şiddetli bir darlık içinde bulunuyorlardı. Bu darlıktan çıkış, düşmanlarından kurtarılmalarına ve onlara karşı zafer kazanmalarına bağlıydı. Düşmanlarını da ancak takva sayesinde alt etmişlerdi. Bu takva onları bir araya getirmiş, güçlerine güç katmıştı. Takva, duruma göre her şeyde çıkış ve kurtuluş sebebi olmaktadır. Çünkü takva; içte ve dışta olan mahrumiyet sebeplerinden uzak durmaktan ibarettir. Bundan ötürü takva, Talâk Sûresi'nde mahreç (çıkış) olarak tefsir edilmiş, çünkü sûre kadınlara harcama yapmaktan bahsediyor. Enfâl de ise, başka manada yorumlanmıştır. Çünkü sûre, İslam'ı ve Müslümanları himaye için savaş ve müdafaadan bahsetmektedir. Diğer taraftan *"furkân"* lügatte; geceyle gündüzü ayıran *"subh"* (aydınlık) demektir. Kur'ân'a da, *"furkân"* denmektedir. Çünkü o, sabah gibi aydınlıktır. Hak ile bâtılı ayırır. Her işte Allah'tan korkmak sahibine bir nur verir ki, bu nur sayesinde pek çoklarının bilemediği hassas şüpheleri ayırt eder. Takva ona, ancak takva ile ulaşılabilecek, özel bir ilim kazandırır. Bu ilim usul ve fürûa ait şer'î ilimler gibi telkinle öğrenilen ilimden farklıdır. Takva ancak bu ilimle gerçekleşir. Takvâ ise; bir şeyi bilinçli olarak yapmak veya yapmamaktır. İlim takvanın aslı ve sebebidir. Bu da ancak öğrenmekle elde edilebilir. Nitekim hadis-i şerifte şöyle buyrulmuştur: *"İlim, öğrenmekle elde edilir."*[197] Takvanın dalı ve meyvesi olan ilim, nefsin intibaha geldiği ilimdir. Amel ederek asıl bilgi konusunda onu güçlü kılar. İlim amel edilinceye kadar nefiste gizlidir. Kendisiyle amel edilince meydana çıkar açık ve sağlam olur. Kendisiyle sırlar ve incelikler açık

---

195. Enfâl, 8/29.
196. Talâk, 65/2.
197. Buhari bu hadisi sahih görmüştür. Birden fazla sahabeden değişik yollarla rivayet edilmiştir. Dârakutnî, *"İfrâd ve İlel"*de, Hatip Bağdâdî, *"et-Târîh"*de, Ebû Hureyre hadisinden; el-Askerî, Enes hadisinden; Taberânî, "el-Kebîr"de Muâviye hadisinden rivayet etmişlerdir. İbn Cerîr dedi ki; Muâviye hadisinin isnâdı hasendir. Senette müphem birisi var, fakat başka tarikten de gelmesi hadisi güçlendirmiştir. Hadisi Beyhakî, *"el-Medhal"*de; el-Askerî, *"Emsâl"*de İbn Mesud hadisinden, Taberânî ve Dârakutnî, Ebu'd-Derdâ hadisinden rivayet etmiştir.

hale gelir. Bu sayede, amel edenin nefsi başka konulara da ilgi duyar, onları öğreninceye dek deneme ve araştırmaya devam eder. İç ve dış dünyadaki tabii ilimlerin gelişmesine vâkıf olanlar bunu iyi bilirler. Hadis-i şeriflerle işaret edilen husus da budur. *"Kim öğrenir ve ilmiyle amel ederse Allah ona bilmediğini de öğretir."* Bu hadisi Ebu'ş-Şeyh, İbn Abbas'tan rivayet etmiştir. *"Allah, bildiğiyle amel edene bilmediğini de öğretir."* hadisini Ebû Nuaym, *"Hilye"*de Enes hadisinden rivayet etmiştir.

Takva, ilme dayanan bir ameldir. Ve bu ilmin mutlaka ders almakla öğrenilmesi gerekir. İlimle amel etmek, ilmin artmasının ve kişinin belirsizlik ve kabataslak dar görüşlülükten netlik ve ayrıntı fezasına çıkmasının sebeplerindendir. Böylece sen, genel olarak *"furkan"* kelimesinin manasını anladın ve tasavvuf iddiasında bulunan o cahillerin ne ilk ilimden, ne ilmin alameti olan bu takvadan ve ne de ilim ve takvanın her ikisinin birden alameti olan son ilimden hiçbir paylarının olmadığını öğrendin. Öyle ise tasavvufçularla ledünni ilim arasında birbirinden uzak iki aşama vardır: Öğrenmekle alınan ilim ve o ilimle amel etmekle elde edilen takva.

13- "Yolculukta olur da yazacak kimse bulamazsanız (borca karşılık) alınmış bir rehin de yeterlidir." İbn Kesir ve Ebû 'Amr iki zamme ile *"sukufun"* gibi *"feruhunun"* şeklinde; diğer kıraat âlimleri *"hibâlun"* gibi *"rihânun"* olarak okumuşlar. Bu kelimelerin her ikisi de *"güvence olarak bırakılan"* manasına gelen "*rehin*" kelimesinin çoğuludur. Rehin almanın meşruluğunu yolculuğa bağımlı kılmak ve borcun belgesini yazacak kâtibin bulunmaması, bu ikisinin birlikte şart olmaları için değildir. Ancak buradaki maksat, herhangi bir mazeretten dolayı yazmayı terk etmeye ruhsat verildiğini ve rehin alınacak şeyin yolculuk durumunda olduğu gibi, yazı mümkün olmadığında belgelendirmede yazının yerine geçeceğini belirtmek içindir. Aksi takdirde Peygamber (s), Medine'de zırhını bir Yahudiye rehin olarak bırakmıştır. Bu hadisi, Buhârî ve Müslim rivayet etmişler.[198] Mücâhid ve Dahhâk bu konuda cumhura muhalefet etmişlerdir. Ben derim ki: Kâtibin bulunmamasını yolculuk durumu ile sınırlamak, ikamet edilen yerlerde kitap ve yazının bulunmamasının bu yerlere yakışmadığına işaret etmek içindir. Çünkü bunlar mü'minlere farz kılınmıştır. İman ise ancak itaat ve amel etmekle gerçekleşir. Yazı gibi, pekiştirildiği zaman, artık farz olması için bu yeterlidir. O vakit mü'minlerin onu mutlaka yapmaları kesinleşir. Bilâkis ona muhalefet etmeleri ve onlarda yazının bulunmaması farz edilemez. Ancak mazur olmaları mümkün olan yerler hariç. Mesela yolculukta

---

198. Buhârî, *Cihâd*, 89; *Meğâzî*, 86; Timizî, *Buyû'*, 7; Nesâî, *Buyû'*, 58, 83; İbn Mâce, *Rühûn*, 1; Dârimî, *Buyû'*, 44; Ahmed b. Hanbel, 1/236, 300-301, 361; 3/102, 133, 208, 238; 6/ 453, 457.

olduğu gibi... Bu husus, ibareden işaret yoluyla anlaşılır. Ve bu belagatin en ince üsluplarından biridir.

14- "Birbirinize güvenirseniz, kendisine güvenilen borçlu, borcunu ödesin ve Rabbi olan Allah'tan korksun." Dahhâk, güvenmenin caiz olmasını yolculuk durumu ile sınırlı kılmış. Borcu yazdırmak ve şahit tutmak suretiyle belgelendirmenin vacip olduğu yerleşim yerlerinde o, birbirine güvenmeyi yasaklamıştır. Onun bu görüşü zayıftır. Çünkü bu iki ayet, mallarla ilgili hükümler hakkında beraber inmiştir. Bu iki ayetteki en kuvvetli tekit edatları ile pekiştirilmiş bir hükmün, meydana gelmesini gerektirmeyen, şart edatına -ki o da "in"dir- bağlanmış olan bir hüküm ile nesh edilmesi düşünülemez. Bana göre, buradaki *güvenilen şey* geneldir. Emanet ve diğer şeyleri kapsıyor. Ayetin manası şöyledir: *"Tesadüfen biriniz başkasına bir mal hakkında güvendiği zaman, kendisine güvenilen kimseye/sahibine emanetini versin. Ve Rabbi olan Allah'tan korksun ve böylece mal sahibinin hiçbir delili ve şahidi olmadığı için emanette hiç hıyanet etmesin. Şüphesiz Rabbi olan Allah, şahitlerin en hayırlısıdır. Onun, korkulmaya ve itaat edilmeye daha fazla hakkı vardır."*

15- "Şahitliği gizlemeyin. Kim onu gizlerse, bilsin ki onun kalbi günahkârdır." Şahitliği üstlenmekten çekinmeyi yasaklamaktan sonra, şahitliği gizlemeyi yasaklamak *"Çağırıldıkları vakit şahitler gelmezlik etmesinler."*[199] ayetindeki görüşlerden birine göre pekiştirmek içindir. Kâtibin yazmaktan çekinmesini yasakladıktan sonra, kâtibe yazmayı emretmesinin pekiştirme olduğu gibi... Şüphesiz ki Yüce Allah, kâtiplere ve şahitlere mallarını koruma hususunda insanlara yardım etmelerini emretmiştir. Mal sahiplerine de kâtip ve şahitlere zarar vermelerini yasakladığı gibi, bu konuda kusurlu davranmayı onlara da yasaklamıştır. Öyle ise herkesin faydasını topluca gözetmek gerekir. Gördüğü olayları idrak eden ve onları hafızasında tutan kalp olunca -ki onda insanın özü, akil ve algılanmasının aletidir- şahitliğin gizlenmesi, onu kalpte hapsetmekten ibaret olduğu için Allah kalbi günahkâr kıldı. Yani bu gizlemede, kalp sadece günahkârlık yeridir. Aksi takdirde kalp, her günahın kaynağıdır. Bu görüş (açıklama); "Günah ancak uzuvların çalışması ve görünen organların hareketleri ile meydana gelir." şeklindeki cahillerin bu iddiasını delillerle çürütür. Yüce Allah'ın *"Çünkü kulak, göz ve gönül; bunların hepsi bundan sorumludur."*[200] demesinin sebebi ancak şudur: Çünkü gönlün yani kalp veya nefsin kendine ait işleri olduğu gibi, uzuvların da onları yapmaya sevk eden bazı işleri vardır. Bu ayette, kalbe ait olan iş, ona isnat edildi. Kalan işler ise kulak ve göz gibi kalbin dış görünüşü olan uzuvlara nispet edildi. Diğer ayetlerde ise bunlar, ellere ve ayaklara nispet

199. Bakara, 2/282.
200. İsrâ, 17/36.

edilmiştir.[201] Kötü maksatlı ve kötü niyetli olmak, kalbin işlediği günahlardandır. Ve bunlar, günahların ve suçların en kötülerindendir. Bu ayet, insanın kötü işleri yapmakla sorumlu tutulduğu gibi, iyilik yapmayı terk etmekten dolayı da sorumlu tutulduğuna delâlet eder. Çünkü iyiliği terk etmek, aslında nefsin yaptığı bir iştir. Bu iş, şahitlik ve benzeri şekillerde gizlemek ve saklamak olarak ifade edilir. Başka şeylerde de çekinmek olarak ifade edilir. Her yerin bir sözü vardır. Gerçekten bunların hepsi eylem ve iş sayılır. Bundan dolayı Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Allah, yapmakta olduklarınızı bilir."* Bu ayet bir uyarıyı kapsar.

Bu iki ayette yer alan hükümler, mana, sebep ve hikmet açısından günahtan daha açık olduğu halde, bu iki ayetin tefsirinde bir kısmına işaret ettiğimiz ihtilâflar meydana gelmiştir. Üstad Abduh borcu yazmanın vacip (farz) olması ile ilgili sözü uzatmıştır. Ve neredeyse müfessirlerin ihtilâfa düştükleri diğer yerlerdeki görüşlerine ilâve edilecek bir şey kalmamıştır. Öyle ise, üzerinde ihtilaf edilen hususu ve hocamızın derste açıkladığı tarzda bu konuda hakkı ispatlamak ve hocamızın (r) görüşünü açıklamak gerekmektedir.

Cumhura göre (bu ayette), borcu yazmayı emretmenin mendup olduğunu belirterek konu hakkında üç şeyi delil olarak göstermiştir:

Birincisi: Yüce Allah'ın *"Birbirinize bir emanet bırakırsanız, emanet bırakılan kimse, emaneti sahibine versin."* sözüdür. Allah, onların (emaneti) ikrar etmeleri ile bunu caiz kılmıştır. Bu da yazmamayı ve şahit göstermemeyi gerektirir.

İkincisi: Müslümanlar ne hicrî birinci asırda, ne de daha sonraki asırlarda yazmayı ve şahit tutmayı yerine getirmemişlerdir. Hatta bazen bunları uyguluyor, bazen de terk ediyorlardı. Eğer ayetten bunun vacip olduğunu anlasalardı mutlaka ayete uyarlardı.

Ben derim ki: Râzî (ö.606/1210), bütün İslâm ülkelerindeki Müslümanların borcu yazmayı terk etmelerini "icmâ'" olarak kabul etmiştir. Hâlbuki bunun "icmâ'" ile hiçbir alakası yoktur.

Üçüncüsü: Görülen o ki, borcu yazmada icraatta bir sıkıntı vardır. Oysa bu sıkıntı ayet ile reddedilmiştir.

Bazı âlimlere göre buradaki emir vaciplik ifade eder. Atâ, Şa'bî ve İbn Cerîr tefsirinde bu görüşü kabul etmişler. Cumhura göre, emirde asıl olan vaciplik ifade etmesidir. Ve bu ayetteki emirler art arda gelmiş ve birbirini pekiştirmişler. Öyle ki; sefihlik, acizlik ve zayıflık durumunda bile bunlardan, üzerinde hak olan (borçlu olana) velisinin bunlar adına kâtibe yazdırmasını emretmiştir. Ve bunları bile, yazmaktan affetmemiştir. Böyle bir

201. Yâsin, 36/65.

vurgulama, vacip dışındaki şeylerden olmaz. Ve bunun sebebi olarak; böyle yapmanın Allah nezdinde daha adâletli, şahitlik için daha sağlam, şüpheye düşmemek için daha uygun olduğunu anlatan ayet bu görüşü destekliyor. Onlar, demişler ki: "Yüce Allah'ın *'Eğer birbirinize bir emanet bırakırsanız, emanet bırakılan kimse, emaneti sahibine versin.'* sözü, zaruret durumuna göre yorumlanmıştır. Mesela kâtip ve şahidin bulunmadığı zamanlar gibi... Bir kişi, böyle bir durumda (Müslüman) kardeşinden borç alma ihtiyacını duyarsa, mal sahibi ona güvendiğinde Yüce Allah, ihtiyacını gidermesini ve bir eksiğini telafi etmesini ona haram kılmaz."

Ben derim ki: Bu ayetin mutlak surette emanetle ilgili olduğu yukarıda geçti. Kâtip olmadığı zaman, yukarıda zikredilen paraya güvenme hususu, bu ayetin genel kapsamına girerse; bu, her durumda vacibin -ki o da yazmaktır- terk edilmesine bir delil kılınmaz. İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/923), kâtip bulunmadığı zaman, rehin bırakılan şeyin yazı yerine geçeceğine dair ruhsatı açıkladıktan sonra, şöyle demiş: "Yüce Allah'ın *'Eğer yolculuktaysanız...'* sözünün *'Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız vakit onu yazın.'* ayetini nesh etmesi gerekir. Ve ayrıca Yüce Allah'ın *'Hasta yahut yolculuk halinde bulunursanız yahut biriniz tuvaletten gelirse yahut da kadınlara dokunmuşsanız (cinsel birleşme yapmışsanız) ve bu hallerde su bulamamışsanız temiz toprakla teyemmüm ediniz.'*[202] sözünün evde ve yolculukta su ile abdest almayı nesh etmesi gerekir."

Borcu Yazdırmanın Mahiyet ve Hikmeti

Müfessirler dediler ki: İslam'ın ilk asrında ve daha sonraki asırlarda yaşayan Müslümanların yazmadan ve şahit tutmadan (borçlanma) muamelesini yaptıkları şeklindeki iddialarına gelince; bu, kesinlikle doğru değildir. Çünkü muameleleri delil olarak kabul edilen sahabelerden ve tâbiinden bu iddiayı destekleyen sahih hiçbir şey rivayet edilmemiştir. Ancak bu görüşü söyleyenler; yaşadıkları asırda muamelelerde yazma ve şahit tutmanın vacip olmadığını söyleyen fakihler tarafından aldatılmışlar.

Fakihler, bu uygulamayı genelleştirdiler. Ve bu konuda bilfiil meydana gelmiş sahih hiçbir olayı, sahabeden rivayet etmediler. Bunda (yazdırmada) sıkıntı ve darlık olduğu şeklindeki sözlerine gelince; başlangıçta görülen bu darlık ve sıkıntı, aslında kolaylaştırma, genişlik ve rahatlığın ta kendisidir. Çünkü yazıya geçirilmeyen ve şahit tutulmayan muameleden çok miktarda zararlar kaynaklanıyor. Borçlanmayı yapanların birisinin güvenirliği zayıf olduğunda bunlardan bazı zararlar kasıtlı olarak meydana gelir. O, uzun bir süre geçtikten sonra, gerçek olmayan bir iddiada bulunabilir. Bazı zarar-

202. Mâide, 5/6.

lar da hata etmek ve unutmaktan kaynaklanırlar. Muamele yapan iki kişi, şüphelendiklerinde ve ihtilafa düştüklerinde ve bu şüpheyi gidermek ve anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için yazı ve şahitler gibi başvurulacak bir şey yoksa onlardan her biri diğeri hakkında kötü zanda bulunur. Ve onun inandığı husustan dönerek hasmının görüşünü kabul etmesi ona kolay gelmez. Böylece o, husumetinde ve düşmanlığında ısrar eder. Ve ondan sonra; işlerinde güçlük çıkaran ve onları en büyük sıkıntıya düşüren çekişmekten meydana gelen kötülükler gerçekleşir. Ve bu hususta, çok miktarda yasaklanmış günahları işleyebilirler.

İşte Üstâd Abduh, bu emrin vaciplik ifade ettiğini söyleyenlerin görüşünü böyle açıkladı. Ve bu görüş, Üstadımız tarafından da benimsenmiştir. Ve onların (muhaliflerin) sözlerini reddederken söylediği sözlerden bazıları şunlardır: Şüphesiz ki; bu, ortadan kaldırılmış bir sıkıntı cinsindendir. Bu ancak bazı mükelleflerin az miktarda yaptığı bir şey olduğu halde nasıl sıkıntı olabilir?

Abdest, sıkıntı olamaz. Çünkü o, günde beş defa namaz kılındığında her mükellefe vacip olan bir ibadettir. Tekrarlanan her şey, sıkıntı olamaz. Yani ne bunda (yazdırmada) ne de, -ileride geleceği gibi- abdestte sıkıntı yoktur.

Ben derim ki: Nassı olumsuz kılan sıkıntı ve zorluktan maksat, "Şer'î sorumlulukların hiçbirinde ne zorluk ne de sıkıntı vardır!" demek değildir. Bilâkis maksat şudur: Şer'î sorumluluklardan hiçbirisi sıkıntıya düşürmek, zorlukları bir mükellefe yüklemek, güçlük ve zorluğa düşürmek için değildir. Ancak, bu hükümlerden her birinin; zorluk ve sıkıntıyı kaldıran bir veya birkaç faydası vardır. Ve bu hükümlerle, insanların kendi nefislerinde veya sosyal işlerindeki durumu düzeltilir. Bunlar da insanların zorunlu olarak veya deneme ya da delil ile ispatlamak suretiyle faydalarını öğrendikleri diğer ameller gibidir. Her ne kadar bunlarda biraz sıkıntı olsa bile, daha çok tercih edilen ve tercihe daha lâyık olan faydalarını elde etmek için, insanlar bunları yapıyorlar. Sonra borcu yazmadaki bu özel faydaya ek olarak genel bir faydası da vardır. O da Müslümanları okuma-yazma bilen bir ümmet haline getirmektir. İslâm nizamı okuma-yazma bilmeyen bir ümmet olan Araplarla bu işe başladı. Ve onlara yazmayı ve hikmeti öğreten peygamber ile o ümmete lütfetti. Böylece borcu yazmayı onlara farz kılmak, onların okuma-yazmayı bilmemekten kurtarmanın vasıtalarından birisidir.

Üstâd Abduh dedi ki: Farz edelim ki bu pekiştirilen emirler, yazmanın mendub olduğunu ifade ediyorlar. Allah Kitabı'nın mendub kıldığı her şeyi onda bir sıkıntı var veya başka bahanelerden dolayı Müslümanların terk etmeleri onlara yakışır mı?

Hatta öyle olmuş ki Müslümanlardan borçlarını yazanların borçluya güveni zayıf olduğu için yazdığını görüyorsun. Dininin yol göstermesi ile amel etmek için değil. Doğrusu bundaki zorluk, bütün şirk çeşitleri ve bütün günahlardaki haram kılmadaki sakınca gibidir. Nasıl ki herhangi bir şirk çeşidi ile müşrik olman caiz değil ise hakkın herhangi bir nevinde ifrat etmen de (sınırı aşman da) caiz değildir. Hiç şüphe götürmeyen bir gerçek şudur ki, yazmada hiçbir sıkıntı yoktur. Çünkü bir şehirdeki ertelenmiş (süreli) borçlar için, bir kâtip yeter. Yüce Allah, peşin olarak yapılan ticarette, yazma ruhsatını bize vermiştir. Özetlersek; cumhura göre değişik bir görüşle olsa bile ayetin zahiri, üslubu ve ifade tarzı, bu ayetteki emrin vaciplik için olduğunu gösterir.

Üstâdımız devamla dedi ki: Bundan sonra İslam hukukçuları geçerliliği hakkında ihtilafa düşmüşler. Ve biz Allah'a hamd ederiz ki, yazının geçerli olması hakkında fetva verilmiştir. Çünkü eğer fetva Kur'ân'ın emrettiği hususa aykırı olsaydı o zaman bela büyük olurdu. Hattın geçerli olmadığını söyleyenler, yazıda sahtekârlık yapmasının mümkün olduğuna dair delil getirmişler. Ve onlar, şahit tutmak için verilen emrin, hatırlatma için olduğunu söyledikleri gibi yazmasının faydasının sadece hatırlatma olduğunu iddia etmişler.

Bu konudaki şüphenin kaynağı, Yüce Allah'ın bu ayette iki kadın hakkında söylediği *"Biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması içindir."* sözüdür.

Doğrusu, yazma ve şahit tutmanın her biri, borç veren ve borçlu arasındaki güveni sağlamak içindir. Unuttuktan sonra hatırlatmak için değildir. Yazmak, şahit tutmaktan daha kuvvetlidir. Ve yazı şahitlik için destektir. Çünkü o, muamele yapan iki taraf için birbirine güvenme aracıdır. Borç veren (yazı ile) verdiği malını belgeler ve onun tamamının veya bir kısmının inkâr edilmemesi için güven içinde olur. Borçlu da üzerinde bulunan borcu belgelemiş olur. Borcun arttırılmasından korkmaz. Şahit, şahitliğine güvenir. Şüpheye düştüğü zaman veya unuttuğunda yazıya başvurur ve böylece hatırlamış olur ve kalbi rahatlar. Bundan dolayı Yüce Allah şöyle buyurmuş: ***"Böyle yapmamız Allah nezdinde daha adâletli, şehadet için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha uygundur."*** Yazının en büyük faydası, iki şahidin veya birisinin ölmesinden sonra ortaya çıkar. Bu durumda hakların zayi olması uygun olmaz. Ve bu durumda yazıdan başka bir şey hakları koruyamaz. Böylece yazıya bakılır ve ona göre işlem yapılır.

Üstâd Muhammed Abduh dedi ki: Fakihlerin, hakların sabit olmasında asıl olan şahittir ve yazmada sahtekârlık ihtimali olduğu için onun sadece hatırlatıcı olduğunu söyleyip delil getirmeleri, şahitlikte sahtekârlık yapma

ihtimalinin daha fazla olduğunu söyleyerek onların bu delili geçersiz kılınmıştır. Aksine şahitlikte gerçekten sahtekârlığın daha fazla olduğu kesindir. Hatta bu ikisi arasındaki sahtekârlık oranı neredeyse binde beş oranındadır.

Sonra şahitlikte onu yazı seviyesinden aşağı düşüren unutkanlık ve zihin karışıklığı gibi diğer bazı ihtimaller vardır. Burada verilecek en iyi cevaplardan birisi de Kıble tarafında kadılardan birinin verdiği cevaptır. Bir davacı, başka bir resmî belgede yazılmış ve davalının mührü ile mühürlenmiş birisinden alacağının olduğunu istemek üzere kadı'nın huzuruna geldi. Kadı, davalıya şöyle dedi: "Bu resmî belge ile amel edilemez. Çünkü mühür şahit değildir, mutlaka fiilî şahitler gerekir." Davalı şöyle dedi: "Kim bu görüşü ileri sürdü?" Kadı dedi ki: "İmam Ebu Hanife..." Davalı şöyle dedi: "Ebu Hanife'den böyle bir şeyi işittiğine dair şahitlerin var mı?" Bunun üzerine Kadı dona kaldı.

Üstad Abduh dedi ki: Herkesçe bilinen gerçeklerin hükmü bütün insanlara ilham edilir.

Kölelerin Şahitliği

Ben, Üstadımızın insanlarla sağlam fıtrat sahiplerini kastettiğini söylüyorum. Bunda şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü İslâm dini, fıtrat dinidir. Fıtratı da taklit gibi şeyler bozamaz.

Ben derim ki: Bu ayetteki hükümlerde fakihlerin ihtilafa düştükleri hususlardan biri de kölelerin şahitliğidir. Kur'ân'ın metninden anlaşılan odur ki; köleler, ***"ricâlikum"***, *"erkekleriniz"* ibaresinin genel kapsamına girerler. Sûreyh, Osman el-Betti, Ahmed b. Hanbel, İshâle b. Râhûye, Ebu Sevr bu görüştedirler. Cumhura göre kölelerin şahitliği caiz değildir. Çünkü onlarda kölelik kusuru vardır. Ve çünkü bu ayetteki hitap, mallarda ticaret yapanlara yöneliktir. Köleler ise ticaret yapan kimselerden değildirler. Sen bu iki delilin zayıf olduğunu görüyorsun. Birinci delilin zayıf olmasına gelince; Yüce Allah, iki şahitte, hür olmalarını değil adâletli olmalarını şart koşmuş ki kölelik adâletle çelişmez. İkinci delilin zayıflığına gelince; bu ayetteki hitap bütün mü'minlere yöneliktir. Eğer bu görüş doğru olsaydı, borcun belgesi sayılan kâtibin hür olması gerekirdi. Hâlbuki fakihlerden hiçbiri bu görüşü ileri sürmemiştir. Şâ'bi ve Nehâi, kölenin şahitliğinin az miktardaki malda kabul edildiğini, çok miktardaki malda ise kabul edilemeyeceğini söylemişler. Bu görüş, delili bulunamayan kendi görüşleridir.

Fakihler alış-veriş için şahit tutmanın vacip veya mendub olduğu konusun da ihtilâfa düştüler. Bu konuda verilen emrin yukarıda da geçtiği gibi sözlük manasından şahit tutmanın vacip olduğu anlaşılır. Bu husus, Ebu

Musa el-Eş'arî ve Ömer b. Hattâb'tan rivayet edilmiştir. Dahhâle, Atâ, Said b. el-Museyyeb, Câbir b. Zeyd, Mücâhid ve Dâvud b. Ali ez-Zâhiri bu görüşü benimsemişler. İbn Cerîr de bu görüşü seçmiştir. Bunun parası veresiyeye bırakılan alış-verişte olması gerekir.

لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ وَإِن تُبْدُوا مَا فِي أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ اللَّهُ فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿284﴾

284- Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Siz içinizdekileri açığa da vursanız gizli de tutsanız Allah onunla sizi hesaba çekecektir. Sonra dilediğini bağışlar, dilediğine de azap eder. Allah her şeye kadirdir.

Bazı müfessirler, Yüce Allah'ın ***"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır"*** sözünü önceki ayetler için delil yerine koymuşlar. Üstâd Abduh ise bu ayetin Yüce Allah'ın *"Kim onu (şahitliği) gizlerse, bilsin ki onun kalbi günahkârdır. Allah yapmakta olduklarınızı bilir."* sözüne bağlı olduğunu söylemiştir. Bunun önceki ayeti tamamlayıcı bir cümle olması da muhtemeldir. Çünkü Allah'ın her şeyi bilmesinin bir gereği olarak her şeyin yalnızca O'na ait olması gerekmektedir. Bu ayet, Allah'ın her şeyi bildiğine dair bir delil gibidir. Yani *"O, her şeyi çok iyi bilir. Çünkü her şey O'na aittir. Ve O, her şeyin yaratıcısıdır."*

Bu ayet, Yüce Allah'ın *"Hiç yaratan bilmez mi? O, en ince işleri görüp bilmektedir."* sözü gibidir. İşte bu delil ile şahitliği gizlemeyi yasaklamak ve bunun kendisinden dolayı cezalandırılacak bir günah olduğu gerçekleşmiş olur. Ve bu ayeti, ***"İçinizdekileri açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir."*** ayeti ile pekiştirdi. Çünkü şahitliği gizlemek, kalpte bulunan şeylerin genel kapsamına girer.

Üstâd Muhammed Abduh dedi ki: Bu ayetin başından itibaren borç ayeti ile bağlantısı olması doğrudur. Çünkü o ayet, borçla ilgili yazmak ve şahitlik gibi hükümleri bize kanun olarak ortaya koydu. Sanki Allah şöyle diyor: *"Eğer siz bu hükümlerde ihmalkâr olursanız ve hakları kaybederseniz ve zahiren güvenilir görünüp içinizde de ihaneti gizlerseniz... Ve insanları kandırarak ve böyle yapmakla onların mallarını yerseniz veya şahitliği gizlemek ve benzeri şey-*

lerle onların mallarını yok ederseniz şüphesiz ki; Yüce Allah, sizi bundan dolayı hesaba çekip cezalandıracaktır. Çünkü göktekilerin ve yerdekilerin hepsi Allah'a aittir. Ruhi ve bedeni amellerinizle sizler de bunların bir kısmısınız."

Ben de hatırlatma anlamında derim ki: Bazı müfessirler, bu ayetin, sûredeki bütün hükümlerle bağlantısının olduğunu söylemişlerdir.

Tepkisizlik de Zulümdür

Üstad devamla dedi ki: ***"İçinizde bulunanlar"***dan maksat, içinizde yerleşmiş bulunan şeylerdir. Ve bunlardan kin, haset ve çirkin şeyleri yasaklamayı terk etmeye sebep olan çirkin şeylere alışmak gibi ameller kaynaklanır (ortaya çıkar.) Çünkü susmak suretiyle çirkin şeyleri yasaklamamak büyük bir vebaldir. Bundan dolayı Allah ümmetin başına belasını getirir. Ve bu sadece sustuklarından dolayı değildir. Ancak bu ceza, nefiste bulunmasından dolayıdır. O da çirkine alışması ve ondan hoşlanmasıdır. İnsanın içinde kendi isteği ile yaptığı ve ondan dolayı hesaba çekildiği amelleri vardır. Evet, insanın iradesi dışında bazen aklına düşünceler ve fikirler gelir. Ve insanın bunda hiçbir etkisi olmaz. Fakat o bu düşüncelere göre hareket ettiği ve serbest davrandığı zaman bunlardan dolayı hesaba çekilir. Ve yaptığı işte ya da işlediği amelde olduğu gibi bunların da karşılığı verilir. Çünkü o, kendi isteği ile bunlara uyum sağlamıştır. Hâlbuki o bunları (kalbinden) kovabilir ve onlarla mücadele edebilirdi. İster bu fikir ve düşünceler nefsin tahrik ettiği bir yetenekten kaynaklansın, isterse de yetenek bağlamında değerlendirilmeyecek bir şeyden kaynaklansın; fark etmez. Bunun örneği şudur: Haset, haset eden kimsenin kalbinde; haset ettiği kimseden intikam alma düşüncelerini ve onun sahip olduğu nimetleri ortadan kaldırmak için çaba göstermeyi onun kalbine gönderir. Çünkü bu yetenek (haset) onun içine yerleşmiş ve düşünce melekesini ele geçirmiştir.

İster ortaya koysun, isterse gizlesin; sonuçta bu düşünceleri kendisinden dolayı hesaba çekileceği şeylerdir. Ancak bu düşüncelerin sahibi, onlarla mücadele ederse ve onlara karşı direnç gösterirse durum değişebilir. Çünkü bunlar onun nefsinin kendilerinden sorumlu olduğu yükümlülükler kapsamındadır. İkinci bir misal de şudur: Mazlum (haksızlığa uğrayan kimse) kendisine zulmeden şahsı hatırlar. Onun düşüncesi (aklı) zalimin zulmünü savmakla ve vaziyetinden kaçmakla meşgul olur.

Bazen (mazlum) düşüncelerine öyle kapılır ki bu düşünceleri onu düşmanına saldırmak için tuzaklar kurmaya ve onun zulmüne daha kötü bir şeyle karşı koymaya sevk eder. Böylece o ister gizlesin ister açığa vursun bu yaptıklarından sorumlu olur. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"İsrailoğullarından kâfir olanlar, Dâvûd ve Meryem oğlu İsâ'nın diliyle lanetlenmişlerdir. Bunun se-*

bebi, söz dinlememeleri ve hadlerini aşmalarıdır. Onlar, işledikleri kötülüklerden birbirlerini vazgeçirmeye çalışmazlardı. Yaptıkları ne de kötüdür!"[203]

Çünkü kötülüğün iğrençliği, ona alışmaları ile başlangıçta onların nefislerinden (içlerinden) yok olmuştur. Yüce Allah'ın kendisi ile mücadele etmemizi bildirdiği kalp ile yapılan bütün ameller böyledir. Bu durumda iddia edildiği gibi, içten (kalpten) geçen düşünceler ve vesveseler amelden sayılmaz mı gerçekten? Bu ayet ile amel etmenin sahabeye (r) çok ağır gelmesini ve onların Peygamber'e (s) vesveseyi şikayet etmelerini bu bağlamda bir düşün.

Bunun üzerine sıkıntıyı ortadan kaldırmak için bundan sonraki ayet indi. Bu ayetin lafzı, bu görüşü reddeder. Çünkü ayet, nefiste yerleşen ve sabit olan huylar, alışkanlıklar ve kuvvetli kesin kararlar ve engeller olmadığı ve mücadele terk edildiği zaman etkisi ile amel edilen kuvvetli kesin kararlar gibi şeyleri öngörüyor. Aynı şekilde bu görüşü sahabenin üzerinde bulunduğu Yüce azim ve azimetlerle amel etmeleri de reddeder. Kur'ân-ı Kerim'i tam anlamıyla anlayanlar onlardır. Onlar, büyük ölçüde vesveseleri ve kuruntuları aşmış olarak Kur'ân ile terbiye edilen ve gereği gibi onu uygulayanlardır.

Bunlar Üstâd Abduh'un detaylı olarak söylediği sözleridir. Ve ayetin lafzından ilk anlaşılan da budur. Hiç şüphe yok ki akla gelen şeylerden dolayı şahsın mükâfatlandırılacağı hasletlerden üstün yetenekleri ve değerli gayeleri kapsar.

Üstâd ve başkalarının kin ve haset ile misal getirmeleri ayetin akışına uygun düşmesi içindir. Bu siyaktan dolayı bazıları bu ayeti şahitliği gizlemeye tahsis etmiştir. Bu görüş, İbn Abbas (r), İkrime, Şa'bî ve Mücahid'den rivayet edilmiştir. Müfessirlerin çoğu, bunun ayetin lafzının genel manasına aykırı olduğunu söyleyerek tahsis etmiştir. Bu da olmayan bir tahsistir. Cumhurun görüşüne göre bu ayet, kendisinden sonraki ayet ile açıklanmıştır.

Mensuh Ayet Olur mu?

Ahmed b. Hanbel, Müslim, Ebu Dâvud ve diğerlerinin Ebu Hureyre'den yaptıkları rivayette şöyle denildi: "*'Göklerde ve yerdekilerin hepsi Allah'ındır. İçinizdekileri açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir.'* ayeti Peygamber'e (s) inince bunlar Hz. Peygamber'in yanına geldiler ve dizlerinin üzerine çöküp dediler ki: 'Ey Allah'ın Elçisi! Gücümüzün yettiği namaz, oruç, cihad ve sadaka gibi amellerle biz mükellef kılındık. Yüce Allah, bu ayeti indirdi ve bu (ayette istenen şeye) gücümüz yetmiyor.' Peygamber (s) buyurdu ki: Sizden önce Ehl-i Kitab'ın 'Biz işittik ve isyan

203. Mâide, 5/78-79.

ettik.' dediği gibi mi demek istiyorsunuz? Bilakis şöyle deyiniz: *'Biz işittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz, affına sığındık! Dönüş sanadır.'* [204] Kavim, ayeti okuyunca ve dilleri bunu okumaya itaat edince Allah bu ayetin hemen peşinden *'Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, mü'minler de (iman etiler)...'* ayetini indirdi. Onlar, bu ayette istenenleri yapınca, Allah yukarıdaki ayeti nesh etti ve *'Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar.'* ayetini indirdi."

Ahmed, Müslim, Tirmizi ve Nesâî İbn Abbas'tan (r) buna benzer bir hadis rivayet etmişler. Buhârî ve Beyhakî, Mervân el-Asfer'den, o da sahabeden İbn Ömer (r) olduğunu zannettiğim bir adamdan şöyle rivayet etmişler: *"'İçinizdekileri açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir."* O demiş ki; bu ayeti, ondan sonraki ayet nesh etmiştir. Ve onlar, ayetin nesh edildiğine dair Sâhihayn ve Sünenlerdeki Ebu Hureyre'nin şu hadisi ile delil getirmişler: *'Şüphesiz ki, Yüce Allah benim hatırım için, onunla konuşmadıkça ve amel etmedikçe ümmetimin gönlünden geçen şeyleri affetmiştir.'"*

Ben derim ki: Bu rivayetlerde, Peygamber'in (s) bu ayetin nesh edildiğini açıkça söylediği bir ifade yoktur. Ancak en fazlası şudur: Bazı sahabeler, bu ayetin nesh edildiğini bu rivayetlerden anlamışlardır ve bu konuda sahabeden değişik rivayetler vardır. Ayetin nesh edildiğini iddia etmek birkaç açıdan yanlıştır:

Birincisi: Yüce Allah'ın ***"Allah, ondan dolayı sizi hesaba çeker"*** sözü haber kipidir. Usul ilminden gayet iyi bilindiği gibi, haber kipleri nesh edilmez.

İkincisi: Kalbin çalışması ve ameli, Kur'ân, hadis, icmâ ve kıyas'ın sabit olduğuna ve ondan dolayı cezalandırılacağına işaret ettiği şeylerdendir. İster onun izi uzuvlarda görünsün ister görünmesin. Bu da ayetin kendisine işaret ettiği husustur. Öyle ise bu ayetin nesh edildiğini (neshe iptal anlamı yükleyerek) savunmak şeriatı iptal etmektir. Ve dinin tamamını nesh etmektir. Veya dinin içinde ruhların ve kalbin hiçbir payı olmayan bedensel ve maddi bir şey olduğunu ispatlamak anlamına gelir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Allah, sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Lâkin kalplerinizin yaptıklarından sizi sorumlu tutar."* [205]Ve başka bir ayette şöyle buyurmuş: "*Çünkü kulak, göz ve gönül; bunların hepsi bundan sorumludur.*"[206] Ve şöyle buyurmuş. *"İnananlar arasında çirkin şeylerin yayılmasını arzulayan kimseler için dünyada da ahirette de çetin bir ceza vardır. Allah bilir; siz bilmezsiniz."*[207]

204. Müslim, *İman*, 199.
205. Bakara, 2/225.
206. İsrâ, 17/36.
207. Nûr, 24/19.

Sevgi, nefiste yerleşen kalbe ait amellerden biridir. Öyle ise Yüce Allah'ın *"İçinizdekileri"* sözünün yukarıda geçtiği gibi anlamı şudur: Sabit olan ve içinizde yerleşen kâfirlik, gönülde yerleşen huylar ve sevgi; zulmü sevmek, şahitliği gizlemek ve kötülüğü kastetmek veya suikast, kötü niyet ve kötü ruhlu olmak vb. sabit sıfatlar da bunlardan sayılırlar. İşte bu ameller ve vasıflar mutsuzluğun kaynağıdır. Hesap ve cezanın yörüngesi bunlar üzerinedir? Şayet bedenle yapılan iş-amellerin nefis üzerinde etkisi olmasaydı... Yani nefsi arındırıp onu kirletmeselerdi Allah ahirette hiç kimseyi bu amellerden dolayı sorumlu tutmazdı. Çünkü Yüce Allah intikamı sevdiği için insanları cezalandırmaz ve hiçbir nefse zerre miskali zulüm bile etmez. Fakat insandaki ilahi konumu ve akıl açısından yükselmesini veya aşağılanmasını amele bağlamıştır. Bundan dolayı ahirette amelin karşılığı verilecektir. Amelin ruh üzerindeki etkisi, karşılığın (cezanın) bağlı olduğu şeydir.

Üçüncüsü: Akla gelen düşünceler ve ortaya çıkan vesveseler; kesin kasıt ve sabit azim derecesine ulaşamayan akla gelen şeyler taklitçiliği reddeden araştırmacı âlimlerin dediği gibi tahkik ehli âlimler bu ayetin kapsamına girmez. Yukarıda geçtiği gibi Üstad Abduh da bu görüşü tercih etmiştir. Çünkü orada zikredilen sabit olmamış, yerleşmemiştir. Yüce Allah'ın *"içinizdekileri"* sözüne gelince; o, kesinlik ve kararlılık ifade eder. Bu görüşün neshi, iptal etmeye sebep olması şundan kaynaklanıyor. Çünkü yukarıda söylenenin ayetin kapsamına girdiği kesinleşirse birisi şöyle diyebilir: Bu ayet haber cümlesi olup mana açısından bu düşünce ve vesveseleri yasaklamayı ifade eder. Öyle ise bu ayet gücün yetmediği şeyi teklif etmektir. *"Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar."*[208] sözünün bu ayeti nesh etmesi gerekir. Ve böylece; gönülde geçenlerin affedildiğine dair olan hadis bu ayet ile çelişmez. Ve bu hadisin ayeti nesh ettiğini iddia etmeye de dayanak olması uygun olmaz.

Dördüncüsü: Gücün yetmediği bir şeyi (insana) teklif etmek Yüce Allah'ın gayesine ulaşan hikmeti ve bol rahmeti ile çelişir. Böyle bir şey olmamıştır ki bu ayetin bu neviden olduğu ve kendisinden sonraki ayet ile nesh edilmiş olduğu söylensin.

Beşincisi: Neshte akla uygun olan şudur: Mükelleflerin menfaatine uygun bir hüküm meşru kılınır. Sonra bir zaman gelir veya öyle bir durum ortaya çıkar ki o hüküm ile çelişir. Akla gelen şeylerden dolayı hesaba çekilme çağların ve mekânların değişmesi ile değişmeyen gerçeklerdendir. Şayet şöyle denilirse: Bu ayetin manası yukarıda söylediği şekilde ise niçin sahabe bu ayet hakkında söylediklerini söylemişler? Ben derim ki: Sahabe, İslam'a girdiklerinde onların çoğu cahiliye kucağında yetişmiş adamlar idi.

208. Bakara, 2/186.

Ve İslam'dan önce cahiliye ahlakı onların ruhlarında iz bırakmıştı ve cahiliye gelenekleri onların kalplerini etkilemişti. Onlar, imanlarının artması ile aşamalı olarak Kur'an'dan her bir ayet indiğinde o ahlak ve geleneklerin pisliklerinden Peygamber'in (s) yaptıkları ve söylediklerinde uymakla temizleniyorlardı. Bu ayet inince, ilk cahiliye terbiyesinden kalplerinde kalan izlerden dolayı sorumlu tutulacaklarından korktular. Sahabenin Yüce Allah'tan korkması ve kendi nefislerinde noksanlığın olduğuna inanmalarını bir tarafa bırakalım. Öyle ki ruhlarını mükemmel bir şekilde arındırdıktan ve tam olarak temizledikten sonra bile Ömer b. Hattâb (r) gibi biri Huzeyfe b. el-Yemana kendisinde münafıklık alametlerinden bir şeyi görüp görmediğini sorabiliyordu. Böylece Yüce Allah *"Hiçbir şahsa gücünün yetmeyeceği şey ile mükellef kılmayacağını ve hiçbir nefsi mükellef kıldığı şeyden başka bir şey ile sorumlu tutmayacağını"* onlara bildirdi. Onlar, nefislerini-ruhlarını temizlemek ve güçleri yettiği kadar onunla mücadele etmek, güçlerinin yetmediği şeyden de affı dilemek ile mükelleftirler. İleride bunun detaylı açıklaması geleceği gibi, onlardan bazılarının vesvese ve şüpheyi defetmeye gücü yetmeden önce, bunların ayetin genel manasına girmesinden korkmaları da uzak bir ihtimal değildir. İşte bundan sonraki ayetler, onların bu konuda hata ettiklerini açıklayıcı oldu. Bazı müfessirlerin buna "*nesh*" ismini vermelerine gelince; bunların nesh ile mecazi manada açıklama ve izah etmeyi kastettiklerini söyleyerek buna cevap verenler olmuştur. Şöyle de diyebilirsin: Neshten maksat, lügatle ilgili nesihtir. O da (karışıklığı) gidermek ve yönünü değiştirmektir. Istılahi nesih değildir. Yani ikinci ayet, birinci ayetle onları korkutan hususu gidermiş veya onu başka bir yöne çevirmiştir. Sahabenin nesh kelimesini söylememiş olması da muhtemeldir. Ancak, ravi neshi hikâyeden anlamış ve söylemiş olabilir. Çoğunlukla merfu hadisleri mana üzere rivayet ediyorlar. Hâlbuki o (mana ile rivayet edilen hadis) merfu nasstan değildir. Cumhura göre özellikle Kur'ân'ın zahirine aykırı olduğunda sahabenin görüşü delil değildir.

Hadis'i Değerlendirmede Ölçü

Ben bir hadisin senedinin sıhhatine ve Kur'ân'ın zahirine aykırı olan âlim bir sahabenin sözünü delil olarak almam. Hadisçiler, her ne kadar o hadisi rivayet edenleri sika (güvenilir) olarak kabul etseler bile. Çünkü dış görünüşüne aldanarak güvenilir kabul edilen nice râviler vardır. Hâlbuki onun içi bozuktur. Şayet rivayetleri senedi açısından tenkit edildiği gibi metninin manası açısından tenkit edilseydi metinler, isnadların çoğunun geçersiz olduğuna hükmederdi. Âlimler şöyle demişler: Mevzû hadisin alametlerinden birisi; onun Kur'ân'ın zahirine, şeriatta kesinleşmiş kurallara veya akli ilke

ve delillere ya da duyguya, apaçık olan şeylere ve kesin inanca delalet eden diğer şeylere aykırı olmasıdır. Gönüldeki şeyi açığa vurmaya gelince; o söz veya eylem ile onu ortaya koymaktır. Onu gizlemeye gelince; o açıklamanın zıddıdır. Açıklamak ve gizlemeksizin her ikisi Yüce Allah nezrinde eşittir. Çünkü *"Allah, gözlerin kesin bakışını ve kalplerin gizlediklerini bilir."*[209]

Allah rızasında eksen nefsin ve gönlün temizliğine bağlıdır. Dilin gevelemesine ve vücut hareketlerine değil. Sorguya çekmeye gelince; her ne kadar bazı müfessirler bu kelimeyi "ilim" bazıları da onun sonucu ve gereği olan "karşılık" ile tefsir etmişlerse de o lügat manasına göredir.

Bunun sebebi şudur: Ruhların inançlarında, yeteneklerinde, kasıtlarında ve iradelerinde öyle tartılar vardır ki, kıyamet günü hakkın, iyiliğin veya bâtılın ve kötülüğün üstün olması bilinir. Bu tartılar, insanların yaptıkları maddi tartılar ve sıcaklık ve soğukluk gibi arızaları önlemek için üretilen terazilerden daha hassastırlar.[210]

"Biz kıyamet günü için adâlet terazilerini kuracağız. Hiç kimse hiçbir şekilde zulme uğratılmayacaktır. İşlenen amel, bir hardal tanesi kadar da olsa Biz onu ortaya koyarız. Hesap sorucu olarak Biz yeteriz."[211] Üstâd Abduh'un hesap ve mükâfatla ilgili sözleri ileride gelecektir.

Mücmel, Tafsili Olanın Işığında Okunmalıdır

"Sonra dilediğini affeder, dilediğine de azap eder." Yani *"O, mutlak mülk sahibi olduğundan dolayı, affetmesini dilediği kimseyi affeder ve azabını istediği kimseyi de azaplandırır."* İbn Amir, Âsım ve Yakub dışındaki kıraat âlimleri "***yuhâsibkum***" üzerine affetmek ile kelimeyi cezm ile okumuşlar. Yüce Allah ancak içinde rahmet, adâlet ve hikmet bulunan şeyi diler. Adâlette asıl olan kötü cezanın, yapılan kötülük ve bunun ruhta yaptığı tahripkâr etkisi kadar olmasıdır. Güzel mükâfatta da asıl olan ihsan ve onun iyilik yapan insanların ruhundaki etkisi kadar olmasıdır. Fakat Yüce Allah, rahmeti ve üstünlüğü ile iyiliğin mükâfatını on katına kadar çıkarır. Kötülüğün cezasını ise kat kat arttırmaz. Bu anlamdaki detaylı çok ayet vardır. Ve bu detaylı/tafsili ayetlerle mücmel ayetler tefsir edilir. Biz, defalarca izah ederek ***"el-meğfireh"*** *(mağrifet)* kelimesinin manasını açıkladık. Ve burada; affedilen günahın, Yüce Allah'ın onun sahibini nefis üzerinde etkili olan sahih bir ameli yapmaya muvaffak kıldığı günah olduğunu bilmesi sana yeter. Kur'ân'ın hidayetini bilmeyen kimse, bu işin bir kaos (kargaşa) olduğunu ve tartının gelişigüzel olduğunu (günahlarda) zanneder. Israr etmesine ve günahlarla meşgul

209. Mü'min, 40/19.
210. "Araz": Başkası ile kaim olan renk vb. şeyler.
211. Enbiya, 21/47.

olmasına rağmen nefsinin affedilmesini temenni eder. Acaba o, meleklerin mü'minlere yaptığı şu duayı okumamış mı?

"Ey Rabbimiz! Tevbe ederek senin yoluna yönelenleri bağışla ve onları cehennem azabından koru! (derler)."[212]

"Rabbimiz! Onları da, nesillerinden iyi olanları da kendilerine vaat ettiğin adn cennetlerine koy. Şüphesiz Aziz ve Hakim olan sensin! Bir de onları, her türlü kötülükten koru. O gün sen kimi kötülüklerden korursan muhakkak ki onu rahmetine mazhar etmiş olursun. Bu en büyük kurtuluştur."[213]

Üstâd Muhammed Abduh dedi ki: Yüce Allah'ın hesaba çekmesi, insana (yaptığını) hatırlatması veya ona *"Niçin yaptın?"* diye soru sorması şeklinde olur. Kul, açık ve gizli amellerini gördükten sonra ya affedilir veya azap edilir. Zira İnsanlardan öyleleri vardır ki onun çirkin amelleri, kendisine yetenek olacak seviyeye ulaşamadığı için Yüce Allah onun bu günahlarını bağışlar.[214]

Onlardan kimi de vardır ki amelleri alışkanlık haline gelmiştir. Allah onu yaptığı amellerden dolayı cezalandırır. O dilediğini yapar. Kur'an'ın tamamına iman etmeyen kimse, bunda mükelleflikten çıkma yolu olduğunu bazen zanneder. Çünkü affetme ve azap etme işi Allah'ın isteğine bırakılmıştır. Bundaki ümit daha büyüktür. Bu, Kur'ân'ı anlamaktan tamamen sapmaktır. Çünkü bunda kesinlikle küçük-büyük herhangi bir günahın affedileceğine dair bir konu yoktur.

Ben derim ki: Üstadımızın bu sözleri bana Ebu'l-Hasan eş-Şazeli'nin bir sözünü hatırlattı. O şöyle demiş: "Durum, bizim için karışık olmuştur: (Rahmetini) dileriz, (azabından) korkarız. Korkumuzu güvene çevir! Ve ümidimizi boşa çıkarma!" Bu, en güzel dualardan biridir.

Yüce Allah, yukarıda zikrettiği durumun dileğe bağlı olduğunu anlattı ve bunun için ***"Allah her şeye kadirdir"*** ayeti ile delil getirdi. Yani o, kudretiyle dileğinin bağlı (ilgili) olduğu şeyi gerçekleştirir. Biz ondan ilgi, başarı ve en doğru yolu göstermesini dileriz.

---

212. Mü'min, 40/6
213. Mü'min, 20/8.
214. Mü'min, 40/7-9.

آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ
وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ
الْمَصِيرُ ﴿285﴾
لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا
تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ
مِن قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنتَ
مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿286﴾

285- Peygamber, Rabbinden kendisine ne indirildiyse ona iman etti. Mü'minlerin hepsi de Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler. "Biz Allah'ın peygamberleri arasında ayırım yapmayız; işittik ve itaat ettik. Ey Rabbimiz, bağışlamanı dileriz, dönüş ancak sanadır!" dediler.

286- Allah hiç kimseye gücünün yeteceğinden başka yük yüklemez. Herkesin kazandığı hayır kendisine, yaptığı kötülüğün zararı yine kendisinedir. Ey Rabbimiz, eğer unuttuk ya da yanıldıysak bizi tutup sorguya çekme! Ey Rabbimiz, bize bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme! Ey Rabbimiz, bize gücümüzün yetmeyeceği yükü de yükleme! Bağışla bizi, mağfiret et bize, rahmet et bize! Sensin bizim Mevla'mız, kâfir topluma karşı bize yardım et.

Denildi ki: Bu iki ayetin, önceki ayetlerle bağlantıları vardır. Çünkü önceki ayette, tam ulûhiyet bahsi ile ona karşılık tam iman ve o imana uygun dua vardır. Veya o ayette, iman ve duayı gerektiren hesaba çekme ve gizli şeyleri bilme bilgisi zikredildiği için... Bazıları da şöyle demiş: Bu sûre, Kur'ân'da hiçbir şüphe olmadığını ve onun muttakiler için bir hidayet olduğunu ve bu muttakilerin vasıflarını ve kabul ettikleri imanın prensiplerini ve kâfirler ve şüphecilerden oluşan diğer insanların haberlerini açıklamaya başlayınca... Sonra bu sûrede çok miktarda hükümler ve bazı ümmetlerden Kur'ân ile hidayete ermeyenlerin tartışmaları zikredilince; bütün bunlardan sonra, mü'minlerin Peygamber (s) ile birlikte iman ettiklerine şahitlik etmelerini burada zikretmek uygun düştü. Onlar, tam olarak hidayete ermişlerdir. Ve

Allah mü'minlere, hikmetini öğreneceğin duayı telkin etti. Üstâd Abduh'un tercih ettiği görüş budur. Yüce Allah şöyle buyurdu:

"Peygamber, Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, mü'minler de (iman ettiler)." Yani Peygamber (s), bu ve diğer sûrelerde indirilen inançlar, hükümler, sünnetler, apaçık deliller, hidayeti itaat ederek ve iç huzuru ile tasdik etti. Onun ashabından olan mü'minler de (r) aynı şekilde tasdik ettiler. Onların bu imanlarına, o imanın onların temiz ruhların, Yüce himmetleri, beğenilen amellerindeki izleri şahitlik etti.

Allah, şahitlik açısından en büyüktür. Müslümanların işlerini, ilimlerini ve doğu toplumlarının diğer durumlarını inceleyen Avrupalı çok sayıda bilgin, Peygamber'in (s) kendisinin Allah tarafından gönderilmiş olduğunu ve kendisine vahiy gönderildiğini kesin olarak inandığını itiraf etmişler.

Ve onlar daha önce peygamberin vahiy iddiasında bulunduğunda ittifak etmişlerdi. Çünkü Oryantalistlerin iddiasına göre Peygamber (s) vahye inanmadığı halde hikmetini yaymak, felsefesine inandırmak için veya yetkiyi elde etmek için en kısa yol olarak görüyordu.

Meleklere İman

"Onların her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler." Hamza *"kitâbihi"*, *"O'nun kitabına"* şeklinde okudu. Yani onlardan her biri Allah'ın varlığına, birliğine, kusurlardan beri olduğuna, sıfatlarının mükemmelliğine, hikmetine, mahlûkattaki ilâhi kanunlarına iman etmişlerdi. Ayrıca onlardan her biri Allah ile insanlardan olan peygamberler arasında elçiler olan ve vahyi peygamberlerin kalbine indiren meleklerine iman ettiler. Müfessirler dediler ki: Meleklere iman etmek demek onların şahsına (kendisine) iman etmek değildir. Bilâkis ayetin nazmı ve tertibinden anlaşıldığı gibi vahiydeki elçiliklerine iman etmektir. Bundan dolayı kitaplarının hak olduklarına ve peygamberlerini tasdik etmeyi meleklere imana atfetmiştir. Fakat tertip ve nazmın peygamberlere vahyi taşımaları açısından meleklere iman etmenin ifade ettiği husus, gayb âleminden olmaları açısından onlara iman etmeyi dikkate almakla çelişmez. Bilâkis bunu gerektirir. Fakat meleklerin bizzat kendilerinin ne oldukları, nitelikleri ve amellerinin ne olduğu hakkında araştırma yapmaya gelince; bu, kurcalanmasına Allah'ın dininde izin vermediği bir konudur.

Kitaplara ve Peygamberlere İman

Kitaplara ve peygamberlere iman etmekten maksat, Allah'ın Kur'ân'da özetlediği hususlarda bunlara genel anlamda ve detaylı olarak zikrettiği hususlarda da detaylı olarak iman etmektir.

Onlar (mü'minler), 'Kur'ân'da zikredilen bilgilere hiçbir ilave yapmaz ve şöyle derler: ***"Onun peygamberlerinden hiçbirisini birbirinden ayırt etmeyeceğiz."*** Yakub ve bir rivayete göre Ebu Amr farklı bir kıraatle okumuşlar. Bu kıraate göre ***"huve"*** zamiri, ***"kullu"*** kelimesine işaret eder. Fasih Arapçada söylenen sözün zikredilmesi ve "X söyledi." kelimesinin hazfi çoktur. Bu formun Kur'ân'da geçtiği çok yer vardır. Fakat bunların hiçbiri zihin tarafından anlaşılmaz.

Ayetin manasını açıklayan Üstâd Abduh şöyle dedi: Bunu söylemek mü'minlerin huyundandır. Onlar, peygamberlerin elçilikte ve yaşamada eşit olduklarına inanırlar. O peygamberin kavmi ister çok ister az olsun. O peygambere indirilen hükümler ister çok olsun, ister az olsun. İster önce gönderilsin ister sonra gönderilsin. Bu Yüce Allah'ın şu ayeti ile çelişmez: *"O peygamberlerin bir kısmını diğer bir kısmına üstün kıldık."* Üstün tutma, bu ayetin tefsirinde geçtiği gibi, peygamberlik ve vahyin aslından değildir.

Ben derim ki: Bu ayette bu ümmetten olan mü'minlerin Allah ve peygamberlerini birbirinden ayırt eden ve "Bir kısmına iman eder, bir kısmını da inkâr ederiz!" diyen Ehl-i Kitab'tan olan diğerlerinden üstün olduklarına dair işaret vardır. Sanki onlar, bizzat elçiliğin manasını anlamadılar. Çünkü onlar elçiliğin manasını anlasalardı kendilerine peygamberlik verilenleri birbirinden ayırt etmezlerdi. Hıristiyanların akıllılarından birçok kimsenin mü'minlerin bu üstünlüğünü anladığını gördüm.

Onlar, yukarıda zikredilenlere iman ettiler. Peygamberler arasında ayırım ve fark olmadığını söyleyerek, ***"'İşittik ve itaat ettik.' dediler."*** Yani, "Bize ulaştı. Biz de bilinç ve anlayış işitmesiyle işittik. Ve boyun eğmek suretiyle bu ayette bize emredilenlere itaat ettik."

Üstâd Abduh derste dedi ki: Biz "itaat edilerek yapılan iman" ile insanların kendisine "iman" ve "inanç" dediği iman arasında fark olduğunun defalarca size açıkladık. Çünkü o, bu iman üzerinde yetişti, onu taklit ile kabul etti ve onun geçersiz olduğunu söyleyen kimseyi duymamış. Böyle bir iman, gerçek inanç değildir. Bu iman, taklit olduğu için nadiren ondan amel meydana gelir. O imanın kalıcılığı onu tenkit edenlerin gafletindendir. İtaat etmek, hakkına razı olacak şeyler için daima nefsi uyarır. Ve nefsi daima imanla amel etmeye sevk eder. Ancak kişinin kurtulamayacağı engellerden biri önüne çıktığında o hariç. Bundan dolayı Allah ***"ede'na"*** (*itaat ettik.*) ibaresini ***"semi'na"*** (*işittik.*) ibaresine atfetti. Samimi, itaatkâr, amel eden kimse kalbini gözetleyince ve ortaya çıkan engellerden doğan kusurdan dolayı nefsini hesaba çekince ve kemalden aşağı olan amellerden dolayı nefsini kınayınca işitmek ve itaat etmekle birlikte mü'minler şöyle demeyi alışkanlık haline getirmişlerdi:

"Ey Rabbimiz! Affına sığındık! Dönüş yalnız sanadır." Yani mü'minler, Yüce Allah'tan nefislerinde aniden ortaya çıkabilen ve imanın davet ettiği olgunluk merdivenlerinde yükselmelerine engel olan şeyleri bağışlamasını isterler. **"El-ğufrân"** kelimesi, *"el-meğfireh"* gibi *"örtmek"* manasına gelir. Günahları örtmek ise; günahlardan dolayı (günah işleyen kimseyi) dünyada rezil etmemek ve ahirette onlardan dolayı cezalandırmamaktır. Bu da ancak tövbe ve imanı artıran dua ile birlikte kötülükten hemen sonra iyilik yapmakla istenir. Böylece dünyada günahların izi nefisten silinir ve ahirette de temiz ve arınmış olarak Yüce Allah'ın huzuruna varmak umulur. Çünkü Allah'ın huzuruna bu şekilde varmaktan sonra yalnız nefislerin olgunluk merdivenlerindeki derecelerine göre mükâfatlandırılmaları gerçekleşir.

"Allah, her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar." Ve Allah, nefsi yalnız mükellef kıldığı şeyden dolayı hesaba çekecektir. **"et-teklîf"**, içinde zorluk bulunan şeyi yapmakla yükümlü tutmaktır. **"El-vus'a"**, *sıkıntı ve zorluk olmadan insanın gücünün yettiği* şeydir. Bazıları demişler ki: *"el-Vus'a"*, yapılabilen işlerden insan için gerçekleştirilmesi kolay olan şeydir. O, insanın gücünün yettiği sınırdan aşağı olan şeydir. Bu ayetin manası şöyledir: Yüce Allah'ın dini konuları yasallaştırmadaki şanı ve kanununu, kullarına güçlerinin yetmediği şeyi teklif etmemesidir. Müfessirler demişler ki: Bu ayet, güç yettirilmeyen şeyin teklif edilmesinin meydana gelmediğine işaret eder. Bunun caiz olmadığına işaret etmez. Fakat bu sözleri, "Yüce Allah'ın bu ayetteki sözü, teklif ile ilgili şanı ve kanunu hakkındadır." şeklindeki sözleri ile uyum göstermez. Yakında bu konu ile ilgili tamamlayıcı bilgiler verilecektir. Müfessirlerin dedikleri gibi, şayet böyle bir teklif yapılmamışsa yukarıda geçtiği gibi bu ayetin güç yettirilmeyen şeyi teklif etmeyi kapsamadığı için bir önceki ayeti nesh etmesi mümkün değildir. Ve ayrıca denildiği gibi, Yüce Allah'ın; *"Ey iman edenler! Allah'tan gereği gibi korkunuz."*[215] ayetini de nesh etmez. Bu cümlede, iki ayrı görüş vardır: Bazılarına göre bu bir başlangıç cümlesi ve Yüce Allah'tan haber veriyor (bahsediyor). Bunlar, "Sanki bu ayet, yaptıkları kusurlardan bağışlanmasını istedikleri günahların bağışlandığını müjdeliyor. Ve yukarıdaki ayetten sezilen zorlaştırma yerine kolaylaştırmayı müjdeliyor." demişler. Bazıları da bu ayetin mü'minlerin söyledikleri sözden olduğunu söylemişlerdir. Onlar, Allah'tan mağfiret diledikten sonra, Yüce Allah'ı kullarına yapacağı bu çeşit bir şefkatle nitelediler ki bu, onların siyasetindedir.

Sorumluluk Ferdîdir

"Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir." el-Vâhidî'de nakledildiğine göre **"el-kesbu"** ve *"el-iktisâb"*ın aynı manaya geldi-

---

215. Âl-i İmrân, 3/102.

ği söylenmiştir. Bazıları da *"el-iktisâb"*ın daha özel bir manasının olduğunu söylemiş ve bunun sebebinde ihtilâfa düşmüşlerdir. Üstâd Abduh derste Zemahşerî'nin söylediklerini tercih etti. Ve onun görüşünün doğru olduğunu söyledi. O da şöyledir: Bu iki kelime arasındaki fark, *"amile"*, *"icat etme ve zorlanma"* manasını ifade eder. Öyle ise bu ayet, insan fıtratının iyilik üzerinde yaratılmış olduğuna delalet veya işaret eder. Ve insan, zorlanarak ve teselli olmakla kötülüğe alışır. Ayetin manası şöyledir: Kazandığı hayrın mükâfatı ve zorlanarak yaptığı kötülüğün cezası nefse aittir. İnsanlar, insanın tabiatı itibariyle iyi veya tabiatı itibarı ile kötü olduğu hususunda ve terbiyesi ile kazandığı şeyleri göz önüne almaksızın, insanın fıtratı ile iyilik ve kötülükten hangisine daha fazla meyilli olacağı hususunda ihtilafa düşmüşler. Bu konu meşhurdur.

Üstâd Abduh bu konuda şöyle demiştir: Hiç şüphe yok ki iyiliğe meyletmek, insanın tabiatına yerleştirilmiştir. İyilik, içinde nefsinin ve insanların faydası olan her şeydir. Bunların tümünü toplayan ibare şu hadistir: *"Kendi nefsin için sevdiğin (istediğin) şeyi, (Müslüman) kardeşin için de sevmen (istemen) dir..."*[216] İnsan, tabiatı ile iyiliği yapar ve ondan zevk alır. Ve Yüce Allah'a ibadete meyleder. Çünkü nimet verene teşekkür etmek, insan tabiatına dikilmiştir. Ve bunun izi, her insanda ortaya çıkar. Bunun en azı, güler yüzlülük ve nimeti verenden memnun olmaktır. İnsan, iyilik yapmada zorlanmaya muhtaç değildir. Çünkü o, herkesin onun yaptığı iyilikten memnun olduğunu ve onu memnuniyetle gördüğünü bilir. Kötülüğe gelince; o, insan kişiliğinin tabiatından ve fıtratının gereği olmayan sebeplerden dolayı meydana gelir. İnsan ne kadar kötü olursa olsun, kötülüğün insanlara göre sevilmeyen bir şey olduğunu ve kötülük yapan kimsenin insanlara göre değersiz olduğunu gayet iyi bilir.

Bu meyanda şüphesiz ki küçük çocuk, doğruluk üzerinde yetişir. Nihayet insanlardan yalan söylemeyi işitince o da yalan söylemeyi öğrenir. Ve çocuk, insanların bir şeyi abartan ve yalan yere mübalağa eden birisinin sözlerini beğendiklerini görünce ve insanlar katında itibar elde etmek için ve onların beğenisini elde etmek için yalanı ve iftira etmeyi sever. Ve çocuk buna rağmen, yalanın çirkin olduğunu hissetmeye devam eder. Hatta onun önünde birisine yalancı veya kezzâb (çok yalancı) lakabı takılırsa o kendi nefsinin alçaklığını ve adiliğini hisseder. İşte insanın durumu böyledir. O, her türlü kötülüğü yaptığında kendi içinde onun çirkinliğini hisseder. Ve içinin derinliklerinden birisinin kendisine; "Bunu yapma!" diye seslendiğini, kötülüğü yaptıktan sonra onu hesaba çektiğini ve azarladığını bulur. Ancak çok az

---

216. Buharî, *İman*, 7; Müslim, *İman*, 71-72; Tirmizî, *Kıyâmet*, 59; Nesâî, *İman*, 19, 33; İbn Mâce, *Mukaddime*, 9; *Cenâiz*, 1; Dârimî, *İstizân*, 5; *Rikâk*, 29; Ahmed b. Hanbel, 1/89; 3/176, 206, 351.

durumlar hariç. Ve insanın bütünüyle tam kötülük olması az rastlanan bir şeydir. Yani Üstâd demek istiyor ki; birisinin kötülüğe alışması ve onu mizacında bulundurması, öyle ki kötülüğün ona tabiat ve huy haline gelmesi, ona başlarken veya kötülük yaptığı esnada veya yaptığı kötülüğü bitirdikten sonra nefsinin onun çirkinliğini hissetmeyen kimselere az rastlanan bir şeydir. Hatta Üstâd şöyle dedi: Bir milyon insan içinde, yaptığı kötülüğün çirkin ve kötü olduğunu içinde hissetmeyen kötü bir insan bulunamaz.

İnsanın tabiatı itibarı ile kötü olduğunu görüşünü savunanlara gelince; onlar, tabiat ile insanların çoğunluğunun üzerinde bulunduğu tabiatı kastediyorlar. Onlar, insanda fıtrattan var olan mizacını ve amel kaynaklarını göz önüne almamışlar. Çünkü insan, kâinatın çekişmeleri, tabiatın etkileri ve canlıları ve kendi cinsinden olan insanların menfaatler ve hayatın gerekleri için yaptıkları mücadeleler arasında yetişir. Bazen bu mücadele onu bencilliğe ve kazancını özellikle kendi nefsi için biriktirmeye iter. Ve (kendisine yapılan) zulüm onu, zulme başvurmaya sürükler.

Böylece insan zorlanarak ve istemeyerek zulmü öğrenir ve (başkasına) zulmeder. İçindeki fıtrî ses kendisine "Bunu yapma!" diye seslenir. O da sönmeyen ilâhî bir lambadır. İnsan fıtratının aslına dönünce iyilikten başka bir şeyi görmez. Ve yalnız iyiliğe meyleder. Ve aklına gelen kötülüğü dikkatle incelediğinde bunun fıtratın aslından değil ancak nefsin başına gelen beklenmeyen olaylardan olduğunu anlar. Özellikle fıtratları bozulmuş bir kavim arasında yetişen kimse bunları iyi anlar. Bu konuda insana en fazla zarar veren şey, başkasının durumuna bakması (ve ona uymasıdır). Bundan dolayı hadiste, *"Dünya işlerinde bizden aşağı olanlara bakmamız bize emredilmiştir."*[217] denilmiştir. Bu emir, fertlerin birbirlerine karşı olan davranışlarına aittir. Çünkü herhangi birisinin kendinden aşağı olan birisine bakması, Allah tarafından kendisine verilen nimetlere razı olmasını sağlar. Kötülüklerin kaynağı olan hasetten onu uzaklaştırır. Kavimlere gelince; onlarla yarışmak ve onlara üstün gelmeye çalışmak için bizden üstün olanların durumuna bakmamız gerekir.

Bunlar Üstâd Abduh'un bu konuda detaylı bir tarzda söyledikleri sözlerdir. İşte bunlardan Yüce Allah'ın iyilik için ***"kesebet"*** ve kötülük için ***"iktesebet"*** demesinin sebebi anlaşılır. Merhum Üstâd'a göre insanın durumundan en fazla hayret edilmesi gereken şey onun çok kötülük ve az iyilik yapmasıdır. O, bunun sebebini de şöyle açıklıyor: İyilik yapmak kolaydır ve onun sonucu da övülmeye değer. Kötülük yapmak ise zordur. Onun sonucu da azarlanmayı hak ettirir. Hocanın bu şaşırmasında hayret edilecek bir yönü yoktur. Çünkü o, iyilikten yaratılmıştı. Onun fıtratı, kötülük belâlarından

217. Ahmed b. Hanbel, 2/ 243.

temiz ve duru idi. Öyle ki Allah, onun ruhunu cennetinde bereketlendirsin ve ondan razı olsun. Günün başından ölümüne kadar kendisini kuşatan kötülükler onun temiz ruhu üzerinde etkili olmadı. İnsanlar, bu konuda çok şüpheye düştükleri için ve bu konuyu anlatırken derste talebelerim ve konferanslarda araştırmacıların çok fazla itiraz etmelerinden dolayı bu konunun detaylı bir şekilde açıklanmaya ihtiyacı vardır. Şayet sen onlara "İnsandaki fıtrî kötülük nedir?" diye sorarsan, onlar şöyle cevap verirler: Şehvetleri sevmek, öfkelenmek ve bu ikisinden meydana gelen amel ve karakterler. Şayet bu iki mizaç (huy-) olmasaydı, hiç kimse ne kendisi için ne de başkaları için bir faydayı celb eder ve ne de bir zararı uzaklaştırırdı. Ve ayrıca insanın yaptıklarından gördüğümüz tabiat sırları ve tabiat güzellikleri ortaya çıkmazdı. Hatta eğer o ikisi (sevgi ve öfke) olmasaydı fertler yok olurdu. Ve yeryüzünden insan nevinin nesli tükenirdi. İnsanın fıtratında onu olgunlaştırmayı gösteren ve dinde umumiyetle şehvet ve öfkede adâlet terazisini kurmak için yeterli bilgi vardır. Öyle ki; ümmette tefrit ve ifratın galip gelmemesi ve iyiliğin genel bir esas olması ve kötülüğün dağınık geçici bir şey olması için insanın, bir işin kendisine faydalı olduğuna ve o işi yapmasının kendisi için onu yapmamaktan daha hayırlı olduğuna inandıktan sonra o işi yapmak üzere yaratıldığı hususu hiç kimsenin karşı çıkmadığı bir esastır. Bir işi yapmamadaki durumu da böyledir. Ve insanın duygu, vicdan, akıl ve dinden oluşan dört rehberi, insanın her iyiliğin faydalı ve her kötülüğün zararlı olduğuna inanması için yeterlidir. İnsan, bu rehberlerle doğru yolu bulmaktan aciz kalırsa ve kötülük içine düşerse, onun kötülük içine düşmesi fıtrat yolunun rotasından sapmasının etkisi ile olmuştur. Fıtrat yolunda yürüdüğünden dolayı değildir. İnsanların yaptıkları işlerin çoğu kendileri için faydalı; başkalarına zarar vermiyor. Bu konunun detayı, yukarıda çocukların yalan söylemeleri ile ilgili kısımda geçti. Bir de derste ve araştırma toplantılarında mesela insanın zinaya meyilli olmasının sebebinin bizden sorulması hususudur. Biz bu soruya şöyle cevap verdik: İnsan fıtratı ve yaratılışı itibariyle zinaya meyletmez. Ancak cinsel birleşmeye meyleder. Bu da faydalı bir şey olup fıtrattaki olgunluk esaslarındandır. Zina ise, fıtratı asıl kullanılması gereken yerinden başka bir yerde kullanmaktır. O da alışılmamış belalardan biridir. Öyle bir beladır ki; fıtratın temel unsurlarını ve onun koruyucuları sayılan dinin uyarması, aklın sorunları ve sosyal adapları onu terk etmekle çoğalır. Ben özellikle Mısır'daki insanların durumunu öğrenmeden önce, zinanın neredeyse ancak bazı cahil kişilerce nadiren yapılacağını zannediyordum. Böyle bir düşünce, iffetin yaygın olduğu bir ortamda yetişen ve başkalarının durumunu ve sapıklarla ilgili haberleri bilmeyen herkesin inandığı bir husustur. Şayet zina fıtrî olsaydı herkes birleşeceği bir eşe ihtiyaç duyduğunu

hissettiği gibi, aynı şekilde herkes kendi içinde zinaya ihtiyaç duyduğunu hissedecekti. Umulur ki burada zikrettiğimiz bilgiler, düşünenler için yeterlidir. Ve bu tefsir, bundan daha fazla bilgiyi içine sığdıramaz.

Unutmanın Niteliği

Yüce Allah, mü'minin işitme ve itaat etme ile ilgili durumunu bize açıkladı. Sonra mü'minin başına gelen veya nefsinin itham edildiği kusurdan dolayı mağfiret dilemesini ve nefse gücünün yetmediği şeyle sorumlu tutmayacağına dair üstünlüğünü ve cömertliğini bize açıkladı. Sonra kendisine dua edeceğimiz şu niyazı bize öğretti: ***"Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma!"*** Yani *"Yapılması gereken şeyi terk etmemizi veya terk etmemiz gereken şeyi yapmamızı veya bir şeyi olması gerekenin aksine yaptığımızda bizi sorumlu tutma!"* Bu ayet, sorumlu tutulmanın unutma ve hata etmenin gereği olduğuna işaret eder. Ve bu yaklaşımın açıklaması aşağıda verilecektir. ***"el-muâhaza"*** cezalandırmadır. Bu kelime *"el-ehz"* kökünden türemiştir. Çünkü cezalandırılması istenen kimse zorla yakalanır.

Üstâd Abduh dedi ki: "Hata ve unutmadan dolayı insan sorumlu tutulmuyor" diyenler vardır. Çünkü unutan ve hata edenin unutarak veya hata yaparak ettikleri şeyde iradeleri yoktur. Bu gibi sözler, usul ve kelâm kitaplarında bulunur. Bu görüşten hemen sonra öyle tartışmalar yapılıyor ki bu görüşü anlama ve kavrama sınırlarından uzaklaştırır. İnsan vicdanına dönüp bizzat bu konuya üzerinde iyice düşünürse unutan kimsenin sorumlu tutulmasının uygun olduğunu anlar. Ona şöyle denilir: Sen niçin unuttun? Şüphesiz ki unutmak, bir şeye önem vermemekten, onun hakkında düşünüp taşınmayı terk etmekten ve ihtiyaç anında hafızanın onu ortaya koyması için hafızaya iyice yerleşmesi için içinde onu sık sık tekrarlamasından ileri gelir. Bundan dolayı insan önem vermediği şeyi unutur. Önem verdiği şeyi ise unutmaz.

Unutmak kendi isteği ile değil ise onun sebebi az önce açıkladığımız gibi gönül rızası ile yapılan bir şeydir. Bundan dolayı insanlar birbirlerini unutmaktan dolayı sorumlu tutarlar. Özellikle ast, üst'ün emrettiği şeyi unuttuğunda sorumlu tutulur. Üzerinde otoriten veya üstünlüğün bulunan birisine bir şeyi yapmasını dilediğin zaman veya falan günde sana gelmesini kendisinden istediğinde o da bunu unutur ve emrine itaat etmezse şüphesiz ki sen onu sorgularsın ve onu kendisi ile suçladığın ihmalkârlık ve emrine önem vermemesinden dolayı sorumlu tutarsın. Yüce Allah, Âdem'i günahından dolayı sorumlu tutmuş, sonra onun tevbesini kabul etmiş. Ve bu konuda şöyle buyurmuştur: *"Andolsun ki biz, daha önce de Âdem'i mükellef kılmıştık. Ne var ki o unuttu. Onda azim de bulmadık."*[218] Ve aynı sûrede, kıyamet günü Rabbinden

218. Tâhâ, 20/15.

kendisini neden kör olarak haşrettiğini soran kimsenin cevabında şöyle buyrulur: *"Allah buyurur ki: İşte böyle. Çünkü sana ayetlerimiz geldi; ama sen onları unuttun. Bugün de aynı şekilde sen unutuluyorsun."*[219] Ve Ehl-i Kitab hakkında şöyle buyurdu: *"Onlar, kendilerine öğretilen ahkâmın (Tevrat'ın) önemli bir bölümünü de unuttular."*[220] Başka bir ayette şöyle buyurmuş: *"...Ama onlar da kendilerine zikredilen (verilen öğütlerin veya kitabın) önemli bir bölümünü unuttular."*[221] Bunlardan başka (unutmakla ilgili) başka bir ayet de vardır. O ayette, unutmak, onun gereği olan terk etmekle tefsir edilmiştir. Bu tefsir, o ayetle delil getirmeye engel olmaz. Çünkü burada da unutmaktan maksat onun gereğidir. O da itaat etmemektir. Aynı şekilde hata da dikkatsizlik, tedbirsizlik ve düşünmemekten kaynaklanır. Bundan dolayı İslam hukuku, hata ile başkasının malını telef etmede tazminatı ve cinayette de diyeti farz kılmıştır. Bir kişi, bir ava ateş etmek istediğinde, mermisi bir insana değer ve onu öldürürse İslam hukukuna göre ve aynı şekilde beşerî kanunlarda da o sorumlu tutulur. Böylece unutkanlık ve hata etmekten dolayı sorumlu tutulmasının şeriatın ortaya koyduğu bir prensip olduğu; muamelelerinde ve kanunlarında insanların örfünün buna göre uygulandığı kesinleşti. Şayet unutan ve hata edenin her biri kusurlu olmasalardı yukarıda (zikredilen) sorumluluk söz konusu olmazdı. Bu nasıl caiz ve iyi bir şey ise; insanların haram olduğunu unutarak veya hata ederek yaptıkları her şeyden dolayı Yüce Allah'ın ahirette onları sorumlu tutması da caizdir. Fakat Yüce Allah; şayet unutursak veya hata edersek bizi sorumlu tutmaması için kendisine dua etmemizi bize öğretmiştir. Bu da Allah'ın bize bir lütfu ve bize yol göstermede bir ihsanıdır. Şüphesiz ki bu dua, bize gerekli olan önemi vermeyi, tedbirli olmayı, iyice düşünmeyi, hatırlamayı hatırlatıyor ki belki biz hata etmekten ve unutmaktan kurtuluruz veya bunları az yaparız. Böylece bunlar, affedilmeye ve bağışlanmaya değer bir günah haline gelirler. Bu dua, Allah'ın unutmada ve hata etmedeki hükmünün bunlardan dolayı sorumlu tutmamak olduğuna işaret etmez. Bilakis bundan alınacak en son şey şudur: Kul, bütün çabasını harcadıktan sonra, tedbirli aldıktan, dikkat ettikten, iyice düşündükten ve hatırlamaya çalıştıktan ve var gücü ile dinine sarılırsa ve kusurlu olduğunu hissederse ve ruhta Allah korkusunu ve O'nun lütfunde ümit etmeyi artıran duaya sığındıktan sonra hata ederse veya unutursa bunların affedilmesi umulur. Onun bu şekilde Allah'a yönelişi, o kusurlu davranışının karanlığını dağıtan bir nur olur. Herhalde bu ayette, şartın *"eğer"* edatı ile getirilmesi, bu durumun (hata ve unutmanın) mü'minin üzerinde olması gerekli olan duruma ters düştüğünü ve bu durumun ancak çok az

---

219. Tâhâ, 20/126.
220. Mâide, 5/ 13.
221. Mâide, 5/15.

olabileceğini ilan etmek içindir. Bu ve bundan önceki açıklamalar, bu konuda Üstâd Muhammed Abduh'un sözlerine ilâve ettiğim sözlerdir. İbn Mâce, İbn Munzir, İbn Hibbân, Dârekutnî ve Beyhakî'nin *Süneni*'nde İbn Abbâs'ın (r) merfû olarak rivayet ettiği hadisi ile bu tefsire itiraz edilebilir. Hadis, şöyledir: *"Yüce Allah, ümmetimden hata, unutkanlık ve zorlanarak yaptıkları şeyin günahını affetmiştir."*[222] Bu hadis zayıftır. İsnadı sağlam kabul edilemez. Fakat bu hadis, birçok sened ile rivayet edildiği için hadisçilere göre *"el-Hasen li ğayrihi"*[223] olarak kabul edilmiştir. Bunları *Fethu'l-Beyân*'da söylemiştir. Bu hadisin ayetin zahiri ile çelişmesi onun zayıf olduğuna değil, mevzu (uydurulmuş) hadis olduğuna işaret ettiği söylenmiştir. Ancak bu hadis söz konusu şeylerin ahirette bizzat affedilecek şeylerden olduğu şeklinde yorumlanırsa olur. Bu durumsa bunun hükmünden kaynaklanan sonuçtan dolayıdır. Şayet unutulan şey namaz ise, iade edilerek tekrar kılınır. Şayet bir günah ise, ondan tevbe etmek ve dua ile Allah'a yalvarmak gerekir. Aksi takdirde unutan ve hata eden kimse, bu ikisinden değil, unutkanlık ve hatadan kaynaklanan hareket ve davranışlarından dolayı sorumlu tutulur. Karâfî, *Furûk* adlı eserinde bu konuda yazdıklarında hata etmiştir. Allah'tan onu bağışlamasını dileriz.

"Rabbimiz! Bize ağır yük yükleme!" "El-isru", *ağır yük*tür. Sahibini yerinde hapseder. O yalnız başına onu taşıyamaz. Müfessirlerin çoğu bu kelimeyi *zor sorumluluklar* diye yorumlamışlar. Çünkü bu ayet vahiy indiği zaman inmiştir. Bundan dolayı şöyle buyurdu: ***"Bizden öncekilere yüklediğin gibi..."*** Kendilerine peygamber gönderilen İsrailoğulları gibi ümmetlere... Çünkü onların sorumlulukları çok zor idi. Bu duayı bize öğretmesinde, başka bir ayetle açıkça ifade ettiği gibi, Yüce Allah'ın bize zor gelen şeylerle bizi sorumlu tutmayacağına dair müjde vardır ki. Keza şöyle buyuruyor: *"Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez."*[224] Bu ayet, (Allah'ın) bize cömertçe davrandığını ve ağır yük yüklemesinin caiz olduğunu bildirmektedir. Ayrıca bundan dolayı ona şükretmemiz gerekir. Bu şekilde dua etmenin hikmeti şudur; nimeti hissetmek ve ona karşılık olarak teşekkür etmek. Bazıları şöyle demiş: "'*El-isr*', iltifat etmemekten ve şeriatı gereği gibi yorumlamamaktan dolayı verilen cezadır."

Allah, bundan dolayı azabımızın, kendileri üzerine çeşitli azaplar inen ve onları yok eden, nihayet gözle görülür bir şekilde helak olan bizden önceki ümmetlerin cezası gibi olmaması veya manevi bir şekilde yok olmamamız için bu şekilde dua etmemizi bize öğretti. Öyle ki, onların şeriatı yok oldu

---

222. İbn Mâce, *Talak*, 16.
223. "el-Hasen li gayrihi": Bazı kusurlar sebebiyle kabul vasfının en üst derecesine şamil olmayan, ancak bu kusurları gideren bazı özelliklere sahip olan haberdir.
224. Mâide, 5/6.

veya mahvoldu. Ve kendileri için hatırlatma olan şeyleri onlar unuttular. Ve nihayet putperestliğe ve anarşiye döndüler.

"Ey Rabbimiz! Bize gücümüzün yetmediği işler de yükleme!" Yani *"Cezadan veya belalar, fitneler ve sıkıntılardan olan şeyleri (bize yükleme)."* Bazı müfessirler ve Üstâd Abduh dediler ki: Gücün yetmediği işleri yüklemek konusu, Yüce Allah'ı tenzih ettiğimiz sözlerdendir. Bu konudaki ihtilafın şeriatta her hangi bir etkisi olmaz. Konunun aslı şöyledir: Yüce Allah'ın insanlara güçlerinin yetmediği şeyi yüklemesi akla caiz midir? Mütekadimîn/önceki âlimlere göre böyle bir şey olmamıştır. Güç yetirilemeyen şey; insanın imkânı ve gücü dahilinde olmayan şeydir. Güç yetmeyen şey ise; sıkıntı ile olsa dahi insanın yapabileceği şeydir. Âlimler güç yetmeyen şeyi, kuvveti aşan, imkânsız olan şey olarak tanımlamışlardır. Bizim için gerekli olan Kur'ân'ı indiği dile göre anlamaktır. Plato ve Aristo'nun felsefesine göre değil. Arapların güç yetmeyen şeyi, içinde büyük sıkıntı ve zorluk bulunan şeyle ifade ettiklerini gördük. Şairin şu sözünde (şiirinde) olduğu gibi:

وليس يبين فضل المرء إلا   إذا كلفته ما لا يطيق

"Kişinin üstünlüğü, ancak kendisini gücünün
yetmediği şeyle sorumlu tuttuğun zaman belli olur."

Ben derim ki: Üstad güç yetmeyen şeyin şer'î hükümlerle ve sorumluluklarla tefsir ettiğimiz zaman onun manası, içinde çok zorluk ve sıkıntı bulunan şey olur. Bu da tekrardan sakınmak için ancak *"el-isr"* kelimesini *"ceza"* ile tefsir ettiğimiz zaman sahih olur. Fakat en iyisi *"el-isr"* kelimesinin zor yükümlülükler ile; güç yetmeyen şeyin ise bunlarda kusurlu davranmaktan dolayı ceza ile tefsir edilmesidir. Ve o ceza sebebi ortadan kaldırıldığı için dua manasını kapsar. Ve ayetin manası şöyle olur: Rabbimiz, bize zor gelen (dayanılmaz) hükümleri yükleme. Bilakis bize taşınması kolay gelen yükleri yükle. Rabbimiz, istediğin gibi ve rızana uygun olarak bize yüklediğin şeyi taşımak ve onların altından kalkmak için bizi başarılı kıl. Senin kanunların gereği gücümüzün yetmediği şeyi bize yükleyip dinlerinde ifrat edenlerin ve arzularında aşırı davrananların cezasını hak etmememiz için ***"bizi affet!"***. Yani muhtemelen yapabileceğimiz suçların izini nefsimizden silmekle ve ondan dolayı bize caza vermemekle bizi affet. ***"Bizi bağışla!"***. Yani bizzat günahlarımızı açığa vurmakla ve onlardan dolayı bizi sorumlu tutmak suretiyle bizi rezil etme! Her durumda, dininin vecibelerini yerine getirmek ve hikmetin ile mutluluk yolları kıldığın kanunlarına göre davranışımızda bizi başarılı kılmakla ***"Bize acı!"***. ***"Sen*** (hidayetin [225] çeşitlerini bize bağışlayan)

225. Hidayet çeşitleri için Fatiha Sûresi'nin tefsirine bakınız.

bizim Mevlâ'mızsın." Sen başarılı kılmak ve gözetimin ile bizi desteklediğin için... Yalnız sana ibadet ederiz. Ve senden başkasından yardım dilemiyoruz. Senden başka dostlar edinen, kendi nefislerinde ve diğer şeylerdeki kanunlarını bilmeyenler böylece onlara verdiğin sebeplerden yüz çevirdiler. Bu ***"Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et!"*** İnkârcılara ve şüphecilere karşı bize yardım et! Saldırganlara karşı kılıç ve mızrak gibi koruma vasıtaları olan diğer silahlarla bize yardım et!

Dua'nın Anlamı

Üstâd Abduh, Celâleyn sahibinin ***"en-nasr"*** kelimesini *"delil ve kılıç ile (düşmanı) yenme"* şeklinde tefsir etmesini beğenmiş ve şöyle demiştir: Delil ile yardım etmek, yardımın en Yücesi ve en iyisidir. Çünkü o, ruh ve akla yardım etmektir. Kılıç ile yardım etmek ancak bedene yapılan yardımdır. Üstaddan bu ayetin son cümlesinin tefsirinde bu ibareden başka bir şey duyup öğrenemedik. Fakat o bu duanın tamamı hakkında şuna benzer ifadeler kullandı: Yüce Allah, virt ve hizip okuyanların yaptıkları gibi, dilimiz ile gevelememiz ve yalnız dudaklarımızı onunla kıpırdatmamız için bu duayı bize öğretmedi. Bilâkis, samimi olarak bu dualarla onun indirdiği şeye sımsıkı sarıldıktan sonra O'na sığınarak; gücümüz yettiği kadar onunla amel etmemiz ve gücümüzün ulaştığı sınıra kadar gerçekten duanın kabul vasıtaları olan vasıtaları ve vesileleri kullanarak ona dua etmemiz için bu duaları bize öğretti. Kim şer'î hükümlere muhalefet ederek ve sünnetlerinden yüz çevirerek dilini kımıldatmaktan başka duadan bir şeyi anlamaz ise; o, duası ile sadece nefretini ve yardımını kesmesinden başka bir şeyi hak etmeyen ve o duasıyla Rabbi ile alay eden kimse gibi olur. Yüce Allah, bize bağışlama ve affetme sebebini açıklamış ise, (düşmanı) yenme ve yardım yollarını bize göstermiş ise; biz de O'nun mahlûkattaki kanunlarından sapmış isek; sonra kalplerimiz ve organlarımız ile değil de sadece dilimiz ile O'ndan dua istemiş isek bu durumda biz nefsimize karşı cinayet işleyen kimselerden olmaz mıyız? Duanın amele bağlı olması onun ilme bağlı olmasını gerektirir. Dua eden kimse Yüce Allah'ın dilediği ve sevdiği şekilde gerçekten dua etmiş olamaz. Ancak şeriattan ve toplum kurallarından kendisi için gerekli olan kısmı bildikten sonra ve gücü yettiği kadar bunlara uyduktan sonra gerçekten dua etmiş sayılır. Ümmet, kendisine emredilen vasıtaları edindiği zaman ve Yüce Allah'a kendisini güçlendirmesi ve zafer kazanma vasıtalarından gücü yetmediği şeyin kendisi tamamlaması için dua ederse Yüce Allah, mutlaka onun duasını kabul edecektir. Hadiste geçtiği gibi; şüphesiz ki bu ümmet sayısal açıdan az olduğu için mağlup edilmez (yenilgiye uğramaz). Biz Yüce Allah'tan başarıyı ve en doğru yolu bize göstermesini dileriz.

ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ

Üçüncü Sûredir. 200 ayettir.

Bu sûre, Medine'de indi. Ayetleri, sayanların ittifakı ile bu sûre ikiyûz ayettir. Fakat ayetleri hakkında ihtilafa düşenler olmuştur. Bazı müfessirler, bazı kelimeleri bir ayet saymış; bazıları ise bunları ayet saymamışlardır. Bunlardan bir kısmı şöyledir: Sûrenin başındaki *"elif lâm mîm"*, el-Kûfî mushafta bir ayet sayılmıştır. Ve ilk *"el-İncil"* kelimesi, Şâmî mushafta ayet sayılmamıştır. Açıkçası da öyledir.

Bu sûre; ile önceki sûre arasında bir kaç yönden bağlantı vardır: Bu iki sûrenin her birisi, kitâp ve insanların onunla doğru yolu bulma durumunu zikretmekle başlanmıştır. Birinci sûrede; ona iman eden ve iman etmeyen insan sınıfları zikredilmiştir. Buna uygun olan bu sûrenin önce gelmesidir. Çünkü o, dâvetin aslı ile ilgili sözlerdir. İkinci sûrede ise; fitne çıkarmak ve onu te'vil etmek için ondaki müteşâbih ayetlere tabi olan doğru yoldan sapan kimselerden söz edilmektedir. İlimde yüksek payeye erişenler, kapsamlı bilgi sahibi olanlar onun ***"muhkem"*** ve ***"müteşâbih"*** ayetlerine inanırlar. Ve *"Hepsi Rabbimiz katındandır"* derler. Buna uygun olan bu sûrenin sonra gelmesidir. Çünkü bu sûre, dâvet yayıldıktan sonraki hususlarla ilgilidir. Bu Sûrelerde, Ehl-i Kitab ile tartışılmıştır. Fakat Bakara Sûre'si, Yahudilerle tartışmaya geniş yer vermiştir. Hıristiyanlarla tartışmayı kısa kesmiştir. Âl-i İmrân Sûresi'nde bunun aksi yapılmıştır. Hıristiyanların varlığı ve onları İslam'a dâvet etmek için yapılan hitap, Yahudilerden sonra gelmektedir. Böylece ikinci sûrede; onlarla yapılan tartışmanın uzun ve ayrıntılı olması uygun olmuştur. Bunlardan birisi de, birinci sûrede Adem'in (a) yaratılışıyla ilgili açıklamalarda bulunulması, ikinci sûrede ise İsâ'nın (a) yaratılışı ve İsâ'nın yaratılışından önce bulunmayan bir modelin ortaya çıkarılıp Adem'e benzetilmesinden söz edilmesidir.

Bu iki sûrenin her birisinde savaşma hükümleri gibi ortak hükümler vardır. Kim bu hükümleri karşılaştırırsa birinci sûredeki hükümlerin önce

zikredilmesinin daha uygun olduğunu; ikinci sûredeki hükümlerin daha sonra zikredilmesinin daha münasip olduğunu görür. Ayrıca her bir sûrenin sonunda duâ yer alır. Birinci sûredeki duâ, dinin başlangıcına uygun düşer. Çünkü o duânın büyük bir kısmı, sorumlu tutmak, dâvayı inkâr edenler ve dava ehli ile savaşanlara karşı yardım istemekle ilgilidir. İkinci sûredeki duâ ise; bundan sonraki aşamaya uygun düşer. Çünkü o duâ, duanın kabulü ile ilgili sözleri ve buna karşılık ahirette mükâfatı istemeyi kapsar. Bazı müfessirlerin dedikleri gibi, sanki birincisinin tamamlayıcısı imiş gibi, ikinci sûre, birinci sûrenin başlangıcına uygun düşen ayetlerle son bulmuştur. Şöyle ki: birinci sûre, takva sahiplerinin kurtuluşa erdiklerini ıspatlamakla başlamıştır. İkinci sûre ise; *"Allah'tan korkun ki başarıya erişebilesiniz"*[226] ayeti ile son bulmuştur.

226. Âl-i İmrân, 3/200.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

الم ﴿1﴾

اللّـهُ لَا إِلَـهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ ﴿2﴾

نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنزَلَ التَّوْرَاةَ وَالْإِنجِيلَ ﴿3﴾
مِن قَبْلُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَأَنزَلَ الْفُرْقَانَ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّـهِ لَهُمْ عَذَابٌ
شَدِيدٌ وَاللَّـهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ ﴿4﴾

إِنَّ اللَّـهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ ﴿5﴾
هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَـهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿6﴾
هُوَ الَّذِي أَنزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُّحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ
مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ
وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّـهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا
بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِندِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ ﴿7﴾
رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِن لَّدُنكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنتَ الْوَهَّابُ ﴿8﴾
رَبَّنَا إِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَّا رَيْبَ فِيهِ إِنَّ اللَّـهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ ﴿9﴾

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

1- Elif lâm mîm!

2- Hayy ve kayyûm olan Allah'tan başka ilâh yoktur.

3- O, sana Kitab'ı hak olarak tedricen indirdi. Daha önce de, insanlara doğru yolu göstermek üzere Tevrat ile İncili indirmiştik.

4- Bundan (Kur'an'dan) önce (onlar) insanlar için bir hidayet idiler. Ve Furkan'ı (doğruyu yanlıştan ayıranı) indirmiştir. Şüphesiz Allah'ın ayetlerini inkâr edenler için şiddetli bir azab vardır. Allah, suçlunun hakkından gelen mutlak güç sahibidir.

5- Şüphesiz ki ne yerde ne de gökte hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz.

6- Rahimlerde sizi dilediği gibi şekillendiren O'dur. O'ndan başka bir ilâh yoktur. O mutlak güç ve hikmet sahibidir.

7- Sana Kitab'ı indiren O'dur. O'nun (Kur'an'ın) bazı ayetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. İşte kalblerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun te'vil etmek için ondaki müteşâbih ayetlere yapışıp, onlarla uğraşır dururlar. Halbuki Onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erenler ise "Ona inandık. Hepsi Rabbimiz tarafındandır" derler. (Bu inceliği) ancak akl-ı selim sahipleri düşünüp anlar.

8- (Onlar şöyle yakarırlar:) Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalblerimizi eğriltme. Bize tarafından rahmet bağışla. Eminiz ki, lütfu en bol olan sensin.

9- Rabbimiz! Gelmesinde şüphe edilmeyen bir günde, insanları mutlaka toplayacak sensin. Allah asla sözünden dönmez.

En uygun görüşe göre; -Bakara Sûresi'nin başında da geçtiği gibi- Yüce Allah'ın ***"Elif lâm mîm"*** sözü, bu sûrenin ismidir. Çünkü, *"Elif lâm mîm"* el-Bakara'yı; *"Elif lâm mîm"* Âl-i İmrân'ı ve *"Elif lâm mîm"* es-Secde'yi okudum denilir. Harflerin isimleri ile okunur, müsemmaları (manaları ve anlamları ile) ile okunmaz. Sayı isimleri nasıl sonu sükun olarak zikredilirse bu harflerde aynı şekilde sonu sakin olarak zikredilir. Ve şöyle dersin: Elif, lam, mîm. Nasıl ki; vâhide bir, isnân iki, selâse üç dediğin gibi. Lâm ve mîm uzatılır. Mîm kelimesini bunlara bitiştirdiğinde kıraat âlimlerinin ittifakı ise mîm harfini uzatarak veya kısa olarak okuman caizdir. Âlimlerin çoğu, bitiştirerek mîm harfini fethalı olarak okurlar. Hafifletmek için "Allah" kelimesinin başında bulunan elifi hazfediyorlar. Ebû Ca'fer, el-A'şâ ve el-Bürcûmî, Ebû Bekir'den o da Âsım'dan mîm harfinin sükûnu ve "Allah" kelimesinin başındaki hemzeyi kat' hemzesi olarak okudu.

"Hayy ve Kayyûm olan Allah'tan başka ilâh yoktur." Bu ayet,.dinin en büyük temel prensiplerinden biri olan tevhîd inancının gerçek manasını belirtmektedir. Ayetü'l-kürsî'nin başında bu ayetin manası, ayrıntılı olarak geçti. ***"O, sana Kitab'ı hak olarak tedricen indirdi."*** Yâni tedrici olarak yazılan bu Kur'ân'ı ***"hak"*** ile niteleyerek ve onunla bütünleştirerek sana vahy etti. Vahyi *"tenzîl"* veya başka ayetlerde olduğu gibi, *"inzâl"* kelimeleri ile ifade etmesi, ancak vahyedenin mertebesinin kendisine vahyedilenin mertebesinden Yüce olduğunu bildirmek içindir. Yüce Allah tarafından verilen her şeyi

"inzâl", *"indirme"* ile ifâde etmek caizdir. Yüce Allah'ın; *"Biz demiri indirdik."*[227] dediği gibi. Aşamalı olarak indirmeye gelince o, "tenzîl" kipinden anlaşılmıştır. Ve öyle de olmuştur. Gerçekten Kur'ân, durumlara ve olaylara göre ayrı ayrı bölümler halinde inmiştir. Onun hak ile indirilmesinin manası şudur: Kur'ân'da onun Allah katından indirildiğini kanıtlayan deliller vardır. Onun hak olduğuna dair kendisinden başka bir delile ihtiyacı yoktur. Veya manası şöyledir: Kur'ân'ın getirdiği bütün inançlar, haberler, hükümler ve hikmetler haktır. Fayda ve yarar kendisi ile gerçekleştiği zaman, hikmet de bizzat hak olarak nitelenir. En meşhur tefsirlerde belirtildiği üzere haktan maksat, adâlet veya haberlerdeki doğruluk veya onun (Kur'ân'ın) Allah katından geldiğine delâlet eden kesin kanıtlardır. Bizim yukarda söylediklerimiz daha kapsamlı ve daha açık ifâdelerdir. *Ve* kendinden önceki peygamberlere indirilen kitapların doğru olduğu açıklanıyor. Yüce Allah'ın kendilerine vahy gönderdiği peygamberleri anlatmıştır. Bu vahyin esasını genel olarak tasdik etmektedir. Ve bu tasdik, o peygamberlere nisbet edilen, ümmetlerin elinde bulunan kitapların bizzat kendilerini ve içerdikleri konuları tasdik etmeyi kapsamaz. Bunun için Peygamberimiz'i (s), anlattığı her şeydi tasdik etmemiz gerekir. Bu tasdik, peygamberden rivayet edilen hadis kitaplarında bulunan her şeyi doğru kabul etmemizi gerektirmez. Bilâkis yalnız bunlardan bize göre hadis olduğu malum olanları tasdik etmemizi gerektirir.

"Daha önce de, insanlara doğru yolu göstermek üzere Tevrat ile İncili indirmişti." ***"Tevrat"***, İbrânice bir kelimedir. Kasdedilen manası şeriattır veya kanundur. Ehl-i Kitab'a göre beş esfâr'a (kutsal metni içeren kitaplar) Tevrat denilir.

Hz. Musa'nın bunları yazdığını söylüyorlar. Bunlar:

1) *Tekvîn*: Bunda yaratılışın başlangıcı ile ilgili bilgiler ve bazı peygamberlere ilgili haberler vardır.
2) *Hurûc* (*Çıkış*).
3) *Levililer* veya *Haberler*.
4) *Sayılar* ve
5) *Tesniyetü'l-iştirâ* bölümleridir. *Tesniyetü'l-iştirâ*'ya sadece *"Tesniye"*de denilir. Hıristiyanlar ise *Ahd-ı Atîk* diye isimlendirdikleri bütün kitaplara Tevrat diyorlar. Bunlar, peygamberlere ait kitaplar ve Hz. İsâ'dan önceki İsrailoğulları kadıları ve krallarına ait tarih kitaplarıdır. Onlar, bu kitaplardan bazılarının yazarını tanımıyorlar. Onlar, bazen de Ahd-ı Atik ve Ahd-ı Cedîd'in her ikisine birlikte Tevrat ismini veriyorlar. *Ahd-ı Cedîd*, İncil olarak da ifâde edilir. İncil ile ilgili açıklama gelecektir.

---

227. Hadîd, 57/25.

Kur'ân örfündeki Tevrât'a gelince o Yüce Allah'ın kendisi ile hidayete ermeleri için kavmine tebliğ etmesi için Hz. Musâ'ya indirdiği kitaptır. Yüce Allah, Musa'nın kavminin Tevrat'ın hepisini ezberlemediklerini açıklamıştır. Çünkü Allah, Mâide Sûresi'nde şöyle buyurmuştur: *"Onlar, kendilerine öğretilen ahkâmın (Tevrat'ın) önemli bir bölümünü de unuttular."*[228] Başka ayetlerde de onların *"kelimelerin yerlerini değiştirdikleri"*[229] bildirmiştir. Onlar, unutmayı, ezberledikleri ve inandıkları kısımda yaptılar. Ellerinde bulunan bu "beş esfâr" yukarıda söylediklerimizi destekleyen hususları açıkça ifâde ediyor. Bunlardan birisi, *"Tesniye"*de bulunan "Hz. Musa Tevratı yazdı ve İsrailoğullarından onu korumalarını ve onunla amel etmeleri için söz aldı." şeklindeki bilgilerdir. *Tesniye*'nin Otuzbirinci bölümünde (*el-Ishâh*) şöyle bir metin vardır:

"24- Musa, bu Tevratın kelimelerini yazmayı bir kitapta yazıp bitirdiğinde, 25- Musa, Rabbin ahdinin Tabutunu taşıyan Levililere emrederek şöyle dedi: 26- Bu Tevrat kitabınızı alınız ve onu, İlahınız Rabbinizin ahdi'nin Tabut'unun yanıbaşına koyunuz ki; size karşı orada şahitlik etsin diye oraya koyun. 27- Çünkü ben dik kafalılığınızı ve inatçılığınızı bilirim. İşte o (Tevrat) budur. Ben bugün halâ sizinle birlikte yaşıyorum. Ve siz Rabb'e karşı direnir bir hale geldiniz. Benim ölümümden sonra Rabbe karşı ne kadar isyan edeceksiniz? 28- Kendilerine bu kelimeleri açık olarak söylemem ve gök ile yeri onlara karşı şahit tutayım. Kabilelerimizin bütün yaşlılarını ve ileri gelenleri yanıma toplayınız. 29- Çünkü benim ölümümden sonra, sizin bozulacağınızı ve size tavsiye ettiğim yoldan sapacağınızı bilirim. 30- Ve son günlerde başınıza kötülük gelecek. Çünkü siz ellerinizin işleri ile Rabbi öfkelendirmek için onun huzurunda kötü olan işleri yapıyorsunuz. 31- Ve Musa şu ilâhîlerin sözleri tamam oluncaya kadar bütün İsrail cemaatinin kulakları işitsinler diye söyledi. Ve burada otuz ikinci bölümde ilâhînin sözlerini söyledi. Sonra "*Tesniye*" yazarı şöyle dedi: 44- Ve Musa, Nun oğlu Yuşâ' ile beraber gelip bu ilâhînin bütün sözlerini kavme duyurarak söyledi. 45- Ve Musa bütün İsrailoğullarına bu sözlerin hepsini söylemeyi bitirdi. 46- Ve onlara dedi: Tutup yapmaları üzere oğullarınıza tavsiye edeceğiniz bu şeriatın bütün sözlerine, bugün size şehadet etmekte olduğum sözlerin hepsine gönüllerinizle yöneliniz. 47- Çünkü bu sizin için boş bir şey değildir. Bilâkis hayatınızdır. Ve mülk edinmek için Ürdün'e geçeceğiniz diyarda yeryüzünde ömrünüz bununla uzun olacaktır."

Bunlardan biri de Hz. Musâ'nın ölüm haberi ve ondan sonra İsrailoğullarında onun gibi bir peygamberin halâ ortaya çıkmadığını yani

228. Mâide, 5/13.
229. Nisâ, 4/46; Mâide, 5/41.

kitap yazıldığı zamana kadar Hz. Musa'nın Tevrat'ı yazdığı ve onun ölümü ile ilgili bu iki haber Yahudilere göre Tevrat'tan sayılırlar. Halbuki gerçekten bunlar Musa'ya indirilen ve onun tarafından yazılarak Tabut'un yanıbaşına konan şeriattan değildirler. Bilâkis bunlar da diğerleri gibi, Musa'dan sonra yazılmışlar. Musa'nın İsrailoğulları ile ilgili bilgisinin yorumu daha sonra ortaya çıkmıştır. Şüphesiz ki onlar, Musa'nın dediği gibi, bozuldular ve ondan sonra doğru yoldan saptılar. Ve onun yazdığı Tevrat'ı yok ettiler. Sonra ondan ayrı değişik bir Tevrat yazdılar. Ve bu yazdıklarını nereden aldıklarını bilmiyoruz. Ne var ki yazdıkları bu Tevrat da kayboldu. "İkinci Tarihler" haberlerinin otuzdördüncü bölümünde; kâhin Hilkiya, Rabbin şeriat kitabını buldu. Ve Hilkiya kitabı Şafâna teslim etti. Ve Şafan kitabı kırala götürdü. Arapça İslam Ansiklopedisi yazarı şöyle demiş: Onlar, Hilkiya'nın bulduğu bu kitabın, Hz. Musa'nın yazdığı kitap olduğunu iddia ettiler. Bu konu ile ilgili hiçbir delilleri yoktur. Ne var ki: onlar, bu kitabı da kaybettiler. Sonra Rabbin şeriatını aramaya ve onunla amel etmeye ve İsrail'e farz ve yargı olarak öğretmeye kalbini hazırlayan Ezra, onlara (İsrailoğullarına) Yeruşâlim'e geri dönmelerine izin veren Fars (İran) kralı Artahşasta'nın emri ile onlara şeriatı yazdı. *Ezra* kitabında[230] belirtildiği gibi, bu kral hem onların hem kendisinin şeriatının yürürlüğe konmasını emretti. Ehl-i Kitab'ta bulunan Tevrat kitaplarının hepsi Yahudilerin esaret günlerinden sonra yazılmıştır. Ahd-ı Atîk'in diğer kitapları da o günlerde yazılmıştır. Bu kitaplarda bulunan çok sayıdaki Bâbilce kelimenin bulunması buna işâret eder. Hıristiyan din âlimleri de dinlerinin aslı ve temeli olan Musa'ya ait Tevrat'ın kaybolduğunu itiraf etmişlerdir.

"Hulâsetü'l-edilleti's-seniyye 'alâ sıdkı usûli'd-diyâneti'l-mesihiyye" kitabının müellifi, şöyle demiş: "Hz. Musa'ya ait esas Tevrat nüshasının şimdiye kadar kalması imkansızdır. Bu Tevrat'ta ne olduğunu biz bilmiyoruz. Tercih edilen görüşe göre; Buhtunasar (Nabukadnazar) (ö.İÖ-562), heyekeli tahrip edince o Tevrat, Tâbut ile birlikte kayboldu. Ve peygamber olan yazar Azrâ, kutsal kitaplardan dağınık halde bulunan nüshaları topladı. Ve onlardaki hatâları düzeltti ve böylece Tevrat esas itibarına kavuştu."

"O kitaplar kaybolduktan sonra Azra onları nereden topladı? O ancak mevcut olanları toplayabilir. Ve onun hatâlarını düzeltmede neye dayandı?" sorusuna Yahudilerin şöyle diyerek cevap verdiklerini biliyoruz. O, yazdıklarını ilham ile yazdı ve böylece yazdıkları doğrudur. Fakat bu ilhamın olduğuna dair mutlaka apaçık delilin bulunması gerekmez. Ve bu ilham, nakillerine güvenilmeyen insanların ellerinde bulunan nüshaları toplamaya da muhtaç değildir. Şayet Azrâ, Tevratı sağlam ilham ile yazsaydı, tarihî

230. Bkz. Bap 7.

haberlerden soyutlanmış olarak Hz. Musa'nın şeriatını yazardı. Bu rivayetlerden birisi de Azrâ'nın Tevrat'ı yazması ve onu Tâbut'un yanı başına bırakması, kendi ölümünden söz etmesi ve onun bir benzerinin gelmediğini söylemesidir. Bazı Avrupalı bilginler, Tevrat'ın bölümlerinin değişik uslüplarla yazılmış oldukları için bir kişinin onu yazmış olması mümkün değildir, diye açıklamada bulunmuşlar. Bizim gayemiz, bu konuyu uzatmak değildir. Ancak biz şunu demek istiyoruz: Şüphesiz ki; Kur'ân'ın varlığına şahitlik ettiği Tevrat, Yüce Allah'ın kavmine sözlü ve yazılı olarak tebliğ etmesi için Musa'ya vahyettiği kitaptır. Kavmin (Yahudilerin) elinde bulunan Tevrata gelince; bunlar tarihî kitaplar olup Musa'ya indirilen şeriatın çoğunu kapsamaktadırlar. Çünkü Kur'an, Yahudiler hakkında şöyle diyor: "*Onlara kitaptan bir pay verildi.*"[231] Ayrıca şöyle buyuruyor: "*Uyarıldıkları şeylerden pay almayı unuttular.*"[232] Ve o ümmetin şeriat kitabını kaybettikten sonra, onun bütün hükümlerini unutması imkansızdır. Azrâ ve diğerlerinin yazdıkları kitap, onun zamanına kadar korunmuş olan Tevrat'ı ve diğer haberleri kapsıyor. Bu da; İsrailoğullarının Tevrat'ı yeniden kurmalarını ve (Mâide Sûresi'nde belirtildiği gibi) onda Allah'ın bazı hükümlerinin bulunduğunu ifade eder. Ve böylece Tevrat, Allah'ın bazı ayetleri ile Yahudilerin tarihinde akla uygun olan ve bilinen şeyleri kapsar.

"***el-İncil***" kelimesine gelince; o aslında Yunancadan alınmıştır. Onun manası; "*müjde*"dir. Bazılarına göre ise manası "Yeni öğretim"dir. İncil, Hıristiyanlarca dört İncil diye bilinen dört kitaba ve "Ahd-ı Cedîd"e denilir. Ahd-ı Cedîd, bu dört kitap ile peygamberlerin (Havârîlerin) yaptıkları işleri, Pavlos, Butrus, Yuhannâ ve Ya'ub'un mektuplarını ve Yuhanna'nın rüyalarından oluşuyor. Yani bu saydıklarımızın hepisine Ahd-ı Cedîd denilir. Dört kitap dışında yalnız başına hiç bir şeye Ahd-ı Cedîd denilmez. Dört İncil ise; Mesîh'in (a) sireti ile ilgili veciz kitaplardan, onun tarihi ve öğretilerinin bir kısmından oluşmaktadır. Bundan dolayı bunlar, İnciller diye isimlerdirilmiştir. Hıristiyanlara göre; bu kitapların kesintisiz bir rivayet zinciri yoktur. Ve onlar, bu kitapların yazılış tarihinde çok değişik görüşleri ileri sürüyorlar.

Birinci İncil'in yazıldığı sene hakkında dokuz ayrı görüş vardır. Diğer üç İncil'in her birisinin yazılış tarihi hakkında da yine birçok değişik görüşler vardır. Ancak ne varki Hıristiyanlar, bu İncillerin Mesîh'in yaşadığı asrın son yarısında yazıldığını söylüyorlar. Fakat birinci İncil'de ki görüşlerden birisine göre o İncil M. 37 yılında yazılmıştır. Bir görüşe göre ise; o M. 64 yılında yazılmıştır. Dördüncü İncil hakkında söylenen sözlerden birinde o M. 98 yılında yazılmıştır, denilmektedir. Hıristiyanlardan bazıları dördün-

231. Âl-i İmrân, 3/23.
232. Mâide, 5/13.

cü İncil'in Yuhannâ tarafından yazıldığını kabul etmemişler. Hıristiyanların Ahd-ı Cedîd'in diğer kitapları hakkındaki görüş ayrılıkları daha kuvvetli ve daha fazladır.

Kur'ân örfündeki İncil'e gelince o Yüce Allah'ın Meryem oğlu Peygamber İsâ'ya (a) vahyettiği ve şeriatı, hikmeti ve hükümleri tamamlayacak olan peygamberi müjdeleyen kitaptır. İncil kelimesi de bu manaya işaret eder. Yüce Allah bize şöyle haber vermiştir: *"Hıristiyanlar da Yahudiler gibi, kendilerine hatırlatılan şeylerin çoğunu unutmuşlardı."*[233] Onlar, unutmaya daha layıktırlar. Çünkü Tevrat, indiği zaman yazıldı. Ve binlerce insan onunla amel ediyordu. Sonra onun hükümlerinin çoğu ezberlenmişken ve uygulanırken o kayboldu. bazı Avrupalı bilginlerin; "Yazı Musa (a) zamanında bilinmiyordu" şeklindeki sözlerine güvenilmez. Hıristiyanların kitaplarına gelince; ancak Mesih'ten sonra dördüncü asırda onların farkına varıldı ve o asırda şöhret kazandılar. Çünkü Mesih'e tabi olanlar, Yahudilerle Romalılar arasında sıkışıp kalmışlardı (işkence görmüşlerdi). Hıristiyanlar, kral Kostantin'in siyâsî olarak Hıristiyanlığı kabul etmesi ile güvene kavuştuklarında kitapları ortaya çıktı. Bu kitaplardan birisi de Mesih'in İncili sayılan sözlerini kapsayan Mesih'in tarihleri ile ilgili kitaptır. Bu kitapların sayısı, başlangıçta çoktu. Başkanlar, bu kitaplar hakkında hakemlik yaptılar. Nihayet bu dört İncil üzerinde görüş birliğine vardılar. Kur'ân örfünde ve halk örfündeki Tevrat ve İncil manaları ile ilgili söylediğimiz sözleri kim anlarsa; o bu konuda Kur'ân'da verilen bilginin, Yahudiler ve Hıristiyanların kaybettiği gerçek bilgiyi incelediğini anlayacaktır. Bu, Tevrat ve İncil kelimelerinden anlaşılan manadır. Ve bu araştırmanın Kur'ân'ın kainatla ilgili Allah tarafından vahyedilen ayetlerinden sayılması uygundur. Şayet Kur'ân'daki bu ayetler, olmasaydı bu Tevrat kitaplarını ve meşhur İncilleri ve bu dinlere mensup olanların tarihlerini okumayan o ümmî peygamberin onlara vahyedilenlerin bir kısmını unuttuklarını ve yalnız bir kısmını ortaya koyduklarını bilmesi mümkün olmazdı. Bilâkis, o peygamber, Hıristiyanların üzerinde bulundukları hususlarda onlara tabi olurdu. Ve o, İnciller derdi, İncil demezdi. Sonra bu hususu anlayan kimse, Müslüman halka, ellerinde bulunan Tevrat ve İncillerin Kur'ân'ın doğru olduğuna şahitlik ettiği kitaplar olduğunu söyleyerek insanları yanıltan papazların sözlerine değer vermez idi.

Üstad Muhammed Abduh, bu cümlenin tefsirinde şöyle dedi: ***"Enzele"*** kelimesinden ilk bakışta akla gelen, "Tevrat"ın bir defada Musa'ya indirilmesidir. Her ne kadar ona nisbet edilen kitaplarda düzenli bir şekilde bulunsa dahi, o tertipli olmasına rağmen tekrarlanmıştır. Kur'ân, bu kitapları tanımadığı gibi, bunları metni ile açıkça ifâde etmemiştir. Aynı şekilde İncil

233. Mâide, 5/14.

de bir defa indirilmiştir. Esas İncil'in Hıristiyanların kendilerine İnciller dedikleri kitaplar değildir. Çünkü eğer Kur'ân bu İncilleri kastetse idi devamlı İncil kelimesini tekil olarak zikretmezdi. Halbuki Kur'ân indiğinde Hıristiyanlarda çok sayıda İncil bulunuyordu.

Bazı müfessirler, Tevrat ve İncil kelimelerinin Arapça bir kökten türetildiğini açıklamaya teşebbüs etmişler. Halbuki bu iki kelime, Arapça değildir. "Tevrât"ın manası -ki o İbrânicedir- şeriattır. Yunanca bir kelime olan "İncil"in manası müjdedir. Mesîh, ancak insan için şeriatı tamamalayacak son peygamberi müjdeliyendir. Bu iki kitabın insanlar için hidayet kaynağı olduklarına gelince bu husus açık ve nettir. ***"Ve Furkan'ı indirmiştir."*** Ben derim ki; ***"Furkân"***, burada kendisi ile hak ve bâtıl birbirinden ayırdedilen ve temyiz edilen şeydir. Bazı müfessirler demişler ki: Furkan'dan maksat, Kur'ân'dır. Bu görüş, bu ayetin başındaki *"O, sana kitabı indirmiş"* sözü ile reddedilmiştir. Başka müfessirler; Furkân'ın deliller ve apaçık bürhanlar gibi her şeyde kendisi ile hak ve bâtılın birbirinden ayırdedildiği şeydir, demişler. İbn Cerîh bu görüşü tercih etmiştir. Bazılarına göre ise Furkân, bu Sürede olduğu gibi, İsâ (a) ile ilgili hakkı açıklamakla ilgili bir kelimedir.

Üstad Abduh dedi ki: "Furkân" kendisi ile hak ve bâtıl birbirinden ayırdedilen akıldır. Onun indirilmesi, ise demirin indirilmesi cinsindendir. Çünkü Yüce Allah hazretlerinden olan her şeyin verilmesine inzâl denilir. Üstad'ın söylediği şey, İbn Cerîr'in *Me'sur* tefsirinde tercih ettiği görüşe yakındır. Çünkü akıl, ayırdetme aletidir. Yüce Allah'ın Şûrâ Süresi'ndeki sözü bunu destekliyor. *"Allah, Kitabı ve mizânı hak olarak indirendir."*[234] Bu ayetteki "mîzân" adâlet ile tefsir edilmiştir. Yüce Allah iki şeyi kitap ile birleştirmiştir. Bunlardan bir tanesi "Furkân"dır. Furkân, inançla ilgili konularda kendisi ile gerçekleri tanıdığımız ve onları bâtıldan ayırdığımız şeydir. İkincisi "mîzân"dır. Mizân, kendisi ile şer'î hükümlerde hakları tanıdığımız ve onlarda insanlar arasında adâletle davrandığımız şeydir. Akıl ve adâletin her biri bizzat sâbit olan (var olan) şeylerdendir. İnançlarda ve diğer hususlarda aklî delil olarak getirilen her şey, Allah tarafından indirilmiş hakdır. Adâletin kendisine dayandığı her şey, Allah katından indirilmiş hükümdür. Her ne kadar Kur'ân'da açıkça ifâde edilmemişse de Yüce Allah aklı ve adâleti veya furkân ve mizânı indiren yâni onları verendir. Yüce Allah, kitabı indiren yâni onu veren olduğu gibi. Biz onun indirdiği armağanlardan (yeteneklerden) bir kısmı ile yetinip diğerlerine muhtaç olmamak durumunda değiliz. Kelamcılar ve Tevhîd ehli, halâ aklî delilleri dinî inançları bilmenin temeli sayıyorlar. Şer'î hükümler âlimleri ve fıkıhçıların adâlet konusunda onları (kelamcıları) örnek kabul etmeleri ve adâletin bizzat kendisinin tanınması

234. Şurâ, 42/17.

ve istenmesinin mümkün olduğunu bilmeleri gerekir. Ve bazı hükümlerle ilgili nassların adâleti açıkladıklarını ve onu gösterdiklerini ve İslam'daki yargı ile ilgili hükümlerin büyük bir kısmının ictihadla ilgili olduğunu bilmesi gerekir. Öyle ise bunların temelinin adâleti araştırmak olduğunu bilmek gerekir.

Gazalî, "mizân"ı, adâlet ve zulmü, hak ve bâtılı birbirinden ayıran akıl ile yorumlamıştır. Beyhakî'nin Câbir'den rivayet ettiği hadiste: "*Kişinin payandası aklıdır. Aklı olmayan kimsenin dini yoktur.*"[235] Ebu'ş-Şeyh'in *"es-Sevâb"*da ve İbn Neccâr'ın Câbir'den rivayet ettiği hadiste: "*Aklı olmayanın dini de yoktur.*"[236] buyrulmuştur.

Kullarına hidayeti ve dünya hayatında ve ahirette mutluluk yollarını göstermek için indirdiği ayetlerine rağmen ***"Şüphesiz ki Allah'ın ayetlerini inkâr edenler"*** için, onları hurafelere ve saçmalıklara sürükleyen ve ruhlarını bozan ve kirleten günahlar ve hilelerden dolayı ***"onlar için şiddetli bir azab vardır."*** Kaçırdıkları nimet sonucu duçar oldukları cehennem ateşinden onları ne bir şey alıkoyabilir, ne de teselli edebilir. ***"Allah, suçlunun hakkından gelen mutlak güç sahibidir."*** O, gücü ile kanunlarını uygular ve böylece karşı çıkılamayan otoritesi ile kanunlarına karşı koyan kimseden intikam alır. ***"İntikam"*** kelimesi, *"nikmet"* kökünden alınmıştır. O, güç ve otorite anlamındadır. Zamanımızda yaşayanlar "intikam" kelimesini, cezalandırmak sureti ile birisinden hıncını almak manasına kullanıyorlar. Bu kelime, bu manası ile Yüce Allah için imkânsızdır.

"Şüphesiz ki ne yerde, ne de gökte hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz." O, kullarına kitapları indirir. Ve onlara, uyguladıklarında kendilerinin menfaatlerinin olduğunu anlayan yetenekleri verir. Ve gizli ve açık hallerinde onların gerçek durumlarını bilir. Gerçek mü'minin, kâfirin ve münâfığın durumu ve içinde küfrü gizleyen münafıklığını gizleyen; imanı ve iyiliği ortaya koyan ve kalbi iman ile huzurlu olduğu halde, kâfirliğe zorlanan kimsenin durumunu bilir. Sanki bu açıklayıcı mahiyetteki yeniden cümleye başlamak, önce geçen ayetin delili gibidir. Sonra Rabbimizi iltifat yolu ile benzeri bir başlangıç yaparak buna delil getirir ve şöyle buyurur: ***"Rahimlerde sizi dilediği gibi şekillendiren O'dur."*** ***"Erhâm"*** kelimesi *"rahim"*in çoğuludur. O, kadında ceninin konduğu yerdir. Kim ceninlerin rahimlerdeki şekillendirmesinin hikmetlerini ve düzenini bilirse bu tasvîrin tesâdüfen ve rastlantı ile olmasının imkansız olduğunu anlar. Ve bu işin incelikleri çok iyi bilen hikmet sahibi Allah'ın işi olduğunu kabul eder. Anlamsız şeylerle meşgul olmak O'nun

235. *Kenzü'l-'ummâl*, 3/7034.
236. *Kenzü'l-'ummâl*, 3/7033.

için imkansızdır. İlminin takdir ettiği ve irâdesinin bağlı olduğu şeyde mağlup edilmeyen güç O'dur. Benzeri olmayan şekilde yaratmada onun hiç bir ortağı yoktur. ***"Ondan başka hiç bir ilâh yoktur."***

Bizzat bu ayetlerin manasını anladığın zaman, müfessirlerin şöyle dediklerini anla: -İbn İshhak, İbn Cerhir ve İbn el-Münzir'in rivayet ettikleri gibi- Bu ayet ve yaklaşık olarak bundan sonraki seksen ayete kadar Necrân Hıristiyanları hakkında inmiştir. Çünkü onlar, Peygamber'e (s) temsilci olarak geldiler. Onlar, altmış süvari idiler. Ve onlar inançlarını anlattılar. "Teslîs" inancı ve Mesih'in insanların üredikleri şekilden ayrı bir tarzda yaratıldığı ve onun vasıtası ile meydana gelen mucizelerinden dolayı onun ilahlığı için delil getirdiler. Ve ayrıca bizzat Kur'ân ile delil getirdiler. Böylece Yüce Allah bu ayetleri indirdi.

Üstad Muhammed Abduh bu konu hakkında emin olmadan bunu zikretti ve bu ayetin tefsirinde o Hıristiyanların bu iddialarının reddedilmesinin sebebine işaret etti. Bizim, Tevrât, İncil ve Furkân kelimelerinin tefsirinde söylediklerimizden daha fazla bir şey söylemedi. Yüce Allah'ın onların görüşünü reddetme hususunda söyledikleri şunlardır: Onların inançlarını çürütmek için ilk olarak Allah'ın bir olduğunu ifâde etmekle söze başladı. Sonra Allah'ı bu inançları çürüten vasıflarla niteledi. *"Hayy ve Kayyum olan Allah"* sözü gibi. yâni gökler ve yer O'nun kuvveti ile ayakta dururlar. Bunlar, Hz. İsâ'dan önce mevcut idiler. Onun varlığından önce nasıl gökler ve yer onun kuvveti ile ayakta dururlar. Sonra Allah, kendisinin Kitab'ı (Kur'ân'ı) ve Tevrat'ı indirdiğini buyurdu. Yüce Allah'ın İsa'nın varlığından önce vahyi indirdiğini ve ilâhî kanunu vâz ettiğini açıklamak için. Hem ona hem ondan sonrakine (sonraki peygambere) vahy indirdiği gibi. Öyle ise İsâ, peygamberlere kitapları indiren değildir. Bilâkis onlar gibi bir peygamberdir. Ve Yüce Allah'ın *" ve Furkânı indirmiştir"* sözü; kendisi ile hak ve bâtılı birbirinden ayırmaları için insana aklı bağışlayanın kendisi olduğunu açıklamak içindir. Ve İsa (a) akılları bağışlayan değildir. Ve bu ayette, peygambere soru soranların aklın sınırlarını geçtiklerine dair bir imâ vardır.

Ben derim ki: hem bu ayette hem de bundan önceki ayette başka bir husus daha vardır. O da; Yüce Allah'ın indirdiği kitaplar ve Furkân, Yüce Allah'ın birliğini ispatlamaya ve onun çocuktan cesede girmekten veya herhangi bir kimse ile veya ortaya çıkan bir şey ile birleşme (bir araya gelmekten) tenzih etmek içindir.

Üstad Abduh dedi ki: Yüce Allah'ın; *"Şüphesiz ki ne yerde ne de gökte hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz."* sözü, onların İsa'nın (a) bazı gizli şeyler hakkında haber vermesi için onun ilah olduğuna delil getirmelerini reddetmek içindir.

Bu ayet, ilaha mutlak surette hiçbir şeyin gizli olamayacağını ispatlıyor. İster bu âlemde olsun, ister diğer semâvî âlemlerde olsun. İsa (a), öyle değil idi. Ve Allah'ın şu sözü: *"Rahimlerde sizi dilediği gibi şekillendiren O'dur. Ondan başka ilah yoktur. O mutlak güç ve hikmet sahibidir."* Hıristiyanların İsa'nın babasız doğması hususundaki şüphelerini reddetmektir. yani; babasız doğmak İsa'nın ilahlığına delil olamaz. Yaratılan, nasıl yaratılırsa yaratılsın kuldur. Ancak ilah, sizi rahimlerde dilediği gibi şekillendiren yaratıcıdır. İsa (a) ise hiçbir kimseyi annesinin rahminde şekillendirmemiştir.

Sonra Yüce Alláh buyuruyor ki: ***"Sana Kitab'ı indiren O'dur. O'nun (Kur'an'ın) bazı ayetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir."***

Muhkem ve Müteşabih Konusu

Üstad Abduh diyor ki: Bu ayet, Hıristiyanların, Kur'an'ın bazı ayetlerini dikkate alıp onları delil sayarak, Hz. İsa'nın öteki insanlardan farklı bir ayrıcalığının olduğunu ileri sürmelerine bir reddiyedir. Çünkü Kur'an'da, İsa'nın (a) Allah'ın ruhu ve kelimesi olduğu ifadesi de yer almaktadır. Bu bakımdan o diyor ki; esasen bu ayetler müteşabihattan olan ayetlerdir. Bu itibarla siz, onların manalarını karıştırmaktasınız. Dahası siz, Allah'ın birliği, tevhid ve tenzihi konularında o ayetlerin muhkem ayetlerle çeliştiğini gösterme gayretine düştünüz.

Ben de (Reşid Rıza) diyorum ki: ***"Muhkemat"*** denince, bir şeye güven getirmek, onu sağlam bir yere oturtmak manasında bu, bir şeyi tahkim etmek, ona güç ve kuvvet kazandırmak demektir. Aynı zamanda o şeyin dışındakini men etmek, engellemek demektir. Çünkü her muhkem olan şey, aynı zamanda ortaya koyduğu hükümleri gereği, kendisine veya kendisi dışında bir başkasına bir halel gelmesini men eder, engel olur. Zaten hüküm, hikmet, feraset sahibi olma hikmeti ve inceliği de bu kelimenin içeriğinde yer alan bir manadır. Bir yoruma göre de bu, maddenin aslı, esası ve temeli demektir, diye de söylenmiştir.

"Müteşabih" öyle bir takım tekil şeylere veya parçalara bağlı tutulur ki o tekil şeyler veya parçalar birbirlerine benzerlik gösterir. Aynı zamanda işi birbirine karıştırmak, işin içinden çıkamamak gibi bir mana ifade eder. *"el-Esas"* adlı eserde, "İki şey birbirine Müteşabih oldu ve her ikisi de birbirine bezerlik gösterdiler; onu, ona teşbih ettim, onu, yalnızca ona benzettim, ona benzer gibi yaptım. İşler birbirine karıştı ve böylece birbirilerine benzerlik gösterdi" ifadesi yer alır ki, "kök itibariyle bu kelime, benzer olan şeylerin bazısı diğer bazısına karıştı, manasına gelir" diye kelimenin anlamı üzerinde durulmaktadır.

Kur'an'da "muhkem ve müteşabih" denilince, burada müteşabih kelimesiyle işi karıştırdı, işin içinden çıkamadı manası akla gelir. Bu nedenle, sana, içinden çıkamayacağın benzer ve problem oluşturacak şeylerden uzak durmanı tavsiye ederim.

Hud Sûresi'nin ilk ayetinde Kur'an, mutlak manada *"İhkam"* kelimesiyle nitelenmekte ve şöyle denmektedir: *"Bu, ayetleri muhkem kılınmış, sağlamlaştırılmış bir Kitab'tır."*[237]

Bu, nizamlarının sağlamlığı ve kesinliği manasında olan anlamında bir muhkemlik ve sağlamlıktır. Ya da bu, hikmet ifadesinden alınmadır ki, tüm ayetlerin bu manada muhkemliğini, sağlam ve kesinliğini ifade eder. Bu manasıyla Kur'an, baştan sona muhkemdir, demektir.

Ayrıca Zümer Sûresi'nde ise, Kur'an'ın tamamı bu defa müteşabih olarak nitelenmiştir. Allah şöyle buyuruyor: *"Allah, sözün en güzelini, müteşabih bir Kitab olarak indirdi."*[238] Yani hidayeti, belagati, çelişkiden, düzensizlikten ve tutarsızlıktan salim oluşu bakımından birbirine benzer bir Kitab olarak indirdi. Zaten Yüce Allah da *"Eğer, O, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı"*[239] diye buyurmuştur. Ancak Yüce Allah'ın *"Onlara benzer olarak verilmiştir"*[240] kavline gelince burada demek istenen mana şudur: "Onlara, son olarak getirilen, ahirette sunulan meyveler-rızıklar, daha önce dünyada kendilerine verilenlere benzer olarak getirilmiştir. Bu bakımdan insanlar, benzerlikleri sebebiyle, ahiretteki meyveleri ve rızıkları dünyadakine benzer gibi gördüler. Oysaki aslında öyle değildir."

Yine dilbilimcilere göre *"teşabuh"* kelimesi, kolayca içinden çıkılamayan zor iş, problem demektir. Burada söz konusu olan iltibas (benzeşim), işin içinden çıkamama meselesi, o şeyin bir başka şeye benzerlik göstermesi nedeniyledir. Daha sonra bu kelime, her ne kadar aslolan zahiri-ilk manası ise de, bundan böyle içinden çıkılamayan her karışık şey için mutlak manada mecazi olarak kullanılır olmuştur. Zaten bu yönüyle de her iki manada burada hakikattir. Kelime gerçek olarak her iki manayı da içermektedir.

Kuşkusuz bu bakımdan Kur'an, baştan sona hem muhkemdir ve hem müteşabihtir, demek doğru olur. Çünkü bu yönüyle Kur'an açısından hem kesinlik-itkan vardır, hem de anlatıldığı gibi, Kur'an'ın bazısı diğer bazısına benzerlik gösterir. Bu ayetteki taksime, bölüştürmeye gelince, muhkem ve müteşabihten her birisinin özel bir manalarının var olduğu ve bu özel ma-

237. Hud, 11/1.
238. Zümer, 39/23.
239. Nisa, 4/82.
240. B:akara, 2/25.

nalarda kullanılır olması hasebiyledir. Zaten bu nedenle de müfessirler konu hakkında farlı değerlendirmeler ileri sürmüşlerdir. Şöyle ki:

Birinci görüş: *"Muhkem"* olan ayetlere, *"De ki: Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anaya babaya iyi davranın. Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin. Sizi de onları da biz rızıklandırırız. (Zina ve benzeri) çirkinliklere, bunların açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Meşru bir hak karşılığı olmadıkça, Allah'ın haram kıldığı canı öldürmeyin. İşte size Allah bunu emretti ki aklınızı kullanasınız."*[241] ayeti ile bu ayetten sonra gelen iki ayet örnektir.

"Müteşabihat" ise, Yahudilerin kendilerince içinden çıkamadıkları müteşabihlerdir. Bunlar da, sûre başlarında yer alan hece veya mukattaa harflerinden oluşan isimlerdir. Çünkü Yahudiler, sûre başlarında yer alan bu hece harfleri, birtakım cümel-cifr hesaplamalarıyla yorumlamaya kalkıştılar. O harflere bakarak, onlara tekabül eden sayılarla bu ümmetin ömrünün ne kadar süreceği gibi bir mana çıkarmaya kalkışmalardır. Bu nedenle de sûre başlarında yer alan o harflerin içinden çıkamadılar. Onlara iş karışık geldi, bu harfler arasında benzeşmeler, zorluklar görünce şaşkınlık gösterdiler. Bu görüş, İbn Abbas'tan rivayet olunmuştur.

Fahruddin Razi'nin ileri sürdüğüne göre de, *"muhkem"*den murat, şeriatın kendisinde bir ihtilaf ve tartışma söz konusu olmayan hükümler demektir. En'am Sûresi'nin söz konusu olan üç ayetinde (181-183) yer alan vasiyetler böyledir. *"Müteşabih"* ise, mücmel diye adlandırılanlardır. Ya da kendisine ve başkasına nispetle lafzın eşit olarak delalet ettiği şeydir. Bu da ancak ayrı bir delil ile ortaya konur. Bu, müstakil bir görüş olup, hass (özel) olan manayı amm (genel) hale getirmektedir. O da zaten bu rivayetten anlaşılamaz.

İkincisi görüş: *"Muhkem"* demek, nesh eden, hükmü ortadan kaldıran demektir. *"Müteşabih"* ise, mensuh olan, kaldırılan hüküm manasınadır. Bu da aynı zamanda İbn Abbas'tan, İbn Mesud'dan ve bu ikisi dışında başkalarından gelen bir rivayettir.

Üçüncü görüş: *"Muhkem"* delili açık, net ve parlak olandır. Örneğin vahdaniyetin, kudret ve hikmetin delilleri böyledir. *"Müteşabih"* ise, kolayca anlaşılamayan, üzerinde düşünülmesi, tedebbür ve teemmül gerektiren şey demektir. Fahruddin Razi bu görüşü el-Asamm'a nispet etmiş ve bundan söz etmiştir.

Dördüncü görüş: *"Muhkem"* açık veya gizli (celi veya hafi) bir delile dayalı olarak kendisi sayesinde bilgi elde olunan demektir. *"Müteşabih"* ise, kendisiyle ilim-bilgi elde edilme yolu olmayan demektir. Örneğin kıyametin kop-

---

241. En'am, 6/181.

ma zamanı ve ahirette, dünyada işlenen amellere, ne kadar ceza verileceği, hangi amele hangi cezanın uygulanacağının bilinmemesi böyledir.

İşte bu dört görüşü, Fahruddin Razi zikretmiş, sanki bu dört görüşün dışındaki görüşlere muttali olmamış gibi görülmektedir.

Oysa İbn Cerir Taberi ile başkalarına ait olan tefsirlerde yine müfessirlere dayalı olarak başka görüşler de rivayet olunmuştur. Bunlardan kimi görüşler yukarıda sunulan görüşlere yakın olan görüşlerdir. Biz de burada bu maddelerin sayısı bağlamında olarak onlardan da örnekler vereceğiz.

Beşinci görüş: *"Muhkemat"* denince Yüce Allah'ın açıkça ortaya koyduğu helal ve haram hükümlerin yer aldığı ayetlerdir. Bunlardan *"müteşabih"* olanları ise, farklı lafızlarla gelmiş olsalar da manaları aynı olanlar demektir. İbn Cerir bunu, Mücahid'den rivayet ediyor. İbn Cerir'deki ibare şöyledir: "Muhkemat: İçinde helal olan şeylerin yer aldığıdır. Bunun dışında kalanlar ise Müteşabihtir, biri diğeri yerinde kullanılabilir. Örneğin Yüce Rabbimizin: *"Bu misallerle ancak fasıkları saptırır"*[242]; *"Allah, inanmayanlara azap (ve sıkıntıyı) işte böyle verir."*[243]; *"Hidayete erenlere gelince, Allah onların hidayetini artırır. Onların Allah'a karşı gelmekten sakınmalarını sağlar."*[244] kavillerinde görüldüğü gibi.

Sanki Mücahid, müteşabih ile müphemliği veya genelliği ya da mutlak olanı yahut da pratik bir hüküm olmayan şeyi demek ister gibidir. İşte bu, ona göre habere değil, inşaya has olan demektir. "Bir haber içermeyen" manasındadır.

Altıncı görüş: Kur'an ayetlerinden *"muhkem"* olanlar demek, tevile ve yoruma ihtimali olmayan, tek bir hüküm ifade eden demektir. *"Müteşabih"* ise, birçok yönden farklı değerlendirmelere ihtimali olan demektir. İbn Cerir Taberi, Muhammed b. Cafer b. Zübeyir'den rivayet ediyor. İbare şöyledir: "Muhkem ayetler, Rabbin hücceti olan, kulları koruyan, husumeti ve bâtılı ortadan kaldıran ayetlerdir. Onlar için bir yorumlama (tasrif) ve tahrif yoktur. Konulduğu mana ne ise onu ifade eder. Bunun dışında kalanlar ise doğruluk noktasında müteşabihtirler. Tasrifleri, tahrifleri ve tevili vardır. Allah, nasıl ki kullarını helal ve haram ile deniyorsa, bunlarla da kullarını denemektedir. Böylece bâtıla yönelmezler, haktan da sapmazlar."

İbn Cerir'in bu görüşü ondan aktarması ile ilgili ibare, muhkem olanı, usul âlimlerine göre nass anlamında değerlendirmektedir. Müteşabihi de bunun karşıtı olarak vermektedir.

242. Bakara, 2/26.
243. En'am, 6/125.
244. Muhammed, 47/17.

Yedinci görüş: Bölüştürme sadece kıssalara özgüdür. Bunlardan *"muhkem"* olanlar, kesin hüküm ifade eden ve burada peygamberlere dair, ümmetleriyle neler yaşadıklarını açıklayanlardır. *"Müteşabih"* ise, sûrelerde yer alan kıssaların tekrarı sonucu lafızları birbirine benzeyen, müteşabih olanlar ve kıssayı temsilde sözü uzatan demektir.

Sekizinci görüş: *"Müteşabih"* demek, açıklanma gereği duyulan demektir. Bu da Ahmed b. Hanbel tarafından gelen bir rivayettir. *"Muhkem"* ise, bunun mukabili olan, yani ayrıca açıklanma gereği duyulmayan şey demektir.

Dokuzuncu görüş: *"Müteşabih"* demek, kendisine inanılan ve fakat kendisiyle amel olunmayan şey demektir. Bu görüşü de İbn Teymiye zikretmiştir. Aslında, haber mahiyetini taşıyan her şey müteşabihtir. *"Muhkem"* ise, sadece inşa kısmını oluşturur, onda haber yoktur.

Onuncu görüş: *"Müteşabih"* demek, özellikle Yüce Allah'ın sıfatlarıyla ilgili olan ayetlerdir. Nitekim içinde Allah'ın sıfatlarının yer aldığı hadisler de böyledir. Bu görüş de yine İbn Teymiye'ye aittir.

Üstad İmam Abduh, müteşabihatın manasıyla ilgili olarak şöyle diyor: "Teşabüh-Benzeşme", ancak iki ve daha çok şey arasında olabilir. Müfessir Celal'in de söylediği gibi, o da mutlak olarak mananın anlaşılmaması gibi bir şey ifade etmez. Bu ayetteki teşabüh-benzeşme vasfı, manaları itibariyle ayetler içindir. Yani sen bu ayetleri düşündüğünde, lafız açısından onları anlamada bir benzerlik görebilirsin ama zihin bunlardan birini diğerine tercih edemez.

Yine derler ki: Müteşabih demek; buna delalet eden söz konusu lafzın manayı ispatı, içermesi de, reddi de aynı seviyede eşit olandır. Yani ne olumlu ve ne de olumsuz bir yargıya varamayıp kararsız kalmaktır. Burada işin olumlu bakış yönü ile olumsuz olanı aynı eşitliktedirler. Yahut da lafız, bir şeye delalet eder, bir şeyi gösterir ve fakat akıl onun aksini söyler, öyle olmayacağını ifade eder. Burada delalet noktasında teşabüh ortaya çıkmaktadır. Birini diğerine tercih de mümkün olamamaktadır. Örneğin Allah'ın Arşa istiva etmesi, Hz. İsa'nın Allah'ın ruhu ve kelimesi olması gibi, işte bu, müteşabih demektir. Bunun karşıtı da muhkem olandır. Çünkü akıl, bunun zahiri manasını, asıl ifade ettiği manayı ret edemez.

Ancak, muhkematın, Kitab'ın anası, esası ve temeli olması meselesine gelince, mana olarak bu şunu ifade eder. Muhkem olanlar, onun temelidir, direğidir ve onun belkemiğidir. Bu, oldukça açıktır, ortadadır. Fakat bu da sadece birtakım görüşler açısından uygun görülmektedir.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Bunun manası, insanların kendisine davet olunduğu esastır, temeldir. Bu nedenle insanları onu anlamaları mümkün-

dür. Onunla doğruyu bulabilirler. Onun sayesinde başkalarından ayrılırlar ve dönüş de orayadır. Eğer biz, bir konuda, herhangi bir şeyde çıkmaza girersek, kararsız olursak, şöyle mi yoksa böyle mi olacak diye tereddüde kapılırsak, o meseleyi muhkem olanlara götürürüz. Burada "meseleyi ona götürürüz" demekle, onu tevil eder, yorumlarız, demek değildir. Aksine biz, onun Allah tarafından geldiğine ve onun muhkem olan asla aykırı düşmeyeceğine iman ederiz. Çünkü o, Ümmü'l-Kitab'tır, dinin esasıdır. Zaten Allah da bize, başka hiçbir manaya ve yoruma ihtimali bulunmayan onun zahiri ile amel etmemizi bize emir buyurmuştur. Ki o da tercih olunan görüştür.

Söz konusu olan müteşabihlere örnek, Yüce Allah'ın: *"Rahman Arşın üzerine istiva etti"*[245] kavli böyledir. *"Allah'ın eli, onların elleri üzerindedir"*[246] kavli de böyledir. Nitekim: *"Meryem oğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı kelimesi ve kendisinden bir ruhtur"*[247] kavli de böyledir.

Bu, müfessirlerin çoğunluğunun görüşüdür. Bunlar arasında oldukça büyük bir oranda müfessir de, Kur'an'da, ahiretin sıfatları ve onun nimet ve azabı ile ilgili durumlarını bildirenler dışında müteşabih ayet olmadığını ileri sürmüşlerdir.

"İşte kalblerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun te'vil etmek için ondaki müteşâbih ayetlere yapışıp, onlarla uğraşır dururlar."

Üstad İmam Abduh diyor ki: *"Fitne çıkarmak için"* ifadesinin anlamı, inkâr etmek ve ondan uzaklaştırmak için ona uyarlar, demektir. Böylece bilgilerinin ulaşamadığı ve duygularının erişemediği, halkın içinde var olanı ortaya dökmek için bundan yararlanırlar. Örneğin ölümlerinden sonra ölülerin diriltilmeleri, ikinci bir hayatla ilgili durumlar konusu böyledir. Müteşabih manası çerçevesinde olmak üzere birinci görüşe nispetle fitne çıkarmak demek; müşriklerden ve mücessimeden oluşan kimselerin yoluna uyulması böyledir. *"Ondan bir ruh"* ayeti buna örnektir. Bunlar, aslı oluşturan muhkemlere bakmaksızın hemen ibarenin ya da kelimenin zahiri manasını alırlar. Böylece davetleriyle, heva ve hevesleri doğrultusunda halkı baştan çıkarmak, fitne meydana getirmek isterler. Onların inançlarında şüphe oluşturarak kendi ağlarına düşürmek isterler. Bu nedenle de şöyle derler: "Şüphesiz Allah, bir ruhtur. Mesih de ondan bir ruhtur. O da O'nun cinsindendir. Onun cinsinden olan, O'ndan ayrılamaz. O halde O da O'dur-ilahtır." Burada söz konusu olan ***"tevil"***, irca, geri dönüş manasınadır. Yani onlar, heva ve heveslerine dönerler. Yoksa üzerinde itikadın bina olunduğu temele dönmezler.

---

245. Ataha, 20/5.
246. Fetih, 48/10.
247. Nisa, 4/171.

"Onun tevilinin peşine düşerler" ibaresine gelince, bu, onlar, bu savundukları şeyleri, dünyada halkın durumlarına göre tatbike koyulurlar, demektir. Ölümden sonraki dirilmeyi, cennet ve cehennemle ilgili hesaplaşma haberlerini asıl manasından ayırıp, insanların bu dünyadaki durumlarına yorumlarlar. Böylece halkı dinden soğutmak, dinsizleştirmek isterler. Kaldı ki Kur'an, onların bu inanç ve görüşlerini ret eden hükümlerle dopdoludur. Allah şöyle buyuruyor: *"De ki, onları ilk olarak yaratan yeniden diriltecektir."*[248]

"Halbuki Onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erenler ise 'Ona inandık. Hepsi Rabbimiz tarafındandır' derler."

Seleften bazısı diyor ki Yüce Allah'ın, *"ilimde yüksek pâyeye erenler"* kavli, yeni bir cümledir. Bazılarına göre de bu, Allah lafzı celali üzerine atfedilmiştir.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Allah, lafzı üzerinde vakfı, durmayı dikkate alarak ondan sonra gelen cümleyi de yeni bir giriş cümlesi kabul edenler, buna dayanarak delil getirmektedirler. Bu delillerden birisi şudur; Yüce Allah, tevil yoluna gidenleri yermektedir. Bir diğer delil de, Rabbimizin, *"O'na inandık; hepsi Rabbimizin katındandır, derler"*[249] kavlidir.

Doğrusu ayetin zahiri, ilk bakışta ayetten anlaşılan mana, Allah'a salt teslimiyet vardır. Bir şeyi bilip öğrenen ve onu anlayıp kavrayan kimse, salt teslimiyeti buna delil göstermez. Bu, Übeyy b. Kaab ve Hz. Aişe gibi -Allah kendilerinden razı olsun- sahabeden de birçoklarının görüşüdür. İbn Abbas ve sahabeden bir çoğunluk ikinci görüşü benimsemişlerdir. Abdullah b. Abbas: *"Ben, ilimde yüksek payeye erenlerdenim, onun tevilini ben bilirim"* derdi.

İstidlal konusunda diyorlar ki: Allah'ın yermiş olduğu şu kimseler var ya, onlar, yaptıklarıyla muhkem olanlara aykırı olduğu halde tevil yoluna saptılar. Bununla fitne çıkarmak istiyorlar. Ancak ilimde yüksek payeye erenler böyle değildirler. Onlar, kesin olarak yakin ehli olan kesin iman sahibi kimselerdir. Onlarda sapma olmadığı gibi sarsılma da yoktur. İşte onlar, Allah'ın kendilerine muhkemle uyuşan müteşabihi anlama kavramını ihsan ettiği kimselerdir.

Yine onların, *"Biz, ona iman ettik, hepsi de Rabbimizin katındandır"* kavlini, salt teslimiyet manasında delil olarak alanlara gelince, bu, ilme aykırı olmaz. Çünkü onlar, müteşabihi zahiri manasında ele almaktan veya başkalarına nispetle bundan kurtulmuş oldular. Çünkü onlar, müteşabihin muhkemle uyuştuğunu bilirler. Onların ilimde ileri bir seviyede olmaları, ona *"hakkal yakin"* derecede vakıf olmaları hasebiyle onlar sarsılmazlar, zikzak çizmezler.

248. Yasin, 36/79.
249. Âl-i İmrân, 3/6.

Aksine onlar hem muhkem olanlara ve hem de müteşabihlere aynı şekilde iman ederler. Çünkü onların her ikisi de Rabbimiz olan Allah katındandır.

Ancak cahilin sürekli bir şaşkınlık ve ıstırap içinde olmasına şaşmamak gerekir. İlimde üstün bir paye sahibi olanlar ise hep sebat içindedirler. Hakikat membaına muttali olanlar için hiçbir şeyde benzeşme görmezler, işleri birbirine karıştırmazlar. O, hakkı bizzat bilir ve her söz de şöylece ona döner: *"O'na iman ettik, hepsi de Rabbimizin katındandır."*

Üstad daha sonra diyor ki: Ahiret hayatıyla ilgili olarak veya murat olunan lafzına aykırı olan müteşabihlerin bilgisini, Allah'ın kendi ilmi için tercih ettiğini açıklamıştık. Müteşabihin, Kur'an açısından manasının gelişi zaruridir. Çünkü dinin rükünlerinde ve vahyin amaçlarından birisi de ahiretle ilgili durumlara ilişkin haber vermesidir. Rasûlullah'ın (s) bize getirip haber verdiği gaybe ilişkin bu bilgilere iman etmemiz farzdır. Meleklere ve cinlere nasıl ki iman ediyorsak, Hz. Peygamber'in diğer bildirdiklerine de iman etmemiz farzdır. Biz diyoruz ki söz konusu müteşabih olan lafızların hakiki manasını bilemeyiz. Sadece Allah bilir. İlimde üstün bir payeye erenler ve daha başkaları bu konuda eşittirler. Yalnız ilimde belli bir ilmi düzeye gelmiş olanlar, duyular ve aklın alanı içine giren şeyleri bilirler. Nerede durmaları gerekiyorsa hadlerini de bilirler ve orada dururlar. Hz. Peygamber'in gayb âlemi hakkında verdiği haberlerin gerçekte ne olduğunu bilemeyeceklerinden, oraya uzanmazlar. Onlar duyuları olsun, akılları olsun bunu kavrayamayacağını bilirler. Tam bir teslimiyet gösterirler ve *"Biz iman ettik. Hepsi de Rabbimizin katındandır"* derler.

Bu durumda ayette yer alan lafzi celal üzerinde durmak gereklidir. Ayette özellikle ilimde üstün bir payeye erişenlerden söz etmesi, ancak muhkem ile müteşabihi ve ikisi arasındaki farkı, ilimlerinin ulaşabildiği nokta bağlamında olsun ya da olmasın bilmesi gerekenlere işarettir. Kitab'ın bu neviden hali olması muhaldir. Böylece müteşabihe mukabil manası itibariyle Kur'an bütünüyle muhkemdir. Şahitlerden anlaşıldığı kadarıyla ayette yer alan tevil, bu arada mana olarak bir şeyin bir başka mana yorumlanması ve yorumlandığı şeyle tam bir uyum meydana getirmesidir. Yoksa Rabbimizin şu kavlinin tefsir olunduğu manada değildir. Allah şöyle buyurmaktadır:

"(Fakat onlar) onun te'vilinden başka bir şey beklemiyorlar. Onun te'vili geldiği (verdiği haberler ortaya çıktığı) gün, önceden onu unutmuş olanlar derler ki: Doğrusu Rabbimizin elçileri gerçeği getirmiştir."[250]

Söylediklerimizden ortaya çıkıyor ki; -*"te'vil"*in bu anlamına göre- "Kur'ân'da niçin *'muhkem'* ve *'müteşabih'* ayet vardır?" diye bir soru gündeme

250. Araf, 7/53.

gelemez. Çünkü; bu manaya göre müteşâbih, dinin amaçlarına (makasıdına) dahil olmuş olur. O halde, müteşabih ayetler için sebep aranmaz. Çünkü bu ayetler, dinî bir temel üzere gelmiş demek olur.

Üstadımız Muhammed Abduh sözüne devamla şöyle diyor:

Müteşabihin ikinci manası; onun sadece ahiret ahvaline hâs olmadığı, tersine bunların dışında, -zahirine göre kabul etmenin aklen mümkün olmadığı- Allah'ın sıfatlarını ve bu kabilden olan peygamberlerin sıfatlarını da kapsadığıdır. Sözgelimi; *"O, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı ol ('kün') kelimesi(nin eseri)dir. Ondan bir ruhtur."*[251] ayet-i kerîmesi bu kabildendir. Çünkü bu, aklî ve sem'î (naklî) delilin, ayetin zahirine yorumlanmasına engel olduğu ayetlerdendir. -Daha önce geçtiği üzere-, te'vilini ilimde yüksek payeye erişenlerin bilecekleri veya bilemeyecekleri yolundaki ihtilafın meydana geldiği nokta burasıdır. İhtilaf edenlerden bu gibi ayetlerin te'vilini ilimde yüksek payeye erişenlerin bilemeyeceğini söyleyenler, müteşabih ayet karşısında teslimiyetin ve işi Allah'a havale etmenin, sırf bu bilginlere özel kılınmasının hikmetini, onların bu iki durumu birbirinden ayırmalarına ve -daha önce geçtiği üzere- bunlardan her birine hükmünü vermelerine bağlıyorlar. Buna karşılık, Allah'ın sıfatlarına veya peygamberlerinin niteliklerine dair zahiri müteşabih olan ayetleri, Ümmü'l-Kitab'a, bir başka deyimle muhkem ayetlere havale edip bunların toplamından, mütaşabih ayetleri anlamalarına yardımcı olacak şeyleri alanlar. Böylece onların, müteşabih ayetlerin te'vilini bileceklerini söyleyenler diyorlar ki; ilimde yüksek payeye erenlerin, bu ilimle özel kılınmaları, başkalarının bu te'vil işine dalmalarına engel olmak içindir. Yüce Allah diyor ki; bu iş ilimde yüksek payeye erenlere hastır. Bu konuda onları taklid etmek caiz değildir. Başkalarının bu müteşabih ayetleri te'vil etmek için ele alma yetkileri yoktur. Bu iş gayb alemine taalluk etmeyen bir iştir.

Üstad sözüne devam ediyor: İşte tam bu noktada şöyle bir soru gündeme geliyor: Niçin Kur'ân-ı Kerîm'de, manasını ancak Yüce Allah'ın ve ilimde yüksek payeye erişenlerin bilecekleri müteşabih ayetler vardır? Kur'ân bir hidayet rehberi olarak indirilmiş olduğuna göre, niçin Kur'ân'ın tamamı bütün herkesin eşit biçimde manasını anlayabilecek olduğu muhkem ayetlerden değildir? Müteşabih ayet inanç esaslarında karışıklığa yol açması nedeniyle hidayete bir engel oluşturduğuna, te'vil yapanlar için fitne kapısını açtığına göre niçin tamamı muhkem değildir? Bu soruya cevabımız şudur: Fahreddin Razî (ö.606/1209) bu soruyu ayrıntılı bir biçimde zikredip, âlimlerin buna beş adet cevap verdiklerinden sözeder. Ayetin meselelerinden dördüncü meselede der ki; bazı dinsizler Kur'ân-ı Kerîm'in içinde müteşabih ayetler

251. Nisa, 4/171.

olması nedeniyle ona dil uzatmaya kalkarlar ve "Sizler insanların mükellefiyetlerinin kıyamete kadar bu Kur'ân'la irtibatlı olduğunu söylüyorsunuz" ama sonra biz görüyoruz ki; her görüş sahibi O'na kendi görüşüne uygun bir biçimde yapışıyor. Bundan sonra Kur'ân'a dil uzatan o kişi cebriye, kaderiye mezhebleriyle başka mezheblerin getirdikleri delillere dair bazı örnekler zikretmekte ve "Her mezhebin sahibi kendi mezhebine uygun olan ayeti muhkem, muhalif olanı müteşabih saymakta ve -eğer delili zayıfsa- te'vile başvurmaktadır." demektedir. O inkârcı şöyle devam ediyor: Yüce Allah bu Kur'ân'ı gayet açık, müteşabih ayetlerden uzak kılsaydı, dindeki gayeyi elde etmeye böylesi daha yakın olmaz mıydı?

Bunun ardından Üstadımız şöyle der: Âlimler müteşabih ayetlerin faydalarına dair bir çok yönden söz ederler. Biz bunları Fahreddin Razî'nin zikrettiği biçimi ile manadan herhangi bir şey kaybetmeksizin biraz özet yaparak buraya nakledeceğiz.

Birincisi: Kur'ân'da müteşabih ayetler olduğunda hakka ulaşmak daha zor ve daha meşakkatli olur. Fazla meşakkat daha fazla sevabı gerektirir. Çünkü Yüce Allah; *"Yoksa Allah içinizden cihad edenleri belli etmeden, sabredenleri ortaya çıkarmadan, cennete gireceğinizi mi sandınız?"*[252] buyurmaktadır.

İkincisi: Kur'ân-ı Kerim tamamıyla muhkem ayetlerden oluşsa sadece bir tek görüşe uygun olurdu ve onun bu açık görüşü dışında diğer bütün mezhebleri bâtıl kılardı. Bu ise; mezheb erbabının üzerinde düşünmediği bir şeydir. Kur'ân-ı Kerîm'den yararlanma, muhkem ve müteşabih ayetleri ihtiva ettiği takdirde mümkündür. İşte o zaman her mezheb sahibi bu Kitab'ta kendi görüşünü güçlendirecek ve kendi sözünü tercihe şayan kılacak bir delil bulmayı umar ve o zaman Kur'ân-ı Kerîm'e bütün mezheb sahibleri bakarlar ve her mezhebin müntesibi orada kendine ait bir delil bulma umuduyla olanca gücünü harcar. Bu çabada aşırı gittiklerinde muhkem ayetler, müteşabih ayetleri tefsir eder hale gelir. Bu yolla bâtıla sapan kimse, bâtılından kurtulmuş ve hakka ulaşmış olur.

Üçüncüsü: Kur'ân-ı Kerîm muhkem ve müteşabih ayetlerden oluştuğunda onun üzerinde kafa yoran kimse aklî delilin yardımına başvurma ihtiyacı hisseder. İşte o zaman, insan taklidin karanlığından kurtulur, kendi görüşünü bir delil ile temellendirmenin ve beyyine'nin aydınlığına kavuşur.

Dördüncüsü: Kur'ân-ı Kerîm muhkem ve müteşabih ayetleri ihtiva edince, görüş sahibleri te'vil yollarını öğrenme ve bunları birbirine tercih etme ihtiyacı duyarlar. Bunu öğrenme ise dil, nahiv (dilbilgisi) ve usul-ı fıkıh gibi birçok bilimleri öğrenme ihtiyacı doğurur.

---

252. Âl-i İmrân, 3/142.

Beşincisi: Bu son delil bu konudaki delillerin en güçlüsüdür. Buna göre; Kur'ân-ı Kerîm seçkinlerle, sade insanlar dâhil olmak üzere bütün herkese çağrıda bulunur. Sade insanların tabiatları çoğu meselelerde gerçekleri kavramaktan aciz kalır. Sıradan ve sade insanlardan herhangi bir kimse, cismi olmayan, herhangibir mekândan münezzeh olan ve işaretle gösterilmeyen bir varlığın var olduğunun ispat edildiğini duyduğunda, bu varlığın yok olduğunu ve mevcut olmadığını zanneder. Böylece inkâr bataklığına düşer. Şu halde bu gibi kimseler için daha doğru olanı, vehmettikleri ve hayal ettikleri şeylere uygun olan motiflere delalet eden lafızları seçmektir. Böylece onlara yapılan hitab, sarih ve hakka delalet eden lafızlarla karışık seçilmiş olur. Birinci kısım, yani avama (sıradan insanlara) ilk başta kendisi ile hitab edilen ayetler müteşabih, ikincisi yani sonunda kendilerine maksadı ortaya koyan ayetler ise muhkemat kabilindendir.

Ve sonra Üstadımız, "bu konuda zihnimde belirenler bunlardan ibarettir, gerçeği ancak Allah Teala bilir" dedi.

Ben de derim ki: Fahreddin Razî (rh) (ö.606/1209) bu ifadesiyle aydınlatıcı bir şey getirmemiş ve âlimlerin görüşlerini güzel bir biçimde beyan etmemiştir. Burada sıraladığı şıkların içinde en anlamsız ve en çirkin olanı ikinci şıktır. *"Kur'ân-ı Kerîm müteşabih ayetleri, mezhep ehlini üzerinde düşünmeye sevketmek için getirmiştir."* ifadesini kullanmayı bu âlimin aklı nasıl câiz ve mümkün görebiliyor, bunu anlayabilmiş değilim! Ve yine, bu yolun hakka giden bir yol olduğunu nasıl söyleyebiliyor? Bunu da anlayamadım. Öte yandan Kur'ân'ın indiği sırada bu mezhepler nerede idi? Bu mezheblere tabi olan kimseler arasında bu metodla acaba hangi mezhep mensubu hidayete erdi? Sıradan insanların önce müteşâbih ayete davet edilmeleri yolundaki en güçlü sebeb olarak ileri sürdüğü şık ise, çirkinlik açısından bu ikinci şıkka yakındır!

Üstadımız Muhammed Abduh'un âlimlerin cevaplarını beyan sadedinde söylediklerini özetlersek bunlar üstadımıza göre üçtür:

1) Yüce Allah kalplerimizi Kitab'ı tasdik noktasında imtihan etmek için müteşâbih ayetleri indirmiştir. Gerçek şu ki; Kur'ân-ı Kerîm'de vârid olan bütün ayetler aklen anlaşılabilir, net, zeki ve zeki olmayan bütün herkes nezdinde hiç kuşku duyulmayacak biçimde açık olsaydı, imanın Allah'ın emrine boyun eğme ve O'nun peygamberlerine teslim olma özelliği ortaya çıkmazdı.

2) Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de müteşâbih ayeti mü'minin aklını düşünceye sevketmek için, aklı daima çalıştırmak için getirmiştir, ta ki mü'minin aklı zayıflayıp da ölmesin. Çünkü gerçekten çok açık ve kolay olan bir ibarede insan aklının yapabileceği hiçbir şey yoktur. Din insan için en değerli

şeydir. İnsan din konusunda araştırmaya değer bir şey bulamazsa ölür. Ölünce de başkasının yardımıyla canlı olamaz. Akıl, herhangi bir hususta güçlendiğinde her hususta güçlenen, herhangi bir konuda zaafa uğradığında her şeyde zaafa uğrayan biricik nimettir. Yüce Allah bu ayet-i kerîmede "dinde yüksek payeye erişenler" yerine *"ilimde yüksek payeye erişenler"* buyuruyor. Çünkü ilim daha genel ve daha kuşatıcıdır. Yüce Allah'ın -Kur'ân'da Yüce ayetlere yer vererek- insan aklının dini konularda araştırma yapması için bir alan açması, O'nun insanlara olan rahmetindendir. İnsan ilkin, müteşâbih ayetleri diğerlerinden ayırmak için araştırma yapar. Bu araştırma, insan müteşâbih ayetleri anlayabilsin ve onun te'viline yol bulabilsin diye kevnî deliller, aklî burhanlar, hitab yolları ve delâlet şekilleri üzerinde araştırma yapmayı gerektirir. Bu yön ancak ve ancak ***"ve'r-rasihune"*** kelimesinin Allah lafzı üzerine atfedilmesi halinde mümkündür ki, maksat hasıl olsun.

3) Peygamberler gerek sade gerek seçkin bütün herkese gönderilmişlerdir. Onların gönderilmeleri geçmiş peygamberlerde olduğu gibi ister sadece kendi kavimlerine olsun, isterse Hz. Peygamber örneğinde olduğu gibi bütün insanlara olsun farketmez. Dine çağrı âlim, câhil, zeki, sade, kadın ve erkek bütün herkese yönelik olduğuna göre Kur'ân'da öyle manalar vardır ki, bunları -gerek seçkin, gerek sade- bütün herkesin anlayacağı şekilde hakikatini ortaya koyan, mahiyetini açıklayan bir ifadeyle ifade etmek mümkün değildir. Bu konuda seçkinlerin kinaye ve ta'riz yoluyla bile olsa anlayacakları yüksek manalar ve ince hikmetler olamaz mı? Sade ve sıradan insanların ise, o konuda işi Allah'a havale etmeleri ve sadece muhkem ayetlerin sınırlarında kalmaları emredilmiş ve böylece bütün herkes kendi düzeyi ve yeteneği oranında kendi nasibini almış olamaz mı? Bunun örneği, Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İsa için mutlak olarak *"kelimetullah-Allah'ın kelimesi"* ve *"Allah'tan bir ruh"* deyimlerinin kullanılmış olmasıdır. Seçkin olanlar bu deyimlerden sıradan insanların anladıkları manayı anlamazlar. Bundan dolayıdır ki Hıristiyanlar bu gibi ifadeler nedeniyle fitneye düşmüşlerdir. Çünkü onlar muhkem ayetlerin sınırında durmamışlardı. Muhkem ayetlerin sınırı, Allah'ı tenzih etmek, O'nun bir cins veya anne ya da çocuk olmasının imkânsız olduğunu kabul etmektir. Bu konudaki muhkem ayet bizim kitabımızda şu ayettir: *"Allah nezdinde İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir."*[253] Bu mesele ileride bu sûrede ele alınacaktır.

Ben derim ki, Hıristiyanlar nezdinde de aynı şekilde *Yuhanna* İncil'inde Mesih İsa hakkında şöyle söylenir: *"Sonsuz yaşam, tek gerçek Tanrı olan seni ve gönderdiğin İsa Mesih'i tanımalarıdır..."*[254]

253. Âl-i İmrân, 3/59.
254. *Yuhanna* İncili 17/3. (Yukarıya aldığımız tercüme İncil'in Türkçe baskısından alın-

Üstadımız şöyle devam etti: Birçok anlam içermesi muhtemel ve birçok hale uygun düşen ayetler de müteşâbihlerdendir. Bu anlamların içinden herhangi birisi alınıp da herhangi bir duruma yorumlandığında anlamı bozulmayan ayetler de müteşâbihlerdendir. Bu tür söz bütün peygamberlerin sözlerinde mevcuttur. Bu söylediğimiz tıpkı*"O halde biz veya siz, ikimizden biri ya doğru yol üzerinde veya açık bir sapıklık içindedir."*[255] ayeti kabilindendir. Kur'ân-ı Kerîm'in, bir hikmete mebni olarak namaz vakitlerini müphem bırakması da bu kabildendir. Peygamberimiz (s) mutedil Arab memleketlerinde "beş namaz" için beş vakit beyan buyurmuştur. O zamanlar Araplar dünyada namaz vakitlerinin tam olarak belirlenmesinin mümkün olmadığı diyarların bulunduğunu bilmiyorlardı. Tıpkı güneşin sadece iki saat kaldığı ve gündüzün iki saati aşmadığı diyarlar gibi. Kur'ân-ı Kerîm; *"Haydi siz, akşama ulaştığınızda, sabaha kavuştuğunuzda, gündüzün sonunda ve öğle vaktine eriştiğinizde Allah'ı tesbih edin ki göklerde ve yerde hamd O'na mahsustur."*[256] ayet-i kerîmesinde namaz vakitlerine işaret eder. İlgili ayette namaz vakitlerinin müphem bırakılması, Kur'ân-ı Kerîm'in sadece Arap diyarlarına ve benzeri yerlere özel değil, evrensel bir din olması nedeniyledir. İşte Kur'ân'ın bu özelliğinden dolayı çağrısının ulaştığı her yerde kolayca uygulansın diye namaz vakitlerini ifade eden ayetlerin müphem bırakılması gerekmiştir. Namaz vakitlerinin müphem bırakılması, bu konuda toptan hüküm getirilmesi gibi tavırlar ilimde yüksek payeye eren kimselerin akılları açısından o konuda bir elastikiyet ve Kur'an hükümlerinin her mekâna uygun olarak çıkarılması kolaylığını getirmiştir. Hakikat nerede zuhur edip, ortaya çıkarsa o gerçek için Kur'ân'da bir hüküm bulmak mümkündür. Bu çeşit müteşâbih Yüce Allah'ın en Yüce nimetlerindendir. Kur'ân-ı Kerîm'e müteşâbih ayetleri içinde bulundurması nedeniyle itiraz etmek mümkün değildir.

"Ancak aklı selîm sahipleri düşünüp, anlar." Üstadımız Muhammed Abduh der ki; yani; bunu ancak aydın kalpler ve büyük akıl sahibleri kavrayıp, hikmetini derinden derine anlar. Allah Teâlâ'nın ***"rasihûn"*** olan kimseleri bu şekilde nitelemesi onların ancak akıllarını çalıştırarak temel ve asıl kural olan muhkem ayetlerin tümü üzerinde düşündükleri için bu payeyi elde ettiklerinden dolayıdır. Artık bunlar müteşâbih bir ayetle karşılaştıklarında işaret ettiğimiz sağlam ilkeleri hatırlayıp, o müteşâbih ayete uygun olan kurala bakarlar ve böylece onu o kurala havale etmiş olurlar.

mıştır. Ancak Arapça metinde ifade şöyledir: "Ebedî hayat da şudur ki, gerçek İlâh olarak yalnız seni ve gönderdiğin İsa Mesih'i bilsinler." -Çev.-)

255. Sebe', 34/24.
256. Rum, 30/17, 18.

Ben derim ki üstadın yaptığı bu yorum daha önce geçen iki yönden birisine uygun düşmektedir. "Müteşâbih ayette gayb alemine dair haber vardır" şeklindeki ifadeye gelince onu söyleyenler algılanabilir şeylerin algılanamayan şeylere kıyas edilmesinin farklı şeylerin birbirine kıyas edilmesi, benzetilmesi demek olduğunu bilirler.

Te'vil ve Tefsir Kelimelerinin Anlamları

Elimizdeki mevcut tefsir kitaplarında bu konuyla ilgili olarak malumata susamış olan kimseleri tatmin edecek bilgiler yoktur. Bizim az önce yukarda zikrettiğimiz bilgiler, âlimlerin konuyla ilgili söylediklerinin özüdür. Bu yaklaşımların içinde en doğru gözükeni bize göre, Üstadımız Muhammed Abduh'un görüşüdür. Biz üstadın görüşünü yazdıktan sonra müteşâbih ve te'vil hakkında Şeyhülislâm Ahmed b. Teymiye'nin (ö.727/1327) ifadelerine başvurmayı uygun gördük. Biz bunların bir kısmını daha önce İbn-i Teymiyye'nin İhlas Sûresi tefsirinde okumuştuk. İbn-i Teymiye'nin oradaki görüşlerine müracat edip, söylediklerini dikkatlice okuduk. Bir de ne görelim! Onun söyledikleri irfanın ve tahkikin zirvesinde değil mi? İbn-i Teymiye bu konuda öyle bir beyanda bulunmuş ki; onun üzerine başka bir beyana gerek yoktur. İbn-i Teymiye, o açıklamasında ortaya koyuyor ki; Kur'ân-ı Kerîm'de anlamı anlaşılmayan hiçbir kelâm yoktur ve ***"müteşâbih"*** terimi görece bir terimdir. Kur'ân'ı anlaması zayıf olan bir kimse bir ifadenin anlamını anlayamayıp karıştıracak olsa da, ilimde ileri gitmiş kimseler aynı duruma düşmezler. Allah'tan başka hiç kimsenin bilmediği ***"te'vil"*** ise gerçekte Allah'ın sıfatlarının tam anlamıyla kavranabilmesi, cennet ve cehennemden oluşan gayb aleminin keyfiyeti, cennet ve cehennemde olanlar gibi gerçekte ayetlerin te'villeri ve açıklamalarıdır. Allah'tan başka hiç kimse, O'nun kudretinin tam anlamıyla nasıl algılanabildiğini, bu kudretin ön tasarımı olmadan yoktan var etmeye, ya da yok etmeye nasıl taalluk ettiğini, Yüce Allah'ın -Arş kendisinin yaratığı olduğu ve kendi kudretiyle ayakta durduğu halde- üzerinde nasıl istivâ ettiğini, cehennem ehline azabın nasıl verileceğini, cennet ehline verilecek nimetlerin nasıl olacağını hiç kimse tam bir vukufiyetle bilemez.

Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: *"Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez."*[257] Şu halde ahiretin ateşi dünya'da algıladığımız, bildiğimiz ateş gibi değildir. Ahiretin ateşi başka bir şeydir. Cennetin meyveleri, sütü, balı bizim bu dünyada bildiğimiz cinsten meyve, süt ve bal değildir. Bunlar o âleme uygun olan başka şeylerdir. Biz bütün bunları bu makamın tahammül edeceği bir uzunlukta bu bü-

257. Secde, 32/17.

yük İslam âliminin kelâmından yararlanarak onun yazdığının bir kısmını da naklederek beyan ediyor ve diyoruz ki:

Müfessirler ayet-i kerîmede yer alan "**te'vil**" kelimesinin ne anlama geldiği noktasında hata etmişlerdir. Çünkü onlar te'vil kelimesini ıstılahî (terim) olarak ele almışlardır. Kur'ân-ı Kerîm'in kelimelerini terim olarak taşıdıkları anlamlarla tefsir etmek, sayılamayacak kadar çok hataların doğmasına yol açar.

"***Te'vil***" kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de yedi sûrede geçer.

Bunlardan birincisi bu Âl-i İmrân Sûresi'ndeki açıklamasını yaptığımız ayettir.

İkincisi, Nisâ Sûresi'nin şu ayetidir:*"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan ulu'l-emr'e de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Rasûle götürün. Bu, hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir."*[258] Bu ayet-i kerîme'de te'vil kelimesi *"ahsenu te'vila"* şeklinde geçmektedir. Burada geçen "te'vil" kelimesini Mücâhid (ö.104/722) ve Katâde (ö.118/73) "*sevab*" ve "*ceza*" kelimeleri ile tefsir ederken, Sûddî (ö.128/745), İbn-i Zeyd (ö.870/1465) ve İbn-i Kuteybe (ö.276/889) ile Zeccâc (ö.311/923) "*âkıbet*" şeklinde tefsir etmişlerdir. Bu iki tefsirin ikisi de "*el-mâl*", yani *"âkıbet, sonuç"* anlamınadır. Fakat ikincisi "sonuç" anlamı daha geneldir. Çünkü bu, dünyadaki güzel âkıbeti de kapsar. Dünyevî işlerde çekişme daha çok olabilir. Bu konuda Allah'ın Kitabı'na, -hayatta iken- O'nun Peygamberi'ne, -vefat ettikten sonra- sünnetine başvurma, uzlaşmanın ortak noktası, kin ve öfkeden selamette kalmanın buluşma noktası olur. O halde, buradaki "*te'vil*" kelimesi, "*tefsir*" veya "*sözü zahirinden başka bir anlama çevirme*" anlamlarına kesinlikle gelmez. Çünkü ifade; çekişme ve çekişmenin Allah'a ve Rasûlü'ne götürülmesinin güzel âkıbeti hakkındadır.

Te'vil ile ilgili üçüncü ayet-i kerîme A'raf Sûresi'ndedir. Yüce Allah şöyle der: *"Gerçekten onlara, inanan bir toplum için yol gösterici ve rahmet olarak, ilim üzere açıkladığımız bir kitab getirdik. (Fakat onlar) onun te'vilinden başka bir şey beklemiyorlar. Te'vili gelip çattığı gün önceden onu unutmuş olanlar derler ki: Doğrusu Rabbimizin elçileri gerçeği getirmişler. Şimdi bizim şefaatçılarımız var mı ki bize şefaat etsinler veya (dünyaya) geri döndürülmemiz mümkün mü ki yapmış olduğumuz amellerden başkasını yapalım? Onlar cidden kendilerine yazık ettiler ve uydurdukları şeyler de kendilerinden kaybolup gitti."*[259] İbn-i Abbâs (ö.68/687) bu ayette geçen "*te'vil*" kelimesini "*Allah'ın vaadini ve tehdidini*

258. Nisa, 4/59.
259. Araf, 7/52, 53.

tasdik" şeklinde tefsir etmiştir. Buna göre ayet-i kerîme'de denmiş oluyor ki: "Yüce Allah'ın ahirete dair vermiş olduğu haberlerin doğruluğu ortaya çıktığı gün..." Katâde ise buradaki te'vil kelimesini "*sevap*" şeklinde tefsir ederken, Mücâhid (ö. 104/722) "*Allah'ın vereceği karşılık*", Sûddî (ö.128/745) "*O'nun âkıbeti*", İbn-i Zeyd (ö.870/1465) "*hakikati*" şeklinde tefsir etmişlerdir. Bütün bu sözler anlam itibariyle birbirine yakındırlar. Söylenmek istenen ise; Kur'ân-ı Kerîm'in ahiret hayatına dair vermiş olduğu haberlerin gerçekleşmesi şeklinde onların âkıbetleridir. Buradaki te'vil kelimesi ile "*tefsir*" anlamının kastedildiği kesinlikle ihtimal dahilinde değildir.

Dördüncü ayet Yunus Sûresi'ndedir. Yüce Allah, Kur'ân'ın kendinden önce gelen kitapları tasdik edici bir Kitab olduğunu, iftiradan, kuşkulardan ve onların kendi hakkında ileri sürdükleri temelsiz iddialardan münezzeh bulunduğunu zikretmesinin ve onları böylesi bir sûreyi getirmelerini taleb ederek âciz bırakmasının ardından şöyle buyuruyor: "*Hayır. Onlar bilgileriyle kavrayamadıkları, te'vili de kendilerine hiç gelmemiş olan bir şeyi yalan saydılar. Bunlardan önce gelip geçenler de yine böyle inkâr etmişlerdi, ama bak zalimlerin akıbeti nasıl oldu.*"[260] Müfessirler bu ayette geçen "*te'vil*" kelimesini bundan önceki geçen anlamlara benzer şekilde tefsir etmişlerdir. Bir başka ifadeyle; te'vilden maksat, "*onların âkıbetlerinin Kur'ân'ın doğruluğunun ortaya çıkması, verdiği haberin gerçekleşmesi, sonuçlanması*" şeklinde olduğunu vurgulamışlardır. Bunlardan önce yaşayanlar arasında yalanlayan kimselerin âkıbetleri helak olmak olunca, onun te'vili bunların akıbetlerinin de daha önce yaşayanların âkıbeti gibi olmaktır.

Te'ville ilgili beşinci ayet Yusuf Sûresi'nin çeşitli yerlerinde yer almaktadır. Yüce Allah şöyle buyurur: "*İşte böylece Rabbin seni seçecek, sana (rüyada görülen) olayların te'vilini (yorumunu) öğretecek...*" [261] Aynı sûrede "*te'vil*" kelimesi Yusuf (a) ile hapiste yatan iki gençten bahsedilirken geçmektedir. Hapiste yatan iki genç rüyada gördüklerinin yorumunu Hz. Yusuf'tan isterken, "*yorum*" yerine "*te'vil*" kelimesi kullanılmaktadır. Bu kısımda Kur'ân'ın ifadesiyle iki genç Yusuf'a (a)"*Bunun te'vilini bize haber ver.*"[262] demektedirler. Bu kelime Hz.Yusuf 'dan bahsedilirken bir kez daha kullanılmakta ve şöyle denmektedir: "*(Yusuf) dedi ki: Size yedirilecek yemek gelmeden önce onun te'vilini mutlaka size haber vereceğim.*"[263] Yine aynı sûrede Firavun'un grubundan bahsedilirken yine rüya yorumu anlamında olmak üzere şöyle kullanılmaktadır: "*(Yorumcular) dediler ki: Bunlar karmakarışık düşlerdir. Biz böyle düşlerin*

260. Yunu,s 10/3.
261. Yusuf, 12/6.
262. Yusuf, 12/36.
263. Yusuf, 12/37.

te'vilini bilenlerden değiliz."[264] Yukarıda işaret ettiğimiz zindandaki iki gençten kurtulmuş olandan sözedilirken yine *"ben size onun te'vilini haber veririm."*[265] ifadesi kullanılırken "yorum" anlamına bir kez daha geçmektedir. Sûrenin bir başka yerinde Yusuf'un (a) babasına hitabından bahsedilirken te'vil kelimesinin bir kez daha kullanıldığını görüyoruz: *"(Yusuf) dedi ki: Ey Babacığım! İşte bu, daha önce (gördüğüm) rüyanın yorumudur. Rabbim onu gerçekleştirdi."*[266] Sözlerin ve rüyaların yorumu o halde bunların işaret ettiği gerçekleşen olaylardır ki bu söz değil, bizatihî fiildir. Nitekim bunun fiil olduğu aynı sûrenin 37. ayetinden *"Size yedirilecek yemek gelmeden önce onun yorumunu mutlaka size haber vereceğim."*[267] anlaşılmaktadır. Şu halde Yusuf'un (a) te'vili haber vermesi ileride meydana gelecek olayı haber vermesi anlamına gelmektedir. Burada yer alan te'vilden maksadın, fiilî bir olay olduğunu gösteren bir başka ayet yine aynı sûredeki *"İşte bu daha önce (gördüğüm) rüyanın sonucudur."*[268] ifadesinde de görülmektedir. Yani Yusuf (a) demiş oluyor ki; işte bu, yani anne ve babasıyla 11 kardeşinin kendisine secde etmesi sûrenin başında zikredilen rüyasının sonunda gerçeğe büründüğü durumdur. Nitekim sûrenin başında buna; *"Bir zamanlar Yusuf, babasına (Yakub'a) demişti ki: Babacığım! Ben (rüyamda) onbir yıldızla güneşi ve ayı gördüm; Onları bana secde ederlerken gördüm."*[269] ayetiyle işaret olunmuştu.

Te'ville ilgili altıncı ayet İsrâ Sûresi'nde geçmektedir. İlgili ayette Yüce Allah; *"Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu, hem daha iyidir, hem de te'vili (neticesi) bakımından daha güzeldir."*[270] demektedir. Burada geçen "te'vil" sonuç, âkıbet anlamınadır.

Yedinci ayet ise Kehf Sûresi'ndedir. Yüce Allah buradaki ayette kendi katından vahiy ve ilim verdiği kulun Hz. Musa'ya hitabını hikâye ederken "*te'vil*" kelimesini kullanıyor: *"Şimdi sana sabredemediğin şeylerin 'iç yüzü'nü haber vereceğim."*[271] ve yine "*te'vil*" kelimesinin bir kullanımını da o kulun Musa'nın (a) hoşgörmediği amellerinin âkıbetini haber verirken görmekteyiz: *"İşte hakkında sabredemediğin şeylerin 'iç yüzü' budur."*[272]

O halde "*te'vili haber*" vermek ileride -sözle değil- fiilî olarak gerçekleşecek olayları haber vermek demektir. Buraya kadar verdiğimiz örnek ayet-

264. Yusuf, 12/44.
265. Yusuf, 12/45.
266. Yusuf, 12/100.
267. Yusuf, 12/37.
268. Yusuf, 12/100.
269. Yusuf, 12/4.
270. İsra, 17/35.
271. Kehf, 18/78.
272. Kehf, 18/82.

lerden ortaya çıkan; "*te'vil*" sözcüğünün Kur'ân-ı Kerîm'de sadece ileride gerçekleşecek amelî bir durum anlamında kullanılmış olduğudur. Bu fiilî durum, ya bir haberi veya bir rüyayı ya da kendisi ile gelecekte bir şeyin kastedildiği üstü kapalı bir ameli doğrulamak için meydana gelecektir. O halde Âl-i İmrân Sûresi'ndeki te'ville ilgili ayeti de bu şekilde tefsir etmek gerekir. Bundan dolayı oradaki ayetin eski müfessirlerin kullandıkları manada yorumlanması câiz değildir. Onların terimlerinde "*te'vil*" İbn-i Cerir et-Taberî'nin (ö.310/922) ifade ettiği üzere "*tefsir*" manasınadır. İbn-i Cerir te'vil için şöyle der: "*Bu ayetin te'vilinde diyecek olduğumuz şudur.*" ve yine orta dönem ve sonrasında gelen müfessirlerin literatüründeki terim anlamında da kullanmak mümkün değildir. Bu müfessirlere göre "*te'vil*"; bir sözü konulduğu sözlük anlamından ispatında delile muhtaç olduğu bir diğer anlama nakletmek demektir. Bu öyle bir nakildir ki, işaret ettiğimiz delil olmasa kelimenin zâhirî anlamı terkedilemez. Bunun bir benzeri usûl âlimlerinin şu sözüdür: "*Te'vil; bir sözcüğü tercihe şayan olan ihtimalden -bir delil nedeniyle- tercihe şayan olmayan ihtimale çevirmek ve nakletmek demektir.*"

Bâtınîler, Kur'ân'daki "te'vil" kelimesini terim manasında kullanarak kendi iddialarını savunmuşlardır. Çünkü onlar derler ki: Kur'ân-ı Kerîm'i ne indiği dönemde, ne de daha sonraları hiç kimse anlamamıştır ve Yüce Allah bunun te'vilini (gizlenen gerçek anlamını) vaad etmektedir. Şu halde Allah Teâlâ'nın bu te'vil ile birlikte gönderecek olduğu kişiyi beklemek (*intizâr*) şarttır. Örneğin bâtınî bir grup olarak ortaya çıkan "Bâbîler", bu vaad edilen şeyin liderleri Bâb olduğunu iddia ederler. Yine bunların içerisinden çıkan "Bahâî"ler ise vaad edilenin "Bahâ" olduğu kanaatindedirler. Bunların propagandasını yapanlardan birisinin; "*Onun te'vilinden başka bir şey beklemiyorlar.*"[273] ayet-i kerîme'sini kendi görüşlerine delil olarak aldıklarını işittim. Biraz önce ben bunu zikrettim ve o kişiye okuduğu ayetin te'vilinin Yüce Allah'ın; "*Onlar farkında değillerken kıyamet gününün kendilerine ansızın gelmesinden başka bir şey mi bekliyorlar?*"[274] ayet-i kerîmesindeki vaad ettiği şeyler olduğunu söyledim ve yine bu cümleden olmak üzere ona; "*Onlar birbiriyle çekişip, dururken kendilerini ansızın yakalayacak korkunç bir sesi bekliyorlar.*"[275] ayet-i kerîmesini hatırlattım. İşte bu verdiğim örnekler ve benzerleri onların beklediği te'vildir. Kur'ân-ı Kerîm'in tamamı anlaşılır durumdadır. Kur'ân'dan herhangi bir kısmı bazı insanlara anlaşılmaz geliyorsa o kısmı kendisine başkaları öğretir. İbn-i Teymiye (ö.724/1323) İhlas Sûresi'nin tefsirinde bu konuda söz ettikten sonra sözüne devamla şöyle der:

273. A'raf, 7/53.
274. Zuhruf, 43/66.
275. Yasin, 36/49.

Burada maksadımız şudur: Allahû Teâlâ'nın anlaşılmaz söz indirmesi mümkün değildir. Rasûl (s) ile Ümmet'in toplamının -Asr-ı saadetten asırlar sonra yaşayan kimi müfessirlerin iddia ettikleri gibi- Kur'ân'daki bazı kelimelerin anlamını bilmemeleri de mümkün değildir. Böyle bir iddianın kesin bir biçimde hatalı olduğuna hükmetmek gerekir. İster bununla birlikte Kur'ân'ın te'vili vardır ve onu rasihûn (ilimde derinleşenler) bilmezler densin, isterse te'vilin iki manası vardır, rasihûn bunlardan birini bilir, diğerini bilmez densin farketmez. Bu mesele, "Rasûl (s) Kur'ân'daki müteşabihlerin manasını bilmiyordu" görüşüyle, "İlimde derinleşenler (rasihûn) Kur'ân'ın te'vilini biliyorlar" görüşü arasında odaklandığına göre, bu ispat (biliyorlar yolundaki görüş) yukarıdaki olumsuzdan (bilmiyor) görüşünden daha hayırlıdır. Çünkü bizim yanımızda Kur'ân'dan, Sünnet'ten ve selef âlimlerinin görüşlerinden olmak üzere Kur'ân'ın tümünün bilinmesi, anlaşılması ve üzerinde düşünmek mümkündür şeklindeki görüşü destekleyen birçok delillerimiz vardır. İşte bu kesinlikle bilinmesi gereken hususlardandır. Elimizde, ilimde derinleşenlerin (rasihûn'un) müteşâbih ayetlerin tefsirini bilmediklerine dair hiçbir kesin delil yoktur. Çünkü selef âlimlerinden birçoğu kendilerinin Kur'ân'ın te'vilini bildiklerini ifade etmişlerdir. Selef âlimlerden biri olan Mücâhid (ö.104/722) bunlardan birisidir. Rabî b. Enes, Muhammed b. Ca'fer b. ez-Zubeyr de yine bunların arasındadır. Aynı görüşü İbn-i Abbâs'tan (ö. 68/687) da naklederler. İbn-i Abbâs (r); *"Ben Kur'ân'ın te'vilini bilen rasihûn'danım."* demiştir. İmam Ahmed (ö. 290/903) zındıklara ve Cehmiyye'ye cevab verirken yazmış olduğu ifadesinde Cehmiyye'nin Kur'ân-ı Kerîm'de müteşâbih ayetler olduğundan ve bunların uygun bir şekilde te'vil edilmediğinden şikayet ettiklerini nakleder. İmam Ahmed, Cehmiyye'nin üç müteşâbih ayeti te'vil ettiklerini ifade eder. Sonra bu ayetlerin manalarından sözeder. İmam Ahmed'in bu ifadeleri ona göre müteşâbih ayetlerin manalarını âlimlerin bileceğine delildir ve yine ona göre kötü olanı, ayetleri muhtemel manaları dışında te'vil etmektir. Buna karşılık ayetleri manasına uygun bir şekilde tefsir etmek övülmüştür ve kınanmış değildir. Bu tespit; ilimde yüksek payeye erenlerin (rasihûn'un) müteşâbih ayetlerin doğru te'vilini -İmam Ahmed'e göre- bilmiş olmalarını gerektirir. Bu yapılan, Selef âlimlerinin dilinde "tefsir" işlemidir. Bu nedenle ne İmam Ahmed ve ne de Selef âlimlerinden başkaları, "Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in ve başkalarının manasını bilmedikleri ayetler vardır. Onlar bu ayetleri anlamadan sadece okurlar." dememişlerdir.

Bu görüş, Ehl-i Sünnet âlimlerinden birçoğunun tercih ettiği görüştür. Bunların arasında İbn-i Kuteybe (ö. 276/889), Ebu Süleyman ed-Dımeşkî ve başkaları da vardır. İbn-i Kuteybe, İmam Ahmed'e ve İshak'a müntesib

olanlardandır. İbn-i Kuteybe meşhur Ehl-i Sünnet mezheblerini destekleyen âlimlerdendir. Onun bu konuda sayısız eserleri vardır. İbn-i Kuteybe hakkında *et-Tahdis bi Menakibi Ehli'l-Hadîs* müellifi şöyle der: "*İbn-i Kuteybe imamların, âlimlerin ve faziletli kimselerin önde gelenlerinden birisidir. Bu âlimlerin içinde en iyi eser verenlerdendir. Kendisinin yaklaşık 300 eseri vardır. İbn-i Kuteybe, İmam Ahmed ve İshak'ın mezhebine meylediyordu. İbn-i Kuteybe, İbrahim el-Harbî (ö.285/898) ve Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö.294/906) ile çağdaş idi. Mağrib'liler onun değerini yükselterek şöyle derler: 'Her kim İbn-i Kuteybe hakkında ileri geri konuşursa zındıklıkla suçlanır.'* Ve yine; '*İbn-i Kuteybe'nin eserlerinden herhangi birinin içinde bulunmadığı hiçbir evde hayır yoktur.*' derler. Denir ki: '*Mu'tezîle mezhebi açısından Câhız (ö.255/869) ne ise Ehl-i Sünnet açısından İbn-i Kuteybe odur.*' Çünkü Câhız nasıl Mu'tezîle'nin hatibi ise İbn-i Kuteybe de Ehl-i Sünnet'in hatibidir."

İbn-i Abbâs'tan (ö.68/687) da biraz önce ifade ettiğimiz söz nakledilmiştir. Onunla birlikte sahabe ve tabiûn âlimlerinin bir zümresinden de benzeri sözler nakledilmiştir. Bütün bu âlimler ise, Rasûl'den kendi görüşlerini destekleyen hiçbir nass zikretmemişlerdir. Durum bu olunca konu, tartışmalı bir mesele haline gelmiş olur. Madem tartışmalı bir mesele haline gelmiştir, o halde bu mesele Allah'a ve O'nun Rasûlü'ne (s) götürülmelidir. Müteşabihin anlaşılmaz olduğunu savunanlar görüşlerine delil olarak Yüce Allah'ın ayette "*fitne çıkarma*"yı, "*onun te'vilini istemek*" ifadesiyle yanyana getirmesini, bir de Rasûlullah'ın (s) müteşâbih ayetlerin peşine düşenleri kınamasını delil olarak göstermişlerdir. İlgili hadiste Nebî (s) şöyle demiştir: "*Müteşabihin ardına düşenleri gördüğünüzde onlardan uzak durun.*"[276] Bu nedenle Hz. Ömer (r) Subağ b. A'sel'i kendisine müteşâbih ayetin manasını sorduğu için dövdüğü rivayet olunur. Çünkü Yüce Allah; "*ve'r-rasihune fi'l-ilmi*", "*ilimde derinleşenler...*" buyurmaktadır. Ayetin başındaki vav bir cümleyi, diğer cümleye atfeden isti'naf (cümle başlangıcı) vav'ı değil de müfred kelimeyi bir diğer müfrede atfeden vav olsaydı, o zaman, "ve yekûlûne" derdi.

Karşı grup yukarıdaki delillere cevab verirlerken, Haşr Sûresi'nin 8, 9 ve 10. ayetlerini örnek gösterirler. Yüce Allah 8. ayette "*li'l-fukarai'l-muhacirine...*" buyurur. Sonra "*vellezine tebevveu'd-dâra...*" ifadesini getirir. Ardından "*vellezine câû min ba'dihim...*" ifadesiyle devam eder.[277] Bu ayet-

276. Sahih-i Buhâri, *Tefsir Sure*, 3, 1; Muslim, *İlim*, 1; Tirmizî, *Tefsir Sûre*, 4; İbn-i Mâce, *Mukaddime*, 7, Ebû Davud, *Sunne*, 2, Dârimî, *Mukaddime*, 19; Ahmed b. Hanbel, VIII, 48.

277. *"Bir de göç eden fakirlere aittir ki yurtlarından ve mallarından çıkarılmışlardır, Allah'ın lütuf ve rızasını ararlar; Allah'a ve Rasûlüne yardım ederler. İşte doğru olanlar onlardır. Ve onlardan önce o yurda yerleşen imana sarılanlar kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden ötürü göğüslerinde bir ihtiyaç duymazlar. Kendilerinin ihtiyaçları*

leri örnek veren âlimler ayetlerdeki atıfların müfred kelimenin yine müfrede atfı olduğunu, fiilin ise sadece ma'tuf kelimeden hâl olduğunu söylerler. Bu ayetler tıpkı *"ve'r-rasihune fi'l-ilmi yekûlûne âmennâ bihi kullun min indi Rabbina"* ayetinin benzeridir derler.[278]

Ve yine âlimler sözlerine şöyle devam ederler: Tefsirini yaptığımız Âl-i İmrân Sûresi'ndeki ayette maksad sırf imanla vasfetmek olsaydı, sadece ilimde derinleşenler için "rasihûn" ifadesi kullanılmazdı. Tam tersine; "ve'l-mû'minune yekûlûne amennâ bihî", "mü'minler ona inandık, hepsi Rabbimiz tarafındandır derler" şeklinde olurdu. Çünkü; her mü'minin buna inanması gerekir ama ayette sadece ilimde derinleşmiş olanlar zikredildiğine göre buradan anlaşılıyor ki, onlar müteşâbih ayetlerin te'vilini bilmekle ön plana çıkmışlar ve ayrıcalıklı olmuşlardır. Müteşâbih ayetin te'vilini bilmişlerdir, çünkü onlar âlimdirler. Buna iman etmişlerdir, çünkü onlar inanmaktadırlar. Onların bilmekle birlikte müteşâbih ayetlere inanmaları mü'minlik vasfında daha ziyade bir mükemmeliyet ifade eder. Yüce Allah zaten bunları ifadesinin ardından; ***"Ancak akıl sahibleri düşünüp anlar"*** diyor.[279] Bu da bize gösteriyor ki, burada sadece akl-ı selim sahiplerine özel bir gönderme söz konusudur. Eğer ortada müteşâbih ayetlerin sadece lafzına iman söz konusu olsaydı, Allah Teâlâ o zaman müteşâbih ayetten kastedilen anlamı kendilerine gösteren bir vasfı (ilmi) zikretmezdi. Tefsirini yaptığımız bu ayetin bir benzeri; *"lakinne'r-rasihune fi'l-ilmi minhum..."* ayet-i kerîmesidir.[280] Yüce Allah -bu örnek ayette- onları, *"ilimde derinleşmiş olmak"*la ve bir de *"iman etmek"*le vasfettiği için ilimde derinleşmiş olanların yanına mü'minleri getirmiştir. Âl-i İmrân Sûresi'ndeki tefsirini yaptığımız bu ayette de sadece iman kastedilmiş olsaydı; "ve'r-rasihûne fi'l-ilmi ve'l-mû'minûne", "ilimde derinleşmiş olanlarla, mü'minler biz ona inandık derler." şeklinde olurdu. Tıpkı örnek ayette olduğu gibi. O ayette Yüce Allah'ın gayesi sırf onların imanı tercih etmelerini vurgulamak olduğundan mü'minlerle ilimde derinleşmiş olanları birlikte zikretmiştir.

Sonra âlimler şöyle derler: Kınamaya gelince, bu müteşâbih ayetlerin peşine -onun te'vilini araştırmak için değil- fitne çıkarmak için koşanlara

olsa dahi, onları öz canlarına tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar umduklarına erenlerdir. Onlardan sonra gelenler derler ki: Rabbimiz, bizi ve bizden önce inanan kardeşlerimizi bağışla, kalplerimizde inananlara karşı bir kin bırakma! Rabbimiz! Sen çok şefkatli, çok merhametlisin!" (Haşr, 59/8-10.)

278. *"İlimde derinleşenler, 'Biz buna inandık, hepsi Rabbimiz katındandır.' derler. Üstün akıllılardan başkası da derin düşünmez."*

279. Âl-i İmrân, 3/7.

280. *"Fakat onlardan ilimde derinleşmiş olanlar ve iman edenler, sana indirilene ve senden önce indirilenlere iman ederler..."* (Nisa, 4/162.)

yöneliktir. Bu da Kur'ân-ı Kerîm'e çamur atmak arzusunda olan bozuk maksatlı kimselerin halidir. Şu halde bunlar insanların kalplerini ifsad etmek için sadece müteşâbih ayetleri araştırırlar. Bu ayetler onların kalplerinin fitneye düşmesine sebep olur. Bunlar müteşâbih ayetlerin te'vilini araştırırlar ama bunların te'vilini araştırmaları öğrenmek ve hidayete ermek için değil, tam tersine fitne çıkarmak içindir. Subayg b. A'sel işte böyle davranıyordu. Bundan dolayı Hz. Ömer onu dövmüştür. Çünkü onun müteşâbih ayeti sormasındaki maksadı fitnenin peşine düşmekti. Bu zâtın yaptığı, başkasının sözüne karşı onu anlaşılmaz kılmak için sorular yönelten ve "Bununla ne kastedilmektedir?" diye soran kimsenin haline benzer. Oysa soruyu soranın gayesi, gerçeği öğrenmek değil de duyanları kuşkuya düşürmek ve söylenilen söze leke getirmektir. Nebî'nin (s) "*Müteşâbihlerin peşine düşenleri gördüğünüzde onlardan uzak durun*"[281] hadisinde kastettiği kimseler işte bunlardır. Bundan dolayı onlar muhkem ayetleri bir yana bırakarak müteşâbih ayetleri araştırıp, onlara yönelirler. Tıpkı araştırdığı ve hedeflediği bir şeyin peşine düşen kimse gibi.

Buraya kadar anlattıklarımız fitne çıkarmak gayesinde olanların fiilleridir. Buna karşılık öğrenmek amacıyla, içine düşen kuşkuyu gidermek gayesiyle müteşâbih ayetlerin anlamlarını soran kimseye gelince, muhkem ayetleri bilip, onlara uyan müteşâbihe iman edip fitne çıkarmayı amaçlamayan kimseye gelince, Yüce Allah bu gibi kimseleri kınamamaktadır.

Sahabiler (r) böyleydiler. Onlar İbrahim b. Ya'kub el-Cuzcanî'nin rivayet ettiği meşhur nakilde olduğu gibi söylerlerdi. Muaz b. Cebel'den gelen bu nakil şu şekildedir: "*İki sınıf insan Kur'ân'ı okur. Bunlardan birisinin kendine göre bir hevâsı doğrultusunda niyeti vardır. Kur'ân'ı başında bit araştıran kimsenin yaptığı gibi didik didik eder. Gayesi, insanların karşısına bu Kitab'tan bir pürüz bulup çıkarmaktır. Bunlar ümmetin en kötüleridir. Allahu Teâlâ bunların önünde hidayet yollarını gizlemiş, kaybetmiştir. İkinci grup ise Kur'ân-ı Kerîm'i okurken herhangi bir hevâsına hizmet eden niyeti yoktur. Onu didik didik etmez. Okuduğu ayetlerden bir şey anladığında gereğince amel eder. Anlayamadıkları olursa, bunların anlamını Yüce Allah'a havale eder. Bu kimseler Kur'ân-ı Kerîm'i hiç kimsenin anlamayacağı biçimde tam olarak anlamışlardır. Hatta bunların arasından birisi yirmi yıl beklese Allah Teâlâ ona anlamını anlayamadığı ayeti beyan edecek bir kimse gönderir ya da ona bunun manasını kendi nefsinden (gelen bir ilhamla) öğretir.*" İbn-i Uyeyne Utbe'nin bu hadisinden ilham alarak bunu söylemiştir. İşte Muaz fitne çıkarmak gayesiyle müteşâbih ayetlerin peşine düşeni kınamaktadır. Buna karşılık anlamak maksadıyla müteşâbih ayetlere

281. Buhârî, *Tefsir Sûre*, 1,3; Muslim, *İlim*, 1; Tirmizî, *Tefsir Sûre*, 4; Ebû Davud, *Sünnet*, 2; İbn-i Mâce, *Mukaddime*, 7; Darimî, *Muhakaddime*, 19; Ahmed b. Hanbel, VI, 48.

yaklaşanlara gelince, Muaz haber veriyor ki, Allah Teâlâ mutlaka bu niyette olan kimseye müteşâbih ayeti başkalarının anlamadığı bir anlayış derinliğiyle kavratacaktır.

Aynı görüşü savunanlar sözlerine devamla diyorlar ki: Bizim görüşümüzün delili sahabîlerdir. Sahabîlerden herhangi birisi bir ayet veya hadis hakkında şüpheye düştüklerinde bunu sorarlardı. Tıpkı Hz. Ömer'in sorduğu gibi: "Sen bize Beytullah'a geleceğimizi ve onu tavaf edeceğimizi söylemedin mi?" ve yine Ömer; "Bizler burada ikamet etmeyi kastettiğimize göre niçin namazı kısa kılıyoruz?"[282] diye sormuştur. *"İnanıp da imanlarına herhangi bir zulüm bulaştırmayanlar var ya işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır."*[283] ayet-i kerîmesi inince bu hüküm Müslümanlar'a ağır geldi ve "Hangimiz nefsimize zulmetmez" diye sordular. Bunun üzerine kendilerine beyan edildi. *"Göklerde ve yerdekilerin hepsi Allah'ındır. İçinizdekileri açığa vursanız da, gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir."*[284] ayet-i kerîmesi inince bu hüküm de Müslümanlar'a ağır geldi. Bunun üzerine ayetteki hikmet Müslümanlar'a beyan edildi. Nebî (s); "*Kiminle hesap tartışılırsa (hesabı sonuna kadar araştırılırsa) ona azab edilir*"[285] dediğinde, Âişe (r), Allah *"O, kolay bir hesabla hesaba çekilecek"*[286] buyurmuyor mu? diye sordu. Nebî de, "*Bu sadece insanların mizana arzıdır.*" diyerek cevap verdi. Müteşâbih ayetlerin anlaşılabileceğini savunan bu âlimler sözlerine devamla; bizim görüşümüzün delili selef âlimlerinin icmasıdır, derler. Çünkü selef âlimleri Kur'ân'ın tamamını tefsir etmiştir diye eklerler. Mücâhid "*Mushaf'ı Fatiha'dan sonuna kadar İbn-i Abbâs'a arzettim. Her ayette durarak ve her ayette kendisine sora sora arzettim.*" der. Sahabîler bu davranışı Nebî'den (s) miras almışlardır. Nitekim Ebû Abdurrahman es-Sulemî şöyle der: *"Kur'ân'ı Osman b. Afvan (ö.35/656), Abdullah b. Mes'ud (ö.32/652) ve başkalarından okuyanlar bize naklettiler. Onlar Rasûlullah'tan (s) on ayet öğrendiklerinde bu öğrendikleri ayetlerde mevcut olan ahkâmı öğrenmedikçe ve gereğince amel etmedikçe daha başka ayetlere geçmezlerdi."* Onlar derler ki, *"Biz Kur'ân'ı, ondaki ilmi ve gereğince amelin tümünü birden öğrendik."*

Sahabe ve tabiûndan olan tefsir âlimlerinin sözleri Kur'ân'ın tümünü kapsar. Ancak bazıları, bazı ayetleri anlamakta zorluğa düştüklerinde o noktada dururlardı. Bunun nedeni bütün herkesin o ayeti bilmediğinden değil,

282. İbn-i Kesir, VII, 334; el-Hâfız, *Uyûnu'l-Eser*, I, 167; Ahmed. b. Hanbel, *Musned*, IV, 325; İbn-i Hişâm, *Sîret*, III, 308; *Fethu'l-Bârî*, Hadis no: 2731, 1732.

283. En'am, 6/82.

284. Bakara, 2/284.

285. Buhâri, *İlim*, 35,*Tefsir Sûre*, 84, *Rikak*, 49; Muslim, *Cennet*, 79,80; Tirmizî, *Kıyame*, 5, *Tefsir Sûre*, 76; Ahmet b. Hanbel, VI, 47, 91, 108, 127, 185.

286. İnşikak, 84/8.

sadece o duraklayan kişinin onu bilmemesindendi. Öte yandan Yüce Allah mutlak olarak Kur'ân'ın üzerinde iyiden iyiye düşünülmesini emretmektedir. Bu emrinden üzerinde düşünülmemesi gereken hiçbir şeyi istisna etmediği gibi, "müteşâbih ayetlerin üzerinde düşünmeyin" diye de buyurmamıştır. Bir ayeti derinden derine anlamaksızın üzerinde düşünmek imkânsızdır. Kur'ân'da, üzerinde düşünülmeyecek ayetler olsaydı kişi bunu bilmeyecekti. Çünkü Allah müteşâbihi apaçık bir sınırla muhkemden ayırmamıştır ki, insan müteşâbih olan ayetlerin üzerinde derinden derine düşünmekten kaçınsın. Bu görüş de onların görüşlerini temellendirdikleri hususlardandır.

Onlar şöyle der: *"Müteşâbih"* nisbî ve izafî bir şeydir. Bir kimseye anlaşılması zor gelen ayet, bir başkasına böyle zor ve karışık gelmeyebilir. Çünkü Allah Kur'ân'ı bir beyan, hidayet, şifa, nur olduğunu haber vermektedir. Yüce Allah, Kur'ân'dan bu nitelikten hiçbir ayeti istisna etmemiştir. Bunun gerçekleşmesi ayetin manasını anlamaksızın imkânsızdır.

Müteşâbih'in anlaşılabileceğini ifade eden âlimler sözlerine devamla derler ki: "Allah Teâlâ Elçisi'ne öyle bir kelâm indirmiştir ki, manasını ne Elçisi anlar ve ne de Cebrail anlar." denmesi çok ağır hükümdür. Dahası bu âlimlerin görüşlerine göre Rasûlullah (s) sıfatlar, kader, ahiret gibi onlara göre Kur'ân'daki müteşâbih ayetin benzeri olan hadisler söylemiştir. Rasûlullah, söylediği bu hadislerin manasını bilmiyor muydu? Böyle bir zannı insanların en basiti bile taşımaz. Öte yandan bir kelâmın söylenmesinden maksat bir şey anlatmaktır. Herhangi bir sözde böyle bir maksat güdülmezse, bu söz boş ve bâtıl olmuş olur. Allah Teâlâ ise kendi nefsini bâtıldan ve boş söz konuşmaktan tenzih eder. Şu halde Yüce Allah nasıl bâtıl ve boş söz söyler? Nasıl yaratıklarına indirdiği bir kelâmı konuşup da bununla onlara bir şey anlatmayı kastetmez? İşte bunlar inkâra sapanların delillerin en güçlülerindendir ve yine Kur'ân'da hiçbir ayet yoktur ki sahabe ve tabiûn bunun manası hakkında konuşmamış ve anlamını açıklamamış olsunlar. Eğer, "onlar bu ayetlerin bir kısmında ihtilaf ediyorlardı." denecek olursa buna cevaben, "onlar emir ve yasaklama ayetleri hakkında da ihtilaf ediyorlardı." diye cevap verilir. Oysa bu emir ve yasaklar hakkında Müslümanlar ittifakla belirtirler ki, ilimde derinleşmiş olanlar onların manalarını biliyorlardı. Bu da ilimde derinleşmiş olanların müteşâbih ayetlerin tefsirini bildiklerini gösterir. Çünkü *"müteşâbih"* haber ayetlerinde olduğu gibi emir ve yasaklama konulu ayetlerde de olabilir. İlimde derinleşmiş olan kimselerin emir ve yasaklama ayetlerinin manasını bildikleri noktasında ittifak olduğuna göre diğer müteşâbih ayetlerin manalarını bildiklerinde de kuşku olmaması gerekir. Çünkü müteşâbih ayetlerin manasını hiç kimsenin bilemeyeceğini iddia edenlerin görüşlerine göre müteşâbihin manasını ancak Allah bilir. Yüce

Allah'ın dışında ne melek, ne Rasûl (s) ve ne de âlimler bilmezler. Bu kanaat ise emir ve yasaklamalarla ilgili müteşâbih ayetler hakkında Müslümanların icmalarına aykırı bir kanaattir.

Öte yandan *"te'vil"* sözcüğü, müteşâbih ayet için olduğu kadar muhkem ayet içindir de... Nitekim Kur'ân, Sünnet ve sahabelerin sözleri buna delâlet eder. Onlar muhkem ayetlerin manalarını bildikleri gibi aynı şekilde müteşâbih'in manasını da biliyorlardı. Yüce Allah kullarına manasını beyan ettiği için muhkem ayet, müteşabih'ten daha üstünse o zaman müteşabihte ne gibi bir fazilet, üstünlük var ki Yüce Allah onun bilgisini kendisine saklamış olsun? Ve yine müteşâbihte ne gibi bir fazilet mevcut ki, Yüce Allah onun manasının bilgisini de kendine ayırmış olsun? Allah Teâlâ'nın kıyametin kopma saati gibi bilgisini kendine sakladığı şeyler hakkında herhangi bir ayet indirmemiştir. Kur'ân'da kıyametin kopma saatini gösteren herhangi bir nass mevcut değildir. Biz biliyoruz ki, Allah Teâlâ kullarına bildirmediği bazı şeylerin bilgisini kendine saklamıştır. Asıl ihtilaf, Yüce Allah'ın indirdiği ve hidayet, beyan ve şifa diye haber verdiği, üzerinde derinden derine düşünmeyi emrettiği ayetlerdedir. Yüce Allah bu ayetleri indiriyor ve sonra deniyor ki, bunların içerisinde anlamını ancak Allah Teâlâ'nın bileceği ayetler vardır. Ne Allah Teâlâ ve ne de Peygamber'i manasını hiç kimsenin bilmeyeceği bu ayetlerin kaç tane olduğunu ve hangileri olduğunu beyan buyurmamıştır. Bundan dolayı manasına inanmadığı ayetlerden yüz çeviren herkes, onları sırf müteşâbih iddiasıyla müteşâbih hale getirmişlerdir.

Öte yandan ayetin inmesine sebeb Necran halkıdır. Onlar "innâ-biz", "nahnu-biz" ve "kelimetun minhu-onun" kelimesi ve "ruhun minhu-ondan bir ruh" kelimelerini delil olarak almışlardır. Bu kelimelerin manasının anlaşılması noktasında Müslümanlar ittifak etmişlerdir. O halde, müteşabih ayet Yüce Allah'ın bize indirdiği üzerinde derinden derine düşünmemizi ve aklımızı çalıştırmamızı emrettiği bir kelâm iken, kendisinin beyan, hidayet, şifa ve nur olduğunu haber verdiği kelâm iken, böyle bir kelâmın manasını ne meleklerin, ne Rasûlullah'ın (s) ve ne de Selef'ten hiçbir kimsenin bilemeyeceği nasıl söylenebilir? Kelâm'dan maksat ancak taşıdığı manalardır. Mana olmasaydı, sadece manasız lafzı söylemek câiz olmazdı. Nitekim el-Hasen'ul Basrî şöyle der: *"Allah Teala hiçbir ayet indirmemiştir ki, bunu indirirken ayetin niçin indirildiğinin ve bununla neyin kastedildiğinin bilinmesini istemiş olmasın."*

"Ayetin iniş sebebi Yahudilerin 'elif-lâm-mim' ayetlerindeki kesik harflerin ebced hesabıyla manasını sormalarıdır" diyen kimselerin bu ifadeleri temelsiz bâtıl bir nakildir. Öncelikle bu rivayet el-Kelbî'nin rivayetidir.[287] İkinci

287. Hafız Abdullah Muhammed b. Osman ez-Zehebî, *Munteka* adlı eserinde el-Kelbi için şu tespitleri yapmıştır: El-Kelbî ve oğlu Hişam yalancıdır. El-Kelbî hakkında da

olarak böyle bir şey söylendiyse bu Nebî'nin (s) Medine'ye ilk ayak bastığı günlerde söylenmiş olabilir. Oysa Âl-i İmrân Sûresi'nin baş tarafındaki ayetler -mütevatir bir nakille nakledildiğine göre- daha sonra Necran heyeti geldiği zaman inmiştir. Bu sûrede haccın farziyeti vardır. Hac, hicretin dokuz veya onuncu yılında farz kılındı. Müslümanlar'ın ittifakı ile hicretin ilk yılında farz kılınmadı. Üçüncü olarak sûrelerin başlarındaki kesintili harfleri ve bu harflerin Ümmet-i Muhammed'in bekâsına delâlet etmeleri Kur'ân'ın ilmini Yüce Allah'ın kendisine ayırdığı te'vilinden değildir. Tam tersine şöyle denebilir: Bu Yüce Allah'ın kendi kelâmıyla murad ettiği şeylerden değildir. O halde bunun bilgisini Allah kendine ayırmıştır denemez. Dahası harflerin böyle bir şeye delâlet ettikleri iddiası bâtıl ve çürük bir iddiadır ya da şöyle denebilir: Tersine bu harfler böyle bir gerçeğe delâlet ederler ve insanların bazıları bu delâleti bilir. O zaman insanlar bunu bilmişler demek olur. Kur'ân'ın buna delâlet ettiği iddiasına gelince, hiç kimse bunu bilmemektedir ve bu da bâtıldır. Ayrıca Yüce Allah'ın Kur'ân'da bildirmiş olduğu ilmî meseleleri Rasûl (s) bilmiyorsa, bu inkârcıların Kur'ân'a yöneltikleri en büyük çürütme ve tenkid olur. Böylesi bir görüş, onların "Muhammed ilmî meseleleri bilmiyordu ya da biliyordu da onları beyan etmemişti" şeklindeki iddialarına delil olur. Dahası böyle bir söz Peygamberimiz'in bu ilmî meseleleri bilmiyor olmasını gerektirir. Çünkü sadece Allah'ın bildiği bir şeyi Rasûlü de, başkası da bilemez.

Kısaca ifade etmek gerekirse, birçok delil, *"Kur'ân'da manasını Hz.Peygamber'in ve başkasının bilmediği ayetler vardır"* diyen kimselerin görüşlerini kesin biçimde çürütür. Evet, Kur'ân-ı Kerîm'de, -âlim olmayanlar şöyle dursun- birçok âlimin manasını bilmediği ayetler olabilir. Bu, muayyen ayetler için söz konusu değildir, tam tersine bir kimsenin manasını anladığı ayet bir başka kimseye anlaşılmaz gelebilir. Bu, bazen muhatabın lafzı anlayamamasından, bazen anlamın bir başka anlam ile karıştırılmasından, bazen de insanın nefsinde hakkı bilmesine engel olan bir şüpheden, bir başka zaman da ayetin üzerinde derinden derine düşünmemekten, bazen de bunun dışında başka bir sebepten kaynaklanabilir. O zaman; *"onun te'vilini Allah ve ilimde uzman olanlardan başka kimse bilmez"* şeklinde de *"onun te'vilini Allah'tan başka kimse bilmez"* şeklinde de anlaşılabilecek olan ayet-i kerîme açısından doğru olanı *"ve'r-rasihûne"*, *"ilimde uzman olanlar"* kısmını matuf

---

İbn-i Hibban şöyle diyor: El-Kelbî Gulat-ı Şia'dandır, O'na göre Hz. Ali (r) ölmemiştir. O dünyaya gelip zulümce dolan bu dünyayı adâletle dolduracaktır. Buharî'nin tespiti şudur: Ebu'n-Nadr el-Kelbîyi, Yahya ve İbn-i Mehdî terk etmişlerdir. İbn-i Hibban devamla şöyle diyor: Kelbî'nin dindeki yeri ve açık olan yalancılığı meydandadır. (Yayıncı)

kılmak ve vav'ı müfredin müfrede atfı kabul etmektir, Ya da her iki görüş de doğrudur. Bu iki görüş iki kıraate dayanır. Menfî te'vil (O'nun te'vilinin bilinemeyeceğeni söylemek) başka, müspet te'vil (bunun bilinebileceğini ifade etmek) daha başka bir şeydir. Her ne kadar doğru olan ihtimal vav'ı isti'naf (cümle başlangıcı) kabul eden görüş ise de... O zaman ayeti şöyle anlamalıdır: *"Allah'tan başkasının mahiyetini bilemeyeceği şeyler ancak Yüce Allah'ın bildiği keyfiyetlerdir."* Ancak bu tartışmaya açık bir yorumdur. İbn-i Abbâs'ın (r) şöyle dediği rivayet olunur: "Ben *Kur'ân'ın te'vilini bilen, ilimde derinleşmiş olanlardanım.*" İbn-i Abbâs'tan gelen başka bir rivayete göre *"ilimde derinleşmiş olanlar"* (*rasihûn*) onun te'vilini bilmezler. Yine ondan gelen bir rivayete göre; "*Tefsir, dört çeşittir. Bir tefsir vardır. Araplar onu kendi kelâmlarından yararlanarak bilirler. İkinci bir tefsir çeşidi vardır, hiç kimse onu bilmediği için mazur değildir. Üçüncü bir tefsir çeşidi vardır, bunu ancak âlimler bilir. Bir diğer tefsir daha vardır ki, bunu ancak Allah bilebilir. Bu dördüncüyü bildiğini iddia eden kimse yalancıdır.*" Bu görüş her iki görüşü kendi bünyesinde biraraya getirir ve beyan eder ki, âlimler başkalarının bilmediği tefsiri bilirler ve *"Kur'ân'da manasının ancak Allah'ın bilebileceği ayetler vardır. Doğru olanı 'illallah' ifadesinin üzerinde durmaktır"* deyip, *"te'vil"*i *"tefsir"* manasında kabul eden kimseye gelince, bunun yaptığı kesin bir biçimde hatadır.

*"Te'vil"*in daha sonradan kazandığı anlam, lafzı ağırlıklı anlamından çıkarıp, ağırlıklı olmadığı anlama çevirmektir demiştik. İşte bu terim ne sahabe döneminde, dahası ne tabiûn, ne de dört mezhep imamının asrında henüz bilinmiyordu ve hicri üçüncü asırda böyle bir terim kullanılmıyordu. Hatta ben, âlimler arasında te'vil sözcüğünü bu manada kabul eden hiçbir âlim bilmiyorum. Fakat te'vil sözcüğü bu manaya tahsis edilip de sonraki asırlarda yetişen âlimlerinden birçoklarının kullanımında meşhur hale gelince, onlar zannettiler ki tefsirini yaptığımız bu ayetteki "te'vil" kelimesinin gerçek manası budur ve sonra Kur'ân'daki müteşâbih ayetlerin anlaşıldığının dışında başka manaları olduğuna inanmaya başladılar. Böylece dinlerinde tefrikaya düşüp onu gruplara ayırdılar. Ayetin indiriliş sebebi olan bu müteşâbih ayetin zâhiri, fasit bir manaya delâlet etmiyor. Asıl hatalı olanı bu ayete muhatap olan kimsenin anlayışıdır. Evet, denebilir ki, sırf bu hitap maksadı mükemmel bir biçimde beyan etmiyor. Fakat ayetin maksada delâlet etmemesi ile maksadın tersine delâlet etmesi arasında fark vardır. Bizim kabul etmediğimiz bu ikinci şıktır. Hatta, -yerinde ayrıntısıyla açıklandığı üzere- Kur'ân'da kesin olarak bâtıla delâlet eden hiçbir ayet yoktur.

Fakat birçok kimse ayetin zâhirinin bir manası olduğu iddiasındadır. Bu mana, ya onun inandığı bir manadır veya bâtıl bir mana olup, te'viline muhtaçtır. Onun bâtıl demesi, ayetin bâtıl manaya delâlet etmesinden değil,

onun inandığına delâlet etmemesinden dolayıdır ve bu gerçekten çoktur. Bunlar, Kur'ân-ı Kerîm'i çoğunlukla sonradan uydurma te'vile muhtaç olan bir duruma getirirler. Bu te'vilden maksat, lafzı kendi manasından başka bir manaya çevirmektir.

İlimde derinleşmiş olanlar te'vili bilir kanaatinde olan âlimlerin bir delilleri de Buhârî ve başka hadis kitaplarında İbn-i Abbâs'a dayanan şu rivayettir. Bu rivayete göre Nebî (s) kendisine; *"Allah'ım onu dinde fakih kıl, ona te'vili öğret"*[288] şeklinde dua etmiştir. Peygamberimiz (s) İbn-i Abbâs (r) için mutlak bir ifadeyle te'vilin bilgisini öğrenmesi duasında bulunmuştur. İbn-i Abbâs, Kur'ân'ın bütününü tefsir etmiştir. Mücâhid der ki: *"Ben her ayetin üzerinde dura dura ve her ayet hakkında soru sora sora mushaf'ı baştan sona İbn-i Abbâs'a arzettim (okudum). İbn-i Abbâs diyordu ki: Ben Kur'ân'ın te'vilini bilen ilimde derinleşmiş olanlardanım."* ve yine İbn-i Abbâs'tan nakledilen meşhur rivayetler vardır. Bu rivayetlere göre, İbn-i Abbâs Kur'ân'ın gerek emir, gerek haber bütün manalarından sözetmiştir. İbn-i Abbâs'ın Allah'ın isimleri, sıfatları, vaadi, vaidi (tehdidi) ve Kur'ân'daki kıssalar hakkında açıklamaları vardır. Emir, yasaklama, ahkâm üzerine yaptığı konuşmalar bize gösteriyor ki; İbn-i Abbâs Kur'ân'ın bütün manaları üzerinde görüş beyan ediyordu. Öte yandan İbn-i Mes'ud şöyle der: *"Kur'ân'-ı Kerîm'de hiçbir ayet yoktur ki, ben o ayetin niçin indirilmiş olduğunu bilmiyeyim."* Bir de, ulemâ ahkâm ayetlerinin te'vilinin bilineceği noktasında ittifak etmişlerdir. Bunlar 500 kadar ayettir. Kur'ân'ın kalan ayetleri Allah'tan O'nun isimlerinden ve sıfatlarından haber veren veya ahiret gününü, cenneti, cehennemi bildiren ya da kıssalardan ve iman ehliyle kâfirlerin âkıbetlerinden sözeden ayetlerdir. Eğer manasını ancak Yüce Allah'ın bileceği müteşâbih ayet bu ise, o zaman Kur'ân'ın büyük bir bölümünü ne Hz.Peygamber, ne de Ümmet'ten hiçbir kimse bilemez demektir. Malumdur ki, bu da apaçık bir inkârdır. Öte yandan yine bilinmektedir ki, rüyanın te'vilini bilmek, kendi te'viline delâlet eden kelâmın te'vilini bilmekten daha zordur. Çünkü rüyanın kendi te'viline delâleti gizlidir ve üstü örtülüdür. Bu delâletin ne olduğunu, herkes çözemez. Oysa bir sözün kendi manasına delaleti böyle değildir. Allah, kullarına rüyalarında gördükleri sözlerin te'vilini öğrettiğine göre onlara kendi peygamberlerine indirmiş olduğu apaçık sözün te'vilini haydi haydi öğretir!

Hz. Yakub -Kur'ân'ın dili ile- oğlu Yusuf'a şöyle demişti: *"İşte böylece Rabbin seni seçecek, sana (rüyada görülen) olayların te'vilini (yorumunu) öğretecek"*[289] Yusuf (a) da şöyle demiştir: *"Ey Rabbim! mülkten bana (nasibimi)*

---

288. Buhârî, *Vudû*, 10; Müslim, *Fedâilu's-sahabe*, 138; Ahmed b. Hanbel, I, 266, 314, 328. 1
289. Yusuf, 12/6.

verdin ve bana (rüyada görülen) olayların yorumunu da öğrettin."[290] ve Yusuf devamla şöyle demişti: *"Size yedirilecek yemek gelmeden önce onun yorumunu mutlaka size haber vereceğim."*[291]

Ve yine Yüce Allah; *"Yoksa, O'nu (Muhammed) uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer sizler doğru iseniz Allah'tan başka, gücünüzün yettiklerini çağırın da (hep beraber) onun benzeri bir sûre getirin. Bilakis onlar ilmini kavrayamadıkları ve yorumu kendilerine asla gelmemiş olan (Kur'ân)'ı yalanladılar."*[292] ayet-i kerîmesiyle kâfirleri eleştirmektedir. Yine aynı meyanda Yüce Allah bir başka sûrede şöyle söyler: *"O gün her ümmet içinde ayetlerimizi yalan sayanlardan bir cemaat toplarız da onlar toplu olarak (hesab yerine) sevkedilirler." "Nihayet (hesab yerine) geldikleri zaman Allah buyurur: Siz benim ayetlerimi, ne olduğunu kavramadan yalan saydınız öyle mi? Değilse yaptığınız ne idi?"*[293] Bu ifade, Kur'ân'ın ne olduğunu kavramadan onu yalanlayanları eleştirmekte ve kınamaktadır.

Kur'ân'ın tefsirine ve te'viline dair insanların söyledikleri çeşitli sözlere gelince: Hiç kimse bu sözlerin içinde bazısını bilmeden doğrulayamayacağı gibi, mahiyetini kavramadan açıkça yalanlayamaz da... Bu da ancak, tasdik eden veya yalanlayan kimsenin, ayetle kastedilen hakkı -ve buna bağlı olarak diğer ihtimallerin bâtıl olduğunu- bildiği takdirde de mümkün olur. İşte insan, o zaman mahiyetini kavradığı bâtılı yalanlayabilir, ama o sözlerin manasını bilmediği, mahiyetinden hiçbir şeyi kavramadığı takdirde bunlardan hiçbir nesneyi yalanlaması mümkün değildir. Oysa birbiriyle çelişik olan sözlerin bir kısmının bâtıl olduğu kesindir. Sonuç olarak; Kur'ân'ı yalanlayan kimse, birbiriyle çelişik sözleri yalanlayan gibi olmuş olur. Hakkı yalan sayan da bâtılı yalan saymış kimse gibi olur. Mantık ilkesi olarak *"Lâzımın (sebebin) çürüklüğü melzumun (sonucun) çürüklüğü sonucunu doğurur."*

Öte yandan kim, Kur'ân'daki haber bildiren ayetlerinin anlamlarını ancak Allah bilir şeklindeki inancı üzerine hüküm bina ederse, o zaman Allah'a ve ahiret gününe imana dair herhangi bir meseleye, Kur'ân'dan haber ayeti ile delil getiren herkesi yalanlamış sayılır. Bunun tefsirine dair bir şey söyleyenin de aynı şekilde yalan söylediği sonucu ortaya çıkar. Aynı şeyler Rasûlullah'ın (s) hadisleri için de geçerlidir. Eğer, *"müteşâbih olanlar haber ayetlerinin tümü değildir, sadece bir kısmıdır"* deniyorsa, o zaman Kur'ân ayetlerinden manaları bilinebilenle bilinmeyenleri birbirinden ayırabileceğimiz bir ölçü getirmelidir. Şu, şu ayetlerin manasını ne mukarreb melek,

---

290. Yusuf, 12/101.
291. Yusuf, 12/37.
292. Yunus, 10/38, 39.
293. Neml, 27/83, 84.

ne gönderilmiş peygamberler bilebilir, ne sahabe ve ne de başkası bilebilir diyebilecek bir ölçü getirmelidir. Malumdur ki; hiç kimsenin manaları anlaşılabilir ayetlerle anlaşılamaz ayetleri birbirinden ayırabilecek bir kriter getirmesi mümkün değildir. Bu son görüşü ileri sürenin çelişkiye düştüğü açıktır. Buradan anlaşılıyor ki; müteşâbih, manasını hiç kimsenin bilmediği ayet demek değildir. Bu, bu konuda müstakil bir delildir.

Öte yandan; "Ne olduğunu kavramadan" ifadesiyle, *"siz benim ayetlerimi ne olduğunu kavramadan yalan saydınız öyle mi?"* ifadeleri, *"kavramama"* ile birlikte *"yalanlama"*larını da zemmetmekte ve kötülemektedir. Eğer insanların tümü, müteşâbih ayetin bilgisini kavramama noktasında aynı ise, onların bu vasıfla kötülenmelerinde hiçbir fayda hasıl olmaz ve kınama sadece yalanlama fiiline karşı olmuş olur. Çünkü bu takdirde ifade; siz benim ayetlerimi ne olduğunu kavramadan yalan saydınız öyle mi? Halbuki onun ne olduğunu ancak Allah bilir şeklinde olmuş olur. Ancak Allah'ın bildiği bir hususu yalan sayan kimse insanların bildiği şeyi yalan sayandan daha mazur olur. İlimde derinleşmiş olanlar (rasihûn) o müteşâbih ayetlerin ne olduğunu kavramamışlarsa, o zaman onların kınanması açısından bu vasfın zikredilmesi yerine, terkedilmesi akla daha yakın olur.

Müteşâbih'in Peşine Düşmenin Anlamı

Buradan konumuza delil olacak bir yön daha ortaya çıkıyor. O da şudur: Allah Teâlâ okuduğumuz ayette kalplerinde eğrilik olanları cehâletle ve kötü niyetli olmakla kınamaktadır. Sebep olarak da onların müteşâbih ayetlerin ardına düşmelerini, onun te'vilini istemelerini oysa bu ayetlerin te'vilini ancak ilimde derinleşmiş olan kimselerin bilebileceklerini, halbuki kalbinde eğrilik olanların bunlardan olmadıklarını ifade buyuruyor. Sebep olarak da, onların fitne çıkarmak istediklerini gayelerinin öğrenmek ve hakkı bulmak olmadığını gösteriyor. Bu ifade tıpkı *"Allah onlarda bir hayır görseydi, elbette onlara işittirirdi. Fakat işittirseydi bile yine onlar yüz çevirerek dönerlerdi."*[294] ayet-i kerîmesi gibidir. Çünkü bu örnek ayette; *"onlara işittirirdi"* ifadesinin manası, *"onlara Kur'ân'ı kavratırdı"* demektir. Bir başka ifadeyle, Yüce Allah şöyle demiş oluyor: Eğer Allah onlarda iyi niyet ve hakkı kabul etme tavrını görseydi, onlara Kur'ân'ı kavratırdı. Fakat onlara Kur'ân'ı kavratsa bile, -kötü niyetli oldukları için- onlar iman etmekten ve hakkı kabul etmekten yüz çevirirlerdi. Çünkü onlar câhildirler, zalimdirler. İşte kalplerinde eğrilik olanlar da aynen böyledirler. Onlar da, ehli olmadıkları şeyin ilmini talep etmekle birlikte, kötü niyetleri nedeniyle kınanmaktadırlar. O halde bunların kusurları müteşâbih ayetleri bilmelerinden değildir. İlmi -iyi niyetle bile

294. Enfal, 8/23.

olsa- engelleyen kimse Allah kendisini ilimde râsihlerden kılsa da ayıplanır.

Burada şöyle bir soru gündeme gelebilir: "Selef âlimlerinin ekserisine göre ilimde derinleşmiş olan kimseler (rasihûn) te'vili bilmiyorlardı. Öte yandan dil âlimlerinin ekserisi, İbn-i Mes'ud, Ubeyy b. Kâ'b, İbn-i Abbâs, Urve, Katâde, Ömer b. Abdu'l-Aziz, Ferrâ (ö.207/822), Ebu Ubeyd (ö.224/839), Sa'leb (ö.291/903) ve İbnu'l-Enbârî'nin (ö.328/940) bu kanaatte olduklarını naklederler. İbnu'l-Enbârî, Abdullah'ın kıraatının *"Onun te'vili ancak Allah'ın katındadır. İlimde derinleşenler derler ki: ..."*[295] şeklinde olduğunu söylüyor. Yine ona göre Ubeyy b. Ka'b'la, İbn-i Abbâs'ın kıraatı da şöyledir: "*ilimde derinleşenler derler ki: ...*"[296] Yüce Allah, Kitabı'nda bilgisini kendisine ayırmış olduğu bazı şeyleri indirmiştir. Mesela; *"Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır."*[297] ayeti ile *"bunlar arasında daha birçok nesilleri de (helak ettik)"*[298] ayetleri bunlara örnektir. Allah Teâlâ muhkem ayetleri indirmiştir ki, mü'min ona inansın ve mutluluğu kazansın. Kâfir de onu inkâr edip sonunda bedbahtlığa düşsün. İbnu'l-Enbârî şöyle devam ediyor: "Mücâhid'den diğer görüşü nakleden İbnu Ebi Nûceyc'dir. Onun Mücâhid'den tefsir rivayeti sahih değildir." Bu uzunca ve ayrıntılı soruya şöyle cevab verilebilir: Selef âlimlerinin ekserisi, ilimde derinleşenler, müteşâbih ayetin te'vilini bilmezler şeklindeki görüş ilme dayanmayan bir görüştür. Çünkü sahabenin hiçbirinden; "*ilimde derinleşenler müteşâbihin te'vilini bilmezler.*" şeklinde bir görüş, sabit değildir. Tam tersine; sahabe'den bize kadar ulaşan; müteşâbihi ilimde derinleşen kimselerin bildiği yolundadır. İbn-i Mes'ud ve Ubeyy b. Ka'b'ın kıraatine dair zikredilen görüşün bilinen bir isnadı yoktur ki, o kıraat ile herhangi bir delil ileri sürmek mümkün olsun.

İbn-i Mes'ud'dan bize nakledilen görüş onun; "*Allah'ın Kitabı'nda benim niçin indirildiğini bilmediğim hiçbir ayet yoktur*" şeklindeki ifadesidir. Ebû Abdurrahman es-Sûlemî der ki: *"Bize Kur'ân'ı okuyanların naklettiklerine göre Osman b. Affan, Abdullah b. Mes'ud ve diğerleri Peygamber Efendimiz'den on ayet öğrendiklerinde, bu ayetlerin ihtiva ettiği bilgiyi öğrenmeden ve gereğince amel etmeden, başka ayetleri öğrenmeye geçmiyorlardı."* Bu tutum, sahabe arasında şöhret bulmuş bir tavır olup, hadis ve tefsir âlimlerinin geneli bunu nakletmişlerdir. İbnu'l-Enbârî, Abdullah b. Mes'ud ve Ubeyy'in kıraatine dair zikrettiğinin aksine meşhur isnadı vardır. İbn-i Abbâs'a gelince onun durumu da aynıdır. İbn-i Abbâs'ın; "*Ben müteşâbih ayetlerin te'vilini bilen, ilimde derinleşen kimselerdenim.*" dediği bilinmektedir. Nebî'nin (s) Kitab'ın te'vilini

295. *"İn te'viluhu illa indallahi ve'r-rasihune fi'l-ilmi..."*
296. *"İn ve yekulu'r-rasihune fi'l-ilmi..."*
297. Araf, 7/187.
298. Furkan, 25/38.

bilmesini nasib etmesi için İbn-i Abbâs'a dua ettiği sahih rivayetlerle aktarılmaktadır. Şu halde Peygamberimiz'in duasını alan bir kimse te'vili nasıl olur da bilmez? Öte yandan Abdullah'ın "*Onun te'vili ancak Allah'ın katındadır*" şeklindeki kıraati bu görüşle çelişmez. Çünkü aynı te'vili ancak Allah getirmektedir. Nitekim Yüce Allah; *"Onun te'vilinden başka bir şey beklemiyorlar."*[299] demektedir. Bir başka ayet-i kerîmede ise; *"Bilakis onlar ilmini kavrayamadıkları ve yorumu kendilerine asla gelmemiş olanı (Kur'ân'ı) yalanladılar."*[300] denilmektedir. Selef âlimlerinin genelinden meşhur olarak bize nakledilen görüşe göre vaad ve vaid ayetleri müteşabih ayetlerdendir. Bu ayetlerin te'vili; "*Vaad edilen şeyin bir gün geleceği*" şeklindedir ve bunun ilmi Yüce Allah'ın katındadır ve onun bilgisini getirecek olan sadece O'dur. Kur'ân-ı Kerîm'de kıyamet gününü konu alan ayetlerde olduğu şekilde müteşâbih ayetlerin te'vili bilgisinin sadece Yüce Allah'ın katında olduğunu ifade eden hiçbir ayet yoktur. Kıyametle ilgili olarak şu ayetleri örnek gösterebiliriz:

"Sana kıyameti, ne zaman gelip çatacağını soruyorlar. De ki: Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır. Onun vaktini, O'ndan başkası açıklayamaz. O göklere de, yere de ağır gelmiştir. O size ansızın gelecektir. Sanki sen onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar. De ki: Onun bilgisi ancak Allah'ın katındadır ama insanların çoğu bilmezler."

"De ki: Ben Allah'ın dilediğinden başak kendime herhangi bir fayda veya zarar verecek güce sahib değilim. Eğer ben gaybı bilseydim, elbette daha çok hayır yapmak isterdim ve bana hiçbir fenalık dokunmazdı."[301]

İbn-i Mes'ud'un kıraati şayet ilimde derinleşmiş olan kimselerin müteşâbih ayetlerin te'vilini bilemeyeceklerini ifade etseydi, kıraat "*in ilmu te'vilihi illa indallahi*" şeklinde olurdu. Yoksa; "*in te'viluhu illa indallahi*" şeklinde olmazdı. Bu da hiç kuşkusuz haktır, doğrudur.

Ubeyy ve İbn-i Abbâs'tan rivayet edilen diğer kıraatlere gelince İbn-i Abbâs'tan rivayet edilen ve bu kıraatlerle çelişen bir kıraat vardır. Sahabenin tefsir ilminde yoğunlaşmış en özel ferdi Mücâhid'dir. Sevrî (ö.161/777), Şafiî, Ahmed b. Hanbel ve Buharî gibi imamların ekserisi Mücâhid'in tefsirine itimad ederler. Sevrî der ki: "*Sana Mücâhid'den bir tefsir geldi mi o sana yeter.*" İmam Şafiî, kitaplarında tefsir naklederken en çok İbn-i Uyeyne, İbn-i Ebi Nuceyh ve Mücâhid ravi zincirini tercih eder. Aynı şekilde imam Buhârî, *Sahih*'inde bu tefsire itimad edip dayanır. İbn-i Ebi Nuceyh'in, Mücâhid'den yaptığı rivayet sahih değildir yolundaki görüşe cevabımız şudur: İbn-i Ebi Nuceyh'in, Mücâhid'den naklen yapmış olduğu tefsir, tefsir-

299. Araf, 7/53.
300. Yunus, 10/39.
301. Araf, 7/187, 188.

lerin en sahihlerindendir. Hatta tefsir ehlinin elinde tefsir sahasında İbn-i Ebi Nuceyh'in, Mücâhid'den naklen yapmış olduğu tefsirden daha sahih bir tefsir kitabı yoktur. Varsa bile sıhhat bakımından onun benzeridir, sonra Mücahid'in "mushafı her ayette dura dura ve her ayetin anlamını sora sora İbn-i Mes'ud'a arzettim (sundum)" şeklindeki görüşü de ayrı bir delildir. Öte yandan Übeyy b. Ka'b'ın (r) Kur'ân'ın müteşâbih ayetlerini tefsir ettiği bilinmektedir. Nitekim Übeyy b. Ka'b'ın; *"Derken biz ona ruhumuzu gönderdik."*[302] ayeti ile *"Allah göklerin ve yerin nurudur."*[303] Ve *"Rabbin Ademoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı..."*[304] ayetlerini tefsir ettiği bilinmektedir. Bunların isnada dayanan nakli hiçbir isnada dayanmayan öbür kıraatin naklinden daha sağlamdır. Übeyy b. Ka'b'a Kur'ân'ın manalarından olmak üzere müteşâbih ayetler sorulur, o da bunlara cevab verirdi. Tıpkı Hz. Ömer'in sorduğu gibi. Übeyy'e de Kadir gecesinin anlamı sorulmuştur.

Şimdi; *"Allah mücmel (manâsı gizli olan) ayetleri mü'min O'na inansın diye indirmiştir"* şeklindeki iddiaya gelelim; bu görüşe şöyle cevap verilebilir: Yukarıdaki yaklaşım doğrudur, fakat Kitab, Sünnet veya Selef âlimlerinden herhangi birinin ifadesinde peygamberlerin, meleklerin ve sahabilerin bu mücmel kelâmı anlamadıklarına dair herhangi bir ifadeleri olmamıştır. Tam tersine, âlimler, -Kur'ân'daki mücmel ayetlerin manalarının anlaşıldığı ve kıyametin vakti meselesinde örnek verildiği üzere- o icmaliyle birlikte Kur'ân'ın manasının anlaşıldığı noktasında müttefiktirler.

Bütün Müslümanlar, Yüce Allah'ın kıyamete ve onun mutlaka bir gün gelip çatacağına dair vermiş olduğu haberin manasını onun vaktinin bilgisini sadece kendisinin bildiğini, bunu hiç kimseye bildirmediğini bilmektedirler. Bundan dolayı Rasûlullah (s) kendisine kıyametin vaktini soran kimseye, *"Bu konuda soruya muhatap olan bu soruyu sorandan daha fazla bir şey bilmiyor"*[305] şeklinde cevap vermiştir. Peygamber'e gelip, bu soruyu soran -öyle anlaşılıyor ki- hiçbir şey bilmeyen bir a'rabî (bedevî) idi. Bu kişi Peygamberimiz'e gelip; "*Kıyamet ne zaman?*" diye sordu. Rasûlullah (s) bu soruya; -yukarda işaret ettiğimiz üzere- *"Bu konuda soruya muhatap olan bu soruyu sorandan fazla bir şey bilmiyor"* cevabını vermiştir. Rasûl (s) kıyameti konu alan ayeti hiç kimse anlamıyor dememiştir. Tersine böyle bir yaklaşım Müslümanların, hatta aklı başında olan bütün herkesin ittifakına terstir. Çünkü Allah Teâlâ'nın kıyamete ve onun alâmetlerine dair vermiş olduğu

302. Meryem, 19/17.
303. Nur, 24/35.
304. Araf, 7/172.
305. Muslim, *İman*, 1; Tirmizî, *İman*, 5;İbn Mâce, *Mukaddime*, 9; Ahmed b. Hanbel, I, 27, 28, 52, 53.

haberler apaçık ve manası anlaşılacak kadar nettir. *"Daha bir çok nesilleri de (helâk ettik)"*[306] ayeti hakkında da aynı şeyleri söylemek mümkündür. Çünkü bu hitaptan kastedilenin ne olduğu bilinmektedir ve Yüce Allah'ın sayılarını sadece kendisinin bildiği birçok nesiller yarattığı apaçık bellidir. Tıpkı *"Rabbi'nin ordularını kendisinden başkası bilemez."*[307] ayet-i kerîmesinde olduğu gibi. Bu gibi ayetlerden acaba hangisi, ne meleklerin, ne peygamberlerin, ne sahabelerin ve ne de bunların dışında başka birilerinin Yüce Allah'ın kendisine ve ahiret gününe imana dair haber verdiği haberlerin manasını anlamayacağını göstermektedir? Urve'den zikredilen görüşe gelelim. Urve'nin Kur'ân'ın bütün ayetlerini tefsir etmediği, sadece Hz. Âişe'den naklen çok az bir ayeti tefsir ettiği bilinmektedir. Malumdur ki; Urve'nin tefsiri bilmemesi onun dışında Raşid halifelerin, İbn-i Mes'ud, Ubeyy b. Ka'b, İbn-i Abbâs ve başka âlim sahabîlerin de bilmemelerini gerektirmez.

"İlimde derinleşmiş olan kimseler müteşabih ayetlerin manalarını bilmezler" şeklinde görüş belirten dilcilere gelecek olursak onlar bu konuda çelişki içindedirler. Çünkü bu âlimlerin hepsi de Kur'ân ayetlerinin tefsiri hakkında alabildiğine görüş beyan etmektedirler. Hatta onların içerisinde, bu konuda daha önce hiç söylenmemiş görüş belirtmeyen hiçbir âlim yoktur. Ancak dilcilerin yukarıdaki sözleri hatalıdır. Bu görüşü desteklemekte ileri giden İbnu'l-Enbârî ise, müteşâbih ayetlerin manaları hakkında en çok söz söyleyenlerdendir. Bu konuda İbnu'l-Enbârî'den öyle görüşler zikredilir ki, böylesi Selef'ten hiç kimseden nakledilmemiştir. İbnu'l-Enbârî, Kur'ân ayetleri hakkında söylediklerine dilden şazz (kural dışı) birtakım kullanım örnekleriyle delil getirir. Gayesi ise, İbn-i Kuteybe'yi ayıplamaktır. Oysa o Kur'ân'ın ve hadisin manalarını İbn-i Kuteybe'den daha iyi bilmez. Sünnet'e ondan daha fazla bağlı ve bu konuda ondan daha fakih değildir. İbnu'l-Enbârî, insanların içinde dili en çok ezberleyen kişi olsa bile nassların anlaşılması meselesi, dilde kelimeleri ezberleme kabilinden değildir. İbnu'l-Enbârî ve başkaları İbn-i Kuteybe'yi böylece ayıplamaktadırlar. Çünkü İbn-i Kuteybe, garibu'l-hadis[308] tefsirine dair rivayet ettiği birçok şeyden dolayı Ebu Ubeyd'e cevab vermiştir. İbn-i Kuteybe bundan dolayı özür diler ve bu konuda kendi emsali ilim adamlarının seçtikleri yolu seçer. İbn-i Kuteybe ve benzeri âlimler bazen doğru olanı yaparlar, bazen de hata ederler. Müteşâbih ayetin manasını eğer Allah'tan başka hiç kimse bilmiyorsa, bu âlimlerin tamamı Yüce Allah'a karşı cüret edip, bilmedikleri bir

306. Furkan, 25/38.
307. Müddessir, 74/31.
308. *"Garîbu'l-hadîs"*, hadis metninde geçen ve az kullanılması dolayısıyla anlaşılması güç olan kapalı kelimelere verilmiş bir isimdir. Bkz. Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 115. (Çev.)

şey hakkında konuşuyorlar demektir. Müteşâbih'in manalarına dair beyan ettikleri düşüncelerde -bir kelimede bile olsa- eğer isabetli düşünmüşlerse o zaman, *"müteşâbih'in manasını Allah'tan başka hiç kimse bilmez. Allah'ın yarattıklarından hiç kimse bunu bilemez"* şeklindeki sözlerinde hata ettikleri ortaya çıkar. Bu durumda dileyen birinci grubu, dileyen de ikinci gurubu tercih etsin. Malumdur ki; bu âlimler, müteşâbihi tefsir ederlerken birçok noktada doğruyu yakalamışlar, bazılarında ise hataya düşmüşlerdir. O halde onların bu ayeti tefsirleri yakinî bilgiye ulaşamamalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü onlar müteşabih'in tefsirine dair birçok noktada doğruyu yakalamışlar, isabet etmişlerdir. Katâde'den (ö.118/736); *"İlimde derinleşmiş olanlar müteşâbih ayetlerin te'vilini bilmezler"* yolunda nakledilen görüş de aynı şekildedir. Katâde'nin tefsir dalındaki kitabı, kitapların en meşhurlarındandır. Bu kitabın Katâde'den nakli Ma'mer (ö.897/1491) ve Said b. Ebu Urube (ö.156/772) kanalıyladır. Bundan dolayı tefsir dalında kitap yazanların geneli bir naklin sahih olduğuna delil için Katâde'nin görüşünü zikrederler. Bununla birlikte Katâde, Kur'ân-ı Kerim'in muhkem ve müteşâbih tamamını tefsir eder.

Ehl-i Sünnet'e nispet edilen *"müteşâbih ayetin te'vilini Allah'tan başka hiç kimse bilmez"* yolundaki görüşün şöhret bulması, bid'atçi fırkaların ortaya çıkması, Mu'tezile'nin Cehmiyye ve Kaderiyye kolu gibi grupların bâtıl te'villerinin ortaya çıkmasından dolayıdır.[309] Çünkü, bunlar, kendi fasid görüşleriyle Kur'ân'ın te'vili üstüne sözler sarfetmeye başlamışlardır. Bid'atçıların, Kur'ân'ı aklî ve dile dayanan te'villeriyle tefsir etmeleri bilinen yaklaşım tarzlarıdır. Mu'tezile'ye ait tefsir kitaplarında, Yüce Allah'ın ve Peygamberi'nin maksatları dışında yapılmış te'viller de yer almaktadır. Şu halde tıpkı İmam Ahmed'in zındıklara ve Cehmiyye mezhebine Kur'ân'ın müteşâbihleri hakkında duydukları kuşku konusunda ve bunları uygun olmayan biçimde te'vil ettiklerinden dolayı cevap verirken yazdıkları gibi Selef âlimlerinin ve imamlarının tepkilerini bu bozuk te'viller için yaptıklarını hatırlatmak isteriz.

Selef âlimlerinin ve imamlarının doğru bulmadıkları ve tepki gösterdikleri te'vil budur. Onlardan sonra, Sünnet yolunu ve ona muhalif olan yolu tam olarak bilmeyen ve Sünnet'e mensup olduklarını iddia eden kimseler gelmiştir. Bunlar, "müteşâbih"'in manasını Allah'tan başka hiç kimsenin bil-

309. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebi, Rabbimizden iletilen vahyi değerler kadar, o muhkem değerleri anlamada "rivayet ekolü"nün, Eş'ari ve Maturidi kelamcılığının sahip çıktığı veya ürettiği yorumlara da dayanmaktadır. Üretilmiş yorumlar konusunda hata yapma ihtimalini beşeri cehdle sınırlı olan "rey ve dirayet ekolü", Hariciyye, Tevhid ve Adâlet Ekolü, Şia veya Mutezile kadar Ehl-i Sünnet'in de bünyesinde barındırdığını hatırlatmak isteriz. (Yayıncı)

meyeceğini, te'vilin müteahhirûn âlimlerinin terimlerindeki mana olduğunu zannetmişlerdir. Bilindiği üzere müteahhirûn âlimlerine göre "te'vil" bir lafzı (sözcüğü) ağır basan ihtimalden böyle olmayan ihtimale çevirmek ve yorumlamak demektir. Böylece onlar "müteşâbih"'in manasını Allah'tan başka hiç kimse bilmez görüşünü ileri sürmüş ve desteklemiş olmaktadırlar. Öte yandan, bu görüşü ileri sürenler bu konuda birçok yönden çelişkiye düşmüşlerdir. Bu çelişkilerden birisi şudur: Bunlar, nassların zâhirî manaları üzere alınması gerektiğini söylerler ve zâhirî manaları üzerine herhangi bir şey eklemezler. Bu tutumlarından ötürü, zâhirî manaya aykırı bütün te'villerin bâtıl olduğunu söylerler ve zâhirî manayı alırlar. Ama bununla birlikte nassların ancak Yüce Allah'ın bilebileceği bir te'vili olduğunu söylerler. Onlara göre te'vil, zâhirî manaya aykırı olan manadır. Nassın manasını zâhir ifade ederken nasıl olur da zâhirî manasına zıt te'vili olur? İşte bu nokta, karşıtlarının kendilerini ayıpladığı noktalardan birisidir. Hatta İbn-i Akîl, şeyhi Kadı Ebû Ya'lâ'yı (ö.458/1065) bundan dolayı ayıplar. Çelişkilerden bir diğerini daha ele alalım:

Görüyoruz ki, bunlar gerek aslî (temel), gerek fer'î (detay) bir meselede kendilerine kendi görüşlerini çürüten herhangi bir nass ileri sürüldüğünde hemen o nassı te'vil etmeye kalkışmaktadırlar. Ancak bu te'villeri, zorlama ve "*kelimeleri yerlerinden değiştirme*" türünden te'villerdir. Sonra bunlar, kendilerine muhalif olan Kaderiyye ve Cehmiyyenin te'villeri cinsinden te'villerdir. O halde bunların müteşâbih nassların manalarını Allah'tan başka hiç kimse bilmez şeklindeki görüşleri nerede kaldı? Şimdi bir de Mu'tezile mezhebiyle münazaralarına dair kitaplarında yer alan görüşlerine bir bakıp durumu mukayese et. Mu'tezile, Ehl-i Sünnet'in görüşleriyle çelişen ayetleri delil getirdiğinde Sünnî kelâmcıların Mu'tezile ile tartışırlarken ileri sürdükleri te'villere bir bak. Sözgelimi Mu'tezile mezhebi kendi görüşüne "*Allah bozgunculuğu sevmez.*"[310], "*O kullarının küfrüne (inkârına) razı olmaz.*"[311] "*Ben cinleri ve insanları ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım.*"[312], "*Gözler onu göremez.*"[313], "*Bir şey yaratmak istediği zaman, O'nun yaptığı, 'ol' demekten ibarettir. Hemen oluverir.*"[314], "*Hatırla ki Rabbin meleklere ben yeryüzünde bir halife yaratacağım dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip, dururken, yeryüzünde fesad çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim,*

310. Bakara, 2/205.
311. Zümer, 39/7.
312. Zariyat, 51/56.
313. En'am, 6/103.
314. Yasin, 36/82.

dedi."[315] ayetleriyle buna benzer başka ayetlerle delil getiriyor. Mu'tezile'nin delil getirdiği bu ayetleri Sünnî kelâmcılar ve müfessirler nasıl da te'vil ediyorlar görmeye değer doğrusu! Bu te'villerin bazıları doğru olsa bile çoğu fâsit ve bozuktur. İsabetli olarak te'vil ettikleri de ilimde derinleşmiş kimselerin (rasihûn'un) müteşâbih ayetlerin te'vilini bildiklerini gösterir. Böylece çelişkileri ortaya çıkmış olur. Eğer yaptıkları te'viller bâtıl ise o zaman bu onlar için çelişkiden de öte bir anlam ifade eder.

İşte çektiği çilelere sabreden ve Müslümanlara Ehl-i Sünnet'le, Ehl-i Bid'at'ı ayırmakta yol gösteren İmam Ahmed b. Hanbel, Kur'ân'ın müteşâbihi hakkında ortaya koydukları kuşkulara ve yaptıkları uygun olmayan te'villere karşı zındıklara ve Cehmiyye mezhebine cevap sadedinde bir eser yazmıştır. Bu eserinde kalplerinde eğrilik olanların fitne çıkarmak ve manasını ayet ayet te'vil etmek amacıyla ardına düştükleri müteşâbih ayetlerin manalarından söz etmiş, bunların manalarını beyan etmiş ve tefsir etmiştir. Ta ki kalplerinde eğrilik olanların yaptıkları te'vilin bozuk olduğu ortaya çıksın. Ahmed b. Hanbel, Allah Teâlâ'nın "görüleceği"ne, "Kur'ân'ın mahluk olmadığı"na, "Allah'ın Arş'ın üzerinde bulunduğu"na aklî ve naklî deliller getirmiş bunları kabul etmeyen kimselerin ileri sürdükleri aklî ve naklî delillere cevap vermiş, "müteşâbih" adını verdiği ayetlerin manalarını beyan etmiş, onları ayet ayet tefsir etmiştir. Aynı şekilde kendisiyle tartışan ve karşısına nassları delil getirerek çıkan kimselere de böyle davranmış, o nassları -gerek ayet, gerek hadis- birer birer açıklamıştır. Sonra kalplerinde eğrilik olanların yaptıkları te'villerin çürük noktalarını beyan etmiş, onların gerçek manalarını ortaya koymaya çalışmıştır. İmam Ahmed, *"bu ayetlerin ve hadislerin manalarını Allah'tan başka hiç kimse bilmez"* demediği gibi, başka hiçbir âlim de kendisine böyle dememiştir. Tam tersine, âlimlerin tümü müteşâbih ayetlerin manalarının bilinebileceği noktasında sözbirliği halindedirler. Fakat onlar bu ayetlerin mananın ne olduğu noktasında birbirleriyle ihtilaf halindedirler. Tıpkı emir ve yasaklama ayetleri hakkında ihtilâf ettikleri gibi. Haricî ve başka fırkalardan kalplerinde eğrilik olanların delil olarak aldıkları ayet ve hadislerden müteşâbih olanların tefsiri hakkında da aynı şeyi söylemek mümkündür. Bir örnek verelim: Peygamberimiz (s), *"Zina eden -mü'min olduğu halde- zina etmez. Hırsızlık eden -mü'min olduğu halde- hırsızlık etmez. İçki içen -mü'min olduğu halde- içki içmez."*[316] demektedir. Daha buna benzer birçok rivayet söz konusudur. İmam Ahmed, Mürcie ve Cehmiyye mezhepleriyle Haricîlerin ve Mu'tezile'nin görüşlerini eleştirir. Bütün bu zümreler, kendi görüşlerine "müteşâbih" nasslarla delil getirmektedirler. Ne bunlardan, ne

315. Bakara, 2/30.
316. İbn Mâce, *Fiten*, 2.

de Ehl-i Sünnet'ten hiç kimse kendi görüşüne delil getirirken veya karşıt gruptan birisi diğer gruba karşı delil ileri sürerken, bu ayetlerin ve hadislerin anlamlarını insanlardan hiç kimsenin bilemeyeceğini söyleyip de, o ayetlerle görüşlerini temellendirmekten geri durmamışlardır. İmam Ahmed, Kur'ân'ı kendi görüşlerine göre tefsir edip, açıklayan bid'at ehli kimselerin gittikleri yolu ayıplamış, onların Peygamberimiz'in (s) Sünneti'ne, sahabîlerin sözlerine ve sahabîlerin kendilerine Kur'ân'ın lafızlarını naklettikleri gibi, manalarını da tebliğ eden tabiûn âlimlerinin görüşlerine dayanmaksızın ve görüşlerini bunlarla temellendirmeksizin yaptıkları te'villere tepki göstermiştir. Fakat bid'at ehli, nassları Allah Teâlâ'nın ve O'nun Peygamberi'nin maksadına aykırı bir biçimde te'villerle te'vil etmektedirler ve bu yaptıklarının ilimde derinleşmiş olan kimselerin bildikleri te'vil olduğunu iddia etmektedirler. Oysa onlar bu hareketlerinde bâtıla sapmışlardır. Hele hele Karmatîlerin, Batınîlerin ve mülhidlerin te'villeri tam manası ile çürüktür. Aynı şekilde Cehmiyye, Kaderiyye ve bunların dışında sonradan ortaya çıkan kelâm ehlinin te'villeri de çürüktür, temelsizdir. Fakat bu bid'at ehli kimseler kendilerinin te'vili bilmediklerini itiraf etmektedirler. Onların ifadelerine göre, bütün amaçları ayetin zâhirinden çıkan mananın kastedilmediğini, fakat çeşitli manalara ihtimali olduğunu vurgulamaktan ibarettir. Aralarından herhangi birisi, ayeti belli bir yönde te'vil ettiğinde Yüce Allah'ın ve Peygamberi'nin maksadının o manadaki gibi olduğunu bilmediğini, tam tersine Allah'ın ve O'nun Peygamberi'nin maksadının kendi yaptıkları te'vilin dışında başka bir anlam da olabileceğini kabul ediyor. Tıpkı Kitab'ın nassları hakkında zikrettikleri te'viller gibi... *"Rabbinin emri gelip melekler sıra sıra dizildiği zaman"*[317] *"O rahmân Arş üzerine istivâ etti."*[318] *"Ve Allah Musa ile de konuştu."*[319] *"Allah'ın gazap etmiş olduğu,"*[320] *"Bir şey yaratmak istediği zaman O'nun yaptığı 'ol' demekten ibarettir. Hemen oluverir."*[321] ve buna benzer daha birçok ayetlerde oduğu gibi. Onların son tahlilde bütün söyleyebildikleri, *"Bu ayetten şu mana kastedilmiş olabilir, şöyle demek mümkündür"* vb. ifadelerden ibarettir. Bu ise te'vili bilmek demek değildir. Herhangi bir nass hakkında çeşitli görüşleri ve ihtimalleri zikreden, ancak o nasstan ne kastedildiğini bilmeyen bütün herkesin durumu da böyledir. Onların da, nassın te'vilini ve tefsirini bilmediklerini söyleyebiliriz. Bir nassın manasını ancak, ondan muradın ne olduğunu bilen kimse bilebilir.

317. Fecr, 89/22.
318. Tâhâ, 20/5.
319. Nisâ, 4/164.
320. Mücadele, 58/14.
321. Yasin, 36/82.

İnkârcılardan *"sem'î deliller ilim ifade etmez"* diye iddia eden kimseler, gerek muhkem ve gerek müteşâbih olsun, hiçbir kimsenin bu nassların ne tefsirini ve ne de te'vilini bilmeyeceğini vurgulamaktır. Ancak bu ifade aynı zamanda o iddia sahibinin kendisi aleyhine bir ikrarı demektir. Çünkü böyle diyen kimse kendisinin muhkemlerin te'vilini bilmesi şöyle dursun, müteşâbihin te'vilini bilen ilimde yüksek payeye erişenlerden olmadığını itiraf etmiş oluyor. Bir de buna, gerçek olduğuna delil olmayan akliyyât konusundaki mugalata ve aldatmalarını eklersek, ne sem'iyât ve ne de akliyyâtta bilgileri olmadığı ortaya çıkmış olur. Yüce Allah Kur'ân, cehennemliklerin şöyle diyeceklerini bizlere haber vermektedir: *"Şayet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, cehennemin mahkumları arasında olmazdık."*[322] Buna karşılık, Yüce Allah, Kitabı'nın birçok yerinde kendilerine Rablerinin ayetleri hatırlatıldığında onlara karşı sağır ve kör davranmayanları,[323] derinlemesine anlayanları ve akledenleri övmekte, anlamayanları ve akletmeyenleri ise kınamaktadır. Kitab'a ve Sünnet'e muhalif olan bid'at ehli, ilim ve irfan sahibi olduklarını, her şeyin gerçek yüzünü kavradıklarını iddia ediyorlar. Halbuki onlar, sem'î ve aklî bilimlerde insanların en câhilleridirler. Onlar kendilerine, içinde hem hakkın ve hem de bâtılın bulunduğu mücmel ve müteşâbih lafızlar seçiyorlar. Bu lafızları muhkem esaslar olarak kabul ediyor ve Kur'ân'dan ve Sünnet'ten bu görüşlere karşıt olanları ise manasını ancak Yüce Allah'ın bildiği müteşâbih lafızdan kabul ediyorlar. Onların çeşitli ihtimale göre te'vil ettikleri ise hiçbir fayda vermez. Böylece onlar, başka bir yerde anlatıldığı üzere, kesin olanları şüpheli, şüpheli olanları da kesin kabul ediyorlar.

Kadı Ebû Ya'lâ (ö.458/1065) İmam Ahmed'in, *"Muhkem, kendi başına müstakil olarak manası anlaşılabilen ve beyana ihtiyacı olmayan lafızdır. Müteşâbih ise beyana muhtaç olan lafızdır."* dediğini nakleder. İmam Ahmed'e dayandırılan başka bir rivayette de aynı ifadeler bulunmaktadır. Şâfiî'nin ise bu konudaki görüşleri şöyledir: *"Muhkem, bir tek te'vile ihtimali olan, müteşâbih ise çeşit çeşit te'vile muhtaç olan lafızdır."* İbnu'l-Enbârî de Şafiî ile aynı düşünür: "Muhkem, bir tek te'vile muhtemel, müteşâbih ise çeşitli te'villere müsait olan lafızdır".

Müteşâbih'in Manası Konusunda Sonuç

Toparlayacak olursak, şöyle deriz: Gerek selef gerek halef bütün Müslümanlar, çeşitli te'villere muhtemel olan Kur'an ayetlerinin manaları üzerinde görüş beyan etmişlerdir. İlimde derinleşenler, müteşâbih'in mana-

322. Mülk, 67/10.
323. Furkan, 25/73.

sını bilmez diyen müfessirler ise (kendileriyle çelişerek) bu konuda en çok fikir yürüten kimseler olmuşlardır. İmam Şafiî ve İmam Ahmed'le onlardan önce yaşayan bütün imamlar bir kaç manaya muhtemel ayetler üzerinde görüş beyan etmişler, ilkelerde ve ayrıntılarda, ilmin bütün meseleleri hakkında görüşleri birbirine tercih ederlerken bu tercihlerini delillere dayanarak yapmışlardır. Müslüman âlimlerinden hiçbirinin herhangi bir meselede karşıtının delil olarak aldığı bir nass hakkında; *"Bu nassın manasını hiç kimse bilmez. Onun için bununla görüş temellendirilemez."* dedikleri bilinmemektedir. Aralarından herhangi birisi böyle bir itirazda bulunsa, kendisine aynen şöyle söylenilir; İmamlar arasında tartışma konusu olan meşhur meselelerden herhangi birisi hakkında, "*Şu imamın esas aldığı nass muhkemdir, manası bilinmektedir, diğerinin dayandığı nass ise müteşâbihtir, manasını hiçbir kimse anlamamaktadır.*" dese ona da aynı cevap verilir.

Bu söylediğimiz; *"Nassların içerisinde manası açık, net ve vâzıh olan nasslar vardır. Bunlar sadece bir manaya muhtemeldir ve bu mana hakkında en küçük bir şüphe ve anlamama söz konusu değildir. Yine nassların içerisinde anlamı kapalı, karışık ve manasını ancak ilimde derinleşmiş kimselerin bildiği nasslar vardır."* diyen kimsenin tespitinden farklıdır. O halde müteşâbih ayetler konusundaki ihtilaf bize gösteriyor ki; müteşâbih ayetlerin tamamının manası bilinmektedir. Her kim "müteşâbih"'in manasını bildiğini söylüyorsa, bunun delilini beyan eder. Öte yandan selef ve halef âlimlerinin müteşâbih hakkındaki sözleri bize gösteriyor ki; *"Müteşâbih"*'in hepsinin manası bilinmektedir. "Müteşâbih"in manalarına gelince:

1) *"Müteşâbih"* ayetlerin, mensuh (hükmü yürürlükten kaldırılmış) olduğunu söyleyenler olmuştur. Mensuh'un manası bellidir, bu görüş İbn-i Mes'ud, İbn-i Abbâs, Katâde, Sûddî ve başka âlimlere dayandırılmaktadır. İbn-i Mes'ud, İbn-i Abbâs ve Katâde ilimde derinleşmiş olan kimselerin müteşâbih'in te'vilini bilemeyecekleri görüşünün kendilerinden nakledildiği kimselerdir. Âlimlerin ittifakı ile kesin olarak malumdur ki; ilimde yüksek payeye erenler mensuh'un manasını biliyorlar. Bu âlimlerden yapılan nakil ile yapılan bu nakil arasında çelişki vardır. Eğer bu nakil doğruysa, önceki yapılan nakil asılsızdır. Aksi halde onlardan yapılan iki nakil birbiriyle çelişmektedir. Bu âlimlerden meşhur olarak bize ulaşanı, *"ilimde yüksek payeye erenlerin müteşâbih'in manasını bildikleri"* görüşüdür.

2) İkinci görüşü ele alalım: Bu görüş Câbir b. Abdullah'tan nakledilmektedir. Câbir der ki: *"Muhkem, âlimlerin te'vilini bildikleri; müteşâbih, -kıyametin kopma saati gibi- âlimlerin manasını bilmelerine asla imkânın olmadığı ayetlerdir."* Bilinmektedir ki, kıyametin ne zaman kopacağını Yüce Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği üzerinde ittifak ettikleri hususlardandır. Eğer "te'vil"

sözcüğüyle bu kastediliyorsa bununla kastedilen onun te'vil vaktini Allah'tan başka hiç kimse bilmez demektir ve bu gerçektir. Bu gerçek bu şekilde gelen hitabın manası bilinmez demek değildir. Aynı şekilde; "te'vil" sözcüğüyle var olan şeyin hakikatleri, içyüzü kastediliyor ve *"bunun keyfiyetini (nasıllığını) Allah'tan başka hiç kimse bilmez"* deniyorsa, bunu daha önce ele almıştık. Bu âlimlerin görüşüne göre, *"ve ma ya'lemu te'vilehu ilallahu"* ayetini okuyup cümleyi tam burada durarak bitiren kimse, "te'vil"den yukarıdaki manayı yani var olan şeyin hakikatini ve iç yüzünü kastediyor demektir. Buna karşılık "te'vil"sözcüğü ile "tefsir" ve "mananın anlaşılması"nı kasteder de ayeti okurken "illallahu" ifadesinde vakıf yaparsa (durursa), bu kesinlikle hatadır, Kitab'a, Sünnet'e ve âlimlerin icmaına muhaliftir. Müteahhirûn âlimlerinden bunu söyleyenler çelişki içindedir. Hem bunu söylemekte ve hem de bu görüşle çelişeni söylemektedirler. Böyle bir söz, Allah'a ve O'nun Elçisi'ne imanla birçok yönden çelişmektedir ve böyle bir görüşün Hz. Peygamber'in risaletine leke sürmek gibi bir sonuca götürebilir. Hiç kuşkusuz bu görüşü ileri sürenler onun yol açacağı sonuçlar üzerinde düşünmedikleri gibi ağızlarından çıkan sözün hakikati üzerinde de düşünmemişlerdir. Bunların en büyük amaçları, bid'at ehli olanların birbirine benzeyen te'villerini savuşturup atmaktır. Maksatları yerindedir ve her Müslüman bu konuda onlara katılır. Fakat biz, bir bâtılı, bir başka bâtılla savuşturamayız. Bir bid'ati, bir başka bid'atle geri çeviremeyiz. Bâtıla sapanların yaptıkları Kur'ân tefsirleri; *"Peygamber ve sahabeler Kur'ân'daki müteşâbih ayetlerin manalarını bilmiyorlardı."* şeklindeki bir cümleyle cevaplanamaz ve karşılanamaz. Çünkü böyle bir cevapta Peygamber'e (s), ümmetin selefine karşı öyle bir zan vardır ki, bu zan o zümrelerin bazı ayetlerin tefsirinde düştükleri hatadan çok daha ağır ve beter olabilir. Aklı başında bir kimse bir kasr (köşk) yapacağım derken bir mısrı (şehri) yerle bir edemez.

3) *"Müteşâbih"*in tanımı hakkında üçüncü görüş, müteşâbih'in, sûrelerin başlarındaki huruf-u mukattaa (hicâ harfleri) olduğu yolundadır. Bu görüş İbn-i Abbâs'tan rivayet olunmuştur. Bu son görüşe göre, bazı sûrelerin başında yeralan kesintili harfler, ne isim cümlesi ve ne de fiil cümlesidirler. Dolayısıyla tam bir cümle değidirler. Bunlar sadece üzerinde vakıf yapılan, durulan isimlerdir. Bu nedenle i'rab'ları yapılmaz, çünkü i'rab cümlenin kurulmasından ve kelimelerin cümle içinde dizilmesinden sonra yapılır. Oysa bu harfler "elif", "be", "te" şeklinde herbiri üzerinde durularak, bir diğerine bitiştirilmeden okunurlar. Bu nedenle bu harfler okunan isim suretinde değil, harf biçiminde yazılırlar. Çünkü bunlar okunma açısından isimdirler. Bu nedenle Arapça dilbilgisi âlimi İmam el-Halil (ö.175/791) arkadaşlarına "Zeyd" kelimesindeki "zâ" harfinin nasıl okunacağını sormuş, onlar

"zâ" şeklinde okunur demişlerdir. Bunun üzerine İmam el-Halil; *"Siz ismi okudunuz, oysa harfin okunması 'ze' şeklinde olacaktı demiştir."* Şu halde bu harfler, lafız itibariyle isimdirler ama yazı açısından her biri diğerine bitişmeyen alfabe harfleridirler. "Elif, lam, mim" yazılırken Peygamberimiz'in (s) şu sözünün yazılması gibi, "*elif-lam-mim*" şeklinde yazılmaz. Rasûlullah ilgili hadisinde şöyle buyurur: *"Kim Kur'ân'ı okur da i'rab ederse, onun için herbir harf karşılığında on hasene vardır ama ben "elif, lam, mim" bir harftir demiyorum; fakat elif bir harftir, lam bir başka harftir, mim bir diğer harftir diyorum."*[324] Peygamberimiz'in ve sahabilerin dilinde harf, nahiv (dilbilgisi) âlimlerinin isim, fiil ve harf dedikleri işaretlerin hepsini içine alır. Bu nedenle Sibeveyh (ö. 180/796) sözü taksim ederken şöyle der: "*Kelâm (söz) isim, fiil ve harf olmak üzere üçe ayrılır. Harf, öyle bir manaya gelir ki, ne isimdir ve ne de fiildir. Arap dilinde ismin harf, fiilin harf olduğu bilinince, nahivcilerin harf dedikleri bu üçüncü kısım, isim ve fiil manasına gelmeyen özel bir isim oldu.*" Arap kelâmını oluşturan mana harfleri işte bunlardır. Alfabe harfleri dediğimiz hicâ harflerine gelince, bunlar mücerred harf şeklinde yazılıp, i'rab yapılmadan okunur. Bu harflerin mu'rab oldukları söylenemeyeceği gibi, mebnî oldukları da söylenemez. Çünkü bu mu'rablık ve mebnîlik harflerden oluşmuş isimler ve fiiller için söz konusudur.

Şimdi konumuza dönelim. Bu son görüşe göre, harflerin dışındaki diğer kelime çeşitleri muhkem olduklarına göre maksat hâsıl olmuş demektir. Çünkü maksat, Allah Teâlâ'nın kelâmıyla Rasûlullah'ın (s) sözlerini öğrenmek ve bilmektir. Öte yandan şöyle denir: Bu harflerin manaları hakkında âlimlerin ekserisi söz etmişlerdir. Eğer bunların manaları biliniyor idiyse, o zaman "müteşâbih"'in manası da biliniyor demektir. Yok eğer bilinmiyorsa o zaman bunların dışındaki "müteşâbih" ayetlerin manaları biliniyor demektir. Zaten bizim aradığımız da budur. Öte yandan Yüce Allah; *"O'nun bazı ayetleri muhkemdir ki bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşabihtir."* demektedir. Bu harfler âlimlerin cumhurunun kanaatlerine göre ayet değillerdir. Kesintili harfleri ayet sayanlar Kûfe gramer ekolüdür. Bu ayetin sahih iniş sebebi, bize bunların dışında başka ayetlerin de "müteşâbih" olduklarını göstermektedir. Fakat bu görüş, Yahudilerden; *"Alfabe harflerinden 'imdat ilmi' diye bir ilim çıkarılması"* şeklinde rivayet edilen görüşe uygundur.

4) *"Müteşâbih"*, manaları karışık olan ayetler demektir. Mücâhid'in "müteşâbih" tanımı böyledir. Bu tanım âlimlerin ekserisinin görüşlerine uymaktadır. Bütün âlimler bu "müteşâbih"'in tefsiri hakkında sözetmişler ve manasını beyan etmişlerdir.

324. Dârimî, *Fadâilu'l-Kur'ân*, 1.

5) *"Müteşâbih"*; lafızları tekrar eden ayetlerdir. Bu görüş Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'e aittir. Abdurrahman şöyle der: "Muhkem", Yüce Allah'ın Kitab'ında peygamberlerin kıssalarına dair zikrettiği ayrıntısıyla ifade buyurduğu ve beyan ettiği ayetlerdir. "Müteşâbih" ise Peygamberlerin kıssaları hakkında tekrar edildiğinde lafızları birbirinden farklı olan ayetlerdir. Bir örnek verelim: Yüce Allah Hz. Nuh'un kıssasını anlatırken bir yerde; *"ihmil fiha"*[325] aynı kıssa ile ilgili olarak bir başka ayet-i kerîme'de ise; *"usluk fiha"* buyurulmaktadır.[326] Hz. Musa'nın âsâsı hakkında bir yerde *"fe iza huva hayyetun tes'a."* denirken[327] bir başka yerde aynı âsâ için;*"fe iza huva su'banun mûbîn"* ifadesi kullanılmaktadır.[328] Bu son görüşü savunan âlim; "müteşâbih"i, manası aynı olmakla birlikte lafzı farklı olan ayet olarak kabul etmektedir. Buna göre Kur'ân'ı ezberleyen herhangi bir hafız birbirine benzeyen iki ayetten birini nasıl diğeriyle karıştırıyorsa, müteşabih ayetler de aynı şekildedir. Hatta bazı âlimler müteşâbih konusunda eser yazmışlardır. Çünkü bir tek kıssanın iki yerde yer alan manası birbirine benzemektedir. Böylece onu okuyan kimse iki lafızdan birini diğerine karıştırmaktadır. Hiç kuşkusuz bu anlamdaki bir müteşâbih hiçbir zaman manaların anlaşılmaz olduğu anlamına gelmez ve bu gibi müteşâbihler için onun te'vilini ancak ilimde derinleşmiş olanlar bilir denemez. Bu son görüş -eğer doğruysa- bizim için delildir. Eğer zayıfsa, bizim yaklaşımımızın doğruluğunu etkilemez.

6) *"Müteşâbih"*, İmam Ahmed'den nakledildiği üzere açıklamaya ihtiyacı olan ayet demektir.

7) *"Müteşâbih"*, çeşitli anlamlara ihtimali olan ayettir. Bu görüş İmam Şafiî ve Ahmed'den nakledilir. Ebu'd Derdâ'dan (r) nakledildiğine göre o şöyle der: "*Kur'ân'ın anlamlarının farklı boyutlarını görmedikçe onu tam anlamıyla anlamış sayılmazsın.*" Âlimler vûcûh ve nezâirle ilgili kitaplar yazmışlardır. "Nezâir"; iki veya daha çok yerde geçen ve manası aynı olan lafızdır. "Vûcûh" ise; iki veya daha çok yerde geçip, manaları farklı olanlardır. Tıpkı -aralarında fark olmakla birlikte- "mûtevatı'/uyumlu" ve "müşterek/ortak" isimler tabirinde olduğu gibi. Ancak, bu iki isimlendirmenin ayrıntısı başka bir konudur. "Müteşâbih" ayetlerin; lafzının benzer ama manasının farklı

325. *"Nihayet emrimiz gelip de sular coşup, yükselmeye başlayınca Nuh'a dedik ki: (Canlı çeşitlerinin) herbirinden iki eş ile -(bozulacağına dair) aleyhinde söz geçmiş olanlar dışında- aileni ve iman edenleri 'ona bindir' (gemiye yükle)."* (Hud, 11/40)

326. *"Bunun üzerine ona şöyle vahyettik: Gözlerimizin önünde ve bildirdiğimiz şekilde gemiyi yap, bizim emrimiz gelip de sular coşup, yükselmeye başlayınca her cinsten eşler halinde iki tane ve bir de, içlerinden, daha önce kendisi aleyhinde hüküm verilmiş olanların dışındaki aileni 'ona yükle' (gemiye al)."* (Mü'minun, 23/27)

327. *"Onu hemen yere attı, bir de ne görsün, hızla sürünen bir yılan değil mi?"* (Taha 20/20)

328. *"Bunun üzerine Musa asasını yere attı. O hemen apaçık bir ejderha oluverdi."* (Araf, 7/107; Şuara, 26/32).

olduğunu söyleyenler olmuştur. Bu durumda "müteşâbih" ayetler "müşterek" ayetler gibi olmuş olurlar. Fakat doğrusu böyle değildir. Tam tersine, doğru olanı, "vücûh" ve "nezâir"'den maksat zikrettiğimiz ihtimallerden birincisidir. Müslümanlar gerek selef, gerek halef "vücûh"'un manaları ve onun beyana ihtiyacı olması ve o "vücûh"'ların muhtemel olduğu anlamlar üzerinde görüş beyan etmişlerdir. Ve buradan kesin olarak ortaya çıkmıştır ki; Müslümanlar, Kur'ân'ın bütünü hakkında müttefiktirler ve bu ittifak âlimlere onun manalarının bilinmesi imkânını vermektedir.

Bil ki, *"Kur'ân'da öyle ayetler vardır ki, bunların manasını hiç kimse anlayamaz ve onları Allah'tan başka hiç kimse bilemez."* şeklindeki görüş Kitab ve Sünnet'e muhalif olduğu gibi ümmetin icmaına da aykırıdır.

8) *"Müteşâbih"*; kıssalar ve örnekler (emsâl) dir. Bu tanım uyarınca müteşâbih yine manası anlaşılan ayetler olmuş olur.

9) *"Müteşâbih"*; kendisine inanılandır. Bu da, yine "müteşâbih manası anlaşılandır." grubuna girer.

10) *"Müteşâbih"*'in vereceğimiz bu son tanımı, bazı müteahhirün (sonradan gelen) âlimlerinin görüşüdür. Bu görüşe göre müteşâbih, Allah Teâlâ'nın sıfatlarından sözeden ayetlerle hadislerdir. Bu da aynı şekilde, "müteşâbih, manası bilinendir." grubuna girer. Çünkü Allah Teâlâ'nın sıfatlarını konu alan ayetlerin ekserisinin manalarının bilindiği, âlimlerin ittifakla ifade ettikleri hususlardandır. Manası üzerinde ihtilaf olan bazı ayetlere gelince, Selef âlimleri bu konuda Cehmiyye mezhebinin ileri sürdüğü bazı te'villeri kınamışlar ve insanların onların keyfiyetini (nasıllığını) bilemeyeceklerini ileri sürmüşlerdir. Örnek olarak İmam Malik'i gösterebiliriz. İmam Malik *"er-Rahmanu ale'l-arş isteva"*[329] ayet-i kerîme'sini açıklarken; "İstivâ'nın anlamı bilinir, fakat nasıl olduğu meçhuldür." demiştir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin diğerleri de aynen böyle söylemişlerdir. O halde "anlamın bilinmesi" ile, "nasıl gerçekleştiğinin bilinmemesi" arasında fark vardır. Nasıl gerçekleştiğine "te'-vil" adı verilirse o zaman -daha önce ifade ettiğimiz üzere- bu te'vili Allah'tan başka hiç kimse bilmez.

Hz. Peygamber, Cebrail, sahabe ve tabiûn âlimleri *"er-Rahmanu ale'l-arşisteva"*[330] ayetinin manasını bilmiyorlardı, *"ma meneake en tescude lima halaktu bi yedeyye"*[331] ayetinin manasını da bilmiyorlardı. *"Gadiballahu aleyhim"*[332] ayetinin manası da onların meçhulü idi denilecek olursa... Dahası bu, onlara göre manasını bir Arab'ın anlayamayacağı Arapça olma-

329. *"Rahman, arşa istiva etmiştir."* (Taha, 20/5)
330. *"Rahman Arşı kuşatmıştır."* (Taha, 11/5)
331. *"Ey iblis iki elimle yarattığıma secde etmekten seni meneden nedir?"* (Sad, 38/75)
332. *"Allah onlara gazab etmiştir."* (Fetih, 48/6)

yan bir ifade mesabesinde idi diye iddia edilecek olursa... Ayrıca onların nezdinde, *"Onlar Allah'ı hakkıyla tanıyıp, bilemediler. Kıyamet günü bütün yeryüzü O'nun tasarrufundadır. Gökler onun kudret eliyle dürülmüş olacaktır."*[333], *"Gözler onu göremez; halbuki O, gözleri görür."* [334], *"Şüphesiz Allah herşeyi işitici, herşeyi görücüdür."*[335], *"Allah onlardan razı olmuştur, onlar da ondan razı olmuşlardır."*[336], *"Bunun sebebi, onların Allah'ı gazablandıran şeylerin ardınca gitmeleri ve onu razı edecek şeylerden hoşlanmamalarıdır."*[337], *"Her türlü hareketinizde dürüst davranın. Çünkü Allah dürüstleri sever."*[338], *"De ki (yapacağınızı) yapın! Amelinizi Allah da, Rasûlü de, mü'minler de görecektir."* [339],*"Anlayasınız diye biz onu Arabça bir Kur'ân olarak indirdik."*[340], *"Ve eğer müşriklerden biri senden aman dilerse, Allah'ın kelamını işitip, dinleyinceye kadar ona aman ver."*[341], *"Oraya geldiğinde şöyle seslenildi: Ateşin bulunduğu yerdeki ve çevresindekiler mübarek kılınmıştır."*[342], *"Onlar, ille de buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler?"*[343], *"Rabbin(in emri) geldiği ve melekler saf saf dizildiği zaman"*[344],*"Onlar ancak kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini yahut Rabbinin bazı alametlerinin gelmesini bekliyorlar."*[345], *"Sonunda duman halinde olan göğe yöneldi."*[346], *"Bir şey yaratmak istediği zaman O'nun yaptığı 'ol' demekten ibarettir. Hemen oluverir."*[347] ayetleri benzeri bir çok ayet hep aynı durumdaydı denecek olursa... Evet, her kim, Cebrail'in, Hz. Muhammed'in, sahabelerin onlara tabi olan tabiûnun, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat imamlarının, bu ayetlerin manalarından hiçbir şey anlamadıklarını aksine, bu gibi ayetlerin manalarının bilgisini, Yüce Allah'ın -kıyametin ne zaman kopacağının bilgisinde olduğu gibi- kendine ayırdığını ileri sürecek olursa... Rasûlullah (s) ve sahabelerin ise, manasını anlamadıkları birtakım lafızları okuduklarını söyleyecek olursa... Onları tıpkı manasını anlamadığı bir takım sözleri okuyan kimseye benzetecek olursa... Evet böyle yapacak

---

333. Zümer, 39/67.
334. En'am, 6/103.
335. Nisa, 4/58.
336. Maide, 5/119.
337. Muhammed, 47/28.
338. Bakara, 2/195.
339. Tevbe, 9/105.
340. Yusuf, 12/2.
341. Tevbe, 9/6.
342. Neml, 27/8.
343. Bakara, 2/210.
344. Fecr, 89/21, 22
345. En'am, 6/158.
346. Fussilet, 41/11.
347. Yasin, 36/82

olursa bu topluluğa iftira etmiş olur. Yukarıda adı geçenlerden mütevatir olarak bizlere kadar nakledilen metinler ve nakiller bu iddianın tersinin doğru olduğunu ifade ediyor ve onların, -Kur'ân'daki diğer ayetlerde olduğu gibi- bu ayetlerin manalarını da anladıklarını gösteriyor. Her ne kadar kullar "Rabb"ın künhünü (mahiyetini) bilmiyorlarsa da, O'nun hakkında övgülerini saymakla bitiremiyorlarsa da, bu onların Yüce Allah'ın ilmine ve sıfatlarına dair Allah'ın kendilerine öğrettiklerini bilmelerine engel teşkil etmez. Tıpkı onlar Allah Teâlâ'nın herşeyi bildiğini, herşeye kadir olduğunu bildiklerinde, bunun Allah'ın bilgisinin keyfiyetini (nasıllığını) ve kudretini bilmelerinin gerektirmediği gibi... Onlar Allah'ın hak ve mevcut olduğunu bildiklerinde, bundan O'nun zâtının keyfiyetini (nasıllığını) bilmeleri gerekmez. Bu nokta da "rasihûn"un (ilimde yüksek payeye erenlerin) bu ayetlerin te'vilini bildiklerine delil getirilen hususlardan birisidir. Çünkü âlimler onların muhkem ayetlerin te'vilini bildiklerinde ittifak içindedirler. Malumdur ki onlar Yüce Allah'ın muhkem ayetlerde kendi nefsine dair haber vermiş olduğu şeylerin keyfiyetini bilmezler. Bu da bize gösteriyor ki, "keyfiyet"i bilmemek, ifadenin tefsiri demek olan "te'vil"ini ve manasının beyanını bilmemek anlamına gelmez. Tam tersine, onlar muhkem ve müteşâbih ayetlerin te'vilini biliyorlardı. Ama Rabb'ın keyfiyetini (nasıllığını) ne bu ayetlerde, ne de müteşâbih ayetlerde bilmiyorlardı.

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: Bu anlatılan, *"tefsir"* anlamındaki *"te'vil"* ile Allah'ın kitabında geçen *"te'vil"* kelimesine dair sizin zikretmiş olduğunuz farkı zedelemez mi? Bu soruya şöyle cevap verilmiştir: Bu anlattıklarımız işaret ettiğiniz farkı zedelemez. Çünkü; bir lafzın tefsirinin ve manasının bilinmesi, bu mananın kalpte tasavvur edilip canlandırılması, o kavramın bu kelâmla kastedilen dış dünyadaki var olan hakikatinin bilgisinden başkadır. Çünkü o nesnenin öncelikle dış dünyada ve maddi alemde varlığı vardır, bir de zihinlerde, dilde ve beyanda varlığı söz konusudur. Kelâm, o nesnenin zihindeki anlamının lafız kalıbına dökülmüş şeklidir. Bu lafız yazıyla kağıda geçirilir. İnsan o yazıyı öğrendiğinde, manasını zihninde canlandırdığında ve onu dili ile ifade ettiğinde bu ifade, dış dünyadaki var olan hakikatten başka bir şeydir. Şu halde birinciyi bilen herkes ikinciyi de bilmiş olmaz. Şimdi buna bir örnek verelim:

Ehl-i Kitab, Hz. Peygamber'in sıfatlarına, haberlerine ve niteliklerine dair kitaplarında yer alan ifadeleri biliyor. Bu bir ifade bilgisidir ve o ifadenin manasının ve tefsirinin bilgisidir. Bunun te'vili ise; Rasûl olarak gönderilmiş olan Hz. Peygamber'in bizzat kendi şahsıdır. Şu halde Hz. Peygamber'in bizzat şahsını bilmek o kitapta geçen ifadenin te'vili demektir. İşte insan da aynen böyledir. İnsan "hacc yapmayı", "Kâbe"yi, "mesâcid"i, "Minâ", "Arafat"

ve "Müzdelife" gibi Hacc sembollerini Kur'ân'dan öğrenir. Bunların manalarını kavrar fakat bu mekânları görmedikçe bilmez. İşte o zaman insan anlar ki, *"yoluna gücü yetenlerin o evde hacc yapması, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır."*[348] ayetindeki *"beyt"* kelimesinden maksat gözümüzle gördüğümüz Mekke'deki Kâbe'dir. Aynı şekilde; *"Arafat'tan ayrılıp, akın ettiğinizde Meş'ar-î Haram 'da Allah'ı zikredin."*[349] ayetinde zikredilen "Arafat" kelimesinden maksadın da Arafat topraklarıdır. Meş'ar-î Haram'ın da Arafat'la Muhassir vadisi arasındaki Müzdelife olduğunu farkeder ve*"Meş'ar-î Haram'da Allah'ı zikredin."*[350] ayet-i kerîmesinde zikredilenin işte bu Müzdelife olduğunu farkeder. Aynı şeyleri Yusuf'un (a) tabirini yaptığı rüya için de söyleyebiliriz. Rüya gören, yapılan o tabiri anlar ve yorumu tabircinin söylediği şekilde kafasında tasavvur eder. Bu bize gösteriyor ki, o rüyanın tabiri şöyle şöyledir ve şöyle şöyle bir olay meydana gelecektir. Daha sonra o söylenilen olay meydana gelince işte bu o rüyanın tabiri yani "te'vil"i olmuş olur. Rüyanın te'vili, tabiri yapanın kendi ilmi, tasavvuru ve sözü değildir. Bu nedenle Hz. Yusuf Kur'ân'ın deyimi ile; *"Ey Babacığım! İşte bu, daha önce (gördüğüm) rüyanın sonucudur."*[351] Bir başka ayette de,*"Dedi ki: Size yedirilecek yemek gelmeden önce onun neyi hedeflediğini mutlaka size haber vereceğim."*[352] denmişti. Yüce Allah bu iki rüyanın te'vili daha gelmeden önce onların te'vilini haber vermişti. Rüyanın te'vili henüz gerçekleşmemiş olsa da ve ne zaman gerçekleşeceğini bilmese de Yusuf (a), bu rüyanın te'vilini rüyayı gören zindandaki o iki gence haber vermişti. O halde bizler, Yüce Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'deki vaâdini ve vâidini (tehdidini) -*"(Fakat onlar) onun te'vilinden başka bir şey beklemiyorlar."*[353] ayet-i kerîmesinde zikredilen bu te'vilin ne zaman meydana geleceğini bilmesek bile, ne anlama geldiğini biliyoruz.

Ben derim ki: Daha sonra Üstadımız Abduh -Allah kendisine rahmet eylesin- bu konudaki delillerini getirerek uzun uzun açıklamada bulundu ve Kur'ân'ı anlamaya, üzerinde iyice düşünmeye, ilme, akla, onu derinden derine anlamaya teşvik eden birçok ayetlerle iddiasını temellendirdi, Davasına delil getirdi ve sonra zikretti ki, bazı âlimler, Allahû Teâlânın, -bilgisini yalnız kendisine ayırdığı şeyler hariç- herhangi bir şeyin bilgisini kendisinden başkalarının bilemeyeceklerini ifade etmemesini delil olarak almışlardır. Ve iddialarını destekleyen örnek ayetler zikretmişlerdir. Kıyametin ne zaman kopacağının bilgisi ve gaybın ilmi, Yüce Allah'ın bilgisini yalnız kendisi-

348. Âl-i İmrân, 3/97
349. Bakara, 2/198
350. Bakara, 2/198
351. Yusuf, 12/100
352. Yusuf, 12/37
353. A'raf, 7/53

ne ayırdığı şeyler grubuna girer. Bu konuda ayrıntılı bilgi almak isteyenler Üstad'ın bu husustaki açıklamalarına bakabilirler.

Allah Teâlâ'nın Sıfatlarına Dair Ayetler ve Hadisler

Mısır ve Şam diyarında ilme yeni başlayan talebelere okutulan *"Cevhere"* ve *"es-Senûsiyyetu's-suğra"*[354] gibi akaid kitaplarından ve bu iki kitap üzerine yazılan şerhlerden ve haşiyelerden öğrendiklerimize göre Yüce Allah'ın sıfatlarına dair müteşâbih ayet ve hadisler hakkında âlimler bellibaşlı iki mezhebe ayrılmışlardır. Bunlardan birincisi Selef mezhebidir. Selef'in gittiği yol, Allah Teâlâ'yı bu nassların zâhirinin vermiş olduğu anlamdan tenzih ederek, bunların zâhirine iman etmek ve ne anlama geldikleri noktasında işi Allah Teâlâ'ya havale etmektir.

İkinci yol ise halef âlimlerinin yoludur. Halef'in yolu bu konudaki varid olan nassları, mecâz veya kinâye olduklarını söyleyerek te'vil etmektir; ta ki, nakil akılla uyumlu hale gelsin. Âlimler derler ki: "Müteşâbih lafzın yorumlandığı mananın Yüce Allah'ın maksadı olmaması ihtimali bulunduğundan Selef'in yöntemi daha sağlamdır. Halef'in mezhebi ise ilme daha uygundur. Çünkü halef'in yolu nassların bütün hepsini tefsir etmek ve bir kısmını diğer kısmının kapsamı içerisine katmaktır. Böylece halef yolunu tercih eden âlim dinine dair hiçbir hususta herhangi bir kafa karışıklığına düşmemiş olur." Öte yandan yine derler ki, te'vil'de ve işi Allah'a havale etmede meydana gelen ihtilaf Yüce Allah'ın; *"ve'r-rasihûne fi'l-ilmi" (ilimde yüksek payeye erişenler...)*[355] ayet-i kerîmesi üzerinde meydana gelen ihtilafa dayalıdır. Söz konusu ihtilafa göre; *"ve'r-rasihûne"* kelimesi kendisinden önceye mi matuftur, yoksa kelimenin başındaki vav harfi cümle başlangıcı vav'ıdır da "ve'r-rasihûne" mübtedadır/öznedir ve bu öznenin haberi az ileride gelen *"yekulûne amenna bihi" (Ona inandık derler)* [356] ayeti midir? İşte ihtilaf bu noktadadır. Bu asırda talebelere verilecek olanın özeti bundan ibarettir. Biz bu özeti, Ezher âlimlerinin ve onlar gibi davrananların itimad edip, dayandıkları bu kısa kitaplara bakmaksızın yazdık, ama isteyende Bâcûrî'nin, *"Cevhere Haşiye"*sindeki[357] şu mısralara bakabiulir:

354. Ebû Abdi'llâh, Muhammed b. Yûsuf b. Ömer el-Husnî, et-Telemsânî, meşhur bir zâttır. "Senûsî-i Eş'âri" diye ma'rufdur. 832'de doğmuş, 895'de vefat etmiştir. En önemli eseri Sahîh-i Muslim şerhidir, matbû'dur. Akaide âit, matbû' bir eserdir, buna "Akide-i suğrâ", "Senûsiye-i suğrâ"da denir. Almanca ve Fransızca tercümeleri de matbûdur. Buna "El-Kubre's-Senûsî" de denir.El-Kubra's-Senûsî'nin şerhidir. Metin de kendisinindir. El-A'lam, Mu'cemu'l-matbûât. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (Tabakatu'l-Müfessirin), Bilmen Yayınları: 2/612-613. (Çev.)

355. Âl-i İmrân, 3/7.

356. Âl-i İmrân, 3/7.

357. İbrahim b. Muhammed Bâcûrî (ö. 1277), *"Hâşiye alâ Cevhereti't-tevhîd"* isimli

وكل نص أوهم التشبيها أوله أو فوض ورم تنزيها

"Müteşâbih gördün mü, ayeti, hadisi
Te'vil et, havale et Allaha, yap tenzihi"

Bizler öğrenciliğimizin ilk başlarında zannederdik ki; Selef'in yöntemi zayıftır ve onlar -Halef âlimleri gibi- te'vil yapmamaktadırlar. Bu da onların, ilimde ve anlayışta Halef âlimlerinin ulaştıkları dereceye ulaşmamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Özellikle de Hanbelîler veya hiç değilse bunların bir kısmı... Ama Kelâm ilmine derinlemesine daldığımızda, Kelâm'da Eş'ârî'lerin felsefelerini son noktasına kadar açıklayan kitaplara baktıktan sonra, Selef'in mezhebini hakkıyla beyan eden, özellikle İbn-î Teymîye'nin kitaplarını tam anlamıyla açıklayan kitapları elde ettikten sonra öğrendik ki; Selef mezhebi, önemli bir birikime ve açılıma sahipmiş. Buna bağlı olarak da, Selef'in mezhebine muhalif görüşler, çoğu kez hakka dair zanlar ve vehimler taşımaktaymış.

Bazı âlimler, bu işaret ettiğimiz iki mezhebin arası bir yol tutmuşlardır. Bunlar; müteşâbih olup, zahirî manasından alındığında, sadece bir tek mecâzî mananın ortaya çıktığı nassla, birden çok manaya ihtimali olan nassı birbirinden ayırmışlar, ikinci grubu dışarıda bırakarak, birinci gruba giren nass'ın tevilini gerekli görmüşlerdir. Meşhur olan şudur ki: insanlar iki kısımdırlar. Yüce Allah'ın sıfatlarını "var" kabul edenler ve "yok" sayanlar. Muhaddislerin çoğunluğu ile nakil âlimlerinin geneli, Allah'ın sıfatlarını kabul ederler ve bunların nasıl olduğunun bilgisini Yüce Allah'a havale ederler. Buna karşılık kelâmcıların ekserisi, sıfatları yok kabul edip, te'vil ederler. Sa'deddin et-Teftâzânî (ö.793/1390) eseri *"Şerhu'l-Makasıd"*da ihtilaflı olan sıfatlar bahsinde der ki: "Bunların arasında şeriatın zahirinin getirmiş olduğu, ancak hakiki mânâsına yorumlanması mümkün olmayan *"istivâ"*, *"yed/el"*, *"vech/yüz"*, *"ayn/göz"* gibi kelimeler vardır. Nitekim Yüce Allah bir ayet-i kerîme'de; *"Rahman arşa istiva etmiştir."*[358] buyurmaktadır. *"Yed"*, kelimesi ise; *"Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir."* [359] ayet-i kerîme'sinde geçmektedir. Aynı kelime bir başka ayette şu şekilde geçer: *"Allah, ey iblis, iki elimle yarattığıma secde etmekten seni men eden nedir?"*[360] "*vecih*" kelimesi ise, Rahman Sûresi'nde şu şekilde yer alır: *"Ve yebka vechu Rabbike"(ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin vechi baki kalacak.)* [361] *"Ayn"* kelimesine gelince, *"ve li tusnaa ala ayni" (sana kendimden sevgi verdim)*[362] ayetini örnek verebiliriz. Aynı keli-

kelâm eseriyle meşhurdur.

358. Taha, 20/5.
359. Fetih, 48/10.
360. Sad, 38/75.
361. Rahman, 55/27.
362. Ta-ha, 20/39.

me bir başka ayette şu şekilde geçer: *"İnkar edilmiş olana (Nuh'a) bir mükafat olmak üzere gemi, gözlerimizin önünde akıp gidiyordu."*[363] Şeyh Sa'deddin et-Teftâzânî'den nakledilen görüşe göre, bu ayetlerde geçen kelimelerde anlatılanlar Allah Teâlâ'nın zatından ayrı birer sıfattırlar. Cumhur'dan ve et-Teftâzânî'den nakledilen bir diğer görüşe göre, bu kelimeler gerçek anlamlarında olmayıp, mecâzî anlamlar taşımaktadırlar. Buna göre; "*istivâ*" istilâ ve kuşatmanın mecâzlı yoldan anlatımıdır veya istilâ (Allah'ın egemenliğinin her yeri kuşatması) Allah Teâlâ'nın azametinin tasvirî ve temsilî anlatımıdır. "*Yed*" kelimesi, kudret anlamının mecâzlı yoldan ifadesidir. "*Vech*" Allah'ın varlığının, "*ayn*" görmesinin mecâzî yoldan ifadesidir.

Burada şöyle bir soru gündeme gelebilir: Kâinattaki bütün herşey, Yüce Allah'ın kudretiyle yaratılmış olduğuna göre, Âdem'in yaratılmasının özel olarak vurgulanmasının sebebi nedir acaba? Hem de onun yaratılması anlatılırken tesniye (ikil) kip kullanılırken *"bi a'yunina /gözlerimizin önünde"*[364] ifadesinde niçin "*a'yuninâ*" şeklinde çoğul kipi kullanılmıştır? Bu soruya şöyle cevap verilmiştir: Burada Allah Teâlâ'nın kâmil kudretinin vurgulanması kastedilmiştir. Adem'in yaratılmasının özel olarak vurgulanması ise, ona şeref bahşetmek ve şanını yüceltmek içindir. *"Tecrî bi a'yunina/gemi gözlerimizin önünde akıp gidiyordu"*[365] ayetinin anlamı ise; geminin Allah'ın koruması ve gözetimi ile kuşatılmış bir mekânda akarcasına yol alıp gitmesidir. Bir örnek verelim: Meselâ *"fulanun bi mer'en mine'l-melîki ve mesmein/filanca hükümdarın gözü ve kulağı önündedir"* dediğimizde, bu cümleden o kişinin hükümdarın inayeti, koruması altında olduğu anlamı çıkar.

Bazıları yukarıdaki ayette geçen "*a'yun/gözler*" ifadesinden maksadın yerden patlayan gözeler, pınarlar olduğunu söylemişler ise de bu uzak bir ihtimaldir.

Beyan âlimlerinden tahkik ehli olanların ifadelerine göre "*istivâ*; Allah'ın kuşatmasının mecâzî anlatımıdır. "'*Yed*' ve '*yemin*', 'kudret'n, '*ayn*'; görmenin vs. mecâzlı anlatımıdır." yolundaki ifademiz teşbih (Allah'ı benzetme) ve tecsim (Allah'a cisim isnad etme) vehminin hemen ortadan kaldırılması amacına yöneliktir. Yoksa bu ifadeler, aklî kavramların somut (maddi) biçimlere sokularak temsil ve tasviridir. Biz bunu Telhis şerhinde beyan etmiştik."[366]

Hâdis (sonradan olma) varlıklarda, organ ve organ hareketleri olan sıfatların benzeri, yine onlarda, sevgi, rahmet, rızâ, gazap, hoş görmeme gibi

363. Kamer, 54/14.
364. Kamer, 54/14.
365. Kamer, 54/14.
366. Sadettin Taftazanî'nin, *Makasıd Şerhi*'nden yapılan alıntı burada bitiyor. Bu ifadelerin bir benzeri *Mevakıf*'ta ve şerhinde de mevcuttur.

duygusal tepkilerden olan sıfatlardır. Selef âlimleri bu sıfatları, -Yüce Allah'ı yaratıkların duygusal tepkilerinden tenzih etmekle birlikte- zâhirine göre yorumlarlar ve derler ki; Allah Teâlâ'nın kendi şanına uygun *"muhabbet"*i vardır. Bu insanların muhabbeti gibi duygusal tepki cinsinden değildir. Halef âlimleri ise bu konuda nasslarda varid olan ifadeleri te'vil ederler ve bunları *"kudret"*e veya *"irade"*ye bağlarlar. Devamla; buradaki *"rahmet"*, Allah Teâlâ'nın bilfiil ihsanıdır veya ihsan iradesidir derler. Bunların arasında bu yapılan işe, *"te'vil"* adını vermeyen âlimler de vardır. Bu âlimler, derler ki; *"rahmet"* duygusal tepkiye delâlet eder. Bu tepki ise, o fiile ait kalp inceliğidir. Ki bu duygusal etkilenme o fiilin sonucu ortaya çıkar. Yine devamla; bu lafızlar mutlak olarak Allah Teâlâ için kullanıldıklarında bunların gayeleri kastedilir, derler. Söz konusu lafızların gayeleri ise, bunların başlangıçları olan duygusal tepkiler değil, bilakis o fiillerdir.

Bu âlimler işaret ettiğimiz sıfatları, *"kudret"* ve *"irade"*ye bağlıyorlar. Bunu, Allah'ın sıfatları hakkında, *"kudret"*, *"irade"* ve *"ilim"* sözcüğünün kullanımının mecâzî değil, hakikî bir isimlendirme olmasına dayandırıyorlar. Oysa gerçek şu ki; Yüce Allah'a verilen bütün isimler insana verilen isimlerden menkuldür (nakledilmedir). İnsan aklı ve nakil, Allah Teâlâ'nın insana benzemekten münezzeh olduğu noktasında müttefik olduğuna göre buradan tek çıkar yol olarak; nassları birlikte düşünmemiz seçeneği ortaya çıkıyor. Bunun için diyoruz ki; Allah Teâlâ'nın hakiki kudreti vardır. Fakat bu *"kudret"*, insanın kudreti gibi değildir. O'nun *"rahmet"*i vardır, bu rahmet de beşerin rahmeti gibi değildir. Allah Teâlâ'ya verilen bütün isimlendirme ve nitelendirmeler hakkında, -nassları birlikte düşündüğümüz için- aynı şeyleri söylüyoruz ve bunların bir kısmının Allah'a isnadı hakikidir, bir kısmı ise mecâzidir demiyoruz. *"Kudret"* nasıl ki Allah'a ait bir kavramlardan birisi ise ve mahiyetini O'ndan başka hiçbir kimse bilmiyorsa *"rahmet"* de aynı şekilde Allah'a ait niteliklerdendir ve gerçek mahiyetini hiç kimse bilmez. Ancak Allah'ın bu özelliklerinin sonuçları yani yapıp ettiği eserleri gizlimiz, saklımız değildir. İşte Selef âlimlerinin yaklaşımları özetle budur. Onlar derler ki: Bir kere bu lafızların manaları anlaşılmamaktadır. Onlar bu lafızların zahirî manasında olduğunu, bir başka ifadeyle -bazı cahillerin Hanbeliler hakkında besledikleri zanda olduğu gibi- Allah'ın *"rahmet"*inin, insanın *"rahmet"*i, *"el"*inin insanın "el"i gibi olduğunu söylemezler. Sûfîlerin tahkik ehli olan âlimleri, Allah Teâlâ'nın sıfatları arasında hiçbir fark görmezler. Onlar bu sıfatların bazılarını muhkem kabul edip, onunla ilgili lafzı hakiki, bazılarını ise müteşâbih kabul edip onunla ilgili lafızları da mecâzî kabul etmezler. Tam tersine Yüce Allah'a isnad edilen herşeyi mecâz kabul ederler.

İmam Gazzalî eseri *İhya-i Ulumi'd-Din*'de, "*Allah'ın kulunu sevmesi*"nin ne demek olduğunu beyan ederken şöyle der: "Biz daha önce zikrettik ki; Allah'ın sevgisi mecâzî değil, hakikîdir. Çünkü 'muhabbet' dil açısından; 'nefsin uygun olan bir şeye meyletmesi' demektir. 'Aşk' ise nefsin herhangi bir şeye aşırı ve baskın bir meyil ile eğilim duymasından ibarettir. Biz daha önce ihsanın nefse uygun olduğunu beyan ettik, ayrıca cemâlin de uygunluğunu söyledik. Yine cemâlin ve ihsanın bazen gözle idrak edildiğini, bazen ise basiretle kavrandığını ifade ettik. 'Hubb/sevgi' bunlardan herbirine tabi olur. Sevgi sadece göze has değildir. Allah'ın kulu sevmesine gelince, bu ifade asla bu manada olamaz. Hatta ortaklık açısından isimlerin en geneli olan 'vucûd/varlık' ismi, hem Yaratan, hem yaratılanı hiçbir şekilde (tam anlamıyla) kapsayamaz, tersine Allah'tan başka herşeyin varlığı, Allah'ın varlığından alınmadır. Tâbi olan varlık kendisine tâbi olunan varlığa eşit olamaz. İsimlendirmede ortaklık ancak 'at'a da, 'ağaç'a da 'cisim' denmesine benzer. Zira 'cisimlik' niteliği ve hakikati, hem atta hem de ağaçta birbirine benzer. Ancak, bu 'cisimlik' bu iki nesneden birisinde asıldır bundan dolayı o cisimliğe daha layıktır denemez. Bu iki kavramdan herbirinin cismiyeti diğerinden elde edilmiş değildir. Allah Teâlâ ve O'nun yaratıkları hakkında 'vucûd/var olmak' ismi böyle değildir. Bu aradaki uçurum, -Allah Teâlâ'nın/ilim, irade, kudret vb. gibi- diğer isimlerinde daha da açık ve nettir. Bütün bunlar açısından yaratan yaratıklarına benzemez. Dili koyan kimse, önce bu isimleri yaratıklar için koymuştur. Çünkü 'yaratık'lar, insanların akıllarına ve kavrayışlarına 'Yaratıcı'dan daha önce gelmiştir. Dolayısıyla bu kelimenin Yaratıcı hakkındaki kullanımı istiare, mecâz ve nakil yoluyla olmuş olur." İmam Gazzalî daha sonra Allah Teâlâ'nın kulunu sevmesini uzun uzun ifadelerle tefsir etmiştir ki, bu açıklamalarında üzerinde konuşulacak ve tartışılacak noktalar vardır.

İmam Gazzalî, *İhya*'sının şükür bölümünde şöyle der: "Yüce Allah'ın, celâli ve kibriyâsı içinde sıfatı vardır. Yaratma ve yoktan var etme bu sıfattan sadır olur (çıkar.) Bu sıfat dili icadeden kimsenin göremeyeceği kadar üstün ve Yüce bir sıfattır. Dil olgusunu ortaya koyan kimse, o sıfatı göremeyeceği için onun celâlinin künhüne (özüne, yapısına), hakikatinin özelliğine delâlet eden bir ifade ile onu ifadelendiremez. Dünyada bu sıfatı ifade edecek bir 'deyim' yoktur. Çünkü bir yandan o sıfatın şanı Yücedir, diğer yandan dil bilimlerini vaz'eden âlimlerin rütbeleri (mertebeleri) kavrama yetenekleri o sıfatın doğduğu, parladığı noktaların başlangıç noktasına ulaşamayacak kadar aşağılardadır. Bundan dolayı, insanların gözleri o sıfatlara eremez. Tıpkı yarasaların güneşin ışığına bakamadıkları gibi. Bu, güneşin ışığındaki kapalılıktan değil, fakat yarasaların gözlerindeki zaaftandır. Dolayısıyla gözlerini o sıfatların celâlini görmek için açan kimseler, dil aracılığı ile konuşanların

dünyasının düşük vadilerinden bir 'terim'i istiare olarak kullanmışlardır. Bu 'terim' ile, o sıfatların hakikatlerinin başlangıcına dair gerçekten çok zayıf bir parça anlaşılabilir. Dolayısıyla insanlar bu sıfata istiare sanatıyla 'kudret' adını vermişlerdir. Biz insanların bu istiareleri nedeniyle konuşmaya cesaret ettik ve 'Allah'ın kudret diye bir sıfatı vardır. Yaratma ve yoktan var etme bu sıfattan kaynaklanmaktadır.' dedik."

"Öte yandan yaratma varlık aleminde çeşitli kısımlara ve özel sıfatlara ayrılır. Bu kısımların dallara ayrılması ve çeşitli sıfatlarla özel olmasının kaynağı bir başka sıfattır. Bu sıfat daha önce geçen zorunluluğun aynısı dolayısıyla istiare yoluyla 'meşiet/dileme' terimi ile ifade edilmiştir. Meşîet, harfler ve seslerin oluşturduğu dil vasıtası ile konuşanlar nezdinde, bu dili anlayan kimseler için kısa ve öz bir olgu imajı vermektedir. 'Meşîet' sözcüğünün işaret ettiğimiz sıfatın mahiyetine ve hakikatine delâletindeki eksikliği tıpkı 'kudret' sözcüğünün eksikliği gibidir."

"Öte yandan 'Kudret'ten sadır olan (çıkan) fiiller, kudretin hikmetinin son sınırına ulaşan ve ulaşmayan diye ikiye ayrılmıştır. Bunlardan herbirinin meşîet sıfatına nisbeti (ilişkisi) vardır. Çünkü bunlar, 'taksim'in ve 'farklılıklar'ın kendisi sayesinde olduğu özelliklere dayanmaktadır. Dolayısıyla hikmetin zirvesine ulaşana -istiare sanatıyla- 'muhabbet' ismi verilirken, o sınıra varmayıp, durana -yine istiare sanatıyla- 'kerahet' adı verilmiştir. Bazılarının ifadesine göre, 'muhabbet'le 'kerahet', 'meşiet' vasfına dahildirler. Fakat herbirinin nisbet açısından başka bir özelliği vardır. Bu nisbet, 'muhabbet' ve 'kerahet' sözcükleri için lafızlardan ve dillerden bir şeyler anlamak isteyenler nezdinde mücmel bir mana çağrıştırırlar."

İmam Gazalî daha sonra *"rızâ"*, *"gazab"*, *"küfür"* ve *"şükür"* kavramları için de bunlara benzer şeyler zikreder. Ardından, kendisinden râzı olunan kişinin işlediği amel, Allah Teâlâ'nın kulları hakkındaki hikmetini tamamlayan kişi olduğunu beyan eder. Bir başka ifade ile, hoşnutluğa eren kimse; Allah Teâlâ'nın kevnî ve şer'î kanunlarını uygulayarak, O'nun hikmetini ameliyle tamamlayan kimsedir. Allah'a şükreden veya çok şükreden işte odur. Allah'ın gazabına uğrayan ise, bunun tam tersidir ki, o kâfirdir veya çok nankördür. Bu hayret uyandıran açıklamada, *"kerahet"*i, *"rıza"*yı, *"muhabbet"*i ve *"keramet"*i, - bu konuda tereddüt etmekle birlikte- *"meşiet"* vasfına katma dışında, kelâm âlimleriyle tartışma noktaları yoktur. Selef mezhebi açısından en uygun olanı, bunların Yüce Allah'a has şeyler olduklarını ve etkilerinin -zikredildiği üzere- O'nun yaratıklarında zuhur ettiğini söylemektir.

İmam Gazzalî, eseri *el-Maksadu'l-Esnâ fî Şerhi Esmâi'l-Hüsnâ*'sında şöyle der: "Bizler Yüce Allah'ın Hayy (diri), Kâdir, Âlim olduğunu öğrendiğimizde

herşeyden önce ancak kendi nefsimizi öğrenmiş oluruz. Bu saydığımız sıfatları ancak kendi nefsimizde tanırız. Çünkü kulağı sağır olan; "Allah Semî'dir/işitir" sözümüzün manasını kafasında tasavvur edemez. Anadan doğma kör olan da, "Allah basirdir/görendir" sözümüzün ne anlama geldiğini anlayamaz. Aynı şeyler; "Allah eşyayı nasıl bilir?" sorusunu soran kimse için de geçerlidir. Bu soruyu bize yönelten kimseye; "senin eşyayı bildiğin gibi bilir" deriz. Karşımızdaki kişi; "Allah nasıl kâdirdir? diye sorduğunda ona; "Sen nasıl kâdirsen öyle" deriz. Şu halde bir insanın herhangi bir şeyi anlaması, kavraması ancak o şeyin münasib olanının kendisinde var olmasına bağlıdır. insan önce kendisinin vasfını bilir, sonra başkasını o vasfa kıyaslayarak tanır. Allah Teâlâ'nın, - ismen bile olsa- benzeri bizde olmayan kendine has bir vasfı ve özelliği olduğuna göre, anlaşılması asla tasavvur olunamaz. Çünkü herkes ancak kendi nefsini tanır, sonra Allah Teâlâ'nın sıfatlarıyla kendi sıfatlarını birbirine mukayese eder. Yüce Allah'ın sıfatları bizim sıfatlarımıza benzemekten çok Yüce ve mukaddestir."

Buraya kadar geçen ifadelerin özeti: Allah Teâlâ'ya verilen bütün isimler ve sıfatlar bundan önce yaratıklara da verilmiştir. Çünkü Allah'ın sıfatlarını ifade etmek için özel lafızlar konulsa ve insanlara bu sözcüklerle hitab edilseydi, insanlar bu lafızlardan hiçbir şey anlamazlardı. Bundan dolayı Yüce Allah şöyle diyor: *"Onlara iyice açıklasın diye her peygamberi yanlız kendi kavminin diliyle gönderdik."*[367] Peygamberler Allah Teâlâ'nın insanların sıfatlarından münezzeh olduğunu ve O'nun hiçbir şeye benzemediğini ve hiçbir şeyin O'na benzer olamayacağını gösteren aklî deliller getirmişlerdir. Buradan Allah'ın *"Kudret"* ve *"Rahmet"* gibi sıfatlarına, *"Yaratma"*, *"Rızık verme"*, *"Arşın üzerine istiva etme"* gibi fiillerine, "Kendisinin kullarının üzerinde olması" gibi izafete delâlet eden lafızların tümünden anlaşılıyor ki; bunların hiçbiri Allah'ın tenzih edilmesine aykırı değildir, tam tersine bunlara ve delâlet ettikleri tenzihe iman etmek gerekir. Onun için şöyle deriz: Yüce Allah'ın *"Kudret"*i vardır, bizim kudretimiz gibi değildir, *"Rahmet"*i vardır, rahmetimize benzemez, *"Yaratma"*sı vardır bizim yaratmamız kabilinden değildir. Çünkü sözlükte "yaratmak" insanların eşyayı bilinen şekliyle takdir etmeleri demektir. Allah Teâlâ ise yaratanların en güzelidir. O, kendi yarattıklarından herhangi bir kimse gibi yaratmaz. Allah Teâlâ bu konuda şöyle buyurur: *"Yoksa O'nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma onlarca birbirine benzer mi göründü? De ki: Allah herşeyi yaratandır ve O birdir, karşı durulamaz güç sahibidir."*[368] Allah'ın arşı üzerine istivâsı, kralların ve meliklerin tahtları üzerine oturması gibi değildir. Ayrıca O'nun arşı, dünya kralları-

367. İbrahim, 14/4.
368. Ra'd, 13/16.

nın arşı gibi de değildir. Allah'ın yarattıkları üzerine yüceliği bazı cisimlerin bazılarına olan üstünlüğü gibidir. Ayrıca Allah Teâlâ insanlara benzer bir cisim değildir. Selef ve halef veya nakil âlimleri ve kelâmcıların tümü Allah Teâlâ'nın kendi yarattıkları gibi olmaktan münezzeh olduğunda ve peygamberlerin dilinde Allah'ın vasfına dair gelen haberlerin ve anlatımların tümünün hak olduğunda ittifak etmişlerdir. Ancak kelâmcılar şöyle derler: Akıl bu âlemin âlim, irade sahibi, herşeye kâdir bir yaratıcısının olduğuna delâlet eder. Bu sıfatlar aklen Allah için sabit sıfatlardır. Ulûhiyetin burhan ile ispatı bu sıfatlar üzerine olmalıdır, çünkü bütün kâinat bu sıfatlara delalet etmektedir. Varid olan sem'î (nakli) sıfatların bu sıfatlara irca edilmesi ve bağlanması gerekir. Biz bunları zâid sıfatlar saymıyoruz. Nakilci Selef âlimleri ise derler ki: Bizler Allah Teâlâ'nın Kitabı'nda ve Peygamberinin (s) dilinde kendi nefsi için var olduğunu ifade buyurduğu sıfatları arasında herhangi bir ayrım yapmıyoruz.

O zaman bu iki görüş ve ihtilaf tamamen biçimsel (şekilden ibaret) bir ihtilaf olmuş oluyor. Çünkü Allah'ı tenzih etme noktasında bu konuda zikredilen şeylerin tümünün Yüce Allah'tan gelmiş olduğu noktasında hiçbir ihtilâf yoktur. Hatta Müslümanlar çeşitli mezheblere bölünmemiş ve her mezheb kendi gidiş yolunu isbat etmeye ve mezhebini desteklemeye eğilmemiş, karşıtının görüşünü iptal etmeye ve onu çürütmeye eğilmemiş olsaydı, bu ihtilâf kökünden yok olurdu. Ekseri âlimler hakkı sûreten ve ma'nen bilirlerdi. Ta ki, bir Eş'arî, Hanbeli'yi ayıplamadığı gibi, bir nakilci de akılcıyı ayıplamaz ve kusurlu bulmazdı. Bu nedenle kelâmcıların tahkik ehli âlimlerinin ömürlerinin son zamanlarında Selef mezhebine döndükleri görülür. Bunu Şeyh Ebu'l-Hasen el-Eş'arî eseri *el-İbâne*'de, Ebu Hamid el-Gazzalî, *İlcamu'l-Avam an ilmi'l-Kelâm*'ında ve başka âlimler hayatlarının son dönemlerinde kaleme aldıkları eserlerinde açıkça ifade ederler.

Burada sözümüze bir noktayı daha ekleyelim. Biz, Hanbelilerden ve başka mezheplerden nakilciler arasında bazı âlimlerin hataya düşerek neredeyse Allah Teâlâ'ya cisim isnad etme noktasına geldiklerini veya Allah'ın sıfatlarına ve fiillerine dair haberleri ele aldıklarında, Allah'ın sıfatlarının ne demek olduğunun anlaşılmadığını, ancak olduğu gibi kabul etmek gerektiğini söylediklerini inkâr etmiyoruz, ama aslında İbn-i Teymiye, İbn-i Kayyim gibi onların tahkik ehli âlimlerinin yazdıklarına itibar edilmelidir. İbn-i Teymiye der ki: *"Kelâmcıların Allah'ın sıfatlarını yok sayarken içine düştükleri hata çoktur. Nakilcilerin onları isbat ederken içine düştükleri hata daha da çoktur."*

Ben derim ki: Bazılarının tuhaf bir hareketi vardır. Çünkü onlar semî/işitmek, basar/görmek ve kelâm/konuşmak sıfatlarını zikrederler ve bunları ulûhiyete imanın, ana ekseni olan sıfatlardan sayarlar ve onlar bu sıfatlara

sem'î sıfatlar derler. Buna karşılık hikmeti, rahmeti ve muhabbeti zikretmezler. Oysa "Sem'/işitme" hakkında hem nakil vardır ve hem de onu ispat eden aklî delilller çok daha nettir. Çünkü insan aklı, ilahi ilim sıfatının mesmuat (işitilen şeyler) ve mubsarat (görülen şeyler) ile kuşatılmış olduğunu kabul eder. Böylece Allah Teâlâ'ya, "Semî'/işiten" ve "Basîr/Gören" ismi verilir. Şu halde "sem'" ve "basar"ın, ulûhiyet sıfatlarından iki zâid sıfat olduğunu söylemeye hiçbir ihtiyaç yoktur. *"Hikmet", "rahmet", "muhabbet"* ve benzeri sıfatların *"irade"* ve *"kudret"* sıfatına katılması noktasında böyle bir söz söylemeye gerek yoktur.

Söz tam bu noktaya gelmişken, Allah'ın sıfatları arasında herhangi bir ayırım yapılmayacağına dair daha önce geçen görüşe paralel olarak nakil ehli ve Selef'in takipçisi olan bir âlimden bir alıntı yapacağım. Böylece Eş'arîlerin yazdıkları tefsir ve kelâm kitapları üzerinde donup kalanlar, onların akıllarını kullanarak yazdıklarını ve nakli anlayan kimseler olduklarını anlasınlar. Hanbelî âlimi Sefarînî'nin (ö.1188/1774) *Şerhu Akide* isimli eserinde bu konuyla ilgili olarak şu ifadelere rastlıyoruz:

Sıfatların bir kısmı hakkında yapılacak değerlendirme, diğer kısmı hakkında söylenecek sözle aynıdır. Eğer muhatabımız Allah Teâlâ'nın bir *"hayat"*la hayy (diri) olduğunu, bir *"ilim"*le âlim, *"kudret"*le kâdir, *"sem'"* ile işitici, *"basar"* ile görücü, *"kelâm"* ile konuşan, *"irade"* ile irade eden, bir yaratıcı olduğunu ikrar edenlerden ise ve bütün bunları hakikat kabul edip, Allah'ın *"muhabbet"*i *(sevgisi)*, *"rıza"*sı, *"gazab"*ı ve *"kerahet"*i *(hoş görmemesi)* sıfatlarında seninle tartışmaya giriyor ve bunları mecâz kabul edip ya *"irade"* ile veya bazı yaratıklardaki *"nimet"*ler ve *"ukûbet"*lerle tefsir ediyorsa, ona denir ki: Senin kabul ettiğin sıfatlarla, etmediklerin arasında hiçbir fark yoktur. Bu gruptan birincisi hakkında ne diyorsan ikinci hakkında da aynı şeyleri demek mümkündür, eğer sen; Allah'ın *"irade"*si, yaratıkların iradesi gibidir diyorsan, o zaman *"muhabbet"*i, *"rıza"*sı ve *"gazab"*ı da aynı şekildedir. İşte bu temsildir. Eğer, yaratıkların kendilerine göre iradeleri olduğu gibi Allah'ın da kendine uygun iradesi vardır, diyorsan sana denecektir ki; aynı şekilde O'nun kendine uygun muhabbeti (sevgisi) vardır. Mahlukatın da kendine uygun muhabbeti vardır. Allah'ın kendine yaraşır rızası ve gazabı vardır. Tıpkı yaratıkların kendilerine yaraşan rızaları ve gazabları olduğu gibi. Eğer -buna itiraz edip- "gazap; intikam arzusuyla kalbin içindeki kanın kaynamasıdır." diyorsan, o zaman sana "irade de nefsin bir menfaat temin etmeye veya bir zararı gidermeye olan meylidir (eğilimidir)" denecektir. Eğer sen bu, yaratıkların iradesidir diyorsan, o zaman sana bu da yaratıkların gazabıdır denecektir. Allah'ın *"ilmi," "işitme"*si, *"görme"*si, *"kudret"*i ve benzeri sıfatları hakkında da aynı şeyleri söylemek gerekecektir. İşte bazı sıfatlarla,

diğer bazılarının arasındaki fark budur. Tartışmacıya, kabul etmediği sıfatlar hakkında söylenenler, onun muarızına kabul ettikleri hakkında söylediklerinin aynısıdır. Eğer muarız, "Bu sıfatları akılla isbat ettin, çünkü Allah'ın fiili, O'nun kudretine, tahsisi iradesine, ahkâmı ilmine delâlet eder; bu sıfatlar ise, Allah'ın hayatta olmasını gerektirir. Hayatta olan (hayy) semî (işitme), basar (görme), kelâm sıfatlarından halî (uzak) değildir ya da bunun zıttı geçerlidir." derse, isbat ehli âlimler (Allah'ın sıfatlarını kabul edenler), sana iki cevabımız vardır, derler.

Birincisi: Elde muayyen bir delilin olmayışı, muayyen bir sonucun olmadığı anlamına gelmez. Varsayalım ki; senin ileri sürdüğün aklî delil, iddianı ispat etmiyor.[369] Ama bu delil, Allah'ın sıfatlarının olmadığını da göstermiyor. Çünkü sen elde herhangi bir delil olmadan, herhangi bir şeyin yok olduğunu iddia edemezsin. Zira, Allah'ın sıfatlarının var olduğunu iddia eden nasıl delil getirmek zorundaysa, olmadığını söyleyen de delil getirmek zorundadır. Semî (işitme) sıfatının varlığına bir delil vardır ve yok olduğuna herhangi bir aklî ve semî (naklî) delil yoktur. O halde, karşı koyan muarızın itiraz etmediği delilin ispat ettiği şeyi, kabul etmek gerekir.

İkincisi: Denebilir ki; bu sıfatları senin isbat ettiğin aklî delillerle isbat etmek mümkündür. Şöyle denebilir: Kullara ihsan edilmekle verilen fayda, mahlukatın içinde muhtaç olanlara verilen faydalar, darda kalmışların üzerinden darlıkların kaldırılması, çeşit çeşit rızıklar, hidayet ve sevinçler Allah Teâlâ'nın rahmetine delildir. Tıpkı tahsisin *"irade"*ye, *"meşîet"*e delâleti gibi... Kur'ân-ı Kerîm, bu metotla rubûbiyet delillerini ortaya koyar. Yaratıcının varlığını, bazen mahluk olan mucizelerle gösterir ve O'nun *"ilim"*, *"kudret"*, *"hayat"* sıfatları olduğunu ortaya koyar. Bazen de nimetlerle ve mucizelerle "ihsan"ının ve "in'am"ının (lütuf ve iyiliğinin) varlığına delâlet eder ki, bunlar O'nun *"Rahmet"*inin varlığını gerekli kılar. Bunlar Kur'ân-ı Kerimde çoktur. Birinciler kadar veya onlardan çok olmasalar da daha az da değildir. İtaat edenlere Allah'ın ikram etmesi, onları sevdiğini gösterir. Kâfirlere ceza vermesi ise onlara buğzettiği anlamına gelir. Öte yandan delille ve haberle Allah'ın velilerine ikram ettiği, düşmanlarına ceza verdiği, yaptığı fiillerde ve emrettiklerinde mevcut olan gayeleri isbat ettiği ve ortaya koyduğu gibi... Bunlar, o görüşün sonuçlarının ulaşmış olduğu güzel âkıbetlerdir ki, bu âkibetler bu görüşün sonsuz hikmetini gösterirler. Tıpkı ifadedeki "tahsis"in, "irade"yi ve "uli/sahip" kelimesinin "gaî illeti"n gücünü gösterdiği gibi... Bu nedenle, Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'nın yaratıklarındaki *"nimet"* ve *"hikmet"*lerin beyanı, bunlardaki sırf Allah'ın *"meşîet"*ine (*dilemesine*) delalet ettiği yolundaki beyanından daha büyüktür.

---

369. Yani Allah'ın sıfatları olduğunu ispat etmiyor. (Çev.)

Şeyhülislâm İbn Teymiyye bu çerçevede şöyle diyor: "Bunu açığa çıkaran unsurlardan birisi de, her Müslümanın Yüce Allah'ın ve O'nun peygamberinin, Allah'ın sıfatlarına dair vermiş oldukları haberin, bu sıfatlardan herbirine bizzat aklî bir delil gelmesi şartı olmadığı gerçeğini tasdik zorunda olmalarıdır. Çünkü İslâm dininden zorunlu olarak bilinen gerçeklerden birisi de, Peygamberimiz'in (s) Yüce Allah'ın sıfatlarına dair herhangi bir haber verdiğinde bizim o sıfatın varlığını aklen zorunlu görmesek bile, tasdik etmek zorunda olduğumuzdur."

Nebî (s)'nin getirdiği haberi, -aklıyla kavramadıkça- kabul etmeyen kimse, Allah Teâlâ'nın; *"Onlara bir ayet geldiğinde, Allah'ın elçilerine verilenin benzeri bize de verilmedikçe kesinlikle inanmayız dediler. Allah, peygamberliği kime vereceğini daha iyi bilir."*[370] ayet-i kerîmesinde ifade buyurduğu kimselere çok benzer. Her kim böylesi bir yola girerse, gerçekte Allah'ın peygamberine iman etmiş ve Rablık konusunda haberleri O'ndan almış değildir. O'nun nazarında, Peygamberimiz'in (s) bu konuya dair herhangi bir haber vermesiyle, vermemesi arasında hiçbir fark yoktur. Çünkü O, Rasûl'ün (s) verdiği haberi, kendi aklı ile kavramadıkça tasdik edip, doğrulamıyor. Tam tersine te'vil ediyor veya gerçeğini Allah bilir deyip, O'na havale ediyor. Peygamberimiz'in (s) haber vermediğine ise - eğer bunu aklıyla kavrayabilirse - iman ediyor. Bu yolu tutmuş olan kimsenin nazarında, Peygamber'in varlığı ve haber vermesi ile yokluğu ve haber vermemesi arasında hiçbir fark yoktur. Kur'ân'da, hadiste ve icmada zikredilen şeylerin onun nazarında hiçbir etkisi ve fonksiyonu yoktur. Şeyhülislâm, *İsfahaniye şerhi*'nde bunu bu yolun önderlerinin açıkça ifade ettiğini belirtir.

Pozitivistler arasında keşf'i imkânsız görenler ve kabul etmeyenler vardır. Her iki yolda da, zabt-u rabt altına alınamayacak tutarsızlıklar ve ihtilaflar söz konusudur. Bu yoldan hiçbiri nübüvvet yolu olmaksızın maksadına ulaşamaz. Nübuvvet yolu ise, ahirette fayda verecek imanla elde edilir. Öte yandan Peygamberimiz'in (s) vermiş olduğu habere uygun bir kıyas veyahut keşif hasıl olursa, bu güzel olur. Buna, Kur'ân-ı Kerim'in, itibarî metoda dikkat çektiğini de ekleyelim. Ki, Kur'ân'da olanın benzerine ancak bu metotla ulaşılabilinir. Nitekim Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'inde bu itibarî yola şu şekilde işaret buyurur: *"İnsanlara ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz ki onun (Kur'ân'ın) gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun."*[371] Allah Teâlâ, bu ayette kullarına kendi gözleriyle gördükleri *"ayetler/deliller"* gösterdiğini haber veriyor. Ki bu deliller, aklî deliller olup Kur'ân'ın hak olduğunu beyan ediyor. Burada; "Özellikle bu sıfatlar zikredilmiştir. Çünkü semî'/

370. En'am, 6/124.
371. Fussilet, 41/53.

işitme başkalarına değil, bu sıfatlara dayalıdır." diye itiraz etmek mümkün değildir. Çünkü durum, böyle değildir. Zira naklî şeyleri tasdik etmek semî/işitme, basar/görme ve benzeri sıfatların isbatına bağlı değildir.

Şeyhülislâm daha sonra sözüne şöyle devam ediyor: "Burada maksat; -Allah'ın bazı sıfatlarını akılla, bazılarını nakille isbat etmelerine karşılık- Allah'ın isbat edilmesi gereken sıfatlarının sadece bu zümrenin zikrettiği yol ile sınırlı olmadığına dikkat çekmektir. Çünkü insanların sözlerinin hakikatlerini -kendilerini o sözleri söylemeye davet eden metodlarıyla birlikte- bilen kimse, bilgi ve rahmet sahibi olur ve böylece hakkı bilir, yaratıklara merhamet eder ve böylece o kimse Allah Teâlâ'nın kendilerine in'am ettiği peygamberler, sıddıklar, şehidler ve salihlerle birlikte olur. Bunlar Peygamberimiz'e (s) tabi olan Ehl-i Sünnet'in özelliğidir. Çünkü onlar hakka tabi olurlar ve şahsî içtihadı nedeni ile muhalefet edenlere ise merhamet ederler. Zira Allah Teâlâ ve O'nun Peygamberi, onlara muhalefet eden kimseyi mazur görmüştür. Bid'atçılara gelince, onlar bâtıl bir bid'at uyduruyorlar ve o bid'at konusunda kendileri gibi düşünmeyenleri kâfir olmakla suçluyorlar."

Ben derim ki: Gerek Hanbelîlerden ve gerekse başkalarından nakil ehli kimseler, Allah'a ulviyet (yukarıda olma) sıfatı vermekle meşhur olmuşlardır. Hatta bazı kelâmcılar bunların Allah'a cisim isnad ettikleri suçlamasını yöneltmiştir. Çünkü bu yaptıkları -o kelâmcılara göre- Allah için bir cihet ve yönden söz etme anlamına gelir. Bu da, Allah için bir sınırlamayı ve cismi olmayı gerekli kılar. Bundan dolayı kelâmcılar, onları -mezheplerini bilmeden- mezhebin direkt kendi ifadesi ile değil de lazımı ile muaheze etmektedirler. Oysa suçlananlar, akla uygun olan bir nakilden başkasını söylememişlerdir. Şimdi buraya onlardan birisinin *Şerhu Akideti's-Sefârinî* isimli eserden naklen görüşünü aktaralım. Görüş sahibi şöyle diyor:

"Şeyhulislâm İbn-i Teymiye'nin öğrencisi, sûfî, muhakkik, ârif, İmam Ebû'l Abbâs İmaduddin Ahmed el-Vasıtî zikrediyor. Şeyhulislâm İbn-i Teymiye onun hakkında, Ebû'l Abbâs *Nasihatu'l-İhvan Risalesi* ile zamanının Cüneyd'idir demiştir. İşte bu İmam, Allah'ın ulviyeti, fevkıyeti ve istivâsı hakkında özetle ve meâlen şöyle diyor: Allah Teâlâ vardı, mevcuttu, ne zaman, ne mekân, ne arş, ne su, ne fezâ, ne hava, ne boşluk, ne doluluk hiçbir şey mevcut değildi. O kendi kıdeminde ve ezeliyetinde münferid (tek başına) idi. Ferdaniyetinde birdi. O, şunun üzerinde diye vasfedilemezdi. Çünkü O'ndan başka hiçbir şey yoktu ki! Allah Teâlâ alt, üst gibi âlemin iki ciheti olan özelliklerden önceliklidir. Allah Teâlâ açısından zaman diye bir şey yoktur. O, bu ferdiyeti içersinde sonradan olmanın gereği olan şeylerden ve sıfatlardan münezzehtir. Allah'ın iradesi yükseklik, alçaklık gibi cihetleri olan bir kâinatın mevcud olmasını gerektirince Allah Teâlâ kendisi sonradan

olanların sıfatlarından münezzeh olarak bu kâinatları yarattı ve orada yükseklik, alçaklık yönleri oluşturdu. İlâhî hikmet kâinatın alt yönde olmasını gerektirdi. Çünkü kâinat rab değil, Rabb'in eseri ve yaratığı idi. Rabbânî azamet, kendisinin kâinatın fevkinde (üzerinde) olmasını gerekli kıldı. Ancak, bu O'nun ferdâniyeti itibarı ile değil, kâinat açısındandı. Çünkü Allah'ın ferdânî ölçüsünde üstlük veya altlık mevcut değildir. Allah Teâlâ'nın kideminde, ezeliyetinde ve ferdâniyetinde olduğu gibi, ne zatında ve ne de sıfatlarında, kıdeminde ve ezeliyetinde mevcut olmayan yeni bir eklenti ve değişim söz konusu değildir. O ezelde nasılsa, şu anda öyledir. Allah Teâlâ mahlukatı cihetlerle ve sınırlarla ve cemaatle kayıtlı yarattığından, onları altlık ve üstlük nitelikleriyle birlikte var ettiğinden, Rabliğin gereği; Rabb'in kendi mülkünün üstünde, kendi hükümranlığına tabi olan mülkünün de kendi tahtında (ondan aşağıda) olmasıdır. Ama bu kâinatın hâdis olması (sonradan olma) itibariyledir, yoksa onu yoktan var eden varlığın kıdemi (kadimliği) itibariyle değildir. Yüce Allah'a herhangi bir terimle işaret olunduğunda, O'na "alt" veya "sağ" ya da "sol" cihetten işaret etmek imkânsızdır. Dahası, Yüce Allah'a "yukarı" ve "aşağı" yönlerinden başka bir deyimle işaret etmek uygun değildir. Öte yandan bu işaret, kainatın sonradan olma oluşu ve aşağılığı itibariyledir. Böyle bir işaret (yukarı nitelemesi), gerçekte kâinatın yukarı kısmına yapılır. Ve bu niteleme, Yüce Allah'ın şanına layık biçimde yapılır. Yoksa, -bize göre- hakiki ve maddi anlamıyla kâinatın yukarı cüzüne yapıldığı gibi yapılmaz. Çünkü böylesi, bir cisme işarettir. Öbürü ise, cisme işaret değil, isbata işarettir. Buraya kadar ne söylediğimiz anlaşılınca, "istivâ" Allah Teâlâ'nın kıdeminde olan bir sıfatıdır, fakat bu sıfatın hükmü ancak arşın yaratılmasında ortaya çıkmıştır. Tıpkı hesabın kadim (ezeli) bir sıfat olduğu halde hükmünün ancak ahirette ortaya çıkacak olması gibi deriz. İşte, ahiretteki tecellî de böyledir. Tecellînin hükmü de ancak kendi mahallinde zuhur eder. Bütün bu söylediklerimiz anlaşıldığına göre, te'vilcilerin kaçtıkları sorunu ele alabiliriz. Onlar fevkıyeti (üstündeliği) mertebe fevkıyeti, istivâyı istila olarak te'vil edip Allah Teâlâ'ya cisim isnat etmekten kaçıyorlarsa, biz bu konuda onlardan daha titiziz ve daha çok kaçanız. Ve, Allah Teâlâ'yı belli sınırla sınırlamaktan en çok tenzih edenlerdeniz. Şu halde Allah Teâlâ, kendisini kuşatan herhangi bir sınırla sınırlı değildir. Aksine O, Zâtının azametini, mahlukatından ayıran bir sınırla sınırlıdır. Şu halde cihete işaret kâinata ve onun süfliliğine (alçakta oluşuna) göredir. Zira Allah Teâlâ'ya ancak böyle işaret etmek mümkündür. O, kendi kıdeminde (ezeliliğinde) hudûs (sonradan olma) sıfatlarından münezzehtir. Kıdem sıfatında üslük ve altlık yoktur. Üstlük ve altlık, "alt"lıkla sınırlı olan yaratıklarla ilgilidir. Bu kayıtla kayıtlı olan yaratığın kendisini yoktan var eden yaratıcısını

kendi üstünde bilmedikçe tanıması mümkün değildir. Şu halde arşa yapılan işaret hakikidir, makul (aklen bilinen) bir işarettir ve cihetler arşta sona erer. Arşın ötesi akılla kavranılmaz, orası vehim gücünün yeterli olmadığı bir alan olarak kalır. Dolayısıyla oraya işaret, mücmel, müsbet ve yeterli şekilde yapılır. Yoksa herhangi bir şeye benzer biçimde yapılmaz. Bunu öğrendiğimizde ve inandığımızda, te'vil şüphesinden, sıfatları inkâr körlüğünden, teşbih ve temsil ahmaklığından kurtulmuş oluruz ve Rabbımızın ulviyetini (yüceliğini), fevkıyyetini ve arşı üzerine istivâsını kendi celâline, azametine layık biçimde isbat etmiş (var olduğunu kabul etmiş) oluruz. Bu konuda hak açıktır, insanın kalbi bu gerçeği huzur içinde kabul eder. Çünkü sağlıklı akıllar tahriften kaçarlar. Tıpkı "istivâ"yı "istilâ" ile karşılayıp, tahrif etmek örneği vb.'de olduğu gibi. Rabbimizi bu sıfatlarla tanıyalım diye, kendisini bunlarla vasfettiği halde bu konuda fikir beyan etmeyip durmak cehalettir. Bu sıfatları varlıkları ile birlikte tanımayıp durmak, o sıfatları tarifimizdeki maksattan sapmak demektir. Allah Teâlâ'nın kendi nefsini bu sıfatlarla vasfedip nitelemesi kendisini vasfettiği şeyleri kabul etmemiz ve bu konuda durmamız içindir. İşte teşbih ve temsil de böyledir. Bunlar da ahmaklık ve cehalettir. Herhangi bir tahrifte, tekyifte (nasıl olduğunun ayrıntısına girme) bulunmadan fikir beyan etmeyip, durma da yapmadan bu sıfatların var olduğunu söylemeye Yüce Allah kimi muvaffak kılarsa, o kimse kendisinden matlub olan meseleyi -inşaallah- gerçekleştirmiş olur."

Ben derim ki: Ebû'l Abbâs İmaduddin Ahmed el-Vasıtî'nin üstadı İbn-i Teymiye'nin de Allah Teâlâ'nın kullarının üstünde hükümran olduğunu, Zât'ının semâda bulunduğunu ifade eden nassların ne manaya geldiği hakkında buna benzer görüşleri vardır. Bu âlimler, vârid olan nasslardan, Allah'ın kadim zatının sema veya arş ile mahsur (kısıtlı) olduğu veya bizim başlarımızın üzerindeki cihette (yönde) mahdud olduğu şeklinde bir anlam çıkarmıyorlar. Tam tersine İbn-i Teymiye ve İbn-i Kayyim ile bunların dışındaki âlimler açıkça belirtiyorlar ki, baş tarafımız -sağ ve sol ile diğer yönlerde olduğu gibi- nisbî (görece) hususlardandır ki, bu yönün bizatihî hakikati yoktur. Bu yönü, bildiğimiz şekilde tefsir eden âlimlerdir. "Bu, az önce zikredilen, mütekellimlerin 'uluvv/yükseklik, maddî açıdan değil mertebe uluvvudur veya o odur' şeklindeki te'villerine benzemiyor mu?" diye sorulacak olursa, ben bu soruya "evet" derim. Çünkü bu görüş, Allah Teâlâ'yı, vücudu sınırlanabilen cisimlere veya sonradan olma yaratıklara benzemekten tenzih eden görüşle aynıdır. Bu yaratıklar, kullarının üstünde olan yaratıcının iradesine boyun eğmişlerdir. Fakat bu görüş -te'vil hakkında söylenenleri gözönüne almaksızın, tenzih inancıyla birlikte- nassların getirmiş olduğu terimleri sade insanların ve seçkinlerin kul-

lanmalarına yasak getirmemesi yönünden diğerinden ayrılmaktadır. Te'vil ehli olan âlimler, insanların "Allah semadadır" demelerini caiz görmezler. Amaç bu sözün yaratıcının kadim zatının bizim üstümüzde bulunan ve sonradan yaratılmış olan mekânla kısıtlı olması çağrışımını vermemektir. Onlar Allah'ı tenzihde, mübalağa etmek istiyorlar. Nakilciler ise; -Kitab'ın ve Sünnet'in nasslarını delil olarak kullanarak- varid olan bütün lafızların kullanılmasının câiz olduğunu söylüyorlar. Hiçbir beşer, kendisinin Allah'ı tenzih etmekte, Allah'tan ve O'nun peygamberinden daha arzulu ve hırslı olduğunu iddia edemez. Bu zümre aşırıya kaçıp nassın getirmediği terimi kullanıyorlar veya nassı varid olduğu şeyin dışında kullanıyorlar veya nassı kıyas yaparak ve genişletmede bulunarak varid olduğu yönün dışında başka bir yönde kullanıyorlar. Oysa bu konuda kıyas yapmak mümkün değildir. İmam Gazzali'nin kullanımın nasıl olacağı konusunda ayrıntılı görüşleri ve bu konuyla ilgili tahkiki vardır. Gazzalî, bunları Selef mezhebine göz attıktan sonra söylemiştir. Biz Gazzalî'nin bu görüşünü burada eseri *İlcamu'l-Avam an İlmi'l-Kelâm*'ından naklediyoruz:

Gazzalî'nin Selef Âlimlerinin Kanaatleri Hakkında Beyanı

Bil ki; basiret ehli nazarında, üzerinde hiç kuşku olmayan sarih ve net olan gerçek, "Selef mezhebi"dir. "Selef mezhebi" derken sahabe ve tabiûn'in mezhebini kastediyorum. İşte ben Selef mezhebini ve bu mezhebin burhanını beyan ediyorum ve diyorum ki: Bizim nazarımızda hak olan Selef mezhebinin hakikati şudur: İlim adamı olmayan sade bir kimse, halkın ağzından bu sözlerden herhangi birini duyduğunda onun yedi görevi vardır: Bunlar; Sırasıyla "takdis", "tasdik", "acziyeti itiraf", "sükût", "imsak", "keff", ve "marifet ehline teslimiyet"tir.

Takdisten başlayalım, ben bu kelimeyle Allah Teâlâ'nın cismiyetten ve buna tabi olan diğer özelliklerden tenzih edilmesini kastediyorum.

Tasdike gelince; tasdik Rasûlullah (s) söylediğine iman etmek, O'nun söylediğinin hak olduğuna, söylediği sözlerde doğru olduğuna ve o sözlerin söylediği ve irade ettiği şekilde hak olduğuna iman etmektir.

Acziyeti itirafa gelince bu, kişinin Allah'ın muradını anlamanın kendi takatı dahilinde olmadığını, bunun kendi şanından ve mesleğinden olmadığını itiraf etmektir.

Sükût ise; kişinin o sözün manasını sormaması, o konuya girmemesi ve ona dair soru sormasının bid'at olduğunu, bu konuya girdiği takdirde dini hakkında tehlikelere girmiş olduğunu, eğer buna dalarsa hiç hissetmeyeceği bir noktadan küfre girmek üzere olduğunu bilmesidir.

İmsaka gelelim. İmsak, bu lafızlar üzerinde onları tasrif ve başka bir dile tebdil etmek suretiyle oynamamak, ve onun üzerine herhangi bir ekleme ve eksiltmede, cem edip, tefrikte bulunmamadır. Tam tersine kişinin sadece bu lafzı söylemesi ve bu ifadeyi i'raba, tasrife ve sîgaya göre söylemesidir.

Keff'ten maksat; insanın iç âleminin onun mahiyetini araştırmaktan ve üzerinde düşünmekten kendini alakoymasıdır.

Marifet ehline teslimden maksat ise, bu meselenin - insanın âcizliğinden dolayı kendisine gizli kalsa bile- Peygamberimiz'e (s) veya peygamberlere ya da sıddıklara ve velîlere gizli kalacağına inanmamaktadır. Buraya kadar yedi vazifeyi sıralamış olduk. Selef âlimlerinin tamamı bu yedi vazifenin sıradan insanların bütününe vacib olduğuna inanmışlardır. Selef âlimlerinin bu yedi vazifeden herhangi biri açısından ihtilaf içinde oldukları zannedilmemelidir. Şimdi biz bu vazifeleri birer birer açıklamaya başlayalım.

Birinci Vazife: Takdis

Takdis'in manası; insanın *"yed/el"*, *"ısba'/parmak"* kelimelerini duyduğunda ve Peygamberimiz'in (s) *"Allah Teâlâ Adem'in çamurunu kendi eliyle yoğurdu."*[372] ve *"Mü'minin kalbi Rahman'ın parmaklarından iki parmağı arasındadır."*[373] hadis-i şeriflerini işittiğinde burada geçen *"yed/el"* kelimesinin iki manaya geldiğini bilmesidir. Birincisi; *"el"* demek, -dildeki esas vaz'ı itibarıyla- etten, kemikten ve sinirlerden oluşan vücudumuzdaki bildiğimiz organımızdır. Et, kemik ve sinir özel bir cisim ve sıfatlardır. Burada "cisim" kelimesiyle bir miktarı kastediyorum. Bu miktarın uzunluğu, eni ve bir derinliği vardır. Bu özellikler, başka bir cismin orada aynı mekânda bulunmasına engel olur. Ancak, ilgili cisim, o mekândan başka bir yere ayrılırsa o zaman başka bir cisim o mekânı alabilir. Bu lafız bir başka ifadeyle; *"yed/el"* sözcüğü, bazen "istiare" yoluyla bir başka anlama kullanılır. Bu anlamda istiare edilen mana asla cisim değildir. Tıpkı; *"el-beldetu fi yedi'l-emîri/bu diyar emirin elindedir"* cümlesinde olduğu gibi. Çünkü; -Emîrin meselâ eli kesik bile olsa- bu cümlenin manası anlaşılmaktadır. Şu halde sade insana veya seçkine düşen, kesin ve kuşkusuz bir biçimde Peygamberimiz'in (s) yukarıdaki hadisi ile etten, kandan ve kemikten oluşan organ olan cismi kastetmediğini ve bunun Allah Teâlâ açısından imkânsız olduğunu, Allah Teâlâ'nın böyle bir nitelikten münezzeh olduğunu bilmektir. Eğer insanın aklına; "Allah organlardan meydana gelen bir cisimdir." düşüncesi geliyorsa, o kişi puta tapmaktadır. Çünkü her cisim yaratılmıştır. Mahluka ibadet de

372. İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, IV, 269
373. Tirmizî, *Kader*, 7; İbn Mâce, *Mukaddime*, 13; Ahmed b. Hanbel, II, 173, IV, 182, VI, 251.

küfürdür (inkârdır.) Puta tapmak küfürdür, çünkü put mahluktur ve Allah organlardan mürekkeb olarak tasavvur edilirse mahluk olmuş olur. Mahluk cisimdir, kim cisme ibadet ederse, o Selef ve Halef bütün imamların icmaı ile kâfirdir. Bu cisim ister katı ve sessiz dağlar gibi kesif (yoğun) olsun, ister hava ve su gibi latif olsun farketmez. İster yeryüzü gibi karanlık, ister güneş, ay ve yıldızlar gibi aydınlık olsun yine farketmez. İster hava örneğinde olduğu gibi renksiz ve şeffaf olsun, ister arş, kürsü ve semâ gibi azîm (büyük) olsun, ister zerre ve toz gibi küçük, ister taş gibi cansız ve insan gibi canlı olsun yine farketmez. O halde cisim puttur, onun güzelliği, hüsnü veya azameti ya da küçüklüğü, katılığı ve kâinattaki bakası o cismi put olmaktan çıkarmaz. Kim O'nun cisim olmadığını söylerse, eli ve parmağı bulunmadığını ifade ederse, uzviyeti, eti, siniri yok kabul etmiş olur ve Allah Teâlâ'yı sonradan olmanın gerekli kıldığı niteliklerden takdis ve tenzih etmiş olur, ta ki -bundan sonra- Allah'ın manalardan herhangi bir manadan ibaret olduğuna, cisim olmadığına ve cisimde araz olmadığına inansın. İşte bu, Allah'a uygun olan bir manadır. Kişi her ne kadar bunun manasını anlamıyorsa da hakikatinin özünü kavramıyorsa da, bu mana Allah'a uygun olan manadır. Bu konuda kişiye asla herhangi bir yükümlülük yoktur. Onun te'vilini ve manasını bilmesi üzerine vâcip değildir. Tam tersine ona vâcip olan -ileride geleceği üzere- o konuya dalmamaktır.

Bir başka örnek verelim: Kişi, Peygamberimiz'in (s) *"Allah, Adem'i kendi suretinde yarattı."*[374] ve *"Ben Rabbimi en güzel surette gördüm."*[375] hadis-i şerif'lerinde geçen "sûret" kelimesini duyduğunda bilmesi gerekir ki; "sûret" müşterek bir isimdir. Bazen bu kelime ile cisimlerde hasıl olan heyet ve biçim kastedilir. Bu heyet ve biçim burun, göz, ağız ve yanak gibi et ve kemiklerden oluşan cisimlerdir. İşte bu heyet bir araya getirilmiş, çeşitli maddelerden ortaya çıkarılmış ve özel bir tertiple tertiplenip sıraya konmuştur. Bazen de "sûret" kelimesiyle cisim kastedilmediği gibi, cisimde bir heyet, biçim ve cisimlerdeki tertib de kastedilmez. *"Arafe sûratehu/o, onun suretini bildi"* ifadesi ve benzer ifadeler buna örnektir. Şu halde her mü'min Allah hakkında "sûret" kelimesinin birinci mananın ifadesi için kullanılmadığını bilmelidir. İşaret ettiğimiz üzere, sûret kelimesinin birinci manası; burundan, ağızdan ve yanaktan oluşan kemik ve et yapılı bir cisimdir. Çünkü birinci anlamdaki yapıların tamamı cisim veya cisimlerin heyetidir. Cisimlerin ve heyetlerin tamamını yaratan Allah onlara benzemekten ve onların sıfatlarını almaktan münezzehtir. Kul, bunu yakînî bir şekilde bilirse mü'mindir. Eğer onun irade ettiği bu manayı irade etmediği hatırına gelecek olursa, bilmeli ki o bu-

---

374. Buhârî, *İstîzân*, 1; Ahmed b. Hanbel, II, 244, 323
375. Ebû'l-Cevzî, *Kitabu'l-mevdûât*, I,181, (Hadis no:265); Munâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, IV, 6.

nunla emrolunmamıştır. Aksine ona bu konuya girmemesi emrolunmuştur. Çünkü bu konu onun gücü dahilinde değildir. Fakat inanması gerekir ki; bununla (sûret kelimesiyle) Allah'ın celâline ve azametine yakışan, cisim ve cisimde araz olmayan bir mana kastedilmektedir.

Bir başka örnek daha verelim, meselâ kişi Peygamberimiz'in (s) *"Allah Teâlâ her gece dünyaya en yakın semaya iner."*[376] hadisinde geçen *"nüzul/inmek"* fiilini duyduğunda ne yapacaktır? Onun gereksinim duyduğu şey, bu "nüzûl" kelimesinin çeşitli anlamlara gelen müşterek bir kelime olduğunu bilmesidir. Bazen "nüzûl" kelimesi kullanıldığında manasının anlaşılması için üç cisme ihtiyaç olur. Bunlar yukarıdaki cisimdir, yukarısı orada oturanın mekânıdır. Bir diğeri ondan aşağıdaki cisimdir, bir üçüncüsü de aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya doğru intikal eden cisimdir. Eğer intikal aşağıdan yukarıya doğru oluyorsa bunun adı "*suûd*", "*urûc ve rukıyy*"dir. Buna karşılık intikal yukarıdan aşağa doğru oluyorsa, buna; "nüzûl ve hubût" denir. Nüzûl kelimesi bazen bir başka anlamda kullanılır. Bu mananın anlaşılması için cisimde intikal ve hareket takdiri yapmaya gerek yoktur. Nitekim; *"Sizin için hayvanlardan sekiz eş indirdi."*[377] ayetindeki "nüzûl" bu anlamda kullanılmıştır. Deve ve sığırın semâdan aşağıya doğru intikal ederek indikleri görülmüş değildir. Tam tersine bunlar analarının rahimlerinde yaratılmış hayvanlardır. O halde bu hayvanların "*indirilmeleri*"nin -İmam Şafiî'nin dediği gibi- hiç kuşkusuz başka bir anlamı olmalıdır. İmam Şafiî şöyle der: "Mısır'a girdim, Mısır'lılar benim sözümün manasını anlamadılar. Sonra ben indim, sonra indim, sonra yine indim." İmam Şafiî "*indim*" derken maksadı, bedeniyle yukarıdan aşağıya intikal ettiğini vurgulamak değildi. Çünkü; "şahıs" ve "ceset" cisimdir. Allah Teâlâ ise cisim değildir. Bu ayetle karşı karşıya gelen kimsenin aklına Yüce Allah'ın bunu kastetmediği geldiğine göre, o zaman Allah Teâlâ bununla neyi kastetmiş olabilir? Bu soruyu yönelten kimseye denir ki: Sen "deve"nin gökten inişini anlamakta âciz kaldığına göre Yüce Allah'ın "inme"sini anlamakta haydi haydi âciz kalırsın. O halde bir Arap atasözünün deyimi ile, *"Bu yuva senin yuvan değildir. Uç buradan."*... Sen ibadetinle veya işin gücünle meşgul ol ve sus. Bil ki; bununla, -Arap dilinde- "nüzûl/inme" fiili ile irade olunabilecek manalardan birisi kastedilmektedir. Buna ek olarak bu mana, -sen hakikatini ve keyfiyetini bilmesen bile- Yüce Allah'ın azametine ve celâline uygun bir manadır.

---

376. Buhârî, *Teheccüd*, 14; Muslim, *Müsâfirîn*, 168,171; Tirmizî, *Daavât*, 79; İbn Mâce, *İkâme*, 182; Darimî, *Salat*, 168; *Muvatta', Kur'an*, 30; Ahmed b. Hanbel, II, 2664, 267, 282, 419, 504.
377. Zümer, 39/6.

Bir başka örnek: İnsan, Yüce Allah'ın: *"Ve huve'l-kâhiru fevka ibâdihi/O, kullarının **üstünde** her türlü tasarrufa sahiptir."*[378] ayetindeki *"fevk/üstünde"* sözcüğünü aynı şekilde; *"yehafune Rabbehum min fevkıhim/onlar **üstlerindeki** Rablerinden korkarlar."*[379] ayet-i kerîme'sindeki *"fevkıhim"* kelimesini işittiğinde bilmelidir ki *"fevk"* iki anlamda da kullanılan ortak bir isimdir. Bu manalardan birincisi; bir cismin -biri diğerinden daha yukarıda, öbürü daha aşağıda- şeklinde diğerine nisbetidir. Bir başka ifadeyle; daha yukarıda olan cisim, daha aşağıda olan cismin baştarafına göre, başucuna oranla daha yukardadır. İkincisi; bazen *"fevk"* kelimesiyle rütbe fevkıyeti kastedilebilir. Bu manaya göre; *"el-halifetu fevka's-sultani es-sultanu fevka'l-veziri/Halife sultanın, sultan vezirin üzerindedir."* denilir. Tıpkı *"el-ilmu fevka'l-ilmi/ilim ilimden üstündür"* dediğimiz gibi. *"Fevk"* kelimesinin bu iki manasından birinci kullanım bir başka cisme nispet olunan bir cisim olmasını gerektirir. İkinci mana ise, bunu gerektirmez. Şu halde bir mü'min kesin olarak inanmalıdır ki; yukarıda verdiğimiz iki manadan birincisi bu ayetlerde kastedilmemektedir ve Yüce Allah açısından böyle bir mananın irade olunması imkânsızdır. Çünkü böyle bir kavram cisimlerin veya cismin arazlarının ayrılmaz parçasıdır. Bu imkânsız olan ihtimalin Yüce Allah açısından geçersiz olduğu ortaya çıktığına göre, kişi bu kelimenin niçin kullanıldığını ve bununla neyin kastedildiğini bilmese bile üzerine herhangi bir sorumluluk gelmez. Burada zikretmediklerimizi işte bu zikrettiğimize kıyaslayarak aynı sonuca ulaşmak mümkündür.

İkinci Vazife: İman ve tasdik

Kişi kesinlikle bilmelidir ki; bu lafızlarla Yüce Allah'ın celâline ve azametine layık olan manalar kastedilmektedir ve Rasûlullah (s) Yüce Allah'ı bunlarla vasıflandırırken söylemiş olduğu sözde doğru söylemektedir. O halde buna inanmalı ve kesinlikle Rasûl'ün söylediğinin doğru olduğuna, Allah'tandır diye verdiği haberin üzerinde hiç kuşku olmaksızın hak olduğuna yürekten inanmalıdır ve "Biz iman ettik ve tasdik ettik, Allah Teâlâ'nın kendi nefsini vasfettiği veya Peygamberinin kendisini (Allah'ı) vasfettiği vasıflar Yüce Allah'ın kendisini vasfettiği gibidir ve kendi irade ettiği mana ile haktır ve bu vasıflar -Ben hakikatini bilmesem bile- Allah Teâlâ'nın ifade buyurmuş olduğu vecih ve yön üzeredir."demelidir.

Burada şöyle bir soru hatıra gelebilir: "Tasdik tasavvurdan, iman ise anlamadan sonra olur. Kul bu lafızların manalarını anlamadığına göre, bunları söyleyen kişinin sözünde doğru olduğuna nasıl inanacaktır?" Bu sorunun

378. En'am, 6/18.
379. Nahl, 16/50.

cevabı şöyledir: Güzel şeyleri tasdik etmek imkânsız değildir. Aklı başında olan herkes bilir ki; bu lafızlarla birtakım manalar kastedilmiştir ve her ismin bir müsemması (verildiği şahıs) vardır. Herhangi bir topluluğa hitab etmeyi isteyen kişi bu ismi kullandığında bununla o müsemmayı (isimlendirdiği şahsı veya nesneyi) kastetmiş olur. Böylece o kişinin söylemiş olduğu sözlerde doğru olduğuna ve haber verdiği şeyin, haber verdiği gibi olduğuna inanmak mümkün olur. Bu tutum geneli itibariyle anlaşılabilir. Dahası; bu lafızlardan, konudan kopuk olmayan güzel sonuçlar çıkarmak, anlamak ve ifadeyi tasdik etmek mümkündür. Tıpkı birisi; *"evde canlı vardır"* dediğinde bunun insan mı, yoksa at mı veya başka bir canlı mı olduğunu bilmeksizin, o sözü doğrulamanın mümkün olduğu gibi. Hatta karşımızdaki kişi; *"evde bir şey vardır"* dese bu şeyin ne olduğunu bilmeden bu haberi vereni tasdik etmek mümkündür. İşte ayet-i kerîmede Allah Teâlâ'nın *"arşın üzerine istivâ ettiğini"* işiten kimsenin durumu da böyledir. Bu ayeti duyan kimse, -genel olarak- bununla arşa özel bir nispet yapıldığını anlar ve bu nispetin nasıl bir nispet olduğunu bilmeksizin onu tasdik edebilir. Hem de bu nispetin, arş'ın üzerinde istikrar nispeti mi, yoksa Allah'ın yaratıklarına yönelmesi mi, ya da kudret ve tasarruf ile arşın üzerine istila mı veya nisbetin manalarından bir başkası mı olduğunu bilmeksizin bu tasdiki yapabilir. Böylece o kimsenin ayette verilen haberi tasdik edip, doğrulaması mümkündür. Burada şöyle bir soru sorulabilir. *"Allah Teâlâ'nın kullarına, onların anlamadıkları bir ifadeyle hitab etmesinde ne gibi bir fayda olabilir?"* Bunun cevabı şöyledir: Allah Teâlâ, bu hitabıyla buna ehil olanlara gerçeği anlatmak istiyor. Ehil olanlar ise, Allah'ın dostları ve ilimde yüksek payeye erişenlerdir. Bunlar Allah'ın istivâsının ne demek olduğunu anlamışlardır. Aklı başında olan kimselere hitab eden kişinin onlara çocukların anlayacak oldukları lafızlarla hitab etmesi şart değildir. Âriflere nisbetle bilinçsiz kitleler, buluğa ermiş kimselere nisbetle çocuklar gibidirler. Fakat çocuklara düşen yükümlülük, büluğa ermiş olan kimselere onların ne anladıklarını sormak, büluğa erenlerin de çocuklara; "bu sizin işiniz değildir, siz bunun ehli değilsiniz; başka şeylerden sözedin" şeklinde cevap vermeleridir. Kur'ân-ı Kerîm'de cahillere; *"Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun"*[380] buyrulmuştur. Eğer onlar, sordukları şeyin cevabını anlayabiliyorlarsa bunu onlara anlatmak gerekir. Anlayamazlarsa, kendilerine -Kur'ân'ın deyimiyle-; *"ve ma utiytum mine'l-ılmi illâ kaliyla/size ancak az bir bilgi verilmiştir"*[381] denilmelidir. Cevabı açıklandığında sizi üzecek şeyleri sormayınız. "Bu soruyla sizin ne alakanız var?" denilmelidir. İşte bunlar, bunlara imanın manaları olarak vâciptir ama keyfiyeti (nasıllığı) meçhuldür. Yani sizin meçhulünüzdür. Bunları sormak bid'attir.

380. Nahl, 16/43; Enbiya, 21/7.
381. İsra, 17/85.

Nitekim İmam Malik "istivâ malumdur, keyfiyeti meçhuldür, ona iman etmek vâciptir" demiştir. O halde zihnimizde ayrıntısı olmayan genel hatlarıyla mevcud olan şeylere iman etmek mümkündür. Fakat muhal olanı, Allah'tan uzak kılmak anlamında bunların takdisine (tenzihine) gelince, bunların ayrıntılı olması gerekir. Çünkü nefyedilen (olmadığı söylenen) cisimlik ve onunla ilgili şeylerdir. Biz burada cisimle uzunluğu, eni ve derinliği takdir edilmiş şahsı kastediyoruz. Böyle bir şahıs, -eğer güçlü ise- başkasını orada bulunmaktan meneder. Öylesine ki, bulunduğu mekânda bulunmak isteyen kişi, o şahsı oradan defeder. Buna karşılık karşısındaki kişi daha güçlü ise kendisi oradan gider ve mekânını, defedici güçten dolayı değiştirir. Biz bu lafzı ilk zuhur ettiği anda şerh etmiştik ama sade bir insan belki de maksadımızın ne olduğunu anlamayabilir.

Üçüncü Vazife: Aciz olduğunu itiraf etmek

Bu söylediğimiz vasıfların mahiyetini, hakikatini bilmeyen te'vilini ve bunlarla kastedilen manayı kavramayan kimsenin âciz olduğunu itiraf etmesi gerekir. Çünkü tasdik vâciptir, oysa tasdik etmesi gereken kişi tasdik edeceği kavramı anlamaktan âcizdir. Şimdi kalkıp da bunu anladığını iddia ederse yalan söylemiş olur. Bu, İmam Mâlik'in "Keyfiyeti meçhuldür" ifadesiyle aynı anlama gelir: İmam Mâlik bu ifadesiyle, o kavramın ayrıntısının malum olmadığını ifade etmek istiyordu. Yukarıda işaret ettiğimiz kavramları sade insanlar bilmez, ama ilimde derinliği olanlar ve Allah'a dostlukta hikmet bilgisine ulaşanlar, marifet meydanında cahil kitlelerin hududunu aşıp, marifete dalıp da onun vadilerinde yüzlerce mil mesafe katederlerse, daha henüz ulaşamadıkları ve önlerinde keşfedilmeyi bekleyen bilgi, çok daha fazladır. Dahası, onlara bilgisi örtülenle kendilerine keşfolunan birbirine mukayese edilemez. Çünkü O'nun açısından ve kendisine gizlenen bilgiler bakımından kendisine gizlenen çok, keşfedilip açılan azdır. Rasûlullah (s) şöyle der: *"Sana karşı layık olduğun gibi tam senâ ve medihlerini sayıp bitiremem. Sen kendini nasıl senâ ettinse öylesin."*[382] Aynı şekilde, gizlenen bilgi, verilmiş yani keşfedilmiş bilgiden daha çoktur. Nitekim Nebî (s) şöyle der: *"Ben sizin içinizde Allah'ı en iyi bilenim. Aranızda Allah'tan en çok korkanım ve sizin içinizde Allah'ı en iyi tanıyanım."*[383] Acziyetin ve kusurun sonunda o halin en son zirvesine nispetle zorunlu olması nedeniyle sıddıkların Efendisi şöyle der: *"İdraki idrakten âcizlik, idraktir. Sade insanlar açısından bu kavramların hakikatlerini anlayanların ilkeleri, seçkin insanlara oranla sondakiler gibidir."* Şu halde o sade insanlara acziyetini itiraf etmek nasıl olur da vâcib olmaz.

382. Muslim, *Salât*, 222.
383. İbn Ebî Hâtim, *İlelu'l-hadis*, II, 119.

Dördüncü Vazife: Soru sormamak

Soru sormayıp sükût etmek bilinçsiz kitlelere vâciptir. Çünkü insan soru sormakla altından kalkamayacağı bir meseleyle yüzyüze gelmiş, ehli olmadığı bir konuya dalmış demektir. İnsan bir cahile soru sorarsa cehaletinden dolayı cevabı onu tatmin etmez. Belki de o cahil kişi, soruyu soranı -hiç farkına varamayacağı bir noktadan- küfre sürükleyebilir. Buna karşılık gidip bir bilene sorarsa konu hakkında deliller üzere bilgi sahibi olan ona bunun cevabını kavratmaktan âciz kalır. Dahası, bilge kimse kendi çocuğuna okula gitmesindeki faydaları kavratmaktan âciz kalır. Hatta bir kuyumcu bir marangoza kendi kuyumculuk sanatının inceliklerini kavratmaktan âcizdir. Çünkü marangoz -kendi sanatında basiretli olsa bile- kuyumculuk mesleğinin inceliklerini kavramaktan âcizdir. Çünkü o, sadece marangozluk mesleğinin inceliklerini bilir. Zira bütün ömrünü bu mesleği öğrenmeye ve pratiğini yapmaya vermiştir. Aynı şekilde kuyumcu, kuyumculuk sanatını bütün incelikleriyle bilir, çünkü o da bütün ömrünü kuyumculuk sanatını öğrenmeye ve bu sanatta pratik yapmaya adamıştır. Ama bundan önce kuyumculuk sanatını bilmezdi. Dünya ile ve Allah'ı marifet kabilinden olmayan ilimlerle meşgul olanlar ilahî meseleleri öğrenmekten âcizdirler. Tıpkı herhangi bir sanat dalında pratik yapmaktan yüz çevirenlerin o sanatı kavramaktan aciz oldukları gibi. Hatta böylesi, daha süt emme çağında olan bir çocuğun ekmekle, etle beslenmekten aciz oluşu gibidir. O çocuğun eksikliği, ekmeğin ve etin bulunmamasından veya kendisinin güçlü kuvvetli insanların beslenme sisteminden mahrum oluşundan değil, kendi fıtratından kaynaklanmaktadır. Çünkü zayıfların bünyesi, gücü kuvveti yerinde insanların bünyelerinin gıdalandığı şeylerle gıdanlanmaya elverişli değildir. Her kim zayıf olan bir çocuğa et ve ekmek yedirirse veya bunları almasına fırsat tanırsa o çocuğu mahvetmiş olur. işte sade insanlar da yukarıda işaret ettiğimiz kavramları soru sorup öğrenmeye kalkıştıklarında aynı duruma düşerler. Dolayısıyla engellenmeleri ve ısrar ederlerse kamçılanmaları gerekir. Tıpkı Hz. Ömer'in müteşâbih ayetleri soranları kamçılayıp, dövdüğü gibi[384] ve tıpkı Rasûlullah'ın (s) kaza ve kader meselesine dalan ve tartışan bir topluluğa rastladığında, onlara tepki gösterip; *"Siz bununla mı emrolundunuz? Sizden öncekiler çok soru sormaları nedeniyle helak oldular"*[385] buyurması gibi.

Bundan dolayı ben derim ki, bir vâizin vaaz kürsülerinde bütün herkesin önünde bu meselelere girip bu konularda te'vil yapması ve ayrıntıya

384. Rivayete göre Hz. Ömer bu cezayı, fitne çıkarmak arzusuyla ve sadece, sıradan insanları kuşkuya düşürmek gayesiyle, müteşabih ayetler hakkında spekülasyon yapan bir kişiye uygulamıştır, yoksa bütün herkese böyle davranmış değildir.
385. Muslim, *Hac*, 412; Tirmizî, *İlim*, 17; Nesâî, *Hac*, 1; İbn Mâce, *Mukaddime*, 1; Ahmed b. Hanbel, II, 428, 447, 467.

girmesi haramdır. Tam tersine, onlara vâcip olan bizim zikrettiklerimizle, Selef âlimlerinin zikrettikleri çerçeve içinde kalmaktır. Selef'in yolu; Allah Teâlâ'yı takdis etmek, teşbihten uzaklaştırmak, O'nun cisimlikten, yaratılmış olan herhangi bir şeye benzetmeyi çağrıştırmaktan münezzeh olduğu noktasında titizlikle durmaktır. Selef âlimleri, Yüce Allah'ı takdis etmekte, teşbihten uzak olduğunu vurgulamada, Yüce Allah'ın cisimlikten ve cisimliği çağrıştırmadan münezzeh olduğunu belirtmekte çok titiz davranmışlardır. Selef âlimleri, bu konuda Yüce Allah'ın irade ettiği şeyin- sadece Allah'ın iradesini belirterek o sınırın- dışına çıkmamışlardır. Hatta Selef âlimleri şöyle derler: Sizin hatırınıza gelen herşey, içinizden geçen her düşünce ve kafanızda canlanan her tasavvur Yüce Allah'ın yarattığıdır ve Allah Teâlâ bütün o düşüncelerden, tasavvurlardan münezzeh olduğu gibi, onlara benzemekten de münezzehtir. Allah'ın haber vermekten maksadı da bunlardan hiçbiri değildir. Allah'ın gerçek maksadına gelince; Siz bunları bilecek ve bunlara dair soru soracak kimseler değilsiniz, siz takva ile meşgul olunuz. Allah Teâlâ'nın size emrettiklerini yapınız, yasak ettiklerinden kaçınınız. Bu konuya gelince, Allah Teâlâ, bu konuyu size yasak etmiştir. O halde bu konuda soru sormayınız. Konuyla ilgili her ne duydunuzsa susunuz ve *"Biz iman ettik, tasdik ettik. Size ilimden ancak pek azı verilmiştir ve bu ise, bize verilenler cümlesinden değildir."* deyiniz.

Beşinci Vazife: Varid olan lafızlar konusunda tasarruf yapmamak

Bilinçsiz kitlelerin bu haberlerin konu edildiği lafızlar üzerinde oynamamaları, sabit kalmaları ve o konuda dört çeşit tasarruftan kaçınmaları gerekir. Sözünü ettiğimiz tasarruf yolları, *"tefsir"*, *"te'vil"*, *"tasrif"* ve *"tefriğ"*dir.

Bu dört yoldan birincisi; *"tefsirdir"*. Tefsir kelimesiyle, bir lafzın bir başka dildeki karşılığı ile değiştirilmesini kastediyoruz. Yabancı dildeki sözcük, kelimenin Arapça karşılığının yerine veya Farsça ya da Türkçe manası Arapça lafzın yerine konulmaktadır. Bu gibi lafızları tefsir etmek bir yana, hatta bunları orjinal lafızlarının dışında okumak bile câiz değildir. Çünkü öyle Arapça lafızlar vardır ki, onların kendilerine tam uyan Farsça karşılıkları yoktur ve yine Farsça'da öyle lafızlar vardır ki, bunlar Arapça karşılıklarına uyarlar. Fakat Farsların bu lafızları Arapların istiare yapmayı âdet haline getirdikleri manalarda istiareli olarak kullanmak gibi bir âdetleri yoktur. Yine öyle lafızlar vardır ki, bunlar Arapça'da birkaç manaya gelirken, yabancı dildeki karşılıkları böyle birkaç manaya gelmez.

Yukarıdaki verdiğimiz ihtimallerden birincisi *"istivâ"* sözcüğüdür. Çünkü, *"istivâ"* sözcüğünün Araplar arasında ifade etmiş olduğu mananın aynısını, -daha fazla kapalılık ifade etmeyecek biçimde- Farsça'da ifade edecek

tam ona denk ve bir *"istivâ"* kelimesi yoktur. Zira, istivâ'nın Farsça'sı; *"rast-bâystat"* ifadesidir. Görüldüğü üzere bu ifade iki kelimeden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi; eğilip bükülmesi tasavvur edilen bir şeyin dimdik ve dosdoğru olması anlamına gelmektedir. İkincisi ise, hareket etmesi, kıpırdaması tasavvur olunan bir şeyin sakin ve sebat (hareketsiz) içinde olması demektir. *"Râst-bâystat"* kelimesinin bu manaları çağrıştırması ve yabancı dilde bunlara işareti, *"istivâ"* lafzının işaretinden ve çağrışımından daha fazladır. Farsça'yla, Arapça'daki bu iki kelime anlam ve işaret bakımından birbirinden farklı olunca, bu kelime birinciyle aynı olmamış olur. Bir lafız, ancak kendine müteradif olan ve kendisine hiçbir şekilde muhalif olmayan misli bir kelime ile tebdil edilip değiştirilebilir. Yine bir lafız, kendisine en ufak, en ince ve en gizli bir şekilde muhalif ve uzak olmayan lafızla tebdil edilip değiştirilebilir.

İkincinin örneğine gelince; buna *"isba'/parmak"* kelimesini örnek verebiliriz. isba' kelimesi Arap dilinde istiare yoluyla "nimet" anlamında kullanılır. Mesela; *"li fulanin indî isbaun"* denilir. Bunun anlamı, *"filancanın benim üzerimde nimeti vardır"* demektir. İsba' kelimesi Farsça'da *"enkeşt"* kelimesiyle ifade edilir. Arap olmayanların bu işaret ettiğimiz istiare anlatımı gibi bir anlatım âdetleri yoktur. Arapların mecâzlı ve istiareli anlatımda ulaştıkları genişlik Arap olmayanların ulaştıkları toleranstan daha fazladır. Hatta diyebiliriz ki; Arapların mecâzlı ve istiareli anlatım genişliği, Arap olmayanların donukluğu ile mukayese edilemez bile! İstiareli anlam Araplar arasında güzel görüldüğüne ve Arap olmayanlarca çirkin bulunduğuna göre -doğal olarak- insanın kalbi çirkin gördüğü şeyden kaçar, kulağı o ifadeyi duymak istemez ve insan hoş görmediği ifadeye meyletmez. Bu şekilde, iki dilde istiareli ve mecâzlı anlatımda farklılık meydana gelince; herhangi bir kelimeyi benzeriyle değiştirmek "*tefsir*" olmuş olmaz, tam tersine ona aykırı olan bir kelimeyle değiştirmek olmuş olur. Halbuki tebdil (değiştirme) ancak misli ile yapılırsa câiz olur.

Üçüncünün misali ise *"ayn"* kelimesidir. Bu kelimeyi tefsir eden kimseler onu "*ayn*" kelimesinin manaları içerisinde en önde olanla tefsir ediyor ve şöyle diyorlar. "*Ayn*"; Farsça "*çeşm*" demektir. Bu kelime Arap dilinde; hem görme organımız olan göz, hem su, hem de altın ve gümüş anlamına gelir. Oysa *"çeşm"* kelimesi; böyle üç anlamda ortak bir kelime değildir. *"Cenb/yan"* ve *"vech/yüz"* kelimeleri de aynı şekilde göz kelimesine yakın olarak birkaç anlama birden gelir. Bu nedenle *"tebdil/değiştirme"*nin yapılamayacağını ve bunun sadece Arapça'da mümkün olduğunu düşünüyoruz.

"Üzerinde durduğunuz bu farklılığı bütün lafızlar için geçerlidir, diyorsanız bu doğru değildir. Çünkü 'hubz/ekmek' ve 'nân/ekmek' kelimeleri

arasında hiçbir fark yoktur ve yine 'lahm/et' ve 'koşt/et' kelimeleri arasında da herhangi bir fark yoktur. Eğer bu farklılığın bazı kelimelerde olmadığını itiraf ediyorsanız, o zaman 'tebdil'in birbirinden farklı kelimelerde olamayacağını, sadece birbirine benzerlerde olabileceğini kabul edin" denirse, buna bizim cevabımız şöyle olur: Gerçekten farklılık bütün kelimelerde değil, bazılarındadır. Her halde "yed/el" kelimesiyle "dest/el" kelimesi her iki dilde (Arapça ve Farsça'da) birbirine eşit olduğu gibi, müştereklik, istiare ve başka meselelerde birbirine eşittir. Fakat bu konu, tebdilin câiz olduğu ve olmadığı yerler şeklinde ikiye ayrılıp da ikisini birbirinden ayırmak ve aralarındaki farklılık inceliklerini bilmek bütün herkes için kolay ve basit olmaktan çıkınca, üstelik bu konuda birçok problem ortaya çıkıp farklı olan yerler, böyle olmayan noktalardan ayrılamayınca biz iki seçenekle karşı karşıya kalmış oluyoruz. Ya tebdile ihtiyaç ve zorunluluk yoktur deyip, ihtiyaten bu kapıyı tamamen kapatacağız, ya da kapıyı açık tutup, bütün herkesi tehlikenin çukuruna düşürmekle yüzyüze getireceğiz. Allah Teâlânın Zât'ı ve sıfatları açısından bu iki yoldan hangisinin daha ihtiyatlı ve daha temkinli yol olduğunu keşke bilseydim. Bu meselenin tehlikeli bir mesele olduğunu kabul etmeyecek dindar ve aklı başında hiç kimsenin olabileceğini tasavvur edemiyorum. Çünkü Allah Teâlâ'nın sıfatlarına dalmaktan kaçınmak gerekir. Niçin kaçınmak gerekmesin ki! Şeriat cinsel birleşme olduktan sonra boşanan kadına -rahminde çocuk olmadığının ortaya çıkması ve neseblerin birbirine karışması tehlikesinden kaçınmak için- iddet beklemesi yükümlülüğünü getirmiştir. Bu hüküm, çocuğun veliliğinin verasetin ve nesepten doğan birtakım sonuçların gereği olarak ihtiyaten getirilmiştir. Fakat tüm bu mülahazalara ek olarak âlimler derler ki; kısır, yaşı ilerlediği için çocuk yapma ihtimali kalmayan kadınların, yaşı küçük ve azil yapılan[386] kadınların da iddet beklemeleri gerekir. Çünkü rahimlerin içinde olanı ancak gayb âlemini çok iyi bilen Yüce Allah bilir. Zira O, rahimlerde olanı bilendir. Eğer biz düşünce ve inceleme kapısını ardına kadar açacak olursak kendimizi tehlikeye atmış oluruz. O halde hamilelik olmadığı halde iddet beklemenin gerekli kılınması kendimizi tehlikeye atmaktan daha kolaydır. Nasıl ki iddet bekleme yükümlülüğü şer'î bir hükümdür, o halde aynen bunun gibi Arapça'yı tebdil etme haramlığının getirilmesi de ictihadla sabit şer'î bir hükümdür ve bu davranış birinci yolu tercih etmek demektir. Bilindiği üzere Yüce Allah'a, O'nun sıfatlarına ve iradesine dair haberlerde Kur'ân'ın lafızlarını kullanarak ihtiyatlı olmak iddet meselesinde ve fıkıh âlimlerinin buna benzer başka ihtiyatlı oldukları meselelerde ihtiyattan hem daha önemli ve hem de daha evladır.

386. Azil, cinsel ilişkide bulunan erkeğin dışarı boşalması demektir. (Çev.)

Tasarruf yollarından ikincisi ise *"te'vil"*dir. Te'vil, herhangi bir ifadenin zahirî manasının bertaraf edilmesinin ardından gerçek manasının beyan edilmesi demektir. Bu, ya bizzat sade insanın kendi nefsinde vâki olur. Veya bir sade insanla muamelede bulunan ârif'in nefsinde ya da ârif'in kendisi ile nefsi arasında, nefsi ile Rabbi arasında vaki olur. Böylece ortaya üç durum çıkmış oluyor.

Birincisi: Bilinçsiz birisinin kendi nefsi ile meşgul olması kabilinden yapmış olduğu te'vildir. Bu haramdır ve yüzmeyi iyi beceremeyen bir kimsenin uçsuz bucaksız derin bir okyanusa dalmasına benzer. Bunun haramlığında hiçbir kuşku yoktur. Allah'ın marifet denizi, sularla dolu olan denize oranla çok daha derin ve çok daha tehlikeli ve çok daha helâk edicidir. Zira bu denizin helâkı bir kez başa geldi mi artık ondan sonra bir daha hayat yoktur. Oysa dünya denizinin helâki sadece şu fani hayatı ortadan kaldırır. Bu marifetullah denizi ise ebedi hayatı kaybettirir. Dolayısıyla bu iki tehlike arasında çok büyük fark vardır.

İkincisi ise; cahil biriyle muhatap olan bir âlimin te'vilidir. Bu da aynı şekilde yasaktır. Bunun örneği, yüzmeyi iyi bilen, denize dalmada maharetli bir kimsenin, denizde kendi başına yüzmekten âciz, kalbi ve bedeni huzursuz olan bir kimseyi ardından çekmesi olayıdır. Bu da aynı şekilde haramdır. Çünkü örnek verdiğimiz kimse, yüzmekten âciz olanı helâk olmak tehlikesine maruz kılmaktadır. Zira o sahile yakın bir yerde bulunmaları halinde, yüzmekten âciz olanı muhafazaya gücü yetse bile denizin en derin yerinde onu muhafazaya gücü yetemez. O âciz kimseden sahile yakın bir yerde durmasını istese, o kişi bunun isteğine boyun eğmez. Buna karşılık ona dalgaların çarpıştığı, intikam almak için ağzını açmış olan timsahların geldiği yerde sakin bir şekilde durmasını emretse bunu da yapamaz, kalbi ve bedeni huzursuzluk duyar. Gücü eksik olduğu için onun isteğine göre bir tavır takınamaz. Bu verdiğimiz örnek, bir âlimin sade bir insana te'vil ve nassın zâhirine aykırı tasarruf kapısını açtığındaki durumunu tam olarak yansıtmaktadır. Edebiyatçı, dilbilgisi âlimi, hadis âlimi, müfessir, fakih, kelâm âlimi hatta marifet denizlerinde yüzme öğrenmek için kendisini bu işe verenlerden başka bütün âlimler bilinçsiz kitlelerin parçasıdırlar. Fakat, marifet denizlerinde yüzmeyi öğrenenler, bütün ömürlerini bu işe ayırıp, yüzlerini dünyadan, onun şehvetlerinden çevirenler, maldan, makam ve mertebeden, insanlardan vesair lezzetlerden yüz çevirenler böyle değildirler. Öğrendikleri ilimlerinde ve yaptıkları amellerinde Allah'a ihlaslı olanlar, itaatlerini yaparlarken çirkin fiilleri terkederlerken Şeriatın bütün sınırlarını ve âdâbını gözetenler yukarıda zikri geçen kitleden farklıdırlar. Genel olarak kalplerini Allah'tan başka herşeyle meşgul olmaktan soyutlayanlar, dünyayı

hatta Allah sevgisi yanında ahireti ve firdevs-i a'lâ'yı hakir görenler böyle değildirler. İşte marifet denizine dalacak olanlar bunlardır. Bu kimseler, bununla birlikte büyük bir tehlike ile karşı karşıyadırlar. Bunların arasından, her on kişiden dokuzu helâk olur. Sadece birisi dürrü meknûn'u ve sırr-ı mahzunu yakalayarak mutluluğu elde eder.[387] Yüce Allah'ın kendilerine güzel âkıbet takdir etmiş olduğu kimseler bunlardır. Kurtuluşa erenler bunlardır ve senin Rabbin bunların kalblerinin gizlediğini ve kendilerinin açığa vurduklarını çok iyi bilmektedir.

Üçüncüsü; Ârif'in kendi kalbinin sırrı içinde nefsiyle kendisi ve Rabbi arasında yapmış olduğu *"te'vild"*ir. Bu te'vil üç şekilde olur: İlkin, kalbinin sırrında -meselâ- *"istivâ"* ve *"fevk/üzerinde"* kelimelerinden maksadın ne olduğunun parladığı (açığa çıktığı) kişidir. Ârif, bu iki örnek sözcükten mananın ne olduğuna dair kesin bir inanç taşır veya bu konuda kuşkuludur ya da zann-ı galib içindedir. Eğer gönlünde ve kalbinde ortaya çıkan mana kesin ise buna inansın, eğer kuşkulu ise bundan kaçınsın, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in bu sözden muradının bu olduğuna asla hükmetmesin. Çünkü bu durumda tercihe imkân olmaksızın onun karşısında bir başka manaya daha ihtimal vardır. Dahası şüphe içinde olana vâcib olan, "şöyle" veya "böyle" diye hüküm vermeyip, o noktada durmaktır. Eğer ortada zann-ı galib söz konusu ise, o zaman bilsin ki; zannın iki bağlandığı nokta vardır. Birincisi, "Allah hakkında caiz midir? yoksa muhal (imkansız) midir" şeklinde O'nun kafasında canlanan manadır. İkinci olarak, o kişi kesinlikle bu mananın Allah hakkında câiz olduğunu bilir fakat bunun kastedilen mana olup olmadığında tereddüdü vardır.

Birinciye örnek vermek gerekirse, *"fevk/üzerinde"* kelimesinin manevi yücelik şeklinde te'vilidir ki *"es-sultanu fevka'l-veziri/sultan vezir'in üzerindedir"* ifademizdeki mana böyle manevi bir yüceliktir ve biz bu mananın sabit olduğunda kuşku duymayız; fakat belki *"fevk"* sözcüğünün *"yehafune Rabbehum min fevkıhim/Onlar, üstlerindeki Rablerinden korkarlar"*[388] ayetinde ne anlama geldiği noktasında tereddüt ederiz. Bir başka ifadeyle; bununla *"manevî yücelik"*in mi, yoksa -mekân bakımından "üstündelik" değil de- Yüce Allah'ın Celâline layık başka bir mana'nın mı kastedildiğinde tereddüt edebiliriz. Mekân açısından üstünde olmak, "cisim" olmayan ve bir cisimde "sıfat" da olmayan bir "Varlık" için muhaldir, imkânsızdır. İkinciye örnek olarak, *"arş'a istivâ"* deyiminin te'vilini gösterebiliriz. Buna göre Yüce Allah, "istivâ" deyimi ile *"arş"*a özel bir nisbeti irade etmiştir denilir. O'nun nisbeti

---

387. İmam Gazzali, burada Rabbimizin ölüm sonrasıyla ilgili bildirdiği gaybi vaad ve sınırları zanni değerlendirmeleriyle te'vil etme yolunu tutmaktadır. (Yayıncı)

388. Nahl, 16/50.

Allah Teâlâ'nın bütün âlemde tasarruf etmesi, işi semadan yeryüzüne doğru arş vasıtasıyla tedbir edip, yönetmesidir. Çünkü Yüce Allah arş'ta sûret meydana getirmedikçe onu âlemde yoktan var etmez. Bu tıpkı bir nakkaşın ve kâtibin herhangi bir şekli veya kelimeyi -kendi zihninde oluşturmadıkça- bir kağıt üzerine çizmemesine benzer. Dahası; herhangi bir mühendis bir binayı kendi zihninde suretini tasarlayıp kurmadıkça bina suretinde çizip, meydana getirmez. Şu halde zihin ve beyin vasıtasıyla kalb kendi âleminin işini çekip çevirir. Kalbin âlemi ise onun bedenidir. Belki de biz arş'ı Yüce Allah'a nispet ederken, Allah'ın nefsine vâcib olduğu için mi câiz, yoksa -aksi imkânsız olmasa bile- Allah bununla kendi kanununu (sünnetini) ve âdetini icra ettiği için mi câizdir, diye tereddüt ederiz. Nitekim O, insana kalbi açısından kanununu (âdetini) ona ancak beyni vasıtası ile düşünme imkânı vererek icra ediyor. Gerçi Allah'ın kudreti, insana -eğer ezelî iradesi daha önce buna yönelmiş ve ilmi demek olan kadîm kelâmı bunun gerçekleştirilmesine karar vermişse- beynini aracı olarak kullanmadan da düşünme imkânı verebilir. Ama buna rağmen Allah yine de insana beyni vasıtasıyla düşünme imkânı vermiştir. O halde bunun aksi -Allah Teâlâ'nın bizzat kudretindeki eksiklikten değil- kadim iradesine ve önceden olan ezelî ilmine aykırı olan şeyin imkânsız olması nedeniyle imkânsızdır. Bu nedenle Yüce Allah *"Allah'ın kanununda asla bir değişme bulamazsın."*[389] buyurmuştur. Allah'ın kanunu vâcib olduğu için değişmiyor değildir, asıl o kanunun vacibliği, vâcib olan ezelî iradeden sadır olduğu içindir. Dolayısıyla vâcibin neticesi de vâciptir ve onun zıddı ise muhaldir. Eğer bu kendi zâtında muhal değilse, o zaman başka bir nedenle muhaldir. Başka bir nedenle muhal, bu düşüncenin insanı öyle bir sonuca götürmesidir ki; bu sonuçta Allah'ın ezelî ilmi cehâlete dönüşmekte, ezelî meşîetinin nüfûzu, mümteni' (imkansız) hale gelmektedir. Şu halde Yüce Allah'ın arş'ı vasıtası ile mülkünü idare edip, yönlendirmesi noktasında kendisiyle arş arasındaki bu nisbetin varlığı aklen câiz ise de acaba gerçekte mevcut mudur? İşte düşünen insan bu noktada tereddüt yaşayabilir. Belki de, bunun varlığını mananın bizatihî kendisindeki zan misali zannedebilir. Birincisi, -mana bizzat kendisinde sahih ve câiz olmakla birlikte- onun lafızla murad edilip, edilmemiş olmasındaki zanna benzer. Bu ikisi arasında fark vardır, fakat bu iki zandan herbiri insanın nefsinde kıvılcım atıp, parladığında ve kalpten geçtiğinde onu gönülden atmak, insanın elinde değildir. Zannetmemek de mümkün değildir, çünkü zannın gönülden atılması mümkün olmayan zorunlu nedenleri vardır. Allah hiçbir nefsi, gücünün yettiğinden fazlası ile yükümlü kılmaz. Fakat insanın üzerinde iki vazife vardır. Bunlardan birincisi, insanın, bu zanda hatanın

389. Fatır, 35/43.

mümkün olduğunu hissetmeksizin onu gönül huzuru ile kesinkes kabul etmesi için nefsine izin vermemesidir. İkincisine gelince, kişi o konudan bahsedecekse "istivâ"dan maksat şudur veya "fevk/üzeri" kelimesinden maksat budur şeklinde kayıtsız şartsız ve mutlak konuşmamalıdır. Çünkü bu, insanın bilmediği bir konuda sözetmesi anlamına gelmektedir. Oysa Yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'de *"Bilmediğin şeyin ardına düşme."*[390] buyurmaktadır. Bunun için insan bu konudan söz edecekse şöyle der: Zannediyorum ki; bundan maksat şudur. Eğer böyle derse, kendi nefsine ve vicdanına dair verdiği haberlerde doğru söylemiş olur ve bu söylediği Allah'ın sıfatına, kelâmındaki muradına dair bir hüküm olmuş olmaz. Aksine bu insanın kendi nefsine ve vicdanından geçen düşüncelere dair haber olmuş olur.

"İnsanın bu zannı, bütün herkese söylemesi ve içinden geçtiği gibi bunu bütün herkesle konuşması acaba câiz midir? Aynı şekilde içinden geçen zan değil de kesinliğinden emin olduğu bir fikirse bunu da bütün herkesle paylaşabilir mi?" şeklinde gelebilecek bir soruya cevabımız şudur: İnsanın içinden geçen bu düşünceden sözetmesi dört şekilde karşımıza çıkar.

1) İnsan bunu ya kendi nefsiyle konuşur.

2) Ya basirette kendi gibi birisiyle konuşur.

3) Ya zekası, fıtratı, marifetullahı taleb etmeye koyulmasıyla basirete hazır birisiyle konuşur.

4) Ya da sıradan sade bir insanla konuşur.

Bu düşünce de,

a) Ya kesin olur,

b) Ya da zan şeklinde olur.

Önce kesin düşünceyi ele alalım.

a) Eğer düşüncesi kesinse, o zaman bunu kendi nefsiyle konuşabilir. Basiret açısından kendisi gibi birisiyle konuşabilir. Marifeti taleb etmeye soyunmuş, buna hazır, dünyaya, dünyanın şehvetlerine ve mezhep taassuplarına meyletmeyen, marifetlerle övünmekten ve onları avama açarak yapmacık davranmaktan uzak olan kişilerle konuşabilir. Her kim bu sıfatlarla bezenmiş, ise onunla bu gibi şeyleri konuşmakta herhangi bir sakınca yoktur. Çünkü marifete -başka bir amaçla değil- sırf marifet olarak susamış akıllı bir kimsenin kalbinde ayetlerin zahirlerinden kaynaklanan birtakım problemler ortaya çıkar. Belki de onu fâsit te'villere sürükleyen, nassların zâhirlerinin gerektirdiği anlamdan kaçmaya olan aşırı isteğidir. İlmi ehline vermemek zulüm olduğu gibi, ehli olmayana vermek de zulümdür. Âmmî

390. İsra, 17/36.

dediğimiz sıradan ve cahil insanlara gelince, onların bu konuları konuşması gerekmez. Yukarda zikrettiğimiz sıfatlarda olan herkes âmmî niteliğindedir. Dahası bunun misali; süt emme çağındaki bir çocuğa onun kaldıramayacağı güçlü yiyecekleri yedirme işidir.

b) Zan şeklinde olan düşünceye gelelim. Zan halindeki düşünceyi, kişinin kendi içinden kendisiyle zorunlu olarak konuşur. Çünkü onun zihninin içindeki zan, kuşku ve kesinlik gibi düşünceleri nefsi durmadan konuşur durur. Bundan kurtuluşa da onun gücü yoktur. Şu halde böyle bir kimseyi engellememek gerekir. Bu gibi konuların sade ve sıradan insanlarla konuşulmasının yasak olduğunda hiç kuşku yoktur. Hatta bu, kesin olandan daha önceliklidir. Böyle bir kimsenin bilgi derecesi itibariyle kendisi gibi olanla veya bu bilgiyi almaya hazır bulunanla konuşmasına gelince bu konu tartışmalıdır. Böyle bir kimseyle bu konunun konuşulmasının câizdir denme ihtimali vardır. Bu konuyu açan kimse, doğru söylediği halde "Ben şöyle zannediyorum" demekten daha fazlasını söylememelidir. Aynı konuyu konuşmama ve yasak etme ihtimali de mevcuttur; çünkü o kimse bunu söylemeyip, terketmeye kâdirdir. O bu konuyu zikrederken Allah Teâlâ'nın sıfatı hakkındaki veya kelâmından muradı üzerindeki zannı üzere işlem yapmaktadır. Böyle bir harekette ise tehlike vardır. Bunun mübahlığı, nassla veya icma ile ya da hakkında nass olan bir mesele üzerine kıyasla bilinir. Bu konuya dair herhangi bir şey varid olmuş değildir. Tam tersine Yüce Allah'ın; *"Bilmediğin şeyin ardına düşme."*[391] ayet-i kerîmesi varid olmuştur.

Burada şöyle bir kaç mülahaza hatıra gelebilir:

"Cevazlığa üç şey delâlet ediyor. Birincisi: Doğruluğun mübahlığına delâlet eden delil, kişinin doğru söylemesidir. Çünkü zan halinde olan kişi, kendi zannından başka birşeyi haber vermiyor.

İkincisi: Müfessirlerin Kur'ân hakkında tahmin ve zanna dayalı sözleridir. Çünkü onların bütün söyledikleri Peygamberimiz'in (s) ağzından duyulmuş değildir. Aksine bunlar, içtihadla elde edilmiş görüşlerdir. Bu nedenle bu konuda birçok görüş ileri sürülmüş ve bunlar birbirleriyle çelişmiştir.

Üçüncüsü: Tabiûn âlimlerinin, sahabîlerin fert fert naklettikleri, mütevâtir olmayan bir adil râvinin, bir başka adil râviden nakletmiş olduğu sahih haberin şartını taşımayan, müteşâbih haberlerin nakli üzerinde oluşturdukları icmadır. Tabiûn âlimleri böyle bir haberin rivayetini câiz görmüşlerdir. Halbuki adil bir râvinin sözüyle ancak zan meydana gelir." Mülahazalar burada bitiyor. Şimdi biz bunlara birer birer cevap verelim.

---

391. İsra, 17/36.

Birinci mülahazaya cevabımız şudur: Mubah olan, doğrudur. Ondan herhangi bir zarar geleceğinden korkulmaz. Bu zanların yayılması zarardan halî değildir. Bunları, gönül huzuruyla kabul eden ve kesin biçimde onlara inanan kimse bu haberleri duyunca, Yüce Allah'ın sıfatları hakkında câhilâne hüküm verir. Bu ise tehlikelidir ve nefisler nassların zâhirinden kaynaklanan güçlüklerden kaçar. İnsan, zanna dayanan bir mana bile olsa rûhen huzur bulduğu bir manayı bulduğunda onu gönül huzuruyla kabul eder ve ona kesinlikle inanır. Bu belki de hatadır, çünkü Allah'ın sıfatları hakkında bâtıl olan birşeye inanmış olabilir veya Yüce Allah'ın kelâmı hakkinda O'nun irade etmediği bir anlama, manaya hükmetmiş olabilir.

Müfessirlerin zanna dayanarak söz söyledikleri şeklindeki ikinci yaklaşıma gelince, biz bunu Yüce Allah'ın -istivâ, fevk vb.- sıfatları hakkında kabul etmiyoruz. Dahası; bu yargı her halde fıkhî hükümlerde veya peygamberlerin, kâfirlerin hallerinin hikaye edildiği ayetlerde, vaazlarda, emsalde ve hakkında hata edildiği takdirde bu hatanın tehlikesinin büyük olmadığı yerlerde söz konusudur.

Üçüncüsüne gelince: Bazıları derler ki; bu konuda ancak Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan veya Rasûlullah'tan (s) ilim ifade eden bir tevatürle nakledilen haberlere itimad edilir, ama âhâd (tek bir rivayet zinciriyle gelen) haberlere gelince, bunlar bu konuda kabul edilmez. Biz böylesi haberlerin, -te'vile eğilim duyanlara göre- te'viliyle, sadece rivayetle yetinenlere göre de rivayetiyle meşgul olmayız. Çünkü böylesi, zanna dayanarak hüküm vermek ve zanna itimad etmek olur. Bu görüşü ileri sürenlerin söyledikleri, çok uzak bir ihtimal değildir. Fakat Selef âlimlerinin gitmiş olduğu yolun zâhirine muhaliftir. Çünkü Selef âlimleri bu haberleri adil râvilerden kabul etmişler, sonra kendileri rivayet etmişler ve sahih olduklarını söylemişlerdir. Yukarıdaki görüşe iki yönden cevab vermek mümkündür:

Birincisi; tabiûn âlimleri, Şeriatın delillerinden adil bir kimsenin yalancılıkla suçlanmasının câiz olmadığını öğrenmişlerdi. Hele hele bu rivayet Allah'ın (c.c.) sıfatları konusundaysa ve rivayeti yapan adil bir kimseyse bunun yalancılıkla suçlanması caiz değildir. Hz. Ebu Bekir (r) bir haber rivayet ettiğinde ve "Ben Rasûl (s)'ü şöyle şöyle söylerken işittim." dediğinde, rivayetinin reddedilmesi kendisini yalancılıkla itham etmek ve o haberi uydurduğunu veya yanıldığını söylemek anlamına gelir. Bundan dolayı tabiûn âlimleri onun verdiği haberleri kabul etmişler ve "Ebu Bekir der ki: Peygamberimiz (s) şöyle buyurdu" demişlerdir. Hz. Enes, "Nebî (s) şöyle buyurdu" diye rivayette bulunmuştur. Aynı şeyleri tabiûn âlimleri hakkında söylemek de mümkündür. Şu anda tabiûn âlimleri nezdinde şeriatın delilleriyle; sahabelerden adil ve müttaki bir râvinin suçlanmasına hiçbir imkân

olmadığı ortaya çıktığına göre, haber-i âhâd'ın zanlarının itham edilmemesi gereği nereden çıkıyor? Zannın, âdil bir râvinin nakli mertebesine konulması fikri nereden kaynaklanıyor? Oysa, zannın bir kısmı günahtır. Şarî; size âdil bir râvinin haber verdiğini tasdik edin, o haberi kabul edin, nakledin ve izhar edip, açıklayın buyuruyorsa, bundan; nefislerinizin sizlere haber vermiş olduğu zanlarınızı kabul edin, bunu izhar edip ortaya koyun, zanlarınızdan, vicdanlarınızdan ve nefislerinizden geçenleri rivayet edin şeklinde söylendiği sonucu çıkmaz. Çünkü bu nass ile belirtilmiş ifade manasında değildir. Bundan dolayı âdil olmayan bir râvi'nin rivayet ettiği bu cinsten bir haberden yüz çevrilmeli ve rivayet edilmemeli, vaaz ederken, misal getirirken ve buna benzer başka faaliyetlerde bulunurken hemen alınmayıp, ihtiyatlı davranılmalıdır.

İkinci cevabımız şöyledir: Bu haberleri sahabîler rivayet etmişlerdir. Çünkü onlar yakînî bir biçimde bunları duymuşlardır. Sahabîler ancak kesin olarak bildikleri şeyleri rivayet etmişlerdir. Tabiûn âlimleri de bu rivayetleri kabul edip rivayet etmişlerdir. Onlar rivayetlerinde "Peygamber (s) şöyle buyurdu" dememiştir. Tersine; "Filanca bize nakletti, onun nakline göre Peygamberimiz (s) şöyle buyurmuştur" demişlerdir. Tabiûn âlimleri bu sözlerinde doğru söylüyorlardı. Sahabelerden duydukları rivayetlerin naklinde ihmal göstermemişlerdir. Çünkü her hadis-i şerif'in lafzından başka birçok faydaları vardır. Bu lafızlar ârif olan kimseye onun anlayacak olduğu bir manaya işaret eder ve bu ârif kişi açısından zannî bir mana değildir. Örnek vermek gerekirse; sahabenin Peygamberimiz'den (s) şu ifadesini naklini verebiliriz: *"Yüce Allah her gece dünyaya en yakın semaya iner ve dua edecek yok mudur ki duasını kabul edeyim. İstiğfar eden yok mu ki günahını bağışlayayım der."*[392] Bu hadis-i şerif, *Terğîb*'in gece namazı bölümünün sonunda yer almaktadır. Bu hadisin, ibadetlerin en faziletlisi olan teheccüd namazına karşı şevk uyandırmada büyük bir etkisi vardır. Eğer bu hadis terkedilip alınmayacak olursa, bu büyük fayda yok olur. Oysa böyle bir faydanın ihmal edilmesine imkân yoktur. Hadis-i şerifte sadece çocuklar ve çocuk mesabesinde olan sıradan insanlar nezdinde "nüzûl/inme" kelimesinin yapmış olduğu bir çağrışım söz konusudur. Basiretli bir kimse için, sade ve sıradan bir insanın kalbine Yüce Allah'ın "nüzûl/inmek"ten tenzih edilmesi ve uzak kılınması fikrinin yerleştirilmesi ne kadar kolaydır. Basiretli olan kimse ona der ki; Allah Teâlâ, dünyaya en yakın semâya eğer bize sözünü ve nidasını işittirmek için iniyorsa, bunu bize işittirmiş değildir. Şu halde Allah'ın (c.c.)

392. Buhârî, *Teheccüd*, 14, *Deavât*, 14, *Tevhid*, 34; Muslim, *Müsafirin*, 168,169,Tirmizî, *Deavât*,79, İbn Mâce, *İkâme*, 182,191; Darimî, *Salât*, 168, Muvatta', *Kur'ân*, 30; Ahmed b. Hanbel, II, 258, 267, 282, 419, 487, 504.

söz konusu inişten hasıl olan fayda nedir? Halbuki Allah Teâlâ, bize arş'ında veya en yüksek semâ'da bulunurken de nida edebilir idi. Bu kadarını sade bir insan bilebilir ve hadis-i şerif'te geçen "nüzûl/inmek" kelimesinin zâhirî manasının bâtıl ve geçersiz olduğunu kavrayabilir. Bunun örneği, Doğu'da olan bir kimsenin Batı'da olan bir şahsa sözünü işittirmek ve ona nida etmek istemesidir. Böyle bir kimse batı yönüne doğru sayılı adımlarla ilerler ve o tarafa doğru nida etmeye başlar ve o bilir ki, batı tarafı onun söylediğini duymamaktadır. Şu halde böyle bir kimsenin batıya doğru birkaç adım atması; -mecnunların fiilleri gibi- bâtıl bir iş ve geçersiz bir fiildir. Şu halde böylesi bir fikir, aklı başında olan bir kimsenin kalbinde nasıl kabul görür? Tam tersine bu kadarcık bir düşünceyle her sıradan ve sade insan hadis-i şerif'te yer alan "nüzûl/inme" biçimini kesin olarak reddetmek zorunda kalır. Nasıl böyle bir mecburiyet hissetmez ki! Kendisi daha önce, Allah Teâlâ açısından cisimliğin imkânsızlığını öğrenmişti. "Cisim" olmadan bir yerden bir başka yere intikalin imkânsızlığının, "intikal" olmadan *"nüzûl/inme"*nin imkânsızlığı gibi olduğunu öğrenmişti. Şu halde bu haberlerin nakledilmesindeki fayda büyüktür, zarar ise basittir. Hal böyle olunca, insanların nefislerinde (ruhlarında) parlayan zanların hikayesi, anlatılması nasıl olur da bizim bu verdiğimiz örnekteki zanlara eşit olur!?

Bu anlattıklarımız, zanna dayalı haberlerin te'vilinin zikredilmesinin mübah olup, olmaması noktasında yapılan ictihad yollarının birbirini çekme ve cezbetme noktalarıdır. Burada bir üçüncü tarzın zikredilmesi uzak bir ihtimal olmaz. Bu da soru soran ve dinleyen kimsenin karain-i haline bakmak gerektiğidir. Kişi, soruyu soran veya dinleyenin alacak olduğu cevaptan yararlanacak olduğunu biliyorsa, bundan bahseder. Eğer bunun kendisine zararlı olacağını biliyorsa o zaman terkeder. Bu iki yoldan birisinin uygun olduğunu zannediyorsa, o zaman bu zannı, bu gibi te'villeri zikretmenin varlığı noktasında bilgi gibidir. Zâhirin zorluğu nefsine etki eden nice insan vardır. O kadar ki, kişi neredeyse Peygamberimiz (s) hakkında kötü inanç besler. Ve O'nun (s) yukarıdaki imajı veren sözünü hemen hemen inkâr eder. Bu, tıpkı şuna benzer: Birisinin yanında zanna dayanan o ihtimal zikredilse, hatta lafzın uygun olmadığı mücerred "ihtimal" zikredilse, o bundan yararlanır ve ona bundan söz etmenin herhangi bir sakıncası yoktur. Çünkü bu, -bir başkası açısından hastalık anlamı taşısa bile- onun hastalığına devadır. Fakat bu gibi te'vilin kürsülerde herkese zikredilmesi uygun değildir. Çünkü böylesi, dinleyenlerin ekserisinde sâkin olan merak duygusunu harekete geçirir. Oysa onlar, bu gibi te'villerden gâfil, bu problemlerin varlığından uzak idiler. İlk nesil Selef âlimlerinin yaşadıkları dönem te'vilden kaçınmada aşırıya kaçılan bir dönem olmuştur. Çünkü onlar, merak uyandırmaktan ve

kafaları karıştırmaktan korkmuşlardır. Günümüzde onlar gibi yapmayanlar, fitneyi uyandıran ve insanların gönüllerine kuşku tohumları atan kimselerdir. Halbuki buna hiç gerek yoktu. Dolayısıyla bu fitneyi uyandıran kimse günaha dûçar olmuştur ama şu anda bazı ülkelerde bu eğilim yayılmıştır. Şu halde bu gibi şeylerin bir kısmını -insanların kalblerinden bâtıl vehimleri kaldırmak umuduyla- ortaya dökmekteki mazeret, daha ağır basmakta ve onu söyleyen kimsenin kınanma ihtimali daha az olmaktadır.

Burada şöyle bir soru gündeme gelebilir: *"Siz kesin anlam ifade eden te'ville, zanna dayalı te'vili birbirinden ayırmış bulunuyorsunuz. O halde soralım, te'vilin doğru olduğuna kesin kanaat neyle oluşur?"* Biz bu soruya iki yönden cevap veriyoruz.

Birincisi; mananın Allah açısından sübûtu kesin olunca te'vil kesin olur. Allah Teâlâ'nın hakkında mertebe ve makam itibariyle "Fevkıyet/üstündelik" düşüncesi buna örnektir.

İkincisi; lafzın sadece iki meseleye birden muhtemel olması, bu ihtimallerden birisinin geçersiz olması ve ikinci ihtimalin kesinlik kazanması durumudur. Buna örnek; *"O, kullarının üstünde her türlü tasarrufa sahibtir."*[393] ayet-i kerîmesidir. Çünkü dil açısından, *"fevk/üstünde"* kelimesi, hem mekân açısından üstündelik, hem de mertebe ve değer açısından üstündelik anlamlarına muhtemeldir. Allah Teâlâ'nın mukaddes varlığını bildiğimiz için mekân açısından üstündelik geçerli olmadığına göre, geriye mertebe ve değer açısından üstündelik ihtimali kalmaktadır. Bu *"Efendi kölenin üstündedir, koca kadının fevkindedir, sultan vezirin üstündedir."* cümlelerine benzer. Şu halde Allah Teâlâ bu mana itibariyle kullarının üstündedir. Bu üstünde anlamına gelen "fevk" sözcüğü açısından kesin gibidir ve Arap dilinde bu kelime sadece yukarıda işaret ettiğimiz bu iki manada kullanılır. "*Semaya ve arşa istivâ*" kavramına gelelim, bu kavram dil açısından az önceki *"fevk"* kelimesindeki anlam kısıtlılığı kadar kısıtlı değildir. Eğer kelime için üç mana söz konusu ise ve bunlardan ikisi Yüce Allah açısından câiz olup, birisi bâıl ise, o zaman bu kelimenin câiz olan bu iki manaya alınması zanla ve mücerred ihtimalledir. Buraya kadar söylediğimiz te'vile gitmeme noktasındaki görüşleri yansıtmaktadır.

Tasarruf yollarından yapılmaması gerekenin üçüncüsü; *"tasrif"*'tir. Tasrif demek, nassta geçen sözcüğü olduğu gibi almak, başka kalıplara götürüp, çekimini yapmamaktır. Mesela *"istevâ ale'l-arşi/ "O, arşa istiva etti."*[394] cümlesini ele alalım. Bu cümleyi gören ve okuyan kimsenin, -Allah hakkında-

393. En'am, 6/18, 61.
394. Yunus, 10/3.

"müstevî/istivâ eden" fiilimsisini kullanmaması gerektiği gibi "yestevi/istivâ ediyor" fiilini kullanması da gerekmez. Çünkü; *"huva mustevin ale'l-arşi/O, arşın üzerine istiva edendir."* cümlesinin anlamı; *"refîu's-semavati bi ğayri amedin terevnehâ sümmestevâ ale'l-arşi/"Görmekte olduğunuz gökleri direksiz olarak yükselten, sonra arşa istiva eden Allah'tır."*[395] cümlesinden daha açık ve daha nettir. Tam tersine *"huva müstevin ale'l-arşi"* cümlesi, *"O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendisine has bir şekilde) semaya yöneldi."*[396] cümlesi gibidir. Çünkü *"istevâ"* fiili, Yüce Allah'ın mahlukatı yaratmaya veya bunun vasıtasıyla hükümranlığı altında olan mülkünü çekip çevirmeye yönelmesinin ardından meydana gelen istivâyı göstermektedir. Ayetlerde geçen kelimelerin fiil çekimlerinin değiştirilmesinde delâletleri ve ihtimalleri kesin olarak değiştirme durumu söz konusudur. Sonuç olarak, kişinin -nasıl ziyade ve eklenti yapmaktan kaçınması gerekiyorsa- o şekilde tasriften kaçınması da gerekir. Çünkü tasrif yapıldığında ya ekleme ya da eksiltme söz konusudur.

Yapılmaması gereken dördüncü hareket; *"kıyas yapma ve tefrî/detaylandırma"*dır: Sözgelimi; Kur'ân'da *"yed/el"* kelimesi geçmektedir. Şimdi bu kelimeye sarılarak, *"elin ayrılmaz parçalarıdır."* diyerek Yüce Allah'ın sâid'inin (pazusunun), avucunun olduğunu söylemek câiz değildir. Eğer nassta "isba'/parmak" kelimesi geçiyorsa, buradan yola çıkarak -bildiğimiz elimizde et, kemik ve sinir olsa bile ve elimiz bunlarsız olmasa da- Allah'ın parmağında et, kemik ve sinir olduğunu söylemek câiz değildir. İşaret ettiğimiz ziyadeden ve eklenti yapmaktan daha ilersi *"yed/el"* kelimesi geçiyor diye, ayağının da olduğunu söylemektir. Aynı şekilde *"ayn/göz"* kelimesinin geçtiği yerde veya "dahik/gülmek" kelimesinin kullanıldığı yerde, O'nun "ağzı"nın olduğunu söylemek, "semi ve basar/işitme ve görme" kelimelerinin geçtiği yerde O'nun kulağının olduğunu belirtmek de aynı şekilde ziyade ve eklenti yapmakta ileri gitmek anlamına gelir ve bütün bu eklemeler Allah açısından imkânsızdır ve yalandır. Bazı teşbih ehli olan ahmaklar bunu yapmaya cesaret ediyorlar. Biz de bu konuyu bunun için zikrediyoruz.

Beşinci "tasarruf"; dağınık olan şeyleri toplamamaktır. Özellikle bu haberlerin cem'i (bir araya getirilmesi) için her uzuv hakkında bir bâb (bölüm) açıp, *"Allah'ın re'sinin/başının isbatı, Allah'ın elinin isbatı vs."* diye başlık atan ve buna, "Kitabu's-sıfat" adını veren kimse, tevfikten uzaklaşmış demektir. Çünkü, bu kelimeler (baş, el, vs..) dağınıktır. (Birarada zikredilmemiştir). Ve, Hz. Peygamber'den çeşitli ve ayrı ayrı zamanlarda ifade olunmuştur. Peygamber (s), bu açıklamayı yaparken, dinleyenlere bunların doğru mana-

395. Rad, 13/2.
396. Bakara, 2/29.

larının ne olduğunu anlatan çeşitli karinelere dayanmıştır. Meselâ, insanın yaratılması örneğinde olduğu gibi, bu kelimeler bir bütünlükle zikredildiğinde, bu dağınık haberlerin kulakta bir anda toplanması, haberin zâhirini ve teşbih imajını destekleme noktasında büyük bir karine oluşturur. Ve ortaya, *"Rasûlullah (s), hakka aykırı olduğu imajını veren bu sözleri acaba niçin söyledi?"* şeklinde problem çıkar. Bu kafa karışıklığı, insanın nefsinde daha bir büyür ve daha etkili olur. Hatta, bir tek kelime bile bir kaç manaya "ihtimal"li hale gelir. Aynı kelimeye kendi cinsinden, bir ikincisi, üçüncüsü ve dördüncüsü bitiştiğinde, kelimelerin tümü açısından, ihtimal, kat kat artar ve ihtimaller birbirini izler. Böylece iki ve üç râvinin sözü ile nakledilen haberde, bir râvinin naklettiği haberde olmayan bir "zan"unsuru meydana gelir. Dahası; mütevatir haberle meydana gelen kat'î ilim başka, âhad haberlerle meydana gelen ilim daha başka olur. Mütevatir haberlerin birlikte olmasıyla oluşan kesin ilim başka, âhad haberlerle oluşan daha başka olur. Bütün bunlar, hep haberleri biraraya getirmenin sonucudur. Çünkü, her âdil râvinin sözüne ve herbir karineye "ihtimal" illeti bulaşır. O halde ihtimal kopmuş veya zayıflamıştır. İşte bunun için dağınık haberleri cem etmek (birlikte mütalaa etmek) caiz değildir.

Yapılmaması gereken altıncı tasarruf, bir arada olan haberleri birbirinden ayırıp dağıtmamaktır. Te'vil yapan kimse dağınık kelimeleri nasıl biraraya cem edemezse, birarada toplu olan haberleri de dağıtamaz. Çünkü her kelime bir başka kelimeden ya daha önce söylenmiştir ya da daha sonra varid olmuştur. Bu da o kelimenin mutlak olarak manasının anlatılmasında etkilidir ve bu konudaki zayıf ihtimali ağır bastırıcıdır. Te'vil yapan kimse kelimeleri birbirinden ayırıp, dağıttığında kelimelerin delâletleri (anlam ifade etme özellikleri) sâkıt olur (düşer). Buna *"ve huva el-kâhiru fevka ibâdihî/o kullarının üstünde hertürlü tasarrufa sahibtir."* [397] ayet-i kerîme'sini örnek verebiliriz. Bu ayet, insana, Allah "fevk"tır deme imkanı vermez, çünkü *"fevk"*ten önce *"el-kâhir"* kelimesi zikredildiğine göre, burada *"fevk"* kelimesinin, *"kâhir"*'in (tasarruf sahibinin) makhur'a (üzerinde tasarruf edilene) fevkıyeti (üstünlüğü) anlamına olduğu ortaya çıkar. O halde bu "fevkıyet", mertebe fevkıyetidir. *"el-Kâhir"* sözcüğü buna delâlet eder. Hatta burada; "o başkası üzerine kâhirdir (tasarruf sahibidir)" demek de câiz değildir. Tam tersine; O, kullarının üzerindedir demek gerekir. Çünkü "Allah onun üzerindedir" ifadesinde vasfedilirken "ubudiyyet/kulluk" kelimesinin zikredilmesi bize bu fevkıyetin siyâdet/hâkimiyet fevkıyeti olduğu ihtimalini güçlendiriyor. Bir örnek verelim. Meselâ, "Zeyd, Amr'ın fevkindedir." dediğimizi düşünelim. Böyle bir ifade, bu iki şahsın, efendilikte, kullukta birbirinden farklıkları ortaya çıkmadan önce yerindedir. Yine böy-

397. En'am, 6/18.

le bir ifade, kahır üstünlüğü, emrinin saltanatla veya babalıkla ya da kocalık sebebiyle geçerli oluşu, ortaya çıkmadan önce de anlamlıdır. Bu söylediklerimizden, -genel kitle şöyle dursun- âlimler bile gafildirler. Şu halde, bu gibi yerlerde sade ve sıradan insanlara cem etme, tefrikte bulunma, te'vil edip, tefsir etme ve çeşitli değişiklikleri yapma yetkisi nasıl olur da verilir? Bu inceliklerden dolayı, Selef âlimleri, bu konularda donukluk içinde olmakta ve ifadenin kaynağından gelmiş olduğu şekliyle veya vârid olduğu sözcüklerle yetinmek noktasında, mubalağa edip, aşırı gitmişlerdir. Doğru olanı; onların söyledikleridir. Gerçek olanı; onların gördükleridir. İhtiyatlı olmaya layık en önemli konu Allah Teâlâ'nın zâtı ve sıfatları konusunda yapılacak tasarruflardır. İnsanın dilini tutması ve konuşmayıp, kayıt altına alması gereken en önemli konu, tehlikenin büyüklüğünün söz konusu olduğu noktalardır. Küfre düşme tehlikesinden daha büyük tehlike var mıdır?

Altıncı Vazife: İç dünyada bu konulardan yüz çevirmek

Başlıkta kullandığımız Yüz çevirmekten kastımız, insanın iç dünyasını bu konular üzerinde düşünmekten alıkoymasıdır. Bu, insanın tıpkı bu konularda soru sormaktan, tasarrufta bulunmaktan dilini tutmasının vâcib olduğu gibi gerekli olan bir husustur. Bu görev, görevlerin en ağırı ve en zorudur ama bu vâciptir. Tıpkı âciz olan bir kötürüme -tabiatı her ne kadar denizlere dalmayı ve onun incilerini çıkarmayı istese de- derin denizlere dalmamasının vâcib olması gibi. Örneğimizdeki âciz kötürümü, -denizin nefis mücevherlerine ulaşmaktan âciz olduğu halde- onları elde etme hayali aldatmamalıdır. Tam tersine böyle âciz bir kişinin kendi acizliğine, denizin tehlikelerinin ölümcül noktalarının çokluğuna bakması ve şöyle düşünmesi gerekir: "Eğer denizlerin nefis mücevherlerini kaçırırsam, çok çok geniş bir geçimi ve ziyadeliği kaçırmış olurum. Halbuki ben bunlara hiç de muhtaç değilim ama buna karşılık denize dalarsam veya beni bir timsah yutarsa, hayatımı kökünden kaybederim."

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: "İnsanın kalbi bu konularda düşünmekten ve araştırma yapmaktan geri durmuyorsa bundan kurtulmanın yolu nedir?" Bu soruya cevabımız şudur: Bunun yolu; Allah'a ibadetle, namaz kılmakla, Kur'ân okuyup, zikretmekle meşgul olmaktır. Eğer kişi bunları yapamıyorsa, bu cinse münasib ve uygun olmayan dilbilgisi, had, tıb veya fıkıh gibi başka bir ilimle meşgul olmalıdır. Eğer bunları da yapamıyorsa, bir meslekle uğraşmalı ya da çiftçilik, terzilik gibi bile olsa bir zanaatla meşgul olmalıdır. Eğer bunları da beceremiyorsa, o zaman -eğlence bile olsa- bir oyunla meşgul olmalıdır. Bütün bunlar onun için bu derin, ucu bucağı görülmez, tehlikesi ve zararı muazzam olan denize dalmaktan daha hayırlıdır.

Hatta sıradan, sade bir insanın bedeni masiyetlerle meşgul olması, -belki de- onun için Allah'ın marifetini araştırma konusuna girmekten daha az tehlikelidir. Çünkü bedenî masiyetlerin sonu fısktır, oysa marifetullah'a dalmanın sonu şirke düşmektir. Allah Teala ise Kur'ân'ın ifadesiyle, *"Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bundan başkasını (günahları) dilediği kimse için bağışlar"*[398] buyurmaktadır.

Burada şöyle bir soru gündeme gelebilir: *"Cahil insan, dinî inançlarla ilgili konuları ancak delil vasıtasıyla gönül huzuruyla kabul ettiğine göre ona delil zikretmek câiz midir değil midir? Eğer bu câizdir denirse, kendisine marifetullah üzerinde düşünme ve tefekkür etme ruhsatı verilmiş oluyor. O halde, bununla bir önceki arasında ne fark vardır?"* Bu soruya şöyle cevap veriyoruz: Ben cahil bir insanın, Allah'ın (c.c.) marifetine, vahdaniyetine, Hz. Peygamber'in doğru söylediğine, ahiret gününe delil dinlemesini iki şartla câiz görüyorum. Bu şartlardan birincisi, O'na delil sunulurken Kur'ân'daki delillerin ötesinde başka delil zikredilmemesidir. İkincisi ise, böyle bir kimsenin, bu konu hakkında zâhirî münakaşadan başkası ile tartışmaması, bu konuda açık, basit bir düşünce yürütmesi, derinliğine tefekküre dalmaması ve sonuna kadar araştırmaya dalıp gitmemesidir.

Bu dört prensibin delilleri Kur'ân ayetleridir.

Allah'ı marifetin delili şu ayet örneğindeki delillerdir: *"Deki: Size gökten ve yerden kim rızık veriyor? Ya da kulaklara ve gözlere kim malik bulunuyor? Ölüden diriyi kim çıkarıyor? Diriden ölüyü kim çıkarıyor? İşi kim idare ediyor 'Allah' diyecekler."*[399], *"Üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki onu nasıl bina etmiş ve nasıl donatmışız! Onda hiçbir çatlak da yok. Yeryüzünü de döşedik ve ona sabit dağlar koyduk. Orada gönül açan her türden (bitkiler) yetiştirdik. Allah'a yönelen her kula gönül gözünü açmak ve ibret vermek için (bütün bunları yaptık). Gökten bereketli su indirdik. Onunla bahçeler ve taneler bitirdik. Kullara rızık olması için birbirine girmiş, küme küme tomurcukları olan uzun boylu hurma ağaçları yetiştirdik."*[400], *"İnsan yediğine bir baksın. Şöyle ki: Yağmurlar yağdırdık, sonra toprağı göz göz yardık da oradan ekinler, üzüm bağları, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırlar bitirdik."*[401], *"Biz yeryüzünü bir döşek, dağları da birer kazık yapmadık mı? Sizi çifter çifter yarattık. Uykunuzu bir dinlenme kıldık, geceyi bir örtü yaptık, gündüzü de çalışıp, kazanma zamanı kıldık. Üstünüze yedi kat sağlam göğü bina ettik. (Orada) alev alev yanan bir kandil yarattık. Size tohumlar, bitkiler, (ağaçları) sarmaş dolaş*

398. Nisa, 4/48.
399. Yunus, 10/31.
400. Kaf, 50/6-10.
401. Abese, 80/24-31.

olmuş bağlar, bahçeler yetiştirmek için üst üste yığılıp sıkışan bulutlardan şarıl şarıl akan sular indirdik."[402]

Buna benzer daha birçok ayet zikretmek mümkündür. Bu ayetler yaklaşık beşyüz kadardır, biz bunları; *"Cevâhiru'l-Kur'ân"* isimli kitabımızda topladık. İşte halk yaratıcı olan Yüce Allah'ın celâlini ve azametini -kelâmcıların kavliyle ve sözüyle değil- bu ayetlerle öğrenmelidir. Çünkü kelâmcıların, "araz hâdistir (sonradan olmadır) cevherler sonradan olma arazlardan hâlî değildirler. O halde cevherler de hâdistir. Her hâdis bir muhdise (var edene) muhtaçtır" şeklinde akıl yürütürler. Kelâmcıların bu taksimleri, mukaddimeleri (öncülleri) ve bunların teknik delilleriyle isbatı sıradan, sade insanların kafalarını karıştırır. Oysa, -Kur'ân-ı Kerîm'in üslûbunda olduğu gibi- insanın anlama yeteneğine yakın ve zâhir olan delâletler, onlara fayda verir, gönüllerini yatıştırır ve kalblerine kesin inancı yerleştirir.

Allah'ın vahdaniyetine dair delile gelince, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan şu ayet-i kerîme sade ve sıradan insanı ikna edicidir: *"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök (bunların nizamı) kesinlikle bozulup, gitmişti."*[403] Çünkü yer ve gökte iki İlah'ın bulunması düzenin bozulmasına sebeptir. Bu konuda bir başka örnek ayet şudur: *"De ki: Eğer söyledikleri gibi Allah ile birlikte başka ilahlar da bulunsaydı, o takdirde bu ilahlar, arşın sahibi olan Allah'a ulaşmak için çareler arayacaklardı."*[404], *"Allah evlat edinmemiştir; O'nunla beraber hiçbir tanrı da yoktur. Aksi takdirde her tanrı kendi yarattığını sevk ve idare eder ve mutlaka onlardan biri diğerine galebe çalardı."*[405]

Rasûlullah'ın (s) sözünde doğru olduğuna gelince buna da şu ayetler şahittir: *"De ki: Andolsun, bu Kur'ân'ın bir benzerini ortaya koymak üzere ins-u cin biraraya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini ortaya getiremezler."*[406], *"Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüphe duyuyorsanız, haydi onun benzeri bir Sûre getirin. Eğer iddianızda doğru iseniz, Allah'tan gayrı şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın."*[407], *"Yoksa, 'onu (Kur'ân'ı) kendisi uydurdu' mu diyorlar? De ki: Eğer doğru iseniz, Allah'tan başka çağırabildiklerinizi (yardıma) çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on Sûre getirin."*[408]

Ahiret gününe gelince, bunu da şu ayetlerle ispat etmek mümkündür: *"Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek diyor. De ki: Onları ilk defa yaratmış olan*

402. Nebe', 78/6-16.
403. Enbiya, 21/22.
404. İsra, 17/42.
405. Mü'minun, 23/91.
406. İsra, 17/88.
407. Bakara, 2/23.
408. Hud, 11/13.

diriltecek." [409], *"insan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır? O (döl yatağına) akıtılan meninin içinden bir nutfe (sperm) değil miydi? Sonra bu alaka (aşılanmış yumurta) olmuş, derken Allah onu (insan biçiminde) yaratıp şekillendirmişti. Ondan da iki eşi, yani erkek ve dişiyi var etmiştir. Peki (bunları yapan) Allah'ın ölüleri tekrar diriltmeye gücü yetmez mi?"*[410]

Ahiret gününün varlığı hakkında da şu deliller zikredilir: *"İnsan başıboş, kendi haline bırakılacağını mı sanıyor? Atılan meniden bir nutfe değil miydi o? Sonra alaka oldu. (Allah) yarattı, düzgünce biçimlendirdi ve ondan iki eşi, erkek ve dişiyi meydana getirdi. Bunu yapan Allah hiç ölüleri diriltme gücüne sahip olmaz mı?"*[411]; *"Ey insanlar! Eğer yeniden dirilme hususunda şüphede iseniz (bilin ki); Biz size (gücümüzü) beyan etmek için, sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan, sonra şekillenmiş [çiğnenmiş gibi) et parçasından yarattık. Dilediğimizi belirlenmiş bir vadeye kadar rahimlerde tespit ederiz ve sonra sizi bir bebek olarak çıkarırız. Sonra olgunluğunuza ulaşasınız diye (sizi yaşatırız). Sizden kimi vefat ettirilir ve kimi de bilir iken hiçbir şey bilmemesi için en berbat yaşa kadar götürülür. Yeri kurumuş halde görürsün; üzerine suyu indirdiğimiz zaman o hareketlenir ve yeşerir."*[412], *"Onu dirilten, şüphesiz ölüleri de diriltir."*[413] Kur'an'da bu gibi ayetlerin sayısı çoktur. Dolayısıyla Kur'an'daki bu delillere ilave yapılmamalıdır.

Eğer "Bunlar, kelamcıların dayandıkları ve delalet yönlerini açıkladıkları delillerdir. Ama onlar, bu delillerin takririnden imtina ediyor fakat onların kendilerini yasaklamıyorlar. Hâlbuki bunların hepsi de akli nazar ve inceleme ile kavranabilir. Eğer nazar kapısı avamdan biri için açılacaksa o zaman mutlak olarak açılsın ya da daha baştan nazar kapısı ona kapatılsın ve o delilsiz taklit ile mükellef tutulsun." denilirse buna şöyle cevap verilir: Deliller; avamdan birinin güç ve kudretini aşan ölçüde tetkik ve tefekküre ihtiyaç duyulan deliller ve daha ilk bakışta bütün insanların hemen rahatlıkla kavrayabileceği, anlaşılması kolay, açık/muhkem deliller olmak üzere ikiye ayrılırlar. Bu ikinci tür delillerde bir tehlike söz konusu değildir. Ama tetkike ihtiyaç duyulan deliller, onun gücü dahilinde değildir. Kur'an'daki deliller gıda gibidir, onlardan her insan faydalanır. Kelamcıların delilleri ise ilaç gibidir; onlardan bazı insanlar faydalanır ama çokları da zarar görür. Hatta Kur'an'daki deliller su gibidir, ondan hem süt çocuğu hem de güçlü-kuvvetli bir adam faydalanır. Diğer deliller ise kuvvetli insanlara bazen fay-

---

409. Yâsîn, 36/78, 79.
410. Kıyame, 75/36-40.
411. Kıyamet, 75/36-40.
412. Hac, 22/5.
413. Fussilet, 41/39.

da sağlayan, bazen onların hastalanmalarına sebep olan; küçük bebeklerin ise asla faydalanamadığı yiyecek maddeleri gibidir. Bundan dolayı avamın, Kur'an delillerini, açık bir sözü dinler gibi dinlemesi, onlar hakkında derinlemesine tartışmaya girmemesi gerekir. O, kendisini fikrî bir tetkik ile ve incelemeye dayalı bir tahkik ile mükellef tutmaz. Mesela bir şeyi ilk defa yapma gücüne sahip birinin, onu tekrar yapmasının daha kolay olacağı herkesçe malumdur. Bunun için Kur'an *"Yaratmaya ilk başlayan, sonra onu tekrarlayacak olan O'dur; bu, O'nun için daha basittir."*[414] buyurur. Bir evi iki kişi yönetecek olsa orada düzen olmazken, bütün âlemde nasıl olabilir? Yine yaratanın, yarattığını bileceği anlaşılması kolay açık bir hakikattir. Onun için Kur'an *"Yaratan bilmez mi?"*[415] buyurur. Bu deliller avama nispetle su gibidir ki Allah, her canlı şeyi ondan yaratmıştır.[416] Kelamcıların bunun ötesinde önce konuyu tartışma, soru sorma, problem ortaya çıkarma sonra da onun halli ile uğraşma şeklindeki metodu bidattir ve halkın çoğunluğu üzerindeki zararı da açıkça görülmektedir; bundan kaçınılması gerekir. Halkın bundan zarar gördüğünün delili ise gözle görülüp müşahede edilen olaylar, tecrübeler ve ilk asırda sahabelerin bu gibi şeylerden uzak iken daha sonra kelamcıların ortaya çıkışından ve kelam ilminin yaygınlaşmasından itibaren patlak veren şerlerdir. Yine buna delalet eden hususlardan biri de Râsûlullah'ın ve sahabenin tamamının tartışma metodu olarak kelamcıların yapmış oldukları taksimlere ve tetkiklere itibar etmemeleri, böyle bir yol izlememeleridir. Hâlbuki onlar bundan aciz değillerdi. Eğer bu yolun faydalı olduğu düşüncesinde olsalardı bu konuda çok şeyler söyler ve ilgili delilleri serdetmeye ferâiz meselelerine verdiklerinden daha çok önem verirlerdi.

Eğer "Onlar ihtiyaç az olduğu için bu konulardan uzak durdular. Bidatler, onlardan sonra çıktı ve dolayısıyla sonrakiler bunlara daha fazla ihtiyaç duydular. Kelam ilmi, bidat hastalığına yakalananların tedavisine yönelik bir ilimdir. Onların zamanında bidat hastalıkları az olduğu için, bu hastalığın her türlü tedavi metoduna gösterdikleri özen de az oldu." denilirse buna da iki şekilde cevap veririz:

1. Onlar ferâizle (mirasla) ilgili meselelerde sadece olmuş olayların hükmünü açıklamakla yetinmediler; meseleleri ortaya koydular ve sırf olması mümkündür diye, benzeri hiç vaki olmayacak durumları bile var saydılar. Onunla ilgili ilmî tasniflerde bulunup olayın hükmünü daha vuku bulmadan önce beyan ettiler. Bidatleri ortadan kaldırmak ve gönüllerden söküp atmak daha da önemlidir. Onlar bunu bir ilim haline getirmediler. Çünkü

414. Rum, 30/27.
415. Mülk, 67/14.
416. Bkz: Enbiya, 21/30.

bu konuya dalmanın zararının faydasından daha çok olacağını biliyorlardı. Eğer onlar bundan kaçınmış ve bu konuya derinlemesine dalmanın haram olduğunu anlamış olmasalardı bu konuya da iyice dalarlardı.

2. Onlar, Hz. Muhammed'in (s) peygamberliğini ispatlamak için Yahudilerle ve Hıristiyanlarla tartışmaya ve yine inkâr edenlere karşı öldükten sonra dirilmeyi ispat etmeye ihtiyaç duyuyorlardı. Sonra hem onlar, itikatla ilgili bu temel kaideleri ortaya koyarken Kur'an'ın getirdiği delillere bir ilavede bulunmadılar. Kim bunlarla ikna olmuşsa onu kabul ettiler ve ikna olmayanları da öldürdüler; Kur'an delilleri yaygınlık kazandıktan sonra dönüp kılıca ve mızrağa başvurdular. Onlar akli kıyaslar düzenleme, öncüller oluşturma, cedel usulleri geliştirme, bunların yollarını ve metotlarını belirleme gibi konulara dalıp gitmediler. Bütün bunlar şundan kaynaklanıyordu: Onlar bu tavrın fitneye sebep olacağını, kargaşa doğuracağını, Kur'an delilleri karşısında ikna olmayanları ancak kılıç ve mızrağın bastıracağını, Allah tarafından yapılan açıklamadan sonra hiçbir açıklamanın fayda etmeyeceğini biliyorlardı.[417]

Bununla birlikte biz insafı elden bırakmıyor ve bir hastalığın tedavisine olan ihtiyacın, o hastalığın şiddeti arttıkça artacağını, Hz. Peygamber'in zamanından uzaklaşılmasının ve aradan uzun süre geçmesinin problemlerin ortaya çıkışında etkili olduğunu ve bunların iki yolla tedavi edilebileceğini de inkâr etmiyoruz:

Birinci yol; iki kişinin ifsadına sebep olabilecek birisinin ıslah olması için açıklamalarda bulunmak, akli delillerin, burhanların ikamesine çalışmaktır. Çünkü onun ıslah olması, akıllılara katılmasıyla ve fesadı da, ahmaklara katılmasıyla olur. Hâlbuki akıllılar ne kadar az ve ahmaklar ne kadar da fazla! Çoğunluğu teşkil edenlere özen göstermek ise daha uygun bir davranış olur.

İkinci yol ise, selefin akli izahlara girmeme, polemikten uzak durma ve yeri geldiğinde dayağa, kırbaca, kılıca başvurma şeklinde takip ettiği yoludur. Bu, her ne kadar azınlıkta kalan bazılarını ikna etmese de çoklarını ikna eden yollardan biridir. Bu yolun ikna ediciliğinin delili şudur: Kâfirlerden esir alınan kölelerin ve cariyelerin kılıç zoruyla Müslüman oldukları, bu hallerinin bir süre devam ettiği ve bunların önceleri istemeye istemeye yaptıklarını daha sonra isteyerek yaptıkları; yine ilk önceleri tartıştıkları ve şüphe ile karşıladıkları düşünceleri daha sonra kesin inanç halinde benimsedikleri görülür. Bu netice, onların, bu dinin mensuplarını yakından tanımaları, onlarla yakınlaşmaları, Allah'ın kelamını dinlemeleri, salih kişileri görmeleri,

417. Oysa, ikna olmayanları öldürdüklerine dair bir delil yoktur. Medine Yahudileri ile mücadele ve Ridde harpleri ise fitne ve kundakçılık peşinde olanlarla şer'î olarak hesaplaşmaktan ibarettir. (Yayıncı)

onlar hakkında bilgi sahibi olmaları ile sağlanmaktadır. Bu tür bir ikna yöntemi, onların tabiatlarına cedel ve delil getirme üslubundan çok daha uygun düşer.[418]

Bu iki tür tedavi metodundan her biri bazı toplumlara uygun iken, bazılarına uygun olmayabileceğine göre o zaman ekseriyetle daha faydalı olan metodun tercih edilmesi gerekir. Ruhu'l-Kudüs tarafından desteklenen, Cenabı Hak tarafından bilgilendirilen, her şeyi bilen-gören Allah tarafından kendisine kullar ve onların iç dünyaları ile ilgili sırlar vahyedilen o ilk tabibin çağdaşları da daha doğru ve daha uygun olanı kesinlikle en iyi bilenlerdir. Bunda hiç şüphe yoktur. Bu itibarla onların yolunu takip etmek daha uygun olacaktır.

Yedinci Vazife: Marifet ehline teslim olmak

Avamdan olan birisinin şöyle inanması gerekir: Bu zahiri görüntülerin manaları ve sırları her ne kadar kendisine kapalı ise de bunlar Hz. Peygamber'e, Hz. Ebu Bekir'e, büyük sahabelere, velilere ve ilimde derinlik kazanmış kişilere kapalı değildir; kendisine kapalı oluşunun sebebi de onun acziyeti ve marifetteki eksikliğidir. Kendisini başkaları ile kıyaslamaması gerekir. Çünkü melekler demircilerle kıyaslanamaz. Acizlere ait basit odalarda bulunmayan şeylerin hükümdarların hazinelerinde de bulunmaması gerekmez. Altın, gümüş ve diğer mücevherler gibi insanlar da çeşit çeşit yaratılmışlardır. Şekil, renk, özellik ve değer bakımından bu mücevherlerin her biri diğerinden ne kadar farklı, ayrı ise kalpler de böyledir; onlar da marifet mücevherlerinin bulunduğu mekânlardır. Kimi peygamberliğe, veliliğe, ilme ve marifetullaha mekânlık ederken kimi de hayvani arzulara, şeytani huylara mekânlık eder. Hatta insanların meslek ve sanat bakımından da farklı oldukları görülür. Bazen bir kişi elinin hafifliği ve sanattaki mahareti dolayısıyla öyle eserler vücuda getirir ki başka biri, bütün ömrünü hasretse onun bu sanatta vardığı zirveye ulaşmak bir yana, o sanatın daha ilk mertebelerine bile ulaşamaz. Allah'ı Kur'an'da bildirildiği gibi gereğince tanıma (marifetullah) da böyledir.[419]

İnsanlar çeşit çeşittir. Sahilde olup da denizdeki dalgaların çarpıntısına bakamayan, bundan korkan acizler; ona bakabilen fakat denizin hemen sahille bitiştiği noktada suyun içinde ayakta durabildikleri halde içine giremeyenler; içine girebilen fakat yüzmeye güvenerek ayaklarını yerden kesemeyenler; sahile yakın kısımda yüzebilen fakat denizin içine, tehlikeli yerlere

418. Bu tür uygulamalarla elde edilen olumlu sonuçların, ancak had cezaları ve kıtal hükmüyle ilgili olduğu gözden kaçırılmamalıdır. (Çev.)

419. Bkz: Bakara, 2/257. ayetin tefsirinde "*evliyaullah*".

dalamayanlar; bunu da yapabildikleri halde denizin dibine, deniz mücevherlerinin ve kıymetli ürünlerinin bulunduğu dibe dalamayanlar vardır. Marifet denizi de böyledir. İnsanların bu konudaki farklılığı da hiçbir fark olmaksızın aynen böyledir.

Eğer "Arifler, marifetullah konusunda mükemmel durumdadırlar; hiçbir şey onlara kapalı değildir." denirse biz buna şöyle cevap veririz: Heyhat! *El-Maksıdu'l-Esnâ Fî Meânî Esmâillâhi'-Hüsnâ* adlı kitabımızda biz şu hususları burhan-ı kati ile ispat ettik: Allah'ı tam anlamıyla ancak yine kendisi bilir, başkası bilemez. Yaratılmışların ilim ve irfanları ne kadar genişlese, ne kadar çok olsa da bu, Allah'ın ilmine nispetle çok azdır, onlara ilimden az bir şey verilmiştir. Ama bilinmelidir ki ilahî varlık, varlık âlemindeki her şeyi kuşatmıştır. Çünkü varlık olarak Allah'tan ve O'nun fiillerinden başka bir şey yoktur. Nasıl ki bir ordugâhta -nöbetçiler dahil- yetki sahiplerinin tamamı o ordugâhtan ise ve onlar, sultanî otoriteden bir cüz ise mevcut olan her şey de ilahi varlıktandır. İlahî varlık ancak sultanî varlık misali ile anlaşılabilir. Bilinmelidir ki mevcut olan her şey ilahi varlığa (Hazret'e) dahildir. Fakat insanlar ilahî varlığa yakınlık-uzaklık itibariyle farklıdırlar ve bu durum, sultan ve çevresi olarak şöyle örneklendirilebilir: Sultanın, memleketinde kendine özel sarayı vardır ve sarayının bahçesinde de geniş bir meydan bulunur. Bu meydanın bir girişi vardır ki bütün ülke halkı o girişte toplanır; ne orayı geçmelerine imkân verilir ne de meydanın kenarında bulunmalarına. Sonra ülkenin havâssının (ileri gelenlerinin) o giriş kapısından geçmelerine ve meydana girmelerine, makamlarına uygun bir sıralama ile sultana yakınlıkları ve uzaklıkları farklı olmak üzere orada oturmalarına izin verilir. Bazen sultana has o saraya sadece vezir girebilir. Sonra hükümdar, memleketin yönetimi ile ilgili sırlardan dilediklerini vezire de bildirebilir ve onun bilmesini istemediği sırları da söylemez. İşte insanların ilahî varlığa yakınlık-uzaklık itibariyle farklı durumda olmaları da bunun gibidir. Meydanın sonunda yer alan o giriş kapısı, halkın genelinin (avamın) durduğu, ileri gitmelerine izin verilmeyen yerdir. Onlar oradan öteye geçemezler. Eğer bu sınırı geçmek isterlerse o zaman cezaya müstahak olurlar. Arifler ise o giriş kapısından geçerler ve meydanda serbestçe yer alırlar fakat orada yakınlık-uzaklık itibariyle belli sınırlar dahilinde dolaşırlar. Her ne kadar hepsi de halkın genelinin önünde yer almış, giriş kapısından içeri geçmişlerse de o meydanda yine de birbirlerine nispetle çok farklı konumdadırlar. Meydanın başköşesinde yer alan kutsiyet merkezi (hazîratu'l-kuds) ise çok daha Yücedir; arifler oraya ayak basamazlar. Orası çok yüksektir; bakışlar oraya uzanamaz hatta bu yüksek kısma küçük veya büyük hiç kimse göz ucuyla bile bakamaz, bakacak olsa da dehşetten ve hayretten gözlerini yumar ve bakışı yorgun, bitkin bir hal alır.

İşte avamdan birinin ayrıntılarını bilemese de genel olarak inanması gereken budur. Sorduğun haberlerle ilgili olarak avam-ı nassa gereken yedi vazife bunlardır ve bu selef mezhebinin hakikatidir.[420]

Ben derim ki: Sonra Gazzâli bunu takiben doğru yolun, selefin mezhebi olduğuna dair deliller zikretmek üzere bir bölüm (fasıl) açtı. Zikredilenlerden bu mezhebin yaklaşımını ve nass'a bağlılık kaygısını anlamış oldunuz. Şimdi de geri kalan ayetlerin tefsirine dönelim:

"Rabbimiz! Hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi kaydırma. Bize nezdinden rahmet ver. Sen karşılıksız bağışta bulunansın!"

Müteşabih, ayakların kaydığı bir yer ve istikametten ayrılanları fitneye götüren bir yol olduğu için ilimde derinleşip ileri seviyeye erenler (râsihûn), Allah'a iman ettiklerine dair ikrarlarının peşinden hidayetten sonra sapmaktan koruması için O'na dua ettiler ve bu ikisini birbirine bağladılar. Onlar ilimde ileri seviyeyi yakalamış âlimlerdir; insanın zayıf olduğunu, her an tam ters istikamete dönebileceğini, unutabileceğini ve yanılabileceğini bilirler. Yine onlar Allah'ın gücünün her şeyin üstünde olduğunu; ilminin kuşatılamayacağını, hâlbuki onun ilminin her şeyi kuşatmış olduğunu bilirler ve yanılıp hataya düşmekten korkarlar. Bu makamda hata ile tehlike aynı şeydir. İtikadi meselelerdeki bilgisini sağlamlaştırmak ve hidayetini güzelleştirmek suretiyle amelini iyileştirmek için bütün gücünü harcayan insanın kendisini arızi sapmalardan koruması, ona hakikat bilgisinde sebat ve takip ettiği yol hususunda istikamet vermesi için Allah'a dua etmekten başka yapacağı bir şey yoktur. Bu makamda rahmet; sebat ve istikamet demektir. Üstad da bunu tercih etmiştir.

Ben de derim ki: Ayetin manası hakkında ***"kaydırma"*** yani ***"izâğa"***nın Allah'a isnadı ile ilgili olarak Eşarîlerle Mutezile arasındaki mücadeleye, tartışmaya dönüp bakma. Çünkü Allah, imanı takrir makamında kendisine her şeyi isnat ediyor. Bu durum, o kaymada kulun ihtiyar (tercih) sahibi olması ile çelişmez. O, Saf Sûresi'nde "*Onlar (yoldan sapıp) kayınca Allah da onların kalplerini kaydırdı.*"[421] buyurur.

Ayetteki lâfzî konular: ***"Min ledunke"***, *"min indike" (nezdinden)* demektir. Her ne kadar *"ledun" "inde"* ile de, *"ledâ"* ile de eş anlamlı (murâdif) değilse de *"inde"* manasında kullanılır. *"Ledun" "inde"*ye nispetle daha özel (hâs) ve mekân itibariyle de daha yakındır. Bu ikisini beş konuda farklı kabul ederler. "*Ledun*" sadece orada mevcut, hazır olan şey hakkında kullanılır ve onun hususiyete delaleti daha fazladır. Bu makamda ondan istenen rahmet, ilahî

420. İmam Gazzali'nin değerlendirmesi burada bitti.
421. Saf, 61/5.

destek ve kulun kendi çabası ve kesbi ile elde edemeyeceği muvaffakiyettir. Ayette *"hibe"* lafzının kullanılması ve Allah'ın *"Vehhâb"* (*çok hibe eden, veren*) olarak nitelenmesi de bunu destekler. Çünkü hibe karşılıksız verilen şeydir.

"Rabbimiz! Sen insanları hakkında şüphe bulunmayan bir günde toplayacak olansın. Allah, sözünden caymaz."

İnsanların *"cem"* edilmesi (*toplanması*) ve *"haşr"*ı aynı şeydir. O gün için cem edilmeleri, yaptıklarının karşılığını görmeleri içindir. O günde hiç şüphe olmaması, "Biz o güne kesin inanıyoruz, ondan şüphe etmiyoruz. Çünkü onu sen bildirdin ve o günde, yapılanların karşılığının ödeneceğini vaad ettin." demektir. Burada kullanılan ifadenin anlamı, "*O Kitab'da hiçbir şüphe yoktur.*"[422] ayetinin manasından farklıdır. Oradaki mana "O, şüphelenilecek türden bir şey değildir." şeklinde idi ve orada Kitab'ın kendinden bahsediliyordu. Buradaki ifade ise ilimde derinleşen mü'minlerin ağzından hikâye edilmektedir. Bundan dolayı, şüphe olmamasının sebebi, Allah'ın, vaadine aykırı bir şey yapmayacağı şeklinde açıklanmıştır ve bu, ikinci şahıs sîgasıyla Allah'a hitap edilirken üçüncü şahsa intikal (iltifat) tarzında ifade edilmiştir. Sebebin bu tarzda açıklanmasıyla daha önceki dua cümleleri gibi bu cümlenin de -cumhurun görüşüne göre- dinde derinleşenlerin sözü olduğu hissettirilmektedir. Fakat bu son cümlenin ilimde derinleşenlerin sözünü ve duasını onaylama maksadıyla Allah tarafından söylenen söz olmasını da caiz görmüşlerdir ki aslında ilk akla gelen, bunun aksidir.

Üstadımız şöyle dedi: *"Müteşabih, ahiretten haber vermektir."* görüşüne göre bu duanın, müteşabihe iman ile münasebeti açıktır. Yani onlar, müteşabihe iman ettikleri gibi onun muhtevasına da iman ederler. Muhtevasından maksat da, onun tevil edildiği manadır. Ama *"Onun tevilini, Allah'tan ve ilimde derinleşenlerden başkası bilmez."* görüşüne göre ise şöyle izah edilir: Onlar, o gün kendilerini perişan edecek bir sapmanın kendilerine sirayet etmesinden içten içe korkmaları için o cem (toplanma) gününü zikreder, anarlar. Onların, kaymaktan korkmalarının ve endişelenmelerinin sebebi işte bu korkudur. Allah, lütuf ve keremi ile bizi ondan korusun.

---

422. Bakara, 2/2.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَن تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُم مِّنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولَٰئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ ﴿10﴾

كَدَأْبِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَاللَّهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿11﴾

قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿12﴾ قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الْتَقَتَا فِئَةٌ تُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَىٰ كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُم مِّثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهِ مَن يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ ﴿13﴾

10- Kâfirlerin malları da, çocukları da onları Allah'tan müstağni kılmayacaktır. Onlar cehennem yakıtıdırlar.

11- Firavun hanedanı ve onlardan öncekilerin durumu gibi. Onlar, ayetlerimizi yalanladılar. Allah da günahlarından dolayı onları cezalandırdı. Allah şiddetli bir şekilde cezalandırandır.

12- Kâfirlere deki: Yenilecek ve sonra da topunuz cehennemde toplatılacaksınız! Orası ne kötü yerdir!

13- Karşı karşıya gelen iki grupta sizin için bir ibret vardır. Bir grup Allah yolunda çarpışıyor, diğeri ise kâfir. Onları, göz görüşüyle, kendilerinin iki misli görüyorlar. Ve Allah, desteği ile istediğini takviye eder. Basiret sahipleri için bunda bir ibret vardır.

Üstad ayetin ***"Kâfirlerin malları da, çocukları da onları Allah'tan müstağni kılmayacaktır."*** kısmını tefsir ederken şunları söyledi: Bu ve bundan önceki ayetin -ister Necran Hıristiyanlarına cevap ve reddiye olsun, isterse müstakil bir ifade olsun- tevhid inancını tespit ve onaylama hakkında olduğu söylenir. Tevhid, İslam'ın en önemli esası olduğu için söze önce bizatihi hakikat olan şeyin tespiti ile başlanması, daha sonra da inkâr ehlinin durumunu, onların bâtıl düşüncelerle aldanmalarının nedenleri, hakikatten kendilerini müstağni saymalarının veya onunla ilgilenmeyip başka şeylerle meşgul olmalarının sebeplerini açıklamak, belagat ehlince malum olan edebi bir anlatım tarzıdır. Onların kendilerini bu hakikatten müstağni say-

malarının en önemli sebebi, malları ve çocuklarıdır. İşte ayet burada onlara, hakkında şüphe olmayan o günde mallarının ve çocuklarının kendilerine hiçbir fayda vermeyeceğini bildirmektedir. Çünkü o gün Allah, insanları bir araya toplayacak ve yaptıklarından hesaba çekecektir. Hatta bunlar, onlara dünya hayatında da fayda vermeyeceklerdir. Çünkü hak taraftarları mutlaka onları mağlup edecek, onlara hâkim olacaklardır. Kâfirlerin bu hatırlatmaya ve öğüde ne kadar ihtiyaçları var! İnsanlar kendi varlıklarından dolayı aldandıkları ve haktan müstağni oldukları gibi bir kuruntuya kapıldıkları için inkâra düşüyorlar. Güçlü, kuvvetli, mevki-makam sahibi birine herhangi bir haksızlık yaparken, hak yerken, din hatırlatılarak nasihat edildiğinde bu nasihat ona etki etmiyor. Fakat aynı kişi, hakkın kendi lehine olduğu kanaatinde olup bu konuda dini delil olarak kullanma ihtiyacı hissedince, daha önce inkârcı olduğu halde o zaman bir vaiz kesiliyor. Bu gibiler, basiretleri kararmış olduğundan ve sahip oldukları mal, mevki, çocuk dolayısıyla aldandıklarından ve varlıklarına güvendiklerinden dolayı her halükârda dinde de hevalarına, kendi nefsi arzularına uyuyorlar.

Üstad Abduh dedi ki: *Celâleyn*'de "*tuğnîye*" lafzı "*tedğa*" kelimesiyle açıklanmıştır. Bu, müfessirlerin büyük çoğunluğunun görüşüne aykırıdır. Buradaki "*tuğnîye*", "*inne'z-zanne lâ yuğnî mine'l-hakki şey'en*"[423] (*Zan, haktan hiçbir şeyin yerini tutmaz.*) ayetindeki "*yuğnî*" gibidir. Senin, ayetin manasının "*Haktan hiçbir şeyi def etmez.*" olduğunu söyleyeceğini sanmıyorum. Buradaki "*min*"in manası bedeliyettir. Yani onların malları ve çocukları, onlar için Allah'a bedel olmayacak, onları Allah'tan müstağni kılmayacaktır. Onlar bâtıl yollarında devam ettikleri takdirde -daha sonra gelen ayette de ifade edildiği gibi- dünyada mağlup olacak, başkalarının hâkimiyeti altında kalacaklar ve ahirette de azaba uğrayacaklardır. Hatta Allah bu ayette de ***"Onlar, cehennem yakıtıdırlar!"*** ifadesiyle onları tehdit etmektedir.

"Veqûd" (*yakıt*), "*sabûr*" ile aynı kalıpta olup; odun vs. gibi ateş yakmada kullanılan şey demektir. Üstad burada şöyle dedi: Yakıt, dünya ateşinin varlık sebebi olduğu gibi onlar da ahiret ateşinin (cehennemin) varlık sebebidirler. Yahut da; "Onlar, ateş yakımında kullanılan şeylerdendir." demektir. Biz bunun nasıl olacağını araştırmayız. Çünkü bu, gaybi işlerdendir ve bu gibi işlerde de teslimiyet esastır.[424]

Sonra Allah, dünyada sahip oldukları ile haktan müstağni olan, hakka karşı çıkan, sonunda hak üstün gelene kadar mücadeleyi sürdüren bu kâfirlere bir misal vermektedir: ***"Firavun hanedanı ve onlardan öncekilerin durumu gibi. Onlar, ayetlerimizi yalanladılar. Allah da günahlarından dolayı***

---

423. Yunus, 10/36.
424. Daha geniş bilgi için bkz: Bakara, 2/24'teki *"yakıtı insanlar ve taşlar olan"* ayeti.

onları cezalandırdı. Allah şiddetli bir şekilde cezalandırandır." Firavun hanedanına karşı Musa'yı, daha önce de peygamberlerini yalanlayan kavimlere karşı o peygamberleri desteklemek suretiyle Firavun hanedanını ve onlardan öncekileri helak etmek suretiyle onları cezalandırmıştır. Çünkü onlar inkâr etmek suretiyle yeryüzünde fesat çıkarıyor, ıslahçı olmuyorlardı. Onların cezalandırılmaları, sırf günahları (suçları) sebebiyledir. Peygamberlerin ve onlarla birlikte iman edenlerin desteklenmesi de, sırf salih ve ıslahçı olmaları sebebiyledir. Yoksa Allah kimseyi kayırmaz ve kimseye zulmetmez. Azabı hak edene karşı *"Allah şiddetli bir şekilde cezalandırandır."* Çünkü sünnetullah, cezanın; günah (suç) ve kötülüklerin tabii sonucu olması şeklinde cereyan etmektedir. Günah ve kötülüklerin en şiddetlisi de küfür (inkâr) ve küfürden kaynaklanan şeylerdir. Öyleyse destekten mahrum kalanlar, eğer kafaları çalışıyorsa bundan ibret alsınlar.

"Kâfirlere deki: Yenilecek ve sonra da topunuz cehennemde toplatılacaksınız! Orası ne kötü yerdir!"

Hamza ve Kisâî ***"seyuğlebûne ve yuhşerûne"*** (*mağlup olacaklar ve cem edilecekler*) şeklinde, diğerleri ise ***"setuğlebûne ve tuhşerûne"*** (*mağlup olacaksınız ve cem edileceksiniz!*) şeklinde okumuşlardır.

Bu ifade, daha önceki ifadenin muhtevasını pekiştirmektedir. Yani şöyle denmektedir: *"Ey Muhammed! Güç ve kuvvetlerine güvenip aldananlara; mallarıyla ve evlatlarıyla iftihar edenlere şöyle de: Siz dünyada mağlup olacaksınız ve ahirette de azaba maruz kalacaksınız."*

Üstad şöyle dedi: Kâfirler mallarıyla ve evlatlarıyla iftihar ediyorlardı. Allah Teâlâ onları tehdit etmekte ve onlara işin öyle çokluğa veya servete bağlı olmadığını, kendi elinde olduğunu açıklamaktadır.

Ben de derim ki: O, Allah'ın *"Onlar 'Biz çok mal ve evlat sahibiyiz, bize azap edilemez!' dediler."*[425] ayeti ve benzerlerine işaret ediyor. Onlar, mallarının ve çocuklarının çok olmasının, dünyada kendilerine fayda verdiği gibi ahirette de -eğer ahiret varsa- fayda vereceği, Allah'ın kendilerine dünyada verdiği gibi ahirette de vereceği görüşündeydiler. Nitekim Allah onların bu durumunu başka ayetlerde şöyle açıklamaktadır: *"Ayetlerimizi inkâr eden ve 'Bana mutlaka mal ve çocuk verilecek.' diyeni gördün mü? O, gayba muttali mi oldu, yoksa Rahman nezdinde söz mü aldı?"*[426] Cennet yani bahçe sahibi bir kişi hakkında şöyle demektedir: *"Kendine zulmetmiş bir halde bahçesine girdi ve 'Bunun hiçbir zaman yok olacağını sanmıyorum; kıyametin kopacağını da sanmıyorum; yemin olsun ki eğer Rabbime iade edilirsem netice itibariyle kesinlikle*

---

425. Sebe, 34/35.
426. Meryem, 19/77-78.

bundan daha iyisini bulacağım!' dedi."[427] Kur'an onların yersiz iddialarını ve şüphelerini reddetmektedir. Dünyada mallarına ve çocuklarına bakıp aldanmaları ve bunlardan dolayı daima galip ve üstün olacaklarını sanmaları malum bir durumdur ve bunun sırf bir şüpheden ibaret olduğu açıktır. Ahirette de böyle olacaklarını sanmaları ise Allah'ın, Alak Sûresi'nde *"İnsan kendini müstağni görmek suretiyle haddini aşar."*[428] şeklinde beyan ettiği azgınlığın, haddi aşmanın son noktasıdır. Allah bu kâfirler hakkındaki tehditkâr sözünü gerçekleştirmiş ve onlar dünyada mağlup olmuşlardır.

Bu ayetteki muhatapların Yahudiler olduğu söylenir. Müslümanlar onları mağlup etmiş, hain Benî Kureyza'lıların silah tutanlarını öldürmüşler, münafık Benî Nadîr'i sürmüş ve Hayber'i fethetmişlerdir.

Muhatapların müşrikler olduğu da söylenmiştir. Mü'minler Bedir savaşında onları yenmiş ve Allah Mekke'nin Fethi'nde de mü'minleri galip getirerek nimetini tamamlamıştır.

Her iki gruba da malları ve evlatları fayda vermemiştir. Allah, onlarla ilgili vaadini ahirette de uygulayacak ve onlar cehennemde cem edilecek, bir araya toplanacaklar. Kendileri için hazırladıkları o şeyler ne kötü hazırlıktır veya cehennem ne kötü yerdir!

"Mihâd", *"firâş" (sergi, döşek, yatak, minder, üzerine oturulup yatılan şey)* demektir. Bir kişinin firaşı serdiğini anlatmak için *"meh(h)ede'r-racûlu'l-mihâde"* denir. *"Mehhede'l-emra"* da *"İşi hazırladı, onun için hazırlık yaptı."* demektir. Bazıları ayetin ***"Ve bi'se'l-mihâd!"*** kısmını, onlara söylenecek ayrı bir ifade olarak kabul etmiştir.

Düşmanını İki Misli Görmek

"Karşı karşıya gelen iki grupta sizin için bir ibret vardır. Bir grup Allah yolunda çarpışıyor, diğeri ise kâfir. Onları, göz görüşüyle, kendilerinin iki misli görüyorlar."

Nafi ve Yakub ***"teravnehum"*** *(onları görüyorsunuz-görürsünüz)* şeklinde, diğerleri ise ***"yerevnehum"*** *(onları görüyorlar-görürler)* şeklinde okumuşlardır.

Burada Allah şöyle buyuruyor: *"Ya Muhammed! Mallarına, çocuklarına, yardımcılarına ve destekçilerine bakıp aldananlara şöyle de: Sayının çokluğu da, zenginliğin sağladığı imkânlar da sizi aldatmasın. Zafer ve galibiyeti sağlayan sebebin bunlar olduğunu sanmayın."* Zamanın bir kısım olaylarının değerlendirilmesi, bu şekildeki düşüncenin geçersiz olduğuna en açık delildir. Burada

427. Kehf, 18/35-36.
428. Alak, 96/6-7.

savaşta karşı karşıya gelen iki gruptan söz edilmesi de bu duruma bir misal kabilindendir.

Cumhura göre ayet ile Bedir savaşında olanlar kastedilmektedir. Üstad ise şöyle dedi: *Celaleyn* tefsirinde ifade edildiği gibi, ayetin, Bedir savaşına işaret etmesi uzak bir ihtimal değildir. Bir başka ihtimal ise İslam öncesine ait başka savaşlara işaret edilmesidir. Fakat bu son ihtimal, ayetin muhataplarının Yahudiler olması halinde düşünülebilir. Onların kitaplarında da, mesela Bakara Sûresi'nde geçen Tâlût ve Câlût kıssası gibi (Ben derim ki: Veya tahrif edilmiş haliyle ellerinde bulunan Kitab'ta sözü edilen Gideon kıssası gibi) buna benzer ibretler vardır. Birinci görüş ise ayetin muhataplarının müşrik Araplar olduğu takdirde düşünülebilir.

Bu ayetin Bedir savaşından sonra indiği tespit edilmiştir. Bedir'de kâfirlerin sayısı Müslümanların üç katı idi. Buna rağmen onları, kendilerinin sadece iki katı kadar görmüş olmaları mümkündür. Çünkü Allah, Enfâl Sûresi'nde de geçtiği gibi mü'minlerin gözünde onları azaltmıştır.

Ben derim ki: Bu, görenlerin, Allah yolunda savaşan grup yani mü'minler ve görülenlerin de kâfirler olduğuna göre yapılmış bir değerlendirmedir. Cumhurun da görüşü budur. Diğer taraftan görenlerin de, görülenlerin de Allah yolunda savaşanlar olduğu söylenmiştir. Buna göre ayet; *"Mü'minler, kendilerini, asıl sayılarının iki misli görürler."* şeklinde anlaşılır. Başka bir görüşe göre ise görenler kâfirler, görülenler mü'minlerdir. Yani *"Mü'minlerin sayısı az olduğu halde kâfirler kalplerindeki korku ve ürperti sebebiyle onları iki kat fazla görürler."* Bu görüşte olan kişi bunu, Bedir savaşına katılanlara hitap eden Enfal Sûresi'nin 44. ayetine tatbik etmek için hayli çaba sarf eder. Orada *"Ve Allah'ın, yapılacak bir işi gerçekleştirmek için; karşı karşıya geldiğinizde size onları, sizin gözünüzde az gösterdiği ve sizi de onların gözünde azalttığı vakit... Ve işler Allah'a döndürülür."*[429] denmektedir. Bu ayetle kendi görüşü arasında uyum sağlamak için "Önce mü'minler, müşriklerin gözlerinde azaltıldılar ve onlar mü'minlere karşı cesaretlendiler. Karşı karşıya geldiklerinde ise Allah mü'minleri onların gözlerinde çoğalttı." der. Fakat bu izahta zorlama olduğu çok açıktır.

Bütün bu açıklamalar cumhurun kıraatine göredir. Nafi'nin kıraatine göre ise mana *"Ey muhataplar! Siz onları, kendilerinin iki misli görüyorsunuz."* demektir ve bu, cumhurun kıraati ile de çelişmez fakat başka bir mana ifade eder ki ona göre muhataplar, kâfirleri, mü'minlerin iki misli görüyorlardı. Eğer ayette Mekke müşriklerine hitap ediliyorsa bu izah gayet açıktır. Çünkü onlardan böyle görenler vardı ve diğerleri de biliyorlardı. Ama ayette

429. Enfâl, 8/44.

Yahudilere hitap ediliyorsa ve burada söz konusu olan da bizzat Bedir savaşı değilse o zaman bu durum şöyle açıklanır: Yahudiler gerek Bedir'de, gerek Bedir dışında, Müslümanlarla müşrikler arasında cereyan eden savaşlarla yakından ilgileniyorlardı. Onlar buna benzer durumlara geçmişte de şahit olmuşlardı. -Kur'an'ın, geçmiş ümmetlerin yaptıklarını, kendi zamanında mevcut olan ümmetlere nispet ettiği; öncekilerin tesirinin sonrakilerde ortaya çıktığını; aralarında birlik ve dayanışma olduğunu ifade etmek için böyle yaptığı bilinmektedir.- Yahudiler geçmişte müşahede ettikleri bu gibi olayların benzerini şimdi de ayetin onlara hitap ettiği zamanda, Müslümanlarla yaptıkları harplerde görmektedirler.

Ayetteki ***"ra'ye'l-ayn"*** (*göz görüşüyle*) kısmı mastardır (meful-ü mutlaktır) ve ***"yerevnehum"*** (*onları görürler.*) ifadesini güçlendirmektedir. Eğer buradaki *"görme"*, *"gözle görme"* anlamında ise bunun böyle olması normaldir. Fakat eğer buradaki *"görme"*, bazılarınca kabul edildiği gibi *"kanaat sahibi olma, öyle bilme veya öyle olduğuna inanma"* anlamında ise o zaman bundan maksat, teşbih yani benzetmedir ve *"Onların, kendilerinin iki misli olduğunu gözle görmek suretiyle biliyor gibi biliyorsunuz."* demektir. ***"Ve Allah"*** iki gruptan ***"dilediğini, desteği ile takviye eder."***

Sözün özü; ayet, Allah'ın izni ile az bir grubun çok gruba galip geldiğinin söz konusu edildiği bu olaydan ibret alınması istikametinde yol göstermektedir. Bunun için de ***"Basiret sahipleri için bunda bir ibret vardır."*** demektedir. Yani görme kabiliyetini, onun yaratılış sebebine -ki bu sebep, olaylara onlardan istifade kastıyla bakıp onları değerlendirmektir.- uygun olarak doğru şekilde kullananlar için bunda bir ibret vardır. Yoksa "*Onların kalpleri vardır, onunla kavramazlar; gözleri vardır, onunla görmezler; kulakları vardır, onunla duymazlar. Onlar, hayvanlar gibidirler, hatta onlardan da şaşkındırlar. İşte onlar, gafillerdir.*"[430] ayetinde anlatılan tipler için böyle bir durum söz konusu değildir. Müfessirlerden bazıları, buradaki ***"ebsâr"*** kelimesinin *"basiretler ve akıllar"* anlamında olduğu (tekili: *basar*), kelimenin mecazi manada kullanıldığı görüşündedirler. Bazıları da; *"Basiret sahipleri"*nden maksadın, iki grubun çarpışmasını gözleriyle görenler olduğunu söylerler. Fakat benim söylediklerim daha uygundur.

Bu konuda Üstad Muhammed Abduh'tan bir söz hatırlamıyorum. O, ***"ibret"*** kelimesi üzerinde durdu. Bu hususta söyledikleri genişçe ve biraz da ilave ile şunlardır: Buradaki ibret; bütün kuvvetlerin üstünde bir kuvvetin olduğunun; bu kuvvetin, küçük grubu destekleyerek -Allah'ın izni ile- büyük grubu mağlup ettirebileceğinin görülmesidir. Kur'an'da bu şekildeki destek konusunda sünnetullahı anlamamızı mümkün kılan ifadeler vardır. Çünkü

430. A'râf, 7/79.

Kur'an ifadelerinin birbirini tefsir ettiği bilinmektedir ve dolayısıyla onun bir bütün olarak alınması gerekir. Hatta bizzat bu ayetin kendisi de bu destekleme ve muzafferiyet sağlamadaki sırrı bize göstermektedir. O, ***"Bir grup Allah yolunda çarpışıyor."*** diyor. Tabii çarpışma, Allah yolunda yani hakkı himaye etme, dini ve din mensuplarını savunma uğruna olunca gönüller, taşıdıkları her türlü kuvvet, his ve vicdanla, mümkün olan her türlü tedbir ve hazırlıkla ona yöneliyor; aynı zamanda da Allah'ın kuvvet ve desteğinin, kendi kuvvetlerinin arkasında olduğuna güveniyor, inanıyorlar. Bu durumu izah eden ayetlerden bazıları da şunlardır: *"Ey iman edenler! (Düşman) bir grupla karşılaşınca sebat ediniz. Allah'ı çok anınız. Umulur ki kazanırsınız. Allah'a ve Rasûlü'ne itaat edin. Aranızda çekişmeyin. (Aksi takdirde) zayıflarsınız ve gücünüz gider. Sabredin. Allah sabredenlerle beraberdir. Şımarıklıklarından, insanlara gösteriş yapmak ve Allah yolundan alıkoymak için memleketlerinden çıkan kimseler gibi olmayın. Allah onların yaptıklarını kuşatmıştır (onlardan haberdardır)."*[431]

Ben derim ki: Bu ayetler her ne kadar hüküm itibariyle genel ve ibaresi bakımından mutlak ise de, Bedir savaşı hakkında indiği söylenen ve tefsirini yapmakta olduğumuz ayetler gibi bunlar da Bedir savaşı hakkında inmiştir. Allah mü'minlere sebat etmelerini, O'nu çokça zikretmelerini -ki bu, onların kararlılıklarını artıracak, gayretlerini harekete geçirecektir- O'na ve Rasûlü'ne (s) itaat etmelerini emretmektedir. Çünkü bu savaşta Hz. Peygamber komutandır ve komutana itaat, zaferi sağlayan ana unsurlardan biridir. Yine Allah onların birbirleri ile çekişmelerini yasaklamakta, bu çekişmenin sonucu -yani zayıf ve güçsüz düşme- bakımından onları uyarmakta; şımarıklıkları, azgınlıkları sebebiyle ve insanlara karşı güç, kuvvet gösterisinde bulunmak, onları Allah yolundan alıkoymak için Müslümanlarla savaşmak maksadıyla yola çıkan şu Mekkeli müşrikler gibi olmamaları için dikkatlerini çekmekte, bundan onları sakındırmaktadır. Allah'ın, az bir grubu, sayıca çok olan bir grup karşısında galip getirme konusundaki sünneti işte bu emir ve yasaklarla bilinir. O, yine bu sûrede *"Onlara karşı gücünüz yettiğince kuvvet ve tahsis edilmiş atlar hazırlayın."*[432] buyurur.

Üstad Muhammed Abduh, az önce zikrettiğimiz ayetlerden birincisini ve bu son ayeti zikrettikten sonra şöyle dedi: Şüphe yok ki Müslümanlar Allah'ın, onlara tavsiye ettiği her konuda güçleri miktarınca O'nun emirlerine uydular. Hem hazırlık yaptılar, hem inandılar. Dolayısıyla Müslüman sebat ve tevekkül ederek; kâfir ise sebatsızca ve ahmakça savaşıyordu. Onlar Allah'a destek oldular ve Allah da *"Ey iman edenler! Eğer Allah'a destek olursa-*

431. Enfal, 8/45-47.
432. Enfal, 8/60.

nız o da size destek olur ve ayaklarınızı sabit kılar."[433]; *"Mü'minlere destek olmak üzerimize borçtur."*[434] ayetlerinde ifadesini bulan vaadini yerine getirerek onlara destek oldu. Mü'min o kimsedir ki onun imanına Kur'an şahitlik eder ve Allah'ın mü'minlere vaad ettiklerinin kendisine verilmiş olması da buna şahitlik eder. Yoksa ahlakı, amelleri ve Allah'ın mü'minlere vaad ettiklerinden mahrum oluşu, iddiasını yalanladığı halde kendisi dili ile mü'min olduğunu iddia eden kimse değildir. Rasûlullah ve ashabının savaşları bu konuya dair ayetleri açıklığa kavuşturmaktadır. Buna delil olarak Uhud savaşı yeterlidir. Mü'minler orada kendilerine emredilen hususlara aykırı davranınca başlarına gelen geldi. Eğer Kur'an'dan ibret alsalardı onlardan sonraki nesiller için bu en büyük ibretti. Fakat onlar Kur'an'dan yüz çevirdiler, onu bir tarafa attılar ve onu basit bir bedel mukabilinde sattılar. Kendi adlarına ne kötü bir tercih yaptılar! Eğer O'na dönseler, O'nda birleşseler ve O'nun ipine sarılsalardı dünyada da, ahirette de bitmeyen şerefi, en büyük mutluluğu ve en üstün hâkimiyeti kazanırlardı.

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ ﴿14﴾

14- İnsanlar için arzuları; kadınları, oğulları, kantar kantar altın ve gümüşü, işaretlenmiş atları, hayvanları, ekinleri sevmek güzelleştirildi. Bunlar dünya hayatının nimetidir. Ve iyi dönüş yeri de Allah'ın nezdindedir.

Bu ayetin, önceki ayetlerle irtibatı hakkında değişik açıklamalar yapılmaktadır:

1. Bu sûrenin ilk seksen küsur kadar ayetinin, Necran Hıristiyanlarından bir heyet hakkında indiği görüşüne dayanan açıklama... Siyer âlimlerinin rivayet ettiğine göre bu heyet altmış binitliden oluşuyordu. Mescid-i Nebevi'ye girdiler. Üstlerinde çizgili Yemen usulü[435] elbiseler, ipek ridâlar; parmaklarında altın yüzükler vardı. İbadetlerini (namazlarını) icra etmeye başladılar. İnsanlar onlara mani olmak isterlerken Hz. Peygamber de *"Bırakın onları!"*

---

433. Muhammed, 47/7.

434. Rum, 30/47.

435. Rivayette geçen kelime "hıberât"tır. "Hıbera", Yemen tarzı çizgili elbisedir. "Hıberât" da, onun çoğuludur. Necrân, Mekke'ye yedi merhale uzaklıkta, Yemen tarafında bir beldedir.

dedi. Sonra Hz. Peygamber'e hediyelerini arz ettiler. Hediyeleri, resimli sergiler (halı, kilim tarzı şeyler) ve cüppeler idi. Hz. Peygamber cüppeleri kabul etti, sergileri kabul etmedi. Onlardaki ziyneti (güzelliği, süsü) gören fakir Müslümanların gönlü dünyaya özlem duydu ve bunun üzerine bu ayet indi.

Bazıları böyle söylüyor ve siyer âlimlerinin dediği de budur. Fakat bunun zayıf bir görüş olduğu açıktır. Üstad Abduh dedi ki: Necran heyetinin başkanı Hz. Peygamber'le konuşurken; Bizans İmparatoru Heraklius'un ona iyi davranmasının, ona dünyalık vermesinin ve iman ettiği takdirde vermiş olduğu mal ve mevkii geri alacak olmasının kendisinin müjdelenen peygamber ve doğru bir şahıs olduğunu itiraf etmesine mani olduğunu söyledi. Allah Teâlâ da arzuları (şehvetleri), onları haktan çevirecek derecede sevmekte hayır olmadığını beyan etti.

İmam Râzî diyor ki: "Biz, Hıristiyanlardan Ebu Hârise b. Alkame'nin, kardeşine; Rasulullah'ın (s) sözünde doğru olduğunu bildiğini fakat Bizans imparatorları mal ve mevkisini alır korkusuyla bunu söyleyemediğini itiraf ettiğini rivayet ettik. Yine şunu da rivayet ettik: Hz. Peygamber Bedir savaşından sonra Yahudileri İslam'a davet edince onlar kendilerinin güçlü, kuvvetli ve mallarının, silahlarının da çok olduğunu ortaya koydular. Bu ayette de bu ve benzeri dünya mallarının boş olduğu; ahiretin ise daha hayırlı ve kalıcı olduğu beyan edildi.[436]

2. Bu ayetlerin, tevhidi ve ona bağlı hususları tespit etmek, yerleştirmek için indiği anlayışına göre olan açıklama... Buna göre bu ayetin, öncekilerle irtibatı açıktır. Allah kâfirlerin, haktan yüz çevirmelerine sebep olan mallarının ve çocuklarının, onlara bir fayda sağlamayacağını açıkladıktan sonra şimdi de onların bunlardan dolayı nasıl aldandıklarını açıklamakta; bunu yaparken, onların aldanmaya ve hakkı terke vesile olmaması için uyanıda bulunmayı, bu gibi şeylerin insanı ahiretten alıkoymaması gerektiği hususunda öğüt vermeyi, hatırlatma yapmayı amaçlamaktadır.

3. Üstad Abduh'un da tercih ettiği bu izaha göre bu ayetten önceki ifadeler kâfirler için bir tehdit ihtiva edince Allah onu takiben burada da muttakiler için iyi vaadden bahsetmekte ve o vaad için bir mukaddime yapmakta, bu mukaddimede insanların tabiatları gereği zevk aldıkları bütün lezzetlerin asıllarını beyan etmektedir. Böylece daha sonra gelecek ahiretle ilgili konuların ne kadar önemli ve büyük olduğu hususunda zihinleri hazırlamaktadır.

Ben derim ki: Yani burada maksat, onları kötülemek, onlara karşı nefret duyguları uyandırmak değil, onların, hayatın gayesi haline getirilmemesi için uyanıda bulunmaktır.

---

436. Râzî, *Tefsir*, VII/135, 168.

"İnsanlar için arzuları (şehvetleri) sevmek güzelleştirildi." ifadesindeki ***"insanlar"***, mükelleflerdir. Çünkü konu, onların irşad edilmesidir; burada çocukların mevzu edilmesinin bir anlamı yoktur. ***"Şehevât"***, *"şehvet"* kelimesinin çoğuludur. Şehvet ise nefsin, hoşlandığı bir şeye ihtiyaç hissetmesinden kaynaklanan etkilenmesidir. Buradaki *"şehvetler/arzular"*dan maksat şehvet duyulan, arzulanan şeylerdir. Kelimenin bu anlamda kullanılması mübalağa ifade eder ki Arapçada bu tür kullanım yaygındır. Mesela *"Bu yemek, falan kişinin arzusudur."* denir ve burada *"arzu"* kelimesi ile *"onun arzuladığı şey"* kastedilir. İnsanlar.için arzuları (şehvetleri) sevmenin güzel hale getirilmesi şu demektir: Bunları sevmek onlara göre iyi şeylerdir, bunda bir ayıp veya kusur görmezler. Bazen insan kusur kabul ettiği, iyi görmediği bir şeyi veya faydalı bulmadığı, zararlı bulduğu bir şeyi de sever ve keşke onu sevmese ister. İmam Razi (ö.606/1210) buna misal olarak Müslümanın bazı haramları sevmesini gösterir. Üstad da bazı insanların, sigaradan rahatsız oldukları halde onu sevmelerini misal verir. Bunların her ikisi de sevgilerinin nefrete ve isteksizliğe dönüşmesini isterler. İnsan bir şeyi sever ama o sevgi ona güzel gelmezse bir gün sevgisinden dönebilir. Ama bir şeyin sevgisi onun için güzel hale getirilirse hemen hemen ondan hiç dönmez. Çünkü bu, sevginin doruğudur; böyle bir sevgiye sahip olan kişi o şey çirkin veya zararlı da olsa onun çirkinliğini, zararını neredeyse fark edemez. Dolayısıyla rahatsız bile olsa ondan dönmeyi arzu etmez. Nitekim Mecnun şöyle der:

وقالوا لو تشاء سلوت عنها   فقلت لهم: وإني لا أشاء

"'İsteseydin o(nun ıstırabı)ndan kurtulurdun.' dediler

Onlara, 'Ben istemiyorum.' dedim."

Bundan dolayı Allah Teâlâ *"Rabbinden açık bir delil üzerinde bulunan kimse, kötü işi kendisine güzel gösterilen ve heveslerine uyan kimse gibi olur mu?"*[437] buyurmuştur.

Müfessirler bu ayetteki güzel gösterme işini kimin yaptığı hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Kimine göre onları güzel gösteren şeytandır. Çünkü bilhassa burada olduğu gibi mutlak manada şehvetleri-arzuları sevmek, istenmeyen bir şeydir. Onlara göre bu mutlak ifadenin altına haramlar da girmektedir. Yine onların anlayışına göre çok mal sahibi olmayı sevmek dinen kötülenen bir şeydir. Allah bunu *"dünya hayatının metaı"* olarak nitelemiştir ve onlara göre bu da kötüdür. Zira Allah, kıyamet günü muttakiler için hazırladıklarını bunlara tercih etmiş, onların bunlardan daha üstün olduğunu belirtmiştir. Bu görüşün Hasan Basrî'ye (ö.110/728) ait olduğu nak-

---

437. Muhammed, 47/14.

ledilir. Bazılarına göre ise bunları insanlar için güzelleştiren Allah'tır. Çünkü Allah ziyneti (süsü, güzelliği) ve hoş olan şeyleri (tayyibât) mübah kılmış, bunları haram sayanların yanlış yolda olduklarını belirtmiştir: *"Allah'ın kulları için çıkardığı ziynetini ve temiz rızıkları kim haram kıldı, de. Onlar, dünya hayatında -kıyamet gününde sırf onlara ait olmak üzere- iman edenlere aittir, de."*[438] Allah bunların dünya hayatında mübah olmasını, ahirette onlara kavuşmaya ters, ona zıt saymamıştır. Hem bu sayılanlar; mesela neslin çoğaltılması, çok sadaka verilmesi, iyilik yapılması, cihad gibi yollarla ahiretin kazanılması için vesile de olabilirler. Bu görüş de Mutezile'ye nispet edilmiştir. Mutezile'ye mensup bazı âlimler konuyu detaylandırarak ele alırlar. Onlara göre şehvetler-arzular; beğenilenler, beğenilmeyenler veya mübah olanlar, haram olanlar diye ikiye ayrılır ve birinci kısımdakileri Allah, ikincileri de şeytan güzelleştirir.

Ben derim ki: Bunların hepsi de burada insan tabiatından söz edildiğinden ve bir şeyin cüzlerinin veya ona ait tek tek olayların değil o şeyin bizatihi hakikatinin açıklandığından uzaklaşıyorlar. Burada Allah'ın insanları bu karakterde yarattığı ve gelişimlerini sağladığı anlatılmak isteniyor. Böyle bir şeyin şeytana isnat edilmesi, onun tarafından yapıldığının söylenmesi hiçbir şekilde caiz değildir. Ona ancak böyle bir şeyin bazı sebeplerini hazırlamak mesela kötü bir işi insana güzel göstermek için vesvese vermek gibi şeyler isnat edilebilir. Bundan dolayı Kur'ân şeytana ancak amelleri güzel göstermeyi, süslemeyi isnat eder ve şöyle der: *"Ve hani şeytan onlara amellerini güzel göstermişti."*[439]; *"Ve şeytan onlara, yaptıklarını güzel gösterdi."*[440] Varlıkların tabiatları ve karakterleri ise ancak hiçbir ortağı olmayan Allah'a isnat edilir. O, şöyle der: *"Biz onların hangisinin amelce daha iyi olacaklarını sınamak için yeryüzünde olan şeyleri kendileri için bir ziynet yaptık."*[441]; *"Böylece her ümmete, kendi amelini güzel gösterdik."*[442] Ümmetlerden söz etmek, bir arada bulunmanın tabiatından söz etmek demektir. Bu konuda başka ayetler de vardır.

İnsanın Arzu Duyduğu Şeyler ve Nedenleri

Sonra Allah arzu duyulan şeyleri açıklamaktadır ki bunlar insanlar tarafından sevilen ve sevgileri insanlara güzel gösterilmiş olan, onların gönüllerinde özel bir yeri olan şeylerdir. Bunları açıklamak üzere ***"Kadınlardan, oğullardan, kantar kantar altın ve gümüşten, işaretlenmiş atlardan, hay-***

---

438. A'râf, 7/32.
439. Enfal, 8/48.
440. En'am, 6/43.
441. Kehf, 18/7.
442. En'am, 6/108.

***vanlardan, ekinlerden...*"** buyurmaktadır. Arzu duyulan şeylerden burada sayılanlar altı çeşittir:

1. Kadınlar: Kadınlara duyulan sevgi, her şeyin üstündedir. Dünya nimeti olarak başka hiçbir şeyin sevgisi onlarınkinden fazla değildir. Onlar bakışların hedefi, rağbetlerin merkezi, gönüllerin huzuru, ünsiyetin doruk noktasıdır. Erkeklerin yorgun argın elde ettikleri kazançlarının çoğu onlara harcanır. Zengin biri onların sevgisi karşısında ne kadar fakirdir! Fakir birisi onlarla yan yana yürümekle kendini ne kadar müstağni (zengin) hisseder! Aziz birisi, onların aşkı karşısında ne kadar zelil olur! Bayağı birisi onlara yakın olmak için ne kadar yükselir! Belki de okuyuculardan bazıları -içlerinde aşığın nasıl zelil ve fakir olacağını bilme ihtiyacı duyanlar olmasa da- kadınlara olan sevgiden dolayı fakir birinin nasıl zengin olacağını, bayağı birinin nasıl yükseleceğini öğrenmek ister. Buna karşılık diyoruz ki: Soylu, şerefli bir kadını seven ve ona ancak zengin olup itibarlı bir konuma gelerek yaklaşabileceğini gören kişi bütün kabiliyetlerini buna yöneltir ve bu uğurda çalışmaya devam edip neticede onu elde eder.

Allah kadınların erkeklere olan sevgisinden bahsetmedi. Çünkü onların erkeklere olan sevgisi de, erkeklerin onlara olan sevgisi ile aynı türdendir. Fakat sevginin kadınlara verdiği rahatsızlık ve huzursuzluk, erkeklere verdiği kadar çok değildir. Sevgisine hâkim olma, onu gizleme, gönlünü kontrol altında tutma ve malını muhafaza etme hususunda kadın erkekten daha güçlüdür. Erkeklerden, kadınlara olan aşkı uğruna fakir düşmüş, zelil olmuş veya suç işlemiş yüzlercesine, binlercesine ait haberler duyulmuştur ama bunlara karşılık erkeklere olan aşkından dolayı buna benzer sıkıntılara maruz kalmış on tane kadın yoktur. Hem erkekler, kadınları koruma, himaye etme gücüne sahip olduklarından dolayı onları görüp gözetici konumundadırlar. Onların sevgide aşırılıklarının ve aşkta pervasızlıklarının ümmetin işleri, hakkın korunması veya zayi edilmesi üzerinde de büyük tesiri vardır.

"Evlat sevgisi, kadın sevgisinden daha şiddetli olduğu halde Allah niye önce kadın sevgisini zikretti?" denirse buna şöyle cevap veririm: Mesele öyle değildir. -Her ne kadar evlat sevgisi yok olmaz, kadın sevgisi yok olabilirse de.- Evlat sevgisinde, kadın sevgisindeki gibi büyük aşırılıklar ve anormallikler olmaz. Kadına olan aşkından dolayı çocuklarını ihmal eden, onlara karşı suç işleyen nice erkek vardır! Hatta birden çok karısı olan ve onlardan birine âşık olup diğerlerinden bıkan erkeklerin çoğu, o bıktıkları kadından olan çocuklarının eğitimlerini ihmal eder, onların hisselerini de sevdikleri kadının çocuklarına akıtmak suretiyle onları rızıklarından mahrum ederler. Adâletli olamamaktan korkan erkeklerin birden fazla kadınla evlenmelerinin haram kılınmasının sebeplerinden biri de işte budur. Ya bu hususta

kesin kanaat sahibi olup da buna rağmen evlenmeye kalkanların hali? Nice zengin, izzet sahibi insan vardır ki çocukları fakir ve zelil bir hayat yaşar; sebep de babalarının, annelerinden başka bir kadına âşık olmasıdır. Hatta o çocukların anneleri ölmüş olsa ve âşık olunan kadının çocuğu olmasa da böyle durumlar vardır. Bütün bunların sebebi, kadına duyulan yakınlık ile ona yakın olma arzusundan başka bir şey değildir.

Erkeğin kadına olan sevgisinin, kadının ona olan sevgisinden daha kuvvetli olmasının sebebi de şöyle açıklanır: Bu sevginin doğal sebebi, nesil saiki/güdüsüdür. Bu sâik, erkekte daha fazla ve daha güçlüdür. Bundan dolayı erkeğin yaşı, kadından daha çok da olsa bu saik ile meşgul olduğu, hatta onu bundan uzaklaştıracak çok meşguliyeti olsa bile bunu terk etmediği görülür. Kadına talip olan, hayat boyu geçimini, himayesini üstlenmek ve bütün zahmetlerine katlanmak suretiyle onun uğruna mesaisini, varlığını harcayan erkektir. Kadının yapması gereken, bunu kabul etmekten ibarettir. Bazen kadın talip durumunda olsa bile bu sıradan bir talep olmaktan öteye geçmez, bu uğurda büyük gayrete girmez. Neslin meydana gelmesine vasıta olma özelliğinin erkekte daha güçlü olduğuna başka bir delil istenecek olursa; görülür ki erkek buna bütün ömrü boyunca her zaman hazırdır. Hâlbuki kadın aybaşı halindeyken ve menopoz dönemine girdikten sonra bu özelliğini kaybeder. Menopoz genellikle orta yaştan sonra başlar. Kadın bundan sonra bir erkeği kabul etse bile bu ancak sevgiye, huzura veya eski hatıraları canlandırmaya dayanan bir kabuldür. Erkeklerin çoğu, kadınların güzellikten yana nasiplerinin daha fazla olduğu şeklinde bir peşin hükme sahipse de erkeğin kadına olan sevgisinin, kadının ona olan sevgisinden daha kuvvetli olmasının sebepleri arasında buna yer yoktur. Çünkü peşin hükme dayanan bu önerme doğru değildir. Erkekler tip itibariyle kadınlardan daha mükemmel ve daha güzeldirler. Bu durum diğer canlılar için de geçerli bir kuraldır. Çünkü biz canlılardan erkek türünün, dişiden daha güzel ve daha mükemmel olduğunu görüyoruz. Yine insanlardan da yaşlı erkeklerde ve kadınlarda bunu müşahede ediyoruz. Kadının güzelliği, daha çok erkeğin ona olan sevgisinin fazlalığından kaynaklanıyor.

Eşlerin birbirlerine karşı olan sevgilerindeki bu özellikleri ve farkları düşünüp inceleyen kişi rahatlıkla şunu söyleyebilir: Burada kadınlara olan sevgiden maksat, erkekle kadın arasındaki evlilikten doğan sevgidir. Erkek bu sevgide güçlü tarafı teşkil eder. Çünkü zevk alma kastı onda daha belirgindir ve bunun onu haktan veya ahiretle meşguliyetten uzaklaştırmadaki etkisi daha güçlüdür. Allah ikinci taraftan ise söz etmemiştir. İnsanlar için güzelleştirilen ikinci tür sevgide yani evlat sevgisinde de bunun bir benzeri-

ni yapmıştır. Ayette sanki ihtibak[443] vardır. Bu meseleye dair hatta bu ayetin tamamı hakkında -çocuk sevgisine dair olanlar hariç- Üstad'dan bana intikal etmiş bir şey yoktur.

2. ***Oğullar:*** Burada oğullardan maksat çocuklardır. Teğlib[444] metoduyla çocuklardan, sevgisi daha güçlü ve fitneye sebep olması daha çok olan türün (yani oğulların) zikredilmesiyle yetinilmiştir. Yahut da burada zikredilen sevgi bir önceki sevgide saklı tutulan kısma (kadındaki erkek sevgisine) delalet ettiği gibi öncekinde zikredilen de burada saklı tutulana (kızlara) delalet ettiği için sadece oğullar zikredilmiştir ve burada da ihtibak veya yarı ihtibak (şibh-i ihtibak) metodu izlenmiştir.

Evlat sevgisinin, kadın sevgisinden sonra zikredilmesinin, yukarıda anlatılan sebep yanında bir başka sebebi de çocuğun dünyada vücut bulmasının, kadına nispetle daha sonra olmasıdır. Çünkü çocuklar kadınlardan doğarlar. Yukarıda kadın veya eş sevgisinin doğal sebebi nesil saikidir, demiştik; işte bu durum, insanda bir etki meydana getirir ve bu etki o kişiyi evliliğe sevk eder. Çocuk sevgisi ise neredeyse kendini sevmek gibi bir şeydir, onun kendinden başka bir sebebi yoktur. Buna rağmen çocuğun doğumundan itibaren anne-babanın ona karşı merhametinden kaynaklanan şefkati, onu sevmelerinden kaynaklanan şefkatten ayrı bir şeydir ve işte bu şefkat, o sevginin sebebidir diyebiliriz. Fakat yine de Allah'ın eşe ve evlada karşı sevgideki hikmeti aynıdır ve bu hikmet neslin devamı, türün bekasıdır. İnsan dışındaki canlılarda da bu hikmet süreklilik arz etmektedir. Bu, çocuğa, çocuk olduğu için duyulan bir sevgidir. Anne-baba bunun yanında çocuğa karşı mesela çocuğun destek ve yardımcı olması ümidiyle duyulan sevgi ve onunla iftihar itmek için duyulan sevgi gibi başka sebeplerle de sevgi duyabilirler. Yalnız her ne kadar çocuklara karşı duyulanı daha kuvvetli olsa da bu tür sevgilerde başkaları da çocuklara ortak olurlar, yani bu sebeplerle başkalarına da sevgi duyulabilir. Çünkü sevgi gerekçeleri çok olunca bu gerekçeler birbirini besler ve kuvvetlendirir. Evlada, evlat olduğu için duyulan sevgi, ondan bir fayda beklentisi olmadığı zamanda mesela onun küçüklüğünde veya hastalığında, böyle bir beklentinin olduğu zamankinden daha belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Sağlam fıtrat sahiplerinden birine "Hangi çocuğun senin için daha sevimlidir?" denilince "Büyüyene kadar küçüğü, yanıma ge-

443. "İhtibak", birbirinin dengi olan iki lafızdan birini zikredip, diğerini zikretmemektir. Bkz: Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, hbk mad. (III/1056). (Çev.)

444. "Tağlîb", iki türden sadece birisinin, diğerini de kapsamak üzere zikredilmesidir. Mesela Türkçeye de geçmiş olan "ebeveyn" kelimesi aslında "iki baba" demek iken "anne-baba" anlamında kullanılır. Burada tağlib yoluyla sanki anneye de baba denmiş oluyor. (Çev.)

lene kadar yanımda olmayanı, iyileşene kadar da hasta olanı daha sevimlidir." diye cevap vermiştir.

Oğullara duyulan sevginin daha kuvvetli ve verdiği neşenin daha çok olmasının bir takım sebepleri vardır ki bunların bazıları şunlardır:

a) Yaşlanıp ve zayıflayıp da evlada ihtiyaç duyulunca erkek çocuğun ona bakması, ona yardımcı olması ümidi. Az önce de sevgilerin çeşit çeşit olduğunu, bunların birbirini beslediğini söylemiştik.

b) Örfe göre erkek çocuğun, nesebin nesiller arasında irtibatı sağlayan omurgası olması ve insanların genelde çok önem verdikleri anılma olayının bu sayede gerçekleşmesi.

c) Erkek çocuk sayesinde, kıza nispetle daha fazla itibar kazanma ümidi. Mesela erkek çocuk ordu komutanlığı yapabilir, topluma lider olabilir, ilim ve iş dünyasında üstün bir konumu daha imkanlı olarak elde edebilir ve bu ebeveyne itibar kazandırır.

d) Kız çocuğunun eksiklik sayılması, iffetsizlik halinde aileye daha çok itibar kaybettirmesi şeklindeki eski örfün tesiri. Böyle bir beklenti veya ihtimalin tasavvur edilmesi, sevgiden bir şeyler götürür ve o kimseye eziklik veya solgunluk arız olur.

e) Kız çocuğu daha yetişirken bile onun evinden, ailesinden ayrılmak, başka bir aileye katılmak, o ailenin üyesi olmak üzere yetiştirildiği hissi. Ona yapılan harcamaların ve verilen şeylerin bir nevi başkalarına hizmet ve külfet olarak algılanması.

Var olan bu farkların her ne kadar hepsi doğal değilse de bunların varlığını düşünüp inceleyen birisi niçin özellikle oğulların zikredildiğini, onların mevcudiyetinin niye daha mükemmel bir neşe ve fayda sağladığını anlar. İnsanın aldanmasına veya haktan uzaklaşmasına, ahireti unutmasına sebep olanların da yine erkek çocuklar olduğunu kavrar. Çünkü onlara güvenerek kendini müstağni hissetmek suretiyle aldanır veya onlarla, onlara mal biriktirmekle meşgul olduğu için haktan uzaklaşır, ahireti unutur. Diğer taraftan anne-babanın kızlarına yönelik sevgisi oğullarına yönelik sevgisi ile eşit, hatta ondan daha güçlü de olabilir fakat bu sevgiyi besleyen ve kuvvetlendiren unsurlar daha azdır. Kızlara yönelik bu sevgi de fitneye kaynaklık edebilir. Nitekim Allah *"Hiç şüphesiz mallarınız ve çocuklarınız fitnedir."*[445] buyurur ki burada kız-erkek ayırımı yapılmaksızın genel anlamda *"çocuklar"* ifadesi kullanılmıştır. Bu sebeple burada sadece oğulların zikredilmesi, hükmün sadece onlara ait olduğu anlamında değildir, dedik.

Üstad dedi ki: Çocuk sevgisinin iki aşaması vardır. Birincisi küçüklük

445. Teğabun, 64/15.

zamanındaki sevgidir ki bu, herhangi bir sebebe, fikre, mantığa veya görüşe dayanmayan zati bir sevgidir. Hatta bu fıtrî bir delilik, bütün canlılara şamil ilahi bir rahmettir. Bu konuda insan ile kedi arasında bir fark yoktur. İkincisi ise fikrî bir açıklaması olan, bir sebebe dayanan sevgi aşamasıdır. Ayette kastedilen de budur. Bu, çocuktan bir şey ummaktan, bir şeyler beklemekten kaynaklanan sevgidir. Bundan dolayı buradaki sevgi, oğullara ait sevgi olmuştur. Şüphesiz sevgi, ümit nispetindedir. Ümit kaybolursa sevgi de zayıflar ve pörsür. Hatta bazen düşmanlığa dönüşür ve ardından çoğu kere olduğu gibi davalar, mali veya gayri mali ceza istekleri gelir.

Üstada göre ayetteki *"oğullar"* ifadesinde tağlib de, önce zikredilene mukabil bir ihtibak da yoktur. Ona göre bu tür izahlar zorlama olup ayetten ibret almak için buna ihtiyaç yoktur.

3. ***Kantar kantar altın ve gümüş***: Yani çok mal. Allah'ın, insanın tabiatına yerleştirdiği özelliklerden biri de mal sevgisidir. Çünkü mal, istenen şeyleri elde etmek için bir vasıtadır, insanı arzularına ve zevk aldığı şeylere kavuşturur. İnsanın istekleri sınırsızdır, zevk aldığı şeyler de sayılamayacak kadar çoktur. Kabiliyeti sınırsız olan insan yine sınır tanımayan isteklerini elde etme vasıtalarının peşine düşer. Bu istekler de yeni arzular doğurur.

فما قضى أحد منها لبانته ولا انتهى أرب إلا إلى أرب

"Kişi isteğini veya bir ihtiyacını bitirir bitirmez
Başka bir ihtiyaç ortaya çıkar."

Şüphesiz insan, ne kadar çok malı (parası) da olsa onu çok görmez. Hatta malın çokluğu ondaki mal tutkusunu artırır ve neticede malın başka bir şeye vasıta olduğunu unutur; mal biriktirme onda bir gaye halini alır; bu uğurda çeşitli yollara başvurur; bir yolda ilerlerken karşısına başka başka yollar çıkar. İbn Abbas'ın (r) rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurur: *"Âdemoğlunun altından iki vadisi olsa, üçüncüsünün olmasını temenni eder. Âdemoğlunun içini topraktan başkası doldurmaz. Allah tövbe edenin tövbesini kabul eder."*[446]

Ayetteki **"el-qenâtîri'l-muqenterat" (yüklerle yığınları)** ifadesi, fitneye maruz bırakma ihtimali olan şeyin, malın çokluğu olduğu hissini vermektedir. Çünkü çok mal olunca insan ondan faydalanmakla, onun keyfini çıkarmakla meşgul olur ve bu da kalbi meşgul eder; o malın yönetimi çok vakit alır ve neticede sahibinin kalbinde, dünyada hakkın takipçisi olmak, hakkı desteklemek gibi o malların dışında kalan şeylere ihtiyaç hissedecek, Allah'ın

446. Buhari, *Rikâk*, 10; Müslim, *Zekât*, 116, 119.

ahirette muttakiler için hazırlamış olduklarına hazırlanacak bir menfez kalmaz. Allah ne zaman bir ümmete peygamber göndermişse veya bir topluma ıslahatçı birini göndermişse ilk inkârcılar, karşı çıkanlar, yüz çevirenler ve böbürlenenler genellikle zenginler olmuştur. İnanmış zenginlerin de amelleri az, hataları çoktur. Allah şöyle buyurur: *"Bedevi Araplardan geride kalanlar 'Mallarımız ve ailelerimiz bizi meşgul etti.' diyecekler."*[447]; *"Biliniz ki mallarınız ve çocuklarınız fitnedir (imtihandır)."*[448] Burada Allah, malların fitneye vesile olmasını, çocukların fitneye vesile olmasından önce zikretmiştir. Tefsirini yaptığımız ayette ise malları, kadınlardan ve oğullardan sonra zikretmiştir. Çünkü burada sevginin meşguliyete ve fitneye vesilesi olması değil, tabiatı konu edilmektedir. Kadın sevgisi ve oğul sevgisi gayedir, mal sevgisi ise vesiledir; onu ancak fitne sebebiyle gözü kör olup da hakikati göremeyenler gaye edinirler. Biz burada insanların mal sebebiyle fitneye düşmelerini, bu fitnenin onları Allah'ın hakkından; ümmet hakkından; ilişkide bulundukları kişilerin haklarından; hatta evlerinin, çoluk çocuklarının haklarından; itibarlarını lekeleyerek veya uygun nafaka temininde kusurlu davranarak kendilerinin yine kendilerine karşı haklarından nasıl alıkoyduğunu anlatmaya kalkışsak sözü çok uzatırız. Hem bu durumda ayetten ibret olarak anlayabildiğimiz kadarıyla malın dünya metaından olduğuna dair açıklama yapma sınırında durmayıp bunun ötesine geçmiş oluruz ve o zaman da açgözlü zenginler gibi biz de mal hakkında konuşmayı gaye haline getirmiş oluruz.

"Qentâr", sağlamca bağlanmış, düğümlenmiş mal (para) demektir. Zamanımızda ticaret erbabı ona *"sürre"* (kese/ambar) diyor. Bana göre bu kelimenin asıl manası budur. Onun manası hakkında söylenen başka sözler de neticede bu manaya racidir ve bunlar şunlardır:

a) *"qentâr"*, üst üste yığılı mal (para) demektir.

b) On iki bin ûkiyye ağırlığındaki paradır.

c) İbn Cerir'deki merfu rivayete göre "Veya bin iki yüz ûkiyye"dir.

d) Muâz'dan (r) nakledildiğine göre bin iki yüz dinardır. Bu, Ubey'den de merfu olarak rivayet edilmiştir.

e) *Muhassas*'ta yazdığına göre İbn Abbas bunun seksen bin dirhem olduğunu söylemiştir ve ondan başka görüşler de nakledilmektedir.

f) Sûddî'ye göre (ö.128/745) yüz rıtıl altın veya gümüştür.

g) Katade'den rivayet edildiğine göre yüz rıtıl altın veya seksen bin gümüştür.

---

447. Fetih, 48/11.
448. Enfal, 8/28.

Sanki bütün bunlar örfteki değişikliklere bağlı olarak *"qentâr"*ın ifade ettiği manalardandır ki, İbn Sîde'nin (ö.458/1066) *Muhassas*'ta bu konuya dair zikrettiği bir takım görüşler de bunu göstermektedir. O, *"qentâr"*ın bin miskal altın veya gümüş olduğu görüşünü Berîr'e nisbet eder ve o, "Süryanicede bir öküz derisi dolusunca altın veya gümüştür." der. Yine o, Ebu Ubeyd'in ise Süryanice kaydına yer vermediğini söyler. Sibeveyh'ten de (ö.180/796) *"qentâr"*ın Arapça dörtlü (rubai) bir kelime olduğunu nakleder. *"Qentârûn muqentarûn"* mübalağa ifadesi olup tam, mükemmel qentâr demektir. Ayetteki *"el-muqenterat"* ifadesinin manası hakkında başka görüşler de vardır: Kimine göre bu, "düğümü sağlam yapılmış" anlamında; kimine göre de *"dinar veya dirhem olarak basılmış"* anlamındadır. *"Dizi dizi sıralanmış"* veya *"saklanmış, gömülmüş"* anlamında olduğunu söyleyenler de vardır. İnsanlar arasında hâlâ qentâr hakkında farklılıklar vardır. Şam'da onların rıtlı ile -ki onların rıtlı ülkenin ekseriyetinde sekiz yüz dirhemdir- yüz rıtıldır. Mısır'da ise onların rıtlı ile yüz rıtıldır ve onların rıtlı da yüz kırk dört dirhemdir.

4. ***İşaretlenmiş atlar:*** Bazılarına göre ***"el-musevveme"***, *"otlayan"* demektir ve buna göre mana *"otlayan atlar"* olur. Bu görüş İbn Abbas, Said b. Cübeyr, Rabî ve başkalarından da rivayet edilmektedir. Kimisi bu kelimeyi *"güzel, asil atlar"* veya *"renklerle, beneklerle, nişanlarla işaretlenmiş atlar"*, kimi de *"salıverilmiş atlar"* olarak anlamıştır.

Birinci mana ***"sevm"*** kökünden gelir ve *"Hayvanı otlattı."* anlamında kullanılır. Ayrıca *"Sâmu dabbetun reahâ."* da *"Hayvanı otlağa çıkardı, otlattı."* demektir. Bunlara göre *"sevmuhâ"* kelimesi de bunun gibidir. Nahl Sûresi'nin "*(Hayvanları) otlattığınız bitkiler de ondandır (sudandır).*"[449] ayetinde de *"el-musevveme"* fiili kullanılmıştır. İbn Cerir *"sevveme"* fiilinin *"el-musevveme"* şeklindeki kullanımının Arapçada yaygın olmadığını söyler ve bu ayetteki "*museyveme*"nin *"işaretlenmiş"* anlamında olduğu görüşünü tercih eder ve buna Nâbiğa'nın şiirini şahit getirir:

بسمر كالقداح مسومات   عليها معشر أشباه جن

"Üzerlerinde cin gibi bir grup bulunan,

Ok gibi, işaretlenmiş yağız (at)larla..."

O, *"mutahheme"*, *"mu'leme"* ve *"râtia"* kelimelerinin aynı anlama geldiğini söyler.[450]

---

449. Nahl, 16/10.
450. İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyân*, III/204.

Ben de derim ki: Ticaret için elde tutulan otlayan atlar da, zenginlerin, büyüklerin iftihar vesilesi olarak bulundurdukları soylu güzel atlar da insanlar arasında rekabete konu olan dünya metaındandır. Öyle insanlar vardır ki atı aşırı derecede sever hatta onlardaki at sevgisi bütün sevgilerden üstündür. Bazı müfessirler de buradaki *"musevveme"*nin cihat için hazırlanmış atlar anlamında olduğunu söylemişlerse de hem kelime bunu ifade etmez, hem de sözün bağlamı buna uygun değildir.

5. ***Hayvanlar (en'âm):*** En'âm; hayvanlardan deve, sığır ve davar anlamındadır. Mandalar sığıra dahildir, davarlardan maksat da koyun ve keçidir. Göçebe hayat sürenlerin parası, serveti bunlardır. Onlar bunlarla iftihar eder, övünürler; yiyip içtikleri de, onlara daha rahat bir hayat sağlayan unsurlar da hep bu hayvanlardan sağlanır. Allah'ın bu hayvanları soylu atlardan sonra zikretmesinin sebebi belki de böyle atlara sahip olma imkânı olan birinin zevke, onlardan keyif almaya daha düşkün olmasıdır. Çünkü bu atlar, ihtiyaç fazlası olan metadandır. Yukarıda sayılan hayvanlara sahip olan herkesin, böyle atlara sahip olma imkânı yoktur ve onun dünyadan alacağı zevk, böyle atları olan kişininki gibi de olmaz. Yoksa aslında bu hayvanlar daha faydalıdır. Allah kullarına verdiği nimetleri saydığı sûrede insanı yarattığını ifade ettikten sonra şöyle diyor: "*Ve en'âmı (develeri, sığırları, davarları) yarattı. Onlarda sizin için ısınma ve (başka) menfaatler vardır. Ve onlardan yersiniz. Ve (akşamları) getirirken, salıverirken onlarda sizin için bir güzellik vardır. Ve ancak sıkıntılara katlanarak varabileceğiniz bir yere onlar sizin yüklerinizi taşırlar. Şüphesiz Rabbiniz esirgeyicidir, rahmet sahibidir. Binmeniz için ve ziynet (güzellik, süs) olsun diye atları, katırları, merkepleri (yarattı). Ve bilmediğiniz şeyler de yaratacak.*"[451]

6. ***Ekin: "Hars"***, gövdesi (sapı) olan ve olmayan her türlü ekin ve bitki demektir. Meskûn bölgelerde olsun, ova ve meralarda (badiyede) olsun insanların ve hayvanların hayatı bunlara bağlıdır. Bunlar önemli ihtiyaç maddelerinin en başında yer aldıkları halde Allah, sıralamada onları en son zikretti. Çünkü bunlardan istifade diğerlerine nispetle daha genel olduğu için bunların kalplerdeki güzelliği daha azdır. Bunların, insanı hakkı aramadan ve desteklemeden engellemesi veya ahirete hazırlanmaya mani olması nadirdir. Ekin ve bitki nimetinden daha büyük, daha genel nimetler de vardır. Mesela hava böyledir. İster bitkiler olsun ister diğer canlılar olsun hayatiyeti olan şeyler ondan bir an bile müstağni olamazlar. Ama ondan faydalanma, keyif alma bir fitne sebebi olmaz; hatta insanlar onun bir nimet olduğunu, ona ihtiyaçları bulunduğunu nadiren düşünürler.

---

451. Nahl, 16/5.

Allah daha sonra *"Bunlar dünya hayatının nimetidir. Ve iyi dönüş yeri ise Allah'ın nezdindedir."* buyurdu. Yani zikri geçen altı çeşit şey, insanların dünya (ilk) hayatlarında zevk alarak faydalandıkları şeylerdir. İnsanlar öldükten ve tekrar dirildikten sonra var olacak olan ahiret hayatındaki iyi dönüş yeri, merci ise Allah nezdindedir. İnsanların, bütün gayretlerini mevcut olan bu nimetlere tahsis etmeleri, bunların onları ileride kendileri için daha hayırlı olacak şeylere hazırlanmaktan alıkoyması uygun değildir. Bu husus müteakip ayette de açıkça belirtilecektir.

Yapmış olduğum açıklamalardan anlaşılıyor ki bu arzularla (şehvetlerle) ilgili ifadeler, Allah'ın insanları bunları sevecek fıtratta yarattığını, onların gönüllerinde bunları güzelleştirdiğini açıklamakta, onlara bunlardan daha hayırlı şeylerin olduğunu hatırlatma konusu için giriş teşkil etmektedir. Yoksa maksat -bazı cahillerin sandığı gibi- bunların bizatihi kötü şeyler olduğunu açıklamak değildir. Çünkü Allah insanları kötü bir fıtratta yaratmamış; onları ahsen-i takvim üzere, en güzel şekilde yaratmıştır. Hem O, dinini fıtrata aykırı değil, fıtrata uygun yapmıştır. O şöyle der: *"Yüzünü samimi bir şekilde dine çevir. Allah insanları hangi fıtrat üzere yarattıysa o fıtrata (sarıl). Allah'ın yarattığında hiçbir değiştirme yoktur. Bu sağlam dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler."*[452]

İnsanın fıtratında var olan kadın sevgisi nasıl kötülenmiş olabilir? Hâlbuki o, Allah'ın hikmetinin tamamlanmasına vesile olmakta; kıyamete kadar insan türü onunla devam etmektedir. O, Allah'ın hikmetine ve rahmetine delalet etmektedir ve O'nun ayetlerinden biridir. Yine Allah buyurur: *"Ve içinizden sizin için, kendileri ile huzur bulmanız amacıyla eşler yaratması, aranızda sevgi ve merhamet meydana getirmesi de O'nun ayetlerindendir. Şüphesiz düşünenler topluluğu için bunda ayetler (ibretler) vardır."*[453] Hz. Peygamber de kadınları severdi.

Mal sevgisi nasıl "lizatihi" (yani başka bir sebeple değil de sırf mal olduğu için) kötülenmiş olabilir? Hâlbuki Allah mal harcamayı imanın alametlerinden saymıştır. Allah'ın yasakladığı; mal harcarken israfa kaçılması, saçılıp savrulması veya cimrilik yapılmasıdır. O, Hz. Peygamber'i fakir veya muhtaç halde bulup da ihtiyacını gidermesini[454] ona karşı bir nimet olarak zikretmiştir. O, malı kavimler için hayati ihtiyaç, din için destekçi, dinin iki önemli esasının yerine getirilmesi için vesile ve Allah'a yaklaşma sebeplerinin en mühimlerinden biri yapmıştır. Hz. Peygamber *"Allah muttaki, zengin, ibadete düşkün kulu sever."*[455] buyurmuştur.

---

452. Rûm, 30/30.
453. Rûm, 30/21.
454. Duhâ, 93/8 ayetini kastediyor. (Çev.)
455. Müslim, *Zühd*, 11.

Oğul, at, hayvan ve bitki sevgisinden söz etmeye ihtiyaç olacağını sanmıyorum. Zühtte aşırı gidenlerin böyle bir ihtiyaç konusundaki şüpheleri daha zayıftır. Muttaki bir mü'minin yapması gereken, bu arzuları en büyük düşünce haline getirerek ve kendisini ahiretten alıkoymalarına imkân verecek şekilde onlara meftun olmamaktır. Eğer bundan kaçınırsa ve onlardan, Allah'ın tespit ettiği sınırların dışına çıkmadan normal şekilde, itidal halinde faydalanarak bu zevki yaşarsa dünyada da ahirette de mutlu olur. "*Rabbimiz! Bize dünyada da, ahirette de iyilik ver ve bizi cehennem azabından koru.*"[456]

قُلْ أَؤُنَبِّئُكُم بِخَيْرٍ مِّن ذَٰلِكُمْ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِندَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَأَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ ﴿15﴾

الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿16﴾

الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ ﴿17﴾

15- De ki: Size bundan daha hayırlısını bildireyim mi? Muttakilere Rablerinin nezdinde altlarından nehirler akan, içinde ebedi kalacakları cennetler, pak eşler ve Allah'ın memnuniyeti vardır. Allah kulları çok iyi görendir.

16- Ey Rabbimiz! Biz iman ettik. Bizim günahlarımızı bağışla ve bizi cehennem azabından koru, diyenlere;

17- Sabredenlere, sadıklara, itaat edenlere, infak edenlere, seher vakitlerinde istiğfar edenlere.

Kıraat:

Araplar "*ğunebbiukum*"da olduğu gibi ilki fethalı, ikincisi zammeli olup peş peşe gelen iki hemzeyi dört şekilde okurlar. Araplara kolaylık sağlamak üzere Allah'ın izniyle ve Hz. Peygamber'in dilinden hemze; Kur'an'da burada ve ayrıca Sâd Sûresi'nde "*ğunzile*"[457], Kamer Sûresi'nde "*ğulqiyye*"[458] bu

---

456. Bakara, 2/201.
457. Sâd, 38/8.
458. Kamer, 54/25.

dört biçimde okunmuştur. Kur'an'da başka örneği yoktur. Bu durumdaki hemzenin okunuş şekilleri şunlardır:

1. İki hemze arasında med yapmadan her ikisini de tahkik ile (hemze olarak) okumak. Kufeli kıraat üstadları ile İbn Âmir'in (ö.154/770) ravilerinden İbn Zekvân (ö.242/856) ve kendisinden nakledilen bir rivayete göre Hişam (ö.245/859) her üç sûrede de böyle okumuştur.

2. İki hemze arasında med yaparak ve iki hemzeyi de tahkik ile (hemze olarak) okumak. Bir rivayete göre Hişam, her üç sûredeki hemzeleri de böyle okumuştur.

3. İki hemze arasında med yaparak ve birinci hemzeyi tahkik (hemze olarak), ikincisini teshil ile okumak. Teshil, hemzeyi hemze ile harekesine uygun harf arasında bir okuyuşla okumaktır ki burada (harekesi zamme olduğu için) hemze-vav arası bir şekilde okunur. Bazıları "med" yerine "iki hemze arasına elif girdirmek suretiyle" derler ki ikisi de aynı anlama gelir. Bu, Kalûn'un (ö.220/835) kıraatidir.

4. Arada med yapmaksızın birinci hemzeyi tahkik (hemze olarak) ile ve ikincisini de teshil ile okumak. Bu da Verş'in (ö. 97/812) ve İbn Kesir'in (ö.120/737) kıraatidir.

Başka bir kıraat de iki lügatten mürekkep bir okuyuştur ki o da teshil ile ve hem medli, hem de medsiz okumaktır. Bu, Ebu Amr'ın (ö.154/770) kıraatidir.

Hişam'dan nakledilen bir rivayete göre onun buradaki hemzeleri okuyuşu ile Sâd ve Kamer sûrelerindekileri okuyuşu farklıdır. Buradakini med ve tahkik ile oradakileri ise medsiz olarak tahkik ile okunur.

"Rıdvân" kelimesinin de iki okunuşu vardır. Asım[459] (ö.127/744) Mâide Sûresi'ndeki *"rıdvânehû"*[460] hariç bu kelimeyi "ra" harfi zammeli olarak *"rudvân"* şeklinde okur. İkinci okuyuş "ra" harfini kesreli olarak okumaktır ki diğer kıraat üstadları Kur'an'ın tamamında bu şekilde okurlar.

"De ki: Size bundan daha hayırlısını bildireyim mi?" Bu ayet bundan önceki ayetteki "*Ve iyi dönüş yeri de Allah nezdindedir*" cümlesini açıklığa kavuşturmakta, detaylandırmaktadır. Allah, insanların gelecek cevaba yönelmesi, onu şevkle beklemesi için ayete bir soru ile başlamaktadır. Arapçada *"enbeğ"*, *"ahbera"* manasında olduğu gibi *"nebbeğ"* de *"hebbera"* (*haber verdi, bildirdi*) manasınadır. *Külliyat*'ta "Nebe' ve enbâ' kelimeleri Kur'an'da ne zaman zikredilmişlerse önemli ve etkili işler hakkında zikredilmişlerdir." denir. Buna

459. Aslında bu okuyuş Asım'ın ravilerinden Şube'ye (ö.193/808) aittir. Bkz: Abdulfettah el-Kadî, *el-Budûru'z-Zâhira*, s. 59., Kahire/1375(1955) (Çev.)

460. Mâide, 5/16.

göre burada *"nebe"* kökünden bir kelimenin kullanılması da cevaba karşı aynı bir şevklendirme unsuru taşımaktadır.

Amacın Yanlışlığı Aracın Meşruluğunu Zedelemez!

Ayetteki **"zâlikum"** *(bu)* kelimesiyle daha önce zikri geçen kadınlara, oğullara ve arzu edilen diğer şeylere işaret edilmektedir. Bu ayetteki soruya cevap olarak zikredilecek şeylerin o arzulardan daha hayırlı olması, bu arzuların da hayırlı olduğu veya hiç değilse şer olmadığı intibaını vermektedir. Doğrusu onlar da hayırlı şeylerdir ve Allah'ın, insanlara vermiş olduğu en büyük nimetlerdendir. Ama Allah'ın insanlara vermiş olduğu diğer nimetlere şer arız olabildiği gibi bunlara da olabilir. Bu tür şerler insanların şahıslarına mesela akıllarına, duyularına arız olduğu gibi başka şeylere de hatta hukuki düzenlemelere (şeriata) de arız olabilir. Mesela kadın sevgisinde aşırılığa düşen ve bir kadına veya onun çocuğuna başkalarının hakkını veren; o kadın yüzünden başka kadınlardan olan çocuklarının eğitimini ihmal eden; kadın uğruna Allah'ın hakkını ihmal eden, Allah'a itaatte ihmali görülen veya bu konuda Allah'ın çizdiği sınırları aşıp başkasının karısını seven bir kimse; aklını insanların haklarını yemek ve onlara eziyet etmek için hukuki hileler (çareler), üretmekte kullanan veya şer'î metinlerde hileli yorumlar yapan, onları tevil eden ve neticede konulan hukuki hükümlerdeki gayelerin yok olmasına, farzların terk edilmesine, dinin esaslarının-rükünlerin yıkılmasına sebep olan kimse gibidir. İnsanların nimetlerden faydalanırken kötü bir yol izlemeleri, o nimetlerin bizatihi şer olduğuna veya onları şeriatın koyduğu hudutlara ve fıtrata uygun biçimde, itidal ile sevmenin şer olduğuna delalet etmez.

Sorulan soruya ***"Muttakilere Rablerinin nezdinde altlarından nehirler akan, içinde ebedi kalacakları cennetler, pak eşler ve Allah'ın memnuniyeti vardır."*** diye cevap verilmiştir. Allah burada muttakiler için onların takvalarına karşılık hazırlamış olduğu şeyleri cismani-nefsî ve ruhani-akli olmak üzere ikiye ayırmaktadır: Cennetler ve oradaki nimetler (hayırlar), dünyadaki kadınlarda görülmesine alışılmış eksikliklerden temizlenmiş eşler birinci kısmı, Allah'ın memnuniyeti, rızası da ikinci kısmı teşkil etmektedir. Takva, cennetler ve pak eşlerle ilgili açıklama daha önce Bakara Sûresi'nde geçti. Burada **"Rab"** kelimesinin muttakilere ait zamire muzaf/tamlama yapılması, muttakilerin faziletli oldukları, onları özenle ve başarılı olacak şekilde eğiten (Allah)'ın kendilerine itina gösterdiği intibaını vermektedir.

"Rıdvân", *"rıza"* (memnuniyet, hoşnutluk) anlamında mastardır. Yalnız *"rıza"* kelimesine göre daha fazla harf ihtiva etmektedir ki bu, ayrıca manada mübalağaya delalet eder. Buna göre bir nevi *"Ve Allah'ın, bir öfkeyle, kızgınlıkla karışık olmayan, ardından böyle bir şey gelmeyen büyük memnuniyeti, rızası"*

demektir. Tevbe Sûresi'nde de *"Allah mü'min erkeklere ve mü'min kadınlara altından nehirler akan, içinde ebedi kalacakları cennetler ve Adn cennetlerinde güzel mekânlar vaad etti. Allah'ın memnuniyeti (rıdvan) ise daha da büyüktür. İşte bu, büyük kazançtır."*[461] buyurur. Bu ayette Allah'ın memnuniyetinin (rızasının), cennetlerden ve oralardaki nimetlerden daha üstün olduğu çok açık ve net olarak ifade edilmiştir. Hadîd Sûresi'nde de *"Biliniz ki dünya hayatı oyun, eğlence, ziynet ve birbirinize karşı övünmekten, malların ve çocukların çokluğuyla böbürlenmekten ibarettir. Tıpkı yağmur gibi ki onun bitkisi (bitirmesi) çiftçilerin*[462] *hoşuna gider, sonra o kurur ve sen onu sararmış halde görürsün; sonra da o parçalanmış dağınık bir hâl alır. Ahirette ise şiddetli bir azap, af ve Allah'ın memnuniyeti (rıdvan, rıza) vardır. Ve dünya hayatı aldanma metaından başka bir şey değildir."*[463] buyurur. Bu ayet, tefsirini yaptığımız ayetten daha vecizdir. İkisi de aynı konuda olduğu halde bunda ayrıca şu dünyevi arzularda haddi aşanların ve aşırıya kaçanların; bu arzuları, kendilerini Allah'a karşı görevlerini yapmaktan alıkoyan, onları başkalarının haklarını yemeye sevk eden kişilerin cezaları ile bu arzularını tatmin ederken Allah'tan sakınanların, Allah'ı ve ahireti unutmayanların mükâfatları da açıklanmaktadır. Ümidimiz, eğer zaman müsaade ederse ve Hadid Sûresi'ne varırsak bu ayetle ilgili açıklamalarımızı orada yapmaktır.

Üstad Abduh, ayetteki ***"rıdvan"***'ın anlamı hakkında şunları söyledi: Bütün bu lezzetlerden daha büyük olanı, Allah'ın memnuniyeti, rızasıdır. Bu bize gösteriyor ki cennet ehli dünyada gördüğümüz gibi ahirette de tabaka tabaka, derece derecedir. Bazı insanlar "Allah'ın memnuniyeti"nin ne ifade ettiğini anlamazlar ve onlar için Allah'ın memnuniyeti şerri terke veya hayır yapmaya teşvik edici olmaz. Onlar denedikleri, duyu organları ile algılanabilen lezzetlerin manasını anlarlar; onların gönüllerinde etkili olması bakımından en iyi şeyler bunlardır. Onlar bu lezzetlere rağbet ederler ve onlar için çalışırlar. Fakat bütün muttakiler, dünyada bir anlam veremedikleri bu lezzeti ahirette tanırlar.

"Allah, kullarını çok iyi görendir."

Üstad dedi ki: Allah, kendi kendine takva iddiasında bulunan veya dili ile bunu ifade eden herkesin muttaki olmadığına dikkat çekmek için ayeti bu cümle ile bitirilmiştir. Allah katında muttaki, öyle bir kimsedir ki Allah, onun takva sahibi olduğunu bilir. Bu ifade ile Allah, insanlar kendilerini beğenmek (ucb) suretiyle aldanıp aslında muttaki olmadıkları halde muttaki

---

461. Tevbe, 9/72.
462. Ayetteki *"küffar"* kelimesi *"çiftçiler, ziraatçılar"* diye tefsir edilmiştir. Çünkü çiftçiler, daneyi toprakla örter, üstünü kapatırlar.
463. Hadîd, 57/20.

olduklarını zannetmesinler diye, takva konusunda kendi kendilerini hesaba çekmeleri için onları uyarmakta ve ikaz etmektedir.

Muttakilerin Ödülü

"Ey Rabbimiz! Biz iman ettik, diyenlere."

Üstad Abduh, "Takva ehli burada, kendilerine ait hallerden biri ile nitelenmektedir ki o da kalplerinin takvadan etkilenmesidir. Takva, imanın semeresi olup dil bu imanı, dua ve yakarış tarzında coşku ile itiraf eder." dedi. Buna göre o, buradaki ifadenin *"takva ehli"* kısmının sıfatı olduğunu tercih etmektedir. Neyin kastedildiği anlaşıldığı ve bir karışıklık ihtimali de olmadığı için sıfatla vasfedilenin arasının bir hayli açılmış olması buna zarar vermez. Üstadın bundan maksadının nahivcilerin anladığı manadaki sıfattan farklı bir sıfat olması da mümkündür ve bu anlayış, bazılarının "Buradaki kelam medihtir veya isti'nâf-ı beyanîdir." görüşüne de uygun düşer. Buna göre sanki *"Bu güzel mükâfatı alacak olan o muttakiler kimlerdir?"* şeklinde bir soru sorulmakta ve buna cevap olarak da ayette "*Ey Rabbimiz! Biz iman ettik, diyenlere.*" denilmektedir.

"Günahlarımızı bağışla ve bizi cehennem azabından koru." cümlesi için de "Muttakiler bağışlanmayı ve cehennemden korunmayı imana bağladılar. Öyleyse bu iki şeye hak kazanmak için amel-i salihe bağlı olmaksızın tek başına iman kâfidir." dediler.[464]

Ben de derim ki: Eğer burada imandan önceki şirkten ve o şirkin ardından gelen günahlardan bağışlanma ile bu sebeple cehennemde ebedi kalmaktan korunma kastediliyorsa o zaman bu doğru olabilir. Çünkü ifade edildiği gibi Müslüman olmak, daha öncekileri kesip atar.

Ama eğer bununla insanın mü'min olabileceği ve bununla beraber salih amel işlemeyebileceği, günahlara, hatalara dalmış bir halde olabileceği, sonra da bağışlanma ve cehennemden korunma hakkına sahip olabileceği kastediliyorsa o zaman bu izah doğru olmaz. Akıl ve nakil böyle bir varsayımı imkânsız görür. Çünkü insan hakkındaki sünnetullahtan bilinmektedir ki insanın kesin bilgiye dayalı yerleşmiş inançlarının, onun bedenî amelleri üzerinde önemli bir hâkimiyeti vardır. İman, kalp üzerinde hâkimiyeti olan akılda iyice yerleşmiş, kesin/yakînî bilgiye dayalı bir inançtır. Akli bir düşünceye veya kalbî bir vicdana dayanmayan hiçbir amel yoktur. Bu du-

464. Tercümesini yaptığımız baskıda "Öyleyse bu iki şeye hak kazanmak için amel-i salihe bağlı olmaksızın tek başına iman kâfidir." dediler denmektedir. Fakat gerek Beydâvî tefsirindeki ifade, gerekse müfessirin cevabından anlaşılan, bunun böyle olmadığı, "*değildir*" anlamındaki "*ğeyr*" kelimesinin matbaa ilavesi olabileceği intibaını verdiği için böyle tercüme etmeyi uygun gördük. (Çev.)

rumda mü'minin amellerinin imanına tabi olması, ondan bağımsız olmaması gerekir. Onun amelleri ancak unutma veya bilmeme sebebiyle imanına itaatin dışına çıkabilir. Mesela bir an için arız olabilecek bir saikin baskın gelmesiyle böyle bir durum olabilir ve çok geçmeden hemen bu etkilenme ortadan kalkar ve onun ardından da tevbe devreye girip onu yok eder. *"Allah'ın kabul edeceği tövbe sadece, kötülüğü bilmeden işleyenlerin ve sonra tez elden tövbe edenlerin tövbesidir."*[465] Bunlar akli delillerdir.

Bu görüşün naklî delilleri ise burada tamamını sayamayacağımız ayetlerdir. Bu ayetlerden bağışlanmaya dair bir tanesi şudur: "*Şüphesiz ben tövbe eden, iman eden ve salih amel işleyen sonra da hidayette tabi olanın tövbesini kabul ederim.*"[466] Allah, meleklerin mü'minler için dua edişini hikâye ederken de şöyle demektedir: "*Ey Rabbimiz! Rahmetin ve ilmin her şeyi kuşattı. Tevbe edenleri ve senin yoluna tabi olanları bağışla ve onları cehennem azabından koru. Rabbimiz! Onları da, atalarından, eşlerinden, nesillerinden salih kişileri de kendilerine vaad ettiğin Adn cennetlerine girdir. Şüphesiz sen çok güçlü ve hikmetlisin. Onları kötü şeylerden de koru. Sen o gün kimi kötü şeylerden korursan ona rahmet etmiş olursun. Büyük kazanç da budur.*"[467]

Allah'ın bağışlama vaadi ile bağışlanma talebinde bulunanların duasını hikâye etmesi arasındaki farkı açıklamaya ihtiyaç yoktur. Tefsirini yaptığımız ayet, bu ayetlere ve aynı manadaki öbür ayetlere karşı değildir, hatta bunları teyit etmektedir. Çünkü bu ayetteki dua ile muttaki olan herkesin bu duayı dili ile seslendirmesi kastedilmemiştir. Burada mü'minlerin en kâmil sıfatlarından olup sonraki ayette yer alan vasıflara sahip muttakilerin durumu açıklanmaktadır. Diğer yandan burada muttaki mü'minlerden söz ediliyor olmasaydı ve onlar duadan sonra zikredilen sıfatlarla nitelenmeselerdi, yani ayetin bu kısmı "*Muttakilere Rablerinin nezdinde...*" diye başlayacağına "*Mü'minlere Rablerinin nezdinde...*" diye başlasa ve dua kısmının sonuna kadar devam etseydi o zaman da Kur'an'ın akla ve ilme uygun diğer ayetleri ile birlikte bu ayetin de insan tabiatı ile uyumlu olabilmesi için ve ayrıca selefin *"iman; söz, inanç ve ameldir."* şeklindeki icmasından dolayı; *"Buradaki imandan maksat, kendisinden; günahları terk etme, salih ameller işleme gibi eserler meydana gelen sahih imandır."* diyebilirdik. Fakat insanlar bunun farkına varamadılar ve bunu geri plana itip kendi mezheplerini destekleyen, mezheplerine muhalif görüşleri iptal eden şeyler aradılar. İman ve amel hakkındaki bu hakikati daha önce tespit etmiştik. Konuya yine devam ediyor ve tekrarlıyoruz. Ümidimiz, muhtelif yerlerde yapılan tekrarların kör

465. Nisâ, 4/17.
466. Tâhâ, 20/82.
467. Gâfir (Mü'min), 40/7-9.

taklit kayası üzerinde etkili olup onu parçalaması veya kökünden söküp atması ve böylece Müslümanların selef âlimlerinin ve halef âlimlerinden de doğuda Huccetulislam Gazzâlî, ortada Şeyhülislam İbn Teymiyye ve batıda *Muvâfakât* müellifi allame Şâtıbî gibi seçkin âlimlerin benimsedikleri Kur'an imanına dönmeleridir. Bu sayılan âlimlerin hepsi de orta çağda yetişmiştir. Senin için sonrakilerden de Üstad Muhammed Abduh yeterlidir.

"Sabredenlere, sadıklara, itaat edenlere, infak edenlere, seher vakitlerinde istiğfar edenlere..."

Üstad Abduh, "Allah muttakileri, onların bu dereceleri hak etmelerine sebep olan sıfatlarla nitelemekte, vasfetmektedir." dedi. Bir önceki ayetteki *"ellezîne yeqûlûne"*, daha önceki ayette geçen *"ellezîne yetteqûne"* kısmının sıfatı olduğu görüşüne göre durum açıktır. *"Ellezîne yeqûlûne"*, *"hemdehu"* mahzuf fiilinin mefulü olarak mansup olduğu görüşüne göre de durum aynıdır. Ama Üstad'ın sözünü *"'Ellezîne yeqûlûne', istinaf-ı beyanîdir."* görüşüne göre yorumlayacak olursak o zaman buradaki vasıftan maksat, nahivdeki sıfat değil, mana itibariyle sıfat olarak kabul edilmelidir ve buna göre ***"es-sâbirîn"*** (*sabredenler*) mahzuf, *"hemdehu"* (methediyorum) fiilinin mefulü olarak mansub olur. Böyle araya bir fiil takdir edilmesi her ne kadar bu kısmın önceki kısımdan ayrı, ondan kopuk bir ifade olmasını akla getirebilirse de aslında bir kelimenin burada olduğu gibi "medih" sebebiyle veya "ihtisas"tan dolayı mansub olması sözde kopukluk meydana getirmez. Cümlede sıfatın böyle mevsufunun irabından farklı bir irapla getirilmesi belagate uygun bir tarzdır. Burada belagatle ilgili üç tane nükte vardır: Bunlardan biri lafız, diğer ikisi mana ile ilgilidir.

Lâfzî nükte şudur: Sıfatın irabının vasfedilenden farklı olması zihinde yeni bir hareket meydana getirir ve bundan dolayı zihin bu yeni ifadeye karşı daha da uyanık olur.

Mana ile ilgili nüktelerden birincisi şudur: Orada medhe sebep olan şeye ait özel bir meziyet açıklanmış olmaktadır. Sanki *"Ey Rabbimiz! Biz iman ettik, diyenlerden de; sabredenleri, sadıkları... methediyorum."* denilmektedir. Allah bir nevi onların bu sıfatları sebebiyle diğer mü'minlerden temayüz ettiklerine ve dolayısıyla bu vaade öncelikli olarak hak kazandıklarına şehadet etmektedir. İkinci nükte de böylece bu sıfatların bizatihi beğenilen, methedilen sıfatlar olduğunun tespit edilmiş olmasıdır.

Bakara Sûresi'nin tefsiri esnasında sabrın manası, nasıl kazanılacağı ve onun vasıtasıyla nasıl yardım talep edileceği anlatılmıştı. Üstad burada şöyle demektedir: İlgili ayetlerin tamamı bize gösteriyor ki sabır, tahammülünden sıkıntı duyduğu, hoşlanmadığı her türlü şeye karşı nefse hâkim olmaktır.

Sabır çeşitlerinden en kâmil olanı da gerek hoşa giden şeylerde ve gerek hoşlanılmayan şeylerde şeriata bağlılıkta sabırlı olmaktır. Şehvet (arzu) fırtınaları esip de günahların çirkin ve akıbetlerinin de kötü olduğuna dair inanışı sarsınca imanı yerinde tutan ve nefsi meşru sınırlarda durduran, onların dışına çıkarmayan şey sabırdır. Bundan dolayı Asr Sûresi'nde hakkın tavsiyesi emri ile birlikte sabrın tavsiyesi de zikredilmiştir. Dinin en önde gelen gayesi haktır ve hak da ancak sabır ile kaim olur. Sabır nefsi şeriatın tespit ettiği sınırlar içinde muhafaza ettiği gibi hoşa gitmeyen şeyler karşısında da insanın dünyadaki şerefini muhafaza eder; insanların haklarını hırslı ellerin tecavüzünden korur. O, Asr Sûresi'nin tefsirinde şunları yazmıştır: "Sabır, nefiste mevcut bir melekedir ki onun sayesinde hak uğruna katlanılması sıkıntılı şeylere katlanmak ve hoşlanılmayan şeylere rıza göstermek kolay olur. O, öyle bir huydur ki; mahlûkatın her türlü kemali onunla ilgili, hatta ona bağlıdır. İnsanlara verilen şeyler arasında sabırsızlık veya sabırda zafiyet gibisi yoktur. Fertlerinin nefislerinde sabır zafiyeti olan bütün kavimlerde her konuda zafiyet vardır ve onların her türlü gücü yok olup gitmiştir." Sonra da buna dair çeşitli misaller zikretmiştir.

Bu anlatılanlardan, ayette "*sabredenler*"in daha sonra sayılanlardan önce zikredilişinin sebebi de anlaşılır. Sebep, sabrın diğerlerine nispetle şart mesabesinde oluşudur. Çünkü sabır olmazsa ne doğruluk olur, ne itaat, ne infak ve ne de seherlerde istiğfar. Seher, uykunun tatlı, ayağa kalkmanın meşakkatli olduğu vakittir.

Üstad Abduh dedi ki: ***"Sıdk"*** (*doğruluk*); sözde, amelde ve vasıfta olur. Falan kişi işinde sadıktır, cihadında sadıktır veya sevgisinde sadıktır, denir. Tabii sözünde sadıktır da denilir.

Ben de derim ki: İman ve niyet de buna dahildir. Sıdk (doğruluk), her şeyde kemalin zirvesidir. Doğruluğun faziletini ve sevabını anlamak için şu ayet-i kerime yeterlidir: "*Doğruyu getiren ve onu tasdik edenler var ya, işte onlar muttakilerdir. Onlar için Rableri nezdinde diledikleri şeyler vardır. İşte bu, ihsan sahiplerinin mükâfatıdır. Böylece Allah onların işledikleri en kötü şeylerin üstünü örtecek, işlemiş oldukları en iyi şeylere karşılık olarak da mükâfatlarını verecektir.*"[468] Bu ayette Allah doğruluğu, dinin özü, onun hakikatini ihtiva eden cevher saymış ve doğruluk bulunduğu takdirde onun yanında en kötü günahı bile üstü örtülmeye, bağışlanmaya müstahak kabul etmiştir. İmanında, ahlakında, sözünde ve fiilinde doğru olan bir kişinin nefsini hangi günah kirletebilir ve onun bağışlanmayı hak edişine engel teşkil edebilir? Aslında doğru bir insanın işleyebileceği en kötü günah, çok geçmeden sona eren bir anlık öfkeye kapılmaktan veya kısa sürede normale dönen bir şeh-

468. Zümer, 39/33-35.

vet (ileri derecede arzu) parlamasından başka bir şey değildir. Şeytanın onu etkilemesi zayıf ve kısa süreli olur. Şeytan, doğrulukla güç kazanmış bu nefisteki fazileti ne zayıflatabilir ve ne de onun nurunu söndürebilir.

Ayetteki ***"el-qânitîn"*** kelimesini *"itaat edenler, itaate ve ibadete devam edenler"* şeklinde tefsir etmişlerdir. Bakara Sûresi'nde de geçtiği gibi *"kunût"*, huşu ve tazarruda devamlı olmak yani ibadetin sadece şeklî ve görünür taraflarına değil, onun ruhuna ve özüne sarılmaya devam etmek demektir.

"Munfiqîn", *"infak edenler"*'in manası bellidir. Yalnız burada neyin kim/ler/e infak edileceği belirtilmemiştir. Burada *"infak edenler"*'den maksat, ister vacip olsun ister müstehap; her türlü meşru yolda mal infakında bulunanlardır. Bunlar hiçbir hakka mani olmaz ve hiçbir hayır işinden ellerini çekmezler.

Mücahid ve başka bazı âlimler buradaki ***"istiğfar edenler"***'i, *"namaz kılanlar"* diye tefsir ettiler. Çünkü gecenin sonunda teheccüd kılanlar bu teheccüdleri ile Allah'ın mağfiretini ve rızasını talep ederler. Bu müfessirlere göre istiğfar, sırf dilin hareketi ile değil, ortaya konan amel ile mağfiret talebinde bulunmaktır. İstiğfarın dil ile yapılan talep olduğu görüşünde olanlar, o esnada kalbin de buna katılmasını şart koşarlar; sözüne itibar edilen kişiler arasında *"Sadece dilin istiğfar etmesi de fayda verir"* diyen hiç kimse yoktur. Hatta *"Bir günahı işlemekte ısrarlı olduğu halde o günahtan istiğfar eden kişi, Rabbi ile alay eden kişi gibidir"* denilir. Kendini aldatan cahillerin bu tür istiğfarları hakkında Rabia el-Adeviyye *"Bizim istiğfarımız, çok istiğfara muhtaçtır"* der. Buradaki istiğfarın, seher vakti kılınan namaz ve ilk vaktinde kılınan sabah namazı şeklinde tefsir edildiği de rivayet edilmektedir. Zeyd b. Eslem buna ayrıca "cemaatle kılınan" ilavesini yapar.

Seher vaktinin özellikle zikredilmesinin sebebi şöyle açıklanmıştır: Bu vakitte ibadet yapmak, işin başında olanlar için daha meşakkatlidir. Çünkü bu, uykunun tatlı olduğu, gösterişten uzak bir vakittir. Son noktaya erişmişler için de daha dinlendirici olur. Çünkü o anda nefis daha duru ve kalp meşgalelerden daha uzak olur.

Lâfzî bahisler:

Birden çok sıfatın araya atıf edatı getirilmeden zikredilmesi esas olduğu halde burada sıfatların birbirine atfedilerek zikredilmesindeki nükte hakkında Üstad, Zemahşeri'den naklen şöyle der: Atıf, bu sıfatları taşıyan kimselerin kâmil kişiler olduklarını ifade eder.[469] Başka müfessirler ise "Biz *'vav'*ın, atfedilenler arasında mükemmellik anlamı ifade ettiği şeklinde bir

469. Zemahşerî, *Keşşâf*, I/417.

manasının olduğunu bilmiyoruz." derler. Hâlbuki dilde zevk sahibi birisi atfedilenle, atfedilmeyen arasındaki farkı kendiliğinden anlar. Sonra buna dair misaller zikreder ki onlardan biri de şu şiirdir:

ولو كان رمحاً واحداً لاتقيته ولكنه رمح وثان وثالث

"Eğer bir mızrak olsaydı ondan korunurdum,
Fakat o bir mızrak ve ikinci ve üçüncü..."

Buradaki kullanımla *"üç mızrak"* veya *"bir, iki ve üç mızrak"* arasındaki farktan söz etti ve şöyle dedi: Farkın açıklanması için ibare yeterli olmayabilir ve bu ancak selîka (dildeki zevk-i tabii) yardımıyla anlaşılabilir. Bu durumun anlaşılması şu şekilde kolaylaştırılabilir: Atıfsız olarak serdedilen vasıflar tek vasıf gibidir. Ama vasıflar arasında atıf bulunması onlardan her birinin müstakil bir vasıf olduğuna delalet eder.

Ben de derim ki: Beydâvî, "Bu vasıflardan her birinin müstakil olduğuna ve bu kişilerin o hususlarda kâmil olduklarına delalet etsin diye veya bu vasıflara sahip kişiler farklı kişiler oldukları için sıfatların arasına *'vav'* girmiştir."[470] der. Onun bu ifadesi de net değildir. Müstakil olmanın anlamı az önce zikrettiğimiz gibidir. Bu vasıflara sahip kişilerin farklı olmasının anlamı ise şudur: Muttakiler sınıf sınıftır; içlerinden kimi sabredenler sınıfıdır, kimi doğrular sınıfı. Ve bu sıfatlarla burada kastedilen mana da *"kâmil manada sabırlı olmakla temayüz edenler"*, *"kâmil manada doğru olmakla temayüz edenler"* şeklindedir. Yoksa bundan her bir sınıfın diğer sınıfa ait vasıflardan uzak olduğu anlaşılmamalıdır. Râzî'nin (ö.606/1210) görüşü budur. Çünkü o "Öyle zannediyorum ki -ilim (kesin bilgi) Allah'a aittir- bu hasletlerden birine sahip olan kişi bu büyük övgüye dahil olmuş ve bu bol sevabı hak etmiştir." der. Onun ifadesi her bir sınıfın kâmil kabul edilmesi anlamını ifade etmiyor. Ama bu şarttır.

İşin doğrusu şudur: Tek tek lafızlar mutlak olarak serdedilirken bunların birbirlerine atfedilmeleri mümkün değildir. Çünkü o zaman bu lafızlar serdedilen sayılar mesabesinde olurlar; bir, iki, üç, dört vb. Fakat maksat, bu lafızların serdedilmesi değilse mesela bu lafızlar doğrudan delalet ettikleri manalara ait hüküm ifade etmek üzere zikredilmişse o zaman atıfla cem edilmeleri gerekir. "*Tövbe edenler, ibadet edenler, hamd edenler, oruç tutanlar...*"[471] ayeti ile "*Sizden daha hayırlı Müslüman mü'min... eşler...*"[472] ayeti birinciye misaldir. Bu vasıflar, vasıflanan hakkında hüküm verildikten sonra vasıfları

470. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I/470.
471. Tevbe, 9/112.
472. Tahrim, 66/5.

tanıtmak için serdedilmişlerdir. İkinciye misal de tefsirini yaptığımız ayettir. vasfedilenler hakkında bu vasıflara dair hüküm önceden verilmektedir. Öyle ise bunlar sadece "ihtisas" kaidesince mansup olabilirler. "*Sadakalar ancak fakirler ve miskinler ve... içindir.*"[473] ayeti de böyledir. Orada da önceden bu lafızların delalet ettiği manalar (medlulleri) hakkında hüküm verme kastı vardır. Bununla önceki arasında şu fark vardır: Buna göre bu lafızların, muttakiler için nahivdeki manasıyla sıfat olmaları mümkün değildir.

شَهِدَ اللّٰهُ أَنَّهُ لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿18﴾

إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللّٰهِ فَإِنَّ اللّٰهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿19﴾

فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيِّينَ أَأَسْلَمْتُمْ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ ﴿20﴾

18- Adâleti yerine getirmek suretiyle Allah, melekler ve ilim sahipleri Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik etmektedirler. Ondan başka hiçbir ilah yoktur; O, azizdir ve hakîmdir.

19- Şüphesiz Allah katındaki din İslam'dır. Kendilerine Kitab verilenler, ancak onlara ilim geldikten sonra sırf aralarındaki haddini bilmezlik yüzünden ihtilafa düştüler. Kim Allah'ın ayetlerini inkâr ederse şüphesiz ki Allah hesabı çabuk olandır.

20- Onlar seninle tartışırlarsa "Bana uyanlarla birlikte yüzümü (kendimi) Allah'a teslim ettim" de. Kendilerine Kitab verilenlere ve Kitabtan habersizlere (ümmîlere) de "Siz teslim ettiniz mi?" de. Eğer teslim ederlerse hidayete ermişlerdir. Eğer yüz çevirirlerse senin vazifen tebliğ etmekten ibarettir. Allah, kulları görmektedir.

---

473. Tevbe, 9/60.

Tevhide Şahitlik

Nâfi ve Basrî, *"ittebğani"* kelimesinin sonunu vasıl (geçiş) halinde *"yâ"* harfi ilavesiyle *"ittebğaniy"* şeklinde okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise vasıl halinde de vakıf (duruş) halinde de *"yâ"* olmaksızın okurlar.

Allah Teâlâ muttakilerin göreceği karşılığı açıklayıp onların imanlarıyla ne halde olduklarını beyan ettikten ve taşıdıkları vasıflar itibariyle mükemmel derecede olanlarını övdükten sonra şimdi de imanın aslını ve esasını açıklamaktadır: ***"Adâleti yerine getirmek suretiyle Allah, melekler ve ilim sahipleri Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik etmektedirler."*** Birçok müfessir, burada sözü edilen ***"Allah'ın şahitliği"***'nin, istiare kabilinden olduğunu açıkça ifade eder. Çünkü O'nun, birliğini göstermek üzere gerek nefislere ve gerek dış âleme yerleştirmiş olduğu deliller ile bu konuda peygamberlerine vahyettikleri, bir şeyi gören kişinin O'na şahitlik etmesine benzemektedir. Aralarındaki ortak nokta da o şeyin bu sayede ortaya çıkması, ispat edilmesidir. ***"Meleklerin şahitliği"*** de böyle olup Beyzâvî'nin (ö.685/1286) de dediği gibi[474] onu ikrar etmelerinden ibarettir. Ebu's-Suûd buna *"O'na iman etmelerini"* de ilave eder ve buradaki şahitliği, genel manada mecaz kabilinden sayar.[475]

Bazıları hepsinin şahitliğinin de aynı olduğunu belirtip bunu şöyle izah ederler: Çünkü şahitlik, ya *"bilgi ile birlikte bulunan haber vermek"*ten, ya da *"açığa çıkarma ve beyan etmek"*ten ibarettir. Bunların hepsi de Allah'tan, meleklerden ve ilim sahiplerinden olabilen şeylerdir. Nitekim Allah ilme dayalı olarak meleklerine ve peygamberlerine "bir" olduğunu haber vermiş ve onlara bunu tam anlamıyla açıklamıştır. Melekler, peygamberlere haber vermişler ve beyan etmişlerdir. İlim sahipleri de bunu bilgi sahibi olarak haber vermiş ve açıklamışlardır ki, buna hâlâ da devam etmektedirler.

Ben derim ki: Öncekilerin söylediği görüş zayıftır. Şahitlikle ilgili olarak diğer görüşte ileri sürülen iki yorumdan doğruya daha yakın olanı ise birinci yorumdur. Çünkü bir kişi, bir şeyin yanında bulunmuş, hazır olmuş, onu müşahede etmişse bunu ifade etmek üzere Arapçada *"şehide'ş-şey'e"* (o şeyi gördü, ona tanık oldu, onun yanında bulundu.) denilir. ***"şehide"*** fiili Kur'an'daki şu ayetlerde bu manada kullanılmıştır: "*Sizden kim aya şahit olursa (o zamanda hazır olursa) onda oruç tutsun.*"[476]; "*Biz, onun ailesinin helak oluşuna şahit olmadık (o sırada orada değildik), dediler.*"[477]

474. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I/471.
475. Ebus-Suûd, *Tefsir*, II/17.
476. Bakara, 2/185.
477. Neml, 27/49.

Bir insan gözüyle gördüğü bir şeyi haber verince de bu manada *"şehide bihî"* (onu haber verdi, bildirdi, ona şahitlik etti) denilir. Bu fiil, daha çok bu manada kullanılır ki asıl manası da budur. Yine bir insan bir şeyi göz ile görmesine değil de, inancına, bilgisine dayanarak haber veriyorsa bunu ifade etmek üzere de yukarıdaki sözün aynısı söylenir. Kur'an'da Hz. Yusuf'un kardeşlerinden hikâye yoluyla ifade edilen cümlede de fiil bu anlamda kullanılmıştır: *"Biz bildiğimize (inandığımıza) şahitlik ettik."*[478] Onlar babaları Hz. Yakub'a; oğlunun (Yusuf'un öz kardeşi Bünyamin) hırsızlık yaptığını haber verdiler ama bunu gözleriyle görmemişlerdi, sadece böyle olduğuna inanıyorlardı ve inanmalarını "bilmek" olarak ifade etmişlerdi. Çünkü "*Su tası çalınmış!*" diye aralarında nida edildikten sonra kralın tasının Hz. Yusuf'un öz kardeşinin eşyaları arasından çıkarıldığını gördüklerinde akıllarına bunun dışında bir şey gelmemişti.

Netice itibariyle bir şeye şehadet (şahit olmak, şahitlik etmek), o şeyi gözle görmeden (hissî, fiziki müşahede) veya o konudaki kanaatten, görüşten (manevî müşahede) kaynaklanan bir bilgiye dayanarak onu haber vermek, bildirmektir ve bu ikinci kısım yani manevi müşahede de hüccet ve delil anlamındadır ki burada tercih edilmesi uygun olan mana da budur.

Fakat buna karşılık şöyle bir itiraz akla gelebilir: "Bu izah, tevhidin nakil yoluyla ispat edilmesidir. Hâlbuki nakil, tevhidin fer'idir. Çünkü Allah'ın vahdaniyeti (tevhid) ispat edilmeyince vahiy de sübut bulmaz." Bu itiraza karşı şöyle cevap verilir: Allah'ın, Kitab'ındaki şahitliği (haber vermesi), o şahitlikten ayrılmayan burhanlarla ve peygamberlerin doğruluğuna delalet eden ayetler (zahirî deliller) ile teyit edilmiştir. Meleklerin peygamberlere şahitliği (haber vermesi) de, peygamberler nezdinde bütün bedihi yakîn (kesin) bilgilerden daha kuvvetli olan ilm-i zaruri ile ve insanlara karşı ileri sürmeleri istenen o delillerle birlikte olmaktadır. Bilgi sahiplerinin şahitliği (haber vermesi) de adeten delil ve hüccetlerle beraber olur, onlarsız olmaz. Çünkü bir şeyi bilen kişi, o konuda delil ikame etmekten acze düşmez. Üstelik burada söz konusu olan Allah'ın birliğidir. Dolayısıyla bu konuda şirke düşen kişi ihmal edilmiş sayılmaz ve muhatabın, Allah'ın şahitliğine ikna edilmeden önce O'nun varlığına ikna edilmesi gerekir, denilemez. Çünkü o, Allah'ın varlığını ikrar etmektedir. O, araya vasıtalar ve şefaatçiler koymak suretiyle şirke düşmektedir. Onun iddiasına göre -cahiliye dönemi Araplarının din anlayışında olduğu gibi- bu vasıtalar Allah ile onun arasında aracı olmakta, onu Allah'a yaklaştırmakta ve yine o, bu şefaatçilerin, onun ihtiyaçlarını gidermede, günahlarını örtmede bir sebep teşkil ettiği kuruntusuna kapılmaktadır.

478. Yusuf, 12/81.

*"İlim sahipleri"*nden maksadın kimler olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Bunlar kimine göre sahabe, kimine göre ise Ehl-i Kitab âlimleridir. Zemahşerî'ye[479] göre bunlar Mutezile mensupları, Râzî'ye (ö. 606/1210) göre ise usul âlimleridir.[480] Bu, tuhaf bir ihtilaftır. Hâlbuki *"ilim sahipleri"*nin tarif veya tefsir edilmesine ihtiyaç yoktur. Onlar, ikna gücüne sahip olan burhânî ilim sahipleridir ve gerek bu ümmette ve gerek geçmiş ümmetlerde bunların kimler oldukları da bilinmektedir.

"Qaimen bi'l-qıst", "Adâleti yerine getirmek suretiyle..." Yani Allah bu şahitliği adâleti yerine getirerek yapmaktadır. *"qıst"*, din ve şeriatta, varlık ve tabiatta adâletli olmak demektir. İtikatta adâletin kabul edilmesi birinci manadadır. Mesela tevhid, muattıla[481] inancı ve şirk arasında orta bir yoldur. Kâinatta ve insanda olup itikadın haklılığına delalet eden yaratılışla ilgili kanunları, sünnetleri adâlet temeli üzerine kurulu kabul etmek de ikinci manadadır. Bu kanunları ve onların hassas düzenini inceleyen kimse Allah'ın genel adâletini apaçık görür. Buna göre adâleti yerine getirmek; nefislerde ve dış âlemde, Allah'ın şahitliğinin doğruluğuna delalet eden burhanlara dikkat çekmek, bu konuda uyanda bulunmak kabilindendir. Çünkü bu dengedeki (adâletteki) düzen birliği, o düzeni ortaya koyanın tek olduğuna delalet etmektedir. Bu izah, bazılarının şahitlik hakkında "Şahitlik, vahdaniyete delalet eden kevnî ve nefsî ayetleri yaratmasından ibarettir." şeklindeki tefsirinin yanlışlığını da ortaya koymaktadır.

Bunun gibi Allah'ın; ibadetler, ameller ve adapla ilgili hükümleri de hem ruhî kuvvelerle bedenî kuvveler arasında, hem de insanların kendi aralarında denge ve adâlet esası üzerine bina edilmiştir. Ruhun yücelmesi ve arınması için gerek namazda ve gerek namaz haricinde kendisinin sürekli hatırda tutulup unutulmamasını, kendisine şükredilmesini emretmiş; bedenin muhafazası ve gelişmesi için iyi ve güzel şeyleri mübah kılmıştır. Dinde aşırılığı ve dünyada israfı yasaklamıştır. İşte bu, adâletin ve dengenin ta kendisidir. Bu anlatılanlar, ibadetlerle ve dünyevi işlerle ilgili adâlet yani kısttır. Adap ve ahlakla ilgili adâlet de Kur'an'da açıkça ifadesini bulmaktadır. Mesela hükümlerde adil olunması açıkça emredilmektedir: *"Allah adâleti ve iyiliği emreder."*[482]; *"Ve insanlar arasında hüküm verdiğinizde adâletle hüküm vermenizi emreder."*[483]

479. Zemahşerî, "Bunlar, Allah'ın birliğini açık hüccetlerle ve kesin burhanlarla ispat edenlerdir ve onlar da 'Ehl-i Adâlet ve Tevhid' âlimleridir." diyor. Bkz: Zemahşerî, *Keşşâf*, I/418.
480. Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, VII/179.
481. Muattıla: Kelami bir kelime olarak Allah'ın sıfatlarını reddetme temayülü.
482. Nahl, 16/90.
483. Nisâ, 4/58.

Bu şahitliğin doğruluğu sence açık bir şekilde ortaya çıkmışsa o zaman ***"Ondan başka hiçbir ilah yoktur; O, azizdir ve hakîmdir."*** diyerek bunu senin de ikrar etmen gerekir. Yani O, ulûhiyette de, kâmil manada izzet ve hikmet sahibi olmada da tektir. Yapmış olduğu denge ve adâlet kanunlarında (sünnetlerinde) hiç kimse ona ulaşamaz ve bu kanunlardan hiç biri, o muazzam hikmetin gereklerinin dışına çıkmaz.

Din ve İslam

"Şüphesiz Allah katındaki din İslam'dır." Ayetin ilk kelimesini cumhur ***"inne"*** şeklinde okumuştur. Buna göre bu cümle, "isti'nâfiye" cümlesidir. Kisâî de ***"enne"*** şeklinde okumuştur ki buna göre bu cümle, tevhide dair şahitliğin sebebini beyan etmektedir. Şöyle denilmektedir: *"Allah, kendinden başka hiçbir ilah olmadığına şahitlik etmektedir. Çünkü Allah katındaki din, sadece O'na teslim olmaktır." "Enne"* şeklindeki okuyuşa göre bu kısım, daha önce geçen *"ennehu"* üzerine atfedilmektedir veya ondan bedeldir.

Ben derim ki: ***"Din"***, sözlükte karşılık (ceza) ve itaat, boyun eğme (huzû) yani karşılığın sebebi anlamındadır. Yine din, "kulların, Allah'a karşı din olarak yapa geldikleri bütün mükellefiyetler" anlamında da kullanılır ki bu manasıyla Arapçadaki "millet" ve "şer' (şeriat)" kelimelerinin karşılığıdır. Kimi de şöyle bir açıklama yapar: Allah'ın kullarından istediği mükellefiyetlere bunların O'nun tarafından düzenlenmesi ve beyan edilmesi itibariyle "şer'"; onlar vasıtasıyla Allah'a itaat edilmesi itibariyle "din" ve bu mükellefiyetlerin bütünü itibariyle de "millet" denir.

"İslâm", *"esleme"* fiilinin mastarıdır. Bu fiil, *"itaat etti."*, *"teslim oldu."* ve *"eda etti/ödedi, yerine getirdi."* manalarına gelir. *"Eslemtu'ş-şey'e ilâ fulân"*, cümlesindeki *"eslemtu"*, *"eddeytu"* manasında olup *"Falan kese şeyi eda ettim (verdim, teslim ettim, ödedim)."* demektir. Yine bu fiil, *"dehele fi's-silm (selm)"*, *"barışa dahil oldu."* anlamına gelmektedir. *"Silm"* ve *"selm"* kelimeleri *"sulh"* ve *"selamet"* manasına; *"selem"* de *"bir şeyin halis olanı"* anlamına gelir. "*Allah, hakkında birbirleriyle çekişmekte olan ortaklar bulunan bir adamla, sırf bir kişiye ait (selemen li racûl) bir adamı misal (mesel) olarak zikretmektedir."*[484] ayetindeki *"selem"* kelimesi bu manada olup "başkalarının müdahalesi olmaksızın sırf ona ait) olan" demektir.

Hak dinin İslam olarak adlandırılması kelimenin sözlük anlamlarından hepsine de münasip olup, bunlar içinde en belirgin olanı da -özellikle bu bağlamda- en son zikredilen manasıdır. Gelen ayet ile "*Kim ihsan sahibi olarak yüzünü sırf Allah'a teslim eden ve İbrahim'in hanif dinine tâbi olandan daha*

484. Zümer, 39/29.

iyi dinlidir?!"[485] ayeti de bunu teyit eder. Allah birçok sûrede Hz. İbrahim hakkında *"İslâm"* kelimesini kullanmış, onun yanında başka peygamberleri de böyle nitelemiştir. Buradan şu sonuca gidilebilir: ***"İnne'd-dîne 'indellâhi'l-islâm"*** *(Allah katındaki din İslam'dır)* cümlesindeki çerçeve, peygamberler tarafından tebliğ edilen bütün dinleri kapsar. Çünkü o, bu dinlerin genel ruhudur. Keza bu dinlerin getirdiği mükellefiyetlerden bazıları ve onların yapılış şekilleri farklı da olsa hepsi de onda mevcuttur ve bu dinlerin peygamberleri de aynı şekilde nitelenmişlerdir.[486] Üstad Abduh burada daha önce söylediklerinden başka bir şey demedi.

Bütün bunların sonucunda şu bilgiye ulaşılmaktadır: Kur'an'ın hükmünce hakiki Müslüman, hangi dinden (milletten) olursa olsun ve hangi zamanda veya mekânda bulunursa bulunsun Allah'a karşı şirk şaibelerinden arınmış (halis) ve iman ile yapmış olduğu amellerinde ihlâslı olan kimsedir. İleride gelecek olan "*Kim İslam'dan başka din ararsa, o, ondan asla kabul edilmeyecektir.*"[487] ayetinde kastedilen de budur. Çünkü Allah, iki temel esas üzerine din va'z etmiştir. Bunlardan birincisi ruhları arındırmak ve aklı, mahlûklarda gaybi hâkimiyet olduğuna ve onların kâinatta tasarruf gücüne sahip olduklarına dair inanç şaibelerinden kurtarmak. Bundaki maksadı aklın, istidat ve kemal bakımından kendinden daha aşağıda olan veya kendi gibi olan şeylere kulluk etmekten, onlara boyun eğmekten kurtulması, selamette olmasıdır. Bu iki temel esastan ikincisi de; her türlü amelde maksadın iyi olması ve niyette sadece Allah'ın hedeflenmesi suretiyle kalpleri ıslah etmektir. İşte her ne zaman bu iki temel esas gerçekleşirse "fıtrat", kemal derecesine erişmesine mâni olan engellerden hem fert planında, hem de toplum planında kurtulmuş olur. "İslam" kelimesinden kastedilen mananın ruhu da bu iki temel esastır. İbadetlerin va'z ediliş sebebi de ruh-ı emrîyi (emredici ruh), ruh-ı hılkî (yaratıcı ruh) içinde eğitmektir. Bu sebeple ibadetlerde niyet ve ihlâs şart koşulmuştur. Ruh eğitilmiş olursa sahibinin diğer edebî ve medenî mükellefiyetleri yerine getirmesi kolay olur ve o kişi bu sayede filozofların idealini gerçekleştirme noktasına yani erdemliler toplumunu simgeleyen medine-i fazılaya varır.

Heyhat! İnsanlar İslam'ın hakikati hakkında ne kadar gafletteler! İnsanlık için, hangi mutluluk; her bir kişinin, veli veya kutsal şahsiyet olarak nitelenen, liderlik ve başkanlık iddiasında bulunan kişilere verilen kabiliyetlerin kendisine de verildiğini idrak etmesinin üzerinde olabilir? Bu gibilerden kimileri kendilerine atfedilen bu sıfatlar sayesinde insanları ruhani bakımdan,

485. Nisâ, 4/125.
486. Bkz: *Menar Tefsiri*, (Arapça Aslı), II/128, 131-133.
487. Âl-i İmrân, 3/85.

kimileri de siyasi bakımdan kul-köleleştiriyorlar. Hâlbuki her bir insanın dinî faaliyetindeki ihlâsı Allah için ve dünyevi işlerindeki dürüstlüğü de insanlar için olmalıdır. İşte bu anlayışla elde edilecek mutluluk, İslam'ın ruhu ve hakikatidir. Ama kimilerinde şekilsel ritüeller ve mezhebî taklitçilik, kimilerinde de soyut, teorik eğilimler ve din dışı taklitçilik bu mutluluğa engel olmaktadır. Birinci gruptakiler, mezheplerine uymayan herkesi kâfir veya bidatçi olmakla itham ediyorlar. Diğerleri de kendi meşreplerinden zevk almayan herkese geri zekâlı ve yobaz gözüyle bakıyorlar. Hem öncekilere, hem de sonrakilere karşı ihlaslı dürüst Müslümanların sayısı ne zaman çoğalacak ve bunlar, onlar da dahil bütün alemlere karşı Allah'ın hücceti, ihtilaf edenler için de yüzlerini kızartacak birlik alameti olacaklar?!

"***Kendilerine Kitab verilenler, ancak onlara ilim geldikten sonra sırf aralarındaki haddini bilmezlik yüzünden ihtilafa düştüler.***"

*"Kendilerine Kitab verilenler"*den maksadın sadece Yahudiler olduğunu söyleyenler veya sadece Hıristiyanlar olduğunu söyleyenler vardır. Daha önce de geçtiği gibi bu ayetlerin Necran Hıristiyanları hakkında inmiş olması ikinci görüşü desteklerse de doğrusu bunlar, herhangi bir grubu hedef almayan genel ayetlerdir. Bu cümle, Ehl-i Kitab'ın ilk cümlede geçtiği şekliyle kendi peygamberleri tarafından getirilen İslam'dan çıkmalarının sebebini beyan etmektedir. Onlar din uğruna birbirleriyle savaşan mezheplere ve fırkalara ayrıldılar. Hâlbuki din aynı din idi ve onda savaşmak bir yana ihtilaf ve tefrika bile yoktu. İşte onların dinden çıkmalarına sebep olan bu şey, Üstad Abduh'un Bakara Süresi'nin 213. ayetinde genişçe açıkladığı şekilde toplum önderlerinin hadlerini aşmaları ve aşırı gitmeleridir. Okumayanlar oraya bakabilirler.

Bu ayette ne kastedildiğini derinlemesine, ancak tarih ve özellikle de her ümmet içinde mezheplerin ortaya çıkışı, toplumlarda bidatlerin yayılışı hakkında bilgi sahibi olanlar anlayabilirler. Eğer din ve dünya yöneticilerinin hadlerini aşmaları ve mezheplerden birini diğerine karşı desteklemeleri olmasaydı dinden doğan herhangi bir mezhebi her meselede destekleyip teyit eden, o mezhebe karşı çıkan herkesin karşısına dikilen ve eğer dinî nasslar mensup olduğu mezhebe uygun değilse onların kimini kendi görüş ve hevâsına göre yorumlamak, kimini de tevil veya tahrif etmek suretiyle yine bu nasslara dayanarak, din ilmine yaslanarak karşıtlarını sapıklıkla itham eden tutucu gruplar olmazdı.

Müslüman, söz konusu ayeti, tarih ilminin haberleri gibi zincirine veya dinler ve mezhepler tarihi ilmindeki yahut münazara ve cedel ilmindeki yaklaşımlara benzer tarzda ele almamalı. Aksine onun insanlara sırf hidayet ve ibret için indiğini düşünerek okumalı ve böylece öncekilerin yolundan giderek

dinde tefrikaya düşmekten, ihtilaf etmekten sakınmalıdır. Biz Müslümanlar inanıyoruz ki Hz. İsa'nın dini biraz önce anlattığımız manada İslam dinidir ve bu dinin esası da tevhid ve tenzihtir yani Allah'ı yaratılmış tüm özelliklerin dışında tanımlamaktır. Ruhani önderler ve diğer otoriteler -bilhassa Romalı bilginler ve krallar- kendi aralarındaki ayrılık sebebiyle bu aynı İlâhî dini, birbirine hücum eden mezhepler ve mensupları birbirini kırıp geçiren gruplar haline getirdiler. Eğer onların bu mütecaviz hali olmasaydı şirk ve teşbih (Allah'ı insana benzetme) yaygınlaştıktan sonra tevhide ve tenzihe çağıran Arius'un ve ona tabi olanların birliği dağılmazdı. Bu birlik dağıldı. Çünkü MS. 325 senesinde Kral Kostantin tarafından oluşturulan konsil, Arius ile mücadele edilmesine, kitaplarının yakılmasına ve bu kitapların bulundurulmasının yasaklanmasına karar verdi. Arius'un öğretileri ondan sonra da yaygınlaşınca bu sefer İkinci Theodosius MS. 628 senesinde çıkan bir Roma kanunu ile onun mezhebinin tamamen yok edilmesine, Ariusculuğun kökünün kazınmasına karar verdi. Bundan sonra ortada birbiriyle mücadele eden teslis mezhepleri kaldı. Şimdi biz bunlardan dolayı onları ayıplıyoruz. Fakat kendimizi de unutmamalı ve karşı karşıya kaldığımız ihtilaf ve tefrika musibetini göz ardı etmemeliyiz. Ümit ediyoruz ki sadık iman ve gayret ehli olanlar ihtilaf ve ayrılığı bir tarafa bırakıp Hz. Peygamber'in ve halifelerinin zamanında olduğu gibi yeniden birliğe ve ittifaka dönmek için çalışırlar.[488]

"Kim Allah'ın" (dininin bir ve ona sarılmanın vacip olduğuna, dinde tefrikanın ve ihtilafın da haram olduğuna delalet eden) ***"ayetlerini inkâr ederse şüphesiz ki Allah hesabı çabuk olandır."*** Ayetin az önce zikredilen "*Kendilerine Kitab verilenler, ancak onlara ilim geldikten sonra sırf aralarındaki haddini bilmezlik yüzünden ihtilafa düştüler.*" kısmındaki "*ilim*"den maksat da burada sözü edilen ***"Allah'ın ayetleri"****dir.* ***"Allah hesabı çabuk olandır"*** ifadesi ile de *"Küfredeni hesaba çeker ve ona hak ettiği cezayı verir."* denmek isteniyor. "*Hesabı çabuk olan*"ın ne anlama geldiği daha önce Bakara Sûresi'nin 212. ayeti tefsir edilirken açıklanmıştı, oraya bakılabilir.

Buradaki ***"küfür"***, bu ayetlere boyun eğmeyi, onlara uymayı terk etmekten ibarettir. Bu ayetlerin, tevilcilerin görüşleri ile uyuşsun diye kendi manalarından çevrilerek tevil edilmesinin de böyle olması gerekmektedir.

---

488. Bu konuyu Menâr mecmuasınının üçüncü ve dördüncü ciltlerinde ıslahatçı ile taklitçi arasındaki konuşmalar şeklinde ayrıntılı olarak ele aldık ve bu kitap halinde basılmıştır. (Müellif Reşid Rızâ'nın bahsini ettiği "Muhaverât" isimli eserin ilk tercümesi Ahmed Hamdi Akseki tarafından "Mezahibin Telfiki ve İslam'ın Bir Noktaya Cem'i" başlığıyla yayınlanmış, eser daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı'nca sadeleştirilerek neşredilmiştir. Söz konusu eser son olarak Prof. Dr. Hayreddin Karaman tarafından çevrilerek *"Gerçek İslam'da Birlik"* adıyla İz Yayıncılık tarafından İstanbul'da 2003 yılında yayınlanmıştır. (Yayıncı)

Medine'de Hz. Peygamber, Yahudileri, dinlerinde yaptıkları değişiklikleri, alışkanlık haline getirdikleri tahrif ve tevilleri terk edip o dinin hakikatine dönmeye davet ediyordu ve -Necran Hıristiyanlarından bir heyet hakkında indiği rivayet edilen bu ayetlerin de ifade ettiği gibi- o dinin hakikati de, insanın benliğini sadece Allah'a teslim etmesi, her işte O'na karşı ihlâslı olması idi.

"Onlar seninle tartışırlarsa..." Burada Ehl-i Kitab'tan söz edilmektedir veya bu, genel bir ifadedir. Şöyle denilmektedir: *"Sen onlara kesin hakikati getirdikten, buna dair beyyine (delil) ve burhanları ikame ettikten ve bâtılı mahvettikten sonra yine de seninle tartışırlarsa onlara 'Bana uyanlarla birlikte yüzümü (kendimi) Allah'a teslim ettim. de.'"*[489] Yani "'Ben, bana tâbi olan mü'minlerle birlikte ihlâslı bir şekilde, O'ndan başkasından yüz çevirerek ibadetimde sırf O'na yöneldim.' de."

Üstad Abduh dedi ki: Hak teyid edildikten ve bâtılın yanlışı ortaya konduktan sonra tartışmak isteyen kişinin maksadı, sırf inat ve çekişme sebebiyle tartışmaktan, mücadele etmekten ve kargaşa çıkarmaktan başka bir şey değildir ki bu da bâtıl taraftarlarının işidir. Hâlbuki hakkın peşinde olan kişi, bu durumda vaktin boşa gitmesini istemeyip bu hususunda cimri olur.

"Kendilerine Kitab verilenlere ve Kitabtan habersizlere (ümmîlere)..." Bunlardan maksat Yahudiler, Hıristiyanlar ve müşrik olan Araplardır. Daha önce Bakara Sûresi'nin tefsirinde de geçtiği gibi müşrik Araplar, cehaletlerinden dolayı *"umm/anne"* kelimesine nispet ediliyor ve kendilerine ***"ümmî"*** deniliyordu. Peygamberlik genel olduğu halde burada müşrik Arapların özel olarak zikredilmelerinin sebebi, Hz. Peygamber'in, yapmış olduğu davette onlara vasıtasız bir şekilde doğrudan hitap etmesidir.

(Ben kendimi teslim ettiğim gibi, hücceti size açıklayınca) ***"Siz de teslim ettiniz mi?"***[490] (yoksa etmediniz mi?) Beydâvî "Bu ifadenin bir benzeri de *'Siz vazgeçtiniz mi?'*[491] ayetidir ve bununla onların aptal veya inatçı oldukları ifade edilmektedir." diyor.[492]

---

489. Ayetteki "yüzümü" anlamındaki kelimenin aslını Nâfi, Şâmî ve Hafs "vechiye" şeklinde, diğerleri ise "vechî" şeklinde okurlar.

490. Ayetin aslındaki *"Eslemtum"* kısmındaki iki hemzenin burada ve başka yerlerdeki farklı okunuş biçimleri şöyledir:
a. Birinci hemzenin tahkîk, ikincisinin teshîl ile okunması. Harameyn karisi ile Hasan-ı Basrî ve Hişam (bir tarikte) böyle okumuşlardır.
b. Her iki hemzenin de tahkîk ile okunuşu. Diğerleri de böyle okumuşlardır ve bu okuyuş Hişam açısından da ikinci tarik olmaktadır.
c. İkinci hemzenin elife ibdal edilmesi. Bu okuyuş Verş'ten rivayet edilmektedir.
d. İki hemzenin arasına elifin girdirilmesi. Bu da Kalûn, Hasan-ı Basrî ve Hişam'ın okuyuşudur.

491. Maide, 5/91.

492. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I/474.

Üstad dedi ki: Buradaki soru, edebî üslup açısından takrî (azarlama, paylama) içindir. *"İslam"* (teslim etme, teslim olma, Müslüman olma) ile kastedilen de Kitab'ın getirdiği dinin ruhu ve gayesidir. Yani onlarda mevcut olan bu dinin sırf zahirî görüntülerinden ibarettir, onlarda başka bir şey yoktur.

"Eğer" (bu anlamda bir teslimiyetle) ***"kendilerini teslim ederlerse"*** (veya teslim olurlarsa, Müslüman olurlarsa) ***"hidayete ermişlerdir."***

Üstad Abduh şöyle dedi: Çünkü dinin ruhu budur. Kim buna kavuşursa bu bakımdan hidayet üzeredir. Bununla birlikte şeklen bâtıl olan bir şey onu kuşatmışsa, onun bâtıl olduğuna dair delili görür görmez o bâtıl da zail olur. Bundan dolayı onların bu teslimiyetlerini, getirmiş olduğun hususlarda sana tâbi olma fiilinin takip etmesi gerekir. Çünkü bu durumdaki kişi, kalpleri aydınlatan, daima hakkın peşinde olmaya yönelmiş birisidir. Dolayısıyla o, hak geldiğinde ve ortaya çıktığında onu kabul etmeye en yakın insandır.

"Eğer" (senin sorduğun konu ile ilgilerinin olmadığını bildikleri için onun cevabını itiraf etmekten kaçınmak suretiyle bundan) ***"yüz çevirirlerse senin vazifen"*** (İslam'ın hakikatini ve sana emredilen hükümleri) ***"tebliğ etmekten ibarettir ve Allah, kulları görmektedir."*** Onlardan hangisinin kalbi bozuk olup şekavete batmıştır ve hidayete ermesinden ümit kesilmiştir; kimin de o gün ümit edilmese de daha sonra Allah'ın tevfiki ile hidayete ermesi ümit edilebilir, bunu en iyi bilen O'dur.

Ben derim ki: Bu gibi ayetler Hz. Peygamber'in vazifesinin Allah'tan aldıklarını tebliğ etmek ile sınırlı olduğuna; onun insanlar üzerinde baskı kuran veya onları Müslüman olmaya zorlayan, bunun için tehdit eden birisi olmadığına kesin olarak delalet eden nasslardır. Onun vazifesinin tebliğ ile sınırlı olduğunu başka ayetler de ifade etmektedir; Kur'an hafızları ve onu çok okuyanlar bu ayetlerin yerlerini bilmektedirler.

إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ
يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴿21﴾
أُولَٰئِكَ الَّذِينَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿22﴾

21- Allah'ın ayetlerini inkâr edenlere, haksız yere peygamberleri katledenlere ve adâleti emreden insanları öldürenlere acıklı bir azabı müjdele!

22- Onlar, amelleri dünyada da, ahirette de boşa gitmiş kişilerdir ve onlara yardım edecekler de yoktur.

Peygamberlerin ve Adâleti Emredenlerin Öldürülmesi

Bu ayette *"Allah'ın ayetlerini inkâr edenler"*den maksat, özellikle Yahudilerdir. Onlardan öncekilere ait *"peygamberleri katletme"* fiilinin onlara nispet edilmesinin sebebi, -Üstad Abduh'tan naklen birçok kere belirtildiği gibi- kavmin; aralarındaki dayanışma ve sonrakilerin, öncekilerin peşinden gitmeleri sebebiyle tek bir şahıs gibi kabul edilmesidir. Üstelik Yahudiler ayetin nüzulü sırasında Rasûlullah'ı (s) katletmeye de yeltenmişlerdir ve bilindiği gibi bu sûre Medenî sûrelerdendir. Daha önce de Mekke'de Hz. Peygamber'in kendi ümmî kavmi buna yeltenmişti. Sonra her iki grup da ona karşı harp ettiler ki bu halleriyle onlar mütecaviz durumda oldular. Bu sebeple bazıları bu ayetin, daha önce zikri geçen Ehl-i Kitab ve ümmîler hakkında olduğunu söylerler. Onların hepsi de Hz. Peygamber ile ve ona inananlardan adâleti emredenlerle savaşmışlardır. Fakat zahir olan görüş, -hatta Hamza'nın *"yeqtulûne'l-lezîne"* yerine *"yuqâtilûne'l-lezîne"* şeklindeki okuyuşuna göre de- birincisidir. Çünkü bir peygamberi öldürme teşebbüsünü ifade etmek için *"Peygamberleri öldürüyorlar."* denmez. Savaşmak (kıtâl), öldürmekten (katilden) farklı bir şeydir. Ayrıca başka ayetlerde de özellikle Yahudiler kastedilerek böyle mutlak ifade kullanılmaktadır. "Burada kastedilenler, kimisi peygamberleri, kimisi de adâleti emredenleri öldüren bütün kâfirlerdir." demeye gerek yoktur.

Bu ayette ve müteakip ayetlerde muhatap değişmekte, artık sadece Yahudiler kastedilmektedir. Hz. Musa'dan (a) Hz. Muhammed (s) zamanına kadar Allah'ın ayetlerini inkâr edenler -ki buna Kur'an'dan önce onların Kitabları da şahittir-, peygamberleri mesela Hz. Zekeriya'yı, Hz. Yahya'yı öldürenler Yahudilerdir. Fakat Üstad sözü genel olarak değerlendirdi ve onu *"Bir kişinin öldürülmesi, bütün insanların öldürülmesi gibidir."* anlayışıyla bir peygamberi öldürmeye teşebbüs eden müşrik Araplar hakkında kabul etti.

"Haksız yere..." Burada vakıa beyan edilmekte; bunun çirkinliği, her türlü mazeretten uzak olduğu ifade edilmektedir. Yoksa müfessirlerin de dediği gibi hiçbir zaman peygamberlerin "haklı yere" öldürülmeleri söz konusu olamaz.

Ben derim ki: Buradaki *"haksız yere"* kaydı, bize, bir şeyin övülmesinde ve yerilmesinde şahıslara ve gruplara itibar edilmemesini, bu konuda "hak"kın esas alınmasını, onun mevcut olup olmamasına göre övülmesi veya yerilmesi gerektiğini bildiriyor. Arapçadaki *"Olumsuzluktan sonra gelen nekre, umum ifade eder"* kaidesine göre burada olumsuz olarak zikredilen *"hak"* kelimesi örfi hakkı da kapsamaktadır, dediğimiz takdirde Hz. Musa'nın -her ne kadar öldürme kastı olmasa da- Mısırlıyı öldürmesi gibi öldürmeler de buna dahil olur. Buna göre Mısır hukuku, böyle birinin öldürülmesine hükmederse ve

onu öldürürlerse bu öldürme, onların örfüne göre haklı bir öldürme sayılır ve bundan dolayı onlar yerilmezler; -eğer adâletli değilse- onların hukuku yerilir. Yahudilerin peygamberleri öldürme fiillerinde ise ne hakikaten, ne de örfen hiçbir haklılıkları yoktur.

"Ve adâleti emreden insanları öldürenlere..." Adâleti emreden insanlardan maksat, insanları her şeyde umumi adâlete yönlendiren, umumi adâleti faziletlerin ruhu ve kıvamı sayan kişilerdir. Bunlar doğruya yönlendirme ve irşat konusundaki sıralamada hemen peygamberlerin arkasında yer alırlar ve bu konudaki tesirleri de, yine onların tesirlerinden hemen sonra gelir. Çünkü peygamberlerin hidayetinden her türlü insan grubu -tabi her grup kendi kabiliyetince- istifade eder. Hâlbuki filozoflardan sadece felsefeyi kabule istidadı olan bazı aristokrat kesimler istifade ederler. Hz. Peygamber'in daveti ile tevhidin kısa bir sürede Arap putçuluğunun kökünü nasıl kazıdığı ve buna karşılık Yunan filozoflarının tevhid davetinin bunun gibi veya buna yakın bir başarı elde etmekten nasıl aciz olduğu malumdur. Filozofların bu daveti, uzun bir zaman zarfında ancak felsefe öğrencilerinden az sayıda kişi tarafından kabul görmüştür. Çünkü peygamberlerin davetinin -ona has ilahî teyit ve vahiy ruhunun etkisi yanında- *"Hikmet ve güzel öğütle Rabbinin yoluna çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et."*[493] ayetinde açıklanan üç tezahürü vardır. Hikmet, akıl ve görüş sahiplerine (ehl-i nazar) yapılan davette kullanılan burhanlar ve hüccetlerdir. Safdil olan halk da öğüt yoluyla davet edilir. En güzel mücadele ise orta sınıf insanlar içindir ki bunlar ne hikmetin peşinde olma istidadına sahiptirler, ne de kolayca öğüt kabul ederler; bunlar yetersiz derecede araştırma yapan kimselerdir. Bunlarla yapılan mücadelenin en güzel şekilde olması ve onlara akıllarının ereceği tarzda hitap edilmesi gerekir. Filozoflar ise hakka ve fazilete davet ederken fikirlerde ve ahlakta adâlet talebine dayanan tek bir yola sahiptirler. Bazen bu daveti yapan filozof, dindar olur ve dine ikna ederken az önce sözünü ettiğimiz yolu uygular. Bazen de filozof, dindar birisi değildir ve buna rağmen o sadıkane ve ihlâslı çalışmayla elde ettiği ilminin vardığı sonuca göre akıl yoluyla adâlete davet eder. Bu gibi insanları öldürmeye kalkışmak ise akıldaki nasipsizliğe ve adâlete olan öfkeye delalet eder. Bu ne çirkin bir suçtur! Günah olarak da bu yeter.

Üstad Abduh *"adâleti emredenler"*i hikmeti arayan filozoflar diye tefsir etmedi. O, sadece *"Bunların mertebesi, peygamberlerden sonra gelir."* dedi ve ayetteki ***"mine'n-nâs"*** *(insanlardan)* ifadesinin, onların öldürüldüğü intibaını verdiğini söyledi.

Ben de yukarıda geçen tercih üzerine derim ki: Bu, *"adâleti emredenler"*in, herhangi bir peygamberin daveti kendisine gerektiği şekilde ulaşmış ve o da-

493. Nahl, 16/125.

vete inanmış kişileri de, bu durumda olmayan kişileri de kapsadığı izlenimini veriyor. Çünkü eğer böyle olmasaydı ayette "adâleti emreden mü'minler" denirdi. Burada İslam'ın şerefi ortaya konmakla birlikte hikmet ve adâlet yüceltilmekte ve Müslümanlar, peygamberlik mertebesinden sonra gelen bu mertebeye erişme hususunda yönlendirilmektedirler. "*Kime hikmet verilmişse ona çok hayır verilmiştir. Ve ancak akıl sahipleri ibret alırlar.*"[494]

"Onlara acıklı bir azabı müjdele!" Bu gibi ifadeleri, onların horlanması olarak değerlendiriyorlar. Rağıb'ın (ö.502/1108) *Müfredât*'ında belirtildiği gibi bunu istiare sayıyorlar. Çünkü ***"tebşîr"*** *(müjdeleme)*, *"beşâret"* ve *"büşrâ"*dan (müjdeden) türemektedir. O da, yüzün derisinin (beşerenin) yayılmasına sebep olan sevindirici haber, demektir. "Etkisi deride (beşerede), yayılma veya büzülme ve bitkinlik şeklinde görülen şey" diye de tanımlanabilmektedir. Fakat daha çok birinci manada kullanılmaktadır.

Bu kişilerden Nebî (s) zamanında (bi'set döneminde) olanlar dünyada bu azaba duçar olacaklar ve ahirette de daha önce bu gibi günah işleyenlerle birlikte yine azaba uğrayacaklardır. Hangi insan böyle acıklı azaba, şirretlikte ileri gitmiş bu azgın ve katı insanlardan daha layık olabilir! Bunlar şirretlikte o kadar ileri gitmişler ki bu durumları onları, peygamberlerden ve adâleti emredenlerden olabildiğince uzak bir noktaya taşımış; içlerinden kimileri onları bilfiil öldürmüşler, kimileri ise nefisleri, aynen o öldürme fiilini işleyenlerin nefisleri gibi olduğu halde bu fiili bizzat işleme imkânını bulamamış, bundan aciz olmuşlardır.: "*Kâfirlerin seni olduğun yerde tutmak veya öldürmek yahut çıkarmak için sana tuzak kurdukları vakti hatırla.*"[495] Bu nefisler, işlemiş oldukları hatalar tarafından öyle kuşatılmışlardır ki artık Allah'ın ayetlerindeki nurun oraya girmesi için hiçbir delik kalmamıştır. Hâlbuki hak, o nur sayesinde görülür ve adâletin ikamesine onun sayesinde yol bulunur. Bu sebeple Allah onlar hakkında şöyle buyurmuştur:

"Onlar, amelleri dünyada da, ahirette de boşa gitmiş kişilerdir." O amellerden hiçbir istifade sağlayamazlar. Çünkü iyi amelin faydası, nefisteki iyi tesiri ile görülür. Hâlbuki -daha önce de geçtiği gibi- bu kişilerin nefisleri fesat doludur; herhangi bir hayrı kabul etme istidadını kaybetmiştir. Bu cümlenin benzeri Bakara Sûresi'nde[496] ayrıntılı bir şekilde tefsir edildi.

"Ve onlara yardım edecekler de yoktur." İşlemiş oldukları günahlar, nefislerinin bozulmasındaki etkileri ile onları helak etmişken artık Allah'a karşı onlara yardım edecek kimseler yoktur. Onların tabiatları, böyle bir azabı gerektirmişken hangi yardımcı onlardan bu azabı def edebilir ki!

494. Bakara, 2/269.
495. Enfal, 8/30.
496. Bakara, 2/217.

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللّٰهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِّنْهُمْ وَهُم مُّعْرِضُونَ ﴿23﴾
ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَن تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿24﴾
فَكَيْفَ إِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لَّا رَيْبَ فِيهِ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿25﴾

23- Kendilerine kitaptan bir nasip verilenleri görmedin mi? Onlar, aralarında hüküm versin diye Allah'ın Kitabı'na davet ediliyorlar, sonra içlerinden bir grup bunu reddedip yüz çeviriyor.

24- Bunun sebebi, onların "Sayılı günler dışında bize ateş dokunmayacak." demeleri ve asılsız şeyler söylemelerinin onları dinleri hakkında aldatmış olmasıdır.

25. Onları hakkında hiçbir şüphe bulunmayan bir gün için topladığımızda ve her nefse -zulmedilmeksizin- kazancı tam olarak verildiğinde (halleri) nasıl olur!

Kitabı Arkasına Atmak

Bundan önce konu tevhidin yerleştirilmesi, gerek bu konuya ve gerek "haşr"a dair delillerin ikame edilmesi, amel sahiplerinin karşılıklarının beyan edilmesi ve inatçılara karşı hüccet ortaya konması idi. Çünkü tebliğ, insanlara doğru istikameti açıklamıştı. Eğer buna teslim olurlarsa hidayet üzeredirler. Buna sırt çevirirlerse o zaman da onların hesabı Allah'a aittir.

Sonra Allah, önceki davetten yüz çeviren, ona sırtını dönen Ehl-i Kitab'ın daha şiddetli durumlarından söz etti; onlar peygamberleri ve adâleti emredenleri öldürüyorlardı. Bu anlatımla onların daveti kabul etmemelerine üzülen Hz. Peygamber'in teselli edilmesi söz konusudur. Bu sebeple Allah şimdi Hz. Peygamber'e hitap etmekte, din hakkında o döneme ait en tuhaf durumlarına dikkat çekmektedir: ***"Kendilerine kitaptan bir nasip verilenleri görmedin mi? Onlar, aralarında hüküm versin diye Allah'ın Kitabı'na davet ediliyorlar, sonra içlerinden bir grup bunu reddedip yüz çeviriyor."***

İbn Ebî Hatim ve İbn Munzir'in İkrime'den naklettiğine göre İbn Abbas (r) şöyle demiştir: Rasûlullah (s) içinde Yahudilerden bir grubun bulunduğu bir mektebe (Tevrat mektebine) girdi ve onları Allah'a davet etti. Bunun üzerine Nuaym b. Amr ve Hâris b. Zeyd:

- *"Sen hangi dindensin ya Muhammed?!"* dediler. O da:

- *"İbrahim dininden (milletinden)."* diye cevap verdi.

- *"İbrahim Yahudi idi."* dediler. Hz. Peygamber de onlara:

- *"Haydin Tevrat'a; o, sizinle aramızda (hakem olsun)."* dedi.

Onlar bunu kabul etmediler ve *"Kendilerine kitabtan bir nasip verilenleri görmedin mi? Onlar, aralarında hüküm versin diye Allah'ın Kitabı'na davet ediliyorlar, sonra içlerinden bir grup bunu reddedip yüz çeviriyor. Bunun sebebi, onların 'Sayılı günler dışında bize ateş dokunmayacak.' demeleri ve asılsız şeyler söylemelerinin, onları dinleri hakkında aldatmış olmasıdır."* ayetleri nazil oldu. Suyutî bunu *Lubâbu'n-Nukûl*'de nakleder[497] ve İbn Cerir de *Tefsir*'inde[498] buna yer verir.

Burada sözü edilen ve onların davet edildikleri *"Allah'ın Kitabı"*ndan maksat bu rivayete göre Tevrat'tır. İbn Cerir şöyle devam eder: "Şöyle de denildi: Bundan maksat, Hz. Muhammed'e indirilen Kur'ân'dır. Onlardan bir grup, aralarında hak ile hükmetmesi için Hz. Muhammed'e (s) davet edilmiş ancak bunu kabul etmemişlerdir."[499] İbn Cerir bu görüşü Katâde'den ve İbn Cureyc'den naklettikten sonra birinci görüşü tercih eder.[500] Mana da şöyledir: "Ey Muhammed! Getirmiş olduğun hakikatler apaçık olduğu halde sana iman etmemelerine hayret ettiğin bu kişilerin, kendi arzularına uygun bulmadıkları takdirde iman ettikleri kitab ile amel etmekten bile nasıl yüz çevirdiklerini görmedin mi?" Kur'an'ın indiği asırdaki durum ve olaylar bu iki görüş ile de uygunluk göstermektedir. Çünkü onlar, -dinlerin çözülme ve zayıflama dönemlerinde bütün din mensuplarında görüldüğü gibi- kendi arzularına ters gelince Tevrat'a göre hüküm vermekten yüz çeviriyorlardı. Yine onlar belki de vereceği hükmü kabul etmek niyetiyle Hz. Peygamber'in hakemliğine müracaat etmişler, ama bu hüküm onların istemediği şekilde çıkınca bu sefer ona aykırı davranmışlardı. Mesela onların ileri gelenlerinden biri zina etmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber'i hakem tayin etmişler, o da onların kitabındaki gibi hüküm vermişti ve onlar bunu kabul etmemiş, çevirmişlerdi. Çünkü ona cezalarını hafifletsin diye müracaat etmişlerdi.

497. Suyutî, *Lubabu'n-Nukûl*, I/65.
498. İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyân*, III/217.
499. İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyân*, III/218.
500. İbn Cerir, *A.g.e.*, aynı yer.

"Kendilerine kitaptan pay verilenler..." Bunun bizce tercihe şayan olan tefsiri, sûrenin başında Tevrat ve İncil hakkında bilgi verilirken anlatıldı. Üstad Abduh bu ayetin tefsiri hakkında şöyle dedi: Bu, Allah'ın "*kendilerine kitab verilenler*" ifadesini beyan etmektedir ve "*Kitabı tanımayanlar, boş sözlerden başkasını bilmezler.*"[501] anlamındadır. Buradaki ***"nasib"*** onların sırf lafızlara tutunmaları, onlara ve onların yazılı oldukları malzemeye saygı duymaları, bu lafızların manalarını anlamaya ve bu manalara uygun hareket etmeye itina göstermemeleridir.

Üstad Abduh dedi ki: Şöyle diyebilirsin: Kitabtan onların muhafazasında olan kısım, Allah'ın onlara vahyettiği kitabın (veya Kitabların) bir parçasıdır. O kitabın diğer kısmını kaybettiler. Buna rağmen onlar onu da güzelce anlayarak ve gereği ile amel etmeyi kabul ederek ele almıyorlar. O kitabın bir kısmının kaybedilmesinde bir tuhaflık yok. Onların Tevrat dedikleri ve Hz. Musa'ya nispet edilen beş kitabın, Hz. Musa tarafından yazıldığına veya ondan alınarak muhafaza edildiğine dair herhangi bir delil de yok. Aksine Avrupalı araştırmacılar nezdinde, bu Kitabların Hz. Musa'dan yüzlerce sene (sanıyorum "beş yüz sene" dedi) sonra yazıldığına dair deliller var. Aynı şey peygamberlere nispet edilen ve "Kitab-ı Mukaddes" denilen mecmuada yer alan diğer Kitablar için de söylenir.

Ben de derim ki: Tevrat'ın ilk önce yazılmış olduğu dil bilinmiyor. Hz. Musa'nın İbranice bildiğine dair herhangi bir delil de yok. Onun dili, Mısır dili idi. Öyle ise onun bu dil ile yazdığı Tevrat nerede ve onu bu dilden kim tercüme etti?

"***Sonra içlerinden bir grup bunu reddedip yüz çeviriyorlar.***" Buradaki "***summe/sonra***" kelimesinin ne anlam ifade ettiği hakkında iki görüş vardır:

a) Onların yüz çevirmeleri çok uzak bir davranış olarak değerlendirilmektedir. Çünkü bu tutum, mü'minde bulunması gereken tutuma tamamen terstir.

b) Kitab'ın hükmüne davet edilince bu grubun, yapılan daveti kabul edip etmeme hususunda tereddüt edip bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra yüz çevirmiştir. Hâlbuki iman, bir mü'minin, dininin esasını teşkil eden kitabının hükmüne davet edildiği zaman bu davete icabet hususunda tereddüt etmemesini gerektirir.

Üstad Abduh bunu belirttikten sonra şöyle dedi: Üstelik onlar tereddütle de yetinmediler, bilfiil yüz çevirdiler. Onların bu yüz çevirmesi, kitabın hükmüne her zaman ve halde boyun eğerlerken sonradan meydana gelmiş arızi bir durum da değildi. Bu, onlar için ayrılmaz bir sıfat (vasf-ı lâzım) idi.

501. Bakara, 2/78

Hatta onların ayrılmaz sıfatı, bundan daha kötü olan "Allah'ın kitabını her halükârda reddetmek" idi.

"Ve hum mu'rizûn" *(Onlar reddediyorlar.)* denildiği gibi *"tevellî"yi* (yüz çevirme) tekit eden bir ifade olmayıp ondan daha ileri bir nokta olan *"i'râz"* (reddetme, kabul etmeme) manasını ifade etmek üzere getirilmiş tesis edici (yeni bir mana belirten) bir cümledir. ***"İçlerinden bir grup"*** denildi. Çünkü bu, onların tamamına ait bir vasıf değildi. İçlerinde hakka tâbi olan ve ona göre adâletli davranan bir grup da vardı. İşte onlar Hz. Peygamber'e iman edenlerdir.

Ben derim ki: Bu, Kur'an'ın üslubu hakkında bizim alışık olduğumuz bir durumdur. O, toplumlar hakkında hüküm verirken gayet dikkatlidir ve gerçekleri belirtirken sınırlarını iyi tespit eder. Onların durumlarını açıklarken bazen "içlerinden bir grup" hakkında, bazen de "onların ekseriyeti" hakkında hüküm verir. Bazı ayetlerde hükmü mutlak olarak ifade etmişse ardından istisna -az bir miktarın istisnası- getirir: *"Onlardan azı hariç yüz çevirdiler."*[502]

Cehennemin Geçiciliğini Savunan Zihniyetin Muhasebesi

"Bunun sebebi, onların 'Sayılı günler dışında bize ateş dokunmayacak.' demeleridir." İbn Cerir Taberî'nin[503] ve onun dışında bazı müfessirlerin dediğine göre bu sözü söyleyenler bazı Yahudilerdir ve bu ***"sayılı günler"*** de onların buzağıya taptıkları süre olan kırk gündür.

Üstad Abduh dedi ki: Bu günlerin sayısı hakkında sübut bulmuş hiçbir şey yoktur. Yahudilerin ellerindeki Kitablarında ahiretle ilgili olarak vaad da, vaîd (tehdit) de yoktur. Bunların kitaba göre amel etme karşılığında aldıkları vaad; hayır, verimlilik ve dünyada hâkimiyetten, vaîdleri (tehditleri) de bu nimetlerin onlardan alınmasından ve diğer toplumların onlara hâkim kılınmasından ibarettir. Fakat İslam, bize ahirete imanı emreden her peygamberin vaadinin de, vaîdinin de -bu, onların kitabında bulunsa da, bulunmasa da- hak olduğunu beyan etmektedir. Yani biz bunları, -daha önce Tevrat ve İncil'i tefsir ederken belirttiğimiz gibi- onların Kitabtan kaybettikleri ve unuttukları şeylerden sayarız.

Yine Üstad dedi ki: Bu cümle, neseplerinin peygamberlerle birleşmesine dayanarak ve dine sadece intisap etmeye güvenerek cezayı basit gördüklerini ve onu hafife aldıklarını ifade ediyor. Onlar kurtulmaları için bunun yeterli olduğuna inanıyorlardı. Kim dindeki vaîdi (tehdidi, uyarıyı), aslı itibariyle hafif olduğunu veya hak edenlere uygulanacağının kesin olmadığını zannederek hafife alırsa o kişinin gözünde emir ve yasakların saygınlığı kalmaz ve

502. Bakara, 2/246.
503. İbn Cerir, A.g.e., III/219.

o hiç aldırmadan haramlara atılır, kesinlikle istenen taatlerde gevşeklik gösterir. Kavimler, dinlerinden uzaklaşınca ve o dinin mukaddesatını çiğneyince bu duruma düşerler. Bu durum önce Yahudilerde, sonra Hıristiyanlarda, sonra da Müslümanlarda ortaya çıkmıştır.

Ben derim ki: Ayette ifade edilmek istenen belki de şudur: Onlar, İsrailoğullarından birisi cezalandırılsa da onun cezasının az olacağına inanıyorlardı. Nitekim günümüz Müslümanlarının çoğunda da böyle bir inanç vardır. Onlar da şöyle diyorlar: "Büyük günahlar işleyen ve hayâsızlıklar yapan bir Müslüman; ya şefaate nail olur, ya kefaretler onu kurtarır, ya da Allah'ın mahzâ fazlı ve ihsanı sayesinde affedilir, bağışlanır. Bunlardan hiçbiri olmazsa o zaman hatası kadar azap görür, sonra da cehennemden çıkar ve cennete girer. Diğer dinlerin mensupları ise durumları ve amelleri nasıl olursa olsun cehennemde temelli kalırlar." Hâlbuki Kur'an, herhangi bir dine mensubiyete ayrı bir önem atfetmez; o, cehennemden kurtuluşu ve o istikrar yurdundaki ebedi nimetlere kavuşmayı; niteliklerini zikrettiği, mensuplarının alametlerini ve özelliklerini belirttiği imana ve takva ile beraber bulunan salih amellere, üstün ahlaka, gizli ve aşikâr hayâsızlıkların terk edilmesine bağlar. Kur'an'ın hükmüne göre bağışlanma, hataları tarafından kuşatılmamış kişilere mahsustur. Bir kişi eğer hataları tarafından kuşatılmış ve bu hatalar onun duyularını sarmışsa, kalbi katılaşmışsa, dolayısıyla bütün düşüncesi arzularını tatminden ibaret olmuş, dinin onun nefsi üzerinde herhangi bir hâkimiyeti kalmamışsa işte bu durumdaki kişiler cehennemliktirler, orada temelli kalacaklardır.

Bundan dolayı bu kitab, dini bir tâbiiyet (uyruk) haline getiren, cehennemden kurtuluşu sırf o dine mensubiyete veya seleften birine yaslanmaya bağlayan kişinin kendi kuruntuları ile aldanmakta olduğuna, Allah adına cahilce laf ettiğine, iftirada bulunduğuna hükmetmektedir. Onun için burada ***"Asılsız şeyler söylemeleri, onları dinleri hakkında aldatmış"***tır denilmektedir. O kavime verilecek cezanın müddetinin tespitine dair iddiaları da onların, dinleri hakkında aldanmalarının esasını teşkil eden asılsız şeylerdir, iftiradır. Böyle şeyler görüş beyan edilerek veya fikir yürütülerek bilinemez. Çünkü bu, gaybı bilen Allah'ın işidir. Ancak O'nun vahyi ile bilinebilir. Vahiyde de bunu teyit eden herhangi bir şey yoktur. Bu konuda ancak Allah'ın sözüne güvenilebilir: "*Belli günler dışında ateş bize dokunmayacak, dediler. De ki: Siz Allah nezdinde bir söz aldınız mı ki Allah sözünden caymayacak?. Yoksa Allah adına bilmediğiniz şeyler mi söylüyorsunuz? Asla! Kim bir günah işlerse ve hatası onu kuşatırsa işte onlar cehennemliklerdir, onlar orada temelli kalacaklardır. İman edenler ve salih amel işleyenler de cennetliklerdir, onlar orada temelli kalacaklardır.*"[504]

504. Bakara, 2/80-82

Sonra bu iftiralarından dolayı Allah onları tehdit etmekte ve ***"Onları hakkında hiçbir şüphe bulunmayan bir gün için topladığımızda... nasıl olur?!"*** demektedir. Yani *"Onları, geleceği hususunda hiçbir şüphe bulunmayan bir günde -ki o, ceza (din) günüdür- cezalandırmak için topladığımızda 've her nefse kazancı tam olarak verildiğinde'"* yani *"Herkes, yapmış olduğu amelin eksiksiz, tam olarak verilip hazırlanmış olduğunu görünce; oradaki karşılığın kaynağının kendi amelleri olduğu, mutluluğun da, mutsuzluğun da ona bağlı olduğu, bu hususta şu dine veya şu mezhebe mensubiyetin veya peygamberlerden, salihlerden filan kese bağlı olmanın önemli olmadığı anlaşılınca onların halleri 'nasıl olur!?'"* Onlar o gün görecekler ki, verilen mükâfat veya ceza, onların haricindeki bir şeyden değil, kendi içlerinden kaynaklanan bir şeyden dolayı verilmekte; amellerinin, nefislerinde meydana getirdiği iyi veya kötü sıfatların karşılığı olarak, onların miktarınca verilmektedir. Yine görecekler ki insanlar bu karşılık alma hususunda eşittirler, bu konuda -her ne kadar kimileri kendilerine "Allah'ın kavmi" (şa'bullah) deseler de- imtiyaz sahibi kavimler yoktur. Kimileri kendilerine "Allah'ın oğulları" deseler de yine fertler arasında da imtiyaz söz konusu değildir. Onlar o gün orada en mükemmel adâleti göreceklerdir. Bunun için de ***"Onlar zulme uğramazlar"*** denilmektedir. Buradaki çoğul kipi ile, *"kullu nefsin/her nefis"* lafzı ile işaret edilen insanlar kastedilmektedir. Yani *"Hiç kimsenin yapmış olduğu amelin karşılığından zerre miktarı bir eksiltme yapılmayacaktır."*

Müfessirler bu cümleyi tefsir ederken bir şey söylerler ki ben de ona dikkat çekmek istiyorum. Onlar şöyle diyorlar: "Bu ifade, ibadetin boşa gitmeyeceğine, mü'minin cehennemde temelli kalmayacağına delalet etmektedir. Çünkü imanının ve amelinin karşılığının ona tam olarak verilmesi cehennemde de olamaz, cehenneme girmeden önce de olamaz. Öyle ise bu, cehennemden kurtulduktan sonra olacaktır." Bunu Beydâvî böyle ifade etmektedir[505] ve Ebu's-Suud da âdeti olduğu gibi oradan nakletmektedir.[506]

Ben de derim ki: Buradaki ***"kesb/kazanma, çalışma"***, sadece iman ve ibadetle ilgili olmayıp geneldir ve insanın işlemiş olduğu her türlü hayrı ve şerri kapsar. Eğer onlar bu açıklamaları ile "Ayet -zahirinden de anlaşıldığı gibi-, kesbin (kazancın, amelin) mutlaka bir karşılığının olması gerektiğine delalet eder." demek istiyorlarsa o zaman "Kâfirin de bazı iyi amelleri olursa -ki hiçbir iyi ameli olmayan insan olmaz- ona da bu amelinin karşılığının verilmesi gerekir." demek zorunda kalırlar. Ama böyle demiyorlar. Onun için de ayeti tahsis edip zahiri manasının dışına çıkarıyorlar. Biz eğer sayılı günler dışında kendilerine ateş dokunmayacağını iddia edenlere reddiye olarak gelen

505. Beydâvî, A.g.e. I/477.
506. Alûsî, A.g.e, II/21.

bu ayet ile Bakara Sûresi'nde yine bu konuda geçen ayeti cem edip birlikte değerlendirirsek Allah'ın, "insana kazancına göre karşılık vermek"ten ne kastettiğini anlarız. Allah'ın muradı şudur: Bu konuda muteber olan, amelin nefisteki tesiridir. Eğer onun kötü tesiri nefsin ilmini ve şuurunu kuşatmış, vicdanını bürümüşse o nefis temelli ateşte olacaktır. Çünkü kötü amel o nefiste, imana ait, onu saygınlık yurduna (cennete) hazırlayacak iyi bir tesire yer bırakmamış, tabiatı icabı onu aşağılık yurdu mensuplarından yapmıştır. Ama nefis bu kadar kötü bir noktaya varmamışsa yani iyi amelin tesiri onda daha baskın ise veya her iki tesir eşit olup nefis arada ise o zaman -biraz önce ifade ettiğimiz gibi- bu tesirlerin her birinden dolayı, derecesine göre karşılık görecektir. Bu ayetle ilgili olarak Üstad Abduh'tan nakledeceğimiz bir şey yok. Fakat burada söylediklerimiz, onun Bakara Sûresi'ndeki tespitlerine uygundur.

قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ وَتُعِزُّ
مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿26﴾
تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ
الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿27﴾

26- Deki: Allah'ım! Ey mülkün sahibi! Mülkü dilediğine verir ve dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini aziz eder, dilediğini zelil edersin. Senin elindedir hayr! Sen her şeye kadirsin.

27- Geceyi gündüze ve gündüzü geceye dolarsın. Ölüden diriyi ve diriden ölüyü çıkarırsın. Sen dilediğine hesapsız rızık verirsin.

Katâde'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, Rabbinden İran ve Roma mülkünü kendi ümmetine vermesini istedi ve bunun üzerine bu ayetler indi.

Üstad Abduh mealen şöyle dedi: Nüzul sebebi ile ilgili söylenenler sahih olsun veya olmasın buradaki ifade daha öncekilerle irtibatlıdır ve Hz. Peygamber'in, davete muhatap olan müşrikler ve Ehl-i Kitab'la olan durumu konu edilmektedir. Çünkü müşrikler -daha önce de benzerlerinin diğer peygamberleri kabul etmedikleri gibi- yemek yiyen ve sokaklarda yürüyen bir kişinin peygamber olmasını kabul etmiyorlardı. Ehl-i Kitab da İsrailoğulları dışından birisinin peygamber olmasını kabul etmiyordu. Kur'an'ın birçok

yerinde; İnkârcıların inadı ve inançsızların tekebbürü açıklanırken bu meyanda Hz. Peygamber'in teselli edildiği, Allah'ın ona yardım etme ve dininin mesajını yüceltme gücüne sahip olduğunun kendisine hatırlatıldığı bilinmektedir. Bu ayet de aynı türdendir. Sanki ona şöyle denmektedir: "O inkara şartlanmış olanlar, senin yaptığın açıklamadan yüz çeviriyorlar ve senin getirdiğin kesin kanıtlara bakmıyorlarsa; içlerinden müşrik olanlar cehaletleri ile, Ehl-i Kitab'tan olanlar da gururları ile baş başa yaşamaya devam ediyorlarsa bil ki bu durumda senin yapman gereken Allah'a yönelmek, dua ve sena ile ona müracaat etmek ve her şeyin O'nun elinde olduğunu, O'nun dilediğini yapabildiğini hatırlamaktır." Bu, "*Onlar seninle tartışırlarsa 'Bana uyanlarla birlikte yüzümü (kendimi) Allah'a teslim ettim.' de.*"[507] ayeti ile Necran Hıristiyanlarına cevap olarak ona emredilen ve daha önce anlattığımız Allah'a yönelme emrine de münasip düşmektedir.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bu tefsire göre "*mülk*"ün peygamberlik anlamında olması veya peygamberliğin lâzımı (yani onunla birlikte mutlaka bulunan) olması doğrudur. Şüphesiz ki peygamberlik makamı büyük bir "*mülk*"tür. Çünkü peygamberliğin otoritesi hem bedenler ve ruhlar, hem de zahir ve batın üzerinde olur. Allah, "*İbrahim ailesine kitabı ve hikmeti verdik ve onlara büyük bir mülk lütfettik.*"[508] demektedir. Buradaki "*mülk*", peygamberlik ile eş anlamlı değilse bile onun lâzımıdır. Bu görüşe göre "mülkü almak"tan maksat, onu içinden peygamberler gönderilen kavimden almaktır. Mesela İsrail kavmi böyledir ve Hz. Peygamber'in gönderilmesiyle onlardan peygamberlik alınmıştır. Buradaki "*almak/nez'*", "*mahrum etmek*" şeklinde de tefsir edilebilir. Allah peygamberliği dilediğine verir ve dilediğini de ondan mahrum eder. Buna karşılık "'*Almak/nez'* mevcut olan bir şey hakkında söz konusu olur" denirse bu itiraza da şöyle cevap verilebilir: Bu, peygamberlerin dilinden hikâye edilerek ifade edilen "*Allah bizi, sizin dininizden kurtardıktan sonra tekrar ona dönersek Allah'a karşı yalan uydurmuş oluruz.*"[509] ayetine benzemektedir. O peygamberler de onların dininde değildiler. Çünkü peygamberlerin küfür üzere olmaları mümkün değildir. Bu, onun söyledikleridir; bu konuda İmam Râzî'ye tâbi olmuş fakat ona ilave olarak "Veya peygamberliğin lâzımıdır." demiştir. İkinci manaya (almak/mahrum etmek manasına göre) göre temsil net değildir. Söz konusu ayet Hz. Şuayb'den hikâye edilmektedir ki bu ifade, kavminin ona karşı söylediği "*Ya Şuayb! Seni ve beldemizden seninle birlikte iman edenleri kesinlikle çıkaracağız, ya da bizim dinimize döneceksiniz!*"[510] sözünün

507. Âl-i İmrân, 3/20.
508. Nisâ, 4/54.
509. A'râf, 7/89.
510. A'râf, 7/88.

cevabıdır. Onlar bu sözleri ile Hz. Şuayb'den ve onunla beraber iman edenlerden, kendi dinlerine dönmelerini istiyorlardı. Hz. Şuayb ile beraber olan o mü'minler, onların dininde idiler ve onlara vermiş olduğu cevapta bundan dolayı ekseriyeti esas alarak "teğlîb" tariki ile birinci çoğul şahıs kullanmıştı. Bunun başka yolu da yoktu. Râzî ayrıca konuya *"Allah, iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır."*[511] ayetini de örnek vermektedir. Fakat ona karşı da denilecek şeyler vardır.

Ben derim ki: Ayetin zahirinden ilk akla gelen *"mülk"*ten maksadın, egemenlik ve işlerde tasarrufta bulunma olmasıdır. Allah, en büyük otoritenin sahibidir ve işlerin düzenlenmesinde, kâinattaki genel düzene ait ölçünün ikamesinde mutlak hâkimiyet ve tasarruf sahibidir. Bazı beldelerde mülkü kullarından dilediğine verir. Bu verme işi ya Hz. İbrahim'in ailesinde olduğu gibi onlara tahsis etmiş olduğu peygamberliğe bağlı olarak gerçekleşir, ya da onların Allah'ın mülke ulaştıran hikmetli yollarında yürümeleri şeklinde olur ki bu ulaştırma işi de onun sosyolojik sebepleri vasıtasıyla olur. Mesela insanların birçoğunda görüldüğü gibi fikrî bağımlılıklar oluşturmak bu sebeplerdendir. Yine Allah mülkü dilediği fertlerden, ailelerden, aşiretlerden, boylardan veya toplumlardan alır. Bu alma işi de onların Allah'ın mülkü muhafaza eden adâlet, iyi yönetim, imkân ölçüsünde kuvvet hazırlama gibi yollarından uzaklaşmaları ile olur. Mesela zulüm ve fesat sebebiyle bunu İsrailoğullarından ve başkalarından almıştır. Ayeti böyle anlıyoruz. Çünkü biz Allah'ın dilemesinin nasıl tecelli ettiğini ancak vakıadan bilebiliriz. Zira olan her şey, O'nun dilemesinden ibarettir. Biz de geçmiş ve mevcut insanlara ait olayları inceledik, sebeplerini ele aldık ve bu sebeplerin bu sûrede de ifade edildiği gibi hep aynı kanunlara (sünnetlere) tâbi olduğunu gördük: *"Sizden önce de sünnetler (ilahî kanunlar) gelip geçmiştir. Yeryüzünde dolaşıp da bakın, yalanlayanların sonu nasıl olmuş."*[512] Dilediğinden mülkü alma ve onu dilediğine verme husundaki bu sünnetlerden (kanunlardan) bir kısmını bazı ayetlerde açıklamaktadır: *"Kâfirler, peygamberlerine dediler ki: 'Kesinlikle sizi yerimizden (toprağımızdan, yurdumuzdan) çıkaracağız ya da dinimize döneceksiniz.' Rableri de onlara 'Kesinlikle zalimleri helak edeceğiz ve onlardan sonra sizi o yere yerleştireceğiz.' diye vahyetti."*[513]

Böylece bu ayetin önceki ayetlerle olan irtibatı ve onun *"Kâfirlere 'Mutlaka mağlup olacaksınız!' de."*[514] ayetinin delili mesabesinde olduğu açığa çıkmış

---

511. Bakara, 2/257.
512. Âl-i İmrân, 3/137.
513. İbrahim, 14/13-14. (Bu konuyu Bakara Sûresi 247. ayette ayrıntılı biçimde anlattık, dileyen oraya müracaat edebilir.)
514. Âl-i İmrân, 3/12.

oluyor. Bu ayet ile Hz. Peygamber'in destekleneceğine, düşmanları olan Ehl-i Kitab'ı ve müşrikleri yeneceğine dair vaad tekit ediliyor.

Ebu Süfyan, Müslüman ordusunun Mekke'ye doğru geldiğini görünce Abbas'a: *"Şüphesiz kardeşinin oğlunun mülkü muazzam olmuş!"* demişti. Hz. Abbas da ona: "Asla! O, peygamberliktir!" diye cevap vermişti.

Burada Ebu Süfyan'ın demek istediği şuydu: Her iş, mülk tesisidir. Burada mülk gaye değildi ama onun manası ve ondan asaleten değilse de tebğan kastedilen şey gerçekleşmiş oldu.

Arada büyük fark vardır. Peygamberliğin gâyesi ile mülkün gayesi ayrı ayrı şeylerdir. Bundan dolayı sahabe, otoritelerine yönetici yaptıkları ve yönetime getirdikleri kişilere melik yani egemenlik sahibi, kral ya da hükümdar dememişler, onlara halife yani art arda gelerek görevi devralan temsilci demişlerdir.

"Dilediğini aziz, dilediğini zelil edersin." İzzet ve zillet bilinen şeylerdir. Hakikati himaye etmek ve sözü uygulamak izzetin sonuçlarındandır. Yardımcıların çok olması, insanlara faydalı ilim ve makam ile kalplere hâkim olmak ve aynı zamanda ihsan sahibi olup rızkı bol olmak da onun sebeplerindendir. Himayede zafiyet ve haksızlığa, aşağılanmaya rıza göstermek ise zilletin sonuçlarındandır. Üstad böyle dedi. Fakat zafiyet, zilletin sonucu ve müsebbebi değil de illeti ve sebebi de olabilir ki ekseriyetle de böyle olmaktadır.

İzzet ile mülk arasında birinin varlığı diğerini de gerektirmez. Bazen melik zelil olabilir. Mesela yönetimi kötü ve uygulamaları bozuk olduğu için bağımsızlığında zafiyet varsa böyledir. Öyle ki -günümüzde de görüldüğü gibi- başka devletler onun önüne geçip yetkilerini kullanırlar. İzzetli görünen nice zelil vardır. Nice emir veya hükümdar vardır ki onlardaki lüksü ve debdebeyi görenler buna aldanıp onların izzetli ve itibarlı olduklarını zannederler. Hâlbuki o aslında zelil ve bayağı durumdadır. Böyleleri tiyatrolarda kral rolü oynayanlar gibidirler. Bu benzetme Üstad Abduh'a aittir.

İşte böyle. Hakka daveti ve bâtıl ile mücadeleyi yaygınlaştırmak için yardımlaşmanın ve bir araya gelmenin sağlayacağı izzetten daha büyük hiçbir izzet yoktur. Yeter ki bir araya gelenler sünnetullaha uysunlar ve her iş için gereken hazırlığı yapsınlar. Mekke'de müşrikler ve Medine'de de Yahudiler ve münafık Araplar Hz. Peygamber'den ve mü'minlerden çok oldukları için kendilerini izzetli (güçlü, itibarlı) sayıyor ve çoklukları ile iftihar ediyorlardı: *"Diyorlar ki: Medine'ye döndüğümüzde daha aziz olan, daha zelil olanı oradan çıkaracak. Hâlbuki izzet Allah'a, Rasûl'üne ve mü'minlere aittir. Fakat münafık-*

lar bilmezler."[515] Ümit ediyoruz ki zamanımızdaki mü'minler bundan ibret alırlar ve izzetin; Allah'a, Rasûl'üne ve mü'minlere ait olmasının manasını kavrayıp nefislerini hesaba çekerler. İman bakımından nerede durduklarını bilmeleri için bunu yapmaları gerekir. O iman ki Allah ona sahip olanın aziz olacağına hükmetmiştir. "*Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerinin üzerinde kilitler mi var?*"[516]

Tefsir Sahasında Mezhebî Tutum ve Şer

"Senin elindedir hayr!" Üstad Abduh dedi ki: *Celaleyn Tefsiri*'nde, Mutezile'nin görüşüne katılmadığını belirtmek için burada "ve şer" takdiri yapılmıştır. Hâlbuki ayetin kendisinde şerrin O'nun elinde olduğuna veya olmadığına dair herhangi bir şey yoktur. Burası mezhepler arası çatışma yeri değildir. Allah'ın ***"Sen her şeye kadirsin"*** ifadesi bizim için yeterlidir. Bu ifade ile O, her şeyin kendi elinde olduğunu, hiçbir şeyin O'nu aciz bırakamayacağını ifade etmektedir. Ayet'in nüzul sebebi özel de olsa, genel de olsa belagat, burada sadece ***"hayr"***'ın zikredilmesini gerektirmektedir. Kimine göre ayetin nüzul sebebi özeldir ve bundan maksat da, Hz. Peygamber'in Hendek savaşında, ümmetinin mülkünün falan falan yerlere varacağını müjdelemesidir. Nüzul sebebi genel kabul edilirse o da; Hz. Peygamber ile inkârcılar arasındaki durumdur. Bu inançsızları peygamberliği inkâra ve hakka daveti aşağılamaya sevk eden şey, daveti yapan kişinin fakirliğinden ve ona tâbi olan Müslümanların zayıflığından, sayılarının azlığından başka bir şey değildi. Allah da ona, kendine tâbi olanlarla birlikte mülkün sahibine, aziz ve zelil etmede mutlak tasarruf sahibine sığınmasını emretti. Bu açıdan onlara, hayrın tamamının kendi elinde olduğunu, peygamberine ve mü'minlere vaat ettiği hâkimiyeti ve gücü vermekten, onları başı dik kılmaktan, onlara kendilerini zayıf görenlerin aklına gelmeyecek kadar hayır ihsan etmekten aciz olmadığını hatırlattı. *"Ve biz, yeryüzünde zayıf görülenlere lütufta bulunmak, onları önderler yapmak ve onları vârisler kılmak istiyoruz."*[517] Bu esasa binaen Allah, peygamberine -mü'minler de ona tâbi olduğu halde- kendine o ayetteki sözlerle dua etmesini, hep birlikte böyle bir arzu ile kendisine sığınmalarını emretmektedir. Dolayısıyla burada uygun olan sadece onlara vaat edilen hayrın ve o hayrın da sadece O'nun elinde olduğunun zikredilmesidir.

Ben de derim ki: Allah'ın eline veya ellerine ancak Yüce nimetler ve şerefli mahlûklar isnat edilebilir. "Şer, Allah'ın elindedir" denemez. Ayrıca Allah'ın yarattığı ve düzenlediği her şey bizatihi hayırdır. Şer arızi bir durumdur ve

515. Münafikûn, 63/8.
516. Muhammed, 47/24.
517. Kasas, 28/5.

göreceli şeylerdendir. Bizatihi şer olan hiçbir hakikat yoktur. Şer lafzı, idrak sahibi canlılara uygun olmayan, onların maslahat ve menfaatleri ile uyuşmayan şeyler hakkında kullanılır. Bu uygun olmama veya uyuşmama sebebi de çoğu kere, o canlıların kendi özgür iradelerine bağlı amellerindeki kötülüktür. Rüzgarın onlara ait bir binayı yıkması veya selin onların rızkını alıp götürmesi gibi onların fiili sonucu olmayan nadir haller de vardır. Rüzgar ve sel, haddizatında en büyük hayırlardandır. İlahi kanunlarla düzenlenen hususlar ve vahyin, kötü amele karşılık ceza uygulanacağına dair bildirdikleri de hayır ve nimet sınıfındandır. Çünkü bunlar insanlar için en büyük eğitimci, onların dünyada yükselmeleri, ahirette mutlu olmaları için de yardımcıdır. Rahman Sûresi'ni inceleyen ne dediğimizi anlar.

Bu konuda İmam İbn Kayyım el-Cevzîyye'ye (ö.751/1350) ait bazı sözler var ki burada onlara yer vermemizde bir beis yoktur. Onun, *Şerhu Menâzili's Sâirîn*'de söylediklerini Seffârînî (Muhammed b. Ahmed, ö. 1188/1774) *Akîde* şerhinde naklediyor:

"Şerrin tamamı, yokluğa, yani hayrın ve hayra götüren sebeplerin yokluğuna racidir. Bir şey bu bakımdan şerdir; ama mücerret varlığı bakımından onda hiçbir şer yoktur. Bu şöyle örneklendirilebilir: Şerli kişilerin mevcudiyeti, onların mevcut olmaları itibariyle hayırdır. Onlarda şer meydana gelmesinin sebebi, hayır maddesinin onlardan kesilmesidir. Onlar aslında hareketli olarak yaratılmışlardır, sükûn halinde olmazlar. Hayr ilhamı ile ve ilim ile yardıma mazhar olduklarında tabiatları gereği şerrin aksi istikamette hareket ederler. Onların hareketi, hareket olmaları itibariyle hayırdır. Ancak izafi olarak şer olurlar, yoksa hareket olmaları itibariyle değil. Şerrin tamamı zulümdür ve şer, bir şeyi kendi konulacağı yerin dışında bir yere koymaktır. O şey eğer kendi konulacağı yere konulsa şer olmaz. Bundan anlaşılıyor ki o şeydeki şer yönü izafi bir nispettir. Bundan dolayı da yerinde tespit edilen cezalar, -her ne kadar uygulandığı yerde acı meydana getirdiği için o yere nispetle şer olsalar da-haddizatında hayırdırlar. İnsan tabiatı, acının zıddı olan lezzete de kabiliyetli, ona da hazır olduğu halde orada bir acı meydana gelmiştir. Bu acı, o tabiata nispetle şer olmuştur. Hâlbuki cezanın uygulanması, onu tatbik edene nispetle hayırdır; çünkü onu yerli yerince yapmıştır."

"Allah, her bakımdan ve her yönden şer olan bir şey yaratmaz. Bu, O'nun hikmeti ile bağdaşmaz. Ama yaratılan o şeyin yaratılmasında, başka yönler itibariyle maslahatlar ve hikmetler olduğu ve bunlar onun mefsedetlerine baskın olduğu halde o şey, bazı bakımlardan şer ve mefsedet olabilir. Hatta vakıa hep böyledir. Allah'ın her yönden ve her bakımdan mefsedet olan, yaratılmasında hiçbir maslahat bulunmayan bir şeyi murad etmesi mümkün değildir. Bu en bariz muhallerdendir. Hayr, O'nun elindedir; şer O'na nispet

edilemez; O'na nispet olunan her şey hayırdır. Şer, O'na ait bu nispet ve izafenin yokluğundan meydana gelmektedir. Eğer o şey O'na ait olsaydı şer olmazdı, bunu iyi düşün. Onu şer yapan şey, O'na nispetinin olmamasıdır."

"Eğer *'O şeyin yaratma ve dileme (meşiyet) bakımından O'na nispeti kesilmemiştir.'* denirse cevaben şöyle derim: O şey, bu bakımdan şer değildir. Şer ondaki yokluktur, hayır ile ve hayır sebepleriyle O'nun imdadının olmamasıdır. Yokluk (adem) de bir şey değildir ki hayır elinde olan Zat'a nispet edilebilsin. Bu konuda daha fazla açıklama istenirse bilinmelidir ki hayrın sebepleri üçtür: *Îcâd* (var etme), *i'dâd* (hazırlama) ve *imdâd* (destekleme). Hayırlar ve sebepleri bunlardan ibarettir. Bu sebebin icadı hayırdır. Ve bu iş, Allah'a aittir. İ'dadı da hayırdır ve o da O'na aittir. Allah onda i'dad da, imdâd da meydana getirmezse bu yokluk (adem) sebebiyle onda şer meydana gelir. Bu yokluk (adem) faile nispet edilmez, ona nispet edilen bunun zıddıdır. *'Onu îcâd ettiğinde ona imdâd da etse ya!'* denirse buna da şöyle cevap veririm: Hikmet bir şeyin îcâdını ve imdadını gerektiriyorsa Allah onu îcâd eder ve ona imdâd eder. Ama hikmet bir şeyin âcâd edilmesini ve ona imdâdın ise terk edilmesini gerektiriyorsa o zaman hikmeti ile onu îcâd eder ve hikmeti ile ona imdâd etmez. Onun îcâd edilmesi hayırdır; şer, imdâd edilmemesinden dolayı olmuştur."

"Eğer *'Mevcudatın tamamına imdâd etse ya!'* denirse bunun cevabı da şudur: Bu sakat bir sorudur. Bunu söyleyen mevcudatın eşit olmasının hikmette zirve olduğunu sanıyor. Hâlbuki bu anlayış, cehaletin ta kendisidir. Bunun tam aksine hikmet; evet, hikmetin tamamı, yaratılmışlar arasındaki muazzam farklılıktadır. Yoksa varlığın her bir türünün yaratılmasında herhangi bir farklılık yoktur. Farklılık, yaratmanın taalluk etmediği yoklukla ilgili hususlardadır. Bunun aksine yaratma işinde bir farklılık bulunmamaktadır."

Dedi ki: "Bu da sana çetrefilli geliyor, anlamakta güçlük çekiyorsan, gereği gibi anlayamıyorsan o zaman şu söze bak:

إذا لم تستطع شيئا فدعه   وجاوزه إلى ما تستطيع

"Bir şeye gücün yetmiyorsa onu bırak,
Onu geçip, gücün yeten şeylere bak."[518]

Kur'ani Terminolojide "Hayat"

"Geceyi gündüze ve gündüzü geceye büründürürsün." Yani "Gecenin bir bölümünü gündüze girdirirsin, gündüz uzarken gece kısalır; gündüzün bir

518. Seffârînî, *Levâmiu'l-Envâr*, Beyrut (el-Mektebu'l-İslâmî) ve Riyad (Mektebetu Usâme), ts., I/341-342.

kısmını geceye girdirirsin ve o kısalırken de bu uzar." Yani "Yerküreyi sevk ve idaredeki, güneşi bir hesaba bağlamadaki hikmetinle gece ve gündüzden birinde, diğerinde eksikliği+sebep olan bir ziyade yapıyorsun. Senin gücün ve hikmetin karşısında peygamberliği ve mülkü dilediğine -mesela Hz. Muhammed'e ve ümmetine- vermen ve onları dilediğinden -mesela İsrailoğullarından- alman inkâr edilemez. Sen gece ve gündüz hakkında tasarrufta bulunduğun gibi insanların işleri hakkında da tasarrufta bulunursun."

"Ölüden diriyi çıkarırsın." Cahilden âlimi, fasitten salihi, kâfirden mü'mini çıkardığın gibi. ***"Ve diriden ölüyü çıkarırsın."*** Mü'minden kâfiri, âlimden cahili, hayırlıdan şerliyi çıkardığın gibi. Müfessirler fizyolojik manada hayata misal olarak çekirdekten ağacın, ağaçtan çekirdeğin çıkmasını; nutfeden insanın, yumurtadan kuş ve benzerlerinin çıkmasını ve bunun aksini yani insandan nutfenin, kuş ve benzerlerinden yumurtanın çıkmasını zikretmişlerdir ki -her ne kadar bu konudaki uzmanlar nutfede, yumurtada ve çekirdekte hayat olduğunu ispat etmekte iseler de- bu örneklendirme de doğrudur. Çünkü onların kastettikleri hayat, kendi ilim dallarındaki terim manası (onların kendi örfleri) ile hayattır. Hâlbuki Kur'an'daki kelimeler, genel örfe göre anlaşılmalıdır ve genel örfe göre de bunlarda *"hayat"* yoktur. Örfe göre doğru olan örneklerden biri de topraktan bitkinin çıkmasıdır. Çünkü Kur'an ölüyü, canlının karşıtı olarak kullanmakta; o canlılığın fizyolojik canlılık veya manevî canlılık olması yahut ölü dediği şeyin emsali yaşayan, hayat süren şeylerden olup olmaması fark etmemektedir. Kelimenin Kur'an'da bu şekilde kullanılması fasih Arapçaya uygun doğru bir kullanımdır.

Önceki cümle gibi bu da Allah'ın mülkün sahibi olduğuna; onu ve önceki ayette belirtilen diğer hususları dilediğine verdiğine; her şeyin O'nda ve bir ölçü dahilinde olduğuna açık bir misaldir. O, peygamberlerin ve sıddıkların neslinden o fesatçı-şirret insanları çıkardığı gibi, ümmî Arapların arasından da Son Peygamber'i çıkarmıştır. O'nun toplumla ilgili kanunları (sünnetleri), Arap kavmini, Son Peygamber'in içlerinden çıkması için hazırlamıştır. Bu kanunlar onları fikrî yükselme ve istiklal ile, irade güç ve istiklali ile buna hazırlamış neticede bu ümmet, yeryüzündeki ümmetler içinde, taklit ve kölelik yapısını yıkan, onun yerine istidlal ve istiklal yapısını getiren bu dini kabule en yatkın ümmet haline gelmiştir. O zamanda İsrailoğulları -diğer ümmetler gibi- kralların ve hükümdarların baskıcı idaresinden kaynaklanan bukağılarla perişan halde idi; bilginleri ve din adamları taklit yükü altında ezilmekteydi. Allah verdiklerini ve aldıklarını başka türlü değil sadece sistemin esasını teşkil eden kanunları ikame etmek suretiyle vermiş ve almıştır ki

yeni şeyler icat etmek ve hükümler de o kanunlarla irtibatlı, onlara bağlıdır.

"Ve dilediğine hesapsız rızık verirsin." Yani O'na bu konuda hesap sorulmaz. Çünkü her şey O'nun elindedir; O'nu hesaba çekecek O'ndan üstün birisi yoktur. Yahut *"bi ğeyri hisâb/hesapsız"*, *"herhangi bir darlık ve kısma olmaksızın"* demektir. Yahut da *"rızık verilen kişi açısından hesapsız, ölçüsüz"* demektir. Ama o aslında bu kanunları ve sebepleri ortaya koyan (Allah) bakımından bir ölçü ve hesaba göredir.

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَن يَفْعَلْ ذَٰلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَن تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ ﴿28﴾

قُلْ إِن تُخْفُوا مَا فِي صُدُورِكُمْ أَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمْهُ اللَّهُ وَيَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿29﴾

يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِن سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ ﴿30﴾

28- Mü'minler, mü'minleri bırakıp kâfirleri veli (müttefik, hâmî) edinmesinler. Bunu kim yaparsa onun Allah'la hiçbir bağı kalmamıştır. Ancak onlardan korkmanız hariç. Allah sizi kendisinden sakındırıyor. Ve Allah'adır varış.

29- Deki: Göğüslerinizdekini gizleseniz de, açığa vursanız da Allah onu bilir. Ve göklerdekini, yerdekini bilir. Allah her şeye kadirdir.

30- Her nefsin, işlediği hayrı hazır vaziyette bulacağı ve işlediği kötülük ile de arasında uzak bir mesafe olmasını arzulayacağı gün(den sakının). Allah sizi kendisinden sakındırıyor. Ve Allah kullara karşı çok lütufkârdır.

Gayrimüslimlerle İlişkinin Biçimi

Üstad Muhammed Abduh mealen şöyle dedi: Allah, daha önce Hz. Peygamber'i ve mü'minleri; mülkün, her türlü hayrın, kâinatın yönetimindeki mutlak otoritenin kendi elinde olduğunu, dilediğine verip dilediğini

mahrum edebildiğini belirterek kendisine iltica etme hususunda uyardıktan sonra *"Mü'minler, mü'minleri bırakıp kâfirleri veli (müttefik, hâmî) edinmesinler."* ayetini getirmektedir. Madem ki izzet ve kuvvet O'ndadır; öyleyse O'nu bırakıp izzeti başkalarında aramak, O'ndan başkasına sığınmak veya mü'minin O'nun kapısından başka kapılarda zillete düşmesi cehalet ve aldanmanın sonucudur. Siyer Kitablarının ifadesine göre Müslüman olan bazı kişiler, henüz imani itminana ermeden önce kâfirlerin izzetine, güç ve kuvvetine aldanabiliyor, onlarla karşılıklı dostluk kuruyor ve onlara güveniyorlardı. Bu, insan tabiatı için doğal bir durumdur.

Dedi ki: Ayetin Hâtib b. Beltaa hakkında indiğini söylerler ve onunla ilgili kıssa da malumdur. (Münafıkların önderi) İbn Ubey b. Selûl hakkında indiği de söylenir. Sahabeden, Yahudilerle dost geçinen bir grup hakkında indiğini söyleyen de olmuştur. Fakat nüzul sebebi ne olursa olsun biz şunu biliyoruz ki her davetteki birliktelikte, o davete katılanlar arasında kuvvetlilerin ve zayıfların olması doğaldır ve ayrıca kuvvet ve izzet görüntüleri, içlerindeki bazı sadık kişileri bile aldatabilir, bazı samimi mensupların gönüllerinde bile etkili olabilir. Onlar böyle olursa ya diğerleri nasıl olur? İşte bundan dolayı Allah mü'minlere, kâfirlerden veliler edinmelerini yasaklamıştır. Bu manada başka ayetler de vardır. Ayetin, onların anlamlarıyla da uyumlu bir şekilde tefsir edilmesi gerekir.

Ben derim ki: İşaret ettiği Hâtib b. Beltaa kıssası *Sahîhayn*'da[519] ve diğer eserlerde mevcut olup özeti şudur: Hâtib, Kureyş'e bir mektup yazdı. Mektubunda onlara, Hz. Peygamber'in Mekke üzerine yürümek için hazırlandığını bildiriyordu. Çünkü o sırada Hz. Peygamber Mekke'yi fethetmek için hazırlık yapıyordu ve Kureyş hazırlık yapamadan ansızın onların karşısına çıkmak, böylece onları barışa mecbur etmek için bunu gizliyordu. Zaten savaşmayı da arzu etmiyordu. Hâtib mektubunu bir cariye ile gönderdi. Kadın, mektubu saç örgülerinin arasına koymuştu. Allah bu durumu peygamberine bildirdi ve o da bunun arkasından Hz. Ali'yi, Zübeyr'i ve Mikdâd'ı gönderdi. Onlara *"Ravzatu Hâh'a varana kadar gidin. Orada, beraberinde bir mektup bulunan bir kadın var. Onu ondan alın."* dedi. Mektup getirilince Hz. Peygamber,

- *"Bu ne ya Hâtıb!"* dedi. O da şöyle cevap verdi:

- *"Ya Rasûlullah! Hakkımda acele etme. Ben Kureyş'in müttefiki idim. Onlardan birisi değildim. Seninle beraber olan muhacirlerin, ailelerini ve mallarını koruyan akrabalıkları vardı. Onların içinde nesep bakımından böyle bir imkânım olmayınca onlar nezdinde bir el edineyim de o sayede akrabalığımı korusunlar istedim.*

519. Bkz: Buhari, *Cihad*, 141.

Bunu ne dinimden dönerek yaptım, ne de İslam'dan sonra küfre razı olarak." Bunun üzerine Hz. Peygamber de:

-*"Şüphesiz o, size doğru söyledi."* buyurdu.

Bu esnada Hz. Ömer, Hâtıb'ı öldürmek için Hz. Peygamber'den izin istedi fakat ona izin verilmedi.

"Ey iman edenler! Düşmanımı ve düşmanınızı veliler edinmeyin; siz onlara sevgi beslersiniz, hâlbuki onlar size gelen hakkı inkâr ediyorlar, Allah'a, Rabbinize iman ettiğiniz için Rasûl'ü ve sizi çıkarıyorlar..."[520] ayetinin de bu olay üzerine indiğini söylerler. Ben tefsirini yaptığımız ayetin Hâtib kıssası hakkında indiğini söyleyen birini görmedim. Belki de Üstad Abduh'un söylediği bir yanılmadır ve sebebi de şudur: Bu ayet de, Hâtib kıssası hakkında inen ayet de kâfirleri veli (dost) edinmeyi yasaklamaktadır, iki ayet bu konuda müşterektir. Hâtib kıssası hakkında inen ayetler -ki Mümtehine Sûresi'nin ekseriyetidir-, bize kâfirlerin veli edinilmesinin yasaklanması ile ilgili bütün ayetleri tefsir veya tafsil ediyor, ayrıntılı olarak anlatıyor. Çünkü Mümtehine Sûresi'ndekiler tafsilatlıdır ve bu konudaki ayetlerden en son inenleridir. Diğerleri ise mücmel olup mufassal olan tarafından açıklanmaktadır.

Dinî konularda ilimsizce konuşan ve Kur'an'ı kendi arzusuna göre yorumlayan bazı kişiler, Âl-i İmrân Sûresi'ndeki ayetin ve bu anlamda genel veya özel yasaklamalar getiren mesela *"Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları veliler edinmeyin."*[521] ayetinin ve benzerlerinin, Müslümanların, başkaları ile pakt kurmalarının, müttefik olmalarının -bu pakt veya ittifak Müslümanların lehine de olsa- caiz olmadığına delalet ettiğini iddia ediyorlar. Hz. Peygamber'in, Huzâa ile ittifak kurduğunu, bu esnada onların müşrik olduklarını fark edemiyorlar. Hatta dinde taassup sahibi bazı cahiller; Müslümanın, Müslüman olmayana iyi muamelede bulunmasının, onunla beraber olmasının, herhangi bir konuda ona güvenmesinin caiz olmadığını iddia ediyorlar. Nitekim biz bu konuyu ele almış yazarken bize bir gazete geldi ve telgrafla alınmış haberleri arasında; mutaassıp Afganların, Hindistan'da İngilizlerle görüştüğü, onlarla karşılıklı yemek yediği, Bâtılı kıyafetler giydiği için emîrlerine öfkelendiklerini, bir toplantı düzenleyip bu toplantıda onun kâfir olduğuna ve emîrlikten alınmasının vacip olduğuna hükmettiklerini, bundan dolayı birliklerinin dağıtılması için üzerlerine askerlerin sevk edildiğini okuduk. Bu gibi cahil mutaassıplar, İslam'a ve Müslümanlara en büyük zararı vermekteler; hatta bunlar İslam'ın hakikatinden, diğer dünya görüşlerine mensup olanlara nispetle daha da uzaklar. Arap olmayan, Kur'an'ın

520. Mümtehine, 60/1.
521. Maide, 5/51.

üslubundan ve ilk dönemde onunla nasıl amel edildiğinden habersiz olan bu Afganlılar gibi olan kişilerin olayları değerlendirmeleri, Kur'an bütünlüğünden uzaktır.

Üstad Abduh'un, ayetin tefsiri ile ilgili olarak söylediklerini genişleterek verelim: ***"Evliya/veliler"***, *"yardımcılar"* demektir. ***"İttihâz/edinmek"*** kelimesi, ıstınâ (sunî, yapma) manası ifade eder ki o da dinin maslahatına ait sırları onlara açmaktan ibarettir. *"Min dûni'l-mu'minîn/mü'minleri bırakıp, mü'minlersiz"* kısmı, *"ittihâz/(veli) edinmek"* ile ilgilidir. Yani ayetin manası şudur: Mü'minler, kâfirlerin maslahatının, mü'minlerin maslahatının önüne geçtiği hiçbir hususta -mesela Hâtıb b. Ebî Beltaa'nın (r) yaptığı gibi- kâfirleri veli ve yardımcı edinmesinler. Çünkü bu şekilde bir davranış, onların mü'minlere karşı tercih edilmeleri, üstün görülmeleri, hatta -lüzum[522] tariki ile de olsa- imana karşı küfre yardım edilmesi demektir. Bu, Müslümanın, kendi şahsî menfaati söz konusu olsa bile yapmaması gereken bir davranış biçimidir. Hz. Ömer de bundan dolayı Hâtib'i öldürmeye kalkışmış ve ona münafık demiştir. Eğer Hz. Peygamber ona bunu yasaklamasaydı ve onun Bedir ehlinden olduğunu söylemeseydi bunu yapardı.

Ben derim ki: Şâri, yasak konusu olan müşriklerle dostluk sebebiyle Hâtib'in küfrüne hükmetmemişken biz nasıl olur da İslam adına, Afgan Emîri'nin yaptığı gibi; Allah'ın kendisine mübah kıldığı yemek, giyinmek ve Ehl-i Kitab'tan bir devlete nezaket göstermekten ibaret olan birisinin küfrüne hükmederiz? Üstelik Ehl-i Kitab bize müşriklerden daha yakındır ve onun söz konusu devlete karşı yaptığı diplomatik nezaket, mü'minleri dışlayan, onları dost edinen bir tutum da değildir. Onun yaptığı, mü'minlerin ve içinde yaşadıkları devletin maslahatı ile de uyuşan ve onların maslahatı için yapılmış bir dostluktan ibarettir. Hem mü'minlerin bu maslahata olan ihtiyaçları onlarınkinden daha da fazladır.

Tekrar Üstad Muhammed Abduh'un sözüne dönelim: Allah başka bir ayette *"Allah'a ve ahiret gününe iman eden bir kavmi (topluluğu); Allah ve Rasûlü ile mücadele edenlerle -onlar; babaları, çocukları, kardeşleri veya aşiretleri bile olsalar- sevişir (birbirlerini severler) halde bulamazsın."*[523] buyurur. *"Muvâdde/karşılıklı birbirini sevmek"*, *"işbirliği"* demektir. Eğer bu işbirliği, mü'minlerle kâfirler arasındaki işlerden birinde ise ve bu işbirliğinde de tarafların mü'min ve kâfir olmaları önem arz ediyorsa bunun yasak olanı; senin dinin için kopukluğa ve Müslümanlar için eziyete veya onların maslahatlarının zayi olmasına sebep olan işbirliğidir. Bunun dışında kalanlar, mesela ticaret ve

522. Yani doğrudan imana karşı küfre yardım edilmese de yapılan davranış, onu gerektirmektedir, o neticeyi doğuracaktır.

523. Mücadele, 58/22.

diğer dünyevi muamele çeşitleri, buradaki olumsuz ifadenin kapsamına girmez. Çünkü bunlar, Allah ve Rasûlü (s) ile mücadele yani onlara düşmanlık, onların dinine karşı koyma türünden bir muamele değildir.

Ben derim ki: Mü'min, bu konunun başka hiçbir yerde görülmediği şekilde tafsilatlı olarak ele alındığı Mümtehine Sûresi'ne müracaat ederse görür ki onun, baş tarafı az önce Hâtib kıssasında geçen ilk ayeti; Allah ve Elçisi'nin düşmanları ile dostluk kurmayı, küfürleri kendilerini Hz. Peygamber'i ve mü'minleri sırf Allah'a inanıyorlar diye yurtlarından çıkarmaya sevk edecek derecede kâfir oldukları için onlara sevgi beslemeyi yasaklamaktadır. Müslümanlara bu şekilde davranan herhangi savaş taraftarı bir topluluk ile dostluk içinde olmak kesinlikle haramdır. Sonra dost olunmasını yasakladığı bu kişileri ***"Eğer mü'minleri ele geçirirlerse onlara düşmanlık ederler ve elleriyle, dilleriyle onlara eza ederler."*** şeklinde niteledi; daha sonra da *"Ümit edilir ki Allah sizinle, onlardan düşman olduğunuz kimseler arasında bir sevgi meydana getirir. Allah muktedirdir ve Allah çok bağışlayıcı, merhametlidir. Allah size, sizinle din savaşı yapmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimseleri, onlara iyilik yapmanızı, onlara adâletle muamele etmenizi yasaklamaz. Şüphesiz Allah adâletli olanları sever. Allah sadece sizinle din savaşı yapan ve sizi yurtlarınızdan çıkaran, sizin çıkarılmanıza destek veren kimseleri, onları veli edinmenizi (onlarla dost olmanızı) yasaklar. Kim onları veli edinirse işte onlar zalimlerdir!"*[524]

Basiret sahibi olan görür ki Kur'an, Hz. Peygamber'e ve ona inananlara en şiddetli işkenceyi uygulayan, onları yurtlarından çıkaran bu kâfirlerle mü'minler arasında bir sevgi meydana gelmesini *"ümit edilebilir"* bir olay olarak değerlendirmektedir. Bunlar gibi olmayan müşriklere -ki onlar da mü'minlere düşmanlıkları en şiddetli olan insanlardır ve mü'minlere uzaklıkları Ehl-i Kitab'tan daha fazladır- iyilik yapılmasını ve adâletli davranılmasını yasaklamadığını ifade etmektedir. Sonra bu yasağı, sırf onlarla din sebebiyle yani Müslüman oldukları için savaşan, onları yurtlarından çıkaran ve bu çıkarma işine yardımcı olan kimselerle sınırlamak (hasr) suretiyle netleştirmekte, ayrıca yasağın konusunu da onları veli edinmek, onlara yardımcı olmak şeklinde belirlemekte; onlarla iyilik, ihsan ve adâlete dayalı iyi ilişkiler içinde olmayı, onlara karşı mücadeleyi buna dahil etmemektedir. İşte bu, müsamaha ve hoşgörünün, hatta fazilet ve kemalin son noktasıdır.

Unutulmasın ki bu ayetler Mekke'nin fethinden önce inmişti ve o zaman müşrikler azgınlıklarının ve düşmanlıklarının baharındaydılar. Rasûlullah (s) Mekke'nin fethi esnasında bu tavsiyeleri uyguladı ve güçlü olduğu halde onları affetti, izzet ve hâkimiyet sahibi olduğu halde müsamahasını gösterdi,

524. Mümtehine, 60/7-9.

onlara "*Serbestsiniz!*" dedi. Mü'mine de kâfire de, iyiye de kötüye de ihsanda bulundu. İşte böyle birisi fazilet ve ihsana ehildir. Mü'minler için onda güzel bir numune vardır. Fakat günümüzde mutaassıp Müslümanlar onun sünnetlerinden, onun eğitiminde esas olan Kitabullah'tan uzaklaştılar. Allah'ım! Bu Müslümanları, Kitab'ının hidayetine erdir de onlar -içlerinden çoğu kötü davranışlarıyla onun aleyhinde hüccet olduktan sonra- artık iyi davranışlarıyla Kitab'ın lehinde hüccet olsunlar.

"Bunu kim yaparsa" (yani mü'minlerin, mü'min olmaları hasebiyle maslahatlarına aykırı olan hususlarda onları bırakıp kâfirleri veliler ve yardımcılar edinirlerse) ***"onun Allah'la"*** (yani Allah'ın velayeti ile) ***"hiçbir bağı kalmamıştır."*** Beydâvî[525] ve diğerleri böyle söylerler. ***"Allah'ın veliliği"***nin manası, kul açısından *"Allah'a itaat etmek, O'nun dinine destek olmak"*tır. Bunun Allah'a nispetle manası ise *"Allah'ın o kulu mükâfatlandırması, ondan razı olması"*dır.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bu ifadenin manası şudur: O kişi Allah'tan son derece uzak olur, yani onunla Allah arasındaki iman bağı kopar ve böylece kâfirlerden olur. Nitekim Allah başka bir ayette "*Sizden kim onları veli edinirse o, onlardandır.*"[526] demektedir ki bu da "O kişi, Allah'ın düşmanı olur." demektir.

"Takiyye"nin Mahiyeti ve Meşruiyeti Üzerine

"Ancak onlardan korkmanız hariç."[527] Buradaki istisna, en genel durumlardan yapılmış bir istisnadır. Yani "Kâfirlerle, mü'minler aleyhine dostluklar kurmayı terk etmek her halükârda kesinlikle gereklidir, ancak sizin onlardan çekindiğiniz bir şey dolayısıyla korkmanız durumu bundan hariçtir; bu durumda onlarla, o şeyden korunmanızı sağlayacak ölçüde dost olabilirsiniz. Çünkü mefsedetin önlenmesi, maslahat celbine takdim edilmiştir. Bu dostluk da şeklî bir dostluk olur. Zira bu, Müslümanların aleyhine değil, lehine sayılır. Zahire bakılırsa buradaki istisna munkatı istisnadır.[528] Buna göre mana şöyledir: *"Siz onlarla mü'minlerin aleyhine olacak şekilde dost olamazsınız, fakat onlarla dost olmak suretiyle onların zararlarından sa-*

---

525. Beydâvî, A.g.e., I/480.
526. Maide, 5/51.
527. Ayet metnindeki "**tuqaten**" kelimesini kisâî imale ile, Nâfi ve Hamza imale-tefhîm arası bir okuyuşla, diğerleri ise tefhîm ile okumuşlardır. Yakub da bu kelimeyi "teqiyyeten" şeklinde okumuştur. "et-tuqatu", "et-takvâ" kelimesi gibi mastardır veya ism-i mastardır. "et-teqiyyetu", sakınılan şey anlamındadır.
528. Arapçada müstesna (istisna edilen) ile müstesna minh (kendisinden istisna yapılan) aynı cins ise buna muttasıl istisna, ayrı cins ise buna da munkatı istisna denmektedir. (Çev.)

kınabilirsiniz." Onlarla zararlarından sakınmak için dost olmak caiz olunca, Müslümanların menfaati için dost olunması öncelikle caiz olur. Buna göre Müslümanların hükümdarlarının, zararı önlemek veya menfaat celbetmek için Gayr-i Müslim devletlerle Mü'minlerin yararına ittifak kurmaları caizdir. Ama onlarla mü'minlere zarar veren bir konuda -o mü'minler, kendi vatandaşları olmasa bile- dostluk yapamazlar. Bu manada dostluk sadece zayıflık zamanına mahsus olmayıp her zaman caizdir.

Ben derim ki: Bazıları bu ayeti, *"takiyye"*nin caiz olduğuna delil sayarlar. Takiyye, bir zarardan korunmak için hakka muhalif olarak söylenen veya yapılan şeydir. Bu konuda başka tarifler, şartlar ve hükümler de vardır. Kimi takiyyenin canın, ırzın ve malın korunması için meşru olduğunu söylemiştir. Kimine göre malın muhafazası için takiyye caiz değildir. Kimine göre o, zayıflık haline ait özel bir konudur, kimine göre böyle olmayıp geneldir. Haricilerin; hiçbir şey dine takdim edilmez gerekçesiyle tehdit altında olsa ve öldürülmekten korksa bile mü'minin, dinde takiyye yapmasını yasakladıkları nakledilir. Fakat *"Kalbi iman ile mutmain olduğu halde tehdit altında olanlar hariç, kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse... Fakat kim küfre göğüs açarsa işte Allah'ın gazabı onlaradır ve onlar için muazzam bir azap vardır. Bu, onların ahirete karşı dünya hayatını tercih etmeleri ve Allah'ın, kâfirler topluluğuna hidayet etmemesi sebebiyledir."*[529] ayeti onların görüşüne aykırıdır. Kim tehdit altında olup, küfre gönül vermeksizin ve dünya hayatını ahirete tercih etmeksizin canını kurtarmak için küfür olan sözleri telaffuz ederse o kişi kâfir olmaz, mazur olur. Nitekim Ammar b. Yâsir bu durumda mazur sayılmış ve Nahl Sûresi'ndeki ayet de[530] onun hakkında inmiştir. Böyle bir durumda başka bir sahabî de mazur sayılmıştır: Museylimetu'l-Kezzab'ın, *"Benim Allah'ın elçisi olduğuma şehadet eder misin?"* sorusuna olumlu cevap vermiş ve Museylime onu bırakmıştır. Aynı soruyu o sahabînin yanındaki kişiye sormuş o da üç defa *"Ben sağırım."* diye cevap vermiştir.

Şia'dan, takiyyenin, dinin esaslarından biri olduğu, peygamberlerin ve imamların bunu tatbik ettiği şeklinde bir görüş nakledilir. Yine onlardan bu konuda birbirini nakzeden bir takım karmaşık şeyler ve tuhaf hurafeler nakledilir. Fakat bir görüşe muhalif olanların onun hakkındaki nakillerinin -bilhassa bu nakiller mana itibariyle yapılıyorsa- töhmetten uzak olması nadirdir. Bizim bu tefsirimizde de ihtilaflı konularda tartışmaya ve polemiğe yer yoktur. Bu ayet nihayet Müslümanın, kâfirlerin zararından sakınabileceğiyle ilgilidir ve Nahl Sûresi'ndeki ayet de (16/106) az önce sözü edilen hususlara delalet eder ki bütün bunlar, dinin her zaman uyulması gereken esas-

529. Nahl, 16/106.
530. Nahl, 16/106.

larından değil, arızi durumdaki zaruretlere bağlı ruhsatlardandır. Bundan dolayı Müslümanın, dinini açığa vurmaktan korktuğu, takiyyeye mecbur kaldığı bir yerden ayrılıp hicret etmesinin vacip olduğu hususunda icma vardır. Allah konusunda, kınayanın kınamasından korkmamak da kâmil mü'minin alametlerindendir. Allah *"İnsanlardan çekinmeyin, benden çekinin."*[531] buyurur, *"Eğer mü'min iseniz onlardan korkmayın, benden korkun."*[532] der. Hz. Peygamber ve ashabı da Allah yolunda uğradıkları eziyetlere tahammül ediyor, sabrediyorlardı.

Bir hakkın yıkılması veya bir bâtılın ikamesi söz konusu olmayan hususlarda vaziyeti idare etmek (mudârâ) ise nifak noktasına varmadıkça, yağcılık ve yalan söz konusu olmadıkça bir zekâ eseri ve kurnazlık olup iyi bir davranış biçimidir ki bir arada yaşama adabının gereği de budur. Bilhassa sefih kişilerle muhatap olunduğunda onların sefihliğinden korunmak ve hayâsızlığından sakınmak için bu yola başvurulmasında fayda vardır.

Buhari'de belirtildiğine göre Hz. Âişe şöyle anlatır: *"Ben Rasûlullah'ın yanında iken bir adam onun yanına girmek için izin istedi. O da 'Ne kötü bir aşiret mensubu!' dedi. Sonra ona izin verdi ve onunla yumuşak konuştu. Adam çıkınca 'Ya Rasûlullah! Dediğini dedin, sonra da onunla yumuşak konuştun..?' dedim. O da 'Ya Âişe! İnsanların, hayâsızlığından çekindikleri için değmediği (veya bıraktığı) kişi, insanların en şerlilerindendir.' dedi."*[533]

Yine Buhari'de Ebu'd-Derdâ'nın *"Biz, kalplerimiz onları lanetlediği halde bir kavmin yüzüne karşı tebessüm ederiz."*[534] dediği nakledilir. Kuşmîhenî'nin (Muhammed b. Mekkî, ö. 389) rivayetine göre ise *"kalplerimiz onlara kızgın olduğu halde..."* demiştir. Sözü yumuşatmanın veya yüze tebessüm etmenin meclis adabından olduğunu, bunların beraber oturulan kişilerden esirgenmemesi gerektiğini, bunların münafıklık veya yağcılık sayılmayacağını bilmeyen yoktur. Bunlar Allah'ın, peygamberine yönelttiği kâfirlere karşı sert olma emrine de aykırı değildir. Çünkü bu, onların ezalarını önlemek, İslam davetini himaye etmek ve davetin hakikatini beyan etmek maksadıyla verilen cihad emri ile birlikte ifade edilmiş bir buyruktur. Yoksa Hz. Peygamber oturmasında, konuşmasında insanlar içinde en iyi edebe sahipti.

"Allah sizi kendisinden sakındırıyor." İbn Abbas'tan (r) nakledildiğine göre bunun manası *"Allah sizi kendi cezalandırmasından sakındırıyor."* şeklindedir. Burada ***"nefs/kendi"*** kelimesi tehdidin O'ndan geldiğinin bilinmesi için zikredilmiştir. O, bunu yerine getirmeye muktedirdir; hiçbir şey onu

531. Maide, 5/44.
532. Âl-i İmrân, 3/175.
533. Buhari, *Edeb*, 48, 82.
534. Buhari, *Edeb*, 82.

acze düşüremez. Bu ifadenin tefsiri hakkında söylenecek başka şeyler de var ve onlar müteakip ayetin tefsirinde ifade edilecektir.

"Ve Allah'adır varış." O'ndan kaçış yoktur. Bilginler bu ifadede de büyük bir tehdit bulunduğunu; bunun, yasağa konu olan dostluğun son derece çirkin olduğu hissini verdiğini söylerler.

"Deki: Göğüslerinizdekini gizleseniz de, açığa vursanız da Allah onu bilir. Ve göklerdekini, yerdekini bilir." "Göğüslerdeki"nden maksat küfre karşı kalplerdeki açılım ve meyil veya ona karşı duyulan rahatsızlık ve nefrettir. Bu biraz önce zikrettiğimiz "*Kalbi iman ile mutmain olduğu halde tehdit altında olanlar hariç, kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse... Fakat kim küfre göğüs açarsa işte Allah'ın gazabı onlaradır ve onlar için muazzam bir azap vardır.*"[535] ayetine benzemektedir. Yani deniliyor ki: "Siz kâfirlerle dost olurken veya onlarla karşılıklı sevgi duyguları içinde olurken ve korktuğunuz hususlarda onlardan korkarken; Allah sizin gönüllerinizde ne olduğunu, kalplerinizin ne ile çarptığını biliyor. Eğer bu tavrınız küfre meylinizden dolayı ise bundan dolayı sizi cezalandıracaktır. Ama eğer kalpleriniz iman ile dopdolu ise o zaman sizi bağışlayacaktır ve dininize karşı suç teşkil etmeyen, dindaşlarınız için eziyet olmayan bir davranıştan dolayı sizi paylamayacaktır. O sizin tutumunuzun karşılığını, göklerdekileri ve yerdekileri kuşatmış olan ilmine göre verecektir. Çünkü göklerdekileri ve yerdekileri yaratan O'dur." "*Yaratan bilmez mi hiç?!*"[536] Bu, onların göğüslerindekini bildiğine delil gibidir. Çünkü geneldir ve bunun umumi düzendeki delili de açıkça görülmektedir.

"Allah her şeye kadirdir." Hiç kimsenin O'nun kudretinden kurtulması veya hiçbir şeyin O'nu aciz bırakması mümkün değildir. Bu da "*Allah sizi kendisinden sakındırıyor.*" ayetinin açıklaması gibidir.

"Her nefsin, işlediği hayrı hazır vaziyette bulacağı ve işlediği kötülük ile de arasında uzak bir mesafe olmasını arzulayacağı gün(den sakının)."

Üstad Abduh mealen şöyle dedi: Bu ifade, kâfirlerle mü'minler aleyhine dost olan, onlara yardım eden kişilere yönelik tehdide ek, onu tamamlayıcı mahiyettedir. Mana şöyledir: Her nefsin hayır türünden olan amelini, ne kadar az da olsa, hazır vaziyette bulacağı günden sakının, çekinin. Burada *Celaleyn*'de olduğu gibi **"gün"** kelimesi için "*uzkur/hatırla*" fiili takdir edilip ayetin "*...günü hatırla*" şeklinde manalandırılması caiz değildir. "*İşlenen hayrın hazır vaziyette*" olması, onun faydasının ve menfaatinin o kişinin yanında hazır vaziyette olması anlamındadır. Ama kötü amel işlemiş olan her nefis, keşke o amel kendinden uzak olsa, onu görmese ve ondan dolayı cezaya

535. Nahl, 16/106.
536. Mülk, 67/14.

muhatap olmasa isteyecektir. Bu gösteriyor ki kötü amel de orada hazır vaziyette olacaktır. Fakat onun oraya getirilmesinin sahibini rahatsız edeceğine, onun bu amelin olmamasını arzulayacağına delalet etmesi için olay ayetteki şekliyle ifade edildi. Buradan iyi amelin sahibi için sevinç ve imrenme sebebi olacağı da anlaşılıyor.

Üstad Abduh dedi ki: Bu tarz ifade bir nevi temsildir. Nitekim aynı durum amel defterlerinden, onların sağdan veya soldan alınacağından bahsedilen ayetlerde de vardır. Onların sağdan alınmalarından maksat, iyi bir kabul ile alınmasıdır: Soldan veya arkadan alınmasından maksat da istemeye istemeye ve öfke ile alınmasıdır.

Ben derim ki: O ameller bu nefislere ait sahifelerde resmedilmişken iyi nefis, nasıl olur da yaptıklarını hazır vaziyette bulup sevinmez, yaptığı iyiliklerden dolayı memnuniyet duymaz ve kötü nefis de yaptığı kötülüklerden dolayı nasıl üzülmez ve kederlenmez; onunla kendi arasında doğu ile batı arasındaki kadar uzaklık olmasını arzulamaz?! O ameller bu nefislerin sahifelerinde resmedilmiştir. Onlar, bunlara ait sıfatlardır. O hareketler bu sıfatlardan meydana gelmiş, bu sıfatları daha sabit hale getirmiş, nefisteki nakışları oraya daha da iyi yerleştirmiştir. Neticede bunlar iyilik yapan kişiyi iyilerin kitabının bulunduğu *"illiyyîn"*e yükseltmiş, kötülük yapanı da kötülerin kitabının bulunduğu *"siccîn"*e indirmiştir.

"Allah sizi kendisinden sakındırıyor." O sizi arkanızdan kuşatmıştır. O'nun, amellerin nefislerdeki tesiri hakkındaki sünneti sizin aleyhinize hükmetmektedir. Nefislerin cezalandırılmasında veya mükâfatlandırılmasında nefislere ait amellerin tesirlerini esas kabul etme hususundaki sünneti de böyledir. Durum böyle olunca, size hayır yapma ve zaman zaman arız olabilen kötü amelden hoşlanma gibi durumlarda hayrı tercih ederek ve geçmişte işlemiş olduğunuz günahlardan tövbe ederek O'na dönmek suretiyle Allah'tan sakınmanız gerekmez mi?

"Ve Allah kullara karşı çok lütufkârdır." O'nun lütfundan kaynaklanan bazı tasarrufları şunlardır: İnsanın fıtratını selim, tabiatı icabı hayra meyleden, zaman zaman arız olan şerlerden dolayı rahatsızlık duyan bir şekilde yarattı. İnsan için, şerre karşı hayrı tercih etmesini sağlayacak akıl ve din gibi çeşitli hidayetler yarattı. Hayrın mükâfatını kat kat yaptı. Şerrin nefisteki tesirini, tevbe ve salih amel ile ortadan kaldırılabilir özellikte yaptı. Hatırında tutsun ve unutmasın diye insanı sık sık kötü sonuçtan sakındırdı, bunu hatırlattı. Umulur ki ibret alır ve sakınır.

Ayetteki lâfzî konulardan birisi de ***"lev enne..."*** ifadesinde "mastar harfi"nin, başka bir mastar harfinden önce gelmesi meselesidir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu, fasih Arapçada malum olan bir şeydir. Aslında bu caiz değildir, deyip sonra da bu şekilde olduğu duyulup bilinen yerlerde tevile gitmeye gerek yoktur.

"Emed" kelimesinin tefsirinde ihtilaf edilmiştir. Onu kimisi *"gaye"*, kimisi *"ecel/vade, belirlenmiş zaman"*, kimisi de *"mekân"* olarak tefsir etmiştir. Râgıb el- İsfehânî, (ö.502/1108) şöyle der: "*'Emed'* ve *'ebed'* birbirine yakındır. Fakat *'ebed'*, zamandan bir süre olup bu sürenin belirli bir sınırı yoktur, kayıtlanamaz. Mesela *'ebede kezâ'* denilmez. Ama *'emed'*, mutlak söylendiği zaman meçhul bir müddet anlamında olup bazen sınırlandırılması da mümkündür. *'Zemâne kezâ/şu zamana...'* denildiği gibi *'emede kezâ'* denilebilir. *'Zaman'* ile *'emed'* arasında şöyle bir fark vardır: *'Emed'*, zaman ve gaye itibariyle kullanılır, mebde' ve gaye bakımından geneldir. Bundan dolayı bazıları *'medâ ve emed kelimeleri, birbirlerine yakındır.'* demiştir."

قُلْ إِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿31﴾

قُلْ أَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَإِن تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ ﴿32﴾

31- De ki: Eğer gerçekten Allah'ı seviyorsanız şu halde bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayıcı, merhametlidir.

32- De ki: Allah'a ve Rasûl'üne itaat edin. Eğer yüz çevirirlerse şüphesiz ki Allah kâfirleri sevmez.

Allah'ı Sevmek Nedir-Neyi Gerektirir?

"De ki: Eğer gerçekten Allah'ı seviyorsanız şu halde bana uyun ki Allah da sizi sevsin." Çünkü benim O'nun nezdinden getirdiklerim, O'nun sıfatlarını, emir ve yasaklarını açıklamaktadır. Seven, sevdiğini tanıma, onun emir ve yasaklarını bilme hususunda çok istekli olur. Onu tanımak, yasaklarından uzak durup emirlerini yerine getirmek suretiyle ona yaklaşmak ister. Böylece o kişi Allah'ın sevgisine layık ve O'nun tarafından bağışlanmaya müstahak olur.

Bu ayetin, Hz. Peygamber'in huzurunda Rablerini sevdiklerini iddia eden bir topluluğa cevap mahiyetinde indiği söylenir. Taklit yoluyla ve başka birine tâbi olmak suretiyle de olsa Allah'a inanan herkes O'nu sevdiğini iddia eder.

Kimine göre de bu ayet, aynı dine mensup başkaları gibi Allah'ın oğulları ve sevgilileri oldukları iddiasında bulunan Necran Hıristiyanlarına karşı, onlara böyle hitap edilmesi maksadıyla inmiştir.

Evet, bu sürenin baş tarafı Necran heyetinin Medine'de bulunduğu sırada inmiştir ve bunların, onlara karşı hüccet olarak ileri sürülebilecek hususlardan olduğu da doğrudur. Fakat buradaki hitap umumi olup her zaman ve mekânda böyle bir iddiada bulunacak kişilere karşı hüccettir. Uygulamaya uymayan, onun tarafından yalanlanan bir dava veya iddianın ne kıymeti olur! Hem sevmek,-hem de sevileni bilmemek, onun emir ve yasaklarına özen göstermemek nasıl mümkün olur?!

تعصى الآله وأنت تظهر حبه   هذا لعمري في القياس بديع
لو كان حبك صادقاً لأطعته   إن المحب لمن يحب مطيع

"Tanrıyı sevdiğini izhar ettiğin halde ona isyan ediyorsun.
Bu, -yemin ederim ki- kıyasta görülmemiş bir şeydir!
Eğer senin sevgin samimi olsaydı ona itaat ederdin.
Çünkü seven, sevdiğine itaatkâr olur."

"Ve" (bâtıl inanç ve kötü amellerden kaynaklanan önceki) ***"günahlarınızı bağışlasın."*** Çünkü yapacağınız bu uyma (ittiba) işi; hak inançtır, salih ameldir. Bu ikisi, nefisteki bâtıl karanlığını yok eder, günahların ve rezaletlerin izlerini ondan uzaklaştırır. Bağışlama (mağfiret) işte budur. Cezalandırma nasıl küfrün ve günahların tabii sonucu ise bağışlama da, imanın ve günahları terk ettikten sonra yapılan salih amelin fıtrî sonucudur.

"Allah çok bağışlayıcı, merhametlidir." Bağışlama için adâletli bir usul koymuş ve kullarına olan merhamet ve ihsanından dolayı bu usulü açıklamıştır. Bu usul, burada tekiden emrettiği ve yüz çevirmenin Allah sevgisinden mahrumiyetle sonuçlanacağını beyan ettiği ittiba (Peygamber'e uyma) yoluyla nefsin temizlenmesidir.

"De ki:" Kitab'ına uymak suretiyle ***"Allah'a ve"*** sünnetine uymak, kılavuzluğunda istikamet üzere yürümek suretiyle ***"Rasûl'e itaat edin".***

"Eğer yüz çevirirlerse" (ve reddederlerse, Allah'ı sevdikleri, O'nun oğulları ve sevgilileri oldukları şeklindeki iddialarına aldanıp davetini kabul etmezlerse) ***"şüphesiz ki Allah"*** (heva ve hevesleri sebebiyle Allah'ın ayetlerini ve Peygamber'ine indirdiklerini doğru bir şekilde incelemekten, onlara yasakladığım dalaleti ve şirki terk etmekten, beyan ettiğim inanç ve tavsiye ettiğim salih amel hususunda hakka tâbi olmaktan uzak duran) ***"kâfirleri sevmez."*** Bunlar, mü'min olduklarını, Allah'ı sevdiklerini ve Allah'ın da kendilerini sevdiğini iddia etseler de aslında kâfirdirler.

Ayetlerin anlaşılması için bu kadarını yeterli görüyoruz. Bu ayetler hakkında bizde Üstad Abduh'tan alınmış herhangi bir not yok.

Bazı araştırmacılar Allah'ın insanları sevmesinin ve insanların Allah'ı sevmesinin anlamını kavramaktan uzaklar. Onun için bu konuyu biraz açıklayalım:

İnsanların Allah'ı sevmesini, solucanlar ve hayvanlar gibi hayat süren, midesinden ve şehvetinden başka düşüncesi olmayan kimseler bilemezler. Onu ancak ilahi hikmetten nasibi olanlar, salih mü'minler bilebilir. İlme istidadı olan cahil de fıtratına müracaat etmeye ve insanların, başka herhangi bir canlının sevmediği birçok şeyi niçin sevdiğini, bunun sebeplerini incelemeye yönlendirilirse o zaman Allah sevgisinin, onun anlayışına da yaklaştırılması, onun da anlamaya teşvik edilmesi mümkündür.

Canlılardan her biri, kendi istidadına göre fıtratının kemalini teşkil eden şeye doğru içinden gelen bir meyil olduğunu fark eder. İstidadı kendi şahsi varlığının ve tür olarak varlığının muhafazasını sağlayan şeylerle sınırlı olan hayvanlar sadece iki şeye meylederler: Birincisini (şahsi varlığını) korumak için beslenmeye ve ikincisini korumak için de cinsel birleşmeye. İnsan ise sınırı ve sonu bilinmeyen bir istidada sahiptir. Onun meylinin veya sevgisinin sınırı da yoktur, sonu da yoktur. Sadece bazı fertlerdeki veya toplumlardaki psikolojik hastalıklar, eğitimdeki bozukluktan ve sosyal imtizaçtaki hastalıktan dolayı belirli sınırlarda durur. İşte bu istidat ve ona bağlı hususlar, kâinattaki düzeni bilenler nezdinde, insanın yok olup gitmek (fena) için değil, kalıcı olmak (beka) için yaratıldığına, onun için başka bir hayat olduğuna ve istidatlı olarak yaratılmış olduğu şeye, irfana -ki bunun en üstünü de Allah'ı tanımada kemal noktasıdır- orada kavuşacağına en açık delildir.

İnsan tabiattaki güzelliği sever; suyun şırıltısı, rüzgarın hışırtısı, kuşların cıvıltısı onu coşturur. Parklar, bahçeler inşa etmek, kendi memleketinde olmayan kuş ve bitki türlerini oraya getirmek için servetler harcar. Sanattaki güzelliğe âşık olur ve çok güzel resimlere, titizce yapılmış süslemelere sahip olmak için kese kese altın, gümüş harcar. Yeryüzünün sırlarından haberdar olmayı, çeşitli dünyaların durumunu bilmeyi arzular; bu uğurda tehlikelere atılır, denizleri aşar, cömertçe zaman ve para harcar. Gönlü liderlik arzular ve bunun için onun gözünde zevkler basitleşir, arzular küçülür; bu uğurda emsalleri ile mücadeleye girer, sultana karşı direnişe geçer. Yardımsever, cesur kimselere, ordu komutanlarına karşı duyduğu sevgiden etkilenir, böylelerinin hayatını kurtarmak için kendi hayatını feda eder, bu kişiler eğer ölmüşlerse o zaman da onlara bağlılıkta taassup gösterir. Büyük âlimlere tutkun olur, onları ardından gidilecek imamlar kabul eder, onların ardından giderken ilim ve dinin hakikatinden mahrum olsa da bunu dikkate almaz, hak

onların muhalifini destekliyor olsa bile bu muhalif durumdaki kişiye karşı o âlim imamlara bağlılıkta taassup gösterir. İleri seviyedeki akli meselelere, yüksek hikmete meyleder; bu yolda parayı, hayatı, başkanlığı ve emîrliği küçük görür, evinin bir köşesinde inzivaya çekilip fikir üretir, nefsanî riyazet yapar, ruhu cilalar, bunu yaparken, kendisi gibi yaşayanların gıpta edilecek kişiler olduğuna, bundan gafil olanların da aldandığına inanır. *"Her grup, kendindekinden dolayı memnundur."*[537]

İnsanın istidadı bütün bunların hepsinden de yüksektir. O, meçhulleri keşfetmekle; yerdekileri ve göklerdekileri bilmekle; kuzey kutbundaki buzların birbirine vuruşunu, Afrika'daki kara yılanlar ile Hindistan'daki engerek yılanlarının sıçrayışını, okyanuslardaki dalgaların çarpışmasını görmekle; karanlık gecelerde gökyüzündeki yıldızları gözlemekle yetinmez. O bunların da ötesinde yaratılışın başlangıcını bilmek için geçmişi araştırır, sonu ve varılacak hedefi bilmek için geleceği araştırır. Hatta mahlûkların hakikatlerine dair bir şey bilmeden, kendini ve istidadını tanımadan önce o, Halik'in hakikatini araştırır. Bitmez tükenmez şeyleri öğrenmeye müsait olarak yaratıldığı için böyle bitmez tükenmez şeyleri seven bu insanın sevgisinin bazen bunlardan bir kısmına meylettiği, öyle ki onların, başkaları ile meşguliyete imkân bırakmadığı görülmektedir. Sevgisinin konusu daha Yüce olan, zatı itibariyle de daha yüksek ve büyüktür. Yüksekliğin ve büyüklüğün zirvesi, her şeyde, ona tevdi edilmiş olan güzelliğin, ondaki ilahî orijinlik ve rabbani düzenin manasını sevmektir. Maddî unsurlar onun için manalar önünde perde oluşturmaz, siluetler onu ruhlardan alıkoymaz. O, sevdiği her güzelde onun güzelliğinin kaynağını, saygı duyduğu her mükemmelde o mükemmelliğin kaynağını, gönlünün meylettiği her orijinal şeyde o orijinalliğin sebebini, beğendiği her icatta onu icat etme gücü vermedeki genel hikmeti fark eder.

إذا لم تشاهد غير حسن شياتها　　　وأعضائها فالحسن عنك مغيب

"Eğer onun beneklerinin ve uzuvlarının güzelliğinden başka
Bir şey görmemişsen sen güzellik görmemişsin demektir."

İşte Allah sevgisi budur. Her güzelde O'nun güzelliğini izleyerek, her orijinal şeyde O'nun o şekilde yaratma gücünü görerek, her mükemmelde O'nun mükemmelliğini anlayarak her sevgilide O'nu sevmek. Çünkü her şeyin esas sebebi O'dur! *"Yarattığı her şeyi iyi yaratan"*[538] O'dur. *"O, hem ilktir, hem son; hem zahirdir, hem batın ve O her şeyi bilendir."*[539]

537. Rum, 30/32.
538. Secde, 32/7.
539. Hadid, 57/3.

Allah'ın; kendisini seven, insanları Allah'ı tanımaya sevk edip Allah'ı sevme ve O'na kulluk hususunda onlara yol gösteren Peygamber'ine tâbi olan kullarını sevmesi ise O'nun kulları hakkındaki ilahî işlerinden birisidir. Bunu ancak tadan, sevgiliye kavuşma ve ondan ayrılma hususunda bilgisi olan, O'nun hikmetinin görüldüğü merkezlerden bir merkez, güzel yaratmasının açıkça görüldüğü yerlerden bir yer, kullarındaki hayır membalarından bir memba, yaratmasındaki düzenin ruhlarından bir ruh haline gelen bilir. Bir kişi de ancak Allah'ın ahlakı ile ahlaklanırsa, O'nun Yüce isimlerini ve sıfatlarını iyice kavrarsa ve nihayet Allah'ın Kitabı'nın yönlendirdiği gibi O'nun kullarından biri halini alırsa böyle olur. Bu makamı açıklamak mümkün değildir. Çünkü bu, sözle değil yaşanılarak bilinir ve onu da ancak Allah'ı seven, O'nun, sevdiklerine ve seçtiklerine nasıl muamele ettiğini bilen bilir. Bu sebeple oradaki lezzeti tatmak için çalış.

تحبب فإن الحب داعية الحب   وكم من بعيد الدار مستوجب القرب

"Sevmeye çalış! Çünkü sevgi, sevgiye sebep olur.
Evi uzak olup da yakınlığı hak etmiş niceleri vardır."

إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ ﴿33﴾
ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِن بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿34﴾
إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي
إِنَّكَ أَنتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿35﴾
فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ وَلَيْسَ
الذَّكَرُ كَالْأُنثَىٰ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ
الرَّجِيمِ ﴿36﴾
فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا
زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِندَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّىٰ لَكِ هَٰذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ
عِندِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَن يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿37﴾

33- Allah Âdem'i, Nuh'u, İbrahim ailesini ve İmrân ailesini âlemlere tercih etti.

34- Birbirinden gelen bir zürriyeti... Allah çok iyi işiten ve bilendir.

35- Hani İmran'ın karısı "Rabbim! Ben karnımdakini hür olarak sana adadım. Benden kabul et. Şüphesiz çok iyi işiten ve bilensin sen." demişti.

36- Onu doğurunca dedi ki: "Rabbim! Ben onu dişi doğurdum..!" -Allah, onun doğurduğu şeyi en iyi bilendir. Ve erkek, dişi gibi değildir.- "Ben ona Meryem adını verdim. Ve ben onu ve neslini kovulmuş şeytana karşı senin himayene teslim ediyorum."

37- Rabbi onu iyi bir şekilde kabul etti ve onu iyi bir şekilde yetiştirdi (bitirdi) ve Zekeriya'nın bakımına verdi. Zekeriya ne zaman onun yanına, (mabetteki) odaya girse onun yanında hazır rızık bulurdu. Ona, "Yâ Meryem! Bu sana nereden?" derdi. O da "O, Allah katından." derdi. Şüphesiz Allah dilediği kişiyi hesapsız rızıklandırır.

Derim ki: Allah, kendi sevgisinin, Hz. Peygamber'e ittibaya, ona uymaya bağlı olduğunu; ona ittiba edenin, Allah'ı sevme iddiasında samimi ve Allah

tarafından da sevilmeye layık olduğunu beyan ettikten sonra bunun arkasından kimleri sevdiğini, tercih edip seçtiğini ve onlardan kimleri O'nun sevgisine giden yolu inşa eden peygamberlikle görevlendirdiğini beyan etmektedir ki O'nun sevgisine giden bu yol, O'na iman etmek ve itaat etmekten ibarettir.

"Allah Âdem'i, Nuh'u, İbrahim ailesini ve İmrân ailesini âlemlere tercih etti." Yani nebiliği ve Rasûllüğü onlara vermek suretiyle onları tercih etti, onları âlemlerin özü ve seçkinleri yaptı. Hz. Âdem, bu mertebeye yükselen ilk insandır. O çeşitli dönemlerden geçerek tövbe ve Allah'a dönme mertebesine intikal ettikten sonra *"Rabbi onu seçti, tövbesini kabul etti ve hidayet etti."*[540] ayetinde de ifade edildiği gibi Allah onu seçti, başkalarına tercih etti. Hidayete sevk edilmiş ve kendisi de hidayete sevk eden biriydi. Onun neslinden Allah'ın dilediği kadar nebiler, Rasûller geldi.

Hz. Nuh zamanında o büyük tufan meydana geldi ve insan neslinden göçenler göçüp gitti, o ve ailesi gemide kalıp kurtuldu. Böylece o, insanlığın büyük çoğunluğu için ikinci ata oldu. Kendisi *"nebiyy-i mürsel"* idi ve neslinden de çok sayıda nebi, Rasûl geldi.

Sonra Hz. Nuh'un nesli dağıldı, etrafa yayıldı ve onların aralarında putperestlik ortaya çıkıp yaygınlaştı. Derken içlerinden bir nebiyy-i mürsel, seçilmiş bir dost (halil) olarak Hz. İbrahim çıktı ve ondan sonra onun ailesinden ve neslinden gelen nebiler, Rasûller birbirini izledi. Bunların içinde; peygamberlik İsmailoğulları ile sona erdirilmeden önce en yüksek itibara sahip olan ve en şerefli olarak anılan İmran ailesi idi.

İmran Ailesi Kıssasına Giriş

"Birbirinden gelen bir zürriyeti." ***"Zürriyet"*** kelimesinin kökü hakkında çeşitli görüşler vardır. Kimine göre bunun kökü *"yarattı"* anlamındaki *"zereğ"* fiilidir. Nasıl *"bereğ"* fiilindeki hemze *"beriyye"* kelimesinde *"ya"* harfine dönüşüyorsa burada da aynı durum vardır. Kimine göre kelimenin kök harfleri *"za-ra-vav"*dır ve *"zürriyyet"* kelimesinin aslı da *"ez-zâr"*dır. Râğıb el-İsfahânî (ö.502/1108) de şöyle der: "Zürriyet, aslında küçük çocuklar hakkında kullanılır. Fakat örfte küçükler ve büyükler için birlikte kullanılmaktadır. Bu kelime bir kişi için de, çok kişi için de kullanılırsa da aslında çoğuldur."

Üstad Abduh dedi ki: Fakihlerin kullanımına ters olmakla birlikte zürriyet kelimesi bazen anne-baba ve çocuklar hakkında kullanılır. Yalnız bu kullanım azdır ve kelimenin meşhur olan manası, fakihlerce kullanılan manasıdır ki buna göre sadece çocuklar hakkında kullanılır. Birinci görüşe göre

540. Tâhâ, 20/122.

ayetin "*Birbirinden gelen (bazısı, bazısından olan)...*" ifadesinin anlamı açıktır. Fakat ikinci görüşe göre bu ifade, sadece "*İmran ailesi*"ni ve "*İbrahim ailesi*"ni ilgilendirmektedir. Burada "Onlar, tercih edilmelerinde esas olan hayırlılıkta ve fazilette birbirlerinin benzerleridir" manasının kastedilmiş olması da mümkündür ve doğrudur. Nitekim başka bir ayette "*Münafık erkeklerin ve münafık kadınların bazısı, bazısındandır*"[541] denilmektedir ve bu tarz bir kullanım da malumdur.

Ben derim ki: Bu zürriyetten olup birbirine benzeyen bu kişiler nebiler ve Rasûllerdir; Allah Hz. İbrahim'den bahsederken şöyle demektedir: "*Biz ona İshak'ı ve Yakub'u bağışladık. Hepsini (doğruya) ilettik ve daha önce de Nuh'u ve onun zürriyetinden Davud'u, Süleyman'ı, Eyyüb'ü, Yusuf'u, Musa'yı ve Harun'u ilettik. İhsan sahiplerini işte böyle mükâfatlandırırız! Zekeriya, Yahya, İsa ve İlyas'ı da. Hepsi de salihlerdendir. İsmail, Elyesa, Yunus ve Lut'u da. Hepsini de âlemlere üstün tuttuk. Ve onların babalarından, zürriyetlerinden ve kardeşlerinden bazılarını da. Onları seçtik ve doğru yola ilettik.*"[542]

"Hani İmran'ın karısı 'Rabbim! Ben karnımdakini hür olarak sana adadım. Benden kabul et. Şüphesiz çok iyi işiten ve bilensin sen.' demişti." Yani Allah, İmran'ın karısı, hamile olarak, karnındakini sırf O'na kulluk etmesi ve O'nun mabedine hizmet etmesi için başkalarına bağlılıktan azad edilmiş halde -veya sırf bu ibadete ve hizmete tahsis edilmiş olup başka bir şeyle meşgul olmayacak halde- O'na adamak suretiyle O'na münacatta bulunurken onun söylediklerini duymakta ve niyetini bilmektedir. Yine Allah onun, bu münacat esnasında Allah'a hitap ederek O'nun duayı duyduğunu, dua edenlerin gönüllerindekini bildiğini belirtmek suretiyle Allah'ı övdüğünü duymakta ve bilmektedir.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bu ayetlerde İmran adı iki defa geçti. Bazıları burada geçen iki İmran'ın da aynı kişi, yani Meryem'in babası olduğunu söylüyor. İkisinin de aynı bağlamda zikredilmesi buna delalet eder. Fakat çoğunluk önce zikredilen İmran'ın, Hz. Musa'nın babası, sonrakinin ise Hz. Meryem'in babası olduğunu söylüyor. Bu ikisi arasında yaklaşık bin sekiz yüz sene vardır. Bu meselenin ayrıntıları Yahudi kaynaklarına göre anlatılmaktadır. Hıristiyanlar Hz. Meryem'in babasının adının İmran olduğunu kabul etmezler. Fakat bunun bir zararı yok. Çünkü her hakikatin onlar tarafından biliniyor olması gerekmez. Onlar Hz. İsa'nın nesebi hakkında delil olabilecek bir senede sahip değiller. Onların söyledikleri tasavvufçuların tarikat silsilesi hakkında ellerinde kesin delil olabilecek muttasıl bir senet olmadığı halde "*Bu silsile, Hz. Ali'ye veya Hz. Ebu Bekir'e ulaşmaktadır.*" demeleri gibidir.

541. Tevbe, 9/67.
542. En'am, 6/84-87.

Ben derim ki: *Matta* ve *Luka* İncillerinde Hz. İsa'nın nesebi farklıdır. Eğer İncil ilme bağlı olarak yazılsaydı onda aykırılık olmazdı.

"Onu doğrunca dedi ki: Rabbim! Ben onu dişi doğurdum..!"

Dediler ki: Bu ifadede bir şeyi haber verme kastı yoktur; aksine burada üzüntü, hüzün ve mazeret beyanı söz konusudur. Dolayısıyla cümle "inşâî" anlamdadır. Çünkü o, karnındakini Allah'ın mabedine hizmet etmeye ve orada sırf O'na ibadet etmeye adamıştı. Hâlbuki âdet itibariyle kız/kadın unsuru -bilhassa aybaşı halinde iken- buna uygun değildi.

"Allah, onun doğurduğu şeyi" (yani onun doğurduğu kız çocuğunun mertebesini, onun birçok erkekten daha hayırlı olduğunu) ***"en iyi bilendir."*** Ayet böyle anlaşılırsa Hz. Meryem'in sözünden dolayı doğan kız çocuğunun, erkeklere nispetle daha basit ve düşük olduğu gibi bir düşüncenin akla gelmesi de önlenmiş olur. Allah bunu şu sözüyle açıklamaktadır: (Onun istediği ve temenni ettiği) ***"Erkek"***, (doğurduğu) ***"dişi gibi değildir."*** (Bilakis bu kız çocuğu, onun arzu ettiği erkekten daha hayırlıdır.)

İbn Âmir, Asım'ın ravisi Ebu Bekr ve Yakub ***"vada'at/doğurdu."*** kelimesini *"vada'tu/doğurdum."* şeklinde okumuşlardır. Buna göre bu cümle Hz. Hanne'nin sözüdür ve manası da "*Allah doğurduğum şeyi en iyi bilendir.*"; (her birinin uygun olduğu şey bakımından) "*Erkek, dişi gibi değildir.*" demektir.

"Ben ona Meryem adını verdim. Ve ben onu ve neslini kovulmuş şeytana karşı senin himayene teslim ediyorum." "Avz", *"başkasına sığınmak, tutunmak"* demektir. *"Eûzu billahi mine'ş-şeytân"* da, *"Şeytandan Allah'a sığınıyorum, O'na tutunuyorum."* demektir. *"Allah'a sığındırmak"* (O'nun himayesine teslim etmek) "istiaze" dua ve rica ile olur. ***"Er-racîm"***, *"hayırdan kovulmuş, uzaklaştırılmış"* demektir. Buhari ve Müslim'de ve diğer hadis Kitablarında yer alan bir hadisin Müslim'deki rivayeti şöyledir: "*Meryem ve oğlu hariç, her insanoğluna annesinin doğurduğu gün şeytan dokunur.*"[543] Beydâvî buradaki *"dokunma"*yı, onu sapıtmak için arzulu ve ümitli olma, şeklinde tefsir eder.[544]

Üstad Abduh dedi ki: Eğer bu hadis sahih ise o zaman bu ifade hakikat değil, temsil tarzı bir ifadedir. Beydâvî de belki onu kastediyor; ama hadis senedinin sahih olmasında bir ihtilaf bulunmadığını da söylüyor. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in göğsünün yarıldığı ve kalbinin, şeytanın oradaki nasibi çıkarıldıktan sonra yıkandığı ile ilgili hadisle bu görüşünü destekliyor. Bu hadis ancak "temsil" tarzında ifadelendirmeye açık olabilir. Belki de manası şudur: Hz. Peygamber'in kalbinde şeytana ait bir nasip kalmadı;

543. Muslim, *Fezâil*, 147.
544. Beydâvî, *A.g.e.*, I/487.

hatta ona vesvese de veremez.[545] Nitekim Hz. Peygamber'in *"Allah, ona karşı bana yardım etti ve o İslam oldu (teslim oldu, Müslüman oldu)."*[546] hadisi de bu manaya delalet etmektedir. Müslim'in naklettiği bu hadisin bir rivayetinde *"O bana hayırdan başkasını emretmez"* ziyadesi vardır.

Burada şöyle bir soru sorulabilir: Hz. Peygamber'in kalbinden şeytana ait nasibin çıkarılmasına dair hadis ve benzerleri şeytanın daha önce ondan bir nasibi olduğuna delalet eder. Bu ise *"Benim kullarım üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin yoktur"*[547] ayetine aykırıdır. Çünkü Hz. Peygamber, O'nun kullarının özü, seçkin peygamberlerinin sonuncusudur. Bu ayet şeytanın Allah'ın kulları üzerinde hiçbir zaman hâkimiyetinin olmadığını bildirmektedir.

Bu soruya karşı şöyle cevap verilir: Ayet, şeytanın onlar üzerinde egemenliğinin olmadığını beyan etmektedir, yoksa vesvesesinin aslını reddetmemektedir. Şeytan vesvese verir ama vesvesesine itaat edilmezse hâkimiyeti olmaz. Hadis; artık şeytanın vesvese verecek veya şerri emredecek hiçbir yolu kalmadı, demektir. Bu, öyle yüksek bir mertebedir ki buna Allah'ın her kulu ulaşamaz. Hadis âlimleri Hz. Peygamber'e ait özellikler arasında, onun şeytanının da Allah'a teslim olmasını saymışlardır. Sözün özü şudur: Şeytanın onun üzerinde herhangi bir hâkimiyeti yoktu, fakat bir nasibi ve ümidi vardı, o da zail oldu ve peygamberlik nuru ona baskın geldi, neticede şeytan ümidini kaybetti, onun nasibi ortadan kalktı. Artık -hadiste geçtiği gibi- hayırdan başkasını emretmedi veya İslam/teslim oldu

Bazıları Beydâvî'nin Hz. Meryem ve Hz. İsa ile ilgili hadise getirdiği yoruma göre "Eğer şeytan Hz. Peygamber hakkında ümitvar idiyse ve bu ikisi hakkında böyle ümitvar olma durumu da yoksa o zaman bu yorum, Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın Hz. Peygamber'den daha faziletli ve ondan daha seçkin olmalarını gerektirir." diyebilirler. Nitekim Hıristiyanlık propagandası yapan kişiler böyle diyerek ve bu hadisi Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den daha üstün olduğuna veya onun beşer üstü bir varlık olduğuna delil sayarak Müslüman halkın kafalarını karıştırıyorlar. Bu iddiaya karşı şöyle cevap ve-

---

545. Muhammed Abduh, Hadis Ekolü'nün senet açısından sahih kabul ettiği ama kendisinin lafızlarını doğru bulmadığı bu tür hadisleri ancak "temsilî anlatım"la anlaşılabileceğini söylemektedir. Ama hemen ileride gaybi konular hakkında vahiy dışı olağanüstü halleri aktaran haber-i vahidlerin bağlayıcı olmadığı ve bu tür rivayetlerin "zan" ifade ettiği de bildirilmektedir. Tefsirin başka bölümlerinde de burada olduğu gibi Kur'an'ın gaybi konularda ölçüsünü gösterdiği usuli bilgiye rağmen Abduh'un ve Rıza'nın sahih kabul edilen bu tür rivayetlere buradaki örnekte olduğu gibi yaptıkları değerlendirme ve yaklaşımlarını, rivayet ekolü anlayışını fıtrî ve vahyi aykırılıklardan uzaklaştırıcı ve ıslah edici bir tarz ve üslup olarak değerlendiriyoruz. (Yayıncı)

546. Yakın bir rivayet için bkz: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/385; VI/115.

547. Hicr, 15/42.

rilir: Bu propagandacıların kendi Kitabları, onların aleyhlerine delildir. *Luka* İncili'nin dördüncü babında şöyle denilmektedir:[548]

"İsa Ruhul-kuds ile dolu olarak Ürdün'den döndü. İblis tarafından denenmesi için Ruh tarafından kırk gün çölde sevk ediliyordu. O günlerde bir şey yemedi ve o günler tamam olunca sonunda acıktı. İblis de ona 'Eğer sen Allah'ın oğlu isen bu taşa ekmek olmasını söyle!' dedi. İsa da ona şöyle cevap verdi: 'İnsan yalnız ekmekle değil, aksine Allah'tan olan her kelime ile yaşar.' diye yazılmıştır. Sonra İblis onu yüksek bir dağa çıkardı ve dünyanın bütün ülkelerini bir an içinde ona gösterdi ve ona şöyle dedi: 'Bu hükümranlığın hepsini ve onların izzetini sana vereceğim; çünkü o bana verilmiştir ve ben onu istediğime veririm. Eğer önümde secde edersen hepsi senin olacak.' İsa cevap verip ona dedi: 'Git ey şeytan! Yalnız Rabbe, İlahına secde edeceksin ve yalnız ona kulluk edeceksin.' diye yazılmıştır. Sonra onu Yeruşâlim'e götürdü, mabedin tepesine koyup ona dedi: 'Eğer sen Allah'ın oğlu isen kendini buradan aşağı at. Çünkü O, senin hakkında meleklerine, seni korumaları için emredecek ve ayağını bir taşa çarpmayasın diye seni ellerinin üzerinde taşıyacaklar.' diye yazılmıştır. İsa cevap verip ona 'Sen ilahını, Rabbi deneme.' denilmiştir, dedi. İblis her tecrübeyi bitirdikten sonra, bir zamana kadar ondan ayrıldı."

Bunlar, İblisin İsa'ya (a) vesvesede bulunduğunu, hatta onu bir yerden alıp başka bir yere götürdüğünü gösteren açık ifadelerdir. Ama nihayet o, İblis'in ona yönelttiği; kendisine secde etme, ilahı olan Rabbi deneme emirlerine itaat etmemişti. "*Sen ilahını, Rabbi deneme*" cümlesi ile, Tevrat Kitablarının sonuncusu olan *Tesniye*'de[549] zikredilenlerle aynı şeyler kastedilmektedir. *"İnsan yalnız ekmekle yaşamaz"*; *"Yalnız Rabbe, İlahına secde edeceksin"* ifadeleri de böyledir. Bunlar gösteriyor ki o, Tevrat'a tâbi idi.

Şeytan ve vesvesesi ile ilgili konu Bakara Sûresi'nde geçti.[550] Bize göre muhakkak olan şu ki Allah'ın ihlâslı kulları üzerinde şeytanın herhangi bir hâkimiyeti yoktur ve bu kulların en üstünleri de peygamberlerdir.

Hz. Meryem ve İsa'ya şeytanın dokunmadığını; Hz. Peygamber'in şeytanının teslim olduğunu; şeytanın nasibinin Hz. Peygamber'in kalbinden izale edildiğini ifade eden hadisler haber-i vahid olarak nitelenen rivayetlerdir ve dolayısıyla bunlar zannî haberler sınıfına girmektedirler. Bu hadislerde ele alınan konular, gayb âlemi ve gayba iman gibi akaid konuları olduğuna göre biz inanç bakımından bu hadislerin muhtevalarına iman etmekle mükellef

---

548. Tercümesini yaptığımız *Menâr*'da "*Markos* İncili dördüncü fasılda" denilmekte ise de bu ifadeler Luka İncili dördüncü bapta (fasılda) yer almaktadır. (Çev.)

549. Bkz: *Tesniye*, 6/16.

550. Bkz: Hz. Âdem olayının tefsiri.

değiliz. Çünkü Allah *"zan, haktan yana hiçbir şey ifade etmez"*[551] buyurduğu için akaid konularında zan esas alınamaz.

Bazıları, "Haber-i vahid olan hadisler, onları sahih kabul edenlerce akaid konularında da esas alınırlar." demişlerdir. Selefin bu hadislerle ilgili görüşü, bunların keyfiyetine dair bilginin, Allah'a havale edilmesi şeklindedir. Biz şeytanın dokunmasının keyfiyeti hakkında da, kalpten onun nasibinin çıkarılmasının keyfiyeti hakkında da konuşmayız. Biz sadece şu kadarını deriz: Hz. Peygamber'in söylediği doğrudur ve Hz. Meryem'in, Hz. İsa'nın, Hz. Peygamber'in üzerlerinde şeytanın hâkimiyeti olmayan diğer Allah kullarında bulunmayan ayrı bir meziyet sahibi olduklarına delalet eder. Tek başına bu meziyet onlardan her birinin, Allah'ın diğer ihlâslı kullarından daha üstün olmalarını gerektirmez. Çünkü bazen faziletçe daha geride olanda, faziletli olanda bulunmayan bazı meziyetler bulunabilir. Hz. Meryem, Hz. İbrahim ve Hz. Musa'dan daha faziletli değildir. Çünkü Allah bunlara nebi, Rasûl, halil (dost) olma, O'nunla konuşma gibi özellikler vermiştir ve bunlar, doğum esnasında şeytanın Hz. Meryem'e ve oğluna dokunmamasından daha üstün özelliklerdir. Üstelik hadis, Meryem'in annesinin, Meryem'i ve zürriyetini şeytandan koruması için Allah'tan talepte bulunması (iâze) ve Allah'ın bunu kabul etmesi olayını tefsir etmektedir ki bu talepte bulunma olayı, Meryem doğduktan ve onun kız olduğu bilindikten sonra olmuştu. Bu ifadelerle ne kastettiklerini en iyi yine Allah ve Rasûlü bilir.

"Rabbi onu iyi bir şekilde kabul etti." Yani Meryem'i annesinden kabul etti ve onun, sırf O'na ibadetle ve mabedine hizmetle meşgul olmak üzere azad edilmiş olmasına razı oldu. mübalağa ve tekit ifade etmek üzere ona *"iyi"* sıfatı da ilave edilmiştir. Allah sanki şöyle demektedir: *"Rabbi onu iyi kabulün en ileri şekliyle kabul etti."*

"Ve onu iyi bir şekilde bitirdi (yetiştirdi)." Yani *"Onu kendi hayrı, rızkı, itinası ve tevfiki ile hem ruhun ve hem de cesedin eğitimini kapsayan iyi bir eğitimle eğitti, yetiştirdi. Bitki, büyümesi ve iyi meyve vermesi için elverişli toprakta, onun tabiatını hiçbir şey bozmayacak şekilde nasıl yetiştirilirse öyle yetiştirdi."* Allah *"inbât"* *(bitirme)* anlamını, *"terbiye"* *(eğitme, yetiştirme)* kelimesi ile ifade etti. Bunu belki de *"terbiye"*nin fıtrî olduğunu, onda hiçbir şaibenin olmadığını beyan etmek için yaptı.

Lâfzî konular: ***"qebul"***, (kabul) *"teqebbele"* fiilinin değil *"qabile"* fiilinin mastarıdır. *"Nebât"* da, *"enbete"* fiilinin değil, *"nebete"* fiilinin mastarıdır. Araplar zaman zaman mastarı, fiilin kendi babından (sıfatından) farklı olarak getirmektedirler. Bu konuda çok delil (şahit) vardır.

551. Necm, 53/28.

"Ve Zekeriya'nın bakımına verdi." Kufe kurrâsının *"keffelehâ"* şeklinde okudukları kelimeye göre *"Zekeriya'yı onun için kâfil (bakıcı, görüp gözetici, himaye edici) yaptı"* demektir. İkinci okuyuşa göre de *"Zekeriya onu bakımına, himayesine aldı; onun bakımını üstlendi."* demektir. *"Zekeriyya"* kelimesini kasr ile de med ile de okumuşlardır.

"Zekeriya ne zaman onun yanına, (mabetteki) odaya girse..." "Mihrâb", *"ibadet yerinin ön tarafı"* demektir. İbn Cerir'in dediğine göre meclisin baş tarafına da denir.[552] Kimine göre böyle bir yere, ancak oraya merdivenle çıkılıyorsa mihrâb denir.

Ben de derim ki: Buradaki mihrâb, Ehl-i Kitab'ın *"mezbah"* dedikleri yerdir ki o da, mabedin ön kısmında yer alıp kapısı olan ve az sayıda basamaklı bir merdivenle çıkılan bir makSûredir; bunun içindekiler, mabettekilerden ayrı olup onlar tarafından görülmezler.

"Onun yanında hazır rızık bulurdu." "Onun yanında kışın yaz meyvesi ve yazın kış meyvesi bulurdu" diyorlar. Fakat Allah da, Rasûlullah da böyle bir şey dememiştir. Bu, imal-i fikir ile bilinecek şeylerden de değildir. Bu konuda dikkate değer tarihî bilgi de yoktur. Eski müfessirlerin naklettikleri rivayetler de çelişkilidir ve bunların senetlerinde gariplikler vardır. Bu konuda İbn Cerir'in naklettiklerinden biri de şudur:[553] "İsrailoğulları bir krizle karşılaştılar ve nihayet Zekeriya, ona bakma hususunda zaafa düştü. Ona kimin bakacağı hakkında kura çektiler ve kura, onlardan bir marangoza çıktı. Marangoz her gün kazancından, ona yetecek kadar bir miktarı ona getiriyordu ve Allah da onu büyütüyor, çoğaltıyordu ve Zekeriya onun yanına girince orada çok rızık buluyordu. Bunu görünce '*Ona, 'Yâ Meryem! Bu sana nereden?' derdi.*' Yani '*Bu kıtlık günlerinde bu sana nereden geliyor?*' derdi. '*O da 'O,* (birbirlerinin emir ve hizmetine mecbur etmek suretiyle insanları rızıklandıran) *Allah katından.' derdi. Şüphesiz Allah dilediği kişiyi hesapsız rızıklandırır.*' Rızıktan istifade edenin beklemediği bir şekilde veya bol rızıkla rızıklandırır."[554]

Görülüyor ki ayette, rızıkta olağan üstülüğün olduğuna delalet eden bir şey yoktur. Müslümanların bu gibi durumlarda işi Allah'a isnat etmeleri eskiden beri bilinmektedir. Üstad Abduh'un bu konuda söyledikleri mealen ve etraflı bir anlatımla şunlardır: Kur'an herkesin, bir sıkıntıya düşmeden ve zahire aykırı herhangi bir şeyin savunmasını yapmaya kaçmadan anlayabileceği şekilde tatlı bir üslupla indi. Biz, onun üslubunun dışına çıkmamalı ve ona İsrailî veya başka bir takım hikâyeler ilave etmemeliyiz. Bu kıssayı,

552. İbn Cerîr, A.g.e., III/246.
553. İbn Cerîr, A.g.e., III/246.
554. Bkz: Âl-i İmrân, 2/27.

olağanüstü olaylardan[555] yapmak, bu rızkın ne olduğunu ve nereden geldiğini araştırmak için böyle bir yola gitmemeliyiz. Bunlar, manayı anlamak için veya daha çok ibret almak için ihtiyaç duyulmayan fazlalıklardır. Eğer Allah bunu açıklamakta bir hayır görseydi bize onu açıklardı.

Olayın burada anlatılmasının sebebi, Hz. Peygamber'in peygamberliğini gönüllere yerleştirmektir; Allah'ın ihsanını stoklayıp onu İsrailoğullarına tahsis eden Ehl-i Kitab'ın şüphelerini ve "beşer" olduğu gerekçesiyle onun peygamberliğini inkâr eden müşriklerin şüphesini ortadan kaldırmaktır. Esasen araştırmamız, görünen ve görünmeyen taraflarından ibretler çıkarmamız gereken husus da bu olayın niçin anlatıldığıdır. Konuyu şöyle açalım: Vahyin birinci hedefi, en önemli meselesi vahdaniyet (Allah'ın birliği) meselesi olan ulûhiyet inancını yerleştirmektir; yeniden dirilme ve mükâfat-ceza inancını, vahiy ve peygamber inancını yerleştirmektir. Bu sûrenin başında tevhid ve Kitab indirilmesi zikredildi. Sonra baştan bu kıssaya veya bu kıssanın az öncesine kadar gelen ayetler; ulûhiyete, yeniden dirilmenin arkasından gelecek mükâfat-cezaya, bunların ayrıntılarına ve bu husustaki şüphelerin ve vehimlerin izalesine dair oldu. Allah daha sonra Allah'a imanın ve O'nu sevme iddiasının, ahirette kurtuluşa erme, oradaki mutluluğu kazanma ümidinin ancak Hz. Peygamber'e ittiba ile olacağını beyan etti. Bunun arkasından da müşriklerin ve Ehl-i Kitab'ın, Hz. Peygamber'in peygamberliği hakkındaki şüphelerini izale eden ve yüzlerine çarpan bu kıssayı getirdi.

Onlara kendilerince malum olan şeylerle cevap verdi. Onlar, Hz. Âdem'in insanlığın atası olduğunu; onu bütün canlı türlerinin en üstünü yapmak, ona ve zürriyetine diğer türleri hizmetine alma imkânı vermek suretiyle onu tercih edip seçtiğini biliyorlardı. Bu hususta müşrikler ve Ehl-i Kitab ittifak ediyordu. Yine onlar Allah'ın insanlardan birini seçtiğini, onu insanlığın ikinci atası yaptığını, geriye onun zürriyetini bıraktığını, İbrahim ve ailesini diğer insanlar arasından tercih edip seçtiğini biliyorlardı. Bunlar Arapların ve Ehl-i Kitab'ın bildiği hususlardı. Öncekiler (Araplar) İsmail'in oğullarından olmakla ve İbrahim'in milletine mensubiyetle; sonrakiler de (Ehl-i Kitab) İbrahim'in torunu İsrail'in oğullarından İmran ailesinin seçilmiş olmasıyla iftihar ediyorlardı. Allah bunları, onları ve bütün insanları şöyle irşat ediyordu: Onları, daha önce yaptıkları kendilerine ait bir meziyet olmaksızın seçen O'dur; O'nun böyle bir seçim yapmasını gerektiren ve bunu O'na mecbur eden hiçbir şey yoktur. Kullarından dilediğini seçme hususunda durum böyle iken ve onları zamanlarındaki insan âlemlerine karşı bu şekilde tercih etmişken; vaktiyle onları tercih ettiği gibi bundan

555. Bkz: *"el-Kerâmâtu'l-Me'sûra"* (Rivayet Edilmiş Kerametler), *Menâr* dergisi, c. 2.

sonra da âlemlere karşı Hz. Muhammed'i tercih etmesine ne engel vardır? Akıllı kişilere göre buna engel hiçbir şey yoktur.

Eğer "İsrailoğullarından sonra, onların dışından bir peygamber gönderildiği bilinmemektedir" denilirse buna karşı şunları söyleriz: İsrailoğulları varken niye onları tercih etti? Bu, sırf O'nun dilemesi ile olmadı mı? Evet, O'nun dilemesi ile oldu. Öyleyse şimdi de sırf kendi dilemesi ile Hz. Muhammed'i seçti. Bu örnekler burada Allah'ın kullarından dilediğini seçmekte olduğunu beyan etmek için zikredilmiştir.

Allah'ın onu tercih etmek, seçmek istediğinin ve bilfiil seçtiğinin delili de bunun gerçekleşmiş olmasıdır. Çünkü onu insanları; şirk, cehalet ve fesat karanlıklarından tevhidi, ilmi ve salahı ihtiva eden hak ışığına çıkaran bir kılavuz yaptı. İbrahim ailesinden ve İmran ailesinden diğer kişilerin hidayet bakımından tesiri, onun tesirinden daha bariz değildir, hatta onun -ki Allah ona ve her seçilmiş kula rahmet etsin- tesiri daha açık ve ışığı daha parlaktır. İşte bu kıssanın, sûrenin baş tarafından buraya kadar olan kısım ile hangi açıdan irtibatlı olduğu böylece açıklanmış olmaktadır.

Bu misallerden biri de Meryem kıssasıdır. Annesi onu, insanlarca maruf olmayan bir durumda, yaşı ilerlemiş bir halde iken doğurmuştur. Böyle nakledilmektedir. Diğer taraftan kız çocuğunun, Allah'ın mabedine hizmet etmesi için azad edilmesi ve bunun için kabul edilmesi insanlarca maruf olmayan, o zamana kadar bilinmeyen bir husustur ve buna rağmen kabul edilmiştir. Öyleyse Allah'ın, insanlarca maruf olan, bilinen duruma aykırı olarak İsrailoğullarının dışından birini, Hz. Muhammed'i peygamber olarak göndermesi niye caiz olmasın? Aynı şey şimdi ele alacağımız Zekeriya kıssası hakkında da söylenebilir. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Allah'ın yaptıkları her zaman insanların bildiklerine, alışageldiklerine uygun şekilde tecelli etmez.

Birinci görüş açısından ele alınan manaya gelince -ki orada peygamberlerden kesin söz alındığı konusu yer alıyordu-; o da, peygamberlerin birer birer olarak gönderilmesi esasına göredir. Bu takdirde gönderilen o peygamberlerin birbirlerinin kefilleri, garantörleri ve yardımcıları olmaları gerekmektedir. Yani gönderilen peygamberlerden herhangi biri, öncekilerine göre daha sonraki bir zamanda gönderilmiş ise, o da kendisinden önce gelene iman etmek, elinden geldiğince ona yardımcı olmak durumundadır. Fakat bunun böyle olması, mutlaka daha sonra gönderilen peygamberin, kendisinden önce gönderilmiş olan peygamberin şeriatına uyması zorunluluğu anlamına gelmiyor. Örneğin Hz. Lut, Hz. İbrahim'e iman etmiş ve onun davetini de desteklemişti. Çünkü kendisi de henüz Hz. İbrahim hayatta iken peygamber olarak gönderilmişti.

Diğer görüş ise dini anlaşmazlıkların, tartışmaların, düşmanlıkların, kin ve nefretin odağına sebep olarak oturtanların aleyhinde hüccettir. Hz. Peygamber, Kitab Ehli'ni aralarında müşterek olan ortak kelimeye davet etmesine rağmen; onlar, Hz. Peygamber'e karşı düşmanca bir tavır sergiliyor, onun ortak kelimeye yönelik çağrısına rağmen onlar ihtilafa, anlaşmazlığa düşüyor ve dolduruşa geliyorlardı.

Üstadımız İmam Abduh'a, birbirinin çağdaşı olan iki peygamberden her birinin diğerine iman etmesi meselesi açılarak "bu durumda birinin ötekisinin şeriatını neshetmesi, yürürlükten kaldırması gerekir mi, gerekmez mi?" diye sorulmuştur. Üstad'ın cevabı da şöyle olmuştur: Böyle bir gereklilik yoktur ve bunda bir tezat da söz konusu değildir. Ancak burada asıl amaç, onun davetini tasdik etmesi, ona karşı çıkıp eza ve cefada bulunanlara karşı, o peygambere kendisinin de yardımcı olarak destek çıkması gereğidir. Hatta ikinci peygamberin getirdiği şeriat, yani gelen ikinci şeriat, bir önceki şeriatta var olan bazı hususları kısmen yürürlükten kaldırmış olsa da durum aynıdır. Ona teslim olması farzdır. Ancak temel inanç ya da iman esaslarında bir değişiklik söz konusu değildir. Hepsinde iman esasları birdir. Çünkü iman esasları, tüm hak dinlerde tektir; bu da, o peygamberlerin kendi ümmetlerini, kendileriyle alakalı olan tafsili amelleri işlemeye sevk eder. Amellerdeki bu farklılık ve değişiklik dinde bir ayrılık ve anlaşmazlık, ihtilaf değildir. Kaldı ki bu türden durumlar, bir tek şeriatta da söz konusu olabilir. Örneğin yemin kefareti konusunda iki kişi düşünün. Her ikisi de aynı şeriata mensupturlar. Her ikisi de yemin kefaretini veya birinin ödediği şeyin dışında farklı bir şeyle borcunu karşılamaktadır. Mesela bunlardan biri yemin kefaretini oruç tutmakla yerine getirirken, diğeri yoksulları doyurarak yerine getiriyor. Her ikisi de geçerlidir. Bunun nedeni, her iki şahsın durumlarının farklı olmasına bağlıdır. Bu nedenle her biri kendi durumuna uygun olan şekliyle borcunu eda etmiş olmaktadır.

Burada ben de derim ki: Biz de bu mesele hakkında iki valinin konumunu örnek olarak sunabiliriz. Kralları, aynı çağda olmak üzere kendilerini birbirine komşu ve yakın olan iki ayrı vilayete vali olarak gönderiyor. Kuşkusuz bu valilerin her ikisinin de birbirlerini tanımaları ve doğrulamaları, yetkilerini kabullenmeleri gerekir. Hatta yeri geldiğinde birbirlerinin yardımına da koşmaları icap eder. Çünkü her ikisinin de temel konularda saltanat ve egemenlik açısından ya da çağımızda ifade edildiği gibi bağlı oldukları anayasal temel açısından ittifak içinde olmaları gerekir.

Ancak bölgesel açıdan bölge halklarının şarları, durumları ve yaşam tarzları dikkate alınarak oradaki halin icaplarına göre birtakım uygulamalarda, esası ilgilendirmemek kaydıyla farklılıklar olabilir. Bu açıdan bir-

takım cüzi manada ayrılıklar görülebilir. Örneğin bir vilayette bulunan halktan vergiler daha az olabilirken, bir diğerinde daha çok olabilir. Buna rağmen her iki vali de birbirlerinin uygulamalarını doğru kabul ediyor ve karşı çıkmıyorlar. Her ikisi de, birbirlerinden farklı uygulamalar yapsalar da yapılanların doğruluğuna inanıyorlar. Biri ötekisine karşı çıkmıyor.

Nitekim gönderilen peygamberlerin durumları da böyledir. Her bir peygamber, temel olan inanç esaslarında bir olsalar bile ötekisinin getirdiklerine, farklılıklara iman ediyor. Çünkü usulde iman şarttır, gereklidir; füruatta, detay ve teferruat konularının tamamında ise öyle değildir. Kaldı ki, daha önce gönderilmiş olan bir peygamberin, daha sonra bir başka topluma gönderilen bir peygamberin getirdiklerini neshetmesi, yürürlükten kaldırması akıl açısından da uygun düşmez.

Ancak iki peygamber, aynı anda bir tek ümmete peygamber olarak gönderilirlerse, o iki peygamberin her ikisinin de tüm konularda ittifak içinde olmaları şarttır. Örneğin Musa (a) ile Harun'u (a) bu açıdan unutmamak ve gözden ırak tutmamak gerekir.

Yalnız daha önceden gönderilmiş olan bir peygamberden sonra yeni bir peygamberin gönderilmesine gelince; daha sonra gönderilen peygamberin, kendisinden önce gönderilmiş olan bir peygamberin getirdiği şeriatın fer'i meselelerinde büyük önemde değişiklik yapabilir, birçok hükümlerini neshederek yürürlükten kaldırabilir. Burada asıl olanlarda değişiklik söz konusu değildir. İşte işin bu noktasında, bizim peygamberimiz Hz. Muhammed'in daha önce gönderilen kitapları tasdik etmesi ve onu getiren peygamberleri doğrulaması bunun açık bir izahıdır. Bu bakımdan Hz. Peygamber'in tafsili olan yani oldukça detay içeren şeriatının, daha önce gönderilen peygamberlerin şeriatına aynen uyması gereği yoktur. Keza, o peygamberlerin kavimlerinin hakkında yapılan uygulamaları da ikrar etmesi gerekmez.

Nitekim Yüce Allah, kendilerinden söz konusu misak-kesin söz alınmış olan o peygamberlere: *"Kabul ettiniz ve bu ahdimi üstlendiniz mi?"*[556] diye buyururken şunu demek istiyordu: *"Sizin yanınızda olanı ve sizin ona yardımını tasdik ederek doğrulayan peygambere iman meselesini, gerçeğini kabul ettiniz mi?"* Bunun üzerine onlar *"Kabul ettik."* cevabını verince, Allah da *"Öyleyse şahit olun; ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim."*[557] buyurmuştu.

Yani *"Bu durumda siz de birbirinize tanıklık edin. Ben de bu tanıklığınızın yanında hepiniz hakkında tanıklık edeceğim. Çünkü benim ilmim dışında hiçbir şey cereyan etmez; benim için gayb diye bir şey yoktur."*

---

556. Âl-i İmrân, 3/81.
557. Âl-i İmrân, 3/81.

Bir yoruma göre de ayetin manası *"Herkes bizzat kendisi hakkında şahitlik etsin."* demektir. Çünkü ayette şöyle buyrulmuştur: *"Onları kendilerine şahit tuttu."*[558] Bu arada bu ayetin *"Bu misakı, ahdi halka da açıklayın."* diye yorumlandığı da olmuştur.

Ayrıca bu ayet, *"Bir şeyi tıpkı baş gözü ile görerek bildiğiniz gibi, bu misaka da kesin ve yakîn manada bilerek inanın ve böyle bilin."* diye de yorumlanmıştır.

Üstad Abduh diyor ki: Bu şahitlik etme emri, Cafer-i Sadık'ın tercihine delildir. Onun tercihine göre ahit ve söz alma olayı, peygamberlerden ümmetleri adına alınmıştır. Buna göre mana şöyle olmaktadır: *"Bu konuda, kendi ümmetleri hakkında tanıklık etmeleri için Allah, peygamberlere emir buyurmuştur. Bununla beraber her şeyden münezzeh olan Yüce Allah da onlara şahitlik edecektir."*

Aynı zamanda Üstadımıza göre "söz konusu olan ibare, böyle bir görüşmenin meydana geldiğine ve bu türden konuşmalar yapıldığına ilişkin bir nass değildir." Ona göre burada tercihe değer bulunan şey, muradın bir temsil tarzında olmak üzere manayı pekiştirmesi ve sağlamlaştırmasıdır.

Ben de derim ki: Ayette geçen kelimelerin lâfzî manalarına gelince; mesela, ***"el-ikrar"*** kelimesi, *"bir şeyin sabitleşip kesinleşmesi, yerinde yerleşmesi"* anlamında *"Filan şey, yerini buldu, yerine yerleşti"* denir ki işte bu da o manaya gelir. Kelimeye hemze harfini eklenmesi, kelimenin müteaddi yani geçişlilik manasını kazanması içindir. Nitekim Arapçada *"Ekarra'ş-Şey'u"* denildiğinde bundan bir şeyin sabitleştirildiği kastedilir; yani bu, *"O şeyi yerine sabitledi."* demektir. Nitekim bir şeyin sabitleşmesine, yerini bulmasına delalet eden bir ifade halinde de, *"ekarra bihi"* denir ki; bu da, *"Lafı yerine yerleştirdi; sözü, gediğine koydu."* gibi manalar taşır.

Yine ayette yer alan ***"el-ahz"*** kelimesi de *"tenavul"* yani *"almak"* manasına gelir. Ancak biz bunu, buradaki bu ayette *"kabul etmek"* diye yorumladık. Çünkü zaten amaç da budur. Zira bir şeyi almak demek, onu kabul etmek demektir. Nitekim bu ifade Kur'ân-ı Kerim'de de kullanılmaktadır. Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

"Öyle bir günden korku ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; Allah izin vermedikçe hiç kimseden şefaat kabul olunmaz, fidye alınmaz; onlara asla yardım da edilmez."[559]

Sonra da şöyle buyurmaktadır: *"Öyle bir günden sakının ki, o günde hiç kimseden başkası adına bir fidye kabul edilemez."*[560]

558. Araf, 7/172.
559. Bakara, 2/48.
560. Bakara, 2/123.

Bu iki ayete dikkat edildiğinde ilk ayette, *"la yu'hezu minha adlun"* (*fidye alınmaz*) ibaresinde *"la yu'hezu"* kelimesine yer verilirken ikinci ayette ise aynı manada olmak üzere, *"la yuqbelu"* kelimesine yer verilmiştir. Her ikisinde de mana aynıdır.

Ayette yer alan ***"el-isr"*** kelimesi, esasen *"güç yoluyla bir şeyi bağlamak, düğümlemek ve tutmak, hapsetmek"* anlamındadır. Nitekim *"el-ma'sir-ma'sar"* da "geminin tutulup çekildiği yer, liman" demektir. Öte yandan bu kelime, Araf Sûresi'nde de *"ağırlıklarını indirir"*[561] yer almakta ve "kişiyi hayırlı ve güzel işlerden alı koymak, hapsetmek, hayırlı ve iyi işler yaptırmamak" manasında yorumlanmaktadır. Oysa manası yukarıda da geçtiği gibi *"yükleri indirmek"* olmalıdır.

İşte buna göre şu anda tefsirini yapmış olduğumuz ayetle ilgili olarak Rağıb el-İsfahanî diyor ki: "*'İsr'*, kesin olarak alınan sözdür ki, sözünü bozan ve yerine getirmeyen kimseyi, sözünde durmaya ve onu uygulamaya zorlar, ona bağlı kalmasını mecbur kılar."

"Şehadet" kelimesi ile ilgili açıklama daha önce *"şehidellahu"* ayetinde[562] geçtiği için burada tekrarına gerek duyulmamıştır.

"Artık bundan sonra her kim dönerse işte onlar yoldan çıkmışların ta kendileridir."

Yani bu misak ve ahdin gereği şudur: Allah'ın dini birdir. Ona davet edenler de o konuda ittifak ve birlik içindedirler. Böyle bir misaktan ve ahitten sonra kim bu birlikten ayrılırsa, her kim ondan dönerse ve dini bir tefrika, bölünme ve düşmanlık aracı haline getirirse, kendisinden önce gelen tüm peygamberleri tasdik eden son peygambere iman etmez ve ona yardımda bulunmazsa, yani Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkar eden ve ona eza ve cefada bulunanlar gibi olurlarsa, işte onlar fasıkların ta kendileridir. Allah'a verdikleri kesin sözden çıkan ve ahitlerini bozan kimselerdir. Bu itibarla onlar, Hz. Muhammed'in getirdiği hak din konusunda hiçbir şey üzerinde değillerdir.

Ben de derim ki: Bu ifade, misakın tüm ümmetlerden alındığını teyit ve tekit etmektedir.

Her şeyden münezzeh olan Yüce Allah, dininin bir olduğunu ve göndermiş olduğu tüm peygamberlerin de bu konuda ittifak ettiklerini açıkladıktan sonra, Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr edenler hakkında şöyle buyurmaktadır:

561. Araf, 7/157.
562. Âl-i İmrân, 3/18.

"Onlar (Kitab Ehli), Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar? Oysaki göklerde ve yerdekiler, ister istemez O'na teslim olmuşlardır. Kaldı ki en sonunda da O'na döndürüleceklerdir."

İsteyerek ya da İstemeyerek Tüm Varlığın Allah'a Boyun Eğmesi

Bu ayetin, *"Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?"* manasında olan *"efe ğeyre dînillâhi yebğûne"* ibaresindeki ***"yebğûne"*** kelimesini kıraat imamlarından Asım'ın talebesi Hafs, *"y"* harfiyle gaib olarak *"yebğune"* diye rivayetle okumuştur. Bunun dışındaki kıraat imamları ise *"t"* harfiyle *"tebğûne"* diye muhatap kipiyle okumuşlardır. Ayetin başında yer alan ve soru edatı olan ***"e"*** istifham hemzesi, aynı zamanda inkâr manasını da içermektedir. Yani bu soru hemzesi, istifham-ı inkârîdir. Burada mahzuf olan yani lâfzen ayette yer almayan bir fiilin başında gelmiştir. ***"Ğeyr"*** kelimesinin başında yer alan *"f"* harfine gelince; kendisinden sonra gelen cümleyi, mahzuf olan o fiil üzerine atfetmektedir. Çünkü bunun böyle olduğuna, atıf gerçeği delalet etmektedir. Zaten önceki cümle de bunu belirlemektedir. Buna göre mana şöyle olmaktadır: *"Bu açıklamadan sonra onlar, iman etmekten mi vazgeçiyorlar da Allah'ın dini olan İslam'dan başkasını arıyorlar? 'Oysa göklerde ve yerdekiler, ister istemez O'na teslim olmuşlardır.' Yani göklerde ve yerde var olan tüm akıl sahibi varlıklar, Yüce Allah'a boyun eğerek ister istemez O'nun emrine teslim olmuşlardır."*

Bu arada, *"ister istemez İslam'ı kabul etme"* ifadesini açıklama konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Kimisine göre buradaki İslam konusu tekvin, icat ve idam yani yok etme gerçeğiyle ilişkilidir. Yani *"ol"* emri ile *"yaratma"* ve *"i'dam-yok etme"* fiillerine müteallıktir. Yoksa bunun teklif yani sorumluluk yükleme ile ilgisi yoktur. Yani Yüce Allah, bütün bunların üzerinde yegâne tasarruf sahibidir. Onlar da Allah'ın tasarrufuna boyun eğmek ve O'na itaat etmek zorundadırlar.

Fahruddin Razi diyor ki: "Kendisince doğru ve en sahih olan da bu yorumdur." Ancak bu konuda "ister ve istemez" manasında olan ***"tav'"*** ve ***"kerh"*** manaları üzerinde durmamıştır. Sanki böyle yapmakla şöyle bir manayı kast eder gibidir: Burada akıllı kimselere yaraşan odur ki, olayları değerlendirirken, bunlardan kendisince uygun bulduklarını isteyerek tercih eder ve imrenerek yaparlar. Bu durumda onlara isteyerek boyun eğmek demek olur. Kendileri de boyun eğenler olurlar. Fakat böyle olmayanlar ise, onlara istemedikleri ve hoşlanmadıkları şey takdir edilir. Çünkü *"Onu övgü ile tespih etmeyen hiçbir şey yoktur."*[563] mealindeki ayet, bu gerçeği dile getiriyor.

563. İsra, 17/44.

Buna mukabil olarak da şöyle diyenler vardır: "İslam sadece teklif ve dine taalluk eder." Bu görüşü savunanlar ise, istemeyerek Müslüman olmayı ya da teslimiyeti, şiddet anında sığınılacak başka bir makam bulmayanlar için şeklinde algılamaktadırlar. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Dağlar gibi dalgalar onları kuşattığında dini tamamen Allah'a has kılarak, samimiyetle O'na yalvarırlar. Allah onları karaya çıkararak kurtardığı zaman ise içlerinden bir kısmı orta yolu tutar. Zaten bizim ayetlerimizi ancak nankör hainler bilerek inkâr ederler."*[564] Bir diğer ayette de Rabbimiz şöyle buyuruyor: *"Gemiye bindikleri zaman dini yalnız O'na has kılarak ihlâsla Allah'a yalvarırlar. Fakat onları sağ-salim karaya çıkarınca bir de bakarsın ki Allah'a ortak koşmaktadırlar."*[565]

Kimileri de istemeyerek teslimiyeti veya Müslüman olmayı, insanların ayetleri ve mucizeleri gördüklerinde, onlar karşısında ister istemez meydana gelen teslimiyetleri olarak yorumlamışlardır. Nitekim bu durum, Hz. Musa'nın kavminde gerçekleşmiştir.

Bir diğer yoruma göre bu, kılıç ve silah zoru karşısında olan teslimiyettir. Bir başka yoruma göre de ölüm anında zoraki olan teslimiyetleri demektir. Çünkü kâfir artık ahiret hayatına ayak basmış olmak üzeredir. Tam bu sırada Müslüman olmayı kabul etmektedir ama onun bu kabulü kendisine hiçbir yarar sağlamayacaktır.

Bu arada bir de üçüncü bir görüş vardır. O görüş de şudur: Söz konusu olan teslimiyet ya da Müslüman olma durumu, teklife dayalı olmaktan ve tekvini manada bir teslimiyetten çok daha genel olan bir teslimiyet ve Müslüman olmadır. Çünkü bu teslimiyet hem fıtrat ile ilgilidir ve hem de ihtiyara yani seçim ve tercihe bağlıdır. Bu üçüncü görüş de kendi içinde farklı olarak birkaç şekilde değerlendirilmiştir.

Hasan Basrî diyor ki: "İsteyerek teslim olma olayı, sadece göktekiler içindir ve onlara has olan bir durumdur. Oysa yeryüzündekiler için öyle değildir. Çünkü yeryüzündekilerin kimisi isteyerek, kimisi de istemeyerek teslim olmaktadır."

Bir diğer yoruma göre ise, tüm yaratılmış olanlar, Yaradanlarına isteyerek boyun eğmişlerdir. Çünkü şu ayet bunun delilidir: *"Andolsun ki onlara: 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye sorsan, mutlaka 'Allah.' derler."*[566]

İnsanlar acı ve elemler, hastalıklar bakımından Allah'ın verdiği yükümlülükleri ve var ettiklerini istemeyerek çekmek, boyun eğmek zorundadırlar.

564. Lokman, 31/32.
565. Ankebut, 29/65.
566. Lokman, 31/25.

Bir yoruma göre de bu, şu demektir: "Salih Müslümanlar, dini ilgilendiren konularda isteyerek Allah'a boyun eğer ve teslim olurlar. Ancak tabiatlarına, yaratılışlarına aykırı gelebilecek hastalık, fakirlik, ölüm ve benzeri şeyleri de istemeyerek kabullenip boyun eğerler." Ancak, kâfirlere gelince; onlar her durumda, ister teklif manasında olsun, ister tekvin anlamında olsun, hepsinde de istemeyerek Allah'a boyun eğerler. Ancak burada ileri sürülen bu türden görüşler, gördüğün gibi zayıf olan görüşlerdir.

Üstadımız Abduh diyor ki: Esasen isteyerek teslimiyet gösterip Müslüman olanlar, kendilerine İslam'da seçim hakkı verilenlerdir. İstemeyerek teslim olanlar ise, onlar da Allah'ın bildiği fıtrat üzere yarattığı kimselerdir. Nitekim peygamberlerle melekler buna örnektirler. Gerçi her ne kadar ağırlıklı olarak *"istemeyerek"* yani *"kerh"* ifadesi, seçim-tercihe karşı çıkan ve onu istemeyenler için kullanılan bir ifade olsa da, Yüce Allah, bu ifadeyi bundan başkası için de kullanmıştır. Mesela göğün yaratılması konusunda tekvinden söz ederken Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yerküreye: 'İsteyerek veya istemeyerek gelin!' dedi."*[567] Ayette görüldüğü gibi, *"kerh"* kelimesi mutlak manada zikredilmiş ve fakat bununla bunun lâzımı olan yani olması gereken şey murat olunmuş olup o da, bunların bir tercih ve seçim haklarının olmadığıdır.

Ben de derim ki: Buradan anladığım kadarıyla bu, bir yanılgı olsa gerek. Çünkü ben, kitap-tefsir yazılmadan ve basılmadan önce bu tür konularda, kendisi daha hayatta iken ona başvurdum. Onun açıklaması, ayetin tamamlayıcısı olan devamıdır ki o da şöyledir: *"Her ikisi de: 'İsteyerek geldik.' dediler."*[568]

Açıkçası mana şöyledir: Onların Yüce Allah'a boyun eğmeleri, fıtratlarının ve yaratılışlarının bir gereğidir. Çünkü yaratılış gereği onlara isteyerek İslam'ı ve teslimiyeti kabullenmeleri nasip olmuştur. Fakat onların mükellefiyetleri gereği seçimlerini yapması ise, isteyerek yaptıkları ve istemeyerek işleyecekleri şey, sonuçta onların tercihlerinden doğan şeydir. İstemeyerek kendileri için olan şey de, rıza gösterdikleri şey de yine bundandır.

Eğer ayette murat olunan şey, *tav'* yani isteyerek teslimiyet ise bu, rıza göstermek, ondan hoşnut kalmak manasındadır. Çünkü sözü "Hak din, İslam." diye nitelediler ve onu da, "Allah için O'na ihlâs ve samimiyetle boyun eğmek, itaat etmek" diye belirttiler. Kaldı ki tüm peygamberler de böyledir. Çünkü Allah onlardan ümmetleri adına bu konuda kesin söz almıştır. Fakat ümmetleri verdikleri o sözü bozarak misakı yerine getir-

567. Fussilet, 41/11.
568. Fussilet, 41/11.

mediler.

Nihayet kendilerine vaat edilen peygamber geldi ve onları söz konusu misaka yeniden davet etti, ancak onlar kendisini yalanladılar. Böylece o yalanlayanlar, kendilerinin savuna geldikleri dini istediler, onun peşinden gider oldular.

"Kaldı ki en sonunda da O'na döndürüleceklerdir."

Böylece Allah, onları yapa geldikleri işlerden ve amellerden ötürü cezalandıracaktır. Yine bu ayette geçen ve *"döndürülecekler"* manasında olan, ***"yurce'ûn"*** kelimesini Hafs, tıpkı *"yebğûn"* kelimesinde olduğu gibi *"y"* harfiyle kıraat etmiştir. Nitekim Ebu Amr da, tıpkı cumhurun kıraat ettiği gibi *"tebğûne"* kelimesini *"t"* harfiyle okumuştur. Böylece o, ilk hitabın Yahudilere olduğunu dikkate alarak böyle okumuştur. Ancak dönüş manasına gelen kelimeyi de umumi manada yani genel olarak dikkate almıştır. Ebu Amr dışında kalanlar ise söz konusu kelimeyi *"t"* harfiyle, tıpkı onların *"tebğûne"* okuyuşlarına uygun olarak *"turce'ûne"* diye kıraat etmişlerdir.

هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِن لَّدُنكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاء ﴿38﴾
فَنَادَتْهُ الْمَلآئِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِّنَ اللّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِينَ ﴿39﴾
قَالَ رَبِّ أَنَّىَ يَكُونُ لِي غُلاَمٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ ﴿40﴾
قَالَ رَبِّ اجْعَل لِّيَ آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلاَّ تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلاَثَةَ أَيَّامٍ إِلاَّ رَمْزًا وَاذْكُر رَّبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالإِبْكَارِ ﴿41﴾

38- Zekeriya, Rabbine orada dua etti: "Rabbim! Bana nezdinden temiz bir zürriyet bahşet. Şüphesiz sen duayı çok iyi işitensin."

39- O, (mabetteki) odada durmuş, ibadet ederken melekler ona şöyle seslendi: "Allah sana, Allah'tan bir kelimeyi tasdik edici, itibarlı (seyyid), *gayr-ı meşru ilişkiden* uzak duran (hasûr) birisi ve salihlerden bir peygamber olarak Yahya'yı müjdeliyor."

40- Dedi ki: "Rabbim! Benim nasıl oğlum olur? Hâlbuki yaşlılık bana gelmiş ve karím da kısırdır." O da dedi ki: "Böyle! Allah dilediğini yapar."

41- Dedi ki: "Rabbim! Benim için bir alamet yap." O da dedi ki: "Alametin, üç gün -işaret hariç- insanlarla konuşmamandır. Rabbini çokça an (zikret) ve sabah-akşam tespih et."

Zekeriya'nın Duası

Rabbimizin ***"Zekeriya, Rabbine orada dua etti: 'Rabbim! Bana nezdinden temiz bir zürriyet bahşet. Şüphesiz sen duayı çok iyi işitensin.'"*** sözünün anlamı odur ki; Zekeriya, Meryem'in durumundaki iyiliği ve onun Allah hakkındaki bilgisini, olayları ona nispet etmesini görünce; Allah'ın lütfu ile ve O'nun nezdinden bir hibe olarak kendisinin de onun gibi salih bir çocuğunun olması temennisiyle Rabbine dua etti.

"Ledûn" (nezdinde, katında, yanında) ve ***"ledâ"*** kelimelerinin tefsiri hakkında daha önce bilgi verilmişti.

"Hunâlike" kelimesini bazıları *"zaman"* anlamında tefsir etmişlerdir. Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: Bu görüş zayıftır. Bu kelime, fasih Arapçada *"mekân"* için kullanılmaktadır. Yani *"Meryem'in, zikri geçen ifadelerle ona hitap ettiği o yerde..."* demektir. İyi evlatlar görmek, okuyucunun gönlünde, kendisinin de böyle evlatları olsa şeklinde bir arzu meydana getirir ve onun bu temennisini harekete geçirir. Diğer tefsirler gibi *Celaleyn*'de de Zekeriya'yı dua etmeye sevk eden şeyin, kış mevsiminde yaz meyvesini ve yaz mevsiminde de kış meyvesini görmesi olduğu; bunun, yaşlı bir adamın ve kısır bir kadının da çocuğunun olabileceği kabilinden olduğu şeklinde bir görüş ileri sürülür. Hâlbuki ayette buna delalet eden bir şey yoktur. Ayrıca bu görüş Hz. Zekeriya'nın daha önce olağandışı hallerin mümkün olduğunu bilmediği izlenimini verebilir ki onun peygamberliğine inanan hiç kimse bunu kabul edemez. Eğer "Zekeriya'nın daha sonraki '*Rabbim! Benim nasıl çocuğum olur?*' sözündeki hayreti de böyle bir izlenim verebilir." denirse şöyle cevap verilir: Bu, tam aksine, onun gönlünde böyle bir dua arzusu doğuran şeyin, olağandışı şeyler görmesi olamayacağını teyit eder.

Hocamız Abduh daha sonra bu dua ve hayretin anlamı, duanın kabulü hakkında en güzel açıklamayı yaptı. İşte -benim de bir miktar katkımla- onun açıklaması: Zekeriya, Meryem'in mükemmel imanını, iyi halini, özellikle de onun basiretindeki ışınların sebepler perdesini aşıp geçtiğini; bu durumda Allah'ın ona böyle nimetler verdiğini görünce; Meryem'in, ona bu nimetleri verenin, dilediğine hesapsız rızık veren Allah olduğu şeklindeki anlayışını fark edince bundan ders aldı. Duyular dünyasından uzaklaştı; dünyadan ve dünyadakilerden ayrıldı ve kalbi, Allah'ın lütfunu ve rahmetini düşünmeye daldı gitti. O, bu duayı o halde iken telaffuz etti. Kalp, Rabbin kemalini hissederek yoğunlaşma/trans halinde iken, o kalbin telkini ve dil ile seslendirilen dua da şüphesiz kabule layıktır. Zekeriya (a) o vahdet âlemindeki yolculuğundan, sesinin duyulduğu ve duasının kabul edildiği kendisine bildirilmiş bir halde, sebepler âlemine dönünce Rabbine bu duanın, olağan yaratılış kurallarına uymayan kabul edilme keyfiyetini sordu. Allah da cevabını verdi.

Meleklerin Nidası Nasıl Anlaşılmalı?

"Melekler ona şöyle seslendi:" Hamza ve Kisâî ***"Melekler"*** kelimesini müzekker (eril) kiple ve imale ile okudular. Diğerleri ise müennes (dişil) kiple okudular. Bu okuyuşta özne durumundaki *"melâike"* kelimesi *"Cemâatu'l-Melâike/Melekler topluluğu"* olarak kabul edilmiş olur. Araplar, müzekkerlerin zahir çoğulunda, özellikle de *"talahât"* lafzında olduğu gibi sonunda *"tâ"*

harfi bulunanlarda fiili müzekker de, müennes de yaparlar. Resmi mushaf[569] her iki okuyuşa da müsaittir. Çünkü bu kelime orada noktasız olarak *"fenadethu"* şeklinde yazılmıştır. Orada uygulanan usul, imale ile okunan eliflerin *"ya"* olarak yazılmasıdır. Çünkü bu elifin aslı *"ya"*dır, ondan dönüşmüştür.

Müfessirlerin çoğunluğu bu ayetteki *"melekler"*den maksadın vahiy meleği Cebrail olduğunu söylerler ve bu durumu "Araplar bir kişiden bahsettikleri halde, cins kastıyla kelimenin çoğulunu kullanırlar." diyerek açıklarlar. Taberî de şöyle der: *"Falan kes, posta katırlarının üzerinde çıkageldi."* denir. Hâlbuki postacı, bir katıra binmektedir. Yine insan bir gemiye bindiği halde *"Gemilere bindi."* denir. *"Bu haberi kimden duydun?"* denildiğinde, *"İnsanlardan."* diye cevap verilir. Hâlbuki onu sadece bir kişiden duymuştur. Kimileri *"İnsanların kendilerine, 'İnsanlar sizin için (asker) topladılar.' dedikleri kimseler"*[570] ayetinin de bu kabilden olduğunu söylemişlerdir ki onların belirttiğine göre bunu söyleyen de bir kişi idi.

Bundan sonra şöyle dedi: Bu ifadenin tevili ile ilgili doğru olan görüş şudur: Allah Teâlâ, meleklerin ona seslendiğini bildirmektedir. Bunun zahirinden anlaşılan, bunların bir melek değil, melekler topluluğu olmasıdır. Hâlbuki Cebrail, bir melektir. Kur'an tevil edilirken mümkün olduğu müddetçe Arapların nadiren kullandıkları üsluba göre değil de ekseriyetle kullandıkları zahir üsluba göre tevil edilmelidir, bunun aksine tevil edilmesi caiz değildir. Burada bizim *"melekler"*i tekil olarak ele almamızı gerektiren, bizi buna mecbur eden bir husus yok ki bir çıkış yolu arama ihtiyacı duyulsun ve kelimenin kapalı manası alınarak buradan çıkılsın. Tevil hakkında söylediklerimiz; içlerinde Katâde, Rabî b. Enes, İkrime ve Mücahid'in de bulunduğu bir grup ilim adamının görüşüdür.

"O, (mabetteki) odada durmuş, ibadet ederken..." Bence ayetin ilk anda akla gelen zahiri manasından anlaşıldığına göre o, ayakta iken ve burada kısaca, Meryem Sûresi'nde daha uzunca zikredilen duasını yapmakta iken ona seslenildi. Çünkü *"salât"* ve *"dua"* kelimeleri aynı anlamda kullanılmaktadır. Ayette meleklerin ona seslendiği ifade edilirken ***"Fenâdethu'l-Melâiketu"*** denilmiş; bu cümle, daha önceki kısma bağlanırken *"fe"* atıf edatı kullanılmıştır ve önceki kısımdaki anlatım duanın, Meryem'in içinde bulunduğu odada (mihrapta) olduğunu açıkça ifade etmektedir. Râzî'nin bu ayetin salâtın onlarda da meşru olduğuna delalet ettiğini söylemesi çok tuhaftır. İçinde salât olmayan, dua olmayan hangi din var ki!

569. Hz. Osman zamanındaki mushafta kullanılan yazının resmi ve şekli. (Çev.)
570. Âl-i İmrân, 3/173.

Müjdelenmiş Peygamber Hz. Yahya ve Vasıfları

"Allah sana Yahya'yı müjdeliyor." Yani adı Yahya olan bir çocuğu müjdeliyor. Nitekim Meryem Sûresi'nde *"Biz sana adı Yahya olan bir çocuk müjdeliyoruz."*[571] denilmektedir.

İbn Âmir ve Hamza *"innellâhe"* lafzındaki *"inne"*yi bu haliyle *"inne"* okumuştur. Çünkü söz konusu fiil nida (seslenme) anlamındadır. Diğerleri ise bu kelimeyi *"biennellâhe"* olarak okurlar ki bu durumda *"enne"*den önce bir *"be"* (*"ile"* anlamına gelen bağlaç) harfi var kabul edilir ve *"Allah'ın ona Yahya'yı müjdelediğini nida etti."* demektir. Bu kıraat tarzı, müjdelemenin, aynı lafızlarla değil de mana itibariyle ifade edildiği izlenimini vermektedir. Burada anlatılanlar, Meryem Sûresi'nde belirtilen ayrıntılara aykırı değildir.

Hamza ve Kisâî ***"yubeşşiruke"*** kelimesini *"yensuruke"* kelimesindeki gibi şiddetlendirerek okumuşlardır.

"Yahya"[572], İbranicedeki Yuhanna kelimesinin Arapçasıdır ve kökü, *"hayat"* kelimesidir. Bu isim, onun iyi bir hayat yaşayacağı, babasına vâris olacağı ve Yakup ailesinden de onlardaki peygamberliği ve faziletleri tevarüs edeceği izlenimini vermektedir. Allah müjdeye konu olan Yahya'yı bazı sıfatlarla nitelemektedir ki bunlar Arap dilbilgisi itibariyle ayette ondan "hâl" olarak gelmiştir: *"Allah'tan bir kelimeyi tasdik edici, itibarlı (seyyid), gayrı meşru ilişkiden uzak duran (hasûr) birisi ve salihlerden bir peygamber..."*

"Allah'tan bir kelimeyi tasdik" etmesi, Hz. İsa'yı tasdik etmesidir. Allah onunla, kendinden bir kelimeyi müjdeleyeceği için veya insanlar bir baba ile annenin çocuğu olarak doğarlarken o, bu genel kurala uymayan bir şekilde Allah'ın *"kûn"* (*ol*) kelimesi ile doğacağı için böyle denilmiştir. Ebu Ubeyde'ye göre buradaki ***"kelime"***den maksat kitap veya vahiydir. Çünkü kelâm (söz) her ne kadar çok olsa da ona da kelime denilmektedir. Bu konuda başka görüşler de vardır.

"Seyyid" (*itibarlı, efendi*) kelimesi *"yesvedû"* fiilinden türemiştir ve bu fiil Araplardaki *"Kavmi içinde ilimle veya kerem ile yahut iyilik ve hayır amel ile itibarlı, hâkim oluyor."* tarzındaki kullanımından alınmıştır.

"Hasûr", *"hasr"* kökünden alınmış bir kelime olup mübalağa ifade eden bir sıfattır. *"Hasr"*, hapsetmek, tutmak anlamındadır. *"Hasûr"* da *"kendini, layık olduğu mükemmelliğe ve fazilete aykırı olan şeylerden tutan, bu konuda nefsine mani olan kişi"* demektir. Ayrıca *"iyi sır tutan"*, *"iktidarsızlık sebebiyle veya iffetli olduğu için kadınlardan uzak duran"* anlamlarında da kullanılır. Müfessirlerin ekseriyetine göre burada, bu son manası kastedilmektedir.

---

571. Meryem, 19/7.
572. Türkçesi: "Yaşar." (Çev.)

Buradan hareketle "Evlilikten uzak durmak, evlenmekten daha faziletli midir?" konusunu araştırmışlardır. Bu bağlamda Razî şöyle demiştir: "Bizim âlimlerimiz evliliği terk etmenin daha faziletli olacağını söylemiş ve bu ayeti delil alarak ileri sürmüşlerdir."

Biz de deriz ki: Ayetin bu konuda *"nas"* veya *"zahir"* türü bir delaleti yoktur. Bu konuda bir delaletinin olduğunu kabul etsek bile evliliği terk etmenin daha faziletli olduğuna mutlak manada delalet ettiğini kabul edemeyiz. Çünkü Yahya; babasından da, Hz. İbrahim'den de, peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed'den de daha faziletli değildir. Evlilik, fıtrî sünnetlerin en faziletlisidir. Çünkü bu dünyanın kıvamı ona bağlıdır. Allah'ın itibarlı kıldığı, en güzel şekilde yarattığı ve kendi ilmince malum bir vakte kadar yeryüzünde halife yaptığı insan neslinin devamı onun sayesinde olmaktadır.

Hz. Yahya'nın ***"nebi"*** olmasının anlamı malumdur. ***"Salihlerden"*** olması ise *"salih peygamberlerden"* veya *"salih kavimden"* anlamındadır ki onlar da, onun ehl-i beytidir.

"Dedi ki: 'Rabbim! Benim nasıl çocuğum olur? Hâlbuki yaşlılık bana gelmiş ve karım da kısırdır." Bu sorunun "taaccüp" (hayret) anlamında olduğunu söylemişlerdir. Bu konuda çokça soru-cevaba yer verilmiştir. Üstad Abduh'un konuyla ilgili görüşü daha önce ifade edilmişti ve bu konuda söylenenlerin en iyisi de odur. Bazıları bu meseleye dair, peygamberler hakkında uygun olmayacak şeyler de söylemişlerdir. Hâlbuki buradaki soruyu zahirî manasıyla anlamaya hiçbir engel yoktur. Buna göre Hz. Zekeriya, kendi yaşı ilerlemiş ve karısı da kısır olduğu için doğumla ilgili normal sebepler mevcut olmadığı halde nasıl çocuk sahibi olacağını, bunun keyfiyetini merak etmiş, bunu öğrenmek için bu soruyu sormuş olur.

"O da (yani Allah da, -ama zahire bakılırsa melekler vasıtasıyla-) ***dedi ki: Böyle! Allah dilediğini yapar!"*** Ne zaman bir şey yapmak istese onun sebebini icat eder veya onu, bilinen sebepleri olmaksızın yaratır. Hiçbir şey, O'nun iradesinin önünde duramaz, ona mani olamaz. Öyleyse sen de bunun nasıl olacağı hususunda işi O'na havale etmelisin.

"Dedi ki: 'Rabbim! Benim için bir alamet yap.'" Yani bu itinayı da aşan ve bunu bildiren bir alamet yap. Az önce de işaret ettiğimiz gibi bazı müfessirler bu konuda çok saçma şeyler söylerler ki onlardan biri de şudur: Hz. Zekeriya meleklerin vahyi ve nidası ile şeytanların vahyini birbirinden ayıramadı ve hayret ifade eden bu soruyu bunun için sordu; sonra da iyice kanaat getirmek için alamet istedi. İbn Cerir'in, Sûddî'den ve İkrime'den rivayet ederek anlattığına göre meleklerin nidası hakkında onu şeytan şüpheye düşürmüş ve ona *"Bu, şeytandandır."* demiştir. Rivayetler ne kadar çir-

kin ve zayıf olursa olsun onları nakletmek şeklinde bir cinnet olmasaydı bir mümin, aklın reddettiği, Kitab'da hakkında hiçbir işaret bulunmayan böyle bir hezeyanı ve saçmalığı yazmazdı. Böyle bir rivayet sahibinin, bundan başka bir şeyi olmasa bile onun cerh edilmesi, rivayetinin yüzüne çarpılması için sırf bu yeter. Allah, bu rivayetin neşredilmesine sebep olan İbn Cerir Taberî'yi affetsin!

"O da dedi ki: 'Alametin, üç gün -işaret hariç- insanlarla konuşmamandır.'" Kimine göre bu, *"Diline arız olacak bir tutukluk sebebiyle insanlarla konuşmak istediğin zaman bundan aciz olman"* anlamındadır. ***"Alamet"***'in, normal bir şey olmaması, farklı bir şey olması bu görüşü kuvvetlendiriyor. Kimine göre ise bu, *"Kendini Allah'a ibadete vermen için, bunu kendi isteğinle terk etmen"* anlamındadır. Ayetin devamındaki ***"Rabbini çok an (zikret) ve sabah-akşam tespih et."*** kısmı da bu görüşü destekliyor. Fakat meşhur olan görüş, birincisidir.

Bu konuda müfessirlere ait sağlıksız rivayetler vardır ki bunlardan birisi şudur: Buradaki alamet (ayet), melekler kendisini müjdeledikten sonra bir alamet (ayet) istediği için Allah tarafından ona verilmiş bir cezadır. Başka bir saçma rivayete göre ise dili ağzında büyüdü. Öyle ki ağzını tamamen doldurdu. Böyle bir saçmalığın anlatılması ancak bunu söyleyene cevap vermek ve yüzüne çarpmak için caiz olabilir. Luka İncili'nde yazıldığına göre Cebrail, Zekeriya'ya *"İşte sen suskun olacaksın ve bunun olacağı güne kadar konuşamayacaksın. Çünkü sen, vaktinde tamam olacak olan sözüme inanmadın."*[573] denilmiştir.

Üstad Abduh dedi ki: Doğrusu şu ki Zekeriya, beşer tabiatı gereği kalbinin mutmain olması ve ailesine müjdelemesi için bu ilahî lütfe mazhar olacağı zamanın kendince bilinmesini istedi. Bundan dolayı onun nasıl gerçekleşeceğini sordu. Rabbinden cevabı alınca bu sefer Allah'tan bir an önce şükretmesine vesile olacak ve tamamlanması da gayesinin gerçekleştiğine bir ayet, bir alamet sayılacak, kendine özel bir ibadet emretmesini istedi. Allah da ona üç gün konuşmamasını, üç gün boyunca sabah-akşam kendini zikir ve tespihe vermesini emretti. İnsanlara bir şey söylemek ihtiyacı duyunca da onlara bunu işaretle söyledi. Buna göre ailesine müjde vermesi üç gece geçtikten sonra olmuştur.

"Remz"'in (*işaret*) ne anlama geldiği hakkında ihtilaf edilmiştir. Acaba sessizce ve dudakları hareket ettirerek konuşmak şeklinde miydi yoksa kaş, göz, baş, el gibi diğer organları hareket ettirmek şeklinde miydi? Çünkü *"remz"* bütün bunların hepsi ile de olabilir. ***"Aşiyy"*** (akşam-yatsı), zevalden

573. *Luka* İncili, 1/20

güneşin batımına kadar olan vakittir. Kimine göre ise güneşin batımından gecenin ilk bölümü geçene kadar olan vakittir. Râğıb ise *"Güneşin zevalinden sabaha kadar olan vakittir."* der. ***"İbkâr"*** da sabahtan kuşluğa kadar olan vakittir.

وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللّـهَ اصْطَفَاكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفَاكِ عَلَىٰ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ ﴿42﴾

يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ ﴿43﴾

ذَٰلِكَ مِنْ أَنبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَمَا كُنتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُلْقُونَ أَقْلَامَهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ وَمَا كُنتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ ﴿44﴾

42- Ve hani melekler şöyle demişlerdi: "Ey Meryem! Allah seni seçti, seni temizledi ve âlemlerin kadınlarının üzerine geçirdi."

43- "Ey Meryem! Rabbine ibadet et, secde et ve rükû edenlerle beraber rükû et."

44- Bu, bizim sana vahyettiğimiz gayba dair haberlerdendir. Meryem'in bakımını hangisi yapacak diye onlar kalemlerini atarlarken sen yanlarında değildin. Ve onlar tartışırlarken de yanlarında değildin.

"Ve hani melekler şöyle demişlerdi..." Bu cümle daha önce geçen *"Hani İmran'ın karısı... demişti."* ayetine[574] matuftur ve ondan önceki *"Allah çok iyi işiten ve bilendir."* ayetine[575] işaret etmektedir. Bu vahyî hitap Hz. Meryem'e ait özel bir dini hukuk tebliği değil, sadece bir ilhamdır. O'na, Allah katındaki derecesi, ibadete ve itaate devam etmek suretiyle sadece Allah'a şükretmesi gerektiği ilham edilmiştir. Bir kimse eğer itibarlı (mükerrem) olduğuna inanırsa bu itibarlı halinin devam etmesi için gayret eder ve itibarını zedeleyecek davranışlardan şiddetle kaçınır. Dolayısıyla meleklerin ona *"Ey Meryem! Allah seni seçti, seni temizledi ve âlemlerin kadınlarının üzerine geçirdi."* demeleri fıtrat kanununun gereği olarak hem ondaki kemal tutkusunu, hem de onun temiz ruhu ile irtibata geçen o pak ruhların tesiriyle ondaki ruhaniyeti arttırmıştır.

574. Âl-i İmrân, 3/35.
575. Âl-i İmrân, 3/34.

Birinci ***"ıstıfâ"*** *(seçme)* Allah'ın; onun, mabedinin hizmetine adanmasını, bunun için özgürleştirilmiş olmasını kabul etmesidir. Hâlbuki bu, aslında erkeklere ait bir durum idi.

"Tathîr" *(temizleme)*, onun ay hali görmemesi şeklinde tefsir edilmiştir. O bu sayede mabetteki en şerefli yerde, mihrapta (mabetteki özel odada) devamlı kalmaya ehil olmuştur. Hz. Fâtıma'nın da ay hali görmediği ve ona Zehra lakabının bunun için verildiği rivayet edilir. *Celaleyn*'de ayetteki *"tathîr"* (temizleme), *"Erkeklerin dokunmasından temizledi."* şeklinde tefsir edilir. Fakat Üstad Abduh bu kelimenin bütün bunlardan daha genel manalı olarak yorumlanmasını, *"Seni, ahlakî düşüklük, kötü sıfatlar ve benzeri bütün çirkinliklerden temizledi."* şeklinde anlaşılmasını tercih eder.

Ayette geçen ikinci *"ıstıfâ"*dan (seçme) maksat ise meleklerin hitabına muhatap olma, tam hidayet gibi ona özel durumlardır. Üstad Abduh'a göre bundan maksat, Allah'ın onun, kendisine herhangi bir erkek dokunmadan bir peygamber doğurmasını sağlamasıdır. Buna göre *"ıstıfa"* bilfiil değil de, hazırlama şeklinde gerçekleşmiş olur. Buradaki "*âlemlerin kadınları*" da araştırma konusu olmuştur. Acaba buradaki *"âlemler"*den maksat, onun zamanının âlemleri midir? Mesela *"Aristo, filozofların en büyüğüdür."* denir ve bundan *"Zamanındaki veya o toplumundaki filozofların en büyüğü"* manası anlaşılır. Acaba ayetteki *"âlemler"* de bu anlamda mıdır yoksa *"bütün âlemlerin"* anlamında mıdır? Hadislerde; kadınların en faziletlisinin İmran kızı Meryem, Huveylid kızı Hatice ve Muhammed (s) kızı Fâtıma olduğu zikredilir

"Ey Meryem! Rabbine ibadet et." O'na boyun eğip sürekli itaat et. ***"Secde et ve rükû edenlerle beraber rükû et."*** "Secde" etmek, alçalmak ve "rükû" etmek de eğilmek demektir. Bu kelime, anlamının doğal olarak gerektirdiği yan anlam ve sebebi hakkında yani gerek ibadette ve gerekse ibadet dışında huşu içinde olmak, mütevazı olmak hakkında da kullanılır. Hz. Meryem'in, rükû edenlerle rükû etmesi, mabette ibadet (salât) edenlerle ibadet etmesinden ibarettir. Daha önce geçtiği gibi o, mabedin mihrabından hiç ayrılmıyordu.

Bizim namazımızda rükû ve secde, malum hareketler hakkında kullanılır. Bu, kelimeyi hem hakiki, hem de mecazi anlamında kullanmaktır. Çünkü din bizden huşu istiyor, bu eğilme ve alçalmada tevazu şuuruna ermemizi istiyor. Yahudilerin namazı, şekil ve tatbikat itibariyle bizim namazımızdan farklı idi fakat Allah'a karşı huşu ve alçalma bilinci bizden istendiği gibi onlardan da isteniyordu.

Hz. Peygamber'in Bilgi Kaynağı

"Bu, (yani Ya Muhammed! Meryem ve Zekeriya hakkında sana anlattıklarımız) ***bizim sana vahyettiğimiz gayba dair haberlerdendir."*** Ona ne sen şahit oldun, ne de kavminden herhangi bir kimse. Ne de buna dair kitapta bir şey gördün. Meryem ve Zekeriya ile konuşan Cebrail'in, onlara söylediklerini senin kalbine indirmesi, gerek bu konuda ve gerek başka konularda İsrailoğulları arasında cereyan eden olaylara dair haberleri sana bildirmesi ile onu sana biz vahyediyoruz. ***"Nûhîhi"*** (*Onu vahyediyoruz*) cümlesindeki zamir, "*gayb*" kelimesine aittir.

"Meryem'in bakımını hangisi yapacak diye onlar kalemlerini atarlarken sen yanlarında değildin." Onlar, kimin hissesine çıkacak ve Meryem'i kim himayesine alacak, onun bakımı kim yapacak diye uçları sivriltilmiş kalemlerle (oklarla) kura atarlarken sen onların yanında değildin. Onların kura atmak için kullandıkları ve aynı zamanda kumarda başvurdukları oklara (zelemlere) "kalem" de denir. Bu maksatla atılan kurayı Zekeriya kazandı ve Meryem'in bakımını o üstlendi. ***"Ve onlar*** (bu konuda ***tartışırlarken*** (ve Meryem'e kimin bakacağı hususunda kurasız anlaşamamışken) ***de yanlarında değildin."***

Üstad Abduh dedi ki: Allah, bu kıssanın arkasından, bunun "gayb" haberlerinden olduğunu ifade eden bu ayeti getirdi. Meryem'e kimin bakacağı hususunda kura attıklarından bahseden kısmı daha sonraya bıraktı ve bunu Hz. Peygamber'in, onların toplantısında bulunmadığı, aralarında geçen olaylara şahit olmadığı sadedinde zikretti. Sıralamadaki bu özenin mutlaka bir nüktesi olmalı. Bu konuda şunları söylediler: Hz. Peygamber'in peygamberliğini inkâr edenler, onun o kavmin haberlerini okumadığını, bunları herhangi bir kişiden duyarak rivayet etmediğini biliyorlardı. O zaman bunları bilmesi için tek bir yol, onları bizzat müşahede etme yolu kalıyordu. Allah onları istihfaf ile böyle bir yolun da olmadığını belirtmektedir. Bu durumda Hz. Peygamber'in bunları bilmesi için bunları ona Allah'ın vahyetmesinden başka yol kalmamaktadır. Bu, her ne kadar bildiğimiz müfessirlerin ittifak ettikleri bir cevap ise de aslında çelişkili bir cevaptır. Çünkü Kur'an, onların ne dediklerini bize şöyle anlatmaktadır: *"Şüphesiz ona bir insan öğretiyor"*[576]; "*Dediler ki: Öncekilerin masalları; onları kendisi yazmış.*"[577] Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Doğrusu bu kıssanın, "gayb" haberlerinden olduğu ifade edildikten sonra, Hz. Peygamber'in, onlar kura atarlarken yanlarında olmadığının belirtilmesindeki mesaj şudur: Bu mesele, Ehl-i Kitabça da bilinmiyordu ki inkâr edenlerin, onu onlardan aldığına dair bir şüphesi olsun.

576. Nahl, 16/103.
577. Furkan, 25/5.

Ben derim ki: Buna karşı da Yusuf kıssasının sonunda zikredilen *"Bu, bizim sana vahyettiğimiz gayba dair haberlerdendir. Onlar hile yaparak durumlarını kuvvetlendirirlerken sen onların yanında değildin."*[578] ayeti ileri sürülür. İnkârcılardan kimi ona, bir insanın öğrettiğini iddia edince Kur'an bu iddiayı *"Kendisine nispet ettikleri kimsenin dili yabancıdır. Bu ise açık bir Arap dilidir."*[579] ayetiyle reddetmiştir. Onların bu iddiayı, onun Mekke'de bir Rum demircinin yanında durduğunu gördüklerinde ileri sürdükleri rivayet edilmektedir. O demirci Arapçayı iyi bilmiyordu. Arapçayı bilsin veya bilmesin demirci böyle bir ilmi nasıl elde edecek ki! Kur'an o şüpheye itibar etmez. Çünkü ümmîler arasında yetişmiş bir ümmînin, sırf onun yanında durmak veya onunla bir arada bulunmakla bir demirciden veya bir âlimden, bir rahipten öncekilere ait haberleri öğrenmesi mümkün değildir. Bu, âdeten veya aklen mümkün olsa bile aklı başında hiç kimse o demircinin veya bir başkasının hafızasına ve olayları nakildeki emniyetine güvenmez. Oysaki Hz. Peygamber'in peygamberliğini inkâr edenler, onun mükemmel bir akla, yüksek idrak ve zekâya sahip olduğu hususunda ittifak ediyorlar. Onun bu kıssalarda Ehl-i Kitab'ın bilmediği meseleleri ortaya koyması o temelsiz şüpheyi def eden ve istikrar bulmuş esası destekleyen şeylerdendir. İstikrar bulmuş o esas şudur: Hz. Peygamber önceki peygamberlerin, kendi kavimleri ile olan münasebetlerine dair bilgisi olmayan ümmîler arasında yetişmiş bir ümmîdir. Nitekim Hud Sûresi'nde de Hz. Nuh kıssası anlatıldıktan sonra *"Bu, bizim sana vahyettiğimiz gayba dair haberlerdendir. Bunları daha önce sen de bilmiyordun, kavmin de."*[580] denmektedir. Kureyşliler bu ayeti duyunca onlardan hiç biri "Hayır, biz onları biliyorduk." dememiştir. Kasas Sûresi'nde Hz. Musa ve Hz. Şuayb kıssasından sonra gelen ayetler de böyledir: *"Biz Musa'ya emri havale ettiğimizde sen batı tarafında değildin ve şahitlerden de değildin. Fakat biz nesiller yetiştirdik; onlar hakkında ömür uzun oldu. Sen, Medyen halkı arasında ikamet ediyor, onlara ayetlerimizi okuyor da değildin. Aksine bizdik gönderenler. Seslendiğimizde Tur'un yanında da değildin. Fakat senden önce kendilerine hiç uyarıcı gelmemiş bir kavmi uyarman için Rabbinden bir rahmet olarak (gönderdik); umulur ki ibret alırlar."*

Ehl-i Kitab'a mensup inkârcılar ve özellikle de bu zamanda Hıristiyanlık propagandası yapan kişiler, Kur'an'ın onların kitaplarına uygun olduğu yerler için, bu uygunluğu delil göstererek onun kendi kitaplarından alındığını söylüyorlar. Kur'an'ın onların kitaplarına muhalefet ettiği yerler için ise bu muhalefeti delil göstererek onun doğru olmadığını söylüyorlar. Onların ki-

578. Yusuf, 12/102.
579. Nahl, 16/103.
580. Hud, 11/49.

tapları ile Kur'an arasında uyum da, muhalefet de yoksa bizde yok gerekçesiyle onların da doğru olmadığını söylüyorlar. İşte bu, tartışmada taraflardan birinin diğerine karşı inatlaşmasında son noktadır ve karşı iddia sahibine verilebilecek en geçersiz cevaptır. Müslümanlar biz Kur'an'ın getirdiklerinin hak olduğuna, Hz. Peygamber'in peygamberliğine dair delilleri ortaya koyarak ve bununla birlikte Kur'an'ın yazılarak muhafaza edildiğini, sahih bir tevatürle nakledildiğini ortaya koyarak delil getiriyoruz, diyorlar. Kur'an'ın içerdiği delillerden biri de -daha önce geçtiği gibi- Hz. Peygamber'in, hiçbir şey öğrenmemiş bir ümmî olmasına rağmen peygamberlere ait kıssaları bilmesidir. O'nun bunları bilmesi, bunların doğruluğuna delildir. Bunlardan, eski kitaplardakilere muhalif olan yerleri biz, senetlerindeki kesiklikler sebebiyle oralarda bulunan yanlışları, unutmaları tashih eden yerler olarak kabul ederiz. Onların çoğunun ve en meşhurlarının, mesela Hz. Musa'ya nispet edilen Kitab-ı Mukaddes bölümlerinin ne yazarları, ne yazıldıkları zaman ve ne de hangi dilde yazıldıkları, hatta yazılıp yazılmadıkları bilinmektedir. Bu konuya daha önce işaret edilmişti.

إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِّنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى
ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ ﴿45﴾
وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿46﴾
قَالَتْ رَبِّ أَنَّىٰ يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ قَالَ كَذَٰلِكِ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا
يَشَاءُ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ ﴿47﴾
وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَاةَ وَالْإِنجِيلَ ﴿48﴾
وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُم بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ أَنِّي أَخْلُقُ لَكُم مِّنَ
الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ وَأُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ
وَأُحْيِي الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِ اللَّهِ وَأُنَبِّئُكُم بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ إِنَّ
فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لَّكُمْ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴿49﴾
وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَلِأُحِلَّ لَكُم بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُم
بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُونِ ﴿50﴾
إِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَٰذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ ﴿51﴾

45- Hani melekler şöyle demişlerdi: "Ey Meryem! Allah sana, kendinden bir kelimeyi müjdeliyor ki adı Mesih İsa b. Meryem'dir. Dünyada ve ahirette itibarlıdır ve yakınlaştırılmışlardandır.

46- Beşikte ve yetişkin iken insanlarla konuşur ve sâlihlerdendir."

47- Dedi: "Rabbim! Benim nasıl çocuğum olur? Hâlbuki bana hiçbir insan dokunmadı." Dedi: "Allah, dilediğini böyle yaratır. Bir işe karar verince ona sadece 'Ol' der ve o da olur."

48- Ona kitabı, hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretecektir.

49- Ve İsrailoğullarına bir Rasûl olarak (onu gönderiyor; onlara şöyle diyecek): Ben size, Rabbinizden bir ayet (alamet) getirdim; ben sizin için çamurdan kuş şeklinin benzerini yaratırım ve ona üfürürüm de Allah'ın izniyle o bir kuş olur; ve Allah'ın izniyle körü ve alacalıyı iyileştiririm, ölüleri diriltirim; ve yediklerinizi, evlerinizde biriktirdiklerinizi size bildiririm. Eğer mü'min iseniz bunda size ayet (alamet) vardır.

50- Ve önümdeki Tevrat'ı tasdik edici olarak ve size haram edilen şeylerin bir kısmını helal yapmak için size Rabbinizden bir ayet (alamet) getirdim. Allah'tan korkun ve bana itaat edin.

51- Allah benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz; O'na ibadet edin. İşte bu, düzgün yoldur.

Hz. İsa'nın "Kelimetullah" Olarak Vasıflandırılması

"Hani melekler şöyle demişlerdi: 'Ey Meryem! Allah sana, kendinden bir kelimeyi müjdeliyor ki adı Mesih İsa b. Meryem'dir." Hz. İsa'nın annesine ait kıssa ile Hz. Zekeriya kıssasından sonra Hz. İsa'nın bizzat kendisine ait kıssanın anlatımına başlanmaktadır. Burası Arap dilbilgisi açısından, daha önce geçen *"Ve hani melekler şöyle demişti: 'Ey Meryem! Allah seni seçti ve seni temizledi.'"* ayetinden bedeldir ve bu ikisi arasında kalan kısım da; ayetlerin nüzulündeki hikmeti dile getiren, bu ayetlerin, onların indiği kişinin doğruluğuna delalet yönünü açıklayan ara cümlelerdir. Mana şöyledir: Melekler Meryem'e; Allah'ın kendisini seçtiğini ve temizlediğini müjdelerken, O'na daha çok ibadet etmesini ve hep O'na şükür içinde olmasını emrederken salih bir çocuk da müjdelemişti.

Buradaki ***"melekler"***den maksat, Ruh-Cebrail'dir. Meryem Sûresi'ndeki *"Ona Ruhumuzu gönderdik ve kendisine düzgün bir insan şeklinde temessül etti (göründü)."*[581] ayeti ve devamı buna delalet etmektedir. Zekeriya kıssasında zikredilen sebeple veya Cebrail'in yanında başkaları da olduğu için çoğul olarak *"melekler"* denilmiştir.

Ayetteki ***"kelime"*** sözcüğü ile ilgili olarak dört türlü açıklama yapılmaktadır:

1. Buradaki *"kelime"*den maksat, vahiy kelimesi değil, tekvin (yaratma, meydana getirme) kelimesidir. Çünkü yaratma ve yapma işi ve bunun Allah'tan nasıl sâdır olduğu, insan aklının üstünde bir konu olduğu için Allah Teâlâ bunu bir başka ayette *"Bir şey murâd ettiği zaman O'nun emri (işi, durumu), ona 'Ol!' demesinden ibarettir ve o olur."*[582] şeklinde ifade etmektedir. Buradaki *"ol/kûn!"* kelimesi tekvin kelimesidir ve bunun izahı ileride gelecektir. Yalnız burada şöyle denilebilir: Her şey tekvin kelimesi ile yaratıldığı halde niçin *"kelime"* sözcüğü özel olarak sadece Hz. İsa hakkında kullanılmıştır? Buna da şöyle cevap verilmiştir: İnsanlar arasındaki örf ve âdete göre her şey sebebine nispet edilir. Hz. İsa'nın yaratılması ve annesinin ona hamile olması, hamileliğe sebep olan olaydan yani ceninin oluşumunda esas olan ana rahmindeki yumurtanın erkeğin er suyu tarafından döllenmesi ola-

581. Meryem, 19/17.
582. Yasin, 36/82.

yından yoksun olduğu, böyle bir olay bulunmadığı için bu yaratma Allah'ın kelimesine izafe edildi ve bu özel durumu bildirmek için burada "*kelime*", yaratılan hakkında kullanıldı. Yahut da mübalağa kastı ile bu şekilde yaratılan, sanki o kelimenin kendisi imiş gibi kabul edildi. "*Kelime*" hakkındaki meşhur izah şekli budur.

2. Hz. İsa'ya, onun peygamberler tarafından müjdelenmesine işaret olmak üzere "*kelime*" denildi. O, "kelimetullah" (Allah'ın kelimesi) ile yani Allah'ın, peygamberlerine vahyi ile bilinmektedir. Üstad Abduh dedi ki: "*Kelime*", "*Gönderilmiş (peygamber) kullarımız için kelimemiz (sözümüz) geçmiştir (onlara sözümüz vardır, söz vermişizdir).*"[583] ayetinde olduğu gibi "*kelâm*" yani söz, cümle, cümlelerden oluşan konuşma veya yazı anlamında da kullanılır.

3. Hz. İsa, onun da mensubu olduğu kavmin yani Yahudilerin tahrif ettikleri, hatta aslî hüviyetinden çıkardıkları Allah kelamını daha çok izah ettiği için onun hakkında "*kelime*" sözcüğü kullanılmıştır. Yahudiler bu konuda o kadar ileri gitmişlerdir ki sonunda dini, maddîleştirmişlerdir. Bu izah da İmâm Râzî'ye aittir ki o bunu insanların, adâletli bir devlet başkanına "*Zillullah*" (Allah'ın gölgesi) veya "*Nurullah*" (Allah'ın nuru) demelerine benzetmektedir. Bu gibi isimlendirmelerde o kişinin, adâlet gölgesinin ve ihsan nurunun zuhuruna sebep olmasının rolü vardır. Bunun gibi Hz. İsa da Allah'ın kelâmı hakkındaki beyanlarının çokluğu, şüpheleri ve tahrifleri ondan uzaklaştırması sebebiyle Allah'ın kelamının zuhuruna sebep olmuştur.[584]

4. Buradaki "*kelime*"den maksat, annesine onu müjdeleme kelimesidir. Hz. İsa için "*O'ndan bir kelime*" denmesi, "*O'nun nezdinden bir haber veya müjde*" manasındadır. Bu şuna benzer: Mesela bir kişi "*Falan bana, sayesinde beni sevindirdiği bir kelime söyledi.*" der ve bu ifadeyi "*Bana bir haber verdi ve ben o haberden dolayı memnun oldum, sevindim.*" anlamında kullanır. Bu görüş de Taberî'ye aittir ve "*Şüphesiz Mesih İsa b. Meryem, Allah'ın rasûlü ve kelimesidir ki O, onu (o kelimeyi), Meryem'e atmıştır (söylemiştir?).*"[585] ayetini buna şahit olarak zikreder. Buna göre ayet şöyle anlaşılır: "*Ya Muhammed! Melekler Meryem'e 'Ya Meryem! Allah sana kendi nezdinden bir müjde veriyor ki o müjde sana ait bir çocuktur; adı Mesih İsa b. Meryem'dir.'*" Daha sonra da bu görüşe delil olmak üzere şunları söyler: Bundan dolayı Allah "*Adı Mesih İsa b. Meryem'dir.*" derken -"*kelime*" sözcüğü müennes olduğu halde- erkeğe ait (müzekker) zamir kullanmaktadır, dişiye ait (müennes) zamir kullanmamaktadır. Çünkü burada "*kelime*" sözcüğü, "*falan*" anlamındaki "*isim*" sözcüğü gibi özellikle kastedilmeyip "*müjdelenme*" manasındadır. Zürriyet, dâbbe

583. Sâffât, 37/171.
584. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l Gayb*, (Beyrut, 1411/1990), VIII/42.
585. Nisâ, 4/171.

(hayvan, canlı) ve lakapların kinayeleri müzekker yapıldığı gibi burada da "*kelime*"nin kinayesi müzekker yapılmıştır.[586]

"***Mesih***" sözcüğü Arapçaya sonradan girmiştir. Aslı İbranice olup bu dilde "*meşîyhâ*" şeklindedir ve "*meshedilmiş*" manasındadır. Kelimeyi onlar kralın lakabı olarak kullanırlar. Çünkü onların krallığa geçen kişinin, kâhin tarafından mukaddes yağ ile meshedilmesi şeklinde bir gelenekleri vardı ve kralın göreve gelmesine "*mesh*", krala da "*mesih*" diyorlardı. Peygamberlerinin onlara, aralarından bir mesih çıkacağını müjdelediği ve onların da o mesihin, onlara yeryüzünde kaybettikleri hâkimiyeti tekrar sağlayacak bir kral olacağına inandıkları meşhurdur. Hz. İsa zuhur edince ve kendisine de "*Mesih*" adı verilince bazıları ona iman ettiler ve onun, peygamberler tarafından müjdelenen "*Mesih*" olduğunu söylediler. Diğer Yahudiler ise o müjdenin tevilinin henüz gelmediğine, mutlaka içlerinden bir hükümdar çıkacağına inandılar.

Üstad Abduh onların örfüne göre "*Mesih*" sözcüğünün, Hz. İsa hakkında geçerli ve doğru olmasının anlamını açıklamak üzere şöyle dedi: İnsanlar devlet başkanını, adâleti aralarında hâkim kılsın ve zulmü kaldırsın diye bu göreve getirirler. Mesih de bunu yapmıştır. Yahudiler, Hz. İsa onların arasından bir peygamber olarak gönderildiği sırada, Kitab'ın lafızlarının zahirlerine bağlı, kâtiplerin veya Ferisilerin anlayışlarına ve kuruntularına boyun eğmiş bir halde idiler. Bu durumdan kaynaklanan zorluklar onları bitkin hale getirmişti ve zulümden, karşı karşıya oldukları mükellefiyetlerin ağırlığından dolayı inlemekte idiler. Mesih onları dinlerinin asıl gayelerine döndürmek ve zulmü ortadan kaldıran kardeşliğe teşvik etmek suretiyle onların bu zor durumuna son verdi.

Ben de derim ki: Mesih'ten bu anlama gelen şeyler nakletmişlerdir: Anlattıklarına göre onun egemenliği dünyevî değil, ruhani idi. Yazı esnasında şunu fark ettim: Allah'ın "*adı Mesih İsa*" sözündeki "*Mesih*" kelimesi burada bir sıfat anlamında değil, özel isim olarak kullanılmıştır. Bir türemiş kelime özel isim olarak kullanılınca bu ismin sahibi olan kişinin, o kelimenin içerdiği sıfata sahip olması gerekmez; böyle bir şart yoktur. Mesela bir kişiye "*Âli*" (*Yüce, ulu*) adı verilmişse artık bu kelime o şahsa delalet eder, onun Yüce bir şahsiyet olup olmaması dikkate alınmaz. Öte yandan örneğin bir kıza "*Melike*" (kraliçe) adı verilmişse hiç kimse bu kelimeyi, onun özel ismi olmadan önceki manası (kraliçe) ile yorumlamaz. Bununla birlikte özel isim olarak kullanılan kelimenin zaman zaman asıl manasına bakılması da caizdir. Müfessirler "*mesh*" kökünden türediğini esas alarak "*Mesih*" kelimesi

---

586. Taberî, *Câmiu'l Beyân*, (Kahire, 1388/1968), III/269. (Sonra da Arap dili açısından bir hayli söz edilmiştir.)

hakkında bir kaç yorum ve açıklama yapmışlarsa da burada onlara yer vermeye gerek yoktur.

"İsa" kelimesi *"Yeşû'"* kelimesinin Arapçalaştırılmış halidir. Önce bu kelimedeki *"ş"* harfi *"s"* harfi olmuş sonra da harfler arası dönüşümler gerçekleşmiştir. İbraniceden Arapçaya geçen kelimelerde bunun örnekleri çoktur. Mesela "*Mesih*" ve "*Musa*" kelimelerindeki *"ş"* harfleri, İbranicede *"s"*dir. Aynı durum *"şems"* (güneş) kelimesinde de vardır, İbranicede bu kelime *"sems"*tir.

Hz. Meryem'in kendisine hitap edildiği halde Hz. İsa için *"Meryem oğlu"* denmektedir. Bu ifade ile Hz. Meryem'e Hz. İsa'nın, babası olmadığı için soyca kendisine nispet edileceği bildirilmiş olmaktadır; bu ifadenin kullanılmasının sebebi budur. Zaten ona Hz. İsa müjdelenince "*Rabbim! Benim nasıl çocuğum olur?*" demesinin sebebi de, onun babasız olmasıdır.

İsa Mesih'in "Vecîh" Vasfı Üzerine

Hz. İsa hakkında kullanılan "Dünyada ve ahirette itibarlı" nitelemesi, *"Dünyada ve ahirette itibar sahibi olacak."* anlamındadır. *"Vecîh"* (itibarlı) kelimesi, *"mevki ve itibar sahibi"* demektir. Bu kelime "*vech*" (yüz) kelimesinden alınmıştır. Hatta "*câh*" (mevki, makam) kelimesinin aslının "*vech*" (yüz) kelimesi olduğu söylenir. Buna göre "*vech*" kelimesinin ilk harfi olan "*vav*", önce ikinci harf ile yer değiştirmiş, sonra da "*elif*" harfine dönüşmüş ve bu kökten başka kelimeler türetilmiştir. *"Vechu yucûhu"* dedikleri gibi "*Câhu fulânun yucûhu*" da demektedirler. "*Câh*" sahibi birisi için "*vecîh*" denildiği gibi, "*vech*" de denmektedir. Mesela *"Falan'ın sultan nezdinde itibarı (yüzü) vardır."* da denilmektedir. Sanki "*vecîh*" (itibarlı), aslında *"muvacehe (yüz yüze gelme) esnasında gönüllerde meydana getirdiği tesir dolayısıyla saygı duyulan, Yüce kabul edilen kişi"* demektir. İmam Gazali de "Mevki (veya itibar), kalplerin hükümdarıdır." der.

Üstad Abduh dedi ki: Mesih'in ahirette itibar ve mevki sahibi olması açıktır, fakat dünyada itibarlı olması izaha muhtaç bir problem teşkil edebilir. Çünkü fakir olduğu ve çevresi zayıf olduğu için Yahudilerin onu horladıkları, kovdukları bilinmektedir. Problem olarak görülen bu hususun cevabı kolaydır. Zira "*vecîh*" (itibarlı) aslında *"kalplerde yeri, mevkisi olan, gönüllerde yer eden bir saygınlık sahibi"* demektir. Bir kişi ancak, kendinden sonra uzun veya kısa bir süre devam etme durumunda olan sabit ve gerçek bir tesire sahip ise o zaman itibarlı sayılır. Hz. Mesih'in de ona inanan kişilerin gönüllerinde çok büyük bir mertebeye sahip olduğunu; getirmiş olduğu ıslahatın, sabit ve hakiki ıslahat türünden olduğunu hiç kimse inkâr edemez. Onun tesiri, kendisinden sonra da devam etmiştir. Bu tür itibar, zulümlerinden dolayı ve şerlerinden korkularak veya ellerindeki dünya menfaatlerinden bir

şeyler elde etme ümidiyle yağcılık olarak ve kendilerine yaklaşılmak için zahiren saygı gösterilen emîrlerin ve hükümdarların itibarından daha yüksek ve daha Yücedir. Çünkü bu, gönüllerdeki etkisi nefret, öfke ve ayıplamadan ibaret olan şeklî bir itibardır. Öteki ise kalplerde hâkimiyet kurmuş hakiki itibardır. Ahiretteki itibar da şöyle gerçekleşir: İtibarlı kişi yüksek bir yerde ve Yüce bir mertebede olur; insanlar orada onu görürler ve ona tazimde bulunurlar, onun Allah'a yakın olduğunu bilirler. Bizim itibara bir sınır getirmemiz ve onun nelerle olacağını bilmemiz mümkün değildir.

Ders esnasında birisi *"Bu itibar şefaatle olur."* dedi. Üstad Abduh da şöyle dedi: Ayet bunu açıklamamıştır. Üstelik siz bunun her peygambere, âlime ve salih kişiye ait umumi bir şefaat olacağını söylüyorsunuz. Bu durumda Mesih'e ait imtiyaz nerede? İtibar, insanlarla ve onların görüp alışageldikleri şeylerden, kalplerinin hissettikleri ile ve akıllarına gelenlerle ilgili olduğu için Allah *"ve yakınlaştırılmışlardan"* buyurdu. Yani şöyle demek istedi: Bununla beraber o, Allah'a yakınlaştırılmış kullardandır, O'nun kullarındandır. Orada ona bakanların bakışlarından kalplerinin aynalarına yansıyanlar, aslında hakikattir.

"Beşikte ve yetişkin iken insanlarla konuşur." Üstad Abduh dedi ki: Bu cümle, bir önceki cümleye atfedilmiştir ki fiil cümlesinin isim cümlesine atfedilmesinde bir sakınca yoktur. ***"Kehl"***, *"yetişkin, olgun, tam adam"* demektir ki bunun için belli bir yaş sınırı da yoktur. *"Beşikte konuşma"*, eğer konuşma yaşında olursa ona inanılır ki konuşma yaşı da bir yaş ve üstüdür. Ama bundan önceki konuşma her halükârda bir ayettir (alamettir, olağanüstü olaydır). Çünkü bu konuşmayı insanlarla yapması, onun onlarla anlaşılır bir şey konuşması anlamına gelir. Çocukların beşikte konuşması ise normalde böyle değildir. *"Ve kehlen"* (ve yetişkin olarak) ifadesi, onun düzgün, tam bir adam oluncaya kadar yaşayacağını müjdelemektedir.

"Ve sâlihlerdendir." Yani Allah'ın kendilerine nimet ihsan ettiği, durumlarını düzelttiği kimselerdendir ki bunlar da hayat tarzları Hz. Meryem'e malum olan peygamberlerdir.

Hz. İsa'nın Yaratılışı Üzerine

"Dedi ki: 'Rabbim! Benim nasıl çocuğum olabilir? Hâlbuki bana hiçbir insan dokunmadı.'" Yani *"Evlenmediğim halde benim nasıl çocuğum olur?"* diyor. **"Mess"** (*dokunma*) kelimesinin kinaye anlamı kastedilmektedir. Buradaki sorunun ne manaya geldiği hakkında farklı değerlendirmeler vardır. Bir değerlendirmeye göre bu, hakiki manada bir sorudur ve *"Bu iş, daha sonra gerçekleşecek bir evlilik ile mi, yoksa tamamen Allah'ın kudreti ile mi olacak?"* anlamındadır. Başka bir değerlendirmeye göre ise Hz. Meryem, Allah'ın kud-

retine karşı duyduğu hayranlıktan dolayı ve bu işi çok büyük bir şey kabul ettiği için bu ifadeyi kullanmıştır.

"Denildi ki: 'Allah, dilediğini işte böyle yaratır!'" Yani Allah dilediğini bu orijinal yaratma gibi yaratır. İcat etmek ve orijinal şeyler yapmak (ibdâ') O'nun şanındandır.

Ben derim ki: Burada ***"halk"*** (yaratma) kelimesi, Hz. Zekeriya'ya Yahya'yı müjdeleme olayında da *"fiil"* (yapma) kelimesi kullanıldı. Aslında bunların her ikisi de yaratma ve yapmadır. Fakat *"fiil"* (yapma) daha çok bilinen sebepler kanununa göre cereyan eden olaylarda kullanılır. *"Halk"* (yaratma) kelimesi de daha çok -bilinen sebeplerin dışında bir yolla da olsa- orijinal bir şey yapma (ibdâ'), icat etme anlamında kullanılır. Mesela *"Gökleri ve yeri yarattı."* denir, *"Gökleri ve yeri yaptı."* denmez. Hz. Yahya'nın icat edilmesi (var edilmesi), her ne kadar benzerlerinin çocuk sahibi olamayacağı karı-koca arasında olması bakımından Hz. Zekeriya için bir alamet (ayet) ise de yine de karı-koca arasında icat edilmiş olması bakımından diğer insanların icat edilmesine benzediği için ondan bahsederken fiil (yapma) kelimesi kullanıldı. Hâlbuki Hz. İsa'nın var edilmesi, bilinen üreme usullerinin dışındadır. Çünkü o, zahiri itibariyle eşi olmayan bir anneden doğmuştur. Dolayısıyla tamamen Allah'ın kudreti ile meydana gelen işlere daha çok benzemektedir. Bu sebeple ondan bahsedilirken yaratma (halk) kelimesinin kullanılması daha uygundur. Gerçi bu, bir ruhani sebebe dayanmaktadır ve ileride geleceği gibi bu ruhani sebep onun annesini bir anlamda koca haline getirmiştir. Fakat yine de bu, insanlarca bilinmeyen ve alışılmamış bir sebeptir. Hz. Meryem de bu sebebi bilmiyordu. Ama o, Allah'a inanmış, O'nun her şeye gücünün yettiğini kesin olarak bilen birisiydi.

Bundan dolayı Allah kesin bilgi sahibi olsun diye onu, bu müjdeleme olayında kendi dilemesine havale etti ve ***"'Bir işe karar verince*** (Yani başka bir ayette ifade ettiği gibi bir şeyi murâd edince) ***ona 'Ol!' der ve o da hemen oluverir.' dedi."*** Buradaki ***"kazâ"*** (karar verme), *"murâd etme"*, anlamındadır. Buradaki anlatımın temsilî, sembolik bir anlatım olduğunu söylerler. Allah'ın kudretinin mükemmelliği, dilemesinin uygulamaya geçmesi ve dilediği şeyin hiçbir bekleme ve duraksama olmaksızın çabucak meydana gelmesi bu şekilde anlatılmış; iradesi bir şeye taalluk edince o şeyin hemen meydana gelmesi, bir şeyi yapma gücüne sahip memurun, emrine itaat edilen bir âmir tarafından verilen emre itaat etmesine benzetilmiştir. Buradaki *"Ol."* emri, *"tekvin (meydana getirme) emri"* olarak adlandırılmıştır. *"Sonra duman halindeki göğe yöneldi de ona ve yere 'Gönüllüce veya gönülsüzce gelin!' dedi. Onlar da 'Gönüllüce geldik.' dediler."* ayeti de böyle anlaşılmalıdır. Yani Allah o ikisinin olmasını murâd etmiş ve onlar da olmuşlardır. Bu *"tekvin

emri"ne karşılık bir de *"teklif emri"* vardır ki o da Allah'ın peygamberlerine vahyi olarak bilinir. Buna daha önce de değinilmişti.

Ben derim ki: Allah'ın ayetlerini kabul etmeyenler, âdet olagelmiş şeyler üzerinde donup kalarak ve bütün mahlûkların ilk önce nasıl yaratıldıklarından da gafil olarak Hz. İsa'nın babasız olmasını inkâr ediyorlar. Eğer onların, bunun imkânsızlığına dair bir akli delilleri olsaydı mazur olurlardı; fakat *"Bu, süregelen bir şey değildir."* sözünden başka delilleri de yok. Hâlbuki onlar kâinatta her gün daha önce süregelmeyen bir sürü şey görüyorlar ki bunların bir kısmının sebebini biliyorlar ve onlara *"keşif"*, *"icat"* diyorlar, bir kısmının da sebebini bilmiyorlar ve onlara da *"tabiat sürçmeleri"* (feletâtu't-tabîa) diyorlar. Biz müminler ise şöyle diyoruz: Bu *"sürçme"* denen şeylerin bazılarının gizli bir sebebi vardır ve o zaman bu inkârcıların o sürçmeler sayesinde, bazı şeylerin bilinen sebepler dışında bir yolla meydana gelmesinin caiz olduğunu anlamaları, buna uymayan her şeyi inkâr etmemeleri gerekir. Çünkü onun, onların bilmedikleri bir sebebinin olması muhtemeldir. Annesinin Hz. İsa'ya, baba dışında bir vasıta ile hamile olması da bundan farklı değildir. Bazı sürçmeler de realite itibariyle ve gerçekten sebepler sisteminin üstündedir. Bu durumda da onların; bilinen ve görülen sebeplerin, akli ve süreklilik arz eden bir gereklilik ile zorunlu olmadığını bilmeleri gerekir. Böyle olunca akıllı bir kişinin, herhangi bir şeyi, sebebini bilmediği gerekçesiyle inkâr etmesi ve imkânsız sayması mümkün değildir. Eski çağlarda yaşayanlar belki de alışılmamış şeyleri inkâr etme hususunda bu çağdakilerden daha mazur idiler. Çünkü bu asırda öyle şeyler ortaya çıktı ki, eğer eskiden yaşamış akıllı kişilere anlatılsaydı onlar bunları, Deccalların uydurdukları hurafelerden sayarlardı. Biz Batı bilginlerinin ve filozoflarının, zati (kendiliğinden) üremenin, yani bir canlının, canlı olmayan bir şeyden üremesinin mümkün olduğu hususunda ittifak ettiklerini görüyoruz. Onlar araştırıyorlar ve yapmış oldukları deneylerle buna ulaşmaya çalışıyorlar. Bir canlının, cansız varlıktan üremesi mümkün ise o zaman bir canlının, tek bir canlıdan üremesi haydi haydi mümkün ve gerçekleşmesi akla daha yakın olur. Evet, böyle bir şeyin olması işin esasına aykırıdır ve mümkün olması da onun bilfiil meydana gelmesini gerektirmez. Fakat biz bunun bilfiil meydana geldiği bilgisine, doğruluğu hususunda elimizde delil bulunan vahiy yoluyla aldığımız haber vasıtasıyla ulaşıyoruz.

Bu ilahî ayetin, kâinattaki sistem hakkında bilinen kanunlara yaklaştırılması da mümkündür ve bu iki şekilde olabilir:

1. Kalbi etkisi altına alan ve sinir sistemine hâkim olan güçlü inanç, madde dünyasında mutat olana aykırı sonuçlar meydana getirebilir. Nice sağlam insan vardır ki vücudunda ona ait bir mikrop bulunmadığı halde herhangi

bir hastalığa tutulduğuna inanır ve bu inancı o canlı mikropların üremesine sebep olur ve o kişi hastalanır. Yine nice insan vardır ki öldürücü zehir olduğu inancıyla katıksız su veya benzeri bir şey içer ve ondan zehirlenmiş olarak ölür. Buna dair deneylerle ispatlanmış çok olay vardır. Biz Hz. İsa'nın doğumuna bunları dikkate alarak bakarsak şöyle deriz: Öyle çok kuvvetli bir imana ve kesin inanca sahip olan Hz. Meryem'e; Allah'ın kendisine tamamen kendi kudreti ile bir çocuk vereceği müjdelenince onun mizacı bu inancından dolayı rahminde döllenme meydana getiren bir infiale kapıldı. Bu aynen kuvvetli inancın, sağlam kişinin mizacında etkili olmasına ve onun bundan dolayı hastalanmasına veya ölmesine ve hasta kişinin mizacında etkili olup onun da iyileşmesine benzemektedir. İşte başka bir sûrede sözü edilen "*Ruh*" da, bu tesirin tamamlayıcısı durumundadır.

2. Bu izah şekli, her ne kadar daha kapalı ve daha hassas ise de doğruya daha yakındır. Yalnız bunu açıklamadan önce ruhların, müşahhas varlıklar üzerindeki tesiri hakkında özet bir giriş bilgisine ihtiyaç vardır: Mahlûklar, yoğunlaşmış varlıklar ve latif ruhlar diye ikiye ayrılır. Canlı ve kesif olanda görmekte olduğumuz gelişmeyi, hareketi ve üremeyi meydana getiren şey, o latif olandır. Üreme de gelişme sayesinde veya gelişme üreme sayesinde olur. Mesela hava olmasaydı bu canlılar yaşayamazdı. Hava ruhtur. Bundan dolayı hareket halindeki havaya "*rîh*" (rüzgar) denmiştir. "*Rîh*" kelimesinin aslı da "*rivh*"tir; "*v*" harfi, kendisinden öncesi kesra olduğu için, ona münasip harf olan "*y*" harfine dönüşmüştür. Her canlının esası olan su da iki latif ruhtan terkip edilmiştir ve böyle terkip halinde iken o, latife daha yakın olmakla birlikte neredeyse kesif ve latif arası bir orta haldedir. Elektrik de ruh sınıfındandır. Onun müşahhas varlıklar üzerinde yapmış oldukları, bunu anlamak için yeterlidir. Kâinatta gördüğümüz değişikliklerin çoğunu, ruh diye adlandırdığımız bu latif varlıklar meydana getirir. Hatta yaşadığımız çağda biz ruhların, eski filozoflarımızın aklına bile gelmeyecek sırlarını gördük. Günümüz âlimleri bunların ileride açığa çıkacak sırlarının daha da muazzam olacağına inanıyorlar. İdrak ve irade sahibi olduklarına dair elimizde herhangi bir delil bulunmayan ruhların durumu böyle olunca irade sahibi akıllı ruhların etkisinin daha büyük olması niye mümkün olmasın?

Şimdi bu girişten sonra diyoruz ki: Kâinata dağılmış olan ruhları görevlendiren Allah, Hz. Meryem'e kendi nezdinden bir ruh göndermiş, o da ona üflemiştir; onun bu üflemesi Meryem'in rahminde döllenme meydana getirmiş ve o da Hz. İsa'ya hamile olmuştur. Bu üfleme (nefha) ona herhangi bir madde götürmüş müdür, götürmemiş midir; bunu en iyi Allah bilir. Din dilinde "*melek*" denilen bu ruhların temessül etmesi (şekle bürünmesi) konusu ise eğer Allah bize vade tanır ve bizi bu tefsir işini devam ettirmeye

muvaffak kılarsa ileride *"Ona ruhumuzu gönderdik ve ona düzgün bir insan olarak şekillendi."*[587] ayetinin tefsiri esnasında gelecektir. Üstad Abduh ise bu konuya değinmedi.

Hz. İsa'ya Kitab'ın, Hikmetin, Tevrat'ın ve İncil'in Öğretilmesi

"Ona kitabı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretir." Nâfi ve Âsım *"yu'allimuhu"* (*öğretir, öğretecek*) şeklinde, diğerleri ise *"nu'allimuhu"* (*öğretiriz, öğreteceğiz*) şeklinde okumuşlardır.

Ayetteki ***"kitab"***, yazı yazmak anlamındadır. ***"Hikmet"*** de iradeyi faydalı faaliyete sevk eden ve faaliyette olana da düzgün yolu gösteren doğru ilimdir ki bu sayede insan basiret sahibi olur ve hükümleri, meselelerin sırlarını kavrama imkânına kavuşur. ***"Tevrat"***, Hz. Musa'ya verilen kitaptır; Hz. İsa onu biliyordu; ondaki sırları kavmine açıklıyor, onlara karşı delil olarak onun nasslarını kullanıyordu. ***"İncil"*** ise bizzat Hz. İsa'nın kendisine vahyedilenlerdir. Bu ikisi ile ilgili açıklama sûrenin baş tarafında geçti. Bu cümle, daha önce geçen *"Beşikte ve yetişkin iken insanlarla konuşur."* cümlesine atfedilmiştir. *"Dedi ki: 'Rabbim! Benim nasıl çocuğum olabilir?..'"* ayeti bu ikisi arasında yer almış ara cümledir.

"Ve İsrailoğullarına bir elçi olarak..." Yani *"İsrailoğullarına bir elçi olarak onu gönderir."* veya *"Onu İsrailoğullarına bir elçi yapar."* demektir. *"Onu gönderir."* veya *"Onu... yapar"* kısmı, sözün gelişinden anlaşıldığı için hazfedilmiştir.

ورأيت روحك في الوغى   متقلداً سيفاً ورمحا

"Harpte senin ruhunu
Kılıç ve mızrak kuşanmış olarak gördüm." şiiri de bu türdendir.

Üstad Abduh dedi ki: Buradaki ***"rasûl"*** kelimesi, *"risalet"* (*mesaj*) anlamındadır. Mana *"Ve ona İsrailoğullarına olan mesajı öğretir."* şeklinde anlaşılabilir. *"Rasûl"* kelimesinin "mesaj" manasında kullanımı yaygındır. Kuseyyir (ö.723) şöyle der:

لقد كذب الواشون، ما بحت عندهم   بسر ولا أرسلتهم برسولِ

"(Yemin olsun ki) ispiyoncular yalan söylemiş; ben onların yanında
Ne bir sır açıkladım, ne de onlara mesaj gönderdim."

587. Meryem, 19/17.

Hz. İsa'nın Yaratılması ve Üstün Vasıfları

Üstad Abduh, bazı müfessirlerin ayetteki *"rasûl"* kelimesini *"nâtık"* (diyen, söyleyen, konuşan) manasında kabul ettiklerini ve buna göre anlamın *"Ve İsrailoğullarına 'Ben size Rabbinizden bir ayet (alamet) getirdim.' diyerek (diyen)"* şeklinde olacağını söyledi.

Ben de derim ki: Birinci takdire göre Allah onu, *"Ben size Rabbinizden bir ayet (işaret) getirdim."* diyerek peygamberliğinin doğruluğuna hüccet ikame eden birisi olarak göndermiştir. Ve buradaki *"ayet"*i de (*işaret*) *"Ben sizin için çamurdan kuş şeklinin benzerini yaratırım ve ona üfürürüm de Allâh'ın izniyle o bir kuş olur."* diyerek açıklamıştır.

Üstad Abduh dedi ki: *"Yaratmak"* (halk), takdir ve tertip etmek demektir; *"inşâ ve icad etmek"* demek değildir. Bu konuda müfessirler arasında icmaya yakın bir anlayış vardır. *Celaleyn*'de de "*tasvir*" kelimesiyle tefsir edilmiştir; çünkü o da takdirdendir.

Ben derim ki: Diğer tefsirler gibi *Celaleyn*'de de zikredildiğine göre o, çamuru yarasa şekline getirip ona üflüyordu ve böylece ona hayat giriyordu; o da elinde hareket ediyordu. Bazıları onun biraz uçup sonra da düştüğünü söylerler.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayrıntılara gerek yok. Biz ayetin lafzı üzerinde durur, onun ötesine geçmeyiz. Ayetten anlaşılan şudur: Allah onda böyle bir sır meydana getirdi fakat bilfiil yarattı, demedi. Hz. Peygamber'den de bunlardan herhangi birinin vaki olduğuna dair bir rivayet gelmedi. Sünnetullah, peygamberlerden kavimleri mucize (ayet) isteyince ve iman etmeleri o mucizeye bağlı olunca peygamberlerin elinden mucizelerin zuhur etmesi şeklinde olmuştur. Eğer onlar da böyle bir şey istemişlerse o da onu yapmıştır.

"Ve Allah'ın izniyle körü ve alacalıyı iyileştiririm, ölüleri diriltirim; ve yediklerinizi, evlerinizde biriktirdiklerinizi size bildiririm." Az önce söylediklerimiz bunlar hakkında da geçerlidir. Bu ifadenin delaleti, ona böyle bir özelliğin verildiğinden ve bunu hüccet olarak kullanmasının emredildiğinden ibarettir. Bunun Hz. Peygamber'e bildirilmesindeki hikmet ise -daha önce de geçtiği gibi- peygamberliğini inkâr edenlere karşı bunun bir hüccet olarak ikame edilmesidir. Bunların tamamının veya bir kısmının bilfiil olup olmadığı ise ancak böyle bir olayda hüccet olabilecek bir nakil ile bilinebilir.

Üstad Abduh'un söyledikleri bunlardır. İbn Cerir et-Taberî, İbn İshak'tan garip bir olay rivayet ediyor. Buna göre Hz. İsa bir gün yazıcılardan bazı çocuklarla oturdu ve bir çamur aldı. Sonra *"Bu çamurdan size bir kuş yapayım?"* dedi. Onlar da *"Bunu yapabilir misin?"* dediler. *"Rabbimin izniyle evet."* dedi. Sonra onu hazırladı ve kuş şekline getirince ona üfledi. Daha sonra *"Allah'ın izniyle kuş ol!"* dedi ve o, ellerinin arasında uçar vaziyette çıktı. Sanki o,

Allah'ın, peygamberliğine delalet eden ayetini (mucizesini) çocuklara oyuncak yapmış. Netice olarak diyoruz ki: Kuş yaratmanın vaki olduğuna dair elimizde herhangi bir sahih nakil yok. Hatta ayette zikredilen diğer mucizelerin (ayetlerin) vaki olduğunu nakleden Hıristiyanlarda da böyle bir şey yok. Sadece onların da resmen tanımadıkları İncillerden biri olan *"Çocukluk İncili"*nde[588] İbn İshak'ın söylediklerine benzer bir şeyler var. Bunun vaki olduğuna belki de Maide Sûresi'ndeki ayet bu ayetten daha çok delalet edebilir: *"Allah o zaman şöyle diyecek: Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene olan nimetimi hatırla. Hani seni mukaddes ruh ile desteklemiştim; beşikte iken ve yetişkinken insanlarla konuşuyordun. Hani sana kitabı, hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretmiştim. Benim iznimle çamurdan kuş şeklinin benzerini yapıyordun, ona üflüyordun ve o benim iznimle kuş oluyordu; benim iznimle körü ve alacalıyı iyileştiriyordun; benim iznimle ölüleri diriltiyordun. Hani İsrailoğullarına açık deliller (mucizeler) getirdiğinde ve onlardan küfredenler 'Bu, apaçık bir sihirden ibarettir!' dediklerinde onları senden engellemiştim."*[589] Burada sayılanların hepsinin "*nimet*"e taalluk etmesi, onunla irtibatlandırılması, bunun vaki olduğunu gösterir. Fakat buna karşılık "Bu işaretlerin, kendisinden talep edildiğinde ve bu vasıtayla karşısındakilere meydan okuma ihtiyacı olduğunda onun elinden gerçekleşecek şeylerden yapılması, en büyük ve en muazzam nimetlerdendir." de denebilir. Ama bu, ayetin zahirine aykırıdır.

Tasavvuf erbabının görüşünden de şu sonuç çıkmaktadır: Hz. İsa'nın ruhanîliği, cismaniliğine diğer ruhanilerinkinden daha galip geliyordu. Çünkü annesi ona, kendisine insan şeklinde görünmüş bir ruhtan hamile olmuştu. Ruhun hâkimiyeti ile tasarrufta bulunmak için kesif maddeden soyutlanması, onda yerleşmiş meleke kabilindendi. Bundan dolayı çamurdan yapılmış ıslak bir şekle ruhundan üflediği zaman ona hayat nüfuz ediyor ve o şey canlanıyor, hareket ediyordu. Yine o, ruhaniyeti ile bir ruha teveccüh edince ruh, ait olduğu cesetten ayrılıyordu. Ruhu tekrar geri getirme ve ait olduğu beden ile irtibatını sağlama imkânına her zaman sahipti. Fakat beşer ruhaniyeti, ölüp çürümüş birisini diriltecek dereceye ulaşamaz. Hıristiyanların, Hz. İsa'nın ölüleri dirilttiğine dair naklettikleri rivayetler de bunu desteklemektedir. Onların anlattıklarına göre o, bir kızı daha defnedilmeden önce diriltmişti. Lazar'ı da çürümeden önce diriltti.[590] Onun, çürümüş bir ölüyü dirilttiğine dair bir rivayet yoktur.

588. Müellifin atıfta bulunduğu "Çocukluk İncilleri" için bkz: *"Diğer İnciller/Apokrif İnciller/ Metinler ve Tarihi Bilgiler"*, Ekrem Sarıkçıoğlu, Fakülte Kitabevi, Isparta-2005. (Çev.)

589. Maide, 5/110.

590. Tercümede esas aldığımız baskıda "Eliyzâr" denilmektedir. Kitab-ı Mukaddes'in Arapça tercümesinde *"Liâzer"* ve Türkçe tercümesinde "Lazar" diye geçer. Bkz: *Yuhanna*, 11. (Çev.)

Körü ve alacalıyı ruhani kuvvetle iyileştirmesi ise insanlarca malum olan hususlara, özellikle de hastanın inancının etkisi konusunda müşahede edilenlere daha yakındır. Mücahid, "*ekmeh*" (kör) kelimesinin *"gündüz görüp, gece göremeyen"* (gece körü) anlamında olduğunu söylese de meşhur olan anlayışa göre bu kelime, *"anadan doğma kör"* demektir.

Gayba dair bazı hususlara dair haber vermek ise gerek peygamberlerden ve gerekse onların dışındaki insanlardan bir çoğuna verilmiş bir özelliktir.

"Eğer mü'min iseniz bunda size ayet (işaret) vardır." Yani eğer Allah'a iman etmişseniz, O'nun mükemmel kudretine inanıyorsanız bu zikredilenlerde sizin için benim peygamberliğimin doğruluğuna ait bir hüccet (delil, belge) vardır.

"Ve önümdeki Tevrat'ı tasdik edici olarak..." Yani o, Tevrat'ı neshetmek üzere değil, onu tasdik etmek ve onunla amel etmek üzere gelmiştir. Fakat yine de ***"ve size haram edilen şeylerin bir kısmını helal yapmak için..."*** ifadesinde belirtildiği gibi onun bazı hükümlerini neshetmiştir. İsrailoğullarının zulmünden ve çok soru sormalarından dolayı bazı güzel şeyler onlara haram edilmişti, Hz. İsa onları helal hale getirdi.

"Ve size Rabbinizden bir ayet (işaret) getirdim." Üstad Abduh öncesi ile sonrası arasında fark olduğunu belirtmek için ***"ayet"***in tekrar zikredildiğini söyledi.

"Allah'tan korkun ve bana itaat edin. Allah benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz; O'na ibadet edin." Onlara Allah'tan korkmalarını ve O'ndan tebliğ ettikleri hususunda kendisine itaat etmelerini emretti ve bunu tevhidin, kulluğun itiraf edilmesi ile bitirdi. Sonra da "***İşte bu, düzgün yoldur.***" yani "Allah'a götüren en kısa yoldur." dedi.

فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ
نَحْنُ أَنصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ﴿52﴾
رَبَّنَا آمَنَّا بِمَا أَنزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ ﴿53﴾
وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ ﴿54﴾
إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَىٰ إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا
وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ
فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿55﴾
فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَأُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمَا لَهُم مِّن
نَّاصِرِينَ ﴿56﴾
وَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ
الظَّالِمِينَ ﴿57﴾
ذَٰلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْآيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَكِيمِ ﴿58﴾
إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِندَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِن تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُن فَيَكُونُ
﴿59﴾

52- İsa, onların küfrünü sezince "Benim (kendilerini) Allah'a (vermiş) yardımcılarım kimler?" dedi. Havariler de dediler ki: "Biz, Allah'ın yardımcılarıyız; Allah'a iman ettik ve şahit ol ki biz teslim olmuşuz.

53- Ey Rabbimiz! İndirdiklerine iman ettik ve rasûle tâbi olduk. Bizi şahitlerle beraber yaz."

54- Onlar düzen kurdular. Allah da düzen kurdu. Ve Allah düzen kuranların en hayırlısıdır.

55- Hani Allah şöyle demişti: Ey İsa! Ben seni alacağım (vefat ettireceğim), kendime yükselteceğim, seni küfredenlerden temizleyeceğim ve kıyamet gününe değin sana tâbi olanları, küfredenlerin üstünde yapacağım. Sonra dönüşünüz banadır ve anlaşmazlığa düştüğünüz konularda aranızda ben hüküm vereceğim.

56- Küfredenlere dünyada da, ahirette de şiddetli bir şekilde azap edeceğim ve onlar için hiç yardımcılar olmayacak.

57- İman edenler ve salih amel işleyenlerin ise ücretlerini tam vereceğim; Allah zulmedenleri sevmez.

59- Ayetlerden ve zikr-i hâkîmden bunları sana okuyoruz.

Havarilerin Özellikleri

Hocamız Muhammed Abduh dedi ki: Allah, Hz. İsa'nın müjdelenmesi olayından, onunla kavmi arasında geçen olayları anlatmaya geçti ve bu arada olup bitenlerden; onun doğumuna, büyümesine ve o ayetlerle desteklenmiş olarak peygamberlikle görevlendirilmesine dair haberlerden söz etmedi. İşte bu, sadece Kur'an'a ait veciz ifade şekillerinden biridir.

Müjdelemenin delalet ettiği her şey *"İsa, onların küfrünü sezince..."* lafzının altında gizlidir. Buradan anlaşılmaktadır ki o, müjdeleme esnasında geçtiği gibi doğdu, peygamber olarak gönderildi, davette bulundu ve daveti desteklendi. Buna karşılık kendi kavmi olan İsrailoğullarının tavrının; küfür, inat ve hakikatlere karşı direnç olduğunu, onların ona eziyet maksadı taşıdıklarını sezdi, hissetti. Bu anlatımda Hz. Peygamber için ibret ve teselli vardır. Ayrıca daha da önemlisi bunlar, kevnî ayetlerin (mucizelerin, olağanüstü hallerin), ne kadar çok ve büyük olurlarsa olsunlar, mutlaka iman etmeyi sağlamadığını, bunların kesinlikle imana vesile olmadığını, imanın; davet edilenin buna hazır olması ve davet edenin de güzel açıklaması sayesinde tahakkuk ettiğini bildirmektedir. Bundan dolayı İsa (a) kavminin küfrünü sezince *"'Allah'a (giderken) benim yardımcılarım kimlerdir?' dedi."* lafzında belirtilen bir tavır sergilemiştir. Yani bu davet için her türlü meşguliyeti terk edecek, yapmakta olduğu şeylerden tamamen uzaklaşacak, kendini Allah'a verip O'ndan başkasıyla irtibatını kesecek, Allah'ın peygamberini sıkıntıya sokanlara, onun tebliğini inkâr edenlere karşı peygamberin yanında yer alıp ona yardımcı ve destek olacak; böylece kendisine yardım edecek hazırlık erbabını aramaya yönelmiştir.

"Havariler de dediler ki: Biziz, ensarullâh (Allah'ın yardımcıları)!" Bu, *"Allah'ın dininin yardımcılarıyız."* demektir. Bu söz, eski geleneklerden ayrılmayı ve yeni öğretiyi kabul etmeyi, onu destekleme uğruna elden gelen her şeyi yapmayı ifade ediyor. Çünkü Allah'a yardım ancak böyle olur.

"Havarîler", Hz. İsa'nın yardımcılarıdır. *"Nasr"* (*yardım*), mutlaka savaşı gerektirmez. Dine göre amel etmek ve ona davet etmek, ona yardımcı olmaktır. Üstad Abduh dedi ki: Biz onların sayıları hakkında söz etmeyiz. Çünkü Kur'an bunu belirtmemiştir.

Ben derim ki: "**Havarî**" lafzı, unun özü ve saf kısmı anlamındaki "*havârî*" kelimesinden alınmıştır. Çünkü havari, bir kavmin seçkinlerinden olur. Yahut da bu lafız, beyaz anlamındaki "*haver*" kökünden türemiştir. Hz. Peygamber bir hadisinde "*Her peygamberin havarisi vardır ve benim havarim de Zübeyr'dir.*"[591] buyurur. Bundan dolayı da bu kelimenin özellikle peygamberlerin yardımcıları hakkında kullanıldığı söylenir.

"***Allah'a iman ettik ve şahit ol ki biz teslim olmuşuz (Müslümanız).***" Yani "*O'nun emrine boyun eğmişiz, O'na karşı ihlâslıyız.*" demektir. Bu ifade İslam'ın, her peygamber lisanında -her ne kadar onlar bu dinin şekilleri, hükümleri ve amelleri bakımından farklılık gösterseler de- Allah'ın dini olduğuna delildir.

Lâfzî bahisler:

"***Ehasse***", (*sezdi, hissetti*) fiili, maddî veya manevi bir şeyi idrak etmek hakkında kullanılır. *Esâsu'l Belâğa'da* hakiki manada şu şekildeki kullanımlarından bahsedilir: Düzen kurmak, tuzak kurmak, tertibat almak.[592] "***Mekr***", her ne kadar maddî işlerden çıkarılarak yapılsa da ve ona maddî işlerle istidlal edilse de o manevî bir şeydir. Beydavî bu ayet hakkında "Küfürleri onun nezdinde, duyularla tahakkuk ettiği gibi tahakkuk etti." der.[593] Bu izah tarzı, "*ehasse*" fiilinin kullanımında hakiki manasının, "*Bir şeyi duyu organlarından biri ile hissetti, idrak etti.*" olduğunu ve bu fiilin manevi şeylerin idraki hakkında ise mecazen kullanıldığını kabul etmekten kaynaklanmaktadır. Burada akılla bilinen bilgi, -açıklık ve bilginin kesin derecesinde olması bakımından- duyularla bilinen bilgiye benzetilmiştir. Hâlbuki küfür, sözlerle de, maddî amellerle de bilinir.

Üstad Abduh dedi ki: Her ne kadar "*nasarî*" (*yardım etti*) fiilinin mefulünü "*ilâ*" harf-i cerri ile aldığı maruf değilse de "*nasr*" lafzındaki "*ilâ*" harf-i cerrinin müteallakı (ilgili olduğu kelime) yardımcılarım kelimesidir. Çünkü burada sözün bütünü bu kelimeye "*iltica etme, sığınma, katılma*" manalarını eklemiştir. Zira yardım etmek, bu sayede olur. Bu harf-i cerrin, üslubun delalet ettiği bu manayı ifade eden bir vasfa delalet etmesi de mümkündür ve o da doğru olur. Nitekim ibareyi açıklarken böyle bir takdir yaptık ve müfessirler de dil kurallarına riayet ederek böyle bir yol izlemişlerdir.

"***Ey Rabbimiz! İndirdiklerine iman ettik.***" bu cümle, daha önceki "*Biz, Allah'ın yardımcılarıyız.*" cümlesi üzerine atfedilmiştir; "*İndirdiğin İncil'i tasdik ettik.*" demektir.

591. Buhari, *Cihad*, 40-41; *Fezailu's-Sahabe*, 13; Müslim, *Fezailu's-Sahabe*, 43.
592. Bkz: Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, Elif-Ha-Sîn maddesi.
593. Beydavî bu ayeti açıklarken böyle bir ifade kullanmamaktadır. (Çev.)

"Ve rasûle tâbi olduk." Rasulden maksat Hz. İsa'dır. Üstad Abduh dedi ki: İmandan sonra ***"ittiba"*** *(tâbi olma)* zikredildi. Çünkü sağlam bilgi, ameli gerektirir. Amelde tesiri görülmeyen bilgi; iman ve kesin bilgi (yakîn) sayılmaz, o netleşmemiş ve eksik bilgiye benzer. İnsan çoğu kere bir şeyi bildiğini zanneder ama onu uygulamaya çalışınca beceremez ve onu bildiğini iddia etmekte hatalı olduğunu anlar. Sonra da şöyle dedi: Bir şey hakkındaki bilgi; bilgi sahibi tarafından eylemselleştirilene ve böylece tafsili bir hal alana kadar mücmel ve netleşmemiş bir bilgidir. Burada havarilerin, imandan sonra "*tabi olma*"dan söz etmeleri, onların imanının tafsili ve yakîn derecesine ermiş, nefislerinde hâkimiyet kurmuş ve kendilerini amele sevk eden bir iman olduğunu göstermektedir.

"Ve bizi şahitlerle beraber yaz." Yani "Peygamberin daveti tebliğ ettiği, kavminin de küfür ve inkâr içinde olduğu hususunda; peygamberin lehinde, kavminin aleyhinde şahitlik edenlerle beraber yaz." demektir. Şahitlik, lehinde ve aleyhinde şahitlik edileceklerin hepsine de şamil olsun diye ayette kime şahitlik edileceği zikredilmemiş, hazfedilmiştir. Ayet "Peygamberin, kavmi ile olan durumuna şahitlik edenlerle beraber yaz." şeklinde de anlaşılabilir ki Üstad Abduh da bunu tercih etti ve şöyle dedi: Fıkıhta bilindiği gibi şahitler, hâkim mertebesindedirler. Çünkü davanın tarafları arasındaki mesele onların şahitliği ile halledilmektedir. Bir kimsenin şahitliği de ancak şahitlik yaptığı şeyi doğru bir şekilde biliyorsa kabul edilir. Havariler de iman ve ittiba konusundaki ikrarlarından anlaşıldığı gibi böyle idiler.

Düzen Kurmada İki Taraf

"Onlar düzen kurdular. Allah da düzen kurdu." Yani Hz. İsa tarafından, küfürleri sezilen ve onu öldürmeye çalışan o kişiler tuzak kurdular, hile yaptılar (düzen kurdular) ve Allah da onların tuzaklarını, hilelerini (düzenlerini) boşa çıkardı da bu konuda başarılı olamadılar. Allah'ın, onların düzenlerine mukabelede bulunması, "müşâkele" üslubu ile *"mekr"* (tuzak kurmak, hile yapmak) şeklinde ifade edilmiştir. Cumhurun görüşü budur ve Üstad da bunu benimsemiştir. Fakat *"mekr"* kelimesi A'râf Sûresi'nde böyle insanların *"mekr"*inin mukabilinde olmaksızın Allah'a izafe edilmektedir: *"Allah'ın mekrinden emin mi oldular?"*[594] Aslında *"mekr"*, *"kendisine karşı mekr yapılan kişiyi, hiç hesap etmediği bir sonuca götüren gizli düzenleme (tedbir)"* demektir. Bir insan için onu sevindirecek ve ona fayda sağlayacak bir düzenlemede bulunan kişi bu faaliyetini gizlemeye hemen hemen hiç ihtiyaç duymadığı için böyle bir düzenleme ekseriyetle kötü konularda olduğundan *"mekr"*, çoğunlukla kötü düzenlemeler hakkında kullanılır oldu. Hâlbuki kelime hem iyi

---

594. A'râf, 7/99.

düzen kurma "*mekr*", hem de kötü düzen kurma hakkında kullanılır. Allah Fâtır Sûresi'nde *"Onlara bir uyarıcı gelince; yeryüzünde böbürlendikleri ve kötü düzen (tuzak, kile) kurdukları için bu, onların ancak (haktan) kaçışını artırdı. Kötü düzen ise sahibinden başkasına isabet etmez."*[595] buyurur.

Bazı insanlar kendileri için yapılan bir iyilikten haberdar oldukları zaman, cahilliklerinden dolayı o işi yapacak kişinin düzenini bozarlar. Bundan dolayı bu gibi birisinin eğitiminden veya başka işlerinden sorumlu olan kimse ona karşı hileye başvurma, düzen kurma ihtiyacı hisseder. Maksadı onu, henüz neticelenmeden bilmesinin doğru olmayacağı bir noktaya götürmektir. İşte bu bir iyi düzen (mekr) misalidir. Çünkü düzen kuranlar arasında kötüler de vardır, iyiler de vardır.

"Ve Allah düzen kuranların en hayırlısıdır." Onun kullarına gizli olan düzeni, kendi kanunlarını ikame etmek, hikmetlerini tamamlamak içindir ve -her ne kadar çoğu kişi cehaletleri ve kötü tercihleri sebebiyle bunlardan istifadede kusurlu olsa bile- bunların hepsi de haddi zatında hayırdır. Üstad Abduh ***"hayru'l-mâkirîn"***i tefsir ederken, "*mekr*"in aslında kötü bir şey olduğundan hareket ederek bunu şöyle yorumladı: Yani eğer hayırda da "*mekr*" (hile, tuzak, düzen) olursa Allah'ın "*mekr*"i, hayra yöneliktir; onların "*mekr*"i ise şerre yönelik olan "*mekr*"dir.

Hz. İsa'nın Vefatının Mahiyeti ve Yeniden Diriltileceği İddiasının Muhasebesi

"Hani Allah şöyle demişti: Ey İsa! Ben seni alacağım (vefat ettireceğim), kendime yücelteceğim ve seni küfredenlerden temizleyeceğim." Yani Allah, peygamberine bunları söylediği zaman, o muhaliflere düzen kurmuştu. Bu ifadede, Hz. İsa'nın onların düzeninden kurtulacağına ve onların tuzaklarını kursaklarında bırakacağına dair bir müjde vardır. Gerçekten de bu müjde tahakkuk etmiş, ona karşı tuzak kurmak ve hile yapmak suretiyle arzuladıkları neticeyi elde edememişler, ona bir şey yapamamışlardır.

"Teveffî", bir şeyi tastamam almak demektir. *"Öldürmek"* anlamında kullanılışı da bu anlamından kaynaklanmaktadır. Bu kelime başka ayetlerde de kullanılır: *"Nefisleri, ölümleri esnasında Allah alır (vefat ettirir)"*[596]; *"De ki: Size görevlendirilen ölüm meleği sizi alacak (vefat ettirecek)."*[597] Ayetin, okunduğu zaman akla ilk gelen anlamı *"Ben seni öldüreceğim ve öldükten sonra kendi katımda yüksek bir yerde bulunduracağım."* şeklindedir. İdris (a) hakkında-

595. Fâtır, 35/42-43.
596. Zümer, 39/42.
597. Secde, 32/11.

ki *"Onu Yüce bir makama yücelttik."*[598] ayetine benzemektedir. Allah iyilerin, gerek yeniden canlanmadan önce ve gerekse bundan sonra bulunduğu gayb alemine ait yerleri kendisine izafe etmektedir: *"Allah yolunda öldürülenleri ölü sanma. Onlar, Rablerinin nezdindedirler; (orada) rızıklandırılırlar."*[599]; *"Muttakiler bahçelerde, nehirlerde, hâkimiyeti tam, güçlü Zat'ın (Allah'ın) huzurunda hak meclisindedirler."*[600]

Hz. İsa'nın, kâfirlerden temizlenmesinden maksat, onu hedef aldıkları veya ona karşı yapmayı istedikleri, arzu ettikleri şerlerden onu kurtarmaktır.

Konu ile ilgili çeşitli rivayetlerden ve görüşlerden haberdar olmayan bir okuyucunun ayetten anlayacağı mana budur. Çünkü ayetin ibaresinden akla ilk gelen budur. Ayrıca biz bu anlayışı, çeşitli ayetlerden şahitler (deliller) getirmek suretiyle de destekledik. Fakat müfessirler, Hz. İsa'nın cesedi ile birlikte göğe yükseltildiğine dair rivayetlerden anlaşılanlar ile uyumlu olsun diye ayetin zahirini almak yerine başka anlayışlara gittiler. İşte bu konuda Üstad Muhammed Abduh'un söyledikleri:

"*Ben seni vefat ettireceğim*" ayetine kimi müfessirler *"Ben seni uyutacağım"* anlamını veriyorlar. Kimi de buna *"Ben seni ruhunla ve cesedinle yeryüzünden kabzedeceğim"* manasını veriyorlar ve arkasından gelen "*Kendime yücelteceğim*" cümlesinin de buradaki "*teveffî*"yi beyan ettiğini söylüyorlar. Bazı müfessirlere göre de ayet şöyle anlaşılmalıdır: *"Ben seni, o saldırganlardan kurtaracağım, onlar seni öldüremeyecekler; ben seni normal ölümle öldüreceğim ve sonra da kendi nezdime yükselteceğim."* Cumhura nisbet edilen görüş budur.

Üstad, âlimlerin bu konuyu iki şekilde izah ettiklerini belirterek şöyle devam etti:

1. Meşhur olan izah şekline göre Hz. İsa canlı olarak ruhu ve cesedi ile yükseltilmiştir ve ahir zamanda inip insanlar arasında bizim dinimize göre hüküm verecektir, sonra da Allah onu vefat ettirecektir. Onun yeryüzündeki bu ikinci hayatı hakkında da malum olduğu üzere uzun uzadıya görüşler vardır. Bu görüş sahipleri, Kur'an'ın buna muhalif olduğu, çünkü ayette önce "*teveffi*" (vefat ettirme), sonra "*ref*" (yüceltme) konusunun zikredildiği şeklindeki itiraza; bu iki konu arasında atıf edatı olarak "*vav*" harfinin kullanıldığı ve "*vav*"ın da tertip yani sıralama ifade etmediği şeklinde cevap verirler.

Ben derim ki: Edebî bir sözde olayların zikrindeki sıralama, onların meydana gelişindeki sıralamaya ancak bir espri varsa aykırı olabilir. Burada

598. Meryem, 19/57.
599. Âl-i İmrân, 3/169.
600. Kamer, 54/54-55.

ise "*vefat ettirme*"nin, "*yüceltme*"den önce zikredilmesi için bir espri yoktur. Çünkü kurtuluş müjdesi ve mertebe yüceliği manalarını taşıdığı için "*yüceltme*" olayı, diğerinden daha önemlidir.

2. Ayet, zahirî manasına göre anlaşılmalıdır. "*Teveffî*", ilk akla gelen zahirî anlamında, yani normal öldürme manasındadır. "*Ref*" (*yüceltme*), bundan sonra ruhun yüceltilmesi şeklinde olmuştur. Bir kişinin ruhu kastedilerek onun şahsına hitap edilmesi görülmemiş bir olay değildir. Çünkü ruh, insanın hakikatidir ve ceset ise ödünç alınmış elbise gibidir. Dolayısıyla ceset eksilir, çoğalır, değişir ama ruhu aynı ruh olduğu için o insan yine insandır.

Üstad dedi ki: Bu ikinci izah şeklini benimseyenler, Hz. İsa'nın yükseltilmesine ve ahir zamanda inmesine dair hadis karşısında iki ayrı tutum sergilerler:

a. Hadis, haber-i vâhittir. Hâlbuki bu, gaybla ilgili olduğu için itikadi bir konudur. İtikadi konularda "yakîn" (kesin bilgi ve inanç) arandığı için kat'î deliller esas alınır. Bu konuda da mütevatir bir hadis yoktur.

b. Hz. İsa'nın inmesi ve yeryüzünde hükmetmesi, insanlar üzerinde, onun ruhunun ve risaletindeki sırrın galip gelmesi şeklinde tevil edilir. Onun risaletindeki sır da, öğretisine hâkim durumda olan; merhameti, sevgiyi ve barışı emretmek, dinin zahirî tarafında durup kalmadan asıl hedeflerini esas almak, dinin kabuğuna değil özüne tutunmak gibi hususlardır. Zaten dinin hikmeti de bunlardır ve din, bunlar için var olmuştur. Hz. İsa, Yahudilere yeni bir din getirmemiştir. O, onları Hz. Musa'nın dininin lafızlarının zahiri manaları üzerinde donup kalmak yerine oradan uzaklaştırıp o dini ve ondan ne kastedildiğini anlamalarını sağlayan esaslar getirmiştir. Onlardan dinin asıl maksadına sadık olmalarını, mükemmel ahlakı aramak suretiyle onları ruhlar âlemine cezbeden şeylerin peşinde olmalarını isteyen ilkeler getirmiştir. Son dinin mensupları, onun lafızlarının, hatta o din hakkında kendi görüş ve anlayışını ifade eden kişilerin lafızlarının zahirleri üzerinde donup kalmışlardı; öyle ki bu durum, dinin ruhunu mahvetmiş, hikmetini alıp götürmüştü. Onlara dinin sırlarını ve ruhunu, hakiki adabını açıklayacak bir İsevî ıslahat hareketi kesinlikle gerekliydi. Bütün bunlar insanların, her zaman dine düşman ve hak için bir felaket olan taklit sebebiyle uzak kaldıkları Kur'an'da örtülü olarak vardır. Bu tevile göre Hz. İsa'nın zamanı, insanların iç dünyalarını ıslah etmek için dış görüntülere ve zevahire bağlı kalmaksızın dinin ve İslam'ın ruhunu benimsedikleri zamandır.

Üstad Abduh'un derste söyledikleri bunlardır. Fakat bunlar, bu konudaki hadislerin zahirlerine uymuyor. Bu tevili yapanlar "çoğu hadis gibi bu hadisler de mana itibariyle nakledilmiştir ve hadisin anlamını nakleden de

ondan anladığını nakleder" diyebilirler. Ona "Mesîh-Deccâl" meselesini ve Hz. İsa'nın onu öldürmesini sordular. Şöyle cevap verdi: Deccâl, dinin gereği gibi yerleşmesi ile ve onun sırlarının, hikmetlerinin benimsenmesi ile ortadan kalkacak çeşitli hurafelerin, düzenbazlıkların ve çirkinliklerin sembolüdür. Kur'an, bu sırlara ve hikmetlere götüren en büyük kılavuzdur. Hz. Peygamber'in Sünneti de bunları açıklamaktadır. İnsanlığın bunlara dönmenin ötesinde başka bir ıslahata ihtiyacı yoktur. Hz. İsa'yı öldürmek ve çarmıha germek isteyen, bunun için düzen kuran kimselerle Hz. İsa arasında geçen olaylardan ileride -Allah izin verirse- Nisâ Sûresi'nde tekrar bahsedeceğiz.

Üstünlük Vaadi Siyasi midir, Ahlâkî mi?

"Ve kıyamet gününe değin sana tâbi olanları, küfredenlerin üstünde tutacağım." Yani senin getirdiğin hidayeti benimsemek suretiyle sana tâbi olanları, seni inkâr eden ve senin kılavuzluğunu kabul etmeyenlerin üstünde yapacağım. Yalnız bu, ruhani-dinî bir üstünlük olacak; yani sana tâbi olanlar; ahlakı en güzel, adabı en mükemmel, hakka en yakın, bâtıldan ve sınır tanımamaktan en uzak kişiler olacaklar. Yahut da bu dünyevi-siyasi üstünlük olacak; onlar, diğerlerinin üzerinde egemen durumda olacaklar. Ama bu son durum Hz. İsa zamanında, ona en şiddetli biçimde tâbi olan insanlar hakkında gerçekleşmemiş, tam aksine onlar Yahudiler karşısında mağlup olmuşlardır. Öyleyse burada kastedilen üstünlük birinci açıklamaya uygun üstünlüktür. Bunun gerekçesi de gayet açıktır. Çünkü Hz. İsa'ya tâbi olmak, onun getirmiş olduğu bu faziletleri ve öğütleri benimsemek ile aynı anlama gelmektedir. Bu konuda Üstad'tan nakledilecek herhangi bir şeyimiz bulunmuyor. Ayet böyle anlaşılırsa o zaman *"kıyamet gününe değin"* ifadesi de problem teşkil etmez. Çünkü faziletlerin ve adabın üstünlüğü hem mevcut idi, hem de yer ve gökler durdukça mevcut olmaya devam edecektir.

"Sonra dönüşünüz banadır ve anlaşmazlığa düştüğünüz konularda aranızda ben hüküm vereceğim." Ben derim ki: Burada gâib (üçüncü şahıs) sîğasından muhatap (ikinci şahıs) siğasına intikal edilmektedir. Bu ifade hem Hz. İsa'yı ve onunla ihtilafı olanları hem de onun tâbileri ile onu inkâr edenler arasındaki ihtilafı kapsamaktadır. Hesap günü şüphesi olanların şüphelerini ve inkârcıların da riyasını izale etmek suretiyle ihtilaf ettikleri her konuda neyin hak olduğunu onların hepsine de açıklayacak olan Allah'tır.

"Küfredenlere dünyada da, ahirette de şiddetli bir şekilde azap edeceğim ve onlar için hiç yardımcılar olmayacak." Allah, Hz. İsa'yı inkâr eden Yahudilere, başka ümmetleri onlara musallat etmek suretiyle ve onlar hakkındaki hükmünden dolayı böyle azap etti. Ahiret azabı ise daha da perişan

edicidir. Onların burada yardımcıları bulunmadığı gibi orada da yardımcıları olmayacaktır.

"İman edenler ve salih amel işleyenlerin ise ücretlerini tam vereceğim." Bu, ya dünya ve ahirette olacaktır -ki ümmetler açısından çoğunlukla böyle olmaktadır- ya da sadece ahirette olacaktır.

"Allah (fıtrat kanunlarının dışına çıkmak ve düzelmelerini talep eden peygamberleri inkâr etmek suretiyle kendilerine) ***zulmedenleri sevmez."***

(Senin peygamberliğine delalet eden) ***"Ayetlerden ve*** (haberlerdeki ibret yönlerini, hükümlerdeki hikmetleri açıklayan, böylece mü'minleri dinin özüne, onu kavramaya ve insani birlikteliğin sırlarını anlamaya yönlendiren; ibret alacaklar ibret alsınlar ve arifler de hikmet makamına kavuşsunlar diye böyle yapan) ***zikr-i hâkîmden bunları*** (yani Hz. İsa ile ilgili geçen bu haberleri) ***sana okuyoruz."*** Bu üç ayet hakkında Üstad Abduh'tan nakledeceğimiz bir malumat bulunmamaktadır.

إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِندَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِن تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُن فَيَكُونُ ﴿59﴾ الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ فَلَا تَكُن مِّنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿60﴾

فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِن بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنفُسَنَا وَأَنفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَل لَّعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ ﴿61﴾

إِنَّ هَٰذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ وَمَا مِنْ إِلَٰهٍ إِلَّا اللَّهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿62﴾

فَإِن تَوَلَّوْا فَإِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ ﴿63﴾

59- Allah nezdinde İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan yarattı, sonra ona "ol" dedi ve o da oldu.

60- Hak, rabbindendir; öyleyse şüphelenenlerden olma.

61- Sana ilim geldikten sonra bu hususta seninle tartışanlara dedi ki; "Gelin, hem bizim çocuklarımızı hem sizin çocuklarınızı, hem bizim kadınlarımızı hem sizin kadınlarınızı ve hem bizim nefislerimizi hem sizin nefislerinizi çağıralım, sonra beddua edelim ve yalancıları Allah'ın laneti ile lanetleyelim."

62- İşte doğru anlatım budur. Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur. Aziz ve hakîm olan da sadece Allah'tır.

63- Eğer kabul etmezlerse şüphesiz Allah fesatçıları çok iyi bilmektedir.

Hz. İsa'nın Âdem'e Benzetilmesi ve Allah'ın "Kun" Emri

Ben derim ki: Allah Hz. İsa'nın yaratılışını, ayetler getirdiğini, kavminin ona iman ve onu inkâr hususunda takındığı tavrı açıkladıktan sonra onun böyle olağandışı bir şekilde yaratılmasından dolayı fitneye maruz kalan ve bu konuda cahilce tartışan kişilerin şüphesini izale etmek ve bunu inkâr edenlere cevap olmak üzere şöyle buyurdu: ***"Allah nezdinde İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir."*** Yani Allah'ın onu daha önce görülmemiş bir şekilde yaratması bakımından Hz. İsa, Hz. Âdem gibidir, durumu onun du-

rumuna benzemektedir. Arkasından da bu benzerliği açıklamakta ve *"Onu topraktan yarattı."* Yani *"Onun şeklini takdir etti ve vücudunu su ile karışarak yapışkan bir çamur haline gelmiş ölü topraktan yaptı."* buyurmaktadır.

"Sonra ona 'ol' dedi ve o da oldu." Sonra ruh üfürerek ona başka bir yapım uyguladı. Bu ibarenin tefsiri daha önce geçmişti. Yalnız burada bir mesele var. *"Sonra ona 'ol' dedi ve o da oldu."* denmesi beklenirken *"O, oluyor."* denildi. Bunun sebebi, daha önce geçen durumun tasvir edilmesidir. Nitekim "*Meânî*" âlimleri de muzari (şimdiki ve gelecek zaman) sîğasının, zaman zaman mazi (geçmiş zaman) yerine kullanıldığını söylerler. Aynı zamanda "*tekvin*" (yaratma) kelimesi, *"kûn fe yekûn"*un tamamı olabilir ve buna göre anlam *"sonra ona karşı; iradenin, bir şeye teveccühünden ve o şeyin de bu irade ile hemen var olmasından ibaret olan tekvin kelimesini söyledi"* demektir. Bu durum mesela "*Gökleri ve yeri hak ile yaratan O'dur. 'Ol.' diyeceği (dediği) gün o olur (olmuştur). Onun sözü haktır.*"[601] ayetinde de ortaya çıkar. Eğer bu söz "*teklif*" (görevlendirme, muhataptan görev olarak bir şey talep etme) maksatlı olsaydı, bu ortaya çıkmazdı. Çünkü teklif sözü, kelam sıfatından, tekvin sözü ise "meşiyet" (irade) sıfatındandır. Bunu hakkı ile düşünüp değerlendiren belki de bunu bırakıp başka bir yol aramaz.

Başka bir tekvini ifade etmek üzere *"summe"* (*sonra*) atıf edatının kullanılması bu tekvinin, ilk yaratmadan sonra olacağını, arada zaman geçeceğini ifade eder. Acaba o bu zaman esnasında aynı sıfatını devam mı ettiriyordu, yoksa zürriyetinin (ana rahminde) kalıptan kalıba girmesi gibi çeşitli kalıplara mı sokuluyordu? Bu konudaki ayetlere bakalım: *"Şüphesiz sizi aşama aşama yarattı."*[602]; *"Yemin olsun ki insanı, çamurdan (çıkarılmış) bir özden yarattık. Sonra onu sağlam bir derinlikte nutfe (bir damla, meni) yaptık. Sonra nutfeyi alaka haline getirdik, alakayı mudğa (çiğnenmiş bir parça et) haline getirdik, mudğayı kemikler haline getirdik ve kemiklere et giydirdik. Sonra onu başka bir şekilde yarattık. Yaratıcıların en iyisi Allah ne Yücedir. Sonra siz bundan sonra şüphesiz ölülersiniz (öleceksiniz). Sonra şüphesiz siz kıyamet günü diriltileceksiniz."*[603] *"Çamurdan"* çıkarılan *"öz"* (*sülâle*), günümüz ilminin "protoplâzma" dediği ilk oluşumdur. Bu aşamada bizim aslımız bu özden oluştu. Çünkü Allah, onu bu özden yarattığını söylüyor. Sonra *"sağlam derinlikte"* (*karargâhta*) yani rahimde *"nutfe"* vasıtasıyla çocuk olma (tevellûd) aşamasına geçti. Sonra nutfenin *"alaka"*ya, alakanın *"mudğa"*ya[604], mudğa-

601. En'am, 6/73. Müellif ayeti şöyle anlamış da olabilir: "'Ol!' diyeceği gün, O'nun hak sözü olur." Buradaki gelecek zamanları, geçmiş zaman olarak değerlendirmesi de mümkündür. (Çev.)

602. Nuh, 71/14.

603. Mü'minûn, 23/12-16.

604. Burada "alaka" ve "mudğa" kelimeleri hakkında kısa bir açıklama ihtiyacı duyuyoruz:

nın da *"etle örtülmüş, kemiklerden"* oluşan bir iskelete dönüşmesi aşamasına geçti. Allah bunu bir aşama saydı. Sonra onu başka bir yaratma ile inşa etti ki bu da son aşamadır. Daha sonra onun ölüm halinde başka bir aşaması ve dirilme halinde de yine başka bir aşaması -ki bu onun son aşamasıdır-olacağından bahsetti. Ölümden önceki her bir aşama hâdistir ve onun ilk defa hudûsü orijinal, yani daha önce benzeri bulunmayan, mutat olmayan, Allah'ın *"kûn fe yekûn"* sözü ile ifade edilen iradesi ve tekvini ile meydana gelen bir yaratıştır. Hz. İsa'yı babasız olarak yaratmak hiç böyle bir irade sahibine zor gelir mi? Asla! O, insanları ilk defa yarattığı gibi onları öldükten sonra da başka bir yaratışla yaratmaktan aciz değildir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayetler, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat sadedinde getirildi. Bu maksatla şunlar açıklanmış oldu: Allah kullarından dilediğini peygamber olarak seçebilir; O fiillerinde bağımsızdır. Hz. Muhammed'i seçmesini yadırgamak, inkâr etmek için hiç bir gerekçe yoktur. O, daha önce de Hz. Âdem'i, Nuh'u (a), İbrahim ailesini ve İmrân ailesini seçmiştir.

Bundan sonra Hz. İsa'yı, annesini ve Hz. İsa'nın tebliğ ettiklerini, kavminden bazılarının ona inanmadıklarını, annesine zina iftirasında bulunduklarını, bazılarının ise ona inandıklarını anlattı. İşte burada ona sahih bir şekilde iman etmeyen ve onu inkar da etmeyen ama babasız bir çocuk

---

"Alaka" kelimesinin kökünde "yapışmak", "tutunmak", "tutulmak" manaları vardır. Bu kelime ayrıca "kan", sülük", "asılı şey" ve başka manalarda da kullanılır. Arapça tefsir kitaplarında genellikle "dem'un mucemmedun" veya "dem'un câmidun" diye açıklanır. Bu ifadenin Türkçe karşılığı "donmuş kan" veya "donuk kan"dır. Türkçe meallerde de kanın donması, pıhtılaşması olarak yorumlanarak "alaka"nın karşılığı "kan pıhtısı" olarak verilmekte, bu mealleri okuyanlar da "kan pıhtısı"nın insanın aslı olamayacağını ileri sürerek müfessirleri, hatta bazen belki de Kur'an'ı tenkit etmektedirler. Arapçada karaciğer ve dalak için de kan tabiri kullanılmaktadır. Bir hadiste kanın haram olduğu, iki kanın yani karaciğer ve dalağın ise bu hükmün dışında kaldığı, helal olduğu ifade edilir. Karaciğer ve dalak için de "dem'un mucemmedun" veya "dem'un câmidun" denir. Yani bu ifade Arapça tefsirlerde kullanılırken "kan pıhtısı" değil, görünüş olarak bir nevi karaciğer veya dalak benzeri bir görünüm kastedilmiş olabilir. Diğer yandan "alaka" kelimesinin "sülük" anlamı dikkate alınırsa ve kelimenin kökündeki "tutunma", "yapışma" manaları da hatırdan çıkarılmazsa o zaman insanın yaratılışındaki bu dönem, onun nüvesini teşkil eden varlığın rahim cidarına bir sülük gibi tutunmuş halidir. Bunu ifade etmek üzere Türkçe bir kelime bilemediğimiz için kelimeyi tercüme etmeden aynen kullandık.

"Mudğa", "ağızda çiğnenmiş bir parça et vs." demektir. Et ağızda çiğnenince yumuşar, üzerinde diş izleri olur. İnsanın yaratılışındaki bu dönem, "alaka" halinden sonra zamanla yapının o karaciğer vs. ye benzeyen yapıdan, et benzeri bir yapı almaya başladığı, hatta et üzerindeki diş izleri gibi onun da artık yapısında girintiler, çıkıntılar oluştuğu dönemdir. Bunu da "bir parça et" veya "bir çiğnemlik et" diye tercüme ettiğimiz takdirde ayetin maksadının anlaşılmayacağını hata yanlış anlaşılabileceğini düşünerek bu kelimeyi de tercüme etmedik. (Çev.)

olmasından dolayı onun durumu hakkında sıkıntıda olan, fitneye maruz üçüncü bir grup var. Bunlar onun "Allah'tan bir kelime" olarak doğmasını ve "Allah'ın ruhu"ndan olmasını; Allah'ın onun annesine hulûl etmesi ve Allah'ın kelimesinin onda tecessüt etmesi, böylece onun hem ilah ve hem de insan olması şeklinde anladılar, bu yönde iddia sahibi oldular. Hem inkârcılara ve hem de bu fitneye maruz gruba bir misal olarak Hz. Âdem'in topraktan yaratılması zikredildi. Bu örnek, Yahudilerden ve Hıristiyanlardan oluşan bu iki grubun da aleyhine bir delildir. Şüphesiz Hz. Âdem'in yaratılması, Hz. İsa'nınkinden daha ilginçtir. Çünkü biri, kendi türünden bir canlıdan yaratılmış; öteki ise topraktan yaratılmıştır. Bu anlatımla yaratıkların durumunun birbirine benzediği, bunların hakikatini ve sebeplerini düşündüğümüz takdirde bize nispetle hepsinin de tuhaf olduğu, ama var eden ve benzersiz şekilde vücuda getiren Allah'a göre hiç bir şeyin tuhaf olmadığı belirtilmekte, insanlar bu yönde irşat edilmektedir. Varlıkların oluşumuna dair bilinen kanunlar ise bizim görüp müşahede ettiklerimizden çıkarılmış kanunlar olup, başkasının mümkün olmayacağına dair burhanlara dayanan aklî kanunlar değildir. Her gün bu bilinen kanunlara aykırı şeyleri görüp dururken aksi nasıl iddia edilebilir ki! Mesela gazetelerde fazla organı bulunan, kendi cinsi dışında bir canlıdan doğan canlılar görüyoruz, okuyoruz. Bunlara "tabiat sürçmesi" diyorlar. Aslında bunlar Allah'ın bildiğine değil, bizim bildiklerimize aykırı şeyler. Nereden biliyoruz, belki de bütün bu aykırılıkların ve anormalliklerin de bizce malum olmayan, süreklilik arz eden, sağlam kuralları olabilir.

Hz. İsa'nın yaratılma durumu da böyledir. Yaratılışının, bilinen tarzda olmayışı, onun başkalarından üstün olmasını gerektiren bir meziyet değildir. Öyleyse ilah olmasını nasıl gerektirsin ki! Hz. İsa, kendi cinsinin bir kısmından yaratılmışsa Hz. Âdem de tamamen cinsinin dışından yaratılmıştır. Eğer bu meziyetse Hz. Âdem buna daha layıktır. Eğer o bu sebeple inkar edilecekse o zaman da Hz. Âdem inkara daha layıktır. Kaldı ki biz varlıklar hakkındaki bilgimiz, zahir olanla sınırlıdır; onu niteliyoruz ve tam kavrayamasak da kabul ediyoruz. Mesela insandaki duyumsama ve bilinç arasındaki irtibat hakkında aklımız ne kavrıyor ki! Hatta bir tahıl tanesi ile onun bitmesi, sapının üzerinde yükselmesi, yaprakları arasındaki ahenk vs. hakkında aklımızın kavrayabildikleri neler ki!

Bu ***"Hak,*** (Hz. İsa'yı ve başkalarını yaratan, her şeyin hakimiyeti elinde olan) ***Rabbindendir. Öyleyse*** (O'nun hakkında) ***şüphelenenlerden*** (bilgisizce konuşanlardan) ***olma."*** Çünkü sana kesin bilgi gelmiştir.

"Sana ilim geldikten sonra bu hususta seninle tartışanlara" senin hak bilgini ve onların da bâtıl şüphelerini açığa çıkaracak bir söz söyle:

"Gelin, hem bizim çocuklarımızı hem sizin çocuklarınızı, hem bizim kadınlarımızı hem sizin kadınlarınızı ve hem bizim nefislerimizi hem sizin nefislerinizi çağıralım, sonra beddua edelim, de."

"İbtihâlun raculun duâ" *"Adam dua etti, yalvardı."* demektir. *"Tedrau"* ise *"topluluk lanetleşti."* demektir. Yani *"ibtihâl"* fiilinin yüklem olduğu cümlede bu fiilin manası, özne bir kişi ise *"Dua etti, beddua etti."* özne çok kişi ise o zaman da *"Lanetleştiler."* olur. Bu ayetteki "ibtihal", ayetin devamında *"Yalancıları Allah'ın laneti ile lanetleyelim."* şeklinde açıklanmıştır. Bu ayete *"mubâhele ayeti"* denir.

Değişik tariklerle Hz. Peygamber'in Necran Hıristiyanlarını mübâheleye (lanetleşmeye) davet ettiği ve onların buna yanaşmadığı rivayet edilmektedir.

Buhari ve Muslim rivayet ediyor:[605] Âkıb ve Seyyid, Rasûlullah'a geldiler ve Rasuûlullah (s) onlarla lanetleşmek istedi. Bunlardan biri, diğerine *"Onunla lanetleşme. Vallahi eğer peygamber ise ve bizimle lanetleşirse ebediyen biz de, bizden sonra neslimiz de iflah olmayız!"* dedi. O da Hz. Peygamber'e *"Sana dilediğini vereceğiz. Bizimle birlikte güvenilir bir adam gönder."* dedi. Hz. Peygamber de *"Kalk ey Ebu Ubeyde!"* dedi. Ebu Ubeyde kalkınca da *"Bu, bu ümmetin güvenilir kişisidir."* buyurdu.

Ebu Nuaym *Delâil*'de Atâ ve Dahhâk tariki ile İbn Abbas'tan rivayet ediyor: Necran Hıristiyanlarından sekiz kişi Hz. Peygamber'e geldiler. İçlerinde Âkıb ve Seyyid de vardı. Bunun üzerine Allah *"Gelin, hem bizim çocuklarımızı hem sizin çocuklarınızı, hem bizim kadınlarımızı hem sizin kadınlarınızı ve hem bizim nefislerimizi hem sizin nefislerinizi çağıralım, sonra beddua edelim, de."* ayetini indirdi. Onlar *"Bize üç gün müddet ver."* dediler ve Kurayza, Nadîr ve Benî Kaynuka kabilelerine gittiler, onlarla istişare ettiler. Bunlar da onlara Hz. Peygamber ile barış yapmalarını, lanetleşmeye gitmemelerini tavsiye ettiler ve *"O, Tevrat'ta bulduğumuz peygamberdir."* dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber ile Safer ayında bin elbise, Recep ayında bin elbise ve bir miktar dirhem karşılığında sulh yaptılar. Bu sulh hakkında başka rivayetler de vardır ve bunlardan birine göre cizye üzerine sulh yapılmıştır.

Hz. Peygamber'in mübahele için Hz. Ali ve Fatıma (r) ile bunların iki çocuğunu seçtiği ve onlara *"Eğer ben dua (beddua) edersem, siz de 'âmin' deyin."* dediği rivayet edilmektedir.

Müslim ve Tirmizî ile bazı muhaddislerin rivayetine göre Sa'd şöyle demiştir:[606] Bu ayet inince Rasûlullah (s) Hz. Ali'yi, Hz. Fâtıma'yı, Hz

---

605. Buhari, *Meğâzî*, 72 (68); Müslim, *Fezailu's-Sahabe*, 55.
606. Tirmizî, *Tefsiru'l Kur'an*, No: 3002.

Hasan'ı ve Hz. Hüseyin'i çağırdı ve *"Allah'ım! Bunlar benim ehlimdir..."* dedi.

İbn Asâkir, Cafer b. Muhammed'den, o da babasından rivayet ettiğine göre *"gelin..çağıralım"* ayeti inince Hz. Ebu Bekr'i ve çocuğunu, Hz. Ömer'i ve çocuğunu, Hz. Osman'ı ve çocuğunu, Hz. Ali'yi ve çocuğunu getirdi.

Zahir olan o ki bu ayet Müslüman toplum hakkındadır.

Üstad Abduh dedi ki: Rivayetler Rasûlullah'ın (s), mübahele için Hz. Ali ile Hz. Fatıma'yı ve bunların iki oğlunu seçtiğinde ittifak etmektedir. Bunlar ayetteki *"kadınlarımız"* kelimesini sadece Hz. Fâtıma ve *"nefislerimiz"* kelimesini de sadece Hz. Ali olarak yorumluyorlar. Bu rivayetlerin kaynakları, Şiîlerdir ve maksatları da bellidir. Bunları yaymak için ellerinden gelen çabayı gösterdiler ve neticede bunlar Ehl-i Sünnet'e mensup bir çok kişi arasında bile yaygınlaştı. Fakat bunları uyduranlar, onların ayete tatbikini beceremediler. Çünkü bir Arap, özellikle de evli ve bir çok karısı olan bir Arap, kızından söz ederken "kadınlarımız" demez, onların sözünden böyle bir mana anlaşılmaz.

Ayetteki "nefislerimiz" kelimesi ile Hz. Ali'nin kastedilmiş olması ise onların anlayışına bundan daha uzaktır. Sonra bu ayetin, Necran Hıristiyanları hakkında indiğini söylüyorlar; halbuki onların yanlarında kadınları ve çocukları yoktu. Öyleyse ayetten anlaşılması gereken şundan ibarettir: Hz. Peygamber'e Ehl-i Kitab olup da Hz. İsa hakkında kendisi ile tartışan ve münakaşa eden kişileri erkekler, kadınlar ve çocuklar olarak toplantıya davet etmesi; kendisinin de müminleri yine erkekler, kadınlar ve çocuklar olarak toplaması ve Allah'ın, İsa (a) hakkında yalan söyleyene lanet etmesi için O'na niyazda bulunmaları emredilmektedir. Bu talep bir taraftan, talep sahibinin kesin kanaatinin kuvvetli olduğuna ve söylediğine güvendiğine, diğer taraftan da gerek Necran Hıristiyanlarından ve gerek diğer Ehl-i Kitaptan böyle bir şeye davet edildikleri halde buna yanaşmayanların, tartıştıkları konuda şüphelerinin olduğuna, söylediklerini polemik gereği söylediklerine, inançlarında istikrarsızlık bulunduğuna, bir delile veya sağlam bilgiye dayanmadıklarına delalet eder. Allah'a inanmış kişi, haklı ve haksızlardan oluşan böyle bir topluluğun bir mekanda toplanmasına ve kendisine lanet etmesi, onu rahmetinden uzaklaştırması talebiyle Allah'a yönelmesine nasıl razı olabilir? Allah'a karşı bundan daha büyük cüret ve O'nun kudret ve azameti ile bundan daha fazla alay etme olabilir mi?

Dedi ki: Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin, Hz. İsa hakkındaki inançlarının kesin bilgiye dayandığını anlamak için ayetteki *"Sana ilim geldikten sonra"* ifadesi yeterlidir. Çünkü böyle itikadi meselelerde *"ilim"*, sadece kesin bilgi *"yakîn"* anlamında kullanılır.

"*...Hem bizim çocuklarımızı hem sizin çocuklarınızı... çağıralım.*" ayeti iki türlü anlaşılabilir:

1. Her grup, diğer gruptakileri çağırsın; siz bizim çocuklarımızı çağırın, biz de sizin çocuklarınızı çağıralım.

2. Her grup, kendi ehlini çağırsın; biz Müslümanlar kendi çocuklarımızı, kadınlarımızı ve nefislerimizi çağıralım. Siz de sizinkileri çağırın.

Kimin kimi çağıracağı hususundaki dağılımla ilgili bu iki anlayışta da nefislerin daveti bakımından bir problem yoktur. Problem sadece Şia'nın ve özellikle bu hususta onların tarafında yer alanların görüşüne göre çıkmaktadır.

Ben derim ki: Ayetten, ulusal rekabet ve dinî mücadele amaçlı toplantıda kadınların da erkeklere iştirak etmeleri hükmü çıkmaktadır. Bunun temelinde, istisna edilen meseleler dışında genel işlerde bile kadının da erkek gibi kabul edilmesi anlayışı vardır. Mesela kadının savaşa bizzat savaşçı olarak katılması bundan istisna edilmiş, onun payına savaşanlara, yaralıların tedavisi gibi hizmetler sunmak düşmüştür.

Daha önce ifade edildiği gibi bu lanetleşme, davetinin hikmeti, inanca olan güveni ve bu husustaki kesin kanaat ve bilgiyi ortaya koymaktır. Eğer Allah, mü'min erkekler gibi mü'min kadınların da inançlarında kesin bilgi ve kanaat sahibi olduklarını bilmeseydi onları bu hükümde erkeklere iştirak ettirmezdi. Nerede bu ve nerede kadınlarımızın günümüzdeki hali, cumhurumuzun sahip olması gereken inanç ve itikat! Kadınlarımızın genellikle ne dinin hakikatlerinden haberleri var, ne de onun bize ve başkalarına açıklamış olduğu şeylerden; birlikteliklerden ve ayrılıklardan haberleri var. Erkeklere dinî faaliyetlerde de, sosyal faaliyetlerde de iştirak etmiyorlar. Acaba İslam zenginlerin hanımlarına, özellikle de şehirlerdekilere lezzetli yiyecek ve içecekler konusunda titizlik göstermek, lüks elbiseler peşinde koşmak ve bol parfüm kullanmaktan başka bir şey öğrenmemelerini mi farz kıldı? Fakirlerin hanımlarına, özellikle de köylerde ve mezralarda yaşayanlara da eşek gibi yük taşımak ve sığır gibi çalışmaktan başka bir şey öğrenmemelerini mi farz kıldı? Bunlara ve onlara din ve dünya ilmini, ilim adamlarının faaliyetlerinden her hangi birine katılmayı haram mı kıldı? Asla! Tam tersine erkekler Rablerinin emrinden çıktılar ve güçlerinden aldıkları hakimiyetle kadınları bu konuma getirdiler ve onların nefisleri küçüldü, edepleri cılızlaştı, dindarlıkları zayıfladı, insanlıkları inceldi. Neticede onlar ya evlerdeki tavuklar veya sahrada yayılan hayvanlar yahut da kuyulardan ve kanallardan su çeken veya tarlalarda çift süren hayvanlar gibi oldular. Bunun sonunda kız ve erkek çocukların eğitimleri kötüleşti ve sosyal bozulma fertlerden

toplumlara sirayet etti; aileleri, aşiretleri, halkları ve kabileleri etkisi altına aldı. Müslümanlar asırlarca bu utanç verici cehalet içinde kaldılar. Derken bugün içlerinden kadınları küçük gördükleri, onları köle haline getirdikleri için kendilerini ayıplayan ve onlardan kadınların hürriyetlerine kavuşturulmalarını, onların da ilmî, edebî faaliyetlere, hayatın çeşitli safhalarına iştirak etmelerini isteyen kimseler çıktı. Bunlardan kimi İslam'ın tebliğine ve onun getirmiş olduğu ıslahata tâbi olarak böyle bir talepte bulunuyor, kimisi ise bunu Avrupa medeniyetini taklit ederek istiyor. Birinci gruptakilerin yapmış olduğu davet sözlü olarak güzel oldu, ama pratiğe yansımadı. Diğerlerinin daveti ise çokları tarafından sözle zemmedilmiş olmasına rağmen pratiğe yansıdı ve Müslümanlar kızlarına okuma-yazmayı, bazı Avrupa dillerini, bir takım enstrümanlar çalmayı, terzilik ve nakış gibi bazı el becerilerini öğretmeye başladılar. Ama bu öğretimin yanında dinî eğitim, ahlak ve âdetlerin ıslah edilmesi namına hiçbir şey yer almadı. Yapılan bu eğitim, akıbeti meçhul olan sosyal değişim faktörlerinden oldu.

"İşte (Hz İsa hakkındaki) ***doğru anlatım budur."*** Bunun dışındakiler bâtıldır. Onun, zina çocuğu olduğunu söyleyenlerin dedikleri de, onu aşırı yüceltip ilah olduğunu veya Allah'ın oğlu olduğunu söyleyenlerin dedikleri de bâtıldır.

Her şeyi yaratan ve hiç benzeri olmayan ***"Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur."*** Ulûhiyetle ilgili olarak hangi manaları tasavvur ediyorsanız bunların hepsi de sadece O'na aittir.

"Aziz ve hakîm olan da sadece Allah'tır." O'nun, mülkü üzerindeki azizliğinde hiç kimse O'na müsavi olamaz; mahlukatı üzerindeki hükmünde kimse O'nun seviyesinde olamaz. Öyle ise tanrılığında nasıl O'na ortak olabilir veya rububiyetinde O'na denk olabilir ki! Çocuk, cins ve tür itibariyle onu dünyaya getiren kişinin, ona müsavi bir kopyasından başka bir şey değildir. Hâlbuki Allah cinslerin ve türlerin üzerindedir, tasavvurların ve konumların üstündedir.

"Eğer kabul etmezlerse, (senin mübahele -lanetleşme- davetini kabul etmezlerse, hâlis tevhid inancını benimsemezlerse) ***şüphesiz Allah fesatçıları*** (yani ellerinde kendilerini destekleyen herhangi bir burhan olmaksızın, basiretsizce sırf taklit sebebiyle bâtıl üzerinde ısrarı etmelerini sağlayarak insanların akidelerini bozanları) ***çok iyi bilmektedir."*** Akidelerin bozulması, aklın bozulmasıdır ve o da her türlü bozulmanın başıdır.

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا
نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِّن دُونِ اللَّهِ فَإِن تَوَلَّوْا فَقُولُوا
اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ ﴿64﴾

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ وَمَا أُنزِلَتِ التَّوْرَاةُ وَالْإِنجِيلُ إِلَّا مِن
بَعْدِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿65﴾

هَا أَنتُمْ هَٰؤُلَاءِ حَاجَجْتُمْ فِيمَا لَكُم بِهِ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيمَا لَيْسَ لَكُم بِهِ
عِلْمٌ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿66﴾

مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَٰكِن كَانَ حَنِيفًا مُّسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ
الْمُشْرِكِينَ ﴿67﴾

إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَٰذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاللَّهُ وَلِيُّ
الْمُؤْمِنِينَ ﴿68﴾

64- De ki: "Ey Kitab Ehli! Sizinle bizim aramızda ortak olan biz söze gelin. Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim ve hiçbir şeyi O'na eş koşmayalım; Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi rabler edinmesin." Eğer reddederlerse "Şahit olun ki biz teslim olmuşuz (Müslümanız)." deyin.

65- Ey Kitab Ehli! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz? Hâlbuki Tevrat ve İncil ondan sonra inmiştir. Akletmiyor musunuz?

66- İşte siz o kimselersiniz ki (az çok) bir bilginiz olan konuda tartıştınız. Hiç bilginiz olmayan konuda niçin tartışıyorsunuz? Allah bilir, siz bilmezsiniz.

67- İbrahim Yahudi de, Hıristiyan da değildi. Ama (kendini) teslim etmiş (Müslim) bir hanif idi. Ve o müşriklerden de değildi.

68- İnsanlardan İbrahim'e en yakın olanlar, ona tâbi olanlar, bu (son) peygamber ve iman edenlerdir. Allah mü'minlerin velisidir.

Allah Hz. İsa ve onun hakkında farklı değerlendirmeleri olan kişiler hakkındaki gerçek haberi beyan etti ve onun hakkında aşırı giden, onu rab

ve ilah edinenlere karşı akli delili ortaya koydu. Sonra onları lanetleşmeye çağırarak vicdani yoldan da cevap veremez hale getirdi. Bütün bunlardan sonra geriye sadece bir şey kaldı: Peygamberine, onları iman hususunda tâbi olunması vacip olan hakka davet etmesini emretmek. ***"De ki: 'Ey Kitab Ehli! Sizinle bizim aramızda ortak olan biz söze gelin.'"***

Üstad M. Abduh dedi ki: Sûrenin başından itibaren Hz. Peygamber'in peygamberliğinin ispatı ve inkârcılara ret söz konusuydu. Lanetleşmeye davet ile o inatçıların tartışması kesilmiş oldu ve onların lanetleşmeye yanaşmamaları, onların Hz. İsa'nın ilahlığına dair inançlarının kesin bir bilgiye dayanmadığını gösterdi. Kesin bilgi sahibi olmayan kişi, akıbetinden korktuğu bir şeye davet edilince sarsıntı geçirir. Onlar lanetleşmeden kaçınınca bu sefer başka bir şeye; dinin bütün peygamberlerin davetinde ittifak konusu olan esasına ve ruhuna davet edildiler. Davet edildikleri bu esas, iki grup arasında da müsavi, yani denk olan, taraflardan birinin diğerinden daha ağır olmadığı bir husus idi ki o da ayetin devamı ile açıklandı: ***"Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim ve hiçbir şeyi O'na eş koşmayalım; Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi rabler edinmesin."***

Ben derim ki: Bundan maksat, ulûhiyet ve rububiyetin birliğini tespit etmek, yerleştirmektir. Bunların her ikisi de peygamberler arasında ittifak konusudur. Hz. İbrahim katıksız bir tevhid taraftarıydı. Hz. Musa'nın dininin ilk esası da Allah'ın ona hitap ettiği şu sözlerdi: *"Şüphesiz Rab, senin tanrındır; senin başka tanrıların olmasın. Önümde yukarıda semadakilerden veya aşağıda yerdekilerden veya yerin altında sudakilerden kendin için, yontulmuş bir timsal (heykel) de, bir suret (resim) de yapma. Onlara secde etme ve onlara ibadet etme."* İsrailoğullarına mensup bütün peygamberler ve Hz. İsa da bu şekilde hareket ettiler. Onlar Yuhanna İncili'nde ondan *"Ebedi hayat da şu ki; seni, yalnız gerçek Allah'ı ve gönderdiğin İsa Mesih'i bilsinler."*[607] sözünü ve Tevhid'e dair başka ifadelerini naklediyorlar. O Yahudilere karşı hüccet olarak; onların Hz. Musa'nın dinini uygulamadıklarını, kendisinin bazı zahiri ayinler ile muamelata ait bazı sıkı hükümler dışında onu neshetmediğini, tevhid ile ve şirki yasaklamakla başlayan on emirden de hiçbir şeyi neshetmediğini ifade ediyordu.

"Allah'ın Oğlu" İfadesinin Mahiyeti ve Kendisine Çağrılan "Ortak Söz"

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Buradaki mana şöyledir: Biz ve siz, âlemin bir ilah tarafından yapıldığı, âlem hakkında tasarruf yetkisinin bir ilaha ait olduğu; âlemi yaratanın ve idare edenin O olduğu, razı olduğu

607. *Yuhanna*, 17/3.

ve olmadığı amelleri peygamberlerinin dilinden bize bildirenin O olduğu inancındayız. Gelin, üzerinde ittifak bulunan bu esasları yerine getirmek ve bunlara arız olmuş şüpheleri reddetmek hususunda anlaşalım. Mesih'le ilgili haberlerden size gelenler arasında *"Allah'ın oğlu"* lafzını tespit edersek onu hep birlikte peygamberlerin üzerinde ittifak ettikleri esas ile çelişmeyecek bir şekilde tahriç edelim. Eğer Mesih'in, kendisinin *"Allah'ın oğlu"* olduğunu söylediğini tespit edersek o zaman o, bu sözü kendisinin ibadet edilen bir tanrı olduğu şeklinde mi yorumladı, kendisine ve annesine ibadet edilmesi için davette bulundu mu, yoksa sadece Allah'a ibadet edilmesi için mi davette bulunuyordu? diye soralım. Şüphesiz onun tevil kabul etmez açık ifadelerle sadece Allah'a ibadete davet ettiği, O'na karşı ihlâs ve samimiyete çağırdığı hususunda bizimle müttefiksiniz.

Ben derim ki: Onun kendisi hakkındaki sözlerinin çoğu, kinaye ve mecaz türündendi. Hatta bazıları muamma ve bilmece gibiydi. O kadar ki öğrencileri onu ancak, o tefsir ettikten sonra anlayabiliyorlardı. Zaman zaman da bu tefsir uzunca bir süre gecikiyordu. *"Allah'ın oğlu"* lafzı Ahd-i Atik kitaplarında İsrail ve başkaları hakkında kullanılmıştır ki bu kullanım kesinlikle mecazdır. Bu dine sokulan putçuluk temayülleri ise ondan sonra girmiştir; bunları uyduranların, onun sözünden oluşan bir senetleri yoktur. Onlar bunları gerek önceden ve gerek daha sonra birçok putçunun tatbik ede geldiği bâtıl kıyaslarla yaygınlaştırıyorlar. Mesela müşrik Arapların *"Onlara sırf bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz."*[608] demeleri veya *"Bunlar bizim Allah nezdindeki şefaatçilerimizdir."*[609] demeleri bu tür bâtıl kıyaslardır.

Dedik ki: Ayet, ulûhiyet ve rububiyetin tekliğini tespit etmektedir. *"Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim."* kısmı ulûhiyetin tekliğini tespit etmekte ve arkasından da *"Ve hiçbir şeyi O'na eş koşmayalım."* ifadesi de bunu güçlendirmektedir. ***"İlah"***; akılların, gaybi hâkimiyetin sadece ona ait olduğuna inandığı için tanımayı şiddetle arzuladığı, O'na davet ettiği, O'na yöneldiği ibadet edilen varlıktır. *"Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi rabler edinmesin."* kısmı da rububiyetin birliğini tespit etmektedir. ***"Rab"***, emirlerinde ve yasaklarında kendine itaat edilen, mürebbi (eğiten, yetiştiren), seyyid (itibarlı, egemen) demektir. Burada *"yasa yapma, helal veya haram etme hakkına sahip"* anlamındadır. Nitekim Adiy b. Hatem şöyle anlatır: Rasûlullah'a (s) geldim. Boynumda haç vardı. *"Ya Adiy! Şu putu kendinden at."* dedi. Onun Tevbe Sûresi'ndeki *"Allah'ı bırakıp âlimlerini, rahiplerini ve de Meryem oğlu İsa'yı rabler edindiler."*[610] ayetini okuduğunu duydum. Ona *"Ya Rasûlullah!*

---

608. Zümer, 39/3.
609. Yunus, 10/18.
610. Tevbe, 9/31.

Onlar, onlara ibadet etmiyorlardı." dedim. *"Onlar Allah'ın helal ettiğini haram ediyorlar ve bunlar da haram kabul ediyorlar; onlar Allah'ın haram ettiğini helal ediyorlar ve bunlar da haram sayıyorlar değil mi?"* dedi. Ben de *"Evet, öyleydi."* dedim.[611] Ayet, Huzeyfe'ye (r) soruldu ve o da bunun gibi cevap verdi.

Üstad Abduh dedi ki: Yahudiler muvahhid idiler. Fakat onların bir şeyleri vardı ki bu, her zaman onlar için bedbahtlık kaynağı olmuştur. O da dinî reislerin tespitlerinde onlara uymaları ve onların tespitini Allah'tan inen hükümler gibi kabul etmeleridir. Hıristiyanlar da böyle yaptılar ve ayrıca buna bir de günahların bağışlanması meselesini ilave ettiler. Bu mesele zaman zaman o kadar büyük bir musibet halini aldı ki kiliseler bu sayede insanların servetlerini yuttular. Bu konudaki aşırılıktan dolayı daha sonra insanlar isyan edip *"Gelin, Allah'ın dışındaki bu rableri terk edelim; dini, Kitab'ından alalım; bu konuda kimsenin sözünü O'na eş tutmayalım."* deyince "Protestanlık" meselesi doğdu.

"Eğer reddederlerse (ve bu davetten yüz çevirirlerse, "*aracılar*", "*şefaatçiler*" dedikleri şerikler edinmek suretiyle ve kendileri için bir şeyleri helal veya haram eden rabler edinmek suretiyle Allah'tan başkasına kul olmamak prensibinin dışına çıkarlarsa) ***şöyle deyin: 'Şahit olun ki; biz, teslim olmuşuz, (Müslümanız)."*** Yani, "Din olarak sadece Allah'ın dinini benimseyerek yalnız O'na ibadet ederiz; O'ndan başkasına dua etmeyiz; bir faydanın temini veya bir zararın önlenmesi için O'ndan başkasına yönelmeyiz. Yalnız O'nun helal ettiklerini helal sayar ve yalnız O'nun haram ettiklerini haram sayarız."

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayet hiç kimsenin, herhangi bir kişinin, Hz. Peygamber'e isnat etmediği bir sözünü benimsemesinin caiz olmadığına dair hüccettir.

Ben derim ki: Yani sırf dinî olan meseleler, ibadetler ile helal ve haram konusunda bu böyledir. Yargı gibi, siyaset gibi dünyevî meseleler ise Allah'ın emri ile ûlu'l-emre (yetkililere) havale edilmiştir. "Ûlu'l- emr" ise "ehl-i hâl ve akd"den olup şûraya dahil olan kişilerdir. Onlar tarafından verilen kararların Müslüman yöneticilerce uygulanması ve halk tarafından da kabul edilmesi gerekir. Müslüman mukallitlerce ibadetler ile helal-haram konularında bazı fakihlerin görüşlerinin benimsenmesi şeklindeki tatbikat; Allah'ın Kitabı'nda, Ehl-i Kitap hakkında kötü kabul edilen ve İslam'a aykırı sayılan, hatta bu bakımdan onlara muhalefet edilmesi İslam sayılan şeylerin aynısıdır. İbret alacaklar bundan ibret alsınlar. Bu ayet hiç şüphesiz sağlam dinin esası, onun en temel aslıdır. Bu sebeple Rasûlullah (s), Heraklius'a, Mukavkıs'a ve başkalarına yazdığı mektuplarda olduğu gibi Ehl-i Kitab'ı İslam'a bu ayet ile davet ediyordu.

611. Tirmizî, *Tefsiru'l-Kur'an*, No: 3095.

İşte Roma kralı Heraklius'a yazdığı mektup:

"Bismillâhirrahmânirrahîm...

Allah'ın kulu ve Rasûlü Muhammed'den, Rumların büyüğü Hirakl'e.[612]

Hidayete tâbi olanlara selam!

Ben seni İslam'a davet ediyorum. Müslüman ol ki selamet bulasın. Allah da sana ecrini iki kat versin. Eğer yüz çevirirsen Yerîsîlerin[613] *günahı sanadır. 'Ey Kitab Ehli! Sizinle bizim aramızda ortak olan bir söze gelin. Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim ve hiçbir şeyi O'na eş koşmayalım; Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi rabler edinmesin.'"*[614]

Bu ayet eğer dinin esası ve temeli olmasaydı Allah onu, İslam'a davet ayeti yapmazdı. Bu ayete inanmış birisi kendi içtihadı ile ona, onda olmayan şeyler katıp da Allah'a denk varlıklar edinirse ve kendisini Allah'a yaklaştıran, dünyevi işlerde kendisi için Allah nezdinde şefaatçilik yapan aracılar oldukları iddiasıyla bir zararı ortadan kaldırmaları veya bir fayda sağlamaları için onlara dua ederse hiç mazur görülebilir mi? Bu, bâtıl içtihat ve fasit kıyas sonucu ulûhiyette O'na ortak koşmak ile aynı şeydir. Bu bâtıl içtihat ve fasit kıyas ile her şeyden haberdar olan, çok bilgili, merhametli Allah, cahil hükümdarlara ve despot yöneticilere benzetilmektedir. Hâlbuki akaid konusunda içtihat olmaz, imanın aslında kıyasa yer yoktur. Diğer taraftan bu ayete inanan kişi, büyük âlimler ve müçtehid imamlar dediği kimseleri kendisi için rab edinirse, onların sözünü dinde hüccet sayarsa, helal-haram konusunda tâbi olunacak bir esas kabul ederse bunda mazur olabilir mi? Bu da rububiyette O'na ortak koşmak ile aynıdır. *"Yoksa onların, kendilerine din olarak Allah'ın bilmediği kurallar koyan ortakları mı var?!"*[615]; *"Dillerinizin yalan olarak vasfettiği şeylerden dolayı bu helaldir, bu haramdır, demeyin."*[616] gibi ayetlerle de desteklenen Kur'anî hidayetin dışına çıkılmaz mı?

Allah sınırları çizmiş, helali-haramı açıklamış; unuttuğundan değil, bize olan merhametinden dolayı da bazı hususlarda sükut etmiştir. Peygamber'i de O'nun sükut ettiği konularda araştırma yapmamızı, kendi görüş ve içtihadımıza dayanarak dine ilave yapmamızı yasaklamıştır. O, bizim dünyevi

612. Bizans İmparatoru Heraklius'un Arapçadaki kullanımı "Hirakl" şeklindedir.

613. Yerîsî kelimesinin anlamı hakkında değişik görüşler vardır. Kimine göre çiftçi, tarımla uğraşan kişi, kimine göre emîr (ikinci derecede yönetici, prens) demektir. Kimine göre burada ahali manasında, kimine göre ise zayıf kişiler manasındadır. Diğer bir görüş ise Arapçada Yerîsî ya da Erîysî olarak anılan bu grup Tevhid'i savunan Arius taraftarlarıdır. Bkz: Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, Kahire, 1407/1986, I/51; Câbirî, *Kur'ân'a Giriş*, İst/2011 (Çev.)

614. Buhari, *Bed'u'l-Vahy*, 6.

615. Şûrâ, 42/21.

616. Nahl, 16/116.

maslahatlarımızı ilgilendiren konularda istinbatta bulunmak için içtihat izni vermiştir. İşte ayetin bize gösterdikleri bunlardır ve onu ancak âlimler kavrar.

Hz. İbrahim'in Dinî Mensubiyeti Hakkında Atıp Tutanlar

İbn İshak'ın, değişik senetlerle rivayet ettiğine göre İbn Abbas (r) şöyle demiştir: *"Necran Hıristiyanları ve Yahudi âlimleri Rasûlullah'ın huzurunda toplandılar. Âlimler, 'İbrahim, Yahudiden başkası değildi.' dediler. Hıristiyanlar da 'İbrahim, Hıristiyandan başkası değildi.' dediler. Bunun üzerine Allah 'Ey Kitab Ehli! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz?' ayetini indirdi."*[617]

Derim ki: Bu ve sonraki iki ayet, Ehl-i Kitab'ı İslam'a davetin ve İslam'ın, onların hürmet ettikleri peygamberlerin tamamının dini olduğunun açıklanmasının peşinden gelmiştir. Kitapları Eski ve Yeni Ahit'te övüldüğü için Ehl-i Kitab'ın iki grubu da Hz. İbrahim'e hürmet ediyordu. Diğer taraftan Kureyşliler de ona hürmet ediyorlar ve onun dinine mensup olduklarını iddia ediyorlardı. Allah, onların hepsine birden; onların da hürmet ettikleri bu muhterem peygamberin, onların gelenekleriyle bir alakasının olmadığını; onun da, peygamberi Hz. Muhammed'in dilinden kendilerini davet ettiği İslam'ı uyguladığını açıklamak istedi. Bunun üzerine Ehl-i Kitab'a karşı hüccet olacak ifadelere başladı:

"Hâlbuki Tevrat ve İncil ondan sonra inmiştir." Yani "Ey Yahudiler! Eğer hak din sizin dediğiniz gibi Tevrat'tan ibaretse ve onun dışına çıkmıyorsa ve ey Hıristiyanlar, sizin dediğiniz gibi İncil'den ibaretse ve onun dışına çıkmıyorsa o zaman nasıl oldu da İbrahim hak din üzere oldu; sizin ve sizden öncekilerin övgüsünü hak etti. Önce gelenin, sonra gelene tabi olmasının mümkün olamayacağını ***'Akletmiyor musunuz?'"*** Burada okuyucunun hatırına, aynı itirazın Kur'an için de ileri sürülebileceği gelebilir. Bunun cevaplandırılması için üçüncü ayetin tefsirine kadar sabredilmesi gerekmektedir.

"İşte siz o kimselersiniz ki (az çok bir) ***bilginiz olan konuda*** (yani Hz. İsa hakkında) ***tartıştınız."*** Size karşı içinizden kiminin ifrata kaçıp ona *"ilah"* diyerek, kiminin de tefrite kaçıp onun *"yalancı bir veled-i zina"* olduğunu söyleyerek aşırılıklar yaptığına dair hüccet geldi. Onun hakkındaki az ilminiz sizi bu hususta hataya düşmekten koruyamadı. Ya ***"Hiç bilginiz olmayan konuda*** (yani İbrahim'in Yahudi veya Hıristiyan olduğu konusunda) ***niçin tartışıyorsunuz?"*** Bu konuda Allah'ın, kulu Muhammed'e (s) vahyettiğine tâbi olmanız gerekmez mi? ***"Allah bilir, siz bilmezsiniz."***

Sonra Allah, Hz. İbrahim hakkında bildiği şeyi açıklamak üzere *"İbrahim*

---

617. Suyutî, *Lubabu'n-Nukûl*, I/68.

Yahudi de, Hıristiyan da değildi. Ama hanif (yani zamanında yaşayanların, içinde bulunduğu şirk ve dalalet durumundan yüz çevirmiş, ayrılmış, Allah'ın dinine ihlâs ile bağlı, O'na itaat eden) ***kendini sadece O'na teslim etmiş (Müslim) biri idi."*** buyurdu. ***"Ve o*** (kendilerini *"hanif"* olarak adlandıran ve Hz. İbrahim'in dinine bağlı olduklarını iddia eden) ***müşriklerden de değildi."*** Burada kastedilenler de Kureyşliler ve onlarla aynı durumda olan Araplardır. Ayetin bu kısmı, ihtiras[618] kabilindendir. Ehl-i Kitab, Araplara *"Hanifler"* diyorlardı ve bu kelime onlar tarafından müşrik-putperest anlamında kullanılır olmuştu. Kur'an *"hanif"* kelimesini Hz. İbrahim hakkında sözlük anlamı ile kullanınca bu kullanımdan, kelimenin Ehl-i Kitab tarafından kullanılan manasının anlaşılmasını önlemek için bu cümleyi getirdi. Buna göre ayetin manası şudur: Üç grubun da kendi dininden olduğu hususunda ittifak ettikleri ve yine hepsinin de hürmet ettiği İbrahim, bu gruplardan hiç birinin dininden değildi. Tam aksine onların içinde bulundukları putçuluk ve geleneklerin benzerlerinden yüz çevirmiş, Allah'a karşı samimi, kendini O'na teslim etmiş (Müslim) birisi idi. Ayette onun *"Müslim"* olduğundan bahsedilmesi, onun Hz. Muhammed'in tafsili bir şekilde tebliğ etmiş olduğu dine benzer bir din üzere olduğu anlamında değildir. Eğer böyle denirse, Tevrat ve İncil gibi Kur'an'ın da ondan sonra gelmesi bakımından bir itiraz söz konusu olur. Burada onun, *"İslam"* kelimesinin sözlük anlamı itibariyle delalet ettiği manayı yerine getiren birisi olduğu kastedilmektedir ki o mana da tevhittir; iyilik yaparken sırf Allah için yapmak, bu konuda ihlâslı olmaktır. Nitekim bunu *"Şüphesiz Allah katında kabule şayan din İslam'dır."*[619] ayetini tefsir ederken açıklamıştık. Ehl-i Kitab, bu manayı inkar edemez. Çünkü onların kitaplarındaki ifadeler de bunun ötesine geçmez ve Hz. Peygamber'in onlara yaptığı davet de bundan ibaretti. Günümüz Müslümanlarının çoğu *"İslam"* kelimesine Kur'an'ın verdiği manayı unuttular; bu kelimenin terim manası üzerinde donup kaldılar ve onun manevi bir hidayet olduğundan gafil bir şekilde İslam'ı, bir tâbiiyet (özel bir grup ismi) haline getirdiler. Hâlbuki daha önceki salih Müslümanlar böyle değillerdi.

"İnsanlardan İbrahim'e en layık olanlar (yani onun velayetine en layık olanlar ve onunla muvafakat halinde olmaya en uygun olanlar, onun çağında) ***ona tâbi olanlar***, (onun davetine icabet edip, onun hidayetine uyanlar) ***bu (son) peygamber ve*** (onunla birlikte) ***iman edenlerdir."*** Onlar öyle bir tev-

618. İhtiras, belagat ilminin bir şubesini teşkil eden meani konularından ıtnâbın bir türüdür. İhtiras, kullanılan ifadeden, kastedilen manadan farklı bir mananın anlaşılabileceği durumlarda bu ifadenin sonunda veya arasında o farklı anlamayı önleyecek bir cümle getirilmesi olarak tarif edilir. Aynı manada "tekmil" terimi de kullanılır. Bkz: Tehânevî, *Keşşâfu Istılahâti'l Funûn*, I/302.

619. Âl-i İmrân, 3/19.

hid ehlidirler ki o tevhitte ne ilahlar edinme, ne de aracılara ve şefaatçilere tevessül şaibesi vardır. Onlar amellerinde ihlâslı kişilerdi; onların ihlâsını ne şirk bozabilir, ne de riya. İşte İslam'ın ruhu ve imanın hedefi budur. Bunu kaçıran kimse dini de tamamen elden kaçırmış olur ve *"Malın ve çocukların fayda etmediği, sadece Allah'a selim bir kalp ile gelenin müstesna olduğu günde"*[620] geleneklerin, ayinlerin ona bir faydası olmaz; aracılar ve veliler de ona bir fayda sağlayamaz. Evet, o gün kalb-i selim ile gelenler, yani kalplerin temizlenmesi, nefislerin tezkiyesi, ruhların dünyada iken ahiretteki yüksek derecelere hazırlanması için gönderilen İslam'ın hakikatini benimseyenler bundan müstesna olacaklardır.

*"**Allah** (bir zararın ortadan kaldırılması veya bir faydanın temini için kendisinden başkasına yönelmeyen) **mü'minlerin velisidir.**"* Onların işlerini üstlenir, durumlarını düzeltir, İslam'ın kalplerindeki tesirine göre onlara sevap vermeyi ve kendi lütfu ile daha da artırmayı kabul eder. Allah'tan bizi de dünyada ve ahirette onlarla birlikte kılmasını, İslam'ın ruhundan gaflette olan zahirî geleneklere takılıp kalmış, velileri ve emîrleri aracı edinme fitnesine tutulmuş kimselerden yapmamasını niyaz ediyoruz.

Bu ayetler hakkında Üstad Abduh'tan nakledecek bir şeyimiz yok. Fakat söylediklerimiz, onun düşünce ve metoduna uygundur.

---

620. Şuarâ, 26/88-89.

وَدَّت طَّائِفَةٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا
يَشْعُرُونَ ﴿69﴾
يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّـهِ وَأَنتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿70﴾
يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ
﴿71﴾
وَقَالَت طَّائِفَةٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمِنُوا بِالَّذِي أُنزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ
وَاكْفُرُوا آخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿72﴾
وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَن تَبِعَ دِينَكُمْ قُلْ إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَى اللَّـهِ أَن يُؤْتَىٰ أَحَدٌ مِّثْلَ مَا
أُوتِيتُمْ أَوْ يُحَاجُّوكُمْ عِندَ رَبِّكُمْ قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّـهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّـهُ
وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿73﴾
يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّـهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿74﴾

69- Ehl-i Kitab'tan bir grup sapmanızı gönülden istedi. Onlar, ancak kendilerini saptırırlar ne var ki bunun bilincinde değiller.

70- Ey Kitab Ehli! Allah'ın ayetlerini, müşahede ettiğiniz halde niye inkâr ediyorsunuz?

71- Ey Kitab Ehli! Niye hakkı bâtıla karıştırıyorsunuz ve bildiğiniz halde hakkı gizliyorsunuz?

72- Ehl-i Kitab'tan bir grup dedi ki: "İman edenlere indirilen şeye gündüzün başlangıcında iman edin ve sonunda da inkâr edin, belki onlar da dönerler."

73- "Ve sizin dininize tâbi olandan başkasına inanmayın." dediler. De ki: Şüphesiz ki hidayet, Allah'ın hidayetidir. Size verilenin benzerinin herhangi bir kişiye verilmesi ve bundan dolayı onların, Rabbinizin nezdinde sizinle tartışacak olmaları (mı sizi buna sevk ediyor?). De ki: Lütuf, Allah'ın elindedir; onu dilediğine verir. Ve Allah'(ın lütfu) geniştir, çok iyi bilendir.

74- Rahmetini dilediğine tahsis eder. Ve Allah büyük lütuf sahibidir.

Uyarılar Sadece Ehli Kitab'ı mı Bağlar?

Bu ayetler Ehl-i Kitab'ın, Hz. İbrahim'in ve diğer peygamberlerin mensup oldukları İslam'a davet edilmelerinden sonra, onların bu hususta ne durumda olduklarını beyan etmek için geldi. Müfessirlerin dediğine göre Yahudiler Muaz, Huzeyfe ve Ammar'ı (r) kendi dinlerine davet etmişlerdi. Bunun üzerine Allah ***"Ehl-i Kitaptan bir grup sapmanızı gönülden istedi."*** ayetini indirdi. Şüphesiz onlar, mü'minleri saptırmayı en çok isteyen insanlardı. Sahabeden bazı kişileri kendi dinlerine davet etmiş olmaları veya olmamaları bunu değiştirmez. Hem "*saptırma*" sadece davet şeklinde de olmaz. Onlar İslam'dan döndürmek için gönüllere çeşit çeşit şüpheler salıyorlardı. Bunların en tuhafı da yetmiş ikinci ayette zikredilenidir. İki grup arasındaki anlaşmazlık devam ediyordu ve bunun davet zamanında da mutlaka var olması gerekir.

Bu saptırıcı grubun durumunu açıklamak üzere Allah ***"Onlar, ancak kendilerini saptırırlar."*** buyuruyor. Üstad Muhammed Abduh bunun anlamını şöyle açıkladı: Onlar, saptırmaya yöneldikleri ve onunla meşgul oldukları için hidayet yolları ve Hz. Peygamber'e verilip de onun yol gösterici bir peygamber olduğuna delalet eden şeyler hakkında inceleme yapmaktan sarfınazar ediyorlardı. Onlar, akıllarıyla eğleniyorlar, yapmış oldukları tercihlerle fıtratlarını bozuyorlardı.

Kimileri "*onların kendilerini saptırmaları*"nı; bu sebeple azap çekecekleri için sonucunun onlar için kötü olması, ahirette onlara vebal teşkil etmesi olarak yorumluyorlarsa da bunların hiçbir haklı gerekçeleri yoktur. Burada tartışmadan (karşılıklı hüccet ikamesinden) söz edilmekte ve saptıranların yolunun eğriliği belirtilmektedir. Saptırma sebebiyle ahirette ceza görüleceği ise Kur'an'ın çeşitli yerlerinde açıklanmaktadır. O cezalandırmanın buradaki tartışmaya bir faydası yoktur. Çünkü bu, bir kişinin, inanmadığı birisi tarafından uyarılması olur. Her bir yerde söylenecek söz ayrıdır.

Ben derim ki: Üstad M. Abduh'un söylediklerini Râzî de söylüyor ve üçüncü bir izah daha yapıyor. Buna göre onlar, mü'minleri saptırmaya çalışınca ve mü'minler de onlara iltifat etmeyince hüsrana uğradılar. Çünkü inanarak bir işe başlamışlar ve neticede tasavvur ettiklerine ters bir durumla karşılaşmışlardı. Fakat bu izah şekli, ayetin ***"Ne var ki bunun bilincinde değiller."*** kısmı ile çelişmektedir. Çünkü onlar bu saptırma işinde hüsrana uğradıklarının farkındaydılar, bunu hissediyorlardı. Ama kendilerini bu konuya tamamen kaptırdıkları için bunun, onların hakkı ve hidayeti tanımalarına mani olduğunu hissetmemişlerdi. Zira bir şeye kendini tamamen veren kişi, onun sonuçlarını neredeyse hiç fark edemez.

Daha sonra Allah, başkalarını saptırmak için çabalarken ihmal ettikleri nefislerine, kendilerine dönsünler diye, içinde bulundukları sapık durumun aslını, hakikatini açıklamak üzere onlara nida etti: ***"Ey Kitap Ehli! Allah'ın ayetlerini, müşahede ettiğiniz halde niye inkâr ediyorsunuz?"*** Razî'ye göre bu ayet, Tevrat'taki Hz. Peygamber'in peygamberliğine delalet eden bilgilerden haberdar olan kimselere hitap etmektedir. Bundan önceki ayet ise bunu bilmeyenlere yöneliktir. Bu durumda ***"Allah'ın ayetleri"***'nden maksat, Tevrat'taki müjdelerdir ve İncil'deki müjdeler de bunlar gibidir. Burada kullanılan lafız genel olup her iki kitabı da kapsamaktadır. Bunları inkâr etmek, onlarla amel etmemekten ibarettir. Benim tercihime göre burada bütün Ehl-i Kitab'a hitap edilmektedir ve *"Allah'ın ayetleri"* de, Hz. Peygamber'in peygamberliğine ve onun gerek Kur'an olarak ve gerekse bunun dışında kalan tebliğlerinin hak olduğuna delalet eden her şeydir. Onlar bu ayetleri hem anlam açısından, hem de duyularla müşahede ediyorlardı. Buradaki soru üslubunda onların, varlık karşısında inatlaşan ve görülen bir şeyi inkâr eden kişinin layık olduğu şekilde kınanmaları ve ayıplanmaları söz konusudur.

"Ey Kitap Ehli! Niye hakkı bâtıla karıştırıyorsunuz?" Yani peygamberlerin getirdikleri ve kitapların bildirdiği hakkı -sadece Allah'a ibadet etmeyi, iyilik ve hayır işlemeyi, İsrailoğullarından insanlara kitabı ve hikmeti öğretecek bir peygamber müjdesini- niye karıştırıyorsunuz? Bunu niye âlimlerinizin ve rahiplerinizin oraya kattığı bâtıl tevillerle ve görüşlerle karıştırıyorsunuz ve bütün bunları mutlaka uyulması gereken ve Allah'ın katından olduğu sanılan bir din haline getiriyorsunuz? Nitekim ileride gelecek başka bir ayette *"O, Allah'ın katındandır, diyorlar. Hâlbuki o, Allah'ın katından değildir."*[621] ayetinde de ifade edilmektedir. Hakkı bâtıl ile karıştırmak geneldir ve bu anlatılanların hepsini de kapsar. Kimine göre ise bu konu akait ve ahkama aittir, burada kastedilen odur ***"Ve bildiğiniz halde hakkı gizliyorsunuz?.."*** cümlesinde ise özel olarak Hz. Peygamber ile ilgili müjde kastedilmektedir. Doğrusu o ki bu da geneldir. Onlar kendi arzularına uyarak bazı hükümleri gizliyorlar ve kitabı kâğıt tomarı haline getiriyorlar, bir taraftan onları gösteriyorlar ama çok şeyi de saklıyorlardı; bu şekilde haram yiyorlardı. Allah, peygamberinin dilinden onlara Kitab'ın o sakladıkları bölümlerinden birçok şeyi açıklamaktadır. Bunlar inşallah ileride Mâide Sûresi'nde ve diğer sûrelerde ele alınacaktır.

Ayet, bu ümmete mensup olup Allah tarafından indirilmiş hakkı insanların görüşleriyle karıştıran ve bütün bunları semavî bir din, ilahî bir hüküm sayan taklitçi haşviyatçıların aleyhine de hüccettir.

Allah daha sonra ***"Ehl-i Kitaptan bir grup dedi ki: İman edenlere indiri-***

621. Âl-i İmrân, 3/78.

len şeye gündüzün başlangıcında iman edin ve sonunda da inkâr edin, belki onlar da dönerler." buyurdu.

Suyutî'nin *Lubâbu'n-Nukûl*'de naklettiğine göre İbn İshak, İbn Abbas'tan şöyle rivayet eder: Abdullah b. Sayf, Adiy b. Zeyd ve Hâris b. Avf kendi aralarında şöyle dediler: Gelin, Muhammed ve ashabına inenlere sabah iman edelim, akşam da onu inkâr edelim de dinleri hakkında kafaları karışsın, belki onlar da bizim gibi yaparlar ve dinlerinden dönerler. Bunun üzerine Allah onlar hakkında *"Ey Kitap Ehli! Niye hakkı bâtıla karıştırıyorsunuz?"* ve *"Allah'(ın rahmeti) geniştir, o çok iyi bilendir."* ayetlerini indirdi.[622]

Ben derim ki: İbn Cerir, Katâde'nin şöyle dediğini naklediyor: "Ehl-i Kitaptan bazıları kendi aralarında şöyle dediler: Gündüzün başında onlara, dinlerine rıza görüntüsü verin, sonunda da inkâr edin. Onların size inanmaları ve sizin, onlarda hoşlanmadığınız bir şey bulduğunuzu bilmeleri için bu daha uygundur. Bu, onların, dinlerinden dönmeleri için de daha uygundur."[623]

Yine İbn Cerir'in naklettiğine göre Süddî bu ayet hakkında şöyle demiştir: "Arap beldelerinde on iki tane âlim vardı. Bunlar kendi aralarında şöyle dediler: Gündüzün başlangıcında Muhammed'in dinine girin ve *'Biz şehadet ederiz ki Muhammed haktır, doğrudur.'* deyin. Gündüzün sonu olunca inkâr edin ve *'Biz âlimlerimize, bilginlerimize müracaat ettik, onlara sorduk, onlar bize Muhammed'in yalancı olduğunu, sizin (hesaba alınacak) bir şey üzerinde olmadığınızı söylediler. Biz de dinimize döndük; o bize sizin dininizden daha hoştur.'* deyin. Belki şüpheye düşerler ve *'Bunlar gündüzün başlangıcında bizimle beraberdiler, halleri ne ola ki?'* derler. Allah, onların bu durumunu peygamberine bildirdi, haber verdi."[624]

Onların bunu sözde bırakmadıkları bizzat uyguladıkları da rivayet edilir. İbn Cerir'in naklettiğine göre Mücahit şöyle der: "Yahudiler insanlara, Muhammed'e (s) tabi olduktan sonra onda sapıklık olduğunu fark ettikleri görüntüsü vermek için bir tuzak olsun diye sabah namazını Muhammed (s) ile kıldılar ve gündüzün sonunda inkâr ettiler."[625]

Üstad Abduh dedi ki: Ayette anlatıldığı gibi Yahudilerin, inananları İslam'dan bu şekilde çevirmek istemeleri insanlardaki bir doğal kurala mebnidir. Bu kurala göre bir şeyi tanıyan kişinin ondan dönmemesi, onun hak olduğunun alametidir. Bizans kralı Heraklius da bunu anlamıştı. Hz. Peygamber'in İslam daveti hakkında Ebu Süfyan'a sordukları arasında

622. Suyutî, *Lubâbu'n-Nukûl*, I/68.
623. İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l Beyân*, III/311.
624. İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l Beyân*, III/311-312.
625. İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l Beyân*, III/312.

"Onun dinine giren ondan dönüyor mu?" sorusu da vardı. Ebu Süfyan'ın cevabı "Hayır." olmuştu. İşte bu grup da insanları bu açıdan aldatmak istedi. Onların, "Bunlar, İslam'a girdikten ve onun iç yüzünden, görünmeyen taraflarından haberdar olduktan sonra eğer onun bâtıl olduğunu görmeselerdi ondan çıkmazlardı." demelerini istiyorlardı. Çünkü insanın hakkı tanıdıktan sonra onu bırakması, onu arzuladıktan sonra sebepsiz yere ondan yüz çevirmesi düşünülemez.

Şöyle bir soru akla gelebilir: "Bazı insanlar böyle bir hile ve tuzak kastı olmaksızın isteyerek Müslüman oldukları halde daha sonra dinden döndüler; onlar hakkında ne diyeceksin?" Bu soruya da başka bir kural ile cevap verilir ki o da şudur: Bazı insanlar aslında hakikat olduğuna inandıkları için değil de kendilerine menfaat sağlayacağına inandıkları için bir şeye girerler ve bu insanlar daha sonra hesap ettikleri durumun söz konusu olmadığını anlayınca ve o menfaat tahmininin boşa çıktığını görünce o şeyi terk ederler.

Bana öyle geliyor ki Hz. Peygamber, dinden dönenlerin öldürülmelerini, sırf insanları şüpheye düşürerek İslam'dan döndürmek için çeşitli tuzaklar kuran bu kişileri korkutmak için emretmişti. Çünkü bu gibi tuzaklar, hakkı tanımış bu konuda *"ayne'l-yakîn"* derecesine ulaşmış kuvvetli sahabîler üzerinde etkili olmasa da *"müellefe-i kulûb"* olarak bilinenler gibi İslam'a, henüz kalpleri mutmain olmadan, geneli itibariyle putperestlikten daha iyi buldukları için giren zayıf kişileri aldatabilir. Kanaatimce onların öldürülmelerini isteyen hadis bu izah sayesinde, dinde zorlamayı yasaklayan, bunu reddeden ayetlerle uyumlu hale gelmiş olur.

"Ve sizin dininize tâbi olandan başkasına inanmayın." Bu, tuzak kuran Ehl-i Kitab'ın sözüdür. *"Onu tasdik etti, dediğini kabul etti, ona inandı."* demektir. Kur'an'da bu şekilde başka kullanımlar da vardır: *"Lut ona inandı (onu tasdik etti)."*[626] Hz. Yusuf'un kardeşlerinin sözü de şöyle hikâye edilir: *"Sen bize inanmış (bizi tasdik eden, dediğimizi kabul eden) değilsin."*[627]

Üstad Abduh dedi ki: *"İman"* kelimesinden, tasdik ile birlikte güven ve istikrar manası da kastedilirse *"lâm"* harf-i cerri ile kullanılır. Mesela *"Ve müminlere inanır (güvenir)."*[628] ayetinde böyledir. Buradaki inanma, ek bir anlam içeren özel bir inanmadır. Yahudiler, peygamberliğin yalnız kendi aralarında bulunacağını zannettikleri için sadece kendilerine güvendiler. Taassupta ve gururda o kadar aşırı gittiler ki neticede bütün insanları küçük gördüler ve kendilerinden olan her şeyi iyi, başkalarından olan her şeyi de kötü kabul ettiler. Bu, bir tür zafiyet hali olup buna müptela olanlarla her türlü iyilik

626. Ankebut, 29/26.
627. Yusuf, 12/17.
628. Tevbe, 9/61.

arasında bir engel teşkil eder. Biz, bazı insanların, onlardan olmayan her şeyi, aslında iyi de olsa küçültmeye teşvik ederek mensubu oldukları kavmi aldatmaya çalıştıklarını görüyoruz. Aşırılıktan Allah'a sığınırız. Ümit ederiz ki bunlar Allah'ın, Ehl-i Kitab'a cevap sadedinde peygamberine hitaben ifade ettiği ***"De ki: Şüphesiz ki hidayet, Allah'ın hidayetidir."*** ayetinden ibret alırlar. Hidayet, belli bir halka ait, onlardan ayrılmaz bir olgu değil, Allah'ın hidayetidir. O, hidayetini dilediği kulunun diliyle açıklar. O'nun iradesi herhangi bir kişi veya halk ile sınırlı değildir.

"Size verilenin benzerinin herhangi bir kişiye verilmesi ve bundan dolayı onların, Rabbinizin nezdinde sizinle tartışacak olmaları (mı sizi buna sevk ediyor?)."

İbn Kesir dışındakilerin tek hemze ile okudukları kısmı o iki hemze ile ve bunlardan da ikincisini "teshîl" ile okumuştur.

Ayetin bu kısmının izahı iki şekilde yapılmaktadır:

1. Bu kısım, Allah'ın hikâye tarzında ifade ettiği Yahudilerin az önce geçen sözünün devamıdır ve aradaki *"De ki: Şüphesiz hidayet, Allah'ın hidayetidir."* cümlesi de ara cümledir. Ayetin manası da şöyledir: Size verilenin benzerinin herhangi bir kişiye verileceği veya onların Rabbiniz nezdinde sizin aleyhinize hüccet ikame edecekleri hususunda sizin dininize tabi olanlardan başkalarını tasdik etmeyin. Yani mesela Arapların yanında; İsrailoğulları dışından da bir peygamber gönderilmesinin caiz olduğuna vs. inandığınızı itiraf etmeyin. Bu izah şekline göre onlar, Araplardan bir peygamber gönderilmesinin caiz olduğunu sırf Hz. Peygamber'e karşı inatlarından dolayı dilleriyle inkâr ediyorlardı, yoksa söylediklerine kendileri de inanmıyorlardı. İçlerinde gizledikleri inancı da sadece kendi kavimlerinden olup da ona inanmış kişilere karşı açıklıyorlardı. Çünkü o kişiler bunu, Müslümanları aldatmak için yapıyorlardı.

Bu izah şekli, cumhurun kıraatine uygundur; benim gördüğüm budur. Daha sonra Zemahşerî'nin de böyle düşündüğünü gördüm. O şöyle diyor: "Yani, size verilenin benzerinin başka birine de verileceğine dair imanınızı sadece kendi dininize mensup olanlara açıklayın, başkalarına açıklamayın. Şunu demek istiyorlardı: Allah'ın kitaplarından size verilenin bir benzerinin Müslümanlara da verildiğine dair inancınızı gizleyin, bunu sadece kendi taraftarlarınız arasında söyleyin. Bunu Müslümanlara yaymayın ki bu durum onların sebatını artırmasın; müşriklere de yaymayın ki bu durum, onları imana sevk etmesin." Zemahşerî (ö. 538 h) şöyle devam etti: "*Veya onların, Rabbinizin nezdinde sizinle tartışacak olmaları*" kısmı, "*Size verilenin benzerinin herhangi bir kişiye verilmesi*" üzerine atfedilmiştir. Buradaki ***"tartışma"***

fiili çoğul olarak kullanılmıştır ve *"tartışacaklar"* kelimesindeki zamirden kasıt "bir kişi"dir. Böyle olması normaldir. Çünkü oradaki "bir kişi" anlam itibariyle çoğul durumundadır. Mana şöyle anlaşılmalıdır: Müslümanların kıyamet gününde size karşı hakkın delilleriyle tartışacakları ve Allah'ın nezdinde hüccetleriyle size galip gelecekleri konusunda kendi taraftarlarınızdan başkasına inanmayın. Eğer bu arada ara cümlesi gelmesinin anlamı nedir, denirse onun anlamı da şudur: Şüphesiz hidayet, Allah'ın hidayetidir. Bu hidayeti ile Müslüman olsun diye veya Müslümanlıkta daha sebatkâr olsun diye kime lütufta bulunmak isterse o öyle olur. Sizin tuzaklarınızı, hilelerinizi, inancınızı Müslümanlardan ve müşriklerden saklamanız bir şeye yaramaz. Allah'ın ***"De ki: Lütuf, Allah'ın elindedir; onu dilediğine verir."*** ifadesi de böyledir. Buradaki lütuftan kastı *"hidayet ve tevfîk"*tir.[629] Zemahşerî'nin sözü burada bitti. Yani ona göre bu cümle, birinci ara cümleyi tekit etmektedir veya Neml Sûresi'nde *"Krallar bir beldeye girdiklerinde orayı ifsat ederler." cümlesinden sonra gelen "ve böyle yapıyorlar"*[630] cümlesinde olduğu gibi söz tamamlandıktan sonra gelen ikinci bir ara cümledir.

Nîsâbûrî diyor ki: "Şöyle denebilir: O kavmin, kendi mensuplarını, Muhammed'in dinini kabul etmekten koruma hususundaki gayretleri, kendi mensupları olmayan kişileri bundan korumadaki gayretlerinden daha çok idi. Bu durumda onların birbirlerine, Muhammed'in dininin doğruluğunu gösteren hususları kendi mensupları arasında ikrar etmeyi ve yabancıların yanında bundan kaçınmayı tavsiye etmeleri nasıl uygun düşer? Bunun cevabı şudur: Buradaki yasaklama ile onların tasdiklerinin, kendi mensupları arasında yayılması emredilmemektedir, maksat bu değildir. Demek istedikleri şudur: Eğer tesadüfen böyle bir şey konuşursanız bu, sadece kendi yakın çevreniz ve sırdaşlarınız arasında olsun. Ayrıca bunun zaten yaygın olması fakat kıskançlığın ve azgınlığın onları bunu başkalarından gizlemeye sevk etmesi de muhtemeldir."[631] Onun söyledikleri bunlar. Yalnız bu, ayette *"iman"*ın, *"onun açığa vurulması, açıklanması"* anlamında kullanıldığı görüşüne göre yapılmış bir açıklamadır. Hâlbuki zahire bakılırsa burada *"iman"*dan maksat, bunu onlar dışında birinin söylemesi halinde o kişinin tasdik edilmemesi, yani onun doğru söylediğinin itiraf edilmemesidir. Onlar sanki şöyle demektedirler: Birisi size, "Size verilen peygamberliğin benzerinin sizden başkasına da verilmesi caizdir." derse onu yalanlayın, ona inanmayın. Bunun "mefhum-i muhalif"i dile getirilmemiş, ondan söz edilmemiştir. Mefhum-i muhalefet konusunun usulcüler arasında ihtilaflı olduğu meşhur-

629. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Beyrut, I/366, 1415/1995.
630. Neml, 27/34.
631. Nîsâbûrî, Hüseyin b. Muhammed, *Garâibu'l-Kur'ân*, III/216-217, Kahire, ts.

dur. Mefhum-i muhalefeti kabul etsek bile o zaman buradan; kendi dinlerine mensup bazı kişiler, mesela İslam'dan nefret ettirmek için tuzak kurmada ve inkârcılıkta onlarla ittifak halinde olanlar, bunun caiz olduğunu söyleyince ona inanmalarının istendiği anlaşılır. Hâlbuki inkârcılar ve tuzakçılar, karşı tarafın lehine ve kendilerinin aleyhine hüccet olan konularda kendi aralarında inatlaşmaya gitmezler, onlar muhaliflerine karşı böyle davranırlar.

Nîsâbûrî şöyle devam etti: "Bir cümlenin arasına '*De ki: Şüphesiz hidayet, Allah'ın hidayetidir.*' ifadesi nasıl girdi? Bu fasih bir söze uygun düşmez." denirse ona da cevap olarak şöyle derim: Keffâl diyor ki: Muhtemelen bu ara cümle Allah'ın, peygamberine, söz buraya gelince söylemesini emrettiği bir cümledir. Sanki o, onların bu konudaki, bâtıl olduğu kesin olan sözlerini hikâye yollu anlatırken, burada onların sözüne bir hak sözle mukabelede bulunmasını, sonra onların sözünün kalan kısmını hikâye etmeye devam etmesini telkin etmiştir. Nitekim mesela Müslüman bir kişi, kâfirler tarafından kullanılan ve küfür anlamı taşıyan bir sözü naklederken, tam o kelimeye gelince *"Allah'a iman ettim."*, *"lâ ilâhe illallah"* veya *"Allah Yücedir!"* der sonra o sözü nakletmeye devam eder.[632]

Ben derim ki: Buna göre ***"en yu'tâ"*** kelimesinden önce hazfedilen *"bi"* harf-i cerri sebep manasında olabilir ve mana olarak da şöyle anlaşılabilir: Gündüzün başlangıcında aldatma yapıp iman edin, sonunda da tuzak olarak inkâr edin. Muhammed gibi birine size verilen peygamberliğin ve vahyin benzerinin verilmesi sebebiyle veya ahirette Rabbinizin nezdinde sizinle tartışmasından korkulması sebebiyle, sizin dininize tâbi olan ve sizin Tevrat karşısındaki tutumunuzu onaylayanlardan başkalarına hakiki ve sabit bir inançla inanmayın. Buradaki sebebiyet, nehye taalluk etmektedir, onunla ilgilidir. Yani "Muhammed'in, Musa'nın dilinden size verilen gibi hak bir din ve ilahî bir şeriat getirmesi, ona iman etmenize sebep olmasın." demektir.

İbn Kesir'in soru edatlı okuyuşunun, bu anlayışa yani bu kısmın Yahudilerin ifadesi olduğu, burada onların ifadesinin hikâye üslubu ile nakledildiği anlayışına göre en uygun tefsiri için de şöyle denir: Söz konusu cümleden anlaşılan mastar mübtedadır ve haber, hâl ve hitap karinesi ile bilindiği için hazfedilmiştir. Mana şöyledir: Birine, size verilenin benzerinin verilmesi mi sizi -sizin dininize tâbi olmasa da- ona inanmaya sevk ediyor. Yani bu, olmaması gereken kötü bir şeydir. Fakat hiç kimsenin bunu veya bundan öncekini söylediğini görmedim.

2. Yahudilerin sözünün hikâye üslubu ile anlatılması daha önce *"Ve sizin dininize tâbi olandan başkasına inanmayın."* cümlesiyle bitmiştir ve *"Size verile-*

632. Nîsâbûrî, Hüseyin b. Muhammed, A.g.e., III/217, Kahire, ts.

nin benzerinin herhangi bir kişiye verilmesi ve bundan dolayı onların, Rabbinizin nezdinde sizinle tartışacak olmaları" Allah'ın sözüdür. İbn Kesir'in okuyuşu buna göre daha açıktır ve bu durumda mana şöyle olur: *"Siz birine, size verilenin benzerinin verilmesinden hoşlanmadığınız için mi böyle tuzak kuruyorsunuz?"* Veya *"Birine, size verilenin benzerinin verilmesi mi sizi bu bâtıl yola sevk ediyor?"* Bu anlayışa göre *"Ya da başkaları"* anlamındadır. Çünkü söylendiği gibi *"hattâ"* edatı, *"ev"* (ya da) veya *"vav"* (ve) manasında kullanılmaktadır. Veya şöyle bir takdir yapılır: *"Birine, size verilenin benzeri verildiği ve buna bağlı olarak Rabbinizin nezdinde sizinle tartışılacağı için mi o tuzağı kurdunuz?"* Bu soru ile aslında onların yaptıklarının kötü olduğu belirtilmektedir.

Cumhurun okuyuşunun da bu okuyuşa göre değerlendirilmesi mümkündür. Çünkü soru edatının, ses tonu veya vurgu sebebiyle ona ihtiyaç duyulmamasından dolayı hazfedilmesi caizdir. Bu konuda başka izah tarzları da mümkündür ve bunlar içinde en uygun mana şöyledir: De ki: Allah'ın hidayeti olan hidayet, size verilenin benzerinin başka birine de verilmesi ve onların ahirette, kendilerine verilen o şeyi hüccet olarak kullanarak sizinle tartışmalarıdır. Yani bu mümkündür, caizdir, Allah'ın meşiyeti/dilemesine dahildir. Bunu inkâr etmenin hiçbir gerekçesi yoktur. Allah bundan dolayı bunun hemen arkasından ***"De ki: Lütuf, Allah'ın elindedir; onu dilediğine verir."*** buyurmuştur. Bu ifadenin tamamı da onlara reddiyedir.

Bu izah tarzları içinde en kuvvetli olanı, her iki kıraatle de uyumlu olanıdır ki buna göre bu ayet, *"De ki: Şüphesiz hidayet, Allah'ın hidayetidir."* kısmından itibaren sonuna kadar onlara reddiyedir ve *"De ki: Şüphesiz ki hidayet"* kısmı iki kıraate göre de inkârî bir sorudur. Mana da şöyledir: "Müminlere tuzak kurmak ve hakkı sizin dininize mensup olmayanlardan saklamak şeklindeki faaliyetinizi, birine, size verilenin benzerinin verilmesinden hoşlanmadığınız ve ... için mi yapıyorsunuz?" Bence ayette düzgün sıralı lüff-ü neşr vardır. Onlara verilenin benzerinin birine daha verilmesinden hoşlanmamaları, müminler imanlarından dönsünler diye onlara tuzak kurmalarının sebebini teşkil etmektedir. Bazı müminlerin, rablerinin nezdinde onlarla tartışmalarından hoşlanmamaları da onların dinine tâbi olmayanlardan bunu saklamalarının veya onlar bunu iddia ederlerse de onlara inanmamalarının sebebini teşkil etmektedir. Allah'ın, yine hikâye üslubuyla onların sözünü nakil sadedindeki şu ayeti bu sonuncuya şahitlik etmekte, onu desteklemektedir: *"İman edenlerle karşılaştıklarında 'İman ettik.' derler. Birbirleriyle baş başa kaldıklarında da 'Allah'ın size açtıklarını onlarla, Rabbinizin nezdinde sizinle tartışsınlar diye mi konuşuyorsunuz?' derler."*[633] Allah'ın bana verdiği anlayış bu. Hamd O'nadır ve O'nun sayesindedir. Hakkında çok söz ettikleri bunun

633. Bakara, 2/76.

dışında kalan izahlar ise belagatten uzak, zevk-i selimin ancak istemeye istemeye ve zorlama ile kabul edebileceği bir cedelleşmedir.

Allah, kendi lütfunu, ilminin bu lütfu hak edeni çok iyi bildiğini açıklamak için ve Yahudilerin peygamberliğin sadece kendilerine ait olduğunu iddia etmek suretiyle O'nun bu geniş lütfunu daralttıklarını ve O'nun her şeyi kuşatıcı ilminden de habersiz olduklarını bildirmek için ayet-i kerimeyi ***"Ve Allah'(ın lütfu) geniştir; O, çok iyi bilendir."*** cümlesiyle bitirdi.

Allah daha sonra da geniş lütfunun ve genel rahmetinin, cahilliklerinden dolayı bu lütuf ve rahmeti kısıtlayan, Ehl-i Kitab'a mensup kendi gururuna mağlup kişilerin vesveselerine değil, O'nun kendi meşiyetine bağlı olduğunu beyan etti ve ***"Rahmetini dilediğine tahsis eder. Allah büyük lütuf sahibidir."*** buyurdu. O dilediğini peygamber yapar ve resul olarak gönderir. Bu özelliği kime tahsis ederse, ona büyük lütfunu de tahsis eder; bunu, onun yapmış olduğu bir amelinden veya onu onurlandıran bir nesepten dolayı yapmaz. Allah'ın, fertler veya halklar arasında bu biçimde veya başka şekillerde kayırmacılık yaptığını zannedenler bundan habersiz de olsalar bu böyledir. Allah öyle kayırmacılıktan münezzehtir.

وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِن تَأْمَنْهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُم مَّنْ إِن تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لَّا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿75﴾

بَلَىٰ مَنْ أَوْفَىٰ بِعَهْدِهِ وَاتَّقَىٰ فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ ﴿76﴾

إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿77﴾

75- Ve Ehl-i Kitab'tan öylesi var ki ona bir kantar emanet etsen onu sana öder; ve yine onlardan öylesi de var ki ona bir dinar emanet etsen, sürekli onun üzerinde dikilmedikçe onu sana ödemez. Bu onların, "ümmilerde bize bir vebal yok!" demelerinden dolayıdır. Onlar, Allah adına bile bile yalan söylüyorlar.

76- Hayır! Kim sözünü yerine getirirse ve sakınırsa şüphesiz ki Allah muttakileri sever.

77- Allah'ın ahdine ve yeminlerine mukabil az bir karşılık alanların ahirette nasipleri yoktur ve O, kıyamet gününde onlarla konuşmaz, onlara bakmaz, onları tezkiye etmez. Onlara acıklı bir azap vardır.

Ehl-i Kitab ve Emanet

Burada Ehl-i Kitab'ın başka bir hali açıklanmaktadır. Bu hali de kitabı tevil ederek ve dinde gurura kapılarak emanete ihanet eden, İsrailoğullarından olmayanların mallarını bâtıl yollarla yemeyi helal sayan başka bir grup temsil etmektedir. Bunlar, Müslümanları dinlerinden döndürmek için onlara tuzak kuran grubun mukabilinde zikredilmiştir: ***"Ve Ehl-i Kitab'tan öylesi var ki ona bir kantar emanet etsen onu sana öder; ve yine onlardan öylesi de var ki ona bir dinar emanet etsen, sürekli onun üzerinde dikilmedikçe onu sana ödemez."***

Üstad Muhammed Abduh bu ayet hakkında şöyle dedi: Bu ayet, daha önce genel (mücmel) olarak ifade edilen hususlara; Ehl-i Kitab'ın gururuna, kendilerinin Allah'ın özel halkı oldukları, dinin ve hakkın onlara ait özelliklerden olduğu iddialarına açıklama getirmekte, bir miktar ayrıntıya girmek-

tedir. Sözün gelişi bir atıf edatını gerektirmediği halde ayetin atıf edatı ile başlaması, bundan önce îcaz sebebiyle hazfedilmiş bir kısmın olduğunu ve bunun, onun üzerine atfedildiğini göstermektedir. O hazfedilen kısım, *"Ehl-i Kitaptan, istikamet sahibi, gece vakitlerinde secde halinde Allah'ın ayetlerini okuyan bir grup vardır."*[634] ayeti gibi başka ayetlerde açıklanmaktadır. Allah sanki burada, oradaki üzerine atıf yapmakta, yani "Onlardan şöyle böyleleri vardır ve onlardan bir de böylesi vardır." demektedir. Üstad burada "sanki" diyor. Çünkü *"Ehl-i Kitab'tan"* diye başlayan ayet de bu sûrededir ve tefsirini yapmakta olduğumuz ayetlerden daha sonra gelmektedir. Ama bu ayeti, mana itibariyle daha önceki kısımdan anlaşılanlara atfetmesi belki de daha uygundur. Buna göre Allah sanki şöyle demektedir: *"Onlardan, Müslümanlara tuzak kuran bir grup vardır ve yine onlardan, Müslümanların ve başkalarının mallarını yemeyi helal sayan bir grup vardır."* Bu duruma biraz önce işaret etmiştik.

Daha önce de Ehl-i Kitab'tan söz edildiği halde bu ayet "*ve onlardan*" diye başlamamış, *"Ehl-i Kitaptan..."* denmek suretiyle "*Ehl-i Kitab*" kelimesi tekrarlanmıştır. Bunun sebebi şudur: Onlar insanların mallarının bâtıl yollarla yenmesini yasaklayan kitabı tahrif etmişler ve Kitab'ın onlara, sadece İsrailoğullarının, kendi kardeşlerinin mallarını yemeyi yasakladığını iddia etmişler ve yaptıklarını da tahrif ettikleri bu kitap adına yapmışlardır; ayette bu durumu vurgulamak için "*Ehl-i Kitab*" tekrarlanmıştır.

"Qentar" (*ağırlık birimi olarak kantar, çok mal*) kelimesinin tefsiri daha önce on dördüncü ayette geçti.

Ayetteki *"sürekli onun üzerinde dikilmedikçe"* kısmının manası şudur: *"Ey ona emanet veren kişi! Sen onun başında dikilip ısrarla istemedikçe ve mahkemeye başvurmadıkça..."*

"Bu onların, 'ümmilerde bize bir vebal yok!' demelerinden dolayıdır." Onların ödememeleri, bize ümmilerin yani Arapların mallarını yemekten dolayı bir günah, bir sorumluluk yok, demeleri sebebiyledir. Sanki şöyle denilmektedir: Bu ihanet onlara, kendi halkları ile gururlanmalarından, dinlerin hakkında aşırılığa sapmalarından dolayı gelmiştir. Çünkü bu tür düşünceler muhaliflerin küçük görülmesine ve o da muhalif olanın hukuki işlemlerle sübut bulmuş hakkının yenmesine sebep olur.

Üstad Abduh dedi ki: Onlar sanki şöyle diyorlar: Allah'ın özel halkından olmayan ve onun dinine mensup olmayan herkes Allah'ın nazarında düşük ve onun tarafından istenmeyen birisidir; onun hakları yoktur ve onun malı da saygın değildir; ne zaman imkân bulunursa yenir. Allah onların bu iddialarını reddederek şöyle buyurdu: *"Onlar, Allah adına bile bile yalan söylüyor-*

---

634. Âl-i İmrân, 3/113.

lar." Bunun yalan olduğunu biliyorlar. Çünkü Allah'tan gelen sözler, O'nun Kitabı'nda yer alanlardır. Hâlbuki ellerindeki Tevrat'ta ümmîlere ihanetin ve onların mallarını bâtıl yollarla yemenin serbest olduğuna dair bir şey yoktur. Onlar onda böyle bir şey olmadığını biliyorlar. Fakat onlar dinlerini kitaptan almıyorlar ki! Onlar taklide saplandılar ve âlimlerinin sözlerini din saydılar. Onlar bunu Allah'a nispet ediyorlar, hâlbuki o kişiler din namına kendi görüşlerini söylüyorlar, kendi görüşlerine destek sağlamak için sözleri yerlerinden alıp değiştiriyorlar. Bütün bu felaketler onlara buradan; yani taklitten ve helal-haram mevzuunda âlimlerin sözünü esas kabul etmekten geldi. Hâlbuki bu, Allah'ın Kitabı'ndan ve vahyinden başkasının esas alınamayacağı konulardandır. Bakın Allah onlara ne kadar adâletli davranıyor ve içlerinde vefalıların da, hainlerin de bulunduğunu açıklıyor. Bir halkın bütün fertleri hain olamaz. Bu bakımdan o halka mensup olan Samuel[635] yeterlidir.

Derim ki: Bu tahrifatçılarla ilgili anlatılanlarda bizim için de ibretler var ey Müslümanlar! Şimdi bizim içimizde de Müslüman olmayanların mallarının, hatta herhangi bir sınırlama olmaksızın "dâru'l-harp"te Müslümanların mallarını yemenin caiz olduğunu söyleyenler var. Bunlar daha sonra "daru'l-harb"i de istedikleri gibi yorumluyorlar. O kadar ki bazı insanların, Mısır'daki tramvay personelinin, bir bileti iki defa veya daha fazla satmak suretiyle tramvayların sahiplerine ihanet etmelerini helal saydıklarını, bu konuda -bu yardım onların yalan söylemelerini gerektirse bile- onlara yardım ettiklerini gördüm. Onlar böylece ihaneti, hırsızlığı ve yalancılığı helal sayıyorlar. Hâlbuki bunlar, hiçbir dinde helal olmayan büyük günahlardandır. Bu ayette ve "*Dillerinizin yalan olarak vasfettiği şeylerden dolayı bu helaldir, bu haramdır, demeyin; Allah'a karşı yalan uydurmuş olursunuz. Allah'a karşı yalan uyduranlar iflah olmazlar. Az bir menfaatten sonra onlara acıklı bir azap vardır.*"[636] ayetinde Yahudileri hedef alan tehdit bunları da kapsamaktadır. Onları buna cesaretlendiren husus bir harbînin malının, İslam yurdunda helal olmayan riba, fasit satış gibi fasit sözleşmelerle onun yurdunda yenmesinin caiz olduğunu söyleyen fakihlerin kötü bir şekilde taklit edilmesinden başka bir şey değildir. Hâlbuki o fakihler aldatmayı, ihaneti, hırsızlığı, yalanı, bu maksatla hile yapmayı, bunların hiçbirini helal saymıyorlar. Onların söyledikleri; harbînin malının, bu gibi sözleşmeler sonucu onun rızası ile yenmesinin caiz olduğundan ibarettir. Üstelik bu da ihtilaflı bir meseledir, fakihler arasında ittifak konusu değildir. Şimdi ışığını delilden alan sadık Müslüman, taklidin kötü sonucuna ve cahil taklitçilerin elinde nasıl bir bâtıl içtihada yol açtığına baksınlar. O cahiller aldatma, hıyanet ve hırsızlık ile

635. İslam'dan önce yaşamış, vefakârlığı ile ünlü bir Yahudi şairdir. (Çev.)
636. Nahl, 16/116.

mal yemeyi, fasit sözleşme sonucu karşılıklı rıza ile mal yemeye kıyas ediyorlar. Hâlbuki aralarında ne kadar fark var!

"Ahd" ve "Eyman" Kavramları Üzerine

Daha sonra Allah hukuki sözleşmelerle ilgili doğruyu açıkladı: ***"Hayır! Kim ahdini (sözünü) yerine getirirse ve sakınırsa şüphesiz ki Allah sakınanları (muttakileri) sever."*** ***"Ahd"***, başkalarına karşı, yerine getirilmesi üstlenilmiş şeydir. Mesela iki kişiden her biri diğeri için, onun yaptığına mukabil bir şey yapmak üzere sözleşseler ahitleştiler, birbirlerine taahhütte bulundular denir. Kelimenin bir başka kullanımı da *"Falan, falana söz verdi, taahhüt etti."* şeklindedir. Vadeli akitler ve emanetler de *"ahit"* kapsamındadır. Kendisine bir şey emanet edilen veya bir vadeye kadar borç verilen yahut vadeli mal satın alan kişinin, ahde vefa göstermesi, muhatabını mahkemeye müracaat etmek ve alacağını ısrarla sürekli talep etmek zorunda bırakmadan ona olan borcunu vaktinde ödemesi gerekir. Fıtratın gereği ve dinin kesin emri budur.

Bunlar, insanlara karşı verilen *"ahd"*e (*söze*) ait misallerdir ve burada öncelikle kastedilen de budur. Çünkü burada, *"ahd"*i bizatihi yerine getirilmesi gereken bir söz olarak kabul etmeyen Yahudilerin bu davranışı reddedilmektedir. Onlar, ahdin kendisini değil de ahit yapılan kişiyi dikkate alıyorlar; eğer o kişi İsrailoğullarından ise, sırf bu halka mensup olduğu için ona verilen ahde riayet edilmesini görev sayıyorlar, İsrailoğullarından olmayanlara karşı bir ahdin bulunmadığını, onun vefa gösterilmesi gereken bir hakkı olmadığını kabul ediyorlardı.

Her ne kadar buradaki *"ahit"*ten maksat öncelikle, insanlara verilen ahit ise de ifade mutlak olduğu için Allah'ın ahdi de buna dahildir. Allah'ın ahdi de, müminin Allah'a karşı ifasını üstlendiği, O'nun dinine tabi olmak ve peygamberinin dilinden bildirdiği kurallara göre hareket etmek gibi hususlar ile onun insanlar tarafından uygulanmasını istediği hususlardır. Bu da Yahudilerin aleyhine bir delildir. Çünkü onlar ahde vefanın gerekli olduğunu söyledikleri halde bu ahde vefa göstermiyorlardı. Eğer buna vefa gösterselerdi Allah'ın onlardan istediği ve Hz. Musa'nın dilinden bildirdiği gibi Hz. Peygamber'e iman ederler, onunla birlikte indirilen ışığa tâbi olurlardı.

Ayetteki ***"belâ"*** (*evet*) kelimesinin işlevi, Yahudilerin *"Ümmilerde bize bir vebal yok."* şeklindeki olumsuz cümlelerini, olumlu hale getirmektir. Yani Allah şöyle diyor: "Hayır! Size vebal vardır, hem de ne vebal! Çünkü O, ahde vefayı ve takvayı size farz kıldı. Sonra da vefalıların ve takva ehlinin hak ettikleri mükafatı açıkladı ve kim Allah'a ve insanlara verdiği ahde vefa gösterir, bunu yerine getirmemekten, haksızlıktan, tecavüzden sakınırsa Allah

onu sever ve ona sevgiliye nasıl davranılırsa öyle davranır; onu dünya ve ahirette kendi inayetine mazhar kılar."

Üstad Abduh dedi ki: Yahudilere verilen cevabın bu şekilde ifade edilmesi bize dinin genel kurallarından birini gösteriyor ki o da şudur: Kulu Rabbine yaklaştıran, onu Allah'ın sevgisine layık kılan şey; onun şu veya bu şeye mensup olması değil ahitlere vefalı olması, onlara riayetsizlikten ve diğer günahlardan, hatalardan sakınmasıdır. Bu kuraldan Yahudilerin, ümmilerden dolayı kendilerine bir vebal olmadığı tarzındaki iddialarının yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca burada, bu görüş sahiplerinin, her hak dinin en önemli rüknü olan takva ehli olmadıkları da "tariz" yollu ifade edilmektedir.

Allah daha sonra hem haksızlık yapanların ve ahde riayetsizlikte bulunanların cezasını, hem de onları buna sevk eden sebebi açıklamaktadır: ***"Allah'ın ahdine ve yeminlerine mukabil az bir karşılık alanların ahirette nasipleri yoktur ve o, kıyamet gününde onlarla konuşmaz, onlara bakmaz, onları tezkiye etmez. Onlara acıklı bir azap vardır."***

Buhari, Müslim ve diğerlerinin rivayetine göre Eş'as şöyle demiştir: Yahudilerden bir adam ile benim ortak bir arazimiz vardı. O beni inkâr etti ve ben de onu Rasûlullah'a (s) takdim ettim. *"Delilin var mı?"* dedi. *"Hayır."* dedim. Yahudiye *"Yemin et."* dedi. *"Ya Rasûlullah! Öyleyse yemin eder ve benim malım gider."* dedim. Bunun üzerine Allah *"Allah'ın ahdine ve yeminlerine mukabil az bir karşılık alanların..."* ayetini indirdi.[637]

Buhari, Abdullah b. Ebî Evfâ'dan rivayet ediyor: Bir adam pazarda kendine ait bir mal çıkardı ve Müslümanlardan birini ona düşürmek (ona rağbet ettirmek) için, o mala, aslında vermediği bir fiyat verdiğine dair yemin etti ve bu ayet indi: *"Allah'ın ahdine ve yeminlerine mukabil az bir karşılık alanların..."*

Hafız İbn Hacer, *Buhari Şerhi*'nde "İki hadis arasında çelişki yoktur. Durum, bu iki olayın birden ayetin nüzul sebebi olduğu şeklinde yorumlanır." demektedir.[638]

İbn Cerir de İkrime'den şöyle naklediyor: "Ayet Yahudilerden, Allah'ın Tevrat'ta indirdiklerini saklayan, onları değiştiren ve bunların Allah'ın katından olduğuna yemin eden Huyey b. Ahtab, Ka'b. b. Eşref ve başkaları hakkında indi."[639]

---

637. Buhari, *Husûmât*, 4; Müslim, *İman*, 220.
638. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, VIII/61, Nşr: Muhibbüddin el-Hatîb vd., Kahire, 1407/1987.
639. İbn Cerir Taberî, *Câmiu'l Beyân*, III/321.

Hafız İbn Hacer şöyle diyor: "Ayet ihtimallidir. Fakat bu konuda asıl olan *Sahih*'tekidir."[640] Bu rivayetler *Lubabu'n Nukûl*'den nakledilmiştir.[641]

Ayetin, bu gibi olaylar oldukça zikrediliyor olması ve onu daha önce duymayan birinin, onun o olay hakkında indiğini sanması da muhtemeldir. Her halükârda ayet, daha öncesi ile irtibatlıdır, onu tamamlayıcıdır.

Ayetteki ***"eymân"***, *"yemin"*'in çoğuludur. Bu kelime aslında *"sağ el"* anlamındadır. Daha sonra yemin söz verme, ahitleşme anlamlarında da kullanılmıştır. Çünkü söz verip yemin eden kişi, sözünü daha pekiştirmek ve güçlendirmek için bu esnada sağ elini, karşı tarafın sağ elinin içine koyuyordu ve daha sonra bu kelime doğrudan söz verme *"ahit"* anlamında kullanılır oldu.

Ahd kelimesi burada Allah'a izafe edilmiş, *"Allah'ın ahdi"* şeklinde bir tamlama oluşmuştur. Çünkü Allah, indirmiş olduğu kitaplarında insanlara hem kendine ibadet etmelerini, hiç bir şeyi O'na ortak koşmamalarını, her işte kendinden sakınmalarını hem de doğruluktan ayrılmamayı ve söz verdikleri şeylere, yaptıkları akitlere bağlı kalmayı, emanetleri sahiplerine vermeyi ahdetmiş, onlardan bunlara riayet etmelerini istemiştir. Allah'ın ahdi, bütün bunların hepsini de kapsamaktadır.

Sözden dönen, ahde aykırı davranan kişi bunu bir menfaat karşılığında yaptığı, o menfaati, ahde bedel tuttuğu için bu olay ayette muavaza ve mübadele anlamındaki satın alma, bedel karşılığı alma-verme kelimesiyle ifade edilmiştir. Alınan karşılık için az bir karşılık -semen- denmiştir. Hâlbuki bazı insanların, büyük işlerdeki ahdi (taahhüdü), ancak karşılığında büyük veya çok bedel alarak bozdukları bilinmektedir. Allah insanlara; Allah'ın ahdi, özellikle de yeminle pekiştirilmiş olanı karşılığında alınan her türlü bedelin az olduğunu beyan etmek için böyle buyurmuştur. Çünkü ahitler aşağılanırsa ve bozulursa hem din işleri hem de dünya işleri bozulur. Zira vefa, dinin ve dindarlığın alameti hatta onun en temel esasıdır. vefa olmazsa insanların birbirlerine olan güvenleri ortadan kalkar. Güven de hukuki işlemlerin ve düzenin ruhu, bayındırlığın esasıdır.

İşte bundan dolayı ahdin, bir menfaat sebebiyle de olsa bozulmasına karşı ifade edilen tehdit, Kitap'ta ifadesini bulan tehditlerin en şiddetlisi ve en serti olmuştur. Bir kişinin ahirette nasibinin olmamasından yani oradaki nimetlerde bir pay sahibi olmamasından, Allah'ın o kişiyle onu memnun edici bir şekilde konuşmamasından, ona rahmet ve merhamet nazarıyla bakmamasından, salih amelinden dolayı onu övüp tezkiye etmemesinden (veya af-

640. İbn Hacer el-Askalânî, A.g.e., aynı yer.
641. Suyutî, *Lubabu'n-Nukûl*, s. 69.

fetmek, bağışlamak suretiyle onu günahlarından temizlememesinden) daha şiddetli hangi ceza olabilir ki! O kişiye acıklı bir azap vardır.

Allah bir bedel karşılığında ahdi satanların nimetlerden mahrum kalacaklarını, onlar için acıklı bir azap hazırladığını ifade etmekle yetinmedi. Onların bununla birlikte ilahî gazaba uğrama derekesinde olduklarını, orada onlar için bir rahmet ümidinin olmadığını, Allah'tan bir af veya bağışlanma sözü duymayacaklarını da açıklamıştır. Onlara bakılmaması ve onlarla konuşulmaması kinaye yoluyla, onların dikkate alınmayacaklarını, onlara olan öfkenin son noktaya vardığını, böyle bir durumda hiçbir ümidin olamayacağını anlatmaktadır.

Zina, içki içmek, kumar, faiz, anne-babaya itaatsizlik büyük günahlardandır. Fakat Allah bu günahları işleyenlere karşı, ahitleri bozan ve emanetlere ihanet edenlere kullandığı gibi bir tehdit ifadesi kullanmamıştır. Çünkü ahdi bozmanın ve hıyanetin zararı, bütün bu fiillerin haram edilmelerine sebep teşkil eden zararlardan daha büyüktür. Bu durumda ahitleri önemsemedikleri ve yeminlere riayet etmedikleri halde dindar olduklarını iddia eden ve İslami kisveye bürünen çok sayıda insan ne haldedir! Onlar kendi alışkanlıkları içinde yer almayan günahları, sırf onlar bunları alışkanlık haline getirmediler diye büyütürlerken kendi yaptıklarını küçük görüyorlar. Allah'a iman ile ihanet ve ahdi bozma aynı kişide bulunamaz. Allah, kendileriyle savaşılmasını mübah kıldığı küfür liderlerinin en belirgin vasfı olarak; onlarda ahitlere vefanın olmamasını saymakta ve *"Küfrün önderleriyle savaşın; onların yeminleri yoktur, belki vazgeçerler."*[642] buyurmaktadır.

Hz. Peygamber de (s) Buhari ile Müslim'in ve başkalarının rivayet ettiği bir hadisinde *"Münafığın alameti üçtür: Konuşunca yalan söyler, va'd edince yerine getirmez ve kendisine güvenilince ihanet eder."*[643] buyurur. Müslim'deki bir rivayete göre hadisin baş tarafı *"Münafığın alameti, -o oruç da tutsa, namaz da kılsa ve Müslüman olduğunu da iddia etse- üçtür."*[644] şeklindedir. Yine Buhari ve Müslim'deki başka bir hadiste *"...Ahitleşince ona uymaz."*[645] denmektedir. Ahmed b. Hanbel, Bezzâr ve Taberânî'nin (*el-Evsat*'ta) rivayet ettiklerine göre de Enes (r) şöyle der: Rasûlullah bize her hitabında mutlaka *"Emaneti olmayanın imanı yoktur, ahdi olmayanın da dini yoktur."* derdi.[646]

---

642. Tevbe, 9/12.
643. Buhari, *İman*, 24; Müslim, *İman*, 107.
644. Muslim, *İman*, 109-110.
645. Buhari, İman, 24; Müslim, *İman*, 106.
646. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/135.

وَإِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُونَ أَلْسِنَتَهُم بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ
الْكِتَابِ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِندِ اللَّهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِندِ اللَّهِ وَيَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ
الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿78﴾

78- Ve onlardan, kitaptan olmadığı halde onu kitaptan sanasınız diye, dillerinde kitabı eğip büken bir grup var. Ve onlar, Allah'ın nezdinden olmadığı halde "O, Allah'ın nezdindendir." diyorlar. Allah adına bile bile yalan söylüyorlar.

Kitap Üzerine Dilini Eğip Bükme Vasfı Salt Ehli Kitab'a mı Özgüdür?

"Ve onlardan kitabı eğip büken bir grup var." Allah, Ehl-i Kitab'a mensup başka bir grubun durumunu açıklamaktadır. Cumhura göre bu gruptan maksat, Medine civarında yaşayan bazı Yahudi âlimlerdir. Fakat gerek Yahudilerden ve gerek başkalarından olup onların yaptıklarını yapan herkes onlara yönelik bu kötüleyici ifadenin tanımına dahildir.

Abdullah b. Abbas'tan rivayet edildiğine göre bu grup, Hz. Peygamber'e karşı düşmanlıkta, ona eziyet etmede ve ona karşı kışkırtıcılıkta ısrar eden Yahudi önderlerden biri olan Ka'b b. Eşref'e gelen Yahudilerdir. Bunlar Tevrat'ı değiştirdiler ve ayrı bir kitap yazdılar. O, kitapta Hz. Peygamber'e ait nitelikleri değiştirdiler. Kureyza kabilesi de onların yazdıklarını aldılar ve bunları kendi kitaplarına karıştırdılar. Onları okurken dillerini eğip bükmeye, böylece insanlara, onlar Tevrat'tanmış havası vermeye başladılar. Bu davranış, onların itikatlarının bozuk olduğunu, kendi kitaplarına da sahip çıkmadıklarını göstermektedir. Çünkü onlar dini, bir uyrukluk haline getirmişlerdi ve onlara göre kendi uyruklarından olmayanlar onların kitaplarında anlatılanlara kendilerinden daha yakın bile olsalar onlara mukavemet etmek o dini desteklemek demekti. Hatta onlar, kendi kitaplarının dışına çıkıyorlar ve kendilerinden olmayanlara karşı koymak için kendi kitaplarını tahrif ediyorlardı ve bunu kendi kitaplarına destek olmak sayıyorlardı. Günümüzde de Müslümanlardan onlara benzeyen bazıları aynı şeyi yapıyorlar. Dinin akaidi, usul ve füruu hakkında halk arasında meşhur olmuş bilgilerden başkasını bilmeyen, bu bildikleri ile de amel etmeyen kimseleri, dini destekleyen, onu takviye eden kişilerden sayıyorlar. Bir kişi İslam'la ilgisi olmayan dünyevi veya siyasi bir sebepten dolayı da olsa, Müslümanlardan

kabul etmedikleri birisine karşı düşmanca davranmışsa onu dinin destekçisi sayıyorlar. Hatta bunlar sırf halkın ve taklitçilerin İslam'dan kabul ettikleri bazı konularda onlardan farklı düşünüyorlar diye bazı Müslüman ıslahatçılara dil uzatan kişileri bile dine yardım edenlerden sayıyorlar. Hâlbuki halk ve taklitçiler onları, Allah'ın Kitabı'nda olduğu için değil, kendileri öyle alıştıkları için İslam'dan kabul ediyorlar. Bunlar kendi geleneklerini, bidatlerini desteklemek için tevil etmek suretiyle Kur'an'ı tahrif ediyorlar veya onlardan dinlerini Kur'an'dan değil, âlimlerin kitaplarından almalarının istendiği şeklinde bir mazeret beyanı ile Kur'an'dan yüz çeviriyorlar.

"Dilde kitabı eğip bükmek", konuşurken dili eğip bükmek ve sözü kendi manasından başka bir anlama çekmek suretiyle onu tahrif etmektir. Allah Yahudilerin bu özelliğini Nisa Sûresi'nde beyan eder: *"Yahudilerden bazıları sözleri yerlerinden tahrif ediyorlar ve dillerini eğip bükerek, dine dil uzatarak 'İşittik ve isyan ettik; dinle, işitmez olası!' ve 'Râinâ!' diyorlar. Eğer onlar 'İşittik ve itaat ettik; dinle ve bizi gözet.' deselerdi onlar için daha iyi ve daha doğru olurdu."*[647] Bu, bir söz Kitap'tan olmasa da, onu telaffuz ederken dilde eğip bükmeye bir misaldir. Onlar, bir kişi dinlenirken söylenmesi âdet olan *"Hoş olmayan şey dinletmeyesin!"* dua cümlesini muhataba beddua olarak söylenen *"İşitmez olası!"* anlamında kullanmışlardı. İnsanların, birinden yardım talep ederken söyledikleri *"Unzurnâ!"* (Bizi gözet, bize bak.) sözü yerine de *"Râinâ!"* demişlerdi. Müfessirlerin dediklerine göre İbranice veya Süryanice olan bu sözü onlar birbirlerine hakaret etmek için kullanıyorlardı.[648] Konunun ayrıntısı ileride yeri gelince anlatılacak.

Hadis ve siyer kitaplarında da anlatılan şu olay da buna benzemektedir: Yahudiler Hz. Peygamber'e selam verirken "*Selâmun aleykum*" kelimesini ağızlarında geveleyerek söylüyorlar, "*lam*" harfini kaybederek ve kelimeyi net olarak telaffuz etmeksizin ölüm manasındaki "*Sâm*" kelimesini kullanarak "*Sâmun aleykum*" diyorlardı.

Onların bazılarının bu tahrifleri ve dillerindeki eğip bükmeler bazen lafızda değişiklik şeklinde, bazen da bir lafzı asıl kastedilen manasından ayrı başka bir manaya çevirmek şeklinde olabilir. Bir şey okuyan kişinin, dinleyen Kitap'tan olduğunu zannetsin de onu kabul etsin diye onu ses tonu, nağme itibariyle ve huşu görüntüsü de vererek Kitab'ı okur bir eda ile o tarzda okuması da bu kabildendir. Buna dikkat çeken hiç kimseyi hatırla-

647. Nisa, 4/46.

648. Bu söz aynı zamanda Arapçadır ve bu dilde (bizi gözet) anlamındadır. Burada Yahudilerin, Arapçada da olan bir kelimeyi eğip bükerek başka dildeki benzer bir kelime şeklinde ve o dildeki manasını kastederek kullanmaları söz konusudur. (Çev.)

mıyorum, fakat bu da *"yelvûne"* (eğip bükme) kelimesinin şümulüne girer ve bu da kelimeden müminlerin zihinlerine gelen ilk manalardan biridir. Hafifmeşrep bazı Müslümanların, bilmeyenlere Kur'an havası vermek veya onları denemek için herhangi bir kitaptaki cümleleri, şakadan Kur'an okur gibi tecvit ile okuduklarını görüyoruz. Abdullah b. Revâha'nın da karısının yanında böyle bir şey yaptığı rivayet edilirse de bu, onun gibi muhterem bir sahabe hakkında kabul edilemeyecek bir durumdur.

Hocamız Abduh dedi ki: Bu eğip bükme *"yelvûne"*, konuşan kişinin konuştuğu söze, ondan zahir olan mananın dışında başka bir mana vermesidir. Hz. İsa efendimizin dilinden telaffuz edilen *"Allah'ın oğlu"* gibi sözler ile onun Allah'ı kendisi için ve insanlar için *"baba"* olarak isimlendirmesi buna misal teşkil eder. O, bunları mecazi manada kullanıyordu. Ama bazıları onları eğip büktü ve sadece Hz. İsa'ya nispetle hakiki manaya aldı. Yani onlar, bir lafzı Kitap'ta kastedilen manasından ayrı başka bir mana ile tefsir ediyorlar ve insanlara onun kitaptan olduğu izlenimini veriyorlar, onları böyle bir yanılgıya düşürüyorlar. Bunun için de *"Kitap'tan olmadığı halde onu kitaptan sanasınız diye..." deniyor ve ayet devam ediyor: "Ve onlar, Allah'ın nezdinden olmadığı halde 'O, Allah'ın nezdindendir.' diyorlar. Allah adına bile bile yalan söylüyorlar."* Yani onlar yalan söylediklerini biliyorlar.

Onların bu tahrifi taammüden yaptıklarına dair haber tekit edildi; açıkça yalan söyledikleri tescil edildi. Allah sanki şöyle diyor: *"Onlar bunu tariz veya tevriye yollu söylemiyorlar, çok cüretkâr oldukları ve Allah'tan korkmadıkları için açık açık yalan söylüyorlar. Çünkü onlara göre din, ayinden ve uyrukluktan ibarettir ve bu uyrukluk anlayışı da onların aldanmalarının kaynağını teşkil etmektedir. Zira onlar, bu dine mensup oldukları ve peygamberlerin sülalesinden geldikleri için bütün günahlarının bağışlanacağına inanıyorlar."*

Onların yolundan giden Müslümanların durumu da aynı. Onlar da Müslümanın, yaşayışı ne kadar kötü, davranışları ne kadar çirkin de olsa kesinlikle cennet ehli olduğunu, onun imdadına şefaatler yetişmezse bu sefer bağışlamanın yetişeceğini söylüyorlar. Bunlar "Müslüman" derken de -Kitap'ta ve hadislerde belirtilen sadık mümin sıfatları ona uymasa da; hatta ona, oralarda kâfirler ve münafıklar için belirtilen sıfatlar uysa da- kendisi için İslam'ı etiket edinmiş kişileri kastediyorlar.

مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَن يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِّي مِن دُونِ اللَّهِ وَلَٰكِن كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنتُمْ تَدْرُسُونَ ﴿79﴾ وَلَا يَأْمُرَكُمْ أَن تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا أَيَأْمُرُكُم بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنتُم مُّسْلِمُونَ ﴿80﴾

79- Allah'ın bir insana kitabı, hükmü ve peygamberliği vermesi, sonra da onun insanlara "Allah'ı bırakıp bana kul olun." demesi olamaz. Fakat siz kitabı öğretmek ve incelemek suretiyle Rabbin adamları olun.

80- Ve onun size melekleri, peygamberleri rab edinmenizi emretmesi de (olamaz). Siz Müslüman olduktan sonra o size küfrü emreder mi?

Allah'tan Başkasına ya da Allah'la Beraber Başkalarına İbadet

İbn İshak ve Beyhakî'nin, İbn Abbas'tan rivayet ettiğine göre Necranlı Yahudile ve Hıristiyanlardan oluşan âlimler Hz. Peygamber'in huzurunda bir araya gelince ve o da onları Müslüman olmaya davet edince Ebu Râfi' el-Kurazî *"Ya Muhammed! Sen Hıristiyanların İsa'ya ibadet ettikleri gibi sana ibadet etmemizi istiyorsun musun?"* dedi. O da *"Allah'a sığınırım!"* dedi ve bunun üzerine Allah, *"Allah'ın bir insana kitabı, hükmü ve peygamberliği vermesi, sonra da onun insanlara 'Allah'ı bırakıp bana kul olun.' demesi, olamaz. Fakat siz kitabı öğretmek ve incelemek suretiyle Rabbe mensuplar olunuz. Ve onun size melekleri, peygamberleri rab edinmenizi emretmesi de (olamaz). Siz Müslüman olduktan sonra o size küfrü emreder mi?"* ayetlerini indirdi.

Abdurrezzak, tefsirinde Hasan'dan rivayet ediyor: "Bana ulaşan habere göre bir Adam Rasûlullah'a (s) geldi ve *'Sana, birbirimize selam verdiğimiz gibi selam veriyoruz. Sana secde etmeyelim mi?'* dedi. O da *'Hayır. Fakat Peygamberinize itibar edin ve hakkı, sahibine tanıyın. Allah'tan başka hiç kimseye secde edilmemeli.'* buyurdu. Allah da *'Allah'ın bir insana kitabı, hükmü ve peygamberliği vermesi, sonra da onun insanlara 'Allah'ı bırakıp bana kul olun.' demesi, olamaz. Fakat siz kitabı öğretmek ve incelemek suretiyle Rabbe mensuplar olunuz. Ve onun size melekleri, peygamberleri rab edinmenizi emretmesi de (olamaz). Siz Müslüman olduktan sonra o size küfrü emreder mi?'* ayetlerini indirdi." Bunlar Suyutî'nin *Lubabu'n Nukûl*'ünden nakledilmiştir.[649]

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Sahabeden bazısının, Hz. Peygamber'e secde etmek istedikleri de rivayet edilmektedir. Bunlar, Allah'ın bu ümmeti

649. Suyutî', *Lubabu'n-Nukûl'*, I/70.

şerrinden korumadığı rivayetlerdendir ve Kur'an'da da bunlara ihtiyaç yoktur. Ayet, daha önceki kısım ile bağlantılıdır; Ehl-i Kitab'a reddiye olarak gelmekte ve onlardan bazılarının, Allah'ın hakiki anlamda oğlunun veya oğullarının olduğu, bazı peygamberlerin kendileri hakkında böyle söylediği şeklindeki iddialarını çürütmekte; bu iddianın, *"dilde Kitab'ı eğip bükme ve tevil yoluyla onu tahrif etme"* kapsamına girdiğini açıklamaktadır. Ayetin doğrudan bu iddia sahiplerine reddiye olmak üzere ve muhtemel bir soruya cevap olarak yeni bir konunun başlangıcı (isti'nâf-ı beyaniyye) olması da mümkündür. Yahudi grupların durumu açıklandıktan sonra sanki insan nefsi Hıristiyanların durumunu ve Hz. İsa hakkındaki iddialarını merak etmekte ve bu iki ayet bu konuya açıklık getirmektedir. *"İnsan için... olamaz."* ayeti böyle bir durumun olamayacağını ifade etmektedir. Bu ifade, onun sadece olmadığını, vuku bulmadığını söylemekten daha edebidir. Çünkü hem olayın vuku bulmadığı hem de bunun sebep ve delili belirtilmektedir. Yani bu mümkün değildir, demektir.

"Allah'ın bir insana kitabı, hükmü ve peygamberliği vermesi..." ***"Hüküm"***den maksat, Kitap ile hükmetmek ve onu mürşid kabul edip ona göre amel etmektir. Bu hususta *Keşşaf*'ta *"Hüküm, hikmettir ki o da sünnettir."* Denmektedir.[650] Üstad M. Abduh'un görüşü de onunkine uygundur. O da *"Nefs, Kitab'ın ibarelerinde çoğu kere tevil görüşünü benimser. O konuda hakkı belirleyici olan ise ameldir."* dedi. Onun *"hikmet"*i, Kitab'ı anlamak ve onun sırlarını tanımak şeklinde tefsir ettiğini ve bunun da ona uygun ameli gerektirdiğini söylediğini daha önce ifade etmiştik.

Ayette *"ona kitap verildiği"* belirtildikten sonra *"peygamberlik"* de zikredildi. Çünkü *"kitap verilenler"* ifadesi peygamberliğin tebliğ edildiği kişiler hakkında da kullanılır.

"Sonra da onun insanlara 'Allah'ı bırakıp bana kul olun.' demesi..." ***"İbâd"*** (kullar) kelimesi, *"ibadet eden"* anlamındaki *"abd"* kelimesinin çoğuludur. *"Köle"* manasındaki *"abd"* kelimesinin çoğulu ise *"abîd"*dir. *"Bana kullar olun."*, *"Beni kendinize ilah ve rab edinin."* demektir.

"Min dûnillah" ifadesinin ayete kattığı anlam *"Allah'a değil, bana ait olan kullar olun."* veya *"Allah'a değil, bana ibadet edenler olun."* şeklindedir. *"Allah'ı aşmış olarak"* yani *"sadece O'na ibadet edilmesi ve sadece O'na kul olunması gereğini aşmış olarak"* şeklinde yorumlayanlar da vardır. Ebu's-Suud kesin ifade ile bunun, Allah'tan başkasına müstakil olarak veya Allah ile birlikte ibadet edilmesi anlamında olduğunu söyler.[651]

650. Zemahşerî, *Keşşâf*, I/440.
651. Ebu's-Suud, *Tefsir*, Beyrut, ts., II/52.

Bence bunun iki şekilde açıklaması mümkündür:

1. Allah için yapılan ibadet, ancak ihlâsla sadece O'na ait olursa, ona Allah'tan başkasına yönelme şeklinde herhangi bir şaibe karışmazsa o zaman doğru anlamıyla ibadet olur. Nitekim *"Dinimi, sadece Allah'a tahsis ederek ancak O'na ibadet ederim, de."*[652] ve *"Onlara; dini Allah'a tahsis ederek ve yalnız O'na yönelerek ibadet etmelerinden başka bir şey emredilmedi."*[653] ayetlerinde ve bu mealdeki çok sayıda ayette de bu vurgulanmaktadır.

İnsanları, kendine ibadet etmeye çağıran kimse, -onların Allah'a ibadet etmelerini yasaklamasa da, hatta onlara Allah'a da ibadet etmelerini emretse de-, onları Allah'a değil, kendine ibadet etmeye davet etmiş olur. İbadette, mesela duada kendisi ile Allah arasına vasıta koyan kimse, Allah'a değil o vasıtaya ibadet etmiş olur. Çünkü aradaki bu vasıta, sadece O'na yönelme ile çelişmektedir. İhlâs olmadığı zaman ise ortada ibadet de yoktur. Bunun için Allah *"Allah'a, dini sadece O'na tahsis ederek ibadet et. Hâlis din sadece Allah'a aittir. Allah'tan başkalarını veli edinenler 'Onlara sırf bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz.' (diyorlar). Şüphesiz ihtilaf ettikleri konularda onların arasında Allah hüküm verecektir."*[654] buyurur. Onların, velileri Allah'a yaklaşma vesilesi yapmaları, Allah'ın; onlar hakkında *"kendinden başkalarını Rab edindiklerini"* söylemesine mani olmamıştır.

Hz. Peygamber'in hadisleri de buna delalet eder: *"Allah buyurdu: Ben ortaklar arasında, ortaklıktan en müstağni olanıyım. Kim bir başkasını da bana şerik (ortak) yaptığı bir amel işlerse onu şirki ile baş başa bırakırım."*[655] Bir rivayete göre hadisin sonu şöyledir: *"Ben, ondan berîyim (uzağım). O, kim için amel işlemişse ona aittir."*

Bir hadis de şöyledir: *"Allah kıyamet gününde insanları, hakkında hiçbir şüphe olmayan gün için toplayınca bir münadi seslenecek: Kim Allah için yaptığı bir amele başkasını şerik (ortak) etmişse sevabını Allah'tan başkasından istesin. Allah, ortaklar arasında, şirkten (ortaklıktan) en müstağni olanıdır."*[656]

2. Allah'a vesile olacağı, O'na yaklaştıracağı, O'nun katında şefaatçi olacağı veya Allah'a yakın olduğu için fayda verme ve zararı önleme tasarrufunda bulunacağı düşüncesiyle, ibadetinde Allah'tan başkasına yönelen kimsenin bu yönelişi, ona ibadet etmesidir. İbadetinde Allah'tan başkasına yönelen kişi ona yöneldiği miktarda onun kuludur.

652. Zümer, 39/14.
653. Beyyine, 98/5.
654. Zümer, 39/2-3.
655. Müslim, Zühd, 46.
656. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/215.

Bu izah tarzı aslında makul ise de birincisi daha kuvvetlidir. Çünkü nasslar onu desteklemektedir. Halkın, dua ederken ve ihtiyaçlarının giderilmesini isterken kendilerine yöneldikleri veliler edinmelerini caiz görenler bundan gafiller. Onlar buna *"onları, Allah'a vesile kılmak"* diyorlar. Hâlbuki bu, onların, Allah'tan başkasına ibadet etmeleridir. Sahih hadiste belirtildiğine göre Hz. Peygamber *"Dua, ibadettir."* demiş ve *"Rabbiniz dedi: Bana dua edin..."* ayetini okumuştur.[657] Bu hadisi Ahmed ile *Sünen* musannifleri ve başkaları rivayet ederler.

"Fakat siz kitabı öğretmek ve incelemek suretiyle Rabbin adamları olun." Yani kendisine kitap ve hüküm verilen peygamber onlara, kendisini vasıta yapmadan ve şahsını vesile edinmeden doğrudan Rabbe mensup olmalarını emreder. Onları buna ulaştıracak gerçek vesileye yönlendirir ki o da kitabı öğretmek ve onu incelemektir. Kitabı bilmek ve öğretmekle, onunla amel etmekle insan *"Rabbânî"* (*Rabbin adamı*) mertebesini ve Allah'ın rızasını kazanmış olur. Kitap, Allah'a yaklaşma vasıtasıdır. Peygamber ise *"Senin görevin, tebliğden ibarettir."*[658] ayetinde ifade edildiği gibi kitabı tebliğ eden vasıtadır. Hiçbir kişinin Allah'a, peygamberin şahsı ile yaklaşması mümkün değildir. Ona peygamberin tebliğ ettikleri ile yaklaşılır.[659] Bu gerçeği tespit eden çok sayıda ayet vardır.

Üstad Abduh dedi ki: Ayet insanın, kitabı bilmek, incelemek ve insanlara öğretmek, yaymak suretiyle rabbânî olacağını ifade etmektedir. Allah'a yaklaşmanın ancak ilim ile amel etmek suretiyle gerçekleşeceği bilinen bir husustur. Amele sevk etmeyen ilim, gerçek ilim sayılmaz. Çünkü gerçek ilim, âlimde bir vasıf, onun nefsinde yer etmiş bir meleke halini almış olan ilimdir. Ameller, bu vasıfların ve melekelerin sonuçlarıdır. Öğretmen, öğretici, kendinde sübut bulmuş şeyleri ifadelendirir. Kitab'a ait ilimden sadece zihinde belirmiş ama nefiste yerleşmemiş hayalleri ve şekilleri elde etmiş birisi, o ilimle gerektiği tarzda amel edemeyeceği gibi, onun bu ilmi başkalarına aktaran bir öğretmen olması da mümkün değildir. Nitekim bu, teknik ilimlerde gözlem ve deney sonucu sübut bulmuş bir gerçektir. Mühendislik adına sadece bazı terimleri ve yetersiz problemleri bilen birisinin bilfiil mühendislik yapması da, mühendisliği başkalarına öğretmesi de mümkün değildir.

Üstad şöyle demek istiyor: İlim, ameli gerektirdiği için Allah onu zikredince ameli de açıkça zikretmekten müstağni oldu. Nitekim bir mükafat, bir şeyin yapılmasına bağlanmışsa, burada o şeyin bilinmesinin de zikre-

---

657. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 267; Tirmizî, *Tefsir*, 40; İbn Mâce, Dua, 1.
658. Şûra, 42/48.
659. Âl-i İmrân, 31. ayetin tefsiri.

dilmesine ihtiyaç olmaz. Çünkü onun doğru şekilde yapılması ancak doğru şekilde bilinmesi ile mümkündür. Bazen lâzım zikredilir, bazen de melzûm zikredilir. Her yerde söylenecek söz ayrıdır.

"Ve onun size melekleri, peygamberleri rab edinmenizi emretmesi de (olamaz)." İbn Âmir, Hamza, Âsım ve Yakub *"ye'murekum"* kelimesini *"summe yeqûlu"* üzerine atfederek mansub şekliyle okumuştur. Buradaki "Lâm-elif", daha önce geçen olumsuzluğu (nefyi, menfiliği) tekit için getirilmiştir. Daha önce geçen ve burada tekit edilen olumsuzluk, *"Mâ kâne libeşerin"* kelimelerindeki olumsuzluktur. Diğerleri ise bu kelimeyi merfu olarak okumuşlardır. Bu okuyuşa göre cümlenin, öncesi ile irab ilişkisi yoktur (isti'nâfiyedir). Ebu Amr, prensibi olduğu üzere hemzeyi "ihtilâs" ile okumuştur.

Meleklere ibadet etmek, müşrik Araplardan ve Ehl-i Kitab'a mensup bazı fırkalardan intikal etti. Yahudilerden bazıları Üzeyr'i, Hıristiyanlar da Mesih'i Allah'ın oğlu kabul ettiler. İslam gelip bütün bunların, peygamberlerin tebliğ ettiklerine aykırı olduğunu, onların sadece Allah'a ibadet etmeyi, dinin sadece O'na tahsis edilmesini emrettiklerini ve O'ndan başkasına ibadet etmeyi yasakladıklarını beyan etti. Bunun için Allah şöyle buyurdu: *"Siz (fıtratın gereği) Sadece Allah'a teslim olduktan sonra o size küfrü emreder mi?"*

Üstad Abduh bunun anlamı için şöyle dedi: Ehl-i Kitab, Hz. Musa'nın onlara tebliğ ettiklerinin gereği olarak tevhid ehli olduktan sonra, onların içinden peygamberlikle görevlendirilen Hz. İsa onlara kendisine ibadet etmelerini emretmiş olamaz. Bildiğimiz müfessirlerin çoğu, buradaki muhatapların sadece Müslümanlar olduğunu esas alarak bu cümleyi, Rasûlullah'a (s) secde etme talebine cevap olarak yorumlamışlardır. Onlar *"İslam"*ın, Kur'an ıstılahında bütün peygamberlerin dini, fıtrat dini anlamında kullanıldığını unutuyorlar.[660]

660. Bu konuda bkz: Âl-i İmrân Sûresi 19. ayetin tefsiri.

وَإِذْ أَخَذَ اللَّـهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا آتَيْتُكُم مِّن كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ
مُّصَدِّقٌ لِّمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنصُرُنَّهُ قَالَ أَأَقْرَرْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ
إِصْرِي قَالُوا أَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَأَنَا مَعَكُم مِّنَ الشَّاهِدِينَ ﴿81﴾
فَمَن تَوَلَّىٰ بَعْدَ ذَٰلِكَ فَأُولَـٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿82﴾
أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّـهِ يَبْغُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا
وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿83﴾

81- Ve hani Allah, peygamberlerden "Kitaptan ve hikmetten size ne vermişsem, sonra da size beraberinizdekini tasdik eden bir peygamber gelmişse ona iman edeceksiniz ve ona yardım edeceksiniz." diye taahhüt aldı. "İkrar ettiniz ve bu konuda ahdimi aldınız mı?" dedi. "İkrar ettik." dediler. "Şahit olun, ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim." dedi.

82- Bundan sonra kim yüz çevirirse işte onlar fasıklardır.

83- Allah'ın dininden başkasını mı arzuluyorlar? Hâlbuki göklerdekiler ve yerdekiler isteyerek veya istemeyerek O'na teslim olmuşlardır ve O'na döndürüleceklerdir.

Peygamberlerden Alınan Misakın Mahiyeti

İmam Râzî *"Ve hani Allah, peygamberlerden... taahhüt aldı."* ayetini tefsir ederken şöyle dedi: "Bil ki bu ayetlerde, Ehl-i Kitab'ın mazeret imkânını ortadan kaldırmak ve onların inatlarını ortaya koymak için onların nezdinde Hz. Muhammed'in peygamberliğine delalet eden şeylerden birisi daha zikredilmekte, bu konudaki tespitlerin sayısı artırılmaktadır. Ayetler bu maksatla getirilmektedir. İşte bunlardan birisi de Allah'ın bu ayette zikrettikleridir. Allah kendilerine kitap ve hikmet verdiği peygamberlerinden; onlara ne zaman, beraberlerindeki şeyleri tasdik eden bir peygamber gelirse ona iman edeceklerine ve onu destekleyeceklerine dair taahhüt (misak) almıştır. Onların da bunu kabul ettiklerini bildirmekte ve bundan dönenlerin fasıklardan olacağına hükmetmektedir. Ayette kastedilen budur."[661]

661. Râzî, *Mefâtîhu'l Gayb*, VIII/101.

Üstad Abduh dedi ki: Bu, sûrenin başında tespit edilen temel konuya dönmektir. O temel konu da; Kitab'ın indirildiği, Allah katında dinin aynı, yani Hz. İbrahim'in ve diğer peygamberlerin yaşadığı din olduğu, mahlûkların kimine bir meziyet veya peygamberlik verme hususunda Allah'ın tek seçici olduğudur. Bütün bu meseleler, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat etmek ve Ehli Kitab'a mensup olup da Araplardan bir peygamber gönderilmesini inkâr eden, buna bağlı olarak tartışmaya giren kişilerin şüphelerini izale etmek ve onların dinleriyle ilgili olarak gerek bu konudaki ve gerek başka konulardaki hatalarını açıklamak için zikredilmiştir. Bu ayette ele alınan mesele, iddialarını geçersiz kılmak için onlara yöneltilen delillerden biridir. Anlatılan konu şudur: Allah bütün peygamberlerden ve dolayısıyla onlara tâbi olan kişilerden; onlara kitaptan ve hikmetten ne verilirse -bu büyük bir şey de olsa-, görevlerinin, onlardan sonra, onların beraberindekini tasdik edici olarak gönderilen kişiye iman etmek ve ona yardım etmek olduğu hususunda teminat almıştır. Yani bu ayet, konunun temeli bakımından önceki ayetlerle irtibatlıdır.

"Mîsâk" *(teminat)*, tekit edilmiş, güçlendirilmiş ahittir. Bir kişiden misak almak, misak alınan kişinin, misak alana karşı bir şeyi yapmayı, bunu yemin ile veya sözleşme yahut karşılıklı güvence verme lafzı ile tekit ederek üstlenmesidir.

Ayetteki *"peygamberlerin misakı"* tamlamasının iki türlü açıklaması vardır:

1. Bu, *"peygamberlerden misak"* anlamındadır ve kendilerinden misak alınanlar peygamberlerdir. Buna göre bu olayın hükmü, onların tâbileri hakkında da -Üstadın dediği gibi- evleviyetle geçerli olmaktadır.

2. Misakın peygamberlere izafe edilmesi (ifadede tamlanan olarak yer alması) onların, bu misakın sahipleri olmaları itibariyledir. Yani burada misak, kendilerinden misak alınanlara değil, kendileri misak alanlara izafe edilmiştir. Bu tamlama *"Allah'ın ahdi"*, *"Allah'ın misakı"* tamlaması gibidir. Buna göre misaktan sorumlu olan bilindiği için o, ayette zikredilmemiştir. Anlam şöyle takdir edilir: *"Ve hani Allah, peygamberlerin, ümmetleri üzerindeki... misaklarını aldı."*

Yahut burada Ehl-i Kitab'a hitap edilmekte ve şöyle denmektedir: *"Hani Allah, sizin hakkınızda sizin kavminize gönderilen peygamberlerden misak aldı."* Yahut da *"peygamberlerin ümmetlerinin misakı"* şeklinde bir takdir yapılır. Her iki görüş de selef âlimlerinden nakledilmektedir. İkinci görüşü kabul edenlerden biri de Ehl-i Beyt'ten Cafer es-Sâdık'tır. O, bunu *"Ey Peygamber, kadınları boşayacağınız zaman..."*[662] ayeti tarzında kabul etmektedir. Bu ayette de Hz. Peygamber'e hitap edilmekte ama ümmeti kastedilmektedir.

662. Talak, 65/1.

Her iki izah şeklinde de ayetin ibaresinden kastedilen şey aynıdır: Kendilerine kitap verilen ümmetlere, beraberlerindekini tasdik eden bir peygamber gelirse onların yapması gereken, o peygambere iman etmek ve ona yardımcı olmaktır. Bu onlara Allah'ın, peygamberlerinden aldığı misak ile veya peygamberlerinin diliyle onların kendilerinden aldığı misak ile yüklenmiş bir görevdir.

"Lemâ âteytukum": Buradaki *"lam"* harfi "lâm-ı muvattığ"dır.[663] Zemahşeri, *"Çünkü misak almak, yemin etmek manasındadır."* der.[664] Yani misak, yemin ve misak almak da, yemin ettirmek anlamındadır. *"Lam"* harfinden sonra gelen *"mâ"*, şart manası taşımaktadır. Anlam *"size ne vermişsem, verirsem"* şeklinde anlaşılmalıdır.

"Kitaptan ve hikmetten size ne vermişsem, sonra da size beraberinizdekini tasdik eden bir peygamber gelmişse ona iman edeceksiniz ve ona yardım edeceksiniz."

"Letu'minûnne" kelimesindeki *"lam"* harfi, yeminin cevabında gelen *"lam"*dır. Hem yeminin cevabı ve hem de şartın cevabı olarak kabul edilmiştir. *"Lemâ"*nın ism-i mevsul olması da caizdir ve o zaman ism-i mevsule ait zamir mahzuf (zikredilmemiş), demektir. Hamza'ya göre *"lam"*, sebep bildiren *"lam"*dır ve *"mâ"* da kesinlikle ism-i mevsuldür. Mana da *"Zikredilenlerden dolayı onların misakını aldı."* şeklindedir.

Nâfi çoğul şahıs olarak *"Âteynakum"* şeklinde okumuştur. Bu durumda çoğul şahsın kullanılma sebebi tazim ifade etmesidir.

Bazı müfessirler ayetteki *"Rasûl"* kelimesinin mutlak olduğunu, bazıları ise bundan maksadın Rasûlullah (s) olduğunu söylemişlerdir. Misakın, peygamberlerin kendilerinden alındığı esasından hareket edildiği takdirde bu ikincilerin görüşü problem teşkil etmektedir. Problem şudur: Hz. Muhammed, onlardan hiç birinin zamanında yaşamamıştır. Allah da onlardan misak alırken bunu bilmekteydi; çünkü onun ilmi hem ezelidir, hem de ebedidir. Buna karşı şu cevap verilmiştir: Bu, varsayıma dayalı bir misaktır. Yani *"Size bir peygamberin gelmesi varsayılırsa ona iman etmeniz ve ona yardım etmeniz vaciptir."* demektir.

Ben derim ki: Bundan maksat, Hz. Muhammed'in onların zamanında yaşadığı varsayıldığı takdirde onun diğer peygamberler arasındaki mertebesini açıklamaktır. Yani böyle bir durumda o, onların kendisine tâbi olacakları bir başkan olacaktır. Ya onların tâbisi durumundakiler -özellikle de

---

663. Arap dilbilgisinde şart edatından önce gelen ve daha sonra gelecek cevabın, şartın cevabı değil, önceden geçmiş kasemin (yeminin) cevabı olduğuna delalet eden "lâm"a, "lâm-ı muvattığ" denir. Bkz: İbn Hişâm, *Muğnî'l-Lebîb*, I/262, Beyrut, 1992.

664. Zemahşerî, *Keşşaf*, I/371.

onlardan sonrakiler- hakkında ne dersin! Rasûlullah'ın (s) böyle bir özelliği vardır. Çünkü Allah ilmi ile önceden, onun son peygamber olacağını biliyordu. Öyle bir son peygamber ki insanların, o beraberlerinde olduğu takdirde akıllarını kullanmaktan ve düşüncelerini bağımsızlaştırmaktan başka hiçbir şeye muhtaç olmayacakları son evrensel hidayeti getirecektir ve ondan önceki peygamberlerin getirdikleri şeriatlar sadece bir kavme ait geçici hidayet olacaktır.

Bu ayetteki peygamberden maksadın, Hz. Muhammed olduğunu söyleyenler buna dair çeşitli deliller belirtirler. Bunlardan birisi de Ebu Ya'lâ'nın Cabir'den rivayet ettiği hadistir: *"Vallahi, Musa aranızda yaşıyor olsaydı bana tâbi olmaktan başkası ona helal olmazdı."*[665]

قُلْ آمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَا أُنزِلَ عَلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ
وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَالنَّبِيُّونَ مِن رَّبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ
أَحَدٍ مِّنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿84﴾

وَمَن يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَن يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿85﴾

84- De ki: Biz, Allah'a, bize indirilene, İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Yakuboğullarına indirilenlere; Musa, İsa ve diğer peygamberlere Rableri tarafından verilenlere iman ettik. Onları birbirinden ayırt etmeyiz. Biz ancak O'na teslim oluruz.

85- Kim İslam'dan başka bir din ararsa, bilsin ki kendisinden böyle bir din asla kabul edilmeyecek ve o, ahirette ziyan edenlerden olacaktır.

İmanın Esasları ve Öncelikleri

Yüce Allah, Kitab Ehli'ni İslam'a davet konusunu, *"Eğer onlar yine de yüz çevirirlerse, işte o zaman 'Şahit olun ki; biz, Müslümanlarız!' deyiniz."*[666] mealindeki ayetiyle kapatınca, burada ise, Kitab Ehli'nin İslam'dan yüz çevirmelerinden sonra, bize de bunu ikrar etmemizi emrediyor ve peygamberine hitaben şöyle buyuruyor:

"De ki: Biz, Allah'a, *(iman ettik.* Yani Ben ve benimle birlikte hareket edenler olarak biz, Allah'ın varlığına ve birliğine ve O'nun Kelamı'na iman

---

665. Ebu Ya'lâ (ö.307), *Müsned*, IV/102 (No: 2135), Nşr: Hüseyin Selim Esed, Dımeşk/Beyrut, 1405/1985.
666. Âl-i İmrân, 3/64.

ettik. Ve Kitab'ında detaylı olarak) ***bize indirilene*** *(de iman ettik.)...*" Bu ayet, daha önce Bakara Sûresi'nde geçen *"Biz Allah'a ve bize indirilene iman ettik... deyin."*[667] diye devam eden ayetin bir benzeridir. Orada *"inzal"* kelimesi, *"ila"* cer edatıyla müteaddi yani geçişli hale getirilmiş, burada ise aynı kelime bu defa burada *"ala"* cer edatı ile geçişli hale getirilmiştir. *"İla"* cer edatı gaye ve intihaya delalet ederken, yani bu harf hedefi ve son varış noktasını gösterirken *"ala"* cer edatı ise, istila, üstün gelme ve yüceltme manasını ifade eder.

Keşşaf tefsirinde de belirtildiği gibi her iki mana da sahihtir. Ancak *Keşşaf* sahibi Zemahşeri, her iki geçişlilik arasındaki farka da dikkat çekerek ve her iki ayette dile getirilenle emredilenlerin farklı oluşlarını açıklamıştır. Çünkü orada, hitap tüm inananlar iken, burada hitap bizzat Hz. Peygamber'edir. Zira başka ayetlerde *"ila"* edatı ile olan geçişlilikteki hitap Hz. Peygamber'e yapılmış ve *"ala"* edatı ile geçişlilik başkalarına hitap olarak gelmiştir.

Vahyin indirilmesiyle Allah'a iman emrine öncelik verilmiştir. İkinci olarak da inzal olunana yani vahye iman getirilmiştir. Çünkü Allah'a imanın ilk sırada yer alması, ilk aslın ve temelin O olması hasebiyledir. Keza Allah'a iman bizzat maksut olan, amaçlanandır. Vahiy ise, Allah'a imanın fer'idir, ona oranla ikinci sıradadır. Çünkü bu, Yüce Allah'ın elçilerine olan vahyidir.

"***İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Yakuboğullarına indirilenlere*** *(de iman ettik.)*" Yani "Biz, adları geçen bu peygamberlere de kısaca iman ettik. Yani kavimlerini hidayete erdirmeleri için o peygamberlere indirilenleri de tasdik ettik. Çünkü onlar da esasta ve özde bize indirilenlere uygundur, muvafıktır." Bundan kasıt, Yüce Rabbimizin de bize haber verdiği gibi, şu ayetlerde ifadesini bulan gerçektir: *"Temizlenen, Rabbinin adını anıp O'na kulluk eden kimse kuşkusuz kurtuluşa ermiştir. Fakat siz, ey insanlar! Ahiret daha hayırlı ve daha devamlı olduğu halde dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Şüphesiz ki bu anlatılanlar, önceki kitaplarda, İbrahim ve Musa'nın kitaplarında da vardır."*[668]

Yine Rabbimizin şu ayetinde de aynı mesele dile getirilmiştir: *"Yoksa Musa'nın ve ahdine vefa gösteren İbrahim'in sahifelerinde yazılı olanlar kendisine haber verilmedi mi?"*[669]

Bir diğer ayette de Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: *"Biz, Nuh'a ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve nitekim İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, Esbata (torunlara), İsa'ya, Eyyub'a, Yunus'a, Harun'a ve Süleyman'a vahyettik. Davud'a da Zebur'u verdik."*[670]

667. Bakara, 2/136.
668. A'la, 87/14-19.
669. Necm, 53/36-37.
670. Nisa, 4/163.

"Musa'ya** (verilen Tevrat'a), **İsa'ya** (verilen İncil'e) **ve diğer peygamberlere Rableri tarafından verilenlere iman ettik." Yani "Davud, Süleyman, Eyyub ve Yüce Allah tarafından bize haber verilmemiş olan diğerleri gibi hepsine iman ettik. Çünkü Allah, o peygamberlerden kimilerini aktardı, kimlerinden ise bize söz etmedi. Eğer biz, henüz peygamberlik kurumu sona ermeden, son Peygamber'den önce, Hindistan'da veya Çin'de bir peygamberin geldiğini öğrenmiş olsak, tarafımızdan böyle bir şey tespit edilmiş olsa, biz ona da iman ederiz."

"İnzal" ile ***"iyta"*** arasındaki farkı anlamak için, Bakara Süresi'nde geçmiş olan ilgili ayete[671] bakarak, oradan açıklamasını ve aralarındaki farkı öğrenebilirsiniz.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Ayette, bize indirilenlere iman etme konusuna öncelik verilmiştir. Bizden önce indirilenlere daha sonra yer verilmiştir. Oysaki onlara indirilenler, bize indirilenlere göre zaman bakımından daha öncedir. Bunun sebebi şudur; bizden öncekilere indirilenlerin neler olduğunu öğrenebilmek ve tespit edebilmek için bize inenlere bakmak durumundayız. Çünkü bize indirilen asıldır, temeldir. Onların bize ulaşmadaki senet eksiklikleri, bir kısmının kaybolması, elde mevcut olanlarının ise şüphe ile karşılanmaları gibi sebeplerden dolayı elimizde onları tespit için bize inen vahiy dışında bir başka şey olmadığından, elbette öncelikli olarak biz, bize inen vahye iman ederiz ve bununla mükellefiz. Bize inen vahye öncelik verilmesi de bundandır.

İşte bu nedenle bizim Kitab'ımızda peygamberliklerini tespit ettiğimiz peygamberlerin peygamberliklerine iman ederiz. Yani mücmel olarak bildirilenlere mücmel olarak iman eder, detaylı olarak bildirilenlere de o detay bağlamında iman ederiz. Nitekim o peygamberlerle ilgili olarak haber verdiği kitaplar konusunda da aynı şekilde inanırız.

Bu arada biz, bütün peygamberlerin getirdikleri şeyin esaslarının bir ve aynı olduğuna iman ederiz. Onlar da Allah'a iman, kalpten teslimiyet, ahirete iman, ihlâs ve samimiyetle salih amel işlemektir. Kaldı ki Allah'a iman, bize indirilenlere iman etmenin aslı ve temelidir. Nitekim bize indirilenlere iman ise, bizden önceki inenlere iman etmede asıl ve temeldir. Zaten bu nedenle bize indirilene iman etmeye öncelik verilmiştir.

Kitab Ehli'nin yaptığı gibi biz, ***"Onları birbirinden ayırt etmeyiz."*** Çünkü Kitab Ehli, kimisine inandılar, kimisini de inkâr ettiler. Bu nedenle biz, din noktasından o peygamberler arasında bir ayırım yapmayız ve *"Onların kimisi hak üzeredirler, kimisi de bâtıldan yanadırlar."* diyemeyiz. Aksine bizim on-

671. Bakara, 2/136.

lar için diyeceğimiz şudur: "Onların hepsi de hak üzeredirler. Usul-esas ve amaçlarda aralarında bir anlaşmazlık yoktur." Bu gibileri yani peygamberler şuna benzerler: Adil bir kral düşünün. Bu adil kral, birtakım samimi, dürüst olan kimseleri, birtakım beldelerde, vilayetlerde ıslahat yapmaları, oraları uygar duruma getirmeleri, o bölge halklarını hakka ve doğruya yönlendirmeleri amacıyla oralara arka arkaya gönderiyor. Gittiklerinde duruma göre kimi kanunlarda ve uygulamalarda değişiklikler yapıyor, bazı farklı uygulamalar getiriyorlar. Bu da bölgelerin ve bölge halklarının durumlarına göre farklılık gösterebilmektedir. Ancak gönderilen bütün valilerin amacı tektir. O da gittikleri bölgeleri mamur hale getirmek ve ıslah işlerini yürütmektir. Bu, değişmeyen esastır. İşte peygamberlerin de durumu böyledir. İman esaslarında bir değişiklik olmaksızın uygulamada farklılıkla görevli kılınmışlardır. Onlar da onu yerine getirmişlerdir.

"Biz ancak O'na teslim oluruz." Kendi rızamızla ve ihlâs ile O'na boyun eğeriz. Din adına heva ve hevesimizi terk eder, şehevi duygularımızı bırakırız. Biz onları sırf dünya çıkarları için bir cinsiyet, ırkçılık aracı kılmayız. Biz sadece bununla, din ile Yüce Allah'a yakın olmayı dileriz. Bu bakımdan nefislerimizi arındırıp ıslah eder, gönülden samimi olmaya, ihlâs ile çalışmaya gayret ederiz. Ruhlarımızla keramet, asalet, saygınlık ve kurtuluş semalarına yükselmeye bakarız.

Ayet, iman ile giriş yaptı. Ayetin sonu da İslam ile bitti. Yani ayetin başında *"İman ettik."* diye başladı, sonu da *"Biz ancak O'na teslim oluruz."* diyerek Müslüman kalacaklarını dile getirdi. Çünkü imanın kemal mertebesine erişmesinin meyvesi ve gayesi işte o İslam ve teslimiyettir ki, bunu din adına teslimiyet olarak belirtmiştir. Çünkü bu teslimiyet bütün peygamberlerde vardı, hepsi de bu iman üzere idiler. Bunun içindir ki hemen bu ayetten sonra Rabbimiz, aşağıdaki ayeti getirdi ve buyurdu ki:

"Kim İslam'dan başka bir din ararsa, bilsin ki kendisinden böyle bir din asla kabul edilmeyecektir." Çünkü İslam ve teslimiyet olmazsa o din, din olamaz. Ki, az önce İslam'ın manasını açıklamıştık. Aksi takdirde sadece din adına yapılacak olanlar, birtakım merasimlerden ve taklitlerden öteye geçmez. Ki toplumlar bunu cinsiyet yani ırkçılık ve ulusçuluk, asabiyet ve dünya çıkarları adına bir araç kılmış olurlar. Bu ise kalplere daha çok fesat ve bozgunculuk eker, ruhları da karanlıklara sürükler. Çünkü böyle bir durum dünyada insana düşmanlık kazandırır. Ahirette ise onu hüsrana uğratır, zarar ve ziyana sokar.

"Ve o, ahirette ziyan edenlerden olacaktır." Yani bu durumda olanlar, yarın ahiret hayatında, Rahim olan Rabbe komşu olmak gibi ebedi nimet-

leri kaybederek büyük bir hüsrana uğrarlar. Çünkü Allah'a teslim olup ihlâsla kendisini arındırmaması sebebiyle içini ve dışını Allah'a tam bir teslimiyetle temizleyerek Müslüman olmamasından ötürü hüsrana uğramış, kendisini zarara sokmuştur. Allah şöyle buyuruyor: *"Onlar ise ancak, ('Görelim bakalım!' diyerek) Kur'ân'ın bildirdiği sonucu (tevilini) bekliyorlar. Onun bildirdiği sonuç gelip çattığı gün, önceden onu unutmuş olanlar derler ki: 'Gerçekten Rabbimizin peygamberleri hakkı getirmişler. Şimdi bizim için şefaatçiler var mı ki bize şefaat etseler veya dünyaya döndürülsek de yaptıklarımızdan başkasını yapsak?' Gerçekten onlar kendilerine yazık etmişlerdir. İlâh diye uydurdukları putlar da onları yüzüstü bırakarak uzaklaşıp kaybolmuşlardır."*[672]

Çünkü onlar kendilerince dinde putlar uydurmuş ve bu putların kendileri için kurtuluş simidi olduğunu savunmuşlardır. Kurtuluşları ve saadete ermeleri için bunları vesile ve aracı kabul etmişlerdir. Çünkü Allah'ın peygamberleri ve sevgili kulları yoluyla saadete ereceklerini hafife almışlardır. Bu konuda kendi canlarını tehlikeye atma pahasına şakilerin ve kötülerin yolluna girerek hüsranı seçmişlerdir. Nitekim Rabbimiz şöyle buyurmaktadır:

"De ki: 'Ben dinimi Allah'a has kılarak sadece O'na ibadet ediyorum. Siz de Allah'tan başka dilediğiniz şeylere ibadet edin!' De ki: 'Şüphesiz hüsrana uğrayanlar, kıyamet gününde kendilerini ve ailelerini hüsrana sokanlardır. İyi bilin ki bu, apaçık hüsranın ta kendisidir.'"[673]

Tefsir bilginleri bu konuda, bu durumun esasen ahirette hüsrana uğramanın temelinin, kişinin nefsini hüsrana uğratması gerçeğinde yatmakta olduğuna değinmemişlerdir. Nitekim üstad Abduh da bu konuda bir uyarıda bulunmamış ve buna dikkat çekmemiştir. Bilakis bu ayet konusunda, manasının çok açık olması nedeniyle de hiçbir şey söylememiştir.

İmam Fahruddin Razi bu ayetle dair konu hakkında açıklama ile alakalı olarak birtakım problemlerin ve soruların olduğunu ileri sürmüş ve buna cevap olarak şöyle demiştir: "Bilinmelidir ki bu ayet, açıkça iman'ın İslam'ın kendisi olduğunu göstermektedir. Çünkü iman, İslam'dan başka bir şey olsaydı, iman gerçeği ile İslam gerçeği farklı olsalardı, o takdirde imanın makbul olmaması gerekirdi. Çünkü Yüce Allah bu ayette şöyle buyurmaktadır: *'Kim İslam'dan başka bir din ararsa, bilsin ki kendisinden böyle bir din asla kabul edilmeyecek ve o, ahirette ziyan edenlerden olacaktır.'*[674] Bu ayette böyle buyrulurken, Hucurat Sûresi ilgili ayetinde ise, şu husus açıkça vurgulanmaktadır: *'Bedevîler 'iman ettik.' dediler. De ki: 'İman etmediniz.*

672. Araf, 7/53.
673. Zümer, 39/14.
674. Ali İmran, 3/85.

Öyle ise, 'iman ettik.' demeyin. Fakat 'İslam'a girdik.' deyin.'[675] Görüldüğü gibi bu ayette ifade edildiğine göre İslam imana mugayirdir. İkisi aynı değildir. Bu nedenle iki ayet arasında sanki bir farklılık var gibidir. Ancak iki ayetin ortasını bulabilmek için, ilk ayet yani Al-i İmrân, 85. ayet, şer'î-dinî örfe göre dikkate alınmış ve öyle yorumlanmıştır. İkinci ayet yani Hucurat, 14. ayet ise, lügat manası dikkate alınarak mana verilmiştir."

Fahruddin Razi bu şekilde bir yoruma gitmiş, ancak onun bu cevabı müphem bir anlatımdır. Tefsirini yapmakta olduğumuz ayet ile "Hucurat'taki 14. ayetle murat olunan şey, budur." demek istiyor.

İkinci ayeti dikkate aldığımızda -ki bu ayet, Hucurat, 14. ayetidir- mana şöyle olmaktadır: "Haklarında bu ayet nazil olan söz konusu Bedeviler, şeriatın ve dinin öngördüğü manada Müslüman olmadılar. Ancak Müslümanlara karşı görünürde Müslüman imiş gibi boyun eğdiler. Bu da, İman ile İslam'ın bir olmasını gerektirir."

Razi, ikinci ayetin yani Hucurat Sûresi'ndeki ayetin tefsirinde de şöyle demektedir:

"Dördüncü Mesele: Ehli Sünnet açısından mü'min ile Müslim birdir. Aralarında bir fark yoktur. Peki, bu ikisi arasındaki durum nasıl anlaşılacak? Biz bu konuda deriz ki: 'Amm olan ile Has olan arasında fark vardır. İman denen olay, sadece kalpte gerçekleşir. Bazen de dil ile de olur. Oysa İslam, daha genel, daha umumidir. Ancak Amm olan bir şey, Has olan şeklinde, Has ile iç içe gelebilir. Bundan başka bir şey düşünülemez. Örneğin, Hayvan ifadesi, insan ifadesine göre daha geneldir, Ammdır. Ancak insan suretinde hayvan (canlı), insandan ayrı bir şey olarak düşünülemez. Bu itibarla söz konusu olan hayvanın hayvan olması ve insan olmaması caiz olmaz, uygun düşmez. Amm ile Has, umum olmakta birbirinden farklıdırlar, fakat varlıkta birdirler. Nitekim mü'min ile Müslim de aynen böyledirler. Biz işin bu yönünü Zariyat Sûresi'ndeki şu ayetin tefsiri sırasında açıklayacağız: *'Orada (Lût'un yöresinde) bulunan mü'minleri çıkardık. Zaten orada bir ev halkından başka Müslüman bulamadık.'*[676]"

Razi ikinci ayetin tefsirinde de şu görüşlere yer veriyor: "Ayette geçen, Müslim yani Müslüman ifadesi, açıkça mü'min manasındadır. Gerçi, Müslim kelimesi, mü'min kelimesine göre daha geneldir, ammdır. Amm olan kelimenin mutlak olarak has olan üzerine ıtlak edilmesi için herhangi bir engel yoktur. Eğer mü'min birine Müslim adı verilirse yani mü'min yerine Müslim denilse, her ikisini kavram olarak manalarının bir olduğuna delalet etmez. Sanki Yüce Allah şöyle buyurur gibidir: *'Biz, mü'minleri çıkardık. Müslümanlardan bir*

675. Hucurat, 49/14.
676. Zariyat, 51/35-36.

tek ev dışında başkaca Müslümanlara ait bir ev bulamadık.' Bu ifadeden anlaşılan gerçek şudur: *'Orada mü'minlere ait bir tek ev dışında bir başka ev bulamadık.'* Bu adeta şuna benzer: Adamın biri bir başkasına 'İnsanlardan evde kim var?' diye sorar. O da 'Evde, Zeyd dışında hiçbir hayvan yoktur.' diye cevap verir. Adam böyle söylemekle evde, Zeyd dışında hiçbir insanın olmadığını, evde yalnızca Zeyd'in olduğunu haber vermektedir."

Fahruddin Razi'nin yorumu böyledir ve burada son buluyor.

Ben de derim ki: Senin de burada gördüğün gibi, Fahruddin Razi'nin ifadeleri sıkıntılıdır. Çünkü ifadelerinde kararsızlık yatmaktadır. Sebebi de, bir kelamcı olarak kelam terimleri ile lügat anlatımları arasında zihin açısından bocalayıp durmasıdır.

Oysa burada işin doğrusu şudur: İster "*İslam*" kavramı olsun, ister "*iman*" kavramı; her iki kavram da lügat açısından birbiriyle çelişen iki kelimedir. "*İslam*" kelimesi, "*silm*"e yani barış içine girmek, barış yolunu seçmek demektir. Yani bu keklime, savaşın zıddı demek olup selamete, huzura kavuşmaya, kurtulmaya ve boyun eğmeye ıtlak olunur. Nitekim sûrenin başlarında bu konu geçmişti.

"*İman*" ise tasdik ve doğrulama, onay demektir. Bu ise bazen kalple olur. Örneğin adamın biri bir söz söyler, sen de onun doğruluğuna inanırsın. Bazen de dil ile olur. Örneğin adamın söylediğine karşılık sen de ona "tasdik ettim, doğruladım, onay verdim." dersin, mesele biter.

Kaldı ki Kur'ân'da yer alan "*iman*" ve "*İslam*" ifadeleri, kimi zaman hususi bir iman noktasından değerlendirilir ve buna delalet eder ki, bu da o kimseyi Allah katında kurtaran "iman" ve "İslam"dır. Bazen de bu her iki kelime, özel manada "İslam" manasına delalet ederler ki, o da yine Allah katında makbul olan "*din*" anlamına gelir.

Birincisine gelince; o, yakînî ve kat'î manada Allah'ın vahdaniyetine, birliğine, kemaline, vahyine, peygamberlerine ve ahiret gününe inanmak ve onu tasdik etmek, onaylamak demektir. Çünkü irade ve var etme esasına göre güç ve kuvvet O'nundur, O'nun elindedir. Nitekim buna bağlı olarak da salih amel devreye girer.

İşte bunun içindir ki, Hucurat, 49/14. ayetinde ifade edildiği gibi söz konusu bedevilerin kalplerine imanın girmemesi ve yerleşmemesi olayıyla ilgili olarak onların mü'min olmadıkları gerçeği aktarıldıktan sonra, aynı sûrede yer alan devamındaki ayette Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: *"İman edenler ancak Allah'a ve peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen; Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenlerdir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir."*[677]

677. Hucurat, 49/15.

İkincisi de, tevhid ve ibadet açısından Allah için ihlâs sahibi ve samimi olunması, peygamberlerinin dilinden onlara doğru yolu göstermesi bakımından O'na boyun eğmeleridir. İşte bu manasıyla "İslam", Yüce Allah'ın kullarını hidayete erdirmeleri için göndermiş olduğu tüm peygamberlerin dinidir. Bu durumda "iman" ve "İslam", bir tek hakikati gösterirler. Bu yönüyle "iman" ve "İslam"ın her biri o tek olan hakikati içerirler. Bu bakımdan da "iman" ile "İslam" az önce zikredilen ayetlerde olsun ve Bedevinin imanı ile ilgili durumu bildiren ayetten sonra gelen ayet olsun hepsinde de bir tek şey sayılmışlardır, aralarında farklılık gösterilmemiştir. Daha sonra ise, dürüst ve samimi manada olan imanın nasıl olması gereğinin açıklaması şu ayetlerde dile getirilmiştir: *"Ey Muhammed! De ki: 'Siz Allah'a dininizi mi öğretiyorsunuz? Oysa Allah, göklerdeki ve yerdeki her şeyi bilir. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.' Müslüman olmalarını bir lütufta bulunmuş gibi sana hatırlatıyorlar. De ki: 'Müslüman olmanızı bir lütuf gibi bana hatırlatıp durmayın. Tam tersine eğer doğru kimselerseniz sizi imana erdirmesinden dolayı Allah size lütufta bulunmuş oluyor."*[678]

İşte samimi, dürüst ve doğru olan "İman" ile sahih olan "İslam" budur. Bunun her ikisi de saadete ve huzura ermek için aranan asıl iki özelliktir.

Bazen de "iman" ve "İslam" terimlerinin her ikisi de zahiri olan manalarına ıtlak olunurlar. Bu durum ister kesinlik ve yakîn ifade eden yönüyle olsun, ister bilmeden olsun veya münafıkça ortaya konmuş olsun, fark etmez, eşittir.

Birincisine göre ilk şık, Yüce Allah'ın şu kavli açısından değerlendirilir. Rabbimiz buyuruyor ki: *"Şüphesiz, inananlar ile Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerden Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için Rableri katında mükâfat vardır; onlar korkuya uğramayacak, mahzun da olmayacaklardır."*[679]

Ayetin başında yer alan, *"iman edenler, inananlar"* ifadesinden kasıt, bu dini açıkça, zahiri manada tasdik eden, onaylayanlar demektir. Yine ayette yer alan, *"Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için"* diye devam eden kavlinde sözü edilen imandan kasıt ise, hakiki ve gerçek manada olan iman demektir. Çünkü gerçek kurtuluş ancak hakiki iman sayesinde kazanılır. Zaten bunun açıklaması da az önce geçmişti.

İkincisi ise Hucurat Sûresi'nde geçen 14. ayetteki *"Biz Müslüman olduk, teslim olduk."* kavlidir. Bunun da manası, *"daha önce biz sizinle savaş halinde iken, onu bırakıp şu anda mü'minlerle barış antlaşması olan savaşsız duruma*

678. Hucurat, 49/16-17.
679. Bakara, 2/62.

geçtik, size boyun eğdik" demektir. Yoksa bunun manası, samimi ve ihlâs ile teslim olmak, hiçbir yanlışa kalkışmaksızın boyun eğmek demek değildir. Eğer böyle olmasaydı zaten ayette *"siz mü'min değilsiniz, inanmış olmadınız"* ifadesine yer verilmezdi.

İşte "iman" ve "İslam" meselesi böyledir. Bundan ötürü de Allah'a hamd ederim.

Ancak Müslüman olarak tanınan şu adamların "İslam" kelimesini kendi inançları ve taklide dayalı yaşantıları ve amelleri bağlamında mutlak manada değerlendirmelerine gelince; bu, yeni icat edilmiş olan bir terimdir ki, şu kurala dayanmaktadır: *"Din"*; insanların, kendileri için inanç olarak kabul ettikleri şey üzerinde hayatlarını sürdürmeleri olayıdır.

Örneğin Budistler dendiğinde, Buda'nın koyduğu ölçülere göre hayatlarını devam ettiren, Buda inancına mensup olanlar, anlaşılır. Yahudiler de, kendilerine Yahudi toplumu diye isim verilenlerdir. Nasranîlik yani Hıristiyanlık da, kendilerine Nasranî veya Hıristiyan adını veren kesimin ismidir. Diğer inançları da buna kıyasla verebiliriz.

İşte bu, cinsiyetçiliğe yani ırkçılığa dayanan bir din anlayışıdır. Bu tür bir dinî anlayışın kimi zaman semavi bir temele dayandığı da olabilir. Yani aslında bir semavi dinleri olmasına rağmen, onu ırkçılıkları için bir ölçü kabul endeler de vardır. Ya da insanlar eliyle uydurulmuş, semavi bir temele dayanmayan bir inanç sistemi de olabilir. Kısaca insan eliyle tağyir, tahrif ve tebdil yoluyla üzerinde oynamalar yapılarak kimi inanç sistemleri ortaya konabilir. Hatta bu o dereceye varır ki, kuralları ve amaçları bakımından aslından tamamen uzaklaştırılmış da olabilir.

Burada asıl ibret alınacak nokta, bu tarzda bir şeyi din edinenler olmalıdır. Yoksa o bilinmeyen veya bilinen temele dayalı olarak devam ettirdikleri inançları değil, böylesi bir şeyi inanç diye kabul edenlere bakarak ibret nazarıyla onlara bakılmalıdır. Nasıl bir konuma düştükleri görülmelidir.

Zaten bu manada Kitab Ehli de dinini değiştirip onu ırkçılık esasına dayandırmışlardır. Kaldı ki Kitab Ehli'ni, Hz. Peygamber ve getirdiklerine tabi olmaya mani olan gerçek de budur. Çünkü Rasûlullah (s) ile diğer tüm peygamberlerin getirmiş oldukları şeraitleri arasında teferruatta farklılıklar olmakla beraber, hepsinin üzerinde oldukları gerçek din, Allah'ın gönderdiği dinin özü ve ruhu sadece *İslam*'dır. Kitab Ehli, Rasûlullah'ı ve getirdiklerini reddetmekle, ona uymamakla aslında tüm peygamberleri ve onların getirdiklerini reddetmiş ve onlara uymamış olmaktadır. O reddettikleri din de İslam'dan başkası değildir.

İslam, Kur'ân'ın açıklamış olduğu bir manadır. Ona tabi olan, Allah'ın razı olduğu din üzere olmuş olur. Ona karşı çıkan ve muhalefet edenler

ise, Allah'ın dininden başka bir din edinmeleri sebebiyle *"bağiy"* yani *"isyan"* etmiş, baş kaldırmış olurlar. Bu, günümüzde anlaşılan manada olan bir cinsiyetçilik-ırkçılık demek değildir. Çünkü günümüzdeki milliyetçilik ve ırkçılık anlayışları zaman içerisinde gelişen teknolojiye ve ilerlemelere göre farklı değişimler sergileyebilirler. Toplumlardan etkilenerek onları taklit edebilirler.

Hakiki İslam, örf bağlamında toplumun geleneksel olarak atalarından aldıkları yaşantı manasında olan bir İslam değildir. İşte bu bakımdan biz, bu tefsirimizde örfe ve geleneklere dayalı olan ve bu manada İslam'ı bir cinsiyet, ırkçılık anlayışıyla, milliyetçilik düşüncesiyle ele almaktan uzak durduk ve bunu reddettik. Bunun ilahi bir hidayet yolu olmadığını, olamayacağını açıkladık.

Evet, eğer din, aslına dayalı olarak yeniden egemen kılınırsa, bu şekilde hayata geçirilirse, buna rağmen cinsiyet ve kavmiyet bağlarını da bu bağlamda dikkate alarak devam ettirirse; işte bu manada olan bir bağ, sadece mensupları için hayra ve iyiliğe vesile olur. Başkalarına da zarar veren bir duruma getirilmemiş olunur. Çünkü temelde adâlet, fazilet, rahmet ve ihsan kurallarına dayalı olarak devam ettirildiğinden, kişilerin ya da toplumların bunun yanında mensup oldukları kavimlerini sevmelerinde ve saymalarında bir sakınca yoktur, olamaz da.

Fakat dinin aslını değil, cinsiyeti ve ırkı ön plana çıkarırsa işte bu, dini ifsat eder, toplumu bozar. Oysaki hem dünyanın ve hem de ahiretin saadeti asıl olan dinden, hakiki İslam'dan geçer.

كَيْفَ يَهْدِي اللَّهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ وَشَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَاللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿86﴾
أُولَٰئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴿87﴾
خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ ﴿88﴾
إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِن بَعْدِ ذَٰلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿89﴾

86- İman ettikten, peygamberin hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah nasıl doğru yola eriştirir? Allah, zalim toplumu doğru yola iletmez.

87- İşte onların cezası; Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetinin üzerlerine olmasıdır.

88- Onlar onun (lânetin) içinde ebedi kalacaklardır. Onların azabı hafifletilmez, onlara göz açtırılmaz.

89- Ancak bundan sonra tevbe edip gidişatlarını düzeltenler müstesnadır. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayandır, merhamet edendir.

Nesai, İbn Hibban ve Hâkim İbn Abbas'tan rivayet ediyorlar; İbn Abbas demiş ki: "Ensar'dan bir kişi Müslüman olmuştu. Bu kişi daha sonra dinden döndü, fakat daha sonra yaptığına pişmanlık duydu. Bunun üzerine kavmine birilerini gönderip, Allah Rasûlü'nün yanına aracı olarak gitmelerini ve kendisinden *'Benim için bir tevbe (dönüş yolu) mümkün müdür?'* diye sormalarını istedi. İşte bunun üzerine yukarıda meallerini verdiğimiz dört ayet indi. Kavmi de ona haber gönderdi. O da yeniden Müslüman oldu."[680]

Muhaddis Müsedded, tahric ettiği *Müsned* adlı eserinde Abdurrezzak, Mücahid'den naklediyor. Mücahid demiş ki: "Haris b. Suveyd gelip Rasûlullah'ın yanında Müslüman oldu. Daha sonra küfre dönüş yaptı ve kavminin yanına döndü. İşte bunun üzerine Yüce Allah *'İman ettikten, peygamberin hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah nasıl doğru yola eriştirir? Allah, zalim topluluğunu doğru yola iletmez. İşte onların cezası; Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetinin üzerlerine olmasıdır. Onlar onun (lânetin) içinde ebedi ka-*

680. Nesai, *Tahrim*, Bap:15

lacaklardır. Onların azabı hafifletilmez, onlara göz açtırılmaz. Ancak bundan sonra tevbe edip gidişatlarını düzeltenler müstesnadır. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayandır, merhamet edendir.'[681] mealindeki bu ayetleri indirdi."

Bu ayetleri öğrenen onun kavminden biri, bunları ona götürdü ve ona bu ayetleri okudu. Bunun üzerine Haris dedi ki: "Allah adına yemin olsun ki sen kesin olarak doğru söyleyen birisin. Şüphesiz Allah'ın Rasûlü (s) ise senden daha doğru ve dürüsttür. Allah (cc) ise, bu üçü içerisinde en doğru söyleyendir. Bunun üzerine hemen tekrar döner ve Müslüman olmayı yeniden kabul eder ve gerçekten de bundan böyle çok iyi de bir Müslüman oldu."[682]

Rûhu'l-Meâni'de şöyle bir rivayete yer veriliyor: "Abd b. Humeyd ve başkaları, Hasan Basrî'den rivayetle diyorlar ki; buradaki ayette sözü edilenler Kitab Ehli'nden olan Yahudi ve Hıristiyanlardır. Çünkü onlar, kitaplarında, Rasûlullah'ın (s) vasıflarını görüp öğrenmişlerdi ve buna göre onu kabul ettiklerini hem ikrar etmiş ve hem de onun hak olduğuna tanıklık etmişlerdi.

Fakat Allah, son peygamber olarak Hz. Muhammed'i onların arasından değil de bir başka toplumdan, Araplar arasından gönderince bunun üzerine Arap toplumuna haset etmeye başladılar. Bu yüzden de onu inkâr ettiler ve Hz. Muhammed'i peygamber olarak kabul etmediler. Araplara olan hasetleri yüzünden önce ikrar ettikleri, kabul ettikleri peygamberi, bu ikrarlarından sonra küfrettiler, peygamber olarak inanmadılar. Çünkü gönderilen peygamber, kendi toplumları arasından gönderilmemişti."

İbn Ebu Hatim de el-Avfi (Ufi) yoluyla benzer bir rivayeti İbn Abbas'tan aktarmaktadır. İkrime de diyor ki: "Onlar, Rahip Ebu Amir ve Haris b. Suveyd'in de aralarında bulunduğu 12 kişilik bir gruptular. Bunlar önceden İslam dinini kabul etmiş ve fakat daha sonra gidip Kureyşlilere katılmışlardır. İlerideki bir dönemde ise ailelerine mektup yazarak, bu yanlışlarından dönüp tevbe edeceklerini, tevbelerinin kabul edilip edilmeyeceğini öğrenmek istediler. İşte ilgili ayet bunlar hakkında inmiştir."

Adı geçen tefsirin yazarı Alusi diyor ki: "Genel olarak rivayetlerin birçoğu bunu destekler durumdadır."

Tefsir-i Kebir adlı eserdeyse ayetin nüzul sebebi konusunda üç görüş olduğu belirtiyor.

Birincisi: İbn Abbas'tan gelen rivayettir. Bu rivayete göre söz konusu ayet, bir heyetten söz ediyor. Bunlar gelip önce iman etmişler, daha sonra

---

681. Âl-i İmrân, 3/86-89.
682. Bkz: *Lübabu'n-Nukul*

dinden dönmüş ve gidip Mekkeli müşriklere katılmışlardı. Daha sonraysa onun birtakım felaketlere maruz kalmasını beklediler. Allah da haklarında bu ayeti indirmiş oldu. Bunlar arasından daha sonra, *"Ancak tevbe edenler... müstesna."* ayeti üzerine tevbe edenler olmuş ve bunlar, diğerlerinin uğrayacağı felaketten istisna edilmişlerdir.

İkincisi: Bu rivayet de yine İbn Abbas'tan gelmiştir. Buna göre ayet, Beni Kureyza ve Beni Nadir ve bunların inançları paralelinde hareket edenler hakkında inmiştir. Hz. Peygamber peygamber olarak gönderilmezden önce, kitaplarındaki bildirilen bilgilere göre ona iman etmiş, peygamberliğine tanıklık etmişlerdi. Fakat ne zaman peygamber olarak gönderilip de onlara apaçık beyyineler getirdi kin, düşmanlık ve hasetleri sebebiyle onu inkâra kalktılar.

Üçüncüsü: Bu ayetin Haris b. Suveyd hakkında indiği yaklaşımıdır. Bu rivayetin detaylarına yukarıda yer verilmişti.

Ben de derim ki: Bu ayetler, kendisinden önce geçen ayetlerle ilişkilidir. Onlarda da İslam gerçeği anlatılıyor. İslam dininin Allah'ın hak dini olduğu ve Allah'ın bütün peygamberlerini bu dini öğretmek ve yaymak için gönderdiğini ifade ediyorlar. Bu itibarla Allah, bütün bu ayetlerde, İslam'dan başka bir dini kabul etmeyeceğini ve onların hiçbir zaman geçerli olmayacaklarını, hak olmayan bir inanç sistemini hiçbir kimseden kabul etmeyeceğini bir bütün içerisinde ayetlerinde açıklıyor. Bu itibarla Yüce Allah, bu ayetlerde kâfirlerin durumlarını, cezalarını ve haklarında nasıl bir hükmün icra edileceğini dile getiriyor.

Gerçi söz konusu rivayetlerin ravileri, ayetlerin nüzul sebepleriyle alakalı olarak söylediklerini, rivayetlerini aktarmada doğru olduklarını görüp söylemişlerdir. Böylece söz konusu ayetlerin onlar hakkında indiğini belirtmiş ve bu görüşlerini ifade etmişlerdir.

Bu rivayetler arasında en sağlam ve sağlıklı olanı, "Ayetlerin siyak ve sibakı yani önceki ayetlerle sonrakiler arasındaki uyum dikkate alındığında, bu durumda ayetler Kitab Ehli hakkında inmiştir." diyenlerin görüş ve rivayetleri daha sağlam ve sağlıklıdır. Ki bu görüş, aynı zamansa İbn Cerir Taberî'nin de görüşüdür. Nitekim Üstad İmam Abduh da bu görüşte olup bunu "Sûrenin başından itibaren söylenenler, ayetlerin Kitab Ehli'yle ilgili olduğunu gösteriyor." sözüyle de izhar etmiştir.

Yüce Allah'ın *"İman ettikten, peygamberin hak olduğuna şahitlik ettikten ve kendilerine açık deliller geldikten sonra inkâr eden bir toplumu Allah nasıl doğru yola eriştirir? Allah, zalim toplumu doğru yola iletmez."* kavline gelince; ayet, söz konusu kimselerin hidayete ermiş olmalarının uzak bir ihtimal

olduğunu göstermektedir. Nitekim Beydavi de böyle söylemiştir. Nitekim Peygamber (s) de onlardan umut kesmiştir.

Mutezile, ayette geçen hidayet olayını, Yüce Allah'ın mü'min kullarına olan lütufları ya da cennete giden yolu göstermesi olarak tefsir etmiştir. Ehli Sünnet ise, bunlarla ilgili bilgiyi ve marifeti yaratmak olarak tefsir etmiştir. Bu her iki rivayeti Fahruddin Razi söylemiş ise de, rivayetlerin her ikisi de zayıftır.

İbn Cerir Taberî de hidayet meselesini, muvaffakiyet ve irşat olarak tefsir etmiştir. İşin irşat yönüne gelince; bu, onlara verilmiştir. Eğer bu verilmemiş olsaydı, o takdirde mazur sayılırlardı. Eğer mazur sayılmamış olsalardı, o takdirde beyyinelerin ve mucizelerin gelmesinden sonra iman etmenin bir manası kalmazdı.

Burada işin doğrusu, bizim işaret ettiğimiz noktadır. Oysa Yüce Allah'ın, insanlar için gördüğü ilahi sünnet-kanun gereği bunların hidayete ermeleri oldukça uzak bir ihtimaldir. Çünkü zaten Allah Rasûlü de onların imanlarından umudunu kesmiştir.

Bunun uzak bir ihtimal olması yönüne gelince; Yüce Allah'ın insanları hakka hidayet etmesindeki sünneti, kanunu, öncelikle onlara deliller, beyyineler ve mucizeler gösterir. Bu arada onları istenen şeye ulaşabilecekleri tarzda önlerinde herhangi bir engel söz konusu olmaksızın gerçekleri açık ve net olarak görüp arzulanana ulaşmalarını sağlamakta hiçbir maninin bulunmamasıdır. Zaten bütün bunlar, bu kimseler içindir. Keza bu bakımdan önceden iman ettiler "*Ve Peygamberin de hak olduğuna şahitlik ettiler.*" Daha sonra kendilerini büyük sanarak nefislerine aldanıp büyüklük tasladılar; Peygamber'e karşı haset ettiler ve ona karşı zalimce ve haksızlıkla hareket ettiler.

Yahut da mana şöyle olabilir: "İman ettikten sonra tekrar küfre dönenler nasıl bir keyfiyetle hidayete erebilecekler ki? Oysaki onlar Rasûl'ün hak olduğuna şahitlik ettiler. Ayrıca onlara, hakkı bâtıldan, doğruyu sapkınlıktan ayırt eden açıklamalar, beyyineler de gelmişken, buna rağmen inkâra kalkışanlar nasıl hidayete erebilirler ki? Çünkü bunlar o kadar inatçılık ettiler ve inatlarında öylesine direndiler ki, hiçbir şey onların inatlarına ve büyüklük taslamalarına kâr etmedi. Kendi aleyhlerine olarak hasetlerini, kalpleri aleyhinde olarak da azgınlıklarını hep sürdürdüler. Böylece kendilerine haksızlık edenlerden oldular. Çünkü körlüğü hidayete tercih ettiler. Bu itibarla *'Allah, zalim toplumu doğru yola iletmez.'* Yani ilahi kanun, zalim olanların hidayete ermeyeceği konusunda kesinleşmiştir."

Üstad İmam Abduh diyor ki: Ayetin tefsiri konusunda iki yol vardır. Bu yollardan birincisi, söz konusu kimselerin, gönderilecek olan son peygam-

berin hak peygamber olduğuna tanıklık etmeleridir. Çünkü onlar, bütün peygamberler tarafından ümmetlerine Hz. Muhammed'in son peygamber olarak gönderileceğini müjdeleyip haber vermişlerdi. Bu nedenle hepsi de, kendi dönemlerinde onun gönderilmesi ve söz konusu edilen alametlerin ve belirtilen de üzerine uygun düşmesi ve bildirilen müjdeli hallerin de ortaya çıkması durumunda ona uyma konusunda kararlı idiler.

Fakat daha sonra onun apaçık delil ve beyyinelerle gönderilmesinden, ortaya birçok mucizeler koymasından sonra ona karşı inatlaşarak onu inkâr ettiler, küfrettiler. İşte nefislerine zulmederek ve kendi aleyhlerine cinayet işleyerek küfre giren bu gibileri Allah, hidayete erdirmez.

Ayette yer alan ***"zalimler"*** nitelenmesi, esasen zamir yerine yani *"onlar"* ifadesi yerine getirilmiş olup, açıkça zalimler nitelenmesi şeklinde verilmiştir. Bunun sebebi de, bunların hidayetten mahrum bırakılmalarıdır. Çünkü zulüm, her bakımdan hak yola ulaşmak için gidilmesi gereken doğru yoldan dönüştür, sapmadır. Bir şey konusunda iddiadan sonra o şeye delil sunmasından biraz öncesinden bunu zikretmesi, bu kimselerin kendi istekleriyle hak olan yoldan yan çizmeleri ve sapmaları demektir. Çünkü hak olan yol, akıldır ve beyyineler ortaya konduktan sonra peygamberliğin gösterdiği doğru yol yani hidayettir. Ki bununla zulme son vermeleri gerekirdi. Çünkü nübüvvet yoluyla gelen hidayet, zulmün sonu manasındadır.

Üstat diyor ki: Burada sözü edilen hidayet, Fatiha Sûresi'nde bize emredilen hidayettir. Çünkü orada söz konusu olan hidayet, hakka ulaştıran hidayet demektir. Keza diğer hidayetler mana itibariyle hem onlar için ve hem de başkaları için genel anlamdaki hidayettir.

İkinci yol: Bunlar, daha önce geçen peygamberlere iman etmelerinden sonra küfre girdiler, inkâr ettiler. Bu manasıyla geçen *"er-Rasûl"* kelimesi, cins manasındadır. Yani sadece Rasûlullah demek olmayıp bütün peygamberler anlamında gelen bir kelimedir. Çünkü peygamberler, kendi toplumlarına, onların dilleriyle beyyineler sundular, mucizeler gösterdiler. Onların bunları terk etmeleri demek, peygamberlerin üzerinde ittifak ettikleri halis tevhidi, Allah için teslimiyet gösterip Müslüman olmaları, din konusunda samimi olarak nefislerinin heva ve heveslerine uymaktan ihlâs ile uzak durmayı terk etmeleri demektir. Bu durumda aslolan hidayeti bırakıp kendilerince hidayet diye uydurdukları, nefisleri için uydura geldikleri şeylere ve bidatlere uymuş, bâtılı seçmişler demektir.

Bu ikinci duruma göre mana şöyle olmaktadır: "Ey Muhammed! Şu inatçı kimselerin hidayete ermelerini nasıl umabilirsin ki? Onların kita-

bı ve imanı bilmeleri konusundaki zannın, getirdiğin hakikati bilme konusunda öteki insanlara göre kendine en yakın olarak görmüş olmandır. Oysa sen, onların da üzerinde oldukları İslam gerçeğini, verdikleri sözü, misakı bozmalarından ve kelimeleri yerlerinden değiştirmelerinden, tahriflerinden sonraki küfür ve inkârlarını bildiğin halde bunların hidayete ereceklerini nasıl bekleyebilirsin?"

Ben derim ki: Bu ölçüye göre anlatılanlar, söz konusu ümmetin bir tek şahıs gibi görülmesi ölçüsüne göredir. Çünkü hepsi onu garanti etmişlerdi. Zaten bu mesele de defalarca ortaya konmuştu. Burada *"onların küfrü, inkârı"* diye sözü edilen küfre gelince; bu, o dönemde hazır bulunanların ve benzerlerinin tamamına şamil demektir. Çünkü hepsinin seleflerinin iman etmelerinden sonra bu durum söz konusudur. Yoksa bu, bütün kâfirler mü'min idiler de, sonra küfre girdiler manasında değildir.

"İşte onların cezası; Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lânetinin üzerlerine olmasıdır."

Allah'ın, Meleklerin ve İnsanların Lanetinin Mahiyeti

Üstad İmam Abduh diyor ki: Allah'ın lanetinden kasıt Allah'ın gazabı, öfkesi demektir. Meleklerin ve insanların lanet etmesi ise, ya onların kızması ve öfkelenmesi manasındadır ki bunun böyle olduğu, bu manaya geldiği burada oldukça açıktır; ya da meleklerin ve insanların onlara beddua etmeleri, lanet okumaları manasındadır. Yani onlar, küfre giren bu kimselerin durumlarını öğrendiklerinde onlara lanet okudular.

Burada yaygın olan mana şudur: *"Lanet"* demek, *"tart etmek"*, *"kovmak"*, *"uzaklaştırmak"* demektir. İşin aslı bir kimsenin ailesinin lanetine uğraması, "Ailesi onu tart etti, uzaklaştırdı, yanından attı." demektir ki bu, *"Lanetlenmiş ve evden atılmış."* demektir. Nitekim Yüce Rabbimizin şu kavlinde yer alan söz konusu kelimeyi biz bu manada yorumladık: *"'Kalplerimiz muhafazalıdır, kılıflıdır.' dediler. Öyle değil. İnkârları sebebiyle Allah onları lânetlemiş, tart etmiştir."*[683]

Bu, Kur'ân'da içinde lanet kelimesi yer alan ilk ayettir.

Rağıb el-İsfahanî, *el-Müfredat* adlı eserinde diyor ki: "*'el-La'n'*, kızarak ve öfkeli olarak kişiyi tart etmek, uzaklaştırmak demektir. Bu durum ahirette Yüce Allah'tan bir ukubet, ceza olarak uygulanacaktır. Dünyada ise böylelerinden rahmetini, merhametini ve muvaffak olmasını kesmek suretiyle onu cezalandıracaktır. Yani Allah dünyada böylelerine rahmet ve merhametini kesecek, onları başarısız kılacaktır. İnsanlar açısından lanet dendiğinde ise, kişinin bir başkasına beddua etmesi, ilenmesi/lanetleme-

683. Bakara, 2/88.

si demektir. Nitekim ayette şöyle buyrulmuştur: *"Biliniz ki, Allah'ın lâneti zalimlerin üzerinedir."*[684] Bir başka ayette ise şöyle buyrulmuştur: *"...Eğer yalancılardan ise, Allah'ın lânetinin kadının kendisi üzerine olmasını ifade etmesiyle yerine gelir."*[685]

Burada onun söz konusu kelime için, *"başkasına beddua etmesi, ilenmesi"* demesi, uzaklaştırması demektir. Çünkü lanet etmenin asıl manası budur.

Cumhur ise *"Allah'ın lanet etmesi"* kavlini, Allah'ın onları cennetinden veya rahmetinden, yani özel rahmetinden uzaklaştırması demek şeklinde anlamıştır. Çünkü Yüce Allah'ın genel manadaki rahmeti tüm yaratılmışlar için geçerlidir. Nitekim öfkelenmeyi ve kızmayı da bu ve benzeri manada tefsir etmişlerdir. Çünkü Yüce Allah hakkında mutlak manada ifade olunan sıfatlar, beşer açısından infiallere delalet olarak ifade edilmiştir. Bunlar da söz konusu infiallerin etkileri diye tefsir edilmiş olup, onlar da zaten işlenen fiiller demektir.

Ancak Selefiler, bunu tefsir değil, tevil olarak sayıp şöyle demektedirler: "Söz konusu edilen bu sıfatlar da diğer sıfatlar gibi Yüce Allah'ın işleri olup beşer bunun künhünü idrak edemez." Görüldüğü gibi tesiri yapılan söz konusu fiiller, aslında Allah'ın işlerinin eserleridirler. Zaten lügat manası itibariyle de anlaşılan budur.

Üstad İmam Abduh, hayatının son yıllarında akide bakımından selefiydi. Bu itibarla kendisini tanıdığımız kadarıyla, tenzihi esas almakla birlikte tüm sıfatları zahiri manalarına göre ele almazdı. Sanki burada kendisi, *"Allah'ın laneti üzerlerine olsun..."* ayetinin tefsirini, *"Allah'ın gazabı ve öfkesi onlaradır."* diye tefsir etmeyi uygun bulmuş ve bunu *"Allah onları tardetsin!"* tefsirinden daha uygun bir yorum olarak tercih etmiştir.

Aslında üstadın bu söylediği şey, kelam üslubu ve ifade tarzı açısından sahih olan zevke daha uygun bir anlatım ve yorumdur. Nitekim bunun benzerini şu ayette de görmekteyiz:

"Kendilerine Allah'tan büyük bir gazap vardır; ahirette de kendilerini büyük bir azap beklemektedir."[686] Bu ayette gazabın vaki olması, meydana gelmesi olayı bir sıfat olması itibariyle cer edatı olan *"ala"* harfiyle zikredilmiştir. Oysa devamında azaptan söz ederken bu defa yine bir cer edatı olan *"lam"* harfiyle bir fiili zikretmiştir. Çünkü birinde, *"aleyhim ğedebun"* denilirken devamında ise, *"lehum 'ezabun"* denilmiştir. Ancak ayetin *"ve bütün insanların"* ibaresini açıklanmasında bir zorlanma ile karşı karşıya kalmışlardır. Çünkü bilindiği üzere inkârcılarla aynı inancı paylaşanlar, onlara lanet

684. Hud, 11/18.
685. Nur, 24/7.
686. Nahl, 16/106.

okuyacak değillerdir. Üstad Abduh, bu duruma şöyle bir cevapla açıklama getiriyor: Esasen tüm insanlar, onların gerçek durumlarını öğrendiklerinde, kesin olarak bunlara lanet okuyacaklardır. Bu bakımdan mana şöyle olmaktadır: *"Onların yaşamakta oldukları o küfür hali, esasen onları öğrenen herkes tarafından doğal olarak onlara laneti çağrıştırıp gerektirir."*

Fahruddin Razi de bunu şöyle doğrulamaktadır: "Bundan murad şudur: Halk, genel olarak alışa geldiği gibi kâfirlere ve bâtılda olanlara lanet okur."

Ebu Müslim de diyor ki: "Her ne kadar birileri onlara lanet okumasalar bile, yine görevleri onlara lanet okumalarıdır." Ebu Müslim sanki "Bunlar zaten lanetlenmeyi hak etmişlerdir." diye tefsir eder gibidir.

Konu hakkında ileri sürülen bir üçüncü yorum da var ki, o da bu lanetleme olayının ahirette olacağıdır. Zaten Yüce Allah'ın şu kavli de bunu teyit etmektedir: *"İbrahim, onlara dedi ki: 'Sırf aranızda dünya hayatına mahsus bir sevgi ve çıkar uğruna Allah'ı bırakıp birtakım putlar edindiniz. Sonra kıyamet gününde kiminiz kiminizi inkâr edip tanımayacak; kiminiz kiminize lânet edecektir. Barınağınız cehennem olacaktır. Yardımcılarınız da olmayacaktır.'"*[687]

Bir yoruma göre de, ayette geçen *"insanlar"* ifadesinden kasıt mü'minlerdir. Dolayısıyla bu, "Onlara lanet okuyacak olanlar da mü'min kullar olacaktır." demektir.

"Onlar onun (lânetin) içinde ebedi kalacaklardır." Tart edilmiş veya gazaba uğratılmış olarak ebediyen orada, gazaba uğramışlık azabında kalacaklardır. Yahut da, onun eseri olan şeyde yani cehennem azabında kalacaklardır. ***"Onların azabı hafifletilmez."*** Çünkü bu azap, lanetin bir gereği, onun ayrılmaz bir sonucudur. Zira bunun gerekçesi, onların zalimce olan nefsanî davranışlarıdır. Bu itibarla lanet denen şey, onlardan ayrılacak değildir. Çünkü bir şeyin illeti, gerekçesi devam ediyorsa, onun sonucu da devam edecektir demektir. ***"Onlara göz açtırılmaz."*** Yani onlara ne bir süre tanınır, ne de bir erteleme verilir.

"Ancak bundan" yani nefislerini kirlettikleri zulümden ***"sonra"*** günahlarından ***"tevbe edip"*** pişmanlık duyarak, nefislerini kötüleyerek başlarına gelenlerden ötürü rablerine dönenler, ***"kendilerini, gidişatlarını"*** yani amellerini ***"düzeltenler müstesnadır."*** Çünkü o ameller, köklü bir imanın gelişmesini sağlayacak ve bu sayede onlar nefislerine hükmedeceklerdir. İradeleri sayesinde tasarrufta bulunacak, salih amelleri sayesinde de nefislerini ıslah edip arındıracaklardır. Çünkü o salih ameller imanı takviye edecek, ona gıda olacak, kalpte yerleşen kötü vasıfları silecek, bunun yerine kötülüğün zıddı olan iyiliği ve güzelliği oraya yerleştirip sabitleyecektir.

---

687. Ankebût, 29/25.

"Şüphesiz ki Allah çok bağışlayandır, merhamet edendir."

Böylece onlar bu sayede Allah'ın mağfiretine ereceklerdir. Nefislerinin tezkiyesine, arınmasına yarayacak olan şeyleri, ilahi sünnetin bir gereği olarak bilecek, Allah'ın rahmet ve merhametinin nasıl kazanılacağını öğrenmiş olacaklardır. Kendilerini cennet ehlinden kılacak ve oraya sokacak olan iş ve hizmetleri yapacaklardır.

Üstad İmam Abduh bu ayetle ilgili olarak şunları dile getiriyor: Ayette görüldüğü gibi sulh olayı yani kendilerini düzeltme konusu, tevbe kelimesi üzerine atfedilmiş, onunla irtibatlandırılmıştır. Çünkü yapılan bir tevbenin eğer amel üzerinde bir etkisi yoksa böyle bir tevbenin din açısından önemi de, değeri de yoktur. İşte bu nedenle Kur'ân'da geçen tevbe ifadesinden sonra mutlaka salih amel konusu da birlikte geçer ki bu da *"nasuh tevbe"* diye nitelenir.

Birçok insanın tevbeyi, pişmanlık duymak, Allah'tan mağfiret ve bağışlanma istemek, günahtan rücu ederek bir daha o günahlara yönelmemek şeklinde açıkça söylediğini görürsün ama buna rağmen aradan uzun bir zaman geçmeden yine aynı şeylere döndüğünü, o günahları yeniden işlemeye başladığını da görürsün. İnsanların gaflete düşmeleri halinde tevbe etmiş olsalar bile, yapılan o tevbenin nefisleri üzerinde bir etki bırakıp onları uyardığını göremezsin. Çünkü yapılan tevbenin nefisler üzerinde uyarı bırakması için bir daha o tarafa dönüp bakmamak gerekir. Bu nedenle de günaha ve yanlışa dönüş yapılmaması, hidayete ermesi için de durumunu düzletmesi bakımından birtakım vesileler edinmesi lazım gelir. O vesilelere öncelik vermesi icap eder, salih amel işlemesi gerekir.

Bu nedenle Yüce Allah bu ayette tevbe edenlerin istisna edildiğini zikrettikten sonra aşağıda gelen ayetlerde de yine istisna manasında olan ve tevbe ettikleri halde tevbelerinin kabul edilmeyeceğini veya bundan daha genel bir manada olmak üzere şöyle buyurmaktadır:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَّن تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ وَأُولَـٰئِكَ هُمُ الضَّالُّونَ ﴿90﴾
إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَن يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِم مِّلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوِ افْتَدَىٰ بِهِ أُولَـٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ وَمَا لَهُم مِّن نَّاصِرِينَ ﴿91﴾

90- Şüphesiz ki iman ettikten sonra inkâr eden, sonra da inkârda ileri gidenlerin tevbeleri asla kabul edilmeyecektir. İşte onlar sapıkların ta kendileridir.

91- Şüphesiz ki inkâr edip kâfir olarak ölenler var ya, dünya dolusu altını fidye verseler bile bu, hiçbirisinden asla kabul edilmeyecektir. Onlar için elem dolu bir azap vardır. Onların hiçbir yardımcıları da yoktur.

"Şüphesiz ki iman ettikten" ve Allah Rasülü'nün de hak peygamber olduğuna şahadet ettikten ***"sonra inkâr eden, sonra da"*** hakka karşı mukavemet göstererek, peygambere eza ve cefada bulunarak, hile ve tuzak kurmak, şüpheler uyandırmak, savaşmak veya dövüşmek suretiyle Allah'ın yoluna ve dinine engel olarak ya da genel manada ayetlerde kendilerinden söz edilenlere bu hastır, onlar özeldir demek değildir. Çünkü küfrün artması, imana karşı duran, onu engelleyen, küfrün nemalanmasına ve güç kazanmasına yarayan fiiller sebebiyle artar. İman takviye edilmeli ki, küfre fırsat verilmemiş olsun. Küfür ise, küfrün istediği fiillerin, eylemlerin, iş ve amellerin yapılması durumunda güç ve destek kazanır. Nitekim iman da belirttiğimiz gibi böyledir. O da kendisine yaraşan ameller sayesinde güç ve destek kazanır. İşte bu nedenle ***"inkârda ileri gidenlerin"*** diye buyrulmuştur.

Ayetin devamında yer alan ***"Tevbeleri asla kabul edilmeyecektir."*** kavline gelince; tefsir bilginleri bunu açıklamada zorlanmaktadırlar. Çünkü bu ifade, görünürde, bundan önce geçen ayete ve benzeri olan *"O, kullarından tövbeyi kabul edendir."*[688] mealindeki bu ayete muhalif gibi görülmektedir.

Kadı Beydavi, Keffal ve İbn el-Enbari bu konuda diyorlar ki: "Yüce Allah, küfredenlere anlatımda öncelik verip onların lanet ehli olduklarını açıklayınca, özellikle bu ayette tevbe edenleri zikretti ve peşinden de, eğer

688. Şura, 42/25.

onlar bu tevbelerinden sonra bir kez daha küfre dönüş yaparlarsa, işte bu takdirde onların yapmış oldukları ilk tevbeleri makbul değildir, kabul edilmiş olarak sayılmayacaktır. Dahası hiç yapılmamış olarak değerlendirilecektir. Bu nedenle bu ayetle önce geçen ayetin takdiri şöyledir: *'Ancak bundan sonra tevbe edip kendilerini düzeltenler müstesnadır. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır, merhamet edendir. Eğer böyle iken sonrasında da inkârda ileri giderlerse, onların tevbeleri asla kabul edilmeyecektir.'"* Bu yorum, Razi'nin *Tefsir-i Kebir* adlı eserinden özetlenerek alınmıştır.

Burada tüm yorumlar arasından ayete en uygun olan yorum, bu yorumdur. Çünkü ayet açısından bir uyum, bir uygunluk bulunmaktadır. İster önceki ahde dayalı olarak bir kısmını olsun, ister hepsini içerir manada olsun ayetin yorumu hepsine uygun düşmektedir. Küfredenler ister öncekilerden olmuş olsun, ister daha sonra gelenler ve gelecekler olsun; ayet, bütün bunları mana kapsamına almaktadır.

Zemahşeri de *Keşşaf* adlı tefsirinde şu ifadelere yer veriyor: "Söz konusu kimselerin tevbelerinin kabul edilmemesi, onların kâfir olarak ölmelerinden kinayedir."

Beyzavi de diyor ki: "Tevbeleri kendilerinden kabul edilmeyecektir. Çünkü onlar tevbe edemeyeceklerdir ya da sadece uçurumun kenarına geldiklerinde, helak olmakla yüz yüze kaldıklarında tevbe etmişlerdir. Bu ise tevbe etmemiş olmak gibidir. Çünkü bu durum tevbe etmemiş olmaktan kinaye olup bu da çok daha ağır bir anlatımla *'Tevbeleri kabul edilmeyecektir.'* diye ifade olunmuştur. Zira onların durumlarını sergilemek ve rahmetten umutlarının kesmiş olmasını göstermek açısından bu türden bir anlatıma yer verilmiştir. Ya da onların tevbe etmiş olmaları sadece irtidatları ve küfürde ileri gitmiş olmaları açısından bir nifak olmaktan öteye geçmez. Bu bakımdan cümlenin başına bir cevap anlamını taşıyan *'f'* harfi getirilmemiştir. Yani ayet, *'Fe len tuqbele tevbetuhum'* diye başlamıştır."

İbn Cerir Taberî'nin tercihi de şöyledir: "Söz konusu edilen Kitab Ehli'dir. Yine söz konusu edilen tevbe olayı da, günahlardan tevbe edilmesidir. Ancak onlar, küfürlerinde ve Hz. Peygamber'i inkâr etmede ısrarcı olmaları nedeniyle onların bu tevbeleri kendilerine herhangi bir yarar sağlamayacaktır."

Kaldı ki ayet hakkında diğer birçok rivayet bulunmaktadır. Bizim, onun tercihi şudur diye söylediğimiz şey, doğruya en yakın olanıdır. Diyor ki: "Biz bu ayetle ilgili bu tercihi, doğruya en yakın olan görüşlerin ilki olarak ifade etmekteyiz. Çünkü bu ayetten önceki ayetler olsun, sonraki ayetler olsun, hepsi onlar hakkında inmişlerdir. Eğer hepsini de aynı siyak çerçe-

vesinde ve aynı bağlamda kabul edersek, o takdirde bu ayetten öncekiler olsun, sonrakiler olsun hepsi de aynı manayı ve konuyu ele almaktadırlar."

Eğer bu, böyle ise, Allah'ın kulları hakkındaki hükmü, günahlarından tevbe eden her tevbe edenin tevbesini kabul edecektir, demektir. Nitekim bir kimsenin iman etmesinden sonra tekrar küfre girmesi de bu günahlar bağlamında olan bir günahtır. Çünkü söz konusu tevbenin kabulü şu ayete göredir: *"Ancak bundan sonra tevbe edip gidişatlarını düzeltenler müstesnadır. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayandır, merhamet edendir."*

Anlaşılan o ki, kabul edilemeyecek diye söz konusu edilen tevbe ile kabul edilecek olan tevbe meseleleri birbirlerinden farklıdırlar. Şayet bu böyle ise, tevbesi kabul edilmeyen kimse, küfürden sonra giderek küfürde azgınlaşan kimsedir. Bu durumda olan bir kimse küfründe devam ettiği ve ısrarcı olduğu sürece Allah, onun tevbesini kabul etmez. Çünkü bir müşrik, Allah'a şirk koşmada ve dalaletteki varlığını sürdürdüğü müddetçe, Allah, amel olarak onun tevbesini kabul etmez, etmeyecektir.

Ancak şirkinden ve küfründen tevbe eder, durumunu düzeltirse, Yüce Allah, nasıl ki zatını Ğafur (çok bağışlayan) ve Rahim (pek esirgeyen) olarak nitelemişse, onları da öylece bağışlar ve esirger.

Üstad, daha sonra farklı olan diğer rivayetlerin zayıf olduklarını açıklamış, hatta "bundan murat, ölüm esnasındaki tevbenin kabul edilemeyeceği" manasında olan rivayeti de aynen zayıf rivayetler arasında saymıştır. İbn Cerir kesin olarak diyor ki: "Bir kâfir, göz açıp kapanacak olan bir zaman diliminde bile olsa, İslam dinine girmiş olsa, onun imanı kesin olarak makbuldür, geçerlidir." Ancak bu mesele, öyle üzerinde uzun uzadıya durulacak değildir.

Sen de görüyorsun ki, bütün bu görüşler, ayet hakkında ileri sürülen en sahih görüşler de olsalar, bu görüşlerin kimi, kişinin tevbe ettiği vakti, anı ilgilendirir, kimisi hakkında tevbe ettiği günaha dairdir.

Üstad İmam Abduh'un da tevbenin niteliği ve nasıllığına ilişkin bir yorumu vardır. Derste anlattığı gibi, şu, küfürlerini giderek artıran ve küfürlerinden azgınlaşanlar var ya, kimi zaman kendi kendilerine hakka karşı olan mukavemetleri yüzünden onlara bir acı ve elem vardır. İşte onların kendi içlerinde duydukları bu elem, acı ve sızı, onları, birtakım günahları ve kötülükleri bırakmaya sevk eder.

Üstadımız devamla dedi ki: İşte bu türden olan bir tevbe, onlar kendi durumlarını düzeltip ıslah etmedikleri sürece, hakka tabi olma ve ona yardım etme konusunda samimi ve ihlâs sahibi olmadıkları sürece, hakka karşı mukavemetleri konusundaki tavırlarını devam ettirdikleri müddet-

çe, bazı günahlardan tevbe etmiş olmakla, onlar tevbe etmiş sayılmazlar ve Allah onların tevbelerini kabul etmez, etmeyecektir. Yani söz konusu bu adamlar, bir tür tevbe etmişlerdir ama bu tevbeleri onları arındıran, candan olan bir tevbe değildir. Çünkü küfürle, kötülük ve iftiralarla alakalı her ne varsa, hepsinden arınmaları ve hepsini terketmeleri gerekir. Bu bakımdan bu gibi kimselerin tevbeleri kabul edilmez.

Ancak bu durum "bunların tevbeleri, zahirde, görünürde tevbe gibi gösterip batında ise tevbe sayılmayan, dilde tevbe gibi gözüküp kalpte var olmayan" kimselerin yaptıkları tevbe gibi demek değildir. Çünkü bu, aslında tevbeyi reddetmektir, kabul etmemektir. İşte bu, söz konusu tevbeyi kanıtlamaktadır. Aksine bu görüş, İbn Cerir Taberi'nin görüşüne daha yakındır. Ki İbn Cerir Taberi'nin o görüşü, önceki görüşler içerisinde en sahih olanıdır.

Üstad Abduh'un burada demek istediği şey, insanlar nefisleri gereği kötülüğe iyice batmış olup küfürde hep direnirler. Bu öyle bir dereceye ulaşır ki hataları kendilerine çepeçevre kuşatır. Hatta bu, Kur'ân'ın haklarında kullandığı şu ifade içersinde yerini bulur: ***"Kalpleri mühürlenmiştir, kalplerini pas sarmıştır, kalpleri damgalanmıştır."*** İşte böyle bir nefis yapısına sahip olan bir kimse, sırf inat olsun için hakka karşı direnir, büyüklük taslar, bilerek dalaleti ve sapıklığı seçer.

Bu kimselerin içlerinden tevbe etmeyi geçirmeleri, bunun için çabalamalarını da uzak bir olasılık olarak görmemek gerekir. Fakat buna rağmen nefislerinde öyle engeller ve öyle barikatlar var ki, hiçbir zaman hayrı ve hakkı kabul etmeye izin vermezler, hep engel koyarlar. Evet, bu gibilerin önündeki engel nefislerindeki aşırı inkârcılık arzusudur.

Çünkü günahkâr bir kimsenin bağışlanmasını gerektiren tevbenin kabulü, öyle sıradan, önemsiz, basit olan bir durum değildir. Bunun kabul edilebilir bir tevbe olması için, o tevbenin Yüce Allah'ın insanlığın fıtratında var ettiği ilahi sünnetlere, kanunlara uygun olması gerekir. Çünkü selim olan bir fıtratın gereği, o kimseye günahın çirkinliğini ve acı olarak kötü bir sona sebep olacağını öğretir. Çünkü sağlıklı olan fıtrat, o kimseyi günahları bırakmaya, salih amel işlemek suretiyle de bu sayede kendisini kirleten o kötülüğün izlerini silmeye, yok etmeye yarar.

Bu olay, o kimsede öyle bir hal, öyle bir etki meydana getirir ki, meydana gelen bu yeni etki, eskisine zıt olur, eskisiyle asla bağdaşmaz. İşte bu sayede sahibi için tevbe bir azık haline gelir ve o kişiyi bundan böyle bağışlanmaya ehil duruma sokar. Çünkü söz konusu mağfiret sayesinde cezaya sebebiyet veren günah terk edilir. Çünkü o günah, o kimsenin mahvol-

masına sebeptir. Zira o, nefsin kirlenmesidir, saptırmasıdır. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Nefsini günahsız, temiz tutan mutlaka felah bulacaktır, kurtulacaktır. O nefsi günaha saptıran da şüphesiz hüsrana uğrayacaktır."[689]

Eğer saptırma olayı kimilerinde belli bir dereceye ulaşırsa, artık nefsini tezkiye etmeyi murat eden kimsenin bu tezkiyesi ve gerçek olmayan bir çaba göstermesi ona bir yarar sağlamaz. İşte bu durumda olunması halinde, böyle bir nefsin sahibi olan kimsenin tevbesinin kabul edilmemesi gerçeği ortaya çıkar. Buna bir örnek vermek gerekirse, yumuşak ve bembeyaz olan bir elbiseye bir kir ve pislik bulaşmıştır. Bu durum, o elbisenin sahibini çirkin gösterir. Bu nedenle çirkinliği gidermek için onu yıkaması gerekir, yıkadığında da elbise temizlenmiş olur. Eğer giysi üzerindeki kir ve pas az miktarda ise ve giysi sahibi hiç zaman geçirmeksizin hemen yıkayacak olursa, umulur ki giysi üzerinden hiçbir leke ve kir kalmaksızın tertemiz hale gelebilir. Ancak söz konusu giysi yıllar yılı hep kir ve pas içerisinde durursa, kir ve pas o giysinin içine ilmek ilmek, iplik iplik işlerse, hatta ona adeta değişmeyen, sabit olan yepyeni bir boya, bir renk verirse, bundan böyle o giysinin temizlenmesi mümkün olamaz. Böylece eski durumuna dönmesi de söz konusu değildir. Çünkü bundan böyle birinci durum ile bu durum arasında çok dereceler vardır. Nitekim Yüce Allah'ın şu kavliyle her iki noktaya da işaret olunmaktadır:

"Allah katında makbul tevbe, ancak bilmeyerek günah işleyip sonra çok geçmeden tevbe edenlerin tevbesidir. İşte Allah, bunların tevbelerini kabul buyurur. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. Yoksa makbul tevbe, kötülükleri, günahları yapıp yapıp da kendisine ölüm gelip çatınca, "İşte ben şimdi tevbe ettim" diyen kimseler ile kâfir olarak ölenlerinki değildir. Bunlar için ahirette elem dolu bir azap hazırlamışızdır."[690]

İşte bu sınıfta yer alanlar, din ile alay eden, derin olarak kötülüklere ve küfre dalanlardır. İşte bu nedenle bu durumda olanlar, kasr ve hasr kipiyle dalalet ve sapıklıkları damgalanmıştır. Bu nedenle onlar hakkında Yüce Allah: ***"İşte onlar sapıkların ta kendileridir"*** diye buyurmuştur. Çünkü bunlar, dalalette sabitkadem olduklarından ayaklarını inatla diretip durmuşlardır. Sanki bu halleriyle o kimseler dalalet ile kuşatılmış gibidirler. Hidayete ermeleri beklenmeyen bu azılı sapıkların dalalette kalmaları sana kâfidir. Çünkü bunların ne hidayete ermeleri beklentisi var, ne de tevbeleri kabul edilecektir. Böylesi bir rezil ve zelil duruma düşmekten Allah'a sığınırız.

689. Şems, 91/9-10.
690. Nisa, 4/17-18.

"Şüphesiz inkâr edip kâfir olarak ölenler var ya," işte burada, bu ayetlerde ele alınan husus, kâfirlerle ilgili olan üçüncü kısımdır. *Birinci kısım;* küfürden kabul olunan bir tevbe ile tevbe edip salih amel işleyenlerdir. Ki bu kısımda yer alanlar, tevbeleri kabul edildiğinden ötürü mağfiret ve rahmete, bağışlanmaya hak kazananlardır. *İkinci kısım;* tevbe etmekle birlikte tevbeleri kabul edilmeyenlerdir. Bunun sebebi yapılan tevbe ya temelde bozuk bir tevbedir, kabul şartlarını taşımayan bir tevbedir ya da sadece küfür olan amellerin bir kısmını bırakacaklarına dair olan bir tevbedir. Çünkü bu gibi olanlar, küfrü tamamen terk etmeyenlerdir. Bunun da hükmü daha önceden geçmişti. *Üçüncü kısım;* küfürlerinde devam eden ve bunda ısrarcı olanlardır. Ki bu durumda olanlar ölene dek bildiklerinden şaşmayan, küfür meallerini devam ettirenlerdir. Bu bakımdan ***"Dünya dolusu altını fidye verseler bile bu, hiçbirisinden asla kabul edilmeyecektir."*** Hatta dünyada söz konusu altını tasadduk etmiş olsalardı bile, yine geçersiz olacaktır. Çünkü küfür gerçeği onların tüm amellerini kuşatmıştır. Nitekim ayette şöyle buyrulmuştur: *"Onların yaptıkları bütün amellerine yöneldik ve onları dağılmış zerreciklere çevirdik."*[691] İşte bunların yapacakları hiçbir şey, oların azaptan kurtulmaları için kendilerine bir fayda sağlamayacaktır. Ki o azap da zaten bu ayetin devamında gelmektedir. Çünkü dünyada bir kimsenin ruhu, sahih manada Allah'a ve ahiret gününe iman derecesine yükselmemişse, ahirette de haviye diye geçen şiddetli ve çetin cehennem ateşinden kurtulup cennetteki yüksek derecelere ulaşacak değildir.

"Varsayalım ki onlar ahirette *'dünya dolusu altını fidye olarak verseler bile'*, yani fidye olarak vereceği o şeyi, karşılığında kurtulmak ve affedilmek için verse, tıpkı dünyadaki zalim hâkim ve idarecilere karşı halkın yaptıkları, başvurdukları yöntem gibi bir yola başvurmaya kalkışsalar, yine bu girişimleri de onlar için kabul edilecek değildir." Kaldı ki Yüce Allah, münafıkları tehdit kabilinden olarak şöyle buyurmaktadır: *"Bugün artık ne sizden, ne de kâfirlerden, inkâr edenlerden bir fidye alınır. Barınağınız ateştir. Size yaraşan odur. Orası gidilecek ne kötü yerdir!"*[692]

Bilakis aynı zamanda başkalarından da bir fidye kabul edilmeyecektir. Çünkü amm/genel olan başka ayetlerde de durum böyledir. Bunun gerekçesi, onların söyleyegeldikleri, "ister altın olsun, ister fidye olarak verilecek bir başka şey olsun, Allah'ın bunların hiçbir şeylerine ihtiyacı yoktur. Kaldı ki Allah, insanların iman etmelerine de, onların amellerine de ihtiyacı yoktur" sözleri bir illet, bir gerekçe değildir. Bunun asıl gerekçesine gelince, Allah, insanların ahiret azabından kurtulma, cennet nimetlerine kavuşması

---

691. Furkan, 25/23.
692. Hadid, 57/15.

da değildir. Ki bunlar çoğalınca harici olan işlerden ve büyük fayda getirecek şeylerden değildir.

Aksine Allah, bütün bunları içe dönük yani dâhili olan işlere bağlamıştır ki bu da işin özüyle, cevheriyle, nefsin kendisiyle ilgilidir. Kim nefsini iman ve salih amel ile arındırırsa, felaha ve kurtuluşa erer. Kim de nefsini küfür ve kötü ameller yoluyla günaha saptırırsa zarar ve ziyana uğrar, perişan olur, zillete düşer.[693]

Üstad Abduh, ayetle ilgili olarak diyor ki: "Burada sözü edilen bu ceza, aslında temsili manada bir anlatımdır. Çünkü ortada altına ihtiyaç duyan biri olmadığı gibi, o altını infaka da orada ihtiyaç yoktur. Çünkü şaki yani kötü olanların orada bir yardım edenleri olmayacak ki, kendilerine infak yapılmış olsun. Kaldı ki orada veliler, Allah'ın sevgili kulları Allah'ın fazlı ve rahmeti gereği, onlara infak edecekleri şeyden müstağnidirler, buna ihtiyaçları bulunmamaktadır. Esasen bundan murat, orada böyle bir şey murat olunsa bile, fidye için bir yol yoktur Bizde bundan-salih amelden başka o istenenden yoktur.

"Onlar için elem dolu bir azap vardır. Onların hiçbir yardımcıları da yoktur" ki orada kendilerine yardım ederek onlardan azabı önlemiş olsun ya da onlara hayır ve iyilik ulaştırmış olsun. Yani onlar için herhangi bir yardımcı bulamayacaklardır. Çünkü ayette yer alan, ***"min"*** harfi, tamamen olumsuzluğu ifade etmektedir. Bu türden olan bir edata veya harfe, Arap dilinde *"zaide"* adı verilir. Çünkü Arap dilbilimcilerine göre terim olarak bunun taalluk edeceği bir kelime yoktur. Yoksa buna zaide, denmesiyle, cümlede hiçbir manası yoktur, anlamında değildir. Ayetle ilgili olarak mana ile birlikte lafız araştırmaları konusunda şöyle demiştir. Buradaki *"fe len yukbale"* ayeti ile bundan önce geçen ve başında *"fe"* harfinin yer almadığı *"len tukbele"* ayeti hakkında Keşşaf Tefsirinin sahibi Zemahşeri'nin ve ona tabi olarak başkaları bu nükteyi açıklamış ve şöyle demiştir:

Birinci ayetin başında *"fe"* harfinin getirilmesi, cümlenin bir şart ve ceza (cevap) cümlesi olarak bina edilmesindendir. Cümlede hem şart var, hem de bunun cevabı var. Çünkü fidyenin kabul edilememesinin sebebi, o kimselerin küfür üzere ölmüş olmalarıdır. Burada açıklamasını yaptığımız bu ayetteki durum, böyledir. Oysaki başında "fe" harfinin yer almadığı bundan önceki ayet bir şart ve cevap cümlesi olmayıp, bir mübteda ve haber yani isim cümlesidir. Fakat burada sebebin varlığı konusunda bir delil söz konusu değildir.

Örneğin sen, *"caeni lehu dirhemun/ bana gelen kimseye bir dirhem vardır (vereceğim)"* dersin ama burada sen, geliş olayını, dirhemi hak etme konu-

693. Bkz: Bakara, 2/47.,123. Ve 254. ayetlerin tefsirleri.

sunda ona bir sebep kılmış değilsin, burada öyle bir şart yoktur. Oysaki sen aynı cümleyi: *"Caeni fe lehu dirhemun"* söylersen yani *"lehu"* ifadesinden önce bir de *"fe"* eklersen, buradaki bu cümlede kişinin söz konusu olan dirhemi hak edebilmesi için, onun mutlaka oraya gelmesini şart kuşmuş olursun. Dolayısıyla o da gelişin cezası yani cevabı olmuş olur. Buradaki nükte ya da çok ince ayırım oldukça açık ve nettir. Çünkü söz konusu o kimselerin tevbelerinin kabul edilmemiş olması, onların kâfir olmaları ve küfürlerini giderek artırmış olmaları sebebi değildir. Çünkü kâfirin olsun, küfründe aşırı derecede ileri gidenler olsun, eğer sahih bir tevbe yaparlarsa tevbeleri kabul olunur. Bunun da sebebi daha önceden geçmişti.

Yine bu manada farklı bir değerlendirme de şudur. O da: *"Ve Lev İfteda bihi"* kavlinin başında yer alan *"vav"* harfidir. Bizim bu ayeti tefsir etmede izlediğimiz yoldur. Bizim izlediğimiz görüşümüze yakın olarak bir Nahiv bilgini olan Zeccac'ın görüşü bulunmaktadır. Buna göre söz konusu olan *"vav"* harfi bir atıf, bağ edatıdır. Mana da bu durumda şöyle olmaktadır: "Eğer dünya dolusu altın ile Allah'a yaklaşmak isteseler, bu, onlara bir yarar sağlamayacaktır ve eğer dünya dolusu altını fidye olarak verseler bu da onlardan kabul edilmeyecektir.

Fahruddin Razi de diyor ki: "Bu, İbn el-Enbari'nin tercih ettiği görüştür." Devamla diyor ki, bu, meseleyi daha ağırlaştıran kuvvetli bir ifade tarzıdır. Çünkü bu ifade, tüm yönleriyle kabulü ortadan kaldırmakta, kabul diye bunlar için bir meselenin artık olmayacağını açık olarak belirtmektedir.

Ben de diyorum ki: Bizim değerlendirmemiz daha doğrudur ve nazma da en uygun olanıdır.

Razi, Zeccac'ın ikinci görüşünü belirttikten sonra diyor ki: Söz konusu olan "vav" harfinin gelmesi, mücmel olan anlatımdan sonra detayı açıklamak içindir. Çünkü onun: *"Onlardan herhangi biri fidye olarak dünya dolusu altın da kabul edilmeyecek"* kavli, birçok yorumları içinde barındıran bir anlatımdır. Burada tevbelerinin kabul edilmeyeceği meselesini, fidye yönüyle delillendirmekte, nassı böyle ele almaktadır.

Ben de[694] diyorum ki: Eğer genelleştirmeden (tamimden) sonra tahsisi, özel olarak bunu gündeme getirseydi çok daha doğru olurdu. Çünkü mücmelin içerdiği veya bir ihtimal olarak içinde bulundurduğu şey, o mücmeli tafsil manasında değildir.

Sonra da diyor ki, üçüncüsü de şudur: Bu da aklıma gelen bir yorumdur. Buna göre, bir kimse düşünün, köleleri var ve adam bu kölelerinden

694. Muhammed Reşid Rıza.

birine ya da bir kısmına karşı kızgın ve öfkelidir. O köleleri kendisine bir hediye bir armağan sunmak istediklerinde efendileri kesinlikle onu kabul etmemektedir. Ancak bazen sadece fidye kabul etmektedir. Fakat kimi zaman da oluyor ki, o fidyeyi bile kabul etmemekte ve reddetmektedir. İşte bu durumda, efendinin öfkesini ve kızgınlığının had safhada olduğunu gösterir. İşte bu mertebede ortaya çıkan durum, aslında hedeflenen ve gaye edinilendir. Bunun üzerine de Yüce Allah onlar hakkında bir hüküm veriyor. Buna göre onlar, dünya dolusu altını da fidye olarak vermiş olsalar Allah, onlardan böyle bir fidyeyi asla kabul etmeyecektir. Gerçi bu, fidye vermek yoluyla da olsa, fidyeleri böyle bir yoldan asla kendilerinden kabul edilmeyeceği gerçeğine onların dikkatini çekmektir. Yani eğer böyle bir yoldan bir fidye kabul edilemiyorsa, artık bir başka yoldan kabul asla mümkün değildir, olmaması da daha evladır, demektir.

Keşşaf tefsirinde ise bu husus şöyle dile getiriliyor: Bu durum, bir manaya yorumlanan, ona hamledilen bir yorumdur, bir ifadedir. Sanki burada şöyle denmektedir; eğer onlar dünya dolusu altını fidye olarak vermiş olsalar bile, onların herhangi birisinden hiçbir fidye kabul edilmeyecektir. Bu arada, *"Ve lev ifteda bihi.../fidye verseler bile"* diye verilmesi -ki, bunu şahit ve örnek oluştursunlar için vermiştir, sonra da devamında demiştir ki bununla demek istenen şey- "onların hiçbirisinden, onlar dünya dolusu altını, ister sadaka olarak versinler, ister fidye olarak versinler, yine de kendilerinden kabul edilmeyecektir" diye yorumlanması da caiz olabilir.

لَن تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ تُنفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنفِقُوا مِن شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّـهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴿92﴾

92- Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça "birr'e/iyiye" eremezsiniz. Her ne harcarsanız, Allah onu hakkıyla bilir.

Müfessirlerin cumhuruna göre Yüce Allah'ın: ***"Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça 'birr'e/iyiye' eremezsiniz"*** kavli, yeni bir giriş cümlesidir. Burada Yüce Rabbimiz, kâfirlerin yararlanamayacakları ve onlardan kabul edilmeyecek olan tevbe ile ilgili açıklamaların hemen peşinden mü'minlerin yararına olabilecek ve onlardan kabul şeyleri dile getirmek ve açıklamak için gelmiştir.

Üstad İmam Abduh'un buradaki görüşü ise şudur: "Ayetteki hitap hala Kitap Ehli'yle ilgilidir. Çünkü Kur'ân'ın izlediği yol, söylenenleri iman

noktasından, salih amellerle ilgili durumu da zikrederek birbirleriyle mukayese etmek ve karşılaştırmaktır. Buna da en etkin delil olarak Allah yolunda mal harcamayı gösteriyor.

Çünkü Kitab Ehli iman, peygamberlik ve kendilerinin Allah'ın has kulları oldukları, peygamberlik kurumunun da sadece onlara özgü olduğu, sayılı günler dışında kendilerine cehennem ateşinin dokunmayacağı gibi davaları ve iddiaları ile ortaya çıkıp bir tartışma ve hüccet ortaya atınca, Yüce Allah, onlara bu ayetle iman ayeti ile ve o imanın sahih olan mizanı ile seslendi. Zira tercihe değer olan iman ile değer olmayan iman ancak bu şekilde anlaşılabilir. Bunun da yolu, Allah yolunda kişinin sevdiği şeylerden çok samimi bir şekilde ve ihlas ile iyi niyetle harcamada bulunmaları durumunda mümkün olur ve kanıtlanmış olabilir. Sanki burada şöyle der gibidir:

Ey şu ve şu davaya kalkışan, şu ve şu iddialarda bulunanlar! Ey ilahi Kitab'la ve soylarının peygamberlere kadar dayanmasıyla övünenler! Siz tamamen cimriliği benimsemiş, hatta bu, sizin kanınız ve canınız haline gelmiştir. Kaldı ki siz, Allah rızası yerine mal sevgisini tercih ettiniz. O kadar ki o mal sevgisi sizin iliklerinize kadar işlemiştir. Eğer herhangi biriniz, bir şey infak etmek istese, sahip olduklarının en işe yaramazını, en istemediği ve hoşlanmadığı malını verir. Çünkü en değerli mal varlıklarının sevgisi ta gönüllerine işlemiştir. Bu sevgi o kadar ileridedir ki, Allah sevgisinin de üzerinde olan bir sevgidir. O malları depolama ve kasalara doldurma konusundaki rağbet ve istek o nispette ilerlemiş ki, Allah katında var olan rıza ve sevaptan çok daha üzerinde görülen bir arzu halini almıştır.

Sadık ve dürüst mü'minlerden olmak ve onlardan sayılmak için eğer ***"birr'e/iyiliğe"*** ulaşmak istiyorsanız, o takdirde en sevdiklerinizden onun yolunda harcamak durumundasınız. Aksi takdirde onun yolunda en sevdiklerinizi harcamadıkça siz söz konusu edilen birr'e erişemezsiniz ve erişemeyeceksiniz.

Ayette *"iman"* ifadesine yer verilmemiştir. Çünkü Yüce Allah en büyük ayetlerini ve en açık delillerini burada zikredince, ayrıca imanı da zikretme gereğini duymamıştır. Bunlar da en sevdiklerini Allah yolunda harcamak ve en seçkin kabul ettiği şeyleri, nefsini arzu ettiklerini dağıtmak meselesidir.

Üstad Abduh diyor ki: Bu ayette ele alınan infakla ilgili olarak akla ilk gelen şey, mal infakıdır. Çünkü insanlar nefis bakımından mala büyük bir değer ve önem verirler. Hatta insan çoğu zaman mal uğruna canını bile tehlikeye atar, malını savunmak ve korumak adına ölümü bile göze alır.

Ben de diyorum ki: Bu görüşü, aşağıda da gelecek olan Bakara Sûresi'nin ayeti teyit etmektedir. Çünkü mal konusu altın ve gümüşü ifade ettiği

gibi, bunun dışında mal olarak kabul olunan her şeyi de ifade etmektedir. Malda *"birr"* yani malın en iyisi şartı, insanın sevdiği malın her türünden, hangi cins ve türden olursa olsun, bunun bir kısmını Allah adına harcamaktır. Hatta bu, yiyecek maddesi bile olabilir. Çünkü bu da şu ayetin iki yorum şeklinden biridir: *"Onlar, seve seve yiyeceği yoksula, yetime ve esire yedirirler."*[695] Yani mala karşı olan aşırı sevgilerine rağmen onu yedirirler.

Bu ayetin ikinci yorumu da şöyledir: *"**Hubbihi**"* ibaresindeki zamir, Yüce Allah'a aittir, ona racidir. Bu durumda mana şöyle olmaktadır: *"Yüce Allah'ı sevmesi sebebiyle, tüm sevdiği şeyleri kollar ve onu ona ulaştırır."*

Ayrıca bu ayette geçen *"el-birr"* kelimesinden burada ne murat edildiği konusu da tartışmalıdır. Bunun manası, kişinin ulaşamayacağı, elde edemeyeceği şey demektir. Yani kişinin onu elde etmesi, ona kavuşması ancak sevdiklerinden Allah yolunda harcaması halinde mümkündür.

Bir yoruma göre de bu, Yüce Allah'ın kullarına mutlak manadaki birr'i, iyiliği ve ihsanıdır. Nitekim cennettir, diye de söylenmiştir. Bir diğer yorum ise, insanın yapması halinde, onu iyilik yapan konumuna getiren şeydir. Zaten bunun detaylı bir açıklaması, *"İyilik (Birr), yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmenizden ibaret değildir. Asıl iyilik, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allah'a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir."*[696] mealindeki bu ayette geçmişti. Burada, bu ayette yer alan, *"Mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin"* ibaresinde senin de gördüğün gibi, Allah yolunda malın verilmesi gerçeğini, *"birr"* diye ifade olunan iyiliğin şubelerinden bir şubesi olarak göstermektedir.

Nitekim aynı şey İnsan Sûresi'nde, yiyeceği sevmelerine rağmen onu, severek ve isteyerek yedirmelerini de "ebrar" (iyiler sınıfından) olabilmenin vasıflarından biri olarak ifade olunmuştur.

Ancak tefsirini yaptığımız ayette ise, infak gerçeği, sevilenler açısından bir gaye, bir hedef olarak gösterilmekte ve birr'e ulaşmanın yolunun ancak infak gerçeğine ulaşılmasıyla elde olunabileceğini belirtiliyor. Kimileri de bu ayetten, şunu anlamışlardır: Sevdiği şeylerden infak edenler, o takdirde

695. İnsan-Dehr, 76/8.
696. Bakara, 2/177.

iyiler arasına girmiş olurlar. Hatta birr'in diğer şubelerini yerine getirmeseler bile, örneğin tüm rükünleriyle birlikte imandan tutun da, namazı kılmak, zekâtı vermek, ahde vefa etmek, bollukta ve sıkıntı zamanlarında sabretmek gibi tüm şubelerini yerine getirmese de, yine de sadece infak ile birr'e ulaşabileceğini ifade edenler de olmuştur.

Ancak bu şekilde anlayanların bu değerlendirmeleri doğru değildir. Fakat burada doğru olan şey, insan söz konusu olan bu hasletleri yerine getirmekle *"birr"* vasfını elde etmiş olamaz. Meğerki Allah yolunda sevdiği şeylerden infak etmiş olsun. Burada ayette gösterilen bu hedef ve amaç, aslında insan nefsine en ağır ve en zor gelen şeydir. Hatta insanın bunu kolayca başarması da mümkün değildir. Meğerki Yüce Allah, kendilerini böyle bir şeye muvaffak kılmış olsun ve onlara kemal vasfını bağışlamış olsun. Bu hal müstesnadır.

Kimi rivayetlerde nakledilenlere aykırı olarak burada söz konusu edilen infak olayı, zekâtın dışında kalan bir infaktır. Çünkü yukarıda mealini vermiş olduğumuz ayette[697] ifade olunduğu gibi, zekât maddesi, "birr" ifadesinden ayrı olarak geçmektedir. O ayette zekât da, *"mala olan sevgilerine rağmen"* ifadesinden sonra zekât maddesi de birr maddesinin şubelerinden ve rükünlerinden biri olarak ayrıca zikredilmiştir.

İşte bu da gösteriyor ki infak ile zekâtın ayrı şeyler olduğu gerçeğidir. İkisi birbirine zıt şeylerdir. Çünkü zekâtta, zekât olarak verilmesi istenen şeyin, sevilen maldan olması koşulu bulunmamaktadır. Aksine, zekât toplamakla görevlendirilenlere, Rasûlullah (s) tarafından verilen bir emir vardır. O da, kendilerinden zekât malı istenenlerin gözünde, gözbebeği misali olan mallarından zekâtın alınmaması emri verilmiştir. Yüce Rabbimizin bize bir ikramı ve fazlı olarak, üzerimize düşen görev, *"birr"*i elde etmemiz noktasında, sevdiğimiz şeylerden neyi infak edersek, onunla yetineceğini belirtiyor. Yoksa Allah, bizden tüm sevdiğimiz şeyleri infak yoluyla vermemizi bizden istemiyor.

Daha sonra Yüce Allah devamla şöyle buyuruyor: ***"Her ne harcarsanız, Allah onu hakkıyla bilir."*** Yani Allah, verdiğiniz şeyin sizin nazarınızda sevdiğiniz bir şey mi, yoksa bir önce elden çıkarmak istediğiniz ve hoşlanmadığınız bir şey mi olduğunu çok iyi bilir. Zira ona gizli kalmış hiçbir şey yoktur. Siz bu konuda samimi misiniz, yoksa şöhret ve makam peşinde koşturan gösteriş meraklısı riyakâr kimseler misiniz? Allah hepsini bilir.

Aziz ve Celil olan Allah, bildiği gibi sizin niyetiniz nasıl idiyse, bunun gönüllerinizdeki etkisi ve ruhlarınız üzerindeki durumu ne idiyse, tüm in-

---

697. Bakara, 2/177.

fak ettiklerinizi buna göre değerlendirip ya sizi ödüllendirecek veya cezalandıracaktır. Çünkü sevdikleri şeylerden infak eden nice kimseler vardır ki, riyadan kendilerini kurtaramamışlardır. Nice fakir ve yoksul kimseler de var ki, sevdiği bir şeyi yok ki onu Allah için infak edebilsin. Fakat gönlü iyilikle dolup taşmaktadır. Çünkü gerçekten eline öyle bir şey geçebilse, hiç gözünü kırpmadan ve düşünmeden onu Allah için hemen infak eder, edecektir de.

Ayetin tefsiri hakkında salih selefin nasıl bir yol izledikleri ve sevdikleri şeyleri nasıl infak ettikleri konusunda müfessirler açıklamalar yapmışlardır.

İbn Cerir Taberi kendi rivayetinden olarak konuya ilişkin şahitler zikretmiş ve başkaları da hadis kitaplarında yer alan konuya ilişkin bazı olayları aktarmışlardır. Bu rivayetlerden birisi de Buhari, Müslim, Tirmizi ve Nesai'nin Enes'ten rivayet ettikleri hadistir. Enes demiş ki:

"Ebu Talha (r), Medine'de Ensar arasında, hurmalığı en çok olan bir kimseydi. Bu hurmalıkları arasından da en çok sevdiği Beyruha hurmalığı idi. Aynı zamanda bu hurmalık, Peygamber mescidine bakardı (oraya yakındı). Rasûlullah (s) buraya zaman zaman gider ve orada tatlı suya sahip olan kuyudan da su içerdi. Nihayet ***"Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça birr'e/iyiye eremezsiniz'*** ayeti nazil olunca, Ebu Talha (r), Rasûlullah'a (s): 'Ey Allah'ın Rasûlü! Mallarım içerisinden en çok hoşuma gideni, Beyruha hurmalığıdır. Ben onu, Allah için sadaka olarak verdim. Allah'ın onun birr'ini, karşılığını ve Allah katında onun artmasını umarım. Ey Allah'ın Rasûlü! O hurmalığımı al, Allah sana nereye koymanı, vermeni uygun buluyorsa, onu oraya koy' der.

Bunun üzerine Rasûlullah (s): *'Bravo, bravo, Maşaallah, mübarek olsun. Bu çok kâr getiren bir maldır, senin söylediklerini dinledim. Ancak benim tavsiyem, senin o hurmalığı akraban arasında paylaştırmandır'* diye buyurur. Rasûlullah'ın (s) bu tavsiyeleri üzerine Ebu Talha da (r): 'Ey Allah'ın Rasûlü! Derhal tavsiyeni yerine getireceğim' der. Ebu Talha bundan böyle o hurmalığı akrabaları ve amcası oğulları arasında bölüştürdü."[698]

Müslim ile Ebu Davud'da yer alan bir rivayette de şu ifadeler yer almaktadır: "Ebu Talha, o hurmalığı Hassan b. Sabit ile Übeyy b. Kaab arasında paylaştırdı."

İbn Ebu Hatim ve başkaları Muhammed b. Münkedir'den rivayet ediyorlar, demiş ki: "Bu ayet indiğinde, Zeyd bi Harise, Sübül adı verilen bir

---

698. Buhari, *Zekât*, 44; *Vasaya*, 17, 26, *Vekale*, 15. Âli İmrân Sûresi Tefsiri, 3/5; Müslim, *Zekât*, 43; Darimi, *Zekât*, 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/141, 256, 285.

kısrağı ile geldi. Bu, onun yanında malları arasında en çok sevdiği şey idi. Zeyd, 'bu atım, Allah için sadakadır' dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s), onu kabul etti ve: 'O atın üzerine Üsame'nin kızını bindirdi. Bunun üzerine Zeyd'in yüzünde bir değişme oldu. Bu durum karşısında Rasûlullah (sa) Zeyd'e *'Doğrusu Allah, o sadakanı senden kabul buyurdu'* diye söyledi."

İbn Cerir'in rivayeti ise şöyledir: "Sanki Zeyd, bundan hoşlanmadı gibi bir durum sergileyince, Rasûlullah (s) onun bu halini görünce ona dönerek: *'Sakın aklına bir şey gelmesin. Çünkü Allah o sadakanı kabul buyurmuştur'* buyurdu."

Gerek bu hadiste geçen olay olsun ve gerekse bundan önceki hadiste geçen durum olsun, her ikisinde de Allah Rasûlü'nün (s) gönülleri nasıl kazandığını, onun siyasi dehasını görmekteyiz.

Çünkü Rasûlullah (s) bakıyor ki, ashabından iki kimse, Ebu Talha ile Zeyd, iman aşkıyla ve sevgisiyle mallarından en çok sevdiklerini getirip Allah için sadaka olarak verdiklerini belirtmişlerdir. Ki, her ikisi açısından da arkasında gözlerinin kalacağı, neredeyse verirken yüreğinin cız edeceği manada sevdikleri mallarını getirip sadaka olarak sunmuşlardır. Rasûlullah da (s), onların bu mallarını sadaka olarak almış, kabul etmiş ve fakat tekrar o mal varlıklarının onların kendi yakınlarına dönüşünü sağlamıştır. Adeta sağ elle almış, sol el ile de onu, ilgilinin bir yakınına aktarılmasını sağlamış gibidir. Böylece gönülleri daha yatışsın ve sonradan bir pişmanlık duymamaları, bu nedenle şeytanın kendilerine herhangi bir vesvese versin istememiştir. Çünkü o mal varlıklarının kendilerinden, yakın akrabasından olmayan yabancıların elinde görmeleri halinde bir sıkıntı oluşabilir endişesiyle, Rasûlullah (s) böyle bir yol izlemiştir.

Çünkü insanlar kimi zaman, sevdikleri şeyleri kaybedince, bu malları, önceden kendi istekleri ve tercihleri ile verseler bile, ne kadar samimi de olsalar bile aradan uzun bir zaman geçmeden bir pişmanlık doğabilir veya ileride o kişilerle aralarında bir problem yaşanması mümkündür. Bundan ötürü kızar ve öfke duyabilir. Bu nedenle kişinin çok yakınlık duyduğu bir şey, bir mal varlığı, bir diğer malı değerce çok daha pahalı da olsa, gözü yine de o sevdiğinde kalabilir. Çünkü eğer verilen mal kişinin canı gibi sevdiği bir mal değilse, ne kadar pahalı da olsa, ona dönüp bakmaz. İşte bu yüzden Hz. Peygamber, sadaka-zekat toplamakla görevlendirdiği kimseler, özellikle mal sahiplerinin gözbebeği gibi kabul ettikleri en gözde mallarını almamaları konusunda uyarmıştır.

Nitekim işin bu gerçeğini İbn Ömer'den (r) gelen aşağıdaki rivayet ortaya koymaktadır. Abd b. Humeyd, İbn Ömer'den rivayet ediyor: "Bu ayet

nazil olunca, bunun üzerine Allah'ın bana neler verdiğini, ne türden mal varlıklarımın olduğunu, hangisini daha çok sevdiğimi düşünmeye, hatırlamaya çalıştım. Baktım ki, en çok sevdiğim şey, Mercane adlı bir Rum cariyedir. Hemen: 'O cariyem, bundan böyle Allah rızası için özgürdür' dedim. Eğer Allah rızası için verdiklerimden bir şeyi tekrar dönüp geri almak isteseydim, mutlaka ona döner ve onunla evlenirdim. Fakat ben, ahirette ondan yararlanmak için onu başkasıyla evlendirdim."

Şimdi bu olay üzerinde iyice düşünmelisin. Cariyesini azadettiği halde, yine nefsi onu istemekte ve onu nefsi için alıkonulmasını, ondan ayrı kalmamasını istemektedir. Ancak Allah rızası için verdiği bir şeye tekrara dönmeme konusunda, eğer nefsi onun üzerinde eğitilmemiş olsaydı, mutlaka dönerdi. Şimdi buna dikkatinizi çekmek isterim. Efendisi onu azadettikten sonra, çocuğu gibi sevdiği o cariyesini ahirette kendisine faydalı olsun diye tahsis ediyor.

Bu konuya ilişkin olarak İbn Cerir tarafından gelen rivayetlerden biri de şudur: Mücahid'den gelen rivayete göre, diyor ki: "Saad b. Ebu Vakkas'ın yönetimindeki savaşta, Kisra'nın şehirleri fethedildiğinde Hz. Ömer, Ebu Musa Eş'ari'ye (r), kendisi Celevla bölgesi halkından bir cariye satın almasını yazar. Hz. Ömer onu yanına çağırtır ve bunun üzerine, bu ayeti yani tefsirini yaptığımız Âl-i İmrân 92. ayeti okur ve onu azat eder, özgürlüğüne kavuşturur."

Selef ile alakalı olarak bu konuda, onların Allah yolundaki tercihleri ve sevdiklerini Allah yolunda vermelerine dair örnekler oldukça fazladır. Bir keresinde Rasûlullah'a (s) misafir gelir, fakat Rasûlullah (s) ailesinin yanında onlara yedirecek bir şey bulamaz. Bu sırada yanı Ensar'dan biri çıkagelir. Gelen zat, Ebu Talha Zeyd b. Sehl'dir. Adam, gelen misafiri alıp evine götürür. Misafirinin önüne sofrayı koyar ve hanımına da lambayı söndürmesini söyler. Kadın kalkar, sanki lambayı düzeltiyormuş gibi yaparak onu söndürür. Adam da misafiri ile birlikte yemeğe oturmuştur ama yemek yer gibi davranarak kaşığını boş götürüp getirir. Fakat misafiri doysun diye kendisi yememektedir. Nihayet konukları karnını doyurmuştur ama kendisi ve çoluk çocuğu o gece açmış yatmışlardır. Bu olaydan haberdar olan Rasûlullah (s) sabah olunca kendisine memnuniyetini bildirir.[699] Nitekim şu ayet[700] bunun üzerine inmiştir:

"Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler."[701]

---

699. Buhari, *Menakıbu'l-Ensar,* 1, 10; Müslim, *Eşribe,* h:172
700. Haşr, 59/9.
701. Buhari, Müslim ve başkaları Ebu Hureyre'den rivayet etmişlerdir.

Bir keresinde Abdullah b. Ömer'in canı bir balık ister. Kendisi bir hastalıktan ötürü nekahet devrini yaşıyordu. Medine'de aramış olmakla birlikte balık bulamazlar. Nihayet bir birkaç gün sonra balık bulunur. Bir buçuk dirhem karşılığında balık satın alınır. Sonra kızartılır ve bir yufka içinde İbn Ömer'e sunulur. Tam bu sırada kapıda bir dilenci belirir. İbn Ömer, kölesine: "Balığı ekmekle birlikte dür ve ona ver" der. Ancak köle, olmaz der. Ancak İbn Ömer, balığın dilenciye verilmesini emir buyurur. Daha sonra kölesi tekrar döner gelir ve hasta olan efendisinin önüne balığı koyar ve: "Ey Ebu Abdurrahman buyurun, afiyetle yiyin. Çünkü ben kapıdaki dilenciye bir dirhem verip bunu kendisinden tekrar aldım" der. Bunun üzerine İbn Ömer (r) kölesine: "O balığı ekmeğiyle birlikte sar ve götür o adama ver ve sakın verdiğin o parayı da tekrar kendisinden alma. Çünkü ben, Rasûlullah'tan (s) şöyle buyurduğunu işittim: *"Herhangi bir kimsenin canı bir şey çekse, onu reddetse ve başkasını kendisine tercih etse, o bağışlanır ya da Allah onu bağışlar"* buyurdu."[702]

Ömer b. Hattab'tan (r) rivayet edildiğine göre kendisi, Rasûlullah'ın (s) ashabından birine bir koyun kellesi hediye eder ve: "Filan kardeşim, benden daha çok buna muhtaçtır. Bunu al ona götür" der. Adam denilen kişiye gittiğinde o da: "Filan kimse benden daha çok ihtiyacı var, bunu al onu götür" der. Böylece adam onu her kime götürmüş ise, biri diğerine yönlendirmiş, nihayet böylece yedi kişiye varana dek dolaştırılmış. Nihayet sonunda yine o kelle döndürülüp getirilir ve ilk adama sunulur.

Ebu Talib, *Kutu'l-Kulub* adlı eserinde, İmam Gazali de, *el-İhya* adlı kitabında bu olayı aktarmaktadırlar. Buna benzer bir hikâye de bir sofi şahıs olan Ebu Hasan el-Antaki'den anlatılır. Yanına otuzun üzerinde adam gelir. Adamlar Rey yakınlarında bir yerde bulunuyorlardı. Fakat yanlarında sayılı miktarda ekmekleri bulunuyordu, fakat hepsini de doyuracak miktarda değildi. Bunun üzerine ekmekleri küçük küçük parçalara ayırdılar. Işıkları da söndürdüler. Ve hepsi birlikte yemeğe oturdular. Sofraya oturan herkes, arkadaşının yemek yediğini sanıyordu. Fakat sofradan kalktıklarında bakarlar ki, hiçbiri o ekmekten alıp yememiştir.

Gazali'nin *İhya* adlı eserinde anlatıldığına göre, Abdullah b. Cafer (r), kendisine ait olan köyüne gider. Giderken yolda bir topluma ait olan bir hurmalıkta konaklar. Aralarında orada çalışan siyah bir köle bulunuyordu. Bu köle azığını alıp oraya gelir. Derken bu sırada avluya bir köpek dalar ve köleye yaklaşır. Köle de köpeğe ekmeğinden bir parçasını atar, köpek onu yer. Sonra ikinci bir parça ve üçüncüsünde de yine bir parça ekmek

---

702. İbn Hibban, *ed-Duafa* adlı eserinde, Ebuşşeyh de Nafi yoluyla İbn Ömer'den rivayet etmiştir. Darekutni de, *el-Efrad* eserinde zikretmiştir.

atar. Köpek de atılan son iki ekmeği de yer. Abdullah b. Cafer de ona bakar durur. Bunun üzerine Abdullah: "Ey köle, çocuk! Senin günlük azığın ne kadardır", diye sorar. O da, "işte biraz önce gördüğün," diye söyler. Bu defa: "O halde ne diye kendin yemedin de o köpeği kendine tercih ettin, yiyeceğini ona yedirdin" der. Köle de: "Burada köpekler pek bulunmaz. Bu köpek uzak bir yerden geliyordur, açtır. Bu bakımdan onu kovmak istemedim, gönlüm rıza göstermedi" der. Bunun üzerine Abdullah köleye dönerek: "Peki, sen bu akşam ne yapacaksın, ne yiyeceksin?" diye sorar. Köle: "Bu akşam aç yatacağım" der. Bu olay karşısında Abdullah b. Cafer: "Vay be! Adam ne kadar da cömert imiş! Bu adam gerçekten benden daha cömertmiş!" der. Bunun üzerine Abdullah, içinde o siyahî kölenin çalışmakta olduğu o hurma bahçesini köleyi ve içinde ne varsa tamamını satın alır. Sonra da köleyi azat eder, ona özgürlüğünü kazandırır ve hurma bahçesini de ona hediye eder.

İşte ve benzeri rivayetler, Allah'a ve ahiret gününe iman etmiş olanlar için güzel örnek alınması gereken misallerdir. Böylece burada söz konusu edilen o salih selefin izinden yürümüş, onları kendilerine örnek edinmiş olurlar. Çünkü Allah, mü'minlerin velisidir, yardımcısıdır. Peygamberlere selam olsun. Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd ederim.[703]

703. Tefsir'ul Menar'ın arapça 3. cildinin sonundaki not: (Burada el-Menar tefsirinin üçüncü cüzü bitmektedir. Bu cüzler el-Menar mecmuasının 9 ve 10. ciltlerinde, 1324 hicri yılın Muharrem ayının başından başlayıp 1325 hicri yılı Cemadiyessani ayına kadar neşredilmiştir.)

كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلًّا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَىٰ نَفْسِهِ مِن قَبْلِ أَن
تُنَزَّلَ التَّوْرَاةُ قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرَاةِ فَاتْلُوهَا إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴿93﴾
فَمَنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ مِن بَعْدِ ذَٰلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿94﴾
قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿95﴾
إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ ﴿96﴾
فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَن دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ
الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ ﴿97﴾

93- Tevrat indirilmeden önce, İsrail'in (Yakub'un) kendisine haram kıldığı dışında, yiyeceklerin hepsi İsrailoğullarına helal idi. De ki: "Eğer doğrulardan iseniz, haydi Tevrat'ı getirip okuyun."

94- Kim bundan sonra Allah'a karşı yalan uydurursa, işte onlar zalimlerin ta kendileridir.

95- De ki: "Allah doğru söylemiştir. Öyle ise dosdoğru, Allah'ı birleyici olarak İbrahim'in dinine uyun. O, müşriklerden değildi."

96- Şüphesiz insanlar için kurulan ilk mabed, Mekke'deki âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olan Beyt (Kabe)dir.

97- Onda apaçık deliller, İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren güvene erer. Ona bir yol bulabilenlerin Beyt'i haccetmesi Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse, şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir (kimseye muhtaç değil, her şey ona muhtaçtır).

Konu, sûrenin başından buraya kadar, tevhidle birlikte Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatı hakkında idi. Bu durum, bu hususta ve ihdas ettikleri bazı bidatler ve benzeri konularda Ehl-i Kitab'la mücadeleyi gerekli kılmıştı. Bu ayetler ise, Yahudilerin İslâm hakkındaki iki büyük şüphesini defetmek için gelmiştir. Üstad Muhammed Abduh, bu hususu şu şekilde izah etmiştir:

Dediler ki: "Ey Muhammed! Eğer sen -iddia ettiğin gibi- Hz. İbrahim'in ve arkasından gelen peygamberlerin dini üzere olsaydın, o takdirde ona ve onlara haram olan şeyleri nasıl mübah görebilirdin?! Sen, onlara haram olan

şeyleri helâl görüyorsun. Bu durumda çıkıp onların tasdikçisi olduğunu ve dinde onlara muvafık bulunduğunu iddia etmen, Hz. İbrahim'e özel bir yer verip, insanlar içinde ona en yakın olan kimsenin kendin olduğunu söylemen hiç doğru olur mu?!" İşte birinci şüphe budur.

İkincisine gelince o da şudur: Onlar şöyle demektedirler: "Allah Teâlâ, Hz. İbrahim'e, bereketin, oğlu İshak'ın soyunda olacağı vaadinde bulunmuştur. İshak'ın zürriyetinden gelen bütün peygamberler, Beyt-i Makdis'i takdis etmekte ve oraya dönerek namaz kılmaktaydılar. Eğer sen de onların yolu üzere olsaydın, o takdirde onların takdis ettiği şeyi senin de takdis etmen, Beyt-i Makdisi kıble edinmekten vazgeçerek bir başka yeri -ki Kabe'dir- takdis edip, orasını namazgâh ve kıble edinmemen gerekirdi. Ama sen hepsine muhalefet etmiş oldun."

Allah Teâlâ'nın ***"Tevrat indirilmeden önce, İsrail'in (Yakub'un) kendisine haram kıldığı dışında, yiyeceklerin hepsi İsrailoğullarına helal idi. De ki: Eğer doğrulardan iseniz, haydi Tevrat'ı getirip okuyun!"*** buyruğu, birinci şüphenin cevabı olmaktadır.

Üstad Abduh şöyle dedi: Fakat Celâleyn'de ve başka tefsirlerde şüphe ortaya konulmakta, ancak bu şüphenin nasıl ortadan kaldırıldığı ikna edici bir biçimde açıklanmamaktadır. Zira onlar, bazı temiz yiyeceklerin İsrail'e haram olduğunu kabul etmekteydiler. Doğrusu, Allah Teâlâ'nın bu ayette ve bunu açıklayıcı mahiyette olan diğer ayetlerde bize haber vermiş olduğu husustur. Ki o da şudur: Her türlü yiyecek daha önce İsrailoğullarına helâl idi. Sonra Allah Teâlâ, bazı temiz ve güzel şeyleri Tevrat'ta onlara bir ceza ve tedip olmak üzere haram kıldı. Nitekim bu husus şu ayette açıkça ifade edilmiştir: "Yahudilerin zulmetmeleri ve birçok kimseleri Allah yolundan alıkoymaları, yasaklandıkları halde faiz almaları ve insanların mallarını haksız yere yemeleri sebebiyle daha önce kendilerine helâl kılınan temiz şeylerin bir kısmını haram kıldık. Onlardan kâfir olanlara can yakıcı bir azap hazırladık."[704]

"İsrail"den maksat, sırf Yakub'un kendisi değil, aynı zamanda İsrailoğulları'dır. Nitekim bu tür kullanış şekli onlarda da yaygındır. Buna göre söz konusu şeyleri kendisine haram kılmasının manası, -ayetin de tasrih ettiği gibi- haram kılma sebebi olan zulüm irtikâp etmeleri ve kötü işlere girişmeleridir. Dolayısıyla sanki şöyle denilmektedir: Yiyeceklerde asıl olan helâlliktir; İsrail'e haram kılınan şeyler, işlemiş oldukları günahlara karşılık bir tür tedip ve ceza içindi. Hz. Peygamber ve ümmeti onların işledikleri kötü işleri yapmamışlardır. Bu durumda temiz ve hoş olan şeyler onlara niçin haram kılınsın ki?

704. Nisâ, 4/160-161.

Sonra Allah Teâlâ, şüphenin izale ediliş şeklini ve yaklaşımın mesnedini ortaya koymak üzere şöyle buyurdu: ***"De ki: 'Doğru sözlü iseniz Tevrat'ı getirip okuyun!'"*** Eğer Tevrat metninin sizi tekzip etmesinden endişeniz yoksa haydi getirip onu okuyun!

Derim ki: Yüce Allah sanki şöyle diyor: "Eğer siz yanınızda olanı getirseniz, o behemehal Kur'ân'ın getirmiş olduğu hükümleri teyit edecek ve orada size haram kılmış olduğum şeylerin sizin tavrınız yüzünden; kaba, katı ve Rabbe karşı azgın bir kavim olmanızın bir sonucu olduğunu göreceksiniz." Nitekim şeriatın korunmasına dair sizden söz aldığı sırada Hz. Musa'nın söylemiş olduğu sözlerde ve Tevrat'ın diğer bablarında bu açıkça görülmektedir.[705]

Üstad Abduh şöyle dedi: Celâleyn ve benzeri tefsirlerde şöyle denilmektedir: "Yakub'un siyatik (Irku'n-nesâ) hastalığı vardı. 'Eğer bu dertten kurtulursam deve eti yemeyeceğim' diye adakta bulunmuştu." Onların bu izahı, Yahudilerin bir desisesi sonucu olmaktadır. Onun sadece uyluk eti yemeyeceğine dair adakta bulunduğu da söylenmiştir. Tevrat'ta, Yakub'un bir yolculuğu sırasında yolda Rab ile karşılaştığı ve sabaha kadar birbiriyle güreştikleri ve neredeyse Yakub'un O'nu alt edeceği sırada siyatik olduğu vb. tahrif ürünü safsatalar yer almaktadır.

Derim ki: Bu uydurma öykünün devamı *Tekvin*'de şöyle anlatılır: "25. Ve onu yenmediğini görünce, uyluğunun başına dokundu ve onunla güreşirken Yakub'un uyluk başı incindi. 26. Ve dedi: 'Bırak gideyim, çünkü seher vakti oluyor.' Ve dedi: 'Beni mübarek kılmadıkça seni bırakmam.' 27. Ve ona dedi: 'Adın nedir?' Ve o dedi: 'Yakub.' 28. Ve dedi: 'Artık sana Yakub değil, ancak İsrail[706] denilecek; çünkü Allah ile ve insanlarla uğraşıp yendin.' 29. Ve Yakub sorup dedi: 'Rica ederim adını bildir.' Ve dedi: 'Adımı niçin soruyorsun?' Ve orada onu mübarek kıldı. 30. Ve Yakub o yerin adını Peniel[707] koydu; çünkü: 'Allah'ı yüz yüze gördüm ve canım sağ kaldı,' dedi. 31. Ve Peniel'i geçtiği zaman, güneş üzerine doğdu ve uyluğu aksıyordu. 32. Bunun için bugüne kadar İsrailoğulları uyluk başı üzerindeki kalça adalesini yemezler; çünkü Yakub'un uyluk başına, kalça adalesine dokundu."

Tevrat'ta onun herhangi bir adakta bulunduğu ve bir şeyleri kendisine haram kıldığına dair bir kayıt yoktur. Denildi ki: İsrail'in kendisine haram kıldığı şey, karaciğerin ve böbreklerin uzantısı ve sırt üzerinde olmayan içyağıdır. Mücahid ise, deve, sığır ve davar cinsinden hayvanların etlerinin haram kılındığını söylemiştir. Bütün bunlar İsrâliyat ürünleridir. Bunlardan

705. Tevrat, *Tesniye*, bab 31.
706. Allah'la uğraşan.
707. Allah'ın yüzü.

bir kısmının İbn Abbâs ve benzerlerinden sahih kabul edilen isnadla rivayet edilmiş olması, -Hâkim'in zannettiği gibi- kaynaklarının İsrâliyat olmasına engel değildir. En uygun izah şekli Üstad Abduh'un sözleridir. Çünkü ancak bu şekilde, şüphenin izalesi doğrultusunda özellikle de Tevrat'ı dikkate alanlar nezdinde hüccet olabilecek durumdadır. İsrail'den maksat bizzat Yakub'un kendisi olsaydı, o takdirde ayette ***"Tevrat'ın indirilmesinden önce"*** kaydına baktığımızda, Yakub'un (a) yaşadığı dönem, Tevrat'ın indirildiği zamandan önce olduğu için, bence akla ilk gelen anlam şudur: *İsrail'in kendisine haram kıldığı şeyden* maksat, Allah'ın bir hükmü olarak değil de örf ve âdete binaen yemeye yanaşmadıkları şeylerdir. Nitekim benzer durumlar hemen her toplumda görülebilir. Arapların Bahire ve Sâibe[708] adını verdikleri malları -Kur'ân'da anlatıldığı üzere- yememeleri, onları kendilerine haram görmeleri de bu kabilden bir haram kılma olmaktadır.

Denildi ki: Ayetin defettiği şüphe, esas itibariyle neshin inkârı şüphesidir. Allah Teâlâ, bizzat Tevrat'ın da, Hz. İbrahim ve İsrail'e önceden helal olan bazı şeyleri neshettiğini bildirmek suretiyle onları ilzam etmiştir. Bu kolayca reddedemeyecekleri bir ilzamdır; çünkü bizzat Tevrat'ta sabit bulunmakta ve bu, her halûkârda Hz. Peygamber'in nübüvvetine delâlet etmektedir. Zira o, onların katında bulunan ve kendisinin muttali olmadığı bir şeyi kendilerine bildirmiş olmaktadır. Bu izahla haram ve helâl kılma yetkisinin ancak Allah Teâlâ'ya ait olup olmayacağı konusundaki tartışmalar da sona erecektir.

Ayette yer alan lâfızlarla ilgili izahlar:

Ayette geçen ***"el-ta'am"*** kelimesi -Râğıb'ın da dediği gibi- *"yiyecek, beslenmek için yenilen şey"* demektir. *"Su içti"* anlamında *"Ta'ime'l-mâ"* da denildiği olur. Bu kelime genellikle *ekmek* anlamında kullanılır. *"Ekele't-ta'âme me'dûmen" (Ekmeği katıkla birlikte yedi)* ifadesinde bu anlamda kullanılmaktadır. Buğday hakkında da kullanılır. Buhari ve Müslim'in birlikte rivayet ettikleri Ebû Sa'îd hadisinde de bu anlamda kullanılmaktadır: *"Biz, fıtır sadakası olarak bir ölçek ta'am (buğday), bir ölçek de arpa verirdik."*[709]

Mutlak olarak yiyecek anlamında kullanıldığına örnek olarak şu ayetleri verebiliriz: *"Size ve yolculara yiyecek olmak üzere, deniz avı ve onu yemek helal kılındı. Kara avı ise, ihramlı olduğunuz müddetçe size haram edilmiştir. Huzurunda toplanacağınız Allah'tan korkun."*[710] Yine *"...Kendilerine Kitab verilenlerin yiyecekleri size helal olduğu gibi, sizin yiyeceğiniz de onlara helâldir..."*[711]

708. Maide, 5/103.
709. Bk: Buharî, *Zekât*, 73-76; Müslim, *Zekât*, 17-21.
710. Maide, 5/96.
711. Maide, 5/5.

ayetinde de genel olarak yiyecek ya da boğazlanarak yenilen hayvanların etleri anlamında kullanılmıştır. Bu ayette geçen "**hıll**" kelimesi "*harume*"nin zıddı olan "*halle'ş-şey'u*" fiilinden mastar olmaktadır. Bu anlam aslında -Râğıb'ın da belirttiği gibi- "*düğümü çözdü*" anlamındaki "*hallu'l-ukde*" tabirinden istiare yoluyla alınmış olmaktadır. "**İsraîl**", Yakub peygamberin lakabı olmaktadır. Manası, "*Allah ile mücadele eden emir,*" demektir. Yukarıda Tevrat'ın *Tekvin* bölümünden yaptığımız alıntıda, Yahudilere göre ona niçin bu lakabın verildiğine dair izahı öğrenmiş bulunuyoruz. Daha sonra bu isim, onun bütün zürriyetine istinaden kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim bu husus, Yahudilerin ellerinde bulunan ve Hz. Musa'ya nispet edilen kutsal metinlerde ve diğerlerinde yaygın biçimde gözükmektedir.

"Bundan sonra Allah'a karşı kim yalan isnad ederse, işte onlar zalimlerdir."

Bu beyandan ve Hz. İbrahim'e ve diğer peygamberlere yalan iftirasında bulunanların Tevrat ile ilzam edilmeleri, kendilerine onu getirip herkesin huzurunda okumaları çağrısında bulunulması ve onların da, Allah Teâlâ'nın Tevrat'tan önce -hakkında yasaklayıcı bir nass bulunmadıkça eşyada asıl olanın mübahlık olması ilkesi gereği- hiçbir yiyeceği kendilerine haram kılmadığının ortaya çıkmaması için bundan kaçındıkları sabit olduktan sonra denilmektedir ki, "*her kim Allah'a karşı yalan isnad ederse, işte onlar zalimlerdir.*" Çünkü onlar söz konusu meselede hakkı saptırmakta, bazı temiz ve güzel şeyleri kendilerine haram kılmak suretiyle yersiz biçimde güya Allah'ın hükmünün öyle olduğunu ispata yeltenmektedirler.

"De ki: 'Allah doğru söyledi.'" Yani Tevrat'tan önce İsrail'e herhangi bir şeyin haram kılınmamış olduğu konusunda bana bildirdiğinde Allah doğru söylemiştir ve bu şekilde aleyhinize hüccet ikame edilmiş, benim O'nun sözcüsü olduğum sabit olmuş bulunmaktadır. Zira eğer O'nun bana vahiy yolu ile bildirmesi olmasaydı o takdirde benim, Peygamberleriniz (a) hakkında konuştuklarınız arasında hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu bilmem mümkün olmazdı. Mademki durum böyledir, öyleyse benim size çağrıda bulunduğum ***"İbrahim'in dinine uyun."*** Bilin ki o, hanif idi; üzerinde bulunduğu şeyde ne bir aşırılık ne de gerilik vardı, tuttuğu yol ifrat ve tefritten uzaktı. O, aklıselimi temiz fıtratı temsil ediyor; hakka yüz tutan, bâtıldan kaçan, hoşgörüye dayanan bir yolda, her şeyi Allah için yapan, yüzünü sadece O'na yönelten, tam bir teslimiyetle O'na boyun eğen bir çizgiyi temsil ediyordu. ***"Ve o, müşriklerden değildi."*** Hayrı, iyilik ve güzelliği Allah'ın katından başka yerlerde arayan, asılsız korkular yüzünden O'ndan başkasından endişe eden, umutta ve korkuda Allah'tan gayrı yedek tanrıları bulunan kimselerden değildi.

Kabe'nin Evveliyeti Meselesi

"Gerçek şu ki, insanlar için ilk kurulan Ev, Bekke (Mekke) de, o, mübarek (kutlu) ve bütün insanlar (alemler) için hidayet olan (Kabe)dir."

Bu ayet ise, ikinci şüphenin izalesi için cevap mahiyetindedir. Şöyle ki: Namazımız esnasında yönelmekte olduğumuz Mescid-i Harâm, yeryüzünde insanlar için ibadet etmek üzere kurulan ilk mabeddir ve onu Hz. İbrahim, oğlu İsmail ile birlikte sırf ibadet edilmesi amacıyla inşası yükseltilmiştir. Kudüs'teki Mescid-i Aksâ ise ondan bir kaç asır sonra inşa edilmiştir. Onu da Dâvud peygamberin oğlu Hz. Süleyman inşa etmiştir. Bu durumda Hz. Peygamber'in (s) Hz. İbrahim'in (a) milletinden/dininden olması, ibadeti esnasında Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in yöneldikleri yere doğru yönelmesi çok yerinde bir davranıştır. Ayetten anlaşılan ilk anlam bu olmaktadır ki, Üstad Abduh da bunu ortaya koymuştur. Bu haliyle ayet, Yahudilerin Hz. Peygamber hakkındaki şüphelerini izale etmeye, -evveliyet üzerinde durmaya ihtiyaç kalmaksızın- yeterlidir. Söz konusu evveliyet mevzusundaki tartışmanın özü bunun zaman mı yoksa şeref bakımından mı olduğu şeklindedir. Ben derim ki: Peygamberlerin inşa etmiş oldukları mabedler açısından ele aldığımızda akla ilk gelen, Kabe'nin zaman bakımından evveliyeti, ilk ev oluşudur. Yeryüzünde, peygamberler tarihinde ve onlardan bizlere intikal etmiş eserler arasında ondan daha önce peygamberlerce inşa edilmiş herhangi bir ev (mabed) bulunmamaktadır.

Zaman itibariyle onun bütün mabedlerden önce oluşu, şeref bakımından da onun önde olmasını gerekli kılar.

Bazı müfessirler evveliyetin, mutlak olarak evlerin konulması bakımından zaman önceliği olduğu görüşünü benimsemişler ve şöyle demişlerdir: *"Kabe'yi, henüz Hz. Âdem yaratılmadan önce melekler bina etmişlerdir. Beyt-i Makdis ise, ondan kırk yıl sonra bina edilmiştir."*

Üstad Muhammed Abduh şöyle demiştir: "Eğer hadis sahih ise, aklen bunun imkânsızlığını gerektirecek bir durum yoktur. Ancak ayette buna bir delâlet bulunmamaktadır ve hadisin sıhhati için bu ayeti delil olarak kullanmak da mümkün değildir. Mutlak olarak anıldığı zaman akla gelen ve herkesçe bilinen Beyt-i Makdis, ittifakla kabul edildiğine göre Süleyman peygamber tarafından yaptırılmıştır ve bu Hz. İsa'nın doğumundan yaklaşık 800 yıl kadar önce olmuştur." Merhum, ders esnasında bu rakamı vermişti. Ancak Yahudi kaynaklarına göre Süleyman Mabedi'nin binası M.Ö. 1005 yılında tamamlanmıştır. Her iki mescidin binası hakkında sözü edilen hadis, Buharî ve Müslim tarafından rivayet edilmiş bulunan Ebû Zer hadisidir ve hadiste geçen ifade *"binâ"* değil, *"vaz"* (koyma) kelimesidir. Rasûlullah'a (s)

yeryüzünde insanlar için konulmuş ilk ev sorulmuş, o da şöyle buyurmuştur: *"Mescid-i Harâm, sonra Beyt-i Makdis..."* Arasında ne kadar süre olduğu sorulmuş, Rasûlullah (s) da: *"Kırk yıl,"* cevabını vermiştir.[712] Muhaddisler bu hadisle akla gelen sorulara çeşitli izahlar getirmişlerdir. Bunlardan biri şudur: "*Vaz*" (konulma), binadan farklı bir şeydir. Bu izah zayıftır. Çünkü Rasûlullah (s) "*beyt*" (ev) olarak isimlendirmiştir. Eğer mekân, namazgâh kılınmasına rağmen orası bir bina haline getirilmezse, o takdirde orası için "*beyt*" (ev) denilmez; sadece "*mescid*" ya da "*kıble*" tabirleri kullanılırdı. Bir başka izah şöyledir: Bu hadis, Hz. İbrahim'in, Kudüs'te ilk mabed inşa eden kimse olması esasına göredir. Bu izah, -her ne kadar bu doğrultuda sahih bir nassa sahip bulunmasak da- makuldür. İbnü'l-Kayyim şöyle demiştir: "*Beyt-i Makdis'i kuran Yakub'dur. Süleyman peygamber ise onu yenileyen kimsedir.*" Kaldı ki tarihe ait haberler, tabi olunması gerekli bir din gibi değerlendirilecek değildir. Kabe'nin inşası hakkında rivayet edile gelen mevzû (uydurma) haberler pek çoktur. Onları buraya alarak ve mevzû olduklarını beyan ederek zaman harcamaya gerek yoktur.

Beyt/mabed hakkındaki *"...**mübarek (kutlu) ve bütün insanlar (alemler) için hidayet olan** ..."* ifadesi, onun duyulara hitap eden güzel hali ile manevi yöndeki şerefli haline birlikte delâlet eder. Birincisinin izahı şöyledir: Yeryüzünde yetişen muhtelif birçok bereketli meyve, ekin bitmez bir vadi olmasına rağmen Mekke'de bolca bulunur. Gerek gıda maddeleri ve gerekse de meyveler mesela Mısır ve Suriye'nin bazı bölgelerine nispetle hem daha çok, hem daha kaliteli, hem de daha ucuz olur. İkincisi ise, orası insanların ziyaret etmeyi arzuladıkları bir yerdir. İnsanlar, yeryüzünün yakın-uzak yerlerinden gerek binekli, gerek bineksiz/yaya olarak hac ve umre niyetiyle oraya akın ederler; namazlarını eda ederken yüzlerini oraya dönerler, öyle ki günün yirmi dört saatinde bu kutlu eve yönelmiş olarak ibadetini eda etmekte olan insanların bulunmadığı bir an bile düşünülemez. Âlemler/toplumlar için bundan daha açık bir hidayet düşünülebilir mi? Bu, hiç kuşkusuz Hz. İbrahim'in duasının sonucu olmalıdır. Hani o şöyle dua etmişti: *"Rabbimiz! Ben çocuklarımdan kimini, namaz kılabilmeleri için Senin kutsal evinin yanında, ziraata elverişsiz bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! İnsanların gönüllerini onlara meylettir, şükretmeleri için onları ürünlerle rızıklandır!"*[713]

Sözü edilen bu iki özelliğe, Allah Teâlâ'nın müşriklerden hikâye tarikiyle yaptığı şu buyruğunda da işaret edilmektedir: *"'Biz seninle beraber doğru yola uyarsak, yurdumuzdan atılırız!' dediler. Biz onları, kendi katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin toplanıp getirildiği, güvenli, dokunulmaz bir yere*

712. Buharî, *Enbiyâ*, 10, 40; Müslim, *Mesâcid*, 1, 2.
713. İbrahim, 14/37.

(Mekke-i Mükerreme'ye) yerleştirmedik mi? Fakat onların çoğu bilmezler."[714]

Bazıları "**mübarek**" kelimesinin maddi ve manevi bereketleri içine aldığını ifade etmişlerdir. Bizim tercih ettiğimiz mana, akla daha yakın olmaktadır.

Ayet hakkında lafzî izahlar:

"Bekke", Mekke'nin adıdır. Nitekim Mücahid'den de bu şekilde nakledilmiştir. Çoğu müfessirin de bu görüşte olduğu söylenmiştir. Bu, *"mîm"* harfinin, *"bâ"* harfine dönüştürülmesi şeklinde izah edilmiştir ki, Arap dilinde bunun örnekleri çoktur. "*semmede re'sehû*" yerine "*sebbedehû*"; "*darbetu lâzib*" yerine "*darbetu lâzim*; "*râtim*" yerine "*râtib*"; "*nemît*" yerine "*nebît*" denilmesi gibi.

Zayıf görülen bir izaha göre de "***Bekke***", "*izdiham*" anlamındaki "*tebâk*" kökündendir ve bizzat mescidin ya da tavaf edilen yerin kendi adıdır. Yine zayıf bir rivayete göre de Mekke'nin, Harem'in bulunduğu orta yerine verilen isimdir.

"Onda apaçık deliller, İbrahim'in makamı vardır." Yani orada hiçbir kimseye gizli kalmayacak apaçık deliller ve alâmetler vardır. Onlardan biri Hz. İbrahim'in makamıdır. ***"Makam"***dan kasıt, onun namaz ve ibadet için durmuş olduğu yerdir. Araplar orasını nesilden nesile gelen tevatür yoluyla bilmekteydiler. Bu evin, o dönemde sırf Allah'a ibadet etmek amacıyla konulmuş bulunan evler arasında ilk ev/mabed olduğuna bundan daha açık bir delil bulunabilir mi? Bütün semavi dinlerin kurucusu ve peygamberlerin atası olan Hz. İbrahim'in yükselttiği eser işte burasıdır. Bunun dışında ondan daha önce geçmiş hangi peygamberin geriye bırakmış olduğu bir eser var ki? Keza nesep yönünden ona ulaşmayan peygamber var mıdır?

Kabe'nin Dokunulmazlığı ve Bugünkü Hali

"Oraya giren güvene erer." Bu da ikinci bir ayet/alâmettir ve bunda da hiçbir kimsenin en ufak bir kuşkusu bulunmamaktadır. İstisnasız olarak bütün Arap kabileleri "*Allah'ın evi*" olması suretiyle bu eve büyük bir saygı gösterilmesi gerektiğinde hemfikirdiler. Oraya giren kimse her türlü saldırıdan kendisini emniyette hissederdi. Hatta o kadar ki kan döken katiller bile orada bulundukları sürece kendilerine dokunulmazdı. Çeşitli eğilimlere, farklı yaklaşımlara rağmen, değişik tanrılara tapınılmasına, aralarında her türlü kin ve düşmanlık bulunmasına rağmen cahiliyye döneminde bu inanç bu minval üzere devam ede gelmiş, İslâm da aynı inancı sürdürmüştür.

Harem'in dokunulmazlığı prensibine rağmen Mekke'nin silah zoruyla

---

714. Kasas, 28/57.

fethedildiği itirazı ileri sürülebilir. Bu itiraza şöyle cevap verilmiştir: "*Fetih anı, gündüzün bir saatinde sırf Hz. Peygamber'e mahsus olmak üzere bu hürmet kaldırılmıştır; bu anlık cevaz hali kendisinden önce kimse için olmadığı gibi, ondan sonra da hiç kimse için olmayacaktır. Nitekim bu minval üzere hadis de bulunmaktadır. Bu geçici hüküm, Beytullah'ın şirkten arındırılması ve asıl kuruluş amacına uygun hale getirilmesi zaruretine binaen verilmiştir.*"

Ben ise şöyle diyorum: Kabe ve çevresinin haramlığı/dokunulmazlığı ve sonrasında da Hz. Peygamber için bir süre helâl kılınması meselesi burada ele aldığımız konu ile ilgili değildir. Konu, Mescid-i Haram'a giren kimsenin emniyette olmasıdır. Rasûlullah (s), bir an da olsa Beytullah'ın ve oraya sığınanların hürmetini (dokunulmazlığını) ortadan kaldırmış değildir. Aksine onun münadisi, bizzat onun emriyle halka şöyle nida etmekteydi: "*Kim evine girer ve kapısını kapatırsa o güvendedir; kim Ebû Süfyan'ın evine girerse o güvendedir; kim Mescid-i Haram'a girerse o güvendedir.*" Ebû Süfyan, Rasûlullah'a (s), Ensar'ın sancaktarlığını yapan Sa'd b. Ubâde'nin yolda iken, "*Bugün savaş günü, bugün Kabe'nin hürmeti kaldırılıyor...*" dediğini ilettiğinde o: "*Sa'd yalan söylemiş, aksine bugün Allah Teâlâ'nın Kabe'yi yücelttiği, Kabe'nin örtüsünün örtüleceği bir gündür.*" diye buyurmuştur.[715]

Haccac'ın (Allah belasını versin!) yaptıklarına gelince, Üstad Muhammed Abduh onun hakkında şu izahatta bulunmuştur: "*Bu şaz bir harekettir ve Beytullah'ın herkesçe büyük saygı görmesi ve ona karşı hürmette kusur edilmemesi, oraya giren kimsenin emniyette olması şeklindeki genel telakkiyi değiştirmez.*" Bu cevap şu anlayışa mebnidir: "*Oraya giren kimsenin güvende olması*"ndan maksat, insanların onun karşısında doğal bir acziyet içinde bulundukları ve ona insanüstü bir müdahale ile güçleri yetmediği için dokunamamaları değildir. Aksine manası şudur: Allah Teâlâ, insanlara oranın, kendi evi olması hasebiyle kutsal bir mekân olduğunu ilham etmiş ve orada her türlü zulmü, taşkınlığı haram kılmıştır. Haccac ve askerleri Kabe'yi mancınıkla taşa tutarken oranın kutsiyet ve hürmetine inanmıyor değillerdir; bu inancı taşımalarına rağmen izledikleri siyaset onları inançlarına ters hareket etme ve sonunda zulüm ve ilhada düşme durumuna itmiştir. Harem'de bugün sürekli olarak işlenilen zulüm ve haksızlıklara gelince, ne cahiliye ne de İslâm döneminde bunların bir benzeri daha görülmemiştir. Bunların yapılmasını gerektirecek bir zaruret de bulunmamaktadır. Sırf kötü idare yüzünden insanlar Mekke emir ve şeriflerinden nefret edip kaçmakta, aklı başında olan Müslümanlar oradan uzaklaştırılmakta ve sonuç olarak orada ne dinde, ne ilimde, ne de siyasette Müslümanlara ait bir varlık kalmaktadır. Acaba orada böyle bir gücün olmasının ne zararı olabilir? Siyaset şeytanı onlara şöyle

715. Geniş bilgi için siyer kitaplarına bakınız.

vesvese veriyor: Hicaz'ın mamur hale gelmesi, insanların oradaki emir ve şeriflerine güven duyması, oradaki aklı başında ve güngörmüş tecrübeli insanların kendilerini can ve mal emniyeti içinde hissetmeleri vb. belki orada bir Arap hilâfet devleti kurulmasına zemin hazırlar. O halde buna fırsat verilmemeli. Müslümanların emirlerinden ve ileri gelenlerinden pek çok kimse bilir ki, hac farizasını eda edebilmelerinin önünde siyasi mahiyetli aşılmaz engeller bulunmakta ve bunları aşmak hiç de kolay değildir. Haber bültenlerinden öğrendiğimize göre Mısır emiri, annesinin ve ailesindeki bazı emirlerin haccedebilmesi için Sultan'dan izin istemiş, fakat elde edememiştir. Üstad Abduh, eğer hacca gidecek olsa mutlaka başına bir şey geleceğine inanıyor; cahiliye dönemindeki müşriklerin, kardeş katilini de görse dokunmadıkları Harem-i Şerif'te kendisi için can emniyeti bulunmadığını ve oraya gitmesi halinde mutlaka başına bir felaket geleceğini düşünüyordu. Bu satırların yazarı da aynı kanaati taşımaktadır. Yüce Allah'tan ***"Oraya giren güvene erer"*** ilahi buyruğunun gereğini yeniden hayata geçirebilmemizi talep ederiz ve ayetin devamında belirtildiği üzere inşallah üzerimize farz olan bu kutlu evin ziyaretini yapmaya imkân buluruz.

Konu hakkında serdedilen *"Buradaki güvenden maksat, kıyamet gününde ahiret azabından güvende olmaktır."* yönündeki tevillere iltifat etmiyoruz. Üstad Abduh bu tevili reddetmiş ve böyle bir tevilin dini tamamen yıkacağı anlamına gelecek şeyler söylemiştir. Çünkü *"orada güven içinde olmak"*, halis tevhid ehli ve amel-i salih işlemiş, dünyada iken dini Allah Teâlâ'nın emrettiği üzere tam olarak yaşamış kimseler için söz konusudur. Eve girmek de nihayetinde, eğer sahibi ihlâs ile hareket etmekteyse iman amellerinden biridir.

Derim ki: Bu tip mevzular hakkında Allah Teâlâ'nın şu gibi sözlerini unutma: *"İman edip de imanlarını bir haksızlıkla karıştırmayan kimseler, işte korkudan emin olmak onların hakkıdır ve hidayete erenler de onlardır."*[716] Bu konuda rivayet etmiş oldukları haberler, bizim tercih ettiğimiz ve akla ilk gelen izaha mani değildir. Onun iddia edildiği gibi İmam Cafer-i Sadık'tan sahih bir yolla gelmiş olabileceğini de zannetmiyorum.

Haccın Farziyeti Üzerine

"Ona bir yol bulabilenlerin Beyt'i haccetmesi Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır." Bu cümle ise, bu kutlu evin özelliklerinden üçüncüsünü beyan için gelmiştir. Cümle, Beytullah'ın meziyetlerini sayma, oraya yönelinerek namaz kılınmasına itiraz eden Yahudilere karşı bilinen mabedler içerisinde Allah adına konulmuş ilk ev olmasının delillerinin beyanı esna-

716. En'am, 6/82.

sında icap ve farziyet sigasıyla gelmiştir. Bağlamın dikkate alınması durumunda cümle, ihbârî; siganın bizzat kendisi dikkate alındığı da ise inşâî mana verecektir. Bunun sonucu da, bu ümmet içerisinde güç yetirebilen herkese haccetmenin vacip olmasıdır. Üstad Abduh buna şu sözüyle işaret etmiştir: Bu cümle, her ne kadar îcâb sigasıyla gelmiş olsa da, Beytullah'ı tazim bağlamında yer almıştır. Bir yer için, insanların orasını haccetmelerinin farz kılınması kadar daha büyük tazim olabilir mi? İnsanlar Hz. İbrahim zamanından Hz. Muhammed'in dönemine kadar orasını haccetmeye devam ede gelmişlerdir. O kadar ki Arapların içine düşmüş oldukları putperestlik dahi onları hac ziyaretinden alıkoymamıştır. Onlar bunu, Hz. İbrahim'in sünnetine uyarak yapmaktaydılar. Yani hac, yaygın bir uygulama idi ve Hz. İbrahim'in dininden olmak üzere nesilden nesile aktarıla gelmiş ve halen devam etmekte olan bir ibadetti. Bu durum, bu evin Hz. İbrahim'e nisbeti konusunda tevatür derecesinde bir delil olmaktadır ve doğruya da yalana da ihtimali bulunan tarihçilere ait sözlerden daha sahihtir. Bu ve arz edilen hususlar muvacehesinde Ehl-i Kitab'ın itirazı bâtıl olur ve onların değil bizzat Nebi'nin (s) Hz. İbrahim'in dini üzere olduğu sabit olur.

"Kim inkâr ederse, şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir (kimseye muhtaç değil, her şey ona muhtaçtır)." sözü, öncesini tekit ve inkâra yeltenenlere karşı vaîddir. Keza bu ifade, evin Allah'a nispet edilmesi sebebiyle zayıf imanlı kimselerin kapılabileceği vehimleri ortadan kaldırır ve orayı ziyaretin farz kılınmış olmasından Allah Teâlâ'nın sanki ihtiyaç içinde olduğu zehabından münezzeh olduğunu beyan eder. Ayetteki ***"küfr"***den (inkâr) maksat bu evin, bu konuda getirilen bunca delilden sonra Hz. İbrahim tarafından konulmuş ilk mabed olduğunun inkârı ve Allah Teâlâ'nın oranın haccedilmesi ve ibadet esnasında oraya yönelinmesi emrine boyun eğmemektir.

Bazıları, öncesinden müstakil bir sözdür düşüncesiyle buradaki küfrü *mutlak küfür/*inkâr şeklinde anlamışlardır. Ancak bu izah gerçekten uzaktır. Bazıları ise haccın terkine yormuşlardır. O da aynı şekilde uzak bir ihtimaldir. Gerçi bu izahı, İbn Adiyy'in merfû olarak rivayet ettiği Ebû Hureyre hadisi desteklemektedir: *"Her kim haccetmeden ölürse, ister Yahudi ister Hıristiyan olarak ölsün, fark etmez...".* Yine Dârimî ve Beyhakî'de yer alan Ebû Ümâme hadisi de bu doğrultuda şöyledir: *"Her kim açık bir ihtiyaçtan yahut zalim bir sultanın ya da imkân vermeyen bir hastalıktan dolayı olmaksızın haccetmeden ölürse, ister Yahudi ister Hıristiyan olarak ölsün, fark etmez..."* Bu hadisi, lâfız ve rivayetlerde farklılıklar olmak üzere daha başkaları da rivayette bulunmuştur, ancak hepsi de zayıftır; sadece mefkûf olarak yapılan bir rivayet nispeten dikkate alınabilir. Dahası İbnü'l-Cevzî (ö.597/1200) bu hadisi mevzû (uydurma) saymıştır. Tariklerinin çokluğu sebebiyle ona itirazda

bulunulmuştur. Merfû olarak rivayet edilen tariklerinden en uygunu Hz. Ali'den şu lâfızla yapılanıdır: *"Her kim, kendisini Beytullah'a ulaştıracak kadar azık ve binek imkânına sahip olur da haccetmezse, onun ha Yahudi ha Hıristiyan olarak ölmüş olması arasında bir fark olmaz. Çünkü Allah Teâlâ kitabında:* ***'Ona bir yol bulabilenlerin Beyt'i haccetmesi Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.'*** *diye buyurmaktadır."*[717] Hadisi Tirmizî rivayet etmiş ve şöyle demiştir: *"(Bu hadis) garîb'dir, isnadı hakkında eleştiri vardır. Hadis zayıftır, (çünkü) hadisi Ebû İshâk'tan rivayet eden Hilâl b. Abdullah meçhul bir kimsedir."* Bazıları şöyle demişlerdir: Bir hadisin tariklerinin çok olması onu *hasen ligayrihî* mertebesine çıkarır. Bu hadiste de durum aynıdır. Akîlî ve Darakutnî'nin, *"Bu konuda sahih hiçbir şey yoktur."* şeklindeki sözleri, bu duruma halel getirmez. Zira biz, bu konuda sahih bir hadis olduğunu iddia etmiyoruz. Sözü edilen hadisten daha şiddetlisi Saîd b. Mansûr'un *Sünen*'inde rivayet ettiği Hz. Ömer'e ait bir sözdür. O şöyle demiştir: *"Çevre şehirlere adam göndermeyi aklımdan geçirdim. Bunlar gitsinler ve imkânı bulunup da haccetmemiş kimselere cizye koysunlar; onlar Müslüman değildir, onlar Müslüman değildir!"*

Bu rivayetlerle istidlâlde bulunularak haccın, fevrî yani farz kılındığı sene yapılması gerekli olup ertelenemez türden bir yükümlülük olduğu hükmüne varılmıştır. Fıkıh ve hadis ulemasının birçoğu bu görüştedir. Diğerleri ise, haccın terahî üzere yani ertelenebilir şekilde farz olduğunu söylemektedirler. İhtiyatlı davranmak, haccetmeye gücü yeten kimsenin geçerli bir mazereti olmadan geciktirmemesini gerektirir; çünkü ölümün ne zaman geleceği belli olmaz.

Kabe'nin Meziyetine Dair

Derim ki: Ayet, Allah Teâlâ'nın kutlu evine ait çeşitli meziyetleri ve alâmetleri (ayetleri) içine almaktadır. Söz konusu meziyetler şunlardır: İnsanlık için konulmuş ilk mabed oluşu; mübarek oluşu; âlemler için hidayet oluşu... Alâmetler (ayetler) ise: Hz. İbrahim'in makamı, oraya giren kimsenin güvende oluşu ve haccedilmesidir. Müfessirler, Beytullah için daha başka özellik ve meziyetler sayarlar ve ***"Minhâ makâmu İbrâhîm"*** (Onlardan biri İbrahim'in makamıdır.) şeklinde bir takdirle, ayette sayılanların sadece örnekleme olduğunu, dolayısıyla daha başka meziyet ve özelliklerin de bulunduğunu ifade ederler. Bazıları da ***"İnnehâ hiye'l-âyât"*** şeklinde bir takdir yapıp ***"Makâmu İbrâhîm"*** sözünün müstakil bir kelâm olduğunu söylemişlerdir. Râzî şöyle demiştir: *"Yüce Allah sanki şöyle buyurmuştur: 'Fîhi âyâtün beyyinât ve ma'a zâlike hüve Makâmu İbrâhîm...' (Orada açık ayetler vardır. Bununla birlikte o, İbrahim'in makamı ve yerleştiği yer; seçmiş olduğu ve içinde*

717. Tirmizî, *Hacc*, 3.

Allah'a ibadet etmiş olduğu mekândır.)" Muhtemelen onları böyle bir tevile iten saik tekil olan **"Mekamü İbrahîm"**i (*İbrâhim'in makamı*), çoğul olan **"âyât"** (*ayetler*) kelimesinin tefsiri olarak anlamalarıdır. Oysa görüldüğü üzere sonrası, bu konuda sözün başına tabi durumdadır. Bunu teyit eden hususlardan biri de diğerlerinin, *"Mekamü İbrahîm"*i *pek çok ayet* sayma çabalarıdır. Râzî şöyle demiştir: *"'Mekamü İbrahîm', çok sayıda ayeti içine almaktadır; sağır kayadaki ayak izi bir ayettir; ayağın topuklara kadar gömülmüş olması başka bir ayettir; kayanın sadece belli bir yerinin yumuşaması başka bir ayettir. Zira kayanın, sadece ayaklarının altına gelen kısım yumuşamış ve ayaklar orada iz yapmıştır. Diğer peygamberlerin izinden eser kalmazken sadece Hz. İbrahim'in izinin korunması ve bunca Yahudi, Hıristiyan ve müşrik düşmanların varlığına rağmen binlerce sene boyunca onun muhafaza edilmiş olması başka bir ayettir. Böylece görülüyor ki 'Mekamü İbrahîm' başlı başına 'çok sayıda ayetler' demektir."*

Derim ki: "*...Siz de İbrahim'in makamından kendinize bir namazgâh edinin!*"[718] ayetinin tefsiri sırasında belirtildiği gibi bazıları şöyle demişlerdir: "İbrahim'in makamı, taşın üzerinde ayak izlerinin bulunduğu yerden ibarettir." Bu izah zayıftır. Burada konu, *"Mekamü İbrahîm"*in zikredilen eserleri içinde barındırmış olması hakkındadır ve doğru olan da işte budur. Bizzat ayak izine gelince; Araplar, onun, Hz. İbrahim'in ayaklarının izi olduğu inancındaydılar. Nitekim Ebû Tâlib, *Lâmiyye*'sinde şöyle demiştir:

وموطىء إبراهيم في الصخرة رطبة   على قدميه حافيا غير ناعل

"*İbrahim'in kaya üzerinde bastığı yer,*
onun ayakkabısız yalın ayaklarına yumuşak gelmiş ve iz yapmıştır"

Şiirdeki *kayanın yumuşaklığı* ifadesinden, kayanın üzerine bastığı sırada henüz yumuşakça olduğu ve daha sonra taşlaştığı ve ayak izlerinin de öylece kaldığı manası çıkarılabilir. Bu izaha göre de onun bir ayet olması, ancak **"âyâtün beyyinât"**ı cumhurun *"harikulâde haller"* biçiminde anladığı şekilde değil de bizim izah ettiğimiz şekilde ele almamız halinde mümkün olur. Onun muradı, Hz. İbrahim'e kerameten taşın yumuşatılmış olduğunu ifade de olabilir.[719]

Bazıları ise "*'**Mekâm**' mastardır, çoğul anlamındadır ve maksat İbrahim'in makamlarıdır. Bundan maksat da hac vecibelerini yerine getirmek için onun durduğu yerlerdir.*" demişlerdir. Doğrusu bunlar içinde akla en yakın olanı, bizim yerinde zikretmiş olduğumuzdur.

Ayetlerden saydıkları şeyler arasında şunlar da vardır: Ashâb-ı Fîl gibi Beytullah'a kötü niyetle yaklaşan zorbaların helâk edilmesi. Buna Haccâc ve

718. Bakara, 2/125.
719. Kaside'nin izahında biz de bu yolu tutmuştuk. Bkz: *Tefsiru'l Menâr*, (Arapçası) IX, 465.

günümüzde Haccâc'dan daha zalim olanların yapmış oldukları tecavüzler ileri sürülerek itiraz edilebilir. Yırtıcı hayvanların av hayvanlarına saldırmayışı da bu kabilden sayılmıştır. Bu görüşün zayıf olduğu açıktır. Zira bu, bir ayet değildir. Kuşların orada insanlardan kaçmaması da böyledir. Kuşların, insanların saldırmaması halinde onlara ülfet ettiği bilinen bir husustur. Kuşların uçarken, Kabe'nin üstüne gelince yan çizip üzerinden geçmemesi gerçek değildir. Üzerine yağmurun yağmasının bolluk ve berekete delil olması, yağmurun her tarafına yağması halinde bunun, bolluk ve bereketin genel olacağına; sadece bir tarafına yağmasının, o tarafa bakan bölgelerde bolluk ve bereket olacağına delil olması... Bütün bunlar vehmî ayetlerdir, gerçeklikten uzaktır.

Yeminle ifade edeyim ki, Beytullah, asılsız ayetler icat etmekten ve ona, olur olmaz yakıştırmalarda bulunmaktan müstağnidir. Şeref olarak onun, oraya giren kimsenin güvencede olacağı harem olması; insanların sığınacağı kutlu bir mekân olması; mübarek ve âlemler için hidayetin onda bulunması; Allah Teâlâ'nın zikretmiş bulunduğu ayetleri içeriyor olması ve Allah Teâlâ'nın bizzat ona yemin etmiş olması yeterlidir. Ayrıca bunlara ilaveten Rasûlullah'ın (s) onun hürmet ve haramlığı, şerefi hakkında getirmiş olduğu hükümler, onun şerefini daha da artırmıştır. Bu meyanda olmak üzere şunlar sayılabilir: Hiçbir şekilde orada kan dökülemeyeceği; ağaçlarının kesilemeyeceği; yeşil hiçbir bitki örtüsüne dokunulamayacağı; avı ürkütülemeyeceği; buluntularına sahip olunamayacağı; haccetmek için oraya niyetlenmenin günahların af ve mağfiretine sebep olacağı; orada yapılması gereken bir ibadetin, başka yerlerde eda edilemeyeceği; Hacer-i Esvedi istilâm etmenin, dinini yüceltme ve ihlâs ile onu hayata geçirme konusunda Allah Teâlâ ile yapılan sözleşmenin remzi sayılması; orada kılınan bir namazın başka yerlerde kılınan yüz bin namaza sevap bakımından denk olması...[720]

720. Bu konuda varid olan hadisler hakkında Buharî ve Müslim'e ve diğer hadis kitaplarına bakılabilir.

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا تَعْمَلُونَ ﴿98﴾

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ مَنْ آمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجًا وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿99﴾

98- De ki: "Ey kitab verilenler, niçin Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorsunuz? Allah yaptıklarınızı görüp duruyor."

99- De ki: "Ey kitab verilenler, niçin inananları Allah'ın doğru yolundan engelliyorsunuz? Görüp durduğunuz halde niçin onun çarpıklığını istiyorsunuz? Oysaki siz onun doğru olduğuna şahidsiniz. Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir."

Derim ki: Yüce Allah, Ehl-i Kitab'a karşı hüccet ikame edip, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve onun İbrahim'in dini üzere olduğu hakkındaki şüphelerinin asılsızlığını ortaya koyunca, Peygamberine emrederek; küfürleri ve iman yolundan saptırmaları, bile bile eğrilik ve sapıklık arkasına düşmeleri sebebiyle onları ilzam ve iskat etmesini emretmiş ve şöyle buyurmuştur: ***"De ki: 'Ey kitab verilenler, niçin Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorsunuz? Allah yaptıklarınızı görüp duruyor.'"*** Yani Beytullah'ın, Alah'a ibadet için konulmuş ilk mabed olduğunu, onu henüz İsrailoğulları ve Beyt-i Makdis ortada yokken Hz. İbrahim'in bina etmiş bulunduğunu ve orada Allah'a ibadet ettiğini gösteren ayetleri, yahut Hz. Muhammed'in peygamberliğine, onun, nübüvvetini ve faziletini itiraf etmiş bulunduğunuz Hz. İbrahim'in dinini ihya ettiğine delâlet eden ayetleri niçin inkâr ediyorsunuz? Bu ayetlerden bir kısmı Beytullah hakkında zikredilenler olmaktadır. ***"Allah yaptıklarınızı görüp duruyor."*** Yani Allah Teâlâ bu inkârınız da dâhil olmak üzere işlediğiniz diğer bütün amellere vâkıftır, onları çepe çevre kuşatmıştır. Dolayısıyla O'nun, bunlar yüzünden sizi yakalayıp şiddetli bir biçimde cezalandırmasından korku ve endişe duymuyor musunuz?

"De ki: 'Ey kitab verilenler, niçin inananları Allah'ın doğru yolundan engelliyorsunuz? Görüp durduğunuz halde niçin onun çarpıklığını istiyorsunuz? Oysaki siz onun doğru olduğuna şahidsiniz. Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir.'"

Niçin Hz. Muhammed'e iman eden ve ona uyanları imandan çeviriyor, onlara mani oluyorsunuz? Oysaki Allah Teâlâ'nın rızasına ve rahmetine ulaştıracak olan işte bu imandır; bu, Allah'a vasıl olan yoldur, iman düzleminde hurafelerden arındırılmış sağlam inançlarla akıl yücelir, güzel huylarla ve salih amellerle özün arınması sağlanır. Hal böyleyken siz, kibir ve hasediniz yüzünden bin bir yalanla insanların önünü kesiyor, asılsız şüpheler ortaya atıyor, delile karşı küstahça tavır alıyor, taşkınlığa başvuruyor, mütecaviz ve düşmanca tutumunuz yüzünden Peygamber'e ve mü'minlere karşı hileler kuruyor, komplolar düzenliyor, çeşitli entrikalar çeviriyorsunuz. *"Görüp durduğunuz halde niçin onun çarpıklığını istiyorsunuz?"* Size inanan kimselerin nazarında, hile ve desiselerinize inanması sonucunda hak bildiğiniz yolun, eğri gözükmesi için nasıl çabalıyorsunuz? *"Oysaki siz onun doğru olduğuna şahidsiniz."* Onun Allah'ın dosdoğru yolu olduğunu, onda en ufak bir eğrilik, yanlışlık olmadığını bilmektesiniz. Ona dair peygamberlerden size kadar gelen müjdelerin farkındasınız. Bütün bunlara rağmen, hak yoldan saptırmaya çalışan kimsenin sapık ve saptırıcı olduğu sonucu çıkmaz mı?

Zayıf bir izaha göre de, *"şahidler"*den maksat, insanlar arasındaki ihtilaflı meselelerde tanıklık yapan, sözlerine güvenilir kimselerdir. Sizler işte böyle insanlarsınız, yargı anlaşmazlıklarında tanıklık yaparsınız. Durumu böyle olan bir kimsenin insanları yoldan çıkarması daha kolay olur. İşte siz bu kötülüğü işlemektesiniz.

Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: Mana şudur: Siz, Kitab'dan geri kalan kısımlara ve peygamberlerden nakledile gelen bilgilere tanıksınız, bu itibarla size yaraşan, bu yolun hak yol olduğunu tanımada insanların en önde geleni olmanız ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine en önce inanan kimseler olmanızdır.

"Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir." Hak yoldan çevirmenizi ve kalkıştığınız benzeri tutumları eksiksiz bilir. Ayetin arkasından böyle bir ifadenin getirilmesi, onlara yönelik bir tehdit ve vaîd olmaktadır. Cümle, Allah Teâlâ'dan gafletin nefyi şeklinde gelmiştir; çünkü onların İslâm'ı engellemeleri bin bir çeşit gizli hile ve desiselerle yapılmaktaydı ve bunlar ancak gaflet içinde olan kimselerin itibar edeceği türden şeylerdi. Bir önceki ayet de, Allah Teâlâ'nın onların yaptıklarına tanık olduğunun belirtilmesi ile sonuçlanmıştı. Zira orada söz konusu yaptıkları iş, inkârdı ve o açık ve tanık olunabilen bir şeydi. Böylece her ayette makama uygun bir sözün kullanıldığı da görülmüş olmaktadır.

Firyâbî (Cafer b. Muhammed) (ö.301/913) ve İbn Ebî Hâtim, İbn Abbâs'tan şu rivayette bulunurlar: *"Evs ve Hazrec kabileleri arasında cahiliye*

dõneminde düşmanlık vardı. Onlar bir arada oturuyorlarken, eskiden aralarında olan şeyleri anmaya koyuldular ve öfkelendiler; eski kızgınlıkları deprendi ve birbirlerine karşı silaha davrandılar, bunun üzerine de 'Nasıl inkâr edersiniz...' diye başlayan ayetler indi."

İbn İshâk ve Ebû'ş-Şeyh'in Zeyd b. Eslem'den rivayetleri ise şöyledir: "Yahudi olan Şas b. Kays, birbirleriyle konuşmakta olan Evs ve Hazrec'ten bir topluluğa uğradı. Aralarındaki daha önceki düşmanlıkları unutup birbirleriyle bu denli kaynaşmış olmalarını görünce öfkesi kabardı. Yanında bulunan bir Yahudi delikanlıya, gidip onların arasına oturmasını ve onlara Bu'âs gününü hatırlatmasını söyledi. O da kendisine denileni yaptı. Sonunda insanlar ayrıldılar ve birbirlerine karşı öğünmeye başladılar. İçlerinden Evs'den Evs b. Kurazî, Hazrec'den de Cübâr b. Sahr olmak üzere iki adam öne atıldı ve birbirlerine karşı meydan okumaya başladılar; derken her iki grup da, kin ve öfkeyle doldu ve savaş durumu aldılar. Durum Rasûlullah'a intikal etti. O, hemen yanlarına gelerek olara va'z ü nasihat etti, aralarını düzeltti; onlar da Hz. Peygamber'i (s) dinlediler ve ona itaat ettiler. İşte bunun üzerine Evs ya da Cübâr hakkında 'Ey İnananlar! Kitab verilenlerin bir takımına uyarsanız...' ayeti, Şas b. Kays hakkında da 'Ey Kitab verilenler, niçin inananları Allah'ın doğru yolundan engelliyorsunuz? Görüp durduğunuz halde niçin onun çarpıklığını istiyorsunuz? Oysaki siz onun doğru olduğuna şahidsiniz...' ayeti indi."[721]

İbn Cerîr, tefsirinde daha geniş biçimde Zeyd b. Eslem'den şunları nakleder: "Şas b. Kays -ki kendisi cahiliye döneminden kalma yaşlı muannid (inatçı) bir kâfirdi ve Müslümanlara karşı son derece kin, öfke ve haset dolu birisiydi- bir mecliste Evs ve Hazrec'ten oluşan Rasûlullah'ın ashabından bir gruba uğramıştı. Bunlar birbirleriyle sohbet etmekteydiler. Onların İslâm sayesinde daha önceki düşmanlıklarını unutup bir araya gelmiş, birbirleriyle kaynaşmış olmaları, aralarındaki düşmanlıkları unutup birlik ve beraberlik haline gelmeleri onun kin ve nefretini kamçıladı ve 'Bakıyorum da Benî Kayleliler bir araya gelmişler! Vallahi, eğer onlar bir araya gelecek olurlarsa bize burada hayat hakkı kalmaz!" dedi. Beraberinde bulunan genç bir Yahudi'ye, 'Git aralarına katıl, onlarla birlikte otur ve onlara Bu'âs gününü (savaşını) ve öncesini hatırlat. Buâs münasebetiyle karşılıklı olarak söylenmiş olan şiirlerden bazılarını onlara oku!' dedi. Bu'âs günü, Evs ve Hazrec'in aralarında kanlı savaş yaptıkları bir gündü ve o savaşta Evsliler, Hazreclileri yenmişlerdi. Genç gitti ve kendisine verilen görevi yaptı. Orada bulunan insanlar da aynı mevzuda söze başladılar, çok sürmedi araları ayrıldı ve karşılıklı öğünmelere başladılar. Derken her iki kabileden birer adam; Evs'den,

721. Bu bilgi Suyûtî'nin *Lübâbu'n-Nükûl*'ünden alınmıştır.

Hârise b. el-Hâris oğullarından Evs b. Kurazî; Hazrec'in Benî Seleme kolundan da Cübâr b. Sahr olmak üzere öne atıldılar ve söz düellosuna başladılar. Bu arada biri diğerine, 'Eğer varsanız, vallahi, aynı şeyi şimdi de tekrarlayalım!' dedi. Her iki grup da kızmış ve 'Evet varız, buluşma yeri Harre!' demişler ve aralarında 'Silah başına! Silah başına!' sesleri yükselmişti. İnsanlar eski savaşın yapıldığı yer olan Harre'ye çıktılar. Haber hemen yayılmış, ne kadar Evsli varsa cahiliye davasına destek vermek üzere birbirine katılmış ve Harre'de toplanmışlardı. Bu durum Rasûlullah'a ulaşmış ve hemen yanında bulunan muhacirleri alarak, onların yanına yetişmiş ve şöyle buyurmuştu: 'Ey Müslümanlar cemaati! Allah'a gelin! Allah'a gelin! Ben sizin aranızda iken, Allah sizi İslâm ile doğru yola iletmişken, size ikramda bulunup cahiliye kin ve düşmanlıklarına son vermişken, sizi İslâm ile küfürden kurtarmışken, aranıza ülfet ve muhabbet koymuşken nasıl olur da cahiliye davalarınızı sürdürmeye, o eski meşûm halinize dönmeye kalkışırsınız?!' İnsanlar yaptıkları şeyin, şeytanın bir iğvası ve düşmanlarının kendilerine bir oyunu sonucu olduğunu anladılar ve ellerinden silahlarını atıp ağladılar. Evs ve Hazrec'den olan oradaki adamlar birbirleriyle kucaklaştılar, sonra da ona tam bir teslimiyetle Rasûlullah (s.) ile birlikte oradan ayrıldılar." Allah Teâlâ, düşmanları olan Şas b. Kays'ın oyununu boşa çıkarmış, fitne ateşini söndürmüştü. İbn Cerîr şöyle der: "İşte Allah Teâlâ, Şas b. Kays ve yaptıkları hakkında 'Ey Kitab ehli! Siz Allah'ın ayetlerini niçin inkâr ediyorsunuz?..' şeklindeki iki ayeti indirdi. Evs b. Kayzî ile Cübâr b. Sahr ve onlarla birlikte olan Evs ve Hazrecliler hakkında da 'Ey iman edenler, eğer o Kitab verilenlerden her hangi bir gruba uyarsanız, sizi inandıktan sonra döndürür kâfir ederler.' ayetini indirdi."

Zemahşerî, *Keşşâf*'da bu rivayete, ihtisar ederek yer verdikten sonra şöyle demiştir: "*Başı itibariyle en kötü, sonu itibariyle de en güzel olan o günden başka bir gün olmamıştır!*" Buna göre geçen iki ayet, aşağıdaki ayetlerle bağlantılı olmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تُطِيعُوا فَرِيقًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُم بَعْدَ
إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ ﴿100﴾
وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنتُمْ تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللَّـهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ وَمَن يَعْتَصِم
بِاللَّـهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴿101﴾
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّـهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُم مُّسْلِمُونَ ﴿102﴾
وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّـهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّـهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنتُمْ
أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُم بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَكُنتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ
النَّارِ فَأَنقَذَكُم مِّنْهَا كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللَّـهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿103﴾

100- Ey iman edenler, eğer o Kitab verilenlerden her hangi bir gruba uyarsanız, sizi inandıktan sonra döndürür kâfir ederler.

101- Önünüzde Allah'ın ayetleri okunurken ve aranızda O'nun elçisi var iken sizler nasıl olur da inkâra dönersiniz? Oysa her kim Allah'a sıkıca tutunursa, o, kesinlikle doğru yola erişir!

102- Ey inananlar! Allah'tan, sakınılması gerektiği gibi sakının ve sizler ancak Müslüman olarak can verin.

103- Topluca Allah'ın ipine sımsıkı sarılın, ayrılmayın. Allah'ın size olan nimetini anın: Düşmandınız, kalplerinizin arasını uzlaştırdı da onun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Bir ateş çukurunun kenarında idiniz, sizi oradan kurtardı. Allah, doğru yola erişesiniz diye size böylece ayetlerini açıklar.

Üstad Muhammed Abduh şöyle demiştir: Bu ayetlerin nüzul sebebi olarak anlatılan olay doğru ise, o takdirde ***"Ey iman edenler, eğer o Kitab verilenlerden her hangi bir gruba uyarsanız, sizi inandıktan sonra döndürür kâfir ederler."*** ayetindeki ***"küfür"***den maksat, küfrün sebebi olan düşmanlık, kin ve öfkedir. Nitekim buna göre ***"iman"***dan maksat da, imanın olgun meyvelerinden biri olan ülfet ve muhabbettir. Eğer nüzul sebebini dikkate almadan ayete bakacak olursak o takdirde mana şöyle olacaktır: Kitab Ehli, kitabı tevil yoluna girmişler, bunun sonucunda da onu tahrif etmişler ve onun hidayetinden saparak, kendileri farklı dinsel gelenekler ihdas etmişler-

dir. Bu itibarla eğer siz onlara itaat eder ve onların gidişatını benimserseniz, o takdirde sizler, iman etmenizin ardından küfre girmiş olursunuz.

Derim ki: Birinci duruma göre "*küfür*"den maksadın, sebebi değil de bizzat hakikati olması caizdir. Buna göre Allah Teâlâ şöyle demiş olur: Eğer siz, bu Yahudilerin ortaya atmış oldukları fitne çıkaracak hususlara kulak verir ve sizi çağırmış oldukları şeylere icabette bulunur, dediklerini yaparsanız, onların gidişatını benimserseniz, onlar sizi eski düşmanlık, kin ve öfke haline döndürmekle kalmaz, aksine işi daha ileri götürürler ki o da sizi küfre geri döndürmeleridir. Bu manayı şu ayetler de teyit etmektedir: *"Kitab Ehli'nin çoğu, hak kendilerine apaçık belli olduktan sonra, içlerindeki çekememezlikten ötürü, sizi, inandıktan sonra küfre döndürmeyi isterler"*[722]; *"Kitab Ehli'nden bir takımı sizi saptırmak isterler; oysa onlar yalnızca kendilerini saptırırlar da farkına varmazlar."*[723] İnsanın arzu ettiği şeyi yapmaması ancak acziyeti sebebiyle olur. Bu mana caiz ise ki, birinci ihtimale göre açık olan da budur, ikinci takdire göre zaten bu şekilde anlaşılması taayyün etmiş olmaktadır. Bu durumda ayetin öncesi ile olan ilgisine gelince, gayet açıktır. Çünkü Ehl-i Kitab, aleyhlerine hüccetler getirildikten, şüpheleri izale edildikten sonra inkârları ve insanları Allah'ın yolundan yani İslâm'dan alıkoymaları sebebiyle azarlandıktan sonra mü'minlere hitap edilmesi ve onlara küfürde durumları böyle olan, çağrıda bulundukları şeyin hakikatinin ortaya konmuş olduğu bu insanların, kendilerine uyulacak kimseler olamayacaklarının, onların sözlerine itibar edilemeyeceğinin, çünkü fitne ve küfrün önderleri olduklarının açıklanması çok yerinde olmuştur. Bu yüzden Allah Teâlâ, onlara itaat etmekle, heva ve heveslerine uymakla ***"Önünüzde Allah'ın ayetleri okunurken ve aranızda O'nun elçisi var iken sizler nasıl olur da inkâra dönersiniz?!"*** diye buyurmuştur. O ayetler ki hidayetin özü, imanın korunağıdır. Aranızdaki Peygamber'i, size indirileni sizlere açıklamakta, onun sünnetinde ve ihlâsında imanınızı besleyecek, yolunuzu aydınlatacak en güzel örneklik bulunmaktadır. Kendilerine böylesi ayetler verilenler, bu hikmetli, rahmet ve merhameti geniş Peygamber'in aralarında bulunduğu bir ümmetin, daha önce sapıtan ve pek çoklarını da saptıran, şeytanın kulu olmuş, zulüm ve haksızlığa bulaşmış, yalan ve iftira ile tanınmış bir kavmin heva ve heveslerine uyması, onların peşine düşmesi yakışık alır mı? Ayetteki istifham, gerçek olmayıp, inkâr ve uzak görme, ihtimal vermeme anlamını yüklemek içindir. ***"Oysa her kim Allah'a sıkıca tutunursa, o, kesinlikle doğru yola erişir!"*** Bu, "*Kim Allah'a ve O'nun Kitab'ına sarılırsa...*" demektir. Bu takdirde *sarılma*, O'nun uzatılmış ipi, Peygamber'i de ona götürecek vesile olur. Artık o kimse

722. Bakara, 2/109.
723. Âl-i İmrân, 3/69.

sapıtmaz, kendisi hakkında helâk olma endişesinden kurtulur, ortaya atılan şüphelere kulak asmaz, gözü bâtıla kaymaz. Şart cümlesinin cevabı, tahkik edatı ile pekiştirilen geçmiş zaman kipi ile gelmiştir. Bu ifade, "*Her kim Allah Teâlâ'ya iltica eder, O'na sığınırsa, O'nun ipine sarılırsa, onun hidayet bulması artık tahakkuk etmiş ve istikameti sabit olmuştur.*" manasını verir.

"Ey inananlar! Allah'tan, sakınılması gerektiği gibi sakının..." Ayetteki ***"hakka tükatihî"*** ifadesi, "*gerekli olan ve uygun düşen biçimde*" anlamındadır. Nitekim *Keşşâf*'ta da bu ifade edilmiş ve müellif şöyle demiştir: "*Bu ayetin benzeri 'Fettekullahe mesteta'tum' (Gücünüz yettiğince Allah'tan sakının)*[724] *ayetidir. Yani takva zırhına bürünmede elinizden gelen bütün çabayı gösterin ve gücünüz dâhilinde hiçbir ihmalde bulunmayın, demektir.*" Zemahşerî, tefsirde eriştiği üstün anlayış ve sahip olduğu zevk-i tabiî ile her iki ayetteki ifadeleri bu şekilde açıklamış, sonra bu konuda gelen bazı izahlara yer vermiştir. Onun yaptığı izah, akla en yatkın olanıdır. Ona göre bu iki ifadenin anlamı aynıdır.

Bazıları ise farklı şekilde yaklaşarak bu iki ayetin birbiri ile tearuz halinde olduğunu düşünmüşler ve hatta içlerinden bazıları ikincisinin birincisini neshetmiş olduğu zannına bile kapılmıştır. Ayrıca bu görüşü, hem mevkûf hem de merfû olarak İbn Mesûd'dan rivayet etmişlerdir. İbn Cerîr ve daha başkaları ondan şu rivayeti aktarmışlardır: "Ayetteki '*hakka tükatihî*'nin manası, itaat edip isyan etmeme, anma ve unutmama, şükretme ve nankörlük yapmamaktır." İbn Ebî Hâtim, Saîd b. Cübeyr'den şu nakilde bulunur: "Bu ayet indiği zaman, insanlara çok ağır geldi ve altından kalkabilmek için geceleri namaza kalktılar, o kadar ki ayakları şişti, alınları secdeden yara bere halini aldı. Bunun üzerine Allah Teâlâ, hafifletmek için '*Fettekullahe mesteta'tum*' (*Gücünüz yettiğince Allah'tan sakının*)[725] ayetini indirdi. Böylece birincisi neshedilmiş oldu." *Rûhu'l-Ma'ânî*'de böyle anlatılmaktadır. İbn Cerîr, nesh görüşünü Katâde, Rebî b. Enes, Süddî, İbn Zeyd'den nakletmiştir. Neshin olmadığı görüşünü ise, İbn Abbâs ve Tâvûs'a dayandırır ve İbn Abbâs'ın onu şöyle tefsir ettiğini nakleder: "*Allah yolunda gereği gibi çaba gösterin, Allah yolunda hiçbir kimsenin kınamasına aldırmayın, kendi aleyhinize, baba ve çocuklarınızın aleyhine de tecelli etse, adâletten ayrılmayın...*" Buna göre ayet, bu üç şeyi ortaya koyan ayetler kabilindendir ve bunlar, hiçbir kimsenin neshedilmiş olduğunu söylemediği esaslardır.

Derim ki: Nesh ile ilgili haberler, rivayet tekniği bakımından zayıf olsa bile, benim kanaatim onların ayeti anlamayan kimseler tarafından uydurulmuş olduğudur. Eğer ayetin manası, İbn Mesûd'dan rivayet ettikleri şekilde olsaydı, o takdirde bu bir takat üstü yükümlülük olurdu ki dinde böyle bir

724. Teğabün, 64/16.
725. Teğabün, 64/16.

durum söz konusu değildir. Neshin olmadığı konusuna Üstad Abduh da bu açıdan yaklaşmıştır.

Allah'ın İpine Sımsıkı Sarılmak ve Ulusçuluk

"Sizler ancak Müslüman olarak can verin" ifadesine gelince, Üstad Abduh'a göre bunun manası, *"Ölüm gelinceye kadar İslâm üzere olmaya devam edin, onun gerektirdiği amelleri ihmal etmeyin"* demektir. Buradaki *"İslâm"*dan maksat, iman ve amel bütünlüğü ile dindir. Bu tercihi gerektiren husus, onun ***"yeruddûküm ba'de îmâniküm kâfirîn"*** *(inanmanızdan sonra sizi küfre çevirirler)* mukabilinde ve gereği gibi sakınma, takva üzere olunması emrinden sonra kullanılmış olmasıdır. Ondan maksadın ihlâs olduğu da söylenmiştir. Keza, amel değil de sadece iman olduğu da söylenmiş ve ölüme kadar sürecek olanın amel değil iman olacağı gerekçe olarak belirtilmiştir.

Derim ki: Bu yasak, şu kural üzerine bina edilmiştir: Kişi genelde nasıl yaşıyorsa o hal üzere ölür. Eğer *"yakin"* üzere yaşamış, gereği gibi takva zırhına bürünmüş, İslâm'a uygun düşmeyecek hal ve hareketlerden kaçınmış ise, ölümü de Allah'ın lütfu ile o hal üzere olur. Ve bu kaide de O'nun yaratılışla ilgili ilahî âdetlerinden (Sünnetullah) biridir.

Hem sonra Allah Teâlâ, ***"Topluca Allah'ın ipine sımsıkı sarılın, ayrılmayın!"*** diye buyurarak bize bu emir ve yasağı nasıl gerçekleştirmemiz gerektiğini, Müslüman olarak can vermenin nasıl anlaşılması gerektiğini de beyan etmiştir. "***Hablullah***" (*Allah'ın ipi*), Kur'ân'dır. Nitekim İbn Mesûd'dan rivayet edilen sahih hadiste de böyle açıklanmıştır. İbn Ebî Şeybe ve İbn Cerîr, Ebû Saîd el-Hudrî'den merfû olarak şu rivayette bulunmuşlardır: *"Allah'ın kitabı, gökten yere uzatılmış Allah'ın ipidir."*[726] *El-Câmi'u's-Sağîr*'de hadisin hasen olduğuna dair rumuz konulmuştur. Deylemî, Zeyd b. Erkam'dan, *"Allah'ın ipi, Kur'ân'dır."* hadisini nakletmiştir. Allah'ın ipinden maksadın, taat ve cemaat olduğu da söylenmiştir. Bu İbn Mesûd'dan rivayet edilmiştir. Ayrıca İslâm olduğunu söyleyenler de olmuştur ve bu da İbn Abbâs'tan nakledilmiştir. Şöyle demişlerdir: *"İbare, temsilî istiâredir; Müslümanların Allah'ın kitabı ile hidayet bulmaları ve doğru yola ermeleri yahut birbirleriyle kenetlenip, aralarında dayanışmaları ve yekvücut olmaları, yüksekten sarkan sağlam bir ipe tutunan ve böylece düşmekten kurtulan kişinin haline benzetilmektedir."*

Üstad Muhammed Abduh, "temsili" bundan daha açık bir şekilde tasvir etmiş ve şunları söylemiştir: İbarenin temsil olması daha uygun gözüküyor. Buna göre din, nefisler üzerindeki otoritesi, iradeler üzerindeki etkisi ve bunlara bağlı olarak amellerin onun gösterdiği doğrultuda cereyan etmesi

726. Müslim, *Fedâilü's-Sahâbe*, 37; Tirmizî, *Menâkıb*, 31.

bakımından sağlam bir ip olmakta, ona tutunan kişi düşmekten kendisini güvende hissetmektedir. Sanki ona yapışanlar, bir uçurum kenarında olup da her an düşme korkusu taşıyan ve sonunda sağlam bir kulpa tutunup, bütün güçlerini toplayarak düşmekten kurtulanlar gibidir.

Ben de derim ki: Tercihe şayan olan görüş, merfû hadiste belirtilen şekliyle ***"Allahın ipi"***nin O'nun *"Kitab"*ı olduğu şeklindeki izahtır. ***"Ona yapışan/tutunan"***dan maksat da, İslâm'ı yaşayan kimsedir. Buna göre "cemaat" ve "toplanma, bir araya gelme" şeklinde yapılan izah açık gözükmemektedir. Bir araya gelme, bizzat yapışma, tutunma demektir. Oysa Allah Teâlâ bize, toplantımızın, birliğimizin Kitab'ı üzere olmasını, onun üzerinde toplanmamızı, onunla birlik olmamızı emretmekte; uyacağımız ırk birliği, ortaya koyacağımız mezhep birliği, koyacağımız daha başka esaslar, icat edeceğimiz siyasetler peşinde koşmamamızı istemekte; bizim gerçekleşen bu birlik ve beraberlikten sonra parçalanıp dağılmamızı yasaklamaktadır. Çünkü parçalanıp bölünmekte, birlik ve beraberliğin sonu vardır. Oysa güç ve kuvvet, izzet ve iktidar birlik ve beraberlik halindedir. Hak, dünyada ancak izzet ve iktidarla yücelir, o ve ona inananlar, saldırganların hücumlarından ve düşmanların hile ve desiselerinden ancak güç ve kuvvetle korunur. Bu emir ve yasak, aynen şu ayetteki emir ve yasak gibidir: *"Bu, dosdoğru olan yoluma uyun. Sizi Allah yolundan ayrı düşürecek yollara uymayın. Allah size bunları sakınasınız diye buyurmaktadır."*[727] Allah'ın ipi, O'nun yoludur. Burada işaret etmiş olduğumuz parçalanma ve bölünme türleri, Allah Teâlâ'nın o ayette tabi olunmasını yasaklamış olduğu yollardır. O ayet, tefsir etmekte olduğumuz bu ayetten önce nazil olmuştur. Çünkü o, Mekkî olan En'âm Sûresi'ndedir. Âl-i İmrân Sûresi ise Medenî'dir. Buna göre Allah Teâlâ sanki şöyle buyurmuştur: "*Allah'ın Kitabı'ndan ibaret olan O'nun yolundan başka yollara tabi olmak suretiyle dağılıp, parçalanmayın.*" Sözü edilen bölücü yollardan biri de dinde çeşitli mezhepler ve partiler ihdas etmektir. Nitekim bu meyanda olmak üzere şöyle buyrulmuştur: *"Fırka fırka olup dinlerini parçalayanlarla senin hiçbir ilişiğin olamaz. Onların işi Allah'a kalmıştır, yaptıklarını onlara daha sonra mutlaka bildirecektir."*[728] Bir diğeri cahiliye davalarından olan ırkçılıktır. Tefsir etmekte olduğumuz ayet ve müteakip ayetler, anlatıldığı üzere Evs ve Hazrec arasında geçen bir olay münasebetiyle inmiş, ırkçı yaklaşımları mahkûm etmiştir. Irkçılığı yasaklayan sahih ve hasen düzeyinde çok sayıda hadis de vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: *"Allah'ın en çok buğz ettiği üç tip insan vardır: Harem-i Şerif'e saygı göstermeyip, zulüm ve taşkınlık yapan kimse; İslâm'da cahiliyye davaları peşine düşen kimse; haklı bir neden olmadan*

727. En'am, 6/153.
728. En'am, 6/159.

Müslüman bir kimsenin kanını dökmek isteyen kimse."[729] Hadisi İbn Abbâs'tan Buharî rivayet etmiştir. *"Irkçılık davasına kalkışan bizden değildir!"*[730] Bunu da Cübeyr b. Mut'im'den Ebû Dâvûd rivayet etmiştir.

Avrupalılar asrımızda, cahiliye Araplarının yaptıkları gibi ırk esasına dayalı ulusçuluk anlayışına büyük önem vermişlerdir. Bu anlayışın zehri, Batı hayranı Müslümanlara da sirayet etmiş ve bunun sonucunda bazıları Müslümanlar arasında, ırk esasına dayalı ulus oluşturmanın imkânsızlığı sebebiyle vatan esasına dayalı uluslar ihdas etme çabası içine girmişlerdir. Mısır'da işte bu kabil cahiliye davası[731] olan ırkçılık anlayışının propagandasını yapan insanlar vardır ve bunlar insanları aldatarak, ülkenin ancak bu düşünce ile kalkınabileceğini ve şanının yüceleceğini iddia etmektedirler. Oysa durum hiç de öyle değildir. Çünkü ülkenin hayatiyeti ve yücelmesi, orada yaşayan insanların, ülkenin ihyası için birlik ve beraberlik halinde olmalarına bağlıdır. Parçalara bölünmeleri, aralarında düşmanlık, kin ve öfke bulunması halinde bu mümkün değildir. Özellikle de aralarında din ve dil birliği bulunan ya da ikisinden birisinde müşterek bulunan insanların bu şekilde kamplara bölünmeleri durumunda vatanın/ülkenin ihya edilmesi asla söz konusu olamaz. Bu tür bölünmüşlükler, ülkenin bayındır olması ve ilerlemesinin değil harap olması ve yıkılmasının habercileridir. İslâm, belli bir ülkede yaşayan ve aralarında İslâm'ın uygulandığı her toplumun hayır ve o ülkenin yararı üzerine birlik ve beraberlik halinde olmalarını emretmektedir; o insanların dinlerinin ve ırklarının farklı olması buna mani değildir. Bunun ötesinde daha geniş bir düzeyde birlik ve beraberlik emretmektedir ki o da, yeryüzünde Allah yolunda kardeşlik anlayışının tahakkuk edebilmesi için bütün kavimlere ve ırklara Allah'ın ipine sarılmalarını emretmesi, parçalanıp bölünmelerini yasaklamasıdır.

"...Allah'ın size olan nimetini anın: Düşmandınız, kalblerinizin arasını uzlaştırdı da onun nimeti sayesinde kardeş oldunuz."

Bu ayet, nüzul döneminde mü'minlerin gerçekleştirmiş oldukları iman kardeşliğine işarette bulunmaktadır. Bu öyle bir kardeşlikti ki, Ensâr, mallarını ve barınaklarını Muhacirlerle buna müsteniden paylaşmışlar; insanlar, şiddetli ihtiyaç içinde olsalar bile, başkalarını kendi nefislerine bu anlayışa istinaden tercih etmişlerdi. Oysa daha dün, aralarında cahiliye döneminin damgasını taşıyan düşmanlık, kin ve öfke bulunuyor, boşu boşuna kanlar

729. Buharî, *Diyât*, 9.
730. Ebû Dâvûd, *Edeb*, 121.
731. Bu akımın yanlışlığı ve İslâm ile bağdaşamayacağı konusunu pek çok kez açıkladık. En sonuncusu *Menar* dergisinde (VI, 10) Ferid Vecdi'ye reddiye olmak üzere kaleme aldığımız yazıdır. Ondan sonra da yedinci cüzde *el-Livâ* gazetesi ve sahibi hakkında yazdığımız yazı bulunmaktadır.

akıtılıyordu. Bunlar genel hatlarıyla herkesin malumu şeylerdir ve cahiliye dönemine ait haberleri, rivayetleri inceleyenler ise bu konu ile ilgili ilginç ayrıntıları da bilirler. Bunlardan biri Evs ve Hazrec arasında tam yüz yirmi yıl süren savaşlardı ve bu savaş hali ancak İslâm ile sona ermişti. Yüce Allah, Hz. Peygamber sayesinde onların kalplerini birbirine ısındırmıştı. Bu, İslâm'ın henüz dünya hayatında iken onlara sağlamış olduğu bir kazanımdı. Hiç şüphesiz, eğer İslâm'a sarılmasalardı ahiret hayatında karşılaşmış olacakları bundan daha kötü, daha acı ve çetin sonuçlardan da onları kurtarmıştır. İşte bu manayı ifade etmek üzere Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "... ***Bir ateş çukurunun kenarında idiniz, sizi oradan kurtardı.*"** Putperestliğiniz ve Allah Teâlâ'ya şirk koşmanız, bunlara bağlı olarak binbir türlü hurafeye inanmanız, fesada kendinizi kaptırmanız sebebiyle uçurumun kenarında idiniz. İçinde bulunduğunuz kötü durum fıtrat nurunu söndürmüş, ruhlarınızı en aşağı derekelere düşürmüştü, o kadar ki ateş çukurunun hemen kenarında, oraya düştü düşecek durumda idiniz.

Bir çukur ya da kuyuya nispetle ***"şefâ"*** kelimesi, oranın ağzı, kenarı demektir. *"Helâke"* yakınlığı ifade etmek için mesel olarak kullanılır. Râğıb, ***"eşfâ 'ale'l-helâk"*** tabirindeki ***"eşfâ"*** kelimesine *"helâkin tam ucuna geldi, düşmesine ramak kaldı"* manasını verir. Allah'a şirk koşan kimse ile ateşte helâk olması arasında sadece ölüm bulunmaktadır. Ölüm ise, beklenilenler içerisinde en yakın olanıdır. Bu durumda Allah Teâlâ'nın sâdık mü'minlere olan nimeti ne kadar büyük olmaktadır! Özellikle de bu ayetin ilk muhatapları olan Müslümanlara... Şöyle ki: Allah Teâlâ, onları önce İslâm nimeti ile şirkten çıkarmış, şirkin sonucu olan her türlü rezillik ve şekavet halinden onları korumuştur. Sonra kalplerini telif etmiş ve bu ülfet ve muhabbet sayesinde en mutlu insanlar olmuşlardır. Daha sonra yeryüzünün muktedirleri olmuşlar ve dünyaya yön vermişlerdir. Allah Teâlâ onları ateşten de korumuştur. Böylece onlar her iki cihanın da en mutlu insanları olmuş, her iki dünyanın da güzelliklerini elde etme bahtiyarlığına erişmişlerdir. İmdi hiçbir nimetin denk olamayacağı böylesine üstün nimetlerin sahibinin yapacağı şey, yollarından gitmedikleri selefleri ve peygamberleri ile mağrur olup, kendilerini mücerret onlardan görme kuruntusuna kapılanların vermiş oldukları vesveselerden, kurdukları desiselerden yüz çevirmek ve hakka dönmek, Ona şükretmek değil midir? Elbette öyledir. Hak ortaya çıkmış, bâtıl zâil olmuş, gerçeklik diye yutturulmaya çalışılan düzmeceler kendini ele vermiştir.

Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: Allah Teâlâ'nın ayetine bakın! Düşmanlık, kin ve intikam duyguları içerisinde birbirine düşen, herkesin diğerinin kendi elinde helâkini gözlediği bir kavim var. Allah Teâlâ, hidayetiyle onlara lütufta bulunuyor ve onların aralarındaki kin ve nefreti ortadan

kaldırıyor. Kalplerini birleştiriyor, onları kardeş yapıyor ve az önce birbirinin canına kasteden bu insanların arzu ve istekleri sadece bir şeye doğru yönleniyor ve onda ihtilâfa düşmüyorlar! O şey Allah'ın hükmü oluyor. İşte bunun için Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Allah, doğru yola erişesiniz diye size böylece ayetlerini açıklar."*** Yani Allah Teâlâ sizi, hazırlar ve sizi devamlı sürüp gidecek hidayete ehil hale getirir ve siz artık bu sayede eski cahiliye davalarına bir daha dönmez, aranızda ayrılıp, düşmanlıklara davetiye çıkarmazsınız.

İçtihadi Farklılığı ve İhtilaf Ahlakı

Üstad Abduh sonra şöyle dedi: Farklılık ve ihtilaf iki kısımdır: Bunlardan bir kısmı vardır ki insanlığın onlardan kurtulması mümkün değildir. Bu gibi farklılıkları yasaklamaya kalkışmak, takat üstü yükümlülük kabilinden olur ve bu, ayetlerde murat da değildir. Bir kısmı da vardır ki kaçınılması mümkündür, ayetlerden kastedilen de işte bu kısım ayrılıklardır. Birinci kısım, anlayış farklılıklarıdır ve bunlardan kurtuluş yoktur, zira bu kabil farklılıklar insanların doğasında mevcuttur. Nitekim *"Fakat Rabbinin merhamet ettikleri bir yana, hâlâ ayrılıktadırlar, esasen onları bunun için yaratmıştır."*[732] ayetinde de bu gerçeğe işaret edilmektedir. İnsanların akılda ve anlayışta eşit olmaları imkânsızdır. Hem buna gerek de yoktur. Zira bunlar sevgi ve nefret gibidir. Aynı evde yetişmiş öz kardeşler arasında bir şeyi anlayış konusunda -aynen sevgi ve nefret hislerinin oluşmasındaki farklılık gibi- farklılıklar bulunur. İkincisine gelince -ki dinler işte bu tür farklılıkları, ayrılıkları kaldırmak için gelmiştir- bu din ve hukuk alanında heva ve heveslerin tahakkümü türünden olmaktadır. İnsanlık açısından bundan daha zararlı başka bir şey yoktur. Zira birinci türden ayrılıklar sebebiyle ortaya çıkacak anlaşmazlıklarda çözüm için başvurulması gereken hidayet yolunun işaretlerini siler süpürür ve tamamen ortadan kaldırır. Birinci türden olan ayrılık ve farklılıkların zararsız oluşu, herkesin kendi özünde tecrübe ederek bildiği bir husustur.

Üstad Abduh bu konuyu kendisinden verdiği misalle şöyle açıklamıştır: Benimle, beni hakkıyla seven ve benim hayrımı isteyen bazı dostlarım arasında mesela burada bu dersi vermem konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır. Ben, Ezher'de tefsir dersi vermemin benim için yapmam gerekli hayırlı bir iş olduğuna inanıyorum ve bunda da, önümdeki şu ışıktan şüphe etmediğim gibi en ufak bir kuşku duymuyorum. Dostlarım arasında bazıları ise, benim bu dersi terk etmemin daha hayırlı olduğunu söylüyorlar. Bu konuda benimle tartışıyor ve bana, ders için geceleri eve geç dönmemin sıhhatim açısından zararlı olacağını, yaptığım bu faaliyetin bana karşı kin ve haset

732. Hûd, 11/118.

duygusu besleyenlerin düşmanlıklarını körükleyeceğini ve onları bana karşı oyun oynamaya ve hakkımda kötü düşünceler beslemeye sevk edeceğini ifade etmektedirler. Zaten bizzat dersin de verimsiz olduğunu, çünkü onu dinleyenlerin çoğunun dediklerimden bir şey anlamadıklarını, anlayanların da onları hayata geçireceklerinden emin olmadıklarını, zira her tarafı fitne ve fesadın alıp gittiğini söylüyorlar. Bunlar, benimle aynı düşünmeyen dostlarımın dile getirdikleri ve bana karşı açıkça ileri sürdükleri gerekçeler oluyor. Buna rağmen birbirimizle buluşmaya devam ediyoruz ve bu görüş ayrılığı aramızdaki dostluğa -içimize düşmanlık, kin ve nefret duyguları salması bir tarafa- en ufak bir gölge düşürmüyor. Ben onların bana karşı samimiyetlerini bildiğim için, onları mazur görüyorum, onlar da aynı şekilde beni mazur görüyorlar. Haydi, farz edelim ki aramızdaki bu görüş ayrılığı dinî bir konuda olsun ve bir şeyin ben haram olduğuna inanayım, onlar da helâl olduğunu düşünsünler. Bu, bizim aramızda ayrılık sebebi olur mu? Asla! Benim nazarımda örneklerini verdiğim bu iki tür görüş ayrılığı arasında bir fark yoktur ve bizler, aramızdaki bu görüş farklılığına rağmen yine dost olarak kalırız, aramızdaki sevgi ve muhabbeti tüketmeyiz.

Üstad sonra konuyu daha genişçe ele aldı ve örneklendirerek şöyle dedi: Selef ulemâsı ve din imamları arasındaki ihtilâflar da aynı şekilde idi. Mesela İmam Mâlik Medine'de yetişmişti, Medine halkının içinde bulunduğu iyi hal, güzel ahlâk ve kalp temizliğini görmüştü. İşte bu gözlemine dayanarak Medine halkının uygulamasını bir esas kabul etmişti. Zira onların, sahip oldukları bu üstün meziyetleriyle, Rasûlullah (s) dönemine olan yakınlıklarıyla, fiilî/amelî sünneti terk ederek farklı uygulamalar ihdas etmeleri ve ayrıca o şey üzerinde ittifak etmeleri onun nazarında imkânsızdı. Ebû Hanife ise Irak'ta yetişmişti. Oranın halkı arasında nifak ve ayrılıklar meşhurdu. Bu itibarla onun, Irak halkının uygulamasını ve onlara kıyas ederek de diğer insanların âdetlerini esas almaması kadar tabiî bir şey olamazdı ve o, bu konuda tamamen mazurdu. Buna mukabil onlardan her biri, diğeri açısından da mazur durumdaydı. Çünkü her biri, hakkın ortaya çıkması konusunda ihlâsla bütün gücünü ortaya koymakta, sadece hayır arzulamakta, Allah'a itaati amaçlamaktaydı. İmamlardan her birinin, kendisine muhalefet eden diğerleri hakkında onların mazur olduklarını ifade eden sözler söyledikleri nakledilmiştir. Fakat onların arkalarından gelen bağnaz insanlar, onların gidişatına değil de nakledilen görüşlerine uymada taassup gösterip bu yolu tıkamışlardır. Bunun sonucunda artık dine hâkim olan hevâ ve hevesler olmuş, Müslümanlar fırkalara bölünmüş, ihtilaflı konularda her mezhep taraftarları, kendi imamlarından nakledilen görüşe körü körüne bağlanır hale gelmiş ve kendileri gibi düşünmeyen insanlara karşı düşmanlık besleme-

ye başlamışlardır. Bütün bunların sonucu olarak da tarihte yaşanmış nahoş olaylar oluşmuştur. Bunların tek sebebi, bu bağnaz insanların amacının sadece ve sadece hak olmayışıdır. Eğer gerçekten hakkın ortaya çıkmasından başka amaçları olmasaydı o takdirde bu bölünmeler yaşanmazdı. Öyle olmasaydı, Allah aşkına İmam Şafiî'nin başkalarından farklı olarak ortaya koyduğu görüşlerinde isabetli olması nasıl doğru olabilirdi? Eğer bazı konularda o değil de diğerleri isabetli idiyse, nasıl olur da onun mezhebine mensup fakihler, üzerinden bin seneden daha uzun bir süre geçer de onun isabet edemediği noktaları görememiş olurlar? Gerçek kendileri için ortaya çıkmaz ve mesela Ebû Hanife, Mâlik gibi diğer imamlara ait ve gerçekliği zahir olmuş farklı görüşlere intikal etmezler? Her mezhep mensupları hakkında söylenecek söz aynıdır.

Ümmeti, eriştiği izzet döneminden sonra tekrar zillete sokan, yüceldikten sonra alçaltan, güçlendikten sonra zayıf düşüren ihtilâf işte bu tip ihtilâflardır. Bu, dinde olan ayrılıktır ve bu ayrılık sahiplerini farklı mezhepler haline getirir ve sonunda heva ve heveslerin hüküm sürdüğü fırkalara dönüştürür. Bunca İslâmî fırka işte bu şekilde doğmuştur. Bunlar, karşı taraftakinin farklı düşündüğünü öğrendiği zaman hemen telif yoluna giderek kendisini savunur, onun görüşünü redde çalışır, onun sapık ve yoldan çıkmış olduğunu ispat konusunda elinden gelen çabayı gösterir, karşı taraf da onun için aynı şeyi yapar. Hiçbiri diğeri ile diyalog içine girmeyi, onun delillerini anlamaya çalışmayı, onları adâlet ve insaf terazisinde değerlendirmeyi aklından geçirmez. Halbuki ona düşen şey, ilk olarak karşı taraftakini dinlemek ve oluşturulacak müzakere ve tartışma ortamında -yazılı da olsa- onu anlamaya çalışmaktır.

Bu konuda önemli bir diğer husus da farklılığın, dinde ayrılığa sebebiyet verici bir hal almamasıdır. Müslüman, Allah'ın Kitabı'nın nasslarını ihlâl etmiyor, Rasûlüne saygıda kusur göstermiyorsa o kişi İslâm üzeredir; tekfir edilemez, Müslüman cemaatinden çıkarılamaz. Ama arada hevâ ve hevesler hüküm sürerse, o takdirde insanlar birbirlerine lânet okurlar, tekfir ederler; oysaki karşı tarafı tekfir, -hadiste de belirtildiği gibi- isabetli olmadığı zaman sahibine döner.

Sonra Muhammed Abduh şöyle dedi: Dinde muâmelat konusunda olan ihtilaf da mü'minler arasında ayrılık sebebi olacak türden bir ihtilâf olmamalıdır. Bu durumda mü'minler, anlaşmazlığı Allah'ın hükmüne ve içlerinde ehl-i zikir olanlara yani ûlu'l-emre -ki bunlar ilim erbabı ve kamu yararı alanında rey sahibi olanlardır- götürürler, onlar da meseleyi çözüme bağlar ve böylece anlaşmazlığa son verirler. Demek ki eğer biz Allah'ın emir ve yasaklarına uyarsak, düşebileceğimiz olası görüş ayrılıklarından mümkün merte-

be sakınmaya çalışsak, anlaşmazlık konusu olan yerlerde Allah'ın Kitabı'nı ve bu gibi durumlarda kendilerine başvurmamız istenilen kimseleri hakem kılsak, o takdirde biz hilâf gailesinden büyük ölçüde emin olacak ve hidayet üzere olanlardan olacağız, sapıtmayacak, saptırmayacağız.

Üstad Abduh'un "muâmelat" olarak bahsettiği şeylerin içine, siyasî, medenî vb. meselelerin yanı sıra kamu maslahatı ile ilgili olan her şey girer. Bütün bu alanlarda merci, Allah Teâlâ'nın Yüce Kitabı'nın hidayeti, Rasûlünün Sünneti ve ûlu'l-emrin reyi olacaktır. Hilâf konusunda daha önce genişçe durmuştuk ve orada hilâftan kurtulma yollarından bahsetmiştik. Dileyen *"İşte bu peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık"*[733] ayetinin tefsirine bakabilir."

وَلْتَكُن مِّنكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَأُولَـٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿104﴾

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِن بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَـٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿105﴾

يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكَفَرْتُم بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿106﴾

وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿107﴾

104- Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan bir cemaat olsun. İşte kurtuluşa (felaha) erenler yalnız onlardır.

105- Kendilerine apaçık belgeler geldikten sonra, parçalanıp ayrılan ve anlaşmazlığa düşenler gibi olmayın. İşte onlar için büyük bir azab vardır.

106- O kimi yüzlerin ağaracağı, kimi yüzlerin kararacağı günde yüzleri kara çıkanlara: "İnandıktan sonra inkar ettiniz öyle mi? İnkâr etmenizden dolayı tadın azabı" denecektir.

107- Yüzleri ağaranlar ise Allah'ın rahmetindedirler. Onlar orada temellidirler.

733. Bakara, 2/253.

Ümmetin Vasıfları

Üstad Muhammed Abduh bir misalle şöyle açıkladı: Allah Teâlâ, fazlı ve keremi, bize olan rahmeti sonucu heva ve heveslerin farklılaştığı ve görüş ayrılıklarının ortaya çıktığı zamanlarda başvuracağımız bir kâide koydu. Bu, O'nun ipine sarılmaktır. Bu yüzdendir ki tefsiri hakkında heva ve heveslerimizi zapturapt altına almak ve iradelerimize hâkim olmak için bir temsil olduğunu söylediğimiz sarılma emrinden sonra, ayrılığa düşmemizi yasaklamıştır. Herkesçe kabul edilen bir kâide vardır: Bir kavmin kalkınabilmesi için mutlaka onların birlik halinde olmaları, birbirlerine bağlı bir yapılarının olması gerekir. Ancak bu şekilde yekvücut olarak hayatta kalabilirler Nitekim Ahmed ve Müslim tarafından rivayet edilen Nu'mân b. Beşîr hadisinde bu husus şöyle dile getirilmiştir: *"Mü'minler, birbirlerini sevme, birbirlerine karşı şefkat ve merhamet duyma konusunda bir beden gibidirler; onun bir organı rahatsız olsa, diğer organlar da ateş ve uykusuzlukla ona katılırlar."*[734]. Buharî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'nin Ebû Mûsâ'dan rivayet ettikleri hadiste de şöyle buyrulur: *"Mü'minler, bir binanın birbiriyle kenetlenmiş yapı taşları gibidir."*[735] -İster mü'min isterse de kâfir olsun- bir ümmetin/toplumun birlik ve beraberlik olması, hayatta kalmaları için zorunlu olduğuna göre, mü'minlerin diğer toplumlara nispetle daha güçlü bir şekilde yekvücut olmaları, birlik ve beraberlik içinde birbirlerine kenetlenmeleri öncelikli bir gereklilik arz edecektir. Çünkü onlar, aynı şekilde bir olan Allah'a inanmaktadırlar. Her işlerinde, her türlü heva ve heveslerin üzerine çıkan, ayrılma ve dağılmaların önünü alan O'nun hükmüne başvurmaktadırlar. Dahası bu durum, toplumlar düzeyinde olmayan daha küçük sosyal birimlerde de hatta evlerde, ailelerde bile hayat için kaynak olmaktadır. Her camianın ve topluluğun, varlığını koruyacak ve sürdürecek koruyucu sistemi bulunur. Bu noktadan hareketle Yüce Allah da, birlik ve beraberliğimizi yani Allah'ın ipine sarılmamızı sağlayabilme ve İslâm camiamızı koruyabilmenin yolunu göstermiş ve şöyle buyurmuştur: ***"Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan bir cemaat olsun. İşte başarıya erişenler yalnız onlardır!"*** Bu ayete göre iyiliği emretme, kötülüğe engel olma, İslâm camiasının koruyucusu, birlik ve beraberliğinin teminatıdır.

Müfessirler ayetteki ***"sizden"*** ifadesinin tefsiri konusunda ihtilaf etmişlerdir: Acaba *"bazınız"* anlamında mıdır yoksa *"min"* beyâniyye midir? Tabiî bu durumda yükümlülük herkesi kapsar. *Celâleyn* tefsirinde birinci görüş tercih edilmiş ve bu görevin bir farz-ı kifâye olduğu belirtilmiştir. Daha önceleri *Keşşâf*'ta ve daha başka tefsirlerde de bu doğrultuda izahlar yapılmıştır. Bazıları

734. Buharî, *Edeb*, 23; Müslim, *Birr*, 66.
735. Buharî, *Salât*, 88, *Edeb*, 36; Müslim, *Birr*, 65.

ikinci görüşü yeğlemişler ve mananın *"Siz, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan bir cemaat olun."* şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Üstad Abduh şöyle demiştir: Zâhire göre söz, *"Liyekün minke sadîkun"*(*Senden bir dost olsun*) şeklindedir ve buna göre emir geneldir. Bunun genelliğine Asr Sûresi delâlet eder: *"Asra andolsun ki, insan hiç şüphesiz hüsran içindedir. Ancak inanıp yararlı iş işleyenler, birbirlerine gerçeği tavsiye edenler ve sabırlı olmayı tavsiye edenler bunun dışındadır."*[736] Ayette emredilen tavsiye, ancak emir ve yasak ile yapılabilir. Emrin genelliğine delâlet eden bir diğer ayet de şudur: *"İsrailoğullarından inkâr edenler, Davud'un ve Meryem oğlu İsa'nın diliyle lanetlenmişlerdi. Bu, baş kaldırmaları ve aşırı gitmelerindendi. Birbirlerinin yaptıkları fenalıklara mani olmuyorlardı. Yapmakta oldukları ne kötü idi!"*[737] Allah Teâlâ, eğer Kitabı'nda geçmiş ümmetler hakkında bize bir şeyler hikaye etmişse, bu, mutlaka bizim ondan ibret almamız içindir.

Celâleyn tefsirinde, emrin genel olduğu görüşüne karşı ileri sürülen şu itiraza işaret edilmiştir: *"İyiliği emredip kötülüklere mani olacak kimsenin, emrolunan iyiliğin, yasaklanan kötülüğün ne olduğunu bilmesi gerekir. İnsanlar içerisinde öyle cahiller vardır ki hükümleri bilmezler. Dolayısıyla bunların kalkıp da böyle bir göreve girişmeleri doğru olmaz."* Ne var ki bu söz, Müslümanın ilim öğrenmesi gerektiği, onun cahil olamayacağı esasıyla bağdaşmaz. Çünkü bu tenzil hitabının gerektirdiği farziyet -ki uygun olan bu şekilde yorumlamaktır-, Müslümanın, kendisine neyin vacip olduğunu bilmesi gereken kimse olduğu esasına müstenittir. Müslümanın ilmi öğrenmesi farzdır ve neyin iyi, neyin kötü olduğunu ayırabilecek durumda olması Müslümanlığının bir gereğidir. Kaldı ki ***"marûf"***, mutlak olarak kullanıldığı zaman, bundan aklın, sağduyunun ve bozulmamış insan doğasının güzel bulduğu şeyler kastedilir. ***"Münker"*** de bunun karşıtı olmakta yani aklın, sağduyunun ve bozulmamış insan doğasının kötü ve çirkin bulduğu şeylerdir. Bunu bilebilmek için İbn Âbidîn'in (ö.1252/1836) *Ed-Dürrü'l-Muhtâr* hâşiyesini yahut İbnü'l-Hümâm'ın (ö.861/1457) *Fethu'l-Kadîr*'ini ya da Serahsî'nin (ö.483/1090) *El-Mebsût*'unu okumuş olmak gerekmez. Bunun göstericisi, akıl, sağduyu ve bozulmamış insan doğası ile birlikte Allah'ın Kitabı, tevatür ve uygulama yolu ile bize ulaşmış bulunan Rasûlullah'ın (s) Sünneti'dir. Bunlar, hiçbir mü'minin cahil kalabileceği şeyler değildir, zira Müslümanın Müslüman olması bunlara bağlıdır. İyiliği emretme ve kötülüklere mani olmanın genel olamayacağını ileri sürenler, Müslüman bir kimsenin hayrı şerden, iyiliği kötülükten ayırt edemeyebileceğini tecviz etmiş (izin vermiş) olmaktadırlar ki bu durum, dinen caiz değildir.

---

736. Asr, 103/1-3.

737. Maide, 5/78-79.

İyiliği emredip, kötülüğe mani olmanın mertebeleri vardır: Birinci mertebesi, bu ümmetin diğer ümmetleri hayra çağırmış olmaları, onları mü'minlerin üzerinde bulundukları hidayete ve vahyin aydınlığına davet etmeleridir. "*Hayırdan maksat İslâm'dır*" şeklindeki tefsir, bu manaya işaret etmektedir. Biz daha önce İslâm'ı tefsir etmiş ve onun "*bütün peygamberlerin tüm insanlara ulaştırmaya çalışmış oldukları dinin adı,*" olduğunu söylemiştik. Buna göre İslâm, Allah Teâlâ için ihlâslı olmak, heva ve hevesleri terk ederek O'nun hükmüne sarılmaktır. Bu bizden istenilen şeydir; biz -Bakara Sûresi'nde de geçtiği üzere- "*vasat ümmet*" kılınmışız ve "*bütün insanlık üzerine şahit*" tutulmuşuz, birkaç ayet sonra da denileceği üzere "*insanlık için çıkarılmış en hayırlı ümmet*" olmuşuz ve bu bizim ***"iyiliği emreden, kötülüğü önleyen"*** bir özelliğe sahip oluşumuzla izah edilmiştir. Ayrıca savaşmalarına izin verilen mü'minlerin vasıflarını beyan sadedinde gelen, "*Onları yeryüzüne yerleştirirsek namaz kılarlar, zekat verirler, iyiliği emrederler, kötülüğü yasaklar.*"[738] buyruğu ile de bu özelliğimize işaret edilmiştir. Buna göre vacip olan önce insanları İslâm'a davet etmektir. Eğer buna olumlu cevap verirlerse, o zaman vacip olan onlara iyi ve güzel olan şeyleri emretmek, kötü ve çirkin olan şeyleri de yasaklamaktır.

Üstad Muhammed Abduh devamla dedi ki: Bunun ümmetin varlık ve birliğini korumasına, onların ayrılığa düşmesine engel olmasına gelince, bunun izahı şöyledir: Ümmet, bu Yüce ve şerefli ülkü üzerinde toplanınca -ki bu, ümmetin tüm üyelerine hâkim olması, onları eğitmesi ve hep doğru yola iletmesidir- hiç kuşkusuz bireysel arz ve talepler bu genel ülkü içerisinde erir, yok olur gider. Aralarında bir kimseye kin ve haset peydahlanacak olsa, ümmet olarak o insanlar, ancak aralarında birlik ve beraberlik hali ve dayanışma ruhuyla gerçekleştirilebilecek olan Yüce ve şerefli vazifelerini aralarında müzakere ederler ve ne yapmaları gerektiğini hatırlarlar. İşte bu hatırlama, ârız olan o kötü duyguları ortadan kaldırır ve nefisler, dert henüz yer etmeden önce arınmış ve fesattan kurtulmuş olur.

Davette, emretme ve yasaklamada ikinci mertebe, Müslümanların birbirlerini hayra çağırması, kendi aralarında birbirlerine karşı iyiliği emretme, kötülükten alıkoymalarıdır. Bu konuda da hükmün genel olması açıktır. Bunun iki yolu vardır. Birincisi, genel ve herkese yönelik çağrıdır. -"Bu ders gibi," dedi-. Bu, hayır yollarının açıklanması ve bunun insanlara uygulanmasının gösterilmesi, insanlara etki edecek ve herkesin kendisine uygun bir ders çıkaracağı örnek olayların (darb-ı mesel) anlatılması vb. şeklinde olur. Şüphesiz bu yolun yolcuları, ümmet içinde seçkin, hükümlerin gerekçelerini bilen, dinin hikmetini kavramış seçkin insanlar olacaktır. Bunlar şu

738. Hac, 22/41.

ayette kendilerine işaret edilmiş olan kimselerdir: *"İnananlar toptan savaşa çıkmamalıdır. Her topluluktan bir taife, dini iyi öğrenmek için harekete geçmeli. Nitekim halklarına geri döndüklerinde onları uyarabilsinler."*[739]. Bunların meziyetlerinden biri, her zaman ve mekânda Allah'ın hükümlerini, kulların maslahatına uygun olacak şekilde uygulamalarıdır. Bunlar ne kadar ilim ve irfân sahibi iseler, genel hayra davet etme, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama vazifesinden de o kadar sorumlu olurlar.

Diğer yol özel/cüzî davettir. Bu, fertlerin kendi aralarında olan hayra davet etme, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama vazifesidir. Bunu yerine getirmede âlim ile cahil arasında fark yoktur. Herkes, bir hayır iş ortaya çıktığı zaman birbirine delâlet eder, birbirini teşvik eder. Şerrin zuhuru durumunda da birbirine mani olmaya çalışır. Bütün bunlar, Asr Sûresi'nde ifade edilen, insanların birbirine hakkı ve sabrı tavsiye etmeleri genel hükmünün bir tezahürüdür ve herkes, kendi gücü oranında bu genel yükümlülükten nasipdâr olur.

Bu mertebenin birlik ve beraberliği koruması ve parçalanmanın önüne engel olmasına gelince, birinci yola göre bu açıktır. Eğer basiret sahibi ve gerçek fıkıh erbabı, çağrılarını genelleştirir, irşatlarını bütün ümmete yönelik olarak icra eder ve bu faaliyetlerini sürdürürlerse, işte o zaman hayat membaları olurlar, onların birlik ve beraberliklerine atılmış perçinler halini alırlar. İkinci yola nispetle de durum açıktır. Çünkü ümmetin fertleri birbirlerine karşı nasihatte bulunur; iyi ve güzele çağırır, kötülüklere karşı dururlarsa, aralarında kötü ve çirkin işlerin yayılması mümkün olmaz, iyi ve güzel olan şeyler içlerinde yer tutar ve kökleşir. Bu durumda, herkesin; ilim ve hikmet erbabının mescitlerinde ve mabedlerinde, bütün insanların da evlerinde, yuvalarında ve iş yerlerinde dosdoğru yolda olması halinde ayrılık tohumları aralarında nasıl yeşerebilir, dinde fırkalara bölünme ve ayrılığa düşme nasıl kök salabilir?

Şöyle denilebilir: İnsanlara nasihat vermeye kalkışmanın, onlara bir şeyler emredip, bazı şeyleri yasaklamanın birlik ve beraberlik, uyuşma nedeni değil de aksine ayrılık ve bölünme sebebi olduğunu görmekteyiz. Üstad Abduh bu şüpheyi dile getirdi ve cevap sadedinde şunları söyledi: "İnsanların birbirlerine iyi ve güzel şeyleri emretmeleri, kötü ve çirkin olan şeyleri de yasaklamaları nasıl olur da birlik ve beraberliğin koruyucusu olur? Oysaki biz, durumun tam aksi olduğunu görmekteyiz. Görüyoruz ki insanların birbirlerine nasihatte bulunmaları aralarında düşmanlık sebebi oluyor, birbirlerine arka dönmelerine neden oluyor. Hatta kardeşler, arkadaşlar ve dostlar arasında birinin diğerine "Sen şu kötü şeyi yaptın; ondan vazgeç!",

739. Tevbe, 9/122.

"Sen şu iyiliği yapmaya muktedirsin, onu yap!" demesi en zor işlerden olmuştur." Merhum sözü kendisine getirerek, insanlarla hatta kendisini onun eseri sayan yahut oğlu, kardeşi gören kimselerle olan ilişkilerinde bile büyük sıkıntı ve zorluk hissettiğini ve onlara bir defadan fazla öğüt verme yoluna gitmediğini; çünkü bunun onlarda kendisine karşı nefret doğurmasından ve bunun onu aralarındaki bağı kesmeye itebileceğinden endişe ettiğini söyledi. İnsanların nasihati, sanki tek cüzîsi olan bir küllî esas imiş gibi algıladıklarını belirtti ve onların nasihatten nefret etmeleri sebebiyle kendisinin bu vazifeyi çoğu kez kinaye ya da tariz yoluyla yapmaya çalıştığını ifade etti. Bütün bunlara cevap olmak üzere şöyle dedi:

Bunlar bugün için doğru olmakla birlikte, Allah'a karşı bir hüccet olamaz, O'nun dini hakkında bir şüphe uyandıramaz. Çünkü bu durum, insanlığın ulaşabileceği en son fesat ve kokuşmuşluk halinin, hayırdan uzaklaşmanın, ilâhî gazabı hak etmiş olmanın bir sonucudur. Aralarında bu halin yayıldığı bir toplumun, helâk olan toplumlar arasına girmesi an meselesidir. Bizim burada konu etmekte olduğumuz hayra çağrı, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama ilkesi, Müslümanlara yönelik olmaktadır. Onlar, -daha önce alıntıladığımız rivayette belirtildiği üzere Evs ve Hazrec arasında meydana geldiği gibi- ateş çukurunun hemen ucunda iken kendilerini kurtaran, kalplerini birbirine telif eden, onları birbiriyle kaynaştıran ve yekvücut haline getiren Allah'ın üzerlerine olan nimetinin şuurunda olan, bu duygu ve düşünceyi onlarla paylaşan, hidayet yolunda onların yolu üzere Allah'ın indirdiklerine tabi olan kimselerdir. Bizim sözümüz işte bunlarla ilgilidir. Rasûlullah'ın (s) şu sözü işte bu gibiler hakkında yerini bulmaktadır: *"Mü'min, mü'minin aynasıdır."*[740] Bu hadis Ebû Hüreyre'den şu ziyade ile birlikte de rivayet edilmiştir: *"Mü'min, mü'minin kardeşidir; ona zarar vermez, arkasından onu korur, gözetir."*[741]

Sonra Muhammed Abduh şöyle dedi: Şu anda bizim içinde bulunduğumuz kötü hal, öğüt ve nasihatin terki konusunda gevşekliğin büyümesinden, Müslümanlar arasındaki nizaların/anlaşmazlıkların çözümünün Allah'a, Rasûlüne yani Kitab ve Sünnet'e başvurularak sağlanması ilkesinden vazgeçilmesinden, dine karşı kalplerde saygının kalmamasından, artık dinin iradeler üzerinde bir etkisinin kalmayıp, herkesin heva ve heveslerinin peşine takılmasından sonra ortaya çıkan ve uzun zaman devam etmiş olan büyük bir ihmalin sonucudur. Bütün bunların sonucunda o noktaya gelinmiştir ki, ne din, ne mürüvvet ve ne de edep kalmıştır. Söyler misiniz, böylesi insanlar güruhu ile davar ya da sığır sürüsü arasında ne fark vardır?!

740. Taberânî *(el-Evsat'ta)*, Ziyâ el-Makdisî, Enes'den rivayet etmiştir.

741. Bkz: Buharî, *(el-Edebü'l-müfred'inde)*; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 49; Tirmizî, *Birr*, 18; *Keşfu'l-hafâ*, II, 406.

Sözün tam burasında birisi soru sadedinde şu ayeti sordu: *"Ey İnananlar! Siz kendinize bakın; doğru yolda iseniz sapıtan kimse size zarar veremez."*[742] Üstad şöyle cevap verdi: "Bu, iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama vazifesi yapıldıktan sonradır. Yani insan, eğer iyiliği emretmiş, kötülüğü yasaklamışsa, o takdirde başkalarının sapıklığı kendisine zarar vermez. Bir insan, bu görevi yapmaması halinde zaten 'doğru yolda' olmaz." Sonra şöyle dedi: "Hayreti gerektiren bir durum da bazı insanların bu görevi yerine getirmek için, Allah'ın izin vermediği, Kitabı'nda indirmediği bir şart ileri sürmüşlerdir ki o da şudur: Emri yapan, yasaktan da kaçınan kişi ancak o şeyi emredip, yasaklayabilir." Üstada göre tercihe şayan olan, bu konuda İmam Gazzâlî'nin (ö.505/1111) tahkik sonucu varmış olduğu neticedir. Buna göre böyle bir şart gerekli değildir. Ancak gerek Üstad ve gerekse Gazzâlî, irşada ve genel davete yeltenen vaizin behemehal ilmi ile âmil, davette bulunduğu şeyi kendi üzerinde uygulayan biri olması gerektiği konusunda hemfikirdirler. Nitekim Üstad Muhammed Abduh, kendilerini vaaz ve irşad için vazifeli bilen cahil ve fâsık kimselerin bu yüksek dereceye tırmanmaya çalışmasına izin verilmemeli demektedir. Ancak bu, iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama için, söylenilenlere uyma gereği şart olduğundan değildir, aksine kamu hizmeti veren mürşidlerin sıradan halk için fiilî önderler oluşu, insanların onların yolundan gitmesidir. Bu itibarla eğer onlar sapık olurlarsa, o takdirde aynen içki ve kumarda olduğu gibi, zararları verdikleri faydadan daha büyük olur. Dolayısıyla bu mefsedetin önlenmesi için onlar bu gibi kamu görevinden alıkonulurlar, buna mukabil her emir ve yasaktan menedilmezler.

Kısaca onun görüşü, o gibi kimselerin irşad makamına getirilmemeleri ile ilgilidir. Zaten o bu görevin, şeriatın hikmetlerine vâkıf ârif, âlim ve özünde fıkıh melekesine sahip kimselere mahsus olduğunu söylemekteydi. Onun söylediği bu özelliklere sahip olan kişi, mutlaka ilmiyle âmil ve gösterdiği yolda bizzat kendisi de ilerleyen kişi olur. Çünkü gerçek ilim, ameli gerektirir ki biz bu hususu tekrar tekrar belirtmiş bulunuyoruz. Bunun hem Gazzâlî hem de Üstad'ın ortak görüşü olduğunu söylemiştik. Bu, insanların her türlü nasihatten, her emir ve yasakta bulunmadan engellenecekleri sonucunu da gerektirmez. İnsan yapmadığı halde, iyi bildiği bir şeyi başkalarına emredebilir. Her ne kadar şâirin şu beytindeki ayıp kendisine erişse de, bu hal onun iyiyi emretmesine engel olmaz:

لا تنه عن خلق وتأتي مثله   عار عليك إذا فعلت عظيم

"Sen işlerken bir huyu, yasaklama başkasına;
Eğer yaparsan bu sana büyük ar olur"

742. Maide, 5/105.

Şâirin bu beyitten maksadı, kötü huy sahibinin, yaptığı kötülüğün benzerini başkalarından istemesi değildir, aksine kişinin başkalarından yapılmasını istemediği bir şeyi kendisinin de yapmamasıdır. Gazzâlî'nin *İhyâ'*da bu konudaki sözleri arasında şunlar da vardır: *"Bir kadınla zina eden kimsenin, ona örtünmesini emretmesi vaciptir; aksi takdirde zina ve onun üzerine doğan günahlarına ilaveten bir başka günah daha işlemiş olur ki o da iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama ilkesine riayet etmeme günahıdır."* O şöyle derdi: *"İçki ikram edenin, cilâsı yasaklamasıdır."*

Derim ki: Üstad'a arz edilen bu şüphe yeni değildir; ta ilk nesilden beri insanlara ârız olmuştur. İbn Ebî Şeybe, Ahmed, Abd b. Humeyd ve daha başka müsned sahipleri, Tirmizî (sahih olduğunu da söylemiştir), Sünen sahiplerinden Ebû Ya'lâ ve el-Keccî (İbrahim b. Abdullah) (ö.292/904), İbn Hibbân, Dârakutnî (*İfrâd'*da), Beyhakî (*Şu'ab'*da) ve daha başkaları hepsi de Kays b. Hâzim tarikiyle şu rivayete yer vermişlerdir: Hz. Ebû Bekir hutbe irad etmek üzere doğruldu, Allah'ı hamd ve övgü ile andıktan sonra şöyle dedi: "*Ey insanlar! Siz 'Ey İnananlar! Siz kendinize bakın; doğru yolda iseniz sapıtan kimse size zarar veremez.'*[743] *ayetini okuyor, fakat onu yanlış değerlendiriyorsunuz. Kuşkusuz ben Rasûlullah'ı şöyle derken işitmiştim: 'İnsanlar kötülük işlenirken görür de önlemezlerse, Allah Teâlâ'nın onların tümüne azap etmesi çok yakındır.'"*[744] İbn Merdeveyh ise İbn Abbâs'tan şu rivayette bulunur: "*Hz. Ebû Bekir, Rasûlullah'ın halifesi diye anıldığı gün Rasûlullah'ın (s) minberi üzerine oturdu. Allah'a hamd etti ve O'nu övgü ile andı, Rasûlullah'a salavât getirdi, sonra elini uzattı ve Rasûlullah'ın (s) minber üzerinde oturmakta olduğu yere elini koydu, sonra şöyle dedi: 'Sevgiliyi, tam şurada oturuyorken işittim; bu ayeti tefsir ediyordu.' Sonra onu tefsir etti ve bu meyanda bize şunları söyledi: 'Evet, eğer bir kavim içinde kötü ve çirkin işler işlenir, fesat çıkarılır ve diğer insanlar bunlara mani olmazlarsa, bu kötü ve çirkin işlere karşı çıkmazlarsa, mutlaka Allah Teâlâ onları topluca cezalandırır, onlar dua etseler de artık duaları kabul edilmez.' Sonra Hz. Ebû Bekir parmaklarını kulaklarına soktu ve 'Eğer ben bunları ondan işitmemişsem, her ikisi de sağır olsun!' dedi.*"

Üstad Abduh şöyle dedi: Bu yükümlülük için bazıları başka bir şart daha ileri sürmüşlerdir. O da can güvenliğinin bulunmasıdır. Halbuki şöyle demeleri daha şık olurdu: İyiliği emredip kötülüğü yasaklayacak olan kimsenin hikmet ve güzel öğütlerle (mevize-i hasene) bu işi yapması gerekir ki insanlar nefret etmesin ve kendisine herhangi bir zararları dokunmasın. Çünkü Allah Teâlâ, insanların kurtuluşa ermelerinin ancak birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmeleriyle mümkün olabileceğini buyurmakta ve bu ko-

743. Maide, 5/105.

744. Tirmizî, *Fiten*, 8.

nuda herhangi bir şart ileri sürmemektedir. Bu durumda bizim nassları, kayıtlamaya gitmeden genel ifadeleriyle almamız ve onların bize yükledikleri yükümlülükleri güç ve kudretimiz nispetinde yerine getirmeye ve bu arada bize dokunabilecek zararlardan da uzak durmaya çalışmamız gerekecektir.

Ben de derim ki: Geçmiş nebi ve rasûller, selef-i sâlihîn, hayra çağrı, iyiliği emretme, kötü ve çirkin olan şeyleri yasaklama vazifesini, hoşa gitmeyecek, zarar verecek sonuçları doğuracak olsa da yapa gelmişler, bu konuda ihmal göstermemişlerdir. Bu uğurda öldürülmüş olan nice nebi ve sıddık vardır. Onlar şehitlerin en üstünü olmaktadırlar. Câbir hadisinde Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Şehitlerin efendisi Hamza b. Abdulmuttalib'dir, sonra devlet başkanına karşı kalkan ve Allah rızası için iyilikleri emredip, kötülükleri yasaklayan ve bu yüzden öldürülen kimsedir."* Hadisi, Hâkim rivayet etmiş ve isnadının sahih olduğunu söylemiştir. Zehebî, senedinde Hafîd el-Attâr bulunduğunu ve onun kim olduğunun bilinmediğini belirterek, Hâkim'in sözünü eleştirmiştir. Onu Deylemî ve Zıyâ el-Makdisî de rivayet etmiştir. Taberânî de benzer bir hadisi İbn Abbâs'tan zayıf bir senedle rivayet etmiştir. Rasûlullah'ın (s) şu sözü onu teyit etmektedir: *"Cihadın en üstünü, zalim sultana karşı hak söz söylemektir."*[745] Bu hadisi İbn Mâce Ebû Sa'îd el-Hudrî hadisi olarak; Ahmed, yine İbn Mâce, Taberânî, Beyhakî (*Şu'abu'l-îmân*'da) Ebû Ümâme'den; Ahmed, Nesâî ve Beyhakî (yine *Şu'ab*'da) Târık b. Şihâb'dan rivayet etmişlerdir. Ayrıca *el-Câmi'u's-Sağîr*'de de bulunan hadisin yanında, sahih görüldüğüne dair işaret de bulunmaktadır.

Derim ki: Ebû Dâvûd, *Sünen*'inde Ebû Saîd'den merfû olarak şu lâfızla rivayette bulunmuştur: *"Cihadın en üstünü, zalim sultana ya da zalim emire karşı adâletli söz söylemektir."*[746] Selef ulemasından bu şanlı görevi yerine getirmek üzere yola çıkan, zalim hükümdar ve emirlere karşı nasihatte bulunan, bu yüzden onlardan eza ve işkence gören, kanları dökülen kimseler eksik olmamıştır.[747] İşte onların bu tutumu, bu vazifenin yerine getirilmesi için can güvenliğinin bulunması şartını ileri sürenlerin görüşlerinin isabetli olmadığını ortaya koyar. Bunun böyle olması, insanın kendisini helâkten koruması için önlem almasının haddizatında vacip olması hükmüne mani de değildir. Bu aynen silah ile yapılan cihad haline benzer. Bu itibarla bizler, dünya hayatına bel bağlayarak can güvenliğimiz yok gerekçesiyle hayra davet ve cihad vazifesini terk edemeyiz. Keza davetimiz ve cihadımız sırasında, gerekli olmayan bir biçimde durup dururken kendimizi helâke atmak gibi

745. Ebû Dâvûd, *Melâhim*, 17; Tirmizî, *Fiten*, 13; İbn Mâce, *Fiten*, 20.
746. Ebû Dâvûd, *Melâhim*, 17.
747. Manar'ın dokuzuncu cildinde bunlardan bir grup insandan söz etmiştik, dileyen oraya baksın.

bir ifrata da düşemeyiz. Hayra çağrıda bulunan kimselerin başına gelen eza ve işkencelerin büyük çoğunluğu, davet biçiminden ve yanlış yöntemden kaynaklanmaktadır. Özellikle de muhatabın Müslüman olması, çağrıda bulunulan şeyin de Kitab ve Sünnet'le teyit edilmiş bir şey olması halinde bu çok açık olmaktadır. Yüce Allah ne güzel buyurmuştur: *"Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde mücadele et..."*[748]

Üstad Abduh şöyle dedi: Allah Teâlâ, insanlara birbirlerine hakkı tavsiye etmeyi ve hayra çağrıda bulunmayı emretmiş, onlardan bunun için gerekli hazırlığın yapılmasını, bunun yollarının öğrenilmesini istemiştir. Bu Sünnet'te, geniş ölçüde ve zengin örneklerle açıklanmıştır. Yolda *"Zina etmek istiyorum!"* diye bağıran adamın hikâyesi gibi. Rasûlullah (s) o adamın yanına gelmiş ve elini omzuna vurarak: *"Bunu annen ile yapar mısın?!"* demiş, o, *"Hayır!"* deyince, Rasûlullah (s), *"Onu kız kardeşinle yapar mısın?!"* demiş, o yine *"Hayır!"* demişti. Sonunda adam utanmış ve çekip gitmişti. Yalanı terk etmek üzere Rasûlullah (s) ile sözleşen bedevînin hikâyesi de böyledir. Hikmet işte budur, onun örnekliği de işte bu sebeple gerekmektedir. *"Allah'ı seviyorsanız bana uyun, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın."*[749] Bizler, iyiliği emredip, kötülüğü yasaklamadıkça, bu vazifeyi yerine getirirken onun sünneti ve yolu üzere hareket etmedikçe yani şefkat ve merhametle yaklaşarak, ikna yöntemini kullanarak vazifemizi yapmadıkça ona uymuş sayılamayız.

Derim ki: Zina yapmak isteyen adamın hikâyesi şöyledir: İbn Cerîr'in rivayetine göre Ebû Ümâme şöyle anlatır: "*Bir adam Rasûlullah'a (s.) geldi ve: 'Ya Rasûlallah! Zina etmem için bana izin ver!' dedi. Rasûlullah'ın (s) yanında bulunan insanlar onu yakalamak ve haddini bildirmek istediler. Rasûlullah (s) onlara: 'Bırakın!' dedi ve sonra ona: 'Bunu kız kardeşinle yapmak ister misin?!' diye sordu. O, 'Hayır!' dedi. Rasûlullah (s), 'Ya kızınla?!' diye sordu. O, 'Hayır!' dedi. Rasûlullah, 'şununla şununla' diye sormaya devam etti ve o her defasında 'Hayır!' diye karşılık verdi. Bunun üzerine Rasûlullah (s): 'Allah'ın hoşlanmadığı bir şeyi sen de arzulama ve kendin için sevdiğin bir şeyi kardeşin için de sev.' buyurdu.*" Hadis *Kenzu'l-Ummâl*'da da bu şekilde yer alır. Gazzâlî, onu *İhyâ* adlı kitabının "*iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama*" bölümünde "İhtisâb memurunun uyması gereken kurallar" bahsi altında zikretmiştir.[750] İbn Avf,

748. Nahl, 16/125.
749. Âl-i İmrân, 3/31.
750. "Ebû Ümâme'nin rivayetine göre bir genç Rasûlullah'a (s) geldi ve 'Ya Rasûlallah! Bana zina etmem konusunda izin verir misin?' dedi. İnsanlar ona bağırıp üzerine yürüdüler. Rasûlullah (s), 'Onu bana yaklaştırın!' dedi. Genç yanına iyice yaklaştı ve önüne oturdu. Rasûlullah (s) ona: 'Bunu annen için arzu eder misin?!' dedi. Genç, 'Hayır! Allah beni sana feda etsin!' deyince, Rasûlullah (s): 'Bütün insanlar da aynı

hadiste Rasûlullah'ın (s), hala ve teyzeyi de eklediğini ve onun da her defasında *"Hayır! Allah beni sana feda etsin!"* diye cevap verdiğini söyler. Sonra her iki râvi yani İbn Avf ile diğer râvi hadislerine şöyle devam ederler: *"Sonra Rasûlullah (s) elini gencin göğsüne koydu ve 'Allahım! Onun kalbini temizle, günahını affet, ırzını koru!' diye dua etti. O günden sonra o kimseye, zinadan daha çirkin gelen başka bir şey yoktu."* Şârih şöyle dedi: *"Irâkî'nin dediğine göre bu hadisi Ahmed, -râvileri Sahîh'in râvileri olan ceyyid bir isnadla- rivayet etmiştir."* Ben de derim ki: Üstad Abduh'un sevketmiş olduğu şekle gelince, o şekliyle ben onu gördüğümü hatırlamıyorum, öyle zannediyorum ki Üstad onu hadisin metniyle değil de mana olarak rivayet etmiş olmalıdır. Yalanı terk etmesine dair Rasûlullah (s) ile sözleşme yaptığı belirtilen bedevî ile ilgili hadisi de kaynaklarda bulabilmiş değilim. Benim hatırladığım şudur: Rasûlullah (s), bedevî Müslüman olurken kendisi için itiyat halinde bulunan şu üç şeyden birisini terk üzerine biat istemişti. Bu üç şey yalan, içki ve zina idi. Rasûlullah (s) ondan yalanı terk etmesine dair ahit istemişti ve bunun diğer iki kötü huyu bırakması için bir vesile olacağını öngörmüştü.

Burada, hayra çağrıda, iyiliği emir, kötülüğü yasaklama girişiminde bulunacak kimsenin can ve mal güvenliğinin bulunması konusu ele alınırken kötülüğe fiilen müdahale etme ve onu değiştirme konusu gündeme gelmektedir. Bu, öğütleşme aşamasından ayrı bir mertebedir ve bunun için mutlak özel bir gücün bulunması gereği bulunmaktadır. O yüzden bunun yöneticilere ait bir görev olduğunu söylemişler ve diğer insanlar için onların izninin alınması gerektiğini şart koşmuşlardır. Diğer bir görüşe göre ise böyle bir şart yoktur. Bu konuda dayanak şu hadistir: *"Sizden her kim bir kötülük görürse onu eliyle değiştirsin, eğer buna gücü yetmezse o zaman dili ile ona da gücü yetmezse kalbi ile. Bu sonuncusu imanın en zayıf olanıdır."*[751] Hadisi Ahmed, Müslim ve dört sünen sahibi, Ebû Sa'îd el-Hudrî'den rivayet etmişlerdir. Görüldüğü gibi burada hitap ümmete yöneliktir. Belki şöyle denilebilir: Bu, Rasûlullah'tan izin olmaktadır, o zamanında Müslümanların yöneticisi idi, dolayısıyla bu hem teşrî hem de tenfiz (icra) tasarrufu olmaktadır.

Üstad Muhammed Abduh dersin tam burasında şunu söyledi: Kötülüğü yasaklama ile *"Sizden her kim bir kötülük (münker) görürse onu... değiştirsin..."* hadisinde sözü edilen kötülüğü değiştirme işini birbirine karıştırıyorlar. Oysaki bunlar ayrı ayrı şeylerdir; değiştirme, yasaklamadan farklıdır. Bir şeyi

---

şekilde bunu kendi anneleri için arzu etmezler, peki kızın için arzu eder misin?!' dedi. Genç, 'Hayır! Allah beni sana feda etsin!' deyince, Rasûlullah (s): 'Bütün insanlar da aynı şekilde bunu kendi kızları için arzu etmezler, peki kız kardeşin için arzu eder misin?!' dedi."

751. Müslim, *İman*, 78; Ebû Dâvûd, *Salât*, 232; Nesâî, *İman*, 17; İbn Mâce, *İkame*, 155; Ahmed, I, 2, 5.

yasaklama, ancak onun işlenmesinden önce olur; aksi takdirde vaki olanın ortadan kaldırılması ya da hâsılın tahsili olur. Mesela bir kimseyi yağa bir şeyler katarken görsen, senin ona müdahale ederek durumu değiştirmen ve eğer gücün varsa onu bilfiil engellemen gerekir. Burada güç ve kudretin bulunması bizzat nass ile şart koşulmuştur. Eğer buna yetecek gücün yoksa o takdirde dil ile değiştirme aşaması gelir. Bu aşamada sadece hile yapan kişiye sözlü müdahalede ve nasihatte bulunma yeterli olmayıp, durumu hâkime iletmek de söz konusu olur. Kamu görevlisi, senin gücünden daha üstün bir güçle ona engel olur ve gerekli dersini verir. Kalp ile değiştirmeye gelince, bu kötü işi yapan kimseye karşı kalben öfke duymak ve yaptığı şeye razı olmamaktan ibarettir. Kötülüğü yasaklamanın, pek çok çeşit yol ve yordamı, her makama uygun biçimi vardır.

Üstad dedi ki: Evet, ümmetin; yabancıları, kendi üzerinde bulunduğu hayra davet etmesi, her ferdin bilfiil yapması gereken bir vazife değildir, zira her fert buna güç yetiremez. Vacip olan sadece herkesin bunu aklına koyması ve yeri geldiğinde, fırsat doğduğunda -başka toplumlardan birisiyle karşılaşmış olması halinde olduğu gibi- onu hayra çağırmasıdır; yoksa kendisini bu vazifeye tahsis etmesi, bunun için işini gücünü bırakması, bu amaçla yolculuğa çıkması vb. değildir. Bu görevi yapacak özel bir cemaat bulunacak ve onlar bu iş için gerekli olan donanımı haiz olacaklardır. Diğer fertler ise güçleri erdiği zaman bu vazifeyi yerine getireceklerdir. Bu açıdan bu görev, hac farizasına benzemektedir. Hac, farz-ı ayındır, ancak bu sadece gücü yetenedir. İyiliği emretme, kötülüğü yasaklama vazifesi hac farizasından daha güçlüdür; zira onda -hacda olduğu gibi- güç yetirme (istidat) şartı aranmamıştır. Çünkü o her zaman yapılabilecek durumda bir vazifedir.

Sözün burasında birisi şöyle dedi: *"İnsanlardan öyleleri var ki buna asla güç yetiremezler."* Üstad bu itirazı kabul etmedi ve ona misal olarak Şia taifesini gösterdi. Şiîlikte davet herkesçe gerekli bir şey olduğundan, bütün Şiîler, mezheplerinin daîsidirler ve ortaya çıkacak her fırsatta hemen davete başlarlar. Üstad bu arada şunları da anlattı: Beyrut'ta iken kızını emzirecek bir sütanneye ihtiyaç duymuşlar, Şiî bir sütanne bulmuşlar ve getirmişler. Bu kadın ev halkını her fırsatta kendi mezhebine davet edermiş. Devamla şunları söyledi: *"Sahabe ve tabiînden deve çobanları, karşılaştıkları herkesi hatta melik ya da emir bile olsalar İslâm'a davet ederlerdi. Bu gösteriyor ki eğer ümmet davette bulunmak isterse, bunun önünü alacak hiçbir engel olamaz."* Üstadın daha önce, cehaletin Müslüman için mazeret olamayacağı, çünkü onun Müslüman olabilmesi için bilgili olması gerektiğine dair sözü geçmişti.

Sonra özetle şöyle dedi: Sözün özü şu ki, hayra dönük çağrıda bulunma, iyiliği emredip kötülüğü yasaklama vazifesi, her Müslümanın üzerine kesin

bir farzdır. Ayet, zahir haliyle buna delâlet etmektedir. Akla ilk gelen anlam budur. Aynı manayı ortaya koyan başka ayetler de vardır: *"Birbirlerinin yaptıkları fenalıklarına mani olmuyorlardı. Yapmakta oldukları ne kötü idi!"*[752] ayeti gibi. Rasûlullah'ın (s) ve ashabının uygulaması da bu doğrultuda tecelli etmiştir. Bunun ümmetin varlık ve birliğinin korunması için sebep olması açıktır. Çünkü insanlar hayra çağrı vazifesini terk eder ve birbirlerinin işlemiş oldukları kötülükleri karşısında ilgisiz kalır ve susarlarsa, o zaman ümmet olmaktan çıkar, bir camia olmaktan yoksun tamamen dağınık, birbirinden kopmuş zincirin halkaları gibi bir hal alırlar. Rasûlullah (s) bu durumu, ihtiyaç duyduğu suyu almak için gemiyi delmeye yeltenen yolcu ve diğerlerinin tavrı ile açıklamış ve *"Eğer ona mani olurlarsa hem kendileri hem de o kurtulur; aksi takdirde hem o hem de kendileri helâk olurlar."* diye buyurmuştur.[753] Kötülüklerin ümmet içinde yaygınlık kazanması, helâk sebebidir. Zira bunların şüyuu vukuundan beterdir. *"Aranızdan yalnız zalimlere erişmekle kalmayacak fitneden sakının."*[754]Bu itibarla mutlaka kişinin kendisini ve beraberinde bulunanları; iyiliği emretme, kötülüklere mani olma yoluyla özellikle de toplumu ifsad eden, düzeni bozan yalan, hıyanet, haset, aldatma vb. kötülüklerin anası mesabesindeki çirkin işlere karşı tavır alması suretiyle koruması gerekmektedir. Bu görev, insanların -farz-ı kifaye olan cenaze namazı gibi- başkalarına güvenerek yapmaktan vazgeçebileceği türden değildir. Bir cenaze olduğunu bilen her kimsenin, üzerine namaz kılması için onun yıkanmasını, kefenlenip hazırlanmasını beklemesi gerekmez. Eğer üzerine namaz kılacak birilerinin bulunacağını bilirse, onu beklemeyebilir. Ancak bir kötülük gördüğü zaman, hemen ona karşı tavır koyması ve onu engellemeye çalışması gereği vardır. Bu durumda, başkalarının çıkıp da kendisinin yerine bu vazifeyi yapmasını bekleyemez.

Derim ki: Ayetin ***"İşte kurtuluşa (felaha) erenler yalnız onlardır!"*** şeklinde bitmesi, bu izah şekline göre gelecek izah şekline nispetle daha da açık olmaktadır. O şöyle diyor: Sadece zikredilen şeyleri yapmış olanlar, Allah Teâlâ'nın hak ehli için hazırlamış olduğu saadete erişeceklerdir. Başkalarının bu şansı yoktur. Bunun, sadece farz-ı kifaye olan bir görevi yerine getirenlere tahsis edilmesi doğru olmaz. Üstad Abduh, ***"felâh"***ı dünyevi kurtuluş olarak tefsir etmişti. Bu önemli görevi terk eden bir ümmetin, dünyada iken kazananlardan değil kaybedenlerden olması söz konusudur.

Üstad Abduh şöyle dedi: Ayetin manasını, bir de *"min"* harfinin beyânı ile değil de seçilmiş olanlar görüşüne göre açıklamak kalıyor. Sözün takdiri

---

752. Maide, 5/79.
753. Bkz: Buharî, *Şirket*, 6; Tirmizî, *Fiten*, 12.
754. Enfâl, 8/25.

şöyle olmaktadır: *"Sizden, davette bulunan, iyiliği emredip kötülükleri yasaklama görevini yerine getirecek seçkin bir ümmet olsun!"* Buna göre ayetin muhatabı bütün mü'minlerdir; onlar kendi içlerinden seçerek bu önemli farizayı yerine getirecek bir cemaat oluşturmakla yükümlüdürler. Buna göre iki yükümlülük vardır: Birincisi bütün Müslümanlara, ikincisi de sadece bu görev için seçilmiş topluluğa yöneliktir. Bunun manasının gerçek anlamda anlaşılabilmesi için ***"ümmet"*** lâfzının manasını iyi anlamak gerekiyor. *"Ümmet"*, denildiği gibi salt anlamda ***"topluluk"*** değildir; eğer öyle olsaydı o zaman bu lâfız seçilmezdi. Doğrusu, *"ümmet"*, *"topluluk"*tan daha hususî bir anlam taşımaktadır ve aralarındaki bağlarla birbirine kenetli bulunan, aynen bir bedenin organları gibi birbiriyle irtibatlı ve bir bütün oluşturmuş olan fertlerden meydana gelen özel bir ***"cemaat"*** demektir. İstisnasız olarak bütün mü'minlerin bu özel cemaati oluşturma göreviyle yükümlü olmalarının manası, her ferdin onun oluşması, desteklenmesi, denetlenmesi konusunda irade ve amel düzeyinde kendi gücünce katkıda bulunması, onlarda bir hata, sapma ya da eksiklik gördükleri zaman onu hemen düzeltmeye ve eksiklerini telafi etmeye çalışması demektir. Müslümanlar, özellikle de ilk asırda Hz. Ömer devrinde kamu görevi üstlenmiş bulunan insanlar üzerinde tam bir denetim görevi sürdürürler, hatta içlerinden deve çobanlığı yapan yoksul kimseler bile Hz. Ömer gibilere -ki mü'minlerin emiri idi- yaptıklarının yanlış olduğunu, doğrusunun şöyle olduğunu söyleyebilirlerdi. Şüphesiz unutulmamalıdır ki halifeler, üstünlükleri ve sürdürdükleri nezih yaşamlarına rağmen masum kimseler değillerdi; onlar da hata yapabilirdi. Nitekim Hz. Ömer, birçok kez kendisinin hata ettiğini belirterek, yaptığından vazgeçip doğru olana dönmüştü.

Üstad dedi ki: Bu konuda ibret verici tarih levhalarından biri de azatlı bir köle olan Bilâl-i Habeşî'nin Hz. Ömer'in emriyle, Mahzûm kabilesinin ileri gelen siması olan Hz. Hâlid b. Velîd'i, Şam orduları başkumandanlığından azledilmesi haberinin kendisine tebliğinin hemen ardından sorgulamasıdır. Olay kısaca şöyledir: Hz. Ömer, halife olduğu zaman Ebû Ubeyde'ye -ki o sırada Hâlid b. Velîd'in Şam ordusunda görevliydi- mektup yazarak, kendisini Şam orduları genel komutanlığına getirdiğini ve Hâlid'i azlettiğini yazmıştı. Mektup eline geçtiğinde ordu, Dımeşk ya da Yermük -iki rivayet var- kalesini kuşatmaktaydı. Ebû Ubeyde durumu gizledi ve zafer elde edilmeden durumu açıklamayı uygun bulmadı. Hz. Ömer, cevap gecikince, Ebû Ubeyde'ye ikinci defa başka bir mektup yazdı ve onu Müslümanların huzurunda okumasını kendisine emretti. Mektupta, Hâlid'in sarığının çözülmesi ve onunla tutuklanması ve emirliği sırasında yaptıklarından sorguya çekilmesi emrediliyordu. Ebû Ubeyde, Hâlid'in sahip olduğu şerefi,

kahramanlığı, savaşlarda destanlaşmış mahareti, ordunun ona olan sevgisi gibi sebepler yüzünden bundan çekinmekteydi. Fakat mektubu okuduğunda azatlı fakir Müslümanlardan olan Bilâl-i Habeşî kalktı, Halid'in sarığını çözdü ve onu onunla bağlayarak kendisine Hz. Ömer'in emretmiş olduğu şeyleri sordu. Hâlid, ona ses çıkarmadı, itaat edip, dediğini yaptı, gerekli cevapları verdi. Bakınız İslâm hidayeti bu insanları nasıl yüceltmişti! Fakir bir Müslüman kalkıyor, destan kahramanı Kureyşli ulu bir insanı, hem de emirlik ve komutanlığı altında savaşmakta olan insanların gözü önünde sarığı ile bağlayarak tutukluyor, onu sorguya çekiyor, o da kendisine sorulan her soruya cevap veriyor!

Rivayete göre Hâlid b. Velîd, halifenin isteklerine itaat edip, sorulan sorulara cevap verdikten sonra Bilâl, serpuşunu kendisine geri vermiş ve sarığını etrafına kendi eliyle sararak şöyle demiştir: "İşitir, itaat ederiz, büyüklerimize saygıda kusur etmeyiz!" Yine rivayete göre Hz. Ömer, Hâlid'i Medine'ye çağırtmış, azledilmesi ve sorguya çekilmesinin, kendisi hakkındaki bir kuşkudan kaynaklanmadığını, sadece insanların kendisine aşırı teveccühleri sebebiyle böyle bir tedbire başvurduğunu, çünkü insanların ona aşırı bağlandıklarını ve başarının ona bağlı olduğunu düşünür hale geldiklerini, kendisinin de zamanla böyle yanlış bir zehaba kapılabileceğini söyledi. Denildiğine göre ona söylediği sözler arasında "Sana Şam halkının tapmalarından korktum" sözü de vardır.

Üstad Abduh şöyle dedi: Ayetin tefsirinde birinci izah şekline göre Müslümanım diyen herkes hayra davette bulunma, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama vazifesiyle yükümlü olduğuna göre, onlar bu ikinci izah şekline göre de kendileri arasından bu görevi yerine getirecek özel bir topluluk oluşturmakla yükümlü olacaklardır. Bu vazifenin hakkıyla ve en güzel biçimde yapılabilmesi böyle özel bir ekibin bulunmasını gerekli kılar. Bu özel cemaatin oluşturulması bir farz-ı ayındır ve her mükellefin onun oluşturulması için diğerleriyle birlikte müştereken çaba göstermesi gerekmektedir. Bunun bize getireceği bir meşakkat da yoktur. Zira her yerleşim biriminin bir araya gelerek, bu iş için içlerinden ehil olan kimseleri seçmeleri mümkündür.

Üstadın sözü, "İçlerinden bir ya da daha fazla kimseyi seçerler" şeklindeydi. Onun bir kişiden maksadı, belki de onun diğer beldelerden seçilmiş olan kimselere katılması ve İslâm'a davet yolunda yeryüzünde dolaşmaları, kendi beldelerinden başka yerlerde davet işini yapmaları yahut başka bir Müslüman beldede bazı farz ve vaciplerin, dinî nişanelerin yerine getirilmesi için uğraş vermeleri, işlenmekte olan kötülüklere mani olmalarıdır. Yoksa vacip olan, her yerleşim biriminin görevi, içlerinden ***"ümmet/cemaat"*** deni-

lebilecek bir sayıda bu iş için ehil olan kimseleri seçerek özel bir topluluk oluşturmaları, onların da o beldede bu vazifeyi üstlenmeleri, birlik ve beraberlik ruhu içerisinde hareket edip İslâm toplum yapısını idame ettirmeleridir. Bu, bedevî olsun yerli olsun her İslâm toplumunun yapması gereken bir görevdir. *"Ümmet"* kelimesinde, fertleri farklı işler yapsa, farklı vazifeler icra etseler bile, hatta bu vazifeyi yaparken farklı uğraşlar verseler de onları bir arada tutan, birlik ve beraberlik halinde kılan, tek bir beden haline getiren birbirine bağlılık ve kenetlenmişlik hali anlamı vardır. Nitekim bu son derece açıktır ve Üstad Abduh bu makamda buna açıklık getirmiştir.

O şöyle dedi: Bu ümmetin işleri arasında kamu görevleri vardır, bunlar yöneticilerin yapacağı şeylerdendir. İlim işleri, ilmi öğretme ve yayma yolları, hükümlerin konulması işleri, kişileri ilgilendiren genel işler bulunur. Bunun için bunları bilmek şart koşulur. *"Ümmet"* denmesi de zaten bunun için olmuştur.

"Ümmet" kelimesinin anlamında kuvvet ve birlik de vardır. Bu işler, ancak güç ve kuvvetle, birlik ve beraberlik halinde mümkün olabilir. Birlik ve beraberlik halinde olan ümmet, ezilmez, yenilmez, hiçbir durum karşısında zaaf ve mazeret belirtmez. Üzerine aldığı görevi yapmadığı takdirde fesadın, bütün Müslümanlara sirayet edeceğini bilir. Müslümanlar, ilk asırda özellikle de Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifelikleri döneminde işte bu olgunluktaydılar. Hayatlarını Rasûlullah (s) ile birlikte geçiren ve onun ilim ve irfanından doğrudan nasiplenen seçkin sahabeler birbirleriyle tam bir bağlantı halinde, kenetlenmiş vaziyette idiler; İslâm'ın yayılması, korunması konusunda her biri diğeri ile aynı duygu ve düşünceye sahipti. İslâm inancına, ahlâkına, şer'î hükümlere, Müslümanların genel çıkarlarına yönelik en ufak tehlike karşısında mukavemet göstermede birbirleriyle hem fikirdiler. Diğer Müslümanlar ise, bu konularda onlara tabi durumdaydılar. Burada İslâm'ın başına gelen, bu birlik ve beraberlik ruhunu ortadan kaldıran etkenler üzerinde duracak değiliz. Ancak biz şimdi, İslâm'a çağrıda bulunacak, iyiliği emredip, kötülüğü yasaklayacak olan yani ümmetin varlık, birlik ve bekasının teminatı olan görevleri yapmakla yükümlü olan söz konusu özel topluluğun sahip olması gereken özelliklerden söz etmek istiyoruz. Bu özel topluluğun işlerini yapabilmesi, pek çok ön koşula bağlı bulunmaktadır. Bunların neler olduğu üzerinde burada söz edeceğiz.

Derim ki: Üstad Abduh, misal kabilinden olmak üzere bazı şeylere özet olarak temas etmişti. Ancak biz bunları açacak ve ilavede bulunarak arz edeceğiz:

Öncü Ümmet Nüvesinin Taşıması Gereken Vasıflar

1. ***Davette bulundukları şeyi tam olarak biliyor olmaları:*** Üstad Abduh, bunu söyledi fakat burada açıklamadı. Başka bir yerde şöyle demişti: "*Davet vazifesini üstlenecek olan kimselerin Kur'ân'ı, Sünnet'i, Sîret-i Nebi'yi, Raşit halifelerin uygulamalarını, selefi sâlihînin hayatını ve yeteri kadar da ahkâmı bilmesi gerekir.*" Bu, bir beyan olmakla birlikte esas itibariyle kendisinin de açıklanmaya ve detaylandırılmaya ihtiyacı bulunmaktadır. Bunlar içersinde en önemlisi şudur: Kur'ân'ı bilmek, her şeyden önce onun -bizim burada yapmaya çalıştığımız gibi- bir hidayet, ibret ve nasihat kitabı olması açısından ele alınmasını gerektirir. Sünnet ve Rasûlullah'dan (s) sahih olarak bize nakledilen sözleri, Sîret'i de aynı şekilde ele alınmalı ve onlara bu pencereden bakılmalı, amelî tevatür (yaşayan sünnet) yoluyla sabit olan ile sened yönünden sahih olan ve böyle olmayanın arası ayrılmalıdır.

2. ***Davette bulunulan kimselerin/muhatapların durumunun bilinmesi:*** Onların durumları, kabiliyetleri, ülkelerinin karakteri, ahlâkları ya da kısaca bugünkü terminolojide ifade edildiği gibi toplumsal ve siyasal yapıları davetçiler tarafından çok iyi bilinmelidir. Rivayet edildiğine göre Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesine ashabın rıza göstermesinin sebeplerinden biri, onun Arap ensâbını en iyi bilen (Ensebü'l-Arab) kimse olması idi. Onun Arap ensâbını en iyi bilen kimse olması demek, "*Yanında 'Bahru'l-ensâb' adında başvurduğu ansiklopedik bir Kitab vardı*" demek değildir. Bunun manası, "*Onun insanlar içerisinde Arap kabilelerinin durumunu, onların şecerelerini, her kabilenin özel tarihini, başından geçen acı tatlı günleri, kahramanlık, korkaklık, emanete riayetkârlık, hıyanetkârlık gibi huy ve karakterlerini, güçlü ve zayıf yönlerini, fakirlik ve zenginliklerini vb. en iyi bilen kimseydi*" demektir. Kendisi herkesin hatta Frenklerin bile bildiği gibi halim selim ve yumuşak huylu bir yapıya sahip olmasına rağmen mürtetlere karşı savaş açmada en ufak tereddüt göstermeyişi, bu konuda korku ve endişe duymayışı mutlaka onun bu özelliğinden beslenen basiret sahibi biri oluşundan kaynaklanmış olmalıdır. Oysaki kâfirlere ve münafıklara karşı şiddeti ile bilinen Hz. Ömer, aynı olay karşısında ilk etapta korkmuş ve bu savaş sebebiyle İslâm'ın gücünün kırılabileceği endişesini duymuştu. Hz. Ömer gibi şecaati ile maruf kimselerin endişe duyduğu böylesi vahim bir savaş öncesinde Hz. Ebû Bekir, sahip olduğu özellik sayesinde tam bir kararlılık sergilemiş ve hatta şöyle demişti: "*Allah'a yemin ederim ki, eğer onlar Rasûlullah'a (s) vermekte oldukları bir deve yularını bile olsa bana vermeye yanaşmazlarsa bu yüzden onlarla kesin savaşırım!.*" Bu güç ve kudret, tabiî ki cehalettin değil ilmin gücü idi. Derim ki: Kendilerine davetin yöneltileceği kimselerin hallerini bilme ilmi, mutlaka bizzat bu konuyla ilgili ilimlerin uzantısı mahiyetinde olmalıdır.

3. ***Genel tarih ilminin ortaya çıkış yollarının bilinmesi:*** Bu, akaid, ahlâk ve gidişat konusunda meydana gelen bozulmaları bilmeleri ve böylece yapacakları daveti sağlam bir temel üzerine oturtmaları gerektiği konusunda önemlidir. Yanı sıra onlara karşı delilin nasıl ikame edilebileceğini, sözün nasıl amacına erişip gerekli tesiri yapacağını, davette bulunulan kimselerin nasıl bir halden başka bir hale dönüştürülebileceğini kestirmelerine sunduğu katkı açısından da bu önemli bir imkândır. Nitekim bu yüzden Kur'ân da tarihî ibretlerle doludur.

4. ***Ülkeler coğrafyasının bilinmesi:*** Davetçilerin her ülkeye özel olmak üzere coğrafya bilgisine sahip olmaları gerekmektedir. Oraya gidecekleri zaman gerekli hazırlıklarını ona göre yapmaları bu ilimle mümkün olacaktır. Sahabeler kendi zamanlarında tarihi, bugün '*takvîmü'l-büldân*' olarak tabir ettikleri coğrafyayı en iyi bilenlerdi. Bu özellikleriyle fetihlere kalkışmışlar, toplumlarla savaşı göze alabilmişlerdi. Sonunda da sahip oldukları bilgi sayesinde -cehaletle değil- onlara üstün gelmişler, zaferler elde etmişlerdi. Eğer onlar, savaştıkları ülkelere ait giriş çıkış noktalarını, yollarını, su kaynaklarını, savaşmaya elverişli olan mevzileri bilmeselerdi, ebetteki helâk olurlardı; cehalet, onların helâk olma sebeplerinin başında gelirdi. Savaş hitabelerinden, düşmanlara karşı göndermiş oldukları mektuplardan, işlerini tedvir için aralarında geçen muhaverelerden bize kadar ulaşmış bulunan edebiyatı okuyanlar, bu söylediğimiz özelliğin onlarda en açık bir şekilde bulunduğunu göreceklerdir.

Üstad Muhammed Abduh şunları söyledi: İnsanlardan öyleleri vardır ki tarihten ve onun bir dalı olan ülkeler tarihi ve coğrafyasından nefret ederler. Bunlar bu halleriyle ancak kendilerine ve halklarına zarar verirler. Bunlar kendileri ile seleflerinden olan güzel örnekler arasındaki bağı koparmışlardır. Bunun sonucunda öyle bir hal almıştır ki Müslümanların büyük çoğunluğu İslâm'ın nasıl ve ne zaman başladığını, kendilerinin nasıl Müslüman olduklarını bilmemektedirler. Tarih, insana bizzat kendisini öğretir; eğer bir dine inanıyorsa dinini, bir dine mensup değilse hiç olmazsa insanlığını tanır. Tarih bilmemek kadar fıkıh için zararlı bir şey yoktur. Çünkü eğer biz insanların tarihlerini bilsek -bu fıkhı vazeden müçtehid imamların yaşamış oldukları beldelerde bulunan insanların örfleri, âdetleri, o döneme mahsus maslahatları onların tarihlerinin bir parçası olmaktadır- takdirde biz onların ihtilaf sebeplerini daha kolay anlar, görüşlerinin mesnetlerini kavrar ve bugünkü anlayamadığımız için bir türlü izah edemediğimiz durumlara düşmezdik. Onların aralarındaki görüş ayrılıkları anlamsız ve gelişi güzel ayrılıklar değildi, mutlaka bir temeli vardı. Dikkat edilirse görülecektir ki İmam Şâfiî, Mısır'a geldikten sonra, Irak ve Hicaz muhitinden başka yer tanımadığı

sıralarda kail olduğu eski mezhebinden ayrı olarak Mezheb-i cedîd'ini (yeni mezhebini) oluşturmuştur. Ebû Yûsuf'un, hocası İmam Ebû Hanife'ye muhalefet etmiş olduğu konular da, çoğu itibariyle onun uygulama esnasında insanlar arasında geçerli olan örf ve âdetleri, onların maslahat ve menfaatlerini yakından görmesi sonucu sonradan ortaya çıkmıştır. Bir kişiyi düşünün ki bir imama intisap eder, onun mezhebini ilim olarak tahsil eder, hep onunla meşgul olur, fakat onun ve yaşamış olduğu çağın tarihini bilmez... Allah aşkına bu nasıl bir iştir?! Sözün özü şudur ki tarih bilmeyen bir kimse, İslâm'ın davetçiliğini yapacak, güzel sonuçlar alabilecek şekilde kamuyu ilgilendiren işlerde iyiliği emredip kötülüğü yasaklama görevini üstlenecek özel donanımlı olması gereken cemaatten biri olamaz.

5. ***Psikolojinin bilinmesi***: Bu, önem ve faydası bakımından tarihin bilinmesine eşdeğerdir. Bu ilim, nefsin kuvvelerinden, bunların ruh üzerindeki tasarruf ve etkilerinden ve iradî fiiller üzerindeki yansımaları üzerinde durur. Bir misal ile açıklayacak olursak, asıl olan, amelin ilme tabi olmasıdır. Fakat buna rağmen insanlardan birçoğu bir şeyin zararlı olduğuna inanırlar, buna rağmen onu işlerler, falanca işin de faydalı olduğuna inanırlar fakat onu da yapmazlar. -Şer'an haram olan şeylerin tümü zararlı, helâl olan şeylerin tümü de faydalıdır-. Bu durumda, acaba bu insanları, itikadları aksine fiil işlemeye iten saik nedir? Bu gibilere davette bulunacak, onlara iyiliği emredip kötülüğü yasaklayacak, şerri terke ikna etmeye çalışacak olan kimse, eğer onların hayrı niçin terk edip, şerri işlemekte olduklarını bilmeyen biri ise, bu görevini gereği gibi yerine getirebilir mi? Bu bilgi, işte psikoloji sayesinde elde edilebilecek bir bilgidir. Onun verileri arasında bu meyanda şunlar vardır:

İlimden öylesi vardır ki nefsin bir sıfatı halinde ve iradeye hâkim durumda bulunur, fiillerinde ona yön verir. Bir kısmı da vardır ki sadece zihinde ortaya çıkan bir suret şeklindedir, özde yer etmemiştir. Bunun irade üzerinde etkisi olmaz, insanları eyleme sevk etmez. Bunun etkisi sadece ara sıra sözlerde belirir. Sahabenin bu ilimden büyük nasipleri vardı. Onlar sahip oldukları sağduyu ve bozulmamış doğaları, keskin zekâları ile Kur'ân'ın ayetleri, Rasûl'ün (s) beyanı ve uygulaması, ortaya koyduğu hayat çizgisi sayesinde bu ilmin esasına -her ne kadar onu öğrenim görme biçiminde tahsil etmemişlerse de- tam bir vukufiyet sahibi idiler. Onların bu konudaki ilimleri, bu ilmin kurucularının sahip oldukları düzeyde hatta daha da derin durumda idi. Onlardan nakledilen hikmetli söz ve davranışlar, davetteki üstün başarıları, ilmî mücadelede ortaya koymuş oldukları güçleri bu hususa açıkça delâlet etmektedir.

Üstad Abduh'un bu mesele hakkındaki ifadesi şöyledir: Sahabenin bu ilmi kitaplardan ders olarak görmedikleri, öğretmenlerden tahsil etmedikleri

gerekçesiyle onların bu ilme dair bir vukufiyetleri olmadığını zannetmeyiniz. Eğer siz tarihi okursanız ve onların harplerde nasıl mücadele ettiklerini, bizim uzak düştüğümüz temiz fıtratları ile yaptıkları hitabelerde nasıl bir diyalektik geliştirdiklerini görürseniz, onların bu ilimde hangi mevkide olduklarını çok iyi anlarsınız. Evet, insan her zaman ve zeminde, bir önceki dönemde başvurulan yöntemden farklı başka bir tür eğitim ve öğretim yoluna ihtiyaç duyabilir. Aynı hakikati öğrenmenin yolları, zaman ve mekâna, içinde bulunulan koşullara göre değişebilir.

6. ***Ahlâk ilminin bilinmesi:*** Bu ilim, faziletlerden ve insanın onları elde edebilmesi için nasıl bir eğitimden geçirilmesi gerektiğinden, kötü huylardan ve insanın onlardan korunmasının yollarından bahseder. Bu itibarla elde edilmesi zorunlu bir ilimdir. Bu konuda o kadar çok ayet, hadis, Sahabe ve tabiîn söz ve uygulaması vardır ki, bu ilmin gerekliliği üzerinde uzun uzadıya söz etmeye ihtiyaç bırakmaz. Şu anda aklıma Hz. Ömer'in evlilik hayatı ile ilgili bir sözü geldi ve onu burada nakletmeyi arzu ediyorum: O, kocasının yüzüne karşı kendisini sevmediğini söyleyen bir kadına şöyle demiştir: *"Siz kadınlardan biri, bizden bir erkeği (kocasını) sevmiyorsa ona bunu söylemesin! Zira yuva sevgi üzerine kurulur."* İnsanlar ancak kişisel özellikleri ve İslâm ile yaşamlarını sürdürürler. Bu eşsiz söz, gelişi güzel çıkmış bir söz olamaz, o ancak, özüne ahlâk ve sosyoloji ilimlerini yerleştiren, bunun yanında insanların içinde bulundukları halleri iyi bilen, onları tam anlamıyla denemiş, görmüş geçirmiş olan bilge bir insanın ağzından dökülmüş bir söz olabilir.

7. ***Sosyolojinin bilinmesi:*** Üstad buna değinmedi. Belki de bunun sebebi, bu ilme dair Ezher öğrencilerinin görmeyi arzu edeceği Arapça yazılmış eserlerin bulunmaması idi. Bu alanda sadece İbn Haldûn'un (ö.808/1405) *Mukaddime*'si bulunmaktadır. Bu ilim, toplumların hallerini konu edinir; onların bedevilikten hadariliğe geçiş şekillerini, zayıf ve güçlü oluş, yükseliş ve çöküş nedenlerini araştırır. Aslında bu ilim tarih ve ahlâk ilminden bir parça olmaktadır. Bu itibarla bu iki ilimde mahir olan kimse, hikmet üzere ve doğru bir tarzda yapacağı davet ve irşad faaliyetlerinde kendisini ayrıca bu ilimi tahsil etmekten müstağni görebilir. Bununla birlikte bu ilimleri bilse bile, onu başlı başına tahsil etmek bu konuda o kimseye çok daha üstün meziyetler kazandırır ve kendisine büyük faydalar sağlar. Ben bunu burada konunun önemine dikkat çekmiş ve içimizden bu konuda kabiliyetli olanların Bâtılılar tarafından yazılmış eserlerden yararlanarak bu ilme dair müstakil tasnifte bulunmalarını teşvik etmiş olmak için zikrediyorum. Eğer bu gerçekleşirse, o takdirde her arzu eden bu ilimden yararlanma imkânı bulabilecektir. Zira tarih ve ahlâk ilmine vâkıf her insanın bu ilimlerden sosyoloji ilminin esas ve kurallarını bizzat çıkarması mümkün değildir. Bu ancak çok

az sayıda büyük akıl sahipleri için mümkün olabilecek bir mazhariyettir. Onlar bile bu konuda, kendilerinden önce kitap yazmış olan insanların ulaşmış oldukları sonuçlardan kendilerini müstağni göremezler. Kur'ân'da bu ilme dair pek çok kural bulunmaktadır, ancak müfessirlerin çoğu bunlardan gafil olmuşlardır, onların değerini, taşımış olduğu anlamları ancak çok az sayıda kimse kavrayabilmiştir. Zira bu ilim, onların döneminde tedvin edilmiş değildi, dolayısıyla onlar üzerine dikkatleri çekilmemişti. Bu kurallara dair bizim bu tefsirimizde çok sayıda açıklama geçmiş bulunmaktadır. İnşallah, *Fıkhu'l-Kur'ân*'ı açıklamayı planladığımız tefsir mukaddimesinde bu ilme dair önemli bir fasıla açacağız.

8. ***Siyaset ilminin bilinmesi:*** Üstad Abduh bunu burada mücmel olarak zikretmiştir. Onun bundan maksadı, İbn Teymiyye (ö.728/1327) ve başkalarının hakkında eser yazmış bulunduğu *"siyaset-i şer'iyye"* değildir. Her ne kadar davetçinin siyaset-i şer'iyyeden müstağni olamayacağı aşikârsa da bu; Kitab, Sünnet ve Ahkâm ilmi içine dâhil bulunduğundan burada ayrıca ona temas edilmemiştir. Bu ilimden maksat, çağdaş devletlerin durumlarını, bunlar arasında mevcut bulunan hukuk sistemlerini, antlaşmaları, bu ülkelerin sömürgecilik biçimlerini vb. bilmektir. Müslümanların devletlerinin bağımsız olmadığı ülkelerde orada yaşayan Müslüman halkların davet için özel bir teşkilat oluşturabilmeleri, onların ancak o ülkelerdeki hükümetlerin siyasetlerini bilmeleri ile mümkün olabilecektir. Bu davette bulunulacak muhatap kimselerin halinin bilinmesi şartından başka bir şarttır. Bu anlamdaki siyaset, sahabe döneminde mevcut değildi.

9. ***Davette bulunulacak yabancı topluluklara ait dillerin bilinmesi:*** *Sahih-i Buharî*'de yer aldığına göre Rasûlullah (s), sahabeden birisine, Yahudilerle olan ilişkiler sebebiyle İbraniceyi öğrenmesini emretmiştir.[755] Bunlar, Müslümanlara mücavir idiler ve üstelik Araplaşmışlardı. Buna rağmen onların asli dillerinin bilinmesi, onları tam olarak anlayabilmek, gerçek yüzlerini tanıyabilmek için gerekliydi.

Burada *"Davet için oluşturulmuş topluluk, yabancı dilleri öğrenmek yerine, Müslüman olmayan yabancı mütercimlerden yararlanabilirler ve dolayısıyla onların yabancı dil öğrenmeleri bir gereklilik değildir"* denilemez. Çünkü güvenilir yabancı mütercimler bulunsa bile, onların tercüme sırasında dinî konuları Müslüman bir âlimin anlaması ve ona göre çeviri yapması mümkün olmayacaktır. Bu gibi durumlara ancak zaruret halinde başvurulabilir. Eğer bir davet cemaati oluşturabilme imkânı olursa, o takdirde Müslümanlar içinden, yabancı tercümanlara ihtiyaç bırakmayacak çeşitli dilleri bilen insanların bu

755. Benzer bir rivayet için bkz: Ahmed, V, 186. Tirmizî, *İsti'zân*, 22'de de birisine Süryanice'yi öğrenmesini emrettiği belirtilir.

cemaat içinde yer alması gerekecektir. Nitekim Hıristiyan misyoner teşkilatlarında durum bu şekildedir; onlardan birçok kişi bütün toplumlara ait dilleri öğrenmektedirler.

Üstad Abduh bunu derste açıklamadı, zira o olması gerekli bütün unsurları açıklamak, kemâl için gerekli görülen hususları eksiksiz beyan etmek makamında değildi. Zikrettiklerini zihinleri uyanışa davet etmek ve günümüz Ezher'inde bu hususlara rağbet duyulmasını temin amacıyla sadece misal kabilinden olmak üzere anlatmıştı. Eğer bu makamda, yabancı dilleri öğrenmenin faydalarından ve İslâm davetinin gerçekleştirilebilmesi için bunun bir gereklilik olduğundan uzun uzadıya bahsedecek olsaydı, o zaman her fırsatı kollayan ıslâhat ve din düşmanları çıkacak, gazete ve çeşitli mahfillerde çığlık koparacak, Şeyh Müftî'nin; Ezher'de, öğrencilere yabancı dil öğrenmeyi teşvik etmek suretiyle dini yıkmak istediği yaygaralarını koparacaklardı. Nitekim benzeri yaygaraları daha önce, onları tarih ve ülkeler coğrafyası, riyazî ilimler tahsil etmeye teşvik etmiş olması yüzünden yapmışlardı. Onların yabancı dil öğreniminin teşvik edilmesi konusunda çıkaracakları yaygaraların, cahil halk kesimleri arasında çok açık şüpheler doğuracağı kuşkusuzdu.

Aslında bu bahis, tefsire yabancı bir konu değildir, hatta bu Râzî'nin Yunan ilimlerine, başkalarının İsrâliyat ya da dil konularına aşırı derecede yer vermesi kadar vahim de değildir. Zira bizim tefsirden amacımız Kur'ân'ın manasının açıklanması ve günümüzde onunla insanların hidayete ermesinin sağlanmasıdır. Bizim Kur'ân'ın hidayetine tabi olmamız, onun gösterdiği yola girebilmemiz, ancak içimizden hayra davet eden, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayan bir teşkilatın bulunması, onların kesin sonuç alınabilecek yol ve yöntemlerle hareket etmesi ve gerekli donanıma sahip bulunması ile mümkündür. Bütün bunların olması da zikrettiğimiz hususların bulunması önkoşuluna bağlıdır. Bu itibarla, bu şartlara aldırış etmeyen, bu gerçekleri görmezlikten gelen kimselerin hatalı olduklarını bizim ortaya koymamız gerekmektedir.

10. ***Davette bulunulacak toplumlarda yürürlükte bulunan ilim ve fenlerin bilinmesi:*** Davette bulunacak kimselerin hiç olmazsa bu ilim ve fenler sebebiyle dine karşı doğan şüphelere vâkıf olmaları ve bunlara, muhataplarının bilgi düzeylerine uygun düşecek tarzda cevap verebilmeleri için bir nebze de olsa bu ilimlerin bilinmesinde zaruret bulunmaktadır.

11. ***Dinler ve mezhepler tarihinin bilinmesi:*** Davetçilerin, muhatap aldıkları toplumların dinlerini ve onların bâtıl yönlerini ortaya koyabilmeleri için bu ilme ihtiyaç vardır. Çünkü bir kimse, üzerinde bulunduğu şeyin

bâtıl olduğunu görmezse, başkalarının üzerinde bulunduğu hak yola -davet edilmiş olsa bile- iltifat edip de bakmaz, onun üzerinde durmaz. Ben, *Menâr* dergisinin üçüncü senesinde "*Davet ve bunun yolu, yöntemi ve adabı*" hakkında bir makale yazmıştım.[756] O makalede bunu ve bundan bir öncekisini tek bir şart kılmış ve şöyle demiştim:

"Şartların üçüncüsü; onların mezheplerine, dinî geleneklerine, sahip oldukları müspet ilim ve fenlere, davet için gerekli olduğu kadarıyla vâkıf olmak, onların üzerinde bulunduğu konularda şüphe uyandırabilecek noktaları tanımaktır. Bu ölçüde bir bilgi sahibi olmayan kimselerin, şüpheleri izale etmekten, sorunlara çözüm getirmekten aciz olacağı açıktır. Her kimde bu ve bundan önceki şart -ahlâk ve sosyal yapının tanınması- bulunmazsa, o kimse davetçilerin öncüleri olan peygamberlerin yaptıkları gibi, insanların akılları ve beklentileri doğrultusunda kendilerine hitap edebilme şansına sahip olamaz. Hıristiyan din adamları, müspet bilimleri bilmemelerinin ve onlara karşı düşmanlıklarının, onları din tarafından mahkûm etmelerinin, dinlerinin çökmesine ve yok olmasına sebep olacağını görmüşler ve eski bağnaz tutumlarından vazgeçerek bu ilimlerin dizginlerini ellerine almışlar, onu kendi alanlarına çekmeye başlamışlar, mülk ve melekût âlemleri arasındaki mesafeyi yaklaştırmaya, nâsut ve lâhut (insanlık ve kutsallık) ilimleri arasını bulmaya çalışmışlardır. Dinlerinin saygınlığını korumaları ve dünyadaki etkinliğini sürdürebilmeleri ancak bu yolla mümkün olabilmiştir. Bizim dinimiz ise haddizatında iki dünyayı birbirine bağlamış bir dindir; ancak biz aradaki bağları kesmekteyiz. Dinimiz iki âlemi birleştirmiştir; fakat biz bunu sağlayan ortak paydaları ortadan kaldırmaktayız. İşte bu yüzdendir ki bizler cahil kalmışız; onlar ilim sahibi olmuşlar, bizler susmuşuz; onlar konuşmuşlar, bizler geri kalmışız; onlar ilerlemişler, biz eksilmişiz; onlar çoğalmışlar, biz köle olmuşuz; onlar efendi olmuşlar..."

Bütün bunlar ilmî şartlardandır. Davetin bunlardan başka, bir de davetçilerin ahlâkî durumlarını ilgilendiren başka şartları da vardır. Hakka çağrıda bulunacak kimselerin ahlâk ve güzel adap üzere eğitim görmüş olmaları ile ilgili bu gibi şartları, eğer zaman imkân verirse, "*Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış.*"[757] ayetinin tefsiri sırasında açıklayacağız.

Fukahanın, dini anlamak için gerekli olan Arapça dil bilimleri, hadis, fıkıh ve usûl tahsil etmenin vacip olduğuna istidlâlde bulunmalarından hareketle, günümüzde biz de davet yol ve yöntemlerinin tahsil edilmesi ve bunun için gerekli olan diğer özellikleri kazanmak için eğitim ve öğretim faaliyeti-

756. *el-Menar dergisi*, III, 484.
757. Nahl, 16/125.

nin yapılmasının vacip olduğu sonucunu çıkarabiliriz. İlk dönemlerde davet belli bir eğitim ve öğretim almadan, muayyen bir cemiyet teşkil edilmeden yapılabiliyordu. Nitekim dinin anlaşılması için belli bir eğitim ve öğretim görmek gereği de yoktu; insanlar doğal temayülleri ve bozulmamış fıtratlarıyla bunu gerçekleştirebiliyorlardı. Günümüzde ise artık dinin anlaşılması özel bir öğrenim görmeyi, belli bir eğitimden geçmeyi gerekli kılmaktadır. Dine davet, dinin getirdiği güzellikleri emretme, yasaklamış olduğu çirkinlikleri önleme görevi için de özel bir öğrenim gerekmekte ve bunun için oluşturulmuş hususi bir teşkilata ihtiyaç duyulmaktadır. Dinin yayılması ve gereği gibi korunabilmesi, daha önce belirtildiği gibi ancak bu faaliyetlerin sürdürülmesine bağlı hale gelmiştir. Bu iş için, tüm Müslümanların oluşturması istenilen "*ümmet*"e, bugünkü terminolojiyle "*cemiyet*" denmektedir.

Cemaatte ve Devlet Yönetiminde İstişare İlkesi

Üstad Muhammed Abduh şunları söyledi: Bu özel *"ümmet"*in vazifelerinden biri de zalimlere karşı durmak ve onların zulümlerine mani olmaktır. Çünkü zulüm, en çirkin (münker) eylemlerin başında gelir. Hem zalim ancak güçlü kimseler arasından çıkar. Bu yüzden kötülüklere engel olmakla görevli olan bu zümrenin *"ümmet"* olması şart koşulmuştur. Çünkü ümmet korkmaz ve ona karşı gelinemez. Hükümeti denetleyen, onun yanlışlarını düzelten, sapmalarına mahal vermeyen güç işte bu ümmettir. Bilindiği gibi İslâmî yönetimin, şura esası üzerine kurulu olması lazımdır. Bu doğrudur ve övgü makamında özel bir topluluğun halini bildiren *"işleri aralarında şura iledir"*[758] ayetinin delâletinden daha geneldir. Bu ayetin delâlet edebileceği en üst mana, bu özelliğin bizatihi güzel ve Allah katında övgüye layık bir vasıf oluşudur. Keza bu, *"iş hakkında onlara danış"*[759] ayetinin delâletinden de güçlü olmaktadır. Çünkü başkana, müşaverede bulunmasının emredilmesi, onun kendisine vacip olduğu sonucunu gerektirir. Ancak onun bu vazifeyi yerine getirme konusunda, ortada garantör bir güç yoksa o zaman, yönetimde başkanın şurayı terk etmesi halinde durum ne olacaktır? Bu ayete gelince o, insanlar içinde bir topluluğun bulunmasını, bunların birlik halinde ve güçlü olması gerektiğini ve bu cemaatin hayra davet, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama vazifesini üstleneceğini ifade etmektedir. Ayrıca bu ayet hem yöneticilere hem de yönetilenlere yönelik bir emir olmaktadır. Adâletten daha Yüce bir güzellik, zulümden de daha çirkin bir kötülük olamaz. Nitekim hadiste şöyle denilmiştir: "*Mutlaka onları hakka karşı olmaktan kesin olarak engellerler.*" Bir öğrenci bu hadisi Üstad'dan bu şekilde nakletti

758. Şûrâ, 42/38.
759. Âl-i İmrân, 3/159.

ve onu "*Onları yani zalimleri yok ederler, köklerini kuruturlar*" şeklinde tefsir ettiğini söyledi. Bu hadis *Kenzü'l-Ummâl*'de Ebû Dâvûd'a nispet edilerek İbn Mes'ûd'dan rivayet edilmiştir ve tamamı şöyledir: *"İsrail oğulları arasına giren ilk bozulma şuydu: Bir adam, diğer biriyle karşılaşınca ona, 'Bire adam! Allah'tan kork ve bu yaptığını bırak; çünkü bu sana helâl değildir!' derdi. Sonra ertesi gün onunla karşılaşırdı, bu kez birlikte yemiş, içmiş ve oturmuş oldukları için ona mani olmazdı. Onlar bunu yapınca, Allah Teâlâ onların kalplerini birbirine benzetti. Sonra 'İsrailoğullarından inkâr edenler, Davud'un ve Meryem oğlu İsa'nın diliyle lanetlenmişlerdi. Bu, baş kaldırmaları ve aşırı gitmelerindendi.'*[760] *ayetini okudu. Ve sonra şöyle devam etti: 'Hayır, hayır! Allah'a yemin ederim ki ya iyiliği emreder, kötülüğü yasaklar, zalimin elini tutar ve hakka karşı olmaktan onları kesin olarak engellersiniz, ya da Allah sizin kalplerinizi birbirine benzetir ve sonra onları lânetlediği gibi sizi de lânetler!'"*[761] Yine aynı râviden olmak üzere Ahmed ve Tirmizî'deki rivayette şu ifadeler vardır: *"İsrail oğulları günahların içine düşünce, âlimleri onlara mani olmaya çalıştı, fakat onlar aldırış etmediler. Derken âlimler onlarla birlikte oturmaya, birlikte yiyip içmeye başladılar. Derken Allah Teâlâ, isyan etmeleri ve haddi aşıyor olmaları yüzünden onların kalplerini birbirine benzetti ve onları Dâvûd ve Meryem oğlu İsâ'nın dili üzere lânetledi. Hayır, hayır! İrade ve kudretiyle yaşadığım Allah'a yemin ederim ki zalimin elini tutup, hakka karşı olmaktan onları kesin olarak engelleyinceye kadar üzerinizdeki lânet devam eder!"* Birinci rivayetteki son fıkrayı *Lisânu'l-'Arab* müfred zamiriyle almış ve şöyle demiştir: "*Ebû Amr ve diğerleri şöyle dedi: 'Te'tırûhu 'ala'l-hakk' demek 'ona şefkat duyarsınız', demektir.*"[762]

Derim ki: Buna göre ayetin manası şudur: Müslümanların gücünün bu cemaate yani hayra davet, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama görevini üstlenmek üzere oluşturulmuş olan bu özel topluluğa tabi olması gerekmektedir. Buna göre bu cemaat, cumhuriyet ve meşrutiyet yönetimlerindeki "*vekiller meclisi*" mesabesindedir. Ayet sanki Müslümanların yönetim biçiminin aralarında şura ile olduğunu açıklamak üzere gelmiştir. "*Ve emruhum şûrâ*" ve "*ve şâvirhüm fi'l-emr*" ayetlerinin manası hakkında söyledikleriyle belki "*bunlar hakkında böyle söylemek de mümkündür,*" demeyi kastetmiştir. Yoksa her iki ayet de, Müslümanların yönetim biçiminin aralarında şura ile olduğu konusunda açıktır. Birinci nassın haber cümlesi biçiminde gelmiş olması, onun kesin bir farziyet olduğunu teyit eder. Nitekim bu, Arapçada *üslûb-u beliğ* arasında sayılmakta ve örnekleri de daha önce birçok kez geçmiş bu-

---

760. Maide, 5/78.
761. Ebû Dâvûd, *Melâhim*, 17.
762. *Lisânu'l-'Arab*, IV, 24.

lunmaktadır. Bu meyanda *"Ve boşanmış kadınlar beklerler ..."*[763] ayetinin tefsirine bakılabilir. Emir sîgası ile olan ikinci nassın ise vücûb/gereklilik ifade ettiği açıktır. Bunu garantileyecek olan ise, pek çok nassda çeşitli yükümlülüklere muhatap olan ümmettir. Tefsirini yapmakta olduğumuz ayet ise, bu garantörlüğün -merhum Üstad'dan nakledilen açıklamalarda görüldüğü gibi- keyfiyetini açıklamaktadır.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ümmete yüklenilen görevlerden biri de -ki bu her iyiliğin esasını teşkil ediyor- cahillerin bilgilendirilmesi, onların eğitim ve öğretime tabi tutulmasıdır. Eğer herhangi bir yerde Müslümanlardan bir grubun bilmeleri gerekli olan konularda cahil kalmış olduklarını öğrensen, hemen onları bu cahillikten kurtarmak için gerekli tedbirleri alman lazımdır. Bu anlayıştan hareketle fukahadan birçoğunun, 'cahil insanlar kendilerine gelmedikçe, sormadıkça onları bilgi sahibi kılmaları vacip değildir.' şeklindeki görüşlerinin yanlışlığı ortaya çıkar. Herkes bilir ki, Rasûlullah (s) insanları bilgilendirmek, onları cehaletten kurtarmak için çabalamış, onları evinde oturup kendisine gelmelerini, cevabını vermek için soru sormalarını beklememiştir. Sahabe de aynı şekilde onun yolundan gitmiş ve insanları cehaletten kurtarmayı kendilerine bir vazife bilmişler, bu doğrultuda çaba göstermişlerdir.

Üstad dedi ki: Sonra iyiliği emredip kötülüğü yasaklayacak olanların bir cemaat olması, bu cemaatin kendisine riyaset edecek bir başkanlığının olmasını gerekli kılar. Çünkü başkanı olmayan bir topluluğun işi düzen tutmaz, bozulur. Başı olmayan hiçbir yapı olmaz. Baş, bedenin idare merkezidir, organların ne yapacaklarına o karar verir. Bu cemaatin başkanı da, sistemin düzenini temin eder ve üyelerin yapacağı işlerin dağıtım ve koordinasyonunu sağlar. Onlardan bir kısmı gayrimüslimlerin İslâm'a daveti göreviyle vazifelendirilirler, kimisi kendi ülkelerindeki Müslümanların irşad edilmesi vazifesiyle yükümlü kılınırlar. Riyaset makamı müşavere sonucunda her makam ve her iş için uygun olan elemanları, verilecek görevi yerine getirmeye ehil olacak kimseleri seçer ve görevlendirir. Böylece bütün üyelerin faaliyetleri ümmetin genel maksadını gerçekleştirmeye matuf olacak, ümmetin gücü farklı kanallarda heba olup gitmeyecektir. Zaten *"ümmet/cemaat"*in manası, *"onu oluşturan bireylerin yapacakları işler ve gidişatları bakımından aralarında amaç birliği olması"* demektir. Amaç birliği olmadığı zaman, bireyler arasında görüş farklılığı ve bunun sonucu güç zaafı olacağından iş bozulur, cemaat dağılır, amacını gerçekleştiremez. İşte bu yüzdendir ki bunun hemen arkasından ayrılmayı ve parçalanmayı yasaklayan ayet gelmiştir.

O yine dedi ki: Bu özel cemaatin, genel ümmet tarafından seçilmiş olması, genel ümmetin bu özel cemaat üzerinde denetim ve tasarruf hakkı

763. Bakara, 2/228.

olmasını gerektirir. Bunun sonucu gösterecekleri ihmaller yüzünden onları sorguya çeker, işinde yeterli olmayan, kusur gösteren kimselerin seçimini yenilemez. Seçilmiş bulunan küçük cemaat, seçmen olan büyük ümmetin bireyleri üzerinde idareci olur, onlara yön verir. Buna göre bir yandan küçük cemaat, büyük ümmet üzerinde diğer yandan da büyük ümmet küçük cemaat üzerinde irade ve söz sahibi olur, böylece tüm Müslümanlar arasında tam bir dayanışma ve kaynaşma teşekkül eder.

İhtilaflara ve Tefrikaya Yaklaşım

Allah Teâlâ, içimizden hayra davette bulunacak, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayacak bir ümmet/cemaat çıkarılmasını emrettikten ve kurtuluşa erenlerin başkaları değil sadece onlar olduğunu -çünkü dini ayakta tutan, onu koruyan kimseler onlardır, arzulanan birlik ve beraberliğin gerçekleşmesi onların varlığına bağlıdır- bildirdikten sonra, birlik ve beraberliğimizi sona erdirecek, dolayısıyla bu hayati görevin yapılma imkânını ortadan kaldıracak olan ayrılık içine düşmemizi ve parçalanmamızı yasaklamış ve şöyle buyurmuştur: ***"Kendilerine belgeler geldikten sonra ayrılan ve ayrılığa düşenler gibi olmayın!"***. Bunlar Ehl-i Kitab'tılar. Dinde ayrılığa düşmüşler ve fırkalara bölünmüşlerdi; her fırka diğerinin tuttuğu yoldan farklı bir yola girmekte, herkes kendi mezhebini desteklemekte, onun daîliğini/davetçiliğini yapmakta, diğerlerini ise hatalı görmekte hatta onlara karşı düşmanlık beslemekte ve birbirleriyle savaşmakta idiler. Bu konuda *"Allah dileseydi, belgeler kendilerine geldikten sonra, peygamberlerin ardından birbirlerini öldürmezlerdi."*[764] ayetinin tefsirine bakınız. Eğer onlar tek bir ümmet olabilselerdi yahut içlerinden iyiliği emreden kötülüğü yasaklayan bir cemaat bulunsaydı da topluca Allah'ın ipine sımsıkı sarılsalardı, tek bir gaye etrafında toplanabilselerdi, o zaman amaç itibariyle ayrılmazlardı. Bunun sonucunda da dinde ihtilâfa düşüp usulde ve füruda çeşitli fırkalara bölünmezler, işi birbiriyle savaşmaya kadar götürmezlerdi. Bu itibarla sizler, sakın onlar gibi olmayın ki, onların başına gelen sizin başınıza da gelmesin.

Bu ayet, ***"Allah'ın ipine sımsıkı sarılın"*** ayeti ve devamının tamamlayıcısıdır. ***"Allah'ın ipine sarılmak"*** asıl olmaktadır. Bir araya gelme, ümmeti tek bir vücut haline getirecek şekilde birlik ve beraberlik olmak ancak bununla mümkün olacaktır; hayra davet, bu birliği besleyecek, geliştirip güçlendirecektir. Güçlü bir topluluk tarafından yerine getirilecek olan iyiliği emredip kötülüğü yasaklamak ümmeti koruyacak, kollayacak, onu destekleyecektir.

Üstad Abduh şöyle demiştir: Bu ayet, iyiliği emredip, kötülüğü yasaklayacak olan cemaatin istikametinin bir olması gerektiğine sanki bir delil gi-

764. Bakara, 2/253.

bidir. Daha önceki nesiller birlik ve beraberlik halinde olmadıkları için iflâh olmamışlardır. Sanki şöyle denmiş gibi olmaktadır: "İçinizden hayra davette bulunacak, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayacak bir cemaatin oluşturulması ancak aynı maksat etrafında buluşmaları halinde mümkün olacaktır." Buna göre ayetlerdeki sıralama doğaldır; zira açıktır ki aynı maksat etrafında birleşenler kendilerine zarar verecek şekilde bir ayrılığa düşmezler; ihtilaf ancak maksatlardaki farklılıklardan, herkesin arzu ve heveslerinin değişik olmasından ortaya çıkar, çünkü bu durumda herkes kendi arzusu peşinde koşar ve bunun sonucunda ayrılık kaçınılmaz olur. Aynı amacı gerçekleştirmek için farklı (yöntemsel) düşüncelere sahip olmak ise zarar vermez, aksine faydalı olur. Hem bu doğal bir şeydir ve kaçınılması da mümkün değildir.

Derim ki: İmam Râzî bu ayetin öncesiyle irtibatını iki ayrı görüş şeklinde belirtmiştir ki bunlardan akla en yatkın olanı -her ne kadar birincisi de haddizatında doğru ise de- ikincisidir. O şöyle demiştir: "Söz dizisi hakkında iki izah şekli vardır. Birincisi: Allah Teâlâ, önceki ayetlerde, Tevrat ve İncil'de İslâm dininin sıhhatini, Hz. Muhammed'in nübüvvetinin doğruluğunu açıklamış olduğunu belirtti sonra Ehl-i Kitab'ın Hz. Muhammed'i çekemediklerini ve bu apaçık nasslar hakkında şüphe ve kuşku uyandırmak için çeşitli hileli yollara başvurduklarını ifade etti. Daha sonra Allah Teâlâ, mü'minlere Allah'a iman etmeleri ve Allah yoluna çağrıda bulunmalarını emretti. Sonra onları, Ehl-i Kitab'ın yaptığı duruma düşmekten uyardı yani nasslar hakkında şüphe uyandırmak, bu açık nassların delâletlerini ortadan kaldırıcı fasit teviller yapmak gibi bir uğraş içine girmemelerini tembihledi ve buyurdu ki: 'Ey mü'minler! Bu ayetleri işittiğiniz zaman, Ehl-i Kitab'tan, kendilerine Tevrat ve İncil'de açık nasslar geldikten sonra ayrılığa düşen ve fırkalara bölünen o kimseler gibi olmayın!' Bu izah tarzına göre bu ayet, bir grup ayetin tamamlayıcısı olur. İkincisi: Allah Teâlâ, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama görevini yükledi. Ancak bu, emredip yasaklayacak kimsenin görevi ifa için zalimlere, zorbalara karşı muktedir olması halinde mümkün olabilir. Bu güç ve kudret de, ancak din mensupları arasında ülfet ve muhabbetin bulunmasıyla elde edilir. Bu durumda Allah Teâlâ'nın, hiç kuşkusuz ihtilâfa düşme ve fırkalara bölünme konusunda onları uyarması kaçınılmaz olacaktır. Aksi takdirde bu durum, onların bu yükümlülüğü yerine getirmeleri konusunda acziyet sebebi olacaktır. Bu izaha göre ise bu ayet, sadece bir önceki ayetin devamı mahiyetindedir."

Râzî'nin dedikleri doğrudur fakat ayetin tefsiri ve öncesiyle irtibatı konusunda en uygun olanı bizim yaptığımız izah olmaktadır. Açıklamalarımızdan ortaya çıkmıştır ki, yasak olan ihtilaf her tür görüş ayrılığı olmayıp parçalanma ve dağılma sebebi olan ihtilaftır. Eğer ihtilaf, hüsnüniyetle birlikte maksadı teyit vesilelerinde ise bu takdirde o, sürekli olmaz. Cüzî bir meselede

devam etmesi halinde ise bu zarar vermez, çünkü onun üzerine amelde ihtilaf doğmaz. Zira iyi niyetli insanlar, içlerinden her kim delili ikame etmişse, onun görüşü üzerinde birleşirler. Aksi takdirde ve azınlığın delilinin açık olmaması halinde, çoğunluğun görüşüyle amel ederler.

Üstad Abduh şöyle dedi: Biz, tevilcilerin, lâfızlarla oynayanların tahkik ve tetkik namına ortaya atmış oldukları görüşlere girecek değiliz. Bu meyanda olmak üzere onlar, tefrikayı akaid konusundaki, ihtilâfı da ahkâm alanındaki ayrılıklara hamletmişlerdir. Bazıları da her ikisinin aynı anlamda olduğunu iddia etmişlerdir. Oysaki ayetin manası açıktır.

Ben de derim ki: Râzî'nin yer verdiği görüşlerden biri de onların fasit teviller yüzünden tefrikaya düşmüş olmaları, bunun akabinde de herkesin kendi fırkasını desteklemek üzere ihtilaf etmeleridir. Bu vakıaya uygun bir durumdur. Fakat mezheplerdeki ihtilâfın ve onlardan doğan sonuçların tefsiridir. Bütün bunlar fırkalara bölünmenin bir sonucudur. Bir diğeri, onların bedenen birbirinden ayrıldıkları şeklindedir. Buna göre din âlimlerinden her biri, bir ülkede dinî riyaseti ele almakta, sonra her ülke halkı kendilerinin hak, diğerlerinin ise bâtıl üzere olduğunu iddia ederek birbirlerinden ayrılmaktadırlar. İmam Râzî, bu görüşü zikrettikten sonra şöyle der: *"Ben de derim ki eğer sen elini vicdanına koyar ve gerçekçi bir göz ile bakarsan, günümüz ulemasının büyük çoğunluğunun bu özelliği kendilerinde bulundurduklarını görürsün. Allah'tan af ve rahmet dileriz."*

Ben de derim ki: Râzî'nin bu sözüne ulema arasından Nizâmu'd-dîn el-Hasen en-Nîsâbûrî de (ö.850/1446) tefsirinde (âdeti üzere) katılmış ve Yahudi din adamlarının (ahbâr) ihtilâf edip fırkalara bölünmelerini zikrettikten sonra şöyle demiştir: "İnsaf ile hareket edersek, günümüz ulemasının büyük çoğunluğunun aynı özellikleri taşıdıklarını söylememiz gerekecektir. Allah Teâlâ'dan bizi bu durumdan korumasını ve bizi doğruya eriştirmesini niyaz ederiz." Onlardan daha önce de Hüccetullah el-Gazzâlî bu konuya dikkat çekmiş ve ihtilâf konusunda ulemanın kötü halini açıklamıştır. İçlerinden taklide karşı çıkan ve Allah'ın ipine -ki o Allah'ın Kitabı'dır- sımsıkı bağlanılmasını isteyen, ihtilâftan ve fırkalara bölünmekten sakındıran az sayıda da olsa âlimler tabiî ki bulunmaktadır. Ancak bu az sayıdaki değerli âlimlerin sesleri çıkmamakta, çoğunluk ulemanın özellikle de makam ve mevki sahibi bulunan, saltanatlarını, halkın peşinde olduğu çoğunluk ulema ile desteklemeye çalışan emir ve sultanların katında büyük ikbal sahibi olanların dağdağaları yanında onlara kimse iltifat etmemektedir.

Şaşılacak hususlardan biri de, orta dönemlerde İslâm ulemasının -ki İmam Gazzâlî onlara *"ulemâu's-sû'/kötü bilginler"* demektedir- bu kötü ha-

linin farkında olan bu seçkin âlimler, bu derde bir deva bulmak için çalışmamışlar, ateşi söndürmek için bir çaba göstermemişlerdir. Dert/sorun, mezheplere bölünme ve büyük bir taassupla onlara sarılma idi. Deva/çözüm ise Allah Teâlâ'nın Kitabı'nda vasfetmiş olduğu şeydi ki, o da, Allah'ın ipine sarılmaya çağıran, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayan bir cemaat oluşturmaktı. Onlarsa ya sadece bu durumdan şikayet etmekle ve İmam Râzî gibi yazmış oldukları kitaplarda bu duruma tepki göstermekle yetinmişler yahut da eleştirilerini, sadece talebelerine yönelik ve sözlü olarak yapmaktaydılar. Nitekim Râzî'nin tefsirinde *"Onlar Allah'ı bırakıp hahamlarını, papazlarını ve Meryem oğlu Mesih'i rab edindiler."*[765] ayetinin açıklaması sırasında, en büyük hocasından yapmış olduğu nakil buna bir örnektir. Râzî, onların ruhbanlarını, -merfû hadiste geldiği şekilde- haram ettikleri şeyi haram, helâl kıldıkları şeyleri de haram saymakla, nasıl rabler edinmiş olduklarını izah ettikten sonra şöyle der:

"Muhakkik ve müçtehitlerin sonuncusu olan şeyhimiz ve efendimiz şöyle dedi: Mukallit fukahadan birçoğuyla görüştüm, onlara Allah'ın Kitabı'ndan bazı meseleler hakkında, niçe ayetler okudum, bu ayetler onların mezheplerine muhalif durumdaydı. Okuduğum ayetleri kabul etmediler, onlara bakmadılar ve bana taaccüp içinde bakmaya devam ettiler. 'Selefimizden onlara muhalif biçimde gelen rivayetler varken bu ayetlerin zahiriyle nasıl amel edebiliriz?!' dediler. Gerçek anlamda düşünecek olsan, bu hastalığın, dünya ehli insanların büyük çoğunluğunun ta damarlarına kadar sirayet etmiş olduğunu görürsün."

Derim ki: Merhum Râzî, ayetleri tefsir ederken bu hakikatleri itiraf etmekte, fakat başka yerlerde aynı gerçekleri görmezlikten gelmektedir. Akaidle ilgili konularda onun Eşarîlik, füru-ı fıkıhta da Şafiîlik damarı tutmakta ve onlar hakkında özellikle de Hanefîlerin muhalefeti karşısında taassup göstermektedir. İşte asıl sorun budur; ihtilâf meseleleri üzerinde söz ederken, bunun bazı sonuçlarından söz etmekte ama asıl sebep hakkında gaflet göstermektedir. İmam Gazzâlî'ye gelince doğrusu o, sonunda bütün mezhepler hakkında kendisini taassuptan kurtarmış ve *-el-Kıstâsu'l-Müstakîm*'de de olduğu gibi-[766] bazı kitablarında bu derdin devasını da ortaya koymuştur. Ancak buna rağmen o da, bu vazifeyi üstlenecek ve hakka çağrı vazifesini yapacak bir cemaat oluşturma yolunda başarılı olamamıştır.

Râzî ve hocası yedinci asır, Gazzâlî de beşinci asır uleması hakkında bunları söylediklerine göre, acaba biz çağımız ulemasının büyük çoğunluğu hakkında ne diyeceğiz?! Bunlar, bizim bildiğimiz bir hakikati, yani tabi

765. Tevbe, 9/31.
766. Bkz: *"el-Kıstâsu'l-Müstakîm"*, II/12.

oldukları kimselere toz kondurmama özelliklerini zaten itiraf etmektedirler. Hal böyle iken acaba biz, o asırlarda karanlıkların aydınlığı kuşattığını, hatta ihtilâf sebebiyle çoğunluğun sapıtmış olduğunu dile getiren bazı âlimler tarafından duyulan ve ifade edilen ıslah ihtiyacından daha mı az böyle bir ıslaha muhtacız? Hayır! Hayır! Çektiklerimiz, başımıza hep bu yüzden gelmekte değil midir? İşler sonunda Allah'a varır.

Allah Teâlâ'nın ***"Kendilerine belgeler geldikten sonra..."*** ifadesi, insanın hakkı terk ve bâtıla uymaktan dolayı azarlanabilmesi için kendisine mutlaka önceden bunun açıklanmış olması ve onun katında artık o şeyin açık seçik hal alması yahut eğer nazar edecek olsa kendisi için bu halin doğacak olması (kısaca bilgilendirme ya da en azından bilgilenme imkânının bulunması) gerektiğini ifade eder. Açıklamadan sonra, bilmemek mazeret değildir. Nitekim her yerde akıl ve hikmet sahibi kimselerce kabul olunan durum da budur.

Kendilerine apaçık belgeler geldikten sonra ihtilâfa düşen ve fırkalara bölünen kimseler hakkında ***"Büyük azap onlaradır!"*** buyrulmuştur. Bu va'îd, bir önceki ayette hayra davette bulunan, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayan kimseler hakkında ***"Kurtuluşa erenler ancak onlardır."*** şeklindeki vaadinin mukabili olmaktadır. O vaatteki ***"felâh/kurtuluş"*** hem dünya hem de ahiret hayatında kurtuluşa ulaşmayı içine almaktadır. Bu ayetteki va'îd ise, dünya ve ahirette hüsrana uğramayı ifade etmektedir.

Üstad Muhammed Abduh şunları söyledi: Dünya azabından maksat; heva ve heveslerinin peşine kapılarak ihtilafa düşüp de fırkalara bölünen, kendi düşüncelerini dine tahakküm noktasına getiren kimselerin kendi aralarında birbirlerine tahammülsüz olacakları ve birbirlerine karşı çok şiddetli davranacakları, bunun sonucu olarak da herkesin birbirinin şekavet'ine sebep olması ve nihayetinde zayıf düşmeleridir. Arkasından azgın ve tamahkâr toplumların iştahını kabartırlar. Nihayet onlar da gelip kendilerine dünya azabını tattırarak onları hor, hakir ve zelil kılarlar. Bağımsızlık şerefini ellerinden alır, esaret zilletine atarlar. Ahiret azabına gelince; Allah Teâlâ onu kitabında açıklamış, onun dünya azabından çok daha şiddetli ve üstelik devamlı olduğunu bildirmiştir.

Sözün burasında Üstad Abduh, *"Acaba Müslümanlar '**Sizden... bir cemaat olsun...**' emrini yerine getirmiş ve '**Ayrılan ve ihtilâfa düşenler gibi olmayın.**' yasağına uymuş mudurlar?"* sorusunu sormuş ve bunun ilim tâliplerince üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olduğunu vurgulamıştır. Onun bu soruya cevabı ise, İmam Râzî ve onun üstadından naklettiğimiz doğrultuda olmuştur. Durum haddizatında açıktır. Az önce zikredilen vaad ve va'îd hakkında sonuç ortadadır. İçimizdeki rüsum (merasim) uleması arasında

hâlâ Müslümanların kurtuluş içinde olduğunu ve başarının ancak onlar için olduğunu söyleyen ve buna inananlar olabilir. Fakat hemen hemen her yerde ve her tabakadan diğer tüm Müslümanlar, görülüyor ki izzet ve şereflerini yitirmişler, istiklâllerini kaybetmişler, onlar kaybettiklerinin ıstırabını çekmekte ve ellerinde kalan diğer değerlerini de bir gün kaybedeceklerinin korku ve endişesi içinde bocalamaktadırlar. İçlerinden aklı başında insanlar ülkelerinin uzak ve yakınlığına bakmaksızın birbirlerine, bu dertten kurtulmanın yolunu sormakta, şifa aramaktadırlar. Ancak *"Mevcut durum ve öncelikli olan nedir? Şifa bulmak için ne yapılmalıdır?"* vb. bakmamaktadırlar. Oysaki ilaç önlerindedir, ama ne zaman görecekler? Doktor kendilerine çağrıda bulunmaktadır, ama ne zaman ve nasıl duyacaklar?! Ah! İnşallah bu yakın bir zamanda olur!

İhtilafa düşen ve fırkalara bölünen kimseler için sözü edilen bu büyük azap, ***"Bir takım yüzlerin ağaracağı ve bir takım yüzlerin de kararacağı günde..."*** olacaktır. Zayıf bir izaha göre burada sözü edilen ***"yüzlerin beyazlık ve siyahlığı"***, hakikat anlamındadır ve bu hususi olarak kıyamet gününde meydana gelecektir. Bu izah sahipleri görüşlerine şu türden ayetleri delil getirmişlerdir: *"Allah'a karşı yalan uyduranların, kıyamet günü, yüzlerinin simsiyah olduğunu görürsün."*[767] Bir diğer izaha göre de -ki bu tercihe şayan bulunmaktadır- bu bir kinayedir. Râğıb, *Müfredât* adlı eserinin *"b-y-d"* maddesinde ayeti andıktan sonra şöyle demektedir: *"Araplarca en üstün renk beyaz olduğundan -ki bu meyanda şu söz meşhurdur: 'Beyaz en üstün, siyah en korkunç, kırmızı en güzel, sarı en müşkül renktir.'- ayette üstünlük ve kerem beyaz ile ifade edilmiştir. Hatta Arapça'da, ayıplarla kirlenmemiş kimse hakkında 'o, ak yüzlüdür.' denilmektedir.* ***'Yüzlerin ağardığı günde...'*** *tabirindeki* ***'yüzlerin ağarması'*** *sevinç ve neşeden,* ***'kararması'*** *da üzüntü ve kederden ibaret olmaktadır. Şu ayette de bu anlamda kullanılmıştır: 'Aralarından birine bir kızı olduğu müjdelendiği zaman içi gamla dolarak yüzü kapkara kesilir.'*[768] *Ağarma ile aynı anlamda olmak üzere şu ifade şekli de vardır: 'O gün bir takım yüzler aydınlıktır, gülmekte ve sevinmektedir.'"*[769] Râğıb, *"s-v-d"* maddesinde ise şunları söylemiştir: "***'Sevâd/kara-siyah'*** *beyazın zıddı olan rengin adıdır. Fiil olarak* ***'isvedde'*** *ve* ***'isvâdde'*** *şeklinde kullanılır.* ***'Bir takım yüzlerin ağaracağı ve bir takım yüzlerin de kararacağı günde...'*** *ayetinde* ***'yüzlerin ağarması'*** *sevinçten,* ***'kararması'*** *da üzüntü ve kederden ibarettir. Bu kullanış şeklinin bir benzeri, 'Aralarından birine bir kızı olduğu müjdelendiği zaman içi gamla dolarak yüzü*

---

767. Zümer, 39/60.
768. Nahl, 16/8.
769. Abese, 83/38-41.

kapkara kesilir.'[770] ayetinde bulunmaktadır. Bazıları buradaki ağarma ve kararmadan maksadın hakikat manası olduğunu söylemişlerdir; daha uygun olanı bir önceki izahtır yani bunun bir kinaye oluşudur. Çünkü onlar dünyada iken siyah ya da beyaz da olsalar, sözü edilen bu sonuç orada meydana gelecektir. 'O gün bir takım yüzler aydınlıktır...'[771] ayetindeki 'nâdıra/aydınlık-parlak' kelimesi beyaz; 'O gün bir takım yüzler de asıktır.'[772] ayetindeki 'bâsire/asık' kelimesi ve 'O gün birtakım yüzler de tozlanmış ve onları karanlık bürümüştür.'[773] ayetindeki 'gabera/tozlanmış' kelimeleri de 'kara'nın ifade ettiği anlamda kullanılmıştır. Keza, 'Kötülük işleyenlere kötülükleri kadar ceza verilir; onların yüzlerini zillet bürür; Allah'a karşı onları savunacak yoktur; yüzleri, gece karanlığından bir parçayla örtülmüş gibidir.'[774] ayetindeki 'gece karanlığından bir parçayla örtülmüş' ifadesi de benzer anlamı vermek içindir. 'Mü'minlerin sünnetsiz ve abdest eserinden olmak üzere yıkanan organlarının beyaz sekili olarak haşredileceği'[775] şeklinde ifadeler taşıyan hadisleri de aynı şekilde değerlendirmek gerekmektedir."

Râzî, bu yaygın kullanış şeklini doğrulamak amacıyla *"ak saçlar"* hakkında söylenmiş şu şiiri nakletmiştir:

يا بياض القرون سودت وجهي عند بيض الوجوه سود القرون
فلعمري لأخفينك جهدي عن عياني وعن عيان العيون
بسواد فيه بياض لوجهي وسواد لوجهك الملعون

"Ey şakaklarımın akları, sen kararttın yüzümü;
Yüzün aydın olması için şakaklar siyah olmalı.
Yemin olsun ki bütün gücümle seni görünmekten
Ve gözlere ayan olmaktan alıkoyacağım!
Sana öyle bir kara (boya) çalacağım ki,
Benim yüzümün ağartısı, senin yüzünün karartısı olacak!"

Derim ki: *"Dâd"* harfiyle konuşmakta olan herkes (yani anadili Arapça olanlar), günümüzde de bu kullanış biçimini yaygın olarak sürdürmektedirler. Özellikle de yalancıyı nitelerken *"kara yüzlü"* tabirini kullanır ve *"yalancının yüzünün karalığını hayretle izleyin"* gibi ifadeler kullanırlar.

Ayetin tefsirinde esas olan izah şekli -Râğıb ve Ebû Müslim'in izahlarına uygun olarak- bu olmalıdır. Üstad M Abduh'un tercih etmiş olduğu izah

770. Nahl, 16/58.
771. Abese, 83/38-41.
772. Kıyâmet, 75/24.
773. Abese, 83/38-41.
774. Yûnus, 10/28.
775. Bkz: Buharî, *Enbiyâ*, 8, 48; Müslim, *Cennet*, 56; Tirmizî, *Kıyâmet*, 3.

şekli de budur; zira o, ayette geçen *"azap"*ı, hem dünya hem de ahiret azabı olarak almaktadır. Bunun ahirette olacağı ile ilgili olarak az önce, beyaz ve siyahın anlamı sırasında zikrettiğimiz ayetler buna delâlet etmektedirler. Zira bu ayetlerde sözü edilen durumun kıyamet gününde olacağı tasrih edilmektedir. Dünyada da olmasına gelince, Üstad Abdduh bunu açıklama sadedinde şöyle demiştir:

İhtilafa düşüp, fırkalara bölünüp ayrılmayan, birlik ve beraberlik halinde olanlar, azim ve iradelerini kendi ülke ve halklarının menfaatine olmak üzere çalışmaya hasredenler, Allah'ın ipine sımsıkı sarılıp, kendi izzet ve şereflerini sağlayacak yararlı işler üzerinde ittifak edenler, birbirine yardımcı ve destek olup, birbirinin velisi, dostu haline gelenler; işte onlar var ya, onların yüzleri ağaracaktır! Yani neşe ve sevinçten, huzur ve saadetten yüzleri aydınlanacak, parlayacaktır. Bu, birlik ve beraberliğin, kaynaşmanın, Allah'ın ipine toptan sarılmanın semerelerinin ortaya çıkıp devşirilmeye başlandığı zaman olacaktır. Bu semereler, güç ve kudret, izzet ve şeref, ümmet olarak mevkilerinin yükselmesi ve hükümranlık alanlarının genişlemesidir. İçlerinden bir ferdin, dünyanın uzak olsun yakın olsun herhangi bir bölgesinde tahkir edilmesi karşısında tümüyle birden incinen, zulme ve haksızlığa uğradığı, hakaret gördüğü için ona yardım etmek ve öcünü almak için topyekun harekete geçen bu denli birlik ve beraberlik ruhuna ermiş bir ümmetin sözü edilen sonuçları elde etmesi çok açıktır. Böyle bir ümmetin, içlerinden herhangi bir ferdin zulme ve haksızlığa uğraması, hakarete maruz kalması halinde diğerlerinin görmezlikten gelmesi, hiçbir şey yokmuş gibi davranması beklenemez. İşte böylesi toplumların yüzlerinde izzet ve şerefin parıltıları, insanlık onur ve haysiyetinin, yüceliğinin yansımaları görülür. *"Yüz akı"* diye tabir edilen şey işte budur. Amaç ve ülkü farklılığı sebebiyle ayrılanlar ve fırkalara bölünenlere, bölük pörçük bir hal alanlara, aralarında dayanışma, yardımlaşma bulunmayan, birbirinin derdini kendisine dert edinmeyen, birbirine ilgi duymayan, bireyleri, kendi toplumlarının izzet, şeref ve haysiyet sebebi olan çıkarlarını düşünmeyen insan yığınlarına gelince, onların da yüzlerinde, bu bölük pörçük hallerinin bir sonucu olarak düşmanları karşısındaki mağlup halleri, istiklallerini kaybetmeleri, kendi kaderlerini artık belirleyebilme imkânlarını yitirmeleri halinde tabiî ki gam, keder, tasa hüküm sürecek, yüzleri kap kara olacaktır. Tarih, geçmişte bu cezanın her zaman için yerini bulduğunu bir gözlem olarak bize sunmaktadır. Geçmiş hakkında yapılan gözlemler, hâlihazır ve geleceğimiz için de en güçlü ve doğru bir delil mahiyeti taşımaktadır.

"Yüzleri kararanlara: 'İnanmanızdan sonra inkâr mı ettiniz? İnkâr etmenizden dolayı tadın azabı!' denilecektir."

Üstad Abduh şöyle dedi: Bu söz onlara hem dünyada hem de ahirette söylenecektir. Dünyada nasıl olsa, başına böyle iş gelmiş bir topluma işin vahametini artırmak için bu sözü söyleyen birileri çıkacaktır. Çünkü onların yaptıkları ancak kâfirlerin yapacağı türden bir iş olmaktadır. Ahirette ise, Allah Teâlâ böyle bir sual ile onları azarlayacak, sorguya çekecektir.

Ben derim ki: Bu ayetten murad, gerçekten bu sözün bilfiil söylenmiş olması değil, hal ve vaziyetin açıklanmasıdır. Mana şöyle olur: *"Onlar, kendilerine bu söz söylenecek bir duruma gelirler."* Bence ayeti ancak bu şekilde anlamamız gerekir. Burada söz konusu edilen fertler değil, ümmetlerdir. Kur'ân terminolojisinde ***"küfür"***, fakihlerin ve kelâm bilginlerinin küfür saydıkları şeyden farklıdır ki biz bunu birçok kez açıklamıştık.[776] Her kim, dinde tefrikaya düşenlerin *"Allah'a yönelerek O'na karşı gelmekten sakınınız, namaz kılınız, dinlerinde ayrılığa düşüp fırka fırka olan, her fırkasının da kendisinde bulunanla sevindiği müşriklerden olmayınız."*[777] ayetinde olduğu gibi, kâfir ve müşriklerden sayıldığını; Allah Teâlâ'nın Peygamberine hitaben *"Fırka fırka olup dinlerini parçalayanlarla senin hiçbir ilişiğin olamaz!"*[778] buyurduğunu akılda tutarsa, o takdirde tefsir etmekte olduğumuz ayetin manasını anlamak konusunda herhangi bir zorluk duymaz ve onu, *zarûrât-ı diniyye*den (dinî zorunluluklar) birini yahut o manada olan bir unsuru, fukahaca "din olarak İslâm'a inandıktan sonra inkâr etmek" şeklinde tanımlanan bir terime uygun düşmesi için zâhirinden başka bir manaya sarf etmek için kendince bir cevaz arama yoluna gitmez. Oysaki Kur'ân, dinin gerçek maksatlarından eylem yoluyla uzaklaşmayı ***"küfür"*** saymaktadır ve selef-i sâlih de Kitab ve Sünnet'e imanın, inanç, söz ve eylem birliği olduğunu, onun çok sayıda dalları bulunduğunu ve bunlardan en büyüklerinden birinin mesela adâleti ikame etmeye ve zulümden kaçınmaya çalışmak olduğunu anlamışlardı. Bu itibarla her kim kendisini zulme kaptırır ve sonunda zalimlik onun bir özelliği halini alırsa o ***"kâfir"*** olur. Nitekim Allah Teâlâ, *"Ve'l-kâfirûne hümü'z-zalimûn!" (Kâfirler bizatihi zalimlerdir!)*[779] ayetinde ***"küfr"***ü bu anlamda kullanmıştır. Kur'ân ıstılâhında zalimler, ***"kâfir"*** olduklarına göre ihtilafa düşüp fırkalara bölünmüş olanlar o zaman nasıl ***"kâfir"*** olmazlar?! Zira birlik ve beraberlik kulpuna tutunmak, ihtilâfları bırakıp, fırkalara ayrılmaktan uzak durmak imanın en büyük dallarından biridir; hatta bu, imanın esası olmaktadır. İman ancak bu esas üzerine kurulabilmektedir. O yüzdendir ki tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayet ***"Sizler ancak Müslüman olarak can verin"***

---

776. Bkz: *"Kâfirler bizatihi zalimlerdir!"* ayetinin tefsiri (Bakara, 2/254).
777. Rûm, 30/31-32.
778. En'am, 6/159.
779. Bakara, 2/254.

ayetinin arkasından gelmiştir. O ayetin ortaya koymuş olduğu Allah'ın ipine sarılmanın vacip olması, bölünüp parçalanmanın yasaklanması, hayra davetin, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama görevinin birlik halindeki güçlü bir ümmete yüklenmesi, bizim Müslüman olarak ölebilmemiz için takip etmemiz gereken yolun beyanı olmaktadır.

"Yüzleri ağaranlar ise Allah'ın rahmetindedirler. Onlar orada temellidirler."

Burada *"Allah'ın rahmeti"*nden maksat, O'nun eseri olan nimeti, ihsanıdır. Hiç şüphe yok ki, yukarıda açıkladığımız şekilde ***"yüzleri ağaranlar"***, dünyada iken -üzerinde bulundukları yüzlerini ağartan hallerini ve yapa geldikleri işlerini sürdürdükleri sürece- nimetler içerisinde daim olacaklardır. Çünkü Allah Teâlâ bir kavim, kendisinde bulunan özellikleri ve buna bağlı olarak yapageldikleri işlerini değiştirmedikçe, kendisinin onlar üzerindeki nimetini değiştirmez. Burada ***"temelli kalma"*** hükmünün, ***"yüzlerin ağarması"*** ifadesi üzerine tertibi, yüzlerin ağarmasının ve onu sağlayan sebeplerin hükmün illeti olduğunu bildirmektedir. Hüküm ise illeti ile birlikte var ya da yok olur. Ahiret hayatında söz konusu olan ***"temellilik/ebedilik"*** ise, onun durumu daha da açıktır.

تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِّلْعَالَمِينَ ﴿108﴾

وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ ﴿109﴾

108- İşte bunlar, sana hak olarak okuduğumuz Allah'ın ayetleridir. Allah hiç kimseye zulmetmek istemez.

109- Göklerde olanlar da, yerde olanlar da Allah'ındır. İşler Allah'a varacaktır.

Zulm'ün Kaynağı İnsanın Toplumsal Günahlarıdır!

*"**İşte bunlar, sana hak olarak okuduğumuz Allah'ın ayetleridir.**"* Ayetin metninde geçen "**bi'l-hak**"tan maksat, *"asla şek ve şüpheye mahal bırakmayacak, ihtimallere ve tevillere açık olmayacak şekilde, doğru ve sabit olan bir biçimde"* demektir. Bu durumda, eğer ümmetin geçmiş toplumların düştüğü yollara düşer, onları takip eder ve dinde ihtilafa düşüp fırkalara bölünürler, her fırka kendi mezhebinin hak olduğunu, diğerlerinin bâtıl olduğunu ispatlamaya yeltenir ve birbirlerini yemeye başlarlarsa, -hak yola dört elle sarılanların aksine- artık onların hiçbir mazereti bulunmayacaktır. Bu ayetlerde onlara emredilmiş bulunan Allah'ın ipine sarılma ve mukabilinde kendilerine ***"büyük kurtuluş"*** vaadinde bulunulması, ihtilâfa düşüp, fırkalara bölünmelerinin yasaklanması ve buna mukabil yakıcı bir azapla uyarılmaları (va'îd) vb. bütün bunlar, onların dinde ayrılığa düşmemiş birlik halinde ve aynı amaç etrafında kenetlenmiş bir ümmet olmalarının temini içindir. Bu halde iken onlar, hepsi için -Allah'ın ipine sarılmanın, birlik ve beraberlik olmanın vücubu, tevhid ilkesi ve takva üzerine bir yaşantı sürme gereği, her türlü kötü ve çirkin işlerden kaçınma lüzumu gibi- ortak payda değerinde olan ve üzerinde ihtilaf etmeleri söz konusu olmayan esaslarda görüş birliği halini korumakla birlikte, sahip oldukları farklı anlayışlar yüzünden birbirlerini mazur görürler ve bunu bir ayrılık sebebi görmezler. Emretmiş ve yasaklamış olduğu hususlarda ***"Allah hiç kimseye zulmetmek istemez."*** O, sadece insanları, *"insan-ı kâmil"* (tekâmül etmiş, olgunlaşmış insan) olmaları, fıtrî tekâmüllerini sağlayabilmeleri, sosyal nizamı tesis edebilmeleri için takip etmeleri gereken doğru yola hidayet eder. Eğer onlar onun emrinden çıkmışlar, gösterdiği yoldan sapmışlar ve bu yüzden başlarına bela gelmişse, bu onların ihtilafa düşüp ayrılmaları, fırkalara bölünmeleri sebebiyle kendi kendilerine zulüm etmiş olmaları yüzündendir. Diğer *toplumsal günahlar* da, aynı şekilde toplumun kendi kendisine zulüm etmiş olması sebebiyledir.

Burada söz, ümmetler ve onların başına gelen cezalar hakkındadır. Bir topluma bir belanın gelebilmesi için, mutlaka o toplumda bir kötülüğün yayılmış olması ve onun o toplumu, bu ve benzeri ayetlerde açıklanan doğru yoldan uzaklaştırıp, bataklığa doğru saptırmış olması gerekmektedir: *"Allah, kasabaların zalim halkını yakalayınca, böyle yakalar; yakalaması da şiddetli ve elimdir."*[780]

"Göklerde olanlar da, yerde olanlar da Allah'ındır. İşler Allah'a varacaktır."

O, kullarının malikidir, üzerlerinde mutlak tasarruf sahibidir. Onların bütün işleri O'nun hikmetli yasalarına (sünnetullah) tabidir. Her ilahi yasanın nihai bir amacı vardır ve onda hiçbir şekilde değişme, başkalaşma olmaz. Bu itibarla ihtilâfa düşüp de bölük pörçük olmuş insanlar, birlik ve beraberlik halinde bulunan insanların ulaşabilecekleri gayeye erebileceklerini sanmasınlar, böylesi bir ham hayalin peşine düşmesinler. Bu ayet, öncesinin delili olmak üzere gelmiştir. Biz daha önce, reddedilen zulmün, teşri yoluyla yapılan zulüm olduğunu açıklamıştık. Çünkü bu ayetler ve içerdikleri ahkâm hakkında edilecek söz, oruç hükmü hakkındaki *"Allah size kolaylık ister, zorluk istemez."*[781] ayeti ile, abdest ve gusül alınması emrinin arkasından gelen *"Allah size zorluk istemez."*[782] ayeti hakkındaki söz mesabesinde olmaktadır. Durum açıktır; görüş ayrılıkları ve anlaşmazlıklar için aslında mahal da yoktur; ancak usul ve kâideleri önceden konulan ve sonra onları desteklemek için müntesiplerince Kur'ân'a başvurulan ve Kur'ân'ı onları destekleyecek şekilde yorumlara tabi tutmayı tecviz eden anlayış ve mezhepler işi çığırından çıkarmakta ve onu bambaşka bir mecraya taşımaktadırlar. Mutezile şöyle demektedir: "*Ayetteki* ***'zulüm'*** *olumsuz bir bağlamda nekire (belirsiz) olarak gelmiştir. Bu haliyle o, umumiyet (genellik) ifade eder ve mana şöyle olur: 'O, ne kendi fiili ne de kulların fiilleri olarak mutlak surette zulüm istemez.' Onun istemediği bir şey, kendisinden asla sâdır olmaz. Hem akıl hem de nakil ile sabittir ki, kulların fiilleri arasında* ***'zulüm'*** *olanları vardır. Bu durum, kulların fiillerinin, O'ndan değil kendilerinden sâdır olduğu sonucunu gerekli kılar.*" Onlar, bu yaklaşımdan hareketle ikinci ayeti bunun ispatı doğrultusunda izah etmişlerdir.

Eş'ariyye ise şöyle demiştir: "Zulmün Allah Teâlâ'dan vaki olması muhaldir. Çünkü zulüm, insanın başkasının mülkünde tasarrufta bulunması demektir. Allah Teâlâ'dan başkasına ait herhangi bir mülk yoktur ki, oradaki tasarrufu sebebiyle Allah ***'zalim'*** olsun. Bu yüzden de Allah Teâlâ, 'kendisinin zulüm irade etmediğini' ifade ettikten sonra, göklerde ve yerde ne varsa hepsinin kendisine ait olduğunu bildirmiştir." Onlar bu noktadan hareketle

780. Hûd, 11/102.
781. Bakara, 2/185.
782. Maide, 5/6.

şöyle demektedirler: "Allah Teâlâ, eğer muttaki ve sâlih insanlara azap etse, bozguncu ve günahkâr insanlara da sevap verse, bu Allah Teâlâ hakkında bir zulüm olarak değerlendirilemez; aksine O'nun hakkında bu adâlet olur; çünkü kendi mülkünde tasarruf etmiştir."

Biz diyoruz ki: Öncelikle bu iki ayet ayrı bir mecrada, bu kelâmî mesele ise daha başka bir mecradadır. İkinci olarak, ***"zulüm"***, Allah Teâlâ hakkında muhaldir. Bu, zulmün, *"kişinin, başkasının mülkünde tasarrufta bulunması"* şeklindeki bir tanıma ve buna istinaden de O'nun kendi mülkündeki tasarrufunun zulüm olmayacağı şeklindeki izah sebebiyle değildir; böyle bir tahlil doğru değildir. Zulmün Allah Teâlâ hakkında muhal oluşu, O'nun, hikmetle, âlemin nizamı ve teşrideki kemal haliyle bağdaşır olmayışındandır. Kölelerini ve hayvanlarını, güçlerinin yetmediği bir iş altına sokan kişiye *"onlara zulmeti"* denilir. Hatta Arapça'da uygunsuz bir yere bir çukur açan kimse hakkında bile *"oraya zulmetti"* tabiri kullanılmakta ve o yere de "*mazlum yer*" denilirken, oradan çıkan toprağa da "*mazlum toprak*" denilmektedir. Bir kimsenin hakkını tam olarak vermeyen kimse için de *"ona zulmetti"* denilmektedir. Nitekim Kur'ân'da da buna benzer kullanım şekilleri vardır: *"Her iki bahçe de ürünlerini vermişlerdi, hiçbir şeyi de eksik bırakmamışlardı (velem tazlîm minhû şey'en)."*[783] ***"Zulüm"*** kelimesinde asıl olan mana sanırız tam da budur.

Râğıb şöyle demiştir: Lügatçilere ve çok sayıda ulemaya göre ***"zulüm"***, "bir şeyi eksiltme ya da artırma veya vaktine ya da mekânına riayet etmeme yoluyla kendisine layık olan yere koymamak" demektir. Allah Teâlâ'nın ahkâm konusunda kendisinden uzak kıldığı zulüm, kulların çıkarlarına ters düşen, onları dünya ve ahiret saadetine ulaştırmayan hükümler koyması; yaratma konusunda ise, âlemdeki kurulu düzene ve her şeyin yerli yerinde oluşu esasına aykırı şeylerin var edilmesi demektir. Allah Teâlâ, bütün bunlardan münezzehtir.

Ayetteki lâfız ve söz dizisi hakkında ele alınabilecek konulardan biri, ***"yüzleri kararacak olanlar…"***[784] ayetindeki açılımın (neşr), dürülüş (leff) tertibi üzere olmadığıdır. Zira leff sırasında yüzlerin ağarması, kararmasından önce zikredilmiş; neşrde yani sözün açılımında ise yüzleri kararanların durumu, ağaracak olanların halinden önce anılmıştır. Kısaca burada leff ü neşr gayr-i müretteb vardır. Müretteb adını verdikleri leff ü neşrin, müşevveş ya da gayr-i müretteb adını verdikleri türden daha beliğ (eblağ) değildir. Bu ancak sözün gelişine ve duruma göre farklılık arz eder. Bu itibarla tercihi gerektirici herhangi bir durum olmadıkça, bunlardan birinin diğerine üstün

783. Kehf, 18/33.
784. Âl-i İmrân, 3/106.

olması gerekmez. Denildiğine göre buradaki tercihi gerektiren unsur, sözün başında ve sununda mü'minlerin halinin ve mükâfatlarının açıklanmış olmasının murad edilmesidir. Bu izah, belagat sahiplerince güzel görülebilir ve sadra şifa verici bir izah sayılabilir. Bir başka izaha göre ise nükte şudur: Mahlûkatı yaratmaktan maksat, onlara azap etmek değil, rahmetle muamele etmektir. O yüzdendir ki rahmete layık kimselerle söze başlamış ve onlara verilecek karşılığı bildirmekle de sözü sona erdirmiştir. Diğerlerinin zikredilmesini de sözün arasına sığdırmıştır. Birinci izah, lâfız itibariyle bir tercih, ikincisi de mana itibariyle bir tercih olmaktadır. Bunu teyit eden hususlardan biri de Allah Teâlâ'nın, rahmete layık kimseleri orada temelli kalıcı olmakla nitelemiş olması, azaba müstahak olanlara yönelik ise temellilikle nitelemede bulunmamasıdır. Bu manaya Râzî dikkat çekmiş ve Allah Teâlâ'nın, azabı değil de rahmeti kendisine izafe etmiş olduğunu belirtmiş, azabın illet ve sebebinin ***"inkâr etmiş olmanız yüzünden"***, olduğunu beyan etmiş; daha sonra O'nun âlemler için zulüm istemediğini zikrederek şöyle demiştir: *"Bu üslup, azap ile korkutma (va'îd) hakkında bir tür mazeret beyanı kabilinden sayılabilir. Bütün bunlar, üstün gelen tarafın rahmet yönü olduğuna işaret eder."*

Uçurumun kenarında, düşmek üzere olan insanları bel kemerlerinden kavrayıp oraya düşmemeleri için her türlü önlem alan böylesi bir rahmet dini hakkında, cehaletleri ve kötü seçimleri sebebiyle hakkını veremeyip ihtilafa düşen ve fırkalara ayrılan zavallılara yuh olsun! Yazıklar olsun!

كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ
وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُم مِّنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ
وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿110﴾
لَن يَضُرُّوكُمْ إِلَّا أَذًى وَإِن يُقَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْأَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنصَرُونَ ﴿111﴾
ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ أَيْنَ مَا ثُقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِّنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِّنَ النَّاسِ وَبَاءُوا
بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ
اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ الْأَنبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ ذَٰلِكَ بِمَا عَصَوا وَّكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿112﴾

110- Siz, insanlar için ortaya çıkarılan, doğruyu emreden, fenalıktan alıkoyan, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz. Kitab Ehli inanmış olsalardı, kendileri için daha hayırlı olurdu; içlerinde inananlar olmakla beraber, çoğu yoldan çıkmıştır.

111- Onlar incitmekten başka size bir zarar veremezler. Sizinle savaşa koyulurlarsa, arkalarını dönüp kaçarlar. Sonra kendilerine yardım da edilmez.

112- Nerede bulunsalar Allah'ın ve inanan insanların himayesinde olanlar müstesna onlara alçaklık damgası vurulmuştur. Allah'tan bir gazaba uğradılar, onlara aşağılık damgası vuruldu. Bu, Allah'ın ayetlerini inkâr etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmelerindendir. Bu, karşı gelmeleri ve taşkınlık yapmalarındandır.

Hayırlı Ümmet Olmanın Şartları

Allah Teâlâ, kendi ipine sarılınmasını emrettikten ve mü'minler üzerine onların kalplerini birbirine telif etme ve İslâm kardeşliği tesis etmek suretiyle olan nimetini zikrettikten, arkasından heva ve heveslerinin peşine düşüp dinde ihtilaf edip, fırkalara bölünmeyi yasakladıktan ve bunun elim bir azap sebebi olduğunu beyan ettikten hemen sonra, Allah'ın ipine sarılanların, dinde kardeş olanların, Allah için sevip sevilenlerin özelliklerini andı ve onları şu güzel vasıflarla zikretti: ***"Siz, insanlar için ortaya çıkarılan, doğruyu emreden, fenalıktan alıkoyan, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz."*** Bundan anlaşılıyor ki, ümmetin hayırlı oluşu ve diğerlerine olan üstünlüğü şu hususlarla olmaktadır: ***"İyiliği emretme"***, ***"kötülüğü yasaklama"*** ve ***"Allah Teâlâ'ya iman etme."***

"Küntüm" ifadesi hakkında üç ayrı izah şekli bulunmaktadır: Birincisi bu kelime tam fiildir ve manası *"vücidtüm hayra ümmetin"* şeklindedir. Buna göre sanki şöyle denilmiş olmaktadır: *"Siz şu anda varlık alanında bulunan en hayırlı ümmetsiniz!"* Çünkü bütün ümmetler, fesada teslim olmuşlar, artık onlarda iyilik tanınmaz hal almış, kötülüğe mani olunmaz olmuştur. Onlar artık gerçek iman üzere değildirler ki, inananlarını şerden alıkoyup onları hayra yöneltsinler. Siz ise iyiliği emretmekte, kötülükleri yasaklamakta, Allah Teâlâ'ya gerçek imanla inanmaktasınız ve bu imanın eseri amellerinizde gözükmektedir.

İkinci izaha göre bu kelime *"idiniz"* anlamında nakıs fiildir ve o takdirde mana, *"Allah'ın ilminde"* yahut *"Geçmiş ümmetlerin kitaplarının sizi müjdeleyen pasajlarında hayırlı bir ümmet idiniz."* şeklindedir. Ebû Müslim şöyle dedi: *"Bu söz, yüzleri ağaracak olan kimselere söylenecektir ve mana şudur: 'Siz, geçen dünya hayatınızda hayırlı bir ümmet idiniz ve durumunuz şöyle şöyle idi... İşte buna mukabil olmak üzere bu güzel karşılık size verilmiştir.'"* Ona göre bu söz, önceki ayetlerin devamı mahiyetindedir. ***"Yüzleri kararacak olanlar"*** için söz konusu edilecek olanlar aynı şekilde ***"yüzleri ağaracak olanlar"*** için de söz konusudur. Nakıs kabul edilmesi esasına göre başka türlü izahlar da yapılmıştır.

Üçüncü izah şekli ise, buradaki ***"kâne"*** fiilinin dönüşüm ifade eden *"sâra"* anlamında olduğu şeklindedir. Yani *"Sirtüm hayra ümmetin (en hayırlı ümmet halini aldınız)."* takdirindedir. Bu izah, en zayıf olanıdır.

"Küntüm" kelimesi, Ebû Müslim'in izahından farklı biçimde tefsir edilecek olursa, o zaman cümle, Rasûlullah (s) ve ona tabi olan sâdık mü'minlerin, bu ayetin nüzûlü zamanına kadar insanlar için çıkarılmış bu üç meziyete sahip en hayırlı ümmet olduklarını bildiren Allah Teâlâ'dan bir tanıklık olur. Tabiî onlara uyanlar da şüphesiz onların hükmüne tabi olurlar. Ancak İslâm'a ve Rasûlullah'a bağlılık iddiasından öteye hiçbir değer taşımayan, dini kendileri için bir tür fantezi gören kimseler, bu hayırlılık halinden yoksun olurlar. Dahası bir kimse namazını kılsa, zekâtını verse, Ramazan orucunu tutsa, Beytullah'ı haccetse, helâlleri helâl, haramları da haram görse ve bunlara riayet etse, bütün bunları İslâm'ın ruhu mesabesinde olan ihlâs ile yerine getirmiş olsa; iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama ilkesini yerine getirmedikçe, Allah'ın ipine sımsıkı sarılıp dinde ihtilafa düşüp ayrılıklara sapma ve fırkalara bölünme gibi durumlardan kaçınmadıkça yine sözü edilen *hayırlılık* vasfını elde edemez.

Üstad Muhammed Abduh şu anlamda şeyler söyledi: Bu vasıf, öncelikli olarak bu hitabın yönelmiş olduğu kimseler için doğru olur. Onlar da

Rasûlullah (s) ve *"O'nunla beraber olanlar"*dır (r). Onlar, vaktiyle birbirlerine düşman idiler, Allah Teâlâ onların kalplerini telif etti ve O'nun nimetiyle kardeş oldular; onlar, Allah'ın ipine sarılan ve dinde ihtilafa düşüp, çeşitli fırkalara bölünüp, tam bir bağnazlıkla mensup oldukları mezhepleri destekleyen kimseler değillerdi. Onlar iyiliği emreder, kötülüğü yasaklar, bu konuda zayıf, güçlü olandan korkmaz, küçük büyükten çekinmezdi. Onlar Allah Teâlâ'ya tam bir imanla bağlı idiler ve imanları onların akıllarına, kalplerine, duygu ve düşüncelerine hâkim vaziyette idi. Heva ve heveslerinin dizginleri imanlarının emrinde idi. O kadar ki bütün hal ve gidişatlarında yegâne belirleyici olan sahip oldukları imanlarıydı ki Allah Teâlâ, pek çok ayette bu imanın mahiyetini ve özelliklerini beyan etmişti. Yeryüzünün durumunun değiştirilmesinde o imanın faydaları ve semereleri görülmüştü. O iman ki, Allah Teâlâ hakkında şöyle buyurmuştu:

"İnananlar, ancak Allah'a ve Peygamberi'ne inanmış, sonra şüpheye düşmemiş; Allah uğrunda mallarıyla, canlarıyla cihat etmiş olanlardır. İşte onlar doğru olanlardır!"[785] *"İnananlar ancak, o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri titrer. Karşılarında ayetleri okunduğu zaman bu onların imanlarını artırır. Ve Rab'lerine güvenirler; namaz kılarlar; kendilerine verdiğimiz rızıktan yerli yerince sarf ederler. İşte gerçekten inanmış olanlar bunlardır!"*[786] *"Müminler saadete ermişlerdir! Onlar namazda huşu içindedirler. Onlar boş şeylerden yüz çevirirler. Onlar zekâtlarını verirler. Onlar, eşleri ve cariyeleri dışında, mahrem yerlerini herkesten korurlar. Doğrusu bunlar yerilemezler. Bu sınırları aşmak isteyenler, işte bunlar aşırı gidenlerdir. Onlar emanetlerini ve sözlerini yerine getirirler. Namazlarına riayet ederler. İşte onlar, temelli kalacakları Firdevs cennetine varis olanlardır!"*[787]

Bunları, Üstad Abduh'un sözlerinden mana itibariyle almış bulunuyoruz. Ancak "*Onunla beraber olan ashabı*" sözü tırnak içinde ona ait bir sözdür ve o bununla şunu kastetmektedir: *"Bu kâmil iman için sözü edilen Yüce vasıflar ve yüksek meziyetler, muhaddislerin 'sahabî' terimini kullandıkları herkes için söz konusu değildir. Mesela bir bedevî geliyor, Müslüman oluyor ve Rasûlullah'ı (s) hayatında bir kez görmüş bulunuyor."* O, işte bu türden sahabîleri kastetmiyor. Sanki o, bu sözünü *"Muhammed Allah'ın elçisidir. Onun beraberinde bulunanlar, inkârcılara karşı sert, birbirlerine merhametlidirler..."*[788] ayetinden almış gibi gözüküyor. Onlar, bu değerli sıfatların bihakkın kendilerinde bulunduğu kimselerdir. Onların en Yüce ve üstünü ise Medine'ye hicret etme

785. Hucurât, 49/15.
786. Enfâl, 8/2-4.
787. Mü'minûn, 23/1-11.
788. Fetih, 48/29.

(Muhacirlik) ve cihad; Medineli olanlar hakkında da oraya sığınan insanlara evlerini, barklarını açma, aşlarını onlarla paylaşmalarıdır (Ensarlık). Bu yüzdendir ki Allah Teâlâ, Enfâl Sûresi'nin sonunda şöyle buyurmuştur: *"İnanıp hicret eden, Allah yolunda savaşanlar ve muhacirleri barındırıp onlara yardım edenler, işte onlar gerçekten inanmış olanlardır! Onlara mağfiret ve cömertçe verilmiş rızıklar vardır! Sonra inanıp hicret eden ve sizinle birlikte savaşanlar, işte onlar sizdendir!"*[789]

Rasûlullah (s) ile birlikte hiçbir münafık hicret etmemiştir; çünkü hicret Müslümanların zayıf oldukları bir dönemde idi, nifak hareketi ise onların güçlendikleri zaman ortaya çıkmıştır. Medine münafıkları ise Rasûlullah'a (s) yardım etmemişlerdir; aksine onu ve sâdık mü'minleri zor durumda bırakmakta, tam yardıma muhtaç oldukları zamanda, onları arkadan vurmakta, düşmanlarına ise cesaret vermekte idiler. Onlar hakkında olmak üzere Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Aranızda savaşa çıkmış olsalardı, ancak sizi bozmaya çalışırlar ve fitneye düşürmek için aranıza sokulurlardı. İçinizde onlara kulak verenler var. Allah kendilerine yazık edenleri bilir. Andolsun ki, daha önce de fitne koparmak istemişlerdi. Sana karşı bir takım işler çeviriyorlardı, sonunda onlar istemedikleri halde hak ortaya çıktı..."*[790] İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre ayetten murad, ilk muhacirlerdir. Hz. Ömer'den gelen rivayete göre ise, seçkin sahabîler ve onların yaptıklarını yapan, onların gidişatına uyanlardır.

Sözü edilen muhacir ve ensardan oluşan sâdık sahabîler arasında Muaviye'nin mü'minlerin emiri Hz. Ali'ye karşı ayaklanma suretiyle sebebiyet verdiği fitne sırasında ihtilafa düşüp, birbirinden ayrılan kimseler de vardı, denilebilir. Acaba bu yüzden ümmet ***"insanlar için çıkarılmış hayırlı ümmet"*** olma özelliğini yitirmiş midir? Buna cevap üç açıdan verilecektir:

Birincisi: Bu görüş ayrılığı ve gruplaşma, bir kere dinde değildi, sadece dünyevi bir konuda idi ve bu yüzden her iki grubun da itikadında herhangi bir değişiklik meydana gelmemiş ve buna bağlı olarak dinde yeni bir mezhep ortaya çıkmamıştı. Bizzat dinin kendisi üzerinde bu ayrılıkların hiçbir etkisi olmamıştı.

İkincisi: Bu fitneyi çıkaran Muaviye, ilk muhacirlerden değildi. Çünkü o, Mekke'nin fethi senesinde Müslüman olmuştu ve fetihle birlikte hicret sona ermişti. Yahut Müslümanlığını o yıl açıklamıştı; nitekim Vakidî'nin dediğine göre o, Hudeybiye yılında Müslüman olmuştu ve kaza umresinde Müslüman idi. Hâfız, *el-İsâbe*'de, Vâkidî'nin sözünü naklettikten sonra şöyle der: "Bu söz, Sahîh'de Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan rivayet edilen bilgiye ters düşmektedir.

789. Enfâl, 8/74-75.
790. Tevbe, 9/47-48.

Orada o, hac aylarında umre hakkında 'Biz onu yapmıştık ve şu, o zaman henüz kâfir idi.' demiş ve bu sözüyle de Muaviye'yi kasdetmişti." Vâkıdî'nin sözü ister doğru olsun ister olmasın her halükârda Muaviye hicret etmemiştir. İbn Sa'd, ondan şöyle dediğini nakletmektedir: "Kaza umresinden önce Müslüman olmuştum, fakat Medine'ye hicret etmekten korkuyordum, çünkü annem bana 'Eğer Medine'ye gidersen, senden nafakanı keseriz!' demekteydi. Muaviye'nin yanında ilk muhacirlerden çok az sayıda kimse vardı ve onlar da onun haklı olduğuna ve isteğine -ki Hz. Osman'ın katillerine kısas uygulanmasıydı- ulaşır ulaşmaz başkaldırıdan vazgeçip, diğer insanlar gibi Hz. Ali'ye beyatta bulunacağına inanmaktaydılar."

Üçüncüsü: Tarihi iyi bilenler bilirler ki sahabe, var oldukları sürece iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama konusunda gevşeklik göstermemişlerdir. Bu konudaki zaaf hali ancak sahabe neslinin büyük ölçüde inkıraza uğramasından sonra ortaya çıkmıştır. Bu iki rükün, imandan sonra hayırlı ümmet olmanın en büyük rükünleri olmaktadır. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan dünyevi ayrılıklar ve anlaşmazlıklar, Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra çok sürmeden ortadan kaybolmuştur. Çünkü bu iki önemli rüknü yerine getiren bir ümmet içerisinde ayrılıkların ve anlaşmazlıkların devam etmesi mümkün değildir. Bu durum, aralarında tam bir düzen olmasa bile böyledir. Zaten ilk başta aralarında istenilen düzeyde bir düzen olsaydı, o takdirde bütün bunlar olmazdı. Muaviye'ye karşı, hatta içlerinden sahabe olmayan insanların bile, nasıl ağır tepki gösterdikleri bu konuda bize bir fikir verecek boyuttadır.

Doğrusu şudur ki bu ümmet, iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama görevini terk etmediği sürece en hayırlı ümmet olmaya devam etmiştir. Onlar bu görevi, Allah Teâlâ'nın emrine arka dönmek ya da umursamazlık gibi bir nedenle de terk etmiş değillerdir. Onlar sırf, Ümeyye oğullarından olan hükümdar ve emirlerin istibdada dayalı yönetimleri altında sindirilmiş olmaları sonucu bunu yapamaz hale gelmişlerdir. Onlardan sonra gelen yöneticiler de onların bu baskıcı tavrını sürdürmüşlerdir. Onlardan bu fitneyi açıkça ortaya çıkaran ilk hükümdar Abdülmelik b. Mervan idi ve minberde iken "*Kim bana 'Allah'tan kork!' derse, boynunu vururum!*" demişti. Mervan oğullarının bu habis şeceresi (sülalesi), bu ümmet içerisinde istibdat (saltanat) yönetimini tesis eden kişiler olmuştur. İstibdat artık ümmet içerisinde öyle çöreklenmiştir ki, imandan sonra din ve dünya için sahip olunması gereken en önemli meziyetlerden yoksun kalınmıştır.

Fahreddin Râzî, tefsirinde yapılan izah doğrultusunda açıklamalarda bulunmuş ve ümmetin iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama ve iman etme vasıflarının, onun insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet olmasının illeti

olduğunu belirterek şöyle demiştir:

"Bil ki: Bu ayet, istinâfiyyedir (gramer bakımından söz başı) ve ondan maksat, bu hayırlı olmanın illetini bildirmektir. 'Zeyd cömerttir; insanları doyurur, onları giyindirir, onların işine yarar şeyler yapar.' şeklindeki bir cümle yapısına benzer. Sözün esası şudur: Fıkıh usulünde bir kural vardır: Bir hükmün, ona uygun düşecek bir vasıf ile birlikte zikredilmesi halinde, bu üslup, o hükmün o vasıfla muallel olduğunu gösterir. Burada da Allah Teâlâ, hayırlılık vasfının bu ümmet için sübutuna hükmetmiş, sonra onun akabinde bu hükmü ve bu taatleri zikretmiştir. Taatlerden kasdım, iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama ve iman etmektir. Buna göre, söz konusu hayırlılığın, bu ibadetlerle muallel olması gerekecektir." O, sonra bir sual yöneltti ve ona cevap vererek dedi ki:

"Burada şöyle bir itiraz yöneltilmektedir: İyiliği emretme, kötülüğü yasaklama ve Allah'a inanma, hangi açıdan bu ümmetin en hayırlı ümmet olmasını gerektirmektedir? Zira bu özellikler, önceki diğer ümmetlerde de mevcut idi. Bunun cevabı şudur: Kaffâl dedi ki: 'Onların geçmiş diğer ümmetlere üstün kılınması, iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama görevini çok daha güçlü bir biçim olan savaş yoluyla yerine getirmekte olmaları sebebiyledir. Bilindiği gibi iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama kalple, dil ile ve el ile olabilmektedir. Bu yollar içinde en güçlü olanı savaş suretiyle olur. Çünkü savaş, kişinin kendisini ölüm tehlikesine atması demektir. İyilikler içinde en Yücesi hak din, Allah'ın vahdaniyetine ve nübüvvete olan imandır. Kötülükler içerisinde en çirkin olanı da Allah'ı inkâr etmektir. Bu durumda din uğrunda cihad, başkalarını en büyük faydaya eriştirebilmek ve onu en büyük zarardan kurtarabilmek uğrunda kişinin kendi nefsini en büyük tehlikeye atması demektir. Bu itibarla cihad, ibadetlerin en büyüğü olmuştur. Cihadın, bizim dinimizde, diğer şeriatlara nispetle daha önemli bir yer tutması, hiç kuşkusuz bu ümmetin diğer ümmetlerden daha üstün olmasını gerekli kılmıştır. İbn Abbâs'tan rivayet edilen sözün manası da işte budur: O 'Siz, insanlar için ortaya çıkarılan, doğruluğu emreden, fenalıktan alıkoyan, Allah'a inanan hayırlı bir ümmetsiniz...' ayetinin tefsiri hakkında şöyle demiştir: 'Onlara, Allah'tan başka ilah olmadığına şehadet etmelerini ve Allah'ın indirdiklerini kabul etmelerini emredersiniz, bunun için onlarla savaşırsınız. 'Lâ ilâhe illallah' iyiliklerin en büyüğü, onu inkâr etmek de kötülüklerin en kötüsüdür.' Kaffâl sonra şöyle dedi: 'Din uğrunda savaşmaya, hiçbir insaf sahibi karşı çıkamaz. Şöyle ki, insanların büyük çoğunluğu, öteden beri ülfetleri ve alışkanlık haline gelmesi sebebiyle şu anda içinde bulundukları dinlerine karşı sevgi beslerler ve kendilerine serdedilen karşı deliller üzerinde durup düşünmezler. Bu itibarla, kişi öldürülme ile korku-

tularak dine girmeye zorlanır ve bu yolla da olsa dine girerse, zamanla içinde bulunan eski bâtıl dine karşı olan sevgisi git gide azalır, buna mukabil hak dinin sevgisi giderek artar ve bu, sonunda tamamen bâtıldan hakka intikal etmesine vesile olur. Böylece ebedi azaba duçar olmaktan kurtulmuş ve ebedi sevaba hak kazanmış olur.'" Râzî'nin, Kaffâl'den nakli böyledir ve kendisi de bu görüşe katılmaktadır.

Ben derim ki: Bu görüş yanlıştır ve sabit olmayan temeller üzerine oturtulmuştur. Yanlışlığı şu yönlerdendir: Birincisi, Kaffâl ve Râzî, geçmiş ümmetlerde dinî cihad olmadığı, dinde zorlama bulunmadığı görüşünü dile getirmekle hata etmişlerdir. Bu onların, dinler ve tarih hakkındaki bilgilerinin azlığından kaynaklanmıştır. Doğrusu şudur ki, Ehl-i Kitab, dinsel savaşlar bakımından Müslümanlardan çok daha katı bir tavır içerisinde olmuş ve onlar hakkında dinde zorlama ile ilgili yaşanmış örnekler, Müslümanlara nispetle çok daha fazla olmuştur.

İkincisi, dinde zorlama, İslâm'da bizzat nassla yasaklanmış bulunmaktadır. Rasûlullah (s), hiçbir zaman gerek Araplarla ve gerekse diğer kavimlerden olan kimselerle yapmış olduğu savaşları, onları zorla dine sokmak için yapmamış, aksine savunma amaçlı yapmıştır. Allah Teâlâ, *"Rabbin dileseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi inanırdı. Öyle iken insanları inanmaya sen mi zorlayacaksın?"*[791] buyuruyorken o nasıl olur da insanları zorlamaya kalkışabilirdi. Bu konuda etraflı bilgi isteyen, Bakara Sûresi'ndeki *"Lâ ikrâhe fi'd-dîn (Dinde zorlama yoktur.)"*[792] ayetinin tefsirine bakabilir.

Üçüncüsü, bu görüş, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama ilkesini, sadece İslâm'a çağrıda ve onunla ilzamda bulunmaya indirgemiş olur. Oysaki daha önceki *"Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülüğü yasaklayan bir cemaat olsun"*[793] ayeti iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama işinin, İslâm'a çağrıdan ve onu kabul ile ilzam etmeden başka bir vazife olmasını gerekli kılmaktadır. Bu, irşâd ve öğretim faaliyetinin ötesinde başka bir eylemdir.

Dördüncüsü, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama vazifesi, hadiste ifade edilen münkerin değiştirilmesi vazifesinden başka bir şeydir ki bunun açıklaması daha önce geçmişti.

Beşincisi, bu görüş, Allah Teâlâ'nın Hac Sûresi'ndeki mü'minlerin, kendilerine yönelik saldırıda bulunanlara karşı savaş izni verilmesinin arkasından onların özellikleri ile ilgili olarak gelen *"Onları biz yeryüzüne yerleştirir-*

---

791. Yûnus, 10/99.
792. Bakara, 2/256.
793. Âl-i İmrân, 3/104.

sek namaz kılarlar, zekât verirler, uygun olanı emrederler, fenalığı yasaklarlar."[794] buyruğuna muhalif bulunmaktadır. Buna göre mü'minlere ait olan iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama özelliği, onların yeryüzünde sabitkadem (istikrarlı-sürekli) olmalarından sonra söz konusu edilmiştir. Bu ise cihad ile değil, cihad sonrası olması gereken bir özelliktir.

Şu ulemanın haline şaşmamak elde değil! Onlar, taklidi meseleyi, kaziyye-i müselleme gibi ele alıyorlar ve sonra onu Allah Teâlâ'nın Kitabı hakkında hakem kabul edip, onun tefsiri için kaide haline getiriyorlar. Oysa bu yaptıkları Kur'ân'ın sarih ayetlerine aykırı düşmektedir. Sonra da onlar, İslâm'ın en önemli özelliği olan "*delile tabi olma ve taklit yularını boyundan çıkarıp atma*" ilkesinden dem vuruyorlar; oysaki bu taklit yularını boyunlarında tutmada ısrarcı görünüyorlar. Kaffâl'ın nükte hakkında söyledikleri üzerinde düşünüldüğünde görülecektir ki, onun "*İnsanların büyük çoğunluğu, öteden beri ülfetleri ve alışkanlık haline gelmesi sebebiyle şu anda içinde bulundukları dinlerine karşı sevgi beslerler ve kendilerine serdedilen karşı delilller üzerinde durup düşünmezler.*" sözüyle kastetmiş olduğu kimseler gayrimüslimlerdir. Onun bu sözüne göre, delillere bakarak hareket edenler sadece Müslümanlardır; onlar dinleri hakkında delile dayanmaksızın hiçbir şey kabul etmezler. Bu yüzden ona göre Müslümanların, başkalarını zor kullanarak hak din olan İslâm'a sokmaları ve böylece onların da hayırlılıkta kendileri gibi olmalarını sağlamaları haklarıdır. Şimdi Allah için doğru söylemek gerekirse bu meziyet nerede, günümüz hatta Kaffâl dönemi Müslümanları nerede?!

Sonra Râzî'nin ortaya koyduğu soru ve cevap olarak da Kaffâl'ın söyledikleri -ki Râzî de buna katılmaktaydı- Allah Teâlâ'nın "*insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet*" buyruğunun, "*var oldukları andan beri ortaya çıkmış en hayırlı ümmet*" şeklinde anlaşılması esası üzerine kuruludur. Bu, onun ayetin manaları arasında zikretmiş olduğu görüşlerden birisi olmaktadır. Şöyle dedi: İkincisi ***"li'n-nâs"*** sözcüğü, ***"küntüm"***ü tamamlama meyanındadır. Takdir, 'Küntüm li'n-nâsi hayra ümmetin' şeklindedir. Bazıları da ***"uhricet"*** sözcüğünün sıla olduğunu söylemiştir. Buna göre de takdir *'Küntüm hayra ümmetin li'n-nâs'* şeklindedir. Bu sonuncusu, görüşlerin en zayıfıdır.

Üstad Abduh bu suale değinmemiştir. Bence durum şöyledir: Ümmetin hayırlı oluşunun burada sözü edilen özelliklere bağlanması, bu ümmetin insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet oluşunun eksiksiz olarak sebebini teşkil etmez. Aksine bu şekilde anılması, hayırlı ümmette bulunan özelliklerin korunması ve varlığını sürdürebilmesi bu üç esasın mevcudiyetine bağlı olması sebebiyledir. Bu yüzdendir ki bu ümmete, mevcudiyetine yönelik

794. Hac, 22/41.

saldırılara karşı koymak ve varlığını korumak için yürüteceği faaliyetlerde amacının iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama olması şart koşulmuştur. Bununla, eğer bu olmazsa, ümmetin yeryüzünde bekayı hak etmeyeceği ifade edilmiş olmaktadır. Bu vazifenin yerine getirilmesi emri, bu sürenin pek çok ayetinde -daha önce inmiş olan hiçbir kitapta emsali görülmedik biçimde- teyit edilmiştir. Geçmiş ümmetlerden hiçbiri de bu görevi bu şekilde yerine getirmemiştir. Râzî'nin *"Bu üç özellik, diğer ümmetlerde de vardı."* şeklindeki sözü tamamen yanlış bulunmaktadır.

Râzî, burada bir başka soru yöneltmiş ve cevabını da vermiştir: *"İyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama ilkesi, neden Allah'a iman esasından önce zikredilmiştir? Oysaki Allah'a iman, her taatten mutlaka önce bulunması gereken bir esastır."* Bunun cevabı şu şekildedir: Allah Teâlâ'ya iman, semavî bir dine mensup bulunan bütün toplumlarda ortak bir özellik olmaktadır. Sonra biz biliyoruz ki Allah Teâlâ, bu ümmeti diğer semavî din mensubu ümmetlere üstün kılmıştır. Bu durumda bu üstünlüğün sebebinin, herkes arasında müşterek bir özellik olarak bulunan Allah Teâlâ'ya iman olması kabil değildir. Öyleyse bu ziyade özelliğin, hayırlı oluşun sebebinin, bu ümmetin iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama konusunda diğer ümmetlere nispetle daha güçlü halde bulunmaları olmalıdır. Şu halde bu hayırlılıkta müessir olan etken, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklamadır. Allah'a iman ise, bu müessir etkenin, bu hüküm hakkındaki etkisi için şart olmaktadır. Çünkü iman bulunmadığı sürece, hiçbir taatin, hayırlılık özelliğinde etkin olması söz konusu olmaz. Buradan da anlaşılıyor ki bu hayırlılığı gerektiren şey, onların iyiliği emrediyor ve kötülüğü yasaklıyor olmalarıdır. İmanları ise, bu görevlerinin etkinliği için şarttır. Bir şey hakkında doğrudan etkin olan (müessir), o şeye, tesir için gerekli şarttan daha yakın ve ondan ayrılmaz halde bulunur. İşte bu sebepledir ki Allah Teâlâ, iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama ilkesini, iman esasından önce zikretmiştir.

Üstad Abduh dedi ki: Allah Teâlâ'nın iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklamayı, iman üzerine takdim etmesindeki hikmet şudur: Bu özellik yani iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama, mü'min-kâfir bütün insanlar nezdinde övgüye değer bir özelliktir; bunu yapan insanlar erdemli sayılırlar. Söz, bu ümmetin, mü'min-kâfir diğer bütün ümmetlere nispetle daha hayırlı oluşu hakkında olduğundan, mümin-kâfir herkes nezdinde güzelliği hakkında ittifak bulunan özellik, iman şartından önce zikredilmiştir. Bir başka hikmet daha var; o da şudur: İyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama ilkesi, imanın korunağı ve zırhı olmaktadır. (Bu nokta daha önce açıklanmıştı.) Bu durumda ayette onun imandan önce zikredilmiş olması, insanların anlayışına uygun düşmektedir. Çünkü insanlar, koruma çemberlerini merkezdeki ko-

runan şeye nispetle daha önce ele alırlar.

Derim ki: Bütün bunlar güzeldir. Ancak benim ilk etapta aklıma gelen şudur: İyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama ilkesinin önce zikredilmesi, iman iddiasında bulunan, ancak iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama iddiasına kalkışamayan Ehl-i Kitab'a yönelik bir tarizdir. Onlar, işlemiş oldukları bir kötülüğe (münker) karşı tepkisiz idiler. Müşahedenin yalanlamakta olduğu bir şeyin iddiasına kalkışılması, iddia sahibini rezil rüsva eder. İyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama önce zikredilmiştir, çünkü onların bu konuda Müslümanlarla aynı özellikte oldukları iddiasına kalkışmaları mümkün değildi. İddia etmiş oldukları imandan daha sonra söz edilmesi de, iddiada bulundukları imanın sahih bir iman olmadığına dair bir beyan ilavesi içindir. Çünkü iddia ettikleri iman, gerçek imanın semeresini vermemektedir. Bu yüzden Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

"Kitab Ehli inanmış olsalardı, kendileri için daha hayırlı olurdu." Yani, eğer onlar kalplere nüfuz eden, heva ve hevesleri kontrolü altına alan gerçek imanla inanmış olsalardı, o takdirde imanları, güzel amellerin kaynağı olurdu; aynen siz mü'minlerin durumunda olduğu gibi imanları güzel semereler verirdi. İşte o zaman bu durum, iddia etmekte oldukları ancak kendilerini kötülüklerden alıkoymayan, yüksek faziletlere eriştirmeyen mücerret taklidi imandan kendileri için daha hayırlı olurdu. Yaptığımız bu yorum, Râzî'nin yöneltmiş olduğu üçüncü soruya mahal bırakmamaktadır. Onun sorusu şu idi: *"Niçin sadece Allah'a imandan söz edilerek yetinilmiş de Rasûlullah'a iman zikredilmemiştir?"* Söz, onların gerçek imanla iman etmemiş olduklarına yönelik bir tariz olduğuna göre, onların Allah'tan başkasına dair imanlarından bahsetmenin ne gereği olacak ki?! Kaldı ki eğer başkası zikredilmiş olsaydı bu elbette Rasûlullah'a iman olacaktı. Bu ise iki fırka arasında ihtilaf konusu bulunmaktadır. Yahut da bütün peygamberlere tümden iman denecekti. Ehl-i Kitab, bu şekilde tanınmaktadır. Râzî'nin cevabı açıkça zorlama kabilinden olmaktadır. Akabinde tarizden sonra onların iman etmeleri halinde kendileri için daha hayırlı olacağını tasrih etmiş, buna mukabil kayıtlı olarak *"Allah'a iman etmiş olsalardı..."* şeklinde bir ifade kullanmamıştır. Buradan da anlaşılmaktadır ki neye inanırlarsa inansınlar onların bütün imanları sahih değildir, çünkü imanları -az önce ifade ettiğimiz gibi- gerçek imanın semeresini vermemektedir.

Üstad Abduh, bu cümleyi, daha önce geçen söz dizisinin tümüne bağlı saymış ve şöyle demiştir: Allah Teâlâ, bize dağılmayı ve Ehl-i Kitab'ın kendilerine apaçık deliller geldikten sonra dinde ihtilafa düşüp fırka fırka bölünmesi gibi bölünmemizi yasakladıktan; bize hayra davet etmemizi, iyiliği emredip, kötülüğü yasaklamamızı emrettikten; bizim bu özelliklerimizle

veya beraberinde nefsanî anlamda tam bir teslimiyet ve amelî anlamda ona tabi olma özelliğini de birlikte taşıyan gerçek iman ile insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet olduğumuzu zikrettikten sonra ihtilafa düşmüş olan Ehl-i Kitab'ın sözü edilen anlamda gerçek imanla iman etmiş müminler olmadığının zikredilmesi münasip düşmüştür. Burada sözü edilen iman Allah Teâlâ'nın sevdiği ve ondan hoşnut olduğu bir imandır. İyiliği emretme işte böylesi bir imanın tabiî semeresi olmakta, kötülüğü yasaklama da onun doğal bir sonucu olmaktadır. Bütün bunlardan anlamış olduk ki burada sözü edilen iman, her din ve kitap sahibi kimse tarafından iddia edilen örfî anlamdaki iman değil, daha özel anlamdaki -az önce ve daha önceleri özelliklerini gördüğümüz- bir iman olmaktadır. Söz dizisi, onlar içinde sözü edilen vasıflara uygun yani ihlâsla birlikte iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama ilkesini kendisine vazife bilen ve tam bir teslimiyet içeren bir iman ile iman etmiş hiçbir mü'minin bulunmadığına telmihte bulunmaktadır. Oysa semavî bir dine mensup bir toplum içinde böyle birinin bulunmaması mümkün değildir. Ehl-i Kitab içerisinde ihlâs sahibi müminlerin varlığı bir vakıadır. Bu yüzdendir ki Allah Teâlâ, ayetin devamında ***"İçlerinde inananlar olmakla beraber, çoğu yoldan çıkmıştır"*** buyurmuştur. Buradan da anlaşılmıştır ki ümmet hakkındaki birinci hüküm, fertlerinin çoğunluğu itibariyledir. Onlar, dinin hakikatinden uzaklaşmış (***fâsık***) kimselerdir. Onlar nezdinde din namına sadece bazı dinî merasimler ve yerleşmiş gelenek halini alan ritüeller kalmıştır. Bu durumda söz, istinaf-ı beyânî olmakta, bazılarının dediği gibi ıstıdrad? kabilinden olmamaktadır.

Bunlar, Üstad Abduh'un ve müfessirlerin çoğunluğuna ait sözlerinden aldığımız notlardır. Mana şudur: Ehl-i Kitab, sizin iman ettiğiniz şeye sizin imanınız gibi iman etselerdi, dünyada ve ahirette kendileri için daha hayırlı olurdu. Fakat onlardan bazıları iman etti; bunlardan bazıları mü'minlerdir; Yahudilerden Abdullah b. Selâm ve yakın çevresi gibi; Hıristiyanlardan Necaşî ve çevresi gibi. Onların büyük çoğunluğu ise, dinlerinden çıkmış kimselerdir yahut dinleri bakımından âdil değil fâsık kimselerdir. Bu itibarla onlar, dinlerin en mükemmel hali olan İslâm'a erememişler, kendilerinde mevcut bulunan değerlere sahip çıkmamışlardır. Yahut onların büyük çoğunluğu dinde şüpheci (mütemerrid), azgın ve taşkın kimselerdir. Böylece onların söylemleri farklılık arz etmiştir.

Ehl-i Kitab'a Adil Yaklaşmanın Önemi

Bu söylemden Ehl-i Kitab içinde hiçbir ihlâs sahibi mütedeyyin, dininin gereklerini emir ve yasaklarını yerine getiren kimsenin olmadığı sonucu çıkarılmaktadır. Bu sonuç makul ve insan doğasının bilinen yapısına uygun

değildir. Zira bütün insan topluluklarında mutlaka dinde aşırılıklara kaçanlar da mutedil olanlar da bulunmaktadır. Keza içlerinde günah ve isyana yatkın olanlar da öyle olmayanlar da mevcut olur. Bir din söz konusu olduğu zaman onun müntesipleri arasında mutlaka şu gruplar bulunur: İki aşırı uç ve mutedil kesim. Dine sarılma durumu genelde o dinin ilk ortaya çıkışı sırasında olur. Üzerinden uzun zamanlar geçtikçe de fısk u fücur artar. *"İnananların gönüllerinin Allah'ı anması ve O'ndan inen gerçeğe içten bağlanması zamanı daha gelmedi mi? Onlar, daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar; onların üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri katılaştı; çoğu, yoldan çıkmış kimselerdir."*[795] İşte çoğu yoldan çıkmış zümreyi bir tarafa bırakırsak geride kalanları dinlerine bağlı insanlardır. Kur'ân, hiçbir zaman herhangi bir ümmetten söz ederken, onların tümüyle bütün fertleri dâhil olacak şekilde sapıklık ve fısk u fücur içinde olduklarını mutlak bir ifade ile belirtme yoluna gitmemiş, aksine bazen "*birçoğu*", bazen de "*çoğu*" gibi ifadeler kullanma yoluna gitmiştir. Genel bir ifade kullandığı zamanlarda da istisna yolunu seçmiştir. Mesela İsrailoğulları hakkındaki *"İsrailoğullarından, 'Allah'tan başkasına kulluk etmeyin, anne babaya, yakınlara, yetimlere, düşkünlere iyilik edin, insanlarla güzel güzel konuşun, namazı kılın, zekâtı verin' diye söz almıştık. Sonra siz pek azınız müstesna, döndünüz. Sizler zaten döneksiniz."*[796] ayeti böyledir. Yine onlar hakkındaki *"Onlar, azı müstesna inanmazlar."*[797] ifadesinde de bu durum görülmektedir. Veya daha baştan bu azınlıkla ilgili hükmünü verme yoluna gitmektedir: *"Kitab Ehli arasında öyleleri vardır ki kantarla emanet bıraksan onu sana öder ve öyleleri de vardır ki tek bir dinar emanet etsen, tepesine dikilmedikçe onu sana ödemezler."*[798] *"Musa'nın kavminden bir topluluk hakkı gösterirler ve onunla hükmederlerdi."*[799]Onlar ve Hıristiyanlar hakkında, *"Eğer onlar Tevrat'ı, İncil'i ve Rab'lerinden kendilerine indirilen Kurân'ı gereğince uygulasalardı, her yönden nimete ermiş olurlardı. İçlerinde orta yolu tutan bir zümre vardı, çoğunun işledikleri ise kötü idi."*[800] (Bu ayetin tefsiri ileride gelecektir.) Yine Kur'ân, onlardan bir kısmı hakkında iman, dinde itidallik, hakka hidayet etme ve adâlet gibi nitelemelerde bulunmuştur: *"Fakat onlardan ilimde derinleşmiş olanlara, sana indirilen Kitab'a ve senden önce indirilene inanan mü'minlere, namaz kılanlara, zekât verenlere, Allah'a ve ahiret gününe inananlara, elbette büyük ecir vereceğiz."*[801] Burada Kur'ân, güçlü istidatları sa-

795. Hadîd, 57/16.
796. Bakara, 2/83.
797. Nisâ, 4/155.
798. Âl-i İmrân, 3/75.
799. A'râf, 7/159.
800. Maide, 5/66.
801. Nisâ, 4/162.

yesinde Rasûlullah'ın (s) davetini kabul eden kimselerin delil ve burhanları anlayan ilim ehli ve hakkı aramakta olan gerçek iman sahipleri olduğunu ortaya koymuştur. Ancak kendi mensup olduğu ümmetin durumuyla ilgilenmekten öteye hiç bir şey yapmayan, dolayısıyla başka ümmetleri tanımayan, insan topluluklarının doğasını, beşerî özellikleri bilmeyen bir müfessirin, iman, ihlâs ve takva gibi kavramların kendi ümmetinden başka din mensuplarında da bulunabileceğini hemen hemen hiç düşünemez bile. O, bu haliyle ayetleri ancak kendi deneyim ve inancı ile bütünleştirir ve kendi anlayış ve deneyimini aşan bir mana içerebileceğine ihtimal vermez. Şu anda bir hatıra aklıma geldi. Üstad Abduh, İsviçre'nin başkenti Cenova'da yaşamaktayken, bilgili ve mütedeyyin bir kadının -farklı giyimi ve dini sebebiyle- dikkatini çeker. Kadın uzun süre onun yaşantısını gözlemler ve sonunda kendisine şöyle der: "*Ben seni tanımadan önce zahidane ve takva üzere bir hayatın, Hıristiyanlık dışında başka din mensupları arasında da bulunabileceğini asla zannetmiyordum, böyle bir şey aklımın ucundan bile geçmezdi.*"

Sözün özü şudur: Kur'ân, diğer ümmetlerin sahip olduğu inançlarını, ahlâklarını, işlerini açıklamakta, onları çok ince bir teraziye vurarak değerlendirmekte, hiçbir âlimin kitabında yahut tarihçinin araştırmasında göstermeyeceği bir titizlikle hakikatlerin ortaya konulmasına önem vermektedir. Eğer biz Kur'ân'ın Ehl-i Kitab ve diğerleri hakkında vermiş olduğu hüküm ve değerlendirmeleri derlesek ve bunları kendi âlimlerine ve filozoflarına, tarihçilerine arz etsek, onlar Kur'ân'ın bu tespitlerinin hakikatin özü olduğunu itiraftan başka bir şey yapamazlar, onun hükmüne ister istemez boyun eğerlerdi. Hatta onlar şunu itiraf etmektedirler: Eğer sözü edilen sapıklık, fısk u fücur ve inkârcılık, İslâm'ın ilk ortaya çıkmış olduğu asırlarda kendilerinin aralarısında bu denli yaygın olmasaydı, o takdirde İslâm, bu kadar hızlı bir şekilde yayılma imkânı bulamazdı.

Ancak içimizden bu meziyeti silip atan olgu İslâm'ı bir cinsiyet (uyrukluk) gibi kabul ederek Kur'ân'ın kötü gördüğü ümmetlerin fesadına mucip her şeyi gayrimüslimlerin yerilmesine hasretme ve övgüyle karşıladığı her özelliği de Müslümanlara mal etme gibi bir yanlışa düşülmesidir. O kadar ki bu zihniyete sahip olanlar Kur'ân'da olan her şeyin insanların bir kısmını övmek, diğerini ise yermek içinmiş gibi telakki ettiler. Bu anlayış, gayrimüslimleri İslâm'dan soğuttu, onların nefretini kazandırdı, Müslümanların ise ibret alıp gerekli öğüdü alabilme, gerçekleri olduğu gibi kavrayabilme imkânlarını yok etti. Bu konu inşallah birazdan ***"Onlar eşit değiller..."*** ayetinin tefsiri sırasında tekrar ele alınacaktır. Bazı müfessirler bu ayetle, usulde bilinen "*icmâ*" konusuna istidlâlde bulunmuşlardır. Ayetin böyle bir yoruma tabi tutulması, taşıyamayacağı bir durumdur.

Sonra Allah Teâlâ, Ehl-i Kitab'tan olan bu fâsıklar hakkında şöyle buyurdu: ***"Onlar incitmekten başka size bir zarar veremezler."*** Yani *"onlar, size bir zarar vermeye muktedir değillerdir, ancak Rasûlullah (s) hakkında kötü söz söylemek gibi bir yolla size eza verirler. Yahut fazla etkisi olmayan hafif yollu zararlar verebilirler"*, demektir. ***"Sizinle savaşa koyulurlarsa, arkalarını dönüp kaçarlar." "Arkalarını dönmek"***, hezimete uğramaktan kinaye olmaktadır. Zira yenilgiye uğrayan kimse, kaçarken savaşçılara arkasını döner; arkası, kendisini takip etmekte olanların yüzüne karşı olur. ***"Sonra kendilerine yardım da edilmez."*** Ya da şöyle: *"Sonra onlar, fısk u fücur içerisinde boğuldukları, siz de iyiliği emretme, kötülüğü yasaklama ve Allah'a inanma gibi hayırlı haliniz üzere devam ede geldiğiniz sürece size karşı asla yardım görmezler."* Buna göre cümle, müstakil ihbârî bir cümledir ve şartın cevabına dâhil değildir. Bu sebeple de merfûluğuna delâlet eden "*nûn*" harfiyle gelmiştir. Bu ayette, gayba haber mahiyetinde üç tane müjde bulunmaktadır ve hepsi de gerçekleşmiştir. Böylece Allah Teâlâ, vaadini yerine getirmiş olmaktadır.

Râzî, onların yardım görmeyecekleri şeklindeki vaadin, Hıristiyanlar için değil de Yahudiler için gerçekleşmiş olduğunu ileri sürenlerin varlığına dikkat çekmiştir. Yani Müslümanlara karşı yardım görmeyenler, Hicaz'daki varlıklarına son verilmesinin ardından Yahudilerdir. Hıristiyanlara gelince, bunlar ile Müslümanlar arasındaki savaş, birinci asırdan itibaren süregelmiş ve bazen onlar, bazen de Müslümanlar galip olmuşlardır. Razî, bu itiraza ayetin Yahudilere mahsus olduğunu ifade ile cevap vermiştir. Evet, bizim sözünü ettiğimiz yoruma göre ise, bu vaad ayırım yapmadan her iki kesim için de geçerli olacaktır. Bunu şu da teyit eder: Allah Teâlâ, mü'minlere yardım etmesini, onların kendisine yardım etmesi şartına bağlamıştır: *"Ey inananlar! Siz Allah'a yardım ederseniz, O da size yardım eder, ayaklarınızı sabit kılar."*[802] Keza O'nun yardımı, emrettiği şeylerin yerine getirilmesi esasına bağlanmıştır. İyiliği emretme, kötülüğü yasaklama da bu meyanda olmaktadır. Nitekim Hac Sûresi'nde durum bu şekildedir ki bundan önceki ayetin tefsiri sırasında ondan söz etmiş idik. Bir benzeri de Tevbe Sûresi'nde mücahid mü'minlerin özelliklerinden bahseden şu ayette bulunmaktadır: *"Allah'a tevbe eden, kullukta bulunan, O'nu öven, O'nun uğrunda gezen, rüku ve secde eden, iyiliği emredip kötülüğü yasak eden ve Allah'ın yasalarını koruyan müminleri de müjdele!"*[803] Biz bu noktayı birçok kez açıklamış bulunuyoruz. İnşallah tefsirin mukaddimesinde de daha geniş bir biçimde ele alacağız.

Sonra Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ***"Nerede bulunsalar Allah'ın ve inanan insanların himayesinde olanlar müstesna onlara alçaklık damgası vurulmuştur."***

---

802. Muhammed, 47/7.
803. Tevbe, 9/112.

Ayette geçen *"**sakifû**"* kelimesi *"vücidû/bulunsalar"* anlamındadır. *"**Zillet**"* ise, hor ve hakirliğin, alçaklığın özel bir türüdür. Zira bu kip, türü bildirmede kullanılır. Buradaki zilletten maksadın cizye olduğunu söyleyenler de olmuştur. Egemenliği kaybetmenin insan üzerinde yapmış olduğu etki olduğu da söylenmiştir ki doğru olanı budur. Râğıb, *"züll"* ile *"zill"* şekillerinin arasını ayırmış ve birincisi hakkında *"kahır ve galebeden olanı"*, ikincisi hakkında da zorlanma ve serkeşlikten sonraki uysallık hali olduğunu söylemiştir ki hayvanların terbiye sonucu emir altına alınmasını ifade için kullanılan *"tezlîlü'd-devâbb"* ifadesi işte bu anlamı vermektedir. Onlara yani Yahudilere alçaklık damgasının vurulması, bu halin onlara bir daha ayrılmayacak şekilde yapıştırılması, sonuçlarının onlar üzerinde görülmesi demektir. Aynen, para haline getirilen madenin üzerine bazı yazı ve figürlerin nakşedilmesi gibi, ya da çadırın içinde bulunanları ihatası gibi, onarı her bir taraftan kuşatması anlamındadır. Bütün bunların Üstad tarafından açıklanması *"Ey Musa! Tek çeşit yemeğe dayanamayacağız..."*[804] ayetinin tefsiri sırasında geçmiş idi. Oraya bakılsın. Zira burada anlatılanlar, oradaki açıklamalardan müstağnî kılacak durumda değildir.

"Allah'ın ve inanan insanların himayesinde..." bu çevirideki ***"himaye"***, asıl metinde ***"habl/ip"*** olarak geçmektedir. ***"Habl/ip"***, *"ahit, söz"* anlamında kullanılır. Çünkü insanlar birbirlerine verdikleri ahitlerle bağlanırlar. Maddi anlamda bağlanmayı sağlayan ip, burada manevi bağlılığı ifadede kullanılmış olmaktadır. Akabe gününde Ensâr geldiği zaman içlerinden Ebu'l-Heysem'in: *"Bil ki ey adam! Biz, (sana olan bu beyatimizle) senin uğrunda insanlarla aramızdaki bütün ipleri koparmış oluyoruz!"* sözü bu kullanışın bir örneği olmaktadır. Dilbilimde sebep, ip; ip de sebep olarak isimlendirilebilmektedir. Denildi ki, "'***illâ bi hablin***' demek '***illâ bi ahdin/bir ahit olmadan***' demektir." Yahut *"İslâm ülkesinde güven duyacakları bir sebep olmadan"* demektir. Nitekim İbn Cerîr böyle demiştir. Bir izaha göre ***"Allah'tan sebep"***ten maksat İslâm'dır, ***"insanlardan sebep"*** de *"ahid"* ya da *"emân verme"*dir. Râzî, buradaki ***"Allah'tan olan habl/ip"***ten maksadın cizye yani zimmet akdi olduğu görüşünü tercih etmiştir. ***"İnsanlardan olan habl/ip"***ten maksat ise, devlet başkanının yetkisine bırakılan hususlardır. O, duruma bağlı olarak nasıl gerekiyorsa öyle davranır ve bunun sonucu olarak da bazen kısaltır, bazen de uzatır.

Üstad Abduh şöyle dedi: Sizinle birlikte onların halleri, diklenmelerine mukabil hor ve hakir olmalarıdır. Bundan sadece Allah'tan bir himaye ile elde ettikleri haklar müstesnadır. Bundan maksat da şeriatın koymuş olduğu onların lehine olan hükümlerdir. Bunlar zimmet ahdi ile sizin yö-

804. Bakara, 2/61.

netiminiz altına girmiş olmaları sonucu elde ettikleri hukukta, yargıda, herhangi bir şekilde kendilerine dokunmanın ve haklarının çiğnenmesinin haram olmasında sizlerle eşit olmalarıdır. İnsanlardan olanı ise, birlikte yaşamanın gereği olarak bazı konularda sizin onlara, onların da size ihtiyaç duymuş olmalarıdır. Alçaklık damgasının genelliğinden yapılan bu kadarcık bir istisna da, hoş bizzat kendilerinden değil, başkalarının lütuf ve ihsanından kaynaklanmış olmaktadır. Bu itibarla bizatihi onlarda izzet bulunmamaktadır; zira hem egemenlikleri, hem de mülkleri ellerinden alınmış bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi, Üstad Abduh'un bu açıklaması, vakıaya daha açık ve güzel bir şekilde uygun düşmektedir. Rasûlullah (s), onlarla gayet güzel muamele içerisinde bulunmaya özen gösterir, onlardan istikrazda (borçlanmada) bulunduğu olurdu. Râşid halifeler de onlara aynı şekilde davranmışlardı. Bir Yahudi ile Hz. Ömer'in huzurunda mahkemelik olan Hz. Ali'nin, halifenin kendisine hasmının yanında, iltifat anlamı içeren künyesi ile hitap etmesi sebebiyle, tepkisini belli etmesi onların bu konudaki hassasiyetlerinin bir belirtisi olmaktadır. Zira bu kabilden bir iltifatla da olsa hâkim huzurunda taraflardan birine saygı gösterilmesi, eşitlik ilkesini zedeleyecektir.

Daha önce, işaret edilen Bakara Sûresi'ndeki ayetin tefsiri sırasında *"Allah'tan bir gazaba uğradılar, onlara aşağılık damgası vuruldu."* ifadesinin açıklaması da geçmiş idi. Ayet metnindeki *"Bâ'û bi'l-gadab"*, *"ona müstahak idiler"* anlamındadır ve eşitlik anlamına olan "*bevâ*" kökündendir. Bir kimse kendisine tam eşit olması sebebiyle kısas için öldürülmeye uygun durumda ise, bunu ifade için "*bâe fülân bi demi fülân*" ya da "*bi fülân*" denilir. Yahut "*ekâme ve lebise/kalmak, oturmak*" anlamındadır ve o takdirde kelime, "*mebâe*" kökündendir. Manası da *"gazap içine girdiler, orada kaldılar"* demek olur.

Bazıları ayet metninde geçen ***"meskenet"*** kelimesini yoksullukla tefsir etmişlerdir. Eğer şaşılacaksa Beyzavî'nin şu sözüne şaşılmalıdır: *"Yahudiler, genellikle yoksul ve miskin kimselerdir."* Bu doğru değildir. Bir kere ***"meskenet"*** yoksulluk değildir, aksine zaaf halinden ya da duyulan bir ihtiyaçtan dolayı hareketsiz ve tepkisiz kalmaktır. Üstad Abduh tam burada şunu söylemiştir: *"Meskenet"*, öyle bir halet-i ruhiyedir ki, kaynağı kişinin özgüvenini yitirmiş olması, kendi kendini hor görmesidir. Bunun sonucu öyle bir zaaf doğar ki, kişi kendisine ait olan hiçbir hak talebinde bulunamaz. Zillet ise, başkalarının kendi hakkını elinden zorla alması sonucu ortaya çıkan psikolojik haldir. Zillet halinin ortaya çıkması, meskenet halinde olduğu gibi kişinin bizzat kendisi değildir, başkalarıdır.

Öyle anlaşılıyor ki yaklaşımını *Keşşâf* müellifinin Bakara Sûresi'yle ilgili şu sözlerinden almıştır: "*Yahudiler, hor, hakir ve zelildirler. Onlar meskenet ehlidirler, sindirilmiş durumdadırlar. Onlara nispet edilen bu özellikler ya hakikat anlamındadır ya da üzerlerindeki cizye yükünün ikiye katlanmasından korkmaları yüzünden hor, hakir ve fakir görünmeye çalışmaları sebebiyledir.*" Bu niteleme, o asırda, çoğu yerdeki Yahudiler hakkında çok daha uygun düşmekteydi. Râzî, çoğunluğun buradaki *"meskenet"*i *"cizye"* diye tefsir ettiklerini de nakleder. Çünkü cizye, onlar üzerinde bir damga gibi var olmaya devam eden bir yüktür. Onlar bu manayı, istisnadan sonra zikredilmiş olmasından çıkarmışlardır. Yani zillet onlara üzerlerinden kalkmayacak şekilde vurulmuştur, ancak Allah'tan bir ip ve insanlardan bir ip ile olanı bundan müstesnadır. Zilletten istisna etmiş, sonra meskeneti zikretmiş ve bir istisnada bulunmamıştır. Bu da meskenetin onlar üzerinde daimî olacağının işaretidir. Eğer cizyeden maksat, onların başkalarına tabi olmaları ve üzerlerine yüklenen malî yükümlülükleri ödemeleri, uslu uslu oturup hiçbir şekilde ses çıkarmamaları ise, bu niteleme yeryüzündeki bütün Yahudiler için tam bir isabet göstermektedir. Zillet (züll) ise, Müslümanların ülkesinde Allah'tan bir ip ile onların üzerinden kaldırılmış bulunmaktadır. Bu da az önce belirtilen onlara eşitlikle muamele edilmesinin, can, mal ve ırz güvenliklerinin sağlanmasının, onlara karşı dışarıdan gelecek her türlü tehlikelere karşı korunmalarının gerekli olmasıdır. Daha önceki zalim ve zorba yöneticilerinin ellerinden onları kurtardığı gibi Müslüman yöneticilerin de insafına bırakılmamasıdır. İnsanlardan bir ipin manası da açıklanmış bulunuyor. Sonra Rusya haricindeki Avrupa ülkelerinde insanlardan bir ip ile -ki bununla vatandaşları arasında tam bir eşitlik sağlayan kanunlarını kastediyoruz- bu zillet ortadan kalkmıştır. Kaldı ki buna rağmen Avrupa'da da onların düşmanları bulunmakta ve Almanya'da onlara bir Alman vatandaşı gözüyle bakılmamakta ve onlar ayrımcılık yapılarak Yahudi diye anılmaktadırlar.

Acaba sözü edilen meskenet, üzerlerinden kalkar ve herhangi bir günde kendilerine ait bir memleketleri ve egemenlikleri olur mu? Buna cevap verebilmek için bir açıklama yapılmalıdır:

Meseleyi dinî açıdan ele aldığımızda, onlar kendilerine böyle bir müjdenin verilmiş olduğu inancındadırlar. Buna göre içlerinden Mesih (Mesiyâ) çıkacak ve hem kral hem de şeriat sahibi olarak hükmedecektir. Hıristiyanlar ise müjdesi verilen bu Mesih'in İsâ b. Meryem (a) olduğunu ve vaadedilen krallığın da manevi ruhanî hükümranlık olduğunu söylemektedirler. *Barnabas* İncil'inde ise vaad edilen Mesih'in Muhammed (s) yani arkasından hükümranlığı da getirecek olan onun risaleti olduğu ifade edilmektedir. Bu konunun yeri *"Umulur ki Rabbiniz size acır; ama siz dönerseniz Biz de*

döneriz."[805] ayetinin tefsir edileceği yerdir. Çünkü Allah Teâlâ, bu ifadeyi, onların yeryüzünde iki kez ifsada giriştikleri ve diğer toplumları bu yüzden onlara musallat ettiğini beyan ettikten sonra zikretmiştir.

Meseleye toplumsal açıdan yaklaştığımız zaman, onların azlıklarına rağmen bütün yeryüzüne dağılmışlıkları ele alınmalı, savaş taktik ve teknikleriyle olan ilgisizlikleri, ziraat alanında hemen hemen hiçbir varlıklarının olmaması buna mukabil, tefecilik gibi en kestirme, en zahmetsiz ve en hızlı yollardan mal biriktirmeye, zengin olmaya önem vermeleri dikkate alınmalı ve ona göre bir sonuca varılmaya çalışılmalıdır. Bu itibarla meselenin burada ele alınarak uzun boylu açıklamalara girilmesi ve krallıkla olan ilgisinin kurulmasına çalışılması uygun değildir.

Allah Teâlâ, sonra bu cezanın illetini belirtmiş ve sebebini açıklamıştır: ***"Bu, Allah'ın ayetlerini inkâr etmeleri ve haksız yere peygamberleri öldürmelerindendir."*** Benzer bir ifade Bakara'da geçmişti. Yani onların sözü edilen zillete duçar kılınmaları, hor ve hakirliğe mahkûm ve ilâhî gazabı hak etmiş olmaları onların inkârları (küfr) ve şeriatlarının kendilerine bahşettiği bir yetkiye dayanmaksızın haksız yere peygamberleri öldürmeleri yüzündendir. Peygamberleri öldürmeleri, her ne kadar ifadeyi meram için yeterli ise de, bu fiillerinin ***"haksız yere"*** şeklindeki kayıtlanması, meselenin vahametine ve bâtıla teşne oluşlarına dikkat çekmek, yaptıklarını bir hataya müsteniden değil bilinçli olarak yaptıklarını vurgulamak içindir. Allah Teâlâ, daha sonra da bu inkârcılığın ve amansız düşmanlığın sebebini açıklamış ve ***"Bu, karşı gelmeleri ve taşkınlık yapmalarındandır."*** diye buyurmuştur. Yani onları bu kötü-fena davranışa iten saik, geçmişte günaha batmış olmaları ve bu hallerinin devamlı olmasıdır. Onlar küçük günahlar işleyerek işe başlamışlar, yavaş yavaş büyüklerine alışmışlar, bunlar üzerinde de ısrarları sonucu en vahim olan günahları irtikâptan kaçınmaz olmuşlardır. Bunlar da nihayet inkârcılık ve kendilerine rehberlik eden, doğru yolu gösteren, iyiliği emredip, kötülüğü yasaklayan sâlih peygamberleri öldürmektir. Bütün bunların sonucunda "***isyan etme***" ve "***haddi aşma***" artık onların bir karakteri haline gelmiş, hiçbir kimseden bir şekilde tepki görmeden atalarından tevarüs ede geldikleri örfi seciyeleri şeklini almıştır. Bu sebeple de önceki kuşaklara ait davranışlar sonraki nesillere de nispet edilmiştir. Zira bir ümmet öncesiyle sonrasıyla bir bütündür; aralarında dayanışma vardır, bu yüzden aralarında mesela belli bir dönemde yayılmış olan bir husus, onların tümüne birden nispet edilir. Bu husus, daha önce birçok defa açıklanmış bulunmaktadır.

805. İsra, 17/8.

Lâfzî bahisler:

"İllâ bi hablin minallâhi ve hablin mine'n-nâs" ifadesinin gramer açısından cümle içerisindeki yeri: Bu konuda Zemahşerî şöyle demiştir: *"Hal olmak üzere nasb mahallindedir ve takdiri: 'İllâ mu'tasimîne/mütemessikîne/mütelebbisîne bi hablin minallâhi ve hablin mine'n-nâs/. . . ipine yapışmış/tutunmuş olarak' şeklindedir."* Buradaki istisna, onların içinde bulunduğu tüm hallerden yapılmış bir istisnadır. *"Yani zillet ve meskenet onların her halinde mevcuttur, bundan sadece Allah'ın ipine tutunmaları. . . hali müstesnadır"* şeklindedir.

لَيْسُوا سَوَاءً مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللّٰهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ ﴿113﴾

يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأُولَٰئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿114﴾

وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَن يُكْفَرُوهُ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ ﴿115﴾

113- Kitab Ehli'nin hepsi bir değildir: Onlardan geceleri secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okuyup duranlar vardır.

114- Bunlar Allah'a ve ahiret gününe inanır, iyiliği emreder, kötülüğü yasaklarlar, hayırlı işlere koşuştururlar. İşte onlar iyilerdendir.

115- Ne iyilik yaparlarsa, karşılığını bulacaklardır. Allah muttakîleri bilir.

Ehl-i Kitab'dan Övülenler

"Leysû sevâ" sözü, tam bir sözdür yani Kitab Ehli az önce sözü edilen özelliklerde ve çirkin fiilleri irtikâp etmede hep aynı, birbiriyle eşit durumda değillerdir, aksine içlerinde mü'minler vardır, ancak onlar azınlık haldedir. Keza fâsıkları vardır ve onlar büyük çoğunluğu oluşturur. Nitekim geçen ayette de *"içlerinde inananlar olmakla beraber, çoğu yoldan çıkmıştır."*[806] tesbiti vardı. Fâsıkların özelliklerinin beyan edilmesi ve kötü işleri sebebiyle hak ettikleri zillet ve gazabı belirtildikten sonra, içlerinde bulunan mü'minlerin özelliklerinin de açıklanması adl-i ilâhînin bir gereği oluyordu. İşte bu yüzden Allah Teâlâ şöyle buyurdu: ***"Onlardan geceleri secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okuyup duranlar (ümmetün kaime) vardır. . ."***

806. Âl-i İmrân, 3/110.

Denildi ki burada sözü edilen *"ümmet"*ten maksat, Yahudilerden Müslüman olan bir gruptur; Abdullah b. Selâm, Sa'lebe b. Sa'îd, Üseyd b. Sa'îd, Üseyd b. Abîd vb. Bu izahı, İbn Cerîr, İbn Abbâs'tan gelen bir rivayet olarak almıştır. Katâde'nin ayet hakkında şöyle söylediği rivayet olunmuştur: *"Kavmin hepsi helâk olmaz; onlar içerisinde Allah için bırakılmış bir artçı grup bulunur."* Dahası İbn Abbâs'tan bu ayette sözü edilen ***"ümmetün kaime"*** hakkında şöyle dediği rivayet olunur: *"Hidayete ermiş, Allah'ın emirleri üzerinde duran, diğerlerinin yaptığı gibi onlardan kopmayan, onları terk ve zayi etmeyen bir ümmet/topluluk..."* İbn Cerîr, bu izahı, önceki rivayete hamleder. yani bu, onlardan Müslüman olanlar hakkındadır, demek olur. Ancak bu niteleme onların İslâm üzere olan hayatlarıyla uygunluk arz etmez; zira onların ihya ettikleri şey, diğerlerinin zayi etmiş oldukları şey olacaktır ki o da dinlerinden ve kitaplarından giden şeylerdir. Öyle anlaşılıyor ki rivayetler birbiriyle karışmış vaziyettedir. Yahut da maksat, vaktiyle kitaplarını koruyan ve dinlerine sıkıca sarılanlar şeklinde tavsif edilenler, daha sonra İslâm'ı kabul etmiş kimselerdir. Bu durumda, sözü edilen niteleme İslâm'dan önceki hallerine yöneliktir.

Râzî ayet hakkında iki görüş nakletmiştir: *Birincisi*, Burada övgü ile sözü edilen *"ümmet-i kaime"den* maksat Abdullah b. Selâm ve adamlarıdır. *İkincisi*, Ehl-i Kitab'tan maksat, semavî din sahibi olup da kendilerine kitap verilen herkestir. Râzî *"Bu izaha göre Müslümanlar da 'onlar' cümlesinden olur."* diyor. Şimdi, herhangi bir kayıt olmaksızın Ehl-i Kitab olarak zikredilenler içerisine Müslümanların da sokulmaya çalışılmasına ne gerek vardır? Böyle bir çaba, Kur'ân terminolojisine aykırıdır. Kaldı ki Müslümanlar, ***"Küntüm hayra ümmetin/Siz en hayırlı ümmetsiniz..."*** ayeti gereğince böyle bir çabadan zaten müstağnidirler. Ayetin zahiri şekliyle izahı, aslında zor da değildir. Ancak bizim müfessirlerimizin büyük çoğunluğunun, Ehl-i Kitab içerisinde Allah'a inanan ve hayır işleyen bir kimsenin bulunabileceğini kabul etmesi çok zordur! Bu itibarla bu ve benzeri ayetleri izah konusunda zorluğa düşmüşler ve çeşitli tevillere girişmişlerdir.

Üstad Abduh şöyle demiştir: Bu ayet, vakıayı olduğu gibi ortaya koymak ve az önce sözü edilen yanlış anlamayı bertaraf etmek için harekete geçen adl-i ilâhînin bir tezahürüdür. Bu ayet, Allah'ın dininin -peygamberlerin dilleri üzere farklı şekillerde tezahür etse bile- tek olduğuna delildir. Bu durumda bir kimse mensup olduğu dinine tam bir teslimiyetle bağlanır, ihlâs ile güzel amel işler, iyiliği emreder, kötülüğü yasaklar ise, o kimse sâlihlerdendir. Yine bu adl-i ilâhîde, Ehl-i Kitab'tan olup da kendilerinin gerçekten mü'min ve ihlâslı kimseler olduğuna, ellerinden geldiği kadar iyiliği emredip, kötülüğü yasaklamaya çalışan kimseler olduklarına

inananlara, aksi halde karşı çıkarak ileri sürecekleri delillere karşı mahal bırakmayacaktır.

Üstad burada şunu kastediyor: Eğer bu gibi nasslar olmasaydı, o takdirde Ehl-i Kitab'tan sözünü ettiğimiz özellikte olan insanlar şöyle diyebileceklerdi: "Eğer bu Kur'ân, Allah katından olsaydı o takdirde bizim gibi inançlı ve ihlâslı kimseleri, bizim gibi olmayan fâsıklarla bir tutmazdı!" İşte bu kabil nasslar, böyle bir itirazın önünü de almaktadır. Yine bu adl-i ilâhîde, ümmetler ve kavimler arasındaki mesnetsiz ayırımlardan uzaklaşma arzusu vardır. Bilindiği gibi bu tür ayırımlar sonucu farklı din ve mezhep mensupları, asla kendilerinden olmayan kimseler için ne bir fazilet ve ne de bir meziyet kabul etmemekte ve sırf kendilerine muhalif oldukları, kendilerinden olmadıkları için onların her türlü hasenatı -mazur bile olsalar- hemen seyyiata dönüşebilmektedir. Zahire bakarsak, bu da aynen bir öncekisi gibi kendi dinleri üzerinde bulunan Ehl-i Kitab hakkındadır. Ancak gerek müfessirimiz *Celâleyn* müellifi ve gerekse diğerleri bu görüşte değillerdir. Onlar burada sözü edilen övgünün, Ehl-i Kitab'tan Müslüman olanlara mahsus olduğunu iddia etmektedirler. Ne var ki onların bu yaklaşımı isabetli değildir. Çünkü mü'minler, Ehl-i Kitab oldukları belirtilerek övülmezler, onlar övüldüklerinde *"mü'minler"* unvanıyla övülürler.

Sonra (Râzî), müfessirlerin ***"kaime"*** kelimesi hakkındaki ihtilâflarını zikretti ve onun *"mevcut ve hak üzere sabit"* manasını tercih etti. Şöyle dedi: *"Bu ifadede, haktan sapanlara, onların mevcudiyetlerinin olmadığı, onların hükmünün yokluk hükmü olduğu şeklinde bir tariz vardır."* O, varlıklarında bir hayır olmayanların özellikleri hakkında sözü uzatmış ve şairin şu sözüne yer vermiştir:

خلقوا وما خلقوا لمكرمة   فكأنهم خلقوا وما خلقوا
رزقوا وما رزقوا سماح يد   فكأنهم رزقوا وما رزقوا

"Yaratıldılar, fakat saygınlıklarından değil,
Onlar yaratıldılar ama sanki yaratılmamış gibiler,
Rızıklandırıldılar, fakat ilahî cömertliğe lâyık olduklarından değil,
Onlar rızıklandırıldılar ama sanki rızıklandırılmamış gibiler."

Zemahşerî, kelimenin tefsiri hakkında *Keşşâf*'ta şöyle demiştir: "'**Ümmetün kaime**' demek, *'müstakîme âdile/doğru, dürüst ve âdil bir ümmet'* demektir. *'Ekamtu'l-'ûde fe kame/çubuğu doğrulttum da o da doğruldu' anlamındaki kullanılışı gibidir. Yani buradaki 'kame', 'istekame'* anlamındadır."

Ben de derim ki: Ehl-i Kitab'tan bir zümrenin hak üzere istikamet sahibi

olması, sûrenin başında İncil ve Tevrât hakkında yaptığımız açıklama esnasında ortaya koymuş olduğumuz onların bir kısmının kaybolduğu ve bir kısmının da tahrif edilmiş olduğu sonucuyla çelişmez. Aynı durum bir biçimde bizler için de geçerlidir. Mesela Müslümanlardan sünnetin bir kısmını bilen, hadislerden bir kısmını ezberlemiş olan ve bildikleriyle amel eden, tam bir iman ve ihlâs ile onlara tutunan kimseyi ele alalım. Onun hakkında ne denir? *"Sünneti yaşamakta, hadis-i nebevî ile amel etmekte."* denir. Hâlbuki bu hadislerden bir kısmı mana ile rivayet olunmuştur, bazıları ise zayıftır ve hatta mevzudur. Bazıları ise -Haşviyye gibi- onu tahrif etmişlerdir. Hatta bazı Kur'ân ayetlerini, kendi sakat görüş ve mezheplerini destekletmek üzere anlam bakımından tahrif edenler çıkmıştır.

"Onlardan geceleri secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okuyup duranlar vardır..." Bu kısmın manası, ayetin onlardan Müslüman olanlar hakkında olduğu şeklindeki görüşe göre açık olmaktadır. Bizim tercih etmiş olduğumuz diğer görüşe göre ise, maksat sözü edilen Ehl-i Kitab mü'minlerinin ilâhî kitaptan kendi yanlarında mevcut kalan münacat, dua ve övgüleri terennüm etmeleridir. Onların kitapları içerisinde bu kabilden olan şeyler çoktur. Özellikle de Dâvûd peygambere nispet edilen *Mezmûrlar* bunlardandır. Mesela otuz altıncı Mezmûr'da (Dâvûd) şöyle der:

6. *Ya Rab, inayetin göklerdedir; sıdkın asumana erer.*
   Adâletin ulu dağlar gibidir;
   Hükümlerin büyük engindir.
   Ya Rab! İnsanı ve hayvanı sen korursun.
7. *İnayetin ne değerlidir, ey Allah!*
   Âdemoğulları kanatlarının gölgesine sığınır.
8. *Evinin yağı ile bol bol doyacaklar;*
   Ve senin zevklerinin ırmağından onlara içireceksin.
9. *Çünkü hayatın kaynağı sendedir;*
   Senin nurunla nur görürüz.
10. *Seni bilenlere inayetini,*
    Yüreği doğru olanlara da adâletini daim et.
11. *Kibirlinin ayağı bana erişmesin,*
    Kötülerin eli de beni kovmasın.
12. *Fesat işleyenler orada düştüler;*
    Yıkıldılar ve kalkamayacaklar!

Yirmi beşinci *Mezmûr*'da da şöyle der:

1. *Sana Ya Rab! Canımı yükseltiyorum.*
2. *Ey Allahım, sana güvendim, utanmayayım;*
   Düşmanlarım üzerime sevinçle coşmasın.
3. *Evet, bütün seni bekleyenler utanmayacaklar;*
   Şüphesiz gaddarlık edenler utanacaklardır.
4. *Ya Rab, yollarını bana bildir;*
   Tariklerini bana öğret.
5. *Bana hakikatinde yol göster ve bana öğret;*
   Çünkü sen kurtuluşumun Allah'ısın;
   Bütün gün seni bekliyorum.
6. *Ya Rab! Merhametlerini ve inayetlerini an;*
   Çünkü onlar ezeldendir.
7. *Gençliğimin günahlarını ve isyanlarımı anma;*
   Ya Rab, inayetine göre,
   Kendi iyiliğinden ötürü beni an!

Buna benzer dua ve münacat pek çoktur. Arapçada belagat sahibi bir kimse bu sözlerde üslup bakımından bir rekâket (kekeme) görürse, hatırlasın ki bu tercümedeki zaaftandır. Şüphesiz bu *Mezmûr*'un, kitabın kendi diliyle okunması halinde insan üzerindeki etkisi, bu tercümeninkinden çok daha derin olacaktır.

Onlara isnat edilen "**secde**"ye gelince, bundan maksat ya onların ibadetleridir yahut da bu kelimenin lügat anlamıyla kullanılmış olması söz konusudur. Bilindiği gibi onun sözlük anlamı, *"boyun eğme"*dir.

Onlar hakkında sonra şöyle buyurdu: ***"Bunlar Allah'a ve ahiret gününe inanırlar..."*** Yani kendi içlerinden gelerek, haşyetullaha (Allah korkusuna ve saygısına) erdirecek ve o gün için hazırlıklı olmayı sağlayacak biçimde inanırlar. Yoksa bu bir tâbiiyet (uyrukluk) (nüfus cüzdanı) imanı değildir. Böyle bir imanın sahibine gurur ve aldanmadan, kuru iddiadan başka hiçbir yararı olmaz. Kendi kavimlerine mensup büyük çoğunluğun durumu böyledir. Aralarında ***"İyiliği emreder, kötülüğü yasaklarlar."*** Gerçi kavimleri arasında onların sesleri dinlenmez, çünkü büyük ekseriyet arasında fısk u fücur hâkim ve yaygındır. Nitekim tarihten bunun böyle olduğunu öğreniyoruz. Böylece onlar hakkında gelmiş olan ayetlerin arası da telif edilmiş olmaktadır. Bu konuda şaşılacak bir durum da yoktur; biz onların sünnetlerine karış karış, kulaç kulaç uymuşuz ve sonunda iş öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, toplumumuzun kahir ekseriyeti iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama ilkesini terk etmiş durumdadır. O kadar ki, bunu ifade için "*Ümmet, bu vazi-*

feyi terk etmiştir." denmesi halinde söz doğru olmaktadır. İçlerinden sadece az sayıda kimseler bu vazifeyi hâlâ sürdürmeye çalışmaktadır, onların da sonuçta bu kalabalık içinde bir etkinlikleri olmamaktadır.

Onlar, ***"hayırlı işlere koşuştururlar"***, ihlâs sahibi bir mü'minin tavrını gösterirler. Gerçek mü'min, karşısına çıkan hayırlı bir işten geri kalmaz; böylesi hayırlı işlerden ancak kalplerinde hastalık bulunan kimseler geri durup kaçarlar. Nitekim Allah Teâlâ bu bağlamda münafıklar hakkında şöyle buyurmaktadır: *"Doğrusu münafıklar Allah'ı aldatmaya çalışırlar, oysa O, onlara aldatmanın ne olduğunu gösterecektir. Onlar namaza tembel tembel kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, ne onlarla, ne de bunlarla olur, ikisi arasında bocalayarak Allah'ı pek az anarlar. Allah'ın saptırdığı kimseye yol bulamazsın."*[807] Onların devamlı bir surette yaşayageldikleri bu güzel amelleri zikrettikten sonra Allah Teâlâ'nın onlar hakkında ***"İşte onlar iyilerdendir"*** yani *"nefisleri belli bir olgunluğa ermiş, gidişatları düzelmiş, amelleri güzel hal almış sâlihlerdir"* demesine şaşmamak gerekir.

Sonra şöyle buyurdu: ***"Ne iyilik yaparlarsa, karşılığını bulacaklardır."*** Yani onun sevabı zayi olmayacaktır; aynen bir şeyin üzerinin örtülmesi (küfr) halinde olduğu gibi, o şey yok sayılmayacaktır. Allah Teâlâ, iyilik yapanların yaptıklarına karşılık sevap vermesini ***"şükr"*** olarak isimlendirmiş ve kendisini de ***"şekûr"*** olarak nitelemiştir. Bu durumda, buna mukabil olmak üzere sevap verilmemesi halini de *"şükr"*'ün zıttı olan ***"küfr"*** ile isimlendirmesi güzel olacaktır. Zemahşerî şöyle demiştir: "*'Küfr'* kelimesi burada, *'hirmân/mahrum bırakmak'* anlamı tazammun (ifade) ettiği için iki mefule geçişli kılınmıştır. Manası *'Onun karşılığından yoksun kalmayacaklar'* demektir."

"Allah muttakileri bilir." O, herhangi bir şekilde iş işleyenlerin karşılığını, işledikleri işi ve içlerinde onunla ilgili olarak gizledikleri niyetleri ve sırları bilmesine istinaden verir. Dolayısıyla her kim gerçek bir imanla inanır ve imanının semerelerini ifsad edici her türlü kötülükten sakınırsa, işte onlar kazanan kişiler olacaktır. Bu itibarla belli bir dine mensubiyet anlamında tâbiiyetlerin önemi yoktur; uyrukluk dikkate alınmamakta, dikkate alınan sadece iman ve takva olmaktadır.

807. Nisâ, 4/142-143.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَن تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُم مِّنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿116﴾

مَثَلُ مَا يُنفِقُونَ فِي هَٰذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ فَأَهْلَكَتْهُ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَٰكِنْ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿117﴾

116- İnkâr edenler var ya, onların malları ve çocukları, Allah'tan yana, kendilerine bir fayda vermeyecektir. İşte onlar cehennemliklerdir, onlar orada temellidirler.

117- Bu dünya hayatında sarf ettiklerinin durumu, kendilerine zulmeden kimselerin ekinlerine isabetle kavurup mahveden soğuk bir rüzgârın durumu gibidir. Allah onlara zulmetmedi, onlar kendilerine yazık ettiler.

Kavurucu Soğuk Rüzgâr Temsili Üzerine

Râzî bu ayetlerle önceki ayetler arasındaki bağlantı hakkında şöyle demektedir: "Bil ki, Allah Teâlâ, bu ayetlerde bir defasında kâfirlerin hallerini ve onların azap görmelerini, diğer keresinde de mü'minlerin hallerini ve onların sevap görmelerini zikretmiştir. Böylece terğîb ve terhîb, vaad ve va'îd birlikte ele alınmış olmaktadır. Kâfirlerden iman etmiş olanları yukarıda geçen güzel hasletlerle vasfedince, Allah Teâlâ, bunun hemen akabinde kâfirlere karşı va'îdini zikretmiş ve şöyle buyurmuştur: *'İnkâr edenler var ya, onların malları ve çocukları, Allah'tan yana, kendilerine bir fayda vermeyecektir.'"*

Derim ki: Müfessirler burada sözü edilen *"inkâr edenler"*in kim olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları onlardan maksadın Yahudilerden Kureyza ve Nadir oğulları olduğunu söylemişlerdir. Bu izah, İbn Abbâs'tan (r) rivayet edilmiştir. Bu, sözün bağlamına (siyak) uygun düşmektedir. Çünkü önceki ayetler Ehl-i Kitab mü'minleri hakkındadır. İkinci olarak da Yahudiler mal ve hayat karşısında çok hırslıdırlar. Hayat içinde en değerli ve tercihe şayan olanı da sahip olunan çocukların hayatıdır. Onlardan maksadın genel olarak Kureyş müşrikleri olduğu da söylenmiştir. Bir başka zayıf izah şekline göre de özellikle Ebû Süfyan ve adamlarıdır. Bu şekildeki bir tahsisin gerekçesi de onun bilhassa Bedir ve Uhud savaşlarında müşrikleri

donatmak için çok miktarda mal harcamış olmasıdır. Bir başka izaha göre ise söz, bütün kâfirlere yöneliktir; zira lâfız umumîdir ve onun mutlak ifadesi içine o günlerde Müslümanlara komşu olan Yahudiler de, keza Mekkeli müşrikler de öncelikli olarak girerler. Dediler ki: Onların tümü, mal çokluğu ile öğünen kimselerdi ve Rasûlullah'ı (s) ve ashâbını yoksullukları sebebiyle ayıplarlar ve "Eğer Muhammed hak üzere olsaydı, Rabbi onu bu şekilde şiddetli yoksulluk içerisinde bırakmazdı!" derlerdi. Maksadın, münafıklar olduğu da söylenmiştir. Zira onların çoğu zengin kimselerdi. Bir kimsenin malı ve çocuğu çok ise, o kimsenin başkalarında bulunan hidayet, ilim, edep gibi pek de para etmeyen şeylere iltifat etmesi çok nadirdir: *"Ama insanoğlu kendini müstağni sayarak azgınlık eder."*[808] Bu hususun açıklaması, bu sûrenin dokuzuncu ayetinin *"İnkar edenlerin malları ve çocukları, Allah'a karşı onlara bir şey sağlamaz. İşte onlar ateşin yakıtlarıdır!"* tefsiri sırasında geçmişti.

Celâleyn'de ve daha başka tefsirlerde ayette geçen ***"tuğniye"*** kelimesi *"tedfe'u"* kelimesiyle açıklanmıştır; yani *"onlardan azap namına hiçbir şey savmaz"* demektir. Aslında bu kelime *"kifayet/yeterlilik"* anlamındaki *"ginâ"* kökündendir. Bu yüzden Üstad Abduh, bu izahı kabul etmemiş ve ***"şey'en"*** kelimesinin meful-i mutlak olduğunu söylemiştir. Yani *"ginâ"* türlerinden hiçbiri ile onlara bir faydası olmaz yahut bir biçimde de olsa onlara faydası dokunmaz, demektir. Üstad şöyle dedi: Allah Teâlâ, malları ve çocukları zikretti, çünkü kendisine mağrur olan kimse nimetler içerisinde yüzmesi sebebiyle hakka tabi olmak yahut onun delili hakkında nazar etmek gibi hususlarda kendisini müstağni görür. Tabiî nimetler içerisinde en büyük olanı da mallar ve çocuklardır. Kendisini bu şekilde müstağni gören bir kimse, hakkı talep uğrunda nazarda bulunma yahut kendisini ona çağıran bir kimseye kulak verme gibi bir tavrı çok nadir gösterir. Bakışlarını hakka çevirmeyen bir kimse de onu göremez, göremeyen de sapıklığın karanlıkları içerisinde bocalar, ömrünü beyhude geçirir, sonunda bir uçurumdan yuvarlanır ve ebedi helâke maruz kalır, bunun sonucunda artık ahirette dünyada iken sahip olduğu malları ve çocukları kendisine hiçbir fayda vermez, kurtuluşunu sağlayamaz. İşte bunu ifade için de Allah Teâlâ, ***"İşte onlar cehennemliklerdir, onlar orada temellidirler."*** buyurmuştur. Çünkü ruhlarının tabiatı, onların bu cehennemî ateş ve karanlıklar içerisinde kalmalarını gerektirmektedir. Allah Teâlâ, sonra kendileri için bir fitne olan ve hakka ulaşmalarına mani olan yahut onların gurura kapılmasına neden olan mallarını harcamadaki hallerini bir temsil ile açıklamak üzere şöyle buyurdu:

"Bu dünya hayatında sarf ettiklerinin durumu, kendilerine zulmeden kimselerin ekinlerine isabetle kavurup mahveden soğuk bir rüzgârın duru-

808. Alak, 94/6.

mu gibidir.*"** Râğıb şöyle demektedir: "*Bir şeyin 'mesel'i, o şeyin misli, benzeri demektir ve o şeyin sıfatı hakkında kullanılır. Kavlî 'mesel' ise, bir şey hakkında, başka bir şey hakkındaki söze benzer bir söz söylenmesidir. Bundan amaç, bu iki sözden birinin diğerini açıklaması ve -bazı yönlerden de olsa- onu tasvir etmesidir. Çünkü hakikatlerin beyanı, maksatlara göre farklılık arz eder.*" Ayetteki **"sirr"**, şiddetli soğuk demektir. Sadece '*soğuk*' anlamına geldiği de söylenmiştir. Bu sonuncusu Sa'leb'den nakledilmiştir. Leys, "'*es-sirr' bitkileri vuran ve onları kavuran soğuktur*" demiştir.[809] Keşşâf'ta ise, ***"es-sirr" için "*sarsar*" gibi soğuk rüzgardır, denmektedir. Şair şöyle demiştir:

لا تعدلن أتاويين تضربهم نكباء صرٌّ بأصحاب المُجِلاتِ

"Evsiz-barksız garipleri saraylarda oturanlarla tutma eşit sakın
Dondurucu soğuk vurmuş sillesini (bir de sen vurma sakın.)"

Nitekim Leylâ el-Ahyeliyye (ö.80/700) de şöyle söylemiştir:

ولم تغلب الخصم الألد وتملأ الـ ـجفان سديفاً يوم نكباء صرصر

"*Şiddetli hasmı yenmiş olamazsın; soğuk şimal rüzgârının vurduğu günde*
Eğer tabağına pirzola doldurmuşsan!"

Daha sonra Zemahşeri diyor ki: "Ayette geçen, '*kavurucu rüzgar*' ne manaya gelir, diye sorarsan, ben de cevap olarak derim ki: 'Bu, birkaç yönden değerlendirilir. *Birincisi*, ayette yer alan, '*sirrun*' kelimesi, '*soğuk*' manasına olup rüzgar kelimesinin sıfatıdır, onu nitelemektedir. Zaten soğuk manasına gelen '*sirrun*' kelimesi, '*el-karratu*' kelimesiyle nitelenmiştir. Bu da aslında, '*fiha karratun sirrun*' demek olup, mana olarak '*o rüzgarda dondurucu-kavurucu soğuk var*' demektir. Bu ifade tıpkı Arap ilinde aşırılığı bildiren, '*berdun baridrun*' ifadesine benzer ki, aynı kökten iki kelime kullanılarak aşırılık manasına '*dondurucu-kavurucu soğuk*' manasında olan sıfat tamlaması gibidir. *İkincisi*, '*onda ses çıkarma ve hareket vardır*', anlamındadır."

İbn Abbâs'dan (r) başka bir görüş daha rivayet edilmiştir. Ona göre de "*içinde ateş var*" anlamındadır. Yani "*kavurucu sıcaklık var*" demek istenmektedir. O, ondan nakledilen iki görüşten biri olmaktadır. *Celâleyn* tefsirinde bu kelimenin tefsiri olmak üzere "*harrun ve berdun/sıcak ve soğuk*" denmesi işte buradan esinlenerek olmuştur. Üstad Abduh, bu tefsir şeklindeki "*harr/sıcaklık*" kelimesine tepki göstermiş ve böyle bir tefsirin yanlış olacağını söylemiştir. Çünkü sıcak rüzgârın mücerret isabetiyle ekinin helâk olmayacağını, ekini helâk edenin soğuk olduğunu, dolayısıyla da "*sirr*"dan maksadın kesinlikle soğuk olduğunu söylemiştir.

809. *Lisânu'l-Arab.*

Derim ki: Bu kelimenin aslının ses mi yoksa şiddet mi ifade ettiği konusunda ihtilaf edilmiştir. Doğrusu şiddettir ve bu seste olduğu gibi soğukta da olur. *"Bunun üzerine karısı hayretle seslenerek geldi..."*[810] ayetinde geçen *"fî sarratin"* ifadesi seste şiddeti ifade için kullanılmıştır. Bu ayette ki *"sirr"* ise, kesinlikle *"şiddetli soğuk"* demektir. Bu İbn Abbâs'ın görüşü olmaktadır. Onu İbn Cerîr hem ondan hem de daha başkalarından rivayet etmiş bulunmaktadır. Belki de *"fîhâ sirrun"*u *"fîhâ nâr"* şeklinde tefsir etmeleri, ekinin (soğuğun şiddetinden) yanmasından hareketle olmuştur.

Manaya gelince bu konuda Üstad Muhammed Abduh şöyle demiştir: Helâk edici rüzgâr, onların maddi hazlar, makam-mevki elde etmek, ün kazanmak, sözlerinin geçerli olmasını sağlamak için infak etmekte oldukları malın misalidir. Bu tür harcanan mallar, onları Allah yolundan alıkoyar. Sağduyulu hareket etme ve güzel ahlâk sahibi olma -ki bunlar bütün menfaatlerin esasını teşkil eder- ekin misali olmaktadır. Yani şu demektir: Sözü edilen yolda harcamış oldukları mal, onların ahlâkını bozmuş, akıllarını ifsad etmiştir; zira onları doğru bir değerlendirme yapmaktan alıkoymuş, işlerin sonunu düşünme yetilerini ortadan kaldırmış, peşin zevklerin arkasında sürüklenmeleri sonucunu doğurmuştur.

Üstad sonra da müfessirlerin işaret etmiş oldukları meseldeki teşbihe değinmiştir. O da şudur: "Onların harcadıkları mallar -isterse hayır yolda olsun- içinde ekini helâk eden şiddetli soğuk bulunan rüzgârın hali gibidir. Bu itibarla onlar, harcamış oldukları şeylerden herhangi bir biçimde yararlanamazlar." Müfessirlerden bazıları bunu, Rasûlullah'a (s) düşmanlık ve onun davetinin önünü kesmek uğrunda harcamakta oldukları mallara tahsisle açıklama yapmak istemişlerdir. Buna göre onların Yahudi ya da Mekkeli müşrikler olmaları fark etmez. Bazıları ise burada kastedilenin riya ya da takiyye için münafıklar tarafından mal harcanması olduğunu söylemişlerdir. Her iki grup da hüsrana uğramış, Allah Teâlâ'nın peygamberine ve mü'minlere yardım etmesiyle onlar kaybetmişler, ayrıca Tevbe Sûresi'nde münafıkların halleri ortaya konulmuş ve böylece onlar rezil rüsva olmuşlardır. Bazı müfessirler ise, buradaki infakı, kâfirin iyilik yapmak amacıyla yaptığı harcamalarla izah etmişlerdir. Bu da ahirette hiçbir şekilde fayda vermez, çünkü iman, ahirette amellerin kabul görmesi ve fayda vermesinin ön şartıdır.

Temsilde, rüzgârın ekinlerini helâk ettiği kavmin, kendilerine zulmeden kimseler olduğunun belirtilmesine gelince; Zemahşerî, *Keşşâf*'ta bu konudaki nükteyi açıklamak üzere şöyle demektedir: "Rüzgâr, ekinlerini onlara bir ceza olmak üzere helâk etmiştir. Zira öfkeden doğan bir helâk etme işi, daha

810. Zariyât, 51/29.

şiddetli ve mübalağalı olur." Kitabın hamişinde kendi imlâsıyla şunlar yazılıdır: "Bu konudaki nükte şudur: Sözü edilen münafıklar ondan hiçbir şey istifade edemeyeceklerdir, zalim kâfirlerin ekini, bütünüyle yoklukla malul-dür; çünkü onun ne dünyada ne de ahirette kendileri için hiçbir menfaati yoktur. Mü'min ve müslim olanların ekinine gelince, onun için tümden yok olma gibi bir durum söz konusu değildir; çünkü o her ne kadar sûreten gidecek olsa bile, mana itibariyle gitmeyecektir; zira ona sebep ahirete yönelik beklentiler vardır ve gidişine sabır ve metanet göstermesine mukabil de sevabı olacaktır."

Derim ki: Böyle bir niteleme, insanların ekin, nesil gibi varlıklarına yönelik musibetlerin, işlemiş oldukları günahlara karşılık bir ceza olmak üzere gelmiş olabileceğine telmihte bulunmaktadır. Ancak bunun böyle olduğu konusunda kesin bir nass söz edemeyiz. Zira az önce alıntıladığımız *Keşşâf*'taki tahlil, bu şekilde düşünmemizi gerektirmektedir. Azap olarak değerlendirilen bu musibetlerin, ayrıca doğal sebeplerinin olması bu telakkiye mani değildir. Çünkü duyularla algılanan dünyada sebep-müsebbip bağlantısı şeklindeki sünnetullahı koyan Yüce hikmet sahibi Yaradan'ın, bu zâhir sünneti (tabiat yasası) ile, insanlık içerisinde onları hidayete erdirmek amacıyla adâlet terazisini ikame etmek doğrultusunda koymuş olduğu ancak bizlere gizli kalan ilahî sünnetleri arasında bir örtüşme meydana getirecek şekilde tasarrufta bulunması O'nun kudreti karşısında yadırganacak bir şey değildir. Bu yasalardan biri, müsbet bilimler sayesinde elde edilebilmekte, düşünme ve tecrübeye dayanmaktadır. Diğeri ise ilahî vahyin irşadı doğrultusunda gayba iman etmekle ulaşılabilecek şeylerdir. Bir şeyin üzerine başka bir şeyin varlığı icap ediyorsa ona sebep denmekte, ortaya çıkan müsebbibin bazı kullara fayda, bazılarına da zarar vermesi de onun hikmeti olmaktadır. Bir şeyin hem sebebi hem hikmeti ya da hükmü, Yüce hikmet sahibi Yaratıcı'nın maksudu olmaktadır; hiçbir şey gelişi güzel değildir.

Meşhur tabiat bilgini Darwin'in doktrininde şu husus da vardır: Kayısı, erik, şeftali gibi meyvelerin cazip renklere sahip olmasındaki hikmet, onları insan ya da hayvanların yeme iştihasını kamçılamaktır. Bunun sonunda yenilip de çekirdeği toprağa atılınca, o yemişin kolayca bitmesi imkânı doğmakta ve böylece yenilenen nesli ile türünün idamesine imkân sağlanmaktadır. Bilindiği gibi bu renklerin ebetteki doğal sebepleri vardır. İlgili bitkinin doğal özelliği, ışığın etkisi vb. Bu meyvelerdeki göz alıcı renklerin sebepleri ile kuşların onlara yönlendirilmesi şeklinde beliren faydaları bir araya getiren ve bu yolla her türün kendi varlığını idame ettirmesi şeklinde tecelli eden genel evren düzenini idame ettiren o Yüce hikmet sahibi zatın, fırtınalar, şiddetli rüzgârlar gönderilmesinin sebepleri ile insanoğlundan zulmeden

zalimlerin cezalandırılması arasında bir bağ kurmuş olabileceğini göz ardı etmek mümkün olamaz. Böylece hem tabiat olayları yerli yerince cereyan etmiş hem de insanlar kendilerini iki mânia ile günahlardan alıkoymuş olurlar. Bunlardan birincisi, bunların doğal zararlı sonuçlarından korunma çabasıdır. Çünkü günah olan her şeyin, mutlaka haram kılınmasını gerektiren bir zararı olacaktır. Zira Allah Teâlâ, kullarına bir şeyi, sırf onları sıkıntıya sokmak için haram kılmaz. İkincisi de, mü'minin kendisine, taşkınlık yapıp zulmetmesi halinde başına gelen bir âfetle malının elden gitmesi sonucu dış dünyadan kendisine dokunan bir ceza ile uyanması ve kendisine çeki düzen vermesidir.

Bu kabil örneklerden biri de bana ilim ve araştırma ehlinden pek çok kimsenin sormuş olduğu şu husustur: *"Yıldız kaymalarının bilindiği gibi doğal sebepleri vardır. Bununla birlikte bunlar, meleklerden vahiy çalma girişiminde bulunan şeytanların kulak hırsızlıklarını önlemek üzere alınan bir tedbirdir ve bu, bizzat Kur'ân tarafından bildirilmektedir. Bunun izahı nasıl olacaktır?"* Cevap: Her şeyden haberdar ve Yüce hikmet sahibi olan Allah, -ki O bir türün kaderini diğerine bağlamakta, sebep-müsebbip ilişkisi ile bir hikmete mebni o sebeplerin ötesinde daha başka sebeplerin sonucu olarak ortaya çıkan başka şeylerin arasını cemetmektedir- bu doğal olayla, bizzat vahyin belirtmiş olduğu ve bu sebeple Kur'ân'da yer almış bulunan söz konusu gaybî hikmeti birbiriyle ilişkilendirmiş olmaktadır. Tabiat âleminde bunun benzerleri çoktur. Muhtemelen maddi olan bazı şeylerin, gaybî ruhlar üzerinde etkisi bulunmaktadır. Mesela bizim ruhlarımız üzerinde böyle bir etki söz konusudur. Ne var ki biz bu konuları yeterince bilemiyoruz: *"Size ilimden çok azı verildi."*[811]

Burada konuyla ilgili bu kadarcık bir işaretle yetinmek istiyorum. Ben bu konuda ne bir kitapta bir şey gördüm ne de bir kimseden bir izah duydum. Bu konunun tefsirdeki asıl yeri *"Başınıza gelen herhangi bir musibet ellerinizle işlediklerinizden ötürüdür. O, yine de çoğunu affeder."*[812] gibi ayetlerdir.

Allah Teâlâ şöyle buyurdu: ***"Allah onlara zulmetmedi, onlar kendilerine yazık ettiler."*** İçinde dondurucu soğuk (sirr) bulunan rüzgârın ekinlerini helâk etmiş olduğu söz konusu kimselere Allah Teâlâ, zulmetmedi. Çünkü onlar, izah edildiği gibi bizzat kendi kendilerine zulüm etmiş kimselerdir. Bu durumda onların ekinlerinin helâk olması, onlar için bir sıkıntı kaynağı olmaktan öteye, bir azaptır. Buna göre ***"onlar kendilerine yazık ettiler"*** ifadesi, bu hakikati şüpheye mahal bırakmayacak şekilde teyit etmek için gelmiştir. Tercih edilen ve akla ilk gelen izaha göre, *"onlar kendilerine ya-*

811. İsra, 17/85.
812. Şûrâ, 42/30.

zık ettiler" cümlesindeki zamir, hallerini açıklamak üzere haklarında misal getirilen münafıklara racidir. Dolayısıyla ayetten kastedilen öncelikli olarak onlardır. Mana şöyle olmaktadır: Yaptıkları harcamaların kendilerine hiçbir yararının olmaması sebebiyle Allah Teâlâ, onlara zulmetmiş değildir; aksine kendilerine zulmedenler sadece ve sadece yine kendileridir; çünkü söz konusu malları, insanoğlunun fiillerine ilişkin sünnetullah gereği zarar ve ziyana sebebiyet verecek yollarda kullanmışlardır.

Söz diziminde mefulün, fiilinden öne alınması kasır ifade eder. Bu itibarla başkasına değil de sadece kendilerine zulmetmeleri yahut başkasının değil de sadece kendilerinin yine kendilerine zulmetmeleri söz konusu olmaktadır. Ayetin, tüm Mekkelilerin yahut bir kısmının veya Yahudilerin Rasûlullah'a (s) düşmanlık ve çağrısına mukavemet uğrunda yaptıkları harcamalar hakkında olduğunu kabul ettiğimizde buradaki nükte açıktır. Zira bu takdirde, bu sonucu kendileri için hazırlamış olanlar kendileridir. Onlara ne Rasûlullah (s) ve ne de beraberinde olanlara zarar vermemişlerdir. Onun, kendileri üzerinde hâkimiyet kurmasının ve yapmak istediklerine imkân bulmasının sebebi kendileri idiler. Ayetin, bazı münafıkların riya ve gösteriş için yahut takiyye üzere işlemiş oldukları harcamalar ile ilgili olduğunu kabul ettiğimizde de yine açık olmaktadır. Çünkü bu harcamaları, ahirette kendilerine bir fayda sağlamayacaktır. Aynı şey, sırf hayır işlemek ve iyilik yapmak arzusu ile harcamada bulunan kâfirler hakkında da söz konusudur. Her ne kadar böyle birisi, ikiyüzlülerden (mürailerden) durumca daha iyi bir halde olsa bile, yapmış olduğu bu kabil harcama ahirette kendisine bir fayda sağlamayacaktır. Zira bunun ön şartı imandır. Çünkü kâfir, kendisine sunulan apaçık ayetler ve deliller karşısında gerekli ilgiyi göstermeyerek nefsine zulmetmiştir; bunlar kendisine gözüktüğü halde onlar üzerinde imali fikirde bulunmamıştır, ya da onlar üzerinde durup, düşünüp inkâr yolunu seçmiş ve böylece haddi aşmıştır. Âlimler, *"Onların bu harcamaları kendilerine bir fayda sağlamaz."* derlerken, bununla, *"Onları cennete girmeye ehil kılmaz,"* demeyi kastetmektedirler. Yoksa aklı başında hiçbir insan çıkıp da *"Kâfirlerin tümü ahirette eşit durumdadır; içlerinden iyi olanlarla kötü olanları arasında, hayır işlerde bulunanlarla, kötülüklere batmış olanları arasında bir fark yoktur."* diyemez. Daha başka yerlerde de bu konuya döneceğiz.



TEFSÎRU'L-KUR'ÂNİ'L-HAKÎM
TEFSİRU'L MENÂR



ŞEYH MUHAMMED ABDUH
MUHAMMED REŞÎD RIZÂ

III/118-200, IV/1-23

4

DÖRDÜNCÜ CİLT



ekin

بسم الله الرحمن الرحيم



TEFSÎRU'L-KUR'ÂNİ'L-HAKÎM TEFSÎRU'L-MENÂR
Şeyh Muhammed Abduh
Muhammed Reşîd Rızâ

4. CİLT

Arapça Baskı:
Dâru'l-fikr li't-tıbâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzî'

ISBN
978-975-8507-71-9

Çevirenler:
Mehmet Erdoğan (3/118-120)
Ali Rıza Temel (3/121-148)
İbrahim Tüfekçi (3/149-175; 4/13-23)
Harun Ünal (3/176-200)
Rahmi Yaran (4/1-12)

Yayına Hazırlama ve Koordinasyon:
Hamza Türkmen, Fikret Başar

4. Cildin Redaksiyonu:
Haşim Ay, Murat Ayar

Son Okuma:
Zehra Çomaklı Türkmen, Kevser Beyazyüz

Basım Tarihi:
Temmuz 2011

Kapak / İç Düzen
Necmettin Asma

Baskı / Cilt
İstanbul Matbaacılık
Gümüşsuyu Cd. Işık San. Sit.
No: 21 B Blok Topkapı - Zeytinburnu - İstanbul
Tel: 0212 482 51 66



EKİN YAYINLARI
Fevzi Paşa Cd. Kınalızade Sk. 13/2 Fatih/İstanbul
Tel.: (0 212) 524 10 28 - 534 58 08
Faks: (0 212) 631 55 27
menartefsiri@gmail.com

DUA

Rabbimiz! Sana tevekkül eder, günahlarımızdan arınıp yalnız Sana yönelmeye çalışırız. Muhakkak ki dönüş yalnız sanadır. Rabbimiz! Bizi inkâr edenlere bir fitne kılma ve bizi affet. Rabbimiz, doğrusu Sen şanı büyük olansın, hâkimsin. Ya Rab! Fazlının kapılarını bize aç, kavlinin sırlarından dilediğini bize öğret ve bizi Sana hangi lisan ve hangi uzuvlarla şükredeceğimize yönelt. Yaratılmışlar içinde hakkı kabule yatkın olanları irşad etmek için hakkı izah etme noktasında yardımını diliyoruz. Senin apaçık kitabın olan Kur'an'ın, Yüce bir kelime olarak hâkim hale gelmesini ve Rasûllerin sonuncusu olan Muhammed'in (s) ve tüm nebilerin rehberliğine gereğince uyanlara büyük bir güç kaynağı olmasını diliyoruz. Allah'ım! Eza ve cefaya duçar olmuş bu ümmeti esenliğe ve afiyete ilet. Ve bu ümmeti, kurtuluşa erenlere, erdirenlere bir düşman; sapıklığa düşenlere, düşürenlere bir fitne kılma!

Şeyh Muhammed Abduh



İÇİNDEKİLER

ÂL-Î İMRAN SÛRESİ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِّن دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا وَدُّوا مَا
عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ
الْآيَاتِ إِن كُنتُمْ تَعْقِلُونَ ﴿118﴾ هَا أَنتُمْ أُولَاءِ تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ
بِالْكِتَابِ كُلِّهِ وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ
قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿119﴾ إِن تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ
تَسُؤْهُمْ وَإِن تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا وَإِن تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ
شَيْئًا إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ ﴿120﴾

118- **Ey İnananlar! Sizden olmayanı sırdaş edinmeyin, onlar sizi şaşırtmaktan geri durmazlar, sıkıntıya düşmenizi isterler. Onların öfkesi ağızlarından taşmaktadır, kalplerinin gizlediği ise daha büyüktür. Eğer düşünürseniz, biz size ayetlerimizi açıkladık.**

119- **İşte siz, onlar sizi sevmezken onları seven ve kitapların bütününe inanan kimselersiniz. Size rastladıkları zaman: "İnandık" derler, yalnız kaldıklarında da, size öfkelerinden parmaklarını ısırırlar. De ki: "Öfkenizden çatlayın!" Allah kalplerde olanı bilir.**

120- **Size bir iyilik dokunsa, bu onları tasalandırır. Başınıza bir musibet gelse buna da sevinirler. Eğer sabreder ve korunursanız, onların hilesi size hiçbir zarar vermez. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı çepeçevre kuşatmıştır.**

Sırdaş Edinilmesi Yasaklanmış Olanlardan Maksat

Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: Sûre'nin başından itibaren geçen ayetler, Ehl-i Kitab ile ilgili polemik hakkında idi; aradaki münasebet sebe-

biyle müşriklerle de ilgisi vardı. Bu ve sürenin sonuna kadar bundan sonraki ayetler ise, müminlerin halleri, birbirleriyle olan ilişkileri, kendi işlerine yönelik irşadları gibi konular hakkındadır. Üstad, bu sözüyle "geçen ve gelecek ayetlerin çoğu böyledir" demek istiyor.

Sonra bu ayetlerin, öncekilerle olan bağlantısını açıklamak üzere üç mukaddime zikretti. Birincisi; mü'minlerle diğerleri arasındaki ilişkiler, onlara güven duyma, sırları onlara açma ve her şeye onları vakıf kılma esası üzerine kurulu idi. Bunlar arasında birbirleriyle müttefik olmak ve antlaşmalar yapmak da vardı, keza nesep ve sıhriyet ilişkileri, süt emme ilişkileri de vardı. İkincisi; safiyet, mü'minin doğası gereğidir; çünkü mü'min işini kolaylık, emanet, doğruluk gibi ilkeler üzerine kurar, karşıdakinin ayıplarını araştırmaz. Bu yüzden zeki de olsa kendisi için zahir olmayan ayıplar aptal görünümlü de olsa başkaları için zahir olur. Üçüncüsü; Ehl-i Kitab ve müşriklerden mü'minlerle mücadele edenlerin en büyük düşünceleri İslâm davetinin ışığını söndürmek, onun getirmiş olduğu ilke ve esasları ortadan kaldırmak idi. Buna mukabil mü'minlerin en büyük düşüncesi ise, İslâm davetini yaymak ve hakkı üstün tutmak, onu desteklemekti. Her iki zümrenin temel endişesi farklı, amaçları birbirine taban tabana zıttı.

Üstad sonra şöyle dedi: Her iki grubun durumu da zikredilen şekilde olduğuna göre, hiç kuşkusuz o mü'minlerden biri, nesepçe Ehl-i Kitab'tan ya da müşriklerden olan kendi yakınına, ya da diğerlerinden olan kendi müttefikine, özünde saklamış olduğu sırları açabilir. Oysaki bu açılan sırlar, bu iki zümrenin birbirine zıt ümmetler olması sonucunu doğuran öze müteallik sırlar olabilir. Böyle bir durumda, ümmetin çıkarlarının zedelenmesi gibi bir sonuç doğabilir. İşte bu yüzden Allah Teâlâ, mü'minlerle diğer inanç grupları arasında sürdürülecek olan ilişkilerin belli bir sınırının olması ve oradan öteye tecavüz edilmemesi gerektiğini beyan buyurmuş ve şöyle demiştir: ***"Ey İnananlar! Sizden olmayanı sırdaş edinmeyin, onlar sizi şaşırtmaktan geri durmazlar, sıkıntıya düşmenizi isterler. Onların öfkesi ağızlarından taşmaktadır, kalplerinin gizlediği ise daha büyüktür."***

"Bitane", *"bir kimsenin dostu, sırdaşı, işlerini yakından bilen, sırlarına vakıf olan ve onları koruyan kimse"* demektir. Asıl itibariyle *"elbisenin astarı"* anlamına gelmektedir. Görünen yüze *"yüz"* denmesi gibi bir isimlendirme söz konusudur. ***"Min dûnikum"***dan maksat *"sizden başkası"*dır. ***"Ye'lûnekum"***,

"ilv" kökündendir, *"taksir ve zaaf göstermek"* demektir. ***"El-Habal"*** ise, asıl itibariyle hayvanların beyinlerine etki eden dertler gibi duçar olduğu bir hastalık halidir ve bunun sonucunda o hayvana titreme arız olur. Sonuçta bu derde maruz kalan kimsenin aklî faaliyetlerinde anormallik belirir. Buna göre ayetin anlamı, *"işlerinizi bozmak konusunda en ufak bir ihmal ve gevşeklik hali göstermezler"* demek olur. *"Elâ"* fiilinin kullanımında asıl olan, *"Lâ âlû fî nushike/sana öğüt vermede ihmal göstermem"* şeklinde kullanılmasıdır. *"Lâ âlûke nushan"* şeklinde kullanıldığı da görülmüştür. Bu tür kullanış şekillerine *"tazmin"* denilmektedir. ***"Anittum"*** ise *"anet"* kökündendir. *"Aşırı meşakkat, sıkıntı"* demektir. ***"El-Bağda"*** ise, *"şiddetli öfke"* anlamına gelmektedir.

Sebeb-i nüzulüne gelince, İbn İshâk ve başkaları İbn Abbâs'ın şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: "Müslümanlardan bazı adamlar, bir takım Yahudilerle aralarındaki cahiliye döneminden kalma komşuluk ve müttefiklik münasebetleri sebebiyle iyi ilişkilerini sürdürmekte idiler. Allah Teâlâ, onlar hakkında bu ayeti indirerek, fitneye maruz kalabilirler endişesiyle onların İslâm düşmanlarıyla sırdaşlık düzeyinde bir dostluk sürdürmelerini yasakladı."

Abd b. Humeyd ise münafıklar hakkında inmiş olduğunu rivayet etmiştir. İbn Cerîr ise bu iki görüşü İbn Abbâs'tan nakletmiştir. Râzî üçüncü bir izah daha zikretmiştir; buna göre ayet genel olarak hem kâfirler ve hem de münafıklarla ilgilidir. O şöyle der: "Bazılarının ileri sürdüğü gibi, ayetin sonunun münafıklar hakkında özel olması, ayetin başının genel olmasına mani değildir. Çünkü fıkıh usulünde belirtildiği gibi, bir ayetin başı genel olur, sonu da özel olursa, ayetin sonunun özel olması, başının genel (âmm) olmasına engel teşkil etmez." İbn Cerîr'in, birincisini tercih ettiği ileride izah edilecektir.

Mana ise şöyle olmaktadır: Bu, mü'minlere yönelik, sözü edilen özeliklere sahip kâfirlerden sırdaş edinmemeleri şeklinde bir yasaktır. Bu, ***"la ye'lunekum"***'ün, ***"bitane"***'nin sıfatı olması takdirine göredir ve bununla yasak kayıtlanmış olmaktadır. Bunun talîl için getirilmiş gramer bakımından öncesiyle ilgisi olmayan (istinâfî) bir cümle olduğu görüşüne göre de durum aynıdır. Her iki halde de murad aynıdır ve o da, yasağın, özellikleri belirtilen bir biçimde aralarında düşmanlık bulunan kimselere has olmasıdır. Bu özellikte olan kâfirler, güçleri yettiği sürece, imkân buldukları ölçüde işlerini

bozmaktan, fesat çıkarmaktan geri kalmazlar. İşte bu birinci kayıt olmaktadır. Yani kendileriyle ilişki kurulması yasaklanan kâfirlerin bu özellikte olması, yasağı kayıtlamış olmaktadır. İkinci kayıt ise Allah Teâlâ'nın, ***"veddu ma anittum"*** yani, ***"sizin büyük zarar ve şiddetli sıkıntılar içine düşmenizi isterler,"*** ifadesidir. Üçüncüsü ve dördüncüsü ise, ***"kad bedetil bağdau"*** ifadesidir. Yani ***"onların size karşı olan kin ve öfkelerinin belirtileri, konuşmalarında ortaya çıkmıştır."*** O, çok şiddetli olduğu için, onlar artık bunu gizleyemez hale gelmişlerdir.

"Eğer düşünürseniz, biz size ayetlerimizi açıkladık." Buradaki ***"ayetler"***den maksat, dost edinilmeye uygun olanla, hıyaneti ve dostluğunun kötü akıbeti sebebiyle dostluğa ehil olmayanın farkını belirten alametlerdir. Yani siz, bu ayetlerin içyüzünü ve dostlarla düşmanları ayırt edici çizgileri kavrarsanız, bunlardan ibret alın ve onları dost edinmeyin.

Sırdaş edinilmesi yasaklanan kimselerin vasıflandığı veya nesep, cinsiyet ve din yönünden sana uygun olup da, ileride vasıflanacağı farz edilen kimselerin bu kötü vasıflarını görüyorsun. Şayet aklını çalıştırırsan bunları sırdaş edinmezsin. Bu Kur'ân-ı Hâkim ne adildir, hidayeti ne ulvidir, irşadı ne yücedir! Bu gerekçe ve sınırlandırmaları kavrayamayan bazıları zannediyorlar ki, yasak genel manada dindaş olmayanlara karşıdır. Bu yasak genel manada gelmiş olsa da garipsenmez. Biz biliyoruz ki İslâm'ın başlangıcında bu ayetlerin nazil olduğu sıralarda kâfirler, özellikle de titiz âlimlere göre haklarında bu ayetlerin indiği Yahudiler, mü'minlere karşı yekvücut haldeydiler. Fakat ayetler bu sınırlamalarla kayıtlı geldi. Çünkü ayetleri indiren Cenabı Hak, dostluk ve düşmanlık konusunda toplumlar ve çeşitli din mensuplarında meydana gelecek değişiklikleri bilir. Nitekim bu değişiklik Yahudilerde meydana geldi. Onlar İslâm'ın başlangıcında Müslümanlara en düşman kimseler oldukları halde bilahare değiştiler ve bazı fetihlerde -Endülüs fethi gibi- Müslümanlara yardım ettiler. Kıptiler de aynı şekilde Mısır'da Romalılara karşı Müslümanları desteklediler. Gizliyi de aşikârı da bilen Yüce Allah, yabancılar için her zaman ve mekânda ebediyen değişmeyecek bir hüküm koyar mı? Akıl bunu reddeder, rivayet ise böyle bir şeyi desteklemez. En muteber rivayet tefsiri bizim görüşümüzü destekler. Taberî, ayetin münafıklar hakkında indiğini söyleyen Katade'nin görüşünü reddeder ve bizim tercihimize uygun görüşü destekleyerek aynen şöyle der: "Şanı Yüce Allah,

müminlere sadece İslâm'a ve Müslümanlara hile yaptıklarını, kin beslediklerini bildikleri kimseleri dost edinmeyi yasakladı. Bu yasak; onların fesat ehli olduklarını gösteren açık delillerle veya bu kimselerin Müslümanlara karşı açık düşmanlık, kin ve karşı tavırlarıyla olur. Fakat Allah'ın, dost ve sırdaş edinilmelerini yasakladığı kimselerden olduğunu kesin bilmedikleri kimselerin dost ve sırdaş edinilmesi, ancak onları ismen ve cismen bilmelerinden veya alametleri olan sıfatları tanımalarından sonra olur. Durum böyle olunca mü'minler, münafıkların içlerindeki mü'minlere karşı olan kinlerini kâfir dostlarına -Katade'nin dediği gibi- dilleriyle açıklamalarını herhangi bir şekilde bilemezler. Çünkü münafıklar mü'minlere, dilleriyle inandıklarını ve dost olduklarını ifade ediyorlar. Hâlbuki Allah'ın, müminlere başkalarını dost edinmekten sakındırdığı kimseler, Allah'ın tanımladığı şekilde, düşmanlıkları dillerinden dökülen kimselerdir. Böylece mü'minler onları Allah'ın tanımladığı tarzda bilebilirler. Öyleyse bunlar, cehennem ehlinden olup orada ebedi kalacak olan ve Rasûlullah'la (s), mü'minlerin zimmeti altında bulunan Ehl-i Kitab'dır. Şayet bunlar münafıklar olsaydı, onların durumu bizim durumumuz gibi olacaktı. Şayet bu kimseler mü'minlere karşı Peygamber (s) zamanında harbeden kimseler olsaydı, mü'minler birbirlerini bırakıp da onları sırdaş ve dost edinmezlerdi. Çünkü onların ülkeleri ve yerleşim bölgeleri ayrıydı. Öyleyse bunlar, asr-ı saadette Peygamber'le (s) aralarında akit ve ahit olan İsrailoğullarından olan Ehl-i Kitab'dır."

İşte müfessirlerin şeyhi ve en meşhuru olan Taberî bu yasağın bütün kâfir ve müşrikleri kapsamadığı görüşündedir. Taberi, bu yasağın Peygamber'e (s) ve onunla birlikte mü'minlere karşı düşmanlıkları açık olan ve aralarında sözleşme olduğu halde bu sözleşmenin geçerlilik süresi içinde ve bizzat imzalandığı yerde Hz. Peygamber'i öldürmeye kalkışan Beni Nadir Yahudileri gibi düşmanlara ait olduğunu, bütün münafık ve kâfirleri kapsamadığını söylemiştir. Bu, herkesin Müslümanlarla harp halinde olduğu günlerdeki muhaliflere karşı İslâmî hükümlerden bir hükümdür. Birazcık insafı olan bir kimse, İslâm'ın kayıtladığı bu sınırlarda, muhaliflere karşı son derece kolaylık ve müsamaha olduğunu inkâr edebilir mi? Zira İslâm dostluğu, ancak Müslümanlara karşı kin ve düşmanlığı aşikâr olanlara yasaklamıştır. Çünkü bunlar Müslümanların işlerini bozmaktan ve daha fazla kötülük düşünmekten geri durmuyorlardı. Şayet bu sınırlamalar, muhaliflerin her şeyde kullanılmalarını ve her işe karıştırılmalarını yasaklamaya yönelik olsaydı

bu durum parlak bir adalet ve aşikâr bir mazeret sayılırdı. Onların sırdaş edinilmelerini engelleyen kayıtlar şayet dini savunma, din düşmanlarına karşı direnme, Müslüman toplumu ve haklarını koruma gibi işlerde onların düşünce ve fiillerinden yararlanma ve sırları onlara emanet etme gibi konularda olursa bu durum nasıl adalet olmasın ki?

Bu yasak, kâfirlerin dost ve yardımcı edinilmesini men eden yasağa ne kadar da benzemektedir! Onların dostluğu şöyle sınırlandırılmıştır: *"Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara adil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah adil olanları sever. Allah, yalnız sizinle din uğrunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkaranları ve çıkarılmanız için onlara yardım edenleri dost edinmenizi yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte zalimler onlardır."*[1] Biz bu bahsi şu ayetin tefsiri sırasında açıklamıştık: *"Mü'minler, mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesinler."*[2]

Kur'ân'ın getirdiği bu kolaylık Hz. Ömer'i, divan memurlarını Rumlardan seçmeye yöneltmiştir. Sonraki iki halife ve Emevi kralları divanlar Abdülmelik b. Mervan tarafından Rumcadan Arapçaya çevrilinceye kadar aynı uygulamayı sürdürmüşlerdir. Abbasiler ve diğer İslâm ülkelerinin kralları bu uygulama ve irşadın ışığında devlet işlerinde Yahudi, Hıristiyan ve Sabiilerle çalışmışlardır. Bu cümleden olmak üzere Osmanlı devleti de, yabancı ülkelerdeki pek çok sefir ve vekilini Hıristiyanlardan seçmiştir. Bütün bunlara rağmen Avrupa mutaassıpları *"yavuz hırsız"* misali *"İslâm'da kolaylık ve müsamaha yoktur!"* diyorlar. Hâlbuki Müslümanlar nezdinde müsamaha haddini bile aşmıştır. Öyle ki bu konuda Üstad Abduh, *"Urvetu'l-Vuska"*da tefsir etmekte olduğumuz ayetin bulunduğu bir makale yazmıştır. Biz bu makalenin tamamını buraya aktarıyoruz. Zira en güzel şekilde ayetin tefsirine ve ibret almaya uygun düşmektedir. İşte makalenin metni:

"Diyorlar ki; ülkeler ve saltanat sağlam burçlar, koruyucu kaleler, aktif ordular, bol teçhizat ve modern silahlarla korunur. Biz de dedik ki; evet, bunlar ülkeleri korumada mutlaka göz önünde tutulması gereken tedbir ve aletlerdir. Fakat bunlar kendiliğinden bir şey yapmazlar, bizzat korumazlar, onların koruma ve bekçiliği ancak tecrübeli, hikmet ve görüş sahibi kimseler eliyle gerçekleşir. Böyle kimseler barış zamanında bunları hazırlarlar,

1. Mümtehine, 60/8-9.
2. Âl-i İmrân, 3/28.

harp zamanında da maksada uygun şekilde kullanırlar. İş bununla da bitmez, akıl ve tedbir sahibi, ihtisas ve dirayet ehli insanlara da ihtiyaç vardır. Bunlar, ülkenin diğer işlerini yürütürler, güvenlik yollarını hazırlarlar, refahı yaygın hale getirirler, saltanat binasını adalet üzerine bina ederler, halkı şer'î sınırlarda tutarlar. Ülkenin, diğer ülkelerle olan bağlarını gözetirler ki onlar nezdinde ülkenin itibarını korusunlar, daha da öteye ülkenin siyasetini, mümkün olan en üstün konuma getirsinler. Böylece halk bu yüksek işleri göğüslemeye ehil hale gelsin, kalpleri ülke sevgisiyle coşsun, ülke insanlarına merhamet ve şefkatle taşsın, benliklerini heyecan kaplasın, bu heyecan karakterlerine hükmetsin ki, içlerindeki görev duygusunu uyandırsın, kendilerine yakışmayan şeyleri engellesin, memlekete bir zarar dokunduğunda derin bir acı ve üzüntü uyandırsın, gelebilecek tehlikelerden tedirgin olsun... Bu duygu ve sıfatlarla görevlerini layıkıyla yerine getirsinler, azı bile büyük fesada yol açacak kusurlardan ülkeyi korusunlar. İşte asıl koruyucu setler, galip güçler, böyle hasletlerle donanmış bu kimselerdir. Herhangi bir liderin askerî birlikler teşkil etmesi, orduları toplaması, para sarf ederek her çeşit teçhizatı hazırlaması kolay olabilir. Fakat işaret ettiğimiz akıllı, merhametli, onurlu, asil, kendi ihtiyaçlarını düşündükleri gibi kralın ihtiyaçlarını düşünen insanların dostluk ve sevgisine nasıl ulaşabilecek? Bu hassas konuda mutlaka fıtrat kanununa tabi olmalı, tabiat kanununu gözetmelidir. Çünkü bu kanuna uymak yanlış düşünmeyi önler, incelikleri ortaya çıkarır. Bu kanunu rehber ve mürşit edinen kimse düşüncesinde pek az yanılır, işinde pek az hata eder. Akıllı birisi, insanlık âleminde külli ve cüzi planda meydana gelen çeşitli hatalara bakıp, bunların sebebini araştırırsa, fıtrat kanununa aykırı davranmaktan, Allah'ın mahlûkat için koyduğu çizgiden sapmış olmaktan başka bir sebep bulamaz. Bu değişmez kanunun hükümlerinden biri de; şefkat, merhamet, kral ve halka karşı sevgi ve bağlılığın ancak ümmet içinde derin bir köke ve kendini ona bağlayan sağlam bir bağa sahip olan kimseye karşı olacağı gerçeğidir. Bu, Allah'ın insanlar için koyduğu bir fıtrat kanunudur. Toplumla cinsiyet ve meşrep yönünden kaynaşan kimse, toplumun kendisine, kendisinin de topluma ait olduğu hissini daima ön planda tutar ve bu alakayı diğer özel bağlarının dışında görmez, bu mensubiyet halkası içine girenlere karşı yapılanı kendi çevresi ve ailesine yapılmış haksızlık gibi karşı çıkar. Birisinin, başka bir ülke insanına veya onun dinine genel manada kötü bir şey söylediğinde, halk arasında ve kendinde çok defa

hissettiğin tavrı bir düşün bakalım. Mesela Suriyelilerin Mısırlıları, Mısırlıların da Suriyelileri tenkit ettiğinde ortaya çıkan tavrı göz önüne getir. Toplumun her ferdi bilir ki, toplumun elde ettiği menfaatlerden kendisine de bir pay düşer. Toplumun başına gelen felaketlerden o da nasibini alır. Özellikle de ülkenin önemli işlerini yürütüyor, yönetimin iplerini elinde tutuyorsa o takdirde onun menfaati daha çok, zararı daha korkunç, topluma bulaşan utançtan payı daha büyüktür. Onun mensubu bulunduğu toplumun işlerine önem vermesi, onun selametine özen göstermesi, umduğu menfaat veya korktuğu felaket nispetindedir. Bir ülkede yöneticinin, herhangi bir işini mutlaka iki kişiden birine emanet etmelidir. Birisi; her türlü zaaf ve kusurdan salim, mensup olduğu kişiler nezdinde itibarlı, her türlü kötülüğe yaklaşmaktan titizlikle koruyacak şekilde insanları saygı ve hürmete yönelten, din ve meşrep farklarının sarsamayacağı temiz bir nesep bağı olan kimsedir. Diğeri ise; kendisiyle din bağı olan kimsedir ki nesep yerine kaim olur, hatta kalplerdeki saygınlığı nesepten daha ileridir. Mesela İslâm dini Müslümanlar katında -kavimleri ayrı olsa bile- bütün ırkî bağların yerini tutmaktadır. Belirtilen bu iki bağ, yani din ve nesep bağı, iktidarı titizlikle korumanın iki temel prensibi ve kaynağıdır. Fakat yöneticiyle ne nesep, ne de nesep yerine kaim din bağıyla irtibatı olmayan yabancılara gelince, onların bir ülkedeki durumu, bir ev inşaatında çalışan işçinin durumu gibidir; onu sadece ücretini tam olarak almak ilgilendirir. Ev sağlam mı olmuş, onu sel mi götürmüş veya zelzele mi yıkmış onun umurunda bile değildir. Şayet bunlar işlerinde dürüst olurlarsa, aldıkları ücret nispetinde çalışır, formalitenin ötesine geçmez, çalıştığı toplumun şerefiyle şereflenmez, toplumun uğradığı zarardan üzüntü duymazlar. Çünkü o, toplumdan ayrıdır. Orada geçim imkânı bulmazsa, mensup olduğu topluma döner. Üstelik o, neseben bağlı olmadığı birinin işinde çalışırken de alacağı ücretin dışındaki bütün hususlarda kendi çevresine bağlıdır. Bu, apaçık aklî bir gerçektir. O, karakter ve düşüncesinde, devleti zarara uğratacak şeylerden sakınma hissi taşımadığı gibi, devleti yüceltecek fazla bir arzu da taşımaz. Ayrıca herhangi bir şekilde devletin menfaatine uygun şekilde düşünme gereğini de duymaz. İşte yabancıların durumu budur ve bu da tabiatları gereğidir. Eğer bunların, başka maksatlar gereği samimi ve iyi niyetli olduklarını farz etsek bile, ülkelerinden fakirlik ve yoksulluk sebebiyle kaçıp başkalarının ülkelerine geçim temini için göç eden yabancılara ne diyeceğiz? Kazanma konusunda yalancı

veya doğru olmak, görevi tam yapıp yapmamak, ahde vefalı olup olmamak onlar için aynıdır. Üstelik bunlar bir de kendi ülkelerinin çıkarlarına hizmet ederler, görev aldıkları ülkelere hâkim olmak için iktidar yolları ararlarsa... Nitekim İslâm ülkelerindeki yabancıların durumu budur. Onlar oralarda dürüst ve güvenilir olma gereğini duymuyorlar, aksine hainlik ve hile hissini taşıyorlar. Kim, geçmiş toplumların hallerini ve Allah'ın, kulları üzerindeki tasarruf ve fıtrat kanunlarını bize hikâye eden tarihleri incelerse görür ki; gelişme ve genişleme esnasında ülkeler ancak kendi insanları tarafından gözetilip korunmuştur. Bu insanlar toplumun, toplum da bu insanların haklarını gözetmiştir. Hiçbir hayırlı işi yabancılar eliyle gerçekleşmemiştir. Bu ülkelerin alçalması, çukura yuvarlanması yabancıların buralara girmesi ve yüksek mevki ve görevlere getirilmeleriyle olmuştur. Bu durum her ülkede harap ve helak işareti olmuştur. Özellikle de bu yabancılar ve çalıştıkları ülke arasında uzun süredir kanlarına sinmiş, karakter haline gelmiş kin ve rekabet mevcut ise... Evet, bazı davranış ve karakterlerde dış etkenler sebebiyle fesat meydana geldiği gibi, vatandaş ve dindaşların gayretlerinde de zaaf ve kusur meydana gelebilir. Onların merhamet ve şefkatlerinde noksanlık olabilir. Devlet başkanı, hizmetlerini hakkıyla değerlendiremediği takdirde toplum önderlerinin devletin menfaatlerini gözetmedeki hassasiyetleri zaafa uğrayabilir. Böyle durumlarda özel çıkarlarını topluma karşı olan vazifelerinin önünde tutabilirler. Böylece toplum düzeninde kusur baş gösterir, fesat kol gezer. Fakat bunun zararının telafisi, ülkedeki önemli görevlerin yabancılara teslim edilmesinden doğan zararın telafisinden daha kolaydır. Çünkü toplumla bağı olan kimse her ne kadar ahlaken hastalansa veya iyi hasletleri zayıflasa da fıtrat ve cibilliyeti gereği büsbütün kötü olmaz. Bir işinde kötülük yaparsa içinde, nesep ve dinden gelen bir ses onu rahatsız eder ve başka bir defa iyilik yapmaya yönelir. Kalpteki din ve nesep bağı zaman zaman onu aslına ve toplumuna ilgi duymaya sevk eder, uzak olsalar da aynı bağlarla bağlı olduğu kimselere yöneltir. Bundan ötürü, bizim şark hükümdarlarına esef etmemiz gayet yerindedir. Özellikle de muhafaza, idare ve yazışma işlerini yabancılara havale eden Müslüman krallara... Üstelik bunlar yabancılarla dostlukta, onlara güvende öylesine ileri gidiyorlar ki, evlerinin içindeki özel işlerini bile onlara havale ediyorlar. Daha da öte ülkelerinde onlar lehine yetkilerinden taviz veriyorlar. Bu zamanda onların iktidar tamahlarını, nesilden nesle intikal eden kin ve nefretlerini bildikleri hal-

de ve tecrübeler kendilerine; onların emanete hıyanet ettiklerini, değer verildiklerinde şımardıklarını, iyiliğe kötülükle, saygıya saygısızlıkla, nimete nankörlükle, lokmaya tokatla, sevgiye kabalıkla, ilgiye ilgisizlikle, itimada entrika ile karşılık verdiklerini öğrettiği halde... Şark krallarının bozulmayan ilahî hükümlere boyun eğme vakti gelmedi mi? Vicdanlarının sesine kulak verme zamanı gelmedi mi? Olayların öğrettiği, musibet ve felaketlerin gösterdiği şeyleri öğrenecekleri gün gelmedi mi? Evlerini bizzat ve yabancıların elleriyle yıkmaktan vazgeçme zamanı yaklaşmadı mı? Ey haşmetli krallar! Yabancılarla olan kâr ve zararınıza dikkat edin! *'İşte siz o kimselersiniz ki, onlar sizi sevmedikleri halde siz onları seversiniz.'* Artık onların durumlarını öğrendiniz, hallerinde en ufak bir şüphe kalmamıştır. *'Size bir iyilik dokunursa, bu onları tasalandırır, başınıza bir musibet gelse buna da sevinirler.'* Öyle ise kendi ülkenizin, kendi din ve inancınızın insanlarına koşun, başkalarına yöneldiğiniz gibi birazcık da onlara yönelin ki, onlardan en güzel yardımı, en değerli desteği göresiniz. Allah'ın bütün insanları yarattığı, sizi de yaratıp ilham ettiği fıtrata yani ilahî, tabii kanuna dönün. Sapmamanız ve saçmalığın sizi esfel-i safiline indirmemesi için, emrettiği ve yasakladığı şeylerdeki ilahî hikmeti gözetin. Hâlâ görmüyor musunuz? Bilmiyor musunuz? Hesap etmiyor musunuz? Tecrübe etmiyor musunuz? Daha ne zamana dek, ne zamana dek?! İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn."

Bu izah, parlak sosyolojik delillerle sana gösteriyor ki; dine yabancı olan din hizmetini yürütenlere sırdaş edinilemez, devlete yabancı olan, devlet adamlarının mahremi yapılamaz. Bunlar, ayette belirtilen düşmanlık ve kin sıfatlarını taşımasalar bile sırdaş edinilemezler. Ya bir de taşırlarsa artık sen hesap et... Tefsir ettiğimiz ayet, mü'minlerin dost edinmeleri yasaklanan kimselerin mü'minlere karşı bazı hallerini bize açıkladı. Şimdi mü'minlerin onlara karşı tavırlarını açıklayan ayete dikkat et!

"İşte siz öyle kimselersiniz ki, onlar sizi sevmedikleri halde siz onları seviyorsunuz."

Kur'ân-ı Kerim, en açık ifadeyle konuşuyor, Müslümanları, İslâm'ın eseri olan bu vasıfla tanımlıyor. O vasıf da; kendilerine karşı düşmanlıkta insanların en şiddetlileri olan ve işlerinde fesat çıkarmaktan geri durmayan, sıkıntılarını arzu eden, düşmanlıkları zahir olup, gizli düşmanlıkları açıktakinden daha fazla olan kimseleri sevmeleridir. Bu menfur kimseler,

Cenabı Hakk'ın kendileri veya içlerinden bir grup hakkında şöyle söylediği kimselerdir: *"İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak Yahudileri bulacaksın."* [3] Yani Hicaz'da mü'minlere komşu olan Yahudiler... Mü'minlerin bu zalim ve hilekâr Yahudilere karşı olan sevgisi ve Kur'ân'ın onların içlerindeki bu sevginin İslâm'dan kaynaklandığını ifade etmesi, aklın daha üstününü tasavvur edemeyeceği şekilde bu dinin sevgi, rahmet, kolaylık ve müsamaha dini olduğunun en kuvvetli delili değil midir? Elbette delilidir. Fakat insanlar arasında bunu inkâr eden, ona iftira ve bühtan ederek zıddını söyleyenler, taassup sebebiyle bu iddiayı körcesine, sağırcasına kabul edenler vardır. İslâmiyet'in kin ve düşmanlık dini olduğunu söyleyenler kimlerdir? Ben onların, sevgimize Yahudilerden daha çok layık olan Hıristiyanlar olduğunu söylemiyorum. Zira Yüce Allah biraz önce delil getirdiğimiz ayetin sonunda onlar hakkında şöyle buyuruyor: *"Onların arasında iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da 'biz Hıristiyan'ız.' diyenleri bulacaksın."*[4] Bilakis bunlar Avrupa'nın, din olarak İslâm'a karşı taassup gösteren papazlarıdır. Ülkeler ve imparatorluklar kuran bir sistem ve kanun olması itibariyle İslâm'a düşman olan mutaassıplar İslâm'a karşı bunu siyaset haline getirmişlerdir. İslâm'ı ve Müslüman olduğu için Yakın Doğu'yu muhaliflere karşı düşmanlık ve taassupla suçlayan Avrupa, Türkler hariç kendi dinlerinden olmayanların ülkelerinde kökünü kazıyan, o Avrupa'dır. Şimdiye kadar Türkleri yok etmeye güçleri yetmedi. Şayet ülkeleri aralarındaki siyasi çekişme olmasa onları da yok ederlerdi. Doğunun Hıristiyan, Müslüman ve putperestleri de Avrupa'nın taassup denizinden birer avuç nasiplenmişler. Fakat onların, bu mütecavizler karşısında kendilerini savunma güçleri yoktur.

"Ve siz bütün kitaplara inanırsınız." sözüne gelince; bunun anlamı şudur: Siz, ister size, isterse onlara indirilen bütün kitaplara inanırsınız. İçinizde sizi Ehl-i Kitab'a karşı düşmanlığa sevk edecek şekilde bazı ilahi kitaplar ve bu kitapları getiren peygamberleri inkâr duygusu yoktur. Siz imanınız gereği onları seversiniz. Bazı müfessirler; ***"tu'minûne"*** cümlesinin ***"ve lâ yuhibbûnekum"*** sözünden hal olduğunu söylediler. Buna göre mana şöyledir: "Siz hem kendi kitabınıza, hem de onların kitabına inandığınız halde onlar sizi sevmiyorlar. Onlar sizin kitabınıza inanmadıkları gibi, ya

3. Maide, 5/82.
4. Maide, 5/82.

bir de siz onların kitabına inanmasaydınız durum ne olurdu acaba? Aslında onlara düşman olmakta siz daha haklısınız. Fakat buna rağmen siz onları seviyorsunuz da, onlar sizi sevmiyorlar."

İbn Cerir dedi ki: "Bu ayette Allah, iki grubun halini açıklamaktadır. Bunlar mü'minler ve kâfirlerdir. Ayrıca bu ayette iman ehlinin, kendilerine zıt olanlara karşı merhametiyle, kâfirlerin mü'minlere karşı katı kalplilikleri ve kabalıkları açıklanmaktadır." Nitekim Bişr; Yezid ve Saîd kanalıyla Katade'den şunu nakletti: "'*İşte siz öyle kimselersiniz ki, onlar sizi sevmedikleri halde siz onları seversiniz. Siz bütün kitaplara inanırsınız...*' ayetinin manasına gelince; Allah'a yemin olsun ki mü'min gerçekten münafığı da sever, onu bağrına basar, ona merhamet eder. Şayet münafık, mü'minin kendisine karşı sahip olduğu güce sahip olsaydı mü'minin kökünü kazırdı." Kasım; Hüseyin ve Haccâc yoluyla İbn Cüreyc'den şöyle nakletti: "İbn Cüreyc dedi ki: 'Mü'minin münafığa hayrı, münafığın mü'mine hayrından daha fazladır. Mü'min ona merhamet eder. Şayet münafık, mü'minin kendisine karşı sahip olduğu güç gibi bir güce sahip olsaydı mü'minin kökünü kazırdı.'"

İşte bunlar, ümmetin eski müfessirleridir. Mü'minin; kâfir ve münafıklara karşı sevgi, rahmet ve davranış yönünden hayrı, onların mü'mine karşı hayrından daha fazladır, demektedirler. Şeyhülislâm İbn Teymiyye'nin de açıkladığı gibi, Sünni'nin de bidatçiye karşı aynı konumda olduğunu ifade etmişler ve şöyle demişlerdir: Kendilerine zıt olana merhamet etmek Ehl-i Sünnet'in alametlerindendir. Onlar din kardeşliğini kesip atmazlar. Bundan dolayı akaid kitaplarında şunu zikrederler: *"Biz kıble ehlinden hiç kimseyi tekfir etmeyiz."* Buharî, Müslim, Ahmed b. Hanbel ve diğer Sünen sahipleri gibi Ehl-i Sünnet hadis imamları Şia, Mutezile ve Haricilerden hadis rivayet etmekte, râvinin mezhebine değil adaletine bakmaktadırlar. Bütün bunların neticesi olarak şunu söyleyebiliriz: İnsan, doğru bir inanca bağlılığı, hakka ve doğruya yakınlığı nispetinde kardeşleri olan insanoğluna karşı sevgi, müsamaha ve merhamet içinde olur. Nasıl olmaz ki, Allah hayırlı mü'minler için şöyle buyurmaktadır: *"Siz öyle kimselersiniz ki, onlar sizi sevmedikleri halde siz onları seviyorsunuz."* Bunları; dinimiz bizi bazı muhaliflerimize karşı kışkırtıyor diyenlere karşı delil göstereceğimiz gibi, kendi görüş, mezhep, vehim ve arzularına aykırı olan bazı âlim ve fazıl kişilere karşı dil uzatan bizden bazı din cahillerine karşı da delil gösterebiliriz. Onlara da mutaassıp-

ların hastalığı bulaşmış olduğundan, dinde kendilerine muhalefet edenlerin haklarını çiğnemeyi helal saymaktadırlar.

Mutaassıp Düşmanlara Karşı Takınılması Gereken Tavır

Sonra Yüce Allah; bir toplumun, tek bir şahıs halinde birleşmesi prensibine binaen bir zümreyi onların tamamına nispet ederek şöyle buyurdu: ***"Onlar ise sizinle karşılaştıklarında 'İnandık.' derler. Kendi başlarına kaldıklarında ise, size olan kinlerinden dolayı parmaklarını ısırırlar."*** Bazı Yahudiler nifak ve aldatma kastıyla Hz. Peygamber'e ve mü'minlere karşı inanmış görüntüsü verirlerdi. Bir kısmı, önce inandığını söylüyor, sonra da Müslümanları şüpheye düşürmek için imandan vazgeçtiğini söylüyordu. Nitekim bu, Sûre'nin 72. ayetinin tefsirinde geçmişti. Bazıları ise, giderme imkânı bulamadıkları içlerindeki kini birbirlerine açıklıyorlardı. "***Parmak ısırmak***", "*şiddetli öfke*"den kinayedir, "*pişmanlık*"tan kinaye olarak da kullanılır.

"De ki: Öfkenizden çatlayın!" Sizin öfke sebebiniz olan İslâm, Müslümanların ona sarılmalarıyla izzet, güç ve yayılma imkânı bulacaktır. İbn Cerir dedi ki: "'*Müslümanların birlik ve bütünlüğüne karşı olan kininizden dolayı geberin!'* Müslümanlar bugün bu husustan ders almalıdırlar ki, bugün başlarına gelen felaketlerin bu birlik ve bütünlüğün kaybolmasından, Allah'ın ipine sımsıkı sarıldıktan sonra ayrılığa düşmelerinden kaynaklandığını anlasınlar."

"Şüphesiz Allah, kalplerdekini bilmektedir." Allah kalplerinizin sakladığı haset, kin, öfke ve nefret duygularını bilir. Öyleyse kendi başınıza kaldığınızda söyledikleriniz, parmak ısırmanızın açığa çıkardığı şeyler O'na nasıl gizli kalır? Aynı şekilde Müslümanlar olarak kalplerimizde gizli olan hayır hissini ve size karşı samimiyet duygumuzu da bilir.

Sonra Yüce Allah onların hasedini ve kötü niyetlerini açıklayarak şöyle dedi:

"Size bir iyilik dokunsa, bu onları tasalandırır. Başınıza bir musibet gelse buna da sevinirler." Ayette geçen "***mess***", aslında "*lems*" gibi "*dokunma*" anlamındadır. "*Size dokunması*" demek "*isabet etmesi*" demektir. "***Hasene***" *(iyilik)* yanında "*mess*", "***seyyie***" *(kötülük)* yanında "*isabet*" lafzının seçilmesindeki hikmet, şunu bildirmek için olabilir: Müslümanlara azıcık bir iyilik bile dokunsa bu kâfirleri üzer, velev ki bu iyilik sadece elle dokunuverme

şeklinde olsun. Ama Müslümanlara bir zarar isabet ederse, çekilmesi zor bir zarar olduğu takdirde buna sevinirler. Benim aklıma ilk gelen mana budur. Fakat gördüm ki, Zemahşerî bu iki ifadeye de aynı anlamı vermiş. Her birine Kur'ân'ın ayrı yerlerinden delil getirmiş. Zemahşerî şöyle diyor: "*'Mess'* kelimesi, istiare yoluyla *'isabet'* anlamında kullanılmıştır." Bilahare hatırıma Ebu's-Suûd tefsirine bakmak geldi. Ebu's-Suûd diyor ki: "*'Mess'* kelimesinin *'hasene'* ve *'isabet'* kelimesinin *'seyyie'* ile kullanılması; üzüntülerinin en ufak bir iyilikle, sevinçlerinin ise tam bir felaketle gerçekleştiğini bildirmek içindir. Yahut da *'ye's' (ümitsizlik)*, istiare yoluyla *'isabet'* anlamında kullanılmıştır." Birinci görüş tercih edilen görüştür. O, yüksek belagat inceliklerindendir. ***"Hasene"***; *"maddi veya manevi menfat"* demektir, en büyüğü ise İslâm'ın yayılması, insanların Müslüman olması, Müslümanların, kendilerine ve davalarına düşman olan mütecavizlere karşı zafer kazanmasıdır. İbn Cerir'in rivayet ettiğine göre Katade bunu şöyle açıklamıştır: "Müslümanlar içinde bir ülfet, gayret ve düşmanlara karşı bir üstünlük görürlerse bu durum onları üzer ve öfkelendirir. Müslümanlar arasında bir ayrılık, ihtilaf veya bir kesime bir zarar dokunursa bu da onları sevindirir. Bu vaziyet hoşlarına gider, neşelenirler. Allah onlardan çıkan her neslin efsanesini tekzip eder, yerini alçaltır, delilini iptal eder, gizlisini açığa çıkarır. Bu; Allah'ın, onların geçmişi ve kıyamete kadar, gelecekleriyle ilgili hükmüdür."

Sonra Cenabı Hak Müslümanları uyguladıkları takdirde, haset ve nefret sebebiyle düşmanların yaptıkları hilelerden kurtulacakları şeyi gösterdi ve şöyle buyurdu:

"Eğer sabreder ve korunursanız, onların hilesi size hiçbir zarar vermez." Bazı müfessirler bu ayeti şöyle yorumladılar: Şayet onların düşmanlıklarına karşı sabreder, mü'minleri bırakıp onları sırdaş ve dost edinmekten sakınırsanız -kâfirleri dost edinmek de bu yasaklardandır- onların hileleri size zarar vermez. ***"Yedurrûkum"*** kelimesi *"zarar"*dan gelir. İbn Kesir, Nâfi', Ebü Amr ve Ya'küb *"yadirkum"* şeklinde okudular. Bu ise; *"dârahû"*, *"yadîruhû"*dan gelir. *"Dayr"* da mazarrat (engel) manasınadır.

Üstad Abduh dedi ki: ***"Sabır"*** kelimesi Kur'ân'da, nefse zor gelen makamlarda zikredilir. Kişinin, sırrını dostundan, arkadaşından ortağından ve yakınından saklaması zor olur. Çünkü insanın içindekini, alıştığı ve sevdiği kimseye açıklaması nefsin hoşuna gider ve ona huzur verir. Müslümanlar,

düşmanlık ve hile yapacakları gerekçesiyle kendileri dışında, oturup kalktıkları arkadaşları ve müttefikleriyle dost olmaktan nehyedilince, kendilerine bu zor teklif karşısında sabrın ve hilelerinden kurtulmak için de, sakınılması gerekenlerden sakınmanın hatırlatılması gayet yerindedir. Ayette geçen ***"takva"***dan da dost edinme ve diğer hususlarda Allah'ın tavsiyelerini tutma ve emirlerine sarılma anlamı kastedilebilir.

Ben de derim ki: Ayetten alınacak ibretlerden birisi de şudur: Yüce Allah bu kindar ve hilecilerin düşmanlıklarına karşı mü'minlere sabır ve şerlerinden sakınmayı emretti. Fakat hile ve şerlerine karşı aynıyla karşılık vermeyi emretmedi. İşte Kur'ân'ın durumu budur. Sadece ikramı, hayır ve sevgiyi ve mümkün mertebe kötülüğü iyilikle savmayı emreder. Nitekim şöyle buyurmuştur: *"Sen kötülüğü en güzel şekilde önle/sav. O zaman seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur."*[5] Şayet düşmanın, kötülüğe iyilikle mukabele edilerek dost hale getirilmesi mümkün olmazsa, o takdirde düşmanlık ve tecavüze kaçmadan kötülüğü misliyle önlemeye cevaz vardır. Nitekim Hz. Peygamber bizzat haklarında ayet nazil olan Beni Nadir Yahudilerine karşı öyle davranmıştır. Rasûlullah (s) onlarla dostluk, antlaşma yapmış, fakat Nadirliler defalarca akdi bozup hainlik yapmışlardır. Bedir'de Hz. Peygamber aleyhine Kureyş'e yardım ettiler. Antlaşmayı unuttuklarını ileri sürerek özür dilediler. Sonra da Müslümanları ortadan kaldırmak için Hendek savaşında müşrikleri desteklediler. Hz. Peygamber'i öldürmeye kalkıştılar. Böylece dostlukları, sevgi ve dostça muameleye yönlendirilmeleri mümkün olmayınca öldürme ve zorunlu olarak sürme cihetine gidildi.

Yüce Allah sonra şöyle buyurdu: ***"Şüphesiz Allah, yaptıklarınızı çepeçevre kuşatmıştır."*** Üstad Abduh özetle şunları söyledi: Ameli kuşatan demek, onun inceliklerine vakıf olan demektir. O, amel sahibine, hilecilerin tuzağından kurtulma ve zararlarından halas olma yolunu gösterince kesin olarak kurtuluşa götüren sebebi ve başarıya ulaştıran vesileyi de göstermiş olmaktadır. Burada söz bir bakıma, sabırdan destek almanın, takvaya yapışmanın, başarının iki şartı oluşunun gerekçesi gibidir. Burada başka bir cihet daha vardır, o da şudur: Buradaki ***"ye'melûne"*** ifadesiyle mü'minlerin ve kâfirlerin tamamına hitap edilmektedir. -Bu, Hasan ve Ebî Hâtim kıraatine

5. Fussilet, 41/34.

veya iltifat sanatına göre *"te'melûne"* şeklindedir- Birbirine meydan okuyan iki zümrenin amellerini, her birinin yapış sebepleri ve mukaddimeleriyle, gaye ve sonuçlarıyla bilen Allah, elbette irşadında iki zümreden birinin diğerine karşı davranışını esas alır. Bu iki gruptan hiçbirinin, ne şimdi, ne de gelecekte kendi amelini hem de hasmının amelini çepeçevre bilen Allah'ın bildiğini bilmesi mümkün değildir. Allah'ın mü'minlere hidayeti; kendisiyle maksatlarına ulaştıkları ve en güzel sonuçlara erdikleri en hayırlı hidayettir.

Derim ki: ***"İhata (çepeçevre bilme-kuşatma)"*** iki türlüdür: Birisi ilmî ihata, diğeri de kudret ve men ihatasıdır. Bu tefsir, amele taalluku sebebiyle buradaki ihatanın ilmî ihata olmasına binaendir. Bu ise, Kur'ân'ın şu ayetlerindeki mecaz kabilindendir: *"Allah her şeyi ilmiyle kuşatmıştır."*[6]; *"Bilakis ilmini kavrayamadıkları Kur'ân'ı yalanladılar."*[7] Fakat bir şeyi veya şahsı kudrette ihata etmek, istenilen şeyden onu menetmek, anlamına gelir. Burada ise maksat bu değildir. Ayrıca kişiyi istediği şeyden menetmek, ona hâkim olmak manalarına da gelmektedir. Düşmanı ihata etmek, yani onu fiilen her taraftan kuşatmak, onu ele geçirmek de bu kabil ihatadandır. Şu ayetler buna misaldir: *"Kötülüğü, kendisini çepeçevre kuşattı."*[8]; *"Şüphesiz ki Rabbim yapmakta olduklarınızı çepeçevre kuşatıcıdır."*[9];*"Çepeçevre kuşatıldıklarını anlarlar."*[10] Bunların her birisi, münasip bir ifade ile tefsir edilse de hepsi bu kabildendir. Tefsir etmekte olduğumuz ayet de bu anlamda olabilir. O takdirde mana: "Ey Müslümanlar topluluğu! Allah size düşmanların hilelerinden sizi kurtaracak şeyi gösterdi. Emre uyduktan sonra şunu da bilmelisiniz ki; Allah onların yaptıklarını kudretiyle ihata eder, size yardım olsun diye size karşı isteklerine engel olur." Nitekim şöyle buyurmuştur: *"Henüz elde edemediğiniz başka ganimetler de vardır ki, onlar Allah'ın kudreti dâhilindedir, Allah her şeye kadirdir."*[11] Üzerinize düşeni yaptıktan sonra O'na güvenip tevekkül etmelisiniz.

Ayetlerdeki lâfzî inceliklerden birisi ***"Hâ entum ûlâi"*** cümlesidir. Bunun aslı *"Entum hâ ûlâi"* şeklindedir. ***"Ûlâi"*** ism-i işaretine bitişen tenbih edatı

---

6. Talak, 65/12.
7. Yunus, 10/39.
8. Bakara, 2/81.
9. Hûd, 11/92.
10. Yunus, 10/22.
11. Fetih, 48/21.

zamirin önüne geçirilmiştir. Müfret olarak *"hâ ene zâ"* şeklinde kullanılır. Buna göre takdir et. İrabı ise şöyledir: *"hâ"* tenbih edatıdır, *"entum"* müptedadır, *"ûlâi"* haberidir. ***"Tuhibbûnehum"*** hal üzere mansuptur yahut ikinci haberdir. Bazıları, *"ûlâi"*nin; ism-i mevsul, *"tuhibbûnehum"* cümlesinin ise sıla cümlesi olmasını caiz görmüşlerdir.

وَإِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ
عَلِيمٌ ﴿121﴾ إِذْ هَمَّت طَّائِفَتَانِ مِنكُمْ أَن تَفْشَلَا وَاللَّهُ وَلِيُّهُمَا وَعَلَى اللَّهِ
فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿122﴾ وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللَّهَ
لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿123﴾ إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَن يَكْفِيَكُمْ أَن يُمِدَّكُمْ رَبُّكُم
بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُنزَلِينَ ﴿124﴾ بَلَىٰ إِن تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّن
فَوْرِهِمْ هَٰذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُم بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ ﴿125﴾
وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُم بِهِ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِندِ
اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ﴿126﴾ لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنقَلِبُوا
خَائِبِينَ ﴿127﴾ لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ
ظَالِمُونَ ﴿128﴾ وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ يَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ
وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿129﴾

121- Hani sen sabah erkenden mü'minleri savaş mevzilerine yerleştirmek için ailenden ayrılmıştın. Allah hakkıyla işiten ve bilendir.

122- O zaman içinizden iki grup bozulmaya yüz tutmuştu. Hâlbuki Allah onların dostuydu. Mü'minler sadece Allah'a güvensinler.

123- Siz zayıf ve güçsüz olduğunuz halde Allah size Bedir'de yardım etmişti. Öyle ise Allah'tan korkun ki, şükretmiş olasınız.

124- O zaman sen mü'minlere şöyle diyordun: İndirilen üç bin melekle Rabbinizin sizi takviye etmesi, sizin için yeterli değil midir?

125- Evet, sabreder, Allah'tan korkarsanız onlar hemen şu anda üzerinize gelseler, Rabbiniz size işaretlenmiş beş bin melekle yardım eder.

126- Allah bunu, size sadece bir müjde olsun ve kalbiniz huzur bulsun diye yaptı. Zafer, yalnızca mutlak güç ve hikmet sahibi Allah tarafındandır.

127- Allah, inkâr edenlerden bir kısmının kökünü kesmek veya onları perişan etmek için size yardım etti ki, onlar ümitsiz olarak dönüp gitsinler.

128- Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur. Allah ya onların tevbelerini kabul eder veya onlara azap eder. Çünkü onlar zalimlerdir.

129- Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.

Bu ve sonraki onlarca ayet Uhud savaşıyla ilgilidir. Bunların anlaşılması özet şeklinde de olsa, bu savaşın bilinmesine bağlıdır. Bundan dolayı, ayetlerin tefsirinden önce okuyucuya bunları anlamaya yardım edecek, olayların yerlerini ve ayetlerdeki hüküm ve hikmetleri açıklayacak bilgiler vermemiz gerekmektedir. Bu bilgileri sunuyoruz.

Uhud Savaşı ve Çıkarılacak Dersler

Allah müşrikleri Bedir savaşında perişan edip, Kureyş mağlup ve öfkeli olarak Mekke'ye vardığında Ebû Süfyân b. Harb, Peygamber'le (s) savaşmadan cünüplükten başına su değirmeyeceğine dair söz verdi. Kureyşli yüz kişinin başında yola çıktı ve bir gece Nadir oğullarına geldi. Beni Nadir'in efendisi ve hazine sorumlusu olan Yahudi Sellâm b. Mişkem'in evinde geceledi. Ona içki sundu ve insanların haberini gizledi. Ebû Süfyan ertesi gece çıktı ve adamlarını Medine'nin Arîz bölgesine yolladı. Oradaki hurma ağaçlarını kesip yaktılar. Ensar'dan birini ve bir de müttefiki olan bir adamı görüp öldürdüler. Hz. Peygamber bunu duyunca peşlerine düştü fakat yakalayamadı. Çünkü kaçmışlar, kaçarken de yüklerini hafifletmek için yiyecekleri arasındaki *sevik*'i (kavrulmuş un) atmışlardı. Bundan ötürü bu gazveye *Sevik Gazvesi* denmişti. Bu olay Bedir'den iki ay sonra vuku bulmuştu. Uhud sava-

şından önce bu olayı zikrettik ki; okuyucu, müşriklerin Müslümanlara karşı olan düşmanlıklarının kesintisiz devam ettiğini bilsin.

Ebû Süfyan Mekke'ye dönünce müşrikleri Peygamber (s) ve Müslümanlar aleyhine kışkırtmaya başladı. Bedir'de Kureyşin ileri gelenleri öldürülücünce Ebû Süfyan onların reisi olmuştu. Abdullah b. Ebî Rebîa, İkrime b. Ebî Cehl, Safvân b. Ümeyye gibi Kureyş'in önde gelen kızgınları Müslümanlar konusunda Ebû Süfyan'la konuşup görüşmüşler. Kervanın Şam'dan getirdiği malları intikam almak için sarf etmeyi teklif etmişlerdi. Ebû Süfyan ve kervan sahipleri bu teklife razı olmuşlardı. *"Es-Sîretu'l-Halebiyye"* kitabında belirtildiğine göre kervanın malları elli bin dinar değerindeydi. Bir o kadar da kâr etmişlerdi. Kârı bu harbe ayırdılar. Ebû Süfyan karar verince Kureyş harp için toplandı. Güç, servet, Ehâbîş ve kendisine tabi Tihâme ve Kinâne kabileleriyle birlikte yola çıktılar.[12] Sayıları yaklaşık olarak üç bin civarındaydı. Savaştan kaçmamak ve koruma kastıyla kadınlarını da beraberlerinde almışlardı. Çünkü kadınlarla kaçmak hem zor, hem de ayıptı. Ebû Süfyan'ın yanında, hanımı Utbe kızı Hind vardı. Cübeyr b. Mut'im'in yolladığı Habeşli köle Vahşî'yi, Bedir'de ölen amcası Tu'me b. Adiyy'e bedel Hz. Peygamber'in amcası Hamza'yı (r) öldürmesi için tahrik ediyordu. Hamza'yı öldürürse kendisini azat edeceğini söylüyordu. Bu Habeşli köle uzaktan mızrak atmakta ustaydı, hedefi pek az şaşardı. Hind onu harpte her gördüğünde; "Göreyim seni Ebâ Desme! Haydi, şifa ver, şifa bul!" diyordu. Onu yüceltmek için künyesiyle hitap ediyordu. Kureyşliler savaşa şarkıcı kadınlar, def, çalgı ve içki de götürmüşlerdi.

Ebû Süfyan, ordusunu Uhud'a yakın vadi kenarında, Medine'ye bakan ve Ayneyn denen bir tümseğe yerleştirmişti. Bu olay, hicretin üçüncü senesinde Şevval ayında cereyan etmişti. Rasûlullah (s) durumu öğrenince, âdeti üzere ashabıyla düşmana karşı çıkma veya Medine'de kalma konusunda istişare etti. Kendi görüşü; Medine'yi siper gibi kullanmak, şayet düşman şehre girerse sokak başlarında onlarla savaşmak, kadınların da evlerin damlarından onlara ok atması şeklindeydi. Ensar ve muhacirin büyükleri de bu görüşü desteklemişlerdi. *"Es-Sîretu'l-Halebiyye"* kitabın-

12. **Ehâbiş**: Kureyşin Yahudi ve müşrik müttefiklerine verilen isimdir. Böyle isimlendirilmelerinin sebebi: Mekke'nin aşağı tarafındaki *Hubşâ* dağının eteğinde; gece karardıkça, gündüz ağardıkça, Hubşâ yerinde durdukça, Kureyşle tek yumruk halinde olacaklarına dair yemin etmeleridir.

da belirtildiği gibi Abdullah b. Übey de bu görüşteydi ve doğru olan da buydu. Fakat çoğunluğu gençlerden ve Bedir savaşına katılmamışlardan oluşan bir grup ashap, savaşa çok arzulu oldukları için direkt olarak düşmana karşı çıkmayı önerdiler ve Rasûlullah'a ısrarda bulundular. Neticede Peygamber (s) de Cuma namazından sonra evine girip zırhını giydi. Cuma hutbesinde onlara, sabrettikleri takdirde zafer vaad etmişti. Rasûlullah (s) sonra ashabın yanına çıktı. İnsanlar bu durumdan pişman olmuşlardı. "Rasûlullah'ı (s) bu işe biz zorladık, hâlbuki buna hakkımız yoktu!" diyorlardı. Hz. Peygamber'e de: "Hakkımız olmadığı halde seni bu duruma zorladık, istersen Medine'de kal." dediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s): *"Bir peygamber, zırhını giydikten sonra Allah, onunla düşmanı arasında hüküm vermedikçe onu çıkarmaz!"* Yani bozgun; kötü örnek ve zaaf alameti sayılacağından, azmini sağlamlaştırıp, iradesini ortaya koyduktan sonra kararından dönmez, buyurdu. Cumartesi seher vakti ashabından bin kişiyle hareket etti. Geride kalanlara imam olması için âmâ Abdullah b. Ümmi Mektûm'u Medine'ye vekil bıraktı.

İslâm ordusu Medine ile Uhud arasında ilerlerken münafıkların reisi Übey b. Selûl ordunun üçte biriyle (üç yüz kişi) Peygamber'den ayrıldı ve Rasûlullah (s) için: "*Onlara uydu, beni dinlemedi.*" dedi. Başka bir rivayete göre ise şöyle söyledi: "*Aklı ermez çocuklara uydu. Ey insanlar! Kendimizi boşu boşuna neden öldüreceğimizi anlamıyorum*!" Böylece kavminden nifak ve şüphe taşıyanlarla birlikte geri döndü. Beni Seleme kardeşi Abdullah b. Amr b. Haram peşlerine düşüp onlara şöyle seslendi: "Ey topluluk! Size Allah namına kavminizden ve Peygamber'inizden ayrılmamanızı hatırlatıyorum. Gelin Allah yolunda savaşın ve müdafaada bulunun." Onlar ise: "Sizin, savaşacağınızı bilsek dönmeyiz. Fakat bu bir savaş değil, bir intihardır!" dediler. Müslümanlar, kendilerine karşı savaşacak müşriklerin üçte biri kadardılar. Bu üçte birin, üçte biride ordudan ayrıldı. Evs'ten Beni Seleme ile Hazreç'ten Beni Hârise kabileleri bozulmaya yüz tutmuştu. Fakat Allah onları korudu.

Münafıkların, Müslümanlardan ayrılmaları onlar için daha hayırlıydı. Tebük savaşındaki benzer tavırları hakkında Yüce Allah şöyle buyurmuştu: *"Eğer onlar sizin aranızda savaşa çıkmış olsalardı, size bozgunculuktan başka bir katkıları olmazdı."*[13] Abdullah b. Übey, hayata düşkün olduğu için savaş

13. Tevbe, 9/47.

riskini göze alamadığından ve hayatı, İslâm davasının yücelmesine tercih ettiğinden savaşa çıkmadı. Savaşın yapılış şekli konusunda Rasûlullah (s) ile aynı görüşte olmasına rağmen, sebebi ve gerekçesi konusunda ona muhalifti. Rasûlullah (s) insanlara merhameti ve barışı tercihi sebebiyle, iki zarardan en hafif ve düşmanlığa en uzak olanı esas alma prensibine uyarak bütün harpleri, savunma kastıyla yapmıştır. Bu prensibe uygun olan görüşü, harpten önce gördüğü rüya ile de desteklenmişti. Rasûlullah'ın (s) gördüğü bütün rüyalar sabah aydınlığı kadar berraktı. Rüyasında, kılıcında bir gedik gördü. Ayrıca sığırların boğazlandığını ve elini koruyucu bir zırh içine soktuğunu gördü. Kılıçtaki gediği, Ehl-i Beyt'ten birinin ölmesi şeklinde yorumladı. Bu kişi Hz. Hamza idi. Sığırları, ashabından bir grubun öldürüleceği şeklinde, zırhı ise Medine olarak yorumladı.

Fakat bütün bunlarla birlikte, Allah'ın kendisine emrettiği istişare prensibini uygulamak için ashabın çoğunluğunun görüşüne uydu. Bununla iki zarardan en hafif olanını tercih prensibine aykırı davranmamış, bilakis ona riayet etmiştir. İki işin en hayırlısını tercih maksadıyla bile olsa çoğunluğun görüşüne aykırı davranmak, cemaatin hakkını çiğnemek ve bütün hayırların esası olan istişare prensibini ihlal etmek demektir. Açıkça görüldüğü gibi şayet istişare prensibini ihlal etmeyecek olsaydı, Uhud'a çıkmaktansa Medine'de kalması daha hayırlıydı. Öyleyse Müslümanlar bu yüce nebevi prensibi nasıl terk ederler ve ümmetin maslahatları ve kanunlar konusunda akıl ve şeriatla bağdaşmayan keyfiliklerle devlet yönetmeye kalkışan kral ve yöneticilerin diktatörlüklerine nasıl razı olurlar?

Ensardan bir grup Rasûlullah'a (s), müttefikleri olan Yahudilerden yardım isteme teklifinde bulundular. Fakat Rasûlullah (s) bunu kabul etmedi. Çünkü onların gönlü müşriklerle beraberdi. Zaten ahitlerine de sadık değillerdi.

Hz. Peygamber, ashabıyla birlikte Beni Hârise arazisine varınca onlara şöyle dedi: *"Bizi Kureyş kavmine uğratmadan onların üzerine çıkaracak yakın ve kestirme yolu bize kim gösterebilir?"* Bunun üzerine Ebû Hayseme: "Ben gösteririm ya Rasûlallah!" dedi ve Peygamber ordusunu, Hârise oğulları arazisi ve malları arasından geçirdi. Mirbâ' b. Kayzî'nin bahçesine uğrattı. Bu münafık ve âmâ bir adamdı. Rasûlullah (s) ve ashabının ayak seslerini işitince onların yüzlerine toprak saçtı ve: *"Eğer sen Allah'ın peygamberi bile olsan seni bu bahçeye sokmayacağım!"* dedi.

İbn Hişam dedi ki: "Bana bildirildiğine göre o herif yerden bir avuç toprak aldı ve: 'Yemin olsun ki, eğer bu toprağı senden başkasına değdirmeyeceğimi bilsem ey Muhammed, onu senin yüzüne atardım!' dedi. Topluluk hemen onu öldürmeye kalkıştı. Peygamberimiz: *'Onu öldürmeyin! O, âmâdır. Onun hem kalbi, hem de gözü kördür!'* diye buyurdu." Bu olayda Peygamberimizin harp sanatını iyi bildiği ve düşmana ulaşmak için en gizli ve en kestirme yolu gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu ise coğrafya bilgisine dayanmaktadır. Ayrıca bu olaydan; toplum menfaatinin ferdinkine tercih edilerek, ihtiyaç anında insanların arazisinin çiğnenebileceğinin mubah olduğu anlaşılmaktadır. Yine burada, düşmanlığını açıkça ortaya koyan münafığın öldürülmesine izin vermeyip ona acıyan ve bağışlayan Peygamberimizin engin rahmeti de gözükmektedir. Çünkü toplumun maslahatı onu öldürmeye bağlı değildi. İslâmiyet'ten önce Araplar kan dökmeme konusunda bu titizliği göstermiyorlardı. Harp zamanında buna riayet eden pek az topluluk vardı.

Hz. Peygamber vadinin dağ tarafına bakan Uhud dağı eteğine yerleşti. Sırtını ve karargâhı dağ tarafına verdi ve şöyle dedi: *"Biz savaş emri vermeden hiç kimse asla savaşa başlamasın."* Bu talimatta önemli bir savaş prensibi vardır, o da şudur: Savaşı ancak başkomutan başlatır. Araplar özellikle de ırkî taassupları tahrik edildiğinde buna uymazlardı. Mücahidler, Peygamber'in (s) bu emrine biraz gönülsüz uydular. Bundan dolayı Ensar'dan birisi Kureyş'in, atlarını ve develerini Müslümanların ekinlerine salıverdiğini görünce: "Kayle oğullarının ekinlerini yaydıracak mıyız? Daha ne zaman çarpışacağız?!" dedi. Komutanın emriyle hareket etmede, burada anlatılamayacak kadar faydalar vardır.

Cumartesi sabahı olunca, harp nizamına geçildi. Ordunun sayısı yedi yüz kişiydi. İçlerinde elli atlı vardı. Peygamberimiz (s) iki zırh giyerek öne çıktı. Okçuların başına Amr b. Avf'ın kardeşi Abdullah b. Cübeyr'i tayin etti. O gün o, beyaz elbisesiyle tanınıyordu. Rasûlullah (s) ona şu talimatı verdi: *"Bize saldıracak süvarileri okla geri püskürt ki, bizi arkamızdan takip edemesinler. Harp lehimize de, aleyhimize de cereyan etse sakın yerinden kıpırdama. Senin tarafından bize saldırı imkânı verme."* Peygamberimiz (s) sancağı, Abdüddâr oğullarının kardeşi Mus'ab b. Ümeyr'e verdi. İki kanattan birine Zübeyr b. Avvâm'ı, diğerine de Münzir b. Amr'ı yerleştirdi.

Sonra Hz. Peygamber gençleri gözden geçirdi. Savaş için henüz küçük gördüklerini geri çevirdi. Onların sayısı on yediydi. On beş yaşına gelmiş bazı şahısları ordu safına kattı. Bunları, yaşlarından veya cüsse ve güçlerinden dolayı savaşa aldığı söylendi. Doğrusu, güç ve kuvvetin dikkate alınmış olmasıdır. Peygamberimiz (s), on beş yaşında oldukları halde Semüre b. Cündüb ile Râfi' b. Hadic'i de geri çevirdi. Kendisine: "Ey Allah'ın Rasûlü! Râfi' okçudur!" denilince Râfi'e izin verdi. "Semüre, Râfi'i yeniyor!" denince de Semüre'ye de müsaade etti. Rivayete göre ikisi Peygamber'in (s) önünde güreşmişlerdir. Rasûlullah (s), Abdullah b. Ömer'i, Zeyd b. Sâbit'i, Amr b. Hazm'ı, Useyd b. Züheyr'i, Berâ b. Âzib'i de Uhud'da orduya almamış, fakat Hendek savaşında onlara izin vermiştir. Onlar o gün on beşer yaşındaydılar. Genelde o dönemde on beş yaşında olanlar Araplara göre savaşabilir sayılırdı.

Kureyş de orduyu savaş düzenine soktu. Üç bin kişiydiler. İki yüz atları vardı. Onları kanatlara yerleştirdiler. Sağ kanattaki süvarilerin başına Hâlid b. Velid'i, sol kanattakilerin başına da İkrime b. Ebî Cehl'i tayin ettiler. Harp mübareze (meydan okuma) şeklinde başladı. Savaş iyice kızışıp insanlar karşı karşıya gelince Utbe kızı Hind, beraberindeki kadınların arasından ayağa kalktı, erkeklerin ardından onları coşturmak için def çalmaya başladılar. Hind şunları söylüyordu: "Haydi göreyim sizi Dâr oğulları, haydi göreyim sizi arkayı kollayanlar, bütün keskin kılıçları vurun. Eğer ilerlerseniz size sarılır, yastıklar, yataklar döşeriz. Gerilerseniz, sizden nefret eder, ayrılırız!" Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber kadınların marşlarını duyunca, şöyle dua etmişti: *"Ey Allah'ım! Senden güç alıyor, Seninle hücum ediyor, Senin rızan için savaşıyorum. Allah bana yeter. O ne güzel vekildir!"*

Savaşı ilk başlatan müşriklerden Ebû Âmir Abd b. Amr b. Sayfî idi. Cahiliye devrinde Evs kabilesinin reisiydi. İslâm gelince ondan rahatsız oldu ve Rasûlullah'a (s) karşı düşmanlığını ilan etti. Medine'den çıkıp Mekke'ye vardı. Müşrikleri Peygamber'le (s) savaşa tahrik ediyordu. Kavmi kendisini görünce itaat edeceğini, safında yer alacağını sanmıştı. *Rahip* ismi verilmişti. Peygamberimiz (s) ise onu *fâsık* diye adlandırdı. Harp meydanına çıkınca kavmine seslendi. Kendisini onlara tanıttı. Kavmi Evs ise ona: "Allah gözünü kör etsin ey fâsık!" diye cevap verince o da: "Kavmime benden sonra şer dokunmuş!" dedi. Şiddetli bir savaş yaptı. Mübareze ve toplu savaşta zafer Müslümanların oldu. O gün Peygamberimizin (s) kendisine kılıcını verdiği

Ebû Dücâne el-Ensârî, Allah ve Rasûlü'nün aslanı Hamza, Ali b. Ebî Tâlib, Nadr b. Enes, Sa'd b. Rebî ve diğerleri büyük bir imtihan verdiler. Neticede müşrikler hezimete uğradılar, arkalarını dönüp kaçtılar. Rivayet edildiğine göre Hz. Hamza otuz bir müşrik öldürmüştü.

İbn Hişam dedi ki: "Bana ilim ehlinden pek çok kişinin bildirdiğine göre Zübeyr b. Avvâm şöyle söylemiş: Rasûlullah'tan kılıcını istediğimde bana vermeyip, Ebû Dücâne'ye vermesinden üzülmüştüm. Hâlbuki ben, halası Safiyye'nin oğluyum. Hem de Kureyşliyim. Kılıcı Ebû Dücâne'den önce ben istemiştim. Beni bırakıp ona verdi. Vallahi gidip ne yapacağına bakacağım. Onu uzaktan takip ettim. Kırmızı bir sarık çıkarıp başına doladı. Ensar dedi ki: Ebû Dücâne ölüm sarığını çıkardı. Bu sarığı sardığında Ensar böyle söylerdi. Şöyle diyerek meydana çıktı: Dostumla hurmalıkların yanındaki dağ eteğinde bulunduğumuzda, hiçbir zaman harp saflarının gerisinde kalmamak üzere sözleştik. Ben düşmanlara Allah ve Rasûlü'nün (s) kılıcıyla vururum!"

İbn İshak dedi ki: "Ebû Dücâne kime rastlarsa mutlaka onu öldürüyordu." Yine İbn İshak'ın bildirdiğine göre o, müşriklerin komutanı Ebû Süfyân'ın karısı Hind'e vardı. Kılıcı başının ortasına koydu, fakat onu öldürmedi. Ebû Dücâne anlatıyor: "Uzaktan birini gördüm ki, halkı öfkeyle tahrik ediyordu. Ona doğru yöneldim. Vurmak için kılıcımı kaldırdığım zaman, çığlık kopardı. Bir de baktım ki o bir kadınmış. Rasûlullah 'ın (s) kılıcının şerefini gözettiğim için onunla bir kadın öldürmedim." Bu kılıcın Ebû Dücâne'ye verilmesinin faydalarından biri de şudur: Peygamberimiz (s) idare hayatında ne kavminden, ne de yakınlarından hiç kimseyi başkalarına karşı tutmamış, muhacirleri de Ensar'a karşı kayırmamıştır. Eğer böyle olmasaydı, onların kalplerinden cahiliye ırkçılığı sökülüp atılmazdı.

Müşrikler hezimete uğrayınca, dönüp hanımlarına doğru kaçtılar. Müslüman okçular onların hezimetini gördüklerinde, Peygamber'in (s) kendilerine, zafer Müslümanların olsa da, olmasa da asla terk etmemelerini emrettiği merkezlerini terk ettiler. Müşriklerin tekrar dönüp arkadan saldırmamaları için "*kuşların askerleri kaptıklarını görseler bile*" yerlerinden ayrılmamalarını tembih etmişti. Askerî tabirle buna "*çekilme hattı*" denir. Okçular: "Ey cemaat! Ganimete, ganimete!" deyince başkanları onlara Peygamberimizin talimatını hatırlattı. Önce ayrılmadılar, fakat müşriklerin

tekrar saldırmayacaklarını zannederek ganimet toplamaya gittiler ve güvenlik hattını boş bıraktılar. Müşriklerin süvarileri o kritik hattın okçulardan boşaldığını görünce birden karşı hücuma geçtiler, en geridekiler bile hücuma katıldılar, Müslümanları kuşattılar, onlara kritik anlar yaşattılar. Rasûlullah'ın (s) yanına kadar sokuldular, mübarek yüzünü yaraladılar. Alt çenesinin sağ tarafındaki kesici dişi kırdılar. Başındaki miğferi parçaladılar, üzerine taş yağdırdılar, miğfer Peygamberimizin şakağına battı. Ebû Âmir fasığının Müslümanlara tuzak olarak kazdığı çukura düştü. Hz. Ali elinden tuttu. Talha b. Ubeydullah kucakladı. Abdullah b. Kamiâ ve Utbe b. Ebî Vakkas sanki Peygamberimize eziyet işini üstlenmişlerdi. Mus'ab b. Ümeyr, Peygamberimizin gözleri önünde şehit edildi. Sancağı Ali b. Ebî Talib'e verdi. Miğferin iki halkası Peygamberimizin yanağına batmıştı. Onları Ebû Ubeyde b. Cerrâh dişleriyle asılarak çıkarmış, yüzüne derin battığından, asılırken Ebû Ubeyde'nin iki ön dişi de çıkmıştı. Ebû Saîd el-Hudrî'nin babası Malik b. Sinan, Peygamberimizin yanağından akan kanı emmişti. Müşrikler onu öldürmek istediler, yanına sokuldular. Allah'ın şu ayetle korumayı vaat ettiği şeyi istiyorlardı. *"Allah seni insanlardan koruyacaktır."*[14] Peygamberimizle düşmanlar arasına on kadar mücahit girip kendilerini siper ettiler. Hepsi de şehit oldular. Ebû Talha vuruştu. Onları Peygamberimizden uzaklaştırdı. Ebû Dücâne göğsünü ona siper etti. Sırtına ok yağmasına rağmen yerinden kıpırdamadı. Savaşa katılan bazı kadınlar da Peygamberimizi müdafaa ettiler.

İbn Hişam dedi ki: "Uhud günü Ka'b'ın kızı Ümmü Umâre Nesîbe el-Maziniyye de çarpıştı." Saîd b. Ebî Zeyd el-Ensârî'nin belirttiğine göre Sa'd b. Ebî Rebî'in kızı Ümmü Sa'd şöyle diyordu: "Ümmü Umâre'nin yanına vardım. Ona dedim ki: Teyzeciğim! Bana haberini anlat. O da anlattı: 'Sabah erkenden çıktım. İnsanların yaptıklarına bakıyordum. Yanımda su tulumu vardı. Rasûlullah'a (s) ulaştım. O, ashabı arasındaydı. O sırada güç ve hâkimiyet Müslümanlar tarafındaydı. Müslümanlar hezimete uğrayınca, Rasûlullah'ın (s) yanına yanaştım. Fiilen savaşmaya başladım. Kılıçla Onu koruyor, düşmana ok atıyordum. Ben de yaralandım.' Ümmü Sa'd dedi ki: Umâre'nin omzunda derin bir yara gördüm. Seni kim yaraladı? Dedim. O da: İbn Kamia ki, Allah onu hakir kılsın, dedi. İnsanlar Peygamber'in (s) yanından kaçarlarken İbn Kamia: Bana Muhammed'i gösterin. Eğer O kurtulursa, ben kurtulmamış olurum, dedi. Ben, Mus'ab b. Umeyr ve Peygamber'in (s)

14. Maide, 5/67.

yanından ayrılmayanlar Kamia ile karşılaştık. İşte bana bu darbeyi vurdu. Ben de ona hayli darbeler indirdim. Fakat Allah düşmanının üzerinde iki zırh vardı." Yine Ümmü Sa'd naklediyor: "Kadının birisi Umâre'nin oğluna bir kılıç verdi, fakat çocuk kılıcı taşıyamıyordu. Umâre kılıcı oğlunun koluna lifle bağladı. Bu vaziyette onu Rasûlullah'a (s) getirdi ve: 'Ya Rasûlallah! (s) Bu benim oğlumdur. Seni savunmak için çarpışıyor.' dedi. Rasûlullah (s) da: *'Yavrucuğum! Kılıcı şurasından tut.'* dedi. Sonra çocuk yaralandı ve Peygamberimizin (ş) yanına geldi. *'Yoksa korktun mu?'* deyince, çocuk: 'Hayır ya Rasûlallah!' dedi."

Dediler ki: Birisi yüksek sesle şöyle bağırdı: "Muhammed (s) kesin olarak öldürüldü!" İbn Hişam, İbn İshak'tan müşriklerin hezimetini tanımlarken Zübeyr'in şunları söylediğini nakleder: "Zübeyr dedi ki: 'Yemin olsun ki, Utbe kızı Hind'in hizmetçi ve arkadaşlarının, kendilerini koruyacak az veya çok hiç kimse olmaksızın paçalarını sıvayıp kaçışlarını gözlerimle görür gibiyim. Biz müşrikleri Peygamber'in (s) yanından uzaklaştırdığımızda gördük ki; okçular askerlerin yanına yöneldiler ve arkamızı müşrik süvarilerine açık bıraktılar. Böylece arkamızdan saldırıya uğradık. O sırada birisi: 'Dikkat! Muhammed kesin olarak öldürüldü!' diye avazı çıktığı kadar bağırdı. Kureyş'in sancaktarlarını öldürdükten ve hiçbir müşrik, sancağın yanına yaklaşamazken bu ses üzerine biz geri çekildik. Askerler de paniğe kapılıp bize doğru çekildiler. Bu durum pek çok Müslüman'ı etkiledi. Moralleri bozuldu ve hezimete uğradılar. Enes b. Nadr, içlerinde Ömer ve Talha'nın da bulunduğu bir grubun yanına vardı. Adeta kolları kanatları kırılmıştı. Enes onlara: Ne bekliyorsunuz? Deyince 'Rasûlullah (s) ölmüş!' dediler. Nadr b. Enes de: Peki O öldükten sonra hayatı ne yapacaksınız? Kalkın, o ne için öldüyse, siz de o yolda ölün, dedi. Sonra insanlara yöneldi. Sa'd b. Muâz'a rastladı ve ona: Ey Sa'd! Uhud'un ardından cennetin kokusunu duyuyorum, dedi. Öldürülünceye dek savaştı. Vücudunda yetmiş darbe izi bulundu. Abdurrahman b. Avf yaklaşık yirmi yerinden yaralandı.

Rasûlullah (s) Müslümanlara doğru yöneldi. Onu miğferin altında ilk tanıyan Ka'b b. Malik oldu. Avazının çıktığı kadar bağırdı: 'Ey Müslümanlar! Sevinin! İşte Rasûlullah (s) burada!' dedi. Peygamberimiz (s) ise *'Sus!'* diye eliyle ona işaret etti. Müslümanlar Peygamber'in (s) etrafında toplandılar. Konakladığı vadiye doğru hep birlikte yürüdüler. Aralarında Ebu Bekr,

Ömer, Ali ve Hâris b. Sımmeti'l-Ensârî ve başkaları da vardı. Allah mü'minler üzerine rahmet ve emniyet olmak üzere bir uyku indirdi. Savaşıyorlardı fakat korku ve acı hissetmiyorlardı."

Müslim'in *Sahih'inde* şöyle rivayet ediliyor: "Rasûlullah (s) Uhud gününde yedisi Ensar'dan, ikisi de Muhacir'den olmak üzere yalnız dokuz kişiyle kalmıştı. Bunlardan yedisi onu korurken şehit oldu. Teker teker Peygamberimizi (s) savunuyorlardı. İki Kureyşli ise ortaya atılmadı. Peygamberimiz (s) de: *'Arkadaşlarımız bize insaf etmedi!'* diye buyurdu."[15] İbn Hıbbân'ın *Sahih'inde* Hz. Âişe'den şöyle rivayet edilmektedir: "Ebu Bekr dedi ki; 'Uhud günü herkes Rasûlullah'ın (s) yanından ayrılmıştı. Ona ilk dönen ben oldum. Baktım ki yanında birisi çarpışıyor. Dedim ki: Anam babam sana feda olsun! Sen Talha olmalısın! Bunu iki kere söyledim. Oradan ayrılmadan yanıma Ebû Ubeyde b. Cerrâh geldi. Çok hareketliydi, sanki kuş gibiydi. Rasûlullah'a (s) yöneldik. Bir de baktık ki, huzurunda Talha yere yığılmış vaziyette. Rasûlullah (s) dedi ki: *'Geri durun! Arkadaşınıza vacip oldu!'* (Yani cennet ona vacip oldu.) O vakit Rasûlullah (s) hariç herkes sarsılmış. Fakat O yerinden bile kıpırdamamıştı.'"

Rasûlullah (s) Übey b. Halef'e rastladı. Adı *Ûd* olan atının üzerinde demir zırha bürünmüş vaziyetteydi. O atı Mekke'de yemliyor ve *"Muhammed'i bu atın üzerinde öldüreceğim!"* diyordu. Söyledikleri Hz. Peygamber'e ulaşınca; *"İnşallah ben onu öldürürüm!"* buyurmuştu. Übey b. Halef yaklaşınca onu Mus'ab karşıladı. Mus'ab'ı şehit etti. Şöyle diyordu: *"Peygamber olduğunu iddia eden nerede? Çıksın karşıma! Eğer peygamberse beni öldürür!"* Peygamberimiz (s) Hâris b. Sımmet'ten mızrağı aldı. Boynunun, miğferle zırh yakası arasındaki boşluktan mızrağı sapladı. Bu murdar herif perişan olarak geri çekildi. Müşrikler dediler ki: *"Vallahi önemli bir yaran yok, durumun iyi."* O da: "Eğer benim acım bütün Zü'lmecazlılara dağıtılsa hepsi birden ölürler." dedi. Mekke'ye dönerken *Şerif* denen mevkide bu yara sebebiyle öldü. İbn Hişam'ın *Sîret*'inde ve *es-Sîretu'l-Halebiyye*'de böyle anlatılmaktadır. İbn Hişam'ın rivayetine göre: "Peygamberimiz (s) mızrağı alınca öyle bir silkindi ki, devenin üzerindeki sineklerin uçuştuğu gibi yanından dağıldık. Sonra mızrağı ona sapladı. Übey b. Halef devesinden düşüp yuvarlanmaya başladı." *Zâdu'l-Meâd*'da onun *Râbığ* mevkiinde öldüğü belirtiliyor.

---

15. Bu ifadeyi *"Ölen arkadaşlarımıza insaf etmedik!"* şeklinde anlamak da mümkündür. Yukarıdaki tercüme *"mâ ensafenâ ashâbunâ"* okuyuşuna göredir. *"Mâ ensafenâ eshâbenâ"* şeklinde de okunabilir. (Çev.)

Ben derim ki: Hz. Peygamber hayatında bu adamdan başkasını öldürmemiştir. Harp meydanında insanların en cesuru ve en metini olmasına rağmen, aynı zamanda insanların en merhametlisi, en şefkatlisiydi. Bundan dolayı sadece tedbir, sebat ve kendini savunmayla yetiniyordu. Eğer Übey'i öldürmemek için bir çare bulsaydı, öldürmezdi. O gün Rasûlullah (s), çıkmak istediği kayanın üzerine çıkamayacak derecede yaranın acısını çekiyordu. Talha sırtını ona eğdi. Peygamberimizi (s) sırtlayıp yukarıya çıkardı. Namaz vakti gelmişti. Ensar'ın sancağı altında oturarak insanlara namaz kıldırdı.

O gün Abdulmuttalib oğlu Hamza da şehit edildi. Onu, kendisini öldürmek için fırsat kollayan Habeşli Vahşî öldürdü. Vahşî onu biliyordu. Boz deve gibi harplere gözünü kırpmadan dalar, kelleleri uçurur, güçlüleri yere sererdi. Kimse ona karşı duramazdı. Vahşî, Habeş usulü mızrağını uzaktan fırlattı. Okçulukta ustaydı. Eğer Hamza'ya yakın olsaydı Hamza onu öldürürdü. Amcasının öldürülmesi Rasûlullah'a (s), çok dokundu. Zira yakınlığının yanında ayrıca ona ilk iman edenlerden ve kendisini koruyanlardandı. Ehl-i Beyti'nin en güçlüsü, en cesuruydu. O zamanda Müslümanların ve Arapların en cesuruydu, desek abartmış olmayız. Rivayet edildiğine göre; Müslüman olduğu gün Hz. Ömer, Hz. Peygamber'e (s) doğru geldiğinde Hamza hariç herkes korkmuştu. Çünkü o, tereddütsüz Ömer'i öldürebileceğine inanıyordu. Hz. Hamza cesaret ve yiğitlikte yerine Hz. Ali'yi bıraktı. Harp; Allah'ın müşriklere, Müslümanların kökünü kazıma fırsatı vermeksizin sona erdi. Müslümanlar önce, Peygamber'in (s) güzel idaresi; sabır, sebat, sırf İslâm'ı ve Müslümanları savunma niyeti sebebiyle galip durumdaydılar. Fakat zafer onları, Peygamber (s) ve komutanlarına itaatten uzaklaştırınca ve bir kısmının kalbine ganimet sevgisi sirayet edince *"Allah, size olan vaadini yerine getirmiştir."*[16] Ayetinin tefsirinde de görüleceği gibi çözüldüler ve birbirlerine düştüler. Peygamberimizin öldürüldüğü dedikodusu çözülmelerini daha da arttırdı. Öyle ki pek çokları Medine'ye kaçtılar. Osman b. Affan, Velid b. Ukbe, Hârice b. Zeyd bunlardandı. Fakat Medine'ye girmekten utandılar da, üç gün sonra geri geldiler. Yerlerinden ayrılmayanlar için de durum karışıktı. Halid b. Velid, süvarilerle arkalarından gelince rastgele birbirlerine vurmaya başladılar. Bir kısmı kahramanca savaştı ve Peygamber'in (s) öldüğü dava uğruna ölmek istedi. Bir kısmı onun yanında kendilerini ona feda ediyorlar, ona karşı ok ve kılıçlara göğüs geriyorlardı. Öyle ki, düşmanlar tarafından bir

16. Âl-i İmrân, 3/152.

ok isabet etmesin diye, Peygamberimizin müşrikler tarafına bakmasına bile razı olmuyorlardı. Kahramanlığı daha önce belirtilen Ebû Talha, Rasûlullah'a (s) şöyle diyordu: "*Anam babam Sana feda olsun ya Rasûlullah! Aman müşrikler tarafına bakma, onlardan sana bir ok isabet edebilir. Göğsüm, göğsüne siperdir!*" Diğer Müslümanlar Rasûlullah'ın (s) yaşadığını öğrendiklerinde kendilerinde yeni canlılık ruhu doğdu, toparlandılar. Öyle ki müşrikler bile ümitsizliğe kapıldılar. Kur'ân'ın da belirttiği gibi Allah onları Müslümanlardan uzaklaştırdı. İşte bu, üç bin müşrike karşı yedi yüz Müslüman'ın savaşıdır!

Savaş bitince Ebû Sûfyan dağa yaklaştı. "İçinizde Muhammed var mı?" dedi, cevap vermediler. "İçinizde Ebû Kuhâfe'nin oğlu (Ebû Bekir) var mı?" dedi, yine cevap vermediler. "İçinizde Ömer b. Hattab var mı?" dedi, bu defa da cevap vermediler. O zaman Ebû Sûfyan arkadaşlarına dönüp: "Bunların hepsinin işini bitirdiniz!" deyince Hz. Ömer dayanamadı ve şöyle seslendi: "Ey Allah düşmanı! Senin bahsettiklerinin hepsi de sağdır! Allah, seni üzecek kimseleri senin için sağ bıraktı!" Ebû Sûfyan: "Ölülere müsle yapılmış (organları kesilmiş). Bunu ben emretmedim, ama üzülmedim de!" dedi ve "Hûbel, sen yüce ol!" diye slogan attı. Peygamberimiz: "*Ona cevap vermiyor musunuz?*" deyince, ashab: "Ne diyelim?" dediler. Peygamberimiz de: "'*En yüce ve yüksek Allah'tır!' deyin.*" diye buyurdu. Ebû Sûfyan da: "Bizim Uzzâ'mız var. Sizin Uzzâ'nız yok!" deyince, yine Rasûlullah (s): "*Ona cevap vermiyor musunuz?*" diye buyurdu. Ashab: "*Ne diyelim?*" dediklerinde: "*Allah bizim mevlâmızdır, sizin mevlânız yok! Deyin.*" diye buyurdu. Ebû Sûfyan: "Bedir'e karşı Uhud'da biz kazandık, bir gün bize, bir gün size... Harp; bir galibiyet, bir mağlubiyettir." dedi. Hz. Ömer de ona şöyle cevap verdi: "Durum eşit değildir. Zira bizim ölülerimiz cennette, sizinkiler ise cehennemdedir!" dedi. Bilahare iki grup ayrıldılar.

Ben derim ki: Müslümanlar bu savaşta kırılmadılar. Zafer de kazanmadılar. Onlar düşmana, düşman da onlara zarar verdi. Fakat netice zorlarına gitti, zaferden mahrum kaldılar. Yetmiş şehit verdiler. Müşrikleri hezimete uğratmak, perişan vaziyette onları geri göndermek istiyorlardı. Olanların sebep ve hikmetleri ayetlerin tefsirinde gelecektir. İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd* adlı kitabında, İbn Abbas'ın şu sözünü nakletti: "İbn Abbas dedi ki: Rasûlullah (s), hiçbir harpte Uhud'da kazandığı zafer gibi bir zafer kazanmadı. Bu sözüne itiraz edilince şöyle cevap verdi: Benimle itirazcı arasında Allah'ın Kitabı

hakemdir. Allah Kur'ân'da şöyle buyurdu: *'Allah'ın izniyle onları öldürdüğünüz zaman, Allah size olan vadini doğruladı.'*[17]"

Ölüleri araştırdılar, müşriklerin müsle yaptıklarını (ölülerin organlarını parçaladıklarını) gördüler. Hz. Hamza'ya yaptıkları müsle en korkuncuydu. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber de, Allah kendisine zafer nasip edince onlara müsle yapacağına dair yemin etti. Allah ona bunu yasakladı. Peygamberimiz (s) de yemin kefareti verdi. Müslümanlara müsle yapmayı yasakladı. Onlar da yapmadılar.

Yaralılara yardım etmek için Medine'den kadınlar geldi. Babasının yarasını tedavi eden Hz. Fatıma'dır. Ebû Saîd el-Hudrî'nin babası onun yüzündeki kanı emip temizledikten sonra tedavi işini Hz. Fatıma üstlenmişti. Buharî ve Müslim'de; Ebû Hâzim'den rivayet edildiğine göre; Rasûlullah'ın (s) yarasından sorulduğunda dedi ki:

"Allah'a yemin olsun ki, ben Rasûlullah'ın (s) yarasını kimin yıkadığını, kimin su döktüğünü ve yaranın neyle tedavi edildiğini biliyorum. Kızı Hz. Fatıma yıkıyor, Hz. Ali kalkanla su döküyordu. Hz. Fatıma, suyun kanamayı daha da arttırdığını görünce, bir parça hasır aldı. Onu yakıp külünü yaraya sardı ve kan dindi. Müşrikler geri çekilince Müslümanlar onların Medine'ye saldıracaklarını sandılar. Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye: *'Müşriklerin peşini takip et, bakalım ne yapacaklar ve ne istiyorlar? Şayet atları yedeğe alıp, develere binmişlerse Mekke'ye, eğer atlara binip develeri yedeğe almışlarsa, Medine'ye yöneliyorlar demektir. Kudretiyle yaşadığım Allah'a yemin ederim ki, şayet Medine'ye saldıracak olurlarsa ben de peşlerinden varır, cezalarını veririm!'* diye buyurdu. Hz. Ali baktı ki; develere binip atları yedeğe almışlar ve Mekke'ye yönelmişler. Dönmeye karar verdiklerinde Ebû Süfyan Müslümanlara yaklaşarak: 'Sizinle bir dahaki buluşmamız Bedir'dir!' dedi. Peygamberimiz (s) de: *'Olur, orası buluşma yerimiz olsun, deyin.'* diye buyurdu."

Müşrikler Mekke yolundayken kendi kendilerini kınamaya başladılar. Bir kısmı diğerlerine: "*Hiçbir şey yapmadınız! Onların gücünü-kuvvetini kırma imkânına kavuşmuşken onları terk ettiniz! Elebaşları sağ kaldı. Onlar tekrar sizin için kuvvet toplarlar. Dönün de köklerini büsbütün kazıyalım!*" diyordu. Bu haber Rasûlullah'a (s) ulaşır ulaşmaz insanları çağırdı ve onları düşmanla karşılaşmaya teşvik etti ve şöyle dedi: *"Bizimle ancak savaş görmüş olanlar*

17. Âl-i İmrân, 3/152. ayetinin tefsiri ileride gelecektir.

çıksın." Ağır yaralarına ve korkularına rağmen Müslümanlar çağrıya uydular ve şöyle dediler: "*Emrin başımız üstüne.*" İşte bu imanın gücü ve alametidir. İşte bu *peki* diyenlerin yorgunluk ve yaraları bütün şiddetiyle devam ediyordu. Buna rağmen düşmanı *Hamrâu'l-Esed*[18] mevkiine kadar takip ettiler. Huzaa kabilesinden Ma'bed isimli birisi Peygamber'e (s) gelip, Müslüman oldu. Peygamberimiz ona Ebû Süfyan'ı takip etmesini ve engellemesini emretti. *Ravhâ*[19] denen yerde ona yetişti. Ebû Süfyan ona: "Gerinden, geldiğin yerden ne haber ey Ma'bed!" dedi. Ma'bed de: "Muhammed ve ashabı size ateş püskürüyorlar. Benzeri görülmemiş bir orduyla sizi takibe çıktılar. Uhud savaşına katılmayanlar da pişman olup şimdi kendisine katılmışlar!" deyince: "Yahu sen neler söylüyorsun?!" dedi. Ma'bed de: "Sen buradan ayrılmadan şu tepelerin gerisinden ordunun öncülerinin çıkacağını düşünüyorum!" dedi. Ebû Süfyan ise: "Vallahi biz, onların köklerini kazıyalım diye tekrar saldırmak için toplanmıştık!" deyince Ma'bed: "Sana samimi olarak söylüyorum, sakın böyle bir şey yapma." dedi. Böylece arkalarına dönüp Mekke'ye doğru hareket ettiler. Ebû Süfyan, Medine'ye gitmek isteyen müşriklerden birine rastladı. Ona: "Muhammed'e benden bir mektup götürsen, buna karşılık ben de sana Mekke'ye döndüğünde kuru üzüm yükleyiversem olmaz mı?" dedi. O da: "Peki." dedi. Ebû Süfyan ona: "Gidip ona haber ver ki; biz onun ve ashabının kökünü kazımak için tekrar toplanıyoruz!" dedi. Ebû Süfyan'ın bu sözü Peygamberimize ulaşınca: *"Hasbunallâhu ve ni'me'l-vekîl!"* dedi.

Rasûlullah (s) Uhud şehitlerinin ikisini, üçünü bir kabre defnediyordu. Belki de kefenin azlığından dolayı tek bir elbise içinde kefenleniyorlardı. Her ne kadar bazı siyerciler Peygamberimizin, Uhud şehitleri üzerine cenaze namazı kıldığını söyleseler de, Buharî'de olduğu gibi Rasûlullah (s) onları yıkamadığı gibi cenaze namazlarını da kılmadı.

Rasûlullah (s), Medine'ye dönmek isteyince atına bindi ve Müslümanların, ardında saf saf olmalarını emretti. Çoğunluğu yaralıydı. Saf oldular. Gerilerinde de kadınlar saf oldu. Kadınların sayısı on dörttü. Hepsi de Uhud'dandı. Peygamberimiz: *"Saflarınızı düzeltin, Rabbime dua edeyim."* diye buyurdu. Ashab saf oldular ve Peygamberimiz şöyle dua etti: *"Ey Allah'ım! Sana hamdolsun. Senin yaydığını dürecek yok, dürdüğünü de açıp yayacak yok. Saptırdığını doğrultacak, doğrulttuğunu da saptıracak yoktur. Senin vermediğini*

---

18. Medine'ye sekiz mil uzaklıkta bir yerin adı.
19. Ravhâ: Mekke yolu üzerinde Medine'ye 38 veya 40 mil uzaklıkta bir yer.

verecek, verdiğini de engelleyecek kimse yoktur. Senin uzaklaştırdığını yaklaştıracak, yaklaştırdığını da uzaklaştıracak yoktur. Allah'ım! Rızkından, ikramından, rahmetinden ve bereketlerinden üzerimize yay. Allah'ım! Yoksulluk gününde Senden nimet, korku gününde Senden emniyet dilerim. Allah'ım! Bize verdiğin ve vermediğin şeylerin zararlarından Sana sığınırım. Allah'ım! Bize imanı sevdir, kalplerimizi onunla süsle. Bizi küfürden, isyandan ve taşkınlıktan iğrendir. Bizi doğru yola erenlerden eyle! Allah'ım! Bizi Müslüman olarak öldür, Müslüman olarak yaşat. Pişman ve mahcup olmaksızın bizi salihler zümresine kat. Allah'ım! Senin Peygamberini yalanlayan, Senin yolundan yüz çeviren kâfirleri kahreyle! Onlara cezanı ve azabını indir. Ey hak ve gerçek olan Allah'ım! Ehl-i Kitab'dan olan kâfirleri de kahreyle!" Bu duayı Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde, Buharî *el-Edebu'l-Mufred*'de, Nesâî ve diğerleri de *Sünen*'lerinde tahric ettiler. Fakat Zehebi dedi ki: "Bu hadis, isnadının sahih olmasına rağmen münkerdir. Uydurma olmasından da endişe ederim." Müslümanlar Uhud'dan döndüklerinde münafıklar, öldürülen Müslümanlar hakkında: "Eğer bizi dinleselerdi savaşa çıkmazlar ve öldürülmezlerdi!" dediler.

Tevfikin/Başarının Şartları: Sabır ve Takva

Bu girizgâhtan sonra ayetlerin tefsirine başlayalım. Öncelikle şunu ifade ediyorum: Bu ayetlerin, öncekilerle bağlantısı şudur: Cenabı Hak bu ayetlerle mü'minleri, kendilerine açıkça düşman olanları dost edinmekten sakındırmış. Her ne kadar bazıları iman iddiasıyla kendilerini aldatmış olsa da, onların haddi zatında kendilerine düşman olduklarını, şayet sabrederler ve sakınılması gerekenlerden sakınırlarsa onların hilelerinin kendilerine hiçbir zarar vermeyeceğini bildirmişti. Bu açıklamadan sonra bu ayetler de onlara Uhud savaşını, savaşın başında ve sonunda münafıkların yapıp söylediklerini hatırlattı. Onlar önce orduya katılmışlar, sonra da Müslümanları yalnız bırakmak ve morallerini bozmak için ayrılıp geri dönmüşlerdi. Allah onlara müşriklerin hile ve tahriklerini de bildirmişti ki, bu hileler ancak sabırla savuşturulabilir. Tamah edip de mevkilerini terk ettikleri ganimet sevdasından da ancak sabır ve takva ile vazgeçilebilir. Allah'ın bildirdiği en önemli hususlardan biri de bu okçulara emrettiği hususlarda Peygamber'e (s) itaattir. Onlara ayrıca Bedir savaşını da hatırlattı. Zira onlara, azlıklarına rağmen zafer nasip etmişti.

Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Hani sen sabah erkenden mü'minleri savaş mevzilerine yerleştirmek için evinden ayrılmıştın."*** Yani "Ey Muhammed!

Bundan sonra hatırla ki, evinden erkenden çıkmıştın." Bu, hicretin üçüncü senesi, Şevval ayının yedisi, Cumartesi günü seher vaktiydi. "Savaş için Uhud dağı eteklerindeki mevzilere mü'minleri yerleştirmek üzere çıkmıştın. Bu mevzilerin bir kısmı okçulara, bir kısmı süvarilere, bir kısmı da diğer mücahidlere aitti." Ayette geçen ***"maqaid"*** kelimesi *"maq'ad"*ın çoğulu olup, oturma yeri demek olan meclis, kıyam yeri demek olan makam gibi *"oturma yeri"* demektir. Sonra bu lafızların hepsi geniş anlamda mekân manasına kullanıldı. Ayetteki ***"tubevviul... meqaid"*** ifadesi *"mevzilerin düzenlenip, hazırlanması"* demektir. ***"Allah hakkıyla bilen ve işitendir."*** Senin, beraberindekilerle, müşriklerle Uhud'da karşılaşmak için çıkmak veya onları Medine'de beklemek konusundaki istişarende konuşulan hiçbir şey O'ndan gizli kalmaz. O, görüş beyan edenlerin sözlerini işitti, her konuşanın niyetini bildi. Onların içinde düşmana karşı çıkma görüşünde hatalı bile olsa, sözünde samimi olanlar bulunduğu gibi, Abdullah b. Übey ve beraberindeki münafıklar gibi, görüşünde isabetli bile olsa, samimiyetsiz olanlar da vardı. Ayetteki ***"Semî'"*** ve ***"Alîm"*** yüce sıfatlarının gelecek ayetteki zarfa taalluk etmesi de olasıdır ki bunu ayetin tefsirinde açıklayacağız.

İbn Cerir'e göre ayetteki hitap, Hz. Peygamber'edir. Fakat bu hitapla ashabı kastedilmiştir. Geçen şu ayetteki vaadinin doğruluğuna dair onlara bir veya iki temsil getirmektedir. *"Eğer sabreder ve korunursanız, onların hileleri size hiçbir zarar vermez."* Bu misalleri onlara, Uhud'da başlarına gelen felaketin, okçuların sabrı ve takvayı terk etmelerinden dolayı geldiğini hatırlatsın diye vermektedir. Bir cemaat veya ümmetin işlediği günahın cezası sadece onu işleyenlere ait olmayıp, geneldir. Ayrıca Yüce Allah onlara, Bedir'de az ve zayıf olmalarına rağmen yardım ettiğini de hatırlatmaktadır. Bu görüş ayetler arasındaki ilişkiye dair söylediklerimize uygundur.

"O zaman içinizden iki grup bozulmaya yüz tutmuştu." İbn Cerir dedi ki: "Yüce Allah burada şu manayı kastetmiştir: İçinizden iki grup bozulmaya yüz tuttuğunda Allah her şeyi işitmiş ve bilmiştir." Ayetteki ***"hemmet"*** kelimesi; *"nefsin kurgusu ve bir şeye yönelmesi"* demektir. ***"Feşel"*** *(tefşela)* ise; *"korkuyla birlikte olan zaaf"*tır. ***"İz hemmet"***'in, *"iz ğedevte"*den bedel olduğu söylendiği gibi, *"tubevviu"* kelimesine taalluk ettiği de söylendi. Yani; iki grubun, ordudan ayrılan münafıkların hilesiyle fitneye düşerek bozulmaya yüz tuttuğu bir sırada Peygamber (s) mü'minler için mevzi hazırlıyor, her grup

da mevziye yerleşiyordu. Daha önce de hikâye edildiği gibi bu iki gruptan maksat Ensar'dan Benî Seleme ve Benî Hârise'dir.

"Hâlbuki Allah onların dostuydu." İmanlarındaki sadakatleri sebebiyle Allah onların işlerini üstlenmişti. Bundan dolayı onların bozulmalarını önlemiş, yerlerinde durdurmuştu. Ordunun üçte birinin geri çekilmesi esnasında uğradıkları zaafın sesine kulak vermemişlerdi. Allah'ın mü'minlere olan himayesini hatırlamışlar, O'na güvenip dayanmışlardı: ***"Mü'minler sadece Allah'a güvensinler."*** Onlar gibi mü'minler kendi güç ve kuvvetlerine, dost ve yardımcılarına değil, sadece Allah'a güvensinler. Onlar sadece güç ve kuvvetlerini sarf ederler, teçhizat ve malzemelerini alırlar, böylece Allah'ın, yaratıklar için koyduğu kanunlara uymuş olurlar. Çünkü Allah sebepleri neticelere vasıta kıldı. Haddi zatında gerçek fail, sebep ve müsebbibi yönlendiren, ikisi arasını bulan O'dur. Bedir'de olduğu gibi dilerse az bir topluluğu, çok bir topluluğa galip getirir. ***"Allah Bedir'de de size yardım etmişti."*** Bedir; Mekke ile Medine arasında bir su veya kuyu idi. İsmi *Bedir* olan bir adama aitti. Onun ismiyle isimlendirildi. Sonra oradaki mekânın genel adı oldu. Orada hicretin üçüncü senesinin on yedi Ramazan'ında, Peygamberimizin (s) müşriklerle yaptığı ilk savaş gerçekleşti. Allah müşriklere karşı ona parlak bir zafer nasip etti. ***"Hâlbuki siz güçsüzdünüz."*** Yani azlığınıza ve içinde bulunduğunuz zelil halinize rağmen size yardım etti. Bu azlık ve zilleti, *"cem'u kıllet"* olan *"ezile"* kelimesi ifade etmektedir. Zira onların sayısı üç yüz on üçtü. Zelil olmalarından kasıt şuydu: Onların gücü yoktu. Silah, binek ve yiyecekleri çok azdı. Zalim ve azgınların galebesinden kaynaklanmayan bir zafiyet ar sebebi değildir. Zaten Müslümanlar kâfirler tarafından mağlup ve zelil kılınmamıştır. Onların gücü daha ilk oluşum sırasında vardı.

Allah'ın, Melekleri Aracılığıyla Müslümanları Desteklemesi

"Öyleyse Allah'tan korkun ki, şükretmiş olasınız." Sizi nimetlere şükür makamına, ancak o nimetleri size kazandıran takva ulaştırır. Nefsini takvaya razı etmeyen kimseye hevasına uyma arzusu galip gelir. O takdirde ondan, şükredici olması beklenemez. Nimeti de veriliş hikmet ve menfaatlerine uygun şekilde kullanamaz.

"O zaman sen mü'minlere şöyle diyordun:" Denildi ki bu ayet, *"Andolsun ki Allah, size yardım etmişti."* cümlesine taalluk etmektedir. Bunun sözün ge-

lişine uygun olarak sadece Uhud savaşına has olduğu da söylendi. Nitekim **"iz hemmet tâifetâni"** ayeti de *"tubevviu"* veya *"semîun"*a taalluk etmektedir veya birinci *"iz"*den bedeldir. Buna göre ayetlerin toplu manası şöyledir: Allah size, azlığınıza ve zayıflığınıza rağmen, Bedir'de yardım ettiği halde onlardan bir kısmının bozulmaya yüz tuttuğu ve senin, mü'minlere şöyle söylediğin sırada, onları savaş nizamına sokuyordun. Onlara o esnada söylediğin şuydu: ***"İndirilen üç bin melekle Rabbinizin sizi takviye etmesi sizin için yeterli değil midir?"*** Tercih edilen takdir budur. Birinci takdire göre ise mana şöyledir: Sen onlara: *"Allah yeterli değil midir?"* dediğin vakit Allah size Bedir'de yardım etmişti. İbn Ebî Şeybe, İbn Münzir ve diğerlerinin Şa'bi'den tahric ettiklerine göre; Bedir günü Kurz b. Câbir el-Muhâribî'nin müşriklere yardım ettiği haberi Müslümanlara ulaştığında bu, onlara ağır gelmişti. Bunun üzerine Allah; *"Size yeterli değil midir?"* ayetini indirdi. Kurz'e, müşriklerin hezimet haberi gelince onları desteklemedi. İbn Cerir bunu Şa'bi ve başkasından rivayet etti ve bilfiil bu yardımın gerçekleşmesi konusundaki ihtilafı zikretti. Bir kısmı fiilen bu yardımın Bedir'de gerçekleştiğini, bir kısmı da gerçekleşmediğini söyledi. Bir kısmından nakledildiğine göre de Allah'ın yardımı Bedir'de olmamış olsa bile bu yardım her harp için geçerlidir. Nitekim onlara Kureyza, Nadir ve Ahzâb savaşında yardım edilmiş fakat Uhud'da edilmemiştir. Zira sabretmemişler, takvaya sarılmamışlardı. Dahhak'tan rivayet edildiğine göre, bu Uhud günü için Allah'ın bir vadiydi. Şayet mü'minler sabreder ve sakınırlarsa kendilerini beş bin melekle destekleyeceğini Hz. Muhammed'e (s) bildirmişti. Bunun benzeri İbn Zeyd'den de rivayet edilmiştir. İbn Zeyd şöyle söyledi: "Ashab müşriklere bakarak Rasûlullah 'a (s) şöyle dedi: *'Allah bize Bedir'de yardım ettiği gibi, burada da yardım etmez mi?'* Rasûlullah (s) da: *'Allah'ın sizi, indirilen üç bin melekle desteklemesi size yeterli değil midir? Sizi Bedir'de bin melekle desteklemişti.'"* İbn Zeyd şu ayetle daha fazlasının geldiğini söyledi: ***"Evet, sabreder ve Allah'tan korkarsanız onlar hemen şu anda üzerinize gelseler, Rabbiniz size, işaretli beş bin melekle yardım eder."*** Ayette geçen **"fevr"** kelimesi aslında *"tencere ve benzeri kapların kaynaması"* anlamınadır. Bilahare istiare yoluyla *"sürat/hız"* manasında kullanılmıştır. Gecikmesi olmayan durum ve kişinin zikzak çizmediği hale isim olarak verilmiştir. Buna göre **"ye'tûkum min fevrihim"**'in manası, *"O anda hiç beklemeksizin size gelirler."* demektir. **"Musevvimîn"** kelimesi *"tesvîm"*den gelmedir. İbn Kesir, Ebû Amr, Âsım ve Ya'kub *"msevvimîn"*;

diğerleri ise, *"musevvemîn"* şeklinde okudular. Bu kelime şu şekillerde kullanılmıştır: *"Sevvemehu'l-emre" (İşi ona yükledi.)*, *"sevveme fulânen" (Filanı salıverdi.)*, *"sevvemehû fî mâlihî" (Onu hakem kıldı.)*, *"sevveme'l-hayle" (Atları serbest bıraktı.)*. Bütün bu manalar, *"musevvemîne"* kıraatine göre zahirdir. Buna göre mananın şöyle olması uygundur: Bu melekler Allah tarafından mü'minlerin kalplerine sebat vermek için görevlendirilmişlerdir. Veya: Bu meleklere, gönüllere ilham verme, kalpleri güçlü ve sabit kılma işi verilmiştir. Yahut da: Bu melekler Allah katından salınıp gönderilmiştir. Şayet *"musevvimîn"* şeklinde okunursa o takdirde şu ifadeden gelmedir: *"Sevveme ale'l-kavmi" (Kavme hücum etti ve onları dağıttı)*. Bu, manevi destek şeklinde de olsa böyledir. Bazı müfessirler ise bunun *tesvîm;* yani, bir şeyin simasını, alametini ortaya koymaktan geldiğini söylemişlerdir. Buna göre: Kendilerini veya atlarını işaretleyen melekler demek olur. Sen de bilirsin ki, geliş haberleri bildirilmese kimse onları fark edemezdi. Şöyle de denebilir: Tespit ettikleri İslâm alametleriyle Müslümanları işaretleyen melekler...

İbn Cerir bu yardım konusundaki ihtilafı zikrettikten sonra şunları söyledi: "Bu görüşlerin en doğrusu şudur: Cenabı Hak, nebisinin mü'minlere *'Rabbinizin sizi üç bin melekle desteklemesi size yetmez mi?'* dediğini, sonra onlara şayet düşmanlarına karşı sabrederler ve Allah'tan korkarlarsa üç bin melekten sonra beş bin meleğin daha geleceğini vaad ettiğini haber vermiştir. Çünkü ayette onlara, ne üç bin, ne de beş bin melekle yardım edildiğine veya edilmediğine dair bir delâlet yoktur. Allah'ın onlara yardım ettiğini söyleyenlerin rivayet ettiği şekilde desteklenmiş olmaları caiz olduğu gibi, bunu kabul etmeyenlerin söyledikleri Allah'ın onlara bu şekilde yardım etmemiş olması da caizdir. Onların üç bin veya beş bin melekle desteklendiklerini ispat edecek bir delilimiz yoktur. Bu konuda delile dayanmayan bir söz söylemek caiz değildir. Böyle bir haber de yok ki, iki gruptan birinin söylediğini kabul edelim. Ancak Kur'ân'da Bedir savaşında Müslümanların bin melekle desteklendiğine dair delil vardır. O da şu ayettir: *'Hatırlayın ki, siz Rabbinizden yardım istiyordunuz, O da; ben peş peşe gelen bin melekle size yardım edeceğim diyerek duanızı kabul buyurdu.'*[20] Uhud savaşına gelince; orada Müslümanların meleklerle desteklenmedikleri, desteklenmiş olmalarından daha açıktır. Zira desteklenmiş olsalardı, hezimete uğramazlar, başlarına gelenler gelmezdi."

20. Enfâl, 8/9.

Ben derim ki: Meleklerle imdadın manası, bu imdadın, askerin sayısını, teçhizatını ve gücünü arttırma tarzında olmasıdır. Velev ki, psikolojik olsun. Zahir olan mana budur. Bunun açıklaması şöyledir: ***"İmdad"*** kelimesi *"medd"*den gelir. *"Medd"* ise aslında; *"bir şeyi yayıp uzatmak"* demektir. Elin ve ipin yayılıp uzatılması gibi... *"Medd"* yapı olarak, ziyade anlamına da gelebilir. Bir nehrin bir nehirle veya başka bir akıntı ile artması gibi. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Kendilerine verdiğimiz mal ve çoluk çocukla, biz onların hayırlarına mı can atıyoruz sanıyorlar!"*[21] İmdat mal ile olur, mal ise kendisinden faydalanılan şey demektir. Şahıslarla da olur. Meleklerle imdat ise; toplumun gücünü arttıran mali destek kabilinden olduğu gibi, kendilerinden -velev ki, manevi yönden olsun- istifade edilen şahıslarla destek şeklinde de olur. Melekler ruhlar gibidir. Nefislere bitişip onların gayretini arttırıcı, sebat ettirici ilhamlarla onları desteklerler. Bunun için Yüce Allah şöyle buyurdu:

"Allah, bunu size sırf bir müjde olsun ve kalpleriniz bu sayede rahatlasın diye yaptı. Zafer, yalnızca mutlak güç ve hikmet sahibi Allah katındandır." İbn Cerir dedi ki: "Yüce Allah burada şunu kastediyor: Allah, sayılarını belirttiği meleklerle size yardım edeceğine dair yapmış olduğu vadi ancak sizi sevindiren bir müjde yaptı. Kalbiniz onunla rahatlasın istedi. Yani O'nun size yaptığı bu vaadle kalbiniz rahatlasın, sakinleşsin, düşmanlarınızın çok, sizlerin ise az olmasından kalpleriniz endişe etmesin diye böyle yaptı. *'Zafer yalnızca, güç ve hikmet sahibi Allah katındandır.'* Şayet düşmanınıza karşı zafer kazanırsanız, bu zafer meleklerden gelen destekle değil, sadece Allah'ın yardımıyladır."

Ben derim ki: Uygun olan takdir şöyledir: Allah, Peygamber'in (s) size söylemiş olduğu *"Rabbiniz size yetmez mi?"* sözünü sadece bir müjde yaptı ki; onunla kalpleriniz sevinsin, büyüklerinizin içleri rahatlasın, düşmanınızın çokluğu ve hazırlıklı oluşu yüzünden korkuya kapılan gönülleriniz ferahlasın. Yani Peygamber'in (s) sözünde, kalpleri güçlendirecek, nefisleri sabitleştirecek etki vardır. Bizim *"cealehû"* kelimesindeki zamiri, Allah'ın vaadine değil de, Peygamber'in (s) sözüne göndermemiz şundan dolayıdır: Önceki iki ayet, Allah'ın meleklerle destek vadi değildir. Onlar ancak Peygamber'in (s) sözünü haber vermedir. Allah bu iki ayette haber verdi ki; Rasûl'ü, ashabına böyle söyledi. Bu ayette de bu sözün, gerçeğiyle birlikte faydasını açıkladı. O da; zaferin sadece Allah'ın elinde olduğu gerçeğidir. Zira Allah güçlüdür,

21. Mü'minûn, 23/55-56.

O'na hiçbir zorluk yoktur. O, Hakîmdir, her şeyi en iyi şekilde yönetir, en güzel tarzda yerine getirir. Dilediğine gizli ve aşikâr zafer yollarını gösterir, dilediğine de göstermez. Şayet fiilen meleklerle destekleme vaki olmuşsa, bu ancak zafer sebeplerinden bir sebep veya cüzdür. Düşmanların kalbine korku ve endişe düşürmek de bir zafer sebebidir. Sabır, sebat, iyi yönetim, mevzileri bilmek vs. aynı şekilde zafer sebeplerindendir. Hz. Peygamber Uhud'a giderken en kestirme ve düşmana en gizli olan yoldan gitti. En uygun yere karargâh kurdu. Burası vadiydi. Karargâhın arkasını dağa verdi. Okçuları askerlerin gerisine yerleştirdi. Bu tedbirlerin bir kısmı ihlal edilince, zafer kazanamadılar. Bazı siyerciler, meleklerin Uhud günü savaştıklarını zikrettiler. İbn Cerir'in bunu reddettiğini kendi ifadeleriyle belirtmiştik. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre melekler sadece Bedir savaşında çarpışmışlardı. Diğer savaşlarda ise bizzat ve destek şeklinde savaşa katılmışlar ama fiilen çarpışmamışlardı. Ebû Bekir el-Asam, meleklerin savaşmasını reddederek şöyle dedi: "Cebrail'in, Lut kavmi ve Medyen'i yaptığı gibi, bir tek melek bile yeryüzü halkını helak etmeye kâfidir. O bir tek melek Bedir savaşında bulunsa, o zaman insanların kâfirlerle savaşmasına ve savaştığı kabul edilse bile o takdirde diğer meleklerin gönderilmelerinin ne faydası olur? Ayrıca kâfirlerin elebaşları meşhurdular. Sahabeden onların her birini öldürenler de malumdur. Eğer bu melekler savaştıysa, insanlar onları ya görmüştür, ya da görmemiştir. Şayet gördülerse üç bin veya daha fazla meleği görenin Peygamber'in (s) askerlerinden olması gerekir. Hiç kimse böyle bir şey söylemedi. Çünkü bu, şu ayete aykırıdır: *'Allah sizi onların gözünde az gösteriyordu.'*[22] Eğer onlar insan kılığında değildiyseler halkın gönlüne büyük korku düşmesi gerekirdi. Böyle bir şey de kesin olarak nakledilmedi. Şayet melekler görülmediyseler, o takdirde kimin yaptığı belli olmadan kellelerin uçurulması, karınların deşilmesi ve kâfirlerin yere serilmesi gerekirdi. Bu da en büyük mucizelerden sayılırdı ve kâfir-müslim, muhalif-muvafık herkesçe kesin olarak bilinmesi gerekirdi. Şayet melekler katı cisim halinde olsalardı herkesin onları görmesi gerekirdi. Eğer latif cisimler şeklinde olsalardı, o takdirde atlar üzerinde nasıl durabileceklerdi?" Bunu Razi ve Nîsâbûrî zikretti. Razi bu görüşü El-Asam'dan aktardı ve delillerini, âdeti veçhiyle birinci delil, ikinci delil diye uzun uzun anlattı. Nîsâbûrî ise söylediklerimizi Razi'den özet olarak aldı. Razi bu konuda El-Asam'a itiraz ederek, böyle düşünmenin ancak

22. Enfâl, 8/44.

gayrimüslimlerden sadır olabileceğini söyledi. Fakat ona gerekirdi ki, bu delilleri çürütecek şeylerle karşı çıksın veya bunlara bir izah getirsin.

Kur'ân-ı Kerim'de, meleklerin fiilen savaştığına dair Razi'nin, Ebû Bekir el-Asam'a karşı ileri sürebileceği bir tek nass yoktur. Enfâl Sûresi'nde Bedir savaşından söz edilirken, sözün akışı içinde bin melekle Allah'ın mü'minleri destekleyeceğine dair bir vaad olmak üzere meleklerden bahsedilmiştir. Bu destek de şu ayetle tefsir edilmiştir: *"Hani Rabbin meleklere: 'Muhakkak ben sizinle beraberim. Haydi, iman edenlere destek olun. Ben kâfirlerin yüreğine korku salacağım. Vurun boyunlarına. Vurun onların bütün parmaklarına!' diye vahyediyordu."* İbn Cerir, ayetteki *"tespit"* kelimesinin manasıyla ilgili olarak şöyle dedi: *"Yüce Allah meleklere: 'Mü'minlerin azimlerini güçlendirin, müşrik düşmanlarına karşı niyetlerini düzeltin.'* diye buyuruyor. Denildi ki: Meleklerin mü'minlere yardımı düşmanlarını öldürme şeklindeydi." Görüldüğü gibi İbn Cerir kesin olarak, meleklerin Uhud'da yaptıkları yardımın mü'minlerin niyetlerini düzeltmek ve azimlerini güçlendirmek olduğunu belirterek sadece kalplerde cereyan eden psikolojik bir olay olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, meleklerin yardımlarının, öldürme işinde olduğunu söyleyenlerin sözünü, zayıflığa delâlet eden *"kîle"*, meçhul sigasıyla zikretmiştir. Diğer yandan *"Kâfirlerin kalplerine korku salacağım."* sözünü de Allah'ın, mü'minlere olan hitabının son kısmı kabul etmiştir ki, doğru olan da budur. Bazı müfessirler ise ayetin bu kısmını, meleklerin kalpleri destekleme işinin açıklaması saymışlardır. Yani Allah'ın, kâfirlerin kalplerine korku saldığı inancıyla meleklerin, mü'minleri destekledikleri şeklinde değerlendirmişlerdir.

Böylece El-Asam'ın söyledikleri boşa çıkmış, hüccetlerine yer kalmamıştır. Zira o da meleklerin ruhlar şeklinde olduklarını, bazı insanların ruhlarıyla temasa geçebileceklerini, onlara ilham vererek, azimleri güçlendirerek tesir edebileceklerini inkâr etmemektedir. Bunu Yüce Allah'ın *"Allah bunu size sırf müjde olsun... diye yaptı."* ayeti desteklemektedir. Nitekim bunun aynısını, bu sürede de ifade etmiştir.

Bunlar Bedir'de olanlardır. Şayet Cenabı Hak ömür verirse bunların geniş açıklaması Enfâl Sûresi'nin tefsirinde gelecektir. Uhud savaşına gelince; muhakkik âlimlere göre orada meleklerle destek olmadığı gibi, Allah tarafından da böyle bir vaad yapılmamıştır. Allah sadece, Peygamberinin ashabına böyle söylediğini, üç şarta bağlı olarak bu vaadde bulunduğunu haber vermiştir.

O üç şart ise şunlardır: Sabır, takva ve düşmanların aniden baskın yapması... Fakat bu şartlar gerçekleşmemiş, belirtildiği gibi imdat da olmamıştır. Fakat bu söz, müjde ve rahatlık getirmiştir.

Son olarak şöyle bir soru gündeme gelebilir: Allah'ın, Bedir'de mü'minlere meleklerle yardım edip de Uhud'da etmemesinin, dolayısıyla da düşmanın onlara zarar vermesinin hikmeti nedir? Bunun cevabı, mü'minlerin bu iki savaştaki durumlarının farklı oluşuyla açıklanabilir. Burada bunu kısaca psikolojik yönüyle ele alıp, geniş açıklamasını Enfâl Süresi'ndeki ayetlerin tefsirine havale edeceğiz. Burada Uhud savaşıyla ilgili tafsilat, Enfâl Süresi'nde ise Bedir savaşıyla ilgili tafsilat vardır.

Mü'minler Bedir'de zaaf ve ihtiyaçtan dolayı azlık ve zillet içindeydiler. Allah'tan başka ve O'nun bedenlerine ve ruhlarına verdiği güçten, onlara emrettiği sebat ve zikirden başka dayanakları yoktu. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurdu: *"Ey iman edenler! Herhangi bir (düşman) toplulukla karşılaştığınızda sebat edin ve Allah'ı çok anın ki başarıya erişesiniz."*[23] Mü'minler Bedir'de bütün güçlerini ortaya koydular, rablerinin emrine uydular. Nefislerinde; ne savaşın başında ne de sonunda, Allah'ın yardımı, dininin ayakta tutulması ve Peygamberini savunması dışında bir arzu yoktu. Ruhları bu iman ve safiyet neticesinde öyle yüceldi ki; meleklerin ruhlarından ve takvadan bir çeşit iletişimle ilham alır hale geldiler.

Uhud savaşına gelince; bir kısmı daha işin başında münafıkların fitnesine maruz kalmıştı. Bundan dolayı iki zümre bozulmaya yüz tutmuştu. Sonra onlar mevzilenip savaşa başladıklarında zafer kazanıp kendilerinden üç misli fazla olan müşrikleri bozguna uğrattılar. Daha sonra bir kısmı takva hududundan çıkıp Peygamber'in emrine aykırı davrandılar. Ganimet sevdasına kapıldılar, bozulup, birbirlerine düştüler. Ruhlarının kabiliyeti zayıfladı. Meleklerin ruhlarından destek isteme mertebesine ulaşamadılar, onlardan da kendilerine destek gelmedi. Çünkü destek, ancak kabiliyet nispetinde elde edilir.

Görebildiğimiz kadarıyla sebep budur. Hikmetine gelince *"ve li yumehhisellâhu"* ayetinde de görüleceği gibi, mü'minlerin arındırılmaları, sebepler ve neticeler konusundaki ilahi kanunlar gereği terbiye edilmeleri ki, şu ayet bunu ifade ediyor: *"Sizden önce nice (toplumlar hakkında) ilahi ka-*

---

23. Enfâl, 8/45.

nunlar gelip geçmiştir."[24] Bu, kanunların Peygamber dâhil herkes için geçerli olduğunun açıklanmasıdır. Şu ayetler Peygamber'in ölmesi veya öldürülmesinin; azimlerin gevşemesine, gerisin geriye kaçmaya sebep teşkil etmeyeceğinin izahıdır: "*Bedir'de iki katını düşmanınızın başına getirdiğiniz bir musibet, Uhud'da kendi başınıza gelince; 'Bu da nereden başımıza geldi?!' dediniz.*"[25]; "*Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o, ölür veya öldürülürse gerisin geriye mi döneceksiniz.*" Ayrıca bu ayetler Peygamber'in kullar üzerinde bir yetkisi bulunmadığının, başlarına gelenlerin, amellerinin cezası olduğunun ve Yüce Allah'ın ilgili ayetlerde belirttiği diğer hususların da açıklamasıdır. Evet, daha başka hikmetler de vardır. Bunları açıklayan ayetlerin tefsiri gelmeden bu hikmetleri açıklamakta acele etmiyoruz. Zaten pek yakında açıklayacağız. Ayette mü'minlerin Bedir ve Uhud'da iki farklı halde olduklarına dair sözümüzü teyit eden belagat inceliklerinden birisi şudur: Cenabı Hak burada "*kalpleriniz onunla huzur bulsun diye*" derken, Enfâl Sûresi'nde Bedir ehli için "*kalpleriniz onunla huzur bulsun diye*" ifadesini kullandı. Bu iki ifade arasındaki fark şudur: Bedir savaşında mü'minlerin kalplerinin huzur bulması, sadece Peygamber'inin diliyle Yüce Allah'ın onlara verdiği vaad ve müjdeydi. Bundan dolayı Hz. Peygamber o gün şöyle dua etmişti: "*Ey Allah'ım! Bana vaad ettiğini ver. Bana vaad ettiğini ver. Allah'ım! Eğer bu küçücük mü'min topluluğunu helak edersen, sana ebediyen yeryüzünde ibadet edilmez!*" Bu hadisin râvisi Ömer dedi ki: "*Rabbine yalvarmaya öylesine devam etti ki, üzerindeki rida yere düştü. Hz. Ebû Bekir onu alıp üzerine koydu ve duasına iştirak etti. Sonra da: 'Ey Allah'ın Elçisi! Bizim için Rabbine bu kadar dua yeter. Şüphesiz O, Sana vaad ettiğini yerine getirecektir.' dedi. İşte o gün Allah: 'Hatırlayın ki, siz Rabbinizden yardım istiyordunuz...'[26] Ayetini indirdi.*" Bu hadisi Ahmed b. Hanbel, Müslim ve diğerleri rivayet etti.[27] Kalpleri başka bir şeyle değil sadece bu vaatle tatmin oluyordu. Bundan dolayı "*bihî*" zamiri "*qulûbukum*" kelimesinden önce geldi. Fakat Uhud'da durum böyle değildi. Nitekim daha önce belirtilmişti. İlahi müjde, kalplerin itminanı için tek sebep sayılmıyordu. Bundan dolayı on-

24. Âl-i İmrân, 3/137.
25. Âl-i İmrân, 3/165.
26. Enfâl, 8/9.
27. Müslim, *Cihad*, 58.

larla ilgili ayette *"bihî"* zamiri, *"qulûbukum"*dan sonra geldiği için tahsis ifade etmemektedir. Sonra Yüce Allah şöyle buyurdu:

"Allah inkâr edenlerden bir kısmının kökünü kazımak veya onları perişan etmek için size yardım etti ki, onlar ümitsiz olarak dönüp gitsinler." Bazı müfessirler bu ayetin *"ve leqed neserekumullâhu bi Bedrin"* ayetine taalluk ettiğini, bazıları ise bunun sadece Uhud savaşı ile ilgili olduğunu söylediler. Çünkü Bedir zaferinin zikredilmesi ara ifade olarak gelmiştir. Bundan dolayı üç bin, beş bin meleğin ifade edilmesinin bununla ilgili olmasını kabul etmediler. Bizce de tercih edilen görüş budur. Buna göre ayetin manası: "Allah kâfirlerden bir kısmının kökünü kesmek için yapacağını yaptı. Veya zafer sade onun katındandır ki, böylece kâfirlerden bir kısmının kökünü kessin."

"Qat'u't-taraf" demek; *"onlardan bir grubun helak edilmesi"* demektir. Kavim helak olduğu zaman *"Qutıa dâbiru'l-kavmi"* denir. Kur'ân böyle ifade etmektedir. Ayette *"taife/grup"*, ***"taraf/uç"*** kelimesiyle ifade edildi. Çünkü bunlar Müslümanlara en yakın noktada bulunuyorlardı. Yahut da bunlarla müşriklerin eşrafı kastedilmiştir denildi. Fakat ilk akla gelen birinci görüştür. Bu, söylendiği gibi, *"Yakınınızdaki düşmanlarla savaşın."*[28] Anlamında değildir. Çünkü *taraf;* ordunun ilk karşılaşıldığı kısmıdır. Allah Uhud'da olduğu gibi müşriklerden bir grubu savaşın başında helak etmiştir. İbn Cerir, Süddî'den şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Allah Uhud'da öldürülen müşriklerden bahsetmektedir. Onlar on sekiz erkekti. Bunu; *'Kâfirlerden bir kısmının kökünü kesmek için'* tabiriyle ifade etti."

Biz de deriz ki: Birden fazla siyerci Uhud'da öldürülen müşrik sayısının on sekiz olduğunu söyledi. Diğer siyerciler buna, sadece Hz. Hamza'nın otuz küsur müşrik öldürdüğünü söyleyerek itiraz ettiler. Bazılarına göre böyle söyleyenlerin hatası; bazı Müslümanların müşrik ölülerini saymak istedikleri ve on sekiz kişi saydıkları rivayetinden kaynaklanmıştır. Bazılarına göre de bu hatanın sebebi; müşriklerin ölülerini almaları veya Müslümanların müsle yapmaması için gömmelerinden kaynaklanmıştır. Çünkü onlar Müslümanların şehitlerine fırsat buldukça müsle (organları parçalama) uygulamışlardı. Makul olan da bu gerekçedir. Ey okuyucu! *"Düşmana iki katını verdiğiniz musibet sizin başınıza gelince..."*[29] ayetinin tefsirini bekle.

28. Tevbe, 9/123.
29. Âl-i İmrân, 3/165.

Ayetteki ***"ev yekbitehum"*** sözü çeşitli şekillerde yorumlandı. Onları rezil etmek, yüzüstü sermek vb... *Esâsu'l-Belâğa* kitabında şöyle denildi: *"Kebetallâhu aduvvehû"* demek; *"Düşmanını yere serdi ve helak etti."* demektir. *El-Esâs* kitabının sahibi Zemahşerî *Keşşâf* tefsirinde bunu *"Onları rezil etmek ve hezimetle öfkelendirmek şeklinde"* tefsir etti. Ragıb ise *Müfredât* isimli kitabında şöyle dedi: *"'Kebt'; 'şiddetle ve zelil kılarak reddetmek' demektir."* Beydavî ise *"ev yekbitehum"* ifadesini; *"onları perişan etmek"* şeklinde tefsir etti ve *"kebt"*in; *"şiddetli öfke veya kalpte oluşan bir zaaf"* olduğunu söyledi. Bütün bu manalar lügat kitaplarında geçmektedir. Beydavî'nin belirttiğine göre, ayetteki *"ev"* kelimesi tekrar için değil, çeşitlilik içindir. Buna göre mana: "Allah bir kısmının kökünü kesiyor, bir grubu perişan ediyor, bir grubunu affediyor, başka bir grubu ise cezalandırıyor." Aşağıdaki ayette olduğu gibi:

"Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur. Allah ya onların tevbelerini kabul eder veya onlara azap eder. Çünkü onlar zalimlerdir ."

İslâm, Harikalar Dini Değil, Fıtrat Dinidir!

"Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur." cümlesi ara cümledir. Sonrası öncesine atfedilmiştir. Sahih rivayetlere göre bu ayet Uhud savaşıyla ilgili ayetlerden olunca, önceki ayetlerin de Uhud'la ilgili olduğu anlaşılır. Aksi halde ancak zorlama tevillerle anlaşılır ki, Kur'ân böyle tekellüflerden münezzehtir. Zira buna ihtiyaç yoktur.

Bu ayetlerin Uhud savaşı hakkında nazil olduğuna, nüzul sebebiyle ilgili rivayetler delâlet etmektedir. Ahmed b. Hanbel, Buharî, Tirmizi ve diğerlerinin İbn Ömer'den rivayet ettiklerine göre; Rasûlullah (s) Uhud günü şöyle demiştir: *"Allah'ım! Ebû Süfyan'a lanet et. Allah'ım! Haris b. Hişam'a lanet et. Allah'ım! Süheyl b. Amr'a lanet et. Allah'ım! Safvan b. Ümeyye'ye lanet et."*[30] Bu ayet nazil olunca, hepsinin de tevbesi kabul edildi. Buharî, Ebu Hureyre'den bunun benzerini rivayet etti. Ahmed b. Hanbel ve Müslim de Enes hadisinden şöyle rivayet ettiler: "Uhud günü Rasûlullâh'ın (s) ön dişi kırıldı. Yüzü yaralandı, yanağından kan aktı. Bunun üzerine; *'Peygamberlerine bunu yapan bir kavim nasıl iflah olur?! Hâlbuki o, onları Rablerine davet ediyor.'* Bunun üzerine; *'Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur.'* ayeti nazil oldu." Bütün bunları Süyuti, *Lubâbu'n-Nukûl* adlı kitabında

30. Tirmizî, *Tefsir-i Sûre* (3), 12.

zikretti. Ancak, rivayet yönünden daha sahih olanlarla yetindiği için ilk rivayeti Tirmizi ve Nesâi'ye isnat etmedi. İbn Cerir, bütün bunları değişik tariklerden aktardı. Bunların dışındaki rivayetlere itibar edilmez. Ömer hadisiyle Enes hadisi arasında bir zıtlık yoktur. Aralarını telif etmek rahatlıkla mümkündür. Peygamberimiz (s), yüzünü kanattıklarında onlara söyleyeceğini söylemiş, sonra da elebaşlarına lanet etmiştir. Ayet bütün bunlardan sonra nazil olmuştur.

Ayetin manası hakkında İbn Cerir şöyle demiştir: "Yüce Allah bu ayetle şunu kastetmiştir: Kâfirlerden bir kısmının kökünü kesmek veya onları perişan etmek yahut onların tevbesini kabul etmek yahut da onlara azap etmek için böyle yaptı. Çünkü onlar zalimdirler. *'Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur.'* *'Ev yetûbe aleyhim'* cümlesi, *'yekbitehum'* cümlesine atfen mansuptur. Ayet şöyle de tevil edilebilir: Allah onların tevbelerini kabul edinceye kadar bu işte senin yapacağın bir şey yoktur. Bu takdirde ***'yetûbe'*** kelimesi, *'hatta'* manasına gelen *'ev'* ile mansup olur. Birinci görüş daha doğrudur. Çünkü halkın durumu hakkında Yaradanları dışında kimsenin yapacağı bir şey yoktur. Ne kâfirlerin tevbelerinin kabulünden veya cezalandırılmalarından önce ne de bundan sonra... *'Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur.'* cümlesinin tevili şöyledir: 'Ey Muhammed! Benim mahlûklarımla ilgili senin yapabileceğin şey ancak onlara benim emrimi uygulaman, onlar hakkında bana itaat çizgisini aşmamandır. Onların durumu sadece beni ilgilendirir. Onlar hakkında sadece ben hüküm ve karar veririm. Beni inkâr eden, bana isyan eden ve emrime aykırı davrananlardan dilediğimin tevbesini kabul eder, dilediğimi de peşinen dünyada katil veya korkunç musibetlerle yahut da ahirette kâfirler için hazırladığım cezalarla bilahare cezalandırırım.'" İbn Cerir daha sonra ayetle ilgili rivayetleri nakletti.

Ben derim ki: Şayet Uhud'da cereyan eden olaylarda hiçbir hikmet olmamış olsaydı bile, sadece bu ayetin inmesi yeterdi. Nasıl yetmez ki! Yüce Allah bu ayette, görüleceği gibi pek çok dinî, sosyal ve askerî hikmeti bir araya getirmiştir.

İlk Müslümanlar Yüce Allah'ın Peygamberi'ne (s) yardım, dinini yüceltme gibi vaadlerine gönülden inanmış ve güvenmişlerdi. Az ve zayıf oluşları, müşriklerin Muhacirleri yurtlarından çıkarmaları, onların bu iman ve güvenini sarsmamıştır. Bedir savaşı bu yardımın ilk müjdesiydi. Cenabı Hakk'ın,

azlık ve zayıflıklarına rağmen özellikle de Hz. Peygamber'in, Rabbine dua, niyaz ve yalvarışından sonra kendilerine yardım ettiğini gördüklerinde bu durum onların zafer inancını arttırıp, pekiştirdi. Fakat -hepsi için söylemesek bile- pek çoklarının kalbine şu düşünce yerleşti: Onların zaferi, toplum hayatında cereyan eden ilahi kanunlara riayet etmeden sadece mucizeler ve özel kayırmalarla gerçekleşecektir. En önemlisi; aralarında Peygamber'in bulunması ve kâfirlere beddua etmesi, düşmanları yok etmede, komutana itaat etmek, askerî disipline uymak ve diğer zahiri sebeplere sarılmaktan daha etkili olacaktır. Hâlbuki İslâm, harikalar dini değil, fıtrat dinidir.

Bu yanlış anlayışın sonucu olarak Uhud'da bu sebeplere sarılma konusunda kusurlu davrandılar, düşmanları kendilerine üstün geldiler. Her ne kadar Peygamber (s) kusurlu davranmasa ve hezimete uğramasa da, Yüce Allah'ın daha önce Enfâl Sûresi'nde açıkladığı toplumsal prensip gereği bizzat Peygamber (s) de yaralandı. *"Bir de öyle fitneden sakının ki o, içinizden sadece zalimlere erişmekle kalmaz."*[31] Her ne kadar Peygamber (s) kâfirlerden sıkılıp, elebaşlarına beddua etse de bu, Müslümanlara fıtrat dininin gerçeklerinden bir gerçeği hatırlatmak için bir fırsat oldu. O gerçek de şuydu: Peygamber (s) de bir insandı, kâinatın ve kulların durumuna karışma yetkisi yoktu. O ancak öğrettiği şeyler konusunda güzel bir örnek ve öğretmendi. Bu Sûre'nin 154. ayetinin de belirttiği gibi her şey Cenabı Hakk'ın elindedir. 137. ayette açıklandığı gibi, kanunları gereği her şeyi yönetir. Bu iki ayet de aynı meselelere temas etmektedir.

Bu olayla ilgili bu ilahi açıklama, zihinlere öylesine yerleşti ki, şayet kayıtlamaya, tahsis ve tevile meydan bırakmayacak şekilde net olan böyle bir olayla birlikte cereyan etmeseydi, bu derece hafızalarda yer etmezdi. Bu, Kur'ân'ın en güçlü tevhid esaslarından ve Peygamberimizin (s) peygamber olduğunun en canlı delillerindendir. Şayet Hz. Muhammed bir saltanatın kurucusu, kendi görüşüyle hareket eden bir siyasi lider olsaydı, böyle bir konumda böyle bir söz söylemezdi. Kulların işlerini, kâinatın tasarrufunu ölülerden veya dirilerden bir zümrenin elinde gören, şeyhler ve veliler diye isimlendirilen bu kimselerin zafer kazandırdıklarına, yardımı kestiklerine, bahtiyar veya bedbaht kıldıklarına, öldürdüklerine, dirilttiklerine, zengin veya fakir kıldıklarına, hastalık veya şifa verdiklerine velhasıl her şeyi ya-

31. Enfâl, 8/25.

pabildiklerine inananların bu dinden ne kadar nasibi olabilir? Böylelerini Müslüman ve Kur'ân ehli saymak mümkün müdür? O Kur'ân ki; kendisiyle harp edip yüzünü kanatan, dişini kıran müşriklerin reislerine lanet ettiğinde peygamber ve Rasûllerin sonuncusu olan Hz. Peygamber'e (s) şöyle hitap ediyor:*"De ki, her iş Allah'ın elindedir."*[32] Bu, Kur'ân-ı Hâkim'in talimatıdır. Sapasağlam hidayetidir. Rusların, ülkelerini işgal etme azimlerini bildikleri halde Buhara halkı "*Şah Nakşibendî* buraların koruyucusudur, kimsenin buraları işgale gücü yetmez!" derse Kur'ân yoluna uygun hareket etmiş olur mu? İranlılar, velileri *İdris*'in kabrine sığınıp, Fransızlara karşı yardım etmesi için ondan yardım dilediklerinde Kur'ân'a uygun hareket etmiş sayılırlar mı? Müslümanlar, pek çok ülkedeki velilerden yardım dileyen, Buharî okuyarak zafer isteyen Müslümanlar bu dinin gösterdiği yolda mıdırlar? Böyle putperestçe temayüllerin meşru dualardan olduğunu mu sanıyorlar? Bu ayetten ve ayetin iniş sebebinden hiç ibret almıyorlar mı? Sahih hadis kaynaklarının bildirdiğine göre ayet; müşriklerin yaptıklarına karşılık Hz. Peygamber'in, onların reislerine beddua etmesi üzerine inmiştir. Bunlar bilmezler mi ki, fiilî hazırlık sözlü duadan önce gelir. Bunlar bilmiyorlar mı ki, öncekiler; *"Allah'ım! Onları perişan et, ayaklarını kaydır, çocuklarını yetim bırak, onları Müslümanlar için ganimet yap!"* diye dua etmedikleri zamanlarda zafer kazanıyorlardı. Ama bundan sonra onlar bu sözleri sarf ettiler fakat hiçbir şekilde muzaffer olamadılar. Bütün mesele çalışmaktır, hazırlıktır, güç ve ihtişamdır. *"Düşmanlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet hazırlayın."*[33] Güç ancak ilim ve malla olur, mal ise adaletle kazanılır. Diktatörlükle adalet olmaz. Hazırlık tamamlandıktan sonra sıra zikir ve yardım istemeye gelir. *"Ey iman edenler! Herhangi (düşman) bir toplulukla karşılaştığınızda sebat edin ve Allah'ı çokça anın ki başarıya erişesiniz. Allah ve Rasûlü'ne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin. Sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider. Bir de sabredin. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir."*[34] İşte İslâm'ın yolu budur. O, gerçek bir yol olduğunu Rasulullah'ın (s) ve salih müminlerin hayatında kendini göstermiştir. *"Onlar bu Kur'ân'ı hiç düşünmediler mi? Yoksa kendilerine önceki atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?!"*[35] Sonra Yüce Allah bu gerçeği teyit ederek şöyle buyurdu:

32. Âl-i İmrân, 3/154.
33. Enfâl, 8/60.
34. Enfâl, 8/45-46.
35. Mü'minûn, 23/68.

"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah çok bağışlayıcı, çok merhamet edicidir." Göklerin ve yerin mülküne sahip olan Allah, göklerde ve yerdeki bütün işlerin yönetimine de sahip olmaya layıktır. Yer ve gök ehlinden hiç kimsenin O'na ortak olması mümkün değildir. Mukarreb (yakınlaştırılmış) melek de olsa, peygamber de olsa, göklerin ve yerin yönetiminde hiçbir araç ve düşüncenin tesiri söz konusu değildir. Cenabı Hakk'ın bir şeyi yürütmekle mükellef kıldıkları hariç... Onlar da bu göreve boyun eğerler, toplum ve kâinat düzeninin dayandığı temel kanunların dışına çıkamazlar. Bu ayette Allah'ın, Peygamber'ine, müşriklere beddua etmenin kendisine düşmediğini bildirmek şeklinde bir ikazı vardır. Bundan dolayı İbn Cerir, ayetin tefsirinde şunları söyledi: "Cenabı Hak burada şunu kastediyor: Ey Muhammed! Bu işte senin yapacağın bir şey yok. Doğudan batıya göklerin ve yerin her tarafında olan şeyler senin ve onların değil, yalnız Allah'ındır. Onlar hakkında dilediği şeklide hükmeder, dilediğini uygular. Emir ve yasaklarına aykırı davranan günahkârlardan dilediğinin tevbesini kabul eder, bağışlar, dilediğini de günahına karşılık cezalandırır, ondan intikam alır. Halkından dilediğine af ve müsamaha ile lütufta bulunup, günahını örten bir bağışlayıcıdır, ***'Gafur'***dur O... İşledikleri büyük günahlara rağmen onları hemen cezalandırma cihetine gitmeyen merhamet sahibi, ***'Rahîm'***dir O..." Unutma ki, Allah'ın bağışlama ve cezalandırma isteği, defalarca belirtildiği gibi belli bir düzen içinde seyreden, hikmetli kanunlara göre cereyan eder.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ
﴿130﴾ وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ﴿131﴾ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ
لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿132﴾ وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا
السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ ﴿133﴾ الَّذِينَ يُنفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ
وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿134﴾
وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ
وَمَن يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلَىٰ مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿135﴾
أُولَٰئِكَ جَزَاؤُهُم مَّغْفِرَةٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَجَنَّاتٌ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ
فِيهَا وَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ ﴿136﴾

130- Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'tan sakınınız ki, kurtuluşa eresiniz.

131- Kâfirler için hazırlanmış olan ateşten sakının.

132- Allah'a ve Rasûlü'ne itaat edin ki merhamet edilesiniz.

133- Genişliği yer ve gökler kadar olan ve Allah'tan korkanlar için hazırlanmış bulunan cennete ve Rabbinizin mağfiretine koşun!

134- O Allah'tan korkanlar, bollukta ve darlıkta Allah için harcarlar, öfkelerini yenerler ve insanların hatalarını bağışlarlar. Allah da iyilik yapanları sever.

135- Onlar bir kötülük yaptıkları veya nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlarlar da hemen günahlarının bağışlanmasını isterler. Günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir? Onlar yaptıkları kötülükte bile bile ısrar etmezler.

136- İşte onların mükâfatı, Rableri tarafından bağışlanmak, altlarından ırmaklar akan ve içinde ebedi olarak kalacakları cennetlerdir. Çalışanların mükâfatı ne güzeldir!

Faizin Haramlığı Üzerine

Bil ki, korkutma-özendirme, uyarma-müjdeleme şeklinde varit olan bu ayetlerin, Uhud savaşıyla ilgili ayetlerin akışı içinde gelmesi; söz sanatlarını, hüküm ve hikmet çeşitlerini birbiriyle mezcederek sunan Kur'ân'ın üslûbundandır. Bunun sebep ve hikmetinin açıklanacağı yer, tefsirin mukaddimesidir. Bununla birlikte biz bazı ayetlerin tefsirinde bunların bir kısmına işaret ediyoruz. Bu üslup; daha önce de belirtildiği gibi, bütün veya bir kısım ayetlerin kendinden öncekilerle, belagat ilmine en uygun şekilde ilişkili olmasına aykırı değildir.

Fahreddin Razi burada dedi ki: "Bil ki, bir kısım insanlar şöyle söyledi: Yüce Allah, cihad ve din hususunda kendileri için en uygun şeye onları yönlendirmeyle ilgili nimetlerinin en büyüğünü açıkladıktan sonra, peşinden emir-nehiy, teşvik ve sakındırmayla ilgili hususlara değindi ve *'Ey insanlar! Faiz yemeyin.'* diye buyurdu." Bu takdire göre bu ayet yeni bir söz başlangıcıdır ve öncesiyle bağlantısı yoktur. Keffâl ise şöyle dedi: "Bu ayetlerin önceki ayetlerle bağlantılı olma ihtimalleri vardır. Şu cihetle ki; müşrikler faiz yoluyla biriktirdikleri malları askerlerine sarf ediyorlardı. Bu durum, Müslümanları da mal biriktirip orduya sarf ederek müşriklerden intikam almak için faize yöneltmiş olabilir. Allah onlara bunu kesin olarak yasakladı." Birinci görüş, Mutezile'den bazılarının görüşüdür. İkinci görüşe gelince; Siyer kitaplarında nakledildiğine göre müşrikler Uhud harbi için yaptıkları harcamayı Bedir senesi Şam'dan gelen ticaret kervanının kârından yaptılar. Bu durum daha önce de belirtilmişti. Bundan dolayı Razi'nin Keffâl'den naklettiği husus yerinde değildir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayetlerle öncekilerinin münasebeti şu açıdandır: Önceki ayetlerde Yüce Allah, zayıf oldukları halde mü'minleri galip getirdiğini belirtmişti. Onların galibiyeti sadece Allah korkusu ve O'nun emirlerine uymanın neticesiydi. Uhud'da desteksiz bırakılmalarının sebebi ise emre muhalefet ve ganimet hırsıydı. Bu açıklama; Yahudileri sırdaş edinmenin yasaklanmasından, şayet sabır ve takvaya sarılırlarsa Yahudilerin kendilerine hiçbir zarar veremeyeceklerinin belirtilmesinden sonra gelmiştir. Fakat bazı mü'minlerin Yahudileri dost ve sırdaş tuttukları görüldü. Çünkü bazıları Yahudiler gibi faizcilik yaptılar. Bir kısmı da istedikleri malı kolayca elde edebilmek için faizciliğe tevessül etmek istiyorlardı. Ayetlerin sıralanışı şu

şekilde oldu: Allah önce onları, Yahudi ve benzerleri olan müşrikleri, zarar kaynağı olacak şartlarda sırdaş edinmekten sakındırdı. Sonra onların zarar ve hilelerinden korunacakları çareyi de açıkladı ki bu; Allah'tan korkmak, O'na ve Peygamber'ine itaat etmektir. Sonra Müslümanlara, bu söyledikleri-nin doğruluğunu; uyulduğu ve terk edildiği zamandaki neticesini Bedir ve Uhud savaşlarıyla fiilen gösterip hatırlattı. Bilahare de onlara Yahudilerin ve onlara uyan müşriklerin bu en kötü ve en zararlı işlerinden olan kat kat faiz yemeyi yasakladı.

İmam Abduh şunu da söyledi: Önceki ayetler, bu yasağa bir girizgâh ve saadet sebebinin faizden beklenen kâr değil, asıl mutluluk kaynağının Allah korkusu ve O'nun emirlerine uymak olduğuna bir delildir.

Ben derim ki: Ayetlerin akışı, Üstad Abduh'un görüşünü desteklemekte-dir. Zira sürenin başından itibaren yetmiş kadar ayet Hıristiyanları susturmak için gelmiş, sonra Yahudilere geçilmiş, Yahudilerden bahsedilirken Uhud savaşı ve ondaki ibretli hadiseler zikredilmiş ve daha sonra söz yine Yahudilere ve özellikle de mal ve harcama konusuna intikal etmiştir. Şüphesiz ki, Uhud savaşı hakkındaki ifadenin başında ve sonunda mal ve harcamaya dair söz edilmiş olması Müslümanlarla Yahudiler arasında bu yöndeki ilişkiyi göstermektedir. Harp, mali destek isteyen bir olaydır. Yahudilerin mal konusundaki tutumları malumdur. Bu ayetten maksat, Müslümanları ve İslâmiyet'i savunmak için Allah yolunda mal harcamaya teşvik ve mal hırsından nefret ettirmektir. Bu hırsın en kötüsü ise kat kat faiz yemektir. Bundan dolayı bu kötülüğü yasaklamak, hayrı emretmekten önce zikredildi. Zira önce arınma, sonra süslenme gelir. Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'tan sakınınız ki kurtuluşa eresiniz."***

Faizin haramlığına dair nazil olan ilk ayet budur. Bakara Süresi'ndeki faizle ilgili ayetler bundan sonra inmiştir. Onlar en son inen ahkâm ayetleridir. Bu ayetteki ***"faiz"***den maksat, indiği sırada muhataplarca bilinen *cahiliye faizi* idi. Yoksa lügat yönünden *"fazlalık"* anlamına veya haram sayılan her fazlalığa verilen isim manasında faiz değildi. İbn Cerir dedi ki: "Yüce Allah bununla şunu kastediyor: Ey Allah'a ve Peygamber'ine iman edenler! Allah sizi hidayete erdirdikten sonra İslâmî hayatınızda cahiliyede yediğiniz gibi kat kat faiz yemeyin. Onlar cahiliye döneminde bu faizi şöyle yiyorlardı: Birisinin başkasında belirli bir vadeye kadar alacağı oluyordu. Vade gelince

borçlu, alacaklıya şöyle diyordu: Alacağını ertele, ben de ilave ödeme yapayım. Bu şekilde uygulama yapıyorlardı. İşte kat kat faiz budur. Allah, İslâmî yaşantılarında bunu yasakladı." Sonra İbn Cerir bu konuda bazı rivayetler nakletti. Bunlardan birisi de Atâ'dan yapılan şu rivayettir: "Sakifliler cahiliye döneminde Muğire oğullarından borç alıyorlardı. Vade gelince: *'Vadeyi uzatın biz de miktarı arttıralım.'* diyorlardı." Mücahid'e göre, ayette *cahiliye faizi*'nden bahsedilmektedir. İbn Zeyd'den nakledildiğine göre sahabi âlim Ebû Zeyd şöyle diyordu: "Cahiliye döneminde faiz katlama ve yaş artırımı şeklinde cereyan ediyordu. Alacaklı borçluya geliyor, *'Ya borcunu öde veya miktarı arttır.'* diyordu. Borçlu ise verecek bir şeyi varsa veriyor, yoksa daha yaşlı bir deve vermeyi teklif ediyordu. Şayet vereceği *'bint-i mehâd'* ise, ikinci sene için *'bint-i lebûn'*, üçüncü sene için *'cezea'*, dördüncü sene için *'Rubâiyye'* ve yukarıya doğru arttırıyordu."[36] Para da ise durum şöyleydi: Alacaklı borçluya geliyordu. Borcunu veremediği takdirde gelecek sene için katlıyordu. Yine veremezse, yine katlıyordu. Böylece yüz, gelecek sene iki yüz, iki yüz ise öbür sene için dört yüz oluyordu. Yahut da borcunu vaktinde ödüyordu. ***"Faizi, arttırılmış olarak kat kat yemeyin."***'den maksat budur.

Görüldüğü üzere Ebû Zeyd'in (r) de açıkladığı gibi bu farz, günümüzde *mürekkep faiz* olarak bilinen fahiş faizdir. Yine anlaşıldığı gibi İbn Cerir ve seleften rivayette bulunanların faizi tasvir konusunda bütün söyledikleri; vade geldiğinde borcun ödenmesiyle ilgilidir. Borç anlaşması yapılırken yüze, yüz on veya daha az, daha çok şeklinde bir şeyden bahsedilmemektedir. Sanki onlar vadesinde ödenen borçlar için az bir farkla yetiniyorlardı. Fakat vade gelip de, borçlu alacaklının eline düşüyor ve onu, süre karşılığında kat kat ödemeye mecbur bırakıyorlardı. Selefin bu konuda söyledikleri bütün muhaddislerden nakledilmiştir. Bakara Sûresi'ndeki faiz ayetlerinin tefsirinde naklettiğimiz Ahmed b. Hanbel'in meşhur ifadesi de bunlardandır. O ifade şöyleydi: "Şüphe edilen faizden sorulduğunda şöyle cevap vermişti: Alacaklı borçluya gider, *'Borcunu ödeyecek misin yoksa arttıracak mısın?'* derdi. Ödeyemediği takdirde borçlu borcunu, alacaklı da süreyi arttırırdı." Şeriatte *nesîe* olarak bilinen faiz budur.

---

36. Binti mehâd: Dişi devenin iki yaşında olanına denir, erkeği ise *ibn mehâd*'dır. Üç yaşındakine *binti lebûn* veya *ibn lebûn*, dört yaşındakine ise; binilmeye müsait anlamına *hik* veya *hikka* denir. Beş yaşındakine *cezea,* altı yaşındakilere ön dişlerini döktüklerinde *sunâ,* yedi yaşındakilere de yan dişlerini döktüklerinde *rubâ'*,sekiz yaşındakilere *sedîs,* dokuz yaşındakilere *bâzil* denir.

İbn Hacer el-Mekkî, *ez-Zevâcir* adlı eserinde cahiliye döneminde *nesîe ribası* olarak isimlendirilen meşhur bir faiz türü olduğunu söylemiş ve riba çeşitlerini belirttikten sonra şöyle demiştir: "Cahiliye döneminde meşhur olan *nesîe faizi*ydi. Bir kimse diğerine belli bir vadeye kadar, sermaye baki kalmak üzere her ay belli bir miktar fazlalık almak üzere mal verirdi. Vade gelince sermayesini ister, şayet borçlu ödeyemezse faizi ve vadeyi arttırırdı." Buna *fazlalık faizi* denebileceği halde *nesîe faizi* denilmiştir. Çünkü süreyle ilgili olduğu için faiz uygulamasından bizzat bu kastediliyordu. Bu gün de insanlar arasında meşhur olan ve çok defa uygulanan da budur. İbn Abbas Araplar arasında bilinenin bu olduğu gerekçesiyle sadece *nesîe faizini* haram saymış ve ayetin buna tevcih edileceğini söylemiştir ki, İbn Hacer'in sözünden maksat da budur. İbn Hacer diğer faiz çeşitlerinin haramlığına dair hadisler de zikretmiştir. İbn Abbas'ın "*Kur'ân nassı Araplarca maruf ve müteayyen olan nesîe ribasına hasredilir.*" demesi, bizim burada ve Bakara Sûresi'nde ele aldığımız faizin aynı olduğuna işarettir. Biz de orada, riba kelimesinin başındaki harf-i tarifin, ahd yani malum faiz için olduğunu söylemiştik. Buharî ve Müslim'deki "*Faiz ancak nesîededir.*" veya diğer bir ifade ile "*Nesîe dışında faiz yoktur.*" hadisiyle kastedilen de budur. Sahabeden Üsâme ve İbn Ömer gibi birden fazla kişi fazlalık faizini "*riba'l-fadl*"ı haram saymamışlardı. Bunu haram sayanlar, Kur'ân nassıyla değil, hadisle haram saymışlardır.

*Fazlalık faiz*ine gelince; İbn Kayyim'in de dediği gibi bu ancak sedd-i zerâî (harama giden yolu kapama) kabilinden haram edilmiştir. İbn Kayyim buna Ebû Saîd el-Hudrî'nin Hz. Peygamber'den naklettiği şu hadisi delil getirmiştir: "Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: '*Bir dirhemi iki dirhem karşılığında satmayın. Zira ben sizin için Remâ'dan korkarım.*'"[37]

---

37. İbn Kayyim bu hadisi naklettikten sonra şunları söyledi: "*Remâ, riba* demektir. İbn Esir *en-Nihâye* adlı eserinde dedi ki; İbn Ömer'in '*Ben sizin için remâdan korkarım.*' hadisindeki remâ, riba anlamındadır ve elde edilenin üzerindeki fazlalık demektir." Hadis *irmâ* lafzıyla da rivayet edilmektedir. Bir şeye bir şey eklediğinde *ermâ ale'ş-şey'i* denir. Erbâ da aynı şekilde kullanılır. İbn Esir'in *en-Nihâye*'de işaret etmiş olduğu İbn Ömer hadisine gelince; bu hadisi, Malik, Abdürrezzak, İbn Cerir ve Beyhaki rivayet etmişlerdir. *Kenzü'l-Ummâl*'de şu şekilde rivayet edilmiştir: '*Altını altınla ancak dengi dengine satın. Gümüşü gümüşle ancak misli misline eşit şekilde satın. Birini diğerine karşı arttırmayın. Ben sizin için remâdan korkarım. Remâ ise ribadır.*' Bu riba lafzı, bizim söylediğimizi desteklemektedir. İbn Kayyim, mevkuf olarak Nafi, İbn Ömer ve Hz. Ömer tarikiyle sadece Malik'e nispet ettikleri bu rivayeti şu lafızlarla da nakletmiştir: '*Altını altınla, gümüşü gümüşle ancak dengi dengine eşit olarak satın. Birini diğerine karşı arttırmayın. Ben sizin için remâdan korkarım.*' Bu konuda Nafi dedi ki: 'İbn Ömer, Hz. Ömer'den sarf konusunda haber vermişti. Yoksa Rasûlullah'tan (s) bu konuda bir şey duymamış, sadece Hz. Ömer'in söylediğini söylemiş-

Faizi iki kısma ayırıp bir kısmına *ma'kûlu'l-ma'nâ* (manası anlaşılabilir) bir kısmına da *teabbudî* (yorumsuz kabul edilen) diyen fakihler bu ayrımı fark etmemişlerdir. Onlara göre *nesîe faizi* büyük zararından dolayı haram kılınmıştır. -Bakara Süresi'ndeki faiz ayetlerinin tefsiri sırasında biz bu zararları geniş şekilde açıkladık- İkinci kısım ise *riba'l-fadl,* haramlık sebebi bilinmeyen faizdir. Çünkü bunda zarar söz konusu değildir. Bu faizi *teabbudî* terimiyle ifade etmişlerdir. Yani Allah bunu, sırf emrine uyalım ve ibadet kastıyla terk edelim diye haram kılmıştır. Bu apaçık bir hatadır. Doğrusu ise İbn Kayyim'in, *İ'lâmu'l-Muvakkiîn* kitabında söylediğidir. Ona göre faiz; *celi* ve *hafi* olmak üzere ikiye ayrılır. *Celi (açık) faiz,* büyük zararından dolayı haram edilmiş; *hafi (gizli) faiz* ise, celi faize yol açacağı için yasaklanmıştır. Birincisinin yasaklanışı asıl, ikincisinin yasaklanışı ise dolaylıdır (vesâil). Celi olan, nesîe ribasıdır. Araplar bunu uyguluyorlardı. Alacaklı vadeyi uzattıkça faizi de arttırıyor, böylece yüz lira binlerce liraya varacak şekilde kabarıyordu. Genellikle böyle borçlanmayı yoksullar, biçareler yapıyordu. Alacaklıyı görünce alacak isteğini tehir ediyor, alacaklı da, borçlunun hapis ve talep esaretinden kendini kurtarmak için, zorlanarak vereceği fazlalığa karşılık beklemeye razı oluyordu. Borçlu, bir vadeden öteki vadeye ha bire didiniyor, zararı gittikçe artıyor, bela büyüyor, borç bütün varlığını yutuyordu. Buna karşılık mal, hiçbir fayda sağlamaksızın borçlu aleyhine artıyordu. Faizcinin malı ise, kardeşine hiçbir fayda sağlamaksızın kabarıyordu. Böylece kardeşinin malını haksız yere yemiş oluyor, kardeşi de son derece büyük zarara uğruyordu. Merhamet edenlerin en merhametlisi olan Yüce Allah rahmeti, hikmeti ve kullarına ihsanı gereği faizi yasakladı. Yiyene, yedirene, yazana, şahitlik edenlere lanet etti. Terk etmeyenlere kendisi ve peygamberi adına harp ilan etti. Böyle bir tehdit, faiz dışındaki herhangi bir büyük günah için vaki olmamıştır. Bundan dolayı faiz günahların en büyüğüdür.

İbn Kayyim, bunun peşinden şüphe içermeyen faizle ilgili olarak bizim biraz önce zikrettiğimiz Ahmed b. Hanbel'in sözünü nakletti. Bunu burada zikretmekten maksadı şuydu: Günahların en büyüklerinden sayılan riba, fazlalık ribası gibi sedd-i zeria kabilinden yasaklanan riba değildir. Onunla bunun arasındaki fark; zina etmekle, yabancı bir kadına şehvetle bakmak

---

tir. Nafi sonra bu rivayeti zikretti.' İbn Kayyim'in sadece Ebû Saîd el-Hudrî'ye nispet ettiği hadise gelince; bunu, meşhur hadis kitapları sahiplerinden kimin tahriç ettiğini hatırlamıyorum. Hâlbuki İbn Kayyim hafız ve adalet sahibidir.

veya eline dokunmak yahut da şehvetsiz olarak onunla halvette kalmak arasındaki fark gibidir. Çünkü bunlar bizatihi haram değil, bizatihi haram olan zinaya yol açmaması için haramdırlar. Şiddetli tehdit ancak zararı çok olan haramlar için olur. Zina gibi, kat kat faiz yemek gibi... Şu hadise buna delildir: Adamın birisi, işlemiş olduğu bir günahtan dolayı tevbe ederek, üzüntülü vaziyette Hz. Peygamber'e geldi. Yolda bir kadını öpmüştü. Rasûlullah'tan (s) bu günahın kefaretini sordu. Rasûlullah (s) da ona, tevbeyle birlikte cemaatle namaz kılmanın kefaret olacağını haber verdi. Bu konuda şu ayetin nazil olduğunu söylediler. *"Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri giderir."*[38] Şayet bu kimse kadınla zina etseydi Peygamber (s) ona had uygular, merhamet etmezdi. İbn Cerir'in, ribayla ilgili bu tehdidin bütün riba çeşitlerine şamil olduğunu söylemesi hatalıdır. Bilezik gibi bir parça altın ziyneti, ağırlığı fazla olan altın para karşılığı, bir ölçek kaliteli hurmayı, bir ölçek artı bir avuç adi hurma karşılığı ihtiyaca binaen ve alıcıyla satıcının rızasıyla satmak da ona göre aynı tehdide maruzdur. Hâlbuki bu kabil şeyler Kur'ân'ın yasağının ve tehdidinin kapsamına girmez. Nasıl ki birbirlerine karşı şehvet duymayan kadınla erkeğin yalnız bir arada kalması yasak ve tehdit açısından zina gibi değilse, bunlar da nesîe ribası gibi değildir. Onunla kıyas edilemezler. Evet, Hz. Peygamber fazlalık ribasını açıkça yasaklamıştır. Zira Allah'ın Kur'ân'da yasakladığı ve Bakara Sûresi'nde şiddetle tehdit ettiği nesîe ribasına yol açmasından korkmuştur. Hz. Peygamber'in, bazı başka rivayetlerde bunu riba olarak adlandırması, söylediklerimize aykırı değildir. Çünkü Peygamberimiz, gıybet gibi malî muamelelerden sayılmayan sözlü günahlara da genel anlamda riba demiştir. İbn Hacer'in *Zevâcir* kitabında senedinin sağlam olduğu söylenen Bezzâr hadisinde Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"En büyük ribalardan birisi de; kişinin, kardeşinin haysiyetine arkasından dil uzatmasıdır."* İbn Hacer'in sahih olduğunu söylediği bir senetle zikrettiği Ebû Ya'lâ hadisinde de Peygamberimiz şöyle söylemiştir: *"'Allah katında ribanın en büyüğü nedir bilir misiniz?' Ashab; 'Allah ve Rasûlü daha iyi bilirler.' dediler. Peygamberimiz (s): 'Allah katında en büyük riba Müslüman bir kimsenin haysiyetine dil uzatmayı helal saymaktır.' dedi. Sonra da şu ayeti okudu: 'Mü'min erkeklerle mü'min kadınlara, yapmadıkları bir şeyden dolayı eziyet edenler, şüphesiz bir iftira ve apaçık bir bühtan yüklenmişlerdir.'*[39]*"*[40] Ebû

38. Hûd, 11/114.
39. Ahzâb, 33/58.
40. Bu iki hadis için bkz: İbn Hacer, *ez-Zevâcir*, II/9, Mısır/1970.

Davud, İbn Ebi'd-Dünya, Taberânî ve Beyhaki'de de bu anlamda başka hadisler vardır. Bazıları *"İnsanların mallarında artması maksadıyla verdiğiniz herhangi bir riba Allah katında artmaz."*[41] Ayetindeki riba kelimesini, "karşılığı fazlasıyla beklenen hediye ve ikram" olarak tefsir etmişlerdir.

Bizatihi haram olanlar, ancak zaruret sebebiyle mubah kılınırlar. Ölü eti, domuz eti yemek, şarap içmek ve zaruretin mecbur ettiği bütün haramlar gibi... Sedd-i zerîa kabilinden haram kılınanlar ise, ihtiyaç sebebiyle mubah kılınırlar. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkiîn*'de[42] şöyle dedi: "Fazlalık faizine gelince; ondan ârâyâ[43] gibi, ihtiyacın gerektirdiği şeyler mubah sayılır. Çünkü o, bizatihi haram kılınanlar (makasıd) şeklinde haram edilmemiştir." İbn Kayyim sözü, mubah ziynetin, kendi cinsinden ağırlığı daha fazla olan bir şeyle satılmasının helalliğine getirdi ve sanatın bizzat bir değer olduğunu vurguladı. Yani altındaki işçilik farkını dikkate aldı. Sonra da konuyu açıklayarak şöyle dedi:[44] "Fazlalık ribasının haramlığı daha önce de belirtildiği gibi sedd-i zerîa kabilindendir. Sedd-i zerîa yoluyla haram edilenler geçerli bir ihtiyaç sebebiyle mubah kılınır. Fazlalık ribasından arâyânın helal kılınması, sabah ve ikindiden sonra sebebe bağlı namazların (Tahiyyetu'l-mescid gibi) mubah kılınması, yabancı bir kadına bakma yasağının talibe, şahide, doktora, hizmetçiye helal sayılması gibi. Aynı şekilde altın ve ipeğin erkeklere haram edilişi de sedd-i zerîa kabilindendir. Çünkü erkeğin kadına benzemesine yol açıyor. Böyle yapanlar ise lanetlenmiştir. Geçerli bir ihtiyaç sebebiyle bunlar mubah kılınır. Mubah tarzda dökülüp işlenmiş olan altının, ağırlığından daha fazla bir bedelle satılması da mubah olmalıdır. Çünkü ihtiyaç bunu gerekli kılmaktadır. Fazlalık sedd-i zerîa yoluyla haram kılınmıştır. Bu durum tamamen kıyasa uygun olup şer'î esasların da gereğidir. İnsanların maslahatları ya bu yolla ya da hile ile gerçekleşir. Hile ise şeriatta batıldır." İbn Kayyim'in bu konudaki sözünün tamamını *Menâr* Dergisi'ne almıştık.[45]

---

41. Rûm, 30/39.
42. Hint baskısı, I/203.
43. Arâyâ, *ariyet*in çoğuludur. Ariyet ise; bir hurma ağacı veya daha fazlasının, arzu edilen kuru hurma karşılığında satılmasıdır. Bu, aynı cinsten olmakla beraber kabz edilemeyen ve eşitlik bulunmayan iki şeyin satışı kabilindendir. Çünkü kuru hurma bir anda teslim edilir. Fakat taze hurma tedricen toplanır. Peygamberimiz (s) bu türlü satışa izin vermiştir.
44. A.g.e., I/203.
45. Bakara Sûresi'ndeki faizle ilgili ayetlerin tefsirinde belirttiğimiz gibi o dönemde Mısır'da altın para tedavülde idi. Bilezik gibi altın ziynet eşyası satın alınırken işçilik ve sanat değeri nazar-ı dikkate alındığından altın parayla altın süs eşyası arasındaki ağırlık farkına,

Alternatif İslâm Ekonomisi Arayışları: "İslâm Bankası Projesi" Örneği

Bu ayetin konusu olmamakla birlikte benim burada *riba'l-fadl*'dan (fazlalık faizi) söz etmem, aradaki farkı belirtmek içindir. Zira faiz konusunda bugünlerde büyük bir hareketlilik yaşanmaktadır. Pek çokları *İslâm Bankası* kurmayı teklif ettiler. Kahire Dâru'l-Ulûm kulübünde konuşmalar yapıldı. Hatipler birbirlerine karşı zıt görüşler ileri sürdüler.[46] Bir kısmı fakihlerin faiz saydığı her şeyi yasaklamaktan yana tavır koydular, bir kısmı da fakihlere karşı çıkıp, sözlerine itibar etmediler. Diğer bir kısmı ise *riba'l-fadl*'ın ve kat kat olmayan faizin yasaklanmamasını savundular. Bir kısmı çok aşırı, bir kısmı da mutedil davrandı. Hiç kimse konuya tarafsız yaklaşıp insanları ikna edecek sağlam bir düşünce zemini oluşturamadı. Tartışmanın bittiği akşam, bu tefsirin yazarı, problemle ilgili bir konuşma yaptı. Kulüp başkanı Hafnî Bek Nâsıf, kapanış konuşmasında ayrıntılı bir açıklama yaptı. Kulüp başkanı olarak kendisi ve başkaları bizi, yaptığımız konuşmayı derlemeye teşvik ettiler. Özet olarak bu konuşma şöyledir:

"Şüphesiz ki Allah Teâlâ, cahiliye döneminde uygulanan nesîe ribasını açıkça ve kesin olarak yasaklamıştır. Sahih hadislerde ise *'riba'l-fadl'*ın da yasaklandığını görüyoruz. Bu konuyu iki cihetten ele alabiliriz:

Birinci cihet; olaya aklî ve nazarî açıdan bakmaktır. Deriz ki: İslâmiyet'in getirmiş olduğu bütün sabit ve sağlam hükümler beşeriyetin hayrına ve ıslahına yöneliktir. Uyguladıkları sürece onların menfaatlerine uygun düşer. Fakat bu gün insanlardan bazıları zannediyorlar ki, faizin serbest olması, medeniyetin temel unsurlarından bir unsurdur, onsuz olmaz. Faiz muamelesi yapmayan toplumlar medeniyet açısından ilerleyemezler, hatta varlıklarını bile sürdüremezler. Bu görüş tamamen yanlıştır. Farz etsek ki bütün toplumlar faizi terk etseler, o takdirde varlıklı olanlar yoksullara karşılıksız borç verirler, mazur ve çaresiz olanlara tasaddukta bulunurlar. Ziraat, sanat, ticaret, ortaklık -mudarebe de bir ortaklık çeşididir- gibi tabii yollardan kazançlarını temin ederler. Böylece medeniyetleri; fazilet, rahmet ve zengini

---

ihtiyaca binaen cevaz verilmiş oluyordu. Muhammed Abduh ve Reşid Rıza bu konuda İbn Kayyim'in görüşündeydiler. (Çev.)

46. Bunlar arasında Abdulaziz Çavis, Muhammed Selâme, Muhammed Hudarî, İsmail Halil, Abdulvehhâb Neccâr da vardı. Bunların hepsi Dâru'l-Ulûm medresesinden mezun olmuşlardır.

fakire sevdiren yardımlaşma temeli üzerinde yükselir, aşırı sosyalistlere ve kandırılmış anarşistlere yer olmaz. Ortaya bir İslâm medeniyeti çıktı. Faiz onun temellerinden değildi. Fakat döneminin en hayırlı medeniyetiydi. İslâm'ın faiz yasağı koymasından maksat, medeniyetle fazileti bir araya getirmektir ki bu da; dünya hayatlarında insanlık için en faziletli yoldur.

İkinci cihet; ülkemizde olduğu gibi, bu günkü Müslümanların halini dikkate alarak olaya pratik açıdan bakmaktır. Pek çok insan görmekteyiz ki, şayet bu gün şeriatı uygulayan, Kur'ân yolunu takip eden güçlü İslâm ülke ve devletleri olsa, bunların faize ihtiyaçları olmaz ve medeniyetleri de en faziletli medeniyet olur, görüşümüzde bize katılmaktadırlar. Faizi haram kıldı diye İslâm'a itiraz olamaz. Çünkü İslâm şeriatının, faizi mubah sayması mümkün değildir. Zira öyle bir dindir ki, onun hedefi nefisleri arındırmak, toplumun halini ıslah etmektir. Yoksa servetin, zenginlerden belirli şahısların elinde toplanmasını sağlamak değildir. Fakat bu konularda bizimle aynı görüşü paylaşan bu kimseler diyorlar ki; Biz öyle bir zamanda yaşıyoruz ki, ortada İslâmiyet'i uygulayan onun hükümlerine aykırı davrananlara muhtaç olmayan güçlü devletlere sahip bir İslâm ümmeti yok. Dünyanın dizginleri materyalist toplumların elinde... Bunlar dünya servetinin iplerini öylesine ele geçirmişler ki, diğer ümmet ve halklar onlara muhtaç hale gelmiştir. Faiz esasına dayalı kazanç yollarında kim onlarla birlikte hareket ederse varlığını sürdürebilir, kim birlikte hareket etmezse varlığını sürdüremez ancak onların sömürgesi, kölesi olur. Acaba İslâmiyet Mısır gibi Avrupa karşısında hali bu durumda olan bir İslâm ülkesine, servetini koruyup geliştirebilmesi, bağımsızlığını koruyabilmesi için faizli muameleyi mubah görür mü? Yoksa zarurete rağmen bunu yasaklayıp onu, hayatının temeli olan servetinin tamamen ecnebilerin eline geçmesine razı olmaya mı mecbur bırakır? Bugün Mısır'da pek çoklarının sorduğu soru budur.

Öncelikle İslâmiyet'in, her zaman ve mekânda Müslümanların maslahatına uygun düşer prensibini göz önünde bulundurarak buna iki cihetten cevap verilebilir. Ve bu cihetler iki Müslüman gruba yöneliktir.

Birinci cihet: Bu, mukallitlere yönelik cevaptır. Günümüzde Müslümanların çoğu mukallittir. Onlara denir ki; ileri sürdüğünüz zaruretten çıkış çaresi, sımsıkı sarıldığınız mezhebinizde mevcuttur. Bu Mısırlıların pek çoğunun mensup olduğu İmam Şafii'nin ve herkesin Osmanlılar gibi

mezhebine göre mahkemeleştiği İmam Ebû Hanife'nin caiz gördüğü hile-i şer'îyyedir. Bu gün Osmanlı ülkesinde sultanın emriyle Ziraat Bankası kurulmuştur. Bu banka, kanunî alışveriş adını verdikleri mubâyaa hilesini (çaresini) uygulayarak az bir faizle borç vermektedir.

***İkinci cihet**e* gelince; bu da dinde basiret sahibi olup, delile tabi olan, şer'î maksatları araştıran, zaruretten kurtulmak için şer'î hilelere ve tevile başvurmayı caiz görmeyen gruba yöneliktir. Onlara da şöyle denir: İslâm, bütünüyle kolaylık prensibine ve zorluğu kaldırma esasına dayanmaktadır. Bu prensip Kur'ân nassıyla sabittir: *'Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez.'*[47]; *'Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez.'*[48]

İslâm'da haramlar iki kısımdır:

Birincisi: Taşıdığı zarardan dolayı *'lizatihi haram olanlar'* ki, bunlar ancak zaruretten dolayı mubah olurlar. Haramlığında ittifak edilen nesîe ribası bu kabildendir. Bu faizin yenmesi için zaruret yoktur. Yani bir kimsenin; bazen ölü eti yemeye, şarap içmeye mecbur kalması gibi, başkasına borç verip onun malını kat kat alıp yemesinin zaruretle ilgisi yoktur.

İkincisi ise: Riba'l-fadl gibi *'liğayrihi haram olanlar'*dır. Fazlalık ribası, nesîe ribasına yol açmaması için yasaklanmıştır. Bu zarurete hatta ihtiyaca binaen mubah kılınabilir. Nitekim İmam İbn Kayyim böyle söylemiş, buna dair şeriattan misaller getirmiştir. Ayrıca ribayı celi (açık) ve hafi (gizli) olmak üzere ikiye ayırmış. Fazlalık ribasını, hafi olandan saymıştır. (İbaresini az önce zikretmiştik.)

Basiret sahibi şahıslara gelince; herkes kendi durumunu bilir. Faiz yemeye veya başkasına yedirmeye mecbur ve muhtaç mıdır? Şartlar konusunda bir şey söylememize gerek yoktur. Problem sadece, toplumun zaruret ve ihtiyaç derecesinin tespitidir. Zaten münakaşa konusu da budur. Buna göre bu konuda şahısların tek başlarına söyleyecekleri bir şey yoktur. Böyle meseleler; Cenabı Hakk'ın toplum işlerine dair söylediği şu sözüne uyularak yetkililere yani toplumun maslahatlarını bilen, yetki ve görüş sahibi olan kimselere havale edilir: *'Hâlbuki onu Peygamber'e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasında işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi.'*[49]"

---

47. Bakara, 2/185.
48. Maide, 5/6.
49. Nisâ, 4/83.

Benim görüşüm: Önde gelen âlim, öğretmen, hâkim, şura üyesi, mühendis, doktor, tüccar ve ziraatçının bir araya gelip, meseleyi aralarında tartışmaları ve verdikleri kararın uygulanmasıdır. Çünkü bunda zaruret vardır ve ümmetin ihtiyacı bunu gerekli kılmaktadır." Bunlar *Dâru'l-Ulûm*'da özet olarak söylediklerimdir.

Hint Müslümanları bu konuyu ele almada Mısırlı Müslümanların önüne geçtiler. Gazetelerde pek çok yazılar yazdılar. Fakat Mısırlıların yoklamadıkları bir kapıyı yokladılar, o da; bazı mezheplere göre, İslâm ülkesi (Dâru'l-İslâm) olmayan yerlerdeki bütün batıl muamele ve fasit akitlerin mubah olacağı görüşüdür. Bu meselenin aslı şudur: İslâmiyet ancak hicret yurdu olan Medine'de hüküm ve iktidar sahibi olduktan sonra faizi ve diğer haram muameleleri yasaklamıştır. Sanki onlar Hint ülkesinde konunun daha geniş perspektifte ele alınabileceğini düşünmektedirler. Yani Hindistan *Daru'l-İslâm* mıdır, yoksa *Daru'l-Harp* midir? Bu görüş Mısır için geçerli değildir. Her ne kadar ülkenin kralı ve onun adına iş yapan emir ve kadı, Mısır kanununun mubah saydığı faizi ve diğer haramları engelleme gücüne sahip değillerse de, ülkenin kanunlarına göre resmi hükümet hala İslâmî'dir.

Faizden Kaçınmak Toplumsal ve Uhrevi Felahın Şartlarındandır!

Ayette geçen ***"ad'âf"*** sözcüğü *"di'f"* kelimesinin cem-i kılletidir. Bir şeyin *di'fi* onu ikiye katlayan şeydir. Birin katı birdir, ona eklendiğinde iki yapar. *Di'f* kelimesi, katlanan lafızlardandır. Yani varlığı, "nisf" ve "zevc" kelimeleri gibi kendi cinsinden bir başkasının varlığına bağlıdır ve sayılara mahsustur. Bir şeyi katladığın zaman, ona mislini, bir kere veya daha fazla eklemiş olursun. İmam Abduh dedi ki: Celâleyn'in konunun tasvirinde söylediği şey; kat kat arttırılmış ifadesi sadece faizde geçerlidir, dediğimiz de doğrudur. Zira Celâleyn; "Kat kat arttırma, borcun süresini uzatma ve malda fazlalık yapma şeklinde olur." demiştir. Cahiliye döneminde bilinen de zaten budur. Ayrıca katlamanın sermayeye nispetle olması da doğrudur. Bu gün vakıa da budur. Ben Mısır'da gördüm ki, gündelik yüzde üçle borç alanlar var. Bunun senede kaç misline çıktığını sen düşün. Yüce Allah *"ad'âf"* kelimesinden sonra ***"mudaafa"*** tabirini kullandı. Sanki katlama başta yapılmakta, sonra da sürenin uzatılması ve malın arttırılmasıyla katlama devam etmektedir.

Ben derim ki; özet olarak ayetin manası şudur: Faizi cahiliye döneminde yaptığınız gibi, anapara olan borcun vadesini uzatarak ve anaparayı katlaya-

rak yemeyin. Çünkü İslâm, biçarenin zaruret ve ihtiyaç halini istismar, cimrilik ve merhametsizlikten dolayı faizi size haram kılmıştır: ***"Allah'tan sakının ki, kurtuluşa eresiniz."*** Yoksul ve muhtaç kimseler hakkında Allah'tan korkun, onları batıracak, belki de ocaklarını söndürecek böyle ağır borç yükleri yüklemeyin ki, karşılıklı yardımlaşarak, birbirinize acıyarak kaynaşırsınız ve böylece felaha erersiniz. Çünkü saadetin temeli sevgidir. ***"Kâfirler için hazırlanmış olan ateşten sakınınız."*** O kâfirler ki kalpleri katılaşmış, gözlerini hırs ve cimrilik bürümüş, fakirler ve yoksullar için fitne, biçare ve gariban için düşman haline gelmişler: ***"Allah ve Rasûlü'ne itaat edin ki merhamet edilesiniz."*** Yasakladıkları faiz ve emrettikleri sadaka konusunda, Allah'a ve Rasûlü'ne itaat edin ki, bu itaat; dünyada toplumunuzun halini düzeltmeye, ahirette de amellerinizden dolayı güzel karşılık elde etmenize vesile olsun. Şüphesiz Rahman olan Allah, merhamet edenlere merhamet eder. Nitekim Ahmed b. Hanbel, Ebû Davud ve Tirmizi'de merfû olarak rivayet edilen, bizim de müselsel olarak naklettiğimiz hadiste böyle bildirilmektedir.[50]

Üstad Abduh, *"Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının."* cümlesiyle ilgili olarak dedi ki: Bu, faizciler için kâfirler gibi davrandıkları takdirde onlarla birlikte sayılacakları şeklinde bir tehdittir. Ayrıca burada faizin küfre yakın olduğuna dair bir uyarı vardır. Bu cümlenin *"Allah'tan sakının ki, kurtuluşa eresiniz."* cümlesinden sonra zikredilmesi tekit üstüne tekittir. Ayrıca bunu, kendine ve peygamberine itaat emriyle de tekit etmiştir. Böylece faizden nefret ettirmek için dört tekit getirmiştir. Daha önce de belirtmiştik ki, faiz sadece bir medeniyet meselesi değil, aynı zamanda dinî bir meseledir. Dinin buradaki gayesi; yardımlaşmaya götüren karşılıklı merhamet duygusudur. Zira bugün borç veren kimse yarın borç alma durumuna düşebilir. Yardım eden, yardım edilmeye layıktır.

Cennete ve Mağfirete Doğru Koşan Muttakiler

Sonra Cenabı Hak âdeti veçhile, özendirme ve sakındırmayı birlikte zikrederek, cehennemden mutlaka sakınma emrinden sonra, tehdidin peşinden müjdeyi getirmek üzere muttakilerin cezasını zikretti ve şöyle buyurdu: ***"Genişliği yer ve gökler kadar olan ve Allah'tan korkanlar için hazırlanmış bulunan cennete ve Rabbinizin mağfiretine koşun!" "Cennet ve mağfirete***

50. Ebû Davud, *Edep*, 58; Tirmizî, *Birr*, 16.

koşmak" demek, faiz gibi günahlardan tevbe etmek, sadaka gibi faziletlere yönelmek suretiyle cennete götürecek sebeplere sarılmak demektir. Nâfi' ve İbn Âmir "*sariu*" şeklinde *vav*'sız okudular. ***"Cennetin genişliğinin, yer ve gökler genişliğinde olması"***ndan maksat; genişlik ve yaygınlığı tanımlanırken insanların bildiği en geniş şeye benzetilerek mübalağalı şekilde tanımlamaktır. Uzunluk değil de, sadece genişlikten bahsedilmiştir. Zira genişlik, uzunluğa nispetle daha azdır (yani genişliği böyle olursa artık uzunluğunu siz düşünün demektir). Beydavî dedi ki: "Bu tanımlama temsil tarzındadır. '***Muttakiler için hazırlanmış***' sözü, cennetin yaratılmış yani şu anda mevcut olduğuna ve bu âlemin dışında bulunduğuna delildir. Bu; Eş'arîlerin, '*Cennet şu anda yaratılmış değildir.*' diyen Mutezileye karşı delilidir." Konu akaid kitaplarında mevcuttur. Üstad Abduh dedi ki: Cennet şu anda fiilen mevcut mudur, yoksa daha sonra ahirette mi olacaktır konusunda ihtilaf etmişlerdir. Hâlbuki bu ihtilafa gerek yoktur. Zira konu, ihtilaf ve mezhep ayrılığına götürecek konulardan değildir.

Sonra Yüce Allah muttakileri aşağıdaki beş sıfatla tanımladı:

1- ***"Onlar darlıkta ve bollukta Allah için harcarlar.":*** Rahatlık ve genişlik, darlık ve fakirlik gibi bütün hallerde hak yolda harcarlar. Bu halleri Allah Teâlâ iddet bekleyen kadınların haklarını açıklarken belirtmiştir: "*Varlıklı olan kimse, varlığına göre nafaka versin. Allah hiç kimseyi, ona verdiğinden başkasıyla mükellef tutmaz.*"[51] Ayette geçen ***"Serra"*** *"Surûr"*dan gelir. Yani "*sevindirici durum*"... ***"Dara"*** ise; "*zarar*"dan gelmedir. O da, "*zararlı durum*" demektir. (Yani *serra* ve *darra* kelimelerinin başına *hâlet* kelimesi izafe edilir.) İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre *"Serra", "kolaylık"; "dara"* ise *"zorluk"* anlamında tefsir edilmiştir.

Yüce Allah muttakilerin ***"infak"*** sıfatını iki yönden ele aldı. *Birincisi:* Önceki ayette yasakladığı faizin karşıtı olarak infak etmek... Çünkü faiz zenginin, yoksulun ihtiyacını sömürmesi ve karşılıksız olarak malını yemesidir. "*Sadaka*" ise, hakkı olmadığını ona yedirip, yardım etmektir. Sadaka bu açıdan faizin zıddıdır. Faiz, Kur'ân'da geçtiği her yerde kötülenmiş, zekât ve sadaka ise övülmüştür. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz.*

51. Talak, 65/7.

Allah'ın rızasını isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte onu verenler, sevaplarını ve mallarını kat kat arttırırlar."[52]; *"Allah faizi eksiltir, sadakaları ise arttırır."*[53]

İkincisi: Bolluk ve darlık anında infak etmek, takvanın en açık delilidir. Nefse en zor gelen, diğer sıfat ve amellere nispetle insana en faydalı olan sıfattır. Üstad Abduh da bu meyanda şunları söyledi: Mal, nefis için en değerli şeydir. Çünkü menfaat ve lezzet elde etme, zarar ve acıları defetme aracıdır. Yüce Allah'ı razı edecek şekilde toplum menfaati ve hayır yollarında harcanması nefse oldukça zor gelir. Bolluk zamanında zor gelmesi; neşe ve zenginliğin yol açtığı açgözlülük, şımarıklık, azgınlık, hırs ve uzun emelden ötürüdür. Darlık zamanında zor gelmesi ise insanın darlık zamanında malı almaya kendini daha layık görmesindendir. İnsan fiilen mazeret sahibi olmasa bile, vermediği takdirde kendini mazur sayar. Hâlbuki insan ne kadar da fakir olsa, az da olsa Allah yolunda harcayabileceği bir fazlalık anı bulabilir. Nefisteki verme duygusu insanı bazen elde ettiği fazlalığı vermeye yönlendirir. Şayet nefiste bu duygu yoksa Allah'ın, eğrilen nefisleri doğrultmak, hasta mizaçları iyileştirmek için gönderdiği din, bu duyguyu meydana çıkarır. Din, onun için ne güzel bir uyarıcı olur! Bazıları *"dara"*yı, *"fakirleri, muttakilerin sıfatlarından olan bu verme sıfatından mahrum eden şey"* diye tefsir ettiler ki, bu doğru değildir.

Bazı cahiller diyorlar ki: Fakir ve yoksullara Allah yolunda harcama teklifinin hiçbir anlamı ve faydası yoktur. Belki daha da öteye giderek bundan dolayı dini tenkit ediyor. Gerçek ilim bize bildiriyor ki; fakirin nefsi de bizzat cömert olmalıdır. Fakir de gücü nispetinde vermeye alışmalıdır. Böylece nefsi yücelir ve fakirlere arız olup onları pek çok rezaletlere iten hasislikten temizler. Ayrıca baktığımızda görürüz ki, çok kişilerin verdiği azlardan çok servetler oluşur. Mesela Mısır'da yaşayan her fakir eğitim için senede birer kuruş verseler, neticede binlerce kuruş birikir. Ülkede bu sayede büyük bir iş çıkar. Ya bir de herkes, Yüce Allah'ın emrettiği şekilde gücü nispetinde verse neler olur: *"Zengin de gücü nispetinde infak etsin."* Allah kendi yolunda darlık zamanında bile harcama yapmayı; takva alameti veya onun işaretlerinden bir işaret ve onun yokluğunu, cennete girme sebebi olan takvanın yokluğuna bir delil saydığına göre, bolluk zamanında cimrilik yapanların

52. Rûm, 30/39.
53. Bakara, 2/276

halini sen hesap et. İnsanlarla birlikte kuru bir gelenek olarak eda ettikleri şeklî ibadetler böylelerine hiç fayda sağlar mı?

2- ***"Öfkelerini yenerler":*** Ayetteki ***"ğayz"***; nefsin, şeref gibi manevi, mal gibi maddi haklarından bir hakkı çiğnendiği zaman duymuş olduğu elemdir ki, onu intikama yöneltir. Kim intikama davet eden öfkeye uyarsa, dengeli hareket edemez, hakla yetinmez, haddi aşar. Bundan dolayı öfkeyi yenmek takvadan sayılmıştır. *Rûhu'l-Meânî*'de Âlûsî dedi ki: "'*Ğayz'*, hoşlanmadığı bir şey gördüğünde insan tabiatının harekete geçmesidir. Söylendiğine göre, ğayz ile gadab arasındaki fark şudur: Gadabın peşinden intikam duygusu gelir. Ğayzın peşinden ise gelmez. Yine denildi ki; gadab organlarda hissedilen, ğayz ise hissedilmeyen duygudur. Ğayz sebebini, sadece hoşlanılmayan şeyin görülmesine hasretmek doğru değildir."

Ayette geçen ***"kezm"*** kelimesine gelince; onu Zemahşerî, *el-Esâs* adlı kitabında şöyle açıkladı: "Deve geviş getirmekten vazgeçip, yemi yuttuğu zaman *'kezame'l-baîru cirettehû'* denir. Bir kimse kırbayı doldurup ağzını kapattığında *'kezame'l-kırbete'*, kapıyı kapattığında *'kezame'l-bâbe'*, kapıyı sıkıca kapatanlara *'kezzâmu'l-bâb'* denir. Mecazen gayzı kapatmak anlamına *'kezame'l-ğayza'* veya *'kezame ale'l-ğayzi'*, gayzı örtüp kapatana da ***'kâzım'*** denir. *'Kezamehu'l-ğayzu ve'l-hemmu'* denildiğinde, *'İçi öfke dolu olduğu halde kendini zapt etti.'* anlamı ifade edilir. *'Kederle dolu olduğu halde dua etmişti.'*[54]; *'Öfkesinden yüzü simsiyah kesilmişti.'*[55] *'Mâ kezame fulânun 'alâ cerrati'* denildiğinde, *'Susup içindekini gizleyemedi, konuştu.'* denilmiş olur."

"Kâzm" aslında *'nefesin çıktığı yer'*e denir. *"Beni bastırdı, nefesimi tıkadı."* anlamında *"Ğemmenî ve ehaze bi kâzmî ve bi ekzâmî"* denilir. Üstad Abduh şöyle dedi: *"Kazm"*ın aslı, *'nefesin çıktığı yer'* demektir. *"Gayz"* her ne kadar manevi bir şeyse de, fiili bir tezahürü olması itibariyle beden üzerinde etkisi vardır. İnsanı, yapılması caiz olmayan bir söz ve harekete tahrik eder. Bundan dolayı onu hapsedip, tesirini gizlemeye *'kazm'* denir.

Zemahşerî *"kâzm"*ın asıl manasına işaret ettikten sonra *Keşşâf*'da şöyle dedi: "*'Kâzmu'l-ğayz'*; içinde olanı sabırla zapt etmek, işaretini dışarıya aksettirmemektir. Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre, hizmetçisi Hz. Âişe'yi

54. Kalem, 68/48.
55. Nahl, 16/58.

kızdırmış, Hz. Âişe de şöyle demiş: *'Aşkolsun takvaya ki, öfkelide intikam duygusu bırakmadı!'"*

3- ***"Ve insanların hatalarını bağışlarlar.":*** İnsanları affetmek demek, günahkâr olanın günahından uzak durmak, güçlü olduğu halde onu cezalandırmamak demektir. Bu; nefse hâkim olma, onu disiplin altına alma ve daha aşağıda olana iyi davranmada bir mertebedir. *"Af"*, öfkeyi yenmekten daha üstün bir mertebedir. Çünkü insan bir kin ve nefrete karşı öfkesini zapt edebilir.

4- Burada, daha üstün bir mertebe vardır ki, Yüce Allah bunu şöyle ifade ediyor: ***"Allah iyilik yapanları sever." "İhsan"***, muttakilerin vasıflarından bir vasıftır. Cenabı Hak onu diğer sıfatlara atfetmedi, bilakis bu şekilde müstakil olarak zikretti ki, Allah katında çok sevimli olduğu fark edilsin. Yoksa iddia edildiği gibi önceki sıfatlarla tanımlanan veya genel olarak muttakiler zümresine dâhil olan ihsan erbabını daha fazla methetmek için bu şekilde ifade edilmiş değildir. Bana öyle geliyor ki, daha önce de işaret ettiğim gibi bu, muttakilerin dördüncü vasfıdır. Nitekim aşağıdaki olay bunu göstermektedir. Rivayet edildiğine göre seleften birinin kölesi, kendisini birden bire son derece kızdırdı. Ondan intikam almak isteyince köle; *"öfkesini yutanlar"* ayetini okudu. O da: *"Peki, öfkemi yuttum."* dedi. Köle: *"insanları affedenler"* kısmını da okuyunca: *"Peki, seni affettim."* dedi. *"Allah iyilik yapanları sever."* kısmını da okuyunca, efendi: *"Haydi git. Seni Allah rızası için azat ettim."* dedi. Bu olay, üç mertebenin sırasını göstermektedir.

5- ***"Onlar bir kötülük yaptıkları veya nefislerine zulmettikleri zaman Allah'ı hatırlarlar da hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler. Günahları Allah'tan başka kim bağışlayabilir?"*** Ayette geçen ***"fahişe"*** kelimesi, *"çok kötü olan iş"* demektir. ***"Nefse zulmetmek"*** ifadesi ise, bütün günahlar için kullanılır. Beydavî dedi ki: "*'Fahişe', büyük günah; 'nefse zulüm' ise küçük günah demektir.*" Belki de *"fahişe"*, zararı başkalarına sirayet eden, *"nefse zulüm"* ise, zararı sadece işleyeni ilgilendiren günah demektir. ***"Günah sırasında Allah'ı anmak"***; O'nun yasaklarını, cezasını veya azamet ve celalini hatırlamak şeklinde olur. Bunlar iki mertebedir. Birincisi; cenneti hak eden bütün muttaki mü'minler için olan aşağı derecedir ki, günah sırasında yasağı ve cezayı hatırlarlar, tevbe ve istiğfara koşarlar. İkinci derece ise; has muttakilere ait yukarı derecedir ki; kendilerinden bir hata sadır olunca, bütün kemâlâtın kaynağı

olan ve noksanlıklardan münezzeh bulunan Yüce İlahi makamı hatırlarlar, marifet yoluyla kendine yakın olma ve en son ideal olan ilahi ahlakla ahlaklanma gereğini düşünürler. Onlar böyle düşününce şeytanın tasallutu kendilerinden uzaklaşır, Rahman'ın ilahi nefesini hissederler, mağfiretini dileyerek, rahmetini umarak, yoluna ittiba ederek, programına uyarak, günahları sadece O'nun bağışlayacağını, ihtiyaç anında sadece kendisine yönelenlerin mahrum olmayacağını bilerek Allah'a dönerler. Çünkü her şey O'ndan gelir, O'na döner. Her şeyde kanunlarıyla tasarruf eden, gücüyle her şeye hakîm olan O'dur. Üstad Abduh dedi ki: İsm-i mevsûlün tekrarı çeşitlilik içindir. Bunlar; bollukta ve darlıkta harcayan muttakilerin dışındaki muttakilerdir.

"Onlar yaptıkları kötülükte bile bile ısrar etmezler." Aşağı derecede olan muttaki, Allah'ın yasakladığını ve ceza vereceğini bildiği halde günahında ısrar etmez. İman ve takva ehlinden olan yukarı derecedeki muttakinin günahta ısrar etmemesi elbette daha tabiidir. Çünkü o bilir ki, günahlar normal fıtrat nizamının dışına çıkmaktır. Sapasağlam şeriat kanununa aykırı davranmaktır. İnsanın, celal ve ikram sahibi Allah'a yaklaşmak üzere yükseleceği genel sistemden uzaklaşmaktır. Bunun misali; yöneticilerin koymuş olduğu beşeri kanunlara, ceza korkusuyla boyun eğenlerle, sisteme saygı için boyun eğenlerdir. İki grup arasındaki fark ne kadar da büyüktür! Râbiatu'l-Adeviyye (r) şöyle dedi:

كلهم يعبدون من خوف نار ويرون النجاة حظاً جزيلا
أو لأن يسكنوا الجنان فيحظوا بقصور ويشربوا سلسبيلا
ليس لي في الجنان والنار حظ أنا لا ابتغي سواك بديلا

"Hepsi de cehennem korkusuyla ibadet ediyorlar.
Ateşten kurtuluşu, bol bir kazanç olarak görüyorlar.
Yahut da cennetlerde oturup, köşklerden nasiplenmek,
Cennet pınarlarından içmek için ibadet ediyorlar.
Benimse cennetlerden, cehennemden hissem yok,
Çünkü ben Senin rızandan başka bedel istemiyorum."

Ayet, Yüce Allah'ın kendilerine cennet hazırladığı muttakilerin, işlemiş oldukları büyük veya küçük günahta ısrarlı olmayan kimseler olduğunu göstermektedir. Çünkü Allah'ı hatırlamak, tabii olarak mü'mini günaha yönelmekten alıkoyar. Tefsirin pek çok yerinde belirttik ki; imanla amel

birlikte olmalıdırlar. Demişlerdir ki, küçük günahta ısrar onu büyük hale getirir. Bu söylenebileceklerin en hafifidir. Mü'minin, bilmeyerek işleyip hemen tevbe ettiği nice büyük günah vardır ki, ona beşeri zaafını, gazabın ve şehvetin gücünü ve Rahman'a yaklaşarak kemale ermek için bu güce karşı koyma gereğini hatırlatır. İşte böyle büyük günah; kişinin küçümseyerek işlediği, devam ettiği, kendisi sebebiyle günaha alıştığı, şeriata saygısız hale geldiği küçük günahtan daha ehvendir. Zaten neticede büyük günah işleme cesareti bulur ve helak olur. Müfessirlerin burada şu hadisi naklettiklerini gördüm: *"Günde yetmiş defa işlese de tevbe eden günahta ısrar etmiş sayılmaz!"*[56] Ebû Davud ve Tirmizi'nin, Ebû Bekir'den rivayet ettikleri bu hadis zayıftır. Bazı cahiller bunu görüp, tevbede ve ısrarı izalede sadece dil ile istiğfar kâfidir zannederek aldanıyorlar. Ayrıca bu hadisi, ayetin tefsiri zannederek günah işlemeye cesaret buluyorlar. Her günah işlediklerinde defalarca, hatta yüzlerce defa ve belki daha da fazla dillerini *"estağfirullâh"* diyerek hareket ettirmeyi bu günahlara kefaret sayıyorlar. Doğrusu şudur ki hadisteki istiğfar kefaret değil, sadece tevbeden ibarettir. Ayrıca hadis zayıf olduğu için hüccet de sayılmaz. İstiğfar konusunda şu ayetin tefsirine bak: *"Seher vaktinde Allah'tan bağışlanma dileyenler..."*[57] Ayete gelince; sen de anladın ki ayet, iki sınıf muttaki için açıkladığımız anlamda istiğfar ve günahta ısrar etmemenin, Allah'ı anmanın tabii bir neticesi olduğuna işaret etmektedir. Sen de kendini tart ve zikredenlerden olup olmadığını gör.

"İşte onların mükâfatı, rableri tarafından bağışlanmak, altlarından ırmaklar akan ve içinde ebedi kalacakları cennetlerdir." Yüce Allah ***"ûlaike"*** sözüyle, beş vasıfla tanımlanan önceki muttakileri kastetmektedir. Burada vaad için bir tekit ve vaad edilen şey için de bir izah vardır. Denildi ki; *"ûlaike"*, önceki *"vellezîne izâ fealû fahişeten"* ayetinin haberidir. Çünkü *"ellezîne"* mübtedadır. Önceki ayete matuf değildir. Ayrıca ayette zikredilen kimseler, müstakilen aynı kişilerdir. Diğer taraftan ayetteki cennetin tefsiri, Bakara Süresi 25. ayette yapılmıştır. Burada tekrarlamıyoruz.

"Çalışanların mükâfatı ne güzeldir!" sözüne gelince; bu söz, bahsedilen mükâfatın ancak bu çeşit amellere has olduğunu ifade etmektedir ki, mal harcayarak ümmetin halini ıslah, çalışanın nefsini ıslah da bu çeşit amellerdendir. Hepsi de insan nefsini yücelten, yüksek mertebelere layık hale

56. Ebû Davud, *Vitr*, 26.
57. Âl-i İmrân, 3/17.

getiren amellerdir. Her ne kadar takvada ve amelde farklı da olsalar, infak gibi bedenî amelleri, günahta ısrar etmemek gibi nefsi amelleri işleyenlere mükâfat olarak zikredilen mağfiret ve cennetler ne güzel karşılıktır!

قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ
الْمُكَذِّبِينَ ﴿137﴾ هَـٰذَا بَيَانٌ لِّلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ ﴿138﴾ وَلَا
تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴿139﴾ إِن يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ
فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِّثْلُهُ وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّـهُ الَّذِينَ
آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنكُمْ شُهَدَاءَ وَاللَّـهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ ﴿140﴾
وَلِيُمَحِّصَ اللَّـهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ ﴿141﴾

137- Sizden önce de nice kanunlar, örnekler gelip geçti. Yeryüzünde dolaşın da yalanlayanların sonunu görün!

138- Bu, insanlara bir açıklama, Allah'tan korkanlara bir hidayet ve öğüttür.

139- Gevşemeyin ve üzülmeyin! Eğer inanıyorsanız, mutlaka siz üstün geleceksiniz!

140- Eğer size (Uhud'da) bir yara dokunduysa, o topluluğa da (Bedir'de) benzer bir yara dokunmuştu. Biz bu günleri insanlar arasında döndürüp dururuz. Ta ki Allah, iman edenleri ortaya çıkarsın ve aranızdan şahitler edinsin. Allah zalimleri sevmez.

141- Bir de Allah, iman edenleri temizlemek, kâfirleri mahvetmek için böyle yapar.

Sünnetullah Kavramanın Önemi

Bu ve sonraki ayetler, Uhud savaşı ve orada cereyan eden sosyal kanunlar, hüküm ve hikmetlerle ilgilidir. Önceki 121. ayetle bağlantılıdırlar. Biz daha önce faiz yasağının hikmetinden, mağfirete koşma emrinden, ayetlerin

akışı içinde muttakilerin vasıflarından bahsetmiştik. Bu ayetlerin öncekilerle münasebeti konusunda İmam Fahreddin Razi şöyle dedi: "Yüce Allah itaat ve günahlardan tevbe etmeye bağışlama ve cennetler vaad ettikten sonra, peşinden onları itaat ve günahtan tevbeye yöneltecek şeyleri zikretti. O da; geçmiş toplumlardan itaat edenlerle isyan edenlerin halini düşünmektir." Razi'nin bu sözü; bu ayetlerden ilkiyle öncekiler arasında sözün akışı içinde önceki ve sonraki ayetlerin tamamı arasındaki ilişki bir tarafa bırakılırsa, doğrudan bir alakanın varlığını açıklamaktadır.

Önceki ayetlerde Uhud olayı ve orada meydana gelen önemli olayların Bedir savaşı ve orada müjdelendikleri şeylerle tekidinden bahsedilmiştir. Bu ve sonraki ayetlerde ise, bu olaydaki hikmet ve kanunlardan bahsedilmekte, mü'minlere daha önce bilmedikleri sosyal kanunlar öğretilmektedir. Bundan dolayı Yüce Allah, şu hikmetli sözüyle konuyu açtı:

"Sizden önce de nice kanunlar, örnekler gelip geçti." Üstad Abduh dedi ki: Bazı müfessirler bu ayetlerden ilk ikisini, *Celâleyn*'de geçtiği gibi korku, gevşeklik ve bunları takip eden zaaflardan sakındırmak için bir girizgâh saydılar. Sanki Yüce Allah şöyle buyurdu: "*Meydana gelen bu olayların sizin azminizi zayıflatması doğru değildir. Çünkü sizden önce cereyan eden kanun ve olaylar, hakla batılın nasıl savaştıklarını, bazen hak ehlinin harpte korku, açlık ve bozgunla nasıl imtihan edildiklerini, fakat neticede zaferin kendilerinin olduğunu size apaçık göstermektedir. Peygamberleri yalanlayan, onlara karşı koyanların akıbetlerine bir bakın! Neticede onlar mağlup ve başarısız, Allah'ın askerleri ise galip ve muzaffer olmuşlardır. Durum böyle olunca Uhud'da başınıza gelenlerden müteessir olmayınız.*"

Üstad Abduh biraz izah ve ilavelerle şunları söyledi: Bu, zayıf bir görüştür. Çeşitli konulardaki ayetlerden sonra sosyal kanunları zikretmek pek çok manalar ifade eder. Yüce Allah, öfkeleri ağızlarından taşan düşmanları dost edinmekten mü'minleri sakındırdı ve onlara bu düşmanların hile ve kötülük membalarını açıkladı. Sonra da Peygamber (s) ve mü'minlere Uhud savaşını, orada cereyan eden olayları ve kendilerine Bedir'de yardım ettiğini hatırlattı. Sonra muttakileri, onların vasıflarını, kendilerine vaad edilenleri zikretti. Bütün bunlardan sonra da geçmiş ümmetlerde cereyan eden kanun ve olayları zikrederek bunun muttakiler için bir hidayet ve öğüt olduğunu belirtti. Bütün bunlardan sonra sosyal kanunların zikredilmesi, bir değil, uzun izaha muhtaç pek çok manalar ifade eder. Kur'ân'da, âlim ve yazarlarından hiç

kimsenin aklına gelmeyecek şekilde sözün akışı ve üslubu içinde az sözle çok manalar ifade edilmektedir. Bunların izahına özen göstermek gerekir. Şeyh Abdulkahir, *Delâilu'l-İ'câz* adlı eserde şöyle dedi: "Kur'ân'ın, belagatiyle mucize olması; bu belagat sebebiyle mucize olan üslubunu bir sanat haline getirmemizi gerektirmektedir ki, icaz yönüne delâlet etmeye devam etsin."

Aynı şekilde ben de şöyle derim: Allah'ın bize, mahlûkatıyla ilgili kanunları olduğunu göstermesi, bu kanunları ilim dallarından bir ilim haline getirmemizi gerekli kılmaktadır ki, ihtiva ettikleri hidayet ve derslerden devamlı olarak en mükemmel şekilde istifade edebilelim. Kur'ân'ın kısaca işaret ettiği diğer ilim ve fen kollarında yaptıkları gibi, mahlûkatla ilgili ilahi kanunları kendilerine açıklayacak bir grubun bulunması ümmet üzerine farzdır. Nitekim bu âlimler Kur'ân'ın irşadına uyarak tevhid ve usul-i fıkıh gibi ilimleri detaylı olarak açıklamışlardır. Sünnetullahla ilgili ilim, ilimlerin en önemlisi ve en faydalısıdır. Kur'ân pek çok yerde buna temas etmektedir. Nitekim yeryüzünü hakiki olarak tanıyıp keşfetmek için seyahat etmemizi emrederek bu ilmin geçmiş ümmetlerin hallerinden elde edileceğini bize bildirmiştir. Ashabın bu ilmi tedvin etmemeleri bize karşı delil olarak ileri sürülemez. Zira ashab, kaide ve esasları belirlenen ve kendilerinden fer'î ilim ve meselelerin doğduğu diğer şer'î ilimleri de tedvin etmemişlerdi. Üstad Abduh dedi ki: "Ben ashabın bu kanunları ve Allah'ın bunları zikretme maksadını bildiklerinden hiç şüphe etmiyorum." Üstad demek istiyor ki, ashab; Arap kabilelerinin ve kendilerine yakın olan toplumların hallerine dair bilgileri, harp ve diğer hususlardaki tecrübeleri, sahip oldukları zekâ ve intikal kabiliyetleri sebebiyle Allah'ın kanunlarından ne kastedildiğini biliyorlar ve bunları harplerinde, fetihlerinde ve fethettikleri ülkeleri idare etmede kullanıyorlardı. Bundan dolayı Üstad şunu söyledi: Onların tecrübe ve uygulamayla elde ettikleri ilimler sırf nazarî olan ilimlerden daha faydalıdır. Onların bütün ilimleri bu tarzda idi. Fakat zaman büsbütün değişince ümmet de akaid, fıkıh ve diğer ilimleri tedvin ihtiyacı duydular. Aynı şekilde bu ilmi de (sünnetullah ilmi) tedvin etmeye muhtaçtırlar. Sen bu ilme ilahi kanunlar ilmi, sosyoloji ilmi ve siyaset-i şer'îyye ilmi adını verebilirsin. Dilediğin ismi ver. Herhangi bir mahzuru yoktur.

Üstad sonra şunları söyledi: Cümlenin manası şudur: sizden önceki salihlere ve hakikati yalanlayan/mükezziblere bakın. Şayet salihlerin yolun-

dan yürürseniz, sizin akıbetiniz de onlarınki gibi, şayet yalancıların yolunu takip ederseniz sizin akıbetiniz de onlarınki gibi olur. Burada Uhud'da Peygamber'in (s) emrine aykırı davrananlara bir hatırlatma vardır. Bu ayette hem güvenliğe, hem de korkuya işaret vardır. Yüce Allah burada onlara zafer ve düşmanlarının helakini müjdelemekle onları, kanunlarından sapmanın akıbetinden sakındırmakta, şayet kendilerinden önceki sapıkların yolundan giderlerse, onların akıbetine düşeceklerini bildirmektedir. Ayette hem haber, hem de hüküm; hem vaad, hem de tehdit vardır.

Ben derim ki: Ayette geçen **"*sünen*"** kelimesi *"sünnet"*in çoğuludur. *Sünnet* ise; düz yol, takip edilen metot veya uyulan örnek demektir. Denildi ki; "'*Sünnet*', Arapların su düzgün döküldüğü zaman '*senne'l-mâu*' demelerinden alınmadır." Bir nevi Araplar düzgün yolu, dökülen suya benzetmişlerdir. Çünkü su damlalarının peş peşe aynı tarzda dökülmeleri tek bir şey görüntüsü vermektedir. Ayetteki **"*halet*"** kelimesi; *"geçen, geride kalan"* anlamındadır. Buna göre mana şöyledir: Toplum olarak beşerin durumu, toplumda meydana gelen hak-batıl mücadelesi, bunu takip eden çatışma ve harp, saltanat ve hâkimiyet ve diğer hususlar, umumî nizamın gereği olarak hep sağlam bir esasa ve değişmez prensiplere bağlı olarak cereyan eder. Ne Kaderiye'nin iddia ettiği gibi, gelişigüzel; ne de Haşviye'nin zannettiği gibi zorunlu olarak meydana gelir.

Yüce Kitab'ın pek çok yerinde sünnetullâh zikredilmiştir. Mesela savaş hükümleri ve Bedir savaşıyla ilgili konuda olduğu gibi: *"İnkâr edenlere, düşmanlıktan vazgeçerlerse, geçmiş günahlarının bağışlanacağını söyle. Eğer eski hallerine dönerlerse, ümmetlerin başına gelenler onların da başına gelir."*[58] Yine toplumların peygamberlerine karşı olan tavırlarıyla ilgili olarak: *"Oysaki kendilerinden öncekilerin uğradıklarına dair hüküm geçmiştir."*[59] ve *"Hidayet rehberi olan peygamber kendilerine geldiği zaman insanları iman etmekten ve rablerinden bağışlanma dilemekten alıkoyan şey, ancak öncekilerin başına gelenlerin kendilerine de gelmesini veya azabın açıkça karşılarına dikilmesini beklemeleridir."*[60] Yine aynı konuda *"Yoksa onlar öncekilerin kanunundan başkasını mı bekliyorlar? Sen Allah'ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Sen Allah'ın kanunun-*

58. Enfâl, 8/38.
59. Hicr, 15/13.
60. Kehf, 18/55.

da hiçbir sapma da bulamazsın."[61] olduğu gibi. Burada belirtildiği gibi, İsrâ, Ahzâb ve Fetih Süresi gibi diğer sürelerde de Allah'ın kanunlarının asla değişmeyeceği açıkça belirtilmektedir.

Bu hiçbir semavi kitapta görülmemiş ilahi bir irşattır. Belki de bu, insanın toplumsal olgunluğa erişmesinde umut verici irşattır ki; sadece Allah'ın, kendisiyle dinleri tamamlamış olduğu Kur'ân-ı Kerim'de varit olmuştur.

Tevfikin/Başarının Sünneti

Geçmiş bütün nesillerden milyonlarca insan inanıyor ki, Allah'ın mahlûkatı üzerindeki fiilleri, iktidarında tek başına ve istediği şekilde hareket eden kralın fiilleri gibidir. Bazı insanları kayırır ve başkalarını cezalandırdığı fiillerden dolayı onları cezalandırmaz, başkalarından kabul etmediği amelleri onlar yaparsa sevap verir. Bunu sırf belli bir görüntüye girdikleri veya şeklen bir peygambere intisap ettikleri için yapar. Bazı insanlardan da böyle bir görüntü taşımadıkları veya böyle bir insana intisap etmedikleri için intikam alır.

Allah'ın yüce hikmeti, adil kanunlarındaki tatbikatı hakkında düşünmeden dinlerinde böyle inanıyorlar ve bunu Allah'ın mutlak iradesine nispet ediyorlar. Birisi kendilerinin, hatta peygamberlerinin başına gelen musibetlere dikkat çektiğinde şöyle cevap veriyorlar: "Allah dilediğini yapar. Bu musibetler derecelerin yükselmesine, günahların silinmesine vesiledir." Bu ve benzeri sözlerle hakla batıl, makbul olanla olmayan birbirine karışmaktadır. Bu inanç, böyle düşünenleri dinleriyle aldatmaya, başkalarının sahip olduğu her şeyi küçük görmeye sebep olmuş ve olmaya da devam etmektedir.

Kur'ân, şu gerçeği insanlara açıklamak üzere geldi; Allah'ın yarattıkları üzerindeki iradesi ancak uygun kanunlar ve sağlam usullere göre cereyan eder. Mesela harpte kim O'nun kanunlarına uygun hareket ederse, inkârcı veya putperest bile olsa Allah'ın iradesiyle muzaffer olur. Aksini yapanlar ise peygamber veya sıddîk bile olsalar kaybederler. Uhud'da Müslümanların hezimete uğramaları, hatta müşriklerin Peygamber'e (s) kadar ulaşıp başını yarmaları, dişini kırmaları ve çukura düşürmeleri bu prensibe göre açıklanabilir. Uhud'da cereyan eden bu olayları biz önceki ayetlerde açıklamıştık. Bundan sonra gelecek ayetlerde daha geniş olarak ele alacağız. Gerçek

---

61. Fâtır, 35/43.

mü'minler Allah'ın, toplumların halleriyle ilgili kanunlarını bilmeye ve onlara uygun yaşamaya diğer insanlardan ve ümmetlerden daha layıktırlar. Bundan dolayı Peygamber'in (s) ashabı hemen durumu kavradılar ve peygamberlerini korumaya yöneldiler. Müşrikler yaklaşıncaya kadar sebat ettiler, böylece müşrikler maksatlarına ulaşamadılar.

Sanki bazı Müslümanlar Hicr, İsrâ, Kehf ve Fâtır gibi Mekkî sûrelerde zikredilen bu ilahi kanunları -ki bazılarını biraz önce belirttik, bazılarına da işaret ettik- hatırlamadılar veya hatırlayıp da anlamadılar ve aşağıdaki ayetten de anlaşılacağı gibi, Uhud'da başlarına gelenlerle bu kanunların tıpatıp uyduğunu fark edemediler. *"Bedir'de düşmanlarınızın başına iki mislisini getirdiğiniz musibet Uhud'da kendi başınıza geldiği için mi 'bu da nereden geldi?!' dediniz. Deki; o, kendi kusurunuzdandır. Şüphesiz Allah'ın her şeye gücü yeter."*[62] Bundan ötürü Yüce Allah, insanlara kanunlarını açıklayan ayetlerin hemen başında beyan etti ki; Kendisinin geçmiş ümmetlerin de tabi olduğu genel kanunları vardır. Başlarına gelip de kendilerine hikmeti anlatılan bu kanunlar hiç değişmeyen ve bozulmayan bu kanunlarla tıpatıp uyuşmaktadır. Gerçeğe tatbik etmeksizin sadece sözle öğretmek, unutulduğu veya önemsenmediği için Yüce Allah bu uygulamayı kendi üzerlerinde yapmaları için onları uyarmış ve diğer ümmetler üzerinde de uygulamaya yönelterek şöyle buyurmuştur: ***"Yeryüzünde dolaşın da yalancıların sonunu görün!"*** Üstad Abduh dedi ki: Hakla batıl arasındaki savaş geçmiş ümmetlerde de oldu. Hak ehli sabır ve takva ile batıl ehline galip gelip zafer kazandı. (Buradaki takva; zaman, mekân ve düşmanın hazırlık durumuna göre harpte uyulması gereken takvadır). Bunlar değişmez sebepler ve sağlam usullere göre cereyan ederler. Bundan da anlaşılmaktadır ki, hak sahibi bu kanunlara uyarsa zafer kazanır ve yeryüzüne mirasçı olur. Kim de bunlardan sapar, yeryüzünde bozgunculuk yaparsa mahrum kalır, sonu hüsran olur. Yeryüzünde dolaşın. Doğru ve detaylı ilim elde etmek için geçmiş ümmetlerin başına gelenleri araştırın. Gerçek bilgi böyle kazanılır, tatbikat buna göre yapılır. Bazı müfessirler *"Tasdik etmediniz, öyleyse yeryüzünde dolaşın..."* şeklinde tefsir ettiler ki, bu tefsir batıldır.

Üstad Abduh dedi ki: Yeryüzünde dolaşma, geçmiş ümmetlerin halini inceleme, başlarına gelenleri tanıma, bu ilahi kanunları bilmeye ve gereğince

62. Âl-i İmrân, 3/165.

ders almaya götürür. Evet, yeryüzünde dolaşan ve geçmişlerin eserlerini görenlerin bilgilerini açıklayan tarihe göz atmak insana, bu kanunları tanıma bilgisi verir, ona ders ve ibret kazandırır. Sonra Yüce Allah peşinden şu ayeti getirdi: ***"Bu, insanlar için bir açıklama, Allah'tan korkanlara bir hidayet ve öğüttür."*** Üstad Abduh, araya giren bazı ilavelerle birlikte yaklaşık olarak şunları söyledi: Sanki Yüce Allah diyor ki; Herkesin ibret alacağı bir aklı vardır. Anlar ki, yeryüzünde dolaşmak ona, bu ilahi kanunları gösterir. Fakat muttaki mü'min, bunları kavramaya daha layıktır. Çünkü kitabı olan Kur'ân ona bunları göstermektedir. Aynı şekilde bu kanunlardan ders ve ibret almaya da daha layıktır. Fatiha tefsirinde de açıklamıştık ki, insanların yaşama seyrinde birtakım kanunlar vardır. Bir kısmı hayır ve mutluluğa, bir kısmı da helak ve bedbahtlığa götürür. Bu kanunlara uyan kimsenin ister mü'min, ister kâfir olsun, sonuna kadar bunlara tabi olması gerekir. Nitekim Hz. Ali efendimiz şöyle demiştir: *"Bu kâfirler, batıllarında birlik olmaları sebebiyle zafer kazandılar. Siz ise haklı davanızdaki tefrikanız yüzünden mağlup oldunuz."* Bu kanunlardan birisi de şudur: İnsanların, menfaatlerinden bir menfaati talep konusunda birlik olmaları, birbirlerine yaklaşıp yardım etmeleri, sebatla birlikte başarılarının ve gayelerine ulaşmalarının sebeplerindendir. İttifak ettikleri şey ister hak, isterse batıl olsun fark etmez. Gayelerine ancak hak ve hayırdan bir şeyle ulaşabilirler. Yanlarındaki batıla gelince, o bile sahip oldukları hakka dayanarak ayakta kalabilir. Bu birliğin, sebatın ve yardımlaşmanın faziletidir. Faziletlerin haktan bir dayanağı vardır. Bir kimse batıl bir davayı desteklese, insanların çoğu da 'bu adam haklıdır, faydalı bir şeye çağırıyor, desteklenmesi gerekir.' diye inansalar, onun etrafında toplanırlar, ona yardım ederler, bu konuda kararlılık gösterirler. Onlar bu kişiyle birlikte bu sıfatlar sayesinde başarılı olurlar. Fakat batıl genellikle devam etmez, daha doğrusu uzun müddet sürmez. Zira gerçekte onu destekleyen bir şey yoktur, bilakis ona karşı koyan şeyler vardır. Bundan dolayı batıl ehli daima sallantı halinde olur. Hak gelip, karşılıklı yardımlaşma hususundaki sosyal kanuna göre hareket eden yardımcılar bulursa, hakka çağıran kimseyi sebat ve yardımla desteklerlerse, batılı kısa zamanda yok ederler, neticede başarı hak ehlinin olur. Şayet hak davalarına biraz batıl karışır, ilahi kanunları desteklemekten inhiraf ederlerse, akıbet onları kötü sonuçla uyarır. Kur'ân, harp konuları, başkalarıyla çatışma halleri, hatta kendimizi tanıma ve kendimiz hakkında objektif olabilmemiz için hazırlık ve kabiliyet durumumuz,

Allah'ın kanunlarına uyma, bunu isteyip devam ettirme, aynı şekilde düşmanımızı bilme ve kendimizle onu karşılaştırmamız konularında bize yol göstermektedir. Aksi halde hidayet üzere ve ders almış konumda olamayız.

Derim ki; *"**bütün insanlar için bir açıklama**"*, öncelikle de *"**muttakiler için bir hidayet ve öğüt**"* kılmadaki inceliğin izahı şudur: Bu, genel bir yol göstermedir. İşlerin şaşmaz kurallara göre cereyan etmesi; mü'miniyle-kâfiriyle, muttakisiyle-faciriyle bütün insanlar için bir belgedir. Bu, müşrik ve münafıkların İslâm hakkındaki şüphelerini yok eder. Zira onlar; *"Şayet Muhammed (s), Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olsaydı, kendisine zarar verilemezdi!"* diyorlardı. Cenabı Hak bir bakıma onlara şöyle demektedir: Allah'ın kanunları, başka kulları için cari olduğu gibi peygamberleri ve Rasûlleri için de caridir. Askerî bir komutan, Müslümanların Uhud'daki halleri içinde bulunur, onların muamelelerine maruz kalırsa behemehâl zarar görürdü. Çünkü ordusu ona muhalefet ediyor, baskına uğrayacakları kritik noktayı terk ederek, düşmanlarıyla aralarındaki geri bölgeyi boş bırakıyor ki -buna, mevzilerinden çekilme hattı denir- bu durum, düşmanın kendilerine yakın olduğu bir sırada cereyan ederse mutlaka hezimete maruz kalırlar. Zira düşman arkadan onlara aniden saldırır. Özellikle de bu hal, ilerde açıklanacağı gibi bozgun ve tartışma halinde cereyan ederse, Allah'ın toplumlar hakkında kanunlarının olduğunu söylemek; bütün insanlar için anlama kabiliyetlerine göre bir uyarı ve açıklama ve onları, tarafından düzenlenen bu belgeyi kabule zorlamadır. Ancak düşünmez, kibir ve inat ederlerse başka...

Özel olarak muttakiler için bir hidayet ve öğüt olması ise şöyle izah edilebilir: Ancak muttakiler bir gerçeği görürler, buna uyan olaylardan ders alırlar, doğru yolda yürürler. Ancak bunlar kâmil manada ders alıp faydalanırlar. Çünkü onlar ihtiyatlı hareket ederler, sonucunu kötü gördükleri ihmallerden sakınırlar. Bu günün Müslümanları bu ayetler ışığında imanlarını tartsınlar. Bu ayetlerden istifade açısından hangi noktada olduklarını, onlardan ne kadar nasiplendiklerini görsünler.

Şayet bir şeyler yapacaklarsa önce eski ümmetlerin hallerini ve yıkılış sebeplerini öğrenmek için yeryüzünde dolaşsınlar, sonra da yaşayan ümmetlerin hallerini düşünsünler, güçlü ve istikrarlı oluş sebeplerini araştırsınlar, o zaman Allah'ın kanunlarını bilmediklerini, mahlûkatın hallerini tanımaktan çok uzak olduklarını göreceklerdir. Aynı şekilde, başkalarının yeryüzünde

daha fazla dolaştıklarını, sosyal kanunları daha iyi kavradıklarını, öncekilerin başlarına gelenlerden ve mevcut toplumların cehaletlerinden daha fazla ders ve ibret aldıklarını bileceklerdir. Kitabı Kur'ân olan bir topluma, Kur'ân düşmanı olarak damgaladıkları kimselerin, Kur'ân'ın bu irşadına kendilerinden daha yakın olması yakışır mı? Asla yakışmaz. Zira bu Kitab'a inanan kimse, onu rehber edinen, öğütlerinden ders alan kimsedir. Bundan dolayı Yüce Allah, Kur'ân yolunda yürümeyi ve ders almayı muttakilerin değişmez vasıflarından saymıştır. Muttakiler ise imanın gereklerini yerine getirenlerdir. Nitekim Bakara Sûresi'nin başında *"Bu, kendisinde hiç şüphe olmayan ve takva sahipleri için doğru yolu gösteren bir kitaptır. Onlar gayba inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan Allah yolunda harcarlar..."*[63] denilmişti.

Sünnetullahı Gözetenler İçin Mağlubiyet Terbiyedir!

Bundan önceki iki ayette muttakilerin tanımı ve mükâfatları belirtildi. Bu ifade, öğüt ve hidayeti emretmekten daha beliğdir. Zira hidayet üzere sebatı ve onu korumaya teşviki içermektedir. Ayrıca imanın temeli olan takvanın da desteğidir. Bundan dolayı daha sonra şöyle buyurdu: ***"Gevşemeyin ve üzülmeyin! İnanıyorsanız mutlaka siz üstün geleceksiniz!"***

Ayette geçen **"vehn" (tehinû)**; *"düşüncede, halde ve işte zaaf"* demektir. **"Hüzün" (tahzenû)** ise; *"sevdiğini kaybetmekten ötürü nefse arız olan elem"*dir. Buna göre mana: Uhud'da uğradığınız bozgun ve aldığınız yaradan dolayı, savaş ve alınması gereken tedbir hususunda zaaf göstermeyin. O gün sizden ölenler için de üzülmeyin. Bu yasağın ihbar anlamında inşa olması da muhtemeldir. Yani Uhud'da size isabet eden yaranın; durumunuzda gevşeme, işinizde zaaf, kalbinizde kırılma ve üzülme sebebi olması gerekmez. Çünkü bu, müşrikler için size karşı kazanılmış bir zafer değildir. Ancak bu, komutanınız olan Peygamber'in (s) sağlam harp yönetimine aykırı davranmanızdan, bozulup harp konusunda ihtilafa düşmenizden dolayı size bir terbiyedir. Çünkü zafer kazanmanın sebepleri konusunda ilahi kanunların dışına çıktınız. Bu terbiye sayesinde artık böyle günahlara tekrar dönmemeniz gerekir. O zaman bu terbiyenin olması, sizin için olmamasından daha iyidir. Bilakis sıkıntılar sizin güç ve sebatınızı daha çok arttırmalıdır. Zira sizi, savaş

63. Bakara, 2/1-5.

ve diğer hususlarda tedbirleri tam alma, azmi güçlendirme, basiret ve kararlılık gösterme hususlarında terbiye eder. Ayrıca sizden öldürülenlerin şehit olduklarını bilirsiniz ki, zaten bunu temenni ediyordunuz. Nitekim ileride açıklanacaktır. Diğer yandan bu, mü'minin üzülmemesini de kendisine hatırlatır. (Bu iki gerekçe bundan sonraki ayette zikredilmiştir). Sonuçta zaferin; muttakilerin (sünnetullahtan ayrılmayanların), Allah'ın dinine yardım edenlerin, adaleti ayakta tutmak, hakkı tutup kaldırmak için ilahi kanunlara uyanların olacağını söyleyen sünnetullah gereği siz daha üstün olduğunuz halde ne diye gevşeyip üzüleceksiniz? Mü'minler bu kanunlara uymaya, sırf haset, intikam ve insanların mallarına tamah sebebiyle savaşan kâfirlerden daha layıktırlar. Kâfirlerin himmeti, göz diktikleri ve hemen elde etmek istedikleri adi maksatlar ölçüsündedir. Onların gayreti, dünyada hak ve adaleti ayakta tutma, ahirette ise ebedi saadete ermeyi hedefleyen mü'minin gayreti gibi olamaz. Buna göre ayetin manası şudur: Şayet siz Allah'ın, dinine yardım edenleri destekleyeceğine, sosyal nizam içinde sünnetullaha uyan muttakileri galip getireceğine gönülden inanırsanız ve bu iman, davranışlarınıza ve vicdanlarınıza hâkim olur, sizin değişmez vasfınız haline gelirse başınıza ne gelirse gelsin siz daha üstün olursunuz. Durum böyle olunca gevşeyip üzülmeyin. Zira başınıza gelenler sizi takvaya hazırlar ve vaad edilen sonuca ulaşırsınız. Bu sonuç da, düşmanlarınız üzerinde hâkimiyet kurmaktır. ***"Eğer inanıyorsanız"*** sözü, nehye taalluk eder. ***"Siz daha üstünsünüz."*** cümlesi, hal ve ara cümlesidir. Mana şöyle olmaktadır: Eğer inanıyorsanız gevşemeyin, üzülmeyin. Çünkü imanın gereği; sabır, sebat ve iki güzellikten birini -şehitlik veya gazilik- arzulamaktır. Zira ümmetin tamamı bu iki güzelliğe adaydır. Ancak şahıslar bunlardan birini isterler.

Üstad Abduh yaklaşık olarak şöyle söyledi: Üzüntü, kişinin kaybı ve sevdiği şeyden mahrum olması neticesinde hâsıl olur. Bunun sebebi şudur: İnsan bu durumda gücünden eksilme olduğunu, azim veya organlarından bir şeyin kaybolduğunu hisseder. Çünkü insanın sevdiği mal, meta, dost ve yakınları ona güç kazandırır, sevinç ve imrenme verir. Bunlardan bir şeyi karşılıksız olarak kaybederse kendisinde, karanlığa benzeyen bir üzüntü hâsıl olur. Sanki nefis daha önce saf ve net iken, bu üzüntü ve infial gelir, saflığını bozarak onu bulandırır. Burada şöyle sorulabilir; Allah mü'minlere, Uhud'da kaybettiklerinden dolayı kendilerine arız olan gevşeklik ve üzüntüyü neden yasakladı? Hâlbuki gevşeme ve üzüntünün ikisi de vaki oldu.

Zira böyle durumlarda bunun olması gayet tabiidir. Buna şöyle cevap verilir: ***"Gevşemeyin, üzülmeyin."*** şeklindeki yasaktan maksat, zor da olsa gayret göstererek nefsi rahatlatmak imkânı elde etmektir. Sanki Cenabı Hak şöyle demektedir: sizden öncekilerin hallerine bakın, göreceksiniz ki; bir topluluk hak üzerinde birleşir, işlerini sağlam yapar, tedbirlerini alır, her işin gereğini yapar, amelde kusur göstermezse, Ben o topluma yardım ederim ve mutlaka istediklerini elde ederler, kaybettiklerini kazanırlar. Öyleyse yüzlerinizi kaybettiklerinizden çevirin de istikbale bakın. Allah'a tevekkül ederek gayret ve azminizi yükseltin. Üzüntü, telafisi mümkün olmayan bir kayıptan ötürü olur. Hâlbuki sizin kaybınıza daha güzel bir karşılık vardır. Siz Bedir ve Uhud'da fiilen onlara üstün geldiniz. Zira sizin azlığınıza, onların çokluğuna rağmen, onların ölüleri sizin şehitlerinizden fazladır. Yahut da ***"Siz daha üstünsünüz."*** cümlesi, istikbaldeki zaferi müjdelemek için getirilmiş bir ara cümlesidir. Teselli veya müjde şeklinde müfessirlerin bu konuda iki görüşü vardır. Bu, pürüzsüz bir imanla bağlantılıdır. Gönlü iman ateşiyle tutuşan, iman, kalbinin derinliklerine yerleşen bir kimse, genel ilahi kanunlara, değişmez prensiplere sıkı sıkıya bağlandıktan sonra sonuçtan emin olur. Bundan dolayı Yüce Allah ***"Eğer inanıyorsanız"*** buyurdu. Kur'ân'da bunun gibi şartlar çoktur. Bu, şüphe için değildir. Mü'mini, halini düşünmeye ve yaptığı işlerde muhasebeye davet içindir.

Üstad Abduh derste şöyle dedi: Rasûlullah'ı (s) geçen Perşembe gecesi[64] rüyamda gördüm. Şöyle diyerek ashabıyla Uhud'dan ayrılıyordu: *"Şayet zaferle, hezimetten birini tercihle karşı karşıya bırakılsaydım, hezimeti seçerdim."* Unutulmasın ki hezimette mü'minler için ilahi bir terbiye vardır. Ayrıca onlara tedbir alma, doğru düşünme, hazırlıklı olma gibi sebep ve kanunlara riayet etmeyi ve bunu engelleyecek hiçbir şeye aldanmamayı öğretti.

Sonra Yüce Allah, neden gevşememeleri, üzülmemeleri gerektiğini şöyle açıkladı: ***"Eğer (Uhud'da) size bir yara dokunduysa, o topluluğa da (Bedir'de) benzer bir yara dokundu."***

Kıraat imamlarından Hamza, Kisai, İbn Ayyâş Asım'dan *"kurh"* şeklinde, diğerleri ise ***"karh"*** şeklinde okudular. Müfessirlerin çoğu *"karh"* ve *"kurh"* kelimelerinin aynı anlamda olduğunu söylediler. *"Za'f"* ve *"zu'f"* kelimeleri gibi. *Kurh;* yara demektir. Bazıları ise *karh*'ın; yara, *kurh*'un ise yaranın

64. 1320 (1903) senesi, Zilkâde ayı başında.

izi ve acısı olduğunu söylediler. İbn Cerir *karh* kıraatini tercih etti ve şöyle dedi: "Müfessirlere göre *'kurh'*, öldürmek ve yaralamak anlamındadır. Bu kelimenin *'kurh'* değil *'karh'* olduğuna delalet eder." Bazı nahivciler "karh"ın ve "kurh"un aynı anlama geldiğini iddia ettiler. Fakat Arapçayı iyi bilenlere göre bizim söylediğimiz daha yaygındır. Yani *"karh"*, hem öldürmeyi, hem de yaralamayı ifade eder. Nitekim vakıa da bunu desteklemektedir. *Lisânu'l-Arab*'da şöyle söyleniyor: *"Karh ve kurh; iki ifade tarzıdır. Silah ve benzeri aletlerin cesedi tahriş etmesi, yaralaması demektir."* ***"Karh"***ın, yara izi, *"kurh"*un ise, yara acısı olduğü da söylenmiştir.

Ben derim ki; asıl olan, silahın vücudu ısırması ve etkilemesi olunca, şüphesiz öldürme ve yaralamayı da ifade eder. İbn Cerir; tefsircilerden yaptığı nakilde olduğu gibi, nahivcilerden yaptığı nakillerde de güvenilir bir kimsedir. Fakat iki kıraatin, aynı anlamda iki lügat olabileceğini reddetmesi doğru değildir. Fahreddin Razi, "*karh*"ın; Tihâme ve Hicaz, *"kurh"*un Necid lügati olduğunu nakletti. Ayetteki ***"yemseskum"*** kelimesi "*mess*"den alınmadır. İbn Abbas, bunun dokunma, isabet etme anlamına geldiğini söyledi. Üstad Abduh ise şöyle dedi: Mazi yerine muzari sigası kullanıldı. Yani; *"in messekum"* denmedi ki, muhatapların zihninde dokunmanın şekli canlansın.

Ben derim ki; ayetin manası şöyledir: Şayet Uhud'da silah size dokunup yapacağını yaptıysa, Uhud ve Bedir'de aynı şekilde müşriklere de yaptı. Uhud'da müşriklerin yarası Müslümanlar gibi değildi denerek, birinci görüşe itiraz edildi. Keşşâf'ta buna şöyle cevap verildi: "Uhud'da müşriklere de aynı acı dokundu. Zira Uhud'da müşriklerden de ölenler oldu. Bunu ifade eden şu ayeti görmez misin? *'Siz Allah'ın izniyle düşmanlarınızı öldürürken, Allah size olan vadini yerine getirmiştir.'*"[65]

Ben derim ki; kıssanın özetinde de geçtiği gibi bizim tercih ettiğimiz görüş budur. Yani Uhud'da müşrikler de Müslümanlar kadar zarar gördü. Haddi zatında galip de gelmediler. Üstad Abduh dedi ki: Ayetteki ***"misl"*** kelimesindeki eşitliğin anlamı, Arapların bu lafızla kastettikleri anlam değil, felsefi inceliğe göre verilen anlamdır. Her takdire göre doğru olan görüş de budur.

"Biz bu günleri insanlar arasında döndürüp dururuz." Ayette geçen ***"eyyam"*** kelimesi, *"yevm"*in çoğuludur. Lügatte *"yevm"*; *"zaman ve vakit"* demektir. Burada ***"günler"***den maksat, zafer ve başarı zamanlarıdır. *"Biz o gün-*

65. Bkz: Âl-i İmrân, 3/152.

leri aralarında döndürür dururuz." Bazen birine, bazen de ötekine çeviririz. *"Mudâvele"*, *"mudâvere"* yani *"nöbetleşme"* anlamındadır. *"Bir şeyi aralarında döndürdüm, onlar da onu nöbetleşe aldılar."* dendiğinde bu mana şöyle ifade edilir: *"Dâveltu'ş-şey'e beynehum fetedâvelûhu."* Yani iktidar bir bunlara, bir onlara geçer demek olur. *"Dâleti'l-eyyâm"* demek; *"dâret"* yani, *"Günler döndü."* anlamınadır. Buna göre mana: Zaferlerin el değiştirmesi, toplum hayatında cereyan eden sünnetullahtandır. O halde zaferin bazen batıla sapanların, bazen de hak ehlinin olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Ancak garanti olan, sonuçta başarının muttakilerin olacağıdır. Zaten ameller de sonuçlarına göre değerlendirilir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu, şu ayetteki gibi kesin bir kaidedir: *"Sizden önce de nice kanunlar, örnekeler gelip geçti."* Yani bu da, bunlar gibi bir ilahi kanundur. Bu, hak ve batıl ehline bakılmaksızın insanlar arasında cereyan eden bir gerçek, bir fenomendir. Zaferin el değiştirmesi, gerçekte insanların amellerine göredir. Zafer, peşin olarak toptan şu veya bu grubun değildir. Sünnetullahı bilip bunların gereğini yerine getirenlerindir. Bunun bir kanun olduğunu bildiğiniz takdirde başınıza gelenlerden ötürü gevşeyip üzülmenize gerek yoktur. Çünkü bilirsiniz ki, zafer elden ele dolaşır. Ayetin ifadesi, malum olan örtülü bir şeye ima etmektedir. O da, her zaferin bir sebebi olduğu gerçeğidir. Sanki Yüce Allah şöyle demektedir: *"Mademki zafer, birlik, sebat, basiret, güçlü azim, tedbir ve elden geldiği kadar güç hazırlamaya bağlıdır; öyleyse bu işleri yerine getirmeniz ve en mükemmel şekilde sağlamlaştırmanız gerekir."* Ayette, Kur'ân'dan başka yerde görülmemiş bir icaz vardır. Az kelimelerle çok manalar ifade edilmektedir.

İmtihanın Maksatları

Sonra Yüce Allah şöyle buyurmuştur. ***"Taki Allah iman edenleri ortaya çıkarsın."*** Yani Yüce Allah böyle yaptı ki, zaferleri dolaştırmadaki kanununu uygulasın, böylece mü'minleri münafıklardan ayırsın. Çünkü münafıklar: *"Savaşmasını bilseydik, size tabi olurduk."* diyorlardı. Münafıkların durumu, hikâyenin özetinde zikredilmişti. Ayrıca gelecek ayetlerde de ele alınacaktır. Bu ayet, mahzuf bir fiile matuftur. Bu fiilin takdiri konusunda akıllar her yolu denediler. İşin gerçeği konusunu her cihetten araştırdılar. Zaferin sadece bir topluma değil de, bütün insanlar arasında dolaştırılmasındaki faydaları araştırmada çeşitli vecihleri incelediler. Takdir edilen bütün vecihler,

mahzuf müteallakla ilgili olarak saydığım bütün sebep ve hikmetlere uygun düşmektedir. Bu takdirlerin en yaygın olanı ise, biraz önce işaret ettiğimiz husustur. O da, takdirin şöyle yapılmasıdır: Biz insanlar arasında bu zaferleri elden ele dolaştırıyoruz ki, adalet yerini bulsun, sistem otursun, genel kanunlara bakanlar, yüce ilahi hikmeti araştıranlar görsün ki; bu değiştirmede kayırma yoktur. Ayrıca sizden gerçek iman edenler de ortaya çıksın. Zira bir toplumun diğerine galibiyetini sağlayan toplu cihad, gerçek imanı sahtesinden ayırmaktadır.

Keşşâf'ta şöyle dendi: "Burada iki vecih vardır. Birisi; gerekçenin şu manada mahfuz olmasıdır: İmanda sebat edenlerle, kenarda duranları ortaya çıksın diye böyle yaptık. Bu, temsil babındandır ve manası şudur: Biz bunu, sizden imanı sabit olanla, olmayanı ortaya koymak isteyen kimsenin yaptığı gibi yaptık. Allah, olayları olmazdan önce de bilir. (Bilmesi için imtihana gerek yok). Zaten temsil şeklinde olması bundan dolayıdır. Denildi ki mana şöyledir: Onları, ceza taalluk edecek şekilde bilmesi, yani onlardan imanda sebat edenleri, sebat etmiş olarak bilmesi için böyle yaptı. İkinci takdir ise şöyledir: İllet mahzuftur, ayet de ona matuftur. Buna göre takdir şöyledir: Allah, şöyle şöyle maslahatlar için, zaferleri dolaştırma işini yaptı. İlletin gizlenmesi; Allah'ın yaptığı işteki maslahatın bir tek olmadığını bildirmek, başlarına gelenler konusunda onları teselli etmek ve başına gelenlerden dolayı kulun üzüldüğünü, fakat bunda kulun bilmeyip Allah'ın bildiği maslahatlar olduğunu onlara göstermek içindir." İbn Cerir ise takdiri şöyle yaptı: "Allah sizden mü'min olanları ortaya çıkarmak ve sizden şehitler edinmek için zaferleri insanlar arasında dolaştırır."

Daha önce Bakara Süresi'nde de buna benzer bir ifade kullanılmış, ifadedeki probleme temas edilmişti. Üstad Abduh orada; "Allah'ın bilmesinden maksat, kullarının bilmesidir. Onlar bunu *'zuhur ilmi'* olarak tefsir ediyorlar. Yani Allah'ın bu konudaki ilmi ortaya çıksın diye böyle yaptı." şeklinde açıkladı. Burada ise cumhurun görüşünü açıklayarak şöyle dedi: İlimden maksat zuhur ilmidir. Dediler ki; bir şeyin olacağını bilmek ezelde sabittir. O şey meydana gelince malumda (bilinen) değişiklik hâsıl olur. Gelecek zaman iken şimdiki zamana dönüşür. Olay meydana geldiği zaman ilim ona aynen ezelden, oluş anına kadar taalluku gibi mi taalluk eder? Filozoflar dedi ki; Allah'a nispetle zaman hiçbir şey değildir. Burada öncelik-sonralık,

öne geçen, geride kalan diye bir şey mevzubahis olmaz. İlmin bir şeye taalluku, ezelde de ebette de aynıdır. Bu görüşe göre mana şöyle olmaktadır: Malumun ortaya çıkmasıyla Allah'ın ilmi de ortaya çıksın diye böyle yaptı. Bu aynen şunun gibidir: *"Allah kötüyü iyiden ayırsın diye..."* Yani insanlar bunu bilsinler ve ayırt etsinler diye böyle yaptı.

Kelamcıların çoğunluğuna gelince; diyorlar ki: Allah her şeyi ezelde ve ebette de bilir. Fakat ilminin eşyaya, ileride olacağı şeklindeki taallukuyla, olmuş halindeki taalluku aynı değildir. Birincisi henüz ortaya çıkmamış bir şeye ait bilgi, diğeri ise, müteallakı ortaya çıkmış, vücut bulmuş bir şeye ait bilgidir. ***"Li ya'leme"*** ifadesi ikinci anlamda bilgidir.

Derim ki; ben bunu daha evvel de aynı şekilde ifade etmiştim. Yani malum ortada yokken olan ilme, *gayb*; malum ortaya çıktıktan sonraki ilme ise *şehadet ilmi* demiştim. Bu görüşü derste Üstad Abduh'a anlattım. O da müfessirlerin gayb ve şehadet ilminden başka şey kastettiklerini söyledi. Dersten sonra kendisine bu konuda müracaat etmek istedim, fakat unuttum. Üstad sonra dedi ki; *"İfade gayet nettir. İlahi ilmin teceddüdü görüşü doğru değildir."* Peki, o takdirde bundan sonraki ***"sizden iman edenleri bilmesi için"*** ayetinde olduğu gibi, böyle ifadelerin seçilmesindeki incelik nedir? Yüce Allah neden açık ifadeler kullanmadı?

Üstad aynen şunları söyledi: "İncelik şudur; *'İş, ilmi doğrulamazsa ilme itibar edilmez.'* Bunun izahı da şöyledir: İnsan çok kere bir şeyi tasavvur eder, doğruluğuna karar verir ve ona inanır. Fakat iş ortaya çıkınca onun inancını tekzip eder. Anlaşılır ki o kişi bunu kesin bilmiyormuş. Bu sadece, hayat tarzı olarak benimsediği âdet, ahlak ve amelinde etkisi olan, vicdanına hükmeden diğer kökleşmiş inançların etkisiyle zihnine yerleşmiş gafletten kaynaklanan bir şekilden ibaretmiş. Bunun örneği şudur: Bazı insanlar, cesaretlerini deneyecekleri bir şeyle karşılaşmadan kendilerinin cesur olduklarına inanırlar, fakat hakkı ve hakikati savunmak için bir tehlikeyi göğüslemek, ölüm kasırgaları arasına dalmak gibi bilfiil cesaretin aslını ortaya çıkaracak bir durumla karşılaşınca paniğe kapılıp korkarsa işte o zaman aldandığını, vehim içinde olduğunu anlar. Bir diğer misal de şudur: Kişi imanının güçlü olduğunu, Allah'a güveninin tam olduğunu, O'na tevekkül ettiğini zanneder, fakat kendisine bir servet ulaşınca cimri kesilir, sıkıntıya uğrayınca sabırsız davranır, olaylar onun korkak olduğunu ortaya çıkarırsa kendine de,

Rabbine de güvenmediği ortaya çıkar. Yüce Allah *'li ya'leme'* tabiriyle bize şunu göstermek istedi: İlmin gerçek ilim olması, imanın hakiki iman olması, amelle desteklendiği, işe dönüştüğü zaman ortaya çıkar. Bir bakıma yüce Allah ayette şöyle buyurdu: Temsil yoluyla gerçek mü'minler ortaya çıksın diye böyle yaptı."

Ben derim ki; bu mesele bundan daha açık şekilde şöyle ifade edilebilir: Allah'ın ilmi mutlaka vakıaya uygundur. Allah'ın bir şeyi bilmemesi, o şeyin mevcut ve gerçek olmaması demektir. Sabit ve gerçek olan her şey, Cenabı Hak açısından malumdur. ***"Allah müminleri bilsin diye"*** sözünün anlamı şudur: İman edenlerin imanı ve imanlarındaki sadakatleri fiilen ortaya çıkıp, sabit olsun diye, böyle yaptı. Bu ne vakit gerçekleşip sabit olursa, Allah onu gerçek ve sabit olarak bilir. Yüce Allah birbiriyle irtibatlı iki manadan birini mutlak olarak söyledi, fakat mecaz-ı mürsel yoluyla o birini kastetti.

"Ve aranızdan şehitler edinsin" sözüne gelince; burada iki mana vardır. Birincisi; savaşta şehit olmak anlamı ki, mü'minin Allah yolunda yani kelime-i tevhidi yüceltmek ve hakkı savunmak için savaşırken öldürülmesi, ikincisi ise; insanlara şahitlik etmek anlamındadır ki, Bakara Sûresi 143. ayette geçmiştir: *"İnsanlar üzerinde şahitler olasınız diye..."* Burada ilk akla gelen birinci manadır. Savaşta öldürülen bu kimselere ***"şehid"*** denmesi; ölümden sonra başkaları için mümkün olmayan saltanat ve nimetleri müşahede etmelerinden veya kendilerini Allah yolunda ortaya koyarak, biraz önce de işaret edildiği gibi kıyamet günü insanlara ***"şahitlik"*** edecek olmalarından ötürüdür. Yahut da, cennetin kendilerine gösterilmesinden veya meleklerin, ölümlerine şahit olmasından dolayıdır. Bunlar bu konuda söylenmiş sözlerdir. ***"Allah zalimleri sevmez"*** tümcesi ara cümledir. Şehitlerin Allah erleri olduklarını, iman ve amellerinde ihlâslarını, emir ve nehiy konusunda aykırı davranarak nefislerine zulmettiklerini, Allah'ın mahlûkat için koyduğu kanunların dışına çıkmadıklarını, Cenabı Hakk'ın, zulme devam ettikleri sürece zalimlerden şehitler edinmeyeceğini açıklamak için getirilmiştir. Bunda muttakiler için müjde, kusurlular içinse uyarı vardır. İnsanlar imtihan edilmeden aynı seviyededirler. İmtihan edilince sadık ve muhlis, zalim ve münafık ortaya çıkar. Alametleri yokken ihlâs ve doğruluk iddiası ne de kolaydır! Sebebi açıklamak, kusurlular için bir tediptir. İddiacıların ise dillerini kesmedir. Cahil ve ahmak olmaları hariç...

Ben derim ki; bu cümlede ayrıca Allah'ın, Müslümanlara düşman olan müşrikleri sevmediği de ifade edilmektedir. Yani onlara sevenin, sevgilisine davrandığı gibi davranmadığı belirtilmiştir. Çünkü onlar mahlûkata tapmak ve günah işlemek suretiyle nefislerine zulmediyorlar, kendilerini aşağılıyorlar. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak, insanlara zulmederek, haklarını çiğneyerek başkalarına da haksızlık ediyorlar. Zalimin hâkimiyeti devam etmez, iktidarı sabit olmaz. Hak ve adalet ehlinin bir hoşluğunu, zaafını yakalarsa harp ve idarede hâkimiyet elde eder. Fakat hâkimiyeti tez zamanda gider, yok olmaya mahkûm olur. Burada ayrıca münafıklara da bir gönderme vardır. Çünkü onlar zalimlerin en zalimidir.

Sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Bir de Allah iman edenleri temizlemek, kâfirleri mahvetmek için böyle yapar."*** *Esâsu'l-Belâğa*'da ayette geçen ***"temhis"*** kelimesi için şöyle denildi: "*'Mahasa'ş-şey'e mahsan ve mahhasahû temhîsan'* demek, *'bir şeyi bütün kusurlardan arındırmak'* demektir. *'Mahasa'z-zehebe bi'n-nâri'* demek, *'altını yabancı maddelerden arıtmak'* demektir." Sonra şöyle denildi: "*'Allah tevbe edeni günahlardan arındırdı, kalbini temizledi.'* ifadeleri de mecazi ifadelerdir. *'Temahhasat zunûbuhû'* ve *'temahhaseti'z-zelmâu'* demek, *'Günahları temizlendi, karanlık/zulümat kalktı.'* demektir." Şair şöyle dedi:

حتى بدت قمراؤه وتمخضت   ظلماؤه ورأى الطريقَ المُبْصِرُ

"Mehtap gözüküp karanlığa açılınca;

Baka duran, yolu gördü."

Ben derim ki; ayette geçen ***"mahk"*** kelimesinin aslı, Ragıb'ın da ifade ettiği gibi *"noksanlık"* demektir. Ayın sonu için *"muhak"* denir. Zemahşerî *Esâsu'l-Belâğa* isimli kitabında dedi ki: "*'Mahaka'ş-şey'e'*, *'Onu sildi, ortadan kaldırdı.'* demektir. Arapların, beceremedikleri her şey için *'Qed mahakahû'*, ölen kimse için *'muhka'* dediklerini işittim." Bazı müfessirler ise şunu söylediler: "Mü'minlerin temhisi, onların günahlardan arındılması, kötülüklerinin yok edilmesi demektir." Bazıları bunu *"tethir"* (temizleme) ve *"tezkiye"* (arındırma) olarak ifade ettiler. İbn Abbas, Mücahid ve seleften diğer bazı müfessirlerden *"temhis"*in, imtihan ve deneme şeklinde tefsiri rivayet edildi. Sanki bu işin sonunu değil, başını açıklamadır. Bazıları da dedi ki; "Allah musibetlerle mü'minlerin günahlarını silmekte, kâfirleri ise yok etmektedir." Üstad Abduh *"temhis"*in günahları silmek anlamına geldiğini söyleyenlerin

görüşlerini reddetti. Çünkü Kur'ân'da bunu ifade eden tabir, *"tekfir"* (örtme) kavramıdır. *"Temhis"*in ise burada, bazı müfessirlerin belirttiği şekilde değil, genel anlamına dair söylediklerine uygun başka bir manası vardır. Üstad Abduh bunu şu şekilde izah etti: Herkes pek çok işlerde kendi hakkında karar verir. Gerçek bunları doğrular veya yalanlar. Dinin gerçek olduğuna inanan insan, bolluk zamanında, düşmanların hilesini savuşturmak, dinin şerefini korumak için Allah yolunda malını ve canını kolayca harcayacağını düşünür. Fakat darlık zamanında düşündüğünün tam aksi çıkar (Biraz önce bunu açıklamıştık). Kişiye, nefsinin hali net olarak gözükmez, açık bir şekilde ortaya çıkması ancak çok tecrübeler, ağır ve şiddetli imtihanlarla olur. Çünkü tecrübeler ve zorluklar altının arıtılması, posasının ve cevherinin ortaya çıkarılması gibidir. Bu ameliye ayrıca altının kirini ve posasını yok eder. Uhud'da da durum aynıydı. Gerçek mü'minlerle münafıklar ayırt edildi. Bazı zayıf mü'minlerin nefisleri paslardan temizlendi, halis maden haline geldi. Bunlar Hz. Peygamber'in emrine aykırı davranmışlar, ganimete tamah etmişler, neticede bozguna uğrayıp kaçmışlardı. İşte bu musibetle arındılar. Müslümanın oyun, eğlence, tembellik, yersiz tevekkül için yaratılmadığını, harikulade yollarla ve mahlûkatın tabi olduğu ilahi kanunları değiştirerek, zafer ve hâkimiyet elde edemeyeceğini anladılar. Bilakis mü'min, iş hayatında insanların en ciddisi, kanunlara, sünnetullaha en bağlısı olmak üzere yaratılmıştır.

Derim ki; bu arınmanın alameti en bariz şekilde Hamrâu'l-Esed gazvesinde ortaya çıktı. Rasûlullah (s) müşrikleri sadece Uhud harbine katılanların takip etmesini emrettiğinde hepsi de gönülden ve güçlü bir azimle bu emre uydular. Hâlbuki o sırada onlar daha önce açıklandığı gibi Uhud'da aldıkları yaraları henüz saramamışlardı. Bugünün Müslümanları bundan ders alsınlar da iman ve İslâm'dan ne kadar nasipleri olduğunu anlasınlar!

Kâfirlerin musibetlerle helak edilmesi, onların büsbütün yok edilmeleri anlamında değildir. Bu ancak onları kuşatan bir ümitsizliğe düşmeleri, ümit ve gayretlerinin kaybolması anlamındadır. Çünkü zorluklar karşısında iradelerini güçlü tutacak imandan mahrumdurlar. Böylece kendilerinde kalan son fazilet nurları da kaybolur, cesaretleri, güçleri ve izzet-i nefisleri büsbütün gider. Ayın sonundaki nursuz hilal gibi kalırlar. Daha da öte varlıkları yokluğa dönüşür. Çünkü böyle bir varlığın faydası ve eseri olmaz. Mağlup

olduklarında onların helaki bu anlamdadır. Fakat onlar zafer kazanırlarsa azgınlaşırlar, zalim ve zorba olurlar. Bu manevi bir helaktir, neticesi ise maddi helake dönüşür. Böylece batıl ehli kâfirlerin, mü'minler karşısında varlıkları gerçek değildir. Onların varlıkları kendileriyle savaşıp, batıllarına karşı direnecek hak ve adalet ehli olmadığı zaman ortaya çıkar.

أَمْ حَسِبْتُمْ أَن تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنكُمْ وَيَعْلَمَ
الصَّابِرِينَ ﴿142﴾ وَلَقَدْ كُنتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِن قَبْلِ أَن تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ
وَأَنتُمْ تَنظُرُونَ ﴿143﴾ وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِن
مَّاتَ أَوْ قُتِلَ انقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ وَمَن يَنقَلِبْ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ فَلَن يَضُرَّ اللَّهَ
شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ ﴿144﴾ وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَن تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ
كِتَابًا مُّؤَجَّلًا وَمَن يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَن يُرِدْ ثَوَابَ الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا
وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ ﴿145﴾ وَكَأَيِّن مِّن نَّبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا
لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ
﴿146﴾ وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ إِلَّا أَن قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَإِسْرَافَنَا فِي أَمْرِنَا
وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿147﴾ فَآتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ
الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْآخِرَةِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿148﴾

142- Yoksa siz, Allah, içinizden cihad edenleri ve sabredenleri deneyip bilmeden kolayca cennete gireceğinizi mi sandınız?!

143- Andolsun ki siz, ölümle karşılaşmadan önce onu arzuluyordunuz. İşte o günü gördünüz ama hâlâ bakıp duruyorsunuz.

144- Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçti. O ölür veya öldürülürse siz ökçeleriniz üzerinde gerisin geriye mi döneceksiniz? Kim ökçesi üzerinde geri dönerse Allah'a hiçbir zarar veremez. Allah şükredenleri mükâfatlandıracaktır.

145- Allah'ın izni olmadan hiçbir kimse ölmez. Ölüm belirli sürelere göre yazılmıştır. Kim dünya menfaatini isterse kendisine ondan veririz. Kim de ahiret sevabını isterse kendisine ondan veririz. Biz şükredenleri mükâfatlandıracağız.

146- Nice peygamberler vardır ki, rablerine ihlâsla ibadet eden birçok kimseler onlarla birlikte savaştılar. Allah yolunda başlarına gelenlerden yılmadılar, zaaf göstermediler, boyun eğmediler. Allah sabredenleri sever.

147- Onların sözü sadece: 'Ey Rabbimiz! Günahlarımızı ve işlerimizdeki taşkınlıklarımızı bağışla, ayaklarımızı yolunda sağlam tut ve kâfir topluluğa karşı bize yardım et!' demek olmuştur.

148- Allah da onlara hem dünya nimetini, hem de ahiret sevabının en güzelini verdi. Çünkü Allah iyilik yapanları sever.

Cennete Ancak Sabır ve Cihadla Varılır!

Ayetlerin öncekilerle bağlantısı vardır. Hitap, mü'minlerden Uhud'da hazır olanlara yöneliktir. Allah önceki ayetlerde onların gevşeyip üzülmemelerini söylemiş, başlarına gelenlerin hikmetini açıklamış, bunun sünnetullaha uygun düştüğünü, hak ehlinin arınmasına vesile olduğunu hatırlatmıştı. Bu irşat, hidayet ve tesellide, mü'minlerin hakka dayalı hâkimiyet ve galibiyetini sağlayacak olan sıfatlara uygun olarak terbiye edilmeleri vardır. Bundan sonra Yüce Allah onlara, ahiret saadetine de ancak cihad ve sabırla ulaşılabileceğini açıkladı. Ahiret saadetinin de tıpkı hakkı ayakta tutarak ve dünyaya hâkim olarak elde edilen dünya saadeti gibi olduğunu, sünnetullahın ikisinde de aynı olduğunu belirtti ve şöyle buyurdu: ***"Yoksa siz, Allah, içinizden cihad edenleri ve sabredenleri deneyip bilmeden kolayca cennete gireceğinizi mi sandınız?!"*** Bu ayet Bakara Sûresi 214. ayeti gibidir. Buradaki ***"em"*** edatını mücerret soru veya denklik edatı olarak kabul eden Üstad Abduh'un tercihine göre mana şöyledir: Yüce Allah, kınama ve azarlama içeren olaylardaki hikmet ve kanunlarına dikkat çektikten sonra mü'minlere şöyle dedi: Siz bu ilahi kanunlara riayet ettiniz mi? Bu hikmetleri düşündünüz mü? Gafillerin sandığı gibi, hemen cennete gireceğiniz mi sandınız? Hâlbuki siz şu ana kadar Allah yolunda hakiki cihad yapmadınız. Nefislerinize gerçek sabır yerleşmedi. Cennete ise ancak bunlarla ulaşılır. Bunlar olmadan cen-

nete girilmez. Bunları yerine getirirseniz, Allah da sizi bu şekilde bilir ve bu savaşınızda sizi yardım ve zaferle mükâfatlandırır. Bu da sizi ahirette de ödüllendireceğine işaret olur.

Bu mana, *"em"* edatının anlamına göredir ki, Ebû Müslim el-İsfehani bunu tercih etmiştir. Fahreddin Razi, Ebû Müslim'in şöyle dediğini nakletti: "**'Em hasibtum'** ifadesi; istifham edatıyla gelmiş bir nehiydir. Bu istifham tebkit (susturma) için gelmiştir. Özet olarak mana şöyledir: Cihad etmeden cennete gireceğinizi sanmayın. Bu, şu ayete benzemektedir: *'Elif, Lâm, Mîm. İnsanlar, imtihandan geçirilmeden sadece iman ettik demekle bırakılıvereceklerini mi sandılar?!'*[66] Yüce Allah sözü *'em'* edatıyla açtı. Arapların konuşmalarında bu edat olayın kendisi üzerinde değil de, hakkında şüphe edilen iki şeyden birisi için kullanılır. Mesela şöyle derler: *'Em Zeyden derebte em Amran'* yani *'Zeyd'i mi dövdün yoksa Amr'ı mı?'* İkisinden birinin dövüldüğü kesindir. Ebû Müslim dedi ki; Araplar bu çeşit istifhamı tekit için kullanırlar. Cenabı Hak *'Gevşemeyin, üzülmeyin.'* dediğinde bunun emredildiğiniz şekilde olduğunu biliyor musunuz? Sabır ve cihad etmeden cennete kolayca gireceğinizi mi sanıyorsunuz? Bu, nimeti hatırlatmadır. (Yani cennete girecekler; fakat bu, cihad ve sabırla olacaktır)."

Biz burada, ilmin olmamasını malumun olmamasına bağladık. Lazımın nefyedilip, melzumun kastedilmesi gibi... Bu, biraz önceki *"Allah, mü'minleri bilip ortaya çıkarsın"* ayetinin tefsirinde açıkladığımız vecihlerden bir vecihtir. Zemahşerî de burada aynı tercihi yapmıştır ve şöyle demiştir: "Buradaki, *'sizden cihad edenleri bilmeden'* ifadesi, *'siz cihad etmeden'* demektir. Çünkü ilim maluma tabidir. İlmin nefyedilmesi, malumun nefyedilmesi yerine konmuştur. Zira malum olmadan, ilim de olmaz. Birisi: Allah falanda hayır görmedi, dediğinde; onda hayır yok ki görsün demek istemiştir. Buradaki ***'lemmâ'***, *'lem'* anlamındadır. Ancak *'lemmâ'*da bir çeşit umut ve beklenti vardır. Yani geçmişte cihadın olmadığını fakat gelecekte olabileceğini ifade eder. *'Veadenî en yef'ale ve lemmâ yef'al'* dediğinde *'Yapmayı vaad etti, fakat henüz yapmadı. Fakat yapacağını umuyorum.'* demeyi kastetmiş olursun."

Meseleyi tam anlayamayanlar buna itiraz etmişlerdir. Daha önce de geçtiği gibi, ilmin zikredilip malumun kastedilmesindeki hikmet; ilmin, ancak malumun fiilen ortaya çıkmasıyla gerçek ilim olacağına işaret etmektir. Burada

66. Ankebut, 29/1-2.

akla gelen başka bir incelik daha vardır. O da: olayın nefyedilmesinin, Allah'ın ilmini nefyetme şeklinde ifade edilişi, delil ve belgeye dayalı bir iddiadan ibarettir. Sanki Yüce Allah şöyle diyor: Ümmetin şanından sayılan ve cennete giriş sebebi olan sabır ve cihad, hepinizden veya çoğunuzdan henüz gerçekleşmedi. Fakat bu durum bunun, Peygamber'le (s) birlikte olup ona muhalefet etmeyen, hezimete uğramayan bazı kimseler vasıtasıyla gerçekleşmeyeceğini göstermez. Bu hal gerçekleştiğinde kendisine hiçbir şeyin gizli kalmadığı Allah'ın ilmi de gerçek olur. Fakat olay kesin olarak henüz gerçekleşmediği için Allah'ın ilmi de ortaya çıkmadı. Ayetin bu şekilde tefsirini şu ayet de desteklemektedir: *"Yoksa siz, sizden önce gelip geçenlerin başına gelenler sizin başınıza da gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Onlara o denli yokluk ve sıkıntılar dokunmuştu ki..."*[67] Yani siz şu ana kadar onların haline düşmediniz, onların başına gelenler henüz sizin başınıza gelmedi. Onların hali sıkıntı konusunda bir misaldi. *"Lemmâ"*nın teyit ifade etmesi, burada cennete girmeye hak kazanacakları amel ve halin bulunmadığını ifade etmektedir.

Bu yorum, *"Allah iman edenleri bilip ortaya çıkarsın diye..."* ayetinin tefsirindeki vecihlerden birine uymaktadır. Zira maksat şahıslar değil onların vasıflarıdır. Buna göre orada mana şöyledir: Allah iman edenlerin imanını bilsin. Burada ise: Allah cihad edenlerin cihadını, sabredenlerin sabrını gerçekleşmiş olarak bilsin, şeklindedir. Burada ilmin, daha önce de geçtiği gibi, başka bir veçhe göre temyiz anlamında olması da caizdir. Buna göre mana şöyledir: Siz, Allah içinizden cihad edip sabredenleri başkalarından ayırmadan cennete gireceğinizi mi sandınız?

Buradaki ***"cihad"***; dini, dindarları korumak, kelime-i tevhidi yüceltmek için yapılan harpten daha geneldir. Üstad Abduh dedi ki: "Ayet, cihad farz-ı kifâye olduğu halde cihad etmeyen ve sabretmeyenin cennete giremeyeceğini ifade ediyor.' diyen çıkabilir. Biz de deriz ki; Evet, hak yolda cihad etmeyen cennete giremez. Fakat cihad kelimesi Kitab ve Sünnet'te lügat manasında kullanılır. Bu anlamda cihad, zorluklara karşı direnmede sıkıntıya katlanma demektir. Seleften *'cihad-ı ekber'* olarak rivayet edilen nefisle cihad da bir cihaddır. Özellikle insanın gençlik çağlarında arzularına karşı direnmesi, malıyla cihadı, mü'minin hakkı muzaffer kılmak, batılı yenmek için imtihana tabi tutulması da cihad örneklerindendir.

67. Bakara, 2/214.

Üstad Abduh dedi ki: Her nimetin sende hakkı olduğu gibi, insanların da sende hakkı vardır. Bu hakları yerine getirmek nefse ağır gelir. Kolay gelmesi için mutlaka cihad etmek, gayret göstermek gerekir. Belki de bazı cihadlar, harpte düşmana karşı yapılan cihaddan daha üstün olur. İnsan, toplum içinde yararlı bir fikrin yayılmasını istediğinde veya onların yararına bir sünnetin yaşatılmasına, bir batılın giderilmesine yahut da bir maslahatın canlandırılmasına çağrı yaptığında önünde kendisine karşı direnen, az kimsenin sabredebileceği eziyeti veren insanlar bulacaktır. Toplumun âdet ve inançlarına, ıslah hareketine karı direnişler, örnek olarak sana yeter. Ferdî manadaki kökleşmiş sapıklıkları ıslah etmek, umumî olanları düzeltmekten daha zordur!

Ayette *"em"* ve *"lemmâ"*nın manasıyla ilgili açıklamalar lâfzî konulardandır. ***"Ve ye'leme"*** kelimesi de bu kabildendir. *"Ve ye'leme"* gizli olan *"en"* ile mansuptur. Zira *"vav"*, maiyyet (beraberlik) *vavı*'dır. Nitekim Araplar şöyle söylemişlerdir. *"Lâ te'kuli's-semeke ve teşrebe'l-lebene"*, yani *"Balıkla birlikte süt içme."* Buna göre ayetin manası şöyledir: *"Siz sabırla cihadı bir araya getirmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?"*

Yüce Allah mü'minlere; dünyada zafer ve başarıya ulaşmanın, ahirette ise cennete girmenin; temenni ve hayalle, kayırma, perakende ve toptancılıkla olmadığını, bilakis cihadla, direnişle, korku ve zorluklara göğüs germekle, âlemdeki ilahi kanunlara uymakla olacağını açıkladıktan... İman, cihad ve sabır iddiasına karşılık zafer ve cennet ikramının insanların zan ve hislerine göre değil, bunların vakıaya uygun düşen Allah'ın ilmine göre tahakkuk etmesine bağlı olduğunu izah ettikten sonra... Evet, bütün bunlardan sonra, onları bir gerçeğe yöneltti. Bu gerçeği onlara şu ayetlerin tevili açıkladı: *"Ta ki Allah iman edenleri bilip ortaya çıkarsın..."*; *"Allah sizden cihad edenleri ve sabredenleri bilip ortaya çıkarmadan..."* Ayrıca onlara, gerçekle kendi inanç ve duygularını bir araya getirmelerini, sabır ve cihadda kusur etmemelerini öğretti ki, kendilerini nasıl hesaba çekeceklerini bilsinler ve kendi mücerret duygu ve düşüncelerine aldanmasınlar. Bundan dolayı şöyle buyurdu:

"Andolsun ki siz, ölümle karşılaşmadan önce onu arzuluyordunuz. İşte o günü gördünüz." Buradaki hitap, Uhud savaşında hazır olan Müslüman topluluğuna yöneliktir. Savaşın özetinde demiştik ki; Hz. Peygamber (s) müşriklere karşı çıkmayıp, Medine içinde onlara karşı müdafaa harbine ta-

raftardı. Sahabenin büyüklerinden bir grup da bu kanaatteydi. Münafıkların reisi Abdullah b. Übey b. Selül bu görüşü açıkça dile getirmişti. Fakat sahabenin çoğu, müşriklerin Uhud'daki askerlerine karşı savaşmak için Medine dışına çıkmaya taraftar oldular. Özellikle gençler ve Bedir savaşına katılmayanlar çıkma konusunda ısrarlıydılar. Bununla ilgili olarak Mücahid dedi ki: "Bu ayet Bedir'e katılmayanlar için cezadır. Çünkü onlar, Bedir'deki gibi düşmanla karşılaşıp, Bedir ehlinin elde ettiği ganimet ve sevabı elde etmek istiyorlardı. Uhud savaşı başlayınca onlardan kaçanlar kaçtı. İşte Allah onları böylece azarlamış oldu." Buna benzer rivayet başkalarından da varit oldu. Rebî' ve Süddî bunlardandır. Hasan Basrî'den rivayet edildiğine göre o şöyle dedi: "İşittiğime göre Rasûlullah'ın (s) ashabından bazı adamlar şöyle diyorlardı: *Biz Peygamber'le birlikte düşmanla karşılaşırsak şöyle yapacağız, böyle yapacağız*. Fakat bununla imtihan edildiklerinde hepsi sözlerinde durmadılar. Bunun üzerine *'Siz ölümü arzuluyordunuz.'* ayeti nazil oldu." Hasan Basrî, ifadeyi genel anlamda kullandı. Bedir savaşına katılanları tahsis etmedi. Zaten doğru olan da budur. Çünkü ölümü temenni edenler çoktu.

Biz dedik ki; bu ayet mü'minlere Yüce Allah'ın, imanları, cihad ve sabırlarına dair söylediklerinin manasını gösterdi ve onlara, nefislerini nasıl hesaba çekeceklerini, kalplerini nasıl sınayacaklarını öğretti. Bunun izahı şudur: Onlar şehitlik mertebesine ulaşmak için savaşmak veya savaşta ölmek istediler. Allah onların bu temennisini kesin olarak ifade ve **"leked"** edatlarıyla tekit etti. Bu onlardan sadır olan boş bir söz ve zihinde mücerret bir hayal değildi, bilakis insanın içindeki bir gerçeğin ifadesiydi. Fakat sıra işe gelince bu irade kayboldu. Bu his idrak planında nefsin mertebelerinden bir mertebedir ve amelle desteklenen kemal mertebesin altında, fakat kaçma ve korku duygusuyla birlikte gereğine uygun iş yapma arzusundan kaçınma mertebesinin üstündedir. Mesela bazı insanlar vatanını ve toplumunu sevdiğini vehmeder. Fakat vatan ve toplum için yapabileceği bir işe çağırılmaktan veya vatan ve toplum için çalışanlara sarf edilecek malı harcamaktan korktuğu için her yoldan çekinir. Bazıları da bu sevgilinin yücelmesi, düşmanlığı veya kötülüğü ondan uzaklaştırmak için mal harcamayı veya iş yapmayı aklının ucundan dahi geçirmez. Bu iki mertebe; vatanını ve toplumunu sevdiğini tasavvur eden, ona hizmeti düşünen, bunun için fırsat doğmasını temenni eder, fakat düşünüp temenni ettiği hizmete ihtiyaç duyulunca da kendinde zaaf hissedip işe başlamadan veya başlayıp acısını tadıp, sıkıntısıy-

la karşı karşıya kalınca işten vazgeçen adamın mertebesinden daha aşağıdadır. İmanda istenen ise bu mertebenin çok üstünde olmaktır. Onda istenen, yakin mertebesidir. Ayrıca nefsi bu işe boyun eğdirmektir. Zira bunun gereği bütün zorluğuna rağmen iş, cihad, kötülüklere karşı ve hakkı batıla tercihte sabırdır. *"Ve li ye'lemellâhu"*[68] ve *"ve li yumehhisellâhu"*[69] ayetlerinin tefsirinde konuyu aydınlatan misaller geçmişti.

Ayetin nüzulü sırasında yüksek mertebede olanlar da vardı. Onlar Peygamber'le birlikte kahramanlar gibi değil belki de dağlar gibi sebat eden sabırlı mücahidlerdi. Onlar otuz kişi civarındaydılar. Onlardan bir kısmının isimlerini Uhud savaşının özetinde zikretmiştik. Hitabın genel oluşu, terbiyenin de genel olması içindir. Çünkü yüksek mertebede olanlar da kendilerini kusurlu sayıyorlardı. Böylece kemalleri artmış olur.

Bu ayet, bütün mü'minleri nefsin fısıltısına, arzu ve ihtirasına karşı uyarmakta; onu, nefsini zor işlerle denemeye, hak yolda zorluklara karşı savaş ve sabrın dışında ona güvenmemeye yöneltti ki, batıl bir tarafa, aldatıcı iddialarına karşı bile emin olabilsin. İddianın aldatıcı olması; acz ve cehaletinin farkında olmaksızın bu iddiada sadık olduğunu sanmandır. Batıl olması ise; böyle olduğu sence de malumdur, fakat başkalarının bunu fark etmediğini sanırsın.

İşaret etmiştik ki; ölümü temenni etmekten maksat, Allah yolunda şehit olmayı istemektir. Bazıları ise ölümden maksadın harp olduğunu, zira harbin ölüm sebebi olduğunu söylediler. Diğer bazıları ise, pek çok sahabeden nakledilen şehitlik temennisini, kâfirlerin Müslümanlara karşı galip gelmesine yol açacağı gerekçesiyle problemli bir mesele olarak gördüler. Bu ancak meseleyi böyle görenler için problemlidir. Aslında Allah yolunda şehitlik arzu eden kimse kendini tehlikeye atmış, müdafaa ve saldırıda kusur işlemiş değildir ki, düşmana fırsat verdi, Müslümanlara karşı düşmanın zafer kazanmasını sağladı denilsin. Bilakis bu arzuyla o, daha savaşçı, daha sert ve kavmini desteklemeye düşmanı perişan etmeye daha müsait hale gelmiş olmaktadır. Ayrıca o, ölüm ve şehadet şerbetiyle Müslümanların azalması veya zaafını hedeflemiş değildir. Bu ancak Müslümanların pek çoğu şehit olduğu takdirde meydana gelir. Şehit olmak isteyen ise bunu kavminden pek çok insan için değil, kendisi için arzu etmektedir.

68. Âl-i İmran, 3/140.
69. Âl-i İmran, 3/141.

Üstad Abduh dedi ki: Vaki olan şehitlik temennisi mutlak bir temenni değildir. Bu, hakkın zaferi için savaşan ve bu yolda kendini feda eden kimsenin temennisidir. Şayet arzu ettiği şekilde batıl ehli perişan olup hakkın zaferi ve yüceliği gerçekleşirse ne ala, ne güzel! Aksi halde hakkın yücelmesi için ölümü tercih eder ve onu, batılın hakka galibiyeti ve hakkın zilleti içinde yaşamaktan daha hayırlı görür.

Üstad Abduh ayrıca şunları söyledi: Ayetteki hitap, daha önce Bedir savaşında bulunmadığı veya bulunup da şehitlik fırsatını kaçırdığı için ölümü temenni edenlere yöneliktir. Sonra Uhud savaşı oldu. Bir kısmı savaş sırasında zaaf ve gevşeklik gösterdi, bir kısmı da Hz. Peygamber'in (s), kendilerini Hamrâu'l-Esed mıntıkasına kadar düşmanı birlikte takip etmeye çağırdığı sırada zaaf gösterdi. Sanki Cenabı Hak şöyle buyurmaktadır: "*Şaşılacak şey! Siz harpte düşmanla karşılaşmadan ölümü temenni etmiştiniz. İşte sizler, temenni ettiğiniz şeyi görüyor, ona bakıp duruyorsunuz. Peki, aranızda ölüm vaki olunca neden dehşete düştünüz? İsteyip, sevdiğiniz ölümle karşılaşınca neden üzülüp gevşiyorsunuz?*" Bir şeyi arzu edip ona yönelen insanın, isteğine kavuşunca üzülüp daralmaması gerekir.

Ayetteki "***Hâlâ bakıp duruyorsunuz...***" ifadesi, tekit içindir. Çünkü insan bazen bir şeye bakar da başka meşguliyeti sebebiyle onun farkında olmaz. Yüce Allah bu ifadeyle şöyle demek istedi: Siz ölümü, kendinizde açık bir tesiri olduğu halde görüyorsunuz, yoksa bir şeye göz ucuyla bakmak veya önemsemeyerek görmek şeklinde değil. Üstad dedi ki: Bazı müfessirlere göre bu cümle, başlangıç cümlesidir. Buna göre mana şudur: Siz ölümü gördünüz, şu anda da ona bakıyor ve gördüklerinizi sizi ilgilendiren yönleriyle düşünüyorsunuz. Doğru gözüken ilk tevildir. Yani bu cümle başlangıç değil tekit cümlesidir.

Ben derim ki: Zemahşerî, Beydavî ve Ebu's-Suud'a göre bu cümle, hâl cümlesidir. Buna göre mana şöyledir: Siz ölümü, üzerinizde gerçekleşirken, kardeşlerinize geldiği gibi size de geleceğini bekleyerek gördünüz. Bir grup da şunu söyledi: Bu cümle, ölümü istedikleri ve Rasûlullah'ı (s) Medine dışına çıkmaya zorladıkları için onlara bir kınamadır. Biz diyoruz ki; bu, hezimete uğrayan ve aykırı davrananlar için bir hatırlatmadır. Çünkü onlar, şehitliği ve Allah'a kavuşmayı hayata tercih ettiklerinden, kesin ve köklü imandan dolayı ölümü temenni etmişler, kibir ve övünme kastıyla isteme-

mişlerdi. Bu aynı zamanda onlar ve benzeri kimseler için nefislerini hesaba çekme, olgunlaşmasını isteme konusunda bir ikaz ve irşattır. Daha önce de geçtiği gibi, nefsin kemale ermesi, yaptıklarıyla temenni ve düşüncelerinin birbirini doğrulamasıyla anlaşılır.

Bekâ Yalnızca Allah'a Mahsustur

Bundan sonra Yüce Allah Uhud savaşıyla ilgili en büyük hikmetlerden birini daha açıkladı. O da; Peygamber'in (s) öldürüldüğü haberinin yayılması, bunun Müslümanlar üzerindeki etkisi ve yapılması gerekenlerdir ki, biz bunların detayını Uhud'la ilgili ayetlerin tefsirinden önce olayı anlatırken genişçe ele aldık. Cenabı Hak şöyle buyurdu: ***"Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçti. O ölür veya öldürülürse siz ökçeleriniz üzerinde gerisin geriye mi döneceksiniz?"***

Daha önce de ifade edildiği gibi, Halid b. Velid Uhud'da Müslümanları dağıttığı zaman, Peygamber'in öldürüldüğü haberi yayıldı. Bu haberle ilgili olarak bazıları dedi ki; Amr b. Kamia el-Harisi[70] Rasûlullah'a (s) taş attı. Başını yardı, dişini kırdı, öldürmeye yöneldi. O gün Müslümanların sancağını taşıyan Mus'ab b. Ümeyr onu engelledi. Fakat öldürüldü. İbn Kamia Peygamber'i öldürdüğünü sandı ve *"Muhammed'i öldürdüm!"* dedi. Onunla birlikte bir tellal da bunu yüksek sesle ilan etti. Müslümanların pek çoğu bunu duydu. Haber yayıldı, bunun üzerine Müslümanlar üzüntüden gevşeyip zaaf gösterdiler. İmanı zayıf olan bazıları: *"Keşke Abdullah b. Übey, Ebû Süfyan'dan bizim için eman alsaydı!"* dediler. Münafıklardan bir grup da *"Şayet Muhammed peygamber olsaydı öldürülmezdi; öyleyse, haydi kardeşlerinize ve onların dinine dönün!"* dediler. İbn Cerir'in, Süddî'den yaptığı rivayete göre: "İnsanlar arasında Rasûlullah'ın (s) ölüm haberi yayıldı. Dağa doğru kaçıp bir kayanın üzerine çıkanlardan birisi dedi ki; *'Keşke bir elçi olsa da Abdullah b. Übey'e gitse, Ebû Süfyan'dan bizim için eman alıverse. Ey kavmim! Muhammed öldürüldü. Öyleyse, gelip sizi öldürmeden hemen kavminize dönün!'* dedi." Enes b. Nadr'ın söylediğine

---

70. Uhud savaşının özetinde bu zat, Abdullah b. Kamia ismiyle geçmişti. Doğrusu Amr b. Kamia'dır. Bazı âlimler bunu böyle açıklamışlardır. Metinde adı geçtiğinde *Kamus* şarihi de aynı ismi kullanmıştır. Bazı kitaplarda Abdullah b. Kamia, bazılarında İbn Kamia olarak geçmektedir. İbn Hişam'ın *Siret*'inde şöyle rivayet edilmiştir: "Ebû Said el-Hudri'nin bildirdiğine göre Utbe b. Ebî Vakkas o gün Rasûlullah'a (s) taş attı. Sağ alt çenesindeki dişini kırdı, üst dudağını yardı. Abdullah b. Şihab ez-Zühri ise alnını yardı. İbn Kamia yanağını yaraladı. Miğferinin iki halkası alnına battı."

göre, yakınlar gelmiyor fakat hakiki mü'minlerden bir kısmı Rasûlullah'ın (s) yanından ayrılmıyor, uzak olanlar ise Rasûlullah'a (s) dönüyordu. Ebu Bekir, Ali, Talha ve Ebu Dücane bunlardandı. Ebu Dücane vücudunu Peygamber'e (s) siper yaptı. Üzerine oklar yağmasına rağmen yerinden kıpırdamadı.

İbn Kayyim bu olayın hikmetine dair şunları söyledi: "Bu ayet, Hz. Peygamber'in (s) öleceğinin yakın olduğunu haber veren bir ayettir." İbn Kayyim şunu da ekledi: "Gerisin geriye kaçanların bu ayetle azarlanmasının neticesi Rasûlullah'ın (s) vefatı esnasında ortaya çıktı. Zira Uhud'da dönüp gidenler Peygamberimizin vefatı sırasında da döndüler. Gerçek Müslümanlar ise sebat ettiler ve zafer onların oldu."

Derim ki; bu olayın, Rasûlullah'ın (s) vefatından birkaç sene önce olması bu hikmete ters değildir. Çünkü Uhud savaşı hicretin üçüncü senesinde vuku buldu. Büyük ümmetin bir şeyi benimseyip hazmetmesi, olaydan önceki günler ve aylar içinde mümkün olmaz. Yaygınlaşıp meşhur ve müsellem hale gelmesi için kâfi bir süreye ihtiyaç vardır. Ta ki zihinlere iyice yerleşip unutulmasın.

Özet olarak mana şudur: Muhammed (s) sadece bir insan peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Onlar da ölmüşlerdir. Zekeriya ve Yahya gibi bazı peygamberler öldürülmüştür. Onlardan hiçbiri ebedi değildir. Allah'ın kanunu Muhammed (s) üzerinde de ölüm hükmünü mutlaka icra edecektir. Öncekiler gibi o da bu âlemden göçecektir. Çünkü beka sadece, Allah'a mahsustur. Allah'a inanan bir kimsenin başka türlü inanması doğru değildir. Şayet Muhammed (s) de Musa ve İsa (a) gibi ölür yahut da Zekeriya ve Yahya (a) gibi öldürülürse, siz gerisin geriye mi döneceksiniz? Yani Peygamber'in dininden ayrılacak mısınız? Bununla Yüce Allah peygamberlerin ölmeyip, insanlar için yaşamasının gaye olmadığını, gönderilmesindeki asıl maksadın, getirmiş olduğu mesaj ve yaşarken nasılsa, öldükten sonra da bu mesaja uygun hareket edilmesi olduğunu mü'minlere bildirmektedir. Enes b. Nadr'a aşk olsun ki, kalplerin ve gözlerin kaydığı, sıkıntının arttığı, yüreklerin ağızlara geldiği ve bazı zayıf mü'min ve münafıkların ileri geri her şeyi söyledikleri bir sırada *"Ey kavmim! Şayet Muhammed öldürüldüyse, Muhammed'in Rabbi ölmemiştir. Muhammed niçin savaştıysa, siz de o dava için savaşın. Ya Rabbi! Bunların sözlerinden dolayı Senden özür dilerim. Bu müşriklerin Peygamber'e (s) yaptıklarından ötürü de Sana sığınırım!"* dedi ve kılıcını sıyırıp ölünceye dek çarpıştı.

*Keşşâf*ta şöyle denildi: "*'Ökçeler üzerinde dönmek'*, *'Peygamber'in (s) yapmakta olduğu savaş ve başka işlerden ayrılmak'* demektir." Bunun *"irtidat"* olduğu da söylendi. Fakat o gün mü'minlerden hiç kimse dinden dönmedi, ancak münafıkların bazı sözleri irtidat anlamına geliyordu. Yahut da bu ifadeden maksat; meydana gelen firar ve Peygamber ve onun dininden uzaklaşmadan ötürü bunu yapanlara karşı sert davranmaktadır.

Üstad Abduh dedi ki: "*'Ökçeleriniz üzerinde gerisin geriye döndünüz.'* sözü, temsil kabilindendir. Önce bir şeye yönelip sonra ondan dönen kimseler için söylenir. En güzel, bu ifadenin genel olması, hem münafıkların açıkça dile getirdikleri dinden dönmeyi, hem de cihad, düşmanlara karşı savaş ve hakkı teyit gibi işlerden dönmeyi kapsamasıdır. Doğru olan da budur."

Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Kim ökçesi üzerine gerisin geriye dönerse Allah'a hiçbir zarar veremez."*** Çünkü Allah dinine yardım edene, kelime-i tevhidi yüceltene yardım edeceğini vaad etmiştir. O, vadini mutlaka yerine getirir. Bazı münafıkların ve zayıf imanlıların irtidat etmesi O'nun, vadini yerine getirmesine engel olamaz. Çünkü O, mü'minleri sabitleştirir, onları halis madenler haline gelinceye dek arıtır. Onlarla dinini ayakta tutar. Bundan dolayı şöyle buyurdu: ***"Allah şükredenleri mükâfatlandıracaktır."***

İslâm Davasının Evrenselliği, Önderin Varlığıyla Kayıtlı Değildir!

"Kim ökçesi üzerinde gerisin geri dönerse Allah'a hiçbir zarar veremez." Bu ifade, Yüce Allah'ın kendisine yardım edene, dinini yüceltene ve sözünü en yüce kılana yardım edeceğine dair vaadidir. Allah vaadini mutlaka yerine getirir. Bazı zayıfların ve münafıkların topukları üzerine (dinden) geri dönmesi O'nun vaadini yerine getirmesine engel olmaz. Çünkü O, mü'minleri sabitleştirir, onları halis madenler haline gelinceye dek arındırır. Ve onlarla dinini ayakta tutar. Bundan dolayı, Yüce Allah *"Allah şükredenleri mükâfatlandıracaktır."* diye buyurmaktadır. Allah, kendilerine akıl ve hidayet gücü, vücut, iman vb. nimetleri verdiği için kendisine şükredenleri mükâfatlandıracaktır. O, nimetlerin hakkını Peygamber'inin sağlığında ve aynı şekilde vefatından sonra yerine getirenleri, her zaman ellerinden geleni yapıp, olanca gücünü harcayan ve bu konuda kasten kusurlu davranmayanları mükâfatlandıracaktır. Çünkü onların amelleri Peygamber'in yüzü

suyu hürmetine değildi ki, ölüm onları ayırdı diye geçersiz olsun. Onların amelleri, asıl celâl ve ikram sahibi olan Yüce Allah'ın rızası içindi. O öyle bir Allah'tır ki, ölmez ve yok olmaz.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayette bizlere, kişisel musibetleri, ona uğrayan kimsenin batıl yolda veya hak yolda olduğuna delil olarak almamamız gerektiğine işaret vardır. Hem aklen mümkün ve hem de fiilen vaki olan, hak yolda olanın musibetlerle ve felâketlerle, batıl yolda olanın da nimetlerle ve ihsanlarla imtihan edilmeleridir. Tabii ki bunun aksi de mümkündür ve gerçekleşmiştir. Bu ayetten çıkardığımız bir ders de; hakkı ve hayrı öğrenirken meseleyi tamamen öğreticiyle bağdaştırarak onun gitmesi ya da ölmesi durumunda bunları bir yana bırakmamaktır. Asıl yapmamız gereken; öğretici hayattayken de onun ölümünden sonra da hakkın ve hayrın bilinmesine dayanmak, bu iki değer hakkında ciddi olmak ve onların rotası üzerine yürümektir. Yüce Allah diyor ki; Muhammed'in size getirdiği nurdan ışık almalı ve burhan kılıcını kuşanmalısınız. Muhammed'in vücuduna gelen yaraya veya acıya, onun maruz kalacağı ölüm veya hayatta kalmasına gelince, onun davasının doğruluğunda bunların hiçbir rolü olmadığı gibi, getirdiği nur'u zayıflatmada da hiçbir fonksiyonu yoktur. O halde imanınızı onun hayatına veya beden sağlığına bağlamanızın hiçbir anlamı yoktur. Çünkü bunlar, sizin gibi bir insan olmasından ve Yüce Allah'ın koyduğu kanunlara tabi olmasından dolayı onun başına gelir.

Ben de derim ki: Müslümanlardan Kur'ân'ın hidayetini (rehberliğini) (boyun eğme ve marifet olarak değil de nüfus kâğıdı Müslümanı olarak) ihmal eden kimseler, bu gerçeklerden habersizdirler. Diyelim ki, kendi geleneklerine ters düştüğü veya heva ve heveslerini tenkit ettiği için bir adam hakkında kötü düşünmekte ve başına bir bela gelmesini beklemektedirler. Eğer bu adamın başına gerçekten bir bela gelirse, Yüce Allah'ın kendilerini sevdiği ve o adama buğz ettiği için ondan intikam aldığını iddia ettiklerini görürsün. Bununla birlikte o adam, onların salih kişi ve veli olduğuna inandıkları kişileri tenkit etmekle suçlanıyorsa, bu takdirde de veliler ve salih zatlar onun hakkında tasarrufta bulundu, derler. Bunlar, Uhud savaşında Hz. Peygamber'in başına gelenlerle, ondan önce birçok peygamberin başına gelenlerden gafildirler. Hatta bu peygamberlerin kendi dönemlerinde kendilerine inanan ve dost olanların başlarına gelen musibetlerden de gafildir-

ler. Mısır'da Urabî devrimi sonrası imam Abduh hapse atılınca bazı kendini aldatan kimseler onun Şeyh Uleyş'in kerameti sayesinde hapse düştüğünü, çünkü Şeyh'in onu sevmediğini ileri sürdüler. Bu sözler, üstadın kulağına gidince, kendisi gibi hapiste olan Şeyh için; "Niçin Şeyh'in kerameti olarak hapis yatayım? O, benim kerametimden hapis yatmıyor. Şeyh, beni kötüleyenlere ve jurnalleyenlere inandığı için benim hakkımda kötü zanda bulundu. Oysa ben onun hakkında hiçbir şey söylememiştim. Bizim her ikimizin de hapse girmesinin sebebi aynıdır. Hapse girişimiz niçin birimizin kerameti diğerimizin intikamı sayesinde olsun?" demiştir.

Arif olan bir mü'min için bu inancın halis tevhid inancına aykırı olduğu gayet açıktır. Bundan dolayı tevhidin zihinlere yerleştirilmesi bu ayetin maksatlarından ve iniş sebebindeki hikmetlerinden olmuştur. Ayet peygamberlerin ve rasullerin Allah'ın kanunlarına ve yarattıkları hakkında geçerli nizamına tabi olmada diğer insanlar gibi olduklarını beyan ederek tevhid inancını zihinlere yerleştirmiştir.

Üstad Abduh *Tevhid Risalesi*'nde İslâm'ın meziyetlerini beyan ederken şunları söyledi:

"Sonra İslâm, şahısların veya toplumların nimetler içinde yüzerlerken ve başlarına bir belâ ve musibet geldiğindeki hallerini açığa çıkarmış ve bu iki durumu birbirinden öyle bir ayırmıştır ki artık bunları birbirine karıştırmaya imkân yoktur. Yüce Allah'ın bu dünya hayatında bazı kişilere verdiği nimetler ve nefislerine verdiği musibetler çoktur. Bunların içinde servet, makam, kuvvet, evlat veya fakirlik, yoksulluk, zaaf, kaybetmek vb. vardır. Bütün bunlar, onları kazanan veya celbeden kimsenin yaşantısındaki istikamet ve eğrilik veya itaat ve isyan sebebiyle değildir. Yüce Allah çoğu kez bazı azgın ve zalimlere veya fasık facirlere mühlet verir ve onları gözetmek maksadıyla dünya hayatının nimetlerini ellerine bırakır ki onları ahiret hayatında kendilerine hazırladığı devamlı azap karşılasın. Yüce Allah kullarından salih kimseleri çoğu kez imtihan eder ve onları hükmüne teslim oldukları için över. Başlarına bir musibet geldiğinde Kur'ân'ın deyimiyle '*Biz Allah'ın kullarıyız ve biz O'na döneceğiz.*'[71] diyerek Allah'a teslim oluşlarındaki ihlâslarını dile getirenler işte bu salih kimselerdir. Ne Zeyd'e olan öfkenin, ne Amr'dan hoşnutluğun, ne gönüldeki ihlâsın ve ne de amelin bozuk oluşunun bu be-

71. Bakara, 2/156.

laların ve şu özel nimetlerin gelmesinde hiçbir rolü yoktur. Ancak bunların içinde amelle ilişkisi, -cari olan kaide uyarınca- sebeple sonuç ilişkisi gibi olanlar bu kaideden müstesnadır. Fakirliğin israfla, zelil ve değersiz oluşun korkaklıkla, otoritenin elden gidişinin zulümle olan ilişkisi böyle bir sebep-sonuç ilişkisidir. Yine genel olarak servetin iyi tedbir almakla, insanların nazarında belli bir mertebe elde etmenin -çoğunlukla- onların maslahatları için çaba harcamakla arasında bağlantı vardır ve buna benzer olup başka bir ilim dalında beyan edilen şeyler arasında da sebep-sonuç ilişkisi söz konusudur.

Toplumların durumuna gelince bu kaide geçerli değildir. Yüce Allah'ın bütün ilahi şeriatlarına koyduğu ruh var ya... Düşünceyi düzeltme, meselelere bakışı düzgün hale getirme, heva ve hevesi terbiye etme, şehvetlerin isteklerine sınır koyma, her meseleye kendi (meşru) kapısından girme, her istenen şeyi sebeplerine yapışarak talep etme, emanete riayet, kardeşlik duygusu, iyilikte yardımlaşma, iyilik ve kötülükte karşılıklı olarak nasihat etme ve faziletlerin temeli olan daha birçok hususu kapsayan bu ruh var ya... İşte bu ruh, toplumların hayat kaynağıdır. Ahiret hayatından önce bu dünyada mutluluk kaynağıdır. Yüce Allah, *'Her kim dünya nimetini isterse kendisine ondan veririz.'*[72] diye buyurmaktadır. Yüce Allah, bu ruh onlarda olduğu sürece bu nimetini onlardan çekip almayacaktır. Allah nimetleri o ruh kuvvetli olursa artırır, zaafa uğrarsa eksiltir. Eğer bu ruh zayıflayıp da toplumlardan ayrılırsa arkasından önce mutluluk sonra da rahat yok olur. Böylece Yüce Allah, bir topluluğun gücünü alıp yerine zilleti, çokluğunu giderip azlığı, refahını yok edip bedbahtlığı, rahatını kaçırıp sıkıntıyı verir ve onların başına zalimleri ve kınayanları musallat eder. Onlar gaflet içinde her şeyden habersiz oldukları bir anda onları zalimler eliyle cezalandırır. *'Bir ülkeyi helak etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şımarmış elebaşlarına (iyilikleri) emrederiz. Buna rağmen onlar orada kötülük işlerler. Böylece o ülke helâke müstahak olur. Biz de orayı darmadağın ederiz.'*[73] Biz onlara hakkı emrederiz ama onlar, o emirden bâtıla dönerler. Sonra inlemeleri onlara fayda vermez, ağlamaları bir işe yaramaz. Artık o andan itibaren yaptıkları çeşitli ameller de onlara hiç fayda vermez, duaları da kabul edilmez. Artık o şerefli ruha sığınmaktan başka, belalarını kaldıracak bir başka sığınak da yoktur. Fikir, zikir, sabır ve şükür elçileriyle rahmet semasından o ruhun in-

72. Âl-i İmrân, 3/145.
73. İsra, 17/16.

dirilmesini istemekten başka çare yoktur. *'Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmeden Allah, onlarda bulunanı değiştirmez.'*[74]; *'Allah'ın önceden geçenler hakkındaki kanunu budur. Allahın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın.'*[75] Abdulmuttalib oğlu Abbas'ın bir yağmur duasında dedikleri ne kadar muazzam da ifadelerdir! *'Yâ Rab! Günah olmadan belâ indirmez, tevbe olmadan da kaldırmazsın.'* Ümmetin selef bilginleri bu kanun üzere hareket etmişlerdir. Bir Müslüman, ruhunu bu yüce inançlarla yüceltir, bu inanca tabi olarak nefsini yüce ameller işlemeye yönlendiririrken, başkası da duasıyla yeryüzünü titrettiğini, ağlaması sayesinde felekleri yardığını zanneder. Oysa o, heva ve hevesine dalmış, onun aşırılıkları içinde yol almaktadır. Onun bu zannı hakikat bakımından hiçbir şey ifade etmez!"

Ben de derim ki; bu ayette şöyle bir irşat ve hidayet daha vardır: Buna göre, bir savaşa devam etmek ve etmemek komutanın varlığına bağlı değildir. Yani komutan öldürülürse ordu yenilir ya da düşmanlara teslim olur demek değildir. Tam tersine, ameller ve kamu maslahatları başkanların yokluğunun sarsamayacağı sabit ve değişmez bir nizam üzere yürümelidir. Bu çağda savaş ve hükümet sistemleri bu kaideye göre yürümektedir. Eski çağlarda insanların ekserisi önderlerine tabi (başa bağlı) idiler. Onlar yaşıyorsa yaşarlar, onlar ölürse mağlup olurlardı. Hatta onlar, komutanın ölümünden sonra, büyük bir ordunun varlığıyla yokluğunun bir olduğunu düşünüyorlardı.

Kur'ân'ın bu hidayetini hakkıyla takdir eden bir toplum, muhtaç olduğu her türlü ilim ve maslahatının dayanağı olan her türlü iş için birçok insan yetiştirir. Bir öğretmen, mürşit, yönetici, komutan, başkan ve lider kaybedilir kaybedilmez, bunların yerine geçecek insanlar bulunur ve onlar topluma önceki hizmetleri aksatmaksızın sunmaya devam ederler. Böylesi bir toplum, herhangi bir hizmet için gerekli olan yeteneği herhangi bir fertle sınırlı tutmaz. Herhangi bir işi yapmayı yetenekli insanlardan sadece bir kişiyle kısıtlı hale getirmez. Bu toplumun içinde hiçbir yönetici ve lider herhangi bir ilmi veya işi kendi tekeline almaya cesaret edemez. Aksine bu toplumun içinde gayretler ve azimler, insan gayretinin ulaşabileceği her şey için hazır olma hususunda birbiriyle yarışır. Çalışan ise onu gayreti, çabası ve ilahi tevfikin desteği oranında elde edebilir. Kur'ân'ın bu hidayeti karşısında Müslümanlar topluluğu olarak bizler bugün acaba hangi noktadayız?

74. Ra'd, 13/11.
75. Ahzâb, 33/62.

Allah'ın İzni Olmadıkça Hiçbir Nefse Ölüm Yoktur!

Bu kaidenin ardından yani; tek tek insanlara güvenme yerine ilim öğrenme ve çalışmalara dayanma kuralının ardından Yüce Allah bize iki kaide daha veriyor ve şöyle buyuruyor: ***"Allah'ın izni olmadan hiçbir kimse ölmez. Ölüm, belirli sürelere göre yazılmıştır."*** Üstad Abduh bu ayeti açıklarken yaklaşık olarak şunları söyledi: Bundan önceki verilen ilahi irşat (yönlendirme) bir meseleydi, bu da bir başka meseledir. Bu iki meseleyi birbirine bağlayan yön ise şudur: Önceki ayette maksat, mü'minleri davranışları dolayısıyla kınamaktı. Çünkü mü'minlerin kulağına Hz. Peygamber'in katledildiği haberi gelmişti. Bu ayette ise maksat, eğer o katledilirse bunun ancak Allah'ın izni ve dilemesiyle olacağını beyan etmektir. Bu ayet, Hz. Peygamber'in ölüm haberi karşısında dehşete kapılanları azarlamaktadır. Çünkü onlar, sarsılmaları ve inançlarının altüst olması nedeniyle âdeta Peygamber'in (s) ölümünü, Allah tarafından işlenmiş bir cinayetmiş gibi kabul ettiler. İşte Yüce Allah, bu ifadesiyle onlara hatalarının acılığını tattırmakta ve cahilliklerinin çirkinliğini göstermektedir. Yüce Allah, âdeta şöyle demektedir: Muhammed, sizi -kendi nefsine değil-Allah'a çağırmaktadır. Eğer bu ölüm Allah'ın izni olmadan gerçekleşseydi, sizin bu olay karşısında sarsılmanız yerinde ve mantıklı olurdu. Fakat bu ölüm ancak Yüce Allah'ın izniyle oluyorsa... Çünkü âlemde onu yenecek hiçbir güç, O istemeden mülküne herhangi bir şeyi bırakacak hiçbir otorite asla yoktur. O halde Allah'a güveninizde sarsılmanızın ve Peygamber hayattayken nasıl hareket ediyorsanız aynen öyle devam etmede zaaf göstermenizin hiçbir anlamı yoktur. Çünkü Allah, hep hayattadır, bakidir, âlimdir ve hakîmdir.

Üstad dedi ki: Bu ayetin bir başka manası daha vardır. Mademki hayatımız ve ölümümüz Allah'ın elindedir, o zaman korkaklığa ve cesaretsizliğe asla mahal yoktur. Gevşeklik ve zaaf göstermenin asla mazereti olamaz. Bu ayette, bundan önceki ayette ifade edilen manayı tekit vardır. O da şudur: Ölüm, ölen kimsenin batıl yolda veya hak yolda olduğunu göstermez. Zemahşerî'nin bu cümleyi bir temsil olarak değerlendirdiği zikredilir. O'nun ayetin halli sadedinde söylediklerini burada zikrediyoruz:

"Ayetin manası şudur: Allah'ın dilemesi olmadıkça nefislerin ölmesi imkânsızdır. Onun için Yüce Allah, bu ifadeyi -temsili olarak- hiç kimsenin Allah'ın kendisine izni olmadıkça yapamayacağı bir fiil gibi ortaya koymuştur. Çünkü bu iş için görevlendirilmiş ölüm meleği Allah'ın izni olmadıkça hiçbir canı alamaz. Bu ayet iki manaya gelir:

1) Bu ayette, Müslümanlar cihada teşvik edilmekte ve düşmanın karşısına dikilmeye cesaretlendirilmektedirler. Bu da kendilerine ölümden kaçınmanın fayda vermeyeceği, hiç kimsenin -tehlikelere dalsa ve savaşlara girse bile- ecelini tamamlamadıkça ölmeyeceği bildirilerek yapılmaktadır.

2) Yine bu ayette, Hz. Peygamber'e düşman galip geldiği, etrafını kuşattıkları ve onun herkesin avı mesabesinde olduğu bir sırada Yüce Allah'ın onun için yaptığı gözetme, koruma ve ecelini erteleme zikredilmektedir."

Ebu's-Suûd, bu cümle hakkında der ki; "Bu ifade, onların katledilmekten kaçınmak ve Hz. Peygamber'in katledildiğine dair dolaşan söylentilere dayanarak yaptıkları yanlış hareketlere dikkat çekmek için getirilmiş yeni bir başlangıç cümlesidir. Bu uyarı, her nefsin ölümünün Allah'ın dilemesine bağlı olduğu vurgulanarak yapılmaktadır." Ebu's-Suûd devamla ***"illabiiznillah"*** hakkında da şöyle der: "Bu ifade bütün sebeplerden ayrı tutulan bir istisnadır. Buna göre mana şöyle olur: Hiçbir nefis, Allah'ın dilemesi olmadıkça hiçbir sebeple ölmez. Üstelik burada ifade edilen ***'izin'*** mecazî olarak ***'dileme'*** anlamındadır. Çünkü izin varsa dileme vardır sonucu çıkacak şekilde *'dileme'* iznin ayrılmaz parçasıdır. Ayet şöyle de anlaşılabilir: Hiçbir nefis, -Yüce Allah'ın ölüm meleğine onun ruhunun alınması hususunda izin vermedikçe- hiçbir sebeple ölmez. Ölümün nefislere oranla, Yüce Allah'ın izni olmadan failinin yapamayacağı ve ona atılamayacağı ihtiyari fiiller biçiminde tasvir edilerek temsil gibi sunulması, ya da nefsin ölüme veya ona götüren şeylere atılmasının ve onu gerçekleştirmek için çaba harcamasının ölümün bizatihi kucağına atılması mesabesine indirilmesi, meramı anlatmada mübalağa içindir. Çünkü nefsin ölüme veya ona götüren sebeplere girişmesi ve onu gerçekleştirmeye çabaladığı yerde ölüm imkânsız oluyorsa bunların olmadığı durumda haydi haydi imkânsız ve belirgin olur. Bu ifadede, savaşa teşvik olduğu gayet açıktır."

Ben de derim ki: Zemahşerî buranın dışında başka yerlerde bu gibi ifadelerdeki nefyin (olumsuzluğun) sırf fiili olumsuz kılmak için değil, "şân" (önemli iş) için olduğunu beyan etmiştir. Zemahşerî, ***"mâkânallahu liyefale kezâ"*** şeklindeki ifadeleri şöyle tefsir eder: "Allah'tan böyle bir şeyi yapması sahih değildir, O'nun için bu doğru olmaz. Bir başka ifadeyle; bu, Allah'ın bilinen sahih şânından olmadığı gibi, sağlam ve sürekli kanunlarından da değildir." Fakat Zemahşerî bunun için her yerde aynı manayı veren bir ta-

birle, uygulanan net bir kaide beyan etmemiştir. Bu tabirler hakkında söylenebilecek en açık ve doğru söz, bu menfinin (olumsuzun) Yüce Allah'ın şânından ve yarattıkları hakkındaki âdetinden olmadığını beyan etmektir. ***"Hiçbir kimse yoktur ki ölümü Allah'ın iznine bağlı olmasın."*** ayetinin manası; hiçbir kimse Allah'ın izni ve dilemesi olmaksızın ölemez. Bu, insanların kendi ellerinde olmadığı gibi, Yüce Allah'ın o konudaki sünnetinden (âdeti) de değildir. Kaldı ki, hayat nizamı ve bu hususta sebepler neticelere O'nun dilemesiyle bağlanır, demektir. Bu tip ifadeler surenin akışı içinde ileride başka ayetlerde de gelecektir. Ve bu ayetler, bezeri ayetlerde genel mananın bu olduğu yolunda seni emin kılacaktır.

"(Ölüm) belli bir süreye göre yazılmıştır." ifadesine gelince; bu ifade, kendisinden önce geçen cümlenin manasını pekiştirmektedir. Buna göre mana, Yüce Allah ölümü belli bir süreye göre yazmıştır, demek olur. Bir başka ifadeyle Yüce Allah ölümü değişmeyen belli bir süreye, öne ve arkaya gitmeyen belli bir vakte bağlı olarak tespit etmiştir, demektir. Ayette geçen ***"müeccel"***, *"ecel sahibi"* demektir. ***"Ecel"*** ise, *"herhangi bir şey için belirlenmiş bir süre"* demektir. Nitekim kelime Kur'ân'da da bu manada kullanılmaktadır. Yüce Allah şöyle buyurmakta: *"...Bize verdiğin sürenin sonuna ulaştık."*[76] Aynı kelimeden türeme olarak Arapçada *"ed-deynu'l-mueccel"* tabiri bulunmakta ki, manası *"belli bir süreye bağlanmış borç"* demektir. O sürenin sonunda o borç ödenir. Bazı dar kafalı ve kıt anlayışlı kimseler, ölümün Yüce Allah'ın ilminde belli bir süreye bağlanmasını Yüce Allah'ın kanunları üzere cereyan eden sebeplerle gerçekleşmesine aykırı görmektedirler. Bu zannı destekleyen en ufak bir aklî şüphe yoktur ki nazarî delillerle buna cevap verilsin; varlık âleminden de bir kuşku söz konusu değildir ki sosyolojik kanunlarla tefsir edilsin. Ne var ki ölümün ancak belli bir ecele bağlı olarak gerçekleşmesi, ancak belli bir sebeple gerçekleşmesinden daha barizdir. Çünkü insanlar savaşların tufanlarına atılarak, bulaşıcı hastalıklara yakalanarak ve tabiatın musibetlerine göğüs gererek ölüm sebepleriyle yüz yüze kalıyorlar. Sonra savaşta cesur ve atılgan bir kimse sağ kalırken, korkak ve savaşa katılmayan kimse öldürülebiliyor. Hastalık, gücü kuvveti yerinde bir genci öldürürken, ufak tefek bir genci öldürmeyebiliyor. Sıcaklık ve soğukluk sağlığı yerinde orta yaşlı bir kimseyi yere yıkarken zayıf bir ihtiyara ilişmeyebiliyor. Netice olarak her ömrün bir eceli vardır ve ecelin de bir miktarı vardır. Miktarlar,

76. En'am, 6/128.

nizamın kendileri sayesinde ayakta oturduğu ilahi kanunlardır. Bu kanunların hikmetleri -bazıları anlamasa da- ahkâmla bağlantılıdır.

Allah Katında Her Şey Ölçü İledir

Buraya kadar anlatılanlar bu ayetin ifade ettiği birinci kaidedir. İkinciye gelince; bu, Yüce Allah'ın şu beyanına mündemiçtir: *"Kim dünya menfaatini isterse kendisine ondan veririz. Kim de ahiret sevabını isterse ona da ondan veririz."*

Biz ifadelerin tefsirini yaparken önce bilginlerin söylediklerinden bir özet veriyor sonra da kaideyi beyan ediyoruz. Müfessirler derler ki, bu ayet Uhud günü ganimetlerle meşgul olup da Hz. Peygamber'in hiç ayrılmamalarını emrettiği noktayı terk eden kimselere üstü kapalı bir dikkat çekmedir. Çünkü ayetin manası şöyledir: Ameliyle dünya nimetini elde etmek isteyen kimseye Yüce Allah dünyanın nimetinden bir parça verir, ahiret sevabı isteyene de onun sevabından verir. Razi bu ayetin, *"Ameller ancak niyetlere göredir. Herkesin niyet ettiği neyse eline geçecek olan ancak odur."*[77] yönündeki meşhur hadis ile aynı manada olduğunu söylemektedir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu da iki yönü bulunan bir başka meseledir. Bunlardan birincisi; bu ayetin Müslümanların başına gelen musibetlerden onların hak üzere olmadıkları sonucunu çıkaranlara bir reddiye mahiyetinde olduğudur. Ayet bu yönüyle Yüce Allah'ın *"Sizden önce nice (kavimler hakkında) ilahi kanunlar gelip geçmiştir."*[78] ayetinin bir uzantısı mahiyetindedir. Yüce Allah diyor ki; dünya nimetini elde etmenin kanunları vardır, ahiret sevabını elde etmenin de kanunları vardır. Her kim bunlardan birinin kanunları üzere hareket ederse, istediğine ulaşır. Müşrikler bu kez Müslümanlara galip gelmişlerse, amelleriyle dünyayı talep ettiklerinden ve bu yolda hazırlıklarını yaptıklarından galip gelmişler, Müslümanlar ise bu konuda -daha önce geçtiği üzere- Peygamber'e (s) muhalefet etmek suretiyle ilgili kanunlara uymakta kusurlu davrandıklardan dolayı mağlup olmuşlardır.

İkincisine gelince; Yüce Allah zaafa düşüp yılgınlık içinde olan ve topukları üzere gerisin geriye dönenlere şöyle demektedir: Bu hareketinizle ne yapmak istiyorsunuz? Eğer siz dünyanın nimetini istiyor idiyseniz Allah

77. Buharî, *Bed'u'l-Vahy*, 1.
78. Âl-i İmrân, 3/137.

bu isteğinize engel olmaz. Size düşen sadece o nimetin yoluna girmekten ibarettir. Fakat Muhammed'in sizi davet ettiği yol bu değildir. O sizi öyle bir hayra davet ediyor ki, onun bir kısmını dünyada göreceksiniz, ahirette olanı elde etmek için de ona dayanacaksınız. Bu mesele sizin açınızdan dünyayı irade ve ahireti irade olmak üzere iki irade arasındadır. Herkes bir şey ister. Her bir şeyin uyulan bir kanunu vardır. Her bir yurdun içinde yürünen bir yolu vardır.

Ben de derim ki; ifadenin bu akışı içinde biraz sonra Yüce Allah'ın *"Dünyayı isteyeniniz de vardı, ahireti isteyeniniz de."*[79] ifadesi gelecektir. O ayet Üstadın ifade ettiği bu ikinci yönü destekleyen bir ayettir. Tefsirini yaptığımız ayet aynı zamanda, *"Kim ahiret kazancını istiyorsa onun kazancını artırırız. Kim de dünya kârını istiyorsa ona da ondan bir şeyler veririz. Fakat onun ahirette bir nasibi olmaz."*[80] ayetiyle aynı anlamdadır. Bu konunun bir benzeri, Yüce Allah'ın *"İnsanlardan öyleleri vardır ki: 'Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver!' derler. Böyle kimselerin ahiretten hiçbir nasibi yoktur."*[81] ayetinin tefsiri esnasında geçmişti. Bu ayette, sadece dünyayı isteyen ve ahiret için amel etmeyen kimsenin ahirette hiçbir nasibinin olmayacağı beyan edilmektedir. İnsanın dünyanın ve ahiretin hayrını istemesi gerektiği fikri, İslâm'ın sunduğu rehberliklerden birisidir. İslâm insana, *"Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver."*[82] demesini öğütler. İnsan, marifetinin genişliği, himmetinin yüceliği ve imanının derecesi oranında talep eder ve ister. İnsan Yüce Allah'ın koyduğu kanunlar ve hayat nizamını idare etmesi uyarınca istediğinin hepsini veya bir kısmını elde eder. İsrâ Sûresi'nde bu konunun ayrıntısı ve şartları yer almaktadır. Yüce Allah şöyle buyurmakta:

"Her kim çarçabuk geçen dünyayı dilerse ona, yani dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadarını dünyada hemen verir, sonra da onu, kınanmış ve kovulmuş olarak gireceği cehenneme sokarız. Kim de ahireti diler ve bir mü'min olarak ona yaraşır bir çaba ile çalışırsa işte bunların çalışmaları makbuldür. Hepsine, onlara da bunlara da Rabbinin ihsanından (istediklerini)veririz. Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir. Baksana, biz insanların kimini kiminden nasıl üstün kılmışızdır. Elbette

79. Âl-i İmrân, 3/152.
80. Şûrâ, 42/20.
81. Bakara, 2/200.
82. Bakara, 2/20.

ki ahiret derece ve üstünlük farkları bakımından daha büyüktür."[83] Yüce Allah'ın Kitabı'nda tespit ettiği kanunlarını dile getiren bu ayetleri okuyan kimseye yaygın gelenekler bunları unutturup da, Yüce Allah'ın bazı kimselere olan ihsanının ve bazılarını bazılarına üstün tutmasının rastgele olduğunu asla zannettirmesin! Aksine bütün bunlar hikmetin gerekli kıldığı kanunlar üzere cereyan ettiğini hatırından çıkarmasın. *"O'nun katında her şey ölçü iledir."*[84] İnsan iradesinin, bu kanunlar ve miktarlarda rolü vardır. Bundan dolayı Yüce Allah, İsrâ Sûresi'ndeki örnek ayette, *"her kim diliyor idiyse... kim dilerse..."* demektedir. O halde sen iradenin değerini bil, bundan önce de nefsinin değerini bil. Ve onu, belli bir süre yaşayıp da sonra anılmaya değer bir şey değilmiş gibi yok olan haşerelerin nefisleri gibi kılma.

Sen, fani olmak için değil baki kalmak için yaratıldın. Senin için varlık âleminde iki aşama söz konusudur. Birisi hemen gelen kısa aşamadır ki bu dünya hayatıdır. Diğeriyse daha sonra gelecek olan ebedi aşama olup bu da ahiret hayatıdır. Bu iki aşamada da senin mutluluğun, iradene ve hayatında kendin için gönderdiğin ameline bağlıdır. İnsanların amelleri birbirine benzer. O amelleri gerçekleştirirlerken çektikleri meşakkat da birbirine yakındır. İnsanlar ancak iradeleri ve maksatları sayesinde birbirlerinden üstün olurlar. Çünkü ruhun temizliği, nefsin ve aklın yüceliği, vicdanın duyarlılığı için bazen illet, bazen de ma'lul (illetin sonucu) olan işte bu irade ve maksatlardır. Sayesinde bir insanın diğerinden daha üstün olduğu meziyetler de bunlardır.

Bazı insanlar, kâr ve kazanç aşkıyla veya katletmek ve yok etmek hırsıyla savaşırlar. Galip geldiklerinde de yeryüzünde bozgunculuk çıkarırlar, ekini ve nesli yok ederler. Diğer bazıları ise; hakkı savunmak, adalet kurallarını yeryüzüne hâkim kılmak için mücadele ederler. Bunlar bu savaşta galip geldiklerinde de yeryüzünü imar ederler, iyiliği emredip kötü şeyleri yasaklarlar. Şimdi, niyet ve iradeleri birbirinden farklı olan bu iki zümrenin amelleri ilk başta birbirine eşittir diye bunların birbirine eşit olmaları düşünülebilir mi?

İnsan vardır dünya lezzetlerini arzuladığı ve şehvetlerini sevdiği için çalışır. Dolayısıyla isteklerinde aşırıya kaçar ve hileli yollara dalar, faizi kat kat yer ve sonunda yığın yığın servet toplar. Bir de ne görelim, adam hayra mani olmakta, yetimi itip kakmakta ve yoksulu doyurmaya teşvik etmemektedir. Ondan, kamu yararına uygun yerlere malını bağışlaması istendiğinde, çok

---

83. İsrâ, 17/18-21.

84. Ra'd, 13/8.

cimri, eli çok kuru ve avucu en dar bir kimse olduğu görülür. Bazı insanlar ise; yaşantısını güzelleştirmek, kavmi ve aşireti arasında şerefli bir mevkide olmayı istediği için çalışıp kazanır. Bundan dolayı kazancını güzelce talep eder, helal kazanç araştırır, doğruluk ve emanetten ayrılmaz, aldatma ve hıyanetten kaçınır. Sonra böyle bir kimse mal varlığından infak eder, fakire ve yoksula yardım eder, aciz ve zayıfın imdadına koşar. Okul, mabed, hastane ve esirgeme kurumlarının yapımında onun eli vardır. Servetleri eşit ve amelleri zahiren birbirine benzer diye şimdi bu iki kimse birbirine eşit midir yoksa güzel irade sebebiyle biri diğerinden üstün müdür?

İrade öyle bir şeydir ki; büyüğü küçültür, küçüğü büyütür. Aşağı tabakadan bir kimseyi yükseltirken, yüksek tabakadan birisini alçaltır. Şahsın varlık dairesi iradesi sayesinde genişler, genişler sonunda yeryüzü yuvarlağını tamamen kuşatabilir, dahası akıl ve ruh âleminde elde ettiği mertebeler sebebiyle bundan da büyük hale gelebilir. Böyle bir kimse ahireti istediğinde onun varlığı iradesinin büyüklüğü oranında büyük, gayesinin genişliği oranında geniş olur. Böylece nefsanî şehvetlere yönelen kimselerin nefislerinden daha yüce olur. Onların, amellerinden elde edecekleri hisse, böceklerin ve başka hayvanların hisseleri gibidir. Yani; yemek, içmek, cinsel isteklerini tatmin etmek ve güçlünün zayıfa zulmüdür.

Ameliyle Yüce Allah'a yaklaşmayı ve O'nun ahlâkıyla ahlâklanmayı, O'nun isimlerinin ve sıfatlarının tecellilerini elde etmeyi dileyen kimsenin varlığını şimdi bu kişiye kıyas et. Kalp genişliği, ilim zenginliği, nizamı ve hikmeti ayakta tutup, adaletin terazisini kurarak ve rahmetin yaygısını yayarak vâsi' (engin, uçsuz bucaksız), âlim, halik, hakîm, rahman ve rahîm olan Allah'a yaklaşmayı dileyen adamı bu kişiye bir kıyas et. İradesi ve Yüce Allah'ın kanunlarına göre bu kimsenin en şerefli bir beşer ve en yüce bir insan olduğunu görmez misin?

İnsanoğlunun amellerini çekip çeviren ve onları insanların mutluluklarına veya bedbahtlıklarına yönlendiren iradesinin mertebesine işaret etmekle ben bu ayetin tefsiri konusu dışına çıkmış olmuyorum. Çünkü izzet sahibi Rab, insanlara olan bağışını onların iradelerine bağlı kılmıştır. Ancak insanların pek azı müstesna onlar bunu hakkıyla değerlendirememektedirler. İnsanlar böylesi bir hatırlatmaya hatta bundan daha fazlasına da muhtaçtırlar.

Eğer sen bütün bunları derinlemesine anlamışsan o zaman *"Biz şükredenleri mükâfatlandıracağız."* ifadesinin manasını da anlarsın. Yani onlar, irade gücüyle Yüce Allah'ın kendilerine bahşettiği nimetini bilirler ve onları kendilerini kemal derecesine yükseltecek yerlerde kullanırlar. Böylece onların amelleri salih, nefislerini yükseltici ve başkalarına da faydalı olur. Yüce Allah, ayette vereceği mükâfatın şanını yüceltmek için nasıl olacağını kapalı bıraktı.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayette zikri geçen **"şükredenler"** Enes b. en-Nadr ve benzerleri gibi iradelerinin gücünü koruyarak Hz. Peygamber'le Allah yolunda cihad edenler ve sabredenlerdir. Müslümanların, müşriklerden uzaklaşmalarına (ve kurtulmalarına) sebep olanlar bunlardır. Yüce Allah bu ayette, onları yüceltmek ve kendilerine mükâfatını vad etmek gayesiyle **"şâkirîn"** vasfının belirgin hale getirdiği bir ifadeyle özel olarak zikretti. Bu son ifade, ahireti dileyen kimse mücmel olarak ifade edildiği için, detaylı bir şekilde anlatılmasındandır.

Rabbanî Kavramı Üzerine

Yüce Allah, onların yeteneklerine dikkatlerini çektikten sonra onlara kendi dışlarından bir örnek veriyor. Nitekim bundan önce de ölümü temenni etmeleri dolayısıyla onlara kendi nefislerinden örnek vermişti. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Nice peygamberler vardır ki, rablerine ihlâsla ibadet eden birçok Allah eri onlarla birlikte savaştılar. Allah yolunda başlarına gelenlerden yılmadılar, zaaf göstermediler, boyun eğmediler. Allah sabredenleri sever."***

Bu ayette geçen ***"keeyyin"*** *kelimesi "kem-i haberiye"* manasındadır. Bu edat, hangi kelimenin başına gelmişse onun çok olduğunu ifade eder. Bu kelimenin meşhur ve fasih olmak üzere iki kullanımı söz konusudur. Bunlardan birincisi *"keeyyin"* kelimesinin fail vezninde *"kâinun"*dur ki, sükûn üzere mebnidir. Kıraat imamlarından İbn Kesir, kelimeyi böyle okumuştur. Bir diğer kullanımı ise *"keeyyin"* şeklindedir. Bilginlerin ifadesine göre bu kelime sonundaki *"nûn"* harfinin aslı tenvindir, ancak yazıda iki esre şeklinde değil de *"nûn"* biçiminde yazılmıştır. Nitekim bu özel olarak bu kelimede okunmaktadır. İbn Kesir dışındaki bütün kıraat imamları bu kelimeyi ***"keeyyin"*** şeklinde okumuşlardır. Bilginler derler ki, kelimenin aslı istifham (soru)

edatı olan *"eyyu"*dür. Bu edatın başına benzetme kâfi gelmiş ve kelime başlı başına müstakil bir kelime haline gelmiştir. Artık anlamı içinde ne benzetme ve ne de soru anlamı yoktur.

"Ribbiyyûn"a gelince; Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ta belirttiğine göre bunlar *"rabbaniyyûn"*durlar. Bu kelime üç harekeyle okunmuştur. Bunlardan feth (***rabbiyyûn***) okunuşu kıyasa uygun olanıdır. ***"Ribbiyyûn"*** ve *"Rubbiyyûn"* şeklinde kesre ve zamme ile okunuş ise ism-i mensubun değiştirilmesinden ibarettir. Daha önce bu sûrenin 79. ayeti tefsir edilirken *"Rabbiyyûn"* kelimesinden söz edilmişti. Kelime *"rabbanî"* sözcüğünün çoğuludur. *"Rabbanî"*, *"Rabbe mensup"* demektir. *"Rab"* kelimesine *"elif"* ve *"nûn"* eklenmesi, cismanî kelimesine eklenmesi gibidir. Bu kelimenin açıklanmasında, başka şeyler de söylenmiştir. *Keşşâf*'ın *"ism-i mensubun değiştirilmesinden ibarettir"* şeklindeki ifadesinin manası şudur: Araplar, *"Basra"* kelimesinden ism-i mensup yaparken *"Bısriyyûn"*, *"dehr"* kelimesinden yaparken *"duhriyyûn"* dedikleri gibi, bazen ism-i mensubun harekesini değiştirirler. Ferrâ ise şöyle der: "Ayette geçen *'ribbiyyûn'*, *'evvelkiler'* demektir." Zeccâc'a göre ise *"ribbiyyûn"* *"kalabalık topluluk"* demektir ve tekili *"ribbîn"*dir. İbn Kuteybe'ye göre; kelimenin aslı *"topluluk"* anlamına gelen *"er-rubbetu"*dür. Bu açıklamanın bir benzeri de İbn Abbas'tan rivayet olunmuştur. İbn Zeyd'e göre *"rabbaniyyûn"* imamlar ve valiler, *"ribbiyyûn"* ise halktır. *"Ribbiyyûn"*, *"Rabbe müntesip olanlar"* demektir. Ancak zahir ve tercihe şayan olan birinci açıklamadır. ***"Vehn"*** ve ***"za'f"*** kelimelerinin ne anlama geldiği daha önce açıklanmıştı. ***"İstikâne"*** ise bir çeşit *"boyun eğme"*dir. ***"İstikâne"***, *"hasmının kendisine dilediğini yapması için insanın sakin kalması (teslim olması)"* demektir.

Ayetin manasına gelince; daha önce gelip geçen birçok peygamberle birlikte, kendilerine iman eden ve kalplerinin derinliklerinden ve amelleriyle Rabbe mensup olan, peygamberlerin ve rasullerin tapılacak ma'bud değil birer hidayet önderleri ve öğretici olduklarına inanan çok kimseler çarpışmıştır. Ama bu insanlar Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı gevşeklik göstermemişlerdir. Yani içlerinden bazıları yaralandı bazıları da katledildi diye zaaf göstermemişlerdir. İsterse katledilen bizzat peygamberlerinin kendisi olsa bile yılgınlık içine düşmemişlerdir. Çünkü onlar, peygamberlerinin şahsı uğrunda değil rableri olan Allah yolunda çarpışmaktadırlar. Onların peygamberlerinden elde ettikleri olanca nasipleri, rablerinden tebliğde bu-

lunması ve rablerinin hidayetini ve ahkâmını kendilerine beyan etmesidir. *"Biz, rasulleri sadece müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak göndeririz."*[85] Onlar cihadlarında zaaf ve gevşeklik göstermemişler ve topukları üstüne gerisin geriye dönmemişlerdir. Bilakis; peygamberlerinin katlinden sonra da tıpkı sağlığında aralarındayken olduğu gibi sabit kalmışlardır. Çünkü her iki durumda da sebatın sebebi birdir. Sebep, cihadın Allah yolunda -yani hakkı muhafaza ve himaye etmek, adaleti hâkim kılmak, ayakta tutmak ve bunu izleyen ve buna tabi olan başka şeyler gibi- Yüce Allah'ın razı olduğu yolda olmasıdır. Kıraat imamlarından İbn Kesir, Nâfi', Ebu Amr ve Yakûb bu kelimeyi *"Qutile maahu"* şeklinde okumuşlardır. Bundan dolayı, kelime Ana Mushaf'ta, iki kıraat birbirine uysun diye elifsiz yazılmıştır. Buna göre mana, *"Nice peygamberler vardır ki, birçok Allah erleri onlarla birlikte savaşırken şehit düşmüşler ya da o peygamberin katledildiği gibi katledilmişlerdir."* olmaktadır. Bazıları, savaşırken hiçbir peygamberin katledilmediğini iddia etmiştir. Bu iddia kabul edilemez bir iddiadır. Özellikle rasul olmayan nebiler arasında çok katledilenler vardır. Peygamberlerin tümünü, bildiğini söylemeye cesaret ettiren kimdir? Yüce Allah Peygamberine diyor ki; *"Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık, bir kısmını ise sana anlatmadık."*[86] Katâde'nin bu ayet hakkındaki şu tefsiri de rivayet tefsirlerindendir: "Nice gönül erleri vardır ki bunlar peygamberleri ile birlikte Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı gevşeklik ve acizlik göstermediler. Peygamberleri katledildi diye zaaf göstermediler ve sarsılmadılar. Yani peygamberlere yardımlarından ve dinlerinden dönmediler."

İbn İshak ise bu ayeti şöyle tefsir eder: *"Peygamberleri katledildi diye gevşeklik göstermediler, düşmanları karşısında zaaf göstermediler. Allah ve dinleri için cihad uğrunda başlarına gelenlerden dolayı gevşeklik göstermediler. İşte sabır budur."*

"Allah sabredenleri sever."

Yüce Allah'ın insanları sevmesinin ne demek olduğu bu sûrenin baş taraflarında geçmişti. Buna göre, ayetin manası şöyle olur: Allah, onlar gibi sabırlı kullarını sevdiğine göre sizler onların hallerinden ibret alınız. Çünkü Allah'ın dini birdir ve yarattıkları hakkında kanunu aynıdır. Bunun için siz-

85. Kehf, 18/56.
86. Nisâ, 4/164.

lere bu kanunlar gösterilmiştir. Sizlere, daha önceki ümmetlerin akıbetlerini öğrenmeniz emredilmiştir. O halde sabreden sadıkların amellerine uyun ve o Allah erlerinin dediklerinin aynısını söyleyin.

*"**Onların sözleri sadece** (şöyle) **demek olmuştur: 'Ey Rabbimiz! Günahlarımızı... bağışla.'**"* Yani; sabra, sebata, izzeti nefse (kendine saygı) ve cesarete tutunup sarıldıkları o anda onların sözleri imanlarının kuvvetini ve iradelerinin doğruluğunu yansıtan o sözü söylemekten başkası olmamıştır. O söz de, daha önce işledikleri günahlarının, sünnetleri yerine getirmedeki kusurlarının veya şeriatın sınırladığı sınırlarda durmaktaki noksanlıklarının bağışlanmasını cihadları vesilesiyle Yüce Allah'tan dilemekten ibarettir. "***...Ve işlerimizdeki taşkınlıklarımızı...***" İşlerimizde aşırı giderek ve sünnetlerin belirlediği sınırları aşarak işimizdeki taşkınlığımızı bağışla. "***Ayaklarımızı** (bize gösterdiğin sırat-ı müstakiminde) **yolunda sağlam tut** (ki fitneler bizi o yoldan kaydırmasın, savaş meydanlarında sabit kıl ki mağlubiyet bize uğramasın.) **ve** (ayetlerini inkâr eden, dinine mensup olanlara karşı mütecaviz olan) **kâfir topluluğa karşı bize yardım et.***" Onlar sana inanmadıkları için tevhide sarılarak, seni tenzih ederek, iyiliği emrederek ve kötülüğü yasaklayarak nimetine şükretmezler. Ve onlar hak ehli olanlara adalet terazisini ayakta tutma imkânı da vermezler. Bizi muzaffer kıl! Çünkü zafer senin elindedir. Kanunların gereği onu dilediğine verirsin. Günahların ve işlerde aşırı gitmenin belâ ve mağlup düşmenin sebeplerinden olması da senin koyduğun ilahi kanunların gereğidir. Aynı şekilde itaatin, sebatın ve istikametin zafer ve kurtuluş sebeplerinden olması da yine senin ilahi kanunlarının gereğidir. Bundan dolayı o Allah erleri, Yüce Allah'tan bütün günahlarının ve aşırılıklarının izlerini gönüllerinden silmesini ve kendilerini sebatın devamına muvaffak kılmasını istemektedirler. Hiç kuşkusuz bu gibi durumlarda, dua ve Yüce Allah'a yönelme, mücahid bir mü'minin kuvvetini, azmini ve sıkıntılara dayanma gücünü arttırır. Bundan dolayı psikoloji ve ahlâk bilginleri onların savaşta inkârcılara nispetle çok sabırlı ve sebatkâr olduklarını itiraf etmektedirler. Nitekim bu husus daha önce "*Câlût ve askerleriyle savaşa tutuştuklarında: 'Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır. Bize cesaret ver ki tutunalım. Kâfir kavme karşı bize yardım et!' dediler.*"[87] ayetinin tefsirinde geçmişti.

87. Bakara, 2/250.

*"**Allah da onlara** (zafer, düşmanı mağlup etme, yeryüzünün hâkimiyeti ve buna bağlı olarak gelen onur, izzet, ödül ve şerefle anılmak şeklinde)* ***hem dünya nimetini ve hem de*** *(Allah'ın rızasını, yakınlığını, cennet nimetlerini elde etmeleri anlamında)* ***ahiret sevabının güzelini verdi."*** ***"Ahiret sevabı"*** bir rivayette ifade edildiği üzere *"Hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı ve hiçbir kimsenin aklına gelmeyecek kadar güzeldir."*[88] Hz. Peygamber bunu Yüce Allah'ın *"Onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez."*[89] ifadesinden almıştır. Yüce Allah bu sevabı ancak güzel iradeleri ve bu iradenin nefislerinde ve amellerinde bıraktığı güzel etki dolayısıyla onlara bahşetmiştir. Bu güzel sonuçtan dolayı işleri tabii yoldan hallederler, arzuladıkları şeyleri sebeplerine sarılarak talep ederler. ***"Çünkü Allah iyilik yapanları sever."*** Çünkü onlar, yeryüzündeki halifeleridirler ve Allah'ın kanunlarını ayakta tutarlar, nefisleri ve amelleriyle O'nun hikmetini ortaya koyarlar. Onların amelleri, Allah sayesinde Allah için olur. Nitekim Allah'ın sevdiği kullarının sıfatları hakkında varid olan şu hadiste de aynen böyle söylenir. *"Ben kulumu bir kez sevdim mi işiten kulağı, gören gözü ve tutan eli olurum."*[90] Bu, şu demektir: Allah'ın sevdiği kulun duyguları ve amelleri ancak Allah'ı hoşnut eden şeylerle meşgul olur ve Allah'ın kanunlarını uygular.

Bu ayette, dünya nimetiyle ahiret sevabının güzelliği birlikte zikredilmektedir. Çünkü onlar amelleriyle dünya ve ahiret saadetini dilemektedirler. Bir amelin karşılığı da iradeye göredir. Daha önce geçtiği üzere mü'minin şanı budur. Bu ayet zühtte aşırı gidenlere karşı da bir delildir. Ayette ***"güzellik"***'in sadece ahiret sevabı için zikredilmesi, onun faziletine ve meziyetine ve Allah katında muteber olanın o olduğuna işaret etmek içindir. Nitekim müfessirler de sebebi böyle açıklamışlardır.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: "Bu ayette konu edilen kimselerin sevapları her halükârda güzeldir. Fakat *'güzel'* vasfının ahiret sevabı için zikredilmesi, onun durumunu daha fazla yüceltmek ve -dünya nimetinin şaibelerle ve can sıkıcı şeylerle karışık olması gibi- bunun da herhangi bir eziyetle karışık olmayan bir sevap olduğuna dikkat çekmek içindir. Ayetin ifade ettiği gerçeğe, Racî' ve Bi'r-i Maûne faciası gibi olaylarda katledilenlere dünya

---

88. Buharî, *Bed'u'l-Halk*, 8.
89. Secde, 32/17.
90. Buhârî, *Rikâk*, 38. (Kutsi hadis formu ile ilgili olarak bkz: I. ciltteki 222 no.lu dipnotumuz. -Yayıncı-)

nimeti verilmediği şeklinde itiraz edilemez.[91] Çünkü dünya nimetini tercih

91. *Racî'*, Mekke ile Usfan arasında bir suyun adıdır. Bu vakıa seriyyelerden veya buûstan (elçi gönderme) sayılır. Bu olay şöyle oldu: Hz. Peygamber sahabelerinden 6 veya 10 kişiyi, Kur'ân okutmak ve dini öğretmek üzere Adal ve Kâra kabilelerine gönderdi. Çünkü onlar Müslüman olduklarını iddia ediyorlardı. Bunun için de Hz. Peygamber'den öğretici istemişlerdi. Sahabeler Racî'e varınca karşı taraf onlara kalleşlik etti ve onları Hüzeyl kabilesinden 200 kişi kuşattı. Sahabelere, *"Eğer esir olursanız size hiç birinizi öldürmeyeceğimize dair söz veriyoruz."* diyorlardı. Bazı sahabeler, *"Bir kâfirin zimmetini kabul etmeyiz."* dediler, bunun üzerine müşrikler onlarla çarpışmaya başladılar ve sonunda onları katlettiler. Verdikleri ahdi kabul edenleri ise bağladılar ve Müslümanlardan ele geçirdiklerine işkence etmek isteyen Kureyşlilere satmak üzere onları Mekke'ye götürdüler. Eli kolu bağlananlardan birisi olan Abdullah b. Târık onlarla birlikte Mekke'ye gitmek istemedi ve *"Bana önder ve örnek o şehitler arasındadır."* dedi. Onlar zorladıkça o direndi ve onlarla gitmeyince kendisini katlettiler. Kalan ikisini ise Mekke'ye götürdüler. Bunlar, Hubeyb b. Adiyy ve Zeyd b. Desine idi. Bu iki sahabeyi orada kendilerine ait iki esir karşılığında onlara verdiler. Kureyşliler ise bu iki sahabeyi Mekke'de katlettiler. Hubeyb'i önce esir alıp hapse koydular ve onu küçümsediler. Hubeyb, *"Şerefli bir kavim esirine böyle davranmaz!"* dedi. Bu söz üzerine ona iyi davrandılar. Başına bir kadını gözetleyici olarak diktiler. Bu kadın, Hüceyr b. Ebî İhâb'ın âzadlı cariyesi Mâviye idi. Hüceyr Hubeyb'i satın alan üç kişiden birisiydi. Diğer ikisiyse Hüceyr'in ana bir kardeşleri olan Ukbe ile Ebû Sürûa idi. Mâviye ve kocası Mevhib Nevfel oğullarının azatlısı olup Hubeyb'i hapiste gözetliyorlardı. Mâviye, Hubeyb'in hapis günlerini ve sonrasını şöyle nakleder: "Hubeyb, geceyi Kur'ân okuyarak teheccüd namazı kılardı. Kadınlar O Kur'ân okurken sesini duyunca ağlarlar ve ona acırlardı." Mâviye, bir gün Hubeyb'e, *"herhangi bir ihtiyacın var mıdır?"* diye sordu. Hubeyb *"Hayır."* diye cevap verdi ve devamla, *"Ancak bana tatlı su vermenizi ve dikili taşlar adına kestiğiniz hayvan etinden yedirmemenizi istiyorum."* dedi. *"Nusub"* denen bu taşlar, üzerinde putlara kurban kestikleri taşlardı. Hubeyb, sözüne devamla, *"Bir de beni öldürmek istediklerinde bana haber vermeni istiyorum."* dedi. Gerçekten de onu öldürmek istediklerinde Mâviye Hubeyb'e haber verdi. Mâviye o anı şöyle haber veriyor: *"Allah'a yemin olsun ki Hubeyb'in zerre kadar üzüntü ve kaygı duyduğunu görmedim. Hubeyb'i katletmek üzere Harem'den dışarı çıkardılar. Onlardan iki rekât namaz kılmak için izin istedi ve gerekli izin verilince iki rekât namaz kıldı. Onlara, ölümden korktuğumu düşünmeseydiniz namazımı uzatırdım, dedi. Sonra da şu şiiri okudu:*

ولست أبالي حين أقتل مسلماً   على أي شق كان لله مضجعي
وذلك في ذات الإله وإن يشأ   يبارك على أوصال شلو ممزع

"Aldırmam Allah için yatıracaklar beni hangi yanıma,
Yeter ki öleyim 'Müslüman' zarar gelmesin imanıma,
Katlim nasıl olsa değil mi -söyle- Allah uğruna,
Dilerse Allah bereket verir tarumar olan vücuduma."

*Bi'r-i Mâûne faciası*na gelince, kısaca aktaralım: *"Melâibu'l-Esinne"* lakaplı Âmir b. Mâlik, Medine'ye Hz. Peygamber'e gelir. Peygamberimiz (s) onu İslâm'a davet eder. Onun güzelliğine şehadet eder, ama İslâm'a girmez. Fakat Peygamberimiz'e *"Ey Allah'ın elçisi! Sahabelerinden bir grubu Necd'e göndersen ve onlar senin gönderildiğin davaya onları davet etseler umarım ki sana tabi olurlar."* der. Peygamberimiz *"Ben göndereceğim kişiler hakkında Necd halkından korkarım."* der. Mâlik, *"Ben onların komşusuyum, yani; onlar benim zimmetimde, ahdimde ve civarımdadırlar ve ben onları himaye ederim."* der. Hz. Peygamber Necd halkına kurralardan 70 sahabe gönderir. Bunlar kendilerini Kur'ân'ı ezberlemeye

etmek ilahi kanunlara uymaya ve sebeplere sarılmaya bağlıdır. Racî' vakıasında sahabeler müşriklerin hükmünü kabul edip etmemede ihtilaf ettiler. Bu onlar açısından bir ihmalkârlıktı. Bi'r-i Mâûne faciasındaysa güvenilmez bir kimseye güvenmek suretiyle ihtiyatı elden bıraktıkları için ihmalkâr davrandılar. Bu facia da kusurlarının karşılığı oldu. Ve bu olay, mü'minlere her an ihtiyatlı olmaları, ihmalkâr olmamaları ve işlerinde aşırıya kaçmamaları hususunda bir öğüt oldu."

Üstad Abduh, bu ayetlerin mü'minleri tedip ettiği ve ihmalkâr davrananları azarladığı noktasında müfessirlerin ittifakı olduğunu açıkça ifade etti. Bu mesele kuşluk vakti güneşin apaçık zuhur ettiği kadar açıktır ve hatta ondan da açıktır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا يَرُدُّوكُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ فَتَنقَلِبُوا
خَاسِرِينَ ﴿149﴾ بَلِ اللَّهُ مَوْلَاكُمْ وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِرِينَ ﴿150﴾ سَنُلْقِي فِي
قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَا أَشْرَكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَأْوَاهُمُ
النَّارُ وَبِئْسَ مَثْوَى الظَّالِمِينَ ﴿151﴾

149- Ey iman edenler! Eğer inkâr edenlere uyarsanız sizi gerisin geriye (küfre) döndürürler de hüsrana uğrayanların durumuna düşersiniz.

150- Oysa sizin mevlânız Allah'tır ve O, yardımcıların en hayırlısıdır.

---

gece gündüz okuyup mütalaa etmeye vakfetmiş kimselerdi. Yola çıkan bu yetmiş sahabe Mâûne kuyusu yanına konaklarlar. Burası Âmir oğulları yurdu ile Süleymoğulları karataşlığı arasında bir yerdi. Sahabeler Haram b. Milhan'ı Hz. Peygamber'in mektubuyla birlikte Âmir b. Tufeyl'e gönderirler. Âmir mektubu okumaz bile! Adamlarından birisine gelen elçiyi mızrakla öldürmesini emreder. Sonra da Âmir oğullarına kalan sahabelerle çarpışma çağrısında bulunur. Ancak Âmir oğulları, Âmir b. Mâlik'in komşuluğuna riayet için bu çağrıya olumlu cevap vermezler. Âmir daha sonra Süleym oğullarını sahabelere karşı savaşmaya çağırır. Usıyye, Ri'l ve Zekvân bu çağrıya uyarlar ve Hz. Peygamber'in sahabelerini kuşatırlar. Nihayet şiddetli bir çarpışmanın ardından onların tümünü katlederler. Bu sahabelerden sadece Ka'b b. Zeyd en-Neccâr kurtulur. Ka'b maktuller arasında ağır yaralı ve ölmek üzere iken kurtarılır. Bu hadise, hile ve kalleşlikle katledilen sahabelerin âlim ve Kur'ân hafızı olmaları dolayısıyla Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin çok zoruna gider. (Bi'r-i Mâûne faciası için bkz: Buharî, *Megâzî*, 20, 28; *Cihâd*, 170; M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi*, XI/33. vd. *Recî Vakası*: M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi*, XI/14.vd.)

151- Allah'ın hakkında hiçbir delil indirmediği şeyleri O'na ortak koşmaları sebebiyle kâfirlerin kalplerine yakında korku salacağız. Gidecekleri yer de cehennemdir. Zalimlerin varacağı yer ne kötüdür!

İnkâr Edenlere Karşı Mü'minlerin Mevlâsı Allah'tır!

Bazı müfessirlere göre bu ayetler, gevşeklik gösterip de o söyledikleri sözleri söyleyen ve bundan dolayı önceki ayetlerde azarlanan münafıklara hitaptan sadık mü'minlere hitaba dönüşü ifade etmektedirler. Üstad Muhammed Abduh dedi ki: "Ayette yer alan bu hitap, münafıkların içinden *'Kardeşlerinize ve onların dinine dönün'* diyenlerin bu sözlerini duyan kimseleredir. Dolayısıyla bu hitap, öncekinden daha dar çerçevelidir." Ancak, -bizim daha önceki ayetlerin tefsirinde izlediğimiz metot üzere- burada tercihe şayan olanı; bu ayette hitabın genel olduğu ve birbirleriyle dayanışma içinde oldukları için Uhud savaşına katılmış bütün herkese yönelik olduğu yönündedir. Dolayısıyla herkes kendi durumuna göre bu ayetten ibret almak durumundadır. Nitekim biraz sonra gelecek ayetler de bu tercihimizin doğruluğunu göstermektedir. Çünkü o ayetler, bu hitabın tamamlayıcısı mesabesinde olan ifadelerdir. O ayetlerde -biraz sonra geleceği üzere- onların amelleri ve niyetleri bütün ayrıntısı ile anlatılmakta ve Yüce Allah'ın -kendilerini dünyayı ve ahireti isteyenler şeklinde ikiye ayırmasıyla birlikte- onlara ilgisi ve ihtimamı yer almaktadır.

"Ey iman edenler! Eğer inkâr edenlere uyarsanız..." Yani; Muhammed'in peygamberliğini inkâr eden, tevhide ve hayra davetini kabul etmeyen Ebu Süfyan ve onunla birlikte olan Mekke müşrikleri gibi inkâr edenlere uyarsanız... O müşrikler ki kalbi hasta olanlar, sizi onlara dönmeye ve münafıkların başkanı Abdullah b. Übeyy'i sizlerle başkanları (Ebu Süfyan) arasında arabulucu yapmaya çağırmaktadır. Maksat; onun sizin için Ebu Süfyan'dan eman talep etmesidir. Bu ayeti şöyle anlamak da mümkündür: Ey iman edenler! Kalpleri kâfir olan ve dilleriyle iman eden Abdullah b. Übeyy ve arkadaşları gibi daha savaşa başlamadan sizi güç zamanda yardımsız bırakan, daha sonra da sizi eski dininize geri dönmeye çağıran ve *"Muhammed peygamber olsaydı başımıza bunca bela gelmezdi!"* diyen inkârcılara uyarsanız... ***"Sizi gerisin geriye (küfre) döndürürler de..."*** Sizi eski ilk inkâr halinize veya derece derece kâfirliğe geriye çevirirler. Üstad Abduh bu ayeti şöyle

tefsir etti: "Onların karşısındaki haliniz mağlup olanın galip karşısındaki durumu iken, eğer onlardan eman dilerseniz, sizin başınıza geçip hâkimiyeti ele geçirirler, siz de onlar karşısında zelil ve mağlup olursunuz ve sonunda sizi dininizden geri çevirirler de dünyayı ve ahireti kaybeden o **'Hüsrana uğrayanların durumuna düşersiniz.'**" Bunlardan birincisini, onların sultasına boyun eğdiğiniz, aralarında zelil olduğunuz ve Yüce Allah'ın içinizden iman edip salih amel işleyenlere yeryüzünde hükümranlık vereceği, dinlerini yeryüzünde yerleştirip koruyacağı ve korku döneminden sonra bunun yerine onlara güven sağlayacağı yolundaki vaadinden mahrum olduğunuzdan dolayı kaybedersiniz. Diğerini ise; Yüce Allah'ın muttakilere vaad ettiği mükâfatlarından mahrum olmanız yanında ahirette mürtetlere verilecek azaba uğrayacağınızdan dolayı kaybedersiniz.

Bazı müfessirlerin bu ayeti tefsir ederlerken Yahudi ve Hıristiyanları zikretmeleri yersizdir. Onlar bu konuda Hasan ve İbn Cüreyc'den gelen rivayete tabi olmuşlardır. Suddî'den gelen rivayete göre ayette geçen **"inkâr edenler"**den maksat, Ebu Süfyan ve onunla birlikte olan müşriklerdir. Hz. Ali'den gelen rivayete göre ise *"inkâr edenler"* Abdullah b. Übeyy ve yandaşlarıdır. Az önce geçtiği ve de işaret ettiğimiz üzere Müslümanları dinlerinden dönmeye çağıranlar bunlardı. **"Oysa sizin mevlânız Allah'tır."** O halde ne Ebu Süfyan ve avenesinin ne Abdullah b. Übeyy ve taraftarlarının dostluğunu düşünmeniz gerekir ne de sizi onlarla dost olmaya çağıranların akıl çelen sözlerine kulak vermeniz... Çünkü onlar size yardım edemeyecekleri gibi, kendi nefislerine de bir fayda sağlayamazlar. Sizin asıl dostunuz, size yardım etmeye kadir olan Allah Teâlâ'dır. Ancak bu, *"Eğer yüz çevirirlerse bilin ki Allah sizin sahibinizdir. O ne güzel sahip ve ne güzel yardımcıdır!"*[92] ayeti uyarınca özel inayeti ile sizin işlerinizi üstlenmeyi vaad eden Allah işlerinizi üstlenir ilkesine göre böyledir. Yüce Allah size sünnetullahın salihlerin işlerini üstlenmek ve size husumet besleyen kâfirleri yardımsız bırakmak şeklinde gerçekleştiğini beyan etmektedir. *"Yeryüzünde dolaşıp kendilerinden öncekilerin sonlarının nasıl olduğunu görmezler mi? Allah onları yere batırmıştır. Kâfirlere de onların benzeri vardır. Bu, Allah'ın inanların yardımcısı olmasından dolayıdır. Kâfirlere gelince; onların yardımcıları yoktur."*[93] Bu ayetlerin nazil olduğu Uhud savaşından sonra Ebu Süfyan *"Bizim Uzzâ'mız var, sizinse hiçbir*

92. Enfâl, 8/40.
93. Muhammed, 47/10-11.

Uzzâ'nız yok!" dediğinde cevabını buradan alıyordu. Çünkü ona *"Allah bizim dostumuzdur, sizinse hiçbir dostunuz yoktur!"*[94] diye cevap vermesi emredilmiştir. Bu ayette Yüce Allah, âdeta mü'minlere kendi kanununu (sünnetullah) açığa çıkaran bu sözünü ve Hz. Peygamber'in bunu ona hatırlatmasını ifade etmektedir. Mademki Yüce Allah, -size şart koştuğu imanı, salih olmayı ve hakka yardımı yerine getirdiğinizde- sizin mevlânızdır ve yardımcınızdır; O halde O'ndan gayrı başkasına hiç muhtaç olur musunuz? ***"Ve O, yardımcıların en hayırlısıdır."*** Çünkü insanların içinden ***"yardımcı"*** denen kimseler, kendilerine verilen güç-kuvvet ve bahşedilen sebepler yardımıyla ancak birbirlerine yardım ederler. Fakat onlara o gücü veren ve söz konusu sebepleri bahşeden ancak Allah'tır. Kullarından dilediği kimselere başkalarına verdiğinden kat kat üstün sabrı, sebatı, azmi, sağlam görüşü, ilahi kanunları uygulamayı ve sebeplere sarılmayı vererek yardım etmeye kadir olan ancak Allah'tır. Bu konuda, aklımıza gelenler bunlardır. Müfessirler ise bu gibi ayetleri tefsir ederlerken derler ki; bu gibi ayetlerde geçen ***"hayr"*** ism-i tafdili, kendi manası olan mukayese anlamı taşımaz. Çünkü onlara takdim edilen o yardımcılarda hiçbir hayır yoktur ki Allah'la mukayese edilsinler. Üstad Abduh ise şöyle dedi: "'*Kâfirlerde hiçbir hayır yoktur.*' düşüncesiyle itiraz etmenin hiçbir dayanağı yoktur. Çünkü ism-i tafdil sadece '*yardım etme*' bakımından mukayese yapmaktadır. Yani; '*Allah'ın mü'min kullarına yardımı, kâfirlerin kendi dostlarına yardımlarından daha hayırlıdır.*' denilmiş olmaktadır."

Allah'ın Kâfirlerin Kalplerine Korku Salması

"Allah'ın hakkında hiçbir delil indirmediği şeyleri O'na ortak koşmaları sebebiyle, kâfirlerin kalplerine yakında korku salacağız." Bizim aklımıza ilk gelen, bu ayetin Yüce Allah'ın muvahhid mü'minlere en hayırlı yardımcı olmasının nasıl ve niçin olduğunun anlatılıyor olmasıdır. Ayet bunun bazı yönlerini beyan etmekte, mü'minlere şirkin çirkinliğini beyan etmekte, imana olan sevgilerini artırmaktadır. Yüce Allah, Müslümanların müşrik düşmanları hakkında adil kanunlarını (adil olan sünnetullahı) hâkim kılacağını beyan etmektedir. O'nun adil kanunu (sünnetullah) onların kalbine korku salmak şeklindedir.

94. Buharî, *Cihâd*, 164; *Megâzî*, 17.

"Ru'be" kelimesini kıraat imamlarından İbn Amir, Kisâî ve Ya'kub *"ayn"* harfinin zammesiyle *"ruub"* şeklinde okumuşlardır. Bunların dışında kalan kıraat imamları ise hem *"ruub"* hem de *"ayn"* harfinin sükûnu ile *"ru'b"* şeklinde okumuşlardır. *"Ru'b"*; *"Allah'a putları ve hakkında hiçbir delil indirmediği mabutları ortak koşmaları dolayısıyla kalplerine doldurduğu korku"* demektir. ***"Allah'ın hakkında hiçbir delil indirmediği"*** demek, *"Yüce Allah'ın aklen ve vahiyle o mabutların ilahlığına ve Allah'la yarattıkları arasında vasıta oldukları yolundaki iddialarına delil indirmediği"* demektir. Onlar o putları ilah edinmede ve buna inanmada, bir kavmin heva ve hevesine uyup da bundan önce sapan babalarını taklit ettiler. Böyle bir kimse, dininde gönül rahatlığı içinde değildir, inancında delile uymamaktadır. O daima kalp huzursuzluğuna ve akla gelen kuruntulara uymaya maruzdur. Öyle kuruntular ki, bazı yaratılmışları dost edinme ve onları Allah katında vasıta ve şefaatçi kılmaya böylece kendisinden hiçbir hayır umulmayan şeylerden hayır umma, hiçbir zararından korkulmayan şeylerden korkma alışkanlığına mukayese ederek, vesveseleri sebep sayar, akla gelen kuruntuları müessir (etken) ve illet kabul eder. Şirk koşma bazen kalbe korku düşmesinin doğal sebebi olabilir. Nitekim meydana gelen böyle olduğu için Yüce Allah, -sebebini zikretmese bile- onu kendi nefsine izafe etmektedir. Çünkü sebepleri ve kanunları (sünnetullahı) vazeden bizzat O'dur. Fakat O, burada şirkin temelsizliğine ve kötü sonucuna delil olsun diye bu gerçeği açıkça belirtmiştir. Ayetin tefsirinde tercihe şayan olan bu yorum, buradaki tehdidi genel olarak kabul eden kimselerin sözlerine uygundur. Her inkâr, tabiatı itibarıyla korku doğurmaz. Korku doğurmak ancak şirkin tabiatıdır. Şirk; bazı mahlûkatın, sünnetullah'ın ve esbabın ötesinde gaybî bir tesiri olduğuna inanmaktır.

Birçok müfessir, ayatte geçen ***"senulkî"*** ifadesinin mü'minlere vaad olduğunu ve Yüce Allah'ın bu vaadini Uhud günü savaşın başında yerine getirdiğini açıkça belirtmişlerdir. Ancak bu yorum, ayette tevil ve takdir yapılmadan ortaya çıkmaz. Bu yorum ancak ayetin savaştan önce inmiş olması durumunda doğru olur. Açıkça bilinen şudur ki, ayetin hem kendinden öncesi hem de sonraki kısmı ile savaşın hemen ardından ve müşriklerin geri dönmelerinden hemen sonra inmiş olduğudur. Bazı müfessirler derler ki, bu ayetteki vaad, Hamrâu'l-Esed gazvesinde yerine getirilmiştir. Çünkü Ebu Süfyan ve onunla birlikte bulunanlar Uhud'dan döndükten sonra,

Müslümanları tamamen yok etmek için tekrar geri dönmek istemişler, Yüce Allah da Ma'bed'in o sözlerinden dolayı onların kalplerine korku salmıştır.

Üstad Abduh dedi ki; Bu ayetin iki yorumu vardır:

a) Korku salma yukarıda zikredilen olaya hastır. Eğer genel olsaydı Huneyn gazvesine de şamil olurdu. Oysa kâfirler, bu savaşta korkmuş değillerdi. Aksine ölesiye savaşıyorlardı. Aynı şekilde birçok kâfirin savaştığını ve kendisine korku gelmediğini görüyoruz. Bu yorum başta *Celâleyn* tefsiri olmak üzere birçok müfessirin kanaatidir.

b) Ayet, genel bir ilahi âdeti beyan etmektedir ki, bu da *"gerçek"*tir. Bu gerçeğin beyanı "mü'min" ve "kâfir" lafızlarından maksadın ne olduğunun anlaşılmasına bağlıdır ki bu da bu ayetlerin indiği sırada kâfirlerin ve mü'minlerin yaşadıkları ruh halidir. Mü'minlere gelince onlar canı ve malı Allah yolunda feda etmenin dâhil olduğu amelin desteklediği yakinî imanın sahibi ve inkıyat mertebesi üzere olan kimselerdi. Bu yakinî iman sahiplerine ek olarak -daha önce geçtiği ve bu ifadenin akışı içinde ilerideki ayetlerde geleceği üzere- bazılarında görülen o sürçme ve hata dolayısıyla Yüce Allah'ın azarladığı ve payladığı mü'minlerdi. Ama kâfirlere gelince, onlar imana davet olunan ve bu davete karşı kendilerine delil ve burhan sunulan kimselerdi. Fakat onlar inkâr etmişler, inatlaşmışlar, hakka karşı büyüklenmişler, davetçi ve ona uyanlarla kılıçla çarpışmayı tercih etmişler, hem davetçi ve hem de ona uyanların karşısında her gözetleme yerinde beklemişlerdir. Söz konusu kâfirlerin bu şirkine ve mü'minlere olan davranışlarına baktığımızda, onların mü'minlerle olan durumları, tıpkı hasmında hakkın nurunu gören kimsenin hasmıyla olan durumu gibidir, denebilir. Nasıl ki -elinde hiçbir delil ve hüccet olmaksızın- hasmının zulmü ve düşmanlığı hakkı inkâr etmeye sürükler, onların birbiri karşısındaki durumları tıpkı böyledir. Hasım içinde bulunduğu durumdan kuşkulanır ve sarsılır. Kendisini davet edenlerin sarsılmaz ve gönül huzuru içinde olduklarını görünce, kuşkusu daha artar ve hasmından korkar ve nihayet kalbi onlardan korku hissiyle dolar. işte inatçı kâfirlerin sadık mü'minler karşısındaki durumları budur. Allah Teâlâ âdeta şöyle diyor: İşte müşriklerin tabiatı budur. Mü'minlere direndiklerinde onlardan korkmayın, sizi onlarla dost olmaya ve kendilerine sığınmaya çağıranların sözlerine aldırmayın.

Üstad Abduh şöyle devam etti: "Neden çoğunlukla korkuyu Müslümanların kalplerine sinmiş buluyoruz da kâfirlerin kalplerine inmiş bulamıyoruz?" diye soran kimsenin bu sorusu da cevaplanmış olur. Çünkü kendilerine "Müslüman" diyenler, bazen bu ilahi vaade muhatap olan o mü'minlerdeki vasıfları taşımayabiliyorlar. Bunlarda, onlardaki yakînî imanın gücü, boyun eğme, sebat, sabır, Allah yolunda canı ve malını feda etme, hakkı savunma uğruna ölümü temenni özellikleri bulunmayabiliyor. Onlarda 'mü'min' kelimesinin manası gerçekleşmemiş olabiliyor. Müşriklerin korkuları, mü'minlerin imanı ve o imanın semereleri ile yakından alakalıdır. Bugün Müslümanların hali, Kur'ân'a karşı onu ilzam eden bir delil olamaz. Çünkü Müslümanların ekserisi, İslâm'ın getirdiği hak üzere olmakta birleşmek, seleflerinin imanını, sıfatlarını taşımaktan ve amellerini yapmaktan uzaktırlar. Kur'ân vaadinde durmaktadır. Fakat sen, imanları Kur'ân ayetlerinde dile getirilen esaslara uygun düşen mü'minleri getir bana! O zaman sana Yüce Allah'ın bu ve başka ayetlerdeki vaad ettiklerinden dilediğin şeyin gerçekleştirdiğini göreceksin.

Üstad daha sonra, *"Allah sizlerden iman edip iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri sahip ve hâkim kıldığı gibi onları da yeryüzüne sahip ve hâkim kılacağını, onlar için beğenip seçtiği dini (İslâm'ı) onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını ve (geçirdikleri) korku döneminden sonra, bunun yerine onlara güven sağlayacağını vaad etti."*[95] ayetini okudu. Ve devamla dedi ki: Buna göre, Allah'a ortak koşma, kalbe korku salma sebepleri arasında olmuş olur. Tıpkı, Yüce Allah'ın kendisiyle müsebbebleri (sonuçları) bağladığı diğer normal sebepler gibi... Suya kanmanın sebebini su içmeye, doymanın sebebini yemek yemeye bağlamış olması gibi... Hakkın kendisine ulaştığı kimsenin nefsinde batıl kesinlikle sarsılır. Benzetme tam olsun diye şunu belirtelim: Müşriklerin kalplerine korkunun düşmediği bazı vakalar insanın su içip de marazi bir nedenle suya kanmadığı vakalara benzer. Toplumsal kurallar, vücudun maddi kanunlarına benzer. Bunların da işlemesine engel olan birtakım engeller, şartlar ve maniler söz konusudur.

"Gidecekleri yer de cehennemdir." Dünyada başlarına gelen rezaletin ardından ahirette varıp sığınacakları mekân cehennemdir. ***"Zalimlerin varacağı yer ne kötüdür!"*** Yani; onların inkâr etmeleri, hakla inatlaşarak hak

95. Nûr, 24/55.

üzere olanlara mukavemet etmeleri ve kötü davranmak suretiyle halka zulmetmeleri sebebiyle sığındıkları o ateş ne kötü bir mekân ve ne kötü bir kalacak yerdir!

وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُم بِإِذْنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ
فِي الأَمْرِ وَعَصَيْتُم مِّن بَعْدِ مَا أَرَاكُم مَّا تُحِبُّونَ مِنكُم مَّن يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنكُم
مَّن يُرِيدُ الآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَلَقَدْ عَفَا عَنكُمْ وَاللّهُ ذُو فَضْلٍ
عَلَى الْمُؤْمِنِينَ ﴿152﴾ إِذْ تُصْعِدُونَ وَلاَ تَلْوُونَ عَلَى أحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي
أُخْرَاكُمْ فَأَثَابَكُمْ غُمَّاً بِغَمٍّ لِّكَيْلاَ تَحْزَنُواْ عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلاَ مَا أَصَابَكُمْ وَاللّهُ خَبِيرٌ
بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿153﴾ ثُمَّ أَنزَلَ عَلَيْكُم مِّن بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُّعَاساً يَغْشَى طَآئِفَةً
مِّنكُمْ وَطَآئِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ
يَقُولُونَ هَل لَّنَا مِنَ الأَمْرِ مِن شَيْءٍ قُلْ إِنَّ الأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنفُسِهِم
مَّا لاَ يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الأَمْرِ شَيْءٌ مَّا قُتِلْنَا هَاهُنَا قُل لَّوْ كُنتُمْ
فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ وَلِيَبْتَلِيَ اللّهُ مَا
فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿154﴾
إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْاْ مِنكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا
كَسَبُواْ وَلَقَدْ عَفَا اللّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿155﴾

152- Siz O'nun izni ile onları öldürürken, Allah, size olan vaadini yerine getirmiştir. Nihayet öyle bir an geldi ki Allah arzuladığınız (galibiyeti) gösterdikten sonra zaafa düştünüz, emir konusunda tartışmaya kalkıştınız ve isyan ettiniz. Kiminiz dünyayı istiyordu, kiminiz ahireti istiyordu. Sonra Allah denemek için, sizi onlardan alıkoydu ve andolsun sizi bağışladı. Zaten Allah, mü'minlere karşı çok lütufkârdır.

153- **O zaman Peygamber arkanızdan sizi çağırdığı halde siz durmadan uzaklaşıyor, hiç kimseye dönüp bakmıyordunuz. Allah size gam üzerine gam verdi ki, bundan dolayı gerek elinizden gidene, gerekse başınıza gelenlere üzülmeyesiniz. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.**

154- **Sonra o kederin ardından (Allah) üzerinize öyle bir eminlik öyle bir uyku indirdi ki; o içinizden bir zümreyi örtüp bürüyordu. Kendi canlarının kaygısına düşmüş bir grup da, Allah'a karşı haksız yere cahiliye devrindeki benzer düşünceye kapılıyorlar, 'Bu işten bize ne!?' diyorlardı. De ki: 'Bütün iş Allah'ındır!' Onlar, sana açıklayamadıklarını içlerinde gizliyorlar, 'Bu işten bize bir şey olsaydı, burada öldürülmezdik!' diyorlar. Onlara şöyle söyle: Evlerinizde kalmış olsaydınız bile, öldürülmesi takdir edilmiş olanlar, öldürülüp düşecekleri yerlere kendiliklerinden giderlerdi. Allah içinizdekileri yoklamak ve kalplerinizdekileri temizlemek için (böyle yaptı). Allah içinizde ne varsa hepsini çok iyi bilir.**

155- **(Uhud'da) iki ordu karşılaştığı gün, sizi bırakıp gidenleri sırf işledikleri bazı hatalar yüzünden şeytan (yerlerinden) kaydırmıştı. Yine de Allah onları affetti. Çünkü Allah çok bağışlayıcıdır, halîmdir.**

Allah'ın Yardım Vaadi Uhud'da Gerçekleşti mi?

Vahidî, Muhammed b. Ka'b'dan rivayet ediyor: "Hz. Peygamber, başlarına gelen o musibetin ardından Uhud'dan Medine'ye dönünce sahabelerinden bazıları, *'Yüce Allah bize zafer vaat etmiş olduğu halde bütün bunlar nereden başımıza geldi?!'* dediler. Yüce Allah da bu söz üzerine *'Siz Allah'ın izni ile düşmanlarınızı öldürürken, Allah, size olan vaadini yerine getirmiştir.'* ayetini indirdi."

Biz de deriz ki; evet, *"(Bedir'de) iki katını (düşmanınızın) başına getirdiğiniz bir musibet, (Uhud'da) kendi başınıza geldiği için mi 'Bu nasıl oluyor?' dediniz?"*[96] ayetinden anlaşılacağı üzere bazıları böyle söylemişlerdir. Fakat bu söz, sa-

96. Âl-i İmrân, 3/165.

dece bu ayetin inişinin sebebi değildir. Aksine bu ayetle birlikte o vakıanın ve onun hakkında söylenenlerin ardından birçok ayet inmiştir.

Bu ayette işaret olunan vaadin, Kur'ân'da sık sık tekrarlanan Yüce Allah'ın mü'minlere ve kendisine yardım edene yardım edeceği manasında olması muhtemeldir. Bazı müfessirlere göre, bu ayetten maksadın ne olduğuna *"Evet, siz sabır gösterir ve Allah'tan sakınırsanız, onlar hemen şu anda üzerinize gelseler, Rabbiniz nişanlı beş bin melekle sizi takviye eder."*[97] ayeti işaret etmektedir. Bazılarına göre bundan maksat, Hz. Peygamber'in onları savaşa hazırladığı esnadaki vaadidir. İbn Cerir de bu yaklaşımı tercih etmiştir. İbn Cerir, bu konuda Süddî'nin şöyle söylediğini rivayet eder: "Hz. Peygamber Uhud'da müşriklerin karşısına çıkınca okçulara emretti de onlar, dağın dibinde müşriklerin karşısında yerlerini aldılar. Rasûlullah (s) onlara, *'Müşrikleri yendiğimizi görseniz bile sakın bu mekânınızdan ayrılmayın. Siz burada sabit kaldığınız sürece biz hep galip geleceğiz.'*[98] dedi. Sonra başlarına Havât b. Cübeyr'in kardeşi Abdullah b. Cübeyr'i komutan tayin etti. Ardından müşriklerin sancaktarı Talha b. Osman ayağa kalktı ve Müslümanlara şöyle seslendi: *'Ey Muhammed'in arkadaşları! Sizler kılıçlarınızla Allah'ın bizi hemen cehenneme göndereceğini, sizi de bizim kılıçlarımızla cennete göndereceğini iddia ediyorsunuz. İçinizden kılıcımla hemen cennete gitmek veya kılıcıyla beni cehenneme göndermek isteyen var mı?!'* Bu söz üzerine Hz. Ali onun karşısına çıktı ve şöyle dedi: *'Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Allah, kılıcımla seni cehenneme veya kılıcınla beni cennete gönderene kadar senden ayrılmayacağım!'* Ve Hz. Ali ona bir darbe vurdu, bacağını kopardı ve Abdullah yere düştü, avret yeri açıldı. Abdullah dedi ki; *'Allah aşkına ve rahim (kan) akrabalığımız adına sana yalvarıyorum ey amcaoğlu!'* Hz. Ali bu söz üzerine onun yakasını bıraktı. Hz. Peygamber tekbir getirdi. Ali'ye arkadaşları, *'Onun hakkından gelmene ve işini bitirmene mani olan neydi?'* diye sordular. Hz. Ali, *'Amcaoğlum avret yeri açılınca bana yalvardı. Ben de ondan hayâ ettim.'* dedi. Sonra Zübeyr b. el-Avvam ve Mikdâd b. el-Esved müşriklerin üzerine hamle yaptı ve onları hezimete uğrattı. Hz. Peygamber ve sahabeler hücuma geçtiler ve Ebu Süfyan'ı yendiler. Müşrik süvarilerinin başındaki Halid b.Velid bu durumu görünce karşı bir hamle yaptı, bunun üzerine okçular ona ateş ettiler ve Halid yere yığıldı. Dağın dibindeki okçular, Rasûlullah'ı (s) ve sahabeleri müşrik askerlerin ortasında onların mallarını aldıklarını görünce ganimete

97. Âl-i İmrân, 3/125.
98. Buharî, *Cihâd*, 164; *Megâzî*, 17.

koştular. İçlerinden bazıları, Peygamber'in (s) emrini terk etmeyelim dediyse de okçuların ekserisi harekete geçip, askerlerin bulunduğu yere yetiştiler. Halid dağın dibindeki bu okçuların az kaldığını görünce, süvarilerine seslendi ve Peygamberimizle (s) sahabeleri üzerine hamle yaptı. Müşrikler, süvarilerinin çarpıştığını görünce, birbirlerine çağrıda bulundular ve Müslümanlara karşı yeniden hücuma geçtiler, sonunda da onları hezimete uğratıp katlettiler." Süddî'nin *"Hezimete uğrattılar."* şeklindeki ifadesi, -bu konuyu detaylı bir şekilde ele alan rivayetlerden anlaşılacağı üzere- *"Müslümanlardan yetmişini katlettiler."* demektir. Bizim burada Süddî'nin rivayetini uzun uzadıya zikretmemizin nedeni, içinde Hz. Peygamber'in okçulara *"Sizler bulunduğunuz yerden ayrılmadığınız sürece bizler galibiz."*[99] şeklindeki ifadesinin açıkça yer alması ve bu ve başka ayetlerin anlaşılmasına yardımcı olacak ayrıntıların bulunmasıdır. Bu ayrıntılar arasında, okçuların tümüyle Hz. Peygamber'in emrine karşı gelmedikleri, aksine bunların içlerinden sadece halktan bir kısmının olduğu ayrıntısı da yer almaktadır. İmanı köklü ve vazifeyi idrak eden özel bir grup yerlerinden hiç ayrılmamışlardır. Bizce tercihe şayan olanı, bu ayette yer alan ***"Allah'ın vaadi"*** deyiminden maksat, Kur'ân'da tekrarlanan husustur. Peygamberimiz (s) okçulara söylediği sözü, Kur'ân'a göre amel etmek ve onu tevil etmek maksadıyla söylemiştir. Çünkü Yüce Allah, Kur'ân'daki vaadini ancak itaat ve sebatla tamamlanacak bir takım şartlara bağlamıştır.

Ayetin tefsiriyse şöyledir: ***"Siz O'nun izniyle*** *(yani inayeti ve desteğiyle)* ***onları*** *(yani müşrikleri)* ***öldürürken*** *(yani onların bir anda işlerini bitirirken)* ***Allah size olan*** *(zafer)* ***vaadini*** *(hatta bu vakada bile)* ***yerine getirmiştir. Nihayet öyle bir an geldi ki Allah arzuladığınız*** *(zaferi ve galibiyeti)* ***gösterdikten sonra*** *(düşüncede ve amelde)* ***zaafa düştünüz,*** *(darlıkta sabrettiniz de refah ve bollukta sabredemediniz ve ganimete tamah etmemesi için nefsinizi frenleyemediniz)* ***emir konusunda tartışmaya kalkıştınız.*** *(ve bazılarınız, 'Müşrikler hezimete uğradığına göre bizim burada ne işimiz var?' dedi. Bazılarınız ise 'Peygamber'in (s) emrine karşı gelmeyiz.' dedi.)* ***Ve*** *(Peygamberiniz ve komutanınız olan Hz. Muhammed'e)* ***isyan ettiniz.*** *(Yani okçuların ekserisinin müşrikleri oklarla püskürterek sizi arkanızdan savunmak için yerleştirildikleri yeri terk etmek suretiyle Peygamberiniz ve komutanınıza isyan ettiniz.)*

99. Buharî, *Cihâd*, 164; *Megâzî*, 17.

(Bulundukları yeri terk edip biraz ganimet elde etmek üzere ganimet peşinde gidenler gibi) ***Kiminiz dünyayı istiyordu.*** *(Elli okçu içinden başkanları Abdullah b. Cübeyr ile birlikte oldukları yerde çakılıp kalan on kadar okçu ve Hz. Peygamber'in yanında kalan otuz kişi örneğinde olduğu gibi)* ***kiminiz de ahireti istiyordu."*** Kısacası Allah sizin azlığınıza, müşriklerin çokluğuna rağmen size olan zafer vaadini yerine getirmiştir. Bu zafer zaafa düşüp tartışmaya başladığınız ve isyan ettiğiniz ana kadar devam etmiştir. Bu noktaya vardığınızda, artık inayete liyakatinizi kaybettiniz. Çünkü Allah'ın zaferine layık olma konusundaki kanunlarına (sünnetullah) aykırı hareket etmiştiniz. Çünkü Allah o zaferi sabır ve sebat edenlere vaad ediyordu. Bu açıklamaya göre ayet metnindeki ***"hattâ"*** gaye için olmuş olur. ***"Hatta izâ feşiltum"*** ayetindeki ***"izâ"*** ise şart anlamlı değil, *"zaman"* ve *"vakit"* manasında olur. Tercihe şayan olan görüş budur.

İkinci bir yoruma göre ise *"izâ"* şart edatıdır. Cevabı ise mahzuftur (silinmiş, düşmüş). Basra ekolüne göre takdiri, *"Size zaferini vermedi"* veya benzeri bir cümledir. Üstad Abduh, dedi ki: Bu ayette hazfi tercih edenlere göre- cevabın yer almayışının hikmeti; cevabın takdirinde insan aklının hemen her ihtimali göz önüne almasıdır. Böylesi bir hazif beliğ bir kimsenin ifadesinde yer almaz. Ancak cevabın olanca istek ve merakla beklendiği yerde olur. Cevabı şöyle takdir etmek mümkündür: Allah sizi muzaffer kılarak imtihan etti. Böylece O sizi sınamayı, sadıklarla muhlis olanları birbirinden ayırmayı amaçlıyordu.

Ben derim ki, bu mana ***"Sonra Allah denemek için sizi onlardan alıkoydu."*** ifadesinin açıkça vurguladığı manadır. Ebu Müslim der ki; "*"İzâ'*nın cevabı bu cümledir. Fakat cevabın başına ***"sümme"***nin gelmesi, Arap kelamında bizim bilmediğimiz bir husustur."

Kısaca mana, Allah size olan vaadine sadık kaldıktan sonra O'nun izniyle ve yardımıyla müşriklerin kökünü kazıyordunuz. İşte tam o esnada, zaafınız, tartışmanız ve isyanınız sebebiyle onları mağlup etmekten sizi alıkoydu. Sizi denemek için, tam bir zaferle aranıza girdi. ***"Sizi denemek için"***'in manası, *"size imtihan eden ve deneyen kimsenin muamelesini yapmak için"* demektir. Ya da, *"bu bir imtihan ve deneme olsun diye"* demektir. Allah bu imtihanla sizi ayıklamak, doğrularla münafıkları birbirinden ayırmak, zayıflarla güçlüleri birbirinden temyiz etmek istiyor. Nitekim bu husus daha önce geçen ayetlerden anlaşılmaktadır.

Yüce Allah burada mü'minlerin müşriklerden alıkonmasını kendi nefsine isnat ediyor. Çünkü O, bununla ileride kendilerini mükemmel biz zafere ve kuşatıcı bir galibiyete hazırladığı o Müslümanların yetişmelerinde ve denenmelerindeki yüksek gayesini göz önüne almaktadır. Yüce Allah buna karşılık ileride gelecek olan *"De ki: O, kendi kusurunuzdandır."*[100] ayetinde ise sebebini göz önüne alarak onların kendi nefislerine izafe etmiştir. Bu sebep de, onlardaki zaaf, çekişme ve isyandır. Bazı müfessirler, söz konusu *"alıkoyma"*nın Allah'a isnadını müşkül kabul etmişlerdir. Özellikle de bunu Mutezile mezhebine göre yorumlamak müşküldür. Çünkü Mutezilî âlimler, burayı yorumlarken gerekli olmayan zorlamalara girişmişlerdir. Zira burada hiçbir işkâl (anlaşılması zor husus) yoktur. Fakat problemi çıkaranlar, mezheplerin ve ıstılahların bizzat kendisidir.

Yüce Allah devamla ***"Ve andolsun sizi** (günahın nefislerinizdeki eserini yok eden, silen bu denemeyle) **bağışladı** (da sanki hiç zaafa uğramamış, tartışmamış ve isyan etmemiş gibi oldunuz.)"* diye buyurmaktadır. Bu affın etkisi daha önce geçenlerden ve ileride geleceklerden anlaşılacağı üzere Hamrâu'l-Esed'de görülmüştür. ***"Zaten Allah, mü'minlere karşı çok lütufkârdır."*** Onun için onları bulundukları hal üzere bazılarının başına gelen zaaf üzere veya köklü bir imana erişemeyenlerin ruhlarına çöken kusur haliyle bırakmaz. Nihayet kalplerindekini dener, göğüslerinde bulunanı imtihan eder ki, böylece onlar muhlislerden olsunlar.

"O zaman Peygamber arkanızdan sizi çağırdığı halde** (Yani Peygamber içinizden kendisiyle birlikte arkada kalanların arasında, sizi arkanızdan çağırdığı halde... Bu arkada kalanlar, ordunun komutanlardı idi.) **siz durmadan uzaklaşıyor, hiç kimseye dönüp bakmıyordunuz.** (Yani, Allah o geri dönüp gittiğiniz ve yenilmiş olarak oradan uzaklaştığınız esnada, size mani oldu.)"* Burada geçen ***"elmur tefiat", yani dağ gibi yüksek yerlere çıkma ve tırmanma anlamına gelen *"essuud"*dan farklı olarak, *"gitmek, uzaklaşmak"* anlamındadır. Ayette yer alan ***"velâ telvûne ahadi"***, *"Savunarak, imdadına koşarak hiç kimseye şefkat etmiyor, arkanızda bulunanlara dönüp bakmıyordunuz. Çünkü kapıldığınız dehşet, başınıza ansızın gelen korku çok şiddetliydi."* demektir.

Rivayete göre Hz. Peygamber onları çağırırken *"Bana gelin ey Allah'ın kulları! Bana gelin ey Allah'ın kulları! Ben Allah'ın elçisiyim. Hücum edene cennet*

---

100. Âl-i İmrân, 3/165.

vardır." diyordu.[101] Ama siz dinlemiyordunuz ve dönüp bakmıyordunuz. Hâlbuki size gerekli olan Peygamber'i kendinize güzel bir örnek almanız, onun gibi sabırlı ve sebatlı olmanızdır. Fakat çoğunuz bunu yapmadı.

"Allah size gam üzerine gam tattırdı." Yani, zaafınızdan ve hezimetinizden dolayı Rasul'e gelen gam sebebiyle sizi gamla cezalandırdı. Veya *"Allah size gam üzerine gam tattırdı."* da düşman size zarar verdi ve siz de nefsinize zarar verdiniz. Çünkü dehşetten birbirinize vurmaya başladınız ve tamah ettiğiniz ganimeti elden kaçırdınız.

Üstad Abduh dedi ki: Arapçada ***"gam"***, *"başa bir musibet geldiğinde insana ansızın gelen elem"* demektir. *'Hüzün'* ise bundan sonra gelen ve *'bir süre devam eden üzüntü'*dür.

Ben de derim ki: Akla ilk gelen, *"gam"*ın insanı üzen bir mesele dolayısıyla hissedilen bir elem veya göğüste daralma olduğudur. İnsan bunun hakikatini veya sebebini anlayamasa veya bundan çıkışın nasıl olduğunu bilmese bile... Çünkü *"gam"* kökü Arapçada *"gizlilik"* anlamı taşır. Araplar insan bir şeyi gizlediğinde bu kökü kullanarak *"gammesseyû"* derler. Hilal ortaya çıkmıyor ve görülmüyorsa bunu ifade etmek için yine bu kökü kullanarak *"gamme aleyhim"* derler. Kılları çok olan birisi için, kıllar yüzünü örtüp kapattığından dolayı yine bu kökün kullanımıyla *"raculuna gamelvechi"* denilir. Yüce Allah'ın şu ayetindeki *"ğumme"* kelimesi de aynı manadadır: *"Yapacağınızı açıkça yapın, gizlemeyin."*[102] *El-Esas* adlı eserde *"innehulefi gummetin min emrihi"* denir ki, manası; *'O, tuttuğu işte kapalılık içindedir.'* (yani *'O, bu işin içinden nasıl çıkacağını bilemedi.'*) demektir."

"Ki bundan dolayı gerek elinizden gidene, *(yani bu terbiye etmeden ve alıştırmadan sonra elinizden giden ganimete ve menfaate)* ***gerekse de başınıza gelen*** *(yara ve musibet)****lere üzülmeyesiniz."*** Çünkü terbiye ancak amelle ve imanı mükemmel kılan ve ahlâkı kökleştiren alıştırma ile gerçekleşebilir. Zemahşerî *Keşşâf*'ta der ki; *"feesâbekum"* ayetindeki zamir'in *"Peygamber"* yerine kullanılmış olması mümkündür. Buna göre mana; *"Peygamber, üzüntüde size ortak oldu."* demektir. Peygamber'in (s) dişinin kırılması, başının yarılması[103] ve başka şeyler sizi nasıl üzdüyse, sizin başınıza gelen de O'nu üzdü

101. Farklı lafızlarla rivayet için bkz: Buharî, *Megâzî*, 20; İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, III/203 vd.
102. Yûnus, 10/71.
103. Bu savaşta müşrikler Peygamberimizin (s) sağ alt çenesinden dişini kırmışlardı. (Bkz: İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, III/197. -Çev.-)

ve Peygamber (s) sizin yüzünüzden duyduğu kederi size verdi ve bunu isyanınızı ve emrine aykırı davranmanızı kınamak için yapmadı. Sadece Allah'ın bahşedeceği zaferi elden kaçırmanız ve düşmana mağlup olmanız dolayısıyla sizi teselli etmek ve kaygınızı gidermek için yaptı.[104]

"Allah yaptıklarınızdan haberdardır." Yaptığınız şeylerin ince ayrıntıları ve sebeplerinden hiçbir şey O'na gizli kalmadığı gibi, o işi gerçekleştirirken niyetiniz ve o işin sizin açınızdan akıbeti de gizlisi değildir. Bu gibi yerlerde geçen bu cümlenin belâgat yönlerinden birisi de şudur: Bu ayeti okuyan veya duyan her bir muhatap, Yüce Allah'ın kulun amelini, niyetini ve aklından geçenleri bildiğini okuduğunda veya duyduğunda nefsini hesaba çeker. Eğer kusurluysa günahından tevbe eder, eğer böyle değilse kusura düşerim ve Allah beni hoşnut olmadığı yerlerde görür korkusuyla daha bir canlı ve gayretli olur. Üstad Abduh dedi ki: Yüce Allah, bu ayette diyor ki; nefsiniz adına mazeret ileri sürmeyin ve nefsinizi kandırmaya çalışmayın. Çünkü amellerinizden haberdar ve nefislerinizi çepeçevre kuşatan Allah'a sizin durumunuza dair hiçbir sır gizli kalmaz. Asıl itibar edilen, sizin özür dilemeniz ve nefsiniz için tevil etmek değil, O'nun bilmesi ve haberdar oluşudur.

"Sonra o kederin ardından (Allah) üzerinize öyle bir eminlik öyle bir uyku indirdi ki o içinizden bir zümreyi örtüp bürüyordu." Ayette geçen ***"emeneten"*** kelimesi korkunun zıddı olan *"eminlik, güven"*dir. Arapçada yer alan *"nuâs"* kelimesi bilinen bir kelimedir. ***"Nuâs"***, *"uykuya geçmeden önce beliren ve alameti gözlerde zuhur eden bir gevşeme, uyuşukluk hali, uyuklama, şekerleme"*dir. Kıraat imamlarından Hamza ve Kisâî ***"yagşâ"*** kelimesini *"tagşa"* şeklinde okumuşlardır. Buna göre bir zümreyi örtüp bürüyen *"uyuklama"* değil, *"güvenlik"* hali olmuş olur. Bu iki imamın dışındaki kıraat imamları ise kelimeyi *"yagşâ"* şeklinde okurlar. Bu takdirde de onları örtüp bürüyen uyuklama olmuş olur. Arapçada uykunun insanı sarıp bürümesine *"nuâs"* denir. Tıpkı *"râna alayhi"* (*uyuklamalarda*) dendiği gibi... Buna göre mana, içlerindeki bir zümreye uyuklama hali gelmiş, bu hal onların başına gelmiş ve herhangi bir perdenin bir şey üzerine atılması gibi, onları örtmüş ve bürümüştür, demek olur.

Uhud savaşı kıssası özetle aktarılırken bu uykudan söz edilmiş ve bunun savaş esnasında olduğu ve bu halin korkuya engel olan bir durum,

---

104. Zemahşerî, *Keşşâf*, I/471.

bir çeşit tehlikeden habersiz olma ve onu görememe hali olduğu ifade edilmişti. Fakat rivayete göre, kılıçlar askerlerin ellerinden düşmekteydi. Üstad Abduh, bu uyku halinin savaştan sonra olduğu görüşünü tercih etti ve bu konuda yaklaşık olarak şunu söyledi: Müfessirler ayette söz konusu olan nassın vakti konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, bunun çarpışma esnasında olduğunu söyleyerek savaşan askerin sanki her türlü korku ve korkunç durumdan güven içindeymişçesine kalkanı altında uykuya daldıklarını ifade eder. Ancak münafıklar uyuyamamışlardır. Çünkü onlar, canlarının derdine düşmüşler, aşırı bir kaygı ve korkuya kapılmışlardır. Bazıları ise bu ayetin Enfâl Süresi'ndeki *"O zaman katından bir güven olmak üzere sizi hafif bir uykuya daldırıyordu."*[105] ayetinin manasında olduğunu söylerler. Ancak bu ayette anlatılan Bedir savaşında yaşanan durumdur. Yüce Allah'ın yarattıkları hakkındaki kanunu (sünnetullah) şudur: İçinde bulunduğu gecenin sabahında büyük bir korku ve muazzam bir belâ geleceğini tahmin eden kimse, yatağında yatamaz, gecesini yılan-akrep sokmuş gibi ıstırap içinde halsiz, mecalsiz ve bitkin geçirir ve zayıf ve bitkin bir şekilde sabahlar. Bedir günü mü'minler aynen böyle bir korkuyu taşıyorlardı. Çünkü kendi sayılarının üç katı bir ordunun ertesi günü kendileriyle savaşacağını, bunların kendilerinden daha güçlü, daha fazla hazırlıklı olduklarını haber almışlardı. Normalde, yataklarında uykusuz sabahı sabah ederek yatmaları, ertesi günü düşmandan maruz kalacakları şiddet ve sıkıntıyı düşünerek gözlerine bir damla uyku girmemesi gerekirdi. Fakat Yüce Allah, üzerlerine uyku indirerek onlara merhamet etti. Bu uyku onları sardı bürüdü de Allah'a güvenerek, O'nun vaadine gönül huzuru içinde inanarak uykuya daldılar. Hem kendilerinin hem de Yüce Allah'ın düşmanları ile çarpışma hususunda azimli ve faal olarak sabah ettiler. Bedir savaşındaki uyku, savaş esnasında değil, aksine savaştan önceydi. Aynı şekilde üzerlerine yağan yağmur ise tam da buna ihtiyaçları olduğu sırada yağmıştı. Yüce Allah'ın bu konuda inayetini onlara hatırlatan ayette *"uyku"* ile *"yağmur"* birlikte zikredilmiştir.

Uhud savaşındaki uykuya gelince; bu uyku savaş esnasındaydı diyenler olduğu gibi, savaştan sonraydı diyenler de olmuştur. Müfessirler ve siyer bilginleri ittifakla derler ki; Uhud günü mü'minlere bir parça zaaf ve bitkinlik isabet etmişti. Çünkü Müslümanlar zaafa düşmüşler, Peygamber'in (s) emrine karşı gelmişler ileri gelenlerinden ve cesurlarından bir zümre kat-

105. Enfâl, 8/11.

ledilmişti. Savaşın sonunda iki kısma ayrılmışlardı. Bir bölümü, başlarına geleni hatırlamış ve bunun içlerinden bazılarının kusurundan kaynaklandığını anlamışlardı. Bunun üzerine Yüce Allah'ı anmışlar, O'nun kendilerine verdiği zafer vaadini hatırlamışlar ve günahlarından istiğfar edip rablerinin vaadine güvenmişlerdi. (*"Onlar ki, bir kötülük yaptıklarında, ya da kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı hatırlayıp günahlarından dolayı hemen tevbe-istiğfar ederler."* ayetinin tefsirine bakınız.[106]) Ve bu kez yenilseler bile Yüce Allah'ın başka bir savaşta onları muzaffer kılacağını anlamışlardı. Çünkü onlar, daha önce olduğu gibi, bir daha zaafa, çekişmeye, komutanlarına ve peygamberlerine isyan etmeyeceklerdi. İşte bunun üzerine Yüce Allah üzerlerine bir *"güven olarak uyku"*yu veya *"bir uyku olarak güven"* halini indirdi. Bundan maksat, aldıkları yara, maruz kaldıkları zaaftan dolayı, kaybettikleri güçleri tekrar toparlamalarını sağlamaktı. Bu gibi musibetlere maruz kalmış bir kimse için uyku, büyük bir nimet ve Yüce Allah'tan gelen büyük bir inayettir. Kalplerine verilen bu gönül huzurunun, vücutlarına bahşedilen rahatın ve kazaya teslimiyetlerinin sonucu; yüz çevirmelerinin ardından müşriklerinin izini takip etme ve Hamrâu'l-Esed'de Peygamber (s) onları davet edince müşriklerle çarpışmaya azmetmeleri ve boyun eğerek Peygamber'in (s) çağrısına uymaları şeklinde tecelli etmiştir.

Cahiliye Zannında Bulunanlar Kimlerdir?

Üstad Abduh şöyle devam etti: Râvilerin ittifakla belirttiklerine göre, Müslümanların büyük bir kısmı, aldıkları yaradan dolayı hızlı hareket edemiyorlar ve müşriklerin izini takip edemiyorlardı. Yüce Allah'ın *"Kendi canlarının kaygısına düşmüş bir grup da, Allah'a karşı haksız yere cahiliye devrindeki benzer düşünceye kapılıyorlardı."* ifadesi işte bu gerçeği dile getirmektedir. Bu zümre zaaf içindeki mü'minlerden bir zümreydi. Bunların bazılarınca -ifade edildiği üzere- münafıklardan olduğunu söylemeye gerek yok. Çünkü münafıklardan ileride söz edilecektir. Her toplumun içinde imanı kuvvetli olan da vardır, zayıf olanlar da. Bu kaide sadece imana da mahsus değildir. Yüce Allah onların zanlarını da şöyle dile getiriyor: *"'Bu işten bize ne!' diyorlardı."* Bu iş bizi ilgilendirmez ki geri döndük ve yenildik diye kınanalım, diyorlardı. Bununla zaferin gerçekleşip gerçekleşmemesinin onları ilgilendiren bir şey olmadığını söylemek istiyorlardı. Çünkü onlar, Bedir savaşında meydana gelenlerden za-

106. Âl-i İmran, 3/135.

ferin ve dinin hakikatinin birbirinden ayrılmaz şeyler olduğu sonucunu çıkarmışlar ve Uhud'da olup biteni -sanki dinin hakikatine tersmiş gibi- hayretle karşılamışlardı. Bu büyük bir hataydı. Çünkü Yüce Allah'ın peygamberlerine yardım edeceği gerçeği, savaşın bazen inananların lehine bazen de aleyhlerine tahakkuk etmesiyle çelişmez. Sonuç, muttakilerindir. Müfessirlerin cumhurunun -bu yaklaşıma aykırı olarak- kanaatlerinin beyanı ileride gelecektir.

"De ki: (sadece zafer meselesi değil) 'Bütün iş Allah'ındır.'" Yani; her şey Yüce Allah'ın yarattıkları hakkındaki kanununa (sünnetullah) ve sebepleri sonuçlara bağlama nizamına göre cereyan eder. Kendisine yardım eden mü'minlere yardım etmesi de işte bu nizam ve sünnetten bir parçadır.

"Onlar sana açıklayamadıklarını içlerinde gizliyorlar. 'Bu işten bize bir şey olsaydı, burada öldürülmezdik!' diyorlar." Yani; zafer ve galibiyet bizim elimizde olsaydı, burada bizim içimizde katl gerçekleşmezdi, diyorlar. Bu ifadelerle, düşüncelerini açıklıyorlar ve başlarına gelen hadiseyi -ecellerin belirlenmiş olduğu gerçeğinden habersiz olarak- görüşlerinin doğruluğuna delil olarak alıyorlar. Bunun için Yüce Allah, Peygamber'ine (s) şöyle cevap vermesini emrediyor: *"Onlara şöyle söyle: Evlerinizde kalmış olsaydınız bile, öldürülmesi takdir edilmiş olanlar, öldürülüp düşecekleri yerlere kendiliklerinden giderlerdi."* Yani: Evlerinizde esenlik ve güven içinde bulunsaydınız bile, içinizden eceli gelenler ve Yüce Allah'ın ilminde -herhangi bir yazının kâğıt ve levha üzerinde sabit olması gibi- katledilecekleri sabit olanlar, katledilecekleri ve düşecekleri yere çıkardı. Ayette yer alan ***"bereze"*** fiili, ***"berâz"*** kökünden türemedir ki bu da *"düz arazi"* demektir. İşte eceli gelenler öldürülecekleri o düz araziye çıkar ve orası onların yere düşecekleri ölüm döşekleri olurdu. Öldürülenlerin öldürülmesi, her şeyin Allah'ın elinde olmadığından değil aksine, -Yüce Allah'ın ilminde daha önceden tespit edildiği üzere- ecelleri geldiği için öldürülmektedir.

"Allah, içinizdekileri yoklamak ve kalplerinizdekileri temizlemek için (böyle yaptı)." Yani; bu olanlar, içinizden eceli gelenlerin akıbeti katledilmek olsun ve Allah nefislerinizde bulunanı yoklasın, gönlünüzdeki zaaf mı, iman kuvveti mi ortaya çıksın ve böylece Allah ruhunuzu arındırsın da nefsiniz boyun eğmede en yüksek derecelere ulaşsın diye böyle oluyor. ***"ibtilâ"*** ve ***"temhîs"***'in ne demek olduğu bundan önce açıklanmıştı.

"Allah içinizde ne varsa hepsini çok iyi bilir." Allah, duygular ve sırlarla reaksiyona giren ve onların etkisiyle açılan veya daralan kalplerin içinde bulunduğu göğüslerde ne var, ne yok hepsini bilir. Oysa bu duygular, bazen kendi sahiplerine gizli kalır da onlar bunlara arız olan ve henüz tecrübelerle ve denemeyle kökleşmemiş olan duygu nedeniyle aldanırlar. Tıpkı daha henüz ölüme kavuşmadan ölümü temenni eden kimselerin aldanmalarında olduğu gibi...

Müfessirlerin cumhuru, ayette zikri geçen bu *"taife"*nin kim olduğu yolunda Üstad Abduh'un tercih ettiği görüşün aksi görüşü benimsemişlerdir. Cumhura göre bunlardan maksat münafıklardır. Kendi başlarının derdine düşenler bu münafıklardır. Çünkü mü'minlerin bütün düşünceleri Hz. Peygamber'in başına gelenlerdi. Mü'minlerin bazılarının kusurlu davranması, kendilerini uykunun sarıp bürümesi, münafıklara değil de mü'minlerin üzerine güvenlik inmesi açık bir mucizeydi. Çünkü bütün bunlar alışılmış normal dışı bir durumdu. Müşriklerin galip gelmesi, Peygamber'in (s) ve mü'minlerin davasının batıl olduğuna delildir düşüncesi örneğinde olduğu gibi, câhiliye müşriklerinin düşüncesi gibi bir düşünceyi taşıyanlar bu münafıklardı. Hz. Peygamber'e açamadıkları O'nu inkâr etme düşüncesini içlerinde gizleyenler bunlardı. Onlar, kendi nefisleri adına özür beyan ederek Hz. Peygamber'e sözlü olarak delil ikame ediyorlardı. Fakat cumhurun bu yaklaşımı, hitabın bundan önce ve bundan sonra mü'minlere yönelik olması gerçeğiyle çelişmektedir. Münafıklarla ilgili sözler daha sonra gelecektir. *"Allah içinizdekileri yoklamak ve kalplerinizdekileri temizlemek için (böyle yaptı)."* ayetinde de durum aynıdır. Çünkü musibetler, ***"Bir de Allah iman edenleri günahlarından arındırmak"*** ifadesinde vurgulandığı üzere mü'minleri arındırmak ve ***"kâfirleri de helak etmek ister."***[107] ifadesiyle beyan edildiği gibi kâfirleri de ümitsizliğe ve zaafa sürüklemek için deneme ve imtihandan sonra gelir. Nitekim bu daha önce beyan edilmişti. Ancak ***"Allah içinizdekileri yoklamak ve kalplerinizdekileri temizlemek için böyle yaptı."***[108] ayetindeki hitabı Kur'ân'da yer alış itibarıyla kendisine daha yakın olan *"Evlerinizde kalmış olsaydınız bile öldürülmesi takdir edilmiş olanlar öldürülüp düşecekleri yerlere kendiliklerinden çıkıp giderlerdi."*[109] ayetiyle hitap edilenlere değil de,

107. Âl-i İmrân, 3/141.
108. Âl-i İmrân, 3/154
109. Âl-i İmrân, 3/154.

daha önce geçen *"Allah'ın izniyle düşmanlarınızı öldürürken Allah size olan vaadini yerine getirmiştir."*[110] ayetiyle hitap edilenlere yönelik kabul ederlerse bu takdirde tercihleri doğru olabilir. Ancak bu da, Kur'ân'ın belâgatinin izin vermediği bir parçalama ve karıştırma olur.

Allah'ın Dilemesi (İnayetullâh)

Burada şöyle bir itiraz yapılabilir: "Bu ayetin, canlarının kaygısına düşmüş olanlardan bahseden zahiri, Üstad Abduh'un bunların, imanı zayıf mü'minler oldukları yolundaki tercih ettiği mananın imkânsız olduğunu gösteriyor. Çünkü onların *"Bu işten bize ne!"* derlerken maksatları; Yüce Allah'ın onlara cevap verirken *"İş tamamen Allah'a aittir."* ifadesinde güttüğü gayeyle aynı olmuş olur. Onlar, kusurlarını bu işten ellerinde hiçbir şey olmadığı, eğer olsaydı orada öldürülmeyecekleri şeklinde mazur göstermeye çalışmaktadırlar. Bir başka ifadeyle; bütün iş Allah'ın elinde ve onun dilemesinin tasarrufu altındadır, demektedirler. Bu yaklaşım ise; Kur'ân'ın ortaya koyduğu imanın bizzat kendisidir. O halde Kur'ân bu yaklaşımı nasıl olur da cahiliye yaklaşımı sayar?"

Biz bu itiraza şöyle cevap veriyoruz: Yüce Allah, bize cahiliye düşüncesini şöyle beyan ediyor: *"Müşrikler diyecekler ki, 'Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi haram kılmazdık.' Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar. De ki; Yanınızda bize açıklayacağınız bilgi var mı? Siz zandan başka şeye uymuyorsunuz ve siz sadece yalan söylüyorsunuz."*[111] Yüce Allah bu ayetten önce de şöyle der: *"Allah dileseydi onlar ortak koşmazlardı."*[112] Bu ifade, müşrikler gibi düşünen bu zümreye söylediği *"De ki, iş tamamen Allah'a aittir."*[113] ifadesine benzemektedir. Zahir olan, Yüce Allah'ın her iki yerde ifade ettiği hususların onları kınadığı ve **"zan"** diye isimlendirdiği gibi olduğudur. Oysa ancak kesin bilginin kabul edildiği bu makamda böylesi bir zan ile hiçbir şey bağlanmaz. Yüce Allah Yasin Sûresi'nde şöyle der: *"Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden hayra sarf ediniz, denildiğinde, kâfirler mü'minlere dediler ki: Allah'ın dilediği takdirde doyuracağı kimseleri biz mi doyuracağız?! Siz gerçekten apaçık bir sapıklık*

110. Âl-i İmrân, 3/152.
111. En'am, 6/148.
112. En'am, 6/107.
113. Âl-i İmrân, 3/154.

içindesiniz."[114] Bu ayette, insanların çalışıp kazanmaktan el etek çekmeleri, Allah'ın dilemesi bahanesi arkasına sığınmaları ve işi O'na havale etmeleri zan karanlıkları içinde şuursuzca dolaşan ve sapıklık vadilerinde amaçsız olarak gezinen müşriklerin ve kâfirlerin şânından (işlerinden) kılınmıştır. Bu yapılırken aynı zamanda işin bütünüyle Allah'a ait olduğu ve her şeyin O'nun dilemesiyle olduğu da ifade edilmiştir. Her iki taraf da kendi görüşüne uygun olana bakmıştır. Hatta Fahreddin Razi, tefsirini yaptığımız bu ayeti, Eş'arîlerle Mutezilîler arasında *"kulların fiilleri"* hakkında çıkan ihtilafla aynı kılmış ve bu ayeti Eş'arîleri destekleyen bir delil olarak kabul etmiştir.

Bu meselede söylenebilecek olan şudur: Allah Teâlâ, Kitab'ında bize üç gerçeği beyan etmiş, bu gerçekler hakkında sapıtan ve bunlardan birisini diğerinin geçersizliğine delil olarak kullanan kimselerin sapıklıklarını açıklamıştır. Bu gerçekler şunlardır:

Birincisi; Allah Teâlâ, her şeyin yaratıcısıdır. Her şeyin mülkü O'nun elindedir ve her şey O'nun dilemesiyle cereyan etmektedir. O'nu zorlayan hiçbir şey yoktur ve O her şeyin üzerinde güç ve kuvvet sahibidir.

İkincisi; Allah'ın yaratması ve idaresi, kendi dilemesi ve hikmeti üzere düzenli bir kanuna göre (sünnetullah) ve malum bir miktarda cereyan eder. Nitekim buna bu sûrenin 137. ayetini tefsir ederken ve Allah'ın dilemesini veya ilahi sünnetleri (kanunları) konu alan ayetleri tefsir ederken değinmiştik.

Üçüncüsü; Yüce Allah'ın yarattıkları üzerindeki kanunları ve kullarını yönetmedeki takdiri arasında, insanın ilim, dileme, irade ve kudret sahibi bir mahlûk olması gerçeği vardır. İnsan, ilminin ve şuurunun kendisinin hayrına olduğunu gösterdiği şey için kudreti ve iradesiyle çalışır. İnsanın çalıştığını ve dünyada ve ahirette mutluluğunun ve mutsuzluğunun işlediği amellere bağlı olduğunu ifade eden ayetler çoktur. İnsanın iradesi ve dilemesi Allah'ın dilemesine aykırı olmadığı gibi, O'nun dilemesini de ortadan kaldırmaz. Tam aksine; insanın dilemesi Allah'ın dilemesine tabidir ve O'nun dilemesinin dış âleme yansıyan görüntülerinden birisidir. Nitekim Yüce Allah şöyle der: *"Âlemlerin Rabbi Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz."*[115] Yüce Allah'ın sünneti (sünnetullah) şöyle tecelli etmiştir: Bizim ilmimize göre herhangi bir şeyi yapmak yapmamaktan daha hayırlı ve bu yönü daha

114. Yasin, 36/47.
115. Tekvir, 81/29.

ağır basıyorsa Yüce Allah, bunu yapmamızı diler. Aksine bilgimize göre o şeyi yapmamak yapmaktan daha hayırlı ve daha ağır basan ihtimal ise o zaman da bunu yapmamamızı diler. Nitekim bu husus, insanın mahiyetini bilen herkes için bilinen bir husustur.

Biz Yüce Kitab'ımız olan Kur'ân'ın bazı ayetlerinde bu üç gerçekten bazılarına temas ederken bazılarına değinmediğini görmekteyiz. Çünkü durum böyle yapılmasını gerektirmektedir ve her makamın kendine mahsus bir sözü vardır. Fakat Kur'ân bu üç gerçekten herhangi birisini inkâr edeni kınamakta ve insanlara hatasını ve sapıklığını beyan etmektedir. Nitekim bir yerde *"Allah dileseydi biz ortak koşmazdık."*[116] diyenlerin hatalarını beyan ederken, başka bir yerde de Allah'ın dilemesini inkâr edenlerin hatalarını açıklamaktadır. Kur'ân, Allah'ın kendisine yetenekler ve kuvvet verdiği ve Allah'ın ilim, irade ve kudret nimetini inkâr edeni kınamaktadır. Özellikle bu bahşedilen kuvvetlere karşılık -onları hayır ve hak uğrunda kullanmak suretiyle- şükretmekte kusur eden kimsenin özür beyanı makamında inkârını kınamaktadır. Ayrıca Kur'ân Yüce Allah'ın bu kuvvetleri ihsan edici olduğundan gafil olanları da kınamakta ve ayıplamaktadır. Bu güçler ki kul, hayrı kendisine bunlarla sağlamaktadır. İşte Kur'ân, nimetin kendisini şımartıp da bu nimetleri sadece kendi nefsine nispet eden ve Rabbini anmayı ve O'na şükretmeyi unutan kimseyi kınamaktadır. Yüce Allah Kur'ân'da bazı yerlerde bu iki hususu birlikte zikretmektedir. Bu cümleden olarak Nisâ Sûresi'nde bu gerçek şöyle beyan edilir: *"Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile! Kendilerine bir iyilik dokunsa, 'Bu Allah'tandır.' derler; başlarına bir kötülük gelince de 'Bu sendendir!' derler. De ki; 'Hepsi Allah'tandır!' Bu adamlara ne oluyor ki bir türlü laftan anlamıyorlar! Sana gelen iyilik Allah'tandır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir. Seni insanlara elçi olarak gönderdik; şahit olarak da Allah yeter."*[117] Müfessirler, bu ayetlerin önce iman edip sonra kendilerine savaşın farz kılındığını öğrenince zaafa düşen, inkâr eden ve kendi nefislerini desteklemek ve mazur göstermek için bir takım sözler söyleyen bir Müslüman topluluk hakkında nazil olduğunu açıkça belirtmektedirler. Böylece Yüce Allah da bunlara birinci gerçeği beyan ederek bir cevap verir: Bu gerçek, güçleri yaratan, sünnetleri (ilahi kanunları) ve ölçüleri koyan bir ilâh olarak her şeyin Yüce Allah'tan geldiği gerçeğidir.

116. En'am, 6/148.
117. Nisâ, 4/78-79.

Sonra Yüce Allah, onlara ikinci gerçeğin uzantılarından makamın (ifadenin akışının) açıklanmasını gerekli kıldığı dalı beyan eder. Bu da, insanın elde ettiği iyiliğin, Allah katından, başına gelen kötülüğün de kendi nefsinden kaynaklanmış olduğudur. Şu manada ki, o iyiliğin yaratıcısı, sayesinde iyiliğe ulaştığı sosyal ve tabii kanunların vazedicisi (koyucusu) ve o iyiliklerin sebeplerini kesp eden (kazanan) güçlerin yaratıcısı Yüce Allah'tır. Şu halde kulun söz konusu iyilikleri elde ettiği zaman şükür maksadıyla Allah'ı anması gerekir. Başına gelen kötülüğün insanın kendi nefsinden kaynaklanması şu manadadır: Kötülüğü kesp eden ve onu işleme uğrunda Allah'ın kanunlarından (sünnetullah) ve şeriatından sapan kulun kendisidir. Şu halde kul, dönüp kendi nefsini kınamalı ve tevbeye yöneltmelidir. Aynı şekilde, bizim tefsirini yapmakta olduğumuz ayet de iki hakikati birlikte zikretmektedir. Bu hakikatlerden birincisi, *"İş tamamen Allah'a aittir."* ifadesi; ikincisi ise, *"Evlerinizde kalmış olsaydınız bile, öldürülmesi takdir edilmiş olanlar, öldürülüp düşecekleri yerlere kendiliklerinden çıkıp giderlerdi."* ayetidir. Bu, şu demektir: Yüce Allah'ın ilmindeki *öldürülme* onların evlerinden çıkıp öldürülüp yere düşecekleri yerlere gitmedikçe gerçekleşmeyecektir. Onların evlerinden çıkmaları ise ihtiyarî amellerindendir. O halde; bu ayette, imkânsız diye bir şey olmadığı gibi, bir mezhebin aleyhine bir başka mezhebe destek de yoktur. Ancak ayet bütün hakikatleri bünyesinde toplamakta ve bütün mezhepler üstü bir konumdadır. Ayrıca bu ayette mutlak cebir (kulun iradesini iptal) ve mutlak ta'tîl (Allah'ın iradesini ve dilemesini iptal) olmadığı gibi bu iki görüş arasında bir zikzak da söz konusu değildir. Bu ayetin, insan amelinin ve ihtiyarının hakikatini ispat ettiğini bundan sonra gelen ayet de teyit etmektedir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"(Uhud'da) iki ordu karşılaştığı gün, sizi bırakıp gidenleri sırf işledikleri bazı hatalar yüzünden şeytan (yerlerinden) kaydırmıştı." Yani; sizin topluluğunuzla müşriklerin topluluğu, Uhud'da karşılaştığı zaman, yüz çevirip kaçanların bu kaçışları ancak ve ancak şeytanın yerlerinden ayrılmaları için onlara verdiği vesvese sayesinde olmuştur. Başka bir deyişle onlar sabit kalmaları gereken yerde şeytanın vesvese vererek kendilerini çekip peşinden sürüklemesi sebebiyle hata etmiş ve sapmışlardır. Ragıb der ki; "Şeytan onları peşinden sürüklemiş ve sonunda hata yapmışlardır. Çünkü insan, küçük günaha fırsat verirse o günah şeytanın kolaylıkla kendi nefsine ulaşmasına yol açar." Ragıb herhalde bu sözüyle *"bırakıp gidenler"*den maksadın okçu-

lar olduğuna işaret etmektedir. Bilindiği üzere Peygamberimiz, mü'minlerin arkalarından saldırma ihtimali olan müşrikleri savuşturmaları için, onları Uhud dağının dibine yerleştirmiş ve bulundukları yerden ayrılmamalarını emretmişti. Oysa okçular, bulundukları yerden bu konuda kendilerine ruhsat verdikleri için ayrıldılar ve yanlış yaptılar. Çünkü onlar, hezimete uğradıktan sonra müşriklerin bir daha geri döneceklerini tahmin etmiyorlardı ve buna bağlı olarak ganimet peşinde koşmalarının herhangi bir zarar doğurmayacağını düşünüyorlardı. İşte onların başlarına gelen musibetlerin sebebi kendi kendilerine özgürlük verme ve bulundukları yeri terk etmeme ve oradan ayrılmama yolundaki açık emri tevil etme hareketiydi. Bu musibetlerin en büyüğü de Rasülullah'ın (s) başına geleniydi. Bu ayetle ilgili olarak bir başka yorum daha söz konusudur. O da şudur: *"bırakıp gidenler "* okçuların yanı sıra düşman arkalarından hücum edince bozguna uğrayıp savaştan geri kalan herkestir. Bu yorumu benimseyen müfessirler, delil olarak Hz. Osman'ın Uhud günü hezimetinden dolayı azarlandığı ve onun da "Bu, Yüce Allah'ın affettiği bir hatadır." dediği şeklindeki rivayete dayanmaktadırlar.

Ayaklarının kaymasının, kazandıkları bazı şeylerden dolayı olduğu meselesine gelince; bu hususta çeşitli açıklamalar söz konusudur. Bazıları "bi ba'di بِبَعْضِ" ifadesindeki "bâ" harfinin asli manası üzere olduğunu söylemişlerdir. Buna göre meydana gelen hata savaştan yüz çevirmelerinin bizatihi kendisi olmuş olur ki bu da kendi kespleridir. Bazılarına göre bu *"bâ"* harfi sebep bildiren *"bâ"* harfidir. Buna göre mana, *"Onların kazandıkları bazı şeyler, hatalarının ve ayaklarının kaymasının sebebi olmuştur."* olur. Sebep, daima müsebbebden (sonuçtan) önce geldiği için onların kesbinden *"bazısı"*nın ayaklarının kaymasından önce bulunması ve ona götüren sebep olması gerekir. Eğer *"bırakıp gidenler"*den maksat *"okçular"* ise, şeytanın onları düşürdüğü hatadan maksadın, ganimete tamah ederek bulundukları yerden ayrılmalarının ardından meydana gelen *"hezimet"* ve *"bozgun"* olması mümkündür. Bu takdirde *"işledikleri bazı hatalar"*dan maksat, söz konusu yüz çevirme olmuş olur. *"'Bırakıp gidenler', savaştan geri dönen herkestir."* yorumunu benimseyen diğer görüşe göre; bu tevil doğru olmaz. Ancak *"işledikleri bazı hatalar"* ifadesiyle içlerinden bir kısmı olan okçuların işledikleri hatalar kastedilirse bu takdirde yaklaşım doğru olur. Buna göre mana şöyle olur: Sizin içinizden savaşa sırtını dönerek yüz çevirip gidenler var ya, şeytan onların içinden bir zümrenin -ki bunlar okçuların bazılarıdır- işledikleri bazı hatalardan dolayı

ayaklarını kaydırmak istedi. Gerçekten böyle olmasaydı müşrikler hezimetlerinin ardından yeniden bir hamle daha yapamazlar ve arkalarından gelerek mü'minleri dehşete düşürüp hezimete uğratamazlardı.

"Bâ" harfinin sebebiyet ifade etmesi durumunda *"Bırakıp gidenler"* üzerine ileri sürülen iki yaklaşımın ikisine de uyan bir başka yorum daha söz konusudur. O da şudur: Onların savaştan yüz çevirmeleri ancak daha önce kazandıkları kötülüklerin bir kısmından kaynaklanıyordu. Çünkü onların ruhlarında zaaf meydana getiren ve sonunda onları işledikleri o hataya hazırlayan işte bu kötülüklerdi. Bu yorumu Yüce Allah'ın *"Başınıza gelen herhangi bir musibet kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündendir. (Bununla beraber) Allah çoğunu affeder"*[118] ifadesi de desteklemektedir. Bu ayette ifade edilen husus, burada tefsirini yaptığımız ayetteki mana ile aynıdır. Ancak vurgulanan husus o ayette genel, burada ise Uhud günü yüz çevirip gidenlere özeldir. Her iki ayette de Yüce Allah'ın insanoğlunun ahlâkı ve amelleri hakkında geçerli olan kanunlarından (sünnetullah) birisini beyan etmek üzere gelmiştir. Bu kanun şudur: İnsanoğlunun bedenine ve sosyal durumlarına arız olan musibetler ancak ve ancak bazı amellerinin tabii neticeleridir. İnsanların öyle amelleri vardır ki, bunlara musibet sayılabilecek bir ceza verilmez. İşte bunlar bağışlanmıştır. Yani Yüce Allah'ın sünneti (kanunu), bunların bağışlanacağı ve nefisteki eserinin silineceği şeklinde tecelli etmiştir. Dolayısıyla bunlar, amellere sebep olmazlar. Bu affedilen ameller, bazı hatalar ve ufak tefek kusurlardır ki bunlar mükerreren yapılmaz ve insanda bir meleke ve alışkanlık haline gelmez. Bu husus, bu sünnetin beyanında kaide olan ve asıl teşkil eden ayette *"(Bununla beraber) Allah çoğunu affeder."*[119] şeklinde ifade edilmektedir. Bu gerçeği Yüce Allah'ın; *"Eğer Allah yaptıkları yüzünden insanları (hemen) cezalandırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı."*[120] ifadesi de desteklemektedir. Bu ayette yer alan *"bimâkesebû"* demek, *"bicemii mâ kesebu"* demektir. Çünkü Arapçada *"mâ"* edatı genellik ifade eden kelimelerdendir. Biz, bu ilahi sünneti (kanunu), bu tefsirin birçok yerinde beyan ettik. Bu sünnetin, dünya ve ahiret cezaları açısından genel olduğunu vurguladık. Bütün bunların hepsinin kötü amellerin ortaya çıkan doğal sonuçları oldu-

118. Şûrâ, 42/30.
119. Şûrâ, 42/30.
120. Fâtır, 35/45.

ğunu söyledik. Yaşadığımız bu asırda bazı Batılı bilge kişiler bu ilahi kanuna ulaşmışlardır.

"*Yine de Allah onları affetti.*" ifadesine gelince, burada söz konusu olan "*af*", Şûrâ Sûresi'ndeki "*af*"tan farklıdır. Şûrâ Sûresi'ndeki af geneldir. Oysa buradaki af özeldir. Şûrâ'da ifade edilen "*af*"tan maksat şudur: İnsanoğlunun bazı ufak tefek kusurları ve günahları dünyada başına musibet verilerek, ahirette de azaba uğrayarak cezalanmasına yol açmaması, Yüce Allah'ın beşer fıtratında hâkim olan kanunundandır. Bu ayetteki "*af*" ise mü'minlere has olup daha özeldir. Buradaki "*af*"tan maksat, Uhud günü onların işledikleri günah aslında dünyada ve ahirette ceza verilmesine sebep olacak günahtı. Bu günahın dünyevi cezası onları terbiye ve arındırma şeklinde olmuştur. Yüce Allah, ahirete ilişkin kısmını da affetmiştir. Bundan dolayı Yüce Allah, "***Çünkü Allah çok bağışlayıcıdır, halîmdir.***" diye buyurmuştur. "***Halîm***" olduğu için de; yapılan fiile cezayı aceleyle zorunlu kılmaz. Yüce Allah'ın onları yaptıkları kusurdan istifade etmeye yönlendirmesi ve tevbe etmelerine yol açan gam ve kederi kendilerine vermesi onlara olan hilminin ve mağfiretinin alametlerindendir. Bütün bunlar, kalplerindekini arındırma ve günahlarının affedilmesine layık hale gelmeleri amacına yöneliktir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ إِذَا ضَرَبُوا فِي
الْأَرْضِ أَوْ كَانُوا غُزًّى لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَٰلِكَ
حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿156﴾
وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ
﴿157﴾ وَلَئِنْ مُتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لَإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ ﴿158﴾

156- Ey iman edenler! Sizler, inkâr edenler ve yeryüzünde sefere çıkan veya savaşan kardeşleri hakkında 'Eğer bizim yanımızda kalsalardı ölmezler, öldürülmezlerdi!' diyenler gibi olmayın. Çünkü Allah bunu onların kalplerine sonunda bir hasret (yarası) olarak koyacaktı. Canı veren de alan da Allah'tır. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görür.

157- Eğer Allah yolunda öldürülür ya da ölürseniz, şunu bilin ki, Allah'ın mağfireti ve rahmeti onların topladıkları bütün şeylerden daha hayırlıdır.

158- Andolsun ölseniz de öldürülseniz de Allah'ın huzurunda toplanacaksınız.

Kaza ve Kader Üzerine

Allah Teâlâ, Uhud günü yüz çevirip geri dönenlerin hezimetinin şeytanın vesvesesiyle olduğunu, şeytanın bu sayede onların ayaklarını kaydırdığını ve onların da yanlış yaptıklarını beyan edince, onları bir de şeytanın kâfirlerin kalplerini ifsat ettiği vesvesesine karşı uyarmak ve sakındırmak istedi ve şöyle buyurdu:

"Ey iman edenler! Sizler, inkâr edenler ve yeryüzünde sefere çıkan veya savaşan kardeşleri hakkında: 'Eğer bizim yanımızda kalsalardı ölmezler, öldürülmezlerdi!' diyenler gibi olmayın." Yani şu inkâr eden insanlar gibi olmayın. Bunlar, inkâr edenler olup *"nesep"*te veya *"sevgi"*de ve *"eğilim"*de kardeşleri için veya onlar hakkında eğer bizim yanımızda kalsalardı ölmezler, öldürülmezlerdi, yani o sefere çıkanlar ölmez o gaziler öldürülmezlerdi, derler. Bu sözü yeryüzünde ticaret ve kazanç amacıyla sefere çıkıp da öldüklerinde veya gazi olup öldürüldüklerinde söylerler. Gazaları ister kendi vatanlarında isterse başka ülkelerde olsun hiç fark etmez. ***"Guzzen"*** kelimesi, *"guzâten"* demek olup *"gâzin"* kelimesinin çoğuludur. Bu çoğul şekli, Arapçada nadir çoğullardandır. Tıpkı "afen" kelimesinin *"âfin"* kelimesinin çoğulu olması gibi bir çoğul şeklidir.

Bu sözün ***"küfür"*** kelimesiyle birlikte ifade edilmesi, böyle bir ifadenin bir mü'minin ağzından çıkmaması gerektiğine işaret eder. Çünkü bu söz, ancak kâfirlerin ağzından çıkabilecek bir sözdür. Bunu iki açıdan beyan etmek mümkündür:

Birincisi: Böyle bir söz akla aykırıdır ve varlık gerçeğiyle çatışmaktadır. Çünkü ölen veya öldürülen kimsenin işi bitmiş demektir. Böyle bir kimse için *"şöyle şöyle olsaydı"* demek abesle iştigal etmek demektir. Çünkü geçmiş artık geri getirilemez, elden giden şeyin arkasından hasret çekmek hiçbir fayda vermez. Aklının sağlam ve fıtratının bozulmamış olması, bir mü'minin şânındandır. Bunun içindir ki Yüce Allah, Kitabı'nda hitabını aklı başında

olanlara yöneltir ve akledenlerin, Kitab'dan öğüt alanların, O'nun hidayetini kabul edenlerin akıl sahibi kimseler olduklarını beyan eder. Yüce Allah, imanı olmayanlar hakkında *"Andolsun biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidirler, hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır."*[121] der.

İkincisi: Bu söz, onu söyleyen kimsenin dini bilmediğini veya inkâr ettiğini gösterir. Çünkü din, ecellerin belirlenmiş olduğunu ve Yüce Allah'ın izniyle olduğunu ifade eder. Nitekim bu husus az önce, *"Hiçbir nefis yoktur ki ölümü Allah'ın iznine bağlı olmasın."*[122] ayetinin tefsirinde geçmişti.

Eldeki meşhur tefsir kitaplarında yer alan yaklaşıma göre, ayette geçen *"inkâr edenler"*den maksat, ayetlerde daha önce zikri geçen *"münafıklar"*dır. Üstad Abduh dedi ki: Bazı müfessirler bu sözün gerçekten bazı kâfirlerin ağzından çıktığını söylerler. Bunun üzerine Yüce Allah, mü'minlerin böyle bir sözü söylemelerini yasak etmiştir. Tercihe şayan olan; böyle bir sözün ancak kâfirin ağzından çıkacağı ve böyle bir ifadenin mü'minlerin ağzına yakışmadığıdır.

Söz buraya gelmişken Üstad'ın kaza ve kader tarifini de verelim. Üstad'a kaza ve kaderin ne demek olduğu soruldu. Üstad şöyle cevap verdi: "Ben, bu soruyu sorana gayrimüslimlerden bana aynı soruyu yöneltenlere verdiğim cevabın aynısıyla cevap vereceğim. Söz konusu gayrimüslim şöyle demişti: 'Müslümanları başka ümmetlerden geri bırakan sebep bu kaza ve kader inancıdır. Çünkü Müslümanlar sebepleri inkâr ediyorlar ve bunlara dikkat etmiyorlar.' Ben de ona dedim ki: Müslümanlara yöneltilen bu tenkidin gerçek İslâm'la hiç bir alâkası yoktur. İslâm'ın ifade ettiği şey, kendi özünde haktır ve gerçektir. Hiçbir mü'minin ve inkârcının bunu inkâr etmesine imkân yoktur." Üstad sözlerine kaza ve kaderin ne demek olduğunu belirterek şöyle açıklık getirdi: "*Kaza*, ilahi ilmin herhangi bir şeye taalluku (bağlanması) demektir. Bilgi, kapalı olan bir hususu açığa çıkarır ancak insanı ilzam etmez. (Yani o, fiili yapmaya zorlanamaz.) *Kader* ise; herhangi bir şeyin Yüce Allah'ın ilmine göre meydana gelmesidir. İlim ancak ve ancak vakıaya uygun olur. Aksi takdirde bu ilim olmaz cehalet olur. Ya da vakıa

121. A'raf, 7/179.
122. Âl-i İmrân, 3/145.

vuku bulmamış demektir ki bu da imkânsızdır. Burada iki gerçek vardır ki bunların ikisi de bizatihi sabittir. Birincisi; Yüce Allah, her şeyin yaratıcısıdır. İkincisi ise adına insan denen bu varlık türü yaptığını kendi kastı ve ihtiyarı ile yapar. Fakat insan ne tam bir kudrete, ne tam bir iradeye ve ne de tam bir ilme sahiptir. İnsan bazen bir işi yapmaya karar verir, ama sonra onun azmi değişir. Çünkü o şeyi yapmanın kendi faydasına (maslahatına) olacağına dair olan bilgisi değişmiştir veya yapacağı şeyin kendi maslahatına olduğuna dair bilgisi değişmemesine rağmen azmettiği şeyi yapmaktan aciz hale gelmiştir. Bu acziyet, herhangi bir hastalıktan kaynaklanabileceği gibi istediği şeyi gerçekleştirmesine herhangi bir engel de çıkmış olabilir. Bu, her gün insanların başına gelen bir husustur. Ancak onlar bu gerçekten gafildirler ve azmettikleri şeylerden hayata geçirdiklerine bakarak aldanmaktadırlar. Buna bakarak insanın dilediğini yaptığını zannetmektedirler." Üstad sözüne şöyle devam etti: "Bir zamanlar Mısır'a Avrupalı iki kişi geldi.[123] Bu iki kişinin ve benzerlerinin alışkanlığına göre; ziyaret edecekleri her ülkede gezi süreleri ve ne kadar kalacakları daha yolculuk başlamadan önce programlanmıştı. Gezi programlarına göre Mısır'da altı gün kalmayı planlamışlardı. Ancak içlerinden birisi hastalandı ve yolculuk müddetini süresiz ertelemek zorunda kaldılar. İşte insanın durumu da aynen böyledir. İnsan bazen bir şeyi yapmaya azmeder ve yapar veya azmeder ama bunu gerçekleştirmekten aciz kalır; ya da daha o işi yapmaya fırsat bulamadan ölebilir. Şu halde insanın amellerini gerçekleştirirken mevcut olan ihtiyarının, o işi yapmaya olan kudretinin, sebepleri bilmesinin ve bu bilgi yardımıyla amellerini hayata geçirmesinin belli bir sınırı vardır ve insan bu sınırı geçemez. İnsan ölüm sebeplerinin tümünü bilemediği gibi bunların hepsinden kaçınamaz da. İnsanın maruz kaldığı her sebep de ölümle sonuçlanmaz. Kendisini savaş ateşinin tam ortasına atan kimselerin ekserisi kendilerini ölümün kucağına atıyorlar. Fakat onların çoğu sağ salim kalırken az bir kısmı öldürülür."

Ben de derim ki; bütün bu açıklamalardan iki sonuç ortaya çıkıyor: Birincisi; herhangi bir şey meydana geldikten sonra, anlaşılır ki olacağa çare yoktur. İkincisi ise; insan Allah Teâlâ'nın kendisine inayet ettiğine ve bir şeyi yapmaya yöneldiği takdirde kendisine mutluluk sebeplerinden bilmediği şeyleri ilham edeceğine, aciz kaldığı sebeplere sırf ilahi gücü ve kudretiyle muvaffak kıldığına inanırsa... Evet, o böyle bir iman ile ümitsizlik ve tembel-

123. Bunlar Alman veliahtı ve kardeşiydi.

liğin ardından, onları işlemekten aciz kaldığı bir sırada sebeplere sarılarak tuttuğu işinde daha da aktif ve canlı olur.

"Çünkü Allah bunu onların kalplerine sonunda bir hasret (yarası) olarak koyacaktı." Yani, ey müminler topluluğu! O kâfirlerin inandıkları gibi inanıp da onların bu inançtan kaynaklanan sözleri gibisini söylemeyin. Çünkü onların bu inançları Yüce Allah'ın kanunu (sünnetullah) gereği sonunda hasret çekmelerine ve kederlenmelerine sebep olacaktır. Zira onlar, sizleri güçlü ve kuvvetli gördüklerinde, içinizden kaybettiğiniz kişiler sebebiyle zaafa uğramadığınızı, katledilenlerin başına gelen sizin de başınıza gelecek korkusunun sizi savaştan alıkoymadığını müşahede ettiklerinde üzülecekler ve içleri yanacaktır. Bu, sebep bildirmenin bir yorumu olup, *"olmayın"* yasağının bizatihi kendisine bağlıdır. Buna göre ayetin manası özetle şöyle olur: Sizler, o inkâr edenler ve ölenler ya da katledilenler hakkında o sözleri söyleyenler gibi olmayın. Çünkü inanarak söylenen bu sözün sonucu ve akıbeti; kaybettikleri kardeşlerinin ardından kalplerinde duyacakları bir iç yangını olacaktır. Bu da onları daha fazla zaafa uğratacak ve -kendi zanlarına göre ölüme zorunlu sebep gördükleri bir duruma- onları itmiş olmaktan dolayı kalplerinde pişmanlık doğuracaktır. Eğer siz, bu hususta onlar gibi olursanız, onların duyacakları üzüntüyü siz de duyarsınız. Onların zaafa düştükleri gibi zaafa düşer ve çarpışmaktan geri kalırsınız. Bu durumda, parlak bir basiretle ve imanla birlikte onlardan üstün hiçbir ayrıcalığınız kalmaz. Oysa o parlak basiret sahibi kimse, meydana gelen vakıanın kaçınılmaz olduğuna inanır ve arkasından hasret duymaz. İman ise, imanlı kişinin ancak ve ancak imanını ve teslimiyetini artırır.

"Canı veren de alan da Allah'tır." Yani, hakikat şudur ki; Allah, yaşama sebeplerinin devam etmesinde etkili olan kanunları (sünnetullah) gereği dilediğini yaşatır. Yaşamasını dilediği kişi isterse yolculuklarla bütün yeryüzünü bir uçtan bir uca gezip tozsun, bütün denizlere yelken açsın, savaşlara dalsın ve korkunç şeylerle ve belalarla boğuşsun... Dilediğini de ölüm sebeplerine hâkim olan kanunları gereği öldürür. İsterse o kişi sarp ve sağlam kalelere sığınsın ve kendisini tam teçhizatlı askerler korusun.

"Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görür." Dolayısıyla nefislerinizde gizlediğiniz inançlar, kalplerinize etki eden sözler ve durumlar O'na asla gizli kal-

maz. Şu halde kâfirlerin sözlerini terk edişinizin nefislerinizin onların vesveselerinden arınmış olmasından kaynaklanmış olmasına çok dikkat ediniz.

Üstad Muhammed Abduh bu ayeti şöyle açıkladı: Hayat ve ölüm Yüce Allah'ın elindedir. Bütün varlıklara, varlıklarını koruyacağı unsuru, âlemlere hayatlarını ve ölümlerini veren O'dur. Şu halde Yüce Allah'ın öldürdüğü kimse için, *"Eğer filan yerde olsaydı ölmezdi, hatta hayatı daha da uzun olurdu."* demek aklı başında bir kimseye yakışmaz.

Üstad şöyle devam etti: Kâfirlerin dedikleri gibi söylemenin yasak olmasının sebepleri arasında bir sebep daha vardır. O da Yüce Allah'ın *"Eğer Allah yolunda öldürülür ya da ölürseniz, şunu bilin ki; Allah'ın mağfireti ve rahmeti onların topladıkları bütün şeylerden daha hayırlıdır."* ayetinde ifade ettiği sözdür. Bunun açıklaması şöyledir: Bu dünya hayatında diri olan kimsenin nasibi ve payı topladığı mal ve metadır ki şehvetleri ve nefsini doyurucu hazları bunlarla gerçekleşir. Allah yolunda katledilen veya ölen kimsenin karşılaştığı mağfiret ve rahmet bu fani dünyada faydalandığı her şeyden kendisi için daha hayırlıdır. Allah yolunda gelen ölüm, insanın Allah için yaptığı herhangi bir amel uğruna gelen ölümdür. Bu iyilik ve hayır uğruna olur ki, Yüce Allah insana bu yolu göstermiştir ve o yoldan hoşnut olmuştur. İnsan, savaş esnasında yorgunluktan ya da o esnada karşısına çıkan başka bir sebepten ölebilir. İşte bu ölüm Yüce Allah yolunda olan ölümlerden birisi olur.

Ben de derim ki: Burada ilk olarak ve bizatihi kastedilen işte budur. Çünkü ayetin akışı savaş üzerinedir. Bunun için Yüce Allah ayette *"katledilme"*yi *"normal ölüm"*den önce zikretmektedir. ***"Katl"***, ekseriyetle savaşta vuku bulur. Normal ölüm ise savaşta daha azdır. Dolayısıyla normal ölümü, -bundan sonra gelecek ayetin aksine- katle tabi olarak zikretmiştir.

Kısaca ayetin manasına gelince; Yüce Allah bize ifadesini kasemle pekiştirerek haber veriyor ki, kendi yolunda katledilen veya ölen kimseyi bekleyen mağfiret ve rahmet, şehvetlerle ve lezzetlerle yararlanmak için hayata dört elle sarılan kimselerin topladıkları şeylerden çok daha hayırlıdır. Çünkü onları bekleyen ***"mağfiret"***, günahlarını ve kötülüklerini silecek; ***"rahmet"*** ise derecelerini yükseltecektir. Çünkü Allah'ın mağfiretini ve daimi rahmetini fani dünya lezzetlerine tercih eden mü'minlere, içlerinden Allah yolunda katledilen veya ölen kimselerin ardından üzülmeleri ve hasret çekmeleri ve öldürülüp düştükleri yere gitmek üzere evlerinden çıkmamalarını temenni

etmeleri yakışmaz. Çünkü onların bu ölümden sonra karşılaşacakları şeyler, bundan önce içinde bulundukları durumdan çok daha hayırlıdır. Bu açıklamamla birlikte ayetin başında neden hitap, sonundaysa gaip kipinin tercih edildiğinin nüktesi ortaya çıkacaktır. Aynı şekilde *"mağfiret"* ve *"rahmet"* kelimelerinin neden nekire (elif lâm takısız) kılındığı da ortaya çıkacaktır. Sonra Yüce Allah şöyle devam etti:

"Andolsun ölseniz de öldürülseniz de Allah'ın huzurunda toplanacaksınız."

Müfessirler derler ki; burada geçen *"ölüm"* ve *"katl"* bundan önceki ayettekinden daha geneldir. Çünkü hak ve hayır yolu olan Allah yolunda ölen ve öldürülen herkes veya batıl ve şer yolu olan şeytanın yolunda ölen ve öldürülen herkes kesin olarak başkasının değil, sadece Yüce Allah'ın huzurunda toplanacaktır. Öldükten sonra bir başka hayatta onları toplayacak olan Yüce Allah'tır. Onları, hesaba çekip yaptıklarının karşılığını verecek olan da O'dur. Burada, *"ölüm"*, *"katledilmek"*ten daha önce zikredilmiştir; çünkü ölmek, katledilmekten daha yaygın olmakta, daha çok vuku bulmaktadır.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: ***"Allah'ın huzurunda toplanma"***'nın manası şudur: Allah'ın kendine mahsus bir mekânı yoktur ki insanlar orada toplanıp oraya sevk edilsinler. Fakat insan bu dünyada Allah'tan gafildir. Gafil olduğu için de Yüce Allah'ın heybetini ve azametini unutur. Bu yüzden de O'nun azametini ve saltanatını kafasında canlandırmayı hiç aklına getirmez. Çünkü o, hoşlanmadığı şeyleri kendi nefsinden savuşturmak, lezzetleri ve arzuladığı şeyleri elde etmekle meşguldür. İnsanların toplanacakları o günde, vücudunu güzelleştirme, lezzetten yararlanma, düşmana karşı savunma, hoşlanılmayan bir şeye direnç gösterme, nefis terbiyesi, bir duyguyu tenzih etme vb. şeylerle meşgul olmak yoktur. Ancak o gün herkesin karşı karşıya gelecek olduğu şey, amelinin karşılığı olarak Yüce Allah'tan göreceği şeydir. O gün insanı amelinin karşılığını almaktan hiçbir şey meşgul ederek alıkoyamaz. O gün insan meşgul olduğu her şeyden yüz çevirerek ve kendisini hiçbir şey meşgul etmeksizin diğer bütün insanlarla birlikte Allah'a sevk edilerek Yaratıcısına dönmüş olur.

Üstad şöyle devam etti: Bütün ölen veya öldürülenlerin -ölme veya öldürülme sebepleri ne olursa olsun ve hayatları ne kadar uzun olursa olsun- akıbetleri Allah olduğuna göre, bu akıbetin sebebini ve ilk başlangıcını anmak hiçbir fayda vermez; asıl fayda verecek olan, bu gelecekle ilgi-

lenmek ve ona hazırlık yapmaya bakmaktır. Aklı başında olan mü'minlerin karakterleri budur.

فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ
فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ
إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ ﴿159﴾ إِن يَنصُرْكُمُ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِن يَخْذُلْكُمْ
فَمَن ذَا الَّذِي يَنصُرُكُم مِّن بَعْدِهِ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿160﴾

159- (O vakit) Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın. Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et; iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Şüphesiz ki, Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever.

160- Allah size yardım ederse, artık size üstün gelecek hiç kimse yoktur. Eğer sizi yardımsız bırakıverirse, O'ndan sonra size kim yardım eder? Mü'minler ancak Allah'a güvenip dayanmalıdırlar.

Rasûlullah'ın Ahlâkî Örnekliği ve İstişarenin Önemi

İfade buradan itibaren mü'minlerin hitabından Hz. Peygamber'e hitap etmeye yönelmektedir. Hitabın konusu ise Peygamber'in (s) onlara nasıl davranması gerektiğidir. Yüce Allah, Peygamber'ine şöyle diyor: ***"(O vakit) Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın."*** Üstad Abduh bu konuda bizim eklememiz ve açıklamamızla birlikte yaklaşık olarak şöyle dedi: Ayetin başındaki *"fa"* harfi, fa-i takibiyedir. Çünkü bu ifade, bazı sahabelerinin Hz. Peygamber'e muhalefet ettikleri bir olay hakkındadır. Nitekim bundan dolayı Müslümanlar zaafa uğramışlar, müşrikler kendilerine galip gelmişlerdi. Hatta sonunda Hz. Peygamber bazı sahabeleriyle birlikte yaralanmıştı. Hz. Peygamber onlara davranışında ve hitabında yumuşak davranmasının ve onlara merhametinin bir sonuncu olarak sabretmiş ve tahammül

göstermişti. Yüce Allah'ın Kitabı'ndan aldığı ilhamla sert ve katı biçimde onları azarlayıp paylamamıştı. Yüce Allah, o olay hakkında Hz. Peygamber'e birçok ayet indirmişti. Bu ayetlerde Müslümanlardaki zaafı, isyanı ve kusuru beyan etmekteydi. Hatta fikrî yönden cahiliye devrindekine benzer düşüncelere kapılmalarına, canlarının derdine düşmelerine kadar her şeylerini beyan ediyordu. Fakat bütün bunları -affı zikrederek, zafer vaad ederek ve kendi kelimesinin (hükmünün) yükseltileceğini belirterek ve musibetlerin faydalarını dile getirerek- latif ve yumuşak bir azarlamayla yapıyordu. Hz. Aişe'den rivayet edilen sahih bir hadiste ifade edildiği üzere Hz. Peygamber'in ahlâkı Kur'ân'dan ibaretti.[124]

Ben de derim ki; Yüce Allah âdeta şöyle diyor: Ey Muhammed! Senin sahabelerin o olayları yaptılar. Ayetlerin gösterdiği üzere bu davranışları azarlanmalarını ve kendilerine kızılması gereken bir davranıştır. Ancak sen onlara yumuşak davrandın, onlara güzellikle muamele ettin. Sen ancak Yüce Allah'ın kalbine indirdiği ve sana mahsus kıldığı büyük bir rahmet sayesinde onlara karşı yumuşak oldun. Bu rahmetin faydaları herkesi kuşattı ve Yüce Allah, Kur'ân'ın sana yüce adabı ve büyük hikmetleri göstermesini sağlayarak o büyük rahmeti vermesini temin etti. Bu adap ve hikmetler sana musibetleri hafifletti, bunların faydalarını, hikmetlerini ve ibret alan kimseler için güzel akıbetlerini öğretti.

"Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi." Çünkü ***"kabalık"***, insan ilişkilerindeki sertlik ve kırıcılık, insanları uzaklaştıran huylardandır. İnsanlar bu çeşit bir ahlâka sahip olanlarla sosyal ilişkiyi sürdürmeye tahammül edemezler. Faziletleri çok, ihsanları umulsa bile hiç fark etmez. İnsanlar, böyle birisine tahammül edemezler ve hemen ondan ayrılırlar, onun etrafından kaçarlar ve onu işleriyle baş başa bırakırlar. Böyle birisine yaklaşmakla ve etrafını çevrelemekle elde edecekleri menfaatlere aldırmazlar bile! O halde eğer sen kaba ve katı yürekli olsaydın, insanlar senin hidayetini kaybedecekler, kalplerine davetin ulaşamayacaktı.

"Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et." Kusurları dolayısıyla onları azarlama. Yüce Allah'tan kendilerini bağışlamasını ve onları cezalandırmamasını dile. İşte böylece, sen Yüce Allah'ın sana mahsus kıldığı rahmeti korumuş ve O'nun sana gösterdiği güzel davranışa devam etmiş olursun.

124. Ahmed b. Hanbel, *VI*/188.

"İş hakkında onlara danış." Savaşta, barışta, korkulu durumda, güvenlik halinde ve bunların dışında onların dünyevi maslahatlarıyla ilgili başka şeyler hususundaki ümmetin siyaseti demek olan *"genel iş"* hakkında onlara danış. Yani; Uhud savaşından önce yaptığın gibi müşavereye devam et ve bu uygulamayı sürdür. Eğer onlar o konuda yanlış görüş bildirirlerse, bütün hayır, tümüyle onlarla müşavere ederek onunla amel etmekle eğitilmelerindedir, -doğru bile olsa- başkanın görüşüyle amel etmekte değildir. Çünkü eğer bu büyük *"müşavere ilkesi"*ni uygularlarsa hükümetlerinin geleceği bakımından onlara fayda söz konusudur. Çünkü çoğunluğun hataya düşme ihtimali fertlere göre daha azdır. Bir toplumun işini bir tek kişiye havale etmesindeki tehlike daha çok ve daha büyüktür.

Üstad Abduh dedi ki: Bir insanın, herhangi bir konuda görüş bildirmesi ve görüş alış-verişinde bulunması (müşavere etmesi) o kadar kolay bir husus değildir. Kendilerine danışılan kişiler birden çok olduğu takdirde çekişme çoğalır, görüşler çeşitli dallara ayrılır. İşte bu zorluk ve çetinlik dolayısıyla Yüce Allah, Peygamber'ine (s) ümmet içinde işin müşavereye göre yapılması sünnetini (kuralını) getirmesini emretti. Peygamberimiz son derece yumuşak bir biçimde sahabeleriyle istişarede bulunuyor, her söze kulak veriyor ve kendi görüşünden dönüp onların görüşlerini alıyordu. Bu konuda Üstad'dan bu söylediklerimden başka bir şey hatırlamıyorum.

İstişare İlkesi ve İçtihadın Sınırları

Ben derim ki: Ayet-i kerimede elif-lamlı olarak gelen bu ***"el-emr"*** kelimesi, Mekke'de inen Şûrâ Sûresi'nde İslâm hükümeti için konulan birinci kaidede yer alan ve kendilerine izafe edilen *"emir"*dir. Söz konusu birinci kaide, bu dine inanan kimselerin nasıl olmaları gerektiğini açıklayan Yüce Allah'ın şu ifadesidir: *"Onların işleri aralarında şura iledir."*[125] O halde *"emir"*den maksat, odak noktası kişisel görüş değil, vahiy olan; sırf dinî iş değil, genellikle yöneticilerin yürüttükleri ümmetin dünyevi işidir. Çünkü akaid, ibadetler, helal ve haram gibi dinî meseleler danışmayla getirilen şeylerden olsaydı, din beşer yapısı bir şey olurdu. Oysa din, ilahi bir kurum olup, hiç kimsenin ne Hz. Peygamber döneminde ne de ondan sonra bu müessese üzerinde hiçbir görüşü olamaz. Rivayete göre sahabeler, dünya hayatına dair bir me-

125. Şûrâ, 42/38.

selede -vahye dayanarak değil de kendi bilgilerine dayanarak konuştuğunu anlamadıkça- Hz. Peygamber'e (s) karşı görüş bildirmezlerdi. Nitekim Bedir günü böyle yapmışlardı. Çünkü Peygamberimiz Bedir suyuna en yakın yere gelmiş ve askerlerini orada konuşlandırmıştı. Bunun üzerine Hubab b. el- Munzir b. el-Cemûh dedi ki: *"Ya Rasûlallah! Bu konakladığımız yer Yüce Allah'ın seni indirdiği ve bizim asla daha ileriye ve daha geriye gidemeyeceğimiz bir yer mi yoksa senin şahsi değerlendirmen, savaş taktiği ve savaş hilesi mi?"* Peygamberimiz, *"Tam aksine bu benim şahsi kanaatimdir, savaş taktiğidir ve savaş hilesidir."* dedi.[126] Bunun üzerine Hubab, *"Ya Rasûlallah! Burası asker konuşlandıracak uygun bir yer değildir. Halkı buradan kaldırın; düşmanın konaklayacağı yerin en yakınındaki subaşına gidip orayı tutalım, sonra onun gerisindeki bütün kuyuları kapatırız."* dedi. Bunun üzerine Peygamberimiz *"En isâbetli görüş, işaret ettiğindir!"* dedi ve onun görüşüne göre amel etti.

Peygamberimiz (s) bu şura ilkesini kendi zamanında durumun gereğine (muktezây-ı hâl) göre uygulamıştır. İlk zamanlar Müslümanların sayıları azdı ve Mekke'nin fethiyle sonuçlanacak hicret olayının vücubu zamanında bir tek mescitte toplanmaları mümkün oluyordu. Daha sonra Hz. Peygamber sahabelerin geneliyle istişarelerde bulunuyordu ki bunlar kendisiyle birlikte bulunan kimselerdi. Toplumda görüş sahibi ileri gelen kimseleri ifşa edilmesi zararlı olan meselelerin sırrına ortak etmiş ve Kureyş'in savaş maksadıyla Mekke'den çıktığını haber alınca Bedir günü işte bu seçkin insanlarla istişarelerde bulunmuştur. Önce Muhacirler sonra da Ensar uygun bulduklarını açıkça belirtmedikçe kesin kararını vermemiştir. Daha önce geçtiği üzere Uhud günü de bütün sahabeleriyle istişarede bulunmuştur. Hz. Peygamber ümmetin bütün işleri hakkında onların görüşlerine başvuruyordu. Ancak bir meseleyi beyan etmek için vahiy gelmişse bu takdirde istişarede bulunmaz, o hükmü kesin biçimde uygulardı. Denilebilir ki Müslümanların sayısı artıp da İslâm'ın hükümranlığı Mekke'nin fethinden sonra Medine'ye uzak mekânlara kadar uzanınca ve Müslümanlardan her kabile veya her köyde görüş sahibi ileri gelen kişiler bulunmaya başlayınca şura için bir kaide veya nizam konulmasına ihtiyaç hâsıl olmuştur. Buna bağlı olarak da en yüksek otorite makamına uzak bölgelerde bulunan insanların katılımı sağlanmıştır. Fakat Peygamberimiz (s) bu şura ilkesini veya nizamını bir takım hikmet

---

126. Farklı lafızlarla ve anlatımla rivayet için bkz: İbn Kayyim, *Zâdu'l-Meâd*, III/175; M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi*, IX/111. (Çev.)

ve sebepleri göz önüne alarak koymamıştır. Bu sebepleri şöylece saymak mümkündür:

1- Sözünü ettiğimiz *"emir (iş)"*, ümmetin zaman ve mekân çerçevesinde sosyal durumunda meydana gelecek değişikliklere göre değişir. Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinden sonra yaşamış olduğu kısa süre insanların bölük bölük Allah'ın dinine girmelerinin başladığı dönemdi. Peygamberimiz (s) bu "iş"in gelişeceğini ve artacağını, Yüce Allah'ın ümmetine ülkeleri fethetme kapısını açacağını ve toplumların kendi ümmetine boyun eğeceklerini biliyordu. Nitekim kendisi bunu müjdelemişti. Bütün bunlar, fetih yılı ve daha sonraki yıllarda İslâm ümmetine elverişli olan, Hz. Peygamber'in fetih sonrası hayatına ve onun asrını takip eden asırda elverişli olan *"şura"* için kaide konulmasına engeldi. Çünkü alabildiğine geniş uçsuz bucaksız topraklar fethediliyor, önceden medeni olan halklar İslâm'a giriyor veya İslâm'ın hükümranlığı altına geçiyordu. Bundan dolayı o döneme uygun olan bir şura kaidesinin her zamana uygun olması mümkün değildi. Sade bir hayat süren Arapların durumuna uygun düşen bir kaidenin o zamandan sonra hem Arapların hem de başka toplumların durumuna uygun düşmesi de mümkün değildi. Şu halde yapılması gereken; Hz. Peygamber'in şura için kaide koymayı ümmete bırakması, ümmetin kendisinin şura aracılığı ile kendisine her durum için uygun ve elverişli kaideyi tespit edip koymasıdır.

2- Peygamberimiz (s) yaşadığı zamanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere şura için geçici kaideler koysaydı Müslümanlar bu kaideleri bir "din"mişçesine alacaklar ve her zaman ve her yerde o kaidelere göre amel etmeye çalışacaklardı. Oysa bu davranış, dinin benimseyeceği bir tutum değildi. Bu eğilimden dolayıdır ki sahabeler Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesi gerekçesini şu yaklaşıma dayandırdılar: *"Rasûlullah bizim dinimiz için ondan razı oldu, biz neden dünyamız için ondan razı olmayalım?"*

"Peygamberimizin (s) geçici olarak koyacağı ilkeyi ümmetin ileride ihtiyaç duyması halinde neshetmesinin, değiştirmesi ve tebdil etmesinin mümkün olduğunu hatırlatması mümkündü." denilirse bu tartışmaya şöyle cevap veririz: İnsanlar, Hz. Peygamber, *"Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz."*[127]; *"Dininize dair şeyleri bana bırakın, dünyanıza ait şeyleri ise siz daha iyi bilirsiniz."*[128] de-

127. Müslim, *Fadâil*, 141.

128. Müfessir, bu hadisin İmam Ahmed b. Hanbel tarafından tahric edildiğini ifade ediyorsa da hadise ulaşmamız mümkün olmamıştır. (Çev.)

mesine rağmen onun sözünü birçok dünya işinde *"din olarak"* kabul etmişlerdir. İnsaf sahibi bir kimse, bu mesele üzerinde hakkıyla düşünecek olursa ve kendisi, mü'minlerin taşıdığı şuurun hakikatini bilen bir kimse ise, o zaman Hz. Peygamber'in ümmeti için koyduğu herhangi bir şeyi -değiştirilmesine izin verse bile- değiştirmenin insanların ekserisine ne kadar zor geleceği gerçeğini açıkça anlar. Bu durumda insanlar onu değiştirmezler aksine, *"Peygamber bunu değiştirmemize tevazusu gereği ve görüşlerimizden dönmek bize zor gelmesin diye bizi eğitmek için izin verdi. Yoksa onun görüşü, her halükârda en yüce görüştür."* derler. Nitekim imam Ahmed'in zayıf ve mürsel hadisi kıyasa tercih ettiğini belirttiğimiz ve gerekçelerini açıkladığımız yer şu konumuza yakındır.

3- Hz. Peygamber bu ilkeleri kendi kafasından ortaya koysaydı, bizzat kendisi "şura"ya göre amel etmemiş olurdu. Böyle bir davranış da onun açısından imkânsızdır. Çünkü o, Yüce Allah'ın emrine muhalefet etmekten münezzehtir. Eğer beraberinde bulunan Müslümanlarla danışarak bu kaideyi koysaydı, -Uhud'a çıkma meselesinde olduğu gibi- şura ilkesi hususunda sahabelerin ekserisinin görüşünü esas almış olurdu. Oysa sahabelerin ekserisinin görüşünün hatalı ve onun görüşüne aykırı olduğu daha önce geçmişti. Hz. Peygamber o tip sahabelerin ve -Mekke'nin fethinden sonra İslâm'a girenlerin ekserisi gibi- onlardan daha aşağı mertebede olanların İslâm hükümetinin temel ilkeleri hakkında hüküm vermelerine razı olur muydu? "Şura"nın ümmete bırakılması ve ümmetin hangi zaman diliminde yaşıyorsa o zaman içinde yeteneğinin kendisine gösterdiği şeyi kararlaştırması daha sağlam bir yol değil midir?

Tabii ki bu daha doğru yoldur. Nitekim bu yeteneğin mahiyetinin ne olduğu daha sonra ortaya çıkmış ve onun maslahatı ayakta tutmaya yetecek kanunu koymak için yeterli olmadığı anlaşılmıştı. Bundan dolayı Hz. Ömer ümmeti helake sürükleyecek bir görüş ayrılığı çıkacak korkusuyla hemen Hz. Ebu Bekir'e biat etmeye koyulmuştu. Hz. Ömer daha sonra Hz. Ebu Bekir'e biatin bir hata ve ifrat olduğunu ve Yüce Allah'ın bu hatanın şerrinden Müslümanları koruduğunu, ancak böyle bir hatayı bir kez daha işlemenin caiz olmadığını açıkça söylemiştir. Aynı şekilde Hz. Ebu Bekir de, Hz. Ömer'i veliaht olarak bırakma hususunda sahabenin ileri gelenleriyle istişarede bulunmuştur. Sahabelerin onun halifeliğine razı olacağını anlayın-

ca -az ileride geleceği üzere- ihtilaf ve tefrikaya mahal kalmaması için Hz. Ömer'i yerine geçecek halife olarak tespit etmişti. Şayet Hz. Ebu Bekir, ihtilaf ve tefrikadan emin olarak ümmetin şurayı yerine getirmeye hazır olduğu inancı içinde olsaydı bu işi onlara bırakır, ümmetin içindeki Ulû-l emr'in daha kendi hayatında iken -tefrikaya düşmeyeceklerinden emin olarak ölmek için- en uygun gördüğü bir aday etrafında görüş birliği içinde olmasını sağlamaya çalışmazdı.

Bir zümre diyor ki; Hz. Ömer'e biat, Aziz Kitab'ın ifadesi gereği İslâm hükümetinin esası olan şura ile değil, veliaht gösterme biçiminde olmuştur. Bu veliahtlık bir sahabenin görüşü olup, bu görüş Kur'ân'ı neshedemez, tahsis edemez (genelliğini daraltamaz) ve mutlaklığını mukayyet hale getiremez. Hâl böyle iken sahabelerin cumhuru bununla nasıl amel etmişler ve fıkıh bilginleri bu uygulamayı nasıl şer'î bir kaide olarak almışlardır? Bu soruyu bağımsız araştırma yapanlardan bir Şiî veya Şiî olmayan birisi fıkıhla meşgul olanlardan birisine sorsaydı, o buna kendi kaidelerine göre cevap verir ve şöyle derdi: Hz. Ömer'in Ebu Bekir'e veliahtlığı görüşü sahabelerin kabul ve üzerinde icma ettikleri bir görüştür. İcma ise, müstakil bir kaynak olup gereğince amel etmek vaciptir. Biz, Şia ve onların dışında ilimde tarafsız araştırma yapanların bu cevapla tatmin olmadıklarını biliyoruz. Bir kere onların söz konusu icmanın meydana gelip gelmediği, geldiyse böyle bir icma ile nass varken amel edip etmemenin cevazı ve bunun kati bir mesele olup maslahatın bunun dışında gerçekleşip gerçekleşmeyeceği üzerine tartışmaları söz konusudur. Maslahatın gerçekleşmesinin böyle bir icma ile var sayılması halinde bile bunlar diyorlar ki; Hz. Ebu Bekir nassa aykırı olan ve o zamanlar henüz üzerinde icma hâsıl olmamış olan bir işi yapmaya nasıl kalkışmıştır? *"İcma hâsıl olmamış bulunan"* diyoruz, çünkü siz bu mesele üzerinde daha sonraları icma hâsıl oldu diyorsunuz. Bu soruya cevap olarak önce şunu ifade edelim: Bir kere doğru olan, Hz. Ömer'e biatin şura ile olduğudur. Fakat bu şura Hz. Ebu Bekir zamanında hâsıl olmuştur. Söz konusu şurayı bizzat üstlenen, -az önce ifade ettiğimiz üzere- Hz. Ebu Bekir'in kendisi olmuştur. Hz. Ebu Bekir'in acele etmesi, ümmetin kendisinden sonra tefrika ve görüş ayrılıklarına düşeceği korkusunu taşımasındandı. Hz. Ebu Bekir, kendisinden sonra halife olacak zat için görüş ve makam (itibar) sahibi sahabelerle istişarede bulundu. Sahabelerin ekserisi içlerinde halifeliğe en layık olan kimsenin Hz. Ömer olduğunu kabul etmişti. Bazıları

ise onun şiddetinden korkuyorlardı. Hz. Ebu Bekir onların kalplerinden bu korkuyu atmak için aşağı yukarı şöyle söylüyordu: Ömer beni çok yumuşak görüyor ve şiddet gösteriyor. Bir başka ifadeyle Ömer'in şiddet göstermesi, benim yumuşaklığımı dengelemek ve itidal veya ona yardımcı olacak bir şeyi ortaya çıkarmak içindir, demek istiyordu. Hatta Hz. Ebu Bekir vefatından önce minbere çıkmakta zorlanınca, halifelik konusunda onları ikna eden sözler söylemiş ve daha hayatında iken işi ona vermiş, onu veliaht yapmıştı. Hz. Ebu Bekr'in bu tutumu, hastalığı esnasında Ömer'i vekil kılmak ve kendisinden sonrası için halife adayı göstermekti. Onun emir olmasında dayanak noktası ümmetin kendisine biatidir. Biatin meşruiyeti şuraya bağlı değildir. Fakat biat için bazen -ümmetin razı olduğu bir kişi üzerinde birleşmesi amacıyla- şuraya ihtiyaç duyulabilir. Eğer, -günümüzde cumhuriyet ve benzeri yönetimlerde uygulandığı üzere, halkın yöneticiyi seçimle iş başına getirmesinde olduğu gibi- ehlu'l-hâl ve'l-akd arasında istişare olmaksızın başkan seçmek mümkün olursa maksat yine hâsıl olmuş olur. Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ömer'i işbaşına getirmek için yaptığı danışma ve ikna, vefatından sonra şuraya gerek bırakmamış ve herkes ona ittifakla biat etmiştir. Dolayısıyla buna şuradan sonra hâsıl olan ittifak veya şura sebebiyle ittifak demek mümkündür.

Hz. Ömer'in, şurayı belli kişilere tahsis etmesine gelince; danışmanların çokluğu durumunda doğmasından korkulan fitneden de sakınarak bu temel ilkeyi hayata geçirmede benimsediği tamamen kendisine ait içtihadıdır. Hz. Ömer'in şurayı aralarında gerçekleştirdiği o kimseler ümmetin içinde belli bir mertebe ve görüş sahibi kimselerdi. Bu kişiler ittifak ettiğinde ümmet bunların görüşlerine boyun eğer, ihtilafa düştüklerinde ise onlara yapışırlar. Çünkü üyelerden her birinin arkasında kendisini Müslümanların başına geçmeye ehil gören bir grup insan vardır. Hz. Ömer'in seçtiği kimseler, ûlu'l-emr pozisyonundadırlar veya ûlu'l-emr'in seçkinleri ve liderleriydiler. "Şura"ya layık olanlar da bunlardı. Nitekim bu hüküm, Kur'ân'da ûlu'l-emr'e itaati emreden ayetten anlaşılmaktadır. Yüce Allah, şöyle buyurmaktadır: "*Onlara güven veya korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar; hâlbuki onu, Rasûl'e veya onların arasından işin içyüzünü anlayanlara arz etselerdi onun ne olduğunu bilirlerdi.*"[129] Müfessirler arasında ûlu'l-emr hakkında iki görüş olduğu bilinen hususlardandır. Bunlardan birincisine göre ûlu'l-emr, ülkeyi yöneten idarecilerdir. İkincisine göre ise ûlu'l-emr âlimlerdir. Bazıları bunu

---

129. Nisâ, 4/83.

"fukaha" şeklinde ifade ederler. Malumdur ki, Hz. Peygamber'in yanında yönetici bir sınıf olmadığı gibi adına *fukaha* denilen bir ilim adamı sınıfı da yoktu. O halde güvenlik, korku ve bu nitelikteki kamu işleri kendilerine havale edilen ûlu'l-emr'den maksat bunların ümmet içindeki görüş ve mertebe sahibi kişiler olduklarıdır. Ümmetin maslahatlarını, muhafaza yöntemlerini bilen ve halkın ekserisi nazarında görüşleri makbul olan kişiler bunlardır. Hz. Ebu Bekr'in ve Ömer'in yaptıkları, kendi zamanlarında ümmetin haline ve yeteneklerine göre şurayı hayata geçirmede yapılması mümkün olanın en iyisidir. Öte yandan Müslümanlar Hz. Osman'ın katlinden sonra şurayı düşünmeden hemen Hz. Ali'ye biat etmeye koşmuşlardır. Çünkü Hz. Ali'de gördükleri yeterlilik, hakkında düşünüp taşınmayı gerekli kılan bir başka adayı kabule izin vermiyordu. Şu halde raşit halifelere biat ümmetin rızası neticesi olmuştur. Onlar her hususta ilim ve görüş sahibi kimselere danışıyorlardı. Ne var ki Emeviler Hz. Osman'ın etrafını sarmışlar, ümmetin ona sunacağı düşünceyi bastırmışlardı. Bunun neticesinde bilinen fitneler olmuş, sonunda halkla istişare ile değil, asabiyet ve deha gücüyle idare onlarda kalmıştı. İslâm'da şura prensibini yerle bir edenler bunlar olmuştur. Şura prensibini hayata geçirilecekleri, onu koruyan kanunlar koyacakları ve ilimlerin, marifetlerin ve bayındırlık işlerinin ilerlemesine bağlı olarak ümmeti bu ilkeden istifade ettirecekleri yerde onu yerle bir edenler Emeviler olmuştur. Eğer bu yaklaşım olmasaydı, dairesini fetihlerle genişlettikleri bu hükümranlık hem kendi nefsinde hem de onların ellerinde daha sağlam, İslâm'ın şanı daha büyük, yayılması daha fazla ve daha yaygın olurdu. Üstelik Emeviler'in bu istibdatlarının büyük bir kısmı, kendi saltanatlarını korumaya, hükümranlığın kendi aileleri elinde kalmasına yönelikti. Hükümranlıktan pek azı idare ve yargı tarafından paylaşılıyordu. Yöneticileri tenkit ve onları kınama en mükemmel bir durumdaydı. Ama sonunda Abdulmelik b. Mervan söz konusu özgürlükten hiç hoşlanmadı ve bazı tarihçilerden rivayet olunduğu üzere minberde *"Kim bana 'Allah'tan kork!' derse onun boynunu vururum!"* dedi. Buna karşılık Emeviler, beytülmali keyiflerine göre kullanıyorlardı. Hilafet, raşit halifelerin varisi Ömer b. Abdulaziz'e geçince, saltanatı kavminin elinden çıkarmak istediyse de bunu başaramadı.

Daha sonra Abbasiler döneminde şahsi saltanat iyice yerleşti. Çünkü iktidarlarında yabancıların otoritesi söz konusuydu. Diğer Müslüman hükümdarlar da aynen böyle davrandılar ve din bilginleri de onlara paralel hareket

etti. Oysa selef-i salih âlimleri, Emeviler zamanında ve Abbasilerin ilk dönemlerinde hükümdarları ve emirleri şiddetle kınıyorlardı. Ama daha sonra âlimlerin yöneticilere paralel hareket etmesi dolayısıyla Müslümanlara uzak olanlar -yakın olanlar da aynı ya- İslâm'da egemenliğin şahsi bir despotluk olduğunu ve şura prensibinin ise isteğe bağlı güzel bir haslet olduğunu zannettiler. Allah aşkına bu ne tuhaf bir zihniyettir böyle! Allah'ın Kitabı işin şura ile olduğunu açıkça belirtmiyor mu ki bu ilke sabit bir ilke olarak alınsın ve uygulansın? Sonra siyasetinde ve yönetiminde heva ve hevesine uymaktan münezzeh olan Peygamberi'ne (s) -Uhud günü şurada görüşleri ağır basanların hataları sonucu o cereyan eden olaylar olduğu halde- istişarede bulunmasını emretmiyor mu ki Müslümanlar şura ilkesini terk edip bunu uygulamayı istemiyorlar? Hâlbuki onlar -daha önce birçok kez geçtiği üzere- kamu işleri bakımından Kur'ân'da kendilerine hitap edilen kimselerdir. Buna ek olarak Müslümanların hükümdarları öyle zulümler, öyle baskılar yaptılar ki bu konuda İslâm'ın hatta bütün insanlığın yüz karası haline geldiler. Ancak bunlara katılmayanlar, bütün gücünü âlemin onların şerrinden rahatlaması için harcayanlar bundan müstesnadırlar. İleride Nisâ Sûresi'nde "*ûlu'l-emr*" konusunu ele aldığımızda İslâmî yönetim konusuna inşallah yeniden döneceğiz.

Tevfik Allah İledir!

Yüce Allah, Peygamberine müşavereyi emrettikten sonra ***"Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven."*** diye buyuruyor. Yani; herhangi bir iş hususunda müşaverede bulunduktan sonra, şurada ağır basan görüş istikametinde o işi uygulamaya karar verdiğin ve hazırlığını yaptığın zaman onu uygulamakta Allaha dayanıp güven ve Allah'ın yardımına ve o konuda seni destekleyeceğine güven içinde ol. Sakın kendi gücüne ve kuvvetine dayanma; tam tersine bil ki senin kuvvetinin ve sana yapılan desteğin gerisinde daha mükemmel ve daha yüce bir güç ve kuvvet vardır. Sebepler işe yaramaz olduğunda ve kapılar kapandığında bu ilahi güce güvenmeli, ona dayanmalı ve ona sığınmalısın. Üstad Abduh mealen şöyle dedi: Herhangi bir fiili gerçekleştirmeye olan azim -her ne kadar düşünüp taşındıktan, görüşü sağlamlaştırdıktan, müşaverede bulunduktan ve bu iş için gerekli hazırlığı yaptıktan sonra olsa bile- başarı için Yüce Allah'ın yardımı ve muvaffak kılması olmadıkça bütün bunlar yeterli olmaz. Çünkü o işin dışarıdan olan

engellerini ve önündeki manileri ancak Yüce Allah bertaraf edebilir. O halde bir mü'minin Yüce Allah'a tevekkül etmekten ve O'nun gücüne ve kuvvetine itimat etmekten başka çaresi yoktur.

*"**Şüphesiz ki Allah** (sünneti gereği sebeplere sarılıp amel etmekle birlikte) **kendisine** (kendi gücüne ve kuvvetine) **dayanıp güvenenleri sever.**"*

Ben derim ki: Yüce Allah kimi severse o kulunu kendi yeteneğine güvenerek aldanmaktan, kendi hazırlığına ve malzemesine meylederek aldanmaktan ve bundan sonra karşısına çakacak husus üzerinde düşünmekten alıkoyacak şımarıklığa düşmekten korur. Çünkü insan şımardı mı karşılaştığı işi değerlendiremez ve o konuda işini sağlam tutamaz. İnsanın işlere bakışı kendini beğenme ve aldanma nazarıyla olacağına, o işin ilgililerini gaflet içinde ve küçümseyerek dinleyeceğine, önem vermeme tavrıyla işe sarılacağına, o işe kulak verir, ibret nazarıyla bakar. Çünkü onun güzü keskindir; ihtiyatlı olarak tutar, çünkü kavraması güçlü ve şiddetli olur. Çünkü o, heva ve hevesi süslü gösteren ve insanı gurur bataklığına sürükleyen batıl için değil, hak için işitir, görür ve çalışır. Böylece o, şu kutsi hadiste[130] anlatılan kişi haline gelmiş olur. *"Ben kulumu bir kez sevdim mi onun işiten kulağı, gören gözü ve tutan eli olurum."*[131]

Tevekkül Ancak Sebeplere Sarılmakla Olur!

Bu ayet, şartları tam olan bir azimetin (kesin karar) yerine getirilmesinin vacip olduğunu açıkça ifade etmektedir. Bu şartların en önemlisi ise; ister savaşa ait, ister siyasi, isterse idari olsun bütün kamu meselelerinde işleri şurayla yürütmektir. Çünkü azimeti bozmak ruhta zaaf ve ahlâkta sarsılma demektir ki gerek sözünde, gerekse amelinde bunu alışkanlık haline getiren kimseye güvenilmez. Azimetini bozan kimse bir hükümet başkanı veya bir ordunun komutanı olsa, bu kişide kesin kararlılığını bozma emarelerinin ortaya çıkması, onun hükümetine ve ordusuna olan güveni sarsar. Özellikle de bu kararsızlık işe başladıktan sonra olmuşsa güven iyice sarsılır. Bundan dolayıdır ki; Peygamberimiz kendisine Uhud'a çıkılması yönünde görüş bildiren kimselerin -daha sonra Peygamber'i (s) buna zorlamış duruma düşmekten korktukları için- görüşlerinden dönmek istediklerinde onlara kulak

130. Kutsi Hadis formu hakkında bkz. 1. Cilt 101. ve 222. dipnotlar. (Yayıncı)
131. Buharî, *Rikak*, 38.

asmamıştır. Çünkü Hz. Peygamber (s) zırhını giymiş ve Uhud'a doğru yola çıkmıştı. Bu, -daha önce ayrıntıları açıklandığı üzere- şura gerçekleştikten sonra işe başlamak demektir. Hz. Peygamber bu hareketiyle sahabelere her işin bir vakti olduğunu, müşavere vakti bitince artık eylem zamanının geldiğini, bir başkan şurayı yerine getirmek üzere bir işe koyuldu mu artık kararlılığını bozmasının ve amelini iptal etmesinin caiz olmadığını öğretiyordu. İsterse kendisi şuraya katılanların düşüncelerinde hatalı oldukları kanaatinde olsa bile... Nitekim Uhud'a çıkma meselesinde Hz. Peygamber (s), bunun yanlış olduğu kanaatini taşımaktaydı. Bunu, *"İki zararla karşı karşıya kalındığında bunların en hafifi tercih edilir."* ilkesine bağlamak mümkündür. Azimeti (kesir kararı) bozmaktan daha beter bir zarar olur mu? Kesin kararı bozmaktaki zaaf, gevşeklik ve güveni ortadan kaldırma zararı başka hangi fiilde vardır?

Bizler, bu asırda siyaset adamlarıyla askerlerin bu kaideyi uyguladıklarını görmekteyiz. Bu konuda ibret almayı gerektiren olaylardan birisi Üstad Abduh'un 1301/1884 senesinde İngiltere'nin başkenti Londra'da yaşadıklarıdır. Abduh, Mısır ve Sudan meselelerinde ülkesine hizmet etme amacıyla İngiliz bakanlarla müzakere etmektedir. O gün İngiliz başbakanı veya bakanlardan birisi Üstad'a Heks Paşa'nın hamlesi hakkındaki görüşünü sorar. İngilizler, o zamanlar ortaya çıkan Sudan'ın Mehdi'siyle savaşmak üzere Heks Paşa'yı oraya göndermişlerdir. Üstad bu hamlenin başarıya ulaşamayacağını aksine Sudanlıların bu hamleyi yok edeceklerini ona beyan eder.[132] Daha sonra Üstad Avrupa'dan Beyrut'a döner. Beyrut'a dönüşünün ardından Heks Paşa'nın katledildiği ve Sudanlıların onun hamlesini akamete uğrattıkları haberini alır. Bunun üzerine Üstad İngiliz bakana bir telgraf çeker ve telgrafında kendi düşüncesini ve bunun nasıl da doğru çıktığını hatırlatır. O gün bakandan Üstad'a şu mealde cevap gelir: "Senin söylediklerinin makul ve mantıklı olduğunu biz de biliyorduk. Fakat siyasette, bir şeyi yapmaya karar verip de ona başladı mı onu uygulamak gerekli olur ve -hatalı bile olsa- o kararı bozmak ve ondan dönmek imkânsız olur."

"Allah size yardım ederse, artık size üstün gelecek hiç kimse yoktur." Bu ifade, yeni bir başlangıç cümlesi olup, Yüce Allah'a tevekkül etmenin neden vacip olduğunu beyan etmek üzere sevk edilmiştir. Allah'a tevekkül müşa-

---

132. Bu kuşku Üstad'a değil bana aittir. (M. Reşid Rıza) [Bkz: *Urvetu'l Vuska*'da İngilizlere karşı Sudan Mehdisi desteklenmiştir. Bir Yayıncılık, İstanbul, 1987. -Yayıncı-]

vere ve azimetten (kesin karar) sonra olacaktır. Müşavere ve kesin karar da imkân ölçüsünde güç ve kuvvet hazırlayarak hazırlık yapma ve hazır olmaya dayalıdır. Yüce Allah şöyle demek istiyor: Allah'ın kanunlarına (sünnetullah) göre ve O'nun muvaffak kılmasına ve yardımına tevekkül etmek, gücünüze ve sebatınıza dayanarak amel yapmak suretiyle Allah'a yardım ederseniz, Allah'a tevekkülden mahrum oluşlarının kendilerini ümitsizliğe ve yeise düşmeye hedef kıldığı insanlardan size üstün gelecek hiç kimse yoktur. ***"Eğer** (ellerinizle kazandığınız zaaf ve Uhud'da olduğu gibi kesin eyleme geçmeye karar veren komutana isyan etmeniz, Huneyn'de olduğu gibi tevekkülü zedeleyen çokluğunuza hayran kalmanız, hazırlık ve gücünüze güvenmeniz sebebiyle) **sizi yardımsız bırakıverirse O'ndan sonra size kim yardım eder?"*** Yani o zaman size kimse yardım edemez ve size gelecek hiçbir zararı savamaz.

"Mü'minler, ancak Allah'a güvenip dayanmalıdırlar." O'ndan başkasına tevekkül etmemelidirler. Çünkü zafer O'nun elindedir. Zaferin sebeplerine ve teçhizatına muvaffak kılan O'dur. Bir zaferin maddi ve manevi sebeplerini birçok kez beyan ettik. (Yukarıda geçen ciltlerdeki *"nesr"* kelimesinin manasına bakınız.)

Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşıldı ki, tevekkül ancak sebeplere sarılmakla olur. Tevekkül iddiasıyla sebeplere sarılmamak ancak şeriatı bilmemekten veya akılda bir hastalıktan kaynaklanabilir. Tevekkülün yeri kalptir. Sebeplere sarılarak amel etmenin yeri ise organlar ve azalardır. İnsanoğlu Yüce Allah'ın yarattığı fıtrat gereği sebeplere sarılarak amel etmeye yönlendirilmektedir. *"Allah'ın yaratışında değişme yoktur."*[133] İnsan fıtraten böyle davranmaya yönlendirildiği gibi, şer'an da böyle yapması emredilmiştir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Şu halde yerin omuzlarında (üzerinde) dolaşın ve Allah'ın rızkından yiyin."*[134]; *"Ey iman edenler, tedbirinizi alın."*[135]; *"Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın."*[136]; *"Azık edinin ve bilin ki azığın en hayırlısı takvadır."*[137] Yüce Allah, peygamberi Lût'a (a) şöyle dedi: *"Sen gecenin bir kısmında ailenle (yola çıkıp)*

133. Rûm, 30/30.
134. Mülk, 69/15.
135. Nisâ, 4/71.
136. Enfâl, 8/60.
137. Bkz: Bakara, 2/197. ayetin tefsiri.

yürü."[138] Peygamberi Hz. Musa'ya *"O halde kullarımı geceleyin yola çıkar."*[139] derken Hz. Yakub'un oğlu Hz. Yusuf'a dediklerini hikâye ederken de şöyle dedi: *"'Yavrucuğum!' dedi, 'Rüyanı sakın kardeşlerine anlatma; sonra sana bir tuzak kurarlar!'"*[140] Yine ondan hikâye ederek, *"Oğullarım! (şehre) hepiniz bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Ama Allah'tan (gelecek) hiçbir şeyi sizden savamam. Hüküm Allah'tan başkasının değildir. (Onun için) ben yalnız O'na dayandım. Tevekkül edenler yalnız O'na dayansınlar."*[141]

Tevekkülde Dikkat Edilmesi Gereken İki Vacip

Hz. Yakub, oğullarına, şehre girerken ihtiyatlı olmalarını emretmektedir. Bunun yanında onlara kendisinin Allah'a tevekkül içinde olduğu uyarısında bulunmakta ve O'na tevekkül etmenin vacip olduğunu ihtar etmektedir. Böylece o iki vacibi birlikte hatırlatmakta ve bu ikisi arasında herhangi bir çelişki olmadığını ve bir mü'minin bu iki unsurdan kopamayacağını ifade etmektedir.

Bu konuyu biraz açarsak; insan tevekkül edip de iş için hazırlık yapmaz ve Yüce Allah'ın sebep ve sonuç hakkındaki sünnetine (kanunlarına) göre hazırlığını yapmazsa, hayal kırıklığına uğradığında ve maksadına erişemediğinde pişmanlık ve nedamet içine düşer. Bu durumda hem şer'an hem de aklen kınanmış kimselerden olur. Nitekim Yüce Allah malını israf ederek harcayan kimseler için şöyle buyuruyor: *"Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun."*[142] Buna karşılık insan hazırlığını yapıp da sebeplere sarılır ve kalben Allah'ı aklına getirmeksizin sadece bunlara itimat ederse, çalışması boşa gittiği ve muradına eremediği takdirde korku ve kaygıya kapılır. Bu musibeti ona hafifletecek sabır ve sebat duygularını kaybeder. Sonunda o başarısızlıktan nasıl bir sonuç çıkaracağını ve bunu nasıl telafi edeceğini bilemez. Belki de içinde hiçbir kurtuluş ümidinin söz konusu olmadığı bir kötümserliğe düşer. Bunun içindir ki Yüce Allah, Kitab'ındaki birçok ayette sabırla tevekkülü birlikte zikretmektedir. Yüce Allah, peygamberlerinden naklen kavimle-

138. Hûd, 11/81.
139. Duhân, 44/23.
140. Yusuf, 12/5.
141. Yusuf, 12/67.
142. İsrâ, 17/29.

riyle tartışırken onların kavimlerine şöyle dediklerini anlatıyor: *"Hem bize yollarımızı göstermiş olduğu halde ne diye biz, Allah'a dayanıp güvenmeyelim? Sizin bize verdiğiniz eziyete elbette katlanacağız! Tevekkül edenler yalnız Allah'a tevekkülde sebat etsinler."*[143] Peygamberler, Allah'ın yollarını gösterdiğinden söz ediyorlar ki bu, Yüce Allah'ın sebepler hakkındaki kanunudur (sünnetullah). Bunun yanında bir de nefislerinin sabra uyum sağladığını, çünkü kendilerinin Yüce Allah'a tevekkül ettiklerini bildiriyorlar. Yüce Allah zulme uğradıktan sonra hicret edenleri *"(Onlar) sadece rablerine tevekkül ederek sabredenlerdir."*[144] sözüyle vasf ediyor. Yüce Allah şöyle diyor: *"(Böyle iyi) işler yapanların mükâfatı ne güzeldir! Onlar, sabreden kimselerdir ve yalnız rablerine güvenip dayanmaktadırlar."*[145] Görüldüğü üzere Yüce Allah onları "*çalışmak*"la niteliyor ve sabrı ve tevekkülü onlara isnat ediyor. Yüce Allah, Hz. Peygamber'e şöyle diyor: *"Öyleyse yalnız O'nun himayesine sığın. Onların (müşriklerin) söylediklerine katlan."*[146] Nitekim bir başka ayette de Peygamber'ine (s) şöyle buyuruyor: *"Kâfirlere ve münafıklara boyun eğme. Onların eziyetlerine aldırma. Allah'a güvenip dayan, vekil ve destekçi olarak Allah yeter."*[147] İşte bu ayette Yüce Allah tevekkül emrini, sözüne güvenilmez olan kimselerin laflarına göre amel etmeyi yasaklamakla birlikte zikrediyor. Çünkü sözüne güvenilmez kimse aldatır ve samimi nasihat etmez. Nitekim tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayette de yani *"İş hakkında onlara danış."*[148] ayetinde de ***"tevekkül"***ü *"şura/müşavere"* ile birlikte zikretmişti. Bütün bunlar, müspet ve menfi yönden sebeplere sarılmak demektir.

Tevekkül, rızıktan mahrum olma veya rızkın genişliği konusunda da zikredilmektedir. Nitekim saldırganların eziyetlerine sabır makamında da tevekkül ifadesi geçmektedir: *"Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder. Ve ona beklemediği yerden rızık verir. Kim Allah'a güvenirse bilsin ki Allah ona yeter."*[149] Bir de rızkın genişliğiyle aldanmayı bir kenara bırakmanın vacipliğinden söz ederken de tevekkül kelimesi geçmektedir. Çünkü böyle bir aldanmanın sonunda kişinin ahiretten gafil duruma düşmesinden kor-

143. İbrahim, 14/12.
144. Nahl, 16/42.
145. Ankebût, 29/58-59.
146. Müzzemmil, 73/9-10.
147. Ahzâb, 33/48.
148. Âl-i İmrân, 3/159.
149. Talak, 65/2-3.

kulur. *"Size verilen şey, yalnızca dünya hayatının geçimliğidir. Allah'ın yanında bulunanlar ise daha iyi ve daha süreklidir. Bu mükâfat iman edenler ve rablerine dayanıp güvenenler içindir."*[150] Sebeplere sarılmakla tevekkülün bir arada bulunması konusunda Kur'ân'ın gösterdiği yolun görülmesi ve anlaşılması için bu ayetler yeterlidir.

Hadisler ve Tevekkül

Bu konudaki hadis-i şeriflere gelince, tevekkül hakkında varid olan hadislerin en sahihi, cennete hesapsız olarak girecek kimseleri konu alan hadistir. Bu hadisi, imam Ahmed, Buharî-Müslim ve başka hadis imamları merfu olarak İbn Abbas'tan rivayet etmişlerdir. Hadis, birçok değişik lafızla rivayet edilir. Bunlardan birisi şöyledir: *"Ümmetimden yetmiş bin kişi hesaba çekilmeden cennete girecektir. Bunlar, sihir-büyü yapmayanlar, herhangi bir şeyde uğursuzluk görmeyenler, şifanın (Allah'tan olduğuna inanıp) dağlamaktan olduğuna inanmayanlar ve her hususta Allah'a tevekkül edenlerdir."*[151] Dârakutnî'de *"uğursuzluk görmeyenler"* ifadesinden sonra bir de *"kuşların uçuşlarından uğursuzluk belirtisi görmeyenler"* ilavesi vardır. Görüldüğü üzere hadiste Peygamberimiz (s) tevekkülü gerçek amellerle değil de vehmi ve hayalî fiillerle birlikte zikretmiştir. Bu amellerin içinden sadece muska yazdırma ile şifanın elde edilemeyeceğini ifade etmiştir. Muska yazdırma, şifa için gerçek sebeplerden birisi değildir. Muskadan şifa umanlar, sebepleri bilmedikleri ve bu sebeplerin gaybî etkenlerden olması dolayısıyla onlara yapışmaktan aciz olduklarından buna başvururlar. Oysa hem şer'an, hem naklen ve hem de aklen bir mü'minden matlup olan davranış, herhangi bir şeyi talep ederken onun -herkesin eşit olarak sarıldığı- gerçek sebebine yapışarak istemektir. Yoksa kuşların hareketlerinden uğur ve uğursuzluk çıkarmak anlamında *"tetayyur"* ve lafızlardan uğur ve uğursuzluk çıkarmak anlamında olan *"i'tiyâf"* da gerçek sebep değildir. Nitekim şair şöyle söyler:

ألا قد هاجني فازددت وجداً بكاء حمامتين تجاويان
تجاوبتا بلحن أعجمي على غصنين من غرب وبان

"Coşturdu beni, vecd içinde delirdim neredeyse,
Ağlamakta iki güvercin -karşılıklı- ses sese,

150. Şûrâ, 42/36
151. *Sahih-i Buharî Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, XII/83.

Dilleri garip anlamam ben ne söyledilerse,
Biri akçakavakta, diğeri sorgunda, kulak kesildim sese"
ifadeleriyle devam eden beytinde nihayet şöyle diyor:

فكان البان أن بانت ... [illegible] ... وفي الغرب اغتراب غير دان

"Sorgundaki ayrılmış Süleyman'dan, bundan ağlarmış meğerse
Akçakavaktaki düşmüş gurbete, uzak mı uzak her yere"

Kuşların uçuşundan uğursuzluk belirtileri görmek cahiliye âdeti olup, Hz. Peygamber, sünneti ile bunları yürürlükten kaldırmıştır. Çünkü bunlar beşer fıtratını bozan inanışlardır. Aynı şekilde "*rukye/muska*" da cahiliye döneminde bilinen bir yöntemdi. Yılan sokmasına karşı muska yapmakla meşhur olmuş insanlar vardı. Cahiliye döneminde meşhur olan bir tedavi tarzı da ateşle dağlamaktı. Cahiliye döneminde insanlar ateşle dağlamakla tedavi yoluna başvurmaktaydılar. Peygamberimiz (s) ise ümmeti için böyle bir tedavi tarzından hoşlanmıyor ve bu metodu, tevekküle aykırı zayıf, elem verici ve iğrenç bir tedavi sebebi sayıyordu. Bunun için, *"Sihir-büyü yapan veya ateşte dağlama yöntemine başvuran kimse tevekkül etmemiştir."*[152] demiştir. Bu hadisi İmam Ahmed, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Taberânî, Muğîre b. Şu'be'den rivayet etmişlerdir.

Bu hadisi *"Eğer siz Allah'a hakkıyla tevekkül etseydiniz sizleri sabahları karnı aç olarak yuvasından giden ve karnı tok olarak geri dönen kuşları rızıklandırdığı gibi rızıklandırırdı."*[153] hadisi izlemektedir. Bu hadisi de imam Ahmed, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Hâkim rivayet etmişlerdir. Tirmizî, hadisin sahih olduğunu söylemiştir. Hâkim de hadisi sahih olarak değerlendirmiştir. Zehebî ise hadisi takrir etmiştir. İmam Zehebî bu hadisten tevekkülün çalışarak yapılacağı sonucunu çıkarmıştır. Zehebî bu kanaatinin sebebini şöyle açıklıyor: *"Hz. Peygamber kuşların rızık aramak üzere sabahleyin aç karınla yuvalarından çıkıp gittiklerini ve karınları tok olarak geri döndüklerini belirtiyor; onların yuvalarında hareketsiz kaldıklarından ve hiç çaba harcamadan rızıklarının tepelerinden aşağıya indiğinden söz etmiyor."*

Tevekkül konusunda Hz. Peygamber'e gelen ve devesini bağlamadan onu başıboş bırakmak isteyen bir kişiyi konu alan bir hadis daha vardır. Bir ri-

152. Ahmed b. Hanbel, IV/249.
153. Tirmizî, *Zühd*, 33.

vayette bu kişi, *"Devemi bağlayayım da mı tevekkül edeyim, yoksa başıboş salıverip de mi tevekkül edeyim?"* diye sorunca Hz. Peygamber, *"Deveni bağla da öyle tevekkül et."*[154] buyurmuştur. Bu hadis, İbn Hibbân'ın Sahih'inde şöyle yer alır: *"Adamın birisi dedi ki: 'Devemi salıvereyim de mi tevekkül edeyim yoksa bağlayıp da mı?'"* Hadisin gerisi yukarıdaki rivayetle aynıdır. Aynı hadis, İbn Huzeyme ile Taberânî'de *"Onu bağla ve tevekkül et."* şeklindedir.

Tevekkül konusunda selef-i salihîn'in çok açıklaması vardır: Rivayet edilir ki adamın birisi İmam Ahmed b. Hanbel'e gelerek, tevekkül etmek suretiyle hacca gitmek istediğinden söz eder. İmam Ahmed, *"Hac kafilesine katılmadan yalnız başına gidersen olur."* der. Adam *"Bu olmaz!"* deyince imam Ahmed, *"O halde sen halkın azık torbasına tevekkül etmişsin!"* der. Daha önce, *"(Hac mevsiminden ticaret yaparak) Rabbinizden gelecek bir lütfü (kazancı) aramanızda size herhangi bir günah yoktur."*[155] ayetinin İmam Ahmed'e fetva soran adam gibi düşünenlerin hatalı yolda olduklarını beyan etmek için inmiş olduğu ifade edilmişti. İmam Ahmed'in oğlu Abdullah anlatıyor: *"Babama dedim ki: Bu tevekkül edenler; 'Biz otururuz. Rızkımız Yüce Allah'ın üzerindedir.' diyorlar. Babam, 'Bu hoş olmayan iğrenç bir sözdür. Yüce Allah, 'Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağrıldığı (ezan okunduğu) zaman, hemen Allah'ı anmaya koşun ve alış verişi bırakın.'* [156] *diye buyuruyor.' dedi."* Yine Abdullah anlatıyor: *"Babama 'Allah'a tevekkül eder, kazanç peşinde koşmayız.' diyen kimselerin durumunu sordum. Babam, 'Bütün herkesin Allah'a tevekkül etmesi gerekir. Fakat kazanç sağlayarak kendi nefislerine müracaat ederler. Bu ahmak bir kimsenin söyleyeceği bir sözdür.' dedi."* İmam Ahmed'in oğlu Salih'in babasına tevekkülün ne olduğunu sorduğu rivayet edilir. İmam Ahmed, *"Tevekkül güzeldir, fakat insanın başkalarına yük olmaması gerekir; ailesini, çoluk çocuğunu muhtaç duruma sokmamak için çalışması, çalışmayı hiç bırakmaması gerekir."* der. Salih bir de şu olayı nakleder. *"Babama benim de bulunduğum bir yerde çalışmayan ve 'Biz tevekkül eden insanlarız.' diyen kimselerin durumu soruldu. Babam, 'Bunlar bid'atçı bir topluluktur!' dedi."* Bu hadisenin râvisi Hilâl dedi ki: *"Mervezî bana İmam Ahmed'e şöyle dediğini aktardı: 'İbn Uyeyne, 'Onlar bid'atçı bir topluluktur.' derdi. İmam Ahmed, 'Bunlar dünyada çalışmayı ortadan kaldırmak isteyen kötü insanlardır.' dedi.'"* İmam Ahmed'den tevekkül konusunda özellikle de

154. Tirmizî, *Kıyame*, 60.
155. Bakara, 2/198.
156. Cuma, 62/9.

kazanç elde etmeye teşvik ve başkalarının ihsanını ve iyiliğini beklememe mevzuunda bundan başka haberler de rivayet olunur.

Tasavvufta Cüneyd'in şeyhi olan Ebu Hafs Ömer b. Müslim el-Haddad der ki: *"Yirmi sene tevekkül ettiğimi insanlardan gizledim de çarşı pazarda kazanç peşinde koşmaktan ayrılmadım. Günde bir dinar kazanır ama o kazancın bir dânıkıyla*[157] *bile sabahlamazdım. O paradan hamam ücreti bir kıratın*[158] *bile yanımda kalmasından hoşlanmazdım."* İmam Gazzalî der ki; *"Allah'ın kanununun dışına çıkmak tevekkülde şart değildir."* Ben İmam Gazzalî'den veya bir başka bilginden şu ifadeyi hatırlıyorum: *"Allah'ın kanununun dışına çıkmak asla tevekkülden değildir."* Bu ifade hem daha güzel ve hem de daha doğrudur. İmam Gazzalî kesin sebeplerden söz ederken Allah'a tevekkül edenlerin amellerinden söz açarak şöyle der: "Bu sonuçların Yüce Allah'ın takdiri ve dilemesiyle kural dışı durumlar söz konusu olmaksızın düzenli bir biçimde sebeplere bağlanması gibi bir şeydir. Diyelim ki önüne yemek konmuş, sen de açsın ve yemeğe muhtaçsın. Fakat elini yemeğe uzatmıyor ve 'ben tevekkül ediyorum' diyorsun. Ve sözüne şöyle devam ediyorsun: 'tevekkülün şartı çaba göstermeyi bir yana bırakmaktır, oysa elini yemeğe uzatmak bir çaba göstermektir ve harekettir.' aynı şekilde 'yemeği dişlerle çiğnemek ve üst çenenin alt çeneyle birleşmesiyle yutmak da harekettir ve çaba göstermektir.' diye iddia ediyorsun. İşte bu düşünce tarzı nasıl delilikse aynı şekilde bu da katıksız deliliktir ve hareketin tevekkülle asla alakası yoktur." Sonra Gazzalî şöyle devam ediyor: "Aynen bunun gibi toprağı ekmeyip de Allah'ın tohum atmadan senin için bitki yaratacağını umarsan, ya da cinsel birleşme olmadan hanımının Hz. Meryem gibi çocuk doğuracağını beklersen bu da deliliktir. Buna benzer örnekler çoktur ve sayıp dökmek mümkün değildir." Gazzalî daha sonra yolculuk için azık almak gibi kesin ve düzenli sayılmayan sebeplerin tevekkülde terkinin şart olmadığını ancak bunun caiz olduğunu ve tevekkülün en üst mertebesi sayıldığını belirtiyor. Gazzalî'nin bu ve *"zühd"*, *"fakr"* gibi benzeri konulardaki ifadeleri dünyadan tamamen el etek çekme ve ahirete yönelmeye meyletmekte aşırıya kaçması dolayısıyla tenkit

---

157. *Dânık*, bir dirhemin altıda biri kadar bir ağırlıktır. Bir dirhem 2, 978 gr olduğuna göre, bir dânık yaklaşık olarak 5 gr eder. Bu yaklaşık 8 arpa tanesi miktarı bir ağırlıktır. (Bkz: Necmuddin el-Kurdî, *Şer'î Birimler ve Fıkhî Hükümleri*, s. 51. Türkçesi: İbrahim Tüfekçi. -Çev.-)

158. Bir kırat, üç arpa tanesi ağırlığıdır. (Bkz: *A.g.e.*, s. 50.) Ancak yukarıdaki ifadede, bu ağırlık birimlerinin gerçek değeri kastedilmemektedir. Söylenmek istenen; *"azlık"*ın kinayeli anlatımı olarak *"zerresini bile"* demektir. (Çev.)

ve hatadan uzak değildir. *"Hiçbir kimse yoktur ki din hususunda kendini zorlasın da din, ona galebe etmesin."*[159] Bundan önce Kur'ân'ın yanlarına hiçbir azık almadan haccetmek isteyenleri nasıl kınadığı geçmişti. Biz Nisâ Süresi'ndeki *"Ey Kitab Ehli! Dininizde aşırı gitmeyin."*[160] ayetini tefsir ederken bu konuya hakkını tam olarak vereceğiz. İmam Gazzalî'ye bu eğilimin ağır basması nedeniyle birçok asılsız ve uydurma haber onun nezdinde revaç bulmuştur. Dahası bunların dışında cahil mutasavvıfların sözleriyle şairlerin hayalleri de ondan ilgi görmüştür. Şairin şu beyti buna örnektir:

جرى قلم القضاء بما يكون   فسيان التحرك والسكون
جنون منك أن تسعى لرزق   ويرزق في غشاوته الجنين

"Yazmış kaza kalemi bütün olacağı,
İster çalış istersen kal sakin hiç fark etmez.
Delilik koşman peşinde rızkın, gör bak olacağı
Verir rızkını ana karnındaki ceninin bekletmez."

İnsanın bir şeye meylinin ve onu sevmesinin kendisine o şeyin ilmini ve fıkhını nasıl da unutturduğuna bakınız! Bu sevgi, insana ilme ve fıkha aykırı şeyleri nasıl da hoş karşılattırıyor! Çünkü bu şairin cahilliğini değil Gazzalî, ilimce ve fıkıhça ondan çok geride olan bir kimse bile kolayca fark eder. Çünkü kaza kaleminin olacakları yazmış olması, çalışmakla çalışmamanın bir olmasını gerektirmez. Çünkü her zaman ve mekânda meydana gelen şeyler, hep kaza ve kadere göredir. Buradan anlıyoruz ki, Yüce Allah'ın hareket ve eylem hakkındaki kanunu (sünnetullah) hareketsizlik ve eylemsizlikteki kanunundan farklıdır. Yüce Allah'ın sünnetleri değişmez ve bozulmaz. O'nun sünnetlerinin böyle olması, hareketle hareketsizliğin birbirine eşit olmasıyla çelişir. Yüce Allah'ın kaza ve kaderi o cahil şairin dediği gibi olsaydı Yüce Allah, *"Şu halde yerin üzerinde dolaşın ve Allah'ın rızkından yiyin."*[161] diye

---

159. *Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, I/47. (Bu hadisin daha iyi anlaşılması için tamamının görülmesi daha uygundur. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: *"Bu din kolaylıktır. Hiçbir kimse yoktur ki bu din hususunda (amellerim eksiksiz olsun diye) kendini zorlasın da din, ona galebe etmesin (ve ezilip büsbütün amelden kesilmesin.) Öyle olunca ortalama gidin. (Matlubunuz olan amele tamam ifa edemediğiniz vakit de O'na şükretmekle kanaat ediniz. Böyle yaparsanız) size müjde olsun! (amelin azına da pek çok ecir verilir.) (Yola çıkarken) sabah, akşam seferinden, biraz da gece yürüyüşünden istiane ed(iniz de kendinizi yormay)ınız."* (*Tecrid-i Sarih Tercemesi*, I/47-48.) (Çev.)

160. Nisâ, 4/171.

161. Mülk, 67/15.

buyurmayacağı gibi, *"Yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfünden isteyin."*[162] diye de buyurmazdı. Yeryüzünde dolaşmak ve yeryüzüne dağılmak eylemsizlik değil, eylemdir, harekettir. Hele yukarıdaki şiirin ikinci beytindeki cehalet, birinci beyittekinden de beter ve doğruya daha uzaktır. Çünkü şair, aklı başında bir adamın hayatını ana karnındaki ceninin hayatına kıyaslamaktadır. Oysa Yüce Allah'ın bu ikisi hakkındaki kanunu (sünnetullah) -zorunlu olarak- birbirinden farklıdır. Eğer bu karşılaştırma doğru olsaydı o zaman insanın ot ve ağaç gibi bitkilere mukayesesi de doğru olurdu. Çünkü ana karnındaki ceninin gıdası hayvanların gıdasından daha çok bitkinin gıdasına benzemektedir. Şimdi bu iki gruptan hangisi deli olmaya daha layıktır? *"Allah'ın ana karnında gelişip büyüyen yavru hakkındaki kanunu (sünnetullah), erginlik çağına erişmiş, üzerinde yürüdüğü iki ayak, kendisiyle tuttuğu iki el, kendileriyle görüp işittiği iki göz ve kulak, kendisiyle tefekkür edip plan yaptığı akıl verdiği bir adamınki gibidir."* diyen mi, yoksa *"Yüce Allah'ın bu ikisi hakkındaki kanunu (sünnetullah) birbirinden farklıdır."* diyen mi?

Bütün bu söylediklerimize ilave olarak şunu diyebiliriz: Çalışıp kazanma hakkında varid olan bütün ayet ve hadisler *"tevekkül"*ün dünyada çalışıp çabalamayla çelişmediğine delildir. Bu konuda daha önce bazı ayetleri zikretmiştik. *"O, sizi yerden (topraktan) yarattı. Ve sizi orada yaşattı."*[163]; *"Orada hem sizin için hem de rızıkları size ait olmayanlar için (gerekli) geçim vasıtaları yarattık."*[164]; *"Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldık."*[165] ayetleri bu konuyla ilgili ayetlerdendir. Hadislere gelince; bunlardan birisi *"Kazancın en hayırlısı samimi olarak çalışanın kazancıdır."* hadisidir.[166] Bir diğeri, *"Doğru tüccar kıyamet günü peygamberler, sıddîkler ve şehîdlerle haşrolunur."* hadisidir.[167] İbn Mâce'nin İbn Ömer'den merfû olarak rivayet ettiği *"Emin, dosdoğru ve Müslüman tüccar şehitlerle birliktedir."* hadisidir. Hz. Ömer'in *"Rızık aramaktan geri durmayın. 'Ya Rabbi! Bana rızık ver.' deyin. Biliyorsunuz gökten ne altın yağar ne de gümüş!"* dediği rivayet olunur. Yine onun *"Ölümün bana*

162. Cuma, 62/10.
163. Hûd, 11/61.
164. Hicr, 15/20.
165. Nebe, 78/11.
166. Ahmed b. Hanbel, II/334. Bu hadisi İbn Huzeyme *"çalışanın kazancı"* yerine *"çalışanın elinin kazancı"* şeklinde tahric etmiştir. Heysemî ise, hadisin râvilerinin sika olduklarını ifade etmiştir.
167. Tirmizî, *Buyû'*, 4. (İbn Mâce ve Hâkim merfû olarak *"Emin, doğru ve Müslüman bir tüccar şehitlerle birliktedir."* şeklinde rivayet ederler. Hâkim, hadisin sahih olduğunu söyler.

pazarda çoluk çocuğumun rızkını temin etmek için alış veriş yaparken gelmesi kadar sevimli olduğu bir başka mahal daha yoktur." dediği de rivayet olunur. Hz. Ömer'in bu iki ifadesi *Kûtu'l-Kulûb* ile *İhyâ*'da yer almaktadır. Hz. Ebu Bekir, Osman, Abdurrahman ve Talha (Allah onlardan razı olsun) ticaretle meşgul oluyorlardı. Hatta Hz. Ebu Bekir halife seçildikten sonra omzunda kumaşlarla pazara ticaret yapmaya gitmeye başlar. Yolda Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde'yle karşılaşınca kendisine nereye gittiğini sorarlar. Hz. Ebu Bekir, *"Pazara"* deyince, *"Müslümanların yönetimine tayin edilmişken pazarda ne yapacaksın?"* diye sorarlar. O da, *"Çoluk çocuğumu nereden doyuracağım?"* der. Şimdi bu soruyu soran Hz. Ebu Bekir Allah'a tevekkül etmiyor muydu? Sonra sahabeler, para kazanmak ihtiyacı içinde olmaması için ona hazineden geçimine yetecek kadar maaş bağlamışlar ve ona, *"Allah'a tevekkül et. O çalışmadan da seni rızıklandırır."* dememişlerdir.

Hz. Ebu Bekr, Bedir Savaşı esnasında Hz. Peygamber'i teselli edecek ve sıkıntılarını hafifletmeye çabalayacak kadar tevekkülde ileri gitmiştir. İbn Hişâm *Sîret*'inde İbn İshak'tan zikredildiğine göre Hz. Peygamber Bedir Savaşı günü askerlerin saflarını düzenlemeye tabi tutar. Sonra kendisine yaptıkları çardağa döner, Yanında Hz. Ebu Bekir olduğu halde oraya girer. Çardakta sadece ikisi vardır. Ve Rasûlullah Rabbinden vaad ettiği zaferi dilemektedir. Duasının bir yerinde, *"Allah'ım! Eğer Sen bu gün şu Müslüman topluluğunun helakini diliyorsan sonra sana ibadet eden bulunmayacaktır."* der.[168] Hz. Ebu Bekir ise, *"Bu kadar dilek yetişir ya Rasûlallah! Allah sana vaad ettiği zaferi yakında verecektir."* der. Bazı rivayetlerde, Peygamberimizin (s) o gün *"korku"* makamında olduğunu, Hz. Ebu Bekr'in ise teslimiyetçi ve sakin olduğunu haber veren ifadeler vardır. Herhalde o Hz. Peygamber'i teselli etmek için kendini zorlayarak öyle davranmış olsa gerektir. İlmi zayıf olan kimse ise; -manası doğru olmadığı gerekçesiyle- bu rivayetin alınmaması gerektiğini zannedebilir. Çünkü rivayetin manasına bakılırsa, rivayet, Hz. Ebu Bekir'in Hz. Peygamber'e nispetle daha mütevekkil ve Yüce Allah'ın vaadine daha çok güven içinde olduğunu göstermektedir. Doğru olanı; çıkarılan bu sonucun yerinde olmadığıdır. Hz. Peygamber'in tevekkülde ulaştığı en yüksek derece ile arkadaşı Hz. Ebu Bekr'in yüksek derecesi arasındaki fark asıl hicreti konu alan şu ayetten anlaşılmaktadır. *"Hani kâfirler onu, iki kişiden biri*

168. Müslim, *Cihâd*, 58; *Sahih-i Buharî, Tecrid-i Sarih Tercemesi*, X/146. (Bu değerlendirmeler müfessire aittir.)

olarak çıkarmışlardı; hani onlar mağaradaydı; o arkadaşına, üzülme, çünkü Allah bizimle beraberdir, diyordu. Bunun üzerine Allah ona (sükûnet) sağlayan emniyetini indirdi, onu sizin görmediğiniz bir ordu ile destekledi ve kâfir olanların sözünü alçalttı. Allah'ın sözü ise zaten yücedir. Çünkü Allah üstündür, hikmet sahibidir."[169] İşte tevekkül makamı ve işte onun sonucu! Peygamberimiz (s) Bedir günü ancak ve ancak en yüce iman ve tevekkül halindeydi. Çünkü onun, her gün Rabbine imanı ve O'nun zatı ve yarattıklarına hâkim olan kanunu (sünnetullah) hakkındaki bilgisi artmaktaydı. Nitekim Yüce Allah da Peygamberini buna davet etmekteydi. "*'Rabbim! Benim ilmimi artır!' de.*"[170] Rasûlullah (s), her durumda o hale layık ve uygun biçimde zuhur etmiştir. Hicret günü kendisine eziyet vermede ileri giden bir kavmin içinden çıkıyordu ve onlara direnmeye ve onları defedip kurtulmaya yetecek çarelere sahip değildi. Bütün Araplar, ona karşı kavminin yanında tek yumruktu. Dolayısıyla içinde bulunulan durum, tam bir tevekkül haliydi. Çünkü durum, tamamen çarelere sahip olmama durumuydu. Bundan dolayı Peygamberimiz (s), sakin ve Allah'a teslim bir haldeydi. Hz. Ebu Bekir ise, umudu ve tevekkülüne rağmen endişeli ve huzursuzdu. Bedir günü ise Peygamberimiz (s) Mekke'den hareket edip üzerine yürüyen kavmine direnme araçlarına başvuracak durumdaydı. Dolayısıyla bu durumda, mümkün olan her türlü sebebe sarılmadan tevekkül halinde olmak doğru değildi. Bunun için Hz. Peygamber, istişarelerde bulunarak ve bu işten anlayan uzmanların görüşlerine uyarak mümkün olan her türlü sebebe sarılmadan önce duaya ve Rabbinden yardım ve zafer dilemeye sığınmamıştır. Belki de Peygamberimiz (s) bazı sahabelerinin gerekli olan sebeplere başvurmada kusur edebileceklerini ve buna bağlı olarak da zaferin elden kaçırılacağını zannediyordu. Nitekim bu kanaati, sahabelerin Uhud'da sebeplere sarılmada kusur edince hem kendi başlarına ve hem de Peygamberimizin başına o malum sıkıntıların gelmesine sebep olmaları desteklemektedir. Nitekim bu husus bundan önceki ayetin tefsirinde zikredilmişti. Hz. Ebu Bekr'in ilmi Peygamberimizin ilminin ulaştığı dereceye ulaşmamıştır.

---

169. Tevbe, 9/40.
170. Tâhâ, 20/114.

وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَن يَغُلَّ وَمَن يَغْلُلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿161﴾ أَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللَّهِ كَمَن بَاءَ بِسَخَطٍ مِّنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿162﴾ هُمْ دَرَجَاتٌ عِندَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿163﴾ لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِن كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿164﴾

161- Bir peygambere emanete hıyanet yaraşmaz. Kim emanete hıyanet ederse, kıyamet günü, hainlik ettiği şeyin günahı boynuna asılı olarak gelir. Sonra herkese -asla haksızlığa uğratılmaksızın- kazandığı tastamam verilir.

162- Allah'ın hoşnutluğunu gözetenle Allah'ın hışmına uğrayan bir olur mu hiç? Berikisinin yeri cehennemdir. Cehennem ise ne kötü bir varış noktasıdır!

163- Onlar, Allah katında derece derecedirler. Allah onların yaptıklarını görmektedir.

164- Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan, kendilerini temizleyen, kendilerine kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, mü'minlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki daha önce onlar apaçık bir sapıklık içinde idiler.

Emanete Hıyanet Peygamberlerin Şânından Değildir!

Bu ayet Uhud savaşına dair hüküm ve ahkâmın akışı içinde Hz. Peygamber hakkında inmiştir. Fakat Ebu Davud, Tirmizî ve İbn Cerir'in İbn Abbas'tan tahric ettikleri bir rivayete göre ***"Bir peygambere emanete hıyanet yaraşmaz."*** ayeti Bedir savaşı günü kaybolan kırmızı bir kadife hakkında inmiştir. Rivayete göre bazıları bu kadifeyi Hz. Peygamber'in almış olabileceğini söylemişlerdi. Bazı müfessirler ise, Tirmizî her ne kadar *"hasendir"* dese de bu

rivayetin zayıf olduğunu söylerler. Çünkü bu ayetler bütünüyle Uhud savaşıyla ilgilidir. Bu müfessirler, Kelbî ve Mukatil'den rivayet edilen şu rivayeti ona tercih etmişlerdir: *"Uhud savaşı günü okçular Hz. Peygamber'in kendilerini koyduğu noktayı terk ederek, Peygamber'in 'Kim düşmandan ne alırsa o onundur.' demesinden ve Bedir savaşında olduğu gibi ganimetleri taksim etmemesinden korkuyoruz."* demişlerdir. Peygamberimiz (s) onlara, *"Ganimetleri size taksim etmeyip de hainlik yapacağımızı mı zannettiniz?"* demiştir. İşte yukarıdaki ayet bu olay üzerine inmiştir. İbn Ebî Şeybe *el-Musannef*'de ve İbn Cerir mürsel olarak Dahhak'tan rivayet ederler. Dahhak der ki; *"Peygamberimiz (s) öncüler gönderdi. Kendisi de ganimet elde edip mücahidler arasında taksim etti ancak öncülere pay ayırmadı. Öncüler gelince, 'Peygamber ganimet taksim etmiş bize pay ayırmamış!' dediler. İşte bu olay üzerine bu ayet indi."*

Üstad Abduh dedi ki: Doğru olanı bu ayetin daha önce geçen ayetler ve bundan sona gelecek birçokları gibi Uhud savaşı ile ilgili ayetlerden olduğudur.

"El-ğull" kökü aslı itibarıyla, hırsızlıkta olduğu gibi *"herhangi bir şeyi gizlice almak"* demektir. Bu kelimenin kökü daha ziyade paylaşmadan önce ganimet malından çalmak anlamında kullanılmaktadır. Bu tip çalmaya *"ğulûl"* denir. Rummânî (ö.384/994) ve başkaları derler ki; "*'Ğulûl'* kelimesi *'el-ğalel'* kökündendir. Bu kelimenin kökü, *'ağaçların arasından suya girmek'* demektir. Hıyanete *'ğulûl'* denmesi, helal olmayan biçimde gizlice bir mülke girmek şeklinde cereyan etmiş olmasındandır. Kin için kullanılan *'el-ğill'* kelimesi ile susuzluktan kaynaklanan hararet demek olan *'el-ğalîl'* kelimesi ve şeffaf ince elbise demek olan *'el-ğilâle'* kelimeleri hep bu kökten türemedir."

Ben de derim ki; bu kökten türeme olarak *"teğalğale fi'ş-şey'i"* demek, *"Bir şeye girdi ve onun içinde gizlendi."* demektir.

Bu açıklamalardan sonra manaya bir bakacak olursak, hıyanet etmek hiçbir peygamberin ne şânındandır ne de siretindendir. Çünkü Yüce Allah peygamberlerini *"ğill"* ve *"ğulûl"*den korur. Böyle bir davranış peygamberlerden sudur olmaz. Çünkü ayette geçen ve *"Bir peygambere emanete hıyanet etmesi yaraşmaz."* manasındaki *"makâna linebiyyin enyegulle"* ifadesi, *"Bir peygamberin ganimet hususunda hıyanet etmesi sahih de değildir, doğru da değildir."* ifadesinden daha güzeldir. Ayette seçilen ifadenin, fiilin vaki olmadığını belirtmekten daha beliğ olan şânın böyle olmadığını ifade ettiği daha önce

belirtilmişti. Çünkü ayette kullanılan ifade bir delile dayalı olarak ileri sürülen bir iddiadan ibarettir. Yüce Allah âdeta şöyle diyor: Peygamber'den böyle bir davranışın sadır olması mümkün değildir. Çünkü böylesi bir hareketin kendilerinden sadır olması peygamberlerin şânından değildir ve bu onlardan sadır olan hareketlerden de değildir; ya da onlardan meydana gelmesi mümkün hareketlerden de değildir.

Kıraat imamlarından Nâfi', İbn Âmir, Hamza, Kisâî ve Ya'kûb bu fiili meçhul kipiyle *"enyugalle"* şeklinde okumuşlardır. Bu takdirde fiil, "if'al" fiilinden gelmiş olur ki manası *"Onu hainlik eder buldum."* demektir. Buna göre ayetin manası, *"Peygamber'in ganimet malına hainlik eder bulunması şânından değildir."* demek olur; ya da *"Onu hainliğe nispet ettim."* demektir ki buna göre ayetin manası, *"Peygamber'in ganimete hâinlikle suçlanması şânından değildir."* demek olur. Bir de bu fiilin *"el-ğul"* kelimesinden gelmesi de mümkündür. Bunun manaya yansıması ise şöyledir: Bir peygamberin ganimetinden hırsızların çalması ve bu uğurda çalışanların ona hainlik etmesi o peygamberin şânından değildir. Ancak bu son ihtimal önceki ihtimallerden daha zayıftır.

Bazı müfessirler, bu ayette olmadığı ifade edilen *"ğull"* ve *"ğulûl"*ün ganimet malına hıyanet değil de, vahiyden bir kısmının insanlara tebliğ edilmeyerek gizlenmesi anlamında olduğunu ifade etmişlerdir. Her ne kadar ifadenin daha sonrası her türlü *"ğulûl"*ü içine alıp genellik ya da sadece ganimeti konu olarak hususilik ifade etse de bazı müfessirler vahyin gizlenmesi kanaatini benimsemişlerdir. Onlara göre bu ayet; Kur'ân'ın ayetler arasında güttüğü münasebetlerden, bir hükümden diğerine veya bir haberden bir başka habere intikalinden bilindiği üzere yine bir münasebet gözetilerek buraya getirilmiştir. Bu kanaati benimseyen müfessirler ayetin Hz. Peygamber'i müşrikleri teşhir edip yermekten vazgeçirmeye teşvik edenlere bir cevap olarak geldiğini söylerler. Üstad Abduh şöyle dedi: *"Ğull"* kelimesinin "saklamak ve bazı ayetleri gizlemek" manasına gelmesinin münasebetine gelince; bundan önce geçen ayetlerde Yüce Allah'ın Peygamberine Uhud'da kendisiyle birlikte bulunanları azarlaması ve yaptıkları hatadan dolayı onları kınamasını emretmesidir. Ancak bu normal olarak tebliğ edilmesi zor bir husustur. Çünkü bu hem tebliğ edene hem de tebliğ olunana zor gelir. Ve Allah'ın Peygamberimize (s) onları affetmesini ve onlar hakkında bağışlanma dilemesini emretmesi, hatalarına rağmen onlara iş hususunda danışma-

sını emretmesi, onların şânlarını yüceltmekte ve bu gibi işlerde onlara eşit muamele etme prensibini taşımaktadır. İnsanlara başkan olan bir kimsenin yönettiği kimselere böyle bir şeyi tebliğ etmesinin zor gelmesi bilinen beşer karakteri ve yapısıdır.

Üstad Abduh'un dediklerine bu ifade akışı içinde daha önce geçen Hz. Peygamber'in Ebu Sûfyân ve onunla birlikte bulunan müşriklerin önderlerine lânet okuduğu zaman nazil olan *"Allah kâfirlerden bir kısmının kökünü kessin veya onları perişan etsin böylece bozulmuş bir halde dönüp gitsinler -ki bu işte senin yapacağın bir şey yoktur- yahut tevbelerini kabul etsin ya da onlara azap etsin diye (Allah Bedir'de size yardım etti.) Çünkü onlar zalimlerdir."*[171] ayeti de eklenebilir. Yüce Allah tebliğ hususunda peygamberlere vacip olan şeyi bildirmek üzere âdeta şöyle diyor: Genel olarak zikredilmesi ve tebliğ edilmesi insanların zoruna gitse bile peygamberlerden hiçbirinin tebliğ etmesi emredilen bir husustan herhangi bir kısmını gizlemesi şânlarından değildir.

Yüce Allah bunun ardından şöyle diyor: ***"Kim emanete hıyanet ederse, kıyamet günü hainlik ettiği şeyin günahı boynuna asılı olarak gelir."***

Yani; kendisinden *"ğill"* veya *"ğulül"* fiili vaki olan herkes, kıyamet günü hainlik ettiği şeyle birlikte gelir. Müfessirlerin cumhuru, hainlik eden kimsenin çaldığı ganimet mallarıyla birlikte gelmesini, o kişinin kıyamet günü rezil rüsva olması ve orada azabında daha fazla artış olması için çaldığı malı taşıyarak gelmesi şeklinde anlamışlardır. Bu konuda çeşitli rivayetler söz konusudur. Bunlardan birisine göre ganimet malına hıyanet eden kişi çaldığı malla gelmez, aksine ateş topuna dönmüş olan o malı getirmekle yükümlü tutulur. İşaret ettiğimiz birçok rivayet içinde sahih olmayanlar da vardır. Fakat Buharî-Müslim'in Ebu Hüreyre'den yaptıkları bir rivayet şu şekildedir: *"Bir gün Rasûlullah (s) aramızda bize hitap etmek üzere ayağa kalktı. Bize ganimet malına hıyanetten söz etti. Bunun ne kadar büyük bir günah olduğunu vurguladı ve ağır bir yükümlülüğü olduğundan bahsetti. Sonra şöyle dedi: 'Dikkat edin! Sakın hiç birinizi kıyamet günü boynunda bağıran bir deve taşıyarak gelirken görmeyeyim! Sonra o, 'Ya Rasûlallah! İmdadıma koş!' der de ben de ona, 'Yüce Allah'tan gelen cezana karşı sana hiçbir şey yapamam! Ben sana tebliğ etmiştim.' derim. Dikkat edin! Sakın hiçbirinizi kıyamet günü boynunda kişneyen bir atla gelirken görmeyeyim! Sonra o, 'Ya Rasûlallah! Yetiş imdadıma!' der de ben de*

171. Âl-i İmrân, 3/127-128.

ona, 'Yüce Allah'tan gelen cezana karşı sana hiçbir şey yapamam! Ben sana tebliğ etmiştim.' derim. Dikkat edin! Sakın hiçbirinizi kıyamet günü boynunda dalgalanan kumaşla gelirken görmeyeyim! Sonra o, 'Ya Rasûlallah! Yetiş imdadıma!' der de ben de ona, 'Yüce Allah'tan gelen cezana karşı sana hiçbir şey yapamam! Ben sana tebliğ etmiştim.' derim. Dikkat edin! Sakın hiçbirinizi kıyamet günü boynunda şıkır şıkır ses çıkaran altın ve gümüşle gelirken görmeyeyim! Sonra o, 'Ya Rasûlállah! Yetiş imdadıma!' der de ben de ona, 'Yüce Allah'tan gelen cezana karşı sana hiçbir şey yapamam! Ben sana tebliğ etmiştim.' derim. dedi."[172]

Bazı bilginler, *"Ayette sözü edilen bu gelişi zahiri anlamı üzere anlamakta herhangi bir sakınca yoktur."* demişlerdir. *"İnsan, birçok ganimet devesi, koyunu, sığırı, atı, katırı, merkebi ve altın-gümüş çalmış olsa bile bütün bunları -ne kadar çok olursa olsun- boynunda taşıyabilir."* İbn Ebî Hatim'in rivayetine göre adamın birisi Ebu Hüreyre'nin rivayet ettiği bu hadisi müşkül (anlaşılması zor) görmüş ve *"Söyler misin? Yüz veya iki yüz deve çalan kimse ne yapacak bu kadar deveyi?"* demiş, Ebu Hüreyre de ona şu mealde bir cevap vermiştir: *"Ağzındaki dişi Uhud dağı kadar olacak bir kimse bu kadar deveyi de taşır!"* Ancak bu hadis sahih değildir.

Bazı bilginler de ganimet malından çalan kimsenin çaldığını boynunda taşıması hadisini temsil kabilinden bir ifade kabul etmişlerdir. Buna göre ayette ganimet malını çalan kimsenin günahlarının yükü altında zorlanarak ve rezil rüsva olmuş bir halde -hiçbir yardımcısı ve imdadına koşanı olmaksızın- gelmesi hali, çaldığı malın aynısını omzunda taşıyan ve imdadına yetişeceğine en çok ümit duyduğu kimseye başvuran ancak ondan da yardım ve destek görmeyen kimsenin haline benzetilmiştir. İnsanlar hâlâ manevi yükleri maddi yüklere benzetmekte ve bu manevi yüke de *"yük"* demektedirler. Mesela, *"Falankes çoluk çocuğunun veya beldesinin yükü altındadır."* derler. Kur'ân'da da manevi yüke *"yük"* denilmektedir: *"Kâfirler iman edenlere, bizim yolumuza uyun, sizin günahlarınızı biz yüklenelim, derler. Hâlbuki onların hiçbir günahını yüklenecek değillerdir. Gerçekte onlar, kesinlikle yalan söylemektedirler. Elbette kendi yüklerini, kendi yükleriyle birlikte nice yükleri taşıyacaklar ve uydurup durdukları şeylerden kıyamet günü mutlaka sorguya çekileceklerdir."*[173]; *"Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez. Yükü ağır*

172. Müslim, *İmâra*, 24. (Müslim'in rivayetinde *meleyen koyun*dan da söz edilmektedir. -Çev.-)

173. Ankebût, 29/12-13.

gelen kimse onu taşımak için çağırsa, bu çağırdığı akrabası da olsa, onun yükünden bir şey yüklenmez."[174] Üstelik yukarıda zikredilen Buharî ve Müslim'in rivayet ettiği hadisin bu ayetin tefsiri olduğu zikredilmemiştir.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Müfessirler, ganimet malını çalan kimsenin çaldığı ile birlikte gelmesini, onu taşıyarak gelmesi şeklinde tefsir etmişlerdir. Anlaşılan, onlar *"bâ"* harfini *"musahabe" yani birliktelik manasında almışlardır. Ancak bu harfin burada musahabe* manasına olduğu kesin değildir. Ebu Müslim el-Isfehânî gibi bazı müfessirler bu görüşten dönmüşlerdir. Onlara göre bu, *"Yavrucuğum! Yaptığın iş bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa ve bu bir kayanın içinde veya göklerde yahut yerin derinliklerinde bulunsa, yine de Allah onu getirir. Doğrusu Allah, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır!"*[175] Yüce Allah tarafından Hz. Lokman'dan hikaye edilen bu ayet kabilindendir. Bu örnek ayette, *"yegtibiha allah"* demek, *"Allah onu getirir"* demek değildir, bunun manası *"Allah onu en mükemmel bir bilgiyle bilir. Ne kadar gizli olursa olsun o Allah'a gizli kalmaz."* demektir. Çünkü bir şeyi *"getiren"*'in onu mutlaka bilmesi gerekir. Buna göre tefsirini yaptığımız ayette de ganimet malını çalan kimsenin çaldığı şeyi getirmesi demek, o şeyin ortaya çıkması ve zuhur etmesi demektir veya bunun kinaye yoluyla anlatımı demektir. Bir başka ifadeyle, gizlice yapılan bütün hıyaneti ve ganimet malı hırsızlığını -ne kadar gizli olursa olsun- Allah bilir ve kıyamet günü onu hırsızın karşısına diker ve o hain çaldığı malı bir şeyi getiren kimsenin tanıdığı gibi tanır. Bu tıpkı, *"Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür."*[176] kabilindendir.

Ben de derim ki; *"karşılık"*, Yüce Allah'ın amelleri bilmesi ve hesap günü onları yapanlara bildirmesi üzerine getirildiği için Yüce Allah şöyle diyor:

"Sonra herkese -asla haksızlığa uğratılmaksızın- kazandığı tastamam verilir." Yani ganimet malına hıyanet eden kimsenin çaldığı malla -tıpkı her amel edenin ameliyle gelmesi gibi- gelmesi, sanki hazırmışçasına önünde canlanması ve ona iki gözüyle bakmasının ardından herkese kazandığı tastamam verilir. *"Herkesin iyilik olarak yaptıklarını da kötülük olarak yaptıklarını da karşısında hazır bulduğu günde..."*[177] zerre ağırlığı iyiliği ve kötülüğü kar-

174. Fâtır, 35/18.
175. Lokman, 31/16.
176. Zilzâl, 99/7-8.
177. Âl-i İmrân, 3/30.

şısında görünür ve müşahhas bulduğu günde, her nefis kazandığının karşılığını hiçbir zerresi eksiltilmeksizin tam olarak alacaktır. *"Kitap ortaya konmuştur: Suçluların, onda yazılı olanlardan korkmuş olduklarını görürsün. 'Vay halimize!' derler; Bu nasıl kitapmış! Küçük büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini sayıp dökmüş!' Böylece yaptıklarını karşılarında bulmuşlardır. Senin Rabbin hiç kimseye zulmetmez."*[178]

Derecelerin Farklılığı Üzerine

Yüce Allah, ayetin sonundaki genel cezanın zikrinin ardından şu ifadesini getiriyor: ***"Allah'ın hoşnutluğunu gözetenle..."*** Yani Rabbini hoşnut eden ameli ve günahlardan kaçınmayı kendisine önder yapan, hayır ve salih amel uğrunda çalışıp çaba harcayan, -gerek ganimete hıyanet ve gerek diğer- bütün çirkin fiillerden ve yasaklardan kaçınan, böylece nefsi arınıp ruhu yücelen ve bundan dolayı yaptığının güzel karşılığını alan ve Rabbinin katında Adn cennetlerinde bulunan kimseyle ***"Allah'ın hışmına uğrayan bir olur mu hiç?"*** Yani ahirette Yüce Allah'ın büyük gazabıyla birlikte Rabbinin katına varan kimse bir olur mu hiç? Bu kimse, Rabbinin gazabına uğramıştır çünkü o, nefsini hırsızlık ve ganimete hıyanet gibi günahlara gömmüş, yağma ve soygun gibi zahiri günahlarla kirletmiş, ibadetlerle ve iyi işler yaparak nefsini arındırmayı ihmal etmiştir.

"Berikisinin yeri cehennemdir. Cehennem ise ne kötü bir varış noktasıdır!" Yani onun sığınacağı o yer, ne kötü bir yerdir! Ve onun varıp duracağı en son nokta ne kötü bir noktadır! Evet, bu ikisi asla bir olamaz. Tıpkı karanlıkla aydınlığın, gölgeyle sıcaklığın bir olmadığı gibi... Ayette, hayrın Allah'ın hoşnutluğuna tabi olduğu görülüyor. Çünkü hoşnutluğun sebepleri, kendisine uyulacak hidayet alametleridir. Ama kötülükte, böyle bir üslup seçilmemiştir. Çünkü kötülük, karanlıktandır. Bu karanlık sonradan uydurmadır ve tabi olunmaz.

"Onlar Allah katında derece derecedirler." Yani Allah'ın hoşnutluğuna tabi olanlarla O'nun gazabına uğrayanların tümü Allah katında derece derecedirler ya da derece ve mertebe sahibidirler. O'ndan başka hiçbir kimseye ne hakikaten ne de mecazen hiçbir şeyin nispet edilmediği ve sadece O'na nispet edildiği o ceza gününde onların tümü derece derecedirler. Nitekim

178. Kehf, 18/49.

Yüce Allah bir başka ayette şöyle buyurmaktadır: *"Dereceleri yükselten, Arş'ın sahibi Allah kavuşma günüyle korkutmak için kullarından dilediğine iradesiyle ilgili vahyi indirir. O gün onlar (kabirlerinden) meydana çıkarlar. Onların hiçbir şeyi Allah'a gizli kalmaz. Bugün hükümranlık kimindir? Kahhar ve bir tek olan Allah'ındır!"*[179]

Meşhur tefsir kitaplarında bu ayette geçen "*'İndellah/Allah'ın indinde'* ifadesindeki *'indiyet'*, *'Bilgi ve hüküm indiyeti'*dir." denilmektedir. Bunun manaya yansıması şöyledir: Onlar, Yüce Allah'ın hükmüne, işlerini ve layık oldukları karşılığı bilmesine göre derece sahibidirler. Bence bu iki mananın ikisi de doğrudur ve bu iki mana birbiriyle çelişmemektedir. Müfessirler, ayette geçen ***"dereceler"*** kelimesinin zikredilmesinin tağlib kabilinden olduğunu, ifadenin *"cehennemin derekelerini"* de kapsadığını ifade etmişlerdir. Arapçada *"derece"* dendiğinde bundan *"üzerinde yukarıya doğru çıkılan nesne"* anlaşılır. Dolayısıyla *"dereceler"* Allah'ın hoşnutluğuna eren ve yukarı doğru yükselen kimseler için söz konusudur. *"Dereke"* ise *"içinde aşağıya doğru inilen şey"* demektir. Bu da gazaba uğrayıp Yüce Allah'tan gelecek yardımdan mahrum olan zümre için söz konusudur. *"Derece"* Kur'ân'da, *"Bazılarını da derece derece yükseltmiştir."*[180] şeklinde geçerken, *"dereke"* için *"Şüphe yok ki münafıklar cehennemin en alt katındadırlar."*[181] denilmiştir.

Ragıb el-Isfehânî *"derk"* kelimesini açıklarken şöyle der: "Arapçada *'derk'* kelimesi *'derc'* gibidir. Ancak, *'derc'* yukarı doğru çıkma göz önüne alınarak ifade edilirken, *'derk'* ise aşağıya doğru inme göz önüne alınarak böyle söylenmiştir. Bu münasebet göz önüne alınarak cennet için *'derecâtu'l-cenneh'* denirken, cehennem için diğer kelime seçilerek *'derekâtu'n-cehennem'* denmiştir. Cehennemin dibine yuvarlanma göz önüne alınarak cehenneme *'haviye'* denmiştir." Ragıb şöyle devam ediyor: "'Derk', denizin en derin yeri, dibi demektir."

Buna göre ayetin manasına dönecek olursak, insanlar Allah katında yaptıklarının karşılığını almak açısından birbirinden farklı farklıdır. Tıpkı bu dünyada irfan, fazilet, cehalet ve ahlâksızlıkta birbirlerinden farklı ve bunların sonucu olarak iyi ve çirkin amel işlemek açısından farklı oldukları gibi, denilmek istenmiştir. Bu farklılık, mertebe mertebe ve derece derecedir. Bu

179. Mü'min, 40/15-16.
180. Bakara, 2/253.
181. Nisâ, 4/145.

dereceler, Peygamberimizin (s) vefatı esnasında talep ettiği en yüksek derecedeki *"Refîku'l-a'lâ"*dan başlar ve Nisâ Sûresi'nde az önce sözü edilen en alt derekeye kadar iner. Söz konusu dereceler, ahirette ilk kez verilen ve ilk baştan rastgele ve tahminî bir ölçüye göre verilen bir bağış değildir. Bu dünya hayatında ruhların amellerle yükselmesi veya alçalmasının doğal sonucu olarak verilir. Bundan dolayı, bunları zikrettikten sonra Yüce Allah şöyle buyurdu:

"Allah onların yaptıklarını görmektedir." Onların amellerinin hiçbir zerresi ve onların nefislerinin tezkiyesindeki etkisi Allah'tan gizli kalmaz. Bu *"tezkiye"*, dereceleri yukarı doğru tırmanırken *"felah"*ı doğurur. Bunun yanında amellerinin nefislerini günahlara gark etmedeki etkisi de O'na gizli kalmaz. O gark oluş ki derekelere aşağı inerken *"kaybetme"* sonucunu doğurur. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömen de ziyan etmiştir."*[182] Dereceler bu dünya hayatında kazanılır. Onlardan yararlanmak ise *dâru'l-karar*'da/ahirettedir. Dünya derecelerine gelince; Yüce Allah şöyle buyuruyor: *"Rabbinin rahmetini onlar mı paylaştırıyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için kimini ötekine derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha hayırlıdır."*[183]; *"Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur."*[184] Bu dünya dereceleri bizim sözünü ettiğimiz derecelere vesile olmadığı gibi hedef de değildir. Bunlar imtihan araçlarıdır ki fertler arasında farklılık bunların sayesinde ortaya çıkar.

Ahiret derecelerine gelince; Yüce Allah'ın bazı insanların rızıklarının genişletilmesi bazılarının ise daraltılmasından söz ettikten sonra kastettiği husustur ki şöyle buyurmaktadır: *"Baksana, biz insanların kimini kiminden nasıl üstün kılmışızdır! Elbette ki ahiret, derece ve üstünlük farkları bakımından daha büyüktür."*[185] Bu derecelerin "Şunlar sonuçlarıdır." dediğimiz vesilelerine gelince bunlar marifet ve amellerdir. Bazı örnek ayetler sunalım: "*...Allah sizden inananları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin."*[186]; *"Biz kimi*

---

182. Şems, 91/9-10.
183. Zuhruf, 43/32.
184. En'am, 6/165.
185. İsrâ, 17/21.
186. Mücadele, 58/11.

dilersek onu derecelerle yükseltiriz. Zira her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen birisi vardır."[187]; *"İşte bu kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delilimizdir. Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz."*[188] Bunların tümü, ilim ve hüccet dereceleridir. Bu ayetlerden birisi de amel derecelerini karşılık derecelerine bağlamayı konu alan şu ayetlerdir: *"Allah, malları ve canları ile cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Kendinden dereceler, bağışlanma ve rahmet vermiştir."*[189] Bu örnek ayetlerden birisi de cezanın zikrinden sonra gelen şu ifadedir: *"Herkesin yaptıkları işlere göre dereceleri vardır. Rabbin, onların yaptıklarından habersiz değildir."*[190]; *"Kim de iyi davranışlarda bulunmuş bir mü'min olarak O'na varırsa, üstün dereceler işte sırf bunlar içindir."*[191]

Ahirette kazanılacak ceza derecelerinin, bu dünyada ilim ve amelde yükselmeye göre olduğu yolundaki tespitimizi beyan etmek için mealini verdiğimiz ayetler yeterlidir. Söz konusu dereceleri, ancak her şeyi bilgisiyle kuşatan bir Zat bilebilir. Amellerin, ruhlardaki etkisinden hiçbir şey O'na gizli kalmadığı gibi, kalpteki iman duygusundan hiçbir duygu ve akıldaki ilmî hakikatlerden hiçbir hakikat de O'na gizli kalmaz. İnsanların bu husustaki farklılıklarından hiçbir şey O'ndan gizli kalamaz. Ruhların yükselme derecelerinin O'nun ilminde öyle hassas bir nizamı vardır ki bu nizam sıcaklık ve soğukluğu, rutubeti, en yüksek ve en düşük derecesi içinde, sıvıların ağırlığını ölçen cihazdan da daha hassastır. Sözünü ettiğimiz bu teraziler tabii terazilere ne de çok benzerler! Yüce Allah'ın kâinattaki kanunları (sünnetullah) bu teraziler sayesinde bilinir. Yüce Allah'ın, insanların nefislerindeki kanunu (sünnetullah), nizam ve düzenlilik açısından başka şeylerdeki kanunlarından hiç de az değildir. Derecelerin en üstü ile en altı arasında cehennemliklerin cezaca, cennetliklerin de sevapça en düşük dereceleri vardır. Bütün bunlardan dolayı derecelerin zikrinin ardından Yüce Allah, kendisinin onların yaptıklarını gördüğünü belirtmektedir. Bundan sonraki ayetin tefsirinde gelecek açıklamalardan başka bu ayet hakkında Üstad Abduh'tan bir şey hatırlamıyorum.

---

187. Yusuf, 12/76
188. En'am, 6/83.
189. Nisâ, 4/95.
190. En'am, 6/132.
191. Taha, 20/75.

"Andolsun ki içlerinden bir peygamber göndermekle Allah, mü'minlere büyük bir lütufta bulunmuştur!"

Allah'ın Mü'minlere Olan Lütfûnun Öbür Adı: Hz. Muhammed

Arapçada *"menne aleyhim"* demek, *"Onları ihsana boğdu, onları nimet yükünün altında bıraktı."* demektir. Üstad Abduh dedi ki: Yüce Allah Hz. Peygamber'i (s) merhametli ve yumuşak olmakla vasfetti. Müteakiben kendisine iş hususunda danışmayı emrettikten sonra onun ganimet malına hıyanet etmeyeceğini beyan edip kendilerine o muameleyi yaptığı (iş hakkında kendilerine danıştığı) Allah'ın hoşnutluğuna tabi olan sahabeleriyle Allah'ın gazabına uğrayanlar arasındaki farkı belirtmeye geçti. Yüce Allah bu kısımda gazabına uğrayanların farklı derecelerde olduklarını, kendi hidayetinden mahrum oldukları için cehalet ve inkârlarını ortaya koyan o sözlerini de beyan etmeye başladı.

Herhalde Üstad, bu sözüyle Uhud'da Ebu Süfyan'la birlikte bulunan kâfirleri kastediyor olsa gerektir. Yüce Allah bu nitelendirme ve anlatımdan sonra aralarından Hz. Peygamber'i göndermek suretiyle mü'minlere olan ihsanını ve nimetini zikretmeye başladı. Hz. Muhammed'in vasfına dair bundan önce geçen, merhametli oluşu, yumuşak oluşu, kendisine bu güzel muamelenin emredilmesi (iş hakkında onlara danışma) ve ganimet malına hıyanetten tenzih edilişi işte bu nimet ve ihsanın ön hazırlıkları mahiyetindeydi. Bütün bunların ardından Yüce Allah Hz. Peygamber'i ihsanını pekiştirecek başka vasıflarla da nitelemektedir. Bu vasıflardan bazıları şunlardır:

Birincisi: Hz. Peygamber'in onların kendi cinslerinden yani Araplardan oluşudur. Peygamberimizin (s) herkese rahmet olması vasfıyla çelişmeyen bu özel ihsanın bir nimet oluşu, onun kendilerinden olmasının şereflerini artırmasından ve onları kendi yoluna giren ilk insanlar kılmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Araplar, insanların içinde onun davetini en hızlı anlayan kimselerdir. Peygamberimizin bütün herkese gönderilen bir nimet oluşu ise ***"Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."***[192] ayetinde olduğu gibi başka ayetlerde zikredilmiştir. Hz. Peygamber'in, Araplara özel bir nimet olması, daha önce Bakara Sûresi'nde geçen şu ayette yer alan İbrahim'in

192. Enbiyâ, 21/107.

(a) şu duasından da çıkarılabilir: "*Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin ayetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder.*"[193] Bu duada yer alan vasıflar bu özel nimete işaret etmektedirler.

Bazı müfessirler, tefsirini yaptığımız ayette yer alan ***"kendi nefislerinden"*** ifadesinden maksadın Araplar değil, bütün insanlık olduğu kanaatini benimsemişlerdir. Bütün peygamberlerin insanlardan olduklarına iman etmek farz (gerekli) olsa dahi bu görüş birkaç yönden zayıftır.

1) Bu ayetteki ***"mü'minler"***den maksat, Uhud savaşının hemen ardından ayetin inişi esnasında iman vasfıyla vasıflı insanlardır ki bunlar da Araplardır.

2) Bu mü'minlerin Araplar olduğu görüşü, Peygamberimizin (s) ataları İbrahim ve İsmail'in (a) duasına uygundur. Bu iki peygamber ***"O peygamber"***in kendi zürriyetlerinden olması duasında bulunmuşlardı. Hz. İsmail'in (a) zürriyeti de meşhur olan görüşe göre, *Arab-ı müsta'rabe*'dir. (Araplaşmış Araplar.)

3) Bu görüşün tefsirini yaptığımız ayetle aynı manada olan Cuma Sûresi'nin şu ayetine de uygun düşmesidir: "*Çünkü ümmîlere içlerinden, kendilerine ayetlerimizi okuyan, onları temizleyen, onlara kitabı ve hikmeti öğreten bir Peygamber gönderen O'dur. Kuşkusuz onlar önceden apaçık bir sapıklık içindeydiler.*"[194] Bu ayette geçen "*ümmîler*" Araplardır.

4-5) Biraz sonra ***"Onlara kitabı öğreten"*** ayetinin tefsirinde gelecek olanlarla, ***"Apaçık bir sapıklık içinde"*** olduklarını belirten ayetin tefsirinde yer alan görüşlerdir.

6) Hz. Peygamber'in kendilerine kendi lisanlarıyla Allah'ın ayetlerini okuduğu, bizzat kendisinin tezkiye edip öğretmeye başladığı kimseler Araplardır. O'nun (s) davasını diğer insanlara götüren de onlardır. Âlimler, Hz. Peygamber'in, Araplardan olduğuna iman etmenin İslâm'ın ve imanın şartıyla alakalı olduğunu belirtmişlerdir. Onun için bu dine giren herkese bu husus öğretilir. Bu gerçeği öğrendikten sonra inkâr eden kimse İslâm'dan geri dönmüş olur. Daha sonra Peygamberimizin davetini kabul eden ve buna uyan bütün kavimler onu yaymaya başlamıştır. Yüce Allah; "*Biz seni*

---

193. Bakara, 2/129.
194. Cuma, 62/2.

bütün insanlara ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik."[195]; *"Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."*[196] diye buyurmaktadır.

İkinci vasıf: Yüce Allah'ın ***"kendilerine Allah'ın ayetlerini okuyan"*** ifadesidir. Üstad Abduh dedi ki: Bu ifadede yer alan ***"ayetler"***den maksat, Yüce Allah'ın kudreti, hikmeti ve vahdaniyetine delâlet eden kevnî alametlerdir. *"Bu ayetlerin okunması"* ise; söz konusu alametlerin beyanlarını içinde taşıyan kitabı okuma, nefisleri bunlardan istifadeye ve ibret almaya yönlendirmedir. Bu alametleri ihtiva eden şeyin Kur'ân olduğu bu surenin sonundaki *"Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde aklıselim kimseler için, gerçekten açık ibretler vardır."*[197] ayetiyle, *"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbirinin ardı sıra gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip de ölü haldeki toprağı canlandırdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için birçok deliller vardır."*[198] ayetlerinde açıkça görülmektedir. Bazı ayetlerde ise *"ayât"* kelimesi geçmeden bu alametlere işaret edilmektedir. Mesela, *"Güneşe ve kuşluk vaktindeki aydınlığına, güneşi takip ettiğinde ay'a, onu açığa çıkarttığında gündüze yemin ederim."*[199]

Üç ve dördüncü vasıflar: Yüce Allah'ın, ***"kendilerini temizleyen, kendilerine kitap ve hikmeti öğreten"*** ifadesidir.

Üstad Abduh dedi ki: Hz. Peygamber'in onları temizlemesi demek, kendilerini sapık inanışlardan, putperestliğin vesveseleri ve kirlerinden arındırması demektir. Akaid (inanç sistemi) melekelerin esasıdır. Bunun için diyoruz ki, Araplar ve başka toplumlar, Hz. Muhammed'in gönderilişinden önce gerek aklen gerek ruhen kirliydiler.

Ben de derim ki: Bakara Süresi'ndeki *"Ey Rabbimiz! Onlara içlerinden senin ayetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder!"*[200] ayetinin tefsirinde Üstad'ın ***"tezkiye"***nin nefisleri

---

195. Sebe, 34/28.
196. Enbiyâ, 21/107.
197. Âl-i İmrân, 3/190.
198. Bakara, 2/164.
199. Şems, 91/1-3.
200. Bakara, 2/129.

terbiye etmek anlamında olduğu yolundaki değerlendirmesi geçmişti. Üstad, orada Peygamberimizin (s) bir muallim ve eğitimci olduğunu vurgulamıştı. Üstad, *"Akaid melekelerin temelidir."* derken şunu kastetmektedir: Aklını putperest hurafelerden ve bütün batıl inançlardan temizlemeyen kimsenin nefsi kötü huyları atarak ve üstün melekelerle bezenerek arınmaz ve temizlenmez. Çünkü putperest; sonuçların kendisine bağlandığı tabii sebeplerin gerisinde kendilerinden menfaat umulan ve zararından korkulan bir takım yaratıklar olduğuna ve dolayısıyla bu mahlûkatın -zararlarından emin olmak ve onlardan gelecek iyi şeylere erişmek için- tazim edilmelerine ve kendilerine sığınmak gerektiğine ve kendileri vasıtasıyla onların yaratıcısına yakınlaşılacağına inanır. Böyle bir inanç içinde olan kimse daima vehimlerin esiri, hurafelerin oyuncağı olur. Güvenlik duyulacak yerde korku, korkmak ve ihtiyatlı olmak gereken yerlerde de umut içinde olur. Aklî kirliliği nefsine bulaşır ve ahlâkı bozulur, adabı kirlenir. Şu halde nefsin arınması ancak aklın arınmasıyla, aklın arınması da ancak saf tevhid inancıyla mümkün olabilir.

Üstad Abduh dedi ki: ***"Onlara Kitab'ın öğretilmesi"*** meselesine gelince; bunun manası şudur: Hz. Peygamber'in getirdiği bu din onları kalemle yazmak zorunda bırakmış ve ümmîlikten çıkarmıştır. Çünkü bu din, medeniyete ve toplumları yönetmeye teşvik eden bir dindir.

Ben de derim ki; Arapların yazıyı öğrenmeye ilk ihtiyaç duymaları, Kur'ân ayetlerinin yazılmasının vacipliğinden dolayı idi. Peygamber (s) kendisine vahiy kâtipleri edinmişti. Bu kişiler ona hükümdarları ve yöneticileri İslâm'a davet etmesi için mektuplar yazmışlardı. Peygamberimiz, onlara okuma-yazmayı öğrenmelerini emrediyordu. Daha sonra medeniyetlerinin gelişmesi ve hükümranlıklarının yayılması oranında aralarında yazı yazanlar çoğalmıştır.

Üstad Abduh şöyle devam etti: Ayette sözü edilen ***"hikmet"***e gelince; ***"Hikmet"*** işlerin esrarıdır, ahkâmı derinliğine bilmektir ve o işlerdeki maslahatın beyanı ve bu maslahata göre amel etmenin yolunun aydınlatılmasıdır. Fıkıh, hikmetle amele sevk eden bilgidir veya ahkâm hakkındaki bu bilgiye ulaştıran amelin kendisidir. Ya da hikmet, istidlâl yolları ve burhanlarıyla birlikte hakikatleri bilmek demektir. Çünkü bu metot, Kur'ân'ın metodudur ve inançta, adapta ve ibadetlerdeki tuttuğu yoldur. Buna dair birçok örnek daha önce geçmişti. İnşallah ileride daha fazlası ve daha çoğu da gelecektir.

"Hâlbuki onlar daha önce apaçık bir sapıklık içinde idiler." Yani, onlar Hz. Peygamber'in gönderilmesinden önce apaçık ve ayan beyan bir sapıklık içindeydiler. Hangi sapıklık putlara tapan, kuruntuların ardından giden, ümmî, okuyup yazıp da sapıklıklarının mahiyetini ve cahilliklerinin içyüzünü anlamaktan mahrum müşrik bir topluluğun sapıklığından daha açıktır ve daha ayan beyandır? Onların sapıklığı, -akıl sahiplerinin anlayacağı üzere- Ehl-i Kitab'ın sapıklığından daha açık ve nettir.

أَوَلَمَّا أَصَابَتْكُم مُّصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُم مِّثْلَيْهَا قُلْتُمْ أَنَّىٰ هَـٰذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِندِ
أَنفُسِكُمْ إِنَّ اللَّـهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿165﴾
وَمَا أَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِإِذْنِ اللَّـهِ وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿166﴾
وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّـهِ أَوِ ادْفَعُوا قَالُوا لَوْ
نَعْلَمُ قِتَالًا لَّاتَّبَعْنَاكُمْ هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِم
مَّا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّـهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ ﴿167﴾
الَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَءُوا عَنْ أَنفُسِكُمُ
الْمَوْتَ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴿168﴾

165- (Bedir'de) iki katını (düşmanınızın) başına getirdiğiniz bir musibet, (Uhud'da) kendi başınıza gelince mi 'Bu nereden?'dediniz? De ki: O, kendinizdendir. Şüphesiz Allah'ın her şeye gücü yeter.

166- İki topluluğun karşılaştığı gün sizin başınıza gelenler, ancak Allah'ın izniyle olmuştur ki, bu da, mü'minleri ayırt etmesi

167- Ve münafıkları ortaya çıkarması için idi. Bunlara: 'Gelin, Allah yolunda çarpışın; ya da savunma yapın.' denildiği zaman, 'Savaş olacağını bilseydik, elbette sizin arkanızdan gelirdik!' dediler. Onlar o gün, imandan daha çok, küfre yakın idiler. Ağızlarıyla, kalplerinde olmayanı söylüyorlardı. Hâlbuki Allah, onların içlerinde gizlediklerini daha iyi bilir.

168- (Evlerinde) oturup da kardeşleri hakkında: 'Bize uysalardı öldürülmezlerdi!' diyenlere, 'Eğer doğru sözlüyseniz, canlarınızı ölümden kurtarın bakalım!' de.

Uhud'daki Musibetin Anlamı

Hz. Peygamber'in ganimet malına hıyanet etmekten tenzih edilmesi ve peygamber olarak hangi amaç için gönderildiğinin beyan edilmesinin ardından Uhud savaşında çarpışan savaşçıların kafalarına takılan kuşkuların açığa çıkarılmasına, münafıkların sapıklıkları ve yaptıkları beyan edilerek kendilerine cevap verilmeye başlanıyor. Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"(Bedir'de) iki katını (düşmanınızın) başına getirdiğiniz bir musibet, (Uhud'da) kendi başınıza gelince mi 'Bu nereden?' dediniz?"*** Müfessirler derler ki: *"Bu ayetin başındaki ilk soru 'takrî' (azarlama ve paylama) ifade eder. Ayet metnindeki 'lemma', 'hiyne' (...diği zaman) manasındadır."*

Sözü edilen ***"musibet"***e gelince; Uhud günü müşriklerin kendilerine galip gelmesi şeklindeki uğradıkları belâdır ki daha önce geçmişti. Meşhur olan görüşe göre; onların başlarına ***"iki katının getirilmesi"***nin manası, Müslümanların Bedir'de yetmiş müşriki katletmesi ve yetmişini de esir almasıdır. Müşrikler ise; Uhud günü Müslümanlardan yetmiş kişiden başka kimseyi katledememişlerdi. Buna göre; esir alınan yetmiş kişi -Müslümanlarca öldürülme imkânı elde edildiği için- maktul hükmünde olmaktadır.

Bazı müfessirlere göre *"musibet"*ten maksat, hezimet; *"iki kat"*tan maksat da Bedir günü mü'minlerin müşrikleri, Uhud günü de onların mü'minleri hezimete uğratmalarıdır. Mü'minlerin Uhud günü müşriklere ilk başta verdikleri zarar, aynı gün -okçuların nöbet tuttukları noktayı terk etmeleri ve Müslümanların arkalarını müşrik süvarilerinin hücumuna açık hale getirmelerinin ardından- müşriklerin onlara verdiği hasarın iki katı olması ihtimali de mevcuttur.[201]

Mücahidlerin, ***"Bu nasıl oluyor!?"*** demelerine gelince; bu ifade onlar tarafından kullanılan bir hayret ifadesidir. *"Bu musibet nereden başımıza geldi!?"* demektir. Üstad Abduh dedi ki: Yüce Allah'ın bu ifadesi, onların hayrete düşmelerini kınama ve kendisinin -hatta Uhud savaşında bile- onlara verdi-

201. *"Siz Allah'ın izni ile düşmanlarınızı öldürürken, Allah, size olan vaadini yerine getirmiştir."* ayetinin tefsirine bakınız. (Âl-i İmrân, 3/152.)

ği nimetini beyan etme anlamı taşımaktadır. Çünkü Müslümanların Uhud savaşında yardımsız bırakılmaları Bedir'deki zaferlerinin derecesine ulaşmamıştı. Tam aksine Müslümanların Bedir'de elde ettikleri zafer, müşriklerin Uhud'da kazandıkları zaferin iki katıydı. Yüce Allah âdeta şöyle diyor: "Allah'ın Bedir'de size bahşettiği ihsanını niçin unutup da hatırlamıyorsunuz? Niçin Uhud'da başınıza gelen musibete hayret ediyor ve bunun sebebini ve kaynağını soruyorsunuz?"

Müfessirler derler ki; "Müslümanların başlarına gelen musibete hayret etmelerinin sebebi, Müslüman oldukları, Allah yolunda çarpıştıkları ve aralarında Allah'ın Elçisi olduğuna göre mutlaka zafere erişeceklerine olan inançlarıydı." Bu şüphenin açıklanması bundan önceki ayetlerin tefsiri yapılırken verilmişti. Burada ise, onların hayretleri bir kez daha zikredilerek bunun üzerine bu cevap ve bunun akıl sahipleri için içinde taşıdığı hikmetler bina edilmek istenmektedir. Sözü edilen cevap Yüce Allah'ın ***"De ki: O, kendinizdendir."*** ifadesidir. Çünkü sizler Medine'den Uhud'a çıkma şeklindeki düşüncenizde hata ettiniz. Oysa asıl görüş, Hz. Peygamber'in Medine'de kalmak, müşrikler şehre girdiklerinde onlarla sokak ve cadde başlarında çarpışmaya girmek ve kadınlarla çocukların da çatıların üzerinden tepelerine taş atması şeklindeki görüşüydü. Bu, Rabî'den rivayet edilmiştir. Daha sonra siz zaafa uğradınız, bu durum hususunda tartışmaya giriştiniz ve ganimet malına tamah ederek Peygamber'e (s) isyan ettiniz. Okçularınız, sizleri arkanızdan savunmak üzere yerleştirildikleri noktadan ayrıldı. Oysa onlar, düşman arkanızdan size hücum etmeye kalkıştığında ona karşı ok atacaklardı. Akla ilk gelen, manası itibarıyla mantıklı ve cezalandırmasının amellerin kaçınılmaz sonuçları oldukları kaidesine uygun olanı da budur.

İkrime ve Hasan Basrî'den rivayet edildiğine göre Uhud günü Müslümanların başlarına gelen musibet, Bedir esirleri karşılığında fidye almanın cezası idi. Nitekim Yüce Allah bu fidye yüzünden Peygamber'ini (s) şöyle azarlamaktadır: *"Yeryüzünde ağır basıncaya (küfrün belini kırıncaya) kadar, hiçbir peygambere esirleri bulundurması yaraşmaz. Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, hâlbuki Allah sizin için ahireti istiyor."*[202] Bunu İbn Ebî Şeybe, Tirmizî ve Nesâî'nin Hz.Ali'den rivayet ettikleri bir haber takviye etmiştir. Bu rivayeti, Tirmizî *hasen* olarak değerlendirmiştir. Rivayete göre; "Cebrail

202. Enfâl, 8/67.

Hz. Peygamber'e geldi ve ona 'Ya Muhammed! Yüce Allah, kavminin esir almak şeklindeki uygulamasını çirkin gördü. Allah sana onları iki seçenekle serbest kılmaktadır: Ya esirlerin boyunlarını vururlar ya da onlara karşılık fidye alırlar. Ancak fidye aldıkları takdirde aralarından esirlerin sayısı kadar Müslüman katledilir.' Peygamberimiz (s) Müslümanları çağırdı ve onlara bu serbestlik hakkından söz etti. Onlar şöyle cevap verdi: 'Ya Rasûlallah! Aşiretlerimiz ve kardeşlerimizden fidye alırız ve düşmanlarımızla çarpışırken onların sayesinde güçlü oluruz. Varsın içimizden onların sayıları kadarımız da şehit olsun! Bu bizim hoşlanmadığımız bir şey değil ki!' İşte Uhud günü Müslümanlardan Bedir esirlerinin sayısı kadar olmak üzere yetmiş kişinin katledilmesi bu olaya dayanmaktadır."

Ben derim ki; Hz. Ali'den böyle bir rivayetin gelmiş olacağı kanaatinde değilim. Çünkü bu görûş mantıktan uzaktır. Bu nakil nasıl doğru olabilir? Çünkü asıl rivayet edilen; fidye almanın Hz. Peygamber'in ve Hz. Ebu Bekr'in görüşü olduğu yolundadır. Onları fidye olarak para almaktan ve karşılığında yetmiş mü'minin cezalandırılmasına rıza göstermekten tenzih ederim! Biz bundan önce cezalandırmaların amellerin tabii sonuçları olması konusunu işlemiştik. Dileyen oraya baksın.

"Şüphesiz Allah'ın her şeye gücü yeter." Dolayısıyla kötülük edene ceza verme, iyilik edene sevap verme şeklindeki kanunlarını uygulamaktan, varlıklar hakkında sebepleri sonuçlara bağlayarak genel nizamı uygulamaktan O'nu hiç kimse aciz bırakamaz. Bundan dolayı, hiçbir mü'min ve kâfir, hiçbir itaatkâr ve günahkâr bu kaidenin dışına çıkamaz.

Üstad Abduh bu ayetten şu sonucu çıkardı: Onların hayretlerinin nedeni Hz. Peygamber'in aralarında olması, bir başka ifadeyle; Hz. Peygamber sünnetullaha aykırı hareket edenlere fayda veremediğine göre, bir yandan Allah'a ve Rasûl'üne muhalefet edip, öte yandan Peygamber'le birlikte bulunmanıza aldanmayınız. Peygamber (s), sünnetullahın sizde olmasını gerekli kıldığı akıbetten sizi koruyamaz.

Ayette geçen lafızlardan ***"Eve lemma"*** kelimesi, iki şekilde izah edilmiştir. Bunlardan birinci açıklamaya göre istifham, hemze-i vav'dan önce zikredilmiştir. Çünkü soru edatlarının başta gelme hakları vardır. *"Vav"* ise istifham cümlesini atfetmektedir. İkinci açıklama tarzına göre; *"vâv"* kendisinden sonrasını kendisinden önceki mahzuf bir soru cümlesine atfetmektedir.

Bunun takdiri şöyledir: Uhud'a çıkmaya karar vererek hata ettiğiniz, o zaafa uğramak, Peygamber'in (s) emrine isyan etmek, bu yaptıklarınıza aldırmamak ve bunun akıbetini düşünmemek gibi yapacaklarınızı da yaptınız değil mi? Bedir'de iki katını düşmanınızın başına getirdiğiniz bir musibet Uhud'da kendi başınıza gelince de hayret ve şaşkınlık içinde *"Nereden geldi bu başımıza!?"* diyorsunuz. Bazı bilginler ise daha değişik takdirlerde bulunmuşlardır.

"İki topluluğun karşılaştığı gün, sizin başınıza gelenler, ancak Allah'ın izniyle olmuştur."

Üstad Abduh bu ayeti şöyle anladığını ifade etti: İki topluluğun karşılaştığı gün sizin başınıza gelenler, Allah'ın ne kudretinde acizliğinden ve ne de iradesini zorla dayatmasından değil sadece izniyle olmuştur. Bu ayet, Yüce Allah'ın kudretine Peygamber'in (s) aralarında bulunuşunun engel olamayacağını açıkça belirtmektedir.

Ben de derim ki; bu ayette şöyle denilmek isteniyor: Ey mü'minler! Uhud'da sizin birliğinizle müşriklerin birliği karşı karşıya geldiği gün başınıza gelen bütün musibetler, Allah'ın izniyle yani ezeli iradesiyle ve önceden belli olan kazasıyla olmuştur. O'nun kazası, sebepler ve sonuçları hakkındaki genel kanunun (sünnetullah) düzenli olacağı şeklinde tecelli etmiştir. Hatalı düşünen, komutanına karşı gelen, sırtını düşmanına karşı koruma altına almayan her askerin başına, sizin başınıza gelenin aynısı gelir ya da daha beteri olur. Buna ilaveten bu konuda bir rivayet de İbn Abbas'tan gelmektedir. Buna göre İbn Abbas, ayette geçen **"izin"** kelimesini *"Allah'ın kazası ve hükmü"* şeklinde tefsir etmiştir. Bu ayette -ifade edildiği üzere- mü'minlere teselli, ibret ve yüce bir ilim vardır. Bu bilgi onlara ifadenin akışı içinde daha önce geçen *"Sizden önce geçen nice (toplumlar hakkında) ilahi kanunlar gelip geçmiştir."*[203] ayetinin manasını açığa çıkarmaktadır. Bazı müfessirler buradaki *"izin"* kelimesinin mecazen engel olmama, karşısına dikilmeme ve düşmana fırsat vermekten ibaret olduğu kanaatini benimsemişlerdir. Buna göre ayette, Yüce Allah'ın özel bir inayetle müşriklerin mü'minlere saldırısına engel olmadığı anlatılmaktadır. Çünkü onlar, o konuda zaafa uğradıkları, Peygamber'e (s) isyan ettikleri için Yüce Allah'ın bu inayetine layık olamadılar. Yüce Allah, buna izin verdiği ve onu dilediği için bu olay gerçekleşti.

---

203. Âl-i İmrân, 3/137.

"Bu da, mü'minleri ayırt etmesi" yani; mü'minlerin hallerini, imanlarının güçlü mü zayıf mı olduğunu, musibetlerden yararlanıp da bir daha onları başa getiren sebeplere dönmemeye karar verip vermediklerini ve -aralarında sünnetullahın şiddet ve sıkıntıya dair hükmü ortaya çıktığında- Allah'ın bu husustaki kanunlarını bilip bilmediklerini ortaya çıkarması içindi. Bir başka ifadeyle; Yüce Allah'ın bu konudaki ilminin ortaya çıkması ve onun gereğine göre sonuç bağlanması içindi. *"Sebep olarak Allah'ın ilminin gösterilmesi"* meselesi daha önce geçmişti. Dileyen, *"Ta ki Allah, iman edenleri ortaya çıkarsın."*[204] ayetini tefsirine bakabilir. ***"Allah'ın izniyle"*** ifadesinden anlaşılan birinci ta'lîl (sebebe bağlamak), sebep bildirmek; ikinci ta'lîl ise, bundaki hikmeti ve faydayı beyan etmek içindir.

Yüce Allah, birinci ta'lîl üzerine bu ve bundan sonraki ayette münafıkların mü'minlerin karşısındaki durumlarını beyan etmek için ***"Ve münafıkları ortaya çıkarması için idi."*** ifadesine atfediyor. Nitekim bundan önce de kâfirlerin mü'minlerin karşısındaki durumlarını açıklamıştı. Ayette ifade edilen *"münafıklık edenler"*den maksat, içlerinde küfrü (inkârı) gizledikleri halde, dışarıya kendilerini imanlı gösteren kimselerdir.

Münafık Kavramına Dair

İbn Enbârî, ***"münafık"*** kelimesini açıklarken şöyle der: "*'Münafık'*, *'nafk'* kökünden alınmıştır. *'Nafk'*, Arapçada *'dehliz'* ve *'tünel'* demektir. Münafıklar, -insanın kendisini yerin altında sakladığı gibi- Müslüman görünerek gerçek kimliklerini sakladıkları için *'münafık'* ismini almışlardır." İbn Enbârî dışında başka âlimler ise kelimenin *"nafikâ"* kökünden türediğini söylerler. *"Nafikâ"* kelimesi, *"yaban faresinin çukuru veya bu çukurun iki kapısından birisi"*dir. Ebu Ubeyde der ki; "Yaban faresi, kazdığı çukur için iki kapı açar. Bu kapılardan birisinin adı *'el-Kasıa'*, diğerinin adı ise *'nafikâ'*dır. Fare, bu kapılardan birisinden yakalanmak istendiğinde diğer kapıdan çıkıp kaçar. İşte *'münafık'* da böyledir. Mü'minlerin karşısına iman kapısından çıkarken, kâfirlerin karşısına da küfür (inkâr) kapısından çıkar. Bu iki tarafın birisinden bir sıkıntı ile karşılaştığı takdirde diğer tarafa sığınır." Bir başka bilgin de şöyle der: "*'Nafikâ'*, yaban faresinin kazdığı bir çukurdur. Fare bu çukuru tavan kısmından inceltir. Herhangi bir şeyden kuşkulanıp da hayatından en-

---

204. Âl-i İmrân, 3/140.

dişe ettiğinde tavanı kafası ile deler ve dışarı çıkıp kaçar. Münafığa *'münafık'* denilmesi, içinde kâfirliği gizlemesinden dolayıdır. Münafık, inancı yoklandığında üzerinden bu inkârı atar ve İslâm'a sarılır." Razi kelimeyi böyle izah etmiştir. Şöyle demen de mümkündür: Münafık, İslâm'a sığınır ve kendisini korur; İslâm'dan kendisine bir tehlike geleceğinden kuşkulandığında ondan çıkar ve küfre girer. Ancak bu açıklamaların içinde Ebu Ubeyde'nin açıklaması en açık (net) görüştür. *"Sizi gözetleyip duranlar, eğer size Allah'tan bir zafer (nasip) olursa, 'Sizinle beraber değil miydik?' derler. Kâfirlerin (zaferden) bir nasipleri olursa (bu sefer de onlara), 'sizi mü'minlerden korumadık mı?' derler."*[205] ayeti gibi onlara neden münafık denildiğini ileride ortaya çıkaracak vasıflarından bazıları gelecektir.

Bütün bu açıklamaların ardından tefsirini yaptığımız ayetin manasına geri dönecek olursak *"Ve münafıklık edenlerin yani; bu vakıada kendilerinden nifak meydana gelen kimselerin hallerini ortaya çıkarmak içindi."* denilmiş olmaktadır.

Bu ayette mü'minler için *"mü'minler"* denilirken, münafıklar için *"münafıklar"* yerine *"kendilerinden nifak hareketi sadır olanlar"* denilmektedir. Çünkü *"münafıklık"* onlar için -imanın mü'minler için sabit bir sıfat olmasında olduğu gibi- sabit bir sıfat değildir. Zira bunların aralarında münafıklıktan sonra tevbe eden ve imanında sadık olanlar vardır.

Bu ayette yer alan *"bilmesi için"* demek, *"bu konudaki bilgisinin ortaya çıkması ve münafıkların kötü akıbetlerinden ve sadıkların iyi akıbetlerinden ibret alma sonucu ortaya çıksın diye"* demektir. Münafıklar için kötü akıbet, onların hoşlanmadıkları bir şeyin başlarına gelmesinden korunma ve ihtiyatlı olma konularında bile söz konusudur. Sadıklar için iyi akıbet ise; onların şer, kötü zannettikleri ve meydana gelmesinden hoşlanmadıkları hususlar için bile söz konusudur.

"Bunlara: 'Gelin, Allah yolunda çarpışın; ya da savunma yapın.' denildiği zaman..." Bunun manası şudur: Bu münafıklık yapanlar, -hamiyet, heva, kazanç ve ganimet elde etmek için değil- Allah yolunda olması hasebiyle çarpışmaya davet olunduklarında; bir başka ifadeyle hakkı, dini ve Müslümanları -Allah'ın rızasını kazanmak ve dinini ikame etmek için- savunmak gayesiyle düşmanla çarpışmaya davet olunduklarında... Veya kendi

205. Nisâ, 4/141.

nefislerini, ailelerini ve yurtlarını savunma gayesi için Allah yolunda çarpışmaya davet olunduklarında kaçamak yaptılar, sıvışmaya çare aradılar ve savaştan geri durup tembellik yaptılar. ***"'Savaş olacağını bilseydik, elbette sizin arkanızdan gelirdik.' dediler."*** Yani eğer sizin Medine'den çıktığınızda savaş durumuyla karşılaşacağınızı bilseydik elbette arkanızdan gelirdik; fakat biz işin savaşa gerek olmadan sona ereceğini düşünmekteyiz, dediler. Bu ayet Abdullah b. Übeyy b. Selûl ve arkadaşları hakkında inmiştir. Bunlar, Medine'den Rasûlullah'ın (s) yola çıkardığı bin kişilik kuvvetin içindeydiler. Ancak bu üç yüz kişilik grup daha sonra Müslümanları zor durumda bırakmak ve zaafa uğratmak için yoldan geri dönmüşlerdi. Nitekim bu husus bu konudaki ayetlerin tefsirine başlarken ve Uhud savaşı kısaca özetlenirken zikredilmişti.

Yüce Allah devamla ***"Onlar o gün, imandan daha çok, küfre yakın idiler."*** buyurmaktadır. Yani onlar, bu sözü söyledikleri gün, imandan daha çok, kâfirliğe yakın idiler. Çünkü kendilerinde kâfirliğin sıfatı zuhur etmişti. Ve kâfirlik alameti tam da onlara uygun düşmekteydi. Zira düşmanların hücum ettiği esnada Allah yolunda cihaddan, yurdu ve toplumu müdafaa etmekten geri durmak, bir mü'minin kasten terk edemeyeceği farizalardandır. Nitekim bu husus, burada ifadenin içinde ve başka yerlerde daha birçok ayetten anlaşılmaktadır. İlgili ayetlerin içinden bazıları bu hususa açıkça vurgu yapmakta, cihadı öyle sıfatların içine koymaktadır ki, iman ancak bu sıfatlarla bezenmiş kimselere hasredilmiştir. Yüce Allah'ın *"Mü'minler ancak Allah'a ve Rasûl'üne iman eden, ondan sonra asla şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla savaşanlardır. İşte doğrular ancak onlardır."*[206] ayeti buna örnektir. Üstad Abduh dedi ki: Tefsirini yaptığımız ayette yer alan ***"o gün"*** ifadesi ihtiraz (belli bir şeyi kayıt dışı tutmak) için değil, aksine Müslümanlarla münafıkların birbirlerinden ayrılmalarının gerçekleştiği o günün şanını yüceltmek içindir. Yüce Allah, onların hallerini bildiği halde *"Onlar kâfirdir."* demiyor da, onları terbiye etmek, alamet ve karinelere bakarak bir insanı tekfir etme anlayışını yasaklamak için *"Onlar kâfirliğe daha yakın idiler."* diyor.

Ben de derim ki: Münafıkların bu davranışları, her ne kadar ancak kâfirlerden sadır olacak bir hareket ise de haddi zatında zahiri hâle göre

---

206. Hucurat, 49/15.

-mazeretli olma ve tevil ihtimali dolayısıyla- sarih bir kâfirlik sayılmaz. Yüce Allah, zahiren bunlara kâfirlik damgasını bassaydı kendilerine kâfirlere yapılan muamelenin aynısının yapılması vacip olurdu. Oysa Peygamberimiz (s), bu ayetin inişinden sonra da onlara mü'min muamelesi yapıyordu. Hatta o, Uhud savaşından bir kaç yıl sonra münafıkların başkanı Abdullah b.Übeyy'in cenaze namazını kıldırmıştır. Ancak Yüce Allah Tebuk gazvesinde kâfirlikleri ve münafıklıkları zuhur ettikten sonra Tevbe Süresi'nde onları rezil ve rüsva etmiştir. *"Onlardan ölmüş olanların hiçbirine asla namaz kılma, onun kabri başında da durma. Çünkü onlar Allah ve Rasûlü'nü inkâr ettiler ve fasık olarak öldüler."*[207] Üstad Abduh'un ifadelerinden çıkan mana özetle, Allah Teâlâ onların içlerinde kâfirlik gizlediklerini ve cihaddan kaçınmalarının kâfirlerin yaptıkları işlerden birisi olduğunu biliyordu. Ancak ayette bunu açıkça belirtmedi aksine bunu ima eden ifadeyi kullanmayı tercih etti. Bundan iki amaç güdüyordu. Birincisi kalbinde kâfirlik tam olarak kök tutmamış olanlar belki tevbe eder diye onları tedip etmek; ikincisi ise, insanların başkalarını tekfir etmeye kalkışmalarını önlemektir. Kendi geleneklerine ve âdetlerine aykırı bir davranışta bulunanları -dinlerinde ve imanlarında basiret ehli, amellerinde takva sahibi olsalar ve itham edildikleri şeylerle hiç alakaları olmasa bile- hemen tekfir etmeye kalkışan zamanımızın fıkıh bilgini geçinenleri, Kur'ân'ın bu tutumundan ibret alsınlar!

Yüce Allah'ın ***"Ağızlarıyla, kalplerinde olmayanı söylüyorlardı."*** cümlesi başlı başına bir cümle olup, onların bu sözlerini söyledikleri sıradaki hallerini açıklamaktadır. Yani; yalan söylemek onların halleri ve âdetleridir. İçlerinde gizlediklerini örtmek ve dışa vurduklarını teyit etmek için devamlı ve sürekli olarak bunu yaparlar. Yalan olmadan münafıklık olur mu?! Ayette ***"ağızlarıyla"*** diye kayıt getirilmesi, zahirî hallerinin iç âlemlerine uymaması dolayısıyla onların münafık olduklarının açıkça ifadesidir. Onların bu durumlarını beyan etmek için, Kur'ân'da daha birçok ayet vardır. Yüce Allah devamla, ***"Hâlbuki Allah, onların içlerinde gizledikleri** (kâfirliği, Müslümanlara tuzak kurmayı ve başlarına belâ gelmesini bekledikleri)**ni daha iyi bilir."*** buyurmaktadır. Yüce Allah durumun gerektirdiği şeye ve maslahata göre her fırsatta onların içlerinde gizledikleri duyguları açığa çıkarmaktadır.

---

207. Tevbe, 9/84.

Ayete lâfzî yönden açıklama getirmek gerekirse, ***"Gelin, Allah yolunda çarpışın."*** ifadesi iki şekilde açıklanmıştır. Birinci yoruma göre bu cümle *"Münafıklık ettiler."* kelimesi üzerine atfedilmiştir ve ibareden ilk anlaşılan apaçık yorum da budur. İkincisine göre ise; cümle, başlangıç cümlesidir. Buna göre *"Ve münafıkların ortaya çıkarılması için idi."* cümlesiyle birlikte önceki cümle tamamlanmış olmaktadır. Bunlara göre *"isti'nâf vâvı"* denen *"vâv"*, işte bu *"vakılelehu"* cümlesinin başındaki *"vâv"*ıdır. Üstad Abduh bu *"vâv"*la ilgili olarak özetle şunları söyledi: Bazıları bu *"vâv"*dan söz ederken, bundan maksadın ne olduğunu anlamadıkları için meseleleri birbirine karıştırmışlardır. Bu *"vâv"* meşhur ve bilinen manasıyla isti'nâf vâvı değildir. Vâv-ı isti'nâfiye zatı itibarıyla birbiriyle taban tabana zıt, ama ifadenin akışı ve gaye itibarıyla birbiriyle irtibatlı iki cümle arasında gelir. Bu gibi durumlarda, ikinci cümle birinci cümleden ayrıldığında, tamamen fasıl yapıldığı takdirde, bu kulağa yabancı olur ve zihinde ifadenin sevk edildiği amacın bittiği gibi bir izlenim uyanır. İfadeyi anlatan kimse, *"vâv"* harfini getirir ki ifade aynı gaye için devam etsin ve dinleyen kimsenin zihni ifadeden anlaşılan mananın sonunu ve bundan kastedilen amacı bekler durumda olsun. Konuşan kimse, tamamladığı ifadesinin bir parçasından birinci cümlede güttüğü amacın aynısını, geçtiği ikinci cümlede de hedeflemiş olduğunu anlatmak için vâv-ı isti'nâfiye ile başlayan cümlesini ifade ettiğinde âdeta şöyle demiş olmaktadır: Bu, benim gayemi ortaya koyan ve muradımı açıklayan ifademin bir parçasıdır. Şimdi tam bu noktada ifademin bir parçası daha vardır, o da şudur...

Bu açıklama, isti'nâf cümlesiyle bir önceki cümle arasında hiçbir şekilde herhangi bir ortaklık olmadığı, bu iki cümleyi sadece ifadenin akışının ve ifadeden güdülen gayenin bir araya getirdiği düşüncesine dayanmaktadır. *"İsti'nâfiye cümlesi"* hakkında başka bir görüş daha vardır. Buna göre isti'nâfiye cümlesi; daha önce zikredilmeyen ve açıkça belli olmayan, ancak ifadeden çıkarılan gizli bir mana üzerine matuftur. Hâl böyle olunca *"Cümlede 'vâv' 'atıf vâv'ıdır."* dememişlerdir. Çünkü ifadede *"ma'tufun aleyh"* (üzerine atıf yapılacak cümle) yoktur. Olmadığı için de, lafız göz önüne alınarak *"vâv"*a *"isti'nâfiye vâv"*ı, cümleye de *"isti'nâfiye cümlesi"* denilmiştir.

Lafızla ilgili söylenecek bir husus da *"lil kufri"* ve *"lil imani"* kelimelerinin başındaki *"lâm"*ların, *"ilâ"* manasında olarak *"akrab"* kelimesine taalluk etti-

ğidir. *"Kurb"* ilgi cümleciğine bağlı olarak kullanılan *"ilâ"* ve *"min"* harfleridir. Nitekim ilgi cümleciği kullanılırken "ona yakın olun, onun yanında yer alın" anlamını içerir. Bazı bilginler ise bu fiilin *"lâm"* harf-i cerri ile de geçişli yapıldığını söylemişlerdir.

Bunun ardından Yüce Allah münafıkların bir de savaştan sonraki sözlerini bizlere yansıtmaktadır. Çünkü onların bundan önceki sözleri savaştan önce olup neden savaşa katılmadıkları ve geri durduklarının mazeretiydi. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"(Evlerinde) oturup da kardeşlerine 'Bize uysalardı öldürülmezlerdi!' diyenlere..."*** Yani kardeşlerine dair bu ifadeleri kullananlar onlardır. Ya da bu cümle, *"ellezine nafekû"* cümlesinden bedeldir veya sıfattır. Buna göre mana, *"Uhud'da öldürülen kardeşleri hakkında, bize uysalardı öldürülmezlerdi, diyenlere..."* şeklinde olmuş olur. Çarpışmaya katılmayan kendileri hakkında da, eğer onlar savaştan geri durmakta bize uysalar ve bizim çıkmadığımız gibi Uhud'a çıkmasalardı, biz -çıkmadığımız için- nasıl öldürülmediysek onlar da öldürülmezlerdi.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ifade, daha önce geçen azarlamanın akışı içinde gelen münafıkların vasıflarından bir başka vasfı yansıtmaktadır. Dikkat edilirse ayette ***"evlerde oturmak"*** vasfından önce *"söylem"*leri zikredilmiştir. Çünkü o söz, oturmaktan daha çirkindir. Zira evde oturmak belki bir mazerete dayalı olabilir veya insanlar ona bir mazeret ararlar. Ve sonunda kınanma sadece failine yönelik olur. Çünkü onun günahı kendisinden öteye geçmez. Ama bu iğrenç söz ise böyle değildir. Çünkü bu söz, söyleyenin içinin bozuk, aklının ve dininin zaaf içinde olduğuna en güzel delildir. Bunun zararı mücahidlerin azimlerini kırmaya kadar varır.

Ben de derim ki: Abdullah b. Übey ve arkadaşları askerlerin arasından ayrıldıkları zaman, işledikleri engelleme ve yasaklamaları ısrarlarını gösterir. Bunu yaparken; bir de bu tavırlarını, doğru olanı yaptıkları iddiasıyla desteklemekteydiler. Yüce Allah ise; onların delillerini Peygamber'ine hitaben söylediği *"'Eğer doğru sözlü insanlar iseniz, canlarınızı ölümden kurtarın bakalım!' de."* ifadesiyle çürütüyor. Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Onların Yüce Allah'ın kesin hükmü hakkındaki bu sözleri bilgilerinin bu vakada ölümün sebeplerini kuşatmış olduğu anlamını ihtiva eder. Eğer söz konusu vakada bu mümkünse, o zaman bunun başka olaylarda da mümkün olması gerekir. Bu takdirde onların ölümü kendilerinden uzaklaştırmaları müm-

kündür demektir. Bundan dolayı Yüce Allah onlardan bunu talep etmekte ve bu yaklaşımı aleyhlerine delil olarak sunmaktadır. Burada *"Sebeplerinden uzak durmak suretiyle katledilmekten korunmakla ölümü tamamen uzaklaştırmak ayrı şeylerdir. İnsanın ömrü ne kadar uzun olursa olsun belirlenmiş ecel geldiği zaman ölüm kaçınılmazdır. Oysa katledilmek böyle değildir. O halde nasıl olur da Yüce Allah ölümü kendi canlarından uzaklaştırmalarını talep ederek bunlara karşı delil getirir?"* diye sorulacak olursa buna şöyle cevap veririz: Bu düşüncenin donukluğundan kaynaklanan bir itirazdır. Herkes, özellikle de savaşa katılan kimseler bilir ki savaşan herkes öldürülmez. Tecrübeyle sabittir ki, savaş esnasında çokları kurşun yarası alırlar, ama ölmezler; çokları da savaştan sağ salim çıkar ve ondan sonra çok geçmeden -savaşa katılmayan birçokları gibi- ecelleriyle ölürler. Her savaşa katılmayan ölümden kurtulmadığı gibi, her savaşçı da ölmez. Bu iki seçenekten herhangi birisi kesin olmadığına göre, onların görüşlerinin temelsiz ve çürüklüğü ortaya çıkmış olur.

Ben de derim ki: Üstad bu mesele hakkında başka şeyler de söyledi. Ancak ben onları zamanında yazamadım ve daha sonra da üzerine eğilmediğim için unuttum. Savaşa katılanların sözlerini dinleyen herkes, kendini ölüme atanların ölmedikleri, ölümden kaçınanların ise öldükleri birçok vaka duyunca çok şaşıracaktır.

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ ﴿169﴾
فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ
خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿170﴾
يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ وَأَنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿171﴾
الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ
وَاتَّقَوْا أَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿172﴾
الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا
وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ ﴿173﴾

فَانقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ لَّمْ يَمْسَسْهُمْ سُوءٌ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللَّهِ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَظِيمٍ ﴿174﴾

إِنَّمَا ذَٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴿175﴾

169- **Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilakis onlar diridirler. Rableri katında rızıklara mazhar olmaktadırlar.**

170- **Allah'ın lütuf ve kereminden kendilerine verdikleri ile sevinçlidirler. Arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olanlara da hiçbir korku olmayacağının ve üzülmeyeceklerinin müjdesiyle sevinç içindedirler.**

171- **Onlar Allah'ın nimeti, keremi ve Allah'ın mü'minlerin ecrini zayi etmeyeceği müjdesiyle sevinç içindedirler.**

172- **Yara aldıktan sonra yine Allah'ın ve Peygamber'in çağrısına uyanlar (özellikle) bunların içlerinden iyilik yapanlar ve takva sahibi olanlar için pek büyük bir mükâfat vardır.**

173- **İnsanlar onlara '(Düşmanlarınız olan) insanlar, size karşı asker topladılar; aman korkun onlardan!' dediklerinde bu, onların imanlarını bir kat daha artırdı ve "Allah bize yeter! O ne güzel vekildir!" dediler.**

174- **Bunun üzerine, kendilerine hiçbir fenalık dokunmadan, Allah'ın nimeti ve keremiyle geri döndüler. Böylece Allah'ın rızasına uymuş oldular. Allah büyük kerem sahibidir.**

175- **İşte o şeytan, ancak kendi dostlarını korkutur. Şu halde eğer iman etmiş kimseler iseniz onlardan korkmayın, Benden korkun!**

Şehitlerin Akıbeti Üzerine

Yüce Allah, münafıkların Allah yolunda ve hakikati savunma uğruna çarpışmaktan geri durma, savaştan önce ve sonra kardeşlerini pasifize etme, öldürülenler hakkında, *"Eğer bize uysalardı öldürülmezlerdi!"* deme gibi

hallerini beyan etti. Sonra ahmaklıklarını ve -aslında hayatta kalma sebeplerinden değil, aksine helak olma sebeplerinden olan- savaşmama ve savunma yapmama biçiminde ölümden kaçınma hususundaki bozuk düşüncelerini ifade etti. Bütün bunlardan sonra, Allah yolunda öldürülenlerin hallerini ve onların sefihlerin kendi ölümleri hakkında düşündükleri gibi olmadıklarını belirtti.

"Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın." İmam Ahmed ve başka muhaddislerin İbn Abbas'tan yaptıkları bir rivayete göre Peygamberimiz (s) şöyle dedi: "*Kardeşleriniz Uhud'da şehid edildiği zaman ruhları yeşil kuşların içine kondu. Bu kuşlar cennet nehirlerine gelir, meyvelerinden yer ve Arş'ın gölgesinde asılı duran altın kandillere çekilirler. Yiyeceklerini ve içeceklerini hoş buldukları ve öğlen vakti istirahat ettikleri yerin güzel olduğunu görünce, 'Keşke kardeşlerimiz Allah'ın bize nasıl muamele yaptığını bilselerdi!' dediler.*" Bir başka rivayete göre ise şöyle dediler: "*'Cihaddan kaçınmamaları, savaş esnasında korku duymamaları için bizim cennette diri olduğumuzu ve rızıklandırıldığımızı kim kardeşlerimize tebliğ eder?' Bunun üzerine Yüce Allah, 'Ben sizin namınıza bunu onlara tebliğ ederim.' dedi ve bu okuduğumuz ayetleri indirdi.*"[208]

Tirmizî'nin tahric edip "*hasendir*" dediği, Hâkimin rivayet edip "*sahihtir*" şeklinde değerlendirmede bulunduğu ve bunlardan başka muhaddislerin de Cabir'den rivayet ettikleri bir hadiste Cabir şöyle anlatıyor: "*Peygamberimiz (s) benimle karşılaştı ve bana, 'Ey Cabir! Neden böyle kırgın görünüyorsun?' diye sordu. Ona dedim ki: 'Ya Rasulallah! Babam şehid düştü ve geriye hem bakıma muhtaç çoluk çocuk, hem de borç bıraktı!' Peygamber (s) şöyle dedi: 'Allah'ın babanı neyle karşıladığını sana müjdeleyeyim mi?' 'Evet ya Rasulallah!' dedim. Bana şöyle dedi: 'Allah kiminle konuşmuşsa mutlaka perde arkasından konuşmuştur. Babanı ise diriltti ve onunla arada perde olmaksızın yüz yüze konuştu. Yüce Allah dedi ki: 'Ey kulum! Benden iste sana vereyim.' O da: 'Ya Rabbi! Beni yeniden diriltmeni ve senin uğrunda bir kez daha öldürülmemi dilerim.' dedi. Yüce Allah şöyle dedi: 'Ezelî takdirim daha önce 'onlar geri dönmeyecekler' şeklinde tecelli etmiştir.' Baban da dedi ki: 'Ya Rabbi! Benden sonrakilere bunu tebliğ et.' İşte bu söz üzerine Yüce Allah bu ayeti indirdi.'*"[209]

---

208. Ebû Dâvûd, *Cihâd*, 27.

209. İbn Mâce, *Cihâd*, 16; Tirmizî, *Tefsir-i Sûre* (3).

Bilginler derler ki, bu iki rivayet arasında herhangi bir çelişki yoktur. Çünkü bu iki olayın ikisinin de vuku bulmuş olması ve ayetin her iki olay hakkında da inmiş olması mümkündür. Ben de derim ki; bu ayetin bir önceki ayetle bağlantısı vardır ve onu tamamlamaktadır. Yukarıda rivayet edilen her iki haber de sahih olduğu takdirde -ki her ikisi de hakkında bundan önce ve sonraki ayetlerin indiği Uhud gazvesi vakalarını tamamlayan olaylardandır- mana şöyle olur: Ey Muhammed! Veya ey öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden veya o hususta kuşku duyan ve dünya hayatını ahiret hayatına tercih edip "*Bize uysalardı öldürülmezlerdi!*" diyen o münafıkların sözüne kulak verenler! Allah yolunda öldürülenleri hayatı kaybedip yok olma haline gelen ölüler sanmayın!

Kıraat imamlarından İbn Âmir "kutilû" fiilini "*kâf*" harfinin ötresi ve "*tâ*" harfini şeddeleyerek mübalağa ifade etmesi için "kuttilû" " şeklinde okumuştur.

"***Bilakis onlar diridirler.***" Şehidler ve onların dışındaki salihler için bu dünyadan daha hayırlı olan bir başka âlemde "***Rableri katında rızıklara mazhar olmaktadırlar.***" Bu âlem şerefli ve değerli olduğu için Yüce Allah onu kendine izafe etmiştir. Ayette söz konusu olan "***indiyet***" (yanında olmak) bir mekân ve mesafe "*indiyet*"i değil, bir şeref ve değerli olma "*indiyeti*"dir. Bunun bir "*ilim ve hüküm indiyeti*" olduğunu söyleyenler de olmuştur. Gerçek bu olduğuna göre, o Allah yolunda öldürülenlere öldürülmeleri bir zarar vermeyecektir ve onların gittikleri yer (ahiret) şu anda bulundukları yerden (dünyadan) daha aşağı değildir. Münafıkların sözlerinde ima ettikleri gibi savaşa çıkmanın ölüm için şaşmaz bir sebep olduğunu farz etsek dahi cihadın vacip olduğu hallerde münafıkların sözleri mü'minleri ondan alıkoymamalı ve pasifize etmemelidir. Müşriklerin, Uhud'da mü'minlere hücumu veya Müslümanları dinlerinden çevirme fitneleri ve dinlerine davetlerine ve onun sembolik ibadetlerini yerine getirmelerine engel olmaları gibi hallerde cihad farzdır. Peygamberimizin (s) gönderildiği zaman Arap müşriklerinin tümü bu durumdaydılar. O halde savaşa katılmak nasıl olur da böyle olmaz? Çünkü kendi nefsini müdafaa etmeyen bir toplumun toprakları üzerinde başkalarının gözü olur. Böyle bir topluma, düşmanları hücum ettiği takdirde onları ele geçirir ve onlardan neyi almak istiyorlarsa onu elde ederler.

Biz bu okuduğumuz ayette sözü edilen ***"hayat"*** hakkındaki ihtilafları *"Allah yolunda öldürülenlere 'ölüler' demeyin. Bilakis onlar diridirler, lâkin siz anlayamazsınız."*[210] ayetini tefsir ederken ele almıştık. Tercihe şayan olan görüşe göre, bu hayat gaybî bir hayattır, hakikatini araştırmayız ve buna vahyin haberinden başka bir şey ekleyemeyiz.[211] Bazı Mu'tezilî kelamcıların dedikleri gibi ***"Bilakis onlar diridirler."*** ifadesinden maksat, onların ahirette diri olacakları manasıdır da demiyoruz. Çünkü ayetin zahirine göre onlar öldürüldüklerinden itibaren diridirler. Onların kanaatine göre burada sırf şehidler için bir tahsis de söz konusu değildir. Ancak bu yorum, ileride gelecek ifadelerle uyumlu değildir. Aynı zamanda, bir Arap atasözünde "*Senin gibi çocuğu olan asla ölmez!*" denildiği üzere, "*Ayette zikredilen diri kimseler, güzel anılma ve güzel övgü ile övülme şeklinde diridirler.*" de demiyoruz. Nitekim güzel anılma ile diri kalma hususunda şair şöyle der:

يقولون إن المرء يحيا بنسله وليس له ذكر إذا لم يكن نسل
فقلت لهم نسلي بدائع حكمتي فإن لم يكن نسل فإنا بها نسلو

"Yaşar nesliyle derler -dünyada- kişi,
Nesli yoksa yoktur- bu hayatta- zikri
Dedim ki; neslim; eşsiz hikmetim,
Neslim yoksa da hikmetim; neslim."

Yine biz, *"Onlar tıpkı bizim dünya hayatımızda olduğu gibi cesetleriyle diridirler, dünya hayatı sürenler gibi kabirlerinde yer ve içerler ve evlenirler."* demediğimiz gibi, *"Cesetleri göğe yükseltilir."* de demiyoruz.

Fahreddin Razi bu hayatın maddi bir hayat olduğunu söyleyenler hakkında aynen şunları söyler: "Bu görüşü benimseyenler ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, Allah bu şehitlerin cesetlerini göklere yükseltir, arşın altında kandillere koyar, bu cesetlere çeşit çeşit mutluluk ve keramet ulaştırılır, demişlerdir. Bazıları ise; Yüce Allah cesetleri yeryüzünde bırakır, sonra diriltir ve bu saadetleri o cesetlere verir, demişlerdir. Bazıları ise bu görüşü tenkit etmiş ve şöyle demişlerdir: Biz bu şehitlerin bazılarının cesetlerini yırtıcı hayvanların

---

210. Bakara, 2/154.

211. M. Reşid Rıza, Kur'an bütünlüğüne dayanan bu tespiti yapmasına rağmen, gaybi alanda yakînilik ifade etmeyen rivayetleri ve kutsi hadis formunu da kullanmaktadır. Bu konudaki hatırlatmalarımız için bkz: I. Cilt, 101., 211., 222. ve 229. dipnotlar. (Yayıncı)

yediklerini görüyoruz. Bu durumda ya, Yüce Allah bunları o canavarların karnında iken diriltir ve onlara sevap ulaştırır diyeceğiz, ya da bu yenilen parçalar canavarın karnından çıktıktan sonra Yüce Allah onları yeniden birleştirir, bir araya getirir ve hayat verir sonra onlara sevap ulaştırır diyeceğiz. Bu iki şıkkın ikisi de uzak ihtimaldir. Çünkü biz öldürülmüş bir kimsenin cesedinin günlerce kaldığını sonunda organlarının bozulduğunu ve dışarıya irin ve cerahatin aktığını görüyoruz. Eğer biz bu cesedin hayatta, nimetlerden yararlanan, anlayan ve ârif bir ceset olduğunu mümkün görürsek bu takdirde bu sözün gerçeğe uymayan bir demagoji olduğunu söylemek zorundayız." Üstad Abduh dedi ki: Bir grup müfessir, ifrata düşerek şehitlerin bizim dünya hayatımız gibi bir hayat sürdüklerini, bizim yediğimiz gibi yediklerini, bizim içtiğimiz gibi içtiklerini ve tam olarak nimetlerden yararlandıklarını söylemişlerdir. Bu söz aklı başında bir kimsenin ağzından çıkacak bir söz değildir. Çünkü şehit vardır ateşte yanmıştır, şehit vardır canavar parçalayıp yemiştir ve yine şehit vardır ki balıklara yem olmuştur. Bazıları ise şehitlerin cesetlerinin çürümeyeceğini söyleyip daha ileri gitmemiştir. Fakat bu, ruh çıktıktan sonra cesedin hiçbir faydasının olmayacağını ispatlamamıştır.

Kısaca söylemek gerekirse, bazıları ayette söz konusu olan hayatın mecazi bir hayat olduğunu söylerken bazıları ise bu hayatın gerçek hayat olduğunu söylerler. Bunların içinde bu hayatın dünyevi olduğunu söyleyenler yanında uhrevi olduğunu, fakat özel bir ayrıcalığının bulunduğunu iddia edenler de vardır. Bazıları ise bu hayatın iki hayat arasında (dünya ve ahiret hayatı) bir vasıta olduğunu söylemişlerdir. Daha önce geçtiği üzere bize göre tercihe şayan olan görüş; bu hayatın nasıl olduğunun araştırılamayacağıdır. Bakara Sûresi'ndeki ayette, şehitlerin ruhlarının yeşil kuşların kursaklarında olacağı hakkında varid olan rivayetlerle ilgili bir değerlendirmemiz geçmişti. Dileyen oraya bakabilir.

"Allah'ın lütuf ve kereminden kendilerine verdikleri ile sevinçlidirler."

Yani Yüce Allah'ın ihsanından kendilerine verdikleriyle sevinçlidirler. Bir başka ifadeyle amelleriyle hak ettikleri bu rızka ek olarak kendilerine fazladan verdikleriyle sevinçlidirler. Çünkü Arapçada "***fazl***" denince bundan *"amel mukabili olmayan şey"* anlaşılır. Nitekim bir ayette bu gerçek şöyle ifade

edilmektedir: *"Çünkü Allah, onların mükâfatlarını tam öder ve lütfünden onlara fazlasını da verir. Şüphesiz O, çok bağışlayan, şükrün karşılığını bol bol verendir."*[212]

"Arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olanlara da... Müjdesiyle sevinç içindedirler."

Ayette geçen ***"el-istibşâr"***, *"müjde sebebiyle hâsıl olan sevinç"* demektir. Arapçada *"istif'âl"* babı bir fiili talep etmek anlamına gelir. Şu halde ***"yestebşirûn"***; âdeta *"Sevinmek isteyen ve bunu müjdeyle bulan kimseler olmuş olurlar."* demek olur. Bu ifade İmam Razi'ye aittir. Bu kelimedeki sevinme talebinin onların şehit olma halleriyle ilgili olması da mümkündür. ***"Kendilerine henüz katılmamış olanlar"*** ise, dünyada kalanlardır. Üstad Abduh dedi ki: Yüce Allah'ın ***"arkalarından gelenler"*** ifadesi, onların öncekilerin ayak izlerini takip ettikleri ve adım adım onların tuttukları yolu tuttuklarını göstermek içindir. Bu, ifadede öyle bir kayıttır ki, içinde haber vardır; teşvik, övgü ve müjde taşımaktadır. Bu ifade üstesinden gelinemeyecek derecede büyük bir belâgat özelliği taşımaktadır. İki açıklamadan birinciye göre mana, onlar arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış kardeşleri için müjde talep ederler, bir başka ifadeyle; onlar çok yakın bir zamanda arkalarından gelecek olanların -tıpkı kendileri gibi- Allah yolunda öldürülmüş olarak gelecekleri müjdesinin kendilerine verilmesi beklentisi içindedirler. Kendilerine verildiği gibi onların da rızkı ve ilahi ihsanı hak etmiş olarak gelecekleri müjdesiyle sevinmek isterler. İkinci yoruma göre ise mana; onlar kendileri gibi şehit oldukları zaman buna sevinirler, şeklinde olur.

*"İstibşâr"*ın (müjde/sevinç) ne yönden olacağı hakkında İbn Cüreyc ve Katâde'den rivayet edilen görüşler bunlardır. Suddî'den rivayet edildiğine göre; şehide içinde kardeşlerinden yanına gelecek kimselerin ismi bulunan bir kitap getirilir. Bu isimler kendisine müjdelenir ve o da buna sevinir, bu müjdeye karşı sevinç duyar, tıpkı dünya hayatında kaybolan bir kimsenin evine döndüğünde aile fertlerinin bunun müjdelenmesine sevindikleri gibi.

Ebu Müslim ve Zeccâc'a göre, *"arkalarından gelen ve henüz kendilerine katılmamış olanlar"*, şehâdet mertebesine ulaşmamış kardeşleridir. Bunlar, onların derecelerine ulaşmamışlardır. Şehitlerin bunlarla sevinmeleri ise kıyamet koptuktan sonra onlardan önce cennete girdikleri ve onların oradaki makamlarını gördükleri ve onların da -şehâdet derecesini kaçırsalar

212. Fâtır, 35/30.

bile- kendileri gibi cennet ehli olduklarını öğrendikleri sırada olacaktır. Özellikle *"arkalarından gelenler"*den maksat kendileri gibi cihad eden, fakat öldürülemeyenler olursa bu mana daha da yerinde olur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: *"Allah, malları ve canları ile cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de güzellik (cennet) vaad etmiştir; ama mücahidleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır. Kendinden dereceler, bağışlama ve rahmet vermiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."*[213] Bundan sonra gelecek olan ayet, *"arkalarından gelecek olanlar"*ın öldürülmemiş mücahidler olduğu görüşünü desteklemektedir.

Yüce Allah'ın ***"hiçbir korku olmayacağının ve üzülmeyeceklerinin..."*** ifadesi, *"henüz kendilerine katılmamış olanlar"*dan *bedel-i iştimâl*'dir. Yani kendilerine hiçbir korku olmayacağının müjdesiyle sevinç içindedirler. Ayette geçen ***"havf"*** ve ***"hüzün"*** bu manaya göre *"henüz kendilerine katılmamış olanlar"*da olmayacaktır. Ya da *"bâ"* harf-i cerrini sebebiyet bâ'sı kabul edip, manayı; onlar hakkında korku ve hüzün duymamaları sebebiyle sevinç içindedirler, şeklinde anlamak da mümkündür. Bu takdirde korku ve hüzün hem onlar ve hem de arkalarından gelecek olanlar için söz konusu olmamış olur. Bir başka ifadeyle; sevinç ve müjde her iki zümrenin hallerini kapsar. Onlar, hem kendi durumlarından hem de arkalarından gelen kardeşleri hakkında -onların durumlarından dolayı- korku ve hüzün duymamaları yüzünden sevinmiş olurlar. Bunun yanında korku ve hüznün arkalarından gelen ve henüz kendilerine katılmamış kimseler açısından da olmama ihtimali vardır. Bence tercihe şayan olanı; bu korku ve hüznün şehitlerle birlikte çarpışıp da öldürülmeyen ve kendilerine katılmayan kimseler için söz konusu olduğudur. Çünkü bundan sonra gelecek olan ayet bunu tefsir etmektedir.

"Havf" Arapçada *"henüz başa gelmemiş hoşlanılmayan şeyden dolayı elem duyma"*; *"hüzün"* ise, *"başa gelen şeyden dolayı elem duyma"*dır. Bunların tefsiri daha önce Bakara Sûresi'nin 62. ayetinin tefsirinde geçmişti.

Bu ayette geçen *"havf"* ve *"hüzn"*den maksadın dünyadaki korku ve hüzün olduğunu söyleyen olmuştur. Kimileri ise; tam aksine bunun ahirette söz konusu olduğunu ifade etmişlerdir. Ayetin manası şöyle de olabilir: Dünyada onlar; müşriklerin kendi köklerini kazıyacağı veya onlara bir kez daha galip

---

213. Nisâ, 4/95-96.

gelecekleri korkusunu duymayacakları gibi, uzak gelecekte de ahirette rablerinin huzuruna geldikleri zaman hüzün duyacak da değillerdir. Bu manayı, bu sürenin 175. ayetinin sonuna kadar olan ayetlerle mukayese edebilirsin.

"Onlar Allah'ın nimeti... müjdesiyle sevinç içindedirler." "Sevinç içinde olanlar..." Buradaki zamir, ya şehitlere ya da *"henüz kendilerine kavuşmayanlar"*a râcîdir.

Eğer şehitlere râcî olursa, o zaman bu kendilerine durmadan yenilenen nimet ve ihsandan ibarettir. Ya da ***"nimet"***ten maksat, bundan önceki ayette zikredilen *"O'nun katında canlı olmaları ve rızıklanmaları"*dır. ***"Keremi..."*** Bu, bundan önce zikredilen *"Allah'ın lütuf ve kereminden kendilerine verdikleri ile sevinçlidirler."* şeklindeki durumlarının aynısıdır.

Eğer sevinç içinde olanlar şehitler değil de henüz kendilerine kavuşmayan ve geride kalanlar ise bu takdirde mana, onlar da şehitlerin duydukları sevincin aynısı sevinç içindedirler, demek olur.

"Ve Allah'ın mü'minlerin ecrini zayi etmeyeceği müjdesiyle sevinç içindedirler." Kıraat imamlarından Kisâî, *"Enne"*yi *"inne"* şeklinde okumuştur. Bu takdirde cümle; bir öncekisini teyit etmek için onun bir uzantısı veya mu'teriza cümlesi olmuş olur. Burada sözü geçen *"mü'minler"* ise umumiyet/genellik ifade eden bir lafızdır. Fakat bununla daha özel olarak, *"Yaralandıktan sonra yine Allah'ın ve Peygamber'in çağrısına uyanlar"* ifadesiyle tavsif edilenler kastedilmektedir. Bunlar, o şehitlerin arkalarından henüz kendilerine katılmayan kardeşleridir. Peygamberimiz (s) onları, Hamrâu'l-Esed'de Ebu Süfyan'ı ardından takip etmeye çağırmıştı. Onlar da Uhud'da yara aldıktan ve bundan dolayı iyice bitkin hale geldikten sonra Allah'ın ve Peygamber'in davetine uymuşlardı. Nitekim bu husus bütün ayrıntısıyla bu konunun başında beyan edilmişti. Dileyen Hamrâu'l-Esed gazvesine bakabilir. Kimileri ise bu *"mü'minler"* kelimesinin hala genelliği üzere olduğunu söylemişlerdir. Başka bazı bilginler ise bundan maksadın şehitler olduğunu ifade etmişlerdir. Bu iki görüşe göre bu cümle, ibtidâiyye ve medih cümlesi olmuş olur.

Üstad Abduh dedi ki: Bundan önceki ayette, onların arkalarından gelen ve henüz kendilerine katılmayan kimselerin müjdesiyle sevindikleri ve onların Allah'ın kendilerine verdiği ihsanı ile sevinç içinde oldukları zikredildi. Ardından bu ayette onların Allah'tan gelen nimet ve ihsanın müjdesiyle

sevinç içinde oldukları ifade edildi. *"Allah'ın kendi ihsanından onlara verdiği şey"*, mücmel (özet)dir. Bu mücmeli açıklayan ayrıntı ise, ifadenin ondan sonrasıdır. Bu ihsan da iki kısımdır. Birincisi arkalarından gelecek olan kardeşleri hakkındaki fazlı ve ihsanı, diğeri de Allah'ın bizzat kendilerine verdiği fazlı ve ihsanıdır. Bu, Yüce Allah'ın keramet yurdunda onlara olan özel nimeti ve ihsanıdır. Yüce Allah azametini ve bu dünyada künhüne vâkıf olunamayacağını belirtmek için onu kapalı bırakmış ve belirlememiştir. Sonra Yüce Allah, ifadesini kardeşlerine ihsanı ile nihayete erdirmiştir. Tıpkı ihsanı ile açtığı gibi. İkinci müjdeyle sevinmeyi birincinin mesabesine indirmek ve hatta âdeta aynısı olduğunu ifade etmek için iki cümle arasında atıf yapmamıştır. Üstadın açıklamalarından bundan başkasını hatırlamıyorum.

Küçük Bedir Mücahidlerinin Örnekliği

"(Özellikle) bunların içlerinden iyilik yapanlar ve takva sahibi olanlar için pek büyük bir mükâfat vardır." cümlesi, yukarıda geçen birinci açıklamaya göre bir iptidâiye cümlesi, diğer iki açıklamaya göre ise haber cümlesidir.

Burada şöyle bir itiraz gündeme gelebilir: *"Bu durumda Allah'ın ve Peygamber'in çağrısına uyanlar mü'minlerin en hayırlılarıdır. Bunların tümü muttaki muhsinlerdendir. Buna göre '**içlerinden**' anlamına gelen '**minhum**' kelimesinin manası nedir?"* Bu soruya şöyle cevap verilmiştir: Buradaki *"min"* kelimesinin manası, *"içlerinden bir kısmını ayırmak"* değil, *"beyan etmek"*tir. Onların ***"ihsan"*** ve ***"takva"*** vasıflarıyla vasf edilmeleri kayıt getirme için değil, övme ve sebep bildirme içindir. Ancak Üstad Abduh, *"min"*'in kısım bildirme manasında olduğunu söyleyen görüşü tercih etmiş ve "*'Min'* tam yerindedir." demiştir. "Çünkü sadık mü'minler içinden Peygamberimiz (s) ile birlikte Hamrâu'l-Esed'e çıkmayan kimseler vardı. Yani onlar Yüce Allah'ın ecirlerini zayi etmeyeceği kimselerdir. Fakat onlar, Peygamber'le (s) birlikte çıkanlar kadar büyük ecre layık olmayacaklardır. Çünkü Peygamber'le (s) birlikte Hamrâu'l-Esed'e gidenler, ağır yaralı, zayıf ve bitkin olarak kendilerinden kat kat güçlü düşmanla yeniden savaşmak üzere yola çıkmışlardı."

Ben de derim ki; *"minhum"* kelimesindeki zamir, bu görüşe göre *"çağrıya uyanlar"* yerine değil *"mü'minler"* yerine kullanılmış olur. Bu yorum ancak

"çağrıya uyanlar" cümlesini medih cümlesi olarak mansup kabul edersek mümkün olur. Bilindiği üzere medih cümlesi de mu'teriza cümlesidir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu cümleyi bir başka şekilde daha açıklamak mümkündür: Uhud savaşından sonra bazı mü'minlerin gönüllerinde bir parça zaaf belirmişti. İşte bu ayetlerin tümü onları tedip etmek için getirilmiştir. Peygamberimiz (s) onları davet edince bu çağrıya uymuşlar ve hem zahiren ve hem de batınen çağrıyı kabul etmişlerdi. Ancak bilfiil Hamrâu'l-Esed'e çıkarken bazılarının ruhi veya ailevi sebeplerle mazeretleri ortaya çıkmış ve yola çıkamamışlardı. Onun için Yüce Allah, iyilik yapanlar ve takva sahibi olanlardan bilfiil katılanları kasetmiş oldu. Bunlar da çağrıya uyanların bir kısmı oluyorlardı.

"İhsan", *"insanın bir ameli mümkün olan en mükemmel şekliyle yapması"* demektir. ***"Takva"*** ise, *"ameli yaparken kötü yapmaktan ve kusur etmekten kaçınmak"* demektir. Bence bu açıklama tarzı, ihtimallerin en ağır basanı ve en güzelidir.

Üstad'ın işaret ettiği manayı pekiştiren bir husus da İbn İshak'ın şu rivayetidir. *"Peygamberimizin (s) müezzini düşmanın ardından gidilmesi çağrısında bulurken 'Dün bizimle bulunanlardan başkası bizimle çıkmasın!' diye çağrıda bulununca, Câbir b. Abdullah b. Harâm, Peygamber ile konuşmak istedi ve 'Ya Rasûlallah! Babam bana geriye yedi kız kardeş bıraktı. Bana, 'Ey oğul! Bu kadınları bırakmamız bana da sana da layık değildir. Başlarında hiçbir erkek yoktur. Rasûlullah'la birlikte cihad etme hususunda seni kendime tercih edecek değilim. Kız kardeşlerinin başında kal.' dedi, ben de kaldım.' dedi. Peygamberimiz de ona izin verdi."* Mallarını ve nefislerini Allah yolunda veren o hayırlı ve itaatkâr kimseler hakkında varid olan bu ayetlerden Müslümanlar ibret alsınlar! Onlar, ecir vaadi nasıl da ihsan ve takva sıfatıyla yan yana zikrediliyor görsünler! Ama o namazlarından gafil olan, zekâtı vermeyen, cimrilik edip de nefislerini hak yolunda vermeyen, bu uğurda yorulmayan ve bile bile yalan söyleyen, batıla uyanlarla dost olup onlara yardım eden, hak ehline karşı gelen ve onları yardımsız bırakan, onların bir şey üzerine olduklarını zanneden gafillerle günahkârlar ibret alırlar mı hiç!? Onlar yalancıdırlar, Allah onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da bilir.

"İnsanlar, onlara '(Düşmanlarınız olan) insanlar, size karşı asker topladılar; aman korkun onlardan!' dediklerinde..." Bu sözü söyleyenler, Allah'ın

ve Rasûlullah'ın çağrısına uyup da müşriklerle karşı karşıya gelmek üzere Hamrâu'l-Esed'e çıkanlardır. Çünkü Ebu Süfyan, Müslümanların kökünü kazımak için müşrikleri geri getirmişti. Daha önce geçtiği üzere Rasûlullah (s), ile birlikte çıkan Müslümanlar yetmiş kişiydi.

Fakat İbn Abbas, Mücahid ve İkrime'den rivayet edildiğine göre bu ayet Küçük Bedir Gazvesi hakkında nazil olmuştur. Olay şöyle olmuştu: Ebu Süfyan Uhud'dan dönmek istediği zaman, "*Ya Muhammed!* Sözleşme zamanımız küçük Bedir mevsimi olsun, orada çarpışırız istersen?" dedi. *Peygamberimiz (s), "Bu bizimle senin aranda inşallah!"* dedi. Ancak gelecek yıl gelince Ebu Süfyan Mekkelilerle birlikte çıktı ve Merruzzahrân tarafında Micenne'de konakladı. Bazı rivayetlere göre Usfân'a kadar vardı. Bunun üzerine Yüce Allah Ebu Süfyan'ın kalbine korku saldı da Ebu Süfyan oradan cayıp dönmek istedi. Ardından Nuaym b. Mes'ûd el-Eşcaî ile karşılaştı. Nuaym, umre yapmış dönüyordu. Ebu Süfyan ona, "*Ey Nuaym! Ben Muhammed'le Bedir mevsiminde çarpışmaya anlaşmıştım. Bu sene kurak, bize herhalde ağaçlarda hayvan yayacağımız ve süt içeceğimiz bir sene yaraşır. Bunun için dönmek istiyorum. Fakat Muhammed çıkar da ben çıkmamış bulunursam cesareti artar. Medine'ye git, onları oyala, geciktir, sana on deve vereyim. Develeri Süheyl b. Amr'ın eline bırakıyorum.*" dedi. Nuaym yola çıktı ve Medine'ye geldi ve gördü ki Müslümanlar hazırlanıyorlar. "*Bu, doğru bir fikir değil. Onlar memleketinize geldiler ve birçoğunuzu öldürdüler. Onlar, mevsimde sizinle çarpışmak üzere kuvvet topladılar. Siz üzerlerine giderseniz, vallahi hiçbiriniz geri gelmez!*" dedi. Bu söz bir kısım kimseler üzerinde tesir bıraktı. Peygamberimiz (s) bunu anlayınca, "*Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, tek başıma bile kalsam ben çıkarım!*" dedi ve beraberindeki yetmiş kadar kişiyle hareket etti. Bunlar, "*Allah bize yeter! O, ne güzel vekildir!*" diyorlardı. Nihayet Küçük Bedir'e vardılar. Orada Ebu Süfyan'ı bekleyerek sekiz gün geçirdiler. Ama hiçbir kimseyle karşılaşmadılar. Çünkü Ebu Süfyan ordusuyla birlikte Mekke'ye dönmüştü. İbn Kayyim'in de belirttiği üzere, Ebu Süfyan'ın beraberinde iki bin kişi vardı. Mekkeliler buna Sevik Ordusu (Kavut askeri) adını verdiler. Onlara, "*Siz sevik (kavut) içmeye çıkmışsınız!*" dediler. Bazı tarihçiler derler ki; Müslümanlar Bedir pazarından tam faydalandılar. Beraberlerinde nafakaları ve ticaret malları vardı. Alış veriş yaptılar, katık ve kuru üzüm satın aldılar ve kâr ettiler. Hatta bir dirheme karşılık iki dirhem kazandılar

ve Medine'ye sağ salim ve zengin olarak geri geldiler. Bu konuda Abdullah b. Revaha veya Ka'b b. Malik şu beyitleri söyledi:

وعدنا أبا سفيان وعداً فلم نجد   لميعاده صدقاً وما كان وافيا
فأقسم لو وافيتنا فلقيتنا   لأبت ذميماً وافتقدت المواليا
تركنا به أوصال عتبة وابنه   وعمراً أبا جهل تركناه ثاويا
عصيتم رسول الله أف لدينكم   وأمركم الشيء الذي كان غاويا
وإني وإن عنفتموني لقائل   فدى لرسول الله أهلي وماليا
أطعناه لم نعدله فينا بغيره   شهاباً لنا في ظلمة الليل هاديا

"Sözleştik çarpışmak için Ebu Sûfyan'la
Etmedi ahde vefa, çıkmadı sözüne sadık asla!
Dursaydın ahdinde -vallahi- çıksaydın karşımıza,
Zelil dönecek, arayacaktın dostlarını etrafında,
Bıraktık ihsanını Utbe ve oğlu Ebu Cehl'i kenara,
Bıraktık Ebu Sûfyan'ı oturur ve gelmez cihada!
İsyan ettiniz Peygamber'e, yuh be dininize!
Bu nasıl din, aklı çelen şeyler emrediyor size!
Beni azarlasınız bile durmam derim ki size,
Feda olsun Peygamber'e ailem ve malım bile!
İtaat ettik biz O'na, değiştirmeyiz bir başkasıyla
Yıldızıdır gecenin, hidayet rehberidir topluluklara!"

Bu rivayete göre, ***"Düşmanlarınız olan insanlar size karşı asker topladılar."*** diyenlerden maksat, Nuaym b. Mes'ûd ve ona katılıp söylediklerini yayan kimseler olurlar. İmam Şafiî'den rivayet edildiğine göre bunlar dört kişiydi. Rivayet olunduğuna göre Abd-i Kays oğullarından bir süvari topluluğu Ebu Sûfyan'a rastladı. Ebu Sûfyan bu kimseleri Müslümanların cesaretlerini kırsınlar diye onların içine gizlice soktu ve onlara bu iş karşılığında bir mükâfat vermeyi vaad etti. Razi bu rivayeti ibn Abbas'a ve Muhammed b. İshâk'a nispet etti. Razi, Suddî'den bir üçüncü görüş daha zikretti. Buna göre o sözü söyleyenler münafıklardı. Müslümanlarla çarpışmak üzere asker toplayanlar ise Ebu Sûfyan ve avenesiydi. Bu konuda hiçbir ihtilaf yoktur ve bütün bilginlerin görüşü bu yöndedir.

Üstad Abduh dedi ki: Nuaym b. Mes'ûd'un böyle söylemiş olması, Abd-i Kays süvarilerinin söylemiş bulunması ve münafıkların bundan söz etmiş olmaları mümkündür. Büyük bir meseleyi insanların konuşması ve o hususta heva ve heveslerine göre hareket etmeleri o meselenin şanındandır. Üstad bir de şunu dedi: Hz. Peygamber'le birlikte Küçük Bedir'e çıkanlar veya sözleşme yeri olan Bedir'e çıkanlar onunla birlikte Hamrâu'l-Esed'e çıkan mü'minlerdi. Onun için bu ayet iki kıssanın ikisine de uyar. Buna göre bu ayetler, bundan önceki ayetlerden daha sonra inmiş olabilir. *Zâdu'l-Meâd*'da İbn Kayyim ve el-Halebî, Hz. Peygamber'in sözleştikleri Bedir'e bin beş yüz kişiyle birlikte çıktığından söz ederler ve "Hz. Peygamber ilkin yetmiş kişiyle birlikte çıkmış, sonra gerisi onları izlemişti." diyerek iki görüşü birleştirmiş olurlar.

İmanın Artması-Eksilmesi Üzerine

"Bu, onların imanlarını bir kat daha artırdı." Yani insanların onlara *"Korkun!"* şeklindeki sözleri, onların Allah'a olan imanlarını ve güvenlerini artırdı. Ve Allah'tan korktular. Kendilerine ***"Düşmanlarınız kalabalıklarını aleyhinize topladılar..."*** diye korkutuldukları insanlardan korkmadılar. Sayıları az, dayanma güçleri zayıf bile olsa Allah'ın yardımına ve desteğine güvendiler. Çünkü azîz ve güçlü olan O'dur. Zaten böyle davranmak birbirini izleyen iki ayetten ikincisinde yer aldığı üzere, bu mü'minlerin şanındandır. Mü'minler, imanlarının gücü ve fazlalığı dolayısıyla sayıları az, yaralı ve bitkin oldukları halde büyük bir orduyla çarpışmaya kalkışabilmişlerdir. Ayette sözü edilen *"artma"* ruhî bakımdan boyun eğme ve kalbî şuur yönündendir. Bunu amelde *"artma"* takip eder. Ondan sonra nefsin Allah'ın vaadi ve tehdidine olan yakînî imanının ve Allah'ın izzet ve hükümranlığını hissetmesi artar. Kaldı ki bütün bunlar olmasaydı onların bu çağrıya uyma ve hemen hemen imkân dışı olan bir savaşa kalkışmaya ne güçleri ve ne de kuvvetleri olurdu. Evet, bütün bunların ardından nefisteki iman artmaz veya eksilmez diye kim söyleyebilir? Bunu söyleyen, nefsinin idrakine, şuuruna ve boyun eğmedeki kuvvetine ve zaafına değil, lâfzî ıstılahlara bakmaktadır.

Derler ki; "'*Tasdik*', yakîn derecesine ulaşmadıkça muteber değildir ve bu sahih bir iman olamaz. Tasdik, yakîn mertebesinden aşağı inince '*zan*' veya '*şek*' olur. Zan ise; muteber bir iman değildir. Şek ise açık bir inkârdır." Biz de deriz ki; hak bakımından hiçbir şey ifade etmeyen ve sahih bir iman sayılmayan zan, içinde muhalif tarafın mümkün görüldüğü zandır. Bir başka ifa-

deyle, içinde karşılıklı iki tarafın bulunduğu zandır ki, bunlardan birisi sabit ve değişmez bir durum içindir. İkincisi ise, o şeyin sabit olmaması zayıf bir ihtimalle muhtemeldir. Eğer zihin bunun sabit olduğuna kesin olarak karar verir de *"sabit olmama"* şeklindeki muhalif tarafı tasavvur etmezse, onun bu kesin kararı imandır. İsterse bu karar, mantık bilginlerinin metotlarına göre veya bunun dışındaki mukaddimelerden oluşan bir burhandan kaynaklanmasın... Ve isterse bu kararda muhalif tarafın imkânsızlığını düşünmesin... Allah'a ve Peygamberine iman edenlerle putlara ve batıla inananların ekserisi bu iman mertebesindedirler. Böylesi bir imana sahip olanlara, *"mûqinîn"* demek mümkündür.

Eğer iman, ancak unsurlarını ve zıddının imkânsızlığını ortaya koymak üzere mantıkî burhanla sahih olsaydı, bu, dine girdikten sonra hiç kimsenin irtidad etmesi (dinden dönmesi) tasavvur olunamazdı. Çünkü bu manadaki bir yakînden -dil ile karşı koysa ve mücadele etse bile- dönmek mümkün değildir. Bundan dolayı Üstad Abduh dedi ki: Yakîn mertebesine erdikten sonra haktan dönmek, ilimde yakîn gibidir. Her iki durum da insanlarda azdır. Üstad, bu yakîn ile mukaddimeleri (öncülleri) bedehiyyâta (doğruluğu kabul edilmiş temel önerme) varan mantıki yakîni kastediyordu. Fakat dinden dönme (ridde) hem nakil, hem de vakıa olarak sabittir. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse."*[214]; *"İman edip sonra inkâr edenleri, sonra yine iman edip tekrar inkâr edenleri, sonra da inkârlarını arttıranları Allah ne bağışlayacak ne de onları doğru yola iletecektir."*[215]

Bir de yakînin mertebeleri ve dereceleri vardır. Bunların bir kısmı, diğer kısmından daha üstündür. Bazı bilginler, bu dereceleri üçe münhasır kılmışlardır. Bunlar, *"ilme'l-yakîn"*, *"hakka'l-yakîn"* ve *"ayne'l-yakîn"*dir. Bir dereceden diğerine yükselmek demek bizatihi yakînde ziyadelik demektir. Mü'minlerin emiri Hz. Ali'nin *"Eğer (gayb) perdesi kaldırılsaydı, yakînim daha da artmazdı."* dediği rivayet olunur. Bu söz, yakînin bizatihi kendisinde artmanın mümkün olduğu kabulüne dayanmaktadır. Bir kimsenin -bazı hastaları tedavide başarısını gördüğü için- maharetli olduğuna inandığı bir doktoru, başkalarını tedavi ederken başarısız görmesi durumunda onun hakkındaki bu yakîni zaafa uğrar, ama onu zaman zaman başarılı görürse yakîni bu

214. Nahl, 16/106.
215. Nisâ, 4/137.

kez yine artar. Özellikle de teşhisi zor olan iç hastalıkların tedavisinde bunu görmüşse yakîni artar.

Öte yandan imanın faydası, nefsin boyun eğmesinde (izan) ortaya çıkar. Bu da nefiste korku, umut ve başka dinî duyguları harekete geçirir ki bu duygular da yasaklanan münkeri terk ve emredilen marufu yapma sonucunu doğurur. Eğer bunlar olmasaydı beşerin halini ıslah etme noktasında dinin hiçbir faydası olmazdı. Şimdi aklı başında bir kimse çıkıp da *"Boyun eğme (iz'ân), korku ve umut, artma ve eksilmeyi kabul etmeyen şeylerdendir."* diyebilir mi? Bütün mü'minlerin boyun eğmeleri (izanları) bir derecede olsaydı amelleri de birbirine eşit olurdu. Oysa onlar amellerinde çok büyük bir farklılık içindedirler.

Amellerde eşit olmaları için bütün mü'minlerin anlayışı bir (aynı şekilde) olmalıydı. Fakat onların anlayışları arasında büyük farklılıklar vardır. Bu husus, gözlem ile sabit olduğu gibi, böylece onların anlayışın kaynağında farklı oldukları da kesinleşir. O da imana uygun olarak kuvvetlenen ve zayıflayan itaat etmedir. Bu da artmayı ve azalmayı kabul etmenin bizzat kendisidir.

İşte buradan hareketle selef-i salihînin amelleri imanın manası içine koymalarının anlamı anlaşılır. Çünkü nefis üzerinde etkili olan her inancın bir amel boyutu vardır. Öyle ise ameller üç halkadan oluşan bir zincir gibidir. Bir kısmı diğer bir kısmını hareket ettirir. İmam Gazali, bunları *"ilim, hâl ve amel"* ile ifade eder ve şöyle der: "Şüphesiz ki bu şey Allah'ı memnun eder veya bu şey Allah'ı kızdırır bilgisi, nefiste öyle bir durum meydana getirir ki bu durumdan Allah'ı memnun eden ve O'nun mükâfatını gerektiren bir ameli yapmak ve Allah'ı kızdıran ve O'nun azabını gerektiren şeyi terk etmek ondan kaynaklanır." Ve o şöyle der: "Bunlardan bir kısmının diğer bir kısmından kaynaklanması vaciptir." Gazali'nin ibaresi şöyledir: "İlim, hâli (durumu) gerektirir, hâl da amel etmeyi gerektirir."[216]

Kendisi ile ilgili şeylerin artması ile imanın artmasına gelince -ki bunlar; mü'minin kendisine inandığı ve imanın şubeleri diye ifade edilen konulardır- bu husus açıktır. Bunu izah etmede uzun bir açıklamaya ihtiyaç yoktur. Şüphesiz bunlar ancak tedricî olarak mümkün olur. Mü'min bu konulardan birini her elde ettiğinde imanı artar. Bu husus, İslâm'a giren kâfire ait bir şey değildir. Mü'minlerin arasında yetişen kimse de bu hususta kâfir gibidir.

216. Bkz: *İhyâ*, Tevbe ve diğer bölümler.

Öğrenilmesi insanın imanını artıran konular, sadece Peygamber'in (s) getirdiği nasslarla sınırlı değildir. Çünkü Kur'ân, imanımızın artması, ibret almamız ve faydalanmamız için; göklerdeki ve yerdeki âlem hakkında tefekkür etmemizi ve onlara bakmamızı bize göstermiştir. Bu da bize Allah ve O'nun sonsuz kanunları hakkında bilgi kapılarını açar. Araştırmamız ve bakmamız, kâinat sırlarından ve Yüce Allah'ın mahlûkatlardaki kanunlarından öğrendiğimiz her şey şüphesiz ki Allah hakkındaki bilgimizi artırır. O'nun kudreti ve sonsuz hikmetine olan imanımızı artırır. Yüce Allah, insanlar içinde iman bakımından en kuvvetli olan ve insanlar içinde Allah ve O'nun kanunları hakkında en geniş bilgiye sahip olan zata şöyle demiştir: *"De ki: Rabbim! İlmimi artır."*

Kur'ân ayetleri de böyledir. Kim onlardan bir şey öğrenirse, onlar onun imanını artırırlar. Bazen mü'min onları öğrendikten günlerce veya yıllarca sonra onları dikkatle inceler, daha önce anlamadığı şeyleri o ayetlerden anlar ve böylece onun imanı artar. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Herhangi bir sûre indirildiği zaman, onlardan bir kısmı der ki: 'Bu sizin hanginizin imanını artırdı?' İman edenlere gelince (bu sure) onların imanlarını artırır ve onlar sevinirler. Kalplerinde hastalık (kâfirlik ve münafıklık) olanlara gelince, onların da pisliğine pislik katar. Onlar artık kâfir olarak ölürler."*[217] Hz. Ali'ye, Peygamber'in (s) kendilerine bir şey tahsis edip etmediği sorulduğunda o şöyle dedi: *"Hayır! Ancak Allah bir kula Kur'ân'ı anlama kabiliyetini vermiştir."*

Tefsirini yapmakta olduğumuz ayetten maksat, imanın artmasının bu çeşidi değildir. Ancak bu ayetten maksat, birinci türüdür. O da vicdan üzerinde etkili olan inanç ve itaat esasının artmasıdır. Öyle ise bu, Yüce Allah'ın şu sözü gibidir: *"Mü'minler ise, düşman birliklerini gördüklerinde: 'İşte Allah ve Rasûlü'nün bize vaad ettiği! Allah ve Rasûl'ü doğru söylemişti.' dediler. Bu (orduların gelişi), onların ancak imanlarını ve Allah'a olan bağlılıklarını arttırdı."*[218]

"Ve 'Allah bize yeter! O, ne güzel vekildir!' dediler." Yani onlar, imanlarını açıkça ifade ederek dediler ki, *"Allah bize yeter!"* Yani, O bize yeter. Bizim için toplananların durumu bizi ilgilendirmez. ***"Hasbunâ"***, kelimesi, *"muhsibunâ"* (Bize yeter.) manasına gelir. O, *"ehsebehu"* kökünden türemiştir. Birisine yettiği zaman *"ehsebehu"* (Ona yeter.) denilir. Arapların *"İşlerin*

---

217. Tevbe, 9/124-125.
218. Ahzâb, 33/22.

kendisine devredildiği o vekil ne güzeldir!" dedikleri gibi. Şüphesiz ki; sayıca az olmamız ve onların kalabalık olmalarına rağmen, (Allah) onlara karşı bize yardım etmekten aciz değildir. Veya onların kalplerine korku düşürür ve bizi onların azgınlıklarının ve hilelerinin şerrinden korur. Ve durum öyle de oldu. Şüphesiz ki sayıca kalabalık olmalarına rağmen, Yüce Allah, Ebu Süfyan ve ordusunun kalbine korku düşürdü ve onlar geri çekildiler. Ve böylece Allah, Peygamberini ve mü'minleri aziz kıldı.

"Bunun üzerine, kendilerine hiçbir fenalık dokunmadan, Allah'ın nimeti ve keremiyle geri geldiler." Yani kendileri için toplanan ve onlarla savaşmak isteyen düşmanlara karşı koymak üzere çıktıktan sonra, Allah'ın nimeti ile beraber veya O'nun nimetinden faydalanarak geri döndüler. O nimet de İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre *"selamet"*tir. Veya Mücâhid ve es-Suddî'den rivayet edildiğine göre *"afiyet"* (sıhhat ve sağlık)tır. Veya bunlardan daha kapsamlı olan şeylerdir. *"Fadl"* kelimesine gelince; müfessirler onu *"ticarette kazanmak"* ile tefsir etmişler. el-Beyhakî'nin İbn Abbas'tan rivayet ettiğine göre; *"Panayır zamanında bir kervan (Mekke'ye) uğradı. Peygamber (s) onların mallarını satın aldı ve onda büyük kazanç elde etti. Onu ashabı arasında dağıttı."*[219] İşte fazl budur. Bu panayırın Küçük Bedir panayırı olduğu anlaşılıyor. Ashabın oraya çıkması ve orada ticaret yapmaları ve bu ticaretten kazandıkları ile ilgili bilgi az önce geçti. Ancak, bu yoruma göre bu kelimeden başka, bu ayetin kelimeleri içinde "Küçük Bedir" veya vaad edilen "Büyük Bedir" savaşı hakkında indiğine dair bir işaret yoktur. Çünkü Uhud savaşından sonra yapılan Hamrâu'l-Esed savaşında Müslümanlara denildi ki: İnsanlar size karşı asker toplamışlar. Bu mü'minlerin imanını bir kat daha artırdı. Böylece onlar, müşriklere karşı koymak üzere çıktılar. Ve kendilerine hiçbir fenalık ve zarar dokunmadan, Allah'ın manevi keremi ve nimeti ile geri döndüler. *"es-Sû'"* kelimesi *"öldürme ve yaralanmalar"*la tefsir edilmiştir. ***"Ve böylece onlar Allah'ın rızasına uymuş oldular."*** Yani Allah'ı razı eden ve O'nun katında saygınlığı hak eden en büyük şeye uymuş oldular. (Bkz: *"Allah'ın hoşnutluğunu gözetip O'na uyanla, Allah'ın hışmına uğrayan bir olur mu hiç? Berikisinin yeri cehennemdir. Cehennem ise ne kötü bir varış noktasıdır!"* ayetinin tefsiri.) ***"Allah, büyük kerem sahibidir."*** Şayet (Allah) dünyada bu nimetleri vermek suretiyle onlara ikramda bulunmuşsa, ahirette daha büyük ve daha kıymetli olan şeyleri onlara verecektir.

219. Beyhakî, *es-Sunenu'l-Kubrâ.*

Bu ayette geçen belagat konularından biri *"fenqelebu"* ibaresindeki icazdır. Bu ibare, Müslümanların düşmanla karşılaşmak üzere çıktıklarını ve bir tuzak ile karşılaşmadıklarına ve çok durmadan hemen ailelerine döndüklerine delâlet eder. Zikredilen bu kelimenin delâlet ettiği bu gibi lafızlar, Kur'ân'da çoktur. Mesela Yüce Allah'ın şu sözü gibi: *"Bunun üzerine Musa'ya: 'Asan ile denize vur!' diye vahy ettik. O derhal yarıldı."*[220] Yani Musa denize vurdu ve deniz hemen yarıldı. Ve Musa'nın Medyen topraklarında Allah'a sıkıntılarını açmasından sonra ve Yüce Allah'ın onu Fir'avun'a (peygamber olarak) göndermesi ve kardeşi Harun'u ona vezir yapması ve ikisine mesajını Fir'avun'a tebliğ etmelerini emrettikten sonra ki "Fir'avun: 'Rabbiniz de kimmiş, ey Musa?' dedi."[221] sözü de böyledir. Yani o ikisi mesajı Fir'avun'a tebliğ edince Fir'avun dedi ki: Durum ikinizin söylediği gibi ise Rabbiniz de kimdir Ey Musa! Bu cevaptan anlaşıldı ki Musa ve Harun (a), rablerinin emrini yerine getirdiler. Fir'avun'un yanına gittiler ve Yüce Allah'ın Fir'avun'a tebliğ etmelerini emrettiği hususları ona tebliğ ettiler.

"İşte o şeytan, ancak dostlarını korkutur." Buradaki ***"Şeytan"***'dan maksadın; Müslümanları aldatan ve onları yardımsız bırakmak için onları korkutan *insan şeytan* olduğu söylenmiştir. O şeytanı belirlemede görüş ayrılığı vardır. Bazılarına göre o Ebu Süfyan'dır. Çünkü o, Uhud savaşından sonra Müslümanları tamamen yok etmek için tekrar onlara saldırmak istedi. Ve İkinci Bedir veya Küçük Bedir'de Müslümanları korkutmak üzere onlara haber gönderdi. Bazılarına göre ise o insan şeytanı; Müslümanların vaad edilen Bedir savaşına çıkmaktan caydırmalarını sağlamak üzere Ebu Süfyan'ın gönderdiği Nu'aym b. Mesud'dur. (Nu'aym, Ahzâb savaşında Müslüman oldu.) Bazılarına göre ise o şeytan Abdikays kabilesinin heyetidir.

Korkaklık Mü'minin Kârı Değildir!

"İşte o şeytan, ancak kendi dostlarını korkutur." Denildi ki burada söz konusu edilen şeytan, Müslümanları aldatan, içlerine korku salarak kendilerini rezil etmek için ürküten ve insanlardan olan şeytan demektir. Ancak bunun belirlenmesi ve tespiti konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimisi bu şeytanın Ebu Süfyan olduğunu söylemiştir. Çünkü kendisi Uhud savaşından sonra yeniden dönüp gelerek Müslümanların kökünü kazıyacağını

220. Şuarâ, 26/63.
221. Taha, 20/49.

söylemiştir. Nitekim İkinci Bedir veya Küçük Bedir olayında Müslümanlara adamlar göndermiş ve onları tehdit ederek korkutmuştur.

Bir başka görüşe göre de bu şeytan Nuaym b. Mesud'dur. Çünkü Ebu Süfyan, onu, Müslümanları buluşma yeri olarak tespit olunan Bedir'e çıkarmaya zorlamak ve üzerlerinde baskı kurmak için göndermişti. Ancak bu zat Ahzab gününde Müslüman olmuştur.

Bir başka yoruma göre de burada sözü edilen şeytan, insanların gönüllerine bir şekilde vesvese veren cinlerden olan şeytandır. Ki bununla ilgili olarak şöyle buyrulmaktadır: *"Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder."*[222]

Birinci yoruma göre ayetin manası şöyle olmaktadır: Şu, size *"İnsanlar toplanıp bir araya gelmişler; onlardan korkun!"* ya da böyle bir şey diyerek onlara güç vermeye çabalayan ve sizi korkutan yahut da onunla vesvese veren şeytandan başkası değildir. Çünkü şeytan sadece sizi kendi dost ve yandaşlarıyla korkutur. Onun dost ve yandaşları da Mekke müşrikleridirler. Sizi onlarla korkutarak, onların güçlü ve kuvvetli oldukları zannını vererek, sayıca da fazla olduklarını ileri sürüp sizin savaşa çıkmamanızı sağlamaktır. Yani onlara karşı savaşa çıkmak yerine evinizde oturup kalmanızı, yerinizden çıkıp onlarla karşılaşmamanızı, onlarla savunma savaşına girmemelerini ileri sürerek içlerine korku salmaktadır. İşte size bu türden telkinde bulunanın telkinine aldanmayın. Çünkü mesele onun size aktardığı ve söylediği, vesvese verdiği gibi değildir. Buradaki mana, ayette söz konusu edilen şeytan, insandan olan şeytandır, değerlendirmesine göredir.

İkinci duruma yani ayette sözü edilen şeytan cinlerden olan şeytandır, yorumuna göre ayetin manası şöyle olmaktadır: Aslında şeytan kendi dostlarını korkutur. Çünkü şeytanın mü'minlerden olan Allah'ın dostları üzerinde herhangi bir gücü ve yaptırımı yoktur. Çünkü şeytan Allah'ın dostlarını korkutmaktan acizdir.

Fahruddin Razi, *et-Tefsiru'l-Kebir* adlı eserinde şöyle diyor: "Şeytan münafık olan dostlarını, yandaşlarını korkutur. Onlara, müşriklerle olacak bir savaşa katılmamaları telkininde bulunur. Müslümanların savaşta kaybeden taraf olacağını süsleyerek gösterir."

---

222. Bakara, 2/268.

Eğer bu yorum mana bakımından sahih ise, burada bu noktaya bu şekilde yapılan işaret, birinci ve ikinci yorumlarda görüldüğü kadar pek açık ve net değildir. Çünkü şu ayeti mana olarak buraya uyguladığımızda pek açık görülmemektedir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ***"Şu halde, eğer iman etmiş kimseler iseniz onlardan korkmayın, benden korkun."*** Çünkü münafıklardan, mü'minler korkuyor değildirler. Böyle bir durum söz konusu olmadığına göre neden mü'minlere, ***"Onlardan korkmayın."*** uyarısında bulunulsun ki? Buna gerek yoktur. Yani onların: *"Onlardan korkun!"* sözüne bakıp da bir araya gelmeyin, bunu dikkate almayın. Çünkü onlar korkulacak kimseler değil ki korkasınız. Aksine benden korkun, benden. Çünkü sizler benim dostlarımsınız ve ben de sizin koruyanınız, veliniz ve yardımcınızım. Eğer gerçekten iman gönüllerinizde yerleşmiş ve onun haklarını gereğince yerine getiriyor ve böylece inanmışsanız, öyleyse ***"Benden korkun."***

Üstad İmam Abduh diyor ki: Bu ayette şeytanın Mekke müşriklerinden ve diğerlerinden olan dostlarıyla, her şeye kadir olan mü'minlerin velisi, dostu Allah arasında denge ve mukayese konusunda bir uyarı ve bir dikkat çekme vardır. Sanki burada şöyle deniyor gibidir: Size tavsiyem benim kuvvetimle onların gücünü, benim size yardımımla onların yardımlarını bir karşılaştırın. Çünkü size zafer ve yardım sözünü veren benim ve ben! Siz bana ve benim elçime itaat ettiğiniz sürece sizin veliniz ve yardımcınızım.

Bu noktada bazıları açısından bir şüphe görülmektedir. Diyorlar ki: "Burada *'Korkmayın.'* diye bir teklifte bulunmak, böyle bir isteği gündeme getirmek, kişinin aslında altından kalkamayacağı, güç yetiremeyeceği bir sorumluluğu yüklemek olur. Bu ise insanın takatinin üstündedir. Çünkü eğer büyük bir insan çoğunluğunun varlığı ve bunların üstün güçlerinin varlığı biliniyorsa ve bu güç de harekete geçmek niyetinde ise, bu yüzden bir azap, bir rahatsızlık olabilecekse, bu durumu da görmüş veya böyle bir kabiliyet sahibi olduklarını güvenilir kaynaklardan duyup öğrenmişse, böyle bir olay karşısında olan bir kimsenin korkmaması diye bir şey olamaz. Mutlaka korkacaktır. Burada artık olması gereken şey, kişiyi zor kullanmak suretiyle korkuyu taşımakla beraber düşmana mukavemete ve onlara karşı müdafaaya zorlamaktır. Yoksa *'Korkmayın.'* diye onları korkudan menetmek değildir. Korkuya rağmen buna zorlamaktır."

Buna verilecek cevap şudur: Böyle bir gerekçe ve şüphe ileri sürerek bahane uydurmaya kalkışmak aslında korkakların ileri sürdükleri hüccetten başka bir şey değildir. Çünkü bu türden bir hüccet sadece korkakların hayallerinde var olan bir şeydir. Keza nefsin korku, üzüntü ve sevinme gibi eylemleri insanda zaruri olarak görülür ve vardır. Kuşkusuz sebebi ne olursa olsun onun etkileri de bulunmaktadır. İşin hakikati ise şudur ki bu durum iki açıdan ihtiyaridir ve kişinin seçimine ve tercihine kalmıştır.

Birincisi: Bu gibi şeyler âdet ve sürekli ilgilenme, alışkanlık haline getirmekle gelir. Bu bakımdan bu durum halkların ve nesillerin farklılığına göre çeşitlilik gösterir. Mesela; bir kimse savunma ve müdafaa ihtiyacı halinde hep korkaklığı alışkanlık haline getirmişse, o kimse bundan böyle korkak ve ürkek olur. Çünkü âdet ve gelenekler eğitimle, temrin (alıştırma) yapmakla kişinin ihtiyarına, tercihine boyun eğer.

Kaldı ki insanın korkuya sebep olan şeylere mukavemet göstermesi, karşı koyması gücü ve takati kendi elindedir ve insan bu gibi şeyleri birtakım çalışmalar yaparak onları basite, önemsenmez duruma indirgeyebilir.

İkincisi: Aslında bu gibi şeyler sebepleriyle meydana gelince, insan onunla bir uyum sağlamada ve bununla birlikte onu terk etmede serbesttir. Çünkü bu halin etkisi, kişinin nefsinde yer edininceye ve istenilen şekilde o hal hayalde somutlaşıncaya kadar o konuda serbesttir. Nitekim bunun zıddı olan şeyde de yine serbesttir. Bu da, kişinin nefsinde ona galebe çalması veya üstün gelmesi, onu sarf etmede güç harcaması, nefsin onun zıddı olan şeyle meşgul olması, eserini ortadan kaldırması veya onu, onunla zıtlık oluşturan bir başka şeyle değiştirmesi şeklinde olabilir.

İşte ihtiyari olan yani isteğe ve kişinin seçimine bağlı olan bu şey, aslında sorumluluğun temelidir. Sanki ona şöyle diyor gibidir; Eğer size korkuyu gerektiren sebeplerden bir sebep arız olursa, hemen aklınıza Allah'ın kudretini getirin, içinizden Allah korkusunu geçirin. Çünkü Allah her şeye kadirdir. Her şeyin mülkü ve melekûtu O'nun elindedir. Çünkü kullarını sığınmasına alan, koruyan O iken; Kendisi kimsenin korumasına muhtaç değildir. Öyleyse Allah'ın size yardım vaadini, dininizi bütün dinlere üstün ve egemen kılma sözünü hatırlayın. Çünkü hak batılı yok eder. Nitekim zaten batıl yok olmaya mahkûmdur. Kaldı ki bu arada Yüce Allah'ın şu kavlini de hatırlayın. Çünkü Allah şöyle buyurmaktadır:

"Nice az sayıda birlik Allah'ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir."[223]

Artık bundan sonra uyanık olunuz ve Rabbiniz Allah'a dayanıp güveniniz. Çünkü başkasından korkmak için Yüce Allah kalplerinizde onlardan korkmanıza yer bırakmaz.[224]

Üstad'ın *"Sanki şöyle diyor gibidir..."* sözü bende mahfuzdur. Çünkü ben onun bu konuda dediklerini kayda geçmemiştim. İleride boş bir zamanımda kayda geçirmek için ona açık bir sayfa, bir yer bırakmıştım. Ancak daha sonra unutmuşum.

Onun bundan muradı şudur. Birinci yorum şekli ile tedricî manadaki bir eğitim yoluyla olan seçime, ihtiyara taalluk etmektedir. Oysa ikinci yorum şekli ise, her zamanda hemen ve derhal manasında, fevri anlamda bir ihtiyara yani seçim ve tercihe müteallikti̇r. Nitekim ben bu manada üzüntü babında bir şiir söylemiştim. Ki ben bu şiiri de tahsil dönemimde düzenlediğim bir mersiyeden almıştım. İşte o şiir şöyleydi:

أطبيعة ذا الحزن ليس يشذ عن ناموسه فرد من الأفراد
أم ذاك مما أوجبته شرائع الأ ديان من هدى لنا ورشاد
أم ذلك العقل السليم قضى على كل الشعوب بهذه الأصفاد
كلا، فليس الأمر ضربة لازب لكنه ضرب من المعتاد

فاخلع سرابيل العوائد إن تكن ليست بنهج العقل ذات سداد
وتقلد الحزم الشريف كصارم كيما تنافح جيشها بجهاد

"Üzüntü çekenin karakteri değil midir?
Hiçbir ferdin kanunundan ayrılmayan
Yoksa bu bize dinlerin öngördüğünden
Yön verip doğruyu göstermek midir?
Yoksa şu selim akıl tüm toplumlara
Bu zincirin vurulmasını mı buyurdu?
Asla! Çünkü mesele kaçınılmaz bir şey değildir.
Fakat bu, alışkanlıkların getirdiği bir darbedir.
Eğer varsa alışkanlık gömlekleri çıkar at başından

223. Bakara, 2/249.

224. Konu burada bitiyor.

Çünkü aklî metoda göre alışkanlıklar değildir doğru
Tavizsiz adam gibi önemli olan basirete bağlı kal
Ordusu ne kadar cihad kokularını salsa da etrafa."

Üstad İmam Abduh diyor ki: Yüce Allah'ın *'eğer inanıyorsanız,'* kavli, her şeyden önce gönülden Allah'a imanın kesin ve sağlam olmasının vacipliğini yani farz oluşunu ifade ediyor. Çünkü akla gelen bu şeyler, ani durumlar şeytanın dostlarında korku meydana getirir ve sahih ve sabit olan imandan başkası o korkuyu ḳalp levhasından silemez. Çünkü Yüce Allah'ın *"in kuntum"* (*eğer... iseniz*) kavli, imanındaki şüphe sebebiyle Yüce Allah'tan korku yerine şeytanın dostlarından korkuyu tercih edenlerin imanına işaret ediyor.

Ben de derim ki, her mü'min kendi nefsini bu ayetle bir tartsın; kendi ameliyle değerli sahabenin amellerini ve imanlarını karşılaştırsın ki sonunda aldananlardan olmamış olsun.

Bu ayetin üzerinde gereği gibi düşünen bir kimse, bilir ki dürüst ve samimi olan bir mü'min korkak olamaz. Çünkü cesaret, bu konuda başkaları kendisiyle müştereklik meydana getirdiklerinde mü'minlerde var olan bu özellik sabit olan bir özelliktir. Çünkü hiçbir kimse mü'minin ulaşabildiği gerçeği elde edemez, onu idrak edip kavrayamaz, onun dengine ulaşamaz. Bu arada eşyanın sebeplerini inceleyenler, korkaklığın sebebinin ölüm korkusu ve yaşama hırsı olduğunu görürler. İster korku olsun, ister hayatta kalma hırsı olsun, bunun her ikisinin de mü'minin kalbindeki yeri ile başkasının kalbindeki yeri aynı değildir. Nitekim Yüce Allah Yahudilerden söz ederken şöyle buyurmaktadır:

"Yemin olsun ki, sen onları yaşamaya karşı insanların en düşkünü olarak bulursun. Putperestlerden her biri de arzular ki, bin sene yaşasın. Oysa yaşatılması hiç kimseyi azaptan uzaklaştırmaz."[225]

Kaldı ki tüm dünya şuna tanıktır: İslâm ordusu, tüm dünya toplumlarının orduları içerisinde en cesur olanıdır. Müslümanlardaki iman zafiyeti ve İslâm'ı gereği gibi bilmemelerine rağmen bu durum yine de böyledir.

225. Bakara, 2/96.

وَلَا يَحْزُنكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَن يَضُرُّوا اللَّـهَ شَيْئًا يُرِيدُ اللَّـهُ
أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِي الْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿176﴾
إِنَّ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ لَن يَضُرُّوا اللَّـهَ شَيْئًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿177﴾
وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا
إِثْمًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ ﴿178﴾
مَّا كَانَ اللَّـهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَىٰ مَا أَنتُمْ عَلَيْهِ حَتَّىٰ يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ
وَمَا كَانَ اللَّـهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلَـٰكِنَّ اللَّـهَ يَجْتَبِي مِن رُّسُلِهِ مَن يَشَاءُ
فَآمِنُوا بِاللَّـهِ وَرُسُلِهِ وَإِن تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ أَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿179﴾

176- **İnkârda yarışanlar sana kaygı vermesin. Çünkü onlar, Allah'a hiçbir zarar veremezler. Allah onlara, ahiretten yana bir nasip vermemek istiyor. Onlar için çok büyük bir azap vardır.**

177- **Şurası muhakkak ki, imanı verip inkârı alanlar, Allah'a hiçbir zarar veremezler. Onlar için çok büyük bir azap vardır.**

178- **İnkâr edenler sanmasınlar ki, kendilerine mühlet vermemiz onlar için daha hayırlıdır. Onlara ancak günahlarını arttırmaları için fırsat veriyoruz. Onlar için alçaltıcı bir azap vardır.**

179- **Allah mü'minleri şu bulunduğunuz durumda bırakacak değildir; sonunda murdarı temizden ayıracaktır. Bununla beraber Allah, size gaybı da bildirecek değildir. Fakat Allah, elçilerinden dilediğini seçer. Şu halde Allah'a ve peygamberlerine iman edin. Eğer iman eder, takva sahibi olursanız sizin için de çok büyük bir ecir vardır.**

Küfürde Yarışanlar

Uhud'da Müslümanlara karşı müşrikler üstünlük kazanıp da Hz. Peygamber (s) ile mü'minlerin/ashabın başına gelenler geldikten sonra mü-

nafıklardan bazıları küfürlerini açıkça ortaya koymuş ve *"Eğer Muhammed peygamber olmuş olsaydı, öldürülmezdi!"* gibi sözler etmişlerdi. Ki daha önce bu konuya dair bazı bilgiler geçmişti.

Münafıkların böyle bir durumda daha önce içlerinde gizli tuttukları küfürlerini çarçabuk açıklamaya kalkışmaları ve mü'minlerin zaferden umutlarını kesme konusunda baskı yapmaları Hz. Peygamber'i (s) üzen bir durumu ifade ediyordu. Onların Müslümanlar hakkında kesin bir yargıya varmaları *"Artık başlarına gelenler gelmiştir; bundan böyle artık bellerini doğrultamazlar!"* türünden bir zanna sahip olmalarından ileri geliyordu. İşte Peygamber'in (s) üzülmemesi ve onu teselli babında olmak üzere, Yüce Allah bu bağlamda olmak üzere bu ayeti indirdi. ***"İnkârda-küfürde yarışanlar sana kaygı vermesin, seni üzmesin."*** Nitekim kâfirlerin iman etmemeleri veya Kur'ân'a dil uzatmaları yahut da şahsı hakkında ileri geri konuşmaları sebebiyle Peygamber'i (s) üzdüklerinden ötürü de, teselli mahiyetinde yine ayetler inmişti. İşte o ayetlerden bazılarının mealleri şöyledir:

"O inkârcıların sözleri seni üzmesin. Çünkü bütün izzet ve üstünlük Allah'ındır. O, işitendir, bilendir."[226]

"İnanmıyorlar diye kendini üzüntüden neredeyse harap edeceksin."[227]

"Onlar için üzülerek kendini harap etme."[228]

Ya da ayetin siyakından da anlaşılacağı üzere bu ifade Hz. Peygamber'i (s) üzen, onu sıkıntıya sokan şeyler açısından kendisini teselli amaçlıdır. Çünkü müşriklerin şirklerinin üstünlük kazanması ve Uhud savaşından sonra Hamrau'l-Esed veya Küçük Bedir için savaş hazırlıkları yapmaları, düşmanlıklarını sürdürmeleri, eğer Allah onları rezil edip perişan kılmasaydı, bu durumlar Allah Rasûlü'nü oldukça üzüyor ve sıkıntı çekmesine sebep oluyordu.

"İnkârda-küfürde yarışanlar" ifadesi Mücahid'den gelen rivayete göre *"münafıklar"* olarak yorumlanmıştır. Nitekim hemen bunu izleyen ayette de ifade edildiği gibi ***"imanı verip bunun yerine küfrü satın alanlar"*** da bu manada yorumlanmıştır. Bu arada bunların özellikle dinden dönen ve *"mürted"* adını alanlar olduğu da söylenmiştir. Hasan Basrî'den gelen rivayete göre ise,

226. Yunus, 10/65.
227. Kehf, 18/6.
228. Fatır, 35/8.

"inkârda yani küfürde yarışanların" bizzat kâfirlerdir. Yine demişlerdir ki; buradaki ***"müsaraat"*** (*yarışmak*), *"bizzat küfrün içine hızlıca girmek"* demektir.

Üstad İmam Abduh diyor ki: *"Küfürde yarışmak"* demek, *"küfrün zafer kazanması için aşırı derecede çaba sarf etmek, küfürle ilgili işlere önem vermek, mü'minlere karşı direnmede hızlı hareket etmek"*tir. Ancak bu, *"Her kâfir bu konuda aynı hızlılığı devam ettirir."* demek değildir. Çünkü kâfirlerden öyleleri de vardır ki, küfrünün önem kazanması, başarı elde etmesi için herhangi bir çaba göstermez; böyle bir endişe taşımaz, bunun için harekete geçmez. Hatta küfre karşı olanlara herhangi bir mukavemet ve direnme de göstermez.

Bu ayette küfürlerinin başarıya ulaşması için hızlı hareket edenlerden kastın Ebu Süfyan ve onunla birlikte hareket eden Mekke müşriklerinin azılı kesimleri olduğu söylenmiştir. Bazı tefsir bilginleri de bunların münafıklar olduğunu ileri sürmüşlerdir. Nitekim buna ilişkin nüzul sebepleri bağlamında birçok rivayetlerde bulunmuşlardır. Ancak burada eğer *"Küfre koşanlar"* diye söylenmiş olsaydı, bu takdirde dedikleri doğru olabilirdi. Oysa ayet böyle gelmemiştir. Çünkü gelen ayet: *"İnkârda-küfürde yarışanlar"* tarzında gelmiştir.

"Çünkü onlar, Allah'a hiçbir zarar veremezler." Yani onlar sana karşı savaşmıyorlar ki bu davranışlarıyla sana zarar vermiş olsunlar. Onlar ancak Yüce Allah'a karşı savaşıyorlar. Bu itibarla onların güçlerinin zayıflığında hiçbir kuşku yoktur ve onlar Allah'ın gücüne karşı mukavemet etme, direnme gibi bir varlık da gösteremezler; çünkü acizdirler. Bu itibarla onlar bu davranışlarıyla kendilerinden başkasına asla zarar veremezler.

Bu ayet, Rabbimizin şu kavliyle açıklanmıştır: ***"Allah onlara, ahiretten yana bir nasip vermemek istiyor."*** Yani onlar öyle bir durumdadırlar ki, fıtratları bozuktur. Bu itibarla Allah'ın kanunu ve iradesi gereği bunların ahiret nimetlerinden yoksun kalmaları gerekmektedir ve zaten bunların ahirette herhangi bir nasipleri de yoktur. Kaldı ki ***"Onlar için çok büyük bir azap vardır."*** Yani ahiret nimetlerinden mahrum bırakılmalarının da ötesinde bunlar için büyük bir azap vardır.

Ancak ayette söz konusu edilen ***"azap"***, *"Ahirette olacaktır."* diye herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu yönüyle ayetin bu manası geneldir ve azabın ahirette olabileceği gibi, dünyada da olacağını gösterir. Zaten bu durum

gerçekleşmiş olmakla bu dünyada da ispat olunmuştur. Zaten bu, nakil yoluyla da varittir. Yüce Allah'ın şu kavlinde münafıklarla ilgili olarak belirtildiği gibi bu gerçek dile getirilmiştir: *"Onları iki kez azap edeceğiz."*[229] Yüce Allah'ın: ***"Onlar Allah'a hiçbir zarar veremezler."*** sözü, üzüntü çekmemeleri konusunda onları menetmenin bir gerekçesidir. Bu arada Yüce Allah'ın ***"Allah onlara, ahiretten yana bir nasip vermemek istiyor. Onlar için çok büyük bir azap vardır."*** kavli, o kâfirlerin yaptıklarıyla sadece kendilerine zarar vereceklerini ve Yüce Allah'a asla zarar vermeyeceklerini açıklamak içindir.

Bu arada Üstad İmam Abduh bununla ilgili bir başka gerekçe göstererek şöyle diyor: Eğer sen onlara acıyarak, şefkat göstererek kendilerine üzülecek olursan -ki nur onların gözleri önünde olduğu halde onlar görmemektedirler; hidayet kendilerine sunulduğu halde onlar bu hidayeti kabul etmemektedirler. Oysa sen hala onların hidayete ermelerini bekliyorsun ve böyle bir umut içindesin. Onlarda küfür konusunda gördüğün her bir yeni hareketlerine rağmen böyle bir beklentin bulunmaktadır. Bu da sende yeni bir hüzün ve üzüntüye sebep olmaktadır.- sana, tekrar onlara üzülmemeni söylüyorum; artık kendini yorma.

İşte bu bilgiler bana Üstad İmam Abduh'tan kalan bilgilerdi. Ben, not defterimde onun neler söylediğini kaydetmek ve eksikleri tamamlamak için boş sayfa bırakmıştım. Sonradan unuttum. Olur ya belki de bunun manası, *"Şu, kalpleri Allah tarafından damgalanmış, kulakları ve gözleri mühürlenmiş, gönüllerinde iman etmeye kabiliyet kalmamış kimselerin hallerine üzülmeye değmez!"* demektir. Ancak bu mana sadece küfür üzerinde ölenlere tamı tamına uymaktadır. Burada en sahih olan yaklaşım ayetin azılı münafıklar hakkında olduğudur. Değilse Ebu Süfyan ve beraberinde hareket edenlerle ilgilidir. Yoksa bütün kâfirler hakkında değildir.

Birinci kavl Yüce Allah'ın şu sözüyle yüksek bir uyum sağlamaktadır. Çünkü Yüce Allah bu kavlinde veya ayetinde şöyle buyurmaktadır:

"Şurası muhakkak ki, imanı verip inkârı alanlar, Allah'a hiçbir zarar veremezler. Onlar için çok büyük bir azap vardır."

Diyorlar ki; "Bu ayet pekiştirmeyi tekrarlamak, savaştan geri kalan münafıkları veya Araplardan dinden dönen manasında mürtetleri tahsisten yani

229. Tevbe, 9/101.

özellikle önceleri onlara vurgu yaptıktan sonra genel olarak tüm kâfirleri ve inkârcıları kapsamaktadır."

Üstad İmam Abduh diyor ki: "Manayı aynen iade ederek tekrarladı, genel olarak tüm kâfirleri kapsar mahiyette verdi ve bu ayetle önceki ayeti tekit etti, pekiştirdi. Aslında bu baştan beri bir tekrardan ibarettir. Burada ayette ayrıca bir mana ziyadeliği bulunmamaktadır. Zira her iki ayeti anlayıp kavramış olan bir kimse şunu bilir ki bu ilk ayet küfre girmede hızlı davrananlarla ilgili iken bu ayet ise, imanı verip karşılığında küfrü ve inkârcılığı satın alanlarla ilgilidir. Yani küfrü tercih ettiler ve ondan da memnun kaldılar. Tıpkı şu kimseler gibidirler: Bir şeyi satın alan bir kimse, alacağı şeyi parayla alması yerine, ona ticaret eşyası verip satın alacağını onunla almaya benzer. Ki adam böyle bir alışverişte bulunmakla, aslında kendisi için yararlanacağı ve faydalı olacağı şeyi tutup bir hiç uğruna verip harcamaktadır. Oysa alıcının dikkat etmesi gereken şey, aldığı şeyin karşılığında verdiği şeyden çok daha yararlı olmasıdır. Oysa o bunu yapmamaktadır.

İşte bu özellik ilk ayette olanına göre burada çok daha geneldir. Sanki burada şöyle der gibidir: Hani şu gördüğün ve küfrün başarı kazanması için çok hızlı hareket eden ve küfür için koşuşturan, onun egemen olmasına gayret gösteren, o uğurda mü'minlere karşı onu savunan ve inananlara direnip mukavemet gösteren kâfirler var ya, onların bir geleceği yoktur. Onların işlerini önemsemek de gerekmez, onlar buna layık da değillerdir. Çünkü onlar Allah'a karşı savaş açmış oluyorlar ve Allah'a karşı üstünlük kazanacaklarını sanıyorlar. Oysa Allah Kendi işini ve davasını üstün kılmada onlara galebe çalacaktır ve onları yenecektir. Hiçbir kimse ve güç Allah'a zarar verecek değildir.

Diğer yandan burada senin yine onlara üzülmen gerekmez. Çünkü onlar Allah'ın rızasından yoksun kalmışlardır. İşte bu durum açıkça ortaya konunca, akla şöyle bir şeyin gelmesi de mümkün olabilir: Bu, özel bir hükümdür ve sadece küfürde yarışanlar hakkındadır. Bu ayet ise, öncekine göre daha genel manada bir hüküm içermektedir. Bu manasıyla imanı bırakıp da küfrü imana tercih eden ve değiştiren herkesi ve her kesimi kapsamaktadır. Çünkü ibarenin bu tarzda bir üslup ile tekrar edilmesinde iki türlü fayda bulunmaktadır:

Birincisi: Bu ayette bir kısım kâfirlerden söz ediliyor ki, bunlar ilk ayette yer almamaktadırlar.

İkincisi: Yine bu ayette hem ilk ayeti tekit ifadesi yer almaktadır ve hem de onların Hz. Peygamber'e zarar veremeyecekleri bildirilmektedir. Bu da onlara ait var olan durumlarından bir durumlarını açıklamaktadır ki, bu hal, onların basitliği, güçsüz olmaları, akılsız ve beyinsiz bulunmaları halidir. Çünkü küfre rıza göstermişler ve onu imana tercih etmişlerdir. Böylece çıkarın ve faydanın küfürde olduğunu sanmışlardır. Sanki şöyle der gibidir: Şu sözü edilen kâfirler var ya, onların herhangi korkulacak bir durumları yok ki kendilerinden korkulmuş olunsun veya onların üzülecek bir durumları bulunmuyor ki onlara üzülesin."

Üstad devamla diyor ki: Bu konuda birtakım kimselerin kafasına bir düşünce takılıyor. Bu düşünce de *"Mü'minlerin içinde yaşadıkları güzel durumlar ve elde ettikleri güzellikler, haz ve lezzetler yanında günah işlemeleri halinde, hatalı tutumları yüzünden Uhud savaşında görüldüğü gibi kendi günahları ve kusurları yüzünden başlarına gelenler geldi."* düşüncesidir. Bu itibarla vehme kapılan kişi diyor ki; *"Evet, biz inandık ve tasdik ettik, şu kendilerinden söz edilenler ahirette azap göreceklerdir ve onların ahiret nimetlerinden bir nasipleri ve payları bulunmayacaktır. Ancak bunlar bu dünyada hala nimetlerden yararlanmıyorlar mı? Bunlar hala bize saldırabilecek gücü kendilerinde buluyor ve bize karşı üstünlük kazanmıyorlar mı? Hala bize saldırmıyorlar mı? Neden?"* Aslında böyle bir vehmi ve kuruntuyu şu ayet ortadan kaldırmaktadır:

"İnkâr edenler sanmasınlar ki, kendilerine mühlet vermemiz onlar için daha hayırlıdır. Onlara ancak günahlarını arttırmaları için fırsat veriyoruz. Onlar için alçaltıcı bir azap vardır."

Bu ayette Yüce Allah beşerin sosyal hayatında kendisiyle ilgili ilahi kanunlarından hikmet dolu bir sünnetini, yani kanununu açıklıyor. Bu kanun da, insanın ancak işleyeceği güzel ameliyle hayra ve iyiliğe kavuşabileceği gerçeğidir. Salih amel işlemekteki eksiklikleri ve yanlışları, kötü işler işlemeye girişmesiyle de kendi kusuru ve hatası yüzünden sıkıntıya ve zarara düşeceği gerçeğidir. Sanki burada şöyle der gibidir: Kâfirlere, inkârcılara tanınan şu süre ve mühlet var ya, bu, onlara Allah'tan gelen bir yardım değildir. Bu durum ancak Yüce Allah'ın yarattıkları için koyduğu ilahi kanun çerçevesinde sürüp gitmektedir. Bu ilahi kanun da, ister iyilik türünden olsun, ister kötülük nevinden olsun insanın başına gelen her şey mutlak olarak kendi işlediği amelinin bir meyvesidir ilkesinin bir sonucudur. İşte bu adil sünnet

yani ilahi kanun gereği kâfirlere tanınan süre, aslında aldanmışlıklarının bir gerekçesi, bir nedenidir. Bu durum o inkârcının kötülük işlemesi yolunu açar, o kötülükler bataklığında iyice batmasına sebep olur. Bu durum da sonuçta o kişinin işlediği kötülükler sebebiyle nasıl aşağılayıcı bir azap göreceğini beraberinde getirir, onun içi çok acı ve elem verici bir son oluşturur.

İşte benim bu yazdıklarım, Üstad İmam Abduh'tan ayetin manasıyla ilgili olarak ve ilk ayetle olan bağlantısı konusunda öğrendiklerimdir.

Kıraat imamlarından Hamza ***"yehsebenne"*** kelimesini *"tehsebenne"* olarak okumuştur. Yani *"te"* harfiyle muhatap kipi şeklinde okumuştur ki, bu durumda hitap Hz. Peygamber'edir ya da bütün bu manada sananlara bir hitaptır. Kur'ân'ın bütününde geldiği şekilde kelime "*sin*" harfinin üstün harekesiyle *"yehsebu"* olarak Hamza, İbn Amir ve Asım tarafından okunmuştur. Diğer kıraat imamları ise kelimeyi esre ve hareke ile *"yehsibu"* olarak okumuşlardır.

Ayette geçen ***"imla"*** kelimesi *"mühlet vermek, süre tanımak, işi yapanla yapılan iş arasında zaman vermektir ki, böylece varmak istediği yere varabilsin"* anlamında olan bir kelimedir. Örneğin *"Emla li feresihi."* denildiğinde, *"Adam atının yularını serbest bıraktı ki dilediğince otlasın."* anlamı oluşmaktadır. Ayette de kelime bu manayı ifade etmektedir.

Yani ayette deniyor ki; Ey Muhammed! Şu kâfirlere tanınan süre sonucunda onların kendileri adına bir hayra ve iyiliğe kavuşacaklarını sanmayasın.

Ayette yer alan ***"innema numli lehum"*** ifadesi mefulden bedeldir. Ya da ayetin manası şöyle olabilir: Şu inkârcı kâfirler, kendilerine verdiğimiz mühlet sebebiyle, bunun kendileri için bir hayır olduğunu sanmasınlar. Çünkü iyilik onlara süre tanınmakta değildir. İnsanların önlerinin serbest bırakılmasının sebebi, kendi kabiliyetince dilediğini yapmaları içindir. Çünkü bu ilahi kanun ya da sünnet Yüce Allah'ın bütün beşer için öngördüğü bir kanundur. Böylece insanlar imkânlar çerçevesinde istediklerini istedikleri gibi yapsınlar diyedir. İnsan için hayır ve iyilik yapmada süre tanınması, ecelinin uzun olmasının yanında onunla ilgili işlemesi gereken ameli de işlemesiyle mümkündür.

İnsan eğer bu süre zarfında uzun ömrünü iyi ve güzel amellerle değerlendirirse, kendi adına yararlanabileceği hayırlı bir amel işlerse; örneğin güzel

ahlak sahibi, önemli vasıf ve nitelikleri güzellik ve iyilik açısından taşırsa; bu özellikleriyle de insanların nefislerini eğitip bundan yararlanmalarını sağlarsa; geçimlerinin güzel yoldan olma imkânını oluştururusa; bu takdirde bunun faydasını görebilir. Oysa şu münafıklardan, müşrik ve benzerlerinden meydana gelen inkârcılar var ya, cehaletleri ve kötü seçimleri yüzünden başka bir kimseye değil sadece kendi kendilerine zarar verirler. Hakka karşı büyüklük tasladıkları ve devam ettikleri, fasıklıklarını sürdürdükleri, toplum arasında kötülüğün egemen olmasına çalıştıkları ve destekledikleri sürece bundan doğacak olan zarar sonunda kendilerini bulacaktır.

Ayetin ***"li yezdadu isma"*** ibaresinde yer alan *"lam"* harfi, akıbet ve sayruret yani oluş ve değişim bildiren *"lam"* diye isimlendirdikleri harftir. Bu durumda mana şöyle olmaktadır: Allah'ın kulları için koymuş olduğu genel manadaki sünnet-ilahi kanun gereği sonları günahta aşırı gitmekle bitsin diyedir. Çünkü onlar kâfirliklerinin ve batıllarının bir gereği olarak hep hak ehli olan mü'minlere karşı direnip mukavemet göstermişlerdir.

Küfrün Kategorileri ve Kâfirlerde Çeşitlilik

Her ne zaman insan aynı şekilde bir amel işlerse, o ameli diğer amel destekler, ona güç katar. Günah işlerse, devamında bir başka günah işler ve bu onun günahta devamına sebep olur. Nitekim hayır işlemek ve iyilikte bulunmak da böyledir. Biri işlenince arkasından onun devamı gelir ve böylece hayır da birbirini takviye eder. Herhangi bir kimse bir huy, bir alışkanlık üzerinde devam edecek olursa, o iş ve amel de onun bir gereği olarak giderek güç kazanır ve o kişinin neredeyse ayrılmaz bir vasfı halini alır. İşte bu durum beşer karakteri ve yaratılışı noktasında Yüce Allah'ın şu varlık âlemine koyduğu sünnetidir.

Bu noktada iki problem zaman zaman ortaya atılmaktadır. Şöyle ki:

Birincisi: Kâfirlerden hayır işleyip iyilik edenler, ömrü uzayıp da hayır işlemeleri de artar. Bu deneyler ve tecrübelerle kanıtlanan ve bilinen bir gerçektir. Kur'ân nassları da bunların işledikleri daha çok iyiliğe rağmen kendilerine dalalet ve sapıklık hükmünü ve yargısını vermektedir. Bu hüküm mutlak manada söylenir veya genelleştirilecek olunursa, hemen bunun arkasından çok az sayıda kimse bundan istisna edilir, dışta tutulur. Nitekim biz bunu tefsirde gösterdik.

İkincisi: Öyle kâfirler var ki, kendisine süre veya mühlet tanındığında, onun bu hali bir amel işlediği sırada zaten onda görülmektedir ve bu yaptığıyla hatalı olduğunu biliyordur. Daha sonra bu kişi iman ediyor ve salih amel işliyor. İtikadın yani imanın ve ahlakın iyileşip artacağını destekleyen ve amellerle buna güç katılacağını, gönülde devamlılık sağlayacağına dair olan kural pek tutarlı değildir. Ayetin mutlak manada bütün kâfirleri kapsaması pek açık görülmemektedir. Bunlara ne denecektir?

Biz bu iki problemi de birlikte aşağıda birkaç madde içerisinde vereceğimiz cevaplarla düşünebilenler için hiçbir şüpheye meydan bırakmayacak şekilde çözeceğiz.

Birincisi: Allah'ın ezeli ilminde küfürleri sabit olanlar, zaten o inkârlarından dönecek değildirler. Çünkü onların kalpleri kararıp paslandığı günden bu yana yetişmeleri ve hayatlarını o yolda devam ettirmeleri, işledikleri hataların tüm varlıklarını ihata etmiş olması yüzünden artık onların hidayete ermeleri için gönüllerinde buna bir yol kalmamıştır.

İkincisi: Kendilerine mühlet tanınması sebebiyle günahlarının artması ise bu, onların kâfirlikleri ve inkârcı olmaları bakımındandır. İşte bu açıdan her ne kadar zaman ilerlemiş olsa, ömürleri uzasa da Peygamber'e (s) ve mü'minlere olan düşmanlıkları, insanları Allah yolundan menetmeleri, engel oluşturmaları bakımından sadece günahlarını artırmaktan başka bir işe yaramaz. Bunlardan tevbe edip de iman edenler için kâfirlerde olduğu gibi, bunlar da o kâfirlerden idiler diye mühlet söz konusu olamaz ve o süreye gerek de olmaz.

Üçüncüsü: Din ve inançları her ne olursa olsun her ümmetten öyle insanlar vardır ki, fıtrat bakımından gerçekten çok dürüst kimselerdir. Faziletli olmak onların istediği ve arzuladıkları bir şeydir. Çevrelerinde kötülük ve fesat her ne kadar galebe çalsa, üstünlük meydana getirse de onlar hep hayır işlerler, iyilik yaparlar. İşte bu özelliklere sahip kimseler sağlıklı ve doğru bir şekilde hakka çağırılsalar, hemen bu çağrı karşısında onu inkâra kalkışmazlar, böyle bir çaba içerisine girip yarışmazlar. O davetçiye karşı bir düşmanlık beslemeyecekleri gibi ona eziyet vermeye de kalkışmazlar. Bilakis bunlar hemen davet edildikleri hakkı kabule ve ona iman etmeye koşarlar. Yeter ki onlar tarafından yapılan davetin doğruluğu anlaşılmış olsun. Zaten kendileri daha önce böyle bir durumu gerçekleştiren kimselerdir.

Oysa gerçek manadaki küfür veya inkârcılık ise, kendilerine hüccet ve kanıt sunulduktan ve gerçek onlar tarafından da görüldükten sonra hakka karşı direnmek ve onu inkârda ısrarcı olmaktır. Nitekim Yüce Allah, aşağıda meallerini sunduğumuz ayetlerde şöyle buyurmaktadır:

"Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim Peygamber'e karşı çıkar ve mü'minlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir!"[230]

"İnkâr edenler, Allah yolundan alıkoyanlar ve kendilerine doğru yol belli olduktan sonra Peygamber'e karşı gelenler, Allah'a hiçbir zarar veremezler. Allah onların yaptıklarını boşa çıkaracaktır."[231]

Ayette kâfir olarak belirtilenlerden murat işte burada sayılanlardır.

Dördüncüsü: Küfür damgasıyla haklarında hüküm verilen ümmetler arasından Kur'ân'da istisna edilenlere gelince; sadece onların kötü amel işlemiş olmaları ve kötülükte bulunmaları bakımından istisna edilmiş değillerdir. Aksine bu durum aynı zamanda bizzat içinde bulundukları küfür ve inkârcılık sebebiyledir. Nitekim Kitab Ehli hakkında bazı ayetlerde şöyle buyrulmuştur:

"Musa'nın kavminden hak ile doğru yolu bulan ve onun sayesinde adil davranan bir topluluk vardır."[232]

"Kitab Ehli'nden öyle kimse vardır ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana noksansız iade eder."[233]

"Onlardan aşırılığa kaçmayan iktisatlı, mutedil bir zümre vardır, fakat çoğunun yaptıkları ne kötüdür!"[234]

Yüce Allah yine onların hakkında şöyle buyurmuştur: *"Sözlerinden dönmeleri, Allah'ın ayetlerini inkâr etmeleri, haksız yere peygamberleri öldürmeleri ve 'Kalplerimiz kılıflanmıştır, perdelenmiştir!' demeleri sebebiyle onları rahmetimizden kovup uzaklaştırdık, türlü belalar verdik. Onların kalpleri kılıflı, perde-*

---

230. Nisa, 4/115.
231. Muhammed, 47/32.
232. A'raf, 7/159.
233. Âl-i İmrân, 3/75.
234. Maide, 5/66.

li değildir; tam aksine küfürleri sebebiyle Allah o kalpler üzerine damga-mühür vurmuştur; pek azı müstesna artık iman etmezler."[235]

Beşincisi: Hz. Peygamber'e ve ona iman edenlere karşı güç ve yetenekleriyle savaş açan, karşı koyan bu kâfirler var ya, bunlardan birçoğunun imanları sebepler karşısında gelgit durumundadır. Bazen mü'mindirler, bazen de işlerine gelmeyince küfre girerler. Nitekim bunlar arasında görünürde mü'min ve fakat batında, iç dünyasında ise kâfirdirler. Kaldı ki bunların üzerinde küfür belirtileri zaman zaman açıkça görülebilmektedir. Nitekim bu durum Uhud savaşında açıkça ortaya çıkmıştı. Bu ayetleri bu manaya yorumlamak, tefsir etmek uzak bir ihtimal değildir. Çünkü bu durum Ahzâb gününde ve Tebuk savaşında da ortaya çıkmıştı. Yüce Allah onları rezil rüsva etmişti. Nitekim bununla ilgili detay bilgiler ileride Allah izin verirse hem Tevbe Sûresi'nde ve hem de Ahzâb Sûresi'nde gelecektir. Kaldı ki Yüce Allah da bir şeye hüküm verirken gerçekleşen olaya ve bizzat yapılan işe göre hüküm verir. Bu itibarla bu meselelerden biri olarak ele alınan ilk meseleyi sakın unutmayasın.

Diğer yandan ayette ibret alınacak yerler de vardır. Çünkü kâfirlerin ömürlerinin uzun olmasıyla küfürde aşırıya gitmeleri ve işledikleri kötülükleri aynı tarzda ve kabiliyetleri doğrultusunda götürmeleri zaten onların yapıları ve karakterleri gereğidir.

Bunun tam karşıtı da mü'minlerdir. Mü'minin ömrü ne kadar uzarsa, iyilikleri de o oranda çoğalır, hayrı o nispette artar. Belki de olur ya bu durum iman açısından bir denge sağlamasını ve nefis muhasebesini sağlar. Çünkü bu gurur ve aldanmayı da ortadan kaldırır. Karanlıklar nurun ne olduğunu kavrayabilenleri de böylece ortaya çıkarır.

Burada lafızla ilgili incelemeye gelince 178. ayette yer alan ve başındaki hemze harfi üstün olan ilk *"ennema"* lafzı, Mushaflarda bitişik olarak beraberce yazılmıştır. Bu yazımda imam kabul edilen ilk Mushaf'a göre böyle yazılmıştır. Oysa yazım sanatı bakımından bunun ayrı olarak yazılması gerekir. Burada *"ennema"* lafzındaki *"ma"* lafzı ayetin tefsirinde de izlediğimiz yol bakımından mastar manasında olan bir harftir. Ancak bu *"ma"* için müevvel mastar hükmünde olmak üzere mevsule yani ilgi zamiridir, diyenler de olmuştur. Ancak bunun *"ellezîne"* ilgi zamiri üzerine hamli uygun olmaz.

---

235. Nisâ, 4/155.

Olabilmesi için mutlaka bir muzaf veya hal takdiri ile bir tevile gidilmesi gerekir.

Keşşâf sahibi ise burada *"bedel"* olmasını tercih etmiştir. Bu konuda diyorlar ki: "Bir yerde bedel varsa mutlaka orada mübdelun minh olması gerekir. Burada ise mübdelun minhten müstağni kalınması sahih olamaz."

Zemahşerî de buna şu cevabı vermektedir: "Mübdelun minhe ihtiyaç duyulmaması, mana bakımındandır, yoksa lafız yönünden değildir."

Üstad İmam Abduh diyor ki: Evet, bizzat mastarın kendisi için müsamaha söz konusu olmayan yerde bu durum mastariyet (eylemlik) manasını veren *"En"* ve dâhil olduğu kelime açısından müsamaha gösterilmesi elhak doğrudur. Bu itibarla ayette ayrıca bir takdire gerek yoktur.

Ben de diyorum ki: Her üç ayette de azap niteliğini anlatma açısından bir sanat bulunmaktadır. Çünkü azap ifadesi bir ayette ***"azim"*** (*en büyük*), bir ayette ***"elim"*** (*en acıklı*) ve bir ayette de ***"muhîn"*** (*en aşağılayıcı*) nitelemesiyle gelmiştir. İşte bu vasıfların biri diğerini izlemektedir. Zaten burası da bilinmeyen bir şey değildir. Kaldı ki bu durum her bir vasfın kendisinde yer aldığı ayetle olan münasebetini engellemez. Örneğin *"küfürde yarışma"* büyük bir cezayla cezalandırılma ile anlatılmıştır. Çünkü küfürde yarışma, işlenen büyük işlerde ve hatalarda söz konusu iken, acıklı yani elim bir azap ile vasfedilme ise, küfrü satın almada verilmiştir. Çünkü bir şeyi satın alan müşteri aldandığını anlayınca bundan dolayı üzülüp elem çeker. Süre ve mühlet verilerek işlenen günahın artışına denk olan ifade de burada *"Muhîn"* ifadesidir. Çünkü günahı artırarak işleyen bir kimse, aslında bundan dolayı bir üstünlük ve saygınlık bekler ama onlar için en uygun olanı aşağılanmaları ve basit gösterilmeleridir.

Uhud Savaşı'nın Öğrettikleri

"Allah mü'minleri şu bulunduğunuz durumda bırakacak değildir; sonunda murdarı temizden ayıracaktır." Kıraat imamlarından Hamza bu ayette geçen ***"yemiyze"*** kelimesini şeddeli olarak ziyade baptan yani temyizden *"yumeyyize"* olarak okumuştur. Hamza dışında kalan kıraat imamları ise bu kelimeyi sülasi yani üç harfli basit fiil olarak *"maze"* fiilinden *"yemiyze"* olarak okumuşlardır.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Ayette söz konusu edilenler Uhud savaşında olsun ve ondan sonra yapılanlarda olsun, mü'minlerin halini olduğu gibi sergilemektedir. Nitekim ayetin sonrasında da gelen ifade zaten onlar arasında yer alan ve durumları ortaya çıkan münafıkların durumunu ve onların zayıflıklarını açıkladığı gibi bu arada mücahidlerin, şehitlerin ve şehit konumunda olanların durumlarını da açıklıyor. Bu arada Müslümanları tehdit altında tutan kâfirlerin durumlarını da açıklamaktadır.

İşte bunun içindir ki kâfirlere süre tanınması, dünyada uzun bir hayat geçirmeleri aslında onlar için hayırdır, demek değildir. Kaldı ki Müslümanların yaşadıkları Uhud olayı gerçeği aslında üstünlük ve galibiyet kendilerinde iken yenilgiye uğramaları kendileri için en ağır bir acı ve üzüntü oluşturmuştur. Müslümanlar en çok bu olayda elem ve acı hissetmişlerdir. Çünkü Müslümanlar Bedir zaferini kazandıktan sonra bu türden ağır bir yenilgiye uğrayacaklarını hiç beklemiyorlardı. Zira Uhud savaşıyla münafıkların foyası ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu arada bazı samimi ve dürüst mü'minlerin de zaaf noktaları ortaya çıkmış oldu. İşte bunun içindir ki Yüce Allah'ın buradaki inayeti ve yardımı, burada mü'minlerin elde ettikleri faydaların çok daha büyük olduğunu açıklamıştır. Nitekim bu faydalardan biri de Yüce Allah'ın bunu burada bu ayetle sona erdirmesidir. Ki bu ayet, hikmet dolu şu ayetlerin sonrasında Yüce Allah'ın sünnetlerinden yani kanunlarından bir kanunu açıklamaktadır.

Mana şöyle oluyor: Yüce Allah'ın Uhud savaşında murdar olan ile temiz olan ortaya çıkıncaya kadar Müslümanların başlarına gelenler ve yaşadıkları durum gibi, kullarından mü'min olanları kendi hallerine terk edecek değildir. Nasıl böyle bir şey yaparlar ki? Onlar namaz kılıyorlardı, Peygamber'in (s) kendilerine emir buyurduğu her şeyi yerine getiriyorlardı. Nitekim mutat olarak denetim ve savaş için gönderilen seriyyeler de bu bağlamdadır. Bunların hiçbirinde İslâm ve Müslümanlar aleyhinde büyük korku ve endişeler doğuyor değildi. Bu bakımdan aralarında samimisi de münafık olanı da vardı, karışık bir halde gidiyorlardı. Aralarında bir ayırt edilme söz konusu değildi. Çünkü temayüz yani ayırt edilme ancak oldukça şiddetli olaylarla karşı karşıya gelinince ortaya çıkar.

Ancak rahatlık ve kolaylık zamanlarında, içinde fazlaca bir meşakkat ve zorluk bulunmayan sorumluluklarda, örneğin namaz gibi, az miktarda sa-

daka vermek gibi pek onların durumlarını ortaya koymuyordu. Bu gibi görevleri samimiler gibi münafıklar da kabul ediyorlardı. Çünkü bu, yeni bir inancın güzelliklerinden ve İslâmî meziyetlerden yararlanma, faydalanma bakımından da işlerine öyle geliyordu.

Bunun içindir ki; kesin olarak inanmış olan mü'minleri tuzağa düşürmek için onları hep kolay ve basit iyiliklere yönlendirir, onu onlara teşvik eder. Kolay olan ibadetleri yapmaya sevk eder. Özellikle de eğer yeni bir dine girmişse bu durum daha da çok olur. Çünkü burada gösteriş vardır, desinler ve duysunlar arzusu vardır. Zahirde yani görünürde bu manada bir şeyin istenmesi aslında doğru ile yanlışın, hak ile batılın birbirine karışmasına neden olabilir.

Ağır işler ve görevler ise iman açısından kuvvetli iman sahibi olan ile zayıf iman sahibi olanı birbirinden ayırt etmeye yarar. Nitekim bu durum zayıf olan bir kimsenin azimeti ve kararlığı halinde, bu durum onu kuvvetli iman mertebesine çıkarır. Bu arada dürüst ve samimi olanlar ile münafıkların arasının ayırt edilmesini de sağlar, böylece doğru ile eğri bir gibi gösterilmemiş olur.

Ayrıca bunun münafıklar açısından samimi Müslümanları yanıltmak ve aldatmak bakımından birçok faydaları da vardır. Örneğin sadık ve dürüst olan bir kimse bazen din ile ilgili kimi sırları münafıklara açıklayabilir. Çünkü onun hakkında hüsnü zan beslemektedir. Münafıkların açıktan işledikleri kimi farz ibadetlerini görerek Müslüman onlara aldanabilir. Yine birtakım ibadet ve amellerde samimi Müslüman ile müşterek hareket edebilir. İşte samimi Müslüman, münafıkların bu halini öğrenince hemen onlardan sakınmaya başlar.

Bu arada münafıklar kendilerini gizlediklerinden Müslümanların gerçek güçlerini öğrenebilirler. Bu açıdan münafıklar durumlarının deşifre edilmesinden çok korkarlar. Çünkü durumlarının deşifre olması halinde bunun onların lehine değil aleyhine olacağını da bilirler. Nitekim henüz zayıf ve güçsüz olanların durumlarının bilinmesi halinde, bunun da o zayıfların aleyhine ve kendi lehlerine olacağını da bilirler ve ona göre hareket ederler.

İşte bu anlattıklarımız ağır işlerin ve görevlerin cemaat açısından ortaya çıkardığı gerçeklerdir. Çünkü hep kolay işlerde mü'minlerin aralarında görülmeleri; bu arada samimi olan ile olmayan arasında bir ayırt eme özelliği

bulunamaz, adamın ne olduğu anlaşılamaz. Ancak zor işlere koşulması halinde bu anlaşılır. Bireylere gelince, onların içinde aldanmışlığın engelleri ve perdeleri böylece ortaya çıkar. Çünkü sadık ve dürüst olan mü'min bir kimse, kendi nefsine aldanabilir ve bunun itikad yani inanç ve ahlak bakımından kendisinde bir zafiyet meydana getirdiğini veya getireceğini kavrayamayabilir. Çünkü böyle bir durumu genelde sahibi fark edemeyebilir, ancak ağır ve zor şeyler karşısında kalınca bunu fark eder.

Mademki böyle bir karışıklık hem bireylere ve de hem cemaate, birliğe zarar vermektedir; bu itibarla Yüce Allah'ın kullarını bu şekilde onları zarara sokabilecek bir noktada bırakması ne O'nun şanına ve ne de hikmetine yaraşır. Çünkü Allah'ın kanununun ve sünnetinin gereği kullarına murdar olanla temiz olanı ayırt etmesini göstermektir. Gizli kalan şeyleri, sırlar halinde olan durumları bir karışıklığa meydan vermemesi için ortaya çıkarmak, kuluna en doğru yolu ve metodu izah etmektir.

Bazen akla şöyle bir şey gelebilir; karışıklığa meydan verilmemesinin en kolay yolu, Yüce Allah tarafından mü'minlere gayba ait bilgileri bildirmekle sağlanabilir. Böylece onlar da geçekten kendilerini gerçek yönüyle tanımış olur, birlikte yaşadıkları insanların ne türden kimseler oldukları gerçeğini de öğrenirler. Ancak Yüce Allah, böyle bir şeyi haber vermesinin şanından olmayacağını ve ilahi sünnet-kanun sayılmayacağını haber vermiştir. Nitekim karışıklığı ve birbirlerine benzeşme durumlarını terk etmesi de O'nun sünnetinin bir gereği değildir. Bu nedenle şöyle buyurmuştur: ***"Bununla beraber Allah, size gaybı bildirecek değildir."*** İnsanları gayb bilgilerinden herhangi birisine muttali kılmak, haberdar etmek Allah'ın şanından değildir. Çünkü eğer Allah böyle bir şeyi yapmış olsa, bu durumda insanın insan olmaktan çıkması gerekirdi. Oysa Yüce Allah insanı farklı bir varlık türü olarak çalışan, iş ve amel yapan biri olarak yarattığından; onun tüm arzu ve isteklerini çalışması nispetinde meydana getirir ve hoşlanmadığı şeyleri de yine onun kendi çabasıyla ondan uzak tutar. Ki zaten ona bu özelliğini de yaratıldığı fıtrat ve peygamberliğin getirdiği hidayet sayesinde vermektedir. İşte bunun içindir ki onun koyduğu kanun bu şekilde cereyan etmektedir. Bu ilahi kanun sayesinde söz konusu olan karışıklığı ortadan kaldırabilir ve bu sayede murdar olanla temiz olanı birbirinden ayırt edebilir. Doğal olarak bu durum da kişinin karşı karşıya kaldığı zorluklar ve ağır olaylar sebebiyle ortaya çı-

kar. Keza bu, harcaması gereken mal ve verilmesi icap eden can ile anlaşılır. Çünkü hakkın ve hayrın yolu bundan geçer. Yoksa bu heva ve hevesin beslendiği bir yol değildir. Nitekim mü'minler Uhud savaşında böyle bir acı gerçeği büyük bir orduyla yaşayıp tattılar. Uhud savaşına çıkmayı hep kendi arzularıyla diliyorlardı; bu imtihan onların kendi seçimleriydi. Nitekim bu ordudan ayrılarak görevlendirilen okçuların, emre muhalefet etmeleri ve sırt dönmeleri yani meydanı düşmana bırakmaları sebebiyle olanlar olmuştu. Sonra da düşmanları tarafından kendilerine bir cezalandırma olmak üzere baskın görmeleri ve böylece birtakım münafıkların ortaya çıkmış olması, mü'minlerin arasında zayıf ve güçsüz olanların, karakterce henüz tam olgunlaşmamaları sebebiyle deprem ve sarsıntı geçirmeleri de ayrı bir imtihan olmuştu. Ancak sadece kesin iman etmiş olanların sözlerinin sebatı ve kararlılığı da bu savaşta ortaya çıktı.

"Fakat Allah, elçilerinden dilediğini seçer." Yani Allah kullarından diledikilerini seçip ayırır ve onları gayb bilgilerinden dilediğine muttali kılar, bilgi sahibi yapar. Zaten bu da hakkı halka tebliğ bakımından onların yararına olmak üzere iman etmeleri için bir yoldur, bir maslahat ve menfaattir. Örneğin Yüce Allah'a, onun sıfatlarına, ahiret gününe, birtakım işlerine ve meleklere iman meseleleri vb. tümü bu bağlamdadırlar. İşte burada sözü edilen bu şeyler, mükelleflerin iman etmekle emrolundukları şeylerdir. Keza bunun için de övgüye layık görülmüşlerdir. Bu durum Yüce Rabbimizin şu kavliyle aktarılmıştır:

"Elif. Lâm. Mîm. O Kitab (Kur'ân); onda asla şüphe yoktur. O, Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda hareket edip sakınanlar için bir yol göstericidir. Onlar gayba inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar."[236]

Ben de derim ki; Allah, rasûllerinden seçtikleri arasından dilediklerini gayb bilgilerinden haberdar eder ki aldıklarını gayb haberleri olarak Allah'ın kullarına bildirsinler. Bu da Yüce Allah'ın şu kavli gibidir:

"O bütün görülmeyenleri-gaybı bilir. Sırlarına kimseyi muttali kılmaz. Ancak, bildirmeyi dilediği peygamber bunun dışındadır. Çünkü O, bunun önünden ve ardından gözcüler salar. Ki böylece o peygamberlerin, Rab'lerinin gönderdikle-

236. Bakara, 2/1-3.

rini hakkıyla tebliğ ettiklerini bilsin."[237] İşte Yüce Allah'ın bu kavli şu gerçeği dile getiriyor: ***"O halde Allah'a ve peygamberlerine iman edin."*** İşte bu ayet, Allah'ın elçilerinin gayba ilişkin verdikleri haberlere de iman etmenin gereğini içermektedir. ***"Eğer iman eder, takva sahibi olursanız sizin için de çok büyük bir ecir vardır."*** Yani eğer siz, peygamberlerin gayb bilgilerine ilişkin getirdikleri haberlere iman eder ve bu imanınızı da Allah'ın emir ve yasakları çerçevesinde sakınarak devam ettirir, gücünüz yettiğince yasakları terk eder ve emredilenleri uygularsanız; bu takdirde sizin için büyük bir ecir ve ödül vardır. Ki, bunun değerini kimse takdir edemeyeceği gibi mahiyetini ve künhünü de kimse gereğince takdir edemez.

Dikkat edilirse bu ayette Rabbimiz takvayı iman ile birlikte ele alarak onu imana bağladı ve ecri de bu ikisi üzerine terettüp ettirdi, bu ikisine bağladı. Nitekim Kur'ân-ı Hâkim'in birçok ayetlerine de bu durum oldukça uygun düşmektedir. Çünkü takva ve imandan her söz edildiğinde bu noktalara dikkat çekilmesi çok daha açık, daha net, daha yaygın ve daha fazla olarak şahitlerle desteklenmek suretiyle ortaya konmuştur.

Bazı insanlar bu ayetten kendilerince şöyle bir vehme kapılmışlardır: *"Bu ayet, Allah tarafından peygamber olarak seçilen tüm peygamberlerin gaybın hepsini bildiklerini göstermektedir."* diyorlar. Ancak bazıları kıyametin ne zaman kopacağı bilgisini bunun dışında tutmuşlardır. Çünkü bu konuda bizim Peygamberimiz Hz. Muhammed'in de gaybı bilmediğine ilişkin olarak birçok ayet varit olduğundan, böyle bir yolu seçmişlerdir.

Kimileri de, Allah'ın Rasûl'ü (s) vefatından önce kıyametin ne zaman kopacağına dair olan bilgiden haberdar ettiğini ileri sürmektedirler. Bütün bu söylenenler Yüce Allah'a karşı cüretkârca hareket etmek, bilmediği bir konuda söz söyleyip konuşmaktır ki bu edebe aykırıdır. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben bir meleğim de demiyorum. Ben, sadece bana vahyolunana uyarım. De ki: Kör ile gören hiç bir olur mu? Hiç düşünmez misiniz?"[238]

İşte bu, Allah'ın peygamberlerinin sonuncusuna, kullarına tebliğ etmesini emir buyurduğu gerçektir. Kaldı ki bizim Peygamberimizden önce

237. Cin, 72/26-28.
238. En'am, 6/50.

gönderdiği peygamberlerine de bunu emretmiştir. Nitekim Hz. Nuh hikâye olunarak ayette şöyle buyrulmaktadır: *"Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum, gaybı da bilmem. Ben bir meleğim de demiyorum."*[239]

O peygamberler Allah'ın hazinelerinden vermek veya vermemek gibi bir tasarruf yetkilerinin bulunmadığını, gaybı bilmediklerini ve melek olmadıklarını yani insandan farklı bir cinsten olmadıklarını hep haber vermişlerdir. Yine Allah Peygamberine gaybı bilmediğine ilişkin olmak üzere onlara kanıtlarla konuşmasını, bilgi vermesini de emrediyor ve şöyle buyuruyor:

"Eğer ben gaybı bilseydim elbette daha çok hayır yapmak isterdim ve bana hiçbir fenalık dokunmazdı. Ben sadece inanan bir kavim için bir uyarıcı ve müjdeciyim."[240]

Aziz ve Celil olan Allah şöyle buyurmaktadır: *"Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır, onları ondan başkası bilmez."*[241]

Bununla ilgili olarak diyorlar ki: *"Başkası gayba ait bilgiyi kendi zatına özgü olarak bağımsız bir şekilde bilmez."*

Biz de onlara cevap olarak deriz ki: Eğer biz kendimiz için Yüce Allah'ın zatıyla alakalı olarak hikâye buyurduğu her şeyi kayda bağlarız, diye bunu caiz görür ve kendimize böyle bir yol açarsak; bu, bizi tevil yoluyla Yüce Allah'ın ulûhiyetine ilişkin bütün sıfatlarını geçersiz kılmaya kadar götürür. O halde gayb konusunda bize düşen ve bizim için vacip yani farz olan görev, nassların koyduğu sınırda durmak olmalıdır. Çünkü bunlar kıyas yoluyla bilinemezler. Kaldı ki insan aklı o sınırlara kadar ulaşamaz ve bu yüzden de kapasitesini aşan konularda durmak zorundadır.

İleride En'am Sûresi'nde olsun, başka sûrelerde olsun bu konuya ilişkin olmak üzere detay bilgiler verilecektir.

---

239. Hûd, 11/31.
240. A'raf, 7/188.
241. En'am, 6/59.

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّـهُ مِن فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُم بَلْ
هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلِلَّـهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ
وَالْأَرْضِ وَاللَّـهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿180﴾ لَّقَدْ سَمِعَ اللَّـهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ
اللَّـهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَنَقُولُ
ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ﴿181﴾ ذَٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّـهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ
لِّلْعَبِيدِ ﴿182﴾ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّـهَ عَهِدَ إِلَيْنَا أَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتَّىٰ يَأْتِيَنَا
بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ قُلْ قَدْ جَاءَكُمْ رُسُلٌ مِّن قَبْلِي بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِي قُلْتُمْ فَلِمَ
قَتَلْتُمُوهُمْ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ﴿183﴾ فَإِن كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِّن قَبْلِكَ
جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ ﴿184﴾

180- **Allah'ın kereminden kendilerine verdiklerini harcamada cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır. Cimrilik ettikleri şey de kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.**

181- **Gerçekten "Allah fakir, biz ise zenginiz!" diyenlerin sözünü andolsun ki Allah işitmiştir. Onların bu dediklerini, haksız yere peygamberleri öldürmeleri ile birlikte yazacağız ve diyeceğiz ki: Tadın o yakıcı azabı!**

182- **Bu, dünyada iken kendi ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır. Yoksa Allah kullarına zulmetmez.**

183- **"Gerçek şu ki Allah bize, gökten inen ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe hiçbir peygambere inanmamamızı emretti." diyenlere şöyle de: "Size, benden önce mucizelerle, özellikle dediğiniz mucize ile nice peygamberler geldi. Eğer doğru insanlar iseniz, onları niçin öldürdünüz?!"**

184- Eğer seni yalancılıkla itham ettilerse yadırgama; gerçekten, senden önce apaçık mucizeler, sahifeler ve aydınlatıcı kitap getiren nice peygamberler de yalancılıkla itham edildiler.

Cimrilik Üzerine

Üstad İmam Abduh diyor ki: Bu, yepyeni ve önceki konulardan bağımsız olan bir konudur. Bu konunun ne amaç bakımından doğrudan olarak ve ne de dolaylı bir yoldan olsun ilgisi yoktur. Kıssa bağlamında olmak üzere bizzat kâfirlerin ve inkârcıların kendilerini ilgilendiren birtakım durumlar sebebiyle, onların bu durumlarına uygun düştükleri kötü sonları, rezil edilmeleri ve benzeri bazı hususlarda gelen ayetler bu manada bir münasebeti hatırlatıyor. Daha sonra da söz dönüp dolaşıp Uhud vakasına taalluk eden hususa dönüyor. Oysa bu konu bu ayetlerden önce geçen ayetlerde ele alınıp son bulmuştur. Fakat bu ayetler ve bundan sonra gelen sürenin sonuna kadar olan ayetler bir bakıma irşad yolunu gösterme babından olan ayetlerdir. Böyle olmakla birlikte yine de bu ayetlerle önceki ayetler arasında bir münasebetin bulunmasına engel bir şey de yoktur. Aksine ayetler arasındaki münasebet ve uygunluk oldukça açıktır.

Ben de derim ki: Bu ayetlerle kendisinden öncekiler arasında bir değerlendirme yapmanın yönü şudur: Bu ayetlerden önce geçen ayetler Uhud vakıasıyla ve o vakıada münafıkların neler yaptıklarıyla alakalıdır. Nitekim ondan önce de Yahudilerden ve ondan daha önce de Hıristiyanlardan söz edilmekteydi. Bu iki toplumun Müslümanlarla aralarında var olan durum konu ediliyordu. Yani bu sürenin başında tevhidden, Yüce Kitab'ımızdan ve bu konuda insanların farklı görüş ve inanışlara sahip olduğundan bahisle bunlar ele alınmıştı.

Yüce Allah bu bağlamda açıklamasını murat ettiği hususları sona erdirince -ki dinine destek vermesi, kendi taraftarlarını üstün kılması, hatta onların savaştaki hatalı davranış ve tutumlarının da kendilerine bir bakıma faydalı olduğunu açıklamıştır.- bütün bu açıklamalardan sonra konuyu Yahudilerin durumuna getirdi ve onların aleyhine olmak üzere gösterilmesi gereken hücceti ortaya koyma mahiyetinde şöyle buyurdu:

"Allah'ın kereminden kendilerine verdiklerini harcamada cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır."

Bu ayetle ilgili olarak İmam Razi diyor ki: "Unutma ki Yüce Allah, önceki ayetlerde cihad hususunda insanların canlarını ortaya koymaları gerektiğine dönük teşvikte bulunurken bu konuyu çok dikkat çekici ve mübalağalı ifadelerle ele almıştı. Bu ayetlerde ise bu defa yine cihad konusunda mallarını ortaya koymaları için teşvikte bulunmaktadır. Bu arada bu konuda Allah, yolunda cihad etmede cimrilik gösterip de malî harcamada bulunmayan kimseleri ağır bir şekilde tehdit ederek uyarıyor."

İşte bu bakımdan bütün ayetlerin daha önce geçen ayetlerle bağlantılı ve irtibatlı olduğunu bilmiş olman senin için yeterlidir.

Kıraat imamlarından Hamza *"yehsebenne"* kelimesini yine *"te"* harfiyle *"Tehsebenne"* olarak okumuştur ki bu durumda hitap Hz. Peygamber'e veya meseleyi bu manada sanan herkesedir.

Bu takdire göre ayetin manası şöyle olmaktadır: *"Cimrilik edenlerin, yaptıkları cimriliğin kendilerine bir hayır getireceğini sanmayasın!"*

Hamza dışında kalan diğer kıraat imamları ise bu kelimeyi *"Ye"* harfiyle *"Yehsebenne"* olarak kıraat etmişlerdir. Bu okuyuşa göre ayetin manası şöyle olmaktadır: *"Şu, davranışlarıyla cimrilik ederek harcamada bulunmayanlar, cimriliklerinin kendileri için hayırlı olacağını sanmasınlar."* Ya da *"Hiçbir kimse veya Rasûlullah (s) şu varlıklarıyla mallarını harcamada cimrilik edenlerin bu cimriliklerinin kendileri için hayırlı olacağını sanmasın."*

Zamir, burada kendi fiiline veya bunda var olan bir vasfa-niteliğe delâlet etmesi için mahzuf olan yani lafızda görülmeyen ve var sayılan bir mastara racidir. Bu gibi durumlar Arap dilinde çok rastlanan şeylerdir. Nitekim Şair şöyle demektedir:

إذا نهي السفيه جرى إليه   وخالف والسفيه إلى خلاف

"Bunak-sefih kimse men edilince yine ona koşar
Öyleyse karşı çık, çünkü sefih karşı çıkışa hep gider."[242]

242. Beyt, Vafir'den alınmadır. Bu Ebu Kays b. Eslet el-Ensari'ye aittir. Bkz: *İ'râbu'l-Kur'ân*, s. 902; *el-Eşbah ve'l-Nezair*, 5/179; Emali el-Murteza, 1/203; *el-İnsaf*, 1/140; *Hazanetu'l-Edeb*, 3/364, 4/226-228; *el-Hasais*, 3/49; *ed-Durer*, 1/216; Merzukî, *Şerhu Divani'l-Hamase*, s. 44; *Mecalisu Saleb*, s. 75; *el-Muhtesib*, 1/170, 2/370 ve *Hemu'l-Hevami'*, 1/65.

Yani sefih ve bunak olan birine sen şu şeyi yapma dedikçe o inadına o işi yapar, öyleyse ona farklı bir şeyi yapma de ki, o da asıl yapmasını istemediğin şeyi inat olarak yapmamış olsun.

Ferra da bir şiirinde şöyle diyor:

هم الملوك وأبناء الملوك هم والآخذون به والسادة الأول

"Onlar krallardır, kral çocuklarıdırlar hep
Onunla alırlar ve onunla olurlar ilk hep."[243]

Burada bu beyitte yer alan *"Onunla alırlar."* ifadesiyle demek istenen şey, yani *"O mülk ve varlıkla alırlar."* demektir.

İbn Cerir ve İbn Ebu Hatim İbn Abbas'tan tahriç ediyorlar. Buna göre ayet Hz. Peygamber'in vasıflarını ve peygamberliğini gizleyen, söylemek istemeyen Kitab Ehli hakkında inmiştir.

Bu durumda bu ayette söz edilen **"cimrilik"**ten kasıt, bilimde, bilgiyi saklamada ve hakkı olması gerektiği gibi açıklamada cimrilik etmektir.

Sadık, İbn Mesud, Şa'bi, Suddi ve daha başkalarından gelen rivayete göre bu ayet, zekâta engel olanlar hakkında nazil olmuştur.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Tefsir âlimlerinin birçoğu ***"Allah'ın fazlından onlara verdiği şey,"*** ibaresinden muradın mal olduğu görüşündeler. Bundan cimrilik etmek diye söz edilmesi ise, farz kılınan zekâtı vermede cimrilik göstermek demektir. Ayette açık ve net olarak zekâttan söz edilmemesine gelince; bu, Kur'ân'ın icaz örneklerinden bir örnek olması itibariyledir. Çünkü Yüce Allah çoğu zaman bu hususu sarahatle ve açık olarak belirtmeyi terk eder. Çünkü ayetin öncesinden ve sonrasından yani siyak ve sibakından, buna delâlet eden karinelerden zaten onun zekât anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Burada herhangi bir karışıklığa meydan verecek bir durum zaten bulunmamaktadır.

---

243. Bu beyit şöyle de rivayet olunmuştur:

هم الملوك وأبناء الملوك لهم فضل على الناس في الآلاء والنعم

"Onlardır krallar, onlardır kral çocukları, değerler onlaradır hep
Onlar halka göre üstündürler, değerli nimetler de onlarındır hep."

Beyit, Basit'tendir. Nabiğa'ya ait olan bu beyit onun divanında yer almaktadır, s. 101; *Lisanu'l-Arab*, *Tehzibulluğa*, 51/430; *Tacu'l-Arus* ve nispetsiz olarak *el-Muhassas*, 12/237.

Hiç kimse burada yer alan vaid yani tehdit durumunun, Rabbinin bir fazlı ve keremi olarak insanın sahip olduğu mal varlığına dönük olduğunu iddia edemez. Kaldı ki Yüce Allah bize temiz olan şeyleri ve ziyneti mubah kılmıştır. Bunu da kitabında delillerle ve akıl yoluyla bize bildirmiştir. Bu arada Allah kesin olarak şunu da bildirmektedir. Allah, insanoğlunun kazandıklarının tümünü sarf etmesi, kendisinin de aç ve çıplak, her şeyden umudunu kesmiş olarak bir hayat sürdürmesi için kimseyi mükellef kılmamış, böyle bir şeyi kullarından istemiş değildir.

Kimileri de bunu şöyle yorumlamışlardır: "Burada sözü edilen cimrilik ilim-bilgi cimriliğidir ve bir de Hz. Peygamber'in vasıfları hakkında bilgi kendilerine verildiği halde bunu saklı tutan Yahudilerdir."

Fakat işin evla olan yani uygun olan yönü ayetin genel bir mana ifade ettiğidir. Çünkü mal varlığı Allah'ın bir fazlı ve keremidir. Nitekim ilim, makam ve mevki sahibi olmak da böyledir. Halktan istenen şey bunlara şükretmeleridir. İnsanların böyle yapmayıp da halka karşı cimrilik etmeleri bir nankörlüktür ki, bunun bir şükrü yoktur.

Üstad diyor ki: Arzu edilmeyen ve kötü görülen cimrilik hakkında nassın terk edilmesindeki hikmet burada şu husustur: Hakkında mal harcanması gereken ve Allah'ın bir fazlı ve keremi olarak sunulmuş olan, mükelleften bu konuda harcama yapması istenen maldaki cimriliktir. Çünkü tahsis ile insan ruhu üzerinde etki bırakmayan bir şey genel manasıyla ruh-nefis üzerinde daha etkin olabilir.

Bu sûre nüzul bakımından daha sonradır. Kaldı ki birçok hükümler indirildiklerinde o hükümler kesinleşmiş olarak inmektedir. Bu itibarla bu kavilden ya da o hükümlerden bir mü'minin kulağına çalındığında, hemen o mü'mine Allah'ın ona olan fazlını ve ihsanını hatırlatır. Ona bu hususlarda halkın da onun üzerinde bir hakkının bulunduğunu gösterir. Aslında bu hitap ile eşit manada olmak üzere ister onun tarafından bilinen muayyen yani belirli bir şey olsun, ister bilinmeyen ve belirli de olmayan bir şey olsun, eşittir, herhangi bir durum söz konusu değildir. İşte ona bu gerçeği hatırlatır ve aksine bu durum, onun imanının bir gereği olarak kendi içtihadına bırakılmıştır.

Ayette Yüce Allah önce, onun yani cimriliğin hayır olmadığını zikretmiş, hemen bunun arkasından hayır olmamasının ötesinde, onun bir şer ve kö-

tülük olduğunu belirtmiştir. Kaldı ki ikincisi yani kötü olması zaten açıkça ortadadır ve bunda hiçbir kimsenin de bir kuşkusu yoktur. Çünkü hakka engel olan, onu menederken ya da engellerken, yaptığı işin hayır ve iyilik olduğunu sanarak işler. Çünkü cimrilikte malın harcanmaması ve elde kalması söz konusudur. Dolayısıyla elinde olan bu mal varlığıyla da istediği gibi istediği yerlerde harcama imkânına sahip olur. Kısaca afetleri, sıkıntıları, gaileleri gidermede eldeki maldan yararlanır. İhtiyaçlarını giderme konusunda vehim hastalığı kendisinde yerleşmeye başlar.

Eğer 'Burada tahdit yani sınırlandırma çok daha açık ve vehmi de kesin olarak giderebilecek durumdadır.' denilirse, biz de cevap olarak deriz ki: Doğrusu Kur'ân bir hidayet, doğru yolu gösterme kitabıdır; bir vaaz ve öğüt kitabıdır. O, ruhlara, yani uyumayanlara seslenir ki onları hayra çekebilsin; hem de daha etkili ve daha güzel olan ibarelerle onlara seslenir. Kur'ân, fıkıh gibi, bir takım sanatlarla ilgili kitaplar gibi seslenen bir kitap değildir. Çünkü çeşitli bilim ve sanat dallarına ait kitaplar bir takım tanımları içinde barındırırlar ki, o tanımlar efradını cami ve ağyarını mani olan yani kendi alanıyla ilgili hususları içinde bulunduran ve kendisini ilgilendirmeyen konuları da dışarıda bırakan tanımları içerirler. Bu bakımdan Kur'ân bu manalarda olan bir kitap değildir.

Bir kitap ki durumu ve konumu böyledir; o halde böyle bir kitabın sadece beyinsizlerin, zayıf ve bunakların, akılsızların koydukları kurallar üzerinde cereyan etmesi yakışık alacak bir şey olamaz. Çünkü böylesi akılsızların ve bunakların selim fıtratları birtakım bozuk ve saptırıcı eğitim ve öğretim yollarıyla bozulmuş olduğundan bunların öngördüğü kurallarla mı yakışık alacak? İşte bu, olamaz.

(Yani zihinleri şu dar ibareleriyle, içinden çıkılamaz olan düğümlü labirentvari üsluplarıyla meşgul eden söz konusu bu bozuk öğretiler, bunların sıkıp ortaya koydukları şeylerden hiçbirisi asla kalbe etki etmez, edemez. İşte bunun içindir ki böyle demiştir.)

Bu türden mutlak manadaki bir ibare yani insan aklına elinde var olan tüm mal varlığını harcamasını öne sürecek olan mutlak manadaki bir ibare -eğer neredeyse hemen bunu gerektirecek olan başkaca deliller var olmasaydı- bu insan ruhunda tüm mal varlığını farz olan şeye ve hatta buna ilave harcama yapması bakımından içinde bir sevinme meydana gelebilirdi. Yani buna ilave olarak böyle bir şey olabilirdi.

Ben derim ki; şu son ibare ile murat olunan şey cimriliğin mal konusunda olduğudur. Zaten konu da bunun üzerine bina edilmiştir.

Yine tercih ve kabul gören diğer bir görüşe göre hareket ettiğimiz takdirde ki bu görüş de cimriliğin mal, ilim, makam ve mevki gibi tüm şeyleri genel manasıyla içermesidir. Çünkü bütün bu sayılanlar da zaten Allah'ın kullarına bir fazlı, ikram ve ihsanıdır. Çünkü insanların bu sayılanlardan faydalanması ve yarar görmesi mümkündür. Böyle bir şey mümkün olunca bizim bunu bir örnek kabilinden vermemiz de mümkündür. Bu bakımdan deriz ki makam, mevki ve ilim gibi insanların uğrunda mal harcaması gereken ve vacip olan şeyleri açıklamada tahdit yani sınırlama koymak aslında olmayacak bir şeydir. Varsayalım ki mal konusunda harcamayı sınırlamanın gerekli olduğu kolay gelmektedir. Buna göre ayet, detayları sadece birçok sayfalarda yer alacak olan şeyleri de kapsar. Yani bunu böyle varsaydığımızda buna verilecek cevap gayet açık olur. Oysa *icaz* yani kısa yoldan meseleyi aktarmak, *i'caz*dan yani kişiyi aciz bırakacak, zor duruma koyacak şeyden daha büyük ve daha mübalağalıdır.

Derim ki: ***"Allah'ın kendilerine verdiği"*** ibaresindeki umumiliği, söz konusu cimrilik yüzünden ***"Cimrilik ettikleri şey de kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır."*** kavlinde ifade olunan cezadan daha bir genellik ifade eder. Çünkü bu ayette *"Cimrilik ettikleri şey"* ifadesi yerine *"Kıyamet gününde boyunlarına dolanacak olan menettikleri zekât veya mal"* diye söylemedi.

Ayette yer alan ***"tatvik"*** kelimesi mana bakımından *"takat ve güç yetirme"* anlamına gelmektedir. Bu da teklif yani sorumluluk ve mükellefiyet manasındadır. Yani mana şöyle olmaktadır: *"Onlar ahirette bununla sorumlu tutulacaklardır ama bunu yerine getirebilecekleri bir yol bulamayacaklardır."* Nitekim bu, tıpkı şu ayette yer alan ifadeye benzer bir ifadedir:

"Secdeye davet edilirler; fakat güç yetiremezler."[244]

Bir diğer yaklaşım da bu kelimenin *"tavk"* sözcüğünden alındığı yönündedir. Bu durumda cimrilik ettikleri şeyler yarın bir tasma gibi boyunlarına takılıp dolanacaktır. Yani ceza uygulaması olarak kendilerini öldürecek, boğacak bir şekilde o cimrilik ettikleri şeyler boyunlarına dolanacak ve onlar bundan uzaklaşacakları bir yol da bulamayacaklardır. Nitekim bunun benzeri örnekler seçilen eser ve haberlerde de gelecektir.

---

244. Kalem, 68/42.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Ayet bunu açıklamadığı gibi, bunun nasıl olacağına, keyfiyetine de işaret ediyor değildir. Gerçi bunu açıklayan türden şeyler sahih hadislerde geldiği gibi; bu durumda orada gelen şey kadar ona uyulur, buna ne bir ilave yapılır ve ne de bir çıkarmaya gidilir. Bu hususta gelen rivayetleri sahih kabul edenlerin, sahih buldukları kadarıyla ona iman etmeleri vacip-farz olur. Çünkü iman etmekle emrolunduğumuz gayba ilişkin gelen haber sadece tabi olunmak içindir.

Bazı tefsir bilginleri bunun manası konusunda şöyle bir görüş ileri sürmektedirler: *"Onlar mallarının sorumluluğunu taşırlar."* Nitekim *"İş beni bağladı."* demek, *"İş, oradan hiç ayrılmamamı gerektirdi."* demektir. Bu durumda bundan anlaşılacak olan mana şu olmaktadır: *"Cimrilik yüzünden gelecek olan bir ceza ayrılmazdır, reddi mümkün değildir."*

Bazıları da *"tatvik"* kelimesini Buharî ve Nesaî'de yer alan ve Ebu Hureyre tarafından rivayet olunan şu hadis ile tefsir ediyorlar:

"Rasûlullah 'Allah kime bir mal vermişse, o kimse onun zekâtını vermezse, zekâtı verilmeyen bu mal kıyamet gününde, sahibi adına oldukça zehirli dazlak erkek bir yılan şekline konur. Bu yılanın iki gözü üzerinde iki benek-nokta vardır. Bu azgın yılan kıyamet gününde sahibinin boynuna tasma-gerdanlık olarak takılır. Daha sonra bu yılan ağzıyla efendisinin çenesini iki tarafından yakalar. Daha sonra da: 'Ben senin dünyada çok sevdiğin malınım; ben senin hazinenim!' der.' Sonrasında bu ayeti okudu."[245]

Nesaî'nin bir rivayetinde de şöyle geçmektedir: *"Doğrusu malının zekâtını vermeyen, kıyamet gününde onun malı kendisine başı kel boynuzları olan erkek bir ejderha-yılan şeklinde gösterilir. Bu da ona yapışıp kalır, ondan ayrılmayıp onu toslar ve kendisine; ben senin kasada biriktirdiğin malınım, ben senin kasada biriktirdiğin malınım!' der."*[246]

Bunun dışında ayrıca başkaca rivayetler de vardır ki bunlar İbn Cerir ve başkaları tarafından zikredilmiştir. Bu rivayetlere göre söz konusu *"tavk" (tasma veya halka)*, cimrilik eden herkesin boynuna ateşten bir halka olarak takılacaktır. Temsil veya hayale dönüşme olayı ise gerçeğin hilafınadır. Bu, tıpkı rüyada görülen rüya gibi olacaktır. Ancak yine İbn Cerir ve başkaları tarafından gelen rivayetler vardır ki, o rivayetlerde temsil ve hayale dönüşme

245. Buharî, *Zekât*, 3; *Tefsir*, 3/14; Nesaî, *Zekât*, 20; Malik, *Muvatta*, *Zekât*, 22.
246. Nesaî, *Zekât*, 20; Ahmed, *Müsned*, 2/98, 137, 156, 279, 355, 379, 489.

lafızları yoktur. Ancak bizim burada rivayet olarak verdiklerimiz arasında en sahihidir.

Ancak İbn Abbas bu manada bir tefsir yapmıyor. Çünkü ona göre cimriliğin yorumu ilimde cimriliktir. Zira ayet Yahudilerin Hz. Peygamber'in vasıflarını açıklamada cimrilik etmeleri hakkında inmiştir. Nitekim bu daha önce geçmişti.

İbn Cerir, Muhammed b. Sa'd yoluyla ondan rivayet ederek şöyle demiş: "*'**Cimrilik ettikleri şey de kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır.**'* kavline gelince; sen onların (Kur'ân'a da aksettiği üzere) *'Onlar cimrilik ederler ve halka da cimrilik etmelerini emrederler.'* dediklerini duymadın mı? Yani tıpkı Kitab Ehli gibi gerçeği gizliyorlar ve halka da onu gizleme emrini veriyorlar."

Mücahid'den gelen rivayete göre o bu ayetin tefsirinde diyor ki: "Onlar kıyamet gününde mallarında gösterdikleri cimriliğe benzer bir şeyin aynısıyla veya tıpkısıyla yükümlü tutulacaklardır."

Bu arada Mücahid'in görüşünün lügat bakımından İbn Abbas'ın ayetle ilgili yorumuna göre daha açık bir yorum şekli vardır. Yani *"Onlar saklayıp gizledikleri şeyi açıklamaya zorlanacaklardır."*

Lisanu'l-Arab'ta *"Tevvaktuke'ş-şey'e kelleftukehu, Tevvakanillahu Edâe hakkike kavvani"* denilince bu, *"Sana bir şeyle halka vurdum, tasma taktım; seni o şeyle mükellef kıldım, sorumlu tuttum."* demektir. *"Allah bana, senin hakkını ödemem için halka taktı ve beni sağlamlaştırdı."* diye geçmektedir. Bunu ayeti yorumlamada bir yol olarak zikretti.

Bu ibareden önce bir hadiste de bu manada yorum gelmiştir. Yazar burada *"Onun bir şeye tasma-halka takması"* manasını verdikten sonra, bunu bir tasma-halka kabul etmesi durumuna göre yapmıştır.

Nitekim şöyle de denilmiştir: *"O, kıyamet gününde onu taşımada boynuna halka takması gibidir. Böylece bu, onun halkayı taşıma mükellefiyetidir; yoksa taklidi taşıma değildir."*

Ben de derim ki: *"Tevvakanillahul Edâe hakkike kavvani"* ibaresinin tefsiri, ipin gücü, taşıma kapasitesidir. Çünkü bu durum onun kuvvelerinden biridir. Yoksa bu, tavktan alınma değildir. Burada tercihe şayan olanı bizim daha önce söylediğimizdir.

Mülkün Allah'ın Olduğu Bilinci Cimrilikten Korur

"Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır." Yani göklerde ve yerde her ne varsa; insanların miras olarak edindikleri her şey, bütün eksikliklerden münezzeh olan bir tek Allah'a mahsustur, hepsi O'nundur. Çünkü söz konusu olan bu varlıklar birinden ötekisine geçer, hiçbir zaman bir tek kimsenin elinde kalmaz. Bu konuda tasarruf bir tek kişinin eline bırakılmaz. Bu hal tüm miras bırakanlar ve kendilerine miras kalanlar bitinceye dek hep böyle sürüp gider.

İşin sonunda gerçek varlık sahibi kalır, o da âlemlerin Rabbi olan Allah'tır. Ya da bunun manası şu olabilir: O Allah, mirasçılardan kalan her şeyi kullarından dilediklerine nakleder. Zaman olur ki adam çocukları için bir mal biriktirir. Ancak Allah, o kimsenin çocukları için biriktirdiği o malı ilahi kanunlarının bir gereği olarak sosyal hayatın düzeni gereği başkaları için bir meta ve varlığa dönüştürür. Örneğin adam çocukları için varlık biriktirmiştir ve fakat çocukları ondan önce ölüp gitmişlerdir, dolayısıyla mal başkalarına kalmış olur. Ya da birikimini birtakım israfa varan harcamalarla çarçur ederler ve sonunda başkalarına muhtaç yoksullara dönüşürler ve o şekilde meteliksiz kala kalırlar. Sanki Yüce Allah burada şöyle der gibidir: Allah'ın fazlı, keremi ve ihsanı yoluyla kendilerine verdiği malı Allah yolunda harcamakta cimrilik edenlere ne oluyor ki, bu varlıklardan birazcık olsun aile bireylerine vermiyorlar. Sadece görünürdeki tasarruflarına, yalnızca faydalandıkları mülklerine aldanıp kalıyorlar. Asıl o varlığın geldiği kaynağı ve sonunda dönüp varacakları mercii unutuyorlar. Eğer onlardan birinin öleceği ve yok olup gideceği hatırına gelirse, içinde bu türden bir durum belirirse, bu esnada ilk olarak düşüneceği ve aklına getireceği şey şu olacaktır: Çocukları veya yakın akrabası gibi miras olarak geride bıraktığı mal varlığından yararlanabilecek bir mirasçıları var mı yok mu? Evet, hemen ilk anda bunu düşünür. Sanki o malvarlığı kalacak mı, o güne kadar elinde bulunacak mı bulunmayacak mı? Bunu hiç düşünmez, düşünemez. Bu kimseler öncelikle bilmelidirler ki; ölenlerin geride bırakmış oldukları mal varlıklarına mirasçı olmak üzere tasarruf yetkisi kendilerine geçecek olanlar, o varlığın onlarda kalıcı olup olmadığını bilsinler de öyle davransınlar. Çünkü asıl malın gerçek ve hakiki sahibi Allah'tır. Sonunda o, gerçek sahibinin elinde kalacaktır. Kaldı ki, şu ölüp gidenlere, ondan yararlanmaları için malı ve her şeyi onlara veren de zaten o malın ve varlığın gerçek sahibidir. Bu, malı da, mal dışında olan şeyleri de kapsar.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Ayetin ibaresi insana Allah tarafından verilen her şeyi, her nimeti içine aldığını açıklamaktadır. Yani malı da, makam ve mevkii de, şan ve şöhreti de, güç, kuvvet ve ilmi de kapsar. Çünkü bunların hepsi arazdırlar yani sonradan insanın kazandığı şeylerdir. Gün gelir hepsi de yok olup giderler. O varlıkların sahibi de aynen öylece fena bulur, yok olur. Bu itibarla fani olan bir kimse gibi fani olan diğer şeyler de fanidirler ve onların olduğu gibi aynen baki kalacağı düşünülemez. Bu söz konusu bile değildir. O halde fani olan kimsenin görevi, her şeyi kendisi için uygun olması gereken yere koymaktır. Çünkü ondan istenen budur. Onları vermesi ve sarf etmesi gereken uygun yerlere sarf etmelidir. Yani o kimse bu istenenleri yaptığı takdirde, şu dünyada onun hikmeti gereği olarak tamamlaması gereken şeyleri tamamlaması durumunda yeryüzünde halife olma liyakatini kazanabilir. Bu itibarla da tasarruf yetkisine sahip bulunduğu halifelik görevinde iyi ve güzel bir tasarrufçu olabilir.

"Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır." Bu ayette ***"te'melun"*** kelimesini kıraat imamlarından İbn Kesir ve Ebu Amr *"ye"* harfiyle *"ye'melun"* olarak okumuşlardır. Bu ikisi dışında kalan diğer kıraat imamları bu kelimeyi aynen ayette görüldüğü gibi kıraat etmişlerdir.

Yani Yüce Allah her ne yapıp ederseniz, tüm işlediklerinizi en ince detaylarına kadar bilir, O'na hiçbir şey gizli kalmaz. Hatta içinizden geçen heva ve hevesinizle ilgili şeyleri de, onları yaparken hangi niyet ve ne amaçla yaptığınızı da bilir; O'na bunların hiçbiri gizli kalmaz. Bu bakımdan Allah herkesi işlediği ameline göre, o amelinin kişi üzerindeki etkisi oranında ya cezalandırır veya ödüllendirir.

Peygamberleri Katletme Suçu Tüm Yahudileri Kapsar mı?

"'Gerçek şu ki; Allah fakir, biz ise zenginiz!' diyenlerin sözünü andolsun ki Allah işitmiştir." İbn İshak, İbn Cerir ve İbn Ebu Hatim İkrime yoluyla İbn Abbas'tan (r) rivayet ediyorlar. Buna göre İbn Abbas demiş ki: "Ebu Bekir Beytu'l-Medaris'e girer ve orada Yahudilerin kendilerinden biri olan Finhas adındaki bir adamın çevresinde toplanmış olduklarını görür. Bu adam Yahudi bilginlerinden ve hahamlarından biri idi. Bunun üzerine Ebu Bekir ona dönerek: *'Ey Finhas, yazıklar olsun sana! Allah'tan kork da gel Müslüman ol! Allah adına yemin olsun ki sen, kesin olarak Muhammed'in Allah'ın Rasûlü olduğunu biliyorsun. Çünkü siz onun özelliklerini yanınızda bulunan Tevrat'ta yazılı olarak buluyorsunuz.'* dedi.

Finhas da: '*Ey Ebu Bekir! Allah adına yemin olsun ki, fakir ve ihtiyaç içinde olan Allah'tan bize ne! Çünkü O Allah fakirliği sebebiyle bize muhtaçtır. O'nun bize yalvarıp yakardığı gibi biz O'na yalvarıp yakaracak değiliz! Bizim O'na bir ihtiyacımız da yoktur. Eğer Allah bizden daha zengin olsaydı, bizden borç istemezdi. Baksana! Adamın Muhammed öyle diyor ya! O sizi faizli muameleden yasaklıyor ama bize faiz ödüyor! Eğer muhtaç olmasaydı, zengin olsaydı, bize faiz ödemezdi!*' dedi.

Hz. Ebu Bekir bu ifadelere çok kızdı, öfkelendi ve Finhas'ın yüzüne şiddetlice bir tokat indirdi ve '*Varlığım elinde olan Allah adına yemin olsun ki eğer bizimle senin aranda bir antlaşma olmasaydı, ey Allah'ın düşmanı, hemen senin boynunu vururdum!*' dedi.

Finhas hiç zaman geçirmeden derhal Allah Rasûlü'ne (s) Ebu Bekir'i şikâyete gitti ve '*Ey Muhammed! Bak hele adamın beni ne hale getirdi!*' dedi. Bunun üzerine Allah Rasûlü (s) Ebu Bekir'e dönerek: '*Seni buna zorlayan şey ne idi?*' diye sordu. Ebu Bekir de: '*Ey Allah'ın Rasûlü! O çok ağır bir söz söyledi. Güya O, şanı Yüce Allah fakir, kendileri de zenginmişler! İşte o böyle konuşunca ben de Yüce Allah için onun bu sözleri üzerine öylesine öfkelendim ki, hemen yüzüne bir tokat indiriverdim!*' dedi. Ancak Finhas bu sözlerini inkâr etti, demediğini söyledi ve '*Ben böyle bir şey söylemedim!*' dedi.

İşte Finhas'ın sözlerini inkâr etmesi üzerine Yüce Allah Hz. Ebu Bekir'i doğrulamak için bu ayeti indirdi. Hz. Ebu Bekir ve öfkesi için de Allah bir kaç ayet sonra gelecek olan şu ayeti indirdi:

'*Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve müşriklerden birçok üzücü sözler işiteceksiniz.*'[247]"

İbn Münzir Katade'den tahriç etmiştir. Katade demiş ki: "Bize bu ayetin Huyey b. Ahtab hakkında nazil olduğu anlatıldı. Çünkü '*Verdiğinin kat kat fazlasını kendisine ödemesi için Allah'a güzel bir borç verecek yok mu?*'[248] mealindeki bu ayeti Allah indirince bu adam; '*Rabbimiz bizden ödünç istiyor. Oysa ancak fakir ve yoksul olan zenginden borç ister!*' demiş."

Keza el-Makdisî ve başkaları Said b. Cubeyr yoluyla İbn Abbas'tan rivayet ediyor, İbn Abbas demiş ki: "'*Allah'a güzel bir borç verecek yok mu?*' mealindeki ayet indiği sıralarda Yahudiler Rasûlullah'ın yanına gelip gidiyorlardı.

247. Âl-i İmrân, 3/186.
248. Bakara, 2/245.

Bunun üzerine Yahudiler: *'Ey Muhammed! Rabbin fakir midir ki kullarından borç istiyor?!'* derler. İşte bunun üzerine Yüce Allah ilgili ayeti indirdi."

İşin gerçeği şu ki hakaret ve küçümseme içeren bu tür sözler, aslında İslâm karşıtı olan Yahudilerden bir tek kişi tarafından söylenmiş bir söz değildir. Çünkü bu, onlar arasından birçok kimsece söylenmiş aşağılayıcı bir sözdür. Yani böyle bir şeyi söyleyen bir kişidir fakat ötekiler de bunu onaylamışlardır. Gerçi her ne kadar bu sözü söyleyen kişi veya kişiler biliniyorsa da, bu söylenenleri hemen hepsi de zaten onaylıyorlardı. Şu da açıktır ki bu inkârcı insanlar bunu sırf Kur'ân'a karşı bir büyüklük taslamak maksadıyla söylenmişlerdir. Bu arada Finhas ile ilgili yapılan rivayet ise, ayetle doğrudan ve açık olarak bir münasebeti, ilgisi olan bir rivayet değildir.

Allah bu saçmalamaları söyleyenlerin söylediklerini, saçmalıkları elbette işitmiştir, söylediklerinin hiçbirisini de kaçırmış değildir, hepsi kayda geçirilmiştir. Allah'a bu konuda hiçbir şey asla gizli kalıcı değildir. Kaldı ki söyledikleri sözler sebebiyle de kendilerini cezalandıracaktır. Zaten bu aynı zamanda bir tehdit ve korkutma manası da içermektedir. Bu tıpkı *"Semiallahu li men hamideh" (Şüphesiz ki Allah hamd edenleri işitir/işitmiştir.)* ifadesi gibidir. Çünkü bu cümle müjdelemeyi, güzel ödül ile ödüllendirmeyi kapsamaktadır. Tıpkı Yüce Allah'ın şu kavli gibidir:

"Kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyette bulunan kadının sözünü Allah işitmiştir. Allah sizin konuşmanızı işitir."[249]

Allah daha çok titizlikle, kadının şikâyetini ve onun yardım istemesine elini uzattığını bildiriyor. Bu adeta senin *"Filan kimsenin söylediğini işittim."* demene benzer. Çünkü senin böyle söylemen, *"Filan kimsenin söylediğini bildim."* demenden çok daha etkili ve tesirlidir.

"İşitmek", özel bir tarzda ve özel manada işitilmesi, işitilenin söz konusu olanını bilmek demektir. Bu arada kelam ilmi konusunda yazıp çizen kimi kelam bilginleri bu konuda şöyle bir değerlendirme yaparak şu görüşü savunmaktadırlar: *"Yaratan Allah'ın işitmesi, tüm mevcudata, var olan her şeye taalluk eder. Bu husus ne söze ve ne de seslere özgü bir durum değildir."*

Bu tarz bir düşünce ve yorumun, dil-lügat açısından inkâr edilen bir görüş ve yorum olduğu bilinmelidir. Kaldı ki şeriat de böyle bir şeyi tanıyor değildir. Bu arada rey ve akıl açısından da Yüce Allah'ın sıfatları hakkında

249. Mücadele, 58/1.

o kimselerin kendi nazariye ve teorileriyle, kıyaslamalarıyla bir hüküm vermeye yetkisi yoktur.

Yüce Allah'ın *"Allah kullarının seslerini duyar."* tabirinin sağlayacağı yarar, Allah onların sözlerini murakabe ve kontrol altında tutar, demektir. Özellikle böyle bir fayda şu kelamcıların görüşüne bağlı kalınarak gerçekleşecek değildir.

"Onların bu dediklerini, haksız yere peygamberleri öldürmeleri ile birlikte yazacağız." Bu durum, onların söyledikleri söz açısından onlar için bir korkutma ve bir tehdittir. Çünkü onlar bunu sırf Kur'ân ile alay olsun diye söylediler.

Kıraat imamlarından Hamza burada geçen *"Senektûbu"* kelimesini *"Nûn"* harfiyle değil ötre harekeli olan *"Ye"* harfiyle olmak üzere *"Seyuktebû"* olarak okumuştur. Buna göre mana şöyle olmaktadır: *"Onların söylemiş oldukları bu söz yazılıp kayda geçirilecek, Yüce Allah katında tespit olunacak ve Allah bundan dolayı kendilerini cezalandıracaktır. Çünkü Allah onların hiçbir hatalarını bırakacak değildir."* Hamza dışında diğer kıraat imamları ayeti aynen görüldüğü gibi *"Nûn"* harfiyle *"Senektûbu"* olarak okumuşlardır.

Üstadımız İmam Abduh diyor ki: "Bizim müfessirimiz de tıpkı diğerlerinin söyledikleri ve yaptıkları gibi söyleyip yorumlamıştır. Yani *'Biz onu yazarız.'* demişler ve fakat *'Haksız yere peygamberleri öldürmeleri,'* kavlinden gaflete düşmüşler, bunu değerlendirmelerine katmamışlardır. Çünkü peygamberleri öldürmeleri zaten Yahudilerin seleflerinin, geçmişlerinde var olan bir durumdur. Fakat bu durumda ayet neden geleceğe yönelik olan bir kip ile *'Yazacağız.'* dedi de başka türlü söylemedi? Mutlaka bunun tefsirinin yapılması, bunun açıklamasının verilmesi ve hem de her iki manayı doğrulayacak tarzda verilmesi gerekir.

Ancak burada işin acınacak tarafı, Müslümanların Kur'ân kelimelerini anlamadaki zayıflıklarıdır. İşte Kur'ân kelimelerini gerektiği gibi anlayamamaları ve bu konudaki zayıflıkları sebebiyledir ki Müslümanlar hem Kur'ân'ı gereği gibi anlayıp kavramada zafiyete düştüler ve hem de dini anlayıp kavramada zayıf düştüler. Bunun doğal bir sonucu olarak hemen her konuda ve her alanda zaaf ve düşkünlük, İslâm'ı anlayıp kavramama hastalığı yayılmış oldu. Kimi mücavirlerin ileri sürdükleri gibi yahut da fiil doğrudan ve mücerret olarak Allah'a isnat olunduğunda, bu durumda zamandan ve

mekândan tecerrüt eder, zaman ve mekânın bir manası kalmaz; çünkü söz ifadenin farklılığına göredir de denemez.

Bu kelimenin sahih ve doğru manası *'Biz onları bu sözleri üzerine kesin olarak cezalandıracağız.'* demektir. Çünkü *'kitabet' (yazmak)* burada, onların *'söylediklerini kayda geçirip muhafaza etmek,'* demektir. Bununla aslında olması gereken kastedilmiştir. Yani *'Yazacağız.'* derken, bunun kesin bir sonucu olacak olan şu mana *'Onları cezalandıracağız.'* kast olunmuştur. Günahı muhafaza etmek, kayda geçirmek ve yazmak ile korkutulmanın esası, bundan dolayı onu cezalandırmaktır, demektir. Nitekim bu ifade günümüzde de oldukça yaygın olarak kullanılan bir ifadedir. Bu itibarla ayrıca buna dikkat çekilmeye gerek duyulmamıştır. Bu arada *'yazmak'* lafzı, *'muhafaza etmek'* lafzından daha keskin bir anlam içerir. Çünkü muhafaza etmek kelimesinden yazmak kelimesi daha önemlidir. Zira yazmada açıklık vardır ve unutkanlık söz konusu değildir. Burada bu ifadeye bir de peygamberleri öldürmelerinin eklenmesi yer almaktadır. Çünkü böylesi iğrenç bir suç, bu ümmetin yani Yahudi toplumunun en iğrenç olan suçlarındandır. Bu bakımdan bu tehdit zinciri içerisinde buna da yer verilmiştir ki gerçek açıklanmış olsun. Yani böylesi bir küfür ve tehevvür (aşırı kızgınlık, kin) olayı, onlar için yeni bir şey değildir. Onların geçmişleri kara lekelerle doludur. Çünkü bu Yahudi toplumu kendilerine apaçık beyineler/kanıtlar geldikten sonra hidayet yolunu gösteren mürşitleri ortadan kaldırmışlar ve buna rağmen yine de yapacaklarını yapmışlardır. Onlar bu konuda tek bir çizgide, ırkçılık çizgisinde yürümektedirler. Kaldı ki bu büyük günah onların işleye geldikleri ilk büyük günah da değildir. *Keşşâf* yazarının (Zemahşerî) söylediği gibi bunların işledikleri büyük günahların bildirilmesi ve cezalandırmayı hak ettiklerinin açıklanması onlar için birdir, anlamazlar."

Burada *"peygamberleri öldürme"*nin Rasûlullah (s) zamanında yaşayan Yahudilere isnadına gelince, bunun hikmeti ve inceliği daha önce Bakara Sûresi'nde geçmişti. Nitekim müfessirlerin sözü de buna işaret etmektedir. O dönemde, öldürülmenin bunlara isnadı, bu kimselerin seleflerinin yani atalarının yaptıkları kötülüklerden ve cinayetlerden hoşnutluk duymaları açısından dandır. Zaten bu da bizim açıkladığımız mana çevresinde dönüp durmaktadır.

Ümmetler kamuyu ilgilendiren iş ve konularda birbirlerinin kefilidirler, sigortasıdırlar. Bu itibarla ümmetin, içerisinden herhangi birisinin bir kö-

tülük işlemesi halinde mutlaka ona karşı koymaları ve o kimseye o fırsatı vermemeleri gerekir ki bu, onlara farz olan bir görevdir. Fertlerinden biri bir kötülük işlediğinde onu engelleyecek, durumunu değiştirecek veya onu ondan menedecektir ki, o kötülükler toplum düzenini bozmamış ve içlerine yayılmamış olsun, buna aldanıp kalmamış olsunlar. Çünkü böyle olması halinde bu durum onların ahlakı, karakteri veya o toplumun adetleri ve gelenekleri halini alabilir. Bu bakımdan önceden önlem almak lazım gelir. Böyle olması halinde o toplum henüz dünyada iken birtakım cezaları hak eder hale gelir. Örneğin zayıf düşebilir, karakterini yitirir, fakir ve yoksul düşer, bağımsızlığını yitirir. Mesele sadece bu ceza ile kalmayarak ahirette de bu yüzden cezaya çarptırılırlar. Çünkü dünyada özlerini kirleten işler işlemiş olmaları yüzünden ceza görürler. Nitekim İsrailoğulları da inkârları yüzünden Allah'ın lanetine uğramışlardı. Çünkü küfürleri bakımından Allah'a isyan etmişler ve bundan ötürü hadlerini aşmışlardır. Bunun sebebini de Rabbimiz bir ayetinde şöyle açıklamaktadır:

"Onlar işledikleri kötülüklerden birbirlerini vazgeçirmezlerdi."[250]

Bunun sebebine gelince, bir kimse eğer kötülük işleyen birinin işlediği kötülüğünü engellemez ve ona kayıtsız kalırsa, kabullenirse, yasaklamazsa, o kötülük yüzünden ona kızıp öfkelenmez, gereken tedbiri uygulamazsa, sonunda o da tıpkı onun gibi olur. O da ona benzer, bundan böyle ne tür bir kötülük işlenirse işlensin yüzü bile kızarmaz olur. Kötülük işleyenin alıştığı şeye o da alışmış olur. Aradan uzun zaman geçmesin ki artık kötülük işlemeyen kişi de onun gibi aynen kötülük işlemeye başlar. Yani herhangi bir maddi sebepten ötürü aciz kalmadıkça, elinden öyle bir şeyi yapabilecek fırsat oldukça o da onu işler. Örneğin beden bakımından zaafa düşmesi, malının azalması gibi durumlarla karşı karşıya kalabilir. Yani bu gibileri artık bundan böyle kötülükleri terk etmezler. Çünkü artık düşük bir nefsin sahibi olarak rezil bir konuma gelmiştir. Böylesine kire bulanmış bir kimse artık bundan böyle hayır ve iyilik işlemekten uzak düşer. Allah'ın rızasını kazanmayı da hak etmez.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Burada farklı bir değerlendirme daha vardır. O da kötülüğü işlendiği yere isnat ederek, ona gerçeğe yakın bir manada rıza göstermektir. Mesela işlenen kötülüğü menetmemek, yasaklamamak,

250. Maide, 5/79.

o kötülüğün yayılmasına ve şüyuuna neden olabilir. Çünkü kötülüğe karşı eğilimli olanlar, eğer halkın kendilerine öfkelendiklerini, kızıp kin besledikleri bilmiş olsalardı, kötü fiili işlemeleri sebebiyle hep kendilerini dillerine doladıklarını, kötüleyip durduklarını bilebilselerdi, kesinlikle onu işlemezlerdi. Velev ki o kötülüğü gizlice işlemiş olsunlar.

Bunun içindir ki gördüğü kötülük karşısında sessiz kalan bir kimse, kötülüğü işlemiş olmada bizzat onu yapan kimse ile günahta ortaktırlar.

Üstad devamla diyor ki: Bütün bunlar zamanlarında kötülük işlenenler yani Yahudiler açısından ortadadır; onu inkâr da edemezler. Ancak aynı toplumdan olup da onların zamanlarından önce kötülüğe düşmüş olanlara, örneğin haklarında bu ve benzeri ayetler inen Yahudi gibilerine gelince; bunlar da kendilerinden önce geçenlerle ittifak içindedirler. Çünkü bu konuda kendilerine *"Neden ötürü onları öldürdünüz?"* denildiğinde, suçu işleme ve içlerinde onları buna sürükleme sebebi ve gerekçesi olarak bunların da kendilerinden önce geçen ataları ile ittifak halinde oldukları gerçeği görülür. O da dini önemsememek, dine değer vermemektir. İşte sonradan gelen bu Yahudiler kendilerinden daha önce geçen ataları gibi ahlakta, karakterde birdirler. Onlara mensubiyetleri sadece hasep ve nesep, soy ve şeref açısındandır. Yani günümüz Yahudileri atalarına benzeme, onlar gibi hareket etme konusunda bu anlamda onlara layık kimselerdir.

Ben de derim ki: Aslında daha sonra gelenler kendilerinden önce gelip geçmiş olan atalarından daha çok zarar vericidirler. Çünkü atalarından miras yoluyla aldıkları o kötü şeyler bütünüyle bunların içine işlemiş ve hep kötülükte öncekiler onlar için örneklik oluşturmuştur.

Çünkü Yahudiler tıpkı geçmiş atalarının yaptıkları hatta peygamberleri öldürdükleri gibi Hz. Peygamber zamanındaki Yahudiler de birçok kez Hz. Peygamber'i öldürme girişiminde bulunmuşlardır. Hatta Allah Rasûlü'nün (s) ölümü, bir Yahudi kadının kızartıp zehir katarak Hz. Peygamber ve ashabına getirdiği etten olduğu konusunda hadis rivayetleri de vardır. Rivayete göre Peygamber Aişe'ye (r) ölüm döşeğinde iken şöyle buyurmuştur:

"Ey Aişe! Ben hala Hayber'de etinden yediğim o zehirli koyunun zehirli eti yüzünden acı çekmekteyim. İşte şu anda ben o zehrin benim şah damarımı koparıp kestiğini hissediyorum."[251]

---

251. Buharî, *Meğazi*, 83.

Yine başkaları tarafından Ebu Hureyre'den rivayet olunan hadiste de bu durum zikredilmiştir. Buna göre Hz. Peygamber (s) şöyle buyurmuştur: *"Hala her yıl Hayber'de yediğim zehirli lokma dönüp gelir beni rahatsız eder. Nitekim şuan bile artık o zehirli lokma sebebiyle şahdamarımın bu yüzden koparıldığı, ölümüme sebep olduğu andır."*[252]

Üstad İmam Abduh diyor ki: Doğrusu Yüce Allah bizi, böyle bir örnekle uyarmaktadır. Yani sonradan gelenler eğer aynı basiretle kendilerinden önce geçenlere bakmaz da onları şeriata tatbik etmez ve onlardan şeriat açısından güzel olanlarını güzel bulup almaz, şeriat açısından kötü ve çirkin görülenleri de çirkin görüp buna rağmen işlerse... Kendilerinden önce geçen seleflerinin yani atalarının kötülüklerini de onlara kötülük olarak yüklemez ve onlar adına tescil etmezse, onlara nefretle bakmazsa, o kişi de Yüce Allah katında tıpkı onlardan sayılır. Günahta onlara ortak olur ve onların hak ettikleri cezayı bunlar da hak etmiş olurlar. Bu türden yaygınlaşan kötülükleri ortadan kaldırmak için size vesilelere, başvurulması gereken yollara başvurmanızı tavsiye ederim. Bunun için de mutlaka gayret gösterilmesi gerekir; fikir yürütmek, çare üretmek gerekiyor. Bu gibi ülkelerde bize düşen görev, nasihatte bulunmaktır. Doğru yolu göstermek için mümkün olan meşru tüm yolları denemekten başka bir çare de yoktur. Bunu hangi yoldan ve nasıl yapmak gerekiyorsa, hangi metoda ve usule başvurarak yapabileceksek mutlaka hepsini denememiz lazımdır.

"Ve diyeceğiz ki: Tadın o yakıcı azabı!" Kıraat imamlarından Hamza ayetin bu kısmında geçen ***"nekûlu"*** kelimesini *"ye"* harfiyle *"yekûlu"* olarak okumuştur.

Üstad İmam Abduh diyor ki: *"Zevk"* kelimesi *"Herhangi bir şeyden dolayı onun elemini, acısını hissetmektir veya bunun zıttı anlamında bir şeyi hissetmektir."* Buna göre ***"tadın!"*** kelimesinin manası, *"acı çekin, elemi yaşayın."* demektir. Ancak sözün ifade şekline gelince, biz bunun keyfiyetinden, nitelik ve niceliğinden söz ediyor değiliz. Fakat bizim bildiğimiz bir gerçek vardır, o da Yüce Allah'ın bu manayı onlara ulaştıracağıdır.

Ben de derim ki: *"Müsteşriklerden (oryantalist) kimileri böylesi bir ifadenin yani '**Azabı tadın!**' manasındaki bir kulanım, tabir veya ifade Kur'ân inmezden önce Araplar tarafından bilinen bir şey değildi. Peygamber (s) bu ifadeyi Tevrat'tan*

252. Buharî, *Meğazi*, 83; Darimî, *Mukaddime*, 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/18.

alıp aktarmıştır." diye bir iddia ileri sürüyorlar. Fakat bu batıl ve aslı olmayan bir sözdür. Çünkü bu ve benzeri sözleri delil göstererek Hz. Peygamber'in onların kitaplarından alıntılar yaptığına ilişkin delil olarak sunuyorlar.

Rivayete göre Ebu Süfyan, Hz. Hamza'nın öldürülmüş olduğunu gördüğünde ona *"Zuk akik!"* demiş. Yani Ebu Süfyan bu sözüyle Hz. Hamza'ya *"Ey atalarının ve onların inancında kavminden sebatkâr davranıp da İslâm'a girmeyenlerin dinini terk eden asi adam! Şimdi Müslümanlığının cezasını tat bakalım!"* demiş.

Evet, aslında *"zevk"* kelimesi *"dil ile herhangi bir gıda maddesini tatmak"* demektir. Daha sonra bu kelimeyi çok geniş manada değerlendirip kullanmışlar ve bunu diğer maddi yerlerde de kullanır olmuşlardır. Örneğin: *"Yayı tattım."* demeleri böyledir. Yani adam yayın şiddetini ve sertliğini öğrenmek için çekince böyle denir. Mesela adam mızrağa dokunup da değerlendirmek istediğinde *"Mızrağı tattım."* der. Nitekim İbn Mukbil diyor ki:

يهزن للمشي أوصالاً منعمة هز الشمال ضحى عيدان يبرينا
أو كاهتزاز رديني تذاوقه أيدي التجار فزادوا متنه لينا

"Kuşluk vaktinde bize can veren hurmalıkların sallanması gibi
Yürürken hareket sağlayan mafsallarını sallayıp sarsar
Ya da öyle bir sarsma ki, tüccarın elleri onu tadar
Böylece onun sertliğine yumuşaklık katar."[253]

Nitekim bu *Lisanu'l-Arab* adlı eser ile *el-Esas* adlı eserde *"Eydi't-Tuccar"* yerine *"Eydi'l-Kumati"* diye geçmektedir ki bu sonuncusunun manası *"kahramanların eli"* demektir.

İbnu'l-A'rabi de diyor ki: "*'Zevk'* yani *'tatma işi'* hem ağızla olur, hem de başka şekilde olur." Daha sonra bu kelimeyi birçok manalara kullanmışlardır. İbn Tufeyl diyor ki:

فذوقوا كما ذقنا غداة محجّرٍ من الغيظ في أكبادنا والتحوّبِ

"Yüreklerin taş kesildiği sabah tattığımız gibi tadın
Ciğerlerimizin öfke ve sızıdan tattığı gibi tadın!"[254]

---

253. İlk iki beyit Basit'ten alınmıştır. Her ikisi de İbn Mukbil'in *Divan* adlı eserinde, s. 327-328'de yer almaktadırlar. Bkz: *Lisanu'l-Arab*, *Zevk* ve *Aden-Adn* maddeleri. *Esasu'l-Belağa*: *Zevk* maddesi.

254. Beyit, Tavil'dendir. Bu da Tufeyl el-Ğanevi'nin *Divan*'ında s. 32'de yer almaktadır. Bkz:

İşte zevk sözcüğü yeni şiir anlayışında ve güzel sözlerin ifadesinde bu kabilden kullanılmaktadır. Ayette yer alan ***"azabu'l-harik"*** cümlesi, mana olarak *"azabun huvel hariku"* yani *"Tadın o yakıcı azabı!"* demektir.

Kâfirlerin Sonunda Cennete Girecekleri İddiası Dinî Oyuncak Yerine Koymaktır!

"Bu, dünyada iken kendi ellerinizle yapmış olduğunuzun karşılığıdır." Yani burada sözü edilen o azabın acısını defalarca tadıp duracaksınız. Yahut da o azabın ateş misali yakıcılığını tadacaksınız. Bunun sebebi de daha önce dünyada iken işledikleri amelleri yüzündendir. Burada bu ayette *"şahıslar-kişiler"* ifadesi yerine **"eller"** ibaresi geçiyor. İşlenen birçok ameller ellerle işlendiğinden ötürü bu ifadeye yer verilmiştir. Sebebi de ellerin kişiye bağlı olması açısından, *"onların"* diye zamire yer verilmesinden çok daha etkilidir. Kaldı ki mesenlin *"el"*e isnadı, aynı zamanda göz yummayı, müsamahayı önler. Zaten birine bir şey emredilince o kimse için *"Filan adam şunu yaptı."* veya *"İşi yapan sağlam yaptı."* türünden sözlerin söylendiği alışılmış olan ifadelerdendir. Kişi o işi bizzat kendisi kendi elleriyle yapmamış olsa bile bu, böyledir. Bu bakımdan ne zamanki bir fiil veya iş el organına isnat olunursa, artık oradan anlaşılacak olan durum şu olmalıdır: Adam o işe bizzat kendisi başlamış ve ona bizzat el atan kendisi olmuştur. Hatta yapılan fiil veya iş bizzat el ile yapılan bir fiil olmasa da bu ifade kullanılır. Bu itibarla Yüce Allah'ın ***"ellerinizle yapmış olduğunuzun"*** kavli de işte bu manadadır. Bu itibarla o kimselerden küfür çeşitlerinden her ne türlü bir küfür sergilenirse sergilensin, yani ister kâfirlik, ister fasıklık ve ister isyan olsun hepsi de bu kelime veya ifade içerisinde yerini bulur.

"Yoksa Allah kullarına zulmetmez." Yani hani sözü edilen şu azap var ya, o azap ancak sizin elinizin işlediği şey yani sizin kendinizin işlemiş olmanız sebebiyledir. Yüce Allah'ın hükmünde adil olması sebebiyledir ki o hiçbir kuluna zulmetmez, haksızlıkta bulunmaz. Adil olması itibariyle Allah, azaba layık olmayanı cezalandırmaz. Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda hareket eden takva sahipleriyle suç işlemiş olanları, kâfirlerle mü'minleri bir

---

Lisanu'l-Arab, Havb ve *Hacer* maddeleri; *Makayisulluğa*, 2/113; *et-Tenbih vel İzah*, 2/103; *Mucmelüllüğa*, 2/116; *Tehzibulluğa*, 5/269; *Kitabu'l-Cim*, 1/205; *Cemharatu'l-Luğa*, 286, 1018; *el-Eğani*, 13/340; *Tacul Arus*, *Cevb* ve *Hacer* maddeleri. Belki de yazarın burada "İbn Tufeyl dedi." sözü nasih tarafından hatalı olarak alınmış olabilir veya bu bir matbaa hatasıdır. (Çev.)

tutmaz. Eğer her şeyden münezzeh olan Allah, kullarına zulmetmiş olsaydı, bu takdirde Allah onları da nimeti bol cennetlerinde takva sahipleriyle birlikte bulundurarak kâfirliklerine ve ayetleriyle eğlenmelerine, peygamberlerini de öldürmelerine rağmen Allah o azabı onlara tattırmazdı. Bu durumda da din bir oyuncak haline gelirdi. İşte konuya ilişkin bazı ayet mealleri:

"Yoksa biz, iman edip de iyi işler yapanları, yeryüzünde bozgunculuk yapanlar gibi mi tutacağız? Veya Allah'tan korkanları yoldan çıkanlar gibi mi sayacağız?"[255]

"Yoksa kötülük işleyenler ölümlerinde ve sağlıklarında kendilerini, inanıp iyi ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar?"[256]

"Öyle ya, Allah'a teslimiyet gösterenleri, o günahkârlar gibi tutar mıyız hiç? Size ne oluyor? Ne biçim hüküm veriyorsunuz!"[257]

Bu ayetlerde yer alan soru şekli, inkâr anlamında yer alan bu soru ifadeleri, şunu göstermektedir: Söz konusu kâfir ve günahkârlara uygulanması gereken azabın terk edilmesi, bu takdirde iyilik eden ile kötülük işleyenleri eşit tutmak manasına gelir. Bir şeyi olması ve konması gereken yere koymamak demektir. Dikkatini çekerim bu büyük bir zulüm olurdu. Seni Allah hakkında böyle düşünmekten menederim! Çünkü Allah bunlardan münezzehtir.

Bütün bu anlatılanlardan sen de öğrenmiş oldun ki, bu manada karmaşık olan bir durum, olmaması gereken yerde onların işledikleri suçlarına rağmen zulmün olmayacağı gibi bir manayı buna atfetmektir. **"Zellâm"** kelimesinin mübalağa yani aşırılık ifade eden bir şekilde gelmesi ise, bu durumda, bu gibilerinden cezalandırmayı terk etmenin bir manası kalmaz. Çünkü böyle bir durum büyük bir zulüm ve haksızlık ya da oldukça fazla olan bir zulüm ve haksızlık denilmek olur.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Yani bu cezalandırma, her türlü eksiklikten uzak ve beri olan Allah'ın bir adaletidir. Burada Allah'ın olayı mübalağa kipiyle *"zellâm"* olarak getirmesi de, böylesi bir şekilde iyi ile kötüyü eşit tutmak gibi bir durum sadece ve sadece zulmünde oldukça aşırı giden ve onda mübalağa eden birinden çıkar demektir.

---

255. Sa'd, 38/28.
256. Casiye, 45/21.
257. Kalem, 68/35-36.

Başkası da demiş ki: "Yani az anlamda da olsa bir zulmün olması halinde, böylesi bir durum rahmeti sonsuz olan Yüce Allah'ın bu sıfatına nispetle yine de büyük bir zulüm ve haksızlık olmuş olur. Bu açıdan zulmü kendisinden uzaklaştırırken onu çokluğa delâlet eden mübalağa yani aşırlık ifade eden kip ile getirmiştir."

Gökten İnen Ateşin Yiyeceği Kurban Üzerine

"'Doğrusu Allah bize, gökten inen ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe hiçbir peygambere inanmamamızı emretti.' diyenlere şöyle de..." Yani şu özellikleri sayılanlar var ya, onlar mazeret bildirme adına, Muhammed'e (s) iman etmemem gerekçesi olarak diyorlardı ki: *"Allah, bizden, kitabı Tevrat'ta şöyle bir söz aldı. 'Allah'ın Rasûlü olduğunu ileri süren herhangi bir elçiye, gökten inen bir ateşin kendisini yiyeceği bir kurban bize getirmedikçe, ona iman etmememizi bizden istedi."*

Tefsir bilginleri diyorlar ki: "Yahudiler kendi aralarında ve zamanlarında yaygın olan bir şeyi istediler. Bu da Allah'ın kendilerine sunduğu hayvanlardan veya başka şeylerden Allah için kurban etmeleridir. Bu kurbanlar belli bir yere bırakılır, derken gökten ses çıkaran beyaz bir ateş iner ve o kurbanı ya alır veya yakardı."

İbn Cerir, İbn Abbas'tan şöyle rivayet ediyor: "Yahudilerden herhangi biri bir tasaddukta bulunur, bir iyilik yapar; Bu sadakası eğer Allah katında kabul görürse, gökten bir ateş iner ve sadaka olarak verdiği o şeyi yerdi.

İşte onun bu anlattığı ve cevap verdikleri şey; söz konusu olan şu kurban olayı iman edilmesi gereken bir husustur. Çünkü bu bir mucizedir; ancak zatı itibariyle, aslı bakımından değildir. Çünkü bu da öteki mucizelerden herhangi bir mucizedir; onlardan bir farkı yoktur."

Ben de derim ki: İsrailoğullarında kurban ibadeti biri kanlı, diğeri de kansız kurban olmak üzere ikiye ayrılırdı. Kanlı kurbanlar sığır, koyun ve güvercin türü gibi eti yenen temiz hayvanlardan oluşmaktaydı. Kansız olan kurbanlar ise mevsimlere göre çıkan meyve, sebze, zeytin, un ve benzeri şeylerdi. Yahudilerde kurbanlıklar muhtelif idi. Kimisi yakılanlar, kimisi takdimeler-sunumlar, kimisi kurtuluş-selamet şeklinde iken kimisi de hata ve günah kurbanlıkları gibi değerlendirilirdi. Yahudiler yakılması gereken kur-

banlıkları kendi elleriyle yakarlardı. Nitekim bu durum Tevrat'ın Levililer bölümünde şöyle anlatılmaktadır:

"1- Rab, Musa'yı çağırdı ve onunla toplantı çadırında konuşarak şöyle söyledi:

2- 'İsrailoğullarıyla konuş ve onlara de ki: 'Sizden herhangi bir kimse Rabbe hayvanlardan kurban ettiğinde bu durumda kurbanlarınızı koyun ve sığırlardan yapınız.

3- Eğer yapacağı kurban, sığırdan olacaksa, sağlıklı bir erkek sığırı toplanma çadırının kapısına yaklaştırıp, ondan memnun olduğunu göstermek için Rabbin önüne takdim etsin.

4- Elini yakılan kurbanlığın başına koyar, kendisinden günahlarının bağışlanması, keffareti için memnuniyetini gösterir.

5- Rabbin önünde buzağı kesilir, kâhin olan Harunoğulları kesilen o kurbanın kanını alıp kesilen yerin çevresine, toplantı çadırının yanında serperler.

6- Yakılan hayvan yüzülür ve parçalarına ayrılır.

7- Kâhin olan Harunoğulları kesim yerine bir ateş bırakırlar ve bu ateşin üzerine odunlar dizerler.

8- Kâhin olan Harunoğulları kesilen parçaları, hayvanın kafasıyla birlikte, iç yağını da kesim yerinin üzerinde bulunan ve yakılan ateşin üzerindeki odunların üzerine bırakırlar.

9- Fakat kesilen hayvanın sakatatı ve paçalarını da su ile yıkarlar, kâhin bütün bunları kesim yerindeki yakılma yeri olan fırın üzerinde ateşte yakar. Bu yakılanın kokuları Rabbin sevinç ve mutluluğu olur.'"

Daha sonra koyun ve keçi olarak kurban çeşitlerinden, güvercin, kumru ve bıldırcın türü kurbanlıklar hakkında detaylar veriliyor. Nitekim daha önceden de diğer kurban edileceklerle ilgili türler açıklandığında bu konuda bilgiler geçmişti. Burada ise sen şunu öğreniyorsun: Yahudiler kendi elleriyle ateş yakıyorlar, yaktıkları bu ateşte yakılması gerekenler türünden olan kurbanlarını yakıyorlar. Ancak Yahudiler kendilerine ait olan birtakım hurafeleri veya yeni icatlarını Müslümanların üzerine atıyorlar ki Müslümanlar bunları kitaplarına koysunlar ve böylece onların dinlerini bozmuş olsunlar istiyorlar. İşte bunun içindir ki bizler, bize ait olan kaynaklarımızda İsrailiyat içeren hurafelerle doldurulmuş olduğunu görmekteyiz. Oysa bu bilgilerin hiçbiri aslında Ahdi Kadim'de bulunmamakta, onlara ait bir aslın varlığına

rastlanılmamaktadır. Hatta bugün bile içimizde, bizden önce geçen büyüklerimizin eserlerinde, tefsir kitaplarında olsun başka kitaplarda olsun yer alan bu rivayetleri hala kutsal rivayetler olarak kabul edip değerlendirenler bulunmaktadırlar. Bu rivayetleri tenkide ve incelemeye bile yanaşmamaktadırlar. Bunun gerçek manada incelenip anlaşılabilmesi ancak İsrailoğullarının kitaplarına muttali olanlar bilebilmektedirler.

Ancak Üstad İmam Abduh'a gelince, onun kurbanlar konusunda burada ele aldıkları şeyler tefsir âlimlerinin söylediği şeylerdir. Daha sonra diyor ki: Şöyle demek de caiz olabilir: Bu konuda en doğru olanı ***"ateşin yiyeceği bir kurban bize getirmedikçe"*** kavlinin manası, 'bize, ateşin yakacağı bir kurbanı kesmemizi bize farz kılmadıkça' olabilir. Çünkü onların şeriat hükümlerine göre, kendileri kurbanlarından bazılarını yakarlardı. Ancak Allah Peygamber'in onlara şöyle cevap vermesini emir buyurmuştu:

"Size, benden önce mucizelerle, özellikle dediğiniz mucize ile nice peygamberler geldi. Eğer doğru insanlar iseniz, onları niçin öldürdünüz?"

Evet, iddianızda samimi iseniz, bunu yapın. Çünkü bana iman etmiyorsunuz. Zira ben size kurban yakmanızı emretmiyorum. Yani sizler sadece söz konusu olan peygamberlere karşı çıkmak ve onlara isyan etmekle kalmadınız. Çünkü kalpleriniz onlara karşı katılaşmıştı ve siz onları öldürdünüz.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Şüphesiz böyle bir şey, siz boynu kalın ve sert bir toplum olduğunuzdan ötürü sizden meydana gelmiştir. (Çünkü onlar ellerinde var olan Tevrat'ta böyle bir vasıfla nitelenmektedirler.) Sizler katı ve kararmış yüreklisiniz, bu bakımdan kalpleriniz kılıflıdır. Siz bu açıdan hakkı anlayamazsınız ve ona boyun da eğemezsiniz.

İşte bu durum bizim söylediğimiz gibi şu açıdandır: Ümmetler veya toplumlar sahip oldukları ahlak, taşıdıkları özellikler ve âdetleri bakımlarından adeta bir tek şahıs gibidirler. Kaldı ki bu tabir Araplar arasında da bilinen bir ifadedir. Araplar, bir şahsın işlediği bir suçu, o şahsın bağlı olduğu kabileye genelleştirerek, o kabileyi onunla anarlar. Hatta suçu işleyen kişi ölüp gitse bile kabile artık onun adıyla anılır olur.

Bu durum bize şunu göstermektedir; bu türden işlenen cinayetler ve cürümler-suçlar menşeleri ve membaları itibariyle Allah'ın hükmüne bağlı, onunla irtibatlıdır. Gerçi bu suçu işlememiş olsalar da durum böyledir. Çünkü suç aletleri ve sebepleri ellerinde var değildir. Ama böyle olsalar da o

suçun menşei ve ona sürükleyen sebepler kişinin nefsinde yerleşmişse yine de suçlu olmaktan kurtulamaz. Bu menşe, şeriatın emrini basite ve hafife almaktır. Hakkın emrini umursamamak ve hiçe saymak ve onu araştırıp incelememektir.

Kesin ve ret olunamayacak derecede açık beyineler/kanıtlar getirdikten, beyin çatlatan kanıtlar sunduktan ve yolu aydınlatan kitaptan ve delilin ikamesinden sonra ***"Eğer seni yalancılıkla itham ettilerse"*** sakın onlara üzülme, küfürleri sebebiyle onlar için hüzünlenme, işlerinin kötülüğüne şaşırma! Çünkü bu, Yüce Allah'ın kulları için değişmez olan kanunudur. Şu, ataları daha önce gelip geçmiş olanların huyu ve karakteridir. ***"Yadırgama; gerçekten, senden önce apaçık mucizeler, sahifeler ve aydınlatıcı kitap getiren nice peygamberler de yalancılıkla itham edildi."*** Çünkü peygamberler kavimlerine, onların reddedemeyecekleri deliller ve beyyineler ortaya koydular, kalplerini aydınlatıcı öğütleriyle sarstılar. Kitap ile de kurtuluş yolunu aydınlattılar. Fakat bunların hiçbirisi işe yaramadı. Çünkü kavimlerinin gönülleri hakkı talep etmekten, hayır yolunu araştırmaktan uzaklaşmıştı. Bu ayet Hz. Peygamber'i (s) teselli etmektedir ve bir de insanların karakterlerini ve kabiliyetlerini açıklamaktadır.

"Zubur" kelimesi, *"zebur"* kelimesinin çoğuludur. *"Mutlak manada onu yazdım."* ya da *"Büyük ve kalınca bir kitap yazdım."* demektir. Bunu Ragıb el-İsfahânî demektedir. Ya da *"itkan"*, *"kesin inandırıcılık"* anlamımdadır. Nitekim *Lisanu'l-Arab*'ta da böyledir. Kelime, *"kitaplar ve sayfalar"* anlamına da gelmektedir. Nitekim *"zebertu'l-kitabe"* denilmiştir. Bu, *"Kitabı yazdım."* demektir. Aynı zamanda bu, *"Okudum."* manasına da gelmektedir. Ya da kötülüklerden menden vaazlar, öğütler anlamındadır. *Lisanu'l-Arab*'ta diniliyor ki: "*'zebure yezburu'* kelimesi zamme harekesiyle bir şeyden nehyetmek, menetmek ve yasaklamak, azarlamak demektir."

Hadiste şöyle gelmiştir: *"Dilenciyi üç defa geri çevirdiğin zaman, artık onu azarlaman gerekmez."*[258] Yani *"Dilenciyi azarlama, sert söz söyleme!"* demektir. *"Zeber fetha"* hareke ile *"menetmek, engellemek"* demektir.

"Zeber-Zubur" kelimesinin asıl manası *"kesmek"* demektir. Nitekim demiri kesen bir kimse için *"zebere'l hadide"* denir. *"Zubur"* kelimesi bu ayette *"öğüt-*

---

258. İbnu'l-Esir el-Cezerî, *Nihaye* ve *Garibu'l-Hadis*, 2/293.

ler ve aydınlatıcı kitap" manasında *"dört kitap"* olabileceği gibi *"peygamberlere gelen sayfalar ve aydınlatıcı kitap İncil"* de olabilir.

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَن زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ ﴿185﴾ لَتُبْلَوُنَّ فِي أَمْوَالِكُمْ وَأَنفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِن قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا وَإِن تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ ﴿186﴾

185- Her canlı ölümü tadacaktır. Ve mutlaka kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı size tastamam verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete konursa o, gerçekten kurtuluşa ermiştir. Bu dünya hayatı aldatıcı bir metadan başka bir şey değildir.

186- Andolsun ki, mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz; sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve müşriklerden birçok üzücü sözler işiteceksiniz. Eğer sabreder ve takva gösterirseniz, muhakkak ki bu, yapılacak en değerli işlerdendir.

Dünya Hayatının Değeri

İki ayetle ilgili yorumu bir önceki ayetten bağımsız olarak yapacağız. Bundan önceki ayetin bu iki ayetle bağlantı yönü şöyledir: Bu iki ayetten önceki ayet, Yahudilerin ve başkalarının kendisini yalanlamaları sebebiyle, halkın daha önceki peygamberleri yalanlamaları, o peygamberlerin de bu inkârcılara, inatçılara ve küfürde direnenlere karşı sabretmelerini ve insanların bu yöndeki karakterlerini açıklamak suretiyle Hz. Peygamber'i (s) bir teselli mahiyetindedir. Şimdi ele aldığımız bu iki ayette ise daha fazla bir teselli durumu işlenmektedir.

Nitekim İmam Razi diyor ki: "Aslında ölüm denen olay bir gayedir. Çünkü insan ölüm sayesinde üzüntülerini ve kederlerini yok eder. Zira ölüm gerçeğinden sonra bir başka yurt var ki, insan o yurtta layık olduğu şeylerle ya ödüllendirilecek veya cezalandırılacaktır."

Üstad İmam Abduh diyor ki: Burada farklı bir teselli daha vardır. Sanki burada şöyle der gibidir: Kâfirlerin küfürlerinde direnip inat etmeleri sebebiyle gördüklerin için geri çekilme ve umutsuzluk da yaşama. Çünkü bu onların minnetidir. Sonu olan her şeyin günü mutlaka gelecek ve kişi o sona ulaşacaktır. Bu itibarla şu inatçı kâfirleri oraya götürecek şey zaten yakındır ve onlar orada bu dünyada iken yapıp ettiklerinden ötürü cezalandırılacaklardır. Bu bakımdan onların yaptıkları kötülükler sebebiyle tüm kötülüklerinin karşılığını burada görmelerini beklemeyesin. Nitekim senin de işlediğin iyilik ve güzelliklerine ilişkin amellerinin karşılığının tamamı bu hayatta, bu dünyada verilecek değildir. Bu dünyada aldığın ve yaşadığın güzellikler sana kâfidir, onların da bu dünyada karşılaştıkları ve ileride de karşılaşacakları cezalar onlara yeterdir. Unutma ki hiçbir kimse için yaptıklarının karşılığının/cezasının tümüyle bu dünyada verileceği, karşılığının tamamen burada görüleceği diye bir kural yoktur. Nitekim iyilik veya kötülük olsun insanın yaptıklarının tüm karşılıklarını almaları ancak ahirette olacaktır.

Müteakiben diyor ki: Bu ayetin kendisinden önce geçen *"Allah'ın kereminden kendilerine verdiklerini infakta cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır."*[259] mealindeki ayetle birleştirilmesi doğru olabilir. Yani şu kendilerinden söz edilen ve hakları vermesi gereken yerlere verilmesine engel olan cimriler ve bir de Allah'a karı cüretkârca davranarak peygamberlerine zulmedip haksızlık yapanlar ve peygamberlerin sonuncusuna karşı inatçılık edenler var ya, işte onların hepsi de başkalarının öldükleri gibi onlar da yakında öleceklerdir. Kıyamet gününde ecirleri tas tamam verilecektir. Aynı şekilde bunlara karşı mukavemet gösteren, imanları yolunda onlardan gördükleri sıkıntılara göğüs geren mü'minler var ya, onlar da buna karşılık tüm ecirleri bu dünyada verilecek diye sanmasınlar. Asla öyle değildir. Çünkü o mü'minlere kıyamet gününde ecirleri tas tamam verilecektir.

---

259. Âl-i İmran, 3/180

Ben de derim ki: İki ayetteki ifade, daha önce geçen ve Hz. Peygamber ile ona tabi olanları teselli mahiyetinde olan ve hitabette onlara ayetin zımnında yer alan şeyi açıkça ortaya koymaktadır. Çünkü ecirlerin tas tamam verilmesi hemen çar çabuk hayır ve iyilikte akla gelir. İşte bu ayet, Müslümanlara, karşı karşıya kalıp da imtihan edildikleri olayı haber vermek bakımından Müslümanlara kolaylık sağlasın diye kendisinden sonra gelen ayeti açıklama hususunda bir ön hazırlık mahiyetindedir.

Daha sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Her canlı, ölümü tadacaktır."*** Bunun manası gayet açıktır ve Arapça bilen herkes bunu gayet kolaylıkla anlayabilir. Bu gerçek de şudur ki her yaşayan mutlaka ölecektir. Onun nefsi, kendisinin içinde yaşadığı bedenden ayrılma tadını, olayını tadacaktır. Fakat bununla ilgili felsefe bilimi açısından birtakım problemler bulunmaktadır. Çünkü felsefe bilimiyle alakalı birçok terimler İslâmî kaynakların tamamının içerisine işlemiş durumda. İşte bunun içindir ki Üstad İmam Abduh şöyle diyor:

"Nefs" kelimesi kullanım bakımından kimi yerlerde doğru olarak yerinde kullanılırken, kimi yerlerde ise hiç alakası olmadığı halde kullanılmıştır. Burada hemen akla gelen şey şudur ki neftsen murat, burada kendisiyle canlılara hayat verdiği bilinen gerçek şeydir. Bu bakımdan *"Nefs"* kelimesinin burada *"zat"* manasında olması uygun düşmez. Yani şöyle denilir: *"Bu kelimenin genel anlamı içerisine yaratan Yüce Allah da girer. Çünkü nefs kelimesi Yüce Allah'a da izafe olunmaktadır. Nefs kelimesi baki olduğu halde nefsin ölüp ölmeyeceği hakkında birtakım problemler ileri sürülmüştür. Çünkü nefs kıyamet gününde diriltilecektir. Ancak var olan şey diriltilir. Eğer nefs yok olup gitseydi, bu durumda 'Nefs diriltilecektir.' denilmezdi. Ancak 'O şey bulundu.' denilirdi."* Buna şöyle cevap vermişlerdir: *"Nefsin baki olması, onun ölümü tatmasına aykırı değildir. Çünkü ölümü tadan şey, mevcut yani var olan şeydir. Ölü ise bunu tatmaz. Çünkü zevk yani tatma olayı bilince (şuur) dayanır. Burada özel olan durum, ruhun bedenden ayrılmasıdır. İşte nefs de bunu hisseder. Bedene gelince, bedenin şuuru yoktur; çünkü beden ölüp gitmiştir. Ölüm tanımı hakkında araştırma yapmak abesle uğraşmaktır, cehalettir. Çünkü ölüm, herkes için bilinen gerçek olaydır."* Burada başka bir cevap daha var ki bu daha basit ve daha açıktır. O da şudur ki her canlı ölümü tadacaktır.

"Ve mutlaka kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı size tas tamam verilecektir." *"Ecrini vefa etti."* demek, *"İşinde hiçbir eksiklik yapmadan ameline vefa göstererek o şeyi ona verdi."* demektir. İnsan henüz bu dünyada iken her ne zaman yaptığı şeyden dolayı ecrini elde etse, yine de onu tas tamam olarak almış olmaz; ancak ahirette alır. ***"Kıyamet"***, *"insanların ölümden sonraki hayat için âlemlerin Rabbi olan Allah'ın huzurunda hesap vermek üzere kalkıp duracakları gün,"* demektir.

Kabir azabını ve nimetlerini inkâr edenler delil olarak bu ayeti göstermektedirler. Yani şu kısacık hayat ile o uzun hayat arasında yer alan berzah-kabir âleminde bu nefsler birşey tatmazlar. Bu görüş aslında Mutezile'ye nispet olunmaktadır. Ancak İmam Zemahşeri -ki kendisi Mutezile'nin sayılı isimlerinden biridir- kendi adamlarının bu ayeti delil göstermelerini reddediyor. Nitekim *Keşşâf* isimli tefsirinde diyor ki: "Eğer böyle diyecek olursan, böyle bir hal *'Kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur.'*[260] rivayeti hakkında vehme sebebiyet verir."

Ben de derim ki: ***"Teveffiyet"*** yani ***"Tas tamam verilir."*** manasındaki bu kelime, söz konusu vehmi ortadan kaldırmaktadır. Çünkü mana; ecirlerin tas tamam olarak verilmesi ve hiçbir eksiklik yapılmaması meselesi işte sözü edilen o günde yani kıyamet gününde gerçekleşecektir. Oysa bundan önce verilenler ve olanlar ise, sadece verilecek ecrin bir kısmıdır.

"Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete konursa o, gerçekten kurtuluşa ermiştir." ***"Cehennemden uzaklaştırılmak"*** demek *"ondan ırak tutulmak, yakınında bulundurulmamak, o cehennem onu kapıp almazdan önce onun yakınında yer almamak"* demektir.

Keşşâf tefsirinde deniliyor ki; "***'Zahzaha'*** kelimesi, *'zah'* kelimesinin tekrarından ibarettir. Bu da *'bir şeyi hızlıca acele ile çekmek'* demektir." Bir de hiç unutamadığım ve hep aklıma gelip duran bir mana var. Bu, uzaklaştırmadan sonra tekrar uzaklaştırmak, ırak kıldıktan sonra yeniden ıraklaştırmak, demektir. Yani oraya düşme vehmini vermesinden sonra yeniden böyle bir vehme kapılmaktır. (Çünkü kişinin nefsinde bulunan kötülükler onu oraya hemen çekiverir.) Her alışta o da onu oradan uzaklaştırır. (Bu da ancak o kişinin çok fazla iyilikler yapmış olmasından ötürü, iyilikleri kötülüklerini kat kat geçtiğinden onu cehenneme her çekişte, iyilikler devreye girip hemen

260. Tirmizi, *Kıyamet*, 26. Bu hadis ciddi anlamda oldukça zayıf olan bir hadistir.

onu oradan uzaklaştıracaktır.) Bu durum o kişi cennete girdirilinceye kadar böyle olacaktır ve bu da onun için çok büyük bir kurtuluş olacaktır.

Ayette *"felâh/kurtuluş"* kelimesi, herhangi bir şeyle taalluku bulunmaksızın, bağlantısı olmaksızın mutlak manada zikrolundu. Bu da, o kurtuluşun çok büyük bir kurtuluş olduğunu göstermektedir. Bu büyük kurtuluş da, kişinin talep ettiği veya istediği her şeyi elde etmek için hoşlanmadığı tüm şeylerden kurtulmayı da kapsamına alır. Sevip istediği kurtuluşu da içine alır. Özellikle de, senin ateşten selamete ermeni, karar kılınacak yurtta ebedi nimetler içerisinde büyük bir kurtuluşu da kapsamına almaktadır. İşte seni bu noktada uyarırım.

Üstad İmam Abduh diyor ki: "Önce ***'ecirlerin tastamam verilmesi'*** zikredildi. Bundan sonra da bunu en açık bir anlatımla, en özlü bir şekilde icaz yoluyla aciz bırakacak şekilde açıklamış oldu."

Unutma ki bir cennet ve bir de ateş yani cehennem vardır. Bu itibarla insanlardan kimisi cennete konulacak, kimisi de cehennem ateşine atılacaktır. Burada ateşin büyük ve korkunç durumunu, şiddetini anlattı. Bunun şiddetinden kaçışı ve uzak kalınmayı da *"Zahzaha"* ifadesiyle aktardı. Hem öyle bir anlatımla ele alındı ki sanki her şahıs neredeyse o uçurumdan aşağıya her an yuvarlanacakmış gibi bir anlatımla aktardı. Bu itibarla sadece oradan uzaklaştırılmak bile o kimse için büyük bir kurtuluştur.

Burada şöyle bir imada da bulunmaktadır: İnsanların işledikleri amelleri onları ateşe sevk eder. Çünkü genelde bunlar hayvanîdir. Bu durum neredeyse cennete girecek kişi kalmayacak duruma gelir gibi olur. Ancak kişiyi oraya düşürecek olan amellerden uzaklaşması halinde, insan ateşe düşmekten kurtulur. Şu cehennem ateşinden uzaklaştırılanlar var ya, onlar, nefisleri ruhi olan sıfatlarını hayvanî olan sıfatlarına egemen kılmasını sağlamıştır. Onlar da imanlarında ve amellerinde ihlâs sahibi oldular ve Allah yolunda cihad olunması gerektiği gibi hakkıyla cihad ettiler. Bu, nefislerinde şirkten bir tek eser ve leke kalmayana dek, hiçbir amellerine şirk şaibesini bulundurmadan davranan kimselerdir.

Bu veciz manadaki anlatım, bütün bu manaları ifade etmektedir. Bu ayette diğer ayetlerde cennet ve cehennem-ateşle ilgili özellikler anlatıldığı gibi herhangi bir hüccete gerek duyulmamıştır. Çünkü diğer ayetlerde söz konusu özelliklerden bahsedilirken ayetler mana gelişi bakımından zaten böyle

bir şeyi uzunca anlatmayı gerektiriyordu. Bunlarla ilgili bir şeyi tanıtmak ise, gayb âlemiyle ilgili bir durumdur.

Bu arada bu ayetin *"fa"* harfiyle ***"fe men zuhziha"*** kavlinin gelmesi, tertip yani sırayı gözetmek ve sebebi açıklamak içindir. Nitekim *"ketebtu anhu"* ve *"ketebtu bi canibihi"* ifadelerine benzer bir ifadedir. (Bu noktada biraz durup düşünmek gerekir.) Belki de ben bunu tekrar gözden geçirmek istiyordum da sonradan unutmuş oldum. İşin aslı ayette kelimenin başında yer alan *"fa"* harfi atıf yani bağlaçtır. Böyle olmakla beraber bu harfte sebep değil ama aynı zamanda tertip yani sıralama manası da bulunmaktadır. Bundan sonra gelen kısım ise ecirlerin tas tamam olarak verilmesine ilişkin olmak üzere detaydır.

"Bu dünya hayatı aldatıcı bir metadan başka bir şey değildir." Burada geçen ***"dünya"*** kelimesi *"hayat"* kelimesinin sıfatıdır. Dünya kelimesi, *"Edna"* kelimesinin müennesi yani dişilidir. ***"Meta'"*** ise, *"kendisinden uzun, çok uzun"* ya da *"kısa bir süre yararlanılan ve faydalanılan şey"* demektir. Çünkü bu, meta yani eşya, mal ve varlık türünden olan şey demektir. Meta kelimesi *"mutu'"* kelimesinden alınma bir sözcük olup bu da *"uzatmak"* manasındadır. Örneğin gündüzün uzamasına *"metaan-nehar,"* bitkinin uzamasına da *"metaan-nebat"* denir. Nitekim kap ve benzeri eşyaya da meta adı verilir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Süs veya başka eşya yapmak isteyerek ateşte erittikleri şeylerden de buna benzer köpük olur."[261] Nitekim Hz. Yusuf'un kardeşleri hakkında da şöyle buyurmuştur:

"Eşyalarını açtıklarında, sermayelerinin kendilerine geri verildiğini gördüler."[262]

Bu ayette geçen *"meta'"* kelimesi, Hz. Yusuf'un kardeşlerinin içinde eşyalarını, yiyecek ve içecek türünden şeyleri taşıdıkları kap-kacak ve çuval anlamındadır.

Ayette geçen ***"el-ğurûr"*** kelimesi de *"aldatmak, hile yapmak, tuzak kurmak"* manasındadır. Bunun aslı, bir kimseye aldanma ve aldatılma isabet edilmesidir. Yani kendisini aldatacak ve yanıltacak şeylere aldanıp yanılgıya düşmesi demektir.

---

261. Ra'd, 13/17.
262. Yusuf, 12/65.

Zemahşerî, *Keşşâf* tefsirinde diyor ki: "Burada dünya meta yani eşyaya benzetildi. Çünkü dünya bu manada insanı dolaylı bir şekilde tuzağa düşürmekte, aklını başından almaktadır ki, insan başı dönmüş bir halde iken o eşyayı yani dünyayı satın almış olsun. Daha sonra da Yüce Allah bu işin kötülüğünü ve iğrençliğini, bozgunculuğunu açıklıyor."

Üstad İmam Abduh diyor ki: Dünya hayatı süfli ve aşağılık olan ya da yakın olan bir hayattır, fazla uzun sürmeyecektir. Aslında bundan murat bizim şu yaşamakta olduğumuz kendi hayatımızdır. Yani şu anda yaşamakta olup da yararlandığımız maişetimiz ve geçimimizdir. Çünkü biz bu hayattan maddi manada olmak üzere onun yiyeceklerinden ve içeceklerinden, manevi olarak da onun makamından, mevkiinden, yükselişinden yararlanırız.

İşte bu hayat, bize yaşayacağımız iki hayattan en yakın, en basit, en önemsiz, en çabuk geçecek ve silinip gidecek olanıdır. Ancak bütün bu gerçeklere rağmen yine de aldatan bir metadır, eşyadır. Çünkü dünyaya sahip olan herkes her zaman mağrurudur, her zaman aldanmıştır. Çünkü dünya her an kendisine bağlanmış olanları, lezzetlerini onların önüne sermek ve acılarını gidermekle oyalar durur. Öyle ki uğrunda hiç de yorulmaması gereken bir manada yorulmaya mahküm bırakır. Hiçbir yorulmaya değmezken o bu uğurda kendini yorar. Mutluluğu elde edebilmek için dünya insanı oldukça katılaştırır. Geleceğini, ileride elde edebileceklerini unutması için peşin olanını ona tercih ettirir.

Ayette yer alan ibarede hasr manası vardır. O da iyilerin yaşayacağı hayatı kapsamaktadır. Çünkü iyiler hayrı ve iyiliği sevdiklerinden, Allah'a yakın olmayı dilediklerinden ötürü tüm iş ve güçlerini halkın yararına harcarlar. Çünkü o iyi kimseler bu dünyadaki nimetlerden yararlanıyorlar. Çünkü bu dünya nimet ve lezzetleri ya Allah'ın kahrından olur veya öyle bir manadan ötürü olur ki, onun bakiliği ve kalıcılığı da yoktur. Ya da denilir ki insanın işlediği iyilikler ve yaptığı güzel işler ve Allah'a itaat türünden olan şeylerin hiçbirisi dünya metaı değildir. Buradaki hasr ifadesi ise kişinin üzerinde galebe çalan inancı açısındandır.

Ben de derim ki: Cümlenin özet olarak manası, aslında bu dünya bir meta, bir eşyadan başka bir şey değildir. Bu bakımdan onun özelliği de insanı aldatmaktan, hakiki ve gerçek manadaki bilgilerle nefsini olgunlaştırmaktan, Allah'ın rızasını kazanmaya sebep olacak güzel ahlâktan uzaklaştırmaktan iba-

rettir. Çünkü bu güzellikler kişinin ruhunu yüceltir ve onun nefsini ahiret saadetine hazırlar. O halde burada insana düşen görev, nefsi bakımından dünya metaıyla uğraşıp zaman kaybederek israfa düşmekten kaçınması ve sakınması gerekir. Çünkü dünyanın hangi türden olursa olsun her metaı onu meşgul eder ve nefsini kendisine unutturur. Eğer dünya ile meşgul olunması bakımından herhangi bir zaruret yoksa ya da normal olarak geçimini sağlamanın ötesinde bir ihtiyacı yoksa dünyaya aldanmamalıdır.

Bu dünyada satranç, tavla gibi oyun, eğlence ve buna benzer şeylerle zamanlarını nasıl tükettiklerini, nasıl böyle bir bataklığa bu zamanda saplanıp kaldıklarını görmez misin? Nasıl da hayatlarından hırsızlık yapıyorlar, ömürlerini kahve ve gazino gibi yerlerde nasıl boşa harcayarak tükettiklerini görmüyor musun? Doğrusu ger gurup ve cemaat kendi çevresiyle ve yaptıklarına sevinip durmaktadır. Çünkü hepsi de aldanmışlar, hepsi de tuzağa düşmüşlerdir. Bu kötü durumdan sadece Allah'ın, zamanlarının çoğunu akıllarını olgunlaştıracak ilim yolunda harcayarak kendilerini bu yolda muvaffak kıldıkları kimseler müstesnadırlar. Nefislerini arındıracak şeyleri öğrenerek ibret alabilecek olanlar ve salih bir amel işleyerek yararlanacak olanlar müstesnadırlar. Yine edindiği bu güzellikler sayesinde iyi bir niyetle, selim ve temiz bir kalp ile Allah'ın kullarına faydalı olabilecek ilimler öğrenen ve bu doğrultuda çalışanlar başkadırlar.

Hallacı Mansur'un öldürülmezden önce müritlerine yapmış olduğu son vasiyeti ne kadar güzeldir! Bakın Hallaç ne diyor: *"Meşguliyetin seni O'ndan alıkoymadıkça sana nefsinle ilgilenmeni tavsiye ederim."*

Kaldı ki dünya metaının bir gayesi yok ki, bu konuda amel işleyen, çaba gösteren onu varıp elde edebilsin, nefsini onunla tatmin etmiş olabilsin, kalbini onunla huzura kavuşturmuş olsun. Aksine dünya metaına bulanıp kalan kimse giderek israf bataklığına, daha fazla harcama isteği hastalığına yakalanır. Çünkü insan dünyaya saplanıp kalınca bir ihtiyaç giderilmiş olmasın ki, peşinden bir başkası, onun arkasından da bir başkası gelmesin. Tıpkı şairin dediği gibi:

فما قضى احد منا لبانته ولا انتهى أرب إلا إلى ارب

"Bizden herhangi birimiz bir ihtiyacını karşılayınca
Sonu yoktur ardından hemen dizilir birkaç ihtiyaç"

İşte bu konuda insanları uyarmak gerekir. Gerekir ki hayvanlık yönüne yenilmemiş olsunlar. Aksi takdirde helak olanlardan olmuş olurlar.

İmtihanın Boyutları

"Andolsun ki, mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz." Fahruddin Razi şöyle der: "Bil ki Yüce Allah Peygamber'ini (s) *'Her canlı mutlaka ölümü tadacaktır.'* kavliyle teselli etmişti. Bu ayette ise teselli dozunu biraz daha artırarak şunu açıklıyor: Kâfirler Uhud savaşı gününde Rasûlullah'a ve Müslümanlara ezalarından sonra ileride de aynı şekilde can ve mal konusunda ezada bulunacaklarını, imkân bulabildikleri her yoldan bunu deneyeceklerini açıklıyor.

Böyle bir açıklama yapmanın ve bunu bildirmenin amacı, kendilerini sabretmeye alıştırmaları, dirençlerini artırmaları, herhangi bir korku ve ürperti içerisine girmemeleri içindir. Bu da şu sebepledir: İnsanlar eğer üzerlerine belanın gelişini bilmezlerse, buna hazırlıksız yakalanırlarsa, bela aniden gelince; bu, kendilerine çok ağır gelir, sıkıntı yaşarlar. Ancak bir belanın üzerlerine geleceğini bilirlerse; belanın gelmesi halinde bu, kendileri için bir şok etkisi yapmaz. Çünkü önceden ona hazırlıklıdırlar."

Ben de derim ki: Müslümanların karşılaşacakları eza ve şiddete karşı kendilerini hazırlamaları, onlara sabırla göğüs germeleri, böyle bir durumla karşı karşıya kaldıklarında da buna hazırlıklı olmaları içindir. Yani başlarına ansızın bir şiddet ve musibet gelenlerin ürküp korktukları, böyle bir şeyi bekleyip istemedikleri gibi bir korkuya kapılmamaları ve ürkmemeleri için önceden buna hazırlıklı olmalarını sağlamaktır.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Bu ayeti daha önce geçen, *"Allah'ın kereminden kendilerine verdiklerini infakta cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır."*[263] mealindeki bu ayetlerle ya da kavliyle birleştirilmesi doğru olabilir. Çünkü o ayetlerde malda cimrilikten ve Yahudilerin durumlarından söz edilmiştir. Bu ayette ise mal ile imtihan olunacakları ve söz konusu Yahudilerden ve başkalarından başlarına gelebilecek şeyleri hatırlatma vardır.

Bu arada şu da doğru olabilir: Bundan önce Uhud vakıasının başından itibaren buraya kadar olan hususu birbiriyle bağlantılıdır. Burada sanki şöy-

---

263. Âl-i İmrân, 3/180.

le der gibidir: Uhud gününde can, mal ve başkaca hakaretler olmak üzere karşılaşmış olduğunuz durum, sizin için son imtihan değildir. Bilakis ileride de buna benzer tüm konularda sizler imtihan edilip deneneceksiniz ve Yüce Allah'ın bu sünneti yani kanunu yaratmış olduğu herkes için geçerli olduğu gibi sizin için de geçerlidir. İleride mal, can ve benzeri birçok şeylerle deneneceksiniz. Sanmayınız ki sizler izzet tahtında oturan kimselersiniz ve sizler nimetlerle korunmuşsunuz, kâinatta olabilecek olaylardan güvende olacaksınız. Sakın böyle bir zanna kapılmayasınız. Yüce Allah daha önce geçen toplumlara nasıl bir muamelede bulunmuş ise, onları nasıl deneyip imtihandan geçirmişse, aynı şekilde size öyle muamelede bulunacak ve sizi de deneyip sınayacaktır.

Yüce Allah bu denemeyi, sizden bilmediği şeyleri bilmek ve öğrenmek maksadıyla böyle bir şeyi yapacak değildir. Bu, bunun için değildir. Çünkü Allah *"Allamu'l-Ğuyûb" (Gaybı bilen)* olması sebebiyle O'na gizli kalan bir şey asla yoktur. Aksine Yüce Allah'ın bunu yapması, içinizdeki murdar ve iğrenç karakterli olanlarla temiz ve güzel olanlar belirlenip ortaya çıksın, ayırt olunsun diyedir. Nitekim Uhud olayında bu manada birçokları böylece ayıklanıp ortaya çıkmış oldular.

Devamla diyor ki: ***"Mal ile imtihan"*** demek; farz olan sadakaları, zekâtı vermek ve Allah yolunda -ki bu da hayra ulaştıran her şey demektir- harcanması gerekenleri de harcamak demektir. Nitekim felaketler, musibetler, belalar hep bu neviden imtihanlardır. Aslında ayeti böyle yorumlamak, kimilerinin ayeti ilk manaya ve kimilerinin de ikinci manaya tahsis ettikleri gibi değil de böyle yorumlanması, hepsini toparlayan bir mana olması bakımından daha yerinde olur.

"Can ile imtihan" ise; canını Allah yoluna vermekle, ya da aile bireylerinden olsun, dostlarından olsun insanın sevdiklerinin Allah yolunda ölmesiyle olur.

(Ben de diyorum ki: Nitekim insan bedenine isabet eden musibetlerle de olabilir. Örneğin hastalıklar ve yaralanmalar gibi).

"Mükellefiyet sebebiyle imtihan" edilmek; bu, insanların imtihan edildikleri imtihanlar içerisinde en önemlisidir. Bilindiği gibi Yüce Allah Müslümanlara, Müslüman oldukları için her hangi bir koruma, bir yardım ve liderlik garantisi vermiş değildir. Ancak Allah, Müslümanları da tıpkı di-

ğerleri gibi koymuş olduğu sünnet yani ilahi kanun gereği hareket etmekle mükellef kılmıştır. Bu itibarla sürekli olarak kendilerini savunabilmeleri için mutlaka buna kabiliyetli olmaları, yeteneklerini bu noktada geliştirmeleri gerekir. Bu ise ancak insanın mal ve canını ortaya koymasıyla sağlanır.

Bu noktada ayeti şu şekilde yorumlayanların yanlışını da anlayabilirsin: Kimileri *"Mal ile imtihan olsun, malı sarf etmek ve harcamakla ilgili deneme olsun ve mal ile cihad olsun, bunların tamamı zekât ile sağlanır."* diyorlar. Oysa zekât, Yüce Allah tarafından mal konusunda koymuş olduğu hak nevileri ya da türleri içerisinde sadece bir tanesidir. Oysa mal ile yapılacak olan hizmetler oldukça çoktur. Bu itibarla mal denilince zekâtı içine aldığı gibi, kendisi sayesinde ümmetin salâhının ve durumunun iyileştirilmesi sağlanan, ümmetin şanını yüceltecek olan her türlü ameli, çalışma ve gayreti kapsar. Özetle düşmanı önleyecek ve ona engel olabilecek, başlarına gelebilecek nahoş olayların önüne geçilmesi için gerekli olan her türden yolu, yöntemi ve şeyleri içine alır. Yani kısaca demek gerekirse hastalık ve felaketler türünden korunmayı gerektiren her tedbirin alınmasını kapsar.

İşte bu imtihanlardan, denenmelerden biri de hakkı savunma konusundaki görevdir. Bu, ister mal ile olsun, ister can ile olsun gereklidir ve söz konusu kapsamın içerisinde o da yer alır. Çünkü insanların içlerinde ve nefislerinde bir huzurun var olabilmesi için kamuya ait işlerde ve konularda mutlaka ihtiyata yer vermek gerekir. Zorlukları ve sıkıntıları omuzlamak, malda olabilecek açgözlülükten, oburluktan ve tamahkârlıktan sakınmak gerekir.

Eğer ihtiyatlı olma konusunda yanlışa düşerler, tamahkârlık ederler ve kısmaya önem vermezlerse, Uhud'da olanlar gibi, yine başlarına birtakım şeyler gelebilir. Çünkü Uhud'da başlarına gelenlerin sadece kendilerinin düştüğü ve ellerinin kazandığı hata yüzünden veya dikkat etmeleri gereken noktalara dikkat etmemeleri, dikkatlerini dağıtmaları yüzünden olduğunu, başka değil sadece bu yüzden olduğunu bildiler. Onun için bunun gerekçelerini aramadılar ve biz Müslüman iken başımıza böyle bir durum nasıl gelebilir demediler. Çünkü uyulması gereken kanunlara uymadılar. Çünkü ilahi kanunlar yani sünnetullah Müslümanlar için de başkaları için de aynen geçerlidir.

Ayette önce maldan söz edildi. Çünkü mal bir vesiledir, bir araçtır. İnsan onunla, onu can için ortaya koymakla kabiliyet kazanır. Malı ortaya koymak, nefsini ortaya koymandan önce gelir. Yahut da insan, çoğu zaman malı için canını ortaya koyar. Ancak mal canın yongasıdır diyenler, galip olan ile olmayanı düşündüklerinden, mülahaza ettiklerinden ötürü, insan malını canına takdim ediyor.

Öğrendiğimiz gibi aslında imtihan olunmanın faydası murdar olan ile temiz olanın ayırt edilmesi içindir. Bunu ayrıca bildirmek ise, insanlara ilahi sünnetleri anlatmanın yararı açısındandır; mü'mini buna hazırlamaktır; olabileceklere karşı gücünü, mukavemetini hazırlamak, kabiliyetini ve yeteneğini ortaya koyması için olup, olabilecekleri taşısın diyedir. Çünkü bir kimse hiç beklemediği bir anda, hazırlıksız ve ona yeteneği olmadan, gayret ve çaba göstermeden tahdisi nimet kabilinden eline bir şey geçerse, bundan ötürü bu kimsenin dehşete kapılmasından, şımarmasından korkulabilir. Hatta aniden eline geçen imkânlar sebebiyle asabiyete kapılabilir, bir hastalığa ve ani ölüme bile neden olabilir.

Nitekim bir kimse ani bir felaket veya musibetle, beklemediği bir anda karşı karşıya kalırsa, bu iş ona çok ağır gelebilir, tasa, keder ve üzüntü tüm hayatını kaplar. Hatta bu durum kimi zaman o kimseyi ölüme bile götürebilir. Oysa her şeye hazırlıklı olan, kendini iyi ve kötü her şeye hazırlayan bir kimse daha güçlü ve daha sağlam olur. Ona göre hareket etmesini bilir."

Derim ki: Yani o kimse herhangi bir bunalıma girmeden, bir bıkkınlık ve usanç yaşamadan gelen belayı taşır. Kazanırsa şımarık birinin sevindiği, kendisini beğenen birinin yaptığı manada sevinip şımarmaz, sevinmez. Aynı zamanda her şeyi inkâr eden bir nankör misali bir kalemde her şeyi silip atmaz, büsbütün rotasını şaşırıp kötü biri olmaz.

İşte böyle bir bildirim, Yüce Allah'ın mü'min kullarını eğitmesi, terbiye etmesi açısındandır. Öyleyse ne oluyor ki bu çağda kendilerine yapılan uyarıdan yüz çeviriyorlar! *"Onlar bu sözü-Kur'ân'ı hiç düşünmediler mi? Yoksa kendilerine, daha önce geçmişteki atalarına gelmeyen bir şey mi geldi?"*[264]

Bu durum zekâtın hicretin ikinci yılında birinci Bedir gazvesinden önce farz kılındığına göredir. Oysa işin doğrusu bu ayetler hicretin dördüncü yılında, son Bedir gazvesini müteakiben nazil olmuşlardır. Nitekim ileride ele

264. Mü'minûn, 68/68.

alınacaktır. Doğrusu *"Burada iptiladan yani denenmekten, imtihan edilmekten murat, maldır."* denilmesi, buna olan ihtiyaç ve onun azlığı, kıtlığının çekilmesi demektir. Nitekim bu manada malî sıkıntı Ahzâb savaşında, daha sonra Tebuk savaşında görülmüştü. Bu konuda daha fazla bilgi için *"Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma-fakirlik ile deneriz. Sabredenleri müjdele!"*[265] mealindeki ayetin tefsirinden beş satır sonraki açıklamadan itibaren görebileceksiniz.

"Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve müşriklerden birçok üzücü sözler işiteceksiniz."

Bu da bir başka *iptila* yani imtihandır. Bu ayet, müşrikler ve Kitab Ehli'nin Allah'ın Rasûlü ile mü'minleri inciten söz ve ifadeleriyle fezayı doldurduktan sonra inmiştir. Bu Müslümanların alışageldikleri ve itiyat haline getirdikleri bir durum olduğu halde Kitab bunu neden böyle açıkladı?

Bilakis Üstad İmam Abduh diyor ki: Aslında bu türden olan şeyler can konusuyla ilgili iptila yani sınanma ve denenme kısmına girer. Özellikle burada buna yer vermesi ise, oldukça önemli bir yer tutması bakımındandır.

Ben de derim ki: Bu haberi öneminin bu kadar büyük olmasına rağmen bu ibareyle uyarması, buna dikkat çekmesine gelince, bana göre bunun herhangi bir sebebi yoktur. Bundan muradın anlaşılması için -ben, bu konuda okudum ve mütalaasını yaptığım kitaplarda bunu gördüm- bu konuda o kitaplara, tarihe başvurmaya gerek var demiyorum. Ben böyle bir şey diyor değilim. Yani Mustafa'nın (s) siyerine bakılsın gibi bir şey demiyorum.

Eğer bu ayetin, Bedir gazvesinden sonra indiğini, bu olayın hicretin dördüncü yılının Şaban ayında meydana geldiğini ve bu arada hicretin beşinci yılında ifk hadisinde geçtiği gibi Allah'ın kendisini temize çıkarıp akladığı Hz. Aişe-i Sıddika olayını hatırlarsak gerçeği anlamış oluruz. Keza Yahudilerin halkı kışkırtmaları ve yaptıkları anlaşmalarını bozmaları, Hz. Peygamber'i öldürme gayretine girmeleri olaylarını bir hatırlarsak gerçeği görebiliriz. Kaldı ki Allah Rasûlü (s) onların kötü komşuluklarından emin olabilmek için kendilerini Medine'den sürüp çıkardı.

Keza Yahudilerin müşrikleri tahrik ederek onlarla birlikte harekete geçmeleri, her iki taraftan da adamlar toplayıp Medine'ye baskına geçmeleri ve böylece Müslümanların kökünü kazımaya çalışmaları hep bu bağlamda ele

265. Bakara, 2/155.

alınacak olan şeylerdir. Bu arada halk arasında baş gösteren bela, sıkıntı ve dayanılamayacak derecede olan açlık ve kuşatma altında tutularak onları ölüme zorlamaları gibi olaylar hep bu amaçla idi. Nitekim Yüce Allah onların tümü için şöyle buyurmaktadır:

"Onlar hem yukarınızdan hem aşağı tarafınızdan-vadinin üstünden ve alt yanından üzerinize yürüdükleri zaman; gözler yıldığı, yürekler gırtlağa geldiği ve sizler Allah hakkında türlü türlü şeyler düşündüğünüz zaman; işte orada iman sahipleri imtihandan geçirilmiş ve şiddetli bir sarsıntıya uğratılmışlardı."[266]

Evet, bütün bunları hatırlayacak olursak, o takdirde bu ayetin Müslümanları bu işe hazırlamak için bir ön elemeden geçirdiğini anlamış ve bilmiş oluruz. Ola ki bu olaylar kendileri için hafif gelebilir. Bunun içindir ki Yüce Allah ***"Eğer sabreder ve takva gösterirseniz, muhakkak ki bu, yapılacak en değerli işlerdendir."*** diye buyurmuştur. Yani eğer gerek malınız ve canınız bakımından, gerekse de Kitab Ehli ile müşriklerden duyduğunuz eza ve cefa açısından başınıza gelen büyük belalara sabreder, göğüs gererseniz, o takdirde Allah'ın yardımına erersiniz. Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda Allah'ın azabından sakınırsanız, buna yatkın bir duruma gelirseniz, o belalar gelmezden önce de geldiği zaman da onlarla mücadeleden geri durmazsanız, o takdirde kesinlikle Allah'ın yardımına erersiniz. Çünkü böyle davranmak yapılacak olan işlerin en önemlisidir.

Çünkü sabretmek ve yapılacak işlerde takvayla bağdaşmayacak şeylerden uzak durmak elbette en önemli ve değerli şeylerdendir. Yani gayretle ve önemle üzerinde durulması gereken veya Allah'ın önem verilmesini istediği şeylerdendir. Yani Allah'ın olmasını isteyip de ondan dönüşün asla mümkün olmayacağı şeylerdendir.

Bir kimse eğer bu gerçekleri gereğince düşünür ve üzerinde duracak olursa, bu takdirde İbn Ebu Hatim ve İbn Münzir'in İbn Abbas'tan (r) yaptıkları rivayetin zayıf bir rivayet olduğunu bilir. Çünkü o rivayette, söz konusu bu ayetin Ebu Bekir (r) ile Yahudi Finhas arasında meydana gelen olay sebebiyle indiği söylenmekteydi. Konuya ilişkin rivayeti aktarmıştık. Aslında bütün mü'minleri ve ön hazırlık ile alakalı olarak daha önce geçenleri tekit ve teyit eden bu vasiyet onlardan daha büyük ve önemlidir. Onu rivayet edenler hadisi *hasen* olarak görseler de, gerçek böyledir. Daha önce geçtiği gibi ayetin

266. Ahzâb, 33/10-11.

kâfirlerle ilgili değil de mü'minler hakkında olduğu konusundaki tercihimiz geçerlidir.

Abdurrezzak'ın Abdurrahman b. Ka'b'tan yaptığı bir rivayete göre bu ayet Ka'b b. Eşref hakkında nazil olmuştur. Çünkü bu kişi Hz. Peygamber'i ve ashabını hicvetmişti. Bu rivayet aslında ilkine oranla çok daha zayıftır. Çünkü Ka'b b. Eşref Uhud gazvesinden önce öldürülmüştü. Allah Müslümanları onun tuzağından ve sözünden korudu.

Üstad İmam Abduh diyor ki: ***"Sabır"***, kötülükleri ve sıkıntıları taşımaya tahammül edebilmek, o zorluklara katlanmaktır. Nefsin öfkesini yenmektir. Bu arada onları nasıl defedebileceğini ve bu arada olabilecek korku ve ürküntülerden ona karşı mukavemet göstermesini görebilmektir. Bu da iki şeyden oluşmaktadır. Birisi ürküntüyü önlemek ve ikincisi de onu kovmaya gayret göstermektir. Daha sonra da onun eserine karşı mukavemet göstermek gelir ki, olanlar nefs üzerine baskı yapmamış olsun.

Bu da ancak hoşlanılmayan bir şeyin meydana getirdiği elem ve acıyı hissetmekle olur. Bir kimse eğer onu duyamıyorsa, o kişiye *"sabırlı insandır"* denilemez. Çünkü o kimse artık o konudaki duyarlılığını yitirmiştir. Böyle olan kimseye de *"aptal"* denir. Böylece sabretmekle aptallık arasındaki fark da ortaya çıkmış bulunmaktadır.

"Sabır", aslında korku ve ürküntü ile aptallık arasında orta yolu izlemekmiş. Bu öğütte *'takva'*nın sabırla birlikte zikredilmesi gerçekten çok güzel bir şeydir. Çünkü mevize yani öğütte bulunma olayı, Allah'ın hidayetini fiilen yapmak ve kalbin isteklerini terk etmektir. Bu da elbette yapılması gereken işlerin en değerlisidir. Ki buna iman etmeleri bir azmin ve gayretin sonucudur. Bunda niyetin mutlak manada doğru olması ve asla bir zayıflığın olmaması gerekir.

وَإِذْ أَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ
وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ ﴿187﴾
لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا
تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿188﴾
وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللّٰهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿189﴾

187- Allah, kendilerine kitap verilenlerden, 'Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz!' diye söz almıştı. Onlar ise bunu kulak ardı ettiler, onu az bir dünyalığa değiştiler. Yaptıkları alış-veriş ne kötüdür!

188- Sanma ki ettiklerine sevinen, yapmadıkları ile övülmek isteyenler, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır! Onlar için elem verici bir azap vardır.

189- Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Allah'ın her şeye gücü yeter.

Musa, İsa ve Muhammed Ümmetlerinin Ortak Sorunu: Terk-i Kitab

Bu ayetlerin ilk ayetle ve ondan önceki ayetlerle arasındaki ilişkiye gelince, daha önceki ayetler bilindiği gibi Kitab Ehli ile ilgiliydi. Nitekim geçtiği gibi Yüce Allah Ehl-i Kitab'dan olan Hıristiyanların durumlarını ve onların hüccet göstermeye, tartışma gayretlerini zikretmişti. Bunlar hemen sûrenin baş tarafında yer alıyorlardı. Daha sonra da Yahudilere ilişkin olmak üzere Uhud kıssasından önce onların bazı durumlarından söz etti. Daha sonra ise yine Ehl-i Kitab'a dair olmak üzere, onların düştükleri bazı durumları açıkladı. Nitekim bu ayette yer alan birtakım hususlar da bu bağlamda olan durumlardandır. Örneğin Allah tarafından kendilerinden açıklanması emredilen gerçekleri gizlemeleri, basit çıkarları uğruna gerçekleri değiştirmeleri de bu yaptıkları işler arasındadır. Ancak bununla daha önce geçenleri detaylandırmadan ve birbirinden ayırmadan, onlar hakkında olanları aktardı ve

meseleyi sadece iki ayetle ortaya koydu. Kaldı ki zaten sen de bu iki ayetin nasıl yerli yerine konulduğunun hikmetini öğrenmiştin.

Fahruddin Razi diyor ki: "Unutma ki nazmın keyfiyeti hakkında iki şekilde yorum yapılmıştır.

Birincisi: Yüce Allah, Yahudilerin Hz. Muhammed'in peygamberliğine şüphe düşürecek, onu lekeleyecek durumlardan söz edince, o şüphelere cevap vermek maksadıyla hemen onların şüphe uyandıran ifadelerinin yanında bu ayetle gereken cevabı verdi. Bunun nedeni ise şudur: Yüce Allah gerek Tevrat'ta olsun ve gerekse İncil'de olsun, hem Hz. Musa'nın ve hem Hz. İsa'nın ümmetlerine bir görev yüklemiş ve bunu onlara farz kılmıştır. Adı geçen bu her iki kitapta anlatılanları, orada yer alan delilleriyle açıklayıp izah etmelerini, Hz. Muhammed'in getirdiği dinin sahih ve doğru olduğunu, peygamberliğinin ve risaletinin de kesin ve doğru olduğunun açıklanmasını farz kılmıştır.

Burada bunu açıklamaktan amaç, onların bu hallerine hayret ve şaşkınlık duyulması açısındandır. Sanki burada şöyle denilir gibidir: Hz. Muhammed'in peygamberliğine ve dinine dil uzatmaya kalkışmanız sizin için hiç yakışık alır mı? Oysaki sizin kitaplarınız bu gerçeği açıkça haykırmaktadır. Bununla beraber size, onun peygamberliğinin ve dininin sıhhati konusunda, bunu gösteren delilleri aynen açıklayıp ortaya koymanızı da size vacip yani farz kılmıştır.

İkincisi: Yüce Allah, bir önceki ayette Muhammed'e (s), Kitab Ehli tarafından ezada bulunulacağını ve bu tür eza ve cefaya katlanması gerektiğini bildirmişti. Nitekim Kitab Ehli'nin Hz. Peygamber'e ezaları çerçevesinde olmak üzere onlar Tevrat ve İncil'de yer alan Allah Rasûlü'ne ait özellikleri, onun peygamberliğini gösteren delil ve kanıtları gizliyorlardı. Yine onlar gerçekleri tahrif ediyorlar ve olmadık tevillerle, yorumlarla aktarma yoluna gidiyorlardı. İşte ayet yine bu cümleden olmak üzere burada bu türden olabilecek eza ve cefalara katlanılması gerektiğini ve bunlara sabırla dayanması icap ettiğini bildiriyor."

Kaldı ki sen geçen ayetin tefsirinde eza ve cefadan muradın ne olduğunu zaten öğrenmiştin.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Bu ayetle daha öncekiler arasındaki bağlantıya gelince, önceki ayette mü'minlerin karşı karşıya kalıp yaşadıkları

yani anlatılan bela ve imtihanlar, mü'minlerin sırf hakka tutunmuş olmaları, ona davette bulunmaları, çok ağır baskılara rağmen onu korumaya çalışmaları sebebiyledir.

Çünkü buradaki münasebet, yani Yüce Allah tarafından mü'minlere bildirilen bela ve musibetler, onların içlerinde bunun yerleşmiş olması meselesi, bu konuda sebat etsinler veya sabır göstersinler içindi. Böylece kendilerinden önce geçen toplumların yaptıkları yanlışlar türünden yanlış yapmaları halinde onların başına gelenler, tehditler kendileri için de söz konusu olabileceğini bilsinler diye idi.

Zira Yüce Allah öncekilerden hakkı olduğu gibi açıklamaları için kesin söz almış, bundan ötürü de ayette anılan tehdit ve uyarmayı hak etmiş olmaları bu sebepten olmuştu. Dolayısıyla mü'minlere de onların bu durumları böylece hatırlatılmış olmakla adeta şöyle der gibidir: Eğer siz de, size indirilenleri gizler ve saklı tutarsanız, bundan dolayı size yapılacak olan tehdit ve azap durumu da tıpkı sizden öncekilere yapılan tehdit ve azap gibi olacaktır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Allah, kendilerine kitap verilenlerden, 'Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz!' diye söz almıştı." Yani ey mü'minler! Allah'ın, kendilerine kitap verilen önceki toplumlardan, onların peygamberleri eliyle onlardan kesin söz aldığı gibi sizden de kesin söz aldı.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Biz, Tevrat için, *"Kur'ân bunu demiyor."* demeyiz veya onun olmadığını da söyleyecek değiliz. Yani ne böyle demedi veya ne de böyle dedi gibisinden bir şey söyleyecek değiliz. Orada mutlak manada olan bir konuyu kendi görüşümüz doğrultusunda takyit etme ve kayda bağlama yetkimiz olmadığı gibi, hakkında herhangi bir bilgimiz olmadan bir ilave yapma yetkimiz de yoktur.

"Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz." Yani burada konunun tekit edilerek ve pekiştirilerek ele alınmış olması, açıklamanın yani beyanın veya tebyinin gerekli olması sebebiyledir. Çünkü ayette geçen ***"tebyin"*** kelimesinde aynı zamanda teksir yani çokluk ve tedricilik manası da vardır. Nitekim insanlar muhatabından bir şey isterlerken, önemli konularda onu defalarca ve tekrar tekrar uyararak, kendisine yemin verdirip söz alarak o işi yapıp yerine getirmesini isterler. Ona emir verir ve kendisine: "Allah adını veriyorum, bu işi mutlaka ve kesin olarak yapacaksın,

yapmalısın, bunun bir başka çaresi ve yolu yok!" denilmesi gibi kesin bir söz anlamındadır.

Ayette geçen *"Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz."* manasında olan ***"le tubeyyinûnnehu lin nasi ve la tektumûnehu"*** kavlindeki *"le tubeyyinûnnehu"* ve *"tektumûnehu"* kelimelerini bazı kıraat imamlarının *"te"* harfiyle okumaları, kendisinden kesin söz alınan muhataptan hikâye, yani onun ağzından meseleyi aktarma anlamında bir anlatım tarzıdır.

Kıraat imamlarından İbn Kesir, Ebu Amr ve Asım, bir rivayete göre de İbn Ayyaş da dâhil olmak üzere hepsi bu iki kelimeyi *"te"* harfiyle değil de, *"ye"* harfiyle *"le yubeyyinûnnehu lin nasi ve la yektumûnehu"* diye okumuşlardır. Buna göre manası şöyle olmaktadır: *"Onu mutlaka insanlara açıklayacaklar, onu gizlemeyecekler."* Çünkü bunlar şu anda karşımızda değiller ve gaiptirler.

"Misak" yani *"kesin söz alma"* ile ilgili bu ifadenin manası bu sûrenin 81. ayetinde daha önce geçmişti. Dileyen oraya bakabilir.

Said b. Cubeyr ve Suddi'den gelen rivayete göre, *"kendisinden kesin söz alınan"* ve *"Gelen ayetleri açıklayacaksın."* ifadesinin muhatabı Muhammed'dir (s). Hasan ile Katade'den gelen rivayete göre ise bu ifade *"Kendilerine verilen kitaptır."* Burada işin açıkça görüleni ve akla ilk gelen şey budur. Kaldı ki bu ifadenin içerisine Hz. Peygamber'in müjdelenmesi hükmü de girer.

Hocamız Abduh diyor ki: Onun açıklanması, onun manalarını olduğu gibi eğip bükmeden ve herhangi bir tevile ve yoruma sapmadan, yerlerini değiştirip bozmadan, nasıl konulmuş ise ve ne amaçla indirilmiş ise, aynen onları korunmak suretiyle açıklanması istenmiştir. Ki böylece herhangi bir karışıklığa, bir sıkıntıya meydan verilmemiş, bir rahatsızlık ve huzursuzluk meydana gelmemiş olsun.

Burada iki nokta bulunmaktadır. Birincisi; Kitabı geldiğinin dışında farklı bir şekilde bilmek ve aktarmaktır ki bu açıklamayı yapmamanın bir sonucudur.

İkincisi de onu gerektiği gibi bilmemek ve hiç anlamamış olmaktır ki, bu da saklayıp gizlemenin bir sonucudur.

Denilmiştir ki; *"Tertip bakımından açık ve net olup hemen ilk akla gelen şey, başta onu saklayıp gizlemekten nehyetmek, menetmektir. Hemen bundan sonra*

da beyan yani onu açıklama gelir. Çünkü beyan ancak kitabı açıklamakla birlikte olur. O halde burada neden aksi bir anlatıma yer verildi yani önce açıklamaya ve sonra gizlememeye yer verilmesinin sebebi ne olabilir?"

Bunun cevabı şöyle olabilir: Kur'ân, iki konudan en önemlisini öne geçirdi, önceliği en önemli olanına verdi. Çünkü muhalefet birincisindedir ve o da saklayıp gizleme meseledir. Bu ise cehl-i basit yani basit manada bir bilgisizliği, ayıp sayılmayacak manada bir bilgisizliği, bilgi yetersizliğini içerir. Bu ise, dini bilmemektir. İkincisinde ise cehl-i mürekkeb yani katmerli bir cehaleti, bilmediğini dahi bilmezliği içerir. Yani bu, dinde olmaması ve gerekmemesi gereken bir şeyi din olarak kabullenip savunmaktır. Bu itibarla cehl-i basit denen olay çok daha hafif ve ötekisine göre çok daha önemsiz kalır. Çünkü böyle bir kimse, bir gün olur ki eline gerçek manada kitap geçer ve orada hakikati görür, bu sayede doğru yolu bulur ve dini de doğru olarak tanımış olur.

Cehl-i mürekkep[267] ise; gerçeğin olduğu gibi değil de, tamamen gerçeğin aksi manada bilir ve kavrar. Hemen ilk anda onu bundan vazgeçirmek pek kolay olmaz; bu çok zor bir durumdur. Böylece böyle bir cehaletin içerisinde olan bir kimsenin önünde hidayet nişaneleri ve belirtileri açık seçik olarak dikilip dursa bile o yine sapıklığında devam eder.

Devamla diyor ki: Buradan çıkarılacak ders bize göre gayet açıktır. Kaldı ki zaten bizim ruhumuzda var olan gerçek, şüphesiz bizim kitabımızın Aziz Kur'ân olduğudur. Dünyada onun gibi korunmuş ve muhafaza edilip ezberlenmiş bir başka kitap yoktur. Onun gibi nakledilip gelen bir başka kitap, onun gibi yayılıp neşredilen bir diğer kitap da yoktur. Çünkü ta İslâm'ın ilk asrından itibaren günümüze dek bu Kur'ân hep hafızalarda ezberlenmiş, hiç ara verilmeksizin zamanımıza kadar devam edip gelmiştir. Müslümanlar onu her yerde okumaktalar. Hatta sen onun caddelerde, sokaklarda, pazar ve panayırlarda, sevinç ve üzüntü toplantılarında, mutlu ve mutsuz günlerde, kısaca her halükârda ve her yerde hep okunduğunu kulaklarınla duyar durursun.

Fakat Müslümanlar o Kur'ân'ı halka anlatıp açıklamayı unuttular. Gerçi Müslümanlardan onu saklamak ve gizlemek gibi bir durum olmamış ama ondan farksız bir halde de değiller. Çünkü Kur'ân hidayeti ile yollarını bul-

267. Bilmediğini bilmeyen.

madılar ve onu rehber edinmediler. Hatta Kitab Ehli, bizzat Müslümanların kitaplarını kendi elleriyle bu manada tahrif ettiklerini, bozup değiştirdiklerini, ondan uzak durduklarını itirafta bulunuyorlar. Gerçi bu itirafı Müslümanlar da yapıyorlar. Çünkü dinine sahip çıkmak, adeta elinde kor ateşi taşımak gibi olmuştur. Nitekim Müslümanlar şu itirafta da bulunuyorlar; aldatma, aldanma, hile ve tuzak her tarafı çepeçevre kuşatmış, artık genellik kazanmıştır. Emanetin ve güvenilirliğin ortadan kalktığını, ihanetin dal-budak saldığını ağızlarıyla itirafta bulunuyorlar. Aslında bütün bu olayların ve kötülüklerin yaygınlaşmış olmasının nedeni tebyini yani Kur'ân'ı açıklamayı terk etmekten ileri gelmiştir.

Devamla diyor ki: İşte bu genelleşmenin, kötülüğün böylesine yaygınlaşmış olmasının ve bu türden huzursuzlukların kaynağı Kitab'ı anlamaktaki farklılıktan ve yanlışlardan kaynaklanmaktadır. Bunun en önemli sebepleri arasında, çok öncelerden başlamak üzere İslâm âlimleri arasındaki ihtilaflar olmuştur.

Özellikle de üçüncü asırda ümmet farklı farklı gruplara ve hiziplere ayrılmış, tartışma öylesine yaygınlık kazanmış ki mezhepler arasında gerek usulde ve gerekse füruda tartışmalar ve farklılıklar almış başını yürümüştür. Her grup ve fırka kendi mezhebinin taraftarlarının yanında yer almış, ona yardım etmiş, onun başarıya ulaşması için gayret göstermiştir. Her grup, her cemaat ve taife Kitab'dan yani Kur'ân'dan kendi görüş ve düşüncesine, mezhebine uygun olanını alıyor, uygun olmayanını, mezhebine aykırı olanını da tevil yoluna gidiyor. Halk da bu ölçüler doğrultusunda onların peşinden gidiyor. Müslümanların her bir grubu, cemaati ve taifesi de şu parçalanıp bölünmüş ve gruplar oluşturmuş olan taraftarlarının kitaplarına yöneliyorlar, Allah'ın Kitabı'nı ve Rasûl'ün sahih sünnetini değil de, gruplarının kitap, yorum ve anlayışlarını içeren eserleri alıp okuyorlar. Hatta sonunda iş öyle bir noktaya geldi ki grupların neredeyse tamamı Kur'ân'a hakem olarak başvurulmasını, görüşlerini Kur'ân ile desteklemelerini, başkalarının tevilini terk eder oldular.

Ben derim ki: Nihayet biz öyle bir zamana ulaştık ki, onlar bunu yasaklıyorlar. Kur'ân'a başvurmayı haram sayıyorlar; bu konuda Kur'ân'da, onun manasına taalluk eden ve onu ilgilendiren herhangi bir yarar olduğunu kabul etmiyorlar. Yani onlar için artık ne Kur'ân'ın ve ne de onun içerdiği

mananın bir önemi var. Kur'ân'ın önemi, sadece onun bereketinden faydalanmak, teberrük etmek, kuru kuruya lafızlarıyla ibadette bulunmak, ruhsal ve kalbî hastalıklar dışında bedenî hastalıklar için şifa beklemek olmuştur.

Hatta öyle bir duruma geldik ki şöyle temenni eder olduk: Keşke bu tartışmalar ve ayrılıklar devam etseydi de Kur'ân böyle büsbütün terk edilmemiş olsaydı! Çünkü Kur'ân'ın tamamıyla terk edilmesinden o daha basit gelirdi. Çünkü insanlar dinleri konusunda ne yapacaklarını şaşırır oldular, hatta din olarak sayılmayan bir şeyi din sayar hale geldiler. Hatta âlimler kötülüklerin işlendiğini görüyorlar da onlara karşı tavır koymadıkları gibi aksine birçoğu fiilen o kötülükleri işlemektedirler ya da onu işleyen açısından farklı yorumlar getiriyorlar. Oysa Allah'ın Kitabı'nı halka açıklamış olsalardı mutlaka onlar onu kabul ederlerdi.

Ben derim ki: Kitaplarda Kur'ân'ı açıklamaya çalışanlar bizzat tefsir bilginleridir. Fakat onların Kur'ân'ı açıklamaları, Kur'ân'ın istediği ve ona yakışır manada bir tefsir, kâmil manada bir tefsir yapmış değillerdir. Nitekim Cemaleddin Afgani *"Kur'ân hâlâ bakirdir!"* diyor. Yani gerektiği gibi hala anlaşılmış ve açıklanmış değildir. Benim de söylediğim bir söz var ve onu hala söyler dururum. O da şudur: Kitapları ta zamanımıza kadar devam edip gelen ve elimize geçen tefsir âlimlerinin eksikliği, kusuru, Kur'ân'ı anlamada tam bir şekilde bağımsız bir anlayış kapasitesine sahip olmamalarıdır. Bu durum onların aptal olmalarından, anlayışsızlıklarından ileri gelen bir durum değildir. Ancak bu konuda ele aldıkları konuların birçoğunda ve en önemlilerinde birçok rivayetler içerisinde boğulup kalmışlardır. Bir de o rivayetlerin esiri olmaları, birçok ilim dallarıyla ilgili terimler içerisinde örneğin Kelâm, Usul, Fıkıh ve benzeri ilimler gibi ilim dallarıyla alakalı terimler arasında kaybolup gitmeleridir. Bu arada bir de kendi mezheplerinin, görüş ve düşüncelerinin zafer kazanması ve onların desteklenmesi mahiyetinde olmuştur.[268]

Ben yine diyorum ki; aslında beyan veya tebyin iki çeşittir.

Birincisi: Gayrimüslimleri yani Müslüman olmayan kitleleri İslâm'a davet etmek için Kur'ân'ı açıklayıp anlatmak ve izah etmek.

İkincisi: Onu yani Kur'ân'ı mü'minlere, inananlara açıklamaktır. Bunun sebebi de onları irşat etmek, onlara doğruyu (rüşd) ve doğru yolu (hida-

268. Allah izin verirse biz bu konuyu daha etraflı olarak tefsire mukaddime-giriş olarak yazacağımız kitapta açıklayacağız. (Müellif)

yet) göstermek, rableri tarafından kendilerine indirilenle hidayete ermelerini sağlamaktır.

Bu iki yolun her ikisi de kesin olarak farzdır. Bunda asla herhangi bir sapma yoktur, olamaz. Hatta bunda bir yumuşama, bir tolerans da yoktur. Bununla ilgili olarak kimi fakihler tarafından ileri sürülen fetva türünden şartlara ve sorulara da gerek yoktur. Çünkü bunların iddialarına göre âlim açısından kendisine yöneltilecek olan bir soru gelmedikçe ve bir fetva istenmedikçe halkı davete kalkışmaları, böyle bir göreve soyunmaları gerekmez gibi birtakım olmayacak gerekçeler ileri sürerek İslâm âlimlerini bu manada görev yapmaktan uzak tutmak çabasındalar.

Oysa Kur'ân, onların bu söylediklerinin aleyhinde olarak hüccet ve kesin kanıt yani belge sunmaktadır. Kısacası Kur'ân'ın kendisi onları yalanlamaktadır. Nitekim aşağıda mealini sunacağımız bu sûrede yer alan şu ayet onların söylediklerine tokat gibi cevap vermektedir:

"Sizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir!"[269] Bu ayet hakkında detay bilgi için ilgili ayetin tefsirini yerinden okuyun. Burada söz konusu olan emir eğer farz manasında ise ki esasen bu konuda asıl olan da usul âlimlerinin çoğunluğuna göre bunun farz hükmünü taşıdığıdır. Çünkü konu: *"İşte onlar kurtuluşa erenlerdir!"* kavliyle de tekit ve teyit olunmaktadır.

Ancak buradaki tekit ve teyit manası *"kesin söz alma"* manasında ve bu manadaki yemin anlamını ifade edenler açısından olan tekitten hüküm itibariyle daha hafiftir. Sonra da bunu izleyenler olarak kitabı kulak ardı edenler ve onu az bir değere satanlar geliyor. Buna göre gerekli olan yerme ve tehdit konusu gündeme geliyor. Çünkü Allah şöyle buyuruyor:

"Onlar ise bunu kulak ardı ettiler." Ayette geçen ***"nebz"*** kelimesi *"atmak, uzaklaştırmak, hiçe saymak"* gibi ifadeler içerir. Nitekim Araplar arasında *"Nebezehu verae zahrihi"* ifadesi *"bir şeyi terk etmek, önemsememek, gereken değeri vermemek"* anlamında bir atasözü, bir darbı mesel yerinde kullanılan bir tabirdir. Nitekim Araplar arasında bunun karşıtı olarak da *"Ceale nusuba ayneyhi"* veya *"Elkahu beyne ayneyhi"* denilmektedir. Mana olarak *"Gözlerinin direği, nirengi noktası kıldı."* veya *"Onu iki gözünün arasına koydu."* demek olup şu anlama gelmektedir: *"O işe veya şeye öylesine önem verdi ki, gözlerinin önün-*

269. Âl-i İmrân, 3/104.

den hiç ayırmadı, hiç unutmadı, bir an olsun ondan gaflete düşmedi, gece ve gündüz onunla yattı, onunla kalktı."

Bu arada burada bir de uyarı ve dikkat çekme vardır. Yani burada onların haklarında vacip ve gerekli olan, farz olarak tapmaları istenen şey, o konudaki görevlerini yerine getirmeleri, sözlerinde durup gereğini yapmalarıdır. Allah'ın Kitabı'nı kendileri için bir imam kılmaları ve onu gözlerinin önünden asla ayırmamalarıdır. Onu basit bir şeymiş, önemsenmemesi gereken bir şeymiş gibi görülmemesi, kulak ardı kılınmaması, bakılmayacak ve üzerinde düşünülmeyecekmiş gibi davranılmaması isteniyor.

Çünkü Yüce Allah Kitab Ehli'nden olanların Kitab'a ehil olmalarını istemekte, onların tıpkı eşeklerin kitap yükü taşıdıkları ve ondan hiç yararlanmadıkları gibi bir duruma düşmelerini istememektedir. Kitab Ehli böyleydiler. Onlardan öyleleri de vardı ki kelimelerin yerlerini değiştiriyorlar, Allah'ın kitabı üzerinde oynuyorlardı. Yine öylesi de vardı ki, onlar da Allah'ın Kitabı'nı bilmiyorlar, bildikleri tek şey kuruntudan ibaret oluyordu. Sadece anlamadan okuyorlar veya onu nefislerinin istediği şekilde ele alıyorlardı. Nitekim bununla ilgili açıklama Bakara Sûresi'nde daha önce geçmişti. Yeri geldikçe başka sûrelerde de bu konuya değinilecektir inşallah.

Daha sonra Yüce Allah, onların işlediği suçlardan bir başka suçu, bir cürümü kitapta açıklamak üzere şöyle buyurdu: ***"Onu az bir dünyalığa değiştiler."*** Yani onun karşılığında çok az sayılacak olan bir dünyalığa değiştirdiler, onu verip dünyalığı aldılar. Oysa aldıkları şey, kitabın açıklamasının ve onunla amel edilmesinin getirdiği ve getireceği fayda yanında onda birinin onda birine bile değmez, yani onun zerresinin zerresi değerine bile ulaşamaz. Doğrusu onlar böylesi bir alışverişte aldanmışlardır. Şu alınan değer var ya, liderlerin kendilerini lider olarak seçenlerden elde ettikleri bir yarar, bir kazançtır. Bir de bunun aksi vardır ki, bu hususu Bakara Sûresi ile bu sûrede daha önce açıklamıştık. Nitekim ilim adamlarının idarecilere yaklaşmaları da bu bağlamdadır. Kaldı ki verilen batıl fetvalar için alınan ücretler de bu bağlamda değerlendirilirler. İleride bu konuya ilişkin olmak üzere bir takım detay bilgiler verilecektir. Bunlardan ibret alınması istenecektir.

Zemahşeri gibi bazı müfessirler, ***"fe nebezuhu"*** kavlindeki zamir ile ***"veşterav bihi"*** kavlindeki zamiri *"misak"* kesin söz) üzerine raci kılmışlardır. Nitekim bunun benzeri Üstad İmam Abduh tarafından da derste ifade edil-

mişti. Çünkü talebelerinden biri bunu ondan nakletti. Ancak belki de bu bir sehivdir, bir yanılgıdır. Çünkü bu ayet, Bakara Sûresi'nde yer alan ve aşağıda mealini göreceğiniz ayetle anlamdaştır. Yüce Allah o ayette şöyle buyurmaktadır:

"Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyip onu az bir paha ile değişenler yok mu, işte onların yiyip de karınlarını doldurdukları ateşten başka bir şey değildir!"[270]

Bu ayet gayet açık olarak *"kitap"* hakkındadır. İstersen bu ayetin ve bu ayet manasında olan diğer ayetlerin tefsirine bak. İşte bu ayetlerden biri şöyledir:

"Elleriyle bir kitap yazıp sonra onu az bir bedel karşılığında satmak için 'Bu Allah katındandır.' diyenlere yazıklar olsun! Elleriyle yazdıklarından ötürü vay haline onların! Ve kazandıklarından ötürü vay haline onların!"[271]

"Ayetlerimi az bir karşılık ile satmayın."[272] Bu her iki ayetin de tefsirlerine ilgili yerlerinde bak.

Bu sûrede yani Âl-i İmran Sûresi'nde, Allah'a verdikleri sözü ve yeminleri satmaları ve bu ikisine karşılık olarak az bir değer almaları, Yahudilerden söz ederken bunlara yer verilmişti. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Allah'a karşı verdikleri sözü ve yeminlerini az bir bedelle değiştirenlere gelince, işte onların ahirette payı yoktur."[273] Bu ayetin de tefsirini yerinde okumaya bak. Bu ayette yer alan ***"el-ahd"*** kelimesi *"misak"* manasındadır. Bu ifade ile mutlak manada Allah'ın şeriatından vahiy yoluyla insanlardan aldığı söz demek istenmiştir. Tıpkı Aziz ve Celil olan Allah'ın şu kavli gibi:

"Ey Âdemoğulları! Size, şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmandır, demedim mi?"[274] Nitekim Rabbimizin şu kavli de buna bir örnektir: *"Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rükû ve secde edenler için evimi temiz tutun, diye söz almıştık."*[275]

Bu manasıyla yer alan *"el-ahd"* kelimesi *"hakkında söz verilen şey"* demek olur ki, bu da *"kitap"* manasındadır. Az önce Âl-i İmran 77. ayetinde geçtiği

270. Bakara, 2/174.
271. Âl-i İmrân, 3/79.
272. Bakara, 2/41.
273. Âl-i İmrân, 3/77.
274. Yasin, 36/60.
275. Bakara, 2/125.

gibi bu kelimeden murat olunan mana da işte budur yani kitap demektir. Bunun içindir ki *"el-ahd"* kelimesini tekil olarak getirmiş ve *"el-eyman"* yani *"yeminler"* kelimesini de bunun üzerine atfetmiştir. Çünkü *"ahd"* kelimesi birçok hükümleri kapsamakla birlikte bir tektir yani tekildir, bu da kitap ve iman demektir. Ancak, kendilerinden söz alınanların çok olması noktasından bu itibarla çok olarak değerlendirilir.

Sözün özü; *"fe nebezuhu"* kavliyle *"veşterav bihi"* kavlinde yer alan zamir *"misak"* değil *"kitap"*tır.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Kitap ile amel etmeyi terk ettiklerinde verdikleri sözü bıraktılar ve onu yerine getirmediler. Karşılığında değer olarak satın aldıkları şeyi Kur'ân açıklamamıştır. Çünkü bu, zaten onlar açısından bellidir, açıkça ortadadır. Onların hayatları açısından da bilinen bir gerçektir. Bu da onların yani Kitab Ehli'nin dünyevi şehvet ve lezzetlerinden, fani ve geçici olan zevklerinden ibarettir. Çünkü bunlardan herhangi biri kitap ile amel etmekte ve şeriat esaslarına bağlı kalmakta bir zorluk ve sıkıntı gördüğünde hemen onu terk ediyor. Bunu da dünyada istediği rahatlık sevgisi ve lezzetleri, zevkleri tercih adına yapmıştır.

İşin tevil ve tahrif noktasına gelince, onların bu konuda hedefledikleri birçok şey vardır.

Birinci olarak; örneğin, idarecilerden, hâkimlerden ve hâkim sınıflardan beklentileri sebebiyle korku içinde olmaları olmuştur. Bunun için din adamları nassları olması ve konulması gereken ve istenen yerlerden alıp tahrif etmişler, onları farklı başka manalara yorumlamışlardır. Bunu da idarecilerin istedikleri ve onların hoşuna gidebileceği, uygun göreceği bir yorumla bozarak yorumlamışlardır. Bunu bu şekilde tahrif edip değiştirirlerken tek amaçları olmuş; o da bu egemen sınıftan ve idarecilerden gelebilecek olan kötülüklerden emin olmak, güvencede olmak, onların onayını almak ve onlara yaranmak adına yapmışlardır.

İkinci olarak; örneğin, kamunun onayını almak veya özellikle zengin sınıfın beğenisini kazanmak adına, onların heva ve hevesleri doğrultusunda değiştirmişlerdi ki bu sayede makam ve servet sahibi olsunlar istemişlerdir.

Üçüncü olarak; örneğin, din adamları sınıfı arasında karşılıklı tartışma, mücadele ve üstünlük elde etme kavgası adına yapılan tahriflerdir. Asıl en büyük tahrif ve en başta gelen temel bozulma gerçeği de budur. Özellikle de

bunlar arasında liderliğe oynayanlar, bu manada bir istek ve talep peşinden koşturanlar arasında bu türden tahrifat, dini hedefinden saptırma oldukça fazla olmuştur.

Evet, eğer bunlar arasından herhangi biri bir söz söyler veya bir fetva verirse ve burada da yanılmış ise, konuşmasındaki veya fetvasındaki hatası da bir başkası tarafından açıklanıp ortaya konulunca, hemen sözünün veya fetvasının doğru olduğu hususunda derhal harekete geçer, kendisinin değil de karşı tarafın hatalı olduğunu ileri sürer. Çünkü benlik ve gurur tamamen kendisini kuşatmış bulunmaktadır. Hatta böylesi biri hatasını itiraf edip kabullenmektense ölmeyi buna yeğler. Kardeşinin doğru söylediğini ve kendisinin ise yanıldığını, ilim ve din bakımından onun dediğine uymanın gerektiğini söylemeyi kendisi adına bir zül, bir aşağılanma olarak kabul eder.

Örneğin bu durum cehalet ve bilgisizlik sebebiyle olabilir. Çünkü bir şeyi öğretmeye veya bir konuda fetva vermeye yönelmeye kalkışan bir kimse, bazen olur ki o meseleleri bilemeyebilir ve fakat adam buna rağmen o konu ya da konular hakkında hiçbir bilgisi olmamasına rağmen onları açıklamaya çalışırlar.

İşte bu gibi bilgisiz kimselere bu yol açılır ve mubah görülürse durum çok daha vahim sonuçlar doğurabilir. Çünkü bildiğimiz sebeplerden ötürü bir takım ne idüğü belirsiz liderlerin ve başkanların eğitimde tam yetişmemiş olan öğrencilere, hem de onların cahillerine ders vermelerini uygun bulanlar; iş hayatında çalışabilmeleri için bunlara diploma verenler ve sırf onlara yaltaklık olsun diye böyle hareket edenlerin tutumları sonucunda cahil bir sözde ilim tabakası ortaya çıkar. Hepsi de tahrifçi ve tahripçi ve bunak olurlar; yıkım getirirler ve böylece bunların sebebiyle din bozulur. Özellikle de eğer bunlar idarecilerin koltuğuna sığınan türden kimseler ise dinî tahrifat ve tahribat çok daha fazla olur.

Örneğin gerçek manada anlayışı güçlü, açıklaması yerinde olan ilim adamı halkasının kesilmesi... İstenen manada ilim adamı kalmayınca insanlar onlardan sonra kendilerince tercih ettikleri kimseleri körü körüne taklit ederler. Onların açıklamalarına ve yorumlarına başvururular. Onlar da olması gerekenin dışında ilgili nassla hiçbir alakası olmayan yorumlar getirip yakından ve uzaktan hiçbir ilgisi bulunmayan teviller yaparlar.

Devamla diyor ki: Şu kendilerinden önce geçip giden toplumların izine takılıp giden Müslümanların haline bir bak! Şu Ezher'in halinde bu yönde bir ders çıkar bakalım! Ki bizim gördüğümüz gibi sen de onları gözlerinle görmektesin, bizim işittiğimiz gibi sen de kulaklarınla duymaktasın. O halde Yüce Allah'ın eski toplumlara ilişkin olarak bize anlattıklarını, Kitab Ehli hakkında haber verdiklerini sen de kavramaktasın.

Ben de derim ki: Onun işittiği şeylerdendir ki o şaşılacak şeylerin en çok şaşılacak ve hayret edilecek olanıdır. Bu da yaşlılardan en çok yaşlı olanlardan ve Ezher İdare Meclisi içersinde ilimce en çok şöhreti yayılanlardan birinin ilim adamlarından oluşan bir toplumun karşısında söylediği sözdür. Ünü çok yayılmış olan bu ilim adamının söylediğine bir bakın, diyor ki:

"Kim 'Ben, Kitab ve Sünnet ile amel ederim.' diyecek olursa, o kimse zındıktır!"

Yani bu adam Kitab ve Sünnetle değil de, sadece fakihlerin kitaplarında yazdıklarıyla amel etmelerini caiz görüyor.

Üstad İmam Abduh'un buna verdiği cevaba bir bakın: *"Kim 'Ben Kitab ve Sünnet'in dışında dinin hakkında bir başka şeyle amel ederim.' derse, asıl zındık odur!"*

Biz bu konuyu onların her ikisi de hayatta iken *"el-Menâr"* dergisinde yazmıştık.

Ulema Devletten Bağımsız Olmak Durumundadır

Unutma ki, dine en büyük zarar, Kitab'ın ruhunun kaybedilmesinde en büyük etken, onu göz ardı etmekteki asıl sebep, onu az bir dünyalık değere değişmelerinin esas nedeni... Bütün bunların en önemli nedeni İslâm âlimlerinin ve din görevlilerinin maaşlarının devlet eliyle ve o devleti idare edenlerin öngördükleri esaslar doğrultusunda ödenmesinden kaynaklanmaktadır. Asıl etken ve faktör budur.

İslam âlimlerinin ve din bilginlerini tam bir bağımsızlıkla bağımsız olmaları gerekir. Egemen sınıfların onların üzerinde bir baskılarının ve özellikle de istibdat içinde olanların etkilerinden kesin olarak uzak bulunmaları gerekir. Esasen ben, ilmiye sınıflarının ve ilim adamlarının maaşlarının sultanlar, egemen idareciler ve despotlar, emirler tarafından ödenmesine bir türlü akıl erdiremiyorum. Çünkü böyle bir davranış şu altın silsilenin boyunlarına zincir takmaktan öteye bir şey değildir. Böylece boyunlarına tasma taktık-

ları kimseleri dileyip istedikleri yöne çekip durmaktadırlar. Böylece kamuoyunun din adı altında kolayca aldatılmasını sağlamaktadırlar. Bu yoldan o halkı bu azınlık durumunda olan müstebitlerin kulu ve kölesi olmasını elde ediyorlar. Eğer kamu bunun farkına varabilseydi, bu gerçeğe akıl erdirebilmiş olsalardı, bu durumda şu altın tasmalar takılmış olan resmi görevli hiçbir âlimin sözüne olsun, fetvasına olsun asla güvenmezlerdi.

Nitekim Osmanlı devletinde ilmiye mertebesi ve rütbesi çocuklara, hatta cahil ve aptal olan adamlara varıncaya dek verilir ve dağıtılır oldu. Nitekim bu acı durumu dile getirmek adına devletin o kötü halini anlatmak maksadıyla Trablusşam'dan bir ilim adamı şöyle bir kaside yazmıştır:

زمن رأيت به العجائب   وذهلت فيه من الغرائب
زمن به الوهم السخيـ   ـف على عقول الناس غالب
أفلا تراهم جانبوا   كسب المعارف والمآدب
ورضوا بأوراق تخـ   ـط خطوطها مثل العقارب
يشهدن؟ زوراً أن من   هي باسمه نور الغياهب

علامة العلماء أو   بلاغ دولته المآرب
ويكون أجهل جاهل   ولمالها بالغش ناهب
أو أنه حدث عسى   فخذيه خرء الليل لازب

"Bir dönem şaşkınlık uyandıran şeyler gördüm orada
Şaşkınlık ve garabet uyandıran durumlar içinde kaldım orada
Bir dönem ki basit ve önemsiz şeyler hep öne geçmiş
Akıllara egemen olan meğer sadece rezillikmiş
Görmez misin onları, hep kazançları
Olmakmış bilgiden ve edepten ayrı
Tek memnuniyetle ve ellerinden düşürmedikleri şeyleri
Ellerindeki kargacık burgacık çizgili rütbeleri[276]
Tanıklıkları hep iftiradır gerçi
Bütün feryatları aydınlık adına

276. Burada demek istenen husus, Sultan tarafından kendilerine sunulan İlmiye sınıfına ait beraatları olup, bu da divani yazıyla yazıldığından akrebin o eğri ve büğrü kıvrılışına benzetilmiştir. Nitekim bu beraata yazılan ifadelerden biri de şöyledir: "*Nebilerin ve rasullerin ilimlerinin varisi.*"

Âlimlerin alameti ya da devletlerinin
Ulaşmak istediği hedef hep aldatmacadır
Cahilin de en cahilidir kendisi ama
Onlann kazançlan yağmadır hep
Ya da onun dizlerine-kucağına
Düşüp yapışmış gece pisliği"

Daha sonra şair onlarla alay etmeye devam ediyor; üzerlerine giyindikleri ilim kisveleriyle, ilim adamlarına benzemeye çalışmakla, bu türden giysileri âlimlerin sırtlarına vurulmuş süslü eşek semerlerine, bir de kubbeler üzerindeki süslü kemerlere benzetiyor. Daha sonra da şöyle diyor:

ضحكت عليهم دولة   هرمت وقاربت المعاطب

"Elde ettikleri devlet için güldüm hallerine onların
Artık yaşlandım, nihayet düşüş çizgisine yaklaştım"

Halleri ve düzeyleri bu olan ilim sahiplerinin, üzerlerinde taşıdıkları süslü unvanları, giyindikleri bilimsel cübbe kisvesi, aldıkları birçok unvan ve etiketle gece ve gündüz ulufelerinden yararlandıkları sultan ve efendilerini tespih ve takdis edip duruyorlar. Devletin halinin düzelmesini isteyenler adına onları durmaksızın doğru yoldan hep saptırıp duruyorlar değil mi? Öyleyse ilmiyle müstebitlerin yanında yer alan bir ilim adamına veya dinî kisvesiyle böyle bir kimsenin kanadının altına sığınan bir âlimin ilmine hiç güven olur mu ki?

Doğrusu selef âlimleri yılan ve akrepten kaçmaktan daha çok müstebit olan devlet adamlarına yakın olmaktan hep kaçarlardı. Nitekim bu konuya dair birçok haber ve rivayet gelmiştir. Bu haberlerden biri de Peygamber'in (s) şu hadisidir:

"Benden sonra öyle devlet adamları gelecek ki (bir rivayette ise yalan söyleyecekler ve halka haksızlık edecekler) onların yanına varıp da onların yalanlarını doğru bulanlar, yaptıkları zulümlerinde onlara arka çıkanlar var ya, işte onlar benden değiller ve ben de onlardan değilim! Onlar benimle birlikte havuzun başına gelemeyeceklerdir! Kim onların yanına varmaz, zulüm ve haksızlıklarında onlara arkta çıkmaz, yalanlarında onları doğrulamazsa o bendendir, ben de ondanım ve o benimle havuzun başına gelecektir."[277]

---

277. Tirmizî, *Fiten*, 72; *Cuma*, 79. Hadisi Nesaî, Hâkim ve Beyhakî sahih olarak kabul etmişlerdir.

Nitekim bu manada Hz. Peygamber'in şu kavli de bulunmaktadır:

"Başınıza öyle idareciler gelecek ki, sizin rızkınızı elinizden alacaklar, sizinle konuşacaklar ve sizi yalanlayacaklar. Bir takım işler yapacaklar, fakat kötü olarak o işleri yapacaklardır. Siz onların işledikleri kötülüklerini iyi ve güzel bulmadıkça, onların yalanlarını doğru saymadıkça sizden hoşnut kalmayacaklardır. Onlara memnun kalıncaya dek istediklerini verin. Haddi aştıklarında ise, bu durumda öldürülenler şehittirler."[278]

Bu hadisi Taberanî, Ebu Sulale'den rivayet etmiş ancak hadisin başka geliş yolları da vardır. Biz burada sadece hadisin içinde: *"Sizin rızkınızı elinizden alacaklar."* ifadesi yer alanını aktardık.

Bu hadislerden birisi de Enes tarafından rivayet olunan şu meşhur hadistir: *"Âlimler sultanlar-idareciler ve devlet adamlarıyla oturup kalkmadıkları, onlarla hemhal olmadıkları sürece Allah'ın kulları hakkında rasûllerin güvenilir adamlarıdırlar. Ne zamanki onlarla içli dışlı olurlarsa, artık onlar kesinlikle râsûllere ihanet etmişlerdir. Onlardan uzak durun ve kendilerinden ayrılın."*[279]

Bu hadislerden birisi de İbn Abbas tarafından rivayet olunan hadistir. Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Doğrusu ümmetimden bir takım kimseler dinde ilim sahibi olduklarını ileri sürecekler, Kur'ân okuyacaklar ve şöyle diyecekler: Bizler devlet adamlarına, onların dünyalıklarından nasibimizi almak ve dinimiz konusunda ise onlardan ayrılıyoruz. Oysa böyle bir şey asla gerçekleşecek değildir. Çünkü onların bu durumu adeta Katade denen ağaçtan meyve toplamaya benzer. Oysa bu ağaçtan sadece deve dikeni devşirilir, başka bir meyve değil. Nitekim devlet adamlarına (siyasilere) yakın durmaktan da sadece hata devşirilir, başka değil."*[280]

---

278. Taberanî, *el-Kebir*, 22/362, 373; Heysemi, *Mecmau'z-Zevaid*, h: 9154 ve 9155, 5/294-295. Her iki hadisin ravileri arasında Asım b. Abdullah var. Bu ravi zayıftır.

279. Ukayli bu hadisi *Musannaf*'ta, Hasan b. Süfyan, *Müsned* isimli eserinde rivayet etmişler. Nitekim Hâkim de *Tarih* isimli eserinde, Ebu Nuaym, *Hilye* adlı kitabında, Deylemî de *Müsnedu'l-Firdevs* kitabında bu hadise yer vermişler ve daha başkaları da bunu rivayet etmişlerdir. İmam Suyutî bu hadisin uydurma olup olmadığı konusunda İbnu'l-Cevzi'yle tartışma yapmış, hadis usulü gereğince bu hadisin *hasen* bir hadis olduğuna hükmetmiştir.

280. İbn Mace, *Mukaddime*, 23, h: 255. Hadis zayıftır. İmam Suyutî diyor ki; *"İbn Mace bu hadisi sika olan raviler yoluyla rivayet etmiştir. Ancak söylendiği gibi hadis zayıftır."* Nitekim İbn Asakir de hadisi sahih diye rivayet etmiştir. Busirî, bu hadisin isnad bakımından zayıf olduğunu zikrediyor. Çünkü raviler arasında yer alan Abdullah b. Ebu Burde bilinen biri değildir. Munzirî ise *Terğib* kitabında tüm ravilerinin sika yani güvenilir olduğunu söylemekte ise de hadis zayıftır.

Nitekim İbn Asakir tarafından rivayet olunan ve Deylemî'nin eserinde yer alan hadis de şöyledir:

"Ahir zamanda öyle âlimler çıkacak ki, halkı ahirete teşvik edecekler, fakat kendileri bu teşvikten uzak duracaklar; halkı dünyadan uzaklaştırmaya çalışacaklar fakat kendileri ondan uzaklaşmayacaklardır. Halkın devlet ve siyaset adamlarıyla iç içe olmalarını yasaklayacaklar ve fakat kendilerini bundan yasaklamayacaklardır."

Yine buna benzer rivayetlerden biri de üç Sünen sahibi tarafından rivayet olunan hadis olup bu hadis Tirmizi tarafından *hasen* bir rivayet olarak kabul edilmiştir. Hadis şöyledir:

"Badiyelerde-köylerde oturanlar sert, kaba saba olurlar; av peşinden koşturanlar gaflete düşerler; devlet ve siyaset adamlarının kapılarına gidenler de fitneyle karşı karşıya kalırlar."[281]

Bu rivayetlerden biri de Muaz bin Cebel'den gelen rivayettir. Bu rivayette deniliyor ki: *"Herhangi bir âlim eğer isteyerek bir devlet-siyaset adamının ayağına gidecek olursa, bu durumda o kimse, o devlet ve siyaset adamının cehennem ateşinde azap göreceği her türlü azap çeşidiyle azaplandırılmada ona ortak olacaktır."*[282]; *"Adam Kur'ân okur ve dinde bilgi sahibi olur da, sonra sırf ona yaltaklanmak ve elindekilere tamahkârlık için sultanın-devlet ve siyaset adamının kapısına giderse, o da onun adımları nispetinde cehennem ateşine dalar."*[283]

Bu konuda daha başka hadisler de bulunmaktadır. Hafız İmam Suyutî bu hadislere *"el-Esatin fi Ademi'l Mecii İle's-Selâtîn"* kitabında yer vermiştir. Söz konusu eser özel olarak bu konuya hasredilmiştir. Ayrıca bu konuda selef-i salihînden, kendi dönemlerindeki zalim devlet adamlarını ve sultanları, siyasilerin çıkışları ve İslâm âlimlerinin onların aleyhine nasıl davrandıklarına ilişkin bir hayli rivayetler bulunmaktadır.

Bunlardan biri de değerli sahabe Hz. Huzeyfe'nin bu konuda söyledikleri sözlerdir. O, şöyle diyor: *"Özellikle de sizi fitne yerlerine gitmekten yana uyarırım!"* Kendisine, *"Fitne yerleri nerelerdir?"* diye sorulması üzerine; *"Orası*

281. Tirmizi, *Fiten*, 69; Ebu Davud, *Edahi*, bap: 24, h:2859; Nesaî, *Sayd*, 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/357; 2/371, 440.

282. Hâkim *Tarih* kitabında ve ayrıca da Deylemî tahriç etmişlerdir. Ebuşşeyh, *"es-Sevap"* kitabında ve aynı şekilde Hâkim de *Tarih*'indeki hadisten de farklı olarak bu hadisten sonraki hadisi rivayet etmişlerdir.

283. Deylemî bu hadisi farklı bir lafızla Ebu Derda'dan tahriç etmiştir.

devlet ve siyaset adamlarının kapılarıdır. Herhangi biriniz böylelerinin huzuruna gider-gelir ve onların yalan söylediklerini doğrular hale gelir ve böylece onlarda olmayan şeyleri söyler." der.

Nitekim yine sahabeden Ebuzer, Seleme b. Kays'a şöyle der: *"Sultanların, siyasilerin kapılarını çiğneme, gidip gelme. Çünkü onların dünyalıklarından sana bir şey isabet etmemiş olsun ki, mutlaka o senin dininden çok daha değerli bir şeyi kapıp götürür."*

Tanınmış ilim adamlarından İmam Evzai de diyor ki: "Herhangi bir devlet ve siyaset adamını ziyaret eden ilim adamından daha çok Allah'ın gazapta bulunduğu bir başka kimse yoktur."

Tanınmış âbidlerden Semnun da diyor ki: "Bir ilim adamı adına şu durum ne kadar kötü ve iğrençtir: Evine biri gidip onu sorduğunda evinde bulunmaz, fakat her soruşunda karşılığında verilen cevap *'O, emîrin, devlet adamlarının yanındadır.'* olmuştur. *'Bir âlimin dünyayı sevdiğini görürseniz, onu dininiz noktasından itham ediniz.'* denildiğini işittim. Hatta ben bu konuyu denedim. Ne zaman şu sultanın huzuruna girmiş isem, oradan ayrıldıktan sonra mutlaka bundan ötürü nefsimi hesaba çekmişimdir. Baktım ki sultanda karşı karşıya bulunduğum sertlik ve onların heva ve heveslerine aykırı düşme endişesi sebebiyle, nefsim üzerinde bir düşüş, bir aşağıya kayış görmüşümdür."

Burada *"denildiğini duydum"* diye biten sözü ile bu zat Ebu Hureyre tarafından Hz. Peygamber'den (s) rivayet olunan hadise işaret etmiştir. Allah Rasûlü şöyle buyurmuştur:

"Bir âlimin çokça sultanın, devlet ve siyaset adamlarının kapılarını aşındırdığını görecek olursan, bil ki o bir hırsızdır."[284]

Yahut da bu ifade ile Yusuf b. Esbat'a ait olan Süfyan Sevri'nin şu kavline işaret etmiştir. O demiş ki: "Eğer, Kur'ân okuyucusunun, ilim sahibinin okuduklarıyla sultana, devlet adamlarına yaltaklık ettiğini görecek olursan, bil ki o bir hırsızdır. Eğer onunla zenginlere yaranmak istediğini görürsen bil ki o bir riyakârdır. Özellikle seni uyarıyor ve sana şöyle denilerek aldatılmamanı istiyorum: 'O adam oraya bir haksızlığı gidermek ve ezilen birini korumak için gidiyor.' demelerine aldanma. Çünkü bu, şeytanın bir tuzağıdır. Bunu ilim adamları için bir kurtuluş reçetesi edin."

---

284. Deylemi, *Müsnedu'l-Firdevs* kitabında rivayet etmiştir.

Burada geçen *"Kûrra/okuyucu"* ifadesinden kasıt din âlimleridirler. Yani İblis din adamlarını din kisvesi adı altında tuzağa düşürür. Onlar, bizim devlet adamlarına, siyasilere gidip gelmemizin tek maksadı ve amacı vardır; o da halkın yararı ve onların uğrayacakları haksızlıkları önlemektir. Oysa onların tek istedikleri şey dinlerini verip makam, mansıp (yüksek memuriyet) ve mal edinmektir. İçlerinde samimi ve dürüst olanları ise azdır. İşte onlar böylece dinlerini kaybederler, Allah'ın Kitabı'nı göz ardı ederler ve onu az bir değere değiştirip satarlar.

Nitekim hikmetli sözler söyleyen birçok kimseler, bu konuları içeren çok manidar şiirler yazmışlardır. Bu konuda yazılanların en güzeli ve en anlamlı olanlarından bir tanesi de şu şiirdir:

قل للأمير مقالة   لا تركنن إلى فقيه

إن الفقيه إذا أتى   أبوابكم لا خير فيه

"Şu devlet adamlarına var söyle bir söz
Bir âlime sakın meyletmesin, budur son söz
Çünkü bir âlim eğer aşındırırsa kapınızı
Bekleme iyilik ondan, satar hepinizi."

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Yaptıkları alış-veriş ne kötüdür!"*** Yani o ne kadar çirkindir, ne kadar fenadır. Çünkü onlar bu fani ve geçici dünyalıkları ahiretteki ebedi ve baki olan nimetlere karşılık alıyorlar. Kaldı ki ümmet için dünyanın gerçek manadaki saadeti, ancak âlimlerin Kitab'a yani Kur'ân'a olan bağlılıkları ve onu korumaları, onu ümmete açıklamaları, ümmeti Kur'ân ile irşad etmeleri sayesinde kazanılır. Çünkü ümmetin ahlâk güzelliği, adap üstünlüğü, birlik halinde yaşaması bu sayede mümkün olacaktır. Kendileriyle müstebitlerin, despotların arzu ve isteklerine boyun eğmemeleri ancak Kitab ile sağlanılabilir. Ve böylece güçlü bir ümmet, birbiriyle dayanışma içinde olan bir ümmet olabilir; işlerini aralarında istişare ile yürütmeleri, rey ehli ile ûlu'l-emr arasında ve bireyleri arasındaki her iş ve hizmetleri de istişare ve danışma ile olur.

Musa, İsa ve Muhammed Ümmetlerinin Felaketi: İşbirlikçi Âlimler

Daha sonra Yüce Allah devamla şöyle buyurmaktadır: ***"Sanma ki ettiklerine sevinen, yapmadıkları ile övülmek isteyenler; evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır!"***

Buharî ve Müslim ve bu ikisi dışında daha başkaları da Humeyd b. Abdurrahman b. Avf yoluyla rivayet ediyorlar. Bu rivayete göre Mervan, kapıcısına: "Ey Rafi! İbn Abbas'a git ve ona de ki: *'Eğer içimizden her yaptığına sevinen ve yapmadığı her şeyle de övünmek isteyen azap olunacaksa, bu durumda hepimiz azap olunacağız!'* demektir.

Bunun üzerine İbn Abbas da şöyle der: *'Bu ayetin sizinle ne ilgisi var ki! Bu ayet Kitab Ehli olanlar hakkında inmiştir. Çünkü Peygamber (s) onlara bir şey sordu, onlar da o sorulan şeyi ondan gizlediler, söylemediler. Ancak sorulanın tersi bir bilgi ve haber verdiler ve böylece çıkıp gittiler ama verdikleri yanlış haber ile de kendilerini Peygamber'e doğru haber ve bilgi vermiş havasını verdiler. Bu verdikleri yanlış bilgiye rağmen de kendilerinin övülmelerini Peygamber'den istediler. Bu arada Allah Rasûlü'nün onlara sorduğu asıl şeyi gizlemeleri sebebiyle de kendilerini mutlu saydılar.'"*[285]

Yine Buharî ve Müslim Ebu Said el-Hudrî'den tahriç ediyorlar: *"Bir takım münafıklar, Peygamber (s) herhangi bir gazaya çıktığında, onlar geri kalıp katılmazlardı ve Allah Rasûlü (s) ile birlikte gazaya katılmayıp geride kalıp oturmalarıyla sevinip mutlu olurlardı. Resûlullah (s) gazadan-savaştan geri dönüp Medine'ye geldiğinde ise, hemen gelip kendisinden özür dilerlerdi ve yeminler ederlerdi. Bu arada yapmadıkları bir şey ile kendilerinin övülmesini ister ve beklerlerdi. İşte bu ayet bununla ilgili olarak indi."*

Abdurrezzak da tefsirinde Zeyd b. Eslem'den rivayet ediyor. Rivayete göre Rafi b. Hudeyc ve Zeyd b. Sabit ile birlikte her ikisi de Mervan'nın yanında imişler. Bu arada Mervan, *"Şu, '**Sanma ki ettiklerine sevinen, yapmadıkları ile övülmek isteyenler,**' mealindeki bu ayet kimler ve ne hakkında indirildi?"* diye sorar. Rafi de bu ayetin bir takım münafık kimseler hakkında indirildiğini söyler. Çünkü onlar, Peygamber (s) bir gazaya gidince, gitmemek için Peygamber'e mazeret ileri sürerler ve *"Biz sizden ayrılmak, geri kalmak istemiyoruz ancak bizim yapmamız gereken bir takım işlerimiz var. Keşke*

---

285. Buharî, *Tefsiru'l Sûre* (3), 16; Müslim, *Sifatu'l Munafikûn*, h: 8/2778

sizinle beraber olsaydık, bunu ne kadar isterdik!" gibisinden konuşurlardı. *"İşte bu ayet bunlar hakkında indirilmiştir."* der.

Sanki Mervan, bunu hoş karşılamıyor gibiydi. Bundan dolayı da Rafi endişe içindeydi. Bunun üzerine Rafi, Zeyd b. Sabite: *"Sana Allah adına yemin veriyorum, sen de benim dediklerimi biliyor değil misin?"* der. O da *"Evet."* diye cevap verir.

İbn Hacer de bu rivayet ile İbn Abbas rivayeti arasını bulmak üzere şöyle diyor: *"Olur ki bu ayet her iki taraf için de inmiş olabilir."*

Diyor ki: *"Ferra'nın anlattığına göre bu ayet Yahudilerin 'Yahudiler olarak bizler kendilerine ilk kitap gönderilen, namaz kılan ve itaat ehli olan kimseleriz.' derlerdi. Buna rağmen Muhammed'e (s) iman etmezler ve onun peygamberliğini ikrar etmezlerdi. İşte onların yukarıdaki sözleri üzerine bu ayet indi."*

İbn Ebu Hatim tabiînden birkaç kişiden farklı yollarla buna benzer rivayette bulunmuştur. İbn Cerir de bunu tercih etmiştir. Ancak ayetin bütün bu kesimler hakkında nazil olmasına bir engel yoktur; hepsi hakkında da nazil olmuş olabilir.[286]

Ayrıca bu rivayetleri bizim burada ele aldığımız rivayetlerden başka olmak üzere tahriç etmiştir.

"Bu ayet Yahudiler hakkında inmiştir." diyen bazıları, Buharî ve Müslim'de yer alan ve İbn Abbas'tan rivayet olunan özel manadaki yorumun dışında farklı bir şekilde yorumlamışlardır. Bir de İbn Cerir'in İbn Abbas'tan bu konuda tahrici vardır. İbn Abbas demiş ki; *"Onlar Kitab Ehli'dirler. Onlara kitap indirildi ve fakat onlar hakkın dışında bir şekilde hüküm verdiler. Bununla da yapmadıkları bir şeyle övülmelerini istediler. Bir de Muhammed'i (s) ve ona indirileni inkâr ederek bununla mutlu oldular. Bunların kendi iddialarına göre, Allah'a kullukta bulunduklarını, namaz kıldıklarını ve Allah'a itaat ettiklerini ileri sürdüler."*

Dahhak'tan gelen rivayete göre ise *"Onlar Peygamber (s) hakkında söyledikleri yalanlama ve onu inkâr etmekle sevindiler. Bu arada yapmadıkları ve yerine getirmedikleri bir şeyden ötürü de kendilerinin övülmelerini istediler. Bu da onların: 'Biz Allah'ın oğullarıyız ve onun sevgili kullarıyız; biz namaz ve oruç ehliyiz!' gibisinden olan sözlerdir."*

---

286. Bkz: *Lubabun Nukûl.*

İşte bu oldukça güzel bir yorumlamadır. Nitekim İbn Cerir tarafından tercih edilen yorum da budur. İşte bu manadaki genel bir yorum ile ayetin iniş sebebi aynı zamanda münafıkları da kapsar.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Burada gündeme getirilen konu Kitab Ehli'dir. Çünkü Müslümanların onlardan sakınmaları için dikkatleri bu konuya çekilmektedir. Müslümanların da onların yaptıkları türden bir fiile kalkışmamaları arzu olunmaktadır. Zira Müslümanlar, Hakk'ın kulpuna tutunsunlar, onu muhafaza etsinler, ona davette bulunsunlar için yapılan teşvik bu amaçladır. Çünkü kendilerinden yani Yahudilerden alınan kesin söz bu konuyla ilgiliydi. Onlar ise bu konuda kusurlu davrandılar; Kitab ile amel etmeyi, onu halka açıklamayı bıraktılar. Onu az bir değere değiştirdiler. Bunun sonucunda da Yüce Allah tarafından cezalandırmayı hak etmiş oldular.

Bu gerçeklerden sonra ayet aynı zamanda şu azgınların durumlarından bir başka durumu da açıklıyor ki, mü'minler onlardan uzak dursunlar ve kendilerini onlardan sakınsınlar. Çünkü her zaman onlarla karşı karşıya bulunmaktadırlar. Bu durum ise, söz konusu olan bu Yahudilerin kitaba getirdikleri tevil-yorum, kitabı tahrif yoluyla değiştirip bozmaları ve kendilerini şerefli ve saygın bir toplum olarak görmeleridir. Hatta bundan da öte kendilerini, örnek ve peşinden gidilmesi, uyulması gereken bir toplum olarak görüp kabullenmeleridir. Bu ise elbette batıl olan bir sevinme ve bir şımarmadır.

Çünkü Yahudiler kendilerinin kitabın koruyucuları, tefsir edenleri, onu bilen âlimler, açıklayanları ve onu hayata tatbik edenleri olduklarını ileri sürerek olmayan bu özelliklerde sevinip övülmelerini istemektedirler. Böylece mutlu olmanın peşindeler. Oysa kendileri bu söylenenlerin hiçbirisini yerine getirmiş değiller. Yaptıkları tek şey onun getirdiğinin zıddını, aksini yapmak olmuştur. Çünkü onlar, kitaptaki hidayeti kendi idarecilerinin ve siyaset adamlarının heva ve hevesleri doğrultusunda ve diğer insanların heva ve hevesleri yönünde hep değiştirip durmuşlardır. Bunu yaparlarken de beklentileri hep onlar tarafından övgüye değer kimseler olarak kabul edilsinler istemişlerdir.

İşte Yüce Allah bu durumu, oldukça şaşırtıcı ve hayretler içinde kalınacak bir biçimde açıkladı. Burada bir başka hükmü de açıkladı. O da şu

şımarık ve yapmadıklarıyla batıl bir övünme peşinde olanlar var ya, halk tarafından bunların durumları karışık halde görülür oldu; halk bunların ne olup olmadıklarına karar veremez oldu. Çünkü halk onların yalan yanlış ileri sürdüklerine bakarak, bunların Allah'ın sevgili kulları, dininin yardımcıları, Kitab'ını gerçek manada bilenleri olarak görmeye başladılar. Bu halleriyle bunlar Allah'ın azabından en çok uzak olan, Allah'ın rızasına ve hoşnutluğuna en fazla yakın olan kimseler olarak görülür oldular. İşte bu bakımdan Allah, böyle bir zannın yalan olduğunu, onların böyle masum görülmemeleri gerektiğini ve azap görmeleri konusunda cezalarının tescil olunduğunu açıklamış oldu.

Ben de derim ki: Bu ayet genel hatlarıyla bir şeyi, bir gerçeği açıklıyor. O da Allah'ın Kitabı'nı değiştirip karşılığında aldıkları şeyin çok basit ve iğrenç bir değer olduğunu ortaya koymuş olmasıdır. Bu da iki şekilde olmuştur.

Birincisi: Yaptıkları iş ve ameller sebebiyle sevinip şımarmaları, gururdan, şımarıklıktan ve kendilerini beğenmişlikten kaynaklanmaktadır. Çünkü Allah'ın Kitabı'nı terk etmişlerdir. Zira onunla amel etmeleri gerektiği halde, amel etmemişlerdir. Olması gerektiği gibi açıklanması kendilerinden istenirken onlar bunu yapmamışlar; ya kelimelerini yerinden oynatmak suretiyle tahrif edip değiştirmişler ve böylece idarecilerinin, siyasetçilerinin isteği doğrultusunda bir hüküm ortaya çıksın istemişler veya halkın heva ve hevesleri doğrultusunda açıklama yaparak tahrif cihetine gitmişlerdi. Yahut da açıklanması gerektiği halde sükût geçmişlerdir. Daha önce geçen ilim adamlarının söylediklerini almışlar ve ellerinde herhangi bir kanıt, bir belge ve hüccet bulunmaksızın onları taklit eder olmuşlardır.

Tek söyledikleri şey iddiadan ileri geçmemiştir. O iddia da *"Biz kitabı en iyi bilenleriz!"* yönündeki boş iddiadır. Yine onlara göre eğer kitaba aykırı davranışları olmuş ise, mutlaka o konuda ellerinde bulunan naslar doğrultusunda ona muhalefet etmişlerdir; çünkü eldeki delil onlara bunu vacip ve gerekli kılmaktadır, demektedirler.

İkincisi: Savundukları şey batıl da olsa buna rağmen bununla övülmelerini ve sevinmeyi istemeleridir. Çünkü bunlar devlet adamlarının, idareci ve siyaset adamlarının ya da bunların dışında yer alan bir takım kimselerin, halkın heva ve hevesleri doğrultusunda hareket ediyor ve onlara tabi oluyorlar. Böylece kendilerinin Allah rızası için hakkı-gerçeği açıklayanlar ol-

duklarını söyleyerek bununla kendilerinin sevilip övülmelerini istiyorlar. Bu konuda herhangi bir kınayıcının kınamasının da önemi yoktur. Çünkü ister hâkim güç olsun, ister başkaları olsun, heva ve hevesleri doğrultusunda, şehvetleri istikametinde memnun kalabilecekleri bir şeye ihtiyaç duyarlarsa, o şey de din açısından sakıncalı ise, hemen bir din bilginine sığınıyorlar ve o da onlara şer'î bir hileyle bir yol buluyor. Bu yaptığı şeylerle de kendilerini tenkit edeceklerin tenkit oklarından, dindarların da kendilerini yermelerinden kurtarmış oluyorlar (!).

Kuşkusuz bu âlim kişi (!) bundan ötürü övgüye değer bulunur ve bu durum onu şımartır; böylece kendisinin gerçek manada takva sahibi, araştıran bir âlim olduğu zannına kapılır. Onun ödülü sadece bu da değildir. Aksine maslahatı, işi gereği halkın kendisini, ondan alacakları fetva açısından âlim ve salih biri olduğunu bilip tanımaları da öngörülür ki, halk onun söylediklerini bundan böyle kabul edebilsin, ona karşı tavır almasınlar isterler.

Güvenilir kimselerden öğrendiğimiz kadarıyla; devlet ve siyaset adamları, ilim adamları ve halk tarafından saygı gösterilen tarikat şeyhleriyle birlikte oturup kalktıklarından dolayı bunlar saygıyla karşılanmaktadırlar. Onlarla birbirlerine gidip geldiklerinden bu yana, her grubun diğerine karşı olan saygısı sonucunda devlet idarecilerinin önde gelen liderleri de herkesin yanında ve gözleri önünde açıkça ilim adamlarına hürmette kusur etmediklerini, tarikat şeyhlerinin önde gelenlerinin veli kimseler olduklarına inanarak her türlü hürmette kusur etmiyorlar. Hatta karşılaşmaları halinde bunların ve âlimlerin ellerinden öpüyor, çoğu zaman da onlara bir takım hediyeler sunuyorlar. Gerek âlimler olsun ve gerekse de tarikat şeyhleri olsun bu her iki grubun önde gelen şahsiyetleri, söz konusu devlet ve siyaset adamlarına gereken saygıda kusur edilmemesi için açıkça onlara karşı saygıda kusur etmediklerini halka gösteriyorlar. Dahası o kimselerin dindarlıklarından, dine olan hizmet ve yardımlarından, çok iyi Müslümanlar olduklarından ve dindarlıklarından şüphe etmediklerinden söz ederler. Halkı onlara yönlendirirler.

Bu kimselerin İslâm'a ve Müslümanlara karşı olan sevgi ve saygılarından, onları koruyup himayelerinden, İslâm'ı savunduklarından dem vururlar. Bu itibarla her fırsatta ve her halükarda bunlara itaat etmenin farz olduğunu, gizlide olsun, açıkta olsun çekinmeden söyler dururlar. Hatta bunlar zu-

lüm etseler de, haksızlık yapsalar da, yine de böyle derler. Çünkü bu kimselerin idarede olmaları, Yüce Allah'ın onları başlarına musallat kılması sebebiyledir, demekten de geri durmazlar.

İşte hala bu zalim ve despot kimseler dinden yararlanmalarını böylece devam ettirmektedirler. Bunu da din adamları sayesinde sürdürmektedirler. Ümmetin haklarını zayi etme ve onları zelil kılma pahasına da olsa böylece her iki tarafla da ittifak içerisinde varlıklarını devam ettiriyorlar. Çünkü onların liderliklerinden çıkar elde etmek istiyorlar, onun nimetlerini kaçırmak istemiyorlar. Onları, kendilerine verdikleri bir takım siyasal ve sosyal tuzaklarla, bir takım dinî tevillerle avutup duruyorlar. Böylece kendi konumlarını yüceltiyorlar, kamunun onlara saygıyla bakmasını sağlıyorlar. Bu arada her zaman kendilerinin dinin yardımcıları ve hamileri olduklarını övsünler isterler. Şeriatı açıklayan ve ona davet edenler olarak bilinsinler isterler. Kısaca Allah'ın Kitabı'nı göz ardı etseler de buna rağmen kendilerinin dinin yanında olduklarını, benzeri kitaplara yöneldiklerini temenni ederler ve öyle bir görüntü sergilerler. Oysa İslâm ümmeti gün geçmemiş olsun ki onların yüzünden sıkıntı ve zorluklar yaşamamış, zor duruma düşürülmemiş olsun!

Eğer bunlar Allah'ın kendilerine gönderdiği Kitab'ı uygulasalardı, emrolundukları gibi açıklamış olsalardı, gereğince amel etselerdi ve idarecilerini de buna zorlamış olsalardı fasıklık, kötülük ve haksızlık bugün yayılmış olmaz, yaygınlık kazanmazdı. İslâm toplumları da yok olup giden öteki toplumlar gibi yok olmazlardı. Çünkü İslâm toplumları diğer toplumların ve kavimlerin önünde güçlerini yitirdiler. Daha önce kendi egemenliği altında olan ülkelere şimdi boyun eğer hale geldiler. Neredeyse oldukça çok az sayıda kalmış olan Müslümanları da o tehlike gelip yakalayıverecektir, bu her an beklenmektedir.

Ümera (beyler, amirler, subaylar) ve sultanlar olsun, onlardan makam ve mevkice daha alt kısımlarda yer alan önde gelen idareciler olsun hepsi de âlimleri ve tasavvuf önderlerini sevdiklerini söylüyorlar, bundan dem vuruyorlar. Onlara meyletmek istiyorlar. Çünkü bunları büyük ve önemli kişiler olarak görüyorlardı. Böylece bazılarına ulaşmak istiyorlardı. Kimileri de onlardan uzak durarak korunmak isterken, daha başkaları da takvaları sebebiyle yaklaşmıyorlardı. Daha sonra durum değişti; takvanın önemi, makam ve mevki önünde, mal, varlık ve koltuk adına değerini yitirdi. Bundan

böyle din adamları ümeranın ve sultanların kapı eşiklerini aşındırır oldular. Münafıklar, ikiyüzlü kimseler onlarla yakınlık elde ederlerken; hakka dayalı olup da takvayı elden bırakmayanlar ise, eza ve cefa görür hale geldiler. Böylece kimilerinin mertebeleri iki taraftan birine yakınlık derecesine göre artık değerlendirilir oldu.

İşte işin bu yönünü özellikle hatırlatmak istedim ki ümmetin idaresi noktasında ayetten ders alınsın. Dinî ve siyasi önderlerin ne türden işlerle ilgilendiklerini göstermek istedim. Çünkü bunlar kötü işler de yapsalar, hep onlarla sevinmek, bir takım yalancı şeylerle övünmek istiyorlar. Zira çağımızda onların bu pazarı oldukça revaçtadır; gazeteleriyle, dergileriyle insanlara diledikleri gibi yön veriyorlar ve diledikleri yöne kanalize ediyorlar.

Görsel medya olsun, yazılı medya olsun; bunların üzerinden devlet ricalini, sultanları, idarecileri, liderleri öylesine abartılı bir şekilde övüyorlar ki, yapmadıkları işleri bile onların fiilleri imiş gibi gösteriyorlar. Hatta gerçek itikad sahibi büyük kimselerin itikad ve inanç anlayışına sahipmiş manasındaki bir olgunluk ve tatminle, işledikleri kötülükleri de iyilik olarak kabul ettirmede de büyük maharet sahibidirler. Hatta öyle bir konuma gelinir ki, doğru ve övülmesi gereken uygun ve yerinde bir övgünün yeri kalmaz; Hakkı sena etmek, övmek gibi bir geçeğe yer verilmez. Yapılan bir işe teşekkür edilmez. Faydanın ve yararın ortadan kalkmasıyla kişi gerek toplumsal ve gerekse de kişisel planda toplumu eğitmekten ve onları düzeltmekten, ıslâh çabalarından döner.

Kaldı ki övme ve övülme içgüdüsü insanoğlunda var olan en temel içgüdülerdendir. Çünkü kişi bu sayede gayrete gelir; çok önemli, yararlı ve büyük işler peşinden koşturmayı bu sayede yapabilir, başarabilir. Çünkü övülme ve beğenilme içgüdüsü meyvelerini versin arzusuyla bu türden işlere girişir.

Eğer insan, ümmet ve halk adına bir kimsenin hiç çalışmadan ve çaba sarf etmeden, kendini yormadan işbaşındakilerin mutlaka bir övgüye değer olduklarını ve buna layık oldukları gerçeğini bilir ve bu manada hiç çaba sarf etmeksizin övgüye değer ve layık olduğunu kavrayacak olursa; bunu da gazete ve dergilerin yalan yanlış ve asılsız övgüleri üzerine yaparsa, işte bu durumda bunu kavramış olan bir insanın tüm arzuları yıkılır. Kendisinde çalışma istek ve arzusu kalmaz. Azimet ve gayreti yok olur. Mademki her şey

böyle oturulduğu yerden kazanılıyor; artık kendisini rahat etmeye verir veya sadece hoşlandığı bir takım amatörce işler yapar.

İlim adamları idarecilerle, sultanlar ve krallarla iç içe olup hareket eder hale gelirlerse, artık bundan böyle bu tür ilim adamlarından herhangi birisinin onların yanında atacağı hiçbir adımın önemi kalmaz. Artık ondan ve onun ilmî heybetinden korkmazlar, dinine ve inancına da itibar etmezler. Nitekim konu ile ilgili açıklamalar, buna ilişkin haber, eser ve hadislerden örnekler daha önce verilmişti. Artık bundan böyle gazeteciler, böyle oldukları sürece onların güvenilir olmadıklarını, verdikleri haberlerin önemsenmemesi gerektiğini, görüşlerine başvurulacak kimseler olmadıklarını bildiklerinden hiç önemsemezler.

Düşünün bir kez, ilim adamları böyle yaparlarsa zavallı halk ne yapsın? Çünkü onlarda bu türden duygular daha fazladır. Onlar bunu anlayıp kavrar, bu işin sırrını anlarlarsa, cehalet de kendilerinde daha etkili olduğuna göre nasıl hareket edecekler diye bir düşün? Çünkü aldatma almış başını gitmiş, samimi olarak öğüt verenler ise neredeyse hiç kalmamış; o halde ne yapsınlar?

Krallar, devlet adamları, ümera ve despot idareciler de gazetecilerin kendilerini övmeleri beklentisindedirler. Din adamlarını da yanlarına alarak halkı aldatmak için bunlardan karşılıklı olarak yararlanırlar. Gazeteciler de yönetici sınıf ile din adamları sınıfı arasındaki bu birlikteliklerini abartarak aktarırlar ve o din adamları da halkı aldatmak ve yanıltmak uğruna ellerinden geleni yaparlar.

Bunun içindir ki onlara nimetler yağdırıyorlar, maaşlarını ve derecelerini yükseltiyorlar, bu türden sözüm ona ilim adamlarını madalyalarla, hediyelerle taltif ediyorlar ki, böylece koltuklarını başkalarına kaptırmasınlar istiyorlar, dünyalıkları kaybolmasın diliyorlar. Kısaca zenginlerden ve makam ve mevki sahiplerinden bir şeyler elde edebilmek adına, onları memnun etmek ve dünyalıklarını artırmak adına böyle davranmaktan ve bu türden olan hırslarından bir şey kaybetmeden topluma ve ümmete rağmen sürdürürler.

Övülme Psikolojisi ve Dindeki Yeri

Yaratılışın bir gereği olarak içgüdüsel manada yapılan yararlı iş ile alakalı haklı bir şekilde övülme arzusu ve isteği olmasaydı, insanda böyle bir duygu

bulunmasaydı ki bu durum sayesinde yüksek eğitim noktasında bundan yararlanılır. Eğer böyle olmamış olsaydı Yüce Allah bu gerçeği, övülme isteği gerçeğini ***"yapmadıklarıyla övünen"*** kavliyle tehdidini gündeme getirmezdi.

İşte böyle bir kayıt getirilmesi şunu gösterir: Yapılan yararlı bir iş konusunda işi yapanın övülmeyi beklemesi, sevmesi, bundan hoşlanması aslında yerilecek bir durum da değildir. Bu, bir tehdidi de içermemektedir. Zaten fıtrat dinine yaraşanı da budur. Kaldı ki hikmet dolu Kitab'da yani Kur'ân'da bu manada bir içgüdüye delâlet eden hükümler ve ayetler de bulunmaktadır. Yüce Allah'ın, Peygamberi Hz. Muhammed'e (s) buyruğu da böyle olmuştur:

"Senin şanını ve ününü yüceltmedik mi?"[287] Yine Kur'ân'daki şu kavli ile de Rabbimiz bu gerçeği dile getirmektedir: *"Doğrusu Kur'ân, sana ve kavmine bir zikir/şereftir."*[288]

Evet, burada öyle bir mertebe var ki, bu mertebe iyilikleri yapması halinde övülmeyi bekleyenin mertebesinden daha üstün bir mertebe bulunmaktadır. Bu da hayrı ve iyiliği isteyerek ve severek kendiliğinden yapan ve bu sayede Yüce Allah'a yakın olmayı bekleyen kimsenin mertebesidir.

Bu arada hakka bağlı olarak aranan bir medih veya övme kimi hallerde övülen açısından zarar getirebilir. Örneğin adam şımarabilir, gurur ve kibre kapılabilir, kendisini beğenir bir hava sergileyebilir. Kendisini artık bundan böyle övgüye değer görülen işine vermeyebilir. İşte böyle bir durum kişinin övülmesine yasak getirebilir. Nitekim Ebu Bekre'nin (r) rivayet ettiği, Ahmed b. Hanbel, Buharî ile Müslim'in ve daha başkalarının naklettikleri hadis bunu göstermektedir. Ebu Bekr diyor ki:

"Peygamber'in (s) yanında bir adamdan söz edildi. Bu arada adamın biri de onun iyiliğinden, iyi biri olduğundan kesin bir dille söz ederek onu övdü. Bu durum üzerine Rasûlullah (s) iki kez üst üste olmak üzere ona: 'Sana yazıklar olsun! Arkadaşının boynunu kestin, kopardın! Eğer biriniz mutlaka bir kardeşini övecekse, onu da övgüye değer buluyorsa bu takdirde 'Ben onun şöyle şöyle biri olduğunu sanıyorum.' desin. Çünkü onu hesaba çekecek olan Allah'tır, onun nasıl

287. İnşirah, 94/4.
288. Zuhruf, 43/44.

biri olduğunu en iyi O bilir. Bu itibarla hiçbir kimse Allah'a rağmen birilerini tezkiye etmesin.'"[289]

Taberanî'nin *el-Mu'cemu'l-Kebir* adlı kitabında şu ilave ile bu rivayete yer verilmektedir: *"Allah'a yemin olsun ki, eğer o bu övgüyü işitseydi, artık felah bulmazdı!"*

Evet, ola ki o övgüyü yapan kimsenin kullandığı ifade veya ibare, şımartılmanın kötü bir şey olması hasebiyle, onun bu tavrı hoş görülmemiş olabilir. Belki de övülen kişinin övülme konusunu Allah Rasûlü biliyor ve övgüye değer bulunan insanın kabiliyet bakımından bununla gurura kapılabilecek bir yatkınlıkta olduğundan menetmiş ve uyarmış olabilir. Çünkü olaylar kişinin durumuna göre farklılık gösterebilir; bu bakımdan fazla konuyu uzatmaksızın kısa ve özlü bir uyarıyla kişi uyarılmış olabilir. Bu, bilinen bir gerçektir. Bununla beraber övülen bir kimse yoktur ki, sonunda o övgü sebebiyle gurura kapılmamış olsun. Bundan kurtulabilenler oldukça az sayıda kimseler olabilir. Özellikle de mesele kişiyi şımartacak noktada ise bu, böyledir. Oysa şımarıklığın haklı olduğu oldukça azdır. Şımartılanların hakka bağlı kaldıkları da az görülen şeylerdendir. Bunun içindir ki Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Övücüleri, meddahları gördüğünüzde, onların yüzlerine toprak serpin."*[290] Ahmed b. Hanbel, Müslim, Ebu Davud ve Tirmizi Mikdad b. Esved'den rivayet etmişlerdir. Kimisi Mikdad b. Esved'den, kimisi de Enes, Abdullah b. Amr ve Ebu Hureyre'den rivayet etmişlerdir. Bu rivayete göre Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur:

"Hıristiyanların Meryem oğlu İsa'yı aşırı övdükleri gibi beni övmeyin. Ben ancak bir kulum. Bana 'Allah'ın kulu ve elçisi,' deyin."[291]

Yine ilk meseleye dönüyor ve diyorum ki; yaptığı işle şımarıklık duymak gururlu kimselerin karakter yapısıdır. Burada denilmek istenen şu değildir: Çalışanın yaptığı işle kendi kendine sevinip mutluluk duyması, onun övgüye değer bir şey olduğunu bilmesi Mervan'ın anladığı gibi yanlış bir davranış değildir. Ancak burada söz konusu edilen şey, şımarma ve gururluluk sevinmesidir ki bunu kendini beğenme ve başkalarını küçük görme huyu izler. İşin sakat ve sakıncalı olan yönü budur. Kaldı ki zaten biz buna da işaret

---

289. Buharî, *Edeb*, 54; Müslim, *Zühd*, H:65-66.
290. Müslim, *Zühd*, 68-69; Ebu Davud, *Edeb*, 9; Tirmizi, *Zühd*, 55; İbn Mace, *Edeb*, 36; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/94, 6/5.
291. Buharî, *Enbiya*, 48; Darimi, *Rikak*, 68; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/23-24, 47, 55.

ettik. Keza Kur'ân da bu noktada gerekli uyarıda bulunmakta, mü'minlerin başına gelen bir takım musibetlerin ne gibi yararları olduğunu açıklamaktadır. Aziz ve Celil olan Allah şu kavliyle bu gerçeğe işaret buyurarak diyor ki:

"Allah bunu elinizden çıkana üzülmeyesiniz ve Allah'ın size verdiği nimetlerle şımarmayasınız diye açıklamaktadır. Çünkü Allah, kendini beğenen, böbürlenen kimseleri sevmez."[292]

Nitekim Rabbimizin bir başka kavli de şöyledir: *"Kavmi ona şöyle demişti: 'Şımarma! Bil ki Allah şımarıkları sevmez.'"*[293]

Gelen ve ele geçen nimetler sebebiyle böylesine şımarma ve kendini beğenmişlik yüzünden ifrata kaçmak ancak zayıf karakterlilerde görülür. Bunun karşıtı da herhangi bir musibetle karşılaştığında bir umutsuzluk duyması halinde üzüntü ve hüzünde aşırılığa kaçmaya neden olur. Nihayet bu öylesine ileri bir düzeye varır ki sonunda umutsuzluk ve küfür gelebilir Yüce Allah her iki grubun da halini açıklayarak buyuruyor ki:

"Eğer insana tarafımızdan bir rahmet ve nimet tattırır da sonra bunu ondan çekip alırsak, tamamen ümitsiz ve nankör olur. Eğer kendisine dokunan bir zarardan sonra ona bir nimet tattırırsak, elbette 'Kötülük benden gitti!' der. Çünkü o bunu derken şımarıktır, kibirlidir. Ancak musibetlere sabredip güzel iş yapanlar böyle değildir. İşte onlar için bir bağış ve büyük bir mükâfat vardır."[294]

Yani bu kimseler, Rabbimiz Allah tarafından zamanın olayları ve başka şeylerle eğittiği kimseler olup Yüce Allah aynı zamanda kendilerini bu şeylerden yararlanma yolunu da göstermiştir. Nitekim bunun açıklaması detaylı olarak Uhud gazvesi hakkında inen ayetlerin tefsirinde geçmişti. Bu gerçeğe de musibetlerden sonraki duruma şu kavliyle işaret buyurmaktaydı: *"Allah bunu elinizden çıkana üzülmeyesiniz ve Allah'ın size verdiği nimetlerle şımarmayasınız diye açıklamaktadır. Çünkü Allah, kendini beğenen, böbürlenen kimseleri sevmez."*[295]

Söz konusu iki ayet manasında ve onlardan fazla olarak birçok faydaları içeren şu ayetinde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"İnsanlara bir rahmet tattırdığımızda ona sevinirler. Şayet yaptıklarından ötürü başlarına bir fenalık gelse*

---

292. Hadid, 57/23.
293. Kasas, 28/76.
294. Hûd, 11/9-11.
295. Hadid, 57/23.

hemen ümitsizliğe düşüverirler."[296] Mademki yaptıklarıyla şımarıp kendinden geçenlerin, gurura kapılanların hali budur; bu durumda bu, hastalıklı olanın illeti, hastalığı sebebiyle illete tabi olması, müsebbebin sebebe teslim olmasıdır. Halkın faydasına kullanmak gereken şeyi terk etmesi açısından böylece nimete karşı nankörlük etmesidir.

Aksine onlar o nimeti kendilerini sevindirecek, lezzetinden ve nimetlerinden de yararlanacakları şeyde kullanıyorlar. Bu hal ümmeti tehlikeye atmaktır. Nitekim durumları böyle olan toplumlar hakkında Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Kendilerine yapılan uyarıları unuttuklarında, indirmiş olduğumuz sıkıntı ve musibetleri kaldırıp üzerlerine her şeyin kapılarını açtık. Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık, birdenbire onlar bütün ümitlerini yitirdiler."[297]

Bu, Rabbimizin şu kavliyle çelişmez: *"De ki: Ancak Allah'ın lütfü ve rahmetiyle; işte bunlarla sevinsinler. Bu, onların dünya malı olarak topladıklarından daha hayırlıdır."*[298]

Çünkü verilen nimete sevinip mutlu olmak ve bu arada onun Allah'ın bir ikramı ve lütfü olduğunu da hatırlamak, bir şımarıklık ve gurur demek değildir. Bu sadece yapılan iş sebebiyle bir şükür ve ihsan sebebidir.

İşte eğer sen bütün bunları anlayacak olursan, bu takdirde yaptığı iş sebebiyle şımarıklığa ve gurura varan, kendisini beğenmiş bir halde sevinç duyarsa artık anlar ve bilirsin ki, işte bunlar cezayı ve tehdidi hak edenlerdir. Hatta sevinip mutluluk duydukları, gurura kapılıp şımardıkları ve kendini beğenme sebebi olan bu amelleri güzel amel türünden bir amel de olsa yine de azap ve tehditten kurtulamazlar. Çünkü öyle güzel bazı ameller vardır ki, sonuçta çok kötü bir netice getirebilir. Bazen de öyle kötü ameller olur ki, sonuç itibariyle güzel bir amele dönüşür. Nitekim bu konuda bunun hikmetiyle alakalı olarak İbn Ata şöyle diyor: "Sonuç itibariyle zillet ve hayal kırıklığı getiren nice masiyetler vardır ki, sonuçları bakımından izzet ve büyüklük getiren, kibre götüren tattan daha hayırlıdır."

296. Rum, 30/36.
297. En'am, 6/44.
298. Yunus, 10/58.

İyilerin özelliklerine dair incelediğim manayı Yüce Allah'ın şu kavli de teyit etmektedir. Rabbimiz şöyle buyuruyor:

"Ve rablerine dönecekleri için yapmakta oldukları işleri kalpleri ürpererek yaparlar."[299]

Yine bunun tefsiri ile ilgili olarak rivayet olunan merfu bir hadiste şöyle denilmektedir: *"Aişe (r) 'Ey Allah'ın Rasûlü! 'Ve rablerine dönecekleri için yapmakta oldukları işleri kalpleri ürpererek yaparlar.' ayetinde belirtilen mü'min kimseler, hırsızlık yapan, zina eden, içki içen ve buna rağmen Allah'tan korkanlar mı?' diye sordu. Rasûlullah da (s): 'Hayır! Fakat o adam, oruç tutar, sadaka-zekât verir ve namaz kılar, buna rağmen namazı kabul olundu mu, olunmadı mı diye Allah'tan korkan kişidir.' buyurdu."*[300] Ahmed b. Hanbel, Tirmizi, İbn Mace ve Hâkim de bu hadisi sahih olarak kabul etmişlerdir.

İşte bunlar var ya, bunlar, daha öce durumları anlattıktan sonra haklarında şu ayet inen kimselerdir: *"İşte onlar, iyiliklere koşuşurlar ve iyilik için yarışırlar."*[301] Ancak bunlar yaptıkları işlerle şımaranlar, verdikleri sadakalarla kendilerine pay çıkarıp gurura kapılan ve büyüklük hastalığına yakalananlar gibi değildirler. Çünkü bu türden kimseler gösterişi severler, hep övülsünler ve hep kendilerinden söz edilsin isterler. İşlerinde tembellik gösterirler ve yaptıkları iş ve hizmetlerde süreklilik yoktur.

İşte dine göre amel yapmanın ve iş görmenin durumu budur. Nitekim dünyada ve dünya adına iş yapmak da bunun gibidir. Nitekim toplumların durumlarını araştırdığımızda bu bize bir bilgi verir. Bir toplumda gurur ve kibir baskın halde ise, yaptıkları her türden iş ve uğraş ile övünüp şımarmışlarsa ve bunu da olgunlaşmanın son merhalesi olarak görmüşlerse, bundan böyle bunların yaptıkları iş ve hizmetlerde daha fazla ileri gitmek gibi bir arzuları olmaz, bir gayretleri de görülmez. Hayır işlerine de bundan böyle koşuşturmazlar. Çünkü kendilerinin yeterli derecede hizmetler verdiklerine inanırlar. Hatta kusurları sebebiyle kendilerine yapılan tenkitleri de asla kabul etmezler ve görmezler.

---

299. Mü'minûn, 23/60.

300. Tirmizi, 23. *Sûre Tefsiri*, b:4; İbn Mace, *Zühd*, 20/4198; Ahmed b. Hanbel, ***Müsned***, 6/159, 205.

301. Mü'minûn, 23/61.

Zulümle Payidar Olunmaz!

Üstad İmam Abduh bana şunları anlatmıştı: Bir Alman ilim adamıyla bir yolculuğu sırasında gemide karşılaşmıştım. Bana demişti ki; "Bizler yaptığımız herhangi bir işi yaparken onunla yetinmeyiz ve o işte ilerleme yoktur ve buna kesin bir inanç da yoktur diye bir inanca ve düşünceye sahip olmayız. Aksine bizde öylesi kuruluşlar ve örgütler var ki, onlar her şeyde bir ilerlemenin var olduğunu, bir güzelliğin olabileceğini araştırırlar. Hatta öyle bir araştırma ki en basit bir iğneden başlayıp en muazzam aletlere varana dek, mutlaka hepsinin en iyisinin ve en güzelinin olabileceğini düşünür ve araştırırlar. Hatta hiç akla gelmeyecek diyebileceğiniz icatlara, buluşlara imza atarlar. Bunun en basit örneği şudur: Tüfek ve silah yapımı... Öyle bir araştırma ve inceleme yapıyorlar ki, acaba şu anda kullandığımız tüfekten daha gelişmiş ve fakat ondan çok daha hafif, atışta en uzun menzili tutturabilecek ve en az bir harcama ile üretilecek bir silah nasıl olmalıdır? Bunun üzerindeki çalışmalar bir örnek olması açısından bir kanaat verir sanırım."

Şu anlattığımız iki kötü özellikle alakalı olarak gerektiği gibi düşündüğün takdirde, şu gerçekleri görebilirsin; yaptıkları işlerle övünmede, şımararak ve kendini beğenmiş bir eda ile başkalarını küçük görme vardır. Ki bu durum kişiyi tembelliğe ve işlerini ihmale götürür. Batıl şeylerin peşinden koşturarak hak etmediği övgülerle beğenilip övülmeyi istemek, yalancı övgülerle yetinip kalmak durumunu düşündüğün takdirde, işte o zaman neden dolayı çok ağır tehditler aldığının sırrını kavrayabilirsin. Yani özellikleri bu olan toplumların iki şekilde azap göreceklerini ve tehdit boyutunun ne kadar büyük olduğunu anlarsın. Azaplardan biri bu dünyada, diğeri de öteki dünyada olacaktır. Nitekim Yüce Allah'ın ***"Sanma ki onlar azaptan kurtulacaklar."*** mealindeki kavlinden murat olunan da budur.

Yani ey Muhammed! Veya ey muhatap! Zannetme ki onlar dünya azabından kurtulacaklar. Böyle bir kurtuluş onlar için olmayacaktır. Yani onlara o azaptan kurtuluş ve necat yoktur, çünkü o azap onların üzerine yapışıp kalmıştır. O öyle bir azaptır ki isabet ettiği kavimler ve toplumlar aslında bozulmuş, ahlaken çökmüş, yaptıkları işler hep kötü fiiller olan toplumlar olmuştur. Bu toplumlar hakka karşı direnmişler, büyüklük taslamışlar,

adaleti hiçe saymışlardır. Bu ümmetler bozgunculuğu ve zulmü, haksızlığı alışkanlık haline getirmişlerdir. Bu azap da iki kısımdır.

Birincisi: Öyle bir azaptır ki, bu inkârcıların ve batılda ısrar edenlerin içinde bulundukları durum gereği ve beşerin sosyal hayatlarında Allah'ın sünnetine göre meydana gelen tabii ya da doğal bir azabın bırakacağı etkidir. Bu ise batıl üzere olanların, fesadı yaygınlaştıranların rezil ve rüsva olmaları, hayal kırıklığına uğramaları ve tüm bağımsızlıklarını yitirmeleridir. Çünkü hakka ve adalete bağlı olanlar onlara karşı üstünlük ve zafer elde edeceklerdir. Onların ellerinden imkânlarını alacaklar ve onları kendi boyunduruklan altına alarak gerekeni yapacaklardır. Böylece ülkelerini ve varlıklarını kaybedecekler, bütün bunlar hak ve adalet gerçeği üzere hareket eden iman ehlinin eline geçecektir. Çünkü ifsadın-fesadın yerini ıslahın alması, zulmün yerine adaletin geçmesi için bu gereklidir. Rabbimiz şöyle buyurmaktadır:

"Rabbin haksızlık eden memleketlerin halkını yakaladığında, onun yakalayışı işte böyle şiddetlidir. Şüphesiz O'nun yakalaması pek elem vericidir, pek çetindir!"[302]

İkincisi de: Doğal veya tabii bir eseri görülmeyecek olan bir azap olacaktır. Aksine buna semavi öfkenin azabı denilecektir ki depremler, yer kaymaları, yerin dibine geçirilip kaybolmalar, tufan ve benzeri birçok felaketler türünden olacaktır. Ki bu türden azaplar kimi peygamberlerin kavimlerine gönderilmişti. Çünkü o kavimler de inkârcılık etmişler, peygamberlerini yalanlamışlar, onlara eza ve cefada bulunmuşlardı. Allah bu alışılagelmiş olan söz konusu azabın sebepleri ve miktarlarının arasını bulur, ortak sebeplerle de bu azapları gönderebilir. Örneğin bir toplum, peygamberine karşı azgınlık ve ezada taşkınlık ederse, haddini iyice aşarsa, o da helak olanlardan olacaktır. Nitekim Yüce Allah bize sağlık verir de yaşayacak olursak ve bizi buna muvaffak kılarsa, Allah'ın izniyle bunun ve benzerlerinin açıklamasını yakında gelecek olan A'raf Sûresi'nde yapacağız.

Eğer, "Bu tespitlerine göre kimi kuzey toplumlarının güneyde bulunan birçok İslâm ülkelerine göre yükselmeleri böyle bir kapsam içerisinde midirler? Şu kuzeyliler hak ve salâh üzere midirler? Ve şu güneyli Müslümanlar da batıl ve bozgunculuk üzerinde mi bulunuyorlar? Buna ne diyeceksin?" diye soracak olursan, derim ki: Evet, durum öyledir. Eğer onlar sosyal hayatı düzenlemede ve siyasette ahlâki bakımdan, çalışma, adalet ve salâh yönünden onlardan üs-

302. Hûd, 11/102.

tün olmasalardı ve Allah'ın sünnetleri yani ilahi kanunlar çerçevesinde hareket etmeselerdi, Allah onları bunların başına musallat etmezdi. Çünkü Allah şöyle buyurmaktadır: *"Halkı iyi olduğu halde Rabbin, haksızlıkla memleketleri helak etmez."*[303] Fakat Allah ancak halkı yeryüzünde bozgunculuk çıkaran ülkeleri helak eder. Nitekim bu gerçek Kur'ân'ın birçok ayetinde sabittir.

Daha önce de bu tefsirin birçok yerinde geçtiği gibi bazen iman zafer kazanmanın sebeplerinden olabilir. Ancak bunun da kendine göre bir takım şartları ve sünnetleri yani yolları ve kanunları vardır. Allah bunları Kitab'ın ilmi içerisinde açıklamıştır. Bu konuya dair bazı ayetlerin tefsiri de geçmişti. O ayetlerin tefsirine yerinden bak ve öğren. Oradan günümüz Müslümanlarının hangi sebeplerden ötürü bu duruma düştüklerini hatırla ve düşün. Çünkü Allah, Kitab'ında her şeyi açıklamıştır.

Daha sonra ***"Onlar için elem verici bir azap vardır."*** diye buyurdu. Yani ahirette onlar için elem verici bir azap vardır. Çünkü onların ahlak bakımından bozulup çöküntüye uğramış olmaları, batıl sevinçlerin ve şımarıklığın peşinden koşturmaları, yalancı ve batıl bir takım övgülerin, yapmadıklarıyla sevinmelerinin sonucu aşağılanmaları bakımından bu, onların ruhlarını kirletmiştir. İşte bu hal onları cehennemin en alt tabakasına, en yakıcı ateşe düşürmüştür ki yakın bir gelecekte onlar bu elem verici azaplarına kavuşacaklardır.

Ayetin lâfzî bakımdan incelenmesine gelince; Yüce Allah'ın ***"Fe la tahsebennehum"*** kavli ***"Ve la tahsebennellezîne"*** kavlini tekit içindir. Bu tür ifadeler Arap dilinde çok rastlanılan ifadelerdir. Yani, fiili ile mamulü arasında uzun bir ara oluşursa fiil yeniden tekrar olunur.

Nitekim Zeccac diyor ki: "Araplar kıssayı uzun tuttuklarında *'hasibet'* ve benzeri fiil iade olunur, tekrar edilir. Bunu da, anlatılan olayın öncesiyle bağlantılı olduğunu bildirmek için bunu yapar. Bu durumda şöyle dersin: *'Zeyd sana gelir de seninle şöyle ve şöyle konuşursa, sanma ki doğru söyleyecektir.'* İşte bu durumda *'Sanma ki'* manasında olan *'la tazunnen'* kelimesi burada tekit ve açıklama anlamını taşır."

Kelimenin başında yer alan ***"fe"*** harfi tıpkı aşağıdaki beyitte geçen ***"fe"*** harfi gibi zaidedir.

303. Hûd, 11/117.

"Feizâ heleket feinde zalike feczâi" (*Helak olunca işte o zaman kork.*)[304]

Üstad İmam Abduh bu konuyu derste *Keşşâf* tefsirinden olsun, başka tefsirlerden olsun aktardı ve dedi ki: Eğer *"fe"* harfi olmasaydı bu, sahih olurdu. Fakat *"Fe"* harfinin bulunması buna manidir. Bu, onun savunduğu görüş yani mezhebi açısından böyledir. Yani ona göre Kur'ân'da anlamsız fazladan bir harf yoktur görüşünden hareketle böyledir. Çünkü bazı kimseler Kur'ân'da ziyade harflerin ve kelimelerin olduğunu ileri sürüyorlar. Ancak böyle diyenler, ziyade harflerin ve kelimelerin olduğunu söyleyenler genelde i'râb açısından böyle olduğunu söylemektedirler, kasıtları budur. Yoksa bunlar, o harfleri ve kelimeleri getirsen de getirmesen de bir şey değişmez, hepsi de eşittir, demiyorlar.

Burada ibarenin durumu, ***"La yahsebennellezîne yefrehûne."*** kavlinin ikinci mefulü icaz yani kısaltma noktasından hazfedilmiştir ki bu da her mezhebin ifadesinin takdir edilmesi halinde, nefsi gidermiş olsun.

Devamla diyor ki: Kur'ân, meseleleri, haberleri ve kıssaları bütün okurlarının anlayışında aynı eşitliği sağlamak amacıyla sınırlandırmak için indirilmedi. Burada ancak asıl önemli olan amaç, insanları ıslâh etmek ve düzeltmek için gerekli olan en önemli şeyi göstermektir, ortaya koymaktır. Bu konuda en uygun olan etki veya tesir onu hakka ve hayra teşvikte bulunmaktır. Hakkın ve hayrın zıddı olan şeylerden de nefretini sağlamaktır.

Eğer *"Şuna sevinenler ve şunu isteyenler sanmasınlar ki..."* tarzında olsaydı, bu takdirde okuyucunun veya dinleyenin nefsi ikinci mefulü (tümleç) arardı. Bu durumda değişik görüşler de giderdi. Hepsi de durumu böyle olmaya layık olanlar türünden olurdu. Sanki şöyle bir değerlendirme ve takdir olurdu: *"Rablerine itaat edenler veya onun hidayeti yolunda çalışanlar sanmasınlar*

---

304. Bu beyit tüm olarak şöyle rivayet olunuyor:

لا تجزعي إن منفساً أهلكته   وإذا هلكت فعند ذلك فاجزعي

"Sakın korkma eğer helak ettiğin nefes alıyorsa
Helak olunca da artık o zaman kork."

Beyit, *el-Kamil*'den alınmadır. Bu, Nemr b. Tevlet'e ait olup onun *Divan*'ında, s:72 de yer almaktadır. Ayrıca bkz: *Tahlisu'ş-Şevahid*, s: 499; *Hazanetu'l Edeb*, 1/314, 321; 3/32; 9/41, 43-44; 11/36; *Simtulleali*, s: 468; *Şerhu Ebyat-i Siybeveyh*, 1/160; *Şerhu Şevahidi'l Muğni*, 1/472, 2/829; *Şerhu'l Mufassal*, 2/38; *el-Kitab*, 1/134; *Lisanu'l Arab*, *Nefs*, *Halel* ve *Ömür* maddeleri; *Mekasidu'n-Nahviye*, 2/535; *el-Ezhiye*, s: 248; *el-Eşbah ven-Nezair*, 2/151; *el-Ceniyyu'd-Dani*, s. 72; *Cevahiru'l Edeb*, s: 67; *er-Reddu Alen-Nuhat*, s: 114; *Şerhu'l Eşmuni*, 1/188; *Şerhu İbn Akil*, s: 264; *Şerhu Katrun-Neda*, s: 195; *Muğni'l-Lebib*, 1/166, 403; *el-Muktadab*, 2/76.

ki..." ifadesinden sonra ***"Sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır."*** gelseydi, bu takdirde böyle bir detaylandırmada, yani ikinci mefulün de yer aldığı ve zikredildiği bir detaylandırmada birinci meful de ne şahsı itibariyle ne de zatı itibariyle hazf olunmazdı. Aksine türü itibariyle hazf olunurdu. Çünkü biz eğer ilk hazfedilen meful, ikinci mefulde var olanın aynısıdır demiş olursak, bu takdirde bu boşaltma anlamsız olurdu.

Daha sonra Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Allah'ın her şeye gücü yeter."

Üstad İmam Abduh diyor ki: Bu ayetin kendisinden öncekilere atfedilmiş olması, kendisinden önce geçen o ayetlerle olan bağlantısı itibariyledir. Ayetin başında yer alan **"vav"** harfi ise, bu ayet gibi müstakil olan bir ayet üzerine atfolunmuştur. Sanki burada şöyle deniyor gibidir:

"Ey mü'minler! Üzülmeyin, gücünüzü kaybetmeyin, sabır ve sebat gösterin, Allah'ın emir ve yasaklarını uygulayarak Allah'ın azabından sakının, azminizi kırmayın. Hakkı olduğu ve gerektiği gibi açıklayın, haktan hiçbir şeyi saklayıp gizlemeyin. Allah'ın ayetlerini ve hükümlerini az bir değerle değiştirmeyin. Yaptıklarınızla şımarmayın, yapmadığınız şeylerle de övülmeyi istemeyin. Çünkü Allah, sizin önem verdiğiniz şeylerde size yeter, sizin yasaklandığınız halde şuanda işlemekte olduğunuz kötülüklerden Allah müstağnidir. Çünkü göklerin ve yerin, hepsinin mülkü ve hükümranlığı Allah'ındır. Ondan dilediğine verir ve O her şeye gücü yetendir. Kitab Ehli'nden olsun, müşriklerden olsun elleriyle ve dilleriyle size eza ve cefada bulunanlara karşı sizi muzaffer kılması O'na güç değildir. Kaldı ki bütün işler O'na dönecektir. Çünkü hikmeti ve yarattığı varlıklar için koyduğu kanun gereği olarak her şeyi düzene koyan bizzat O'dur."

İşte bu ilaveyle hayrın Yüce Allah'ın gösterdiği doğru yolda olduğuna dair bir hüccet ve kanıt vardır. Aynı zamanda hem Peygamber (s) için ve hem de mü'minler için bir teselli vardır. Çünkü Allah kendilerine zafer vaat ediyor.

Burada aynı zamanda bu ayetten önce geçen ayetlerde özelliklerinden söz edilen ve Allah'ın hükümlerine karşı muhalefet edenlere de bir tariz vardır. Çünkü bunlar, inanılması gerektiği gibi salih bir iman ile Allah'a iman etmiyorlar. Çünkü salih imanın ahlâkta ve ameller üzerinde etkileri görülür. Böyle olmamış olsaydı, Allah'ın Kitabı ile amel etmeyi terk etmezlerdi ve

dünyada edinecekleri bir takım basit şeyleri tercih uğruna o Kitab'ı bırakmazlardı. Bütün bunların sebebi de Allah'ın vaadine güvenmemek, O'nun tehdidinden ve azabından korkmamak, O'nun kudret ve tedbirine kesin olarak iman etmemekten kaynaklanıyor.

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَاخْتِلاَفِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لآيَاتٍ لِّأُولِي الأَلْبَابِ ﴿190﴾ الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّـهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَـٰذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿191﴾ رَبَّنَا إِنَّكَ مَن تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْزَيْتَهُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنصَارٍ ﴿192﴾ رَّبَّنَا إِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الأَبْرَارِ ﴿193﴾ رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدتَّنَا عَلَىٰ رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ ﴿194﴾ فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِّنكُم مِّن ذَكَرٍ أَوْ أُنثَىٰ بَعْضُكُم مِّن بَعْضٍ فَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَأُخْرِجُوا مِن دِيَارِهِمْ وَأُوذُوا فِي سَبِيلِي وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَأُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الأَنْهَارُ ثَوَابًا مِّنْ عِندِ اللَّـهِ وَاللَّـهُ عِندَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ ﴿195﴾

190- Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akl-ı selim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır.

191- Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken her vakit Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünür ve şöyle derler: Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tespih ederiz. Bizi cehennem azabından koru!

192- Ey Rabbimiz! Doğrusu sen kimi cehenneme koyarsan, artık onu rüsva etmişsindir. Zalimlerin hiç yardımcıları yoktur!

193- Ey Rabbimiz! Gerçek şu ki biz, 'Rabbinize inanın.' diye imana çağıran bir davetçiyi işittik, hemen iman ettik. Artık bizim günahlarımızı bağışla, kötülüklerimizi ört, ruhumuzu iyilerle beraber al.

194- Rabbimiz! Bize, peygamberlerin vasıtasıyla vaad ettiklerini de ikram et ve kıyamet gününde bizi rezil-rüsva etme; şüphesiz sen vaadinden caymazsın!

195- Bunun üzerine rableri, onların dualarını kabul etti. Buyurdu ki: Ben, erkek olsun kadın olsun -ki hep birbirinizdensiniz- içinizden, çalışan hiçbir kimsenin yaptığını boşa çıkarmayacağım. Onlar ki, hicret ettiler, yurtlarından çıkarıldılar, benim yolumda eziyete uğradılar, çarpıştılar ve öldürüldüler; andolsun, ben de onların kötülüklerini örteceğim ve onları altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Bu mükâfat, Allah tarafındandır. Allah; karşılığın güzeli O'nun katındadır.

Fikri ve Zikri Bir "Temiz Akıl Sahipleri"

Üstad İmam Abduh bu ayetlerin öncekileriyle bağlantısı hakkında diyor ki: O ayet Kitab Ehli'nin ve başkalarının mü'minlere karşı yapacaklarını yapmalarından sonra geldi. Ayet şunu göstermektedir: Ayette söz konusu olan ve Müslümanlara karşı mücadele sürdürenler, göklerin ve yerin yaratılması konusunda tefekkür etmiş olsalardı, bu onların gururlarını yenmeye kâfi gelirdi. Aynı zamanda Yüce Allah'ın hikmeti gereği olarak insanlara yine onların içerisinden bir peygamber göndermesi konusundaki hikmeti ve inceliği kavrayabilirlerdi, bilebilirlerdi. Fakat ayet mutlak manada akıl sahiplerine yöneltilen bir ayet olup böylece her akıl sahibi olan kimse mutlak manada dikkatini buna yöneltsin istenmiştir.

Fahruddin Razi diyor ki: "Unutma ki bu değerli Kitab'ın yani Kur'ân'ın amacı kalpleri ve ruhları halk ile yani yaratılanlarla meşgul olmaktan çekip Hakkı tanıma içerisinde kendini bulmaya yöneltmektir. Hükümleri kesin olarak ortaya koyma ve batıla saplanıp kalanların şüphelerine cevap verme olayı uzayıp gidince, bu defa yeniden kalpleri ve gönülleri aydınlatmaya, nurlandırmaya dönerek, tevhidi, ulûhiyeti, Allah'ın azametini, büyüklüğü-

nû, yüceliğini ve celalini göstermek babında olmak üzere bunlara delâlet eden konulara döndü de işte bunun için bu ayeti zikretti."

Ben de derim ki: Biz bu sûrenin bir önceki sûre ile olan bağlantısını, henüz o sûrenin tefsirine başlarken açıklamıştık. Çünkü bu sûrelerin her ikisi de Kitab'dan söz ederek ve insanların işleriyle alakalı olarak sûreye giriş yapılmış ve her iki sûrenin sonu da Yüce Allah'a sena ve övgüyle, dua ile son bulmuştur.

Yine bu ayetlerin nüzul sebeplerine ilişkin olmak üzere bazı sebepler ileri sürmüşlerdir ki bunların olaylarla herhangi bir bağlantı ve alakası olmadığını belirtmişlerdir. Taberânî ve İbn Ebu Hatim İbn Abbas'tan tahriç etmişlerdir. İbn Abbas diyor ki:

"Kureyşliler Yahudilere gelip onlara dediler ki: 'Musa size ne gibi ayetler-mucizeler getirdi?' Onlar da 'Asası ve bakanların gözlerini kamaştıran elinin bembeyazlığı mucizesiyle geldi.' dediler. Bu defa Hıristiyanlara gittiler ve onlara 'İsa nasıldı, ne ile gönderildi?' dediler. Onlar da 'İsa, anadan doğma körü ve alaca tenliyi iyileştirir ve ölüleri de diriltirdi.' dediler. Bunun üzerine Peygamber'e (s) gelip kendisine *'Bizim için Rabbine dua et de, Safa tepesini bizim için altına dönüştürsün!'* dediler. O da hemen Rabbine dua etti. Bunun üzerine *'Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akl-ı selim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır.'* mealindeki bu ayet indi. O halde bunun üzerinde düşünsünler."[305]

Sen de bu ayetle Kureyşlilerin istedikleri mucize arasında güçlü bir münasebetin olmadığını görüyorsun. Sadece aralarındaki münasebet şu açıdandır: Kur'ân'ın bunlardan muradı, Yüce Allah'ın kâinatta var etmiş olduğu ayetlere bakarak, onların hak ve gerçek ayetler olduklarını görerek, bunlardan yola çıkarak Hz. Peygamber'in bir tek Allah'a kul olmaya ve O'na tapmaya, kâinatta herhangi harikulade bir şey istemeksizin gerçeği görmelerini istiyor. Kaldı ki Mekkî olan birçok sûrede yeni bir mucize ve harikulade yani doğaüstü bir olay isteyenlere ret cevabı verilmiştir. Allah izin verirse yeri geldiğinde bunların tefsiri ve açıklaması üzerinde duracağız.

Göklerin ve yerin yaratılması, gece ile gündüzün art arda gelmesinin Allah'ın birliğini gösteren ayetler olduğuna ilişkin açıklama daha önce

305. *Lubabun-Nukûl* tefsirinden naklen.

geçmişti. Çünkü tüm bu yaratılmış olan şeylerde bir düzen ve nizam birliği olduğuna göre bunlar da Yüce Allah'ın birliğine delâlet eden ayetlerdir. Allah'ın bir rahmeti olmak üzere kulları için bunlardaki faydalara ve güzelliklere delâlet eden ayetlerdir. Bu itibarla bu konu ile alakalı olarak Bakara, 2/164. ayetin tefsirine bakılsın.

Burada Üstad İmam Abduh diyor ki: ***"Semavat"*** (*gökler*) ifadesiyle demek istenen şey, senin yukarında gördüğün ve üstünde yükselen şeydir.

"Arz" (*yer*) ise senin üzerinde yaşadığın yer, demektir.

"Halk" ise takdir ve tertip manasındadır. Yoksa bu *"icat"* manasında yani *"yok iken yeniden meydana getirmek, var etmek"* anlamında değildir. Nitekim kelâm ilminde terim olarak kullanıldığı gibi değildir. Çünkü bu, nizam-düzen ve itkan manasını içermez. Bu, vakıa ve gerçek olarak olması gereken şekilde olmasıdır, işin kendisidir.

Göklerin ve yerin yaratılmasının anlatılmasından sonra, akıllar bir noktaya, yeryüzünde var olan şeye yöneldi ki bu da gecenin ve gündüzün art arda gelmesidir. Gece ile gündüzün bu durumu gecenin ve gündüzün uzaması ve kısalmasıyla ve art arda gelmesiyle alakalı bir nizam ve düzen ile ayakta duruyor. Bu, gerçekten çok büyük ve önemli bir olaydır. Bunun sebebi ister inandıkları gibi güneşin hareketinden meydana gelmiş olsun veya yine günümüzde inanıldığı gibi dünyanın güneşin etrafındaki hareketine bağlı olsun, hiç fark etmez.

Bu konudaki hikmetlere gelince cisimlerimizde ve akıllarımızda gördüğümüz gibi güneşin harareti-ısısı, gecenin nemli olması, aynı şekilde canlıların ve bitkilerin yetişmesi ve daha başka şeyler hep bu hikmetin bir gereğidir. Eğer gece sonsuz olsaydı veya gündüz ebedi olsaydı her şey yok olurdu.

İşte bu ayetleri-mucizeleri hemen herkes kendi bilgisi ve aklının erdiği, anlayabildiği, düşüncesinin parlaklığı oranında anlayabilir. Ancak bizim astronomi bilginlerimize gelince, onlar bunların akılları şaşırtacak derecedeki düzeni ve nizamı çok iyi bilirler. Fakat sıradan insanlara gelince, şu bedîî manzaralara ve yüksek gezegenlere, yıldızlara, bunların içlerinde var olan güzelliklere ve hayranlık uyandıracak durumlara bakmaları yeterlidir.

Her insan akıl sahibi olduğu halde burada özellikle ayette ***"ûli'l elbab"*** (*akıl sahipleri*) ifadesine yer verilmiş oldu. Çünkü öylesi *"Lûb"* (*öz*) var ki, bunun herhangi bir anlamı ve faydası yoktur. Örneğin ceviz özü ve benzeri

gibi, bunlar kokuşup çürüdüklerinde işe yaramazlar. Tıpkı bunun gibi kimi insanların da bu manada özleri bozulabilir, kokuşabilir. Bu türden bozulmuş olan özler yani akıl sahipleri göklerin ve yerin ve bu ikisi dışında diğer varlıkların yaratılmış olmaları bakımından ayet oluşlarından bir fayda elde etmezler, hidayete ermez ve doğru yolu bulmazlar.

Ancak akla *"Lûb"* (*öz*) denmiş olması şundan dolayıdır: Çünkü *"Lûb"* yani *"bir şeyin özü"* demek, o şeyin kendisiyle hayat bulduğu öz, onun hassası ve kendisinden yararlanılan şey demektir. Burada özellikle insanın hayatını ilgilendiren öze gelince, onun aklî olan hayatıdır. Çünkü bununla söz konusu ayetlere bakarak onlardan gerçek manada faydalanabilir. Bunlara bakarak Yüce Allah'ın kudretini ve hikmetini kavrayabilir. Fakat kimileri buna bakmazlar ve o konuda düşünüp tefekkür etmezler.

Ancak gerçek manada bakan, dikkat gösteren, fayda gören ve doğruyu bulan akıl, Yüce Allah'ın özelliklerini şu ayetinde belirtmiş olduğu aklın sahibi olan kimselerdir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken her vakit Allah'ı anarlar." Ayette yer alan ***"Zikrederler-anarlar."*** ifadesi genel manası itibariyledir. Yoksa burada özellikle namaz ile tahsis edilmiş demek değildir. Bundan murat kalplerin hatırlaması, zikri demektir. Bu da Yüce Allah'ı her an kalpte tutmak, O'nun hikmetlerini, lütuf ve nimetlerini her halükârda hatırlamaktan ibarettir. İster ayakta, ister oturarak veya yan üzeri yatmış olarak olsun her an Rabbini hatırlamaktır. Şu söz konusu olan her üç hal, insanın her an yaşadığı haldir. Yani ya ayaktadır, ya oturuyordur veya yan üzeri yatıp uzanmıştır. Bu üç halde de gökler ve yer hep onunla beraberdirler ve bir an olsun ondan ayrılmazlar. Çünkü kâinatla ilgili ilahi ayetler, göklerle ve yer ile ilgili olsun bu türden ayetler sadece zikir ehlince görülebilir, aklı ve kafası çalışanlar açısından anlaşılabilir.

Nice ilim adamları vardır ki, tüm gecelerini gök cisimlerini ve yıldızları gözetlemekle geçirir, sıradan insanların bilemedikleri ve çıkaramadıkları manaları bilir ve çıkarırlar. Gök cisimleriyle uğraşan ilim adamları onların düzenlerini, sistemlerini, yasalarını ve kanunlarını sıradan halkın bilemedikleri derinlikte bilirler.

Çünkü o hayatını bu ilimle geçirmiş ve kendisini buna adamıştır, fakat buna rağmen yine de o gezegenler dünyasındaki her ayeti bilemez, için-

den çıkamaz. Çünkü o ayetler bütün kanunlarıyla onun önüne serilmekten uzaktırlar, onun bilgisi bunları ihata edemez.

Diğer taraftan Allah'ı anmak, bu ayetleri anlayabilmek ve onlara yol bulabilmek için yeterli olmaz. Ancak Allah'ı anmakla birlikte bunun bir şartı da tefekkürdür. İlgili ayetler hakkında gerektiği gibi düşünebilmektir. Bu itibarla mutlaka Allah'ı zikretmenin yani anmanın yanında bir de tefekkürün bulunması, ikisinin beraber olması gereklidir. Allah'a iman eden bir mü'min kimi zaman Rabbini zikreder, anar ve hatırlar ama onun bedîî sanatını, varlıkları yaratmadaki sırlarını tefekkür edemeyebilir. Bunun içindir ki, Yüce Allah, şöyle buyurmaktadır:

"Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünür, tefekkür ederler."

Bazen kişi göklerin ve yerin şaşkınlık uyandıran durumlarını ve her ikisindeki sırları düşünebilir. Yani her şeyi ihata eden ilmi ve her şeyi aşkın olan hikmeti, sonsuz nimeti ve tam olan kudretini gösteren, delâlet eden menfaatleri, itkan ve ibdaı anlamında hayret ve şaşkınlık uyandıran şeyleri tefekkür edebilir. Buna rağmen o kimse her şeyi en ince detaylarına kadar bilen, hikmeti sonsuz olan, gücü her şeye yeten ve merhamet sahibi olan, bu kâinatı en bedîî bir düzenle yaratan Rabbinden gaflete düşebilir. Bedîî bir sanata bakan nice kimseler var ki, o bedîî sanatla meşgul olurken onun asıl sanatkârını aklına bile getirmez. Dolayısıyla gökler ve yerde olan ilimlerle uğraşıp zaman kaybedenler, aslında gökleri ve yeri Yaratan'dan gafildirler; zikrinden, O'nu akıllarına getirmekten habersizdirler. Akıllarını hep ilme takıp durmuşlar, ruhları ise böylece Allah'ı anmaktan ve O'nu tanımaktan mahrum kalmıştır.

Üstad İmam Abduh'un da söylediği gibi bunlar gibisi tıpkı iştah açıcı bir yemek pişirip de bununla sadece bedensel ihtiyaçlarını karşılayıp, hiçbir zaman aklına bundan bir şey ulaştırmayan kimsenin durumuna benzer. Yani gerçi sadece düşünmek her ne kadar yararlı ise de, bunun fayda ve yararı zikir olmadan, Allah'ı anmak olmadan ahirette hiçbir faydası olmaz. Zikrin yani Allah'ı hatırlamanın ve anmanın dünya ve ahirette faydası olsa bile, fikir ve tefekkür olmaksızın kemale eremez, mükemmel olamaz.

Bu itibarla her ikisini bünyesinde toplayan kimseye müjdeler olsun! Bu iki lezzetten yararlan kimseye bu hali mutluluk getirsin! Çünkü böyleleri

hem dünyada kendisine iyilik ve güzellik verilenlerdendirler, hem de ahirette kendilerine iyilik ve güzellik verilecek olanlardandırlar. Böylece cehennem ateşinin azabından da ahirette kurtulacak olanlar da bunlardır. İşte bu nimetler var ya, bunların üzerinde bir başka nimet yoktur! Bu lezzet var ya, onun üstüne bir başka lezzet çıkacak değildir! Çünkü bu nimet ve lezzetlerin yanında artık her sıkıntı önemsiz ve basit olarak kalır. Her zorluk kolayca aşılır. Her bir nimet önem kazanır. Her intikam ve öç basitleşir, cılız kalır. Her şeyde Allah'ı anma ve zikretme sayesinde varlığını parlayarak ve yücelterek gösteren lezzet, doğrusu bakanının gözünde güzel olur. Her ses, duyanının kulağında neşe uyandırır. Zikir halinde olan bir dil de, böyle bir tecellide zikreden şairin şu dizelerini söyler:

من كل معنى لطيف اجتلى قدحاً   وكل حادثة في الكون تطربني

"Latif olan her bir manada bir kıvılcım parlar
Kâinattaki her bir olay beni coşturur"

Tecelli kâinatın güzelliğinden dönüşürse, zakir yani Rabbini hatırlayan kişi de insan olması hasebiyle kendisinden yararlanmış olduğu her bir nimetin şükrünü yerine getirmede, nimeti verene karşı kusurunu düşünürse dili dua ve sena ile yükselirken kalbi ya da gönlü de korku ile umut arasında bir hal üzere olur. Kabiliyeti gereği yapabileceği bir şeyi yerine getirmede Rabbinin mağfiretini, bağışlanabileceğini tefekkür ederse, azamet ve celal sahibi olan Yüce Allah'ın hâkimiyetini kendisini tümüyle kuşattığını kavrayacak olursa, bu takdirde gayreti olgunluğa ulaşmak için istekte bulunur.

"Ve şöyle derler: Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tespih ederiz." Yani Rabbini hatırlama-tezekkür ile tefekkür konusunda bu özelliği bünyesinde bulunduranlar, bu iki durumun bir arada birleşmesinin bir sonucu olarak ve iki mukaddimeyi birbiriyle telif ederek şöyle derler: "Rabbimiz! Şu varlık âleminde, ister semavi olsun, ister yeryüzüyle alakalı olsun, tüm bu gördüklerimizi boşuna yaratmadın. Bunları abes olarak, işe yaramaz olarak icat etmedin. Seni tespih ederiz, batıl ve abes şeylerden seni uzak kılarız. Aksine bütün bunlar senin hak olarak yaratmış olduğun şeylerdir, hepsi de hikmetlerle desteklenmiştir." O'na değişme, hulul ve üful gibi şeyler arız olsa bile O asla batıl olmaz ve asla zail de olmaz, yok olmaz. Biz senin yaratmış olduğun varlıklardan sadece bir kısmıyız ve biz abes olarak

boşuna yaratılmadık. Bizim bedenlerimiz yok olsalar, organlarımız darmadağın da olsa bizim varlığımız her bakımdan batıl olacak, yok olacak da değildir. Yani ruhlarımızın bedenlerimizi terk etmesinden sonra bizler tamamen yok olup gidecek değiliz. Bizden yok olacak olanlar sadece bizim bozulacak olan bedensel varlığımızdır, şu imkân dâhilinde olan yüzümüzdür.

Oysa senin kerim olan veçhin bakidir, senin kadim olan ilminin taallukudur. Senin kudretin ve gücün sayesinde bir başka doğuş ve yaratılışla tekrar dönecektir. Yani nasıl ki ilk yaratılışta var ettiysen, ikincisinde de aynen öyle var edeceksin, yaratacaksın. Hem de onlardan bir grubun hidayet üzerinde sebat ettikleri ve birine de dalalet kelimesi, cezası kesinleşmiş olduğu halde ikinci defa diriltileceklerdir. Bu hakta ve hidayette sebat edenler amelleriyle ve senin lütfünün bir gereği olarak cennete gireceklerdir. Amelleriyle ve senin adaletinin bir gereği olarak şu ikinciler de cehennem ateşine gireceklerdir.

Bize yardımınla ve bizi muvaffak kılmakla ***"Bizi cehennem azabından koru!"*** Bizzat bize hidayet kılmanla, doğru yolu bize göstermen ve bize merhamette bulunmanla bizi iyilerle beraber eyle.

Üstad İmam Abduh, Rabbimizin *"Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın."* kavlinin tefsiri hakkında diyor ki: Bu durum, hem tefekkürü ve hem de aziz ve celil olan Allah'ı tezekkürleri bakımından her ikisini kendilerinde toplayanların söylediklerinin bir hikâyesi, anlatımıdır. Bu ikisini bünyesinde toplayanlar açısından Allah'ın hikmeti gereği olarak ve ilmi her şeyi kuşatan, her şeyden münezzeh olan Allah'ın insanı gerçek manada Rabbine bağlayan şu kâinatla ilgili incelikleri her detayıyla bilen ve kuşatan kimse açısından bir takım deliller çıkarmışlardır.

Zikirlerinin ve fikirlerinin sonuçlarının açıklanması babında sadece onların münacatlarını vermekle yetinmiştir. Bütün bunları burada zikretmesi ve anlatması Kur'ân'ın bediî olan icazındandır. Nitekim burada mü'minleri eğitip öğretme konusu da yer almaktadır. Yani Allah'ın ihsanı ve ikramı karşısında, yarattıklarının bediî güzelliği karşısında, bunlarla ilgili bir manayı ve gerçeği gösterdiğinde, Rabbine karşı nasıl bir hitapta bulunacak, bunu da öğretmiştir. Sanki Allah şöyle buyurur gibidir:

İşte bu gibi durumlarda Rabbine yönelen zikir ehlinin yani rablerini hiç unutmayanların ve hep tefekkür hali yaşayanların durumu böyledir. Burada

görüldüğü gibi senada bulunurlar, dua ederler ve yakarırlar. Burada görülenlerin öğretim örneklerinden bir örnek ve irşad olmasının yanı sıra bu, şuna da engel değildir; kimi mü'minler de var ki, ibret almak nazarıyla bakarlar. Rablerini zikrederler, tefekkür ederler. Sonra da bu söylenenleri söylediler veya bu manada olan şeyler söylediler, fark etmez. Çünkü onların halleri hep Allah'ı zikretmektir ve ona yakarmaktır. Burada bu tarzda dua edenlerden, yakaranlardan söz ederken Rabbimiz, bunların kimler olduğuna dair isimlerini ve kıssalarını vermemiştir. Bunun da nedeni onlar sadece yaptıkları amelleriyle ve yaşadıkları hayatla bize örneklik etsinler istemiştir. Çünkü onların kendileri, zatları bize gerekli değildir, yaptıkları bizim için önemlidir. Çünkü bu konuda bizimle onlar arasında herhangi bir fark yoktur.

Devamla diyor ki: Yaratılan varlıkların boşuna yaratılmadığı ifadesinin manasına gelince... Çünkü bu yaratılanlardaki bedîîlik ve sanatındaki hassasiyet ve pürüzsüzlük; evet, bütün bunlar gösteriyor ki bunların abes olması ve boşuna yaratılmış olmaları mümkün olamaz. Her yarattığı varlıkta hüküm ve hikmet sahibi olan ve bu fani hayatın ne olup olmadığını bütün detaylarıyla bilen Yüce Allah'ın bunları sadece böyle geçici bir dünya adına yapması ve işlemesi de mümkün değildir.

Nasıl ki kendisine akıl verilen ve bu hükümleri ve hikmetleri kavrama özelliği sunulan insan bunları anlıyor, bu sanatın tüm inceliklerini kavrayabiliyorsa; bu takdirde tefekkürü arttıkça elbette ki ilmi de buna oranla artacaktır. Hatta öyle bir noktaya gelirler ki onların anlayış ve ilimlerinin sınırı olmaz. Sınırsız bir anlama ve bilme gücüne sahip olurlar. Yani az bir süre yaşamak için kendisinde bir vecdin bulunması mümkün olmasın ki sonra da o boşuna heba olup gidecektir. Yani çaba gösterecek ve sonra da bu çabası boşuna gidecektir, bu mümkün olamaz. Aksine lazım gelen şey, sonsuz olan yeteneği olmalıdır. Çünkü kendisi sonsuz olan bir hayat ile yaşamak için yaratılmıştır. Bu sonsuz hayat da ahiret hayatıdır. Orada her kişi bu dünyada yapıp ettiklerinin karşılığını mutlaka görecektir. İşte bu bakımdan Allah'a övgüyü O'na dua ile birleştirerek getirdi.

Bunun manası şudur: "Ey Rabbim! Bizi kötülüklerden uzak tut ve bizi iyi ve güzel ameller işlemeye muvaffak eyle! Eyle ki bu bizim cehennem

ateşinden korunmamıza sebep olsun." İşte mü'minin tefekkürünün neticesi budur.

Yine devamla diyor ki: Bundan böyle onlar fikirle zikri, âlemin bekası ve devamlılığı ile birleştirmelerinden sonra -çünkü Allah'ın nizamı bediîdir-; her şeyi hikmetle var eden Allah'ın bunları boşuna yaratması mümkün olmaz. Yani ne şimdi ve ne de gelecekte böyle bir şey mümkün olmaz.

Rablerine dua edip O'ndan ikinci hayatlarında kendilerini cehennem ateşinden korumasını talep etmelerinden sonra rablerine şöyle diyerek yönelirler:

"Ey Rabbimiz! Doğrusu sen, kimi cehenneme koyarsan, artık onu rüsva etmişsindir." Yani onlar yüce ve ulu olan rablerinin heybet ve azametine bakarlar. Çünkü sırlar, hikmetler ve kudretine, izzetine delâlet eden delillerle dopdolu olan bu kâinatı yaratmıştır. Böylece hepsi de bilirler ki hiçbir güç ve kuvvetin, hiçbir kimsenin Allah'a karşı zafer kazanması asla mümkün olmayacaktır. O'na düşmanlık edenler için bir sığınak yoktur. O'ndan başka kurtaracak da yoktur. Çünkü O'ndan kaçan sonunda yine O'na sığınacaktır. Yine bu mü'minler şunun da kesin olarak bilincinde olup ikrar ettiler ki Allah cehennem ateşine soktuğu kimseleri mutlak olarak rezil ve rüsva etmiştir. Yani zelil kılmış, önemsiz ve basit biri haline sokmuştur. Bu itibarla ***"Zalimlerin hiç yardımcıları yoktur!"***

Yüce Allah bu ayetinde cehennem ateşine soktuklarını ***"zalimler"*** diye nitelemektedir. Bunun sebebi de onların yapıp ettiklerinin çok iğrenç bir şey olduğunu göstermektir. Bir de bu kimselerin neden cehenneme girdiklerinin gerekçesini açıklamak içindir. Bu da onların zalim oluşları, halkı ezmeleri ve hak yoldan sapmaları yüzündendir.

Bu ayette kendisinden söz edilen *"zalim"*den kasıt, *"insanları doğru olan yoldan saptıran kimse"* demektir. Yoksa burada geçen *"zalim"*den kasıt sadece özel olarak *"kâfirler"* demek değildir. Çünkü birtakım tefsir âlimleri böyle demektedirler. Aslında bu tarzda bir tahsise gerek yoktur ve bunun bu manaya geldiğine veya tahsisine ilişkin bir delil de yoktur. Bunun sebebi ise ancak, halkın kitaplarında zikrolunduğu gibi kendilerini bu türden gelen her tehdidin içinde yer almadıklarını çıkarmak amaçlıdır. Bunu birtakım tevil ve yorumlarla ve tahriflerle başka manalara yormalarının bir neticesidir. Nitekim önce geçenlerin fiilleri böyleydi. Onlardan sonra gelenler de onların

izini sürdüler. Kaldı ki her *"zalim"* işlediği zulmüyle yakalanacaktır. Kendisi için takdir olunan ile cezalandırılacaktır. İşlediği günah yüzünden *"onu koruyacak ve yardımda bulunacak bir yardımcısı da olmayacak"*tır.

Yine devamla diyor ki: Allah'ı bilip tanıması, O'ndan korkması ve O'na dua etmesi sebebiyle fikir ve zikir dil ile söylendikten sonra meyvesini vermiştir. Müteakiben bu defa kulak yoluyla sağlanan ifadeye yani Allah Rasülü'nün davetinin kendilerine gelip ulaşmasına ve onların da bu davete katılmalarına ve buna bağlı olarak neler olabileceğine işaret buyurmak için Rabbimiz şöyle buyurdu:

"Ey Rabbimiz! Gerçek şu ki biz, 'Rabbinize inanın.' diye imana çağıran bir davetçiyi işittik, hemen iman ettik." İnsanları imana çağıran Rasülullah'tır. Bazı ilim sahipleri, Rasülullah'ın (s) ayette ***"Münadi"*** diye nitelenmesini, bu çağrının durumu sebebiyle ona bir tazim ve saygı ifadesi olduğunu söylemektedirler.

Ayette Yüce Allah'ın onlara icabeti manasındaki kelimenin başına atıf için *"fe"* harfini getirmesi şunu açıklamak içindir: Bunların zikir ve fikirden sonra bunun her ikisini birleştirmeleri sebebiyle bu ikisi sayesinde övgüye değer bir neticeyi elde ettiklerini açıklamak içindir. Ki peygamberlerin davet ettikleri imanı başka bir şeyle bulaştırmaksızın kabul edip gereğini yaptılar. Oysa bir toplum bu işi başka şeylerle karıştırdı; bir başka toplum da büyüklük tasladı. Hatta dahası tam aksine ona hızla ve koşarak yürüdüler. Çünkü o davetçiler, samimi bir arzuyla onları doğru yola davet ediyorlardı ki; bu, onların Yüce Allah'ı daha çok tanımalarını sağlıyordu. Ve gayb âlemi ve ahiret hayatı hakkında basiret sahibi olmalarına imkân veriyordu. Çünkü deliller hem gayb âleminin varlığına ve hem de ahiret hayatına delâlet ediyorlardı ama bu mücmel, kısa ve müphem bir delâlet olmaktaydı. Peygamberler ise Allah'ın kendilerine vahyettiği doğrultuda daha açık ve daha detaylı olarak bu açıklamayı artırıyorlardı.

Bu tefsire göre ayetlerden murat, ayetlerin akıl sahibi her ümmet için bir açıklama olduğudur. Yani önceki ümmetlerin de peygamberlerine karşı konumu böyleydi, demektir. Burada aynı zamanda *"Münadi"*den murat özellikle Peygamberimiz (s) olması da doğru ve sahih olabilir.

Ben de derim ki: Ayette yer alan *"ûlu'l elbab"* yani *"akıl sahipleri"*nden murat, bu duruma göre başka ayette açıklandığı gibi ashabından ilk olarak öne

geçenler, ön sırada yer alanlar ve bu konuda onlara tabi olanlar demektir. Çünkü onlara tabi olanlar da hüküm bakımından aynen ilk sırayı alanlar gibidirler. Hicret ile ilgili konu ele alınacağı zaman bu meselede tercih olunan görüş hangisi ise, o konudaki bilgi orada ele alınacaktır.

Üstad Abduh diyor ki: Seslenişin, çağrının duyulması ifadesi ile bizzat Hz. Muhammed'in zamanındaki kimselere olan doğrudan çağrıyı bizzat kendisinden duyanları kapsadığı gibi aynı zamanda kendisinden sonra davet kendilerine ulaşan kimseleri de kapsamaktadır. Ola ki ayette geçen ve onların ***"İman ettik."*** sözleri ile ihtimaldir ki, bununla murat olunan şey, tefekkür ve tezekkür yoluyla kazandıkları imanın dışında yepyeni ve taptaze bir inanma olabilir. Bu da mücmel manadaki imandan sonra olan tüm detaylarına inilerek olan iman olabilir. Nitekim zaten az önce biz bu konuya değinmiştik.

Ya da şöyle bir ihtimal de olabilir: Allah Rasûlü'nün (s) davetini ta baştan beri duyarak inanıp da daha sonradan da bu imanlarını bir takım incelemeler, tefekkür ve tezekkür ile ulaşmak istedikleri ve varmayı diledikleri hidayeti, onların imanlarını pekiştirecek olan tüm delilleri elde etmekle kazanacakları iman olabilir. Bu bakımdan da işin neticesini zikretmiş olurlar. Daha sonra da bunu birtakım vesileler yoluyla itirafta bulunurlar. İbare açısından bunun tehir edilmiş olması, daha önce gelenle bir çelişki, bir olumsuzluk barındırmaz. Kaldı ki zaten bu da gayet açık olarak ortadadır.

"Artık bizim günahlarımızı bağışla, kötülüklerimizi ört." Bu ayette yer alan ***"feğfir"*** kelimesinin başında yer alan ***"fe"*** harfi, söz konusu duayı daha önce geçen dua ile bağlantılandırmaktadır. İmanı da bunun sebebi olarak göstermektedir. Kaldı ki imandan murat; peygamberleri hem canıyla ve hem de ameliyle anlayıp kavramak ve onlara kesin inanmak demektir. Yoksa bu, kalbin insanı amellere sevk eden kesin iman ile herhangi bir bağı olmadığı halde sadece dilden kuru kuruya iman ettim davası değildir, olmamalıdır. İşte bunun içindir ki içine düşebilecekleri yanlışlardan, yapacakları kötülüklerden ötürü Allah korkusunu ta içlerinde hisseder oldular, olurlar. Bunun için de mağfireti, bağışlanmayı ve günahlarının örtülüp kapatılmasını istediler. Tefsir âlimlerinden biri de şöyle diyor: "Ayette geçen ***'zunûb/günahlar'*** ifadesinden kasıt, *'büyük günahlar'* demektir. ***'Seyyiât'*** kelimesiyle *'küçük günahlar'* kast olunmuştur."

Üstad İmam Abduh diyor ki: Bana göre burada geçen *"Zunûb"* ifadesinden kasıt, Allah'a ibadette işlenen kusurlar ve yapılan eksiklikler demektir. Kısacası kul ile Rabbi arasında olan her muamelede kulun kusuru ve hatası manasındadır.

"Seyyiât" ifadesine gelince; bu da halkın birbirleriyle olan muamelelerde olsun, kulların haklarıyla alakalı olsun, insanların bu tür işlerde kendi aralarında birbirlerine karşı kusur ve hata işlemeleridir. ***"Zenb"***'in manası *"hata"* demektir. *"Seyyie"*'nin manası da *"kişiyi üzen, onu hüzne sürükleyen yanlış"* demektir. *"Seyyie"* kelimesi türev olarak *"İsaet"* kökünden türemiştir. Bu da *"kötülük etmek, üzmek, sıkıntıya sokmak"* gibi manalara gelir ki söylediğimiz yanlış sözler sebebiyle içimizde hissedilen sızı, ağrı ve üzüntü demektir. *"Günahların mağfireti"* ise yani ***"ğefr-ğufrân"*** kelimesiyle ifade olunan bu cümle, günahların örtülmesi, üstünün kapatılması, ifşa edilmemesi ve bunlar sebebiyle artık bundan böyle kesinlikle ceza görülmemesi demektir.

"Seyyielerin tekfiri" de onların *"silinmesi ve tamamının sicilden, kütükten düşürülmesi"* demektir. Bu her iki talebin ve isteğin her ikisi de bizim burada anlattığımız manaya uygun düşmektedir. ***"Ruhumuzu-canımızı iyilerle beraber al."*** Yani onların öldüğü hal üzere ve onların öldüğü yolda bizim canımızı al, bizi onlar gibi öldür. Mesela *"Ben filan kimseyle birlikteyim."* diye söylendiğinde de *"Ben o kimsenin görüşündeyim, onun yolundayım, yaptığı işlerde de onun gidişi üzere hareket etmekteyim."* demek olunur. Burada böyle denilmek isteniyor. ***"Ebrar"*** ise *"yapıp ettiklerinde güzel davrananlar, hile yapmayan ve işini baştan savmayanlar"* demektir.

Ben derim ki: *"Ebrar"* kelimesinin ne anlama geldiğini öğrenmek istiyorsan Bakara Süresi 177. ayet ile 189. ayete bak. Bir de yine bu tefsirde geçen *"Ğufrân"* ve *"mağfiret"* kelimelerine de bak.

"Zenb" kelimesine gelince; bu kelime ile alakalı olarak Ragıb diyor ki: *"Harekeli şekliyle yani 'zeneb'* olarak bu kelime esasen *'herhangi bir şeyin kuyruğuna tutunmak, yapışmak'* demektir. Nitekim bir şeyin kuyruğuna tutunduğunda, bunun için *'zenebtuhu'* denir ki bu, *'esabtu zenebehu'* demektir. Bu kelime sonuç itibariyle vahim olabilecek her durum için kullanılır. Çünkü burada itibar olunan ve göz önünde bulundurulan mana bir şeyin kuyruğuna, arkasına takılması manasıdır. Bunun içindir ki *'Zenb'* kelimesi, sonuç itibariyle doğuracağı şey açısından arkasına takılan, kuyruk gibi peşini bı-

rakmayan anlamından hareketle günaha isim olarak verilmiştir. *'Zenb'* kelimesinin çoğulu da *'zunûb'*dur."

Ben de derim ki: Bu manası itibariyle söz konusu kelime, dünyada olsun ahirette olsun, işlenen masiyetler, günah ve hatalar sebebiyle, -bu hatalar ister Allah'ın haklarıyla alakalı olsun, ister kulların haklarıyla ilgili olsun- kulun işlediği her kötü amelin sonucunu göreceğini kapsar. Nitekim Allah'a itaati terk etmek, farz olan ibadetleri yapmamak da bu kapsamdadır.

"Seyyie" kelimesine gelince; işlediği kötü ve yanlış fiili sonucu sahibini veya bir başkasını üzen davranıştır. İster hemen sonucunu görsün, ister daha ileride o kötü son ile karşılaşmış olsun, her ikisi de eşittir. Bu aynı zamanda geneldir. Bunun zıddı yani karşıtı da *"Hasene"*dir.

Ragıb diyor ki: "*'Hasene'* ile *'seyyie'* iki ayrı maddedirler. Bunlardan biri akıl ve şeriat ölçülerine, değerlerine göre yapılan davranışları içerir. Örneğin şu ayette zikredilen durum bunu göstermektedir:

'Kim Allah'ın huzuruna haseneyle-iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır. Kim de seyyie-kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır.'[306]

İster *'hasene'* olsun, ister *'seyyie'* olsun bunun her ikisi de kişinin tabiatı, karakteri gereğidir ki bu, tabiatın hafif-basit yani kolay gördüğü şeydir. Bir de bunun ağır görüleni vardır. Örneğin Rabbimizin şu kavlinde ifade buyurduğu gibi:

'Onlara bir hasene-iyilik ve bolluk gelince, "Bu, bizim hakkımızdır!" derler, eğer kendilerine bir seyyie-fenalık gelirse Musa ve onunla beraber olanları uğursuz sayarlardı.'[307]

Bir de Rabbimizin şu kavlini görelim: *'Sonra seyyieyi-kötülüğü, darlığı değiştirip yerine haseneyi-iyiliği, bolluğu getirdik.'*"[308]

Sanki İmam Abduh *"seyyie"* kelimesini, halkın birbirleriyle olan muamelelerinde birbirini üzmelerine yorumluyor gibidir. Bunu da şu ve benzeri ayetlerden alarak böyle bir değerlendirmeye gidiyor:

"Bir seyyienin-kötülüğün cezası ona denk bir seyyie-kötülüktür. Kim bağışlar ve barışı sağlarsa, onun mükâfatı Allah'a aittir. Doğrusu O zalimleri sevmez.

306. En'am, 6/160.
307. A'raf, 7/131.
308. A'raf, 7/95.

Kim zulme uğradıktan sonra hakkını alırsa, artık onlara yapılacak bir şey yoktur. Ancak insanlara zulmedenlere ve yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenlere ceza vardır. İşte acıklı azap bunlaradır. Kim sabreder ve affederse şüphesiz bu hareketi, yapılmaya değer işlerdendir."[309]

Halkın birbirileriyle olan muameleleri konusunda ayet gayet açık ve sarih olarak konuyu ortaya koymaktadır. Bununla beraber *"hasenât"* ve *"seyyiât"* ifadelerinin her iki dünya açısından ceza ve ödül manalarına kullanılması iddiası da mümkündür. Hatta sadece ahirette olabileceği de mümkündür. Bu manada da yorumlanabilir. Nitekim *"seyyiât"* kelimesinin mutlak manada salih amelin zıddı, karşıtı anlamında da geldiği vakidir. Fakat bu durum zahirî manaya göre ilk akla gelene muhalif düşer, aykırı gelir.

"Rabbimiz! Bize, peygamberlerin vasıtasıyla vaad ettiklerini de ikram et!" Yani bize vermeyi vaad buyurduğun güzel ödülü, örneğin dünyada zaferi ve yardımı ve ahirette de nimetlerini ver. Burada bir kısmını dünyaya, bir kısmını ahirete tahsis buyurdu. Bunun sebebi de, *"Senin rasûllerini ve onlara tabi olanları"* tasdiktir. Çünkü biz onların davetlerine icabet ettik, katıldık, getirdiklerine de iman ettik. Ya da peygamberlerin yoluyla bize yer olarak vaad ettiklerini ver veya peygamberlerinin diliyle vaad ettiklerini ver.

Buna göre mana şöyle olmaktadır: *"İyilerle beraber olarak ölmemiz için layık olduğumuz şey ne ise, bize onda sebat sunarak, ona muvaffak eyleyerek istediğimizi ver!"* Aslında böyle bir istek ve amaç, ahiretteki cezaya-ödüle nispetledir. Burada şöyle bir durum da bulunmaktadır: İstenilen ve arzulanan şeyi içlerinde hazmedebilecekleri şekilde, bunda kusurlarının da olabileceği bilinci içerisinde olmanın yanı sıra bunda Yüce Allah kendilerini muvaffak kılmadığı ve yardım etmediği takdirde sebat etme konusunda bir güvenlerinin olmadığı gerçeği de yatmaktadır. Bir diğer yoruma göre dua sadece kulluğu izhar içindir.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Burada ayette geçen ***"Ala rusulike"*** yani ***"peygamberlerin vasıtasıyla"*** ifadesi, *"peygamberlerin için"* yani *"onlara tabi olmaktan ve iman etmekten ötürü"* demektir. *"Kef"* harfi de sebep-gerekçe bildirmek adına getirilmiştir. Ben burada Üstad'ın söylediği başka bir şeyi hatırlamıyorum. Daha sonra burada bu kimselerin Allah'ın vaadinden dönmeyeceğine iman etmelerine rağmen bu şekilde bir problem yaşamanın zorlu-

309. Şûrâ, 42/40-43.

ğuna, sıkıntılarına ilişkin söyleneni zikretti. Cevabını da ondan tercih ederek şu ifadelere yer veriyor:

Şu kendilerinden söz edilen toplum var ya, dikkatli bakış ve incelemeleri, tefekkürleri onları Allah'ı bilip tanımaya, O'nun azametini ve hükümranlığını kavramaya götürdü. Ve aynı zamanda kendilerinin bu istenenleri yapmada gerektiği gibi başarılı olamayacaklarını, kusurlarının olabileceğini; şükrü gereken şeylerin şükrünü eda edemeyeceklerini, Allah'ın ve kullarının, yarattıklarının haklarının haklarını yerine getirmede üzerlerine düşeni istenilen manada yapamadıklarını da bilip itirafta bulunuyorlar. Bu bakımdan Allah'tan mağfireti, bağışlanmayı, günahlarını örtmeyi, ilahi yardımı istiyorlar. Çünkü bunlar, Allah'ın peygamberlerine icabet edenler, onlara yardım edip arka çıkanlar ve onlara tabi olurken en güzel bir biçimde uyanlardır. Allah'ın bağışlaması da zaten bu özellikleri taşıyanlar içindir." Zaten bu da bizim az önce işaret ettiğimiz konu idi. Bunun içindir ki Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Ve kıyamet gününde bizi rezil-rüsva etme!" Yani bizi rezil etme, kıyamet gününde günahlarımızı örten ve bizi böylece cehennem ateşine sokacak olan perdeyi yırtıp üzerimizden çekme. Çünkü o cehennem, girenlerini rezil ve rüsva edecektir. Nitekim bundan birkaç ayet önce de böyle geçmişti.

Fahruddin Razi İslâm bilginlerinden aktararak diyor ki: "Ayette geçen ***'el-Hizy'*** (*rezil ve rüsva olmak*) kelimesinden murat, ruhani olan azaptır. Çünkü onlar daha önce cehennem ateşinden kurtulmayı ve korunmayı istemişlerdi. O azap ise bedene uygulanan bir azaptı. Dolayısıyla ilk ifadeden bedenle ya da cisimle ilgili olan azaptan kurtuluş manası çıkarılmış oldu. Bu bakımdan ruhsal olan yani ruhu ilgilendiren azaptan kurtuluşu istemeyi ise birincisine göre sona bıraktı ve bununla bitiş noktasını koydu. Çünkü ruhun azap görmesi çok daha şiddetli ve daha çekilmezdir. Ruhun azap görmesinden kastın da en büyük hoşnutluktan, Allah'ın rızasını kazanmış olmaktan yoksunluktur. Ki bu, Yüce Allah'ı *'kemalî irfan'* ile yani *'en mükemmel tanıma'* ile tanımak manasındadır. Kaldı ki zaten bu hususu da Yüce Allah şu kavliyle zikretmiştir:

'Allah, mü'min erkeklere ve mü'min kadınlara, içinde ebedi kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etti. Allah'ın rızası ise hepsinden büyüktür. İşte büyük kurtuluş da budur.'"[310]

"Şüphesiz ki; sen, vaadinden caymazsın!" cümlesine gelince; bu, bir sena yani övgü cümlesidir. Dua bununla sonlandırılmıştır. Şüphesiz vaat olunan mutlaka onlara isabet edecektir. Çünkü bunu gerektiren iman ve salih amel istenildiği gibi yerine getirilirse, bunun için vaat olunan da kesinlikle yerine getirilecektir. Çünkü Fahruddin Razi'nin de dediği gibi vaat yani söz verilmesi bizzat ümmetin belirli kişilerini kapsamaz; aksine vaat, onları taşıdıkları özellik ve niteliklerine göre içine alır.

Kaldı ki Yüce Allah, vaadinin içerisine dünya liderliğini sunmayı da yerleştirmiştir. Nitekim şöyle buyurmaktadır:

"Allah, sizlerden iman edip iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri sahip ve hâkim kıldığı gibi onları da yeryüzüne sahip ve hâkim kılacağını, onlar için beğenip seçtiği dini-İslâm'ı onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını ve geçirdikleri korku döneminden sonra, bunun yerine onlara güven sağlayacağını vaat etti. Çünkü onlar bana kulluk ederler, hiçbir şeyi bana eş tutmazlar."[311]

Yine bu konu ile alakalı olarak Rabbimiz bir başka ayetinde de şöyle buyurmaktadır: *"Ey iman edenler! Eğer siz Allah'a-Allah'ın dinine yardım ederseniz, O da size yardım eder ve ayaklarınızı kaydırmaz."*[312]

Zaten Yüce Allah ahiret yurdundaki vaadinin saadeti konusunda da şöyle buyurmaktadır:

"Allah, mü'min erkeklere ve mü'min kadınlara, içinde ebedi kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde güzel meskenler vaat etti. Allah'ın rızası ise hepsinden büyüktür. İşte büyük kurtuluş da budur."[313]

Bilindiği gibi bütün bunları zaten az önce zikrettim. Kaldı ki bu manada daha birçok ayet bulunmaktadır. Bütün vaatler de iki esasa dayanmaktadırlar. Bu iki esastan biri iman ve ötekisi de salih ameldir. Ancak Allah'ın dinini tahrif edenler, değiştirip bozanlar, vaat olunan her güzel ödülü bizzat şahıslara göre değerlendirip meseleyi bireyler açısından ele almaktadırlar yahut

310. Tevbe, 9/72.
311. Nur, 24/55.
312. Muhammed, 47/7.
313. Tevbe, 9/72.

da kendilerine dua ile sığındıkları ve tevessül ettikleri kimi salih kişilerin zatları olarak kabul ediyorlar. Oysa gerçek öyle değildir.

Kadın-Erkek Eşitliği Üzerine

"Bunun üzerine rableri, onların dualarını kabul etti. Buyurdu ki: Ben, erkek olsun kadın olsun -ki hep birbirinizdensiniz- içinizden çalışan hiçbir kimsenin yaptığını boşa çıkarmayacağım."

Bu ayetteki icabeti onlara atfetmesi sebebin baki oluşunu göstermektedir. Çünkü bu, şuna delâlet ediyor; bunlar hakkında anlatılanlar, onların dua etmeleri, kendisine yakarmaları bakımından buna ehil olmaları hasebiyledir.

Üstad Abduh diyor ki: Erkek ve kadın meselesini birlikte burada ele alması ve erkeklerden farklı olarak ayrıca kadını da buraya ilave etmesi bunun bir örneğidir. Çünkü bunların dualarına icabet olunması, kabul edilmiş olmasına gelince; bunların imanda, zikir ve fikirde, takdis ve tenzihte, hayatı ve ahireti bilip tanıma gerçeğinde doğruluklarını ve samimiyetlerini göstermektedir. Yine peygamberlerin doğru olduklarında, onlara iman etmelerinde bütün bu hususlarda bu kimselerin samimi ve dürüst olduklarını göstermektedir.

Diğer taraftan bütün bunlardan sonra kendilerinin her şeye rağmen şükür konusunda zayıf ve kusurlu olduklarının farkında olduklarını, bu bakımdan da Yüce Allah'ın kendilerini mağfiret buyurmasına, onlara ikramda ve ihsanda bulunmasına, kendilerine vaat olunanın kendilerine verilmesi bakımından Allah'a muhtaç olduklarının şuurundadırlar.

Ancak dualarının kabulü meselesi, istediklerinin aynen istedikleri gibi verilmesi manasında bir kabul değildir. Bu bakımdan onları tasvir etti, vereceğinin nasıl şeyler olabileceğinin keyfiyetini açıkladı. Esasen bu tasvir olayı da yüce bir hikmet gereğidir. Bu icabet ise; sadece her amel işleyene, işlediği amelinin karşılığının kendisinse eksiksiz olarak verilmesidir. Ki, böylece ameli ve ameli işleyeni zikrederek onların böylece uyanmalarını ve dikkatli olmalarını istemiştir.

Çünkü azaptan kurtulmada alınacak ders ve kurtuluş ancak mükâfatın en güzeli ile olur ki, bu da işlenen amelin güzel olması, samimiyet ve ihlâs ile işlenmiş olması esasına bağlıdır. Bazen insanın nefsi kendisini yanıltıp al-

databilir. Böylece kendisinin iyi biri olduğunu ve iyi işler yaptığını sanabilir. Oysaki kendisi böyle olmayabilir. Kendisinin muhlis biri olduğunu zannedebilir, ama muhlis değildir. Çünkü onun gücü, kuvveti ve ihatası, Allah'ın, gücü, kudreti ve ihatası içerisinde yok olup gitmiştir. Çünkü o hareketinde olsun, duruşunda olsun sadece ve sadece Yüce Allah'ın rızasını murat ettiğini söyler ve öyle sanabilir, ama işin gerçeği bu haliyle bir riyakâr ve kendisini aldatan biri olabilir.

Yine bu ayette erkek ve kadının alacakları ceza ve mükâfat, iş ve amelleri bakımından eşit olduklarının bildirilmesi, Allah katında eşit varlıklar oldukları meselesini de açıklığa kavuşturmaktadır. Bu arada erkek gücü ve kadın üzerinde reis olması bakımından kendisine bir pay çıkarıp gurura kapılmamalıdır. Bu haliyle kendisinin Allah'a kadına göre daha yakın olduğu zannına kapılmamalıdır. Kadın da kendisinin bu durumuna bakarak, erkeğin onun başına reis kılınmış olunmasıyla, bunun onun Allah katında da derece bakımından kendisinden daha üstün olacağı zannına kapılmasın, böyle bir düşünceye saplanmasın. Çünkü Yüce Allah bunun illetini ve gerekçesini ***"Ki hepiniz birbirinizdensiniz."*** kavliyle açıklamaktadır. Çünkü erkek kadından, kadın da erkekten doğmuştur. İnsan olmaları bakımından erkekle kadın arasında herhangi bir fark ve üstünlük yoktur. Üstünlük ancak yaptıkları amellerledir. Yani ameller neyi terettüp ediyorsa, gerektiriyorsa, ilim ve ahlak açısından da bunlar ona terettüp eder.

Ben de derim ki; burada farklı bir yorum daha bulunmaktadır. Erkekle kadının her ikisi de, biri diğerinin akrabası, eşi, kardeşi ve yakınıdır. Nitekim bu manada bir de hadis bulunmaktadır. Allah Rasûlü (s) şöyle buyurmuştur:

"Kadınlar, erkeklerin diğer yarısıdırlar, benzeridirler."[314]

Yani diyorlar ki; kadınlar karakterde, yaratılışta, huy ve tabiatta erkek gibidirler. Sanki kadınlar onlardan türemişler, onlardan doğmuşlardır. Yahut da kadınlar erkeklerle birlikte bir tek kökten gelmişlerdir.

Bunun bir üçüncü yorumu da şöyledir: Bunlar tıpkı Selman hadisinde geçen ifadeye benzer. Çünkü Allah Rasûlü (s) o hadisinde *"Selman bizdendir."* diye buyuruyordu. Bir de şu hadiste geçen ifadeye benzer: *"Asabiyete, taassuba, ırkçılığa davet eden bizden değildir!"* Burada geçen *"Minna/bizden"*

314. Ebu Davud, *Taharet*, 94/236; Tirmizi, *Taharet*, 82; Darimi, *Vudu*, 76; Ahmed, ***Müsned***, 6/256, 377.

ifadesi *"Bizim yolumuzda, bizim sürdürdüğümüz dava üzerinde değildir."* gibi manalara gelir.

Bu ayet, Müslüman kadınların değerini bizzat Müslüman erkeklerin yanında yüceltiyor. Nitekim İslâm'dan önce tüm kavimler ve ümmetler kadınların değerini bilmez, onları çiğner geçerlerdi. Çünkü onlara göre kadınlar, sadece erkeklerin emrine verilmiş olan hayvanlar gibidirler; onların şehevi isteklerini tatmin etmek için var edilmiş varlıklardır. Evet, eğer bütün toplumlar bu gerçeği bilmiş olsalardı bu durumda kimi dinlere göre kadının erkeklerden değerce daha aşağı olduğunu, erkeklerin onlardan sadece erkek olmaları açısından üstün varlıklar olduklarını, kadınların da kadın olmaları yüzünden aşağılanmayı hak ettiklerini kabul ettiğini anlarlardı. Ve ayrıca Batılıların davasını sürdürdükleri kadın haklarının da ne kadar geçersiz olduğunu anlarlardı. Kimi insanların kadınların dinî sorumluluklarının olmadığını savunmaları, hatta kadınların ebedi manada bir ruha da sahip olmadıklarını ileri sürmeleri gibi safsatalarını bilselerdi... Evet, eğer bu gerçeği gereğince bilebilselerdi o zaman İslâm'ın kavimlerin ve ümmetlerin kadınlar hakkındaki inanç ve düşüncelerini düzeltmede, ıslâh etmede ve kadınlarla olması gerektiği ve hak ettikleri manada ve değerde ne kadar etkili olduğunu bilir, takdir ederlerdi. Bu arada Batılıların hemen kadın hakları diye ortaya atılmaları, kadının erkekle eşit olduğu türünden iddialarının ve böyle bir yarışa girişmelerinin ne kadar köksüz ve anlamsız olduğunu da kesinlikle bilirlerdi. Çünkü bu yarışta İslâm onlardan öncedir ve İslâm onları geçmiştir.

Kaldı ki Batılıların yasaları, kanun ve kuralları, dinî ve medenî ilişkileri, gelenekleri hala erkeği kadından daha üstün bir varlık olarak kabul etmektedir. Evet, onların kadınların eğitim ve öğretimi konusunda Müslümanlar aleyhinde olmak üzere bize karşı hüccet ve kanıt ileri sürmeleri, bu manadaki eksik ve kusurlarımızı söylemeleri mümkündür. Kadınların lehinde ve aleyhinde olabilecekler konusunda kadınlarını bilgili olarak yetiştirdiklerini ileri sürmeleri de doğru olabilir. Evet, biz şunu itiraf ediyoruz ve diyoruz ki; dinimizin bize gösterdiği yolu terk ettiğimizden ötürü biz kusurluyuz. Hatta bu noktada biz Batılılara göre onlar aleyhinde bir hüccet ve onlar için bir fitne olmuşuzdur.

Fakat ilim, akıl ve dünya ile ilgili yaptıkları işler açısından erkeğin kadından üstün kabul edilmesi hususlarına gelince; evet, dünyevi ameller-iş-

ler açısından erkeğin kadına üstün kabul edilmesinin nedeni çoğu zaman sosyal hayatın bir gereği olarak insanların sürdürdükleri bir durum ve gerçekliktir. Çünkü kadın, erkeğin yaptığı her işi yapamaz. Nitekim erkeğin mirastaki payının kadına göre onun alması gerekeninin iki katı olması da bundandır. Çünkü kadının nafakasını ve bakımını üstlenen erkektir. Bu bakımdan erkeğin mükellefiyeti kadına göre daha fazla olduğundan dolayı ona bu sorumluluk ve mükellefiyet yüklenmiştir.

Dünyada birtakım hususlar açısından erkeklerin kadına üstün kabul edilmeleri onların sevap ve ceza bakımından Allah katında üstün oldukları anlamına gelmez. Bunun kadının konumuna bir etkisi yoktur. Burada her ikisi de Allah katında alacakları sevap veya ceza açısından eşittirler. İster asalet yönüyle olsun, ister zıddı manasında olsun Yüce Allah her iki eşi eşit kabul etmiştir. Hatta sosyal haklarda bile eşit kabul etmiştir. Sadece aile reisi olması, idari işleri, evin idaresini üstlenmesi gibi bazı meselelerde erkeğe bir ayrıcalık ve farklılık tanımıştır. Çünkü Yüce Allah erkeğe bu durumda kadınlara göre bir dereceye kadar üstünlük tanımıştır. Nitekim bu konu daha önce Bakara Sûresi'nin 228. ayeti bağlamında işlenmişti.

Üstad İmam Abduh, alınacak ödülün veya cezanın amelle irtibatlı kılınmasıyla yetinmemiştir. Aksine o, şunu açıklamıştır: İnsan işlenen ameli sayesinde -kadın olsun erkek olsun- günahlarının silinmesini, bağışlanmasını istediği ve cennete girmeyi talep etmesi noktasında hak ettiklerini alması bakımından da bu böyledir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Onlar ki, hicret ettiler, yurtlarından çıkarıldılar..." Burada görüldüğü gibi Yüce Allah, hicret etmeyi yurtlarından çıkarılmaktan önce zikretmiştir. Bu, bir bakıma önce kısaca özet halinde meseleyi aktarmak ve sonra detaylandırmak kabilinden olan bir şeydir. Evet, hicret zaten gerçekleşti. Bu ise ancak ülkeden çıkarılmakla olabilir. Daha sonra bu gerçeği şu husus izlemektedir: ***"Benim yolumda eziyete uğradılar, çarpıştılar ve öldürüldüler."*** Burada eziyetten öldürülmeye kadar her şeye katlandıkları anlatılıyor.

Hakkın İkamesi, Müdafaasını Üstlenecek Ehil İnsanları Gerektirir!

Bu ayette geçen *"**qutilu**"* kelimesi şeddeli olarak *"quttilu"* diye de okunmuştur ki; bu, mübalağa ve abartı ifade eden bir kelime, kiptir. Kim ölüme, öldürülmeye, Allah yolunda ölesiye çarpışmaya kendisini vermez ve adamazsa, gayretini ve çabasını Yüce Allah'ın rızası için ortaya koymazsa, şu kesin olarak ve üzerine basıla basıla vaat olunan sevabı bekleme gibi bir beklentisi olmasın, böyle bir beklenti içine girmesin. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Andolsun, ben de onların kötülüklerini örteceğim ve onları altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağım."*** Bu ayet gibi mü'minlerim özelliklerini anlatan birçok ayetler vardır. Bunlardan bir kaçı şöyledir:

"Mü'minler ancak Allah'a ve Rasûlü'ne iman eden, ondan sonra asla şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla savaşanlardır. İşte onlar inandıklarında dürüst, doğru ve samimi olanların ta kendileridirler."[315]

"Mü'minler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız rablerine dayanıp güvenen kimselerdir."[316]

"Gerçekten mü'minler kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki namazlarında derin saygı içindedirler. Onlar ki faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler."[317]

"Rahman'ın has kulları o kimselerdir ki, yeryüzünde vakar ve tevazu içinde yürürler ve kendini bilmez kendilerine sataşırlarsa, onlarla tartışmaya girmeyip selametle deyip geçerler."[318]

"Asra yemin ederim ki, şüphesiz insan gerçekten bir ziyan içindedir. Ancak iman edip de iyi amel işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler müstesnadırlar."[319]

Üstad devamla diyor ki: İşte Yüce Allah bizleri uyarmak ve bizim dikkatimizi çekmek için özelliklerimizi bu şekilde zikrediyor. Zikrediyor ki bizler kendi benliğimize dönebilelim, bu denemelerden, istenilen amelleri

---

315. Hucurat, 49/15.
316. Enfal, 8/2.
317. Mü'minûn, 23/1-3. Ayrıca bkz: Mü'minûn, 23/4-9.
318. Furkan, 25/63. Ayrıca bkz: Furkan, 25/63-70; Mearic, 70/19-35.
319. Asr, 103/1-3.

ve vasıfları yerine getirmekle geçelim. Eğer bizler, nefsimizin Allah yolunda eza ve cefaya tahammül ettiğini, hatta ölümü bile göze aldığımızı görürsek, bu takdirde bizler nefislerimizi doğruluk ve dürüstlükle müjdeleyebilir, Allah'ın rızasını ve hoşnutluğunu talep edebiliriz. Bize düşen görev bu mertebeyi elde etmek için gayret etmektir ki, bu ameller ve vasıflar dışında Allah katında insanı kurtaracak bir başka yol yoktur.

Ancak Yüce Allah'ın sadık, dürüst, samimi, ihlâs sahibi, kesin inanmış ve inancından asla sapmayan mü'minlere bu ağır mükellefiyeti ve sorumluluğu yüklemesi, hakkın kıyamı yani ayakta durabilmesi, buna bağlı olması cihetiyledir. Ancak mü'minlerin saadeti de onların mü'min olmaları bakımından hakkı ayakta tutmaları ve onu desteklemeleri cihetiyledir. Kaldı ki hak her zaman ve her mekânda, buna ehil olan kimselere muhtaçtır. Hakkı savunacak ehil kimseler olacak ve bulunacaktır ki, batıl ehline karşı hakka yardımcı olsunlar, hakkın yanında yer alsınlar ve batıla karşı durup onlara mukavemet etsinler.

Çünkü hak ile batıl her zaman birbiriyle savaş halindedirler. Bu itibarla her zaman ve her yerde her iki tarafın da taraftarları, partileri, destekleyenleri vardır. Hakkın yardımcılarının ve taraftarlarının görevi ve kendilerine farz olan husus, zayıflık göstermemeleri, dağılıp parçalanmamaları, güçlerini yitirmemeleri, hezimete uğramamalarıdır. Aksine hakkın taraftarlarına ve yardımcılarına düşen görev davalarında sebat göstermeleri ve sabırla olaylara karşı göğüs germeleridir. Böyle olmalılar ki, Allah'ın, hakkın kelimesi yücelsin ve batılın kelimesi de aşağılansın, güç ve önem kazanmasın.

Üstad devamla diyor ki: Günümüz mü'minlerinin durumlarına bir bakıver! Hepsinin işleri güçleri şu olmuştur: Kur'ân'daki şu ayetler şu kesim insanlar hakkında nazil olmuştur türünden gerekçelere tutunup kaldıklarını görürsün. Böyle yapmakla ve söylemekle sanki mü'minler, Allah'ın kendilerine icabet etmesini, cevap vermesini ve mü'minler için vadettiklerini, mü'minlerin emrolundukları görevlerinden, amellerinden hiçbirini yerine getirmeksizin hemen kendilerine verilmesini istiyorlar. Hatta mü'minlerin, mü'min olmaları hasebiyle Allah'ın onların kendilerinde var olmasını istediği ve taşımaları gereken vasıflardan birini taşımaksızın, buna bağlı işleri yerine getirmeksizin, kendilerine yapmaları halinde vaat ettiği sevabı, görevlerini yerine getirmeden verilmesini ve böylece hazıra konmalarını bekliyorlar. Ve

dahası Allah'ın kendilerinden istediği şeylerin zıddı özellikler taşımaktadırlar. Oysa o özellikler sebebiyle en şiddetli azap ile azap olunacakları kendilerine vaat olunmuştur. İşte bu aldanmışlığın en zor merhalesidir.

Ben de derim ki: Bu vasıflar bazen bir mü'minde bütünüyle toplanabilir, bazen de farklılık gösterebilir. Nitekim muhacirlerden öyleleri vardır ki, isteyerek ve dileyerek ülkesini terk etmiştir; fakat oradan zorla çıkarılarak çıkıp gitmemiştir, kendi seçimi ve tercihi gereği çıkıp gitmiştir. Aksine sahabeden öyleleri de vardır ki, müşrikler kendilerinin hicretine, çıkışlarına engel olmasınlar diye gizlice hicret edip gitmişlerdir. Fakat bazen kendileri için denilmiştir ki, bu durum hicretle emrolunmaları konusunda kesin bir emir olmadan ve ülkelerinde zor kullanılarak çıkarılmadan önceydi. Çünkü artık başka çıkış yolları kalmamıştı. Mevcut durum ve şartlar onları böyle bir işe zorlamıştır.

Ancak kimileri de vardı ki, müşrikler kendilerini ülkelerinden çıkarmaya zorlamamışlar, baskı da yapmamışlar ama inançları uğrunda eza ve cefa görmüşlerdir. Bu bakımdan hicret etmişlerdir. Bu konuda daha fazla bilgi edinmek ve Mekke müşriklerinin Müslümanlara reva gördüğü eza ve cefayı öğrenmek için eserimizin bundan sonraki ciltlerine bakıver. Kaldı ki hadiste hicretin sürekli olduğu, tevbe kapısı kapanana kadar yani kıyametin kopmasından çok az bir süre öncesine kadar devam edeceğini, o zamana kadar kesilmediğini görmekte ve öğrenmekteyiz.

Yüce Allah'ın ***"ve qatelu ve qutilu"*** kavlini kıraat imamlarından Hamza, buradaki tertibin yani sıralamanın lafız açısından aksi tertipte *"ve qutilu ve qatelu"* diye okumuştur. Bu hususta konunun uzmanları demişler ki; "Cümlenin başında yer alan *'vav'* harfi tertip manasında değildir, tertip ifade etmez. Çünkü bundan murat Müslümanlara ilk defa saldırıya geçen kâfirlerdir. Çünkü mü'minlerden bazı kimseler kâfirler tarafından saldırıya uğrayıp öldürülünce, mü'minler de hemen kâfirlere karşı savaşa geçmişlerdir."

Kıraat imamlarından İbn Kesir ve İbn Amir, *"qutilu"* kelimesinin *"t"* harfini mübalağa kipiyle şeddeli olarak *"quttilu"* diye okumuşlardır. Nitekim Üstad Abduh'un ifadesinde de bu gelmişti. Çünkü müşrikler, Müslümanlardan kimleri gözlerine kestirmişlerse, hemen onları öldürmüşlerdir. Sadece arkası ve bir destekçisi olan, bir koruyanı, bir hamisi, bir velisi bulunan Müslümanlar müşriklerin elinden kurtulabilmişlerdir. Ben, şu geçen ifade-

leri yazdıktan sonra Fahruddin Razi'nin tefsirine başvurdum, bir de gördüm ki o tefsirinde şöyle diyor:

"*'Onlar ki hicret ettiler...'* ifadesinden kasıt, *'Rasûlullah'ın (s) hizmetinde bulunabilmek için ülkelerini, vatanlarını, varlıklarını hicret etmek suretiyle oradan ayrılmayı tercih edenler'* demektir.

'Ülkelerinden çıkarılanlar...' ifadesinden kasıt ise; *'Kâfirlerin üzerlerinde zor ve baskı kullanarak, memleketlerinden mecburiyet karşısında çıkıp gitmek zorunda kalanlar'* demektedir." Hiç kuşkusuz, birincilerin mertebeleri ikincilere göre daha üstündür. Çünkü ilk olarak ve herhangi bir baskı olmaksızın kendi arzularıyla çıkıp gidenler, Allah Rasûlü'ne (s) hizmet etme, onun emrinde bulunma ve ondan ayrılmama yolunu seçtiklerinden ötürü çıkıp gitmişlerdir. Bu itibarla elbette bunlar mertebece daha üstündürler.

Yüce Allah'ın ***"Benim yolumda eziyete uğradılar."*** kavline gelince; yani Allah için, bu sebeple, demektir. Savaştılar, öldürdüler ve öldürüldüler. Çünkü *"mukatele"* yani *"savaşma"*, öldürülme olayından önce olur.

Kıraat imamlarından Nafi, Asım ve Ebu Amr ilk kelimeyi *"ve qatelu"* kelimesini elif ilavesiyle *"ve qaatelu"* diye okumuşlar, bundan sonra gelen kelimeyi de *"t"* harfini şeddesiz olarak *"qutilu"* diye okumuşlardır. Buna göre mana şöyle olmaktadır: *"Onlar peygamberle birlikte onun yanında savaştılar, öldürülünceye kadar devam ettiler."*

İbn Kesir ve İbn Amir ise bu cümlenin ilk kelimesini *"ve qaatelu ve quttilu"* diye şeddeli okumuşlardır. Burada "*'t'* harfinin şeddeli olarak *'Quttilu'* diye okunması mübalağa ve kendileri için öldürülme olayının tekerrür ettiğini bildirmek içindir." denilmiştir. Bu, adeta *"Kapıları yalnız kendilerine açılmış..."*[320] ifadesi gibidir. Bir diğer yoruma göre de "Kesildiler, parçalandılar, parça parça edildiler manasındadır." denildi. Bu yorum Hasan Basrî'den gelen yorumdur.

Kıraat imamlarından Hamza ve Kisai, cümlenin birinci kelimesini *"ve qutilu"* bundan sonra gelen kelimeyi de elif harfi ilavesiyle *"ve qaatelu"* diye okumuşlardır. Bunun da birkaç yönü ve yorumu bulunmaktadır.

Birincisine göre kelimenin başında yer alan *"vav"* harfi tertip ifade etmez. Bu tıpkı *"vescudî, verkaî"* kavlindekine benzer bir harftir.

---

320. Sa'd, 38/50

İkincisi de, *"qateleta ve rabbi'l kabeti"* kavlinde olduğu gibidir ki, kendilerinde öldürülme emareleri görüldüğünde veya kavmi ve aşireti öldürüldüğünde söylenen bir ifadedir.

Üçüncü yorum ise, *"qad"* harfinin gizlenmiş olduğudur. Yani *"qutile ve qad qaatelu"* demektir.

Ben de buna göre derim ki: Ayette geçen *"ve qaatelu"* kelimesi, imam olarak kabul edilen Mushaf'ta tıpkı *"qatelu"* kelimesi gibi elif harfi olmaksızın kayda geçirilmiştir. Fahruddin Razi ise, İmam Nafi bu kelimeyi elif harfi ilavesiyle *"qaatelu"* diye okudu sözünü dikkate almıyor. Çünkü kelime Mushaf'ta elif ile yazılmış veya kayda geçmiştir. Bu ise ancak açıklama kabilindendir. Yani onlar bunu türeyen bir fiil kipiyle, *"muqatele"* babından okudular. Okuyuş farklılıklarındaki hikmete gelince, burada bu yoldan farklı birçok manalar elde etmek içindir. Nitekim bunun örnekleri oldukça fazladır.

Yüce Allah'ın ***"Bu mükâfat, Allah tarafından dır."*** kavline gelince; bunun manası şöyledir: Kesinlikle onların kötülüklerinin üstünü örteceğim, onları cennetlere koyacağım, onları bu sevap türü ile ödüllendireceğim. Öyle değerli ve üstün bir sevap türü ki, o, Allah katındandır. Allah'tan başkası öyle bir sevabı vermeye güç yetiremez.

"Sevâb" kelimesi, *"sabe"*, *"yesubu"*, *"sevben"* maddesinden alınma olup, *"dönmek, geri dönmek"* manasındadır. Nitekim şöyle denir: *"Arkadaşları ondan ayrıldılar ve fakat daha sonra dönüp ona geri geldiler."* Mecazi manada ise, şiddetli öfkeden dolayı aklı başından giden, hilmini ve yumuşaklığını kaybeden bir kimsenin bu öfke hali ve şiddeti gidince ve kendine gelince *"Sabe ileyhi eqluhu ve hilmuhu"* denir ki bu, *"Adamın aklı başına geldi, sakinleşti."* demektir. Nitekim Bakara Sûresi'nde yer alan *"Beytu'l-Haram'ı halk için toplanma, dönüş yeri kıldı."* ayetinde de bu şekilde kullanılmaktadır. Çünkü insanlar oradan ayrılıp gittikten sonra yeniden dönüp oraya geliyorlar.

Bunun içindir ki Ragıb şöyle diyor: "*'Sevâb', 'Amellerinin karşılığını görebilmeleri için insanlara geri dönen şey'* demektir. Bu itibarla *'ceza'* kelimesi, *'sevâb'* diye isimlendirilmiştir. Çünkü onun o olması bakımından böyle tasavvur edilmiştir. Görmez misin; bak, Yüce Allah cezayı bizzat fiilin, işlenen şeyin kendisi olarak şu kavlinde göstermektedir: *'Kim zerre ağırlığınca iyilik yapmışsa onu görür.'*[321] Dikkat edilirse, ayette *'Cezasını görür.'* demedi. Sevap

321. Zilzal, 99/7

ifadesi hem iyilik hem kötülük için kullanılır. Ancak bu kelime daha ağırlıklı olarak iyilik için kullanılır, bilinen ve alışıla gelen budur. Yüce Allah'ın şu kavli de bu manayadır: *'Bu mükâfat, Allah tarafındandır. Allah; karşılığın güzeli O'nun katındadır.'"*

Ben de derim ki: Ayette geçen *"sevâb"* ve *"mesûbe"* kelimesi ya da lafzı ve bu manada olan bir ifade ceza kelimesinin zikri açısından, onun amelin aynısına delâlet eden ibarelerle geldiği zaman, bütün bunlar açıklamasını ve ispatını üzerimize aldığımız bu meseleyi desteklemektedir. Ki bu konuda dönüp dolaşıp birçok ibarelerle ve üsluplarla sözü hep buna getirdik.

Bu da demektir ki, ceza, işlenen amelin doğal bir eseri ve sonucudur. Yani amellerin, bizzat o ameli işleyen üzerinde, onu arındıran ve ahirette onu ateşe girmekten kurtaran bir etkisi vardır. Ya da onu kirleten ve Allah'ın sünneti gereği onun azap görmesine etki edendir. Sanki bu ifade ile bizzat amellerin kendileri gidip geliyor gibidir.

Burada sözü edilen ceza meselesi hâkimlerin kendi kanunları ve yasaları çerçevesinde uyguladıkları manada onlar tarafından konulan ve uygulanan ceza gibi değildir. Nitekim ilim adamlarından kimi müdekkik kimseler ve özellikle de Gazali, Muhyiddin b. Arabî gibi bazı tasavvuf ehli şahsiyetler işin bu yönüne işaret etmişlerdir.

Halk mananın bu ince yönünü anlayıp kavradığı takdirde bundan böyle gururları yok olur. Bu açıdan da ahiret hayatları için beklentisi içerisinde bulundukları nimetlere ve korkusunu yaşadıkları azaba dayanıp güvenmezler. Sadece Allah'ın Kitabı'nın kendilerine gösterdiği doğru yola, salih amele dayanıp güvenirler. İşlerini, salih olarak tanıdıkları şahıslara bırakmazlar. Kendilerini onlar üzerinde muhasip ve gözetmen olarak tanıtanlara da havale etmezler. Onları çağırmaz ve onlardan medet beklemezler.

Fahruddin Razi bu ayetle bağlantılı meselelerden ilk mesele için diyor ki: "Ayette şu noktaya dikkat çekiliyor: Duaya icabet meselesi söz konusu şartlara bağlıdır. Onlar da hicretle birlikte salih amel, ülkelerinden çıkarılmış olmaya tahammül etmeleri, Allah yolunda eza görmeleri yani hak ve iyilik uğruna cihad etmeleri, öldürmeler, öldürülmeleri, savaşmaları gibi tüm hususlar bu bağlamda değerlendirilmektedir. Mademki bu şartların yerine getirilmesi önemlidir; buna göre duası kabul edilen kişi de o nispette değerli biridir."

Beşinci mesele ile alakalı olarak da diyor ki: "Unutma ki, bundan murat bizzat amelin kendisi zayi olur demek değildir. Çünkü amelin yok olabilir, kaybolacağı görülebilir. Burada aksine murat olunan şey, kaybolan amelin kendisi değil, onun sevabıdır. *'İzaat'* yani bir şeyin kaybolması demek, onun sevapsız kılınması, ona sevap verilmemesi, değerlendirilmeye alınmaması demektir. Ayette geçen ***lauziû (zayi etmeyeceğim)*** kavli, nefyi nefyetmek yani olumsuzluğu ortadan kaldırmaktır. Çünkü nefyi nefyetmek demek, bir şeyin olabilirliğini bunun arkasından kabul etmek demektir. Buna göre mana şöyle olur: *'Ben, tüm yapıp ettiklerinizin sevabını size ulaştıracağım.'*

Eğer bizim dediğimiz sabit olursa; bu durumda ayet, mü'minlerden herhangi birinin ebedi olarak cehennem ateşinde kalmayacağını göstermekte, buna delâlet etmektedir. Bunun delili de; o kimse iman etmiş olmasının sayesinde sevap almaya hak kazanmış, işlediği masiyet yüzünden de cezalandırılmayı hak etmiştir. Bu durumda bu ayetin hükmüne göre o kimsenin mutlaka her ikisini de elde etmesi, her ikisini de yaşaması gerekmektedir. İkisini birlikte cemetmek ise muhaldir, yani her iki hali aynı anda yaşaması söz konusu değildir.

Bu durum ya o kimseye önce sevabı verilir, tattırılır, daha sonra da cezalandırılır, cezalandırılmak üzere cehenneme aktarılır... Böyle bir durum icma ile batıldır, çünkü böyle bir şey yapılamaz, olamaz. Yahut da önce cezalandırılır, kendisine cezası baştan çektirilir, daha sonra da sevap göreceği yere aktarılır. Matlup olan ve istenen de zaten budur."

Burada ilgilinin *"Ameli yok olur, kaybolur."* kavline gelince; bizim gösterdiğimiz ve bildiğimiz kurala göre -ki biz az önce o kurala dikkat çekmiştik-, biz de diyoruz ki: Artık azaların o amelle ilgili olarak var olan hareketleri biter, sona erer, yok olur. Fakat onun şekli ve sureti ruhta-nefiste varlığını devam ettirir, kalır. Böylece cezayı görme menşei ve kaynağı nefis olur.

Fahruddin Razi amelin zayi olmayacağı konusunda burada başka bir yorum daha getiriyor. Bu da duanın kaybolmayacağıdır. Razi, birçok bahislerden sonra diyor ki: "Bundan sonra Yüce Allah kim bunları işlerse, onları işleyenlere üç şey vaat ediyor:

Birincisi: Kötülüklerin üstünün örtülmesi, günahların mağfiretidir. Bu da *'Ben de onların kötülüklerini örteceğim.'* kavlinin ifade ettiği manadır.

Dolayısıyla bu onların *'Artık bizim günahlarımızı bağışla, kötülüklerimizi ört.'* kavliyle istedikleri şeydir.

İkincisi: Büyük bir sevabın kendilerine verilmesidir. Bu da *'Ve onları altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağım.'* kavlinin gereğidir. Onlar bunu *'Rabbimiz! Bize, peygamberlerin vasıtasıyla vaat ettiklerini de ikram et, ver!'* kavliyle dilemişlerdi.

Üçüncüsü de: Söz konusu bu sevabın, Yüce Allah'ı tazim ve iclal ile iç içe olmalı, beraberinde bunu da taşımalıdır. Bu da Yüce Allah'ın *'Allah tarafından, Allah katından'* kavliyle bağlantılıdır. İşte onların yani mü'minlerin *'Ve kıyamet gününde bizi rezil-rüsva etme!'* kavlinin ifadesidir. Çünkü her şeyden münezzeh olan Yüce Allah, öyle bir azamet ve ululuk sahibidir ki azamet ve ululuğunun nihayeti yoktur.

Büyük bir sultan, kuluna; 'Ben sana katımdan bir hilat giydireceğim.' dediğinde, bu, söz konusu hilat bakımından şerefinin sonsuzluğunu gösterir."

Senin de öğrendiğin gibi rezil olma olayı, ruhani olan nimetlerle alakalı olarak söylediğine delâlet etmez. Nitekim yine bunun gibi olmak üzere, onun burada bu söylediklerine ve duanın kabul edilebilirliliği konusunda tespit ettiklerine de delâlet etmez. Çünkü bunlar istediklerinin aynısıyla Üstad Abduh'un söylediklerine aykırıdır. Zaten sen Üstad'ın söylediklerini görmüştün.

Daha sonra Yüce Allah ***"Allah, karşılığın en güzeli O'nun katındadır."*** diye buyurdu.

Üstad İmam Abduh da tıpkı başkaları gibi diyor ki: Sevabın Allah katından olması bakımından bu, kendisinden önce geçenleri tekit içindir. Çünkü söz konusu cezanın sadece ilahi bir ikram ve lütuf olduğunun açıklanması açısından bu böyledir. Keza bunlar, her ne kadar işlenen amellerin bir cezası ise de, yine de Yüce Allah'ın ihtiyarı ve iradesiyle meydana gelmektedir.

Ben de derim ki; cezanın-mükâfatın Allah'ın bir lütfü ve rahmeti olması, ceza ve sevap ifadelerinin manası konusunda söylediklerimizle çelişmez. Çünkü dünyada iyilik olarak kullara isabet eden her şey zaten Yüce Allah'ın fazlı, keremi yani lütfü ve rahmetinin bir gereğidir. Gerçi her ne kadar bunlar için birtakım sebepler var etmiş ise de, o tabii yani doğal bir tesirdir. Nitekim yağmur, bitkiler, sağlık ve daha başka şeyler hep bu manadadır. En yüce kerem sahibi, en merhametli, en iyi bilen ve en hikmetli olan sadece Allah'tır.

لَا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ ﴿196﴾ مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ
وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿197﴾ لَكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا
الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُزُلًا مِّنْ عِندِ اللَّهِ وَمَا عِندَ اللَّهِ خَيْرٌ لِّلْأَبْرَارِ ﴿198﴾
وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَن يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ
خَاشِعِينَ لِلَّهِ لَا يَشْتَرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ
رَبِّهِمْ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿199﴾ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا
وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿200﴾

196- **İnkârcıların refah içerisinde diyar diyar gezip dolaşmaları sakın seni aldatmasın!**

197- **Azıcık bir menfaattir o. Sonra onların varacakları yer cehennemdir. O ne kötü varış yeridir!**

198- **Fakat rablerine karşı gelmekten sakınanlar için, Allah tarafından bir ikram olarak, altlarından ırmaklar akan, ebedi olarak kalacakları cennetler vardır. İyi kişiler için Allah katındaki nimetler daha hayırlıdır.**

199- **Kitab Ehli'nden öyleleri vardır ki, Allah'a, hem size indirilene, hem de kendilerine indirilene tam bir samimiyetle ve Allah'a boyun eğerek iman ederler. Allah'ın ayetlerini az bir paraya satmazlar. İşte onlar için rableri katında ecirleri vardır. Şüphesiz ki Allah, hesabı çabuk olandır.**

200- **Ey iman edenler! Sabredin; düşman karşısında sebat gösterin; cihad için hazırlıklı ve uyanık bulunun ve Allah'tan korkun ki başarıya erişebilesiniz.**

Birr-Ebrâr Kavramları Üzerine

Daha önce geçen konularda anlaşıldığı ve öğrenildiği gibi tefsir âlimlerinden kimileri önceki ayet gruplarından Yüce Allah'ın *"Rabbimiz! Bize, peygamberlerin vasıtasıyla vaat ettiklerini de ikram et, ver!"* kavli hakkında demişlerdi ki, "Bu ifadeden murat, Yüce Allah'ın mü'minlere vaat buyurduğu zafer ve yardım demektir." Bizim de burada tercihimiz bu ayetten murat dünyada bunların olmasını istemenin yanında aynı zamanda ahiret sevabı hakkında bize vaat ettiklerini de tercih ediyoruz.

İşte bu iki görüşe göre çoğu zaman mü'minler, Allah'ın zalim kâfirlere karşı onlara zafer ihsan etmesini, yardımını ve onlara galebe çalarak üstün gelmeleri hususunu, kendilerine vermesini vaat buyurduğu bu şeylerin geciktiğini sanabilirler. Nitekim Yüce Allah'ın şu kavli de zaten bunu göstermektedir:

"Yoksulluk ve sıkıntı onlara öylesine dokunmuş ve öyle sarsılmışlardı ki, nihayet peygamber ve beraberindeki mü'minler 'Allah'ın yardımı ne zaman!?' dediler."[322]

Yüce Allah'ın şu kavli Rasûlullah'a gelmiştir: ***"İnkârcıların refah içerisinde diyar diyar gezip dolaşmaları sakın seni aldatmasın!"*** Esasen bu ayet onlar için bir teselli mahiyetindedir. Aynı zamanda kâfirlere süre tanıdığını ve istidraclarını açıklamak içindir hususu mü'minleri umutsuzluğa düşürmek için olduğu görüşü doğru değildir. Bu doğru olmadığı gibi yine bu ayet *"Meğer Allah ve Rasûlü bize sadece kuru vaatlerde bulunmuşlar!"*[323] diyen münafıkların lehinde bir hüccettir, kanıttır, yorumu da doğru değildir.

Aslında bu ayet, ayeti kerimelerin tertibi açısından daha önce geçen ayetlerle bağlantılıdır. Bunun yorumu böyledir.

İmam Fahruddin Razi diyor ki: "Unutma ki Yüce Allah, mü'minlere büyük sevap vermeyi vaat buyurunca, bu sırada mü'minler dünyada oldukça fakirlik, sıkıntı ve zorluk içerisinde yaşıyorlardı. Oysa kâfirler, refah ve bolluk içerisinde, nimetler arasında yüzüyorlardı. Bu bakımdan Yüce Allah bu ayette kendilerini teselli ediyor ve şiddete, sıkıntıya sabretmeleri ve göğüs germelerini istiyor."

Üstad İmam Abduh diyor ki: Burada söz konusu edilenler akıl sahibi olan mü'minlerdir. Nitekim öğrendiğimiz gibi, Yüce Allah onların dualarına

322. Bakara, 2/214.
323. Ahzâb, 33/12.

icabet eder, dualarını kabul eder. Çünkü burada dikkate alınacak olan şey, kişinin amelidir. Kaldı ki hicret etmek, Allah yolunda eza ve cefalara katlanmak, cihad için şehit düşene kadar canını ortaya koymak da bu amele dâhildir. Çünkü ancak bu sayede mü'minler Allah'ın kendilerine vaat ettiği sevaba hak kazanmış olabilirler.

Bundan sonra Yüce Allah olayı birbiriyle karşılaştırmamız için kâfirlerin durumunu zikretti. Böylece cümlenin mana akışını öncesiyle, gurura kapılmaktan, kendini beğenmişlikten menederek irtibatlandırdı. Çünkü mü'minlerin kâfirlerin içinde bulundukları bolluk ve nimetlere bakarak, onlara aldanmamalarını diledi. Sanki burada Yüce Allah şöyle buyurur gibidir:

"Mü'minlere düşen görev, şu sevap yönünü bir düşünmelidirler. Çünkü o sevap veya ödül, Allah'ın kendilerine vaat ettikleridir. O vaat edilenler de gerçek ve baki olan nimetlerdir. Oysa şu kâfirlerin içinde yaşadıkları bolluk ve nimet ise, çok az ve oldukça basit şeylerdir. Onu istemeye ve onda ısrarcı olmaya çalışmayın, onunla yetinmeye kalkışmayın." İşte asıl baki olan ve hiçbir zaman dünya nimetleriyle kıyaslanamayacak olan nimetler karşısında mü'minin savaşması, Allah yolunda eza ve cefaya katlanması, hakkı ayakta tutmak için titizlikle ve itinayla hareket etmesi elbette kendisi için çok daha kolay olur.

Ben de derim ki: Ayetin manasına gelince; burada iki türlü yorumlanmıştır. Şöyle ki; "Ey ayete muhatap olan inanmış kişi! Sakın kâfirlerin varlık içerisinde ülke ülke dolaşıp durmaları seni aldatmasın." Veya "Ey Muhammed! İnkârcıların bolluk içerisinde diyar diyar gezmelerine sakın aldanmayasın."

Bu konuda kimi müfessirler, "Burada Peygamber (s) böyle bir şeye muhatap kılınmış değildir, esasen bundan murat onun ümmetidir." demişlerdir. Katade'den gelen rivayete göre o demiş ki: "Allah'a andolsun ki, onlar, o kâfirler Peygamber ruhunu Rabbine teslim edene dek asla onu aldatmış değillerdir!"

"Ğerrehu" kelimesinin manası *"Filan kimseden hiçbir şeyden haberi olmaksızın alacağını aldı, yani söz veya fiil olarak ondan alacağını aldı ama bunun dış görüntüsüne bakarak ve esas getireceğinin ne olduğunu düşünmeden, ilerisini beklemeden alıverdi."* demektir.

Ragıb diyor ki: "***'El-Ğirretu'*** kelimesi kesreli olarak manası, uyanık iken gaflet içerisinde olmaktır. *'El-Ğirar/el-Ğarar'* kelimesi ise uyuklamalı bir gaflet içersinde olmaktır. Bu kelimenin aslı fetha hareke ile *'el-ğerar'* olup ma-

nası da herhangi bir şeyde o şeyin eserinin açıkça bir şekilde görülmesidir. Nitekim atın alnındaki beyazlığa da *'el-ğurretu'* denir. Kılıcın ağzı, keskin ağzı manasında *'ğiraru's-seyf'* denir. Nitekim elbisenin kat kat olan kıvrık veya kesik yerlerine de *'el-ğirr'* adı verilir. Ayrıca *'itvi ela ğerrihi'* denilir ki bu, *'Onu olduğu gibi bırak.'* demektir. Nitekim *'ğerre'* ve *'ğurûr'* kelimeleri, *'Durumları hangi haldeyse, onları o hal üzere terk et, bırak.'* manasındadır."

Burada en doğru olan husus ***"el-ğurûr"*** kelimesinin, *"ğayın"* harfinin kesre harekesiyle *"el-Ğirretu"* kelimesinden alınmış olmasıdır. Bu da *"gaflet"* manasındadır. Buna yakın veya bununla irtibatlı olan mana, kelimenin *"ğayın"* harfinin fetha harekesiyle elbisenin kıvrım veya dikiş ya da kesik yerleri manasında olan *"ğerru's-sevb"* ifadesinden alınma bir değerlendirme olup, bu da, o elbisenin dürülmesiyle üzerinde oluşan çizgi eseri olup, buna kıvrım veya kesik de denmektedir. *"El-Ğarr"* kelimesinin çoğulu *"ğurûr"* olarak gelir.

El-Esâs adlı eserde şöyle denilmektedir: "*'İtvihi ela ğurûrihi'* denilir ki bunun manası *'Ela muqâsirihi'* demektir. Yani *'Onu, üzerinde bulunan ilk ütü kıvrımlarına göre dür ki, eski halini aynen korumuş olsun.'* Nitekim *'ğayın'* harfinin fetha harekesiyle *'ğeraretu's-sığar'* da bundan alınmadır. Manası *'küçüklerin deneyimsizliği, tecrübesi az olan küçükler,'* demektir. *'Ğayın'* harekesinin kesresiyle genç delikanlı için ve genç kız için *'feten ğirrun'*; *'fetatun ğirrun'* denilir. Yine *'el-ğurûr'* kelimesi, *'ğayın'* harfinin kesre harekesiyle *'el-ğirâr'* kelimesinden alınmıştır diye de söylenmiştir. Bu da kılıç, ok ve mızrak gibi aletlerin keskin tarafına verilen isimdir. Yine demişlerdir ki; *'ğerrehu'* ifadesinin manası *'Onu aldattı, tuzağa düşürdü, hile yaptı, ona batıl yoldan yedirdi. Sanki aldatma yoluyla onu kesti gibi manalara gelmektedir.'* Bunda aynı zamanda aşırılık ve uzaklık manası bulunmaktadır."

Gururdan, aldanmak ve aldatılmışlıktan nehyetme konusunun özeti, neticesi şudur: Kâfirlerin ve inkârcıların ülkeleri gayet güven içerisinde ve aldanmış bir halde, gurura kapılarak gezip dolaşmaları, onların bu durumları mü'minlerin de onların hallerine bakarak gurura kapılmalarına, onların yüzünden aldanmalarına bir neden yoktur. Onlara böyle bir durum gerekmez ve yakışık almaz. Hatta kâfirlerin varlık içerisinde bu aldanmışlık hallerine bakarak, onların bu durumlarının öyle sürüp gideceği inancına kapılarak mü'minleri onlar gibi olma vehmine kaptırmasın. Aslında bu durum, işin

aslını, sebep ve gerekçesini araştırmaksızın sadece dış görünüşe aldanarak onların kalıcı gibi gözükmesine aldanmasın. Yani işin iç yüzünü incelemeden, içinde neler var neler yok araştırmadan öyle gözü kapalı bir şekilde dalmaya kalkışmasın. Yani tıpkı elbiselerin görülen kıvrımları üzerinden dürülmesine benzeyen, dış kırışıklarına bakarak dürmeye kalkışmasın. Çünkü aldanan kişi de hep eşyanın dış yüzüne, görünen tarafına bakar da onun içyüzünü hiç araştırmaz.

Oysa onların içyüzlerini, sosyal hayatlarını şöyle bir gözden geçirip incelemiş olsa, o zaman inkârcıların ülkeleri gezip dolaşmaları, dünyayı alt üst etmeleri, varlık içersinden gezip tozmaları, güven içinde bunlardan yararlanmaları, nimet içinde yüzmeleri sağlam bir temel üzerinde oturtularak gelişen bir durum değildir. Çürük bir temele oturmuştur, günü geldiğinde o üzerlerine yıkılacak ve onlar onun altında kalacaklardır. Onların binaları sağlam temeller üzerinde yükselmiş olan binalar değildirler. Onların bu hali daha önceden batıl bir muharrikin yani harekete geçirenin devamlılık gösteren hareketi kabilindendir. Karşısına herhangi bir mani, bir engel de çıkmamıştır. Ne zaman ki o harekete mani olacak gerçek muarız karşısına çıkar, yani hak üzere hareket eden mü'minler onların karşılarına dikilirse, onların tümü göz önünde bulundurulduğunda aradan uzun zaman geçmemiş olsun ki, nihayetinde o egemenlikleri yok olup gider. Bu inkârcılar içerisinde önceden bolluk ve nimet içerisinde ölüp gidenlere ve mü'minlerin kâfirlerin aleyhinde başarı ve zafer elde ettiklerini göremeden ölüp gidenlere gelince; bu, onları bekleyen ahiret azabının dünyada göreceklerinden çok daha ağır olacağı demektir. Çünkü dünyada bolluk ve nimetler içinde yüzerken o hal üzere ölüp giden kâfileri ahirette çok daha büyük bir ceza ve azap beklemektedir. Bunun ahiretteki neticesi bu olacaktır. Nitekim Yüce Allah bu bağlamda şöyle buyurmuştur:

"Azıcık bir menfaattir o. Sonra onların varacakları yer cehennemdir. O ne kötü varış yeridir!" Yani o inkârcıların ülkeleri varlık ve güven içersinde gezip dolaşmaları var ya, yani kendisinden yaralandıkları şeyler, aslında azıcık bir menfaatin ötesini geçmeyen bir şeydir. Oysa sonunda ahirette varacakları yer ise, içinde ebedi olarak kalacakları o kötü varış yeridir. Varlık ve bolluk içerisinde güvenli bir hayat yaşayarak ölüp giden, Müslümanların yenilgiye uğrattığı, tüm varlıklarına el koyduğu kâfirlerin, Müslümanların

onlara İslâm'ın zaferi karşısında tattıkları bu dünya acısının ve azabının yanında ahirette de azap görecekleri kesindir. Her ikisi arasında bir fark yoktur. Yani ister daha önceden ölmüş olsun, Müslümanların zaferlerini görmemiş olsun, ister görenler olsun, hepsi de ahirette azap ve ceza göreceklerdir ve bu azap ve cezaları da ebedi olacaktır.

Mü'minlere gelince; kâfirlerin durumlarına mukabil olarak mü'minler lehindeki durum aşağıdaki ayette gelecektir.

"Cehennem", ahirette kâfirlerin ceza görecekleri yurdun adıdır. Söylendiğine göre bu sonradan Arapçalaşmış olan yabancı bir kelimedir. Yine denilmiştir ki bilakis kelime aslı itibariyle Arapça olan bir kelimedir. Yabancı bir dilden bu dile geçme değildir. Kelime, Arapların *"cim"* harfinin ve *"ha"* harfini kesre harekesiyle, *"nûn"* harfinin şeddeli okunuşuyla *"rikyetu cihinnam"* ifadesinde geçtiği gibidir. Bunun manası da *"dibi oldukça derin olan kuyu"* demektir. Buna göre *"cehennem"*, *"Haviye"* manasındadır. *"Haviye"* de *"kızgın ateş"* demektir.

"Mihâd", *"yatak-yaygı gibi hazırlanmış, çiğnenen, basılan mekân"* demektir. Yine "Ateşe *'mihâd'* adının verilmiş olması, onlarla alay edip eğlenmek ve ağır bir şekilde cezalandırmak içindir." denilmiştir. Her iki kelimenin de açıklamaları Bakara Sûresi'nin 206. ayetinde geçmişti. Oraya istersen bakabilirsin.

Yine denilmiştir ki; "Bu ayet, Mekkeli müşrik Araplar hakkında nazil olmuştur. Çünkü bunlar ticaret maksadıyla yeryüzünde gezip dolaşıyorlar, bir zamanlar böylece kazanç sağlıyorlardı. Fakat Müslümanların böyle bir güç ve imkânları yoktu. Çünkü hep müşriklerin saldırılarına uğruyorlar, müşrikler onların gidip gelecekleri yolları hep tutuyorlardı. Müslümanları nerede bulup yakalasalar hemen saldırıyorlardı. Fakat Müslümanlar, ticaret amacıyla olsun bir başka amaçla olsun yurtlarından çıktıklarında müşriklere karşı koyabilecek bir güce sahip değillerdi."

Nitekim denilmiştir ki; "Bazı mü'minler, 'Allah'ın düşmanları gördüğümüz kadarıyla varlık ve bolluk içerisinde gezip dolaşırlarken, bizler açlıktan ve sıkıntıdan helak oluyoruz!' diye yakınmışlar. İşte ayet de bunun üzerine inmiştir."

Daha sonra Yüce Allah kâfirlerin durumuna karşılık mü'minlerin varacakları yeri açıklamıştır. Açıklamıştır ki, mü'minler için yapılan paylaşımda

mü'minlerin aldanmadığı görülmüş olsun. Bunun için de şöyle buyurmuştur: ***"Fakat rablerine karşı gelmekten sakınanlar için, Allah tarafından bir ikram olarak, altlarından ırmaklar akan, ebedi olarak kalacakları cennetler vardır."*** Bu ayetle ilgili yorumda demişler ki; "Burada ***'nüzul'*** yani *'ikram'*dan söz edilmesi, *'gelen veya gelecek olan konuklar için hazırlanan şey'* demektir." Bir diğer yoruma göre ise bu, gelen misafire veya konuğa ilk olarak hazırlanan şey manasındadır.

Ragıb ise, "Bu kelîme azık manasındadır." diye bu ifadeye tahsis etmiştir. İmam Ferra da diyor ki: "*'Nüzul'* kelimesinin mansub yani üstünlü kılınmasının sebebi tefsir manası açısındandır ki bu adeta senin şöyle demene benzer: *'Huve leke hiybeten, ve bey'an ve sadakatan.'* (*Bu sana bir bağıştır, senin için bir alışveriş ve sadakadır.*)" Mademki cennetler konuklar için hazırlanan yerlerdir; bu da cisimle, beden ile alakalı olan nimetleri kapsar. Hiç kuşkusuz bu genellik ifadesi aynı zamanda ruhu ilgilendiren nimetleri de kapsamaktadır ki, o da Allah'ın rızası ve hoşnutluğu olup, cennetin en büyük nimetidir ve zaten cennet nimetleri de kat kattır. Allah mü'minlere bu cezayı yani mükâfatı onların takvası sebebiyle vaat etmiştir. Zaten bu takva aynı zamanda masiyet olan şeylerin terki ve itaatleri de kapsar.

Daha sonra da Yüce Allah *"ebrâr"* denilen iyi kimseler için ruhu ilgilendiren ikram, lütuf ve ihsan nevinden olan nimetlere işaret ederek şöyle buyurdu: ***"Allah katındaki nimetler iyi kimseler için daha hayırdır." "Allah katındaki nimetler"***, konuklara ilk elden sunulan ikrama ek olarak fazladan Allah'ın bir lütfü ve ihsanıdır. Allah, emirlerine bağlı ve yasaklarından uzak hareket eden takva sahibi bu kullarına iyilik olarak sunacaktır bunları. *"İyi kimseler için Allah katındaki nimetler daha hayırlıdır."* ayetiyle de denilmek istenen şey de budur.

Dünyada inkârcıların refah ve bolluk içerisinde gezip dolaşmaları ile en değerli olarak elde ettikleri meta sonuçta fanidir, geçicidir. Bunlar takva sahiplerinin konakladıkları cennetlerdeki ikramların değerine ulaşamaz.

Bizim burada söylediğimiz bu husus "Allah'ın iyi kimseler-Ebrâr için hazırladıkları şeyler, kendi katında olduğunu söylediği ikramların aynısıdır." sözünden daha evla bir sözdür. Çünkü zamirin konması gereken yerde zahir ismi yani ismin kendisini koyması ki bu, "Allah'ın katındaki şeydir." ifadesidir. Bu ifadeyi zamir yerine koymuştur. Oysa cümlenin gereği ve yakışık alan

durumu, onun zamir ile ifade edilmesiydi. Şayet bu, onun aynısı olsaydı, buna göre olduğu gibi ismi zahir olarak ortaya çıkardı ve bundan dolayı mükellef tutulmazdı. Bu durumda ***"Allah'tan korkanlar"*** ifadesiyle *"İyi kimseler-Ebrâr"* arasındaki fark ortaya çıkardı. Çünkü *"ebrâr"* kelimesi, *"baarr"* veya *"birr"* kelimesinin çoğuludur. Bu da *"birr"* özelliğini taşıyan manasına gelir. Kaldı ki zaten Yüce Allah bunu Bakara Sûresi'nin 177. ayetinde açıklamıştır. Söz konusu ayette Yüce Allah *"Asıl iyilik-Birr, o kimsenin yaptığıdır ki Allah'a, ahiret gününe, meleklere, peygamberlere inanır..."*[324] diye buyurmuştur.

Bu konuya daha önceki dua ayetlerinde işaret etmiştik. İstersen oradan oku. *"Birr-Ebrâr"* kelimesinin anlatılan şekilde ilgili ayette açıklanması, Ragıb'ın bununla ilgili olarak anlattıklarını teyit eder mahiyettedir. Ragıb bu kelimenin fetha-üstün hareke ile *"berr"* kelimesinden türediğini zikrediyor. Bunun zıttı da deniz yani *"bahr"* kelimesidir. *"Berr"*, yapılacak hayırda genişliği ifade eder. O halde bu kelime, ***"takva"*** kelimesinden daha çok kemal manasına delâlet eder. Çünkü *"takva"*, *"öfkeye, kızgınlığa ve cezalandırılmaya sebep olabilecek şeyleri terk etmek, bunlardan sakınıp uzak durmak"* demektir. Bu da ancak haramları terk etmekle ve farzları da yerine getirmekle, hayrın nafile kısımlarına geçmek söz konusu olmaksızın kazanılabilir.

Ayette mü'minlerin cezaları yani ödülleri her iki yönüyle yani hem işin takva ile olan yönü ve hem de birr-ebrar ile olan yönü açısından ceza durumunu istidrak lafzıyla zikretti. Ki, onlarla kâfirler arasındaki karşılaştırmayı veya mukabeleyi belirttiğimiz gibi temellendirmek, nass ve alıntıyla belirlemek için istidrak lafzıyla kullanmış oldu.

Kitab Ehli'ne Mensup Müslümanların Bazı Vasıfları

"Kitab Ehli'nden öyleleri vardır ki, Allah'a, hem size indirilene, hem de kendilerine indirilene tam bir samimiyetle ve Allah'a boyun eğerek iman ederler. Allah'ın ayetlerini az bir paraya satmazlar." Geçen ayette yer alan ***"ellezîne keferu"*** cümlesini *"Kitab Ehli"* diye tefsir edenler, bu ayeti de geneli içerisinde yeni bir durum imiş gibi veya istisna imiş gibi değerlendiriyorlar.

Yani bu ceza, sizden kibirlilik gösterip de bu dünya nimetlerinden yararlananlar içindir ki bunlar küfürlerinde ısrarcıdırlar. Onlardan öyleleri de vardır ki, Allah'a, ahiret gününe iman ederler diye devam edenler için de

324. Bakara, 2/177.

bizim tercih ettiğimiz esasa göre aynı şekilde geçerlidir. Bu da genel olarak tüm inkârcılar demektir. Nitekim bu manada birçok ayet gelmiştir.

Nesai, Enes'ten rivayet etmiştir, Enes demiş ki: "Necaşi'nin ölüm haberi, Hz. Peygamber'e ulaştığında, Rasûmummah (s) *'Onun cenaze namazını kılın.'* diye buyurmuştur. Bunun üzerine sahabe: *'Ey Allah'ın Rasûlü! Biz Habeşli bir kölenin cenaze namazını mı kılacağız?!'* diye tepki göstermişlerdi. İşte bunun üzerine bu ayet Necaşi hakkında indi."[325]

Biz de diyoruz ki: Bu ayet Necaşi'yi kapsadığı gibi, Yahudilerden ve Hıristiyanlardan olup da Hz. Peygamber'i doğrulayan ve vasıflarını kabul edenleri de, Mecusileri de kapsar. Çünkü bir görüşe göre Mecusiler de Kitab Ehli kapsamındadırlar. Nitekim Hz. Ali'den gelen rivayete göre böyle denilmiştir. Fakat bu sayılanlardan hiçbirisi Kur'ân indiği sırada iman etmiş değildir. İman eden yalnızca Selman-ı Farisî'dir. Çünkü Selman (r) İslâm'dan önce Hıristiyanlığı seçmişti.

Daha sonra Razi'nin tefsirine baktım, bir de ne göreyim! Diyordu ki: "Bu ayetin nüzul sebebi hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. İbn Abbas, Cabir ve Katade; bu ayet, Necaşi öldüğünde onun hakkında nazil olmuştur. Çünkü Peygamber (s) onun gıyabında cenaze namazını kılmıştır. Bunun üzerine münafıklar *'O, hiç görüp tanımadığı bir Hıristiyan'ın cenaze namazını kıldı!'* diyerek dedi-kodu yapmaya başlamışlardı."

İbn Cerir ve İbn Zeyd de "Bu ayet Abdullah b. Selam ve arkadaşları hakkında inmiştir." demişlerdir. Yine "Bu ayet, Necran halkından 40, Habeşistan halkından 32, Rumlardan da 8 kişi hakkında inmiştir." demişlerdir. "Çünkü bunlar Hz. İsa'nın dini üzere idiler, sonradan hepsi de Müslüman olmuşlardı." Mücahid de, "Bu ayet Kitab Ehli'nden olup iman edenler hakkında inmiştir." demiştir. Bu görüşler içerisinde en yerinde olanı da budur.

Üstad İmam Abduh diyor ki: Allah mü'minlerin durumlarını, onlar için hazırladığı sevap ve ödülü açıkladıktan sonra, peşinden kâfirlerin durumlarını ve onlar için hazırladığı cezalandırılmayı da zikretti. Kitab Ehli'nden bir grubun Kur'ân sayesinde doğru yolu bulduklarını zikretti. Çünkü bu kimseler zaten önceleri de kendilerine inen kitaplarına ve orada peygamberlere ilişkin olarak anlatılanlara da iman etmişlerdi. Yine onların vasıflarından olmak üzere bu kimselerin Allah'a boyun eğenler, huşu içerisinde olanlar

325. Bkz: *Lubabun-Nukûl.*

olarak tanıtılmıştı. Çünkü Kitab'a iman ettiğini söyleyen herkes huşu içerisinde olmayabilir. İşte bu huşu dinin ruhudur, özüdür. Bu ruh ve özdür ki, insanı yeni Peygamber'e imana sevk ediyor. Bu ruh ve özdür ki, onlarla Allah'ın ayetlerini az bir dünyalığa değiştirenler arasına bir engel getirebiliyor, aralarına girebiliyor. Burada söz konusu olan değer hem mal varlığını, hem de makam, mevki, şan ve şöhreti kapsar. Nitekim içinde bulundukları şeyden istifade etmeleri temettü yani yararlanma ve faydalanma da bundandır. Gerçi bu, insan için zor bir şey olsa da neticede böyledir ve insanın mutlaka alışkanlıklarını bırakması, terk etmesi gerekir.

Bütün bunlar özellikle onların mü'min olmaları sebebiyle ele alınmış oldu. Ki o mü'minlere daha önceki ayetlerde geçen şeyler, kâfirlere vaat edilenin mukabili olmak üzere vaat olunmuştur. Yani eski dinlerinde olsun yeni inançlarında olsun sabretmeleri konusunda onlar örnek alınsınlar için bunlar zikredilmiştir.

Bunların imanları tekit sığasıyla zikredilmiştir. Çünkü Kitab Ehli -kendi kitaplarına mağrur olmaları ve kendi yanlarında olanlar sebebiyle başkalarından hiçbir şeye ihtiyaç duymayacaklarını söylemeleri bakımından- halk arasında iman etmeye en uzak olan kimselerdi. Bunun yanında en garipsenecek ve yadırganacak olan durum, inatçı olmaları, Peygamber'e (s) karşı büyüklük taslamaları, peygamberlik görevine haset etmeleri, içlerinden bazılarının sağlıklı bir şekilde iman etmelerinden dolayı onlara eza ve cefada şiddete varacak kadar aşırıya kaçmaları olmuştur.

Bundan dolayıdır ki aralarından iman edenler sayıca oldukça azdırlar ve aynı zamanda bu iman eden az sayıdaki kimseler, ilim ve faziletçe de onlardan en iyi olanları, en faziletli ve en çok basiret sahibi olanlardı. Biz de çağımızda gördüğümüz gibi bizim zeki olan ilim adamlarımız akidelerinden veya dinî bir görüşlerinden dönme bakımından en az görülenleridirler. Yani bu zeki ilim adamları üzerinde yürüdükleri ve büyüklerinden, şeyhlerinden aldıkları, kitaplardan okudukları ve inandıklar davadan, o batıl da olsa, açıkça bir hata içinde de olsa, döndükleri pek görülemez.

Bu ayette kâfirlerin içinde bulundukları bolluk ve refah hali karşısında mü'minlerin yaşadıkları sıkıntı ve darlık durumları açısından mü'minlere yönelik bir teyit ve destek vardır. Sanki burada şöyle denilmektedir: *"Kitab Ehli'nden olup da hayırlı olanların hallerine bir bakın hele! Bu dünya hayatının*

varlığına hiç önem vermiyorlar. Aksine bu dünyalık yerine Allah'ın katında olanını seçip tercih ediyorlar." Bu bir bakıma bir örnekleme, darb-ı mesel gibi olup Müslümanlara model olsun istenmiştir.

Ben de derim ki; burada Müslümanlar beş özellikle tanıtılmıştır. Şöyle ki:

Birincisi: Allah'a iman etmiş olmalarıdır. Yani sahih ve sağlıklı bir iman ile inanmak, şirkin bulanmadığı, kendisini Allah için amel işlemekten uzak tutmayacak bir izan ve akıl anlayışı yer almaktadır. Yoksa şöyle diyenler gibi değildirler:

"İnanmadıkları halde Allah'a ve ahiret gününe iman ettik..."[326] Yine onlar şöyle de değiller: *"Onların çoğu, ancak ortak koşarak Allah'a iman ederler..."*[327]

İkincisi: Müslümanlara indirilenlere iman etmeleridir. Bu ise Yüce Allah tarafından Peygamber Muhammed'e (s) vahyedilenlerdir. Bu ikincisini, kendisinden sonra gelecek olana takdim etti, buna öncelik verdi. Çünkü umde yani esas olan, temel olan budur ve ameller de bunun üzerine bina olunur. Herhangi ihtilaflı, tartışmalı bir konuda başvurulacak, hakem olarak kabul edilecek, kesin hükmü verecek olan odur. Bu durum kesin olarak yakîn manasında sabittir. Bu konuda herhangi bir tahrif, bir sapma söz konusu değildir, zayi olmak gibi bir durum olmaz, olamaz.

Üçüncüsü: Kendilerine indirilenlere de iman edeceklerdir. Bu ise, Yüce Allah tarafından onların peygamberlerine vahyedilen şeylerdir. Bu durum aynı zamanda tercümeler yoluyla kaybolanlar veya manası itibariyle yapılan nakiller ve alıntılar yüzünden meydana gelen bozulmalara aykırı düşmez. Yani peygamberlerine gelen vahyin aslına iman etmelidirler. Zayi ve tahrif olmuştur diye iman etmezlik olamaz.

Burada denilmek istenen husus, icmali manada toptan iman konusudur ve Kur'ân'ın kendilerine gösterdiği şeye de tüm detaylarıyla, tafsilatıyla iman etmeleridir. Çünkü Kur'ân bu konuda temeldir, umdedir. Kur'ân geldikten ve o öğrenildikten sonra artık ona muhalefet edenlerin imanına itimat olunmaz, değer verilmez. Gerçi yakında bu konu gelecektir. Nitekim Kur'ân'ın Tevrat ve İncil hakkındaki hükmü ile ilgili açıklama, bu sürenin başındaki tefsirimizde gereken bilgiye yer verilmiştir. Dileyen oraya bakabilir.

326. Bakara, 2/8.
327. Yusuf, 12/106.

Dördüncüsü: Huşu içerisinde olmak... Çünkü bu, sahih imanın meyvesi ve ürünüdür. Zira bu meyve, imanın yapılmasını ve olmasını istediği ameli yerine getirmeye, buna uymaya yardımcıdır. *"Huşu"*; Yüce Allah'a karşı kalpte duyulan bir haşyetin, ürpertinin, hassasiyetin eseridir. Ki bu, vücuttaki organlar ve insan şuuru üzerinde varlığını gösterir. Böylece göz sükûn ve inkisar ile huşu duyar, ses, yüksek tonda olmamakla kendini gösterir. Tıpkı bu iki durumun dışında kalan diğer organların huşularında olduğu ve olması gerektiği gibi olmalıdır.

Beşincisi: Bu da makablinin eseridir ki, dünya metaından olan herhangi bir şey adına Allah'ın ayetlerini satmaması, değiştirmemesidir. Nitekim böyle bir hal, milliyetçilik ve ırkçılık hastalığına bulanmış olan sözde iman sahipleri arasında yani onların ilim sahibi geçinenleri arasında oldukça yaygındır. Nitekim öteki toplumlardan ve din erbabından olup da bunlara bu yönleriyle benzeyenlerde de bu durum vardır. Bununla ilgili açıklama gerek bu sûrede olsun ve gerekse de bundan önce geçen sûrede olsun ele alınmıştı.

Yüce Allah buyuruyor: *"İşte onlar için rableri katında ecirleri vardır."* Yani şu anlatılan vasıflara sahip kimseler var ya, işte onlar için rableri katında layık oldukları ecirleri vardır. Çünkü Allah onları nimetleriyle yetiştirdi, onlara hak olan yolu gösterdi. Yani hoşnutluk yurdunda onlara mutluluk vardır. Ki aziz ve celil olan Allah nimetlere ve buna ehil olanlara bir şeref ve saygınlık olması açısından bunu bizzat kendi zatına nispet etti.

Kitab Ehli'nden olup da bu türden özellikleri taşımayanların hilafına olarak inananlara o ödüller vardır. Çünkü Kitab Ehli, gururlarına aldanmış, kendilerini ve kendilerinden önce geçen seleflerini inatla taklit ederek hareket etmişlerdir. Zira Hz. Muhammed'in peygamberliğine ilişkin bilgileri gizlemişler, onun hak olduğunu bildikleri halde, o bilgileri açıklamamışlardır. İşte bunlar ahirette ateşin kendilerini beklediği kimselerdir. Çünkü kim olursa olsun kendilerine Muhammed'in (s) daveti ulaşmış olan herkes onun peygamberliğinin gerçekliği ortaya çıktıktan sonra ona iman etmezlerse imanları sahih ve gerçek bir iman olmaz. Nitekim bu durum Kitab Ehli'nce anlaşılıp ortaya çıktığı halde inkâra kalkıştılar, inatlaştılar. Tıpkı atalarının inkâra kalkışıp inatlaşmaları gibi yaptılar. Dolayısıyla bunların daha önce geçen peygamberlerle ve onlara gönderilen kitaplara iman ettiklerini ileri

sürmeleri, Yüce Allah'a iman etmeleri de sahih bir iman olmaz, olamaz. Hem de haşyet içerisinde ve huşu ile O'na yakınlık gösteren manada bir doğru iman olamaz ve olamaz. İşte bunların bu özellikleri sebebiyle, bu gibiler hakka karşı büyüklük tasladıklarından, batılda ısrar ettiklerinden dolayı asla Allah'tan korkmazlar.

Bu durum, *"Şüphesiz iman edenlerden, Yahudilerden, Hıristiyanlardan..."*[328] diye geçen ayete de mutlak manada aykırı düşmez. Çünkü bu ayet, kendilerine Hz. Peygamber'in daveti gerçek manasıyla ulaşmamış olanlarla ilgilidir. Çünkü bunlar davetin ne olup ne olmadığını da gerçek manasıyla anlamış değillerdir; tıpkı kendilerinden öncekiler gibidirler.

"Şüphesiz Allah, hesabı çabuk olandır." Allah bir anda, çok kısa bir anlık zaman dilimi içersinde tüm yarattıklarının hesabını hemen görüverir. Onlara işledikleri tüm amellerinin tesiri bizzat kendi şahıslarında olmak üzere sonucu açıklanır. Yani onların daha önce geçmişte işledikleri tüm amelleri karşılarına hareket eden bir suret ve şekil olarak çıkar. Nitekim çağımızdaki buluşlarla bu gerçek çok daha kolay bir şekilde anlaşılabilmektedir. Bununla ilgili gerekli açıklamalar da daha önce geçmişti.

Seferberlik Çağrısı

Daha sonra her şeyden münezzeh olan Allah, bu sûreyi mü'minlere bir vasiyetle, tavsiye ile sonlandırıyor. Çünkü o tavsiye veya vasiyet sayesinde söz konusu duaların kabulü gerçekleşecektir. Bu dünyada, verilen vaadin yerine getirilmesi, ahiret hayatı için de vaat olunan güzel ödül gerçekleşecektir. Bunun için Allah şöyle buyurmaktadır:

"Ey iman edenler! Sabredin; düşman karşısında sebat gösterin; cihad için hazırlıklı ve uyanık bulunun ve Allah'tan korkun ki başarıya erişebilesiniz."

Üstad İmam Abduh diyor ki: Ayet şöyle demektedir: "Karşı karşıya bulunduğunuz eza ve cefaya sabredin, göğüs gerin; size karşı direnen ve mukavemet gösteren düşmanlarınıza karşı siz de direnin, mukavemet gösterin, sebat edin. Çünkü düşmanlarınız üzerinde bulunduğunuz iman sebebiyle sizi yenmek istediler, ellerinizde olan hakkı ezdirmek, ortadan kaldırmak istiyorlar. O halde bunlara fırsat vermeyin, karşılarına sabır ve sebatla dikilip mukavemet gösterin. Onların savaşmak için atlar besleyip hazırlık yaptıkları

---

328. Bakara, 2/62.

gibi siz de cihad etmek için atlar besleyin, hazırlıklı olun, her türlü silah gücünden yararlanmak için gereğini yapın."

Ben de derim ki: İster ***"musabere"*** *(bir şeye katlanma)* kelimesi olsun, ister ***"murabata"*** *(Düşmanı vurulması ve saldırılması gereken yerde bekleme)* kelimesi olsun, bu kelimelerin her ikisi de ***"ribat"*** anlamındadırlar. *"Ribat"* da *"bir yerde bekleyip cihad talimi yaparak yeri ve zamanı geldiğinde derhal harekete geçmek"* demektir. Dolayısıyla bu, düşmana saldırmak, ona aman vermeden, göz açtirmadan gerekeni yapmaktır. Sabırda olsun, savaş için at besleme, her türden silah gücünü hazırlama, eğitimini yapma ve yaptırma anlamında olsun, düşmanı yenmek için gerekeni zamanında yapmaktır. Nitekim ayette şöyle buyrulmuştur:

"Onlara-İslâm düşmanlarına- karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar (Kara, deniz ve havada savaşa uygun olmak üzere her türlü silahlı gücü) hazırlayın."[329]

Yani İslâm'ın öngördüğü esas ve ölçüler içerisinde, onlar bize nasıl ve ne şekilde saldırıyor ve bizimle savaşıyorlarsa, bizler de aynısıyla karşılık vereceğiz, onlarla savaşacağız. Bu ayetin hükmü içerisinde çağımızda ve ilerideki zamanlarda ne türden bir savaş türü olabilecekse, örneğin silahların her türünü imal ederek, gemilerde ve deniz kuvvetlerinde kullanılan her manadaki silahı üreterek ve kullanarak, kara, deniz ve hava kuvvetlerinde ne türden silahlar ve savaş araçları varsa üretmek, kullanmak ve edinmek gerekir.

Askerî eğitimin her çeşidi, gerilla eğitiminin her türlüsü ve her koşulda yapılacak şekilde asker yetiştirtmelidir. Bütün bunlar da elbette sportif manada askerî alandaki jimnastik hareketleri ve mubah olan sporun her türünün yanı sıra gerek tabii bilimler olsun, gerekse sporla ilgili ilimler olsun hepsini içerir.

Bütün bunlar bu asırda Müslümanlara farz olan görevlerdir. Çünkü askerî manada gerekli hazırlık ve savaş gücü ve kabiliyeti ancak bu şekilde yerine getirilebilir. Bu farzın uygulanması böyledir. Başka türlü sağlanamaz.

Genel olarak Müslümanlar arasında yaygın anlayış, murabata lafzı mutlak ifade olunduğunda, ülke sınırlarında nöbet beklemek anlaşılır. Çünkü buralar düşman kuvvetlerinin saldırı ve giriş çıkış noktalarıdırlar. Onlara karşı savaşmak ve ülkeyi savunmak için bu gereklidir. Eğer düşman herhan-

329. Enfal, 8/60.

gi bir şekilde hücuma geçer, saldırı yapacak olursa, işte o sınır noktalarında bekleyenler onların saldırılarını, giriş ve çıkışlarını önlemeye yönelik bir savunma halinde olmak durumundadırlar. Böyle bir durumda savaş atlarını, silah güçlerini her an savaşa çıkacakmış gibi hazır bulundurur, onların tımar ve bakımlarını yaparlar. İşte bu ve benzeri daha birçok ihtiyaç duyulan konularda gerekli çalışmayı yaparlar.

Üstad Abduh ***"takva"*** ile *"vasiyet"*, tavsiye konusunda diyor ki: Yüce Allah bu tavsiyeyi çokça yapıyor. Bununla beraber gördüğümüz o ki, insanlar o tavsiyeden hep uzaktalar. Hatta halk arasında takva sahibi kimse, işini ve gücünü pek bilmeyen, hatta halkın işinden de anlamayan kafası çalışmaz, aptal, bunak kimse olarak kabul görülür. Takva üzere yaşayanı bu şekilde tanımlamak ve değerlendirmek gerçekten onlar adına en büyük kötülüktür.

"Takva", nefsini yani kendini Allah'tan, yani Allah'a karşı gelmekten ve O'nun gazabına muhatap olmaktan sakındırmak, gazabından ve cezalandırmasından uzak tutmaktır. Bu da ancak kişinin Rabbini tanıması gerektiği ve O'nu hoşnut edebileceği şeyleri bilmekten, nelere gazaplandığını anlayıp kavramaktan geçer. Bunu da ancak Yüce Allah'ın Kitabı'nı gereği gibi bilen, okuyup anlayan ve Rasûlü'nün sünnetini tanıyan, salih selefin gidişatını ve davranışlarını öğrenmiş olan başarabilir. Çünkü bunları bilip tanıması halinde hep kendini onlar gibi olmaya, onların gittiği yoldan gitmeye sevk eder, yöneltir.

Kim sabreder ve düşmana karşı durmada sebat gösterirse, hakkı ve hak ehlini korumak amacıyla savaş sanatını öğrenip cihad için hazırlanırsa, O'nun davetini yayıp diğer konularda Rabbinin emir ve yasakları doğrultusunda hareket ederse, böylece o kimse Allah katında kendini kurtuluşa, saadete, huzura ve felaha hazırlamış olur.

Ben de derim ki: ***"Felâh"*** zaten kurtuluşun kendisidir. İstenilen ameli yerine getirmekle zaferi kazanmaktır. Bu bazen sadece dünyaya has olabilir. Nitekim Fir'avun'un ağzından hikâye ederek Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: *"Muhakkak ki bu gün üstün gelen kazanmıştır!"*[330]

330. Taha, 20/64

Bazen de sadece ahirete özgü olabilir. Nitekim Kehf Ashabı yani mağarada kalanlardan hikâye ederek Rabbimiz şöyle buyurmaktadır: *"O zaman ebedi olarak iflah olmazsınız, kurtulmazsınız!"*[331]

Bazen de dünya ve ahiret arasında müşterek olabilir. Bana göre Kur'ân'da yer alan ve mü'minlere yönelik olan vaatlerin birçoğu bu nevidendir.

Şu anda tefsirini yaptığımız ayette murat olunan husus, dünya ile ilgili olan kurtuluştur. Zaten bunun böyle olduğu da gayet açıktır. Çünkü sabır ve düşmana karşı sebat gösterme, murabata ve takva konularının tamamı dünyada düşmana karşı üstünlük elde ederek zafer kazanmak ve onlardan kurtuluşa ermektir. Kaldı ki iyi niyet ve iyi bir amacın yanında hakka ve adaleti ikame etmek, ayakta tutmak da bunun içerisinde ise, durum daha da farklılık kazanır. Ki zaten mü'minin özelliği ve hedefi de budur. Evet, bütün bunlar ahirette saadete erebilmenin sebepleridirler. Zaten bütün bu ameller ihtiyarîdir, arzuya bağlıdır ve hepsi de insanın mukadderatına dâhildir. Bunun içindir ki Allah bu ameli emir buyurdu. O halde bu amel o kişinin kurtuluş sebebidir.

Allah'tan dileğimiz, bizi, bize gösterdiği yolda başarılı ve muvaffak kılması; her iki dünyada saadete ermek adına bizim için takdir buyurduğu sebeplere bizi ulaştırmasıdır. Dileğimiz ve isteğimiz budur Rabbimiz!

---

331. Kehf, 18/20.

﴾ NİSÂ SÛRESİ ﴿

Medeni Sûredir. 176 ayettir.

Bu sûrede, bir önceki sûre olan Âl-i İmrân'da tafsilatlı bir şekilde bahsedilen Uhud Savaşı ile ilgili *"Size ne oluyor ki münafıklar hakkında iki grup oldunuz?"*[332] ayeti vardır. Bu konu ileride yeri gelince ele alınacaktır. Yine bu sûredeki bir ayette, Uhud Savaşı'ndan sonra olan ve Âl-i İmrân Sûresi'nde bahsi geçen Hamrâu'l-Esed Savaşı'ndan da söz edilmektedir ki o da *"O (düşman) topluluğu takip etmekte gevşeklik göstermeyin."*[333] ayetidir. Bu ve bundan önceki husus *Rûhu'l-Meânî*'de zikredilmiştir.[334] Diğer hususları (vecihleri), yani bu sûredeki ayetlerin ekserisinin, daha önceki sûrelerde işlenen konularla münasebetine dair hususları ise ne bir kitapta gördüm, ne de birisinden duydum.



يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا
وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ
اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا ﴿1﴾

Bismillâhirrahmânirrahîm.

1- **Ey insanlar! Sizi bir nefisten yaratan ve ondan eşini yaratan; bu ikisinden de çok sayıda erkek ve kadın yayan Rabbinizden sakının. Kendisi ile istekte bulunduğunuz Allah'tan ve rahimlerden sakınınız. Şüphesiz ki Allah, sizin üzerinizde bir gözetleyicidir.**

332. Nisâ, 4/88.
333. Nisâ, 4/104.
334. Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut, IV/179.

"Ey İnsanlar!" İfadesinin Kapsamı

Üstad dedi ki: Allah Teâlâ bu sûrenin başında, muhatap durumdaki insanlara, kendilerinin aynı nefisten (asıldan, kökten) olduklarını hatırlatarak başladı. Böylece sûrede yer alacak olan, nesebe/soya ve sıhriyete bağlı akrabalık hükümleri ile bunlarla alakası olan evlilik ve miras hükümlerine bir hazırlık yapılmış ve sûreyi mütalaa edecek kişinin bunlara dikkati çekilmiş oldu. Allah önce icmali bir şekilde genel akrabalığı, sonra da ***"rahimler"***i (*yakın akrabalıkları*) zikretti ve müteakiben de rahimlerle ilgili hükümlerin tafsilatını anlatmaya başladı.

Bu sûreye ***"Nisâ"*** (*kadınlar*) adının verilmesinin sebebi, sûrenin başında kadınlardan ve onlarla ilgili bazı hükümlerden söz edilmesidir.

"Ey insanlar!" Bu, belli bir topluluğu hedef almayan genel bir hitaptır. *Celaleyn* tefsirinde yapıldığı gibi, bu hitabı Mekkelilere tahsis etmenin bir anlamı yoktur. Üstelik bu sûre, -bir ayeti hariç- Medenîdir ve o bir ayetin de Mekkî mi, Medenî mi olduğu hakkında ihtilaf vardır. Buradaki ***"İnsanlar"*** lafzı, *"beşer"* olanlar hakkında kullanılan bir cins isimdir. ***"Nâs"*** (*insanlar*) kelimesinin aslının *"unâs"* olduğunu, başına *"elif"* ve *"lâm"* harfleri gelince hemzesinin hazfedildiğini söyleyenler olmuştur.

Razi, bu ayette Mekkelilere hitap edildiği şeklindeki görüşü İbn Abbas'a (r) nispet ederek şöyle devam der:[335] "Usulcü müfessirler ise buradaki hitabın, bütün mükelleflere yönelik umumî bir hitap olduğu hususunda ittifak etmişlerdir ve en doğrusu da budur." Daha sonra bu görüşünü destekleyen üç gerekçe zikreder. Bunlar; *"en-Nâs"* kelimesindeki elif-lâmın "istiğrâk" için oluşu, onların hepsinin de yaratılmış olmaları ve takvanın onların hepsine de emredilmiş olmasıdır.

Hatırladığıma göre tefsirle ilgili olarak küçükken babamdan duyup da ezberlediğim en eski ifade şudur: Allah Mekkelilere *"Ey insanlar!"* diye, Medinelilere ise *"Ey iman edenler!"* diye hitap eder. Kâfirlere, kâfir oldukları belirtilerek sadece bir defa ve o da Tahrim Sûresi'nde hitap edilmiştir: *"Ey kâfirler! Bugün özür beyan etmeyin!"*[336] Burada da onlara ahirette böyle hitap edileceği bildirilmektedir.

---

335. Razi, *Tefsir*, IX/128.
336. Tahrim, 66/7.

Ben derim ki: *"Ey insanlar!"* ifadesi A'raf, Yunus, Hac, Neml ve Fâtır gibi Mekkî sürelerde çoktur. Fakat bu ifade Medenî sûrelerden Bakara, Nisâ ve Hucurât'ta da geçmektedir. Bu ifade daha çok Mekkelilere hitap edilirken kullanılmakla birlikte Mekkeli olmayanları da kapsamakta ve Medenî sürelerde bütün mükellefler doğrudan muhatap kabul edilerek kullanılmaktadır.

İbn Abbas'ın, Nisâ Süresi'nin başındaki hitabın Mekkelilere yönelik olduğunu söylemiş olacağını sanmıyorum. Muhtemelen o, yukarıda babamdan naklettiğim söze benzer bir şey söylemiştir ve bunu nakledenler onu; bu şekildeki bütün hitapların aynı olduğu şeklinde yorumlayarak ona göre ifadelendirmişlerdir. *Celaleyn*'de de bu sebeple böyle bir hataya düşülmüştür. Hâlbuki Celal es-Suyutî *İtkân*'da bu sürenin Medenî olduğunu tespit etmektedir.[337]

*"...**Rabbinizden sakının!**"* Benzer ifadeler -sonuncusu bundan önceki sürede olmak üzere- daha önce çok geçti. İnsanların Rabbinden ve nimetleri ile onları besleyen Zat'tan sakınma emri ile ayetteki ***"Sizi bir nefisten yaratan..."*** ifadesi arasındaki münasebet açıktır. Çünkü yaratmak, kudretin eseridir. Öyleyse böyle muazzam bir kudrete sahip olmakla nitelenen Zat'tan sakınılması ve O'na isyandan uzak durulması yerinde bir davranış olacaktır. Bazıları böyle söylediler.

Üstad Muhammed Abduh da dedi ki: Şöyle demek bundan daha iyidir: Bu, ileride gelecek olan, yetimlerle ilgili hükümler ve benzerleri için bir giriş mahiyetindedir. Allah bir nevi şöyle demektedir: *"Ey insanlar! Allah'tan korkun; işlerinizde sizin için koymuş olduğu sınırları aşmaktan sakının. Bilin ki siz akrabasınız; aynı nesepte birleşiyorsunuz ve aynı kökten geliyorsunuz. Zayıfa, babasını kaybetmiş olan yetime karşı şefkatli olmanız, onun haklarını korumanız gerekir."*

Ben derim ki: Burada ***"Rab"*** (*yetiştiren, eğiten, terbiye eden*) kelimesinin zikredilmesinde de böyle bir şefkat saiki söz konusudur. Yani şöyle denilmek istenmektedir: *"Yaratıcınız, nimetleriyle sizi nasıl yetiştirmekte; ihsanı ve keremi ile sizi nasıl kuşatmakta ise siz de yetimi yetiştirin ve akrabalığı gözetin."*

"*Tek Bir Nefis*"ten Maksat Nedir?

Üstad Abduh dedi ki: Buradaki ***"bir nefis"***ten maksat Âdem değildir. Ayet nassı ile de, zahiri ile de buna delâlet etmez. Bazı müfessirlerin, bu şekildeki

337. Suyûtî, *el-İtkan*, I/16.

her nida, Mekkeliler veya Kureyşliler hakkında kullanılır, görüşü eğer burası için de doğru ise o zaman Kureyşliler buradaki *"bir nefis"*i Kureyş veya Adnan olarak anlayabilirler. Ama burada bütün Araplara hitap ediliyorsa onlar *"bir nefis"*i, Ya'rub veya Kahtan olarak anlarlar. Eğer burada bütün kavimlere hitap edildiğini kabul edersek o zaman şüphesiz her kavim bunu, kendi inancına göre anlar. Bütün insanların Hz. Âdem'in soyundan olduğuna inananlar, buradaki *"bir nefis"* ile Hz. Âdem'in kastedildiğini kabul ederler. Ama insanlığın her grubunun ayrı bir atası olduğuna inananlar, bu *"bir nefis"*i kendi inançlarına göre yorumlarlar. İnsanlığın büyük grupları şunlardır: Beyaz-Kafkas, Sarı-Moğol ve Siyah (Zenci ve zenci olmayan) ırk. Bunun, Habeşli kırmızı, Kızıl derili ve Malakî gibi bazı alt dalları da neredeyse asıl grup mesabesindedir.

Şöyle devam etti: Buradaki *"bir nefis"*ten maksadın Hz. Âdem olmadığının karinesi, ayette ***"Bu ikisinden de çok sayıda erkek ve kadın yayan..."*** denilmesi, kadınların ve erkeklerin nekre (belirsiz) olarak zikredilmesidir. Çünkü eğer öyle olsaydı *"Erkeklerin ve kadınların hepsini o ikisinden yaydı."* demesi münasip olurdu. Bütün insanları hedef alan bir hitapta, onların hepsi tarafından bilinen belli bir nefis olmadığı halde nasıl olur da belli bir nefisten söz edilebilir! Bazı insanlar ne Âdem'i, ne Havva'yı biliyor ne de onları duymuşlar. Mesela Nuh'un soyundan gelenler arasında meşhur olan bu nesep anlayışı İbranilerden alınmadır. İnsanlık için Hz. Âdem'e varan bir tarih belirleyenler ve bunun için yakın bir zaman dilimi tespit edenler onlardır. Çinliler, insanlık için başka bir atayı kabul ediyorlar ve onun için, İbranilerin benimsediklerine göre daha uzak bir zaman öngörüyorlar. Geçmiş insanlara ait tarihî kalıntılar üzerinde yapılan araştırmalar ve ilmî çalışmalarda, İbranilerin kabul ettikleri tarihe aykırı hususlar var. Biz Müslümanlar Yahudilerin tarihini -onlar bunu Hz. Musa'ya nispet etmiş olsalar da- tasdik etmekle mükellef değiliz. Çünkü onun Tevrat'ta mevcut bir bilgi olduğuna ve Hz. Musa'nın tebliğ ettiği şekliyle orada kaldığına dair her hangi bir vesikamız yok.

Üstad Abduh dedi ki: Biz, Peygamberimizden nakledilen bir vahye dayanmadıkça duyularla ve akılla algılananların ötesinde bir şeyi hüccet kabul etmeyiz. Daha önce defalarca söylediğimiz gibi ondan gelen vahiy ne ise o noktada durur, buna bir ilave veya bundan bir eksiltme yapmayız. Allah bu ayette, insanları kendisinden yarattığı nefsi müphem bırakmış ve belirsiz

(nekre) olarak zikretmiştir; öyleyse biz de onu müphem halde bırakalım. Eğer Batılı araştırmacıların dediği gibi insanlığa ait her ırk grubunun ayrı bir atası olduğu görüşü sübut bulursa bu, bizim Kitab'ımıza aykırı olarak sübut bulmuş bir görüş olmaz. Ama onların kitabı Tevrat'ta bu hususta açık ifade bulunduğu için bu durum, onların kitabına aykırı bir tespit olur. Nitekim o araştırmacıları, Tevrat'ın Allah'tan ve onun vahyi olduğu hususunda eleştirel yaklaşıma sevk eden hususlardan biri de budur.

Başka ayetlerde insanlara *"Ey Âdemoğulları!"* diye hitap edilmesi bu dediklerimize ters değildir ve bu durum, bütün insanlığın onun oğulları olduğu hususunda kesin bir ifade sayılmaz. Çünkü ayetlerin indiği dönemde bunlara muhatap olanların, Hz. Âdem'in evlatları olmaları bu hitabın yerinde olması için yeterlidir. Bakara Sûresi'nin başlarında Hz. Âdem olayının tefsiri esnasında geçtiği gibi yeryüzünde ondan önce aynı cinsin başka bir türü vardı ve onlar orada fesat çıkarmış, kan dökmüşlerdi.

Konuyu biraz daha açıklığa kavuşturmak üzere diyorum ki: Müfessirlerin büyük çoğunluğu buradaki *"bir nefs"*i Âdem olarak tefsir ederlerken bunu Kur'ân'ın nassından veya zahirinden almamışlardır. Onlara göre insanlığın atası Âdem olduğu, kendilerinde daha önceden kabul edilmiş böyle bir bilgi olduğu için öyle söylemişlerdir. Aynı müfessirler *"Sizi bir nefisten yaratan ve kendisinde sükûnet bulsun diye ondan eşini yapan O'dur."*[338] ayetindeki benzer ifadenin tefsirinde ise ihtilafa düşmüşlerdir. Razi burasının tefsiri hakkında üç tevil zikreder:

1. Kaffâl'dan naklettiği bu görüşe göre Allah bu olayı bir temsil tarzında ifade etmiştir. Burada; sizin her birinizi bir nefisten yarattı ve o nefsin cinsinden onun eşini, insan olma bakımından ona eşit olan bir insanı meydana getirdi, denmek istenmektedir.

2. Burada Hz. Peygamber zamanındaki Kureyşlilere hitap edilmektedir ve onlar da Kusay oğullarıdır. *"Bir nefis"*ten maksat Kusay'dır.

3. *"Bir nefis"*, Âdem'dir.

Daha sonra da, bu ayetin devamında o *"bir nefis"* ve eşi hakkında şirke düşmekten söz edildiği için üçüncü tevile göre ortaya çıkan probleme cevap olacak şeyler zikreder.

---

338. A'raf, 7/189.

Kaffâl'ın A'raf Sûresi'ndeki ayet hakkında; bunun bir nevi temsil kabilinden olduğu şeklindeki yorumu, daha önce Bakara Sûresi'nde bizzat Hz. Âdem kıssası için zikredilmişti.

İmamiyye'den ve Sûfiyye'den nakledildiğine göre bizce ve Ehl-i Kitab'ca meşhur olan Hz. Âdem'den önce çok sayıda Âdem vardı.

Rûhu'l-Meânî'de şöyle denir: "İmamiyye'den *Câmiu'l-Ahbâr* müellifi, on beşinci fasılda uzun bir haber nakleder. Ve orada Allah'ın, Âdem atamızdan önce her ikisinin arasında bin yıl olmak üzere otuz Âdem yarattığını, onlardan sonra dünyanın elli bin sene harap kaldığını, müteakiben elli bin senede imar edildiğini ve daha sonra da Âdem atamızın yaratıldığını anlatır."

İbn Bâbeveyh de (ö.329/941) *Kitâbu't-Tevhîd*'de Sâdık'tan uzun bir hadis rivayet eder:

"-Belki de sen Allah'ın sizden başka insanlar yaratmadığı görüşündesin?

-Hayır. Vallahi O, bir milyon Âdem yarattı. Siz o Âdemlerin sonundasınız."

Meysem (ö.681/1282), *Nehcu'l-Belâğa* üzerine yazdığı *eş-Şerhu'l-Kebîr*'inde belirttiğine göre Muhammed b. Ali el-Bâkır'ın "Atamız Âdem'den önce bir milyon veya daha fazla Âdem geçti." dediği nakledilir.

"*Şeyh-i ekber*" (Muhyiddin el-Arabî) (ö.638/1240), *Futuhat*'ında, zahiri itibariyle Hz. Âdem'den kırk bin sene önce de bir Âdem'in ve başkalarının olduğunu gerektiren şeyler zikretmektedir.

İbn Bâbeveyh'in *Hasâis*'inde neredeyse şu anda bile birden çok insanlığın mevcudiyeti anlamına gelebilecek şeyler vardır. Orada rivayet edildiğine göre Sâdık şöyle demiştir: "Allah'ın on iki bin âlemi vardır ve bunlardan her biri yedi semadan ve yedi arzdan daha büyüktür. Bu âlemlerden hiç biri, Allah'ın, kendilerinin dışında başka bir âlemi olmadığı görüşündedir."[339]

Bu konuda gerek *Futuhat'ta* ve gerekse *Futuhat* dışında zikredilen başka nakiller de vardır.

(*Rûhu'l-Meânî*'de) daha sonra Zeynularab'ın, birden fazla Âdem olduğunu söyleyenin kâfir olacağı görüşünde olduğu naklediliyor.[340] Fakat bu, onun ve en basit şüphe ile hemen Müslümanları kâfirlikle itham etmekte acele eden benzerlerinin cüretkârlığıdır.

---

339. *Rûhu'l-Meânî*'den yapılan nakil burada bitti. Bkz: Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, IV/180-181.
340. Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, IV/181.

Üstad Muhammed Abduh'un bu konuda iki görüşü var:

1. Hz. Âdem, bütün insanlığın atası olsa da olmasa da bu ayetin zahiri, buradaki *"bir nefis"*ten maksadın Hz. Âdem olmasına iki sebeple ters düşer. Bir taraftan ilmî ve tarihî araştırmalar bununla çelişmektedir, diğer taraftan da o *"bir nefis"*ten ve eşinden yayılanlar ayette nekre (belirsiz) olarak zikredilmiştir. Fakat bu iki sebepten birincisine karşı, yapılan araştırmaların henüz kesinlik kazanmadığı; ikincisine karşı da, buradaki nekreliğin onlardan doğrudan doğan kişiler bakımından olduğu, *"Ayette bir nevi 'O ikisinden çok sayıda erkek ve kadın yaydı ve onlardan da diğer insanları yarattı.' denilmektedir."* şeklinde karşı görüş ileri sürülebilir.

2. Bütün beşerin, Hz. Âdem'in zürriyeti olduğuna dair usuli manada kesin bir nass yoktur. Burada **"beşer"**den maksat; dik duran, derisi (beşeresi) açıkta olan ve kendisine *"insan"* denilen konuşan canlıdır. Bu görüşe göre bazı araştırmacıların ve onlara inanan kişilerin *"Beşerin birden çok atası vardır ve her grubun asılları o atalara ulaşır."* şeklindeki görüşleri Kur'ân ile çatışmamış olur.

Üstad Abduh'un görüşü, bu konudaki şüpheleri reddediyor. Fakat Hz. Âdem'in, bütün beşeriyetin atası olduğuna inananların bu inançlarına da mani olmuyor. Çünkü o, *"Kur'ân bu inancı kabul etmiyor."* demiyor. Onun yaptığı, Kur'ân'ın böyle bir düşünceyi tevil ihtimali olmayacak bir şekilde kesin tarzda ortaya koymadığını söylemekten ibarettir. Bu durumu açıkça ifade ettik. Çünkü bazı insanlar Üstad'ın dersinde, onun; Kur'ân bu inancı yani Hz. Âdem'in bütün beşeriyetin atası olduğu inancını reddettiğini söylediği şeklinde bir anlayışa kapıldılar. Hâlbuki o böyle bir şeyi ne sarahaten söyledi ne de böyle bir imada bulundu. Onun yaptığı açıklama şundan ibarettir: Gerek fen alanında ve gerekse insanlık tarihinden kalan eserler, onların âdetleri ve canlılar üzerinde araştırma yapanların söyledikleri gibi beşeriyetin birden çok aslının olduğu ve Hz. Âdem'in yeryüzündeki eski ve yeni bütün insanların atası olmadığı ispat edildiği takdirde bu, Kur'ân'a ters olmaz, onunla çelişmez. Böyle bir gerçekle karşı karşıya olan kişinin Kur'ân'a inanmış bir Müslüman olması mümkündür. Hatta o şöyle de diyebilir: Eğer Kur'ân Hz. Muhammed'in kendisine ait olsaydı onda büyük ölçüde bu konuda Ehl-i Kitab arasında yaygınlık kazanmış inancı teyit eden bir nass bulunabilirdi. Fakat o, Allah tarafından indirildiği için bu konuda

önceleri Yahudilerin kendi kitaplarına aykırı olduğu iddiasıyla karşı çıkamayacakları, daha sonra da araştırmacıların, kendi ispat ettikleri sonuca aykırı kabul ederek karşı çıkamayacakları bir ifade kullanmıştır.

Bunun Kur'ân ifadesiyle kesinlik kazanmış bir mesele olduğunu söyleyenlerin; beşeriyetin, birden çok aslının olduğu güvenilir delillerle ispat edildiği takdirde buna inanan birisi hakkında ne diyeceklerini keşke bilebilsem! Acaba böyle birisi, elde ettiği kesin bilgisini terk etmesi mümkün olmadığı halde Müslüman olmak isterse; -Kur'ân'ın, Allah kelamı olduğuna ve onda, bu bilgisine aykırı bir şey olmadığına kesinlikle inanmasına rağmen-onun imanının sahih olmadığını, Müslümanlığının kabul edilemeyeceğini mi söyleyecekler?

Çeşitli rivayetler ve peşinen kabullenilen geleneksel bilgiler bir tarafa bırakılırsa, ***"nefs"*** sözcüğünden akla gelen ilk şey, onun mahiyet veya hakikat olduğu; insanın onunla diğer varlıklardan farklı ve üstün bir varlık olduğudur. Yani *"O sizi bir cinsten ve bir hakikatten yarattı."* Bu bakımdan o hakikatin, Müslümanların çoğunluğunun ve Ehl-i Kitab'ın kabul ettiği gibi Âdem'le başlaması veya Sufiyye ve Şia'nın bir kısmının dediği gibi başka biriyle başlaması ve onların nesillerinin kesilmesi yahut bazı araştırmacıların dediği gibi bunun, birden çok asılla başlaması ve çeşitli grupların onlardan yayılması yahut da zamanımızda ihtilaf konusu olduğu gibi bu asılların veya aslın, bazı canlılardan tekâmül etmesi veya müstakil olarak yaratılması arasında bir fark yoktur.

Allah Mü'minûn Sûresi'nde *"İnsanı çamurdan bir özden (sülaleden) yarattık."*[341] buyuruyor. İnsanın nasıl yaratıldığı hakkındaki ayetlerin tamamının ne ifade ettiğini bu ayetin veya Hicr Sûresi'nin tefsiri esnasında açıklayacağız.

Her şeye ve her görüşe göre de bütün insanların aynı nefisten olmaları doğrudur ve o nefis de insanlıktır. İnsanlar bu sayede insan olurlar ve bu insaniyet de, insanlara karşı iyiliğe ve hayra, onlardan eziyeti uzaklaştırmaya çağıran kimselere uygun düşer. İnsanlar arasındaki birleştirici ortak vasıf işte bu insaniliktir. Bundan dolayı onlar, insanın aslı hakkında farklı düşüncelere sahip olsalar da bütün cinsler ve sınıflar hakkında *"Onlar, insanlık bakımından bizim kardeşimizdir."* derler ve atalarının Âdem, maymun veya başka bir

341. Mü'minûn, 23/12.

şey olduğuna inansalar bile insanlığı, bu birliğin esas sebebi, beşeriyet arasındaki merhametin ve kaynaşmanın sâiki sayarlar. İşte burada insanlara *"bir nefis"*ten olduklarının hatırlatılmasındaki maksat da budur. Çünkü bu ifade, yetim hakları ve akrabalık hukukuna dair söylenecek şeylerden önce bir giriş mahiyetinde kullanılmaktadır. Yoksa yaratılışı ve var edilişin nasıl olduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatmak için söylenmiş müstakil bir söz değildir. Çünkü bunun anlatılması dinin ana gayeleri arasında yer almamaktadır.

Bu şekildeki tefsir ile söz konusu olabilecek lâfzî problemler başkalarının hallettiklerinden çok daha açık bir şekilde halledilmiş olur.

İnsanın canlı olmasına ve birçok sınıfa bölünmesine rağmen onun cins olarak birliğinin sağlanmasına vesile olan nefis hakkında Müslümanlar arasında da, onlardan öncekiler ve sonrakiler[342] arasında da farklı görüşler vardır. Kimine göre *"nefis"*, bedene ait arazlardan biridir ve onun bizatihi müstakil bir varlığı yoktur; o hayattır. Cumhura göre ise o, cevherdir. Bunlardan da kimine göre onun maddesi vardır, kimine göre ise o, maddeden soyutlanmıştır. Kimine göre o, bedenden bir cüzdür, kimine göre ise bedene yerleştirilmiş bir cisimdir.

"Ruh" hakkında da farklı görüşler vardır. Kimine göre o, nefis demektir; kimine göre ise o, nefisten başka bir şeydir. Kimileri de ruhun hakikati hakkında konuşmanın caiz olmadığı, bu konuda bir şey söylenmemesi gerektiği görüşündedirler.

Bütün bunlar Müslüman âlimlerden, Ehl-i Kitab'dan, felsefecilerden ve tasavvufçulardan nakledilen görüşlerdir. Bunlardan hiç biri bu konudaki görüşünden dolayı diğerini küfre nispet etmemiştir. Ne ilginçtir ki ruhun, cismin arazlarından biri olduğu ve onun hayat olduğu görüşü Eş'arî ekolü kelamcılarından Kadı Ebu Bekir Bâkıllânî'den ve onu izleyenlerden nakledilmektedir ve bununla birlikte o, Eş'arî ekolü mensubu Ehl-i Sünnet imamlarından sayılmaktadır. İmam Malik'ten de; ruhun, ceset gibi bir sûret olduğu rivayet edilmektedir.

342. *"Müslümanlardan sonrakiler"*den kastım, Batılılar gibi onlardan sonra ilim alanında söz sahibi olanlardır. Eskiden bu alan sadece Müslümanların elinde idi ve bu konuda onlar gibi başka birileri de yoktu. Şimdi ise ilim alanında onların hiç bir varlıkları kalmadı. İlmî ve felsefî konularda artık -eskiden olduğu gibi- Müslümanlardan birine ait bir görüş veya kanaat duyulmuyor. İnşallah tekrar o eski Müslümanların haline dönerler.

Ebu Abdullah İbn Kayyim, Ehl-i Sünnet ekolüne göre ruhun tarifi ve hakikatinin şerhi hakkında şöyle der: "Ruh, mahiyeti itibariyle bu fizikî cisimden farklı bir cisimdir. O; nûrânî, ulvî, hafî (gizli, görünmeyen), canlı ve hareketli bir cisimdir. Organların cevherine nüfuz eder o onların içine suyun güle, yağın zeytine, ateşin kömüre sirayet ettiği gibi sirayet eder. Bu organlar, onlarla iç içe geçmiş olan bu latif cisimden üzerlerine taşan eserleri kabule elverişli oldukları müddetçe bu latif cisim, his gibi, iradi hareket gibi onların üzerlerine taşan bu eserleri o organlara yaptırır. Bu organlar, üzerleri katı (ğalîz) cüzler tarafından istila edildiği için bozulunca ve o eserleri kabule elverişli olmaktan çıkınca ruh, bedeni terk eder ve ruhlar âlemine gider."

Ben derim ki: Ruh veya nefsin -ki ikisi de aynı anlamdadır- ispatı hakkındaki felsefî teorilerin en güçlüsü şudur: Akıl, hıfz ve hafıza, bu bedenin sıfatlarından veya onun mahiyetinin cüzlerinden değildir. Bunlar, sübutu kesin şeylerdir. Bunların varlığı için, bu kesif (yoğunluklu) beden dışında bir varlık kaynağının olması gerekir. Öyle ki bunları açığa çıkaran beynin (dimağın) incelikleri çözülür ve beyin eskir, yok olur, sonra tekrar yenilenir ve algı merkezleri nefiste kalır; nefis, -önceki beyin yok olduktan sonra- onları yeni beyine ulaştırır; insan da onları, ihtiyaç duyduğunda hatırlar.

Eskiler bunların varlık kaynağını -ki onun, letafeti sebebiyle mutlaka latif ve gizli (hafî) olması gerekir- *"nefis"* ve *"ruh"* kelimeleriyle ifade etmişlerdir. Bu iki kelime, mana itibariyle birbirlerine yakındırlar ve bütün insanlarca bilinen en latif varlıklara delâlet ederler. Ruh ve nefes almak anlamındaki *"ravh"*, aslında aynı şeydir. Bu iki kelimenin de kökü *"rîh"*tir. *"Rîh"* kelimesindeki *"yâ"* harfi aslında *"vav"* iken, kendisinden önceki harfin harekesi kesre olduğu için *"yâ"*ya dönüşmüştür.

Onlar, hayatın ve idrakin kaynağı olan bu latif manayı karşılamak üzere, kendilerince algılanan varlıkların en latiflerine ait isimlerden iki tanesini kullandılar. Bu isimleri ilk defa kullananlar eğer zamanımızda yaşayanlar gibi, onlardan daha latif varlıklardan, mesela hidrojenden, elektrikten haberdar olsalardı hayatın ve algılamanın kaynağı ve sebebi hakkında bu isimleri veya bunlardan türemiş isimleri kullanırlardı. Elektrikli vasıta (tramvay) sürücüleri ve başkaları, bu vasıtaların hareketini sağlayan elektrik akımını *"nefes"* kelimesi ile ifade ediyorlar.

Bir şeye verilen isim, o şeyin hakikatini tayin etmiş olmaz. Bu şekildeki isimlendirme, nihayet bu ismi verenlerin, hayatın kaynağını (menşeini); son derece latif ve gizli, aynı zamanda da tesiri kuvvetli ve sonuçları büyük bir şey olarak hayal ettiklerine delâlet eder. Bu işin hakikatini, -her zamanki âdetleri olduğu gibi- felsefeciler araştırmışlardır ve hâlâ da araştırmaktadırlar.

Allah da şöyle buyurur: *"Sana ruhu soruyorlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindendir ve ilimden size sadece az bir şey verilmiştir."*[343] Yani sizdeki ilim azlığı, ruhun hakikatini bilmenize imkân vermez. Birçok âlimin ifadesine göre bu ayet, ruhun hakikatini bilmek için istekli olunmamasına delâlet etmektedir. Ben de diyorum ki; ayet, buna delâlet etmiyor. Aksine, insanların, bu soruyu soranlardan daha fazla bilgi elde ettiklerinde onu bilebileceklerine delâlet ediyor.

İnsandaki ruh ve nefsin anlamını açıklama veya bunu zihne yaklaştırma hususunda elektrik misali gibisini görmedim. *"Hayat denen bu arazdan başka bir ruh yoktur."* diyen materyalist, cesedi elektrik bataryasına benzetir ve şöyle der: *"Bu bataryadan, özel konumu ve içine yerleştirilen maddeler sayesinde elektrik üretiliyor. Bunlardan biri ortadan kalkınca o batarsa işlevini kaybediyor. Bunun gibi bedendeki hayat da onun yapısının özel bir şekilde terkip edilmesiyle vücut buluyor ve onun yok olmasıyla da hayat yok oluyor."*

Ruhların müstakil olduğuna inanan kişiye göre de beden, tramvaya benzer ki elektrikle çalışan âletler de onun gibidir. Elektrik üreten kaynaktan bunlara akım verilir. O âlet veya vasıta, parçaları ve gerekli malzemeleri itibariyle özel konumunda ise, verilen elektriği kabule ve görevini yapmaya hazır demektir. Ama ana parçalarından kimisi yoksa veya özel konumu bozulmuşsa ona elektrik gelmez ve o da artık çalışmaz.

Onlar elektriğin, maddeye arız olan bir kuvvet olduğunu, bizatihi varlığının olmadığını zannediyorlardı. Fakat son zamanlarda elektriğin, bütün varlıkların aslı olduğu görüşünü tercih eder oldular. Yani buna göre elektrik bizatihi vardır ve diğer bütün varlıklar, onunla var olmuşlardır. Bu, ruhçuların kabul ettiklerine yakın bir görüştür. Onlara göre ruh, insanın ikinci hakikatidir ve bedenin kıvamı onun sayesindedir. Bedenin varlığını muhafaza eden, onun hayâtî işlerini düzenleyen odur. Ruh ayrılınca beden kendi yerine döner. Ancak sebepler ve zahirî durumlar itibariyle böyle denilebilir. Ama aslında her şey Allah'a râcidir, O'ndandır.

343. İsrâ, 17/85.

Elektrik misali ile ifade edilen bu yeni görüş, vahdet-i vücut taraftarı mutasavvıfların görüşüne yakındır. Belki de ona götüren bir merdiven durumundadır. Biz inşallah buraya nispetle daha uygun olacak bir yerde bu konuya tekrar döneceğiz ve onu zamanımızdaki fizikçilerin ve felsefecilerin görüşlerine göre genişçe ele alacağız.

"Ve ondan eşini yaratan..." Bunun, daha önceki açıklamalarımıza göre ifade ettiği mananın anlaşılması için iki izah şekli vardır:

1. Burada *"istihdam"*[344] usulü kullanılmıştır ve dolayısıyla *"nefs"* kelimesi önce *"cins"* olarak yorumlanır; daha sonra onun yerini tutmak üzere zamir kullanılırken bu sefer *"nefs"* kelimesi *"eşlerden biri"* anlamında kabul edilir.

2. Cumhurun da dediği gibi bu cümle, buraya münasip mahzuf bir cümle üzerine atfedilmiştir. Yani *"Önce bu hakikati birleştirdi ve sonra onun için, kendi cinsinden eşini yarattı."* demektir.

Cumhura göre burada kastedilen mana *"Allah o nefis -ki Âdem'dir- için, onun kendinden bir eş -ki Havva'dır- yarattı."* demektir. *"Allah onu, Âdem uyurken onun sol kaburga kemiğinden yarattı."* diyorlar. Bu aslında Tevrat'ın *Tekvin* bölümünün ikinci faslında böyle açıklanmaktadır ve bazı hadislerde de yer almıştır. Eğer bu izahlar olmasaydı Kur'ân okurken okuyucunun aklına böyle bir şey gelmezdi.

Başka bir görüş daha var ki o da Razi'nin tespitine[345] göre Ebu Müslim tarafından tercih edilmiştir. Buna göre *"Ondan eşini yarattı."* demek *"Onun cinsinden yarattı ve o da onun gibi oldu."* anlamındadır. Şu ayetlerde de benzer ifadeler vardır:

"Size, kendinizden, kendisinde huzur bulacağınız eşler yaratması, aranızda sevgi ve merhamet meydana getirmesi de O'nun ayetlerindendir."[346]

"Ve Allah size, kendinizden eşler yaptı ve size eşlerinizden oğullar ve torunlar meydana getirdi."[347]

---

344. "*İstihdam*"; birden fazla manası olan bir kelimenin önce bu manalardan biri hakkında kullanılması, sonra da o kelime yerine, başka bir manası kastedilerek zamir kullanılmasıdır. Bkz: Tehânevî, *Keşşâfü İstilahâti'l Fünûn*, I/455. (Çev.)

345. Razi, *Tefsir*, IX/161.

346. Rûm, 30/21.

347. Nahl, 16/72.

"Göklerin ve yerin yaratıcısı size kendinizden eşler ve hayvanlardan eşler (çiftler) yaptı. Sizi o (şekil)de yaratıyor. O'nun misli hiçbir şey yoktur. O, çok iyi işiten, çok iyi görendir."[348]

Şu iki ayette de bu tarz bir anlatım vardır:

"Size, kendinizden bir peygamber geldi."[349]

"Andolsun ki Allah, mü'minlere lütufta bulunmuş; onlara kendilerinden bir peygamber göndermiştir."[350]

Bakara ve Cuma Sûreleri'ndekiler de bu son iki ayete benzemektedir.

Tefsirini yapmakta olduğumuz ayet ile bu ayetlerin ibareleri arasında bir fark yoktur. Hepsi de aynı manadadır. Hz. Havvâ'nın, Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını kendince sübutu katî bir nass olarak algılayan kişi, bunu ayetle irtibatlandırarak ve inancını ayetin mutlak tefsiri kılarak ayeti benzerlerinde kullanılmış olan üslubun dışına çıkarmak zorunda değildir.

Bu *"bir nefis"* hakkında başka bir durum daha var: *"Nefis"* müennestir ve bundan dolayı Allah, her defasında onu müennes olarak zikretmiştir. Â'raf Süresi'nde ise nefsin kendisinden yaratılan eşi müzekker olarak zikredilmiştir: *"Sizi bir nefisten yaratan ve ondan, kendisinde huzur bulması için eşini yaratan O'dur."*[351] Bu durumda sürenin bu ayetle başlaması ve Nisâ (*kadınlar*) Süresi diye isimlendirilmesi daha bir açıklık kazanıyor. Bu görüştekiler şöyle diyorlar: "Bu durum, ilim adamlarınca bugüne kadar kabul edilen 'ilk doğum' kabilindendir. Buna göre bazı basit hayvanların dişileri, erkek tarafından dölleme olmaksızın bir kaç batın doğum yapar. Fakat bunun için o dişilerin aslı durumundakilerin daha önce mutlaka döllenmiş olmaları gerekir. Buna göre *'Ve ondan eşini yarattı.'* cümlesi *'Onun kendisinden yarattı.'* şeklinde de, *'Onun cinsinden yarattı.'* şeklinde de anlaşılabilir."

Buna yakın başka bir izah şekli daha var. Buna göre *"bir nefis"*te, tek bir kurtçukta olduğu gibi hem erkeklik ve hem de dişilik organları vardı. Sonra o *"bir nefis"*, gelişim gösterdi ve onun fertleri iki eş oldu. Bunu da ötekini de söyleyen bazı araştırmacılar vardır. Fakat konunun derinlemesine ele alınacağı yer başka bir ayetin tefsiridir.

---

348. Şûrâ, 42/11.
349. Tevbe, 9/128.
350. Âl-i İmrân, 3/164.
351. Â'raf, 7/189.

Zemahşerî ayetin *"Ve ondan eşini yarattı."* kısmının nereye atfedildiği hakkında iki izah şeklini zikrederek şöyle der:

"1. Mahzuf bir kısım üzerine atfedilmiştir. Sanki şöyle denmektedir: *'Sizi, inşa ettiği ve ilk defa var ettiği, eşini de kendisinden yarattığı bir nefisten yaratan...'* Aradaki kısım, manadan anlaşıldığı için hazfedilmiş, zikredilmemiştir. *'Sizi şu şu vasıftaki bir nefisten kollara ayırdı.'* demektir.

2. Bu kısım, daha önce geçen *'yarattı.'* üzerine atfedilmiştir. Buna göre de mana şöyledir: *'Sizi Âdem'in nefsinden (kendinden) yarattı. -Çünkü o nefis, kendisinden kollar ayrılan cinsin cümlesindendir (onun parçasıdır)- Ve ondan da ananız Havva'yı yarattı.*[352] *Ve bu ikisinden de (geçmiş kavimlerden, sizin dışınızda) çok sayıda erkek ve kadını yaratarak yaydı.'* Burada ***'çok'*** sıfatı erkekler hakkında kullanılmış, bununla iktifa[353] edilmiş, kadınlar hakkında tekrarlanmamıştır. Mana *'Ve çok sayıda kadın...'* demektir."

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Allah ***"erkekler"*** ve ***"kadınlar"*** kelimelerini nekre (belirsiz) olarak kullanmış ve ayrıca *"çok"* sıfatıyla da bunu tekit etmiştir. Bu durum, türlerin çokluğuna ve ***"ikisinden"*** kelimesindeki *"iki"*den maksadın, Âdem ve Havva olmadığına işaret etmektedir. Burada *"ikisi"* ile *"çift"* kastedilmektedir -ki bu da bizim, önceki cümlenin tefsiri esnasında söylediklerimize uymaktadır-.

*"Eşin yaratılması"*nın *"insanların yaratılması"*ndan sonra zikredilmesi, zaman itibariyle o yaratmanın bundan sonra olmasını gerektirmez. Çünkü *"vav"* harfi ile yapılan atıf arada bir sıralama (tertip) olduğu anlamına gelmez ve sözün, belagate uygun bir sıralama ve düzen içinde olmasına ters düşmez. Burada söz önce bir genelleme (icmal), bunu takiben de tafsilatlı açıklama (tafsil) üslubuna göre gelmiştir. Önce *"Sizi bir nefisten yarattı."* diyor ki bu bir genellemedir. Sonra da şunları açıklıyor: *"O nefisten, onun eşini yarattı; bu çiftin her ikisinden neslin devamını sağladı."* Beşerin aslının tamamı erkek ve kadından meydana gelen çiftten doğmadır.

Üstad'ın söyledikleri burada bitti. Fakat onun "*'vav'* harfi ile yapılan atıf arada bir sıralama (tertip) olduğu anlamına gelmez." sözü, *"Sizi bir nefisten*

---

352. Zemahşerî, *Keşşâf*, I/492.
353. *"İktifâ"*, hazf çeşitlerinden olup -belagatle ilgili bir nükteden dolayı-, birbiriyle ilişkili ve irtibatlı iki şeyden birinin zikredilmesi ile yetinilmesi, diğerinin zikredilmemesidir. Burada zikredilmeyen de, zikredilmiş gibidir. Bkz: Tehânevî, *a.g.e.*, II/1282. (Çev.)

yarattı, sonra ondan eşini meydana getirdi."[354] ayeti karşısında problem teşkil eder. Bu probleme cevap vermişlerse de onlar, yeri geldiğinde zikredilecektir.

Ebu Müslim'in ve cumhurun görüşüne karşı da "Erkeklerin ve kadınların bu çiftin ikisinden birlikte yayılmaları, onların bir nefisten yaratılmış olmalarına ters düşer, bununla çelişir." şeklinde bir itiraz ileri sürülebilir. Hâlbuki *"bir nefis"* cins ve cemedici hakikat olarak kabul edilirse böyle bir şey olmaz. Onların, bir cinsten olmaları, O'nun bu cinsi erkek ve kadından meydana gelen bir çift (iki eş) olarak yaratması ve çok sayıda erkek ve kadını, hatta bütün erkekleri ve kadınları o ikisinden yayması ile çelişmez. Bunun böyle olduğu açıktır.

Razi'nin belirttiğine göre Kadi; Ebu Müslim'in tercih ettiği gibi *"eşin, o nefisten, müstakil bir şekilde yaratıldığı"* kabul edilirse buna karşı böyle bir itiraz ileri sürülebileceğini, ama *"Havva'nın, Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılması ile eş, bizzat nefsin kendisinden yaratıldı."* diyen cumhurun görüşüne göre bu itirazın olamayacağını söyler.[355]

Açık olan şudur ki bu itiraz, iki görüşe karşı da ileri sürülebilir. Çünkü insanların erkek ve kadından oluşan bir çiftten yaratıldıkları bir vakıadır. Erkek ve kadın, -her biri müstakil olarak da yaratılmış olsa, biri diğerinden de yaratılmış olsa- iki ayrı nefistir. Nitekim Allah *"Ey insanlar! Biz sizi bir erkekten ve bir dişiden yarattık ve birbirinizle tanışasınız diye sizi kavim ve kabileler haline getirdik."*[356] diye buyurmaktadır.

Yine de cumhurun görüşüne göre ayetin tevili daha kolaydır. Çünkü onlar "İnsanlar, biri diğerinden yaratılmış iki nefisten oldukları için bu bakımdan hepsi de bir nefisten olmuş oluyorlar." diyorlar.

Ayetin diğer görüşe göre tevili de zor değildir. Razi burada söz konusu olan itiraza şöyle cevap verilebileceğini söyler: "*'Min'* (*..den*), ibtidâ-i gâye (başlangıç noktası) anlamı için kullanılır. Yaratmanın ve var etmenin başlangıcı Âdem üzerinde gerçekleştiği için *'Sizi bir nefisten yarattı.'* denilmesi doğrudur. Cevap olarak şöyle de denilebilir: Allah'ın, Âdem'i topraktan yaratmaya kadir olduğu sabit olunca, Havva'yı topraktan yaratmaya da kadir olduğu sabit olur. Durum böyle olunca Havva'yı Âdem'in kaburga kemiğin-

354. Zümer, 39/6.
355. Bkz: Razi, *Tefsir*, IX/161.
356. Hucurât, 49/13.

den yaratmasında ne fayda var?"[357] Razi'nin bu sözü onun da Ebû Müslim'in tercih ettiği görüşü benimsediğini göstermektedir. Üstad Muhammed Abduh da onun gibidir.

"Erhâm/Rahimler" Kavramı Üzerine

"Kendisi ile istekte bulunduğunuz Allah'tan ve rahimlerden sakınınız." Âsım, Hamza ve Kisâî bu ayetteki bir kelimeyi ***"tesâelune"*** şeklinde şeddesiz *"sin"* harfi ile okumuşlardır. Bu kelimenin aslı ***"tetesâelune"*** şeklindedir ve *"tâ"* harflerinden biri hazfedilmiştir. Diğerleri ise iki harfin mahreçleri birbirine yakın olduğu için *"tâ"* harfini *"sin"* harfine katarak *"tesâelune"* şeklinde okumuşlardır. Araplar *"tetefaalune"* kalıbındaki kelimeleri her iki şekilde de her iki okuyuşu da fasih kabul ederler. Ayetin manası şöyledir: *"'Senden Allah ile (Allah aşkına, Allah hakkı için) şu işi yapmanı istiyorum.' demek suretiyle birbirinizden kendisi ile istekte bulunduğunuz Allah'tan sakınınız."* Karşısındakine bunu diyen kişi, bu sayede isteğinin yerine getirileceğini ümit ederek böyle der. Bir kişinin *"Allah ile istekte bulunma"*sı, muhatabından Allah'a olan imanı, O'na olan saygısı sebebiyle istekte bulunması anlamındadır. Ayetteki *"bâ"* harfi burada sebep manası ifade etmektedir. Yani *"Senden bu sebeple şunu yapmanı istiyorum."* demektir.

Ayetteki ***"elerhâme"*** kelimesi mansuptur ve son harfinin harekesi cumhura göre fethadır. Müfessirlerin çoğuna göre bu kelime, Allah lafzı üzerine atfedildiği için mansuptur. Buna göre manası *"Rahimleri (akrabalık bağlarını) kesmekten sakının."* veya *"Rahimleri (akrabalık bağlarını) birbirine bağlamak, onları kesmemek suretiyle akrabalık haklarını zayi etmekten sakının."* şeklindedir.

Bazıları *"elerhâme"* kelimesini *"bihi"* kelimesindeki mecrur zamirin mahalline atfederler. Üstad Abduh'un tercihi de budur.

Vâhidî de *"elerhâme"* kelimesini Hz. Ömer'den nakledilen *"Ey Sariye dağa yaslan"* sözünde olduğu gibi *"iğrâ"* yoluyla mansup olmasını caiz görür. Hz. Ömer'in bu sözü *"Yâ Sâriye! Sırtını daya!"* anlamındadır. Buna göre ayetin bu kısmının manası da *"Ve rahimleri muhafaza edin, onların haklarını yerine getirin."* şeklinde olur.

---

357. Razi, *Tefsir*, IX/161.

"Elerhame" kelimesini sadece Hamza mecrur olarak *"elerhami"* kelimesi şeklinde okumuştur. Bu okuyuşun gramer bakımından izahı için "Harf-i cerrin tekrarlandığı takdir edilmiştir." diyenler olmuştur. Buna göre bu cümle *"Kendisi ile ve rahimlerle istekte bulunduğunuz Allah'tan sakınınız."* demektir. Her ne kadar somut bir isim mecrur zamir üzerine atfedilirken çoğunlukla o zamiri mecrur yapan şey tekrarlanmakta ise de böyle bir tekrara gidilmeden atfedilebileceğini gösteren misaller de duyulmuştur. Sibeveyh bu konuda şu misalleri zikreder:

نعلق في مثل السواري سيوفنا   وما بينها والكعب غوط نفانف

فاليوم قد بت تهجونا وتشتمنا   فاذهب فما بك والأيام من عجب

"Kılıçlarımızı sütunlara gibi (bedenlere) asarız,
Fakat onlarla eklem arasında boşluk olmaz."[358]
"Bugün bizi hicvettin, bize hakaret ettin durdun.
Git! Sende ve günlerde bir tuhaflık yok."[359]

(Yani zaman gibi sen de kötüsün, birbirinize yakışıyorsunuz.)

Basralı nahivciler Hamza'nın bu okuyuşuna itiraz ederler. Çünkü onlar Araplardan böyle nadir olarak nakledilen misalleri "fasih" kural kabul etmeyip "şaz" (kural dışı) sayarlar. Bu, onların kullandıkları terimlerdendir. Hâlbuki hakkında çok sayıda şahit nakledilmeyen bu gibi söyleyişler de bazen fasih olabilir. Fakat bu gibi nahivciler kural düşkünüdürler.

Üstad Abduh onların kendi kurallarını Allah'ın Kitabı üzerinde hakem mevkiinde tutmalarının hata olduğuna, hatta bu kuralları, herhangi bir Araba karşı da hüccet olarak kullanamayacaklarına dikkat çekti ve burası için şunları söyledi: *"elerhake"*, ya Allah lafzına atfedilmiş olarak mansuptur ya da *"bihi"* kelimesindeki zamire atfedilmiş olarak mecrurdur. Her ne kadar kimileri kabul etmese de ayetin bu kıraate göre -ki mütevatir bir kıraattir- böyle okunması, onun caiz olduğunu gösterir.

Razi burada şöyle der: "Hayret şu nahivcilere! Bu tarz söyleyişin doğruluğunu, kime ait olduğu bilinmeyen şu iki beyitle ispat etmeyi içlerine

358. Bkz: Câhiz, *el-Hayevân*, VI/494. Beyrut/1388/1969; Emil Bedi Yakub, *el-Mu'cemu'l Mufassal fi Şevâhidi'l-Lugati'l Arabiyye*, V/60. Beyrut/1417/1996.

359. Emil Bedi Yakub, *el-Mu'cemu'l Mufassal fi Şevâhidi'l-Lugati'l Arabiyye*, V/60. Beyrut/1417/1996.

sindiriyorlar da, Hamza ve Mücahid'in okuyuşuyla ispat etmeyi içlerine sindiremiyorlar. Hâlbuki Hamza ve Mücahid, Kur'ân ilimlerinde en büyük selef âlimlerindendirler."[360]

Hamza'nın kıraatini beğenmeyenler kıraatlerden ve onların rivayetlerinden habersizler. Onlar, Basralı nahivcilerin görüşlerine bağlılıkta taassup gösteriyorlar. Kûfe ekolüne mensup nahivciler ise bu şekildeki atfı kurala uygun buluyorlar. Basra ekolünden bazı nahivciler de onların bu görüşünü tercih ederler. Yine bazı âlimler bu görüşü desteklemek için uzun izahlarda bulunurlar.

Bazıları Hamza'nın okuyuşuna mana bakımından itiraz edip şöyle derler: "Takvanın emredildiği ve teşvik edildiği bir yerde, akrabalık sebebiyle istemeden bahsedilmesi belagat açısından iyi değildir. Çünkü bu asıl konudan uzak düşmektedir. Ayrıca böyle kabul edildiği takdirde, cahiliye dönemindekilerin, Allah ile (O'nun sebebiyle) ister gibi akrabalık sebebiyle (rahimlerle) de istekte bulunmalarının onaylanması söz konusu olmaktadır. Bu ise Buharî ve Müslim'deki *'Kim yemin edecekse Allah'a yemin etsin veya sussun.'*[361] hadisiyle yasaklanmıştır."

Bu itirazlardan birincisine şöyle cevap verilmiştir: "Takvanın emredildiği bir yerde akrabalık sebebiyle istemeden bahsedilmesi konudan uzaklaşmak değildir. Çünkü bu emir, hısımlık ve akrabalık haklarının korunması ve sûrede buna dair zikredilecek hükümlerin kabullenilmesi için hazırlık mahiyetindedir. Ayrıca -daha önce geçtiği gibi- bazı müfessirlerin, cumhura göre *"elarhame"* kelimesinin mansup oluşunu da bu kelimeyi *"bihi"* kelimesindeki mecrur zamir üzerine atfetmek şeklinde açıklamak suretiyle Hamza'nın kıraatine ircâ ettikleri bilinmektedir."

İkinci itiraza da şöyle cevap verilmiştir: "Allah'tan başkasına yemin etmek mutlak manada yasaklanmış değildir. Yasak olan, Allah'tan başkasına, yerine getirilmesinin vacip olduğuna inanarak yemin etmektir. Yoksa Arapların âdeti olduğu üzere yemin ifadesinin, -mesela Arapçada *"en"* edatı ile yapıldığı gibi- sırf tekit (pekiştirme) maksadıyla kullanılması bu yasak kapsamına girmez."

Ben de derim ki: Bu cevabın temelinde, akrabalık sebebiyle istekte bulunmak, akrabalığa yemin etmek olarak kabul edilmektedir. Cevap, bu esas

---

360. Razi, *Tefsir*, IX/164.
361. Buharî, *Eymân*, 4; Müslim, *Eymân*, 3.

üzerine kuruludur. Hâlbuki bu anlayış yanlıştır. Allah adına sebebiyle istemek, Allah'a yeminden ve akrabalık sebebiyle istemek de akrabalığa yeminden farklı şeylerdir. Şeyhülislâm İbn Teymiyye *"tevessül"* ve *"vesile"* konusunu ele aldığı kaidede bu farkı ortaya koymuş ve her zamanki gibi konuyu iyi bir şekilde incelemiştir. O şunları söyler:

["Yaratılmışlar sebebiyle istekte bulunulurken sebep ifade eden *'bâ'* harfi kullanılsa da bu yeminde kullanılan *'bâ'* harfinden farklıdır, ikisi aynı şey değildir. Hz. Peygamber yeminin gereğinin yerine getirilmesini emretmiştir. Enes b. Nadr: *'Rabî'nin dişi kırılacak mı? Hayır, seni hak ile gönderene yemin olsun ki onun dişi kırılmayacak!'* demiş, bunun üzerine Hz. Peygamber *'Ya Enes! Allah'ın Kitabı, kısastır.'* buyurmuş. Sonra onlar rıza gösterip affetmişler ve Hz. Peygamber de: *'Allah'ın kullarından öyleleri var ki Allah üzerine yemin etseler Allah, onların yeminlerini yerine getirir.'* buyurmuştur.

Hz. Peygamber'in konu ile ilgili diğer hadisleri:

'Saçları dağınık, toza karışmış, kapılardan kovulmuş nice kişi vardır ki Allah üzerine yemin etse Allah onun yeminini yerine getirir.'[362]

'Dikkat! Size cennet ehlini haber veriyorum: Zayıf, aşağılanan (veya mütevazı), Allah üzerine yemin etse Allah'ın yeminini yerine getireceği her kişi. Dikkat! Size cehennem ehlini haber veriyorum: Kaba, yanına yaklaştırmayan, kibirli her kişi.'[363]

Başka birisi üzerine Allah'a yemin etmek *'o kişi, şöyle şöyle yapacak...'* diye yemin etmektir. Eğer o kişi yeminin gereğini yerine getirmez, yemini bozarsa fakihlere göre bu yeminin kefareti, üzerine yemin edilen kişinin değil yemin edenin borcu olur. Mesela bir kişi, çocuğunun veya arkadaşının bir şey yapacağına dair yemin etse ve o da bunu yapmasa, kefaret borcu yemin eden kişinindir. Diğer taraftan birisi *'Senden Allah ile (Allah aşkına) şöyle yapmanı istiyorum...'* dese bu yemin değil, bir istektir. Hadis-i şerifte *'Allah ile (Allah için) isteyene veriniz.'*[364] buyrulmuştur. Bu durumda karşı taraf bu isteği yerine getirmedi diye istekte bulunan için kefaret borcu doğmaz. Mü'min-kâfir bütün mahlûkat Allah ile ister ve Allah kâfirlerin duasını da kabul edebilir. Kâfirler Allah'tan rızık isterler ve onlara rızık verir, su verir. Denizde bir za-

---

362. Müslim, *Birr*, 138; *Cennet*, 48.
363. Buharî, *Eymân*, 9; *Edeb*, 61; Müslim, *Cennet*, 46.
364. Nesâî, *Zekât*, 72.

rarla karşılaşsalar onların dua ettikleri kaybolur, sadece Allah kalır. Onları kurtarıp sahile çıkarınca da yine yüz çevirirler; çünkü insan nankördür.

Allah üzerine yemin eden ve yeminleri Allah tarafından yerine getirilenler, özelliği olan insanlardır. Ondan istemek, istekte bulunanın Allah'a hitap ederek mesela şöyle demesidir: *'Ey kerem sahibi yüce Allah'ım! Hamd sana ait olduğu; sen, gökleri ve yeri yaratan, ihsanı bol olduğun için senden istiyorum. Sen çocuğu olmayan, kendisi de kimsenin çocuğu olmayan ve hiç bir şey kendisine denk olmayan, her türlü ihtiyaçtan müstağni tek Allah olduğun için senden istiyorum. Senden; sana ait olup, kendine isim olarak verdiğin veya Kitab'ında indirdiğin yahut yarattıklarından birine öğrettiğin ya da gayb ilmi içinde sadece kendinde tutup başkalarına bildirmediğin her türlü isim ile istiyorum.'* İşte bu, Allah'tan, O'nun isimleri ve sıfatları vasıtasıyla istemektir. Yoksa O'nun üzerine yemin etmek değildir. O'nun fiilleri, isimlerinin ve sıfatlarının gereğidir. O'nun bağışlaması ve merhameti, *'el-Ğafûru'r-Rahîm'* isminin gereklerindendir. O'nun affetmesi, *'el-Afuvv'* (*affedici*) isminin gereğidir."]

Sonra da İbn Teymiyye şöyle dedi: ["Birinden bir şey istenirken sebep manasında *'bâ'* harfi kullanılmışsa o şey ondan, istenen şeyin gereği olan bir sebepten dolayı istenmiş demektir. Mesela *'Hamd sana ait olduğu için; sen, gökleri ve yeri yaratan, ihsanı bol olduğun için senden istiyorum.'* demişse bu, şu demektir: O'nun; gökleri ve yeri yaratan, ihsanı bol olması, istekte bulunan kuluna ihsanda bulunmasını gerektirir. O'na hamdedilmesi, hamdedilmesine sebep olacak şeyler yapmasını gerektirir. Kulun O'na hamdetmesi, O'*nun duasını kabul etmesine sebep teşkil* eder. Bunun için de namaz kılanın *'Allah, kendine hamdedeni duyar.'* yani Allah O'na hamdedenin duasını kabul eder, demesini emretmiştir. Buradaki *'duyma'*, *'kabul etme'* anlamındadır.

İstekte bulunan Allah'a değil de başka birine hitap ediyor ve ondan istiyorsa ve *'Senden Allah ile (için, sebebiyle, aşkına) istiyorum.'* diyorsa o, muhatabının Allah'a olan imanı sebebiyle ondan istekte bulunuyor demektir. Kendisinden istekte bulunduğu kişinin, istenilen şeyi vermesinin sebebi bu iman olmaktadır. Çünkü Allah, yarattıklarına ihsanda bulunulmasını, bilhassa bir zulmün önlenmesi isteniyorsa bunun yerine getirilmesini sever. O, adaleti emreder ve zulmü yasaklar. Bir konuda O'nun emrinin bulunması, muhatabı o işi yapmaya teşvik etmek için en büyük sebep durumundadır. Bir işi yapmayı gerektirmesi bakımından Allah'ın emrinden daha büyük bir sebep yoktur.

Atiyye el-Avfî'nin Ebu Said el-Hudrî'den rivayet ettiği bir hadiste anlatıldığına göre Hz. Peygamber, namaza gitmek üzere bulunduğu yerden çıkan bir kişiye şöyle dua etmesini öğretmiştir: *'Senden, isteyenlerin senin üzerindeki hakkı sebebiyle ve şu yürümemin hakkı sebebiyle istiyorum. Şüphesiz ben dinçleşmek, neşelenmek için veya başkaları görsün, duysun diye çıkmadım. Sırf senin gazabından çekinerek ve senin rızanı umarak çıktım.'*[365]

Eğer bu hadis sahih ise Allah'tan istekte bulunanların O'nun üzerindeki hakkı, Allah'ın onların isteklerine cevap vermesi ve O'na ibadet edenlerin hakkı da, O'nun tarafından mükâfatlandırılmaktır. Bu, Allah'ın, kullarına karşı kendine vacip kıldığı bir haktır.

Allah'tan iman ve iyi amel sebebiyle de istekte bulunulur. O, iyi ameli duanın kabulü için bir sebep saymıştır: *'O, iman edenlerin ve iyi amel işleyenlerin isteğine cevap verir ve onlara ihsanını artırır.'*[366]

O'ndan, vaat etmiş olması sebebiyle de istekte bulunulur. Çünkü bir şeyi vaat etmesi, o şeyi yerine getirmesini gerektirir. Mü'minlerin sözü olarak nakledilen şu ayet bu türdendir: *'Ey Rabbimiz! Biz, "Rabbinize iman edin." diye imana çağıran birisini duyduk ve iman ettik. (Öyleyse) günahlarımızı bağışla, kötülüklerimizi ört ve canımızı iyilerle birlikte al.'*[367]

Allah yine bu konuda şöyle buyurur: *'Kullarımdan bir grup; "Ey Rabbimiz! İman ettik. (Öyleyse) bizi bağışla ve bize merhamet et. Sen merhametlilerin en hayırlısısın!" diyorlardı. Siz onları alaya aldınız. O kadar ki onlar size beni hatırlamayı unutturdu. Siz onlara gülüyordunuz.'*[368]

Rasûlullah'ın (s) Bedir savaşındaki duası da buna benzemektedir. O gün *'Allah'ım! Bana vaat ettiğin şeyi yerine getir!'* diye dua ediyordu.[369]

Tevrat'ta anlatıldığına göre de Allah, İsrailoğullarına kızdı ve bunun üzerine Hz. Musa Rabbinden istekte bulunmaya, Hz. İbrahim'e vaat ettiklerini zikretmeye başladı. O, Allah'tan, Hz. İbrahim'e olan önceki vaadi sebebiyle istekte bulunuyordu.

---

365. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III/21; İbn Mâce, *Mesacid*, 14.
366. Şûrâ, 42/26.
367. Âl-i İmrân, 3/193.
368. Mü'minûn, 23/110-109.
369. Tirmizî, *Tefsir*, 9.

İyi ameller sebebiyle istekte bulunmaya bir misal de bir mağaraya sığınan üç kişinin istekte bulunmasıdır. Onların her biri, sırf Allah'ın rızası için yaptığı büyük bir ameli sebebiyle istekte bulunmuştu. Çünkü o amel, Allah'ın, işleyenin isteğini kabul etmesini gerektirecek derecede hoşlandığı ve memnun olduğu bir şeydi. Biri anne-babasına olan iyiliği, biri mükemmel derecedeki iffeti ve öteki de güvenilirliği ve lütufkârlığı sebebiyle istekte bulunmuştu.

İbn Mesud seher vaktinde *'Ey Allah'ım! Bana emrettin, sana itaat ettim. Beni davet ettin; sana icabet ettim. İşte seher! (Öyleyse) beni bağışla!'* derdi.

Buna benzer bir olay da İbn Ömer'den nakledilmektedir. Buna göre o Safâ'da *'Ey Allah'ım! Sen 'Bana dua edin ki size icabet edeyim.'*[370] *dedin -ki senin sözün haktır- ve sen vaat ettiğine aykırı davranmazsın.'* deyip sonra da onun Safa'da yaptığı dua diye bilinen duasını yapardı.

Bunlardan sonra anlaşılan o ki 'şunun adına senden isterim' diyen birisinin bu ifadesi iki şekilde yorumlanır. Çünkü buradaki *'ba'* harfi yemin için de olabilir sebep için de olabilir. *'Allah şöyle şöyle yapacak veya yapmayacak,'* diye bir şeye de yemin edilmiş olabilir. O şey sebebiyle istekte bulunulması da muhtemeldir.

Birinci ihtimali yani yarattıklarından birine yemin edilmesini ele alalım: Bir yaratılmışın şöyle şöyle yapacağına veya yapmayacağına dair yaratılmışlar adına yemin edilmesi caiz olmayınca aynı şeyin Yaratıcı hakkında olması yani Allah, şöyle şöyle yapacak veya yapmayacak diye yaratılmışların adına yemin edilmesi nasıl caiz olur ki!

İkinci ihtimal ise, mesela peygamberler hakkı ile istekte bulunmak gibi, tazim edilen birisi ile istekte bulunmaktır. Bu tartışmalı bir konudur. Daha önce de geçtiği gibi Ebu Hanife ve mensubu âlimlere göre bunun caiz olmadığı rivayet edilmektedir.

Biz diyoruz ki: Bir istekte bulunan kişinin Allah'a hitap ederek ve meleklerden, peygamberlerden, salih kişilerden birinin veya başka bir kişinin adını söyleyerek *'Senden Falan'ın hakkı ile (için) istiyorum.'* veya *'Senden Falan'ın mevkii ile (için) istiyorum.'* yahut *'Senden Falan'ın hürmeti ile (için) istiyorum.'* demesi... Bu sayılanların Allah katında bir mevkilerinin olmasını gerektirir ve bu doğrudur. Çünkü bunların Allah katında, Allah'ın onların

370. Gâfir (Mü'min), 40/60.

derecelerini yükseltmesini, itibarlarına saygınlık kazandırmasını ve -her ne kadar *'İzni olmaksızın kim O'nun katında şefaat edebilir?!'*[371] demişse de- şefaat ettikleri takdirde şefaatlerini kabul etmesini gerektirecek bir mevkileri, mertebeleri ve saygınlıkları vardır. Yine onların bu mevkileri, onlara uyanların, izlenmelerinin âdet olduğu konularda onların peşinden gidenlerin mutlu olmalarını, yine onların Allah'tan tebliğ ettikleri emirlere itaat edenlerin de mutlu olmalarını gerektirir. Fakat bir kişi Allah'a onlar ile dua edince, sırf bu kişilerin itibarları ve mevkileri, kendiliğinden o kişinin duasının kabulünü gerektirmez ki o Allah'tan bununla istekte bulunsun. Aksine o, Allah'tan naklederek emrettikleri hususunda onlara uyarsa, itaat ederse veya onların, mü'minler için koydukları kurallarda onları örnek alırsa, onların mevkileri ona o zaman fayda verir. Yine ona dua ederlerse ve o meselede onun için şefaatçi olurlarsa mevkileri ona o zaman fayda verir. Ama onlar dua etmezlerse, şefaatçi olmazlarsa ve o kişiden de duanın kabulünü gerektirecek bir sebep meydana gelmemişse böyle birisi, onların mevkileri sebebiyle şefaate nail olamaz, onların mevkileri ile istemiş olmasının Allah katında ona faydası olmaz. Aksine kendine faydası olmayan, ilgisiz bir şeyle istekte bulunmuş durumda olur.

Adamın biri, kendisine itaat edilen büyük bir zata 'Senden, Falan kişinin sana olan itaati hakkı için; itaatinden dolayı ona olan sevgin ile ve sana olan itaatinin gereği olarak onun, senin katındaki mevkisi ile istiyorum.' derse, ondan, onunla alakası olmayan, ilgisiz bir şeyle istekte bulunmuş olur. Allah'ın, o iyi kullara ihsanı, onlara muhabbeti ve onların mevkilerini yüceltmesi, aynı zamanda bu iyi kulların O'na ibadet ve itaat etmeleri de böyledir. Burada o iyi kullar ile istekte bulunan kişinin duasının kabulünü gerektiren bir şey yoktur. Bu ancak iki sebeple; istek sahibi, bu kişilere itaat ettiği için onun kendinden kaynaklanan bir sebeple veya bu kişilerin, onun için şefaat etmelerinden dolayı, onlardan kaynaklanan bir sebeple yapılan duanın kabulünü gerektirir. Yoksa bu ikisinden hiçbiri de yoksa o zaman sebep de yok demektir."]

Sonra İbn Teymiyye başka bir yerde de şöyle dedi:

['Anlaşıldı ki Allah'tan başkası adına, *'Allah şöyle yapacak,'* tarzındaki yemin caiz değildir. Bir mahlûk adına yemin edilmesi de asla caiz değildir.

371. Bakara, 2/225.

Ama şefaat etmesine izin verilenlerin şefaati vesile edilerek O'ndan istekte bulunulması caizdir. Sahabe Hz. Peygamber'den yağmur için dua etmesini istediği gibi bir âmâ da ondan kendisi için dua etmesini talep etmişti. Onun *'Sana Peygamber'inle, rahmet peygamberi Muhammed ile teveccüh ediyorum.'* sözü, *'Onun duası ile ve benim hakkımdaki şefaati ile.'* anlamındadır. Bu sebeple de rivayetin son kısmı *'Allah'ım! Onun benim hakkımdaki şefaatini kabul et.'* şeklinde olmuştur.'[372]] Hadisteki bu durumun caiz olduğu hakkında ittifak vardır. Ama bu bizim şu andaki konumuzun dışındadır.

Allah *"Kendisi ile istekte bulunduğunuz Allah'tan ve rahimlerden sakınınız."* buyuruyor.

Cumhurun mansup tarzındaki kıraatine göre onlar, sadece Allah ile istekte bulunurlar; *"rahim"* ile istekte bulunmazlar. Onların Allah ile istemeleri, birbirlerine karşı Allah ile yemin etmelerini ve Allah ile taahhütte bulunmalarını tazammun eder.

"Erhâm" kelimesinin mecrur okunuşuna göre ise seleften bazıları şöyle bir açıklama yapmışlardır: "Bu, onların *'Senden Allah ile ve rahim (akrabalık) ile istiyorum.'* demeleridir ki ayette, onların bu şekilde istekte bulundukları bildirilmektedir. Bunun, o işin caiz olduğuna delil olamayacağı söylenebilir. Onun caiz oluşuna delil olsa bile onların *'Senden rahim ile istiyorum.'* sözleri, rahime yemin etmek anlamı taşımaz. Burada onun yemin olarak kabul edilmesi caiz değildir. Bu, *'Senden rahim sebebiyle istiyorum.'* demektir. Çünkü rahim yani akrabalık, akrabalar arasında karşılıklı hakları gerektirir. Bu, o üç kişinin, iyi amelleri sebebiyle Allah'tan istekte bulunmalarına veya bizim, Hz. Peygamber'in duası ve şefaati ile istekte bulunmamıza benzer. Hz. Ali'nin, kardeşi Cafer'in oğlu Abdullah kendisinden *'Cafer'in hakkı ile'* diye istekte bulununca ona istediğini verdiği şeklindeki rivayet de bu kabildendir. Bu ifade yemin değildir. Zira Cafer'den başkasına (yani Allah'a) yemin etmek daha büyüktür. Bu, akrabalık hakkı kabilindendir. Çünkü Cafer sebebiyle Allah hakkı vacip olmaktadır. Cafer'in hakkı da Ali üzerindedir."[373]

Ayette söylenmek istenen şudur: "Ey insanlar! Sizi nimetleriyle var eden ve yetiştiren Rabbinizden sakının. Ondan, şahsınız hakkında sakının; sizin

372. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/138; İbn Mâce, *İkâme*, 189.

373. Görüldüğü gibi bu ifadelerde, müstensihlerin tahrifleri söz konusudur. Aslında şöyle denilmek isteniyor: Cafer'in, kardeşi Ali üzerinde hakkı vardı ve kendisinden, onun hakkı sebebiyle istekte bulunulunca bu isteğe icabet ederdi.

durumunuzu düzeltmek maksadıyla sizin için tespit ettiği hakların ve adap kurallarının ötesine geçmeyin. O sizi tek bir nefisten yarattı ve siz, maslahatı; fertlerinin yardımlaşmalarına, birlik olmalarına ve birbirlerinin haklarını korumalarına bağlı olan tek bir cins idiniz. O'ndan sakınmanız, O'nun rabliğine karşı şükretmeniz demektir. Bu sakınma, sizin insanî birliğiniz için yükselme ve bu konuda mükemmelliğe uzanma demektir. Allah'tan, insanlık hukukuna nispetle daha özel olan akrabalık hukuku hakkında, bununla ilgili emir ve nehiyler bakımından da sakının; O'nun emrettiği şekilde akrabalık ilişkisini sürdürün, bu ilişkinin kesilmesini yasaklayan talimatlarına aykırı davranmaktan uzak durun. O'ndan sakının. Çünkü O'ndan sakınmakta sizin için hayır vardır. Bu durum size birbirinizden, O'nun adıyla, O'nun, kulları üzerindeki hakkı ve kullarının kalplerindeki yüksek hâkimiyeti ile akrabalık hakları ile istekte bulunduğunuzu, bu şekilde istekte bulunmanın şefkat duygularına ve gönül yakınlaşmasına sebep olduğunu hatırlatır. Aranızdaki bu iki bağ hakkında -ki bunlar; Allah'a iman, O'nun ismini yüceltme bağı ile yakın akrabalık bağıdır- kusurlu olmayın. Eğer bu konuda kusurlu davranırsanız fıtratınızı bozmuş olursunuz ve bunun sonucunda da haneler, aşiretler, kabileler, kavimler bozulur."

"Şüphesiz ki Allah, üzerinizde gözcüdür." Yani O, amellerinizi ve bu amellerin, sizden hangi saikle neşet ettiğini, onların sizin durumunuza nasıl tesir ettiğini gözler. Bunlardan hiçbirisi O'na kapalı değildir. O sizin için, durumunuza uygun olan ve size dünya-ahiret mutluluğunu hazırlayan hükümler tespit eder.

"Er-Rakîb", *"Bir şeyi, yüksek bir yerden gözledi."* anlamındaki *"rakabehu"* fiilinden sıfattır. İnsanın, kendisinden aşağıda olanları gözlemek için bulunduğu yer hakkında kullanılan *"el-merkab"* (*gözetleme kulesi*) kelimesi de bu köktendir. Bu kelime *"korumak"* anlamında da kullanılır. Çünkü bir şeyi korumak için onu gözlemek/gözetlemek gerekmektedir. Mücahid, kelimeyi burada *"korumak"* anlamıyla tefsir etmiştir. Üstad M. Abduh da şöyle dedi: Allah burada *"ihlâslı olma"* istikametinde bizi uyarmak maksadıyla, bizi gözetlemekte olduğunu bize hatırlatmaktadır. Allah'ın, kendisini gözetlemekte olduğunu, amellerini takip ettiğini hatırında tutan bir kişiye yakışan davranış, O'ndan sakınmak ve O'nun koyduğu sınırlara riayet etmektir.

وَآتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ إِنَّهُ كَانَ حُوبًا كَبِيرًا ﴿2﴾ وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا ﴿3﴾ وَآتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِن طِبْنَ لَكُمْ عَن شَيْءٍ مِّنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَّرِيئًا ﴿4﴾

2- Yetimlerin mallarını kendilerine verin. İyi olanı, kötü olanla değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza (katıp) yemeyin. Bu, büyük bir günahtır.

3- Yetimler hakkında adaletli olamama korkunuz olursa, size helal olan kadınlardan ikişer, üçer ve dörder nikâhlayın. Adaletli olamama korkunuz olursa biri veya mülkünüzde olanlarla yetinin. Haksızlık yapmamanız için bu daha uygundur.

4- Kadınlara mehirlerini bir fariza olarak verin. Size onlar bir şeyi kendiliklerinden verirlerse afiyetle yiyin.

"Yetimlerin mallarını kendilerine verin." *"el-Yetâmâ"* sözcüğü yetim kelimesinin çoğuludur. *"Yetim"* kelimesi insanlar hakkında, baba himayesinden müstağni olacağı yaşa gelmeden önce babasını kaybetmiş kişi anlamında kullanılır. Aynı kelime hayvanlar hakkında ise, küçükken annesini kaybetmiş anlamında kullanılır. Çünkü hayvanlarda yavruyu himaye işini annesi yapar. Ayrıca *"tek"* olan her şeye *"yetim"* denir. *"Eşi bulunmaz (yetim), inci tanesi"* anlamındaki *"edderretulyetimetu"* ifadesinde yer alan *"elyetimetu"* kelimesi bu anlamda kullanılmıştır. Arapçada "feiylun" veznindeki bir kelimenin "feala" vezninde çoğul yapıldığına dair öncekilerden, muteber sayılacak bir misal nakledilmemiştir. Bunun içindir ki "Yetim lafzının bu şekilde çoğul yapılması, kelimenin bu isim mesabesinde kabul edilmesi bu nedenledir." denilmiştir.

"İyi olanı, kötü olanla değişmeyin." Yani kötüyü almayın, onu iyinin bedeli yapmayın. Arapçada "Bir şeyi, bir şeyle değişti." demek, iyi şeyle değiştirdi demektir. Nitekim bu, Bakara Sûresi'nde geçen *"Daha hayırlı olanı, daha aşağı olanla mı değişiyorsunuz?"*[374] ayetindeki ifadeye benzer. *"Tebdil" (değiştirmek)* kelimesi ise iki türlü de kullanılır.

"Habîs", kelimesi ister duyularla anlaşılsın, ister akla doayalı olsun*"kötü, düşük ve çirkin olduğu için kerih görülen, hoşlanılmayan şey"* gibi maralarda kullanılır. Örneğin demirin pası anlamında *"habesu'l hadîd"* denmesi gibi.

Ragıb şöyle der: "*'Habîs', 'aslında kötü niyetli, demirin pası mesabesinde olan'* demektir. Şair de şöyle diyor:

سبك · اه ونحسبه لجـ ـ · أ   فأبدى الكير عن خبث الحديد

'Onu, gümüş eriyiği zannederek kalıba döktük
Ve körük, demir pasını çıkardı.'

Bu, mana itibariyle inanç alanında batılı, söz alanında yalanı ve fiil alanında da çirkini içine alır."[375] Ragıb daha sonra da bu manaların kullanıldığı ayetleri zikreder. Yine o, ***"tayyib"*** hakkında da şunları söyler: *"Asıl manası duyu organlarının lezzetli bulduğu ve nefsin hoşlandığı şeydir."*[376]

Ben de derim ki: *"Tayyib"* de karşıtı gibi, şahısların, eşyanın (şeylerin) ve amellerin sıfatı olarak kullanılır.

Şahısların sıfatı oluşuna misal: *"Kötü kadınlar, kötü erkekler için ve kötü erkekler de kötü kadınlar içindir. İyi kadınlar, iyi erkekler ve iyi erkekler de iyi kadınlar içindir."*[377]

Eşyanın sıfatı olarak kullanılışına misal: *"İyi şeyleri onlara helal ve kötü şeyleri onlara haram kılar."*[378]; *"İyi beldenin bitkisi, Rabbinin izniyle çıkar. Kötü olanınki ise ancak az ve faydasız olarak çıkar."*[379]

Amellerin sıfatı olarak kullanılışına misal: Tefsirini yaptığımız bu ayet, onu *"Kötü ameli, iyi amelin bedeli yapmak suretiyle bunları birbiriyle de-*

---

374. Bakara, 2/61.
375. Ragıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, *Hbs md.* s. 203. İstanbul/1986.
376. Ragıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, *Tyb md.* s. 203.
377. Nûr, 24/26.
378. A'raf, 7/157.
379. A'raf, 7/58.

ğişmeyin, iyiyi bırakıp kötüyü almayın." şeklinde yorumlayanlara göre bu tür kullanılışa misaldir. Bir başka misal de İbrahim Sûresi 26. ayetteki *"iyi kelime"* ve *"kötü kelime"* benzetmesidir.

"El-Hûb", *"günah"* demektir. Kelimenin mastarı *"el-havb"*dır. Ragıb'a göre bu kelime "aslolan deveyi kovmak" manasındadır. *"El-Havb"* aslında *"sahibini günah işlemeye sevk eden ihtiyaç"*demektir. Yani o da aslında *"günah işleyen nefis"* demektir."[380] İbn Abbas'ın (r) bu kelimeyi *"günah"* ve *"zulüm"* olarak tefsir ettiği rivayet edilmektedir. Taberânî'de nakledildiğine göre Nâfi' b. Ezrak ona bu kelimenin manasını sormuş ve "O, Habeş dilinde günah demektir." cevabını almıştır. Bu sefer "Araplar bunu biliyor mu?" demiş, muhatap da şöyle cevap vermiştir: "A'şâ'nın şu ifadesini duymadın mı?

فإني وما كلفتموني من أمركم   ليعلم من أمسى أعق وأحوبا

"Ben ve beni görevlendirdiğiniz iş, akşamleyin
Kimin daha âsi ve günahkâr olduğu bilinsin diye..."[381]

"Taksutu" kelimesi *"adaletli olursunuz"* demektir. *"Adam adaletli oldu, âdil davrandı."* anlamında *"aksatarraculu"* denir. Bu fiilin sülâsisi (üç harflisi) olan *"kasata"* kelimesi de *"Zulmetti, haksızlık yaptı."* anlamında kullanılır. *"Adaletli olun. Allah adaletli olanları sever."*[382]; *"Zalimler ise cehenneme odun oldular."*[383] Her iki kelimenin kökü de *"adalet"* anlamındaki *"elkıst"* kelimesidir. *"Deki: Rabbim adaleti emretti."*[384]; *"Ey iman edenler! Adaleti yerine getirenler olun."*[385]

"Enkihû", *"evlenin"* demektir. Bu kelimenin akit için mi yoksa -akit olmasa da- akitle hedeflenen şey (cinsel ilişki) için mi kullanıldığına dair ihtilaf daha önce Bakara Sûresi'nde geçmişti.

"Mesna, sümase, rubaa" (*ikişer, üçer, dörder*), *"İki iki, üç üç, dört dört"* demektir. Ayette geçen bu lafızlar, tekrarlanarak ifade edilen iki, üç, dört sayılarından alınmadır, onların yerini tutar. Ayette hitap edilen kesim çoğul olunca, tekrarlanan sayılara delâlet eden bu lafızların kullanılması yerinde

380. Ragıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, *Hvb md.* s. 191.
381. Şiirin kısmen farklı bir rivayeti için bkz: İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, IV/3043, *Akk md.*
382. Hucurât, 49/9.
383. Cin, 72/15.
384. A'raf, 7/29.
385. Nisâ, 4/135.

olmuştur. Muhatap durumundaki kişiler eğer birden fazlasıyla evlenmek isterlerse her birinin sadece iki veya üç veya dört kadınla evlenebileceğini anlatmak bakımından bu lafızların seçilmesinde ayrıca icaz (sözü uzatmadan, veciz bir şekilde ifade etme) vardır. Bu, çok eşliliğin son noktasıdır, bundan ötesi yoktur.

Zemahşerî diyor ki: "Bir gruba -mesela bin dirhem para için- '*Bu parayı iki dirhem, iki dirhem, üç (dirhem) üç (dirhem), dört (dirhem) dört (dirhem) bölüşün.*' denilir. Eğer sayı tek söylense yani '*Bu parayı iki dirhem bölüşün.*' denilse bu, manasız bir söz olur. Ama '*... İki dirhem, iki dirhem ...*' denilince bundan, onların her birinin dört dirhem değil, sadece iki dirhem alacağı anlaşılır. '*Ayette atıf edatı olarak niçin "ev" (veya) kullanılmadı da "ve" (ve) kullanıldı?*' sorusuna cevap olarak da şöyle derim: Az önceki misalde görüldüğü gibi atıf edatı olarak *"ve"* (*ve*)'nin kullanılması yanında *"ev"* (*veya*)'nın kullanılması da mümkündür. Fakat *"ev"* (*veya*) kullanılır da '*Bu parayı iki dirhem, iki dirhem veya üç (dirhem) üç (dirhem) veya dört (dirhem) dört (dirhem) bölüşün.*' denirse o zaman muhatapların onu, belirtilen bu üç şekilden birine göre bölüşmeleri gerekir. Bu durumda üç şekli bir arada bulunduramazlar. Yani bölüşmenin bir kısmını ikişerli, bir kısmını üçerli, bir kısmını dörderli yapamazlar. Dolayısıyla *"ev"* (*veya*) kullanıldığı takdirde *"ve"* (*ve*)'nin kullanımından anlaşılan farklı bölüşmelerin caiz olması durumu ortadan kalkar. Bunu ayete uygularsak *"ve"* (*ve*), çok evlilik yapmak isteyen kişilerin evlenmek istedikleri kadınların sayısı bakımından aynı sayıda kadınla da farklı sayıda kadınla da evlenebileceklerine, ama belirtilen bu sayıları aşamayacaklarına delâlet eder."[386]

Bazıları ayet-i kerimenin dokuza kadar, bazıları da on sekize kadar kadınla evlenmenin caiz olduğuna delâlet ettiğini söylüyorlarsa da Zemahşerî'nin bu izahı, onların söylediklerine imkân vermemektedir. Bu görüş sahiplerinden birinciler iki, üç ve dört sayılarını toplayarak dokuz sayısına, ikinciler ise bu sayıların her birini iki defa toplayarak on sekiz sayısına ulaşıyorlar. Fakat birisine "*Şu parayı fakirlere iki kuruş iki kuruş ve üç kuruş üç kuruş ve dört kuruş dört kuruş dağıt.*" denilse bundan "*Onlardan kimine sadece iki kuruş, kimine sadece üç kuruş ve kimine de sadece dört kuruş ver.*" manası anlaşılır. Kime kaç kuruş verileceğini belirleme bakımından dağıtıcı muhayyer olur.

386. Zemahşerî, *Keşşâf*, I/497.

Ama bu ifade dağıtıcıya, bir fakire dokuz kuruş veya on sekiz kuruş verme hakkı sağlamaz. Kimileri bu görüşlere delil olarak Hz. Peygamber'in, vefatı esnasında dokuz hanımı olduğunu ve onun daha fazla hanımla evlenmiş olduğunu söylüyorlarsa da bu türden bir istidlâl doğru değildir. Çünkü bunun, Hz. Peygamber'e (s) özgü bir durum olduğu hususunda icma vardır.

"Veteûle", *"Haksızlık yapmamanız için..."* anlamındadır. *"elavlu"* kelimesi aslında *"meyletmek"* demektir. Kimileri bu kelimeyi *"çoluk çocuğu çok olan, ailesi kalabalık olan"* anlamında kabul etmiştir. Bu görüş İmam Şafiî'den de rivayet edilir. Buna göre o bu cümleyi *"Geçimini temin edeceğiniz kişilerin çok olmaması için bu daha uygundur."* şeklinde anlamıştır. Fakat önceki görüş daha doğrudur.

"Sadûkat" (*mehirler*) *"sadûka"* kelimesinin çoğuludur. Kelime aynı zamanda *"sadûka"* ve *"sıdûka"* diye de kullanılır. Bu da *"kadına verilen mehir"* anlamındadır. Buradaki *"kadınlara mehirlerini vermek"*ten maksat, bilfiil vermek de olabilir, onu vermeyi üstlenmek, tahsis etmek de olabilir. Her ikisi de muhtemeldir. Bir erkek vereceği mehri akitte zikretmişse, o mehir alınmamış da olsa "mehrini veya sıdûkasını verdi" denir.

"Nihle" kelimesine gelince. Seleften İbn Abbas ve onun dışında bazılarının bunu *"farîza"* (*verilmesi gereken şey*) olarak tefsir ettikleri rivayet edilir. Bazıları da *"atiyye"* (*bahşiş*) ve *"hibe"* (*armağan*) olarak tefsir ederler. Bu sonuncular bunu *"kadının mehir olan malı, mali bir bedeli olmaksızın alması"* ile izah ederler. Ragıb da bu kelimenin *"nahl"* (*arı*) kelimesinden türediğini söyler.[387] Sanki o, arının toplaması gibi bir *"atiyye"* mesabesindedir. Bu görüş, birinci görüşten anlaşılan manaya yani mehrin farz olmasına ve -ileride geleceği gibi- kadının rızası olmaksızın ondan bir şey yemenin caiz olmamasına aykırı değildir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu sûrenin başlarında, akrabalardan ve eşlerden söz edildiğini söylemiştik. Bu durum, otuz altıncı ayete, *"Allah'a kulluk edin, hiçbir şeyi O'na ortak koşmayın."* ayetine kadar böyle devam eder. Bu sebeple Allah, sûrenin başında akrabalık ve genel manada kardeşlik yani bütün ümmetin bir nefisten oluşunu hatırlatmış, sonra da insanlar içinden, yetim, kadın ve sefih gibi zayıf kişilerin haklarını açıklamaya başlamış, bu hakla-

387. Ragıb, *Müfredât*, S. 379.

rın gözetilmesini emretmiştir. Bu meyanda ***"Yetimlerin mallarını kendilerine verin."*** demektedir.

"Yetim", sözlük manası itibariyle mutlak olarak *"babası ölmüş kişi"* demektir. Fakat fıkıhçılar onu *"babası ölmüş küçük/çocuk"* manasında kullanırlar. Buna göre o, baliğ olunca yetimliği sona erer. Ancak sefih olarak baliğ olanlar bundan müstesnadır; baliğ olduktan sonra da onların yetimlikleri devam eder ve kısıtlılık (hacr) hali ortadan kalkmaz. *"Yetimlerin mallarını kendilerine vermek"*, o malların sadece onlara ait hale getirilmesi, batıl yollarla onlardan hiçbir şeyin yenmemesi anlamındadır. Yani ileride *"Yetimleri deneyin."*[388] ayetinde de geleceği gibi *"Yetimlerin mallarından, reşit olmak suretiyle yetimlikleri sona erene kadar onlara harcayın."* denilmektedir. Reşit olduklarında ise, yetimlik ve kısıtlılık dönemlerinde onlara yapılan harcamalardan sonra kalan malları kendilerine verilir. Bu ayet, gerek yetimlik halinde ve gerekse reşit olunca ve her bir halin kendi şartına riayet ederek yetimlerin mallarını kendilerine vermek hakkındadır. *"Yetimleri deneyin."* ayeti ise sadece rüşt hali hakkındadır. Burada öyle -dedikleri gibi- mecazi bir durum yoktur. Yetimin velisinin nafakası kendine aittir. Yetimin malının yetime verilmesi bu demektir. Ayetten hangi mananın kastedildiği açıktır ve o da yetimin malının iyi korunması, sadece ona tahsis edilmesi, ondan hiçbir şeyin yenmemesidir. Çünkü yetim zayıftır, malını koruyamaz ve onu müdafaa edemez. Bundan dolayı Allah *"İyi olanı, kötü olanla değişmeyin."* demektedir.

*"Kötü olan"*dan maksat haram, *"iyi olan"*dan maksat da helaldir. Buna göre ayette kastedilen mana *"Yetimin malından, kendi mallarınızdan zevkle yararlandığınız yerlerde ve hallerde yararlanmayın."* şeklindedir. Yani insanın, kendi malından, meşru yollarla yararlanması mubahtır; fakat bir yararlanma durumu ile karşı karşıya olunca bunu, kayyımı ve vasisi olduğu yetimin malından değil, kendi malından yapması gerekir. Eğer yetimin malından yararlanırsa o zaman bu konuda yetimin malını, kendi malının bedeli yapmış, kendi malı yerine ondan yararlanmış olur. Tebeddül ve istibdal kelimelerinin manaları da bu açıklama ile anlaşılmış oluyor.

"Onların mallarını, kendi mallarınıza (katıp) yemeyin." Yani onları, kendi mallarınıza katılmış olarak yemeyin. Velinin, yetimin malının katılabileceği, ilave edilebileceği bir malı olması halinde bu, sarih (açık) bir ifadedir.

---

388. Nisâ, 4/6.

Ayrıca, yetimin malının, velinin malına katılmadan müstakilen yenmesinin evleviyetle haram olacağı da söylenebilir. Bu durum, *"Yetimlerin mallarını kendilerine verin."* ayetinin umumuna dâhildir. Bu ayetteki mukayyet ifadeden, hiç malı olmayan fakir vasinin, yetimin malından bir miktar yemesinin caiz olacağının anlaşıldığını söyleyenler de olmuştur ve bu konu, altıncı ayette açıkça gelecektir.

Ben derim ki: Üstad İmam Abduh'un, ayette mecazi bir anlatım olmadığı şeklindeki sözündeki maksadı, şu iki görüşe de şamildir:

1. Bazılarına göre *"vermek"* manasındaki **"îtâ"** lafzı mecazen *"malların yetimler için salimen bırakılması, o mallara hiçbir zarar verilmemesi"* anlamında kullanılmıştır.

2. Bazılarına göre malların yetimlere verilmesinden maksat, bunların onlara, reşit olduktan sonra teslim edilmesidir. Bu durumda onlara reşit olmuş halleriyle *"yetim"* denilmesinin sebebi, daha yakın bir zaman önce yetim olmalarıdır. Onlara eski durumları itibariyle yetim denilmiştir.

Bunlar bazı belagat ve usul kitapları tarafından zikredilen görüşlerdir. Bu konunun hükmü altıncı ayette geleceği için burada daha fazla ele alınmasına lüzum yoktur. Bu ayetteki *"yetimlerin mallarını, kendi malları ile yemek"*ten maksadın, muhatapların, onların mallarını kendi malları ile karıştırmaları olduğu da söylenmiştir. Bu karıştırmanın hükmü daha önce Bakara Sûresi'nde geçmişti.[389]

*"İyi olanın, kötü ile değiştirilmesi"*nden maksadın ne olduğu hususunda da farklı görüşler vardır. En uygun olanı, biraz önce Üstad Abduh'un tercih ettiği görüştür. Bundan maksadın, cahiliyye çağında; yetimin malının iyisini alıp onun yerine kalitesiz mal koyma, onun besili hayvanını alıp yerine cılızını koyma şeklindeki uygulama olduğu da söylenmiştir. Razi bunun, ekseriyetin görüşü olduğunu söyler ve daha sonra da Zemahşerî'nin, yapılan bu işlemin Arapçada *"tebeddül"* kelimesi ile değil, *"tebdil"* kelimesi ile ifade edileceği gerekçesiyle bu görüşü tenkit ettiğini ilave eder.[390]

Yetimin malını almak ve ondan faydalanmak bu ayette *"yeme"* fiili ile ifade edildi. Çünkü yapılan tasarruf ekseriyetle bu şekilde olur. Ayrıca bu, bi-

389. Bkz: Bakara, 2/220. ayetin tefsiri.
390. Razi, *Tefsir*, IX/169.

linen yaygın bir kullanım şeklidir: *"Mallarınızı aranızda batıl yolla yemeyin."*[391] Buradaki *"yeme"*, başkasının malından haksız yere alınan her şeye şamildir.

"Bu, büyük bir günahtır." Yani yetimin malını yemek veya kötüyü, onun iyisiyle değişmek yahut bunların her ikisi de -ki cahiliye çağında böyle yapılıyordu- Allah'ın hükmünce büyük bir günahtır.

İslâm ve Çok Eşlilik

"Yetimler hakkında adaletli olamama korkunuz olursa; size helal olan kadınlardan ikişer, üçer ve dörder nikâhlayın. Adaletli olamama korkunuz olursa biri veya mülkünüzde olanlarla yetinin. Haksızlık yapmamanız için bu daha uygundur."

Sürede ifade edilen hükümlerden birisi de budur. Bu hüküm aslında kadınlarla ilgili olup, yetimlerle münasebeti dolayısıyla burada yer almıştır. Buradaki hükmün, esas itibariyle yetimlerin kendileri ile ve onlara tebean (ikinci derecede) de mallarıyla, önceki ayetteki hükmün ise özellikle mallarla ilgili olduğu da söylenmiştir.

Buharî, Müslim, Nesâî ve Beyhakî'de, tefsir olarak da İbn Cerir, İbn Münzir ve İbn Ebu Hâtim'de yer alan bir rivayete göre Urve b. Zübeyr, teyzesi Hz. Âişe'ye bu ayeti sorar ve o da şöyle der:

"Ey kız kardeşimin oğlu! Bu yetim (kız), velisinin himayesinde olur. Malında ona ortaktır ve onun malını, güzelliğini beğenir; mehir hususunda onun hakkını gözetmeden, ona başkalarının vereceği kadar mehir vermeden onunla evlenmek ister. Bunların, haklarını vermeden, mehirlerini, onlar için âdet olan mehrin en üst seviyesine yükseltmeden onlarla evlenmeleri yasaklandı ve onlardan, bu yetimler haricinde hoşlandıkları kadınlarla evlenmeleri istendi."[392]

Urve, Hz. Âişe'nin şöyle söylediğini nakleder:

"İnsanlar bu ayetten sonra Rasûlullah'a (s) kadınlar hakkında fetva sordular. Allah da 'Sana kadınlar hakkında fetva soruyorlar: De ki: Onlar hakkında size Allah fetva veriyor. Kendilerine onlar için farz kılınanı vermediğiniz ve nikâhlamayı arzulamadığınız (veya arzuladığınız)[393] *yetim kızlar hakkında size*

391. Bakara, 2/188.
392. Bkz: Buharî, *Şirket*, 7; *Tefsiru's-Sûr* (4),1; *Nikâh*, 1, 16, 43; *Hiyel*, 81; Müslim, *Tefsir*, 6.
393. Ayette kullanılan fiil, zıt anlamlı fiillerdendir; iki türlü anlaşılması da mümkündür. Bu rivayete göre Hz. Âişe'nin, bunu *"arzulamadığınız"* şeklinde yorumladığı anlaşılmaktadır. (Çev.)

Kitab'da okunanlar...'[394] *ayetini indirdi. Âişe (r) dedi ki: Allah'ın, 'Size Kitab'da okunanlar' diye ifade ettiği, içinde 'Yetimler hakkında adaletli olamama korkunuz olursa; size helal olan kadınlardan ikişer, üçer ve dörder nikâhlayın.' kısmı da bulunan önceki ayettir. Allah'ın diğer ayette ifade ettiği 'nikâhlamayı arzu etmeme' de sizden birinin, himayesindeki yetiminin (yetim kızın), malı ve güzelliği az olunca onu nikâhlamayı arzu etmemesidir. Bu kızlara rağbet etmedikleri için onların, malına ve güzelliğine rağbet ettikleri ile evlenmeleri yasaklandı; bundan sadece adaletle olma hali istisna edildi."*[395]

Yine Hz. Âişe'den nakledilen başka bir rivayet de şöyledir: "*Ayet, yanında yetim kız bulunan kişi hakkında inmiştir ki o, bu kızın velisi ve vârisidir; kızın malı vardır ama önünde davasını takip edecek kimsesi yoktur. Malından dolayı onu evlendirmez, dolayısıyla ona zarar verir ve ona kötü davranır. (Allah) 'Yetimler hakkında adaletli olamama korkunuz olursa; size helal olan kadınlardan ikişer, üçer ve dörder nikâhlayın.' buyurdu. Yani 'Size helal kıldığımı alın, zarar vereni de bırakın.' diyor."*[396]

Hz. Âişe'den, diğer ayetten yani "*Kendilerine onlar için farz kılınanı vermediğiniz ve nikâhlamayı arzulamadığınız (veya arzuladığınız) yetim kızlar hakkında size Kitab'da okunanlar...*"[397] ayetinden, bu ayete havale edilenler hakkında şunlar rivayet edilmektedir: "*(Ayet) yetim kız hakkında indi ki o, bir adamın yanında olur, malında ona ortaktır, adam onunla evlenmek istemez, onu başkası ile evlendirmek de hoşuna gitmez. Onun malına ortak olur, evlenmesini engeller, onunla kendisi evlenmez, onu başkası ile de evlendirmez.*"[398]

Ben derim ki: Buna göre ayet aslında yetim kızların mali ve şahsi haklarının korunmasının tavsiye edilmesi için sevk edilmiştir. Bu ayette "***yetimler***"den maksat yetim kadınlardır ve "***kadınlar***"dan maksat da yetim olmayan kadınlardır. Yani şöyle denmektedir: Yetim kadınlara adaletli davranamamaktan, mehir hususunda ve başka hususlarda onlara, diğer kadınlara yaptığınız gibi veya onlara yaptığınızdan daha iyi muamele edememekten korkarsanız onlarla evlenmeyi bırakıp size helal olan veya beğendiğiniz, gözünüze güzel gelen başka kadınlarla evlenin.

---

394. Nisâ, 4/127.
395. Buharî, *Şirket*, 7; *Tefsiru's-Sûre* (4),1; *Nikâh*, 16, 43; Müslim, *Tefsir*, 6.
396. Müslim, *Tefsir*, 7.
397. Nisâ, 4/127.
398. Müslim, *Tefsir*, 8. Ayrıca bkz: Buharî, *Tefsiru's-Sûre* (4), 23.

Rabîa ayeti şöyle yorumlar: "Onları bırakın; Ben size dördü helal kıldım. Yani Allah bunlara, o yetimlere zulmetmemeleri için, başka kadınlar hakkında genişlik sağlamıştır."

Üstad Abduh, Hz. Âişe'nin görüşünü mana itibariyle özetledikten sonra dedi ki: Sanki şöyle diyor: Eğer yetim kızla evlenmek istiyor ve eşiniz olmasının, onun mallarını yemenizi kolaylaştırmasından korkuyorsanız onunla evlenmekten vazgeçin ve hoşunuza giden reşit durumdaki kadınlarla evlenin.

Ben derim ki: Hz. Âişe'nin görüşlerinden biri olan bu görüşe göre şart cümlesi ile cevap cümlesi arasındaki irtibat zahirdir. Fakat onların evlenmelerini engelleme şeklindeki rivayete göre bu irtibat zahir olmaz. Ama onlarla evlenmek istedikleri için böyle bir engellemede bulundukları ve bu işi uzattıkları şeklinde mazeret beyanında bulunmaları halinde bu durumda da aradaki irtibat zahir olabilir.

İbn Cerir, ayetin, bazıları tarafından Hz. Âişe'den nakledilen rivayetlerle desteklenmiş olarak yapılan tefsirini zikrettikten sonra şöyle dedi:

"Başkaları da dedi ki: Bunun manası, -yetimlerin mallarının, velileri tarafından itlaf edilmesi endişesiyle- dörtten fazlasıyla evlenmenin yasaklanmasıdır. Çünkü o zaman Kureyşli bir adam on kadınla veya daha fazlasıyla yahut daha azıyla evleniyordu ve geçinemez hale gelince de himayesinde bulunan yetimin malına yöneliyordu, o malı harcıyordu veya o malı vererek evleniyordu. Onlara bu yasaklandı ve şöyle denildi: Eğer karılarınızın nafakasını sağlamak mecburiyetinde olmanız sebebiyle, yetimlerinizin mallarına ihtiyacınız olacağından ve bu sebeple o malları harcamaktan, o mallar hakkında âdil olamamaktan korkarsanız, evleneceğiniz kadınların sayısı bakımından dördü aşmayın. Eğer dört karınız olduğu takdirde de yine yetimlerin malları hakkında âdil olamamaktan korkarsanız o zaman bir ile veya sahip olduğunuz cariye(ler) ile yetinin."

İbn Cerir daha sonra İkrime'den senetlerini de zikrederek şunları nakleder: "Onlar çok evleniyorlar ve çok eşlilik bakımından birbirlerini kıskanıyorlardı. Bundan dolayı da yetimlerin mallarına saldırıyorlardı."

İbn Cerir'in, İbn Abbas'tan naklettiğine göre adam, yetimin malı ile dilediği kadar evleniyordu; onlara bu yasaklandı. Yine onun naklettiğine göre

İbn Abbas "Yetimlerin mallarından dolayı erkekler dört (kadın) ile sınırlandırıldı." demiştir.[399]

Ben diyorum ki: Bu durumun, yetimlerin mallarının yenmesine sebep olması, evlenmenin azaltılması için bir hüccet teşkil etti. Çünkü bunun çirkinliği ortaya çıkmıştı. Zamanımızda ise çok eşliliğin, -az sonra açıklanacağı gibi- Kur'ân'ın indiği dönemde benzeri görülmemiş ne zararları vardır!

İbn Cerir daha sonra bu ayet için üçüncü bir izah şekline yer verir:

"Bir kısmı da şöyle dedi: İnsanlar, yetimlerin malları hakkında günaha girmekten sakınıyorlar ama kadınlar hakkında, onlara karşı adaletsizlik yapma hususunda günaha girmekten sakınmıyorlardı. Burada onlara şöyle denildi: Yetimler hakkında adaletsizlik yapmaktan korktuğunuz gibi kadınlar hakkında adaletsizlik yapmaktan da korkun ve kadınlarla ancak birden dörde kadar evlenin, bundan fazlasına gitmeyin. Eğer birden fazlasında da adaletsizlik yapmaktan korkuyorsanız o zaman onlardan sadece haksızlık yapmaktan korkmadığınız kadarıyla; bir tanesiyle veya sahip olduğunuz cariye(ler) ile yetinin."[400]

İbn Cerir bundan sonra, Said b. Cübeyr'den, Suddî'den ve Katâde'den bu görüşü destekleyen rivayetleri sıralar. Abdullah b. Salih tariki ile yapılan bir rivayete göre İbn Abbas şöyle der: "Cahiliyye döneminde yetim hanımlardan on tanesini nikâhlıyorlardı. Yetimin durumunu gözlerinde büyütüyorlardı. Dinlerinin yetimle ilgili tutumunu araştırdılar ve onları cahiliyye döneminde yaptıkları gibi nikâhlamaktan vazgeçtiler. (Yani İslâm döneminde bunu kadınlar hakkında dikkate almadılar ve bu durumun onlar için zulüm teşkil etmesini günah sayıp, ondan kaçınmadılar.) (Allah) '*Yetimler hakkında adaletli olamama korkunuz olursa; size helal olan kadınlardan ikişer, üçer ve dörder nikâhlayın.*' buyurdu ve onların cahiliyye dönemindeki nikâh uygulamalarını yasakladı."[401] Bunun bir benzeri de Dahhâk'tan rivayet edilir. Bu rivayete göre onlar on kadını ve babalarının karılarını nikâhlıyorlardı. Allah onlara yetimler ve kadınlar hakkında öğüt verdi.[402] Benzer bir rivayet de Rabî ve Mücahid'den nakledilmektedir.[403]

---

399. İbn Cerir'den yapılan bu nakiller için bkz: *Tefsir*, IV/232-233.
400. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/233.
401. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/234.
402. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/234.
403. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/235.

İbn Cerir (Ebu Cafer) diyor ki: "Bu konuda ayetin tevili ile ilgili olarak söylediklerimizin en uygunu ayeti 'Yetimler hakkında adaletli olamamaktan korkuyorsanız, aynı şekilde kadınlar hakkında da korkunuz ve onlardan ancak haksızlık yapmaktan korkmadığınız kadarıyla, birden dörde kadar evlenin. Birine de haksızlık yapmaktan korkuyorsanız onunla da evlenmeyin. Bu durumda sahip olduğunuz cariye(ler) ile yetinin, kadınlara zulmetmemeniz için en uygun olanı budur.' şeklinde tevil edenlerin söyledikleridir."[404]

Yine İbn Cerir diyor ki: "Bunun, ayetin en uygun tevili olduğunu söyledik. Çünkü Allah, bir önceki ayetin başında *'Yetimlerin mallarını kendilerine verin.'* buyurdu. Sonra da onlara şunu bildirdi: Bu konuda Allah'tan nasıl sakınıyor ve günaha girmekten çekiniyorlarsa kadınlar hakkında da aynen yetimler hakkında olduğu gibi Allah'tan sakınmaları ve günaha girmekten çekinmeleri gerekir. Yine onlara, yetimlerin malları hakkında haksızlık yapmaktan kurtulma yolunu öğrettiği gibi kadınlara haksızlık yapmaktan da nasıl kurtulacaklarını bildirdi ve *'Kadınlara haksızlık konusunda kendinizden emin iseniz, size mubah kıldığım kadınlarla ikişer, üçer, dörder nikâhlanın.'* buyurdu."[405]

İbn Cerir daha sonra şunları söylüyor: "Eğer mana, bizim dediğimiz gibi ise o zaman ayetteki ifadede *'metruk'* (*zikredilmemiş bir bölüm*) vardır ve sözün zikredilen kısmı ona delâlet ettiğinden onun zikredilmesine ihtiyaç kalmamıştır. Bu durumda mana şöyledir: Yetimlerin malları hakkında adaletli olamamaktan ve haksızlık yapmaktan korkuyorsanız, aynı şekilde Allah'ın size yüklediği kadın hakları hususunda adaletsizlik yapmaktan da korkun ve onlardan ancak, birlikte olduğunuz takdirde haksızlık yapmayacağınıza emin olduğunuz kadarıyla evlenin."[406]

İbn Cerir daha sonra da ayetteki *"Yetimler hakkında adaletli olamamaktan korkarsanız..."* şart cümlesine cevap teşkil eden kısmın *"Size helal olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın."* cümlesi olduğunu, ama bunun daha sonra gelen *"Haksızlık yapmamanız için bu daha uygundur."* cümlesi ile birlikte cevap teşkil ettiğini açıklar.[407] Bu durum, *"Size helal olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâhlayın."* cümlesi ile aslında kadınlara karşı adaletli olmanın, bunun zıddından yani adaletsizlikten, haksızlıktan kaçınmanın kastedildi-

404. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/235.
405. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/235-236.
406. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/236.
407. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/236.

ğini göstermektedir. Yetimlere haksızlık yapmaktan korkulduğu gibi kadınlara haksızlık yapmaktan da korkulması gerekir. Çünkü her ikisi de toplum düzenine karşı yapılmış birer kötülüktür, Allah'ı kızdırır ve O'nun gazabına sebep olur. ***"Haksızlık yapmamanız için bu daha uygundur."*** cümlesi de bunu teyit etmektedir. Nitekim biz de bu konuyu daha önce bundan daha açık bir şekilde açıklamıştık.

İbn Cerir'in tercih ettiği bu görüşe göre burada bizatihi maksut olarak söz konusu edilen husus, kadınlara karşı adaletli olmak, -adaletli olunacağına güven duygusu ile birlikte- evlenilecek kadın sayısını azaltmaktır. Haddizatında bu meseleye uygun düşen de budur. Çünkü bu, en önemli sosyal problemlerdendir ve adı *"Nisâ"* (*kadınlar*) olan bir sûrenin başlarında yer alması münasiptir.

Hz. Âişe'nin benimsediği ve Üstad Muhammed Abduh'un da derste tercih ettiği görüşe göre ise çok eşlilik burada bizatihi maksut olarak değil, asıl konuya bağlı ikinci derecede bir konu olarak yer almıştır.

Üçüncü görüşe göre de böyledir. (Yani çok eşlilik burada, asıl konu olarak değil, ona bağlı ikinci derecede bir konu olarak yer almıştır.) Bu görüşe göre erkekler; çok eşlilik halinde, bu çok sayıda hanımlarının nafakaları için yetimlerin mallarına muhtaç olacaklarından dolayı çok eşlilikten men edilmişlerdir. Her ne kadar Razi bunun, yapılan izahların en yakını olduğunu söylüyorsa[408] da aslında bu, onlar içinde en zayıf olanıdır.

Ayette, zikredilen bu manaların hepsinin kastedilmiş olması da caizdir denilebilir. Böyle denilirse bu, müşterek lafzın, muhtemel manalarından hepsi hakkında, aynı anda hem hakiki hem de mecazi manada kullanılmasını caiz gören Şafiîlerin görüşü tarzında olmuş olur. Bu sözlerin yazarı, tefsir derslerinde hep şunu söyler: Lafzın kapsamına giren uygun manaların hepsinin de o lafız ile kastedilmiş olması mümkündür, bu konuda kelimeler ve cümleler arasında fark yoktur. Buna göre ayet, cahiliyye çağı insanlarının yetimler ve kadınlar hakkında uygulamakta oldukları zulümlerin ve sapıklıkların ortadan kaldırılmasını istemektedir. Onlar yetimlerle, emsal mehirlerinin altında bir mehir karşılığında evleniyorlardı; yine onlarla mallarına tamah ederek evleniyorlardı ve kocaları onların mallarını haksız bir şekilde yiyordu. Veli, yetimin malından istifade etmek için, -karşısında hakkını sa-

408. Razi, *Tefsir*, IX/172.

vunacak kocası olmasın diye- onun evlenmesini engelliyordu. Çok sayıda kadınla evlenmek ve aralarında da adaleti sağlamamak suretiyle kadınlara zulmediyorlardı. Bir kişi bütün bunları bu ayetten anlamasa da buradaki ayetlerin tamamından anlar.

Üstadımız Abduh dedi ki: Çok eşlilik konusu, yetimlerden söz edilirken ve onların mallarının yenmesi -evlilik yoluyla da olsa- yasaklanırken bunun siyakında zikredildi. Allah burada şöyle diyor: Eğer yetim hanımın malını yeme bakımından kendinizde bir korku hissederseniz o zaman onunla evlenmemelisiniz. Allah, yetimler dışında dörde kadar kadınla evlenmenizi mubah kılmış, böylece yetimler hakkında size bir genişlik sağlamıştır. Fakat eşler arasında veya iki eş arasında adaletli olamamaktan korkarsanız o zaman sadece bir eşle evlenmelisiniz. *"Adaletli olamamaktan korkmak"* deyince böyle olacağını zannetmek ve bu konuda şek içinde olmak hatta vehim taşımak anlaşılır. Fakat din, vehmi bağışlar; çünkü bu gibi işlere dair bilginin, vehimden uzak olması nadirdir. Öyleyse iki veya daha fazla hanımla evlenmesi mubah olan kişi, adalet hususunda kendine güvenen yani bu konuda tereddüdü olmayan veya adaletli olacağını zannedip zayıf bir tereddüde sahip olan kişidir.

Dedi ki: *"Adaletli olamama korkunuz olursa biri veya mülkünüzde olanlar..."* deyince bunun sebebini *"Haksızlık yapmamanız için bu daha uygundur."* diyerek açıkladı. Yani bu durum, haksızlık ve zulüm etmemeye daha yakındır, buyurdu. Böylece haksızlıktan uzak olmayı, bu şekilde hüküm koymanın sebebi yaptı. Bu, adaletin şart ve gözetilmesinin gerekli olduğunu teyit eder, hem de adaletin değerine dikkat çeker. Allah bu sûredeki bir başka ayette de *"Çok isteseniz de kadınlar arasında adaletli olamayacaksınız."*[409] buyurmaktadır. Bu ayetteki *"adalet"*, kalbî meyil olarak yorumlanır. Eğer böyle yapılmazsa o zaman bu iki ayetten, çok eşliliğin hiçbir şekilde caiz olmadığı sonucu çıkar ve ayetin devamındaki *"Bari tamamen meyledip de onu askıya alınmış gibi bırakmayın."* cümlesinin ne anlam ifade ettiği zahir olmazdı. Allah, kalbî meyil gibi kulun gücü dâhilinde olmayan şeyleri affeder. Nitekim Hz. Peygamber de son zamanlarında Hz. Âişe'ye, diğer hanımlarından daha çok meylediyordu. Ama ona diğerlerinin izni ve rızası olmadıkça onlardan ayrı, özel bir muamele yapmıyordu. *"Allah'ım! Bu, gücüm yeten konulardaki taksi-*

409. Nisâ, 4/129.

mimdir. Gücüm yetmeyen konularda beni muaheze etme!"[410] diyordu ve gücünün yetmediği konu ile kalbî meylini kastediyordu.

Hocamız Abduh dedi ki: Bu iki ayeti inceleyen kişi, çok eşliliğin İslâm'da son derece daraltılmış olduğunu görür. O, bir nevi zaruret halidir ki böyle bir zaruret halinde olan kişi için, adaleti yerine getirme ve haksızlık yapmama konusunda kendine güvenmesi şartıyla mubahtır. Bu daraltma ile birlikte, zamanımızda çok eşlilikten doğan mefsedetleri inceleyen birisi kesin olarak görür ki aralarında çok eşliliğin yaygın olduğu bir ümmeti hiç kimse eğitemez. Bir erkeğin iki hanımının yaşadığı evde işler düzgün olmaz, orada düzen bulunmaz. Aksine o erkek, hanımlarının da yardımıyla evi ifsat eder. O evde sanki herkes birbirinin düşmanıdır. Sonra da birbirine düşman çocuklar olur. Derken çok eşliliğin mefsedeti fertlerden evlere ve evlerden de ümmete intikal eder.

Üstad Abduh dade ki: İslâm'ın ilk yıllarında çok eşliliğin bazı faydaları vardı ve bunların en önemlisi de kan ve sıhriyet akrabalığı idi ki bu sayede birliktelik kuvvet kazanıyordu. Çok eşliliğin, bugünkü gibi bir zararı da yoktu. Çünkü din, kadınların ve erkeklerin gönüllerinde yer etmişti. Aynı kişi ile evli eşlerin zararı, birbirlerini öteye geçmiyordu. Hâlbuki günümüzde bu zarar, kuma durumundaki eşten, onun çocuğuna, o çocuğun babasına ve diğer akrabalarına intikal ediyor; kadın, onların arasında düşmanlığı ve kini körüklüyor. Kendi çocuğunu, kardeşlerine karşı düşmanlığa kışkırtıyor; kocasını, diğer hanımlarından olan çocuklarının haklarını yemesi için kışkırtıyor. O koca da ahmaklığından en çok sevdiği karısına itaat ediyor ve derken ailenin tamamında fesat kol geziyor.

Eğer çok eşlilikten kaynaklanan musibetlerin ve horlanmaların ayrıntılarını görmek istersen ben sana inananların tüylerini diken diken edecek şeyler anlatırım. Hırsızlık, zina, yalancılık, hıyanet, ürkeklik ve sahtekârlık bunlardan bazılarıdır. Hatta adam öldürmek bile bunlardan biridir. O kadar ki evlat babasını, baba evladını, kadın kocasını, koca karısını öldürmektedir ve bütün bunlar mahkemelerde sübut bulmuş olaylardır. Durumu anlatmak için ne koca kıymeti ne de evlat kıymeti bilen, kendinden de, dininden de habersiz kadınların yetiştirilmesi bile yeterlidir. O kadınlar ki dini hakkında ancak hiçbir ilahi kitabın ve peygamberin kabul etmeyeceği bir

410. Ebu Davud, *Nikâh*, 39; Tirmizî, *Nikâh*, 42; Nesâî, *İşretu'n-Nisâ*, 2.

takım hurafeler ve batıl şeyler bilmektedirler ve bunları kendileri gibi aynı durumda olan kişilerden almışlardır. Şayet kadınlar, dinin gönüllerinde en yüksek otorite olmasını sağlayacak sağlam bir dinî terbiye ile yetişselerdi, kıskançlık karşısında o otorite hâkim durumda olsaydı o zaman çok eşlilikten dolayı ümmetin bir zararı olmazdı. Bu zarar, genelde sadece o kadınların kendileri ile sınırlı kalırdı. Hâlbuki şimdi içinde bulunduğumuz durumda, ümmet içinde çok eşlilik de yaygın iken ümmetin eğitilmesine imkân yoktur. Âlimlerin ve özellikle de yetkiyi elinde bulunduran ve yönetimde mezhepleri hâkim durumda olan Hanefilerin bu meseleyi incelemeleri gerekir. Onlar dinin, insanların maslahatı ve iyiliği için indirildiğini, başkalarına doğrudan zarar vermenin veya mukabil zarar vermenin men edilmesinin dinin esaslarından biri olduğunu reddetmezler. Yine onlar bir mesele, daha önce mefsedet değilken sonradan mefsedet haline gelmişse o konudaki hükmü değiştirmenin ve mevcut duruma göre yani *"Mefsedetleri önlemek, maslahatları celbetmekten önce gelir."* ilkesi uyarınca uygulamaya geçmenin gerekli olduğunu kabul ederler.

Abduh, *"Buradan anlaşılıyor ki adaletsizlikten korkulması halinde çok eşlilik kesinlikle haramdır."* dedi.

Üstad Muhammed Abduh'un ayeti tefsir ettiği ilk derste söyledikleri bunlardır. Sonra ikinci derste şunları söyledi: Daha önce çok eşliliğin mubahlığının daraltılmış olduğu, bu konuda tahakkuku zor bir şeyin şart koşulduğu ve böylece çok eşliliğin sanki nehyedilmiş gibi olduğu anlatılmıştı. Yine daha önce geçti ki adaletsizlikten korkan birinin birden çok hanımla evlenmesi haramdır, fakat buradan -bazı aşırıların anladığı gibi- böyle bir durumda yapılan evlilik akdinin batıl veya fasit olacağı anlaşılamaz. Çünkü buradaki haramlık arızidir, akdin batıl olmasını gerektirmez. Olur ki bir kişi zulmetmekten korkar fakat zulmetmez veya zulmeder, sonra tövbe eder, bundan vazgeçer ve helal bir hayat sürdürür.

Dedi ki: *"Veya mülkünüzde olanlar..."* ifadesi, daha önceki *"biri"* üzerine atfedilmiştir. Yani şöyle denilmektedir: Bir eşle birlikte olun veya bir eş tutun, hem de adaletli olun -bu, çok eşliler içindir-. Yahut da malik olduklarınızla birlikte olun, onlarla beraber olmakla yetinin. Yalnız bu durumda *"Haksızlık yapmamanız için bu daha uygundur."* Yani *"Haksızlık yapmamaya daha yakındır."* kısmından anlaşılan bir şart söz konusu değildir. Çünkü

cinsel beraberlik bakımından cariyeler arasında adalet göstermek zorunlu değildir, onların böyle bir hakları yoktur; onların hakları, maruf ölçüler içinde ihtiyaçlarının temin edilmesinden ibarettir. Yalnız bu, Müslümanların asırlardır cariyelerle, vaktiyle müşahede edildiği ve zamanımızda da bazı ülkelerde hala müşahede edilmekte olduğu gibi ne tür mefsedetlere sebep olduğuna bakmaksızın, haklı veya haksız biçimde zevk içinde bir hayat yaşamada gösterdikleri aşırılıkların helal olduğu anlamına gelmez.

Ben ondan, cariye sayısının da dördü geçmemesi görüşünü dinlediğimi hatırlıyorum. Fakât bunu yazılı olarak kendi yanımda bulamadım.

Ben derim ki: Çok eşlilik, evlilikteki tabii esasa aykırıdır. Evlilikte erkeğin, bir karısının olması esastır. Böylece her biri diğerinin eşi olur. Fakat yine de çok eşlilik bazı hallerde bir zarurettir; toplumda, özellikle Müslüman toplumlar gibi savaşçı toplumlarda böyle bir zaruret ortaya çıkabilir. Bu, zaruret sebebiyle ve adaletsizlik, haksızlık yapmama şartıyla mubah kılınmıştır. Bu konuda ele alınacak başka bahisler de vardır. Mesela çok eşliliğin ve bu sayının hikmeti, Mısır'da olduğu gibi zararı yaygın bir hal aldığı takdirde yöneticilerin bu konuda daraltmaya gitmek suretiyle çok eşliliğin mefsedetlerini önleyebilecekleri gibi konular ele alınabilir. Çok eşlilerin sayısının burada (Mısır'da) Şam ve Türk beldelerindekinden daha fazla olduğu söyleniyor. Bununla beraber Mısır'da ahlâk da genelde oralardan daha bozuk...

Bizim çok eşliliğin hikmeti hakkında *Menâr* dergisinin yedinci cildinde neşrettiğimiz bir fetvamız var. Şimdi o fetvaya yer veriyoruz:

Çok Eşliliğin Meşruiyetinin Hikmeti

[**Soru 20:** Amerika'da tıp tahsili yapan Kınalı[411] Necip Efendi'den:

"Gerek Amerikalı ve gerekse Amerikalı olmayan birçok doktor bana '*Yetimler hakkında adaletli olamama korkunuz olursa; size helal olan kadınlardan ikişer, üçer ve dörder nikâhlayın. Adaletli olamama korkunuz olursa biri (ile evlenin).*' ayetini soruyorlar ve '*Müslüman erkek nasıl dört kadını bir arada bulundurur?*' diyorlar. Ben de dinimi savunmak için, bu ayetten anladığım kadarıyla onlara cevap verdim ve şöyle dedim: İki kadın arasında adaletli olmak imkânsızdır. Çünkü yeni bir hanımla evlenen erkek, eskisinden hoşlanmıyor. O zaman bu ikisi arasında nasıl adaletli olur! Hâlbuki Allah

411. "*Kına*", Mısır'ın güneyinde bir şehirdir. (Çev.)

adaletli olmayı emretmiştir. Öyleyse en iyisi bir hanımdır. Benim söylediklerim bunlar. Belki de onları ikna etmişimdir. Fakat ben sizden bu ayeti tefsir etmenizi ve açıklamanızı, iki veya üç hanımı olanlar hakkındaki görüşünüzü bildirmenizi istiyorum."

Cevap:

Batılılar, çok eşliliği, İslâm için en büyük itibar kaybettirici mesele olarak görürler. Bunu yaparken bir taraftan kendi dinî geleneklerinden ve âdetlerinden, kadınlara karşı gösterdikleri aşırı saygılarından (söz ederler)... Diğer taraftan da Kur'ân'ın, bunun caiz olması için getirdiği şartlara, bir koca ile birbirlerini kıskanan, aralarında çekişme ve kin olan evlatlara sahip hanımlarının beraber yaşadığı evlerde görülen mefsedetlerin ortaya koyduğu sonuçlara aldırış etmeksizin sırf hayvanî zevkleri uğruna çok eşlilik yapan Müslümanların durumu ile ilgili sahip oldukları bilgilerden ve duyduklarından etkilenirler.

Yalnız bunun gibi büyük bir sosyal problem hakkında hüküm vermek için bu şekildeki bir bakış yetmez. Hüküm vermeden önce şu konuların incelenmesi gerekir:

1. Erkek ve kadının doğası ve evliliğin anlamı, gayesi bakımından aralarındaki fark.

2. Toplumlara göre kadın ve erkek sayısı, hangisinin daha çok olduğu.

3. Ev hayatı meselesi. Erkekler kadınları mı himaye edecekler, bunun tersi mi olacak yoksa eşlerin her biri müstakil mi olacak?

4. İnsanlık tarihinin gelişimi. *"İnsanların ilkel döneminde bir erkek, bir kadınla yetiniyor muydu?"* sorusunu cevaplandırabilmek için buna ihtiyaç vardır.

Bütün bunlardan sonra acaba Kur'ân, çok eşliliği yapılması istenen dinî bir emir olarak mı kabul ediyor yoksa zaruret sebebiyle daraltıcı şartlar dâhilinde mubah kılınmış bir ruhsat mı sayıyor, konusu incelenmelidir.

Siz -yani tıbbî ilimlerle meşgul olanlar-, erkeğin doğası ile kadının doğası arasındaki farkı ve bu konudaki en önemli ayrılığı en iyi bilen kişilersiniz.] Bizim genel manada bildiklerimizden bazıları da şunlardır:

Doğasının gereği olarak erkeğin kadına olan talebi, onun erkeğe olan talebinden daha fazladır. Doğasının sonucu kadın talep etmeyen, iktidarsız

erkek nadirattandır. Ama doğal olarak erkek talep etmeyen kadınların sayısı çoktur. Eğer kadın, bir erkek tarafından sevilmeye tutkun olmasaydı, onun yanında itibar kazanmayı çokça düşünmeseydi evlenmeye karşı isteksiz kadınların sayısı şu andakinden kat kat fazla olurdu. Kadındaki bu tutku, hem onda, hem de erkekte bulunan doğal üreme saikinden kaynaklanan temayülden farklı bir şeydir. Yaşlı kadınları ve evlilik ümidi olmayan hanımları, evliliğe aday genç kızlar gibi süslenmeye sevk eden işte bu tutkudur. Bence bunun sebebi büyük ölçüde sosyaldir. Sebep, uzun asırlar boyunca kadının doğasında ve düşüncesinde meydana gelen; erkeğin himayesine muhtaç olma duygusu ve erkeğin kadına, kadının onun yanındaki itibarı ve o kadına olan meyli kadar ihtimam gösteriyor olmasıdır. Kadınlar, fıtrî asırlar içinde bunu hissettiler ve bunun için çalıştılar, nihayetinde de bu onlarda, genetik yolla intikal eden bir meleke halini aldı. O kadar ki bir kadın, erkeğe kızar ama bununla birlikte o erkeğin ondan uzaklaşmasından, ona itibar etmemesinden rahatsız olur. Onlar, kendini zühde vermiş, kadınlara temayülü olmayan, tılsımlarından etkilenip büyülerine kapılmayan bir erkek görmekten -hatta o erkek yaşlı da olsa, bir rahip de olsa- acı duyarlar. Bundan çıkan sonuç şudur: Üreme saiki erkekte, kadındakinden daha kuvvetlidir. İşte bu, birinci mukaddimedir (önermedir).

Eşlerden her birinin diğerine karşı temayülünün, yani evlilik arzusundan kaynaklanan temayülünün hikmeti, insan türünün devamını sağlamakta olan üremedir. Beslenme arzusunun hikmeti kişinin hayatını devam ettirmek olduğu gibi bunun hikmeti de budur. Kadın, neslin üremesine, yüz sene olan doğal insan ömrünün yarısında elverişlidir. Çünkü genelde kadının elli yaşından sonra hamile olma gücü zayıflamakta, ay halinden kesilmekte ve rahminde üremeyi sağlayan yumurta oluşmamaktadır. Bunun hikmeti açıktır. Ayrıntıları tabipler daha iyi bilirler. Erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi yasaklanırsa ümmet içindeki erkeklerin doğal ömürlerinin yarısı, evliliğin gayesi olan nesil üretme işlevinden uzak kalır. Bu, bir erkeğin, yaşıtı bir kadınla evlendiğini farz edersek böyle olur. Ama erkek, kendinden yaşlı bir kadınla evlenirse ve doğal ömrü kadar hayat sürerse bu süre elli seneden fazla da olabilir. Kendinden küçük yaşta bir hanımla evlenenler için de bu süre elli seneden az olabilir. Fakat her halükârda o erkeğin ömründen bir kısmı zayi olmaktadır. Hatta mesela elli yaşındaki bir erkeğin on beş yaşında bir bayanla evlendiğini farz etsek onun bile on beş senesi zayi olmaktadır.

Erkeğin, bazen bu doğal ömrünü tamamlamadan önce hastalanması, erken ihtiyarlaması veya ölmesi muhtemel ise de doğurganlık yaşını tamamlamadan önce benzer durumlarla kadının karşılaşması da muhtemeldir.

Bazı Batılı düşünürler, kadınla erkek arasındaki bu farklılığı görüp şöyle demişlerdir: "Bir erkekle yüz kadını bir sene müddetle beraber bıraksak bu süre içinde o erkeğin neslinden yüz insan meydana gelebilir. Ama yüz erkeği bir sene veya daha uzun süre müddetle bir kadınla bıraksak o erkeklerin neslinden bir insan bile meydana gelmez. Büyük bir ihtimalle o kadın bir çocuk bile doğurmaz. Çünkü her bir erkeğin yaptığını diğeri bozar." Neslin çok olmasının tabiat kanunu ve toplumların durumu açısından ne kadar önemli olduğunu dikkate alanlar kadın ile erkek arasındaki bu farkı iyi anlarlar. İşte bu da ikinci mukaddimedir.

Yeryüzünün birçok bölgesinde doğum itibariyle kızların sayısı erkeklerden fazladır.[412] Erkeklerin, kadınlardan sayıca az olmalarının yanında bazı sebeplerle kadınlara nispetle ölümle daha çok karşılaştıkları ve evlilikten daha uzak durdukları görülüyor. Bu da çoğunlukla askerlik veya savaş esnasında görülüyor. Yahut evliliğin getirdiği yükü ve malî mükellefiyetleri kaldırmaktan aciz olma durumunda oluyor. Çünkü -bazı münferit olaylar dışında- hem fıtrî düzenlemenin esası itibariyle, hem de toplumların ve halkların geleneksel uygulamaları itibariyle bunlar erkekten isteniyor.

Eğer evlilik için hazır olan bir erkeğin birden fazla hanımla evlenmesi caiz olmazsa bu durum zorunlu olarak birçok kadının işlevsiz kalmasına sebep olur ve onlar, hem doğa, hem de toplum onlardan nesil meydana getirmelerini isterken bundan engellenmiş olurlar; doğalarında var olan çocuk yapma saiki ile mücadele etmek mecburiyetinde kalırlar. Bu da onlarda bir takım bedenî ve aklî hastalıklar oluşturur ve bu zavallılar toplum için bir nimet iken artık toplum içinde bir musibet, bir yük halini alırlar.

Yahut da bu durum onların ırz ve namuslarının çiğnenmesine, zinanın normal karşılanmasına sebep olur. Bu da onların -özellikle de fakir iseler-, insanî duygu taşıyan hiçbir kimsenin kabul etmeyeceği musibetlerle karşı karşıya olmaları demektir. Nitekim bu tür musibetler Batı ülkelerinde yaygın vaziyette görülmektedir. Oralarda bunlar, insanları aciz bırakmış, uzmanlar

412. Yeryüzünün birçok bölgesinde kızların sayısının fazla olduğuna karşı çıkanlar olabilir. Fakat bu, İngiltere'de ve savaş sonlarında her ülkede tespit edilmiş bir durumdur.

bunlar için çözüm yolları araştırmaya başlamışlar ve bazıları da çok eşliliğin serbest bırakılmasını tek çözüm yolu olarak görmüşlerdir. İşin ilginç tarafı İngiliz bayan yazarlardan bu görüşü benimseyenler olmuştur. O yazarların bu görüşünü *Menâr*'ın dördüncü cildinde yayınlanan bir makalede nakletmiştik. Bu gerçekten ilginçtir. Çünkü kadınlar, doğal olarak bu işten hoşlanmazlar; maslahat ve delile göre hüküm vermekten ziyade hislerle ve vicdan ile hüküm verirler. Hatta çok eşlilik Batıda kadınlara bağlı olarak erkeklerce de vicdanî bir mesele halini aldı. Öyle ki -görüldüğü gibi- onlardan bir filozof, bu meselenin faydaları ve ona olan ihtiyacın gerekçesi hakkında, peşin hükümden uzak, sırf hakikati ortaya çıkarma arzusu taşıyan bir araştırma yapamıyor.

Şimdi buradan aile hayatının iç dünyasına geçelim, aklın ve fıtratın bu konuda nasıl hüküm verdiğine bakalım: Bedence ve akılca güçlü, para kazanma ve savunma konularında daha muktedir olduğu için erkeğin, kadının hâmisi ve evin reisi olması gerekir. *"Allah, onlardan kimini kimine tercih ettiği için ve mallarından harcadıkları için erkekler, kadınlar üzerinde görüp gözeticidirler."*[413] ayetinde anlatılan da budur. Evi düzenleyenin, çocukları terbiye edenin kadın olması gerekir. Çünkü o ince ruhludur, sabırlıdır ve -daha önce de söylediğimiz gibi- duygusal ve aklî konularda çocukla baba arasında vasıta durumundadır. Bunun için erkek çocuğu tedricî bir şekilde yetişkin erkekliğe hazırlamada ve kız çocuğunu, olması gereken letafet ve sükûnet haline erdirip doğal işine hazırlamada onun vasıta olması iyi olur.

Bu konuyu daha iyi anlatmak için şöyle de denilebilir: Büyük memleket, nasıl evlerden meydana geliyorsa bunun gibi ev de küçük bir memlekettir. Bu memlekette kadının işi, içişleri ve eğitim bakanlığıdır. Erkek, genel manada reislikle birlikte maliye, bayındırlık, savunma ve dışişleri bakanlıklarını idare eder. Fıtrattan kaynaklanan düzen kadının evin kayyımı olmasını ve çalışma alanının da evin içi ile sınırlı olmasını gerektirir. Çünkü o tabiatı icabı zayıftır, başka iş yapamaz; hamilelik, doğum ve çocukların yönetimi ona mani olur. Ve bu durum onu erkeğe muhtaç duruma getirir. Fıtratın gereği bu olunca artık -başkanlık ve erkeği görüp gözetme bir yana- kadının tek başına geçimini temin etmekle mükellef tutulması bile ona normalin üzerinde bir sorumluluk yüklemek olur.

413. Nisâ, 4/34.

Şimdi kadının, erkeğin himayesinde olması ve erkeklerin kadınları görüp gözeten durumda bulunması gereği doğru ise o zaman kadınların sayısı, erkeklerden fazla olunca -ki böyle olabilir- ne yapacağız? Sosyal hayat düzenine göre bir erkeğin, gerektiğinde -bilhassa erkekleri kırıp geçiren ve nice kadını da hâmisiz, desteksiz bırakan harplerden sonra- birden fazla kadını himayesinde bulundurması, onların geçimini temin etmesi uygun olmaz mı?

Kimileri bunlara ilave olarak şöyle de diyor: Ev dışında faaliyet gösteren erkek, bu işinde birçok insandan kolaylıkla yardım alabilir, onlardan yararlanabilir. Fakat ev böyle değildir, orada ev halkı dışında başkaları bulunmaz. Bununla birlikte iktisat bilimindeki iş bölümü kurallarının gereği olarak kadının, yapmak durumunda olduğu işlerde bir yardımcıya ihtiyacı olabilir. Evde ona yardım edecek kişinin, erkek olmaması gerekir. Çünkü bu, bazı mefsedetlere sebep olabilir. Bu durumda evde, o evin mamur olması kendi menfaatlerine de uygun olan birden fazla kadının bulunması maslahata uygun düşer. Bazıları da bu şekilde görüş beyan etmiştir. İşte bu da dördüncü mukaddimedir.

Evlilik ve aile hayatı veya birleşme ve nesil meydana getirme faaliyeti bakımından insanlığın tarihî gelişim sürecini inceleyecek olursak görürüz ki toplumların hiç birinde erkekler, tek kadınla yetinmemişlerdir. Nitekim hayvanların çoğunun durumu da böyledir. Burası, bunun doğal sebebi üzerine açıklama yapma yeri değildir. Fakat araştırma sonucu vahşi kabilelerde erkeklerin kadınlar üzerinde, karşılıklı rızaya göre ortak hak sahibi oldukları tespit edilmiştir. Bu kabilelerde evin reisi anne idi. Çünkü çoğu kere babanın kim olduğu belli değildi. İnsanlar terakki ettikçe bu karışıklığın ve kadınların herkese ait olmasının zararını anladılar ve onların herkesin olma yerine birilerine ait olmaları istikametinde temayül gösterdiler. İlk aidiyet, kabile kadınlarının sadece o kabilenin erkeklerine ait olması şeklinde görüldü. İnsanlığın bu terakkisi devam etti ve nihayet birden çok kadının, bir erkeğe ait olması noktasına vardılar. Burada erkek, durumuna göre, belli bir sayı ile sınırlı olmaksızın birden çok kadına sahip olabiliyordu. Bu merhale ile aile tarihi yeni bir döneme giriyordu. Artık nesep tespiti bakımından baba esas alınıyordu ve o, evin direği idi. Son dönem bazı İngiliz ve Alman bilim adamlarının, aile tarihine dair kitaplarında anlattıkları böyledir.

Batılılar buradan hareketle gelişmenin devam etmesi ve bir erkeğin, bir karısının olması görüşünü benimsiyorlar. Buna itirazı olan yok. Aile hayatı ile ilgili temel ilkenin bu olması da gerekir. Fakat zaman zaman doğabilecek ve hem kadınların, hem de ümmetin menfaati için bir erkeğin, birden fazla kadını himaye etmesini, geçindirmesini zorunlu kılacak doğal veya sosyal problemler karşısında ne diyecekler? Ayrıca şu sorulara cevap versinler: Bugüne kadar erkekler her hangi bir toplumda bu şekilde tek eşliliğe rıza gösterdiler mi? Avrupa'da yüz bin erkek arasında zina etmeyen bir erkek var mı? Asla! Erkekler, doğalarının ve genetik olarak onlara intikal eden melekelerinin gereği tek kadınla yetinmiyorlar.

Kadın, erkekle cinsel birlikteliğe her zaman müsait olamıyor. Yine bu birlikteliğin meyvesi durumundaki çocuk teşekkülüne de her zaman müsait olamıyor. Erkekteki cinsel birliktelik dürtüsü belli bir vakitle sınırlı değildir. Fakat kadının onu kabulü belli vakitlerle sınırlıdır, bu vakitlerin dışında yasaktır. Erkeği kabul bakımından kadında mevcut olan doğal dürtü, -eğer fıtrat itibariyle mutedil birisi ise- ay halinden temizlendikten sonraki dönemde görülür. Ay halinde iken, hamile iken, bazı ağır sorumlulukları varken kadının doğası buna karşı çıkar. Öyle zannediyorum ki eğer kadın erkeği memnun etmek ve onun yanında itibar kazanmak için kendi kendini teşvik etmese; daha önce yaşadığı zevki tahayyül etmesi ve hatırlaması onu, aynı zevki tekrar yaşamak için çaba göstermeye sevk etmese -bilhassa almış olduğu eğitimin ve geleneklerin tesiri de olmasa-, ay hali dışında çocuk teşekkülüne müsait bulunmadığı günlerde de çoğu kere erkeklerden uzak dururdu.

Bu açıklamalardan çıkan sonuç şudur: Erkeğin, bir kadınla yetinmesi; onun doğası gereği kadınla çoğu vakitlerde istediği anda beraber olabilmesini gerektirir. Hâlbuki o, bazı vakitlerde, en fazla da ay halinde ve hamilelik veya lohusalık durumlarında erkeği ile bir olmaya müsait değildir. Ayrıca emzirme döneminde, bilhassa ay halinden önceki veya sonraki günlerde de bir ölçüde buna hazır olamaz. Yine de geleneklerin doğaya baskısı sonucu buna karşı çıkanlar bulunur. Kadının, tek erkekle yetinmesine ise onun doğasından gelen bir engel yoktur ve bu neslin devamı için uygun da değildir. Hatta neslin devamına uygun olan onun tek eşli olmasıdır. Çünkü eğer eşlerde mizaç itibariyle bir anormallik yoksa kadın cinsel birlikteliğe müsait

olduğu halde erkeğin buna müsait olmadığı bir durum söz konusu değildir. Tabi burada hastalık halinden söz etmiyoruz. Çünkü bu konuda her ikisi de eşittir, aralarında bir fark yoktur. Evlilik hayatının adabından ve getirdiği görevlerden biri de eşlerden biri hastalandığında diğerinin onun iyileşmesi ile meşgul olması, kendi zevkinin peşinde koşmamasıdır. Avrupalı bazı araştırmacılardan nakledildiğine göre kimi vahşi kabilelerde görülen çok kocalılığın sebebi, o zaman kızlar erkekler tarafından gömüldüğü için kadın-kız sayısının az olmasıdır. Bu da beşinci mukaddimedir.

Bütün bunlardan sonra Arapların İslâm öncesi tarihine bir göz atalım. Toplum terakki etmiş ve evlerin kurulmasında şer'î evlilik asıl olmuştu. Erkek evin direği idi ve nesepte o esas alınıyordu. Fakat çok eşlilik belli bir sayı ile sınırlanmamış, bir şarta da bağlanmamıştı. Birçok erkeğin aynı kadının yanına girip çıkması zina sayılıyordu ve zina da kötü bir fiil kabul ediliyordu. Zina her ne kadar çok idiyse de hemen hemen sadece cariyelerle sınırlı kalıyordu. Hür kadınların zina ettikleri çok nadirdi. Hür kadın ancak beğendiği bir erkekten asil bir çocuk sahibi olmak isterse ve kocası da buna izin verirse o zaman başka bir erkekle beraber oluyordu. Erkeklerin zina etmesi ayıp değildi. Sadece hür kadınların zina etmeleri ayıptı.

İslâm geldi ve zinayı erkeklere de, cariyeler de dâhil olmak üzere kadınlara da haram kıldı. Çok eşlilik serbest olmaksızın erkeklerin bu kısıtlama ile birlikte İslâm'ı kabul etmeleri ve ona göre yaşamaları çok zordu. Eğer bu serbesti olmasaydı, Batı ülkeleri gibi İslâm ülkelerinde de zina mubah kabul edilirdi. Bu da beşinci mukaddimedir.

Bütün bunlarla birlikte unutulmamalıdır ki sosyal düzendeki terakkinin ve aile saadetinin hedefi, bir eşliliğin; sevgi, samimiyet, güven ve başkasına ait olmama hususunda her biri diğerine kesin ve kuvvetli biçimde söz vermiş iki eş tarafından kurulmasıdır. Öyle ki eğer bunların çocukları olursa her ikisi birden onları güzelce yetiştirmeye özen gösterecekler, bu çocuklar onlar için göz aydınlığı ve onlar da çocukları için; uyumda, anlaşmada, sevgide, dürüstlükte iyi bir örnek olacaklardır. Bu da yedinci mukaddimedir.

Eğer bu mukaddimelerin tamamı iyice tetkik edilir ve onların aslı, esası ve füruâtı anlaşılırsa o zaman şu netice veya neticeler açıkça görülür:

Evlilik hayatı ve aile saadeti için asıl olan, bir erkeğin bir karısının olmasıdır. Bu konudaki beşerî terakkinin sonu ve insanların yetişmesinde esas

alınması, onların ikna edilmesi gereken kemal noktası budur. Fakat bazen insanların tamamının bunu benimsemesine mani olan arızi durumlar ortaya çıkabilir ve bir erkeğin, birden fazla kadını görüp gözetmesine ihtiyaç hâsıl olabilir. Bunun fert olarak kadının veya erkeğin menfaati icabı olması da muhtemeldir. Mesela erkek, kısır bir kadınla evlenebilir ve çocuk sahibi olmak için bir başka kadına mecbur kalabilir. Bu durumda erkeğin -özellikle de kral veya prens ise-, karısını boşamadan ve onun da rızası ile ikinci bir evlilik yapması kadının veya her ikisinin menfaatine olur. Yahut kadın menopoz dönemine girer ve erkek de başkalarından da çocuğu olmasını ister ve aynı zamanda birden fazla kadına bakabilecek çok sayıda çocuğun nafakasını ve eğitimini sağlayabilecek imkâna sahiptir. Yahut da bir erkek, tabiatı icabı çokça cinsel birliktelik istediği, karısı ise tabiatı itibariyle tam tersi bir yapıda olduğu için veya soğuk (kocasından hoşlanmaz) bir tip olduğu için veya ay hali uzun olup on beş günü bulduğu için... Böyle bir evlilikte tek eş o kocayı harama karşı korumada yeterli olmayabilir. Bu durumda koca iki durumla karşı karşıyadır: Ya ikinci bir hanımla evlenmek ya da zina etmek. Zina ise hem erkeğin; dinine, malına ve sağlığına zararlıdır, hem de kadın açısından, aralarında adalete riayet etme şartıyla -ki çok eşliliğin mubah olması için bu şarttır- kocasının bir kadınla daha evlenmesinden daha kötüdür. Çok eşliliğin kesinlikle engellendiği ülkelerde zinanın mubah sayılmasının sebebi de budur.

Bazen çok eşlilik toplumun menfaatine de olabilir. Mesela kadın sayısı aşırı derecede çok olabilir. Nitekim İngiltere'de ve binlerce erkeğin kırılmasına yol açan, ortalığı kasıp kavuran harplerin olduğu her ülkede bu bir vakıadır. Buralarda kadın nüfusu aşırı derecede artıyor ve bu durum onları para kazanmaya ve tabiatın dikenli ortamında çalışmaya mecbur ediyor. Hâlbuki çoğunun ırz ve namuslarından başka satacak bir şeyleri yok. Onlar da neticede bunları piyasaya arz ediyorlar. Kendine bakacak kimsesi olmayan bir kadının, kendi şahsî nafakasını ve babasız çocuğunun nafakasını temin etmek zorunda kalınca namusunu piyasaya arz ederken -özellikle doğum sonrasında, emzirme döneminde, hatta bebeklik süresinin tamamında- hangi sıkıntılarla karşı karşıya kaldığını bunu gözlemleyen herkes bilir. Çok eşliliğin gerekliliğini benimseyen İngiliz bayan yazarlar ancak; atölyelerde, fabrikalarda ve diğer umumi mahallerde çalışan kızların durumlarını

ve maruz kaldıkları cinsel tacizleri, sıkıntıları, belaları inceledikten sonra bu görüşlerini açıkladılar.

Çok eşlilik zaruretler sebebiyle mubah kılındığı ve zaruretler de miktarlarınca takdir edildiği için, diğer taraftan erkekler genellikle bu işi maslahata binaen değil, şehvetlerini tatmin için yaptıkları için, aynı zamanda tek eşlilik esas olduğu için İslâm'da çok eşlilik sadece ruhsat sayılmıştır; ne vaciptir, ne de bizatihi menduptur. Ayet-i kerimede zikredilen ve tekrar tekrar teyit edilen şart ile de kayıtlanmıştır. Buna dikkat edilmelidir.

Allah *"Yetimler hakkında adaletli olamama korkunuz olursa; size helal olan kadınlardan ikişer, üçer ve dörder nikâhlayın. Adaletli olamama korkunuz olursa biri veya mülkünüzde olanlarla yetinin. Haksızlık yapmamanız için bu daha uygundur."*[414] buyuruyor. Görüldüğü gibi burada yetimlerin hakkı konu edilmektedir. Bazı insanlar yetim kızlarla zayıflığını fırsat bilip malından faydalanmak ve hakkını yemek maksadıyla evlendiği için Allah bundan uzak durulmasını istemiş ve bu gibilere şöyle demiştir: Önünüzde çok sayıda kadın var. Yetimlerle evlendiğiniz takdirde onlara karşı adaletli olma hususunda kendinize güveniniz yoksa o zaman onlardan başkalarına bakın. Allah burada şartlı çok eşliliği (bu konudaki izahlardan birine göre) başlı başına müstakil bir konu olarak değil, asıl konunun yanında zımnen zikretmiştir. Batılılar ise bunun, İslâm'da önemli bir dinî esas olduğunu sanıyorlar.

Allah daha sonra *'Adaletli olamama korkunuz olursa biri (ile evlenin).'* demiş, bununla da yetinmeyip *'Haksızlık yapmamanız için bu daha uygundur.'* buyurmuştur. Yani bir eşle yetinmek haksızlık yapmamaya daha yakındır. Ayette yer alan ***"elaul"*** kelimesi *"haksızlık yapmak, eşlerden birini ihmal edip diğerine meyletmek"* anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin tefsirinde tercih edilen mana budur. Böylece Allah, adaletli olma işini tekit etmiş ve insanın sırf adaletli olamama beklentisini, çok eşliliğin yasaklanması için yeterli görmüştür. Gereği yokken ve makbul bir gayesi olmaksızın ikinci evlilik yapıp da haksızlık yapmaktan emin olan birisi hemen hemen yoktur. Bundan dolayı sırf zevkini farklı ortamlarda tatmin etmek için çok evlenen zevk düşkünlerinin aslında kendilerini ilk hanımlarına karşı haksızlığa hazırladıklarını söyleyebiliriz. Bunların kimi, ilk hanımını kızdırmak, horlamak için evleniyor. Bunun İslâm'a göre haram olduğunda şüphe yoktur. Çünkü bu,

---

414. Nisâ, 4/3.

ailenin, hatta toplumun harap olmasına sebep olan bir zulümdür. İnsanlar zevklerinin peşinde koşup bunun hiç farkında değiller.

Şu anda aklımıza gelenler bunlar ve bunları da acili ile yazdık. Aslında konuyu araştırmak ve bir Alman bilim adamına ait olup tercüme edildiği ve basıldığı söylenen bir kitabı veya risaleyi gözden geçirmek için cevabı geciktirmiştik. Fakat buna imkânımız olmadı. Soru sahibinin içinde yine de bir şeyler kalmışsa o konuda bize müracaat edebilir. Muvaffak kılacak ve yardım edecek olan Allah'tır.

Menâr dergisinde Lord Cromer'e cevap sadedinde de şunları yazmıştık[415]:

[Avrupalılar, boşanmayı ve çok eşliliği meşru saydığı için çoğu kere İslâm'ı tenkit ediyorlar. Hâlbuki bu ikisi, İslâm tarafından istenen ve beğenilen, teşvik edilen şeyler değildir. Bunlar, -defalarca açıkladığımız gibi- sosyal hayatın zorunluluklarındandırlar.

Boşanma konusunda Avrupalılar da bunu fark etmişler ve aslında kitapları yani İncil zina dışında bir sebeple boşanmaya müsaade etmediği halde onlar bunu meşru saymışlardır.

Çok eşlilikte bazen bir zaruret olabilir ve kadınların bizzat kendi menfaatleri bunu gerektirebilir. Mesela bir harp sonucu çok sayıda erkek ölebilir ve toplumda himayesiz kadın sayısı artabilir. Bu durumda kuma durumunda olmak onlar için daha iyidir. Bu sayede o, namusunu satarak karnını doyuran, kendini altında ezileceği çeşitli musibetlere maruz bırakan bir kadın durumunda olmaz. Toplumlar boşanma konusunda olduğu gibi bunun da bir ihtiyaç hatta zaruret olduğunu anlamaya başladılar. Faziletşinas İngiliz kadın yazarlardan bazıları, çalışan fakir kadınlara ve fuhuşla para kazanmaya mecbur olmuş kadınlara acıyarak gazetelerde, çok eşliliğin serbest olmasını talep etmeye başladılar. Nitekim daha önce *Menâr*'da, onlardan bazılarının yazılarının tercümesine yer vermiştik. Onlardan biri, *London Truth* gazetesinde Thomas'ın, başıboş kızların sayısını azaltmak için, çok eşlilikten başka çare olmadığı şeklindeki görüşünü beğendiğini söylüyordu. Bu konuda Muhterem Mss Annerud'un, *Eastern Mail* gazetesinde ve bayan yazar Lady Cook'un *Echo* gazetesinde yazdıklarını da oraya almıştık.[416]

---

415. *Menar*, X/225.

416. Bkz: *Menar Dergisi*, IV/481.

"İşlerde kolaylık" ve *"sıkıntıyı kaldırmak"*, İslâm'ın temel kurallarındandır: *"Allah sizin için kolaylık diler, sizin için zorluk dilemez."*[417] Bu ilke temel iken bunun üzerine, zaruretlerin mecbur ettiği veya kamu yararının yahut özel yararın gerektirdiği bir şeyin haram kılınması şeklinde bir hüküm bina etmek doğru olmaz. (Nitekim gerek evlilik hayatı ile ilgili makalede ve gerekse başka makalelerde bu yararı beyan ettik) Hem haram kılındığı takdirde de bu, birden uygulanması, -özellikle de çok eşlilikte olduğu gibi insanlar o konuda aşırı gitmişler ve bunu alışkanlık haline getirmişlerse- zor bir şeydir. Bununla beraber konuya sessiz kalmak ve insanları içinde bulundukları kötü hal ile baş başa bırakmak da doğru olmaz. O zaman evlenilen kadın sayısını azaltmaktan ve bunu ağır bir şarta bağlamaktan başka yol kalmıyor ki bu da eşler arasında adaletli olamama korkusunun bulunmaması şartıdır. Bu, gerçekleştirilmesi zor bir şarttır. Bunu anlayan ve birden çok hanımla evli olanların durumunu izleyen bir kişi bunların çoğunun, söz konusu şarta bağlı kalmadıklarını, bu şarta bağlı kalmayanların evliliklerinin de İslâmî olmadığını ayan beyan görür.

Bu meselenin özeti şudur: Kur'ân bu konuda mükemmel bir hüküm ortaya koymuştur ve şimdi bazı Avrupalı bay ve bayanların kabul ettikleri gibi bir müddet sonra da olsa zamanla bütün Avrupalılar bunu kabul edeceklerdir. Buna rağmen Müslümanlar Kur'ân'ın hidayetine bağlı kalmamışlar ve neticede dinlerinin aleyhine delil olma durumuna gelmişlerdir. Müslümanlar bu utanılacak durumda ve günahla iç içe iken gayrimüslimleri İslâm'ın faziletine inandırmaktan, buna ikna etmekten ziyade şimdi bizim o Müslümanlarla ilgilenmeye, onları tekrar hak çizgisine getirmeye ihtiyacımız vardır. Çünkü eğer onlar bu çizgiye geri dönerlerse o zaman kimse buna itiraz edemeyecektir.]

Terakki Ancak Kadının ve Erkeğin İslâm'la Eğitilmesi İle Mümkündür!

Yukarıda bazı Batılı hanım yazarların çok evliliği önerdiğine işaret etmiştik. Bundan kastım, *Menâr* dergisinde yayınlanan *"Kadınlar ve Erkekler"* başlıklı makalede[418] yer verdiğim şeylerdir. O makalenin özü de şudur:

---

417. Bakara, 2/185.
418. *Menar Dergisi*, IV/481.

Avrupalılar sosyal faaliyetlerinin ıslâh edilmesi ve medenî hayatlarının yükseltilmesi gerektiğini anlayınca kadınların eğitim ve öğretimine özen gösterdiler. Avrupalıların yükselmesinde ve ilerlemesinde bunun büyük tesiri oldu. Fakat kadın mükemmelliğe ancak İslâmî eğitimle ulaşabilir. *"İslâmî"* derken Müslümanların bugünkü hayatlarını veya bundan önceki asırlar boyu hayatlarını değil, İslâm'ın istediklerini kastediyorum. Onların, dinlerinin öğretilerine hakkıyla riayet etmediklerini zaten az önce söyledim. İşte bu sebeple kadınlara verilen Avrupai eğitimle birlikte bazı fesat mikropları da vücut buldu. Bu mikroplar neşvünema etti ve sosyal dertlere, medenî hastalıklara sebep oldu. Bunların tesiri, bunlara ilk defa maruz kalan devlette, yani Fransa'da şiddetli bir şekilde görüldü: Orada nesil zayıfladı; doğumlar, devleti yok olma noktasına getirecek, bununla tehdit edecek kadar azaldı. Ama bunun suçu da erkeklerindir.

Aklı erenler bu hastalıkların sonucuna karşı uyarıda bulundular. Zeki yazarlar bunların neticelerine dikkat çektiler. İslâm dini hakkında az çok bir bilgisi olanlar, İslâm'ın güzel öğretilerine, hakiki faziletlerine müracaat edilmesi temennisini dile getirdiler; kadını sapıtanın ve eğitimini ifsat edenin erkekler olduğunu açıkladılar. Bazı Batılı fazilet sahibi kadınlar, her kadının bir erkek himayecisi ve kayyımı olabilmesi için erkeğin birden fazla hanımla evlenmesini temenni ettiklerini söylediler.

Faziletli bir hanım yazarın *London Truth* gazetesinde yazdıklarını nakleden *Lağos Weekly Record* gazetesinde[419] özetle şunlara yer verildi:

"Evden kaçmış başıboş kızlarımızın sayısı çoğaldı, musibet yaygınlık kazandı. Ama bunun sebeplerini araştıranlar az. Eğer sen bir kadınsan benim bu kızlara; şefkatten, üzüntüden kalbim parçalanmış olarak bakmakta olduğumu görürsün. Benim kahroluşumun, üzüntümün, acımın, ıstırabımın, -hatta bu konuda bütün insanlar da bana katılsalar bile- onlara acaba ne faydası olabilir? Onlara ancak bu pis durumu önlemek için çalışmanın bir faydası olabilir. Faziletli ilim adamı Thomas ne kadar ilginç! O, derdi de, onun şifası olacak ilacı da gördü. Ona göre çare, bir erkeğin, birden fazla kadınla evlenmesinin serbest bırakılmasıdır. Musibet, bu şekilde kesin olarak ortadan kalkar ve kızlarımız ev hanımı olurlar. Bütün musibet, Avrupalı erkeğin, bir hanımla yetinmeye mecbur edilmesinden-

419. *Lağos Weekly Record*, 20 Nisan, 1901.

dir. Kızlarımızı başıboş kaçkınlar haline getiren ve iş adamlarının ellerine atan işte bu sınırlamadır. Eğer bir erkeğin birden fazla hanımla evlenmesi serbest bırakılmazsa bu şer daha da büyüyecektir. Evli olup da insan toplumu için ar sayılan, başkalarına muhtaç ve yük durumunda gayrimeşru çocukları bulunan erkeklerin sayısını kim tahmin edebilir? Eğer çok eşlilik serbest olsaydı bu çocuklar da, onların anneleri de yaşadıkları bu aşağılayıcı azaba duçar olmayacaklardı, o kadınların ve çocuklarının namuslarına da bir zarar gelmeyecekti. Kadının erkekle boy ölçüşmesi, başımıza bu tahribatı getirdi. Kadının yaratılışının, onun görevinin erkeğinkinden ve erkeğin görevinin de kadınınkinden farklı olduğunu haykırdığını, çok eşliliğin serbest bırakılmasıyla her kadının ev hanımı ve meşru çocuklarının annesi olacağını görmüyor musunuz?"

Meşhur bayan yazar Mss Annerud, *Eastern Mail* gazetesinde[420] faydalı bir makale yayınladı. Bu makaleden de yukarıdaki görüşleri teyit eden kısımları alalım:

"Kızlarımızın evlerde hizmetçi veya yarı hizmetçi durumunda olmaları, atölyelerde-fabrikalarda çalışmalarından daha iyi ve musibet bakımından daha hafiftir. Kızlar buralarda hayatlarının parıltısını ömür boyu gideren pisliklerle kirletilmiş oluyorlar. Keşke bizim memleketimiz de; edep, iffet ve temizliğin hizmetçilere, kölelere destek olduğu, onların gayet müreffeh bir hayat yaşadıkları, evin evladı gibi muamele gördükleri, namuslarına dokunulmadığı Müslüman memleketler gibi olsa! Evet, İngiltere'nin, erkeklerle çokça bir arada bulunmaları sebebiyle kızlarını rezalet örneği haline getirmesi bu ülke için bir ayıptır. Bize ne oluyor da kızların haysiyetlerini korumak için onların, ev işi gibi tabii fıtratlarına uygun işler yapmalarını ve erkek işlerinin de erkeklere bırakılmasını sağlayacak istikamette çaba göstermiyoruz!"

Meşhur bayan yazar Lady Cook, *Echo* gazetesinde şöyle demektedir:

"Erkekler ihtilata (kadın erkek bir arada olma) aşinadır, ona alışıktır. Bu sebeple kadın, fıtratına ters bir durumu arzular hale getiriliyor. İhtilat ne kadar çok olursa zina mahsulü çocuk sayısı da o kadar artar. Burada kadın büyük musibetle karşı karşıya kalıyor. Hamile olduğu erkek onu kendi haline terk ediyor. Kadın yoksulluk ve sıkıntı içinde debeleniyor. Aşağılanma, horlanma, eziklik, hatta ölüm acısını tadıyor. Yoksulluk içinde kalıyor. Çünkü

420. *Eastern Mail*, 10 Mayıs, 1901.

hamilelik ve onun yükü, aş erme ve ondan kaynaklanan baş dönmesi onun para kazanmasına mani oluyor. Hâlbuki güçlü olmak için kazanması gerekiyor. Yine o, sıkıntı içinde kalıyor. Çünkü o artık tek başına ne yapacağını bilemeyen bir şaşkın, bir şer odağı haline geliyor. Aşağılanmasına ve utanç duymasına gelince, bunun ötesinde hangi utanç olabilir ki! Ölümü tatması da çoğu kere bu durumdaki bir kadının intihar ve benzeri yollarla hayatına son vermesi şeklinde görülüyor.

Erkeğe bunlardan hiçbiri olmuyor. Bunların ötesinde ayrıca kadın sorumlu mevkide oluyor, ihtilatı sağlayan etkenler erkek tarafından devreye konulduğu halde işin vebali ona ait oluyor.

Batı medeniyetine utanç getiren bu musibetleri -ortadan kaldırmanın diyemiyorsak da- hiç değilse hafifletmenin zamanı gelmedi mi? Onbinlerce günahsız çocuğun ölümüne mani olacak yollar bulmanın zamanı gelmedi mi? Üstelik bu çocukların günahı da yok. Bütün günah, erkeklerin... Yaratılıştan yumuşak kalpli oldukları için erkekler tarafından yapılan vaatlere inanma durumundaki kadınları kışkırtan erkeklerin... Onlar, kadınlara bir takım güzel şeyler vaat ediyorlar ve sonra ihtiyaçlarını görünce de onları, yüzüstü bırakıyorlar; kadınlar da bundan işkence çekiyorlar.

Ey analar, babalar! Kızlarınızın fabrikalarda, atölyelerde ve başka yerlerde çalışarak kazanacakları paracıklar sizleri aldatmasın! Onların sonları dediğimiz gibi olmaktadır. Siz onlara erkeklerden uzak durmayı öğretin ve onlara pusuda kendilerini bekleyen tuzakları bildirin. İstatistikler, kadın-erkek ihtilatının arttığı yerlerde zina sonucu hamile kalmadan kaynaklanan musibetin gittikçe büyüdüğünü ve baş edilemez boyutlara varmakta olduğunu gösteriyor. Zina mahsulü çocuğu olan kadınların çoğunun, fabrikalarda çalışanlar veya ev hizmetçileri arasından çıktığını, kendini herkesin bakışına arz etmiş hanımlardan epey bir miktarın da aynı durumda olduğunu görmüyor musunuz? Eğer bu tür çocukların düşürülmesi için ilaç veren doktorlar olmasaydı bugün gördüklerimizden kat kat fazlasını görürdük. Bu durum bizi alçaklıkta tasavvuru mümkün olmayan noktalara götürdü. Öyle ki ülkemizdeki derebeyleri, denenmemiş yani iş gücünden yararlanacakları zina mahsulü çocukları olmayan bir kızla ilişkiyi kabul etmez oldular! Bu, medeniyet adına düşülebilecek en aşağı noktadır. Bu kadın, o çocukları bakmak için şu hayatın ne acılarına katlanıyor. Kendisinden hamile kaldığı

adam o çocuklara ne bakıyor, ne de onların bir şeyini üstleniyor. Yazıklar olsun ona ki şu bahtsız hayata sebep olmuştur! O kadın aş erecek, bundan dolayı başı dönecek, hamilelik sıkıntısı çekecek, doğum yapacak, doğum acıları çekecek, sonra çocuğundan ayrılacak, bunun acılarını yaşayacak; bütün bu esnada ona kim yardımcı olacak acaba?"

Çok eşliliğin bazen nasıl ihtiyaç ve zaruret olabileceğine dair söylediklerimiz bunlar. Bunlara ayrıca hem şer'an, hem de doğal olarak arzu edilen ölçüde bir neslin çoğalması da ilave edilebilir ki bu da yukarıda anlatılanlardan zımnen anlaşılır. Çok eşliliğin -özellikle harplerden sonra- yasaklanması ve kadın nüfusundaki artış, aynı zamanda nüfusun azalmasına da sebep olan zinanın artmasına yol açınca, nüfus artışını teşvik eden ve zina yasağını şiddetle savunan bir sosyal düzene uygun düşen, çok eşliliği ihtiyaç halinde serbest bırakmaktır. Bundan dolayı çok eşlilik, zararlarını önlemek için çok sert bir tutum takınılmakla birlikte serbest bırakılmıştır. Avrupalı bazı ilim adamları, İslâm'ın gerek Afrika'da ve gerekse Afrika dışında yayılmasının ve Müslümanların sayısının çok olmasının sebepleri arasında çok eşliliği de saymışlardır. Çok eşliliğin zararı ne kadar fazla da olsa bu, Fransa'nın zinanın artması ve evliliklerin azalması sonucu karşılaştığı nüfusta azalma zararının boyutuna ulaşamaz. Bu hususta Fransa'yı gayri ahlâkî konularda müsamahakâr davranan İngiltere ve benzeri ülkeler takip edecektir.

Eğer çok eşliliğin zararı yaygınlaşır, sebep olduğu kötülükler çoğalır ve bazı beldelerde, zaruret bir yana ihtiyaç bile olmadığı halde halkın bu konuda adaletin dışına çıktığı ûlu'l-emr[421] nezdinde sübut bulursa o zaman -İslâmî bir idare olursa-, İslâm şeriatında çok eşliliğin yasaklanmasına da imkân vardır. Mubah bir şey kötülüğe vasıta olursa ve maslahat da onun karşısında bulunursa bu durumda imam (devlet başkanı), o mubaha mani olabilir. Hatta Hz. Ömer kıtlık yılında bir hırsıza had cezası tatbik edilmesini bile men etmiştir. Bunun başka misalleri de vardır. Fakat burası yeri değil. Bu konuda Üstad Abduh'un da bir fetvası var ki biz onu *Tarih*'inin birinci cüzünde zikrettik.

Batılılar çok eşliliğin zararlarını ortaya koyarken aşırı gidiyorlar. Güçlü toplumlara teslim olan, onları taklit eden insanlarda görülen tutuma uygun

---

421. *"Yetkililer"* diye tercüme edilebilecek *"Ûlu'l-emr"*den maksat müellife göre *"Ehlu'l-hal ve'l-Akd"*dir. (Çev.)

olarak, Batılılaşmış olanlar da böyle. Üstad Abduh, çok eşliliği kötüleme babında söylediği sözleri, sırf zevkinin peşinde olan Mısırlıları ve benzerlerini bundan nefret ettirmek için söylemiştir. Bunlar, sırf farklı kadınlarla zevk yapmak ve şehvet bataklığında boğulmak için böyle çok evleniyorlar ve çok boşuyorlar. Üstelik dinî ve medenî terbiyeden de mahrumlar.

Bir insanda, evlilik hayatının kıymetini bilmesini sağlayan ahlâk güzelliği varsa bu durum onun, zaruret olmadığı halde birden fazla evlenmesine mani olur. Allah bu hayatı şöyle beyan eder: *"Kendilerinde sükûnet bulasınız diye size nefislerinizden (içinizden) eşler yapması ve aranızda bir sevgi ve merhamet meydana getirmesi O'nun ayetlerindendir."*[422] Çok eşlilik halinde -özellikle de bir mazeret olmadığı halde yapılmışsa- böyle bir hayatın mükemmel manada gerçekleşmesi çok nadirdir. Güzel ahlâklı kimseler arasında iki eşli olanlar çok azdır. Ben Mısırlı ve Suriyeli arkadaşlarım arasında birden fazla hanımı olan birini bilmiyorum.

Üstad Abduh şu sözünde haklıdır: *"Eğer İslâmî terbiyemiz olsaydı çok eşliliğin bizdeki zararı daha az olurdu; hatta bu zarar, kuma durumundaki eşlerle sınırlı kalır, başkalarına sirayet etmezdi."* Hatta ben doğru bir habere ve şahsî gözlemime dayanarak biliyorum ki kuma durumundaki bazı Müslüman hanımlar, karşılıklı uyum ve sevgi içinde yaşadılar. Birbirlerine '*Bacım!*' diye hitap ediyorlardı. Lübnan'ın bir köyünde yaşayan, oranın ileri gelenlerinden birisi evlendi ve çocuğu olmadı. Çocuk olsun diye ilk hanımının izni ve rızası ile ikinci evliliğini yaptı. Bundan bir oğlu oldu. Eşlerine karşı her konuda adaletli idi. Onlar da iki kardeş gibi birbirlerini seviyorlardı. Çocuğun terbiye ve bakımına her ikisi de ihtimam gösteriyordu. Hatta annesinin, diğeri kadar ihtimam göstermediği söyleniyordu. Sonra adam öldü ve onlar bundan sonra da birbirlerinden ayrılmadılar. Bunun sebebi, o kişinin adaletinden ve bunların da dindarlıklarından başka bir şey değildi.

Doğrusu çok eşlilikte uyum, nadirattandır. Kumalar çoğunlukla şairin şu dizelerde anlattığı gibidir:

422. Rûm, 30/21.

تزوجت اثنتين لفرط جهلي   وقد حاز البلا زوج اثنتين
فقلت أعيش بينهما خروفاً   أنعم بين أكرم نعجتين
فجاء الأمر عكس القصد دوماً   عذاب دائم ببليتين
لهذي ليلة ولتلك أخرى   نقار دائم في الليلتين
رضا هذي يهيج سخط هذي   فلا أخلو من إحدى السخطتين

"Cehaletimin aşırılığından nikâhladım iki kadını.
Artık sarmıştı bela iki kadının kocasını.
Dedim: Koç gibi yaşarım yanlarında,
Nimetlenerek en değerli iki koyunun arasında
Ama maksadımın aksine oldu iş daima:
İki musibetle hiç durmayan bir azapla...
Bunun bir gecesi var, ötekinin de bir gecesi.
Her iki gecede de sürekli gagalayan biri.
Birinin memnuniyeti, öfkelendiriyor ötekini.
Bertaraf edemiyorum iki öfkeden birini."

Üstad Muhammed Abduh'un İslâm'a göre çok eşliliğin hükmü, şartları ve zamanımızda Mısır'da müşahede edilen zararları hakkında bir makalesi var. *Ceridetu'l-Vekaii'r-Resmiyye*'de yayınlanan bu makaleyi de yayınlıyoruz:[423]

Çok Evlilik Hakkında İslâm Hukukunun Hükmü

["İslâm dini, aralarında adalete riayet etme gücüne sahip olduğunu biliyorsa bir erkeğin dört hanımla evli olmasını mubah kılmıştır. Ama böyle olmazsa o zaman sadece bir hanımla evlenmek caizdir. Allah *'Adaletli olamama korkunuz olursa biri (ile yetinin).'*[424] buyuruyor. Erkek, onların her birine hakkını veremezse evin düzeni bozulur, aile hayatı kötü bir hal alır. Çünkü ev yönetimini ayakta tutan, aile fertleri arasındaki birlik ve uyumdur. Erkek onlardan birine, diğerlerinden ayrı çok basit bir özel muamelede de bulunsa mesela birinin sırasında ötekinden bir ihtiyacının giderilmesini istese sıra sahibi olan, buna bozulur ve bunu, hakkı olmayan hanıma yakın olunmak suretiyle kendi hakkına karşı bir tecavüz sayıp kocasına kızar. Evdeki birlik

423. Muhammed Abduh, *Ceridetu'l-Vekaii'r-Resmiyye*, 8 Rebiyülevvel 1298'de (8 Şubat, 1881)

424. Nisâ, 4/3.

nefrete, sevgi öfkeye dönüşür. Hz. Peygamber ile sahabe-i kiramdan bazıları, hulefa-i râşidin, bugüne kadar her devirden âlimler ve salih kişiler, aralarında adalete riayet bakımından Allah'ın koymuş olduğu sınırları gözeterek birden fazla hanımla evli olmuşlardır.

Hz. Muhammed ile ashabı ve ümmetinden salih kişiler hanımlarından birinin sırasını atlayıp, diğerlerinin odalarına gitmezlerdi. Bu sebeple Râsulullah (s), hasta iken adaleti muhafaza etmek için hanımlarının evleri arasında omuzlarda taşınarak dolaştırılıyordu. O, hanımlarından belli birinin evinde kalmaya razı olmamıştı. Bir gün hanımlarından birinin yanında iken *'Yarın hangi evde olacağım?'* dedi ve hanımları onun, Hz. Âişe'nin sırasını sorduğunu anladılar ve hastalığı süresince onun yanında kalması için ona izin verdiler. Hanımlarına *'Razı oldunuz mu?'* diye sordu, onlar da *'Evet.'* dediler. Onların rızası hakkında bilgi sahibi olmadan Hz. Âişe'nin evinde kalmadı.

Hz. Peygamber'in itina gösterdiği bu yükümlülük, onun tavsiyelerine ve öğütlerine de uymaktadır:

Sahih'te rivayet edildiğine göre dili iyi dönmeyip sözleri anlaşılmaz bir hal almadan önce en son dile getirip tavsiye ettiği üç şey vardır: *'Namaza (sarılın) namaza! Ve sahip olduklarınız (köleler, cariyeler); onları güçleri yetmeyecek şeylerle sorumlu tutmayın. Kadınlar hakkında da Allah'tan (sakının, korkun). Onlar, ellerinizde esir (gibi)ler. Onları Allah'ın emaneti ile aldınız ve namuslarını Allah kelimesi ile kendinize helal kıldınız.'*[425]

'Kimin iki hanımı olup da birini bırakıp diğerine meylederse -bir rivayete göre aralarında adaletli olmazsa- kıyamet günü bir tarafı eğik (meyilli) olarak gelir.'[426]

Hz. Peygamber, kalbî meylinden dolayı da özür beyan ediyor ve şöyle diyordu: *'Allah'ım! Bu (yani yanlarında geceleme ve ihtiyaçlarını görmedeki adalet), malik olduğum hususlarda benim gayretim... Senin malik olduğun ve benimse malik olmadığım hususlarda gücüm yok.'*[427] Bu son cümlede kalbî meyli kastediyordu. Bir sefere çıkacağı zaman o, hanımları arasında kura çekerdi.

İslâm hukukçuları kocanın, geceyi yanlarında geçirme bakımından eşleri arasında adalete riayet etmesi gerektiği hususunda ümmetin icma ettiğini,

425. Kadınlarla ilgili son kısım için bkz: Müslim, *Hac*, 147; İbn Mace, *Nikâh*, 3.
426. Nesaî, *İşretu'n-Nisâ*, 2; İbn Mace, *Nikâh*, 47.
427. Benzeri için bkz: Nesaî, *İşretu'n-Nisâ*, 2.

çoğunluğa göre bunun yanında ayrıca nafaka hususunda da durumun böyle olduğunu söylerler. Hatta onların dediklerine göre kocanın akıl hastası olması halinde, velisinin onu hanımları arasında sıra ile dolaştırması gerekir. Yine onlara göre kocanın, bir hanımının sırasında başka bir hanımının yanına girmesi caiz değildir. Ancak bunu mubah kılacak bir zaruret hali bundan istisna edilmiştir ki o durumda da nihayet eve girmeden dışarıdan ona selam vermesi ve halini sorması caizdir.

Fıkıh kitapları şöyle der: Koca, sıra sahibi hanımının yanına girmek isteyince hanımı kapıyı yüzüne kapatacak olsa geceyi onun evindeki bir odada geçirmesi gerekir, soğuk vs. gibi bir mani olmadıkça diğer hanımının yanına gidemez. Hanefî âlimlere göre *'Adaletli olamamaktan korkarsanız biri (ile evlenin).'* ayetinin zahirinden geceleme, giyim, yiyecek ve beraber olma hususlarında adalet farzdır, fakat cinsel ilişkide adalet farz değildir. Bu konuda cinsel gücü yerinde olan koca ile iktidarsız veya cinsel gücü ölmüş olan koca arasında yahut hasta koca ile sağlıklı koca arasında bir fark yoktur. Yine onlar şöyle derler: Adalet, evlilik hukukundandır. Şer'an vacip olan diğer görevler gibi bu da vaciptir. Çünkü haklar arasında bir ayırım olmaz. Bir kişi adalete riayet etmez ve durum mahkemeye götürülürse hâkim o kişinin bu davranışını yasaklar ve onu azarlar. Adam bu halini tekrarlarsa o zaman ona darp (dövme) suretiyle tazir cezası verir, ama hapis cezası vermez. Bundan maksat, evliliğin aslî gayesine itina göstermektir. Evliliğin aslî gayesi de geçim ve hayat konusunda yardımlaşmak ve karşılıklı olarak iyi geçinmektir.

Hiçbir tevil ve yorum ihtimali olmayan bu kesin ve titiz yükümlülükten, bu şer'î tehditten sonra, kadınlar arasında adaleti yerine getirme gücünün bulunmadığının -kesin olması bir yana- vehmedilmesi halinde bile çok eşlilik hiç caiz olur mu? Bizi çok eşliliğe sevk eden şey geçici bir şehvetin tatmininden ve bir anlık zevk elde etmekten başka bir şey değilken, bunun kötülüklere sebep olacağına ve yüce dine aykırı olduğuna aldırış etmeksizin çok eşlilik yapmamız nasıl caiz olur?

Görüyoruz ki bu hanımlardan birisi kocasının yanında diğer eşin dedikodusunu yapmak için bir fırsat bulunca bütün gücünü onu süsleyip püslemeye, mükemmelleştirmeye harcıyor ve doğru söylediğine dair de Allah'a yemin ediyor. Hâlbuki o yalancıdan başka birisi değildir. Diğer taraftan erkek, ona olan aşırı temayülünden dolayı onun kendine karşı samimi dav-

randığına inanıyor ve diğer hanımlarına bol bol dayak atıyor, çirkin hakaretler ediyor. Kendine söylenenlerin doğruluk derecesini anlamadan onlara kötü muamele yapıyor, kovuyor, azarlıyor. Çünkü adamın, ne doğru sözü eğrisinden ayırmasını sağlayacak bir kılavuzu var, ne de hakikati görmesini sağlayacak bir basiret nuru var. Bu durumda o hanımların gönüllerinde kin ateşleri alevleniyor ve onların her biri, hem o kocadan, hem de bu dedikoduyu yapan hanımdan intikam alma peşine düşüyor. Aralarında gece gündüz mücadele,. münakaşa artıyor; kavgadan, yapmaları gereken ev işlerini yapmaya da vakit bulamıyorlar. Yanında kalıp kalmama hususunda güvenleri kaybolduğu için adamın malına, eşyasına da çokça zarar veriyorlar. Ya kendi ahlâkları kötü olduğu için ya da kocanın düşünceleri berbat olduğu için her an onun kendilerini boşayacağı beklentisi içinde oluyorlar. Bunlardan hangisi olursa olsun neticede ikisinde de kafa huzurlu olmuyor, böyle bir hayattan zevk alınmıyor.

Kin ve kıskançlık bu hanımların gönüllerine iyice yer ettiğinden bunların her biri, çocuğunun kalbine, onu diğer hanımlardan olma kardeşlerine karşı en çetin düşman yapacak tohumlar ekiyor. Daima onları kötülüyor, çocuğun yanında onların kötülüklerini anlatıyor. Kardeşlerinin, babasının yanında ona göre imtiyazlı olduklarını söylüyor, hangi yönlerden imtiyazlı olduklarını sayıp döküyor. Çocuğa, henüz o çocukluk döneminde iken bütün bunların ve benzerlerinin anlatılması onun içinde bir defa yerleştikten sonra artık söküp atamayacağı etkiler meydana getiriyor. Artık o, kardeşinden nefret eden, ona düşmanlık besleyen biri oluveriyor. Hâlbuki kardeş kardeşe destek olmalı, onun bazı faydalı şeylere kavuşmasına ve kötü şeylerden uzak olmasına çalışmalı, bu uğurda ona yardımcı olmalıdır.

Bu kadınlardan birinin çocuğu, diğerinin çocuğuna dil uzatsa; o çocuk, küçük olduğu için söylenenin iyi mi, kötü mü olduğunu anlamasa bile anneler arasında bir kavgadır başlar! Ve her biri (hatta itibarlı kişilerin hanelerinde oturan ve oradan çıkıp sokakta dolaşmayan tiplerden olsa bile) diğerine karşı elinden gelen en çirkin sözlerle, müstehcen hakaretlerle hücum eder. Nitekim bunun böyle olduğu birçok yerde, özellikle de kırsal kesimlerde görülmektedir. Kadınların bu kavgası esnasında kocaları olan kişi yanlarına gelecek olsa aralarındaki öfke ateşini güzel sözle ve yumuşaklıkla onun söndürmesi de zordur. Çünkü ne onun emrini dinlerler, ne

de tehdidinden korkarlar. Zira daha önce onunla hanımları arasında bu ve benzeri sebeplerle bir sürü kavga ve tartışma çıkmış, bunlar onun, hanımları yanındaki itibarını düşürmüş, saygınlığını azaltmıştır. Yahut da o kişi tabiatı itibariyle ahmak, zayıf görüşlü birisi olduğu için bu sebepler onu, bu hanımlarının hepsini veya içlerinden daha az sevdiğini -ondan olan çocukları daha çok bile olsa- boşamaya sevk eder. Kadın, gözleri yaşlı, gönlü hüzünlü bir şekilde, küçük çocuklarını da yanına alarak evden çıkar ve -eğer varsa- babasının evine sığınır. Sonra baba evindeki bu hayatın üzerinden bir kaç ay geçmeden baba ondan bıkar ve kadın, üvey annenin, çocuklarına babasının evindekinden daha kötü davranacağını bile bile onları babalarına iade eder.

Kocası tarafından boşanan ve küçük çocukları olan kadın, eğer gidecek bir evi de yoksa ne yapar, onu hiç sorma. Onun şahsen, fakirlikten ve horlanmadan kaynaklanan ne gibi acılar çekeceği anlatılacak olsa bunun vereceği üzüntü, çocuklarının karşılaşacağı kötü muameleleri bilmekten doğacak üzüntüden az değildir. O çocuklar kovulacaklar, azarlanacaklar, açlıktan inleyecekler, gördükleri muameleden ağlayacaklar. Ama bütün bunlar, annenin ıstırabı karşısında daha hafif kalacak.

'Bu olmaz. Çünkü İslâm hukuku, boşanan kadın çocuklarını iyi yetiştirsin diye boşayan kocaya, boşadığı karısına ve ondan olan çocuklarına karşı nafaka mükellefiyeti getirmiştir. Boşanan kadın iddetini tamamlayıp başka biriyle evlendiği takdirde de koca, çocukların bakımı (hadâne) hususunda kim, annelerinin yerini almışsa ona karşı nafaka borçlusudur.' denilemez. Çünkü her ne kadar İslâm hukuku kocayı bundan sorumlu tutuyorsa da koca, kendine istemeye istemeye, mecburen böyle büyük miktarda nafaka yükümlülüğü getiren meselelerde İslâm hukukunun hükümlerini takmıyor. Kadın da bu durumda çeşitli sebeplerle yetkili hâkimin huzuruna çıkıp hakkını talep edemiyor. Mahkeme ona uzak olduğundan, hiçbir şeyleri olmayan çocuklarını, hâkimin kocayı getirtmesi için geçecek bir iki hafta müddetle bırakıp oraya gidemiyor. Gitse de çoğu kere o kocadan, ihtiyaçlarını giderecek, hiç değilse ölmelerine mani olacak kadar bir şey alamadan; kadına her aya hâkimin tespit ettiği kadar nafaka ödemeyi üstlendiğini ifade eden bir senet almış olarak dönüyor. Ama koca yine o vaat ettiğini de ödememekte ısrar ediyor. Çünkü o kesinlikle inanıyor ki kadın, güçsüz olduğundan ve

günlük ihtiyaçlarını teminle meşgul olduğu için veya kocasını şikâyet etmiş olmaktan hayâ ettiği için kendini tehlikeye atıp tekrar şikâyete gidemeyecektir.

Kırsal kesimlerdekilerin çoğu kadının, kocasından nafaka talep etmesini çok ayıp sayıyorlar. Bu durumda kadın, kendisinin ve çocuklarının nafakalarını temin yolunda büyük zahmetlere katlanmayı, kendine ar getirecek ve hatta çoğu kere bir faydası da olmayacak olan böyle bir şikâyete tercih ediyor. Kadının bu ağır işler uğruna günah işlemesi, en azından yüzsuyu dökmesi şeklinde görülen çeşitli musibetlere katlanması, onun ahlâkı ve mizacı üzerinde de kötü tesirler bırakıyor. Bunlar onun mükemmelliğine zarar veriyor ve neticede, onunla evlenmek isteyecek kişiler tarafından da küçük görülmesine sebep oluyor. Hatta çoğu kere bunlar, onun daha genç yaşta; evlenmeden, dul olarak hayatını sürdürmesine, fakirlik ve aşağılanma acılarına katlanmasına yol açıyor. Boşandıktan uzun süre sonra birisi çıkıp onunla evlenmek istese de çoğu kere bu kişi, eski kocasına göre itibarı daha az, seviyesi onun altında birisi veya genelde kadınlarca pek rağbet edilmeyen yaşlı birisi oluyor. O da uzun süre bekliyor, kadının eski kocasının ailesinden korkarak bir adım ileri, bir adım geri atıyor. Çünkü eski koca da, boşadığı karısıyla evlenmek isteyen herkese kızıyor, eğer bunu gerçekleştirirse ona karşı kin duyuyor. Bir kadını boşayan kişi, eğer onu istemediği için boşamışsa, cezalandırmak ve ona kötülük etmek arzusuyla sanki onun, ölene kadar evlenmeden kalmasını istiyor. Diğer taraftan boşamanın sebebi, zamanımızda çokça görüldüğü gibi erkeğin, en ufak bir sebeple ve en zayıf gerekçelerle bol bol yemin etmesinden kaynaklanan aptallığı ise o zaman da eski koca boşanmış karısına karşı çok çılgın ve kıskanç oluyor. O kadını veya ona yaklaşma arzusunda olan kişiyi öldürmeyi temenni ediyor.

Şimdi ben bazılarının şöyle dediklerini duyar gibi oluyorum: 'Bunlar, ancak basit ve bayağı insanların yapacakları muameleler ve davranışlardır. Mevki makam sahibi, şahsiyetli ve varlıklı insanların böyle bir şey yaptıklarını görmüyoruz. Onlar hem boşadıkları kadınların ve müşterek çocuklarının, hem de evdeki diğer hanımlarının nafakalarını bol bol veriyorlar. Bunların caiz sınırını aşmaksızın çok eşlilik yapmalarında ve istedikleri takdirde de boşamalarında bir zarar yok. Hatta *'Evlenin, üreyin! Çünkü ben kıyamet gününde diğer ümmetlere karşı sizinle övüneceğim.'* hadisine göre en iyisi ve en

uygunu budur. Bayağı insanların yaptıkları esas alınarak Rasûlullah'ın (s) ve selef-i salihînin uygulamalarını yasaklayan bir kural konulması doğru değildir. *'Size helal olan kadınlardan ikişer, üçer ve dörder nikâhlayın.'* ayetinin nesh edilmediği hakkında icma vardır. Öyleyse Kitab mevcut oldukça bu ayetin ifade ettiği manaya göre hareket edilmesi gerekir.'

Biz bunlara cevaben şöyle diyoruz: Bu söz nasıl doğru olabilir?! Hâlbuki biz birçok zengin ve varlıklı kişinin, karılarını çocukları ile birlikte kovduklarını, o çocukların, kendi ailelerinden olmayan kişilerin yanlarında büyüdüklerini, o kişilerin bunlara itina göstermediklerini, bakmadıklarını görüyoruz. Çoğu kere babaların, yeni karılarını memnun etmek için büyük çocuklarını kovduklarına, kadınlara, tahammülü mümkün olmayan kötülükler yaptıklarına şahit oluyoruz. Hatta bazen bu tür insanları ikinci evliliğe iten sebep, ilk karısına zarar verme isteğinden başka bir şey olmuyor. Bu, çokça yaygın bir durum olarak görülüyor.

Bir an için zenginlerin, nafaka yükümlülüklerini yerine getirdikleri şeklindeki iddiayı kabul etsek bile onların, karılarına karşı yaptıkları harcamalarda ve eşlerin yanında geceleme bakımından evlilik hukukuna tam riayet hususunda âdil olduklarını söyleyemeyiz. Bu bakımdan vakıa ile dinin istedikleri birbirine uymamaktadır. O zaman bu nafaka yükümlülüğünün yerine getirilmesi ile getirilmemesi arasında bir fark yoktur. Çünkü -nafaka yükümlülüğü yerine getirilse bile- İslâm'ın bizden istediği ve riayet edilmesi gerekli olan evlilik hukukuna riayetsizlik söz konusudur. Öyleyse zenginlerle fakirler arasında bir farklılık yoktur. Çünkü her iki grup da Allah'ın haram ettiği ve kesinlikle yasakladığı şeyleri yapmaktadırlar.

Üstelik genelde, zenginlerin çok eşliliği, fakirlerinkinden daha da zararlı olmaktadır. Zenginle evli olan kadın onun evinde bir sene, iki sene, hatta üç sene, beş sene, on sene kalmakta ama bu süre içinde kocası, daha çok sevdiği karısı kızar diye korktuğu için ona yaklaşmamaktadır. Buna rağmen kadın kocasından, kendini boşamasını da isteyemez. Çünkü güçlü olduğu için kocasının, ona bir şey yapmasından korkar. Bu durumda zorunlu olarak yakışık almayan işler yapar. Yukarıda anlattığımız kadının, çocuklarını, kardeşlerine hatta babalarına karşı düşmanca yetiştirmesi gibi kötü davranışlar zenginlerde, fakirlerde olduğundan çok daha fazla olur. Birçok yerde ve bölgede bu durumun sonuçlarını görmüşken ve bizim memleketimiz de

dâhil, Doğu ülkelerinin birçoğunda bundan kaynaklanan şer kıvılcımlarının uçuşmakta olduğunu müşahede etmekte iken artık bunu inatla inkâra kalkışmak doğru olamaz.

Zengin olsun, fakir olsun çok eşli erkeklerimizin ekseriyetinin davranış biçimi budur. Onlar sanki Allah'ın bunu meşru kılmadaki hikmetini anlamamışlardır. Tam aksine bunu şehvet tatmini ve zevk için bir yol haline getirmişler, onların başka bir düşünceleri yok. Bunun meşruiyetindeki gerçek gayeden de gafiller. Buna ne İslâm cevaz verir, ne de akıl bunu kabul eder. Bu durumda yapmaları gereken, -eğer görülmekte olduğu gibi adaleti yerine getiremiyorlarsa- ya *'Adaletli olamama korkunuz olursa biri (ile yetinin).'* ayetinin gereği ile amel ederek bir eşle yetineceklerdir. Çünkü ayetin *'Size helal olan kadınlardan ikişer, üçer ve dörder nikâhlayın.'* kısmı, bununla mukayyettir. Ya da çok evlilik peşine düşmeden önce adalet, çocuklar arasında uyum sağlama, kadınları, yakışıksız işler yapmaya sevk eden felaketlerden koruma gibi dinin kendilerine yüklediği mükellefiyetleri iyi değerlendirecekler, kadınların hem onlara (kocalarına), hem de çocuklarına zarar vermesine sebep olmayacaklardır. Şer'î bir gerekçe ve sebep olmadıkça onları boşamayacaklardır. Bu konuda Allah'tan korkan, adalet düzenine saygı duyan kişiler gibi olacaklardır. Böyleleri kadınların namuslarına ve haklarına itina gösterirler, onlarla iyi bir hayat sürerler ve gerektiğinde de onlardan ayrılırlar. Böyle takva sahibi faziletli kişilerin dinen mubah olan sayıya kadar çok evlilik yapmalarında kınanacak bir şey yoktur. Her şehirde ve bölgede bunların sayıları her ne kadar az ise de yaptıkları apaçık görülmektedir. Bu davranışları ile onlar genel övgüyü ve teşekkürü hak etmektedirler, bu yaptıkları onları el-Âdil olan Yüce Allah'a yakınlaştırmaktadır."]

Üstad Muhammed Abduh'un söyledikleri burada bitti. Burada eşler arasında adalete riayetin gerekli olduğuna dair açıklamalar vardır. Fakat *"Çok isteseniz bile kadınlar arasında âdil olamazsınız."*[428] ayetinin tefsirinde ilave açıklamalar gelecektir.

Sözün özü şudur: Esas olan, çok eşlilik değildir. Çok eşlilik, temel ilkeye ve kemale aykırıdır. Evlilik hayatının temelleri olan manevi huzura, sevgiye ve merhamete terstir. Bu temellerin bulunmadığı bir evlilik ile hayvanların eşleşmeleri ve çiftleşmeleri arasında bir fark yoktur. Müslüman, zaruret ol-

428. Nisâ, 4/129.

madıkça ve bununla birlikte Allah'ın şart koştuğu adalet hususunda kendine güvenmedikçe böyle bir şeye kalkışmamalıdır. Derece itibariyle adalet; manevi huzur, sevgi ve merhamet derecesinin altındadır. Bu işin sonu insanın kendine, karısına, çocuklarına ve halkına zulmetmesinden başka bir şey değildir. Allah da zalimleri sevmez.

Hz. Peygamber'in çok eşliliğinin hikmetlerinden söz edilecek olursa bunlardan biri, bazı mü'min kadınları himaye etmektir. Ayrıca bunların siyasî veya ilmî, dinî sebebe dayananları da vardır. Bu konuda da daha önce *Menâr*'da yayınlanmış bir fetvamız vardır[429]. İşte bu konudaki soru ve cevabı:

Hz. Muhammed'in Çok Eşliliği

"Soru: Zekazik'ten Mustafa Rüştü Efendi: 'Kur'ân mü'minlerin en fazla dörde kadar evlenmelerine izin verdiği ve adaletsizlikten korkulduğu takdirde sadece bir hanımla evlenilmesine müsaade ettiği halde Hz. Peygamber'in bu sayıdan daha çok evlenmesinin hikmeti nedir?'

Cevap: Hz. Peygamber'in, gençlik ve olgunluk yıllarında değil de yaşlandığı bir dönemde, peygamberlik görevini ifa etmekle, yönetici durumundaki kişilerle uğraşmakla, tecavüzler karşısında savunma yapmakla meşgul olduğu sıralarda bu şekilde çok evlilik yapmış olmasının genel hikmeti, onun basiretli yönetim anlayışıdır. İlk hanımı Hz. Hatice hakkındaki tercihinin -fıtrata uygunluğun ötesindeki- hikmeti bellidir ve bu sorunun konusu da değildir.

Hz. Peygamber, Hatice (r) vefat ettikten sonra Sevde b. Zem'a (r) ile evlendi. İkinci Habeşistan hicretinden döndükten sonra Sevde'nin kocası ölmüştü. Onu tercih etmesinin hikmeti şudur: Hz. Sevde, işkence korkusuyla ailesini terk etmiş ve hicret etmiş mü'min hanımlardandı. Aynı zamanda amcasının oğlu olan kocası öldükten sonra eğer ailesine dönecek olsaydı ona işkence ederlerdi, eza cefa çektirirlerdi. Bu durum karşısında Hz. Peygamber onu himayesine aldı ve onu bu büyük iyilikle mükâfatlandırdı.

Bir ay sonra Hz. Ebu Bekir'in kızı Âişe (r) ile evlendi. Bunun hikmeti ile Hz. Ömer'in kızı Hafsa (r) ile evlenmesindeki hikmet aynıdır. Hz. Hafsa'nın kocası Huneys b. Huzâfe (r) de Bedir savaşında ölmüştü. Bu iki evliliğin hikmeti, dostları ve vezirleri olan Hz. Ebu Bekir'e ve Hz. Ömer'e iltifatta bulunmak, bu büyük şeref ile onların gönlünü almaktır. Nitekim Hz. Osman ve

429. *Menâr* dergisi, V/699.

Hz. Ali ile de kızlarını evlendirmiş, onlara da böylece iltifatta bulunmuştur. (Bunlar, onun en büyük dostları ve dinine de en fazla hizmeti geçenlerdir.)

Zeyneb b. Cahş (r) ile evlenmesinin hikmeti ise hepsinin üstündedir. Bu evlilikle, evlat edinme bid'atinden kaynaklanan, evlatlıktan sonra onun hanımı ile evlenmenin haram olması ve benzeri bir takım cahiliyye dönemi bid'atlerini ortadan kaldırmıştır. *Menâr* dergisinde bu konuya dair, biri Üstad Muhammed Abduh'a ait olmak üzere iki makale yayınladık. Soru sahibi onlara müracaat edebilir.

Cüveyriye (r) ile evlenmesinin de buna yakın bir hikmet vardır. Cüveyriye, Beni Mustalik kabilesinin efendisi Hâris'in kızıdır ve adı da Berre idi. Müslümanlar onun kabilesinden kadın-çocuk iki yüz haneyi esir almışlardı. Hz. Peygamber, Müslümanların bu esirleri azat etmelerini istiyordu. Kabilenin itibarlı kadını ile evlendi ve sahabe de *'Rasûlullah'ın hısımlarının (sıhrî hısımlarının) esir olmaları uygun olmaz.'* dediler ve onları azat ettiler. Bundan dolayı Beni Mustalik kabilesinin hepsi de Müslüman oldu. Daha önce Müslümanlar ile harp halinde iken ve onların aleyhine çalışırken artık Müslümanlara destek durumuna gelmişlerdi. Bunun diğer Araplar üzerinde de iyi bir tesiri oldu.

Bundan önce de kocası Abdullah b. Cahş (r) Uhud Savaşı'nda öldürülen Zeyneb b. Huzeyme (r) ile evlenmişti. Bunun hikmeti de şudur: Bu kadın, cahiliyye döneminde de fazilet sahibi hanımlardandı. Fakirlere iyilik yaptığı, onların durumu ile ilgilendiği için kendisine *'Ummu'l-Mesâkîn/yoksulların anası'* denilirdi. Bu hanım ile de, kocasını kaybettikten sonra böyle faziletleri olduğu için evlendi, onu daha önce insanları himaye ederken bundan sonra sıkıntı çeken bir dul olarak bırakmadı. Daha sonra Hz. Peygamber'in sağlığında öldü.

Ondan sonra asıl adı Hind olan Ümmü Seleme (r) ile evlendi. Hz. Ümmü Seleme ve kocası Ebu Seleme (r)[430], Habeşistan'a ilk hicret edenlerdendir. Kocasını seviyor, sayıyordu. Kocasının vefatından sonra Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in yapmış oldukları evlilik tekliflerini reddetmişti. Hz. Peygamber kendisine *'Allah'tan, bu musibetinden dolayı sana ecir vermesini ve onun yerine de sana daha hayırlısını nasip etmesini iste.'* deyince *'Ebu Seleme'den daha hayır-*

---

430. Ebu Seleme Abdullah, Abdulmuttalib'in kızı ve Hz. Peygamber'in halası Berre'nin oğlu Esed'in oğludur ve Hz. Peygamber'in sütkardeşidir.

lı kim olabilir?!' demişti. Bu cevaptan, bu faziletli kadının, kocasının ölümü ile ne büyük bir musibetle karşılaştığını herkes anlar. Hz. Peygamber bu kadını ancak, onunla evlenmesinin teselli edebileceğini gördü ve ona evlilik teklif etti. Hz. Ümmü Seleme yaşlı olduğu ve yetimleri bulunduğu şeklinde mazeret beyan etti. Hz. Peygamber buna da güzel karşılık verdi ve onunla evlendi. Bu evliliğin, öyle aslında mubah olan bir zevk için olmadığı açıktır. Sebep, bu hanımın faziletidir ki onun Hudeybiye savaşındaki görüşünün ne kadar değerli olduğunu düşünen bunu anlar. Diğer sebep de -anlatıldığı gibi- onu teselli etmek idi.

Ebu Süfyan b. Harb'in kızı Ümmü Habibe Ramle (r) ile evliliğinin hikmeti ise muhtemelen, onun şahsî hayat tarzını, kavminin gerek cahiliyye döneminde ve gerekse İslâmî dönemde Haşim oğullarına düşman olduğunu, Hz. Peygamber'in de onların kalplerini birbirlerine ısındırmak istediğini bilen hiç kimseye kapalı kalmaz. Hz. Ramle, Ubeydullah b. Cahş'ın hanımı idi. Kocası ile birlikte ikinci hicrette Habeşistan'a hicret etti. Orada kocası Hıristiyan oldu, O ise, Müslümanlıkta sebat etti. Şu kadının Müslümanlığına bakın! Babası kavmi ile birlikte Peygamber'e karşı mücadele veriyor, kocası Hıristiyan oluyor ve o bununla birlikte sebebi malum olan bir hicret hayatı yaşıyor. Şimdi bu imanlı, inançlı kadının iki fitne arasında zayi olması hikmete uygun mudur? Yoksa ona uygun ve onun da kendisine uygun olduğu bir kimsenin onu himayesine alması mı hikmetin gereğidir?

Beni Nadr kabilesinin efendisi Huyey b. Ahtab'ın kızı Safiyye (r) ile evliliğinde de bir hikmet görülür. Safiyye'nin babası, Beni Kureyza ile birlikte öldürülmüştü. Hayber savaşında kocası da öldürüldü. O, Hayber esirleri arasında Dıhye el-Kelbî'ye (r) düşmüştü. Sahabe *'Ya Rasûlullah! O, Beni Kureyza ve Beni Nadr'in hanımefendisidir; senden başkasına uygun olmaz.'* dedi. Hz. Peygamber de onların bu görüşünü yerinde buldu. Bu hanımın, kendisinden aşağı gördüğü birinin yanında esaret zilleti ile yaşamasına gönlü razı olmadı. Onu kendisine ayırdı, sonra azat etti ve onunla evlendi. Böylece

İsrailoğulları ile de hısımlık ilişkisi kurmuş oldu. O, insanlara derecelerine göre muamele ederdi.[431]

Son hanımı Hâris kızı Meymûne el-Hilâliyye (r) idi. Asıl adı Berre iken ona Meymûne adını verdi. Onu Hz. Peygamber'le evlendiren, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'tır. O, ikinci kocası Ebu Ruhm b. Abduluzzâ öldükten sonra Abbas'a yetki vermişti. Abdullah b. Abbas ve Halid b. Velid'in teyzesidir. Hz. Peygamber'in onunla evlenmesinin hikmeti, hem Haşim oğulları ve hem de Mahzum oğulları içinde akrabalarının olması mı, yoksa başka bir şey miydi, bilmiyorum.

Netice itibariyle o, hanımlarından her birini tercih ederken, teşrîi (hukukî) ve te'dîb (eğitim) açısından maslahatı göz önünde tutmuştur. Çeşitli kabilelere mensup kadınlarla evlenmek suretiyle, o kabilelerin ileri gelenlerini kendine cezp etmiş, Müslümanlara kadınlara saygıyı ve saygın kadınlara değer vermeyi, aralarında adaletli olmayı öğretmiş, böylece çeşitli hükümler va'z etmiştir. Vefatından sonra da arkasında kadınların, kadınlardan öğrenmeleri gereken hususlarda İslâmî hükümleri onlara öğreten dokuz tane hanım (mü'minlere ana) bırakmıştır. Şayet sadece bir tane bırakacak olsaydı ümmet içinde o bir tanesi, bu dokuzunun ifa ettiği görevi ifa edemezdi.

Eğer Hz. Peygamber'in çok evlenmedeki maksadı, kralların ve prenslerinki gibi sırf helâlından zevk yapmak olsaydı gençliği tükenmiş bu dul hanımlar yerine güzel bakireleri tercih ederdi. Nitekim dul bir hanımla evlenmeyi tercih etmiş olan bir kişiye *'Kendisiyle sevişeceğin ve seninle sevişecek bir bakire ile evlenseydin ya!'*[432] demişti. Kendisi de böyle yapardı.

431. Tirmizî'de anlatıldığına göre Safiyye'ye, Âişe ve Hafsa'nın, kendisini kastederek *"Biz Rasûlullah'ın (s) yanında ondan daha itibarlıyız!"* dedikleri söylendi. O da bunu Hz. Peygamber'e (s) anlattı. Hz. Peygamber de *"Kocam Muhammed, babam Harun ve amcam Musa iken siz nasıl benden daha hayırlı oluyorsunuz, deseydin ya!"* dedi. Tirmizî, *Menâkıb*, 64.

Hz. Safiyye, Hz. Harun'un soyundandır ve kavmi içindeki nesep bağı malumdur. Mensubu olduğu kavmin kalesi fethedilip o da esir edilince Bilal onu, amcasının kızı ile birlikte Yahudi ölülerin yanına getirdi. Yanındaki kadın yüzünü kapatıp feryat etti, yüzüne toprak attı. Hz. Peygamber, Bilal'e *"İki kadını, ölülerinin yanına getirdiğinde kalbinden merhamet çekilip alındı mı?"* dedi. (İbn Hişâm, *Sîretu'n-Nebî*, Nşr: Mustafa es-Sekâ vd. Kahire/1375-1955, II/336.) Allah'ın, âlemlere rahmet olarak göndermiş olduğu birisi işte böyle söyler!

432. Bunu Cabir b. Abdullah'a demişti. Bir rivayette *"kendisi ile gülüşeceğin ve seninle gülüşecek"* ilavesi de vardır. Buharî, *Buyû'*, 34; *Nikâh*, 10; Müslim, *Radâ*, 54-56, 58.

Rasûlullah'ın çok eşliliğinin hikmeti hakkında benim düşüncelerim bunlardır. Aslında onun hayat tarzının sırlarını tamamen kavramak bizim gibilerin düşünce dünyasını aşan bir husustur."

Çok Eşlilikle İlgili Bazı Fıkhî Mülahazalar

Bu konuya dair bazı füru kabilinden meseleler:

1. Belli bir sayı sınırı getirmeksizin çok eşliliği serbest bırakan bir topluma mensup birisi Müslüman olsa ve o esnada dörtten fazla da karısı bulunsa cumhura göre bunlardan dördünü tercih etmesi, diğerlerini serbest bırakması gerekir. Ebu Hanife'den rivayet edilen bir görüşe göre, -eğer kiminle önce evlendiği biliniyorsa- önce evlendiği dördü ile olan evliliği devam eder. Buna göre sanki o kişi, Müslüman olmadan önce de İslâmî hükümlere uymakla mükellef gibi olmaktadır.

Hadis kitaplarında nakledilenler de cumhurun görüşüne uymaktadır:

Şafii, İbn Ebî Şeybe, Ahmed, Tirmizî, İbn Mace ve diğerlerinin İbn Ömer'den rivayet ettiğine göre Gaylân b. Sekafî'nin, Müslüman olduğu zaman on karısı vardı. Hz. Peygamber ona *"Onlardan dördünü tercih et."* Bir rivayete göre de *"Onlardan dördünü tut, diğerlerinden ayrıl."* diye buyurdu.[433] Bu rivayetin benzerleri Nevfel b. Muaviye ed-Deylemî ve Kays b. el-Hâris el-Esedî hakkında da rivayet edilir.[434] Müslüman olduklarında birincinin beş, ikincinin sekiz karısı vardı. Zahire bakılırsa bu kadınlardan dördünü tutması için, aralarında adaletli ve bu konuda kendine güveni olması şarttır. Eğer adaletli olamamaktan korkuyorsa o zaman nikâhında sadece birini tutması gerekir.

Fukahanın bu konudaki asıl dayanağı, Sünnet'te görülen, çok evlilikte dördü geçmeme şeklindeki uygulama ve Ehl-i Sünnet âlimlerinin dörtten fazlasıyla evlenmenin caiz olmadığına dair icmalarıdır. Yoksa ayette *"ikişer, üçer, dörder..."* denmesi, dörtten fazlasının caiz olmadığına delâlet ettiği için bu sonuca varmış değillerdir. Çünkü onlar *"mefhûmü'l-aded"*i kabul etmezler. Dolayısıyla *"dört"* denilmiş olması, beş ve daha fazlasının haram olmasını gerektirmez. Hz. Peygamber dörtten fazla kadınla evli olarak Müslüman olan kişilerin dörtten fazlası ile evliliklerini devam ettiremeyeceklerini kesin

433. Muvatta, *Talak*, 76; Tirmizî, *Nikâh*, 33; İbn Mâce, *Nikâh*, 40.
434. Ebu Davud, *Talak*, 25; İbn Mâce, *Nikâh*, 40.

bir şekilde ifade edince bu, onun tarafından Kur'ân'daki mücmel (kapalı) ifadeye getirilmiş, dörtten fazlasının caiz olması ihtimaline karşı yapılmış bir beyan (açıklama) oldu. Usulcülerin cumhuru da Kur'ân'daki mücmel ifadelerin, haber-i vahid ile beyanını caiz görürler. Bu konu hakkındaki tatbikî/fiilî sünnet bize göre en kuvvetli delildir.

Bazı Şiîler gibi dörtten fazla evliliği caiz görenler bunu tevil ederek "Peygamber'in, dörtten fazlasından ayrılmak gerektiğini emretmesi, o kadınlarla, kocaları arasında doğrudan evlilik manisi teşkil eden bir kan akrabalığı veya süt akrabalığı bulunduğu için olabilir." diyorlar. Bu, bâtıllığı açık olan bir tevildir. Çünkü eğer denildiği gibi bir ihtimal olsaydı Hz. Peygamber *"Dördünü tercih et."* veya *"Dördünü tut."* demezdi. Bir tercihten söz edilmesi ve *"dört"* kelimesinin nekre (belirsiz) olarak kullanılması söylenen tevile ters düşmektedir. "Bu konuda Şia'nın muhalefeti varken, dörtten fazla evliliğin haram olduğuna dair icma tamamlanmış olmaz." diyenlere karşı da şöyle cevap verilir: İcma, onlar bunu söylemeden önce tamamlanmıştır. Dolayısıyla önceki bu icma, onların aleyhine delildir.

2. Bu ayette hürler muhatap alınmaktadır. Köleler muhatap durumunda değillerdir. Çünkü kölelik, dinin gayesine aykırıdır ve asıl (esas durumunda, temel ilke) değildir, dolayısıyla da yok hükmündedir. Allah'ın bu hükme muhatap durumdaki kocalara hitap ederken ***"veya mülkünüzde olanlar"*** demesi de bunu teyit etmektedir. Çünkü köle, başkasına malik olamaz. Fukaha da kölenin en fazla iki kadınla evlenebileceğini söyler.

3. Zahirîler ayetteki *"Size helal olan kadınlardan ikişer, üçer ve dörder nikâhlayın."* şeklindeki emrin vücup ifade ettiğini ve insanın ömründe bir defa evlenmesinin vacip (farz) olduğunu söylerler. Fakat cumhura göre her ne kadar evlenmek bu fıtrat dininin teşvik ettiği en büyük fıtrî sünnetlerden ise de buradaki emir, mubahlık (ibaha) ifade eder.

Mehir Üzerine

Ayetteki lâfzî (dil ile ilgili) konular:

Ayette "ma ما" denilirken "men من" yerine "ma ما" tercih edilmiştir. Bundaki nükte, burada kadınların vasıflarının murat edilmesidir. Sanki şöyle denilmektedir: Kadınların herhangi bir sınıfı ile evlenin; dullardan, bakirelerden, güzel olanlardan, zengin olanlardan, hangi sınıftan olursa ol-

sun evlenin. "ma ما" kelimesi akılsızlar hakkında kullanılır veya çoğunlukla öyle kullanılır. Fakat bu kullanım vasıf değil de zat kastedilirse böyledir. Mesela bir adamın zatı ve şahsı soruluyorsa "men hazer-raculu? من هذالرجل" (*Bu adam kim?*) denilir. Ama o adamın vasfı, sıfatı soruluyorsa o zaman "ma hazer-raculu? ما هذالرجل" (*Bu adam ne?*) denilir. Bazıları burada "ma" kullanılmasının nüktesini izah ederken "Kadınların akılca eksik olduklarına işaret edilmektedir, sanki akılsız varlık mertebesine indirilmiş de onun için "ma" kullanılmıştır." derlerse de bu izah, buraya ters düşmektedir. Çünkü burada Allah onların değerli olduklarından bahsetmekte ve haklarının korunmasını istemekte, onlara zulmedilmesini haram kılmaktadır. "ev ma meleket eymanukum"ifadesinde de böyle bir kullanım vardır.

Bu anlatımdaki "ev" kelimesi *"tesviye"* (iki durumun eşit olduğunu bildirmek) içindir. Yani şöyle denilmektedir: Eğer iki veya daha çok hanım arasında adaletli olamamaktan korkarsanız o zaman tek kadınla evlenmek veya cariye ile yetinmek arasında muhayyersiniz. Yukarıda İbn Cerir'den yapılan nâkilin zahirine göre tek hanıma karşı da adaletli olunması istenmektedir. Dolayısıyla tek hanıma karşı da adaletli olamamaktan korkan kişi cariye ile yaşama yolunu seçer. Cumhur, cariye ile evlenmek için, hür kadınla evlenmeye güç yetmemesini, bundan aciz olunmasını şart koşuyorsa da bu evlilik için böyledir, yoksa sahibi olduğu cariye ile cinsel ilişki için böyle bir şart yoktur. Bu konu, ileride bu sürenin yirmi beşinci ayetinin tefsirinde ele alınacaktır.

"Kadınlara, mehirlerini bir fariza olarak verin." Bu da kadınlarla ilgili başka bir hüküm olup, çok eşlilikle ilgili hükmün yetim kızlarla ilgili hükümler zımnında, onlara tabi olarak zikredilmediği, ayetin doğrudan kadınlar hakkında inmiş olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Burada şöyle deniliyor: Haklarında nikâh akdi yaptığınız kadınlara mehirlerini ödemeniz gereken bir borç (fariza) olarak verin. "nihle" kelimesi, "fariza" anlamındadır. Bu görüş Katâde'den de rivayet edilmektedir. İbn Cüreyc bu kelimeye "farizatun müsemmatun" (*tespit edilmiş bir fariza*) manasını verir. Bu kelimenin, "el-millet" (*din*) manası dikkate alınarak burada *"diyaneten"* anlamında olduğu da söylenmiştir. İbn Cerir'in, İbn Abbas'tan naklettiğine göre ise bu kelime burada ***"mehir"*** anlamındadır.[435]

---

435. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/241.

Daha önce de geçtiği gibi *"nihle"*; insanın, herhangi bir bedel karşılığında olmaksızın hibe olarak gönülden verdiği şeye denilir. Üstad Muhammed Abduh da bunu tercih ederek şöyle der:

""es-sadukat" kelimesi, "es-saduka" kelimesinin çoğuludur. Bu kelimenin çeşitli kullanımlarından biri de "es-sıdak" şeklinde olanıdır. Kadına, zifaftan önce gönülden verilen şeye denilir. Yalnız verilen bu şeyde sözde fakihlerin düşündüklerinden daha yüce, daha üstün bir mana olduğuna dikkat edilmesi gerekir. Onlar mehrin, bud'un (evlilik, cinsel organ) bedeli, onun semeni olduğunu söylüyorlar. Asla! Karı-koca arasındaki bağ, bir adamın atı veya cariyesi ile olan bağından, irtibatından çok daha yüce ve şereflidir. Bunun için de Allah "nihle" demiştir. Dikkatten uzak tutulmamalıdır ki burada verilen şey, bir sevgi alametidir, yakınlık bağıdır, muhabbet ve rahmet bağlarının kuvvetlendirilmesidir, güvence altına alınmasıdır ve aynı zamanda mutlaka yerine getirilmesi gereken bir görevdir; müşteri veya kiracı gibi bunda bir muhayyerlik de söz konusu değildir. Hatta örfte sırf bu verilenle de yetinilmediği, kocanın bunun yanında başka hediyeler, kıymetli şeyler takdim ettiği görülmektedir.

Ben derim ki: Mana genel olarak böyle anlaşılıyorsa o zaman *"Burada kocalara hitap ediliyor."* demektir. Hâlbuki burada aynı zamanda, yetim olsun veya olmasın kadınları (kızları) evlendiren velilere de hitap edilmektedir. Allah velilere, kadınlar adına, kocalarından aldıkları mehirleri o kadınlara vermelerini emretmektedir. Cahiliye döneminde bir kadının velisi, onu evlendiriyor ve mehrini ona vermeyip kendisi için alıkoyuyordu. Kimi de kız kardeşini bir adamla, o da kendi kız kardeşini onunla evlendirmesi şartıyla evlendiriyordu ve neticede iki kız kardeş de mehir namına hiç bir şey alamıyordu. Öyleyse burada genel olarak Müslümanlara hitap edildiğini kabul etmeye mani bir durum yoktur. Koca, bu ayetten, mehri ödemekle mükellef olduğunu, bu konuda gevşeklik gösteremeyeceğini anlayacaktır. Veli de kendi şahsî menfaati için, velayeti altındaki kız veya kadını mehirsiz olarak evlendirmeye hakkı olmadığını, eğer kocadan mehri kadın namına o almışsa bundan da hiçbir şey yiyemeyeceğini anlayacaktır. Fakat kadın kendi rızası ve isteği ile birisine o mehirden herhangi bir şey verecek olsa ayette de ifade edildiği gibi bu, müstesnadır.

"Size onlar bir şeyi kendiliklerinden verirlerse afiyetle yiyin." Yani size o mehrin bir kısmını, hatta hepsini verme hususunda kadınların gönülleri rahat ise ve herhangi bir kötü muamele veya aldatıp, kandırıp utandırma suretiyle bir baskı yahut tehdit söz konusu olmaksızın verirlerse onu afiyetle yiyin. Bu yorum, "minhu"daki "min" harf-i cerrinin *"beyan"* (*kapalılığı giderme*) ifade ettiğini kabule dayanmaktadır. Bazıları harf-i cerrin burada *"teb'îz"* (*ba'ziyet, bir kısım, bir parça*) manasında olduğunu ve buna göre de mehrin tamamının hibe edilmesinin veya kadın hibe etse bile alınmasının caiz olmadığını söylerler. İmam Leys bu görüştedir. İbn Abbas "bir zarar verme ve aldatma olmaksızın verirlerse" demiştir. Ayetteki "henien merien" meful-i mutlak veya haldir. Meful-i mutlak olursa "fekuluhu eklen henien merien" "hale kevnihi henien merien" şeklinde takdir edilir. Araplar bir yemeğin boğazda takılmadan, bir rahatsızlık vermeden kolayca mideye inişini ifade etmek üzere "henien merien" derler. Bu izah da kelimelerin bu şekildeki kullanımına göre yapılmıştır. Bazıları da şöyle demiştir: "el-heniu" "Yiyen kişinin lezzetli bulduğu yiyecektir." "el-meriu" ise *"sonu iyi olan, mesela hazmı kolay olan, iyi besleyen yiyecek"* demektir. Bu ayetteki *"yeme"* fiilinden maksat, *"mutlak manada tasarrufta bulunmak"*tır. Bu işin, *"afiyetle"* olmasından maksat da bunda hiçbir vebal ve sorumluluğun olmadığıdır.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Erkeğin, karısının malından herhangi bir şey yemesi caiz değildir; ancak kadının, onun yemesine gönülden razı ve memnun olduğunu bilirse o zaman yiyebilir. Dolayısıyla karısından bir şey istese ve kadın da utandığı için yahut korktuğu için, istediği şeyi ona verse bu helal olmaz. Onun gönlünden koparak ve razı olarak verdiğini gösterecek alametler, herkesin malumudur; bunlar kimseye kapalı hususlar değildir. Buna rağmen salih kişi kıyafetine bürünüp, zikir dedikleri şeylerle dillerini evirip çevirerek, dudaklarını oynatarak tespih çekenler, karılarının korku, aldatılma veya utanma sonucu kendilerine verdikleri veya almalarına müsaade ettikleri mallarını yemeyi helal görüyorlar ve "Onlar bize verdiler; bizim için önemli olan, zahirdir; zahir olmayan şeyler de Allah'a aittir." diyorlar. Hâlbuki Allah ileride gelecek bir ayette *"Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka eş almak isterseniz, onlardan birine bir kantar da vermiş olsanız ondan hiçbir şey almayın. Onu haksız yere ve apaçık bir günah olarak alır mısınız?"*[436]

436. Nisâ, 4/20.

buyuruyor. Ayrılacakları zamana dair hüküm bu kadar şiddetli olursa ya bir arada, birlikte yaşadıkları döneme ait hüküm nasıl olur!

Ben derim ki: Üstad Muhammed Abduh şöyle demek istiyor: Ayrılma zamanı, karşılıklı öfke zamanıdır. Bu dönemde insanın doğasında cimriliğe sevk eden şeyler olur. Hâlbuki evlilik birliğinin kurulduğu zaman, rağbet ve muhabbet zamanıdır; kocanın, evleneceği kadına bakmaya, onu görüp gözetmeye, bu hususta üzerine düşen görevi yapmaya ehil olduğunu göstermesi zamanıdır. Ama zamanımızda dirhem, dinar tutkusu, para sevgisi, her şeye hatta tabiî duygulara, asalet ve itibar sevgisine bile baskın oldu! Artık eşlerden her biri ve onların aileleri, mehir konusunda, ticari eşyalarda olduğu gibi sıkı pazarlıklar yapar oldular! (Allah'adır şikâyet.)

"Bizim için önemli olan, zahirdir; zahir olmayan şeyler de Allah'a aittir." diyenlerin sözlerine gelince; bu, sözü edilen duruma uymuyor ki onlar, zahiri esas aldıklarını iddia edebilsinler. Çünkü bu durumda kadının iç dünyası malumdur, kimsenin meçhulü değildir. Allah *"Size verirlerse..."* demiyor ki onlar "Nass ile sabit olan verme işi gerçekleşmiştir." diyebilsinler. Allah bunun helal olmasını sırf onların gönülden memnuniyet ve rızalarının bulunmasına bağlamıştır. Eğer gönül rızası, bilinemeyecek şeylerden olsaydı Allah bu hükmü ona bağlamazdı. Bu tahrifatçılara şöyle denilir: Kadının vereceği şeyi yemenin caiz olması için, onun gönülden rızasının bulunmasının şart olduğunu biliyorsanız ve yine verdiği şeyi, sizin başvurduğunuz bazı vasıtalardan dolayı istemeye istemeye, baskı altında verdiğini de biliyorsanız bu durumda Rabbinizi nasıl aldatıyorsunuz ve kendi kendinizi inkâr ediyorsunuz!

وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا
وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا ﴿5﴾ وَابْتَلُوا الْيَتَامَىٰ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ
فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ
يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا
دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ حَسِيبًا ﴿6﴾

5- **Allah'ın, sizin için bir geçim vasıtası yaptığı mallarınızı sefihlere vermeyin. Onları onlarla rızıklandırın ve giydirin. Ve onlara iyi söz söyleyin.**

6- **Yetimleri, evlenme çağına gelinceye kadar deneyin. Onlarda rüşt hali görürseniz mallarını kendilerine verin. Haddi aşarak ve büyümeleri endişesiyle acele ederek onları yemeyin. Kim zengin ise ondan geri dursun. Kim de fakir ise maruf dairesinde yesin. Mallarını onlara verdiğiniz zaman haklarında şahit tutun. Hesap sorucu olarak Allah yeter.**

Süfehâ, Mal, Rızık, Rüşt ve İsraf Kelimeleri

"Süfehâ" kelimesi, *"sefeh"* ve *"sefahat"* kelimelerinden türeyen *"sefih"* kelimesinin çoğuludur. Bakara Sûresi'nde de geçtiği gibi *"sefeh"*, *"görüş ve düşüncede veya ahlâkta istikrarsızlık"* demektir. Bu kelime aslında maddî şeylerdeki istikrarsızlık için kullanılır. Ragıb şöyle der: "*'Sefeh'*, bedendeki hafifliktir. Çok istikrarsız dizgine "zimamun sefihun" (*sefih dizgin*) ve kötü dokunmuş kumaşa "sevbun sefihun" (*sefih kumaş*) denilmesi bundandır. Bu kelime akıl noksanlığına bağlı ruhi hafiflik hakkında ve ayrıca dünyevi ve uhrevi işler hakkında da kullanılmıştır." Ragıb daha sonra buradaki *"sefihler"* kelimesi ile dünyevi işlerdeki sefehin (hafiflik, istikrarsızlık) kastedildiğini söyler ve uhrevi işlerdeki sefeh için de *"Bizim sefihimiz, Allah hakkında uyduruk şeyler söylüyordu."*[437] ayetinde sözü edilen *"sefeh"*i misal olarak zikreder.[438] Burada

437. Cin, 72/4.
438. Bkz: Ragıb el-İsfehanî, *Müfredât*, s. 343.

sözü edilen *"sefihler"*; mallarını, olmadık yerlere harcayan, onların işletilmesi ve nemalandırılması için yapılacak işlemleri kötü yapan ve böylece mallarını saçıp savuran kişilerdir.

"Kıyamen": Yani geçiminize ait işler o mallarla kaim olur ve onlar, sizin fakirliğe düşmenize mani olur. Nâfi ve İbn Âmir bu kelimeyi "Kıyemen" şeklinde okumuştur ki ileride geleceği gibi o da aynı manadadır.

Ragıb ""el-kıyam" ve "el-kıvam", direk (imâd) ve istinatgâh (sinâd) gibi bir şeyin ayakta durmasını sağlayan şey demektir." der ve bu ayeti zikreder.[439]

Ayetteki bu kelime *Keşşâf*'ta "Yani, siz o mallar sayesinde kaim olursunuz ve canlı olursunuz. Eğer onları zayi ederseniz, siz de zayi olursunuz." diye tefsir edilir. Daha sonra da bu kelimenin "kıyemen" şeklinde de okunduğuna, bunun da "kıyamen" kelimesinin tıpkı "iyazen" manasında kullanılan "ivazan" kelimesi gibidir.[440]

"Verzukuhum" ibaresinde geçen kelime "rızk" kökünden alınmadır. Bu kelime, maddi veya manevi bir şey vermek anlamındadır. Bir şeydeki nasip, hisse anlamında da kullanılır. Bazen özellikle yiyecek hakkında kullanılır. Hatta çocuk emziren kadınlarla ilgili *"'Onların rızıkları ve giyimleri, kendisine çocuk doğdurulan kişiye aittir."*[441] ayetinde olduğu gibi *'giyecek'* ile karşılıklı kullanıldığı için burada zahir olan manası budur." diyenler de olmuştur. Fakat "rızk" kelimesinin manasının bu iki ayette daha genel olduğu söylenebilir.

"Anestum minhum ruşden": *"Onlarda, malları koruma ve onlarla ilgili olarak iyi işlemler yapma bakımından bu tür bir rüşt halini açıkça görürseniz,"* demektir. Nitekim de böyledir.[442] İbn Abbas'tan nakledildiğine göre ***"rüşd"***, akıl bakımından ve malı muhafaza bakımından yetkin olmaktır.

"İsrafen ve bidaren": Bunlar, "esrefe" ve "badere" fiillerinin mastarlarıdır. ***"İsraf"***, haddi aşmaktır ve her davranış için de kullanılır. Fakat daha çok mallar hakkında kullanılmaktadır. Bunun zıddı da gereğinden az harcamada bulunmak, kısmak anlamındaki "el-kater" kelimesidir. Bir ayet-i kerimede *"Ve harcadıklarında ne haddi aşıp ne de kısanlar ve (harcamaları) bu arada orta*

---

439. Bkz: Ragıb el-İsfehanî, *Müfredât*, s. 629.
440. Bkz: Zemahşerî, *Keşşâf*, I/500.
441. Bakara, 2/233.
442. Zemahşerî, *Keşşâf*, I/500-501.

durumda olanlar."[443] buyrulmaktadır. Bu ayetteki "katere" fiilinin "katare" ve "kattere" şeklinde iki kullanımı vardır. Yine bu ayetteki "kavam" kelimesi de daha önce geçen "kıyam" gibi ikisi arasında yer alan ve geçimi sağlayan orta yol, itidalli hareket tarzıdır. ***"el-Bidâr"***, *"el-Mübâdere"* demektir ki o da *"bir şeyde süratli ve acele olmak"* demektir.

"En yukebbiru": Müevvel mastardır. *"Yaşça büyümeleri"* manasındadır. Bu fiil *"Yaşı büyüdü."* anlamında "kebire-yekbaru" şeklinde ve *"Maddeten büyüdü."* veya *"Manen büyüdü."* anlamında ise "kebura-yakburu" şeklinde kullanılır.

"Felyesta'fif": *"İffet konusunda çok hassas olsun veya nefsinden iffetli olmasını talep etsin ve nefsini buna teşvik etsin."* demektir. İffet de, uygun olmayan arzuları (şehvetleri) terk etmek veya nefiste yerleşip böyle uygun olmayan arzuların terkini gerektiren bir meleke anlamındadır. Nefisten bunu istemek de, her seferinde o arzuları terk etme hususunda gayret göstermektir ki diğer huylar ve eğitimle kazanılan melekeler gibi o da bu tekrarlar ve bu nefis terbiyesi sayesinde nihayet nefiste meleke haline gelir ve oraya yerleşir.

"Mallarınız" İfadesi Üzerine

Selef bu ayette zikredilen *"sefihler"* ile kimlerin kastedildiği hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kimine göre bunlar, yetimler ve kadınlardır. Kimine göre sadece kadınlardır. Kimine göre ise, muhatap durumundaki kişilerin küçük çocuklarıdır. Kimine göre de bu genel bir ifadedir ve büyük-küçük, kadın-erkek her sefihi içine almaktadır. İbn Cerir de bu son görüşü tercih eder ve ayetteki yasaklamanın, her türlü sefihe verilecek malları kapsaması için burada ümmetin tamamına hitap edildiğini söyler.[444] Bu görüşlerin en güzeli de budur.[445]

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Allah Teâlâ, önceki ayetlerde bize yetimlere mallarını ve kadınlara da mehirlerini vermemizi emretti. *"Allah'ın, sizin için bir geçim vasıtası yaptığı mallarınızı sefihlere vermeyin."* ayetinde ise verme ile ilgili olarak bir şart getirdi ki bu, önce bahsi geçen her iki verme işini de kapsamaktadır. Yani şöyle diyor: Her bir yetime baliğ olunca malını ve her kadına da mehrini veriniz. Ancak yetim veya kadın malında iyi

443. Furkan, 25/67.
444. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/247.
445. Ayrıca Bakara, 2/188. ayetin tefsirine bkz.

tasarrufta bulunamayan sefih birisi ise onun durumu bunun dışındadır. Bu durumda zayi etmemesi için malını ona vermemeniz; reşit olana kadar onun için korumanız gerekir.

Ayette Allah *"mallarını"* demeyip ***"mallarınızı"*** dedi. Hâlbuki burada velilere hitap edilmektedir ve mallar da onların velayetleri altındaki sefihlerindir. Bu tarz bir ifade kullanmakla şu hususlara dikkat çekmektedir:

1. Bu mal zayi olsa ve sefihin kendi malından, onun için harcanacak hiçbir şey kalmasa velisinin, ona kendi malından harcaması gerekir. Bu durumda sefihin malının zayi olması, velinin malından da bir şeylerin zayi olmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla sefihin malı, sanki velinin kendi malı gibidir.

2. Bu sefihler, malları muhafaza edilmiş halde reşit olurlarsa ve bu mallarda reşit kişiler gibi tasarrufta bulunurlar, onlardan bir kısmını kamusal ve özel menfaatlerden sayılan bazı meşru yollara harcarlarsa yaptıkları bu hayırlardan, o velilerinin de hissesi olur.

3. Diğer ayetlerde de söylediğimiz gibi ümmet içerisindeki dayanışma ve ümmetin herbir ferdinin menfaatini, diğer fertlerinin de menfaati olarak kabul etme.

Celaleyn tefsirinde ise velilere *"mallarınızı"* denmesinin sebebi *"Çünkü mallar, velilerin ellerindedir."*[446] şeklinde açıklanmıştır. Buna göre sanki şöyle denilmektedir: Sefihlerin, ellerinizdeki mallarını onlara vermeyin. Fakat bu, zahiri manaya uymamaktadır.

"Buradaki sefihler, muhatapların küçük çocuklarıdır." diyen kişi bunu sırf "emvalukum" (*mallarınızı*) tamlamasındaki ***"kâf"*** zamiri sebebiyle şaşkınlığa düştüğü ve "lekum" ifadesinde üçüncü şahıs zamiri yerine ikinci şahıs zamiri kullanılmasındaki nükteyi anlayamadığı için demiştir.

Razi bu konuda Zemahşerî'ye ait iki cevap verir:

"1. *'Mallarınız'* denmesinin sebebi, velilerin o mallara malik oluşları değil, onlar hakkında işlem yapma yetkisine malik oluşlarıdır. Bir izafetin (isim tamlamasının) kusursuz sayılması için tamlayan ile tamlanan arasında en basitinden bir ilginin bulunması bile yeterlidir. Celaleyn'de de bu, esas alınmıştır.

446. *Celaleyn*, I/70.

2. Bu izafetin kusursuz oluşunun bir izahı da şöyledir: Burada tür birliği şahıs birliği mesabesinde kabul edilmiştir. Bu gibi ifadeler şu ayetlerde de vardır: *'Size içinizden bir peygamber geldi.'*[447]; *'Sahip olduklarınız (cariyeleriniz)'*[448]; *'Kendinizi öldürün!'*[449]; *'Sonra siz o kimselersiniz ki kendinizi öldürüyorsunuz!'*[450] Hâlbuki bunlardan her birisinin kendini öldürmediği, bunların bir kısmının bir kısmını öldürdüğü, ama hepsinin de aynı türden olduğu bilinmektedir. Tefsirini yaptığımız ayetteki durum da böyledir. Yani mal, insan türünün istifade etmesi ve ona muhtaç olması itibariyle tek bir şeydir. Bu, türsel birlikten dolayı sefihlerin mallarının, velilerine izafe edilmesi normaldir, bunda bir noksanlık yoktur."[451]

Ben derim ki: Bu, Üstad Muhammed Abduh'un yukarıda üçüncü maddede zikrettiği durumdan daha geniştir. Hem aralarında menfaat (maslahat) birliği bulunan muhataplar hakkında doğru ise de tür bakımından doğru değildir. Aynı zamanda Razi'nin zikrettiği şahitler ve benzer dediği ayetler hakkında da doğru değildir. Çünkü kendilerini öldürmeleri emredilen kişilere böyle bir emir verilmesinin sebebi, aralarındaki tür müşterekliği, yani hepsinin de beşer türünden olmaları değildir. Onlara böyle bir şeyin emredilmesinin sebebi şudur: Onlar bir ümmettirler ve bir dinleri vardır, menfaatleri de bu din ile irtibatlıdır, ona bağlıdır. Buna rağmen o dine muhalefet etmişler ve günaha iştirak etme, ondan uzak durmama konusunda birbirlerine destek olmak suretiyle azaba müstahak olmuşlardır. Eğer onlar beşer türünden olan başka bir topluluğu öldürmüş olsalardı, kendilerine verilen bu emri yerine getirmiş olmazlardı ve onlara *"Sonra siz o kimselersiniz ki kendinizi öldürüyorsunuz!"* denilmezdi.

"Size içinizden bir peygamber geldi." ayetinde de tercih edilen görüşe göre -her ne kadar daha önce başka bir yerde[452] açıkladığımız gibi peygamberliği umumi ise de- Hz. Peygamber'in kavmi olan Araplara hitap edilmektedir. Birisi bu ayette bütün insanlara hitap edildiğini söyler ve konuya "Peygamber'e tabi olmakla mükellef bulunmaları, Peygamber'in de onlara gönderilmiş olması

447. Tevbe, 9/128.
448. Nisâ, 4/25.
449. Bakara, 2/54.
450. Bakara, 2/85.
451. Razi, *Tefsir*, IX/184.
452. Bkz: Âl-i İmran, 3/164. ayetin tefsiri.

bakımından aralarında müştereklik vardır." şeklinde açıklama getirirse o zaman da türün, kavmin veya ailenin fertleri arasında bu kelâmın söylenmesine sebep olan hususta bir müştereklik olması lazım gelir. Türe, kavime veya aileye dayanan birliğin şahısta birlik mesabesinde olması, onun yerini tutması için bu şarttır. Mesela Üstad Muhammed Abduh İsrailoğullarının, Hz. Musa zamanında yaptıklarının, onların Hz. Muhammed zamanındaki nesillerine isnat edilmesini izah ederken; selefin amellerinin, veraset ve kudret yoluyla halef üzerinde tesiri olduğunu beyan ederek bu müştereklìği açıklamıştır. Burada da bunun gibi bir açıklama gerekir.

Tefsirini yaptığımız ayette velilerle sefihler arasındaki birlik eğer akrabalık ve himaye birliği şeklinde açıklanacak olsaydı -ki bu birlik Üstad'ın belirttiği ümmete veya kavme dayalı birliğe nispetle daha özeldir- o zaman mana daha net ve açık olurdu. Yine de Üstad'ın söylediği, Razi'nin söylediklerine göre daha açık ve daha nettir. Çünkü mallar bakımından veliler ve sefihler arasında var olan maslahat ve menfaat ortaklığı süreklilik arz eden, daima görülen bir müştereklìktir. Fakat Üstad bunu, Kur'ân'daki birçok benzerlerine ilhak ederek, ümmetin birliği ve dayanışması kabilinden saymıştır.

Yukarıda kelimelerin manaları hakkında yapılan açıklamalardan *"mallar"*ın insanlar için *"kıyam"* (*geçim vasıtası, onları ayakta tutan şey*) yapılmasının ne anlam ifade ettiği görülmektedir. İnsanların menfaatleri mallar sayesinde kaim olmakta ve sübut bulmaktadır. Arapçada bu kelimenin yerini tutacak; itidali teşvikte ve itidalin faydasını, yararını açıklamada, sefihlerde görülen israftan ve saçıp savurmadan nefret ettirmede, bunların sebep olacağı sıkıntıları ve kötü neticeleri açıklamada belagat yönünden bunun mertebesine erişecek başka bir kelime bulmak mümkün değildir. Sanki şöyle denilmektedir: Sizin özel menfaatleriniz ve genel maslahatlarınız, mallarınız reşitlerinizin ve mutedillerinizin elinde olduğu müddetçe kaim olmaya (ayakta durmaya, varlıklarını sürdürmeye) devam eder. Bu itidal sahibi reşit kişiler onları iyi nemalandırırlar, iyi işletirler ve çoğaltırlar; onlardan harcama yaparlarken maslahata riayet sınırını aşmazlar. Ama bu mallar meşru ve makul sınırların ötesine geçen, haddi aşan sefihlerin eline düşerse o zaman selamette olan bu menfaatler birbirlerini yıpratırlar ve neticede mevcut olan o maslahatlar yıkılır gider. Bu din, her şeyde olduğu gibi malî konularda da itidal ve orta yol taraftarıdır. Bundan dolayı Allah mü'minleri nitelerken

"Ve harcadıklarında ne haddi aşıp ne de kısanlar ve (harcamaları) bu arada orta durumda olanlar."[453] buyurmaktadır. Bu ayet, tefsirini yaptığımız ayetteki *"kıyam"* lafzını açıklamaktadır.

Kur'ân, infak ve tasadduk babında bile olsa *"tebzîr"*i (*saçıp savurma*) yasaklamakta, böyle davranan birisini de küfürde aşırı olması bakımından şeytan gibi kabul etmekte, nafakada israf noktasına varacak derecede eli açık olan kişinin akıbetinin kötü olacağını beyan etmektedir.[454]

Benzer konular hadis-i şeriflerde de vardır:

Ahmed, İbn Mesud'dan rivayet ediyor: *"İktisat eden (itidalli olan) muhtaç olmaz."*[455] (Bu hadis hasendir.)

Hatib, Enes'ten rivayet ediyor: *"İktisat (itidal), geçimin yarısıdır. İyi ahlâk da dinin yarısıdır."*[456] Taberânî ve Beyhakî de bu hadisi şu şekilde rivayet ediyorlar: *"Harcamada iktisat, geçimin yarısıdır. İnsanları sevmek, aklın yarısıdır. Güzel soru, ilmin yarısıdır."*[457] Bu hadisin başkaları tarafından rivayet edilen farklı şekilleri de vardır.

Ahmed ve Taberânî, Ebu'd-Derdâ'dan rivayet ediyorlar: *"İnsanın geçimindeki itidali, onun anlayışlılığındandır (fıkhındandır)."*[458] (Bu hadis hasendir.)

Bezzar, zayıf senetle Ebu Talha'dan rivayet ediyor: *"Kim iktisat ederse Allah onu zengin eder (muhtaç etmez). Kim de saçıp savurursa Allah onu fakir eder."*

Zenginliğin faziletine dair bazı hadisler:

Buharî ve Müslim, Sa'd'den rivayet ediyorlar: *"Vârislerini arkanda zengin olarak bırakman, onları insanlara el açan muhtaç kişiler olarak bırakmandan daha hayırlıdır."*[459]

Müslim, Sa'd'den rivayet ediyor: *"Allah muttaki, zengin ve zahit kulu sever."*[460]

---

453. Furkan, 25/67.
454. İsra, 17/26-29.
455. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/447.
456. Aclunî, *Keşfu'l-Hafâ*, I/179.
457. Aclunî, *Keşfu'l-Hafâ*, I/179.
458. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V/194.
459. Buharî, *Cenaiz*, 37; *Menakibu'l-Ensar*, 49; Müslim, *Vasiyyet*, 5.
460. Müslim, *Zühd*, 11.

Buharî ve Müslim, Hâkim b. Hizâm'dan rivayet ediyorlar: *"Sadakanın en hayırlısı, zenginlikten olanıdır. Üst el, alt elden (veren el, alan elden) daha hayırlıdır."*[461]

Ahmed, sahih senetle Amr b. Âs'tan rivayet ediyor: *"Ne güzeldir, salih kişiye ait salih mal!"*[462]

Müslim ve Beyhakî Enes'ten rivayet ediyorlar: *"Fakirlik, neredeyse küfür olarak yazılacaktı."*[463]

Bu tavsiyelerden ve hikmetlerden sonra ne oldu biz Müslümanlara da günümüzde; israf ve savurganlıkta, malı zayi etmede en uç noktada olan, malların nasıl nemalandırılacağı, ne şekilde iktisat edileceği, bunlarla ümmetin menfaatlerinin nasıl sağlanacağı hususunda en bilgisiz bir toplum oluverdik! Bu, tarihte emsali görülmemiş bir durumdur. Günümüzde toplumların menfaat ve maslahatlarının gerçekleşmesi, terakkisi hep mala, paraya bağlı... İktisadi faaliyet metotlarını bilmeyen ve zengin olmayan toplumlar, kazanç yollarını ve iktisadi faaliyetleri çok iyi bilen, bu sayede zengin olan toplumların kölesi durumuna düştüler, onların yanında küçüldüler.

Dinî kitapları İncil'de *"Zenginin, semaların melekûtuna girmesi zordur. Ben sana diyorum ki: Devenin, iğne deliğinden geçmesi, zengin birinin semaların melekûtuna girmesinden daha kolaydır."*[464]; *"Allah'a ve mala hizmet etmeye güç yetiremezsiniz. Bunun için size diyorum: Hayatınıza özen göstermeyin..."*[465]; *"Altın veya gümüş edinmeyin."*[466] diyen şu toplumlara ne oldu da bunlar zenginlik ve iktisat bilimlerinde en parlak; israf ve savurganlıktan en uzak insanlar oldular ve bu zenginlikleri ve servetleri sayesinde yeryüzündeki bütün halklar üzerinde egemenlik kurdular? Evet! Bunlar Frenkler.

Biz medeniyetin esası olan bu gibi hususlarda Kur'ân'a muhalefet ederken ve insanlarımızın çoğu da Kur'ân'ın tavsiyelerinin çoğuna muhalefet etmekte iken şimdi bizim içinde bulunduğumuz medeniyete, nasıl İslâm medeniyeti diyebiliriz?! Hz. İsa'nın öğretileri aşırı zühde ve mala karşı kine dayandığı, bu husus -aslında onlara muhalefet etmelerine ve onlardan yüz

---

461. Buharî, *Zekât*, 18; *Nafakât*, 2; Müslim, *Zekât*, 95.
462. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/197-202.
463. Aclunî, *Keşfu'l-Hafâ*, II/141.
464. *Matta İncili*, 19/23-24.
465. *Matta İncili*, 6/24-25.
466. *Matta İncili*, 10/9.

çevirmelerine rağmen- tabi olduklarını iddia ettikleri ve başkalarını da tabi olmaya davet ettikleri ellerindeki mevcut İncillerde açıkça yer aldığı halde onların bugünkü medeniyetine de nasıl İsevi medeniyet diyebiliriz?!

Bizim şu anda dünyada içinde bulunduğumuz kötü durumun ve Kitabımıza muhalefet etmemizin sebebi, araştırmacıların malumu olduğu üzere şunlardır: Biz Allah'ın haram kıldığı taklidi benimsedik, Kur'ân'ın hidayetini terk ettik, onu geriye attık; toplumların hayatlarının ruhunu teşkil eden ahlâk ve adap konularında falan veya filan şahsın sözlerini esas aldık. Bunlar aslında cahil kişilerdi ama bize salih kişi kıyafetinde göründüler ve kafamızı karıştırdılar, ümmet arasında elde olan her şeyi infak etmeyi teşvik ve zühtte aşırılık zehirlerini saçtılar. Kendileri çalışmayan bu tembel kişilerin çoğunun infakı teşvikteki niyeti de çalışanların, kazandıklarını onlara vermeleri idi. Çünkü onlar kendi iddialarına göre Allah sevgisi ile meşguldüler ve bunun için kazanç temini yolunda çalışmıyorlardı.

وذموا لنا الدنيا وهم يرضعونها   أفاويق حتى ما تدر لها ثعل

"Ve kendileri dünyanın iki sağım arasındaki sütlerini,

Meme ucundakilere kadar sağarlarken, bize dünyayı kötülediler."[467]

Bu o kadar ileri gitti ki Müslüman halkların tamamında, mal, para ve erzakı din âlimlerine, *"salih"* tarikat şeyhlerine akıtmak iyi davranış olarak kabul görüp yerleşti. Onlar, dinlerine karşılık ümmetin malını yiyorlar ve kendilerini ümmetten üstün görüyorlar; ümmetin malını kabul etmelerini, onlara karşı bir lütuf kabul ediyorlar. Hâlbuki Hz. Peygamber Buharî ve Müslim'de yer alan hadisinde *"Üst el, alt elden (veren el, alan elden) daha hayırlıdır."*[468] buyuruyor.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Ayetin bu cümlesi malın korunmasını teşvik etmekte ve bunun kıymetini öğretmektedir. Müslümanın, malını saçıp savurması caiz değildir. Selef, ellerindeki malı muhafazaya en çok dikkat eden ve helal yollardan mal kazanmayı en iyi bilen insanlar idi. Nerede bu durum ve nerede camilerde hatiplerden dinlediklerimiz! Onlar insanları zahitleştiriyorlar, ellerini bağlıyorlar, tembelliği ve uyuşukluğu teşvik ediyorlar. Neticede de Müslüman şerefli kazanç yollarını bırakıp hile, aldat-

---

467. Beyit, İbn Hemmâm es-Selûlî'ye aittir. Bkz: İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, V/3489 (*fvk md*).
468. Buharî, *Zekât*, 18; *Nafakât*, 2; Müslim, *Zekât*, 95.

ma gibi adi kazanç yollarına sapıyor. Çünkü insan tabiatı rahata meyyaldir. Âlimlerden, hatiplerden, salih olarak bilinen kişilerden böyle dünyaya önem vermemeye dair sözler duyunca tabiatındaki o rahata düşkünlük bundan memnun oluyor. Ama mutlaka bir şeyler kazanması da lazım. O zaman en az çalışmayı ve en az masrafı gerektiren yolları tercih ediyor ki bunlar da en adi ve şereften en uzak yollar oluyor. Üstelik bu kişilerin, dünyaya değer vermeme yönündeki konuşmaları, bu konuşmalarda hedeflenen ahirete karşı rağbeti artırma ve ona hazırlanma gayesini de gerçekleştirmiyor. Aksine hatiplerimiz ve vaizlerimiz hem insanları dünyaya karşı rağbetsiz yaptılar, hem de onların ahiretle ilgilerini kestiler. İşte asıl büyük hüsran da budur. Sebep ise cahillikleri ve başkalarına yaptıkları tavsiyelere kendi hayatlarında riayet etmemeleridir. İslâm'ı bilen bir Müslümanın insanlara dünya ve ahiret işlerini bir arada yürütmeyi ve ikisi arasındaki dengeyi açıklaması gerekir.

Sefihleri Rızıklandırmak Sadece Beslenmeyi mi Kapsar?

"Onları onlarla rızıklandırın ve giydirin." Bu ayetteki ***"sefihler"***'i, muhatapların çocukları ve hanımları veya bunlardan sadece biri olarak tefsir edenlerin bulunduğunu ve bunların; *"mallarınız"* tamlamasındaki ifadeyi de hakiki manada kullanılmış saydıklarını söylemiştik. Bu görüşte olanlara göre ayetin bu cümlesinin manası da şöyledir: Ey insanlar! Çocuklarınızın ve kadınlarınızın saçıp savurmalarından, itlaf etmelerinden korktuğunuz için, sizi ayakta tutan ve geçiminizin esasını oluşturan mallarınızı onlara vermeniz mümkün olmazsa o zaman bu malların nemalandırılmasını, bakımını ve bunlardan gerek yiyecek ve gerekse giyecek olarak onlara yapılacak harcamaları bizzat siz yapmalısınız. Ayete göre, erkeğin karısına ve kazanç temin edemeyen kâsır (tam ehliyetli olmayan) çocuklarına bakması vaciptir. İbn Abbas'tan da buna benzer bir görüş rivayet edilir.

"Bu ayette genel olarak sefihlerden ve velilerin, onların mallarını korumalarından söz edilmektedir." diyenler de ayetin manası hakkında şunları söylerler: Ey sefihlerin mallarının korunması ve nemalandırılması kendilerine havale edilmiş olan ve hatta -size böyle bir işlem yapma yetkisi tanındığı için, o malların sahiplerinin menfaatleri ile sizin menfaatleriniz birbirine bağlı olduğu için, ümmet ve aşiret içinde dayanışma ve birlik bulunduğu için- onların malları sanki sizin malınızmış gibi kabul edilen veliler!

Sefihlere infak etmeniz ve yetecek miktarda yiyeceklerini, giyeceklerini ve başka ihtiyaçlarını kendilerine vermeniz gerekir.

Diğer taraftan İbn Cerir'in tercih ettiği ve bizim de *"en iyi"* olduğunu söylediğimiz bir görüş daha vardı. Bunlar *"sefihler"* lafzının umumi olduğunu, muhatapların çocuklarını, kadınlarını, yetimleri ve diğer sefihleri içine aldığını; *"mallarınız"* lafzının da umumi olduğunu, hem muhatapların -ki muhataplar, bütün mükelleflerdir- mallarını ve hem de sefihlerin mallarını içine aldığını söylüyorlardı. Bunlara göre ayetin manası, yukarıda zikredilen iki manaya da şamildir. Erkeğin, nafakalarını kendi malından temin etmesi gerekenlere bizzat kendi malından, nafakalarını kendi malından temin etmesi gerekmeyen fakat işlerinden sorumlu olduğu sefihlere de onların mallarından infak etmesi gerektiğini ifade eder.

"Onlardan, onları rızıklandırın." değil de *"Onlarda, onları rızıklandırın."* denilmesinin sebebi -*Keşşâf*'ta da denildiği gibi- burada "O mallarda ticaret yapmak ve kâr elde etmek suretiyle onları, onların rızıklanması için bir mekân haline getiriniz ki onların nafakaları malın kendisinden değil, kârlardan olsun ve nafaka, malları yemesin."[469] manasının kastedilmiş olmasıdır. Yani o malın kendisinden ve aslından infak edilmesi onu yavaş yavaş azaltır ve sonunda hepsi biter. *Keşşâf*'taki bu görüşü daha sonra Razi[470] ve Üstad Muhammed Abduh da benimsemişler, ona uymuşlardır.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: ***"Rızıklandırma"***; beslenme, barınma, evlilik, giyim gibi bütün infak türlerini kapsar. Buna rağmen ayette sadece ***"giydirme"*** zikredilmiş ve *"onları giydirin"* denilmiştir. Çünkü insanlar giydirme konusunda zaman zaman ihmalkâr davranırlar. *Celaleyn*'de[471] ve ondan nakledilen başka tefsirlerde *"rızıklandırma"*nın sadece beslenme manasında kabul edilmesi doğru değildir.

Razi diyor ki: "Kulların rızıklandırması, belli bir vakit için ayrılmış olan şeyi vermektir. Arapçada *'Çoluk çocuğuna rızık akıttı, verdi, onların rızkını belirledi.'* anlamında "rızk" denilir."[472] O bu sözüyle muayyen vakitler için tahsis edilmiş ve ayrılmış olan bütün nafakalara rızık dendiğini ifade etmek istiyor. Bu, rızkın terim manasıdır ve sözlük manasına göre daha özeldir.

469. Zemahşeri, *Keşşâf*, I/500.
470. Razi, *Tefsir*, IX/186.
471. *Celaleyn*, I/70.
472. Razi, *Tefsir*, IX/385.

Bundan ve ondan anlaşılan şu ki, onlar buradaki rızkı nassla vacip olan bütün nafaka türlerine şamil kabul etmektedirler. Dolayısıyla hiç kimse burada veliye yüklenen görevin sadece yiyecek ve giyecekten ibaret olduğunu, barınmanın, eğitim ve öğretimin ve diğer hususların görev olmadığını söyleyemez.

Bazıları ayetteki ***"Ve onlara iyi söz söyleyin."*** cümlesini; onlara bilinmesi ve uygulanması gereken şeylerin öğretilmesi şeklinde tefsir etmişlerdir. Razi bu görüşü Zeccac'dan nakleder.[473] Bu konudaki diğer yorumlar da şunlardır: Sefihe, reşit olunca malını kendisine vereceği şeklinde güzel vaatte bulunmak; malı kâr ve gelir getirince sefihe daha fazla ve bol vereceği vaadinde bulunmak; dua etmek.

Keffâl ise konuyu daha detaylı olarak şöyle izah eder: "Velayet altındaki kişi eğer çocuk ise veli ona bu malın, onun malı olduğunu, kendisinin bu malın koruyucusu durumunda bulunduğunu ve çocukluk dönemi bitince malını kendisine vereceğini bildirir. Velayet altındaki kişi eğer sefih ise ona nasihat eder, öğüt verir, onu namaza, israf ve savurganlıktan uzak durmaya teşvik eder. İsraf ve savurganlığın sonunun, fakirlik ve başkalarına muhtaç duruma düşme olacağını bildirir ve buna benzer şeyler söyler." Razi, Keffâl'ın görüşünün bu konudaki diğer görüşlerden daha iyi olduğunu söyler.[474]

Üstad Muhammed Abduh diyor ki: ***"Ma'rûf"***, saygın nefislerin tanıyıp ısındığı şeylerdir. Zıddı *"münker"*dir ki o da aynı nefislerin tanımadığı ve reddettiği şeylerdir. Buradaki *"ma'rûf"*, sefihe o malın kendine ait olduğunu, ondan kendisine infak etme hususunda hiç kimsenin ona karşı bir üstünlüğünün olmadığını anlatmak suretiyle onun gönlünün hoş tutulmasını kapsar; böyle yapılırsa içerisinde bulunduğu kısıtlılık hali ona kolay gelir. Yine bu, ona nasihat edilmesini, yol gösterilmesini, ona öğretilmesi gereken şeylerin ve onu reşitliğe hazırlayacak hususların öğretilmesini de kapsar. Çünkü sefihlik çoğu kere fıtrî bir husus olmayıp, kişiye sonradan arız olan bir şey olur. Kendisine nasihat edilir, öğüt verilirse böylece durumu düzelip rahatsızlığı tedavi edilmiş olur. Allah'ın velilere, sefihlerin mallarının korunmasını ve nemalandırılmasını, kendilerine infak edilmesini emrettikten sonra buna ilaveten emredilen *"ma'ruf"* işte budur.

---

473. Razi, *Tefsir*, IX/385.

474. Razi, *Tefsir*, IX/385-386.

Ben derim ki: Nerede bu ilahi emirler ve tavsiyeler ve nerede bu zamanda gördüğümüz veliler, vasiler! Onlar kısıtlıların (sefihlerin) mallarını yiyorlar, onların kısıtlılık hallerini uzatıyorlar ve onların malları üzerinde işlem yapma haklarının zevkini yaşayıp durmak için reşit olmalarına, reşitlik sebeplerinin ortaya çıkmasına mani oluyorlar.

Yetimleri Denemenin Keyfiyeti

"Yetimleri, evlenme çağına gelinceye kadar deneyin. Onlarda rüşt hali görürseniz, mallarını kendilerine verin." Allah *"Yetimlerin mallarını, kendilerine verin."*[475] ayetinde yetimlerin mallarının kendilerine verilmesini emretmişti. Şimdi burada da bu verme işinin şartını veya sıfatını beyan etmektedir.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Yetimlerin mallarının verilmesine dair daha önce geçen kısım mücmel idi. Bu ayette bu verme işinin nasıl ve ne zaman olacağının, bu konuda neyin itibara alınacağının detayı vardır. İlim adamları, ***"yetimleri deneme"***nin nasıl olacağı hakkında farklı görüşlere sahiptirler.

Kimine göre yetime bir miktar mal verilir ve o bu mal üzerinde işlem yapar, tasarrufta bulunur, veli de onun nasıl tasarrufta bulunduğunu görür. Eğer bu tasarrufu iyi olmuşsa o kişi reşittir. Böyle değilse sefihlik hali devam eder.

Kimine göre onu denemeden ve rüşt halini görmeden ona mal verilmesi caiz değildir. Ona bundan önce mal veren kimse emre muhalefet etmiş ve o malı tehlikeye atmış olur. Doğru olan, velinin malî muameleler yaparken onu da yanında bulundurması, yapılacak işlem hakkında ona bilgi vermesi ve her işlem esnasında onun görüşünü sormasıdır. Eğer cevaplarını yerinde ve görüşünü uygun bulursa anlar ki o reşit olmuştur. Fakat buna da şöyle itiraz edilmiştir: Sözle iş ayrı ayrı şeylerdir. Azıcık uyanık birisi, kendisine '*Şunun fiyatı hakkında ne dersin?*' dendiğinde veya benzeri bir soru sorulduğunda ona verilecek iyi cevabı bilir ve ona göre cevap verir. Zeki, okumuş dediğimiz çok insanlar biliyoruz ki onlar ziraat hakkında ilmî şeyler söylüyorlar ve mesela şu kadar gübre, şu şekilde bir sulama ve bakım gerektirir diyorlar ama araziye gönderildiklerinde ve kendilerinden çalışmaları istendiğinde günün ekseriyetinde hiçbir şey yapmayıp uyuyorlar veya bir şeyler yapıyorlar ama kötü yapıyorlar, beceremiyorlar. Hatta öyle insanlar

475. Nisâ, 4/2.

var ki ahlâk üzerine, insanlara nasıl davranılacağı üzerine güzel konuşmalar yapıyorlar fakat uygulamada insanlara kötü davranıyorlar, fiilleri sözlerini tutmuyor. Bu ikinci görüş sahipleri bütün akıl sahiplerinin ittifakla kabul ettikleri bir ilkenin farkında değiller ki o da bilgi ile tecrübe arasında çok büyük mesafe olduğu, ikisinin birbirinden uzak şeyler olduğudur. Ağzı iyi laf yapıp da işinde sefih olan nice insanlar görüyoruz. Bunlara iktisadi faaliyetler ve servet idaresi hakkında soru sorulsa tecrübeye ve araştırmaya dayalı modern ilmîn kurallarını esas alan cevaplar verirler. Sonra aynı kişiler çalışma hayatlarında sefihçe işler yaparlar, mallarını saçıp savururlar ve çabucak fakirleşirler. Ben bu tiplerden birisini tanıyorum: Babası ona bir milyon cüneyh değerinde servet bıraktı ve o savurganlığı ile bu serveti itlaf etti. Şimdi de İslâmî Hayır Cemiyeti'nden yardım talep ediyor.

Dedi ki: Birinci görüş daha isabetli ve daha doğru. Ona yapılan itiraza da şöyle cevap verilebilir: Reşit olduğunu bilmeden önce yasaklanmış olan şey, yetime tek başınâ tasarrufta bulunmak üzere malının tamamının verilmesidir. Ama denemek/imtihan etmek maksadıyla, velinin kontrolü altında tasarrufta bulunması için o malın bir miktarının ona verilmesi yasaklanmamaktadır. Hatta ayette bu emredilmektedir.

"Hatta حَتَّى", ibtidâiyyedir. Yani *"Yetimleri, buluğun başlangıcına kadar deneyin."* demektir. Bunun ibtidâiyye olması, onun ayrılmaz aslî manası olan *"gaye"* için olmasına mani değildir. Tam cümleden önce gelen "hatta" ile müfred kelimeden önce gelen "hatta" arasında i'râb bakımından fark vardır. Birinciye yani cümleden önce gelene *"ibtidâiyye"*, ikinciye yani müfredi cerredene de *"cârra"* (*cerreden*) derler. Birincideki "gaye", "hatta" dan sonra gelen cümlenin kavramıdır. Yani *"Onları, evlenme yaşına ulaşacakları vakte kadar deneyin. Buna ulaştıktan sonra onlarda rüşt hali görürseniz mallarını kendilerine verin. Böyle olmazsa onlarda rüşt hali görene kadar denemeyi sürdürün."* demektir. Ebu Hanife'ye göre yirmi beş yaşına geldiklerinde rüşt hali bulunmasa da malları kendilerine verilir. "Feinanestum minhum ruşden" (onlarda akılca bir olgunlaşma görünce) cümlesi, "hatta iza beleğu" (ergenlik çağına gelince) cümlesinin cevabıdır.

Ben derim ki: *"Evlenme çağına gelmek"*, insanın evliliğe hazır olduğu yaşa gelmesidir. Bu da *"baliğ"* olması demektir. Bu yaşa gelince fıtrat, en mühim yasasını (sünnetini) yani üreme ve nesil meydana getirme yasasını talep

eder. Bu yaştan itibaren insanın nefsi koca olmak, baba olmak, ev ve aşiret reisi olmak ister, buna yönelir. Bu da ancak mal ile mümkün olur. Bundan dolayı işte o zaman malının kendisine verilmesi gerekir. Ama *"baliğ"* olduğu esnada sefih ise ve malının zayi olmasından ve onun -bir süre sonra da olsa- fıtratın isteğini yerine getirmekten aciz olacağından korkuluyorsa o zaman malı kendisine verilmez. Bu yaş, aynı zamanda insanın gerek ibadet ve gerekse muamelat türü şer'î hükümlerle mükellef olduğu yaştır; artık ona had cezaları uygulanır, uhrevi ceza da terettüp eder.

Rüşt, yerli yerinde tasarrufta bulunmak ve tasarruflarında iyiyi yakalayabilmektir ki bu da aklın yerinde ve görüşün sağlıklı olduğunun delilidir. Rüşt, duruma göre her konuda kullanılabilen bir kelimedir. Bazen sadece dünya işleri hakkında, bazen de sadece din işleri hakkında kullanılır. Bundan dolayı İslâm hukukçuları *"fasık"* kişinin *"hacr"* (*kısıtlılık*) altına alınıp alınamayacağı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, dini bakımından reşit olmadığı için onun hacr altına alınabileceğini söylemişlerdir. Bazıları da onun, dünya işlerinde sağlıklı tasarruflarda bulunuyorsa hacr altına alınamayacağını söylerler. Çünkü bu gibi yerlerde *"rüşt"* deyince sadece dünya işleri kastedilir. Şöyle de denilebilir: Eğer fasıklığı, haklara mani olmak, malını içkide ve diğer günah işlerde israf etmek suretiyle itlaf etmek gibi malî işleri de kapsayan konulardan kaynaklanıyorsa onun hacr altına alınması gerekir. Fakat mesela Ramazanda oruç tutmamak gibi sadece dinî işlerden kaynaklanıyorsa o zaman hacr altına alınması gerekmez.

İbn Cerir rüştün yorumu hakkında ilk dönem müfessirleri arasındaki görüş ayrılıklarına yer verir: "O, Mücahid'e göre akıl, Katade'ye göre akıl ve dinde salah, İbn Abbas'a göre de mallar hakkında iyi ve uygun hal demektir." İbn Cerir daha sonra da şöyle der: "Bana göre buradaki rüştün manasına en uygun görüş, onun akılılık ve malın iyi idare edilmesi manasında olmasıdır. Çünkü bu haldeki yani malı iyi kullanmasını bilen akıllı bir kişinin -dinî hayat bakımından facir de olsa- malı üzerindeki tasarrufları bakımından hacr altına alınamayacağı ve mallarına el konulamayacağı hususunda herkesin icması vardır."[476] *"Rüşt"* kelimesinin ayette nekre (belirsiz) olarak zikredilmesi de buna delâlet eder. Bu nekrelik, buradaki rüştün, malda israfa mani olan

476. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/252-253.

bir rüşt olduğunu göstermektedir. Kimisi de buna *"onlarda herhangi bir rüşt görürseniz"* şeklinde mana vermiştir.

Yetimin Malından Tasarrufta Bulunmanın Sınırları

"Haddi aşarak ve büyümeleri endişesiyle acele ederek onları yemeyin." Yani yetimlerin mallarını, onlardan harcama yaparken israfa girmek suretiyle ve o malları sizden alacakları yaşa gelip büyümeleri ile yarış ederek yemeyin. Öyle ki siz bu malı yemek istersiniz, sahibinin yaşının büyümesi de o malı talep eder ve bu yarışı kim kazanırsa o mal, onun eline geçer.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Yetimlerin mallarının israf suretiyle ve bir nevi yarış halinde aceleyle yenilmesinin yasaklanması, -bundan önceki emirde olduğu gibi- yetimlerin mallarının yenmemesine dair daha önceki yasağın detaylandırılmasıdır. Buradaki yasaklama *"israf"* ile mukayyet olarak zikredilmiştir ki o da yetimin malını, -yetimin kendisine bile olsa-uygun olmayan yere harcamaktır. Bu işlem için *"yeme"* fiili kullanılmıştır. Çünkü bu, malın zayi edilmesidir. *"Yeme"* fiili de bir şeyin zayi edilmesi anlamında kullanılır. Ama yetimin malının, velinin malına eklenmesine israf denmez. Buradaki yasaklama 'acele etme ve yetimin büyümesi ile yarışma' ile de mukayyet olarak zikredilmiştir. Çünkü sorumluluk duygusu zayıf olan veli, yetimin malı ile ilgili olup kendisine menfaat sağlayacak bazı tasarruflarda -yetim büyüyüp de malını teslim alınca bu menfaatten mahrum kalmaması için- acele eder.

Bu iki durum yani israf ve bazı tasarruflar hakkında yetimin büyümesi ile yarışıp aceleci olmak, insana arız olabilecek zaaf noktalarındandır. Bundan dolayı Allah bu iki noktaya dikkat çekmekte ve veli -eğer kendisinde bu zaaf halleri varsa- bu konularda Rabbini göz önünde bulundursun diye onları yasaklamaktadır.

Ben derim ki: Bu iki durumu tetkik edenler ve velilerin bu konulardaki tasarruflarına vakıf olanlar görürler ki bunlar, tevile kaçılabilen ve insanın kendisi tarafından bile aldatılabildiği konulardandır. Çünkü israfın tarifi ve sınırı insandan insana değişebilmektedir ve velinin, yetimin malları ile ilgili bazı işlemlerde yarışırcasına acele etmesinin ona nasıl menfaat sağlayabileceği açık ve net değildir. Böyle insandan insana değişen ve net olmayan konularda insanların çoğu o veliyi tenkit etmez, davranışını ya-

dırgamaz. Yadırgayan olsa da ona cevap verilmesi kolaydır ve velinin yaptığı işlem, yerinde ve vaktinde yapılmış bir işlem iddiasıyla tevil edilebilir. Bunlar, velinin bizzat kendi nefsi tarafından da aldatılabileceği konulardır. Öyle ki yapılan tasarrufun iç dünyası itibariyle caiz olmadığını bilse bile bunda bir sakınca olmadığını kabul edebilir. Bütün bunlar bir yana hiç kimsenin bu veli ile hıyanetini ortaya koyacak şekilde açıktan tartışmaya giremeyecek olması bile yeter sebeptir. İşte bütün bunların sebebiyle, akıl sahipleri iyice düşünsünler, dikkat etsinler diye Allah bunu açıkça yasaklamıştır.

Yetimlerin mallarından israfa kaçmadan ve yetim baliğ olup reşit hale gelince malını alacak endişesinden kaynaklanan bir acelecilik olmadan yemenin hükmü ise ***"Kim zengin ise ondan geri dursun. Kim de fakir ise maruf dairesinde yesin."*** cümlesi ile açıklanmıştır. Yani sizden her kim zengin ise, velayeti altında ve himayesinde bulunan yetimin malına ihtiyacı yoksa onun malından yemeyip nefsini durdursun veya nefsini sorgulayıp onu o maldan uzak durmaya sevk etsin. Kim de fakir ise, vaktinin bir kısmını veya tamamını onun nemalandırılması ve korunması için harcadığı yetim malından bir miktar yemek ihtiyacında ise ondan maruf dairesinde yesin ki maruf da dinin mubah kıldığı, şahsiyetli ve faziletli kişilerin ayıplamadığı ve hıyanet veya tamahkârlık olarak kabul etmedikleri şeydir.

Tefsirciler ve fakihler Allah'ın fakir veli için izin verdiği bu yeme işinde de ihtilaf etmişlerdir. Kimine göre yediği şey, bir borçtur ve onu geri ödemek niyetiyle alır. Hz. Ömer'in ve İbn Abbas'ın bu görüşte olduğu rivayet edilir. İbn Cerir'in naklettiği bir rivayete göre İbn Abbas şöyle der: "Eğer zengin ise yetimin malından herhangi bir şey yemesi helal olmaz. Eğer fakir ise ondan borç olarak alsın ve ödeme imkânı bulunca aldığı borcu ona geri versin. Maruf ile yemesi budur."[477] Said b. Cübeyr de benzer şeyler söyler ve şunu ekler: "Ödeyecek imkânı olmadan ona ölüm gelecek olursa yetim ile helalleşsin. Eğer yetim küçük ise velisi ile helalleşir."[478] O burada *"velisi"* derken kendisinden sonra veli olacak kişiyi kastediyor. Şa'bî'den de şu ifade naklediliyor: "Meyte (Ölü hayvan eti) yemek zorunda kalması gibi, bir zaruret hali olmadıkça ondan yemez. Bir şey yerse onu geri öder."[479]

477. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/256.
478. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/256.
479. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/256.

*"Maruf ile yeme"*nin nasıl olacağı hakkında da ihtilaf vardır.

İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre parmak uçları ile yer. Bunu Süddî açıklar ve şöyle der: "Onunla birlikte parmakları ile yer. Yemede israfa kaçmaz ve ondan bir şey giymez."

İkrime'nin "Elin, onların elleri ile beraber olsun. Ondan bir başlık edinme." dediği rivayet edilir. Kimisi de şöyle der: "Ma'ruf, açlığı gideren ve avret yerini örtendir. Yani zaruret miktarı yiyecek ve giyecektir."

Bir başka grubun görüşü şudur: "Ma'ruf, malın gelirinden, mesela hayvanın sütünden, yününden, ağaçların meyvelerinden, ekinin mahsulünden yemesidir. Malın asıl kendinden bir şey almaz."Bazıları da "Kendine yetecek kadar alır." der.

Ata'nın görüşü de şöyle rivayet edilir: "Onların elleri ile birlikte elini koyar ve onlarla birlikte, mesela hizmeti kadar, çalışması kadar yer."

Buradan hareketle bazı fakihler "Veli, mallarının idaresinden sorumlu olduğu yetimin malından emsal ücretini alma hakkına sahiptir." derler. İbn Cerir de bu görüşü tercih eder ve (özetle) şöyle der: "Çünkü yetimin malının, velinin malı olmadığı hususunda ümmetin icması vardır. Velinin o maldan herhangi bir şey yemeye hakkı yoktur. Fakat ihtiyaç olduğu takdirde nasıl onun adına başkalarından karz (ödünç) alma hakkı varsa o da ihtiyaç halinde o maldan karz alabilir. Yine yetim için ücretle bir iş yaptırma ihtiyacı olursa veli, belli bir ücret mukabilinde onun işini başkalarına yaptırabileceği gibi kendisi de yapabilir. Bunlar velinin zengin veya fakir olması ile de ilgili değildir."[480] Yani demek istiyor ki maruf ile yemek, karz almak ve ücret olarak almaktır. Bir bedele mukabil olmaksızın herhangi bir şey yemesi helal değildir. Bu bakımdan yetimin malı, aynen diğer insanların malı gibidir. İbn Cerir daha sonra delilerin ve ateh (bunama) halindeki kişilerin mallarının da aynı hükme tabi olduğunu söylüyor.[481] Fakat yemenin keyfiyeti ile ilgili olarak söyledikleri karz alma işinde görülmez. Ama ücret meselesinde görülebilir.

Konuyla ilgili bir merfu hadise göre İbn Ömer, Hz. Peygamber'e *"Benim malım yok ve ben bir yetimin velisiyim."* der. Hz. Peygamber de *"Yetiminin malından, israf etmeksizin, mal biriktirmeksizin ve onun malı ile kendi malını ko-*

---

480. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, IV/260-261.

481. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/261.

rumaksızın ye." buyurmuştur.[482] (Ahmed, Ebu Davud, Neseî ve İbn Mâce rivayet etmiştir.) Çünkü yetim, velinin evinde sanki onun çocuğu gibi olur. Orada velinin ve çocuklarının gerek yemekte ve gerekse günlük hayatta yetimle birlikte, karışık halde olması onun açısından eğitimdir ve menfaatinedir. Eğer veli zengin ise ve yetimin malında da gözü yoksa -her ne kadar onun malından da ihtiyacına göre bir şeyler harcanmış olsa da- bu bir arada yaşamadan yetim kârlı çıkar. Eğer veli fakir ise ihtiyacı olan bazı şeyleri himayesindeki o zengin yetimin malından almaktan müstağni olamaz. Onun malının aslına dokunmadan, onun bir kısım gayrimenkulünü veya başka malını kendine ayırmadan, kendi ihtiyaçları ve menfaatleri için kullanmadan ona ait yiyeceklerden ve meyvelerden ortaklar arasında cari olan örfe göre yiyecek olsa bu durumda maruf ile yemiş olur. Benim tercih ettiğim görüş budur. (Bakara, 2/220. ayetin tefsirine bak)

Yetimin Malını İade Ederken Şahit Bulundurmanın Önemi

"Mallarını onlara verdiğiniz zaman haklarında şahit tutun." Yani onların artık reşit oldukları, bundan sonraki tasarruflarının mahiyeti bilinsin, sizin sorumluluğunuzun kalmadığı belli olsun ve aranızda niza konusu olmasın diye böyle yapın.

İbn Abbas diyor ki: "Yetime (baliğ ve reşit olunca) malını verirken Allah'ın emrettiği gibi şahitler huzurunda versin."

Bu şahit tutma işi vaciptir (farzdır). Emrin zahiri budur ve Şafiîlerle Malikîler de bu görüştedir. Ebu Hanife, bunun vacip olmayıp mendub olduğunu söyler.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Fakihlerin ekserisine göre şahit tutma, vücup mahiyetinde değil, tavsiye mahiyetinde emredilmiştir. Ama onlar daha önce geçen emirlerin hepsinin, kesin vücup ifade ettiği ve bütün nehiylerin de haramlık ifade ettiği hususunda ittifak etmişlerdir. Cümlenin gelişine bakılırsa bu emir de daha öncekiler gibidir. Buna rağmen fakihlerin böyle söylemelerinin sebebi belki de insanların bu şahit tutma işini uzun süredir hafife almaları ve ihmal etmeleridir. Bu durum fakihlerin, ayetteki emri tevil etmelerini kolaylaştırmış ve onlar insanları günahkâr saymak ve ekserisini Allah'ın kendilerine farz kıldığı bir şeye muhalif kabul etmek yeri-

482. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II/215-216; Ebu Davud, *Vasâyâ*, 8; Neseî, *Vasâyâ*, 11.

ne böyle demeyi daha uygun görmüşlerdir. Bana göre şahit tutma, kesinlikle yapılmalıdır; bunun terk edilmesi nizaya, tartışmaya ve mahkemelerde davaya sebep olur. Zaten böyle olduğu da görülmektedir. Farz edelim ki zamanın birinde insanlar dinî talimatlara genel olarak sımsıkı sarılıyorlardı ve yetimler de veliler hakkında hüsnü zan sahibiydiler, onları itham etmiyorlardı ve bundan dolayı o zamanki veliler için şahit tutma kesin bir mecburiyet değildi. Ama içinde bulunduğumuz şu malum zaman, o meçhul zamandan tamamen farklı değil mi? Bu durum, anlaşmazlıkları, nefislerdeki kavga ve tartışma arzusunu kökünden kesmek için şahit tutmanın zaruri olmasını gerektirmiyor mu?

"Hesap sorucu olarak Allah yeter." Yani dışa vurduklarınızdan ve içinizde gizlediklerinizden hesaba çekmek üzere üzerinizde murakıp ve gözlemci olarak Allah yeterlidir. Yahut da, hesap gününde sizin hakkınızda şehadette bulunma hususunda Allah yeterlidir, demektir.

"el-Hasb" aslında kifayet (yeterlilik) demektir. Ragıb, "el-Hasib" kelimesini "er-Rakib" (*gözetleyen*) olarak Süddî de "eş-Şehid" (*müşahede eden*) olarak tefsir etmiştir. Acaba bu ikisi iki müstakil mana mıdır, yoksa aslî mananın lâzımelerinden midir? Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: "el-Hasib", bir şey yapan kişinin yaptıklarına muttali olan murakıp demektir. Allah'ın, nizayı kökünden kaldıran şahit tutma emrinden sonra bunu zikretmesinin sebebi şudur: Allah bize, *"Şahit tutma olsa ve bu durum, mahkeme nezdindeki davayı düşürse bile eğer velinin hıyaneti var ise o hak Allah nezdinde düşmez."* demek istiyor, bizi bu konuda uyarıyor. Çünkü şahitlere ve hâkimlere göre kapalı olan şeyler Allah'a kapalı değildir. Tanıdığımız nice iğrenç vasiler, Allah'ın buna dair sözünü hiç duymamış gibiler. Hıyanet ve hile ile yetimlerin, kısıtlıların (sefihlerin) ve vakıfların mallarını yeme işi onların arasında da, başkaları arasında da çoğaldı. O kadar ki Mısır topraklarında yetimlere, kısıtlılara ve vakıflara vasilik işini iyi yapanların sayısının 10'u bulmadığını söyleyebilirim. Ayetteki şu inceliğe bakınız! Yetimin denenmesini, baliğ ve reşit olunca malının kendisine verilmesini emrediyor ve israf yoluyla veya büyümesine karşı adeta yarış edercesine acele etmek suretiyle onun malından herhangi bir şeyin yenmesini yasaklıyor, malın ona verilmesinin şahit tutularak gerçekleştirilmesini emrediyor ve Allah'ın, bütün bunları kapsayan murakabesine dikkat çekiyor.

Ayetteki bazı lâfzî meseleler:

Bazı nahivciler "ve kefa billahi" cümlesindeki Allah lafzından önce gelen "ba" harf-i cerrinin zait olduğunu ve ayetin mana itibariyle "kefallahu" şeklinde anlaşılacağını söylüyorlar. Bazıları da bu cümlede failin hazf edildiğini, "ba" harf-i cerrinin zait olmayıp aslî olduğunu ve hazfedilmiş durumdaki faile taalluk ettiğini söylüyorlar. Bütün bunlar onların Kur'ân'ı, kendi tespit ettikleri nahiv kaidelerine tatbik etmelerinden kaynaklanıyor. Biz diyoruz ki: Burada "ba"nın bulunduğu zamanki mana, bulunmadığı zamanki manadan farklıdır. İ'râbı nasıl yapılırsa yapılsın bunun söze kattığı bir mana vardır. Burada "kefa" fiildir ve onun faili yoktur. Harf-i cer bu fiile taalluk etmektedir. Mana *"Allah murakabe edenlerin ve hesaba çekenlerin en şiddetlisidir."* şeklindedir. Bu cümle, duyulmuş belagat harikalarındandır ki bir benzeri getirilemez, onun gibisi söylenemez. Burada güzellikte emsali az bulunur bir şekilde zikredilmiştir. Bunun, düzgün konuşan, bozuk konuşan ayırımı olmaksızın bütün Araplarca malum olan ve herkesin dilinde dönüp dolaşan cümleler için tespit edilmiş kaidelere tatbik edilmesi mümkün değildir.

Ben derim ki: Üstad Muhammed Abduh'un daha önce ibtidâiyye anlamındaki "hatta" ve ondaki *"gaye"* manası ile ilgili olarak söylediklerini hatırlamamız iyi olur. Orada şöyle demişti: "Nahiv kaideleri ve benzerleri (mesela beyan kaideleri), dilden önce değil, ondan sonra ortaya çıkarılmış kaidelerdir. Dolayısıyla kaidelerin, her cümleye şamil olacak genellikte olmaları mümkün değildir. Fakat nahivciler bütün cümleleri, kendi kaidelerinin içine sokmaya çalışıyorlar. Hâlbuki kimi dilcilerin ender kullanılan bazı ifadeler hakkında dediği gibi onların da "Bizim tespit ettiğimiz kaideye aykırı olarak bu şekilde kullanılmıştır. Bu, semaî bir ifadedir, dil açısından olduğu gibi muhafaza edilir fakat başkaları buna kıyas edilmez." demeleri gerekirdi.

Derim ki: Kaidelere uygun meşhur ve yaygın kullanımlara uymayan cümleler iki kısımdır: Bir kısmı bazı aklı kıtların dillerinden çıkmış şaz kullanımlardır ve bunlarda hiçbir güzellik de yoktur. Bir kısmı ise dürr-i yekta (inci tanesi) gibidir. Onu sadece belagatte maharet sahibi birileri kullanmıştır ve kullanıldığı yerde çok güzel tesiri vardır. Bu iki kısım her dilde vardır. Allah'ın kelâmında kullanılan ise bunların en yücesi ve belagatin zirvesidir.

لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ
وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا ﴿7﴾ وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو
الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُم مِّنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَّعْرُوفًا ﴿8﴾
وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ
وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا ﴿9﴾ إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ
فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا ﴿10﴾

7- Ebeveynin ve akrabaların bıraktıklarından erkeklerin bir hissesi vardır. Ve ebeveynin ve akrabaların bıraktıklarından -onun azından veya çoğundan- kadınların bir hissesi vardır, farz kılınmış bir hisse.

8- Akrabalığı olanlar, yetimler ve yoksullar (miskinler) taksim esnasında hazır bulunurlarsa onları ondan rızıklandırın ve onlara iyi (maruf) söz söyleyin.

9- Arkalarından zayıf bir zürriyet bırakacak olsalar onlar hakkında endişeye kapılacak olan kimseler çekinsinler; Allah'tan sakınsınlar ve doğru söz söylesinler.

10- Yetimlerin mallarını haksızca yiyenler karınlarında sırf ateş yiyorlar ve onlar cehenneme girecekler.

Kelimelerin manaları:

"Velyahşe" kelimesi *"Haşyet"* "el-haşyetu" kökünden türemiş emirdir. Sözlüklerde belirtildiği gibi *"haşyet"*, *"korkmak"* "el-hauf" anlamındadır. Ragıb'ın açıkladığına göre *"haşyet"*, *"saygı ile karışık korku"*dur. Bu da daha çok, kendisinden korkulan şeyi bilmekten kaynaklanır. Bu sebeple haşyet, *"Kulları arasında Allah'tan ancak âlimler korkar (haşyet eder)."*[483] ayetinde özellikle âlimler hakkında kullanılmıştır.

483. Fâtır, 35/28.

Ben derim ki: Zikrettiği bu özellik, gerek Kur'ân'da ve gerekse Arapların kullanımında bu kelimenin zikredildiği bütün şahitlerde (dil açısından delil mahiyetindeki örneklerde) bu şekliyle görülmemektedir. Mesela Antere'nin şu beytinde bu kelime kullanılmıştır ama Antere'nin burada ifadelendirdiği şeyden saygı ile karışık bir korkusu ve ona dair bilgisi yoktur.

ولقد خشيت بأن أموت ولم تكن   للحرب دائرة على ابني ضمضم

"Oğlum Damdam'ın başına tekrar harp belası
Gelmeden ölüp gitmekten korktum."

Eğer *"havf"* ile *"haşyet"* arasında fark varsa bana göre şöyle bir fark olabilir: Haşyet, bir ümidin olduğu yerdeki korkudur. *"Haşyet"* kelimesindeki harflerin bulunduğu ayetleri iyi tetkik eden birisi bu manaları o ayetlerde bulur. Belki de *"haşyet"*in aslı "haşet en-nahlatu" şeklindeki kullanımdır ki bu cümle hurma ağacından kaliteli meyve ümit edilirken onun kalitesiz meyve verdiğini belirtmek için kullanılır.

Ayette "li yahşa" fiilinin mefulü zikredilmemiştir. Zahire bakılırsa burada *"haşyet"* (*çekinme, korku*) ile iç içe olunması emredilmektedir. Benzer durum Abese Süresi dokuzuncu ayette sözü edilen *"haşyet"*te de vardır. Yahut da insan, bu konuda korkulabilecek her şeyi tasavvurunda canlandırabilsin diye meful hazf edilmiştir. Ragıb *"Onun istenmeyen sonucundan korku hissetsinler."* diye açıklamaktadır. Üstad Abduh da doğru söz söyleyerek *"Allah'tan çekinsinler."* şeklinde açıklama getirir.

Müfessirler ***"sedîd"*** kelimesini, "el-adl" (*adil-adaletli*) ve "es-savab" (*doğru*) kelimeleri ile açıklarlar. Bu da dindar birisinden ancak dinin hükmüne uygun şekilde olur. Arapçada sözün *"sedîd"* (*doğru, düzgün, yerinde*) olduğunu ifade etmek için "el-kavlus-sedit" denilir.

"Seyaslavne saîran" ibaresini İbn Âmir ve Âsım'ın ravisi Ebu Bekr "seyuslavna" şeklinde diğerleri ise "sayaslavna" şeklinde okumuşlardır. Çünkü burada, sözkonusu olan ateşin şiddetini Allah'tan başkasının bilemeyeceği herhangi bir müphem ateş kastedilmektedir."[484] Razi bu ifadesiyle kelimenin, *"tehvîl"* (*korkutma*) anlamı ifade etmesi için nekre (belirsiz) olarak getirildiğini belirtmek istemektedir. Bunun *"tenvî'"* (çeşitlendirme, çeşit çeşit)

---

484. Razi, *Tefsir*, IX/202.

anlamı ifade etsin diye böyle *"nekre"* getirilmiş olması da muhtemeldir. Mana şudur: Onlar, görülmedik özel bir ateşe girerler (veya azap melekleri onları girdirir.) Bu ateşe ancak yetimlerin haklarını çiğneyenler, onların mallarını haksız yere yiyenler girer.

Mana:

Ebu'ş-Şeyh ve İbn Hibbân'ın *Kitabu'l-Ferâiz*'de, Kelbî tariki ile Ebu Salih'ten rivayet ettiklerine göre İbn Abbas şöyle demiştir: "Cahiliye çağı insanları kızları ve büyüyene kadar küçük erkek çocukları mirasçı yapmıyorlardı. Ensar'dan Evs b. Sâbit adında bir adam öldü ve geride iki kızı ile bir küçük oğlu kaldı. Amcaoğulları Halid ve Arfeta gelip onun mirasının tamamını aldılar. Karısı Rasûlullah'a geldi ve bunu ona anlattı. Rasûlullah *'Ne diyeceğimi bilmiyorum...'* dedi ve bunun üzerine *'Ebeveynin ve akrabaların bıraktıklarından erkeklerin bir hissesi vardır. Ve ebeveynin ve akrabaların bıraktıklarından -onun azından veya çoğundan- kadınların bir hissesi vardır, farz kılınmış bir hisse.'* ayeti indi." Bunu Suyuti *Lubabu'n-Nukûl*'de zikreder.[485] Kelbî, Ebu Salih tariki, İbn Abbas'tan yapılan rivayetlerde en zayıf tariktir.

İbn Cerir de *Tefsir*'inde İbn Cüreyc'ten naklen İkrime'nin şöyle dediğini söyler: "Ayet, Ümmü Kuhha, Binti Kuhha, Sa'lebe ve Evs b. Suveyd hakkında indi. Bunlar, Ensar'dandır. Bunlardan biri o kadının kocası, diğeri de çocuğunun amcası (kayın biraderi) idi. Kadın, *'Ya Rasûlullah! Kocam öldü ve geride benimle kızını bıraktı. Biz, mirasçı yapılmadık!'* dedi. Çocuğunun amcası da *'Ya Rasûlullah! Ata binmez, yük (sorumluluk) taşımaz, düşman yaralamaz, öldürmez, onun için biz kazanç temin ederiz, o kazanç sağlamaz.'* dedi ve bunun üzerine ayet indi." İbn Cerir ayrıca Katâde'den ve İbn Zeyd'den, bu ayetin, cahiliye devrinde kadınların mirasçı yapılmaması uygulamasının iptal edilmesi hakkında indiğini rivayet eder. İbn Zeyd'den yapılan rivayette, *"küçük erkeklerin de mirasçı yapılmadığı"* ilavesi vardır. Fakat her ikisi de belli bir olay zikretmezler.[486]

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Müfessirlerin ekseriyetine göre bu, yeni bir ifadedir. Yani önceki konudan ayrılınmış, yeni bir konuya başlanmıştır. Fakat bundan üç ayet sonra gelen *"Yetimlerin mallarını haksızca yiyenler karınlarında sırf ateş yiyorlar ve onlar cehenneme girecekler."* ayeti hala

---

485. *Lubabu'n-Nukûl*, I/86.
486. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/262.

konunun yetimler olduğunu, sözün onlarla ilgili olduğunu göstermektedir. Allah Teâlâ, yetimlerin mallarını yemenin haram olduğuna dair ayrıntılı açıklama yaptıktan ve reşit olduktan sonra mallarının kendilerine verilmesini emrettikten sonra yetimlere ait olup veliler tarafından muhafaza edilen miras mallarının, -cahiliye çağında kadınların mirasçı yapılmaması uygulamasının aksine- kadınlarla erkekler arasında müşterek olduğunu açıklamaktadır. Önce malların yetimlere verilmesi, bunun vakti ve şartı açıklandıktan sonra şimdi malın kendisi ile ilgili ayrıntılar açıklanmaktadır. Yetimlerin malları çoğu kere anne-babadan ve akrabalardan intikal etmiş olur. Buna göre ayetin manası şudur: Yetimlerin, anne, baba veya akrabalardan kalma malları olursa onlar bu mallarda belli haklara sahiptirler. Bu mallarda, bunların azında veya çoğunda müşterek hak sahibi olma bakımından kadınlarla erkekler arasında bir fark yoktur. Bundan dolayı ayette *"ebeveynin ve akrabaların bıraktıklarından"* ifadesi tekrarlanmıştır ve *"farz kılınmış bir hisse"* ifadesi ile de bunun kesin ve belli bir hak olduğu, bunda herhangi bir kayırmanın olamayacağı, hiç kimsenin onda eksiltme yapamayacağı vurgulanmıştır.

Üstad Abduh'un söylediklerini izah sadedinde ben de derim ki: Önceki ayetlerde yer alan emir ve nehiyler, cahiliye dönemi Araplarında görülen zayıfların, yani yetimlerin ve kadınların haklarını yeme hadisesini ortadan kaldırmaya ve yetimlerin ve hanımların (eşlerin) haklarını açıklamaya, onlara zulmedilmesini önlemeye yönelikti. O ayetlerde yetimlerin mallarının, velilerin mallarına katılmak veya onların iyi mallarının, kötü mal ile değiştirilmek suretiyle yenmesi yasaklanmıştı. Yine o ayetlerde kadınların mehirlerinin yenmesi, mallarından yararlanmak için onların evlenmelerinin engellenmesi, onların mehirsiz evlendirilmeleri, mallarını yemek maksadıyla çok sayıda kadınla evlenilmesi veya onlar için haksızlık olacak başka şeyler men edilmişti. Önceki ayetlerde bütün bunlar haram kılındığı gibi bu ayette de kadınların ve küçük çocukların mirasçı yapılmamaları haram kılınmaktadır. Öyle ise söz hâlâ, yetimlerin ve kadınların haklarına, onlara yapılabilecek herhangi bir zulmün yasaklanmasına dairdir. Buna rağmen *"erkekler"* ve *"kadınlar"* kelimelerinin kullanılmasının sebebi ise buradaki hükmün umumi olmasıdır.

Bazı lâfzî meseleler:

"Mimma kalle minhu" (*onun azından veya çoğundan*), ifadesi, daha öncesinden bedeldir. "nasiben" (*bir hisse*) kelimesi ya *"ihtisas"* dolayısıyla mansuptur. Buna göre mana *"Farz kılınmış bir hisseyi kastediyorum."* şeklindedir. Ya da *"Allah tarafından bir farz olarak (farz kılınmıştır)."*[487] ayetinde olduğu gibi tekit anlamı taşıyan meful mutlak olarak mansuptur. Sanki *"farz kılınmış bir kısmet"* denilmektedir. *Keşşâf*'ta böyle söylenmiştir.[488] Onun hal olarak mansup olmasını caiz görenler de olmuştur.

"Akrabalığı olanlar, yetimler ve yoksullar (miskinler) taksim esnasında hazır bulunurlarsa onları ondan rızıklandırın ve onlara iyi (maruf) söz söyleyin." Yani miras bırakanın, mirasçılarına bıraktıklarının taksiminde veya reşit olunca yetimlerin mallarının taksiminde yahut vasiyet edilen malların taksiminde mirasta hissesi olanların veya kendilerine mal vasiyet edilmiş olanların yakınlarından yahut yetimlerden ve yoksullardan birisi hazır bulunursa size isabet eden o rızıktan, sıkılmadan, rahatsız olmadan onlara da bir şey verin. Onlara iyi nefislerin malumu olan, onların güzel bulduğu, zevk-i selimin yadırgayıp reddetmediği sözler söyleyin.

Buradaki *"vârislerin taksiminde hazır bulunan akrabalar"*dan maksat, mirasta hissesi olmayan akrabalardır. Yakını olan herkesin, ona vâris olması gerekmez. Mesela bababir kardeş, ölenin öz kardeşinin yakınıdır ama mirastan hissesi yoktur. Amca, dayı, hala teyze de böyledir, vârisin yakınıdırlar, ama onunla birlikte hisse sahibi değillerdir. Bunların gönüllerine haset sirayet edebilir. Öyleyse miras kalan bu maldan, -hibe veya hediye şeklinde yahut taksim günü onlara ziyafet vererek de olsa- durumlarına uygun bir biçimde onlara da bir şey vermek suretiyle onların da sevgilerinin ve kalbî meyillerinin kazanılması gerekir. Bu, akrabalık bağlarına riayet, nimete şükür sayılır. Yetimlere ve yoksullara niçin verileceği ise açıktır, bir izaha gerek yoktur.

"Onları rızıklandırın." Cümlesi Etrafında Mülahazalar

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: ***"Onları rızıklandırın."*** cümlesinde, kendileri için taksim yapılan, taksimden istifade edecek olan kişilere hitap edilmektedir. Eğer taksim, reşit hale gelmiş yetimler arasında yapılmakta ise

487. Nisâ, 4/11.
488. Zemahşerî, *Keşşaf*, I/503.

veli, onlara nasihat edebilir, bu esnada yapmaları gerekenler hususunda onlara tavsiyelerde bulunabilir fakat o mallardan hiçbir şey veremez. Kendine ait olmayan bir malı, sahibinin izni olmadan veremez. Kur'ân buradaki yönlendirmesinde şunları dikkate almaktadır: Bu mal, Allah tarafından vârislere, kendi çabaları ve çalışıp kazanmaları olmaksızın karşılıksız gönderilmiş bir rızıktır. Bu malda kendi ümmetlerine mensup yetimlere, fakirlere ve akrabalara karşı cimrilik etmemeleri, onların kalpleri kırık, gönülleri huzursuz bir biçimde gitmelerine razı olmamaları gerekir. O mirastan mahrum olmaları, onlardan kimini vârise karşı hasede sevk edebilir.

"Maruf söz", bu muhtaç kişilerin, kendilerine verileni aldıklarında gönüllerini memnun edecek olan sözdür. Öyle ki onlardan izzet-i nefis sahibi olan birisine bunu almış olması ağır gelmemeli, kendisine verilenden daha fazlasını uman kişi de bu verilen miktara razı olmalıdır. Maruf söz, bunu temin eden sözdür. Bazı fakirler aldıklarını az bulma ve başkalarının aldıklarını da çok bulma gibi bir görüntü sergileyebilirler. Bu gibilere karşı hoşgörülü olunması, sert ve kaba sözler söylenmemesi gerekir.

Dedi ki: Maruf söz söylenmesinin emredilmesindeki hikmet şudur: İnsanlar, bu esnada gerek akrabaların ve gerekse başkalarının, onların meclisinde bulunmalarından rahatsız olurlar, sıkılırlar; genelde böyle bir hal vardır. (Hâlbuki akrabalar da, orada bulunmak ve akrabalarına ne düştüğünü öğrenmek isterler.) Bir şeyden hoşlanmayan kişinin bu hali, düşünmeden ağzından kaçırdığı sözlerde belli olur, o esnada hoş olmayan şeyler söyleyebilir. Allah Teâlâ insanda bir zaaf sayılan bu yapı ve seciyeye karşı bize konuşma adabını öğretmektedir. İnsanın bu zaafına *"Şüphesiz insan, hırçın tabiatlı yaratılmıştır."*[489] ayetinde işaret edilmektedir.

Dedi ki: Bazılarına göre *"Onları rızıklandırın."* cümlesindeki emir, *"nedb"* içindir, emredilen şeyi yapmak menduptur. Bunlar *"Eğer bu, vacip (farz) olsaydı mirastaki hisseler gibi bunun da miktarı tespit edilir, belirtilirdi."* diyorlar. Fakat bu söyledikleri bir delil değildir. Dolayısıyla mutlaka oradakilere vermek gerekir, bu vaciptir ve miktarın tespiti de verene bırakılmıştır, tespiti o yapar. Said b. Cübeyr diyor ki: "Bu emir, vücup içindir. Fakat insanlar evlere girerken izin istemeyi emreden ayetle amel etmeyi terk ettikleri gibi bunu da terk ettiler." Tercihe şayan olan görüş budur. Bu emrin *"nedb"* için olduğunu veya *"men-*

489. Meâric, 70/19 ve devamı.

suh" olduğunu söylemek, Kur'ân'ı kendi şahsî görüşü ile tefsir etmek sayılır. Kur'ân'ı kendi şahsî görüşü ile tefsir etmenin manası şudur: İnsan kendisi için bir görüş, bir mezhep tercihi yapar ve Kur'ân lafızlarını, ilk planda akla gelen zahiri manalarından çıkararak bu kendi görüş ve mezhebine muvafık hale getirmeye, ona çekmeye çalışır. Hâlbuki Allah'ın vereceğimiz miktarı tespit işini bize bırakmış olması ve bunu cömert kişilerin bir fazilet yarışı haline getirmesi O'nun bize olan rahmet ve merhametinin sonucudur.

Ben derim ki: Zahir olan, Hasan ve Nehaî'nin dedikleridir: Taksim esnasında onları da rızıklandırmamız emredilen kısım, menkul mallardır. Ama arazilerden, kölelerden ve bu gibi şeylerden bir şey verilmesi gerekmez. Bu durumda iyi söz söylemekle veya bazı müfessirlerin buradaki rızıktan anladıkları gibi yemek vermekle yetinilir.

Bu ayetin mensuh olduğu meselesine gelince; bu, Said b. Müseyyeb ve Dahhak'tan rivayet edilmektedir. İbn Cerir'in rivayet ettiğine[490] göre onlar, miras ayetinin bunu neshettiğini söylüyorlar. Bu görüş, İbn Abbas'tan nakledilen iki rivayetten birisinde, bunlardan zayıf olan rivayette de yer almaktadır. Diğer rivayete göre ise bu ayet muhkemdir. Zaten cumhurun görüşü de budur ki bunların arasında İbrahim en-Nehaî, Şa'bî, Mücahid, Said b. Cübeyr, Hasan, Zührî ve başkaları vardır. İbn Cerir de bunu tercih eder. Mücahid, mirasçıların, gönüllerini hoş edecek bir tavır içinde olmaları gerektiğini açıkça ifade etmiştir. İbn Cerir'in Katâde'den naklettiğine göre Yahya b. Ma'mer şöyle der: "Üç tane Medenî olan muhkem ayet vardır ki insanlar bunları terk etmişlerdir: Bu ayet, '*Ey iman edenler! Sahibi olduğunuz kimseler (köleler) sizden izin istesinler...*'[491] ayeti ve '*Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık.*'[492] ayeti."[493]

Bu ayetin mensuh olmadığını, muhkem olduğunu söyleyenlerden bazıları da bu ayeti, kendileri için vasiyette bulunulan akrabalara ait vasiyet malının taksimine has kabul ettiler. Ayetin mensuh olduğunu düşünenler gibi bunlar da ayetteki "***akrabalar***"dan maksadın vârisler olduğunu kabul ettiler ve buna göre onların terekeden rızıklandırılmalarını anlamsız buldular. Bazıları buradaki emrin, miras ayeti ile neshedildiğini söylediler ve bazıları

490. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/264-265.
491. Nûr, 24/58.
492. Hucurât, 49/13.
493. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/264.

da bunun vasiyet malının taksimine ait olduğunu kabul ettiler. Bizim daha önce yaptığımız açıklamalarda görüldü ki bu emir, miras malı olan terekenin taksimine de, reşit olmuş yetimlerin mallarının taksimine de, vasiyet edilen malın taksimine de şamildir. Ama ayetin, öncesi ile olan irtibatından dolayı tereke hakkında olması daha açıktır. Tereke de, anne-baba ve akrabaların geride bıraktıkları mal varlıklarıdır.

İbn Cerir diyor ki: "Bu ayet muhkemdir. Ve 'Mirasta hak sahibi olanların akrabalara, yetimlere, miskinlere taksim etmeleri (yani onları rızıklandırmaları ve onlara da bir şeyler vermeleri) gerekir.' diyenler de mirasta hak sahibi olanlardan bir kısmının küçük olması ve taksime onun adına velisinin katılması halinde velinin, onlara verme yetkisi olup olmadığı hakkında kendi aralarında ihtilaf ettiler. Kimisi dedi ki: Küçüğün malî velisinin onun malından ve ona yapılan vasiyetten bir şey verme hakkı yoktur. Çünkü o bu maldan hiçbir şeye sahip değildir. Yalnız o, bunlara güzel söz söyler. Bunlar diyorlar ki: Allah'ın, o sayılanlara güzel söz söylemesini emrettiği kişi, yetimin velisi olup yetim ile ortakları arasındaki malın taksimini yapan kişidir. Ama bu kişi eğer aynı zamanda vâris ise o zaman onlara kendi hissesinden verir. Kendi malı hakkında yetkisi olan onların hisselerinden de verir. Küçüğün malında yetkili kılınan velisi ise onun malından hiçbir şey veremez, bu caiz değildir."[494]

İbn Cerir bundan sonra konuyla ilgili olarak Hasan, Said b. Cübeyr ve Süddî'den, İbn Abbas'tan gelen rivayetleri sıralıyor ve daha sonra da şöyle diyor: "Bu ayetin muhkem olduğunu söyleyenlerden diğerleri de şöyle diyorlar: Bu, küçüklerin malları hakkında da, büyüklerin malları hakkında da vaciptir. Akrabaların, yetimlerin ve yoksulların rızıklandırılmaları gerekir. Eğer vârisler büyük iseler taksim esnasında onlara verme işini kendileri üstlenirler. Eğer küçük iseler o zaman da bunu onların malî velileri üstlenirler."[495] İbn Cerir bunun ardından Ubeyde'den ve Muhammed b. Şirin'den gelen rivayetleri zikreder. Fakat bu ikisi ayetteki rızıklandırmayı, yemek yedirme şeklinde tevil ediyorlar. Onlar taksim esnasında bir koyun kesilmesini ve ayette zikri geçenlerden taksim esnasında bulunanlar için yemek yapılması-

494. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/267.
495. İbn Cerir, *Tefsir*, IV/268.

nı emrediyorlardı. Hasan'dan rivayet edildiğine göre onlar orada bulunuyorlardı ve onlara bir şeyler ve kullanılmış elbiseler veriliyordu.[496]

Sözün hülasası şudur: Seleften olup da bu ayetle ilgili olarak görüşü nakledilenlerin çoğu, ayetin zahiri ile amel ederek, zikri geçen kişilerden miras veya vasiyet malının taksiminde hazır bulunanların rızıklandırılmalarını vacip görmektedirler. Bu, söylenenlerin hepsine şamildir. Fakat bunlardan bazıları sadece büyüklerin mallarından rızıklandırılacaklarını söylüyorken bazıları ise büyük-küçük ayırımı olmadığını söylüyorlar.

Empatinin Önemi

"Arkalarından zayıf bir zürriyet bırakacak olsalar onlar hakkında endişeye kapılacak olan kimseler çekinsinler; Allah'tan sakınsınlar ve doğru söz söylesinler."

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Ayetin iki tür izahı vardır:

1. Bu ayette doğru söz söylemesi istenenler ile bir önceki ayette iyi söz söylemesi istenenler aynı kişilerdir. Bu ayet, o ayetteki iyi söz söyleme emrinin sebebini açıklamaktadır ve onunla doğrudan irtibatlıdır. Taksimde bulunanlardan bazılarının, oraya gelen yetimlerin ve yoksulların rızıklandırılmasına karşı çıkmaları mümkündür. İnsanlar arasında, -özellikle de vârisler sosyal itibarı yüksek kişiler ise- bu çok olur. İnsanlar onlara sevi gösterirler ve bu da onların mallarına düşkün oldukları izlenimini verir. Allah iyiliğin önünde durup ona mani olan bu kişilere, Allah'tan korkmalarını, onların da öldükten sonra geride o taksimde bulunan ve yardım bekleyen yetimler, yoksullar gibi zayıf vârisler bırakabileceklerini, onların da böyle sert muameleye maruz kalabileceklerini, yardımdan mahrum edilebileceklerini hatırlatıyor. Kendileri geride böyle zayıf zürriyet bıraktıkları takdirde onlara nasıl muamele edilmesini isterlerse şimdi bu zayıflara öyle muamele etmelerini tavsiye ediyor.

2. Buradaki hitap, yetimlerle ilgilenen velilere ve vasileredir. Onlara yetimlerin mallarını muhafaza etmeleri, reşit olup olmadıkları anlaşılsın diye onları iş hayatında denemek ve sınamak suretiyle eğitmeleri, iyi yetiştirmeleri emredildikten sonra burada da onlara aynı zamanda güzel söz söylenmesi emredilmektedir. Çünkü en ufak aşağılayıcı söz, özellikle de annesi, babası

496. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, IV/268-269.

hakkındaki kötü söz yetimi yaralar. İnsanlar her ne kadar onların mallarını koruma, onlar hakkında iyi muameleler yapma bakımından âdil olsalar bile, bu tür sözlere çok dikkat etmiyorlar, bu hususta titizlik göstermiyorlar. Bir evde yetim olup da onun aşağılanmadığı, kötü söz ve anne-babasını aşağılayıcı ifadeler sebebiyle horlanmadığı çok azdır. Bundan dolayı yetimlerle ilgili tavsiyeler hem Kur'ân'da, hem de sünnette tekit edilerek yer almıştır.

Ben derim ki: Müfessirlerin bu ayet hakkında başka görüşleri de vardır. İbn Cerir, bir önceki ayetin, vasiyet mallarının taksimine ait olduğuna dair tercihine bağlı olarak bu ayetin de; kendisinin güçsüz zürriyeti olduğu halde malını vasiyet eden birisinin yanında bulunanlar hakkında olduğu görüşünü tercih eder. Allah bunlara, o adamın zürriyeti hakkında, kendileri arkada zayıf zürriyetler bırakacak olsalar onlar hakkında duyacakları endişeyi duymalarını emretmektedir. Onlardan vasiyette bulunana, zürriyetine zarar verebilecek şekilde vasiyette bulunmasını sağlayacak şeyler söylememelerini mesela onu garibanlar için çok vasiyette bulunmaya teşvik etmemelerini, ona doğru söz söylemelerini, onu kendileri ve daha sonra da zürriyetleri hakkında gönüllerinin razı olacağı şeylere teşvik etmelerini istemektedir. İbn Cerir bu görüşün benzerini İbn Abbas'tan, Katâde'den, Süddî'den, Said b. Cübeyr'den ve Mücahid'den rivayet eder.[497]

İbn Cerir'in başkalarından rivayet ettiği bir görüş de şudur: Ayet, yetimlerin velileri hakkındadır. Allah onlara; öldükten sonra geride zayıf zürriyetler bırakacak olsalar insanların onlara nasıl muamele etmelerini istiyorlarsa onların da bunlara öyle iyi muamele etmelerini emretmektedir. Onun rivayetine göre İbn Abbas bu ayet hakkında şunları söyler: Bununla küçük ve zayıf çocukları olduğu halde ölen, onların fakir olmalarından, zayi olmalarından ve kendisinden sonra onlara velilik yapacak kişinin onlara iyi davranmamasından korkan bir adamı kastediyor. Şöyle diyor: "Bir kimse kendi zürriyeti gibi zayıf yetim kişilere veli olursa onlara iyi muamele etsin. İsraf ile ve büyümelerinden endişe ederek acele acele onların mallarını yemesin. Bu gibiler Allah'tan korksunlar ve doğru düzgün söz söylesinler. Bu hususta kendilerinden geriye kalacak olan zürriyetlerinin hali onlara yeter."[498] Bu, Üstad Muhammed Abduh'un yukarıda belirttiği ikinci izah şekline uygun-

497. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, IV/269-271.
498. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, IV/271-272.

dur. Fakat burada, söylenmesi gereken *"doğru söz"*ün ne anlama geldiğini açıklamadı. Hâlbuki orada bunu açıklamıştı.

Bu konuda üçüncü bir görüş var. Buna göre burada vârislere, taksimde hazır bulunan zayıf akrabalara, yetimlere ve yoksullara iyi davranmaları emredilmektedir. Onlardan, kendi zürriyetleri o durumda olsalar, onlara nasıl davranılmasını isterlerse bunlara öyle davranmaları istenmektedir. Buna göre *"sakınma"* (*takva*) emri ile kastedilen mana da, Allah'ın taksim esnasında bunların rızıklandırılmalarına dair kendilerine verdiği emir hususunda O'ndan sakınmalarıdır. O zaman iyi söz söyleme emri de o ayetteki benzer emrin tekidi mahiyetindedir.

Dördüncü bir görüşe göre bu ayette bütün mü'minlere hitap edilmekte ve onlara kendi zürriyetlerinin durumunu gözetmeleri, vasiyette aşırılığa düşmemeleri emredilmektedir. Sa'd b. Ebî Vakkas hadisinde olduğu gibi bazı mü'minler bütün mallarını vasiyet etmek isteyebilirler. Buharî ve Müslim'de yer alan bu hadise göre Hz. Peygamber ona ancak dördüncü aşamadan sonra üçte bir vasiyet izni vermiştir ve şöyle demiştir: *"Üçte bir de çok. Çocuklarını geride zengin olarak bırakman, onları insanlara el açan fakirler olarak bırakmandan daha iyidir."*[499] Buna göre ayetin manası şöyledir: Zürriyetleri hakkında Allah'tan korksunlar ve vasiyet tespiti yaparken doğru söz, yani adalete ve maslahata yakın, zarar gelmesinden uzak söz söylesinler. Ayetin bütün bu zikredilenlerin hepsine şamil olması da mümkündür.

Netice itibariyle ayetin manası şudur: Arkalarında zayıf zürriyet bırakacak olsalar, insanların onlara kötü davranmalarından, onları aşağılamalarından korkanlar korku ehlinden olsunlar -veya sonuçtan yahut da Allah'tan korksunlar.- Dolayısıyla herhangi bir kişinin zürriyetine zarar verecek şeyler söylemesinler. Zarara fırsat vermeyecek sağlam söz söylesinler. Kişi nasıl davranırsa ona da öyle davranılır.

"Yetimlerin mallarını haksızca yiyenler karınlarında sırf ateş yiyorlar." Buradaki ***"haksızca"*** kelimesi *"o malları yemede haksızlık (zulüm) yaparak"* veya *"ihtiyaç halinde marufa göre yahut karz olarak veya çalışmasının ücreti olarak takdir edilmek suretiyle değil de zulüm şeklinde ve hak yemek suretiyle yemek"* anlamındadır. Daha önce geçen ayette Allah fakir velinin, yetimin malından yemesine izin vermiş ve din, başka delillerle de buna müsaade etmiştir.

---

499. Buharî, *Cenaiz*, 37 (36); *Vesaya*, 2; Müslim, *Vasiyyet*, 5, 8.

*"**Karınlarında**"* ifadesinden maksat da *"karınları dolusu"*dur. Kelimenin zarf olarak bu şekildeki kullanımı yaygındır. Bu kullanımda sanki zarfın içindeki şeyin, o zarfı doldurması asıl kabul edilmektedir. Buradaki *"karınlar"*ın tekit amacıyla ve olayın bütün görüntüleriyle temsilî olarak anlatılması maksadıyla zikredilmiş olması da mümkündür ki aynı durum *"Dilleriyle, kalplerinde bulunmayan şeyler söylüyorlar."*[500] ayetinde de vardır.

Ayette *"**Ateş yiyorlar!**"* derken aslında onlar ateş yemiyorlar, ateş (cehennem) azabına sebep olacak şeyi veya zararı bakımından ateşe benzeyen şeyi yiyorlar. Kıyamet günü onların ağızlarının kor ateşle doldurulacağıyla ilgili temsilî anlatıma dayanan hadisler de mevcuttur. Bazı müfessirler ateş yemeyi mecaz değil hakikat sayarak bunu, ayetin tefsiri kabul etmişlerdir. Eğer rivayet sahih ise ve "ye'kulune" fiili gelecek zaman için kabul edilirse bu doğru olabilir. Fakat ilk anda bu fiilin şimdiki zaman için olduğu akla gelmektedir. Daha sonraki *"**Ve onlar cehenneme girecekler.**"* cümlesindeki gelecek zamanlı fiilin bunun üzerine atfedilmesi bu anlayış için bir karine teşkil etmektedir. Bu, lâfzî bir karinedir ve buradaki *"saîre (çılgınca yanan alevli ateş) girme"*nin ateşe girmekten ibaret olduğu hususunda da manevi bir hüccettir. *"Ateş yeme"* işi, onu yiyen için ateşe yani onun adını alan cezaevine (cehenneme) girdikten sonra olacaktır. Çünkü azabın orada verilmesi, onun sayesinde olacaktır. Eğer ayetin manası onların dedikleri gibi olsaydı o zaman ayetin lafzı *"fese ye'kulune naren ve yaslavne saîren"* şeklinde olurdu. *"Yeme"*, bedenin iç kısmına verilecek azaptır. Çünkü başkalarının malını kapmak çoğu kere yemek için olur. *"Ateşe girme"* ise bedenin zahirine, dış kısmına verilecek azaptır. O da haram elbisenin ve diğer tasarrufların cezasıdır. Fakat Allah gelecek zamana delâlet eden o alamete yer vermeksizin "ye'kulune" dediğine ve daha sonra "yaslavne" kelimesini bunun üzerine gelecek zaman alameti olan "sin" harfi ile bitişmiş olarak atfettiğine göre buradan anlaşılıyor ki mana şöyledir: Onlar şimdi kendileri için hiç hayrı olmayan bir şey yiyorlar. Çünkü o, kötü olduğu için ve neticesinde de azap bulunduğu için ateş gibidir. Yahut da şöyle denilir: Çünkü o ateşe (cehenneme) girmek için bir sebeptir. Allah daha sonra da, *"ateş yeme"*deki mecazi ifadenin işaret ettiği ve onların ileride görecekleri cezayı açıklamaktadır: *"Ve onlar cehenneme (saîr) girecekler."* Bu konuyu derinlemesine ele alan birini

500. Fetih, 48/11.

görmedim. Bu ayet hakkında Üstad Muhammed Abduh'tan bize intikal etmiş bir şey de yok.

يُوصِيكُمُ اللَّـهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ فَإِن كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِن كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِن كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِن لَّمْ يَكُن لَّهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِن كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا فَرِيضَةً مِّنَ اللَّـهِ إِنَّ اللَّـهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿11﴾ وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّهُنَّ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِن لَّمْ يَكُن لَّكُمْ وَلَدٌ فَإِن كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُم مِّن بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَإِن كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً أَوِ امْرَأَةٌ وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ فَإِن كَانُوا أَكْثَرَ مِن ذَٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ مِن بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصَىٰ بِهَا أَوْ دَيْنٍ غَيْرَ مُضَارٍّ وَصِيَّةً مِّنَ اللَّـهِ وَاللَّـهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ ﴿12﴾

11- Allah, çocuklarınız hakkında size tavsiye (vasiyet) ediyor: Erkeğin, iki kız hissesi kadar payı vardır. Eğer onlar ikiden fazla kadın iseler bunların hakkı, onun terk ettiğinin üçte ikisidir. Eğer bir tane ise yarısı onundur. Eğer çocuğu varsa onun terk ettiğinden anne-babasından her birine altıda bir vardır. Eğer çocuğu yoksa ve ona anne-babası mirasçı olursa annenin hakkı üçte birdir. Eğer onun erkek kardeşleri varsa annesinin hakkı, altıda birdir. Vasiyet ettiğinden ve borçtan sonra... Babalarınız ve çocuklarınız... Bunların hangisinin size yardıma daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Allah'tan bir fariza (olarak). Allah bilendir, hikmet sahibidir.

12- Eğer çocukları yoksa karılarınızın bıraktıklarının yarısı sizindir. Eğer çocukları varsa onların bıraktıklarından dörtte biri sizindir. Yaptıkları vasiyetten ve borçtan sonra... Eğer çocuğunuz yoksa sizin bıraktıklarınızdan dörtte biri onlarındır. Eğer çocuğunuz varsa bıraktıklarınızın sekizde biri onların (karılarınızın)dır. Yaptığınız vasiyetten ve borçtan sonra. Eğer mirasçı olunan adam '*kelâle*' ise veya kadın (böyle ise) ve onun bir erkek ve bir de kız kardeşi varsa bunların her birinin hakkı altıda birdir. Eğer bundan fazla iseler onlar üçte bire ortaktırlar. Yapılan vasiyetten ve borçtan sonra... Zarar verme olmaksızın... Ve Allah'tan bir vasiyet olarak... Ve Allah bilendir, hikmet sahibidir.

Miras Hukukuna Giriş

Allah Teâlâ sürenin başından itibaren bu iki ayetten öncesine kadar bazı şeyleri emretti ve bazılarını da yasakladı.

Yetimlerin ve kadınların mallarının kendilerine verilmesini emretti. Yalnız malı muhafaza etme ve nemalandırmada başarılı olamayan sefihi bundan istisna etti. Sefih, reşit olana kadar onun malını velisi nemalandırır ve muhafaza eder. Bunların mallarının yenmesini yasakladı ve bunlara mirastan hisse vermeme şeklindeki cahiliye âdetini de iptal etti. Şimdi bundan sonra münasip olan miras hükümlerini ve mirastaki hisseleri beyan etmesidir. Bunları bu iki ayette ve sürenin son ayetinde beyan etti. Bunlar, bu ayetler indikten sonra uygulana gelen hisseler ve ferâiz hükümleridir. Bu ayetlerle ve *"Aralarında akrabalık bulunanlar birbirlerine daha yakındır."*[501] ayeti ile cahiliye çağındaki ve İslâm'ın ilk dönemindeki miras hukuku iptal edilmiş, geçersiz hale gelmiştir.

Cahiliye çağında miras sebepleri üç tane idi:

1. Nesep: Yalnız bu, sadece ata binen, düşmanla savaşan ve ganimet alan erkeklere ait idi. Zayıf olanlara yani çocuklara ve kadınlara mirasta hisse yoktu.

2. Evlat edinme: Bir adam başkasının çocuğunu evlat edinirdi ve o çocuk ona vâris olurdu, sahih din hükümlerine göre başka haklara da sahip olur-

501. Ahzâb, 33/6.

du. Allah Ahzâb Sûresi'ndeki bazı ayetlerle evlat edinmeyi geçersiz saydı. Hz. Peygamber de bunun netameli bir uygulamasını bizzat kendisi yaptı. İslâm'dan önce evlat edindiği Zeyd b. Hârise'nin boşadığı eski karısı ile evlendi.

3. ***Anlaşma, ittifak kurma***: İki adam arasında cereyan ederdi ve biri diğerine *"Kanım kanındır, yıkımım yıkımındır. Vârisin bana da vâris olur. Beni (hakkımı, kanımı) talep edersin ve ben de seninkini talep ederim!"* derdi. Bu şekilde anlaşırlarsa ve bunlardan biri ölürse, onun malının şart koşulan kadarı geride kalanın olurdu. Bunun ancak miras ayetleri ile iptal edildiğini söyleyenler de olmuştur.

İslâm, mirasçılığı önce hicrete ve kardeşliğe bağladı. Hicret eden, uzak da olsa hicret edene mirasçı oluyordu. Hicret etmemiş birisi, yakın akraba da olsa hicret edene mirasçı olmuyordu. Hz. Peygamber iki kişi arasında kardeşlik tesis ediyordu ve bunlar birbirlerine mirasçı oluyorlardı. Bu da, öteki de neshedildi ve ferâiz hükümlerine dair ayetler indikten sonra bütün Müslümanlar için durum istikrar kazandı. Buna göre miras sebepleri; nesep, sıhriyet ve velâ olmak üzere üçtür.

İslâm'ın ilk dönemindeki uygulamanın hikmeti açıktır. O dönemde Müslümanların akrabalarının ekserisi müşrik idi. Müslümanlar da sayıca az ve fakir oldukları için aralarında yardımlaşmaya, dayanışmaya muhtaç idiler. Özellikle yurtlarını terk eden, malı varsa da onları geride bırakan muhacirler açısından bu ihtiyaç hali daha da belirgin idi.

Birçok âlime göre anne-babaya ve akrabalara vasiyet de miras ayetleri ile neshedilmiştir. Fakat görüldüğü gibi miras hükümlerini ayrıntılı biçimde anlatan bu iki ayet, vasiyeti mirasa takdim etmiş, ona mirastan önce yer vermiştir ve hisseleri açıklarken her bir türle birlikte onu da tekit etmiştir. Yine görülmektedir ki Bakara Sûresi'nde zikri geçen, anne-babaya ve akrabalara vasiyet, neshedilme ihtimali ile çelişecek şekilde tekit edilmiştir. Bu mesele Bakara Sûresi'nde geçti.[502] Üstad Muhammed Abduh bu konuyu derste tekrar ele aldı ve o ayetin tefsirinde söylediklerini tekrarladı. Biz konuyu oraya havale ederek burada tekrarlamamayı tercih ettik.

502. Bkz: Bakara, 2/182. ayetin tefsiri.

Miras Taksimi

İbn Ebî Şeybe, Ahmed, Ebu Davûd, Tirmizî, İbn Mâce, İbn Hibbân, Beyhakî *Sünen*'inde ve başka hadis bilginleri Cabir'den şöyle bir rivayette bulunurlar: "Sa'd b. Rabî'nin hanımı Peygamber'e (s) gelerek dedi ki: *'Ey Allah'ın Elçisi! Bu iki çocuk Sa'd b. Rabî'nin kızlarıdır. Babaları seninle birlikte Uhud'da (çarpışırken) şehit edildi. Amcaları bu iki kızın mallarını aldı. Bunlar malları olmazsa evlenemezler.'* Peygamberimiz (s), *'Allah bu konuda hükmünü verecektir.'* dedi. Bu hadisenin üzerine *'Allah size çocuklarınız hakkında, erkeğe kadının payının iki misli (miras vermenizi) emreder.'*[503] ifadeleriyle başlayan miras ayeti nazil oldu. Bu ayet nazil olunca Peygamberimiz (s) çocukların amcasına haber göndererek şöyle dedi: *'Sa'd'ın iki kızına mirasın üçte ikisini, kızların annelerine sekizde birini ver. Geriye kalanı ise senindir.'"*[504] Muhaddisler bu hadisi çeşitli yollarla Abdullah b. Muhammed b. Ukayl tarikiyle Cabir'den rivayet etmişlerdir. Tirmizî bu hadisi değerlendirirken "Biz bu hadisi ancak Abdullah b. Muhammed b. Ukayl tarikiyle biliyoruz." demiştir.[505] Bu miras, İslâm'da taksim edilen ilk miras olmuştur.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Ayetin hitabı âmm olup ümmetin bütün mükelleflerine yöneliktir. Çünkü mirası bölenler ve vasiyeti yerine getirenler onlardır. Çünkü ümmet herkesi ilgilendiren hususlarda birbiriyle dayanışma içinde olur. Bazıları bu kanaatte değildirler. Onlara göre bu ve bunu izleyen ayetler *"Ana-babanın ve yakınların bıraktıklarından erkeklere bir pay vardır. Ana-babanın ve yakınların bıraktıklarından kadınlara da bir pay vardır."*[506] ayetinde mücmel olarak ifade edilen hükmün tafsilatı mahiyetindedir. Söz konusu görüşün sahibi olan bilginlere göre bu husus, mücmel ifadenin beyanının, ihtiyaç vaktine kadar geciktirilmesinin caiz olduğunu gösterir. Ancak bu ayette onları destekleyecek bir delil yoktur. Çünkü ayetin zahiri gösteriyor ki, bu ayet ve -yukarıdaki mücmel ayet de dâhil olmak üzere- daha öncesi aynı anda nazil olmuştur. Ayetin nüzul sebebine dair zikredilen rivayet hükmün ihtiyaç

503. Nisâ, 4/11.

504. Tirmizî, *Ferâiz*, 3.

505. Tirmizî bu râvî hakkında der ki: *"Ukayl sadûktur. Hıfzı yönünden hakkında konuşanlar olmuştur."* Buharî'den rivayet olunduğuna göre, İmam Ahmed, İshak ve Humeydî bu râvînin rivayetiyle ihticacta bulunuyorlardı. Bazıları, adaleti yönünden değil de hıfzının ceyyid olup olmaması yönünden zayıf olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. Hadisi hasen mertebesindedir. Zehebî bunu açıkça ifade eder.

506. Nisâ, 4/7.

vaktine kadar geciktirildiğini göstermez. Mücmelin beyanının geri bırakıldığını ve arada zaman olduğunu farz etsek bile birinci ayetin kadın ve çocuğun hakkının yenmesini yasaklaması da mümkündür. Çünkü bu hareket onlara zulüm ve katı davranmak demekti. Bu ayet indiği zaman Müslümanların sayısı henüz artmamıştı. Buna bağlı olarak akrabaları da henüz çok değildi. Bu ayetle onlar mirasçılığın geçici olan sebeplerinin neshedilmesine ve onun yerini daimi sebeplerin almasına hazırlandılar. Müslümanlar buna hazır hale gelince, -Cabir'in rivayetinde yer aldığı üzere- Uhud Savaşı'nın ardından mirası tafsilatıyla açıklayan ayet nazil oldu.

"Allah size emreder." Ayetin orijinal ifadesiyle ***"emreder"*** şeklinde tercüme edilen ***"Yûsî"*** kelimesi Arapça *"Îsâ"* kökündendir. ***"Vasiyet"*** kelimesi bu kökten türeme bir isimdir. Dil zevkimden ve bu dili geçmişte ve günümüzde konuşan kimselerin kullanımlarından çıkardığıma göre *"vasiyet"*, *"bir kimsenin bir başkasından, yakın gelecekte veya istikbalde yapmasını istediği şey"* demektir. Bu kelimeyi şöyle kullanırlar: *"Filanca kişi filan diyara gidiyor. Ona beraberinde şöyle bir şeyi bana getirmesini vasiyet ettim." "Vasiyet ettim."* ifadesinin karşılığı olarak *"evsaytuhû"* veya *"vassaytuhû"* fiilli kullanılır. Bir başka kullanım örneği daha verelim: *"Öğretmene çocuğun edebini gözetlemesini, yapacağı kötü fiile karşılık onu tedip etmesini vasiyet ettim."* Bu cümlede de fiil *"vassaytu"* şeklindedir. Buna karşılık Araplar, şu anda mevcut bir nesneyi veya şu anda bir fiili yapmayı istemek için *"evsaytu"* veya *"vassaytu"* kelimesini kullanmıyorlar. Razi'nin (ö.606/1209) Keffâl'den (ö.507/1113) *"Îsâ"* kökünün *"Îsâl"* manasında olduğu yolundaki naklini görmeseydim bu tanımın herhangi bir tefsire muhtaç olduğunu bilmeyecektim. Arapçada *"vasâ/yesî"* fiili *"vasale/yasilu"* manasındadır. *"Evsâ/yûsî"*, *"evsale/yûsîlu"* manasındadır. Yine Razi'nin nakline göre ayetin manası ise, *"Ölümünüzden sonra Allah sizi çocuklarınızın haklarını ifa etmeye ulaştıracak."* Zeccâc'dan (ö.311/923) rivayet edildiğine göre bu ayetin manası, *"Allah size farz kılar."* demektir. Sonra Ragıb'ın (ö.502/11108) eserine baktım. Bu konuda şöyle söylediğini gördüm: "*'Vasiyet'*; bir kimsenin bir başkasından vaaz ve öğütle karışık bir şey yapmasını istemek demektir. Kelime, *'arzun vâsiyetun'* kökünden türemedir. Bunun anlamı ise *'bitkisi birbirine bitişik toprak parçası'* demektir." Bu açıklama, önceki iki kavilden daha açıktır. Fakat Ragıb'ın bu açıklaması beni önceki anlayışımdan döndürmemiştir.

"Çocuklarınız hakkında..." Yani; sizden sonra evlatlarınız hakkında ya da mirasınız ve geriye bıraktığınız mallarınızdan onların hak ettikleri hakkında... Çocuklarınız ister erkek, ister dişi, ister büyük, ister küçük olsun fark etmez. Âlimler, çocukların çocuklarının (torunlar) mirasa dâhil olup olmadıkları hakkında ihtilaf etmişlerdir. Şafiîlere göre, *"torunlar"* da *"evlat"* kavramına dâhildir. Bu dâhiliyet, hakikaten değil mecazendir. Hanefîlere göre ise, *"evlat"* kelimesi mecazen değil hakikaten *"torunlar"*ı da kapsar. Ancak bu kapsayış ölünün kendi sulbünden evlatları olmadığında söz konusudur. Müslümanlar arasında, oğullar hayatta değilse oğul çocuklarının/torunların onların yerini alacakları ve oğullar hayattayken de miras alamayacakları noktasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Çünkü insanın nesebini (soyunu) şairin dediği üzere erkek evlatları sürdürür.

بنونا بنو أبنائنا وبناتنا　　　بنوهنّ أبناء الرجال الأباعدِ

"Oğullarımız, oğullarımızın oğulları ve kızlarımız; işte soyumuz!
Kızların oğullarıysa, başkalarının oğulları; işte soyunuz!"

Hz. Peygamber'in, kızı Fatıma'nın (r) oğlu Hz. Hasan hakkında *"Bu oğlum seyyiddir."*[507] buyurması ise kendi özelliğine mahsus bir durumdur. Hz. Peygamber'in, kızından veya Hz. Ali'nin soyundan gelen çocukları kendi zürriyetinden saymak gibi bir hususiyeti vardı. Hünsâ (iki cinsiyetli) olan çocuklara gelince, bunlarda erkeklik ve kadınlık alametlerine bakılır. Hangisi daha ağır basıyorsa çocuğun cinsiyeti odur, denilir. Bu konuda sözü esas alınacak kişiler, bu işleri iyi bilen sözüne güvenilir doktorlardır.

Kurtubî (ö.671/1273) hünsanın cinsiyetinin belirlenmesinde tercihin, idrarını nasıl yaptığına göre olacağı noktasında icma olduğunu nakleder. Buna göre hünsanın idrarını yaptığı organ onun erkek veya dişi olduğuna karar vermeyi belirleyecektir.

"Erkeğe, kadının payının iki misli..." Bu cümle, evlatların mirası hakkında verilen emrin beyanını amaçlayan yeni bir başlangıç cümlesidir. Mirasın açıklanmasında önce evlatların getirilmesi onların bu konuda daha önemli olmalarından dolayıdır. Nitekim bunun açıklaması ileride gelecektir. Ayetin manasına dönecek olursak, *"Erkeğe, kadının payının iki misli..."* demek "Evlatlardan erkek çocuğun hakkı iki kız hissesi kadardır." demektir.

507. Buharî, *Sulh*, 9.

Bu hüküm, ölünün çocuklarının kız ve erkek birlikte olmaları durumunda söz konusudur. Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bu cümle bir açıklama cümlesidir ve dilbilgisi kurallarına göre i'râbdan mahalli yoktur. Erkek çocuğun mirastan payı açıklanırken seçilen bu ifade, -daha önce geçtiği üzere- kadınlara mirastan pay vermeme şeklindeki cahiliye âdetinin artık geçersiz olduğuna işaret etmek içindir. Ayet-i kerime öyle bir üslup kullanıyor ki, sanki kızın mirastan payı önceden kararlaştırılmış ve bilinmektedir ve bilinmeyen husus bunun üzerine bina edilerek, oğlanın payının kızın payının iki katı olduğu haber verilmektedir. Ya da şöyle denebilir: Yüce Allah, miras ahkâmını getirirken kızın mirastan payını esas almıştır; bundan dolayı erkeğin mirastan hissesi kızın hissesine hamledilmiştir ve onun hissesine oranlanarak belirlenmiştir. Yüce Allah'ın gayesi bu olmasaydı, *"Bir kadının payı, erkeğin payının yarısı kadardır."* derdi. O zaman da bu mana bir işe yaramaz ve -ileride görüleceği üzere- ifadenin devamıyla uyumlu olmazdı.

Ben derim ki: Bu görüşü, iki ayette ferâizin kalan kısmı hakkında yer alan ifadeler destekler mahiyettedir. Çünkü ileride görülecektir ki; mirasçı kadınların payları mutlak olarak hep açık biçimde beyan edilecek ya da erkeklerin mirastan hisseleri ile karşılaştırılarak ifade edilecektir. Anne-babanın, kız kardeşlerin ve erkek kardeşlerin mirastan payları anlatılırken bu gerçek görülecektir. Ferâize dair olan bu iki ayet hakkında bu nüktenin beyanı ve hitabın ümmetin tamamına yönelik olması dışında Üstad Abduh'tan başka bir açıklama hatırlamıyoruz.

Bir erkeğin mirastan payının iki kadın hissesi kılınmasındaki hikmet şudur: Erkek hem kendi nefsine hem de karısına harcama yapmak zorundadır. Onun için kendisine iki hisse verildi. Kadına gelince o sadece kendine harcar. Evlendiğinde nafakasından kocası sorumludur. İşte bu itibarla, kadının mirastan payı -bazı durumlardaki harcamalarına bakılırsa- esasen erkekten fazla olmaktadır.

Bazı müfessirlerin, kadına mirastan erkeğin yarısı kadarının verilmesinin hikmeti olarak akıllarının zayıflığını ve kendilerini kötü (münker) yerlere para harcamaya sevk eden şehvetlerinin fazlalığını göstermeleri çirkin ve hoş olmayan bir izah tarzıdır. Kadınların akıllarının zayıflığı hisselerinin eksiltilmesini gerektirmez. Aksine -vücut zayıflığı, para kazanma fırsatlarının azlığı ve birçok fırsatı kullanmakta acizlikleri gibi- durumları paylarının artı-

rılmasını gerektirir. Bundan dolayı bazı selef âlimlerinden rivayet olunur ki; miras ahkâmı, temel kurala ve aklen anlaşılabilir bir esasa göre gelmemiştir. Bundan dolayı ben bazı müfessirlerin rivayetlerini sahih görmüyorum; ayrıca o sözün manası, bizim beyan ettiğimiz hikmet göz önüne alındığı takdirde doğru da değildir. Kadınların şehvetlerinin erkeklerinkinden daha güçlü olduğu ve buna bağlı olarak şehvetlerinin çok para harcamalarına yol açması iddiası, çürük bir temele bina edilmiş bir görüştür. Biz tecrübelerimizle biliyoruz ki, şehvetlerinin peşinde bol bol para harcayanlar kadınlar değil, erkeklerdir. Bir kadının bu gibi yerlere para harcadığını çok nadiren duyarız. Kadınlar karakter olarak vermezler, alırlar. Parayı bol bol harcayan erkeklerdir. Çünkü onların şehvetleri daha güçlü ve tamahları daha fazladır. Ziynet söz konusu olunca kadınların israfa yöneldiklerini biz de kabul ediyoruz. Çünkü ziynet çok para harcamayı gerektirir. Şeriat ise israfı yasaklar. Onun için şeriatın ahkâmı israfa dayalı olmaz. Fakat yaşanmış deneyimlerden bilinmekte ki, kadınlar harcama işi kendilerine bırakıldığı takdirde çoğunlukla iktisatlı olmayı tercih ederler. Ama nafakayı temin eden babaları ya da kocaları olduğu takdirde, israfları hemen hemen hiçbir sınır tanımaz. Bundan dolayı bazı iktisatlı davranan erkeklerin evlerinde harcama işini eşlerine bıraktıklarını görürüz. Sonuç olarak; ailede harcama azalır ve koca, daha önce olmadığı kadar para tasarrufunda bulunur.

Müfessirler derler ki; ayette geçen *"evlat"* kelimesinin kapsamına kâfir olan çocuk da dâhildir. Ancak kâfir çocuk sünnetin hükmü gereği mirasçıların arasından çıkarılmıştır. Çünkü sünnetten, din farklılığının mirasa mani olduğu anlaşılmıştır. İslâm'ın ilk döneminden günümüze kadar uygulama da hep böyle olagelmiştir. Denebilir ki; kâfir, ayetin bu genelliği içine dâhil değildir. Çünkü bilindiği üzere onun inkârı, kendisiyle mü'min babası arasındaki ilişkiyi keser. Nitekim bu gerçek Mekkî olan Hûd Sûresi'nde ifade edilir. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Nuh rabbine dua edip dedi ki: 'Rabbim! Şüphesiz oğlum ailemdendir. Senin vaadin ise elbette haktır. Sen hâkimler hâkimisin!' Allah buyurduk ki: Ey Nuh! O asla senin ailenden değildir. Çünkü onun yaptığı kötü bir iştir. O halde hakkında bilgin olmayan bir şeyi benden isteme!"*[508] Yüce Allah, -ayetin meşhur tefsirine göre- Nûh'un oğlunu, inkârı nedeniyle ailesi arasından dışarı çıkardı. Şu halde bu ayetteki *"evlat"* kelimesinden maksat, miras bırakanın mü'min olan çocuklarıdır. Nitekim aynı ayetin muhatabı da yine

508. Hûd, 11/45-46.

mü'minlerdir. Ya da şöyle denebilir: Bu ayetteki ***"evladikum"*** (*çocuklarınız*) kelimesi genellik ifade eden kelimelerdendir. Fakat bu, sünnetin genelliğini tahsis ettiği âm kelimelerden değil, daha ilk baştan tahsis kastıyla konan kelimelerdendir. Öte yandan bazı bilginler, söz konusu kelimenin genelliğine ana-babasından herhangi birini kasten katleden katil evladın girdiğini, ancak sünnet ve icmanın böyle bir çocuğu ana-babasına mirasçılıktan men ettiğini ifade etmişlerdir.

Ben de derim ki; ana-baba katilinin mirastan mahrum edilmesi malî bir cezadır. Dolayısıyla -her toplumun hukukî düzenlemelerinde olduğu gibi- herhangi bir suçlunun sünnet veya icma hükmüyle malî veya bedenî bir ceza ile cezalanması mümkündür. Bir başka ifadeyle, buna herhangi bir engel yoktur ve çirkin de değildir. Ana-baba katilinin mirastan men edilmesi mirasa müstahak oluşunun bir uzantısıdır. Bu hüküm Kur'ân'la çelişmez. "Ana-baba katili çocuğun mirastan menedilmesi, ilgili ayetin genelliğini tahsis kabilinden değildir." denildiğinde bu da uzak bir ihtimal olmaz. Çünkü şöyle denir: Çocuğun mirastaki hakkı Kur'ân ayetiyle sabittir. Sonra şeriat onu babasını katletmesi dolayısıyla mirastaki hakkından mahrum kılmakla cezalandırmıştır. Maksat; böylesi kimseler böyle bir fiili yapmaya kalkışmasınlar ve ana-babalarının mallarına acilen konmak isteyen aç gözlü ve kötü ruhlu evlatların yüzüne fesat kapısı kapansın. Çünkü bu gibi evlatlar acilen mirasa konma hırsıyla ana-babalarını katlederler. Kim bir şeyi daha vakti gelmeden aceleyle ele geçirmeye kalkışırsa ondan mahrum bırakılma cezasına çarptırılır.

Ayetin genelliği içine köleler de girer. Ancak kölelik icma ile mirasa manidir. Çünkü köle mala malik olamaz, aksine eline geçen her şey efendisinin olur. Dolayısıyla eğer köleye mirastan bir şey verirsek bunu onun efendisine vermiş oluruz. Bu durumda bilfiil mirasçı olan efendi olur. Kölelik şeriat açısından arızî, kural dışı ve istenmeyen bir durum olduğundan hiç yokmuş kabul edilir. Bu açıdan kölelik, ayetin genelliği ve mutlaklığı ile çelişmez. Köleliğin mirasçılıkla bağdaşmaması ayetin hükmü dışına çıkış sayılmaz.

Peygamber'e (s) mirasçı olmaya gelince; "Bu, ayetin genelliğine dâhil değildir." diyenler olmuştur. "Çünkü Peygamber (s) -ister kendi sözü olsun isterse tebliğ etmekle memur olduğu Yüce Allah'ın kelâmı olsun- kendi lisanı

ile varit olan sözün genelliğine girmez." denmiştir. Bazıları, "Peygamber'e (s) mirasçı olmak ayetin genelliğine dâhildir ve o bu genellikten, *'Biz peygamberler topluluğu miras bırakmayız.'*[509] hadisiyle istisna edilmiştir." demişlerdir. Bu meselede Şia'nın Ehl-i Sünnet'le ihtilafı söz konusudur. Bu konuda Âlûsî, *Rûhu'l-Meanî*'sinde uzun uzun açıklamalarda bulunur. Onun açıklamalarını kendi ifadeleriyle buraya aktarmayı uygun gördük:

Peygamberlere Mirasçı Olunur mu?

["Söz konusu *'genellik'*ten Hz. Peygamber'e mirasçı olmak istisna edilmiştir. Bu genellik, onun buna dâhil olduğunu ifade eden lafızlardır. Bu lafızlar, Hz. Peygamber'in dilinde varit olmuştur ve Arap dili açısından kendisini de kapsar. İstisnanın delili ise Hz. Peygamber'in yukarıda zikredilen, *'Biz peygamberler topluluğu miras bırakmayız.'* hadisidir. Şia, *'genellik'* görüşünü almış ve bu konuda istisna olduğunu kabul etmemiştir. Onlar bu konuda, Hz. Fatıma'ya babasından kalan malı miras olarak vermediği için Hz. Ebu Bekir'e dil uzatmıştır. Hatta Şia'nın iddiasına göre Hz. Fatıma Hz. Ebu Bekir'e şöyle demiştir: *'Ey Ebu Kuhafe oğlu! Sen babana mirasçı oluyorsun, bense olamıyorum. Hangi insafa sığar bu!?'* Şia der ki, bu haberi Ebu Bekir'den başkası rivayet etmemiştir. Bunu başkasının da rivayet ettiğini kabul etsek bile, haber mütevatir değildir. Aksine âhâd haberdir. Kitab'ın âhad haberle tahsisi ise caiz değildir. Çünkü Hz. Ömer, kadına mesken ve nafaka verilmeyeceği hükmünü ifade eden Fatıma binti Kays'ın haberini reddetmiştir. Çünkü bu haber, Yüce Allah'ın *'Onları gücünüzün ölçüsünde oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun.'*[510] ayetini tahsis ediyordu. Bunun için Hz. Ömer, *'Bir kadının sözüyle Rabbimiz'in Kitabı'nı ve Peygamberimiz'in (s) sünnetini nasıl terk ederiz?'* demiştir. Âhad haberle Kitab'ı tahsis caiz olsaydı, Hz. Ömer onunla Kitab'ı tahsis eder, reddetmez ve -Kitab'a muhalif olmakla birlikte- o haberin bir kadının haberi oluşunu kabulüne engel görmezdi. Ayrıca umum ifade eden Kitab kat'î, has/âhad haber ise zannidir. Eğer yukarıdaki haber kabul edilecek olursa, kat'înin zannî nedeniyle terki gerekir. Şia bir de şunu söyler: Bu haberin yalan oluşuna bir delil de *'Süleyman Davûd'a vâris oldu.'*[511] ayetiyle, Yüce Allah'ın Zekeriya'dan (a) hikâye ederek anlattığı şu ayetidir:

509. Buharî, *Humus*, 1.
510. Talak, 65/6.
511. Neml, 27/16.

'Tarafından bana bir veli (oğul) ver! Ki o bana vâris olsun, Yakup hanedanına da vâris olsun.'[512] Bu ayet, peygamberlerin vâris olduklarını ve kendilerine de mirasçı olunduğunu açıkça beyan etmektedir.

Şia'nın iddialarına cevabımıza gelince; bir kere bu haberi Huzeyfe b. el-Yemân, Zübeyr b. el-Avvâm, Ebudderdâ, Ebu Hureyre, Abbas, Ali, Osman, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas rivayet etmişlerdir. Buharî'nin Evs b. el-Hıdsân'dan tahric ettiği bir habere göre Hz. Ömer; aralarında Ali, Abbas, Osman, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. el-Avvam, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın da bulunduğu bir grup sahabenin hazır bulunduğu bir mecliste; göğün ve yeryüzünün, izniyle ayakta durduğu Yüce Allah'ın adına haber vermenizi istiyorum: Hz. Peygamber'in, *'Bizlere mirasçı olunmaz, geriye bıraktığımız mal sadaka olur.'*[513] dediğini biliyor musunuz? Sahabeler, *'Evet.'* dediler. Sonra Ömer, Ali ve Abbas'a dönerek *'Allah adına bana haber vermenizi istiyorum; Hz. Peygamber'in böyle dediğini biliyor musunuz?'* Her ikisi birden *'Evet.'* dediler.

'Söz konusu haberi Hz. Ebu Bekir'den başkası rivayet etmemiştir.' sözüne iltifat edilemez. Şia'nın kitaplarında bunu destekleyen ifadeler vardır. Kuleynî, eseri el-Kâfî'de Ebu'l-Buhturî kanalıyla Ebu Abdullah Cafer Sadık'tan şu rivayette bulunur. Cafer Sadık şöyle der: 'Âlimler peygamberlerin vârisleridir. Şöylesine ki; peygamberler ne bir dirhem ne de bir dinar miras bırakmamışlardır. Onlar sadece hadisler bırakmışlardır. Kim bu hadislerden bir şeyler alırsa büyük bir pay kapmıştır!' Arapçada *'innemâ'* kelimesi Şia'nın da itirafıyla kesinlikle hasr (sadece, yalnız) ifade eder. Buradan anlaşılır ki, peygamberler ilim ve hadislerden başka bir şey miras bırakmazlar. Siyer, tarih ve hadis âlimlerinin icması ile sabittir ki; Şia nezdinde masum, Ehl-i Sünnet nezdinde isimleri belli bir grup[514] bu hadis gereği amel etmişlerdir. Çünkü Hz. Peygamber'in mirası onların ellerine geçince, mirastan Abbas'a ve oğullarına vermedikleri gibi temiz eşlerine de hiçbir şey vermemişlerdir. Eğer Hz. Peygamber'in terekesi üzerinde miras cari olsaydı kesinlikle bu grup mirasa iştirak ederdi.

512. Meryem, 19/5-6.

513. Buharî, *İ'tisam*, 5.

514. Hz. Ali, Hasan, Hüseyin, Hüseyin'in oğlu Ali, Hasan'ın oğlu Hasan gibi... (Allah cümlesinden razı olsun.)

Buraya kadar zikrettiklerimizin toplamından mütevatir haber oluşuyorsa ne âlâ. Çünkü Kur'ân'ın mütevatir haberle tahsisi bil ittifak caizdir. Eğer mütevatir haber olmuyorsa ve haber âhad haber olarak kalıyorsa o zaman şöyle deriz: Âhad haberle Kur'ân'ın tahsisi sahih kavle göre caizdir. Dört mezhep imamı bunun caiz olduğunu söylemiştir. Sahabelerin (r) hiçbir itirazla karşılaşmadan Kur'ân'ın genelliğini tahsis etmeleri bize bunun caizliğini gösterir. Dolayısıyla sahabelerin bu tavırları icma sayılır. Buna bir örnek verelim: Yüce Allah, *'Bunlardan başkasını namuslu olmak ve zina etmemek üzere mallarınızla (mehirlerini vererek) istemeniz size helal kılındı.'*[515] buyurmaktadır. Ayetin bu genelliğine bir kadının halası ve teyzesi üzerine nikâhlanmasının caizliği de girer. Ancak bu genellik, Hz. Peygamber'in (s) *'Bir kadın halası ve teyzesi üzerine nikâhlanamaz.'* [516] hadisi ile tahsis edilmiştir. Şia da Kur'ân'daki birçok genellik ifade eden ayeti haber-i vâhid ile tahsis etmiştir. Çünkü onlar kadının gayrimenkule mirasçı olmayacağı kanaatindedirler. Sonra onlar, ölünün en büyük oğlunu -daha önce işaret ettiğimiz üzere- kılıcına, mushafına, yüzüğüne ve elbisesine bedel vermeksizin mirasçı kılarlar. Bu hükümlerini verirlerken sadece kendilerinin rivayet ettiği âhad haberlere dayanırlar. Oysa ayetin genelliği bu hükümlerinin zıddınadır. Hz. Ömer'in bir haberine dayanarak tahsisin caiz olmadığına hükmetmeye şöyle cevap verilir: Hz. Ömer Kays'ın kızını doğru ve yalan söylediği noktasında tereddüt ettiği için reddetmiştir. Bu tereddüt nedeniyle şöyle demiştir: *'Doğru veya yalan söylediğini bilmediğimiz bir kadının sözüyle mi?'* Hz. Ömer haberi reddediş sebebini haberin, vâhidin haberi olduğuna değil, kadının doğru veya yalan söylediği noktasındaki tereddüdüne bağlamıştır. Tahsisin, kat'î nassı zanni haber sebebiyle terki sonucu doğuracağı iddiası geçerli değildir. Çünkü tahsis, nassın delâletinde yapılıyor. Çünkü tahsis demek, bazı anlamları delâlet dışı kabul etmektir. Bu, zanni sebebiyle kat'înin terk edilmesi sonucunu neden doğursun ki? Bu, zannînin bir başka zanni nedeniyle terki demektir.

Şia'nın zikrettiği iki ayetin mirasla ilgili haberin yalan olduğunu gösterdiğine dair ileri sürdükleri iddia son derece çürüktür. Çünkü bu iki ayette sözü edilen mirasçılık, ilim, peygamberlik ve nefs-î kemalâttır; yoksa malmülk mirasçılığı değildir.

515. Nisâ, 4/24.

516. Buharî, *Nikâh*, 27.

Bu ayetlerden birincisinde sözü edilen mirasçılığın bizim söylediğimiz anlamda olduğunu gösteren delillerden birisi Kuleynî'nin (ö.329/941) Ebu Abdullah'tan (ö.148/765) *'Hz. Süleyman Davûd'a (a), Hz. Muhammed de Süleyman'a (a) mirasçı oldu.'* şeklinde yaptığı rivayettir. Bu haberde sözü edilen mirasçılık, mal-mülk mirasçılığı değildi. Çünkü Peygamberimiz (s) ile Hz. Süleyman (a) arasında mal mirasçılığı asla düşünülemez. Öte yandan, Davûd'un (a) da -tarihçilerin zikrettiklerine göre- 19 oğlu vardı ve bunların hepsi Şia'nın iddia ettiği manada babalarına mirasçı olmuşlardı. O halde mal mirasçılığı açısından peygamberlerin bazılarının adını zikredip, bazılarını anmamanın hiçbir faydası yoktur. Çünkü onların hiçbirinin, bu açıdan birbiriyle farkı yoktu. Yani mirasçılık Hz. Süleyman'a mahsus değildi. Hâlbuki ilim ve peygamberlik veraseti böyle değildir.

Hz. Süleyman'ın böyle bir mirasçılıkla vasfedilmesi, ona herhangi bir kemal sağlamadığı gibi bir imtiyaz (ayrıcalık) da vermez. Çünkü itaatkâr ve günahkâr her çocuk babasına mirasçı olur. O halde bu peygamberin faziletleri ve menkıbeleri zikredilirken böylesine herkesin hak sahibi olduğu mirasçılığı zikretmenin ne gibi bir nedeni olabilir?

İkinci ayette sözü edilen verasetin de aynı manaya olduğunu gösteren delillerden birisi de şudur: Bu ayetteki veraset şayet mal mirasçılığı olsaydı ifade safsataya benzer bir ifade şeklini alırdı. Çünkü 'Âl-i Yakup'tan maksat eğer Yakup peygamberin bizzat kendisidir.' dersek o zaman Yakup'un (a) mirasının Zekeriya (a) zamanına kadar taksim edilmemesi gerekirdi. Oysa bu iki peygamber arasında görüldüğü üzere iki bin yıllık bir zaman dilimi söz konusudur. 'Âl-i Yakup'tan maksat Yakup peygamberin bütün çocuklarıdır.' dersek bu takdirde Yahya (a) sağ ve ölü olmak üzere bütün İsrailoğullarına vâris olmuş olurdu. Bu, birinciden de çirkin bir sonuçtur. Eğer 'Maksat çocukların hepsi değil, bir kısmıdır.' ya da 'Yakup'tan maksat İshak'ın (as.) oğlu Yakup'tan başka bir Yakup'tur.' denirse o zaman da şöyle deriz: Zekeriya (a) Yüce Allah'tan bir *'veli'* (*evlat*) dilerken dilediği çocuğun, babasına ve Yakup (a) hanedanına mirasçı olacağı şeklinde vasfedilmesinde ne gibi bir fayda olurdu? Bir oğlun babasına ve akrabalarına mirasçı olması bütün şeriatlarda bilinen husustur. Üstelik bu mirasçılık ayette geçen *'veli'* (oğul) kelimesinden de kolayca anlaşılmaktadır. Zaten burası, 'veli' kelimesiyle anlaşılan gerçeğin bir kez de pekiştirilmesi makamı değildir.

Öte yandan, bu fani âlemin bağlarından ilişkisini kesmiş, ilâhî kutsiyet makamlarıyla temasta olan kutsal nefislerin ve yücelere bakanların gönlünde dünyevi mal ve mülke sivrisineğin kanadı kadar meyil olmaz. O halde Hz. Zekeriya'nın, Yüce Allah'tan malını, mülkünü miras bırakacağı bir evlat istemesi, böyle bir evlada sahip değil diye korkup üzüntü duyması mümkün değildir. Çünkü böylesi bir davranış insanın kalbinin dünyaya ve dünya malına bağlı olduğunun ve dünya muhabbetinin kalbinde zirvede olduğunun göstergesidir. Oysa bu özellik Zekeriya'nın (a) bulunduğu yüce makamdan ve kutsal himmetinden uzaktır. Öte yandan, Zekeriya'nın (a) kendisi öldükten sonra amca çocuklarının mirasını harcayacaklarından korkması da anlamsızdır. Çünkü bu harcama itaate olursa korku duymayacağı açıktır. Yok, eğer masiyet yolunda olursa yine korku duymak gerekmez. Çünkü insan ölüp de malı vârise intikal ettiğinde vâris o malı masiyetlere harcadığı takdirde ölü, bundan hesaba çekilmez ve kınanmaz da. Üstelik bu korkuyu daha hayattayken telafi etmenin yolları da vardır. Zekeriya (a) daha ölmeden malını Allah yolunda harcayabilir ve sadaka verebilir, vârislerini ise rahat ve huzur içinde bırakabilirdi. Ölümün aniden gelip çatması ve bundan dolayı malını Allah yolunda harcamaya fırsat bulamaması korkusu Şia nezdinde geçerli bir mazeret değildir. Çünkü Şia'ya göre peygamberler ne zaman öleceklerini bilirler. O halde Hz. Zekeriya'nın (a) mirasçılıktan maksadı sadece ve sadece nefs-î kemalât, ilim ve mutluluk makamına insanı aday kılan peygamberliktir. Çünkü Zekeriya (a) İsrailoğullarına mensup kötü karakterli insanların ilâhî ahkâmı ve rabbanî şeriatları tahrif edeceklerinden, amelini muhafaza etmeyip gereğince amel etmeyeceklerinden ve bunun da sonuçta büyük bir fesada yol açacağından korkmuştu. Bunun için kendisinden sonra Yüce Allah'ın ahkâmını icra edecek, Şeriat'ı yayacak ve peygamberliğin tecelligâhı olacak bir evlat vermesini diledi. Çünkü insana böyle bir evlat bahşedilmesi, ecrin kat kat verilmesine ve sevabın devamlılığına sebeptir. Böyle bir şeyi istemek, kutsî ruha ve arınmış tertemiz kalbe sahip olanların şanındandır.

Eğer, 'Vârislik, ilim vârisliği manasında mecazdır ama mala vâris olmak manasında hakikattir. Bir lafzın, hakiki manasından mecazi manaya çevrilmesi zaruret olmadıkça caiz değildir. Burada o zaruret nerededir?' denilecek olursa, bu soruya şöyle cevap verilir: 'Burada söz konusu zaruret, masumun sözünü tekzipten korumadır.' denmiştir. Öte yandan, biz sadece vârisliğin mal söz konusu olduğunda hakikat olduğunu kabul etmekle kalmıyoruz;

aksine diyoruz ki, vârislik örfen yoğun biçimde bu anlamda kullanıldığı için mal vârisliğine mahsus hale gelmiştir. Dilde kelime, mutlak olarak hem ilim, hem mal hem de makam ve mertebe vârisliğine kullanılabilir. Bu, kelimenin dil bakımından hakikatidir. Kelimenin mecaz olduğunu biz de kabul ediyoruz. Fakat bu mecaz örf haline gelmiştir ve özellikle de Kur'ân'da hakiki manasına eşit olacak kadar meşhurdur. Yüce Allah şöyle buyurur: *'Sonra biz o kitabı kullarımızdan süzüp seçtiklerimize miras bıraktık.'*[517] Bir başka ayette ise *'Kendilerinden sonra kitaba vâris kılınan Kitab Ehli de Kur'ân hakkında bir şüphe ve tereddüt içindedirler.'*[518] buyrulur.

Şia bu konuda bir tartışma açıp, 'Hz. Peygamber, hiç kimseye miras bırakmadıysa, ezvâc-ı tâhiratın (temiz-muhterem eşleri) odaları kendilerine niçin verildi?' der. Bunun cevabı çok basittir. Bir kere bu soru tamamen bir demagojiden ibarettir. Çünkü o odaların Rasûlullah'ın (s) eşlerine verilmesi miras açısından değil, odaların onların kendilerine ait olmasından dolayıdır. Dahası, Hz. Peygamber her bir odayı bir eşi için bina etmiştir. Dolayısıyla bu bir bağıştır ve bağış kabızla (teslim almakla) tamam olmuştur. Bağış da bir mülkiyet sebebidir. Hz. Peygamber, kızı Fatıma ve Üsame için de oda bina etmiş ve bunu onlara teslim etmiştir. Hz. Peygamber'in bina ettiği evlere sahip olan herkes, onun döneminde bunlar üzerinde bir malikin tasarrufu gibi tasarruf etmekteydi. Sonra Ehl-i Sünnet ve Şia'nın icmasıyla sabit olan şu haber de bunu gösterir: Rivayete göre, İmam Hasan ölmek üzereyken Hz. Âişe'den izin ister ve dedesi Hz. Peygamber'in yanına defnedilebilmek için kendisinden bir parça toprak talep eder. Eğer bu oda mü'minlerin annesi Hz. Âişe'nin mülkü olmasaydı izin istemenin ve bir parça toprak talep etmenin anlamı kalmazdı. Kur'ân'da da ezvâc-ı tâhiratın odalarına malik olduklarına bir nevi işaret vardır. Yüce Allah, *'Evlerinizde oturun.'*[519] buyurmaktadır. Görüldüğü üzere Yüce Allah, *'evler'*i onlara nispet etmekte ve *'Rasûl'ün evlerinde oturun.'* dememektedir.

Ehl-i Sünnet'ten bu konunun aslına şöyle cevap verilmiştir: Hz. Peygamber'in vefatından sonra malı, bütün Müslümanlara vakıf hükmündedir. Dolayısıyla dönemin halifesi, dilediği malı dilediği kimseye tahsis edebilir. Nitekim Hz. Ebu Bekir, Peygamber'den (s) intikal eden bir kılı-

---

517. Fâtır, 35/32.
518. Şûrâ, 42/14.
519. Ahzâb, 33/33.

cı, bir zırhı ve Düldül adındaki boz renkli katırını almıştır. Oysa Hz. Ebu Bekir, Peygamber'in (s) hiçbir şekilde mirasçısı değildi. Yine sahih rivayetlerde yer aldığına göre, Hz. Ebu Bekir, Zübeyr b. Avvâm'a ve Muhammed b. Mesleme'ye Hz. Peygamber'in bazı mallarını vermiştir. Oysa kızı Fatıma'ya istemesine rağmen Fedek arazisinden miras vermemiştir. Ve bütün rivayetlerin ortak ifadesine göre bu yüzden Hz. Fatıma'nın keyfi kaçmıştır. Hz. Fatıma daha sonra bu davadan vazgeçmiş ve bu arazinin babası tarafından kendisine hibe (bağış) edildiğini iddia etmiş ve Hz. Ali'yi, Hz. Hasan ve Hüseyin'i ve Ümmü Eymen'i buna şahit göstermiştir. Ancak, bu hüccet de Şia'nın iddiasına göre yine sağlam bir delil değildir ve hibe de halifenin o zamanlar gördüğü dinî ve dünyevi maslahata göre mümkün olmamıştır. Nitekim bu konuyu el-Eslemî *'et-Tercumetu'l-Abkariyye ve's-Savlecetu'l-*Hayderiyye'de zikreder ve uzun uzun anlatır.

Bu konudaki haberi inceleyecek olursak şunları görürüz: Hz. Ebu Bekir, miras ayetini Peygamber'den (s) duyduğu haber dolayısıyla tahsis etmiştir. Peygamber'in verdiği haber, kendisinden bunu vasıtasız olarak duyan kimse hakkında hiç kuşkusuz yakînî ilim ifade eder. Onun bu haberi duyması nedeniyle gereğince amel etmesi kendisine vaciptir. Haberi onunla birlikte ister bir başkası daha duymuş olsun isterse olmasın fark etmez.

Gerek Ehl-i Sünnet, gerekse Şia'dan usul bilginleri ittifakla derler ki; bir haberin mütevatir ve mütevatir olmayan diye taksim edilmesi, Hz. Peygamber'i (s) görmeyen ve haberini râviler vasıtasıyla duyanlar bakımındandır. Yoksa Hz. Peygamber'i (s) müşahede eden ve kendisinden vasıtasız olarak haber işiten hakkında değildir. Şu halde *'Biz peygamberler topluluğu miras bırakmayız.'* haberi Hz. Ebu Bekir nezdinde kat'îdir. Çünkü bu haber onun açısından mütevatir gibidir. Hatta daha da ileridir. Kat'î haber, kat'î olan bir başka haberi -bilginlerin ittifakla ifade ettiklerine göre- tahsis eder. Dolayısıyla bu haberle, peygamberlere mirasçı olmaktan söz eden ayetler arasında bu yüzden herhangi bir çelişki yoktur.

Fatıma'nın (r) Fedek arazisinin kendisine babasından miras kaldığı iddiası önceki haberin yalan olduğunu göstermez. Aksine bu haberi onun duymadığı anlamına gelir. Bu da Hz. Fatıma'nın değerini, şanının yüceliğini düşürmediği gibi çok âlim olduğu kanaatini değiştirmez. Aynı şekilde, ezvâc-ı tâhirâtın Hz. Peygamber'in vefatından sonra kendi odalarını almaları da ha-

berin yalan olduğunu göstermez. Hz. Fatıma'nın Fedek arazisinin kendisine babası tarafından bağışlandığı şeklindeki iddiası bizce kesin değildir. Tam tersine kesin olan; miras kaldığı şeklindeki davasıdır. Bir an için bağışlanma iddiasını kabul etsek bile onun, adı geçen kişileri şahit olarak getirdiğini kabul edemeyiz. Çünkü icma ile sabittir ki, hibe (bağış) ancak kabz (teslim almak)la tamam olur. Oysa Fedek arazisi hiçbir zaman Hz. Fatıma'nın elinde olmamıştır ki şahit göstermeye ihtiyaç kalsın. Yine bir an adı geçen kişilerin Fatıma (r) lehine şahitlik ettiklerini kabul etsek bile Hz. Ebu Bekr'in onların şahitliklerini reddettiğini kabul edemeyiz. Aksine 'Bu şahitliğe dayanarak hüküm vermemiştir.' deriz. Burada şahitliğe dayanarak hüküm vermemekle şahitliği reddetmek arasında fark vardır. Şahitliğin reddi, bir kimsenin şahitliğini -mesela-yalancılıkla suçlanmak gibi bir sebeple kabul etmemek demektir. Oysa hüküm vermemek, -şahidin adil olma şartını taşımasıyla birlikte aranması gereken bazı şartların yokluğu nedeniyle- onu yürürlüğe koymamak demektir. Hz. Fatıma'nın bundan dolayı keyfinin kaçması ise bir beşer olmasının neticesidir. Musa (a) da kardeşi Harun'a (a) kızmış, hatta onun sakalını ve başını tutmuş ama bu durum iki kardeşin değerinden hiç bir şey eksiltmemiştir. Üstelik Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali vasıtasıyla onun gönlünü almış, o da razı olmuştur. Nitekim bu mesele, *'Medâricu'n-Nubuvve'*, *'Kitâbu'l-Vefâ'*, Dihlevî'nin *'Şerhu'l-Mişkât'*ında ve başka eserlerde aynen böyle kayıtlıdır.

İmamiye mezhebinin muteber kitaplarından *'Mahâccu's-Sâlikîn'*de *ve başka eserlerde bu açıkladıklarımızı destekleyen ibareler mevcuttur. Şöyle rivayet ederler: Hz. Ebu Bekir, Hz. Fatıma'nın (r) kendisine soğuk davrandığını ve ilişkisini kestiğini ve o günden sonra yanında Fedek arazisi hakkında hiç konuşmadığını görünce bu, zoruna gider ve onun gönlünü almak ister. Hz.Fatıma'ya gelir ve der ki: 'Ey Peygamber'in (s) kızı! Sen iddianda haklısın. Fakat ben Peygamber'in (s) sizin yiyeceğinizi ayırdıktan sonra Fedek arazisinin mahsulünü fakirlere, miskinlere ve yolda kalmışlara verdiğini gördüm. Siz Fedek arazisinin ürünlerini ne yapacaksınız?'* Hz. Fatıma cevap verir: *'Babam ne yaptıysa ben de onu yaparım.'* Hz. Ebu Bekir der ki; *'Allah adına sana söz veriyorum ki, ben de o arazinin mahsulü hakkında babanın yaptığının aynısını yapacağım.'* Hz. Fatıma da, *'Vallahi öyle yap.'* der. Hz. Ebu Bekir de, *'Vallahi böyle yapacağım.'* der. Bunun üzerine Hz. Fatıma, *'Ya Rabbi! Şahit ol ki ben buna razıyım ve ondan söz aldım.'*

der. Nitekim Hz. Ebu Bekir Fedek arazisi ürünlerinden onlara yiyeceklerini verir, kalan mahsulü fakirlere, miskinlere ve yolda kalmışlara pay ederdi.

Açıklanacak bir nokta daha kaldı. O da, Hz. Ebu Bekr'in Hz. Fatıma'ya Fedek arazisi hakkında istediği muameleyi yapma fırsatını vermemesi konusudur. Hz. Ebu Bekr'in böyle davranmasının sebebi; yanlış anlamayı önlemek, birçok kalbin kırılmasına yol açacak olan isteme kapısını kapamak veya bu meselede Müslümanların önüne kapıları daraltmaktır. Şöyle bir söz varit olmuştur. 'Bir mü'min iki seçenekten birini yapmakla imtihan olursa bunların daha ehven olanını tercih eder.'[520] Üstelik Hz. Fatıma'nın Hz. Ebu Bekr'den razı olması, mirası Hz. Fatıma'ya vermemekle doğru da yapmış olsa, yanlış da yapmış olsa ona dil uzatma kapısını kapatma sayılır. Doğruya ulaştıran Allah'ı tespih ederim. Peygamberlerini konuşurlarken hata işlemekten koruyan O'dur."][521]

"(Çocuklar) ikiden fazla kadın iseler..." Yani, *"ölen kişinin evlatları ikiden fazla olup kadın iseler ve kendileriyle birlikte mirasçı olarak ölenin oğlu yoksa"* demektir. ***"Evlad"*** kelimesi müzekker olduğu halde ***"Kunne"*** fiilindeki zamirin müennes kılınması cümlenin *"haber"*inin müennes olmasından dolayıdır. Bazıları bu sebebi, *"müpteda"*yı müennes kılarak yani; *"el-mevlûdât"* veya *"el-vârisât"* şeklinde takdir ederek açıklamışlardır. ***"İkiden fazla"*** yani kızlar sayıları kaç olursa olsun eğer ikiden fazla iseler, ***"Ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır."*** Yani ölen babalarının ya da ölen annelerinin bıraktığının üçte ikisi onlarındır. ***"Eğer"*** mirasçı çocuk yalnız ***"bir kadınsa"*** yani, eğer mirasçı olarak bir kadın bulunur ve onunla birlikte bir erkek ya da kız kardeş bulunmazsa, ölünün bıraktığının ***"yarısı onundur."*** Kalanı ise diğer vârislerindir. Bunların her birinin hakkının ne kadar olduğu yeri geldikçe görülecektir. Ayette geçen ***"vahideten"*** kelimesinin mansup okunması cumhurun tercih ettiği kıraat şeklidir. Nâfi (ö.159/ 775) ise ***"Kâne"*** fiilini tam fiil kabul ederek kelimeyi *"vahidetun"* şeklinde merfû okumuştur.

---

520. Bu lafızla herhangi bir hadis bulamadık. Ancak, Buharî'de Hz. Aişe'den rivayetle anlamca buna benzer şöyle bir hadis vardır:

Hz. Aişe der ki: *"Hz. Peygamber, iki mesele arasında muhayyer kaldıkça -günah olmadığı müddetçe- mutlaka bunların en kolayını alırdı. Eğer günahsa o zaman o insanların içinde günahtan uzak duran kişi olurdu. Hz. Peygamber -ilâhî yasak çiğnenmedikçe- asla kendi nefsi için intikam almazdı. Eğer Yüce Allah'ın yasağı çiğnenirse o zaman Allah için intikam alırdı."* Buharî, *Edeb*, 80.

521. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, IV/221.

Yüce Allah'ın çocukların mirasları hakkında zikrettikleri bunlardır. Bunlar ölüye en yakın tabakayı oluştururlar. Yüce Allah burada kadın mirasçıların haklarını ayrıntısıyla beyan etmiştir. Buna göre kadın mirasçılar erkek mirasçılarla birlikte bulundukları takdirde, bir erkek iki kız hissesini alacaktır. Mesela mirasçılar bir kadın bir erkek şeklindeyse erkek üçte ikiyi, kadın da üçte biri alacaktır. Eğer bir erkek ve iki kız şeklinde iseler erkek yarısını, iki kadın da yarısını alacaktır. Her bir kadın bu yarıyı aralarında eşit biçimde böleceklerdir ki, her birinin hissesi terekenin dörtte biri eder. İşte miras bu esasa göre paylaştırılacaktır.

Buna karşılık ölünün mirasçısı sadece kadınlardan ibaretse onların hükmü de zikredildiği gibidir. Yani mirasçı bir kadınsa mirasın yarısını, iki ve daha fazla kadınsa üçte ikisini alacaklardır. Kadınlar sadece iki oldukları takdirde ne alacaklar? Buna değinilmemiştir. Bundan dolayı âlimler bu konuda ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre; iki kadın, bir tek kadında olduğu gibi terekenin yarısını alacaklardır. Cumhura göre ise; onlar ikiden çok olduklarında nasıl üçte ikiyi aralarında bölüşüyorlarsa yine böyle yapacaklar ve üçte ikiyi alacaklardır. Peygamberimiz'in (s) döneminden itibaren -daha önce geçen Cabir hadisinde geçtiği üzere- uygulama da böyle olmuştur. Cumhur bu görüşünü desteklemek için birçok delil ileri sürmüştür. Bunlardan en güçlü olan ikisi şöyledir:

Birincisi, Ebu Müslim'in (ö.322/933) bu hükmün Yüce Allah'ın *"Erkeğe kadının payının iki misli..."* şeklindeki ifadesinden anlaşılacağı şeklindeki görüşüdür. Bu yaklaşımın meseleye bakış açısı şöyledir: Bir erkek, bir kadınla birlikte mirasçı bulunduğu takdirde mirasın üçte ikisini alırdı. Buna göre bir kadın hissesi *"üçte bir"* olduğuna göre, iki kadın hissesi *"iki tane üçte bir"* olmuş olur ki bu da üçte iki demektir. O halde üçte iki, iki kadının hakkı olur. Ebu Müslim bir kadının hükmünün ayetin mantûkundan[522] anlaşıldığı kanaatindedir. Kadınların çok oldukları takdirde miras paylarını açıklayan hükümle, onu takip eden bir kadının mirası hükmünün *"fâ"* ile atfedilmesi de bunu gösterir.

İkincisi, iki kadının hissesi onların kız kardeşlere kıyas edilmesiyle de anlaşılır. Çünkü kız kardeşlerin miras payları sûrenin sonunda zikredilmiş-

522. *"Mantûk"*, lâfzın sözde zikri geçen ve ifade edilen bir şeyin hükmüne delâlet etmesi demektir. (Bkz: Prof. Dr. Zekiyyuddin Şaban, ***İslâm Hukuk İlminin Esasları***, Sayfa. 344. Türkçesi, İbrahim Kâfi Dönmez. -Çev.-)

tir. Yüce Allah şöyle buyurur: ***"Kız kardeşler iki tane olursa (erkek kardeşlerinin bıraktığının) üçte ikisi onlarındır."***[523]

Ben de derim ki; bu hüküm, -burada kızlarla ilgili ve sûrenin sonunda kız kardeşlerle ilgili olmak üzere- kadınların miraslarını ele alan ayetlerin tümü göz önüne alınarak başka bir metotla da anlaşılabilir. Yüce Allah, sûrenin sonunda kız kardeşlerin ikiden çok oldukları takdirde miraslarını, burada da kızların sadece iki kız oldukları takdirde miraslarını açıklamamıştır. Bu her iki ayet birlikte göz önüne alındığında, birinde zikredilmeyen hüküm diğerinden anlaşılabilir. Bu bir çeşit ihtibâk[524] sanatı kabilindendir. Erkek kardeşlerin anneyi hacbetmesi[525] konusunda bunu bir kez daha beyan edeceğiz. Ayette geçen ***"fevka"*** kelimesinin zâid olduğunu söyleyenlere de, ayetin manası "*'Çocuklar ikiden fazla ve daha yukarısı kadın iseler'* şeklindedir." diyenlere de katılamıyorum.

Kadınlar hakkında yapılan bu ayrıntılı açıklamadan anlaşılıyor ki; kadınlar hiçbir zaman terekenin tamamını miras olarak alamazlar. Buradan çıkan sonuç; erkek çocuk bir başına mirasçı bulunduğu takdirde terekenin bütününü alabileceği yolundadır. Erkeğin yanında bir de bir veya birden çok erkek kardeşi varsa tereke bu iki erkeğin veya erkek çocukların arasında eşit biçimde bölüşülür.

Yüce Allah çocukların hükmünü açıkladıktan sonra anne-babanın miras hükmünü açıklamaya geçiyor. Anne-baba, ölüye arada herhangi bir vasıta olmaksızın direkt olarak bitişen ve mirasçı olan akrabalardan ikinci mertebeyi oluştururlar. Yüce Allah şöyle buyurur: ***"Ölenin çocuğu varsa anababasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır."*** Burada geçen ***"ebeveyhi"***den maksat *"ölünün ana-babası"* demektir. Zaten böyle olduğu ifadenin akışından anlaşılmaktadır. İnsan bu ayeti okurken bunların kim olduğunu anlamak için duraklamaz ve bunların ölünün ana-babası olduğu-

523. Nisâ, 4/176.

524. *"İhtibâk"*, sânîde naziri ispat olunan lâfzı evvelden ve evvelde naziri müspet olunanı sânîde hazf eylemektir. İki cümle zikroluna ki her birinde âhara mütekabil kelime olmakla her birinden âharda zikrolunanın zıddını hazf eylemekten ibarettir. (Bkz: Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, III/1056 -Çev.-)

525. *"Hacb"*, İslâm miras hukuku terimi olarak, daha yakın mirasçının bulunmasının, daha uzak olanların miras hissesini azaltması veya mirasçılığını engellemesi demektir. Birinci duruma *hacb-ı nuksan*, ikinci duruma *hacb-ı hırmân* adı verilir. (Zekiyyuddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, Sayfa. 344. Dipnot: 194. Türkçesi, İbrahim Kâfi Dönmez. -Çev.-)

nu hemen anlar. Anne de baba da mirasın altıda birini eşit biçimde alırlar. Bu payda aralarında herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Bu konuda anne-baba, kız ve erkek çocuklar, kız kardeşlerle erkek kardeşler ve eşlerde olduğu gibi farklı farklı hisse almazlar. Bu farkın gözetilmemesi annenin mertebesinin büyüklüğündendir. Böylece anne, zevciyet ve başka açılardan babadan farklı pay alsa bile çocukları söz konusu olduğunda babaya eşit olmuş olur. Tabi bu eşitlik ölenin bir veya birden çok çocuğu olduğu takdirdedir. Anne-babanın eşit biçimde bölüştüğü üçte bir hisseden gerisi, yukarıdaki tafsilat üzere, ölenin çocuklarına verilir. ***"Eğer çocuğu yok da ana-babası ona vâris olmuş ise, anasına üçte bir (düşer)."*** Ölenin kendi sulbünden çocuğu olmadığı gibi oğlunun oğlu veya oğlunun oğlunun oğlu yoksa ve sadece anne-babası kendisine vâris olmuşlarsa bu takdirde anne mirasın üçte birini alır. Kalanı ise babanındır. Nitekim bu, sadece anne-babanın mirasçı olması halinde bilinen bir husustur. İşte bu durumda anne-baba, *"Erkeğe kadının payının iki misli"* kuralına girmiş olurlar ki, bu durumda herkes kendi tabakasında yer alır. Anne-baba, ölenin çocukları varken birbirlerine eşit miktarda miras aldılar, çünkü evlat karşısında saygınlıklarının eşit olması gerekir. Bu meselede ise baba, tayin edilen miras hissesini almak bakımından anneden fazla almıyor, aksine altıda biri tayin edilmiş hak olarak geriye kalanı da asebe olarak alıyor. Çünkü açıkladığımız bu meselede babadan başka asabe yoktur. Çocukları üzerinde hakları büyük olduğu halde anne-babanın mirastan hissesi çocukların hisselerinden azdır çünkü onlar çoğunlukla mala-mülke çocuklardan daha az muhtaç olurlar. Ayrıca ya yaşları ilerlemiştir, ömürlerinin çoğunu tüketmişler, geriye az bir ömürleri kalmıştır; ya ekonomik yönden kimseye muhtaç değildirler ve kendilerinin malları mülkleri vardır; ya da kendilerine bakmak zorunda olan ve sağ kalan çocukları vardır. Çocuklara gelince; ya henüz küçüktürler, çalışıp kazanabilecek güçte değildirler ya da yetişkin oldukları halde evlilik masraflarını temine ve çocuk yetiştirmeye muhtaçtırlar. İşte bu ve o sebepler yüzünden çocukların mirastan payları anne-babaların paylarından daha fazla olmuştur.

"Eğer" ölenin, ana-babasıyla birlikte ***"kardeşleri varsa"*** geriye bıraktıklarından ***"anasına altıda bir (düşer)."*** Kardeşler ister erkek, ister kız, ister ana-baba bir, ister sadece ana bir veya baba bir olsun fark etmez. Bu kardeşler birden çok oldukları takdirde anneyi hacbederek hissesini üçte birden altıda bire indirirler. Bir kardeş ise anneyi hacbettmez. Âlimler kardeşlerin

-gerek erkek gerek kız olsunlar- iki kişi olmaları durumunda ihtilaf etmişlerdir. Sahabelerin ekserisinin görüşüne göre, anneyi hacbedip hissesini üçte birden altıda bire indirmekte iki kardeş de ikiden çok kardeş gibidir. Asr-ı saadetten beri uygulama da böyle yapılmıştır. İbn Abbas ise bu görüşe muhalefet etmiştir. Rivayete göre İbn Abbas Hz. Osman'a, "İki kardeş annenin hissesini üçte birden altıda bire hangi şeyle indirmektedir? Allah Teâlâ, *'Eğer'* ölenin, ana-babasıyla birlikte *'kardeşleri varsa'* diyerek sadece *'ihva'*dan (*kardeşler*) söz ediyor. *'Ahavan'* (*iki kardeş*) senin kavminin lisanında *'ihva'* demek değildir." Hz. Osman bu itiraza şöyle cevap verir: "Benden önce verilmiş ve çeşitli yörelerde uygulanmakta olan bir hükmü reddedemem." İbn Abbas'ın ikinin çoğul sayılamayacağını ifade etmesi ve Hz. Osman'ın bu konuda ona katılması çoğulun en asgarisinin üç olduğuna delildir. Zaten usul bilginleri nezdinde tercihe şayan olan da budur. Bazı bilginler çoğulun en asgarisinin iki olduğunu söylerler. Ebu Bekir Bâkıllânî (ö.403/1012)'nin görüşü bu yöndedir. Bu görüşü savunan bilginler, *"Çünkü kalpleriniz sapmıştır."*[526] ayetini delil olarak alırlar ve "Böyle bir ifadeye ancak ikiden çok değil, sadece iki kalp muhatap olabilir." derler. Bu zayıf bir delildir. Araplar, tesniye (ikil) kelimeyi onun ikil zamirine izafe ettiklerinde, -bir izafette tesniye tesniyeyle bir arada olmasın diye- çoğul yaparlar. Bu görüşteki bilginlerin bir başka delili de *"İki ve yukarısı cemaattir."* hadisidir.[527] Bu hadis zayıftır. Hadisi İbn Mâce, Dârakutnî, Hâkim Ebu Musa'dan rivayet ederler. Bu hadisi, İmam Ahmed'in Ebu Ümame'den tahric ettiği *"Bu ikisi cemaattir."* hadisiyle[528] Buharî'nin mealen rivayet ettiği hadis takviye eder. Fakat bu hadislerde konu lügat yönünden çoğulun neye denildiği değildir. Bu hadislerde konu edilen şey, cemaatle namaz faziletinin elde edileceği en asgari sayının ne olduğu meselesidir. Ki bu asgari kişi imam ve cemaat olmak üzere en az iki kişidir. Bunlar bir de *"(Çocuklar) ikiden fazla kadın iseler, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır."*[529] ayetini delil olarak alırlar ve derler ki; *"İkiden fazla kadına 'nisâ' (kadınlar) denmesi, iki kadına da 'nisâ' denilebileceğini ifade eder."* Görüldüğü üzere bu delil de güçlü değildir. Kur'ân buna delâlet etseydi İbn Abbas yukarıda nakledilen sözünü söylemez, Hz. Osman da ona katılmazdı. Usul bilginlerinin

526. Tahrim, 66/4.
527. Buharî'nin *Ezân* kitabının 35. babının başlığı böyledir.
528. Ahmed b. Hanbel, V/254, 269.
529. Nisâ, 4/11.

çoğunluğu da bu görüş üzere yürürler ve cem' (çoğul) sîgasının ve hakikatinin üç ve yukarısı olduğunu söylerler. Ve "Bu sîga iki sayısı hakkında kullanılırsa bu, mecazi bir kullanımdır." derler.

Cumhurun, annenin iki erkek ve iki kız kardeşle hacbedileceğini söylerken delilleri nedir o halde? Bu delil Hz. Peygamber ve Raşit halifelerin bu konudaki hükümleridir. İbn Abbas, bu konuyu onlardan daha iyi bilemez ve Kur'ân'ı onlardan daha ince anlayamaz. Buradan bizim çıkardığımız şudur: Arap dili, esas itibarıyla -çoğunlukla olmasa bile- az önce zikrettiğimiz deliller yardımıyla iki'nin çoğul sîgasına (kipine) dâhil olduğunu göstermiyorsa biz de şöyle deriz: Şeriat, cemaatle namaz ve miras meselesinde ikiye çoğul hükmünü bağlamıştır. Çünkü şeriat, -daha önce geçtiği üzere vârisler arasında erkek yoksa- iki kız kardeşe ve iki kıza tıpkı ikiden çok kıza ve kız kardeşe verdiği gibi üçte iki hisse vermiştir. Eğer biz, "Hakkında hüküm zikredilmeyen iki kız, hükmü nassla belirtilen iki kız kardeş gibidir; hükümleri belirtilmeyen iki kız kardeş, hükmü nassla bildirilen iki kız gibidir." diyebiliyorsak... "Çünkü Yüce Allah, ihtibâk sanatıyla bu iki zümreden her birinin hükmünü açıklarken, birinin hükmünü birinci ayette beyan ederken mukabilinin hükmünü hazfederek açıkladı. Bu iki zümreden birinin hükmünü diğer ayette beyan etmişse berikinde hazfederek beyan etti." diyorsak... Yüce Allah, *"De ki: Doğrusu ben (kendi başıma) size ne zarar verebilirim ne de bir yol gösterebilirim."*[530] Yani ne zarar verme ne fayda verme, ne yol gösterme ne de yoldan çıkarma gücüne sahibim. *"Ne yakıcı güneş görürler orada ne de dondurucu soğuk."*[531] Yani, ne güneş görürler orada ne de ay, ne sıcak görürler ne de dondurucu soğuk, buyuruyorsa... Evet, bütün bunlar caizse ki biz bunları Kur'ân'ın ya mantûkundan ya da mefhûmundan[532] alıp saydık, o zaman şu soruyu sormak gerekir; iki erkek ve kız kardeş anneyi hacbetme konusunda ikiden çok erkek ve kız kardeş hükmündedir diyemez miyiz? Elbette deriz. Çünkü bu konuda iki ile çoğulun birbirinden farksız olduğu ortaya çıktı. Hz. Peygamber, Raşit halifeler ve onlardan sonra gelenler hep böyle uygulaya gelmişlerdir. İbn Abbas'ın Arap dilinin zahirî kullanımına bakarak buna

---

530. Cin, 72/21.

531. İnsan, 76/113.

532. *"Mefhûmun delâleti"*; lâfzın sözde zikri geçmeyen ve ifade edilmeyen bir şeyin hükmüne delâlet etmesi demektir. (Zekiyyuddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, Sayfa. 344. Türkçesi: İ. Kâfi Dönmez. -Çev.-)

muhalefet etmesi bu şer'î terimle çelişmez, dil yine kendi kullanımında devam eder. Istılah konusunda ise itiraz olamaz.

Ancak İbn Abbas'ın cumhura muhalif bir başka görüşü daha vardır. İbn Abbas bu görüşünde makule onlardan daha yakın olabilir. Onun görüşüne göre annenin hissesini üçte birden altıda bire indirip onu hacbeden kardeşler, anneden hacbettikleri altıda bir hisseyi kendileri alırlar, kalan hisse de babanındır. İbn Abbas'a göre kardeşler hacbettikleri hisseyi almayacaksa annelerini hacbetmelerinin hiçbir anlamı olmaz. Zaten hacbin diğer çeşitlerinde de bilinen hep böyle olduğudur. Kural şudur: Miras almayan hacbetmez. Şu halde kardeşlerin bulunmasının sadece babanın hissesini artırmaya sebep olması hiç makul ve mantıklı değildir. Cumhur ise şöyle der: Ayet-i kerime kardeşlerin anneyi hacbeceklerini söylüyor, ayette onların herhangi bir şey alacaklarından söz edilmiyor. Şu halde geriye kalan altıda beş hissenin tamamı babanın olur. Baba, altıda biri aslî hissesi olarak alır çünkü onun hissesi annenin hissesiyle aynıdır, kalanı da *"asabe"* olarak alır. Burada cumhurun görüşü Kur'ân'ın lafzına daha yakındır. Önceki görüşleri de manasına daha yakındı. İbn Abbas ise her iki yerde cumhurun tam aksi konumdadır.

Ayet-i kerîme buraya kadar anne-babanın, ölenin çocuğuyla birlikte mirasçı olmasını, yanlarında başka bir vâris olmaksızın sadece kendilerinin mirasçı olmasını ve bir de ölenin kardeşleriyle birlikte mirasçı olmasını zikretti. Geriye anne-babanın ölenin eşiyle, ya da başka bir ifadeyle eşlerden birisiyle birlikte bulunması durumu kaldı. Bu meselede sahabelerin cumhuruyla İbn Abbas arasında ihtilaf vardır. Cumhura göre mirasçı olan eş, kocaysa mirastan kendi hissesi olan yarım hisseyi alır. Eğer kadınsa terekenin dörtte birini alır. Eşler hisselerini aldıktan sonra kalan anne-babanındır. Anne, kalanın üçte birini alırken baba da geriye kalanı alır. İbn Abbas'a göre; koca hissesini alır, anne de üçte birini alır. Yani anne bütün terekenin üçte birini alırken baba da kalanı alır. İbn Abbas der ki, "Kur'ân'da *'kalanın üçte biri'* diye bir kavram bulamıyorum."

Bu meselede iki suret vardır ya da bu mesele iki şekildedir. Ferâiz bilginleri bu meseleye *"ömeriyeteyn/arrâveyn"* veya *"garibeteyn"* ismini verirler.

Söz konusu meseleden birincisine göre ölenin karısı ile ana-babası mirasçı olarak kalır. Bu durumda karısı dörte bir alır ki bu toplam terekenin 12'de 3'üne eşittir. Anne cumhura göre kalanın üçte birini alır ki bu da 3'tür.

Baba da geriye kalanı alır ki bu da 6'dır. Bu durumda ana-baba hissesi için *"Erkeğe, kadının payının iki misli"* kuralı işlemiş olur. İbn Abbas'a göre anne tüm terekenin üçte birini alır ki bu da 12'de 4 demektir. Baba kalanı alır ki bu da 5 eder. Bu durumda anne-baba hakkında yukarıda zikredilen kaide işlememiş olur.

İkincisine göre ise ölenin kocası ile ana-babası mirasçı olur. Bu durumda koca, 12'nin yarısı olan 6'yı alır. Ana, kalanın üçte birini alır ki bu da 12'de 2'dir. Baba da kalan 4'ü alır. Böylece yukarıdaki kural işlemiş olur. İbn Abbas'a gelince, ona göre anne toplam terekenin üçte birini alır ki bu da 12'de 4'tür. Baba ise kalanı alır ki bu durumda kalan 12'de 2'dir. Bu durum da ortaya çıkan yukarıdaki kaidenin tam tersi bir durumdur. Zira bu meselede bir dişi, erkeğin payının iki mislini almış olur. Cumhurun görüşü ortaya çıkan kaide açısından Kur'ân'a uygundur. Bu kaide daha önce geçtiği üzere evlatlar, kardeşler ve kardeşlerle birlikte bulunduklarında anne-baba hakkında çalıştığı gibi -bundan sonraki ayette ifade edildiği üzere- eşler hakkında da geçerlidir. İbn Abbas ise sadece lafzın zahirine muvafakat etmiştir o kadar.

Bu meseleyi incelediğimizde görülecektir ki, mirasta karı-kocalık hakları anne-babanın haklarından daha önceliklidir. Çünkü anne-baba, eşler (karı-koca) hissesini aldıktan sonra kalanı bölüşmektedirler. Bazıları bu durumu açıklarken şöyle derler: "Karı veya koca birbirlerine akrabalık sebebiyle değil de sonradan meydana gelen (musâharet) karı-kocalık sebebiyle mirasçı oldukları için, hisselerinin verilmesi de öncelik hakkı olan vasiyet kabilinden olmuştur ve bu terekenin aslından alınmaktadır. Karı veya koca hissesini aldıktan sonra kalanı da anne-baba ile akrabalık sebebiyle mirasçı olanlar arasında taksim edilir."

Biz deriz ki; eğer böyle olsaydı karı veya kocanın hissesi çocuklarla ve ölenin kardeşleriyle birlikte bulunduklarında da öncelikle verilir ve bu düzenli uygulanan bir kural olurdu. Oysa durum böyle değildir. Bana göre bunun açıklaması şöyledir: Mal ve nafaka söz konusu olduğunda karı-koca hakları, anne-baba hakkından daha güçlüdür. Her ne kadar anne-baba hürmet ve saygıya karı-kocadan daha layık ve daha şerefli olsalar da... Bunun sebebi şudur: Birincisi, ana-baba çocuklarının evlenmesi durumunda geçim yönünden iyice bağımsız hale gelirler. Paraya ve mala çocuklarından ve ekseriyetle onlarla aynı yaşta olan eşlerinden daha az ihtiyaç duyarlar. Çünkü

ömürlerinin ekserisini geçirmişlerdir. Sonra çocuklarının mallarına ihtiyaç duydukları takdirde buna bütün çocukları katkıda bulunacaktır. Karı-koca ise birlikte bir arada yaşar. Her biri diğerinin varlığını tamamlar. Öyle ki bir eş âdeta bir bütünü tamamlayan diğer yarımdır. Bu, eşlerden her birinin diğeriyle bütünleşmesi nedeniyle anne-babasından ayrılmasıyla gerçekleşir. Böylece eşler arasında nafaka hak ve hukuku daha güçlü bir hal alır. Bundan dolayı şeriatta kadının erkek üzerindeki nafaka hakkının öncelikli bir hak olması temel kural olmuştur. Bundan dolayı, bir koca sadece iki ekmeğe sahip olsa ve açlıktan ölmek üzere bulunsa ölmemek için birini kendisi yer, diğerini hanımına ayırması gerekir. Bu ekmeği ne anne-babasına ne de başka bir akrabasına veremez. O halde karı-kocalık bağı hayati, sosyal en güçlü bir bağdır. Hatta insanın evlâdıyla olan bağı da bunun bir uzantısıdır. Her ne kadar başka açıdan çocukların hakkı -daha önce geçtiği üzere- daha öncelikli ve daha güçlü olsa da...

Yüce Allah devamla şöyle buyurur: ***"(Bütün bu paylar ölen tarafından) yapılacak vasiyetten (sonradır)."*** Yani "Ey mü'minler! Allah size içinizden ölenlerin evlatlarına şu kadar, anne-babasına şu kadar verilecektir." diye emreder. Bu da ölen tarafından yapılacak vasiyetin yerine getirilmesinden sonradır.

Kıraat imamlarından İbn Âmir (ö.118/736), İbn Kesîr (ö.120/737) ve Ebu Bekir Şu'be (ö.193/808) rivayetiyle Âsım (ö.1127/744) *"yusî"* filini meçhul sigasıyla *"yûsâ"* şeklinde okurlar. Bunların dışındaki kıraat imamlarıysa, malum sigasıyla *"yûsî"* şeklinde okurlar.

"Vasiyet" kelimesi zaten *"yapılan vasiyet"* anlamına geldiği halde bir de ayette *"yapılan veya yaptığı vasiyet"* şeklinde vasfedilmesi, onu pekiştirmek ve ölüye aidiyetini araştırmak gerektiğini vurgulamak içindir. Çünkü hakları araştırmak ve incelemek gerekir. Bunlar, benim aklıma ilk elden gelen fikirlerdir. Bazılarına göre böyle bir *"niteleme"* genellik ifade etmek içindir. ***"Veya borçtan sonradır."*** Yani ölenin geriye bıraktığı borcundan sonradır. Ayette vasiyetin borçtan önce zikredilmesi, onun mirasa benzemesi ve eda edilmesinin vârislerin zoruna gitmesinden dolayıdır. Oysa yerine getirilme açısından sıralama itibarıyla borç, terekeden ilk verilmesi gereken malî yükümlülüktür. Borcu vasiyet takip eder. Vasiyet, borcun ödenmesinden sonra terekenin geriye kalan kısmından eda edilir. Borç ödenip vasiyet yerine ge-

tirildikten sonra kalan miras vârisler arasında bölüştürülür. Ayette ***"borç"***un vasiyet üzerine atfının *"vav"*la değil de *"ev"* edatıyla yapılması yerine getirilmenin vacipliği açısından aralarında fark olmadığına, ister birlikte ister ayrı ayrı olsun her ikisinin mirasın vârisler arasında bölünmesinden daha öncelikli olduğuna işaret etmek içindir.

"Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin size fayda bakımından daha yakın olduğunu bilemezsiniz." Bu cümle, Yüce Allah'ın ölünün terekesi üzerinde çocuklarla anâ-babalarının hisselerinin tayini ve bunun vasiyetle borcun edasından sonra geriye kalan üzerinden verilmesinin şart olduğunun ifadesi ile ***"Bunlar Allah tarafından konulmuş farzlardır."*** cümlesinin arasına geldi. Yani, zikrolunan ahkâm Yüce Allah tarafından konulmuş farzlardır. Bunlar gereğince amel etmenin vacipliğinde en ufak bir müsamaha olamaz. Bu iki ayet arasına giren ayetin manasına gelince; sizler hangi akraba gurubunun size fayda yönünden daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Babalarınızın mı yoksa çocuklarınızın mı daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Onun için ölünün terekesini taksim ederken cahiliye âdetini uygulayıp da düşmanla savaşabiliyor gerekçesiyle güçlülere mirastan pay verirken, zayıf oldukları bahanesiyle çocukları ve kadınları mirastan mahrum etmeyin. Aksine Yüce Allah'ın size emrettiğine uyunuz. O, fayda yönünden size daha yakın olanı sizden daha iyi bilir. Ki sizin dünyadaki maslahatlarınız bu faydaya dayanırken ahirette ecir ve sevabınızı büyütecek olan da budur.

Bazı âlimlere göre bu cümle vasiyet kelimesine bağlıdır. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Sizler babalarınızın mı yoksa oğullarınızın mı size fayda bakımından daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Malının bir kısmını vasiyet edip de vasiyetini yerine getirmek suretiyle size ahirette sevaba giden yolu hazırlayan babanız mı? Zira vasiyeti yerine getirmek yaptığınız iyi amellerdendir. Eğer vasiyeti yerine getirirseniz bunun benzerini yapmaya ehil olursunuz. Çünkü hayır hayrı davet eder. Yoksa hiçbir şey vasiyet etmeyip size dünya malını hazırlayan babanız mı? Bunu Yüce Allah sizden daha iyi bilir. O halde size düşen O'nun emrine sarılmak, koyduğu sınırı aşmamaktır. Şu halde miktarı çok bile olsa vasiyeti yerine getirmekten huzursuzluk duymayınız. Vasiyet eden vârisinizi ancak hayırla yâd ediniz.

"Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir." Allah Teâlâ, yaptığınız işleri kuşatan ilme ve her şeyin değerini takdir edip onları layık olduğu yere koy-

duğu sonsuz hikmete sahip olduğu için ancak içinde maslahat ve menfaatinizin olduğu hükümleri koyar. Çünkü maslahatların ve menfaatlerin nerede olduğu O'na saklı ve gizli değildir. Allah Teâlâ bir şeyi yerli yerine koymaya ve hakkın hak sahibine verilmesine engel olan kötü niyetten ve heva ve hevese kapılmaktan münezzehtir.

Yüce Allah akrabalıkta nesebin belkemiği olan çocukların ve ana-babaların mirastan hisselerini beyan ettikten sonra... -Orada da miras malına ihtiyaç duymak bakımından en önde gelenlerden başladı ki bunlar ölenin çocuklarıdır. Sonra en şerefli olanların paylarını açıkladı ki bunlar da ölenin ana-babasıdır.- Evet, çocukların ve ana-babanın paylarını açıkladıktan sonra karı-kocanın miras paylarını beyan etti. Karı-koca miras sıralamasında ikinci mertebededir. Çünkü onlar çocukların meydana gelmesine sebeptir. Sebebe ancak başka bir hedefe ulaşmak için yönelinir. Müsebbeb (netice) ise bizzat hedeftir. Bu, karı-kocalık bağının gücüne dair az önce söylediklerimizle çelişkili değildir. Çünkü tarafların birbirinden üstün tutulma açıları, itibar farklılığına bağlı olarak muhtelif olur. Yüce Allah devamla şöyle buyurmaktadır:

(Kendileriyle zevciyetin en kâmil manasıyla tahakkuk ettiği) ***"Eşlerinizin eğer çocukları yoksa bıraktıklarının yarısı sizindir."*** Çocukları ister sizden olsun, isterse başka bir kocadan olsun; ister erkek, ister kadın olsun; ister bir, ister birden çok olsun; ister direkt kendi batnından, isterse oğullarının veya -ne kadar aşağıya inerse insin- oğullarının oğullarının sulbünden olsun hiç fark etmez. Bıraktıkları mirasın sizden arta kalanı, geçen ayette Yüce Allah'ın beyan ettiği üzere- onların çocuklarına ve ana-babalarına verilecektir. Cumhûrun görüşü ve bu güne kadar uygulama bu yöndedir. İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre oğulun oğlu kocanın hissesini hacbetmez. ***"Çocukları varsa bıraktıklarının dörtte biri sizindir."*** Terekenin kalanı ise ashâb-ı ferâiz, asabeler ve zevi'l-erhâmdan olmak üzere akrabalarınındır. Bütün bunlar, Kitap ve Sünnet'ten öğrenilir. ***"Yapacakları vasiyetten ve borçtan sonra..."*** Yani, geride bıraktıkları mallarından payınıza düşen -çocuklarının olup olmaması durumuna göre- vasiyetlerinin yerine getirilmesi ve borçlarının ifasından sonra sizindir. Çünkü daha önce geçtiği gibi ölenin eğer borcu ve vasiyeti varsa bunlar yerine getirildikten sonra arta kalanı ancak vârisindir.

"Çocuğunuz yoksa bıraktığınızın dörtte biri onlarındır." Bu ayette geçen "***çocuk***" kelimesi hakkında da kadınların çocukları hakkında yapılan açıklama aynen geçerlidir. Ölenin bir tek hanımı varsa dörtte bir hisseyi tek başına alır. Eğer iki ve daha çok hanımı varsa bunlar dörtte bir hisseyi aralarında eşit bir şekilde bölüşürler. Kadınlardan arta kalan ise şer'an hak sahibi olan akrabaların ve kan yakınlığı olanlarındır. ***"Çocuğunuz varsa bıraktığınızın sekizde biri onlarındır."*** Kalanı ise çocuğunuzundur. İsterse çocuğunuzun çocuğu şeklinde aşağı doğru insin. Bir de varsa çocukla birlikte -daha önce beyan ettiğimiz üzere- ölenin ana-babası varsa onlarındır. Bütün bunlar ***"yapacağınız vasiyetten ve borçtan sonra"***dır. Böylece karı-kocadan erkek olan eş iki kadın hissesi almış olmaktadır.

"Bir koca mirasçı olarak iki veya üç ya da dört kadın bıraktığı takdirde kadınlar mirastan bir tek kadın hissesi almaktadırlar. Bu kadınlar hakkında *'erkeğe, kadının payının iki misli...'* kuralı geçerli değildir. Çünkü erkeğin hiçbir durumda karısının mirasından alacağı hissesi eksilmemektedir. Bunun hikmeti nedir? Neden iki veya üç ya da dört kadının payı bir kadının hissesinden daha fazla olmamaktadır?" diye sorulacak olursa buna cevabımız şöyle olur: Anladığımız kadarıyla bunun hikmeti, Yüce Allah'ın evlilik hakkında uyacağımız temel kuralın; bir erkeğin tek kadınla evlenmesi kuralı olduğu yolunda bizi irşadıdır. Yüce Allah, bir erkeğin ikiden dörde kadar kadınla evlenmesini çok dar şartlar altında mubah kılmıştır. Çünkü çok eşlilik, zaman zaman zaruretin gerekli kıldığı hususlardan olabilir. Bazen bu zorunluluk bizzat kadınların kendi lehlerine bile olabilir. Nitekim birden çok kadınla evlenmeyi mubah kılan ayeti açıklarken bu hususu açıklamıştık. *"Erkeğe, kadının payının iki misli"* verilmesinin hikmetini açıklarken söylediklerimizi hatırlayalım... Bu konuda temel kural, erkeğin hem kendi nefsine hem de evleneceği kadına harcama yapacak olması gerçeğiydi. Burada durumun aynısı, orası için de geçerlidir ve birbiriyle uyumludur. Çünkü nasslar birbirini destekler. Eğer bir erkeğin birden çok kadınla evlenmesi şeriatın maksatlarından olsaydı o zaman erkek çocuklara iki kadın hissesinden daha fazla, iki veya daha çok kadına bir tek kadının hissesinden daha çok verirdi. Fakat birden çok kadınla evlilik, şeriatın nazarında asıl olmayan nadir şeylerdendir. Onun için şeriat bu durumu ahkâmında gözetmemiştir. Ahkâm ancak çoğunlukla amel edilen temel kural için konur. Nadir için ise hüküm yoktur.

"*Kelâle*" Kavramı Üzerine

Yüce Allah, çocukların, ana-babaların ve eşlerin miras ahkâmlarını beyan ettikten sonra -ki bunlar ölüye arada başka bir vasıta olmaksızın direkt bağlı olan akrabalardır- ölüye arada bir vasıta ile bağlı olanların miraslarını beyan etmeye başlıyor. Bu da ***"kelâle"***dir. Yüce Allah şöyle buyurur:

"Eğer bir erkek veya kadına kelâle şeklinde (ana-babası ve evlâdı bulunmadığı halde) mirasçı olunup..." Yani, bir kadının mirasçıları arasında ana-babası ve çocukları bulunmadığı halde kelâle şeklinde malı mirasçılara kalırsa... Bu ayeti, *"bir erkek veya kadının ana-babası ve çocukları bulunmadığı halde kelâle halinde veya kelâle sahibi olarak malı mirasçılara kalırsa,"* şeklinde anlamak mümkündür. Ya da şöyle anlamak da mümkündür: Miras bırakan erkek kelâle ise yani kelâle sahibi ise... *"Kelâle"*, *"mirasçıları arasında çocuğu ve babası olmayan kişi"* demektir. Sahabelerin ekserisi kelâle kelimesini bu şekilde anlamışlardır. *"Kelâle"* kelimesi, *"kelle/yekillu"* fiilinin mastarı olup *"kelâl"* anlamındadır. Bu da *"yorgunluk, bitkinlik ve halsizlik"* demektir. Bu anlamı ifade eden *"kelâl"* kökü daha sonra istiare sanatıyla çocuk ve baba dışında uzak akrabalığı ifade etmek üzere kullanılmıştır. Uzak akrabalığın *"kelâle"* köküyle ifade edilmesi, usûl (kök) ve fürû (dal) akrabalığına göre daha zayıf olmasından dolayıdır. Bazı âlimler *"kelâle"* kökünün uzak akrabalık bağı için kullanılmasını *"kelleti'r-rahimû beyne fulânin ve fulânin"* kullanımına bağlamışlardır. Bunun anlamı ise *"Akrabalık bağı uzak oldu."* demektir. Ya da şöyle bir kullanımdan söz ederler: *"Hamele fulânun alâ fulânin sümme kelle anhu."* Yani *"Falan kes falan kes ile bağlantı kurdu sonra da ondan ayrıldı."* İşte bu anlamdan dolayı uzak akrabalık bağına *"kelâle"* denilmiştir. Razi (ö.606/1209) bunu ikinci bir izah tarzı olarak zikretmiştir. Razi bir üçüncü açıklama şeklinden daha bahseder. Buna göre *"kelâle"*, sözlükte aslı itibarıyla *"ihata etmek"*ten ibarettir. Nitekim başa giyilen taca, başı çepeçevre kuşattığı için bu kökten türeme *"iklil"* denilmiştir. Bu kelimelerden her biri kendi kapsamı içine giren bütün fertleri kuşattığı için bu kökten türeme isimle isimlendirilmişlerdir. Arapçada, *"Tekellele's-sehâbu"* demek *"Bulut etrafı kuşattı."* demektir.[533] Üstad der ki: Bütün bu açıklamaları öğrendiğine göre şimdi tefsirimize devam edebiliriz. Baba ve çocuk dışındaki mirasçılara *"kelâle"* denmesi bu akrabaların insanı kuşatan daire ve başı çepeçevre

533. Üstad'ın kendi yazısıyla kitabın kenarında şöyle deniyor: *"Ya da denir ki; kelâle, sütün tortusu demektir."*

saran taç gibi olmalarından dolayıdır. Doğum akrabalığı ise böyle değildir. Çünkü bu akrabalık çeşidinde herkes bir diğerinin uzantısıdır ve her bir fert diğerinden doğar. Tıpkı düzenli biçimde günden güne artan bir şey gibi... Bundan dolayı şair şöyle der:

نسب تتابع كابراً عن كابر   كالرمح أنبوباً على أنبوب

"Ardı ardına gelen nesep, büyükten büyüğe
Mızrak gibi boğum boğum üstüne..."

Erkek kardeşler, kız kardeşler, amcalar ve halalar gibi usul ve fûru ilişkisi dışı akrabalıkta, akrabaların ölüyle irtibatları ve bağlantıları nesep aracılığıyla olur. Üstad, daha sonra *"kelâle"* kelimesiyle miras bırakan ölünün vasfedildiğini ve bununla, ölünün çocukları ile ana-babası dışında kendisine mirasçı olan yakınlarının kastedildiğini ve vârisin vasfedildiğini ve bununla çocuklarla ana-baba dışındaki vârislerin kastedildiğini beyan etti. Ve Üstad bu manaya delâlet eden bir hadis dolayısıyla bu son ihtimali tercih etmiş ve başka âlimler gibi şöyle demiştir: "*'Kelâle'* kelimesi mastardır. Mastar azlığa da delâlet edebilir, çokluğa da. Mastar cem edilmez (çoğul yapılmaz) ve tesniyesi (ikil) olmaz." Bazı âlimler derler ki, "*'Kelâle'* ahmak anlamına gelen *'hecâce'* kelimesi gibi sıfattır."

Hz. Ömer'in şöyle dediği rivayet olunur: *"'Kelâle' vârislerden çocuk dışındaki mirasçılardır."* Rivayete göre Hz. Ömer suikasta uğrayıp da hançerlenince şöyle der: *"Ben kelâlenin, çocuğu olmayan mûris (miras bırakan) olduğu kanaatindeydim. Ama kelâlenin baba ve çocuk dışında ölenin diğer vârisleri olduğu kanaatinde olan Ebu Bekir'e muhalefet etmekten hayâ ediyorum."* Bu iki rivayeti Abdurrezzâk (ö.213/828), İbn Ebî Şeybe (ö.235/849), İbn Cerîr (ö.310/922), Beyhakî (ö.458/1066) ve başkaları Hz. Ömer'den rivayet ederler. Hz. Ömer'den gelen üçüncü rivayete gelince; bu rivayette Hz. Ömer'in *"kelâle"*yi açıklamadığı ve hakkında kanaat belirtmediği ifade edilmektedir. Bu rivayete göre Hz. Ömer şöyle derdi: *"Üç mesele vardır ki, Hz. Peygamber'in onları bize bayan etmiş olması bana dünyadan ve dünyada olan her nimetten daha sevimlidir. Bunlar hilafet, kelâle ve ribâdır (fâiz)."* Bu rivayeti Abdurrezzak, İbn Ebî Şeybe ve Ebuşşeyh ferâizde rivayet etmişlerdir. İbn Râhveyh (ö.238/852) ve İbn Merdûye sahih bir senetle Said b. el-Müseyyeb'den rivayet ederler. Bu rivayete göre Hz. Ömer, Hz. Peygamber'e *"Kelâleye nasıl mirasçı olunur?"* diye

sorar. Hz. Peygamber, *"Allah bunu beyan etmedi mi?"* der ve sonra da *"Eğer bir erkek veya kadının, ana-babası ve çocuklan bulunmadığı halde (kelâle şeklinde) malı mirasçılara kalırsa"* ayetini okur. Hz. Ömer bu ayeti âdeta anlamamış gibi davranır. Bunun üzerine Yüce Allah, sûrenin sonundaki *"Senden fetva isterler. De ki: Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor..."*[534] ayeti indirir. Hz. Ömer yine anlamamış gibi davranır ve kızı Hz. Hafsa'ya der ki: *"Hz. Peygamber'in keyfinin yerinde olduğu bir vakitte, ona kelâleden maksadın ne olduğunu sor."* Hz. Hafsa da bu soruyu sorar. Hz. Peygamber şöyle cevap verir: *"Bunu sana baban dedi. Babanın bu konuyu asla anlayacağını sanmıyorum."* Hz. Ömer şöyle derdi: *"Hz. Peygamber'in o sözleri dururken bunu asla öğreneceğimi sanmıyorum."*

Abdurrezzak'la İbn Ebî Şeybe'nin yine Said kanalıyla Hz. Ömer'den yaptıklan rivayete göre; Hz. Ömer bir kürek kemiği üzerine dede ve kelâle meselesini yazar. Sonra rabbine istihare yapmaya başlar. Hz. Ömer istiharelerinde şöyle derdi: *"Ya Rab! Bundan bir hayır varsa bunu onayla."* Hz. Ömer daha sonra suikasta uğrayıp hançerlenince o kürek kemiğini ister ve üzerine yazdıklarını siler. Sonra da şöyle der: *"Ben dede ve kelâle hakkında bir şeyler yazmıştım. Bu konuda Allah'a istiharede bulunuyordum. Şimdi ben sizi bulunduğunuz hal üzere bırakmak istiyorum."* Hz. Ömer kürek kemiği üzerine yazdığını sildiği için üzerinde ne olduğunu hiçbir zaman öğrenilememiştir. Bu rivayetler manası itibarıyla gariptir.[535] Oysa bu konuda durum açıktır. Bu konuda Hz. Ömer'den başka o nesil içinde hiç kimse kafa karışıklığına düşmemiştir. Allah Teâlâ'nın beşer hakkında değişik işleri vardır. Hayat hikâyesini okuyup da herhangi bir konuda garip yaklaşımlara sahip olmayan büyük adamlara rastlamamak çok nadirdir.

Yüce Allah kelâle hakkında iki ayet indirmiştir. Birisi, tefsirini yaptığımız bu ayettir. Bir diğeri de bu sûrenin sonundaki *"Senden fetva isterler. De ki: Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor..."* ayetidir. Bu ayette Yüce Allah, sadece ana bir kardeşlerin mirasçı olmalarını beyan ediyor. Çünkü bu safhada ihtiyaç sadece bunun hükmüneydi. Bu ayetin indiği sırada asabe[536] kardeşlerin (ana-bababir veya bababir)

---

534. Nisâ, 4/176.

535. Rivayetlerin tamamı için bkz: Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, II/754-755. Kısmen bkz: Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, II/171.

536. *"Asabe"*, İslâm miras hukuku terimi olarak, mûrisin, kendisine erkek vasıtasıyla bağla-

miraslarını beyan etmeye ihtiyaç yoktu. Sanki bundan sonra içinde asabe kardeşlerin bulunduğu kelâlenin mirası durumu gündeme gelmişti ve bu durum Hz. Peygamber'e sorulunca sûrenin sonunda yer alan kelâle ayeti indi. Bu ayet bir kız kardeşe tek başına mirasçı olduğu takdirde mirasın yarısını, iki veya daha çok olduklarında üçte ikisini, bir veya birden çok erkek kardeşe bütün terekeyi miras olarak vermektedir. Çünkü ayette şöyle ifade edilir: *"Eğer erkekli kadınlı daha fazla kardeş mevcut ise erkeğin hakkı, iki kadın payı kadardır."* Böylece sahabeler bu ayette geçen *"bir erkek yahut bir kız kardeşi varsa"* ayetinde geçen erkek ve kız kardeşin ana bir erkek ve kız kardeş olduğunda icma etmişlerdir. Çünkü asabe kardeşlerin hükmü diğer kelâle ayetinde beyan edilmektedir. Zira *"Eğer bir erkek veya kadının ana-babası ve çocukları bulunmadığı halde malı mirasçılara kalırsa ve bir erkek yahut bir kız kardeşi varsa her birine altıda bir düşer. Bundan fazla iseler üçte bire ortaktırlar."* ayeti bu kardeşlerin anne hissesi aldıklarını göstermektedir. Anne hissesi de ya altıda birdir ya da üçte birdir. Müfessirler bu manayı Übeyy'in kıraatindeki *"mine'l-ummi"* ziyadesiyle, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın *"min ummin"* ziyadesinden çıkarmışlardır. Müfessirler derler ki, *"Şaz yani mütevâtir olmayan kıraat ayetin hükmünü tahsis eder. Çünkü bu çeşit kıraatin hükmü âhad hadislerin hükmü gibidir."* Bence bu bir kıraat değildir. Bu, olsa olsa bazılarının bu iki sahabeden duydukları ve *"mine'l-ummi"* kelimesini kıraat zannettikleri bir tefsirdir. Bence bazı sahabelerin kıraatlerinde Kur'ân'ın mütevâtir okunuşuna ziyade şeklindeki bütün rivayetler bir tefsir olarak zikredilmiştir. İsterse bu rivayeti yapan sahabe bununla tefsir yapmayı kastetmemiş olsun. Hz. Peygamber, bunu söylerken ayetin tefsirini yapmak gayesiyle bu açıklamayı yapmaktaydı; bunu duyan sahabe ise Hz. Peygamber'in bu kelimenin Kur'ân'dan olduğunu kastettiğini zannetmiştir. Bu görüşümüze delilimiz, Hz. Peygamber'den bu ziyadenin olmadığı ve mütevatir olarak bize kadar ulaşan rivayettir. Tercih konusunda ravinin lafzının her hangi bir rolü yoktur. Çünkü onlar hadisleri mana itibarıyla rivayet ederler.

Kısacası ana bir erkek kardeş kelâleden altıda bir miras alır. Kız kardeş de böyledir. Bu konuda erkek ve kız kardeş arasında fark yoktur. Çünkü her iki kardeş burada annenin yerini almakta ve onun miras hissesini bölüşmektedirler. Eğer ana bir kardeşler birden çok olurlarsa o zaman üçte biri ortaklaşa

---

nan erkek hısımlarını ifade eder. Oğul, oğlun oğlu, baba, babanın babası, amca, amcaoğlu gibi... (Zekiyyuddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, sayfa. 116, dipnot 193.) Türkçesi, İ. Kâfi Dönmez.-Çev.-)

bölüşürler. Söylediğimiz sebepten dolayı erkek kardeşle kız kardeş arasında hiçbir fark yoktur. Bu taksim, benzeri daha önce geçtiği üzere *"yapılacak vasiyetten ve borçtan sonradır."* Bu ayetin iki çeşit kıraati vardır; birisi sâd harfinin fethi ile *"yûsâ"* şeklinde, birisi de az önce geçtiği üzere *"yûsî"* şeklindedir.

Burada adı zikredilen mirasçılardan geri kalanlara gelince; onlar hakkında Hz. Peygamber'in beyan ettiği şu kaide geçerlidir. *"Ferâizi ehline veriniz. Geriye kalanını da ölüye en yakın olan erkeğe veriniz."*[537] Bu hadisteki erkekten maksat asabe olan erkektir. Hadisi Buharî, Müslim ve İmam Ahmed İbn Abbas'tan rivayet ederler. Bu hükmün Kur'ân'da zikredilmeyişi Kur'ân'ın indiği asırda bu ayetle muhatap olan Arapların bütün mirası, -kadınlara ve küçüklere hiçbir şey vermeksizin- asabe erkeklere vermelerinden dolayıdır. İşte Yüce Allah, kadınlara Kur'ân'da belirlediği payı vermiş ve onlar mirasta erkekle ortak olmuşlardır. Yüce Allah büyüklere mirastan pay verirken küçüklere de vermiştir. Haklarında sükût edip de ne nassla[538] ne de fahvâ[539] ile beyan etmediği kimselerin mirası Araplara havale edilmiştir. Onlar o konuda asabelerden ölüye en yakın olanı takdim etme şeklindeki örflerine göre hareket edeceklerdir. Çünkü bunda hiçbir zarar yoktur. Ancak Hz. Peygamber'in sünnet haline getirdiği hususlar bundan müstesnadır. Sünnet olan hususlara uymak -kolayca anlaşılacağı üzere- Arapların örflerinden önceliklidir.

Sonra Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Kimse zarara uğramaksızın (yapılacak)tır."*** Yani, vârislerin bu hakları, ölenin, hayatında vârisleri zarara uğratmaksızın yapacağı sahih bir vasiyetin yerine getirilmesinden sonra söz konusudur. Peygamber (s) caiz olan vasiyeti, terekenin üçte biriyle sınırlamış ve Sa'd'ın müttefekun aleyh olan hadisinde olduğu gibi *"Üçte bir, çoktur."*[540] buyurmuştur. Şu halde üçte birin üstüne çıkacak bir vasiyet zarar vericidir,

---

537. Buharî, *Ferâiz*, 5, 7.
538. Manasına açık bir şekilde delâlet eden ve kendisinden çıkarılan hüküm sözün asıl sevk sebebini teşkil eden, bununla beraber tevil ve tahsis ihtimaline açık bulunan lâfızdır. (Zekiyyuddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, Sayfa. 315. Türkçesi, İ. Kâfi Dönmez. -Çev.-)
539. *"Fahvâ"*, lâfzın incelemek ve içtihada gerek duyulmaksızın sırf dil unsuruna dayanarak anlaşılan illetteki müştereklik sebebiyle mantuk (sözde geçen durum)un hükmünün meskût anh (sözde geçmeyen durum) için de sabit olduğuna delâlet etmesidir. Buna mefhûmu'l-muvâfaka denmesi, meskût anh olan hükmün mantûk bih olan hükme muvâfık bulunmasından ötürüdür. (Zekiyyuddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, Sayfa. 345. Türkçesi, İ. Kâfi Dönmez. -Çev.-)
540. Buharî, *Vasâyâ*, 3.

sahih değildir ve yerine getirilemez. İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre, vasiyet yoluyla mirasçıları zarara sokmak büyük günahlardandır. Yani vasiyet eden, bununla mirasçılarını zarara sokmayı kastetmişse bu büyük günahlardandır. Burada şu hususu eklemekte yarar var: Vârislerin söz konusu bu hakları ölenin borcunun eda edilmesinden sonra söz konusudur. Sahih borçta, ölen mûris (geriye miras bırakan ölü kişi), sağlığında vârislerini zarara sokmak gayesiyle borca girmediği gibi, aslında hiçbir borç almadığı halde -onları sırf zarara sokmak için- bir başkası lehine borç ikrarında da bulunamaz. Çoğu kez vârislerine kızan mûrisler böyle yaparlar. Özellikle mirasçılar kelâle ise bu durum çok görülür. Bundan dolayı bu *"kimse zarara uğramaksızın"* kaydı sadece kelâlenin mirasçılığından söz edilirken gelmiş, bundan önceki kısımlarda geçmemiştir. Çünkü ana-baba veya çocuklar ve eşler söz konusu olduğunda vârisi zarara sokma kastı çok nadirdir. Sanki böyle bir kasıt ve niyet yok gibidir.

"Allah'tan size vasiyettir." Yani Allah bunu size bir vasiyet olarak emreder. Bunlar boyun eğilmesi ve gereğince amel edilmesi gerekli olan emirlerdir. ***"Allah (sizin maslahatlarınızı, menfaatlerinizi ve içinizden vasiyet yapanların niyetlerini) hakkıyla bilendir, halimdir."*** Kadınları ve çocukları mirastan mahrum bırakmanıza nasıl izin vermemişse, hoşlanmadığınız vârislerinizi acele ile cezalandırmanıza ve vasiyet yoluyla onlara zarar vermenize de izin vermez. Allah, ahkâmı söz konusu olduğunda acele ile cezalandırmaz, emrine aykırı davranan kulunu belki tevbe eder diye aceleyle cezalandırmaz.

Günah Düşkünleri Allah'ın Merhametine Aldanmamalı!

Buraya kadar geçenleri yazdıktan sonra Üstad Muhammed Abduh'un öğrencilerinden birinin *"Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir."* ayetini tefsir ederken derste yaptığı açıklamaları yazdığı bir deftere rastladım. O açıklamaları farklı bir üslup içinde mealen özetleyerek buraya aktarıyorum:

"Yüce Allah'ın bu son ifadesi, O'nun tavsiyesini ve ahkâmını güçlü bir biçimde almaya teşvik ve bu ahkâmı getirirken bizim hayrımızın ve maslahatımızın nerede olduğunu bilerek getirdiğine dair bir dikkat çekmedir. '*O, her şeyi hakkıyla bilendir.*'[541] Biz, Yüce Allah'ın, maslahatımızı ve menfaatimizi bizden daha iyi bildiğini öğrendiğimiz takdirde O'nun tavsiyelerine ve farzlarına boyun eğmekten ve bize indirdiği hidayeti uyarınca amel etmek-

541. Bakara, 2/29.

ten başka çaremiz kalmaz. Bu ayette nasıl ***'el-Alîm'*** ismi Yüce Allah'ın bu ahkâmı, kulların maslahatını ve menfaatini bilme kuralına göre getirdiğine işaret ediyorsa, aynı şekilde vârislerin ve terekeyi elinde bulunduranların bu ahkâma göre amel ederken Yüce Allah'ı hesaba katmalarının vacipliğine de işaret ediyor. Çünkü O, çok bilendir ve bu konuda hakka sarılan ve kendi koyduğu sınırda durup onu aşmayan kimsenin hali, O'nun gizlisi saklısı olmadığı gibi, -cahiliye dönemi insanlarının yaptığı gibi- vasiyetlerden veya borçtan ya da mirasçı küçük çocukların ve kadınların haklarından bir parçasını yiyerek bu sınırları çiğneyen kimsenin hali de gizlisi saklısı değildir. Oysa bunların haklarını belirleyen Yüce Allah'tır. Bundan dolayı Yüce Allah bundan önceki ayette, *'Şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir.'* [542] ifadesini kullandı. Allah Teâlâ'nın burada ilmini hatırlatmasının iki faydası vardır: Bunlardan birisi teşrî ile ilgilidir, diğeri ise tenfizin nasıl yapılacağıyla ilgilidir.

İnsanın aklına bu ayette uygun olanın -diğer ayette olduğu gibi- *'ilim'* sıfatının 'hikmet' sıfatıyla yan yana zikredilmesi ve *'Allah ilim ve hikmet sahibidir.'* denmesidir, şeklinde bir düşünce gelebilir. Böyle yapılmadığına göre acaba ***'hilm'*** sıfatının *'hikmet'* sıfatına tercih edilmesinde ne gibi bir nükte söz konusudur? Hâlbuki sözün akışı teşrî ve şeriata uyma ile ilgilidir, tevbeye teşvik yeri değildir ki af ve rahmete uygun düşen *'hilm'* sıfatı getirilsin. Bunun cevabı şudur: Yüce Allah'ın bilgisinin hatırlatılmasının nüktesi, daha önce geçen vasiyet, borç, ferâiz (farzlar) ve tehdid hususlarında sınırlarını aşanlara uyarı içermesi dolayısıyladır. Bu uyarının gerçekleşmesi, sınırlarını aşanlarla hakları yiyenlerin ceza ile tehdidin tahakkuku günahtan daha sonraya kalabilir. Bu da gafil olan kişinin aldanmasına yol açar. Yüce Allah bize burada *'hilm'*ini hatırlatıyor ki, cezanın günahtan daha sonra gerçekleşmesi bu tehdid ve uyarıyla çelişmez. Ve bunun aldanmaya sebep olması uygun değildir. Çünkü *'halîm'* demek, *'masiyetin kendisini aceleyle cezayı hemen vermeye sürüklemediği kişi'* demektir. *'Hilm'* sıfatında *'af'* ve *'merhamet'* niteliklerinden hiçbir şey yoktur. Yüce Allah sanki şöyle demektedir: Tecavüze ve hakları yemeye tamah edenleri, bazı haddi aşanların batıl yollardan afiyetle yemeleri sakın aldatmasın. Onlar böyle yedikleri için hallerinin içyüzünü Allah'ın bildiğini ve kendileri gibilere yöneltti̇ği tehdidini unuturlar. Bunlar, kendilerinin azaptan kurtulacaklarını sanırlar ve yapmaya cesaret ettikleri taşkınlıkları sürdürmeye cüret ederler. Haklara tecavüz eden kişinin bizzat

542. Nisâ, 4/11.

kendisi bile yapılan tehdidin başına gelmeyip gecikmesine asla aldanmasın. Tevbeye koyulacağına masiyete devam etmesin. Cezanın gecikmesi ne bunları ne de onları asla aldatmasın. Çünkü bu *'hilm'* sıfatının gerektirdiği bir *'imhâl'*dir (*mühlet verme*), yoksa acizlikten veya bilgisizlikten kaynaklanan bir *'imhâl' değildir*. Her şeye kadir ve hilm sahibi olan Allah'ın hilminden günahkârın istifadesi, günahın iğrençliği ve kötü akıbeti üzerine düşünüp de tevbe etmesi ve Allah'a dönmesi için kendisine bir süre verilmesi şeklindedir. Günahkâr kimse günahına ısrarla devam ederse o zaman *'hilm'* sıfatının onun durumunu düzeltme noktasında hiçbir faydası kalmaz. Hilm sahibinin ona vereceği ceza bir hadise meydana geldiğinde sefihin buna vereceği cezadan daha beterdir. Bu konuda Arapçada *'Yumuşak/ağır başlı adamın öfkesinden kork!'* şeklinde bir atasözü vardır.[543] Çünkü hilm sahibinin öfkesi, ancak hilmin en son dercesine vardığından, günahlar o hilmden hiçbir eser bırakmadığı sırada patlar. İşte o zaman hilm sahibinin intikamı korkunç olur. Evet, Yüce Allah'ın hilmi zail olmaz, fakat Allah herkese belli bir miktarda muamele eder. Yüce Allah şöyle buyurur: *'O'nun katında her şey ölçü iledir.'*[544] Aklı başında bir insanın Allah Teâlâ'nın hilmine aldanmaması gerekir, tıpkı keremine aldanmaması gerektiği gibi. *'Ey insan! Seni yaratıp düzgün ve dengeli kılan, seni istediği bir şekilde biçimlendiren, ihsanı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir? Hayır! Bütün bunlara rağmen siz yine de dini yalanlıyorsunuz.'*[545]"

تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا
الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿13﴾ وَمَنْ يَعْصِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ
وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ مُهِينٌ ﴿14﴾

13- Bunlar Allah'ın (koyduğu) sınırlardır. Kim Allah'a ve Peygamber'ne itaat ederse Allah onu, zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır. Orada devamlı kalıcıdırlar. İşte büyük kurtuluş budur!

543. Türkçede de *"Yavaş atın tepmesi sert olur."* derler. (Çev.)
544. Ra'd, 13/8.
545. İnfitâr, 82/6-9.

14- Kim Allah'a ve Peygamberi'ne karşı isyan eder ve sınırlarını aşarsa Allah, onu devamlı kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azap vardır.

Peygamber'e İtaatin Keyfiyeti

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: ***"Bunlar Allah'ın (koyduğu) sınırlardır."*** ayetindeki ***"bunlar"*** kelimesi bu sûrenin ilk başından bu ayetten öncesine kadar zikredilen bütün ahkâmı ihtiva eder. Bir başka ifadeyle; Allah Teâlâ, bu ahkâmı mükelleflerin amelleri için sınır kılmıştır. Mükellefler amellerini yaparlarken o sınıra varıncaya kadar serbesttirler. Mükelleflerin bu sınırı aşması ve oradan öteye geçmesi caiz değildir. Allah Teâlâ'nın emrettikleri, yasak ettikleri hatta mubah kıldıklarına dair bütün ahkâmı için aynı şeyler söz konusudur. Çünkü bütün bunların bir sınırı vardır. Mükellef bu sınırı aştığında yasak bölgeye girmiş olur. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Yiyin, için fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez."*[546]

Ben de derim ki; itaatin ekseni bu sınırlar dâhilinde kalma üzerinedir. Sözünü ettiğimiz sınır da şeriattır. İsyanın ekseni de bu sınırlara tecavüz etmeye dayalıdır. Bundan dolayı Yüce Allah, bu ahkâmın sınır olduğunu beyan eden bu cümleyi, itaat ve isyana mutlak cezanın ve karşılığın zikriyle birbirine bitiştirdi ve ***"Kim Allah'a ve Peygamberi'ne itaat ederse..."*** buyurdu. Allah'a itaat demek, Peygamberi'nin (s) lisanı üzere getirmiş olduğu dine uymak demektir. Peygamber'e itaat demek, onun rabbinden getirmiş olduğu dine uymak demektir. Hz. Peygamber'e itaat etmek, Allah'a itaat etmekle birdir. Nitekim Yüce Allah bu sûrede şöyle buyurur: *"Kim Rasûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur."*[547] Bu ayet tefsiriyle birlikte ileride gelecektir. O halde Peygamber'e itaatin Allah'a itaatle birlikte zikredilmesindeki nükte nedir acaba? Şöyle denebilir: Allah'a itaatle Peygamber'e (s) itaat, Hz. Peygamber'in, söylediklerini rabbine isnat ettiği ve bunların O'ndan vahy olduğunu beyan ettiği durumlarda bir olur ve ikincisi birincisiyle aynileşir. Peygamber (s) kendi içtihadına dayanarak bazı şeyleri emredip yasaklayabilir. Peygamber (s) bunu kesin bir dille ifade ediyorsa ve verdiği emrin kesinlik ifade etmeyip sadece irşat ya da güzel görme mahiyetinde olduğuna, getirdiği yasaklamanın da sadece mekruhluk ya da çirkin görme niteliğinde

546. A'raf, 7/31.
547. Nisâ, 4/80.

bulunduğuna her hangi bir delil de yoksa o zaman bu konuda ona itaat etmek vacip olur. Verilen emir ya da yasaklama ister ibadetlerde ister siyasi ve hukukî meselelerde olsun hiç fark etmez. Çünkü Hz. Peygamber ümmetin imamı (önderi) ve hâkimi (yöneticisi)dir. İslâm âlimleri ittifakla ifade ederler ki; Allah Teâlâ, peygamberlerin içtihadî hatalarını kabul etmez, aksine onlara hatalarının ne olduğunu açıklar. Yüce Allah, hem hatanın nerede olduğunu beyan eder hem de içtihada kendi katında razı olduğu doğruya ulaştırma hakkının verilmemesi dolayısıyla o peygamberi affettiğini zikreder. Nitekim Yüce Allah'ın Tebük gazvesine katılmamak için izin isteyen bazı münafıklara Hz. Peygamber'in izin verdiğinde ona karşı şu hitabı buna örnektir: *"Allah seni affetti. Fakat doğru söyleyenler sana iyice belli olup, sen yalancıları bilinceye kadar onlara niçin izin verdin?"*[548] Bazen de bu doğruyu beyan, azarlama ile birlikte olur. Nitekim Yüce Allah, Bedir esirlerinden fidye kabul etme eğiliminde olan Hz. Ebu Bekir'in içtihadına uygun içtihatta bulunduğunda kendisini azarlamış ve *"Yeryüzünde ağır basıncaya (küfrün belini kırıncaya) kadar, hiçbir peygambere esirleri bulunması yaraşmaz. Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, hâlbuki Allah (sizin için) ahireti istiyor. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir. Allah tarafından önceden verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldığınız fidyeden ötürü size mutlaka büyük bir azap dokunurdu."*[549] buyurmuştur. Abese Sûresi'nin başında da, kendisini irşat etmesini isteyen âmâdan yüz çevirdi diye onu eleştirmiştir.[550]

Hz. Peygamber'in (s) örf ve âdet, ziraat vb. sırf dünya hayatına dair söyledikleri bu kapsama dâhil değildir. Çünkü bu gibi işler din olmadığı gibi kaza (hukuk) ve siyaset de değildir. Bundan dolayı Peygamber (s) hurmaların aşılanması konusunda *"Sizler dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz."*[551] buyurmuştur.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Peygamber'e itaat etmek bizatihi Allah'a itaat etmek demektir. Çünkü o, içinde dünya ve ahiret saadetimiz de dâhil olmak üzere bizim maslahatlarımıza dair Yüce Allah'ın kendisine vahyettiği şeyleri emretmektedir. Peygamber'e (s) itaat Allah'a itaatle birlikte zikrediliyor, çünkü Yahudilikten önce ve sonra, hatta İslâm'ın doğuşundan

548. Tevbe, 9/43.
549. Enfâl, 8/67-68.
550. Abese, 80/1-2.
551. Müslim, *Fezâil*, 141.

sonra günümüze kadar insanın, aklı ve ilmi sayesinde vahye ihtiyaç duymayacağına inanan kimseler vardır. Bunlardan birisi şöyle der: Ben âlemin âlîm ve hakîm bir yaratıcısı olduğuna inanıyorum. Buna inandıktan sonra aklımın gösterdiği hayrı işliyor, kötülükten kaçınıyorum. Bu, insanın bir hatasıdır. Eğer bu doğru olsaydı peygamberlere ihtiyaç kalmazdı. Fâtiha Sûresi'nin tefsirinde geçti ki insan türü fıtri özelliği itibarıyla dinin hidayetine (yol göstermesine) muhtaçtır. Dinin hidayeti, Yüce Allah'ın beş duyu, vicdan ve akıldan sonra insana bahşettiği dördüncü hidayet aracıdır. İnsan aklı dinin yardımı olmaksızın hiçbir asırda herhangi bir topluma yol göstermeye ve onu ilerletmeye kâfi olmamıştır.

Bu mülahazalara şüpheci ve inkârcılar cephesinden şöyle cevap verilebilir: Biz birçok toplum görüyoruz ki, hiçbir dine mensup olmadıkları halde hem kendilerine hem de insanlara faydalı olacak yüksek seviyede fikir, edep ve güzel amellerde yüksek derecelere tırmanmış insanlar vardır. Hatta dinî taassuptan soyutlanmış akıllı bir kimse bütün insanların kendisi gibi olmasını temenni eder. Hatta birçok filozof, toplumların edep ve terakkide bunlar gibi olmaları için çaba harcarlar.

Bu mülahazalara şu şekilde cevap verilmiştir:

Birincisi: Burada söz konusu olan; halk, kabile ve toplum gibi insan topluluklarının hidayetidir. Ki bunlar ister bedevî olsunlar, isterse medenî; sosyal hayatta insanlık vasfı bu toplulukların terakkisi ile gerçekleşir. Tarih bize şunu öğretmiştir ki, yeryüzünde tarihin tanıdığı ve kaydettiği medeniyetlerden din esası üzerine kurulmamış hiçbir medeniyet yoktur. Hatta eski Mısır, Keldânî ve Yunanlılar gibi putperest toplulukların medeniyetleri bile bu hükme dâhildir. Kur'ân, bize doğru yolun gösterilmesi (hidayet) maksadıyla uyarıcı bir peygamber gönderilmemiş hiçbir kavmin olmadığını öğretmektedir.[552] Biz, buradan yola çıkarak diyoruz ki, bu putperest karakterli dinlerin bile, dayandığı ilâhî bir kökeni vardır. O dini benimseyenlere putperestlik daha sonra sirayet etmiş ve dinin ilâhî aslına galebe çalmıştır. Tıpkı onlardan sonra gelen din mensuplarına sirayet ettiği gibi. Ve bu dinlerin -kesin veya zanni olarak- aslı, tamamen veya kısmen bakidir. Tarihin aslını tam olarak ve bozulmadan insanlık için muhafaza ettiği İslâm dininden başka hiçbir din yoktur. Bununla birlikte tarih, bu mezheplerin mensuplarına putperest-

552. Fâtır, 35/24.

liğin nasıl sirayet ettiğine de sayfalarında yer vermiştir. Tevil ve cehaletin hâkim olduğu Nusayrilik, Bâtınilik ve başka mezheplerde olduğu gibi... Hatta bu çağda İslâm'a mensup olanlar arasında onun zahirî ahkâmı namına çok az şey bilenler vardır. Bunların din adına bütün bildikleri; Hindistan'ın uçsuz bucaksız köşelerinde olduğu gibi komşularından farklı olarak inek eti yemenin caizliği, bazı Rus cumhuriyetlerinde ve başka yerlerde olduğu gibi evlenmenin şekli, ölülerin nasıl gömüleceğinden ibarettir. Bu gerçekleri öğrenen kimse, eski ilâhî kökenli dinlerin zamanla putperestliğe dönüşebileceğini uzak bir ihtimal olarak görmez. Peygamberlere ve dinin gösterdiği yola uymak her medeniyetin esasıdır. Çünkü maddi terakkinin itici gücü manevi terakkidir. Çağımızda sosyal felsefenin üstadı Herber Spencer'in sözleri işte karşımızda duruyor. Hep birlikte okuyalım: "Toplumların medeniyetlerinin belkemiği olan adapları ve faziletlerinin tümü dine dayalı, din temeli üzerine kuruludur. Bazı bilginler bunları din esasından uzaklaştırmak, ilim ve akıl esasına dayandırmaya çabalamaktadırlar. Bu çabanın yapıldığı toplumların, dinden akıl ve ilim esasına geçerken akıbeti meçhul, zararı belirsiz manevi bir kaosa sürüklenmesi kaçınılmazdır." Bu ifadeler, mealen Spencer'in kitaplarında yer alan ifadeleridir. Spencer, Üstad Abduh'la konuşurken kendisine şöyle der: "Şu son yıllarda İngiliz toplumunda fazilet duygusu sakatlanmış ve zaafa uğramıştır. Çünkü İngiliz toplumunda maddiyata tamah duyguları güçlenmiştir. Biz biliyoruz ki, İngiliz toplumu, medeniyeti en sağlam, ilerlemesi en yaygın bir toplum olarak Avrupa toplumları arasında dine en çok sarılan bir toplumdur. Çünkü din, -fazilet ve adap ruhu da dâhil olmak üzere- medeniyetin belkemiğidir. Ancak, Avrupa medeniyeti Hıristiyanlık dininin özünden (ruhundan) uzaktır. Hıristiyanlığın özü, dünya malı, saltanatı ve dünya ziynetinden el-etek çekmektir. Eğer İncil'in getirdiği adaptan bazı müspet unsurlar bu toplumlara hâkim olmasaydı, maddi medeniyetlerinde aşırıya kaçarlardı ve iyilik yapma, hayır işleme gibi olumlu hiçbir unsurdan da eser olmazdı. O zaman da medeniyetleri hızla yok olur, çökerdi. Her kim medeniyet dinden ne kadar uzak olursa, sükût ve helake o kadar yakın olur derse, bu hükmünde aşırı gitmiş olmaz; bu konudaki düşüncesi sosyoloji kurallarından uzak da sayılmaz."

Yukarıdaki düşünceye verilen bu cevabın özü şudur: Toplum içinde linsiz ama faziletli olan bazı fertlerin varlığı, Üstad Muhammed Abduh'un linin insan türü için dördüncü hidayet rehberi olduğu yolundaki tespitiy-

le çelişmez. Bu hidayet insanı ahiret saadetine sevk ettiği gibi, dünyada da medenî mükemmelliğe sevk eder.

İkincisi: Fikrî ve edebî yönden ileri ama inkârcı bir kimsenin, inkâr üzere yetiştiğini ve küçüklüğünden beri dinle hiç ilişkisinin olmadığını kesin olarak söylemek mümkün değildir ki, bu yücelikleri elde ederken dine hiç ihtiyaç duymamıştır, densin. Çünkü biz, çocukları inkâr üzere yetişen hiçbir toplum tanımıyoruz. Biz, kendi toplumu içinde terakki edenlerin en önde gelenlerinden sayılan bu dinsizlerden bazılarını tanıyoruz. Ve biliyoruz ki, onlar çocukluk yıllarında çok dindar ve dinlerinin adabına ve faziletlerine çok bağlı birer kişiydiler. Bunlara dinsizlik duygusu, daha sonra yaşları ilerlediğinde, yetiştikleri dinin bazı esaslarıyla çelişen felsefeye daldıkları zaman arız olmuştur. Felsefe, insanın bazı inanç esaslarını ve görüşlerini değiştirebilir. Fakat felsefede, dinî adabı ve faziletleri çirkin gösteren ifadeler olmadığı gibi, insanın melekelerini ve ruhunun derinliklerine kök salan ahlâkî duygularını ortadan kaldıracak ifadeler yoktur. Dinsizlik, helal malla kanaat etmek gibi dinî bazı adaplara savaş açar. İnsanı malını çoğaltmaya teşvik eder. İsterse bu para, insanların haklarını yemek ve kumar oynamak gibi haram yoldan elde edilsin hiç fark etmez. Yeter ki, kişi birlikte yaşadığı kimseler arasında kendini hakir kılacak ya da hapse atılmasına yol açacak sebeplerden kaçınsın. Dinsizliğin mücadele ettiği bir diğer adap ise şehevî konularda iffettir. Bundan dolayı dinsizlik insana fuhşiyatı, -az önce zikredilen şartı ihlal etmemek kaydıyla- mubah kılar. Bu, insan fikirlerinde ve adabında yüksek bir mertebede ise söz konusudur. Böyle olmayanlara gelince; onları yeryüzünde fesat çıkarmaktan, ekini ve nesli helak etmekten ancak büyük güç engelleyebilir. Avrupa devletleri, hakları muhafaza etmek için polis ve zabıta gücü tanzim etmeseydi hiç kimsenin ne malını ne de ırzını muhafaza etmesi mümkün olamazdı ve bütün Avrupa'yı kaos ve huzursuzluk sarardı. Adap ve ahkâmda dinin hükümlerine riayet edildiği zamanlarda, toplumlarda ırz ve haklar bu zabıta gücü olmaksızın muhafaza edilebiliyordu. Buradan çıkan sonuç; dünya saadeti için Allah'a ve O'nun peygamberlerine itaat etmek şarttır ve kaçınılmazdır. Üstelik burada ayetin ifade akışı, ahiret hayatındaki daimi saadet üzerinedir. Bundan dolayı itaatin karşılığı olarak ***"Allah onu, zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır."*** ifadesi gelmektedir. Böyle bir ifadenin tefsiri daha önce geçmişti. Bizler bu ***"cennetler"***e iman ediyoruz ve bunların dünyada gördüğümüz bahçeler-

den daha yüce olduğuna inanıyoruz. Bunların nasıl olduğunu araştırmamamız gerektiği inancını taşıyoruz. Çünkü bunlar gayb âlemine ait bir olaydır.

Yüce Allah, *"yudhilhu"* ifadesindeki zamirin tekil olarak getirilmesi *"vemenyuti'"* lafzının tekil olması açısından, vasfın, yani hal durumunda gelen ve sıfat olarak çoğul şeklinde gelen *"hâlidîn fîhâ"* ifadesinin çoğul şeklinde gelmesi ise manaya riayet içindir. Çünkü kelimenin başında yer alan *"men"* harfi umum manasını ifade eden müfred lafızlardandır. Zaten bu da herkezçe bilinen bir durumdur.

"Hulûd"un tefsiri daha önce geçmişti. İleride birçok ayetin tefsiri yapılırken yine gelecektir. ***"İşte büyük kurtuluş budur!"*** Çünkü bu saf ve daimidir. Böyle bir nimetin yanında bir takım can sıkıntısı, dert ve tasa gibi nimetin tadını boğaza düğümleyen kısa dünya hazlarını elde etmenin herhangi bir anlamı yoktur.

"Kim Allah'a ve Peygamberi'ne karşı isyan eder ve sınırlarını aşarsa Allah, onu devamlı kalacağı bir ateşe sokar." Bu cümlede hâl olan *"hulûd"* kelimesi, *"yudhilû"* fiilindeki mansup zamir gibi müfred olarak getirilmiştir. Böylece *"haliden"* denilerek, *"men"* kelimesinin lafzı göz önüne alınmıştır. Üstad Abduh bunun nüktesi olarak şu görüşü tercih etmiştir: Cennet ehlinin çoğul kelimeyle zikredilmesi, onların topluca nimetleneceklerine ve birbirleriyle ünsiyet içinde olacaklarına işaret etmek içindir. Çünkü nimetten yararlanan kimse başkalarıyla birlikte olmaktan sevinç duyar. Hikmet erbabından el-Maarrî (ö.449/1057) der ki:

ولو أني حبيت الخلد وحدي   لما أحببت بالخلد انفرادا

"Verilse ebedilik bir başıma bana,

İstemezdim ben onu tek başıma."

Buna karşılık Allah'a ve O'nun Peygamberi'ne isyanı kendisini cehenneme sürükleyen kimse ise böyle değildir. Çünkü o öyle bir azaba uğrayacaktır ki, azabı içinde kıvranmaktan başkasıyla ünsiyet peyda edemeyecektir. O bir başına olacak, başkasıyla bir arada bulunmanın ne lezzetini tadacak ne de ünsiyet peyda edecektir. Başkalarıyla bir arada bulunmanın menfaatlerinden yararlanamayacağına göre o zaman âdeta azap içinde bir başına gibi olacaktır. İşte ayet-i kerimedeki, *"haliden"* kelimesiyle bu gerçeğe işaret olunmak-

tadır. Üstadımızın tercih ettiği bu manayı Yüce Allah'ın *"Zulmettiğiniz için bugün (nedamet) size hiçbir fayda vermeyecektir. Çünkü siz, azapta ortaksınız."*[553] ifadesi de desteklemektedir.

Hududullah'ı Aşanların Akıbeti

Ayetin zahirine göre Yüce Allah'ın koyduğu sınırları çiğneyen isyankâr kimse cehennemde ebediyen kalacaktır. Bu mesele üzerinde Eş'arîler ve diğer Ehl-i Sünnet mezhepleri ile Mutezile ve onlar gibi düşünen diğer mezhepler arasında meşhur ihtilaf söz konusudur. Mutezile ve taraftarlarına göre büyük günah işleyen kimse cehennemde ebediyen kalacaktır. Ehl-i Sünnet ise, -kâfir veya asi olarak ölmedikçe- böyle bir kimsenin ebediyen cehennemde kalmayacağını söylemektedir. Ehl-i Sünnet'e göre böyle bir kimsenin işi Allah'a kalmıştır. Büyük günah işleyen kimse iki seçenekten birisiyle muamele görecektir. Ya Yüce Allah kendisini affedip bağışlar, ya da günahı kadar azap eder sonra da onu cennete koyar. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurur: *"Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar."*[554] Bu ayet, sûrenin tefsiri yapılırken ileride gelecektir. Ehl-i Sünnet ve Mutezile'den her biri kendi görüşüne delâlet eden ayeti esas kabul etmekte ve diğer ayetleri o temel aldıkları ayete irca etmektedir. Bu, isterse tevil ederek başka mana vermek suretiyle ayeti zahirî manasından çıkarmak pahasına da olsa hiç fark etmez.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Ayetin manası üzerine ihtilaf eden bazı bilginler, bu ayette ifade edilen ***"Allah'ın sınırları"***'ndan maksadın, cins isim olarak *"sınır"* değil, konulan bütün *"sınırlar"* olduğu kanaatini benimsemişlerdir. Buna göre, her kim Yüce Allah'ın bütün sınırlarını aşar, bunlardan hiç biri karşısında durmazsa kâfirdir ve cehennemde ebedidir. Bazıları ise böyle düşünmez. Onlara göre cüzi bazı sınırları aşmaya da *"teaddî"* (*sınırı aşma*) denir. Bu, Allah'a boyun eğmek olmadığı için kâfirliktir ve hükmü inkâr etmek demektir. İnkâr ya sarih olur ya da faili açıkça belirtmese de sarih olmaz, fakat hakiki olur. Çünkü bir insanın hakkı olan bir şeyi alıp başkasına vermek, ancak ve ancak bu konuda Yüce Allah'ın hükmünü inkâr etmekten veya o konuda kuşku duymaktan kaynaklanır. Bir yönetici, nezdinde hırsızlık suçu sabit olduğu halde hırsızı hapse atar da elini kesmezse,

553. Zuhruf, 43/39.
554. Nisâ, 4/116.

o kişi Yüce Allah'ın hırsızlık cezası için getirdiği haddi (cezayı) inkâr ediyor ya da çirkin görüyor demektir. Bunları işleyen kimse açıkça belirtmese de bu her iki fiil kâfirlik sayılır.

Üstad mealen şöyle dedi: Ehl-i Sünnet ve Mutezile arasında çıkan bu ihtilafı düşündüğünüzde, ihtilafın özde değil lafızda olduğunu göreceksiniz. Çünkü bu ayette, günah olduğunu bildiği halde günahta ısrarlı olan kimse konu edilmektedir. Çünkü Allah Teâlâ, kurtuluşa eren ve cennete koşanlar hakkında şöyle buyurur: *"Bir de onlar, işledikleri kötülüklerde bile bile ısrar etmezler."*[555] Çünkü günah işleyen ve işlerken bunun yasak bir fiil olduğu aklına gelmeyen kimse, bilerek ve ısrarla günah işleyen kimse sayılmaz. Biz daha önce günahkârın iki hali olduğunu beyan etmiştik. O açıklamamızı tekrarlamak isteriz ve ölene kadar da ifadeden geri kalmak istemeyiz.

Günahkârın birinci hali şehvet ve öfke gibi nefsî motivasyonun günahkâra baskın gelmesi halidir. Bu durumdaki bir kimse o esnada ilâhî emirden gafildir ve dolayısıyla günaha girer ama ilâhî tehdit aklında değildir, Yüce Allah'ın yasaklamasını hatırlamamaktadır. Hatırladığında da öyle zayıf bir durumdadır ki, yasaklık ona kendisine galebe çalan nefsî saikin zulmeti içinde zayıf bir ışık gibi gelir. Onun için o ışık, çok geçmez ya yok olur ya da gözünden kaybolur. Ama şehveti sükûnete erdiğinde ya da gazabın sesi kesildiğinde, yasaklığı ve tehdidi hatırladığında pişman olup tevbe eder. Psikolojik olarak nefsini şiddetli bir şekilde kınama halet-i ruhiyesi içine girer. İşte bu, bir çeşit cezadır. Böyle bir kimse ahirette kurtulmaya layık bir kimsedir.

Günahkâr için düşünülen ikinci durumda ise kişi cüretle günah işlemeye atılır. Haramlığını bile bile, onu itaate tercih ederek kasıtla işler. Bu durumdaki kişiye, bu konuda yasaklık olduğunu ve ilâhî tehdit bulunduğunu hatırlatmak günah işlemekten vazgeçirmez. İşte kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatan kimse bu kimsedir. Kuşatmıştır ki, o da şehvetini Allah'a ve O'nun elçisine itaate tercih etmiştir. Yüce Allah'ın şu ayeti tam da bu gibi kimseler içindir. *"Hayır! Kim bir kötülük eder de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte o kimseler cehennemliktirler. Onlar orada devamlı kalırlar."*[556]

Burada şöyle bir mülahaza hatıra gelebilir: Bu durumda olan birçok insan vardır ki durumları tam da böyle olduğu halde, Yüce Allah'ın affı ve mağfi-

555. Âl-i İmran, 3/135.
556. Bakara, 2/81.

retini umabilmektedirler. Bu, o kişide insanı kurtaran imanın varlığına bir delil değil midir? Bu yaklaşıma şöyle cevap verilebilir: Yüce Allah'ın yasağını ve bu konudaki tehdidini bile bile bir günahta ısrar eden kimse, Allah'ın verdiği haberin doğruluğuna inanmıyor, O'nun şeriatını boyun eğmiyor demektir. Hâlbuki O'nun rahmetine ve rızasına ancak şeriatına boyun eğmekle erilir. Allah'ın azabı ve cezası da koyduğu sınırları aşma nedeniyle başa gelir. O halde böyle bir kimse Allah Teâlâ ile alay ediyor demektir. Hiçbir korku ve pişmanlık duymadan isyanda ısrar, Allah'ın azametine, vaadinde ve tehdidinde doğru sözlü olduğuna olan imanla bir arada bulunamaz. Benim buraya kadar yaptığım açıklamalardan ortaya çıktı ki, Ehl-i Sünnet'le Mutezile arasındaki bu ihtilaf özde değil, sadece sözdedir.

Ben de derim ki: Bunlar, Üstad'ın bu ayetin tefsirinde meşhur metoda göre yaptığı açıklamalardır. Eğer okuyucu, Üstad'ın icazet verdiği bu gibi meselelerde bizim metodumuzu hatırlarsa -çünkü biz metodumuzu tefsirde ve *el-Menâr*'da fetvalar kısmında açıkladık- bu makamda daha fazla bilgi sahibi olur. Ben "*bu metot*" derken, günahların ve cürümlerin nefse olan etkisini kast ediyorum. Benim anlayışıma göre günahlar nesfe öyle tesir eder ki, imanın o nefsin üzerinde hiçbir etkinliği kalmaz. Yakında bu sûrenin 17. ayeti "*Allah'ın kabul edeceği tevbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenlerin tevbesidir.*" ayetini tefsir ederken bu konuyu yeniden ele alacağız.

"Ve onun için alçaltıcı bir azap vardır." Üstad Muhammed Abduh dedi ki: *Yüce Allah, "**azâbu'l-muhîn**"* (***alçaltıcı azap***) deyimiyle, değer vermemek suretiyle ruha verilecek azabı kast etmiştir. Merhum Üstad şunu demek istiyordu: Söz konusu olan isyankâr kişinin bedeni, acı çeken bir canlı olarak cehennemde azap görecektir. Ruhu ise, onurun ve şerefin ne demek olduğunu hisseden bir insan olarak alçaltılma ve aşağılanmakla azap görecektir. Yüce Allah'tan alçaltıcı azaptan kurtuluş ve tükenmez nimetleri elde etmeyi dileriz.

وَاللَّاتِي يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِن نِّسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِّنكُمْ فَإِن
شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّىٰ يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّـهُ لَهُنَّ
سَبِيلًا ﴿15﴾ وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنكُمْ فَآذُوهُمَا فَإِن تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا
إِنَّ اللَّـهَ كَانَ تَوَّابًا رَّحِيمًا ﴿16﴾

15- Kadınlarınızdan fuhuş yapanlara karşı aranızdan dört şahit getirin. Eğer şahitlik ederlerse, o kadınları ölüm alıp götürünceye kadar yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar evlerde hapsedin.

16- İçinizden onu yapan her iki tarafa ceza verin; eğer tevbe eder ve (amellerini) düzeltirlerse artık onlara ceza verip eziyet etmekten vazgeçin; çünkü Allah tevbeleri çok kabul eden ve çok esirgeyendir.

Fuhuş Fiili ve Cezası

El-Bikâî (ö.148/885) tefsir kitabı *Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver*'inde bundan önceki ayetleri tefsir ettikten sonra, önceki ayetlerle bu son ayetler arasındaki ilişkiyi şu ifadelerle açıklar: "Yüce Allah, daha önce kadınlara iyi davranılmasını emretti. Dünyada lütuf bazen sevap vermek suretiyle, bazen engel olmak ve ceza vermekle olur. Çünkü şeriatların odak noktası adalet, insaf ve her konuda ifrat ve tefritten kaçınmaktır. Yüce Allah bundan sonra ifadesini, isyankâr kullarına değer vermeyeceğini ifade ederek bitirdi. Bu, aslında o kulu fesattan alıkoyarak ona yapılmış bir lütuf ve ihsandır. Çünkü gaye, fesadın kulu sonsuza dek helake sürüklememesidir. Allah'a isyanın en çirkini de zinadır. Zina kadınlarda daha çoktur, kadınlar yüzünden çıkan fitne daha büyüktür. Kadından gelecek zarar daha tehlikelidir. Çünkü onlar, erkeklerin mirasçıları arasına -zina ederek- kendilerinden olmayan çocuğu sokabilirler. Bundan dolayı Yüce Allah, kadınları engellemeye önem verdiği için bu ayette önceliği onlara verdi ve *'Kadınlarınızdan fuhuş yapanlara karşı...'* ifadesini kullandı."

Ben derim ki, tefsirini yapacağımız bu iki ayetle bundan önceki ayetler arasındaki ilişki şu noktadan sağlanıyor: Erkeklerle ve kadınlarla ilgili olan

bazı hükümler açısından bu iki ayet, bundan önceki ayetler gibidir. Miras ayetlerinin kadınların ahkâmını beyan eden ifadelerin akışı içinde yer aldığı daha önce ifade edilmişti. Amaç; kadınların ahkâmını beyan etmek olduğu için de miras konusunda kadının mirası esas kılınmış ya da temel esas gibi kılınmış, erkeğin hissesi o asıl üzerine bina edilerek ortaya çıkmış ve kadının hissesinden yola çıkılarak anlaşılır kılınmıştı.[557] Bu iki ayetten önce konu; kadınların da erkekler gibi mirasçı oldukları, onlar hakkında adaletten ayrılmama ilkesi, onlara adil davranmak şartıyla kendileriyle kaç sayısına kadar evlenmenin helal olduğu vb. gibi konulardı. O halde erkeklerin fuhuş yapmalarının hükmünün zikredilmesinin ardından kadınların fuhuş işlemelerinin hükmünün getirilmesinde şaşılacak hiçbir şey yoktur. Yine bu hükmün bundan önce geçen ayetlerle, cahiliye dönemi uygulaması olarak kadınlara zorla mirasçı olunması, mallarını yemek amacıyla sıkıştırılmamaları ve nikâhlanmaları haram olan kadınların beyan edildiği ayetlerin arasına getirilmesinde de şaşılacak bir şey yoktur.

el-Bikâî'nin, bu ayette öncelikle kadınların zikredilmesini miras konusuyla ilgili kılması ve bunu cumhûrun ***"fuhuş"*** kelimesini *"zina"* şeklinde tefsir etmesine dayandırması yerinde ve güzel bir yaklaşımdır. Çünkü kadının zina etmesi, zinadan doğma çocukların mirasçı olmalarına yol açacaktır. Fakat biz, kadınlardan doğacak fesadın erkeklerden daha çok olduğu yolundaki yaklaşımına katılamıyoruz. Aksine, zinaya atılmakta erkekler daha cesurdur ve daha çok onlar zina yaparlar. Zina eden kadınlarla erkekler üzerine bir istatistik yapılabilseydi herkes bu gerçeği görürdü.

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Kadınlarınızdan fuhuş yapanlar..."*** ***"Ellâti"*** kelimesi, *"elleti"* kelimesinin semâî (duymaya bağlı, kuralsız) çoğuludur. Ya da kendiliğinden çoğul anlamı ifade eder. ***"Fuhuş yapanlar"*** cümlesinin manası *"o çok çirkin fiili işleyenler"* demektir ki, bu fiil cumhura göre zina, Ebu Müslim'in tercihine göre ise kadın kadına seviciliktir (lezbiyenlik). Ebu Müslim bu tefsiri Mücâhid'den nakleder. *"İtyân"* ve *"âtî"* kelimelerinin aslı, *"el-mecî'"* (*gelmek*) demektir. Araplar, bu iki fiilin mef'ûlünü *"eylem"* kelimesi yaparlar. Böylece bu iki fiilin mef'ûlü *"fiil"* manasında olmuş olur. Hz. Musa'nın arkadaşından söz ederken Yüce Allah'ın *"Gerçekten sen fena bir şey*

557. Bir erkeğin mirastan hissesini iki kadın hissesi olarak açıklayan ayetin tefsirine bakınız.

yaptın."[558]; *"Hakikaten siz pek çirkin bir şey ortaya attınız."*[559] Ayetleri buna örnektir. Lût kavmini konu alan ayetlerde görüleceği üzere, zina ve homoseksüellikte *"ityan"* kelimesinin kullanılması yaygındır. Tefsirini yaptığımız ayette ve daha sonrakilerde olduğu gibi bu durumda fiilin mef'ûlü *"eylem"* olur. Bazen de *"eylem"* olmaz da *"Çünkü siz şehveti tatmin için kadınları bırakıp da şehvetle erkeklere yanaşıyorsunuz."*[560] ayetinde olduğu gibi *"şahıs"* olur. Ben şu anda bu satırları İstanbul'da yazarken *"İtyân"* ve *"meci'"* mastarlarının *"hayırlı bir eylem yapmak"* anlamında kullanıldığına dair herhangi bir misal hatırlamıyorum. Şu anda oteldeyim ve önümde başvurabileceğim herhangi bir kitap yoktur.

"Minnisâkum" yani *"kadınlarınızdan"* ifadesi, Yani *"Kadınlarınızdan oldukları halde fuhuş yapanlara karşı aranızdan dört şahit getirin."* demektir. Yani *"Onlara karşı dört şahit talep edin."* Burada hitap bütün Müslümanlaradır. Çünkü onlar, umumi işlerinde birbirleriyle dayanışma içindedirler. Ahkâmı ve hadleri uygulayacak olan yöneticileri seçecek olanlar Müslümanlar topluluğudur. ***"Erbaa"*** kelimesi erkeklere mahsus bir sayıdır. Maksat *"içinizdeki erkeklerden 'dört erkek'"* demektir. Zühri der ki; "Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen halife Hz. Ebu Bekir ve Ömer'den beri uygulama, kadınların hadler konusunda şahitliklerinin kabul edilmemesi yönünde olmuştur." Bu uygulamadan anlaşılıyor ki, şahitlikte iki kadının bir erkek yerine geçmesi -Bakara Süresi'nde sabit olduğu üzere- hudud konusunda geçerli değildir. Bu hüküm, hadler konusu dışındaki diğer konularla ilgilidir. Herhalde bu hükmün hikmeti; kadınları fuhuş, cürüm, ceza ve işkence yapılan yerlerden uzaklaştırmaktır. Böylece kadınların toplum içinde yapılan çirkinlikleri bilmemeleri, onları düşünmemeleri ve bu cürümleri işleyenlerle birlikte o fiillere dalmamaları istenmektedir. İnce kalpli olma hasletlerinin muhafaza edilmesi ve herhangi bir cezanın sebebi olmamaları hedeflenmektedir. Bir de şahitlik edeceklerin köle değil, hür olmaları şart koşulmuştur.

"Eğer (şahitlik eden erkekler kadınların bu fiili işlediklerine) şahitlik ederlerse onları evlerde hapsedin." Yani şahit erkekler onların aleyhlerine şahitlik ederlerse, onlara ceza vermek ve fuhuş yapmalarına engel olmak için onları evlerde hapsedin ve oralardan dışarı çıkmalarına engel olun. Bu ayet,

558. Kehf, 18/74.
559. Meryem, 19/89.
560. A'râf, 7/81.

fuhuş hali dışında -bazı erkeklerin yaptığı gibi sırf kıskançlık veya onlara tahakkümde bulunmak ve keyiflerine göre hareket etmek gayesiyle- kadınları evlerde tutmanın ve ihtiyaç esnasında dışarı çıkmalarına engel olmanın haramlığına delildir. ***"O kadınları ölüm alıp götürünceye kadar..."*** Bu ayette geçen ***"teveffî"*** kökü *"kabzetmek ve almak"* demektir. Buna göre ayetin manası *"ruhları ölümle alınıncaya kadar"* demek olur. ***"Yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar."*** Yani, Allah oradan bir çıkış kapısı açıncaya kadar demektir.

Cumhur bu ayette geçen ***"sebil"*** kelimesini Yüce Allah'ın bu ayetin indirilişinden sonra getirdiği zina haddi şeklinde tefsir etmişlerdir. Çünkü onlara göre buradaki *"fâhişe"* kelimesinden maksat zinadır. Onlar kadınları ***"evlerde hapsetme"***yi belli bir süreye delâlet eden kelimeyle kullanıldığı için muvakkat ceza olarak kabul etmişlerdir. Cumhur, Peygamber'in (s) bu ayetin indirilişinden sonra, *"Yüce Allah onlara bir yol açmıştır. Muhsana yüz sopa vurulacak ve taşla recmedilecektir. Bekâra ise yüz sopa vurulacak ve bir yıl sürgün edilecektir."*[561] hadisini rivayet eder.

Bazılarına göre bu hadis, ayette geçen "sebil" (yol) kelimesini beyan etmektedir ve ayetin hükmünü neshetmemektedir. Kur'ân'ın hadislerle neshedilmesini caiz görenler, bu hadisi *"evlerde hapsetme"* hükmünü nesheden bir hadis olarak kabul etmektedirler.

Başka bazı bilginler ise "Bu ayeti nesheden bu hadis değil, Nûr Sûresi'nin ikinci ayetidir." derler. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun."*[562]

Zemahşerî (ö.538/1143) der ki; "Bu ayet mensuh olmayabilir. Had cezası, Kitab ve Sünnet'ten bilindiği için zikredilmemiştir. Onlara had cezası uygulandıktan sonra evlerde hapsedilmeleri tavsiye edilmektedir. Maksat; evlerden dışarı çıktıkları ve erkeklerle bir araya geldikleri için yaşadıkları o kötü tecrübe gibi şeylerden muhafaza edilmeleridir." Bu açıklamaya göre ayette geçen *"sebîl"*, insanı zinadan koruyan nikâh demek olur. Zemahşerî'nin ayetin mensuh olmayabileceğini ifade etmesi ya da bunu mümkün görüşü, had ayetinin bu ayetten daha önce inmiş olmasına mebnidir. Doğrusu; Kur'ân'da bu yaklaşımı geçersiz kılacak herhangi bir delil yoktur. Bu ayetin daha önce indiği yaklaşımına mebni olan cumhurun görüşü ise selef müfessirlerinden

561. Müslim, *Hudûd*, 12.
562. Nûr, 24/2.

yapılan rivayetlerle destek bulmaktadır. Ebu Hâtim, İbn Cübeyr'den rivayet ediyor: *"İslâm'ın ilk yıllarında bir kadın aleyhine dört Müslüman âdil erkek zina ettiği yolunda şahitlik ettiğinde kadın hapsedilirdi. Eğer kocası varsa, ondan verdiği mehri geri alırdı. Fakat talak vermeksizin ona infakta bulunurdu. Kadına had vurulmazdı ve kocası kendisiyle cinsel ilişkiye girmezdi."* İbn Cerir, Süddî'den rivayet ediyor: "İslâm'ın ilk yıllarında kadın zina ettiği zaman evde hapsedilirdi. Kocası da mehrini geri alırdı. Nihayet had cezasını hükme bağlayan ayet geldi de bu ayeti neshetti." Fakat biz, -senetleri nasıl olursa olsun- bu iki rivayeti incelediğimizde, içlerinde yer alan uygulamanın bu ayet uyarınca olmasının mümkün olmadığını görüyoruz. Çünkü bu ayette mehrin geri alınmasına cevaz veren bir ifade yoktur. Aksine bundan önceki ve sonraki ayetler, erkeğin kadının haklarından herhangi bir şeyi yemesini haram kılmaktadır. Öte yandan İbn Cübeyr, onların kadını evinde değil, hapiste tuttuklarını ifade ediyor. Her iki rivayet de bu uygulamanın İslâm'ın ilk yıllarında ve başlangıcında olduğunu açıkça belirtiyor. Bütün bunlardan anlaşılan, onların bu uygulamayı içtihatlarına dayanarak yaptıkları ya da hala yaşayan cahiliye âdetlerine uyarak yürüttükleridir. Çünkü onlar ayetin nassına bağlı kalmamışlardır. Bu ayetin İslâm'ın ilk yıllarında ve ilk dönemlerde indiği yolundaki görüş güçlü değildir. Çünkü biz bu sürenin Medine inişli bir süre olduğunu ve -hepsi değilse bile- hiç olmasa bir kısmının hicretin üçüncü yılı sonlarında cereyan eden Uhud savaşından sonra nazil olduğunu beyan etmiştik. Daha önce geçti ki, miras ayetleri Uhud savaşından daha sonra nazil olmuştur. Bu tefsirini yaptığımız ayet ve ondan sonrası miras ayetlerine bitişiktir.

Bazı müfessirler ayette geçen *"sebil"* kelimesini *"mevt"* (*ölüm*) şeklinde tefsir etmişlerdir. Ebu Müslim'in görüşü üzere *"sebil"* kelimesiyle *"lezbiyenlik dürtüsü"*nün kadından uzaklaşması ve o illetten şifa bulması kastedilmiş olabilir. Çünkü böylesi bir eğilim marazî bir eğilimdir. Cumhûrun yaklaşımına göre ise *"sebil"* kelimesinden maksat, tevbe ve ıslâh-ı nefs etmek manasındadır. Bundan sonraki 16. ayette, tevbe ettikleri takdirde fuhuş yapanların cezalandırılmasından sarf-ı nazar edilmesinin emredilmesi cumhûrun yaklaşımının daha isabetli olduğunu gösteriyor. Bu konuda kadınlar hakkındaki hükmün erkekler hakkındaki hükümle aynı olması Yüce Allah'ın rahmetinin ve adaletinin bir eseridir. Bu ayetin sonundaki müphem bırakılan husus bundan sonraki ayetin sonunda açıklığa kavuşturulmakta ve mücmel olarak

belirtilen noktalar da ayrıntısıyla ele alınmaktadır. Bu iki ayetin ardından tevbe ahkâmının zikredilmesi de bu görüşü güçlendirmektedir. Yüce Allah, devamla şöyle buyurur.

"İçinizden onu yapan her iki tarafa..." Yani *"Fuhuş yapan her iki tarafa... Ceza verin."* Ayette geçen ***"fâhişe"*** kelimesi cumhura göre *"zina"* anlamındadır. Bazı âlimlere göre ise *"livâta"* (*homoseksüellik*) manasındadır. Ebu Müslim de bu kanaattedir. *Celâleyn* tefsirine göreyse *"fâhişe"* kelimesi her iki manayı da ihtiva eder. Bu kelimeden maksadın *"zina"* olduğunu savunan birinci yaklaşım sahiplerine göre, *"yapma"* fiilinin tesniye (ikil) getirilmesi, tağlib metoduyla zina yapan erkek ve kadın kastedilmesinden dolayıdır. Buna karşılık *"fâhişe"* kelimesiyle *"homoseksüellik"* kastedildiği kanaatinde olanlara göreyse, tensiye (ikil) fiille cinsel ilişkiye giren (fail) ve bunu kendi bedeninde kabul eden (edilgen taraf) kastedilmektedir. Bu durumda, ilişkiyi kabul eden edilgen taraf fail gibi kabul edilerek ifade böyle getirilmiştir. *Celâleyn* tefsirinin yaklaşımına göreyse, ayette geçen tesniye fiille, zina eden erkek ile homoseksüel ilişkiye giren fail kastedilmektedir. Bu durumda ibarede herhangi bir mecazlık olmaz.

Bu fiili işledikleri dört şahitle sabit olduktan sonra -birinci ayetten de anlaşılacağı üzere- ***"Her iki tarafa ceza verin."*** Bu ayette geçen *"îzâ"* kökünün tefsirine dair İbn Abbas'tan gelen rivayete göre bu kelime, onları *"ayıplamak"* ve *"nalınla dövmek"* demektir. Mücahid, Katade ve Süddî'ye göre ise sadece *"ayıplama"* ve *"azarlama"* demektir. Bu ayet, Nûr Sûresi'ndeki ayetten önce indiğine ve maksat cumhura göre zina etmek olduğuna göre verilecek ceza, miktarını belirleme yetkisinin ümmete bırakıldığı ta'zir cezası olmuş olur. Aksi takdirde bu *"îzâ"* ile şer'an belirlenmiş zina cezasının bizatihi kendisi kastedilmiş olur. Zahir olan, Nûr Sûresi'ndeki ayetin bu ayetten sonra inmiş olmasıdır. Nûr Sûresi'ndeki ilgili ayet, -bu ayetten maksadın zina olması görüşüne göre- burada geçen *"îzâ"*yı beyan edip belirliyor demektir. Aksi takdirde Nûr Sûresi'ndeki ayet zinanın hükmünü beyan etmektedir, çünkü o konuda sarihtir; bu ayet ise *"livata"* ile ilgilidir denir. Bundan dolayı sahabeler ve daha sonra gelen âlimler, livata yapanlara verilecek cezanın ne olduğu üzerinde ihtilaf etmişlerdir. Ebu Müslim'in tercihi budur. Ebu Müslim'in, bu ayette geçen *"fâhişe"* kelimesini erkeğin erkekle cinsel ilişkiye girdiği *"livata"* (*homoseksüellik*) anlamına tahsis etmesi, bundan önceki

ayette (15. ayet) geçen *"fâhişe"* kelimesini de kadının kadınla cinsel ilişkisi olan *"sihâk"* *(lezbiyenlik)* olarak anlaması, yani birinciyi sırf kadınlara has, bu ayette zikredileni de yalnızca erkeğe özel kılması lâfzî yönden ağır basan bir ihtimaldir. Bir de -lâfzî yanında- bu ihtimali manevi bir destek desteklemektedir. O da Kur'ân'ın bu üç fuhşiyatın (zina, homoseksüellik ve lezbiyenlik) hükmünü dile getirmiş olması ve bu iki ayetin muhkem olmasıdır. İhkâm -neshi kabul eden âlimlere göre bile- nesihten daha evladır.[563] Bu konunun devamı ileride gelecektir.

*"**Eğer tevbe eder** (yani fuhşiyattan dönüp, yaptıklarından pişman olurlarsa) **ve** (amellerini) **düzeltirlerse...** (Evet, bir mü'minin isyandan sonra nefsini temizlemek ve kirlerinden arındırmak için Allah'a itaate yönelmesinde olduğu gibi amellerini düzeltirlerse, bir de nefislerinde hayrın sesini şerrin sesine karşı güçlendirdiği gibi güçlendirirlerse) **artık onlara** (söz ve fiille) **ceza verip eziyet etmekten vazgeçin. Çünkü Allah tevbeleri çok kabul eden ve çok esirgeyendir.**"* Yani Allah, kullarının tevbesini kabulde çok ileri gidendir, onlara çok merhametlidir. Ceza, isyankârı caydırmak, kendisini ifsat edip helake sürükleyecek şeylere devam etmesini engellemek, kötülükte ve iğrençlikte başkalarına örnek olmasına mani olmak için meşru kılınmıştır.

Üstad Muhammed Abduh bu iki ayet hakkında özetle şunları söyledi: Müfessirler bu iki ayet hakkında ihtilaf etmişlerdir. Cumhura göre bu iki ayetin ikisi de özel olarak zina ile ilgilidir. Bu durumda ayette sebepsiz yere aynı şeyin tekrarlanması sakıncasını önlemek için birinci ayetin (15. ayet) *"muhsan kadınlar"* yani daha önce evlilik hayatı yaşamış kadınlar hakkında olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre zina ettiklerinde ölüm kendilerini alıp götürünceye kadar evlerde hapsedilecek olanlar bu kadınlardır. İkinci ayet ise (16. ayet) *"muhsan olmayan erkek ve kadınlar"*la yani bekârlarla ilgilidir. Zaten bundan dolayı onların cezaları daha hafif tutulmuştur. Buna göre muhsan olan ve zina eden erkeğin durumu zikredilmemiş olur. Bu durumda bu iki ayet, Nûr Sûresi'nde belirlenen zina haddi (cezası) ile mensuh olmuş olur. Evlerde tutulan kadınlara, Yüce Allah'ın açacak olduğu *"yol"* işte bu yoldur. Ancak ayetin ifadesinde bir şey daha hala pürüzlü kalıyor. O da şudur: *"Ölümün alıp götürmesi"* ve *"yol açma"*nın, zina fiilinin işlenmesinden sonra evlerde hapsetmenin nihaî sonucu kılınmış olmasıdır. Buna göre, "se-

---

563. Usulü'l-fıkıhta bir kaide vardır: *"Nassın i'mali (çalıştırılması) ihmalinden daha evladır."* (Çev.)

bil" kelimesinin kadınlar hakkında *"yeni bir hüküm indirmek"* şeklinde tefsir edilmesi doğru ve isabetli olmaz. Çünkü bu tefsire göre ayetin manası, kadınları ölünceye kadar ya da Allah onlar hakkında yeni bir hüküm indirinceye dek evlerde tutun demek olur.

Bazıları *"sebil"* kelimesini *"zevac"* (*evlenme*) olarak tefsir etmişlerdir. Buna göre Yüce Allah, hapsedilen kadına, evlenecek olduğu başka bir erkek vermiş olacaktır. Celâleyn tefsiri birinci görüşte cumhura katılırken, ikincide onlar gibi düşünmez. Ona göre ayet zina ve livata (homoseksüellik) fiillerini birlikte hükme bağlamaktadır. *Celâleyn* tefsiri daha sora bu ayetin livata (homoseksüellik) hakkında olduğu görüşünü tercih etmiştir. Bu durumda *Celâleyn* tefsirine göre birinci ayet mensuh, ikincisi ise gayrımensuh olmuş olur. Ebu Müslim ise her iki ayetin tefsirinde cumhur gibi düşünmez. Ona göre birinci ayet lezbiyenlikle, ikincisiyse livata (homoseksüellik) ile ilgilidir ve ortada nesih diye bir şey söz konusu değildir. Bu yaklaşıma göre lezbiyenlik yapanların hapsedilmesinin sebebi şudur: Lezbiyen ilişkileri âdet haline getirmiş kadın erkeklere ilgi duymaz, onların kendisiyle cinsel ilişkiye girmelerinden nefret eder; bir başka ifadeyle nesil için tarla olmaktan hiç hoşlanmaz. Bundan dolayı, ölünceye veya evleninceye kadar evde hapis ve kendisi gibi kadınlarla haşir neşir olmaktan men cezası ile cezalandırılır.

Ben derim ki; şöyle denmesi daha uygun olurdu: Ölünceye ya da lezbiyenlikten nefret edip erkeklere ilgi duymaya başlayıncaya; evli ise kocasını kabul edip, evli değilse evleninceye kadar onları evlerde hapsedin.

Üstad dedi ki: *"Kadına yol açma"* fiilinin Allah'a isnadı, -hapsin sonucu olan terk fiili de dâhil olmak üzere- bu kötü alışkanlıktan insanın kendisini çekip almasının ve bu illetten şifa bulmasının zorluğuna işaret etmektedir. Âdeta bu illetin Yüce Allah'tan özel bir inayet olmazsa asla zail olamayacağına işaret edilmektedir.

Üstad sözüne şöyle devam etti: Ebu Müslim'e birinci ayette geçen *"fâhişe"* kelimesini hiç kimsenin onun anladığı gibi anlamadığı ve sahabelerin homoseksüellik fiilinin cezası hakkında ihtilaf ettikleri ileri sürülerek itiraz edilmiştir. Ebu Müslim de bu itirazlardan birincisine şöyle cevap vermiştir: Birinci ayette geçen *"fâhişe"* kelimesini hiç kimsenin kendisi gibi anlamadığı iddiası yerinde değildir; çünkü Mücahid de ayeti böyle tefsir etmiştir. Mücahid böyle demese bile usul ilminde bir kaide vardır: Bir âlim, Kur'ân'ı

hiçbir âlimden rivayet edilmeyen bir şekilde anlayabilir ve tefsir edebilir. Yeter ki, Kur'ân'ın kelimeleri ve üslubu üzerinde Arap dilinin anlamı dışına çıkmasın. Ebu Müslim ikinci itiraza da; sahabelerin homoseksüellik fiilinin cezası üzerinde ihtilaf ettiklerini belirterek cevap vermiştir. Sözüne devamla, sahabelerin ihtilaflarının bu ayetin o fiilin cezası hakkında inmiş olmasına mani olmadığını ve bu cezanın o fiil hakkında *"had"* cezası sayılmayacağını ifade etmiştir. Burada Ebu Müslim adına şöyle bir cevap daha verilebilir: Sahabeler, ihtiyaç olmadıkça Kur'ân tefsiri için bir araya gelip oturmuyorlardı. Onlar Kur'ân'ı sadece öğüt almak ve gösterdiği yola girmek için birlikte inceliyorlar ve üzerinde derinden derine düşünüyorlardı. Çünkü onlar Kur'ân'ı anlıyorlardı, zira o kendi dilleri ile inmişti. Sahabelere herhangi bir kimse bir ayetin tefsirini sorduğu zaman, ona o ayetin tefsirini anlatıyorlardı. Herhangi bir şeyin hükmünü, vuku bulmadığı için uzun seneler söylemiyorlardı. Herhangi bir olay meydana gelince, o olayın hükmünü zikrediyorlardı. Kur'ân'da *"sihâk"*ın (*lezbiyenlik*) hükmü yer aldığı halde sahabelerden o konuda herhangi bir rivayet ve lezbiyenlik yapan bir kadının hapsedilmesine dair verilmiş herhangi bir hüküm bulamadığımıza göre, anlıyoruz ki söz konusu rivayetin ve hükmün olmayış sebebi, onların zamanında böyle bir olayın meydana gelmemiş ve dört erkeğin böyle bir olaya şahitlik etmemiş olmasındandır. Kur'ân herhangi bir fuhşiyata ya da cürüme ceza getirmişse mü'min olanlar o fiili yapmaktan kaçınırlar. Dolayısıyla böyle bir toplumda o suç vaki olmaz ya da ortaya çıkmaz. Ve hiç kimse aleyhine böyle bir ceza sabit olmaz. Bu, Yüce Allah'a hamd borçlu olduğumuz, mü'min erkeklerle kadınları övmemiz gereken hususlardandır. Biz bu durumu imkânsız olan şeylerden saymayız. Gerçek şu ki, her iki ayet hakkında (15 ve 16. ayetler) Ebu Müslim'in yaklaşımı tercihe şayan hususlardandır.

Üstad şöyle devam etti: Bilginler, 15. ayette geçen *"kadınlarınızdan fuhuş yapanlar"* ifadesinde çoğul kipinin kullanılması ve 16. ayette ise *"O fiili yapan her iki tarafa"* ifadesinde de tesniye (ikil) kipinin kullanılması konusunu araştırmışlar ve bunu bir müşkil kabul etmişlerdir. Oysa bu bir müşkil değildir, aksine bu apaçık bir nüktedir. Nükte şuradadır: Kadınlar, lezbiyenlikten erkeklerin homoseksüel ilişkilerinin duyulmasından duydukları derecede bir arlanma hissetmediklerinden, lezbiyenlik yayılma ve kadınlar arasında ortaya dökülebilme istidadı göstermiştir. Bunun için birinci ayette kelime çoğul getirilmiştir. Homoseksüellik ilişkisi ise o derece gizli icra

edilir ki neredeyse bu ilişkiyi yapan ve yaptırandan başka kimse duymaz. Bu yüzden ikinci ayette fiil tesniye (ikil) getirilmiştir. Fiilin tesniye olarak getirilmesi buna işaret eder. Ayrıca bu homoseksüelliğin her sağlam fıtrat sahibinin uzak durduğu çok büyük bir leke olduğunu takdir etmek anlamına gelir. İfadenin birinci ayette çoğul, ikincisinde tesniye getirilmesi ifadede çeşitliliğe gitme amacına yönelik de olabilir. Böylesi, belagat ehli kimselerin sözlerinde -karışıklığa yol açma tehlikesi olmadıkça- bilinen hususlardandır.

إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِن قَرِيبٍ
فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿17﴾ وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ
لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ
وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَٰئِكَ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ﴿18﴾

17- Allah'ın kabul edeceği tevbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenlerin tevbesidir; işte Allah bunların tevbesini kabul eder. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.

18- Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çatınca "Ben şimdi tevbe ettim!" diyenler ile kâfir olarak ölenler için (kabul edilecek) tevbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışızdır.

Allah'ın Kabulünü Üzerine Aldığı Tevbe

Allah Teâlâ, insanın halini düzeltmesi ile birlikte yapılan tevbenin dünyada işlenen günaha verilecek cezanın verilmemesini gerektirdiğinden söz etti. Ve kendisini ***"Tevvâb"*** ve ***"Rahîm"*** olarak vasfetti. *"Tevvâb"* ve *"Rahîm"* demek, *"kullarının tevbesini çok kabul eden ve onları tevbeleri sebebiyle çok bağışlayan"* demektir. Bu beyanının ardından tevbenin kabul şartını beyan etmeye başladı ve şöyle buyurdu: ***"Allah'ın kabul edeceği tevbe** (yani Yüce Allah'ın, kereminin ve ihsanının eseri olan vaadi gereği kendi nefsine kabul etmeyi vacip kıldığı tevbe) **ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenlerin tevbesidir."*** *"Kötülük"* şeklinde tercüme edilen ***"Sû'/seyyie"*** kelimesi *"çirkin*

şey" demektir. Bu öyle bir harekettir ki; onu yapan kimse eğer aklı başında, fıtratı sağlam ve izzet-i nefis sahibiyse yaptığı kendisini veya insanları üzer. Arapçada *"seyyie"* kelimesiyle büyük günahlar da küçük günahlar da kastedilebilir.

Bu ayette geçen ***"cehalet"*** kelimesi *"cehil"* demektir. Daha çok, insanda şehvetin patlaması veya gazabın şiddetlenmesi halinde nefse eşlik eden *"sefahat"* (*saçma sapan davranma*) anlamında kullanılır. Sefahat, ağırbaşlılığı giderir ve hakkı unutturur.

Aynı ayette geçen ***"min qerîbin"*** (***yakın zaman***) ifadesiyle, nefsin şehvetinin dindiği ve gazabın söndüğü, kötülüğü işleyen kimseye ağırbaşlılığının ve dininin geri döndüğü, aklının başına geldiği vakit kastedilmektedir. Müfessirlerin cumhuru *"yakın zaman"*ı ölümün gerçekleşmesi anından biraz önceki vakit olarak tefsir etmişlerdir. Bu görüşlerini, kendilerine ölüm geldiğinde tevbe eden kimselerin tevbelerinin kabul edilmeyeceğini ifade eden ikinci ayete (18. ayet) dayandırmaktadırlar. Ama bu ayet onlara delil olamaz. Çünkü zahir olan şudur ki; bu ayet (17. ayet) her günahkârın tevbesinin kabul edileceği vakti beyan etmektedir. İkinci ayet ise günahkârın tevbesinin asla kabul edilmeyeceği vakti beyan etmektedir. Bu iki vaktin arası ise sükût geçilmiştir ki recâ (umut) ve korku mahallidir. Tevbenin vakti günahın işlendiği ana ne kadar yakın olursa kabul ümidi o derece güçlü olur. Günahta ısrar etmek, aldırış etmemek ve ileriye ertelemek suretiyle tevbe vakti ne kadar geciktirilirse, kabul edilmeme korkusu o derece ağır basar. Çünkü günahta ısrar, -kulun kalbi pas tuttuğu, mühürlendiği ve günah kendisini çepeçevre sardığı için- ölüm anından hemen öncesine kadar devam eder. Bu konu daha önce Bakara Süresi'nde açıklanmıştı.[564] Biz yine de bu konuyu beyan edeceğiz.

Bu ifade insanları ne kadar da aldattı! İnsanları günahlarda ısrarlı olmaya ne kadar da çok cesaretlendirdi! Bir mü'mine, -canı boğazına dayanmadan önce tevbe ettiği takdirde- hayatı boyunca masiyetlerde ısrarlı olmanın zarar vermeyeceği vehmini ne de çok verdi! Aldanan kimseler böylece tevbeyi hep ileri bir tarihe erteleyip durdular. Nihayet bu erteleme onları helak etti ve tevbe etme fırsatı bulamadan ve bir de bunun yanında gerekli olan salih amel işleyerek nefislerini ıslâh etme imkânı elde edemeden ölüp gittiler.

564. Bakara Sûresi'nin 7. ve 81. ayetlerinin tefsirine bkz.

Nitekim bu salih amelle nefsi ıslâh şartı hem bu ayette hem de daha önce bu manada başka ayetlerde geçmişti. *"Ben tevbe eden, inanan ve yararlı iş yapan, sonra (böylece) doğru yolda giden kimseyi bağışlarım."*[565] ayeti buna bir örnektir. Meleklerin mü'minlere duasını konu alan şu ayet de bir başka örnektir: *"Ey Rabbimiz! Senin rahmet ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O halde tevbe eden ve senin yolunda gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru."*[566]

Yaptığımız bu tespit, tevbenin can boğaza dayanıncaya kadar kabul edileceğini ifade eden rivayetler ve hadislerle çelişmez. Nitekim İbn Ömer'in rivayet ettiği hadiste Hz. Peygamber, *"Allah Teâlâ kulun tevbesini canı boğazına dayanmadıkça bağışlar."*[567] buyurmuştur. Bu hadisin vurgulamak istediği gerçek; hiç kimsenin rabbinin rahmetinden ümidini kesmesinin ve -sağ olduğu sürece tevbe edip Yüce Allah'a döndüğü takdirde- tevbesinin kabul edileceğinden ümitsizliğe düşmesinin caiz olmadığıdır. Yoksa bunun manası, bir kulun -ölümünden bir an bile önce olsa tevbe ettiği takdirde- günahlara devam etmesinde korkulacak bir tarafın olmadığı değildir. Çünkü hadisi bu manada anlamak, bir kısmını az önce zikrettiğimiz ayetlerde ifadesini bulan Kur'ân'ın çizdiği yola aykırıdır. Bu aynı zamanda Yüce Allah'ın insanın yaratılmasındaki kanununa da aykırıdır. Allah'ın koyduğu kanuna göre insanın nefsi günahlarla peyderpey kirlenir. İnsan uzun zaman günah işlemekte devam ederse, günahlar kendisine hâkim olur ve dal budak salar. Bu kirler, ancak nefsin salih amelle uzun süre tezkiyesi sayesinde zail olur. Hem de bu sürenin, -kirleri oluşturan sebebleri terketmek kaydıyla- kirlenme zamanına uygun olması da gerekir. Tek başına *"terk"*e gelince; bu yeterli değildir. Bu tıpkı gözle görülen maddi kir ve pasa benzer. Nasıl ki bir elbiseye uzun zaman kir ve pas bulaşıp durmuşsa o elbise kir ve pasın engellenmesiyle temizlenmez, manevi kir ve pas olan günahlar da böyledir. Üstelik masiyetler tekerrür ettiği takdirde alışkanlık haline gelir ve insan nefsini hâkimiyeti altına alır. Bu durumda masiyeti sırf terk etmek suretiyle tevbe, en zor ve en meşakkatli şeylerden olur. Çünkü bu, insanın sinir sisteminin bütünleşmiş olduğu melekeleri söküp atmaktan ibarettir. Gerek müfessir, gerek başka âlimlerden ibarelerin zahirine esir olanların sözlerine aldanan ve tevbe etmeyip ileriye erteleyenler bundan ne kadar da zararlı çıkacaklardır!

---

565. Tâhâ, 20/82.
566. Mü'min, 40/7.
567. Tirmizî, *Deavât*, 99.

Üstad Abduh şöyle dedi: Yüce Allah bundan önceki ayette tevbeyi zikretti. Bu ayetteyse tevbenin hükmünü ve halini beyan etti. Maksat; tevbenin kabul şartı üzerinde sıkı davranarak tevbeye teşvik etmek ve masiyetten kaçındırmaktır. Bu ayette devleti yönetenlere, ülkelerindeki asileri cezalandırıp tedip ederken nasıl davranacaklarına dair bir yol gösterme ve irşat vardır. Çünkü Yüce Allah önceki ayette fuhuş işleyenlere ceza verilmesini farz kıldı ve amelini düzeltmek şartıyla tevbe edene dokunulmamasını emretti. İşte bu ayet âdeta o sözü edilen *"ıslâh"*ın şartıdır. Yani şöyle denilmiş olmaktadır: Eğer onlar şöyle bir tevbe ederlerse onlara ilişmeyin ve cezalandırmaktan vazgeçin.

Burada Mutezile ile Ehl-i Sünnet arasında *"Eslâhı (en uygun olanı) yaratmanın Allah üzerine vacip olup olmadığı"* yolunda bir ihtilaf olduğundan söz ederler. Bu konuda soruna çözüm getirecek görüş şudur: Bu tevbenin kabulünün Allah üzerine olması demek, O'nun üzerinde otoritesi olan ve buna dayanarak tevbeyi kabulü O'na dayatan birisinin vacip kılmasıyla gerçekleşir demek değildir. Yüce Allah bu gibi dayatmalara maruz kalmaktan münezzehtir. Bu, Yüce Allah'ın kendi dilemesi ve ihtiyarı ile kendi nefsine getirmiş olduğu bir vecibedir. Zahiri, Yüce Allah'a bazı şeyleri vücûbiyet olarak yükleyen bu ve benzeri ifadeler, Arapların konuşma metotları üzere gelmiştir. Bu ibarelerden anlaşılması gereken, tevbenin kabulünün mutlaka vuku bulacağı ve bunu engelleyecek hiçbir kimsenin olmayacağı, ancak Yüce Allah'ın kendi nefsine vacip kılmasıyla gerçekleşeceğidir. Aklı başında olan hiç kimsenin, ilahlık üzerine hâkim olan bir kanun olduğunu zannına kapılması mümkün değildir. Şu halde bu meselede ihtilafın lâfzî olduğu gayet açıktır ve bundan herhangi bir tekellüf de söz konusu değildir. Ayette geçen, *"sû'"* kelimesi, *"çirkin amel"* demektir. *"Cehalet"* ise sefahat (saçma ve aptalca davranmak) anlamına geldiği gibi, ilmin zıddı olan cehalet (bilgisizlik) anlamına da gelir. *"Sefahat"*e sefahat denmesi, o kişinin yaptığı fiilin kötü akıbetini bilmemesi ya da nefsinin çıkarını kestirememesi demektir. Bazı bilginler ise bu ayette *"cehalet"*ten maksadın; isyan ve muhalefet (emre aykırı hareket etmek) anlamına olduğunu söylemişlerdir. Bunların *"cehalet"* kelimesiyle ifade edilmesi, çirkinliğini vurgulamak, cehalet niteliğini taşıdığını ve isyankârın kendi nefsinin maslahatını bilmeyen cahil mesabesine indirildiğini beyan etmek içindir.

Bazı âlimler de şöyle demişlerdir: Burada geçen cehaletten maksat; yapılan kötülüğe verilecek cezanın miktarını tam olarak bilmemek demektir, yoksa kasıtlı biçimde isyan etmek demek değildir. Şöyle ki; günahların hakikatini, onlara ne şekilde ceza verileceği, bu cezanın derecesi ve kesinliği hakkında bilgisi eksik olan kimse günaha girer ve eli kolu bağlı olmaksızın kendi irade ve tercihiyle kötülük işler ve kendi nefsine hayırlı ve yararlı bir iş yaptığını zanneder. Buna bir hırsızı örnek vermek mümkündür. Hırsız, hırsızlığın haram olduğunu bilir fakat bu fiile ceza verileceğinin kesin olduğunu bilmez. Çünkü eksik bilgisine göre kafasında bir takım ihtimaller canlanır. Bunlar, hırsızı tehdit eden nasslar hakkında onu kuşkuya düşürür. Bazı şeyhlerin ve salih komşuların kendisine ileride şefaat edeceğini düşünür. Af ve mağfiret ihtimalini göz önüne getirir. Günahların bağışlanmasına yol açan bir takım şeyler kafasında canlanır. Onun için çalacağı bir malla karşılaşıp da hırsızlık hakkında gelen ilâhî tehdidi hatırlayınca zihninde iki kefeli bir terazi canlanır. Kefelerden birinde çaldığı malla bu dünyada yararlanmak, diğerindeyse bu masiyet nedeniyle ahirette ceza almak vardır. Ceza konusunda kafasında kuşku olduğu için hırsızlık saiki ağır basar. Çünkü çaldığı maldan yararlanacağı kesindir, ama buna karşılık ceza alacağı -kendi kafasına göre- kuşkuludur. İnsanın kendi seçimi ve tercihiyle yaptığı bütün amellerde durum böyledir. Yani; insanın hiçbir ameli kendine faydası olduğuna inanmadıkça ve onu yapma seçeneği yapmama seçeneğine ağır basmadıkça o amelleri yapması mümkün değildir. Tabii aklına yapmama seçeneği diye bir ihtimal gelirse! Buradan ortaya çıkıyor ki; bir insan kötülük yapıyorsa mutlaka bir cehalet söz konusudur ve o fiili yapmakla yapmamak arasında tercihte bulunurken teraziyi âdil biçimde tutmuyordur. İnsan bir masiyet işliyorsa ya bu konudaki ilâhî tehdidi bilmiyordur ya da onu tevil ediyordur. Tıpkı daha önce işaret ettiğimiz şefaat ve mağfiret bekleme veya şehvetinin ya da gazabının esiri olma durumunda olduğu gibi. En kısa zamanda, cehalet gittiği ve tevbe ettiği takdirde tevbesi kesinlikle makbul bir tevbe olur.

Bilginler ayette geçen *"min qerîbin"* (*yakın zaman*) ifadesinin manası üzerinde ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbas ve başkalarından rivayet edildiğine göre; yakın zamandan maksat, insanın sağlığı yerindeyken ve yaşayacağına ümidi varken tevbe etmesi demektir. İbn Cerir'den rivayet olunduğuna göre bu,

insanın aklı başındayken tevbe etmesi demektir. Bu konudaki görüşlerin en meşhuru ise insanın canı boğazına dayanmadan önce tevbe etmesi demektir.

Üstad daha sonra benim açıklamam ve izahımla birlikte mealen şöyle devam etti:

Kuvvetli bir öfke veya şehvet ya da işlediğinin cezayı gerektiren bir masiyet olduğunu bilmeme gibi bir durum hariç, günah işlemeyecek kadar güçlü iman sahibi bir kimse, kötülüğü ancak hata ve yanlışlıkla yapan kimselerdendir. Bunlar böyle bir günah işledikten sonra hemen tevbeye koyulurlar. Bundan dolayı okuduğumuz bu ayette *"sû'"* (*kötülük*) kelimesi tekil olarak getirilmiştir. Yüce Allah, tevbesi kabul edilmeyecekler hakkındaysa *"Lillezîne ye'melûnes-seyyiat"* (*kötülükleri yapıp yapıp da*) ifadesini kullanarak çoğul getirmiştir. Böylece bize şu gerçeği işaret etmiştir: Tevbe, ancak günahları tek tek işleyen ancak bunda ısrarlı olmayan, aksine hemen tevbeye koyulan kimseler için kabul olunur. Tevbeden sonra yine şeytandan bir vesvese gelebilir ve tekrar isyan edebilir. Ancak yine bu isyanın ardından tevbe edip ihsanda bulunur. İşte böylelerinin nefsine masiyetin zulmeti yerleşemez, günah böylelerini kuşatamaz.

Aynı ayette geçen *"min qerîbin"* (*tez elden*) ifadesinin tefsirinde doğru olanı, günahın işlendiği zamana yakınlık şeklinde yapılan tefsirdir. Dilciler nezdinde akla ilk gelen ihtimal budur.

"Günah işleyip sonra da tevbe eden kimse" şu iki kişiden birine denir:

1) Kişi günahı işlemenin haram olduğunu bilir. Fakat iradesinde sakatlık meydana getiren o cehalet ona günah işletir ve günaha düşer. Sonra ilmi kendisine geri döner, nefsine tesir eder ve kişi günahına tevbe eder. Biri bu kişidir.

2) İkincisi, haram olduğunu bilmeden günah işler. Fakat bazı dinî meseleleri bilmemekle birlikte, bu cehaletine razı olmadığı gibi, dininin emirlerini ihmal eden bir kimse de değildir. Aksine araştırmaktadır, sormaktadır ve öğrenmektedir. Çok uzun bir süre geçmeden yaptığı fiilin haram olduğunu öğrenir ve derhal bundan tevbe eder.

İşte bu iki sınıf insan için ayetin deyimiyle, *"Yetûbûne min qerîb"* (*Tez elden tevbe etti.*) demek mümkündür. *"Yakınlık"*ın belli bir sınırı yoktur. Aksine yakınlık izafi bir şeydir. Her kim yaptığı fiilin haram kılınmış bir fiil olduğunu bilmediği için uzun zaman kötülükte ısrar ederse, ama sonra bunu öğrenip

de tevbe ederse hiç kuşkusuz Yüce Allah onun tevbesini kabul eder. Ve onun için gerçeği öğrendiği zamana nispetle *"Yakın bir zamanda tevbe etti."* denebilir. Üstad, daha sonra Gazzalî'nin, tevbenin hakikati ve rükünlerine dair ifadelerinden bir parçasını bizlere aktardı.

Ben derim ki; burada üzerinde düşünüp taşınmak gereken bir husus daha vardır. O da kötülüğü, kötülük olduğunu ve kendisine haram kılındığını bilmeden işleyenle, bunu bilerek işleyen kimse arasında fark olduğudur. Birincisi üzerinden uzun zaman geçse bile o kötülüğü işlemekle nefsi kirlenmez. Bir başka ifadeyle; bu amel onu masiyetlere cesaretlendirmez ve nefsini kötülüklere alıştırmaz. Bundan sonra amelinin -kendisine veya başkasına zararlı olması veya haramlık sebebini bilmese bile dinen kendisine haram olduğunu öğrenmesi açısından- kötü bir fiil olduğunu öğrendiğinde, çoğunlukla o kötülüğü işlemekten dönmesi kendisine zor gelmez. İsterse nefsi buna alışmış olsun, hiç fark etmez. Çünkü o, o fiil nazarında güzel olduğu için ona alışmıştı. Ona galip gelen ve iradesini çeviren, güzel ameli tercih etme melekesi ve onun kötülüğe tercihidir. Bundan dolayı doğru bilgi kendisine ulaşır ulaşmaz en kısa zamanda ondan dönmek kendisine kolay gelir. Tıpkı kendisinden önce yaşayan sahabelere, -putperestlik ve cahiliye âdeti üzere yetiştikleri halde- faziletlerin, erdemin, hayır yapmanın, kötülükten kaçınmanın zirvesine çıkmaları hiç zor gelmediği gibi... Sahabeler, putperestlik ve cahiliye âdeti üzere yetiştikleri halde, fıtratı sağlam, hayırsever, kötülükten nefret eden kimselerdi. Onların bütün eksiği; güzel ve çirkinin hakikati ile hayrın ve şerrin mahiyetine dair doğru bir bilgi eksikliğiydi. İslâm gelince hemen ona koştular. Bu konuda insanların en mükemmeli oldular. Fakat bazı müfessirler, kötülüğün kötülük olduğunu bilmeden işleyen kimsenin ayetin kapsamına girip girmediği hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bunlar, o kimsenin yaptığının kötülük olduğunu bilmeden önce, işlediğinden dönmesine tevbe denmeyeceğini görüşündedirler. Üstad Abduh buna "kötülük ifadesinin seçilmesi" derken işaret etmektedir. Fakat bununla birlikte o, *"cehalet"* lafzının genel ve -daha önce geçtiği üzere- yapılan fiilin haramlığını bilmemeyi de kapsadığı görüşünü tercih etmiştir.

Buna karşılık bir kötülüğün kötülük olduğuna inanarak ve masiyette ısrarlı olan kimseye gelince... Yaptığının Allah'a karşı masiyet olduğunu bilen, ancak nefsinin hevâ ve hevesi peşinde giden, şehvetini ve gazabını

tatmin etmeyi Allah'ın rızasına ve kulunun menfaatine tercih eden kimseye gelince; işte bu kimse nefsini kötülüğün peşine takmış, kötülükle ünsiyet peyda etmiş kimsedir. Bu özellik o kimsenin nefsi için amellerini gerçekleştirirken mevcut olan iradesini etkileyen bir meleke haline gelmiştir. Bunun sonunda nefis öyle bir derekeye yuvarlanır ki artık oraya düşen kimsenin tevbe etmesi imkânsız olur. Kur'ân'ın *"kalplerin mühürlenmesi"*[568]; *"kalplerin kirlenmesi"*[569]; *"kalplerin üzerine mühür vurulması"*[570]; *"kötülüğün kişiyi çepeçevre kuşatması"*[571] ifadeleriyle, Hz. Peygamber'in *"kara nokta gibi..."*[572] hadisi ile dile getirdiği işte bu gerçektir. Bu hususun beyanı ile ilgili olarak biraz önce bir parça açıklama geçtiği gibi daha önce de birçok yerde geçmişti.

Bir keresinde bana, "Aralarında zina fiili yaygın olduğu halde niçin Japonların ahlâkları bozulmuyor, azimleri gevşemiyor ve nefisleri zaafa uğramıyor?" diye bir soru sormuşlardı. Şöyle cevap verdim: "Çünkü Japonlar, zina fiilini işlerken bunun dinen haram, aklen çirkin bir fiil olduğuna inanmıyorlar. Bunun için o fiilin ahlâka olan etkisi az oluyor. Fakat sağlığa ve topluma olan zararı ise her halükârda büyüktür."

Şimdi Üstadımızın sözüne geri dönebiliriz. Üstad yaklaşık olarak şunları söyledi: Âlimler, tevbe edenleri çeşitli tabakalara ayırırlar ve şöyle söylerler: İnsanın içindeki kötülüğün -sanki hamurunda yoğrulmuşçasına- kökleri derinlerdedir. Şöyle ki; insandaki hayvanî şehvetler aklî şehvetlerinin önündedir. İnsan önce şehvetlerle kaynaşır. Sonra o şehvetleri bir düzene koymak, onlar hakkında yasalar getirmek için akıl devreye girer. Sonra, dinin ortaya koyduğu hidayet, ilâhî emirlere sarılmak ve yasaklardan kaçınmak uğruna nefisle mücahede bilgisi gelir. Aklıselim sahibi olmadan ve naklî bilgilerin esrarını derinden derine anlamadan önce her insan hata yapabilir. Bazı insanlar, izzet-i nefis sahibi ve yüksek yetenekli olur. Bir kez bir hata işledi mi, ondan çok büyük bir ibret alır. Böyle bir kimse ancak işlediği hatanın akıbetlerini bilmediği ve o hatayı en güzel biçimiyle kafasında canlandırdığı esnada hata işler. Sizler biliyorsunuz ki, insan yapacağı herhangi bir şeyin değerini onu gerçekleştirmeden az önce bilebilir. Aklı başında ve fıt-

568. Bakara, 2/7.
569. Mutaffifîn, 83/14.
570. Nisâ, 4/155.
571. Bakara, 2/81.
572. Müslim, *Îmân*, 231.

ratı bozulmamış bir kimse herhangi bir günah işlemeye kalkıştığı ve onun lezzetini tattığı zaman onun hakikatini anlayabilir. İşte o zaman şehvetinin perdelediği ilmi kendisine geri döner ve zayıflayan basiret nuru nefsinde ancak o zaman kuvvet bulur. İnsan işte o zaman bunun lezzetiyle masiyetin çirkinliğini ve onun kötü akıbetini mukayese edebilir. Bu kıyas sonucu, nefsinin hakirliğini, o günaha bir daha dönüp de onu alışkanlık haline getirirse ve onu tanırsa sonunda durumunun nereye varacağını ve ne kötü bir tercihte bulunduğunu anlar. Bu gerçeği anlayınca pişman olur, o günahtan ve başka günahlardan da vazgeçer, nefsini fazilete sevk eder ve her türlü ahlâksızlıktan çekip alır.

Bazı kimselerin nefislerindeyse şehvetin sesi daha güçlü ve daha köklü olur. Herhangi bir masiyeti işlemek üzere nefislerine her itaat ettiklerinde, onunla mücadele etmek, kişiyi kınamak ve azarlamak üzere ilâhî düşünceler harekete geçer. Bu mücadehe sonucu masiyete galebe çalar ve bir daha direnç gösteremeyecek şekilde onu yener. İşte bu kimseler de *"tevvâbîn"*den (*tevbe edenler*) sayılırlar. Bunların arasında bir zümre daha vardır ki, mücahede sonucu nefisleri, ufak tefek kusurlar hariç büyük günahlardan ve fuhşiyattan kaçınmada güçlenir. Bunların nefislerinde verdikleri mücadele, işledikleri küçük günahlarla imanın askerleri olan ilâhî düşünceler arasında bazen bir tarafın, bazen de diğer tarafın galibiyetiyle sürer gider.

İnsanlardan birçoğu günaha düşer sonra tevbe ve istiğfar ederler. Sonra bir kez daha günaha maruz kalır ve ona geri döner. Sonra kişi nefsini kınar, pişman olur ve istiğfar eder. Hayatı böyle gelgitlerle devam eder. İşte bunlar *"tevvâbîn"*in en düşük tabakasını teşkil ederler. Onların nazarında baki nefis, fani nefisten daha ucuzdur. Bununla birlikte onların durumu umutsuz değildir. Çünkü her günahın ardından nefislerinde sürekli olarak kendilerine Allah'a dönmeyi hatırlatan bir caydırıcı ses vardır. Bu hatırlatıcı sesin, günahı süslü gösteren şehvetlere galebe çalması oldukça yakın bir ihtimaldir. Bir günahın tekrarı nasıl ki şehveti daha çok kamçılıyor ve nefsi daha da cesaretlendiriyorsa, sahih ilmin tekrarı da nefiste öyle bir sancı meydana getirir ki; o sancı, nefsi paylayarak, aşağılayarak ve o fiilin kötü akıbetini kendisine göstererek şehvetin azgınlığına karşı direnir. Böylece nefiste bazen bir tarafın bazen de diğer tarafın galip geldiği amansız bir savaş başlamış olur. İnsan nefsinde sızı ve sancıların etkisi lezzetlerin etkisinden daha güçlüdür. Bu

savaşın neticesinde ya ilâhî düşünceler ve caydırıcılar galip gelir ve o nefsin sahibi, tevbesi sahih olan o tabakalara iltihak eder ya da bu sesler şehvetin askerleri önünde mağlup olur ve nihayet günah kişiyi kuşatır ve o şahıs günahta ısrar eden ve helak olanlar zümresine dâhil olur.

Yüce Allah devamla ***"İşte Allah bunların tevbesini kabul eder."*** buyurmaktadır. Bu ayetin başındaki *"fâ"* harfi *sebebiyet fâsı*'dır. Buna göre ayetin manası şöyle olur: "Bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenler vasfını taşıyan kimseler var ya, bunlar bir günah işlediklerinde aradan uzun zaman geçmeksizin hemen tevbe ettiklerinde ve bile bile günahta ısrar etmedikleri takdirde, bu iki özelliklerinden dolayı Allah tevbelerini kabul eder." Bu iki özellikten birisi kötülüğün sadece bilmeyerek yapılmasıdır. Çünkü o iman ve takvada olan kimseler bile bile kasten günah işlemezler. İkinci özellikleri ise, tevbenin günahın işlendiği zamana yakın olmasıdır. Böyle bir tevbe günahın nefiste kök salmasına imkân vermez. Sebebiyet manasını ayetin başında ifade edilen temel prensibin bir uzantısı olarak kabul etmek de mümkündür. O prensip, "Allah Teâlâ'nın bu gibi kimselerin tevbesini kabulü, rahmetinin, ilminin ve hikmetinin bir gereği olarak kendi nefsine vacipliğinden kaynaklanmaktadır." şeklindeki yaklaşımdır. Buna göre ayete mana verirsek şöyle deriz: Allah, kesinlikle onların tevbelerini kabul eder. Çünkü onların tevbelerinin kabulü kesin olarak daha önce kararlaştırılmıştır ve vaaddedilmiştir.

Üstad Abduh açıklamasına şöyle devam etti: Yüce Allah, kabule şayan tevbeyi sadece onlara has kıldıktan sonra, bunu pekiştirmek ve hüküm verirken bu gerçeği zihinlerinde canlı tutmak için ona işarette bulundu ki, ayeti okuyan ve duyan kimsenin aklında, başkalarının da tevbenin kabulü konusunda bunlara ortak olacakları gibi bir kanaat uyanmasın. Tevbenin içinde şefkat etmek de vardır. Buna göre mana; Allah, tevbelerini kabul etmek suretiyle onlara şefkat eder ve onlara rahmetiyle tecelli eder, demek olur.

"Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir." Yüce Allah'ın gerekli olan iki şartı çerçevesinde tevbeyi kesin olarak kabul edilir kılması; kullarının yapıp ettiklerini ve maslahatlarını bilmesinin ve onlara getirdiği hükümde hikmetinin eseridir. Çünkü O biliyor ki, kulları zayıf oldukları için kötülük işlemekten kendilerini koruyamazlar. Allah'a isyana düşmüş bir kimseye tevbe

imkânı verilmeseydi insanlar fesada uğrar ve helak olup giderlerdi. Çünkü şehvetinin galeyana gelmesi ve öfkesinin şiddetlenmesi neticesi olarak bilmeden bir kötülük işleyen kimse, tevbesi kabul edilmediği takdirde günahlara ve masiyetlere tamamen dalar giderdi ve -her hâlûkârda helak olacağını bildiği için- kasten hevâ ve hevesine uyar ve şeytanın ardından giderdi. Helak olacağını bilen kimsenin nefsiyle mücadele etmesinin ve onu tezkiye etmesinin hiçbir faydası kalmazdı. Yüce Allah, hikmetinin bir eseri olarak tevbeyi kabul etme prensibini getirdi. Böylece kullarına fazilet kapısını açmış oldu ve onlara kötülüğün iyi amel işlenerek silineceğini gösterdi. Eğer her günah mağfiret edilse ve her kötülük bağışlansaydı -şehvetleriyle hevâ ve heveslerinin söz konusu olduğu yerler hariç- insanlar hayır işlemeyi kötülüğe tercih etmezlerdi. Öte yandan Yüce Allah, kimin nasûh (samimi) kimin de yalandan ve aldatıcı tevbeyle tevbe ettiğini bilir. Çünkü *"O, gözlerin hain bakışını da kalplerin gizlediğini de bilir."*[573] O'nun sadece nasûh tevbeyi kabul etmesi hikmetinin eseridir. Yüce Allah, sadece dilin kuru kuruya istiğfarla meşgul olduğu tevbeyi kabul etmediği gibi, bir yandan günahta ve masiyette ısrar edip, diğer yandan sadaka vermek ve bazı zikirleri terennüm etmek suretiyle günaha kefaret olan amellerle yapılan tevbeyi de kabul etmez. Günah işleyen bir kimsenin nefsi, bir başka itaat işlemek suretiyle o günahın pasından ve kirinden temizlenmez. İsterse yaptığı ameli en güzel bir biçimde ve en halisane şekilde yapsın... Yaptığı amel, -istiğfar ve tespih gibi- kalbinin derinliklerine asla inmeyen, şeklilikten öteye geçmeyen ve geleneksel olan bir kimsenin amelini Allah nasıl kabul eder? Dinin emrine özen gösterdiğini ifade etmeyen ve âlemlerin rabbi olan Allah'tan huşû duyduğu kanaatini hiç vermeyen kimsenin amelini Allah nasıl kabul eder? Bundan dolayı bundan önceki ayette Yüce Allah, tevbe ile ameli ıslâh etmeyi birlikte zikretti. Biz de o manada bazı ayetlere yer verdik. Eğer bu manada daha fazla ayet istiyorsan Âl-i İmran Sûresi 16-17. ayetlerle 135. ayete bakabilirsin.

Üstad, burada Yüce Allah'ın ilim sıfatıyla hikmet sıfatının birlikte zikredilmesindeki nükteye işaret etti. Ve bizim de zikrettiğimiz gibi, kötü niyetli kimselerin kavlî zikirle ve ona itimat etmekle kendilerini aldattıklarını ifade etti. Onların -eğer günahta ısrar ederlerse- bu kavlî zikirlerin ahirette kendilerini günahları sebebiyle hesaba çekilmekten kurtaracağını sandıklarını belirtti ve sözüne şöyle devam etti: Bu çeşit bir anlayış İslâm'dan önceki

573. Mü'min, 40/19.

dinlerde de vardı. Bu şöyle gerçekleşti: Toplumlar faydasını bilmedikleri için mükellefiyetleri ağır buldular ve rab'lerinin emrine itaatin dışına çıktılar, hevâ ve heveslerine uydular. Din namına nasipleri, şehvetlerine ve hevâ ve heveslerine engel olmayan bir takım kolay vird ve zikirlerden ibaretti. Bunların ekserisinin nazarında din, hiçbir ahlâkı süslemeyen, hiçbir ameli düzeltmeyen lisanî ve bedenî hareketlerden ibaret hale geldi. İçimizden birçokları onların gittikleri yola karış karış ve adım adım uymuştur. *"Onlar Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?"*[574]

Yüce Allah, tevbesini kabul etmeyi üstlendiği kimselerin halini beyan ettikten sonra, katında, makbul tevbesi olmayacağını kesin bir dille belirttiği kimselerin halini beyan etmeye başladı. Ve ***"Yoksa kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çatınca 'Ben şimde tevbe ettim.' diyenler ile..."*** buyurdu. Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Yüce Allah bundan önceki ayette, *"Allah'ın kabul edeceği tevbe"* buyurdu da bu ayette aynı üslupla *"Allah'ın kabul etmeyeceği tevbe"* demedi. Çünkü maksat, onların tevbelerinin kabul edilmeyeceğini kesin bir dille ifade etmek değil, asıl maksat onlardan sahih ve geçerli bir tevbenin gelmeyeceğini, böyle geçerli bir tevbenin onlardan çıkmayacağını vurgulamaktır. Eğer maksat; Yüce Allah'ın onların yapacağı tevbeyi kabul etmemeyi kendi nefsine vacip kıldığını vurgulamak olsaydı mana; tevbe etmelerinin vacip olmadığı, kabulünün kesin olmadığı, aksine belki tevbeye erişebilecekleri şeklinde olurdu.

Ben derim ki, bu ayetteki olumsuzluk şu anlamdadır: Yüce Allah'ın, tevbe etmeyeceklerini vurguladığı bu kimseler, Yüce Allah'ın, insanın yaratılması, amellerinin, nefsinin ve melekelerinin sıfatlarına etkisi hakkındaki kanununun, bunların günahlarından dönen kimseler olmalarını gerekli görmediği kimselerdir. İnsanın amelleri ahlâkı ve melekelerinin sonucudur. Ancak tevbesi kabul edilenler, günahlara devam ettikten sonra ondan kendini sıyırıp alan, kalbini temizleyen ve nefsini kirlerinden tezkiye eden kimselerdir. Böyle bir kişi Yüce Allah'ın rahmetinin kendisine şefkat etmesine layık, nimetlerini celbetmeye mahal olabilir. Bu şartları taşıyan kimseye, masiyetler nedeniyle kendisinden kaçan hasletler geri döner. Ama Yüce Allah'ın âdeti; yukarıda özellikleri sayılan kimselerin günahlarından dönen kimseler olmalarını gerektirmez. Aksine, onlar hakkındaki âdeti; günahlarının ve kötü-

574. Muhammed, 47/24.

lüklerinin kendilerini kuşatması yönündedir. Bunların işledikleri günahlar nefislerinde taat ve hasenâta yer bırakmaz. Onun için ölüm gelip çatıncaya ve nimetlerle yararlandıkları hayattan ümit kesinceye kadar günahlarında ısrar ederler. Ölüm gelip çatınca da, tevbe edenlerden olmadığı halde ben tevbe ettim der. Hâlbuki o kişi tevbe edenlerden değil, -yakında geleceği üzere- tevbe ettiğini iddia eden yalancılardandır.

Üstad Abduh sözlerine şöyle devam etti: Yüce Allah bundan önceki ayette (17. ayet) *"kötülük edip..."* derken, bu ayette (18. ayet) ***"kötülükleri yapıp"*** şeklinde *"kötülük"* kelimesini çoğul kullandı. Burada çoğul şeklinde kullanılan ***"kötülükler"***, ısrar ve tekrarla meydana gelen masiyetlerden bir tek masiyet türünün bütün efradını kapsar. Bir tek günahı ısrarla işleyen kimse, kaçınılmaz olarak bütün kötülükleri işleyen kimselerdendir. Bu bir tek günah, kötülüklerin bütün çeşitlerini ihtiva eder.

Ben de derim ki: Bazı günahları ısrarla yapmak, kişiyi o türden veya o cinsten başka günahları da işlemeye teşvik eder. Hayır, nasıl hayrı davet ederse, kötülük de kötülüğü getirir.

Yüce Allah orada (17. ayet) ***"sonra tevbe edenler"*** diyerek tevbeyi onlara nispet etti. Bu ayetteyse (18. ayet) ***"Ben şimdi tevbe ettim."*** dedi ve bu zümreye mensup bir kimsenin tipik karakterinin günah işlemeye mecali kalmadığını anladığında tevbe ettiğini ileri sürmek olduğunu beyan etti. Bir başka ifadeyle; burada Yüce Allah demek istiyor ki; bu adamın kalbi günahtan soyutlanmamıştır, nefsi günahtan nefret etmemektedir ki tevbe eden kişi olsun. Bu adam tıpkı başkasının toprağında bozgunculuk çıkaran kimseye benzer. Toprak sahibi onu kıskıvrak yakaladığında, kılıcını boğazına dayadığında ve kellesini gövdesinden ayırmak istediğinde imdat diler ve o fesada bir daha dönmeyeceğini söyler. Fakat kalbi, bu fiil fesad olduğu için ondan nefret etmemekte ve o fiili çirkin bulmamaktadır. Korku ortadan kalkınca o fesada tekrar davet etmeye başlar. Ve o kalp, kendi sahibinden bu çağrıya itaat ve boyun eğmekten başka bir hareketle karşılaşmaz. Bundan dolayı ayette ifade, ***"Âne"*** (***şimdi***) kelimesiyle kayıtlanmıştır. Âniyyet (şimdiki zaman), 17. ayette geçen *"Yetûbüne"* (*tevbe ederler*) fiil-i muzarisinden anlaşılan *"istimrar"* (*devamlılık*) anlamına zıttır. Buradan hareketle, ölümün gelip çatmasıyla ilgili rivayet edilen sözlerin arasından gerçek manayı ayıklayıp anlamamız mümkündür. Bazılarına göre bu rivayetlerden maksat, canın bo-

ğaza gelip çıkmak üzere olduğu ve boğazdan hırıltıların çıktığı andır veya temyiz ve idrak gücünün gitmesidir. Bu durumda olan kimsenin ağzından asla söz çıkmaz. Ayette geçen *"ölümün gelip çatması"* deyimi hakkında söylenen görüşler arasında tercihe şayan olan, ölümün gerçekleşeceğinin kesinlik kazanması ve artık kişinin hayatından ümidin kesilmesidir.

Ayet metninde geçen ***"hattâ"*** kelimesi, ibtidâiyye olup ondan sonraki cümleler, daha öncesinin gayesi (sonucu) durumundadır. Buna göre ayetin manası şöyle olur: *"Ölüm gelip çatıp da o söz ağızlarından çıkıncaya kadar kötülüklere dalıp bunu işleyenlerin kabul edilecek tevbeleri yoktur."*

Ben de derim ki: Bazı müfessirler ifadede *"alallahi"* kaydının bu ayette de olduğunu söylemişlerdir. Buna göre ayetin manası *"Bunların tevbesi Allah'ın kabul edeceği tevbe değildir."* demek olur. Bir şeyin olmayacağının ifade edilmesi, olmamanın tahakkuk etmesinden başkadır. O halde bu ayette zikredilen kimselerin durumu kapalıdır ve o konuda işleri Allah'a kalmıştır. Bizim şeyhimizin tercih ettiği anlam hem sahihtir hem de akla ilk gelen ihtimaldir.

Üstad sözüne şöyle devam etti: Öte yandan bilginler, kulun canı boğazına gelip de boğazı hırıldamaya başlamadıkça veya ruhu bedeninden ayrılmaya başlayıp boğazına gelmedikçe tevbesinin kabul edilebileceğini ifade eden hadisler rivayet etmişlerdir. Eğer kul tarafından bilfiil tevbe yapılmışsa onların görüşlerine katılırım. Bir başka ifadeyle, günahkâr kimse işlediği kötülüğün çirkinliğini kavramış, onu işlemeyi çirkin görüp pişman olmuşsa ve eğer yaşasaydı daha önce olduğu gibi düşünerek ve kasıtla bir daha o fiile dönmezdi, denilecek biçimde kalbinde günaha olan meyli yok olmuşsa tevbesinin kabul edileceği görüşüne ben de katılırım. İnsanın kafasında günahın çirkinliğine dair var olan her tasavvur veya çirkinliğini ve zararını tasdik, onun terkine sebep olmaz. Çünkü tasavvurların ve tasdiklerin öyle mertebeleri vardır ki, bunların içinden faydalı ilim babında sadece, kuvvetlerle yapılanı makbuldür. Bu kuvvettir ki o amelin işlenmesi sonucunu doğurur. Çünkü o amel, zıddını işleme seçeneğine ağır basmıştır.

Üstad, ağır basmayan tasdike şöyle bir örnek verdi: Bir adam düşünelim, doktorlar kendisine ekşinin sesine zararlı olduğunu söylemiş olsunlar. Adamın kendi tecrübesi de bunu destekler yönde olsun. Bununla birlikte o kişi bu bilgiyi tam ve yakînî bilgi saymamaktadır. Çünkü o bilgi, kendisinden daha güçlü olan vicdanî ilmine mağluptur. Bu, nefsin, ekşinin lezzetini

idraki şeklindeki alışkanlığı ve tabiatın onu istemesidir. İsterse zaman zaman aldığı ekşi hakkında tam bir bilgiye sahip olsun. Çünkü gerçek bilgi, iradeye hâkim olan, onu amel ederken çekip çeviren ve iradenin ona itaat etmekten kaçamayacağı bilgidir.

Üstad şöyle devam etti: Bu, sufilerin idrak ettikleri manadır. Onlar şöyle derler: "İtikad veya idrak, kişide zevke dönüşmedikçe Yüce Allah'ın sevap vereceği faydalı ve sahih ilim olamaz." Bunların *"zevke dönüşmesi"* derken kastettikleri, onun ruhun kendisiyle kaynaşacağı bir vicdana (duyguya) dönüşmesi ve ruha hâkim olmasıdır. Hayatının ekserisinde günahlarla arkadaş olmuş ve onları işlemekte ısrarlı bir kimsede acaba ölmeden önce böyle bir vicdan oluşabilir mi? Keşke bunu bir bilebilseydim! Çünkü günahlar çirkindir ve kerihtir (iğrençtir). Günahlar nefsi kirletir ve onu ebrârın (iyilerin) mertebelerinden uzaklaştırır. Yoksa ölmek üzere olan kimsede oluşan *"vicdan" (duygu)* değil de, artık günahları işlemekten aciz hale geldiği, bundan ümitsizliğe düştüğü ve ölümünün ardından kendisine verilecek cezanın yaklaşmasından hoşlanmamak duygusu mudur? O ölüm ki, onun ardından tehditle haber verilen ceza gelecektir. Bu son duruma, günahtan tevbe ve rabbin razı olduğuna dönmek denilebilir mi? İnsanın iç âlemini ancak Allah bilir. İnsanlar, ancak Allah'ın bilgisine göre amellerinin karşılığını alırlar. Bize düşen daima daha ihtiyatlı olanı ve daha sağlam olanı almaktır.

Bunlar, Üstad'ın iki ders boyunca bizlere söyledikleridir. Bunlar, birinci ayetin (17. ayet) tefsiriyle birlikte faydalı bir tekrardılar. Biz, Üstad'ın açıklamalarında bazı yerleri öne almak, bazılarını geriye bırakmak, bazı açıklamaları hazfetmek (buraya almamak) ve bazılarına da eklemeler yapmak gibi tasarruflarda bulunduk. Ama bunlar manayı daha da açıklığa kavuşturur, yoksa değiştirmez. Bu gibi önemli meselelerde gerçeğe ulaşmak ancak tekrarla, uzun uzun açıklamayla ve izahla olur. Başka sûrelerde tevbeden ve şartlarından söz edilecektir. Bu sûrelerin hangi sûreler olduğu daha önce zikredilmişti.

Yüce Allah şöyle devam ediyor: ***"Kâfir olarak ölenler için (kabul edilecek) tevbe yoktur."*** Yani ne onların ne de bunların tevbeleri yoktur. Âlimler, kâfirlerin durumları apaçık ortada iken, kabul edilecek tevbelerinin olmadığının belirtilmesini anlaşılması müşkül bir husus olarak kabul etmişlerdir. Özellikle de bundan önceki 17. ayette yer alan tespitler yapıldıktan

sonra bu ifadeyi anlamanın zor olduğunu belirtmişlerdir. Çünkü günahkâr bir mü'minin ölüm gelip çattığında kabule şayan tevbesi olmayacaksa, aynı durumdaki kâfirin geçerli bir tevbesinin olmayacağı da gayet tabiidir. O zaman kâfirin öldükten sonra tevbesinin olacağı nasıl tasavvur olunabilir? Bu problem için insanın aklına şöyle bir açıklama geliyor: "Bu ifadeden maksat; onların ahirette yapacakları tevbenin faydasını göremeyeceklerini vurgulamaktır." denilebilir. Nitekim Yüce Allah, birçok ayette onlarla ilgili olarak bunu dile getirir: *"Rabbimiz! Bizi buradan çıkar. Eğer bir daha (ettiklerimize) dönersek, artık belli ki biz zalim insanlarız."*[575] Ben şu anda bu konuda hiçbir müfessirin böyle bir açıklama yaptığını hatırlamıyorum. Hatta bazı müfessirler şöyle derler: "Bunların tevbelerinin olmadığının belirtilmesinden maksat, tevbelerinin kabul edilmeyeceğini mubalağalı bir biçimde ifade etmek, tevbelerinin yok hükmünde olduğuna ve böyle tevbe edenlerin kâfir olarak ölenler mertebesinde olduğuna işaret etmek içindir." Bazıları da şöyle derler: "Bu ayette olumsuzluk harfinin tekrarı; fayda vermemesi açısından tevbeyi erteleyenlerin durumlarının, kâfir olarak ölenlerin durumundan daha kötü olduğuna işaret etme amacına yöneliktir." Bazıları da ayette zikredilen her iki zümrenin kâfir olabileceğini ifade etmişlerdir. Diğer bazıları ise, bu iki zümre ile fasıkların kastedildiği kanaatindedirler. Onlara göre fasıklardan *"kâfirler"* diye söz edilmesi, fasıklığın ne kadar kötü olduğuna işaret etmek içindir.

Üstadımız, bu ayette geçen ***"küfr"***den maksadın *"şirk"*ten daha hafif bir *"küfr"* olduğu ve peygamberlik davetini tasdik etmemek anlamında olduğunu tercih etmiştir. Bu, Kur'ân'da meşhur olan bir kullanımdır. Bazı önde gelen âlimler de bunu açıkça belirtirler ve derler ki; "Kâfirlik vardır, kâfirlik vardır." İmam Gazzâlî, şu sahih hadisi bu şekilde tefsir etmiştir: *"Zina eden kimse mü'min iken zina etmez; hırsızlık eden, mü'min iken çalmaz; içki içen mü'min iken içmez."*[576] Gazzâlî, iman edilmesi gereken şeylerin iki kısım olduğunu beyan eder:

1) Zatı için bilinmesi gerekip, bilinmesinin amelle ilişkisi olmayanlar: Allah'ın varlığına, vahdaniyetine, kendisini vasfettiği sair vasıflarına, vahye ve peygamberlerin doğruluklarına inanmak gibi.

---

575. Mü'min, 40/107.

576. İbn Mâce, *Fiten*, 3.

2) Gereğince amel etmek için bilinmesi gerekenler: Farzlara iman, onları eda etmenin Allah'ın rızasını kazanmanın ve sevap elde etmenin sebeplerinden olduğuna inanmak, haram kılınan şeylerin haramlığına, onları işlemenin Allah'ın gazabının ve cezasının nedenlerinden olduğuna inanmak gibi. Başka bir ifadeyle, farzlarda nefsi ve toplumu ıslâh etme, haramlardaysa fertlere ve toplumlara zarar verme unsuru olduğuna inanmaktır. İmam Gazzâlî bunların birincisine *"mükâşefe ilmi"*, ikincisine de *"muamele ilmi"* adını verir ve şöyle der: "Haram olan bir kötülüğü işleyen kimse, onun haramlığına, bu fiilin Allah'ın gazabını ve azabını gerekli kıldığına inanmıyor demektir." Gazzâlî, bunu derken o kimsenin, semeresini alacak biçimde imanı olmadığını söylemek istemiyor. İmanın semeresi de gereğince amel etmektir. Tam tersine onun vurgulamak istediği; imanda "yakîn"in bulunması gerektiğidir. Herhangi bir şeyin zararlı olduğuna kesin olarak inanan kimse, o zararlı şeyi yapmaz. Nitekim bu husus; beşerin içgüdüsünden, amellerinin iradesiyle irtibatından ve iradesinin de fayda ve zararla alakasından anlaşılmaktadır. Hatta insanın âdeti ve tabiatından bilinmektedir ki; insan zararı savuşturmada ihtiyatlı davranır. Hatta insan, zarar konusunda, ahlâkı düzgün olmadığı için kendi nazarında sözüne güvenilmez bir kimsenin sözüne göre bile amel eder. Gazzâlî buna bir de örnek verir ve mealen şöyle bir açıklamada bulunur: "Diyelim ki karnın aç. Sadece bir yemek var ve sözüne güvenmediğin bir Yahudi sana bu yemeğin zehirli olduğunu söylüyor. Şimdi sen bu durumda ihtiyatlı davranmayıp da o yemeği yer misin? Hayır, yemezsin, aksine şöyle dersin: Bu adam doğru söylüyor olabilir. Bu yemeği yiyip de kendimi tehlikeye atmayayım. Masum, sözünde sadık ve emin olan Peygamber sana haber veriyor ki, bu günahlar zehirlidir; ruhları helak eder, insanı Allah'ın gazabına ve azabına sürükler. Şimdi sen o Peygamber'in verdiği habere, ahlâklı olmadığına kesin inandığın bir Yahudi'nin haberi kadar değer vermezken nasıl olur da ona iman ettiğini ve doğruluğuna kesin olarak inandığını iddia edebilirsin?" İşte Gazzâlî bu konulardan bahsederken, *"Zina eden, mü'min iken zina etmez..."* hadisini zikreder. Bu, şu demektir: Söz konusu kişi günah işlerken bu özel iman onda bulunmaz. Kişi o günahı işledikten sonra imanı kendisine geri döndüğünde, ruhu acı duyar ve bu ıstırap onu tevbe etmeye sevk eder. Nitekim Gazzâlî bunu, tevbenin hakikati ve onun bir bilgi, hal ve amelden mürekkeb olduğu gerçeğini açıklarken beyan etmiştir. İlim *"hâl"*i, hâl ise ameli gerekli kılar. Bir başka ifadeyle, günahın haramlığını ve onu işleyene ceza verileceğini bilmek insan

nefsinde öyle etkili bir durum meydana getirir ki; bu, insanı haramdan kaçınmaya sevk eder. Herhangi bir şeyin vacipliğini bilmek de böyledir. Gazzâlî eserinde bu konuyu ayrıntısıyla açıklar. İsteyen *İhyâ*'nın dördüncü cüzünün başındaki *"Tevbe bölümü"*ne bakabilir.

Yüce Allah devamla şöyle diyor: ***"Onlar için acı bir azap hazırlamışızdır."*** Yani, fıtratın yolundan, şeriatın hidayetinden uzak olan, şehvetin sultasına ve ahlâksızlığın şeytanına kul olan iki zümreye, ameller yurdunda kendi nefisleri için önden hazırladıklarına karşılık, ceza yurdunda elem verici bir azap hazırlamışızdır. Çünkü onların ölüm gelip çatıncaya dek kötülük işlemekte ısrarlı olmaları nefislerini saptırmış ve kalplerini ifsat etmiştir. Böylece onlar aşağılık rezillerden olmuşlardır. Günahları ruhlarını değersizlik uçurumunun dibine indirmiştir. Artık onlar, cennetlerin firdevslerine ve kerametle rıdvânın mekânlarına yükselmekten acizdirler.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَرِثُوا النِّسَاءَ كَرْهًا وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا
بِبَعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَن يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُّبَيِّنَةٍ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِن
كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَىٰ أَن تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا ﴿19﴾
وَإِنْ أَرَدتُّمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَّكَانَ زَوْجٍ وَآتَيْتُمْ إِحْدَاهُنَّ قِنطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ
شَيْئًا أَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا ﴿20﴾ وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَىٰ بَعْضُكُمْ
إِلَىٰ بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنكُم مِّيثَاقًا غَلِيظًا ﴿21﴾

19- **Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helal değildir. Verdiğiniz mehrin bir kısmını kurtaracaksınız diye onları sıkıştırmanız da helal değildir. Ancak açık bir hayâsızlık yapmış olurlarsa başka. Onlarla iyi geçinin. Eğer kendilerinden hoşlanmadınızsa, olabilir ki siz bir şeyden hoşlanmasanız da Allah onda birçok hayır takdir etmiş bulunur.**

20- **Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın. Siz iftira ederek ve apaçık günah işleyerek onu geri alır mısınız?**

21- Birbirinizle kaynaşıp baş başa kalmışken ve onlar sizden sağlam bir teminat almışken verdiğinizi nasıl geri alabilirsiniz?

Kadınlara Zorla Vâris Olmak

Bu üç ayetten birinci ayetin, sûrenin başındaki ayetlerle hangi yönden irtibatı olduğu noktasında şu açıklama yapılmıştır: Yüce Allah, daha önce yetimler ve mallar hakkında cahiliye âdetlerini yasak edince, ardından kadınların bizzat kendileri ve malları hakkındaki tutumlarını benimseme yasağını getirdi.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayetin daha öncesiyle irtibatının hangi yönde olduğu açıktır. Sûrenin başında konu, kadınlar ve evler hakkındaydı. Tevbenin zikri ise buraya konu dışı olarak girmiştir.

Bu ayetlerin nüzul sebebi olarak İbn Abbas'tan şu rivayet zikredilir: "Bir kimse ölüp de geriye bir câriye bıraktığı takdirde, ölenin akrabası o câriye üzerine elbisesini atar ve ona insanların evlilik teklif etmesine engel olurdu. Câriye eğer güzelse onunla kendisi evlenir, çirkinse ölünceye kadar evde hapseder, ölünce de ona vâris olurdu."[577]

Buharî ve Ebu Dâvûd'un rivayetine göre, *"Bir erkek ölünce karısı hakkında akrabaları daha öncelikli söz sahibiydiler. Dilerlerse o kadını evlendirirler dilerlerse evlendirmezlerdi. Ölen erkeğin akrabaları, kadın üzerinde kendi akrabalarından daha fazla söz sahibiydiler. İşte bunun üzerine bu ayet nazil oldu."*[578]

İbnu'l-Munzir İkrime'den rivayet ediyor. "Bu ayet, Evs kabilesinden Kubeyşe Binti Ma'n b. Âsım hakkında indi. Kubeyşe Ebu Kays b. el-Eslet ile evliydi. Kocası ölünce, kocası Ebu Kays'ın oğlu Kubeyşe'ye ilgi duydu. Kubeyşe Hz. Peygamber'e gelerek dedi ki; *'Ne ölen kocama mirasçı olabildim ne de serbest bırakıldım ki evleneyim..!' İşte bu olay üzerine bu ayet nazil oldu."*[579]

İbn Ebî Hatim'in Zeyd b. Eslem'den tahric ettiği bir rivayete göre uygulama şöyleydi: "Medinelilerde âdet şöyleydi: Cahiliye döneminde içlerinden bir erkek öldüğü zaman, malına mirasçı olan karısına da mirasçı oluyordu. Bu akraba, kadını kendisiyle evlenmesi için sıkıştırıyordu ya da onu kendi

577. Taberî, *Câmiu'l Beyân*, IV/307. (Bu rivayetin tercümesinde Taberî'deki rivayet esas alınmıştır.)
578. Buharî, *Tefsir Sûre (4)*, 6.
579. Taberî, *Câmiu'l Beyân*, IV/306.

istediği biriyle evlendiriyordu. Bunun üzerine Yüce Allah, mü'minlere böyle davranma yasağını getirdi."[580]

Zühri'den rivayet olunduğuna göre, bu ayet kendisine hiç ihtiyacı olmadığı halde kadını evde yanında hapseden ve mirasına konmak için ölmesini bekleyen erkek hakkında nazil olmuştur. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

"Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helal değildir." Yani; ey şirkten ve onun zalim geleneklerinden sıyrılıp çıkan, Allah'a ve O'nun Peygamberi'ne (s) iman edenler! Cahiliye âdeti olan kadınların haklarını yemeye devam etmeniz size helal değildir. Kadınların haklarını yiyip de onları, miras kalan mal, para ve köle gibi kendinize kalmış bir miras kabul etmeniz ve onlar hakkında dilediğiniz hareketi yapmanız helal değildir. Tıpkı dileyen kimsenin, ölen akrabasının karısıyle evlenmesi, dileyenin o kadını başka bir erkekle evlendirmesi ve isteyenin de onu yanında alıkoyması ve evlenmesine mani olması gibi. İşte biraz sonra gelecek olan *"sıkıştırma"* budur.

Bazılarına göre bu ayetin manası; *"Kadınları -ölsünler de onlara mirasçı olasınız diye- istemedikleri halde yanınızda alıkoyarak zorla onlara mirasçı olmanız size helal değildir."* şeklindedir.

Kur'ân'ın birçok yerinde geçen ***"kerhen"*** kelimesini kıraat imamlarından Hamza ve Kisâî zamme ile *"kurhen"* şeklinde okumuşlardır. Âsım, İbn Âmir ve Yakup da sadece Ahkâf Süresi'nde geçen *"kerhen"* kelimesini *"kurhen"* okuyarak onlara katılmışlardır. Bunların dışındaki kıraat imamları ise bu kelimeyi *"kerhen"* şeklinde okumuşlardır. Kelime her iki okunuş bakımından da *"Hoşlandı, sevdi."* fiilinin zıddı olan *"kerihe"* fiilinin mastarıdır. Bazılarına göre kelime *"kurh"* şeklinde okunursa *"ikrah"* yani *"zorlama"* anlamında, *"kerh"* olursa *"kerahiyet"* yani *"hoşlanmama"* anlamındadır. Bazılarına göre her iki okunuş da *"hoşlanılmayan şey"* ve *"kişinin zorlandığı iş"* anlamındadır. Bundan dolayı müfessirler burada geçen *"kurh"* kelimesinin tefsirinde ihtilaf etmişlerdir. Bazıları "Ayetin manası, *'İstemedikleri halde onlara mirasçı olmayın.'*"; bazıları ise, "*'Kadınlar buna zorlandıkları halde onlara mirasçı olmayın.'* şeklindedir." demişlerdir. Bazılarına göre mana, *"Kadınlar sizden hoşlanmadıkları halde onlara mirasçı olmayın."* demektir. Bazılarına göre ise, *"Sizler kadınlara hoş görülmediğiniz halde onlara mirasçı olmayın."* demektir. Bütün bu

580. Yaklaşık manadaki rivayetler için bkz: Taberî, *Câmiu'l Beyân*, IV/305.

manalar doğrudur, sahihtir. *"Kurh"* lafzı, haramlığı ifade etmek için getirilmiş bir kayıt değildir; o sadece vakıayı beyan etmek için getirilmiştir.

Üstad Abduh dedi ki: Araplar kadınları hakir görür ve onları mal ve meta kabilinden sayarlardı. Hatta akrabalar, içlerinden ölen akrabalarının malına miras yoluyla kondukları gibi karısını da miras yoluyla alırlardı. Yüce Allah, cahiliye âdeti olan bu ameli haram kıldı. *"Kurh"* lafzı burada bir hükmü ifade etmek için getirilmiş bir kayıt değildir; o sadece Arapların yaşadıkları vakıayı beyan etmek için getirilmiştir. Çünkü Araplar, kadınları -kendi rızaları olmadan miras olarak alıyorlardı.

"Verdiğiniz mehrin bir kısmını kurtaracaksınız diye onları sıkıştırmanız da helal değildir." Ayette geçen fiil kökü ***"el-Adal"*** *"sıkıştırma, engel olma ve şiddet"* demektir. Bu kökten türeme olarak şifa ümidi olmayan amansız hastalığa -şiddetinden dolayı- *"ed-dâu'l-udâl"* denir. Bu cümle, *"sıkıştırma"*'yı yasak eden bir yeni başlangıç cümlesidir ya da bir önceki cümle haramlık anlamı ifade ettiği gibi *"yasaklık"* manası taşıdığı için ona matuftur. Sanki Yüce Allah şöyle demektedir: *"Kadınları miras olarak almayın ve onları sıkıştırmayın."* Bu ayetteki *"lâ"* edatının, olumsuzluğu pekiştirme anlamında olması ve *"tagdulûhünne"* fiilinin *"lâterisû"* fiili üzerine matuf olması mümkündür. Buna göre ayetin manası, kadınlara mirasçı olmanız ve onları sıkıştırmanız helal değildir. Yani, miras veya mehir ya da başka bir şey olmak üzere onlara verdiğiniz şeylerin bir kısmını kurtaracaksınız diye onları sıkıştırmanız size helal değildir. Hitap, -birbirleriyle dayanışma içinde oldukları için- bütün mü'minlere yöneliktir. Bu takdirde söz konusu edilen verme, kadınlara miras, evlilikte mehir veya başka bir münasebetle verilen şeyler olabilir. Bazı bilginler ise, hitabın kocalara yönelik olduğu kanaatindedirler. Bazılarına göre ise hitap vârisleredir. Bu zikri geçenlerin tümü kadınları sıkıştırırlardı.

İbn Cerir İbn Zeyd'den rivayet ediyor: Mekke'de Kureyşliler arasında âdet şöyleydi: Bir Kureyşli erkek şerefli bir kadını nikâhlardı. Belki o kadın işine gelmediği için -kendi izni olmadan- evlenmemek şartıyla ondan ayrılırdı. Sonra şahit getirir ve bu husus kadının aleyhine yazıya geçirilirdi. Kadınla bir başka erkek evlenmek istediğinde, kadın ona verirse ve onu razı ederse izin verirdi, yoksa evlenmesine engel olurdu. Araplar, çoğunlukla kadınları fidye verip kendilerini kurtarmaları için sıkıştırırlardı.[581]

581. Bu konuda daha fazla bilgi için Bakara Sûresi'nin 229. ve 231. ayetlerinin tefsirine bakılabilir.

Celâleyn tefsirinde mana sadece *"evlenmeye engel olma"* şeklinde daraltılmıştır. Üstad Abduh bu yaklaşımı reddetti ve dedi ki: Bu ayette *"adal"*ın (*sıkıştırma*) manası; kadının başka bir erkekle evlenmesine engel olmak demek değildir. Aksine bunun manası; sizden nefret etmelerini sağlamak ve sizden kurtulmaları için fidye vermek zorunda bırakmak gayesiyle onlara zarar vermeyiniz ve onları sıkıştırmayınız, demektir. Araplar, beğendikleri kadınlarla evleniyorlar, beğenmediklerini ise başka erkekle evlendiriyor ya da evde tutuyorlardı. Maksatları; kadının mûris (miras bırakan) akrabasından miras olarak aldığı malı veya kocasından mehir ve benzeri almış olduğu malı ya da her ikisini birden onlardan kurtulmak için kendi yerine fidye olarak vermesini sağlamaktır. Eğer kadının daha fazlasını vermeye mali gücü olduğunu öğrenirlerse bu meblağı ödemekle de kadını sorumlu tutabilirlerdi. İşte burada haram kılınmış olan *"el-Adal"*dan maksat budur.

Ben de derim ki; bunun benzeri bir açıklama Ebu Cafer ve birçok müfessirden rivayet olunmuştur. Ben yine derim ki; daha önce geçtiği üzere Araplar kadını ölen akrabasına mirasçı yapmazlardı. Daha fazla bilgi için bu sûrenin 7. ayetinin tefsirine bakılabilir. Aynı şekilde miras ayetlerinin tefsirinde anlatıldığı üzere cahiliye Araplarında miras sebeplerine bakılabilir.

"Ancak açık bir hayâsızlık yapmış olurlarsa başka." Bu ayette geçen ***"fâhişe"*** kelimesi çok çirkin olan o iğrenç fiildir. ***"Mubeyyine"*** kelimesini İbn Kesir ve Ebu Bekr'in Âsım'dan ism-i mef'ûl sîgasıyla *"mubeyyene"* şeklinde okumuşlardır. Diğer kıraat âlimleri ise ism-i fail sîgasıyla *"mubeyyine"* şeklinde okumuşlardır. Buna göre mana, *"Açık bir hayâsızlık ya da o günahı işleyen kimsenin halini açığa çıkaran ve onu rezil eden bir hayâsızlık yapmış olurlarsa başka."* demektir. *"Beyyene"* fiili lazım (geçişsiz) olan *"tebeyyene"* manasında varit olmuştur.

İbn Abbas, Katade ve Dahhâk'tan rivayet olunduğuna göre ayette geçen ***"el-Fâhişetu'l-mubeyyine"***, *"kadının geçimsiz ve kötü ahlâklı olması"* demektir. Bazıları "Übeyy b. Ka'b'ın, *'size karşı çirkin fiili işlemeleri'* şeklindeki kıraati de bu manayı destekler." demişlerdir. Übeyy b. Ka'b ile İbn Mesud'un bu ayeti *"aleykum"* lafzı olmaksızın *"illaenyafhaşne"* şeklinde okudukları rivayet olunmuştur. Bence Übeyy ve İbn Mesud ayeti mana itibarıyla zikretmişlerdir. Onlardan duyan da bunu bir kıraat olarak rivayet ettiklerini ve Kur'ân lafzı olarak ona yöneldiklerini sanmıştır. Hasan el-Basrî ile başka bilginler-

den rivayet olunduğuna göre bu ayette geçen *"fâhişe"* kelimesi *"zina"* anlamındadır. Bu kelimeden bu iki manadan daha genel bir anlamın kastedilmiş olması da mümkündür. Buna göre ayetin manası, *"Zan ve şüphe değil, apaçık bir fuhuş yapma durumu veya zamanı hariç, kadınları hiçbir zaman veya her halükârda sıkıştırmayınız."* şeklinde olur. Eğer meşru ve maruf çerçevesinde size itaat etmezlerse, -bu sûrede bir başka ayette zikredileceği üzere- onları tedip etmeniz de fayda vermeyecek olursa, bunun için geçimsizlik çıkarırlarsa ya da zina veya lezbiyenlik yaptıkları ortaya çıkarsa bu takdirde onlara verdiğiniz mehir veya başka malı kurtarabilmeniz için onları sıkıştırabilirsiniz. Çünkü Yüce Allah, bu durumda onların yüzünden sizi malınızı kaybederek zarara girmekle yükümlü tutmuyor. Bu durumda bir başka ayette ifade edildiği üzere fuhuş onlardan kaynaklanıyor. *"Kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şey almanız size helal olmaz."*[582] Biz buna az önce işaret etmiştik.

Üstad Abduh şöyle dedi: Bazı selef müfessirlerden bu ayette geçen *"fâhişe"* kelimesinin *"zina"* anlamında olduğu yolunda görüşler rivayet edilmiştir. Bazıları ise, bunun *"nüşuz"* (*geçimsizlik*) anlamında olduğunu söylerlerken, diğer bazıları da *"çirkin söz"* anlamında olduğunu ifade etmişlerdir. Doğru olanı, kelimenin manasının şudur diye belirlenmemesi ve bu manalardan birisiyle daraltılmaması, aksine mutlaklığı üzere bırakılmasıdır. *"Fâhişe"* kelimesi *"hırsızlık"* manasında bile gelebilir. Çünkü hırsızlık, insanların nazarında nefret edilen çirkin fiillerdendir. Fakat *"fâhişe"* kelimesinin manasını belirlemek doğru olmasa da ayette geçen kaydın itibara alınması gerekir. Bu kayıt, o fiilin *"apaçık"* olması şeklindedir. Yani o çirkin fiil zahir ve yapanı rezil rüsva edici mahiyette olacaktır. Bu kayıt, erkeğin kadına en küçük bir hata yapması veya sırf kötü zanna ve töhmetlere dayanarak zulmetmemesi için getirilmiştir. Düşünce yapısı bozuk ve çok kıskanç öyle erkekler vardır ki, kadını en küçük bir hata işlediğinde hesaba çeker ve bu küçücük hatayı *"fâhişe"* (*hayâsızlık*) kabul eder. Yüce Allah, erkeğin kadına önceden vermiş olduğu mehir veya başka bir malın bir kısmını geri almak için zarar vermesini haram kılmıştır. Buradan anlaşılıyor ki, verilenlerin tümünü veya ekserisini geri almak için zarar vermek haydi haydi haramdır. Erkeğe sadece, karısı apaçık bir hayâsızlık yaptığı takdirde ona baskı yapması mubah kılınmıştır. Çünkü kadın erkekten haşlanmayabilir ve bir başka erkeğe eğilim duyabilir.

582. Bakara, 2/229.

Bundan dolayı kocasına çirkin söz ve fiillerle eziyet eder. Amacı, kocasının usanması ve onunla birlikte yaşamaya dayanamaması ve onu boşamasıdır. Böylece kadın, kocasının kendisine verdiği malları alacak ve başka bir erkekle evlenerek, birinci kocasından aldığı malı yeni kocasıyla birlikte afiyetle yiyecektir. Belki yeni kocasına da birincisine yaptığının aynısını yapacaktır. Kadınlar, sıkıştırma ve baskı yapmanın erkeğin elinde olduğunu bilirler ve apaçık bir hayâsızlık yaptıkları takdirde kocalarının bunu yapmalarının mubah olduğunu öğrenirlerse bu, o hayâsızlığı yapmalarına engel olacak ve hileyle en aşağılık bir kazanç elde etme kapılarını kapatacaktır.

"Onlarla iyi geçinin." Yani; ey mü'minler! Kadınlarla geçinmeyi güzel yapmanız size vaciptir. Onlarla birlikte yaşamanız ve onlarla birlikte hayat sürmeniz şeriatın tarif ettiği ve onların tabiatlarının ülfet ettiği maruf üzere olsun. Geçiminiz, şer'an, örfen ve mürüvveten kötü olmasın. Nafakada daraltma, söz veya fiille kadına eziyet etme, yüzünü çok ekşitme ve onunla karşılaştığında kaşlarını çatma... Bütün bunlar *"marufa göre geçinme"* ilkesine aykırıdır. ***"Muâşere"*** kelimesinde, müşareket ve müsavat manası vardır. Buna göre ayetin manası şöyle olur: *"Onlarla iyi geçinin, onlar da sizinle iyi geçinsin."* Hatta selef âlimlerinden birine göre bu emre, erkeğin kendisine uygun bir ziynetle karısına karşı süslenmesi de dâhildir. Çünkü kadın, kocası için süslenmektedir. Maksat; eşlerden her birinin diğerinin sevinç kaynağı olması ve yaşantısında mutluluk kaynağı olmasıdır. Bazı bilginler bu ayette geçen ***"maruf"*** kelimesini, "İki eş arasında nöbete riayet etmek, nafakada, sözüyle iltifatında ve davranışında her iki eşe de adil davranmasıdır." demişlerdir. Bazıları bu kelimeyi selbî yönden tefsir etmişler ve bundan maksadın, erkeğin kadına kötülük etmemesi, ona zarar vermemesi olduğunu belirtmişlerdir. Ancak bu iki görüşün ikisi de zayıftır. Üstad Abduh, *"maruf"*'un kadının bildiği, çirkin bulmadığı, halkın içinde mensup oldukları tabakaya göre erkeğe ve kadına layık olan neyse ona göre hareket etmek anlamlarında odaklandığını söylemiştir. Biz buna daha önce işaret etmiştik. Bazıları bu maruf kavramına, -kadın evde hizmet eden tabakaya mensup değilse ve erkeğin de hizmetçi tutacak malî imkânı varsa- ona bir hizmetçi verilmesinin vacipliğini de katmışlardır. Müslümanlar, kadınlara vacip olan nafakayı temin etmekte nadiren kusurlu davranırlar. Aksine onlar toplumlar içinde kadınlara en çok infak eden (harcama yapan), onları hizmet ettirerek en az yoran kimselerdir. Ancak Müslümanlar başka bir noktada kusurlu dav-

ranmaktadırlar. Kızlarını salih bir evliliğe hazırlamakta kusur etmektedirler. Kızlarını dinî, sosyal ve ekonomik yönden doğru bir biçimde eğitmemekte ve bu eğitimi besleyecek bilgiyi vermemektedirler. İnşallah, en kısa zamanda bu hatalarından dönerler.

"Eğer kendilerinden hoşlanmadınızsa..." Eğer, yaratılışlarından veya huylarından hoşlanmadınızsa... Ancak dış görünüş ve huy onların günahı değildir. Çünkü bu, onların ellerinde değildir. Ya da üzerlerine vacip olan ev işleri ve evi çekip çevirmek gibi hizmetlerinden hoşlanmadınızsa... Ancak bu konuda kusursuz kadın yoktur. Nitekim erkekler de yaptıkları işlerde böyle kusurlu olabilirler. Veya başka kadına eğilim duyuyorsanız... Bütün bu durumlarda sabredin, aceleyle onlara zarar vermeye ve onlardan hemen ayrılmaya kalkmayın. ***"Olabilir ki siz bir şeyden hoşlanmasanız da Allah onda birçok hayır takdir etmiş bulunur."*** Buradaki umut ifade eden *"olabilir"* anlamı, ayetin üslubunun delâlet ettiği şartın cevabının illetini oluşturmaktadır. En çok hayır, hatta en önemli ve en yüce hayır asil evlatlar yetiştirmektir. Kocasının tahammül edemediği ve hoşlanmadığı nice kadın var ki, kocanın gözünü aydın edecek asil evlatlar dünyaya getirmişlerdir. Böylece o kadının değeri de kocasının gözünde yücelmiş olur. Biz de, başkaları da böylesini çok görmüşüzdür. Bu konuda, *"Rabbimiz! Bize gözümüzü aydınlatacak eşler ve zürriyetler bağışla!"*[583] Şair ne güzel söyler:

نعم الإله على العباد كثيرة　　　وأجلهن نجابة الأولاد

"Nimetleri çoktur İlah'ın kullara,
En yücelik verilmiş asil evlatlara"

Bu evliliği sürdürmekten doğacak bir diğer hayır; kocanın sabrederek ve karısıyla iyi geçinerek onun durumunu düzeltmesine sebep olmaktır. Böylece o kadın, kocasının en büyük mutluluk kaynağı haline gelir. Çünkü koca bu sayede düzenli bir hayat sürer ve karısından iyi bir hizmet alır. Özellikle, hastalandığında veya fakir ve muhtaç düştüğünde çok iyi bir hizmet görür. Çoğu kez erkek, sağlığı ve zenginliğine güvenerek, karısından daha iyi ve daha güzel bir kadınla yaşamaya kadir olduğuna inanarak şımarır ve karısından hoşlanmaz. Ancak çok geçmeden onu şımartan o nimet elinden çekilip alınır; eğer erkek, şımardığı günlerde o hoşlanmadığı kadına

583. Furkân, 25/74.

sabrederse hastalık veya fakirlik günlerinde o kadından en hayırlı teselliyi bulur. Karısından hoşlanmayan erkeğin bunları hatırında tutması gerekir, bir de kendisinin de kusursuz olmadığını, -gelecek için aklından geçirdiği hizmet dışında- karısının şimdi o huyuna sabrettiğini unutmamalıdır. "*el-Hayâtu'z-Zevciyye*" isimli makalelerde, eşlerden her birinin -özellikle zaaf ve acizlik hallerinde- diğerinin sevgisine ve merhametine olan ihtiyaçlarını beyan ettik. Dileyen *el-Menâr*'ın sekizinci cildine bakabilir. Bu konuya, "*Kaynaşmanız için size kendi (cinsi)nizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peyda etmesi de O'nun (varlığının) delillerindendir.*"[584] ayetinin tefsirinde belki yeniden dönebiliriz.

Bu ayetteki sebep bildirme bizi, sadece kadınlar hakkında değil, bütün her şeyde geçerli bir genel ilkeye götürüyor. O ilke şudur: İnsanın hayrına olan ama hoşuna gitmeyen bazı şeylerde, o hayırlı nokta ortaya çıkınca o hoşlanılmayan şeyin değeri ortaya çıkıyor. Bu, akıllı kimselerin doğruluğunu tecrübelerle öğrendikleri bir ilkedir. Bu kaideye dikkat çekmek için Yüce Allah, ***"Olabilir ki siz bir şeyden hoşlanmasanız da Allah onda birçok hayır takdir etmiş bulunur."*** buyruluyor da, "*olabilir ki bir kadından hoşlanmasanız da...*" denilmiyor. Öte yandan hoşa gitmeyen şeye sabretmekte ve tahammül göstermekte, -hoşa gitmeyen şeyin bizzat kendisinde arzu edilen hayrın bulunmasının yanında- başka faydalar da vardır. Tahammül gösteren sabırlı kimse, sabrı ve düşüncesiyle hoşlanmadığı her şeyden istifade eder. O şeyin zatında bir hayır ister bulunsun isterse bulunmasın hiç fark etmez. Hayır sonucunu doğuran fakat kendisinden hoşlanılmayan şeylerden birisi, hakkı himaye etmek ve savunmak için yapılan haklı savaştır. Savaş, katlanılan meşakkat dâhil olmak üzere insanın tabiatı itibarı ile hoşlanılmayan bir şeydir. Ama hakkı galip kılmak, ona yardım etmek, hak ehlini galip kılmak, batılı ve taraftarlarını mağlup etmek gibi hayırlar savaştaki hayır olarak yeter de artar bile.[585]

Üstad Abduh'un Bakara Sûresi 216. ayetinin tefsirini yaparken bu konuda çok gözel ifadeleri vardır. Bu ayetle ilgili olarak Üstad'dan herhangi bir açıklama hatırlamıyoruz. İslâm, mensuplarına kadınlarla iyi geçinmeyi tavsiye ediyor. Kocalar kadınlarında hoşlanmadıkları bir husus gördükleri takdirde, o kadınlarda hayır olabilir umuduyla bu huylarına tahammül

584. Rûm, 30/21.

585. Bakara Sûresi'nin 216. ayetinin tefsirine bkz.

göstermelerini istiyor. İslâm, onların zikri geçen "adal" (sıkıştırma) ile cezalandırılmalarını ve mal fidye vermelerini -nikâh altında tutulmaları erkeğin hakir ve değersiz olmasına yol açacak şekilde- apaçık bir hayâsızlık yaptıkları takdirde mubah kılıyor. Ya da Bakara Sûresi'nde geçtiği üzere, karı-koca Allah'ın sınırlarında kalıp evlilik haklarını tam tatbik edememekten korkarlarsa bu takdirde mubahlık söz konusu olur. Bunların dışında kocanın -karısını boşadığı takdirde- ona bütün haklarını vermesi vacip olur. Bu da Yüce Allah'ın şu ifadesinde söz konusu edilmektedir:

"Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın."

Yani; kendisinden hoşlanmadığınız, marufa uygun olarak birlikte yaşamaya, sabretmeye gücünüzün olmadığı ve apaçık bir hayâsızlık işlememiş olan eski eşin yerine, arzu ettiğiniz yeni bir eş almak isterseniz... Bu eşe daha önce mehir olarak yüklerle mal vermiş bile olsanız... Onlar verdiğiniz malı ister almış ve ellerinde bulunduruyor olsunlar, isterse vermeyi taahhüt ettiğiniz için zimmetinizde borç haline gelmiş olsun... İşte verdiğiniz maldan hiçbir şeyi geri almayın. Aksine o malın tamamının ilgili eşin olması gerekir. Çünkü siz o eşin yerine heva ve hevesinize uyarak keyif çatmak için başka bir eş alıyorsunuz. Üstelik eski eşin elinden malın geri alınmasını mubah kılan, şer'an itibara alınacak bir günah da yoktur. Böyle bir şey olsa, sizden ayrılmayı o talep etmiş, sizi boşamaya zorlamak için o kötülük etmiş sayılır. Ama bunu mubah kılan bir hareket yapmadığına göre, onun malından bir şey almayı neye dayanarak mubah sayıyorsunuz? ***"Siz iftira ederek ve apaçık günah işleyerek onu geri alır mısınız?"*** Bu soru, inkâr ve azarlama sorusudur. Buna göre mana şöyle olur: *"Siz bunu kadına bühtan ederek ve hayâsızlık fiilini işledi diye ona iftira atarak, o malı geri alır mısınız?"*

"Buhtan", iftiraya uğrayanı şaşırtan, hayretten ne diyeceğini bilmez hale getiren bir yalan iftiradır. Fiilin kullanımı *"behet"* şeklindedir. Yani *"Ona bu çeşit bir iftira attı ve onu dehşete düşürdü, şaşkınlıktan konuşamaz hale getirdi."* Ayette geçen *"el isim"* kelimesi *"haram"* demektir.

Üstad Abduh dedi ki: Eski eşin yerine yenisini alma iradesinin zikri, bu gibi durumlarda galip olan uygulamaya binaendir. Yoksa kadının malından herhangi bir şeyi almanın helal olmaması için bu şart değildir. Bir erkek, başka bir kadınla evlenmeyi istemeden sadece onunla yaşamaktan hoşlan-

madığı ya da kadınlara bağlı kalkmaksızın yalnızlığı tercih ettiği veya başka bir nedenle karısını boşadığı takdirde, onun da kadının malından herhangi bir şey alması helal değildir. Nitekim bu, kadının apaçık bir hayâsızlık yapma şartından da anlaşılır.

Nikâh Akdi ve Önemi

"Birbirinizle kaynaşıp baş başa kalmışken ve onlar sizden sağlam bir teminat almışken verdiğinizi nasıl geri alabilirsiniz?" Kadını boşayarak ve ondan hoşlanmayarak yalnızlığa itmekle birlikte malından bir parçasını alma fiiline bir başka inkâr sorusu daha geliyor. Yüce Allah, bununla kaçındırmada mübalağa için birinci inkârı pekiştiriyor veya bu soru, karısıyla huzur içinde yaşayan, ona beşer cinsi arasında en hayati bir ilişki olan karı-koca ilişkisinde bulunan kocanın haline taaccüp sorusudur. Çünkü bu koca, daha sonra o kadından hoşlanmıyor ve karısından ayrılmak istiyor. Hâlbuki kadın, ayrılmaya tevessül etmemiş veya apaçık bir hayâsızlık işleyerek onu ayrılmaya mecbur bırakmamış ya da Allah'ın koyduğu sınırlarda durmazlık etmemiştir. Bununla birlikte koca karısını sevdiği, onunla iyi geçindiği günlerde karısına verdiği ve onun malik olduğu malından bir kısmını yemekle günaha girmiş olmaz. Yüce Allah şöyle diyor: *"Onlarla haşir-neşir olduğunuz halde bunu mallarından nasıl alırsınız?"*

"Zevceyn" demek, *"Karı-kocaya özel bu sahip oluşla onlarla ilişkiye girdiniz ve onlara sahip oldunuz."* demektir. Zaten karı-kocalık, tam olarak bu sahip oluşla tahakkuk eder ve eşlerden her biri âdeta bir tek hakikat ve varlık olarak birbirlerinin olurlar. Bundan dolayıdır ki, Yüce Allah o hakikatle eşlerden her birini ifade etmektedir. Eşlerden her birini anlamca tesniye (ikil) olan müfret *"zevc"* kelimesiyle ifade etmektedir. Bu hakikat nedeniyle eşlerden her birine nispeti aynı olan çocuk, karı-kocadan oluşur. Bu sahip oluş ve ilişkiden sonra, eşine sahip olan ve veren kocanın mazlum olan karşı tarafın elindeki mala göz dikerek bu büyük bağı koparması doğru mudur? Hakkın dili şöyle diyor:

وبتنا وما بيني وبينك ثالث — كزوج حمام أو كغصنين هكذا!
فمن بعد هذا الوصل والود كله — أكان جميلاً منك تهجر هكذا؟

"Sabahladık ikimiz, yoktu üçüncü aramızda,
Bir çift güvercin ya da iki dal gibi, yatakta.
Bu sevgiden, bu ilişkiden sonra aramızda,
Güzel olur mu ayrılıp gitmen? Asla!"

Bazı fıkıh bilginleri, bu ayette geçen *"elifdâ"* kelimesinin -kastedilen ilişki kurma gerçekleşmese de- halvet-i sahîha olduğunu söylemişlerdir. Fıkıh bilginleri, -söyledikleri beliğ Arapça üslupla uyumlu olmasa da- ayeti kendi kaidelerine uygun olarak tefsir ederler. Bu cümle kinaye babındandır, açıkça söylemenin uygun düşmeyeceği bir konudadır.

"İfdâ" kelimesinin cinsel ilişkinin gerçekleştiği kişiye "ilâ" cer edatı ile geçişli kılınması bu görüşü desteklemektedir. Bu da Kur'ân'ın bir konuyu ifade etmede takip ettiği nezahet ve hitap ederken benimsediği edep cümlesindendir ve Üstad Abduh'un *"bagdukum ilabagdin"* ifadesini açıklarken zikrettiği hitapta ve ifadede inceliği koruma özelliklerindendir. Çünkü zahir olanı, *"efdaytum ileyhinne"* *"O kadınlarla haşir-neşir oldunuz."* ya da *"efdâ ehadukum ilelâhari"* *"Biriniz diğerinizle haşir-neşir oldunuz."* denmesiydi. Hâlbuki seçilen ifade karı-kocadan her birinin, diğerinin parçası ve onun varlığını tamamlayan diğer yarısı olduğuna işaret ediyor. Sanki bir bütünü oluşturan iki parça birbirinden ayrıdır ve o parçalardan biri diğeri ile bu ilişki sayesinde bütünleşmektedir.

Yüce Allah şöyle devam ediyor: ***"Onlar sizden sağlam bir teminat almışken..."*** Ayette geçen, ***"mîsaqen ğelîza"*** cümlesi *"kuvvetli ve sağlam bir ahit"* demektir ki, bu teminat sizi onlara en güçlü ve en sağlam rabıta ile bağlar.

Katâde ve başka bilginlerden rivayet olunduğuna göre, bu ayette sözü edilen ***"el-mîsak"*** Yüce Allah'ın *"...İyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir."*[586] ifadesiyle kadınlar lehine erkeklerden aldığı sözdür. Üstad Abduh dedi ki: Bu söz, nikâh akdi esnasında alınıyordu. Evlenen erkeğe şöyle deniyordu: *"İyilikle tutacağına ya da güzellikle salıvereceğine Allah adına söz veriyor musun?"*

Mücâhid'den rivayet olunduğuna göre, bu ayette geçen *"el-Mîsak"* nikâh sözcüğüdür. Yani kadını erkeğe helal kılan nikâh akdinin icap ve kabulüdür. Bazılarına göre, bundan önceki ayette ifade edildiği üzere bu kelimeden

586. Bakara, 2/229.

maksat, Yüce Allah'ın marufa uygun olarak kadınlarla iyi geçinmeleri için erkeklere verdiği emirdir.

Üstad Abduh dedi ki: Kadınların erkeklerden aldığı bu teminat *"el-İfdâ"*nın manasına uygun olmalıdır. Çünkü bu, eşlerden her birindeki sağlam fıtratın fonksiyonudur. Şu ayet bu gerçeğe işaret eder: *"Kaynaşmanız için size kendi (cinsi)nizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peyda etmesi de O'nun (varlığının) delillerindendir."*[587] Ayette işaret edilen *"el-İfdâ"*, Yüce Allah'ın yarattığı fıtratı ortaya koyan alametlerden biridir ve bir kadının anne-babasını, kardeşlerini ve diğer aile fertlerini terk ederken, iyi ve kötü günlerinde hayatı paylaşacağı, kendisine yabancı olan bir erkekle birleşmeye razı olurken dayanıp güvendiği destekler arasında en güçlüsüdür. Bir kadının, kendi üzerine titreyen ailesinden yabancı bir erkekle birleşmek için ayrılmayı kabul etmesi, insan üzerinde Yüce Allah'ın varlığına delâlet eden delillerindendir. Evet, bir kadının kendisine koca olacak ve kendisinin de ona zevce olacağı, aralarında -hiçbir akraba arasında olmadığı kadar- sevgi ve merhametin olduğu bir erkekle hayatını birleştirmesi, Allah'ın varlığının alametlerindendir. Yüce Allah âdeta şöyle diyor: Kocası ile olan bağının her bağdan daha güçlü, onunla birlikte olan yaşantısının başka bütün yaşantılardan daha huzurlu olduğundan emin olmadıkça bir kadın evlilik hayatına adımını atmaz, bütün sevdiklerini ve eşlerini-dostlarını terk etmez. Bu, fıtrî bir misak olarak misakların en sağlamı ve en güçlüsüdür. Bu manayı ancak insanın hislerini duyan birisi anlayabilir.

Yüce Allah'ın erkekle karısı arasında kurduğu bu düzen üzerine düşünen kimse görür ki, kadın erkekten daha zayıftır; haklarını yeme kudreti olduğunu bildiği halde erkeğe yönelen ve nefsini ona teslim eden kadındır. Acaba kadın erkeğe yönelirken ve nefsini ona teslim ederken neye dayanmaktadır? Bu yaptıklarına karşılık aldığı teminat nedir? Bir kadına, *"Sen filanca erkeğin eşi olacaksın."* denildiğinde, onun ruh dünyasından ne gibi bir duygu fırtınası meydana gelmektedir? Bu tür bir sözü duyduğunda veya evleneceği erkeğin -onu hiç soruşturmamış olsa bile- üzerinde düşündüğünde aklına gelen; koca evindeki durumunun babasının ve annesinin yanında olduğu durumdan daha iyi olacağı düşüncesidir. Bu düşünce, -şehvetten de öte- ancak fıtratında yerleşmiş olan bir *"unsur"*dan kaynaklanmaktadır. Bu *"unsur"*

587. Rûm, 30/21.

kadının daha önce hiç tanımadığı özel bir ilişkiye meyletmesini sağlamak için bahşedilen *"ilâhî akıl"* ve *"fıtrî şuur"*dur. Aile fertlerinden hiç birinde bulamadığı özel bir güvendir ve kocadan başka hiçbir yerde bulamayacağı şefkattir. İşte kadının fıtrat nizamı gereği erkekten aldığı sağlam teminat bu unsurların toplamıdır. Sözü edilen bu fıtrat nizamı o kadar güçlüdür ki; onunla, ahit ve yeminle güçlendirilmiş sözle bağlanması mümkün olmayan şeyler bağlanır. Bu nizam o kadar güçlüdür ki; kadın bu sayede -evlenmeye razı olduğu erkeği hiç görmese ve onunla daha önce hiç konuşmasa da- evlenmekle bu hayatta, ötesinde başka hiçbir mutluluğun olmadığı bir mutluluğa doğru adım attığına inanır. Yüce Allah'ın bize öğrettiği ve zikrettiği budur. Bu bilgi, Yüce Allah'ın *"kadınların evlenmekle erkeklerden sağlam bir teminat aldıkları"* ifadesiyle ruhlarımızın derinliklerine kazınmıştır. Bu misakı yerine getirmeyen erkeğin değeri nedir? İnsanlıktan nasibi ne kadardır?

Bazı âlimler, bu iki ayeti, *"muhâlea"*nın caiz olmadığına delil göstermektedirler. *"Muhâlea"*, bir kadının kocasına vereceği bedel karşılığı boşanmasını istemesidir. Bu bedel, kadının kocasından aldığı mehri geri vermesi ile olabileceği gibi, başka şekilde de olur. Bu görüşü savunanlar derler ki, "Bu ayetler, Bakara Sûresi'ndeki, *'Siz de karı ile kocanın Allah'ın sınırlarını hakkıyla muhafaza etmelerinden kuşkuya düşerseniz kadının (erkeğe) fidye vermesinde her iki taraf için de sakınca yoktur.'*[588] ayetini neshetmiştir."

Başka âlimler ise Bakara'daki ayetin bu ayeti nesh ettiğini iddia ederler. Nesih görüşünü savunan her iki zümrenin de elinde *"Nâsihtir."* dediği ayetin mensuhtan daha sonra indiğine dair delil yoktur. Bu iki ayetteki hükmü uzlaştırmak onları yormuş ve bu yüzden birinin diğerini neshettiğine karar vermişlerdir. Neshin delili, iki ayetin birbirleriyle uzlaşmaz oluşudur. Oysa az önce yaptığımız tefsirden anlaşılacağı üzere bu ayetle Bakara Sûresi'ndeki ayet arasında herhangi bir uzlaşmazlık yoktur. Tahkik ehli bilginler, bu iki yerde nesih olmadığını açıkça beyan etmişler ve iki ayeti şöyle uzlaştırmışlardır: "Bu ayette haram kılınan, kadının rızası olmadan malından herhangi bir miktarı almaktır. Bakara'daki ayette mubah olan, kocası ile anlaşamadığı için kendi gönül rızası ile kocasına fidye verip kendisini onun nikâh bağından kurtarmasıdır."

588. Bakara, 2/229.

Mehrin Tespiti

Bazı bilginler, bu ayette geçen *"el-qentâr"* kelimesi, *"yüklerle"* kelimesine dayanarak mehirde aşırıya kaçmanın caiz olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Ayet, mehrin *"yüklerle"* belirlenmesinin caizliğini ifade etmemektedir. Çünkü yüklerle mal, hediye ve bağış gibi başka birçok şekilde verilebilir. Fakat Said b. Mansur ve Ebu Ya'lâ, ceyyid (güzel) bir senetle Mesruk'tan rivayet ediyorlar... Bu rivayete göre Hz. Ömer, minbere çıkıp mehirlerin 400 dirhemin üzerine çıkarılmasını yasaklar. Bunun üzerine Kureyşli bir kadın kendisine itiraz eder. Ve Hz. Ömer'e, *"Allah Teâlâ'nın 'Onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi..' buyurduğunu duymadın mı?"* der. Hz. Ömer, *"Affet Allah'ım! Herkes Ömer'den daha fakih olmuş!"* der. Sonra dönüp minbere çıkar ve *"Ben kadınların mehirlerini belirlerken 400 dirhemin üzerine çıkmanızı yasaklamıştım. Dileyen malından dilediği kadarını mehir olarak verebilir."* der. Abdurrezzak ve İbnu'l Munzir'de Ebu Abdurrahman es-Sülemî'den gelen bir rivayette şöyle anlatılır: "Kadının biri Hz. Ömer'le tartışır ve ona galip gelir." Zübeyr b. Bekkâr, *el-Muvaffakiyyât*'ında Abdullah b. Musab'dan rivayet olunduğuna göre Hz. Ömer şöyle der: *"Kadınların mehirlerini belirlerken 40 okıyye gümüşten yukarı çıkmayın. Her kim bu miktarı aşarsa fazlalığı beytülmale tahsis ederim."* Bunun üzerine kadının biri söz alır ve *"Buna hakkın yok."* der. Hz. Ömer, *"Niçin?"* diye sorunca kadın, *"Çünkü Yüce Allah, 'Onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi..' buyuruyor."* der. Bunun üzerine Hz. Ömer, *"Kadın isabet etti, erkek hata etti."* der. Biz de diyoruz ki; evet, şeriat kadının mehrinin miktarını belirlememiştir. Aksine bunu insanlara bırakmıştır. Çünkü halkın kimisi fakir, kimisi zengindir. Herkes kendi maddi durumuna göre verir. Ancak sünnette, mehir konusunda kolaylık sağlanması ve aşırıya kaçılmamasına dair öğütler yer almaktadır. Bunlardan birisi, *"Mehri en hafif olan kadın, kadınların en hayırlılarındandır."* hadisidir. Bu hadisi İbn Hibban *Sahih*'inde İbn Abbas'tan rivayet eder. Bir diğeri, Hz. Aişe'den rivayet edilen, *"Bir kadının söz kesilme ve mehrinde kolaylığa gidilmesi, uğurlu ve bereketli olmasındandır."* hadisidir.[589] Bu manada, aynı kaynaklarda Hz. Aişe'ye ait şöyle bir hadis daha vardır: *"En bereketli kadın, mehri en hafif olan kadındır."* Tefsir kitaplarında rivayeti bu şekilde gördüm. *el-Câmi'us-Sağir*'de ifade *"Yükü en hafif olanıdır."* şeklindedir.

---

589. Ahmed b. Hanbel, VI/77, 91.

Bunlara ek olarak mehirde aşırıya gitmek, evlenmeyi azaltan sebeplerdendir. Çünkü yüklü bir mehir erkeklere kaldıramayacakları bir yük getirmektedir. Evlenme azlığı, zinanın ve fesadın artmasına yol açmaktadır. Bu konuda kadınların kaybı daha çoktur. Hatta mahlûkatlar hakkında geçerli olan ve *"ters tepme"* şeklinde ifade edilen sünnet-i ilâhî gereği, -Hıristiyanlarda olduğu gibi- İslâm'da da iş, kendileriyle evlenmelerini sağlamak için kadınların erkeklere mehir vermelerine kadar varabilir.

Bu zararlı âdetin bazı insanlarda tuhaf bir biçimde dal-budak saldığı görülmektedir. Hatta bazı babalar, -kızlarına talip olan aday onlara layık gördükleri mehri vermediği takdirde-, salih ve kızlarına denk ama o miktarda mehir beklenmez bir erkekle onları evlendirmekten kaçınmaktadırlar. Buna karşılık dindarlığından ve ahlâkından hoşlanmadıkları, kızlarının nikâhı altında mutlu olacağını tahmin etmedikleri bir adayla onları evlendirebilmektedirler. Çünkü bu beriki, babaya daha çok mehir vermektedir. Bu dolgun meblağ, -cahilliğinden dolayı- o adayın kendi konumuna layık bir aday olduğunu zannetmesine yol açar. İşte zararlı âdetler ve fasit gelenekler insanları böyle esir alır da onların yaşama düzenlerini altüst eder. İnsanlar da cahillikleri ya da azimetlerindeki zaaf nedeniyle o âdetlere zelil bir şekilde boyun eğerler.

وَلَا تَنكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُم مِّنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا
وَسَاءَ سَبِيلًا ﴿22﴾ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ
وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُم
مِّنَ الرَّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُم مِّن نِّسَائِكُمُ
اللَّاتِي دَخَلْتُم بِهِنَّ فَإِن لَّمْ تَكُونُوا دَخَلْتُم بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلَائِلُ
أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ وَأَن تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ
كَانَ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴿23﴾

22- Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin. Çünkü bu bir hayâsızlıktır, iğrenç bir şeydir ve kötü bir yoldur.

23- Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kız kardeş kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla (nikâhlanıp da) henüz birleşmemişseniz kızlarını almanızda size bir mahzur yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı, ancak geçen geçmiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.

Kimlere Nikâh Düşmez?

İfadeler, kadınlara dair hükümleri ifade etme açısından birbirine bağlıdır. Bu sûrenin başında yetimlerle evlenmenin hükmü ile gerekli şartıyla birlikte kaç kadınla evlenmenin helal kılındığının hükmü yer almaktaydı. Bu iki ayetten önceki ayette, birini boşayıp yerine bir başkasını nikâhlamak suretiyle bir eşin diğeriyle değiştirilmesi zikredildi. Kadınlarla marufa göre geçinmenin vacipliği beyan edildikten sonra hangi kadınlarla nikâhlanmanın haram

kılındığını konu alan ayetlerin bu ayetlere bitiştirilmesinde şaşılacak bir taraf yoktur. El-Bikâî, eseri *Nazmu'd-Durer*'de der ki; "Kadınların nikâhlanmasına izin verilmesi ve bu ifadenin mantukuyla ve mefhumuyla içerdiği ahkâm tekrar edilince... -daha önce de beğenilen kadınların nikâhlanması izni geçmişti. Orada geçen *'tayyib'* şer'an 'helallik' olarak yorumlanmıştı.- İşte bu ahkâm tekrar edilince, bu kadınlardan helal olanlarla haram olanların beyan edilmesine ihtiyaç hâsıl oldu ve Yüce Allah, ***'Babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin.'*** buyurdu."

Ben de derim ki; Yüce Allah, analarla evlenme yasağını bütün yasaklardan önce zikretti. Onu özel bir ayette ifade etti ve diğer ayette geçen evlenme yasağı olan kadınların arasında zikretmedi. Çünkü bu fiili olanca çirkinliğine rağmen cahiliye döneminde yaygındı. Bundan dolayı Yüce Allah, -ayetin sonunda görüldüğü üzere- insanları kaçındırmak için zina fiilini kötülediği üslupla bunu da kötüledi. İbn Sa'd'ın Muhammed b. Ka'b'dan tahric ettiği bir rivayete göre, cahiliye döneminde bir erkek ölür de geriye karısı kalırsa o adamın oğlu, kadın öz annesi değilse dilediği takdirde kadını nikâhlamaya herkesten daha öncelikliydi. Eğer kendisi evlenmek istemezse başkasına evlendirmekte yine söz sahibiydi. Ebu Kubeys b. el-Eslet vefat edince, oğlu Muhsan kalktı ve babasının karısı Ümmü Ubeyd binti Damura'nın nikâhını miras olarak aldı. Muhsan kadına hiç infakta bulunmadığı gibi Ebu Kubeys'in bıraktığı maldan da hiçbir şey vermedi. Ümmü Ubeyd Hz. Peygamber'e geldi ve durumu O'na anlattı. Peygamber (s), *"Sen şimdi geri dön, umarım Yüce Allah senin hakkında bir hüküm indirir."* dedi ve bunun üzerine Nisa Sûresi'nin 22. ayeti indi. Bir de Nisa Sûresi'nin 19. ayeti indi. Yani bu ayetler, bu ve benzeri olayların üzerine indi. Bu kıssa, başka lafızla birinci ayetin tefsiri yapılırken geçmişti. O ayet ve tefsiri ile burası arasında çok fazla açıklama geçmedi.

Ayetlerin nüzul sebebi üzerine söz eden Vâhidî ve benzeri âlimler derler ki: "Bu ayet yukarıda zikri geçen Muhsan, babasının hanımı ile evlenen el-Esved b. Halef, babasının karısı Fâhite binti el-Esved b. Halef ile evlenen Safvân b. Ümeyye b. Halef ve babasının karısı Müleyke binti Hârice ile evlenen Manzur b. Ümeyye b. Halef haklarında inmiştir."

Ayette geçen ***"nikâh"*** kelimesinden maksat evliliktir. Nitekim bunun açıklaması, Bakara Sûresi'nin 230. ayetinin tefsirinde geçmişti. Arapçada

"nikâh" kelimesi iki anlamda kullanılır: Bunlardan birincisi *"evlenme akdi"* anlamında, ikincisiyse akdin gerisinde yatan maksat ve onunla arzulanan *"ilişki"* anlamındadır. Bir başka ifadeyle *"nikâh"* kelimesiyle bu iki anlam birlikte kastedilebilir. Nitekim orada kastedilen bu son manadır. Fıkıh bilginleri, *"nikâh"* kelimesinin hem *"akit"* hem de *"cinsel ilişki"* anlamında kullanıldığını açıkça beyan etmişlerdir. Ancak onlar *"nikâh"* kelimesinin bu iki kullanımından hangisinin hakikat, hangisinin mecaz olduğu noktasında ihtilaf etmişlerdir. Doğru olan odur ki, *"nikâh"* kelimesi *"akit"* olmaksızın *"cinsel ilişki"* anlamında kullanılmaz. *"Nikâh"* kelimesinin şer'î manası *"akit"* anlamında kemalini bulmaktadır, o mananın gerisindeki manalar yukarıda dediğimiz gibidir. Bazen de sadece *"akit"* anlamında kullanılır.

Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: "*'Nikâh'* kelimesi için, bilmenin mümkün olduğu ve çoğunlukla üzerine ahkâm bina edilen anlam, -Hanefîlerin, onun '*cinsel* ilişki' anlamında hakikat olduğu yolundaki görüşlerinin aksine- bu anlamdır." Üstad'ın bu tercihini, İbn Abbas'ın (r) nikâhın burada akit anlamında olduğu yolunda tefsiridir. İbn Cerir ve Beyhakî İbn Abbas'tan şu ifadesini naklederler: "Babanın evlendiği her kadın -baban onunla ister zifafa girmiş olsun isterse girmesin- sana haramdır." Bu görüş, Hasan Basrî ve Atâ b. Ebî Rebah'tan rivayet olunmuştur. Ayette geçen ***"aba"*** kelimesi, âlimlerin icmasıyla *"dedeler"*i, *"atalar"*ı kapsar.

"Geçmişte olanlar bir yana" ifadesinden maksat, *"Geçmişte olanlar müstesnadır ya da geçmişte yaptıklarınızdan sorumlu değilsiniz."* demektir. Bazı bilginlere göre bu ayetin manası *"ancak o kadınlardan ölenler hariç..."* demektir. Bu anlam Übeyy b. Ka'b'dan rivayet olunmuştur. Bu görüşü savunan bilginler derler ki: "Maksat haramlık hükmünü pekiştirmek için mübalağa yapmak, bu çirkin fiilin can damarını koparmak, mubahlık kapısını sağlamca kapatmaktır." Ancak bu pekiştirme bana göre zâhir değildir.

"Çünkü bu bir hayâsızlıktır, iğrenç bir şeydir." Yani babaların karılarıyla evlenmek, Yüce Allah'ın insanları yarattığı fıtratın hükmüne ve aklı başında herkese göre çok çirkin bir hayâsızlıktı ve tabiatı bozulmamış olan insanların nazarında çok nefret edilen bir hareketti ve hala da öyledir. Bunun böyle olduğunu insanlara doğru yolu gösteren şeriat da vurgulamaktadır. Bu hareket, tabiatı bozulmamış insanlarca o kadar tiksinilen bir harekettir ki, sanki tiksintinin bizzat kendisidir; yani bu şiddetli bir nefrettir ya da iğrenme

ve hakir görme tiksintisidir. Cahiliye döneminde bu nikâha *"nikâhu'l-makt"* derlerdi. Böyle bir evlilikten dünyaya gelen çocuğa *"makît"* ve *"maktî"* derlerdi. Bunun manası, tiksinilen ve hakir görülen çocuk demekti.

"Ve kötü bir yoldur." Yani, cahiliye halkının âdet haline getirdikleri bu nikâh yolu ne kötü bir yoldur ve o yolu tutan kimse ne kötü kimsedir!

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Cahiliye usulü bu nikâh her ne kadar *"tutulan bir yol"* ise de ancak *"kötü bir yol"*dur. Bu yolda yürümek, o yolu ancak daha çirkin ve daha da iğrenç yapar. Fahreddin Razi der ki; *"Çirkinlik üç mertebedir: Aklen çirkin, şer'an çirkin ve âdeten çirkin."* Yüce Allah, bu nikâhı bu üç çirkinliğin üçüyle de nitelemiştir. Yüce Allah'ın *"fâhişe"* kelimesi kullanması onun aklen çirkinliğine işaret etmektedir. *"Makten"* kelimesi şer'an çirkinliğine ve *"sâe sebîla"* ifadesi âdeten çirkinliğine işaret etmektedir.

Ben de derim ki; zâhir olan, bu son ifadeyle bu fiilin âdeten çirkinliğinin kastedilmiş olduğudur. Buna göre denilmek isteniyor ki; bu nikâh bir âdettir fakat çirkindir. Bundan önceki kelimeyle de -ibarelerin tefsirinde işaret ettiğimiz üzere- o nikâhın tab'an çirkinliği kastedilmektedir. Yani, insanların tabiatları, çirkin bulduğu için bu nikâhtan tiksinir. Birinci kelime ise Razi'nin dediği gibi aklen çirkinliğine işaret etmektedir. Böylece Razi, bu nikâhın tabii çirkinliğini zikretmemiş olmaktadır. Böylesi bir nikâhtaki şer'î çirkinliğe gelince; bu, hakkında haramlık hükmünün vahyedilmesinden anlaşılır. Bu dördüncü bir mertebe olur. Yüce Allah, babaların karılarını nikâhlamayı haram kılmıştır. Sebep olarak içinde var olan bu üç çirkinliği göstermiştir.

Cumhurun bu ayetin tefsiri hakkındaki yaklaşımları bunlardan ibarettir. Bazı müfessirler ise, ***"mâ nekehe âbâûkum minennisâ"*** ifadesindeki *"mâ"*yı *"masdariyet mâ"*sı olarak almışlardır. Buna göre ayetin manası; *"Ey mü'minler! Cahiliye döneminde -şahitsiz nikâh ve şiğâr nikâhı gibi- babalarınızın, zikredilen fasit yollardan kadınları nikâhladıkları gibi siz de onları nikâhlamayın."* demek olur. Şiğâr nikâhı, evlilikte mübadele uygulamaktır. Şöyle ki; bir erkek, velisi bulunduğu kadını bir başka kadınla evlendirir fakat o kadının velisi de velisi bulunduğu kadını onunla evlendirmek şartıyla. Evlenen iki kadının ikisi de mehir almazlar, aksine her bir kadın bir diğerinin mehri sayılır.

Cumhurun, bu ayetlerin tefsirine dair rivayetlerinin naklinden ve İbn Zeyd'in "Bundan maksat zinadır." şeklindeki ifadesinin aktarılmasından

sonra İbn Cerir'in ifadesi aynen şöyledir: "Tevil ehlinin ifadesine göre bu konuda doğruya en yakın görüşü belirten bir kişi olarak Ebu Cafer, ayetin tevili hakkında dedi ki; *'Bu ayetin manası şöyledir: Geçmişte olanlar ve cahiliye döneminde yaptıklarınız hariç, babalarınızın nikâhlandığı kadınlarla evlenmeyin, çünkü bu bir hayâsızlıktır.'"* İbn Cerir sonra şöyle devam etti: "Burada birisi şöyle bir soru sorabilir: *'Bu açıklama tevil ehlinden görüşlerini beyan ettiğin kimselerin görüşlerine nasıl olur da uygun olabilir? Biliniyor ki, görüşlerini zikrettiğin tevil ehli bu ayetin, babaların evli oldukları kadınlarla nikâhlanmayı yasakladığını söylemektedirler. Oysa sen diyorsun ki, bu ayette onlar babalarının nikâhlandıkları gibi nikâhlanmaktan men ediliyorlar. Şimdi bu iki görüş nasıl olur da birbirine uygun düşer?'* Bu soruyu sorana şöyle cevap verilebilir: Biz bu görüşün Kur'ân'ın zahirine uygun bir tevil olduğunu söylüyoruz, çünkü Arapçada *'mâ'* insanlardan başkaları için kullanılır. Eğer bu yasaktan maksat, Yüce Allah'ın İslâm'da ilk başta yasaklayarak haram kıldığı üzere onların haram yoldan yaptıkları diğer evlilikler değil de eşleri olsaydı, kavram ifade eden *'mâ'* yerine insanı ifade eden *'men'* kullanılarak *'latenkihû mennekaha abaukum'* denilirdi. Çünkü Arap kelâmında bilinen kural budur. Keza bu kurala göre *'men'* insanlar için, *'mâ'* ise insanların dışında diğer varlıklar için kullanılır. Bu durumda da, *'velatenkihû mânekeha abauhum'* demezdi. Çünkü bu durumda babalarının cahiliye dönemindeki evlenmeleri de *'mâ'* kavramı içine girer. Bu ayetin hükmüne göre cahiliye dönemi müşriklerinin şirk halinde yaptıkları evlilikler İslâm'da Müslümanlara haram kılınmış olmaktadır. ***'İlla mâ qed selef'*** ifadesinin manası ise *'geçmişte olanlar hariç...'* demektir."

Bunun ardından Yüce Allah, bize değişmez veya gelip geçici sebeplerle nikâhlanmaları haram kılınan kadınların çeşitlerini beyan ediyor. Bu sebep nikâhtaki insanların birbirleriyle kuracakları bağ konusunda güdülen hikmete aykırı düşmektedir. Burada sözü edilen çeşitler birkaç kısımda mütalaa edilebilir:

1) Bunlardan ***birincisi nesep cihetinden haram kılınanlar***dır. Nesep cihetinden haram kılınan kadınlar da kendi aralarında birkaç çeşide ayrılmaktadırlar:

a) ***Usulün (köklerin) nikâhlanmasının haramlığı***dır. Yüce Allah'ın ***"Analarınız... Size haram kılındı."*** ifadesi bunu hükme bağlamaktadır. Bunun anlamı, *"Yüce Allah size analarınızla evlenmenizi haram kıldı."* demek-

tir. Haram kılanın Yüce Allah olduğu bilindiği halde O'nun adının zikredilmeyerek annelerin haram kılındığının ifade edilmesi ifadede icaz (kısa konuşma) yapılması sebebiyledir. Maksat, Yüce Allah'ın şu anda analarla evlenmenin haram olduğuna hükmetmesi ve bunu yasaklamasıdır. Bu yeni bir hüküm kurma ameliyesidir. *"Annelerimiz"* bizim kökümüzden kendilerinde *"vilâdet" (doğurma)* sıfatını taşıyan kadınlardır. Arapça *"el-Umm"* lafzı, *"Kitabın anası"* ve *"beldelerin anası"* gibi başkasının kendisine nispet edildiği *"asıl"* demektir. ***"Anneler"*** kavramına *"nineler"* de dâhildir. Kelimeyi bütün âlimler bu şekilde anlamışlar ve bu yaklaşım üzerinde icma etmişlerdir.

b) ***Fürû'un (dalların) nikâhlanmasının haramlığı***dır. Yüce Allah'ın ***"kızlarınız"*** ifadesi bunu hükme bağlamaktadır. *"Kızlarımız"* bizim sulbümüzden dünyaya gelen kadınlardır. Buna bizim *"aşılamamızdan, spermimizden meydana gelen kadınlar"* da demek mümkündür. Ya da bu ayette geçen ***"kızlar"*** kelimesini -ne kadar aşağıya doğru inerse insin- evlâdımızdan veya evlâdımızın evlâdından dünyaya gelen kızlar şeklinde anlamak da mümkündür. Dolayısıyla bu *"kızlarımız"* kavramına, dünyaya gelmelerine sebep ve kendilerine usul (kök) olduğumuz bütün kızlar dâhil olmuş olur. *"Kızın haram olması için şer'an sahih bir akitle yapılmış nikâh neticesinde dünyaya gelmiş olması şart mıdır?"* Şafiîler bu soruya *"Evet, şarttır."* diye cevap vermişlerdir. Diğer müçtehitler ise *"Bir erkeğe, zinadan dünyaya gelen kızı da haramdır."* demişlerdir. Karşısındaki kadının kızı olduğunu bilen bir baba için zâhir olan ve akla ilk gelen ihtimal haramlıktır. Her ne kadar baba, nesebini üzerine almadıkça o kız kendisine mirasçı olamasa da, nikâh yönünden hüküm haramlıktır. Çünkü miras nesebin sabit olup olmadığına tabi bir husustur. Nesep de ancak *"firâş"*la *(meşru evlilik)* ya da nesebini kabul etmekle sabit olur. Zinadan dünyaya gelen çocuk bir *"firaş çocuğu"(meşru çocuk)* değildir. Dolayısıyla da babası, nesebini üzerine almadıkça nesebi de mirasçılığı da yoktur. Çünkü çocuğun bu konuda, hakikatin göz önüne alınması için nesebini ispat etmesi için beyyinesi/delili yoktur. Zina eden kadının çocuğunun -çocuğun annesi olduğu bilindiği için- nesebinin anneye verileceği ve ona mirasçı olacağı yolunda icmâ-i ümmet vardır. Hiçbir sahabenin bir erkeğin zinadan olma kızını nikâhlamasını mubah gördüğüne dair bir rivayet bilinmemektedir. Zâhir olan o dur ki, bir erkeğin zinadan olduğunu bildiği çocuğunun nesebini üzerine alması vaciptir. Erkeğin bu çocuğun kendi firaşı olmayan bir kadınla temizlik döneminde yaptığı zinadan meydana geldiğini

ve kadının da hamileliği belirinceye kadar başka bir erkekle birleşmediğini bilmesi halinde bu çocuğun nesebini üzerine alması vaciptir. Zinadan doğan kızın haram olduğunu gösteren bir diğer delil de sütkızların haramlığıdır. Hatta zinadan meydana gelen kızın haramlığı ondan daha önceliklidir.

Bazı fasıklar spermlerini nerelerde zayi ettiklerine aldırmamakta ve nesillerini nerelere bıraktıklarını umursamamaktadırlar. Bunların bazıları firâş sahibi kadınla (başkasının karısı) zina etmekte ve çocuğunu zayi etmektedir. Çünkü firaş sahibine (kadının kocası) kendi sulbünden olmayan çocuğun nesebini vermektedir. Böylece hükümlerin zahire bina edileceğine dair şer'î kaide uyarınca çocukların bütün hakları o kocanın olmaktadır. İlgili kaide, *"Çocuk kimin yatağında dünyaya gelmişse nesebi ona aittir."*[590] şeklindedir. Bazıları ise hiç kimsenin karısı olmayan bir kadınla zina eder ve çocuğunu dünyaya getirdiğinde yavrusunu öldürmeye veya bir evin kapısına ya da yetimhane önüne bırakmaya zorlar. Evin önüne bırakır, çünkü ev sahibinin onu alıp yetiştireceğini umar. Ama ev sahibi o çocuğu sonunda tıpkı bir köle gibi evinde hizmetçi olarak çalıştırır. Ya da çağdaş medeniyetin yaşandığı bazı şehirlerde sokak çocuklarının yetiştirildiği yetimhanelerden birinin önüne bırakır. Fasık, sonunda çocuğunun bedbaht mı, yoksa mutlu bir çocuk mu, mü'min mi yoksa kâfir mi olduğuna hiç aldırmaz. Allah zinakârlara lanet etsin! İnsanlık ailesine ne kadar da kötülük etmektedirler! Allah kadın zânilere de lanet etsin! Kötülükleri ne büyük, iftiraları ne kadar muazzam! Zina eden bir kadın, kendisiyle zina eden erkeğin yüklenmediği kadar sıkıntı, mutsuzluk ve vicdan azabı yüklenmektedir. Erkek, spermini dökmekte ama bunun arkasından ne gibi sıkıntıların doğacağını bilmemektedir. Kadın ise musibete hedef olan taraftır. Kadın hamilelik döneminde bir sürü sıkıntı çeker. Sonra zina mahsülü yavrusunu kocasının yatağında dünyaya getirir. Böyle bir kadın hayatı boyunca kendi önüne bir bühtan (iftira) dünyaya getirdiğini asla unutamaz. Kocasına iftira atmış, kocasına aşiretinin hakkından alıp hakkı olmadığı halde onu kocasına vermiştir ya da o çocuğunu başka bir kadının eline bırakmıştır. Ama kalbi o çocuğa bağlı ve endişe içindedir, kalbinin ıstırabı asla dinmemektedir. Ancak zina o kadından bir kadının sahip olduğu en üstün duyguyu ve şuuru çekip alırsa bu başka... Bu kadınlar arasında hamileliği önleyen doğum kontrol hapı alıp sonunda sağlığına zarar veren belki de rahim sağlığını bozan kadınlar vardır.

---

590. Buharî, *Buyû'*, 3.

c) ***Yan akrabaların nikâhlanması haramlığı***dır. Buna da ***"kız kardeşleriniz"*** ifadesi işaret etmektedir. Bu kız kardeşler ister ana-baba bir, ister baba bir, isterse de ana bir kız kardeş olsunlar hiç fark etmez.

d) ***Baba tarafından uzak yan akrabaların nikâhlanması haramlığı***dır.

e) ***Ana tarafından uzak yan akrabaların nikâhlanması haramlığı***dır. Bunların ikisini Yüce Allah ***"halalarınız, teyzeleriniz"*** ifadesiyle hükme bağlamaktadır. Bu ayetin hükmüne, -ne kadar yukarı çıkarsa çıksın- dedelerin çocukları ve -ne kadar yukarı çıkarsa çıksın- ninelerin evlatları, dedenin halası, teyzesi, ninenin halası ve teyzesi de dâhildir. Burada zikri geçen dede ve nine ister ana-baba bir isterse sadece bunlardan birisi tarafından olsun hiç fark etmez. Çünkü ***"halalar"*** ve ***"teyzeler"***den maksat, amcalık ve dayılık cihetinden kaynaklanan *"kadın akrabalar"*dır.

f) ***Kardeşler cihetinden gelen uzak yan akrabalar***dır. Buna da Yüce Allah, ***"kardeş kızları, kız kardeş kızları"*** ifadesiyle işaret etmektedir. Bu kardeşliğin ana-baba bir olmasıyla, bunlardan sadece birinden kaynaklanması arasında hiçbir fark yoktur. Bütün bunların hikmeti bundan sonraki ayetin tefsirinde beyan edilecektir.

2) Haramlık sebeplerinden ***ikincisi*** ise ***süt cihetinden haram kılınanlar***dır.

Süt cihetinden haramlık da tıpkı nesepte olduğu gibi çeşit çeşittir. Yüce Allah bu çeşitleri, ***"sizi emziren analarınız, süt bacılarınız"*** ifadeleriyle beyan etmektedir. Yüce Allah burada çocuğa sütünü veren kadını onun "*annesi*", kızını da onun "*kız kardeşi*" olarak isimlendirmekte ve böylece bize süt cihetinin tıpkı nesep ciheti gibi olduğunu bildirmektedir. Yukarıda nesep akrabalığında sayılan bütün türler süt akrabalığı için de geçerlidir. Hz. Peygamber (s) bütün bunları anlatmış ve kendisini amcası Hz. Hamza'nın kızı ile evlendirmek istediklerinde *"O bana helal değildir. O benim sütkardeşimin kızıdır. Nesep cihetinden haram olan kadınlar süt cihetinden de haram olurlar."*[591] demiştir. Hz. Rasûlullah (s) bir başka hadisinde *"Süt, doğumun haram kıldığı şeyleri haram kılar."*[592] buyurmuştur. Bir başka rivayete göre de Hz. Peygamber Hz. Aişe'ye *"Ebu'l-Kuays'in kardeşi Eflah'a eve girmesi için izin verebilirsin. Çünkü o senin amcandır."*[593] demiştir. Çünkü Ebu'l-Kuays'in karısı

---

591. Tirmizî, *Radâ*, 1,
592. Buharî, *Nikâh*, 27, 117.
593. Buharî, *Nikâh*, 117; Muvatta, *Radâ*, 3.

Hz. Aişe'yi emzirmişti. Müslüman toplumlar nesilden nesile süt hususunda uygulamayı böyle yapa gelmişlerdir. Müslümanlar, sütannenin kocasını süt çocuğun babası kabul etmişlerdir. Dolayısıyla sütbabanın usulü (baba, dede) ve -sütanneden dünyaya gelmemiş bile olsalar- fürûu (çocukları) süt çocuğa haram sayılmıştır. Zira sütannenin kocası, süt çocuğun beslendiği sütün sebebi olan telkihin (aşılamanın) sahibidir. İbn Abbas'a *"Adamın birisinin iki câriyesi olsa, bunlardan birisi bir kız çocuğunu diğeri de erkek çocuğunu emzirse, erkek çocuğun o kız çocuğu nikâhlaması helal midir?"* diye sorulduğu ve onun da, *"Hayır! Çünkü dölleme bir kaynaktandır."*[594] dediği rivayet olunur. Bu rivayeti Buharî *Sahih*'inde nakleder. Eğer bu hadisler olmasaydı biz bu ayetten süt veren kadının *"anne"*, kızının da *"kız kardeş"* şeklinde isimlendirilmesinden dolayı haramlığın sadece onun usul ve fürûuna has olduğunu anlayacaktık. Doğal olarak bu anlayıştan sütannenin kocasının her yönüyle *"baba"* olması gerektiği, onun sütanneden başka kadından doğan bütün fürûunun süt emen çocuğa haram olduğu hükmü çıkarılamayacaktı. Tıpkı Hz. Peygamber'in eşlerine *"mü'minlerin anneleri"* isminin verilmesinin annelere dair bütün ahkâmın doğmasına yol açmadığı gibi... İsimlendirmede onun hangi amaçla yapılmış olduğu dikkate alınır. Her kim bir kadından süt emerse vücudunun bir kısmı o kadının parçası haline gelir. Çünkü o vücut o kadının sütünden oluşmuştur. Dolayısıyla sütanne bu konuda o çocuğu dünyaya getiren öz annesi gibi olmuş olur, çocukları da kendisinin kardeşi olur. Çünkü o çocukların bedenleri bir tek asıldan, o annenin sütünden oluşmuştur. Bu vasıf sütannenin kocasının başka karısından dünyaya gelen çocuklarda ancak daha sonra ortaya çıkar. Şöyle denilir; her iki kadında sütün oluşmasına kadınları döllemesiyle sebep olan erkek o iki kadının çocuklarının temel unsuru olmuştur. Çünkü her iki kadında onun döllemesinden bir parça vardır ve çocuk sütle birlikte o temel yapı taşını almaktadır. Böylece iki çocuk sütün sebebinde veya bedenlerinin bir kısmını oluşturan sütün bir parçasında ortak noktada buluşmaktadırlar. Dolayısıyla birbirleriyle kardeş olmakta, biri erkek diğeri kadın olduğu takdirde birbirlerine helal olmamaktadırlar. Bu sebepten dolayıdır ki, daha önce süt sebebiyle haramlığın zina sebebiyle haramlığı haydi haydi gösterdiğini ifade ettik.

Bazı sahabe ve tabiîn bilginlerinden süt meselesinde sütannenin kocası cihetinden haramlığın söz konusu olmadığı görüşünde oldukları rivayet

594. Tirmizî, *Radâ*, 5; Muvatta, *Radâ*, 5.

edilmektedir. Rivayete göre Ebu Ubeyde b. Abdillah b. Zem'a'nın annesi Rasûlullah'ın (s) hanımı Ümmü Seleme'nin kızı Zeynep'tir. Zeyneb'i Zübeyr b. Avvam'ın karısı olan Hz. Ebu Bekr'in kızı Esma emzirir. Zeyneb der ki: "Zübeyr ben saçlarımı tararken yanıma girer, başımın bir yanından tutar ve *'Bana dön ve benimle konuş.'* derdi. Ben onun babam olduğunu düşünüyorum ve ondan dünyaya gelen çocukları kardeşlerim olarak görüyorum. Daha sonra Abdullah b. Zübeyr, kızım Ümmü Gülsüm'ü Hamza b. Zübeyr ile evlendirmek üzere bir kişiyi gönderdi. Hamza, Zübeyr'in Kelb kabilesinden olan diğer hanımından olmaydı. Abdullah'ın elçisine dedim ki; *'Kızım ona helal olur mu? Çünkü kızım onun kız kardeşinin kızı oluyor?'* Abdullah dedi ki: *'Bu yasaklamayla ben senden kaynaklanan akrabalığı kastettim. Esma'nın dünyaya getirdiği çocuklara gelince; onlar senin kardeşlerindir. Zübeyr'in Esma'dan başka hanımından dünyaya gelen çocukları ise senin kardeşlerin değillerdir. Birini gönder ve bu durumu sor.'* Ben de birisini gönderdim ve sordum. Peygamber'in sahabeleri henüz hayatta ve çoktular. Sahabeler gönderdiğim kimseye demişler ki; *'Emzirme erkek tarafından hiçbir kimseyi haram kılmaz.'* Bunun üzerine Hamza b. Zübeyr Ümmü Gülsüm'ü nikâhlar ve Ümmü Gülsüm kocası ölene kadar onun nikâhında kalır." Derler ki; sahabeler bu durumu tepkiyle karşılamadılar. Süt emmenin erkek tarafından değil de sadece kadın tarafından akrabaları haram kıldığı görüşü Zübeyr'den, sahabeler ve aralarında Said b. el-Müseyyeb, Ebu Seleme b. Abdurrahman, Süleyman b. el-Yesâr, Atâ b. Yesâr ve Ebu Kılâbe gibi âlimlerin de bulunduğu tabiîn bilginlerinden rivayet olunmuştur. Ancak bu görüş, üzerinde icma olan bir görüş değildir. Cumhur, muhaliflerin bu konudaki görüşlerini kendilerine sahih sünnetin ulaşmadığı şeklinde yorumlar ya da kendilerine ulaşan rivayeti zahirine göre yorumlamayla çelişen rivayetler olması dolayısıyla tevil eder. Sahih sünnetin ulaşmadığı yolundaki birinci iddiaya şöyle cevap verilir: Bir hücceti (delili) ezbere bilen kimse durum itibarıyla ezberlemeyenden daha üstündür. İkinci iddiaya ise, bu onların içtihadıdır ve bizim yanımızda o içtihatla çelişen muhkem nasslar vardır. Bir konuda ne zaman sahih sünnet sabit olursa -müçtehitlerin içtihadına dayanarak- ondan dönmek imkânsızdır. Bu meselede ve başka meselelerde İslâm bilginlerinin uygulamaları böyledir. A'meş'in şöyle dediği rivayet olunur: "Umara, İbrahim ve bizim arkadaşlarımız, el-Hakem b. Uteybe, Ebu Kuays haberini getirene kadar süt meselesin-

de erkeğin herhangi bir rolünün olmadığı kanaatindeydiler. Ama daha sonra o haberi aldılar ve önceki görüşlerinden rücû ettiler."

Amel edilen uygulama sütannenin kendisinden süt emen çocukların annesi olduğu ve bütün çocuklarının -babaları farklı bile olsa- o çocuğun kardeşleri olduğu, sütannenin usulünün (kökünün) süt çocuğun usulü olduğu yönündedir. Dolayısıyla sütannenin annesi, kızı gibi süt çocuğuna haramdır. Erkek kardeşleri süt çocuğunun dayılarıdır. Sütannenin kız kardeşleri süt çocuğuna haramdır. Sütannenin kocası süt çocuğunun babasıdır. Babanın usulü çocuğun usulü, fürûu çocuğun fürûu, erkek kardeşi onun amcasıdır. Dolayısıyla süt çocuğunun, sütbabanın annesiyle evlenmesi haram olduğu gibi kızlarından herhangi birisiyle evlenmesi de haramdır. Bu kızlar ister sütanneden dünyaya gelmiş isterse başka hanımından doğmuş olsunlar hiç fark etmez. Çünkü o adamın sütanneden dünyaya gelen çocukları süt çocuğun öz kardeşleridir, başka hanımından doğan çocukları ise baba bir kardeşleridir. Tıpkı sütannenin bu sütün sahibi sütbabadan başka kocasından dünyaya gelen çocuklarının onun ana bir kardeşleri olduğu gibi... Dolayısıyla süt emen çocuğun bu süt erkek kardeş ve kız kardeşin kızlarıyla evlenmesi haramdır. Aynı şekilde süt emen çocuğun süt halalarıyla evlenmesi haramdır. Çünkü onlar sütbabasının kız kardeşleridir. Nesep yönünden haram kılınan yedi sınıf kadın -onların kimler oldukları tafsilatıyla anlatılmıştı- süt yönünden de haramdırlar. Süt emenin erkek ve kız kardeşlerine gelince; bunların, süt emen çocuğa haram olan ve yukarıda sayılan kimselerle evlenmeleri haram değildir. Çünkü onlar süt emen çocuk gibi emzirilmemişlerdir, emenin bünyesine giren maddeden hiçbir nesne bunların bünyelerinin oluşumunda yer almamıştır. Dolayısıyla emenin erkek kardeşinin, onun sütannesiyle veya annesiyle ya da kızıyla evlenmesi caizdir. Süt emenin kız kardeşinin kardeşinin sütbabasıyla veya babasının babasıyla ve oğluyla evlenmesi mubahtır.

Bu konuda dikkat edilmesi gereken husus şudur: İnsanlara süt emme meselesinde gevşek davranmak hâkimdir. İnsanlar bir çocuğu bir kadına veya birçok kadına emzirtiyorlar ama *"Sütannenin çocukları, kız kardeşleri ve kocasının başka hanımından olan çocukları ve kardeşleri kimdir?"* bunu öğrenmek istemiyorlar. Bu konuda onlar üzerine doğacak ahkâmı öğrenmek istemiyorlar. Oysa bu durumdan nikâhlanmanın haramlığı, Şâri'in nesep gibi

kabul ettiği bu yeni akrabalıktan doğan hakları gibi sonuçlar ortaya çıkar. Çoğu zaman bir erkek sütkız kardeşi veya halası ya da teyzesiyle bilmeden evlenebiliyor.

Ayetin zahirine göre haramlık Arap dilinde az veya çok olsun *"Emzirdi."* denebilecek bir harekeyle sabit olur. Fakat merfû bir hadiste *"Bir ve iki kere emme haram kılmaz."* ifadesi geçer.[595] Bir başka rivayette, *"Bir ve iki kere emme haramlık doğurmaz."* ifadesi yer almaktadır.[596] Bu hadiste geçen *"Kadın çocuğa memesini emzirdi."* ifadesi *"bina-i merre"* yani *"bir kez oluş ifade etme kipi"*dir. Hz.Aişe'nin şöyle dediği rivayet olunmuştur: "Kur'ân ayetleri inerken, ayetler arasında *'On malum emme haram kılar.'* ibaresi yer almaktaydı. Sonra bu ayet, *'Beş kez emme haram kılar.'* ifadesiyle neshedildi. Hz. Peygamber vefat ettiğinde *'Bu ibare, Kur'ân'dandır.'* diye okunmaktaydı."[597] Selef ve halef bilginleri bu meselede ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, haram kılma meselesinde ayetin zahirini esas almış ve süt emmenin azının da çoğu gibi haram kılıcı olduğunu söylemişlerdi. Bu görüş Ali, İbn Abbas, Said b. el-Müseyyeb, Hasan el-Basrî, Zühri, Katâde, el-Hakem, Hammad, el-Evzâî ve Sevrî'den rivayet olunmuştur. Bu görüş ayrıca Ebu Hanife ve İmam Mâlik'in mezhebi olup, İmam Ahmed'den gelen bir rivayet de bu yöndedir. Başka âlimler ise, haramlığın beşten az emmeyle sabit olamayacağı kanaatine varmışlardır. Bu görüş Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Zübeyr, Atâ ve Tâvus'tan rivayet edilir. Bu, aynı zamanda Hz. Aişe'den gelen üç rivayetten biridir. Bu son görüş, Şafiî ve mezhebinin zahirine göre Ahmed b. Hanbel'in ve İbn Hazm'in mezhebidir. Üçüncü bir zümre ise bu iki görüş arası orta bir yol tutmuşlardır. Buna göre haramlık üç ve daha fazla emmeyle gerçekleşir; çünkü Peygamber "*Bir ve iki kez emme haram kılmaz.*" buyurmuştur. Şu halde haramlık sadece iki kez emmeden yukarısı için söz konusu olmuştur. Bu son görüş Ebu Sevr, Ebu Ubeyde, İbnu'l-Munzir ve Dâvud b. Ali'den rivayet olunmuştur. İmam Ahmed'den gelen rivayetlerden birisi de böyledir. Bu konuda bir dördüncü

595. Müslim, *Radâ*, 17.
596. Müslim, *Radâ*, 18, 22.
597. Müslim, *Radâ*, 24.

Bu şu demektir: Beş kez emme hükmünün inzali çok geç bir zamanda vuku bulmuştur. Hatta Hz. Peygamber vefat ettiğinde bazıları, *"hamsu radaat"* şeklinde okuyorlardı. Bu ifadenin Kur'ân'dan olduğunu düşünüyorlardı. Çünkü kendilerine nesh haberi ulaşmamıştı. Sonra nesih haberini duyunca, bundan döndüler ve bunun okunmadığı üzerine icma ettiler.

mezhepten daha söz etmek mümkündür. Buna göre haramlık on kez emme olmadıkça sabit olmaz. Mü'minlerin annesi Hz. Hafsa'dan da böyle bir rivayet vardır. Bu aynı zamanda Hz. Aişe'den gelen üç rivayetten ikincisidir. Bir beşince görüşe göre ise yedi kez emmekten daha aşağısı için haramlık sabit olmaz. Bu da Hz. Aişe'den gelen üç rivayetten üçüncüsüdür.

Beş kez emmenin haram kılıcı emme olduğu rivayeti Hz. Aişe'den gelen rivayetler içinde mutemet olanıdır. Hz. Aişe'ye göre, amel bu rivayete göredir. Hadis âlimlerinin ekserisi de bu görüştedir. Hadis bilginleri bu rivayete göre amel edilince bu konuda rivayet edilen bütün hadislere göre amel edilmiş olacağı, bu rivayetlerden hiçbirinin neshedildiğini söylemeye gerek kalmayacağı kanaatindedirler. Bu rivayet, iki kez emmenin haramlık doğurmayacağı hadisiyle uyumludur ve bu, Kur'ân'ın nassı ve Ukbe b. el-Hâris hadisi gibi mutlak hadisleri takyit (sınırlama) sayılmaktadır. Buharî'de yer alan rivayete göre Ukbe b. el-Hâris, Ümmü Yahyâ binti Ebî İhâb ile evlenir. Siyahî bir cariye[598] gelerek *"Ben sizi emzirmiştim."* der. Ukbe bu haberi Hz. Peygamber'e aktarınca, *"Sizi emzirdiğini iddia ederken nasıl evlenebilirsiniz?"* der.[599]

Hükmün mutlak olduğu ya da haramlığın üç kez ve daha fazlası emmeyle sabit olduğu görüşünde olanlar, Hz. Aişe'nin beş kez emme rivayetinin hadis nakli olarak değil de Kur'ân nakli şeklinde olduğunu söylerler. Ancak bu rivayette geçen ifade Kur'ân ayeti olarak sabit değildir. Çünkü Kur'ân ayeti ancak mütevatir haberle sabit olur. Bu söz konusu rivayet sünnet olarak da sabit değildir ki onu Kur'ân'ın beyanı olarak kabul edelim. O halde bu rivayetin neshedilmiş bir rivayet olduğunu söylemekten başka çare yoktur. Aksi takdirde, -Yüce Allah Kur'ân'ın muhafazasını üstlenmişken ve içinden hiçbir hükmün zayi olmayacağına dair icmâ mevcutken- Kur'ân hükümlerinden birisini zayi etmiş oluruz. Bu konuda temel ilke, aksi sabit olmadıkça dâll'in (ifade) neshi ile medlûlün (mana) de neshedildiğini kabul etmek yönündedir. Hz. Aişe'nin o rivayetle amel etmesi onun sabit olduğuna hüccet olamaz. Hz. Aişe'den gelen rivayetin zahirine göre o, ilgili ibarenin

598. Buharî metninde *"câriye"* yerine, *"kadın"* ifadesi yer almaktadır. (Çev.)

599. Buharî, *Nikâh*, 23. (Yukarıdaki metinde hadisin bir kısmı alındığı için derli toplu bir fikir vermemektedir. İlgili rivayete göre, siyahî kadın Ukbe'ye karısıyla kendisini emzirdiğini söylüyor. Ukbe Hz. Peygamber'e (s) giderek, kadının bu iddiayı yalandan ileri sürdüğünü ifade ediyor. Hz. Peygamber Ukbe'ye cevap vermiyor, yüzünü çeviriyor. Ukbe tekrar huzuruna geliyor. Hz. Peygamber yine yüzünü çeviriyor. Bunun üzerine yukarıdaki ifadeyi kullanıyor, ancak rivayetin devamında *"O kadından bahsetme artık!"* ifadesi yer almaktadır.

tilavetinin neshedildiğini söylemiyor ki bu kabilden olsun. Buna bir de şunu ekleyelim: Eğer bu rivayet, tilavet olunan Kur'ân'dan olsaydı bunun bilgisi sadece Hz. Aişe'de olmazdı. Aksine bu konuda çok rivayet olur, halkın çoğunluğu buna göre amel eder ve Raşit halifeler buna göre hüküm verirlerdi. Oysa bu söylediklerimizin hiçbirisi varit değildir. Aksine dördüncü halife ve öncü imamların birincisinden rivayet edilen; -daha önce geçtiği üzere- ayetin hükmünün mutlak olduğu yönündedir. İbn Mesud haramlığı gerçekleştiren emmenin beş kez emme olduğunu söylemişse bu hükmü Hz. Aişe'den almış olması uzak bir ihtimal değildir. Abdullah b. Zübeyr'e gelince; hiç kuşkusuz onun bu konudaki görüşü Hz. Aişe'ye uymaktan ibarettir. Çünkü Hz. Aişe onun teyzesi ve öğretmeni oluyordu. Dolayısıyla Abdullah b. Zübeyr'in Hz. Aişe'ye uyması, Aişe'nin görüşünü daha da güçlendirmez ve bu konuda hüccet haline getirmez.

Öte yandan Hz. Aişe'den bu konuda gelen rivayetler birbirini tutmamaktadır. Bu konunun başında ondan aktardığımız rivayetin lafzını -daha önce geçtiği üzere- Müslim rivayet etmektedir. Aynı şekilde bu rivayet Ebu Dâvûd ve Nesâî'de de yer almaktadır. Müslim'deki rivayette, *"Kur'ân'da 'malum on emme' ifadesi nazil oldu. Sonra bu on kez emmeden beş kez emme nesh edilerek miktar beş malum emmeye indirildi. Hz. Peygamber vefat ettiğinde uygulama bu şekildeydi."* ifadeleri yer almaktadır.[600] İbn Mâce'de ise, *"Yüce Allah'ın 'Kur'ân'dan indirdiğinde... vardı."* şeklinde olup daha sonra *"On veya beş malum emmeden başkası haramlık doğurmaz."* kısmı neshedilmiştir.[601] Hz. Aişe, bu rivayetlerin hiçbirinde, Kur'ân'ın lafzını beyan etmediği gibi, o lafzın bulunduğu sûreyi de belirtmemektedir. Ancak İbn Mâce'nin rivayeti ile bunun Kur'ân lafzı olduğu kastediliyorsa bunu istisna etmek mümkündür. Hz. Âişe'nin Tirmizî'deki ifadesi, Hz. Peygamber vefat ettiğinde uygulamanın bu şekilde olduğu şeklindedir. Bu ifadenin zahiri, hükmün ve amelin o şekilde olduğu yönündedir. Ancak bu rivayeti destekleyen bir nakle sahip olmadığımız gibi, Hz. Peygamber'in vefat ettiğinde beş emme ayetinin Kur'ân'dan okunan bir ayet olduğunu belirten rivayeti destekleyecek bir nakle de sahip değiliz. Hz. Aişe'nin ifadesinde geçen durum ile *"tilavet"* kastedilmiş olabilir. Ancak tilaveti *"hüküm"* ve *"amel"* izler. İbn Mâce'nin ibaresinin zahirine göre *"on"* ve *"beş"* kelimeleri aynı ayette zikredilmekte ve "bea" ifadesi, *"bili-*

600. Müslim, *Radâ*, 24.
601. İbn Mâce, *Nikâh*, 35.

nen" kelimesiyle bilinen beş emme vasfedilmektedir. Bu rivayete göre daha sonra nesih olduğuna göre bununla *"beş"*in hükmü sakıt olmaktadır. Ancak bu sonuç Hz. Aişe'nin beş kez emmenin haramlık doğurduğu yolundaki mezhebine aykırıdır. Bu konuda Sehle binti Sûheyl hadisi de vardır ve bu hadis az ileride gelecektir. Sehle binti Sûheyl hadisinde bir vakıa-i hâl vardır. Ve o rivayete göre sayının hiçbir anlamı yoktur. Sehle hadisinde emmenin belli bir sayıyla sınırlandığını gösteren hiçbir delil yoktur. Ayrıca bu *"Süt açlıktandır."*[602] hadisine de aykırıdır. Bu hadis de gelecektir. Ayrıca bu hüküm selef ve halef bütün âlimlerimizin uygulamalarına aykırıdır. Beş kez emmenin haramlık doğurduğu kanaatinde olan Şafiîler de bununla amel etmemektedirler. İbn Mâce'de on yerine *"beş"* kelimesinin *"bilinen"* kelimesiyle vasfedilmesi, Müslim ve üç *Sünen* sahibi muhaddislerin aynı kelimeyi bilinen on emme ifadesiyle çelişiyor. Bu nedenle *"Burada maksat, 'on bilinen emme veya beş bilinen emme'dir."* demek de sahih değildir. Çünkü bu takdirde *"on"* kelimesinin zikredilmesi boş bir söz olur ki bu da caiz değildir. Şu halde, *"on"* kelimesine ifadenin akışına uygun ve üslubun kabul edebileceği bir vasıf takdir etmek gerekir. Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılıyor ki, rivayetler birbirini tutmamaktadır; bazıları o tilavetin bulunduğunu, bazıları neshedildiğini bazıları ise *"on ve beş"* hükmünün bir kerede ve bir cümlede indiğini söylemektedirler. Diğer bazıları ise *"on"* hükmünün önce indiğini ve bu hükmün bir süre uygulandığını, son olarak da *"beş"* hükmünün daha fazlasını neshetmek üzere indiğini ifade etmektedirler.

Bu son rivayeti Müslim ve üç *Sünen* sahibi muhaddislerin rivayeti ile tercih ettiğimiz takdirde, bunun nikâhlanması haram kılınan kadınların beyanı esnasında varid olduğunu söylemek zorundayız. Çünkü bu beyan onun uygun olan yeridir. Bu ibarenin konulacağı ve sonra da hazfedileceği bir başka uygun yer yoktur. O halde bunun anlaşılmasına en uygun üslup ayetin aslının, *"sizi bilinen on emzirmeyle emziren analarınız"* şeklinde olması, sonra aradan bir müddet geçmesi, insanların haramlığı sadece on kez emme ile kısıtlı olarak uygulaması ve *"on"* yerine *"beş"* kelimesinin gelmesi, insanların da Hz Peygamber vefat edinceye kadar onu okumaya devam etmesidir. *"O halde bu ibare neden Kur'ân'da yer almadı?"* diye sorulduğunda, rivayetlere

602. Buharî, *Nikâh*, 21. (Bu rivayetten maksat; haram kılıcı emmenin, çocuğun başka gıdalarla beslenemediği ve sadece anne sütüyle beslenmesinin mümkün olduğu, beslenmesinin sadece anne sütüne dayandığı süt çağı kastedilmektedir. -Çev.-)

-manalarını yakından incelemeden- donmuş bir şekilde yapışanlar iki cevap vermişlerdir:

1) Bu ibareyi Kur'ân'a koymamışlardır; çünkü bu kelimeyi Hz. Peygamber'den duyanlar, o vefat ettiğinde bunu okuyorlardı ama sayıları tevatür sayısına ulaşmamıştı. Bu cevabı verenler, icmaına itibar edilenlerin, *"Kur'ân'ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız."*[603] ifadesi uyarınca, Kur'ân'dan hiçbir ayetin dışarda kalmadığı yolundaki icmalarına aldırmamaktadırlar.

2) Bu ibareyi, neshedildiğini bildikleri için Kur'ân'a koymamışlardır. Hz. Âişe'nin *"onun okunduğu"* yolundaki ifadesinin manası, *"Neshedildiğini duymayanlar okuyorlardı."* şeklindedir. Bu cevap, birinciden daha güzel ve âhad rivayetle Kur'ân'a leke bulaştırmaktan çok daha uzaktır. Ancak rivayet okunduğunda akla ilk gelen ihtimal değildir.

"Eğer bu doğruysa Hz. Aişe'ye göre 'on' sayısının 'beş' sayısıyla neshinin hikmeti nedir? Hz. Aişe'nin rivayetiyle amel edip de, onun rivayetini kabul edenlere göre 'beş'i nesheden ve 'beş'in de Kur'ân'daki tilavetinin neshiyle nesh edildiğini söyleyen ve asıl olanın bu olduğunu, çünkü bunun hilafının sabit olmadığını ileri süren kimdir?" şeklinde sorulacak bir soruya herhalde verilebilecek en güçlü cevap şudur: Bunun hikmeti, haram kılmada -tıpkı içkinin haram kılınmasında olduğu gibi- tedriciliğe riayet etmektir. Hatta bunların aklına bundan başka söyleyecek bir şey gelmez. Bu kimseler eğer insaflı düşünecek olurlarsa, içkinin haram kılınmasıyla süt akrabalarının birbirleriyle nikâhlanmasının haramlığı arasında çok büyük bir fark olduğunu göreceklerdir. İçki insanın sinirlerine öyle etki eder ki, insanı tekrar tekrar içmeye teşvik eder ve içkiye müptela olan kimse onu birden bire bırakmada çok zorluk çeker. Oysa sütanneyi veya onun kızını nikâhlamayı terk etmek böyle değildir. Sonra süt meselesinde, haramlığın çocuğun bünyesinin bir kısmının sütannenin sütünden oluşması şeklindeki illeti *"süt emme"*, bir veya iki ya da beş kez emmeyle gerçekleşir. O halde alîm ve hakîm olan Yüce Allah, bu illeti -Hz. Aişe'den rivayet olunduğu üzere- nasıl olur da önce ona, sonra da beşe, ardından da, -Hz. Aişe'den bu rivayeti kabul eden ve beşin de neshedildiğini iddia eden kimsenin dediği gibi- bundan daha aza indirir? Bütün bu açıklamalardan sonra şöyle denilebilir: İddia bu edilen tedricilikten kim istifade

603. Hicr, 15/9

etmiş de dokuz veya sekiz ya da yedi veya altı kez emdiği sütannesiyle ya da sütkız kardeşiyle evlenmiştir? Sonra bunlar *"on"* sayısının neshinin ardından ne yapmışlardır? Eşlerinden ayrılmışlar mı yoksa affedilmişler de *"on"* sayısından aşağı emmeyle gerçekleşen haramlığı kendilerinden başkalarına mı tahsis etmişlerdir?

Gerçek şu ki bu neshi gerekli kılan herhangi bir hikmet gözükmemektedir ve bu nesih zikredilen illetle uyumlu da değildir. Hz. Aişe'den gelen bu rivayetin reddedilmesi, kabulünden daha kolaydır. Nitekim daha önceki açıklamalardan anlaşılacağı üzere selef ve halef bilginlerinin cumhuru bu rivayetle amel etmemektedir. Biz bu haberin rivayet tarzına itimat etmediğimiz takdirde, karşımızda Buharî ve rivayetin -Nevevî'nin aksine- tutarsızlıklarla dolu olduğunu söyleyen bilginler gibi örneklerimiz vardır. Manasına itimat etmediğimiz takdirde de, zikrettiğimiz sahabe, tabiîn bilginleriyle Hanefiler gibi bu konuda onlara tabi olan bilginlerden örneklerimiz vardır. Bu rivayet, Müslim'de olup Amra kanalıyla Hz. Aişe'den gelmektedir. Amra'nın rivayetini reddetmek ve ona itimat etmemek, hikmeti ve faydası göze çarpmayan bir şeyin Kur'ân'da olmak üzere indiğini kabul etmekten daha uygun değil midir? Hem böyle bir ayetin indiğini kabul edip hem de daha sonra neshedildiğini veya sükût ettiğini ya da zayi olduğunu söylemekten daha evla değil midir? Çünkü Amra Hz. Aişe'nin *"beş"* kez emme hükmünün nesh edilmediği kanaatinde olduğunu iddia etmektedir. Eğer onun rivayetine itibar etmezsek bu durumda tercihe şayan olan görüş, bir ve iki kez emme hariç, süt emmenin azıyla da çoğuyla da haramlık sabit olur. Bir ve iki kez emmeyle haramlık meydana gelmez, çünkü buna Arapçada *"bir kez emme"* denmez ve bu kadarcık emme çocuğun beslenmesine etki etmez. Eğer çocuk tam bir emişle emerse bununla haramlık sabit olur. Böylece bu konuda rivayet edilen bütün hadisler de uzlaştırılmış olur.

Nikâhlanmayı haram kılan süt konusunda bir başka yön daha vardır. O da süt emen çocuğun yaşı meselesidir. Bazı âlimler süt emme, süt çağında ve onun belirlenmiş müddeti içinde olmuşsa ancak o zaman etkili olur kanaatindedirler. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurur: *"Emzirmeyi tamamlatmak isteyen (baba) için anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler."*[604] Bu görüş sahabe kuşağı âlimlerinden Hz. Ömer, İbn Mesud, Ebu Hüreyre, İbn Abbas

604. Bakara, 2/233.

ve İbn Ömer'den rivayet edilmiştir. Bu yaklaşım aynı zamanda Şafiî'nin, İmam Ahmed'in Hanefî mezhebinden İmameyn'in, bir rivayete göre Ebu Hanife'nin ve Zahirilerin cumhurunun mezhebidir. Ayrıca bu görüş Said b. el-Müseyyeb ve Şa'bî gibi tabiîn âlimlerinden de rivayet edilmiştir. Bazı âlimler ise, haram kılan emmenin çocuğun süt kesiminden önce gerçekleşen emme olduğunu söylemişlerdir. Bunlara göre çocuk, iki seneden önce bile olsa sütten kesilmişse onun emmesinin tesir etmesi mümkün değildir. İsterse emmesi iki seneden sonra olsun hiç fark etmez. Buna karşılık çocuk sütten kesilmemişse o zaman emmesi haram kılıcı bir emmedir. Bu görüş Hz. Peygamber'in eşlerinden Ümmü Seleme'den, bir diğer rivayette İbn Abbas'tan rivayet olunmuştur. Hz. Ali'nin bu kanaatte olduğuna dair yapılan rivayet sahih değildir. Tabiîn âlimlerinden Zührî, Hasan el-Basrî ve Katade de bu görüşü benimseyenlerdendirler. Bu görüş aynı zamanda Evzâî'nin de görüşüdür. Ancak onun görüşünde biraz ayrıntı vardır. Şöyle ki; çocuk ilk bir yılda sütten kesilse sonra ikinci yıl içinde süt emse Evzâî şöyle der: "Çocuk emmeye devam ederse bu süt haram kılar, devam etmezse kılmaz." Bazı âlimler ise, "Süt emme küçüklükte etki eder, büyüyünce etkili olmaz." derler. Bunlar emme için belli bir sınır belirlememişlerdir. Bu görüşlerin hepsi birbirine yakın görüşlerdir.

Selef ve halef bazı bilginler, yaşlı bir ihtiyar bile olsa büyüğün emmesinin de haramlık doğuracağını söylemişlerdir. Bu Hz. Aişe'nin mezhebi olup, Hz. Ali'den de rivayet olunmuştur. Urve, Atâ, Leys b. Sa'd, Ebu Muhammed, İbn Sa'd da bu kanaattedirler. Bu bilginlerin bu konudaki dayanakları; Müslim ve Ebu Davûd'da yer alan ve Sehle binti Süheyl b. Amr el-Kuraşî olayını konu alan Hz. Aişe hadisidir. Bu hadis Müslim'de muhtasar, Ebu Davûd'da ayrıntılı olarak birçok lafızla rivayet olunmuştur. Hadiseyi ayrıntısıyla ele almakta içindeki icmali beyan eden bir fayda vardır. Böylece bilginlerin bu konudaki ifadeleri tecelli edecek ve benzeri olayların hükmü de anlaşılacaktır. Rivayete göre Ebu Huzeyfe b. Utbe b. Rabîa b. Abdişems Salim'i evlatlık olarak alır. Salim Ensardan bir kadının azatlı kölesidir. Ebu Huzeyfe Salim'i erkek kardeşinin kızı Hind binti el-Velid b. Utbeyle evlendirir. Salim *"Ebu Huzeyfe'nin oğlu"* diye çağrılmaktadır. İslâm evlatlık edinmeyi haram kılınca Salim Ebu Huzeyfe'ye ve ailesine yabancı hale gelir. Ancak Salim'den ayrılmak onlara zor geldiği gibi, Salim'in de onlardan ayrılması kolay olmaz. Salim'in eskiden olduğu gibi Ebu Huzeyfe'nin evine girmesi sıkıntılı hale

gelir. Çünkü karısı günlük iş elbisesi içinde Yüce Allah'ın mahrem olmayan erkeklere açılmasını haram kıldığı ziynetini göstermekten sakınmamaktadır. Ebu Huzeyfe'nin karısı Hz. Peygamber'e gelerek şöyle sorar: *"Ey Allah'ın Elçisi! Biz Salim'i oğlumuz görürdük. Kendisi benimle ve Ebu Huzeyfe'yle birlikte aynı evde kalırdı ve beni günlük iş veya yatak elbiselerim içinde görürdü. Yüce Allah evlatlıklar hakkında bildiğiniz ayeti indirdi. Salim hakkında bize ne dersin?"* Buraya kadar aktarılanlar Ebu Davûd'un rivayetidir.[605] Müslim'in rivayetine göre, Ebu Huzeyfe'nin karısı şöyle der: *"Salim hakkında Ebu Huzeyfe'nin aklından bir şeyler geçiyor."* Bir diğer rivayette ise şöyle der: *"Salim'in içeri girmesi nedeniyle Ebu Huzeyfe'nin yüzünün değiştiğini görüyorum."*[606] Ebu Huzeyfe'nin karısı bu sözleriyle evlatlık almanın haram kılınmasından sonra Salim'in içeri girmesinin helal olmasını kastediyor. Yoksa bu söz, Salim'den kuşku duyduğundan veya iffeti hakkında kötü zan beslediğinden değildir. Çünkü Salim, onların gözünde, dinî inançlarının güçlülüğü ve İslâm'daki takvasıyla birlikte bir oğul mesabesindeydi. Sehle binti Süheyl faziletli muhacir sahabelerdendi. Hz. Peygamber (s) ona Salim'i emzirmesini emretti. O da beş ayrı emmeyle Salim'i emzirdi. Böylece Salim, onun süt çocuğu mesabesinde oldu. Bazı âlimler, *"Emzirdi."* ifadesinden maksat, Sehle'nin memesini Salim'in ağzına vermesi şeklinde olmadığını, sütü bir kabın içine sağdığını ve ona içirdiğini ileri sürerler.

Bu hadis manası itibarıyla Hz. Aişe'nin rivayet ettiği ve Buharî-Müslim'de yer alan *"Emme ancak açlıktandır."*[607] hadisi ve Tirmizî'nin *"Sahihtir."* diye niteleyerek rivayet ettiği *"Süt emmenin ancak (çocuk) memede (iken) bağırsakları yaranı ve memeden kesilmeden önce olanı mahrem kılar."*[608] hadisiyle çelişmektedir. Bu hadiste geçen *"fissedyi"* ifadesi *"Süt emme çağında."* demektir. Sehle hadisi ayrıca, Ebu Dâvûd ve İbn Mesud'un rivayet ettiği, *"Sütün ancak et yapanı ve kemiği geliştireni haram kılar."*[609] hadisiyle de çelişmektedir. Bu hadis, *"Yaydı ve uzattı."* manasında olan *"enşera"* kelimesiyle de, *"Yükseltti ve kemikleri yaydı."* manasında olan *"enşeze"* fiiliyle de rivayet olunmuştur. Her ikisi de kemiklerin gelişmesiyle gerçekleşir. Yaşı ilerlemiş kişinin kemikleri,

605. Rivayetin detayı için bkz: Ebû Dâvûd, *Nikâh*, 10 (2061)
606. Müslim, *Radâ*, 27.
607. Buharî, *Nikâh*, 21.
608. Tirmizî, *Radâ*, 5.
609. Ebû Dâvûd, *Nikâh*, 9.

-sütün içinde bir parça gıda olsa bile- süt emmeyle gelişip büyümez. Sehle hadisi ayrıca İbn Abbas'ın, *"Emme iki yıl içinde vuku bulmuşsa muteberdir."*[610] hadisiyle de çelişmektedir.

Süt emme çağı dışında özellikle ilk iki yaştan sonraki emmenin, haram kılmadığı kanaatinde olan bilginler, Sehle binti Süheyl hadisinin -Hz. Aişe duymamış bile olsa- mensuh olduğunu söylerler. Gerekçe olarak da, bu olayın hicretin ilk yıllarında evlatlık edinmenin haram kılındığı esnada vuku bulduğunu söylerler. Bazıları ise, bu hadisteki hükmün genel değil, Salim'e özel olduğunu ifade ederek, kanunlarla kendini kayıtlayan her hükümette tahsis olabileceğini, buna istisna denildiğini söylerler. İbn Teymiyye der ki; "Sehle hadisi ne mensuhtur, ne Salim'e mahsustur ve ne de herkes hakkında geneldir. Bu, ortada kuşkulu bir durum olmaması kaydıyla aile içine girmesi kaçınılmaz olma noktasında durumu, Salim'le Ebu Huzeyfe'ye benzeyen bütün herkes için bir ruhsattır. Böylesi bir ihtiyaç her zaman söz konusu olabilir. Nice şerefli aileler vardır ki, aile reisi kendi ehlinden veya hizmetçilerinden, güvenirliliğini, iffetini ve kendisine bağlılığını tecrübeyle tespit ettiği bir kimseye itimat eder. Onu hanımının yanına eve alma veya bir yolculukta hanımının refakatinde bulundurma ihtiyacı duyabilir. Eğer o erkekle hanımın arasında onu kendilerine süt çocuğu yaparak bir bağ kurabilirse bu daha uygun olmaz mı? Evet, şeriatın hikmetini zedelemeden, ahkâmının zahirini gözeterek karısının sütünden ona içirerek aralarında bir bağ kurabilirse, bu daha uygun olmaz mı? Elbette olur. Çünkü süt, onların her birinde yepyeni bir duygu meydana getirir."

3) Haramlık sebeplerinden üçüncüsü ise evlenme sebebiyle ortaya çıkan *"hürmet-i musâhara"*dır. Musahara haramlığı çeşitli şekillerde karşımıza çıkabilir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Eşlerinizin anaları..."*** Bu ayette geçen ***"analar"*** kavramına, bir erkeğin evlendiği karısının anası ile karısının nineleri dâhildir. ***"Eşleriniz"*** kavramına ise erkeğin meşru yönden maliki olması hasebiyle cinsel birleşmede bulunduğu kadın dâhildir. Nitekim *"milk-i yemîn"*, *"Kadınlarınız sizin için tarladır."*[611] ayeti ile *"Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı."*[612] ayeti ve ***"Babalarınızın evlendiği kadın-***

610. Muvatta, *Radâ*, 10, 14.
611. Bakara, 2/223.
612. Bakara, 2/187.

larla evlenmeyin. " [613] ayetlerinde geçen *"kadın"* kavramına da dâhildir. Buna karşılık, *"Kadınları boşadığınız zaman..."*[614] ayeti ile *"Kadınlara yaklaşmamaya yemin edenler..."*[615] ayetlerinde geçen *"kadınlar"* dâhil değildir. Çünkü *"talak"* ve *"îlâ"* eşlere özel bir işlemdir. Kadının annesinin haramlığı için erkeğin o kadınla zifafa girmiş olması şart değildir. Çünkü Kur'ân -ileride geleceği üzere- kadının kızıyla evlenme haramlığında şart koştuğu gibi burada *"birleşme"*yi şart koşmuyor. Kadın evlilik akdinin mücerret/somut şekilde gerçekleşmesiyle birlikte erkeğin karısı olur. Sahabelerin cumhuru ve -aralarında dört fıkıh mezhebi imamı dâhil olmak üzere- onlardan sonra gelen bilginler bu kanaattedirler. Bazı sahabelerden rivayet olunduğuna göre; herhangi bir erkek bir kadınla evlilik akdi yapsa sonra onunla daha zifafa girmeden kadın ölse veya kocası onu boşasa, bu erkeğin o kadının annesiyle evlenmesi caiz olur. Bu bilginler arasında, kendilerinden gelen iki rivayetten birisine göre İbn Abbas ve Zeyd b. Sâbit vardır. Câriye olan milk-i yemîn'e gelince; erkek -onunla birleşmedikçe- o câriye erkeğin karılarından birisi sayılmaz. Birleşme olduğu takdirde annesi erkeğe haram olur.

"Kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı." Bu haramlığa bir erkeğin cinsel birleşmede bulunduğu karısının başka kocadan olan kızları dâhildir. Ayette geçen ***"kadına duhul"***'ün ne demek olduğunu her Arap, hatta onların arasında yetişen ve Arap olmayan herkes bilir. Bu haramlığa -ne kadar aşağıya inerse insin- eşlerin kızlarının kızlarıyla, oğullarının kızarı da dâhildir. Çünkü bunlar, Arap dilini konuşanların örfüne göre, o kadının kızlarındandırlar. Öte yandan aynı haramlığa, oğlunun eşinin annesiyle, onun kızı dâhil değildir. Ayette geçen ***"rebâib"*** kelimesi ***"rebîbe"*** kelimesinin çoğuludur. Bir erkeğin *"rebîb"*'i demek, karısının başka kocadan olan oğlu demektir. Buna *"rebîb"* denmesi, erkeğin kendi çocuğunu yetiştirdiği ve yönettiği gibi onu yetiştirmesinden dolayıdır. Burada *"rabîb" "merbûb"* (*yetiştirilen*) manasındadır. Arapçada kaideye göre, bu kelimenin müennesi tıpkı müzekkeri gibi *"rebîb"* olarak gelmeliydi. Ancak ayette, *"rebîbe"* denilmesi, kelimenin isim yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Çoğunluğu oluşturan bilginlere göre ***"evlerinizde (gözetim ve terbiyeniz altında) bulunan"*** ifadesi, üvey kızlarda daha

613. Nisâ, 4/22.
614. Bakara, 2/231.
615. Bakara, 2/226.

yaygın olan durumu beyan etmek içindir. Yaygın olan uygulama, üvey kızın annesinin kocasının evinde ve onun gözetimi altında olmasıdır. (Arapçada *el-hacr* ve *el-hicr*, *kucak* demektir. Kucak, insanın açık kolları ile göğsü hizasında bir şeyi bağrına basıp kucakladığı bölüm demektir.) Ayetin yaygın olan duruma uygun gelmesine bir örnek de Yüce Allah'ın *"Geçim endişesiyle çocuklarınızın canına kıymayın."*[616] emridir. Çünkü çoğunlukla görülen, onların çocuklarını fakirlik veya fakirlik korkusu sebebiyle öldürmeleriydi. Ama bu, yasaklık için bir *"kayıt"* değildir. Dolayısıyla başka bir sebeple de öldürseler yine haram olur.

Arapçada *"el hacr"* denilir ki, bunun manası *"Filanca filancanın gözetim ve himayesindedir."* demek olur. Bilginlerin belirttiklerine göre ayette kastedilen de bu manadır. Bununla birlikte ayette üvey kızın hakikaten ve mecazen bakım ve gözetim altına alınması gerektiğine de işaret vardır. Üvey kızın annesinin kocasına çok yakın olması, kocanın onunla baş başa kalması, birlikte yolculuğa çıkması ve ona kendi öz kızına nasıl davranıyorsa aynen öyle davranması, mecazen gözetme ve himaye demektir. Üstad Abduh dedi ki: Kur'ân'da bu vasfın zikredilmesi erkeğe, haramlığın illetini açıklayan ve nefsinde yer etmesini sağlayan niteliğe işaret etmektedir. Bu nitelik karısının kızının, kendi öz kızı mesabesinde olmasıdır. Çünkü insanın karısı kendi nefsi gibidir. Dolayısıyla onun uzantısı (evladı) kendi uzantısı gibidir. Bu öyle bir niteliktir ki, bir erkekte *"babalık"* duygusunu harekete geçirir. Bu *"üvey kızın"* erkeğin evinde bulunması ve ona kendi öz kızına şefkat ettiği gibi şefkat etmesidir. Bu ayet hakkında Üstad'dan, söylediklerimden başka bir şey hatırlamıyorum. Zahiriler derler ki; *"Bu vasıf bir kayıttır, dolayısıyla bir erkeğin karısının kendi evinde olmayan kızı ona haram değildir."* Bu görüş bazı sahabelerden rivayet olunmuştur. Abdurrezzak ve İbn Ebî Hatim sahih bir senetle Malik b. Evs'ten rivayet ederler. Malik der ki; *"Benim bir karım vardı sonra öldü. Benden çocuğu olmuştu. Ölümüne üzüldüm. Bir gün Hz. Ali'yle karşılaştım. Bana 'Neyin var?' dedi. 'Karım öldü.' diye cevap verdim. Hz. Ali, 'Kızı var mı?' diye sordu. 'Evet, Taif'te.' dedim. Ali, 'Kızı senin evinde miydi?' diye sordu. Ben 'Hayır.' deyince, bana 'Onu nikâhla.' dedi. Ona, 'Yüce Allah'ın* ***'evlerinizde bulunan üvey kızlarınız'*** *ayeti nerede kaldı?' dedim. Hz. Ali, 'O senin evinde değilmiş ki... Ayetin ifade ettiği haramlık üvey kız senin evinde olduğunda söz konusudur.' dedi."* İbn Mesud'un da aynı görüşte olduğu, ancak daha sonra

616. İsrâ, 17/31.

bu görüşünden döndüğü rivayet edilir. Şöyle denilebilir: Erkeğin evinde olmayan kız, gerçekte onun üvey kızı değildir. Çünkü erkek onu yetiştirmemekte ve yönetmemektedir. Şöyle de denilebilir: Erkek, evinde yetişmeyen kıza karşı içinde şehvetin yok olduğu veya şehvet duygusunun kendisiyle birlikte bulunmadığı babalık şefkati duymamaktadır. Ama bence ihtiyatlı olan davranış, bir erkeğin üvey kızıyla evlenmemesi, onunla baş başa kalmamasıdır. Özellikle de ona karşı nefsinde babalık duygusunu hissetmediği durumlarda ihtiyata uygun olan budur.

Bazıları, ***"Eğer onlarla (nikâhlanıp da) henüz birleşmemişseniz kızlarını almanızda size bir mahzur yoktur."*** ayetine dayanarak, üvey kızın erkeğin himayesinde olmasa bile haram olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Çünkü bu ifade, haramlığın kayıtlandığı mefhumu beyan etmek için getirilmiştir. *"Gözetimi ve himayesinde olmak"* eğer itibara alınacak bir kayıt olsaydı, Yüce Allah şöyle derdi: *"Eğer onlarla henüz birleşmemişseniz ya da kızları sizin himaye ve gözetiminiz altında değillerse kızlarını nikâhlamanızda size bir mahzur yoktur."*

Ayette geçen ***"cunâh"*** kelimesini *"günah"* olarak tefsir etmişlerdir. Bence bu kelimenin sıkıştırma ve eziyet olarak tefsir edilmesi daha uygun ve daha evladır. İbn Manzur *Lisânu'l-Arab*'da bu kelimeyi şöyle açıklıyor: "Cunâh, tahammül edilen keder ve eziyet demektir. İbnu'l-Arabî şöyle der:

ولاقيت من جُمْلٍ وأسباب حبها جناح الذي لاقيت من تربها قَبْلُ

"Cüml ve aşkından neler çektim neler! Âh!
Görmüştüm daha önce yaşıtından böyle 'cünâh!'"

İbn Manzur devamla "Ayette geçen ***'Fela cunahe aleykum'*** ifadesi hakkında *'Size hiçbir günah ve sıkıştırma yoktur.'* anlamı verilmiştir." der.

Kısacası, bir erkek bir kadınla nikâh kıymış da onunla birleşme yapmamışsa, o kadının kızları bu erkeğe haram olmaz.

Hanefiler, bir erkeğin bir kadınla zina etmesi durumunda o kadının usul ve furûunun kendisine haram olacağı kanaatine varmışlardır. Kadına şehvetle dokunduğunda veya onu öptüğünde ya da cinsel organına şehvetle baktığında da onlara göre hüküm aynıdır. Hatta Hanefiler daha da ileri giderek derler ki; *"Bir erkek karısının annesinin elini -yanlışlıkla bile olsa- şehvetle tutarsa, karısı kendisine ebediyen haram olur."* Hanefiler, bu hükme kıyasen

hürmet-i musaharayı (evlilik yoluyla meydana gelen haramlık) da katmışlardır. Bu konuda haramlık çerçevesini adamakıllı genişletmiş, alanı iyice daraltmışlardır. Bazı bilginler Hanefilere, zina ve ona götüren hareketlerin, bazı hükümler açısından Şâri'in nesep gibi haramlık sebebi kıldığı musahara (evlilik yoluyla akrabalık) vasfından hiçbir özellik taşımadığı ve Kur'ân lafzının bu hükme aykırı olduğu, şeklinde cevap vermişlerdir. Kendileriyle zina edilen veya kendilerine dokunulan ya da öpülen veya şehvetle cinsel organlarına bakılan kadınlar zina eden erkeklerin karılarından veya zinadan daha hafifiyle kendilerinden yararlanan erkeklerin karılarından değildir. Kur'ân ibaresi, ne nassı ne de fahvâsıyla[617] buna delâlet etmemektedir. Musahara haramlığının hikmeti ve illeti bundan gözükmemektedir. Öte yandan Hanefîlerin bu konuda zikrettikleri hükümler, açıklanmasına ihtiyaç duyulan hükümlerdir ve zaman zaman umumi belvâ (genel bir ihtiyaç) olan ahkâmdır. Müslümanlar, zina fiilinin aralarında yaygın olduğu cahiliye döneminden daha yeni çıkmışken, Şâri'in bu konuda sessiz kalması ve ne Kur'ân'dan bir ayet, ne Hz. Peygamber'in dilinden bir sünnet, ne sahih bir haber ve ne de sahabelerden bir nakil gelmemesi mümkün değildir. Sahabelerden bir teki şeriattan Hanefilerin anladıkları şekilde bir anlam çıkarsaydı veya şeriatın illeti ve hikmeti böyle bir anlama delâlet etseydi, bunu mutlaka sorarlardı ve aldıkları fetvanın bizlere nakli için ortada birçok neden bulunurdu.

Yüce Allah devamla, ***"Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri (size haram kılındı)."*** buyuruyor. Bu ayette geçen ***"el-halâil"*** kelimesi *"halîle"* kelimesinin çoğuludur. *"Halîle"*, *"zevce"* demektir. Kocaya ise *"halîl"* denilir. *"Halîle"* kelimesi, *"inmek"* anlamına gelen *"el-hulûl"* kökündendir. Çünkü karı-kocadan oluşan çiftler birlikte aynı mekânda kalmakta ve aynı yatağa yatmaktadırlar. *"Halîle"* kelimesinin *"helal olmak"* kökü olan *"el-hill"* kökünden

---

617. Bir usulü'l- fıkıh terimi olarak;

Nass; manasına açık bir şekilde delâlet eden ve kendisinden çıkarılan hüküm sözün asıl sevk sebebini teşkil eden, bununla beraber tevil ve tahsis ihtimaline açık olan lâfızdır. (Zekiyyuddin Şabân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, Sayfa. 315. Türkçesi, İ. Kâfi Dönmez -Çev.-)

Fahvâ; sözün nassta belirtilen duruma ait hükmün, inceleme ve içtihatta bulunmaya ihtiyaç duyulmaksızın ve sırf dil unsuruna dayanarak anlaşılabilen illetteki müştereklik sebebiyle, nassta belirtilmeyen durum hakkında da sabit olduğunu göstermesidir. Bu delâletle sabit olan hüküm, ibaresinin delâleti ve işaretinin delâletinde olduğu gibi tek başına lâfızdan anlaşılmaz. Hükmün konuşundaki gaye ve illet vasıtasıyla anlaşılır. (Zekiyyuddin Şabân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, Sayfa. 338-339. Türkçesi, İ. Kâfi Dönmez. -Çev.-)

türediğini söyleyenler de olmuştur. Çünkü evlilik dolayısıyla karı-kocadan her biri diğerine helal olmaktadır. Bazılarına göre bu kelime, *"hallu'l-izâr"* (*izarı çözme*) tabirinden türemiştir.

Ayette geçen *"el-halâil"* kavramına kendilerinden cinsel yönden yararlanılan câriyeler dâhildir. *"Halîle"* lafzı, türemesiyle ilgili olarak söylenen bütün münasebetler açısından câriyeler için de kullanılabilir.

"Oğullar" anlamına gelen ***"el-ebnâ"*** kelimesine direkt sulbden gelen oğullarla, oğlun oğlu, kızın oğlu gibi, kişiye arada bir vasıta ile bağlanan çocuklar da dâhildir. Dolayısıyla torunların eşleri de dedelere haramdır. Burada geçen *"oğullar"* kavramına sütoğul eşleri dâhil değildir. Çünkü sütoğul kişinin sulbünden gelen oğlu olmadığı gibi, bir vasıtayla da kendisine bağlanan birisi değildir. Sütoğul bu kayıtla, akla ilk gelen ihtimalin yukarıdaki gibi olması hasebiyle haramlık dışına çıkmaktadır. Bazı bilginler bu kanaattedirler. Fakat İmam Şafiî'nin kavlinden rivayet edilenler bir yana, dört fıkıh mezhebi imamından rivayet edildiğine göre sütoğulun eşi sütbabaya haramdır. Haramlık için iki sebep saymak mümkündür:

1) Sütoğul öz oğullar kavramına dâhildir. Ayette getirilen ***"sulbünüzden"*** şeklindeki kayıt, evlat edinilen evlatlığı hüküm dışına çıkarmak için getirilmiştir.

2) Nesep sebebiyle haram kılınanlar süt sebebiyle de haramdırlar.

Karşı görüştekiler ise bunlara şöyle cevap verirler: Oğlun karısının haramlığı nesep sebebiyle değil, musahare sebebiyledir. Bu size karşı bir delildir. Öte yandan evlatlık, açıkça görüldüğü üzere kişinin oğlu değildir ki onun hakikaten ve şer'an oğul kavramı dışına çıkarılmasına ihtiyaç duyulsun. Çünkü Yüce Allah, *"Evlatlıklarınızı da öz oğullarınız olarak tanımadı."*[618] ayetini indirince bu gelenek İslâm'da geçersiz olmuş oldu. İbn Kayyim bu meselede dört mezhebe muhalif olanların delillerini aktarırken şöyle der:

"Hz. Peygamber'in '*Nesep sebebiyle haram kılınanlar süt sebebiyle de haramdırlar.*'[619] hadisi, bu meselede bizim en büyük delilimiz ve dayanağımızdır. Çünkü babaların ve oğulların eşlerinin haramlığı, nesep dolayısıyla değil, musahare (evlilik) dolayısıyladır. Rasûlullah (s) süt sebebiyle haramlığı, benzeri olan nesep sebebiyle haramlıkla sınırlamış, evlilik yoluyla olanla

---

618. Ahzâb, 33/4.
619. Buharî, *Nikâh*, 27.

sınırlamamıştır. O halde haramlık konusunda nassta yer alan hükümle kısıtlı kalmak gerekir. Dediler ki; süt nedeniyle haramlık musahara sebebiyle haramlığın değil, nesep sebebiyle haramlığın bir uzantısıdır. Musahara sebebiyle haramlık bizatihi kendisiyle kaim başlı başına bir esastır. Yüce Allah, Kitabı'nda süt sebebiyle haramlığı sadece nesep cihetiyle belirlemiş, haramlığın musahare yönüyle olduğuna dair asla bir uyarıda bulunmamıştır. Buna dair ne bir nass, ne bir ima ve ne de işaret söz konusu değildir. Hz. Peygamber, nesebin haram kıldığı her şeyi sütün de haram kılmasını emretmiştir. Peygamber'in (s) bu ifadesinde, musaharenin haram kıldığı her şeyi sütün haram kılmayacağına dair işaret ve irşat vardır. Peygamberimizin (s) hükmü sadece neseple kısıtlı kılmak gibi bir isteği olmasaydı o zaman, '*Nesebin ve musaharenin haram kıldığı her şeyi süt de haram kılar.*' derdi. Yine derler ki, süt nesebe benzer. Bundan dolayı süt nesebin bazı ahkâmını almıştır. Bunlar; mirasçılık, infak ve nesebin diğer ahkâmı değil, sadece haramlık ve mahremiyettir. Süt, zayıf bir neseptir. Onun için zayıflığı hasebiyle nesebin bazı ahkâmını alabilmiş ve diğer ahkâmını alacak kadar güçlü olamamıştır. Benzerinin ahkâmını almakta eksik olmasına rağmen yine de süt, musahareden daha çok nesebe yakındır. Musahare ve süte gelince; bunların arasında ne nesep vardır, ne nesep şüphesi vardır, ne ba'ziyet (bir kısımlık) vardır ve ne de bağ vardır. Yine derler ki; eğer musahare haramlığı sabit olsaydı Yüce Allah ve O'nun Elçisi bunu hüccet ikame eden ve mazereti kesen tatmin edici bir beyanla beyan ederlerdi. Allah'tan beyan, Peygamberi'nden tebliğ, bize düşen de teslim olup boyun eğmektir. Bunlar, bu konuda düşüncenin zirvesidir. Kim bu konuda bir hüccet bulursa ona yönelsin, onu göstersin; bizler o hüccete boyun eğer, ona yapışırız. Doğruya iletecek olan yalnız Yüce Allah'tır."

Yüce Allah, değişmez sebeplerle haram kılınanları beyan edip illet ve hikmet açısından daha güçlü olana böyle olmayana karşı öncelik verdikten sonra, gelip geçici sebeple haram olanları beyan etmeye başladı. Bunlarda *"mani zâil oldu mu haramlık da ortadan kalkar."* Bunun için Yüce Allah, şöyle buyurdu: ***"Ve iki kız kardeşi birden almak..."*** Yani, çocuk yapmanın amaçlandığı bir birleşme amacıyla iki kız kardeşi birden almak size haram kılındı. Bu birleştirme, ister nikâh akdiyle isterse milk-i yemîn (câriye) vasıtasıyla olsun fark etmez. Sahabelerin cumhuru, tabiîn âlimleri ve onlardan sonra gelen bilginlerin kanaati bu yöndedir. Akla ilk gelen de, hükmün böyle

olduğu şeklindedir. Ancak bazı bilginlerden, -milk-i yemînlerden (câriye) yararlanmanın mutlak olarak mubah kılınması sebebiyle- iki kız kardeşi milk-i yemîn yoluyla birleştirme konusunda farklı görüş rivayet edilmiştir. Hz. Osman'ın şöyle dediği rivayet olunur: "Bir ayet iki kız kardeşi birden almayı mubah kılarken, bir diğeri haram kılmaktadır." Cumhurun yaklaşımı şöyledir: Ayette kendileriyle evlenmenin haram kılındığı diğer kadınlar hakkındaki hüküm geneldir; haramlık hem nikâh ve hem de milk-i yemîn sebebiyle olan birleşmeleri kapsar. Şu halde iki kız kardeşi birden alma meselesinde milk-i yemîn şeklini bu ayette geçen haram kadınların arasından istisna etmenin herhangi bir dayanağı yoktur. Milk-i yemînlerin mutlak olarak mubah kılınması, helalliğin sebebini beyan içindir; yoksa başka nasslardan öğrenilen şartlarıyla ilgili değildir. Her hangi bir kimse, evlenmesi haram olan kadınlardan herhangi birine malik olsa (o kadın milk-i yemîni olsa) o kadından cinsel yönden yararlanması helal olmaz. Milk-i yemîn sebebiyle iki kız kardeşten birlikte yararlanma caiz olsaydı, aynı sebeple bir anneyle kızından da birlikte yararlanmak caiz olurdu. Bilginler arasında bunu söyleyen kimse olmuş mudur? Dört mezhebin dördü de milk-i yemîn sebebiyle iki kız kardeşten birlikte yararlanmanın haram olduğu hususunda görüş birliği halindedir. İki kız kardeşten, birisiyle evlenerek diğerine de malik olarak (milk-i yemîn) birlikte yararlanmanın hükmü de aynıdır. Bu durumda erkeğin bu iki kız kardeşten birlikte yararlanması haram olur. Onun için erkeğin bu iki kız kardeşten birisini -câriye olan kız kardeşi azat ederek veya birisine bağışlayıp teslim ederek- kendisine haram kılması gerekir. Bu konunun ayrıntıları fıkıh kitaplarındadır. Bu ayette geçen ***"iki kız kardeş"*** kavramına sütkız kardeşler de dâhildir. Rasûlullah (s) iki kız kardeşin birden alınması haramlığından o nitelikte olan başka şeylerin de haramlığı hükmünü anlamıştır. Mesela, bir kadınla halası veya teyzesini nikâhlama, iki kız kardeşi birden alma şeklinde bir tasarruftur. Âlimler derler ki, bu konuda kaide şudur: Aralarında akrabalık bağı olan iki kadından birisini erkek farz ettiğimiz takdirde birbirleriyle evlenmeleri haramsa, bu iki akraba kadını birden almak haramdır. İlletin ortaya çıktığı ve hikmetin uygun olduğu şekil budur.

Sonra Yüce Allah şöyle devam ediyor: ***"Ancak geçen geçmiştir."*** Yani, bu zikredilenler size haram kılınmıştır, fakat haramlıktan önce yaptıklarınız bundan müstesnadır; ondan dolayı hesaba çekilmeyeceksiniz. Araplar cahiliye döneminde iki kız kardeşi birden alıyorlardı. Bazılarına göre, *"Geçen geç-*

miştir." demek "*Daha önceki şeriatlarda geçen uygulamalar geçmişte kalmıştır.*" demektir. Rivayete göre Feyrûz ed-Deylemî Müslüman olduğunda nikâhı altında iki kız kardeş vardı. Peygamber (s) ona, "*İkisinden dilediğin birisini boşa.*"[620] demiştir.

"Allah çok bağışlayıcı ve çok esirgeyicidir." Müslüman olduktan sonra şeriatına bağlı kaldığınız takdirde cahiliye döneminde daha önce geçen uygulamalarından dolayı sizi hesaba çekmez. Sağlam fıtratla uyuşmayan çirkin amellerinizin etkisini nefislerinizden silmesi O'nun mağfiretinin eseridir. Birbirinize merhametli ve şefkatli olasınız, iyilik ve takvada yardımlaşıp da dünya ve ahirette tam rahmete eresiniz diye -maslahatınızı gerçekleştiren, akrabalık, musahare (evlilik) ve süt bağını güçlendiren- nikâh ahkâmını getirmesi de rahmetinin eseridir.

620. Ebû Dâvûd, *Talak*, 25.

Menâr Tefsiri

TEFSÎRU'L-KUR'ÂNİ'L-HAKÎM

TEFSİRU'L MENÂR



ŞEYH MUHAMMED ABDUH
MUHAMMED REŞÎD RIZÂ

IV/24-147

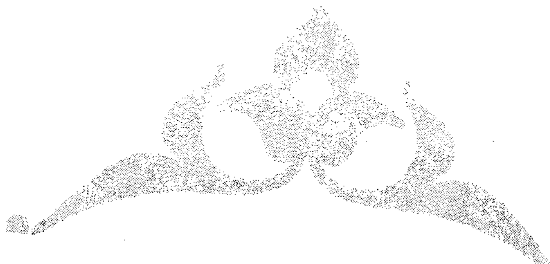
5

BEŞİNCİ CİLT



ekin

بسم الله الرحمن الرحيم



TEFSÎRU'L-KUR'ÂNÎ'L-HAKÎM TEFSÎRU'L-MENÂR
Şeyh Muhammed Abduh
Muhammed Reşîd Rızâ

5. CİLT

Arapça Baskı:
Dâru'l-fikr li't-tıbâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzî'

ISBN
978-975-8507-72-6

Çevirenler:
İbrahim Tüfekçi (IV/24-35, 56-147)
Ali Rıza Temel (IV/36-55)

Yayına Hazırlama ve Koordinasyon:
Hamza Türkmen, Fikret Başar

5. Cildin Redaksiyonu:
Bülent Gökgöz, Hamza Türkmen

Son Okuma:
Murat Ayar, Gülsüm Peker Alpay

Basım Tarihi:
Temmuz 2011

Kapak / İç Düzen
Necmettin Asma

Baskı / Cilt
İstanbul Matbaacılık
Gümüşsuyu Cd. Işık San. Sit.
No: 21 B Blok Topkapı - Zeytinburnu - İstanbul
Tel: 0212 482 51 66

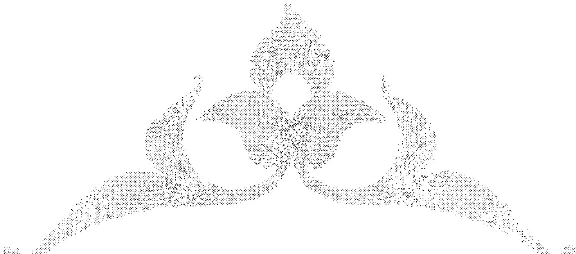


EKİN YAYINLARI
Fevzi Paşa Cd. Kınalızade Sk. 13/2 Fatih/İstanbul
Tel.: (0 212) 524 10 28 - 534 58 08
Faks: (0 212) 631 55 27
menartefsiri@gmail.com

DUA

Rabbimiz! Sana tevekkül eder, günahlarımızdan arınıp yalnız Sana yönelmeye çalışırız. Muhakkak ki dönüş yalnız sanadır. Rabbimiz! Bizi inkâr edenlere bir fitne kılma ve bizi affet. Rabbimiz, doğrusu Sen şanı büyük olansın, hâkimsin. Ya Rab! Fazlının kapılarını bize aç, kavlinin sırlarından dilediğini bize öğret ve bizi Sana hangi lisan ve hangi uzuvlarla şükredeceğimize yönelt. Yaratılmışlar içinde hakkı kabule yatkın olanları irşad etmek için hakkı izah etme noktasında yardımını diliyoruz. Senin apaçık kitabın olan Kur'an'ın, Yüce bir kelime olarak hâkim hale gelmesini ve Rasûllerin sonuncusu olan Muhammed'in (s) ve tüm nebilerin rehberliğine gereğince uyanlara büyük bir güç kaynağı olmasını diliyoruz. Allah'ım! Eza ve cefaya duçar olmuş bu ümmeti esenliğe ve afiyete ilet. Ve bu ümmeti, kurtuluşa erenlere, erdirenlere bir düşman; sapıklığa düşenlere, düşürenlere bir fitne kılma!

Şeyh Muhammed Abduh



İÇİNDEKİLER

NÎSA SÛRESİ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَأُحِلَّ لَكُم
مَّا وَرَاءَ ذَٰلِكُمْ أَن تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُم مُّحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُم بِهِ
مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُم بِهِ مِن بَعْدِ
الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿24﴾
وَمَن لَّمْ يَسْتَطِعْ مِنكُمْ طَوْلًا أَن يَنكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِن مَّا مَلَكَتْ
أَيْمَانُكُم مِّن فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِإِيمَانِكُم بَعْضُكُم مِّن بَعْضٍ
فَانكِحُوهُنَّ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ وَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ
مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ أَخْدَانٍ فَإِذَا أُحْصِنَّ فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ
مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ذَٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنكُمْ وَأَن تَصْبِرُوا
خَيْرٌ لَّكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿25﴾

24- (Harp esiri olarak) sahip olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlarla da evlenmeniz size haram kılındı. Allah'ın size emri budur. Bunlardan başkasını, iffetli olmak ve zina etmemek üzere, mallarınızla (mehirlerini vererek) istemeniz size helal kılındı. Onlardan (nikâh ile) faydalanmanıza karşılık, kararlaştırılmış olan mehirlerini verin. Mehiri takdir edip kesinleştirdikten sonra, (bir miktar indirim) için karşılıklı anlaşmanızda size günah yoktur. Şüphesiz ki Allah ilim ve hikmet sahibidir

25- İçinizden, imanlı hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimse, ellerinizin altında bulunan imanlı genç kızlarınız (sayılan) cariyelerinizden alsın. Allah sizin imanınızı daha iyi bilmektedir. Hep aynı köktensiniz. Öyle ise iffetli yaşamaları, zina etmemeleri ve gizli dost da tutmamaları şartı ve sahiplerinin izni ile onları nikâhlayıp alın, mehirlerini de normal miktarda verin. Evlendikten sonra fuhuş yaparlarsa onlara, hür

kadınların cezasının yarısı (uygulanır) Bu, içinizden günaha düşmekten korkanlar içindir. Sabretmeniz ise sizin için daha hayırlıdır. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.

Bu iki ayette nikâhlanması haram kılınan kadınlardan daha önce zikredilmeyenler, bunların dışında olanlarla evlenmenin helalliği ve câriyelerle nikâhlanmanın hükmü beyan edilmektedir.

Bu iki ayeti öncekilerden ayırmamızın yegâne sebebi Kur'an-ı Kerim'i otuz cüze ayıran bilginlerin, bu iki ayeti beşinci cüzün başına koymalarıdır. Bu ayırımı yaparlarken, ayetlerin manalarını değil, sadece kelime sayısına itibar ettiler. Oysa mananın göz önüne alınarak yapılacağı bir taksimde uygun olanı; -açıkça görüldüğü üzere- beşinci cüzün 29. ayetten, yani *"Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret hali müstesna, mallarınızı bâtıl (haksız ve haram yollar)ile aranızda (alıp vererek) yemeyin."* ayetinden başlatmaktı.

Evlilikte Şer'i Ölçüler

"Ve'l-muhsanâtu mine'n-Nisâi", *"Kadınlardan evli olanlar"* ifadesi, bundan önceki *"evlenilmesi haram kılınmış kadınlar"* üzerine atfedilmiştir. Bu not göz önüne alınarak ayeti şöyle anlamak mümkündür: *"Evli kadınlarla nikâhlanmanız size haram kılındı."*

"el-Muhsanât" kelimesi *"muhsana"* kelimesinin çoğuludur ve bütün kıraat âlimlerine göre, *"ahsana"* fiilinin ism-i mef'ülüdür. Kıraat bilgini Kisâî'den (ö.189/804) -sadece bu ayetin dışında başka yerlerde olmak kaydı ile- bu kelime *"muhsin"* şeklinde de rivayet olunmuştur. Bazılarına göre Kisâi'nin kelimeyi, *"muhsan"* şeklinde okuduğu rivayeti doğru değildir.

"İhsan", *"hısn"* kökünden türemedir. *"Hısn"*; korunmuş, başkalarının girmesine engel olunan mekân, yani kale demektir. *"Hısn"* kelimesinde, başkasının girmesinin engel olunması anlamı çok fazla vurguludur. Bu kelimenin cümle içinde kullanılmasına bir göz atacak olursak, *"hasunati'l- mer'etu hısnan ve hasânatan"* denir ki, anlamı; *"Kadın iffetli oldu."* demektir. Kadının sıfatı olarak, *"hâsınun, hâsınatun, hasânun ve hasnâu"* kelimeleri kullanılır. Bir örnek de Arap şiirinden verelim. Şair der ki:

حَصان رَزان ما تُزَنُّ بريبة   وتصبح غرثى من لحوم الغوافلِ

"İffetlidir, vakarlıdır, silemez kimse siluetini;
Aç eder sabahı, gıybet edip yemez masum etini."[1]

1. Şiirin Arapçasında, *"iffetlidir"* şeklinde tercüme ettiğimiz kelimenin karşılığı olarak,

Arapçada, bir kadının evlendiği bildirilmek istendiğinde bu kök kullanılarak, *"ahsanati'l-mer'etu"* denilir. Evlenme olayının bu kökle ifade edilmesi; kadının, evlenince erkeğin himayesi ve koruması altına girmesinden dolayıdır. Bir kadını, ailesi evlendirdiği zaman bunu ifade etmek için de yine bu kökten türeme fiil ile *"ahsanahâ ehluhâ"* denilir.

Kadın açısından evlilik öyle bir olaydır ki; kadın evlenmek suretiyle kendi nefsini korur ve kocası ile yetindiği için cinsel isteklerinin dürtüsüyle başka erkeklere bakma ihtiyacı hissetmez, aynı şekilde kocasını da, kendisinden başka kadınlara bakma ihtiyacından korumuş olur. Şu halde, *"ihsan"* konusunda temel unsur kadındır. Hatta bilginler derler ki; *"muhsana"* sözcüğü ism-i fâil olup, Araplar bu kelimeyi kendi âdetlerine aykırı olarak *"muhsan"* şeklinde söylemişlerdir. İbn Arâbî'nin (ö.543/1148) "Ef'ale bâbının bütün ism-i fâilleri 'muf'ilün' ölçüsünde gelir, ancak bundan üç fiil müstesnadır. Bunlar; *'ehsene'* (İffetli oldu.), *'elfece'* (Malı elinden gitti.), *'eshebe'* (Çok konuştu.) fiilleridir." dediği rivayet olunur. Bu görüşün bir benzeri de Ezherî'den rivayet olunmaktadır.

Sa'leb'den rivayet olunan görüşe göre iffetli kadına, *"muhsana"* da denildiği gibi *"muhsina"* da denilir. Ama evli kadın için sadece *"muhsana"* denilir.

Aralarında meşhur fakihler de olmak üzere selef ve halef bilginlerinin görüşlerine göre, okuduğumuz bu ayette *"muhsanât"* kelimesinden maksat, *"evli kadınlar"*dır. Bazılarına göre bunlar hür olan kadınlardır. Bazılarına göre de kelime genel olup hür kadınları da iffetli kadınları da evli kadınları da ifade eder. Sonuç olarak *"muhsanât"*ın, evli ve hür kadınlar olduğu söylenebilir. Üstadımız Muhammed Abduh'un tercih ettiği görüş ise ileride gelecektir.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: *"el-Muhsanât"* kelimesi, zaten kadınları ifade ettiği için hiç ihtiyaç yokken niçin bir kez daha ***"mine'n-nisâi"***, *"kadınlardan"* ifadesi kullanılıyor? Bazı bilginler bu soruya, "Bunun ardında yatan incelik, genel anlamı pekiştirme, tekittir." demişlerdir. Ancak, bu görüş yeterli ve tatmin edici görülmemiştir. Bazıları ise, burada yatan inceliğin kapalı olduğunu belirtmişlerdir.

Üstadımız Muhammed Abduh der ki: Ayetin bu noktasını anlamakta bazı müfessirler zorlanmışlardır. Hatta rivayete göre Mücâhid, "Bu ayeti tefsir

---

"hasânun" kelimesi kullanılmaktadır. Bu beyitte şair; övdüğü kişinin, iffetli, vakarlı olduğunu, hiçbir şeyden habersiz kadınları gıybet edip de, hükmen onların etini yemiş olmadığı için sabahı aç ettiğini vurguluyor. (Çev.)

edebilecek birisinin var olduğunu bilseydim, ona ulaşmak için sefere çıkıp nice develeri telef ederdim!"[2] demiştir. Mücâhid bu sözü ile bulunduğu yer ne kadar uzak olursa olsun böyle birisine ulaşmak için, uzun yolculuklara katlandığını ifade etmek istemiştir.

Bana göre bu *"mine'n-nisâi"* kaydının niçin getirildiği, neredeyse delile ihtiyaç duymayacak kadar açık ve nettir. Çünkü *"muhsanât"* lazfı ile *"iffetli kadınlar"* anlamı kastedildiği gibi, *"Müslüman kadınlar"* anlamı da amaçlanabilir. Yüce Allah, bu ayette *"mine'n-nisâi"* demeseydi, kendileri ile evlenmek haram olan *"muhsanât"*; sadece "Müslüman olan muhsanât"tır gibi bir yanlış anlama ortaya çıkardı. Onun için *"mine'n-nisâi"* kaydı, ifadeye hem genellik hem de mutlaklık anlamı katmıştır. Bir başka ifadeyle; ayetin manası, "Evlilik akdi mutlak olarak dokunulmazlık sağlar. Bu konuda, kadın mü'min olmuş, kâfir olmuş, hür olmuş, köle olmuş hiç fark etmez. Dolayısı ile herhangi bir erkeğin nikâhı altında ve onunla evli olan kadınla evlenmek haramdır." demek olur.

"Sahip olduğunuz câriyeler müstesna" ayetine gelince; cumhûrun görüşüne göre bu ayet, *"muhsanât"* ifadesi ile getirilen "evli kadınlarla evlenme yasağı" hükmünden bir istisnadır. Buna göre ayette şöyle denilmiş oluyor: "Evli kadınlar, -benliğinizi savunduğunuz veya dininizin davetini güvence altına aldığınız dinî savaşta esir aldığınız ve dâru'l-harpte olan kocalarına geri iade etmeyi çıkarınıza aykırı gördüğünüz evli kadınlar hariç olmak üzere- size haram kılındı." İşte siz, eğer onları dâru'l-harpte kalan kocalarına iade etmeyi, kendi çıkarlarınıza aykırı görür de dâru'l-harbe iade etmezseniz, o zaman karı-kocalık akitleri hükmünü kaybeder ve İslâm hukukunda belli şartlar uyarınca size helâl olurlar.

Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet olunan bir hadise göre, bu ayetin nüzûl sebebi, sahabîlerin Evtâs Savaşı esiri kadınlardan yararlanmaktan kaçınmalarıydı. Bu rivayetlerde, dâru'l-harbte bir kâfir ile evli olup savaşta esir düşen kadından yararlanmak istemenin, kadın hâmile ise çocuğunu dünyaya getirmesini bekleyerek, böyle değilse bir âdet görüp sonra temizlenmesini bekleyerek uzak tutulması (istibrâ) şartına bağlı olduğu açıkça ifade ediliyor. Aralarında Hanefîler ve bir kısım Hanbelîler olmak üzere bazı bilginler, açıkça beyan ediyorlar ki kâfir olan evli kadın, Müslümanların eline kocası ile birlikte esir düşmüşse, kendi kocasından başka hiç bir erkeğe helal değildir.

2. Orjinal metinde, *"le derabtu ekbâde'l-ibli"* deyimi kullanılıyor. Anlamı; develerin ciğerlerine vururdum, demektir ki, bu yolculuğu gerçekleştirmek için develeri yorardım anlamının mecazlı anlatımıdır. (Çev.)

Bu bilginler, helallik ve haramlıkta dâru'l-İslâm ve dâru'l-harb şeklinde "yurt farklılığı"nı esas almaktadırlar.

Bazı bilginlere göre ise "yurt farklılığı"nın savaş esirleri kadınların helal olup olmamaları üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Dâru'l-harbte evli olan ve kocası beraberinde olmadan savaşta esir düşen kadının, -rahiminin istibrâ yapılması ardından- kendisini esir alan kişiye helal olmasının nedeni, kocasının hayatta olup olmadığının kuşkulu olmasıdır. Bir başka ifadeyle; -kocasının hayatta olduğu var sayılsa bile- karısının ardından geleceğinin zayıf bir ihtimal, hatta nadirattan olduğudur ki, nadir de yok hükmündedir. Bu söylediğimiz, câriyelerden yararlanmanın helal olduğu yolundaki genel hikmetle tam olarak uyumludur.

İşaret ettiğimiz hikmet şudur: Genelde savaş esiri kadınların kocalarının bazıları katledilmiş olur, bazıları ise kaçar ki bir daha dâru'l-İslâm'a dönmez. Müslümanların, bu kadın savaş esirlerini onları yedirip içirerek, günah işlemekten alıkoyarak bakımlarını üstlenmeleri bir yükümlülük olduğuna göre, bu kadınlardan her birinin rızık endişesini üstlenecek, ırz ve namusunu her isteyene peşkeş çekmesine gerek bırakmayacak bir koruyucusunun olması, hem onların, hem de toplumun yararınadır.

Bu son ihtimalin gerçekleşmesi durumunda, (yani ırz ve namusunu her talep edene peşkeş çekmek zorunda kalması durumunda) kadınların ne büyük bir belâya maruz kalacakları gayet açıktır.

"Savaş esiri kadınların, kendi ülkelerine geri dönmeleri onların daha iyiliğine değil midir? Kocası sağ olan, ona dönmüş olur, kayıp olan başkası ile evlenir ya da fasıklığının sırrı kendi kavminedir." denecek olursa buna şöyle cevap veririz. Esir almayı farz kılan İslâm değildir. İslâm bunu farz kılmadığı gibi, vacip de kılmamış haram da etmemiştir. Çünkü bazı durumlarda, esir almada bir yarar olabilir, hatta esir olan kadınların kendilerinin bile bundan çıkarları olabilir. İşaret ettiğimiz durumlardan birisi -meselâ- nüfusu sınırlı bir kabilede savaşın bütün erkek nüfusu yok etmiş olması durumudur. Eğer Müslümanlar, bazı durumlarda, menfaat ve çıkarlarının, savaş esiri kadınların kendi kavimlerine (ülkelerine) geri iade edilmesinde olduğunu düşünüyorlarsa bunu yapmaları caizdir veya -maslahatların celbi, mefsedetlerin savuşturulması kaidesi uyarınca- bunu yapmak vaciptir. Bütün bu söylediklerimiz, -daha önce kaydettiğimiz üzere- savaş dinî bir amaçla yapılmışsa böyledir. Ama savaş, dünya menfaati, hükümdarların pay ve nasipleri içinse, böyle bir savaşta esir almak mubah değildir. Bu noktaya, üstadımız dikkat

çekmiş ve uyarıda bulunmuştur. İşte ayetin tefsiri sadedinde üstadımızın harfi harfine söyledikleri:

Ayet metninde geçen *"muhsanât"* kelimesi, evli kadınlar demektir. Kocaları kâfir olup dâru'l-harb'te bulunan ve dinî bir savaşta esir alınmak suretiyle milk-i yemîn haline gelen (mülkünüz haline gelen) kadınların önceki nikâhları bozulur, "istibrâ" yapıldıktan sonra bu gibi kadınlardan istifade etmek helal olur.

"'Sağ ellerinizin sahip olduğu (ellerinizin altında bulunan) câriyeler'" kavramına, dâru'l-İslâm'da bulunan ve başkası ile evli olan câriyeler de dâhildir. Oysa bilginlerin ittifakla ifade ettiklerine göre efendilerin başkası ile evli olan câriyelerini istifraş etmeleri[3] haramdır. Bu bir çelişki olmuyor mu?" diye sorulacak bir soruya şöyle cevap vermek mümkündür. Burada ayetin ifade ettiği "genellik", esir alınan kadınlarla ilgilidir. Yüce Allah, evli olan câriyelerin hükmü hakkında -burada- herhangi bir hüküm getirmemiştir. Çünkü câriyelerle evlenmek, temel kural dışıdır ve şer'an, aklen ve zevk-i selim itibarı ile mekruhtur. İfade, âdeta bu işin olmaması için bir uyarı gibidir. Bu nedenle, bu konudaki ifade ileride geleceği üzere- şiddetlidir. Buna bir de ayetin inişi sırasında böyle bir uygulamanın bilinmediğini eklemek gerekir.

Ben de derim ki: Benim aklıma gelen şudur: Bu ayette yer alan ***"meleket eymânukum"***, *"sağ ellerinizin malik olduğu"* ifadesiyle söylenmek istenen, "karı-kocalık" ilişkisinin "*mülkiyet*" doğurduğu ve meydana getirdiğidir. Çünkü hüküm koyma (teşrî') makamında fiil-i mâzî (dili geçmiş zaman kipi) kullanıldığında bununla kastedilen, (herhangi bir olayı) haber vermek değildir. Bu durumda hedef "*inşâ*" yani hüküm kurmadır. Buna göre, ayetin manası, -"*üzerlerine*" mülkiyet arız olan kadınlar bir yana- *"Size evli kadınlar da haram kılındı."* demek olur. Biz biliyoruz ki, evli bir kadın üzerinde "*mülkiyet*", ancak -işaret ettiğimiz şart çerçevesinde- onu esir almak suretiyle doğabilir. Efendinin kendisini başkası ile evlendirmiş olduğu câriyeye gelince; bu durumda "*mülkiyet*" üzerine ârız olan olgu, "*evlilik*"tir. Çünkü mâlik malını, "kocanın kendisinden yararlanma hakkının olduğu" statüye çevirmiştir. Câriyenin kocası olan mâlik, onu satarak veya hibe ederek mülkünden çıkarırsa, mâlik olduğu şeyi "*satan*" veya "*hibe eden*" durumuna geçmiş olur. Bu da, "kocanın hakkı haline gelen yararlanma statüsü"nden başka bir şeydir.

---

3. ***"İstifraş etmek"*** demek, efendinin cariye ile birlikte, karı-koca ilişkisinde bulunması demektir. (Çev.)

Aralarında İbn Mes'ûd da olmak üzere bazı sahabîlerin görüşüne göre, -ayetin genel anlamı gereği- câriye üzerinde gerçekleşen "yeni mülkiyet" câriyenin mevcut nikâhını ortadan kaldırır, câriye eski kocasından boşanmış olur ve yeni malikine helâl olur. Rivayete göre, İmâmiye mezhebinin cumhuru da bu görüş üzeredir. Üstadımız Muhammed Abduh'un "câriyenin evliliğinin geçerli sayılmadığı, hatta mevcut kabul edilmediği" yolundaki tercihi, -bizim satıcının (bâyi') veya bağış yapanın (vâhib) ancak ve ancak, "malik olduğu şeyi sattığı veya bağışladığı" biçimindeki beyanımız olmasaydı- Ehl-i Sünnet mezhebinin cumhurunun görüşünden daha çok tercihe şayan görüş olurdu. Ancak burada *"muhsanât"*, evli kadınları, iffetli kadınları ve hür olan kadınları içine alır, *"milk-i yemîn"* ise, nikâh vasıtası ile yararlanma mülkiyetini de, câriye alma yoluyla yararlanma mülkiyetini de kapsar diyen bilginler bundan müstesnadır.

Bu açıklamalara göre ayetin manası; bütün yabancı kadınlar size haram kılınmıştır. Ancak, nikâhlamak bundan müstesnadır ki nikâh "yararlanma mülkiyeti"dir. Bir başka istisna da, kadının kendisine malik olma yoludur ki bunu da "kadından yararlanma helalliği" izler. Bu görüş, Tabiûn fukahası ve müfessirlerinden olan Süddî, Said b. Cübeyr, Atâ ve bazı sahabîlerden rivayet olunur. İmam Malik, *Muvatta*'sında bu görüşü benimser. Bu görüşte, görüleceği üzere bir tekellüf (zorlama) olduğu da açıktır.

Buna karşılık evli olan câriye kâfir olduğu ve -daha önce geçen şartlar çerçevesinde- Müslümanlar kendisini esir aldıkları takdirde, esir alınması nedeni ile nikâhının bâtıl oluşu, hür olan kadının nikâhının aynı sebeple bâtıl oluşundan daha evladır.

Bunun ardından Yüce Allah, ***"Allah'ın size emri budur."*** buyuruyor. Yani Allah size bu tür kadınların haramlığını kesin bir biçimde yazmıştır. Bir başka ifadeyle, sağlam, sabit ve içinde asla yumuşaklık olmayan bir farziyetle farz kılmıştır. Çünkü sizin bu hükümdeki maslahatınız sabittir ve asla değişmez. Bu ifadenin tefsiri, ileride *"Allah size (bilmediklerinizi) açıklamak... istiyor."*[4] ayetinde gelecektir.

"Bunlardan başkası size helal kılındı." Kıraat imamlarından Hamza (ö.156/772), Kisâî (ö. 189/804) Âsım rivayeti ile Hafs (ö.180/796), ayetin başındaki kelimeyi, ***"uhille"*** (*helal kılındı*) şeklinde okumuşlardır. *"Hurrimet aleykum ummehâtukum"* ayetine karşılık olmak açısından uygun olan budur. Bu durumda ifade, İmam Zemahşerî'nin (ö.538/1143) dediği gibi *"hurrimet"*

4. Nisâ, 4/26.

kelimesine matuf olmuş olur. Diğer kıraat imamları ise, bu ayeti *"ehalle"* şeklinde okumuşlardır. Buna göre Zemahşerî -lafız yönünü tercih ederek- kelimenin, *"kitâbellahi"* kelimesi *"ketebe"* fiili üzerine atfedilmiş olduğunu söylemiştir. Bu kelimenin, *"hurrimet"* fiili üzerine atfedilmesinde herhangi bir mani yoktur. Açıkça bellidir ki ayetin başında haram kılan, burada da helâl kılandır ki bu da Yüce Allah'tır.

"Mâ verâe zâlikum" *(bunlardan başkası)* deyiminden maksat, haramlığı beyan edilenler dışında, ayetin lafzı ve anlamı (fahvâsı) ile kapsamı dahiline almadığı kadınlardır. Bunlar, açık bir nass ve net bir kıyas altına girmediklerinden, ayetin kapsamı ve ifade alanı dışına çıkarılmışlardır. Bir kadının hem kendisi hem de halası ile veya hem kendisi, hem de teyzesi ile birlikte evli bulunmak, -*"iki kız kardeşi birden almak"*[5] ayetinin tefsirinde işaret ettiğimiz üzere- *"bunlardan başkası"* kavramı içine dâhil değildir. Süt yönünden haram olan yedi sınıf kadın tıpkı nesep yönünden haram olan kadın gibidir.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Yüce Allah bundan önce, kendileriyle evlenmenin haram kılındığı kadınların ekserisini zikretti. Geriye, nesep bağı ile haram olan kadınlardan anneler ve kız kardeşler dışında süt bağı ile haram olan kadınlarla, bir kadınla teyzesini veya halasını birlikte nikâh etme haramlığı kalıyor. Yüce Allah; bunların dışında kalanları bize helal kıldığını ifade buyuruyor. Burada belki denebilir ki, "Haram kılınan kadınlardan istisna edilen bu kadınlara, üç talakla boşanmış kadınlar, müşrik ve mürted kadınlar gibi icma veya başka nasslarla haram kılınanlar girebilir." Buna cevap olarak denebilir ki yukarıda zikredilen bazı kadınlarla evlenmenin hükmü daha önce geçen ayetlerden anlaşılabilir. Yüce Allah, haram kılınan kadınların her sınıfından bir tanesini zikrediyor. Örneğin, "anneler" kavramına "nineler" dâhildir. "Kızlar" kavramına, "kızlarının kızları" da girer. Haram olan bazı kadınların hükmü daha önce geçen ayetlerden anlaşılacağı gibi, başka ayetlerden de anlaşılabilir. Söz gelimi, müşrik kadınların ve kocası tarafından üç kez boşanan kadınların, kendilerini boşayan kocalara haramlıkları hükmü, Bakara Sûresi'ndedir. Şöyle de denebilir: Burada evlenmeye dair zikredilen haramlık mücmel olup, bunu Sünnet beyan etmiştir.

Nassın bu şekilde gelmesindeki sır ise -zikredildiğine göre- bu çeşit evliliklerin, câhiliye döneminde mevcut ve yaygın olduğudur. Yüce Allah, vâkıaya uygun olarak sevk etmiş olduğu nass ile sadece var olan şeyleri ele

5. Nisâ, 4/23.

almamız gerektiğini, hayali ve varsayıma dayalı olarak düşünülen olaylara iltifat etmememizi ve onlarla meşgul olmamamızı öğretiyor.

Ben de derim ki: Bu ifade "*Babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin.*"[6] ayetinin tefsirinde İbn Cerîr'den nakledilen görüşle ilgilidir. O halde, bu ayeti izleyen ayrıntı, "*helallik*" ve "*haramlık*" noktasında "*beyân*" olmuş olur. Onun için bu hükme, -müşrik kadının haramlığı gibi- başka bir sebeple haram olan kadının hükmü girmez.

Ayet metninde zikredilen evlilik çeşitleri, câhiliye döneminde ister yaygın olsun, isterse olmasın, Yüce Allah burada bize, -akrabalık, süt ve sıhriyet (evlenme) bağı ile- evlenilmesi yasak olan tüm kadınları beyan ediyor. Bizim her zaman ve mekânda muhtaç olduğumuz da zaten budur.

Yüce Allah, bundan sonra "*bunlardan başkası*" buyurduğuna göre bu ifadeden anlaşılıyor ki, nassla veya nassın delâletiyle "muharramât" (haram kılınan kadınlar) lafzının kapsamadığı, amca, dayı, hala ve teyze kızları helaldir. Bu ifadenin genelliğine, gelip geçici bir sebeple başka nasslarla haram kılınan şeylerin haramlığı girmez. Sebep gelip geçici olduğu için, haramlık da sebebin yok olmasıyla ortadan kalkar. Müşrik kadınları, zina etmiş kadınları ve mürted kadınları nikâhlamak buna örnektir. Söz gelimi, öğrenciye "*Taharet Bölümü*" nü okuturken "necis elbise giyme" diyorsun. Sonra, "*Libas Bölümü*"nü okuturken de, "İpek giyme, altın ve gümüş iplikle dokunmuş kumaş giyme, bu ikisi dışında elbiseleri giyebilirsin. Bunda senin için hiçbir sakınca yoktur." diyorsun. Şimdi düşünelim, bu ifadenin genelliği içine necis elbise yasaklığı girer mi girmez mi? Tabii ki hayır. Çünkü genellik ifade eden lafız, ifadenin akışının ve makamın, kapsamasına izin verdiği bütün hükümleri içerir. Üslup, bir tür hakkında olup, o türün bir cinsi veya bir kısmı diğerinden daha yüksek olan cinsleri varsa, dili konuşan hiç kimse bundan "genellik"in, türün ifade akışından çıktığını, yukarıda veya aşağıda olan cinsin fertlerinin tümünü içine aldığını anlamaz. Buna bir örnek verelim: Bir bahçe sahibi, odun yapmak için meyve ağaçları dışındaki ağaçları kesen işçilere, "Küçük ağaçları kesmeyin. Bunun dışında büyük ağaçları kesebilirsiniz." derse, işçiler bu sözden bahçe sahibinin bu genellemeden maksadının, o büyük ağaç türünden ne kadar ağaç varsa tümü olduğunu, yoksa meyve ağaçları da dahil büyük ağaçlar olmadığını anlarlar. Biraz önce verdiğimiz elbise örneği de bu ağaç örneğine o kadar benziyor ki!

6. Nisâ, 4/22.

"Mallarınızla (mehirlerini vererek) istemeniz size helal kılındı." ayetinin manası; bunlardan başkasını mallarınızla talep etmeniz ve istemeniz size helal kılındı, şeklindedir. Ya da mana şu şekilde de olabilir: Bunlardan başkasını istemeniz için size helal kıldı, yani; eşinize mehir olarak vereceğiniz mallarınızla bunlardan başkasını taleb etmeyi size helal kıldı.

Yukarıdaki ifadeye "eşinize mehir" olarak vereceğiniz mallarınızla, bunlardan başkasını taleb etmeyi size helal kıldı, şeklinde mana veren bilginler olduğu gibi, "câriye için bedel" olarak vereceğiniz mallarınızla, bunlardan başkasını talep etmeyi size helal kıldı şeklinde anlayanlar da olmuştur. Bu ifade, evlenilecek kadının "*iffetli olması*" şartının aranmasını gerekli kıldığı gibi, câriyenin de, "*iffetli olması*"nın aranmasını da gerekli kılar. Çünkü ayetin devamında, "*iffetli olmanız ve zina etmemeniz*" ifadesi yer alıyor. "*İffetli olmanız*" ifadesinin karşılığı olan, "*muhsınîne*" ifadesi -Arapça dilbilgisi kuralları bakımından- hâldir. Hâl, mana itibarı ile âmili kayıtlar.[7] "*Muhsinîn*" kelimesinin mef'ûlü, -kelime genellik ifade etsin diye- hazfedilmiştir. Bu mef'ûlü, biz takdir edip ayete mana verecek olursak, "nefislerinizi ve mallarınızı mehir vererek talep ettiğiniz kadınları, -karşılıklı olarak biriniz diğerinizi haram yoldan yararlanmaya muhtaç bırakmayarak- iffetli kıldığınız halde..." deriz. "Biriniz diğerinizi haram yoldan yararlanmaya muhtaç bırakmayarak..." dedik, çünkü fıtrat, üreme dürtüsüyle her erkeği bir dişiyle birleşmeye, her dişiyi de -birbirleriyle eş olsunlar ve çocuk yapsınlar diye- bir erkekle ilişkiye sevk ediyor.

İşte "*ihsân*", bu fıtrî sesin -rastgele- oraya buraya gitmesine engel olan bir âidiyet bağından ibarettir. İhsân, erkeğin önüne çıkan her kadınla ilişki kurmasına, kadının da karşısına çıkan her erkekle birlikte olmasına engel olan bir "âidiyet bağı"dır.

Mut'a Nikâhı

"***İhsân***", kadın ve erkekten her birinin nutfelerini gayesiz ve hedefsiz, oraya buraya saçıp savurmalarına engel olan bir sahip oluştur. Çünkü fıtrat, o nutfeyi -cinsel lezzeti maslahata doğru motive etmek için- salgılamaktadır. Zira insanoğlunun maslahatı bu fıtrî sesin bütün fertleri, karşı cinsle "eşine ait olma" özellikli bir hayat türü ile yaşamaya sevk etmektedir. Bundan güdülen ilâhî amaç ise aile kurumunun hayata geçmesi ve karı-

7. Âmil dediği, "*tebteğû*" (sizin istemeniz) fiilidir. "*Hâl*" dediğimiz kelime, bu fiilin fâili olan, "siz" kelimesinin, eylem gerçekleştirilirken olması gereken halini ifade ediyor. Buna göre, o kadınlarla mehirlerini vererek evlenirken, "*iffetli olmanız*" şart olmuş oluyor.(Çev.)

kocanın çocuklarını yetiştirme noktasında birbiriyle yardımlaşıp işbirliği içine girmesidir. İşaret ettiğimiz bu "*ihsân*"a yönelme duygusu bulunmazsa, "fıtrî ses"e itaat, sadece nutfenin akıtılması hedefi ile sınırlı kalır. Ki bu da, bütün bir halk açısından musîbetleri sayılıp dökülemeyecek kadar büyük bir yaygın fesat demektir. Buna örnek olarak bugünkü Fransa'yı gösterebiliriz. Bugün Fransa'nın başkenti Paris'te ve belli başlı şehirlerinde -dinin zaafa uğraması nedeniyle- nikâh azalmış, zina ise alabildiğine artmıştır. Buna bağlı olarak da Fransa'nın nüfusu azalmış ve gelişmesi durmuştur. Kadınlar yoldan çıkmış, erkekler hayâsızlaşmıştır. Devlet zaafa uğramıştır. Böylece devlet, hasmından daha geri hale gelmiştir. Sonunda Fransa, -kendini güçlü hissetmek için- gerek hükümet şekli, gerekse medeniyeti açısından kendisine taban tabana zıt bir devletle, yani Rusya'yla müttefik olmak zorunda kalmıştır. Bugün eğer Fransa'da geniş bir servet, büyük bir ilmî birikim, sosyoloji ve uygarlık (umrân) bilimi esaslarına dayalı bir politika olmasaydı, Fransa çoktan yıkılıp gitmişti. Tıpkı, içinde şımarıkların çok olduğu, bunların kötülük işlediği, bu yüzden de -sosyoloji kaidesine göre- değişmez akıbete müstehak oldukları için Yüce Allah'ın darmadağın ettiği kavimler/devletler gibi. Benim kanaatime göre, eğer küfür ve fasıklık böylesine gemi azıya alırsa, Fransa Avrupa'da yerle bir olacak ilk devlet olacaktır.[8]

Bazı müfessirler, ayette geçen "*iffetli olma*"yı istemenin sadece erkeklere has olduğunu söylemişlerdir. Üstad Abduh, ise bunu kadınlara has kabul etmiş ve bunun manası "erkeğin, kadının iffetli olmasını istemesi ve onu kendisinden başka birisinin el uzatmasından korumasıdır. Ta ki kadın böylece iffetli ve temiz olsun." demiştir. Sırf hayvanî zevkini tatmin etmek ve spermini (nutfe) deşarj etmek için evlenilmez. Bu da, muvakkat nikâhın bâtıl olduğunu gösterir. "***Muvakkat nikâh***" tan maksat, "belli bir süre"nin şart koşulduğu '***mut'a nikâhı***'dır.

Bilindiği üzere, lafız genellik ifade eder. Hikmetin gerekli kıldığı ve maslahatı tamama erdiren de bu genellik ifadesidir. Üstadın vurgulamak istediği, başka müfessirlerin bu hususta hata etmiş olduklarıdır.

Bilindiği üzere; "*ihsân*" kadına kocasından yararlanma hakkını vermekle gerçekleşir. Bu, erkeğin boynuna borçtur. Erkeğin bu konuda kasıtlı olarak görevini yapmaması helal değildir. Özellikle de bu kusurun nedeni fasıklık ise. Çünkü bu, bütün bir toplumun bozulması ile sonuçlanacak olan aile yapısının bozulması demektir.

---

8. Muhammed Reşid Rıza'nın bu gözlemi I. Dünya Savaşı öncesine aittir. (Yayıncı)

Fıkıh bilginleri, erkeğe karısı açısından vacip olan bu yükümlülüğün, câriyesi bakımından söz konusu olmadığını söylemişlerdir. Fukaha, erkeğin câriyesinin zina yapmasına engel olması gerektiği noktasında görüş birliği içindedirler. Acaba bu engel oluş, -kadının ihsânı açısından değil de- câriyenin ihsânı açısından yeterli olur mu, olmaz mı? Yoksa onlar, câriyenin cinsel yönden yararlanma amacı ile satın alınması, "*Bunlardan başkasını, iffetli olmak ve zina etmemek üzere mallarınızla (mehirlerini vererek) istemeniz size helâl kılındı.*" ayetinin kapsamına dâhil değildir mi diyorlar? Aksi takdirde, söyledikleri söz nasıl doğru olup, nass'a uygun ve şeriatın hikmetine uygun düşer?

Oysa gerçek şudur: Köle edinmekte birçok zarar vardır. Bu İslâm'ın güzelliklerine, yüce hikmetlerine aykırıdır. Fakat bazen toplumlar, böyle bir belâ ve musîbete dûçar olurlar. Bu nedenle İslâm, köleliği kesin bir biçimde yasak etmemiştir. Fakat zararlarını hafifletmiş, onu engelleyecek yolları hazırlamıştır. Kamu menfaatinin -köleliğin ortadan kaldırılması ile çatışan bir sakınca olmaması şartı ile- köleliğin kaldırılmasını gerekli kıldığı gün gelince İslâmî devlet yöneticileri onu yasak eder. Çünkü siyasi ve medenî meselelerde temel ilke, maslahattır. Haram olan kadınların helal kılınması ya da vâciplerin ortadan kaldırılması konularının dışında, hüküm verilirken göz önüne alınacak olan, işte bu sözünü ettiğimiz "maslahat" ilkesidir.

Bilindiği üzere bir insanın köle edinilmesini mubah kılan, "o kişinin dinî bir savaşta Müslümanların karşısında yer almasıdır." Ki bu savaşta kâfirler bizimle, bizler de onlarla dinimiz uğruna çarpışırız. İnsanları dinimize davet etmemize engel olmaları veya dinimizin sembol ibadetlerini (şeâir) ve ahkâmını yaşamalarına engel olmaları böyle bir savaşa sebeptir. Yüce Allah, savaşta esir düşenler hakkında Ulû'l-emr'leri " *Savaş sona erince de artık ya karşılıksız veya fidye karşılığı salıverin.*"[9] ayetiyle muhayyer bırakmıştır. Ayetin anlamı, "*Savaş yükünü bırakınca*", ya sizlerden bir ihsan ve bağış olarak onlara ikram edersiniz ya da onlardan fidye alırsınız. "*Savaş yükünü bırakınca*" ifadesi için müfessir Beydâvî (ö.685/1286), savaş için gerekli olan aletlerini ve -silah ve at gibi- savaş araçlarını bırakınca açıklamasını getirmiştir. Bir başka ifadeyle, "savaş yükünü bırakınca" demek, savaş sona erince, ortada "Müslüman"dan veya "müsâlim" den başka hiçbir kimse kalmayınca demektir. Müsâlim, dinleri uğruna Müslümanlarla savaşmayan kimse demektir. Salıverildikleri takdirde yeniden bizimle savaşçı hale geleceğinden korkulan savaşçı erkek esirleri, karşılıksız salıvermek

---

9. Muhammed, 47/4.

caiz olduğuna göre, acaba köle edinilmelerinden zarar doğması ihtimali olan, ama salıverilmelerinden hiçbir zarar gelmeyecek olan kadınları salıvermemiz caiz olamaz mı? Kadınların köle edinilmesinin, İslâm'dan nefret edilmesine yol açması, Müslümanlarla başka ümmetler, kavimler arasında fitne çıkmasına sebep olması, zarar olarak yeter de artar bile. Çünkü bunun zararı başka her çeşit zarardan daha beterdir. Doğuracağı fesat, bütün fesatların üzerindedir.

Öte yandan sade ve sıradan insanların bilmedikleri bir soruna dikkat çekmek gerekir. Bu sorun hakkında ileri gelen bilginler topluluğu fikir beyan etmekten kaçınmışlar ve sessiz kalmışlardır. Böylece meselenin üzerinden yıllar değil, asırlar geçmiştir. Bu meseleye daha önce *el-Menâr dergisinde* dikkat çekilmişti. İşaret ettiğimiz sorun, çağımızda veya geçen asırlarda gayri meşru biçimde yapılan köle edinme olayıdır. İster siyahîlerin bulunduğu diyarlarda olsun, isterse anayasanın ilanından önce açıktan açığa Âsitâne'de (İstanbul'da) satılan Çerkez kızları olayında olduğu gibi beyazların yaşadıkları diyarlarda olsun fark etmez. Bu kızların tümü hür Müslüman kızlarıdır. Ama bununla birlikte, âlimlerin onların satılması ve nikâhsız olarak kendilerinden yararlanılması karşısında sessiz kaldıklarını görürsün. Bu da münkerlerin en büyüklerindendir. Hatta bir fakîhe bu meselenin açıklanması ardından dini hükmünü sorsan, sana bunun bilginlerin görüş birliği ile haram olduğunu söyler. Belki de sana, "bunu helal kabul eden kâfir olur. Çünkü böyle birisi meselenin hükmünü bilmemekle mazur olamaz" bile der. Buna sebep olarak da, bu gibi meselenin sebebini açıklarken kullandığı gerekçeyi gösterir. Bu sebep, bu meselenin, üzerinde icma edilen bir mesele olması ve dinden olduğu zorunlu olarak bilinmesidir.

Ben bu konuyu yazarken, bu meseleyi Âsitâne'de (İstanbul) yaşayan birisine açtım. Ve kendisine, anayasanın ilanından sonra, bu bâtıl köle edinmeden orada herhangi bir eser kaldı mı diye sordum. Bana, "evet, fakat gizlidir resmî değildir" diye cevap verdi. Söylendiğine göre Hicaz'da da varmış. Bu fiilin haram olduğunu beyan etmekten ve İslâm'ın bu gibi fiillerden berî (uzak olduğunu) belirtmekten başka ne yapabiliriz ki?

"Onlardan (nikâh ile) faydalanmanıza karşılık kararlaştırılmış olan mehirlerini verin." *"Faydalanma"* olarak tercüme ettiğimiz, ***"istimtâ"*** yararlanma veya yararlanma gücü demektir. Kelime, *"metâ'"* kökündendir. *Metâ',* Arapçada kendisinden yararlanılan şey demektir. Nitekim *"femestemta' tüm bi halâgıküm", "işte sizden öncekiler,* nasıl paylarına düşenden faydalandıy-

salar siz de payınıza düşenden faydalandınız."[10] ayetinde kökü bu anlama kullanmıştır.

Bazı bilginlerin görüşlerine göre *"istemtea"* fiilindeki "sîn" ve "tâ" harfleri, fiile tekid (pekiştirme) anlamı katmak içindir. Bu bâb genellikle "taleb" anlamı ifade eder, fakat burada fiilin taleb için kullanılmış olması mümkün değildir. Ancak doğru olanı, bu kipin -biraz sonra açıklayacağım gibi- burada taleb için olduğunu söylememize herhangi bir engelin olmadığıdır.

"Ucûr" kelimesi *"ecr"* kelimesinin çoğuludur. Kelime esasen -ister amel, ister menfaat olsun- herhangi bir şeye mukabil verilen karşılık ve sevap demektir. Daha sonra, Kur'ân'ın indirilişi asrından sonra bildiğimiz manaya özel kılınmış ya da çoğunlukla bu anlama kullanılır olmuştur.

Aynı ayette yer alan ***"farîza"***, takdir edilmiş hisse demektir. Bir başka ifadeyle *"farîza"*, belirlenmiş ve takdir edilmiş hisse demektir. *"Farîza"* kelimesi "faraza el haşebete" deyiminden türemedir ki manası o, ahşabı kesti demektir. Gerek Araplar ve gerekse Arap olmayanlar, eskiden olduğu gibi günümüzde de hâlâ eşyayı ölçeklerle ve sayılarla tahtaya çentik atarak takdir edip ölçerler. Buna verebileceğim en yakın delil, şu anda ikamet etmekte olduğum İstanbul da her sabah süt bedeli olarak benim hesabıma yazılan bedeldir. Süt satıcısı Bulgar asıllı olup içinde oturduğum evin sahipleri de Ermeni'dirler. Sözünü ettiğim Bulgar sütçüden benim için sütü satın alanlar ev sahiplerimdirler. Her sabah sütü alınca bir tahta parçasına çentik atıp işaretliyorlar. Bir süre sonra buna göre benden hesap alıp süt satıcısına da bu işaretlere göre hesabını ödüyorlar.

Yüce Allah'ın kesin bir biçimde yükümlü kıldığı mükellefiyetlere "farz" ve "farîza" denilir. Çünkü tahtaya atılan "mafrûz" yani çentik kesindir ve kesinliğinde hiçbir tereddüt olmaz.

Şimdi bu açıklamaya göre ayet-i kerîmeye mana verelim. Mallarınızdan (mehir vererek) kendileriyle evlenmek istemeniz helal kılınan o kadınlardan yararlandığınız, -bir başka ifadeyle- evlendiğiniz her kadına veya herhangi bir kadına, bu faydalanma karşılığında takdir ettiğiniz karşılığı ve ecri veriniz. Bundan önce, *"Kadınlara mehirlerini gönül rızası ile (cömertçe) verin"*[11] ayet-i kerimesinin tefsirinde geçtiği üzere kocanın, evlendiği kadına mehir verirken "mükâfat" ve "karşılık" niteliğinden daha yüce bir niteliği gözetmesi gerekir. Çünkü evlilik bağı, bundan çok daha yücedir. Mehir verilirken, sev-

10. Tevbe 9/69.
11. Nisâ, 4/4.

giyi ve muhabbeti pekiştirme ve perçinleme niteliği göz önüne alınmalıdır.

Ben de derim ki; bu ayet-i kerimede ***"mehir"*** kavramının ***"ecir"***, yani; sevap ve karşılık kelimesiyle ifade edilmesi, -Yüce Allah'ın Rûm Sûresi'nde beyan buyurduğu üzere-,[12] evlilik müessesesinde karı-kocadan her birinin diğeriyle "kaynaşma"sı ve birbirlerine "sevgi" ve "merhamet" bağıyla bağlanması niteliğinin gözetilmesi ile çelişmez. Ayrıca bu, Yüce Allah'ın Bakara Süresi'nde beyan buyurduğu üzere eşlerden her birinin -eşit biçimde- diğeri üzerinde hakları olduğu gerçeği ile de çelişmez. Fakat Yüce Allah, -işaret ettiğimiz bu haklarda eşitliğin yanında- erkeğe, kadın üzerinde bir derece bahşetti. Bu derece, "koruma" ve "aile reisliği"dir. Bilindiği gibi aile yuvasını karı-koca birlikte kurup yaşatırlar, aşireti de ortaklaşa birlikte oluştururlar. İşte Yüce Allah, işaret ettiğimiz bu dereceyi verip erkeği böylece yararlanmanın fâili, kadını da bunu kabul eden ve buna imkân veren bir unsur kılınca, erkeğe verdiği bu "imtiyaz-ayrıcalık" karşılığında kadının gönlünü hoş edecek ve karı-koca arasında adaleti sağlayacak bir "karşılık" ve bir "ücret"i farz kıldı. O halde "mehir" kadının dişiliğinin fiyatı ve karşılığı olmadığı gibi, bizzat evliliğin de karşılığı ve bedeli değildir. Mehrin hikmeti ve ardında yatan sır, bizim zikrettiğimiz gibidir. Zaten bu, ayetin manasından gayet açık olarak anlaşılmaktadır. Ve bu gerçek, ayetin lafzı ile de uyumludur. Sözünü ettiğimiz hikmet ve sır, bu ayetle diğer ayetler arasındaki ortak noktadır. Yüce Allah bu sırrı bana şu anda açtı. Bu kadar açık ve net olmasına rağmen, sözünü ettiğim bu sır ve hikmet, bundan önce hiç aklıma gelmemişti.

Acaba bu belirlenen mehir ve tayin edilen ecir, kadınla zifafa girmeden önce mi, yoksa girdikten sonra mı verilecektir?

"İstemta'tum" fiilindeki *"sîn"* ve *"tâ"* harflerinin "taleb" ifade ettiğini kabul edersek ayet-i kerimenin manası, şöyle olur: Kendisiyle evlenmek suretiyle herhangi bir kadından faydalanmak ve yararlanmak istediğinizde, ona nikâh akdi esnasında belirlediğiniz mehri bir bağış ve bir farîza olarak veriniz. Veya *"farîza"* kelimesini, mehir anlamına gelen *"ucûr"* kelimesinden hâl yaparak "...Ona nikâh akdi esnasında belirlediğiniz mehri verin ki bu sizin kendi boynunuza bir borç olarak belirlediğiniz ya da Yüce Allah'ın size bir farîza olarak tayin ettiği bir miktardır." demek olur.

Bir önceki paragrafın başında geçen fiildeki *"sin"* ve *"tâ"* harflerinin "taleb" ifade etmediğini söylersek, o zaman ayetin manası değişir. Bu takdirde ayetin manası, "Kendileriyle evlenmek suretiyle yararlandığınız kadınlara

12. Rûm, 30/21.

mehirlerini veriniz. Bu yararlanma onlarla bilfiil zifafa girmek suretiyle olabileceği gibi, nikâh akdinin gerçekleştirilmesi ardından, ortada zifafa mani herhangi bir engelin kalmaması sonucu zifafa girme imkânının ele geçirilmesi suretiyle de olabilir. İşte bu durumda onlara mehirlerini farz kılınmış bir bağış olarak veriniz. Ya da mehri, kadınının lehine bir farîza olarak belirleyiniz. Veya Yüce Allah bunu size bir farîza olarak getirmiştir ki, bunda asla herhangi bir müsamaha yoktur. Son olarak şöyle de denebilir. Kendileriyle evlenmek suretiyle yararlandığınız kadınlara mehirlerini sizin ya da Yüce Allah'ın belirlediği bir farîza olarak veriniz." şeklinde olur.

"Mehir", nikâh akdi esnasında belirlenip miktarı tayin olunan bir bedeldir. "Mehr"e Arapçada "itâ" ve "i'ta" denilir. Bu iki terimin, "vermek" anlamı ifade etmesine karşılık, daha henüz teslim alınmamış bedele de *"mehr"* denilir. Araplar öteden beri mehir verme fiilini şöyle kullanırlar : "Filanca kişi, filanca bayanla nikâhlandı. Ve ona, -meselâ- bin (lira) mehir verdi veya onbin (lira) verdi." Bir de "faraza lehâ kezâ ferîdaten" terimini kullanıyorlardı ki manası, "filanca, evlendiği kadın için farîza olarak şu kadar mehir belirledi" demektir. Kelimenin kullanımı böyle olduğu için mehiri belirleyen kişinin "koca" olduğu görüşünü tercih ettik. Çünkü Yüce Allah, mehir takdir etme ve belirlemede kocaya öncelik vermektedir. Nitekim Bakara Sûresi'nin 236 ve 237. ayetleri bu görüşümüzü desteklemektedir. Yüce Allah, 236. ayette şöyle buyurur: *"Nikâhtan sonra henüz dokunmadan veya onlar için belli bir mehir tayin etmeden kadınları boşarsanız bunda size mehir zorunluluğu yoktur."* 237. ayete göz atalım. *"Kendilerine mehir tayin ederek evlendiğiniz kadınları, temas etmeden boşarsanız tayin ettiğiniz mehrin yarısı onların hakkıdır."*

Şu halde mehir, kocanın nikâh akdi esnasında belirlemesi ve tayini ile vacib olur ve belirli hale gelir. Ve verilmiş hükmünü alır. Zifaftan önce mehrin tamamının veya ekserisinin kadına verilmesi, âdet haline gelmiştir. Ama tamamının teslim edilmesi ancak zifafla vacip olur. Çünkü nikâhlanıp da zifaftan önce karısını boşayan kocanın karısına, kararlaştırılan mehrin tamamını değil, yarısını vermesi vaciptir. Zifaftan önce mehri vermeyen kocanın bunu zifaftan sonra vermesi gerekir. Bazı fıkıh bilginlerinin, " Zifaftan sonra kadının, mehr-i muaccel almak için açacağı dava dinlenmez." yolundaki ifadeleri yanlış anlaşılmamalıdır. Çünkü bu ifadeyi kullanan fıkıh bilgininin kastı, "artık o mehrin kocanın ödemesi gereken bir borç olmadığı veya mehrin zifaf sonucu düştüğü değildir." Tam tersine söylenmek istenen, bu davanın

öteden beri alışılagelen teamüllere aykırı olduğudur. Davanın "bâtıl" olması bu nedenle ağır basan ihtimal kabul edilmiştir.

"Mehir kesiminden sonra (bir miktar indirim için) karşılıklı anlaşmanızda size günah yoktur." Yani, ***"mehir kesimi"*** ardından bu miktarda artırıma gitmek veya eksiltme yapmak ya da mehirin tamamını bağışlamak noktasında karşılıklı anlaşmanızda Yüce Allah'tan kaynaklanan herhangi bir sıkıntı ve sıkıştırma söz konusu değildir. Çünkü evlilikten maksat hoş bir hayat sürmeniz, sevgi ve şefkatin yuvanıza hakim olmasıdır. Ki durumunuz bu unsurlarla düzelir, toplumunuz ancak bunlarla yücelir. İslâm, sizin için adalet ilkelerini koymuş ve bunların yardımı ile size ihsanı ve fazilet yolunu göstermiştir.

"Şüphesiz Allah, ilim ve hikmet sahibidir." Böyle olduğu için de hikmeti ile kulları için -kurallarına uydukları sürece- durumlarını düzelteceğini bildiği şeriatler koyar. İşte Yüce Allah'ın (nikâhlanmak suretiyle) bir kadından yararlanmak isteyen erkeğe o kadın için bir bedel tayin etmesini vacib kılması, hikmeti gereği getirdiği hükümler cümlesindendir. Erkek bu bedeli kadına, kendisini ailenin reisi ve başkanı olarak kabul etmesi karşılığında bir mükâfat olarak verecektir. Bunun ardından Yüce Allah, hem erkeğe hem de kadına bu bedel üzerinde kendileri için uygun görecekleri, aralarında kaynaşma ve sevgiyi doğuracağına inandıkları bir miktar üzerinde karşılıklı anlaşma izni vermiştir.

İşte ayet-i kerimenin ifadesinden bizde uyanan düşünce budur. Çünkü ayet-i kerime, daha önce kendileriyle evlenmenin haram olduğu kadınlara karşılık nikâhlanmaları helâl olan kadınları ve bunun nasıl olacağını beyan etmiştir. Buna göre erkek, kadına bir bedel ödeyecektir. Nikâhlanmaktan maksat, rastgele cinsel ilişkilere girerek sırf cinsel haz almak değil, "ihsan"dır yani iffetini korumaktır.

Şia, bu ayetten maksadın mut'a nikâhı olduğu kanaatine varmıştır. Mut'a nikâhı, bir kadını - mesela- bir gün veya bir hafta ya da bir aylık bir zaman gibi muayyen bir müddet için nikâhlamak demektir. Şia, görüşlerini bu ayetle temellendirirken, Übeyy, İbn Mes'ud ve İbn Abbas'tan rivayet edilen şazz kıraata ve mut'a hakkında rivayet edilen haberlere ve nakillere dayanmaktadır. Şianın görüşlerine esas olarak aldığı şazz kıraati ele alacak olursak, bu kıraatın Kur'an'dan olduğu sabit değildir. Daha önce geçti ki bu kabil sahih rivayetler âhâd haberlerdir. Bu rivayetlerin üzerine ziyadede bulunmak tefsir kabilindendir. Bu değerlendirme ise o kişinin kendi anlayışıdır. Oysa

kurala göre, sahabenin özel anlayışı dinde bir hüccet ve delil değildir. Hele hele -burada olduğu gibi- ayetin nazmı ve üslûbu o sahabenin anlayışına uymuyorsa asla hüccet ve delil değildir. Çünkü muvakkat nikâhla mut'a nikâhı yapan kişi bu nikâhı ile iffetini korumayı amaçlamamaktadır, tam tersine onun amacı, geçerli bir evlilik ilişkisi olmaksızın cinsel isteklerini doyuma ulaştırmaktır. Her ne kadar mut'a nikâhında bir çeşit nefsin iffetini kurumak ve onu zinanın bataklığında dolaşmaktan men etmek niteliği varsa da kendini çeşitli zamanlarda erkeklere kiralayan kadının böylece iffetini koruduğunu söylemek hiç mümkün değildir. Mut'a nikâhı yapan kadın şairin şu beytinde anlattığı gibi bir duruma düşer.

كرة حذفت بصوالجة   فتلقفها رَجلٌ رجلُ

"Toptur, değnekle fırlatılan, bugün düşer bu kucağa,
Uçar elden ele, gider yarın başka bir kucağa!"

Öte yandan mut'a nikâhı, Kur'an-ı Kerim'de bu manada yer alan ayetlere aykırıdır. Nitekim Yüce Allah mü'minlerin sıfatlarını açıklarken şöyle buyurur. *"Ve onlar ki, iffetlerini korurlar. Ancak eşleri ve ellerinin sahip olduğu (câriyeleri) hariç. (Bunlarla ilişkilerinden dolayı) kınanmış değillerdir. Şu halde, kim bunun ötesine gitmek isterse, işte bunlar, haddi aşan kimselerdir."*[13] Yani Allah Teâlâ'nın kendilerine helal kıldığını aşıp haram kıldığına ulaşanlardır.

Bu ayetler, bizim tefsirini yapmakla meşgul olduğumuz ayetlerle çelişmemekte, tam aksine bu ayetlerle tıpatıp aynı manadadır. Şu halde ortada "nesih" gibi bir durum söz konusu değildir. Mut'a nikâhı ile nikâhlanmış olan kadın, zevce/eş değildir ki Yüce Allah'ın ifade buyurduğu üzere erkeğin kendi üzerinde hakkı olduğu gibi, onun da erkek üzerinde meşru biçimde hakkı olsun. Mut'a nikâhı konusunda Şia'nın bizzat kendisinden gelen nakiller vardır. Bu nakillere göre Şia, mut'a nikâhı ile nikâhlı kadınlara zevce/eş hükmünü ve eş olmanın gerekli kıldığı hakları vermemektedir. Bundan dolayı Şia böyle bir kadını adaletsizlik edeceği korkusu taşımayan bir erkeğin bir anda nikâhlayabileceği dört kadından birisi saymamaktadır. Tam tersine bir erkeğin birçok kadından mut'a yoluyla yararlanmasını caiz görmektedir. Şia'ya göre mut'a yoluyla zina yapan bir erkek recmedilmez. Çünkü Şia, böyle bir erkeği "muhsan" kabul etmez. Bu, onlar tarafından ayetin *"iffetli olmak ve zina etmemek"* hükmünün mut'a yapanlar hakkında asla geçerli olmayacağının kesin bir dille ifadesi anlamınadır. Tabi bu tutum da,

---

13. Mu'minûn, 23/5, 6.

Şia için çok açık bir çelişkinin ifadesi demektir. Bazı müfessirlerin Şia'dan naklettiğine göre mut'a nikâhı ile evlenmiş olan bir kadının kocasından miras hakkı yoktur. Nafakaya hak sahibi değildir, talak ve iddet söz konusu değildir. Kısaca söylemek gerekirse Kur'an, Şia'nın ileri sürdüğü bu görüşten münezzehtir. Bu ayetten onların görüşlerini destekleyen ne kesin bir delil ne de delile benzer bir şey vardır.

Bu konuda nakledilen hadislere ve nakillere gelince bu rivayetlerin toplamı bize gösteriyor ki, Peygamberimiz (s) bazı gazvelerinde mut'a'ya izin vermiş, ancak daha sonra bunu yasak etmiştir. Ardından bir veya iki kez daha izin vermiş en sonunda da ebediyen mut'a yapmayı yasak etmiştir. Rasûlullah'ın (s) verdiği ruhsat, sahabîlerin hanımlarından uzakta olmaları nedeniyle zina yapmaktan kaçınmalarının ne kadar zor olduğunu bilmesine dayanıyordu. Şu halde, mut'a iki zarardan daha hafifini irtikab etme kabilinden oluyordu. Çünkü bir kişinin herhangi bir kimse ile evli olmayan bir kadınla muvakkat nikâh yapması ve belirlediği süre kadar o kadınla birlikte oturması, beğendiği herhangi bir kadınla zinaya başvurmasından daha ehvendi.

Ehl-i Sünnet'e göre mut'aya bir veya iki kez ruhsat verilmesi, zinanın kesin olarak yasak edilmesi sürecinde tedrîciliğe yakın bir anlam taşıyordu. Tıpkı içkinin haram kılınmasında tedrîciliğe başvurulması gibi... Bu iki haram fiil câhiliye toplumunda yaygındı. Ancak zina, yaygın olarak hür kadınlarla değil cariyelerle yapılıyordu.

Bazı sahabîlerden rivayet olunduğuna göre mut'a ruhsatı neshedilmemiştir veya mut'a yapmak çoğunlukla yolculuk halinde görülen sıkıntı ve darda kalma halinde değil, ikamet ve rahat halinde yasak edilmiştir. Âlim sahabîler arasında bu görüşü savunan en meşhur sahabi Abdullah b. Abbas'tır. Rivayet olunur ki Abdullah b. Abbas mut'a için ruhsat verince, mevlâsı (azadlı kölesi) ona gelerek sordu: "Bu ancak sıkıntı halinde, kadınların az olması veya benzer durumlarda söz konusudur değil mi?" İbn Abbas, bu soruya "evet öyle." dedi. İbn Cübeyr'den rivayet olunuyor : "İbn Abbas'a dedim ki; senin fetvanı halk aldı. Hatta şairler, senin fetvan için diyorlar ki..." İbn Abbas, "Ne diyorlar?" dedi. Dedim ki, "Şairler diyorlar ki":

قد قلت للشيخ لما طال مجلسه — يا صاح هل لك في فتوى ابن عباس

هل لك في رخصة الأطراف آنسة — تكون مثواك حتى مصدر الناس

"Uzayınca kalması dedim ki şeyhe:
Ne dersin arkadaş, İbn Abbas fetvasına!

Ne dersin genç ve taze bir dilbere,
Dönene kadar insanlar, baksan istirahatına!"

İbn Abbas, "Sübhânallah, ben böyle fetvâ vermedim ki! Mut'a nikâhı tıpkı ölmüş murdar hayvan eti yemek, kan içmek ve domuz eti yemek gibidir. Bu, ancak darda kalana helaldir." dedi. Bu rivayete göre, İbn Abbas mut'a nikâhını ancak günaha düşmekten korkan, süresiz olarak birlikte yaşama ilkesine dayalı evlilik akdi yapmaya gücü yetmeyen, bu geçici evlenme olmazsa zinaya düşmekten başka çare olmadığı kanaatini taşıyan kimseler için caiz görüyordu.

Rivayet olunur ki, Hz. Ali bu rivayet hakkında İbn Abbas'ı hatalı bulduğunu söylemiş ve o da bu görüşünden dönmüştür. Fakat *Müslim*'de yer alan rivayete göre İbn Abbas bu fetvasını Hz. Ali zamanında değil, daha sonraları Abdullah b. Zübeyr'in halifeliği sırasında veriyordu.[14]

Tirmizî, Beyhakî ve Tabarânî'nin İbn Abbas'tan rivayetlerine göre, mut'a İslâm'ın ilk dönemlerinde uygulandı. Bu rivayete göre bir yabancı, hiç tanıdığının olmadığı bir diyara gelir orada ne kadar kalmayı düşünüyorsa o kadar süreyle bir kadınla evlenirdi. Evlendiği kadın o kişinin mallarını korur, durumunu düzeltirdi. Nihayet, *"Ancak eşleri ve ellerinin sahip olduğu (câriyeleri) hariç. (Bunlarla ilişkilerinden dolayı) kınınmış değillerdir."* [15] ayeti indi. İbn Abbas dedi ki:[16] Buna göre, kişinin hanımı ve câriyesi dışındaki bütün kadınlar kendisine haramdır.[17] Mut'a'nın İslâm'ın ilk yıllarında yapıldığı yolundaki bu son rivayet, Müslim ve başka kaynaklarda yer alan, mut'a'nın hicretin son yıllarında yapıldığı yolundaki rivayetlerle çelişmektedir. Çelişki bununla da kalmamaktadır. Bu rivayet aynı zamanda eş ve câriyeden başka kadınların haram olduğunu ifade eden yukarıdaki ayetle de çelişmektedir. Çünkü yukarıdaki ayet Mekkîdir. Sonra tarihen sabittir ki, Müslümanlar İslâm'ın ilk yıllarında başka diyarlara sefere gitmiyorlardı. Rivayette zikredildiği gibi gidip oralarda ikamet etmiyorlardı. Çünkü ilk dönem Müslümanları baskı ve zulüm altında idiler, ele geçirildikleri her yerde katledilme tehlikesiyle yüz yüze bulunuyorlardı. Böyle bir olayın meydana gelmiş olması imkân dışı mı sorusuna, "evet" diye cevap verebiliriz, ancak

14. Müslim, *Nikâh*, 31, 32.
15. Mu'minûn, 23/6.
16. Tefsir metninde, burada "İbn Abbas" ifadesi yer almıyor. Ancak, Tirmizî'nin metninde açıkça "İbn Abbas" ifadesi geçiyor. Bunun için, tercümeye, "İbn Abbas" ifadesini koymuş bulunuyoruz. (Çev.)
17. Tirmizî, *Nikâh*, 29.

bu anlatılan, zâhire aykırıdır. Rivayetin zâhirine göre mut'a yaygındı. Ama buna rağmen bu rivayet muayyen bir kişiden varid olmamıştır. Bu rivayetin ibaresi bize gösteriyor ki, rivayet sahâbe asrından sonra Müslümanların medeniyet çağına erdikleri dönemde uydurulmuştur. Bu husustaki rivayetlerin toplamı bize gösteriyor ki, İbn Abbas, mut'a fetvasında ısrarlıdır. Fakat o mut'a'yı zaruret halinde uygun görmektedir. Bu İbn Abbas'ın bir içtihadıdır ve nasslara aykırıdır, bu içtihadın karşısındaysa sahâbî, tabiûn ve diğer müctehidlerden oluşan büyük bir kitlenin içtihadı vardır.

Ehl-i Sünnet'e göre mut'a nikâhı çeşitli açılardan haramdır:

1) Mut'a nikâhı; nikâh, talak ve iddet ahkâmını konu alan -Kur'an'ın nass'ları ile değilse bile- zahiri ile çelişmektedir.

2) Mut'a nikâhının kıyamet gününe kadar ebediyen haram olduğunu açıkça beyan eden hadisler vardır. Bu hadislerin metinlerini ve senedlerini İmam Müslim *Sahih*'inde toplamıştır. Bunları öğrenmek isteyen Müslim'in *Sahih*'ine, Nevevî'nin (ö.676/1277) *Müslim Şerhi*ne ve Hafız İbn Hacer'in (ö.852/1449) *Buhârî Şerhi*ne bakabilir.

3) Hz. Ömer, halifeliği döneminde mut'anın haram olduğunu minberden açıkça ilan etmiştir. Bilindiği üzere sahabîler kötü bir fiili (münkeri) kabul etmezlerdi ve onu hak ve doğru ne ise ona döndürürlerdi. Nitekim bunun bir örneği bu tefsirimizde *"Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın."*[18] ayetinin tefsirinde geçmişti. Olay şöyle olmuştu. Kadının birisi Hz. Ömer'in hata ettiğini söylemiş, O da kadının görüşüne dönmüş ve hatasını minberde itiraf etmişti. Bu gibi rivayetler Şia'nın "Sahabîler Hz. Ömer'in karşısında takiyye yapıp sustular." yolundaki iddialarını çürütmektedir. Şia, Hz. Ömer'in bazı rivayetlerde yer alan "Ben mut'a nikâhını haram kılıyorum." şeklindeki ifadesine yapışırlar ve "Mut'a nikâhını Ömer kendisi haram etti. O'nun haram kılmasına itibar edilmez. Eğer o, bu iddiasını bir nassa dayandırsaydı bu nassı zikrederdi." derler. Şia'nın bu iddiasına şöyle cevap verilmiştir. Hz. Ömer, mut'anın haramlığını Hz. Peygamber'e isnad etmiştir. Nitekim İbn Mace, İbnu'l-Munzir ve Beyhakî'nin rivayetlerinde böyle isnatlar mevcuttur. Buradan ortaya çıkıyor ki, Hz. Ömer'den yukarıdaki rivayeti yapan kimse bunu lafzı ile değil mealen rivayet etmiştir. Bunlar, gerçekten Hz. Ömer'in ifadesi ise o zaman bu, Hz. Ömer'in mut'a nikâhının haramlığını beyan ettiği ve bunu uyguladığı anlamını taşır. Fasih konuşanların ve

18. Nisâ, 4/ 20.

bilginlerin, *"tahrim"* (*haram kılma*), *"îcâb"* (*vacib kılma*) ve *"ibaha"* (*mubah kılma*) fiillerini bunları beyan eden kimselere isnat edip söylemeleri, yaygın olan hususlardandır. Bilginler, "Şafiî nebîzi haram kıldı, Ebû Hanîfe ise onu helâl veya mubah kıldı." dedikleri zaman, bununla Şafiî ve Ebû Hanîfe'nin o hükmü kendi kafalarından çıkardıklarını ve ortaya koyduklarını söylemek istemiyorlar. Aksine onların söylemek istedikleri; karşılaştıkları delil uyarınca bunu beyan ettikleri şeklindedir. *el-Menâr* dergisinin III. ve IV. cildinde yayınlanan, *"Muhâvarâtu'l-muslıh ve'l-mukallid"*[19] isimli çalışmamızda Hz. Ömer'in mut'a nikâhını kendi içtihadı olarak yasak ettiğini ve sahabîlerin de bu konuda kendisine katıldıklarını belirtmiştik. Sonra hata ettiğimizi anladık, bundan dolayı Yüce Allah'tan mağfiret dileriz. Biz bunu, konuyu müstakil olarak incelemek için değil, sadece bir örnek ve bir kanıt vermiş olmak için zikretmiştik.

Şia, kendi yanlarında Peygamberimiz'in (s) Ehl-i Beyt'inden mut'a nikâhının mubah olduğuna dair rivayetler olduğunu söylüyor. Biz bu rivayetleri ve bunların isnadlarını görmedik ki bu konuda bir şey söyleyelim. Nerede bu rivayetler? Ancak şunu söyleyelim ki, Ehl-i Beyt imamlarının imamı Hz. Ali mut'a nikâhını haram kabul eden sahabîlerle birliktedir. Bu bizce sabittir. Gulât-ı Şia der ki: "Biz Hz. Ali'ye nisbet edilen bu rivayeti kabul etmiyoruz. Çünkü bu bizim karşıtlarımızın rivayetidir. Ve çünkü Hz. Ali'nin rivayetlerini Şia daha iyi bilir. Ehl-i Sünnet ise bu gibi değerlendirmelere bunların birer demagoji ve çarpıtma olduğunu söyleyerek cevap veriyor." Bu mesele Şia'yı Şia, Ehl-i Sünnet'i Ehl-i Sünnet yapan usûlî (temel) meselelerden değildir, tersine bu konu, fürûa ait ilmî bir meseledir ki, her Müslüman bu konuda rivayette bulunurken sahabelerin bilginlerinden rivayette bulunmak zorundadır. Ve Ehl-i Sünnet'ten hiçbir kimse, Hz. Ali'nin bilgin sahabîlerin en başta gelenlerinden olduğu konusunda kuşku duymaz. Öte yandan Ehl-i Sünnet'in meşhur hadis kitaplarındaki hadislerin râvîleri iki kısımdır.

Bunlardan birinciler, belli bir mezhebe bağlı olmayan kimselerdir. Dolayısı ile bu râvîlerin, rivayetleri ile kendi mezheplerini desteklemekle suçlanmaları mümkün değildir. Bunlar sadece kendilerine sahih senedle ulaşan rivayetlere tabi olmuşlardır. Bunların nezdinde aslolan rivayettir. Bu râviler, rivayeti sahih olan hadis hangi istikameti gösteriyorsa o yola tabi olmuşlardır.

19. Reşid Rıza'nın bu eseri, Ahmet Hamdi Akseki tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve Hayreddin Karaman tarafından notlar eklenerek sadeleştirilmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1974 yılında yayınlanıştır. (Çev.)

İkinciler ise, mezhepler ortaya çıktıktan sonra o mezheplerden birine tabi olan râvîlerdir. Bu râvîlerin âdil olanları mensup oldukları mezheplerin görüşlerine uygun olan hadisleri de, olmayanları da rivayet ediyorlardı. Çünkü onlar, hadis rivayeti konusunda Yüce Allah'a sıdk ile bağlı idiler. Bu hadislerin manası ve birbirleriyle çelişen rivayetlerin tercihi hususunda ise kendi mezheplerinin fıkıh bilginlerine dayanıyorlardı. Hatta bu râvîler, hakkında hiçbir mezhebin farklı düşünmediği usûlu'd-din (akaid)e ait bazı noktaları yermekten geri kalmayan bazı hadisleri bile rivayet etmekten kaçınmamışlardır. Şu halde râvîlerin adil olması temel esastır. Bu konuda cerh ve ta'dîl kurallarına başvurulur, hadis ricalinin hayatlarına bakılır ve râvîlerin cerh ve ta'dilleri konusunda söylenenler incelenerek sonuca gidilir. Mezheplerin hadis uydurmaya ve yalan rivayette bulunmaya sebep olduklarını ve rivayeti alınan râvîlerin tenkid edilmelerinin hadis rivayeti tekniğinin en önemli problemlerinden olduğunu hiç kimse inkâr edemez. Fakat mut'a meselesi, hadis rivayeti asrında mevcut değildi. Ehl-i Sünnet muhaddisleri hadis rivayeti konusunda birçok Şia ravisini ta'dil etmiştir. Tefsirde bu konuların enine boyuna ele almamız mümkün değildir. Tam tersine korkarım ki mut'a nikâhını incelerken tefsirde takip ettiğim metodun dışına çıkacağım. Bilindiği üzere bu konuda temel prensibim; Kur'ân'ın anlaşılması ve Kur'an'ın rehberliğinden yararlanma ile ilgisi olmayan ihtilaflı meselelere değinmemek, Müslümanların tefrikaya düşüp birbirlerine düşman olmalarına sebep teşkil eden mezheplerden herhangi birisinin görüşünü tercih etmemektir. Üstelik taassubdan, hak ve gerçek olduğunu anladığım görüşten başka bir görüşe taraftar olmaktan Yüce Allah'a sığınırım. Şüphesiz Cenâb-ı Hak, kalplerin içindekini hakkıyla bilendir.

Ben bu konuyu yazmaya başladığım zaman sadece bir kaç satır yazmayı düşünüyordum. Çünkü ben burada rivayetler hakkında neler söylendiğini yazmak istemiyordum. Bu konuda yazarken yanımda Ehl-i Sünnet kitaplarından hiçbiri yoktu ki o kitaplara başvurayım. Onun için benim yazdıklarım o kitapların özü ve bu konuda bilginlerin söylediklerinin bir hülasası mahiyetindedir. Eğer bundan sonra Şia'ya ait - isnatları ile birlikte- başka rivayetler elimize geçerse belki bu konuda bir makale kaleme alabiliriz. Böyle bir makalede her iki yoldan (Ehl-i Sünnet ve Şia) gelen rivayetleri inceler, benimsediğimiz rivayetlerin tearuzu ve tercihi kuralları yardımı ile bu konuda hükmümüzü veririz. Ve bu görüşümüzü, *el-Menâr*'da yayınlarız.

Bu söylediklerimize ek olarak belirtelim ki selef ve halef bilginlerinin

mut'a nikâhını şiddetle yasak etmeleri, sonuç olarak boşama niyeti ile nikâh yapmanın da yasak olmasını gerektiriyor. Her ne kadar fıkıh bilginleri "Koca, içinden -ömür boyu değil de- belli bir süre evli kalmayı düşünüyorsa ancak bunu nikâh akdini yaparken şart olarak ileri sürmemişse bu nikâh akdi sahihtir. Ancak kocanın bu niyetini içinde gizlemesi bir aldatma ve kandırma sayılır." deseler de, bu nikâh akdi belli bir sürenin açıkça konuşulduğu nikâh akdinden daha da bâtıl olur. Üstelik bu akit kurulurken karı koca ve velisi arasında karşılıklı rıza vardır. Böylesi bir nikâhta beşeri rabıtaların en büyüğü olan evlilik akdi ile oynama, şehvet peşinde koşan kadın ve erkekleri şehvet bataklıklarında sürüklenmeye kışkırtma ve bunun sebep olacağı birçok münker mefsedeti vardır. Belli bir sürenin akit esnasında konuşulmadığı nikâh akdinde ise bu sakıncaların yanında bir de aldatma ve tuzağa düşürme sakıncası vardır. Bu sakıncalar ise düşmanlık, kin ve karşılıklı güvenin kaybolması gibi sakıncalar taşır. Hatta bunun sonucunda evlilik yapmakla, gerçek evliliği isteyen içten ve samimi kimselere bile güven kalmaz. "Gerçek evlilik" derken kastımız, eşlerden her birinin diğerinin namusunu koruduğu, eşlerin birbirine içten bağlandığı ve tarafların toplumu oluşturan yapı taşlarından birisi olan salih bir yuvayı kurmak üzere birbiriyle yardımlaştığı evlilik kurumudur.

Cariyelerin Evlendirilmesi

"İçinizden, imanlı hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimse, ellerinizin altında bulunan imanlı genç kızlarınız (sayılan) cariyelerinizden alsın."

"Gücü yetmek" anlamına gelen, ***"istitâa"*** kelimesi bir şeyin, insanın gücü dâhilinde olması ve insanın gücünü ve kudretini aşmaması demektir. "İstitâa" kelimesi, "İtâka" kelimesinden daha geniş anlamlıdır.

Yukarıdaki ayette geçen ***"tavl"***; ihtiyacı olmamak, zenginlik, malda fazlalık ve hali vakti iyi olmak demektir. Ya da *"tavl"*; insanın isteklerini ve arzularını elde etmede kudret ve güç demektir.

Aynı ayette yer alan ***"muhsanât"*** ise burada özel olarak *"hür kadınlar"* olarak tefsir edilmiştir. Çünkü aynı ayet içinde *"muhsanât"*; ***"feteyât"*** kelimesi ile karşı karşıya getirilmiştir. *"Feteyât"* ise burada câriyeler demektir. "Hurriyet" Araplarda ihsân'ın dâvetçisiydi. Fuhuş ise câriyelere mahsus bir işti. ***"Hur"*** olan kadını iffetli kabul ettiği içindir ki bir gün Hind, Peygamberimiz'e (s) "Hür olan bir kadın zina eder mi?" diye sorar.

Bu ayette *"cariyelerin" "genç kızlar"* anlamına gelen *"feteyât"* kelimesi ile ifade edilmesi, onları onurlandırmaya ve şereflendirmeye işarettir. Çünkü *"fetât"* kelimesi genç kız ve cömert olan kerim bir kadın anlamına kullanılır. Burada âdeta Yüce Allah şöyle demektedir: Kölelerinizi ve câriyelerinizi mülkiyete delalet eden lafızlarla değil, onurlandırma anlamına işaret eden *"fetâ"* ve *"fetât"* kelimeleri ile ifade ediniz. Kur'ân'ı tebliğ eden ve beyan buyuran Hz. Peygamber *"Sizler köleleriniz ve cariyeleriniz için 'kölem' ve 'câriyem' demeyiniz. Köle ve cariye de efendisini için "'Rabbim' demesin. Malik olan 'benim fetâm, benim fetâtım.'-desin, köle ve cariye de 'Seyyidî/efendim ve seyyidetî/hanım efendim' desin. Çünkü siz ve köleniz memlûksuzun. 'Rab' ise, Yüce Allahtır."* [20] prensibini işte buradan almıştır. Bu hadis-i şerifte, yaşlandıklarında üzerlerindeki hizmet yükünü azaltarak veya tamamen kaldırarak kölelere ve cariyelere daha fazla değer vermek gerektiğine işaret vardır.

Şimdi yukarıda okuduğumuz ayetin manasına gelebiliriz. "İçinizden hür olan kadınları nikâhlamak için hali vakti yerinde olmayan kimseler...", veya "içinizden hür olan kadınları nikâhlamaya malî güç imkânı ile gücü yetmeyenler..." ya da, "içinizden hür olan kadınları nikâhlamak için malî güç ve imkân açısından güçleri yetmeyenler..." malik olduğunuz mü'min câriyelerinizden bir kadını nikâhlasın.[21] Hür kadınlar ise mallarınızı vererek nikâhlamayı istediğiniz helâl kılınan ve onları nikâhlayarak faydalanmak ve yararlanmak suretiyle hem onların hem de kendi nefsinizin iffetini aramanız emredilen kadınlardır. Bu aynı zamanda selef ve halef alimlerinin cumhuruna uyarak yapmış olduğumuz geçen ayetteki *"istimtâ"*dan maksadın ömür boyu sürecek bir nikâh olduğu, yoksa gelip geçici kiralamak demek olan mut'a nikâhı olmadığı yolundaki tespitimizi de desteklemektedir. Daha önce geçtiği üzere *"istimtâ" "intifa/yararlanma"* demektir. Peygamberimiz'den (s) rivayet edilen şu hadiste yer alan *"istimtâ"* fiilini de böyle, yani *"intifa"* şeklinde almak gerekir. İlgili hadise göre Peygamber (s), karısını başka erkeklerden çekinmemekle suçlayan, ancak Rasûlullah (s) ondan ayrılmasını tavsiye edince de kendisinden boşanmaya dayanamayacağını ifade eden bir sahabîye, *"istemti' bihâ" (ondan yararlan)* yani onunla evli kalmaya devam et buyurur.[22] Eğer yukarıdaki 24.

20. Buhârî, *Itk*, 17; Muslim, *Elfâz*, 13, 15; Ebû Davûd, *Edeb*, 75.

21. Bu üç seçenekte, tercüme küçük nüanslar kazanmaktadır. Bu, *"tavlen"* kelimesinin, Arapça dilbilgisi kuralları açısından, cümle içindeki durumundan kaynaklanmaktadır. Müfessir de, manayı verirken, zaten kelimenin üç konumda ele alınabileceğine işaret etmektedir. (Çev.).

22. Ebû Dâvud, *Nikâh*, 3; Nesâî, *Nikâh*, 12; *Talak*, 34. (Ebû Dâvud'un rivayetine göre, adamın birisi Hz. Peygamber'e gelerek, karısının yabancı erkeklerden çekinmediğin-

ayet hür olan kadınlarla mut'a yapmaya cevaz verseydi, tefsirini yaptığımız bu ayetin o ayete bağlanmasında herhangi bir fayda olmazdı. Gücü yetmediği için mut'a yapamayan ve sonunda câriye ile evlenip o câriyeden dünyaya gelen çocuğunu câriyenin efendisine köle yapan bir insan olabileceğini nasıl tasavvur edebiliriz? Eğer "Güç yetmeme belki de kadınların mut'aya -âr ve leke olması dolayısı ile- rağbet etmemelerinden kaynaklanıyordur." denecek olursa biz bu itiraza şöyle cevap veririz. "Eğer bu, gerçekten onun gücünün yetmediğinden kaynaklanıyorsa bu düşünce onu ileri süreni desteklemez. Çünkü mut'anın bir leke sayılmasının sebebi onun haram kılınmış olmasıdır, mut'ayı -Şia gibi- haram saymayanlar bunu çoğunlukla uygulama açısından ve güzel bulduklarından değil, bir tartışma ve inanç olarak mubah görüyorlar. O halde mut'a âdeta fiilen onlara haramdır. Çünkü diğer Müslümanların hisleri ve inançları bunu mübah görenlere ağır basmaktadır. Kuşkusuz mutlak zina lekesi onların nezdinde ve diğer insanların gözünde mut'a lekesinden daha ağırdır. Şu halde mut'ayı gücü yetmediği için pek az kimse terk eder. Bu fiili terk eden genelde dinî endişelerle ve bazı insanlarda görülen hastalıklardan korktuğu için terk eder. Zina yapmaya gücü yeten kimsenin mut'a yapmaya haydi haydi gücü yeter. Ahkâmın -teşri' dönemi dâhil- bazı insanların âdetleri ve sosyal durumları ile kayıtlanması gaflettir.

Üstad Muhammed Abduh der ki: Ayet-i kerimede geçen ***"tavl"*** kelimesini kadına mehir olarak verilen mal olarak tefsir edenler olmuştur. Ancak bu görüş delile dayalı bir görüş değil, delilsiz konuşmadır (tahakküm). Kelimeye bu manayı verenler kelimenin manasını daraltmışlardır. Bu kelime, ***"tûl"*** kökünden türemedir. Bu kökün manası, *"fazlalık"* ve *"ziyade"* şeklindedir. Fazlalık şahıstan şahsa ve tabakadan tabakaya değişir. Hanefîler gibi bazıları mehri belli miktarda dirhemle takdir etmişlerdir. Bazı bilginler mehrin çeyrek dinar olduğunu söylemişlerdir. Bazı başka bilginler ise on dirhem olduğunu belirtmişlerdir. Ancak ne Kitab'ta ne de Sünnet'te bu görüşü destekleyen bir ifade mevcut değildir. Tam tersine Peygamberimiz (s) evlenmek isteyen bir erkeğe *"Demir bir yüzük bile olsa bir şey bulmaya çalış."*[23] buyurmuştur. Rivayet olunduğuna göre bazı sahabîler eşleriyle onlara Kur'an'dan bir parça okutma karşılığında evlenmiştir.[24] Bu kişi Peygamberimiz'in (s)

---

den dert yanar. Rasûlullah ise, ondan ayrılmasını emreder. Adam, gönlünün ayrılmayacağından koktuğunu söyler. Bu söz üzerine Rasûlullah (s), *"istemti' biha"* buyurur ki bunun anlamı, o kadınla evli olmaya devam et demektir. Bkz: Ebû Dâvud, *Nikâh*, Hadis no. 2049)

23. Buhârî, *Nikâh*, 32, 35, 40; Ebû Dâvud, *Nikâh*, 31. (Çev.)
24. Buhârî, *Nikâh*, 37,40; Ebû Dâvûd, Nikâh, 31; Tirmizî, *Nikâh*, 23.

demir bir yüzük bile olsa bir şeyler bulmaya çalışmasını emrettiği sahabîdir. Bazı sahabîler ise iki nalın mehir vererek evlenmiştir.[25] Selef bilginleri mehri muayyen bir miktarla sınırlamamışlardır. Ayette geçen *"tavl"* kelimesinin *"ğınâ/zenginlik"* olarak tefsir edilmesi mehri sınırlayan bilginlerin bu yaptıkları ile uyumlu değildir. Çünkü hemen hemen hiç kimse efendisinin kendisini çeyrek dinardan veya on dirhemden ya da iki nalından daha aşağı bir mehirle evlendirmeye razı olacağı bir câriye bulamaz.

Ebû Hanîfe -veya bazı Hanefîler- bu ayeti, kişinin nikâhlayarak kendisinden bilfiil yararlandığı hür bir kadınının olması şeklinde tefsir etmişlerdir. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Sizden herhangi biriniz hür ve mü'min bir kadınla evli değilse bir câriye ile evlenebilir. Kısacası hür bir kadınla bir câriye, bir erkeğin nikâhı altında bir arada bulundurulmayacaktır.

Üstad Muhammed Abduh sözüne devamla *"tavl"* kelimesinin bütün bu bilginlerin söyledikleri manalardan daha geniş olduğunu söyledi. *"Tavl"* fazlalık, maddî ve manevî genişlik demektir. Çünkü bir erkek bazen parası olduğu halde, evleneceği kadının örf ve âdete göre mehrini verme imkânı da olduğu halde hür bir kadınla evlenme imkânı bulamayabilir. Ya vücudunda ya da ahlâkında olan bir kusurdan dolayı kadınlar kendisi ile evlenmeye yanaşmadıkları için böyle bir imkânı elde edemeyebilir. Bazen de mehir dışında hür kadının kendi üzerinde olan haklarını yerine getirmekten aciz olabilir. Çünkü kadının nafaka, eşler arasında eşitliğe riayet etme ve başka hususlarda erkek üzerinde hakları vardır. Oysa câriyelerin bütün bu haklara benzer hakları yoktur. Şu halde gücün yetmemesinin birçok biçimleri vardır. Ayette yer alan ***"mü'minât"***, ***"mü'mine hür kadınlar"*** biçiminde kayıtlanamayacağı gibi *"mü'mine cariyeler"* şeklinde de kayıtlanamaz. Ayette her ne kadar böyle söylenmiş ise de bu vâkıayı beyan etmek içindir. Çünkü Yüce Allah Bakara Sûresi'nde mü'min erkeklerin müşrik kadınlarla nikâhlanmalarını yasak etmişti. Yüce Allah, müşrik kadınlarla evlenmeyi yasak ederken Ehl-i Kitab kadınlarına değinmemiştir. Müşrik kadınlarla evlenme yasağı -daha önce geçtiği üzere- kitabiyyât dediğimiz Ehl-i Kitab kadınlarına şamil değildir. Netice olarak evlilik yapmak sırf mü'min kadınlarla sınırlı idi. Yüce Allah bu ayette mü'min kadınları zikretti, çünkü o zamanın toplumunda bu çeşit evlilik yapılıyordu. Bir başka ifadeyle o dönemin mü'min erkeklerinin Ehl-i Kitab kadınlarıyla nikâhlanmaları söz konusu değildi. Yüce Allah Mâide Sûresi'nde Ehl-i Kitab kadınları ile evlenmenin helal olduğunu açıkça

---

25. Ahmed b. Hanbel, III, 445,446; İbn Mâce, *Nikâh*, 17.

belirtti. Ki bu sûre Nisâ Sûresi'nden sonra inmiştir. Ve bunda hiçbir ihtilaf yoktur. Şu halde ayette kadının "mü'mine" diye nitelenmesi biri mü'min, diğeri Ehl-i Kitap iki aday olduğunda mü'min olan kadının Ehl-i Kitab olan kadına tercih edilmesine dair bir öğüttür.

Ben de derim ki bu, Hanefîlerin görüşlerinin en güzel yorumu ve en güzel tahrici sayılır. Hanefîler, görüşlerini mefhûmu'ş-şart [26] ve mefhûmu'l-lakab'a[27] hüküm bina edilemeyeceği ilkesine dayandırırlar. Eğer mefhûmu'l-muhâlefet çeşidi olan bu mefhûmu'ş-şart kabul edilecek olsa ayetten hür bir mü'min kadınla nikâhlanmaya gücü yeten erkeğin, mü'min olmayan şöyle dursun, mü'min olan câriye ile bile evlenmesi helal olmaz hükmü çıkar. Sonra ayette, *"feteyât/câriye"* kelimesi *"mü"min"* sıfatı ile niteleniyor. Eğer mefhûmu'l-muhâlefetin bir çeşidi olan mefhûmu'l-lakab bir hüküm kaynağı olarak kabul edilecek olsa ayetten, mü'min olmayan câriyelerle nikâhlanmanın helâl olmadığı hükmü çıkar.

Yüce Allah Mâide Sûresi'nde Ehl-i Kitab'ın *"muhsana"* kadınlarıyla evlenmeyi helâl kılmıştır. Bu kadınlar Mücâhid'in ve selef müfessirlerinden birçok kimsenin görüşlerine göre hür kadınlardır. Başka bazı bilginlere göre *"muhsana"* kadınlar iffetli kadınlardır. Buna göre Mâide Sûresi'ndeki ayet, bu ayetteki "vasf"ın herhangi bir "kayıtlama" ifade etmediğini gösterir. Ya da Mâide Sûresi'ndeki ayet, bu ayetteki "kayd"ı neshetmiştir. Veya eğer bu ayet âmmdır dersek, onun genelliğini daraltmıştır (tahsis etmiştir). Ancak ileride bu ayetin umumiyet ifade etmediği, hâs olduğu gelecektir.

Bence mefhûmu's-sıfat bazen belli bir amaç kastedilerek, bazen de kastedilmeden getirilebilir. Örnek verelim: Birisine "Bu parayı fakir talebelere dağıt veya bu kitabı fakir öğrenciler için çoğalt." denildiğinde bu ifadeden anlaşılan, zengin öğrencilere ne kitap ne de para verilmeyeceğidir. Çünkü bu ifadede "fakir" sıfatı belli bir amaçla bağış nedeni olması niteliğinden dolayı getirilmiştir. Ama "Şu parayı kapıda ayakta duran hizmetçilere dağıt."

---

26. Mefhûmu'ş-şart, mefhûmu'l-muhalefet çeşitlerinden birisidir. Hükmü, şart edatlarından biri ile belirli bir şarta bağlanmış nassın, bu şartın bulunmadığı durumlarda o hükmün geçerli olmadığına delâlet etmesidir. (Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, Türkçesi: İ. Kâfi Dönmez. s. 346. -Çev.-)

27. Mefhûmu'l-lakab da bir mefhûmu'l-muhalefet çeşididir. Bir hükmün bir cins veya tür'e mahsus olarak zikredilmesi ve nassın muhtevasında olumlu, diğer yerlerde olumsuz bulunmasıdır. Hz. Peygamberin, "Gücü yeten kimsenin borcunu oyalaması haksızlık olup cezalandırılması gerekir." hadisinin mefhûmu'l- muhalefeti, böyledir. Dolayası ile gücü yetmeyen kimsenin borcunu geciktirmesi haksızlık olmaz. (Bkz: M. Ebû Zehra, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, Türkçesi: A. Kadir Şener, s. 153 -Çev.-)

dediğimizde bunların ayakta duranlarına da oturanlarına da para vermek mümkündür. Çünkü "sıfat" burada öteden beri alışılagelen vakıayı beyan etmek için getirilmiştir; yoksa "ayakta durma"nın bağış yapmayı gerekli kılan bir niteliği olduğundan dolayı değil. Bir sıfatın mefhumunun, ifade içinde kasten getirilip getirilmediği ancak karinelerle bilinir.

Burada, mefhûmu'l-muhalefet'in muteber olduğu şöyle açıklanabilir: Bu ayette mefhûmu'l-muhâlefet'in bir çeşidi olan, mefhûmu'l-vasf durumundaki *"mü'minât"* (*mü'min kadınlar*) kaydının geçerli olduğuna karine vardır. O karine şudur: Araplar nezdinde o zamanlar "mü'min kadınlar"ın karşıtı sadece "müşrik kadınlar" idi. "Müşrik kadınlar" ise Bakara Sûresi'ndeki ayetin hükmü gereğince kendileriyle nikâhlanmak haram olan kadınlardır. Tefsirini yaptığımız bu ayette, "mü'min kadınlar" kaydı olmasaydı yukarıdaki haramlığın neshedildiği zannedilebilirdi. Oysa bu kayıt, *"(Harp esiri olarak) sahip olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı."*[28] ayetinde zikredilmiyor. Bundan da anlaşılıyor ki, esir olarak alınan müşrik kadınlarla evlenmek helaldir. Nitekim Müslümanlar, müşrik câriyelerden Evtas günü yararlanmışlardır. O halde tefsirini yaptığımız bu ayetteki mefhûmu'l-vasf, "müşrik kadınlar"a mahsustur. Doğru olanı, Bakara Sûresi'ndeki haram kılınan "müşrik kadınlar"ın, -İbn Cerir'in bazı Selef Müfessirleri'nden rivayet ettiği gibi- Arap olan müşrik kadınlar olduğudur. Bunun için Ehl-i Kitab'a benzemeyen Arap müşrik kadınların iman etmedikleri sürece nikâhlanmaları haramdır. Çünkü İslâm'ın putperestler için güttüğü ayrı bir siyaseti vardır. Bu politika, Arap putperestleri şirk üzere kabul etmemektir. İslâm'ın bundan hedefi müşrik Arapları Müslüman olmaya yönlendirmektir. Ehl-i Kitab'a gelince, İslâm onları kendi dinleri üzerine oldukları gibi kabul etmektedir. Bunların içinden Müslümanların zimmetine girip cizye vermeyi kabul edenlerin cizye vermelerini kabul etmektedir. Bundan dolayı İslâm, Müslümanların Ehl-i Kitab'la dostane münasebetlerini yaşarlarken, birlikte yemek yemelerine, onların kadınları ile evlenmelerine izin vermiştir. Aynı şekilde İslâm Mecûsîlerin de kendi dinleri üzerine olmalarını kabul etmiştir. Brahman ve Budist gibi, Mecûsîlere benzeyenler de onların hükmündedirler. Doğruyu in iyi Yüce Allah bilir ve en iyi O hükmeder.

Mefhûmu's-sıfat'ın muteber olduğunu gösteren bir delil de ayetin devamındaki ***"Allah sizin imanınızı daha iyi bilmektedir. Hep aynı köktensiniz."*** ifadesidir. Bu ifade beyan ediyor ki iman, mü'min câriyelerin değerini yü-

28. Nisâ, 4/24.

celtmektedir ve onları hür kadınlarla ve hür erkeklerle dinde eşit kılmaktadır. Yüce Allah bu imanın hakikatini ve gücünün ve kemalinin derecelerini daha iyi bilmektedir. İmanı, hür kadından daha mükemmel olan nice câriye vardır. Dolayısı ile bu imanı ile o câriye Yüce Allah'ın katında hür kadından daha üstün olur. Yani gerçek bu iken, sizin ihtiyaç halinde bir câriye ile evlenmeyi bir leke ve âr kabul etmeniz doğru değildir. Sizler ey mü'minler! İmanda kardeşsiniz. Yüce Allah'ın ifade buyurduğu gibi birbirinizdensiniz. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Bunun üzerine Rableri, onların dualarını kabul etti. (Dedi ki) Ben, erkek olsun kadın olsun- ki hep birbirinizdensiniz- içinizden, çalışan hiçbir kimsenin yaptığını boşa çıkarmayacağım."*[29]; *"Mü'min erkeklerle mü'min kadınlar da birbirlerinin velileridirler."*[30]; *"Münafık erkekler ve münafık kadınlar (sizden değil) birbirlerindendirler."*[31] Bazı müfessirler, bu ayeti "Neseb açısından aynı köktensiniz." şeklinde anlamış ise de, görüleceği üzere bu zayıf ihtimaldir. Şu halde maksat imandır. Dolayısıyla bir mü'minin hem şirk kusuru hem de kölelik kusurunun aynı anda birlikte bulunduğu bir kadınla evlenmemesi gerekir.

"Öyle ise, sahiplerinin izni ile onları (câriyeleri) nikâhlayıp alın." Yani iman câriyelerin değerini yücelttiği için onları nikâhlamak istediğinizde sahiplerinin izni ile onları nikâhlayıp alın. Müfessirler derler ki, ayette geçen ***"ehl"*** kelimesinden maksat o câriyelere sahip olan efendileridir. Bazı fıkıh bilginleri ise bu kelimeden maksadın onlara malik olmasalar bile, kendilerini evlendirme yetkisine sahip olan velileridir derler. Buna göre câriyenin babasının veya dedesinin ya da hâkimin veya vasî'nin yetim câriyeyi evlendirme yetkisi vardır. Bu meseleler hakkında fıkıhta ayrıntılı açıklamalar ve ihtilaflar söz konusudur. Burada ayetten maksat, câriyenin kendi kendini evlendirmemesi ve velisinin evlendirmesi gerekmesi açısından tıpkı hür kadın gibi olduğunun vurgulanmasıdır. Hatta denebilir ki, câriye evlenme açısından velisinin izninin alınmasına hür kadından daha çok muhtaçtır. Buradan ortaya çıkıyor ki, câriyenin evlenmesi için efendisinin rızasının alınmasından sonra -varsa- neseb yönünden velisinin, -yoksa- efendisinin ya da hâkimin o akdi yapması şarttır.

"Mehirlerini de normal miktarda verin," Yani, onlar için kararlaştırdığınız mehirlerini kendilerine verin. Mehir kadının kocası üzerinde hakkıdır.

---

29. Âl-i İmrân, 3/195.
30. Tevbe, 9/71.
31. Tevbe, 9/67.

Evlenen kadın câriye ise mehir efendisinin değil bizzat câriyenin kendisinindir. İmam Mâlik'in görüşü böyledir. Ancak fıkıh bilginlerinin ekserisi bu konuda Mâlik'e muhalefet etmişler ve ayeti te'vil etmişlerdir. Onlara göre, *"âtûhunne"* ifadesinin başında "sahipleri" anlamına bir "muzaf", (tamlayan) vardır. Buna göre mana *"Mehirlerini sahiplerine verin."* şeklinde olur. Veya yukarıdaki ayette, *"sahiplerinin izni ile"* kaydı burası için de geçerlidir. Buna göre mana *"Mehirlerini sahiplerine verin"* şeklinde olur. Fıkıh bilginlerinin bu yaklaşımı câriyelerin ellerindeki mehirlerin sahiplerinin hakkı olduğu değerlendirmesine dayanmaktadır. Çünkü -onlara göre- bu mehir câriyelerin efendilerinin kendilerinden yararlanma haklarına bedeldir. Buna karşılık mehrin câriyenin hakkı olduğunu söyleyen bilginler kölelerin kendi nefislerine malik olmadıklarını, mülklerinin efendilerinin olduğu prensibini reddetmiyorlar. Onların bu konudaki yaklaşımları ise mehrin kadının hakkı olduğu, kadının aldığı bedelle durumunu düzelteceği ve bunun kocasının kendi nefsi üzerinde yöneticiliği mukabilinde olduğu şeklindedir. Câriyesini evlendiren efendisi, mülkiyet hakkı dolayısı ile mehri onun elinden almak isterse bunu yapabilir. Eğer durumunu düzeltmesi için mehrini elinden almayıp kendisine bırakmak isterse bu daha iyi ve daha mükemmeldir. Şöyle de denebilir: Yüce Allah'ın, evli câriyelerin mehirlerine malik olmaları gibi kölelerin muayyen bazı şeylere malik olmalarına izin verdiği bilindiğine göre, bu hakkı kendi görüşüne veya kendi koyduğu fıkıh kaidesine dayanarak kim engelleyebilir? Kölenin efendisi Rabbi'nin hükmüne boyun eğmekle birlikte muhayyerdir. Dilerse câriyesini -hatta ayetin deyimi ile fetâtını- mali bir karşılık almadan evlendirebilir ve böylece fıkıh bilginlerinin kendisine tanıdığı, "câriyesinin zürriyetine malik olmak"la yetinebilir. Dilerse câriyesinin kocasından malî bir bedel isteyebilir. Bu konuda benim fikrim budur.

Yüce Allah'ın ***"bi'l-ma'rûf"*** ifadesine gelelim. Bazı müfessirler bu kelimeyi *"îtâi'l-ucûr"* kelimesine bağlamışlar, bazıları ise hem buna, hem de *"fenkihûhunne"* kelimesine bağlamışlardır. ***"Ma'rûf"***'tan maksat güzel muamele, mehr-i misil ve sahibinin izni gibi konularda sizin aranızda belli olan ve bilinen hususlar demektir. Üstad Muhammed Abduh şöyle dedi: Mehrin ma'rûf'a göre verilmesi demek, bunun insanlar arasında örf ve âdet ne ise ona göre verilmesi demektir.

Yüce Allah, hür kadınların mehirlerinden bahsederken *"farîza"* kelimesini kulanırken, burada câriyelerin mehrinden söz ederken aynı kelimeyi

kullanmıyor. Çünkü câriye evliliğinde yük daha hafif, durum daha kolaydır. Câriyelerin mehirleri konusunda kolaylık sağlamak öteden beri halk arasında bilinen hususlardandır. Câriyelerin herhangi bir mala malik olamamalarına rağmen mehirlerinin kendilerine verilmesinde anlaşılamayacak hiçbir nokta yoktur. Çünkü köle, herhangi bir bedele malik olmasa da onu elde edebilir.

Ebû Bekir er-Râzî, bazı Malikî imamlarından -veya İmam Mâlik'in ashabından- şöyle dediklerini nakleder: Bir efendi, câriyesini evlendirdiği zaman kocasına câriyesi üzerinde bir tür vilayet (hâkimiyet) tanımış olur. Ve efendi, tanımış olduğu hâkimiyette câriyesinin kocasına ortak da olmaz. Câriyenin kocasından alacağı meblağ efendinin onun üzerindeki vilayet hakkını iskat etmesi mukabilidir. Şu halde, efendinin mehirden herhangi bir hakkı olamaz, tam tersine mehir sadece câriyeye aittir. Sahih olan görüş budur.

Yüce Allah'ın, ***"İffetli yaşamaları, zina etmemeleri ve gizli dost da tutmamaları şartı ile"*** ifadesi, *"Nikâhlayıp alın"* ifadesini veya *"Mehirlerini verin"* fiillerini kayıtlamaktadır. Birinci ihtimale göre, ayette geçen *"muhsanât"* kelimesinden maksat *"iffetli kadınlar"* demek olur. İkinci ihtimale göre *"muhsanât"* tan maksat ise *evli kadınlar* demek olur. Buna göre ayetin manası, fuhuş yapmak için açıktan açığa kiralanmış oldukları halde değil, sizinle evli oldukları halde mehirlerini verin. Açıktan açığa fuhuş yapmak için kiralanırlarsa *"müsâfihât"* (zâni) olmuş olurlar. Gizliden gizliye fuhuş yapmak için kiralanırlarsa o zaman da *"müttahizâtu ahdân"*, dost tutmuş olurlar.

Ayette geçen ***"ahdân"*** *"hıdn"* kelimesinin çoğuludur. Arapçada, *"hıdn"* dost ve arkadaş demektir. Erkek arkadaşa da hıdn denir, kadın arkadaşa da.

Câhiliye döneminde zina iki çeşitti: Gizli zina, alenî zina. Herkesle yapılan zina, bir tek kişi ile yapılan zina. Gizli ve özel bir kişi ile yapılan zina çeşidinde kadının gizli bir dostu olur ve onunla gizliden gizliye zina ederdi. Bu çeşit zinada kadın kendini herkese peşkeş çekmezdi. *"Sifah"* ise, -İbn Abbas'ın dediği gibi- açıktan açığa herkesle yapılan zinanın adı idi. Bunun bir diğer adı da *"bigâ"* idi. Açıktan açığa zina edenler câriyelerin içinden çıkardı. Bunlar, evleri belli olsun diye evlerinin damlarına kırmızı bez parçası asarlardı.

İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre cahiliye dönemi insanları açıktan açığa yapılan zinayı yasak ederlerdi ve bunun alçaklık, âdîlik olduğunu söylerlerdi. Ama gizli yapılan zinayı yasak etmezler, bunun bir sakıncasının olmadığını söylerlerdi. Her iki çeşit zinayı haram kılmak için *"Kötülüklerin*

açığına da gizlisine de yaklaşmayın."[32] buyurulmuştur. Câhiliye halkının alenî zinâyı haram kılmalarından maksat onu çirkin görmeleri ve bu fiili yapanları alçak kabul etmeleridir.

Bu iki çeşit zinanın ikisi de günümüzde bilinmektedir. Ve Frenk Ülkeleri ile -Mısır gibi, Âsitâne (İstanbul) gibi ve Hind yarımadasının bazı ülkeleri gibi- Frenk medeniyetinin kötü yönlerini taklid eden ülkelerde yaygındır. Mısır halkı, *"hıdn"*a, *"refîka"* derler, Türkler ise, *"refîka"* sözcüğünü *"eş, karı"* anlamına kullanırlar. Rusya'daki Tatarlar da Türkler gibi, *"eş"*e *"refîka"* derler. Onun için halkın bu isimlendirmedeki örf ve âdetine dikkat etmek gerekir. İşaret ettiğimiz Frenkler ve Frenk taklitçileri arasında, -tıpkı câhiliye dönemi insanları gibi- gizli zinayı güzel gören ve kabul edenler, buna karşılık alenî olanı çirkin görüp bazen de yasak edenler vardır. Hatta bunların arasında câhiliye dönemindekilerden daha beter kimseler de vardır. Çünkü bu tipler, fuhşiyatın gizlisini de açığını da mubah görmektedirler. Fakat bunların arasında İslâm'a mensup olanlar, sözle olmasa bile fiilen bu çirkin hareketi mubah görmektedirler. Bu tipleri, kendi "câhiliye" kuruntuları aldatmış ve kafalarında, -fuhşiyâtı ve münker fiilleri mubah görmekle birlikte- hâlâ bir nebze olsun din üzere oldukları zannını uyandırmıştır. Bundan dolayı, o tipler Yüce Allah'tan korkmadan ve hayâ etmeden, gönüllerinden herhangi bir kınama ve azarlama sesi duymaksızın, bu çirkin fiilleri -helâl olduklarını söylemeseler de- işlemeye devam etmektedirler. Bir keresinde idarecilerden birisi bazı işlemler hakkında "bunlar faizli işlemlerden değildir." diyerek bazı fıkıh bilginlerini kınamış ve "Ben faiz yerim, bunu çirkin görmem, ancak ben Müslüman'ım bundan dolayı faizin helâl olduğunu söylemem." demişti. Sanki İslâm, ahlâksızlıkları ve çirkin fiileri haram kıldığını insanlara nasıl itiraf edeceklerini öğretmek için gelmiş, sanki bu çirkin söz ve fiilleri itiraf etmek yetermiş ve bunlardan kaçınmak gerekmezmiş gibi! Sanki İslâm farzları farz kılarken, müstehabları müstehab kılarken, bunları yerine getirmeleri gerekmiyormuş gibi! Ancak bu sapıklar bilmiyorlar ki, gayrı müslimler de İslâm'ın bu haram kılınan şeyleri haram kıldığını, şu vacibleri vacib kıldığını söylemektedirler. Ancak bu itirafla, gayrı müslimlerin nefisleri ve durumları düzelmekte ve onlar Yüce Allah'ın hoşnutluğuna ve sevabına mı ermekteler?

Kısaca söylemek gerekirse, Yüce Allah câriyelerin nikâhında tıpkı hür kadınların nikâhlarında olduğu gibi karı-koca için ihsân'ı ve nefislerin iffetle kemale erdirilmesini farz kıldı. Ancak iki yerde ifade birbirinden farklı

---

32. En'âm, 6/151.

geldi. Yüce Allah, hür kadınların nikâhından söz ederken *"muhsınîne gayra müsâfıhîne" (iffetli olmak ve zina etmemek)* ifadesini kullandı. Çünkü genelde hür kadınlar ve özel olarak bâkire kızlar zinaya erkeğe nazaran daha uzaktırlar. Erkekler, iffet zedelenmesine daha fazla maruz ve şehvetin isteklerine daha çok boyun eğme tehlikesi ile yüz yüze olduklarından ve bununla birlikte kadınları talep edip, onların koruyucusu olmalarından dolayı, iffetli olmak ve zina etmemek kaydı -daha önce geçtiği üzere- öncelikle ve bizzat erkekler için getirildi.

Buna karşılık zina, cahiliye döneminde câriyelerde daha yaygındı. Cahiliye dönemi insanları, yapacakları fuhuştan para kazanmak için câriyeleri satın alıyorlardı. Hatta münafıkların başı Abdullah b. Übeyy, İslâm'a girmelerinin ardından onları zina yapmaya zorluyordu. Netice olarak bu konuda, *"Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde edeceksiniz diye, iffetli kalmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın."*[33] ayet-i kerimesi indi. İşte câriyeler, hor görüldükleri ve nefisleri zayıf olduğu için zinaya maruz kaldıklarından, bir kucaktan diğer kucağa düşme tehlikesi ile yüz yüze olduklarından, ruhlarında sadece bir erkekle birlikte yaşama duygusu yer etmemiştir. Fıtratın gereği olan aile hayatı içinde ruhlarını huzura kavuşturacak haklarla kendini onlara karşı yükümlü gören bir kocayla birlikte yaşama duygusu yerleşmemiştir. İşte câriyeler böyle oldukları için, onları konu alan ayette, iffetli olmak ve zina etmemek kaydı bu kez onlar için getirildi. Ve ayette, bir câriye ile evlenmek isteyen erkeğe o câriyenin iffetli, kendisini gizli ve açık zinadan korunmuş olup olmadığını araştırması şart kılındı.

"Muhsana" lafzını dil bilginlerinden rivayet olunduğu gibi hem ism-i fâil hem de ism-i mef'ûl olarak kabul edersek ayetin manası şöyle olur diyebiliriz. "Hem sizin hem de kendilerinin iffetlerini korumaları, her isteyene kendilerini teslim ederek zina etmemeleri, dost ve ahbap -veya Mısırlıların dedikleri gibi refik- tutmamaları, her birinin sadece bir erkeğe ait olmaları şartıyla câriyeleri nikâhlayıp alın."

Zina Konusunda Had Cezası (Recm Meselesi)

Bundan sonra Yüce Allah devamla şöyle buyuruyor: ***"Evlendikten sonra bir fuhuş yaparlarsa onlara hür kadınların cezasının yarısı (uygulanır)."*** Yani câriyeler evlenip muhsana olduktan sonra o çirkin fiili yani zinayı işlerlerse, onlara hür kadınların zina fiillerinin cezasının yarısını uygulayın.

33. Nûr, 24/33.

Hür kadınların zina cezalarını Yüce Allah şöyle beyan buyuruyor: *"Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun."*[34] Evli olan câriye zina ettiği takdirde elli sopa ile cezalandırılır. Ama hür kadına yüz sopa vurulur. Bunun hikmeti az önce geçmişti. Orada denilmişti ki, hür kadın câriyeye oranla zinaya tahrik eden nedenlerden daha uzaktır. Câriye ise zina yapmaya maruzdur, bu fiile karşı direnme noktasında zayıftır. İşte Yüce Allah, onun zayıflığından dolayı kendisine merhamet etmiş ve cezasını hafifletmiştir.

Bu ayette sözü edilen ***"ceza"***, bütün müfessirlerin söyledikleri gibi "Kur'ân'ın bazı ayetleri bazılarını tefsir eder." kuralı uyarınca sopayı konu alan Nûr Sûresi'nin ilgili ayetinde belirtilen ***"had"*** ise, o zaman bu iki ayetin zahirine bakarak deriz ki, câriyeye ancak *"muhsana/evli"* olduğu takdirde zina cezası uygulanır. Zinayı yapan hür kadınsa Nûr Sûresi'nin ayetinin zahirine göre hür kadına yüz sopa vurulur. İster *"muhsana"* olsun, ister dul olsun ve dul kadın ister bâkire olsun isterse böyle olmasın fark etmez. Çünkü ayetin ifadesi mutlaktır. Eğer Hz. Peygamber'in Sünnet'i olmasaydı, birisi çıkıp tefsirini yaptığımız ayetin *"muhsana"*yı zina eden hür kadın şeklinde tahsis (kapsamını daraltma) ettiğini söylerdi. Buna gerekçe olarak da, muhsana olan câriyelerle muhsana olan hür kadınların aynı ayette birbirlerine mukabil olarak zikredildiğini gösterirdi. Daha önce, bu Sûre'nin 24. ayeti olan *"ve'l-muhsanâtu mi'nen'nisâi"* ayetinin tefsirinde onların, *"muhsanât"*ı *"hür evli kadınlar"* şeklinde tefsir ettikleri geçmişti. Fakat onlar, Sünnet'te yer alan ifadeler nedeniyle bu ayette geçen *"muhsanât"*ı, *"evli olmayan hür kadınlar"* şeklinde tefsir ettiler. Bunu *"muhsana"*nın "câriyeler" anlamına gelen *"imâ"* kelimesine mukabil zikredilmesinden çıkardılar. Ancak bu görüş doğru değildir. Çünkü o kelime mutlak değil, muhsana olan câriyeler mukabilinde söylenmiştir.

Öte yandan burada *"muhsanât"*ı, bir başka kayıtla daha kayıtlamışlardır. O kayıt, câriyelerin bâkire olmalarıdır. Çünkü onlar, evlenen kadını "evlenme yolu ile muhsana" sayıyorlar, isterse o kadın daha sonra kocasından boşanmış ya da kocası öldüğü için dul kalmış olsun... Oysa vasıf, onların bu dediklerini ifade etmiyor. Çünkü evlenme yoluyla muhsana olan kadın, hâlihazırda iffetini ve namusunu koruyan bir kocası olan kadındır. Kocası kendisinden ayrılmışsa artık bu kadına evlilik yoluyla muhsana denmez, tıpkı, evli kadın denemeyeceği gibi. Ve tıpkı seferinden dönen yolcuya, yolcu denemeyeceği, iyileşen bir hastaya hasta denilemeyeceği gibi.

---

34. Nûr, 24/2.

Bu ayette geçen *"muhsanât"*ı *"bâkire kadınlar"* diye anlayan bazıları, bu görüşlerine gerekçe olarak "bekâret"in onları koruduğu düşüncesini ileri sürmüşlerdir. Yemin ederim ki, bekâret iyi korunan bir kaledir. Ki kalenin sahibi -fıtratı bozulmamış, hayâ perdesi yırtılmamış ve erkeklerle tecrübe yaşamamış bir kişi olarak- hakkını almadan kalesini yıkmaya kalkışmaz. O bekâret kalesinin hakkı ise yerini evlilik kalesinin almasıdır. Peki, bu iki kaleden ikisini de yitirmiş olan dul kadına neden bu iki cezanın en ağırı reva görülüyor ve recm (taşlanarak öldürme) cezasına çarptırılıyor? Bu cezayı ona reva görürlerken geçmiş evliliğini kendisi için korunmuş bir kale mi kabul ediyorlar? Yaşadığı evlilik, kadın için bekâret kalesinin izale edilmesinden ve onu erkeklerle yaşamaya alıştırmaktan başka bir şey değildir. O halde fıtrat nizamına uygun olanı, zina yapan dul kadının cezasının evli kadının cezasından daha hafif olmasıdır. Aynı şekilde, dul kadının cezası bâkirenin cezasından da hafif olmalıdır veya en çok bâkire kadar olmalıdır. Duyduğuma göre, Yemen'de bazı bedevîler, bâkire de evli kadın da zina ettiğinde onlara öldürme cezası veriyorlar, dul kadına ise ne ölüm ne de sopa cezası uygulamıyorlarmış. Çünkü dul kadını -şer'an olmasa da- doğal olarak mazur kabul ediyorlarmış.

Sünnet'e gelince, rivayete göre Yahudiler aralarından zina eden bir kadınla bir erkek hakkında Rasûlullah'a (s) gelerek O'nun hakemliğine başvururlar. Peygamber (s) de her ikisinin recmedilmesi hükmünü verir. Bu hadis, Peygamberimiz'in (s) bu hükmünü Tevrat'a göre verdiği noktasında gayet açıktır. Âlimler, hükmün sebebi ne olursa olsun, verdiği hükmünde Peygamber'e (s) uymak gerekir, çünkü o (s), hak ne ise ancak ona göre hükmeder derler. Bu sonucu çıkarmalarının sebebi, muhsan olmak için -şart koşan bilginlerin aksine- Müslüman olmanın şart olmamasıdır.

İbn Abbas'tan rivayet olunuyor: Recm Allah'ın kitabındadır. Onu ancak gerçek dalgıç olanlar bulup çıkarabilirler. Bu ayet, *"Ey Ehl-i Kitab! Rasûlümüz size Kitap'tan gizlemekte olduğunuz birçok şeyi açıklamak üzere geldi."*[35] ayetidir. İbn Abbas, bu sözüyle Peygamberimizin (s) verdiği recm hükmünün onlara bayan ettiği ve hükmettiği hususlardan olduğunu ve dolayısı ile bu hükmün bizim için de düzenlenmiş olduğunu anlatmak istiyor. Ayetin sonu, *"Birçok (kusurunuzu) da affediyor."* şeklindedir. Yani, Kitab'tan gizlediğiniz birçok kusurunuzu da affediyor demektir. Bunun ardından Yüce Allah Kur'ân'dan ve ona tâbi olmanın vücûbundan söz ediyor. Ebû

---

35. Mâide, 5/ 15.

Davûd, İbn Abbas'ın "Recm ayeti, Nûr Sûresi'nde celd/sopa hükmünü getiren ayetten sonra inmiştir, sonra bu ayet, 'lafız olarak' neshedilmiş, ancak hükmü geçerliliğini korumaktadır." dediğini rivayet eder.[36] Hz. Ömer'in, bu konuda "Kadın-erkek, zina ettikleri zaman aleyhlerine delil olduğunda veya kadın -bu zinadan- hamile bulunduğunda ya da taraflar fiillerini itiraf ettiklerinde, bunlara recm cezası uygulamak, Yüce Allah'ın Kitab'ın da yazılı bir haktır." dediği de rivayetler arasındadır.[37] Peygamberimiz (s) Mâiz el-Eslemî ile el-Amidiye'nin zina ettiklerini itiraf etmelerinin ardından recmedilmelerini emretmiştir. Ancak kadının cezasını doğumunu yapıncaya ve çocuğunu emzirip sütten kesinceye kadar ertelemiştir.[38] Ebû Hüreyre kanalı ile yapılan rivayetlerde[39], Hz. Muhammed, bir erkek hizmetçinin, işvereninin hanımı ile zina ettiği için hizmetçiye sopa vurduğu, kadına ise recm cezası uyğuladığı yer almaktadır.[40]

Ebû İshâk eş-Şeybânî anlatıyor: İbn Ebî Evfâ'ya "Peygamber, (s) recm cezası uyguladı mı?" diye sordum. Bana evet dedi. Ona, "Nûr Sûresi'nin nazil olmasından önce mi, yoksa sonra mı?" diye sordum. Bana, "Bilmiyorum." dedi.[41] Bu sorunun ve cevabın zahirine bakılırsa, soruyu soran şunu öğrenmek istiyor. Acaba sopa cezası, *Tevrât*'ın hükmü gereği yapılması ihtimal dâhilinde olan bir uygulama olarak recm cezasını yürürlükten mi kaldırmakta yoksa recm cezası sopa vurma cezasının genelliğini mi daraltmaktadır (tahsis). Eğer ortada tahsis varsa, o zaman sopa cezası evlenme yolu ile muhsan olmamış kadın ve erkeklere mahsus bir zina cezası olarak recm cezasının genelliğini tahsis etmiş olur.

Buhârî, Şa'bî'den Hz. Ali'nin bir uygulamasını rivayet ediyor. Buna göre, Hz. Ali zinâ eden bir kadına perşembe günü sopa cezası vermiş, cuma günü ise aynı kadına recm cezası uygulamış ve "O'na Allah'ın Kitab'ına göre sopa

36. Ebû Davûd, *Hudûd*, 23.

37. Buhârî, *Hudûd*, 30; Müslim, *Hudûd*, 15.

38. Ebû Dâvûd, *Hudûd*, 24, 25.

39. Buhârî, *Hudûd*, 30,38, *Ahkâm*, 39; Müslim, *Hudûd*, 25; Ebû Dâvûd, *Hudûd*, 25.

40 "Recm" konusuyla ilgili aktarılan rivayetler mütevatir bir yakînilik ifade etmediği gibi, rivayetlerdeki Rasûlullah'ın uygulamaları hakkında da zaman ve siyak-sibak sorunları vardır. Rasûlullah'ın içkinin kesin olarak yasaklanması öncesi uygulamaları veya Rıza'nın belirttiği gibi Ehl-i Kitab'a Tevrat hükmünü hatırlatması gibi konular zaman ve mekanla kayıtlı uygulamalar olabilir. Bu rivayetlerde aktarılanlar gerçekse, konuyla ilgili Kur'an'ın inzal olan hükümleriyle (yani yüz celde hükmüyle) nesh olmuştur. İbn Abbas'tan nakledilen ve "recm ayetinin lafzının nesh olduğu hükmünün baki kaldığı" tarzındaki rivayet ise Kur'an bütünlüğü ve Şeriat'a olan inancımız açısından da çelişik ve şazz bir ifadedir. (Yayıncı)

41. Buhârî, *Hudûd*, 21; Müslim, *Hudûd*, 29.

cezası verdim, Peygamber'in (s) Süneti'ne göre de recmettim." demiştir.[42] Bu rivayet gösteriyor ki Hz. Ali, recm cezasının Allah'ın Kitabı'nda indirilmiş bir vahiy olarak yer almadığı gibi Kitab'ın da buna delalet etmediği görüşündedir. Dul bir kadının recmedileceğine dair sarih bir hadis gördüğümü hatırlamıyorum.

Eğer Yüce Allah ömür verirse ileride Nûr Sûresi'ne geldiğimizde ilgili ayetin tefsirini yaparken bu konuya ait bütün rivayetleri inceleyip her yönüyle ele alacağım.

Rivayetlerde varid olduğuna göre muhsan olmayan ve zina eden câriyeye sopa cezası uygulanır. Ancak bu cezayı ona efendisi uygular. Uygulanacak cezanın niteliği ise bazılarına göre had'dir (şer'î ceza), bazılarına göre ise, ta'zirdir. Gerek had, gerek ta'zir olsun vurulacak sopa sayısı yüz sopadır veya daha azdır. Bu konuda birçok görüş ve bakış açısı mevcuttur.

Erkek kölelere gelince onların hükmü ayet-i kerimeden *"delâletü'n-nass"*[43] vasıtasıyla anlaşılmaktadır. Buna göre, erkek kölelere de -aynı şartlar altında- câriyelere uygulanan ceza uygulanır. Bazılarına göre erkek köleler tıpkı hür erkekler gibidirler.

Yüce Allah daha sonra şöyle buyurdu: "***Bu (câriye ile evlenme izni), içinizden günaha düşmekten korkanlar içindir.***" Buradaki "***günaha düşmek***" yani "***anet***" kelimesinin anlamı, meşakkat, güçlük ve fesat demektir. Bazılarına göre *"anet"* kelimesinin aslı *"sargıya alındıktan sonra kemiğin kırılması"* demektir. Bu açıklamaların ışığında ayetin manasına geri dönersek, -hür kadınlarla evlenmede acze düştüğünüzde- câriyelerle evlenme konusunda size verilen izin, iffete uyma, fıtratın sesine direnme nedeniyle nefsine zarar ve fesat geleceğinden korkan kimseler içindir. Bu onlara caizdir. Çünkü -uzun bir süre olduğu takdirde- hayatın bu en güçlü ve en köklü sesine karşı direnme, insanı sinir hastalıklarına veya başka hastalıklara sürükler. Cumhuru oluşturan bilginlere göre, *"anet"* ten maksat bizzat kendisi değil, ortaya çıkardığı sonuçtur. O sonuç, *"ism"* yani; zina fiilini işlemek suretiyle günaha girmektir. Bazı bilginlere göre, -dil açısından- ism'e (günah), *"anet"* denir.

---

42. Buhârî, *Hudûd*, 21. ("O'na Allah'ın Kitabı'nı göre sopa cezası verdim." ifadesi Buhârî'de mevcut değildir. -Çev.-)

43. Delâletü'n-nass, Nass'ın ibaresiyle önce bir hükme delalet etmesi, sonra bu hükmün diğer bir olaya da tamamen tatbik edilmesi durumudur. Meselâ, anaya babaya *"öf"*demek haramdır. Nass, bu hükme ibaresiyle delalet ediyor. Onlara *"öf"* demek haram olursa, sövmek, dövmek gibi daha ağır davranışlar haydi haydi haram olur. (M. Ebû Zehra, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, s.143. Türkçesi, Abdulkadir Şener.-Çev.-)

Biz de deriz ki, Arap dilinde aslı itibarı ile *"ism"* dendiğinde, bundan Şer'î ma'siyet anlaşılmaz. Tam tersine, *"ism"*, zarar demektir. Böylece, *"ism"* kelimesi, *"anet"* anlamana yakın bir kelime olmuş olur. Ancak, zararın şiddeti açısından, *"anet"* daha ağır basar. Nitekim İbn Abbas'a atfedilerek yapılan şu rivayet bizim dediklerimizi destekler. Bu rivayete göre, Nâfi' b. el- Ezrak, İbn Abbas'a *"anet"* kelimesinin manasını sorar. İbn Abbas, *"anet"*, *"ism"* demektir diye cevap verir. Bunun üzerine Nâfi', "Arap'lar bu kelimeyi bilirler mi?" diye sorunca, İbn Abbas, "Evet" diye cevaplar. Sözüne devamla, "şâirin şu beytini duymadın mı, içinde *"anet"* geçiyor." der ve şu beyti okur:

رأيتك تبتغي عنتي وتسعى مع الساعي علي بغير ذحل

"Görüyorum ki, istiyorsun 'anet'imi, çabalıyorsun şerre,
Oluyorsun birlik, geliyorsun üstüme öfkeyle ve kinle!"

"Sabretmeniz ise sizin için daha hayırlıdır." Yani iffetinizle birlikte sabredip câriye ile evlenmekten kendinizi alıkoymanız, -câiz bile olsa- sizin için onları nikâhlamaktan daha hayırlıdır. Çünkü böylece kendinize gelebilecek bir zararı savuşturmuş olursunuz. Zira câriye ile yapılacak evlilikte hakirlik, değersizlik ve aşağılık gibi bir takım sakat taraflar ve kusurlar vardır. Bir de, bu sakıncaların ortaya çıkaracağı amellerde fesat ve bunun o câriyelerden kalıtım yoluyla çocuklarına geçmesi, ardından da onların bir efendiden bir başka efendinin eline geçme tehlikesi ile yüz yüze olmaları sakıncası vardır. Bir erkeği düşünelim. Filanca faziletli ve edebli adamın kızının kocası olmak ağrına gitmezken, filanca alçak veya fasık kimsenin câriyesinin kocası olmak ağır gelir. Bugün faziletli ve iyi bir insanın câriyesi, yarın öbür gün fâsık birisinin câriyesi olabilir. Hz. Ömer'in şöyle dediği rivayet olunur. "Erkek köle, hür bir kadınla evlenirse kendi yarısını azad etmiş olur, ama hür bir erkek bir câriye ile evlenirse kendi yarısını tutsak etmiş olur." Hz. Ömer'in ağzından dökülen bu hikmetli söz, birçok kez dikkat çektiğimiz üzere evliliğin niteliğine dayalıdır. Bu nitelik, evliliğin erkek ve kadından oluşan tek bir bütün olduğu ve eşlerden her birinin bütünü meydana getiren bir elmanın yarısı olduğudur. Gerçek bu olduğu içindir ki, eşlerden her birine- kendi kişilikleri açısından tek bir fert olsalar bile- diğer eşle bir bütünü oluşturdukları için *"zevc"* denmiştir.

İbn Abbas'ın şöyle dediği rivayet olunur: Câriye ile nikâhlanan zinadan çok az uzaklaşmıştır. Şairin biri de bu konuda şöyle der:

إذا لم تكن في منزل المرء حرة تدبره ضاعت مصالح داره

"Evinde yoksa hür bir kadın çekip çeviren
Yandın dostum, zarardasın kaçtı tren."

Üstad Abduh, bu ayeti şöyle tefsir etti: Sabretmeniz ise sizin için daha hayırlıdır. Çünkü böyle yaparsanız iradeniz eğitilmiş olur, iffet melekesi kazanırsınız, aklınızı heva ve hevesinize hakim kılmış olursunuz. Neslinizden gelen çocuğunuzu köleliğe maruz bırakmamış olursunuz. Sonra çocuk anneden kalıtım yolüyla ahlak bozukluğu almamış olur. Çünkü câriye, eşya ve hayvan mesabesindedir. Câriye, sürekli olarak zillet ve hakirlik duygusu içindedir. Dolayısı ile kendisinden dünyaya gelen çocuk, annenin bu aşağı ve bayağı duygularını ve hislerini kalıtım yoluyla alır. Bu ayetle ilgili olarak Üstad Abduh'tan bu değerlendirmeden ve yukarıda geçen ifadelerden başka aklımda kalan herhangi bir açıklama yoktur.

Bütün bu saydığımız sakıncalar, câriye nikâhlamaktan kaynaklandığına ve câriye nikâhlamak ancak hür bir kadınla nikâhlanmaktan acziyete düşüldüğünde helal olduğuna göre mut'a nikâhı nasıl olur da caiz olur?

"***Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.***" Sabredip câriye ile nikâhlanmayan kimseye bağışlayıcıdır ve onu esirgeyicidir. Nitekim müfessirler bu ayeti bu şekilde tefsir etmişlerdir. Müfessirler derler ki, Yüce Allah câriye ile nikâhlanmayı -insanları kaçındırmak istemiştir. Ayet sonlarındaki Yüce Allah'ın bu ve benzer isimlerinin kapsamları, bitiştikleri anlamla daraltılamayacak kadar geniştir. Bu ayette birçok konu zikredilmiştir. Bunlar, insanın hür kadınla evlenmeye gücünün yetmemesi, mü'min câriyeleri hakir görme, onlarla nikâhlanmaktan söz ederken haklarında ileri geri konuşma; sonra onlarla güzellikle geçinmeye tahammül etmeme ve haklarında kötü niyet besleme gibi insanın ayağının sürçme ve küçük günah işleme ihtimalinin bulunduğu gibi konulardır. İnsanın yukarıda sayılan yanlış hareketleri yapma tehlikesi ile yüz yüze gelme ihtimali bulunduğundan ve bunların bir kısmından kaçınmak da bayağı zor olduğundan Allah Teâlâ -bu konudaki şer'î prensipleri beyan ettikten sonra- mağfiretinden ve rahmetinden söz etti. Böylece bu fiillerden kaçınmamız mümkün olmayanlardan dolayı bizi hesaba çekmeyeceği vurgulamış oldu.

يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ
وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿26﴾ وَاللّٰهُ يُرِيدُ أَن يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ
الشَّهَوَاتِ أَن تَمِيلُوا مَيْلاً عَظِيمًا ﴿27﴾ يُرِيدُ اللّٰهُ أَن يُخَفِّفَ عَنكُمْ وَخُلِقَ
الْإِنسَانُ ضَعِيفًا ﴿28﴾

26- Allah size (bilmediklerinizi) açıklamak ve sizi, sizden öncekilerin yollarına iletmek ve tevbenizi kabul etmek istiyor. Allah hakkıyla bilicidir, yegâne hikmet sahibidir.

27- Allah sizin tevbenizi kabul etmek ister, şehvetlerine uyanlar ise büsbütün yoldan çıkmanızı isterler.

28- Allah sizden (ağır yükümlülükleri) hafifletmek ister, çünkü insan zayıf yaratılmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'in, şer'î hükümleri önce beyan etmek, sonra o hükümlerin sebeplerini belirtip hükmünü açıklamak gibi bir metodu vardır. İşte bu ayetler daha önce geçen *"nikâh ahkâmı"*nın sebeplerini açıklamaktadır.

Üstad Abduh der ki: *"Allah size açıklamak istiyor..."* ifadesi isti'nâf-i beyânîdir.[44] Burada birisi, âdeta şu mealde bir dizi soru sormaktadır: "Bu hükümlerin hikmeti ve bizim için faydası nedir? Allah Teâlâ geçmiş peygamberlerin ümmetlerini de bu gibi mükellefiyetlerle veya benzerleriyle yükümlü kılıp, onlara da bazı kadınlarla evlenmeyi yasak edip bazıları ile evlenmelerine izin vermiş midir? Yüce Allah'ın bize bazı emirler ve yasaklar getirmesi bizim için bir kolaylık mıdır, yoksa zora sokmak mıdır?" İşte yukarıdaki ayetler bu soruların cevaplarını açıklamak için gelmektedir. Ki bu sorular, sözünü ettiğimiz hükümlerin öğrenilmesi ardından akla gelebilecek ve sorulabilecek sorulardır.

"Li yübeyyine" ifadesi, *"en yübeyyine"* manasındadır. Buradaki *"lâm"* Kûfe Ekolü'nün dediği gibi masdariyet manasına gelen *"en"* manasında nasbedici lâmdır.

---

44. Mukadder bir soruya cevap teşkil eden cümlelere *"isti'nâf-i beyânî"* denilir. (Çev.)

Ben de derim ki: Bizim tefsirini yaptığımız ayette Basra Ekolü , *"irade"*nin bağlandığı kelimenin mahzuf olduğunu söyleyip, *"lâm"*ın "ta'lil/sebep bildirme" veya "âkıbet lâmı", "âkıbet bildirme lâmı" olduğunu ifade ediyorlar. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Allah Tealâ, bu helal kılmayı ve haram kılmayı, onlarda var olan çıkarınızı ve fıtratınızın temelini beyan etmek için istiyor. Basra Ekolü'nun bu *"lâm"* la iligili başka görüşleri de vardır.

Yukarıda okuduğumuz ayette yer alan *"li yubeyyine"* fiilinin mef'ûlü (düz tümleci) hazfedilmiştir, ifadede mevcut değildir. Tabii ki bu, amaçsız değildir, gaye; bu gizli mef'ûlü sağlığı yerinde olan, akılları bozulmamış ve yaratıldığı gibi kalmış fıtratın içinden bulup çıkarmaya yöneltmektir.

Üstad Abduh, kendileri ile nikâhlanmak haram olan kadınların bir bir sayılmasının ardından bize bunlarla evlenmenin neden haram kılındığının bazı hikmetlerini açıkladı. Biz, bu hikmetlerin geriye bırakılıp, burada açıklanmasını uygun bulduk. Böylece yapacağımız açıklamanın, cümlede mef'ûlün hazfedilmesi suretiyle okuyucunun dikkatinin çekildiği nokta için bir beyan olmasını hedefledik. Tuttuğumuz notlarda, Üstad'dan naklen bir babanın çocuğunu terbiyeye sevk eden duygusunu beyan ettik. Aslında bu şefkat, yakınlık ve akrabalık bağlarına ait diğer mertebelerle birlikte zikredilir. Biz ise sadece bu makamla ilgili olanları kısaca zikredeceğiz. Bu konudan genişlemesine bahsedilecek yer burası değildir. Onun yeri ahlâk kitaplarıdır.

İnsanlar Arası Bağlar

Yüce Allah insanlar arasında çeşit çeşit bağlar yaratmıştır. Onlar, birbirlerine bu bağlar sayesinde merhamet eder, kendilerine gelecek zararları def edip menfaatleri sağlamak için karşılıklı olarak yardımlaşırlar. Sözünü ettiğimiz bu bağların en güçlüsü, akrabalık bağı ile evlilik yoluyla meydana gelen hısımlıktır. Bu her iki bağın farklı farklı dereceleri vardır.

Akrabalık bağından başlayalım. Akrabalık bağının en güçlü olanı çocuklarla ebeveynler arasında olan şefkat ve karşılık beklemeden verme bağıdır. Bir babanın çocuğuna şefkatindeki sırrı derinlemesine araştıran kimse o babanın benliğinde fıtrî bir ses bulacaktır. Bu ses, babayı büyüyüp de kendisi gibi adam oluncaya kadar çocuğunun yetişmesine özen göstermeye sevk eden bir sestir. Baba çocuğuna, vücut organlarına nasıl bakıyorsa aynen o gözle bakar. Gelecekte ona dayanıp güvenir. Çocuğunun benliğinde babasının kendi varlık nedeni, hayatının idame ettiricisi, terbiyesinin temeli ve şerefinin bir numaralı alâmet ve işareti olduğu duygusunu bulur. Bu duygu

sayesindedir ki, çocuk babasına hürmet eder, bu merhamet ve bu cömertlik duygusudur ki, baba çocuğuna şefkat eder ve ona yardımcı olur.

Üstad Muhammed Abduh'un dedikleri bunlardan ibarettir. Annenin annelik şefkatinin babanın şefkatinden daha güçlü olduğu, merhametinin onun merhametinden daha fazla, acıma duygusunun onunkinden daha köklü olduğu kimsenin meçhulü değildir. Çünkü annenin kalbi daha kırılgan, duygusu daha incedir. Çünkü çocuk, ana karnında onun hayat kaynağı olan kanından oluşarak cenin haline gelir. Sonra ana karnındaki o cenin dünyaya geldiğinde annenin sütüyle beslenir. Ve çocuk annenin memesinden her emdiğinde onun kalbinden elde ettiği yepyeni bir duygu kazanır. Bir çocuk dünyada annesinden önce hiç kimseyi sevmez. Babasını annesinden sonra sever, ama bu sevgi annesine beslediği sevgi derecesinde olmaz. Annesine hürmetinden daha fazla babasına hürmet etse bile sevgisi anneye beslediği derecede değildir. O halde anne-baba ile çocuklar arasındaki bu büyük sevgi üzerine şehevî arzuları tatmin sevgisinin gelmesi, o sevgi ile çekişmesi ve onu bozması fıtrata karşı işlenmiş bir cinayet değil de nedir? Oysa ebeveyn ile çocuk arasındaki sevgi, insanın bu hayatta sahip olduğu en iyi ve en hayırlı bir değerdir. Evet, bu sevgiye ihanet bir cinayettir. Bundan dolayı, ayette anne ile evlenmenin haramlığı, hem ilk önce zikredilmiş, hem de bu haramlık en şiddetli biçimde vurgulanmıştır. Ayet-i kerimede anne ile evlenme haramlığını, kızlarla evlenmenin haramlığı izliyor. İnsanoğlunun fıtratına karşı cinayet işleyen bir varlık onunla oynayan ve onu bozan bir kişilik olduğu bilinmeseydi, fıtratı sağlam kalmış bir kimse annelerle ve kızlarla evlenmenin haram kılınmasından söz edilmesi karşısında hayret ederdi. Çünkü onun fıtratı kendisine işaret eder ki böyle bir evliliğe meyletmek imkânsız şeyler kabilindendir.

Erkek ve kız kardeşlere gelelim. Erkek kardeşlerle kız kardeşler arasındaki bağ, -bir tek vücudun organları olmaları açısından- anne-babalarla çocuklar arasındaki bağ gibidir. Çünkü erkek kardeşle kız kardeş aynı kökten gelmektedirler. Ve aralarında hiç bir fark olmaksızın o köke mensup olmakta birbirleriyle tamamen aynıdırlar. Öte yandan her ikisi aynı kucakta genelde aynı metoda göre yetişirler. Kız ve erkek kardeş arasındaki kardeşlik duygusu birbirine eşittir. Bu duygu, annelik ve babalık duygusundan her birinin evlatlık duygusu karşısında birbirinden farklı olmaması, birbirine eşit olması gibi bir durumdadır. Bu sebeplerden dolayı, kardeşlerden birinin diğeri ile kaynaşması eşitlik kaynaşmasıdır. Ki bir başka kaynaşma buna asla

benzemez. Çünkü insanlar arasında içinde bu tür tam bir müsavat, sevgi duyguları ve karşılıklı güven olan bir başka bağ daha yoktur.

Rivayet edilir ki, kadının biri Haccac'a karşı kocası, oğlu ve erkek kardeşi için aracılık eder. Haccac bu kişileri katletmek istemektedir. Haccac, kadının yakınlarından sadece birisi için bunu kabul eder ve kurtaracak olduğu kişiyi kendisinin seçmesini ister. Bunun üzerine kadın, erkek kardeşini kurtarmayı tercih eder. Haccac kadına bu tercihinin sebebini sorar. Kadın, anne ve babasının ölmüş olduklarını ve erkek kardeşin yerini dolduracak hiçbir kimsenin olamayacağını söyler. Kocaya ve çocuğa gelince onların benzerleri ile yerlerinin doldurulmasının mümkün olabileceğini ifade eder. Bu cevap Haccac'ın hoşuna gider ve her üçünü de affeder ve der ki kadın, şayet kocasını tercih etseydi her üçünü de katledecektim. Kısacası, kardeşler arasındaki bağ, güçlü ve fıtrî bir bağdır. Erkek ve kız kardeşler birbirlerinden yararlanma isteği duymazlar. Çünkü kardeşlik duygusu insanın ruhuna hakim olur. Hem de öyle bir hakim olur ki, -eğer fıtratı bozulmamışsa- insanın ruhunda o duygudan başka bir duyguya asla yer olmaz. Şeriat'ın hikmeti, kız kardeşle evlenmeyi haram kılmayı gerektirmiştir, ta ki fıtratı hasta olanlar, şehvetin sesini fıtratın duygusu ile değiştirme fırsatı bulamasınlar.

Halalara ve teyzelere gelince, bunlar babanın ve annenin hamurundan ve aslî maddesinden yaratılmışlardır. Peygamberimiz (s) bir hadislerinde, *"İnsanın amcası baba yarısıdır."*[45] buyurmuştur. Hadisin manası şudur: Baba ve amca, aynı hurma ağacının kökünden dallanmış, iki dal gibidirler. Nitekim bu husus daha önce, *"Yoksa Yakuba'a ölüm geldiği zaman siz orada mıydınız? O zaman (Yakub) oğullarına: Benden sonra kime kulluk edeceksiniz? demiştir. Onlar, Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhı olan tek Allah'a kulluk edeceğiz, biz ancak O'na teslim olmuşuzdur dediler."* [46] ayeti tefsir edilirken geçmişti. Görüleceği üzere Yakub'un oğulları, İsmâil'i (a) O'nun babalarından saydılar. Çünkü İsmâil (a) İshâk'ın (a) kardeşiydi. Dolayısı ile kardeş İsmâil tıpkı İshâk (a) gibi kabul edildi. Bundan dolayı, yani halalık bağının babalık bağından, teyzelik bağının da annelik bağından olması nedeniyle bilginler demişlerdir ki: Ninelerle evlenme yasaklığı, annelerle evlenmenin haramlığı içinde vardır ve ona dahildir. Fıtrat dini olan İslâm'ın güzel yanlarından birisi de, halalık ve teyzelik duygularına riayet etmesi, bu duygular yardımı ile karşılıklı yardımlaşmayı ve merhameti sağlaması ve böylesi duy-

---

45. Müslim, *Zekât*, 11; Tirmizî, *Menâkıb*, 29.
46. Bakara, 2/133.

guların üzerine şehvet duygusunu musallat kılmamasıdır. İşte bunun yolu da, halalarla ve teyzelerle evlenmeyi haram kılmaktan geçer.

Erkek kardeş ve kız kardeş kızlarına gelelim. Bir erkeğin erkek ve kız kardeş kızları kendisine göre kendi kızları mesabesindedir. Çünkü erkek ve kız kardeşleri kişinin kendi nefsi gibidir. Bozulmamış ve sağlam kalmış fıtrat sahibi kişi erkek ve kız kardeş kızları karşısında kendi ruhunda bu duyguları bulacaktır. Fıtratı hasta olan da aynı biçimde ruhunda bir duygu bulacaktır. Ancak, onun duygusu tıpkı fıtratı gibi hasta olur. İnsanın kendi kızına karşı beslediği duygunun daha güçlü olduğunu inkâr etmiyoruz. Çünkü insanın kendi kızı kendisinden bir parçadır. Kişinin kendi özeni ve görüp gözetmesi ile büyüyüp gelişir. Daha önce geçtiği üzere insanın erkek kardeşi ve kız kardeşi ile olan kaynaşması onların kızları ile ünsiyetinden daha güçlüdür.

Şimdi, halalarla teyzeler, erkek kardeş kızları ile kız kardeş kızları arasındaki farkı ele alalım. Erkek ve kız kardeş kızlarına duyulan sevgi, şefkat ve sevecenlik sevgisidir. Halalarla teyzelere duyulan sevgi ise hürmet ve saygı sevgisidir. Her iki grup, yani; hala ve teyze ile, erkek ve kız kardeş kızları, eşit biçimde şehvet mahalli olmaktan uzaktırlar. Ancak buna rağmen ayet metninde, önce halalar ve teyzeler zikredildi. Çünkü kişinin onlara olan yakınlığı, baba ve anne kanalı iledir. Bundan dolayı onların bağları erkek ve kız kardeş bağından daha yüksek ve daha şereflidir.

Buraya kadar yakın akrabalık çeşitlerini ele almış bulunmaktayız. Zaten insanlar, bu akrabalık bağları sayesinde birbirlerine merhamet etmekte, sevgi beslemekte, birbirlerini sevmekte ve birbirleriyle karşılıklı olarak yardımlaşmaktadırlar. Yüce Allah, bu bağ için gönüllerde sevgi, şefkat, sevecenlik ve hürmet duygusu yaratmış ve yakın akrabalarla evlenmeyi haram kılmıştır. Maksat, karı-kocalık şefkatini ve muhabbetini, yabancılar ve akraba olmayanlarda olduğu üzere aralarında doğal olarak kazanılan veya nesebe dayanan bağların zayıf olduğu kişilere ve amca, hala, dayı ve teyze çocukları gibi aynı sülaleden gelen akrabalardan olup uzak tabakaya mensup şahıslara kanalize etmektir. İnsanlar arasında evlilik yoluyla meydana gelen akrabalık, işte böylece yenilenir durur. Evlilik yoluyla oluşan akrabalık da, sevgi ve merhamet açısından tıpkı nesep yoluyla elde edilen akrabalık gibidir. Sonuç olarak, insanlar arasında sevgi ve merhamet çerçevesi genişler. İşte, akrabalık nedeniyle kendileriyle evlenmenin haram kılındığı kadınlar hakkında getirilen hukukî düzenlemelerin manevî hikmeti bunlardan ibarettir.

Öte yandan ben de derim ki söz konusu evlenme yasağının vücudumuzu ilgilendiren büyük ve hayatî bir hikmeti daha vardır. O da şudur: Akrabalar birbiriyle evlenirlerse bu, neslin zaafa uğramasına yol açar. Eğer akraba evliliği peş peşe gelir ve devam ederse nesle zaaf ve cılızlık sirayet eder ve nesil git gide yok olur. Akraba evliliğinin sakıncalı olduğunu gösteren iki sebep zikredebiliriz.

Birincisi, fıkıh bilginlerinin işaret ettikleri sakıncadır. Buna göre bir neslin kuvveti, karı-koca arasında var olan ve adına şehvet denilen üreme dürtüsünün gücüne bağlıdır. Bilginler derler ki, akrabalar arasında şehvet duygusu zayıf olur. Hatta bu şehvet zaafını, amca ve hala çocukları ile evlenmenin mekruhluğu için gerekçe göstermişlerdir. Bunun sebebi şudur: İşaret ettiğimiz şehvet, insanın ruhunda duyduğu bir his ve duygudur ki akraba evliliğinde ona taban tabana zıt olan bir duygu daha eşlik eder. Bu duygu, akrabalık duygusudur. Akraba evliliği yapan kimse, -daha önce açıkladığımız üzere- ya bu duyguyu yok edecektir ya da sarsıp zaafa uğratacaktır.

İkincisi, doktorların bildikleri sakıncadır. Bu sakıncayı herkes, çiftçiler arasında meşhur olan öğretici bir örnekten anlayabilir. Açıklayalım: Bir toprağa durmadan aynı tür tohum atılırsa o tohumdan oluşan ekin, her seferinde daha bir zayıflar ve sonunda da bitmez olur. Çünkü toprakta ana gıdası olan madde azalmıştır. Beslenmesine yaramayan maddeler ise çoğalmıştır ve toprakta bu iki unsur arasında bir mücadele başlamıştır, bu mücadele ise o ekinin temel gıdasının yok olması ile sonuçlanır. Ama çiftçi böyle yapmaz da bu tohumu başka bir tarlaya eker, bu tarlaya ise başka bir tohum atarsa her iki tohum da büyür ve gelişir. Hatta çiftçiler arasında kabul edilen gerçeklerden biri de şudur: Bir tarlaya aynı cins tohumun çeşitli türleri arasından her yıl farklı türden tohum atmak yararlıdır. Buğdaydan örnek verelim. Çiftçiler bir tarlaya buğday ekseler ve o buğdayın ürününden tohum alsalar ve o tohumu bu tarlaya bir kez daha ekseler çıkacak ekin zayıf, ürün ise az olur. Ama tohumu başka tür buğdaydan alsalar ve aynı tarlaya ekseler ürün daha iyi çıkar ve gelişir. İşte kadınlar da toprak örneğinde olduğu gibi tarla mesabesindedirler. Tarlaya nasıl tohum ekiliyorsa kadınlara da çocuk ekilir. İnsan grupları çeşitli cins ve türdeki tohum gibidirler. Sonuç olarak, her aşiretin ferdi başka aşiretin fertleriyle evlenmelidir. Ta ki dünyaya gelecek çocuk kuvvet bularak büyüyüp serpilsin. Çünkü çocuk ebeveyninin mizacını onların vücutlarının temel maddesini kalıtım yoluyla miras olarak alır. Aynı şekilde onların ahlâkını ve ruhî niteliklerini de tevarüs eder. Bu

vasıfların bazı noktalarında ise onlardan farklı olur. *"Kalıtım"* ve *"benzemezlik"* yaratıklara hakim olan bir kanundur. Her bir fert bu kanundan nasibini almalıdır. Ta ki insanlık sülalesi yükselsin ve insanlar birbirine yaklaşsın. Herkes birbirinden kuvvet ve yetenek kazansın. Oysa akraba arası evlilik bu kurala aykırıdır. Bütün bu açıklamalarımızdan ortaya çıkıyor ki, akraba evliliği gerek bedenî, gerekse rûhî açıdan zaralıdır, fıtrata aykırıdır, sosyal bağları zedeler, insanlığın yükselmesine engeldir.

İmam Gazzalî (ö.505/1111), eseri *İhyâ*'da insanın evleneceği kadında araması gereken özelliklerden birisinin de onun yakın akrabalardan olmaması özelliği olduğunu ifade eder. Gazzalî bunun gerekçesini "çocuk zayıf ve cılız olur." diye açıklar. Ardından da bu konu ile ilgili olarak sahih olmayan bir hadis rivayet ediyor. Fakat İbrahim el Harbî (ö.285/899) *"arîbu'l-hadîs"* te Hz. Ömer'in es-Sâib ailesine " Uzaklaşın, zayıf ve cılız yapmayın" dediğini naklediyor. Hz. Ömer demek istiyor ki doğacak çocuklarınızın zayıf, cılız ve çelimsiz olmaması için akraba olmayan kadınlarla evlenin. İmam Gazzalî ise Hz. Ömer'in bu sözünün sebebini şöyle açıklıyor: "Şehvet ancak bakarak veya dokunarak hissetme gücünden kaynaklanır. Hissetme olgusu ise ancak yeni ve alışılmadık olgu ile güçlenir. Ama sürekli görülen ve öteden beri alışılagelen şey açısından durum böyle değildir. Çünkü bu durumda insanın duygu ve hissi o nesneyi tam olarak idrak etmekten ve ondan etkilenmekten âciz kalır. Böyle bir şeyden de şehvet doğmaz." Ancak Gazzalî'nin bu yaklaşımı her olaya tam olarak uymaz bu konuda asıl kural ise bizim yukarıda söylediğimizdir.

Süt nedeniyle haramlığın hikmetine gelecek olursak; bu haramlığı biz, bu Sûre'nin 23. ayetinde *"...süt bacılarınız..."* ayetini tefsir ederken beyan etmiştik. Nesep yönünden haramlığın hikmeti üzerine az önce söylediklerimiz bu konu için ek bir açıklama değeri taşıyor. Yüce Allah'ın süt akrabalığını da ekleyerek akrabalık çerçevesini genişletmesi bize olan rahmetinin bir eseridir. Biz daha önce dedik ki, süt emen çocuğun bedeninin bir kısmı sütannenin sütünden oluşmaktadır. Ancak orada çocuğun bu yolla sütanneden -tıpkı kendi öz çocuğunda olduğu gibi- bazı özellikleri miras aldığını söylemeyi unuttuk.

Üvey kızların haramlağının hikmetinden söz ederken evlenme yoluyla haram kılınan kadınların haramlığının hikmetine de işaret etmiştik. İnsanın kayınvalidesi ile evlenmesi ise haydi haydi haram olmalıdır. Çünkü insanın eşi ruhunun yarısıdır, dahası insanın insanî yapısının temeli ve onun ta-

mamlayıcısıdır. Şu halde karısının annesi -hürmet açısından- kendi annesi mesabesindedir. Bir annenin kızının kuması olması gerçekten çok çirkindir. Zira evlilikten doğan akrabalık nesep akrabalığı gibidir. Bir erkek herhangi bir aşiretten kız aldığı zaman o aşiretin fertlerinden birisi haline gelir. Gönlünde onlara karşı yeni bir sevgi ve şefkat doğar. Böylesine güzel bir olgunun bir anne ile kızının birbirlerine arkalarını dönmelerine ve birbirlerine karşılıklı zarar vermelerine sebep haline getirilmesi olacak şey midir? Asla! Böylesi, hem evlilikten kaynaklanan akrabalığa hem de nesep akrabalığına zıttır. Ve böylesi, aşiretin bozulmasına yol açar. Maslahatı ayakta tutan fıtrata uygun olanı, kadının annesinin erkeğin annesi ve kadının başka kocadan olan kızının, erkeğin kendi neslinden gelen kızı gibi olmasıdır. Aynı şekilde fıtrata uygun olanı, insanın gelininin kendi oğlu mesabesinde olmasıdır. Kayınpederin, kendi kızına karşı beslediği şefkati gelinine de duyması gerekir. Aynı şekilde, oğul da, babasının hanımını kendi annesi yerinde görmelidir. İki kız kardeşi ve bu vasıfta olan iki kadını bir erkeğin nikâhı altında birleştirmeyi haram kılması, Yüce Allah'ın rahmeti ve hikmetinin gereği olduğuna göre... Yüce Allah, evlilik yoluyla akrabalık olgusunun bir sevgi kaynaşması olmasını, nefret ve karşılıklı zarar verme nedenlerinden birisi olmamasını amaçladığına göre... Nasıl olur da bir kadına kız kardeşinden daha yakın olan annesi veya kızı gibi birisi ile birlikte bir erkeğin nikâhı altında bir araya gelmeyi mubah kılar? Veya nasıl olur da bir çocuğun babasının hanımı ile ya da bir gelinin kayınpederi ile evlenmesine izin verir? Yüce Allah bize beyan etti ki, evliliğin hikmeti eşlerden her birinin ötekine ısınması, aralarında ve onlara nesep bağı ile bağlı olan akrabaları arasında sevgi ve şefkat bağının kurulmasıdır. Yüce Allah şöyle buyurur : *"Birbirinize ısınmanız için size kendi (cinsi)nizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peydâ etmesi de O'nun (varlığının) delillerindendir."*[47] Görüleceği üzere Allah Teâlâ, bu ayette ısınmayı ve kaynaşmayı evlilik bağı ile kayıtlarken, sevgi ve merhameti kayıtlamıyor. Çünkü sevgi ve merhamet, hem eşler arasında hem de onlara nesep bağı ile bağlı olan diğer akrabalar arasında olur. Ve bu duygu, çocukla daha da artar ve güçlenir. Nitekim biz bunu *el-Menâr* dergisinin sekizinci cildinde, "*el-Hayâtu'z-Zevciyye*" (Aile Hayatı) isimli makalelerimizde uzun uzun açıkladık.

İşte Yüce Allah'ın ***"Allah size, açıklamak istiyor"*** ayeti ile ne kastettiğine dair bize nasip etmiş olduğu fikirlerdir. Çünkü Allah Teâlâ, ayette

47. Rûm, 30/21.

"açıklamak" fiilinin tümlecini zikretmiyor. Gaye ise bizim bu zikredilmeyen tümleci, *"dinimizin fıtrat dini olması"* gerçeğine dikkatimizin çekilmesinden yararlanarak fıtrat kanunlarından araştırıp bulmamızdır. Yüce Allah işaret ettiğimiz bu fıtrat gerçeğine şöyle dikkat çekiyor: *"Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler."*[48] Bu ayet-i kerime evliliği konu olan ayetten sekiz ayet sonra gelmektedir. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ayetler vardır. Kendi nefislerinizde de öyle. Görmüyor musunuz?"*[49] Yüce Allah, bu ayetiyle bize ilim ve hikmeti öğrenmede, edep ve faziletle nefsimizi tezkiye etmede bağımsız ve müstakil olduğumuzu ifade ediyor. Bunda da şaşılacak bir taraf yoktur. Kur'ân muttakilere hidayet rehberidir. Yoksa mükellefler için vaz'edilmiş kanunlar mecmuası olmadığı gibi, donukluktan çıkamamışlar için örfî birtakım şekiller bütünü de değildir.

Kendileri ile evlenmenin haram kılındığı kadınlar hakkında yukarıdaki değerlendirmelerimi yazdıktan sora ikamet ettiğim İstanbul'da bir kitabevine gittim. Orada Şâh Veliyyullah Dihlevî lakabı ile meşhur olan Şeyh Ahmed'in (ö.1176/1762), *Huccetullahi'l-Bâliğa* isimli eserine göz attım. Bir de ne göreyim, Dihlevî kendileri ile evlenmenin haram kılındığı kadınlar hakkında şu değerlendirmelerde bulunuyor:

Dihlevî'ye göre bazı kadınlarla evlenme haramlığı bir dizi nedene dayanıyor:

a) Bu nedenlerden birisi şudur: Genel olarak insanlar hep yakınlarıyla bir arada yaşarlar, birbirleriyle yakın bir irtibat içinde bulunurlar. Bundan dolayı, aralarında tesettür zorunluluğu getirmenin imkânı yoktur. Her iki tarafın bir birine olan ihtiyaçları yapay ve geçici olmayıp kalıcı ve tabiî bir mahiyet arz eder. Bu durumda, yakın kadınlarla evlenme yasağı konularak onlara karşı tamah kökten kesilip atılmazsa sayılamayacak kadar mefsedet ortaya çıkar. Herkes bilir ki, bir adam, yabancı bir kadının güzelliğini görür de bir görüşte ona âşık olur, onun peşine düşer ve bu yüzden onun uğruna kendisini nice tehlikelere atar. Ya devamlı baş başa kaldığı gece gündüz güzelliklerini gördüğü kadın hakkında ne demeli?

Hem yakınlara karşı rağbet kapısı açık tutulup kapatılmamış olsaydı bu yüzden insanlara bir kınama gerekmeseydi bu, kadınların büyük ölçüde za-

---

48. Rûm, 30/30.
49. Zâriyât, 51/20, 21.

rar görmelerine sebep olurdu. Çünkü onlara karşı beslenilen arzu, onların başkalarıyla evlenmelerinin engellenmesine sebep olurdu. Zira kadınların yönetimi ve evlendirilmesi kendi ellerindeki bir şeydir. Haydi diyelim onları kendileri aldılar, bu durumda -çok ihtiyacı olduğu halde- kadının evlilik haklarını kim arayacak, onu kim kollayacaktı?

Dihlevî daha sonra -bu sürenin baş tarafında geçtiği üzere- velilerinin zengin yetim kızların evlenmelerine engel olmalarını örnek veriyor.

b) Bir diğer haramlık nedeni, süttür. Çünkü bir çocuğa süt veren kadın, o çocuğun annesi mesabesindedir. Çünkü sütanne, çocuğun bünyesinin oluşmasında ve gelişmesinde anne gibi bir paya sahiptir. Ancak fark şuradadır: Çocuğun yaratılışı gerçek annenin karnında tamam olurken sütanne ise büyümesi ve gelişmesi anında ona sütünü vererek onu açlıktan ve ölümden kurtarır. Bu haliyle sütanne, gerçek anneden sonra gelen ikinci annedir, çocukları ise öz kardeşlere ek olarak gelen ikinci kardeştir. Çünkü sütanne, o çocuğu büyütmek için ne zahmetlere katlanır. Dolayısı ile o çocuğun üstünde hakları vardır. Zira o küçükken ondan çekmediği çile kalmamıştır. İşte bütün bunlar ortada iken, çocuk büyüyünce (cinsel yönden) ona sahip olması, onun üzerine atlaması, hasta ruhlu olmayan bir insanın asla kabul edemeyeceği bir husustur. Nice akılsız- dilsiz hayvan vardır ki annesine veya kendisini emzirene şehvetini gidermek için dönüp bakmaz bile! Hayvan hayvan iken bakmazsa insana ne demeli!

Öte yandan Araplar, çocuklarını bâdiyelere sütannelere gönderirlerdi. Çocukları orada, sütannenin kabilesinde yetişir büyürdü, bir mahrem gibi onlarla içli dışlı olurdu. Dolayısı ile Araplarca süt akrabalığı aynen nesep akrabalığı gibi bir şeydi.

Dihlevî, bu açıklamasının ardından, bu manada ve haram kılmaya yol açan süt miktarına ve bunun sayısının en az on kez emme olduğuna, ancak ihtiyata uygun olanın beş kez emme olduğuna dair hadis zikrediyor.

Dihlevî sözüne devam ediyor:

c) Yakın akraba ile evlenme yasaklığının bir başka nedeni, yakın akrabalar arasında sıla-i rahimin kesilmesine meydan vermeme düşüncesidir. Çünkü bir erkeğin nikâhı altındaki kumalar birbirini çekemezler, kin ve nefretleri kendilerine en yakın akrabalara kadar sirayet eder. Akrabalar arasında kıskançlık çok kötü ve çirkin bir şeydir. Bu yüzden selef âlimlerinden bir grup, bir erkeğin iki amca ve iki dayıkızını aynı nikâh altında bulundurmasını iyi görmemişlerdir. Bu durumda iki kız kardeş, hala-yeğen, teyze-yeğen gibi şa-

yet birinin erkek farz edilmesi halinde birbirleriyle ebedî olarak evlenmeleri haram olan iki kadının bir nikâh altında bulundurmasına ne demeli!

Dihlevî, bu açıklaması ardından da aynı nikâhta iki kadını birleştirme yasaklığı ile ilgili hadisler zikrediyor.

d) Bir diğer neden, evlilik yoluyla meydana gelen akrabalığın zedelenmemesidir. Çünkü insanlar arasında bir annenin damadına, bir babanın gelinlerine göz koyması şeklinde bir âdet mevcut olsaydı, böyle bir âdet, işaret ettiğimiz bağların koparılmasına ya da aile üyeleri arasında birbirlerini öldürmelerine sebep olurdu. Eğer eski Acem hikâyelerini dinlemiş ve doğru yol üzere yürümeyen zamanın insanlarını dikkatle incelemişsen, sayılamayacak kadar büyük trajediler meydana geldiğini, ne dolaplar döndüğünü, ne zulümler işlendiğini görmüşsündür. Hem, bu tür yakınlarla birliktelik kaçınılmazdır. Aralarında örtünmeye riayet etmek imkânsızdır. Akrabaların birbirini, (mesela babanın oğlunu, oğlun babasını) kıskanması ise iğrençtir. İki tarafın birbirine ihtiyacı söz konusudur. Sonuç olarak, bu durumda onların, öz anneler, kızlar ya da kız kardeşler mesabesinde olmaları gerekir.

e) Bir başka gerekçe; evlenilecek kadınların belli bir sayı ile sınırlanmasıdır.

Dihlevî, çok eşlilik hakkında yeni bir şey söylemiyor. Ancak dört eş almaya izin verilmesinin hikmetini beyan ederken şöyle diyor: "Dört sayısı öyle bir sayıdır ki, dört eşten her birine ancak üç gece sonra gelinebilecek bir sayıdır. Bir geceden daha az bir süre, nöbetten hedeflenen faydayı vermez. Böyle bir durumda olan kimse için, 'hanımının yanında geceyi geçirdi.'denemez. Öte yandan, üç sayısı, çokluk sınırının ilk başlangıcıdır."

Biz, çok eşliliği mubah kılan ayetin tefsirini yaparken bu konuya adamakıllı incelemiştik.

f) Bir başka neden din ayrılığıdır. İlgili ayet şöyledir: *"İman edinceye kadar müşrik erkekleri evlendirmeyin."* Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî bunun din açısından bir mefsedet olduğunu ifade ediyor. Bu sakınca Ehl-i Kitab kadınları ile evlenildiği takdirde daha hafif olduğu için onlarla evlenmeye izin verilmiştir. Nitekim bu konunun açıklaması daha önce geçmişti. İbn Cerîr Taberî (ö.310/922) bazı selef müfessirlerinin, mü'minlerin evlenmelerinin haram kılındığı müşrik kadınlarla müşrik erkeklerin, "müşrik Arap erkekleri ile müşrik Arap kadınları" olduğu kanaatinde olduklarını naklediyor. Arap yarımadası Araplarının tümünün Müslüman olması, İslâm'ın izlemiş olduğu bir politikadır. Nitekim biz bu görüşümüzü daha önce *el-Menâr* dergisinde beyan etmiştik.

g) Bir diğer haramlık sebebi, evlenilecek kadının bir başkasının câriyesi olmasıdır. Çünkü cariye evlendiği zaman kendisini hep kocasına saklamak zorunda olmasına rağmen bunu -efendisi açısından- başaramaz. Zira efendisinin de kendisinden mülkiyet hakkı sebebiyle istifade edebilmesi söz konusudur. Bu durumda kadının kocasına aidiyeti, ancak efendinin dinine sadakatine kalmış bir şey olur. Efendiye hizmet etmesini, onunla baş başa bir arada kalmasını yasaklayamayız; çünkü bu, iki mülkiyetten zayıf olanın güçlüsüne tercihi demektir. Burada iki mülkiyet bulunur.

a) Efendinin rakabe mülkiyeti,

b) Kocanın mut'a (ondan yararlanma) mülkiyeti.

Birinci mülkiyet, ikinciden daha güçlü olup, onu dahi içinde bulundurur. İkinci ise, zayıftır ve birincisinin içinde yer almaktadır. Daha aşağı ve zayıf durumda olanın daha yüksekte ve güçlü olanı alt etmesi gerçek durumun tersyüz edilmesidir.

Kadının sırf bir kişiye ait olmaması ve ona göz dikenlerin önüne geçme imkânının bulunmaması zinanın esasını teşkil eder. Rasûlullah (s) bu manayı dikkate alarak, -Hz. Âişe'nin anlatmış olduğu üzere- *"istibdâ' nikâhı"*[50] gibi cahiliye döneminde uygulanmakta olan bazı nikâh türlerini yasaklamıştır.

Cariye; genç, Allah'a inanan ve iffetli bir kadın, erkek ise zinaya düşme korkusu taşıyan biri olup, hür kadınla evlenmeye de imkânı olmayan biriyse, o zaman fesat hafifler ve bunda bir tür zaruret olur. Zaruretler ise yasak şeyleri mübah kılar.

Şâh Veliyyullah, bundan sonra bir başka haramlık nedeni daha sayıyor. O da kadının bir Müslümanın veya bir kâfirin nikâhı altında olması halidir. Bu yasaklığın hikmeti sadedinde şöyle diyor. "Çünkü insanı zinaya sürükleyen temel neden, erkeklerin zina ettikleri o kadın uğruna çekişme halinde olmalarıdır. Çünkü o kadın, erkeklerden herhangi birine ait değildir. Ona karşı arzularına ve isteklerine ket vurulmamıştır."

"Sizden öncekilerin yollarına iletmek istiyor." ayetine gelince, manası sizin maslahatınıza ve menfaatinize uygun hükümler getirerek, sizi sizden önce kendilerine lütufda bulunduğu nebîlerin, sıddıkların, şehitlerin ve salihlerin yoluna iletmek istiyor. Yani, bozulmamış fıtrata, din ve şeriata uygun

---

50. *"İstibda' nikâhı"*, döl alma ilişkisi demektir. Bir adamın karısını bir başkasına ondan döl alması için göndermesi demektir. Bu çirkin âdet câhiliye döneminde mevcuttu. (Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 207.-Çev.-)

olan amelde tuttukları yola iletmek istiyor. Ancak, herkesin şeriati, kendi zamanındaki sosyal duruma ve yaşantısına uygun olacaktır. Nitekim Yüce Allah bu gerçeğe şöyle temas eder. *"Her birinize bir şerîat ve bir yol verdik."*[51] Bütün peygamberlerin tebliğ ettikeleri din, ancak tevhid, ibadetin ruhu, nefsi arıtıp temize çıkarma noktasında birdir ve aynıdır. Nefsi arıtan da, yetenekleri takviye edip güçlendiren ve ahlakı süsleyen amellerdir.

Yüce Allah bunun ardından, ***"Tevbenizi kabul etmek istiyor."*** buyuruyor. Yani, Allah, bu hükümler uyarınca amel ederek, sizleri cahiliye döneminde ve İslâm'ın ilk yıllarında yaptıklarınızdan tevbe eden kimseler kılmak istiyor. Çünkü siz fıtrat yolundan sapmıştınız. Babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenip sıla-i rahime riayet etmiyordunuz. Evlilikteki sıhriyet (evlenme yoluyla kazanılan akrabalık) akrabalığını yenileme özelliğine nesep bağlarını tersyüz etmeksizin riayet etmiyordunuz.[52]

Bazıları, bu ayetteki *"tevbe"* den maksadın onun sebebi olan *"bağışlanma"* olduğunu söylemişlerdir. Buna göre mana, *"Allah sizi bağışlamak istiyor."* şeklinde olur.

"Allah hakkıyla bilendir, yegâne hikmet sahibidir." Yani, Allah kendi zatında sabit ilim ve hikmet sahibidir. O'nun ahkâmı, bu iki unsurdan kaynaklanır ve bu, hem maslahatlarınıza ve hem de menfaatlerinize uygun olur. Çünkü O'nun engin ilmi, maslahatlarınızı ve menfaatlarınızı kuşatır, kapsamlı hikmeti de onları gerektirir.

"Allah sizin tevbenizi kabul etmek ister." ayetine gelelim. Bazı müfessirlere göre bu cümle, ifadeye te'kid/pekiştirme katmak için tekrar edilmiştir. Bazılarına göre ise tekrar değil, farklılık söz konusudur. Farklılık olduğu görüşünde olanlara göre, burada sözü edilen tevbe, bir önceki ayette geçen tevbe den farklı bir şeydir. Buna göre, birinci *"tevbe"* ile *"kabul"*, ikincisi ile de tevbenin kabul sebebi olan *"amel"* kastedilmektedir. Bizce bu açıklama mantıksız bir zorlamadır. Bize göre doğrusu, birinci tevbe evlenilmesi yasak olan kadınlarla ilgili hükümlerin gerekçesi beyan edilirken zikredildi. Demek ki birinci tevbenin manası; bu hükümlere göre amel etmeleri ve daha önce yaptıkları bâtıl ve zararlı nikâhlarından rücû edip dönmeleri demektir. Demek ki, Yüce Allah bu hükümleri bunun için koymuştur. Öte yandan Yüce Allah, tevbe iradesini yeni bir cümle formunda kendisine isnat

51. Mâide, 5/48.

52. İnsanın babasının bir kadınla evlenmesi sıhriyet akrabalığı doğurur. Cahiliye Arapları, üvey anneleriyle evlenerek, bu akrabalığı yenilemiş oluyorlardı ancak bu durumda her şey tersyüz oluyordu. Müfessirin söylemek istediği bu olsa gerek. (Çev.)

ediyor. Bundan gayesi, İslâm geldikten sonra bundan böyle gelecek günlerimizde hep böyle hareket etmemiz gerektiğini beyan etmek, bunun karşıtının da şehvetinin peşinden gidenlerin istekleri olduğunu açıklamaktır. Yüce Allah, âdeta şöyle demektedir: Allah'ın tevbe iradesini bu hükümlerin sebebi kılması, sizden sürekli böyle davranmanızı istemesindendir. Böylece nefisleriniz arınsın, kalpleriniz temizlensin ve durumunuz düzelsin.

"Şehvetlerine uyanlar, ise büsbütün yoldan çıkmanızı isterler." Onlar sizin fıtrat yolundan sapmanızı ve böylece şehvetin hayvanî davetini bütün davetçilerin sesine tercih etmenizi isterler. O halde, şehveti tatmin uğruna akrabalık bağlarını kesip koparmayın, onun kökünü kurutmayın. Yoksa sizin de -onlar gibi- ardından gittiğiniz rehberiniz şehvet, hayattan amacınız ise lezzete dalmak olur.

Bazı müfessirlere göre ayette yer alan *"şehvetlerine uyanlar"* deyiminden maksadın Ehl-i Kitab veya özellikle Yahudilerdir. Çünkü onlar, erkek kardeş kızlarıyla evlendikleri gibi, nakledildiğine göre baba bir kız kardeşleriyle de evlenirlermiş. Bazılarına göre ise, maksat Mecusilerdir. Tercihe şayan olan ise -daha önce geçtiği üzere- ifadenin şu veya bu zümreyle kayıtlanması değil, mutlak bırakılmasıdır. Üstad Muhammed Abduh, mut'a nikâhını caiz görenler de bu *"şehvetlerine uyanlar"* kavramana dâhildirler, dedi.

Yüce Allah sözüne şöyle devam ediyor: ***"Allah, sizden (ağır yükümlülükleri) hafifletmek ister."*** Çünkü Allah, kadınlar hakkında sizi sıkıştırmamıştır. Hatta bu yüzden zaruret halinde cariyelerle evlenmenizi mubah kılmıştır. Dahası, dinde size asla bir güçlük çıkarmamıştır. O halde sizin şeriatınız, -daha önce geçtiği üzere- hak ve hoşgörülü dindir.

"Çünkü insan zayıf yaratılmıştır." Bu yüzden, kadınlara eğilim duyma duygusu karşısında direnemez, onlardan yararlanma konusunda üzerine gelecek baskılara dayanamaz. Mubah kılınması halinde çok büyük sakıncaların doğması söz konusu olan kadınlar hariç, diğerleri ile evlenmeyi haram kılmaması, Yüce Allah'ın rahmetinin bir eseridir. Durum bu iken, din duygusunun zayıf olduğu yerlerde zinanın yaygın olduğunu görüyoruz. Hatta öyle ki, buralarda insanlar neredeyse kendi nesillerine güvenemez hale gelmişlerdir. Hastalıklar almış başını gitmiş, nesiller azalmaya başlamış ve yeryüzünde fesat yayılmıştır.

Bu konuda insiyatif öteden beri hep erkeklerde olmuştur ve hâlâ da öyledir. Çünkü erkelerin şehvet duyguları güçlü ve cesaretleri fazladır. Kadınları baştan çıkaran ve para vererek gevşetenler, sonra da onları erkekleri baştan

çıkarmakla suçlayanlar hep erkeklerdir. Kendi karısının dışarı çıkmasına izin vermeyip dört duvar arasına tıkanlar ve sonra da başkalarının karılarını hile ve desise ile hareminden çıkaranlar hep erkeklerdir. Oysa bilmez ki, başkasının karısını baştan çıkarmak için kurduğu hile, başkasının da onun karısını ayartmak için uyguladığı hilenin aynıdır. Kişi kendi evinde fasıklık önderi olmadıkça dışarıda nadiren fasık olur. Yine bilmez ki, Peygamber (s) şöyle buyurur: *"İffetli olunuz ki, hanımlarınız da iffetli olsun. Babalarınıza hürmetkâr olunuz ki, çocuklarınız da size hürmetkâr olsunlar."*[53]

Öte yandan, fasık ve dinle alakası kalmamış ve iyice frenkleşmiş kimseler arasında fasıklıkta alabildiğine ileri giden ve onu güzel âdetlerden kabul eder hale gelen kimseler vardır. Bunların iffetleri beş paralık olmuş, kendilerinde namusunu kıskanmak diye bir şey kalmamıştır. Bu tipler deyyusluğu bir nevi akıllılık saymaktadırlar. Bu ise, ahlâksızlığın aile yuvasını dumura uğratmada yapacağı yıkımın zirvesini teşkil eder. Oysa İslâm, o kuvveleri fıtratta ve şeriatta onun önündeki en güçlü engel kılmıştır. Çünkü karı-koca arasındaki bağ, eşler için insanı ırz ve namus pazarında yaşanacak kaostan koruyan bir kaledir ve bu kale, karı-koca arasındaki aidiyet duygusu sayesinde huzurlu yaşama ortamını muhafaza eder.

Beyhakî *Şuabu'l-îman*'da[54] İbn Abbas'tan naklediyor: Nisâ Sûresi'nde sekiz ayet vardır ki bunlar bu ümmete güneşin üzerine doğduğu ve battığı her şeyden daha hayırlıdır. İbn Abbas bunu dedikten sonra tefsirini yaptığımız bu üç ayeti saydı. *"Alah size (bilmediklerinizi) açıklamak... istiyor"* şeklinde başlayan 26. ayetten, *"Çünkü insan zayıf yaratılmıştır."* şeklinde biten 28. ayet sonuna kadar okudu.

Sonra dördüncü ayetin *"Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız sizin için küçük günahlarınızı örteriz. Ve sizi şerefli bir yere sokarız."*[55] ayeti olduğunu belirtti. Onun ifadesine göre kalan dört ayet şunlardır:

Beşinci ayet: *"Şüphe yok ki, Allah zerre kadar haksızlık etmez. İyilik olursa onu katlar, kat kat büyük mükâfat verir."*[56]

Altıncı ayet: *"Kim bir kötülük yapar yahut nefsine zulmeder de sonra Allah'tan mağfiret dilerse, Allah'ı çok bağışlayıcı ve esirgeyici bulacaktır."*[57]

---

53. Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, III, 200.
54. Beyhakî, *Şuabu'l-îman*, V, 427.
55. Nisâ, 4/31.
56. Nisâ, 4/ 40.
57. Nisâ, 4/110.

Yedinci ayet: *"Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar. Kim Allah'a ortak koşarsa büsbütün sapıtmıştır."*[58]

Sekizinci ayet: *"Allah'a ve peygamberlerine iman eden ve onlardan hiçbirini diğerlerinden ayırmayanlara (gelince) işte Allah onlara bir gün mükâfatlarını verecektir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."*[59]

Bu ayetlerin her birinin tefsiri inşallah ileride yeri geldikçe verilecektir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَن تَكُونَ تِجَارَةً عَن
تَرَاضٍ مِّنكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا ﴿29﴾ وَمَن يَفْعَلْ
ذَٰلِكَ عُدْوَانًا وَظُلْمًا فَسَوْفَ نُصْلِيهِ نَارًا وَكَانَ ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا ﴿30﴾

29- **Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı, bâtıl (haksız ve haram yollar) ile aranızda yemeyin. Ve birbirinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı merhametlidir.**

30- **Kim düşmanlık ve haksızlık ile bunu yaparsa, onu ateşe koyacağız, bu ise Allah'a çok kolaydır.**

El-Bikâî, (ö.885/1480) eseri *Nazmu'd-dürer*'in de yukarıda okuduğumuz ilk ayetin, sûrenin başından buraya kadar olan ayetlerle hangi yönden insicâm ve münasebet içinde olduğunu beyan ederken şöyle diyor: Buraya kadar olan ayetlerin çoğunluğu bazen miras yolu ile kazanılan malları, bazen de -gerek helâl, gerek haram- nikâh sebebi ile elde edilen malları konu aldığı için Allah Tealâ, ***"Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı bâtıl (haksız ve haram yollar) ile yemeyin."*** buyuruyor. Yüce Allah, bunu Hakk'ı bâtıldan ayırıp beyan ettikten ve insan türünün tümünün zayıf olduğunu vurguladıktan sonra dile getiriyor. Böylece onların zayıf oldukları bahanesiyle kadınları ve çocukları mirastan mahrum etme gerekçeleri de temelsiz ve çürük hale gelmiş oluyor Yine bu "malların bâtıl yolla yenmesi" yasağı -nesebi korumak için- nikâh ilişkisin-

58. Nisâ, 4/116.
59. Nisâ, 4/152.

de malların ve başka şeylerin ne şekilde kullanılacağının beyan edilmesinin ardından getiriliyor. Böylece Yüce Allah mal edinme yollarını temizlemek gayesi ile onların nasıl kullanılacağını hatırlatıyor. Bu konuda, iman açısından en aşağı seviyedeki insana yapılacak hitap tarzını seçiyor. Ve başkalarını da bu seviyeye çıkarmayı amaçlayarak buyuruyor ki, ***"Ey iman edenler!.. Mallarınızı bâtıl (haksız ve haram yollar) ile yemeyin."***

Mallar Üzerindeki Haklar ve Ticaretin Teşviki

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Süre'nin ilk başından buraya kadar yetimlere, akrabalara ve kadınlara nasıl davranılacağından söz ediliyordu. Sonra diğer insanlara nasıl muamele edileceği ifade edildi. Bütün bu ifadelerde söz hep *"mal"* üzerine odaklanmıştı. O kadar ki, kendileriyle evlenmenin helâl ve haram olduğu kadınlardan söz edilirken bile ifade, yine *"mal"* ile ilgili hükümlerin dışına çıkmadı. Çünkü o ayetlerde de, kadınlara mehirlerinin takdir edilmesinden ve kendilerine verilmesinin farzlığından söz edildi. Yüce Allah, bir insanın üzerindeki malî hakların zikredilmesinin ardından malî işlemlerde geçerli olan genel bir kuralı açıklıyor ve diyor ki:

"Ey iman edenler! Mallarınızı bâtıl (haksız ve haram) yollar ile aranızda yemeyin." Yüce Allah, bu ayette malı herkese izafe ederek mallarınız diyor, bunun yerine *"birbirinizin mallarını yemeyin."* demiyor. Bununla, -daha önce birçok kez ifade ettiğimiz üzere- bir toplumun hakları ve çıkarları söz konusu olduğunda birbirleriyle "ortak sorumluluk" içinde olmaları gerektiğine dikkat çekiyor. Yüce Allah âdeta şöyle diyor: "Sizin her birinizin malı toplumunuzun malıdır. Herhangi biriniz, bir başkasının malını bâtıl yollarla yemede herhangi bir sakınca görmezse sanki başkasına kendi malını yemesi ve haklarını çiğnemesi için izin vermiş gibi olur. Çünkü eden, bulur."

Bu söylediklerim benim bu konuda düşündüklerimdir. Üstad Muhammed Abduh'un dersinde bulunan bazıları, Üstad'ın ayette geçen "*mallarınız*" deyimi ile Yüce Allah'ın başka bir noktaya daha dikkat çektiği kanaatinde olduğunu naklettiler. Üstadın değerlendirmesine göre, malı elinde olan mal sahibinin bu malını -veya bir kısmını- ihtiyaç içinde olan kimselere harcaması gerekir. Muhtaç olanın başkasının malından hırsızlık ve gasp gibi bâtıl yollarla herhangi bir şey alması nasıl caiz değilse, aynı şekilde mal sahibinin de ihtiyaç içinde kıvranan kimsenin muhtaç olduğu şeyi cimrilik ederek vermemesi de caiz değildir.

Bu konuya daha fazla açıklama getirmek için ben de derim ki: *"Mallarınız"* şeklindeki ifade, günümüzde sosyalistlerin işaret ettikleri "sosyallik" özelliğinin İslâm da var olduğunu ifade etmektedir. Fakat sosyalistler, bu kuralda âdil bir yola ulaşamamışlardır. Onlar bu kaideyi İslâm da arasalardı bulurlardı. Ne demek istediğimizi biraz açarsak İslâm, her Müslüman'ın malını bütün toplumun malı kılmıştır. Tabii bununla birlikte, İslâm, mülkiyet hakkına, herkesin zilyedliğine saygı göstermiş ve kişinin mülkiyetten doğan haklarını korumuştur. İslâm, çok mal sahibi olan herkesin üzerine toplum menfaati lehine belli haklar getirmiştir. Tıpkı, gerek zenginlere, gerekse yoksullara, gerek kendi toplumu, gerek bütün insanlık içinde darda kalanlar lehine bir takım yükümlülükler getirdiği gibi... İslâm bütün bunlara ek olarak Müslümanları, başkalarına iyilik etmeye, insanlara ihsanda bulunmaya, daimî ve muvakkat sadaka vermeye ve hediye vermeye teşvik eder.

İslâm'ın hâkim olduğu ülkelerde, -ister Müslüman, ister gayrı müslimdarda kalıp bir parça ekmeğe veya giyecek bir parça beze muhtaç olan hiç kimse bulunmaz. Çünkü İslâm, Müslümanları, darda kalan herkesi zaruret halinden kurtarmakla kesin bir biçimde yükümlü kılar. Tıpkı malları üzerine fakirler, miskinler lehine başka yükümlülükler getirdiği gibi... Ve tıpkı mallarını, insanların arasını bulmak ve başka çeşit itaatlerde bulunmak için alabildiğine harcayan borçlulara yardım etme yükümlülüğü getirdiği gibi... Bu diyarlarda yaşayan herkes bilir ki, halkın malı onun kendi malıdır, çünkü o mala muhtaç olduğunda onu kendisi için bloke edilmiş bulacaktır. Halkın malından bir kısmını ise darda kalma hali dışında da elde edebilir. İslâm, zenginlerin mallarından belli bir kısmı, halkı yöneten yürütme organının kullanımına ayırmıştır. Gaye, kalplerinde imanları sakat olan bazılarının bunu vermekten kaçınmalarına engel olmaktır. İslâm bunun dışında yapılmasını istediği diğer malî yardımları ise fertlerin cömertlik duygularına bırakmıştır. Söz konusu istek, bazen vâcib, bazen mendub kılma şeklinde gelirken, bazen nasslar mutlak bırakılarak teşvik, bazen açıktan teşvik biçiminde, bazen de vermeyeni kınama biçiminde gelmiştir. Böylece insanları vermeye teşvik eden sesin kendi nefislerinden çıkması ve buna bağlı olarak insanların gönüllerinde başkalarına verme, cömertlik etme, insanların imdadına koşma, kişilik ve başkalarına merhamet etme yeteneklerinin güçlenmesi amaçlanmıştır.

Öte yandan İslâm, muhtaç olan kişilere ihtiyaçları olan şeyi varlıklı olan kimselerin ellerinden onların izni ve rızası olmaksızın zorla alma izni vermemiştir. Çünkü böyle bir davranıştan iki kötü sonuç doğar.

a) İnsanı faziletlere yükselten sebepler ve o nitelikteki başka şeyler ortadan kalkar.

b) Tembeller başkalarının kazançlarına güvenip çalışmazlar.

Bu iki sakıncalı durum arkasından insanlığın çökmesi ve toplum düzeninin bozulması sakıncasını doğurur. Çünkü insanlar, farklı farklı yeteneklerde yaratılmıştır. Bazıları bozuktur, tembelliğe ve gevşekliğe dalmıştır, asla değişmez, bazıları şöhrete ve desinlere düşkündür, zor işleri başarmayı sever. Eğer çalışmayan tembellere, işini ciddi tutup para kazananlara ihanet etme izni verilirse, izinleri ve rızaları olmaksızın onların kazançlarından diledikleri veya ihtiyaçları kadar almalarına müsaade edilirse bu, mal açısından kaosa yol açar, çalışma alanında zaafa ve gevşekliğe götürür, ahlak ve edep açısından fesada sebep olur. Nitekim bu gerçeği her aklı başında olan kabul edecektir. O halde hiçbir kimsenin haksız yere başkasının malını almaması gerekir. Veya mal sahibi dilediği kadar malını cömertlik ve fazilet duygusu içinde vermelidir. Müslümanlar dinlerinin hakikatine ne zaman dönecekler? -Ataları ve dedeleri gibi- bütün diğer din mensuplarına karşı ne vakit "hüccet" olacaklar? Ve tıpkı onların kendi çağlarında kurdukları gibi, bu asırda ne zaman doğru medeniyeti kuracaklar? Daha önce Bakara Sûresi'nin 188 ve 189. ayetlerini tefsir ederken buna benzer ifadeler geçmişti. Biz orada bu mallarınız ifadesinin "İcaz" yönünden taşıdığı mucizelik değerinden söz etmiştik.

Şimdi "***bâtıl***" terimini ele alabiliriz. Biz, daha önce bu kelimenin kökünden söz ederken dedik ki, bu kelime ya *"batal"* kökündendir, ya da *"butlân"* kökündendir. Batal kökü, gerçek bir şeyin mukabili olmayan şey demektir. Butlan ise ziyan ve hasar demektir. İslâm, muteber kabul edilen gerçek bir karşılık ve karşı tarafın rızası olmaksızın başkalarının mallarını almayı haram kılmıştır. Aynı şekilde malın gerçek ve yararlı bir yere kullanılmaksızın harcanması da haram kılınmıştır.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Celâleyn müfessiri ve başka tefsir âlimleri burada geçen *"bâtıl"* kelimesini *"haram"* şeklinde tefsir etmişlerdi. Bu, bir kavramı yine kendi nefsine havale etmek demektir. Çünkü Allah, bâtılı bu ayette haram kıldı. Şimdi müfessirlerin, *"bâtıl, haram kılınan şey demektir"* demeleri ayetin manasını şu hale getirir: *"Ben haram kılınan malı haram kıldım."* Doğrusu ise bâtıl'ın, Hakk'a karşıt ve onun zıddı olduğudur. Kur'ân-ı Kerim, *"Hak"*, *"ma'rûf"*, *"hasenât"*, *"salihât"* gibi lafızlarla bunların karşıtı olan, *"bâtıl"*, *"münker"* ve *"seyyiât"* gibi kavramları mutlak söyler ve

bunların anlamlarını dili bilen, fıtratı sağlam kalmış kimselerin anlayışlarına bırakır. Yüce Allah'ın Yahudiler hakkındaki, *"Bu musîbetler (onların başına) Allah'ın ayetlerini inkâra devam etmeleri, haksız olarak peygamberleri öldürmeleri sebebiyle geldi."*[60] İfadesi bu kabildendir. Bir kimsenin malda hakkı demek, örfe göre o malda onun için sabit olan şey demektir. Bu da şu anlama gelir: Bu mal, fıtratı sağlam kalmış akıl ve insaf sahibi kimselere gösterildiğinde, onlar bunun o kişiye ait olduğunu söylerler. Buna göre, gasp, aldatma, hile, fâiz, ğabn ve yanıltma gibi kavramların tümü *"bâtıl"* kavramına dahil olur.

Yukarıdan beri tefsirini yaptığımız ayette geçen ***"beynekum/aranızda"*** ifadesi işaret ediyor ki haram kılınan mal, -bâtıl olduğundan- insanlar arasında üzerinde çekişme yaşanan maldır. Haram mal, sanki onu yiyenle karşı taraf yani kendisinden yenilen kişi arasına konulmuş ve taraflardan her biri, o malı âdeta kendisine doğru çekiştirmektedir. O halde, birbiriyle çekişmekte olan iki kişi arasındaki bir mal için tercihe şayan olanı, bunun hak üzere olmasıdır. Sonuç olarak, hiç kimsenin o malı, bâtıl yolla alması caiz değildir.

Yüce Allah, *"yemek"* fiili ile *"mutlak almak"* anlamını ifade etti, çünkü *"yemek"*, başkasının malını almanın en güçlü sebeplerindendir ve bu sebeplerin en yaygını ve en çok başvurulanıdır.

Yüce Allah, devamla, ***"Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna."*** buyuruyor. Kûfîler, ticâret kelimesini, mansub olarak, ticâreten şeklinde okurlar.[61] Buna göre cümle, ***"illâ en tekûne tilke'l-emvâlü ticâreten"*** şeklinde olmuş olur. Diğer kıraat imamları ise *"ticâreten"* kelimesini, *"kâne"* fiilini tam fiil kabul ederek *"ticâratun"* şeklinde merfû okumuşlardır. Buna göre ayetin manası, *"karşılıklı rızaya dayanan ticaretin söz konusu olması müstesna"* şeklinde olur. Bu ayetteki istisnâ, munkatı istisnâdır. Bu fikri ileri sürenler ayete şöyle mana verirler: İnsanların mallarını bâtıl yolla yemeye kalkışmayın, fakat karşılıklı rızaya dayanan ticaret aracılığı ile kâr elde etmek suretiyle yemeye yönelin.

Bu ayet-i kerimede diğer kazanç yollarının değil de özellikle ticaret yolunun zikredilmesinin sebebi, ticaretin en çok gerçekleştirilen işlem ve kişilik sahibi kimselere en uygun kazanç yolu olmasındandır.

---

60. Bakara, 2/61.

61. Mansub okuyanlar, *"Kâne"* fiilini nakıs kabul ettikleri için, *"ticâreten"* kelimesini, *"Kâne"*'nin haberi kabul ettiklerinden, böyle okuyorlar. (Bkz. Şeyhzâde, *Kâdî Beydâvî Hâşiyesi*, II, 129. (Çev.)

İbn Cerîr, (ö.310/922) el-Hasen ve İkrime'nin şöyle dediklerini rivayet ediyor: Bu ayetten dolayı adamın birisi başkalarının yanında yemek yemekten çekiniyordu. İşte bundan dolayı, Nûr Sûresi'ndeki, *"Sizin için de, gerek kendi evlerinizden, gerekse babalarınızın, halalarınızın evlerinden yahut dostlarınızın evlerinden yemenizde bir sakınca yoktur."*[62] ayeti ile neshedildi.

İbn Ebî Hâtim (ö.327/939) ile Tabarânî'nin (ö.360/971) sahih senedle İbn Mes'ûd'dan rivayetlerine göre bu ayet muhkemdir, nesh edilmemiştir, kıyamete kadar da nesh edilecek değildir.

Üstad Muhammed Abdûh, bu ayetin neshedildiği konusunda bize şu açıklamayı yaptı: Diyorlar ki: "Bu ayet, ticaretten elde edilen kâr dışında hediye ve bağış gibi ticaret dışı başka yollardan insanların mallarını yemenin haram olduğuna delildir. Daha sonra bu ayet, insana akrabalarının ve dostlarının evlerinden yemeyi mubah kılan Nûr Sûresi'nin ayeti ile neshedilmiştir." Bu görüş dine iftiradır ve hiç aslı esası yoktur. Bir başka ifade ile bu görüşün nispet edildiği kimselere aidiyeti doğru değildir. Çünkü bağışın ve misafir ağırlamanın herhangi bir zamanda haram olmuş bulunması asla mantıklı değildir. Haramlık, asıl mal sahibinin malını vermek istemediği durumlarda söz konusudur. Adamın malını vermek istemediğinin bilindiği veya bunun tahmin edildiği durumlarda, bilgisi veya rızası olmadan malını alıp yeme durumunda haramlık söz konusudur. Allah Teala, bâtıl yollarla yani karşılığı olmaksızın yenen malların genelinden ticareti istisna etti. Çünkü ticaret türlerinin çoğunda malı bâtıl yollarla yemek durumu gerçekleşmektedir. Zira bir malın kıymetini belirleme onun fiyatını veya bedelini hak olan doğru terazi ile değerine göre tayin etme, imkânsız değilse bile zordur, kolay değildir.

Bu durumda ayet-i kerîmedeki istisnâ, munkatı' değil, muttasıl olmuş olur. Muttasıl olunca bu istisnâ alış-verişte değiş-tokuş edilen iki bedelden birisinin diğerinden daha fazla olması halinde bunun taraflarca hoşgörü ile karşılandığını ifade eder. Bir de, alım-satımın gerçekleşmesi için satıcının becerisini ve hünerini göstermesinin hoşgörü ile kabul edildiğini vurgular. Çünkü satıcı, malını satabilmek için -çoğu kez olduğu üzere- onu süsler, aldatmaksızın, hileye başvurmaksızın, sahtekârlık yapmadan güzel sözlerle onun reklamını yapar. Çünkü insan, çoğu kez herhangi bir malı şiddetli bir ihtiyaç içinde değilken de satın alabilir. Ve yine çoğu kez, o malı başka bir yerden daha düşük bir fiyata satın alabileceğini bile bile o satıcıdan

62. Nûr, 24/61.

alır. Bunun sebebi ise, satıcının çekiciliğinden ve süslü sözler söylemesinden başka bir şey değildir. Satıcı malının reklamını bazen doğruluk esasından ayrılmadan, karşısındaki kişiyi aldatıp hileli yola başvurmadan da yapabilir. İşte bu, karşılıklı rızaya dayanan ticaret çeşitleri içinde bâtıl olanlardan istisna edilmiş olur.

Ticarette uygulanan bu teşvike izin verilmesinin hikmeti ise insanların ticarete olan şiddetli ihtiyaçlarıdır. Bir diğer hikmeti ise insanları uyarmaktır. Satın alacakları malı seçerlerken kendilerine bahşedilen zekâlarını ve uyanıklıklarını kullanmaları ve ticârî işlemlerde duyarlılık içinde olmaları noktasında onları uyarmaktır. Amaç, Yüce Allah'ın kendilerine destek kıldığı mallarını korumaktır. Bir diğer amaç ise, bu mallardan bir kısmının bâtıl yollardan elden çıkarılmaması, bir başka ifade ile karşılığında herhangi bir menfaat elde edilmeksizin elden çıkarılmaması yolunda insanları uyarmaktır.

Yukarıdan beri yaptığımız açıklamalara göre ayetteki istisnâ, munkatı değil, muttasıl istisna olmuş olur. Buna göre ticarette hile ve aldatma olmaksızın, tam tersine karşı tarafın iradesini sakatlamadan karşılıklı rızaya dayanarak elde edilen kâr ne kadar çok olursa olsun bâtıl yollarla kazanılmış bir mal olmaz. Buna izin verilmeseydi insanlar ticarete itibar etmezler, ülkenin uygarlığının şiddetli ihtiyacı olmasına ve bundan kaçınmak mümkün olmamasına rağmen hiçbir dindar insan ticaretle meşgul olmazdı. Çünkü bu gibi faaliyetlerde baskı olduğunda insanları birbirileriyle rekabet etmezler.

İnsanlar çok eski çağlardan beri ticarete eşlik eden bâtıllığı hissetmişlerdir. Hatta eski Yunanlılar, her yaratık türü ve her ahlâk ve iş için ayrı bir ilâh ve tanrıları olduğu halde ticaret ve hırsızlık için aynı tanrıyı tanımışlardır.

Üstadın derste söyledikleri bizim eklememiz ve açıklamamızla birlikte burada sona erdi.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi cumhura göre bu ayetteki istisnâ, munkatı'dır. Bu durumda ifade istisnâ anlamı değil, istidrak yani kapalılığı gidermek anlamı taşır. Bu takdire göre mana şöyle olur: İnsanların mallarını, karşılığında herhangi bir mal veya menfaat vermeksizin yiyen tamah sahibi kimselerden olmayın. Fakat o malları belkemiği karşılıklı rıza olan ticaret yoluyla yiyin. Dindar ve şahsiyet sahibi olan kişiler, mal ve servet sahibi olmak istediklerinde kendilerine yakışın budur.

El-Bikâî (ö.885/1480) der ki: "İstidrak, belâgatli bir ifadede istisnâ şeklinde gelmez. Bir başka ifadeyle, istidrak belâgatli bir ifadede munkatı istisnâ şeklinde gelmez, gelmişse bir nükte için gelmiştir." El-Bikâî bu ifadesinden

sonra, sözüne devamla bu ayetteki nükteyi şöyle açıklıyor: "Şu dünyadaki ticaret ve o vasıfta olan her şey, bâtıl kabilindendir. Çünkü bu işlemlerin ne baki kalması söz konusudur ne de varlığını sürdürmesi. Şu halde aklı başında olan bir kimsenin bununla meşgul olarak daha hayırlı ve daha devamlı olan âhiret yurdu için hazırlık yapmaktan gafil olması yakışık almaz."

Bu ayetten istifade edilecek hususlardan birisi de şudur: Ticaretin esası tarafların karşılıklı rızalarıdır. Hile ve yalan söylemek ise dinden olduğu zorunlu olarak bilinen haramlardandır. Fıkıh bilginlerine göre satış akdinde koşulan her şart, karşılıklı rızanın gerçekleşmesine hizmet eder. Aldatma ise rızayı yok eder. Dolayısıyla, bunun dışındaki şeylerin dinle hiçbir alakası yoktur.

El-Bikâî (ö.885/1480) der ki: "Mal canın yongası olunca ve onun bâtıl yolla harcanması yasak edilince, (buna bağlı olarak) cana kıyılması da yasak edildi. Çünkü insanlar, çoğunlukla başkalarının mallarını yağma etmek için hücuma geçtiklerinde cana kıyarlar. Söz konusu saldırı mal sebebiyle veya onun kaynaklık ettiği anlaşmazlık neticesi de olabilir."[63] Öte yandan malı yenen kimse ise bu durum karşısında çılgına döner, bu da fitnelere yol açar ki fitnenin sonu belki de katildir. Onun için cana kıymanın yasak edilmesi, bu sürenin üzerine kurgulandığı karşılıklı merhamet ve birbiriyle bağlantılı olma özelliğine tam tamına uygun düşmektedir.

Bundan dolayı Yüce Allah ***"Ve birbirinizi öldürmeyin."*** buyuruyor. Ben de derim ki: Sadece bu cümlenin zahiri, yasaklığın insanın sırf kendi canına kıyması, yani intihar yasaklığı olduğunu ifade ediyor. Bu üsluptan akla ilk gelen mananın ***"birbirinizi öldürmeyiniz"*** şeklinde olduğudur. Bu ihtimal ise daha güçlüdür. Bu ifadenin seçilmesi de boşuna değildir. Böylece, toplumun birbiriyle karşılıklı yardımlaşma, ortak dayanışma ve birlik halinde olması gerektiğine işaret edilmiş oluyor. Nitekim daha önce "*Mallarınızı bâtıl (yollar) ile aranızda yemeyin*" ayetinde 'bazılarının mallarını yemesi' ifadesinin taşıdığı nükteden söz ederken de benzer şöyler söylemiştik.

Bazı müfessirler, katl yasaklığının iki çeşit katl için de geçerli olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre ayetin manası şöyle olur: "İntihar etmek suretiyle gerçekten, birbirinizi öldürmek suretiyle de mecazen kendinizi öldürmeyin." Ancak ayete bu manayı veren müfessirler, insanların kendi mallarını bâtıl yollarla yemelerinin yasaklığı konusunda aynı şeyleri söylememişler-

---

63. Orjinal metinde *"ve mâ kâne bi sebebihâ ev tesebbübihâ"* şeklinde bir cümle vardır. Ancak bu cümlede matbaa hatası olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bu haliyle gramer kurallarına göre metinde uygun bir şekilde durmamaktadır. Bu nedenle yapılan tercüme "yaklaşık bir tercüme" olmuştur. (Çev.)

dir. Oysa burada da mana doğru ve sahihtir. Çünkü bir malın bâtıl yollarla harcanması şer'an haramdır. Çünkü böyle bir harcama, malın karşılığında gerçek bir menfaat olmadan zayi edilmesi kabilindendir. Nitekim *"Allah'ın geçiminize dayanak kıldığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin."*[64] ayetinin tefsirinde bu anlayışı destekleyen açıklamalar geçmişti.

İslâm da, bütün haram kılınan şeyler dönüp dolaşıp korunması vacip olan beş küllî temel değerin ihlal edilmesine ve zedelenmesine dayanır. Muhafaza edilmesi icma ile sabit olan bu beş temel değer, din, can, ırz, akıl, mal ve nesildir.

Müfessirler, bu ayette insanın başkasını katletmesinin *"kendi nefsini katletmek"* deyimi ile ifade edilmesinin sebebini şöyle açıklarlar. Bir insanın başkasını katletmesi, kısas cezası veya intikam sonucu sonunda kendi katledilmesine yol açtığına göre, başkasının canına kıyan kimse sanki kendi kendini öldürmüş gibi olmaktadır. Nitekim müfessirler, Yüce Allah'ın İsrâil oğullarına hitabı olan, *"(Ey İsrailoğulları!) Birbirinizin kanını dökmeyeceğinize, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacağınıza dair sizden söz almıştık. Her şeyi görerek sonunda bunları kabul etmiştiniz. Bu misakı kabul eden sizler, (verdiğiniz sözün tersine) birbirinizi öldürüyor, aranızdan bir zümreyi yurtlarından çıkarıyor, kötülük ve düşmanlıkta onlara karşı birleşiyorsunuz."* [65] ayetinin tefsirinde de aynı açıklamayı getirmişlerdi. Hatta onlar Yüce Allah'ın İsrâil oğullarına *"Yaradanınıza tevbe edin de, nefislerinizi öldürün."*[66] şeklindeki hitabının tefsirini yaparken ayetin manası; "*'Sizden her biriniz kendisini, üzüntü içinde öldürsün veya katletsin.'*" şeklindedir veya onlara birbirlerini öldürmeleri emredilmiştir." demişlerdir. Bazı bilginlere göre önceki ayette *"nefsi öldürmek"*ten maksat şehvetleri kırmaktır. Nitekim bu manada "Nefsine azab etmeyen onu hoşnut etmemiş, nefsini katletmeyen de onu sevmemiştir." derler.

Bazıları bu tefsirini yaptığımız ayete şöyle mana vermiştir: Savaşta kendinizi tehlikeye atmayın, sonra zann-ı galibinize göre sizi katledeceğini zannettiğiniz kimselerle çarpışırsınız. Bu manada gelen ayetlerin tümünü birden göz önüne alan ve nazmın ve üslubun manasını gözeten kimse kesin olarak anlayacaktır ki, "insanların kendi nefislerini katletmeleri" deyiminden maksat; onların birbirlerini katletmeleridir.

"Kendi nefislerini katletme" deyimindeki nükte ise daha önce geçtiği üzere "İslâm ümmetinin vahdeti"ni vurgulamaktır. İslâm ümmeti o derece

---

64. Nisâ, 4/5
65. Bakara, 2/84, 85.
66. Bakara, 2/54.

birlik halindedir ki onun her bir ferdi âdeta bir diğerinin aynısıdır. Bir ferdinin bir diğerine karşı işlediği cinayet, bir yönden o kişinin kendi nefsine, diğer yönden de bütün fertlere karşı işlenmiş bir cinayettir. Hatta Kur'ân bize öğretti ki, bir insanın bir başkasına karşı işlediği cinayet bütün bir insanlığa karşı işlenmiş bir cinayettir, yoksa o kişinin sadece dinî veya kavmi ya da siyasî bağlarla bağlı olduğu kişilere karşı işlenmiş bir cinayet değildir. İlgili ayette Yüce Allah, şöyle buyurur: *"Kim, bir cana veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın, bir cana kıyarsa, bütün insanları öldürmüş gibi olur."* [67]

Ayet-i kerîme, bize canlarını kendi canımız gibi kabul ederek başkalarının canına kıymamamız gerektiğini gösterdiğine göre, kendi canımıza haydi haydi dokunamayız. Her halükârda kendi canımıza kıymamız mubah değildir. Dolayısı ile herhangi bir kimsenin içine düştüğü kederden ve hayatın çilesinden kurtulmak için üzüntüye dayanamayarak intihar etmesi câiz değildir. Bir mü'minin başına gelen musîbet ne kadar şiddetli olursa olsun sabreder, sabrının karşılığını Yüce Allah'tan bekler, ilâhî imdadın bir gün geleceği yolundaki ümidini asla kaybetmez. Bundan dolayı imanın zayıf olduğu, inkârın ve dinsizliğin yaygın olduğu yerlerde, intihar vakalarının çok olduğunu görüyoruz. İmanın faydalarından birisi de başa gelen musîbetlere ve kederlere karşı direnme ve tahammül gücünü vermesidir. Bir mü'minin hayatın çilesinden ve ızdırabından duyacağı keder kâfirinki gibi olmaz. Mü'minin duyduğu keder onu intihara sürüklemez ki, kendisine açıktan açığa intihar yasağı getirilsin.

"Şüphesiz Allah size karşı merhametlidir." Yani Allah Teâlâ, mallarınızı bâtıl yollarla yemeyi ve canlarınıza kıymayı yasak etmek suretiyle size karşı merhametli olmuştur. Çünkü bu yasaklarda canlarınızı ve mallarınızı koruma özelliği vardır. Zaten, menfaatlerinizin ve maslahatlarınızın temel dayanak noktası da can ve mal güvenliğidir. O halde kendi aranızda birbirinize merhamet etmeniz ve her birinizin bir başkasına, canını koruması ve zamanın felaketlerine direnmesi için yardımcı olması şarttır.

"Kim düşmanlık ve haksızlık ile bunu yaparsa, onu ateşe koyacağız." Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bazı müfessirler, ayet-i kerîmedeki ***"zâlike"*** kelimesinin işaret ettiği şeyin, sûrenin ilk başından bundan bir önceki ayete kadar geçen bütün yasaklar olduğu kanaatine varmışlardır. İbn Cerir ise, işaret ismi ile gösterilenin Sûre'nin 19. ayeti olan *"Ey iman edenler!*

67. Mâide, 5/32.

Kadınlara zorla varis olmanız size helal değildir." ayetinden buraya kadar olan yasaklar olduğunu söylemiştir. İbn Cerir'i bu kanaate götüren sebeb şudur. Kur'ân'ın metodu uyarınca 19. ayetten önceki yasakların sonunda bir tehdit gelmiştir. Ama bu ayetten sonraki yasaklar, -tehditi doğuran çirkinlikle nitelenmiş olsa da- herhangi bir tehdite muhatap olmuş değildir. Bu, henüz tehdit almayan yasaklar, kadınlara zorla varis olma, mallarından bir kısmını ele geçirmek için onları sıkıştırma ve cahiliye döneminde babaların evlendiği kadınlarla evlenme fiilleridir.

Başka bazılarına göre, bu ayetteki işâret ismi ile işaret edilen isim sadece *"katl"*dir. Bu son görüşü ileri süren de işâret edilen kelimenin kapsamını adamakıllı daraltmıştır.

Müfessirlerin çoğunluğuna göre ise *"zâlike"* kelimesi ile işâret edilen, son ayette zikredilen insanların mallarını bâtıl yollarla yeme ve birbirini öldürme yasağıdır. Bu yaklaşım ise, mantıklı ve kabul edilebilir bir yaklaşımdır. Çünkü bundan önceki tehdit almamış yasaklar, tehditi gösteren bir vasfa bitişmiştir.

Üstad sözüne devamla şöyle diyor: Ayet-i kerîmede geçen ***"udvân"***, hakka tecavüz etmek demektir. Hakka tecavüz eden, sanki haksızlığa hükmetmiş gibidir. *"Udvân"*, insanın kastında ve niyetinde gerçekleşir. Manası ise, insanın herhangi bir fiili, hakkın sınırını aştığını ve batılın tarafına geçtiğini bile bile yapması demektir.

Zulûm ise niyette değil bizatihi fiilde gerçekleşir. Bu fiilde, haddi aşan kimse kendine helâl olan şeyi öğrenmeye çabalamaz ve bunu araştırmaz da. Sonuç olarak, helâl olmayan fiili yapar.

Bu ayette yer alan tehdit, hem *"udvân"*a ve hem de *"zulüm"* fiillerine yöneliktir. Bu, eylemi gerçekleştiren failin, *"udvân"*ı kastetmesi ve yaptığı fiilin de gerçekte ve bilfiil zulüm olması demektir. Tehdite konu olan bu iki yasaktan biri bulunup, diğeri bulunmazsa bu takdirde yapılan fiil, ayetteki bu şiddetli yasağa muhatap olmaz.

Bir fiilde, *"udvân"*ın tahakkuk edip, *"zulüm"* ün bulunmamasına örnek verelim: Diyelim ki bir kimse, düşmanlık kastı ile birisini öldürüyor. Ancak daha sonra ortaya çıkıyor ki maktûl kendisini öldürmek için gözetlemede ve eğer kendisi maktûlden erken davranıp onu öldürmemiş olsaydı maktûl kendisini öldürecek bir durumdaydı. Veya maktûl, kendisinin usûl ve fürûu gibi bir yakınını katleden birisiydi. Bu durumda, onların kanlarını dava etme ve katili kısas ettirme yetkisi kendisindedir. İşte bu durumda, *"zulüm"*

tahakkuk etmemiştir ama *"udvân"* kesin olarak gerçekleşmiştir. Sadece zulümün gerçekleşmesine de bir kimsenin başkasının malını kendi malı zannı ile elinden çekip almasını örnek verebiliriz. Örnek olayda kişi, aldığı malın karşı tarafça kendisinden çalındığını veya gasbedildiğini zannetmektedir. Ama sonra anlıyor ki o mal, kendi malı değilmiş ve o kişi de onun malını alan şahıs değilmiş. Veya diyelim ki, bir insan bir şahsın kendisine saldırmak üzere üzerine doğru yürüdüğünü görüyor ve adamı katlediyor. Adamın üstüne doğru geldiğini görünce zannediyor ki, bu kişi kendisini katletmek üzere ona saldırmaktadır. Ama daha sonra anlıyor ki kendisi durumu yanlış anlamış. İşe bu durumda, *"udvân"* gerçekleşmese de zulüm tahakkuk eder.

Ben de derim ki: Bazen insan, zulmün ve udvânın bir arada bulunmadığı durumlarda da hakkı öğrenmekte kusurlu davrandığı için cezalandırılır. Fakat cezası, bu ikisini bir araya getiren kimsenin cezası gibi olur.

"Islâu'n-nâr" tabiri ile kastedilen, o fiili işleyen kimsenin cehenneme atılması ve orada yakılmasıdır. Kelimenin aslı *"sıly"* kökündendir. Bu kök, ısınmak amacı ile ateşe yaklaşmak demektir.

Şair, bu kelimeyi kullandığı bir beytinde şöyle der:

يقعي جلوس البدوي المصطلي

"Isınmak isteyen bedevînin oturuşu gibi
Kabası üzere oturup, ayaklarını dikiyor."[68]

Şiirde geçen *"el-mustalî"* ısınmak isteyen kimse demektir. Bu kelimenin sözlük açısından tam açıklaması bu sûrenin dokuzuncu ayetinin tefsirinde geçmişti. Oraya bakılabilir.

"Bu ise Allah'a çok kolaydır." Yani bu büyük tehditi, etkisi şiddetli tehditi gerçekleştirmek Allah'a kolaydır, hiç de zor değildir. Düşmanca davranan zalimlere yakındır ve uzak değildir. Çünkü Yüce Allah'ın âdeti, düşmanlık ve zulmün nefisleri kirletici ve onlara nüfûz edici olduğuna hükmetmiştir. Öylesine ki, bu özellik âhirette nefisleri aşağı mertebeye indirir ve onları cehenneme sürükler.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: *"Bunun Allah'a kolay olması"* demek, Allah Teâlâ düşmanca davranan zalimlere karşı dünyada sabırlı davranıyorsa ve hemen cezalarını vermiyorsa bu, onların âhirette de böyle olacakları an-

---

68. Şiirde konumuza örnek olan kelime, *"mustalî"* kelimesidir. Anlamı, ısınmak isteyen kimse demektir. (Çev.)

lamına gelmez, âhirette de Allah'ın cezasından yakalarını kurtaracakları manasını taşımaz demektir. Üstadın bu açıklaması bizim dediğimizle çelişmez. Aksine, bu ibret alınacak noktaya uyarıdır ve dikkat çekmedir. Buna göre ayette şöyle denilmiş oluyor: Zalimler, zulmettikleri kimselere karşı üstünlüklerine ve güçlerine aldanıp da sakın kendi kendilerini kandırmasınlar! Âhireti dünyaya benzetmesinler! Yoksa Yüce Allah'ın ifadesiyle, *"Biz malca ve evlatça daha çoğuz, biz azaba uğratılacak da değiliz."*[69] diyen müşrikler gibi olurlar. Onun için sakın böyle olmasınlar, tersine dünyanın alt-üst olmayacağından emin olmasınlar ve şairin şu beyti ile kendi kendilerini aldatmasınlar.

لقد أحسن الله فيما مضى كذلك يحسن فيما بقي

"Geçmişte Allah etti ihsan,
Gelecekte de eder ihsan."

إِن تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُم مُّدْخَلًا كَرِيمًا ﴿31﴾

31- Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız.

Yüce Allah, buraya kadar malları bâtıl yollardan yemeyi ve cana kıymayı yasak etti. Ki bu iki fiil, kul hakları ile ilgili en büyük iki günahtır. Yüce Allah, söz konusu fiili düşmanlık ve haksızlıkla yapanı, cehennem ateşi ile tehdit etti. Bunun ardından, büyük zarara yol açan ve işleyen kimsenin imanının zayıflığını gösteren büyük günahların tümünü yasak etti. Bunları terk edene cenneti ve şerefli bir yere sokmayı vaadetti.

Bazı müfessirlere göre, bu ayette geçen **"kebâir"** den maksat, bu Sûre'de buraya kadar yasak edilmiş olan fiillerin tümüdür.

El-Bikâî (ö.885/1480) bundan önce geçen iki ayetin ardından der ki: Yüce Allah, bu fiilleri yapana -onu kaçındırmak için- hangi azabı hazırladığını beyan ettikten sonra kaçınan kişiye de, -onu müjdelemek amacı ile- ne mükafat hazırladığını ifade etti. Daha önce bir dizi büyük günah geçmişti. El-Bikâî bunları sayıp sonra da ayeti zikrediyor.

---

69. Sebe', 34/35.

Tefsirini yaptığımız ayette geçen ***"ictinâb"***, herhangi bir şeyi bir yana bırakmak demektir. *"Kebâir"* ise, *"kebîra"* kelimesinin çoğuludur. Manası ise, büyük fiiller ve masiyetler demektir. ***"Seyyiât"***a gelince bu kelime, *"seyyie"* kelimesinin çoğuludur. *"Seyyie"*, o fiili işleyen kimseyi veya başkasını eninde sonunda üzen eylem demektir. Nitekim bu kelimenin tefsiri, Âl-i İmrân Sûresi'nin *"Artık bizim günahlarımızı bağışla."*[70] ayetinin tefsirinde geçmişti.

Bu ayette geçen *"seyyiât"* kelimesini, karşılığında büyük günahlar zikredildiği için, küçük günahlar şeklinde tefsir etmişlerdir. Lafız geneldir, bu genelin genelliğinin daraltıldığı yani tahsis yapıldığı açık ve net değildir.

Büyük ve Küçük Günahlar

Üstad Muhammed Abdûh der ki: Bilginler, günahların içinde büyük ve küçük günah var mı yoksa bunların hepsi büyük günah mıdır, değil midir diye ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre, Yüce Allah'a isyan edilen her fiil büyük günahtır. Aynı görüşü, el-Bâkıllânî (ö.403/1013), İsferâyînî (ö.471/1078), ve İmâmulharameyn (ö.478/1085) de dile getirmişlerdir.

Mu'tezile ve bazı Eş'arîler, günahların büyüğünün ve küçüğünün olduğu kanaatindedirler. Gazzâlî'ye göre ise, günahların böyle iki kısım olduğu apaçık gün gibi ortadadır. Bilginler, hangi günahların büyük, hangilerinin küçük olduğu noktasında ihtilaf etmişlerdir. Bazılarına göre, bu konuda varid olan sahih hadis dolayısı ile büyük günahlar yedi tanedir. Fakat büyük günahların sayısını belirten sahih hadisler farklı farklıdır. Bu hadislerde sayılan günahları alt alta topladığımızda yediden çok çıkmaktadır. O halde bu günahlar ilgili hadislerde misal verme kabilinden zikredilmiş olsa gerektir.

Ben derim ki, bu hadislerin en meşhuru Ebû Hüreyre kanalıyla Buhârî ve Müslim ile başka hadis kitaplarında zikredilen şu hadistir. Peygamber (s) *"Yedi helâk ediciden (büyük günah) sakının."* buyurur. Sahabeler, "Bunlar nelerdir ey Allah'ın Elçisi?" diye sorunca, Hz. Muhammed (s) *"Allah'a ortak koşmak, Allah'ın haram kıldığı cana, haksız yere kıymak, büyü yapmak, yetim malı yemek, fâiz yemek, düşmana hücum sırasında savaştan kaçmak, zinadan korunmuş olup hatırından bile geçmeyen Müslüman kadınlara zina isnad etmek."* [71] diye cevap vermiştir.

---

70. Âl-i İmrân, 3/193.
71. Buhârî, *Vasâyâ*, 23, *Hudûd*, 44; Müslim, *İman*, 145. (Tefsirimizde altı günah sayılmaktadır. Ancak gerek Buhârîde gerek Müslim'de yer alan rivayetlere göre, yedinci günah fâiz yemek şeklinde zikredildiğinden, biz de tercümeyi buna göre yaptık. -Çev.-)

Ebû Hûreyre'den yine aynı konuda şöyle bir hadis varid olmuştur. Peygamberimiz, (s) *"Size en büyük günahları haber vereyim mi?"* diye sormuştu. Biz, evet ver ey Allah'ın elçisi dedik. Peygamber (s) şöyle cevap verdi: *"Allah'a ortak koşmak, anne-babaya karşı gelmek"* dedi. Sonra, Peygamber, (s) bir nesneye dayanmakta iken doğrulup yere oturdu. Sözlerine devam ederek *"İyi dinleyin, bir de yalan sözdür, yalan yere şahitlik etmektir."* dedi. Rasûlullah (s) bu sözü durmadan tekrar ediyordu. (O derece tekrarladı ki, kendisine acıdığımızdan) keşke sussa dedik.[72] Buhârî'nin İbn Amr'dan naklettiği rivayette, *"yalan yere yemindir."*[73] ziyadesi de mevcuttur.

Buhârî ve Müslim'de İbn Amr'dan rivayet edilen bir hadiste ise Peygamberimiz (s) şöyle buyurur: *"Büyük günahlardan birisi de kişinin anne-babasına lanet etmesidir."* Orada bulunan sahâbîler, insan anne-babasına nasıl lânet eder diye sorarlar. Peygamber (s) şöyle cevap verir: *"Kişi birisinin babasına kötü ağır sözler söyler. O da onun babasına kötü ağır sözler söyler. Beriki onun annesine kötü ağır sözler söyler, O da, onun annesine kötü ağır sözler söyler."*[74]

Hz. Muhammed her yerde oranın atmosferine uygun şeyleri söylerdi. Dolayısı ile büyük günah, küçük günah konusunda bunları bir bir sayma ve sınırlama kabilinden herhangi bir rivayet gelmiş değildir. Ancak hadisler, büyük günah ve buna karşılık küçük günah olduğu noktasında sarih ve nettir. Bu rivayetlerden ortaya çıkan sonuç, bu günahların büyüklüğünün -fesada ve zarara yol açtıkları için- kendi cevherlerinden ve yapılarından kaynaklanmasıdır.

"el-Mûbikât" en büyük günahlardandır. Çünkü kelime, *"evbekahû"* fiilinden türemedir. Bu kökün manası, helak etti veya zelil kıldı demektir. *"Mûbık"* kökünün karşıtı ise az zarar veren şey demektir. İslâm, herhangi bir şeyi haram kılmışsa, mutlaka dine veya cana, ya da akla veyahut mala veya ırza zarar verdiği için haram kılmıştır.

Bir insan, günahların büyük ve küçük diye ikiye ayrıldığını nasıl olur da inkâr eder? Oysa bu gerçeği Kur'ân-ı Kerim buradan başka yerde açıkça dile getirmiştir. Sonra bu durum apaçık ortada olan bir gerçektir. Nitekim İmam Gazzâlî der ki: "Yasak edilen şeyler çeşit çeşittir. Bu çeşitler mahiyetleri ve nefsi kendisine cezbeden çekicilik itibarı ile birbirinden farklı olan "tek" lerden oluşurlar."

72. Buhârî, *Şehâdet*, 10, *Edeb*, 6; Müslim, *İman*, 143.
73. Buhârî, *Eymân*, 16, *Mürteddîn*, 1, *Diyât*, 2.
74. Buhârî, *Edeb*, 4.

Yüce Allah, Necm Sûresi'nde iyilik edenlerle, kötülük edenleri zikrettikten sora şöyle buyurur: *"Ufak tefek kusurları dışında, büyük günahlardan ve edepsizliklerden kaçınanlara gelince, bil ki Rabbin, affı bol olandır. O, sizi daha topraktan yarattığı zaman ve siz annelerinizin karınlarında bulunduğunuz sırada (bile), sizi en iyi bilendir."*[75] Bu örnek ayette *"fevâhiş"* kelimesi, *"kebâir"* kelimesi üzerine atfedilmiştir.

"Fevâhiş", çirkin ve iğrenç olan fiillere ve edepsizliklere denir. Bu ayet, gerek bizatihi manası, gerekse bir önceki ayetle birlikte konumu itibarı ile tefsirini yaptığımız ayetle uyum içindedir. Yüce Allah, her iki ayette büyük günahlardan kaçınmaktan söz ediyor. Bu kaçınmanın mükâfat olarak karşılığı ise, büyük günahların ve edepsizliklerin dışındakilerin bağışlanması olarak gösteriliyor. Fakat Yüce Allah, bu tefsirini yaptığımız ayette *"kebâir"*'in karşıtını *"seyyiât"* kelimesi ile ifade ediyor. *"Seyyiât"*, Kur'ân'ın birçok yerindeki kullanımından anlaşılacağı üzere hem büyük, hem de küçük günahlara şamildir. Necm Sûresi'nde ise *"kebâir"* karşıtı *"lemem"* kelimesi ile ifade edilmiştir. Müfessirler, *"lemem"*'i küçük ve basit günahlar şeklinde tefsir etmişlerdir. Tıpkı bu ayette *"seyyiât"*'ı, küçük günahlar şeklinde tefsir ettikleri gibi... Hiç kuşkusuz onlar bu manayı, -daha önce geçtiği üzere- sadece iki kelimenin birbirine karşıt olarak zikredilmesinden çıkarmışlardır. *"Lemem"*'in manası, kıyısından köşesinden bir parça işlemek suretiyle büyük günahlara ve çirkin fiillere yaklaşmak şeklinde de olabilir. Çünkü bu kök, *"elemmeti'n-nahletü"*, (*Hurma ağacı meyve vermeye yaklaştı.*) deyiminden türemidir. Ya da bu kök, *"elemme'l-ğulâmu"*, (*çocuk büluğ çağına yaklaştı*) tabirinden türemedir. İleride İmam el-Gazzâlî'nin, günahların bağışlanması konusunu anlatırken bu söylediklerimizi örneklerle açıklayan ifadeleri gelecektir.

Her iki ayet için ifadenin akışı ile ilgili âhenk ve uyuma bakalım. Yüce Allah, Necm Sûresi'nde, lemem/küçük günahların bağışlanmasını, Allah'ın insanın halini bilmesine bağladı. Bu bilgi, insana gıda olan ölü topraktan yaratılarak çıkarılması anını kapsıyor. İnsan topraktan gıda alarak vücudu kan yapıyor, sora sperm oluşuyor, bu sperm anne rahmindeki yumurtacığı aşılıyor. Yüce Allah'ın ilmi, spermin yumurtacığı aşılamasının ardından onun anne karnındaki durumunu kapsıyor. Kısacası insan, *"Sizi güçsüz yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından kuvvet veren ve sonra kuvvetin ardından güçsüzlük ve ihtiyarlık veren, Allah'tır."*[76] ayetinin deyimiyle güçsüzdür ve zayıf bir yara-

75. Necm, 53/32.
76. Rûm, 30/54.

tıktır. Tefsirini yaptığımız ayette mükelleflerin yükünün neden hafifletildiği *"Çünkü insan zayıf yaratılmıştır."* ifadesi ile daha önce açıklanmıştı.

Günahlar açısından büyük ve küçük ayırımının açıkça yapıldığı ayetlerden bir kaç örnek verelim. *"Kitap ortaya konmuştur. Suçluların, onda yazılı olanlardan korkmuş olduklarını görürsün.'vay halimize!' derler, 'bu nasıl kitapmış! Küçük büyük hiçbir şey bırakmaksızın (yaptıklarımızın) hepsini sayıp dökmüş."*[77]; *"Yaptıkları herşey kitaplarda (amel defterlerinde) mevcuttur. Küçük büyük her şey satır satır yazılmıştır."*[78]

Günahların büyüğü ve küçüğü olduğu Kur'ân-ı Kerimde açıkça belirtildiğine göre İbn Abbas'ın bunu inkâr ettiğini belirten haberin sahih olması mümkün müdür? Tabii ki hayır! Dahası Abdurrezzâk'ın (ö.213/828) İbn Abbas'tan rivayetine göre İbn Abbas'a "Büyük günahlar yedi tane midir?" diye sorulur. İbn Abbas bu soruya, "Büyük günahlar (yediden daha çok) yetmişe daha yakındır." der. Günahların büyük ve küçük şeklindeki taksimini asıl inkar edenlerin Eş'arîler olduğu rivayet olunuyor. Eş'arîlerin içinden söz konusu ayırımı inkâr edenler, bu görüşleriyle -te'ville bile olsa- Mu'tezile mezhebine sanki muhalefet etmek ister gibidirler. Nitekim bu gerçek İbn Fürek'in (ö.406/1015) sözünden anlaşılmaktadır. İbn Fürek, Eş'arîlerin sözlerinin sahih olduğunu ifade etmekte ve şöyle demektedir: "Allah'a karşı işlenen masiyetlerin tümü büyük günahtır. Bunların bir kısmını büyük, bir kısmını küçük diye ayırmak nispet sebebiyledir. Mu'tezile ise, günahların büyük ve küçük diye iki çeşit olduğunu söyler. Oysa bu doğru değildir." İbn Fürek, bu ayeti hiç alakası olmayan maksada uzak bir te'ville te'vil etmiştir. Acaba diğer ayetleri ve hadisleri de, -isabetli düşündükleri noktalarda bilesırf Mu'tezile mezhebine muhalefet edeceğim diye te'vil ediyor mu? Bu, uzak bir ihtimal olmasa gerektir. Çünkü bu mezhep taassubu, birçok zeki alimi, ince kıvrak zekaları ile hem kendilerine, hem toplumlarına faydalı olmaktan alıkoymuş, kitaplarını Müslümanlara fitne haline getirmiştir. Çünkü bu âlimler, o kitaplarda mezhep taassupları yüzünden dinin hakikatini bir yana bırakmışlardır. İleride Râzî'nin (ö.606/1209) Gazzâlî'den (ö.505/1111) yaptığı nakli ve ona vereceği cevabı hep birlikte göreceğiz. Gazzâlî nerede Râzî nerede! Muaviye nerede Hz. Ali nerede!

Eş'arîlerden ve başka mezheplerden tahkik ehli olup Mu'tezile'nin görüşüne katılan bilginler büyük günahın tarifinde ihtilaf etmişlerdir. Bazılarına

77. Kehf, 18/49.
78. Kamer, 54/52, 53.

göre, büyük günah, had cezasını gerektiren bütün masiyetlerdir. Başka bazılarına göre büyük günah, Kur'ânın haramlığını açıkça belirttiği ve o tür günahlara had cezası tertib ettiği günahlardır. Büyük günahı herhangi bir sebepten veya harama götüren bir yolun tıkanması (seddü'z-zerîa) sebebi ile değil de li-aynihî[79] haram kılınan şeylerdir diye anlayanlar da olmuştur. Tahkik ehli bilginler, bütün görüşlerin zayıf olduğunu ifade etmişler ve daha birçok görüşün de aynı şekilde zayıf olduğunu vurgulamışlardır.

Bazı bilginlere göre büyük günah, Yüce Allah'ın işleyeni tehdit ettiği fiillerdir. Bazılarına göre ise, sadece Kur'ânda yer alan, bazılarına göre ise hadiste de yer alan fiillerdir.

İmâmulharameyn (ö.478/1085) ve Gazzâlî gibi bilginler büyük günahın dini hafife alma ve ona önem vermeme havasını veren şeyler olduğunu söylemişlerdir ki, Râzî de bu görüşü güzel görmüştür. Bu görüş bize göre de kabul edilebilir ve akla yakın bir görüştür.

Büyük günahın tarifinde ihtilaf eden bilginler, büyük ve küçük günahlar olduğu, büyük günahlardan kaçınmanın küçüklerin bağışlanmasına sebeb olduğu noktasında görüş birliği içerisindedirler.

Bazı bilginler ise şöyle söylerler: Allah Tealâ, bütün günahlardan kaçınalım diye büyük günahları müphem kılmıştır. İnsan büyük mü yoksa küçük mü olduğunu bilmediği bir ma'siyeti işlemekle yüz yüze kalırsa ihtiyata uygun olanı o günahtan kaçınmaktır. Bilindiği üzere büyük günah işleyen cezalanır. Küçük günahlar ise büyükler terkedildiği takdirde bağışlanır. Bütün günahlar büyük günahtır demekle bu günahların arasında muayyen hale getirilmemiş, kapalı bırakılmış küçük günahlar vardır, bunlar bilinmemektedir, demek arasında hiçbir fark görülmüyor. İbn Hacer (ö.852/1449) bu konuda uzun uzun açıklamalarda bulunmuştur. İsteyen onun eseri *ez-Zevâcir*'e bakabilir.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Günahı büyük ve küçük diye ayıranlar ve ayette geçen *"seyyiât"* kelimesini küçük günahlar diye anlayanlar bu ayeti anlamamışlar demektir. Çünkü Yüce Allah, Kur'ân-ı Kerimde *"Yoksa kötülük işleyenler, ölümlerinde ve sağlıklarında kendilerini, inanıp iyi ameller işleyen kimseler ile bir mi tutacağımızı sandılar? Ne kötü hüküm veriyorlar!"*[80] demektedir. Görüleceği üzere Yüce Allah, bu ayette kötülük işleyenleri, mü'minler karşıtı olarak kulanmıştır ki bunlar, müşrikler, kâfirler ve fesatçılardır. Yüce Allah,

79. Herkes için haram kılınan.
80. Câsiye, 45/21.

bir başka ayette ise şöyle buyurur: *"...kötülükleri yapıp yapıp da içlerinden birine ölüm gelip çatınca, 'Ben şimdi tevbe ettim.' diyenler ile kâfir olarak ölenler için (kabul edilecek) tevbe yoktur."*[81] Bu ayetle ilgili yaptığımız tefsirimiz üzerinden çok uzun bir süre geçmemiştir. Henüz hatırdadır. Bu ayette yer alan, *"seyyiât"* kelimesini küçük günahlar şeklinde anlamak mümkün değildir. Doğrusu şudur: Yüce Allah'ın bize söz ettiği her yasaklama ve *"seyyie"* içinde, *"kebire"* veya *"kebâir"* ya da *"sağîre"* veya *"sağâir"* vardır. Her günah içinde büyük günahların en büyüğü yasaklamaya ve emre aldırmazlık, mükellefiyete konu olan şeye hürmetsizlik etmektir. Günahta ısrar da bu kapsama girer. Çünkü günahta ısrar eden kimse, emre hürmet eden kişi olamaz, emir ve yasağa aldırış eden bir kişi olamaz.

Yüce Allah ise, ***"Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız."*** yani size yasak edilen her şeyi içeren ve adına *"kebâir"* denilen büyük günahlardan kaçınırsanız, ***"Sizin küçük günahlarınızı örteriz."*** buyuruyor. Yani sizin günahlarınızın küçüğünü örteriz. Onlardan dolayı sizi hesaba çekmeyiz. Bu ayette, küçük günah demek olan *"seyyiât"* kelimesinin sizler anlamına gelen *"küm"* zamirine izafe edilerek isim tamlaması yapılması, Eş'arî'lerin çoğunluğunun mutlak olarak "büyük günah ve küçük günah yoktur" şeklindeki kanaatlerine delil olmaktadır. Ne demek istediğimizi biraz açalım. Eş'arîlerin ekseriyetinin kanaatine göre, "Mutlak olarak ve sürekli biçimde bazı günahlar büyük günahtır. İnsan bunu ister bir anlık bir cehaletin eseri olarak işlemiş olsun, isterse içinde Allah'ın emrini hafife alma unsuru bulunmasın, hiç fark etmez. Bazı günahlar her halûkârda büyük günahtır denemiyeceği gibi, mutlak olarak bazı günahlar küçük günahtır, kul onu ister Allah'ın yasağına aldırmaksızın işlesin, isterse günahında ısrarlı olsun yine hiç farketmez, bazı günahlar her halûkârda küçük günahtır." denemez. İşte bu ayet -yukarıda işaret ettiğimiz gibi- bu Eş'arî görüşüne delil olmaktadır.

Bu görüşe İbn Abbas'a (r) "Büyük günahlar yedi tane mi?" diye sorulduğunda verdiği cevap da delil olmaktadır. İbn Abbas cevabında, "Büyük günah yediye değil yedi yüze daha yakındır. Günahta ısrar varken, küçük günah, günaha istiğfar yani tövbe varken de büyük günah diye bir şey olamaz." demiştir.

Öfkeden çılgına dönmek veya çok korkmak ya da şehvetin azması gibi insanı baskı altına alan (iradeyi sakatlayan) bir sebeple işlenen her günahta şuna bakmak gerekir. Günahı işleyen kişinin dini inançları tamsa, Yüce Allah'tan korkuyor ve O'nun haram kıldıklarını helal saymıyorsa işlediği

81. Nisâ, 4/18.

bu günah, Yüce Allah'ın bağışlayacağı *"seyyiât"* türündendir. Yüce Allah *"seyyiât"*ı şu şartlarla bağışlar. Günahı işleyen -işaret ettiğimiz- nefsi baskı altına alan gelip geçici nedenler olmasaydı, dini hiçe sayarak bu günahı işlemeye asla cür'et edemezdi denilebilecek bir durumda olmalıdır. Nefsine hâkim olamayıp günahı işledikten sonra, pişmanlık duymalıdır, üzülmelidir. Tövbe edip Yüce Allah'a rücû etmelidir ve o tür bir günahı bir kez daha işlememeye karar vermelidir. İşte o, günahta ısrar etmemesi ve Allah korkusunun ve heybetinin ruhunda yer etmesi nedeniyle Yüce Allah'ın (cc) tövbesini kabul edeceği ve kendisini bağışlayacağı kişi olmaya layık bir insan olur.

İnsanın, Yüce Allah'ın emrini hafife alarak O'nun kendisini gözetlediğine ve gördüğüne aldırmaksızın işlediği her günah, -biçimi veya zararı itibarı ile ne kadar küçük olursa olsun- büyük günah sayılır. Yani, o günah dini hafife alma, günahta ısrar, ona dalma ve tutkunluğa sürüklediği için büyük günahtır. Buna, ölçü ve tartı yaparken eksik tartıp ölçmeyi ve azaltmayı örnek verebiliriz. Yüce Allah ilgili ayette, *"İnsanlardan alırken ölçüp tarttıklarında tam, onlara vermek için ölçüp tarttıklarında ise noksan yapan hilekârlara yazıklar olsun!"*[82] buyurmaktadır. Eksik verilen bir tek tahıl tanesi bile olsa, az da çok da bu ayetin kapsamına girer. Bir diğer örnek de, Hümeze Sûresi'nde geçen, *"hemz"* ve *"lemz"* kelimeleridir. Yüce Allah ilgili ayette şöyle buyurur: *"Arkadan çekiştirmeyi, yüze karşı eğlenmeyi âdet edinen herkesin vay haline!"*[83] *"Hümeze"* ve *"lümeze"* insanlarla gerek arkalarından ve gerek yüzlerine karşı eğlenen kimseler demektir. Hemz ve lemz insanların şereflerine, onurlarına dil uzatmaktır. Ayetin başındaki *"veyl"* kelimesi ise, helâk anlamına olup şiddetli bir tehditi ifade etmektedir.

Ben de derim ki: Üstadın ulaştığı bu kanaat, büyük günah failinin kastı, onu işlediği esnadaki duygusu, işledikten sonraki ruh haline göredir, yoksa günahın bizatihi kendisine ve zararına göre değildir, şeklindeki görüşü tercih etmekten ibarettir. Üstadın bu görüşü, günahların bizatihi kendi içinde ayrıldığını, bazılarının küçük günahlar olduğunu inkâr ettiği anlamına gelmez. Mesela, kendisine bakmak helâl olmayan yabancı bir kadına bakmak küçük günahtır. Buna karşılık bir de zina etmek gibi büyük günahlar vardır. Aynı şekilde, bir kimsenin hizmetçisini ortada herhangi bir gerekçe yokken hafifçe dövmesi, küçük günah sayılır. Buna karşılık, -kendisini buna sürükleyen sebep her ne olursa olsun- onu katletmesini, kendi yapısı itibarı ile

82. Mutaffifîn, 83/1.
83. Hümeze, 104/ 1,2.

küçük günah saymak mümkün değildir. Ancak, küçük günahların bağışlanması ve âhirette bunlar nedeniyle hesaba çekilmeme meselesine gelince bu, insanın maksadına, imanın gücüne ve kalbe hâkimiyet derecesine bağlıdır. Gazzâlî'nin bakış açısı budur. Üstad Muhammed Abdûh da bu konuda ona uymuştur. Şu ifadeler, İmam Gazzâlî'nin bu konudaki görüşlerine ışık tutucu mahiyettedir:

Râzi der ki: İmam el-Gazzâlî, eseri *İhyâu ulûmi'd-dîn*'de büyük günahla küçük günah arasındaki farkı anlatmak için uzunca bir bölüm açmıştır. Gazzâlî orada der ki, bütün bunlar büyük günahlar, küçük günahlardan zatı ve mahiyeti itibarı ile ayrılır diyenlerin görüşleridir.

Bu konuda bir başka yaklaşım daha vardır. Buna göre, her taatın bir miktar sevabı vardır. Her mâsiyetin de bir miktar cezası vardır. İnsan bir taat işleyip sevabı hak ettiğinde, sonra da bir mâsiyet işleyip cezaya müstehak olduğunda, taatın sevabı ile mâsiyetin cezası arasında aklen üç farazî durum söz konusu olur.

a) Sevapla ceza birbirine eşit ve müsavi olabilir. Bu, her ne kadar aklen muhtemel bir durum ise de naklî delil bize gösteriyor ki böyle bir ihtimal söz konusu değildir. Çünkü Yüce Allah, *"(İnsanların) bir bölümü cennette, bir bölümü de çılgın alevli cehennemdedir."*[84] buyuruyor.

b) Taatın sevabı, mâsiyetin cezasından daha fazla olabilir. Bu takdirde mâsiyet, kendi miktarı kadar sevab karşılığında düşer (inhibât). Ve geriye sevaptan bir parça daha kalır. İşte bu gibi günah küçük günahtır. Dolayısıyla günahın örtülmesi denilen şey bu "inhibât" tır.

c) Mâsiyetin cezası taatın sevabından daha fazla olabilir. Bu takdirde, işlenen sevap kendi miktarı kadar günah dolayısı ile gider.[85] Geriye de günahtan bir parça daha arta kalır. İşte bu gibi masiyetler büyük günahtır. *"İhbât"* yani amelin boşa gitmesi de işte bu *"inhibât"*tır. Bu açıklamamızdan büyük günah dediğimiz *"kebîre"* ile küçük günah dediğimiz *"sagîra"* arasındaki fark ortaya çıkar. Mu'tezile mezhebinin çoğunluğunun görüşü de böyledir.

Râzî yukarıdaki nakli yaptıktan sonra bu görüşleri reddeder ve şöyle der: Ben bu görüşü kabul edemem. Çünkü bu görüş bizim nezdimizde bir başka deyimle Eş'arîlerin bakış açılarına göre sağlam bir temele oturmuyor.

84. Şûrâ, 42/7.

85. Gazzâlî burada, her bir haseneye on kat sevap verileceğini unutmuş gözüküyor. Ya da, cezaya müsavi sevap derken, o haseneye on kat verildiğini hesaba kattıktan sonra mukayeseye gitmiştir. (M. Reşid Rıza).

Râzî sözüne devamla o sağlam olmayan temele dair örnekler vermeye başlar. Bunlar arasından, itaata sevap, mâsiyete günah yazmanın Allah'a vacip oluşu, ihbar görüşü (günahın ameli boşa çıkarması görüşü), insanın sırf kendi salih ameliyle mükafata layık olacağı görüşlerini sağlam temele oturmayan görüşlere örnek olarak verir. Bütün bu görüşler Râzî'ye göre makbul değildir. Bilmiyorum, Râzî Gazzâlî'den yaptığı bu alıntıyı metin olarak mı naklediyor yoksa mealen mi aktarıyor? Fakat her iki durumu birden göz önüne alarak derim ki: Râzî'nin, zekâsını Mu'tezile ile tartışmaya ve onların görüşlerini çürütmeye, Eş'ârîlere yardım etmeye ve onların mezheplerini desteklemeye yönlendirmesi, kendisini birçok yerde bizatihi hakikati anlamaktan alıkoymuştur. Çünkü Râzî'nin Gazzâlî'den naklettiği ibarede taata sevap yazmanın, günaha ceza vermenin Allah'a vacip olduğundan söz edilmiyor. Bu meseleyi onun hayalinde canlandıran, ifadede Mu'tezile kelimesinin geçmiş olmasıdır. Gazzâlî'nin söz ettiği, sadece amel eden kimsenin itaatına karşılık sevabı hak ettiği, mâsiyete karşılık da cezaya müstahak olduğudur. Bu *"müstehak oluş"*, herhangi bir yüksek otorite tarafından Yüce Allah'a dayatılan bir yükümlülük değildir. Bu, sadece O'nun bu konudaki vaadi ve tehditi uyarıncadır. Bu gerçeğe delâlet eden Kur'ân ayetleri, te'vilcilerin te'villerinden ve cedelcilerin cedellerinden çok yücedir. Aynı şekilde, inkâr sebebiyle amellerin boşa gitmesi veya mâsiyetlerin ihâta edilip kuşatılması Kur'ân'da mevcuttur, bu konuda hiç kimsenin herhangi bir tartışmaya girmesi mümkün değildir. Yüce Allah şöyle buyurur: *"İşte onların amelleri dünyada da ve âhirette de boşa gitmiştir."*[86] Bir başka ayette ise şöyle buyurur: *"Hayır! Kim bir kötülük eder de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte o kimseler cehennemliktirler. Onlar orada devamlı kalırlar"*[87] Bir başka örnek verelim: *"Hayır! Bilakis onların işlemekte oldukları (kötülükler) kalplerini kirletmiştir."*[88] Üstelik Gazzâlî'nin ifadesi, -her ne kadar kendi bütünlüğü içinde doğru olup, günahların örtülmesinin ne demek olduğunu açıklasa bile- burada büyük ve küçük günahın anlamını açıklamıyor.

Gazzâlî'nin işaret ettiği hasenât (güzel ameller) ve seyyiât (kötü fiiller) arasındaki denge, ancak nefse etkisi açısından tahakkuk eder. İnsan nefsi, itaatın etkisinin masiyetlerin etkisine baskın gelmesi suretiyle arınırsa nefis felaha erer ve yücelere yükselir. Eğer bunun aksi olursa hüsrana uğrar ve yaptığı amel boşa gider. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur *"Nefsini kötülük-*

86. Tevbe, 9/69.
87. Bakara, 2/81.
88. Mutaffifîn, 83/14.

lerden arındıran kurtuluşa ermiş ve kötülüklere gömen de ziyan etmiştir."[89] Biz bu manayı tefsirimizde birçok kez açıkladık.

İyiliklerin küçük günahları örtmesi ve -Kur'ân'ın açıkça dile getirdiği gibi- gidermesi, açık olan bir husustur ve insanın mantığının alacağı bir durumdur. Fakat büyük günahların terk edilmesinin küçük günahların bağışlanmasına sebep olması meselesine gelince bu konu açıklama ister. Sonra günah işlemekten kaçınmak, bir eylemsizlik halidir, eylemsizlik nasıl olur da küçük günahlara etki eder ve onlara baskın gelip örtülmesine yardımcı olur?

İmam Gazzâlî, tevbeden söz ederken ikinci rüknü yani günahları beyan ederken şöyle diyor:

"Büyük günahı işlemekten kaçınmak, küçük günahın bağışlanmasına her zaman yol açmaz. Bu, ancak kişinin o günahı işlemeye kudreti ve iradesi varken kaçınması durumunda mümkün olur. Tıpkı, herhangi bir kadını tuzağına düşüren ve onunla cinsel birleşme imkânını ele geçirmişken nefsini bundan alıkoyup sadece bakmak veya dokunmakla yetinen kimse gibi... Çünkü insanın, cinsel birleşme yapmamak için nefsi ile mücadele etmesi, kalbini aydınlatma açısından o kadına bakıp da kalbini karartmasından daha etkilidir. İşte, büyük günahın küçük günahı örtmesinin manası budur. Buna karşılık, zinadan kaçınan kişi zaten iktidarsızsa (innîn) veya bundan kaçınması -âcizlik örneğinde olduğu gibi- bir zorunluluk dolayısı ile ise ya da cinsel birleşme gücü olmakla birlikte başka bir şeyden korktuğu için zinadan kaçınmışsa böylesi bir kaçınma günahı bağışlatmaya asla elverişli değildir. Bir insan içkiyi iğrenç bulduğu için içmek istemiyorsa, hatta içki içmek haram değil mubah bile olsa yine içmeyecek durumdaysa böyle birisinin içki içmekten kaçınması, çalgı dinlemek gibi içki öncesi işlenen küçük günahların bağışlanmasına yol açmaz. İçki içmek ve çalgı aleti dinlemek isteyen bir kimse, çaba harcayarak kendine hakim olur ve içki içmez ama nefsini çalgı dinlemekte serbest bırakırsa, nefsi ile içki içimemek için mücadele etmesi, çalgı dinlemenin günahından kaynaklanan karartıyı kalbinden silebilir." Bunu ben de kabul ediyorum. Ancak, bütün bunlar ahiretle ilgili hususlardır. Bunların bazılarının kesin olmaması ve hatta müteşâbih hususlardan olması, bundan dolayı ayrıntısının ancak nassla bilinebilen şeylerden olması mümkündür. Nass ise bunları bir bir saymamış, bütününü toplayıcı bir tarif getirmemiştir. Tam tersine bunlar nasslarda çeşitli lafızlarla gelmiştir. Ebû Hüreyre Peygamberimiz'den (s) rivayet ediyor: *"Bir vakit namaz diğer*

89. Şems, 91/9, 10.

vakte kadar keffarettir, bir ramazan diğer ramazana kadar keffarettir. Ancak üç günah bundan müstesnadır. Allah'a ortak koşmak, Sünnet'i terk etmek, yapılan alış-verişi bozmaktır."[90] Bu ve benzeri ifadeler, sayılarla belirlenemeyecek kadar çoktur. Bunlar, bütün ayrıntıları bünyesinde toplayan küllî bir prensibe delalet etmezler. O halde, bunlar kaçınılmaz olarak mübhem ve kapalı kalacaktır. İmam Gazzâlî ikinci rüknü beyan ederken şöyle der. İkinci rükün, tevbenin tamama ermesi, şartları ve devamıdır:

"Mâsiyetlere gelince, insanın büluğ çağına erdiği andan itibaren, kulağını, gözünü, dilini, karnını, elini, cinsel organını ve diğer organlarını tetkik etmesi gerekir. Sonra, bütün hayatını baştan aşağı gözden geçirmelidir. Nefsinde günah defterini açmalı ki, küçük, büyük bütün günahlarını öğrensin, sonra da onlara baksın. Bu günahlardan, kendisi ile Allah Tealâ arasında olanların, bir başka ifadeyle; kul hakkıyla ilgili olmayanların, mahremi olmayan bir kadına bakmak gibi, cünüp iken mescidde oturmak ve mushafa el sürmek, herhangi bir bid'ate inanmak, içki içmek, kul hakkının söz konusu olmadığı günahların tövbesi, bunlardan dolayı pişmanlık duymak ve içi yanmakla olur. Sonra o günahların büyüklüğünü göz önüne alıp, işlendiği süreyi hesap etmek ve her bir günah için kendisine uygun bir hasene işlemeyi istemekle ve o günahların miktarınca güzel amel işlemekle olur. Prensip ise Peygamber'imizin (s) şu hadisi şerifidir: *'Nerde bulunursan bulun Allah'tan kork. Bir kötülük işlediğinde ardından bir hasene yap ki, onun günahını silsin.'*[91] Hatta bu hadisten önce şu ayet de prensib ayettir: *'Muhakkak ki, iyilikler kötülükleri giderir.'*[92] Şu halde çalgı dinleme günahına, Kur'ân dinlemek ve ilim meclislerinde oturmak keffâret olur, mescitte cünüp oturma ve Mushafı tutma günahına, ibadetle meşgul olarak itikâfta bulunmak ve O'na hürmet etmek, çok çok okumak, Mushaf yazıp vakfetmek keffâret olur. İçki içme

---

90. Hâkim buna benzer ifadelerle hadisi rivayet eder. Hâkim, hadisin isnadının sahih olduğunu söyler. Hadisi, İmam Ahmed, el-Beyhakî rivayet etmişlerdir. Bütün muhaddislerin rivayetleri şu şekildedir: "Bir farz namaz, kendisinden bir önceki namazla arasındaki günahlara keffarettir. Cuma namazı, bir önceki cuma namazı arasındaki günahlara keffarettir. Bir ay, kendisinden bir önceki ay arasındaki günahlara keffarettir. Ancak üç günah bundan müstesnadır: Allah'a ortak koşmak, Sünnet'i terketmek ve alış-verişi bozmaktır." Peygamber'e (s) soruldu: Ey Allah'ın elçisi! Allah'a ortak koşmayı anladık. Alış-verişi bozmakla Sünnet'i terketmek ne demektir? Peygamberimiz (s): *"Alış-verişi bozmak, bir adamla sağ elinle akit yapman, sonra da ona muhalefet edip kılıç çekerek kendisi ile çarpışmandır. Sünnet'in terkine gelince, cemaatten (İslâm toplumundan) çıkmaktır."* dedi. (Ahmed b. Hanbel, II, 229.)
91. Dârimî, Rikâk, 74. (*Dârimî*'de bu hadisin devamı şu şekildedir: *"İnsanlara güzel ahlakla muamele et."*)
92. Hûd, 11/114.

günahının keffâreti, içkiden daha hoş ve daha sevimli olan helâl meşrubatı sadaka olarak vermektir."

"Bütün günahları bir bir saymak mümkün değildir. Söylemek istediğimiz, her günahın tövbesi, yapılan günaha taban tabana zıt olan yolu tutmaktır. Çünkü hastalık panzehiri ile tedavi edilir. Kalbe yükselen bütün karanlıkları ancak onun üzerine doğan bir nûr silebilir. Ki bu nûr, o günaha zıt bir iyilikten kaynaklanır. Şu halde zıtlar uygun olanlardır. Böyle olduğu için her kötülüğün kendi cinsinden ama ona zıt bir iyilikle silinmesi gerekir. Zira beyaz, sıcaklık ve soğuklukla değil, (ona zıt olan) siyahla giderilir. Bu tedric ve tahkik, günahların silinmesinde izlenen metot bakımından çeşitlendirme kabilindendir. Günahların silinmesi için böylesine değişik yolların tutulması, daha çok umut ve daha fazla güvenlidir. Böylesi, bir tek çeşit ibadete devam etmekten daha çok umut veren bir yöntemdir. Gerçi, bir çeşit ibadet de günahın silinmesinde etkindir..."

"Buraya kadar söylediğimiz, kul ile Yüce Allah arasında olan günahların hükmüdür. Söz konusu hüküm, bir şeyin keffâretinin kendi zıddı ile olduğunu, dünya sevgisinin her hatanın başı olduğunu göstermektedir. Dünyanın peşinden gitmenin kalpte bıraktığı etki dünyayı elde etmekle sevinmek ve ona meyletmektir. Kuşkusuz, bir Müslüman'ın başına gelen her sıkıntı, onun kalbinin dünyadan uzaklaşmasına sebep olan her musibet ve günahlarına keffâret olur. Çünkü kulun kalbi, gam ve kederle üzüntü yurdu olan dünyadan uzaklaşır. Peygamberimiz (s), *'Öyle günahlar vardır ki onlara ancak üzüntüler keffâret olur.'*[93] buyurmuştur. Bir başka rivayette bu hadisin son kısmı, *'onlara ancak geçimini temin etmekten kaynaklanan üzüntüler keffâret olur.'* şeklindedir." Gazzâlî'den yaptığımız alıntı burada sona eriyor.

İmam Gazzâlî'nin bu konuda, eserinin birçok yerine serpiştirilmiş halde daha birçok görüşleri vardır. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, iyiliklerin kötülükleri örtmesi, ancak onların nefisteki kötü izini gidermekle mümkündür. Bu kötü etki, bâtıl ve şerle kaynaşmak, onu istemek ve bundan lezzet duymaktır. Büyük günahlardan kaçınmanın küçük günahlara keffâret olması meselesine gelince, Gazzâlî bunun kasıt ve irade ile tahakkuk edeceğini söylüyor. Çünkü günahı terketmek demek olan *"ictinâb"*, günahı işlemeye çağıran sesin yankılandığı esnada nefsin ameli ile tahakkuk eder. Nefsin ameli ise nefsi günaha davet eden o fiilden alıkoyan iradedir.

---

93. Süyûtî'nin *el-Câmiu's-Sağîr*'inden yer alan bu hadis şöyledir: *"Öyle günahlar vardır ki, onları ne namaz, ne oruç, ne hac ve ne de umre keffâret eder. Bu günahlara ancak, insanın geçimini sağlarken çektiği sıkıntılar keffaret olur."* Süyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, I, 376.

Konumuza örnek olacak olaylardan hatırladığım bir tanesini aktarayım. Adamın birisi, hırsızlık gayesi ile birisinin evine ya da bahçesine girer, sonra Yüce Allah'ı hatırlar ve O'ndan korku duyar. Bunun üzerine hırsızlık yapmaktan vazgeçer ve dışarı çıkar. İşte o kişinin hırsızlık gibi bir büyük günahı işlemekten kaçınması, bir başkasının mülküne izni olmaksızın girme günahına keffâret olur. Çünkü orada farkına vardığı bu iman şuuru, kendisini hırsızlık yapmak için tahrik eden fasıklık duygusuna baskın gelmiştir. Bu şuur o duyguyu silmiş ve yok etmiştir.

Buna karşılık, başkasının mülküne sahibinin izni olmadan ve onun razı olduğunu da bilmeden giren kişi, bunu yaparken o kişinin hakkını çiğnemek gayesi ile giriyorsa bu günah, o kişinin nefsinde kötülüğün etkisini ve tecavüzün sesini güçlendirir. Bu adamın -meselâ- içki içmekten kaçınması, az önceki günahına keffaret olmadığı gibi, onun silinmesini de sağlamaz. İsterse o içkiyi içi çektiği halde bilerek içmeyip vazgeçsin, hiç farketmez... Çünkü birçok fasık var ki, bazı günahları işlerken bazılarından şiddetle kaçınıyorlar. Şimdi soralım: Bu kaçınmanın o kişinin nefsini -işlediği günahtan ve ısrarından- arındırmada ve temizlemede herhangi bir etkisi olabilirmi? Hatta ısrar bir yana, bir kez bile işleyip ardından nedamet duymadığı ve tövbe etmediği günahından arındırmada ve temizlemede herhangi bir tesiri olabilirmi? Fakat böylesi günahlara geneli itibarı ile nefsi ıslah eden güzellikler keffâret olabilir. Bu gerçeği kavrayan kimse, -birçokları anlamakta acze düşse bile- ayetle, İmam Müslim'in rivayet ettiği şu hadis arasında herhangi bir çelişki görmez. İlgili hadiste Peygamber (s) şöyle buyurur: *"Kişi büyük günahlardan kaçındığı sürece, kıldığı beş vakit namaz, iki vakit namaz arasındaki günahlara keffârettir."*[94]

Bünyemize sirayet eden hastalıkların her birinin kendine mahsus bir ilacı vardır. Bu ilaç, sadece o hastalığa özel olup başka bir hastalığı iyi etmez. Ama bütün bedeni uygun gıdalarla beslenerek, spor yapıp, temiz hava alarak ve güneşe çıkarak güçlendirmek, -kişi hastalık yapıcı etkenlere çok çok maruz kalmadıkça- her türlü hastalıktan şifa bulmaya yardımcı olur. Ruh hastalıkları ve ilaçları ise beden hastalıklarına ve ilaçlarına benzer. Allah hayrını artırsın Gazzâlî'nin! Çünkü o, -verdiği örneklerin tümü kendi koyduğu kaideye uymasa da- masiyetlere keffâret olan itaatlerin o masiyetlerin cinsinden olması gerektiği kanaatine ulaşmış, çeşit çeşit taatlarla nefsi ıslah etmenin bu taatların cinsinden olmayan bazı kötülükleri gidereceğini de unutmamıştır.

94. Müslim, *Tahâret*, 16.

Gazzâli'ye tebrikler! Kur'ân'ın hikmetini anlayışı ne kadar ince! Onu insanın fıtratına tatbiki ne kadar hassas!

Gazzâlî sonrası insan psikolojisini inceyen bilginlerin tespit ettikleri ilmî gerçeklere vâkıf olanlar nefsin idrak aracı olan beyindeki idrak merkezlerinin birden çok olduğunu tespit etmişlerdir. Bunlardan her bir türün beyinde özel bir merkezinin bulunduğunu idrak edenler, bu kuralın şuur ve duygu türleri açısından kurallı olduğunu kavrayanlar, amellerin ahlâk ve âdet melekelerinden meydana geldiğini idrak edenler, bu insana bahşedilen zihnin ne kadar güçlü, kavrayış parıltılarının ne kadar keskin olduğunu görüp hayrete düşerler. İnsan, Gazzâlî'nin "Su, Yunan filozoflarının dediği gibi, basit bir unsur değildir, aksine o mürekkepdir." dediğini öğrendiğinde Gazzâlî'nin manevî hakikatleri kavradığına nasıl hükmetti ise, maddî hakikatleri kavramada da bir dahi olduğuna hükmedecektir.

Yüce Allah'ın ***"Ve sizi şerefli bir yere sokarız."*** ayetine gelelim. Cumhûru oluşturan kıraat alimleri, bu ayette yer alan ***"medhalen"*** kelimesini *"mudhalen"* şeklinde okumuşlardır. Kelime, *"idhâl"* mastarından mekân ismidir ki manası *"girme yeri"* demektir. Bu açıklamanın, ayetin manasına katkısı şöyle olur: Sizi şerefli bir yere, cennete sokarız. Bu kelimeyi Ebû Ca'fer (ö.127/743) ve Nafi'(ö.159/775) *"medhalen"* şeklinde okumuşlardır. Kelime bu takdirde *"duhûl"* mastarından mekân ismi olur. Bu açıklamının manaya yansıması ise şöyle olur: Sizi sokarız da şerefli bir mekâna girersiniz.

***"Mekân"**'ın "**şeref**"*'le nitelenmesini ele alalım. Kelimelerin manaları hakkında dilin kökenine başvurmayan kimseler, *"kerîm"* kelimesinin mecazen *"güzel"* anlamına geldiğini zannetmişlerdir. Halbuki bu deyim, dilde mecazen değil hakikaten kullanılır. Çünkü Araplar *"ardun kerîmetün"*, *"ardun mükerremetün"* derler. Bu deyimlerin anlamı, *"hoş, bitkisi kaliteli toprak"* demektir. Buna Kur'an'dan da örnek verebiliriz. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Ama (sonunda) Biz onları (Firavun ve kavmini), bahçelerden, pınarlardan, hazinelerden ve değerli bir yerden çıkardık."* [95]

95. Şuara, 26/57, 58.

وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا
وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَ وَاسْأَلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ
عَلِيمًا ﴿32﴾

32- Allah'ın birbirinizden üstün kıldığı şeyleri temenni etmeyin. Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var, kadınların da kazandıklarından nasipleri var. Allah'ın fazlından ve kereminden isteyin; şüphesiz Allah, herşeyi bilmektedir.

Üstad Muhammed Abduh, bu ayetin daha önceki ayetlerle olan bağlantı yönünü açıklarken dedi ki: Yüce Allah, ilkin insanların birbirlerinin mallarını bâtıl yollarla yemelerini yasakladı ve bunu yapanı tehdit etti. Bundan sonra, yasak ettiği fiillerden hangilerinin bağışlanacak, hangilerinin bağışlanmayacak vasıfta olduklarını beyan etti. Bütün bunların ardından bizlere, mallara, canlara ve sair haklara tecavüzün kökünün nasıl kurutulacağını gösterdi. Bu kurutulması istenen kök, başkalarının elindekini temenni etmektir, herkesin çalışıp kazanırken yeteneğini kullanmamasıdır, insanın olanca temenni ettiği şeyin kendi nefsine gelecek hayır ve iyilik olmasıdır.

El-Bikâî (ö.885/1480) bu konuda şöyle der: Yüce Allah, -insanın zahirini tehlikeli mâsiyetlerden temizlemek gayesi ile- adam öldürmeyi ve bilfiil bâtıl yollarla mal yemeyi yasak etti. Bu iki fiil, insanların organlarıyla gerçekleştirdikleri fillerdendir. İşte yasakların ardından, *"temenni etmek"* yasak edildi. Çünkü temenni etmek bazen çekememezlikten kaynaklanabilir ki bu da -ayetin zahirinden anlaşılacağı üzere- burada yasak edilmiştir. Kıskançlıktan kaynaklanan temenni etme haramdır. Harama rıza da haramdır. Böyle çekememezlikten kaynaklanan temenni, insanı *"yeme"*ye sürükler. *"Yemek"* de *"katl"* e götürür. Yasak olan şeyin etrafında dolaşan kimsenin o yasaklığa düşmesi an meselesidir. Ama insan bu yasak fiillerden vaz geçerse, seçtiği yolun gereği olarak iç âlemi kötü ahlâktan temizlenmiş olur. Böylece içi (bâtın) dışına (zâhir) uygun ve Şeriatla tarikatı birleştirmiş olur. Bunun sonucu olarak kendisine yasak edilen şeyi kolayca terkeder ve kendisine taksim edilen şeye razı olur.

El-Kaffâl (ö.507/1114) ise bu ayetin daha önceki ayetle olan bağlantısını şöyle kurar: Yüce Allah, mü'minlere insanların mallarını bâtıl yollarla yemeyi ve başkasını katletmeyi yasaklayınca, ardından, insanı bu fiilleri işlemeye sürükleyen mallarını tamah etme yasağını getirdi.

Bu ayetin nüzûl sebebi ile ilgili olarak üç rivayet zikredilir. Bunlardan birincisi Mücâhid'den (ö.104/722) nakledilmektedir: Ümmü Seleme (r) Peygamberimiz'e (s) der ki: "Ey Allah'ın Rasûlü! Erkekler savaşıyor, bizler savaşamıyoruz. Bize ancak mirastan yarısı veriliyor." Ümmü Seleme'nin bu sözü üzerine bu ayet indi.

İkinci rivayet İkrime'den nakledilmektedir. "Kadınlar cihada katılmayı istediler ve dediler ki: 'İsterdik ki Allah (cc) bize savaşmayı emretsin de bizler de erkeklerin aldıkları sevap gibi sevap alalım.'" Kadınların bu temennisi üzerine tefsirini yaptığımız ayet indi.

Üçüncü rivayet, Katâde ve Süddî'den bizlere intikal ediyor. Yüce Allah'ın, *"Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe, kadının payının iki misli (miras vermesinizi) emreder."*[96] ayeti inince erkekler, "Bizler, mirasta kadınlara nasıl üstün tutulmuşsak, hasenâtımızla da üstün olacağımızı umarız." deyince, kadınlar "Bizler de, dünyada mirastan payımız nasıl erkeklerin yarısı ise âhırette de sorumluluğumuzun onların sorumluluklarının yarısı olacağını umarız." dediler. Bunun üzerine Yüce Allah da tefsirini yaptığımız bu ayeti indirdi. ***"Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri temenni etmeyin. Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var, kadınların da kazandıklarından nasipleri var."***

Yukarıda zikrettiğimiz üç rivayeti, *Vâhidî* (ö.468/1075) ve *ed-Dürrü'l-mensûr*'da Süyûtî (ö.911/1505) zikrederler. Bu üç rivayet, İbn Abbas'tan (r) nakledilen *"temennî"*yi *"haset"*le tefsir ettiği yolundaki rivayetle açık bir biçimde çelişmektedir. İbn Abbas'dan (r) bu ayet hakkında şöyle bir tefsir rivayet edilir: "Sizler, 'keşke filancaya verilen mal, nimet ve güzel kadın benim olsaydı.' demeyin. Çünkü bu, çekememezlik demektir. Bunun yerine, 'Ya Rabb! Bana da onların benzerini ver.' deyin."

Kadın ve Erkeğin Üstünlükleri

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bu rivayetlerin sebebi, ayetin anlaşılması hakkındaki kafa karışıklığıdır. Oysa ayetin manası açıktır. O da şudur: Allah Teâlâ, bütün kadın ve erkekleri bazı amelleri yapmakla mükellef kılmıştır. Bunlardan sırf erkeklere mahsus olan amellerde o amelin karşılığı-

96. Nisâ, 4/11.

nı sadece erkekler alırlar. Kadınlar ise pay alırken onlara katılmazlar. Buna karşılık sırf kadınlara mahsus olan amellerde de o amelin karşılığını sadece kadınlar alırlar ve erkekler bu konuda onlara iştirak etmezler. Bu durumda, taraflardan hiçbiri karşı cinse mahsus olan şeyi temenni edemez.

Bu ayette, hitap genel olup her iki cinse birden yapılmaktadır. Oysa erkekler kadın olmayı temenni etmemekte, doğum yapmayı, çocuk yetiştirmeyi ve bunların dışında kadınlara mahsus başka fiilleri yapmayı istememektedirler. Asıl temennide bulunanlar, erkeklerin yaptıklarını yapmak isteyen kadınlardır. Acaba, kadınlar erkeklerin yaptıklarından hangisini yapmayı temenni etmektedirler? Onlar, erkekliğe mahsus en özel ameli, yani onur ve şerefi himaye etmeyi, kuvvet kullanarak hakkı savunmayı istemektedirler.

Ayetin bu ifadesinde, kadınlara özen göstermek ve incelikle muamele anlamı vardır. Onlar, zayıf ve temennilerinde samimi ve içten oldukları için, -bu ayette- merhamete ve şefkate mazhar olmuşlardır. Bunun hikmeti ise şudur: Bu dopdolu ve şerefli hayattan kaynaklanan temenninin yapılmamasıdır. Çünkü bu gibi ameli temenni etmek kadınlara gerçekten yabancıdır. Kadınların temennisinin sebebi şudur: İslâm ümmeti hayatının ilk dönemlerini sürdürürken, kadınlar ve çocuklar bu hayatta ve onu her alanında erkeklerle omuz omuzaydılar. İslâm kadını, o günkü şartlarda akıllara durgunluk veren bir performans çiziyordu. İslâm tarihini ve Arapların kalkınmasını, Hz. Peygamber'in ve kendisine iman eden mü'minlerin hayatını inceleyen kimse görecektir ki, kadınlar her yerde, her işte erkeklerle birlikte ve omuz omuzadırlar. O zamanın kadını gelir tıpkı erkekler gibi, Rasûlullah'a (s) Mümtehine Sûresi'nde zikredilen o bîatla bîat ederdi. Erkekler savaşa çıktıkları zaman İslâm kadını erkeğiyle birlikte savaşa katılırdı. Savaş alanlarında yaralılara bakarlar ve daha başka hizmetleri de ifa ederlerdi. Yüce Allah, ev işlerini kadına, dışarıdaki ağır işleri de erkeğe tahsis etti. Ta ki, her iki cins ihlâsla kendi fonksiyonlarını tam olarak yapsın ve gerektiği gibi ifa etsin.

Okuduğumuz ayette geçen *"nasîb"* kelimesinin nekire/belirsiz getirilmesi, yapılan her işe ecir verilmeyeceği, ancak ihlâsla yapılana sevap verileceğini vurgulamak içindir. Bir başka ifadeyle, bu ayette ihlâsa zımnen teşvik vardır.

"Allah'tan lutfunu isteyin." Yani, (kadın-erkek) herbiriniz, kendisine tevdi edilen görevde Allah'tan yardım ve kuvvet istesin. Çünkü karşı cinse verilen görevi temenni etmek caiz değildir. Bu yasaklamaya, akıl ve güzellik gibi

yaratılışla ilgili olan şeyleri temenni etmek de dahildir. Çünkü Yüce Allah'ın bu gibi özellikleri vermediği kimsenin onları temenni etmesinde herhangi bir fayda yoktur. Tabi buna, insanın kudreti dahilinde olan kesbî şeyler dahil değildir. Çünkü insanların başkalarının elde ettikleri şeylere bakmaları ve çalışıp alın teri dökerek onun benzerini ve ondan daha iyisini elde etmeyi temenni etmeleri yasaklanmamış, teşvik edilmiştir. Bu ayette âdeta şöyle denilmektedir: Kazanıp elde edebileceğiniz şeylere göz dikin, gücünüz dahilinde olmayan şeylere göz dikmeyin. Çünkü üstünlük, çalışıp alın teri dökerek elde edilir. Dolayısıyla, kendi çalışmanız ve didinmeniz olmadan hiçbirşeyi temenni etmeyiniz.

Ben de derim ki, İbnü'l-Esîr (ö.630/1233) *en-Nihâye*'de der ki: Arapçada *"temennî"* demek, arzulanan bir şeyi elde etme isteği, olan ve olmayan şeyi insanın içinden geçirmesidir. Ebû Bekir de şöyle der: *"Temenneytü'ş-şey'e"*, "bir şeyi temenni ettim, onu ölçüp biçtim, elime geçmesini istedim" demektir. Temenninin, insanın tercihi ve seçimi dairesine girmediği zannedilebilir. Ve buna bağlı olarak da, insanın gücü dahilinde olmayan şeyin yasaklanması, anlaşılması zor bir durum olarak karşımıza çıkabilir. Nefsinin hevâ ve hevesinin peşine takılanlar, nefsin sesine kulak verip dizginini gevşek tutanlar, hatta ellerinden dizgini ve gemi kaldırıp atanlar ancak böyle düşünürler. Böylelerinin içlerinden geçen asılsız kuruntular, uyuyan kimsenin gördüğü rüya gibidir. Uyuyan, gördüğü rüyasını nasıl savamaz ve uyandığında bir daha geri getiremezse, bunlar da aynen böyledirler. Oysa iradesi güçlü kişi böyle değildir. Yüce Allah mü'minlerin ancak güçlü irade sahibi olmalarından hoşnut olur. Yüce Allah bu ayetteki yasaklamasıyla onların gönüllerinden geçen düşünceler hususunda iradelerini hakem kılmaları irşadında bulunuyor. Bundan amacıysa o düşüncenin başkasına ait olan şeyleri didik didik etmesine iradenin engel olmasıdır. Tıpkı, bir başkasının izni olmadan onun mülküne bedenlerini sokmalarına engel oldukları gibi... Yüce Allah, nefsi boş zamanlarda daha faydalı ve daha şerefli şeyleri yapmaya yönlendiriyor. Göklerin ve yerin mülküyeti üzerine düşünmek. Allah Teâlâ'nın bu yaratılış alemindeki kanunlarını, özellikle de toplumların, hayatı, ölümü, kuvveti ve zaafı üzerindeki kanunlarını (sünnetullah) kafada canlandırmak... İnsanın bu kanunları kendi toplumuna tatbik etmesi ve âhiret üzerine düşünmek, âhiretin bu fâni dünyaya oranla değeri üzerine kafa yormak gibi... Nefsin bu hayatın meşakkatleri ve yükümlülükleri adına üstlendiği yükü hafifleten Yüce Allah'tır.

Durum aynen anlattığımız gibidir. Erkek olsun kadın olsun Yüce Allah'ın her mükellefe getirdiği, başkasına kendisinden fazla verdiği şeyleri temenni etme yasağı, bu fiilden vazgeçmeyi sağlayacak unsur ihtiva eder. Bu unsur iki tanedir.

a) Faydalı amel işlemek. Hem de yapılan işe gereken özeni göstererek ve onu güzel yaparak o işten gelecek faydayı tam kılacak şekilde faydalı amel işlemek. İşe güce boş vermek ve tembellik etmek gibi kuruntularla ve arzularla nefsi meşgul etmemek.

b) İş harici dinlenme zamanlarında, düşünceyi, aklı besleyecek ve nefsi tezkiye edecek, onu imanını ve bilgisini arttıracak şeylere yönlendirmektir. Bu da, daha önce belirttiğimiz gibi irade gücüne bağlıdır. İradeyse, ancak Şeriatın emrettiğini ve aklın gösterdiğini yapmakla güçlenir.

Yüce Allah'ın, *"Sizi birbirinizden üstün kıldığı"* ifadesinde çok hoş bir îcâz sanatı vardır. Çünkü bu ifade hem Yüce Allah'ın bazı erkeklere bazılarından daha fazla vermesini, hem bazı kadınlara bazı kadınlardan daha fazla vermesini, erkek cinsine kadın cinsinden daha fazla vermesini ve hem de kadın cinsine erkek cinsinden daha fazla vermesini kapsar. Zira, her ferde ve cinse verilen *"özellik"* ayetin deyimiyle bir *"fazl"* dır. Yani o özelliği taşıyanın buna sahip olmayana bir fazlalığıdır ve meziyetidir. Bazı erkeklerin bazı kadınlara, bazı kadınların da bazı erkeklere göre daha fazla sahip oldukları bu özellik bir meziyettir.

Sonra sözünü ettiğimiz bu fazl/meziyetin birçok çeşidi vardır.

a) Fazl'ın birinci çeşidi çalışmakla elde edilmez. Bu tür meziyete çalışıp çabalamakla ulaşılamaz. Sonra bu meziyete sahip olmayan kimse, bu eksikliğinden dolayı ayıplanamayacağı gibi, bu özelliği taşıyan da çok çalıştığı ve alın teri döktüğü ileri sürülerek övülemez. Yakışıklılık, bünyenin güçlü ve kuvvetli olması, şerefli bir aileye mensup olmak bu birinci tür üstünlüğe örnektir. Bu gibi meziyetleri temenni etmek, o kişinin ahmaklığını, ruhen olgun bir kişi olmadığını gösterir. İçinde bu gibi hisleri taşıdığını gören kimsenin hemen kesbî meziyetlere yönelerek kendisini tedaviye koyulması gerekir. Çünkü bir insanın toplumda gerçekten üstün veya değersiz olduğu ancak çalışıp çabalamasıyla (kesbî fazl) belli olur. Bunun için diyoruz ki, kuruntular insanı alt edip de Rabbini ve Rabbinin kendisine gösterdiği fazilet yollarını unutturmadan, kendi nefsini ve ona bahşedilen yetenekleri ve çalışma kudretini aklından çıkarmadan insan kendisini tedaviye koyulmalıdır. Yoksa o kuruntuların yol açtığı elemler insanı öyle kötü bir gemiye bindirir

ki, bu yolculuğun sonu, helâk olanların arasında yerini almaktır. İşaret ettiğimiz o kötü gemiyse başkasına zarar vererek ve haksızlık ederek başkalarını çekememezliğe kapılmaktır.

b) Meziyetin ikinci çeşidiyse çalışıp çabalayarak elde edilenidir. Mal ve makam sahibi olmak buna örnektir. Yukarıdaki, "*temenni etmeyin*" yasaklamasının birinci hedefi işte bu çeşittir. Çünkü temenni ile mal kazanmak, bir hedef olarak akıl dışıdır. Zira malın özelliği, elde durmamaktır. Malım olsun temennisiyle ancak kişiliği düşük, âlicenap olmayan, insanın yeteneklerinin değerini, ciddiyet ve bağımsızlık göstergelerini bilmeyen kimseler meşgul olurlar. Oysa Yüce Allah, bir mü'minin böyle olmasını istemez. O, insana âlicenaplığın yolunu gösterir. Bu da imanın şûbelerinden birisidir. Allah, insana istediği her şeyi elde etme hususunda kendisine bahşedilen güçlere dayanması tavsiyesinde bulunur. Gerçek mertebeye ancak azimle çalışmakla ve alın teri dökmekle ulaşılır. Faydalı ilim, belli makamlara erişme ve iyilik yapmak gibi meziyetler böyledir. Servet de böyledir. Servet elde etmede de asıl kaide, bunun çalışıp kazanmakla elde edilmesidir. İnsana miras kalan servet, çalışıp alın teri döken kimseler hariç nadiren elde kalır ve nemalanıp artar. Amerikalılar ve İngilizler gibi özgürlük duygularıyla büyümüş kimseler, eskiye değil, yeniye dayanıyorlar. Hatta kendisine miras kalmış birisi, bütün servetinden soyutlanmak şartıyla kendisine miras kalan servete benzer büyük bir servet daha kazanacağına dair bahse girer. Bu iş için öyle çok uzak olmayan bir süre koyar. Konulan süre dolunca, sözünü ettiği o büyük servet elindedir. İşin başında üzerindeki elbisesine varıncaya kadar bütün servetini bir kenara bırakmış, bağımsız çalışmasına bir hamamda hizmetçi olarak başlamıştır. İnsanın azmi karşısında hiçbir şey duramaz. Fakat insanların ekserisi kendi yeteneklerinin farkında değildirler. Onun için de başkalarının servetlerinin meyvelerine dayanırlar. Bunun için, Yüce Allah, temenni ve bâtılla oyalanmayı yasak ettikten sonra, bizleri çalışıp kazanmamız yolunda uyarıyor ve buyuruyor ki, "*Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var, kadınların da kazandıklarından nasipleri var.*" Yüce Allah, erkeklere olduğu gibi kadınlara da çalışma ve kazanma izni veriyor. Her iki cinse de başkalarının elindekini temenni ederek ve arzulayarak değil, çalışarak fazl/meziyeti araştırmayı tavsiye ediyor.

Ayet metninde, "*kesb*" kelimesi yerine ***"iktisab"*** kelimesinin tercih edilmesi, "*iktisab*" kelimesinin mübalağa/abartı ve tekellüf/kendini zorlama anlamı taşımasından dolayıdır. Temenni ve arzulama makamına layık olan da bu sıy-

gadır. Yüce Allah sanki şöyle diyor: Sizin istediğiniz fazla yani meziyete ve üstünlüğe, çalışmayanların uyandırdıkları kuruntularla değil, ancak ve ancak dikkat ederek çalışıp çabalamak ve yorulmakla ulaşılabilir. Hayır söz konusu olduğunda *"kesb"*, şer söz konusu olduğunda *"iktisab"* kelimesinin kullanılacağına dair ileri sürülen görüş, *"lehâ mâ kesebet ve aleyhâ mektesebet"*, *"Herkesin kazandığı (hayır)kendine, yapacağı (şer) de kendinedir."*[97] ayetinden alınmıştır. Ancak bu anlam kelimenin yapısından çıkarılmış değildir. Örnek verdiğimiz bu ayette böyle bir mananın tercih edilmesi, şerr'in insanın fıtratından kaynaklanmadığına işaret etmek içindir. Ama bizim tefsirini yaptığımız ayette geçen *"iktisab"* kelimesi mübalağa anlamı ifade etmek ve daha fazla mal ve daha iyi bir makam elde etmek için nefsini zorlamak gerektiğine işaret etmek içindir. Bir de insanların birbirine karşı elde ettiği üstünlüğün -hakka uymak kaydıyla- çalışmalarından kaynaklandığını göstermek içindir. İktisab kelimesinin tercih edilmesinin bir diğer nedeni de insanların istekleri ve arzularını gerçekleştirmede tembelliğe, kayıtsızlığa ve bir kısmının diğer kısmına bel bağlamasına değil, Yüce Allah'ın kendilerine bahşettiği yeteneklere dayanmasına bağlı olduğunu göstermek içindir. Kitap ve Sünnet bu söylediğimiz kuralı desteklemektedir. Özgür bir ortamda başarılı olmaya gayret edenlere örnek ve önder olmak Müslümanlara ne de yakışan bir sıfattır! Bir Müslüman, Müslüman olması hasebiyle Yüce Allah'ın ihsan ve tevfikindan ummakla birlikte bütün isteklerinde kendi yeteneklerine ve güçlerine dayanır. Yüce Allah ayette yapılması gerekeni gösterdiken sonra, *"Allah'ın fazlından ve kereminden isteyin"* buyuruyor. Bu şu demektir: Azimle alın teri dökerek ne kadar çalışırsanız çalışın, bütün bunlar sakın size Alah'a muhtaç olduğunuzu unutturmasın. Allah'ın özel fazlından ve kereminden istemelisiniz. Çünkü sizin çalışmanız O'nun keremine erişemez. Ya onu bilmediğiniz için veya yollarını ve sebeblerini bilmediğiniz ya da ondan aciz olduğunuz için erişemez. Tarımda veya ticaret alanında çalışan bir kimseyi düşünelim. Kişi seçtiği alana kendi çabasının ulaşabildiği kadarıyla eğilir ve Yüce Allah'tan da ekini geliştirecek yağmur yağdırarak kendine olan fazlını tamamlamasını ister. Ticaret yapıyorsa, geminin fırtınadan alabora olmaması için denizde rüzgârı ılımlı estirerek keremini tamama erdirmesini ister. İşte bu söylediklerimiz insaoğlunun bilmediği ve gerçekleştirmekten aciz kaldığı hususlardandır.

Bu ayet-i kerîmenin neden ***"şüphesiz Allah herşeyi bilmektedir"*** ifadesiyle bittiği şimdi daha iyi anlaşılmaktadır. Çünkü insana ilham vasıtasıy-

97. Bakara, 2/286.

la nefislerde ve dış dünyadaki ayetleriyle, menfaatleri ve ihsanı nasıl talep edeceğini öğreten Yüce Allah'tır. Kul yaratıcısından lisan-ı hâli, yeteneği ve çalışmasıyla istediği için Allah ona kendi ihsanından daha fazlasını verir. Allah'ın kereminin hazineleri bitip tükenmez. *"Her şeyin hazineleri yalnız Bizim yanımızdadır. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz."*[98] Çalışanlar hâlâ O'nun daha fazla vermesini istiyorlar. O ise kendi ilminden, onları çalışmayıp oturanlardan daha üstün kılacak sırları vermeye devam ediyor. İnsanlar arasında fazl ve ihsanda farklılık gerçekten çok büyük derecelere ulaştı, hatta bazı toplumlarda diğer bazıları arasındaki fark, bazı hayvanlarla bazı insanlar arasındaki farklılıktan çok daha ileri seviyelere vardı.

Kulaklar nasıl işitmez ve gözler nasıl görmez! Sayıları az olan kuzey-batı toplumları nasıl olur da sayıları milyonlara varan güney -batı toplumlarını istila ederler ve tıpkı hayvanları kulandıkları gibi bu insanları da kendi hizmetlerinde kullanırlar! Güneyli halklara mensup olup maddeten ve mânen bu toplumların üzerinde nüfuz sahibi olanlar, toplumun üzerindeki otoritelerinin ellerinden çıktığını inkâr mı ediyorlar? Bazen dini muhafaza kisvesi, bazen de emirlere ve sultanlara ubudiyet adı altında ilim, sanat, sanayi, servet ve siyaset vasıtasıyla Allah'ın ihsanından taleb etmelerine engel oldukları bu halkın üzerindeki otoritelerini kaybettiklerini inkâr mı ediyorlar? Otoritelerini o derece kaybettiler ki, ellerinde kala kala az bir nüfuzları kaldı. Bu *"az"* da onlara kalacak değildir. Onlar, tıpkı kuzey toplumlarının benzeri veya tam aynısının kendilerinin de mülkleri, izzetleri, servetleri ve ilimleri olmasını istediklerini inkâr mı ediyorlar? Kendileri *"yemîn ehlinden"* (sağdakilerden) oldukları günlerde onlardan daha üstün olduklarını unutuyorlar mı? Çalışıp kazanarak elde ettikleri bu ihsanı kaybetmelerine ve sonra da kendillerini temenni ve arzuyla tatmin etmelerine İslâm cevaz verir mi sanıyorlar? Bu cehalet ve bu aldanış nereye kadar sürecek Allah aşkına!

Gerçekten bunlar Yüce Allah'ın dinî ihsanının halka ulaşmasına engel oldukları gibi dünyadaki ihsanına da engel oldular. Dinin özgürce anlaşılmasına mani oldular. Halkın lisan-ı haliyle ve yeteneğiyle bu özgürlüğü istemesinin önüne geçtiler. Hâlbuki halk Allah'tan isteseydi O verecekti. Biz bu zorbalara karşı Yüce Allah'tan halka yardımcı olmasını dileriz. Zafer sadece Allah katındandır!

Bu halkı çekememezlik ve başkasının elindekine göz dikmek (temenni) mahvetmiştir. Kimde ilim ve amelde olgunluk alametleri belirirse Yüce

98. Hicr, 15/21.

Allah'ın ihsanından verdiklerini kıskananlar, -o kişi kadar çalışmaları ve ve yetenekleri olmasa bile- Allah'ın onu kendilerine üstün tuttuğu o meziyetin kendilerine verilmesini temenni edenler, hemen o kişinin iyiliklerini kötülüklerle değiştirmeye, fitne istemeye, önüne engeller çıkarmaya kalkarlar. Allah'ın ona olan nimetlerini çok görürlerken, kendi üzerlerindeki nimetini az görüp küçümserler. O nimeti -kıskandıkları kişi eriştiği müddetçe- elde edilmeye değer bir nimet olarak kabul etmezler. Ama bir yandan da kalplerinde ve kafalarında büyük gördükleri o nimetleri dilleriyle küçük göstermeye çalışırlar. Kanaat olarak değersiz gördükleri şeyleri de sözleriyle büyük gösterirler. Şöyle derler: "Kim bu adam? Onun bilgi düzeyi ne ki? Adamın bilgi seviyesi ancak çocuklar kadar. Sonra o dilden dile dolaşan amelleri de pek zikre değer bir şey değildir. O kadarını herkes yapar." Veya "Adamın gayesi riya ve gösterişten ibarettir.", ya da "Yaptıkları dıştan yararlı ama bir de iç yüzüne bak. İçyüzü olduğu gibi zarar." derler. Peki ama o zaman niye o kişiye kafayı takıyorlar?! Ona hile ve tuzak kurmak için neden kendilerini bu kadar sıkıntıya sokuyorlar?! Yeryüzünde, kötülük olarak, bula bula onun noksan amelini ve faydalı ilmini mi buldular ki onu ortadan kaldırmaya çalışıyorlar? Sonra zararını üstlenmeye korktukları bir tek o kişinin faydalı ilmi mi kaldı? Kıskançlar kendi nefislerini hesaba çekmezler mi? Çeksinler ki kıskandıkları kişiden çok kendi nefislerine kötülük ettiklerini görsünler. Bunlar, kalplerinin ta derinliklerine kadar işlemiş olan o kıskançlık ateşini engelleyecek bir şey bulamıyorlar mı? Yoksa bu ateş, Allah'ın kaza ve kaderine, mahlûkatı arasında ihsanını dağıtmasına rıza kalıntılarını da yakıp yok edecek. Şair Tihâmî'nin Allah iyiliğini versin, o beytilerinde ne güzel söyler:

إني لأرحم حاسديَّ لفرط ما   ضمت صدورهم من الأوغار
نظروا صنيع الله بي فعيونهم   في جنة وقلوبهم في نار

"Acırım kıskananlara beni, çünkü
Kalplerinde bunca kin, bunca nefret
Gördüler mi ihsanını bana Allah'ın,
Gözleri cennette ama kalpleri bir âfet."

Bazen ateşin insanın içine girmesi, insanın ateşe girmesinden daha beter olur. Ya da, insanı ateşe sokan ve yuvarlayan o haset ateşi olur. Ne oluyor bu kötü ruhlu kıskanç kişilere? Allah'ın bazılarına kendilerinden daha fazla ihsanda bulunup da verdiği şeyleri neden temenni ederler? Kendilerine başkasına veya başka kavimlere verilenin aynısının verilmesini neden temenni

etmezler. Ben şahsen bu ümmetin içindeki azgın kıskançlar için gerçek ilmin yayılmasından başka çare göremiyorum. Bu ilim yayılsın ki, halk kim ıslahatçı kim bozguncu anlayıp birbirinden ayırsın. Azgınlık ve haset önderleri biliyorlar ki bu ümmetin içinde ilim yayılırsa onların cehaletleri ve kötü halleri açığa çıkacaktır. Onun için, bu uğurda çalışana duydukları kin kadar başka hiç bir kimseye kin duymazlar. Onlar gerçek ilme giden yolun üzerinde durup insanlara engel olurlar. Bu yol Allah'ın yoludur. Ve onlar halka sinirlerini uyuşturacak ve cahil kalmalarına yol açacak hurafeler ve sapıklıklar telkin ederek o yolu eğip bükmek istiyorlar. Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyelim.

وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمَانُكُمْ
فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا ﴿33﴾

33- **Anne baba ve akrabaların bıraktıkları her şey için bir mirasçı tayin ettik. Sağ ellerinizin bağladığı kimselere de paylarını verin. Çünkü Allah herşeyi görmektedir.**

Bu ayetin bundan önceki ayete bağlantı yönü son derece açıktır. Bir önceki ayetin nüzul sebebi, ister mirasta erkeklerin kadınlara üstün tutulmasını konu edinen hadis olsun, isterse o ayette geçen temenninin genelliği olsun farketmez. Çünkü insanların birbirlerini kıskanmaları ve başkalarının elindekini temenni etmeleri mal nedeniyle olur. İnsanlar başkalarının eriştiği makam ve mertebeye erişmeyi nadiren temenni ederler. İnsan bir başkasının makamını temenni ediyorsa, mutlaka o makam genelde mal kazanmaya vesile oluyordur da ondan temenni ediyordur. Dünyadan el etek çekmiş ve dünya malına yüz vermeyen bir alimi, ilminden dolayı hemen hemen hiç kimse kıskanmaz, kıskanma varsa o zaman ilimden başka bir sebeb söz konusudur. Meselâ onun ilmi davetçilerin cehaletini ortaya koyuyordur, onların rızkını ve saygınlıklarını azaltıyordur da ondandır.

Mal Konusunda Mirasçı Olanlar

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bu ayette ifadenin mal konusunda olduğu açıktır. Çünkü Yüce Allah, malların bâtıl yollarla yenmesini yasak-

layarak söze başladı. Ardından, başkasını üstün tutarak verdiği malı insanın temenni etmesini yasakladı. Çünkü başkasının elindeki malın kendisinde olmasını temenni etmek, insanı haddi aşmaya götürür. Yasaklığın genelleştirilmesi, ifadeden daha fazla fayda sağlamak içindir. Ayetin ifade akışı (üslubu) bundan birinci hedefin mal olduğunu ifade ediyor. Çünkü temenni en çok mala yapılır. Yüce Allah daha sonra servet hakkında bir genel kaide zikretti, bu kaide çalışıp kazanma kuralıdır. Servet elde etmek için genel kural olan kazanma kuralanın ardından servet kaynağı için genelllik ifade etmeyen sebebe geçti ki bu da mirastır.

Bunun için ***"Her şey için bir mirasçı tayin ettik."*** buyurdu. Bu ayette geçen ve *"mirasçı"* olarak tercüme edilen ***"mevâlî"*** tereke üzerinde geçerli söz sahibi kimse demektir. *"Mim-mâ"* ifadesindeki *"min"* ise *"ibtidâiyye min"* dir. Cümle, *"tereke"* fiiliyle tamam olmaktadır. Cümlenin manasına gelirsek, kazandıklarından nasipleri olan erkeklerle, kazandıklarından nasipleri olan kadınlardan her birinin vârisleri vardır. Onların kazançlarından geride bıraktıkları üzerinde vilayetleri/geçerli sözleri vardır. Bu mevâlî ise, ayetin deyimiyle ***"Anne, baba, akrabalar ve sağ ellerinizin bağladığı kimseler..."*** şeklinde açıklanmaktadır. Bir başka ifadeyle bu mirasçılar, tafsilatı bu sûrenin başında geçen usûl, fürû, maiyet, karı ve kocadan müteşekkil olmak üzere bütün vereselerdir.

*"Sağ ellerinizin bağladığı kimseler"*den maksat karı-kocadır. Çünkü karı-kocadan her biri diğerinin eşi olarak evlilik akdi sebebiyle mirastan hak sahibi olur. Halkın örf ve âdetine göre akitler el sıkışarak kurulduğu için *"sağ ellerinizin bağladığı"* denilmiştir. ***"Paylarını verin."*** Yani bu vârislere kendilerine ayrılmış olan paylarını verin, ondan hiçbir şeyi eksiltmeyin. Miras bazı varislerin tamahını çektiği için, özellikle miras bırakan hayatında kendileriyle birlikte aynı evde oturduğundan dolayı malı ellerinde bulunan mirasçıların tamahını çektiği için, Yüce Allah her hak sahibine hakkının verilmesini emrettikten sonra, ***"Çünkü Allah herşeyi görmektedir."*** diyor. Yani Allah Tealâ sizleri gözetlemektedir, hazırdır ve gerek terike gerekse başka şeylerde ne yapıp ettiğinizi görmektedir. Tamahınız ve bazılarınızın bazı varisleri kıskanması, sakın sizi o varisin payından yemeye sevketmesin. Bu mirasçı ister erkek olsun ister kadın, ister yetişkin olsun ister küçük, farketmez.

Ben de derim ki: Üstad Abduh'un ayetin manası hakkında ulaştığı kanaat akla hemen gelen ilk manadır. Ki insan zihni bu manayı alırken tökezlemez, onun meydanında zihin atının ayakları sürçmez. Bu manayı alırken cümlenin i'rabı konusunda zorlama yapmaya gerek olmadığı gibi, nesh olduğunu

söylemeye de lüzum yoktur. Üstadın verdiği manayla, müfessirlerin *"li küllin"* kelimesinin tenvininden zorlama yaparak aldıkları mana arasında ne kadar fark var! *"Li küllin"* kelimesinin sonundaki tenvin bu ayette mahzuf *"muzafun ileyh"*ten (tamlayan) bedeldir. Çünkü ifadenin akışı, -Arap dilinde bu gibi durumlarda bilindiği üzere- onun hangi kelime olduğuna işaret ediyor. İşaret ettiğimiz bu mahzuf muzafun ileyh (tamlayan) için akla ilk anda gelen en yakın kaynak *"li küllin"* kelimesinin üzerine atfedildiği bir önceki ayettir. Üstadın tercihine göre, bir önceki ayette emir ve yasaklamaya muhatab olanlar, üzerine atıf yapılan bu ayette O'nun emrine sarılmakla emrolunanlardır. Müfessirlerin çoğunluğu ise muzafun ileyhi takdirde uzak ihtimali benimsemişler ve onu *"terike, mal, ölü veya kavm"* şeklinde değerlendirmeşlerdir.

Kâdî Beydâvî (ö.685/1286) mahzuf muzafun ileyhi (tamlayan), *"terike"*, *"meyyit"* ve *"kavm"* şeklinde üç türlü takdir ederek şöyle der: Her terike için, onu yöneten ve elinde bulunduran mirasçılar kıldık. Bu takdirde *"mim-mâ tereke"* ifadesi, *"küllin"* kelimesinin beyan edici sıfatı olur. *"Cealnâ"* amili ise, sıfatla mevsufun arasına girmiştir. İkinci ihtimal *"Her ölü için geriye bıraktıklarına mirasçılar kıldık."* şeklindedir. Bu durumda *"min"* harf-i cerri mevâlî kelimesinin sılası olur. Çünkü *"mevâliye"* demek *"vârisler"* demektir. Tereke fiilindeki zamir küllin/herkes yerine kullanılmıştır. ***"el-vâlidân ve'l-akrabûn"*** ise yeni cümle başı kelimeler olup *"mevâlî"* kelimesini tefsir eder. Bu durumda çocuklar, ifadenin kapsam dışında kalırlar. Çünkü akrabûn/akrabalar kelimesi, ana-babayı kapsamadığı gibi, evlatları da kapsamaz. Bir üçüncü ihtimal, "Mirasçılar kıldığımız her kavmin anne ve babaların geri bıraktıklarında payları vardır." şeklindedir. Bu durumda, *"cealnâ mevâliye"* cümlesi, *"küllin"* kelimesinin sıfatı olur. Mevsufa giden zamir ise mahzuf kabul edilir. Bu durumda cümle müpteda (özne) ve haberden (yüklem) meydana gelen bir isim cümlesi kabul edilir.

Kâdî Beydâvî'nin, "Çocuklar akraba kavramına dahil değildir." şeklindeki ifadesini kabul edemeyiz. O zaman, *"Ana-babanın ve yakınların bıraktıklarından erkeklere bir pay vardır."*[99] ayetinin tefsirini yaparken neden aynı yaklaşımı göstermediğini sorarız. Çünkü bu ayetlerin tefsirinde akrabaları, yakınlık nedeniyle mirasçı olanlar şeklinde tefsir etmiş ve ayetin nüzûl sebebi olarak kızların ve hanımların mirasçı olmalarını konu alan hadisi zikretmişti.

Bazı müfessirler, ***"akadat eymânukum"***, *"sağ ellerinizin bağladığı"* ifadesiyle kastedilenlerin *"mevlâ'l-muvâlât"* olduğunu söylemişler bu konuda

99. Nisâ, 4/7.

bir de şu rivayete yer vermişlerdir. Câhiliye döneminde aralarında muvâlat akdi yapanlar birbirlerine mirasçı olduklarında terikenin altıda birini alırlardı. İslâm bu uygulamayı ilk başlarda kabul etmiş ancak daha sonra bu âdet *"Allah'ın Kitabına göre yakın akrabalar birbirlerine (vâris olmaya) daha uygundur."*[100] ayetiyle neshedilmiştir. İbn Cerîr Katade'den şu haberi nakleder: Câhiliye döneminde insanlar birbirleriyle "muvâlât akdi" yaparlardı. Bu akdi yapan arkadaşına, "Kanım kanındır. Kanımı akıtan senin kanını akıtmış sayılır. Sen bana mirasçı olacaksın ben de sana. Sen bana dayanarak kendini savunacaksın, ben de senin gücünle kendimi güçlü kabul edeceğim." derdi. İslâm döneminde muvâlat akdi yapana bütün mirasın altıda biri verilirdi. Sonra kalan mirasçılar mirastan paylarını alırlardı. Ancak bu uygulama daha sonra az önce zikredilen Enfâl Sûresi'ndeki ayetle neshedildi. Bu haberin bir benzeri de İbn Abbas'tan zikredilmiştir. Ancak bu olayın bizim tefsirini yaptığımız ayetle hiçbir ilgisi yoktur. Açıktır ki Nisâ Süresi, Enfâl Süresi'nden sonra nâzil olmuştur. Çünkü Enfâl Sûresi Bedir savaşının yapıldığı yıl nâzil olmuştur. Miras hükümleri bu olaydan daha sonra getirilmiştir. Bizim tefsir ettiğimiz ayet ise miras ayetinden sonra nâzil olmuştur. Bunu, ayetin süre içindeki sıralamasının miras ayetinden daha sonra olduğundan değil, tersine miras hükümlerine işaret etmesinden ve Allah Tealâ'nın her varis için mirastan bir pay ayırdığına ve bunun hak sahibine tam olarak verilmesi gerektiğine bina edilmesinden anlıyoruz. Ayetin misyonu bu iken akit sebebiyle miras hükmünü getirmiş olduğunu düşünmek mantıklı bir düşünce tarzı olamaz. Kur'ân-ı Kerim, insanlara akit sebebiyle mirasçılık diye bir hüküm de getirmemiştir. Kur'ânın bütün yaptığı, -açıkça anlaşılacağı üzere- miras ayetleri inmeden önce insanlar arasında yapılagelen böyle bir uygulamayı iptal ve neshetmek olmuştur. İmam Ebû Hanîfe'nin kanaatine göre, bir kimse birisinin sayesinde Müslüman olur da, aralarında miras ve diyetini ödeme sözleşmesi yaparlarsa bu mukavele geçerlidir. Bu durumda, yeni Müslüman olan bir cinayet işlediği takirde mukavele arkadaşı onun adına katl diyetini ödeyecek, buna karşılık o kişi de varisi olmadan ölürse sözleşme yaptığı arkadaşı onun mirasını alacaktır. İbn Abbas'tan Buhârî, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin yaptıkları rivayete göre Peygamber (s) hicretin ilk yıllarında Muhacirlerle Ensar'ı birbirine kardeş yapınca, Ensarlının mirasçısı kan akrabaları değil muhacir kardeşi olurdu.[101] Ama okuduğumuz ayet inince bu uygulama neshedildi. Ebû Hanîfe, *"Vellezîne akadet eymânukum"*

100. Enfâl, 8/75.
101. Buhârî, *Kefâlet*, 2

ifadesini yeni cümle başlangıcı (isti'nâfiye) kabul etmiş ve kıraat esnasında bu cümleden önceki ayetin sonunda vakıf yapılacağını ifade etmiştir. Sözüne devamla *"akadet eymânukum"* ifadesinin anlamı, sağ ellerinizle bağladığınız anlamı doğrultusunda nikâh olursa, o zaman *"...Paylarını verin"* ifadesinin manası, onlara yardım etmek, hayat arkadaşlığı etmek ve nasihatta bulunmak şeklinde paylarını verin demek olur. Miras elden çıkıp gitmiş olsa bile kişi eşine nasihat eder. Bu çeşit mukavele mirasçılığını nesheden ayetin, *"Akraba olanlar, Allah'ın Kitab'ına göre, (mirasçılık bakımından) birbirlerine diğer mü'minlerden ve muhacirlerden daha yakındırlar; ancak, dostlarınıza uygun bir vasiyet yapmanız müstesnadır."*[102] ayeti olduğu açıktır. Bizim tefsirini yaptığımız ayette geçen *"mevâlî"* ise Yüce Allah'ın Hz. Zekeriyâ'nın ağzından naklettiği *"Gerçekten ben arkamdan yerime geçecek varislerimden endişe ediyorum."*[103] ifadesinde olduğu üzere mirasçılardır.

Üstad Abduh, ***"sağ ellerinizle bağladığınız"*** ifadesinden maksadın *"nikâh akdi"* olduğunu herkesten önce ifade etmiştir. Üstad bu görüşünü belirtirken bunu ilk kez söyleyen kişi değildi elbette. O sadece görüşler arasında tercih yapıyordu. Üstattan nakil yapanlardan "Bu tercih, zahiri manasının aksinedir, çünkü nikâh akdinin sağ ele izafesi daha önce bilinmiyordu." diyenler hata etmişlerdir. Çünkü ne o görüşü ileri süren ve ne de bu meselede onun gibi düşünen başkaları, Kur'an'da veya beliğ konuşan söz ustalarının dilinde geçen her ifade kalıbının daha önce insanların sözlerinde bilindiğini ısrarla söylemiyorlar. Çünkü bu, yeni üslup icadını inkâr anlamına gelir. Dilde her ifade kalıbının, eskiden câhiliye döneminde bilinmesi gerektiğini iddia etmek anlamı taşır. Bunun çürük bir iddia olduğu gayet açıktır. Kur'ân'da ve Hadislerde nice güzel söz üslupları var ki bunlara daha önce ne insan ne de cin, hiçbir kimsenin eli değmemiştir. Beyan ilminde daha önce hiçbir kimsenin dahil olmadığı bir yol olarak orjinal üslup icad etmeyen hiçbir beliğ (söz ustası) kimse yoktur.

Sonra yemin ve alış-veriş gibi akitlerin sağ ele isnadı, uzak bir ihtimal görülmezken nikâh akdinin isnadı neden böyle kabul ediliyor? Oysa bütün bu akitlerde iki tarafın sağ ellerini üst üste koydukları bilinen bir husustur.

Kûfîler, ayeti *"akadet"* şeklinde okurken, kalan kıraat imamları mufâale bâbından *"âkadet"* şeklinde okurlar. Bu ayet şazz kıraatlarda *"akkadet"* şeklinde şeddeli olarak da okunmuştur.

102. Ahzâb, 33/6.
103. Meryem, 19/5.

الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنفَقُوا
مِنْ أَمْوَالِهِمْ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ وَاللَّاتِي
تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّ فَإِنْ
أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيًّا كَبِيرًا ﴿34﴾
وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِّنْ أَهْلِهَا إِن يُرِيدَا
إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا ﴿35﴾

34- Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerlerine üstün kılması sebebiyle ve mallarından harcama yaptıkları için erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudurlar. Onun için sâliha kadınlar itaatkârdır. Allah'ın kendilerini korumasına karşılık gizliyi (kimse görmese de iffetlerini) koruyucudurlar. Baş kaldırmasından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın ve (bunlarla yola gelmezlerse hafifçe) dövün. Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın, çünkü Allah yücedir, büyüktür.

35- Eğer karı-kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Bunlar barıştırmak isterlerse Allah aralarını bulur; şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır.

İnsanların Birbirine Üstünlüğü Meselesi

Yüce Allah erkek ve kadınların bir kısmını diğerinden üstün kıldığı şeyleri hırsla istemelerini yasak etti. Rızık meselesinde herkesin kendi kazancına dayanmasını tavsiye etti. Sonra onlara varislere paylarını vermelerini emretti. Bu beyanın sebebleri arasında erkeklerin mirasta ve cihadda kadınlara üstün tutulması zikredilince burada herhangi bir kimse çıkıp bu imtiyazın sebebini sorabilir, o sorunun cevabı işte bu ayet-i kerimedir. ***"Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerlerine üstün kılması sebebiyle ve mallarından harca-***

ma yaptıkları için erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudurlar." Yani erkeklerin kadınları himaye etmeleri, gözetmeleri, üzerlerinde söz sahibi olmaları ve tüm ihtiyaçlarını gidermeleri onların bilinen özelliklerindendir. Bu özelliğin sonucu ise cihadın kadınlara değil erkeklere farz kılınmasıdır. Çünkü cihad onları himaye anlamı taşır. Bir diğer sonuç ise onların mirastan paylarının kadınların paylarından daha fazla olmasıdır. Çünkü nafaka yükümlülüğü kadınların değil erkeklerin üzerindedir. Bunun sebebine gelince, Yüce Allah erkekleri yaratılış itibarıyla kadınlara üstün tutmuştur. Onlara kadınlarda olmayan güç ve kuvvet vermiştir. İşte kadın-erkek arasında hükümlerde farklılığın sebebi her iki cinsin fıtratında ve yeteneklerindeki farklılığın sonucudur. Bu fıtrat farklılığı yanında bir de fıtrî sebebi destekleyen kesbî sebeb vardır. O da erkeklerin kendi mallarından kadınlara infak edip harcamaları gerçeğidir. Çünkü kadınlara verilen mehir onların erkeklerin başkanlığı altında evlilik akdine girmelerine karşılık bir malî tazminat ve mükâfat demektir. Şeriat kadını onurlandırmıştır. Çünkü ona fıtratın ve yaşama düzeninin gerekli kıldığı bir duruma karşılık mükâfat tayin etmiştir. Mükâfat, kocanın kadının başkanı ve yöneticisi tayin edilmesine karşılıktır. Bu durum halkın akitlerde üzerinde hem fikir oldukları örfî meseleler kabilinden kılınmıştır. Sanki kadın kendi irade ve isteğiyle erkekle tam eşitlik iddiasından geri çekilmiş, erkeğin kendinden bir derece üstün olmasına izin vermiştir ki bu derece de aile reisliği ve başkanlık derecesidir. Sanki kadın kabul ettiği bu dereceye karşılık malî bir tazminat kabul etmiştir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: *"Erkeklerin kadınlar üzerinde hakları gibi, kadınların da erkekler üzerinde belli hakları vardır. Ancak erkekler, kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptirler."*[104] Ayet fıtratın gerekli kıldığı bu dereceyi erkeklere vermiştir. İşte bu dereceye karşılık kadının onurlandırılması için onu mali bir tazminat ve mükâfat verilmesi hükmü getirilmiştir. Yüce Allah bu mükâfatı da örf ve âdet gereği yapılan şeyler kabilinden kılmıştır ki kadın bu hükmü serinkanlılıkla ve gönül huzuruyla kabul etsin. "Fıtrat, kadını erkeğin yönetimine sokan böyle bir akdi mali karşılık olmadan kabul etmeye mecbur kılmaz." denemez. Çünkü biz bazı toplumlarda kadınların erkeklerin yönetimi altına girmek için, -mehir almak şöyle dursun- onlara mehir verdiklerini görüyoruz. Acaba kadın bu hareketi sadece bazı fertlerin karşı gelebildikleri fıtratın sevkiyle yapmıyor mu? Bundan önce, *"mehir"* lere *"ucûr"* denilmesinin hikmetini beyan ederken burada söylediğimiz şeyleri söylemiştik. Gerçekten bu durum, -tanıdığım müfessirlerden hiçbiri farkına

104. Bakara, 2/228.

varmasalar da- apaçık bir gerçektir. Bazı müfessirler burada geçen *"mal infakı"* kavramının *"mehr"*i ve evlilikten sonra kadına verilmesi farz olan nafakayı kapsadığını söylemişlerdir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayette geçen ***"kavvâmûn"*** kelimesinin kökü olan *"kıyam"* başkanlık demektir. Başkanlık, bir kimsenin yönettiği kişi üzerinde kendi iradesi ve tercihiyle dilediği gibi hareket etmesi demektir. Bu, yönetilen kimsenin ezilmiş, iradesinin elinden alınmış ve bir robot gibi ancak başkanının verdiği talimatları yerine getiren kimse olduğu anlamına alınmamalıdır. Çünkü bir kimsenin bir başkası üzerinde *"kayyim"* olması demek, o kişiyi irşad etmesi ve irşadını uygularken onu murakabe etmesi demektir. Bir başka ifadeyle, onun yaptığı faaliyetleri ve terbiyesini gözetlemesi demektir. Bunların arasında evi koruma ve yakın akrabalarını ziyaret amacıyla bile olsa evden ayrılmama vardır. Kadın ancak kocanın razı olduğu ve izin verdiği durumlarda ve vakitlerde evinden ayrılabilir. Ben de derim ki, bunların arasında bir de nafaka da vardır. Çünkü nafaka meselesinde yetki erkeğin elindedir. Erkek, nafakayı günlük veya aylık ya da senelik icmâlî olarak takdir eder. Kadın da kocanın takdir ettiği nafakayı onu hoşnud edecek biçimde elinin darlık veya genişliğine göre harcayacaktır.

Üstad Abduh şöyle dedi: *"Bir kısmının bir kısmına üstün tutulması"* demek erkeklerin kadınlara üstün tutulması demektir. Yüce Allah, "bimâ faddalahum aleyhine", "erkekleri onlara üstün tuttuğu şey sebebiyle" deseydi veya "bi tafdîlihim aleyhine", "erkekleri kadınlara üstün tutması sebebiyle" deseydi, "maksat budur" dediğimiz hususta daha kısa ve daha açık bir ifade olurdu. Ancak tefsirini yaptığımız ayetteki hikmet *"Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı şeyleri temenni etmeyin."* ayetindeki hikmetle aynıdır. Bu ayet ifade ediyor ki, kadın erkeğe, erkek de kadına oranla bir kişinin bedenindeki organlar mesabesindedir. Erkek o bedenin başı, kadın da gövdesi mesabesindedir. Ben de derim ki bu ayet, erkeğin kadından daha güçlü olması dolayısıyla ona zulmetmemesini, kadının da erkeğin üstünlüğünü tahammül edilmez bulup bunun kendini aşağılayıcı ve değerini düşürücü kabul etmemesi gerektiğini ifade ediyor. Çünkü bir insanın -meselâ- başının elinden daha üstün olması, kalbinin midesinden daha değerli olması o kişi için utanılacak bir durum değildir. Çünkü bir bedenin organlarının -bazılarını birinci öncelikli kılmak suretiyle- bir kısmını diğerinden üstün tutmak, ancak bedenin bütününün maslahatı ve menfaati içindir. Böyle bir kabul edişte vücudun organlarından herhangi birine zarar gelmesi söz konusu değildir. Bütün organla-

rın menfaati ancak böyle yapılırsa tahakkuk edip ortaya çıkar. Allah'ın hikmeti erkeğin kazanmaya ve himayeye kadir olma ve güç yetirme açısından kadına üstün kılınması yönünde gerçekleşmiştir. Kadın da ancak böyle bir ortamda ailesi arasında güven içinde, rızık endişesinden uzak olarak, hamile kalmak, doğum yapmak ve çocuk yetiştirmek gibi fıtrî vazifesini yapabilir.

Kur'ân'ın seçtiği ifadenin bir başka hikmeti daha vardır: O da şudur, burada işaret edilen *"üstün kılma"* bir cinsin diğer cinse olan üstünlüğüdür; yoksa fert fert bütün erkekler yine fert fert bütün kadınlara üstündür demek değildir. Çünkü nice kadın vardır gerek ilim ve gerek çalışma itibarıyla kocasından üstündür. Hatta bünyesinin dayanıklılığı ve kazanma kudreti itibarıyla kocasını geçer bile! İfadeden anlaşılmasına ve vâkıanın bunu doğrulamasına rağmen, -bazıları zayıflığını iddia etse de- Üstad Abduh bu manaya dikkat çekmedi. Ayetin ibaresinden anlaşılan bu iki manadan ortaya çıktı ki, bu ifade i'câz (mucize) derecesine varan bir îcâz (kısa ve beliğ ifade) sanatının zirvesindedir. Çünkü bu ibare, bütün bu manaların tümünü ifade etmektedir. *"Allah'ın sizi birbirinizden üstün kıldığı* şeyleri *temenni etmeyin."* ayetinin tefsirini yaparken dedik ki bu ifade her bir cinsin cins olarak diğerine, her bir cinsin fertlerinin yine aynı cinsin fertlerine ve karşı cinsin fertlerine üstün kılınmasını içermektedir. İbare aynı olsa da bu tasavvurların tamamı bu ifadeden anlaşılamaz. Çünkü birinci ayetin üslubu bu ayetteki üsluptan farklıdır. Üstelik biz orada kadınların hamile kalmak, doğum yapmak gibi meziyetleriyle erkeklerden daha üstün oldukları yaklaşımının zayıflığına işaret etmiş ve erkeklerin kadınların bu meziyetlerini temenni etmediklerini belirtmiştik. Şimdi Üstadın sözüne geri dönebiliriz.

Üstad Abduh dedi ki: İnsana üstünlük sağlayan meziyet fıtrî ve kesbî olmak üzere iki kısımdır. Fıtrî olandan başlayalım: Erkeğin mizacı daha güçlü ve daha mükemmel, daha tam ve daha güzeldir. Şimdi ben erkeklerin kadınlardan daha güzel olduklarını söylesem sözümü tuhaf karşılarsınız. Oysa ben görüşümde ısrarlıyım. Çünkü güzellik yaratılışın tamlığına ve mükemmelliğine bağlıdır. İnsan vücudu itibarıyla ancak ve ancak bir çeşit hayvandır. Bütün hayvanlarda yaratılış sistemi bir ve aynıdır. Biz bütün hayvanların erkeklerinin dişilerinden daha güzel ve daha mükemmel olduğunu görüyoruz. Horazla tavuğu, koçla koyunu, erkek aslanla dişisini mukayese edersek bu gerçeği görürüz. Sakal ve bıyık erkeğin güzelliğini tamamlar. Bundan dolayı sakalı çıkmayan kösenin yaratılışı eksik sayılır. Bunun için köse -sakallarını traş etmeyi adet haline getirmiş bir toplumdan bile olsa-

sakalının yeniden çıkmasını sağlayacak bir ilaç icad edilmesini ne kadar çok temenni ederdi! Akıl gücü ve işlerin prensipleri ve gayeleri üzerinde doğru düşünme melekesi mizacın gücüne ve yaratılışın mükemmelliğine bağlıdır. Doktorların ve bilginlerin dillerinde dolaşan bir atasözü meşhurdur: Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur. Kesbî (kazancı bağlı) işlerde mükemmellik de bu sağlam vücuda bağlıdır. Erkekler, kazanmaya, icad etmeye, işleri çekip çevirmeye daha yeteneklidirler. İşte onlar, bundan dolayı eşlerinin geçimlerini temin etmekle, onları himaye etmekle, evi de içine alan aşîret ortamında genel yöneticilik işini yürütmekle yükümlü tutulmuşlardır. Çünkü her toplumda genel maslahatı tevhid etme konusunda kendisine başvurulan bir başkan olması şarttır.

Ben de derim ki: Sözünü ettiğimiz bu başkanlık nikâh akdinin erkeklerin ellerinde olması sonucunu doğuruyor. Evlilik akdini kadınların rızasını alarak yapacak olan da, boşamak suretiyle onu çözecek olan da erkeklerdir. Meşhur müfesserlerin çoğunluğu ayette sözü edilen üstün kılma konusunda ilk olarak -Allah'ın tercihi ve seçimi olmakla birlikte- peygamberliği, büyük imameti (devlet başkanlığı), küçük imameti (imamlığı), ezanı, kâmet getirmeyi, -cuma hutbesi okumak ve başka şeylerde olduğu gibi- dinî sembolleri yerine getirmeyi sayımışlardır. Hiç kuşkusuz bütün bu meziyetler erkeklerin yeteneklerinin mükemmelliğinin ve onları bu amellerden alıkoyacak bir engelin olmamasının sonucudur. Fakat peygamberlik, erkeklerin kadınlara başkan olmalarının sebebi değildir. Asıl sebeb, sebebiyet *"bâ"*sı ile işaret edilen husustur. Peygamberlik bir Allah vergisidir, dolayısıyla bu gibi hükümler peygaberlik üzerine bina edilemediği gibi bütün peygamberlerin erkeklerden çıktığı ileri sürülerek tüm erkeklerin bütün kadınlardan üstün olduğu da söylenemez. İmamlık, hutbe okumak ve müfessirlerin zikrettikleri bu vasıfta olan diğer hususlara gelince bunlar da erkeklere şeriat tarafından verilmiştir. Şeriat kadınlara cuma ve hac hutbesi irad etme yetkisi getirseydi onlar da namaz için ezan okuyup kamet getirselerdi yine de bütün bunlar erkeklerin -fıtrat gereği- kadınların yöneticisi ve koruyucu olmalarına engel olmazdı. Fakat müfessirlerin ekserisi fıtrat dininin getirdiği hükümlerdeki hikmetin illetini ortaya koyarlarken işi fıtrat kanunlarına bağlamıyorlar da bütün bunları başka hükümlerden araştırıyorlar.

"Onun için sâliha kadınlar itaatkârdır. Allah'ın kendilerini korumasına karşılık gizliyi (kimse görmese de iffetlerini/namuslarını) koruyucudurlar." Bu ifade, aile yaşantısında erkeğin yönetiminde olan kadının ev hayatında-

ki durumunu açıklama ifadesidir. Ayet kadınların aile hayatında sâliha ve sâliha olmayan olmak üzere iki kısım olduklarını, sâliha olanların vasıflarının itaat ve gizliyi koruma olduğunu belirtiyor.

Sevrî ve Katade der ki: *"Hafizâtun li'l-ğayb"* demek, onlar kocalarının arkalarından korunması gereken ırzlarını ve mallarını korurlar, demektir. İbn Cerîr ve Beyhakî'nin Ebû Hüreyre'den rivayetlerine göre Peygamberimiz (s) buyurur ki: *"Kadınların en hayırlısı, kendisine baktığında seni sevindiren, bir şeyi yapmasını istediğinde sana itaat eden, ondan ayrıldığında, malını ve kendi nefsini(ırzını) koruyan kadındır."*[105] Peygamberimiz (s) bu hadisinden sonra bu ayeti okudu.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayette geçen *"ğayb"* kelimesi, insanın ortaya çıkarmaya utandığı şey demektir. Buna göre ayetin manası, sâliha kadınlar, karı-kocaya özel aile sırlarına ait ne varsa onları koruyan kadınlardır.

Ben de derim ki, üstadın bu sözüne kadınların kocalarıyla başbaşa oldukarı sıradaki kendi özel sırlarının gizli tutulması da dâhildir. Özellikle de cinsel ilişkiye ait sözler ifşa edilmemelidir bu konuda konuşmaya bile izin verilmediğine göre ırzın muhafazası hakkında ne dersin!

Bence bu ifade, Kur'ân'daki kinayeli söylenmiş ince nezâhet örneklerinin en beliğlerinden birisidir. Bu ayeti daha henüz erkekler üzerine tecrübe yaşamamış bâkire kızlar -utanma duygusunun hassas vicdanlarına parmaklarıyla dokunması tehlikesinden de uzak olarak- okur ve onun gizlice imâ ettiği sırrı anlarlar. Ayetin ifadesi, utanılacak gizli şeylere açıktan değil de imâ ile değindiği için o kızların kalpleri insanın kanını yüzüne sıçratan o utanç duygusundan güven içinde olur. *Gayb*'ın korunması ifadesinin, *"bimâ hafizallah"*, *"Allah'ın koruması"* ifadesine bağlanması ise zaten yeter. Ayette gizli gaybın zikrinden Yüce Allah'ın açık zikrine intikal ediş, insanı, perdelerin gerisinde olup biten gizliliklerin ve sırların üzerine sürekli düşünmekten alıkoyar ve nefsi Yüce Allah'ın murakabesiyle meşgul eder.

Bazıları *"Bimâ hafizallah"* ifadesini, *"...Allah'ın onlara mehir ve nafaka verilmesini emrederek korumasına karşılık"* şeklinde tefsir etmişlerdir. Bununla şunu demek isterler; Kadınlar, Yüce Allah'ın hükmü gereği aldıkları mehir ve lehlerine getirdiği nafaka karşılığında kocalarının arkalarından haklarını muhafaza ederler, korurlar. Zannediyorum sen de bu tefsirin zayıf ve temelsiz olduğu görüşümü benimle paylaşırsın. Çünkü bu görüşe göre sâliha kadınların Yüce Allah'ın şehadetiyle onurlandırılmaları, onların bu gaybı

105. Ebû Dâvûd, *Zekât*, 32; İbn Mâce, *Nikâh*, 5.

(gizliyi) dokunan bir elden veya gören bir gözden ya da kulak hırsızlığı yapan bir kulaktan muhafazalarının, alacakları üç beş kuruş ve bekledikleri bir kaç lokma karşılığındadır. Bu sakat görüşü bir kenara bıraktıktan sonra zannederim senin zevkin de benimkinin kabul ettiğini kabul eder. Ve *"bimâ hafizallah"* ifadesindeki *"bâ"* harf-i cerrinin, *"lâ havle velâ kuvvete illâ billâh"* ibaresindeki *"bâ"* gibi olduğunu söyler. Buna göre mana, onlar gaybı (gizliyi) Allah'ın koruması sayesinde korurlar. Bir başka ifadeyle, Yüce Allah'ın salih olmaları nedeniyle kendilerine bahşettiği koruma ile korurlar. Çünkü sâliha kadının öyle bir murakabe ve takvası olur ki, bu özellikler onu hıyanet etmekten muhafaza eder emaneti muhafaza gücü verir, şeklinde olur. Ayete şöyle bir mana da verilebilir: Onlar gaybı (gizliyi) Yüce Allah'ın korumayı emretmesi sebebiyle korurlar. Sâliha kadınlar Allah'a itaat ederler, heva ve heveslerine karşı gelirler. İnşallah bu ayetin manası karı-koca arasında yaşanan sırları ağızlarına sakız edip geveleyen ve bu konuda gizliliğe riayet etmeyen çağımızın kadınlarına da ulaşır!

Üstad Abduh sözüne şöyle devam etti: Bu sâliha kadınların üzerlerinde kocalarının te'dib gibi bir yetkileri yoktur. Kocaların te'dib hakları hükmü beyan edilecek ikinci grup kadınlar üzerindedir. Yüce Allah onları şöyle beyan eder: ***"Baş kaldırmasından endişe ettiğiniz kadınlara öğüt verin, onları yataklarda yalnız bırakın ve (bunlarla yola gelmezlerse)dövün."*** ***"Nüşûz"***, kök itibarıyla *"irtifâ"* (yukarı yükselme) demektir. Erkeğin haklarınnı yerine getirmeyip bu sorumluluktan çıkan kadın kocasına baş kaldırmış, kendi yöneticisinin tepesine çıkmaya kalkışmış demektir. Dahası, kocasıyla ilişkilerinde kendi tabiatına ve fıtrat nizamının gerektirdiği disipline baş kaldırmış demektir. Dolayısıyla böyle bir kadın, düz olmaktan çıkmış nâşiz toprak parçası (yukarı doğru çıkıntı yapmış toprak) gibi olmuştur.

Bazı müfessirler, *"baş kaldırma"* (*nüşûz*) korkusunu, sadece başkaldırma beklentisi şeklinde, bazılarıysa bilmek biçiminde tefsir etmişlerdir. Bilmek şeklinde tefsir edene o halde neden bilmek kelimesi bir kenara bırakıldı da yerine korkmak kelimesi kullanıldı diye sorulur. Ya da, neden *"vellâtî yenşüzne"*, (baş kaldıranlar) denilmedi diye sorulur. Hiç kuşkusuz Kur'ân'ın seçtiği ifadede çok hoş hikmetler vardır. O da şudur: Yüce Allah, karı-koca arasındaki yaşantının bir sevgi, muhabbet, karşılıklı hoşnutluk ve kaynaşma yaşantısı olmasını istediğinden başkaldırma fiilini, bilfiil onlardan böyle bir davranışın vaki olacağını gösteren bir isnatla isnat etmedi. Aksine, bunu öyle bir ibareyle dile getirdik ki, bu ibare böyle bir davranışın on-

lardan vaki olmayacağını ima ediyor. Çünkü kadının kocasına başkaldırması, fıtrat nizamının üzerine kurulu olduğu ve yaşantının sayesinde hoş olduğu prensibin dışına çıkmaktır. Seçilen bu ifadede kadının değerine ve onun hakkında daha uygun olan davranışa hoş bir dikkat çekiş vardır. Bu ifade, kadın karşısında erkeğin izleyeceği yolun ne olması gerektiğine ve onunla ilişkilerde kibarca davranmanın esas olduğuna dikkat çekmekte ve uyarıda bulunmaktadır. Nihayet erkek, karısında başkaldırıya varacağından ve karı-koca haklarını yerine getirmemeyle sonuçlanacağından korktuğu davranışlar gördüğü takdirde öncelikle onun ruhuna etki edeceğini düşündüğü nasihat çeşidiyle işe başlamalıdır. Nasihat kadından kadına değişir. Kadın vardır, Allah korkusu ve kocasına karşı geldiği takdirde uğrayacağı ilahî cezanın kendisine hatırlatılması etkili olur. Kadın vardır tehdit edilmesi, dünyada kötü âkıbete uğrayacağı yolunda uyarılması sonuç verir. Düşmanın diline düşmek, güzel elbiseler ve zinet eşyası gibi bazı isteklerinden mahrum olma korkusu yola gelmesine yardımcı olur. Akıllı bir erkek karısının kalbine etkili olacak nasihat çeşidinin ne olduğunu bulmakta zorlanmaz.

Yatağını ayırma cezasına gelirsek, kocasını seven ve onun kendisini terk etmesine tahammül edemeyen kadın için bu bir te'dip/cezalandırma çeşididir. Aralarında İbn Cerir Taberî'nin (ö.310/922) de bulunduğu bazı müfessirler, nâşize (kocasına baş kaldıran) kadının kocasının yüz çevirmesinin kendisini etkilemeyeceği kanaatindedirler. Bu müfessirlere göre, ***"vehcürûhünne"*** ifadesinin manası, *"onları yataklarda yalnız bırakın"* değil, *"onları bağlayın"* demektir. Bu manaya göre kelimenin kökü *"hecere'l-baîra"* (deveyi bağladı) tabiridir. Ancak ileri sürdükleri bu görüşün gerçekle uzaktan yakından alakası yoktur, bu kişiler kadınların ahlâklarına ve mizaçlarına vâkıf değillerdir. Kadın vardır, kocasını sever, ancak tutarsız ve münasebetsiz olduğu için kocasına baş kaldırmayı tercih eder. Kadın vardır, sırf kocasını denemek ve sınamak için baş kaldırır. Maksadı, kocasının kendisine ne kadar bağlı olduğunu ve gönlünü almak için ne kadar çırpındığını görmek veya başkalarına göstermektir. Bu kadınlara bir tür de ben ekleyeyim: Kadın vardır, zînet eşyası, elbise ve başka şeyler gibi taleplerini yerine getirmesi için kocasını, razı etmek kastıyla ona karşı gelir. Bazı kadınları da ailesi kışkırtır. Kendi ihtiyaçlarını sağlamak için kızlarını kocasına karşı gelmeye teşvik ederler.

Üstad Abduh, ayette yer alan ***"kadınları yatakta yalnız bırakmak"*** konusundan hiç söz etmedi. Çünkü bu, apaçık gün gibi ortada bir gerçektir.

Müfessirler, okuması yazması olmayan ümmîlerin bile anladığı apaçık meselelerin tefsirine ne de çok giriyorlar! Çünkü sade bir insana filanca karısını yatakta veya yatma yerinde ya da uyku mahallinde yalnız bırakıyor desen o senin ne demek istediğini anlar. Fakat müfessirler bu ifadeyi ihtilaf mahalli görmüşlerdir. Bazıları kinayeden maksadın ne olduğunu beyan etmiş ve Kitab'ta hedeflenen nezihliği ihlal etmiştir. Bazı müfesirler de ibarenin manasının "onların gecelerini geçirme mahalli olan odalarını terkedin" şeklinde olduğunu söylemiştir. Başka bazı müfessirler ise ayetin manasının "Yatak sebebiyle onları terkedin yani yatakta size karşı gelmeleri sebebiyle onları terkedin." şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bu söyledikleri *"nüşûz"*un manası içine girer, bu mananın *"ikâb"* (ceza)dan maksat budur denilerek onun içine katılmasının ne manası var? *"Hecr"* kelimesini kayıt altına alma şeklinde tefsir eden müfessirlerden birisi ayeti şöyle tefsir eder: Onları kabul etmedikleri hususa zorlamak için kayd altına alın. Zemahşerî (ö.538/1143) bu tefsire *"tefsiru's-sükalâ"* tefsiri adını vermiştir.

Ayetin doğru manası ise ayet okuduğunda insanın aklına ve Arap dilinde bu kelimeleri bilen herkesin aklına ilk gelen manadır. Bu ibare mefhumu itibarıyla bazılarının verdikleri manaya engeldir diyebilirsin. Bunlar, "kadınları yatakta yalnız bırakmak" bizzat yatağı terketmekle gerçekleşmediği gibi, yatıp istirahat edilen odanın terk edilmesiyle de tahakkuk etmez. Bu ancak bizzat yatakta kadını terketmekle gerçekleşir, yatağın veya odanın kasten terkedilmesi ise kadına verilen cezanın daha fazla artırılmasıdır ki Yüce Allah buna izin vermez, bu belki de daha fazla katılığın sebebi olur derler. Kadını onunla aynı yatağı paylaşırken terketmekte öyle bir nitelik vardır ki, yatağı veya evi terketmekte bu derece bir etki söz konusu değildir. Çünkü karı-kocalık duygusunu harekete geçiren, eşlerin aynı yatağı paylaşmasıdır. Böyle olursa eşlerden her biri diğerinde sukûn ve huzur bulur. Yatağa yatmadan önce gün içinde karşılaştıkları çeşitli olaylardan kaynaklanan huzursuzlukları, ancak bu ortak yatakta sukûna erer. Erkek kadını terkedip kendisinden bu durumda yüz çevirdiğinde bu duygu ve ruhî sükûnetin kadına bunun sebebini sordurması ve onu muhalefetin (karşı gelmenin) tepesinden muvafakatın (uyumlu olmanın) düz vâdisine indirmesi umulur. Her ne kadar yaşayan ve yaşamayan hiç kimse benim düşündüğüm manayı düşünmemişse de sanıyorum okuyucum da benim gibi düşünür ve ayetten maksadın bu olduğuna kani olur.

Kadını dövmeye gelince, bilginler bunun *"müberrih"* (şiddetli ve elem verici) olmamasını şart koşmuşlardır. Bunu İbn Cerîr Taberî (ö.310/922)

merfû bir hadisle Hz. Peygamber'den rivayet eder. *"Mûberrih"* şiddetli biçimde elem verme demektir. İbn Abbas'ın bunun misvak çubuğu ve benzeri bir şeyle vurmak şeklinde tefsir ettiği rivayet edilmektedir. Buna göre gayr-ı müberrih vurmak, elle ya da küçük bir yumrukla vurmak gibi olur.

Mukatil'den (ö.150/767) rivayet edildiğine göre bu ayet S'ad b. Rebî b. Amr ile karısı Habîbe bnt. Zeyd b. Ebû Züheyr hakkında nâzil olmuştur. Sa'd başkanlardandır. Rivayete göre Habîbe kocası Sa'de karşı gelir. Sa'd da yüzüne bir tokat vurur. Habîbe'nin babası kızını alıp Peygamber'e (s) gelir. Ve "Kızımı ona verdim, o da tokatladı." der. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *"Kızın kocasından kısasen hakkını alacaktır."* der. Ve Habîbe babasıyla birlikte Sa'd'dan kısasen hakkını almak üzere tam yola koyulmuşken Rasûlullah (s) *"Geri dönün, Cebrâil bana geldi ve şu ayeti indirdi."* der. Sonra bu ayeti okur. Peygamberimiz (s) sözüne devamla, *"Biz bir icraat yapmak istedik, Yüce Allah bir başka bir şey istedi. Allah'ın istediği daha hayırlıdır."* der. Kelbî, bu ayet Sa'd b. Rabî' ve karısı Havle bnt. Muhammed b. Seleme hakkında inmiştir der ve ilgili kıssayı anlatır. Ayetin burada adı geçenlerden başkası hakkında indiğini söyleyenler de olmuştur.

İçimizdeki bazı Frenk mukallidleri kocasına itaat etmeyen kadına vurma hükmünü gözlerinde büyütmekte, ama bir kadının kocasına karşı gelmesini ve ona tepeden bakmasını böyle kabul etmemektedirler. Kadının, ailenin reisi olan kocasını hükmü altına almasını, dahası onu aşağılamasını, kocasıyla geçimsizliğine ısrarla devam etmesini, nasihatleri karşısında yumuşamamasını, kocasının kendisinden yüz çevirmesine ve onu terketmesine aldırmamasını normal karşılayıp bir şey dememektedirler. Bilmiyorum bu geçimsiz kadınları hangi yöntemle yola getirmekte ve kocalarına, geçimsiz karılarına nasıl davranmalarını tavsiye etmekteler? Herhalde bunlar "kadının dövülmesi" derken kafalarında zayıf, edebli terbiyeli bir kadın tasavvur etmekteler. Kafalarında canlanan mizansene göre bu kadının katı kalpli, kaba-saba bir kocası olup zavallı kadıncağıza zulmetmekte, kamçısını onun nâzik etiyle beslemekte ve ahmak kanıyla sulamaktadır. Bunlar, -birçok katı yürekli, taş karakterli kocalarda görüldüğü üzere- Yüce Allah'ın kocaya böyle bir vurmayı mubah kıldığını, masum ve günahsız olan kadını itham etmesini, ona karşı cinayet işlemesini mübah kıldığını iddia eder. Yüce Allah'ı böyle bir zulme izin vermekten ve buna razı olmaktan tenzih ederiz. Kadına sırf düşmanlık olsun diye zulmeden katı kalpli kocalar da yok değildir. Bu gibilere kadınlar hakkında nasîhat konulu birçok hadisler vârid olmuştur. Ayetin ge-

tirdiği *"tahkim/hakem"*e gitme hükmü bunlar hakkında gelmiştir. Kadınlar arasında da kocasından nefret eden, geçimsiz, ilişkiye davet edildiğinde bir mazeret ileri sürenler vardır. Bunlar kocalarından tiksinirler, kocalarının yaptıkları iyiliklere nankörlük ederler, sırf kendilerini beğendikleri için inad olsun diye onlara karşı gelirler. Onlardan altından kalkamayacakları şeyleri isterler. Faziletli ve takvalı bir kocaya, bu gibi kendini beğenen kadının havasını indirmeye, bir misvak dalıyla eline ya da çıplak elle boynuna vurarak gururunu kırmasına izin vermekde ne gibi bir fesat meydana gelebilir?

Eğer buna izin verilmesi bu beylerin zorlarına gidiyorsa, bilsinler ki mizaçları incele incele kopmuştur. Onların örnek aldıkları Frenklerin birçoğu, eğitim almış, terbiyeli, yarı çıplak, şuh ve baştan çıkaran kadınlarını dövmektedirler. Bunu bilge olanları da, âlimleri de, kralları da yöneticileri de yapmaktadır. Eğitim almış kadınları onurlandırmada ileri gitmiş kimseler bile bu zorunluluktan uzak kalamazlar. O halde, gerek bedevî, gerek şehirli herkese hitab eden bir dinde zaruret gereği izin verilen böyle bir uygulama nasıl olur da çirkin görülür?

Üstad Abduh dedi ki: Kadınları dövmek, gerek aklen gerekse fıtraten kabul edilmez bir şey değil ki ayeti te'vil etmeye muhtaç olalım. Bu, çevrenin bozulması, bozuk ahlâkın topluma galebe çalması durumunda ihtiyaç duyulacak bir uygulamadır. Kadını dövmek, ancak kocanın kadının geçimsizliğinden vazgeçmesinin, dövülmesine bağlı olduğunu düşündüğü durumlarda mubahtır. Ama toplum salih olur, kadınlar nasihatı akledip kavrarlar ve buna uyarlarsa ya da kocalarının yatağı terketmesi durumunda yaptıkları serkeşlikten vazgeçerlerse o zaman, kadını dövmemek gerekir. Şeriatte, her durumun kendine uygun bir hükmü vardır. Bizler, her halükârda kadınlara yumuşak davranmaya, onlara zulmetmekten kaçınmaya, onları iyilikle tutmaya veya güzellikle salıvermeye mecburuz. Bize emredilen budur. Kadınlar hakkında hayırlı olmayı emreden hadisler gerçekten çoktur.

Bu hadisler arasında kadına vurmanın çirkin olduğunu ifade eden, bundan kaçındıran hadislerden birisi Abdullah b. Zem'a'nın Buharî ve Müslim'de yer alan hadisdir. Hadis: *"Sizlerden herhangi biriniz karısını köle döver gibi dövüp de sonra da onunla günün sonunda(akşamında) cinsel ilişkiye mi girer?"*[106] Abdurrezzak'da (ö.213/828) Hz. Aişe'den gelen bir rivayette, Peygamber (s) şöyle buyurur: *"İçinizden bazıları, karısını sabahleyin köle döver gibi dövüp de sonra gün bitiminde onunla cinsel ilişkiye girmeye utanmıyorlar mı?"* Bu hadislerde

106. Buhârî, *Nikâh*, 93; İbn Mâce, *Nikâh* 51.

Hz. Peygamber hatırlatıyor ki, insan karısıyla birleşeceğini ve o özel ilişkiye kesinlikle gireceğini kendi nefsinden bildiğine göre ki bu birleşme beşer içinde iki kişi arasında gerçekleşen en güçlü ve en sağlam bir birleşmedir. Bu ilişki sayesinde eşlerden her biri diğeriyle tam olarak bütünleşir ve taraflardan her biri diğer cinsle olan bağının kendi organlarının birbiriyle olan bağlarından daha güçlü olduğunu hisseder. Evet, insan fıtratın gerektirdiği bu bağın ve vahdetin kaçınılmaz olduğunu bildiğine göre, nasıl olur da kendi nefsi mesabesinde olan karısını kamçıyla ya da yumrukla döverek bir köle gibi hakir bir duruma düşürebilir? Gerçekten, insanî duyguları ölmemiş ve onurlu bir erkeğin içi bu çeşit katılıkları ve cefâyı almaz ve câriye seviyesine indirdiği bir kişiyle, bütünleşmenin zirvesine erişmeyi talep etmeyi mizacı kabul etmez. Kadınları dövmenin çirkinliği konusunda söylenmesi mümkün olan şeyi en beliğ bir şekilde hadis ifade etmiştir. Hatırlıyorum ki ben hadis-i şerîf'in lafzını görmeden yüksek manasına zaten erişmiştim. Ben filanca karısını dövüyormuş diye her işittiğimde hep "Allah! Allah! Hayret! Bir insan dayak yiyen bir kadınla nasıl karı-koca hayatı yaşayabilir? Bazen kadına saldırarak dayak atıyor kadın onun karşısında kurt karşısındaki koyun gibi oluyor, bazen de karısına adamakıllı yakın olmak için onun önünde köle gibi zelil oluyor." demişimdir.

Ancak insanların birbirinden farklı olduklarını inkâr edemeyiz. Bazıları vardır yaşadığı aile hayatı çekilmez olur. Karısı, -aldığı kötü terbiye sebebiyle- kocasının kendisine verdiği değeri layıkıyla değerlendiremediği, nasihatla veya yatağında yalnız bırakılmakla geçimsizliğinden vaz geçmediği takdirde -ayetin işaret ettiği hakem tayin etme yoluyla düzeleceğini umması durumu hariç- koca iyilikle ondan ayrılır ve güzellikle onu salıverir. Ve onu dövmez. Çünkü hayırlı insanlar, zaruret gereği mubah kılınsa bile karılarını dövmezler. Beyhakî, Hz. Ebû Bekir'in kızı Ümmü Gülsüm'den rivayet ediyor. Erkeklerin kadınları dövmeleri yasak edilmişti. Sonra karılarını Hz. Peygamber'e şikayet edince Peygamber (s) dövmelerine izin verdi. Ve *"hayırlı olanlarınız karılarını asla dövmezler."*[107] dedi. Kadını dövme ruhsatı yasaklamaya ne kadar da benziyor! Kısacası, kadını dövme ilaç olarak acı bir ilaçtır. Hür ve hayırlı erkekler bu ilaca başvurmak zorunda kalmazlar. Fakat her evde dayağa ihtiyaç olmaz demek her halûkârda mümkün değildir. Ya da kadın ve erkek herkes terbiyeli olursa buna ihtiyaç kalmaz.

Öte yandan fıkıh bilginlerinin ekserisi kadını dövmeyi şer'an mubah kılan nüşûzu/geçimsizliği -bunun izale edilmesi için dövmeye ihtiyaç duyul-

107. Ebû Dâvûd, *Nikâh*, 43; Dârimî, *Nikâh*, 34.

ması durumunda- kadının yatakta erkeğin isteklerine karşı gelmesi, mazeret olmaksızın evden çıkması gibi bir kaç durumla sınırlı kılmışlardır. Bazı fıkıh bilginleri kocanın, süslenmesini istemesi durumunda kadının süslenmemesini "nüşûz" saymışlardır. Bilginler koca, karısının boy abdesti almak ve namaz kılmak gibi dinî vecîbeleri yerine getirmemesi durumunda onu dövmeye hakkı vardır, demişlerdir. Doğru olan şudur ki *"nüşûz"* kavramı, bu anlatılanlardan daha kapsamlıdır, sebebi yüz çevirme ve kendini üstün görme olan her türlü isyan ve karşı geliş nüşûza dahildir. Bunu Yüce Allah'ın ***"Eğer size itaat ederlerse artık onların aleyhine başka bir yol aramayın"*** şeklindeki ifadesinden anlıyoruz.

Üstad Abduh bu ayeti tefsir ederken dedi ki: Yani, eğer kadınlar bu te'dib çeşitlerinden herhangi biri sebebiyle size itaat ederlerse bu yöntemlerden başkasını aramaya kalkmayın. Cenâb-ı Allah'ın öğüde başladığı yöntemle yani öğüt ve nasihat vermekle işe başlayın. Eğer bu fayda vermezse o zaman onları yatakta yalnız bırakın. Eğer bu yöntem de işe yaramazsa o zaman dövün. Şayet dövmek de sonuç vermezse o zaman hakeme gidin. Bu ifadeden anlaşılıyor ki, kocalarına itaat eden kadınların aleyhine başka bir yol yoktur. Yatakta yalnız bırakmak ve dövmek şöyle dursun öğüt ve nasihat açısından bile aleyhlerine başka bir yol yoktur.

Ben derim ki, birçok müfessir kadını te'dibde (uslandırma) -vav'la yapılan atfı sıralama ifade etmese bile- bu sıralamaya uymanın gerekli olduğunu söylemiştir. Bazıları ise, sıralama ifadenin akışından ve aklî karîneden anlaşılmaktadır, çünkü bunun aksi geçerli olsaydı, bu takdirde te'dibin daha hafifi dururken, daha şiddetlisiyle işe başlanmış olurdu ki böyle yapmakta hiçbir fayda yoktur demişlerdir. Bazıları ise sıralamanın şiddet ve hafiflikte birbirinden farklı parçaların üzerine vâv harfinin gelmesinden anlaşıldığını söylemişlerdir. Bu parça parça te'dip (uslandırma) çeşitleri, kademeli ve aşamalı bir yöntemin sonucu olarak tertib edilmişlerdir. Ama bence tertibe asıl delâlet eden, nassın bizatihî kendisidir.

"*Onların aleyhine başka bir yol aramayın*" ayetinin manası; onlara eliniz ve dilinizle eziyet vermenin yolunu aramayın demektir. ***"Lâ tebğû"*** fiilinin kökü olan *"bağy"* taleb etmek anlamına gelir. Kelimenin, haksızlık yapmakta sınırı aşmak anlamına gelmesi de mümkündür. Bu takdirde mana, onlara herhangi bir şekilde zulmetmeyin, durum zâhiren düzgünse artık içyüzü nedir diye araştırmaya kalkmayın demek olur.

"Çünkü Allah yücedir, büyüktür." Çünkü O'nun sizin üzerinizde olan

sultası, sizin karılarınız üzerinde olan otoritenizden üstündür. Kadınlarınıza zulmettiğiniz takdirde O sizi cezalandırır. Onların hata ve kusurlarını âlicenaplık edip kibarlık göstererek bağışlar, görmezden gelirseniz O da sizi bağışlar.

Üstad Abduh dedi ki: Yüce Allah, kadınlara haksızlığı ve zulmü yasaklamasının ardından ***"Allah çok yücedir, büyüktür"*** ifadesini getirdi, çünkü erkeğin kadına zulmetmesinin sebebi, kendini kadın üzerinde hâkimiyet sahibi görmesi ve ondan daha büyük ve daha güçlü olduğu duygusunu taşımasıdır. Yüce Allah ise, erkeğe kendi ulviyetini, kibriyâsını ve onun üzerindeki kudretini hatırlatıyor ki, öğüt alsın, huşû' duysun ve kadın hakkında Allah'tan korksun. Şunu bilin ki, evlerinin efendisini olmak için kadınlara zulmetmeye yeltenen erkekler sadece başkalarına köle yetiştirirler. Yani yetiştirecekleri evlatları, bu zulmün gölgesinde yetişir ve kendileriyle yaşamaya muhtaç oldukları kimseler karşısında birer hakir köle gibi olurlar.

"Eğer karı-kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Bunlar barıştırmak isterlerse Allah aralarını bulur." Karı-koca arasında çıkan anlaşmazlık bazen kadının geçimsizliğinden kaynaklanabileceği gibi bazen de erkeğin zulmünden de meydana gelebilir. Erkek kadının geçimsizliğini, bir önceki ayette beyan edilen üç te'dib (uslandırma) yolundan en uygun olanıyla -ayrıntısı açıklandığı şekilde- giderir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, karı-koca arasında çıkan anlaşmazlık, erkeğin kadına haksızlık etmesinden de kaynaklanabilir. Erkek zulmünde devam ederse ya da kadını geçimsizliğinden vaz geçirmekte aciz kalırsa ve eşler arası uyuşmazlık onların evliliği evlilik yapan, sükûn/huzur, mevedde/sevgi ve rahmet/merhamet gibi üç temel ilkeyi ayakta tutarak Allah'ın koyduğu sınırlara riayet etmelerine mani olacağından korkulacak dereceye varırsa, eşlerin maslahat ve menfaatlerini üstlenen mü'minlere, gerek kadının, gerek ereğin durumunu bilen iki hakem görevlendirmek gerekir. Bunlardan birisi kadının ailesi tarafından, diğeri erkeğin ailesi tarafından gönderilir. Bu iki hakemin bütün iradelerini karı-kocanın aralarını bulmaya yoğunlaştırmaları gerekir. Bu irade sâdıkane oldu mu ilâhî başarı inşallah onun yanında olacaktır. Seçilen hakemlerin hükümlerine uymak ve gereğini yapmak şarttır. Ayetin deyimiyle ***"şikâk korkusu"*** (aralarının açılacağı korkusu) onu doğuracak sebepler belirdiği için bunun beklenmesi ve tahmin edilmesi demektir. Ayette geçen ***"şikâk"*** ihtilaf eden iki taraftan her birinin bir yanda yer aldığı anlaşmazlık, uyuşmazlık demektir. Hakem,

uyuşmazlığa düşen iki tarafın arasında hüküm verme ve ihtilafı giderme yetkisi olan kişidir. Şair Mütenebbî'nin Seyfüddevle'ye seslendiği bir beytinde geçen el-hakem kelimesi bu manada kullanılmıştır.

يا أعدل الناس إلا في معاملتي

"Ey insanların en adili! Bana değilsin böyle neden!
Çekişme senin hakkında. Hasım da sensin hakem de sen!"[108]

Hakem tecrübeli yaşlı kişiler arasında seçilmelidir. Çünkü tecrübeli ve görüş sahibi olduğu için böyle kimselerini hakemliğine başvurulur. ***"İki hakem göndermek"***ten maksat, onları anlaşmazlığa düşen karı-kocaya göndermek demektir. Bunlar, karı-kocadan her birinin şikayetlerine bakacak ve aralarını düzeltecek muhtemel çözüm şeklini öğrenecek ve hakemlik yaparak iki tarafı razı etmeye çalışacak ve onlara ya ayrılmaları ya da bir araya gelerek evliliklerini sürdürmeleri görüşünü tavsiye edecektir.

el-Ümm'ünde İmam Şafiî, *Sünen*'inde Beyhakî ve başka râvîler, Abîde es-Selmânî'den rivayet ediyorlar: "Bir erkekle bir kadın Hz. Ali'ye gelirler. Her birinin kendi taraftarı vardır. Hz. Ali, karı-kocaya ailelerinden birer hakem göndermelerini emreder. Sonra hakemlere, 'Ne yapmanız gerektiğini biliyor musunuz? Yapacağınız şudur: Eğer bir araya gelmelerini uygun görürseniz bunları birleştirin, ayrılmalarını uygun görürseniz ayırın.' der. Kadın, lêhimde ve aleyhimde Allah'ın Kitab'ının hükmüne razıyım, der. Erkek ise, ayrılık hükmü verirse razı değilim, der. Bunun üzerine Hz. Ali, 'Yalan söylüyorsun. Vallahi, kadının ikrar ettiği gibi ikrarda bulunmadıkça olmaz.' der."

İbn Cerir, İbn Abbas'tan rivayet ediyor: Bu ayet, karı-koca hakkında nâzil olmuştur. Bunların arası bozulduğu takdirde Yüce Allah, erkeğin ve kadının ailesinden birer salih kimsenin gönerilmesini emretti. Bu iki hakem karı-kocadan hangisinin haksız olduğunu delillere bakıp araştıracaklardır. Eğer haksızlık eden erkekse onu karısından mahrum edecekler ve nafaka yükümlülüğü altına sokacaklardır. Eğer kadın haksızsa kocasıyla evliliğine devam etme hükmü verecekler, nafakadan mahrum edeceklerdir. Eğer bunların birbirlerinden ayrılmaları veya birleşerek aile hayatına devam etmeleri görüşünü benimserlerse, böyle bir emir vermeleri de mümkündür. Eğer birleşmelerini uygun görür, bu hükme karı-kocadan birisi razı olup diğeri olmazsa, sonra da eşlerden birisi ölürse, hakemin hükmüne razı olan olmaya-

---

108. Şair Mütenebbî diğer şairlerle yarışmaya girer. Ancak Seyfüddevle Mütenebbî'yi haksız bulunca şair bu beyti söyler. (Çev.)

na mirasçı olur. Razı olmayan ise razı olana mirasçı olamaz. Meşhur mezhep imamlarının ekserisi bu iki imamın (İbn Cerir ve İbn Abbas'ın) hakemlerin yetkisi hakkındaki görüşlerine katılmıyorlar. Onlara göre bu mesele ictihadî bir meseledir. Kural olarak, bir müctehid bir başka müctehidi taklit etmez. Bunlara göre nass sadece aralarını bulmaya çalışmak üzere iki hakem göndermenin vacip olduğu noktasındadır. Bu iki hakem, her hâlûkarda hükümleri geçerli olan hâkim midir, yoksa sadece karı-kocanın vekâlet verdikleri kadar yetkisi olan iki vekil midir konusu ihtilaflıdır. Ancak ağır basan birinci şıktır. Çünkü sözlük itibarıyla ***"hakem"***, *"hâkim"* demektir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayette hitab mü'minleredir. Mü'minlerden her bir ferdin veya her topluluğun bunu yapması mümkün değildir. Bundan dolayı bazı müfessirler, hitabın bu görevi yapabilecek kişilere yani Müslümanları temsil yetkisi olan idarecilere yönelik olduğunu söylerler. Bazıları ise hitabın genel olduğunu, bunun içine karı-kocayla akrabalarının da dahil olduklarını söylerler. Bu görevi, karı-koca veya akrabalar ya da komşular îfâ ederlerse ne âlâ, aksi takdirde bunların durumunu bilen Müslümanların, aralarını bulmak için çalışmaları gerekir derler. Bu iki görüşün ikisi de yerindedir. Birincisi, idarecilere, yönettikleri insanların durumunu gözetleme ve onların ahvalini düzeltme yükümlülüğü getirmektedir. İkincisi ise, her Müslümana birbirinin ahvalini gözden geçirme, durumunu düzeltmesi için yardımcı olma yükümlülüğünü getiriyor.

Bilginler, hakemlerin görevi üzerinde ihtilaf etmişlerdir. Bazıları hakemlerin birer vekil olduklarını ve ancak yetkilendirildikleri kadar hüküm verebileceklerini söylemişlerdir. Bazıları ise onların birer hâkim olduklarını belirtmişlerdir.[109] ***"Bunlar barıştırmak isterlerse Allah aralarını bulur."*** ifadesi, işaret ediyor ki onların aralarını bulmak için hakemlerin ön hazırlık yapmaları gerekmez. Yüce Allah âdetâ hakemlerin iradeleri halisane olursa başarı mutlaka gelecektir diyor. Bu ayet, bu zamanda Müslümanlar nezdinde hiçbir kıymeti olmayan aile nizamı hükümlerine Yüce Allah'ın sonsuz inayetini gösterir. Bakın, Yüce Allah onların aralarını bulmanın karşıtını *"ayrılmak"* olarak zikretmiyor. Yüce Allah, ayrılmaktan hiç söz etmiyor. Ta ki, koca O'nun hoşlanmadığı bu boşamayı aklından geçirmesin. Söz etmiyor ki herkes, boşamanın yapılmaması gereken bir işlem olduğunun farkına varsın.

---

109. Hz. Ali ve İbn Abbas'ın görüşleri kısaca belirtilmişti. Onlardan gelen rivayeti az önce zikretmiştik. (Müellif).

Öyle anlaşılıyor ki *"tahkim"* (*hakeme gitme*) vaciptir. Fakat âlimler bu hususta ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, farz olduğunu söylerken bazıları mendub olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bilginler tahkimin esesası üzerine ihtilaf ederlerken pratik yönüyle ilgilenmekten uzak kalmışlardır. Çünkü dine olan ihtimamız hilaf ve cedel'le sınırlı ve her zümrenin - benimsediği görüşle amel etmeye titizlik göstermeksizin- sırf o zümrenin görüşüne körü körüne yapışmakla sınırlı hale gelmiştir. İşte mü'minlerin hali ortada, hastalık aileye yavaş yavaş sirayet edip ahlâkı, âdâbı kökünden yok ederken ve ebeveynlerden çocuklara geçerken onlar bu yüce tavsiyeyi ihmal etmişlerdir. Artık hiç kimse, bu tavsiyeyi farzdır diye yapmadığı gibi menduptur diye de yerine getirmiyor

"Şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır." Yani, O size bu hükmü getirirken kulların ahvalini, ahlaklarını ve onları ıslah edecek çözümü bilendir. Ve aralarında vâki olan anlaşmazlıktan onun zahirî ve batınî sebeblerinden haberdardır. Dolayısıyla karı-koca arasını düzeltecek araçlara dair hiçbir şey Allah'a gizli değildir.

Ben bu hikmet yüklü ayetin, *"alîm"* ve *"habîr"* ismiyle karı-koca arasında meydana gelen birçok anlaşmazlığa işaret ettiğini hemen hemen görüyorum. Zannedilir ki, bunların telafisi imkânsızdır. Oysa gerçekte bu uyuşmazlıklar, mizaçların farklılığından ya da köklü bir düşmanlıktan değil eşler arasında gelip-geçici sebeblere dayanan yanlış anlamadan kaynaklanır. Durum böyle olduğuna göre eşlere yakınlıkları sebebiyle onların iç âlemlerini yakından bilen işinin ehli hakemler -niyetleri güzel ve iradeleri doğru olduğu sürece- onların kalplerindeki anlaşmazlık nedenlerini kolayca ayırırlar.

Evlilik, iki insanı birbirine bağlayan en güçlü râbıtadır. Bu öyle bir bağdır ki karı-kocadan her biri maddî ve manevî her şeyde diğerinin ortağı olduğunu hisseder. Hatta eşlerden her biri diğerini, kalbinden geçen ince aşk düşünceleri ve duyguları dolayısıyla hesaba çeker. Eşler, bunu perdelerin gerisinden sezinlerler ya da bakışlar insanı ele verir veya açık bir delil olmasa bile ağızdan kaçırılan bazı sözcüklerden gerçek anlaşılır. Bu durum bir kez hissedildi mi, eşler kurdukları en hassas ve ince ortaklıkta birbirlerinden farklı hale gelirler ve zanları ve vehimleriyle yetinirler. Bütün bunlar, onları aralarında müşterek olan şeylerden sadece birine ait olan her şeyde çekişmeye sürükler. Bunlar ne de çoktur! Ve bunlardan kaçınmak ne kadar da zordur! Çekişme, çoğu kez ilişkinin kopmasına, zıtlaşmaya ve yüz çevirmeye götürür. Eşler birbirini ayıplamaya başladı mı bunun sonu; karşı tarafın gönlünü alma ve razı etme değil, çekişme ve tartışmadır. Nihayet, sevgi ve

esenliğin yerini nefret ve kin alır. Bundan dolayı eğer insanların ahlâklarını ve mizaçlarını bilen, toplumda cereyan eden şeylerden haberi olan birisiysen, Hz. Ömer'in söylediği hikmetli sözün bütün toplumlar ve bütün çağlar için değişmez bir kaide olduğuna hükmedebilirsin. Bu kaidenin, karı-koca arasını düzeltmek isteyen hakemlerin daima akıllarında tutmaları gereken bir kaide olduğunu da kabul edebilirsin. Ayrıca bu hikmetli sözü bütün evlillerin iyice öğrenmesi ve asla unutmaması gerekir. Bu hikmetli söz, Hz. Ömer'in kocasını sevmediğini söyleyen kadına söylemiş olduğu sözdür: "Sizlerden herhangi biriniz eşini sevmiyorsa bunu ona söylemesin. Aşka ve sevgiye dayanan evlilik azdır. İnsanlar asıl 'haseb/şeref ve haysiyet' ve 'İslâm' ile yaşarlar." Yani karı-kocadan her birinin hasebi ve şerefi ancak diğer kimseyle güzel yaşamasına bağlıdır. İslâm da aynı şekilde karı-kocaya ma'rufa göre yaşamalarını emreder. *"Eğer onlardan hoşlanmazsanız, (biliniz ki) Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz."*[110] ayetinin tefsirine bakılabilir.

Frenklerden mutedil olanlar, psikoloji, ahlâk ve ev idaresi ilimlerinde derinleştikten sonra bu hikmet dolu sözle amel etmenin yolunu buldular. Artık onlar kadınlarını ve erkeklerini evlilik bağına hürmet duygularıyla yetiştirmekteler ve karı-kocadan herbiri sevgiyle yaşamaya çaba harcamaktadır. Eğer bununla mutlu olamazlarsa, o zaman "haseb"le yaşamayı denemektedirler. Haseb, eşlerden herbirinin karşı tarafa saygı göstermesi, şerefini gözetmesi ve ona karşı kendi toplumlarının örfüne göre gerekli olan âdâba riayet edip buna göre davranması ve bunun ötesindeki hususlarda eşini mazur görmesidir. Eşinin kendini sevmediğini biliyorsa bunu ona açmamasıdır.

Batılılar, açıkça belirtirler ki her karı-kocanın hayalini süslemekle birlikte halisâne sevgiden (aşk) kaynaklanan mutluluğu karı-kocadan çok azı tadabilmektedir. Onun için eşler, aşka dayanan sevginin yerine pratik sevgiyi koymaktadırlar. Fakat onlar, kadın-erkek birlikte bulunmayı ve teberrüc'ü (süslenip püslenmek ve açılıp saçılmak) mubah gördüklerinden dizginleri sonuna kadar salıvermişlerdir. Artık öyle bir hal almıştır ki, eşler birbirlerinin zina yapmasını veya metres tutmasını hoşgörüyle karşılar hale gelmişlerdir. Bu, İslâmın biz Müslümanları koruduğu bir husustur.

---

110. Nisâ, 4/19.

وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ
وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَابْنِ السَّبِيلِ
وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَن كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا ﴿36﴾ الَّذِينَ
يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ وَأَعْتَدْنَا
لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُّهِينًا ﴿37﴾
وَالَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَن
يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا ﴿38﴾
وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللَّهُ وَكَانَ اللَّهُ
بِهِمْ عَلِيمًا ﴿39﴾

36- Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anaya, babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolcuya ve eliniz altında bulunanlara iyilik edin. Allah, kendini beğenip öğünenleri sevmez.

37- Onlar, cimrilik ederler, insanlara da cimrilik tavsiyesinde bulunurlar. Allah'ın, fazlı kereminden kendilerine verdiği şeyleri gizlerler. Biz de böyle nankörlere aşağılayıcı bir azap hazırlamışızdır.

38- Onlar ki, Allah'a ve ahiret gününe inanmazlar da mallarını insanlara gösteriş için sarf ederler. Şeytan bir kimseye arkadaş olursa, o ne kötü bir arkadaştır.

39- Şayet onlar Allah'a ve ahiret gününe inanıp, Allah'ın kendilerine verdiği rızktan yine Allah yoluna harcasalardı ne olurdu sanki! Allah onların durumlarını çok iyi bilmektedir.

Bikâî, bu ayetlerden ilkiyle öncekiler arasındaki bağlantılar konusunda şunları söyledi: Bu surenin başından buraya kadar, takva gereği pek çok tavsiyeler oldu, adalet, ihsan, ilahi ikrama teşvik, cezasından sakınma gibi

hususlara işaret edildi. Bu tavsiyeler, karı-kocanın, birbirlerine iyi davranmaları tavsiyesi ile son buldu. Ayet de Yüce Allah'ın Âlim ve Hâbir sıfatıyla en güzel şekilde tamamlandı. Bu, takvayı emreden ayetin Rakîb (Gözetici) sıfatıyla son bulması tarzında bir bitiştir. Bu durum, sürenin başında emredilen takvanın tekrar hatırlatılmasını gerektirdi. Buna göre takdir kesin olarak şöyledir: Allah'tan korkun ve O'na ibadet edin... Birinci ayette geçen halktan maksat kulluk sıfatını taşıyarak yaratılmış ve türetilmiş halktır. Bu kulluğun esası da yaratıcıya karşı güzel davranmaktır. Onun peşinden de mahlukata karşı iyi davranmak gelir. Bu takdirlere göre Yüce Allah ***"Allah'a ibadet edin"*** buyurdu. Diyorum ki; bu, en uzağa yapılan bir atıftır. Tertip ve tavsif yönünden en güzeldir.

İyilik Edilmesi Gerekenler

Üstadımız Abduh dedi ki: Geçen bütün hükümler akrabalık, evlilik ve ümmetin oluştuğu ailelere mahsustur. Yüce Allah bu hususi hükümleri açıkladıktan sonra bazı amme haklarına dikkatimizi çekmek istedi. Bunun esası da, insanlardan yardım ve güzel muameleye layık olan herkese yardımcı olmaktır. Yüce Allah öncelikle kendisine ibadet edilmesini emretti. Çünkü O'na ibadet, hükümleri gözetme ve onlara uygun hareket etmenin esasıdır. İbadetin aslı ise, Allah'a boyun eğmek, O'nun korku ve heybetini nefse yerleştirmektir. Gizli ve aşikar her işte O'nun otoritesi önünde eğilmektir. İnsan ne zaman bu kıvama gelirse bu ve diğer hükümleri yerine getirir, böylece de bütün amelleri düzgün olur. Bundan dolayı bize göre niyetler, alelade işleri bile ibadete çevirir. Mesela çiftçi, evinin geçimini sağlamak, bakmakla mükellef olduklarının ihtiyaçlarını gidermek, fazla kazancını fakir ve yoksullara aktarmak, toplumsal faydası olan işlere yardımcı olmak için ekip biçerse, onun bu niyeti çiftçiliğini en faziletli ibadet haline getirir. *"Allah'a ibadet edin"* cümlesinde kastedilen ibadet, *Celâleyn*'de de ifade edildiği gibi sadece tevhide has değildir, söylediğimiz gibi geneldir, tevhid ve onu destekleyen bütün amellere şamildir. ***"Ve O"na hiçbir şeyi ortak koşmayın."*** Yani eşyadan hiçbir şeyi Allah'a ortak koşmayın;hiçbir şekilde şirk koşmayın. Üstad Abduh dedi ki: Aslında mana aynı olup ifade değişiktir. Allah'a ortak koşmak O'na inanmayı gerektirir. Şirki yasaklamak ise öncelikle inkârı yasaklamayı gerektirir.

Ben de derim ki: Üstad demek istiyor ki şirk; mahlukat için cari olan sünnetullah ve sebepler ardında var olan gizli bir güce boyun eğmek, o güç sahibinden mahlukatın yerine getiremeyeceği bir şeyler ummak ve ondan

korkmaktır. Halbuki bu erişilmez güç ancak Allah'a mahsustur. Tabii olarak mahlukat için takdir edilen kanun ve sebepler gerisindeki herhangi bir iş konusunda O'ndan gayrisinden ne korkulur ne de bir şey umulur. Bu güç sadece Allah'a mahsustur. Bu konuda başkasının O'na ortak olduğuna inanan kimse müşriktir. *"Onlardan çoğu ancak ortak koşarak Allah'a inanırlar."*[111]

Tatile; yani Allah'ı bütün sıfatlardan soyutlamaya gelince, bu da uluhiyeti kesin şekilde inkâr etmektir. Yani her kuvvet ve tasarrufun başlangıcı olan ve her kuvvet ve tasarrufun üstünde bulunan bu gizli gücü reddetmek demektir. Allah, kendisine ayırdığı güç, kudret ve tasarruf konusunda başkalarının kendisine ortak edilmesini yasakladığına, yarattıklarında hiç kimseye bu imtiyazı bağışlamadığına ve senin de bildiğin gibi onlar sünnetullaha tabi olduklarına göre, kendi varlık ve uluhiyetini inkârı yasaklaması elbette daha tabiidir.

Üstad Abduh dedi ki: Arap müşriklerinin çeşitli şirklerine dair Kur'an'da bazı misaller zikredildi. Allah katında aracılar, şefaatçiler ve dostlar edinerek putlara tapmak gibi... Bu putlar, inançlarına göre onları Allah'a yaklaştırıyor, O'nun katında ihtiyaçlarını gideriyordu. Araplara göre şefaat ve velayetin manası da zaten buydu. Bu konuda pek çok ayet vardır: *"Onlar Allah'ı bırakıp kendilerine ne zarar, ne de fayda verebilecek şeylere tapıyorlar ve; bunlar, Allah katında bizim şefaatçimizdir, diyorlar. Deki; siz Allah'a göklerde ve yerde bilemeyeceği bir şey mi haber veriyorsunuz? Haşa! O, onların ortak koştuklarından uzak ve yücedir."*[112]; *"Allah'ı bırakıp kendilerine birtakım dostlar edinenler, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye onlara tapıyoruz, derler. Doğrusu Allah ayrılığa düştükleri konularda aralarında hüküm verecektir. Şüphesiz Allah, yalancı ve inkârcı kimseyi doğru yola iletmez."*[113]

Kur'an-ı Kerim, Ehli Kitab'a da şirkin sirayet ettiğini belirtti. Çünkü Hıristiyanlar İsa'ya (a) taptılar. Bir kısmı da annesi Hz. Meryem'e kulluk ettiler. Yüce Allah onlardan iki zümre hakkında şöyle buyurdu: *"Onlar Allah'ı bırakıp hahamlarını, papazlarını ve Meryem oğlu Mesih'i Rabler edindiler. Halbuki kendilerine sadece tek ilah olan Allah'a kulluk yapmaları emredilmişti. Ondan başka ilah yoktur. Allah, onların ortak koştukları şeylerden münezzehtir."*[114] Bu ayetin tefsiriyle ilgili sahih bir hadis varit oldu. Bu merfu hadise göre; haham

111. Tevbe, 9/106.
112. Yûnus, 10/18.
113. Sâd, 38/3.
114. Tevbe, 9/31.

ve papazlar, onlar için haram ve helal hükümler koyuyorlar, Hıristiyanlar da onlara tabi oluyordu. Bu konu, tefsirde defalarca geçti.

Üstadımız Abduh dedi ki: Şirk çeşit çeşittir. Müslümanların pek çoğunun aklına ilk gelen şirk; başkalarına rüku ve secde etmek şeklinde Allah'tan gayriye tapmaktır. Şirkin en koyusu ise; Allah'ın, dua ve şefaat dilemek şeklinde ifade ettiği şirktir. Bu, putları Allah'la kullar arasında aracı ve şefaatçi kabul etmek şeklinde olur. Kur'an bunu dile getirmekte, tarih ve siyer kitapları da buna şahittir. Bu manadaki şirk, en kötü şirk çeşididir. Şirkin tezahürü en çok bu türlüsünde kendini gösterir. Bu öyle bir şirktir ki, kendisiyle ne namaz, ne oruç, ne de başka bir ibadet makbul olur.

Üstad Abduh, bu şirkin bu gün Müslümanların pek çoğu arasında yaygın olduğunu söyledi ve buna dair Şeyh Bedevi, Desuki ve diğerlerine bağlılıkta aşırı gidenlerden tevil götürmez bazı şirk örnekleri aktardı. Onların bu gibi zatlara dair tevil ettikleri şeylerin, onların inhiraflarını mazur göstermek için sarf ettikleri boşuna çabalar olduğunu, bunların her halükarda farklı dozlardaki açık şirk olduğunu, hadislerde, sığınılan ve ancak sıddıkların uzak kalabileceği gizli şirklerden olmadığını beyan etti. Mesela, mü'minin Allah için salih bir amel işleyip, bundan ötürü methedilmek istemesi ve bu medihten zevk alması gizli şirktir. Diyorum ki, Yüce Allah, tevhid emrinin ve şirk yasağının peşinden ana-babaya iyilik etmeyi zikrederek şöyle buyurdu: ***"Anaya, babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolcuya ve eliniz altında bulunanlara iyilik edin."***

Yani ana-babaya iyiliği tam yapın, herhangi bir kusur yapmayın. *"Ahsene"* fiili *"be"*, *"lâm"* ve *"ilâ"* harfi cerleriyle kullanılır. Dendi ki, *"ihsan"* (iyilik) kelimesi *"be"* ile kullanılırsa atıf manasını içerir. Bana göre *"be"* ile geçişli olması ihsanın; iyilik yapanla yapılan arasında bir fark olmadığını en beliğ şekilde ifade eder. *"İlâ"* ile geçişli olması ise; ihsanın, birbirinden uzak iki tarafın birinden diğerine ulaşmasını ifade eder.

Muamelelerdeki ihsan herkesçe malumdur. Bu, insanların durumlarına ve seviyelerine göre değişir. Mesela halktan cahil birisi, derin bir alimin, kendisine bunu tarif ederken bilemeyeceği şekilde ana-babasına nasıl iyilik edip, onların gönlünü alacağını bilir. Bazıları dedi ki; emredilen ihsanın esası; kişinin, ana-babasının hizmetini görmesi, karşılarında seslerini yükseltmemesi, onlarla sert konuşmaması, isteklerine koşması, gücü nispetinde onların nafakasını temin etmesidir. Sen de bilirsin ki, bütün bunları onlara karşı surat asarak, kaş çatarak yapan veya muhtaç oldukları harcamayı yaparken fakirlik

ve yoksulluk tavırları sergileyen kimse haddi zatında onlara iyilik yapmış sayılmaz. Herkesten istenen ihsan, harfiyen tarif edilemez. Asıl olan, kişinin bu konuda şu ayet-i kerimedeki en mükemmel ve detaylı irşadı anlamasına göre ve gücü nispetinde bunu araştırmadaki ihlası ve gayretidir: *"Rabbin, yalnız kendisine kulluk etmenizi ve ana-babaya iyilik yapmanızı kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri veya her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırlarsa, sakın onlara 'öf' bile deme, onları azarlama. Her ikisine de güzel söz söyle, onlara merhamet göstererek tevazu kanadını aç ve deki; 'Ey Rabbim! Onlar beni küçüklüğümde nasıl şefkatle yetiştirdilerse, şimdi sen de onlara öylece rahmet et.' Rabbiniz, sizin kalplerinizdekileri çok iyi bilir. Eğer siz iyi kimseler olursanız, şüphesiz ki Allah, tövbe ile kendisine yönelenleri çok bağışlayıcıdır."*[115] Görüyorsun ki, Alîm, Hakim ve Rahîm olan Yüce Rabbimiz, bu ince ve veciz tavsiyenin peşinden, evlatta aranan şeyin, iyilik, ikram ve samimiyet üzere olmasıdır. Bunlar olduktan sonra diğer kusurların affedilmesi umulur. Gazali, *İhyâ*'da, İbn Hacer *Zevâcir*'de bu konuyu detaylı olarak ele almışlardır.

Üstad Abduh şunları söyledi: Ayetteki hitap, bütün herkesedir. Yani herkes ana-babasına iyilik etsin. Çünkü onlar, yetiştirilmesi konusunda sarf etmiş oldukları sevgi ve merhamet dolu gayretleriyle zahiren çocuğun varlık sebebidirler. Formel hukuk kitapları ana-babaya düşen nafaka haklarını açıklamış, din kitapları da bütün hakları ele almışlardır. Din kitaplarından maksadımız ise; Gazali'nin *İhyâ*'sı gibi dinin adabından bahseden kitaplardır. Bu hakların hepsini İsra Sûresi'nin iki ayeti toplu olarak zikretmiştir. -Üstad bu iki ayeti kısaca açıklamıştır.-

Ben de diyorum ki: Burada önemli bir husus vardır ki, bunu ancak pek az alimimizin hakkıyla işlediğini görürsün. Bu da şudur: Bazı ana-babaların iyilik noktasından, çocuklarının altından kalabileceği tarzda memnun edilmeleri adeta mümkün olmamaktadır. Öyle ki bunlar çocuklara, güç yetiremeyeceği şeyleri yüklemektedirler. Bu, insanın yaratılışındaki Cenab-ı Hakkın hikmeti ne enteresandır ki, güç sahibi olup da bu gücünü suiistimal etmeyen pek az kişi bulabilirsin. Yaratıcının başkalarına vermediği fıtri merhameti kendilerine vermiş olmasına rağmen ana-babanın çocuklara karşı tavrı da buna dahildir. Bazen anne, öfkeye kapılarak veya keyfi sebeplere uyarak az da olsa çocuğuna haksızlık eder. Mesela koca, kadının başkasından olan çocuğunu sevmediği halde kadının, gönlünü kaptırdığı bu erkekle evlenmesi gibi, yahut da kendisiyle, oğlunun hanımı (gelini) arasındaki kıs-

115. Lokmân, 31/23-25.

kançlık gibi. Anne, oğlunun hanımını çok sevdiğini ve onu memnun etmek için kendisine kızamadığını görür. İşte böyle durumlarda anne adalete pek razı olmaz. Her ne kadar çocuk annesine karşı gereken izzet ve ikramda bulunsa da hanımına olan fazla düşünlüğü sebebiyle annesini razı etmesi mümkün olmaz. Bilakis anayı, analık gururu sarar, öyle ki göğsünden annelik merhameti sıyrılır, içinde çocuğuna tahakküm duygusu kabarır ve onu en çok cennet gibi yuvanın yıkılması tatmin eder. Hatta bu durumda oğluna, hiç hoşlanmadığı başka bir hanım aramaya kalkar. İradesi elinden alındığı için, oğlanın yapabileceği bir şey yoktur. Anne oğluna, eş seçme konusunda aynı haksızlığı baştan da yapar. Babaların bu konudaki haksızlığı annelerden daha fazladır. Böyle durumlarda ana-babaya itaat gerekmez. Böyle ana-babaya düşen çocukların vay haline! Özellikle cahil ve ahmak oldukları takdirde ikna edilmeleri de mümkün olmaz.

Tarihi olayları dikkatlice incelediğinde belki de ana-babanın çocuklarını, istemedikleri kimselerle evlenmeye zorlamalarından veya sevdiklerini boşamaya zorlamalarından daha tuhaf olay göremezsin. Hz. Peygamber'in sisteminde kesin olan şudur ki; dul bir kadın, kendini evlendirmede herkesten daha yetkilidir. Baba veya diğer velilerden hiçbir kimseye kadını, seçip hoşlanmadığı bir kimseyle evlenmeye zorlama hakkı yoktur. Çünkü o, başından evlilik geçtiği için hangi erkeğin kendine daha uygun olduğunu bilir. Fakat bakire haya, bilgisizlik, tecrübesizlik, menfaatini koruyan şefkatli babanın bilgi ve tecrübesine sahip olmaması sebebiyle evlilik konusunda izninin sorulması gerekir. Susması, izin için kafidir. Bunun anlamı şudur; kız şayet rıza göstermez ve bunu açıkça ifade ederse, nikahlanması caiz değildir. İmam Şafii gibi; babayı, veliyy-i mücbir (icbar eden veli) sayan fakihler, izni olmaksızın kızı evlendirebilmeleri için, eşin denkliği, peşin mehir verme imkânı, namzetle aralarında gizli ve aşikar bir düşmanlığın olmaması, ayrıca kızla veli arasında da açık husumetin bulunmaması gibi şartlar ileri sürmektedirler. Utangaç bakire hakkında söyledikleri budur. Erkeğin ise kendini evlendirmede babasından daha yetkili olduğunda icma vardır. Bu konuda babasının onun üzerinde yetkisi yoktur. Peki baba, şeriatın tanımadığı, fıtratın razı olmadığı bir konuda çocuğuna nasıl baskı yapabilir? Bu, kişiye çocuğunun adeta onun kölesi olduğunu vehmettiren apaçık bir baskı ve dayatma değil midir? Bu durumda çocuğun ne şimdi ne de istikbalde hiçbir görüş ve tercihinin olmaması gerekir. Baba cahil, çocuk akıllı, alim ve olgun bir kimse bile olsa bu durum caiz değildir. Kendisi fakir ve yoksul, babası ise zengin, cahil ve zalim bir çocuğun vay haline! O takdirde babası ona iki türlü baskı

uygular. İki türlü silahla saldırır. Ey merhametli ana-babanın bahtiyar çocuğu! Bazı katı ve cahil ana-babaların zulümlerinden bu anlattıklarım seni korkutmasın. Ben, kızlarının ve oğullarının evliliği konusunda baskı yapan annelerin öyle haberlerini biliyorum ki, sen bunları bilemezsin. Bu baskılar öldürücü hastalıklara, amansız dertlere, ani ölümlere yol açmakta sonra da bu anneler pişmanlık duymakta, fakat iş işten geçmiş olmaktadır. Babaların bu konuda daha baskıcı, sert ve acımaz olduklarını bilirsin.

Cahil ana-babaların, akıllı ve olgun çocuklara yaptıkları haksızlılardan biri de; ilim ve iş sahasında kendilerini ilerletmeleri için kabiliyetlerini kullanmalarına engel olmalarıdır. Özellikle de sefer ve seyahat konularında... Her zaman ve zeminde buna dair pek çok misaller vardır. Bu satırları yazarken şu anda aklıma gelen iki tanesini arz edeyim: İlme aşık bir çocuk var. Babası ise ticaret yapsın diye çocuğun okumasını engelliyor. Çocuk ise ilme olan meyli sebebiyle ticaretten nefret ediyor. Derken çocuk önce bir bölgeye, daha sonra da başka bir bölgeye kaçıyor, sıkıntılarla karşılaşıyor. Fırtınalı denizlerle boğuşuyor, zarar ve zillete düşüyor, fakirlik ve açlığı tadıyor. Bir diğeri de kendi yerinden ve yurdundan daha güzel bir yere, daha geniş bir kazanca, kendi işinden daha önemli bir işe, öncekinden daha mükemmel bir istikbale, ümit dolu bir hayata davet ediliyor, kendisi bunu benimsiyor, kalbi bu işe ısınıyor fakat annesi bu davet ve nimete, peki demesine engel oluyor. Bunu, çocuğunu sevdiği için yapmıyordu. Zira o işin çocuğa faydalı olduğunu anlayacak durumda değildi. Fakat bunu nefsine düşkün olduğu, onu çocuğuna tercih ettiği için yapıyordu. Evet bu yaşlı kadın evine alıştı, komşu ve aile efradına ısındı. Nefsi hesabına yakın çevrede oturmanın tadını oğlunun üstün çıkarlarına tercih etti. Şayet çocuk ayrılmayı tercih etseydi o oturmayı seçer, oğlundan ayrı kalmayı birlikteliğe, uzaklığını yakınlığına tercih edip yerinden kıpırdamazdı. Böylece kalbi sızlamadan onu terk etti. Bunu yaparken de merhamet ve şefkat hududunu aşmadığını iddia etti. Hükümlerini peşin verilere dayandıran cahil çoğunluk da bu konuda ananın tarafını tuttular ve şu gerekçeyi ileri sürdüler. Çocuklar, arzu ve heveslerini ebeveyne ikrama tercih ederler. Anne ve baba, çocuklarının sadece hayrını isterler. Bütün rahat ve arzularını çocukları için feda ederler. Evet esas itibariyle bunların doğruluğunu kimse inkâr etmez. Fakat bunlar değişmez külli hükümler değildir. Esasında annenin çocuğa karşı tavrı budur. Ancak öfke anlarında gayri ihtiyari elinden çıkan hafif bir tokat veya ağzından kaçan hafif bir beddua hariç. Lisan-ı hal ile şöyle der:

أدعو عليه وقلبي يقول يا رب لا لا

"Ona beddua ediyorum, fakat kalbim,
Hayır hayır, Ya Rabbi! etmiyorum diyor."

Fakat çocuk büyüyüp anne gibi düşünmemeye onun gibi arzu etmemeye başlayınca -ki bu kaçınılmazdır- o zaman annenin tavrı, onu en çok seven kimse olmasına rağmen çocuğa karşı değişir. İhtilaflı olan her konuda onun görüş ve arzusunu dikkate almaz, vicdanının sesine göre davrandığı, bağımsız hareket etmek istediği her durumda ona hak vermez. Babaya gelince; çocuğun geçimi ve bakımıyla daha yakından ilgilendiği için anneden daha az sevgi, şefkat ve merhamet besler. Bundan dolayı çocuğun kendisinden bağımsız hareket etmesinden hiç hoşlanmaz, bunu gurur meselesi yapar. Bağımsız hareket eden çocuğuna eziyet eder, ona kaba davranıp ezer. Ona mal vermez hatta yabancıları bile ona tercih eder. Zengin babanın fakir oğluna karşı bu haşin tavrı genellikle arzusuna ters düştüğü durumlarda olur. *"İnsan, kendini müstağni görmesinden ötürü azar."*[116] Bu azgınlığı; kendisinde güç, üstünlük ve tahakküm hissetmesi yüzündendir. Öyle ki kendinde Rablik sıfatları görmeye başlar. Bu gururu yüzünden ilahlık iddiasına kalkışır. Ben Mütenebbi'yi şu sözünden dolayı kınardım:

والظلم من شيم النفوس فإن تجد ذا عفة فلعلة لا يظلم

"Haksızlık etmek nefislerin tabiatındandır.
İffetli birisi, bir kusurdan ötürü haksızlık edemiyordur."

Ben bunu şiir mübalağası sayıyordum fakat ebeveynin çocuklarına karşı tutumlarını görüp, uzun uzun düşündükten ve bunu konuda hatırladığım olayları göz önüne getirdikten sonra nerede ise bu sözün kesin bir kaide olduğuna karar verir oldum. Servet ve nimete batmış, malının fazlasını yerli yersiz saçıp savurmuş nice zengin gördük ki, çocuğu sıkıntı ve bedbahtlık içinde yaşıyor. Babasının malından kendisine zırnık bile değmiyor. Çünkü onun karşısında rızk kölesi olmak istemiyor.

Bu konuyu uzattım. Çünkü insanlar bundan gafil bulunuyorlar ve zannediyorlar ki; dinin tavsiyeleri, keyiflerine göre ana-babaların çocukların istikballeriyle oynamalarına cevaz veriyor. Çocuk bilgin dahi olsa, ana-baba çocuğun, -ümmetin maslahatlarını bilmeseler de çocuğun- onların fikir ve

116. Alak, 96/6, 7.

arzularına hiç aykırı davranma hakkının olmayacağını savunuyorlar. Bu yaygın cehalet, ana-babaları çocukları yönetmede fazlasıyla baskıcı olmaya teşvik ediyor. Sırf ebeveynlik makamının, çocuğun aklen ve fikren ana-babanın akıl ve anlayışından geri olmasını gerektirdiğini zannediyorlar. Aynı şekilde diktatör kral ve idareciler de, kendilerinin bütün vatandaşlardan daha akıllı ve anlayışlı olduklarını sanırlar. Bunlar ve onlar kendi görüşleri geçersiz, vatandaş ve çocuklarının düşünceleri yerinde bile olsa kendi görüşlerinin tercih edilmesini arzu ederler.

Toplumumuz içinde bu yaygın cehalet sürüp giderse, çocuklarını kişisel bağımsızlık üzere yetiştiren toplumlar, kendi hakimiyet alanlarının dışına çıkarak mevcut nesil sona ermeden geri kalan toplumlarımızı da esaret altına alabilirler.

Fıtrat dini olan İslam'da ana-babaya karşı bize emredilen ihsanı şöyle anlamamız gerekir: Örfe uygun olarak, gerek söz, gerekse hareketlerimizle ebeveynimize karşı gayet edepli davranmalıyız ki, bize gıpta ile baksınlar. Gücümüz nispetinde meşru ihtiyaçlarını karşılayalım. Fakat bunları yaparken şahsi ve ailevi konulardaki bağımsızlığımız zedelenmesin. Şahsımız, toplumumuz ve işleyişimizle etkilenmesin. Şayet ebeveynden birisi veya her ikisi birden tasarruflarımıza karşı dayatmaya kalkışırlarsa, özel veya genel manada hayırlı gördüğümüz işleri terk etmemiz iyilik olmadığı gibi, şeran da ihsan sayılmaz. Aynı şekilde onların arzularına uymak, görüşlerine uygun hareket etmek maksadıyla özel veya genel olarak zararlı gördüğümüz işleri yapmak da ihsan ve ikram sayılmaz. Bir kimse kendisini yetiştirmek, dinine ve devletine hizmet edebilmek için gerekli gördüğü ilim tahsili için yola çıksa veya kendisine ve topluma faydalı bir iş için gurbete çıksa, ana-babadan birisi veya her ikisi buna razı olmasa, çocuk onlara karşı şeran ve aklen isyan etmiş sayılmaz. Çünkü onlar bu işlerin kıymetini kavramış değillerdir. Ebeveyn ve çocuklar şunu bilmelidirler ki; ana-babaya iyilik ve ihsan, hürriyet ve bağımsızlığı ortadan kaldırma sebebi olamaz.

Şayet ecdadımızın şanlı anneleri şimdiki annelerimiz gibi olsalardı, ülkeler fethedip bu muazzam işleri başarabilirler miydi? Onlardan Tumâdar el-Hansâ gibi ince ve yanık kalpliler Allah yolunda dört oğlunu savaş meydanına sürüyor, onları korkaklara cesaret verecek belki de cansızı harekete geçirecek ifadelerle savaşa teşvik ediyorlardı. İbn Abdülber, Zübeyr b. Bekkâr'dan şöyle rivayet etmiştir: "Tumâdar el-Hansâ dört oğluyla birlikte Kâdisiye harbine katılmıştı. Gecenin başında onlara şöyle demişti:

-Yavrularım! Sizler isteyerek Müslüman oldunuz, gönüllü olarak hicret ettiniz. Kendinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki, siz aynı ananın çocukları olduğunuz gibi aynı babanın da çocuklarısınız. Ben babanıza ihanet etmediğim gibi, dayınızı da rezil etmedim. Nesebinize de halel getirip değiştirmedim. Allah'ın kâfirlere karşı harpte Müslümanlar için ne büyük ecirler hazırladığını biliyorsunuz. Şunu da biliniz ki; baki olan ahiret hayatı, fani olan dünya hayatından daha hayırlıdır. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *'Ey iman edenler! Sabredin, düşman karşısında direnin. Sınırlarda nöbet tutun ve Allah'tan korkun ki, başarıya ulaşasınız.'*[117] İnşallah salimen sabaha çıktığınızda hemen uyanık bir şekilde ve düşmanlarına karşı Allah'tan yardım dileyerek hücuma geçin. Harbin kızıştığını, ateşin bacayı sardığını gördüğünüzde alevlerin arasına dalın, taktik kullanarak düşmanın elebaşısıyla savaşın ki ebediyet yurdunda izzet ve ecir elde edesiniz. Ertesi gün dört oğuldan her birisi, yaşlı annenin vasiyetlerini dile getiren şiirini söyleyerek hücuma geçtiler. Hepsi de ölünceye dek savaştılar. Ölüm haberleri annelerine ulaşınca kadıncağız şöyle dedi: -Hamdolsun O Allah'a ki onların şahadetleriyle beni şereflendirdi. Rabbimden, bizleri rahmetinin tecelligahında buluşturmasını dilerim."

Şayet Abdullah b. Zübeyr'in annesi ve diğerlerinden buna benzer haberler nakletmek istesem nakledebilirim. Bu ümmet bu gün ecdadının yolunu takip ettiğini söylüyorsa yalan söylüyordur. Zira o gözü önünde cereyan eden olaylardan ibret almamakta, toplumların hallerine dair her gün kendisine anlatılan durumlardan ders çıkarmamaktadır. İlimde, kuvvette, itibar ve servette kendinden kat kat aşağıda bulunanlar bu gün ona nispetle yıldızlar seviyesindedir. Azamet semasından emir ve yasaklarla onu yönlendirmektedir. Bütün bunların kaynağı akıl ve irade sahasındaki bağımsızlıktır. Anababalar, çocuklarının ilim hayatında akıl anlayış özgürlüğüne, iş hayatında da irade özgürlüğüne dayalı bir eğitimde müttefiktirler. Çocuklarının kendi hür irade ve ihtiyarlarıyla kendileri ve toplumları için faydalı olduğuna inandıkları işlerde çalışmaları ebeveynin sevinç kaynağıdır.

Bizim pek çok ana-babalarımızın sevinç kaynağı ise, kendi irademize göre değil, onların iradelerine göre algılamamız, kendi kalplerimize göre değil, onların gönüllerine göre sevip, öfkelenmemiz, bizim isteğimize göre değil, onların arzularına uygun hareket etmemizdir. Bu ise, kendimize ait özel bir kimliğimizin olmaması demektir. Böyle baskıcı ve zorba bir eğitim sistemi;

117. Âl-i İmrân, 2/200.

siyasetinde, kanunlarında ve işlerinde bağımsız, onurlu ve adil bir toplum meydana getirebilir mi? Yoksa bu sistem, zalim idareci ve kralların iğrenç diktatörlük ağacının dikilip, rahatlık ve güven içinde habis meyvelerinin devşirildiği haneler mi ortaya çıkarır? Ey din alimleri ve edipler! Okullarda ve meclislerde ebeveynin çocuklar, çocukların ebeveyn, ümmetin ise bu ikisi üzerindeki haklarını toplumumuza iyice açıklamamız gerekir. Hürriyet ve bağımsızlık prensibini asla unutmayın. Çünkü bunlar İslam binasının kurulduğu temeldir. Bu asırda bize hükmeden kuzey ülkeleri alimleri bu iki meziyeti (iradi ve fikri bağımsızlık) bizden aldıklarını itiraf etmektedirler. Onlar medeniyetlerini bu iki esas üzerine bina etmişlerdir. Bizden birisi ne güzel söylemiş: Çocuğunla yedi sene oyna, yedi sene eğit, yedi sene de onunla arkadaşlık et. Sonra da kendi haline bırakıver. İnşallah bu konuya tekrar döneceğiz.

"Yakınlar"a gelince, Yüce Allah onlara iyi davranılmasını zira onların, ebeveynden sonra haklar yönünden insana en yakın kimseler olduğunu bildirmiştir. Bakara Sûresi'nde şöyle buyurulmuştur: *"Bir zamanlar İsrailoğullarından: Allah'tan başkasına kulluk etmeyin, ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara iyilik edin... diye söz almıştık."*[118] Tefsir etmekte olduğumuz ayette ***"ve bi zi'l-kurbâ"*** burada ise harf-i cersiz olarak *"ve zi'l-kurbâ"* olarak ifade edildi. Bazı müfessirler buradaki inceliği şöyle belirttiler: Yakınlara ikram tavsiyesi bu ümmete Yahudilerden daha fazla vurgulanmıştır. Çünkü harf-i cerrin tekrarı pekiştirme oluşturur. Bana göre ise, harf-i cerrin tekrarı çeşitlilik ifade etmek içindir. Çünkü ebeveyne iyilik başkalarına olan iyilikten farklıdır. Zira ebeveyne gösterilmesi gereken ikram, saygı ve özen, başkalarına gösterilenin aynısı değildir. Ne zaman ki toplumun yükselmesine paralel olarak kanunlar da gelişirse, ümmetin bu gelişmeye hazırlanması açısından görev ve sınırlandırmalardaki bu titizlik faydalı olur.

Üstadımız Abduh dedi ki: İnsan Allah'ın haklarını yerine getirirse inancı düzelir, işleri sağlam olur, böylece ana-baba haklarına riayet eder, neticede ana-babanın halleri de düzelir. Bu durumdan ana-baba ve çocuklardan meydana gelen küçük evin birliği ve dirliği sağlanır. Bu küçük evin salahıyla aile güçlenir. Aile fertleri bu evle nesep ilişkisi olan diğer evlere, onlar da bunlara yardım ederse, o takdirde yardımlaşan bu ailelerin gücü artar, böylece evsiz olanlara iyilik imkânı doğar, kendileriyle nesep bağı olmayan insanlara olan ihtiyaçları bu sayede giderilmiş olur. İşte onlar, şu ifadeyle ***"zevi'l-kurbâ"***

118. Bakara, 2/83.

(*yakınlar*) ya atfedilenlerdir: ***"Yetimlere, yoksullara"*** da iyilik edin. Yüce Allah böyle durumlarda yetimlere iyiliği tavsiye etmektedir. Zira yetim, güçlü ve titiz yardımcısı olan babasını kaybetmekle ihmale uğramaktadır. Yahut da eğitimi, akla karşı bir cinayet olan cehaletle veya nefse karşı bir cinayet olan ahlak bozukluğu ile noksan yapılmaktadır. O, bu cehaleti ve ahlakının bozukluğu sebebiyle insanların çocukları için kötülük kaynağı olmakta, onlarla birlikte yaşamakta, ahlaki bozukluğu onlara da sirayet etmektedir. Anne, bilgisi ne kadar geniş olursa olsun, çocuğuna kâmil bir eğitim verme imkânına pek az sahip olmaktadır. Aynı şekilde yoksullara önem verilmez, durumları düzeltilmezse toplum düzeni sağlanamaz. Şayet zenginler onları ihmal ederlerse toplumun başına bela ve dert olurlar. İnsanlar yoksulluk konusunu genellikle yokluk ve eli boşluk şeklinde değerlendiriyorlar. Halbuki mühim olan bu yoksulluğun sebebini bilmektir. İnsanlardan bazılarının yoksulluğu ve çaresizliği, çalışamamaktan veya kendi kusurundan kaynaklanmayan tabii bir afetle malının yok olmasından kaynaklanmaktadır. İşte yeterli derecede malla desteklenmesi gereken yoksul budur. Bir de başka türlü züğürt vardır ki, malını israf, hayali ve gösterişe dayalı harcamalarda çarçur eder. Bazı yoksullar da vardır ki, tembellikten, insanların malarına göz dikmek ve onların sırtından geçinmek arzusuyla veya hile ve hıyanet yolunu seçerek fakir kalır. Böylece kendini rezil eder, içyüzü ortaya çıkar ve işleri boşa gider. Yoksullar iki sınıftır. Mazur sayılan yoksullar ki, bunlara mali destek verilir veya çalışmaya gücü yetiyorsa kendisine iş bulmada yardımcı olunur. Diğerleri ise mazur sayılmayan yoksullardır ki, kendilerine hataları gösterilir, israfına fırsat verilmez, bilakis çalışmaya yönlendirilir. Ders alıp kabul ederse ne ala! Aksi halde durumu yetkililere havale edilir. Allah elbette kullarını görür. Bazı ekleme ve çıkarmalarla Üstad Abduh'un söyledikleri bunlardır.

Sonra Yüce Allah ***"yakın komşuya, uzak komşuya"*** iyiliği emretti. Civar kelimesi, çeşitli yakınlıklardan bir yakınlıktır. Nesep yakınlığı demek olan akrabalık, ev ve mekan yakınlığı gibi. İnsan yakın komşusuyla uzak akrabasından daha ziyade yakınlık ve ülfet kesbeder. Evleri uzak olan akrabadan daha ziyade birbirlerine karşı yardım ve destek ihtiyacı duyarlar. Yakın ve uzak komşular birbirlerine iyilik etmezlerse onların başkalarına karşı da hayırları da olmaz. Müfessirler yakın ve uzak komşu konusunda ihtilafa düştüler. Bazıları yakın komşu, nesep yönünden yakın olanlar, uzak komşu ise akraba olmayan komşulardır, demiş, diğer bazıları ise; birincisi, evi sana en yakın olan, ikincisi ise evi en uzak olan komşudur, demişlerdir. Ayrıca;

yakın olan, din yönünden de olsa sana yakın olandır. Uzak olan ise din ve nesep bağı olmayandır, denmiştir. Cabir b. Abdillah'dan, Bezzar ve Ebû Nuaym'dan zayıf bir senetle rivayet edilen bir hadise göre Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Komşular üç çeşittir; bir komşu vardır ki, komşuluk, akrabalık ve Müslümanlık hakkı olmak üzere üç hakka sahiptir. Bir komşu da vardır ki, komşuluk ve Müslümanlık hakkı olmak üzere iki hakka sahiptir. Bir başka komşu da vardır ki, onun sadece komşuluk hakkı olmak üzere bir hakkı vardır."* Sahih hadiste de geçtiği üzere Hz. Peygamber'in , Yahudi komşunun hasta çocuğunu ziyaret etmesi gibi belli olaylar veya genel tavsiyeler anlamında gayri müslim komşulara da iyilik edilmesine dair başka hadislerde kesin emirler vardır. Buhari, *Edebü'l-Müfred*'de Abdullah b. Ömer'den şu haberi nakletmiştir: İbn Ömer için bir koyun kesildi, kölesine dedi ki; Yahudi komşumuza da hediye ettin mi? Zira ben Rasûlullah'ı (s) şöyle derken işittim: *"Cebrail, komşu hakkında bana o derece tavsiyede bulundu ki, neredeyse onu mirasçı yapacak sandım."*[119] Bu haber göstermektedir ki; İbn Ömer, komşulukla ilgili genel tavsiyelerin Müslim ve gayri müslim herkesi kapsadığı kanaatine varmıştır. Onun anlayışı da delil olarak yeterlidir. Bu tavsiyelerden birisi de Buhari ve Müslim'de rivayet edilen Ebû Şureyh el-Huzâî'nin şu merfû hadisidir: *"Allah'a ve ahiret gününe iman eden, komşusuna iyilik etsin."*[120] Bu hadisi, başkaları da değişik kollardan rivayet etmiştir.

Üstad Abduh dedi ki: Bazıları komşuluğu dört cihetten kırk hane olarak belirlemişlerdir. Komşuya iyilik tavsiyesindeki hikmet, bize hem vasiyetin, hem de komşuluğun sırrını öğretmesidir. Komşuluktan maksat; civarında bulunan, sabah-akşam eve gelirken karşılaştığınız kimselerdir. Görüştüğün ve beraber olduğun kimselere iyi davranmalısın ki, onlar senden, sen de onlardan hoşnut olasın... Üstad Abduh'a göre komşuluk, evlerle sınırlı değildir. Evlerle sınırlandırılması Hasan Basri'den rivayet edilmiştir. Bazıları komşuluğu kırk arşın olarak sınırlandırmışsa da doğru olan, belli bir sınır koymayıp örfe itibar etmektir. En yakın olanın hakkı daha fazladır. Komşuya ikram İslam'dan önce de Arapların ahlakındandı. İslam bunu, Kitab ve Sünnet'le daha da kuvvetlendirdi. Hediye vermek, yemeğe çağırmak, hasta ve sıhhatli olanları ziyaretine devam etmek, komşuya yapılan iyiliklerdendir.

Yüce Allah ***"yanınızdaki arkadaşa"*** da iyilik emretti. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre bu konuda iki görüş vardır. Bir görüşe göre bu, yol

---

119. Buhari, *Edebü'l-Müfred*, 123; Müslim, *Birr*, 140; Ebû Davud, *Edep*, 123; Tirmizi, *Birr*, 28.
120. Müslim, *İman*, 76; Ahmed b. Hanbel, IV, 21.

arkadaşıdır. Sana yönelen kimse, senden yardım ve fayda umar. Abd b. Humeyd'in, Hz. Ali'den rivayet ettiğine göre bu arkadaştan maksat, hanımdır. Çünkü fıtrat ve hayat nizamı hanımın daima yanında olmayı gerekli kılmıştır. Şeriatta asıl olan, tağlip tarikiyle zamir erkeğe ait olsa da hitabın kadın ve erkeğe birlikte yöneltilmiş olması, karı-kocadan ikisinin de birbirlerine iyilik etmesi gereğini ifade eder. İmam Ali'nin eş kelimesiyle cinsi, yani kadın ve erkeği kastetmesi de muhtemeldir. Belki de ravi, hanımın kocaya daha çok muhtaç olması itibarıyla İmam Ali'nin burada hanımı kastettiğini, kendi yorumuna göre nakletmiş olabilir. Üstad Abduh'a göre ise bu arkadaştan maksat, az bir süre de olsa tanıyıp arkadaşlık ettiğin kimsedir. Bu görüş; bazılarının bu arkadaştan maksat yolculuk, sanat, öğretim, tasarruf gibi güzel bir işteki arkadaştır demelerinden daha şümullüdür. Çünkü "az bir süre de olsa" ifadesi, senden yardım dilemek ve danışmak için seninle birlikte yürüyen ihtiyaç sahibini de içine alır. Rahmetli Üstad yolda insanlara gözükür gözükmez her taraftan pek çok insan onun yanına sökün eder, kendisinden yardım istemek ve danışmak için birlikte yürürdü.

Sonra Yüce Allah ***"yolcuya"*** iyilik yapmayı emretti. Bunun tefsirinde meşhur olan misafir ve yolcudur. Biz, Bakara Sûresi 175. ayetin tefsirinde bunun; yolda yalnız başına kalmış, ailesiyle ve yakınıyla irtibatı kesilmiş, sanki yol; ana-baba, aile ve yakınlarının yerine kaim olmuş kimse olduğunun söylemiştik. Üstad Abduh burada şunu söyledi: ***"İbn sebil"***den maksat, bir bakıma yolun meşru şekilde evlatlık edindiği kimsedir. Yani, haram olmayan ve düzgün bir maksat için yola çıkmış olan kimse... Akla ilk gelen anlam bunun, yoldan veya yolda tanınan kimse olduğudur. Zekatın sarf yerlerinde geçen *"ibn sebil"*in tefsiri konusunda kelimenin anlamını daralttılar. Çünkü onlar yolcu olarak bilinen herkesin zekata müstehak olmadığına inanmaktadırlar. Buradaki mutlak ihsana gelince; bu geneldir, emir ise daha geniştir. Her şeyde ve herkesle birlikte daima istenmektedir. Tabii ki her şey kendi değerine göre muamele görür. Sahih hadiste şöyle buyuruldu: *"Allah iyiliği her şey için farz kıldı. Öldürdüğünüz zaman güzel öldürün, boğazladığınız zaman da güzel boğazlayın."*[121] Ayet, kendilerine iyilik edilmesi kesin olan kimseler hakkında inmiştir. Her ne kadar zekata müstahak olmasalar da yolcu ve misafir de bunlardandır. Yolcuya iyilik etme emri, turizme ve o konuda yardımcı olmaya teşvik etmektedir. Fakat bu asırda Müslümanlar

121. Müslim, *Sayd*, 57; Ebû Davud, *Edâhî*, 11; Tirmizi, *Diyât*, 14.

bu işi çoğunlukla ihmal ettiler. Bu çağda onu tercih eden pek az Müslüman vardır. Bakara Sûresi 175. ayetin tefsirinde bu kelimeyi açıklarken, buluntu veya sokakta bulunan çocuğun da *"ibn sebil"* kategorisine girebileceğini söylemiştim. Çağdaş alimlerin zekilerinden birisi risalesinde asıl maksadın bu olduğu görüşünü benimsemişti. Zaten lafız da özellikle ihsan konusunda başkalarını kapsamayacak derecede ***"lakit"***i (*buluntu*) kapsamaktadır.[122] Fakat müfessirlerin çoğunluğu, kendi zamanlarında buluntuların nadir olması sebebiyle bu anlamın farkına varmamışlardır. Sonrakilerin nasibi de sadece eskilerin görüşlerini nakletmekten ibarettir.

Eski müfessirler genellikle kendilerini bağımsız düşünmekten mahrum ediyorlar. İçtihada ehil kimse bulunmadığından ve içtihat kapısının kapandığında ittifak ettikleri ve içtihat yerine cehle razı oldukları için yeni şeyler söylemiyorlar. Malum olduğu üzere bir şeyi anlamada bağımsız olmayan kimseye alim denmez. Selef alimleri bu konuda ittifak etmişlerdir. Bu zamanda buluntular çoğalmıştır. Şayet Avrupalıların dini dernekleri bunları bulup eğitim ve öğretimiyle ilgilenmeseler bunların kötülükleri bütün ülkelere yayılacaktır. Dinlerine önem verdikleri kadar, güç ve gayretleri nispetinde insanlara faydalı olan bu dindar Avrupalıları takdir etmek gerekir. Aman Allah'ım! Müslümanların gafleti, İslam toplumunun kendisi ve de başkaları hakkındaki bilgisizliği ne korkunç! Üstelik bunlar dinlerine Frenklerden daha ziyade önem verdiklerini, bu konuda daha aktif ve gayretli olduklarını, hatta Frenklerin dinlerini terk ettiklerini iddia ediyorlar. Bazı aşırı hür düşünceli kimselerle karşılaşıp onlardan dinsizlik ifade eden sözler duymalarından ve çoğumuzun da gaye ve maksatları bilemediğimiz için Avrupalı politikacıların dine karşı olan görevimizi sarsmalarından ötürü bu kanaate varıyorlar. Halbuki buluntuların eğitimine, bütün fazilet ve ihsan çeşitlerine en fazla biz layığız.

Sonra Yüce Allah ***"eliniz altında bulunanlara"*** iyiliği emretti. Yani, sahip olduğunuz köle ve cariyelere iyilik edin buyurdu. Zekatın sarf yerlerini belirten ayette[123] bu, *"köle azadı"* tabiriyle ifade edildi. En mükemmel ihsan, köleleri hürriyetlerine kavuşturmaktır. Bu da; ya efendilerinin azadıyla ya da kendilerini, peşin olarak veya taksitle azat edebilmeleri için başkalarının onlara yardım etmesiyle mümkün olur. Buna "mükatebe" denir. Bundan daha aşağıda olan ihsan ise, azat etmedikleri takdirde efendilerinin onlara iyi mu-

---

122. Bu, ihsanın emredilmesinin hikmeti ve fıkhi değerine dair zikrettiğimiz şeyler dolayısıyla yetimden daha evla ve daha uygundur.

123. Tevbe, 9/61.

amele etmesidir. Rasûlullah (s) bunu hem sözle hem de fiilen açıklamıştır. Güçlerinin üstünde yük altına sokulmamaları bu iyilikler cümlesindendir. Buhari, Müslim, Ebû Davud ve Tirmizi Ebû Zer'den merfu olarak şu hadisi rivayet etmişlerdir: *"Onlar sizin kardeşleriniz ve hizmetçilerinizdir. Allah onları sizin emrinize vermiştir. Kimin emrinde hizmetçi kardeşi varsa ona, yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin. Onlara altından kalkamayacakları işleri yüklemeyin. Şayet yüklerseniz, o hususta onlara yardımcı olun."*[124] Hz. Peygamber ölüm döşeğinde bile onlar hakkında ciddi tavsiyelerde bulunmuştur. Hatta bu onun en önemli vasiyetlerindendir. Ahmed b. Hanbel ve Beyhaki'nin, Enes'ten rivayet ettikleri hadise göre, ölüm esnasında Hz. Peygamber'in genel vasiyeti şuydu: *"Namaza ve köle ve cariyelere dikkat edin."* Hatta bu tavsiyeyi diliyle tam söylemeyip göğsünde hırıltı şeklinde ifade edecek halde yaptı. Bundan daha büyük ihtimam olabilir mi, bundan daha öte bir vurgulama düşünülebilir mi? Üstad Abduh dedi ki; insanların örfünde en alt tabaka sayılan bu kimselere karşı Yüce Allah bize hayır tavsiye etti ki, onları köle edinmemiz bize, kendilerini alçaltmamıza ve emre âmâde hayvanlar haline getirmemize izin verdiğini zannetmeyelim. Ayrıca bize, diğer tabakalardaki insanlar gibi onların da ihsan hakkı olduğunu bildirdi. Bu konuda pek çok hadisler vardır.

Kibir ve Övünmü Hali

"Allah, kendini beğenip öğünenleri sevmez." Üstad Abduh dedi ki: Bu ifade, önceki tavsiyelerin aynen talilidir veya talili mesabesindedir. Ayette geçen ***"muhtâl"*** kibir alametlerini hareket ve davranışlarıyla üzerinde gösteren kimsedir. Böyleleri kendilerini bütün insanlardan üstün görür. Kendisinin başkaları için çekemediği nazı, başkalarının kendisi için çekmeleri gerektiğine inanır. *"Muhtâl"* nefsinde kibrin karakter olarak yerleştiği, davranış ve görüntüsünde kibrin açıkça izleri görüldüğü kimsedir. Bu, bildiğimiz kibirlilerden daha kötüdür. Ayetteki ***"fahûr"*** kelimesi ise; "*muhtâl*"in aksine, kibri sözlerinde ortaya çıkan kimsedir. *Muhtâl*'inki ise, daha çok hareketlerinde gözükür. *Fahûr;* çalım satmak ve başkalarını dolaylı şekilde küçümsemek gayesiyle kendisince insanlardan üstün olduğu yönlerini söyler durur. *Muhtâl* ve *fahûr,* Allah tarafından sevilmez. Çünkü böyleleri Allah'ın vaz ettiği ve insanların uymalarını istediği bütün hakları küçümser. Allah'ın onlara verdiği nimetleri ve önemi görmezlikten gelir. Daha da öte, böyle kimseler Allah'ın azamet ve kibriyasını nefislerinde hissetmezler. Hissetselerdi zaten edepli

124. Buhari, *Eymân*, 22, *İfk*,15; Müslim, *Eymân*, 40.

davranırlar, zayıflık, acizlik ve küçüklüklerini anlarlardı. Bu çalımlı ve kibirli kimse, sadece Allah'ın hakkı olan ve başkalarına değil de sadece kendine yakışan ilahi sıfatları inkâr etmiş veya inkâr konumuna düşmüş demektir. Kim kendini gözden geçirir ve nefsini hesaba çekerse onlar ki; Allah'a ibadet edebilmesi, kendini şirk temayüllerinden arındırması, sıfatları konusundaki tartışmalardan uzaklaşması, Allah'ın yukarıdaki tavsiyelerine kolayca uyabilmesi ancak nefsin sükunu ve pis kibir huyundan arınarak haddini bilmesiyle mümkün olur. *Muhtâl* Allah'a ibadet etmez. Zira bir işin ibadet sayılabilmesi için, mabudun azametini ve sınırsız yüce saltanatını idrakten kaynaklanması gerekir. Bu bilince eren kimsenin kalbi yumuşar. Kalbi yumuşayanın organları da itaatkar olur. Böyle kimse kendini beğenmez. Kibirli kimse ana-babasının ve diğer yakınlarının haklarına da riayet etmez. Çünkü başkalarının kendi üzerinde hakkı olduğunu kavrayamaz. Allah'tan sonra üzerinde en çok hakları bulunan ana-babanın ve nesep gereği aynı tabakada bulunan akrabanın haklarına riayet etmeyen kimse; zayıf yetimin, zavallı yoksulun, uzak ve yakın komşunun, asil ve biçare arkadaşının, tanınan veya tanınmayan yolcunun herhangi bir hakkı konusunda kendisini hiç sorumlu tutar mı? Hayır asla! Çünkü bu adam nefsinin zebunu, akıl ve duygusunun esiridir. Ondan asla fazilet ve ihsan umulmaz. Ancak kötülük ve nankörlük beklenir. Üstad Abduh'un bu sözleri tasarruf ve eklemelerle aktarılmıştır.

Ben diyorum ki: Kişinin kabalığa kaçmayan bir vakar, incelik ve edep çerçevesinde bir onur, şöhret ve çalım ifade etmeyen bir şıklık içinde olması kibir ve övünme sayılmaz. Müslim, Ebû Davud ve Tirmizi'nin, İbn Mesud'dan rivayet ettiklerine göre Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Kalbinde zerre kadar kibir olan kimse cennete girmez."* Birisi; insan elbisesinin ve ayakkabılarının güzel olmasını ister, deyince, Peygamberimiz (s): *"Allah güzeldir, güzelliği sever. Kibir ise; hakkı kabul etmemek ve insanları hakir görmektir."*[125] Hadisteki *"bataru'l-hak"* küçümseyerek, inat ve çalım yüzünden hakkı kabul etmemek; *"ğamsu'n-nâs"* ise, insanlara değer vermemek onları küçümsemek demektir. Tabarani ve İbn Merdûye, Sabit b. Kays b. Şemmâs'ın şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: Ben Rasûlullah'ın (s) huzurunda idim. O, bu ayeti okudu. Kibri hatırlattı ve onun çok büyük günah olduğunu söyledi. Bunun üzerine Sabit ağladı. Rasûlullah (s) ona: Niye ağlıyorsun? dediğinde; Yâ Rasûlullah! Ben güzelliği severim. Öyle ki, ayakkabımın bağının güzel olması bile hoşuma gider, dedi. Bunun üzerine

125. Müslim, *İman*, 147; İbn Mace, *Dua*, 10; Ahmed b. Hanbel, IV,133.

Peygamberimiz (s): *"Sen cennetliklerdensin. Devenin ve semerinin güzel olması kibir değildir. Kibir, hakkı küçümsemek ve insanları hor görmektir"* buyurdu. Ebû Davud'un rivayetine göre, güzel adamın birisi Rasûlullah'a (s) geldi ve şöyle dedi: Ben güzelliği seviyorum. Bana, gördüğün güzellikler verildi. Kimsenin, ayakkabı bağının güzelliğinde bile beni geçmesini istemiyorum. Peki bu durum kibir sayılır mı? Rasûlullah (s) ise: *"Hayır, kibir hakkı kabul etmemek ve insanları küçük görmektir"* buyurdu. Şımarıklık ifadesi olarak etekleri uzatıp, yerde sürümek, çalımlı yürümek kibir alametidir. Görüyorsun ki genç; tay veya dana gibi alımlı, çalımlı ve kasıntılı yürüyor, yere sert sert basıyor. *"Yeryüzünde kibir ve azametle yürüme. Çünkü sen yeri asla delemez, boyca da dağlara erişemezsin."*[126] Fakat bu türlü tavırlar harpte caizdir. Harp eğitimi de bu kabildendir. *"Fahûr"*, çok öğünen kimse demektir. Dolaylı şekilde insanların noksan olduğunu, kendi seviyesine ulaşamayacaklarını anlatmak için böbürlenip kibirlenerek, kendi meziyetlerini dile getirir, kusursuz olduğunu söyler durur. Kibir ve övünmenin birleşmesi, sonuçta Allah'a karşı büyüklük ve taşkınlığa yol açar, O'nun mahlukatını küçük görür, söz ve hareketleriyle onlara iyi davranacağına aksine kaba davranış ve sözlerde bulunur. Özellikle de hakları açık ve kuvvetli biçimde belirtilen kimselere karşı... Bu konuda pek çok hadis-i şerif vardır. Araplar cahiliye döneminde babalarıyla öğünürlerdi. Hadis-i şeriflerde bu tür övünmelerden açıkça nehyedildiler, onlar da bu cahiliye âdetini terk ettiler. Şayet bir iyiliği teşvik gayesiyle olursa şiirde övgünün bir sakıncası yoktur, aksi halde o da kötü sayılır.

Sonra Cenab-ı Hak bu kibirlilerin halini şöyle açıkladı: ***"Onlar cimrilik ederler, insanlara da cimrilik tavsiyesinde bulunurlar, Allah'ın fazlı kereminden verdiği şeyleri gizlerler."*** İbn İshak, İbn Cerir ve İbn Münzir, sahih bir senetle İbn Abbas'dan şunu naklettiler: Kerdem b. Zeyd; Ka'b b. Eşref, Üsame b. Habib, Nafi b. Ebi Nafi, Bahri b. Amr, Huyey b. Ahtab ve Rifaa b. Zeyd b. Tâbût'un müttefikiydi ve bunların hepsi de Yahudiydiler. Ensardan bazılarına geliyorlar, sahte bir samimiyetle onlara şöyle diyorlardı: Sakın mallarınızı harcamayın, zira biz sizin, mallarınızın tükenip fakirleşmenizden korkuyoruz. Onun için mal harcamada acele etmeyin. Çünkü ne olacağını bilmiyorsunuz. Bunun üzerine Yüce Allah yukarıdaki ayeti indirdi. İbn Humeyd ve başkaları, ayetle ilgili olarak Katade'nin şöyle dediğini naklettiler: Bunlar Allah düşmanı olan Ehli Kitab'tır. Üzerlerindeki Allah

126. İsra, 17/37.

hakkı konusunda cimri davranıyorlar. İslam'ı, Tevrat ve İncil'de haber verilen Hz. Muhammed'i gizliyorlardı. Bu iki rivayete binaen Celâleyn, bu ayeti Yahudiler hakkında müstakil bir cümle saymıştır. Üstad Abduh'un dediğine göre müfessir ayeti; *"Allah'ın kendilerine verdiği ilim ve malda cimrilik edenler"* şeklinde yorumlamıştır. Buna göre onlar, Yahudilerdir. Bu iki görüştür. Kim cimriliği ilimde cimriliğe tahsis ederse, sözü sadece Yahudilere has kılar, cimriliği sadece malda cimrilik sayanlar ise sözü Yahudilere has kılmamış olurlar. Müfessir bu görüşü cem etmiş ve sözü Yahudilere mahsus saymıştır. Bundan dolayı da önceki ayette vakfedip, *"ellezîne"*ile başlayan cümleyi -her ne kadar buna delalet eden bir şey yoksa da- haberi mahzuf müpteda yapmak zorunda kalmıştır. Sözü Yahudiler'e yönelik sayanlar için vakıf yönünden daha kolay bir alternatif vardır. O da *"ve sahip olduğunuz ellirinizin altındakiler"*de durup, *"innallâhe/muhamkkak ki Allah"* ile başlayan cümleyi başlangıç cümlesi saymaktır. İşin enteresan tarafı, İbn Cerir et-Taberi gibilerin, sözü Yahudilere has kılmalarıdır. Sanki Yüce Allah, iyilik etmekle ilgili bu emirlerin ardından sözü *"Allah Yahudileri sevmez"* cümlesiyle bitirmiştir. Bu takdir, birinci vakıftan daha beliğ değildir. İbn Cerir'in bu sözünden daha garip olanı ise; onun bunu cimriliği emretmekten maksat, borç vermemektir. Öyleyse insanlar arasında cimriliği emreden kimse bulunmaz, o takdirde geriye, malın dışında bir cimrilik kalmaktadır, şeklinde izah etmesidir. Sanki İbn Cerir; kötü ahlakını önemsememek ve o konuda kendine emsal ve yandaş bulmak için, söz ve davranışıyla cimriliği emretmenin, cimrinin tabiatından olduğunu insanlara haber vermektedir. Üstad Abduh bazı insanların, bizzat kendisine cimriliği emrettiğini bazen bu emrin, nefsine tesir ettiğini, öyle ki cimrinin; bu adam iyiliğe layık değildir. Ona verilen para boşunadır, ona verilecek paranın şöyle şöyle yerlere verilmesi daha uygundur gibi şüphe celbeden sözlerinden dolayı, çıkardığı paraları tekrar cebine koyduğunu söylemiştir.

Ben de diyorum ki: İstanbul'da iken bu satırları yazdığım hafta içinde bile benim de başıma benzer bir olay geldi. Şu anda yanımda Taberi Tefsiri olmadığı için onun ifadelerine bakamıyorum. Üstad Abduh'un ondan naklettiği şeyler hususunda en tuhaf gördüğüm nokta; bunları ayetin nüzul sebebiyle ilgili olarak biraz önce bazı tefsirlerden naklettiğim rivayete aykırı olmasıdır. Bu rivayet bizzat kendisinden, İbn İshak ve İbn Münzir'den gelmiştir. Cimriliği emretmenin kötülüğü sadece borç verme işiyle sınırlı değildir. İsteyen Taberi'ye baksın ve okuyucu daha önce, ayetin nüzul sebebiyle ilgili yaptığımız uyarıları hatırlasın. Raviler, ayetin iniş zamanında konuyla

münasebeti olan olaylar zikrettiler. Her ne kadar ayet, zikredilen olaya has olmasa da, ayetin akışına uygun ve izahı tamamlar mahiyette bu olayları aktardılar. Fakat ravi ayeti, naklettiği olayı da kapsar görmüş veya sadece ona mahsus olarak indiğini zannetmiş olabilir. Kur'an'ın beliğ üslubuna ters olması itibarıyla görüşünde hata da etmiş olabilir. Biz Üstad Abduh'un ayetle ilgili sözünün siyakına dönelim.

Üstad Abduh yaklaşık olarak şunları söyledi: Sözün akışı içinde anlaşılan şudur: *"Allah kendini beğenip öğünenleri sevmez"* ayeti öncekilerin gerekçesidir. *"Cimrilik yaparlar"* sözü ise "muhtâl" ve "fahûr"un sıfatıdır veya ondan bedeldir. Burada cimrilik yaptıkları şey belirtilmedi ki, bunun mala has olduğu söylensin. Çünkü ana-babaya, akrabaya ve bunlara atfedilen diğer kimselere yapılan iyilik, daha önce de açıklandığı gibi sadece malla olmaz. Söz ve davranış da bir nevi ihsandır. Cimrilikten maksat, emredilen ihsan konusundaki cimriliktir. Bu ise, sadece maldaki cimrilikten daha geneldir. Bu cimrilik; yumuşak söyleme, selam verme, öğretmede samimi davranma gibi sözlü hususları kapsadığı gibi, tehlikeye düşmek üzere olanı kurtarma gibi fiili yönleri de kapsar. Allah'ın kendilerine lütfettiği şeyleri saklama da, malı ve ilmi saklamayı içine alır. Birincinin akabinde bu da getirildi ki Allah'ın lütfünü saklayanlar kınansın ve böyle bir saklamaya hakları olmadığı açıklansın... Ayette geçen cimriliğin sadece mala has kılınması, saklamanın ise mal dışındaki bütün iyilik çeşitlerini kapsaması da mümkündür. Çünkü söz ihsana dairdir. İhsanda kusur edenler, sadece kibir ve övünme sebebiyle kusur etmektedirler. Bunlar da çalım ve kasıntı alametidir. Yüce Allah bize, nefsi bu pislikle kirlenen kimsenin muhsin olamayacağını açıklamaktadır. Çünkü kibir özellikle de izleri söz ve fiillere yansıdığı zaman hakkı inkâr etmeye sebep olur. Hakkı inkâr, onu engellemeye, o da cimriliğe yol açar. Yüce Allah, sahibine kızdığı ve sevmediği bu ahlakla kirlenen kimselerin kendilerine emredilen iyilikte cimri davrandıklarını, kötü örnek olmaları için gerek dille, gerekse halle insanlara cimriliği emrettiklerini açıkladı. Onlar Allah'ın kendilerine verdiği nimetleri gizleyerek nankörlük ediyorlar. Bundan dolayı Yüce Allah onları şöyle tehdit etti: ***"Biz de böyle nankörlere aşağılayıcı bir azap hazırlamışızdır."*** Yani kibir ve nankörlükleri, cimrilik ve şükürsüzlükleri sebebiyle onlara elem, zillet ve hakareti içeren aşağılayıcı bir azap hazırladık. Allah burada onlar yerine kâfirler ifadesini, böyle ahlak ve davranışların, şükreden mü'minlerden değil, ancak nankör kâfirlerden sadır olacağını bildirmek için kullandı.

"Mallarını insanlara gösteriş yapmak için harcayanlar." Üstad Abduh dedi ki: *"Riâ"* ve *"riya", "rââ"* fiilinin mastarıdır. *"Murâât"* da mastardır. Cümle *"onlar cimrilik ederler"* cümlesine matuftur. Sınıflar arasındaki farka delalet etsin diye ismi mevsul tekrar edilmiştir. Şu ayette olduğu gibi: *"ve onlar kötülük yaptıklaında"*[127]. Yani kibirlenen ve övünen insanlardan iyiliği engelleyenler iki sınıftır. Bir sınıf cimrilik yapar ve Allah'ın kendilerine olan lütuflarını gizler, diğer sınıf ise, malları, Allah'ın nimetlerine teşekkür ve kullarının haklarını itiraftan ötürü değil de sırf insanlara gösteriş için harcar. Yani insanlar, kendisini görsünler, değerini yükseltsinler yaptıklarını methetsinler diye müraîlik yapar. Mürai, yaptığı harcamayla sadece insanlara büyüklüğünü göstermek, kibrine yol açmak ister. Harcaması işte bu kötü ahlakının eseridir. Kibirlilik nefisteki bir hastalıktan olabileceği gibi, mal-mülk sebebiyle de olur. Bakarsın ki, kişi gururlanarak yürür. Kendi kendine, insanlarca dikkate ve saygıya değer bir yanı olup olmadığını düşünür, kendince olduğuna karar verir. Böylelerinin kötülüğü cimrininkinden daha azdır. Çünkü çalım satan adam hiç olmazsa insanlara harcadığının bedeli olarak onlardan kibir ve övünmesini kabul etmelerini ister. Bir bakıma onlardan alacağı olduğuna inanır, o da; harcadığı mala karşılık insanların övgü ve saygısıdır. Cimri ise, malı sandıkta olup, insanlara kapalı olduğu ve insanlar üzerinde hiçbir hakkı olmadığı halde onları hor ve hakir görür, üstelik sırf bu faydasız malından ötürü insanların, kendisini övüp saymasını ister. İşte bundan ötürü cimri, müraiden daha kötüdür. Onun için önemine binaen cimriler önce zikredildi. Çünkü onların bu rezaletlere ve neticelerine daha çok batmış durumdadırlar. Mürai de aslında bir cimridir, üzerinde kimsenin hakkı olduğunu kabul etmez. Fakat kendisinin insanlardan üstün olduğunu vehmeder. Bundan ötürü harcamasını genellikle üzerinde hakkı olmayanlara yapar. Fakat kesin hak sahiplerine bir şey vermez. Eşine, çocuklarına, hizmetçisine, akrabasına, hatta ana-babasına bile ikram etmez. Harcamalarında özel ve genel anlamda faydalı sahaları gözetmez, bu harcamalar zarar doğursa bile sadece övünme ve kibir sahalarını araştırır. Fısk ve fitneye yardım etmek gibi... O bir bakıma, hizmetini görmeleri, ihtiyacını gidermeleri için insanlardan saygı ve itaat satın alan bir tacir gibidir.

Ben diyorum ki: Üstad Abduh'un burada açıkladığı *"riya"*, Allah katında ve muteber kulları nezdinde kötü görülen gerçek riyadır. İslam ahlakı uzmanları diyorlar ki; riyanın çeşitleri ve dereceleri vardır. Kişi vardır, Allah'ın

---

127. Âl-i İmrân, 3/135.

emrine uyarak hakkı yerine getirmek, hayrı tercih etmek gayesiyle malı hak edene verir ve bunu gizler. Fakat bilindiği takdirde övülmekten de hoşlanır. Bu alimler riyayı gizli şirkten sayarlar ve gece karanlığında sert bir kaya üzerindeki siyah bir karıncanın ayak sesinden daha gizli şirk olduğunu söylerler. Belirttiğimiz misal bu türdendir. Bu durum, sıddıkların nefislerini hesaba çekmeleri kabilindendir. Böyle durumlar için şu söylenir: *"Faziletlilerin iyilikleri, mukarreblerin kötülükleri hükmündedir."* Doğrusu bir kimse sırf iyilik kastıyla ihsanda bulunsa bu, Allah katında makbul ve insanlara faydalı olur. Yaptığı bu iyilikten ötürü insanların kendisini methetmesinden hoşlanması ona zarar vermez. Bu konuyu geniş olarak Âl-i İmrân Sûresi 188. ayetin tefsirinde açıkladık, oraya bakabilirsiniz.

Üstad Abduh dedi ki: Sonra Yüce Allah bu günahkar müraileri şöyle tanımladı: ***"Onlar Allah'a ve ahiret gününe inanmazlar."*** Bu sebebin müsebbebe, illetin malule atfı kabilindendir. Zira mürai, insanlarda olanlara Allah katında olanlardan daha çok güvenir. İnsanlara yakın olmayı Allah'a yakın olmaya tercih eder, insanların kendisini methini ve onlardan beklentilerini, Allah'ın ahiret gününde iman ve salih ameller karşılığı hazırladığı nimetlere üstün tutar. Kör gözüne göre Allah insanlardan daha değersizdir. Hiç böyleleri gerçek anlamda iman mü'min ve gerektiği şekilde ahirete inanmış sayılırlar mı? Yoksa imanları; şairlerin hayalleri ve çocukların sözleri gibi midir? Hani çocuklar, vallahi şöyle yapmadım der, Allah'ın adını kullanır, Allah'ı tanımadığı halde sözünü yeminle destekler. Başkalarından bir söz duyar, aklında kalanı taklit yoluyla tekrarlar. Allah'ın kainatın Yaratıcısı olduğunu, ilim ve kudretini göklerde ve yerdeki her şeye nüfuz ettiğini bilmez. Böyleleri Allah'a ve ahirete inanmış sayılabilir mi? Hayır, asla! Şayet kesin olarak ahirete inanmış ve orada ebedi bir hayatın varlığını kabul etmiş olsaydı, bu kısa ve değersiz dünya hayatını ahirete tercih etmezdi.

Riyakarla ihlaslı arasındaki farklardan birisi de şudur: Mürai, yaptıkları ve verdikleriyle her fırsatta öğünme ve konforlu yaşama yolları arar. Muhlis ise, yaptığı iyiliği pek az dile getirir yahut da bazı insanları hayra teşvik gayesiyle dile getirir. Mesela bir zengine; ben fakirliğime rağmen veya gücüm nispetinde şu şu işler için şu kadar altın veya gümüş verdim. Sana münasip olan şu kadar harcamandır, demesi gibi.

Diyorum ki; Allah'a ve ahiret gününe inanmayan kâfir, riya ve reklam gayesinin dışında ne mal harcar ne de salih bir amel işler. Çünkü onun için bu dünya menfaatlerinin dışında bir emel ve arzu yoktur. Mü'min ise böyle

değildir. Şayet mü'minden riya sadır olursa bu, zayıf imanlılardan az şekilde sadır olur. Mü'minin bütün amelleri bu şekilde olmaz. Bu, bazen olur, yapan da hemen pişmanlık duyar, tövbeye koşar. Aksi halde ya apaçık kâfir ya da sahtekar münafık olur. Bu konunun mahiyetiyle ilgili bilgi, şu ayetin tefsirinde gelecektir: *"Şüphesiz münafıklar Allah'ı aldatmaya kalkışıyorlar. Halbuki Allah onların hilelerini başlarına çevirir, onlar namaza kalktıkları zaman üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar. Allah'ı da pek hatıra getirirler."*[128]

Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Şeytan bir kimseye arkadaş olursa, o ne kötü bir arkadaştır."*** Yani bu mütekebbirleri, belirtilen bu işlere sürükleyen, şeytanın vesvesesidir ki, şu ayette bu dile getirilmiştir: *"Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder."*[129] Yüce Allah bunların, şeytanların yakınları, şeytanın ise ne kötü yoldaş olduğunu açıkladı. Anlaşıldı ki bunların kötülükteki halleri şeytanın hali gibidir. Allah burada maksadı açıklamadı, sadece şeytanın arkadaş olduğu kimseyi kötülemekle yetindi. Bu, insanın sadece Kur'an'da bulabileceği bir icazdır. Üstad Abduh dedi ki: Ayette arkadaşların, kişinin gidişatı üzerindeki etkisine ve iyi arkadaşın kötü arkadaşa tercih edilmesine dikkat çekilmektedir. Ayrıca Ensarı, kendilerini Allah yolunda harcamadan sakındıran Yahudilerle yakınlaşmaktan dolaylı şekilde nefret ettirmektedir. Aynı şekilde bunların, fakirlikle korkutan, iyilikten vazgeçirip, kötülüğü emreden şeytanlar olduğu açıklanmaktadır. Salih arkadaş ise; hayır konusunda sana yardımcı olan ve seni teşvik eden, nasihat ve gidişatıyla seni şirkten uzaklaştıran, sana kusurunu hatırlatan, nefsinin ayıplarını gösteren kimsedir. Nice salih arkadaş kötüyü ıslah etmiş, nice kötü arkadaş da iyiyi ifsat etmiştir!

"Şayet onlar Allah'a ve ahiret gününe inanıp, Allah'ın kendilerine verdiği rızıktan yine Allah yolunda harcasalardı ne olurdu sanki." Üstad Abduh bazı ilave ve izahlarla yaklaşık olarak şunları söyledi: Şayet iman edip, Allah yolunda harcasalardı kendilerine ne zarar gelirdi? Bu söz, Kur'an'a muhatap olan bütün mükelleflere yöneliktir. Arapların çoğu, Rasûlullah (s) gönderilmeden önce Allah'a ve Onun gökleri, yeri ve aralarında olan her şeyi yarattığına inanıyorlardı. Bir kısmı ölümden sonraki hayata da inanıyordu. Fakat bununla birlikte müşriktiler, imanları geçerli değildi. Aynı şekilde Ehli Kitab da Allah'a ve ahiret gününe inanıyordu. Fakat şirk onların da içlerine sirayet etmişti. Burada istenen iman; eseri amelde gözüken itaatle birlikte

---

128. Nisâ, 4/141.
129. Bakara, 2/268.

olan sahih imandır. Ayetteki "*ev*" şart edatıdır, cevabı ise hafzolunmuştur. Bu cevaba, önceki istifham delalet eder. Söz; infak ve iyiliğin Allah rızası ve O'nun ahirette vereceği sevabı kazanmak için yapılması konusundaki hallerinin hayret verici olduğunu ifade sadedinde gelmiştir. Taaccüpten maksat, insanların ilgisini onlar üzerine çekmektir. Zira onlar samimi davransalardı, dünya menfaatinden de mahrum kalmazlar, bununla birlikte ahiret saadetini de elde ederlerdi.

Mürai, çok kere insanlara yaklaşma, onları hizmetinde kullanma, methe nail olma imkânından da mahrum olur. Fakat samimi olan kimse, böyle bir talebi ve hesabı olmadığı için amelini gizlediği halde bu imkânlara nail olur. Bu durumda muhlis kimse, iki cihan saadetini de elde etmiş olur. Riyakâra gizli bir ah çekme kalır. Dünya ve ahiret kaybına uğrar. İşte apaçık zarar budur. Mürailerin cehaleti doğrusu hayrete değer. Çünkü bu hem Allah'ı, hem de insanları tanımamaktır. Şayet inansalar, samimi olsalar, iyilik etseler Allah'ın vadine ve tehditine güvenselerdi, bu iman onlar için saadet hazinesi olurdu. Kim ki mal ve mevkiin Allah'ın kula bir lütfü olduğuna inanarak iyilik yapar, mal ve mevki ile Allah'a yakın olma gereğini kavrarsa gayreti artar, musibet ve sıkıntılar ona kolay gelir. Bu gerçek iman onun için, kaybettiği her şeyin bedeli, her derdin tesellisi olur. Gerçek imandan mahrum olan kimse ise, insanlar hakkında hüsnü zannını ve emeli kaybettiğini görünce bütün iyiliklerden ümidini keser, üzüntünün hedefi haline gelir. Malını kaybetmek, özellikle de bütün malı gidip fakirleşmek gibi büyük bir musibete uğradığında, insanların onu kurtarmayıp, kendisiyle ilgilenmediklerinde belki de korku ve sabırsızlıktan ötürü kahır ve üzüntü onu öldürür. Belki de kendini helak eder, kendi eliyle intihara kalkışır. Bundan ötürü imansızların intiharı çoğalmaktadır. Mü'mine gelince; sıkıntılar esnasında kendisine en azından sabır ve teselli verilir. Böylece musibetin tesiri azalır. Kalbinde üzüntünün süresi kısalır. En fazlası ise; musibet kendisi için rahmet olur. Kazandığı tecrübe, aldığı ders, ulaştığı kemal ve terbiye ile sıkıntı nimete dönüşür.[130] *"Görünür-görünmez bütün nimetlerini üzerinize yığmıştır."*[131] ayetinin tefsirinde bazıları şunları söyledi: Görünmez nimetlerden maksat musibetlerdir ki; mü'min, imanın artması ve ibret alma yönünden bunlardan istifade eder. Muhsin ve muhlis mü'minler başkalarına göre bela musibetlerden daha uzak olurlar. Allah ise bazen mü'min kulunu imtihan eder, sabrını dener.

---

130. Bu konuyu Âl-i İmrân Sûresi'nin 137-141 ayetlerinin tefsirinde de işledik. Oraya bakabilirsiniz.

131. Lokmân, 31/20.

İmanın tadına musibetin acısı karıştığı, hatta bazen acının galip geldiği durumlarda imanı ona Allah'tan ümit bahşeder. Bu durumlarda bazı insanların Allah'tan ümidi, kazasına ve hükmüne karşı rızası artar. Allah'ın imtihanını, ecrinin artmasına ve terbiyesine yönelik olduğuna inanır. Sıkıntılara alışır, hatta sıkıntılardan lezzet almaya başlar. Böyleleri az olmakla beraber yine de mevcuttur. ***"Allah onların durumlarını çok iyi bilmektedir."*** Öncekilerin ardından bu cümlenin getirilmesi; harcadığını Allah'ın bilmesiyle yetinmesi, insanların bilmesini önemsememesi konusunda mü'mini uyarmaya yöneliktir. Çünkü Allah çalışanın amelini unutmaz, onun ecrinden hiçbir şey eksiltmez. Ayrıca kalpleri dilediğine yönlendirir. Üstad Abduh dedi ki: Şayet *"Allah'a ibadet edin..."* emriyle başlayan ayetlerden başka bir şey gönderilmemiş olsaydı, insanlar arası ilişkileri düzenleme hususunda, hisseden kalbi, düşünen aklı olanların hidayeti için bu ayetler kafi gelirdi. Üstad Abduh, bu emirlere uyma konusunda, Müslüman olduklarını söyleyenlerin kusurlarını açıkladı. İnsanların ana-baba, yakınlar, komşular, yetimler ve yoksullar hakkında İslam'la bağdaşmayan hallerini zikretti. Maalesef bütün bu söyledikleri de görünen, bilinen gerçeklerdir. Hani nerede ders ve ibret alanlar!

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا
عَظِيمًا ﴿40﴾
فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هٰٓؤُلَٓاءِ شَهِيدًا ﴿41﴾
يَوْمَئِذٍ يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصَوُا الرَّسُولَ لَوْ تُسَوّٰى بِهِمُ الْأَرْضُ وَلَا يَكْتُمُونَ
اللّٰهَ حَدِيثًا ﴿42﴾

40- **Şüphesiz Allah, zerre kadar haksızlık yapmaz. Yapılan iyilik zerre kadar da olsa onu kat kat arttırır ve yapana kendi tarafından büyük bir mükafat verir.**

41- **Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit gösterdiğimiz zaman bakalım halleri nice olacak?**

42- **İnkar edip, Peygambere karşı gelenler, o gün yerle bir olmak isterler. Allah'tan hiçbir sözü gizleyemezler.**

Bikâi, *"Nazmü'd-Dürer"* adlı kitapta bu ayetlerin öncekilerle ilişkisini şöyle açıkladı: Yüce Allah onları azarladıktan sonra bunun gerekçesi olarak bu ayeti zikretti. Fahrettin Razi ise şöyle dedi: Bil ki bu ayetin önceki ayetlerle münasebeti şöyledir: Sanki Cenâb-ı Hak; bu durumda olanlara zerre kadar haksızlık yapmaz, eğer bir iyilik varsa onu kat kat arttırır. Allah böylece iman ve itaate teşvik etmiş oldu. Üstad Abduh dedi ki: Yüce Allah kibirlilerin vasıflarını ve kötü hallerini açıkladıktan ve kendilerini bu şekilde tehdit ettikten sonra emri ve tehditi güçlendirmek istedi ve bu tavsiyeleri yerine getiren hiçbir kimseye az veya çok haksızlık etmeyeceğini ve hakkını en hassas ölçüye göre tamamen vereceğini söyledi. Bu ayet, önceki emirler konusunun bir nevi tamamlanması ve hayır işleyenlerin teşvikidir. Nitekim Zilzâl Sûresi'nde de aynı şey ifade edilmiştir: *"Zerre kadar hayır yapan karşılığını görür."* Bu ayeti duyan kimsenin hayır işleme arzusu ve Allah'tan beklentisi artar.

Üstad Abduh dedi ki: İnsanların inançları ve Allah'ın kelamıyla oynayanların, bu ayete dayanarak mezheplerine temel yaptıkları bir iddiaları vardır. Mutezile'nin şu iddiası bu kabildendir: Allah'ın zulmetmesi aklen caizdir. Şayet caiz olmasaydı, zulmü nefyetmekle övünmezdi. Başkaları da onlara şöyle cevap verdi: Allah uyku ve uyuklamayı da Kendisi için nefyetmiştir. Allah'ın uyuması veya uyuklamasının imkansız olduğunda siz de bizimle aynı görüştesiniz. Mutezile ise onlara şöyle cevap verdi: Zulmü engellemek, Allah'ın fiilleriyle ilgili bir sözdür, uykuyu defetmek ise sıfatlarıyla alakalıdır. Bu ikisi arasında fark vardır. Bütün bunlar hezeyan ve saçma sapan tartışmalardır. Dine akılsızca ve körce felsefe sokmaktır. Ehli Sünnet olduğunu iddia eden bazılarının; Allah'ın, vadinden dönmesinin caiz olduğunu, bunun zulüm sayılmayacağını, zira Allah için zulüm tasavvur edilemeyeceğini söylemesi de bu kabil saçmalıklardandır. Cehalet onları, bu görüşü desteklemek için Allah'ın yalan söylemesinin bile caiz olduğunu iddia edecek noktaya getirdi. Hatta bunu Ehli Sünnet'in zaferi saydılar. Onları bu uçurumlara yuvarlayan şey, taklit ettikleri mezheplerini desteklemek için giriştikleri kavga ve cedel ve aynı zamanda her grubun diğerini yok etmek ve hatasını ortaya çıkarma gayretidir. Yoksa nerede olursa olsun hakkı ortaya çıkarma arzusu değildir. Onların Allah'ın dininden ve Kitabı'ndan uzak bu türlü pek çok cahillikleri vardır. Bunlardan birisi de Mutezile'nin şu görüşüdür: Bazı şeyler bizatihi güzel, bazıları ise bizatihi çirkindir. Mümkün olan iki şeyden en uygun olanını yaratması Allah üzerine vaciptir. Kulların fiilleri konusunu anlamayan bazı cahillerin, Allah'ın abesle iştigalinin caiz olduğunu ifade eden

sözler söylemeleri de bu tür saçmalıklardandır ve hepsi de cehalet eseridir.

Üstad Abduh dedi ki: Burada bu ayetten anlaşılan sabit bir gerçek vardır ki, işte o zulüm gerçeğidir. O da Allah'tan sadır olmaz. Çünkü bu bir noksanlıktır, Allah ise bundan münezzehtir. Zira O, mutlak kemal ve büyük kerem sahibidir. İnsanlar için idrak edecekleri duyu organları, duyguyla kavranamayacak şeyleri kavratacak akıllar yarattı. Yine onlar için, menfaatlerini koruma ve doğru yolu bulmada tek başına aklın ulaşamayacağı dini hüküm ve usuller vazetti. Dinin fayda ve usullerini vaat ve tehditle güçlendirerek hayra yöneltici ve şerden alıkoyucu şekilde yaptı. Bundan sonra kim kendine zararlı olan ve eziyet veren şeyi yapar ve kendisine ceza gerekirse, işte o zaman nefsine zulmetmiş olur. Çünkü Allah hiç kimseye zulmetmez.

Üstad Abduh şöyle dedi: Burada zulmün (haksızlık) mutlak manada nefyedilmesi mü'min-kâfir herkese şamildir. Ayette geçen ***"zerre"*** kelimesi cisimlerdeki en küçük parçayı ifade eder. Zerreye, toz da dendi, küçük kırmızı karınca diyenler de oldu. Yahut da zerre küçük karıncanın başı demektir. Genel anlamda bu ayetten daha açık olanı: *"Zerre kadar iyilik yapan, karşılığını görecektir."*[132] ayetidir. Müfessirimiz Celâleyn, ayette geçen *"ehaden"* lafzını, genele işaret anlamına yorumlamıştır. Fakat kâfirlerle ilgili olarak ahirette amellerinin işe yaramayacağına dair ayetler vardır: *"Bu yüzden onların amelleri boşa gitmiştir. Biz kıyamet günü onlara hiçbir değer vermeyeceğiz."*[133]; *"O ameli, etrafa saçılmış toz zerrecikleri haline getiririz."*[134] Bazıları, ayetteki çoğul ifadesini, mü'min olsun, kâfir olsun dünyada herkesin amelinin karşılığını veririz, anlamında yorumlamışlardır. Fakat bu yorum Zilzâl Sûresi için uygun değildir. Çünkü konu ahiretteki ceza ile ilgilidir. Bazıları da başka yorumlamış, herkes ayeti kendi mezhebi istikametine çekmiştir. Zaten mukallitlerin âdeti; mezheplerini asıl, Yüce Kur'an'ı da velev ki sakat bir tevil ve açık bir tahrifle de olsa mezheplerine destek olan bir fer' (şube, dal) saymaktır.

Üstad Abduh şunları söyledi: Acayip olan şudur ki; bu tevilleri yapanlarca da kabul edilen hadislere göre, amellerinden ötürü bazı müşriklerin azabı hafifletilecektir. Cömertliğinden dolayı Hatem Tâî'nin, Peygamberimiz'i (s) koruyup himaye ve yardım ettiği için Ebû Talib'in azabının hafifletilmesi gibi. Hatta Ebû Leheb'in azabının hafifletildiğine dair bile hadis varit olmuştur. Çünkü Ebû Leheb, Hz. Muhammed'in doğum müjdesi olarak cariyesi

132. Zilzâl, 99/7.
133. Kehf, 18/105.
134. Furkân, 25/23.

Sûveybe'yi azat etmişti. O Ebû Leheb ki, hakkında Tebbet Sûresi nazil olmuştur. Öyleyse ayetlerle ilgili doğru mana şudur: Allah, müşriğin şirkine mukabil ona bir değer vermeyecektir. Yani şirk, salih amelleri mahveder, şirk karşısında bu ameller heba olur. Fakat asi olan müşriğin cezası, iyilik edeninkinden daha şiddetli olacaktır. İyilik edenle kötülük edenin Allah katında aynı olması düşünülemez. Zira şüphesiz bu durum, reddedilen zulümden sayılır.

Ben diyorum ki: **"Miskâl"**; *-mif'âl* vezninde türetilmiştir- ne kadar az olursa olsun belli bir ağırlığı olan miktar demektir. Altın ve diğer madenler için kullanılan hususi bir ölçüdür ki, herkesçe malumdur. Zerre ise; Üstad Abduh'un dediği gibi cisimlerin idrak edilebilen en küçük parçasıdır. Karınca, karıncanın başı, hardal tanesi, pencereden sızan güneş ışığı altında gözüken toz vs. gibi ifadeler bunların küçüklüğünü ifade maksadıyla kullanılmıştır. Bunun için İbn Abbas'tan zerre hakkında iki ayrı rivayet gelmiştir. Ondan gelen bir rivayete göre zerre, karınca başıdır. Diğer bir rivayette ise; İbn Abbas elini toprağa buladı, sonra çıkarıp üfledi ve; "işte bu her bir parça zerredir." dedi. Rivayet edildiğine göre İbn Mesud bu ayeti *"İnnallâhe lâ yazlimû miskâle nemletin"* şeklinde okudu. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu türlü kıraatlerle Kur'an değil, tefsir kastedilir. Zulüm aslında, noksanlık demektir. Nitekim Kehf Sûresi'nde şöyle buyurulmuştur: *"Her iki bahçe de ürünlerini vermiştir. Hiçbir şeyi eksik bırakmamışlardır."*[135] Ayetteki *"ve lem tazlim"*; eksik bırakmamış anlamınadır. Buna göre ***"Şüphesiz Allah zerre kadar haksızlık yapmaz."*** ayetinin anlamı şudur: Şüphesiz Allah toz küçüklüğünde bile olsa hiç kimsenin amelinin karşılığını, ona verilecek mükafattan en ufak bir şeyi eksiltmez, bilakis ecrini tam olarak verir. Azabı hak etmeden ona azap etmez. Biz Cenâb-ı Hakkın zulmetmediğini *el-Menâr* mecmuasında ve tefsirin muhtelif yerlerinde açıkladık. Özellikle aşağıdaki ayetlerin tefsirlerine bakılabilir: *"Allah onlara zulmetmedi. Fakat onlar kendilerine zulmettiler."*[136]; *"Bu azap, sizin ellerinizle yapıp gönderdiğinizin karşılığıdır. Yoksa Allah, kullarına zulmedecek değildir."*[137]; *"Zalimlerin hiçbir yardımcısı yoktur."*[138] Şimdilik bunları hatırlatmakla yetiniyorum. Tefsirde bu anlamı destekleyen açıklamalardan biri de ceza ve amellerin tartılmasıyla ilgili sözlerdir. İnsan fiillerinin, nefiste meydana getirdiği arınma ve kirlenmeye bağlı olarak sevap

---

135. Kehf, 18/33.
136. Âl-i İmrân, 3/117.
137. Âl-i İmrân, 3/182.
138. Âl-i İmrân, 3/192.

ve ceza sebebi olması, cezanın gerçek anlamı konularında defalarca söylediklerimiz göz önüne alınmazsa bu ayetlerin tam olarak anlaşılması mümkün olmaz. Çünkü Kur'an'ın bir kısmı, diğer bir kısmını tefsir, bazı ayetler diğer ayetleri teyit eder. Alimlerin, pek çok ayetin tefsirinde hata etmeleri; birbiriyle ilgili olan ayetlerin karşılaştırmasını dikkate almamalarından ve mezhep imamlarının belirlemiş olduğu ıstılah ve kaideleri desteklemek ve ayetleri buralara hamletmek için bunları değiştirmelerinden kaynaklanmaktadır. Zulmü Allah'tan nefyetme meselesi bundan dolayı müşkül hale gelmektedir. Çünkü kulların gerçekte Allah'tan alacakları bir ecir yoktur ki, bu ecri azaltmak veya vermemek zulüm olsun. Buna ise itirazcı şöyle cevap veriyor: Öyle ama, Allah iyilik edene sevap vereceğini, kötülük yapanı da cezalandıracağını vaat etti. Sonra Allah'ın vaat ve vaîdinden dönmesinin caizliğini münakaşa ve inceleme konusu yaptılar. Bazıları kalkıp, iyilik edenin mükafatlandırılması, kötülük yapanın cezalandırılması bizatihi güzel ve hikmete uygundur. Böyle olması Allah için gereklidir. Yahut da O'nun hakkında bütün kemalatın vacip, bütün noksanlıkların imkansız olması gibi, bu da Onun hakkında vaciptir, derken, buna mukabil başkaları da "Allah'a vaciptir." ifadesinden dolayı onlara karşı çıkmakta, belki de *"yecibu aleyhi"* yerine *"yecibu lehü"* diyerek ifadeyi tahrif etmektedirler. Nasıl söylerlerse söylesinler, gaye aynıdır. O da, kemalin Allah'a has olduğunu, O'nun noksanlıktan münezzeh bulunduğunu ispat etmektir. Müslümanları helak eden, onları parçalara ayıran, birbirlerine acı çektiren kavgaların çoğu, lafızlar ve ıstılahlar üzerindeki taassuptur. Halbuki Allah'ın dini ve Kitab'ı bundan uzaktır, bu tavrı yasaklamaktadır.

Bizim ceza konusunda defalarca söylediklerimizi Kur'an'ın tamamına bakarak değerlendiren kimse; zulmün Yüce Allah'tan nefyedilme meselesini anlar. Her amelin, sahibi üzerinde etkisi vardır. Hak ve hayırla nefsini en yücelere çıkarabildiği gibi, onu en aşağılara da indirebilir. Bu konuda dereceler ve belirlenmiş ölçüler vardır ki, onun inceliklerini ilmi her şeyi kuşatan Allah bilir.

"Yapılan iyilik zerre kadar da olsa, onu kat kat arttırır."

Diyorum ki: Yüce Allah, hiç kimsenin amelinin karşılığını zerre kadar eksiltmez fakat iyilik edenin sevabını arttırır. Eğer birisi zerre kadar kötülük yaparsa onun cezası, yaptığı kötülük kadardır. Ama zerre kadar iyilik yaparsa Allah onun sevabını on misline hatta daha fazlasına katlar. Nitekim başka bir ayette şöyle buyuruyor: *"Kim bir iyilik getirirse, ona getirdiğinin on misli verilir. Kim de bir kötülük getirirse, sadece o kötülüğün misliyle cezalandırılır.*

Onlara haksızlık yapılmaz."[139] Aynı manada pek çok ayet vardır: *"Allah'a, karşılığını kat kat arttıracağı güzel bir ödünç verecek olan kimdir?"*[140] İbn Kesir ayeti *"ve in tekü hasenetün"* şeklinde okudu. Buna göre mana; *"şayet bir iyilik bulunursa"* şeklinde olur. İbn Âmir, Yakup ve İbn Cübeyr şedde ile; *"yuda'ıfühâ"* şeklinde tefil babından okudu. O da mudâafe manasınadır. Ebû Ubeyde'nin *"dâafe"* defalarca, *"da'afe"* ise iki kere anlamınadır, sözünü reddettiler. ***"Ve iyilik yapana Kendi tarafından büyük bir mükafat verir."*** Yani Yüce Allah'ın fazlı keremi; sadece iyiliklerin karşılığı olmak üzere iyilik yapanın ecrini katlamaktan daha geniştir. Bilakis O, iyilik yapanlara fazlı kereminden karşılıksız olarak büyük ecir verip, arttırır. Dediler ki; Allah bu ikrama ecir ismini verdi. Halbuki bunun karşılığı olan bir amel yoktur. Çünkü Allah ecri amele tabi kılmıştır. Mecaz-ı mürsel olarak böyle isimlendirmiştir. Belki de buradaki incelik şudur: Bu büyük ikram, iyilik yapanların dışındakilere yapılmaz. Bu, onların amellerinin ücretlerine ilavedir. Bir şeye yapılan ilave o şeyin varlığını gerektirir. Teker teker olan kötülükleri, kat kat olan iyiliklerinden fazla olan günahkarların burada umacakları bir şey yoktur. İyilikleri şirk karanlığında kaybolan müşriklerin ise hiç ümitleri olamaz. Görülen odur ki bu büyük ecir, Allah'ın büyük hoşnutluğuyla elde edilen ruhani nimettir. Bu konudan pek çok defalar söz edilmiştir.

Ayetteki lafzî inceliklerden biri de; *"ve in tekü"* cümlesinde, *"nûn"*'un düşmesidir. Çünkü sözün aslı; *"ve in tekün"*'dür. *"nûn"* kaideye bağlı olmaksızın tahfif için hazfedilmiştir. Bazıları *"nûn"*'u, sükun ve gunne yönünden illet harflerine benzetmişler, bunun için hazfedildiğini söylemişlerdir. Ayetteki *"ledün"* kelimesi ise; *"yanında"* demektir. Bazıları da, *"ledün"* kelimesinin yakınlığa delalet yönünden *"ınde"* kelimesinden daha kuvvetli olduğunu söylediler. Mesela, mal hazır olmadıkça *"ledeyye mâlün"* (*yanımda mal vardır*) denmez. Fakat mal hazır olmasa da *"ındî mâlün"* (*yanımda mal vardır*) denir.

"Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve Seni de onlara şahit göstereceğimiz zaman bakalım halleri nice olacak?"

Üstad Abduh dedi ki: Önceki ayette vaat ve tehdit geçti, hemen ardından da bu ayet ona takibiye harfi olan *"fâ"* ile atfedildi. Bununla Yüce Allah diyor ki; Allah, iş yapanın amelinden zerre kadar eksiltmediğine göre insanlar mahşerde toplandığında ve peygamberlerden şahitler getirildiğinde halleri ne olacak? Her ümmet için mutlaka bir müjdeci ve uyarıcı vardır.

---

139. En'âm, 6/160.
140. Bakara, 2/245.

Bu şahitlikten insanlar gaflet etmektedirler. Halbuki Hz. Peygamber Kur'an'ı en iyi bilen olduğu halde sahabeden birine, kendisine biraz Kur'an okumasını emretti. Sahabe de bu ayeti okuyunca ağlamaya başladı. Bu şahitlik; Allah'ın, insanları peygamberlerle birlikte toplayacağı günde gerçekleşecektir. Bu; onların inançlarının, ahlaklarının, amellerinin, peygamberlerin inanç, ahlak ve amelleriyle karşılaştırılmasından ibaret olacaktır.

Her ümmetin ameli, peygamberlerine arz edilecektir. Bu konuda Yahudi, Hıristiyan, Müslüman ve diğer din erbabının farkı olmayacaktır. Peygamberleri, onların amellerini görüp değerlendirdikten sonra onların, tebliğ ettiği, bizzat yaptığı ve insanlara yapılmalarını emrettiği şeylere uygun davrandıklarına dair lehlerinde şahitlik ederse, işte o zaman kurtulurlar.

Peygamberlerin tebaasından olan her ümmet; kalpleri kin, haset ve hıyanet dolu olsa da, amelleri baştan sona hem kendileri hem de başkaları için kötülük içerse de kendi peygamberlerine uyduklarını iddia edecekler fakat bunlar ne kadar da peygambere bağlandıklarını söyleseler de peygamberler onlardan uzak duracaklardır.

"Seni de onlara şahit getireceğiz." ayetinin anlamı üzerinde ihtilaf ettiler. Dendi ki, bundan maksat; peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed'in, kendinden önceki peygamberlere şahitlik etmesidir. Onlar kendi ümmetleri için şahitlik ederler. Hz. Peygamber de onlara şahitlik eder. Rasûlullah'ın (s) şahitliğinin, ümmeti hakkında olacağı da söylendi. Bu görüş, şu ayete de uygun düşmektedir: *"Böylece sizi insanlara şahit olmanız, Rasul'ün de size şahit olması için orta yolu tutan bir ümmet kıldık."*[141] Hitap, Kur'an'ın indiği dönemdeki Müslümanlara yöneliktir. Ayetin tefsirinde de geçtiği gibi bu ümmet, yaşayışıyla geçmiş ümmetler üzerinde şahittir. Onların, peygamberlerin yolundan saptıklarına dair delildir. Hz. Muhammed de, yüce ahlak ve dengeli hayat tarzıyla kendinden sonra zuhur eden bidat ve taklitlere uyarak ümmetinden aşırılığa sapanlar üzerinde şahittir. Bu konunun detayı için ilgili ayetin tefsirine bak. Üstad Abduh'un işaret ettiği hadis ise Ahmed b. Hanbel, Buhari, Tirmizi ve Nesâî ve başkaları tarafından İbn Mesud'dan rivayet edilmiştir. İbn Mesud şöyle anlatıyor: Rasûlullah (s) bana: *"Bana Kur'an'dan bir şeyler oku."* dedi. Ben de "Yâ Rasulallah! Kur'an sana indiği halde ben mi sana okuyacağım?" dedim. Bunun üzerine Rasûlullah (s): *"Evet, Ben Kur'an'ı başkasından dinlemeyi severim."* buyurdu. Ben de Nisâ Sûresi'ni okumaya başladım. *"Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz..."* ayetine gelince Rasûlullah

141. Bakara, 2/143.

(s): *"Artık yeter!"* dedi. Bir de baktım ki, gözlerinden yaşlar süzülüyordu.[142] Aleyhlerinde şahitlik edildiği halde yüce Peygamber'in (s) ibret alıp ağladığı gibi, Müslümanlar da bu günü hatırlarlar ve ağlarlar mı, O'nun Sünneti'ne uymaya, Rasûlullah (s) döneminde olmayan dînî taklit ve bütün bidatlerden kaçınmaya, ashabı kiram gibi dengeli, dinde, bedeni ve ruhi hayatta ifrat ve tefritten uzak olmaya hazırlar mı; yoksa şaşkın vaziyette aşırılıklarına, babalarını taklide devam mı edecekler? Ah keşke bunu bilebilsen! O gün asi ve kâfirlerin hallerinin nice olacağını hiç düşünmezler mi?

"İnkar edip Peygambere karşı gelenler, o gün yerle bir olmak isterler." Dendi ki; bu ayet, zorluğuna işaret edilen kâfirlerin halini beyan için gelmiş bir başlangıç cümlesi yani "isti'nâf-ı beyâniyye"dir. Bana göre ise önceki ayette geçen ***"fe keyfe"*** sorusunun cevabı olarak gelmiştir. Buna göre ayetin manası şöyledir: Her ümmetten bir şahit getirdiğimizde insanların hali nice olur? Cevap: O gün küfredip, Peygamber'e (s) isyan edenler, getirdiği dine uymayanlar toprak olmayı, üzerlerinin toprakla dümdüz edilmesini temenni ederler. Nebe' Sûresi'ni son ayeti de buna işaret etmektedir: *"Kâfir, keşke toprak olaydım, der."* Ayet şöyle de açıklandı: Kabirlere defnedilip üzerlerinin toprakla düzlenmesini isterler. Nitekim ölülere âdeten böyle yapılır. Ayrıca şöyle de söylendi: Onlar, yeryüzünün kendilerinin olmasını, onu fidye olarak verip kendilerinin bedeli olmasını isteyecekler. Nitekim şöyle buyurulmuştur: *"Eğer yeryüzündekilerin hepsi ve bir o kadarı daha inkâr edenlerin olsa da, onu kıyamet gününün azabından kurtulmak için fidye verseler bile yine onlardan kabul edilmez."*[143] Nafi ve İbn Âmir, *"tessevvâ"* şeklinde okudular. Buna göre kelimenin aslı, *"tetesevvâ"* olup, mahreçlerinin yakınlığı sebebiyle *"te"* harfi, *"sin"* harfine idğam edilmiş olmaktadır. Hamza ise *"tetesevvâ"*daki ikinci *"te"*yi hazfederek imâle ile *"tesevvî"* şeklinde okudu. Bu, meşhur bir kıraattir. ***"Allah'tan hiçbir sözü gizleyemezler."*** Bu cümle önceki cümledeki *"yeveddü"* fiiline atfedilmiştir. Buna göre mana şöyledir: Peygamberlerinin şahitliğiyle aleyhlerine delil getirileceği o günde küfür ve isyanlarına dair haberlerden hiçbir şeyi gizleyemezler. Halbuki onlar içinde bulundukları küfür, batıllar, bidatler ve taassupları peygamberlere nispet ediyorlardı. Müfessirlerden bazısı dedi ki: *"Allah'tan hiçbir şeyi gizleyemezler"* sözü, mücerret bir haber değildir. Buradaki **"vav"** hal içindir. Buna göre mana şöyledir: Onlar temenni ederler ki; ölsünler veya toprak olup yerle bir olsunlar da Allah'ın huzurunda gerçekleri örtmek, şirk ve sapıklıkla-

142. Buhari, *Fadâilü's-Sahâbe*, 35; Tirmizi, *Cenâiz*, 14; Ahmed b. Hanbel, I, 280.
143. Mâide, 5/36.

rını inkâr ederek yalancı duruma düşecek hale gelmesinler. Nitekim Yüce Allah onların ahiretteki hallerini şöyle açıklamaktadır: *"O gün onların hepsini toplarız. Sonra şirk koşanlara: Hani iddia ettiğiniz ortaklarınız nerede? deriz. Sonra onlar: Rabbimiz olan Allah'a andolsun ki, biz ortak koşanlar değildik, demekten başka çare bulamazlar. Bak, kendilerine karşı nasıl yalan söylediler ve uydurdukları putlar da onlardan uzaklaşıp gitti."*[144] Onlar yalan söylemeleri ve müşrik olduklarını inkâr etmeleri; ya bunun şirk olmayıp sadece Allah'tan şefaat istemek ve seçtiği yaratıkları kendisine ulaşmak için aracı yaptıklarına inanmalarından veya kibirden ve bu aracıların kendilerine fayda sağlayacaklarını, azaptan kurtaracaklarını zannetmelerinden kaynaklanıyordu. Tam bu sırada peygamberler onların aleyhinde şahitlik ederler, icat ettikleri şirk konusunda kendilerine tabi olmadıklarını, bunu ancak kendi kendilerine uydurduklarını, Rablerini zalim krallarına, diktatör idarecilerine benzettiklerini söylerler. Zira bu kral ve idareciler, yakınlarının aracılığı ile bazı suçluları cezalandırmaktan vazgeçerler, onların şefaatleriyle yakınlığa ehil olmayan kimseleri kendilerine yaklaştırırlar. İşte böylece aleyhlerine şahitlik yaptıklarında yerle bir olup da böyle bir iftirada bulunmamış olmayı temenni ederler. Hâkim, İbn Abbas'tan şu sahih rivayeti yaptı: Onlar bu şekilde konuştuklarında Allah onların ağızlarını mühürler, azaları kendi aleyhlerine şahitlik eder. İşte o vakit yerle bir olmak isterler. Bu cümlenin hal değil de mücerret bir haber olarak *"yeveddü"* fiiline atfını caiz görenlere göre mana şöyle olur: Onlar kıyametin bazı kademelerinde inkâr, bazı kademelerinde ise ikrarda bulunurlar. Şöyle de söylenebilir: Onlar aynı günde hem yalan söylerler hem de gerçekleri saklarlar. Şu da denilebilir: Bu iki zıt durumdan her birinin ahirette değil de başka bir vakitte meydana gelmesi itibarıyla yalan söylediklerini itiraf ederler. Bu durum dünyada suçluların duruşmalarında görülür. Önce inkâr sonra da itiraf ederler, önce yalan sonra da doğru söylerler. Bazıları da dedi ki; buradaki *"kitmân"*dan (*gerçeği saklama*) maksat; Ehli Kitab'ın, Peygamberimiz'in (s) sıfatını ve geliş müjdelerini sakladıkları gibi, dünyada hakkı gizlemektir. Çoğunluğun görüşünden anlaşılan şudur ki; ayette geçen *"hadîs"*den maksat, kelamdır (konuşma). Bikâî'ye göre ise; *"hadîs"*den maksat, bidattir. Yani peygamberlerinin getirmeyip, kendi uydurdukları şeylerdir. Bikâî dedi ki; yani uydurdukları bidattir. Böylece kötü haberleriyle rezil-rüsvâ olurlar, bütün günahlarını yüklenirler. Bu Allah'ın ayetlerini ve insanların gözleri önüne serdiği belgeleri saklamalarının cezası olarak gerçekleşir.

144. En'âm, 6/22-24.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنتُمْ سُكَارَىٰ حَتَّىٰ تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا
جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّىٰ تَغْتَسِلُوا وَإِن كُنتُم مَّرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ
أَحَدٌ مِّنكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا
فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُورًا ﴿43﴾

43- Ey iman edenler! Siz sarhoşken ne söylediğinizi bilinceye dek, cünüpken de, yolcu olanlar hariç gusül yapıncaya kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta ve yolcu iseniz yahut biriniz tuvaletten gelmişse veya kadınlara dokunmuşsanız (cinsel ilişkide bulunmuşsanız) ve bu durumlarda da su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin, yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin. Şüphesiz ki Allah çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır.

"Nazmü'd-Dürer" adlı eserde Bikâî şöyle dedi: Yüce Allah hesap ve korku gününde huzurunda duruşu tanımlayınca -ki o günde şiddet ve azametinin gücü karşısında insan yok olmayı tercih eder- yine o günde O'nun kahır ve güçlü eli, hiçbir şeyin gizlenmesine izin vermez ve o günün tanımı da o günde ancak Kendisine ve Peygamber'ine iman ve itaatle kalbi ve azaları temiz olanların kurtulmasına imkân verir. Evet bu tanımdan sonra dünyada da ünsiyet makamı ve mukaddes huzurdaki duruşu tanımladı. İşte bu makamın sahibi insanı o günde yaşanan korkulardan kurtarır. Orada var olan lütuf ve güzellik manaları, başkasına yönelmeyi engeller. Evet bu hali de tanımladıktan sonra kötülüklerden arınıp süsleme halinde tahareti emretti ve şöyle buyurdu: ***"Ey iman edenler! Siz sarhoşken namaza yaklaşmayın."*** Bazıları bu ayetin, öncesiyle ilişkisi konusunda şöyle dedi: Onlar Allah'a şirk koşmaktan nehyedilince kayıtsız ve kasıtsız şekilde şirke götürecek şeylerden de nehyedildiler. Daha önce ibadetle emredilince burada da ibadetlerin başı olan namazda ihlaslı olmakla emrolundular.

Şarhoşluk Hali ve Namaz

Üstad Abduh dedi ki: Allah Teala önceki ayetlerde Kendisine ibadeti, şirki terki, ana-baba ve başkalarına iyiliği emretti, bu emir ve yasaklara uy-

mayanları ise tehdit etti. Başka sürelerden de öğrendiğimize göre Yüce Allah, dini emir ve yükümlülükleri yerine getirirken namaz yoluyla yardım dilemeyi emretmektedir. Nitekim şöyle buyurmuştur: *"Ey iman edenler! Sabır ve namazla Allah'tan yardım dileyin."*[145]; *"Muhakkak ki namaz, hayasızlıktan ve kötülüklerden alıkor."*[146]; *"Şüphesiz insan çok hırslı ve sabırsız yaratılmıştır. Kendisine bir kötülük dokunduğu zaman feryat eder. Bir hayır dokunduğu zaman da cimrileşir. Ancak namaz kılıp, namazlarına devam edenler bunun dışındadır."*[147] Kur'an-ı Kerim'de namaz emri çok geçmektedir. Bu emir genel anlamda değil, ikamet lafzıyla tekrarlanmaktadır. Namazın ikameti ise, en mükemmel şekilde eda edilmesiyle mümkündür. Bu da; mü'minin Allah'ın azamet ve celâlini hissederek Ona yönelmesi, huşû ile yerine getirilmesiyle sağlanır. İşte bu namaz, emirleri yerine getirme ve yasaklardan kaçınma hususunda mü'mine kolaylık ve yardım sağlar. Bundan dolayı bu toplu emir ve yasakların peşinden zikredildi. Kur'an'da namaz çeşitli üsluplarla ifade edildi. Burada ise, sarhoşken kılınmasının yasaklığı şeklinde zikredildi. Çünkü sarhoşken namazda huşû olmadığı gibi Allah'ın Kitabı'yla, dua ve zikirle O'na yalvarmada tam huzura erilmez. Namazdan maksat, gafillerin de dediği gibi kılındığı yer olan mescitler değil, bizzat namazın kendisidir. Namazı kılmaktan değil de, namaza yaklaşmaktan men edilmesi mescidin kastedildiğini göstermez. Çünkü amele yaklaşmaktan nehyedilmesi hem Araplarca malumdur hem de Kur'an'da geçmektedir. Mesela: *"Zinaya yaklaşmayın."*[148] Bir işten bu üslupla sakındırmak o işin mukaddimelerinden de sakınmayı ifade eder. İkamet de namazın mukaddimelerindendir. Namaza hazırlanmamız için Allah onu bize emretmiştir.

Kur'an'ı uydurma mezheplerine payanda yapan bazı fırkacılar ayetin, muhal ile teklifin cevazına hatta bunun vaki olduğuna delalet ettiğini zira sarhoşa, yapılan hitabı kavrayamadığı halde emir verildiğini söylerler. Buna çeşitli yönlerden cevap verilebilir:

1- Hitap Müslümana, namaz esnasında karıştıracağını zannederse namaza yaklaşmama emri sarhoş olmadan önce yöneltilmiştir. Bu, çok vakitlerde içkiden sakınma konusunda ihtiyati bir emirdir. Bunu destekleyen ibareleri gelecektir. Alimler dediler ki: Bu ayet; içkinin tavizsiz ve kesin olarak yasaklanmasına bir başlangıçtır. Çünkü sarhoşken namaz vaktinin gelmesinden

---

145. Bakara, 2/153.
146. Ankebût, 29/45.
147. Me'âric, 70/19-23.
148. İsrâ, 17/32.

endişe eden bir kimse sabah ve bütün gün içkiyi terk eder. Çünkü beş vakit namaz bütün vakitlere yayılmış vaziyettedir. Kala kala içkiye sadece yatsıdan seher vaktine kadar olan gece vakti kalmaktadır. Zaruri olan uykunun sıkıştırmasıyla içki içmek tabii olarak azalacaktır. Sabahtan öğleye kadar pek çok insan için çalışma ve kazanma vaktidir. Tembel ve şımarık zenginler hariç, bu vakitte sarhoş olan son derece azdır. Rivayet edildiğine göre bu ayetin inişinden sonra Müslümanlar yatsı namazından sonra içiyorlardı ve sabah namazı vaktine kadar da sarhoşluk kalmıyor ve ne söylediklerini bilecek hale geliyorlardı.

2- Bu emir bütün Müslümanlara yöneliktir. Çünkü onlar münkeri önlemekle memur ve mükelleftirler. Sarhoşun namaza başlamasını engellemeleri gerekir. Bir görüşe göre bu şu ayetteki hitaba benzer: *"Eğer karı-kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin."*[149] Zira bu hitaba karı-koca da muhataptır.

3- Sapıkların istediği sarhoşluk hitabı anlamaya engel değildir. Bu bir neşe halidir. Bu durumda sarhoş, söyleneni anlar ve hitaba muhatap olabilir. Fakat ayrıntılı şekilde söz ve davranışlarını kontrol edemez. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak şöyle buyurdu: ***"Ne söylediğinizi bilinceye dek"*** de namaza yaklaşmayın. Sarhoşluk istenmeyen noktaya ulaşınca o takdirde sarhoş muhatap kabul edilmez. İmam-ı Azam'a göre sarhoşluğun son noktası; sarhoşun yerle göğü birbirinden ayıramayacak hale gelmesidir. Buna dair başka bir görüş daha vardır, o da: Nehiy gerekçesi olan bu söze göre, kişinin namazdaki tilavet ve zikirleri bilmesi vacip veya şarttır. Bilmek ise, anlamak demektir. Bu değerlendirmeye göre Ebu Hanife, Arapça'yı beceremeyenin veya aciz olanın, becerinceye kadar Arapça dışında bir lisanla namaz kılmasının caiz olduğunu söylemiştir. Sözün zahirinden de anlaşılacağı üzere namazdan maksat, kılındığı yer yani mescitler değil, bizzat kendisidir, görüşüne göre sözün özü budur. Şayet namazın mahalli kastediliyorsa o takdirde Allah'ın evleri olan mescitlerin boş ve bâtıl sözlerden uzak tutulması hedeflenmiş demektir. Böyle sözler de genellikle sarhoşlardan sadır olur.

Ben diyorum ki: Ebu Davud ve Tirmizi'nin, Hz. Ali'den rivayet ettiği, Nesâî ve Hâkim'in de hasen ve sahih kabul ettikleri habere göre Ali (r) şunları söylemiştir: "Abdurrahman b. Avf bize bir ziyafet hazırlayıp davet etti. Şarap da ikram etti. Fakat şarap aklımızı başımızdan aldı. Namaz vakti geldi. Beni imam yaptılar. Ben de Kâfirun Sûresi'ni; *'Ey kâfirler ben sizin taptıkları-*

---

149. Nisâ, 4/35.

nıza tapmam. Biz sizin taptıklarınıza taparız,' şeklinde yanlış okudum. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu."[150] İbn Cerir ve İbn Münzir'in Hz. Ali'den yaptıkları rivayete göre, o gün cemaatin imamı Abdurrahman b. Avf'tı. Namaz da akşam namazıydı. Bu durum içkinin mübah olduğu dönemde meydana geldi. Bundan da anlaşılıyor ki maksat, namazın mahalli değil, bizzat kendisidir. Said b. Müseyyeb, Dahhâk, İkrime ve Hasan'dan rivayet edildiğine göre burada, namaza yaklaşmayın sözünden murat, mescide yaklaşmayın anlamınadır. İmam Şafii'den gelen rivayete göre ise; o, lafzı iki manaya birden hamletmiştir. Çünkü ona göre hakikat ve mecazı bir araya getirmek caizdir. Cafer ve Dahhâk'tan rivayet edildiğine göre -ki bu İbn Abbas'tan gelen iki rivayetten birisidir- bu sarhoşluktan maksat uyku veya uyuklama sarhoşluğu yani gafletidir. İbn Abbas'tan bunu rivayet eden, sarhoşluğu belki de uykuya benzetti, ikisinin hükmünü de aynı gördü. Ravi de İbn Abbas'ın bunu böyle tefsir ettiğini sandı. Sarhoşluğun uykuya benzetilme gerekçesi bellidir. Buhari'nin, Enes'ten merfu olarak rivayet ettiği hadiste şöyle denmektedir: *"Sizden biriniz namaz kılarken uyukladığında, ne söylediğini bilinceye dek uyusun."*[151] Buradaki *"hattâ"* kelimesi bir şeyin sonunu ifade eder. Üstad Abduh'un bazı sözlerinden bunun talil (gerekçe) olduğu anlaşılıyorsa da, doğru olan birincisidir. Yani sonuç ifade etmesidir. Sonraki cümledeki *"hattâ"* da böyledir. Bu durum, namazda ne söylediğini bilmesi için her Müslümanın Arapça öğrenmesinin gereğine delalet etmektedir.

Cünüpluk Hali ve Namaz

"Cünüpken de yolcu olanlar hariç, yıkanıncaya kadar" namaza yaklaşmayın. Bu, *"ve entüm sükârâ"* cümlesi haldir ve mahallen mansuptur. Abdülkahir, *"Delâilü'l-İ'câz"* kitabında, müfret olan halle, cümle olan halin farkını şu misallerle açıkladı: *"Câe Zeydün râkiben"* dendiğinde; binerek gelmek Zeyd'in bir sıfatıdır, durumuna göre takdir edilen gelişe tâbi olan bir sıfattır. *"Câe ve hüve râkibün"* dendiğinde ise; binmek, Zeyd'in nefsinde sabit olan bir sıfat olmaktadır. Yani bu vasıfla birlikte geldi demektir. Bazen hal cümlesi, *zü'l-hâl*'den başkasının sıfatı olabilir. Mesela, *"câe ve'ş-şemsü tâliatün"(güneş doğmuş haldeyken geldi)*. Bazen cümlenin içeriği *zü'l-hâl*'e ait fiile takaddüm eder. Zaten cümle ona kayıt olarak getirilir. Bazen de ondan sonra gelir. Müfret hale gelince; cümlenin içeriği, *zü'l-hâl*'in fiiliyle birlikte değerlendirilir. Bundan ötürü bazı Şafii fakihleri şöyle demişlerdir: Bir

---

150. Tirmizi, *Tefsir*, 4; Ebû Dâvud, *Eşribe*, 3.

151. Buhari, *Vudu'*,5 3; Müslim, *Müsâfirîn*, 222; Ebû Dâvud, *Tatavvu'*, 18.

kimse; *"Lillâhi aleyye en a'tekife sâimen"* (*Allah için oruçlu iken itikafa girmek üzerime borç olsun*) derse, itikaf için oruç tutması gerekir, Ramazanda itikafa girmesi kafi değildir. Fakat bir kimse: *"Lillâhi aleyye en a'tekife ve ene sâimün"* derse, yani aynı manayı hal cümlesiyle ifade etse itikaf için ayrıca oruç tutması gerekmez. Ramazanda itikafa girmesi ona kafi gelir. Çünkü hal cümlesinin içeriğinin *zü'l-hâl*'e ait fiille birlikte olma şartı yoktur. Fakat bu, müfret halde şarttır. Böyle olmakla birlikte bu ayetteki iki halin farklı oluşundaki inceliği açıklayan müfessir hatırlamıyorum. Yani Yüce Allah niçin; *"Lâ takrabü's-salâte sükârâ ve lâ cünüben"* veya *"Lâ takrabü's-salâte ve entüm sükârâ ve lâ entüm cünübün"* dememiş, yahut da birinci hali müfret, ikincisini cümle yapmamış? Bu farklılık Kur'an ifadesinde bir tesadüf veya sırf bir ibare çeşitliliği midir? Asla! Lügat melekesi olanlara kapalı olmayan incelik zahirdir. Fakat Arapça'yı meleke olarak değil de meslek olarak öğrenenler onun inceliğini kavrayamazlar, ancak nüktelere delalet eden nahiv kaidelerini hatırlayıp düşündüklerinde kısmen anlarlar. Ama hem meleke, hem de meslek olarak Arapça'ya vakıf olanlar cümledeki inceliği fark ederler, fakat nahiv kaideleriyle de izah edemezler. Hali, *"ve entüm sükârâ"* cümlesiyle ifade etmek, namaz vaktine sarkmasından korkulan sarhoşluğun yasaklanmasını içerir. Bu hal, namazın sarhoş vaziyette kılınmasına yol açar. Buna göre mana şöyledir: Namaz esnasında sarhoşluk sıfatını taşıyıp da namazı o şekilde kılmaktan sakının. Bu yasağa uymak ancak namaz vaktinde veya namaza yakın bir zamanda sarhoşluğu terkle mümkün olur. Yoksa mana; sarhoşken namaz kılmayın demek değildir. Bu duruma göre Üstad Abduh'un nakledip, üç şekilde cevapladığı itiraza gerek kalmaz. Şayet ayet; *"Lâ takrabü's-salâte sükârâ"* şeklinde olsaydı itiraz o takdirde varit olurdu veya bu itirazı def için bir şey söylenirdi. Bu üç cevaptan ilki, bunun manasıyla ilgilidir. Yoksa ayetin lafzından veya hal cümlesinin delaletinden çıkarılmış değildir.

Üstadın sözlerinden anladığımıza göre bu cevap, namazdan evvel sarhoşluktan sakınma emrine uyma prensibinden çıkarılmadır. Bu da ihtiyat kabilindendir. Fakat cünüpken namazdan sakındırılmaları, namazdan önce cünüp olmaktan sakındırmayı içermez, bundan dolayı *"ve entüm cünübün"* denmedi. Aman Allah'ım! Kur'an-ı Hakim'in ifadesi, belagatı ve değişik ifadelerle pek çok manaları kapsaması ne enteresan bir inceliktir. Ayet; iki halin (cümle ve müfret olarak) değişikliği sebebiyle işaret etmektedir ki; Yüce Allah insanları sarhoşluktan sakındırmak ve kademeli olarak içkiyi terke alıştırmak istemektedir. Zira onda günah ve zarar vardır. Cünüplükten ise sakındırma mevzu bahis değildir. Çünkü o fıtratın gereğidir. Onu ancak na-

maz esnasında yasaklamakta, yıkanıncaya dek namaz kılınmamasını emretmektedir. Bu yasak; cünüplükten temizlik farzına ve bunun namazın şartlarından oluşuna bir hazırlık olmak üzere getirilmiştir. Önceki yasak ise; namazdaki zikir ve tilaveti anlayıp, düşünme gereğinden yola çıkarak kesin şekilde içkinin yasaklanmasına bir hazırlık olmak üzere getirilmiştir. Üstad Abduh'a göre cünüplüğün manası herkesçe, yani Arapça bilen herkesçe malumdur. Çünkü Kur'an'da kastedilen manaya uygun olarak özel ve genel kesimde herkes tarafından kullanılmaktadır. Fakat kelimenin türevi ve kökünün anlamı belirtilmemiştir. Araplar bu lafzı, sıfat manasında mastar olarak kullanmışlardır. Müzekker, müennes, müfret, tesniye ve cemi olarak *"cünüb"* şeklinde kullanmışlardır. Bazıları ise, *"cünübâni* ve *ecnâbün, cünübün"* şeklinde tesniye ve cemi yapmışlardır. Ebu'l-Bekâ ise bunun, uzaklaşma anlamında *"mücânebe"*den türediğini söylemiştir. Fakat bu doğru değildir. Araplar, yanına vardı anlamına *"cânebehû"* dediler. Bundan dolayı yol arkadaşına *"es-sâhibü bi'l-cenbi"* denmiştir. Aslı ise; deve üzerindeki hevdeçte[152] arkadaşının yanına binme demektir. Bu da cünüplük sebeplerinin en geneli olan aynı yatakta beraber olmaya işaret etmektedir. Bana göre *"el-câru'l-cünüb"*; evi, evinin bitişiğinde olan kimse demektir. Bunu, ilgili ayetin tefsirinde açıklamayı unuttum. ***"Yolcu olanlar hariç."*** Yani yolcu olma halinizin dışında cünüpken namaza yaklaşmayın. Dendi ki; buradaki ***"illâ"*** edatı, gayr (başkası) anlamında sıfattır. Bu görüşün sahibi, İbn Hacib'in bu durumda istisna mümkün olmaz şartını nazar-ı itibara almamıştır. Burada namazdan maksat, namazın kendisidir diyenler; yolcuyu misafir olarak tefsir etmişler, namazdan maksat, namazın mahalli yani mescitlerdir diyenler ise bir ihtiyaç için yol kat etmekte olanlardır diye yorumlamışlardır. Üstad Abduh ve başkaları böyle söylediler. Şafiiler bu ayetle, ihtiyaç halinde cünüp kimsenin mescitten geçebileceğini caiz görmüşler, orada kalmayı ise haram saymışlardır.

Malum olduğu üzere İmam Şafii burada aynı anda hem namazın bizzat kendisinin, hem de mahallinin kastedilmesini caiz görmüştür. O takdirde namazın mahalli (mescitler) itibarıyla yol kat etmekten istisna yapılmış olur. (Yani ihtiyaç için camiden geçenler hariç demek olur.) Doğrusu ben seferi, yol kat etmek şeklinde anlamayı garip buluyorum. Çünkü gerek bu ayette, gerekse başka ayetlerde geçen sefer kelimesi misafir anlamınadır. Bana göre *"âbirî sebîl"* ifadesi, Şafii'nin ve selef müfessirlerinden başkalarının da dediği gibi, mescitten geçen anlamınadır. İster sadece mekan, ister hakikat

152. Deve üzerine oturmak için konulan mahfel. (Çev.)

ve mecaz olarak ikisi birden isterse sadece hakikat, yani namazın kendisi kastedilsin, mana namaza yakınlıkla ilgilidir. Çünkü camide olmak namazın mukaddimelerindendir. Ondan menetmek namaza yaklaşmayı menetmeyi de ifade eder. Bu görüşü; Hz. Peygamber mescidinin civarında bulunan bazı kimselerin malum halleri de teyit etmektedir. Peygamber (s) mescidinden onların evlerine açılan kapı ve pencereler vardı. Oralardan evlerine giriyorlardı. Fakirlerden pek çokları mescitte kalıyorlardı. Bu ayet nazil olunca bundan tedirgin oldular. Zira cünüp kimsenin mescitte kalması zaruri olarak namaza yaklaşma sayılıyordu. Eğer *"âbirî sebîl"* (*yoldan geçenler*) istisna edilmemiş olsaydı, evleri mescide bitişik olanlar için zorluk olacaktı. Zira cünüp oldukları takdirde, yıkanmadan evlerinden çıkmamaları gerekecekti. Halbuki Hz. Peygamber mescide bitişik kapı ve pencerelerin kapatılmasını emretmedi. Ancak mübarek hayatlarının *sonuna doğru Hz. Ebubekir'in hûhası hariç diğer girişlerin kapatılmasını emir buyurdu.* "*Hûha*", pencere, küçük kapı veya büyük kapıdaki delik anlamınadır. Ayrıca namazı beklemek kastıyla camide bulunan kimsenin de sanki namazda olduğuna dair rivayetler vardır. ***"Yıkanıncaya kadar"*** ifadesine gelince; yani mescitten geçmenize izin verilmesi hariç, gerek eda etmek, gerekse eda mahallinde (mescit) oturmak şeklinde olsun, yıkanmadıkça namaza yaklaşmayın. Cünüplükten yıkanmanın hikmeti, abdestin hikmeti gibidir. Mâide Sûresi'ndeki abdest ayetinin[153] tefsirinde de görüleceği gibi maksat, temizliktir, arınmadır. Bu iki temizliğin sağlık ve manevi yönden pek çok faydaları vardır. İnşallah bunları orada detaylı olarak açıklayacağız. Yıkanmak; bütün bedene su dökmekten ibarettir. Cünüplük sinir sisteminde meydana gelen heyecanın eseridir. Bütün vücut bundan etkilenir. Peşinden bir zaaf ve gevşeme gelir. Bu gevşemeyi su giderir. Bundan ötürü sahih bir hadiste şöyle buyuruldu: "*Su, sudan dolayıdır.*"[154] Şayet din akla uygun olsaydı cünüplük halinde sadece tenasül organının yıkanmasını emrederdi, diyen ve guslün farz olup hikmetine itiraz eden kimse bu gerçekten habersizdir. Yüce Allah, cünüp vaziyette namaz kılmayı yasaklamakla kişinin namazda temizliğe ve zindeliğe dikkat etmesini farz kıldığı gibi, sarhoşun namazını yasaklamakla da, namazda ilim ve anlayışı, Kur'an ve dua üzerinde düşünmeyi farz kılmış olmaktadır. Bu hikmetleri kavramak Kur'an lügati olan Arapça'yı bilmekle mümkündür. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu dili öğrenmek her Müslümana gereklidir. Bunlar, guslün farz kılınma hikmetine dair bir nebzecik açıklamadır.

---

153. Mâide, 5/6.
154. Müslim, *Hayz*, 81-83; Ebû Davud, *Tahâret*, 84.

Teyemmüm Bahsi

Cünüplükten yıkanmak bazen zor, bazen de imkânsızdır. Abdest için de aynı durumlar söz konusudur. Ayrıca namaz da kesin bir ibadet ve belirli vakitlerde kılınan vazgeçilmez ve alternatifsiz bir farzdır. Çünkü namaz tekrar tekrar kılınarak, unutan kimseye Allah'ı düşünmeyi hatırlatıyor ve onu takvaya hazırlıyor. Durum böyle olunca Yüce Allah bize, icabında suyu terk edip, yerine teyemmüm etme ruhsatını açıkladı ve şöyle buyurdu: ***"Eğer hasta ve yolcuysanız."*** Bu yolculuk ister uzun, ister kısa olsun. Çünkü hastalık ve yolculukta özellikle de Hicaz ve Arap Yarımadasının diğer bölgelerinde su bulup kullanmak zordur. Bazen su bulunur, fakat yara ve bazı cilt hastalıklarında olduğu gibi hastaya zarar verir. ***"Yahut biriniz tuvaletten gelmişse veya kadınlara dokunmuşsanız -cinsel ilişkide bulunmuşsanız-"*** Yani önden veya arkadan bir şey çıkıp abdestiniz bozulmuşsa... Kur'an bunu, tuvaletten geldiyseniz şeklinde kinaye yoluyla ifade etmiştir. Çünkü açıkça söylenmesi münasip olmayan şeyleri Kur'an kibarca söyler. Bu Kur'an üslubudur. Ayette geçen ***"ğâit"*** kelimesi, vadi gibi yerin alçak kısımlarıdır. Bedeviler ve küçük köylerde yaşayanlar, gözlerden uzaklaşmak maksadıyla ihtiyaçlarını alçak ve çukur yerlerde giderirlerdi. Bilahare *"ğâit"* kelimesi, çok kullanıldığı için abdest bozma anlamında mecaz değil, örfi bir hakikat haline geldi. Tuvalet kullanılan modern şehirlerde abdest bozma işi, başka kinaye sözlerle ifade edilir. Kadınlara dokunmak ise; onlarla yalnız kalıp birleşmeden kinayedir. Esası ise, sadece elle bile olsa iki taraf arasında karşılıklı olarak cereyan eder. *"Mübâşeret"* de böyledir. Derinin deriye değmesi anlamına gelir. *"Beşera"*, derinin dış yüzü demektir. Hamza ve Kisâî *"ev lemestüm"* şeklinde okudular. Onların bu kıraati, cinsel ilişki anlamını ortadan kaldırmaz. Şafii dedi ki; ayet, mahrem olanlar hariç, kadının cildine dokunmanın abdestin bozulacağına delildir. Zührî ve Evzaî de aynı şeyi söylediler.

"Ve su da bulamazsanız, o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin, yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin" Yani, hastalık, yolculuk, abdesti ve guslü gerektiren büyük-küçük hades hallerinin ardından su bulamama durumlarında temiz toprakla teyemmüm edin, yeryüzünde üzerinde pislik ve kir olmayan temiz bir mekan arayın, abdest fiillerinin çoğuna uymayı temsilen yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin ve namazlarınızı kılın. *"Su bulamazsanız"* ifadesi, tuvaletten gelen, kadınlara dokunan kişiyle kayıtlıdır. Bu kayıtlama, son cümleyi nazar-ı itibara alanlara göredir. Tamamını dikkate alanlara göre ise bir engel olduğu takdirde hasta ve misafiri de kapsar. Fakat burada sıh-

hatli ve mukim olanlardan ayrı olarak hasta ve yolcunun teyemmüm etmesi için su bulamama şartını koyacak bir durum yoktur.

Üstad Abduh dedi ki; Namaz kılmak istediklerinde hasta ile yolcunun durumu da abdesti bozulan veya kadınlara dokunan, bununla birlikte su bulamayanların durumu gibidir. Hepsi için teyemmüm yeterlidir. Bu hüküm, ayeti Kur'an'ın ötesinde bir mezhebe hamletme gayretine, mezhebini desteklemek için gerekçe yapma külfetine girmeyen okuyucunun anlayacağı hükümdür. Bu ayetin tefsirine dair yirmi beş tefsire başvurdum, hiçbirinde sadra şifa ve tekellüften uzak bir söz bulamadım. Tekrar sadece Kur'an'a döndüm ve orada manayı çok net olarak buldum. Zira Kur'an en fasih, en beliğ ve en açık kelamdır. Arapça'yı, kelimelerini ve üslubunu bilen kimse, belagat melekesini kazanmaksızın kitaplardaki hükümleri ezberleyenlerin sahip oldukları nahiv ve diğer lügat sanatlarındaki zorlamalara ihtiyaç duymaz. Üstad Abduh, ayeti müşkil sayan müfessirleri kınama hususunda uzun uzun konuştu. Çünkü ayet onların mezheplerine özürsüz ve net şekilde uymuyordu. Halbuki Kur'an zaaf, düzensizlik, gereksiz tekrar ve rekaketten (kekelemekten) uzak en üstün ve en beliğ kelamdır. Merhum Üstad Abduh, net bir söz bulmak ümidiyle yirmi beş tefsire bakmış, ben ise, müellifi geniş bilgi sahibi olan, yaygın ve en son tefsirlerden sayılan Âlûsî'nin *"Rûhu'l-Meânî"* adlı tefsirine baktım. Bir de ne göreyim! Müfessir bu ayet için; "Kur'an'ın müşkil ayetlerindendir," diyor. Andolsun ki bu ayet ne kapalı ne de müşkildir. Haddi zatında Kur'an'da kapalı ayet yoktur. Kapalılık iddiası; kafayı terimlere ve rivayetlere takanlarla, Kur'an'dan sonra ortaya çıkan mezheplerini dinin temelleri sayanlar tarafından ortaya atılmıştır. Bunlar Kur'an'ı mezhepleriyle karşılaştırıyorlar, şayet zorlamaksızın veya az bir zorlamayla Kur'an, mezheplerine uygun düşüyorsa seviniyorlar, uygun düşmüyorsa ayetleri müşkil ve problemli sayıyorlar. Halbuki kendisine Kur'an inen Rasûlullah (s) ve O'nun halifelerinden gelen kesin ve malum prensibe göre, bu dinin birinci kaynağı Kur'an-ı Kerim'dir, Allah'ın hükmü öncelikle orada aranır. Orada bulunduğu takdirde ona itimat edilir, başka bir kaynağa başvurma gereği kalmaz. Şayet hüküm Kur'an'da bulunmazsa, Hz. Peygamber'in Sünneti'nde aranır. Nitekim Rasûlullah (s), Yemen'e gönderirken Muaz b. Cebel'e bunu ifade etmiştir. Halifeler, sahabe ve tabiinden imamlar hep bunu tavsiye etmişlerdir. Hamdolsun ki okuyucu ayetin manasını açık olarak anlamış, tekellüf ve problem görmemiştir.

Mukallitlerden sahte ilim mensupları diyecekler ki: Evet, sizin de ifade ettiğiniz gibi bu ayetin manası açıktır, belagatı tamdır. Fakat ayetin zahiri, su bulunduğu halde seferde teyemmümün caiz olduğunu ifade ediyor. Bu ise bizce meşhur olan mezheplere aykırıdır. Ayrıca böyle titiz fakihlere bu mana nasıl gizli kalır ve onların ayetin zahirini dikkate almadan ayete muhalefet etmeleri nasıl düşünülebilir? İlmi olmadığı için mukallide delil getirmeye gerek olmadığı halde böylesine şu şekilde cevap veririz: Peki sözlerin en beliği ve en sağlamı olan Kur'an'ın müşkil, zaaf ve müphemlik taşıması nasıl tasavvur edilebilir? Hangi durum tercihe daha şayandır? Fukahanın sözlerini esas alarak Kur'an'ın, belagat ve netliğine dil uzatmak mı, yoksa fakihlerin hata edebileceklerini kabul etmek mi? Çünkü onlar zorlanmaksızın ayetin zahirinin delalet ettiği şeyi kabullenmiyorlar, halbuki ayetin zahiri; seferde namazı cem etme, Ramazanda iftarı mubah görme gibi hususlarda uygun ve muvafık bulunuyor. Peki, böyle olmasına rağmen yolcu için abdest ve guslü terk etmeye müsaade edilmesi neden kötü görülüyor? Halbuki bunlar din nazarında, namaz ve oruçtan daha aşağıda kabul edilir. Ayrıca vapur ve trenlerde yolculuk kolaylaştığı halde bu zamanda bile suyu bulabilen misafire abdest ve guslün zor geldiği tecrübe ile sabit değil midir? İnsaflı bir kimse, Hicaz çöllerinde ve dağlarında deve sırtında yolculuk yapanların sıkıntısının daha ağır olacağını düşünmeli değil midir? Sefer sıkıntı yeridir. Mukim iken kolaylıkla yapılan şeyler seferde genellikle zor olur. Su mevcut olsa ve ihtiyaç duyulmasa bile en zor gelen şey abdest ve gusüldür. Onlara, denizde yüce dağlar gibi yükselen gemileri örnek göster. Onlarda daima bol su bulunur. Her gemide soğuk ve sıcak suyla banyo yapabilmek için özel hamamlar vardır. Fakat bunlar birinci veya ikinci mevkide seyahat eden zenginlere mahsustur. Bu zenginlerden bir kısmında şiddetli baş dönmesi olduğu için orada yıkanma mümkün olmaz, bir kısmında ise hafif baş dönmesi olur, yıkanma mümkün olsa da zor olur. Kur'an'ın, nazil olduğu dönemde Medine halkının evlerinde banyo yapmak için bulunmayan su bu gibi gemilerde olduğu halde oralarda banyo yapmak imkânsız veya zor olduğuna göre trenlerde, deve ve katır kervanlarındaki duruma ne dersin?

Kur'an ibaresinden açıkça anlaşılan bu ruhsattan fakihlerin gafil olması ne kadar da hayret vericidir! Bu ruhsat, seferde namazın kısaltılması ve orucun terk edilmesi ruhsatından daha açık ve daha evla, ayrıca da üzerine hüküm bina edilen ve nassla sabit olan zorluk meşakkati kaldırma prensibine daha uygundur. Ayrıca *"Su bulamazsanız"* şartını *"şayet hasta ve yolcu ise-*

niz" cümlesine bağlamak uzak, hatta imkânsızdır. Daha önce de belirtildiği gibi onlar hastalar konusunda böyle söylememişlerdi. Hastalar hakkında su bulamama şartının hiçbir anlamı yoktur. Çünkü sağlamlar da su bulamadıklarında hastalar gibi hareket ederler. O takdirde hastaların zikredilmesi, Kur'an'a yakışmayacak boş bir sözden ibaret kalır. Biz diyoruz ki; misafirlerin zikredilmesi de aynıdır. Çünkü mukim olan da su bulamazsa teyemmüm eder, bunda icma vardır. Şayet sefer, hastalık gibi teyemmüm için ruhsat sebebi sayılmazsa, o takdirde ayette zikredilmesinin bir anlamı yoktur. İşte bundan dolayı birtakım zayıf ve zoraki gerekçelere başvuruyorlar. Seferde sudan mahrum olmak veya bir müddet susuz kalmakla ilgili olarak varit olan haberler de söylediklerimize aykırı değildir. Rivayet ettiklerine göre bu ayet, Hz. Peygamber'in seferlerinden birinde nazil olmuştur. O seferde Hz. Aişe'nin gerdanlığı kaybolmuştu. Hz. Peygamber ve ashap gerdanlığı aramaya kalkmışlardı. Ne yanlarında ne de bulundukları mahalde su vardı. Hz. Ebubekir, Hz. Aişe'ye kızarak; Rasûlullah'ı (s) ve insanları oyaladın. Onların ne yanlarında ne de çevrelerinde su vardır, dedi. Bunun üzerine bu ayet nazil oldu. Teyemmüm ederek namazlarını kıldıklarında Useyd b. Hudayr Aişe validemizin çadırına gelerek; *"Ey Ebubekir ailesi! Siz ne bereketli aileymişsiniz!"* dedi. Bu hadis Kütüb-i Sitte'de rivayet edilmiştir.[155] Başka bir rivayette ise Useyd şöyle dedi: "Ey Aişe! Allah sana merhamet etsin! Senin hakkında hoşlanmadığın bir şey nazil olsa mutlaka Allah onda mü'minler için bir genişlik ihsan eder." Olayların gerçeğini ifade eden bu rivayette ayetin maksadını değiştirecek bir hüküm olmadığı gibi, ruhsatı ayetin inmesine sebep olan olayın dışına genişletmeye de engel değildir. Görmez misin ki, ayet hastaları da içine aldığı halde olayda hasta zikredilmedi. Halbuki orada su bulunduğu farz edilse bile suyu kullanmada zorlanacak hastalar da vardı. Ayrıca bütün askerlerin sudan mahrum olduklarına dair de bir delil yoktur. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in, teyemmüme başkalarına değil de, sadece su bulamayanlara izin verdiğine dair de bir delil yoktur. Su bulunmadığı takdirde açıkça teyemmümü ifade eden diğer rivayetler de bu rivayet gibidir. Bu rivayetler fakihlerin dayanağıdır. Fakat bu rivayetler, konuyu öz olarak aktaran ve delil teşkil etmeyen rivayetlerdir. Mefhumları da mefhumu muhalefet tarzındadır. Böyle mefhumlar, özellikle de ayetin manasıyla çatışırsa cumhur tarafından muteber sayılmaz. Bu sûrede görüleceği gibi namazın kısaltılması, kâfirlerin fitnesinden korkulma şartına bağlanmıştır. Görüyorsun ki, bu fakihlerin hepsi ruhsat sebebi olan sarih şartın mefhumunu hiç dikkate almamışlardır. Allah'ın

155. Buhari, *Teyemmüm*, 1; Müslim, *Hayz*, 108; Ebu Davud, *Taharet*, 121.

kitabında olmayan bir şartı buraya koymamak daha münasip değil midir? Bu ayetin iniş sebebiyle ilgili olarak rivayet edildi ki; sahabelerden bazıları yaralandı, üstelik cünüp de oldular. Rasûlullah'a (s) şikayette bulundular ve ayet bunun üzerine nazil oldu. Ayrıca ileride açıklanacağı üzere bu ayetin, seferde zorlukla yıkanan birisi hakkında nazil olduğu da rivayet edilir.

Teyemmümün, yolcu için kayıtsız şartsız bir ruhsat olduğu sabit olunca, suyun olmaması şartına dayandırmak için uğraşanların bütün bu zorlamaları boşa çıkmaktadır. Hatta bunlar sefer esnasında suyun aranması şartını da ileri sürmüşler, öyle ki yakınlık ve uzaklık için mesafe tayini bile yapmışlardır. Hatırladığıma göre Şafii fıkhından *"Minhâc Şerhi"*ni okuturken tam iki ay, bir gece bile ara vermeden teyemmüm konusu üzeride durdum. Peki Hz. Peygamber veya ashaptan herhangi bir kimsenin teyemmüm konusunda iki gün veya iki saat konuştuğuna dair bir rivayet var mıdır? Bu tarifleri, şartları ve hükümleri ortaya koymak için bu kadar detay mü'minler için bir genişlik ve rahmet midir, yoksa Allah'ın kaldırdığı zorluk ve meşakkati onlar üzerine yıkmak mıdır?

"Şüphesiz ki Allah çok affedicidir, çok bağışlayıcıdır." Sen büyük af sahibisin. ***"Af"*** kelimesi kolaylık manasına da gelir. Nitekim ayette *"Sen af yolunu tut"*[156] buyurulmuştur. Hadis-i şerifte de Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur; *"Ben at ve köle zekatını affettim."*[157] Yani kolaylık olsun diye onların zekatından vazgeçtim. Hastalık ve yolculuk esnasında gusül ve abdestten vazgeçmesi de Yüce Allah'ın affıdır. Affın bir anlamı da bir şeyi yok etmektir. Rüzgar izi affetti, yani sildi anlamına *"afeti'r-rîhu'l-esera"* denir. İz yok oldu manasına *"afe'l-eseru"* denir. Günahı affetmek de silmek anlamınadır. *"afâ anhü ve afâ lehû zenbehû ve afâ an zenbihî"* şeklinde günahını affetti, cezaya mahal kalmadı anlamında kullanılır. *"Af"*, *"mağfiret"*ten daha beliğdir. Çünkü mağfiret örtmekten gelir. Günahı, hesaba çekmekten ve cezalandırmadan örtmek gizli bir iz kalmasına mani değildir. Af ise, izi tamamen ortadan kaldırmak ve insanın içinde ve dışında hiçbir iz bırakmayacak şekilde silmektir. Ayetin bu son kısmı ayetteki ruhsat ve kolaylığın sebebini açıklamaktadır, o da Allah'ın affıdır. Ayrıca sarhoşların namazında; Ey kâfirler! Ben sizin taptığınıza tapmam, biz sizin taptıklarınıza tapacağız şeklindeki hatalı sözlerinin bağışlandığını da belirtmektedir. Biz bu ayetin tefsirini, teyemmümün hükümlerinden gerekli olanları açıklayarak belirteceğiz.

---

156. A'râf, 7/199.
157. İbn Mâce, *Zekât*, 15.

Birinci Mesele: *Teyemmümün lügat ve ıstılah anlamı:* Ayette geçen teyemmüm kasıt ve yönelme anlamınadır, bu lügat manasıdır. Nitekim şair A'şâ şöyle dedi:

تيممت قيساً وكم دونه   من الأرض من مَهمَهٍ ذي شزنْ

"Kays'a yöneldim fakat onunla aramızda
Nice sert ve uzak mesafeler var."

Bilahare teyemmüm; belirli amel için şeri bir hakikat oldu. O da, iki eli toprağa vurup, onlarla yüzü ve kolları meshetmektir. Sonra insanlar; *"teyemmeme bi't-türâbi"* (*toprakla teyemmüm etti*) der, oldular. Bazısı da iki manayı birlikte şöyle ifade etti:

تيممتكم لما فقدت أولي النهى   ومن لم يجد ماء تيمم بالترب

"Anlayış sahiplerini kaybedince size yöneldim,
Su bulamayan toprakla teyemmüm eder."

İkinci Mesele: *Teyemmümün mahalli:* Ayetin ifadesine göre teyemmümün mahalli yüz ve iki eldir. Fakat genel olarak el denince, işlerin görüldüğü kısım, yani avuç, parmaklar ve bileklere kadar olan kısım anlaşılır. Bileğe; elin bağı olduğu ve hırsızlık cezasında kesilen kısım olan mafsal da diyebilirsin. Parmak uçlarından dirseğe kadar olan kola da el denir. Parmak uçlarından koltuk altına ve omuza kadar uzanan kol ve pazu kısmına da aynı isim verilir. Bundan dolayı insanlar, ellerin meshi konusunda üç ayrı görüşe sahip oldular. Bu konuda Hz. Peygamber'den, sahabe ve tabiinden gelen rivayetler de çeşitlidir. Biz bunları tercih edilen görüşü de açıklayarak özetleyeceğiz. Diyorum ki; Buhari ve Müslim'de Ammâr b. Yâsir hadisinde belirtildiğine göre Rasûlullah (s) ona: *"Şöyle yapman yeterlidir"* diyerek iki ellerini yere vurdu, tozlarını üfledi, sonra da yüzüne ve kollarına sürdü.[158] Bu hadisin nassı, sebebi ve yorumu ileride gelecektir. Dârekutnî'deki lafız şöyledir: *"İki avucunu yere vurman, sonra da üfleyip yüzüne ve bileklerine kadar ellerine sürmen yeterlidir."* Müslim şerhinde Nevevi diyor ki: Bu, Atâ, Mekhul, Evzâî, Ahmed, İshak, İbn Münzir ve hadisçilerin genelinin görüşüdür. Ben de derim ki; Şia'dan İmamiye de aynı görüştedir. Tirmizi'nin rivayetine göre İbn Abbas, infak ve hırsızlık ayetindeki genel ifadeyi buna delil getirdi. Yani ellerden maksat, bileklere kadar olan kısımdır. Hafız İbn Hacer, Nevevi'nin

158. Buhari, *Gusûl*, 5, 18; Ebu Davud, *Tahâret*, 131.

tevilini kabul etmedi. Dârekutnî, Hâkim ve Beyhaki'nin, İbn Ömer'den merfu olarak rivayet ettikleri hadiste şöyle buyuruldu: *"Teyemmüm; bir yüze, iki de dirseklere kadar olmak üzere iki darptır."* Bu rivayet Hanefi, Şafii ve diğer fukahanın cumhurunun dayandığı esastır. Hadisin senedinde Ali b. Zabyân vardır. Yahya b. Kattân, Huşeym ve diğerleri onu sika (güvenilir) saydılar. Fakat Hafız b. Hacer onun zayıf olduğunu söyledi. İbn Kattân, İbn Maîn ve başkası da onu zayıf saydılar. Ammar hadisini rivayetinde koltuk altına kadar meshten bahsedilmektedir. Zühri bu görüşü benimsemiştir. Buhari, Müslim ve diğerlerinin Saîd b. Abdirrahman b. Ebzâ'dan rivayet ettikleri Ammâr hadisine göre; adamın birisi Hz. Ömer'e geldi ve; "Ben cünüp oldum, su da bulamadım" dedi. Hz. Ömer de "Öyleyse namaz kılma." dedi. Bunun üzerine Ammâr; "Ey mü'minlerin emiri! Hatırlamıyor musun, sen ve ben bir seferdeydik, cünüp olduk ve su bulamadık, sen namaz kılmamıştın, ben ise toprak üzerinde yuvarlandım ve namaz kıldım. Rasûlullah (s) ise şöyle buyurdu": *"İki elini toprağa vurman, sonra da tozunu üfleyip yüzüne ve iki eline sürmen kafidir."* Bunun üzerine Ömer; "Ey Ammâr! Allah'tan kork." dedi. Ammâr da; "İstersen onu rivayet etmeyeyim." deyince Ömer; "Seni yaptığınla baş başa bırakıyoruz, yani söylediklerini sana havale ediyoruz, yüklendiğin işi sana bırakıyoruz." dedi. Bu, ona hadis rivayeti ve fetva hususunda izin vermek anlamına geliyordu. Bu konuda itimat edilen görüş budur, başkası için sağlam delil yoktur. Buhari, *Sahih*'inde bunu baplaştırdı (konu başlığı yaptı). *Fethu'l-Bâri*'de, İbn Hacer şunları söyledi:

"*Yüze ve iki ele teyemmüm babı:* Buhari'nin bu başlığı, teyemmümün, abdest ve gusle bedel bir farz olduğunu ifade eder. Bu konuda meşhur ihtilaf olduğu halde bunu kesin bir şekilde söyler, çünkü delili kuvvetlidir. Teyemmümün keyfiyetiyle ilgili hadislerden ancak Ebû Cehm ve Ammâr'ın hadisleri sahihtir. Bunun dışındakilerin ya zayıf ya da merfu ve mevkuf olduklarında ihtilaf vardır. Tercih edilen görüşe göre merfu değildirler. Ebû Cehm'in hadisinde, ellerin zikri kapalı olarak geçti. Ammâr'ın hadisinde ise Buhari ve Müslim rivayetine göre iki el, diğerlerindeki rivayetlere göre iki dirsek zikredilmektedir. Bir rivayette kolun yarısı, başka bir rivayette ise koltuk altları zikredildi. Dirseklere ve kolun yarısına kadar rivayetlerinde ihtilaf vardır. Koltuk altlarına kadar rivayeti için Şafii ve başkaları diyor ki; şayet bunlar Rasûlullah'ın (s) emriyle gerçekleştiyse, son söylediği geçerlidir, öncekiler mensuhtur. Şayet emri olmaksızın gerçekleşmişse, o takdirde emrettiğine itimat edilir. Buhari ve Müslim'in sadece yüz ve iki eli ifade eden rivayeti, Ammâr'ın, Hz. Peygamberden sonra bu şekilde fetva vermesiyle

desteklenmektedir. Hadisi rivayet eden kimse, maksadın ne olduğunu daha iyi bilir. Özellikle de bu ravi müçtehit bir sahabe olursa..."

Üçüncü Mesele: *Teyemmüm bir darptan ibarettir ve tertibe de gerek yoktur:* Bu konuda iki rivayet vardır. Ammâr hadisiyle ilgili olarak Şakîk'in rivayetinde açık olarak bir darp geçmektedir. Bu durum, teyemmümün abdest yerine geçmesinin asgari haddidir. Fakihlerin çoğunluğu ve mezhep mensupları iki darp görüşündedirler. İbn Hacer bu konuda şunları söylüyor:

"Sağ elinin dışını sol eliyle, sol elinin dışını da sağ aliyle mesheder sözü, bütün rivayetlerde şüpheli olarak ifade edilmektedir. Ebü Davud'un rivayetinde, Ebû Muâviye tarikiyle bunun izahı vardır, o da şudur: Sonra avuç içleriyle sol elini sağ eline, sağ elini de sol eline vurdu, sonra da yüzüne meshetti. Burada teyemmümde bir vuruşla yetinme vardır. Bunu İbn Münzir alimlerin çoğunluğundan nakletti ve bu görüşü benimsedi. Buna göre teyemmümde sıra şart değildir. İbn Dakîki'l-Iyd dedi ki: Bu hadisin lafzında ihtilaf vardır. Buhari'de, 'sümme' lafzıyla geçmekte ve konu özet olarak verilmektedir. Müslim'de ise 'vav' lafzıyla zikredilmektedir. Lafız şöyledir: Sonra sol eliyle sağ elini ve elinin dışını ve yüzünü meshetti. İsmâilî'nin rivayeti ise bundan daha nettir. Dedim ki; Hârun el-Cemmâl tarikiyle Ebû Muâviye'den gelen rivayetin lafzı şöyledir: İki elinle toprağa vurman, sonra da silkeleyip sağ elinle sol elini, sol elinle de sağ elini, daha sonra da yüzünü meshetmen yeterlidir."

Dördüncü Mesele: *Saîd ne demektir? Kâmûs*'a göre ayette geçen ***"saîd"***, toprak veya toprağın yüzü demektir. *Misbâh*'ta ise *"saîd"*; ister toprak, isterse başka bir şey olsun yeryüzü anlamınadır. Zeccâc dedi ki; bu konuda lügatçiler arasında bir ihtilaf görmedim. *Misbâh*'ta ayrıca şunlar da söylendi: Arapça'da saîdin çeşitli anlamları vardır. Yerin üzerindeki toprağa, yeryüzüne ve yola saîd denir. Ben de diyorum ki; bundan ötürü fakihler arasında ihtilaf edildi. Bazılarına göre temiz olan herhangi bir yere elleri vurup, yüzü ve elleri meshetmek caizdir. Buna, Hz. Peygamber'in, Medine'de duvardan teyemmüm aldığına dair olan rivayetleri delil getirdiler. Nitekim Buhari ve Müslim'in Ebü Cehm hadisi ve dokuzuncu meselede göreceğin iki hadis buna delildir. Bazılarına göre ise mutlaka toprak şarttır. Buna da şu hadisi delil getirdiler: *"Yerin toprağı bize temiz kılındı."*[159] Bu hadis Müslim'de Huzeyfe'den merfu olarak rivayet edilmiştir. İbn Huzeyme rivayetinde ise *"türâb"* lafzıyla zikredilmiştir. Ahmed b. Hanbel ve Beyhaki'nin hasen ola-

159. Ahmed b. Hanbel, III, 222.

rak rivayet ettikleri Hz. Ali hadisi de bunun benzeridir. *"Toprak bize temiz kılındı."* Teyemmümün hikmeti konusunda göreceğin gibi toprağa belli bir maksat atfettiler.

Öncekiler ise buna şöyle cevap verdiler: *"Türbe"* ve *"türab"* lafzı lügat anlamıyla değil, lakap anlamıyla ele alınır. Usulcülerin çoğunluğu bizzat toprağın kendisi görüşüne itibar etmemişlerdir. Çünkü saîd kelimesi, sözü tahsis etmez. Bunu ancak Şafiilerden iki, Malikilerden bir ve bazı Hanbeliler söyledi. Toprak (türab) kelimesi, saîd (yeryüzü) kelimesinden daha geneldir. Bundan dolayı bazı rivayetlerde özel olarak zikredilmiştir. Bazı rivayetlerde ise arz (yeryüzü) lafzıyla gelmiştir. Buhari, Müslim ve Nesâî'de merfu olarak rivayet edilen Cabir hadisi böyledir: *"Arz benim için iyi, tertemiz ve mescit kılındı."* Ayrıca Mâide Sûresi'ndeki ayeti ileri sürerek: *"Yüzünüzü ve ellerinizi onunla meshedin."*[160] Buradaki *"minhü"* kelimesinin, yeryüzünden ayrılan bir parçayı ifade ettiğini, bunun da toprak olduğunu söylediler. Başkaları da onlara, Peygamberimiz'in (s) Medine'de duvardan teyemmüm aldığını söyleyerek karşı çıktılar. Fakat onlar da duvar üzerinde toz toprak olduğunu ileri sürebilirler. Şafii'ye ait bir rivayete göre, toprağı bastonuyla kazımış, sonra da ondan meshetmiştir. Bu da tartışılabilir. Şöyle ki: Yerin yüzünden ayrılan sadece toprak değildir. Basılıp ezildiği zaman yer üstündeki pek çok şey oradan kopup ayrılır. Kurumuş yapışkan toprak ise ufalanıp ezilmedikçe el vurarak yerden kopmaz. Bunlar Mâide Sûresi'ndeki *"min"* harfi cerini tebîz (bazı) manasına değil, iptida (başlangıç) manasına almışlardır. Bu akla ilk gelenin hilafınadır. Fakat akla en yakın olanı bunun, çoğunlukla vaki olan şeyi açıklamak için gelmiş olmasıdır. Şayet toz şartı olsaydı bunun Nisâ Sûresi'ndeki ayette belirtilmesi gerekirdi. Çünkü o, Mâide'ye göre daha önce nazil olmuştur. Ayrıca insanlar uzun süre toz şartı aramadan genele itibar ederek amel etmişlerdir. Bu ayet teyemmüm ayeti olarak isimlendirilmiştir. Böyle bir sınırlama ruhsat ve zorluğu kaldırma prensibine aykırı düşer. Zaten Mâide Sûresi'nde zorluğu kaldırma gerekçesi gösterilmişti. Zira yolcuya, her yerde ve üzerinden toz çıkan temiz toprak bulmak zor gelir. Bu mezhebe bağlı olan bazı kimseler gördüm ki, seyahatlerinde yanlarında içinde yumuşak toprak bulunan torbalar taşıyorlar. Halbuki ayetin genel ifadesiyle amel etmek bundan daha kolay ve rahattır. Ancak bazı yerlerde toprak bulunmasına rağmen Hz. Peygamber Tebük seferinde böyle bir şey yapmadı. Şayet ille de toz şartı olsaydı, Şakîk'in Ammâr hadisiyle ilgili rivayetinde be-

160. Mâide, 5/6.

lirtildiği gibi Rasûlullah (s) ellerini toprağa vurduktan sonra silkmezdi. Said b. Abdirrahman b. Ebza'nın rivayetinde belirtildiğine göre Rasûlullah (s) ona ellerini silkmesini emretmezdi. Peki üfleyip silktikten sonra bir vuruşta yüz ve iki ele yetecek kadar toz kalır mı? Sözün özü şudur ki; teyemmümde toprak veya toz şartına dair delil zayıftır. Teyemmüm edecek olan kimse nerede olursa olsun iki elini yerden temiz bulduğu mekana vurur ve mesheder. Eğer tozlu bir şey bulursa ihtilaftan kurtulmak için onu tercih eder. Fakat ellerindeki tozları üfleyip silkmesi gerekir. Bazıları yüzü toprağa bulamak teyemmümün hikmetindendir dese de bu, Sünnet'e aykırıdır.

Beşinci Mesele: *Su bulamayan kimsenin abdestsizlik ve cünüplükten dolayı teyemmüm etmesi, misafir ve mukimin bu konuda eşit olması:* Ammâr b. Yâsir'in sefer hakkındaki hadisi, İmran b. Husayn'ın su bulamayan ve cünüp olduğu için cemaatle namaz kılmaktan uzak duran kişiye Rasûlullah'ın (s): *"Yerden teyemmüm al, bu sana kafidir"* buyurmasına dair hadisi daha önce geçti. Bu hadis, Buhari, Müslim ve Nesâî'de rivayet edilmiştir. Hadisçilerce merfu sayılan ve Tirmizi'nin sahih gördüğü Ebû Zer hadisi ise şu şekildedir: *"Temiz yer, on sene su bulamasa da Müslümanın abdest suyudur. Suyu bulunca onu vücuduna sürsün. Zira bu daha hayırlıdır."*[161] Şakîk'in Ammar hadisiyle ilgili rivayetinde şöyle deniyor: Ben Abdullah ve Ebû Musa'nın yanındaydım. Ebû Musa dedi ki: Ey Ebû Abdurrahman! Bir kimse cünüp olsa ve bir ay su bulamasa ne yapar, bu konuda ne dersin? Abdullah da: Bir ay bile su bulamasa teyemmüm etmez deyince, Ebû Musa: Peki Maide Sûresi'ndeki *"Su bulamazsanız temiz toprakla teyemmüm edin"* ayetine ne diyeceksin? dedi. Abdullah da: Şayet bu ayette onlara müsaade edilirse, korkarım ki suyu soğuk bulduklarında da teyemmüm etmeye kalkarlar, diye cevap verdi. Ebû Musa: Yani bu işi bundan dolayı mı hoş görmediniz? deyince Abdullah: "Evet" dedi. Bu sefer de Ebû Musa, Abdullah'a: Sen Ammar'ın, Hz. Ömer'e şöyle söylediğini duymadın mı?: Rasûlullah (s) beni dışarıya gönderdi. Cünüp oldum, su da bulamadım. Hayvanın toprağa belendiği gibi ben de toprağa belendim. Sonra Rasûlullah'a (s) geldim, durumu kendisine bildirdim. Bana: *"Şöyle, şöyle yapman yeterlidir"* dedi ve elini yere vurdu, sonra silkeledi, daha sonra da onunla elinin dışını ve solunu meshetti veya sol elinin dışını sağ eliyle meshetti. Sonra da iki eliyle yüzünü meshetti. Bunun üzerine Abdullah: Hz. Ömer'in, Ammar'ın sözüyle tatmin olmadığını bilmiyor musun? dedi.

---

161. Ebu Davud, *Tahâret*, 125; Tirmizi, *Tahâret*, 92; Nesâî, *Tahâret*, 204.

Ben diyorum ki: Hz. Ömer, Ammar'ın sözüyle tatmin oldu. Bu daha evvel de geçmişti. Fakat Hz. Ömer bu ruhsatın genişletilmesinden hoşlanmıyordu. Hz. Ömer ve Abdullah, teyemmümü cünüplük için değil, sadece abdest için bir ruhsat sayıyorlardı. Kadına dokunmayı da cinsel ilişki değil sadece tenine dokunma şeklinde anlıyorlar ve bunun da abdesti bozacağını söylüyorlardı. Şafiiler de bu görüşü benimsemişlerdir. Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer ve İbn Mesud bu görüşlerinden vazgeçmişlerdir. Fakat bunu o ikisi dışında Tabiinden İbrahim en-Nehâî'den başkası hikaye etmemiştir. Bundan sonra teyemmümün abdest ve cünüplük için geçerli olduğuna dair icma hasıl oldu. Yapılışı ikisi için de aynıdır.

Altıncı Mesele: *Teyemmüm edenin, su bulsa da namazı iade etmemesi:* Bu, ayetin açık ifadesidir. Çünkü Allah, teyemmüm edenden, suyla taharet şartını düşürmüştür. Ebû Davud, Nesâî, Dârimî, Hakim ve Dârakutnî'de rivayet edilen Ebû Said el-Hudrî hadisinde belirtildiğine göre: İki kişi yolculuğa çıktı. Namaz vakti geldi, yanlarında su yoktu. Temiz toprakla teyemmüm alıp namaz kıldılar. Sonra vakit içinde su buldular. Birisi namazı iade etti, diğeri ise etmedi. Sonra Hz. Peygamber'e geldiler, durumu kendilerine anlattılar. Rasûlullah (s), namazı iade etmeyene: *"Sen sünnete uydun, namazın namazdır"*, abdest alıp namazı iade edene de: *"Senin için de iki kat ecir vardır."* buyurdular.

Yedinci Mesele: *Su bulunmakla beraber misafirin teyemmüm etmesi:* Gördün ki bu, ayetten ilk anlaşılan manadır. Kur'an'ın belagatını zedeleyecek bir zorlamaya gitmeksizin ayetin tefsiri başka türlü net biçimde ortaya çıkmaz. Fakat ben bu konuda uygulamaya dair sarih bir rivayet görmedim. Ayetin iniş sebebiyle ilgili olarak Şerîk b. Eslâ'nın hadisi hariç... Hafız Suyuti'nin *"ed-Dürru'l-Mensûr"* adlı tefsirinde şu ifadeler geçmektedir: Hasan b. Sûfyân, *Müsned*'inde, Kâdı İsmail, *Ahkâm*'da, Tahâvi, *Müşkilü'l-Âsâr*'da, Beğavî ve Bârûdî, *es-Sahâbe*'de, Dârakutnî, Tabarani ve Ebû Nuaym, *el-Ma'rife*'de, İbn Merdeveyh ve Beyhaki, *Sünen*'inde, Ziya el-Makdisî, *el-Muhtâre*'de, Eslâ b. Şerîk'ten şunu naklettiler: Eslâ dedi ki: "Ben Rasûlullah'ın (s) devesine bakıyordum. Soğuk bir gecede cünüp oldum. Rasûlullah (s) yine deveyi yemleyip tımar etmemi istedi. Ben ise cünüp vaziyette devesine bakmayı hoş görmedim. Soğuk suyla da yıkanıp hasta olmak veya ölmekten korktum. Ensardan bir zata, Rasululah'ın (s) devesine bakıvermesini rica ettim. Ben de taşları kızdırdım. Onlarla suyu ısıttım ve yıkandım. Sonra Rasûlullah (s) ve ashabına vardım. Rasûlullah (s) bana: *'Ey Eslâ! Görüyorum ki baktığın de-*

venin vaziyeti değişmiş' dedi. Ben de: Yâ Rasulallah (s) ona ben bakmadım. Ensardan birisi baktı, dedim. Rasûlullah (s): *'Niçin?'* dedi. Ben de: Cünüp oldum, donmaktan korktum ve o zata, deveye bakmasını söyledim. Ben de taşları kızdırdım, onlarla suyu ısıtıp, gusül abdesti aldım. Bunun üzerine şu ayet nazil oldu: *'Ey iman edenler! Siz sarhoşken ne söylediğinizi bilinceye kadar, cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta olur veya bir yolculuk üzerinde bulunursanız, yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse, yahut kadınlara dokunup da su bulamazsanız, o zaman bir temiz toprakla teyemmüm edin...'"*[162] İbn Sa'd, Abd b. Humeyd, İbn Cerîr, Taberânî ve Beyhaki *Sünen*'inde, Eslâ'dan başka bir vecihle şöyle tahriç ettiler. Ben Rasûlullah'a (s) hizmet ediyor, devesine bakıyordum. Bir gece bana: *"Ey Eslâ! Kalk deveye bak"* dedi. Ben de: Yâ Rasûlullah (s)! Cünüp oldum deyince, Efendimiz (s) bir müddet sustu. Sonra Cibril teyemmüm ayetini getirdi. Bunun üzerine Rasûlullah (s) bana: *"Ey Eslâ! Kalk ve teyemmüm et."* dedi. Ravi diyor ki: Eslâ bana, Rasûlullah'ın (s) nasıl teyemmüm ettiğini gösterdi. Rasûlullah (s) iki elini toprağa vurdu, yüzünü meshetti. Sonra tekrar vurdu, ellerini birbirine çarpıp tozlarını silkeledi. Sonra da kollarının iç ve dış taraflarını meshetti. Eslâ hadisinin ravileri arasında Rebî' b. Bedr vardır. Bu zat zayıftır. Dârakutnî'nin de hadis rivayet ettiği kimselerdendir. Yolculuk esnasında teyemmümle ilgili rivayetler cidden azdır. Çoğunda da su bulunmadığı zikredilmektedir. Müfessirlere göre ayetin müşkil veya kapalı hale getiren bu rivayetlerdir. Fakat bu rivayetlerin çoğu, hatta tamamı vaki bazı olayların özet olarak aktarılmasıdır. Doğrudan doğruya ayete bakanlar ise, onu bizim anladığımız gibi anlarlar.

Seyyid Hasan Sıddık Han şunları söylüyor: Yüce Allah şöyle buyurdu: *"Eğer hasta olur veya bir yolculuk üzerinde bulunursanız, yahut sizden biriniz ayak yolundan gelirse, yahut kadınlara dokunup da su bulamazsanız o zaman, temiz bir toprakla teyemmüm edin."* Bu ayetin tefsiri konusunda hayli sürçmeler oldu. Gerçek olan şudur ki; su bulunmama kaydı; tuvaletten gelme ve kadınlara dokunmayla ilgilidir. Buna göre özür üç çeşittir. Yolculuk, hastalık ve mukim iken su bulamamak... Bu, şart muttasıl cümlelerden sonra gelirse son cümleye aittir diyenlere göre gayet açıktır. Buna karşılık şart; bir mani olmadıkça bütün cümleler içindir, diyenlere göre de durum aynıdır. Çünkü burada engel söz konusudur. O da sefer ve hastalığın su bulunmamasıyla kayıtlanmasıdır. Bunların her biri, oruç gibi başka konularda başlı başına bir

---

162. Nisâ, 4/43.

mazerettir. Mutlak şekilde veya ikametle kayıtlı olarak varit olan teyemmüm hadisleri de bunu desteklemektedir. Bu ayetin tefsirini yapıp, basılması için İstanbul'dan, Mısır'a gönderdikten sonra arkadaşların birisinin yanında rastladığım *er-Ravzatü'n-Nediyye* şerhinde gördüğüm bu bilgiyi de, bu meseleye ekledim. Aşikardır ki, azimetle hareket etmek ve su varken çok zor durumlar hariç, su ile temizlenmeyi terk etmemek elbette ihtiyata daha uygundur. Ayrıca su kullanmadaki temizlik, sağlık ve ibadet neşesini söylemeye hacet yoktur. İnşallah bunun açıklaması Mâide Sûresi'ndeki abdest ayetinin tefsirinde gelecektir. Ben hiçbir zaman sıkıntı da çeksem, yolculuklarımda abdest yerine teyemmüm almadım.

Sekizinci mesele: *Yara ve soğuktan dolayı teyemmüm:* Yara da bir hastalıktır veya hastalık hükmündedir. Su kullanılması halinde zarar veya sıkıntıya sebep olabilir. Bu ayetin nüzul sebepleri arasında zikredildiğine göre ashaptan bazılarında yaralar yaygınlaşmış, kendileri cünüp de olmuşlar. Daha önce de geçtiği gibi bu ayet onlar hakkında inmiştir. İbn Seken'in sahih saydığı ve Dârakutnî, İbn Mâce ve Ebû Davud'da rivayet edilen Câbir hadisine göre Câbir anlatıyor: Biz bir sefere çıktık. Bizden birine bir taş isabet etti ve başını yardı. Bu zat daha sonra ihtilam oldu. Arkadaşlarına teyemmüm için kendisine bir ruhsat olup olmadığını sordu. Onlar da: Senin için bir ruhsat görmüyoruz, zira sen su ile gusletmeye muktedirsin, dediler. O da yıkandı fakat neticede öldü. Rasûlullah'a (s) geldiğimizde durum kendisine haber verildi. Efendimiz de (s): *"Adamcağızı öldürdüler. Allah da onları kahretsin! Cahilin ilacı soru sormaktır. Ona teyemmüm edip yara üzerine su dökmesi veya sargı sarıp üzerine meshetmesi, bedeninin diğer kısımlarını yıkaması kafi gelirdi."* buyurdu.[163] Zübeyr b. Harîk bu hadisi tek başına rivayet etti ki, kendisi sağlam değildir. Ayrıca şaibeli olan yollarla da bu hadis rivayet edilmiştir. Amr b. Âs'dan rivayet edildiğine göre O, Zâtü's-Selâsil gazvesine gönderildiğinde durumunu şöyle anlatıyor: Çok soğuk bir gecede ihtilam oldum. Yıkandığım takdirde öleceğimden korktum. Teyemmüm edip, arkadaşlarıma sabah namazı kıldırdım. Rasûlullah'a (s) geldiğimizde durumu kendisine haber verdiler. Efendimiz (s) buyurdu ki: *"Ey Amr! Cünüp olduğun halde arkadaşlarına namaz kıldırdın ha!"* Ben de: *"Kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah sizi esirgeyecektir."*(Nisâ, 29) ayetini hatırladım, teyemmüm edip namaz kıldım, dedim. Bunun üzerine Rasûlullah (s) güldü ve bir şey söylemedi. Bu hadisi Ahmed b. Hanbel, Ebû Davud, Dârakutnî, İbn Hıbban

163. Ebu Davud, *Tahâret*, 127.

ve Hakim rivayet etti. Buhari de yorumlayarak tahriç etti. Alimler dediler ki: Hz. Peygamber'in gülmesi, mücerret susmak demek olan ikrarından daha nettir. Ayrıca susması da bir hüccettir. Zira bâtılı asla ikrar etmez. Alimler ayrıca, soğuktan dolayı teyemmümde ücretle bile suyu ısıtmaktan veya makul bir fiyatla sıcak su satın almaktan aciz olmayı şart koştular.

Dokuzuncu Mesele: *Teyemmüm; namaz vaktinde ve öncesinde abdest gibidir. Bir teyemmümle birden fazla namaz kılınır:* Çünkü teyemmüm abdestin yerine geçer ve abdest hükmünü taşır. Hanefi mezhebine göre teyemmümün sahih olması için namaz vaktinin girmesi şart değildir. Diğer üç mezhep imamı ve taraftarları ise vaktin girmesini şart koşmuşlar, delil olarak da abdest ayetini ileri sürmüşlerdir. Halbuki bu ayette buna delil yoktur. Bazıları ise Amr b. Şuayb'ın, babası ve dedesi yoluyla merfu olarak rivayet ettiği hadisi delil saymışlar. O hadis şudur: *"Yeryüzü benim için mescit ve tertemiz kılındı. Nerede namaz vaktine girersem toprakla teyemmüm eder, namazımı kılarım."*[164] Ayrıca Ebû Umâme'nin şu merfu hadisini de delil saydılar: *"Yeryüzünün tamamı ben ve ümmetim için mescit ve tertemiz kılındı. Ümmetimden kim nerede namaz vaktine girerse mescidi de, abdesti de oradadır."* Bu iki hadisi Ahmed b. Hanbel rivayet etti. Fakat bunlarda vaktin girmesine dair bir delil olmadığı gibi, her namaz için teyemmüm şartı da yoktur. Çünkü böyle söyleyebilmek için nass gerekir. Halbuki böyle bir nass yoktur. Teyemmümün zayıf bir temizlik olduğu gerekçesi ise çürütülmüş bir iddiadır.

Onuncu Mesele: *Teyemmümün hikmeti:* Alimlerin çoğunluğu teyemmümün, sırf kulluğa yönelik bir iş olduğunu, Allah'ın emrine itaat ve teslimin ötesinde bir hikmet taşımadığı görüşündedirler. Bununla beraber ibadetlerin çoğunda, yapan için aşikar faydalar vardır. Abdest ve gusül bunlardandır. Şayet bunlar bedenî veya ruhî faydalar için yapılır da, hikmet sahibi Allah'a itaat kastı güdülmezse ibadet sayılmazlar. Buna göre bütün ibadetlerde ve özellikle de temizlikte niyet farzdır, işin gerçeği de budur. Niyetin manası ise, itaat kastı ve Allah'ın rızasını gözetmedir. Yoksa bazılarının söylediği felsefe değildir. Teyemmümdeki yüce hikmet ise; mükellefin namaz vaktinde abdestle ilgili bazı işleri yerine getirmesidir. Bununla şuna işaret etmiş olur; gusül ve abdestteki temizlenme vasfı olmazsa da, bari itaat manası kaybolmasın. Çünkü teyemmüm zaruretten dolayı terk edilen temizliğin yerine geçen bir itaat remzidir. Zaten öncelikle ve bizzat dinde güdülen hedef, nefsin temizliğini ifade eden itaattir. Bedenin temizliği için konan hüküm, haddi zatında nefsin temiz-

---

164. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 222.

liğine bir vesile ve yardımcıdan ibarettir. Çünkü kir ve pas içinde yaşamaya razı olan kimse mü'mine yakışır şekilde onurlu ve haksızlığa karşı bir hayat sergileyemez. Bu mananın izahı Mâide Sûresi'ndeki abdest ayetinde gelecektir. *"Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez. Fakat sizi tertemiz kılmak ve size olan nimetini tamamlamak ister. Umulur ki, şükredesiniz."*[165]

Bu hikmeti başka bir yüce hikmet daha takip eder. O da; temizlik işini işaretle bile yerine getirmek; sebat, devam ve titizlik anlamını ifade eder. Kim buna alışırsa, işi sağlam yapıp tamamlama ona kolay gelir. Özür sebebiyle bazı vakitlerde geçici olarak yapılması istenen şeyi terke alışan kimse, özürsüz olarak da sırf tembellik yüzünden bazı vakitlerde de o işi terke alışabilir. Devam ve muhafaza melekesi terbiye ve disiplinde asıldır. Bunu modern askerlik sisteminde görebilirsin. Ordu sığınak ve kalelerinde güvenlik ve barış içindeyken, gece gündüz siperler hazırlarlar ki, harp günlerinde kusur ve gevşeklik göstermesinler. Askerlerin daha bunun gibi yaptıkları pek çok işler vardır. Aynı şekilde işçilerin fabrika ve gemilerde belli vakitlerde aletleri silip temizlediklerini görürsün. Düzenli hayat süren krallar, idareciler ve başkalarının özel veya genele mahsus saraylarda ve binalarda hizmetçilik edenler de aynı yolu takip ederler. Belli vakitlerde yerlerin, yatakların ve diğer ev eşyalarının süpürülmesi, silinip silkelenmesi işini, kir ve toz olmasa bile yerine getirirler. Böylece bütün bu yerler ve içinde olan her şey tertemiz olur. Herhangi bir yer ki orada bu ameli prensip terk edilir ve sadece kir ve toz olduğu vakit, bu temizlik kaidesi uygulanırsa bir de bakmışsın bir süre sonra ortalığı kir kaplamış! Bunu düşünürsen görürsün ki; mesela, su olmadığında, teyemmüm gibi temizliği hatırlatıp temsil edecek bir iş yapmaksızın, namaz kılmayı mubah saymak ibadet melekesini zayıflatır. Öyle ki, su bulunduğu zaman bile abdest almayı zorlaştırır. Teyemmümde bu melekeyi güçlendirme ve meşakkatsiz mümkün olduğunda mutlaka abdest almanın gerekliliğini hatırlatma vardır. Bu, benim görebildiğim bir hikmettir. Zannediyorum ki sen de bunu zorlamadan uzak makul ve makbul bir görüş olarak kabul edersin. Bundan sonra ben sana alimlerin bu konuda söylediklerini aktaracağım. Allame İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn* adlı eserinde şunları söylüyor: Kıyasa aykırı zannedilen şeylerden birisi de teyemmüm babıdır. Teyemmümün iki cihetten kıyasa aykırılığını ileri sürüyorlar:

1-Toprak pistir, elbiseyi temizlemediği gibi, bedendeki kiri de temizleyip arıtmaz.

---

165. Mâide, 5/6.

2- Teyemmüm, abdest azalarından sadece ikisi için meşru kılınmıştır. Bu ise sahih kıyasın dışına çıkmadır. Andolsun ki, haddi zatında teyemmüm, dine aykırı olan bâtıl kıyasın dışına çıkmadır ve sahih kıyasın ta kendisidir. Çünkü Yüce Allah her canlıyı sudan ve topraktan yarattı. Bizim toprak ve su olarak iki ana maddemiz var. Allah bizim yaratılışımıza ve gıdalarımıza onları temel yaptı. O ikisiyle temizlendik ve ibadet ettik. Toprak insanın yaratıldığı şeyin aslıdır. Su ise her şeyin hayat kaynağıdır. Su ve toprak bu alemin terkip edildiği tabiatların aslıdırlar. Alemin düzeni bunlarla kaimdir. Normal şartlarda eşyayı kir ve pisliklerden arıtmada asıl olan sudur. Yokluğunda veya hastalık gibi bir mazeret halinde ancak sudan vazgeçilebilir. Sudan, bütünün diğer yarısı olan toprağa intikal etmek, başkalarına intikalden daha uygundur. Her ne kadar zahiren kirletse de batınen temizler. Ayrıca batın temizliğini de güçlendirir. Zahirin de pisliğini giderir veya hafifletir. Bunu amellerin içyüzünü, zahirle batın ilişkisini ve her birinin diğerine tesir ve etkisini kavrayan basiret sahipleri fark eder.

Teyemmümün sadece iki abdest organında uygulanma meselesine gelince: Bu hikmet ve kıyasa tam uygundur. Zira toprağı başa koymak adeten hoş karşılanmaz, bu ancak musibet anlarında yapılır. Ayaklara gelince, genellikle onlar da toprakla temas halindedir. Yüze toprak sürülmesinde ise Allah karşısında tevazu, boyun eğme ve O'nu yüceltme vardır. Bu ise Allah'a en hoş gelen ve kul için de en yararlı olan ibadetlerdendir. Bundan ötürü secde edenin Allah için yüzünü toprağa değdirmesi, yüzünü toprağa temastan sakındırmaması müstehap görülmüştür. Nitekim sahabeden birisi, secde ederken yüzüyle toprak arasında engel bulunduran birisine: "Yüzün toprak olsun" demiştir. Bu mana, ayakları topraklamakta yoktur. Bu, başka bir açıdan da kıyasa uygun düşmektedir. O da teyemmümün, yıkanan iki uzva bedel yapılmasıdır. Böyle olunca da meshedilen iki uzuvdan sakıt olmaktadır. Çünkü iki ayak mest üzerinden, baş ise sarık üzerinden meshedilir. Yıkanan iki uzuvda mesh yoluyla hafifletmeye gidilince, meshedilen iki uzuvda da terk yoluna gidildi. Şayet baş ve ayaklar da teyemmümle meshedilseydi, hafifletme yapılmış olmaz, bilakis suyla meshten, toprakla mesh cihetine gidilmiş olurdu. Görülüyor ki şeriatın getirdiği şeyler işlerin en dengelisi ve en mükemmelidir. İşte doğru terazi de budur. Cünüp teyemmümünün, abdesti bozulanın teyemmümü gibi olmasına gelince; abdesti bozulandan baş ve ayakları toprakla meshetme işi sakıt olunca, bütün bedeni toprakla meshetme işi öncelikle düşmektedir. Çünkü bunda zorluk vardır. Zorluk ise teyemmüm ruhsatına aykırıdır. Ayrıca bu durum, Allah'ın en yüce ya-

ratığı olan insanı toprakta yuvarlanan hayvanlar haline sokar. Şeriatın getirdiği şeyden daha güzel, daha hikmetli ve daha dengeli hiçbir şey yoktur. Hamdolsun Allah'a...

İmam Şârânî, *Mîzân* adlı eserinde; teyemmüm ancak toprakla veya içinde toz bulunan kumla sahih olur diyen, Şafii ve Ahmed b. Hanbel'in, taş ve toprak cinsinden her şeyle caiz olur diyen Ebû Hanife ve Mâlik'in -hatta bir rivayette Malik'e göre bitkilerle bile teyemmüm caizdir. Bence kar ve buzla da caizdir- söyledikleri konusunda aynen şunları ifade ediyor. Birinci görüşün izahı şudur; toprak ruhaniyete daha yakındır. Zira o, suyun tortusundan hasıl olmuştur. Allah da her canlıyı sudan yaratmıştır. Toprak suya en yakın şeydir. Taş ise böyle değildir. Çünkü onun aslı suyun üzerine yükselmiş fazlalıktır. Ne tamamen su ne de tamamen topraktır. Toprağın aksine ruhaniyeti zayıftır. Efendim Ali Havvâs'tan şöyle söylediğini işittim: Şafii ve başkaları, toprak olduğu halde, taşla teyemmümün caiz olmadığını söylediler. Çünkü taş, su özelliğinden ve ruhaniyetinden uzaktır. Ufalansa bile meshedilen uzuvları canlandırmaz. Özellikle de bizim azalar gibi pek çok isyan, gaflet ve oburlukla ölü hale gelmiş azaları... Başka bir defasında da onu şöyle derken duydum: Şafii, teyemmümü sadece toprakla sınırlandırmakla ne güzel yapmış. Çünkü suyu kaybettikten sonra onda yine ruhaniyet gücü vardır. Özellikle de bizim gibi hatalara çok düşen kimselerin uzuvları için... Anlaşılıyor ki toprakla teyemmüm küçükler için gerekli, taşla teyemmüm ise Rablerine isyan etmeyen büyükler için gereklidir. Fakat onlar toprakla teyemmüm edince ruhaniyet ve hayatiyeti artırmış oluyorlar. Başka bir defasında da şöyle diyordu: toprak bulunmakla birlikte taşla teyemmümün caiz olduğunu söyleyenlerin görüşü şundan dolayı doğrudur. Çünkü taşın da aslı sudur. Nitekim bir adam Hz. Peygamber'e: Yâ Rasulallah! Sana ayette sözü edilen *"her şeyi"* sormaya geldim. Efendimiz (s) de ona: *"Her şey topraktan yaratılmıştır"* buyurdu. Şârânî sözlerine devam etti. Fakat vera' (ileri takva) sahibi bir insanın taşla teyemmüm etmesi ancak su bulunmadığı zaman olmalıdır. Çünkü taş, toprağa nispetle zayıf mertebededir. Sonra, güç yettiği kadar takvalı olmayı emreden ayeti ve özet olarak hadisi ileri sürdü ve şunları söyledi: Bizim burada söylediklerimiz, alimlerin hac konusunda söylediklerinin benzeridir. Hacda başında saç olmayan bir kimsenin tıraş olanlara benzemek kastıyla usturayı başında gezdirmesi müstehaptır. Teyemmümde de durum aynıdır. Belirtilen toprağı bulamayan kimse, ellerini toprağa vuranlara benzemek için taşa eliyle vurur. Böylece maksat hasıl olmuş olur.

Muhaddis Şah Veliyyullah Dehlevi diye bilinen Şeyh Ahmet, *Huccetullâh el-Bâliğa* adlı kitabında şunları söyledi: Allah'ın, şeriatlarındaki metodu; insanların yapabilecekleri her şeyi onlara kolaylaştırmak, kolaylık çeşitlerinin en uygunu da zorluk olan şeyi mukabil bir şeyle kaldırmak olunca -çünkü bunda nefislerin rahatlaması vardır- titizlikle yerine getirmekte oldukları şeyleri birden bire terk etmekle kafa karışıklığına düşmesinler ve temizliği büsbütün terke alışmasınlar diye hastalık ve sefer halinde abdest ve guslü teyemmüm karşılığı kaldırdı. Durum böyle olunca, yüce makamdan teyemmümün abdest ve gusül yerine geçmesi hükmü indi. Böylece teyemmüme teşbih hüviyeti doğdu. Çünkü o da temizliklerden bir temizlik çeşididir. Bu hüküm, Muhammedî dinin diğer dinlerden ayrıldığı önemli hükümlerden biridir. Nitekim Peygamberimiz (s) şöyle buyurmuştur: *"Su bulamadığınız zaman yerin toprağı bize tertemiz kılındı."* Ben diyorum ki; teyemmüm için hususi olarak toprak zikredildi. Çünkü toprağın bulunması hemen hemen her an mümkündür. Bu cihetten zorluğun kaldırılmasına daha uygundur. Çünkü toprak mest ve kılıç gibi şeyler için su yerine temizleyici hükmündedir. Ayrıca teyemmümde yüzü toprakla tozlandırma anlamında bir tevazu ve tezellül vardır. Bu da af isteğine uygun düşmektedir. Abdestle, guslün bedeli ayırt edilmedi, gusülde toprağa belenmek emredilmedi. Çünkü ilk planda manası kavranamayan şeylerin hakkı, miktarlar şeklinde değil, istisnai faktör şeklinde değerlendirilmektir. Bu konuda insanların tatmin olacağı husus budur. Çünkü toprağa belenmekte birtakım zorluklar vardır. Meşakkati tamamen kaldırmaya elverişli değildir. Amr b. Âs hadisinde şiddetli soğuğun da hastalık manasına geldiği ifade edilmektedir. Yolculuk bir kayıt değildir. Ancak ilk akla geldiği şekilde suyun olmamasının tasavvurudur. Ayağın toprakla meshedilmesi emredilmedi, çünkü ayak kir mahallidir. Mevcut olmayan şeyle emrolundu ki, onunla dikkat hasıl olsun.

Ben diyorum ki; İmam Şârânî'nin serdettiği şeylerin en güzeli; teyemmümü, ihramdan çıkarken, saçı olmayan kişinin usturayı başı üzerinde gezdirmesine benzetmesidir. Dehlevî'nin söylediklerinin en güzeli ise; nefsin bedelle tatmin olması ve temizliğin tamamen terk edilmesine alışmaktan sakınma gerekçesidir. Bu, benin tamamını veya bir kısmını naklettiğim ikinci görüşe daha yakındır. Şu kadar var ki; ben bu kanaati defalarca ifade ettikten ve daha önce yazdıktan sonra bu hususu gördüm. Başta-sonda, gizli-aşikar, daima Allah'a hamdolsun.

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يَشْتَرُونَ الضَّلَالَةَ وَيُرِيدُونَ أَن
تَضِلُّوا السَّبِيلَ ﴿44﴾ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَلِيًّا وَكَفَىٰ بِاللَّهِ
نَصِيرًا ﴿45﴾ مِّنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَن مَّوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا
وَعَصَيْنَا وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ وَرَاعِنَا لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْنًا فِي الدِّينِ وَلَوْ أَنَّهُمْ
قَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاسْمَعْ وَانظُرْنَا لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ وَأَقْوَمَ وَلَٰكِن لَّعَنَهُمُ اللَّهُ
بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿46﴾

44- Kendilerine kitaptan bir nasip verilenleri görmüyor musun? Onlar sapıklığı tercih ediyorlar ve sizin de doğru yoldan sapmanızı istiyorlar.

45- Allah, sizin düşmanlarınızı daha iyi bilir. Bir dost olarak Allah yeter. Bir yardımcı olarak da Allah yeter.

46- Yahudilerden, kelimeleri yerlerinden değiştirip; "İşittik ve isyan ettik, dinle, dinlemez olasıca!" ve dillerini eğip bükerek ve dine saldırarak; "Râınâ" (bizi gözet, bize çobanlık et) diyenler vardır. Eğer onlar; "Dinledik ve itaat ettik, dinle ve bize bak." deselerdi, kendileri için elbette daha hayırlı ve daha doğru olurdu. Fakat Allah, inkârları yüzünden onları lanetlemiştir. Artık onlar pek az iman ederler.

Fahrettin Razi, bu ayetlerle, öncekiler arasındaki bağı şöyle izah etti: Bil ki Yüce Allah sürenin başından buraya kadar pek çok sorumlulukları ve çeşitli şer'î hükümleri belirttikten sonra burada şer'î hükümleri açıklamayı bıraktı ve din düşmanlarının halleriyle, geçmişlerin kıssalarını ele aldı. Çünkü aynı ilim dalı üzerinde devam etmek insana usanç verir, zihni bulandırır. Fakat ilimlerin bir dalından başka bir dalına zihni tazeler, kabiliyeti geliştirir. Fahrettin Razi'nin *Tefsir-i Kebir*'ini özetleyen Nîsâbûrî, *Tefsiri*'nde dedi ki: "Yüce Allah, sürenin başından buraya kadar pek çok hükümler zikrettikten sonra, geçmişlerin hal ve hatıralarından biraz bir şeyler nakletmeye yöneldi. Çünkü bir üsluptan başka bir üsluba geçiş dinleyenin heyecan ve dikkatini artırır."

Ben diyorum ki: İki müfessir de bu tespitlerinde hatalıdır. Zira onlar söz, öncekilerin hallerini anmaya geçiştir, demişlerdir. Halbuki söz, Hz. Peygamber dönemindeki Ehli Kitab'ın hallerini anmaya geçiştir. O iki müfessir, sanki ayet kendi zamanlarında nazil olmuş gibi yorum yaptılar. Fakat bir üsluptan diğerine geçiş tespiti doğrudur. Bu tespit, sadece buraya mahsus değildir.

Üstad Abduh şöyle dedi: Söz hükümlerden ve onlara terettüp eden müjde ve tehditten, dinlerinin hükümlerini yapıp yapmama noktasından bazı ümmetlerin halini açıklamaya bir geçiştir. Maksat; belirtilen hükümlerin muhataplarına, Cenab-ı Hakkın önceki ümmetlere nasıl hakim olduysa, kendilerine de aynı şekilde hakim olacağını hatırlatmaktır. Şayet kusurlu davranırlarsa, dininin hükümlerini terk etmenin gerektirdiği cezayı, hem dünyada, hem de ahirette verecektir. Bu geçen hükümler ve onlara bağlı müjde ve tehditler zikredildikten sonra mü'minlerden beklenen, bu hükümleri nefsi ıslaha götürecek tarzda uygulamaktır. Zaten hükümlerden maksat da budur. Bu da, bu hükümleri sadece şeklen değil, hem şekli, hem de manasıyla benimsemekle elde edilir. Fakat ümmetler üzerinde ilahi kanun hep, insanların bir kısmının, dinin sadece birtakım şekil ve merasimlerini uygulamaları şeklinde cereyan etmiştir. Nitekim bazı Yahudiler kurbanlar ve temizlik hükümlerini şeklen uygulamışlardır. Halbuki bu, Allah'ın istediği tarzda ve nefsi ıslah edecek biçimde bir din uygulaması değildir. Yüce Allah, gusül ve teyemmüm gibi, şekil yönleri ağırlıklı olan hükümleri açıkladıktan sonra, Müslümanları şekilci olan bazı ümmetlerin halini hatırlatmak ve bu durumun onları Allah'ın azabından kurtaramayacağını, O'nun rızasına eremeyeceklerini, müjdesine ve ikramına layık olamayacaklarını bildirmek istedi ve şöyle buyurdu: ***"Kendilerine kitaptan bir nasip verilenleri görmüyor musun? Onlar sapıklığı tercih ediyorlar ve sizin de doğru yoldan sapmanızı istiyorlar."*** İbn Cerir dedi ki: Bu ayet, bir grup Yahudi hakkında nazil oldu. İbn Abbas ve başkalarından böyle rivayet edildi. Bazıları, ayetin bütün Yahudilere şamil olduğunu söylediler.

Tevrat'ın Eksikliği

"Elem tera" ifadesindeki *"ru'yet"*; İbn Cerir'in de dediği gibi, kalbî yani ilim manasına gelen bir fiildir. Bakmak manasına geldiği de söylendi. Buna göre mana; "Ey Peygamber! Sen kendilerine ilahi kitaptan bir ***"nasîp"*** yani bir miktar ilim verilenleri hakkıyla bilip görmedin mi? Onlar kitabın irşadından nasıl mahrum kaldılar ve onu zıddıyla nasıl değiştirdiler? Onlar hidayete karşılık

kendileri için sapıklığı seçerek ayetleri değiştirdiler. Kendileri saptıkları gibi, sizin de hak ve dosdoğru olan yoldan sapmanızı istiyorlar. Ellerinden gelse sizi dininizden döndürmek için hileye başvururlar. Ayetteki *"nasîb"* ifadesi; kitabın tamamını ezberlemediklerine delalet etmektedir. Nitekim onlar, bizim Kur'an'ı ezberlediğimiz gibi Tevrat'ı ezberlemediler, bizim yaptığımız gibi onlar ilk zamanlarda birkaç Tevrat nüshası yazmadılar. Böyle olsaydı, bir nüsha kaybolsa, ötekisi onun yerine geçerdi. Halbuki onların elinde Hz. Musa'nın yazmış olduğu tek Tevrat nüshası vardı. Dana önce açıkladığımız gibi[166], bu nüsha kaybolmuştu. Orada Tevrat'ın yazılış tarihi ve mevcut Tevrat'ın gerçekliği hususunda bir inceleme vardır. Aynı şekilde İncil'in yazılması konusunda da araştırma vardır. Yahudi ve Hıristiyanların aynı durumda olduklarını şu ayet teyit etmektedir: *"Kendilerine hatırlatılanlardan bir hisseyi unuttular."*[167] Mâide Sûresi'nde izahı gelecektir. O, buradaki mefhumun açıklaması kabilindendir. Burada, kendilerine bir nasip, bir pay verildi, dendi. Orada ise; bir hisseyi, payı unuttular, dendi. Söz birbirini teyit ve tasdik etmektedir. Başka yerde; kendilerine kitap verildi ifadesi, buradaki nasip, pay verildi ifadesine aykırı değildir. Çünkü kitap cins ifade eder. Bu gerçeği bilmeyen bazı müfessirler, kitaptan maksat, kitabın bilgisidir, dediler.

Üstad Abduh dedi ki: Yüce Allah; *"Kendilerine kitaptan bir pay verildi."* buyurdu. Çünkü onlar Kitab'ın tamamını almadılar. Bilakis pek çok hükümlerini terk ettiler, onunla amel etmediler. Ayrıca ilavede bulundular. Kitab'a ekleme, ondan eksiltme gibidir. Mesela Tevrat onlara; yalan söylemeyi, insanlara eziyeti, faizi yasakladığı halde onlar aksini yapıyorlardı. Alimleri ve reisleri onlar için pek çok hüküm, dini merasim ve gelenekler ilave ettiler. Tevrat'tan ve Hz. Musa'dan öğrenmedikleri halde bunları uyguladılar. Üstelik din hususunda Hz. Musa'ya tabi olduklarını iddia ediyorlardı. Kesin gerçek şudur ki; onlar Tevrat'ın bazı hükümlerini uyguluyor, bazılarını ise ihmal ediyorlardı. Dini uygulayıp uygulamamada vakıaya bakılır. Vakıa ise, onlara Kitab'ın tamamının verilmemiş olduğudur. Zira hepsini uygulamıyorlar ancak bir kısmını tatbik ediyorlardı. Peygamber'e iman konusunda onların aleyhine delil Kur'an'ın şu hitabıdır: *"Ey kendilerine Kitab verilenler! Yanınızdaki Kitab'ı doğrulayıcı olarak indirdiğimiz Kur'an'a iman edin."*[168] Aynı durum, bu ayeti takip eden ayette de görülmektedir. Bu manada daha pek çok ayet vardır.

166. Bkz: Âl-i İmrân, 3/155-159.
167. Mâide, 5/13.
168. Nisâ, 4/47.

Üstad Abduh'un dersteki takriri buydu. Ben de kendisine; "ayetteki ***"nasîb"*** ifadesi; doğrudan veya işaret yoluyla, onların kitabın tamamını muhafaza etmediklerini, ondan bir bölümünü kaybettiklerini mi göstermektedir?" deyince; "Evet" deyip, benim görüşümü doğruladı. Ben bu görüşü daha önce *Hammurabi* kanunundan söz ederken dile getirmiş ve bu kanunu Tevrat'a nispet etmiş fakat Tevrat'ın kendisi olmadığını söylemiştim. Bu bilgiler *Menâr Mecmuası*'nın altıncı cildinde mevcuttur. Üstad Abduh'un tercih ettiği görüşe göre onların Tevrat'tan uygulamadıkları şeyler iki kısımdır: Birincisi; kaybedip unuttukları, ikincisi ise; korudukları halde amel etmedikleri ki, bu da çoktur. Bazı müfessirler, Tevrat'tan unuttukları şeylerin, Hz. Peygamberimiz'in sıfatı olduğunu söylediler. Bazıları da sapıklığı tercih etmelerini, Yahudiliği desteklemek ve İslam'a tuzak kurmak için mal harcamak şeklinde tefsir ettiler, halktan bazı Yahudilerin bu işe yardımcı olmak için hahamlarına para verdiklerini söylediler. ***"Allah sizin düşmanlarınızı daha iyi bilir."*** Yani Allah, sizin düşmanlarınızı, sizden olmadıkları halde sizden sandığınız münafıklar gibi, hem bizzat, hem de hal ve hareketleriyle sizden daha iyi bilir. Onlar bu hal ve hareketleriyle gizlice size hile yaptıkları gibi, yardım etmek, dost gözükmek ve samimiyet göstermek perdesi altında aşikar olarak da sizi aldatmaya kalkarlar. ***"Bir dost olarak Allah yeter. Bir yardımcı olarak da Allah yeter."*** Kurtuluşunuz ve hayrınız olan şeylere yönelterek sizin işlerinizi üstlenir. Birlikte olma, yardımlaşma, dayanışma ve mümkün mertebe kuvveti sağlayan bütün vesileleri hazırlama gibi zafer sebeplerine muvaffak kılarak size yardım eder, öyleyse başkalarının dostluğuna aldanmayın ve yardımı da, sosyal düzenle ilgili kanunlarına, Kur'an'daki irşadına uyarak sadece Allah'tan isteyin. Düşmanlara ve Yahudiler gibi sadece kendi menfaatleri için çalışan servet sahiplerine güvenmemek de bu ilahi kanunlara uymanın gereğidir.

Yahudiler, Masonlar ve Mescid-i Aksa

Hicaz'daki Yahudiler, müşrikler gibi Müslümanlara en fazla düşman olan ve onlara en fazla direnenlerden idiler. Nitekim Alîm ve Habîr olan Allah Mâide Sûresi'nde bunu bize haber vermişti. Halbuki onların menfaati, Müslümanların Suriye'yi, Filistin'i, bilahare Endülüs'ü fethetmelerindeydi. Çünkü bu sayede bu ülkelerdeki Hıristiyanların kendilerine yaptıkları zulümlerden kurtulmuş olacaklardı. İslamî fetihten dolayı kendilerine imreniliyordu. Çünkü bu fetihten önce ve sonra İslam ülkeleri dışındaki ülkelerde zulme uğruyorlardı. Bu durum, Avrupa'da kendilerine karşı papaların

ve zorba kralların zorbalık sarayları yıkılıncaya ve sivil hükümetlerin kilise tasallutundan kurtulmasına kadar devam etti. Hatta şimdi bile Rusya ve İspanya'da aynı şekilde zulme uğramaya devam ediyorlar[169]. Çünkü bu iki ülkede de dini otorite hüküm sürmektedir. O ülke insanları hürriyet ve medeniyet adına bu iki ülkede Hıristiyanlığın ve Fransa'da yaptıkları gibi Mason cemiyetinin nüfuzunu yıkmanın çarelerini arıyorlar. Çünkü Mason teşkilatının Rus inkılabında parmağı vardır. Şimdiki İspanya İhtilali ise tamamen onların eseridir. Masonlar kendi dini otoritelerini kurmak için karşılarında olan bütün dini otoritelere karşı çıkıyorlar. Osmanlı Devleti'nde meydana gelen inkılapta da (31 Mart olayı) onların parmağı vardır. Osmanlı ülkesinde baskı ve zulüm gördükleri için bu işe bulaşmamışlardı, çünkü o ülkedeki en güvenli kimseler kendileriydi. Hatta o ülkeye Rusya ve başka ülkelerin zulmünden kaçıp sığınmışlardı.[170] Fakat onlar Mescid-i Aksa ve civarında İsrail saltanatını kurmak istiyorlardı. Osmanlı hükümeti Yahudilerin orda mülk edinmelerine karşı çıkıyordu. Orada ancak rüşvet ve entrika ile mülk edinebiliyorlardı. Onların ayrıca bu ülkeler üzerinde başka mali heves ve hesapları vardır. Şimdilerde, isteklerine yardımcı olması için yeni Osmanlı hükümetine destek vaat etmektedirler. Şayet Osmanlı Müslümanları uyanmaz ve yardımları konusunda hükümetlerini amme maslahatı sınırında durdurmazsa, onların tesirlerinden doğacak tehlike büyük ve yakın olacaktır. Çünkü onlar fahiş faize alışmış bir toplumdur. Karşılık olarak bir kantar veya miskâl altın almadıkça bir dânık (dirhemin altıda biri) gümüş vermezler. Onlar hile ve paraları sayesinde Fransa devletini, ellerinde oyuncak top haline getirdiler. Orada kilisenin otoritesini yıktılar. Kilisenin bakire kızı olarak adlandırılan hükümeti kiliseye karşı tahrik ettiler. Aynı şekilde Cezayir'deki zulme alet ettiler. O Fransa ki, bütün ülke ve ümmetlere karşı adalet ve eşitlikle iftihar ediyordu. Yahudiler Fransa'ya ilmin, medeniyetin, siyaset, servet ve kuvve-

---

169. Bu tespitlerin 14 Ekim 1917 *Rus Komünist Devrimi*'nden önce yazıldığını hatırlatmak isteriz. (Yayıncı)

170. Hem Mason'ların gücü ve etkisinin ne olduğunu doğrudan öğrenmek, hem de bu kuruluş içinde yer alan Müslümanların önde gelenlerinden birçok kişi ile irtibat kurmak ve onları ıslah projesine davet etmek üzere Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh, Mısır'daki İngilizlerin uzantısı olan Kabul Edilmiş Mason Locası'na girmişlerdir. Ancak bir seneyi geçmeyen bir sürede bu loca içindeki işleyişi ve Mason'ların maksatlarını öğrendikten sonra, ikisi de locadan ayrılmıştır. Özellikle Cemaleddin Afgani, İngiliz Prensi'nin de Kahire'ye geldiği bir Cuma günü Cuma Namazı'nda bir hutbe irad ederek Mason locasından niçin ayrıldıklarını ve Masonların iç yüzünü ifşa etmiştir. (Muhammed Ammara, "*Afgani. İslami Uyanışın Öncüsü ve Temel Taşıdır*", *Haksöz Dergisi*, Sayı: 72, İstanbul, 1997, ve a *İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler*, sf. 120-139, Ekin Yayınları, İstanbul 2009 -Yayıncı-

tin zirvesindeyken bunu yapabildiklerine göre daha fazlasını fakir, zayıf ve cahil olarak bildiğimiz Osmanlı hükümetine karşı yapamazlar mı? Çünkü Kudüs üzerindeki hırsları daha fazla, tehlikeleri daha büyüktür. Mescid-i Aksa'nın Müslüman ve Hıristiyanlar nezdinde büyük bir yeri vardır. Şayet Yahudiler Mescid-i Aksa'yı -Süleyman heykelinin bulunduğu ve kıbleleri olan mekanı- kendilerine has bir tapınak yaparlarsa işte o zaman fitne ateşi tutuşmak üzere olur, beklenen tehlike ortaya çıkar. Bu ihtimalle ilgili hadisler de vardır. Bunu engellemek için çok çalışılmalıdır ki, zaaflar nedeniyle Yahudiye mağlup olunmasın. Allah'tan selamet dileriz.

Kelimeleri Yerlerinden Değiştirmek ve "Rainâ"

"Yahudilerden, kelimeleri yerlerinden değiştirenler vardır." Bu ayet, kendilerine kitap verilen, sapıtan ve saptıranlar olarak tanımlananların durumunu açıklamaktadır. ***"Allah sizin düşmanlarınızı daha iyi bilir"*** ayeti, açıklama ile açıklayan arasında muteriza (ara) cümlesidir. Yahut da düşmanlarınız sözünün açıklamasıdır. Muteriza cümlesi de ikisi arasındaki cümledir. Yahut da önceki ayetin son kelimesi olan *nasîran*'a (*yardımcı*) taalluk etmektedir. Buna göre mana: Allah size Yahudilere karşı yardım eder, demektir. Yahut da şöyle bir takdir yapılabilir: Yahudilerden, kelimeleri yerlerinden değiştiren bir topluluk vardır. Şair'in şu beytindeki takdir gibi:

وما الدهر إلا تارتان فمنهما أموت وأخرى ابتغي العيش أكدحُ

"Zaman ancak iki keredir. Bir keresinde ölürüm,
Diğer keresinde yaşamak isterim de zorlanırım."

Benzeri ifadeler çoktur. Fakat birinci takdir daha doğrudur. Kelimeleri yerlerinden değiştirmek, sanki birden ortadan kaldırmak şeklinde yerlerinden uzaklaştırmak veya hitaptaki yerlerinden başka yerlere koymak demektir. Yahut da ***"yerlerinden"*** maksat manalarıdır. Yani ifade etmedikleri manalarla tefsir edilmeleridir.

Üstad Abduh'a göre tahrif iki manaya gelir: 1- Sözü, konduğu mananın dışındaki bir manaya hamlederek tevil etmek. Akla ilk gelen mana da budur. Onları Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâra götüren bu durumdur. Onlar tevil ederlerken bunun tahrif olduğunu biliyorlardı. Kıyamet gününe kadar da onu müjdeleyen ifadeleri tevile devam edeceklerdir. Nitekim Hz. İsa hakkındaki haberleri de tevil edip onu başka bir şahsa hamlediyorlar ve o şahsı beklemeye devam ediyorlar. 2- Tahrifin ikinci manası; bir veya

birden fazla kelimeyi kitaptaki yerlerinden alıp, başka bir yere koymaktır. Böyle teşvişler Yahudilerin kitaplarında vaki olmuştur. Hz. Musa'dan rivayet edilen vahiyle ondan uzun zaman sonra yazılanlarda karıştırma yapmışlardır. Başka peygamberlerin sözlerinde de karıştırma olmuştur. Nitekim sonraki Ehli Kitab'tan bir kısmı bunu itiraf etmişler ve ıslah maksadıyla böyle yaptıklarını söylemiştir. Bu çeşit tahrif, Müslümanlara zarar vermez ve Hz. Peygamber'in getirdiklerini inkâra götürmez. Bunlar Üstad'ın derste takrir ettikleridir. Ben de bunları yazımı esnasında not defterime kaydettim. Sanki Hz. Musa'nın yazdığı asıl nüsha kaybolunca, yanlarında dağınık notlar bulunuyordu. Neticede bulunan notları bir araya getirmek istediler. Bundan dolayı da hata meydana geldi. Tevrat cüzlerindeki tekrar ve ziyadelerin sebebi budur. Alimler Tevrat ve İncil'in tahrif edildiğini pek çok şahitlerle ispat ettiler. Şeyh Rahmetullâh el-Hindî'nin, *İzhâru'l-Hak* adlı kitabında lafzî ve manevi tahrife dair yüz delil vardır. Lafzi tahrif; lafızları değiştirmek, eklemek ve çıkarmak şeklinde üç kısımdır. Eklemeye dair delillerden birisi *Tekvin* kitabındaki ayettir: *"İsrailoğulları üzerine bir kral, krallık etmeden önce, Edom diyarında krallık eden krallar şunlardır."*[171] Bu sözün Hz. Musa'ya ait olması mümkün değildir. Çünkü o vakit bu ülkede İsrail hükümdarı yoktu. Ancak Hz. Musa'dan sonra oldu. İlk kralları Şaul idi. O da, Hz. Musa'dan üç buçuk asır sonra kral oldu. Tevrat yorumcularından Adam Clark der ki: Kuvvetle tahmin ediyorum ki, Tekvin kitabındaki 32-39. ayetler, Tevrat'ın gerçek nüshasının haşiyesine yazılmış, nakleden kişi onu metinden zannederek Kitab'a dahil etmiştir. Tevrat'a ilave yapıldığına dair delillerden birisi de *Tesniye* kitabındaki şu kısımdır: *"Manasse oğlu Yâir, Geşûrîler ve Maakatîler sınırına kadar bütün Argob ülkesini aldı ve onlara Başona, kendi adına göre Havvot-Yâir adını koydu. Bu güne kadar böyle denir."*[172] Bu ve önceki bölümü aktardıktan sonra Horan tefsirinin birinci cildinde dedi ki: Bu fıkra Hz. Musa'nın sözü olamaz. Çünkü birinci fıkra, *Tekvin* ve bütün Tevrat'ı yazan kimsenin, İsrailoğullarının saltanatlarını kurduktan sonra, ikinci fıkra ise yazarın, Yahudilerin Filistin'de yerleşmelerinden sonra var olduğuna delalet eder. Bunlar ve özellikle de ikincisi Tevrat'a uygun düşmemektedir. Tevrat tefsircileri, Tevrat'ı yazan Azrâ'nın bazı ilaveler yaptığını açıkça söylediler. Bazıları ise ilavelerin kimin tarafından yapıldığını bilmediklerini ifade ettiler. Fakat hepsinin kesin kanaati şudur ki; bu ilaveler Hz. Musa'nın yazdığı Tevrat'tan değildir. Tevrat'ta pek çok *Babilce* söz bulunması, onun Babillilerin,

---

171. *Tekvin*, 31. Bap, 36. ayet.
172. *Tesniye*, 13. Bap, 3. ayet.

İsrailoğullarını sürmelerinden sonra yazıldığına delildir. Yahudilerin diğer kitaplarının tahrif edildiğine dair de kanıtlar vardır. Bunları açıklayan kitaplara bakabilirsin.

"Onlar; 'İşittik ve isyan ettik, dinle, dinlemez olasıca!' ve dillerini eğip bükerek ve dine saldırarak; 'Râınâ' (bizi gözet, bize çobanlık et) derler." Yani bunlar Hz. Peygamber'e: Sözünü işittik, emrine isyan ettik, derler. Mücahit'ten rivayet edildiğine göre onlar: Sözünü işittik fakat sana itaat etmeyiz, ayrıca; işit, işitmez olasıca, derler. Müfessirler dediler ki; Bu, Hz. Peygamber'e (sav) bedduadır. Fakat onlara rağmen Allah Peygamber'ine olan ikramını ve itibarını arttırdı. Bu sözün manası; sen duymadın, Allah da sana duyurmasın, demektir. Bu; edepli insanların şu şekilde alışılmış duaları kabilindendir; kötü bir şey işitmeyesin veya eziyet duymayasın. Ayrıca şu anlama geldiği de söylendi "Söylediğin muteber değildir." Bu Mücahit'ten rivayet edilmiştir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu sözün şuna da ihtimali vardır: "Sen duyulmaya değmez bir söz işitesin." ***"Râinâ"***ya gelince; rivayet edildiğine göre Yahudiler, İbranice veya Süryanice olarak bu kelimeyle birbirlerine söverlerdi. Bazı mü'minlerin, bizi gözet veya sözünü bize duyur anlamına Rasûlullah'a (s); *"râınâ"* dediklerini işittiklerinde bunu fırsat bilerek, bunu başka anlama çevirip, dillerini eğip bükmeye başladılar. Şeklen, *"bizi gözet"* manasına kullanıyorlar fakat dillerini eğip bükerek *"râınâ"* kelimesiyle sövmek ve alay kastediyorlardı veya koyun çobanlarından bir çoban anlamına kullanıyorlardı. Yahut da, abuk sabuk konuşan demek istiyorlardı. Zemahşeri, *Keşşâf*'ta şöyle dedi: "Şayet; açıkça 'işittik ve isyan ettik' dedikten sonra iki ihtimal ifade eden bir sözü nasıl kullanıyorlar? dersen, ben de şöyle cevap veririm: Bütün kâfirler Hz. Peygamber'e sövme ve beddua ile değil, küfür ve isyanla karşı çıkıyorlardı. Bunları kendi aralarında söylemeleri mümkün olduğu gibi, böyle konuşmadıkları halde, iman etmedikleri için böyle konuşmuş gibi mütalaa edilmeleri de mümkündür." Bunun izahı, Bakara Sûresi 103. ayetinin tefsirinde geçmişti. Orada Üstad Abduh'un, bu kelimenin İbranice sövmek anlamına geldiğini söyleyenlere katılmadığını açıklamıştık. O, yasaklama gerekçesini şöyle izah etmişti: *"Râınâ"*, *"murâat"*tan gelmedir. *"Murâat"* ise; müşareket (ortaklık) ifade eder. Edep yönünden bundan sakındırıldılar. Zira mü'minlerin, Peygamber'e (s) ortaklık ifadesiyle; "Sen bizi gözet, biz de seni gözetelim" demeleri uygun düşmezdi. Nitekim birbirlerine konuştukları tarzda Peygamber'le (s) konuşmaları da yasaklanmıştı. Burada baş-

ka bir vecih daha vardır. Lügatte; bir eşek, başka bir eşekle otladığında; *"râa'l-himâru el-himâra"* denir. Her ne kadar kendilerine de sövmüş olsalar Yahudiler bu kelimeyi, bu anlamda tahrif ediyorlardı. Bu aynen şöyle demeye benzer: *"Uktülünî ve Mâliken"* (*Beni ve Malik'i öldürün*). Hz. Peygamber'i selamlarken; *"es-sâmü aleyküm"* (*ölüm üzerinize olsun*) deyip, dillerini oynatarak sanki *"es-selâmü aleyküm"* diyormuş gibi yapmaları da dille yapılan bir tahriftir. Sahih hadislerde sabit olmuştur ki; Peygamberimiz (s) bunun farkına varınca onlara *ve "aleyküm"* diye cevap vermiş, yani herkes gibi siz de öleceksiniz demiştir. ***"Eğer onlar; 'dinledik ve itaat ettik, dinle ve bize bak' deselerdi, kendileri için elbette daha hayırlı ve daha doğru olurdu"***, yani sözünü işittik, emrine uyduk, söylediklerimizi dinle, bize fırsat tanı, acele etme. Ona fırsat tanıdı anlamına, *"nazarahü"* denir. Kur'an'da bu türlü ifade çoktur. Yahut da mana; bize himaye ve merhamet nazarıyla bak demektir. Taşıdığı güzel sonuç, fayda ve edep yönünden böyle demeleri, eskisi gibi söylemelerinden daha doğru ve daha hayırlıdır.

"Fakat Allah, inkârları yüzünden onları lanetlemiştir." Yani onları, inkârları sebebiyle doğru yoldan uzaklaştırmış, rahmetten mahrum etmiştir. İnsanların ahlak ve karakterine hükmeden ilahi kanuna göre inkâr, sahibini böyle idrak ve edepten mahrum eder, onu hayır ve merhamete vesile olmaktan uzak hale getirir. ***"Artık onlar pek az iman ederler."*** Bu pek az iman, önemsizdir. Sahibinin gidişatını düzeltmez, nefsini arıtmaz, aklını geliştirmez. Şayet kitaplarına ve peygamberlerine tam inanmış olsalardı, bu durum onları kendi kitaplarını tasdik eden ve onu koruyan Kur'an'a da inanmaya götürecek en hayırlı vesile olurdu. O Kur'an, onların Tevrat'ta unuttukları ve tahrif ettikleri şeyleri açıkladığı gibi, yüce ahlakı, sosyal düzeni ve dinin diğer hedeflerini tamamlamak için yeni bir ıslah programı getirmiştir. Kim bir hayır üzere bulunur da, kendisine o hususta bir fazlalık gelirse ona sarılır ve istifade etmeye hırs gösterir. Yahut da ayetin manası şöyledir: Abdullah b. Selâm ve arkadaşları gibi pek azı iman ederler. Bir toplum ne kadar da bozulsa, bütün fertlere sirayet etmez. Bilakis düzgün fıtrat bazı insanlara hakim olmaya devam eder. Onlar her yeni ıslahın öncüleri olurlar. Bu, hep böyle olmuştur ve de böyle olacaktır. Bu, toplumlar üzerinde Allah'ın kanunlarından bir kanundur. Biz daha önce Kur'an'ın toplumlar hakkında hüküm verirken "ekseriyet" üzerine hüküm vermek ama hüküm genelse, bundan istisna etmek gibi hassas hükmüne dikkat çekmiştik. Bu beşer sözünde görülmeyen bir hassasiyettir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُم مِّن قَبْلِ أَن نَّطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلَىٰ أَدْبَارِهَا أَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا ﴿47﴾

47- Ey kendilerine Kitab verilenler! Biz birtakım yüzleri silip de arkalarına çevirmeden veya Cumartesi adamlarını lanetlediğimiz gibi, onları da lanetlemeden önce yanınızdakileri doğrulayıcı olarak indirdiğimiz Kur'an'a iman edin. Yoksa Allah'ın emri mutlaka yerine gelecektir.

Biraz önce *"kendilerine Kitab'tan bir pay verilenler"* ayetinin tefsirinde de geçtiği gibi Cenab-ı Hak bu ayette onlara; *"kendilerine Kitab verilenler"* şeklinde hitap etti. Bu ifade; zayi ve tahriflerinden dolayı onları bir bakıma kınamadır. Bu aynı zamanda, bilip koruduklarına iyice yapışmaları hususunda onları mecburiyet altına sokmadır. Zira Yüce Allah, ***"Ey kendilerine Kitab verilenler!"*** buyuruyor. Kitab kelimesindeki *"elif-lam"*, cins içindir. Peygamberlerinin dillerindeki bütün kitapları kapsar yahut da *"ahd"* içindir; o takdirde sadece Tevrat'ı ifade eder.

"Yukarıdakileri tasdik edici olarak indirdiğimiz Kur'an'a iman edin." Kur'an'ın tasdik ettiği şeyler; gerçek tevhidin ifadesi, büyük-küçük her türlü şirkten sakınma, nübüvveti ve risaleti ispat, her türlü kötülüğü terk ve salih amelleri ifa gibi imanı besleyip güçlendiren şeylerdir. Yani inandığınız inanç esaslarını ve dinin temellerini tasdik eden Kur'an'a siz de inanın. Zira bütün peygamberler bu iman esaslarını duyurmak için gönderilmişlerdir. Onlar bu asıllarda ihtilaf etmezler, ancak insanları bunlara basamak basamak yönlendirme ve yükseltme tarzında farklı davranabilirler. Nitekim bu, nesilden nesile, çağdan çağa insanlığı tedricen ilerletmede Yüce Allah'ın uyguladığı bir kanundur. Nitekim bütün hükümetlerin gayesi de adaleti sağlamaktır. Fakat toplum ve sistemler ayrı ayrı olduğu için her devletin adalet sağlamak için koyduğu kanunlar değişiktir. Hiçbir toplumun, insanlar arasında eskiden olduğu gibi veya daha mükemmel şekilde adalet ve eşitliği sağlamaya yönelik olarak yeni bir idarenin bazı şeyleri değiştirmesini garip karşılaması makul ve isabetli değildir. Bu durum; eskiye aykırı davranmak veya onu ya-

lanlamak olarak değil bilakis onu tasdik etmek olarak adlandırılır. Kur'an-ı Kerim, Hz. Musa'nın, Hz. Davud'un ve Hz. Süleyman'ın peygamberliğini tasdik etti. Onların Allah katından getirdikleri hususlarda kendilerini doğruladı. Hatta peygamberlere uyduklarını iddia eden toplulukları bu peygamberlerin getirdiği bazı şeyleri zayi ettikleri, bazılarını da değiştirdikleri ve yanlarında mahfuz olan esaslara göre amel etmedikleri, o istikamete yürümedikleri için kınadı. Öyle ki bunların pek çoğu dinin en büyük temeli olan tevhidi yıktılar. Papaz ve hahamlarını ve Meryem oğlu İsa'yı (a), Allah'tan gayrı Rabler edindiler. Tevbe Sûresi'nde ve sonraki ayetin tefsirinde geleceği gibi onlar sadece bir tek Allah'a ibadetle emrolunmuşlardı. Kur'an'ın, onların yanındakilerini tasdik etmesi; zayi etme, unutma, tahrif ve aşırılıklarından ötürü onları kınamasına aykırı değildir.

"Biz birtakım yüzleri silip de arkalarına çevirmeden." Yani bu ceza başınıza gelmeden Kur'an'a iman edin. Bu ceza ise; yüzlerdeki çizgileri silip, arkalarına çevirmektir. Lügatte ***"tams"***; gizleyerek veya yok ederek izi silmektir. Taş ve işaretlerinin nakliyle veya rüzgarın kum yığmasıyla evin ve yolun silinip kaybolması gibi. Şu ayetteki *"tams"* kelimesi de izale ve helak manasınadır. *"Ey Rabbimiz! Sen onların mallarını mahvet."*[173]; *"Eğer Biz dileseydik, gözlerini silip düzlerdik."*[174] Gözleri düzlemek; ışığını yok etmek, merceğini ve kendisini silip dümdüz hale getirmek anlamınadır. Yıldızların *"tams"*ı da aynı manadadır, yani silip yok etmektir. ***"Vech"*** (*yüz*) kelimesi; hem bedenin, hem de nefsin yüzü olarak kullanılır. Manevi yüzden maksat; varılmak istenen hedeflerdir. Şu ayetler manevi yüzü ifade ederler: *"Ben yüzümü (kendimi) Allah'a teslim ettim."*[175]; *"Kim yüzünü Allah'a teslim ederse."*[176]; *"Yüzünü Hanîf olarak Allah'a çevir."*[177] Ayette geçen ***"edbâr"***; geri ve arka anlamındaki *"dübür"* kelimesinin çoğuludur. *"Edbâra irtidat"*; geriye dönmek demektir. Maddi ve manevi şeyler için kullanılır. Harpte kaçmak manasına arkaya dönmek maddi dönüşe misaldir. Manevi dönmeye misal ise, şu ayettir: *"Gerçekten doğru yol kendilerine açıkça belli olduktan sonra gerisin geri küfre dönenlere şeytan kötülüklerini güzel göstermiş ve onları uzun emellere düşürmüştür."*[178]

---

173. Yûnus, 10/88.
174. Yâsin, 36/66.
175. Âl-i İmrân, 3/20.
176. Bakara, 2/112.
177. Rûm, 30/30.
178. Muhammed, 47/25.

Ayetin zahiri manası şöyledir: İslam'a tuzak kurmaya yönelik hedeflerinizi ters çevirmeden önce yanınızdakileri tasdik eden Kur'an'a iman edin. Yoksa Allah size karşı İslam'ı güçlendirip muzaffer kılarak ve peygamberlerin getirdiğini iddia ettiğiniz din ve ilim hususunda sizi rezil ederek yüzlerinizi (hedeflerinizi) ters yüz eder. Bu ayet-i kerime nazil olduğunda onların biraz bilgileri, güçleri ve itibarları vardı. Bizim, *tams* ve geriye döndürmeyi manevi olarak tefsirimiz bu şekildedir. Mücahid de özet olarak aynı şekilde tefsir etmiş ve şöyle demiştir: Biz yüzleri haktan çevirir, gerisin geriye batıla döndürürüz. Süddi ise ayetin; Malik b. Sayf ve Beni Kaynuka'dan Rifaa b. Zeyd b. Tâbût hakkında nazil olduğunu söylemiş, manasını da şöyle açıklamıştır: Biz onları hakka karşı kör eder, küfre döndürürüz. Dahhâk ise; onları hidayet ve basiretten çeviririz. Nitekim çevirmiş, onlar da Hz. Muhammed ve O'nun getirdiklerini inkâr etmişlerdir. Bu müfessirlerin sözlerinin anlamı şudur: Bu ayetin muhatapları; Tevrat'tan hak bildikleri şeyler üzerinde olduklarını iddia eden ve böyle olmakla da Allah katında mazur olacaklarına inananlardır. Bir bakıma Yüce Allah'ın, haklarında şöyle buyurduğu kimselerdir: *"Musa'nın kavminden bir topluluk gerçeği gösterirler ve onunla adaleti sağlarlardı."*[179] Cenab-ı Hak onları, Kur'an'a iman etmede ayak sürümek ve savsaklamaktan sakındırdı. Zira zaman uzar, inanmak zorlaşır, kavimleriyle olan bağları, gururları ve onlar arasındaki mevkileri sebebiyle Kur'an'a inanma kabiliyetleri zayıflar. Neticede sapıklıkta kalmış olurlar.

Bazı müfessirler bu silme ve döndürmeyi maddi anlamda kullandılar ve şöyle açıkladılar: Onların Hicaz'daki izlerini siler, Filistin ve Şam'a sürerek onları gerisin geriye döndürürüz. Çünkü buraları, Hicaz'a gelmezden önce vatanlarıydı. İbn Zeyd, babasından böyle rivayet etti. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre; *"tams"*tan maksat; yüzlerini enselerine çevirmektir. İbn Abbas'tan bu rivayeti yapan bunu bir mesh (değiştirme) tehditi olarak değerlendirdi. Bu değiştirmenin ahir zamanda veya ahirette olacağını da söylediler. Yahut da bu, muhataplardan birinin iman etmemesi durumuna bağlıdır. Nitekim bir kısmı iman etmişti. Fakat doğru olan, bizim önceki söylediklerimizdir. Bu da Üstad Abduh'un derste takrir ettiği durumdur.

Üstad dedi ki: Yüzün silinmesi; örtecek bir şeyin yüzü büsbütün kaplaması ve sahibini, hedefine yönelmekten engellemesi demektir. Ne zaman ki hedefe doğru şekilde yönelme imkânı olmaz, maksada ulaştıracak yürüyüş de mümkün olmaz. Bu ise bir kayıp ve mahrumiyettir. Buna göre mana;

179. A'râf, 7/159.

mü'minlere sizin hallerinizi gösterip, onları size karşı tahrik edip sizin yolunuzu kapamadan iman edin ki, gayretinizin size fayda vermeyeceği hale düşmeden iman edin.

Fahrettin Razi başka vecihler de aktardı. Bunlardan birisi; *"vücuh"*tan (*yüzler*) maksat, *"vücehâ"* (*reisler, itibarlı*) kişilerdir. Yani itibar ve şereflerini yok etmeden iman etmeleri istenmiştir. Bir diğeri de; yüzleri *"tams"*tan maksat; şekillerini takbih etmektir. Nitekim şöyle beddua edilir: *"Allah yüzünü tams etsin"* ile, *"Allah yüzünü takbih etsin."* Bunların ikisi de, yüzün şeklini beğenmeme manasına gelir. Bu durum, mağlup olduklarında karşılaşacakları zillet ve üzüntü sebebiyle meydana gelecektir. ***"Veya Cumartesi adamlarını lanetlediğimiz gibi, onları da lanetlediğimiz gibi, onları da lanetlemeden"*** önce Kur'an'a inanın. Bazıları dedi ki; Allah onları lanetlemek ve şekillerini değiştirmekle tehdit etti. Bu, manen onları zelil kılmak ve rahmetten uzaklaştırmaktır. *Tams'*ı, mesh (şekil değiştirmek) olarak kabul edenlere göre Allah ikinci hali uygulamıştır. Fakat *tams'*ı, mahrumiyet ve Medine ve civarından Şam'a sürmek şeklinde anlayanların görüşüne göre ise; birinci şekil tartışmasız alarak vuku bulmuştur.

Üstad Abduh dedi ki; Cumartesi ashabı hakkında varit olan bilgiye göre, Allah onları helak etmiştir. Burada lanetten maksat, teşbihin de delalet ettiği gibi helak etmektir. Ebu Müslim bunu açıkça ifade etmiştir. Burada lanetten maksadın, ahiret azabı olması da muhtemeldir. Buna göre mana: Müslümanların size galip gelmesiyle izzetin gitmesi, işlerin bozulması, mahrumiyet ve zarar gibi iki musibetten birisi başınıza gelmeden Kur'an'a iman edin. Bu durum onlardan bir grubun başına gelmiştir. Zira yurtlarından sürülmüşler, bütün işlerinde mahrumiyete maruz kalmışlardır. Yahut da bu iki musibetten diğeri olan helak, başınıza gelmeden iman edin. Bu helak da başka bir grubun başına gelmiştir. **"Allah'ın emri mutlaka yerine gelecektir."** Allah, kararını kesin olarak uygular. Buradaki emirden maksat tekvînî olan emirdir. Bu, şu ayette belirtilen emirdir: *"Bir şeyi yaratmak isteyince Onun emri (ol!) demekten ibarettir. O da hemen oluverir."*[180]

180. Yâsin, 36/82.

إِنَّ اللَّـهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَاءُ وَمَن يُشْرِكْ
بِاللَّـهِ فَقَدِ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا ﴿48﴾
أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُزَكُّونَ أَنفُسَهُم بَلِ اللَّـهُ يُزَكِّي مَن يَشَاءُ
وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا ﴿49﴾
انظُرْ كَيْفَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّـهِ الْكَذِبَ وَكَفَىٰ بِهِ إِثْمًا مُّبِينًا ﴿50﴾

48- **Şüphesiz ki Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bundan başkasını dilediği kimseler için bağışlar. Allah'a ortak koşan ise, gerçekten büyük bir günah işlemiş olur.**

49- **Kendilerini temize çıkaranları görmüyor musun? Oysa ancak Allah dilediğini temize çıkarır. Onlara kıl kadar haksızlık edilmez.**

50- **Bak! Allah'a nasıl yalan yere iftira ediyorlar. Bu, apaçık bir günah olarak onlara yeter.**

İbn Münzir, Ebu Mücliz'in şöyle dediğini rivayet etti: *"De ki; ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir."*[181] ayeti nazil olunca, Hz. Peygamber minbere çıktı ve insanlara bu ayeti okudu. Bunun üzerine birisi çıkıp; "Allah'a şirk koşmayı da bağışlar mı?" deyince, Rasûlullah (s) ikinci veya üçüncü kez de susunca, ***"Şüphesiz ki Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz."*** ayeti nazil oldu. İbn Cerir de, İbn Ömer'den benzer bir rivayette bulundu. İbn Ebî Hâtim ve Tabarânî'nin, Ebû Eyyûb el-Ensârî'den rivayet ettiğine göre bu ayet, haramlardan vazgeçmeyen kardeşini Hz. Peygamber'e şikayet eden birisi hakkında nazil olmuştur. Fahrettin Razi ise bu ayetin, Hamza'yı (r) şehit eden Vahşî hakkında indiğini söyledi. Vahşî Müslüman olmak istemiş fakat Müslümanlığının kabul edilmeyeceğinden korkmuştu. Fahrettin Razi'nin bu konuda İbn Abbas'a dayandırdığı bir diyalog vardır. Bu rivayet sahih olmadığı için burada zikretmeye değmez.

181. Zümer, 39/53.

Ehli Kitab'a Bulaşan Şirk; Şirk ve Tevhid

Üstad Abduh'a göre, dediler ki: Bu ayetin nüzul sebebi Vahşi'nin hikayesidir. Vahşi, efendisinin kendisini azat edeceği vâdinden dönmesi üzerine Hz. Hamza'yı öldürdüğüne pişman oldu. Müslüman olmak üzere Rasûlullah'a (s) müracaat etti. Bu rivayetleri yapanlar bir bakıma Yüce Allah'ın, Vahşi ve arkadaşlarına sıcak davranıp, ayet ayet ve kademeli olarak onların gönlünü almak istediğini ortaya koymuş oluyorlar. Bu tür yorumlara gerek yoktur. Zira ayetler kendi aralarında gayet uyumludur. Bu ayet; Yahudilerin Hz. Peygamberi yalanlaması, hahamlarının Tevrat'ı tahrif etmeleri ve Yahudilerin de din konusunda onlara tabi olduklarının zikredilmesinden sonra geldi. Nitekim başka bir ayette: *"Onlar Allah'ı bırakıp da hahamlarını ve papazlarını rabler edindiler."*[182] Bu ayetin tefsirine gelen merfu bir rivayete göre onlar; kitabın aslına müracaat etmeden haram ve helal sayma işinde haham ve papazlara tabi oluyorlardı. Bu ayet, onların başka bir ayette işaret edilen şirke düştüklerine işaret etmektedir. Zira şirk bir kimsenin ahiret azabından veya dünyevi bir sıkıntı ve musibetten kurtulmak için Allah'la birlikte bir başkasına itimat etmesidir. Aynı şekilde haram, helal, ibadet ve itikat hususunda, hüküm koyma hususunda bazı kimselerin sözüne uymak da şirktir. Burada ve o ayette Yahudilere şirk isnat etmek; Ehli Kitab olmalarına, Allah'a ve peygamberlerine iman etmelerine rağmen gerçeğe ters değildir. Zira Yüce Allah önceki ayette şöyle buyurmuştu: *"Onlar pek az iman ederler."* yani nazar-ı itibara alınmayacak ve sahibini şirkten koruyamayacak bir imana sahiptirler.

Ben diyorum ki: Tefsirin pek çok yerlerinde ilahlık konusundaki şirkin gerçeğini açıkladık ve dedik ki şirk; sebepler ve tabiat kanunlarının gerisinde Allah'tan gayrı bir otorite tanıma duygusu ve inancıdır. Bu duygudan kaynaklanan bütün söz ve davranışlar şirktir. Rablik konusundaki şirke gelince: Haram, helal ve dinin bazı hükümlerini vahiyden değil de bazı insanlardan alma olayıdır. İşte bu, Üstad Abduh'un Tevbe Süresi'ndeki şu ayette Rasûlullah'ın (s) tefsirine işaret ettiği şirk çeşididir: *"Onlar Allah'ı bırakıp hahamlarını, papazlarını ve Meryem-oğlu Mesih'i Rabler edindiler. Halbuki kendilerine sadece tek ilah olan Allah'a kulluk etmeleri emredilmişti. Ondan başka ilah yoktur. Allah onların ortak koştukları şeylerden münezzehtir."*[183] Defalarca belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber, onları rabler edinmeyi; haram ve helal hükümlerinde onlara uymaları olarak tefsir etmiştir. Bu durum, Kur'an'da müşrik

182. Tevbe, 9/31.
183. Tevbe, 9/31.

sınıfına sokulmasalar bile Ehli Kitab'a sonradan şirk bulaştığının ispatıdır. Onlara doğrudan müşrik denmemesi; şirkin, dinlerinin aslında olmaması ve kendilerinin putperest müşriklerden ayırt edilmesi içindir. Yine de belirttik ki; Rablik ve ilahlık konusunda uzun asırlardan beri, bazı Müslümanlara da şirk sirayet etmiştir. Hatta Batıniler gibi bazı gruplar büsbütün İslam dışına çıkmışlardır.[184] Ehli Kitab'a şirk nispet edilmesi; onların ilzam edilip, İslam'a davet edilmeleri hakkındaki ayetler arasında bu ayetin de getiriliş sebebini ortaya koymaktadır. Sanki Yüce Allah onlara: Kitablara ve peygamberlere mensup olmanız sizi aldatmasın. Zira siz peygamberlerin getirmiş olduğu dinin temelini, Allah'ın hiçbir şekilde affetmeyeceği şirkle yıkmış oldunuz.

Şirkin bağışlanmamasının hikmetine gelince: Bilindiği gibi din, insanların nefislerini tezkiye, ruhlarını arıtma ve akıllarını yüceltme maksadıyla gelmiştir. Şirk ise; beşer akıl ve düşüncelerinin inebileceği en düşük seviyedir. Fert ve toplum olarak insanlığı dejenere eden bütün rezalet ve bayağılıklar şirkten kaynaklanır. Çünkü şirk; insanların, bazı fertleri veya kendilerinden daha aşağı veya kendileri gibi olan bazı yaratıkları yüceltmeleri, mukaddes saymaları, kainattaki kanun ve sebeplerin üstünde güce sahip oldukları inancıyla onlara boyun eğmeleri, onlara itaat etmeyi, onları hoşnut kılmayı aynen Allah'a itaat etmek şeklinde telakki etmeleri olayıdır. İşte bu alçakça itaat ve muhabbet; din ve dünya önderlerinin halklarına ve toplumlara karşı zorbalık yapmalarına, onların canlarında, mallarında, maslahat ve menfaatlerinde güçlü bir efendinin, zelil ve hakir bir köle üzerindeki tasarrufu gibi tasarrufta bulunmalarına yol açmaktadır. Zillet, alçaklık, onursuzluk, yalakalık, yalan ve nifak gibi yaygın rezalet ve düşük ahlak tabloları bunu ispata kafidir.

Şirkin zıddı olan tevhid ise; insanın yerde ve gökte bulunan bütün varlıkların ve bütün fertlerin köleliğinden kurtarılması, onun hür, şerefli ve hiçbir şekilde köle gibi boyun eğmez bir izzete kavuşturulması olayıdır. O ancak, neticeleri sebeplere bağlama tarzındaki düzen içinde kainatın boyun eğdiği Yaratıcıya, O'nun hikmetli kanunlarına boyun eğer, gönderilen adil şeriatına uyar. Bu itaat, kendisi gibi insanlara körü körüne bir itaat değil, akıl ve vicdanın gereği olan itaattir. Yöneticilere olan itaat ise; benimsediği kanuna, kendisi ve hemcinsinin maslahatına uygun bulduğu sisteme itaat anlamınadır. Yoksa onların şahsi otoritelerini kutsamak veya şahısları karşısında boyun eğmek manasında değildir. Şayet Şeriat'a uyarlarsa onlara yardım eder. Eğer Şeriat'tan ayrılırlarsa toplumun desteğiyle onları doğrultur. Nitekim ilk

184. Şirk konusunda tefsirin çeşitli yerlerinde açıklamalar yapılmıştır. Oralara bakılabilir.

halife Hz. Ebubekir, ümmet tarafından biat edilip halife seçilince yaptığı ilk konuşmada şöyle demişti: "Sizin en hayırlınız olmadığım halde başınıza yönetici seçildim. İyi yönetirsem bana yardımcı olun, eğrilirsem beni doğrultun." Tevhid Ehli'nin, yönetilene karşı tavrı bu olmalıdır. Gizli ve açık şirkle bedbaht oldukları gibi, tevhidle de dünyada böylece bahtiyar olurlar.

Ahiret saadet ve bedbahtlığı ise daha mühim ve daha devamlıdır. Orada da durum şirk ve tevhide bağlıdır. Tevhid Ehli'nin ruhları daima yüce olur, meydana gelecek günahlar onu, müşriklerin düştüğü çukura düşüremez. Müşrik ne kadar da salih amel işlese, Allah'tan gayrisine kul köle olduğu için ruhu zillet içinde karanlık ve sefil vaziyette kalır. Ameliyle Tevhid Ehli'nin mübarek cesetlerindeki üstün ruhlarının eriştiği mutluluk derecesine ulaşamaz. Tevhid Ehli de ne kadar günah işlerse işlesin, günahları onların ruhlarını kuşatamaz, günah karanlığı kalplerini bürüyemez. Çünkü tek Allah'ı bilip O'na iman etme, imanın izzeti ve yüceliği sayesinde hayırları şerlerine galip gelir. Uzun müddet Rablerinden gafil olmazlar. Onların hali şu ayette belirtildiği gibidir: *"Allah'tan korkanlar, kendilerine şeytan tarafından bir vesvese dokunduğunda Allah'ı hatırlarlar ve hemen gerçeği görürler."*[185] Hemen tövbeye ve kötülüğün peşinden iyiliğe koşarlar. Çünkü *"İyilikler kötülükleri götürürler."*[186] Nefisten kötülüğün eseri silinince bu bir nevi bağışlanmadır. Tevhid Ehli'nin bütün kötülükleri bağışlanmaya müsaittir. Bundan ötürü Yüce Allah şöyle buyurdu: ***"Bundan başkasını dilediği kimseler için bağışlar."*** Yani şirkten gayrisini günahkar kullarından dilediğine bağışlar. Çünkü O'nun dileği, hikmetine bağlıdır, kanunlarına uygun olarak cereyan eder. Bu konuyu tefsirin pek çok yerinde açıklamış, biraz önce de işaret etmiştik. Bu ayet; bağışlamak istediği şeyin ve bu konudaki kanununun izahıdır. Cenab-ı Hakkın, bağışlamadığı günahlar konusundaki kanunu ise, karşılaştırma neticesi ortaya çıkmaktadır. Bu, sahibinin tövbe etmediği ve peşinden nefisteki kötü tesirini yok edecek bir iyiliği işlemediği günahtır. Neticede işleyene önce dünyada, sonra da ahirette bu kötülüğün cezası terettüp etmektedir. Günahlara ceza vermek, günahların nefis aleyhinde neticeler doğurmasından ibarettir. Bu, hararetin tüp içindeki cıvaya etki edip onu genleştirmesi ve yükseltmesi gibidir. Aynı şekilde soğuk da ona tesir eder, büzülüp, alçalır. İşte bu, iyi ve kötü amellerin insan nefsine olan etkisine ve ona göre cezalandırılmalarına dair ilahi kanuna misaldir. Bu konuyu tefsirde ve başka yerlerde defalarca açıkladık, ilgili kısımlara bakılabilir.

---

185. A'râf, 7/201.
186. Hûd, 11/114.

Kur'an'ı parça bölük ele alan, onun tamamını dikkate alıp, Kur'an'ı, Kur'an'la tefsir cihetine gitmeyen mezhep ve iddia sahipleri belagatına ve netliğine rağmen ayeti anlamakta zorlandılar. Bunlar *Mürcie, Mutezile* ve *Hariciler* gibi mesela; meşiet, hikmet ve nizam gibi kavramları birlikte ele alacakları yerde her cümleyi tek başına ele alarak ayetleri kendi iddialarını desteklemek üzere kullanmaktadırlar. Birisi kalkıp şirkle şirk olmayanın aynı olduğunu, kişinin de ancak tövbe ile affedilebileceğini, ötekisi, ayetin, şirkten kaçındıktan sonra günahlara karşı azabın gerekli olmadığını, hepsinin doğrudan affedilebileceğini gösterdiğini, o birisi de; ayet tevil edilmezse günaha teşvik edici ve cesaret verici olduğunu söyledi. Halbuki ayet bütün bu iddiaların üstünde, insan nefsini ifsat ettiği için şirke dünyada ve ahirette azabın terettüp edeceğini, şirk dışındaki günahlar nefsi ifsatta o dereceye varmadığından bağışlanmasının mümkün olacağını, bunun tamamen Allah'ın iradesine bağlı olduğunu göstermektedir. Çünkü günahlardan bazılarının nefis üzerindeki kötü tesiri güçlüdür, dolayısıyla cezayı gerektirir. Bazılarının etkisi ise zayıftır, karşılığında yararlı bir amelin müspet etkisiyle bağışlanır. Şu ayetin tefsirine bak: *"Allah'ın kabul edeceği tövbe, bilmeden bir kötülük işleyip sonra da hemen arkasından tövbe edenlerin tövbesidir. İşte Allah onların tövbesini kabul eder."*[187]

"Allah'a ortak koşan ise gerçekten büyük bir günah işlemiş olur." Bu cümle şirkin bağışlanmama gerekçesini belirtmektedir. Mana şöyledir: Kainattaki eşsiz nizamın kaynağı olan ilahi gücü inkâr şöyle dursun, kim *"Vâcibu'l-Vücûd"* olan yer ve gökleri ayakta tutan, kendi kendine yeten ve her şey kendisiyle duran Allah'a başkasını ortak tutarak şirk koşarsa -bu ortak koşma ister yaratmada, ister yardım etmede, isterse haram-helal kılarak hüküm koymada olsun fark etmez- büyük bir iftira ortaya atmış olur. Yani büyüklüğü karşısında diğer bütün günahların küçük kalacağı, başı ve sonu itibarıyla kötü, zararı ve iğrençliği korkunç ve her şeyi berbat edici bir günah işlemiş olur. Her ne kadar daha aşağısı affediliyorsa da bu şirk günahı affedilmemeye daha layıktır. Ayette geçen ***"iftirâ"*** kelimesi; *"ferâ-yefrî"*'den iftiâl babında gelmiş olup, aslen *"kesmek, yarmak"* manasınadır. *"Yalan"* ve *"ifsad"* anlamlarında da kullanılır. Çünkü düzgün bir şeyi kesmek, yarmak onu bozmak demektir. Şirk sözle olursa "yalan", fiille olursa "ifsad" şeklinde ortaya çıkar. Râğıb İsfahânî dedi ki; *"el-feryü"* kelimesi; işleyip ıslah etmek için deriyi kesmek demektir. *"İfrâ"* ise, bozmak için kesmektir. *"İftira"* iki manaya da gelir.

187. Nisâ, 4/17.

Fakat daha çok ifsad anlamına kullanılır. Onun için Kur'an'da; yalan, şirk ve zulüm manasına kullanılmıştır. Râğıb bu ve başka ayetleri delil getirmiştir.

Yahudiler, Arap müşriklerine ve diğerlerine karşı nesep ve dinleriyle övünüyorlar, kendilerini Allah'ın seçilmiş kavmi sayıyorlardı. Hıristiyanlar da böyleydi. Allah onların sözlerini kendilerinden şöyle hikaye etti: *"Biz Allah'ın oğulları ve dostlarıyız."*[188]; *"Onlar; Yahudi ve Hıristiyan olanlardan başka hiç kimse cennete girmeyecektir, dediler."*[189] Özellikle Yahudiler; *"Sayılı birkaç günün dışında bize asla cehennem ateşi dokunmayacaktır, dediler."*[190] Bütün bunlar nefislerini temize çıkarma ve dinleriyle gururlanma ifadesidir. İbn Ebî Hâtim, İbn Abbas'ın şöyle dediğini rivayet etti: Yahudiler çocuklarını öne sürüp onları aracı yapıyorlar, kurbanlarını sunuyorlar ve kendilerinin hiç günahları olmadığını iddia ediyorlardı. Bunun üzerine Allah onlar hakkında şu ayeti indirdi: ***"Kendilerini temize çıkaranları görmüyor musun?"*** İbn Cerir de benzer rivayeti İkrime, Mücahid ve Ebî Mâlik'ten nakletti. Suyuti, *Lübâbü'n-Nükûl*'de aynı şeyi söyledi.

Ben diyorum ki; İbn Cerir, ayetin nüzul sebebi olarak Yahudilerin, kendilerini biraz önceki ayetlerde belirtildiği şekilde övmelerini de gösterdi. Süddi'den rivayet edildiğine göre bu ayet, Yahudiler hakkında nazil olmuştur. Yahudiler dedi ki: Biz çocuklarımıza küçükken Tevrat'ı öğretiyoruz. Onların pek günahları olmuyor, bizim günahlarımız da çocuklarımızınki gibidir. Gündüz işlediklerimiz geceleyin affedilir. Süddi, daha başka rivayetler de zikretti ve kendilerini temize çıkarma konusunda; nefislerini günahsız ve hatasız saymaları kendilerini Allah'ın çocukları ve dostları kabul etmeleri şeklindeki görüşü benimsedi. İstifham, onların durumunun hayret verici olduğunu belirtmektedir. Nefsi tezkiye; onu tertemiz, hayırlı ve bereketli hale getiren amelle olur. Zekâ ve zekâtın aslı, ekindeki artış ve berekettir. Her faydalı olan şey için de kullanılır. Nefsin amelle tezkiyesi demek, fazilet ve hayırlarının çoğaltılması demektir. Bu da hayrın zıddı olan kötülüklerden kaçınmakla sağlanır. Övülen artış bu şekildeki artıştır. Şu ayetten murat da budur: *"Nefsi kötülüklerden tezkiye eden (arıtan) mutlaka kurtulmuştur."*[191] Nefsin sözle tezkiyesi ise, onun temiz ve kamil olduğunu iddia etmektir. Şahitlerin tezkiyesi bu anlamdadır. Akıllı kişiler; kişinin kendisini doğru bile olsa bizzat tezkiye ve methetmesini kötü bulmuşlardır. Yalan yere tezkiye ise daha kötüdür. Burada kastedilen

188. Mâide, 5/18.
189. Bakara, 2/111.
190. Bakara, 2/80.
191. Şems, 91/9.

de budur. Bu türlü tezkiyenin kaynağı cehalet ve gururdur. Hakkı kabulden, nasihate kulak vermekten kaçınma ve taşkınlık bu türlü tezkiyenin alametlerindendir. Allah onları şu sözüyle reddetti: ***"Oysa Allah ancak dilediğini temize çıkarır."*** Sizin kendi kendinize, Allah'ın çocukları ve dostları olduğunuzu, cehennemde azap edilmeyeceğinizi, başkaları değil de sadece sizin cennete gireceğinizi, zira Allah'ın seçilmiş kavmi olduğunuzu söylemeniz geçerli değildir. Bilakis Allah bütün kabile ve halklardan dilediği kulları tezkiye eder. Bu da onları doğru itikada, olgun davranışlara ve salih amellere yönlendirerek veya Kur'an'ın; onların inanç, adap, ahlak ve amellerinin Kur'an gerçeklerine uygun olduğuna şahitlik etmesi suretiyle olur. *"Kendi nefislerinizi temize çıkarmayın. O, kötülükten sakınan kimseleri çok daha iyi bilir."*[192] ***"Onlara kıl kadar haksızlık edilmez."*** Yani Allah gerek kendilerini temize çıkaranlar, gerekse başkaları olsun, yarattıklarından hiç kimseye, amelleri karşılığı hak ettikleri şeylerde ***"fetîl"*** gibi çok değersiz bir şey bile olsa asla haksızlık yapmaz. Daha önce de açıkladığımız gibi zulmün aslı noksanlık demektir. Yani Allah onları tezkiye etmemek suretiyle iyi amellerinin karşılığından hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü onların tezkiye edilmemesi ancak nefsi temize çıkaracak dinin, aklın ve fıtratın gereklerine uymamalarıyla olur. Ayette geçen *"fetîl"*; hurma çekirdeği ortasında ip gibi olan şeyin adıdır. Parmaklarının arasında büktüğün kir ve iplik gibi şeylere de denir. Araplar bunu, değersiz şeyleri ifade etmek için bir temsil olarak kullanırlar. Şu ayetteki mana kastedilmektedir: *"Şüphesiz Allah zerre kadar haksızlık etmez."*[193] Bu ayetin tefsiri de yakında geçmişti. Şirk rezaletine bulaşmış olanların, başkalarına kul olmak veya düşüklüklerini ifade eden diğer haller şeklinde dünyada perişan ve mahrum, ahirette ise azaba mahkum, nimetlerden yoksun olmaları Yüce Allah'ın onlara haksızlık yapmasından veya amellerinin sevabını kısmasından değildir. Onları düştüğü bu hal, amellerinin derecelerinin düşüklüğünden ve ruhlarını yüceltmekten aciz olmalarından, hatta amelle değil, bâtıl sözlerle tezkiye ederek nefisleri tamamen karartmalarından ötürüdür. *"Herkesin yaptıkları işlere göre dereceleri vardır."*[194] Amellerin bu dereceleri sıcaklığın ve soğukluğun dereceleri gibidir. Her sıcaklık derecesinde su kaynamadığı gibi, her soğukluk derecesinde de su donmaz ve yağmur yağmaz. Bu aynı şekilde okullardaki talebelerin imtihan dereceleri veya hükümet içerisindeki işlerin dereceleri gibidir. Başarı asgari ve azami haddi belli bir ölçüye göre belirlenmiş derecelere göre kazanılır.

---

192. Necm, 53/32.
193. Nisâ, 4/40.
194. En'âm, 6/132.

Ayet göstermektedir ki; Yüce Allah, müşrik bile olsa hayır işleyen herkese amelinin karşılığını verecektir. Çünkü amelin nefis üzerinde bir etkisi vardır. Bu da ceza ve mükafata mesnet teşkil etmektedir. Şayet müşrik bir kimsenin ameli kendisini azaptan kesin şekilde kurtaracak bir dereceye ulaşmasa bile yine de ameli ona fayda verir. Zira azabı kendisi gibi hayır işlemeyenin cezasından daha hafif olur. Bunun dünyadaki örneği şu iki adamın durumudur: İkisi de şarap içiyor fakat birisi diğerinden daha az içiyor, çok içenin zararı az içeninkinden elbette daha fazla olacaktır. Başka iki kişi düşünelim. Bunların ikisi de aynı derecede içiyorlar fakat birinin bünyesi ötekinden daha zayıf ve fazla direnç gösteremiyor. Bunun şaraptan göreceği zarar elbette ötekinden daha fazla olacaktır. Güçlü, fıtraten düzgün, imanlı salih amellerle arıtılmış ruh da böyledir. Bir veya iki günah onu facirler ve şerliler konumuna düşürüp onlar gibi bedbaht hale getiremez. Bilakis işlediği hayır ona karşı olan şerre galip gelir, onu ya yok eder veya zayıf hale sokar, böylece onun zararını helak edici olmaktan çıkarır. Bilirsin ki bundan dolayı bazı salih mü'minler dünya ve ahirette günahları yüzünden azap edilirler fakat hiçbir zaman ebediyen helak olmazlar.

Bu ve önceki ayette mü'minler için alınacak ibret; Kur'an'ın indiği dönemde ve ondan asırlarca önce ve sonra Ehli Kitab'ın yaptığı gibi dinleriyle gururlanmaktan sakınmanın vacip oluşudur. Aynı şekilde onların sözle nefislerini temize çıkarma ve kendileri dışındaki müşrikleri hakir görme pozisyonundan da uzak durmalarıdır. Zira Ehli Kitab'ın bu hali, İslamiyet zuhur edince Müslümanları hakir görmeye sebep oldu. Bu gururun ve bu sahte tezkiyenin dünyadaki neticesi; Müslümanların onlara galip gelmeleri, ülke ve topraklarını ele geçirmeleri şeklinde tecelli etti. Böylece bilsinler ki Yüce Allah, mahlukat için koyduğu değişmez kanuna uygun olarak hiçbir Müslümana, Yahudiye ve Hıristiyana isminden, lakabından yahut da peygamberlerine ismen intisabından dolayı ayrıcalık yapmaz. Bilakis bu kanunlar, bizzat peygamberleri için de geçerlidir.

Nitekim son peygamber Hz. Muhammed'in, Uhud savaşında başı yaralanmış, dişi kırılmıştır. Ayrıca bir çukura itilmiştir. Bütün bunlar, askerlerinin harpte uyması gereken kurallarda kusur göstermeleri yüzünden oldu. Ey Müslümanlar! Daha ne zamana kadar kuru kuruya bu dine mensup olmakla övüneceksiniz? Halbuki siz, dinin kitabını uygulamıyor, yolunu takip etmiyorsunuz, içindeki uyarılardan ders almıyorsunuz. Sosyal düzenin yürüdüğü kanun ve sebeplere uygun olarak ilme ve amele sarılıp, gururu terk etmelerin-

den sonra sizin aleyhinize olarak topun bu ülkelere nasıl geçtiğini görmüyor musunuz? Öyle ki pek çok yabancı devletler, birçok ülke ve toprağınıza sahip oldular. Yahudiler şimdiden sizi yok etmeye ve mukaddes beldeleri ellerinizden geri almaya ve oralarda hakimiyetlerini kurmaya başladılar. Hemen Allah'ın Kitab-ı Hakim'ine ve ülkelerle ilgili ilahi kanunlarına tabi olun. Aranızda şirk duygularını tahrik eden deccallerin vesveselerini bırakın. Onlar sizi akli ve toplumsal güçlerinizden, Rabbinizin kelamından vazgeçip, ölülere dayanmaya, hurafelerin ipine sarılmaya yöneltiyor. Allah'ın indirmediği virdler ve dualarla sizi oyalayıp, din ve dünyanızdan uzaklaştırıyorlar. Bundan maksatları, sadece mallarınızı aşırmak ve aranızdaki konumlarını korumaktır. Artık ayılın, ayılın, uyanın, uyanın! Şunu bilin ki, Allah hiç kimseye kıl kadar haksızlık yapmaz, iktidar ve izzetinizin gitmesi ancak Rabbinizin yolunu terk etmeniz ve içinizdeki bu sahtekarlara uymanız yüzündendir.

"Bak! Allah'a nasıl yalan yere iftira ediyorlar." Ey Peygamber! Bak, nefiserinizi temize çıkararak, Allah'ın has kavmi, O'nun çocukları ve dostları olduklarını iddia ederek, O'nun kendilerine özel muamele yapacağını, diğer mahlukatın tabi olduğu kanunların dışında olacaklarını söyleyerek Allah'a nasıl iftira ediyorlar. Bu ifade; ibret almamız için önceki ayette ifade edilen hallerinin hayret verici olduğunu güçlendirmektedir. ***"Bu apaçık bir günah olarak onlara yeter."*** Günahlarından sadece bu çeşidi apaçık bir günah olarak onlara yeter. Cenab-ı Hak onlara, başkalarına uygulamış olduğu toplumsal kanunlarına aykırı davranarak özel bir muamelede bulunmadı. Fakat bunlar cahil ve mağrur bir topluluktur. Ayetteki ***"ism"*** kelimesi özel olarak yalan için kullanıldığı gibi diğer günahlar için de kullanıldı. Râğıb İsfahani dedi ki; *"ism"* ve *"âsâm"* kelimeleri sevaptan alıkoyan, yani insanın sevap elde edeceği hayırlardan uzaklaştıran fiiller için kullanılır. Nitekim içki ve kumar fiillerinde bunun böyle olduğu açıktır. Zira Yüce Allah: *"İçki ve kumarda büyük bir günah vardır."*[195] buyurdu. Şüphesiz ki nefsi temize çıkarmak, din ve soyla övünmek de dünyada insana izzet ve saadet, ahirette ise cennet ve cemalullahı kazandıracak faydalı amellerden uzaklaştıran sebeplerdendir. *"Sana içki ve kumarı soruyorlar."*[196] ayetinin tefsirinde de geçtiği gibi *"ism"* kelimesi ancak zararlı olan işler için kullanılır. Bugün bazı ülkelerde Müslümanların yaptıkları gibi palavra ve çalım içinde nefsi temize çıkarma ve gururlanmadan daha büyük hangi zarar olabilir? Onlar kendilerini yüceltecek amelleri bırakıp, boş övünmelerle kendilerini aldatıyorlar.

---

195. Bakara, 2/219.
196. Bakara, 2/219.

Yahudiler asırlardan bu yana bu yolu terk ettiler. Onlar şimdi ümmetleri lehine sessiz ve sakin bir şekilde çalışıyorlar. Palavra ve çalım havasına girmiyorlar. Bundan ibret alın ey gafil Müslümanlar!

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِّنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ
وَيَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هَٰؤُلَاءِ أَهْدَىٰ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا ﴿51﴾
أُولَٰئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ وَمَن يَلْعَنِ اللَّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ نَصِيرًا ﴿52﴾
أَمْ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّنَ الْمُلْكِ فَإِذًا لَّا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا ﴿53﴾
أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَىٰ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ
الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُم مُّلْكًا عَظِيمًا ﴿54﴾
فَمِنْهُم مَّنْ آمَنَ بِهِ وَمِنْهُم مَّن صَدَّ عَنْهُ وَكَفَىٰ بِجَهَنَّمَ سَعِيرًا ﴿55﴾

51- Kendilerine Kitab'tan bir nasip verilenleri görmüyor musun? Onlar puta ve tağuta inanıyorlar ve inkâr edenler için; bunlar iman edenlerden daha doğru bir yoldadır, diyorlar.

52- İşte Allah'ın lanet ettiği kimseler onlardır. Allah'ın lanet ettiği kimse için hiçbir yardımcı bulamazsın.

53- Yoksa onların hükümranlıktan bir payı mı var? Öyle olsaydı insanlara bir çekirdeğin zerresini bile vermezlerdi.

54- Yoksa Allah'ın nimetinden insanlara verdiği şeyi mi kıskanıyorlar? Oysa Biz İbrahim ailesine de Kitab ve hikmet vermiş, onlara büyük bir hükümranlık bahşetmiştik.

55- Onlardan bazıları ona inandı, bazıları da ondan yüz çevirdi. Onlara çılgın bir alev olarak cehennem yeter.

Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebî Hâtim, İbn Abbas'tan gelen şu haberi aktardılar: Ka'b b. Eşref Mekke'ye geldiğinde Kureyş dedi ki: Kavminden kopuk bu yalnız adam hakkında ne dersin? Bizden daha hayırlı olduğunu iddia ediyor. Halbuki biz hacılara bakıyor, onlara su dağıtıyor ve Kabe'ye hizmet ediyoruz. Ka'b dedi ki: Elbette siz daha hayırlısınız. Bunun üzerine onlar hakkında: *"Asıl soysuz ve kopuk olan seni kötüleyendir"*[197] ayetiyle, baştaki

197. Kevser, 108/3.

ayet nazil oldu. İbn İshak ise İbn Abbas'tan şu haberi tahriç etti: Kureyş, Gatafan ve Kurayza'dan bir grup teşkil eden Haycâ b. Ahtab, Selam b. Ebi'l-Hakîk, Ebü Ammâra, Hevde b. Kays ve Beni Nadir'den diğerleri Kureyş'e geldiler ve şöyle söylediler: Şunlar Yahudi hahamlarıdır, geçmiş kitapları iyi bilen alimlerdir. Sorun bakalım: Sizin dininiz mi daha hayırlıdır yoksa Muhammed'in dini mi? Onlar da sordular. Hahamlar da dediler ki: Sizin dininiz O'nunkinden daha hayırlıdır. Siz O'ndan ve O'na uyanlardan daha doğru bir yoldasınız. Onun üzerine bu ayet nazil oldu. Bu rivayet *Lübâbü'n-Nükûl*'den alınmıştır.

Ben diyorum ki: Bezzâr ve başkasından gelen birinci rivayet Kevser Süresi'nin sebebi nüzulü hakkındadır. Kevser Süresi ise Mekki'dir. Bu süredeki hadise, açıkladığımız gibi Medine'de cereyan etmiştir. Yahudilerle tartışma ve onların halleriyle ilgili açıklamalar Medeni sürelerde geçmektedir. Bu açıklamalar, mü'minlerin Medine ve civarındaki Yahudilerin hileleriyle imtihan edilmelerinden sonra olmuştur. Bu rivayette, olayın sebebini karıştırma ve benzer olaylara benzetme durumu vardır. İbn Cerir'in bu konudaki bazı rivayetleri ileride gelecektir. Ayetler, önceki ayetlerle bağlantılıdır. Anlatılan bütün olayların akışı, ayetlerin Ahzab/Hendek Savaşı'ndan sonra veya savaş esnasında indiğini ihtimalden uzak tutmuyor. Zira Yahudiler Hz. Peygamber'le olan antlaşmalarını çiğnemişler, Müslümanların kökünü kazımak için müşriklerle birleşmişlerdi. Müşrikleri fiilen Müslümanlara üstün tutmalarının sebebi budur. Müslümanlara karşı genel seferberlik ilan ettikleri esnada müşrikleri üstün tuttuklarını açıkça ilan etmeleri gerekiyordu.

Cibt ve Tağut'a Tapanlar

"Kendilerin kitaptan bir nasip verilenleri görmüyor musun? Onlar puta ve tağuta inanıyorlar." Ayetteki soru, benzeri daha önceki ayetin başında geçen ve Ehli Kitab'ın sapıklıkları, irtidatları ve mü'minleri saptırmalarını hayretle karşılamayı ifade eden istifham gibi, onların hallerindeki acayipliği ifade için gelmiştir. "*Cibt*" kelimesine gelince; bazı lügatçilere göre bunun aslı "*cibs*"tir. "*Te*" harfi, "*sin*" harfine çevrilmiştir. İkisi de; düşük ve hayırsız manasınadır. Sihre, sihirbaza ve şeytana da "*cibt*" denmiştir. Bu kelimenin aslının Habeşçe oduğu söylenmiştir. İbn Abbas, İbn Cerir ve Ebu'l-Âliye'den rivayet edildiğine göre "*cibt*"; sihirbaz demektir. İbn Abbas ve Mücahit'ten gelen rivayete göre ise "*cibt*"; putlar anlamınadır. Hz. Ömer, İbn Zeyd ve Mücahit'ten gelen başka bir rivayete göre de sihir demektir. ***"Tağut"*** kelime-

sine gelince; Ayetü'l-Kürsî'nin tefsirinde[198] geçtiği gibi, *"tuğyan"* kökünden gelmedir. İbadet edilen bir mahluk, taklit edilen bir reis, uyulan bir heva gibi kendisine ibadet ve imanın tuğyana ve haktan uzaklaşmaya sebep olan her şey *"tağut"*tur. Hz. Ömer ve Mücahit'ten, *"tağut"*un şeytan olduğu rivayet edilmişti. İbn Abbas'tan gelen rivayete göre ise *"tağut"*; insanları saptırmak için putlar huzurunda onlar adına yalan uyduran insanlardır. *"Tağut"*un, kahinler olduğu da söylendi. Ayrıca *cibt* ve *tağut*'un, Kureyş'e ait iki put olduğu da ifade edildi. Bazı Yahudiler, Müslümanlara karşı savaşta kendileriyle beraber olsunlar diye Kureyş'i memnun etmek ve yanlarına çekmek için bu iki puta secde ediyorlardı. İbn Kabisa'nın babasından merfu olarak rivayet ettiği Ebû Davud hadisinde Rasûlullah (s) şöyle buyurmuştur: *"Iyâfet, tıyaret ve tark cibttendir."*[199] Yani, *"Fal kastıyla kuma çizgi çizmek, kuş ürkütmek ve uğursuzluk telakkisi sihir işlerindendir." "Iyâfet"*, çizgi çizmek yani kum üzerine hat çekmek şeklinde tefsir edildi. Şairin şu beyitlerinden de anlaşılacağı gibi:

تفاءلت في أن تبذلي طارف الوفا بأن عنّ لي منك البنان المطرّف
وفي عرفات ما يخبر أنني بعارفة من طيب قلبك أسعف
وأما دماء الهدي فهو هدى لنا يدوم ورأي في الهوى يتألف
فأوصلتا ما قلته فتبسمت وقالت أحاديث العيافة زخرف

"Taze bir vefa sunmanı ümit ettim ki,
Taze parmakların bunu bana gösterdi.
Arafat'ta benim arif kişi olduğumu haber veren vardır,
Senin kalbinin temizliğinden yardım diliyorum.
Hedyin (kurbanlık) kanına gelince, o bizim için
Devamlı bir hidayettir ve sevgide birleşen bir düşüncedir.
O iki kadın söylediğimi ilettiler.
Ötekisi de gülerek, iyimserlik sözleri yalandır, dedi."

"Tıyaret", uğursuzluk anlamına gelir; aslı, kuşu ürkütmektir. *"Tark"* ise, talihi ve insanın gizli hallerini bilmek için çakıl taşı, bilye, bakliyat tanesi ve kum gibi şeylerle atıp vurmak demektir. Bunların hepsi hile ve sahtekarlık nevinden işlerdir. *"Cibt"* kelimesinin en şümullü manası; hile, evham ve hurafedir. *"Tağut"*un genel anlamı ise; daha önce Ayetü'l-Kürsî'nin tefsirinde de belirtildiği gibi, tuğyan ve aşırılığa sebep olan şeylerdir.

Buna göre ayetin manası şudur: Ey Peygamber! Kendilerine Kitab'tan bir

198. Bakara, 2/255.
199. *Feyzü'l-Kadîr*, Hadis No, 5741.

nasip verilen bu kimselerin halini görüp anlamadın mı? Allah'ın hidayetinden nasıl mahrum kalıp da hurafeye ve azgınlara inanıyorlar ve peygamberlerinin peygamberliğine ve kitaplarının aslına samimi olarak inananlara karşı sapık müşriklere nasıl yardım ediyorlar? Müşrikler için: ***"Bunlar iman edenlerden daha doğru bir yoldadır, diyorlar."*** Yani müşrikler hakkında ve onların hesabına diyorlar ki; bu müşrikler, Muhammed'e (s) tabi olan mü'minlerden daha düzgün bir yol ve din üzerindedirler. İbn Cerir dedi ki: Ayetin anlamı şudur: Allah kendilerine kitaptan bir nasip verilen Yahudileri şöyle tanımladı; onlar Allah'tan başkalarını yüceltirler. Zira Allah ve Rasulü'nü inkâr hususunda ve ibadette onlara boyun eğerler. Allah ve Rasulü'ne isyanda onlara uyarlar. Ayrıca küfür ehlinin iman ehlinden daha üstün olduğunu, Allah ve Rasulü'nü yalanlayanların dininin, onları tasdik edenlerin dininden daha doğru olduğunu söylerler. Sonra İbn Cerir bu hususta onlardan başka rivayetler aktardı. Bu rivayetlerden bazıları şunlardır: Ka'b b. Eşref'e ait olan bir rivayet biraz önce geçmişti. Birisi de İkrime'nin rivayetidir ki; buna göre Ka'b b. Eşref, Kureyş'i Hz. Peygamber'e karşı cesaretlendirmek için, Kureyş kâfirlerine uğradı ve O'na karşı savaşmalarını emretti, kendilerinin de birlikte savaşacaklarını söyledi. Müşrikler de: Siz Ehli Kitab'sınız, Muhammed (s) de kitap sahibidir. Bu teklifinizin bir tuzak olmasından emin değiliz. Şayet bizimle birlikte savaşa çıkacaksan o zaman şu bizim iki putumuza secde et, dediler. Ka'b b. Eşref de talebi yerine getirerek hemen secde etti. Sonra müşrikler şunu söylediler: Biz mi yoksa Muhammed (s) mi daha doğru yoldadır? Zira biz besili iri develer kurban eder, su yerine süt ikram eder, akrabayı gözetir, misafiri doyurur, Kabe'yi tavaf ederiz. Muhammed (s) ise akrabalarından koptu, ülkesini terk etti. Bunun üzerine Ka'b b. Eşref: Siz Muhammed'den daha doğru yoldasınız, dedi. Süddi'den gelen başka bir rivayet de şudur: Hz. Peygamber'le, Beni Nadîr Yahudileri arasında şöyle bir olay cereyan etmişti; Rasûlullah (s), Âmirlilerin diyetini ödeme hususunda Yahudilerden yardım talebinde bulunmamak için kendilerine gelmişti. O sırada Yahudiler, Peygamber (s) ve ashabına karşı komplo düzenlemişlerdi. Cenab-ı Hak onların bu komplosunu ortaya çıkardı.. O da oradan Medine'ye döndü. Ka'b b. Eşref ise Mekke'ye kaçtı ve onlarla Hz. Peygamber'e karşı sözleşme yaptı. Ebû Süfyân, ona dedi ki: Biz ikram için besili develer kurban eder, hacıları sular, misafirlere ziyafet verir, Kabe'yi onarır, babalarımızın taptığı putlara taparız. Muhammed ise bize bunu terk edip, kendisine uymamızı emretti. Bunun üzerine Ka'b b. Eşref dedi ki: Sizin dininiz Muhammed'in dininden daha hayırlıdır. Dininizde sebat edin. İbn Cerir başka rivayetler de zikretti. ***"İşte Allah'ın***

lanet ettiği kimseler onlardır." Yani kötü hallerini açıkladığımız bu kimseler Allah'ın lanet ettiği kimselerdir. Mahlukat üzerindeki kanunu gereği bunlar, tek Allah'a iman, tağut ve putları inkâr gibi, Allah'ın rahmetini gerektirecek hallerden uzak olan kişilerdir.

"**Allah'ın lanet ettiği kimse için hiçbir yardımcı bulamazsın.**" Yani biraz önce açıkladığımız şekilde, Allah'ın lanet ettiği kimselere Allah'tan gayrı yardım edecek hiç kimse bulunmaz. Zira Allah'ın mahlukat üzerindeki ilahi kanununu değiştirmeye hiç kimsenin gücü yetmez. Putlar ve tağut sebebiyle mü'minlerin mahrum ve mağlup olmaları da bu kanun gereğidir. Yani fıtrat kanunlarını ve şeriat hudutlarını aşmak şeklinde tuğyan, hurafe ve sahteliklerin neticesi olarak onlar da rahmetten uzaklaşırlar. Özellikle de toplumsal kanunlara uygun olarak, hareket ve siyasetlerinde dengeli hareket eden hak ve tevhid ehline karşı çıkanlar ilahi rahmetten uzak olurlar. Bu ayeti kerime göstermektedir ki: Toplumlar üzerine Allah'ın lanetinin iniş sebebi; onların hurafelere, batıllara ve tağutlara iman etmeleridir. Allah mü'minlere ancak bunlardan sakındıkları zaman yardım etmektedir. Ayet ayrıca şunu da göstermektedir: Mağlup toplumlar, galip toplumlardan ziyade putlara ve tağutlara yakın olan toplumlardır. Mü'minler kendilerini buna göre ve ayetlerin ışığı altında hesaba çeksinler ve şunun gibi ayetler üzerinde düşünsünler: *"Mü'minlere yardım etmek bizim üzerimizde bir haktır."*[200] Evet, kendilerini gözden geçirsinler ki; Rablerinin kitabına iman iddialarında samimi olmadıklarını anlasınlar. Zira ilahi yardıma mazhar olmuyorlar. Ola ki O'na dönerler, Kitab'a uygun olarak din ve dünya işlerinde yükselirler. ***"Yoksa onların hükümranlıktan bir payı mı var?"*** Ayetteki "***em***" edatı Basralıların çoğunluğuna göre ıdrâb ve istifham içindir. Burada *ıdrâb*'dan maksat; onların, putlara ve tağuta iman etmelerinin, müşrikleri Müslümanlara tercih etmelerinin kınanmasından, cimrilik ve bencilliklerinin kınanmasına geçilmesidir. Üstad Abduh'a göre ise *"em"*; söz başında geldiğinde sırf soru manası taşır. Makamdan anlaşıldığına göre burada istifhamdan maksat; inkâr ve kınamadır. Yani onların Kitab'tan bir nasipleri olmadığı gibi, hükümranlıktan da bir nasipleri yoktur. Bilakis onlar azgınlık ve zulümleri sebebiyle bütün hâkimiyeti kaybetmişlerdir.

"**Öyle olsaydı insanlara bir çekirdeğin zerresini bile vermezlerdi.**" Şayet mülk sahibi olsalardı, cimrilik ve bencillik yoluna saparlar, mülkün menfaat ve müştemilatını sırf kendilerine tahsis ederler, insanlara bir çekir-

200. Rum, 30/47.

dek parçası bile vermezlerdi. Ayette geçen *nakîr* kelimesi; hurma çekirdeğinin ortasındaki çukurcuktur. Hurma oradan filizlenmeye başlar. Buradaki çukur, kuş gagasıyla açılan veya demir çubukla sert toprak üzerinde kazılan çukura benzetilmiştir. Buradaki *"nakîr"* önceki ayette geçen *"fetîl"* gibidir. Değersiz ve az olan bir şeyi ifade etmek için temsil getirilir. *"Nakîr"* ayrıca; ağaç ve taştan oyulan ve içki kabı olarak kullanılan kaplara da denir. Azlığı ifade etmek için *"kıtmîr"* kelimesi de kullanılır. O da; hurma ile çekirdek arasındaki ince zar anlamınadır.

Özet olarak mana şudur: Bu son derece cimri ve bencil olan Yahudiler, başkalarına faydalı olmaktan hoşlanmazlar, onlar sadece kendi menfaatlerini düşünürler. Kendileri bir mülk sahibi olurlarsa insanlara en ufak bir fayda sağlamamaya özen gösterirler. Araplardan bir peygamber çıkıp da, ashabının hakimiyet sahibi olmasını, İsrailoğullarının da bu hakimiyete boyun eğmelerine nasıl katlanabilirler? Bu özellik Yahudilerde açık şekilde devam etmektedir. Şayet saltanatlarını tekrar Kudüs ve civarında kurmak için gösterdikleri gayrette başarılı olurlarsa, bu mukaddes beldelerdeki Müslüman ve Hıristiyanları sürerler ve onlara bir hurma çekirdeği, bir hurma dikimlik toprak veya dağda, ovada bir çukurcuk bile vermezler. Şimdi onlar bunun içi çalışıyorlar. Şimdiden başkalarının rızk kapılarını kesmeye gayret ediyorlar. Mesela Beytü'l-Makdis'te Yahudi bir marangoz, Hırstiyan veya Müslüman marangozun razı olmayacağı bir ücretle iş yapıyor. İsterse bu ücret, normal ücretin altında olsun. Belki de siyasi ve hayri cemiyetleri onları ayrıca destekliyor. Yahudilerin mukaddes toprakları ele geçirmek ve başkalarının oradaki bütün geçim yollarını kesmek için çalıştıklarına dair pek çok deliller vardır. Hâkimiyetleri olmadıkları halde bunu yapıyorlar. Ya bir de hâkimiyetleri olursa durumu siz düşünün.

Peki istedikleri şekilde bir hükümranlığa sahip olabilirler mi? Ayet buna ne evet, ne de hayır diyor. Ancak iktidar sahibi olduklarında karakterlerinin gereğini belirtiyor. Bu konunun araştırılması, Benî İsrâîl Sûresi diye de adlandırılan İsrâ Sûresi'nin tefsirinde ele alınacaktır. Her ülkede malları olduğu ve dağınık bulundukları halde yeterli nüfusu sağlamak için Filistin'e göç etmektedirler. Pek çoğunun elinden gelmediği halde harp ve ziraat için hazırlık yapmaktadırlar. Onlar her şeye rağmen şimdi veya ileride mukaddes topraklarda saltanat kuracaklarına dînî bir inançla inanmaktadırlar. Bunun için büyük çapta mal biriktirmişlerdir. Osmanlıların, onlara Filistin'de yerleşme imkânı vermemeleri, toprak satın alma yollarını kolaylaştırmamaları,

oraya fazla göçe izin vermemeleri gerekir. Biraz önce geçen ayetlerin tefsirinde de ikaz ettiğimiz gibi bu, çok büyük bir tehlike olur.

Yahudilerin Kıskançlığı

"Yoksa Allah'ın nimetinden insanlara verdiği şeyi mi kıskanıyorlar?" Üstad Abduh dedi ki: Daha önceki ayetlerde de geçtiği gibi Yahudiler, müşriklerin Müslümanlardan daha doğru yolda olduklarına hükmetmişlerdi. Bu, hasetten ve kendilerini beğenmişlikten kaynaklanıyordu. Kendileri putlara ve tağuta inandıkları ve en kötü vaziyette oldukları halde böyle söylüyorlar, en düzgün durumda olan mü'minleri ayıplıyorlardı. Allah Teâlâ da onların, Allah'ın kullarına olan ikramını daraltmak istediklerini, hiçbir ümmetin kendilerinden daha fazla ve kendilerine denk veya yakın bir durumda olmalarından hoşlanmadıklarını belirtiyor, bunun, şeytanın kötü yolda oldukları halde geçmişleriyle övünmeye ve onları taklide sürüklemesinden kaynaklandığını ifade ediyor. Bir bakıma Yüce Allah şöyle buyuruyor: Bunlar nefislerine mi aldandılar, yoksa bu âlemde kendilerine saltanattan bir pay verildi de mi insanları bundan engelliyorlar ve onlara zırnık koklatmıyorlar? Yahut da Allah'ın, Araplara fazlı kereminden verdiği nimeti mi kıskanıyorlar?

"Oysa Biz İbrahim ailesine de Kitab ve hikmet vermiş, onlara büyük bir hükümranlık bahşetmiştik." Araplar da bu lütfa ve ihsana mazhar olanlardandır. Çünkü onlar, İbrahim'in (a) oğlu Hz. İsmail'in zürriyetindendir. Bu ayetlerin indiği esnada onlara büyük bir hükümranlık verileceğinin emareleri belirmişti. Çünkü söz konusu ayetler Medenî olup daha sonraları inmiştir. Medine'ye hicretten sonra Müslümanlar artık güçlenip kuvvetlenmişlerdi. Bu ayet, peygamberlik ve hikmetin ardından gelen hükümranlığı müjdelemektedir. Kısacası, o zamanlar Yahudilerin durumu, şu üç şekilden başkası değildi:

1) Ya aldatıcı bir gurur içindeydiler. Bundan dolayı Allah'ın ihsanının sadece kendilerine mahsus, rahmetinin ise sadece İsrail halkını kuşatacak kadar dar olduğunu zannediyorlardı.

2) Ya kâinatın hükümranlığının kendi ellerinde olduğunu düşünüyorlardı. Bundan dolayı da kimsenin kâinattan -değersiz bile olsa- zerre kadar bir şey almasına müsaade etmiyorlardı.

3) Ya da Yüce Allah'ın Arap'lara Kitab, hikmet ve azameti zuhur eden hükümranlığı vermesinden dolayı onları kıskanıyorlardı. Üstad Abduh'un derste söyledikleri bundan ibarettir. Bu konuda Üstad'dan bundan başka bir açıklama hatırlamıyoruz.

Ben derim ki: Bilginler, *"hased"*i (kıskançlığı) nimetin buna layık olan sahibinin elinden gitmesini temenni etmek olarak tefsir etmişlerdir. "Haset" kelimesi Kur'ân'da bu ayette, Bakara Sûresi'ndeki *"Ehl-i Kitab'tan çoğu, hakikat kendilerine apacık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek istediler. Yine de siz, Allah onlar hakkındaki emrini getirinceye kadar affedip bağışlayın."*[201] ayetinde ve Felak Sûresi'nde geçmektedir. Bakara Sûresi'ndeki ayette geçen "Ehl-i Kitab" tan maksat, Yuhudilerdir. Yüce Allah, orada kıskançlığı onlardan başkasına isnad etmemiştir. Hükümranlık ellerinden alınmış olduğu için onun geri dönmesini temenni etmekteydiler. Arapların bu konuda kendilerini geride bırakması ağırlarına gitmişti. O zamanlar Hıristiyanlar Müslümanları kıskanmıyorlardı. Çünkü onlar geniş bir hükümranlık içinde yüzüyorlardı. Arap müşrikler de kıskanmıyorlardı. Çünkü onlar, içlerinden birisinin elde ettiği peygamberliğin hak olduğunu zannetmedikleri gibi bunun bir hükümranlık getireceğine de inanmıyorlardı. Zaten içlerinden davetin gerçek olduğunu anlayanlar Müslüman oluyordu. Yahudilere gelince, az bir kısmı hariç, İslâm gerçeği kendilerine gözükmesine rağmen iman etmediler. Geri kalan önderlerinin iman etmesine kıskançlıkları engel oldu. Halk da bu önderleri taklid ederek onlara uydu. Hakkın belli olmasından sonra insanların hakka uymalarına engel olan şeyler arasında *"kıskançlık"* ve *"kibir"* gibisi çok nadir olarak bulunur. Kıskanç kimse, kıskandığı kimseye boyun eğmektense kendi nefsinin helâk olmasını tercih eder. Çünkü kıskançlık insanın tabiatını bozar. Rivayet tefsirinde ifade edildiğine göre bu ayette geçen **"nâs"** (*insanlar*) kelimesinden maksat, Peygamberimiz'dir (s). Kuşkusuz onlar Hz. Peygamber'i kıskandıkları gibi, onun kavmi olan Arapları da kıskandılar. Çünkü Peygamber Efendimiz onlardandı ve Araplar O'nun getirdiği hayrı onlardan önce almışlardı.

Bu ayetin nüzûl sebepleri arasında şu olay anlatılır: Ka'b b. Eşref gibi bazı Yahudiler, Hz. Peygamber'e, -çok eşle evlenmesi dışında- dil uzatacak bir nokta bulamadılar. Bazılarına göre O'nu bu konuda kıskandılar. İşte ayet bu şüpheyi reddetmektedir. Çünkü onların da Dâvûd (a) ve Süleyman (a) gibi bazı peygamberlerinin birden çok eşleri vardı. Öte yandan Kur'ân, hükümranlığın İsrailoğulları dışında olmasını uzak görmelerine de cevap vermektedir. Buna göre Yüce Allah, kendi üzerlerinde hakları olmaksızın sırf kendi ihsanından İshak zürriyetinden İbrahim ailesine de Kitab'ı, hikmeti ve peygamberliği ver-

201. Bakara, 2/109.

miştir. Aynı şekilde bunu, onun ailesinden İsmail'in zürriyetine de verecektir. Şu halde Allah'ın ihsanı kısıtlanmaz. Bu ilâhî ihsana ancak bu konuda önceliği olanlar erişecekse, Arapların bu konuda önceliği vardır. Üstelik böyle bir iddia çürüktür. Aksi takdirde bütün ihsanların, kadim ve ezelî olması gerekirdi. Oysa insan kadim ve ezelî değildir. İnsan ezelî olsaydı bile bazı uzantılarının (çocukları) ezelî olması mümkün olmazdı. Şu halde Yüce Allah'ın bazı insanlara ihsanından vermesi ya sırf kendi tercihi ve ihsanıyladır, ki bu da Yüce Allah'ın dilemesine bağlıdır. Ya da ihsanda bulunduğu kimsede var olan bir takım meziyetler ve faziletlerden dolayıdır. Bu takdirde bu meziyetleri elde eden herkes, bu söz konusu faziletlere layık olurdu. Peygamberlik ve onun öncesindeki ihsanlar sırf Yüce Allah'ın bahşetmesiyledir.

Dâvûd ve Süleyman (a)'ların çok eşli olmalarına gelince; bazı müfessirler Hz. Dâvûd'un yüz karısının olduğunu naklederler. Bu durum Sâd Süresi'nden anlaşılmaktadır. Süleyman'ın (a) ise bin üçyüz karısının ve yediyüz câriyesinin olduğu rivayet edilir. Şimdi bu iki peygambere bağlı olan Yahudiler, Hz. Peygamber'in dokuz eşinin olmasını nasıl olur da yadırgarlar? Halbuki Peygamberimiz (s) bu hanımların ekserisiyle, -daha önce teaddüd-ü zevcât ayetinin tefsirinde geçtiği üzere- genel veya özel bir takım sebeblere ve hikmetlere binaen evlenmiştir. Yahudilerin kutsal kitapları Tevrat'ta *I. Krallar* kitabı 11. babta şöyle denir:

"1- *Ve kral Süleyman Firavunun kızı ile beraber Moabîler, Ammonîler, Edomîler, Saydalılar ve Hittîlerden çok ecnebî kadınlar sevdi.*"

"2- *Rabbin İsrail oğullarına: Onların arasına gitmeyeceksiniz ve onlar da sizin aranıza gelmeyecekler; çünkü mutlaka yüreğinizi kendi ilahlarının ardınca saptıracaklardır, diye söylemiş olduğu kavimlerden idiler; Süleyman onlara sevgiyle yapıştı.*"

"3- *Ve onun yediyüz karısı kral kızı olup, üçyüz de câriyesi vardı; ve karıları onun yüreğini saptırdılar.*"[202] Süleyman (a) hakkında buna benzer daha bir dizi kötü sözler mevcuttur. Yüce Allah ise onu bu yakışıksız sözlerden tenzih edip temize çıkarmaktadır.

"Onlardan bazıları ona inandı, bazıları da ondan yüz çevirdi." Önümüzdeki tefsir kitaplarında geçen meşhur görüşe göre *"âmene bihî"* ifadesindeki zamir, Hz. Peygamber'in yerine kullanılmıştır. Ya da *"O'na indirilen"* yerine kullanılmaktadır. Buna göre ayetin manası, o Yahudilerden bir

---

202. Eski Ahit, *I. Kırallar,* 11/1, 2, 3. (Türkçesi, Kitab-ı Mukaddes'in Türkçesinden alınmıştır. s. 350. -Çev.-)

kısmı ona inandı, kimi de ondan yüz çevirdi, demek olur. Bir kimse diğerine yüz çevirdiğinde bunu ifade etmek için Arapça'da, "sadde'r-racülü ani'ş-şey'i" denilir. Ve yine, birisi bir başkasını kendisinden kaçırdığında ve geri çevirdiğinde bu fiil kullanılır. Bazı müfessirlere göre yukarıdaki ayette geçen zamir, Hz. Peygamber yerine değil de Hz. İbrahim yerine kullanılmıştır. Buna göre ayetin manası; onlardan bir kısmı İbrahim'e inandı, kimi de yüz çevirdi, demek olur. Bazılarına göre ise, zamir "Kitab" yerine kullanılmıştır.

Üstad Muhammed Abduh dedi ki: Bu ayette geçen zamir, zikri geçen Kitab, hikmet ve büyük hükümranlık yerine kullanılmaktadır. Kitab'a ve hikmete imana gelince (ki bu Peygamberlerin Kitab'ın esrarına dair getirdiği şeylerdir) bu gayet açıktır. Hükümranlığa imana gelirsek bu, Allah'ın onu vaadine imandır. İnsanların üzerinde görüş birliğine varmadıkları her hususta durum böyledir. Kimi onu alırken kimi de yüz çevirir.

"Onlara çılgın bir alev olarak cehennem yeter." Yani ondan yüz çeviren, kıskançlığını tatmin etmeyi ve onun kendisine süslü gösterdiğini Hakk'a uymayı tercih eden kimseye, tutuşturulmuş bir ateş olarak cehennem yeter. Kıskançlık onu bâtıla yardım etmeye ve Hak'ka karşı direnmeye kışkırtır, sonunda içine işler, ruhunu sakatlar ve kişi o bozuk ruhla bedbahtlık yurduna ve cezâ uçurumuna yuvarlanır ki bunlar, *"cehennem"* ve *"saîr"* kelimeleriyle ifade edilir. Orası ne kötü bir yer, ne kötü bir âkîbettir.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصْلِيهِمْ نَارًا كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُم بَدَّلْنَاهُمْ
جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا ﴿56﴾
وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ
خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَّهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَنُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيلًا ﴿57﴾

56- Şüphesiz ayetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri piştikçe, onları başka derilerle değiştiririz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir.

57- İnanıp, iyi işler yapanları da, içinde ebediyyen kalmak üzere girecekleri, zemininden ırmaklar akan cennetlere sokacağız. Orada onlar için tertemiz eşler vardır ve onları koyu bir gölgeye koyarız.

Üstad Abdûh dedi ki, Yüce Allah bir önceki ayette, *"Onlardan bir kısmı ona inandı, kimi de ondan yüz çevirdi."* buyurdu ve yüz çevireni cehennemde yakmakla tehdit etti. Sonra bu tehditini ayrıntısı ile açıkladı ve buyurdu ki; ***"Şüphesiz ayetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız."*** Sîbeveyh'ten naklederler ki; Arapça'da ***"sevfe"*** edatı, tehdit için getirilir. *"Sîn"* harfi ise onun yerine bedel olarak kullanılır. Bilginler, *"sevfe"*nin tehdit anlamı ifade ettiğine bu ayeti delil gösterirler. Yani bu ayeti *"sevfe"*ye bundan sonrasını da *"sîn"*e delil olarak gösterirler. Fakat, *"sîn"*in fiilin başına gelmesi biraz sonra gelecek *"se nüdhilühüm cennâtin.."* (*cennetlere sokacağız*) ayetinde olduğu gibi va'd makamında olmuştur. Doğru olanı; "sin" ve "sevfe"nin meşhur manaları üzere "gelecek zaman" ve "erteleme" manasında olduklarıdır. ***"Tesvîf"*** lafzı, *"tehir"* manasına "sevfe"den türemiştir. Fakat bazı bilginler burada *"tesvîf"*i anlaşılması zor bulmuşlardır. Ama onlar bu çeşit tehdite baksalardı, bunun ayetin nüzûl vaktinden çok sonra olacağını görürlerdi. Öte yandan "terâhî" ve "bu'd" kavramlarının, hitabta makam açısından başka bir manası daha vardır. Kuvvet ve gücüne aldanan kimselerin durumları incelendiğinde... Kudretlerine aldanışları ve azgınlıkları, kendilerini Hz. Peygamber'in getirdiği delillerden ve hidayet üzerine düşünmekten alıkoyan ve buna bağlı olarak da bu kudretlerine dayanarak müstağni davranıp ondan yüz çevirenlerin durumu incelendiğinde... Görülecektir ki, bu kimseler, -aldanışları nedeniyle- o tehditi tasavvurdan ve üzerinde düşünmekten uzaktırlar. O halde ayetteki bu *"tesvîf"* (*erteleme*) onların halleri dikkate alınarak getirilmiştir. Gaye; gelecekleri üzerinde düşünmelerini sağlamaktır.

Ben de derim ki: Üstad'ın dersinde tuttuğum notlarda, *"tehditin tasavvuru ve üzerinde düşünme"* ifadesinden sonra üç satırlık bir boşluk bırakmışım. Oraya ne yazmak istediğimi şu an hatırlamıyorum. Şu an itibarıyla te'hiri anlamakta ne gibi bir zorluk olduğunu da göremiyorum. Tehdit, âhiret azabı tehditinden ibarettir. Araplar bundan daha yakın bir vade için de "tesvîf"i kullanırlar. Ayet-i kerime; yapılan tehditin sadece Yahudilere mahsus olmadığının bilinmesi için ***"inkâr edenler"***'in zikriyle başlamaktadır. Bu ayette *"Allah'ın ayetleri"* ifadesinden maksat, mutlak olarak dininin hakikatine delâlet eden şeydir. Bu ***"ayet"*** kavramına Kur'ân öncelikle dahildir. Çünkü Kur'ân, delillerin en keskini, ayetleri en açık ve net olanıdır. ***"Ateşe sokacağız"*** ifadesinin manası ise, onları ateşe girer orada azab görür hale getireceğiz, demektir.

"Onların derileri piştikçe, onları başka derilerle değiştiririz."

Üstad Abdûh, bu ayette yer alan ***"nudcu'l-cülûd"*** deyiminin, meyvenin

olgunlaşması ve yemeğin pişmesi gibi olduğunu ifade etti. *"Derilerin pişmesi"*, canlılığını ve hayatiyetini kaybetmesinden ibarettir. Deri pişmiş olarak kaldıkça, kendisine dokunan şeyi hissetme özelliği azalır ya da bu özellik tamamen kaybolur. Bunun için o pişen deriler, canlı olan başka derilerle değiştirilecektir, ***"ki acıyı duysunlar!"*** Çünkü tatma ve hissetme, ruha derideki canlılıkla ulaşır. Buradan hareketle bazı müfessirler derler ki; ayette derilerin değiştirilmesinden maksat, azabın devam edeceğinin vurgulanmasından ibarettir. O halde bu ifade, sürekli azab duymanın temsîlî veya kinâye yoluyla anlatımıdır. Çünkü Yüce Allah, bazı kimselerin aklına, kendi nefislerinden bildikleri bir duruma kıyaslayarak gelebilecek bir yanlış anlamayı ortadan kaldırmaktadır. Bazı kimseler, elem duymaya alışınca onu hissetme yetenekleri azalır ve o acı, kişinin nazarında normal bir şey halini alır. Nitekim bazı kimselere cerrahî operasyon yapıldığını ve bunun, hastalıkları dolayısıyla tekrarlandığını görürüz. Hasta, ilk ameliyatında bundan çok ızdırap duyar, sonra bu ızdırabı yavaş yavaş hafifler, en sonunda hastanın buna hiç de aldırmadığına şahit oluruz. Sürüp giden birçok ızdırap ve hastalık vakalarında durumun böyle olduğunu görürüz.

Ben de derim ki, eğer azabdan dolayı derinin yanması mecâzî değil de hakiki manada ise, o zaman *"nudc"* cehennemliklere ateşin sıcaklığı ile bıraktığı yakma izi demek olur. Nitekim Yüce Allah bu hususta şöyle der: *"Ateş yüzlerini yakar, orada suratları çirkin ve gülünç bir halde bulunurlar."*[203] Deri tekrar tekrar ateşe maruz kalınca, -dünyada görüldüğü üzere- hissetme özelliği kaybolur ve deri kabarıp kalkar ve altından yeni bir deri çıkar.

Bunun ardından Üstad, bazı kelâmcıların, Allah'a isyan fiili, yeni çıkan deriyle yapılmadığı halde bu yeni deriyle azab edilmesini problemli gördüklerinden söz etti. Ancak Üstad'ın bu konuda dediklerini yazmadığım gibi şu an itibarıyla hatırlamıyorum da. Kelâmcılar nezdinde bu probleme verilen meşhur cevap; bedelin, biçim itibarıyla aslın gayrısı olsa da özü itibarıyla onun aynısı olduğu şeklindedir. Ancak bu gerçeğe götürmeyen apaçık bir demagojidir. Râzî bu cevabın ardından bir başka cevap daha verir. Buna göre:

"Azab gören insandır. Deri ise, insanın mahiyetinin bir parçası değildir, aksine insana yapışık ve zatı dışında bir fazlalık gibidir. Bir üçüncü cevabı da şöyledir: Ayette geçen "cülûd" (deriler)den maksat; gömlek ve elbisedir. Ancak Kâdî, bunun ayetin zâhirine aykırı bir açıklama olması dolayısıyla Râzî'yi tenkit etmiştir. Bir dördüncü cevap da şudur: Ayetteki ifade, azabın

---

203. Mü'minûn, 23/104.

devamının ve arkasının hiç kesilmeyeceğinin istiare yoluyla anlatımı, demektir. Nitekim, özelliği devamlılık olan bir şey için, Arapçada, 'küllemâ intehâ fekad ibtedee ve küllemâ vasale ilâ âhirihî fekad ibtedee min evvelihî' (her bittikçe yeniden başladı, her sonuna vardıkça tekrar başa döndü) derler. Buna göre *"onların derileri piştikçe, onları başka derilerle değiştiririz."* ayetinde de durum aynıdır. Yani, onlar piştiklerini, yandıklarını ve helâk olmak üzere olduklarını her zannettiklerinde, şu anda yeniden varolduklarını ve hayata başladıklarını zannedecek biçimde, onlara yeni bir hayat gücü veririz. Böylece maksat, azabın devam ettiğinin ve hiç kesilmeyeceğinin vurgulanması olmuş olur."[204]

Görüldüğü üzere Râzî'nin bu anlatımı, Üstad Abdûh'un ibareyi açıklarken yaptığı tercihe uygun düşmektedir. Bence Üstad'ın yaptığı anlatım, Râzî'nin yaptığı açıklamadan hem akla, hem de ayetin lafzına daha yakındır. Râzî, Süddî'den bir beşinci cevap tarzı daha nakleder ve çürüklüğü ayan beyan ortada olduğu için onu reddeder.

Âlûsî, anlaşılma problemi diye bir olayı daha baştan reddetmekte ve şöyle demektedir: "Bence bu soru, faziletli bir kimse şöyle dursun aklı başında bir kimsenin bile hemen hemen sormayacağı bir sorudur. Şöylesine ki, derinin isyanı, itaatı, elem duyması ve lezzet alması aklen kavranabilecek şeyler değildir. Çünkü derinin yapısı itibarıyla, idrak etmeme ve hissetmeme açısından diğer cansız eşyadan hiçbir farkı yoktur. Deri, herhangi bir alete en çok benzeyen nesnelerdendir. Meselâ haksız yere birini öldüren katilin eli, maktülü öldürdüğü kılıç gibidir. Bunların arasında hiçbir fark yoktur. Ancak elin bir ruhu vardır, kılıç ise böyle değildir. Bu, tek başına -taşınması iradesi dışında olduğu gerekçesiyle- kılıcın yenilenip de yakılması yerine, elin yenilenip yakılması için yeterli bir sebep değildir. Gerçek şu ki; -hangi bedene girerse girsin ve hangi deride olursa olsun- azabı hisseden nefisdir. Nimet için de aynı şeyi söylemek mümkündür."[205] Âlûsî'nin bu görüşü, insanların vücutlarının âhirette kocaman olacağını ifade eden hadislerle paralelleşmektedir. Âlûsî şöyle devam ediyor: "Bedenle haşir" konusu, -inkârı küfür olacak şekilde- dinden olduğu zorunlu olarak bilinen hususlardan olmasaydı, nimetin de azabın da rûhen olduğunu söylemek aklen hiç de uzak bir ihtimal olmazdı ve mesele, aklen haşrın, aslında cismanî olacağını ispat meselesine gelip dayanmazdı. Bu söylediklerimden, -Alah korusun- ma'dûm (yok)

---

204. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, X, 108, 109.
205. Âlûsî, *Ruhu'l-Maanî*, V, 58.

un iadesinin imkânsızlığı kanaatinde olduğum sonucu çıkarılmasın. Fakat ben, -mümkün olmakla birlikte- cesedin yeniden iadesine ihtiyaç yoktur, diyorum. Bu konudaki nasslar birbiriyle çelişiktir. Bazı naslar, yok olup çürüdükten sonra cesetlerin aynısıyla yeniden iade edileceğini ifade etmektedir. Bazıları, ilk cesedin yok olacağını ve onun benzerinin yaratılacağını belirtmektedir. Ben şahsen haşrin cismânî olacağını söyledikten sonra bu iki görüşten herhangi birine inanmada herhangi bir sakınca görmem."[206] Âlûsî yukarıdaki şüpheyi reddederken haklıdır. Ancak o bazı görüşlerinde yalnızken, bazılarında - ma'dûmun iadesi gibi- kelamcıları taklid etmektedir. Bu konunun anlatılacağı özel bir yeri vardır. İleride inşallah yeri gelince yazarız. Azabı ruhun tadacağı yolundaki görüşünde Âlûsî'yi *"li tezûka" "derileri acıyı duysun"* denmeyip de, *"li yezûkû" "onlar acıyı duysunlar"* ifadesinin kullanılması da desteklemektedir.

Bazı bilginler ayette bir başka problemli noktadan söz ederler. O da şudur: Arapçada *"ez-zevk"* deyimi, esas itibarıyla herhangi bir şeyin tadını anlamak için ondan az bir miktarını ağza alınak, anlamına gelir. Şu halde bu kelimenin şiddetli ve güçlü bir azab veya azabların en şiddetlisini duymak için kullanılması câiz olmasa gerektir. Râzî buna şöyle cevap verir: "Burada *'zevk'* kelimesinin zikredilmesinden maksat, bu azabı hissedişlerinin -yanma sebebiyle acıda herhangi bir eksiklik ve kayboluş olmayacak şekilde- her hâlükarda bir şeyin tadına bakan kimsenin baktığı gibi olacağını, haber vermektir."[207]

"Yezûkû" (*acı duysunlar*) ifadesinin zâhirinin delâlet ettiği üzere, kelime yapısı itibarıyla *"az"* lık ifade etse bile, ayette söz konusu edilen azabın en şiddetli azap olarak isimlendirilmesinde ne gibi bir mâni var ben anlayabilmiş değilim. Kur'ân azab söz konusu iken *"zevk"* kelimesini çok kullanır. Bence bu kelime özellikle seçilmiştir. *"En şiddetli"* anlamı başka azaba kıyaslanarak anlaşılır. Âhiret azabı her ne şiddette olursa olsun yine de dünya azabından daha şiddetlidir. Âhirette azaptan kurtulacaklarını sananların ekserisi, azap çekenlerin azaplarının -sanki rahmetin tadını almaktan mahrum kılınmışçasına- olabildiğince şiddetli olmasını isterler. Üstelik ellerinde azaptan kurtulacaklarına ve güven içinde olacaklarına dair bir vesika da yoktur.

"Allah daima üstün ve hakîmdir." Yani; Yüce Allah emrinde üstün, fiilinde hakîmdir. Küfrü (inkârı) ve masiyetleri azaba sebep kılması, O'nun hikmetindendir. Sebepleri hiç kimsenin müdahale edip de sürekliliğini boza-

---

206. Âlûsî, *Ruhu'l-Maanî*, V, 59.
207. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, X, 109.

mayacağı şekilde -şaşmaz bir kural olarak- neticelere bağlamadaki âdeti de hikmetlerindendir. O'nun koyduğu düzene kimse müdahale edip değiştiremez, çünkü O, yaptığı işte azîzdir. Ayrıca imanı ve salih ameli, ebedî cennete sebeb kılması da hikmetindendir. Yüce Allah bu gerçeği, ***"İnanıp, iyi işler yapanları da, içinde ebediyyen kalmak üzere girecekleri, zemininden ırmaklar akan cennetlere sokacağız."*** ifadesiyle beyan ediyor. Yüce Allah, cennete girmeyi iman eden ve salih amel işleyen kimsenin amelinin karşılığı kılmaktadır. Çünkü salih amel işlemeksizin sadece iman, nefsi arındırmak ve bu mükâfata hazırlamak için yeterli değildir. Salih amel olmaksızın sadece imanın bulunması hemen hemen imkânsızdır. Ancak kişi iman eder etmez hemen ölür de imanının semerelerini ortaya koyacak bir zaman bulamamış olursa, bu müstesnadır. Basra'lı Arap dilbilgisi âlimleri derler ki, "tenfis"de (gelecek zaman ifade etmede) ve başına geldiği muzarinin daha geniş bir gelecek zaman ifade etmesinde "sevfe" edatı, "sin" harfinden daha beliğdir. İbn Hişam'a göre bu iki edatın birbirinden hiçbir farkı yoktur. Basra'lılar herhalde bu kanaate, "fazla harf fazla mana ifade eder'" kaidesinden vardılar. Bu kaideye göre "sevfe" de daha fazla harf olduğuna göre gelecek zaman manası daha geniş olmaktadır. Bu kaideye göre, cehennemliklerin cezalarından söz edilirken *"sevfe nuslîhim"* (*onları sokacağız*) denilirken, cennetliklerin mükâfatlarından söz edilirken de *"se nüdhiluhum"* (*onları sokacağız*) ifadesinin kullanılmasında mutlaka bir incelik olması gerektir. Sanki bu, Yüce Allah'ın her iki zümreye de rahmetinin bir eseridir. Nimete ereceklere nimetlerini aceleyle verirken, azab göreceklere azablarının verilmesinde acele etmemektedir. Bu ayette, dünyada tövbenin kabul oluşunun ömür boyu mümkün olduğuna da işaret vardır. Aynı ayette geçen ***"hulûd"*** cennette kalmanın uzunluğunu ifade etmektedir. Yüce Allah bu manayı bir de *"ebeden"* kelimesiyle pekiştirmektedir.

"Orada onlar için tertemiz eşler vardır." Derler ki, *"tertemiz eşler"* demek, ister maddî, ister manevî, hayız, nifas, kusur ve kir gibi her türlü pislikten arınmış eşler vardır, demektir. Bu cümlenin bir benzeri Bakara Sûresi 25. ayette geçmişti. Orada, cennetliklerin kadınlarından söz etmiş, cennetin bizim âlemimize benzemeyen gaybî bir âlem olduğunu bilmekle birlikte, cennet kadınlarıyla birlikte olmanın ve onlardan yararlanmanın ne demek olduğunu açıklamıştık.

"Ve onları koyu bir gölgeye koyarız." Râgıb el-Isfehânî der ki; Arapçada *"ez-zıllü"* kelimesi *"el-fey'ü"* kelimesinden daha geneldir. Çünkü, *"zıllu'l-leyl"*

(*gecenin gölgesi*) ve *"zıllu'l-cenne"* (*cennetin gölgesi*) denilir. Güneş ışınlarının ulaşmadığı her yere *"zıll"* denilir. *"Fey'"* ise ancak güneşin kendi üzerinden kaydığı şeye denir. *"Zıll"* kelimesiyle, güç, taraftar ve konforlu hayat anlamları da ifade edilir. Râgıb bu iddialarına ayetlerden ve halkın kullanımlarından deliller getirir. Meselâ Araplar *"Falancı kişi beni bekledi."* anlamında, *"ezallenî fülânün"* derler. Yine filanca, beni korumasına ve gücü altına aldı anlamına *"cealenî fî zıllihî"* ifadesini kullanırlar. Daha sonra da ayette geçen, *"zıllun zalîlun"* deyiminin, katmerli gölge olduğunu ifade eder. Şu halde "*Onları koyu bir gölgeye koyarız.*" ifadesi, "refah içinde bir hayat"ın kinayeli anlatımı olur. Başkaları da şöyle der: Arapların "zıll" kelimesini "nimet" anlamında kullanmalarının sebebi, ülkelerinde görülen aşırı sıcaklardır. Ayette geçen "zalîl" kelimesi, "zıll" kelimesinden türemiş bir sıfattır. Bu kelimeyle yine *"zıll"* kelimesinin manası pekiştirilip kopkoyu gölge anlamı ifade edilir. Tıpkı *"leylün elyel"* (*çok uzun gece*) denilerek, *"leyl"* kelimesinin yine kendisinden türeyen *"elyel"* sıfatıyla pekiştirilmesi gibi. Buna göre mana; geniş, güzel, içindekine sıcaklık ve yakıcı rüzgarın ulaşmadığı ve güneşin ortadan kaldıramadığı sürekli bir gölge, demek olur. Ben de derim ki, herhalde bu "gölge" kelimesi, -Kur'ân'ın bilinen uslûbu uyarınca- cismânî nimetlerin zikri ardından rûhânî nimete işaret etmek için getirilmiştir. Gölgenin Allah'a isnad edilmesi bu yaklaşımı desteklemektedir.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَن تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُم بَيْنَ النَّاسِ أَن
تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُم بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا ﴿58﴾
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنكُمْ فَإِن
تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ ذَٰلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا ﴿59﴾

58- Allah size mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor! Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür.

59- Ey iman edenler ! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulü-l emre de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa

düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Rasûl'e götürün. Bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.

İslami Yönetimin Esasları

Bu iki ayet, İslâmî yönetim sisteminin bel kemiğidir. Kur'ân'da bu iki ayetten başka bir ayet nâzil olmamış olsaydı bile bunlar Müslümanlara yeterdi. Yeter ki bütün hükümlerini bu iki ayet üzerine binâ etsinler. Bu ayetlerin nüzûlü için sebebler zikrederler. Müfessirler ayetin inişine sebep olan özel hadisenin hitabın genelliğini daraltamayacağını açıkça belirtirler. *Lübâbu'n-nukûl*'de denir ki: "İbn Merdûye, Kelbî kanalıyla Ebû Salih'ten İbn Abbas'a ulaşan sened zinciriyle şu hadisi tahric eder: Rasûlullah (s.) Mekke'yi fethedince Osman b. Talha'yı çağırdı. Osman gelince Rasûlullah (s) Osman'a *"Bana anahtarı (yani; Kâbe'nin anahtarını) göster."* dedi. Peygamber Efendimiz (s) elini anahtara uzatınca Abbas ayağı kalktı ve "Yâ Rasûlullah! Anam-babam sana feda olsun. Sikâye göreviyle birlikte Kâbe'nin anahtarını bulundurma görevinin ikisini de bana ver." dedi. Bu söz üzerine Osman elini geri çekti. Peygamberimiz (s) O'na *"Anahtarı ver yâ Osman! "* dedi. Osman, "Buyur al Allah'ın emanetini." dedi. Rasûlullah (s) kalktı Kâbe'yi açtı. Sonra dışarı çıkıp Beytullah'ı tavaf etmeye başladı. Ardından Cebrail gelerek anahtarı Osman'a vermesi gerektiğini söyledi. Peygamber Efendimiz (s) Osman b. Talha'yı çağırdı ve O'na anahtarı verdi. Sonra da, *"Allah size mutlaka emanetleri ehil olanlara vermenizi emreder."* ayetini bitirinceye kadar okudu."[208] Şu'be, tefsirinde Haccac kanalıyla İbn Cüreyc'den şu haberi tahric eder: Bu ayet Osman b. Talha hakkında nâzil oldu. Peygamberimiz (s) O'ndan Kâbe'nin anahtarını almıştı. Mekke'nin fethi günü Kâbe'nin kapısını açıp içeri girmişti. Dışarı çıkarken bu ayeti okuyordu. Sonra Osman'ı çağırdı ve anahtarı O'na verdi. İbn Cüreyc devamla şöyle diyor: Hz. Ömer, "Ben Peygamberimiz'in (s) daha önce bu ayeti okuduğunu hiç duymamıştım." dedi. İbn Cüreyc der ki, bu haberin zâhirine bakılacak olursa, ayet Kâbe'nin içinde nâzil olmuştur.

Ben de derim ki: Tam aksine zâhir olan odur ki, bu ayet Mekke'nin fethinden önce nâzil olmuştur ve Peygamberimiz (s) Mekke'nin fethi günü bu ayeti şahid tutmak için okumuştur. Her ne kadar Hz. Ömer daha önce duy-

---

208. Bu rivayet Rasûlullah'a iletilen Kur'an dışı ve "bağlayıcı" bir vahyi bildirimden bahsetmektedir ki, hadisler için rivayet ekolünce yaygınlaştırılan bu anlayışın Kur'an bütünlüğünde delâleti açık ve yakîn ifade eden bir karşılığı yoktur. Kaldı ki Muhammed Reşid Rıza, bu rivayeti hem mana hem sened açısından aşağıda eleştirmektedir. (Yayıncı)

duğunu hatırlamasa da... Tabi bu rivayet de şayet sahih ise... Hz. Ömer'in böyle söylediği sahih rivayetlerde yer almaktadır. Sahih haberlerde yer aldığı üzere Hz. Ömer, Peygamberimiz'in (s) vefat haberi karşısında O'nun da ölümlü olduğunu ifade eden ayeti hatırlayamamış ve "*Muhammed ancak bir peygamberdir. O'ndan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi O ölür ya da öldürülürse gerisin geriye mi döneceksiniz.*"[209] ayetini Hz. Ebû Bekir okumuştur. Hz. Ömer de böyle bir ayet olduğunu o okuyunca hatırlamıştır. Aynı şekilde, "*Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın.*"[210] ayetini de unutmuş ve böyle bir ayetin var olduğunu, mehirlerin sınırlanması kararı üzerine kendisine mürcaat eden kadın hatırlatmıştır. Nitekim bu olay bu sûrenin baş taraflarında geçmişti. Herkes unutup yanılabilir. İbn Abbas'tan gelen rivayet ise -*Celâleyn Tefsiri* buna itimat etse de- sahih değildir. Biz daha önce muhaddislerin "İbn Abbas'tan gelen rivayet yolları içinde en zayıfının Kelbî-Ebû Salih rivayet yolu olduğunu" söylediklerini aktarmıştık. Muhaddisler devamla, eğer bu sened zincirine bir de Küçük Mervân eklenecek olursa bu yol tam bir yalan zinciri olur, demişlerdir. Şu'be'nin Haccâc'dan yaptığı rivayete gelince; eğer bu Haccâc el-Masîsî el-A'ver[211] ise bu sika idi. Fakat hayatının sonları çatışmalar içinde geçmiştir. Kendisi Şu'be ve İbn Cüreyc'den hadis rivayet ederdi. Muhaddisler Şu'be'nin O'ndan hadis rivayet ettiğini zikretmemişlerdir. Fakat Şu'be, Haccâc el-Eslemî'den rivayette bulunmuştur. Ebû Hatim'in dediği gibi Haccâc el-Eslemî ise mechuldür.

Yukarıda yer alan iki rivayetin mana yönünden de incelenmesi gerekir. Çünkü Rasûlullah (s) Kâbe'nin anahtarını almaya Osman b. Talha'dan ve başka herkesten çok daha layıktır. Anahtarı Abbas'a veya bir başkasına verdiği takdirde ancak hakkı olan bir işi yapmış olur. Her kim de anahtarı Hz. Peygamber'e verirse O (s) buna herkesten daha layık ve daha ehil olmuş olur. Bu, "*Peygamber mü'minlere kendi canlarından daha yakındır.*"[212] kabilinden değilir. Aksine bu, Kâbe'nin kamu menfaatlerinden birisi olmasından

---

209. Âli İmrân, 3/144.
210. Nisâ, 4/20.
211. İbn Cüreyc'in ashabından olan Haccâc İbn Muhammed, hayatının sonlarına doğru ihtilâfa maruz kalmış ve Bağdad'a son gelişinde Yahya İbn Maîn tarafından hadis rivayetinden men olunmuştur. Bununla beraber bazı kimseler, onun yalnız kaldığı bir sırada yanına girerek Şu'be İbnu'l-Haccâc'a ait bir hadis kitabını eline vermişler ve rivayet etmesini istemişlerdir. Haccâc hiç tereddüt etmeden bu hadisleri onlara rivayet etmiştir. Bkz: Talât Koçyiğit, Hadis Istılahları, s. 164. (527 no.lu dipnot.) (Çev.)
212. Ahzâb, 33/6.

dolayıdır. Eğer anahtar Osman b. Talha'nın kendi evinin kapısının anahtarı olsaydı ve Peygamberimiz (s) de O'nun şahsî mülkünü elinden alıp bir başkasına vermiş olsaydı o zaman mesele, tefsirini yaptığımız ayet kabilinden olurdu. Dahası; bugün artık her ülkede idareciler, kamu menfaatinin bir kimsenin özel mülkünün elinden alınmasını gerektirdiğini düşündükleri takdirde -hak sahibi ister razı olsun, isterse olmasın- onun özel mülkünü elinden çekip alıyor ve karşılığında bedelini ödüyorlar.

Emanet ve Adâlet

Üstad Abduh dedi ki: Yüce Allah bize Ehl-i Kitab'ın durumunu beyan ettikten sonra, hatta onların hidayet açısından müşrikleri, bir olan Allah'a ve O'nun bütün kitaplarına ve peygamberlerine iman eden mü'minlere üstün tuttuklarını açıkladıktan sonra, bizi bu büyük edeble terbiye ediyor ve genel emanete riayet etmemizi emrediyor. Emanete riayet, başkasının hakkını tanımaktır. Söz konusu hak ister maddî, isterse manevî olsun farketmez. Yüce Allah bunun için ***"Allah size mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi emreder."*** diyor. Bu ifade güçlü bir münasebetle öncesine bağlıdır. Bu münasebet, ifadenin üslubunu ve akışını, incileri düzgün bir cevher gerdanlık gibi yapıyor. Kâbe'nin anahtarı meselesi ister sahih osun, isterse olmasın, sahih olsa bile yine de üslubun birbirine kaynaşmasına zarar vermeyeceği gibi hükmün genelliğine de etki etmez. Çünkü ayetin inmesine sebeb olan özel olay, hükmün genelliğine engel olmaz.

"Emanet", bir mükellefin nezdinde -mal ve ilim gibi- bir başka kişiye ait olan hakka denilir ki, hak sahibi onu daha sonra başkasına iade etsin diye o mükellefin yanına emanet olarak bırakır. Hak, kendisine teslim edilen emanetçi kimse emaneti bırakanla ister özel ve sözlü bir akit yapmış olsun, isterse böyle yapmasın farketmez. Sözlü akit, meselâ emanet alan, filanca kişiye şunu ifa edecek, şeklinde olabilir. Sözlü akit yapılmamışsa da olur. Çünkü genel meselelerde halk arasında âdet haline gelen uygulama, fertlerin özel işlerinde yaptıkları akit mesabesindedir. İlim öğrenen bir kimsenin nezdinde ilim emanet olarak bırakılmıştır. Örf ve âdet gereği böyle bir kimseden bu emaneti eda edeceğine, halka faydalı olacağına ve bu ilmiyle halkı irşad edeceğine dair söz alınmış demektir. Yüce Allah halk arasında şer'an ve örfen bilinen bu âdet gereği insanlardan genel bir söz almıştır. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Allah, kendilerine Kitab verilenlerden, 'Onu*

mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz' diyerek söz almıştı."[213] Bundan dolayı Ehl-i Kitab âlimleri, Hz. Muhammed'in sıfatlarını gizledikleri için "hain" sayılmışlardır. O halde bir âlime, -yanına emanet mal bırakılan bir kimsenin bunu sahibine geri iade etmesi gerektiği gibi- ilim emanetini insanlara eda etmesi gerekir. İlim emanetini eda etmek, buna götüren yolu bilmeye bağlıdır. Buna bağlı olarak da üzerinde yürümek için bu yolların bilinmesi gerekir. Âlimlerin bilfiil bu emanetin eda edildiği yolları öğrenmekten yüz çevirmeleri, emrolundukları vecîbeden uzaklaşmak anlamına gelir. Vesilelerini gizlemek suretiyle hakkı gizlemek bizatihi hakkı zayi etmek demektir. İnsanlar arasında hakkı ve hayrı bilmemenin yaygın olduğunu ve bunların yerini kötülüklerin ve bid'atlerin aldığını gördüğümüze ve yine âlimlerin halka bu konuda vacip olanı öğretmediklerini de müşahede ettiğimize göre kesin olarak söyleyebiliriz ki; bu âlimler emaneti eda etmemektedirler. Emanetten kastımız, âlimlerin Allah'ın Kitabı'ndan ezberledikleri şeylerdir. Onların emanete giden yolu kolay ve en yakın yoldan aydınlatmayı terketmekte hiçbir mazeretleri yoktur. Bunlar emin değil, insanlara hıyanet eden hainlerdir.

Ben de derim ki: Üstad şunu demek istiyor: Âlimlerin, ilmi insanlara ulaştıracak ve kabul ettirecek yolları bilmeleri şarttır. Söz konusu yollar zamandan zamana ve çevreden çevreye değişir. Tıpkı emanet malın eda edilmesindeki yolların zamandan zamana ve mekandan mekana farklılık göstermesi gibi. Bu asırda emanet mallar (paralar) sahiplerine geçmiş asırlarda bilinmeyen yollarla eda ediliyor. Bu yollardan birisi de P.T.T. kanalıyla yapılan havaledir. Bu meyanda banka ve başka ifa araçları da vardır. Aynı şekilde insanlar arasında eskiye oranla ilmi daha kolay yayma yolları bulunmaktadır. Bu yola girmek istemeyen kimse faydalı ilim emanetini eda etmediği için mazur değildir. Müteahhirun (sonradan gelen) âlimlerinin ekserisi diyorlar ki, bir âlimin insanları öğretmeye kalkışması şart değildir, onun üzerine gerekli olan şey; sorulduğu zaman cevap vermesidir. Belki de sorulduğunda cevap verme vecibesini, fetva vermek için o âlimin yerini alacak bir başka kimse bulunmaması durumuyla kayıtlamış da olabilirler. Mütekaddimundan (öncekilerden) bu görüşte olan bilginler, bunu sadece hadiseler meydana geldiğinde hükmünün bilinmesine ihtiyaç duyulan özel durumlar için söylemişlerdir. Buna karşılık akaid, vâcibler, helâl ve haram ahkâmı gibi, insanların mutlaka bilmeleri gereken meselelerde hiç kimse

---

213. Âl-i İmrân, 3/187.

bu şartı ileri sürmemiştir. Bundan dolayı âlimler *"emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker"*in vâcipliği üzerinde ittifak etmişlerdir. Ve bunu fetva sormak durumuyla kayıtlamamışlardır. Çünkü insanlar bilmedikleri şeyin hükmünü sormazlar. O halde sünnetleri bilmeyen ve bid'atlerle amel eden kimseler kendi hallerine mi bırakılacaklar ve bu kimselerin gerek evlerinde, gerekse okullarında, âlimlerin kapılarını çalmaları mı beklenecek? Oysa biliniyor ki! Onlar bunu asla yapmazlar.

Din bilginleri, fıkıh ve akaid kitaplarını öğretmekle Allah'ın emanetine hıyanet ve ilmi gizleme sorumluluğundan kurtulamazlar. Çünkü bu kitapları sade insanlar anlamazlar. Sonra onların bunları bilmeleri de gerekmez. Çünkü bu eserler kendilerini ilme vakfetmiş kimseler için yazılmıştır. Âlimler, herkesin bilmeye ihtiyaç duymayacağı meseleler hakkında fetva verip yargılamada bulunurlarken bu tür eserlere bakarlar. Bu eserlerde öyle meseleler vardır ki; asırlar geçer de o hadise meydana gelmez, hatta bunların içinde meydana gelmesi imkânsız olan meseleler de vardır. Şu halde âlimlere gerekli olan, halka içlerinden bir kişinin bile bilmemesi caiz olmayan meseleleri öğretmektir. Halka en kısa ve en kolay yoldan *"emr-i bi'l-m'ruf ve nehy-i ani'l-münker"*de bulunmaktır. Bu da ancak tecrübeyle ve deneme-yanılma yoluyla öğrenilir. Şâire bravo! Bir beytinde şöye der:

لو صح منك الهوى أرشدت للحيل

"Seversen gönülden onu, bulursun ona giden yolu."

"Ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder." Üstad Abduh deminki söylediklerinden sonra şöyle dedi: Aynen bunun gibi Yüce Allah, insanlar arasında hükmeden kimsenin adaletle hükmetmesini emrediyor. *"İnsanlar arasında hükmetme"* nin de kendisine özel yolları vardır. Bu yollardan birisi velayet-i âmme (yürütme) ve yargıdır. Yine bu yollardan bir diğeri de; davacı ve davalının aralarında çıkan özel bir uyuşmazlıkta bir kimsenin hakemliğine başvurmalarıdır. Hüküm veren herkesin adil davranması gerekir. Yüce Allah adaleti başka ayetlerde de emreder. *"Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder."*[214], *"Adaletli olun. Bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)tır."*[215], *"Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutun."*[216] ayetleri sadece birer örnektir.

214. Nahl, 16/90.
215. Mâide, 5/8.
216. Nisâ, 4/135.

Yüce Allah, birçok ayette zulmü de yasak etmiş ve zulme karşı tehdit yöneltmiştir. Öte yandan Allah Teâlâ, bize adaletin sınırını zikretmediği gibi tefsirini de yapmamıştır. Sünnette de adaletin tefsiri yapılmamıştır. Adalet iki unsura dayanır:

1) Hâkimin, Yüce Allah'ın getirdiği hükmü bilmesi gerekir ki insanlar arasında uyuşmazlıkları o hükme göre çözebilsin. Bunun örneği Yüce Allah'ın *"Ey iman edenler! Akitleri(n gereğini) yerine getiriniz."*[217] şeklindeki ifadesidir. Bu ayet bize yaptığımız sözleşmelerin gereğini yerine getirmemizi vâcip kılıyor. *"Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin."*[218] Bu ayet de insanların mallarını haksız sebeplerle yemeyi ve idarecilerin rüşvet almalarını haram kılıyor. Rasûlullah'ın (s) verdiği hükümlere ve yargılamalarına dair Mütevatir Sünnet'te yer alan rivayetler de böyledir. Şu halde hâkimin verecek olduğu hükümleri Allah'ın ve Peygamber'inin (s) hükümlerine tatbik etmesi gerekir. Sözünü ettiğimiz tatbik bazen zahirî olabilir. Hâkim bazen hüküm verirken kıyasa, istinbata ve fikrî yönden ictihada ihtiyaç duyabilir. Bu çeşit adalet insanlarca bilinmektedir. Bunun zikredilmesi insanların dikkatlerini çekmek ve hatırlatmada bulunmak içindir.

2) Adaletin ikinci rüknüne gelince; (Üstad bazen "rükün" bazen de "çeşit" kelimelerini kullandı.) bu iki unsurdan oluşur.

a) Hâkim, davacının davasını ve davalının da bu iddiaya cevabını anlamak zorundadır. Çünkü hâkim, çekişme ve ihtilafın konusunu her iki tarafın ileri süreceği deliller yardımıyla anlayabilir.

b) Hâkim dürüst olmalı, taraflardan herhangi birine meyletmemeli ve bununla birlikte taraflardan birinden hoşlanmayarak hevâ ve hevesine uymamalıdır. Bu da herkesçe bilinmektedir. Buna bağlı olarak da adaletin her iki rüknü, cümle âlemin malumudur. Bundan dolayı Yüce Allah adaleti zikrediyor ve tefsir etmiyor. Çünkü adalet, tıpkı ışık gibi bizatihî herkesçe bilinmektedir.

Bu söylediğimizi anladıktan sonra insan şöyle diyebilir: Adalet, hakkı en yakın yoldan sahibine ulaştırmaktır. Bu da ancak yukarıda zikrettiğimiz iki rüknün uygulanmasıyla gerçekleşebilir. Söz konusu iki rüknün dışına çıkan uygulama zulümdür. Hâkim, adaletin yerine getirilmesinin, kendisine dayanmadığı bir takım şekil ve âdetlere dayanarak davâya bakmayı geciktirirse, ya da -taleb olunan hak, kendisiyle aydınlığa kavuşsa bile- özel lafızlarla eda edilmedi diye yapılan şehâdeti kabul etmezse veya yargılama bittikten

---

217. Mâide, 5/1.
218. Bakara, 2/188.

ve onun sebebleri yerine getirildikten sonra hükmü geciktirirse adaleti yerine getirmiş olur mu? Üstad Abduh bu soruyu derste sordu ve orada bulunanlar hep bir ağızdan "hayır, hayır" diye gürlediler. Bunu öğrendiğimizde ve günümüzde memleketimizde cereyan eden ahkâm üzerinde düşündüğümüzde, bütün bunların adaletin usullerine göre cereyan ettiğini görebiliyor muyuz? Derste bulunanlar bu soruya da "hayır, hayır" diye cevap verdiler.

Şer'î mahkemelerimizin dava açmak için bir takım şartlar getirdiğini ve şâhitlerin şehâdeti için de bir dizi şartlar ve "eşhedü" lafzı gibi belli lafızları söylemeyi şart koştuklarını görüyoruz. Koşulan şartlar arasında şâhidin şâhitlik ettiği şeyi göstererek "bu" veya "mezkûr" demesi, parayı beyan etmesi, paranın basıldığı yeri zikretmesi gibi şartlar da yer almaktadır. Bu lafız ve benzeri, davacının dövüldüğü belde... Bütün bunlar ifadeden anlaşılsa bile bunların anlaşılmasında hâkim ve hasım farklı anlayış içinde olmazlar. Bu terimler çoğu kere adaletin gerçekleşmesine engel olurlar. Çünkü dâva veya şehâdet, terim haline gelmiş bu lafızlara uygun olmadığı gerekçesiyle kökünden reddedilir. Hatta geçersiz kabul edilen şehâdet aynı manayı ifade etse bile yine de reddedilir. Aynen bunun gibi insanların şeriatı anlamalarına engel olan her şey, adaleti sakatlayan bir unsur sayılır. Bunları bilmemekte insanlar mazur değildir. Çünkü halkın şeriatı anlaması ve onun anlaşılmasına engel teşkil eden terimleri önünden izale etmesi üzerlerine bir vecibedir. Eğer bizler adaleti yerine getirseydik içine düştüğümüz şu zaaf ve kötü halde bulunmazdık.

Üstad daha sonra bir başka dersinde, yukarıda özetlediğimiz ilk dersinin ardından İbn Teymiye'nin *es-Siyâsetü'ş-şer'iyye* isimli kitabını gördüğünü söyledi. Kitabı okuyunca bir de ne görsün bu kitap bütünüyle bu tefsirini yaptığımız ayet üzerine kurulu değil miymiş! İbn Teymiye bu eserinde Allah Tealâ'nın, idarecilerin ellerine verdiği emanet türlerini derinlemesine ele almaktadır. Söz konusu emanetlerden birisi; idarecilerin işi ancak toplum içinde ehline ve en hayırlı kimselere vermek zorunda olduklarıdır. İbn Teymiye bu konuda bir çok hadis zikreder. Bunlardan birisi meşhur, *"İş ehli olmayana verildiği takdirde kıyameti bekleyin."* hadisidir.[219] Hadis-i şerifte *"kıyamet"* şeklinde tercüme edilen kelime yerine *"es-sâ'a"* kelimesi yer almaktadır. Maksat, "halkın kıyametinin kopma ve helak olma saati" demektir. Çünkü her kavmin bir "saat"i vardır. Bir başka ifadeyle; her kavmin helak

219. Buhârî, *İlim*, 2. (Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, XII, 201. -Çev.-)

olacağı bir vakit ya da istiklâlinin elden gideceği bir zaman vardır.

Ben de derim ki; buraya kadar zikrettiklerimizle ayetin manası tam olarak ortaya çıkmamıştır. Daha fazla beyan etmek ve bazı meseleleri başlık yaparak daha da açmak gerekir.

Birinci mesele: *Emanetin manası üzerinedir.*

"Emanet", birisinin güvenine havale edilen şey demektir ve *"emn"* kökünden türemedir. *"Emn"*, ruhun huzur içinde olması ve korku duymaması demektir. Kelimenin kullanımı, *"emintuhû ale'ş-şey'i"* şeklindedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de kelime *"hel âmenûkûm aleyhi..."* " *Ya'kub dedi ki: Daha önce kardeşi hakkında size ne kadar güvendiysem, bunun hakkında da size ancak o kadar güvenirim.*"[220] şeklinde kullanılmaktadır. Bu kök, *"eminehû bi kezâ"* şeklinde de kullanılır. Nitekim, *"Ehl-i kitaptan öylesi vardır ki ona yüklerle mal emanet bıraksan onu sana noksansız iade eder."*[221] ayetindeki kullanım böyledir. Yine Arapçada *"i'temene fülânen"* denilir ki, manası filanca filancayı güvenilir kabul etti veya güvenilir kimse edindi, demek olur. *"İ'temenehû ale'ş-şey'i"*, *"eminuhû aleyhi"* gibidir. Nitekim *"Birbirinize bir emanet bırakırsanız emanet bırakılan kimse emaneti sahibine versin."* [222] ayetindeki kullanım böyledir. Her emanetin korunması bir vecibedir.

Bazı emanetler sadece korunurlar. Meselâ sır, bu kategoridedir. Bir merfu hadiste Peygamberimiz (s) şöyle buyurmaktadır: *"Bir kime bir söz söyler de sonra oradan dönüp giderse söylediği o söz bir emanettir."*[223] Bu hadisi İmam Ahmet, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Cabir'den Ziyâ, Müsned'inde Ebû Ya'lâ Enes'den rivayet etmişlerdir. Süyûtî, *el-Camiu's-sağîr*'de sahih olduğuna işaret etmiştir. Bu hadisten anlaşılmaktadır ki, herhangi bir şeyin emanet bırakıldığına delâlet eden söz, iş, örf ve gerek karîneye itibar etmek gerekir. Bunu İmam Abduh daha önce açıkça beyan etmişti.

Bazı emanetler de sahibine verilmek üzere muhafaza edilirler. O malı emanet bırakan, ister malın sahibi olsun, isterse onun adına bir başkası bıraksın hiç farketmez. Emaneti koruyan ve sahibine veren kimseye, "hafîz, emîn ve vefiyy" denilir. Onu korumayan veya sahibine iade etmeyene de "hain" denilir. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Ey iman edenler! Allah'a ve Peygamber'e hainlik etmeyin, (sonra) bile bile kendi emanetlerinize hainlik etmiş*

---

220. Yusuf, 12/64.
221. Âl-i İmrân, 3/75.
222. Bakara, 2/283.
223. Tirmizî, *Birr*, 39.

olursunuz."[224] Her kim bile bile hıyanet ederse âsilerden olur ve onun tazminat sorumluluğu vardır.

İkinci mesele: *Adaletin manası üzerinedir*.

İbnu'l-Esîr ve başka bilginlerin ifadesine göre Arapçada "adl veya ıdl" benzerlik anlamına gelir. "Adîl" benzer olan kişi demektir. İbn Manzur *Lisanu'l-Arap*'ta der ki: "Fülânun ya'dilu fülânen" denilir ki, manası filanca filancaya eşit oldu demektir. "Mâ ya'diluke indenâ şey'un" demek, bizim gözümüzde senin yerini dolduracak hiçbir şey yoktur, demektir. Bu kökten türeme olarak "addele'l-mekâyîle ve'l-mevâzîne" demek, ölçü ve tartı âletlerini ayar etti demektir. "Adele'ş-şey'e ya'dilühü, adlen ve âdelehü" demek, bir şeyi ölçtü demektir. "Âdeltu'ş-şey'eyni ve adeltü fülânen bi fülânin" demek, iki şeyi birbirine eşit tuttum demektir. "Ta'dîlu'ş-şey'i" demek, bir şeyi doğrultmak demektir. Bazıları, "adalet"; herhangi bir şeyi kendi cinsi olmayan bir şey cinsinden ona benzer olsun diye değerlendirmektir, demişlerdir. "Adl, ıdl ve adîl" aynı şeylerdir. Yani bu üç kelimenin manası, benzer, denk, demektir. Bazıları ise bunun "misl" (benzer) anlamına olduğunu, "nazîr"in aynısı olmadığını söylemişlerdir. Nitekim Kur'ân'-ı Kerim'de şöyle denir: *"Ev adlü zâlike sıyâmen" " Yahut onun dengi oruç tutmaktır."*[225] Şâir Mühelhil şöyle der:

على أن ليس عدلاً من كليب   إذا ظهرت مخبأة الخدورِ

"Küleyb'e denk olmaz hiçbir kabile,
Bakışlar döndü mü çadırda saklanan dilbere!"

"Adl" kelimesi, "adeltü bi hazâ adlen hasenen" (Şunu güzel bir adaletle denk tuttum.) ifadesindeki fiilin mastarıdır. Bu durumda kelime, benzer ve denk anlamına isim olmuş olur. Buradan hareketle kelime "adlü'l-metâ" (eşyayı birbirine denk ve eşit yapma) tabirinden ayrılmış olur. Tıpkı, birbirinden ayırmak için "imreetün rezânun, acuzun rezînun" (vakarlı, ağırbaşlı kadın, dolgun ve etli but) dedikleri gibi. İbn Manzur şöyle devam ediyor: "İdl" devenin sırtına vurulan yükün bir tarafına düşen yarısı demektir. Ezherî der ki; "idl", hayvanın sırtında karşı tarafa gelecek yükle eşitlenmiş olan yükün adıdır. Sibeveyh'ten rivayet olunduğuna göre çoğulu, "a'dâl" ve "udûl" şeklinde gelir. Ezherî şöyle devam etti: "adîletân", "ğırâratân", "iki çuval" demektir. Çünkü bu iki çuvaldan her biri diğerine tam denktir. el-Asmaî şöyle

224. Enfâl, 8/27.
225. Mâide, 5/95.

der: Arapçada "adeltû'l-cevâlıka ale'l-baîri a'dilhu adlen" kullanımı vardır ki, manası çuvalları devenin sırtına denk hale getirdim demektir. İbnu'l-A'râbî ise şöyle der: Arapçada "el-adel" demek, hayvanın sırtına vurulan iki dengi birbirine eşit yapmak demektir. Aynı kökün bir kullanımı olarak "adeltû emtiate'l-beyti" denilir ki manası, "ev eşyasını sefer günü hayvana yüklemek üzere birbirine eşit denkler haline getirdim" demektir. "Adîl" ise, hevdece[226] oturduğunda sana denk olmak üzere karşı tarafa oturan kişi demektir."[227]

İbn Manzur'un kelimenin kullanımına dair eski dil bilginlerinden zikrettiği bu şekiller Suudî Arabistan, Suriye ve diğer Arap ülkelerinde çağdaş Arapların dillerinde de aynı şekilde mevcuttur. İnsanlar arasında hüküm verirken adaletin iki hasım (davacı ve davalı) arasında denge ve eşitliği aramak olduğunu bilen... Eşitliğin de taraflardan birini diğerine hiçbir hususta asla tercih etmemekle, tam aksine her iki tarafı da devenin veya başka bir hayvanın sırtındaki denkler gibi birbirine eşit tutmakla sağlandığını bilen kimse, emredilen adaletin dil bilginleri nezdinde bilinen adalet olduğunu fark edecektir. Yoksa adaletin manası şeriatte var olan hukuk normuna göre hüküm vermek değildir. Çünkü bu başka bir delille sabittir. Bu hususta şeriatte sabit olan her şey adalete uygundur. Yoksa o adaletin bizâtihi kendisi değildir. Tam aksine adalet, o normu uygulamakla ve her hak sahibi hakkını alabilecek şekilde onu davaya tatbik etmekle olur. Yüce Allah bazı Mekkî sûrelerde şer'î ahkâmı beyan etmeden önce mutlak olarak adaleti emretmektedir. İnsanların yaptıkları işlemlere ve aralarında çıkan uyuşmazlıklara dair bütün meselelerin hükmü Kitab ve Sünnet'te beyan edilmiş değildir. Bu ahkâma dair beyan edilenler Kitab ve Sünnet'te hedeflenen adaletin tecellisine en iyi bir yardımcıdır. Hükmü beyan edilmeyenlere gelince bu konuda idarecilerin yapacakları içtihadlarda, güçleri oranında eşitlik ve müsavatı araştırmaları gerekir. Bundan sonraki ayette, Allah ve Peygamberi'nin (s) hüküm verdikleri meselelerde bu hükümlere uymanın vâcipliğinin beyanıyla, hüküm vermedikleri meselelerde gerekenin ne olduğunun açıklaması gelecektir.

Râzî naklediyor: "İmam Şâfiî şöyle der: Hâkimin davacı ile davalıya beş konuda eşit muamele yapması gerekir. 1) Tarafları huzuruna alırken, 2) Huzurunda oturturken, 3) Taraflara yönelirken, 4) Onları dinlerken, 5) Haklarında hükmünü verirken. Şafiî devamla şöyle der: Hâkimin yükümlü olduğu husus, tarafları kalben değil, fiilen birbirine eşit tutmaktır. Eğer

226. Devenin sırtında oturulan mahvil. (Çev.)

227. İbn Manzur, *Lisânu'l-Arap*, a-d-l maddesi. Alfabetik basım, IV, 3839, 3840.

hâkim kalben taraflardan birine eğilim duyar ve tarafını tuttuğu hasmın ileri sürdüğü delille karşı tarafa galip gelmesini isterse bundan dolayı sorumlu olmaz. Çünkü kalbî meyil ve isteklerden insanın yakasını kurtarması mümkün değildir. Hâkim, taraflardan birisine delilini dikte edemediği gibi şâhide de şahitliğini nasıl yapacağı telkininde bulunamaz. Çünkü böylesi, davacı veya davalıya zarar verir. Hâkim davacıya davasını telkin edemediği gibi karşı taraftan yemin istemesi telkininde bulunamaz. Davalı tarafa da dava konusunu inkâr veya kabul etmesi telkininde de bulunamaz. Aynı şekilde şâhitlere şâhitlik yapmaları veya yapmamaları telkininde bulunamaz. Hâkim taraflardan sadece birisini misafir edip ağırlayamaz. Çünkü böylesi, karşı tarafın kalbini kırar. Hâkimin kendisi de -iki taraf birbiriyle davacı ve davalı oldukları sürece- taraflardan herhangi birinin veya her ikisinin ağırlama, kendilerine konuk olma teklifini kabul edemez. Rivayete göre Peygamberimiz (s), taraflardan birisini, karşı taraf da olmadıkça misafir olarak ağırlamazdı. Bu hususta daha fazla bilgi fıkıh kitaplarındadır. Bu konuda netice olarak söylenecek söz şudur: Hâkimin hüküm verirken maksadı, hakkın hak sahibine uluştırılmasıdır. Hâkim bu gayeyi bir başka gaye ile birbirine karıştıramaz. Yüce Allah *'insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.'* derken bunu kastetmiştir."[228]

Üçüncü mesele: *Emanetlerin çeşitlerine dairdir.*

Emanet çeşit çeşittir. Bundan dolayı "emanet" kelimesi tefsirini yaptığımız bu ayetle, Enfâl Sûresi'nin 27. ayetinde *"emânât"* şeklinde çoğul getirilmiştir. *"Ey iman edenler! Allah'a ve Peygamber'e hainlik etmeyin, (sonra)bile bile kendi emanetlerinize hainlik etmiş olursunuz."*[229] Aynı şekilde Mü'minûn ve Meâric Sûreleri'nde de kelime yine çoğuldur. *"Yine onlar ki emanetlerine ve ahidlerine riaeyet ederler."*[230] Biz Üstad Abduh'dan "ilim" ve "mal" emaneti diye iki emanet çeşidi zikrettik. Bazıları ise emaneti üçe ayırırlar.

Bunlardan birincisi, kul ile Rabbi arasındaki emanettir. Bu, Yüce Allah'ın, kuluna muhafaza etmesini emrettiği şeylerdir. Bu emre göre kul, Rabbinin emrettiğine sarılmak, yasakladığından vazgeçmek, duygularını ve organlarını kendine yararlı olan yerlerde ve kendisini Rabbine yaklaştıracak alanlarda kullanmak zorundadır. O halde hududullah'ın aşıldığı bütün masiyetler, Allah Teâlâ'ya hıyanet etmek demektir. Nitekim rivayetlerde buna delâlet

228. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, X, 114.
229. Enfâl, 8/27.
230. Mü'minûn, 23/8; Meâric, 70/32.

eden haberler vardır.

İkincisi; kulla insanlar arasındaki emanettir. Emanetleri sahiplerine vermek, hiçbir hususta onları aldatmamak, onların sırlarını saklamak gerekir. Bunların dışında fert fert insanlara, idarecilere, aile fertlerine ve akrabalara vâcip olan hususlar buna dahildir.

Râzî der ki: "Yönetenlerin yönettiklerine ve âlimlerin sade insanlara adil davranması bu kısma girer. Buna göre âlimler sade insanları bâtıl taassuplara yöneltemezler, aksine kendilerine dünya ve ahiretlerinde fayda verecek itikat ve amelleri göstermekle yükümlüdürler."[231]

Bu prensipten hareketle halka, aralarında taassup uyandırcak ihtilaflı meseleleri öğretenler, onlara dünya ve âhiretlerinde faydalı olacak güzel terbiyeyi ve helâl kazancı öğretmeyenler, âhiretlerinde yararlanacakları güzel öğüdü vermeyen, imanlarını güçlendirip kendilerini kötülüklerden uzaklaştıran ve onları hayırlara yönlendiren ahkâmı öğretmeyen âlimler, toplumlarına hıyanet etmiş olurlar. Bu kısım da kendi içinde kısımlara ayrılabilir. Buna göre; idarecilerin emanetine riayet bir kısım, usûl (ana, baba, dede gibi kök), furû' (oğul, kız gibi dal) ve havaşî (hısım akraba) dahil olmak üzere akrabaların emanetine riayet bir kısım, karı-kocalık ve evlilik ilişkisinden doğan akrabalık emaneti bir kısımdır. Karı-kocanın birbirinin sırrını yaymaması özellikle de sadece ikisine ait olan ve normalde ikisinden başka hiçbir kimsenin bilemeyeceği sırları başkalarına açmamak da buna dahildir. Bir de diğer insanların emanetlerine riayet de bir kısımdır.

Dördüncü mesele: *İnsanın kendi nefsiyle olan emanetine dairdir.*

Râzî bu emaneti, "İnsanın kendi nefsi için dini ve dünyası için en faydalı ve en uygun olanı seçmesi, şehvet ve gazabı doğuracak sebeblere sarılarak âhirette kendisine zarar verecek şeylere yönelmemesidir şeklinde tarif eder."[232]

Ben de derim ki, buraya kadar icmalen beyan ettiğim emanetlere, insanın hastalık ve veba doğuran etkenlerden, bilgisi ve doktorlardan istifadesi uyarınca kaçınması da dahildir. Bu açıklama bize gösteriyor ki; bu çeşit bir emanete riayet, sağlığın korunması, özellikle de veba türü hastalıkların salgın olduğu günlerde hastalığa yakalanmamak için ihtiyaç duyulan sağlık kurallarının bilinmesine bağlıdır. Bir örnek verelim: Deneylerle öğrenilmiştir ki çiçek aşısı gibi, hastalıktan korumak için hazırlanmış olan bazı aşılar faydalıdır. Hastalık

---

231. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir*, X, 112.
232. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir*, X, 112.

ortaya çıktığında tedavi de bu emanet türüne dahildir. Buraya kadar zikrettiğimiz emanetlere riayetin tafsilatı uzar. Eğer Allah Teâlâ bize ömür verir de ilgili ayetlerin tefsirine gelirsek, orada yine bu konuyu tekrar ele alacağız.

Beşinci mesele: *Emânet adalet ilişkisine dairdir.*

Yüce Allah emanetleri eda etmeyi adaletten önce zikretmiştir. Çünkü hüküm verirken adalete, insanların haklarına tealluk eden emanetlere hıyanet edildiği ve bunun için hâkime başvurulduğu zaman ihtiyaç duyulur. Aslolan insanların birer güvenilir kişiler (ümenâ) olmaları ve emanetleri fıtrat ve dinin sesine kulak vererek eda etmeleridir. Hıyanet ise aslolanın tersi bir durumdur. Dindar bir toplumda hıyanet kural değil istisnadır. İnsanlar emanetlerine riayet eder ve onları sahiplerine verirlerse o toplumda hüküm verirken adalete çok az ihtiyaç duyulur.

Altıncı mesele: *Emanete riayeti vâcip kılan ve hıyanetten kaçındıran hadislere dairdir.*

Emanetler hakkında birçok ayet varid olmuştur. Bunların bazılarını biraz önce zikrettik. Yine emanetler hakkında bir çok hadîs mevcuttur. Sözkonusu hadîsler emanetlere riayet etmenin ve onları sahiplerine vermenin vacip olduğunu sıkı sıkıya tenbih eder, emanete hıyanet etmenin çok çirkin olduğunu belirtir ve hıyanete karşı tehdit yöneltir. *"Münafığın alâmeti üçtür. Söz söylerken yalan söyler, Va'dettiği vakit sözünde durmaz ve kendisine bir şey emanet edildiği zaman buna hıyanet eder."*[233] Aynı manada şöyle bir hadis daha vardır: *"Üç özellik var ki kimde bulunursa o münafıktır. İsterse o kişi oruç tutsun, namaz kılsın ve umre yapsın ve ben Müslümanım desin. Söz söylerken yalan söyler, va'dettiği zaman sözünde durmaz, kendisine bir şey emanet edildiği zaman buna hıyanet eder."*[234] *"Emaneti olmayanın imanı yoktur. Ahdinde durmayanın dini yoktur."*[235] hadîsi de bu hadîslerdendir. Bu konuda bir diğer hadîs de şudur: *"Benim ümmetim, emaneti ganimet, zekâtı bir kayıp ve hasar görmediği müddetçe fıtrat üzere olmaya devam eder."*[236]

Yedinci mesele: *Emaneti kuvvetlendirici şekilde emretmenin hikmeti, faydasının beyanı, hıyanetin zararına dairdir.*

---

233. Buhârî, *İman*, 24.

234. Bu hadisi altı Hadis İmamı rivayet etmiştir. (Abdurrahman b. Ömer Ebu'l-Hasen ez-Zühri el İsfehânî, İman bölümünde rivayet ederken, Ebu'ş-Şeyh et-Tevbîh'de Enes'den rivayet etmişdir. Bu hadis başka kitaplarda başka ravilerle rivayet olunmuştur.

235. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 135, 154.

236. Farklı lafızla aynı mana için bkz. Tirmizî, *Fiten*, 38.

Hakîmu'l-İslâm es-Seyyid Cemâlüddin el-Efgânî *er-Reddü ale'd-dehriyyîn* isimli Farça yazdığı ve öğrencisi Muhammed Abduh tarafından Arapça'ya tercüme edilen risalesinde[237] şöyle der: Din insanlara üç akaid ve üç haslet vermiştir ki onlar medeniyetlerinin binasını bu esaslara dayandırırlar. Bu hasletlerden ya da sıfatlardan birisi de emanettir. Biz, Efgânî'nin dediklerini buraya alıyoruz. Bu beyan başka bir söze ihtiyaç bırakmaz:

"İnsan türünün varlığını sürdürüp gitmesinin, amellerin menfaatleri açısından hukukî işlemlere ve mal değiş-tokuşuna (muavazâta) bağlı olduğu apaçık bilinen hususlardandır. Hukukî işlem ve mal değiş-tokuşunun ruhu ise 'emanet'tir. Birbirleriyle hukukî işlem yapan iki taraf arasında bu emanet bozulursa hukukî işlemin bağları kopar ve mal değiş-tokuş sistemi çöker. Sonuç olarak geçim nizamı sakatlanır ve bu da insan türünü en kısa zamanda yok oluşa sürükler."

"Öte yandan toplum veya halklar rahat içinde hayatını sürdürürken ve geçim meselesi belli bir düzen içinde giderken hangi türden olursa olsun bir hükümete muhtaçtırlar. Hükümet biçimi cumhuriyet veya meşrûtî krallık, ya da mutlak krallık olabilir. Hangi şekilde olursa olsun bir hükümet ancak çeşitli fonksiyonları üstlenen bürokratlarla varlığını sürdürebilir. Hükümette görev alan bazı kimseler, ülkenin sınırlarını beklerler, ülkeyi yabancı saldırılarına karşı korurlar ve sınırlardan içeri sızan düşmana karşı memleketi müdafaa ederler. Bu güçler, ülkeyi sadece dış düşmana karşı savunmakla kalmazlar, aynı zamanda ülke içinde de koruma görevlerine devam ederler, haya perdesini yırtan ve adam öldürerek veya yağma yaparak ya da buna benzer fiillerle düşmanca tavırlara tevessül eden ayak takımının yakasına yapışırlar. Bazı görevliler ise şeriatı ve kanunu bilmekle görevlidir, bunlar uyuşmazlıkları çözmek ve çekişme çıkan konularda hüküm vermek için yargı kürsüsüne otururlar. Başka bazı devlet görevlileri daha vardır. Bunlar mal toplamakla görevlidirler. Kanuna riayet etmek şartıyla hükümetin getirdiği harac vergisini halktan tahsil ederler. Sora halktan topladıkları malları ülkenin hazinelerinde muhafaza ederler. Ülkenin hazinesi, -anahtarları her ne kadar hazinedarların elinde bulunsa da- aslında halkın hazinesi demektir. Bazı devlet bürokratları ise halktan toplanan bu malları, iktisat ilminin kurallarına riayet ederek kamu menfaatine yararlı yerlere harcamakla görevlidirler. Okul ve büro inşa etmek, yol, köprü, tünel yapmak, hastahane inşa etmek, kamu menfaatine yararlı

237. Türkçesi için bkz: *"Dehriyyun'a Reddiye"*, Ekin Yayınları, İstanbul 1998. (Yayıncı)

işlere sadece bir kaç örnektir. Yine bu maliye görevlileri, hükümet işlerinde çalışan bekçi, güvenlik görevlisi, hâkim ve bunların dışında diğer kamu görevlilerinin maaşlarını vermekle de görevlidirler. Hükümet işlerini üstlenen bu bürokrat tabakasından her bir grup kendi vazifesini, emanet anlayışı içinde yerine getirecektir. Devletin bel kemiği olan bu bürokrat tabakasının emanet duygusu sakatlanırsa buna bağlı olarak hükümranlık binası yüz üstü yere yıkılır, güven duygusu gider ve halkın rahatı büsbütün kaçar, yönetilenlerin hakları zayi olur, halk arasında adam öldürme ve mal yağma etme yaygın hale gelir, ticaret yolları tıkanır, toplumda fakirlik ve ihtiyaç kapısı açılır, hükümetin hazineleri tamtakır olur ve devlet başarı yollarını göremez hale gelir, karşısına ciddi bir iş çıktığı takdirde başarı yollarının tıkanmış olduğunu görür. Hiç kuşku yoktur ki bir toplumun hain bir hükümet eliyle yönetildiği takdirde ya fesatla (yolsuzlukla) yıkılır ya da yabancı bir toplumun zorba bir idarecisi bunları nüfuzu altına alır. Bu yabancı yönetim onları küçük düşürür ve zulümle diktatörce yönetir. Böylece başkalarına kul olmanın ne kadar acı olduğunu ve bunun acısının yıkılıp yok olmanın acısından daha beter oduğunu anlarlar."

"Şurası gayet açıktır ki bir toplumun bir başka topluma hakim olması, ancak çalışanların birliği (ittiadı) ve birbirine kaynaşması neticesinde olur. Çünkü bu birlik neticesi her bir fert kendi toplumunun bir kerpici gibi olur. Tıpkı bir bedendeki organ gibi. Emanet duygusu bir toplumun yöneticilerine hakim olmadıkça ve yönetim eliyle bütün fertlerine yaygın hale gelmedikçe yukarıda sözü ettiğimiz ittihad asla gerçekleşemez."

"Hak Teâlâ, emanetin insan türünün varlığını sürdürmesinin bel kemiği, hükümetlerin temelinin dayanak yeri, güvenlik ve rahatın gölgesini yayan, izzet ve hükümranlık binasını yükselten unsur, adaletin ruhu ve cesedi olduğunu ortaya koymuştur. Emanet olmazsa bu söylediklerimizin hiçbirisi meydana gelmez."

"İşte sana bir deneme fırsatı: Bir kavim düşün ki nefsini bu güzel elbiseyle bezememiş, böyle bir kavimde ancak felakete götüren afetler, öldürücü felaketler, helake götüren belalar, yoksul bırakıcı fakirlik ve aciz bırakan zillet göreceksin. Bundan sonra o toplumu çok geçmeden yokluk çukuru yutar ve büyük belalar bir anda sarıp yok eder."

Sekizinci mesele: ***Adalete dairdir.***

Birçok ayette ve hadislerde adalet emredilmekte ve şanı yüceltilmektedir. *"Muhakkak ki Allah adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder."*[238]; *" ...Artık aralarını adaletle düzeltin ve (her işte) adaletli davranın. Şüphesiz Allah, âdil davrananları sever."*[239]; Ayette geçen *"muksıtîn"*, âdil davrananlar demektir. Örneklerden birisi de Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e insanlara tebliğ etmesini emrettiği şu ifadedir: *"...Aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum."*[240]; *"Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutun kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. (Haklarında şahitlik ettikleriniz) zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adaletten sapmayın."*[241] *"Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan bir (davranış)tır. Allah'a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir."*[242] ayeti de bu manadadır. Bu ayetlerin tefsiri, yeri geldiğinde yapılacaktır. Onun için burada konuyla ilgili hadis vermeye ve zulmü haram kılan, ona karşı tehdit yönelten ayetleri almaya gerek yoktur.

Dokuzuncu mesele: ***Müslümanların adaletle emrolunmalarına dairdir.***

Müslümanlar hükümlerinde, sözlerinde, fiillerinde ve ahlâklarında adaletli davranmakla emrolunmuşlardır. Çünkü Yüce Allah, *"Söz söylediğiniz zaman yakınlarınız dahi olsa adaletli olun."*[243] buyurmaktadır. Bu emir hem idarecilere hem de başkalarına yöneliktir.

Yüce Allah ***"Allah size ne kadar güzel öğütler veriyor!"*** yani; Allah'ın size öğüt verdiği şey ne kadar güzeldir, diyor. Verilen bu öğüt burada "emanetleri vermek ve adaletle hükmetmek" tir. Çünkü Allah size ancak içinde iyiliğiniz ve kurtuluşunuz olan şeyleri öğüt verir. Durumunuzun düzelmesi ve kurtuluşunuz ancak o öğüde uyarak ve onu benimseyerek amel etmenize bağlıdır. ***"Şüphesiz Allah her şeyi işitici, her şeyi görücüdür."*** Onun için sizin sözlerinize, amellerinize ve de niyetlerinize dair hiçbir şey, O'na gizli

---

238. Nahl, 16/90.
239. Hucurat, 49/9.
240. Şûrâ, 42/15.
241. Nisâ, 4/135.
242. Mâide, 5/8.
243. En'âm, 6/152.

kalmaz. Sizde emanet ve adalet olmadığı halde var olduğunu iddia etmeyin, yapmadığınız şeyi söylemeyin, çünkü Allah her amel edene yaptığının karşılığını verecektir.

Allah Teâlâ, ümmetin tümüne hitabederek emanetlerin ehline verilmesini ve insanlar arasında adaletle hükmedilmesini emrediyor. "Emanetleri ehline vermek" kavramına ümmetin; hükümleri bunların altından kalkabilecek güçte olan ehil kimselere vermesi de dahil olduğundan... adaletle hükmetme konusunda Allah'tan ve O'nun Peygamber'inden (s) gelen emirlere riayet etmek ve ümmet için yenilenen ahkâma uymak vâcip olduğundan... Ve de bu konudaki maslahat ancak itaatla elde edileceğinden dolayı Allah Teâlâ şöyle buyurdu: ***"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulû'l-emr'e de itaat edin."***

Üstad Abduh bu ayetlerin geçmiş ayetlerle hangi yönden birbirine bağlı olduğu konusunda şöyle dedi: Bu ve bundan önceki ayet, Kitab'tan kendilerine nasip verilenlerin "kâfirler, mü'minlere göre daha çok hidayet üzeredir." demelerine karşılık olarak gelmiştir. Yüce Allah bundan önce ilgili ayette onların *cibt*'e ve ***tâgût***'a iman ettiklerini beyan etmişti. Müşriklerin taptıkları putlar ve kâhinler de tâgût kavramına dahildir. Müşrikler kâhinleri hakem tayin ederler ve hüküm kaynağı kabul ederlerdi. Putların yanında mal taksim ederler ve bunu uyuşmazlığın çözümü kabul ederlerdi. Yahudiler müşrikler gibi cibt ve tâgût edindiler, onların tâgûtları, aralarında kendi keyiflerine göre hükmeden reisleriydi. Yanlarında, içinde Allah'ın hükmünün bulunduğu Tevrat olduğu halde onlar Ka'b b. Eşref gibi bu reislerin ardından giderlerdi. Ancak -müşriklerden farklı olarak- söz konusu başkanlar Tevrat'ı ve bizim maslahatımızı bizden daha iyi biliyorlar, diyorlardı. Allah Teâlâ ise onların durumlarını bize beyan etmekte ve buna şeriat ve ahkâm hususunda nasıl davranmamız gerektiğinin beyanını eklemektedir. Bundan hedef, müşrikler ve aralarından bazı kimseleri kendilerine rab edinen Ehl-i Kitab'ın sapıttığı gibi sapıtmamamızdır. Çünkü Ehl-i Kitab o reisleri hüküm koyucu kabul ettiler, dolayısıyla onlar Ehl-i Kitab'ın tuğyanına (haddi aşmak) sebeb oldular, bundan dolayı da Yüce Allah onlara "tâgût" lar ismini verdi.

Üstad Abduh şöyle devam etti: Allah Teâlâ kendisine ve Peygamber'ine (s) itaatı emretti. Allah'a itaat Aziz Kitab'ın hükmüne göre amel etmek demektir. Peygamber'ine (s) itaatı emretmesi O'nun insanlara kendilerine indirileni beyan etmesinden dolayıdır. Ayet-i Kerime'de *"itaat"* lafzının tekrarlaması Peygamber'e (s) itaat kavramını pekiştirmek içindir. Çünkü İslâm dini mut-

lak tevhid dinidir. Allah'tan başkasına emretme, yasak etme, hüküm koyma ve etki etme yetkisi vermemiştir. Belki de Allah'ın Kitab'ında Allah'ın vahyinden başka şeye itaatın emredilmesi garip karşılanabilir. Fakat Allah Teâlâ'nın kanunu (sünnetullah) kendi adına şeriatını insanlara kendi içlerinden çıkan peygamberlerin tebliğ etmesi ve ismetleriyle (masûmluklarıyla) tebliğ işini yüklenmeleri yönünde tecelli etmiştir. Bundan dolayı din ve şeriat adına beyanda bulundukları hususlarda bu peygamberlere itaat vâcip olmuştur. Bir örnek verelim. Bize namaz ibadetini getiren ve bunu emreden Yüce Allah'ın bizzat kendisidir. Fakat O, Kitab'da bize namazı nasıl kılacağımızı, rek'atlarının, rükûlarının ve secdelerinin kaç olduğunu beyan etmediği gibi vakitlerini de belirlememiştir. Bütün bunları Hz. Peygamber, Yüce Allah'ın *"İnsanlara kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'ân'ı indirdik."*[244] ayetinde olduğu gibi emri üzerine beyan etmiştir. Hz. Peygamber'in bu beyanı Yüce Allah'ın irşadı üzerine bir beyandır. Onun için Hz. Peygamber'e tabi olmak tevhid prensibiyle çelişmediği gibi şâriin Allah olduğu gerçeğiyle de çelişmez.

Ulû'l-emr Kimdir?

Üstad sözüne şöyle devam etti: ***"Ulû'l-emr"***e gelince, bunların kim oldukları hakkında ihtilaf vardır. Bazı âlimler, Ulû'l-emr'in yöneticiler olduklarını söylemişlerdir. Bunlar, *Celâleyn* tefsirinde ve başka tefsir kitaplarında ifade edildiği üzere idarecilerin haram olan bir şeyi emretmemelerini şart koşmuşlardır. Oysa ayet mutlaktır. (Yani Ulû'l-emr'in idareci sınıfı olduğunu söyleyen âlimler bu kaydı *"Yaratıcıya isyan olan hususta mahluka itaat yoktur."*[245] hadisiyle *"İtaat ancak ma'rûftadır."*[246] hadisi gibi başka naslardan almışlardır.) Bazıları, "yönetici" lerin mutlak olduğunu ileri sürerek her türlü idareciye itaatı vâcip kılmışlar ve ayetteki ***"minkum"*** (sizden) kaydını gözden kaçırmışlardır. Bazılarına göreyse *"Ulû'l-emr"* den maksat "âlimler"dir. Fakat âlimler birbirleriyle ihtilaf etmektedirler. İhtilaflı meselelerde hangi bilgine itaat edilecek ve hangisine edilmeyecektir? Ulû'l-emr'den maksat âlimlerdir diyenlerin yaklaşımları şöyledir: Nassla beyan edilmeyen ahkâmı nasslarla beyan edilen hükümlerden çıkarabilecek olan zümre, âlimlerdir. Şia'ya göre *"Ulû'l-emr"*den maksat; "ma'sûm imamlar"dır. Ancak bu yaklaşım kabul edilemez. Zira imamların ma'sûm

244. Nahl, 16/44.
245. Müslim, *İmara*, 39, Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 129.
246. Buhârî, *Ahkâm*, 4; Müslim, *İmara*, 39.

olduklarına dair hiçbir delil yoktur. Eğer kastedilen bu olsaydı, ayet bunu açıktan açığa söylerdi. "Ulü'l-emr" in manası; insanların ıslahı veya maslahatları hususunda düşünmek, kendilerine havale edilen kimseler demektir. Ancak bunlar da kendi aralarında ihtilaf etmektedirler. Herhangi bir şart ve kayıt olmaksızın onlara itaat nasıl emredilebilir?

Üstad -rahmetli- bu mesele üzerinde uzun zamandan beri düşündüğünü ve sonunda *"Ulû'l-emr"*den maksadın Müslümanlardan olan *"ehlû'l-hal ve'l-akd"* topluluğu olduğu kanaatine vardığını söyledi. Bunlar, idareciler, yöneticiler, âlimler, ordu komutanları ile halkın ihtiyaçları ve genel maslahatları hususunda kendilerine müracaat ettikleri diğer önderler ve liderlerdir. Adı zikredilen bu kimseler, bir mesele veya bir hüküm üzerinde ittifak ederlerse, o konuda kendilerine itaat vâcip olur. Ancak bizden olmaları, Allah'ın emrine ve Peygamber'inin (s) tevatürle bilinen Sünneti'ne aykırı hareket etmemeleri, iş hususunu araştırırken ve üzerinde ittifak ederken serbest, üzerinde ittifak ettikleri hususun kamu menfaati olması ve Ulü'l-emr'in bu mesele üzerinde bir otoritesi ve bilgisi olması şarttır. İbadetlere ve dinî itikad kabilinden olan hususlara gelince bu konularda "ehlü'l-hal"lin emri tealluk edemez. Aksine bu meseleler, hükmü sadece Yüce Allah ve O'nun Paygamber'inden (s) alınan meselelerdendir. Bu konuda kim ne söylerse ancak ve ancak kendi düşüncesinde olanı söylemiş olur.

Mü'minlerden olan "ehlü'l-hal ve'l-akd", ümmetin maslahatına dair hakkında şâri"den nass olmayan herhangi bir hususta görüş birliği ederse ve bu ittifakı hiçkimsenin kuvveti ve nüfuzuyla, zorlaması olmaksızın kendi hür tercihleriyle yaparlarsa bunlara itaat etmek vâciptir. Bunlar için, "Söz konusu icmalarında ma'sümdurlar." denebilir. Bundan dolayı Yüce Allah onlara itaat emrini -ayetten anlaşılan vasıf ve tabi olmaya itibarla birlikte- kayıtsız ve şartsız olarak mutlak söyledi. Hz. Ömer'in sahabîlerden görüş sahiplerine danışarak kurmuş olduğu dîvanlar ve bundan başka sahabîlerden Ulü'l-emr'in görüşüne dayanarak yeni yeni kurduğu kamu kuruluşları buna örnektir. Kurulan bu idarî birimler, Hz. Peygamber'in zamanında mevcut değildi ve sahabîlerin âlimlerinden hiçbir kimse buna itiraz da etmemişti.

Üstad devamla şöyle dedi: Yüce Allah'ın Kitab'ında ve Peygamber'inin Sünneti'ndeki emir reddedilmez bir esastır ki uygulama bu değişmez ve kesin kurala göre yapılagelmiştir. Hakkında Kitab ve Sünnet'ten nass olmayan bir mesele üzerinde -eğer o mesele maslahatlardan ise- Ulü'l-emr düşünüp taşınır. Çünkü o mesele üzerinde halkın kendilerine güvendiği

ve kendilerine tabi olduğu kimseler, onlardır. Bu nedenle yapılması gerekenin ne olduğunun tespiti için bunların danışmalarda bulunmaları gerekir. Eğer ittifak ve icma ederlerse icma ettikleri doğrultuda amel etmek vâcip olur. Eğer ihtilaf ederler ve o hüküm hakkında çekişirlerse, çekiştikleri hususta yapılması gerekeni Yüce Allah şöyle beyan etmektedir. ***"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Rasûl'e götürün."*** Bu da o meselenin Allah'ın Kitabı'na ve Peygamber'inin (s) Sünneti'ne ve bu iki kaynaktan çıkan genel kaidelere ve düzenli sîrete arzedilmesi suretiyle olur. Verilen hüküm Kitab'a ve Sünnet'e uygunsa bunun bize uygun olduğu anlaşılır ve o hükmü almak vâcip olur. Aksine bu iki kaynağa uygun değilse bu takdirde de bize uygun olmadığı anlaşılır ve onu terketmek vâcip olur. Toplumda çekişme böylece ortadan kalkar ve görüş birliği meydana gelir. Adına "kıyas" denilen işlem de, problemi Kitab'a ve Sünnet'e götürme ve uyuşmazlık konusu olan hususlarda çözümü kaidelerden çıkarmadır. Bunlardan birincisinin adı ise kendisine itibar edilen "icma"dır. İlleti açısından kıyas için bir takım şartlar koşulmuştur. İhtilaf çıkması halinde meselenin Kitab'a ve sünnete götürülmesinden maksat, dinde ve şeriatta ihtilaf çıkmamasıdır. Çünkü Kitab ve Sünnet ahkâmında hilaf da ihtilaf da söz konusu değildir. Üstad Abduh bize böyle söyledi. Ayette söylenmek istenen şudur: Çekişmenin, Müslümanları birbirine düşüren ve bir kısmına bir diğer kısmın hıncını tattıran tefrikaya yol açmamasıdır. Bunun beyanı ayrıntısıyla ileride gelecektir. Fakat Müslümanlar bu ayete göre hareket etmemişler, bundan dolayı da aralarında tefrika meydana gelmiş ve ihtilafa düşmüşlerdir.

Üstad Abduh derste bize dedi ki: *"Ulû'l-emr"*in tefsiri olarak bunların *"ehlû'l-hal ve'l-akd"* oldukları yolundaki ulaştığım kanaate -Nîsâbûrî tefsirindeki ifadeleri görene kadar- benden daha önce hiç kimsenin ulaşmadığını zannederdim. Ben de derim ki: Nîsâbûrî bu meselede Fahreddin Râzî'nin söylediklerini özetlemektedir. Hatta onun tefsiri bir parça eklemeyle birlikte baştan aşağı Râzî'nin tefsirinin bir özetidir. Üstadın özellikle onun adını anması, Râzî'nin ibaresinin zahirinin Ulû'l-emr'in usûl-i fıkıhta, adına icma denen delili oluşturan bilginler olduğunu îma etmesinden dolayıdır. Görüşleri icma delilini meydana getiren bu kimseler, -bazen "ehlü icma" bazen de "ehlû'l-hal ve'l-akd" diye isimlendirilseler de- fıkhî ve zannî ahkâm hususunda ictihad yapan âlimlerdir. Râzî âdeta ehlû'l-icma'ya ehlû'l-hal ve'l-akd isminin verilmesi kanaatini taşımaktadır. Çünkü o âlimler, ümerânın ümerâsıdır demektedir. Yani âlimler böyle olmalı de-

mek istemektedir. Fakat onlar fiiliyâtta böyle değillerdir. Nîsâbûrî'ye gelince, Üstad Abduh'un ifade ettiği manayı onun ibaresi vermektedir. Çünkü o, Ulû'l-emr'in tefsiri sadedinde söylenen meşhur görüşleri çürüttükten sonra şöyle demektedir:

"Ayetin bu anlatılan manalara yorumlanmasının uygun olmadığı sabit olunca geriye sadece 'ma'sûm'un bütün bir ümmet olduğu seçeneği kalıyor. Ki bunlar ehlû'l-hal ve'l-akd, itibar ve görüş sahipleridir. Şu halde Ulû'l-emr'den maksat, ümmetin üzerinde birleştiği görüştür."

Nîsâbûrî'nin ehlû'l-hal ve'l-akd, itibar ve görüş sahipleridir şeklindeki sözü Üstadın, aralarına ordu komutanları ve kamu kuruluşlarının daire başkanlarını da kattığı görüşüyle aynı manadadır. Akla uygun olan görüş budur. Çünkü ümmetin kendilerine güven duyduğu ve maslahatlarını, sayelerinde koruduğu kimseler bu sayılan görevleri ifa edenlerin heyetidir. Ümmet, bu kimselerin ittifakıyla tefrikaya ve ayrılığa düşmekten güven içinde olur. Yüce Allah bu kimselere itaatı, söylediklerinde hata etmez oldukları için değil, ümmeti tefrikaya ve ayrılığa düşmekten korudukları için emretmektedir.

Râzî'nin bu konuda söylediklerinin bir kısmını burada nakletmek istiyoruz. Çünkü O, günümüz siyaset bilimcilerinin "halkın egemenliği" adını verdikleri kavramı açıkça dile getirmektedir. İkinci olarak da ülü"l-emr'den maksat, idareciler ve sultanlardır diyenlerin görüşlerini çürütmektedir. Ülü"l-emr'in ümerâ ve sultanlar olduğunu söyleyenler onlara dalkavukluk yapmaktadırlar. Hatta onlar her cuma namazında bu ayeti Sultan Abdulhamid'in kulaklarına okumaktadırlar. Oysa biz bu gerçekleri *el-Menâr Mecmuası*'nda ve *Tefsir*'de daha önce açıkça ifade etmiştik.

Râzî, Ulû'l-emr'e itaatın kesin olarak emredilmesinin, kendilerine itaat olunan hususlarda onların ma'sûm olmalarını gerektirdiğini ifade ettikten sonra şöyle diyor:

"Sonra şöyle deriz: Bu 'ma'sûm', ya ümmetin tümü veya içlerinden bazılarıdır. Ümmetin bir kısmının ma'sûm olması câiz değildir. Çünkü biz beyan ettik ki; Allah Teâlâ bu ayette Ulû'l-emr'e itaatı kesin olarak vâcip kılmıştır. Onlara kesin olarak itaat, bizim onları tanımamız, kendilerine ulaşmamız ve onlardan istifade etmemiz şartına bağlıdır. Zorunlu bir bilgiyle biliyoruz ki, biz bu zamanda ma'sûm imamı tanımaktan aciziz. (Burada araya girerek fıkıhtaki müctehidlerin de böyle olduğunu söyleyeceğim.) Aynı şekilde biz onlara ulaşmaktan da, kendilerinden dinî hususlarda istifade etmekten de,

onlardan ilim almaktan da aciziz. Gerçek bu olduğuna göre bundan anlaşılır ki, Yüce Allah'ın mü'minlere itaatı emrettiği ma'sûm, ne ümmetin içinden bazı kimselerdir ve ne de bazı zümrelerdir. Bu seçenek hüküm dışı kalınca, *"Ulû'l-emr"* ifadesinin işaret ettiği ma'sûm, ümmetin içinden çıkan ehlû'l-hal ve'l-akd'dir. Bu da kesin biçimde ümmetin icmaının bir hüccet olmasını gerekli kılar."[247]

Râzî, daha sonra Ulû'l-emr hakkında tefsir bilginlerinden dört görüşün nakledildiğinden söz eder. Ulû'l-emr; 1) Hulefâ-yi Râşidîn'dir. 2) Seriyye emirleridir. Ben derim ki; bunlar, devlet başkanı, ordunun başında cihada çıkmadığı zamanlarda ordu komutanlarıdır. 3) Halka dinlerini öğreten ve fetva veren din âlimleridir. 4) Ma'sûm imamlardır ki Râzî bu görüşü Râfızî'lere nisbet eder.[248]

Râzî daha sonra tercih ettiği tefsire karşı iki îrâd veya iki soru getirir.

"Bunlardan birincisi şudur: Bu ayetin tefsiri olarak ümmetin ileri sürdüğü görüşler burada sayılanlarla sınırlı ve sizin desteklediğiniz görüş de bu tefsirlerin dışında bir görüş olduğuna göre, bu konuda ümmetin icmaı vardır görüşü suya düşer."

Râzî'nin sorduğu ikinci soru ise şudur: "Ulû'l-emr'in sultan ve idareciler şeklinde yorumlanması sizin zikrettiğiniz yorumdan daha uygundur. Bu görüşün daha evla olduğuna bir kaç delil zikredilebilir:

1) İdareci ve sultanların emirleri halk üzerinde geçerlidir. İşin aslına bakılacak olursa Ulû'l-emr onlardır. İcma ehline gelince, onların halk üzerinde geçerli olan bir emirleri yoktur. Şu halde sonuç olarak Ulû'l-emr lafzını idareciler ve sultanlar diye yorumlamak daha evla olur."

2) Ayetin başı ve sonu bizim zikrettiğimiz görüşe uygun düşmektedir. Önce ayetin başını ele alalım: Allah Teâlâ idarecilere emanetleri ehline vermelerini ve adalete riayet etmelerini emretmektedir. Ayetin sonunda ise herhangi bir hususta uyuşmazlık çıktığında bunu Kitab'a ve Sünnet'e götürme emri verilmektedir. Bu da icma ehli olan âlimlere değil, idarecilere layıktır.

3) Peygamber Efendimiz (s) idarecilere itaatı şiddetle teşvik etmiş ve *"Bana itaat eden Allah'a itaat etmiş olur. Benim emîrime itaat eden bana itaat etmiş olur. Bana isyan eden de Allah'a isyan etmiş olur. Benim emîrime isyan eden*

---

247. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir*, X, 116.
248. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir*, X, 116.

ise bana isyan etmiş olur."[249] buyurmuştur. Benim yaptığım istidlâle gelebilecek sorular bunlardan ibarettir."[250]

"Yukarıdaki sorulara cevabımıza gelince: *'Ulû'l-emri minkum'* ayetini sahabî ve tabiûn âlimlerinden bir gurubun *'bunlar âlimlerdir'* şeklinde yorumlamaları hususunda hiçbir ihtilaf söz konusu değildir. Biz, bundan maksat ehlü'l-hal ve'l-akd'den olan bütün âlimlerdir dediğimizde, sözümüz ümmetin ileri sürdüğü görüşün dışına çıkmış olmaz. Aksine bu, onların görüşlerinden birisini tercih etmek ve o görüşü kesin deliller kullanarak sahih kılmak anlamına gelir. Böylece birinci sorunun yersizliği ortaya çıkmış olur."

"İkinci soruya gelince, bu da yersizdir. Çünkü onların ileri sürdükleri deliller zayıf delillerdir. Bizim zikrettiğimiz ise kat'î burhandır. Dolayısıyla bizim sözümüz daha evla olmuş olur. Öte yandan biz o zikredilen delillere onlardan daha güçlü delillerle itiraz ediyoruz:

1) Ümmet, idareci ve sultanlara itaatın, verdikleri emirlerin deliller yardımıyla hak ve doğru olduğunun bilinmesi durumunda vâcip olduğu hususunda icma etmiştir. Sözünü ettiğimiz bu delil de ancak Kitab ve Sünnet'tir. Bu takdirde işaret edilen bu husus Kitab'a, Sünnet'e, Allah'a ve Peygamber'ine (s) itaattan ayrı bir husus olmaz. Aksine buna dahil olur. Tıpkı kadının kocasına, çocuğun ana-babasına, öğrencinin hocasına itaatının Allah'a ve Peygamber'e (s) itaata dahil olduğu gibi. Bu sözü icmaa hamledersek, bu kısım onun altına girmez. Çünkü icma Kitap'ta ve Sünnet'te kendisine delâlet olmayan bir hükmü gösterebilir. Bu durumda bu kısmı ilk iki kısımdan ayrı kılmak mümkün olur. Bu daha evladır."[251]

"2) Ayeti, ümerâ (idareciler) şeklinde yorumlamak ayete şart anlamı katmayı gerektirir. Çünkü ümerâya itaat, ancak onlar hak üzere oldukları takdirde vâcip olur. Ama bunu 'icma' olarak yorumlarsak ayete şart anlamı katmış olmayız. Dolayısıyla bu daha evla olmuş olur.

3) *'Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Rasûl'e götürün.'* ifadesinden sonraki kısım, hükmü bu çekişmenin hükmüne muhalif olan daha önce yapılmış bir icmaa işaret etmektedir.

---

249. Buhârî, *Cihad*, 109; (Kâmil, Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, VIII, 349. -Çev.-)

250. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir*, X, 116.

251. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir*, X, 117.

4) Allah'a ve O'nun Peygamber'ine (s) itaat kesin olarak vâciptir. Bize göre icma ehli âlimlere itaat da kesin olarak vâciptir. Ümerâ ve sultanlara itaat ise kesin olarak vâcip değildir. Aksine çoğu durumlarda bu haram bile olur. Çünkü onlar ancak zulmü emretmektedirler. En azından ümerâya ve sultanlara itaat zayıf bir zanna göre vâcip olur. Sonuç olarak ayeti icmaya hamletmek (yorumlamak) daha evla olur. Çünkü Yüce Allah, Peygamber'i (s) ve Ulû'l-emr'i bir lafız içine katmıştır. Bu söz, *'Allah'a itaat edin. Peygamber'e (s) ve sizden olan ulülemre de itaat edin.'* emridir. Peygamber'le birlikte ifade edilen Ulû'l-emr'i ma'sûm'a hamletmek facir ve fasık bir kimseye hamletmekten daha evladır.

5) Ümerâ ve sultanların yaptıkları, âlimlerin fetvalarına dayalıdır. Âlimler ise gerçekte emîrlerin emîrleridir. Sonuç olarak Ulû'l-emr'in âlimlere hamledilmesi daha evla olmuş olur.

Ayeti, Râfızîlerin yaptığı gibi ma'sûm imamlara hamletmek son derece uzak bir yaklaşımdır. Çünkü;

1) Dediklerine göre ma'sûm imamlara itaat etmek için onları tanımak ve kendilerine ulaşma gücü bulunması şarttır. Ma'sûm imamları tanımadan önce onlara itaat bize vâcip olsaydı bu, insanın altından kalkamayacağı bir şeyle yükümlü kılınması (teklif-i mâ lâ yutâk) olurdu. Eğer onlara itaat kendilerini ve mezheplerini tanır hale geldikten sonra vâcip olsaydı bu vâciplik şartlı hale gelirdi. Oysa *'Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan Ulû'l-emr'e de itaat edin.'* ayetinin zâhiri, ifadenin mutlak olmasını gerekli kılmaktadır. Öte yandan ayet-i kerimede bu ihtimali dışarıda bırakan bir unsur vardır. O da; Hz. Peygamber ile Ulû'l-emr'e itaatın bir lafızda birlikte emrediliyor olmasıdır. Söz konusu ifade, ayetin *'Rasul'e ve sizden olan* Ulû'l-emr'e *de itaat edin.'* kısmıdır. Bir lafzın aynı anda hem mutlak ve hem de şartlı olması mümkün değildir. Bu cümle Peygamber (s) açısından mutlak olduğuna göre, Ulû'l-emr bakımından da mutlak olması gerekir.

2) Allah Teâlâ Ulû'l-emr'e itaatı emretmektedir. Arapça dilbilgisi açısından Ulû'l-emr çoğuldur. Oysa onlara göre aynı anda ancak bir tek imam olur. Çoğulun tekil olarak yorumlanması zâhire aykırıdır.

3) Yüce Allah, *'Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Rasûl'e götürün.'* buyurmaktadır. Ulû'l-emr'den maksat ma'sûm imam olsaydı, o zaman 'eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu imama götürün' denirdi. Buradan ortaya çıkıyor ki, ayetin tefsirinde gerçek açıklama bizim yaptığımızdır."[252]

252. Râzî, *et-Tefsiru'l- kebîr*, X, 117.

Ben de derim ki: *'Ulû'l-emr*'den maksat ma'sûm imamdır kanaatinde olanlar diyorlar ki; ma'sûm imama tabi olmanın faydası, ümmeti ihtilafın karanlığından ve çekişme ve tefrikanın zararından kurtarmaktır. Oysa ayetin zahiri, Ulû'l-emr bulunurken hakkında anlaşmazlığa düşülen meselenin hükmünü ve ümmetin onlara itaatını beyan etmektedir. Ulû'l-emr'in bazı vâkıaların ve hadiselerin hükmü üzerinde ihtilaf etmeleri buna örnektir. Ma'sûm imam varken ihtilafa ve anlaşmazlığa düşmek, Ulû'l-emr'den maksat ma'sûm imamdır diyenlere göre caiz değildir. Çünkü onların nezdinde ma'sûm imam, Hz. Peygamber gibidir. Bundan dolayı onların görüşlerine göre ayette bir de *"ve sizden olan Ulû'l-emr'e"* şeklindeki kısmın hiçbir faydası yoktur. (Yani bu kısım fazladan bir hüküm ifade etmemektedir.)

Râzî'nin Ulû'l-emr hakkında ileri sürülen görüşleri dörtle sınırlaması kabul edilir değildir. Mücahid'den rivayet edildiğine göre Ulû'l-emr sahabîlerdir. Mücahid'den gelen bir başka rivayete, İmam Malik'e ve Dahhâk'a göre Ulû'l-emr, Kur'ân ve ilim ehli olan kimselerdir. Bu görüş Cabir b. Abdillah'tan da nakledilmektedir. Râzî, usûl bilginlerinin terimleriyle icma ehli olan müctehidleri kastediyorsa bunlar ilim ve Kur'ân ehli kimseler olmuş olurlar. Bir başka görüşünden anlaşıldığı üzere eğer bunlarla en büyük imamı (devlet başkanını tayin eden) ehlü'l-hal ve'l-akd'i kastediyorsa o zaman görüşü, "Ulû'l-emr, ehlü'l-akl ve'r-re'y'dir." diyen İbn Keysan'ın görüşüyle aynı olmuş olur. Müteahhirunun arasından daha önce hiç bir kimsenin söylememiş olduğu bir görüş ileri süren bir kimse çıkması çok nadirdir. Fakat herhangi bir söz, açık ve ayrıntılı değilse ve tafsilata ihiyaç duyuyorsa o söz zayi olur ve halk manasını anlamaz. İşte Râzî! Meseleleri uzun uzadıya ele almasına rağmen bu sorunu gerektiği gibi çözememiştir. Çünkü bazen ehlü'l-icma demekte, bazen ehlü'l-hal ve'l-akd demektedir. Ehlü'l-icma dediği vakit insanın aklına bunların fıkhî meselelerde müctehid olan âlimler olduğu düşüncesi gelmekte, "ehlü'l-hal ve'l-akd" dediği zaman da bunların en büyük imamı (devlet başkanını) seçen kimseler olduğu kanaati uyanmaktadır. Bu konuda isabetli olanı Nîsâbûrî'nin anladığı ya da tercih ettiği görüştür. Bu görüşüyle Râzî -ileride beyan edeceğimiz üzere- icma meselesini en güzel biçimde açıklamış olmaktadır.

Taftazânî *Makasıd Şerhi*'nde der ki; "İmamlığa (devlet başkanlığı) bir çok yolla gelinebilir. Bu yollardan birisi de âlimlerden ehlü'l-hal ve'l-akd ile, ümmetin önderleri ve önde gelenlerinin bîatıdır (seçimidir)." Ümmetin âlimleri, ordu komutanları ve kamu kuruluşlarının yöneticilerinden olan seçkin kişile-

rinden oluşan ehlü'l-hal ve'l-akd, ittifak ettiklerinde kendilerine itaat etmenin vâcip olduğu Ulü'l-emr'dir. Çünkü ümmetin geneli gönül rahatlığı ve huzur içinde bu kimselere tabi olurlar. Hakkında hüküm vermeye ihtiyaç duyulan maslahatı bu kimseler bilebilirler. Zira bunların bir mesele üzerinde ittifakları ve görüşbirliği yapmaları kolaydır. Bundan dolayı onların icmaı bütün bir ümmetin icmaı mesabesindedir. Bu nitelikler fıkıhta müctehid olanların icmaı ile hayata geçemez. İsterse onların meseleleri bilmeleri, icma etmeleri ve ümmetin onların icmalarını bilip kendilerine güvenmeleri mümkün olsun...

İslami Yönetimin Dayanakları ve Şura

Bu ön girişten sonra diyebilirz ki; ayet-i kerîme dinin, şeriatın ve İslamî yönetimin esaslarını beyan etmektedir. Bu esasları şöylece sıralayabiliriz:

Birinci esas: Kur'ân-ı hakîmdir. Ona göre amel etmek Allah'a itaat demektir.

İkinci esas: Peygamberimiz'in (s) Sünneti'dir. Sünnete göre amel etmek, Hz. Peygamber'e (s) itaat etmek demektir.

Üçüncü esas: Ulü'l-emr'in icmaıdır. Ulü'l-emr, ümmetin kendilerine güvendiği ehlü'l-hal ve'l-akd'dır. Bu heyetin içinde âlimler, ordu komutanları, ticaret, sanayi ve tarım gibi resmî kuruluşların idarecileri vardır. Aynı şekilde bu heyete işçi liderleri, parti başkanları, önde gelen gazetelerin yöneticileri ve onların yazı işleri müdürleri de dahildir. İşte bu heyete itaat etmek, Ulü'l-emr'e itaat etmek demektir.

Dördüncü esas: Üzerinde anlaşmazlık çıkan meseleleri Kitab ve Sünnet'te malum olan genel kaide ve ahkâma götürmektir. Yüce Allah'ın ***"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Rasûl'e götürün."*** ifadesinin anlamı budur.

İşte bu dört esas şeriatın kaynaklarıdır. Üzerinde uyuşmazlık çıkan meseleleri Kitab'a ve Sünnet'e götürme görevini ifa eden bir topluluğun bulunması şarttır. Bunlar, Ulü'l-emr'in arasından mı olurlar, yoksa Ulü'l-emr'in bu husus için seçtiği âlimler midirler? Bunun açıklaması yakında gelecektir.

İdarecilerin ülkeyi Ulü'l-emr'in verdiği kararlar doğrultusunda yönetmeleri ve o kararları uygulamaları gerekir. Böylece İslâm devleti iki veya üç kuruldan meydana gelmiş olur.

a) Ahkâmı beyan etme görevini üstlenen kurul. Çağımızda bu kurula "yasama kurulu" denmektedir.

b) Ülkeyi yöneten ve hükümleri uygulayan kurul. Günümüzde bunlara da "yürütme kurulu" denmektedir.

c) Uyuşmazlıkları çözmeleri için kendilerine baş vurulan kurul. (Yargı) Bu işi birinci gruptan belli bir zümrenin üstlenmesi de mümkündür.

Toplumun bu hükümleri kabul etmesi, gerek yalnızken ve gerekse alenî olarak onlara boyun eğmesi gerekir. Bu durumda toplum, insanlardan herhangi bir ferde boyun eğmiş olmadığı gibi, temel simgesi *"Şâri' (hüküm koyan) Allahtır."* şeklinde olan ilâhî tevhid dairesi dışına çıkmış da olmaz. *"Hüküm sadece Allah'a aittir. O size kendisinden başkasına tapmamanızı emretti."* [253] Çünkü ümmet, ancak Allah'ın veya O'nun izniyle Peygamber'inin (s) ya da kendi hükmüyle amel etmiş olur. Ümmetin içinden ehlü'l-hal ve'l-akd, ilim ve tecrübe sahibi kimselerden oluşan bir heyet, ümmet için hüküm oluşturduğunda (istinbat), o ümmet kendi hükmüyle amel etmiş olur. Çünkü ümmet, o heyete güvenir, samimiyetlerini ve toplumunun yararına olan neyse sadece o hususta ittifak edeceklerini gönül huzuruyla kabul eder. İşte böylece toplum kendi vicdanının sesine boyun eğmiş olur ve herhangi bir kimsenin kendisine zorbaca davrandığı, kendisine boyun eğdirip, kul köle edindiği duygusuna kapılmaz. Tam aksine, -hükümeti bu sistem üzere yürüdüğü takdirde- "en üstün ve başı en dik topluluk" tabiri en çok bu ümmete yaraşır. Çünkü asıl üstünlük, Allah'ın, O'nun Rasûl'ünün (s) ve mü'minlerindir.

"Anlaşmazlığa düşme" konusunu ele almadan önce Ulü'l-emr heyetinin bir araya gelmesi ve halkın muhtaç olduğu kamu maslahatları meselesinde gerekli hükümleri kabul etmelerinden söz etmemiz gerekir. Biz daha önce gördük ki, Ulü'l-emr demek bir ümmeti yönetmede ve çıkarlarını yürütmede yetkili olan kimseler demektir. Allah Teâlâ'nın *"Onların işleri, aralarında şura/danışma iledir."*[254] ifadesinde işaret edilen işte budur. Danışma ümmetin bütün fertleri arasında olmayacağına göre geriye bunun belli bir heyet içinde olacağı seçeneği kalıyor. Bu heyet, bütün bir toplumu temsil eder, görüşleri bütün bir toplumun görüşü gibidir. Çünkü onlar genel maslahatları bilirler, ümmetin çıkarları üzerinde çok hassastırlar ve çünkü ümmetin diğer fertleri, bu heyete güven duyar ve verdikleri hükümleri gönül huzuruyla kabul ederler. Hem de onların kararlarına göre amel etmeyi âdeta kendi kararlarına göre amel etmek, onlara boyun eğmeyi kendi kalplerinin ve vicdanlarının

253. Yusuf, 12/40.
254. Şûrâ, 42/38.

sesine boyun eğmek gibi güven duyarlar. Bu heyet, ifadenin akışı boyunca tekrarlanıp duran ehlü'-hal ve'l-akd'dan başkası değilir. Fakat bu heyet nasıl bir araya gelir, onları kim toplar? Çağımızda "ulus meclisleri" diye isimlendirilen danışma meclislerinde olduğu gibi İslâm'da bu heyet için neden bir nizam ve sistem getirilmemiştir?

Biz bu konuyu *"İş hakkında onlara danış."*[255] ayetini tefsir ederken ele almıştık. Orada Peygamberimiz'in (s) bu nizamı neden koymadığının sebeblerini ve hükmü beyan etmiştik. Yine orada, Hulefâyı Râşidîn'in kendi zamanlarına göre halifeliklerinin nasıl olduğunu, daha sonra Emevîlerin İslâm hükümetini nasıl bozduklarını, kaidelerini nasıl yerle bir ettiklerini ve Müslümanlara, iktidarda olan kimsenin taraftarlığıyla desteklenmiş kişiye dayalı hükümet modelini nasıl getirdiklerini de beyan etmiştik. Kendilerinden sonra bu modele göre hareket eden ve kıyamete kadar da edecek olanların günâhları onların boynunadır. O ayetin tefsirini yaparken söylediklerimizin özü şuydu:

İş hususunda danışma meselesi, bir toplumun belli bir zaman ve mekândaki sosyal durumuna göre değişiklik gösterir. Dolayısıyla bu mesele için sadece ilk dönemin durumuna uygun bir sistem kurulması ve bunun her zaman için geçerli kabul edilmesi hikmetli bir iş değildi. Çünkü o zamanlar Müslümanlar sadece Araplardan ibaret olup sayıları azdı. Onların içinden çıkan Ulü'l-emr, sadece Hicaz'la sınırlıydı. Eğer Hz. Peygamber danışma için bir düzenleme getirseydi, Müslümanlar bunu dinî bir uygulama olarak alacaklar, her zaman ve her mekân için bu düzenlemeye bağlı kalacaklardı. Oysa belli bir zaman ve mekân için getirilen bir düzenlemenin her zaman ve her mekâna uygun olması mümkün değildir. Buna karşılık Hz. Peygamber danışmalarda bulunmayıp da kendi ictihadına göre amel etseydi şûrâ prensibine göre hareket etmemiş olacaktı. Şûrâ'ya göre amel etseydi, danıştığı kimselerin görüşleri kendi görüşüne aykırı olabilirdi. Nitekim Uhud Gazvesi'nde böyle olmuştu. Bu takdirde Hz. Peygamber'in danıştığı kimselerin görüşleri sonuna kadar Müslümanları bağlayıcı bir unsur olacaktı. Ve Müslümanlar o görüşleri -fıkıh bilginlerinin görüşlerinin birçoğunda olduğu gibi- dinî bir mesele gibi alacaklardı.

Üzerinde hiç kuşku olmayan mesele; Yüce Allah'ın hükümetimizi üzerine bina etmemiz ve devletimizi kurmamız için en üstün, en mükemmel usul ve kaideleri bize göstermiş olduğu gerçeğidir. Yüce Allah söz konusu "bina

255. Âl-i İmrân, 3/159.

etme" işini bize havale etmiş, dünya işlerimizde ve sosyal çıkarlarımızda bize tam bir özgürlük ve bağımsızlık vermiştir. Şöylesine ki; Yüce Allah işimizin aramızda danışmayla olduğu ilkesini getirmiştir. Dolayısıyla o mesele üzerinde kendilerine güvendiğimiz bilgi ve toplumda ağırlığı olan kimseler düşünecekler ve bize her zaman için maslahatımızın nerede olduğunu ve toplumumuzu mutlu edecek olan çözümün hangisi olduğunu bildireceklerdir. Bu görevi ifa ederken sadece Kitab ve onu beyan eden Sahih Sünnet'le kayıtlı olacaklardır. Kitab ve Sünnet'te ise medeni işlerin gelişmesine engel olan veya Müslümanları herhangi bir faaliyeti yürütürken zora sokan hiçbir kayıt yoktur. Tam aksine Kitab ve Sünnet'in esası kolaylık, meşakkati ve sıkıntıyı kaldırmak, zararlı olanı yasaklama ve faydalı olanı mubah kılma, zaruret varsa "haram li zatihiyi"[256] mubah kılma, "seddü'z-zerîa"[257] dolayısıyla haram kılınan bir şeyi ihtiyaç dolayısıyla mubah kılma, adalete adalet olduğu için riayet etme ve emanetleri ehline vermedir. Fakat bizler, Kur'ân'ın bu hidayetine gerektiği gibi riayet etmedik ve nefislerimizi kendimizin seçtiği ve adına "din" dediğimiz binlerce kayıtla kayıtladık. Seçtiğimiz bu kayıtlar medeniyette ve kalkınmada güç kazananlara ayak uydurmamızı engelleyince bizi Kitab ve Sünnet'te var olan bu esas ve usûllerin dışına çıkaran idarecilerimiz iki guruba ayrıldı. Bir grup oturup modern gelişmeleri yakalayamamaktan hoşnut oldu ve ölümü hayata tercih etti. Çünkü geleneksel kayıtlarından vazgeçmemekle İslâm'ı muhafaza ettiklerini sanıyorlardı. Şöyle diyorlardı: Yönetim usullerinde gayri müslimlere uyarak yaşamaktansa bu geleneksel anlayış üzere ölmek daha hayırlıdır. Bir diğer grup ise temel (anayasal) veya detay kanunlarında gayri müslimleri taklit etmeyi kaçınılmaz görüyorlardı. Her iki zümre cehaletiyle birlikte zâhiren İslâm'a (karşı onu bağlayan bir) hüccet oluyordu, oysa gerçekte İslâm onlara karşı (onları bağlayan bir) hüccetti. Allah'ın Kitab'ı ölmez, -O'nun nûrunun kendilerine gelmesine engel olmak için araya binlerce perde koysalar bile- Kitab'ın nûru parlamaktadır, kaybolmaz. *"De ki kesin delil ancak Allah'ındır."* [258]

Olanca îcâzına rağmen bu ayetin getirdiği temel kanunla (anayasa) günümüzde yeryüzünde en ileri yönetimlerin anayasaları arasında şekil unsurları

---

256. Haram li zatihi: Şâri'in geçici bir sebebe binaen olmaksızın baştan itibaren ve temelden haramlığına hükmettiği fiildir. Zina, hırsızlık, ölü eti satma gibi. Bkz. Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 216. Türkçesi: İ. Kâfi Dönmez. (Çev.)

257. Seddü'z-zeria: Kötülüğe vasıta olan yolları kapatmak demektir. Bu kaideye göre, harama vesîle olan haramdır. Bkz: M.Ebû Zehre, *İslâm Hukuk Metodoljisi*, s.278. Türkçesi: Abdülkadir Şener. (Çev.)

258. En'âm, 6/149.

açısından çok az bir fark vardır. Bu konuda -Rabbimiz'in bize hidayet ettiği esaslara göre hareket ettiğimiz takdirde- doğruya daha yakın olan biz olduğumuz gibi, ittifakta daha güçlü oluruz. Onlar, kanunların kaynaklarının toplum olduğunu söylerken, biz Kitab ve Sünnet'te hakkında nass olmayan konularda aynı şeyi söylüyoruz. Nitekim İmam Râzî az önce bunu vurgulamıştı. Kitab ve Sünnet'in nassıyla belirlenen konular ise çok azdır.

Onlar diyorlar ki; bu konuda mutlaka toplumun temsilcilerinin olması şarttır. Bunlar halkı temsil etsinler ki, verdikleri hükümler âdeta toplumun verdiği hükümler gibi olsun. Görüldüğü üzere biz de aynı şeyi söylemekteyiz.

Onlar diyorlar ki; halkın temsilcileri seçimle belli olur. Ve onların bu konuda çeşitli yöntemleri vardır. Bize gelince, Kur'ân bizi belli bir yöntemle kısıtlamamıştır. Dolayısıyla her zaman bizi maksadımıza götüreceği kanaatinde olduğumuz yola girebiliriz. Fark, isimlendirmededir. Çünkü bizde toplumu temsil edenlere Ulû'l-emr denmiştir. Ulû'l-emr demek, Müslüman bir toplumun içinde ağırlığı olan kimseler demektir ki, ümmet maslahatı konusunda bunlara başvurur, onların ardından gitmekle gönül huzuru duyar. Bu kimseler, -bazı zamanlar- sadece hükümet merkezinde bulunurlar. Nitekim İslâm'ın ilk döneminde durum böyleydi. Hz. Ömer'in kendi yerine halife seçimi için "danışma meclisi"nde yer almak üzere seçtiği altı kişi Ulû'l-emr idi. Bundan dolayı toplum ittifakla onları seçmiştir. Başkaları, bu altı kişinin biat etmediği bir kimseye emîr (yönetici) olarak biat etseydi tefrikaya düşer ve ittifakları dağılırdı. Ulû'l-emr ülkeye dağılmış vaziyette de olabilir. Bu durumda bir araya gelmeleri şarttır. Bunun için kanun çıkarma yetkileri de vardır. İşte şeriatımızın temel esaslarından saydığımız gerçek icma budur.

Onlar diyorlar ki ihtilaf ettikleri takdirde ekseriyetin görüşüne göre amel etmek gerekir. Üstad Abduh'un tercihine göre ayetin zahiri şöyledir: Aramızda çıkacak ihtilaf, Kitab ve Sünnet'e götürülür. Bu mesele Kitab ve Sünnet'in usûl ve kaidelerine vurulur ve bu iki kaynağa uygun olan çözüme göre amel edilir. Onların da bildiği üzere biz biliyoruz ki ekseriyetin görüşü, doğru olmayan azınlığın görüşünden daha yakın değildir. Özellikle de bu zamanda... Çünkü ekseriyet, hak olsun bâtıl olsun birbirini destekleyen belli bir partiden oluşmaktadır. Onlar, içlerinden azınlığın hata içinde olan çoğunluğa tabi olması konusunda hem fikirdirler. Diyelim ki bir parlamentonun toplam üye sayısı 200'dür. Bunların 110'u bir partiden olsun. Bu partinin liderleri herhangi bir hususu meclisten geçirmek istiyorlar. Delil sunarak veya nüfuzlarını kullanarak parti içinden 60 üyeyi ikna ettikleri

takdirde kalan 50 üye, -onların hata ettiklerine inansalar bile- bunlara uyacaktır. Meclisin kalan üyeleri bunlara muhalefet ettiği takdirde meclisten geçirilecek olan o yasa tasarısının yanlış olduğuna inananların sayısı 140 olacaktır. Buna karşılık bunun yerinde olduğuna inananlar ise 60 sayısında kalacaktır. Bu sayı meclisin yarısından daha azdır. Ancak bu azınlığın görüşü uygulanacaktır.

Bir meselede çoğunluk olmak, her zaman onların söylediklerinin haklı olduğunu gerektirmediği gibi, verdikleri hükümde isabet etmelerini de ve toplumun onların görüşlerini canı gönülden kabul etmelerini de gerektirmez. Örneğin askerî veya malî bir konuda yasa çıkaran ekseriyetin içinde o konuyu kâfi derecede bilen çok sayıda uzman kişi bulunmayabilir. Böyle bir meclisin verdiği kararın hataları ortaya çıkar, halkın bu meclise olan güveni sarsılır ve güvensizlik ihtilaf ve tefrika kapısını açar. Meclisteki partiler direnme için bir araya gelmekten korkar. Ya bu yasaya muhalif olan çoğunluk istemediği halde bunu kabule zorlanır ki o zaman yönetim, bütünleşmiş bir halkın eline değil, üstün gelen belli bir zümrenin eline geçmiş olur. Ya da halk fitnenin başlarını kollayıp gözetir. Bu ise yönetim prensibinde ve iktidar esaslarında, kaçınılması ve yolunun tıkanması gereken bir husustur. Aksi takdirde toplumda isyan çıkar ve aralarında çetin savaşlar meydana gelir ve böylece o ümmet helak olur. Böyle olursa ümmet düşmanları onlarla savaşma imkânı bulur. Oysa Kitab'da ve Sünnet'te böylesi bir belaya sürükleyen tefrikaya, çekişmeye ve ihtilafa düşmekten men olunmaktayız.

Bu açıklamayla Ulû'l-emr'in anlaşmazlığa düştüğü meseleleri belli bir guruba götürmelerinin hikmeti ortaya çıkmış olmaktadır. Söz konusu grup da bu meseleleri Kitab'a ve Sünnet'e götürecekler ve o konularda -az önce bir kısmına işaret ettiğimiz- Kitab ve Sünnet'ten çıkan kaidelere göre hükmedeceklerdir. Çünkü ümmetin tümü, delili desteklediği takdirde bu gurubun uyuşmazlıkları çözüme kavuşturmasından hoşnut olur. İşaret edilen bu cemaat sadece din bilginlerinden mi oluşur? Yoksa çeşitli tabakalardan teşekkül eden Ulû'l-emr'den mi meydana gelir? Müfessirlerin *"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz"* ayetinde muhatabın kim olduğu hakkında iki görüşleri söz konusudur:

1) Gâib kipinden (3. çoğul şahıs) muhatap (2. çoğul şahıs) kipine dönme metoduyla Ulû'l-emr'dir. Buna göre Ulû'l-emr, hakkında anlaşmazlığa düşülen meseleyi Allah'a ve O'nun Rasûlü'ne götürme metodu olarak iki seçenekten birini seçmekle muhayyerdir. Bu, ya içlerinden bazılarının vasıta-

sıyla olacak, ya da kendileri dışında bir başka kişi vasıtasıyla olacaktır. Vasıta kendileri dışında olduğu takdirde onların Kitab'ı, Sünnet'i ve kamu maslahatlarını bilmeleri şarttır. Anlaşmazlık konusu mesele Kitab'a ve Sünnet'e götürülmek suretiyle -delili açık olduğu için- netlik kazandıysa- o çözüme göre amel etmek kesinlikle gerekli olur. Eğer kesinlik söz konusu değilse bu takdirde tercihi yapacak olan devlet başkanıdır. Nitekim -sahabîler Bedir ve Uhud Savaşları'nda Medine'den çıkılıp çıkılmayacağı üzerine ihtilaf ettikleri zaman- Rasûlullah'ın (s) yaptığı tercihle sünnet, bize bu yolu göstermektedir. Bu durumda devlet başkanı tercihini hangi delile bina edecektir? Benim anladığım; Peygamberimiz'in (s) Uhud'a -kendi görüşüne aykırı olarak- ekseriyetin görüşünü, Bedir'de ise kendi görüşüne uygun olan görüşü tercih etmiş olduğudur. Hatta Bedir'de gözle görülür bir ekseriyet de yoktu ki devlet başkanı ona riayet etsin. Burada tefrikaya ve ihtilafa düşmeye mahal yoktur.

2) İkinci ihtimale göre ayete muhatap olanlar Ulü'l-emr'den başkalarıdır. Yani, muhatap bütün mü'minlerdir. Bazıları bunun dinî meselede söz konusu olduğunu açıkça ifade etmiştir. Bu saha, Ulü'l-emr'in görüşüyle amel edilecek saha değildir. Onun için en uygun olanı şöyle demektir: Bu ayete muhatap olanlar ümmetin hepsidir. Buna göre ümmetin, Ulü'l-emr'in anlaşmazlığa düştüğü hususlarda bunu Kitab'a ve Sünnet'e götürmek suretiyle hüküm verecek kimseleri tayin etme hakkı vardır. Burada ittifak ve ihtilaf konusunda az önce zikrettiğimiz hususlar gündeme gelir.

Ayette geçen ***"tenâzû'"*** *"nez'"* den türemiştir. *"Nez'"* Arapça'da cezbetmek, çekmek demektir. Çünkü ihtilaf içinde olanlardan herbiri diğerini kendi görüşüne çekmeye çalışır ya da muarızının elinden delilini çekip alır ve atar. Dinî meseleler tefrikaya düşülecek ve ihtilaf içinde olunacak meseleler değildir. *"Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin."*[259] Çünkü dinî meselelerde amel -daha önce geçtiği üzere- nassa göre yapılır, görüşe göre değil.

Birinci görüşü biraz sonra gelecek olan istinbat ayeti desteklemektedir. *"Onlara güven veya korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar; halbuki onu Rasûle (s) veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi."*[260] Böylece Yüce Allah beyan ediyor ki; Ulü'l-emr'in bakacağı meseleler güven ve korku gibi kamuyu ilgilendiren meselelerdir ve bunlar halkın ele alacağı meseleler de-

---

259. Şûrâ, 42/13.

260. Nisâ, 4/83.

ğildir. Aksine bunları Peygamber'e (s) ve Ulü'l-emr'e götürmekle yükümlüdürler. Çünkü Ulü'l-emr'in içinde bu meselenin iç yüzünü ortaya çıkarmayı ve başkalarını ikna etmeyi üstlenen kimseler vardır. Bu ayet-i kerime Ulü'l-emr'in ümera (emirler) ve idareciler oldukları görüşünü geçersiz kılar. Çünkü Peygamberimiz'le (s) birlikte ne hükümdar ve ne de ümera vardı. Ayet bir de Ulü'l-emr'in sadece fetva ahkâmını bilen kimseler oldukları görüşünü de geçersiz kılmaktadır. Çünkü güven ve korku konularıyla savaş zamanında bir topluma uygun olanın ne olduğu konusu görüşe beyan etmeye muhtaç konulardır. Bu da zamana ve mekâna göre değişir. Bu konuda sadece fıkhın usülünü ve fürüunu bilmek yetmeyeceği gibi usül bilginlerinin ifade ettiği manasıyla ictihad da yetmez. Nitekim biz bu hususu daha önce birçok yerde beyan ettik.

Yüce Allah devamla şöyle diyor: ***"Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız."*** Yani; ey iman edenler! Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız, Allah'a ve Peygamber'e (s) itaat edin. Ya da üzerinde anlaşmazlık çıkan hususu, Allah'a ve Peygamber'ine götürün. Bu da o meseleyi Kitab'a ve Sünnet'e arzetmek suretiyle olur. Çünkü bir mü'min, hiçbir şeyi Allah'ın hükmüne tercih etmez. Âhiret gününe iman eden bir mü'min, dünya nimetlerinden çok âhirette alacağı karşılığa önem verir. Eğer anlaşmazlık konusu mesele hakkında kendisinin bir hevâ ve hevesi varsa, bu konuda Allah'ın hükmü olduğu için onu bırakır. Çünkü Allah'ın hoşnutluğunu ve âhiret günü vereceği sevabı arzular. Bu ayette, -özellikle kamu maslahatları konusunda- Kitab'a ve Sünnet'e uymayı hevâsına ve dünyadan elde edeceği nimetlere tercih etmeyen bir kimsenin Allah'a ve âhiret gününe muteber bir imanla iman eden mü'min olmayacağına üstü kapalı bir ima veya buna delil vardır.

"Bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir." Bu ifade, işaret edilen ahkâmın faydasını beyan etmektedir. Ya da uyuşmazlık konusunu Allah'a ve Peygamber'e (s) götürmenin âhiretteki faydasının beyanı ardından, söz konusu götürme, dünyada hem daha hayırlı hem de netice bakımından daha güzeldir. Nitekim dünya ve âhiret yurdunun faydasını bir arada toplayan fıtrat dinine layık olan da budur. Bir başka ifadeyle; hükümetinizi kurma ve işlerinizi düzeltme konusunda size getirdiğimiz bu hükümler veya anlaşmazlık konusunu Allah'a ve Peygamber'ine (s) götürme işi sizin için bizatihi daha hayırlıdır. Çünkü o, hükümetinizin en güçlü temelidir. Sizin için neyin daha hayırlı olduğunu ancak Allah bilir. Bundan dolayı da Kitabı'nda ve Peygamberi'nin (s) dilinde getirdiği usül ve kaideleri ancak

ve ancak sizin mashatlarınızı sağlamak ve menfaatlerinizi temin etmek için getirmiştir. O, bizatihi hayırlı olduğu için âkıbetçe daha güzeldir. Çünkü böylesi bir çözüm, çekişmenin can damarını koparır, fitne ve fesat kapılarını kapatır.

Üstad Abduh şöyle dedi: Ayetteki şart anlamı, *"Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız"* kaydı, ifadenin son kısmıyla, yani meseleyi Allah'a ve O'nun Peygamber'ine (s) götürmekle alakalıdır, denmiştir. Bundan maksat ise, meseleyi Allah'a götürürken onlara -şehvetlerini ve dünyadan elde edecekleri nasipleri rehber edinmemeleri için- Allah Teâlâ'yı hatırlatmaktır. Bazılarına göre ise söz konusu şartın anlamı, daha önce geçen Allah'a itaat, Peygamber'e (s) itaat ve Ulû'l-emr'e itaatla alakalıdır. Zahir olan da budur. Müfessirlerin cumhuruna göre bu ifade *"Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız"* Yüce Allah'tan bu meselelerden herhangi birine aykırı hareket eden kimseye bir tehdit ve onu iman dairesinin dışına çıkarmadır.

Bu meselenin ***"hayırlı"*** olmasının manası ise; bunun kendisi dışındaki her şeyden daha faydalı olduğudur. Müslümanlar bu prensip üzere hareket etselerdi başlarına gelen o (bilinen) sıkıntıların hiçbiri gelmezdi. Kur'ân'ın bu hidayeti üzere yürüyenlerin ne kadar mutlu, ondan yüz çevirip başına buyruk yaşayanların da ne kadar mutsuz olduklarını gördük.

Bunun "daha güzel "olmasına gelince; bunu da şöyle açabiliriz. Emirler ve hükümler, ancak gereğince amel edilsin, faydası ve sonucu ortaya çıksın diye getirilen aklî semboller ve sözlü ifade kalıplarıdır. Bizim âhiret hakkındaki bilgimiz zihnî sembollerden başka bir şey değildir. Biz, bu sembollere uygun olan hakikatleri ancak oraya gittiğimiz zaman öğreneceğiz.

Ben de derim ki: Bunlar İslâm şeriatının medenî, siyasî ve yargısal esaslarıdır. Bu esaslarda ne bir iniş ve ne de bir yokuş, ne bir aşırılık ve ne de bir kayıt göremezsin. Bunlarda herhangi bir zorluk olmadığı gibi meşakkat te yoktur. Söz konusu esaslarda herhangi bir kargaşa ve kaosa asla mahal yoktur. Fakat bu esaslara göre sadece Râşid İmamlar hareket etmiştir. Onlar İslâm ümmetinin o zamanki durumunun gereğine göre davranmışlardır. Böylece onlar Allah'ın insan türüne (karşı onları bağlayan) hücceti olmuşlardır. Onların adaleti üst bir uygulamayı gerçekleştirmişti.

Allah Teâlâ, peygamberlerin dini olan bu İslâm'ı usûl (temel esaslar) ve fürû' (detay meseleler) olarak tamamladığına, bize medenî şeriatın mükemmellik esaslarını getirdiğine, söz konusu usûl ve esası gözeterek bu konuda ilerleme işini bize havale ettiğine göre, İslâm topraklarının genişlemesinin,

daha önce medeniyet kurmuş ve kalkınmış memleketlerin kendi hükümranlığı altına girmesinin ardından bize gerekli olan, sosyal bir hükümet nizamı içinde ilerlemekti. Bu hususta halefimizin (sonradan gelenlerimizin) selefimizden daha ileri gitmesiydi. Çünkü halefin ilerleme için sebep ve vesileleri vardı. Fakat onlar hükümeti -daha önce geçtiği üzere- danışma prensibinden çevirdiler ve bu ayette uyulması emredilen esaslara uymadılar. Buradan hareketle onların ekserisi Ulû'l-emr'in -zalim bile olsa- emir ve sultan olduğunu söylemeye başladılar.[261] Bazıları da Ulü'l-emr'in özellikle fıkıhta müctehid olan bilginler olduklarını söylediler. Sonra da bunların nesillerinin tükendiğini, bunlara hiç bir kimsenin muhalefet etmesinin caiz olmadığını ve icmanın bunlara has olduğunu söylediler. Aynı şekilde fer'î (detay) ahkâmı ortaya koymanın da bunlara muhsus olduğunu ifade ettiler. Bunlara göre Müslümanların yeni yeni ortaya çıkan vâkıa ve problemler için hüküm oluşturmasına (istinbat) ne kadar şiddetli ihtiyaçları olursa olsun, hiç kimsenin bu meseleler için hüküm çıkarması caiz değildir. Müslümanların anlaşmazlığa düştükleri hususlarda bunları Kitab'a ve Sünnet'e arzederek ve bu iki kaynağın gösterdiği prensip üzere amel ederek Allah'a ve Peygamber'e (s) götürmeleri caiz değildir. Aksine Müslümanlardan her bir zümrenin -ahvâl-i şahsiyye konusunda- ihtilaf edenlerden, diledikleri kimseleri taklit etmeleri ve bunun dışında ise idarecilere tabi olmaları gerekir. Bunların -ahkâm, meseleler ve ibadet konularında ittifak ettikten sonra- başka hususlarda ihtilaf etmelerinde ve gruplara ayrılmalarında hiçbir zarar yoktur. Oysa ihtilaf öyle bir boyut kazanmıştır ki bir Şafiî imam kendi mezhebine mensup olanlara sabah namazı kıldırırken bir Hanefî ona uymak yerine kendi mezhebinin imamını beklemeye ve ona uymaya başlamıştı.

Müslümanlar dinleri ve şeriatları hususunda mukallidlerin orta çağda ve daha sonraları yazdıkları kitaplarda yazılanlarla donup kaldılar. Oysa zaman durmuyordu ve -daha önce geçtiği üzere- Müslümanların idarecileri iki zümreye ayrılıyordu. İnsanlar da kendilerindeki zaafı, gevşekliği, cehaleti ve fakirliği dinlerine ve şeriatlarına yamadılar. Onların bu inancı Avrupa ilimlerini ve kanunlarını öğrenenlere sirayet etti. Bunların içinden bir kısmı İslâm'dan çıktı ve bu kanunları şeriata tercih etti. Çünkü bunlar, Kur'ân'dan ve Sünnet'ten hiçbir şey bilmiyorlardı. Bazıları ise siyaset, ceza hukuku ve medenî hukuk alanlarında fıkha göre amel etmeyi terketti ve bu husustaki hükümleri Avrupa kanunlarıyla değiştirdi. Böylece onların hükümetleri,

261. Malesef ki bu konu, Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat mezhebinin Eş'ari ve Maturidi ekollerinin akaid kitaplarında da yer alan ve savunulan önemli bahislerdendir. (Yayıncı)

eskiden olduğundan daha üstün ve beşerî kanun taraftarlarının hüccetleri, ilâhî şerîât taraftarlarınınkinden daha güçlü hale geldi. Bunlar zannettiler ki; bu aynı zamanda şerîatın bizatihî kendisine karşı da (onu bağlayan bir) hüccettir. Osmanlı Devleti'nde ve İran'da hükümette reform yapmak isteyen Frenk hayranları, hükümetlerinin kanunlarını ıslah etmede Frenkleri taklid etmeyi talep ettiler. Çünkü bunlar, Kur'ân'daki şûrâ (danışma) ilkesine dayalı hükümet ilkesinden ve danışmanın ümmetin kendilerine güvendiği ve görüşlerine itimat ettiği Ulû'l-emr'e havale edildiğinden habersizdiler.

Fıkıh bilginlerimiz, kendileri ve bazı fıkıh kitapları yüzünden çağdaşımız olan bazı kimselerin bizim hakkımızda söylediklerine aldırmıyorlarsa da, bu donmuşluğun Allah'ın Kitab'ından ve Peygamber'inin (s) Sünneti'nden çıkan şeriatın aslına yamanmasına karşı çıkmaları ve buna razı olmamaları gerekir. Evet onlar bu esasları inkâr etmiyorlar. Fakat onlar diyorlar ki; şu anda Müslümanlar arasında ümmetin muhtaç olduğu ahkâmı, Kitab'tan ve Sünnet'ten çıkaracak icma ehlinin kim olduğunu belirleyecek kimseler yoktur, bundan asırlarca önce de mevcut değildi. Madem ki Müslümanlar kendilerine böyle bir damganın vurulmasına razıdırlar, o zaman durumları değişmeyecektir. Çünkü bir toplum/kavim kendilerinde olanı değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.

Bütün bunların ardından derim ki; tefsirini yaptığımız ayette söz etmemiz gereken başka hususlar daha vardır. Bunları aydınlığa kavuşturmadan ayetin manası tam olarak ortaya çıkmaz ve ayetten beklenen fayda tam olarak tecelli etmez. O halde Yüce Allah'ın bu konuda bize ilettiklerini -içinde daha önce söylediklerimizden bir parça tekrar olsa da- burada değerlendirelim.

İlk Dönemde Ulû'l-emr Kavramı

Her toplumda her memlekette ve her kabilede Ulû'l-emr'in kimler olduğu bellidir. Ulû'l-emr, insanların dinî işlerinde ve dünya maslahatlarında kendilerine güven duydukları kimselerdir. Çünkü halk bunların daha geniş bilgili ve samimiyette daha içten olduklarına inanır. Bunlar Peygamberimiz'in (s) döneminde -her nerede olursa olsun- O'nunla birlikteydi. Fetihlerden önce Medine'de de böyle Hz. Peygamber'le birlikte bulunuyorlardı. Ancak daha sonra Medine'den etrafa dağıldılar. Müslümanlar, bunlara halifeye biat etme zamanında, şûrâ (danışma), siyaset, idare ve yargı alanlarında ihtiyaç duyuyorlardı. Biat söz konusu olduğu zaman uzakta bulunan ordu komutanlarına ve halktan ileri gelenlere biatlarını alacak kimseler gönderiyorlardı.

Güçlü bir taraftarı olan Muaviye mü'minlerin emiri Hz. Ali'ye biat etmeyince bazıları, "O, Hz. Ali'yle savaş kararını ictihad ederek almıştı." dedi. Muaviye'nin taraftarları arasında iyi niyetli kimseler olduğu gibi fitne çıkmasını arzu edenler ve Hz. Ali'nin deyimiyle "her çağıranın ardından gidenler" vardı. Biat onun boynunda asılı olsaydı, tutumunda kimin samimi olup olmadığı konusunda herhangi bir kuşkuya mahal olmazdı.

Yargı meselesine gelince, bu iş için bilgi ve görüş sahibi kimselerle ümmetten önde gelenleri bir araya topluyorlar ve hakkında nass olmayan meselelerde onların görüşlerini alıyorlardı.

Dârimî ve Beyhakî, Meymun b. Mehran'dan rivayet ediyorlar: Hz. Ebû Bekir'e davacı ve davalı geldiği zaman O Allah'ın Kitab'ına bakardı. Orada hüküm vereceği bir nass bulursa buna göre aralarında hükmünü verirdi. Allah'ın Kitab'ında herhangi bir nass bulamazsa Hz. Peygamber'den bu konuda herhangi bir Sünnet gelip gelmediğini araştırırdı. Eğer bu konuda herhangi bir Sünnet olduğunu öğrenirse ona göre hükmünü verirdi. Şayet öğrenemezse o zaman çıkar Müslümanlara sorardı. "Bana şöyle şöyle bir mesele geldi. Bu konuda Allah'ın Kitab'ına ve Rasûlullah'ın (s) Sünneti'ne baktım birşey bulamadım. Hz. Peygamaber'in bu konuda hüküm verdiğini biliyor musunuz?" diye sorardı. Bazen belli bir topluluk ayağa kalkar ve "Evet, Hz. Peygamber şöyle şöyle hüküm verdi." derdi. Hz. Ebû Bekir de Hz. Peygamber'in verdiği hükmü alır ve şöyle derdi: "Aramıza Peygamberimiz'den (s) hüküm ezberleyen bir kimse bahşeden Allah'a hamdolsun." Bazen de böyle verilmiş bir hükmü bilen çıkmazdı. Bu durumda Hz. Ebû Bekir Müslümanların ileri gelenlerini ve âlimlerini çağırır onlarla istişare ederdi, eğer belli bir noktada görüş birliği ederlerse ona göre hükmünü verirdi. Hz. Ömer de böyle yapardı. Kitab veya Sünnet'de herhangi bir hüküm bulamazsa Hz. Ebû Bekir'in bu hususta verilmiş bir hükmü olup olmadığına bakardı. Eğer bulursa buna göre hükmünü verirdi. Bulamazsa Müslümanların önde gelenlerini ve bilginlerini davet eder, onlarla istişare ederdi. Eğer herhangi bir yönde fikir birliği ederlerse Hz. Ömer o doğrultuda hükmünü verirdi.

Burada fakih olan Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'in verilmiş hükmü var mı, yoksa yok mu diye öğrenmek için rivayet sorduğu kimselerle, yeni bir hüküm koymak veya istinbat etmek için görüş alış-verişinde bulunmak üzere seçtiği kimseler arasında gözettiği ayırıma dikkat etmelidir. Rivayeti bütün insanlara sorarken, istişare için halkın önde gelenlerini ve âlimleri

çağırmaktaydı ki Yüce Allah'ın, anlaşmazlığı kendilerine götürmeyi emrettiği Ulü'l-emr işte bunlardır. Ravi, herhangi bir mesele üzerinde istişareye katılanlar arasında ihtilaf çıktığı takdirde iki halifenin ne yaptıklarını zikretmemektedir.

İbn Asakir Kadı Şüreyh'ten rivayet ediyor: "Ömer b. Hattab bana Allah'ın Kitab'ında sana açık olanla hüküm ver, Allah'ın Kitab'ının tamamını bilmezsen Rasûlullah'ın (s) Sünneti'nden açık olanla hükmünü ver. Rasûlullah'ın (s) bütün hükümlerini bilmezsen, hidayet önderi imamların emirlerinden sana açık olanla hüküm ver. İmamların hükümlerinin tamamını bilemezsen kendi görüşünle ictihad et, ilim ve salah ehli olanlarla istişare et, dedi." Bu rivayet bizce zayıftır. Rivayetin içinde "imamlar" şeklinde garip bir lafız geçmektedir. Halbuki o zamanlar henüz yargıları Kitab ve Sünnet'e dayandığı için verdikleri hükümlere itimad edilen birçok imam zuhur etmemişti.

el-Evsat'ında Tabarânî ve Ebû Saîd, "yargı" hakkında Hz. Ali'den rivayet ediyor: Hz. Peygamber'e "Ya Rasûlallah! Hakkında herhangi bir ayet nazil ve sünnet varid olmamış bir meseleyle karşılaşırsam bana ne yapmamı emredersiniz?" diye sordum. Bana, *"Fıkıh ehli ve mü'minlerden âbid olanlardan oluşan bir şûrâ teşkil edeceksiniz. O konuda sakın münhasıran kendi görüşünle hüküm verme"* dedi.[262] Burada Hz. Peygamber'in, *"sen teşkil edeceksin."* şeklindeki tekil ifadeden *"teşkil edeceksiniz"* tarzındaki çoğul kipe geçmesi üzerinde düşünmek gerekir. Bu ifadede şûrâ teşkil etmenin mü'minlerin cemaatinin hakkı olduğuna dair bir işaret vardır. Hadiste geçen *"fıkıh"* kelimesinden maksat ise şeriatın maksatlarını ve hükmünü bilmedir, yoksa bildiğimiz fürû' (detay) ahkâmı bilmek değildir. Çünkü bu anlamdaki fıkıh deyimi, *el-İhyâ*'sında Gazzâlî'nin, Hakîm, Tirmizî, Şatıbî ve başkalarının ifade ettikleri üzere sonradan ortaya çıkmış bir deyimdir. O dönemde Müslümanların önde gelenleri ise genellikle bu -işaret olunan- fıkıh ehli kimseler olurdu.

Söz konusu kimselerle idarî konularda istişareye gelince bunun örneği Buhârî-Müslim ve başka eserlerde yer alan şu haberdir. Hz. Ömer Şam'a doğru sefere çıkar. Serğ'a[263] varınca kendisini ordu kumandanı Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve arkadaşları karşılar ve Hz. Ömer'e Şam'da veba salgını çıktığını haber verirler. İbn Abbas şöyle rivayet ediyor: Hz. Ömer bana "ilk

---

262. Tabarânî, *el-Evsat*, XI, 371; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid*, I, 178.

263. Serğ, Şam yakınlarından Muğîse ile Tebûk arasında bir yerin adıdır. Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, Se-re-ğa maddesi. Kastallânî, *İrşâdü's-sarî*, VIII, 384.

muhacirleri çağır", dedi. Ben de onları Hz. Ömer'e davet ettim. Ömer (r) onlarla danışmalarda bulundu. Onlara Şam'da veba çıktığını haber verdiler. Muhacirler ihtilaf ettiler. Bazıları, "Bir iş için yola çıktın. Artık kararından geri dönmeni uygun bulmuyoruz.'" dediler. Bazıları, "Sahabîlerin kalanı ve Rasûlullah'ın (s) ashabı seninle birliktedir. Bu insanları vebaya maruz bırakmanın uygun olmadığını düşünüyoruz." dediler. Hz. Ömer onlara "gidebilirsiniz" dedi. Sonra bana, "Ensar'ı çağır." dedi. Ben de çağırdım. Hz. Ömer onlarla da istişare etti. Ensar da aynen muhacirler gibi hareket edip, onlar gibi ihtilaf ettiler. Hz. Ömer onlara da "gidebilirsiniz" dedi. Sonra "Bana fetih yılı Medine'ye hicret eden Kureyş'in ileri gelenlerini çağır." dedi. Onları da davet ettim. İki kişiden başkası ihtilaf etmedi. Dediler ki: "Bizim görüşümüz; insanları geri çevirmen ve veba tehlikesiyle yüz yüze bırakmaman tarzındadır." Bunun üzerine Hz. Ömer insanların içinde şu duyuruyu yaptı: "Yarın sabah binitimin sırtında Medine'ye geri dönüyorum". Bu ilanı duyan halk da geri döndü. Ebû Ubeyde "Allah'ın kaderinden mi kaçıyorsun Yâ Ömer!" dedi. Hz. Ömer, "Keşke bu sözü sen değil de başkası söyleseydi Ya Ebâ Ubeyde!" dedi.[264] Çünkü Hz. Ömer onun muhalif olmasından hoşlanmazdı. Evet, Allah'ın kaderinden yine Allah'ın kaderine kaçıyoruz. Söyler misin? Senin develerin olsa ve bir tarafı verimli, otlak, diğer tarafı kurak ve verimsiz olan bir vadiye inecek olsan, develerini otlak yerde otlattığın zaman Allah'ın kaderiyle otlatmış, kurak ve verimsiz tarafta otlattığın zaman da Allah'ın kaderiyle otlatmış olmaz mısın?" diye sordu. O esnada Abdurrahman b. Avf çıkageldi. Abdurrahman ihtiyacını gidermek için oradan uzaklaşmıştı. Bu konuda benim Hz. Peygamber'den duymuş olduğum bir hadis var. Hz. Peygamber "*Herhangi bir yerde veba çıktığını duyduğunuz zaman oraya girmeyin. Sizin bulunduğunuz yerde veba çıkarsa vebadan kaçmak için oradan çıkmayın.*" buyurmuştur.[265] Ravi diyor ki: Hz. Ömer Allah'a hamdetti ve oradan geri döndü.

Ben de derim ki: Bu olayda şöyle bir ibretli ders vardır: Hz. Ömer Kureyş'in ileri gelenlerini muhacir ve ensar'ın cumhuru arasında çıkan bir ihtilafta hakem kılmıştır. Bunlar iki görüşten birisinin tercihinde ittifak edin-

---

264. Hz. Ömer'in bu ifadesini bir kaç şekilde anlamak mümkündür: "Ey Ebû Ubeyde! Bu sözü senden başkası söyleseydi bana itiraz ettiği için onu te'dib ederdim." Veya "Ey Ebû Ubeyde! Bu sözü senden başkası söyleseydi O buna daha layık olurdu." Ya da, "Ey Ebû Ubeyde! Bu sözü senden başkası söyleseydi buna şaşmazdım. Ama ben senin bu işine şaşırıyorum." demektir. Ya da doğrudan doğruya bir temenniden ibarettir. Bkz. Kastallanî, *İrşadü's-sârî*, VIII, 384. (Çev).

265. Benzer lafızla bkz: Ahmed b. Hanbel, I, 192.

ce onu uygulamıştır. Bu, ayetin tefsirinde tercih ettiğimiz görüş gibidir. Yine bu olaydan çıkarılacak bir başka ders de şudur: Ulû'l-emr'in görüşüne dönmek için onların Sünnet'te varid olan bütün yargı, uygulama veya hadisleri bilmeleri şart değildir. Nitekim usûlcüler bunu müctehidin sıfatları konusunda açıkça ifade etmişlerdir.

Hulefâ-yı Râşidîn ve onların adil kadıları, insanların içinde ileri gelenleri, ilim ehli, görüş sahibi ve dindar olanları tanıyorlardı. Bunların Ulû'l-emr olduklarını biliyorlar ve herhangi bir ihtiyaç çıktığında onları çağırıyorlardı. Bütün bir ümmet de başındaki emiri murakabe ediyordu. Hatta ümmetin kadın olsun erkek olsun en zayıf ferdi bile onun hata etmesi durumunda kendisine muracaat ediyordu. Tıpkı mehir meselesinde bir kadının gelip Hz. Ömer'e müracaat etmesi gibi... Bu müracaat sonunda Hz. Ömer minberde kendisinin hata ettiğini, o kadının ise doğru söylediğini itiraf etmiştir. (Hz. Ömer böyle davrandığına göre, kendilerine birçok insanın tabi olduğu Ulû'l-emr neden böyle davranmasın?) Hulefâ-yı Râşidîn'den hiçbirisinin -onlar hakkında başına buyruk hareket etmek istediği takdirde- Müslümanların huzurlarına çıkmalarına engel olan taraftarları yoktu. Ancak Hz. Osman'ın Ümeyye oğullarından taraftarları vardı. Ama O, onların kuvvetleri ve taraftarlıklarını kullanarak despotluk yapmak istemedi. Ümmet zulmederek onu yakaladığında bunlar Hz. Osman'a hiçbir fayda sağlamadılar. Hulefâ-yı Râşidîn, ümmetin bağrından çıkan Ulû'l-emr'in yönetime katılmaları ve hakkında nas olmayan hususlarda onların görüşlerine bağlı kalma hususunda samimi idiler. Çünkü bu kimselerin dinlerine bağlılıkları ve adalet duyguları güçlüydü. Kesin olan husus buydu. -İslâm, gücünün en güzel devresindeyken- Râşid halifelerden hiçbirinin, Ulû'l-emr'i bir yana bırakıp da kendi keyfine göre hareket edeceği taraftarlar zümresi edinmesi, gücü dahilinde değildi. Râşid halifeler isteseler bile bunu yapamazlardı. -Üstelik dinine sıkı bağlılığı nedeniyle zaten de istemezlerdi.- Bu durum, Ulû'l-emr için belli bir sistem getirilmesi ihtiyacını duymaya engel olan sebeblerden birisi olmuştur. Dolayısıyla Ulû'l-emr'in, şer'î şûra şeklinde devamını düzenleyen ve emirlerin, idarecilerin u lü'l-emr'in görüşlerine bağlı kalmalarını hükme bağlayan bir sistem getirmeye ihtiyaç duyulmamıştır.

Râşid Halifelerden Sonra Ulû'l-emr'in Durumu

İslâm yönetimini şûrâ temelinden kaydıranlar Emevîler olmuştur. Çünkü onlar Şam'da kendileri için belli bir zümre (taraftarlar) oluşturmuşlar ve bu sayede Müslümanların bağrından çıkan Ulû'l-emr'in otoritesini hileyle ve

güç kullanarak yerle bir etmişlerdir. Böylece iktidarı kendi nefislerine has kılmışlardır. Emevî idaresinde emir kendi kavminin otoritesiyle kayıtlıydı, yoksa bütün Müslümanların bağrından çıkan Ulû'l-emr'in otoritesiyle kayıtlı değildi. Böylece Emevîler, ayetin gösterdiği çizgiden yavaş yavaş çıktılar. Emevîlerin ardından Abbasîler, Acem ve Türk olmak üzere yabancı unsur asabiyetini (yakın çevre tutuculuğunu) getirdiler. Sonra beyliklerin arasında her birinin kendi taraftarlarını kullanarak birbirlerine galip gelme adına mücadeleleri yaşandı. İslâm hükümeti Allah'a, Peygamber'ine (s) ve Ulû'l-emr'e itaat esasına oturmadı. Tam aksine Ulû'l-emr'i kamu otoritesi açısından yok kabul etti. Adalette Allah'a ve Peyamber'ine (s) itaatın araştırılması ve emanetlerin ehline verilmesi emirlerin ve idarecilerin ilim ve dindeki derecelerine göre farklılık arzediyordu. Ömer b. Abdulüziz'in ahkâmı, adalet açısından Hulefâyı Râşidîn'in ahkâmı gibiydi. Fakat o en büyük imamlık (halifelik) emanetini ehline vermeyi başaramadı. Çünkü kavminin yakın çevresi iktidar ve riyaset aşkından dolayı o emaneti kendi tekelinde bulunduruyordu. Sonra Osmanlı hükûmdarlarının iktidarı geldi. Osmanlı iktidarında hakim çizgi kavmiyetçi yakın çevre ve ordularının Yeniçerilik'le meşhur gücüydü. Ancak Ulû'l-emr'den olan bu unsurlar, Müslümanların içinde "ehlû'l-hal ve'l-akd" olan fıkıh ve rey sahipleri değildi. Aksine bunlar Müslüman ve kâfir unsurlarla birbirine karşışmış vaziyetteydi. Bu kâfir unsurları sultanlar alır, savaş eğitiminden geçirir sonra İslâmî ordular, ardından da karışık ordular oluştururlardı.

Zamanımızda Ulû'l-emr ve Toplanma Şekli

Ayetin tefsirini yaparken zamanımızda Ulû'l-emr'in, büyük âlimler, ordu komutanları, yargının önde gelen mensupları, ileri gelen tüccarlar ve tarım erbabı, kamu kurum ve kuruluşlarının başkanları, cemiyet ve şirketlerin müdürleri, parti başkanları, önde gelen yazarlar, doktorlar ve avukatlar olduklarını, halkın maslahatlarının belirlenmesinde bunlara güvendiğini, nerede olurlarsa olsunlar problemlerinin çözümünde kendilerine müracaat ettiklerini ifade etmiştik. Her beldenin insanı, kendi yörelerinde kimin güvenilir ve görüşüne değer verilir olduğunu bilir. Her ülkede hükümet başkanı bunları kolayca tanır ve dilerse kendileriyle danışmalarda bulunmak üzere bu insanları toplayabilir. Fakat günümüzde idareciler asker gücüyle desteklenmektedir. Askerleri ise hükümet, emirlere körü körüne itaat esası üzere yetiştirmektedir. Hatta hükümet askere "mescitleri yık", halkın nazarında güvenilir olan "Ulû'l-emr mensuplarını katlet" diye emir verse asker

bunu yapar. İdareci, Ulû'l-emr'e ancak onları ifsat etmek ve onların vasıtasıyla halkı bozmak için ihtiyaç duyar. Ulû'l-emr heyeti içinden iradecilere ancak yağcı ve kuyruk sallayan tipler yaklaşır. Bundan dolayı halkın gücü, görüşü ve karşılıklı dayanışması ile Ulû'l-emr'e yeniden eski otoritesini vermeye şiddetle ihtiyaç vardır. İktidarını şûrâ (danışma) esası üzerine bina eden devletler, halka -ülkede genel kanunları yapmak ve merkezî hükümeti yaptığı icraatlarda denetlemek için- güvendikleri kimseleri seçme hakkı vermiştir. Bunun yanında ayrıca halka, mahkeme ve idare meclisleri için de güvendikleri kimseleri seçme hakkı verilmiştir. Bizce bu seçimler, ancak oyunu kullanırken halka tam bir özgürlük verildiği, ne hükümetten, ne de başka bir makamdan herhangi bir baskı, teşvik ve yıldırma gelmediği takdirde meşru olur. Bu meşruiyeti tamamlayan bir unsur da halkın bu seçimdeki hakkını ve bundan maksadın ne olduğunu bilmesidir. Temsilcilerin seçimi hükümetin veya başkalarının nüfuzu ile gerçekleşmişse bu şer'an batıldır ve seçilenlerin Ulû'l-emr otoriteleri olmaz. Buna bağlı olarak da, seçilen o kişilere itaat, ayetin hükmü gereği vacip olmaz. Bu itaat, olsa olsa üstünlüğü ele geçirenin otoritesine itaat kapsamına girer. Devletin "yasama erki" için halkın temsilcisi olmak üzere bir kimseyi zorla seçmek zorunda kalan kimse, tıpkı zorla biriyle evlenen veya bir şey satın olan kimseye benzer. Böyle evlilik yapanın evlendiği kadın kendisine helâl olmaz, bir şey satın alanın aldığı ise haram olur. Üstad Abduh -daha önce geçtiği üzere- seçim özgürlüğü şartını getirmişti. Fakat meselenin toptan ve kısaca ele alınması bu makamda ayrıntıya girmeye elverişli değildir.

Yüce Allah, bütün İslâm ümmetine ayette ifade edilen dört kaideyi uygulamaları için hitapta bulunmaktadır. Delili ise, *"sizden olan Ulû'l-emr"*dir. Halkın bağrından çıkan ehlû'l-hal ve'l-akd bu esasları uygulamak için görüş birliği etmezse o zaman topluma vacip olanı, onlardan bunu talep etmek ve meseleyi kargaşaya sürüklememek, sonra da ehlû'l-hal ve'l-akd'in icmaını veya ictihadı araştırmak ve ravilerin "filanca şöyle dedi, insanlar şu hususta görüş beyan etmekte sessiz kaldılar" tarzındaki rivayetlerinden istinbat ehlinin istinbatını araştırmaktır. Bu mesele hakkında herhangi bir ihtilaf olduğunu bilmiyoruz. O halde bu husus, hakkında icma olan bir husustur. Nitekim rivayet, tedvin ve tasnif zamanından günümüze kadar hep böyle olagelmiştir. Yüce Allah, burada Ulû'l-emr'i çoğul kipiyle zikretmiştir. Aynı şekilde *"onların arasından işin içyüzünü anlayanlar onun ne olduğunu*

bilirlerdi."[266] ifadesiyle hüküm istinbatının kendilerine dayandırıldığı kimseler, gelecek ayette de yine çoğul kipiyle zikredilmektedirler. Bu ifadeden anlaşılıyor ki Ulû'l-emr'in halkın nezdinde bir toplantı yerleri olması gerekir. Ta ki halk, hakkında uyuşmazlık çikan meseleleri, güven ve korkuya dair genel sorunları -hakkında hüküm versinler diye- onlara götürebilsin. Zahir olan odur ki, Ulû'l-emr bir mesele üzerinde icma etti mi hükümetlerin de, toplum fertlerinin de bunlara itaat etmeleri vâciptir. Bir de hem yönetici sınıfın ve hem de yönetilenlerin üzerinde anlaşmazlık çıkan genel sorunları Ulû'l-emr'e götürmeleri de bir vecibedir. Bunlar ister kendiliklerinden isterse halkın veya hükümetin isteği üzerine toplansınlar hiç fark etmez. Yeter ki şahsiyetlerini korusunlar.

Burada şöyle bir soru gündeme gelebilir: Halk, -Râzî ve Nîsâbûrî'nin görüşlerine uygun olarak- ihtiyaç duyacağı hükümleri ve kanunları çıkarsınlar, idarecileri denetleyip onlara danışman olsunlar diye Ulû'l-emr olarak sizin zikrettiklerinizden başkalarını seçse, Ulû'l-emr -halk seçmemiş bile olsa- sizin vasfettiğiniz kimseler mi olur; yoksa -bu vasıfları taşımasalar bile- halk tarafından seçilenler mi olur? Bu soruya cevap olarak ben derim ki: Ayetin manasını bildiği ve seçimden maksadın ne olduğunu bilerek seçimi özgür iradesiyle yaptığı takdirde o halkın, bizim "ilmine, görüşüne ve ihlasına güvenilir mertebe sahibi kimselerdir" diye zikrettiklerimiz dışındakileri seçmesi mümkün değildir. Çünkü halkın dinî ve dünyevî maslahatı ancak buna dayanır ve Allah'ın Kitab'ında gösterdiğiyle amel, ancak bu yolla gerçekleşir. Şu halde halkın bunları seçmesi, kendilerine güveninin ve dininin hidayetini bilmesinin doğal bir sonucudur. Buna karşılık halk, bu zikrettiklerimizi bilmiyor veya seçimlerde iradesini serbestçe ortaya koyamıyorsa yapacağı bu seçimin şer'î bir vasfı olmaz. Ayette hitap İslâm'da "icabet ümmeti"nedir. İcabet ümmeti, İslâm'ın emrine ve nehyine boyun eğen ve bu konuda bilmesi gerekeni bilendir. İlk asırda İslâm'a bölük bölük girenler herhalde bu hükmü bilmiyorlardı. Onların Ulû'l-emr'i bilmemeleri seçim kaidesine göre amel edilmeyişin sebeblerinden birisidir.

"Ümmetin siyasetinde ve genel idaresinde ihtiyaç duyacağı genel ahkâmı çıkarmak için toplanmakla görevli olan üyeleri seçmek üzere ehlû'l-hal ve'l-akd'ın tamamı mı seçim yapar? Yoksa bunların bir kısmının seçime katılması yeterli midir?" diye sorulsa bu soruya cevap olarak derim ki: Zahir olan, kâfi miktarı oluşturacak sayıda üyenin bunu yapması yeterlidir, yeter ki kalan üye-

266. Nisâ, 4/83.

ler buna razı olsunlar. Farzedelim ki, bir memleket 100 şehir veya nahiyeden meydana gelmektedir. Diyelim ki bunların herbirinde, halkın ilmine, görüşlerine güven duyduğu ve kendilerine boyun eğdiği 10 adet Ulû'l-emr var. Bu hesaba göre Ulû'l-emr'in toplam sayısı 1000 olur. Bunlar kendi içlerinden zikrettiğimiz görevler için -seçimle veya kurayla- 100 veya 200 kişiyi seçse maksat hasıl olmuş olur. Bunların vereceği karar o halkın icmaı olur. Halk özel meselelerde, mertebe sahibi kişiler olmaları nedeniyle kalan üyelere müracaat eder. Tıpkı yargı ve idarî alandaki şûrâ'da olduğu gibi... Ayete göre amel etmeyi gerçekleştirecek en kestirme çözüm olarak benim aklıma gelen budur.

Ulû'l-emr İcma Ehlidir

İslâm şeriatının esasları, bu ayette beyan edilen dört esastır, dedik. Bazı usûlcü müfessirler bunu usûl-i fıkıh ilminin odağı olan dört asl'a (edille-i erbaa) tatbik etmişlerdir. Usûl-i fıkıhtaki döt temel esas (edille-i erbaa) Kitab, Sünnet, icma ve kıyastır. Söz konusu müfessirler bu ayeti icmanın meşruluğuna delil olarak göstermişlerdir. Yemin ederim ki bu ayet icmaya delâlet etmek bakımından *"Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra kim Peygamber'e karşı çıkar ve mü'minlerin yolundan başka bir yola giderse onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir."*[267] ayetinden daha güçlüdür. Dahası bu ayet, -ileride tefsirinde geleceği üzere- usûlî manada icmaya delâlet bile etmez. Usûlcüler, anlaşmazlık konusunun Allah'a ve O'nun Peygamber'ine (s) götürülmesini de usûl ilmindeki "kıyas" olarak almışlardır. Buna göre Osmanlı örfünde "meb'ûs" diye isimlendirilen parlamento ûyeleri ile, mahkeme ve meclis üyelerinin müctehidlerden olmaları şarttır. Buna bağlı olarak da müctehid olmadıkları takdirde onların teşrî'î sıfatları olmaz. Usûl ilminden anlaşılan budur. Bizim bu konudaki görüşümüzü ise öğrenmiş bulunuyorsun. Bu konuda daha da açıklama getireceğiz.

Râzî, tefsirinde ayetten kaynaklanan meselelerden ikincisinde şöyle der:

"Bil ki bu ayet şerefli bir ayet olup usûl-i fıkıh ilminin ekserisini kapsamaktadır. Şöylesine ki fıkıh bilginleri, şeriatın esaslarının dört olduğunu ifade etmişlerdir. Bunlar, Kitap, Sünnet, icma ve kıyastır. Ayet bu dört esası ihtiva etmektedir. Kitab ve Sünnet'e gelince, *"Allah'a itaat edin. Peygamber'e de itaat edin."* ayetiyle bu iki kaynağa işaret edilmiştir. "Peygamber'e (s) itaat Allah'a itaat değil midir? O zaman bu atfın manası nedir?" diye sorulacak olursa deriz ki; Kâdî der ki; bunun fayda-

267. Nisâ, 4/115.

sı iki delâleti beyandır. Kitab Allah'ın emrine delâlet ediyor. Sonra ondan Rasûlullah'ın (s) emrinin bağlayıcı olduğunu öğreniyoruz. Sünnet Rasûlullah'ın emrine delâlet ediyor. Sonra ondan da Allah'ın emrinin bağlayıcı olduğunu öğreniyoruz."[268]

Sonra Râzî üçüncü meselede şöyle diyor:

"Bil ki *'sizden olan Ulû'l-emr'* ifadesi bize göre icma-i ümmetin hüccet olduğunu gösteriyor."[269] Bunu ispat ederken ve 'Ulû'l-emr'den maksat ma'sûm imamlardır.' diyenlerle, 'Bunlar ümerâ ve sultanlardır.' diyenlere cevap verirken ifadesinin ayrıntısı ve kendisinin bundan maksat, ümmeti temsil eden ehlû'l-hal ve'l-akd'dir şeklindeki kesin kanaati geçmişti.

Râzî dördüncü meselede ise şöyle der:

"Bil ki, *'Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Rasûl'e götürün.'* ifadesi bize göre kıyasın bir hüküm kaynağı olduğunu göstermektedir. Buna delâlet eden kısım, *'Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz'* kısmıdır. Ayetin bu kısmından maksat ya 'Hükmü Kitap, Sünnet veya icmada belirtilen herhangi bir şey üzerinde ihtilaf ederseniz.' şeklindedir, ya da 'hükmü bu üç kaynakta belirtilmeyen bir mesele üzerinde ihtilaf ederseniz' şeklindedir. Bu iki ihtimalden birincisi geçersizdir. Çünkü hakkında nass olan bir meselede kişinin ilgili nassa itaat etmesi gerekir. O zaman bu mesele, *"Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulülemre de itaat edin."* emrine dahil olur. Bu takdirde *'Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Rasûl'e götürün.'* bir önce geçen ibarenin aynısı olmuş olur. Bu da mümkün değildir. Birinci ihtimal temelinden geçersiz olduğuna göre geriye ikinci ihtimal kalıyor. Bu da, 'Hükmü Kitab veya Sünnet ya da icmada zikredilmeyen bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz...' ihtimalidir. Durum bu olduğuna göre, *'onu Allah'a ve Rasûl'e götürün'* ifadesinden maksat, meselenin hükmünü Kitab ve Sünnet'ten araştırmaktır. O zaman ayetten maksadın 'hakkında anlaşmazlık çıkan meselenin hükmünün, hakkında nas olan benzer vakalara ilhak edilmesinin vacip olduğu' şeklinde olur. Bu ilhak da kıyastır. Böylece ayetin kıyası emrettiği sabit olmuş olur."[270]

Bundan sonra Râzî son ihtimale karşı şöyle bir soru getirmektedir. Anlaşmazlık konusu meselenin Allah'a ve O'nun Rasûlü'ne (s) götürülmesinden maksat; o meseleyi Allah'a ve Peygamber'e havale etmek ve hakkın-

---

268. Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, X, 115.
269. Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, X, 116.
270. Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, X, 118.

da hiçbir şekilde hüküm vermemek ya da berâet-i asliyye'ye havale etmek olabilir. Râzî bu iki düşünceye alışılagelmiş uzun ifadeleriyle cevap veriyor. Ben, icma ile kıyas hakkında ve bu iki soruya cevap vermek üzere -bir kısmı daha önce geçmiş olsa da- Nîsâbûrî'nin ifadesini zikredeceğim. Çünkü o bu konuda Râzî'nin uzun uzadıya açıkladığı şeyleri kısaca belirtmektedir. Nîsâbûrî Ulû'l-emr meselesinde kendi iddiası dışında söylenenlere cevap verdikten sonra şöyle diyor:

"Ayetin bu şekillerden herhangi birine yorumlanmasının münasip olmadığı ortaya çıkınca ma'sûmun, ümmetin bütünü olduğu anlaşılıyor. Bir başka ifadeyle ehlû'l-hal ve'l-akd ile itibar ve görüş sahibi kimseler olduğu anlaşılıyor. Maksat, ümmetin üzerinde birleştiği görüştür. Ki iddia edilen de budur."

Nîsâbûrî şöyle devam ediyor:

"Kıyasa gelince buna delâlet eden Yüce Allah'ın *'Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Rasûl'e götürün.'* ayetidir. Çünkü meselenin Allah ve Rasûl'e (s) götürülmesi demek, bunun Kitab'a, Sünnet'e ve icmaa götürülmesi demek değildir. Ayeti böyle yorumlarsak mana bir önceki ayetin tekrarı olmuş olur. Ayetin manası o meselenin ilmini Allah'a ve O'nun Rasûlü'ne (s) havale etmek ve ardından da sessizliğe bürünmek de değildir. Çünkü çözülmesi gereken olay; belki de ihmale tahammülü olmayan, "olur" veya "olmaz" demek suretiyle kargaşanın ve husumetin kökünden kesilmesine ihtiyaç duyan bir olaydır. Mesele, berâet-i asliyye'ye havale etmeye de gelmeyen bir olay olabilir. Çünkü berâet-i asliyye aklen bilinen bir şeydir. Meselenin berâet-i asliyyeye götürülmesi, Allah ve Rasûl'e (s) götürmek demek değildir. O halde insan meseleyi, hakkında nass olan benzer vakalara ilhak ettiği zaman bu da kıyas demektir."

"Kısacası ayette bütün mükelleflere Allah'a, sonra Peygamber'e (s) bunun ardından da ehlû'l-hal ve'l-akd'e itaat emri gelmektedir. Peygamber'e (s) itaat emrinden kendisinin, ehlû'l-hal ve'l-akd'e itaat emrinden de bu heyetin kendisinin muaf olduğu açıktır. Daha sonra Yüce Allah, herhangi bir vâkıanın hükmü üzerinde insanlar arasında ihtilaf ve şüphe belirdiği zaman ahkâmı kaynaklarından çıkaran kimselere, bunlar için benzerlerinden çeşitli vecihler çıkarmalarını emretmektedir. Bu sıralama ne kadar güzeldir!"

En ağır basan ihtimal, hakkında nass olmayan bir meselenin Allah'a ve O'nun Peygamber'ine (s) götürülmesi demek, o meselenin Kitab ve Sünnet'teki -kolaylık ve ümmetten meşakkatin kaldırılması prensipleri gibi- genel kaidelere vurulması demektir. Hz. Peygamber iki mesele arasında ter-

cihle karşı karşıya kaldığı zaman mutlaka bunların daha kolay olanını tercih etmiştir. Bundan dolayı zararı ve zarara zararla mukabeleyi menetmiştir. Bi zatihi yasak olan bir şey zaruret söz konusu olduğu zaman mubah kılınmıştır. Seddü'z-zerîa gereği yasak olan bir husus, ihtiyaç olduğu takdirde aynı şekilde mubah kılınmıştır. Bu prensibe daha önce işaret edilmişti. Bu prensipten sonra muamelâtta cüz'î meselelerin, benzerlerine götürülmesi meselesi gelir. Yine daha önce geçti ki, burada meseleyi Allah ve Rasûlü'ne (s) götürmek demek, Ulû'l-emr'in anlaşmazlığa düştüğü meseleyi götürmek demektir. Onlardan başkalarının genel işlerde uyuşmazlığa düştükleri meselelere gelince, istinbat ayeti[271] gereği bu meseleler Ulû'l-emr'e götürülür.

Usûlcüler Nezdinde İcmâ ve İctihad

Daha önce görüldüğü üzere usûlcüler, bu ayeti icmânın, şeriatın temel esaslarından birisi olduğuna delil olarak kabul etmişlerdir. Görüldüğü üzere bilginlerin bir kısmı, "icmâu'l-ümme" ve "ümmeti temsil eden icmâu ehli'l-hal ve'l-akd" terimini kullanmaktadırlar. Sonra bilginler bununla birlikte bu tabirden maksadın, usûlî manada icma olduğunu açıkça belirtmişlerdir. O halde icmânın tarifi nedir?

Usûlcülerin cumhuruna göre icmâ, "Hz. Peygamber'in vefatından sonra ümmetin müctehidlerinin bir asırda -hangi husus olursa olsun- bir konu üzerinde ittifak etmeleridir." İcmâda -çoğunluğu oluştursalar bile- bir kısım müctehidlerin ittifaklarına itibar edilmediği gibi, mukallidlerin, bid'atları nedeniyle kâfir olan ve İslâm'ı kendilerine din değil, bir mensubiyet olarak kabul eden gayri müslimlerin ittifaklarına da itibar edilmez. (Bu asırda Sünnet'e mensup olanlardan ilimle meşgul olanların ifade ettikleri gibi) Müctehidlerin olmadığı bir asır olduğunu var saysak, böyle bir çağda bütün Müslümanlar, hakkında nass olmayan herhangi bir vakıanın hükmü üzerinde ittifak etse onların tümünün bu ittifakı icma sayılmaz. Fıkıh bilgini geçinen bazılarımız, belki de bunların tamamının yaptıkları bu ictihadla Allah'a asi olduklarını bile söylerler. Bu fıkıh bilgini geçinen zümreden bazı müşkülpesentler, işaret edilen ictahadı yapanların hüküm koymayı ve gereğince amel etmeyi helâl gördükleri ve bunu şer'î kabul ettikleri takdirde İslâm'dan irtidat etmiş (çıkmış) olacaklarını bile söylerler. Aklı milyonlarca insanı hatalı görebilen, iki ve daha çok müctehidin ma'sûm olduğunu söyleyebilen bu gibi müşkülpesentlerden Allah'a sığınırız.

---

271. Nisâ, 4/83.

Bazıları, "ümmet icmâ etti" ifadesinin yerli yerinde olması için halkın müctehidlere katılmasını muteber kabul etmişlerdir. Çünkü Gazzâlî gibi bazı bilginler, icmâyı tarif ederlerken "ümmetin ittifakı" tabirini kullanırlar. *Cem'u'l-cevâmi*'de, tabir iki ve daha fazla müctehidin ittifakını kapsasın diye "ümmetin müctehidinin ittifakı" deyimi geçer. "Müctehid" gibi tekil ve muzaf olan kelime genellik ifade eder. *Cem'u'l-cevâmi'* müellifi seçtiği bu deyimle şunu vurgulamak ister: Müctehid olarak sadece iki kişi olsa ve bunlar icmâ etse, bunların şartına göre yaptıkları icmâ doğrultusunda amel etmek gerekir. Söz konusu iki kişi kadın veya köle olduğu takdirde bilginler arasında ihtilâf söz konusudur. İcmâ tarifinde geçen kayıtlar, bunların anlamları ve icmâ ile ilgili başka meseleler üzerinde başka ihtilaflar da söz konusudur.

Keşşâfu ıstılâhâti'-fünûn'da denir ki: Usûlcülerin ıstılahında (terim olarak) ictihad, fakîhin bir meselenin şer'î hükmü hakkında zannî bir kanaata ulaşabilmek için olanca gücünü harcaması demektir. Söz konusu hükme ulaşmak için olanca gücünü harcayan kimseye "müctehid" denir. Müellif şöyle devam ediyor:

"Müctehid için iki şart söz konusudur:

1) Allah Teâlâ'yı, O'nun sıfatlarını tanımak, Hz. Peygamber'i gösterdiği mucizelerde ve iman ilminin dayandığı diğer hususlarda tasdik etmektir. Bütün bunlarda Kelâm ilminde derinleşmiş kimselerin âdeti üzere tahkike ve tafsile gücü yetmezse icmalî delille tasdik edecektir.

2) Müctehid, ahkâmın kaynaklarını, kısımlarını, ispat yollarını, delâlet yönlerini, şartlarının tafsilâtını, mertebelerini, tearuz durumunda tercih yönlerini ve bunlara itirazlar gelmesi durumunda onlardan kurtulma yollarını bilmelidir. İtiraz gelmesi durumunda müctehid ravilerin hallerini, cerh ve ta'dil metotlarını, ahkâma dair nasların kısımlarını, dil, sarf, nahiv vb. edebî ilimlerin çeşitlerini de bilmelidir. Bunlar, şeriatta ictihad eden mutlak müctehid hakkındadır. Mesâilde müctehide gelince, onunla ilgili ilimleri bilmesi yeterlidir. İlgili olmayan şeyleri bilmemesi zarar vermez. Bütün bunlar, el-Adudî hâşiyeleri ve başka eserlerde mevcuttur."

Ben, bu konuda *Cem'u'l-cevâmi*'de yer alan görüşlerin özetini zikredeceğim. Onlara göre müctehid, fakih olan kimsedir. İctihadın gerçekleşmesi için müctehidin âkil, baliğ ve ma'lûmu idrak melekesine sahip, fakîhu'n-nefs, aklî delili bilen -yani berâet-i asliyyeyi bilen-, Arap dilinde ve (sarf-nahiv-belağât gibi) dil tekniklerinde orta seviyede, usûl, Kitab ve Sünnet'i bilen bir kimse olması şarttır. Müellif, cerh ve ta'dil konusuyla sahih olan

ve olmayan konusunda zamanımızda Hadis imamlarına yani onların bu husustaki eserlerine bakmanın yeterli olduğunu açıkça ifade etmektedir. Buna ilaveten kelâm ilmini bilmenin, erkek ve hür olmanın şart olmadığını da ifade etmektedir. Dolayısıyla icma ehli olan müctehidlerin kadın ve kölelerden olması mümkündür.

Ben de derim ki: Bilginlerin zikrettikleri bu içtihad seviyesine ermek zor bir iş olmadığı gibi, günümüzde, çağdaş ülkelerde hukuk, tıp ve felsefe gibi ilimlerde yüksek derecelere erişen bilginlerin meşguliyetlerinden daha fazla bir çalışmaya da ihtiyaç yoktur. Bununla birlikte taklid taraftarı bilginlerin, ictihada izin vermediklerini görüyoruz. Bundan dolayı öğrencilerin gönülleri hiçbir zaman müctehid olmaya yönelmiyor.

Usûlcülerin icmâ tarifleri ve icmâyı, zikredilen şeyleri bilen müctehitlere munhasır kılmaları, "Bunlar, ehlû'l-hal ve'l-akd'dir" diyenlerin görüşleriyle de, genel maslahatla da uyuşmamaktadır. Çünkü onların müctehidin şartlarına dair zikrettikleri şartları bilenler, -güvenlik, korku, barış, savaş, ekonomi, idare ve siyaset gibi- kamu işlerinde ümmetin ve devletin maslahatlarını bilmemektedirler. Hatta, onların bu asırda yargı sahasında şart koşulan ilimlerine de güvenilmez. Çünkü bu asırda halkın muamelât yöntemleri yeni bir şekil almıştır. Dolayısıyla ilk asırlarda benzeri olup da ona kıyas edecekleri meseleler olmadığı sürece bu zümrenin yargı alanındaki bilgisine de güvenilmez.

Öte yandan onların ictihad ve müctehid tarifi olarak zikrettikleri şeyler müctehidlerin, adına icma denilen ittifaklarında ma'sûm olmalarını gerektirmez. Özellikle de iki ve üç kişi gibi az sayıda âlimin icmâını mümkün gören cumhurun görüşüne göre hiç gerektirmez. Bazı usûl bilginleri ileri giderek şöyle derler: İcmâ ehli bilginlerin ma'sûmluğu, tıpkı Hz. Peygamber'in ma'sûmluğu gibidir. Bazıları onların -herhangi bir söz söylemeseler de- belli bir uygulama üzerindeki ittifaklarını icmâ saymışlar ve onların fiilleri Hz. Peygamber'in fiili gibidir, demişlerdir. İmam Cüveynî -Bakıllânî'ni aksine- bu görüşü tercih etmiştir. Bu bilginler, icmâ ehli olanların hata işlemelerini imkânsız görmüşlerdir. Bu kanaati, ümmetin dalâlet üzerine birleşmeyeceği ilkesinden almışlardır. Bu tabii başka bir manadır. Üstelik onlar, -daha önce geçtiği üzere- ümmetin içinde müctehid yoksa bütününün hata içinde olmasını mümkün görmektedirler. Yüce Allah'tan aklımızı ve dinimizi korumasını niyaz ederiz. Bu görüşlerin, araştırmacılar arasında ihtilaflı olmasından ötürü Allah'a hamdederiz. Bazıları, bu icmâın kesin olarak oluşmayacağını ve bunun imkânsız olduğunu söylemiştir. Bazıları ise sadece sahabîlerin

icmâını muteber kabul eder. Başka bazı bilginler de Rasûlullah'ın (s) Ehl-i Beyti'nin icmâını, başka bazıları ise ilk asırda Medine'lilerin icmâını muteber saymışlardır. Bazı bilginler, icmâ için mütevâtir haber sayısını şart koşarken bazıları da halkın muvafakatını aramıştır.

Bütün bunlardan sonra bizim görüşümüz, müctehitlerin, zikredilen manada hasredilmesi mümkün olmadığı gibi, her yere dağınık halde bulunan bu bilginlerin ittifaklarını bilmek de mümkün değildir. Bundan dolayı bazı âlimler usûlî manada icmâ mümkün değildir, mümkün olsa bile bunu bilmek mümkün değildir, demişlerdir. Bazı bilginler ise, kavlî icmâı bilmek mümkün değildir, sükûtî icmâı bilmek mümkündür, demişlerdir. Sükûtî icmâın ise icmâ olup olmadığı tartışmalıdır. Bazı bilginler, sükûtî icmâ'nın zannî bir delil olduğunu ve bunun icmâ olmadığını söylerken, bazıları da söz konusu ittifakın ne icmâ ne de hüccet olduğunu söylemişlerdir. Bir üçüncü görüşe göre sükûtî icmâ zannî bir icmâdır. Sükûtî icmâı bilmek de mümkün değildir, denebilir. Çünkü -meselâ- Zeyd'in bir şey söylediğini bilmemek, onun bir şey söylememiş olmasını gerektirmez. Bazı Selef bilginleri, icmâ diye "sahabîlerden bir grup tarafından rivayet edilen ve o konuda içlerinden herhangi birinin muhalefet ettiği nakledilmeyen" meseleye icmâ derlerdi. Tabii ki bu, usûlcülerin cumhurunun kabul ettikleri icmâ değildir.

İmam Ahmed'in şöyle dediği rivayet olunuyor: "İcmâ iddiasında bulunan yalan söyler. Belki de müctehidler ihtilaf etmiştir. Bu görüş, Mu'tezile mezhebinden Bişr el-Müreysî ve el-Asamm'ın iddiasıdır." İmam Ahmed "icma vardır" demek yerine "bilginlerin ihtilaf ettiklerini bilmiyorum." ya da "ihtilaf etmişlerdir de bana ulaşmamıştır." demeyi tercih ediyor. Bu *el-Müsvedde*'de nakledilmiştir. Aynı yerde daha sonra şöyle deniyor: Mervezî İmam Ahmed'den şöyle dediğini nakletti: "Bir kimse nasıl olur da bilginler 'icmâ ettiler' diyebilir. Eğer 'icmâ ettiler' sözünü duyarsanız onları itham edin. Bunu diyeceğine, 'ben bu konuda muhalif olan var mı bilmiyorum.' dese daha güzel olurdu." *el-Müsvedde*'de der ki, Ebü Talip de aynı şekilde İmam Ahmed'in şöyle dediğini nakletti: Bu yalandır. İnsanların icmâ ettiklerini ne biliyor? Bunun yerine şöyle desin: Bu konuda ihtilaf edildiğini bilmiyorum. Bu söz, insanların icmâı var sözünden daha güzeldir. Ebû'l-Haris de aynı şekilde İmam Ahmed'den şu görüşü nakleder: Hiç kimsenin icmâ var iddiasında bulunması mümkün değildir. Belki de bilginler ihtilaf etmişlerdir. el-Kâdî, İmam Ahmed'in icmâı inkârını takvasına vermiştir. Takıyyuddin İbn Teymiye ise, bu inkârı sahabî döneminden veya hem onlardan hem de

tabiûndan ya da ilk üç asırdan sonraki icmaı inkâr olarak yorumlamıştır. Bu bilginler, İmam Ahmed'in delile dayalı sözünü te'vil etmişlerdir. Oysa o delil onların te'villerini reddetmektedir. Çünkü İmam Ahmed'in sözünde icmâ lafzı "Arafa günü sabahtan teşrik günlerinin sonuna kadar tekbir getirmek Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ud ve Abdullah b. Abbas'ın icmâı iledir." şeklindeki istidlâli gibidir. Bu istidlâli el-Kâdî zikretmiştir. Ancak bu icmâ mukayyed icmâ olup, İmam Ahmed'in "olmaz" dediği mutlak icmâdan başka bir şeydir.

Bazı Selef bilginleri, ilk dönemde kullanılan icmâ deyimini lügat manası ile zikrederler. Bazı insanlar ise bunu, Selef bilginlerinden daha sonra ortaya çıkan usûl tekniğinde kullanılan ıstılahî anlamda icmâ olduğunu iddia ederler. Bundan dolayı el-Kâdî, İmam Ahmed'in icmâı bazen muteber sayarken bazen de inkâr ederken sözünün birbirinden farklı olduğunu zannetmiştir. Oysa gerçek böyle değildir.

İcmâ sözlükte, bir işi toplamak, işi dikkatle özenerek yapmak ve buna azimli olmak demektir. Arapça'da "ecmaû'l-emre ve'r-re'ye, ecmaû aleyhi" denir. Bunun manası, bir işi dikkatle özenerek yaptılar, dağılanı topladılar ve işe öyle bir azmettiler ki onda asla tereddüt yoktur, demektir. Bu herkes tarafından bilinen meseleler dışında ancak işin önünü arkasını adamakıllı düşünerek, tetkik ederek ve danışmada serinkanlı olmakla mümkün olur. Yüce Allah Nuh'un (a) ağzından hikâye ederek şöyle der: *"Siz de ortaklarınızla beraber toplanıp yapacağınızı kararlaştırın. Sonra işiniz başınıza dert olmasın. Bundan sora (vereceğiniz) hükmü bana uygulayın ve bana mühlet de vermeyin."*[272] Bunun sebebi, icmâdan sonra ancak uygulama ve kararı yerine getirme olmasından dolayıdır. Yüce Allah Yûsuf'un kardeşleri hakkında şöyle der: *"Onu götürüp de kuyunun dibine atmaya ittifakla karar verdikleri zaman biz Yusuf'a : Andolsun ki sen onların bu işlerini onlar (işin) farkına varmadan, kendilerine haber vereceksin, diye vahyettik."*[273] Yine onlar hakkında, *"Onlar hile yaparak işlerine karar verdikleri zaman sen onların yanında değildin (ki bunları bilesin.)"* der.[274] Yüce Allah Firavun'un sihirbazlara söylediği sözü hikâye ederek şöyle der: *"Öyle ise hilenizi kurun."*[275] Bir işi kararlaştırmak bir kişi tarafından gerçekleştirilebileceği gibi bir grup tarafından da yapılabilir.

272. Yûnus, 10/71.
273. Yûsuf, 12/15.
274. Yûsuf, 12/102.
275. Tâhâ, 20/64.

Lisanu'l-Arap'da der ki: Bir hadis-i şerifte şöyle denir: "Men lem yücmiu'-sıyâme..." "*Oruca geceden başlamayanın orucu yoktur.*"[276] Bu hadiste geçen "icmâ", niyeti ve kararlılığı sağlam yapmak, demektir. "Ecma'tu'r-re'ye ve ezma'tuhû" demek, bir işe azmettim, karar verdim, demektir. Ka'b b.Mâlik hadisi de aynı manadadır: "Ecma'tu sıdkahû" yani "Ona doğru söylemeye azmettim."[277] Seferî olan kimsenin namazı ile ilgili hadiste, "mâ lem ücmi' meksen"[278] ifadesi geçer ki manası, ikamete karar vermediğim müddetçe.., demektir. "Ecmaa emrehû" demek, dağınık olan işini bir araya topladı, demektir. İbn Manzur, işin dağınık olması demek, işini yaparken bazen "şöyle yap", bazen "böyle yap" demektir. Ama insan sağlam bir işe karar verdiği zaman onu toplar. İşte bu fiil, "ecmaahû" şeklinde ifade edilir. İbn Manzur devamla şöyle der: Arapça'da "ecmaati'n-nehebu" denir. Bu, "develer bir araya toplandı." demektir. "Neheb" bir topluluğun develeri, demektir. Develer otlakta dağınık bir halde otlarken hırsızlar deve sürüsüne baskın düzenledi ve sürüyü dört bir yanından kuşatıp bir araya topladılar. Sonra da önlerine katıp götürdüler. İşte develer bir araya geldiği zaman bu eylem için "ecmaûhâ" derler. Yani, "onları topladılar" demektir.

"İcmâ", dağınık halde olan şeyi biraraya toplamandır. Eşyayı bir araya topladığın zaman eşya toplu olarak kalır, hemen hemen dağılmaz. İşte yapmaya azmedilen görüş de böyledir. "Ecmaa'l-mataru'l-arda" demek, yağmur toprağı topladı, yani yumuşak toprak sert toprak her yere yağmur yağdı, demektir. "Felâtun mücmeatun, felâtun mücemmeatun" demek, insanların bir araya toplandığı, yolunu kaybetme vb. korkuyla dağılmadıkları çöl demektir. Sanki çöl onları bir araya toplamaktadır."

Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki Arap dilindeki bu "icmâ" kullanımı, insanların tümünün veya bir kısmının herhangi bir iş üzerinde mutlak olarak fikir birliği etmeleri anlamınadır. Bu manada icma, dağınık olan bir işi dikkatle ve özenerek yapmak, dağınık kalmaması için karara bağlamak anlamındadır. Bu anlamda bir icmâ, bir kişi tarafından gerçekleştirilebileceği gibi birden çok kişi tarafından da olabilir. Bu anlamda bir icmânın meydana gelmesi için ilgili herkesin fikir birliği etmesi de şart değildir. Aksine, kararlarıyla dağılmanın imkânsız hale geleceği sayıda kimselerin ittifakı yeterlidir. Hz. Ömer'in kendisiyle birlikte bulunanlarla birlikte veba hastalığının

---

276. Ebû Dâvûd, *Savm*, 71.
277. Müslim, *Tevbe*, 53.
278. Muvatta, *Sefer*, 16.

başgösterdiği mahalden geri dönmesi, usûlî anlamda değil, lügat anlamında icmâ idi. Hz. Ömer, İbn Mes'ud ve başka sahabîlerin "Allah'ın Kitabı ile hükmet. Onda bulamazsan Rasûlullah'ın Sünneti'yle, onda da bulamazsan salih kimselerin icmâlarıyla hükmet." sözünü de böyle anlamak gerekir. Bu rivayet bir başka yerde, "salihlerin verdikleri hükümle hükmet." şeklindedir. İmam Ahmed b. Hanbel'in "Tekbir meselesinde Ömer, Ali, İbn Mes'ud ve İbn Abbas'ın icmâı ile amel ettiği" şeklindeki sözünü de böyle anlamak gerekir. Bunun anlamı, Ahmed b. Hanbel'in adı geçen sahabîlerin kararları ve yapmaya azmettikleri doğrultuda amel ettiğini ifade ediyor olmasıdır. Bunun, bütün müctehitlerin bir meselenin hükmü üzerinde ittifak etmeleri anlamındaki usûlî manadaki icmâ ile ne alakası var? İslâm'ın ilk asrında müctehidler binlerle ifade ediliyordu ve bunları bir bir sayıp dökmek mümkün değildir. Bundan dolayı İmam Ahmed, kendi zamanında halkın kavramlaştırdığı manada icmâyı bilme iddiasını inkâr etmiştir. Aynı şekilde bunu İmam Ahmed'den başkaları da inkâr etmektedirler.

Anlayışı bağımsız olan bilginler, hâlâ bu konuda söz söylemeye devam ediyorlar. 12 sene önce bir bayram günü Üstad Abduh'u ziyaret ettim. Üstadın yanında hukuk bilgini Ahmet Fethi Paşa Zağlul'la karşılaştım. Bir de ne göreyim! Ahmet Fethi Paşa, Üstad'a icmâ hakkında sorular sormuyor mu! İcmâ ehli âlimlerin kim olduklarını tamamen bilmek ve sınırlamak mümkün olmadığı halde bunun nasıl mümkün olacağını soruyordu. Orada gördüm ki; Üstad Merhum, Ahmet Fethi Paşa'nın ifade ettiği icmâ anlayışına katılmamaktaydı. "İcmâ hakkında benim düşüncem, kendilerine güvenilen yetenekli âlimlerin bir araya gelmeleri ve hakkında nass olmayan meseleler üzerinde müzareke etmeleri, demektir. Üzerinde ittifak ettikleri mesele, -bunlar tarafından veya bunlardan sonra gelenler tarafından bir başka icmâ yapılana kadar- hakkında icmâ edilmiş mesele olur." dedim. Üstad Abduh, "Böyle yapılsa bu güzel. Fakat onların zikrettikleri icmâ bu değil." dedi.

Kısaca söylemek gerekirse, icmâda aslolan -bazılarının açıkça ifade ettiği üzere- ümmetin icmâı olmasıdır. Ümmetin fert fert bir araya toplanmasına imkân yoktur. O zaman "ümmetin icmâı"ndan maksat, ümmeti temsil edenlerin bir araya gelmesidir ki bunlar da -defalarca beyan ettiğimiz manada- Ulû'l-emr'dir. Bunların bir araya gelmesi şarttır. Bunlardan sonra gelen bilginlerin (müteahhırûn) kendilerinden önce yapılan icmâı bozma hakları vardır. Hatta, maslahatı başka bir çözümde görürlerse kendi icmâlarını bile bozma hakları vardır. Çünkü onlara itaat vecibesi -usûlde ifade edildiği gibi- ma'sûmluk se-

bebiyle değil, maslahat uğrunadır. Maslahat ise, ümmetin kuvvetli olması, zaaf halinde olması ve başka açılardan zamandan zamana ve durumdan duruma farklılık gösterir, zuhur eder veya gizlenir. Bu icmâ, Selef'in muhalefet etmekten menettikleri icmâ değildir. Selef'in "icmâ" derken kastettiği, sahabîlerin ve aynı şekilde tabiûn âlimlerinin -âlimlerinden hiçbirinin ihtilafı olmaksızın- "hedyü'd-din" (dinin hidayeti) olarak ittifakla yaptıkları uygulamalarıdır. İmam Şâfiî'nin, eseri *er-Risâle*' deki ifadesinin zahirine bakılacak olursa muteber olan icma da budur. Benim düşünceme göre İmam Ahmed de aynı fikirdeydi. İlk asırda yaşayan İslâm bilginlerinin herhangi bir meselenin dinî hükmü üzerinde ittifak ederken bu ittifakın dinden bir aslının (dayanağının) olmaması mantıklı değildir ve bunun mantıksızlığı gayet açıktır. Bu icmâ nerede, daha sonra gelen müctehidlere nispet edilen ve asırların en hayırlısı olan ilk asırda bilinmeyen kavlî veya sükûtî icmâ, özellikle de diğer Müslümanların katılmadıkları kavlî veya sükûtî icma nerede!

Bir icmânın daha önce yapılmış icmâya aykırı olamayacağı iddiasına, *"Benim ümmetim dalâlet üzere birleşmez."* [279] hadisini delil göstermişlerdir. Bu hadisi İmam Ahmed, *el-Kebîr*'inde Tabarânî merfu olarak rivayet etmişlerdir. Hâkim ise *Müsned*'inde İbn Abbas'tan, *"Bu ümmet dalâlet üzere bir araya gelmez."* şeklinde rivayet etmiştir. Merfû olan rivayet şu şekildedir. *"Rabbimden ümmetimin dalâlet üzere birleşmemesini niyaz ettim. Rabbim de onu bana verdi."* Ancak bu hadis, ne müteahhirün usûlcülerin cumhurunun kastettiği ve adına "ümmetin icmâı" denemeyecek olan icmâya delâlet eder, ne de başka bir şeye... Çünkü icmâ içtihadla yapılır. İctihadında hata eden kimse dalâlete düşmüş kabul edilmez. O, ancak üzerine vâcip olanı yapan bir kişi olarak kabul edilebilir. İsterse daha sonra ictihadında hatası ortaya çıkmış olsun... Bu, tıpkı kıbleyi bilmeyen ve ne taraf olabileceği üzerine ictihad edip bir kaç (vakit) namaz kıldıktan sonra ictihadının hatalı olduğu ortaya çıkan kimsenin durumuna benzer. Böyle bir kimsenin namazı sahihtir. Bu, meselenin ibadet açısından hükmüdür. İbadet ahkâmı, hakkında genel ictihadın ve icmânın cereyan ettiği kazâî ve siyasî ahkâm gibi farklı farklı olmaz. *Cem'u'l-cevâmi*'de denir ki, daha önce yapılmış icmâya zıt icmâ yapılmaması konusuna Ebû Abdillah el-Basrî'nin itirazı vardır. Ebû Abdillah'a göre birinci icmâ, ikincisiyle sona erer. *el-Müsvedde*'de İbn Akîl el-Hanbelî'nin şu görüşü yer alır: Vâcipliği icmâ ile sabit olan bir hükmü -şartların değişmesi durumunda- terketmek câizdir. Tıpkı teyemmümle namaz kılmanın câiz ol-

---

279. İbn Mâce, *Fiten*, 8.

duğuna dair icmâda olduğu gibi. Kişi namazda iken suyu bulduğu takdirde namazdan çıkar. Dahası, namazdan çıkması vâcip olur. Hanefîlerin görüşü böyledir. Bir Şâfiî âlimi kişi icmâdan yine onun gibi bir başka icmâ hükmüne intikal eder, demiştir. Onun bu ifadesi, icmâdan başka şer'î bir delille icmâya muhalefetin câiz olmasını gerektirir ve "istishab[280]; -nassın medlûlünde olduğu gibi- icmâyı almaktır." iddiasında bulunan kimsenin görüşünü de çürütür. Netice olarak, bu meselede üç görüş söz konusudur.

Kıyas Konusunda Usûlî Tartışmalar

İbn Sübkî, -Bâkıllânî'ye uyarak- kıyası, hükmün illetinde eşit oldukları için mâlumu mâluma hamletmektir, şeklinde tarif etmiştir. İbn Hâcib ise -Âmidî'ye tabi olarak- kıyası fer'in hükmünün, illetinde asl'a eşit olması diye tarif etmiştir. Kıyasın delil olup olamayacağı üzerine bilginler arasında ihtilaf vardır. İbn Hazm'e göre şer'î ahkâmda mutlak olarak kıyasa yer yoktur. İbn Abdûn'a göre kıyas ancak zarûret halinde mümkündür. Dâvûd ise, celî (açık) olmayan kıyası kabul etmez. Ebû Hanîfe'ye göre hudûd (had cezaları), keffâretler, ruhsatlar ve takdirlerde kıyas cârî olmaz. Bazı âlimlere göre sebeb, şart ve manide kıyas cereyan etmez. Bazılarına göre ise ibadetlerin asıllarında kıyasın yeri yoktur. Bütün bu görüşler *Cem'u'l-cevâmi*'de açıkça ifade edilmektedir. Üstad Abduh da son meselede yani ibadetlerin asıllarında kıyası kabul etmez. Bilginlere göre kıyasın rükünleri dörttür:

1) Benzetme yapılan asıl. Buna "makîsun aleyh" denir.

2) Aslın hükmü. Bilginler aslın hükmünün kıyasla sabit olmamasının şart olduğunu söylemişlerdir.

3) Asla benzetilen fer'. Buna "makîs" denir. Aslın hükmünün illetinin tam olarak bunda da bulunması şarttır.

4) İllet. Bilginler "illet"in, hükmü tanıtan unsur olduğunu söylerler. Benim görüşüme göre bu illet üzerinde farklı bakış açıları olabilir. Bazı illetler, "sarhoşluk verici olmak" örneğinde olduğu gibi apaçık ve bedîhîdir. Sarhoşluk verici olmak özelliği, içkinin haram kılınmasının illetidir. Bazı illetler ise -ribânın (faizin) haram kılınmasının illeti üzerine ileri sürülen meşhur görüşlerde olduğu gibi- aklen ve naklen bilinemezler. Ribânın haramlık illeti olarak, keyl (ölçülerek mübadele edilir olmak), vezn (tartılarak mübadele edilir olmak) ve yenilecek şeyler olmak gibi özellikler zikredilmiş-

---

280. Mâzide sabit olup daha sonra zâil olduğu bilinmeyen bir şeyin hâlâ devam ettiği sayılmasıdır.

tir. Hanefîler, ribânın illeti hususunda benzerlikten hangi tür olursa olsun onun bulunmasıyla yetinmişlerdir. Hanbelîler ise fer'in asla hamledilebilmesi ve ona havale edilebilmesi için fer' ile aslı birleştiren muayyen ve ortak bir illetin bulunmasını şart koşmuşlardır. Hanbelîlerin yaklaşımı doğruya daha yakındır. Üzerinde anlaşmazlık çıkan bir hususta meseleyi Allah'a ve Rasûl'e (s) götürme emrini, meseleyi hakkında Kitab ve Sünnet'e nass bulunmayan ve bu iki kaynaktan anlaşılmayan bu çeşit illetlere ve benzerliklere götürme şeklinde yorumlamak güçlü bir yaklaşım değildir. Üstelik böyle yapmak çekişmeyi ortadan kaldırmaz da... Aksine, belki daha da artırır. Bu ihtimal imkânsız olduğuna göre, anlaşmazlık çıkan meseleyi Allah'a ve Rasûl'e götürmeden maksadın o meselenin bizzat kendisi hakkında nass aramayla kısıtlı olması da imkansız olduğuna göre, geriye kala kala bizim daha önce söylediğimiz ihtimal kalıyor. O da anlaşmazlık çıkan meselenin Kitab ve Sünnet'in maksatlarına veya bu iki kaynaktan çıkan kaidelere ve onlarda var olan ahkâmın illetlerinden anlaşılanlara -çekişmeye mahal kalmayacak biçimde- götürülmesidir.

Bütün bunlara ilâveten şunu da söyleyelim: Usûlcülerin ictihad ve müctehid tariflerinden anlaşılan, bir kimsenin müctehid olabilmesi için bilinmesi mümkün olan bütün hadisleri bilmek onlara göre de şart değildir. Hatta bazıları Ebû Dâvûd'un Sünen'inin, bilinmesi gereken hadis için yeterli olduğunu açıkça ifade ederler. Bu görüşü sahabîlerin ve içlerinde hâkimlik yapanların uygulamaları da teyid etmektedir. Hulefâyı Râşidîn orada bulunanlara o konuda Sünnet ve Hz. Peygamber'in hükmü var mı yok mu diye sorarlar ve araştırmada aşırı gitmezlerdi. Eğer bir Sünnet ve hüküm bulamazlarsa dayanağı "maslahat" olan re'ye (görüş) göre amel ederlerdi. Tıpkı vebâ hadisesinde Hz. Ömer ve arkadaşlarının -Abdurrahman b. Avf'ın ezberinde olan merfû hadisi onlara haber vermeden önce- yaptıkları gibi... Ancak günümüzde nassları kitaplardan aramak, hadisin tedvininden önce olduğu gibi insanlara sormaktan daha kolaydır.

İbn Teymiye bu konuda şöyle bir soru sorar: Nassları tam olarak araştırmadan kıyasa göre amel etmek câiz midir? İbn Teymiye'ye göre bu meselenin üç şekli vardır.

1) Kişinin bilinen nassları araştırmadan kıyas yapması. Bu hiç tereddütsüz câiz değildir.

2) Bilmediği ama araştırsa bulma ümidi olan nassları araştırmadan kıyas yapması. Bu Hanefîlerin metodudur. Hanefîler başvurduğuna göre câiz

olması gerekir. Şâfiî, İmam Ahmed ve hadis fukahasına göre bu durumda kıyasa başvurmak câiz değildir. Bundan dolayı bu bilginler, kıyası teyemmüm mesabesinde kabul etmişlerdir. Bunlar, teyemmümün ancak kişinin zann-ı galibine göre su olmadığı durumda câiz olduğunu ifade ederler ve nassın da böyle olduğunu söylerler. İmam Ahmed'in "Kıyası ne yapacaksın? Seni hadisten müstağni kılan nedir?" derken kastettiği işte bu manadır. Bu mesele, hadisçilerle re'y taraftarları arasındaki temel farkı oluşturur. Fakat hadisçiler nass ve nasslardan hüküm araştırma konusunda birbirinden farklıdır. Bu mesele, Hz. Peygamber mevcutken ictihadın câiz olup olmaması meselesine benzer. Bu konuda, bizim imamlarımız arasında iki yaklaşım söz konusudur. Hanefîler ise bunun câiz olmadığını söylerler. Fakat onlar da Hz. Peygamber'in varlığı, nassın bulunması mesabesinde değildir, diye bir savunma getirebilirler.

3) Bir hadis, bir nassı bulmaktan ümidini kesmişse ve zann-ı galibi o konuda hadis olmadığı yolundaysa bu takdirde hiç tereddütsüz kıyasla amel edilir.

Ulû'l-emr'in İctihadını Kamu Maslahatına Bina Etme

Ulû'l-emr'in içtihadının İslâm şeriatının üçüncü esası olduğunu gördüğümüze... Onlar herhangi bir hususta icmâ ettiklerinde ümmetin fertlerine ve yöneticilerine bu doğrultuda amel etmek gerektiğine göre bilinmelidir ki; onların ictihadları -bizim nezdimizde tercih edilen görüşe göre- kazâî, siyâsî ve sosyal muamelât alanlarına özeldir. Yoksa ibadetlere ve -yargıya iletilmedikçe- şahsî ahkâma dair değildir. Yine bilinmeli ki Ulû'l-emr ictihadının, maslahatları celbetme ve koruma, mefsedetleri def ve izale etme kaidesine dayalı olması gerekir. İlimle meşgul olan bazı kimseler, maslahat-ı mürseleyi yani mutlak mashalatları usûl-i fıkıh esaslarından bir esas kabul etmek, sadece Malikîlere mahsustur zannederler. Fakat Karafî bu meseleyi açıklarken bu prensibin bütün mezheplerde var olduğunu söyler. Sözünü ettiğimiz kaideye işaret eden hadis, *"Zarar ve zarara zararla mukabele yoktur."*[281] hadisidir. Hadisi İmam Ahmed, İbn Abbas'tan, İbn Mâce de Ubade'den rivayet etmiştir. Süyûtî *el-Câmiu's-Sağîr*'de bu hadisi "hasendir." şeklinde değerlendirir. Hadisi Hâkim de rivayet etmiş ve "Müslim'in şartına göre sahihtir." demiştir. Bu kaideye delâlet eden başka kaynaklar da vardır. Biz bunların bir kısmına

281. Ahmed b. Hanbel, V, 327.

"*Muhâverâtu'l-muslih ve'l-Mukallid*"[282] isimli eserimizde işaret ettik. Bu konuda temel düşünce, meşakkatin ve zorluğun kaldırılması, içinde kolaylık olan her şeyi halka sunmaktır. Bu ilke Kur'ân'da mevcuttur. Buna da tefsirini yapmakta olduğumuz ayeti açıklarken işaret etmiştik.

Kamu maslahatıyla bazı naslara göre amel arasında meydana gelen çatışma gerçekte nasslar arasındaki çatışmayla alakalıdır. Çünkü maslahata riayet ilkesi naslarla desteklenen bir ilkedir. Elde mevcut kitaplarda bu mesele ile ilgili doyurucu bir açıklamaya rastlamak çok nadirdir. Halbuki şeriatın hayatiyeti ve gereğince amel bu meseleye dayalıdır. Fıkıh ilmiyle meşgul olanların mezheplerine mensup âlimlerin ifadelerini, kamu maslahatını muhafaza eden kaideye göre amel etmeye tercih ettiklerini ve buna aldırmadıklarını görmekteyiz. Böyle yapan kimse Kitab'ın ve Sünnet'in nasslarına neler yapmaz! Bu meselede Hanbelî imamlarından Necmeddin Tûfî'nin (ö.716/1316) az önce zikrettiğimiz hadisin şerhinde yaptığı kadar genişliğe giden bir başka âlim görmedik. Biz Tûfî'nin bu konudaki açıklamalarını *el-Menâr'ın* onuncu cildinde neşretmiştik. Onun kaidesine göre maslahat, nasstan ve icmadan daha önceliklidir. Tûfî maslahatı, bir örfe göre, bir de şeriata göre tarif eder. Örfe göre maslahat, -kâr sağlayan ticarette olduğu gibi- insanı salaha ve faydaya götüren sebeptir. Şeriata göre maslahat ise, gerek ibadet, gerek âdet şâriin maksadına ulaştran sebeptir. Tûfî maslahata Kur'ân'da Yüce Allah'ın *"Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt, gönüllerdekine bir şifa, mü'minler için bir hidayet ve rahmet gelmiştir. De ki: Ancak Allah'ın lutfu ve rahmetiyle, işte bunlarla sevinsinler. Bu, onların (dünya malı olarak) topladıklarından daha hayırlıdır."*[283] sözünden istifade ederek yedi açıdan delil getirir. Bence Kur'ân'da maslahat prensibine delâlet açısından bu iki ayetten daha sarih ve açık çok delâletler vardır. Bu konuyu Kitab'ın, Sünnet'in ve sahabe uygulamalarının delâletleriyle ayrıntısıyla anlatacak olursak söz uzar. Bunları özel bir kitapta toplamak mümkündür. Umarım ki, içine Kur'ân'ın küllî kaidilerini ve yüce hikmetlerini koyacağımız tefsirin mukaddimesinde bunu beyan etmeye muvaffak oluruz.

Tûfî bu iki ayetten çıkan açıklama yönlerini vermekle yetinmemiştir. Tam aksine Kitab, Sünnet ve icmâ meselelerinden elde edilen başka delâletler de

---

282. Bu eser, *"İslâmda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri"* adı altında Ahmet Hamdi Akseki tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Hayreddin Karaman tarafından notlar eklenip sadeleştirilerek Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1974 yılında Ankara'da basılıp yayınlanmıştır. (Çev.)

283. Yûnus, 10/57,58.

zikretmiştir. Tûfî bu kaideye gelebilecek itirazları da cevaplamış ve maslahatların çatıştığı şeyleri ve bunlar arasında tercih yollarını beyan etmiştir. Dileylen *el-Menâr Mecluası*'nın onuncu cildine bakabilir.[284]

İcmâ Manasında Cemaat Hakkında Varid Olan Nakiller ve Haberler

"İcmâ" sözcüğûnün, usûlcülerin terimi anlamında Kitab'da ve Sünnet'te yer almadığını beyan etmiştik. Buna karşılık haberlerde ve nakillerde "cemaat" lafzı yer almaktadır. Bu kelime, sahih, tercihe şayan ve usûlî manada "icmâ"dan kastedilen manada kullanılmaktadır. Bu manadaki "cemaat" kelimesinin zıddı ise; Allah ve Peygamber'inin (s) şiddetle yasak ettiği "ihtilaf" ve "tefrika"dır.

Bu konudaki haberlerden birisi, *"Cemaatten bir karış ayrılan İslâm halkasını boynundan çıkarmıştır."* [285] hadisidir. Bu hadisi İmam Ahmed, Ebû Dâvûd ve Hâkim, Ebû Zer'den, İbn Eblî Şeybe de Huzeyfe'den rivayet etmişlerdir. Hâkim ise İbn Ömer'den şu lafızla rivayet etmiştir: *"Cemaatten bir karış ayrılan kimse -tekrar dönünceye kadar- İslâm halkasını boynundan çıkarmıştır. Bu kişi üzerinde cemaatin imamı olmadığı helde ölürse, ölümü câhiliye ölümüdür."*[286] Bu lafızlara yakın bir lafızla Tabaranî de İbn Abbas'tan rivayet etmiştir. Nesâî ise Huzeyfeden, *"Cemaatten bir karış ayrılan İslâm'dan ayrılmıştır."* şeklinde rivayet eder. Başka raviler de bu ifadelere yakın lafızlarla bu hadisi rivayet etmişlerdir.

Bu konudaki bir diğer hadis, *"Allah'ın eli ceamaatin üzerindedir."*[287] hadisidir. Hadisi Tirmizî, İbn Abbas'tan rivayet etmiştir. Tabaranî ise Arfece'den, *"Şeytan cemaate uymayıp koşarak uzaklaşan kimseyle beraberdir."*[288] şeklinde fazlalıkla rivayet eder. *"Ümmetim sonsuza kadar asla dalâlet üzere bir araya gelmeyecektir. Allah'ın eli cemaatin üzerindedir."*[289] hadisini ise Tabaranî İbn Ömer'den rivayet etmiştir. Bundan önceki beşinci maddede hadisin birinci kısmı geçmişti.

Hâfız İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*'de Buhârî'nin *"İşte böylece sizi mutedil bir üm-*

284. *El-Menâr Dergisi*, X, Sf:745-770.
285. Ahmed b. Hanbel, II, 132.
286. Buhârî, *Fiten*, 2; Müslim, *İmare*, 53.
287. Tirmizî, *Fiten*, 7; Nesâî, *Tahrim*, 6.
288. Farklı lafızlarla bkz: Tirmizî, *Fiten*, 7; Ahmed b. Hanbel, I, 18.
289. İbn Mâce, *Fiten*, 8.

met kıldık."[290] ifadesiyle, Peygamber'in cemaatten ayrılmama emri ki bunlar ehl-i ilimdir." şeklindeki başlığını açıklarken şöyle der: Cemaatten ayrılmama emri bir çok hadiste yer almaktadır. Bunlardan birisi, Tirmizî'nin sahihtir diyerek el- Hâris b. el-Haris el-Eş'arî'den rivayet ettiği hadistir. İbn Hacer, uzun bir hadis rivayet eder. O hadisin bir yerinde şu ifade geçer: *"Size Yüce Allah'ın bana emrettiği beş şeyi emrediyorum: İşitip itaat etmek, cihad, hicret, cemaat. Çünkü cemaatten bir karış ayrılan kimse İslâm boyunduruğunu boynundan sıyırıp atmıştır."*[291] Hz. Ömer, Câbiye'de [292] irad ettiği meşhur hitabesinde şöyle der: Cemaatten ayrılmayın. Sakın tefrikaya düşmeyin. Çünkü şeytan bir başına olan kimseyledir. O iki kişiden bir kişiye nispetle daha uzaktır. Aynı hitabede, cennetin tam ortasını isteyen kimse cemaatten ayrılmasın, ifadesi de yer almaktadır. İbn Battal, bu bâbın gayesi, *"böylece sizin insanlığa şahitler olmanız"*[293] ifadesi gereği cemaate yapışmaya teşviktir, der. Şahitliğin kabul şartı adalettir. Onlar için adalet sıfatı ayette geçen "vasat/mutedil" kelimesiyle sabittir. "Vasat" adalet demektir. "Cemaat"ten maksat ise her asırdaki ehlü'l-hal ve'l-akd'dir. el-Kirmânî der ki: Cemaatten ayrılmama emrinin gereği, mükellefin müctehidlerin üzerinde icmâ ettikleri hükme yapışmasının gerekliliğidir. Buhârî'nin, bunlar ehl-i ilimdir derken kastettiği de müctehidlerdir. Buhârî'nin başlık olarak seçtiği ayeti usûl bilginleri icmânın geçerli bir delil olduğuna hüccet olarak alırlar. Çünkü derler, bu müctehidler Yüce Allah'ın *"sizi mutedil bir ümmet kıldık"* ifadesiyle ta'dil edilmişlerdir (adil kimseler olduklarını söylemişlerdir). Zira ayette geçen *"vasatan"* kelimesi, "adil kimseler olarak" demektir. Bu ifade, onların üzerinde sözle veya fiille icmâ ettikleri hususlarda hatadan ma'sûm olmalarını gerektirir. Hâfız İbn Hacer'in, "Onların hatadan masûm oldukları" yolundaki ifadesini -daha önce geçtiği üzere- kabul etmiyoruz.

Ben de derim ki bu ayette ümmet ta'dil edilmektedir (aslına zarar verilmeden anlamı güçlendirilmektedir.) Ümmeti, ehlü'l-hal ve'l-akd temsil etmektedir. Bunlar, ümmetin işinin kendilerine havale edildiği kimselerdir. Ümmetin ehlü'l-hal ve'l-akd'in üzerinde icmâ ettikleri ve karar verdikleri hususlarda onlara uyması gerekir. Yoksa bu tâbi oluş, özel olarak usûl ilminde müelliflerin çoğunluğunun zikrettiği ve iki hür erkeğin veya iki kölenin ya da iki kadının olması mümkün olan müctehidlere değildir. Çünkü

290. Bakara, 2/ 143.
291. Ahmed b. Hanbel, IV, 130.
292. Câbiye: Şam diyarında bir şehrin adıdır. Bkz: *Ahter-i Kebîr*, I, 190.
293. Bakara, 2/ 143.

iki erkek veya iki kadın müctehid hakkında, *"sizi mutedil bir ümmet kıldık"* ifadesi uygun düşmez. Bravo İbn Battal'a! Tam da doğruyu söyledi. Haktan ayrıldıktan sonra geriye sapıklıktan başka ne kalır!

Buhârî, *İ'tisam* kitabının sonlarında *"Onların işleri, aralarında danışma iledir."*[294] bölümünde şöyle der: Hz. Peygamber'den sora imamlar, ilim ehlinden güvenilir olanlarıyla istişare ediyorlardı. Bu danışma, mubah olan şeylerde daha kolayını almaya yönelikti. Kitab veya Sünnet bir hüküm koymuşsa Hz. Peygamber'e uyarak bu iki kaynağı bırakıp da başkasına bakmıyorlardı. Buhârî, Hz. Ebû Bekir'in kimseyle istişare etmeksizin nassa uyarak zekat vermeyenlerle savaş kararı almasını zikreder. Sonra da şöyle der: Kıraat bilgini olan sahabîler genç-yaşlı Hz. Ömer'in danışma arkadaşlarıydılar. Bu sahabîler, Allah'ın Kitab'ına vâkıf kimselerdi.

İşi Ulû'l-emr'den Başkalarına Verme

Buhârî, *Sahîh*'inde Ebû Hüreyre'den merfû olarak şu hadisi rivayet eder: *"İş ehli olmayana verildiği takdirde kıyameti bekleyin."*[295] Bundan önceki ayetin tefsirinde Üstad Abduh'un, hadiste geçen *"saat"* kelimesinin ümmetin kıyametinin kopacağı zamanı gösteren saat olduğuyla ilgili işarette bulunmuştu. Yani ümmetin kıyametinden maksat ise, *"Kim ölürse onun kıyameti kopmuş demektir."* anlayışı gereği ümmetin devletinin ve şansının dönmesi, demektir. Gazzâlî'nin *İhyâ*'sında ifade edilir ki, kıyamet ikidir. Birisi küçük kıyamettir, ki fertlerin tek tek ölmesiyle gerçekleşir. Diğeri ise büyük kıyamettir, ki herkesin bu âlemin sona ermesi ve âhiret âlemine intikal etmesiyle meydana gelir. Toplumların kıyametleri fertlerin kıyametleri gibidir. Burada *"saat"* kelimesiyle yapılan mecazlı anlatım, dil bakımından *"kıyamet"* kelimesiyle yapılan mecazlı anlatımdan daha uygundur. Çünkü *"kıyamet"* kelimesi, ayağa kalkmak anlamına olan *"kıyam"*dan türemedir. Nitekim Yüce Allah bu manada olmak üzere kelimeyi şöyle kullanır: *"İnsanlar o günde âlemlerin Rabbinin huzurunda divan duracaklardır."*[296] *"Saat"*e gelince; saat mutlak olarak "muayyen bir vakit" anlamına gelir. Arapça konuşanlar hâlâ, "filancanın saati geldi.", "filancanın vakti geldi." demektedirler. Bu "vakt"in ve o "saat"in ne anlama geldiğini, karine tayin eder. İnsanların işlerinin, onları gereği gibi yapmaya kadir olan ehil ellere bırakılmaması, o işlerin bozulmasına sebep

---

294. Şûrâ, 42/38.
295. Buhârî, *İlim*, 2; (Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, XII, 201. -Çev.-)
296. Mutaffifîn, 83/6.

olur. Netice olarak zulüm ya da işlerin ehil ellerden çıkması sebebiyle helâk olacakları "saat"in gelmesini yaklaştırır. Daha sonra Rağıb'ın *Müfredât*'ına bir göz attım ve O'nun "saat" kelimesini üçe ayırdığını gördüm.

a) En büyük saat: İnsanların hesab vermek için dirilmesi anıdır.

b) Orta saat: Aynı asırda yaşayanların ölmeleridir.

c) En küçük saat: Bir insanın ölmesidir. Râgıb, bazı ayetleri bu son manaya yorumlamıştır.

İslâm ümmetinin, işini ehil olmayan kimselere vermesi, onların kendi seçimleri ve tercihleriyle olmaz. Bir ümmet-, haklarının ne olduğunu bile bile ve elinde onları Allah'ın Kitab'ının uygun gördüğü kimselere verme imkânı varken haklarını ehil olmayan kimselere vermez. Ancak zorbalar, bu hakları ümmetin elinden çekip alır. Bunun için ya ümmetin cahilliğinden istifade ederler, ya da nüfûzu Ulû'l-emr'in nüfûzundan daha üstün olan kendi yakın çevrelerini kullanırlar. Bu durumda Ulû'l-emr içinden hiçbir kimse, ne emir vermeye ve ne de yasaklama getirmeye cesaret edemez. Aksi takdirde kendisini hapiste bulur veya sürgüne gönderilir ya da katledilir.

Nitekim aynen böyle olmuştur. Şu uçsuz bucaksız ülkelerin yıkılmasının, şu büyük devletlerin elden gitmesinin ve Müslümanların elinde kalan kısmının da güçlü devletlerin vesayetleri altına girmesinin sebebi işte budur. Oysa o güçlü devletler, sadece işini halkın eline verdiği ve işi ehline havale ettiği için öylesine güçlü ve öylesine üstün olmuştur. Müslümanların, dinlerinin irşad ettiği prensipten terk ettikleri de bu prensiptir. Müslümanların şûrâ (danışma) ilkesini terketmeleri, zorba hükümdarları ve idarecileri kutsal saymaları, ancak uzun bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Bu uzun süreçte ümmet, önce Rabbinin Kitab'ından ve Peygamber'inin (s) Sünnet'inden mahrum kalmış ve buna bağlı olarak haklarını bilmez hale gelmiş, ardından da Ulû'l-emr'in içinden bazıları ümmeti ifsad etmiştir. Bundan sonra da çeşit çeşit dinî ve dünyevî desîselerle Ulû'l-emr'in kalan üyelerinin değerini düşürmüşlerdir.

İslâm beldelerindeki hizipçilere aşama aşama bu fırsatı veren, ümmetin Kitab'ı ve Sünnet'i bilmemesidir. Hizipçi hükümdarlar halkasının ilki, Ulû'l-emr'e itibar etme açısından Hulefâyı Râşidîn'in tavrına yakın bir tutum içindeydi. Hizipçilik akımı aleyhlerine güçlenmeden önce ümmet, Ulû'l-emr'e güveniyordu. Çünkü onlar, dindar ve bilgili kimselerdi. Muaviye ve ondan sonra gelenlerin yaşantılarında bu dediğimiz gerçeği görmek mümkündür: Bir gün Ebû Müslim el-Havlânî, Muaviye'nin huzuruna girer. Ona

"Esselâmu aleyke ey ecîr olan (ücretli) emir!" der. Etraftakiler, "Esselâmu aleyke eyyühe'l-emîr! de." derler. Ebû Müslim yine, "Esselâmu aleyke eyyühe'l-ecîr!" der. Onlar ikazlarını, Ebû Müslim de selâmını aynı şekilde tekrarlar. Bunun üzerine Muaviye, "Ebû Müslim'i bırakın. O ne yaptığını çok iyi bilir." der. Ebû'l-Alâ el-Maarrî, bu hususu dizelere dökerek şöyle der:

مُلّ المقامُ فكم أعاشر أمة   أمرت بغير صلاحها أمراؤها
ظلموا الرعية واستجازوا كيدها   فعدوا مصالحها وهم أجراؤها

"Usandım bu diyardan, yaşadım nice ümmetle,
Gördüm idareciler, emreder zararlıyı ümmete!
Zulmettiler halka, bir de gördüler hileyi caiz,
Yediler hakkını halkın, çalıştılar ücretle!"

Bundan sonra zorba hükümdarlar, altın ve gümüş zincirler hediye ederek, rütbe ve makamlarla taltif ederek âlimleri kendi saflarına çekmeye baktılar. Âlimlerin dışındakiler ise bunlara daha da düşkündü. Yüce Allah da gerekli olan emri yerine getirdi. Devletin satın aldığı bu âlimler, hem kendileri ve hem de emirleri için kaideler koydular. Ancak bununla İslâm'da din ve dünya işinin üzerine kurulu olduğu kaideleri yerle bir ettiler. İcad edilen bu kaideye göre imam, vali, hâkim ve müftü gibi ulû'l-emirler, şer'î şartları taşımayabilirler. Oysa Kitab ve Sünnet, bu şartların bulunması gerektiğini ve bu görevler için şart olduğunu ifade etmektedir. Usûl ve fıkıh bilginleri ise bunları açıkça ifade etmektedirler. Söz konusu şartları ileri sürenler derler ki, bu şartları taşıyan kimse bulunmadığı takdirde taşımayanlar bu görevlere gelebilir. Bir örnek vermek gerekirse, yukarıda sayılan görevlere gelecek kimselerde adına "ictihad" denilen bağımsız ilim bulunması şarttır, demişlerdir. Berikiler ise açıkça cahilin (mukallidin) göreve getirilmesi câizdir, demişler ve bunu zaruret gereği saymışlardır. Bazıları ise bu sözü herhangi bir şarta bağlı olmaksızın mutlak olarak söylemiş ve uygulama da bu görüş üzere yapılagelmiştir. İşte bu, işi ehline vermemenin bir başka şeklidir ki bu, bir ümmeti adım adım helâke yaklaştırır. Helâke doğru gitmenin alâmetlerinden birisi de toplumda emaneti koruma ilkesinin yok olmaya başlaması ve hıyanetin başgöstermesidir. Bir işi cahillere vermekten daha beter bir hıyanet yoktur. Müslim ve Ebû Dâvûd, İbn Abbas'tan rivayet ediyorlar: *"Kim, toplumda daha layık olan ve Allah'ın Kitab'ı ile Rasulü'nün Sünneti'ni daha iyi bilen varken birisini göreve getirirse, Allah'a, O'nun Peygamber'ine ve bütün*

Müslümanlara hıyanet etmiştir."[297] İşi ehli olmayana verme konusundan daha önce geçen Buhârî hadisinde şöyle bir ifade geçer: Hz. Peygamber "*Emanet zayi edildiği zaman kıyameti bekle.*"[298] buyurur. "Yâ Rasûlullah! Emanetin zayi edilmesi ne demektir?" diye sorulunca, Hz. Peygamber (s) "*İş ehli olmayana verildiğinde kıyameti bekle.*" [299] der. Bu konuda birçok hadis vardır.

Hükümdarların ve emirlerin işbirlikçileri, câhilin (mukallid) göreve getirilmesinin câiz olduğunu söylemişlerdir. "Şer'î adalet" örneğinde olduğu gibi, ilimden başka şartları taşımayanlar açısından da durum böyledir. Bunu söyleyenlerin birçoğu söz konusu cevazın geçici bir süre için zaruret gereği olduğunu açıkça söylemedikleri gibi, ümmetin dinine ve dünyasına dair bir işi yerine getirmek için gerekli şartlarından herhangi biri eksik olduğu takdirde ümmetin bunu yerine getirmesi gerekir de dememişlerdir. Tahkik ehli bilginlerden bu hususu açıkça söyleyenlerin sözleri ise cahil kalabalıkların arasında güme gitmiştir. Ulü'l-emr, ümerâ ve yöneticiler, ilim ve takva gibi, bulunması gerekli şartlardan herhangi birini taşımadıkları takdirde bütün bir ümmet günahkâr olur. Ümmetin, din ve dünya işlerini görmek için salih kimseleri yetiştirme uğruna çaba harcaması ve çalışması gerekir. Bir de bu şartların tümünün veya bir kısmının bulunmadığı hallerde ümmetin bizzat kendisi karar vermeli ve bunu miktarınca takdir etmelidir.

İbn Teymiye, kitabı *es-Siyâsetü's-şer'iyye*'de der ki: "İmamlar, göreve getirilecek kimsenin âdil[300] ve şâhitliğe ehil olmasının şart olduğu hususunda görüş birliği içindedirler. Ancak ilmin şart olup olmadığı konusunda ihtilaf söz konusudur. Bazıları, müctehid olması gerekir derken, bazıları mukallit olması câizdir demiş, başka bazıları ise mümkün mertebe mevcutların en uygun olanını getirmek gerekir demişlerdir."

Böylece ortaya üç yaklaşım çıkmıştır. İbn Teymiye, başka bir yerde bu konudan uzun uzadıya söz etmiştir. Bununla birlikte -mevcutların içinde en uygunu olmak kaydıyla- ehil olmayan kimse de zaruret gereği göreve getirilebilir. Ama bunun yanında durumu düzeltmek için çaba harcamak gerekir. Ta ki insanlarda görev için bulunması zorunlu olan nitelikler mükemmel hale gelsin. Bu, tıpkı borcunu veremeyen fakirin -şu an itibarıyla kendisinden ancak gücünün yettiği telep edilirse de- borcunu eda vecîbesinin

297. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 201.
298. Buhârî, *İlim*, 2.
299. Buhârî, *İlim*, 2.
300. Âdil: Büyük günahları işlemeyen ve küçük günâhlarda ise ısrarlı olmayan kimse demektir. (Çev.)

üzerinden düşmemesine benzer. Bir de bu durum -aciz olduğu için cihad vecîbesinin olmadığı zamanda- insanın kuvvet hazırlayarak ve at yetiştirerek cihada hazırlanma yükümlülüğüne benzer. Çünkü vâcibin ancak kendisiyle tamam olduğu şey de vâciptir. Hac vb. şeyler için "güç yetmesi" (istitaat) böyle değildir. Çünkü bunları bulmak kişiye vecîbe değildir. Çünkü bu son meselede vücûb ancak imkânla tamam olur."

Kısaca söylemek gerekirse; velayet-i âmme ve hâssanın ehli olmayanlara verilmesi ancak Ulû'l-emr'in cehaleti ve zaafı, sonra da ümerayı ifsat etmeleri yüzündendir. Ümmete vâcip olanı, işlerini havale edecekleri Ulû'l-emr hakkında nelerin şart olduğunu bilmek ve haklarını kendilerine iade etmektir. Ta ki onlar da ümmete hakkını iade etsinler.

Kıyasın Batıllığını Ayete Dayandıranlar

Zahirîye mezhebine mensup bazı âlimler, ayeti kıyasın çürüklüğüne delil olarak almışlardır. Nitekim onlardan başka bazıları ise, -daha önce geçtiği üzere- aynı ayeti kıyasın ispatına delil olarak kullanmışlardı. Kıyası kabul etmeyenlerin yaklaşımları şöyledir: Yüce Allah, üzerinde uyuşmazlık çıkan meselenin Allah'a ve Rasûle, yani Kitab'a ve Sünnet'e götürülmesini emretmektedir. Kıyas meşrû olsaydı Yüce Allah, "Bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz bunu benzerlerine kıyas edin." derdi, ya da buna benzer bir ifade kullanırdı. Doğru olanı; bu ayetin Râzî ve başkalarının dediği gibi, usûlî manada kıyasın meşrûluğuna dair bir delil (nass) olmadığı gibi, Zahirîlerin dediği gibi meşrû olmadığına dair de bir delil de (nass) olmadığıdır. Ayetin, kıyasın meşrûluğuna dair delil olmaması, -daha önce beyan ettiğimiz üzere- şura'dan kaynaklanmaktadır: Birincisi; anlaşmazlığa düşenlerin, nassın varlığını öğrenmelerinden önce -nass olduğu halde- aralarında anlaşmazlık çıkması mümkündür. Bunlar, ilgili meseleyi Kitab'a ve Sünnet'e götürmenin yolunu araştırdıkları ve bu iki kaynaktan nass aradıkları takdirde bunu bulmaları an meselesidir. İkincisi; meselenin Kitab ve Sünnet'e götürülmesi demek, o meselenin kıyas yolundan başka bir metotla Kitab ve Sünnet'teki genel kaidelere götürülmesi demek de olabilir. Bu ayetin, kıyasın meşrû olmadığına delil (nass) olmaması meselesine gelince; hakkında nass olmayan bir mesele, -nassla belirtilen illetiyle birlikte- sabit ahkâmdan benzerine hamledildiği takdirde, "kişi bu meseleyi nassa götürdü" denebilir. Evet bu ayet, fıkıh kitaplarında çokça gördüğümüz gibi -müctehid bile olsalar- fıkıh bilginlerinin görüşlerine kıyasın geçersizliğine delâlet etmektedir. Derler ki, "Fıkıh bilginlerinin şu sözlerine kıyasen bu câizdir veya haramdır ya da

vâciptir." Çok uzak bir alâka esas alınarak desiseyle çıkarılmış illetlerle kıyas yapmak da bunun gibidir. Halbuki nassda o illeti ispat eden değil, çürüten unsur vardır. Bazı fıkıh bilginlerine göre abdesti bozma açısından kanın idrara kıyas edilmesi de bu kabildendir. Eğer bu sahih bir kıyas olsaydı, Sünnet bu yola başvurur ve o hususta -ilk asırda benzer konularda çok olay meydana geldiği için- bol bol nass bulunurdu. Çünkü, dini ve canı müdafaa ve hak kelimesini yüceltmek için o temiz vücutlardan bol bol kan akıyordu. Sünnet'te ise bu kıyasın bâtıl olduğunu gösteren uygulama vardır. Bu uygulama, hayız kanıyla mazeret kanı (istihaza) arasında fark gözetilmesidir. Hz. Peygamber ve sahabîler, kıyas yapmışlar ve kendilerinden sonra gelenler de onlara uymuşlardır.

Kıyasın sabit (kabul edilen) bir delil oluşu, -açıkça görüleceği üzere- "berâet-i asliyye" ilkesiyle "eşyada aslolan ibahadır" ilkesine göre amel etmekle çelişmez. Eğer, "Dinde kıyas, Kur'ân ve hadis nasslarıyla batıldır." denecek olur ve ardından şu hadisler getirilecek olursa... "*Size yasak ettiğim şeyden kaçının. Emrettiğimi ise elinizden geldiği kadar yapın. Sizden öncekiler çok soru sordukları ve Peygamberleriyle münakaşaya daldıkları için helak oldular.*"[301] Bu hadisi Buhârî-Müslim, Ebû Hüreyre'den rivayet etmişlerdir. Bu manada Buhârî-Müslim'de ve Sünen'lerde hadisler vardır. İmam Ahmed'le Müslim'in rivayeti şöyledir: "*Size ilişmediğim sürece beni bırakın. Sizden öncekiler çok soru sordukları ve peygamberleriyle münakaşaya daldıkları için helak oldular.*"[302] "*Allah bir takım farzlar getirmiştir. Bunları sakın zayi etmeyin. Bir takım hadler koymuştur. Sakın bunları çiğnemeyin. Bir takım şeyleri haram kılmıştır. Sakın bunları çiğnemeyin. Bazı şeyler hakkında -unuttuğundan değil- size rahmet olsun diye susmuştur. Sakın onları araştırmayın.*"[303] İmam Nevevî *el-Erbaîn*'de hadisin hasen olduğunu ve Dârakutnî ile başka muhaddislerin rivayet ettiklerini ifade eder. Bu hadis, bize dinin ancak şâriin nassından alınacağını, hak ve hoş görülü dinin maksatlarından birisinin de mükellefiyetlerinin çok olmaması olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla hakkında sükût edilen şeyleri nassla belirlenmiş olana kıyas ederek mükellefiyetleri çoğaltmak Yüce Allah'ın istediği kolaylık ilkesine ve Kur'ân'ın genelliğinden çıkarılan bu hadislerin nasslarına aykırıdır. Çünkü Hz. Peygamber, ancak Kur'ân'ın bir tebliğcisiydi. Kur'ân'daki ilgili ayetler ise şunlardır: "*Ey iman edenler! Açıklanırsa*

301. Benzer lafızlarla bkz. Buhârî, *İ'tisam*, 2; (Ahmet Naim, *Sahîh-i Buhârî Tercümesi*, I, 307(Mukaddime) -Çev.-)
302. Ahmed b. Hanbel, II, 482.
303. Nevevî, *Erbaîn*, 30.

hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın. Eğer Kur'ân indirilirken onları sorarsanız size açıklanır. (Açıklanmadığına göre) Allah onları affetmiştir. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir. Sizden önce de bir toplum onları sormuş, sonra da bunları inkâr eder olmuştu."[304] *"Af"* tabirinin kullanılması, onun *"mağfiret"* ve *"hilm"*'le güçlendirilmesi gösteriyor ki, sukût geçilen husus, nassa belirtilene benzer olabilir. Şöylesine ki; o meselenin hükmü Kur'ân indirilirken, bir başka ifadeyle; dinin tebliğ edildiği vakitte sorulursa buna verilecek cevap, o meselenin hakkında nass olan meseleye ilhakı (katılması) ve mükellefiyette bir artma olması anlamına gelecektir. Yüce Allah'ın o meselenin hükmü hakkında susması affı ve bize olan rahmetinin bir eseridir. Kıyası kabul etmeyenler şöyle diyebilirler: Madem ki durum bundan ibarettir o halde kıyas bâtıl olduğu gibi, hakkında anlaşmazlık çıkan bir meselenin kıyas vasıtasıyla Allah'a ve O'nun Rasûlü'ne (s) götürülmesi iddiası da batıldır. Eğer böyle denecek olursa:

Buna cevap olarak denir ki: Ayet ve hadisler ibadetler, helâl ve haram gibi sırf dinî meselelere hastır. Bu gibi konularda kıyas yapmak ibadeti artırır ya da nassın haramlığını göstermediği bir şeyi haram kılar. İşte ictihada ve kıyasa ehil olmayan birçok Müslümanın yapmaya cüret ettiği de zaten budur. Dillerinin uydurduğu yalana dayanarak ve Yüce Allah'ın izin vermediği şeyle şeriata saldırarak ne de çok "şu haramdır, şu helâldir." dediler ve hâlâ da böyle söylediklerini duymaktayız. Bunlar aralarında herhangi bir anlaşmazlık çıktığı zaman onu mukallidlerin sözüne götürmektedirler. Hatta İslâm'ı onlardan alan (öğrenen) kimseler kolaylık ve fıtrata uygunluk esasına dayalı olan hak ve hoşgörülü bir dinle karşılaşmıyorlar. Aksine darlık, zorluk ve mükellefiyette çokluk nedeniyle hemen hemen tahammülü imkânsız bir dinle karşı karşıya kalıyorlar. Oysa Allah ve O'nun Rasûlü dinde bu ziyadeliklerden uzaktırlar. Ayetin izin verildiğini gösterdiği kıyasa gelince bu kazâî (yargısal) siyasî ve idarî alanda muamelâta ilişkin konulardadır. Yüce Allah bu konularda ictihad yapmayı Ulü'l-emr'e bırakmıştır. Çünkü bu konudaki ahkâm duruma ve zamana göre farklılık gösterir. Bu sahada ihtiyaç duyulan bütün ahkâmı nasslardan almak mümkün değildir.

Bazı Mukallidlere Göre Taklidin Vâcipliği

Bu mesele, ayetin kendi manası dışında kullanılması konusunda daha önceki geçen meselelerden çok daha açık ve barizdir. Çünkü ayet ictihadın

---

304. Mâide, 5/101, 102.

rükünlerini beyan etmekte ve ictihad ilkesini getirmektedir. Bazı cahiller ise böyle bir ayeti, taklidin vücûbuna delil olarak göstermekte ve Ulü'l-emr'in, müctehid âlimler olarak tefsirinin buna delâlet ettiğini iddia edebilmektedirler. Oysa bu yaklaşımın batıllığı gayet açıktır. Çünkü ayeti böyle tefsir edenler bu sözleriyle müctehidlerin icmâının bir hüccet olduğunu, müctehid ve gayrı müctehid bütün herkesin bu icmâa göre amel etmesi gerekli olduğunu söylemektedirler. Bunlara göre her müctehid âlime ittiba etmek (uymak) vâcip değildir. Zira fert fert müctehidlere itaat etmeye kalkışırsak, -aralarında ihtilaf edecekleri için- yaptığımız şeylerde çelişki meydana gelir. Halbuki mümkün olanı, icmâ ettikleri takdirde müctehidler topluluğuna itaat etmektir. Üstelik "itaat", "ittiba"dan farklı bir kavramdır. *Fethu'l-beyân fî Makâsıdı'l-Kur'ân* müellifi bu konuda şöyle der:

"Mukallidlerin bu ayetten istidlâl ettikleri (çıkardıkları) hususlardan birisi; Ulü'l-emr'in ulemâ olduğu yaklaşımıdır: Buna şöyle cevap verilir: Müfessirlerin bu ayetin tefsiri olarak iki yaklaşımları söz konusudur: Birincisine göre Ulü'l-emr ümerâdır (idarecilerdir). İkincisine göre ise bunlar -daha önce geçtiği üzere- ulemâdır. Ayette bu iki zümrenin aynı anda birlikte kastedilmiş olması imkânsız değildir. Fakat mukallidlere delâlet bunun neresinde? Zira bu iki zümreden herhangi birine ancak Allah'a itaatı emrettikleri takdirde itaat edilir. Doğal olarak bu itaat emri Yüce Allah'ın Peygamber'inin (s) Sünneti ve şeriatına uygun olarak yapılacaktır. Öte yandan âlimler insanlara kendilerini taklit etmemeleri nasihatında bulunmuşlar ve -dört mezhep imamı ve başkalarından rivayet olunduğu üzere- kendilerini taklidi yasaklamışlardır. O halde bu imamlara itaat, onları taklid etmemekle olur. Bir an için âlimlerin içinde insanlara taklidi tavsiye eden ve buna teşvik eden olduğunu farzetsek bile böyle bir kimse, insanlara Allah'a karşı ma'siyet tavsiyesinde bulunuyor demektir. Çünkü hüccetleri kavrayamayan ve doğruyu yanlıştan ayıramayan bu avama (sade insanlara) taklide yapışmaları tavsiyesinde bulunanların yaptıkları, doğrudan Kitab'a ve Sünnet'e göre ameli terketmeyi gerektirir. Bunlara göre Kitab'a ve Sünnet'e göre amel, ancak taklid edilen âlimlerin görüşleri vasıtasıyla yapılır. Dolayısıyla mukallid onların yaptıklarını yapar, yapmadıklarını yapmaz. Kitab'a ve Sünnet'e dönüp bakmazlar bile! Dahası bunların yakalandıkları taklid hastalığının şartı, taklit ettiği imamın görüşlerini almak, rivayetine güvenmek ve o meseleyi Kitab'a ve Sünnet'e sormamaktır. Eğer Kitab'a ve Sünnet'e sorarsa taklidden çıkmış olur. Çünkü bu takdirde hükmü hüccetten araştırmış olur."

Bu hükümleri dinin usûlü ve furûu konusunda koyan mukallidlerin nezdinde bu mesele *Fethu'l-beyân* müellifinin söylediğinden daha büyüktür. Halk ise -mukallidin cahil olduğu, asla görüşünün olmadığı ve sözünün alınmayacağı yolunda hiçbir kimsenin muhalefet etmediğine dair icmâ olduğunu naklettikleri halde- onlara tabi olmaktadır. Biz onların düştükleri çelişkiyi bir çok yerde beyan etmiştik. Eninde sonunda emir Allah'ındır.

İtaatın Üç Mertebesi ve "*Taat*" Kelimesinin Tekrarındaki İncelik

Ayette Peygamber zikredilirken *"itaat ediniz"* kelimesi tekrar edilirken, Ulû'l-emr'den söz edilirken tekrarlanmamasındaki incelik hakkında okuyucu Üstad Abduh gibi düşünecektir. Bence bu incelik zahir ve açık değildir. Birçok ayette Allah ve Rasûl'e itaat emri, "taat" lafzı tekrarlanarak ve bazen de tekrarlanmayarak gelmektedir. Bunları birbirinden ayırmak zordur. Eğer iki tabir arasında fark varsa bence akla en yakın olan ihtimal şöyle demektir: Bir ayette *"itaat ediniz"* kelimesinin tekrarı iki itaatın birbirinden farklı olduğunu gösterir. Birinci itaat Allah'ın indirdiği Kur'ân'a itaat, ikincisi ise kendi ictihadına dayanarak Rasûl'ün (s) emrettiği hususlarda O'na itaattır. Bu anlayışı Yüce Allah'ın Kitab'ında varid olan hüküm te'yid etmektedir. Allah'ın Kitab'ında o konuda herhangi bir nass bulunmazsa Hz. Peygamber'in Sünneti'ne bakılır ve sünnetteki hükümle hüküm verilir. Hz. Peygamber'in Hz. Muaz'ı Yemen'e gönderirken kendisine emrettiği de budur. Hulefâyı Râşidîn'in, onların hâkimlerinin ve valilerinin -buraya kadar saydığımız meselelerden birincisinde geçtiği üzere- uygulamaları da böyledir. Yüce Allah bu ayete "Ulû'l-emr'e itaat"ı "atîû" (itaat ediniz) lafzı olmaksızın *"Rasûl'e itaat"* üzerine atfetmektedir. Çünkü bu makamda Hz. Peygamber ve Ulû'l-emr bir tek cinstir. Bir başka ifadeyle; yaptığı ictihadda Ulû'l-emr'e itaat, ictihadında Hz. Peyagamber'e itaattan bedeldir ve vefatından sonra kendisine itaatın yerini almıştır. Bu, Ulû'l-emr'in ma'sum olmasından dolayı değil, aksine maslahat, ümmetin yükselmesi ve zorbalıktan selâmeti ancak bununla tahakkuk ettiği içindir. Biz daha önce bu manaya dikkat çekmiştik. Burada bir kez daha tekrarlamamızın nedeni, sözünü ettiğimiz usûlcülerin ictihad ederken peygamberlerin ma'sum olduklarını söylememeleridir. Çünkü Yüce Allah, Kitab'ında bazı ictihadlarından dolayı onları neden kınadığına dair bazı noktaları beyan etmiştir ve onların bu ictihadlarını takrir buyurmamıştır. Peygaberlere böyle davrandığına göre Ulû'l-emr'den olan halifeleri, peygamberlerde olmayan böyle bir meziyyete nasıl sahip olabilirler?

Gerek Sünnet'te ve gerekse sahabî uygulamasında Sünnet'in ikinci mertebeye konması bize Kitab'ın Sünnet'le neshedilmeyeceğini ve herhangi bir çatışma durumunda Kur'ân'ın daima tercihe şayan olduğunu gösterir.

Bu ayet-i kerîmenin tefsirini yaparken Yüce Allah'ın bizi yöneltti̇ği meseleler bunlardır. Ki ayetin manası bununla tecelli etmekte ve bu konuda müfessirlerin görüşleri arasında tercih, bununla mümkün olmaktadır. Buna göre bütün mü'minlerin, Kitab ile amel ederek Allah'a, Sünnet'ine uyarak O'nun Rasûlü'ne (s) ve Ulû'l-emr topluluğuna itaat etmeleri gerekir. Ulû'l-emr topluluğu, ümmetin âlimlerinden ve kendi nezdinde güvenilir olan ileri gelenlerden meydana gelir. Dolayısıyla bütün mü'minlerin bu topluluğun ümmet için şûrâ ilkesi gereğince çıkardığı sosyal, kazâî, siyâsî, sıhhî ve askerî hükümlere de itaat etmeleri gerekir. Ulû'l-emr heyeti arasında veya ümmetin fert veya toplulukları içinde herhangi bir mesele üzerinde anlaşmazlık çıktığı takdirde bunun Allah'a ve Rasûlü'ne (s) götürülmesi gerekir. Söz konusu götürme, o meselenin Kitab ve Sünnet'e arzedilmesiyle, anlaşmazlığa düşen tarafların veya düştükleri anlaşmazlığı çözmek için hakem tayin ettikleri kişilerin nasslardan veya bu iki kaynaktan elde edilen kaide ve usûllerden ya da Kitab ve Sünnet'te illeti bilinen kıyastan anladıklarıyla amel etmeleriyle olur. Râzî ve Nîsâbûrî'nin söz konusu götürmenin, -çekişme ve ihtilafa mebnidir diye- hakkında nass ve icma olmayan meseleye has olduğu yolundaki görüşlerini kabul etmiyoruz. Anlaşmazlık ve ihtilaf, hakkında nass olan, fakat anlaşmazlığa düşenlerin o nassı bilmedikleri yerlerde de olabilir. Nitekim muhacirlerle ensarın veba hastalığının bulunduğu yere girme meselesinde Hz. Ömer'le olan ihtilâfları böyle bir ihtilâftır. Halbuki o konuda nass vardı ve o nassı Abdurrahman b. Avf daha sonra rivayet etmişti. Abdurrahman, Hz. Ömer'in Kureyş'in ileri gelenlerinin hükmüne başvurmadan önce gelse ve hadisi rivayet etseydi o hadise göre amel edecekler ve birisinin hakemliğine başvurmayacaklardı. Bağımsız düşünenler bu yaptığımız tahkik üzerinde iyi düşünsünler. Allah dilediği kulunu sırat-ı müstakîme iletir.

Bir uyarı: Bu ayetin tefsirinde Kitab veya Sünnet'e izafe edilerek "nass" kelimesi tekrarlanıp durmuştur. Burada geçen "nass" kelimesi, usûlî manada "nass" değil, "Kitab ve Sünnet'in metni" anlamındadır.

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ آمَنُوا بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِن قَبْلِكَ
يُرِيدُونَ أَن يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَن يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ
أَن يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا ﴿60﴾ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنزَلَ اللَّهُ وَإِلَى
الرَّسُولِ رَأَيْتَ الْمُنَافِقِينَ يَصُدُّونَ عَنكَ صُدُودًا ﴿61﴾ فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُم
مُّصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ثُمَّ جَاءُوكَ يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا إِحْسَانًا
وَتَوْفِيقًا ﴿62﴾ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ
وَقُل لَّهُمْ فِي أَنفُسِهِمْ قَوْلًا بَلِيغًا ﴿63﴾

60- Sana indirilene ve senden önce indirilenlere inandıklarını ileri sürenleri görmedin mi? Tâğût'a inanmamaları kendilerine emrolunduğu halde, Tâğût'un önünde muhakemeleşmek istiyorlar. Halbuki şeytan onları büsbütün saptırmak istiyor.

61- Onlara: Allah'ın indirdiğine ve Rasûl'e gelin denildiği zaman, münafıkların senden iyice uzaklaştıklarını görürsün.

62- Elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir felâket gelince (halleri) nice olur! Sonra, biz yalnızca iyilik etmek ve arayı bulmak istedik, diye yemin ederek sana gelirler.

63- Onlar Allah'ın kalplerindekini bildiği kimselerdir; onlardan yüz çevir, kendilerine öğüt ver ve onlara, kendileri hakkında tesirli söz söyle.

Süyûtî *Lübâbu'n-nükûl*'de der ki: İbn Ebî Hâtim sahîh bir senedle İbn Abbas'tan şu haberi tahric etti: Ebû Berze el-Eslemî kâhindi. Yahudiler birbirleriyle anlaşmazlığı düştüğünde aralarında hüküm verirdi. Müslümanlardan bazıları da hüküm versin diye ona başvurunca Yüce Allah bu *"elem tere ilellezîne yez'umûne ennehum âmenû..."* diye başlayan 60. ayetten itibaren 62. ayetin sonu olan *"illâ ihsânen ve tevfîkâ"* ayetine kadar indirdi. İbn Ebî Hâtim'in İkrime veya Said vasıtasıyla İbn Abbas'tan tahric ettiği haber ise şöyledir. Cülâs b. Sâmit, Muatteb b. Kuşeyr, Râfi' b. Zeyd ve Bişr Müslüman olduklarını iddia ediyorlardı. Bunları, Müslümanlardan kendi kavimle-

rine mensup bazı kimseler aralarında çıkan anlaşmazlığı çözsün diye Hz. Peygamber'e gitmeye davet etti. Onlar da câhiliye hâkimleri olan kâhinlere gitme teklifinde bulundular. Bunun üzerine Yüce Allah onların hakkında, *"elem tere ilellezîne yez'umûne ennehum âmenû..."* ayetini indirdi. İbn Cerîr'in, Şa'bî'den tahric ettiği habere göre; Yahudilerden birisiyle münafıklardan birisi arasında bir uyuşmazlık çıkmıştı. Yahudi, senin dinine mensup bir hâkime başvuralım, ya da Peygamber'e gidelim, dedi. Çünkü Yahudi Hz. Peygamber'in hüküm vermek için rüşvet almadığını biliyordu. Ancak iki taraf görüş ayrılığına düştüler ve sonunda Cüheyne kabilesinden bir kâhine gitmek üzere anlaştılar. Bunun üzerine bu ayet-i kerime nâzil oldu.

Üstad Abduh, ayetin bir öncesi ile bağlantısı konusunda şöyle dedi: İfade, bir öncesiyle bağlantılıdır. Çünkü Yüce Allah daha önce Yahudilerin cibt ve tâğût'a inandıklarından söz etti. Onların durumlarının kötü olduğunu belirtti ve zikredilen ifadelerle onları tehdit etti. Bundan sonra mü'minlere emanetleri ehline vermeleri ve adaletle hükmetmelerini emretti. Çünkü onlar kâfirleri daha doğru yolda kabul ederek hıyanet etmişlerdi. Yüce Allah her hususta Allah'a ve Rasûlü'ne (s) itaat etmelerini emrederken, Ulû'l-emr'in baskı altında kalmadan özgürce ittifak ettikleri hususlarda da onlara itaat etmelerini emretti. Sonra, anlaşmazlığa düştükleri hususları, o tâğûtlara itaat edeceklerine ona ve cibt'e inanacaklarına ve heveslerine uyacaklarına Allah'a ve O'nun Rasûlü'ne (s) götürmelerini emretti. Bütün bunlardan sonra bize bu iki zümre arasında bulunan bir başka zümrenin daha halini beyan etti. Bu zümre, inandıklarını iddia eden münafıklar zümresidir. Oysa imanın gereği, Yüce Allah'ın daha önce geçen iki ayette emrettiği hususlara sarılmaktır. Halbuki münafıklar, iman ettikleri iddiasının yanında kâfir zümrenin yaptığı gibi tâğût'un hükmüne gitmek istiyorlar.

Münafıkların Tağut'un Yargısını Tercih Etmeleri

Yüce Allah, ***"Sana indirilene ve senden önce indirilenlere inandıklarını ileri sürenleri görmedin mi? Tâğût'un önünde muhakemeleşmek istiyorlar."*** Müfessirler, bu ayetin nüzûlü için bir çok sebepten söz ediyorlar. Ancak bu rivayetlerin birbirinden farklı oluşu ve rivayetlerinin birbirine benzememesi bunların içinden birisi üzerinde karar kılmamıza engel oluyor. Ancak biz, bu rivayetlerin toplamından Hz. Peygamber'in hükmünden yüz çeviren kimselerin durumlarını öğrenmeye çalışıyoruz. Daha önce ***"tâğût"*** kelimesinin *"tuğyân"* kökünden geldiği ifade edilmişti. Ayetin nüzûl sebebinde geçen ve hükmüne başvurulan herkese ***"tâğût"*** demek mümkündür. Kendisi

lehine bâtıl hüküm versin diye bir hâkimin hükmüne gitmek isteyen ve ona giderek haktan kaçan kimse tâğûta inanıyor, demektir. Ama hak ile hükmedeceğini zannettiği kimsenin hükmüne başvuran böyle değildir. Allah ve Rasûlü'nü (s) bir yana bırakıp da Allah'ın Peygamber'ine (s) indirdiğiyle hükmetmeyenlerden herhangi birisinin hükmüne başvuran herkes, haktan yüz çevirmiştir ve batılı istemektedir. Bu, çok azgınlık manasında olan tâğût'un aynısıdır. -Arrâf, küre ve benzeri şeyden kehanette bulunan, kum falı açan ve keşif iddiasında bulunan kimseler gibi- yalancıların hükmüne başvurunlar da bu hükümdedirler. Sulh için hakeme başvuranla, şeriatın ma'rûf olduğu için izin verdiği şeyler bu hükümden müstesnadır.

Ben derim ki ***"elem tere"*** sorusu, iman ettiklerini iddia eden ve sonra da *"Kendilerine Kitaptan nasip verilenleri görmedin mi?"* diye başlayan 51. ayetin tefsirinde geçtiği üzere imana aykırı işler yapanların durumlarının hayret verici olduğunu ifade eden bir sorudur. Toplumların durumları birbirine benzer. Çünkü onlar, beşerin çeşitli durumlarını yansıtır. Allah'ın Kitablarına ve peygamberlerine doğru bir iman, onlara uymayı ve Allah'ın bu peygamberlerin diliyle getirdiği ahkâma göre amel etmeyi gerektirir. İnsanın emredileni yapabilmeye gücü varken buna göre amel etmemesi, imanlı olduğunu iddia eden kişinin gönlünde imanın kök salmadığının delilidir. Bir de yapılan amel Allah'ın getirdiği ahkâmın tam zıddı olursa durum nice olur! Hidayeti verip sapıklığı alanlara, haram yiyen, cibt ve tâğûta inananlara varıncaya kadar, bütün Yahudiler Hz. Musa'ya ve Tevrat'a inandıklarını işte böyle iddia ediyorlardı. İşte böylece ilk asırdaki Müslümanlar içinde Rasûl'e (s) iman ettiğini iddia eden bazı kimseler bununla birlikte Peygamber'in (s) hükmüne başvurmak yerine işte o tâğût'lara gitmek istiyorlardı. İnsanların durumu her zaman böyle olmuştur. Herhangi bir dine mensup olan insanların tümü doğru ve ahlâklı (udül) olmadıkları gibi, münafık veya fasık da olmazlar. Kur'ân, Hz. Peygamber zamanındaki Müslümanların bir kısmını bu ayetteki ifadelerle vasfedip durur ve bir kısmını da "münafık" olarak damgalarken, onların tamamının udül (ahlaklı) kimseler olduklarını söylemek hayret verici bir husustur.

Arap dilinde ***"za'm"***, ister hak, ister bâtıl olsun bir şey söylemek ve iddia etmek, demektir. Ümeyye b. Ebî's-Salt bir şiirinde şöyle der:

سيجزكم ربكم ما زعم

"Rabbiniz size za'mettiğini (vaadettiğini) yerine getirecektir."

Ümeyye, kelimeyi vaadetmek anlamında kullanmaktadır. Zannediyorum ki; onu bu fiili kullanmaya mecbur kılan, şiirde kafiyeyi tutturmaktır. Yüce Allah'ın vaadi ise ancak hak olur. Leys der ki; Arap diliyle meşgul olanlardan duydum, diyorlar ki; Arapça'da "filanca şöyle şöyle zikretti" denildiği zaman bu ifade, ancak ve ancak insanın hak olduğuna kesin olarak emin olduğu bir mesele için söylenir. Eğer kişi o haber hakkında kuşku duyuyorsa ve onun yalan veya çürük bir söz olduğunu bilemiyorsa o zaman, "zeame fülânun keza ve keza" denir. Bazı bilginlere göre, Arapça'da "ez-za'mu" demek, "ez-zannu" (zannetmek) demektir. Bazılarına göre ise "el-kizbu" (yalan) demektir. Bütün bunlar kelimenin kullanım farklılıklarından alınmadır. Kelimenin anlamı olarak ileri sürülen her kullanım, Arapların bazı ifadelerine bakıp, bazılarını göz ardı etmenin neticesidir. Bu kelimenin bütün kullanımlarını göz önüne alan kimse kelimenin ekseriyetle -hak bile olsa- kesin olarak emin olunamayan hususlarda kullanıldığından emin olacaktır. Rağıb el-Isfehânî der ki, Arapça'da "ez-za'm"; yalan ihtimali taşıyan bir sözü söylemek demektir. Bundan dolayı kelime, Kur'ân-ı Kerîm'de o sözü kullananların zemmedildiği yerlerde gelmiştir. Râğıb bazı ayetlere işaret eder. Biz onların beyanı için üzerine bazı eklemeler yapacağız. Yüce Allah bu kökü bazı ayetlerde şöyle kullanmaktadır: *"İnkâr edenler, kesinlikle diriltilmeyeceklerini ileri sürdüler. De ki: Hayır! Rabbime andolsun ki mutlaka diriltileceksiniz."*[305]; *"Yaratılışınızda ortaklarımız sandığınız şefaatçılarınızı da yanınızda göremeyeceğiz. Andolsun, aranız açılmış ve (tanrı) sandığınız şeyler sizden kaybolup gitmiştir."*[306]; *"De ki: Allah'ı bırakıp da (ilâh olduğunu) ileri sürdüklerinize yalvarın. Ne var ki onlar, sizin sıkıntınızı ne uzaklaştırabilir, ne de değiştirebilirler."*[307]; *"Oysa size vaadedilenlerin tahakkuk edeceği bir zaman tayin etmediğimizi sanmıştınız değil mi?"*[308] Yine aynı sûrede, *"Benim ortaklarım olduklarını ileri sürdüğünüz şeyleri çağırın, buyurur."*[309] Kelimenin aynı şekilde kullanıldığı daha başka ayetler de vardır. Kur'ân'ın dilinde *"za'm"* kökü, bâtıl ve yalan anlamında kullanılır. Kur'ân, za'medenleri hep reddeder onların dedikleri hiçbir şeyi kabul etmez.

"Tâğût'a inanmamaları kendilerine emrolunduğu halde." Yani; onlar aralarında hüküm vermesi için tâğût'a gidiyorlar. Halbuki inandıklarını id-

---

305. Teğâbün, 64/7.
306. En'âm, 6/94.
307. İsrâ, 17/56.
308. Kehf, 18/48.
309. Kehf, 18/52.

dia ettikleri Kur'ân'da, ona inanmamaları emrolunmaktadır. Kur'ân, nassı[310] veya fahvâ'sıyla[311] bunu beyan etmektedir. Yüce Allah, Nahl Sûresi'nde şöyle der: *"Andolsun ki biz 'Allah'a kulluk edin ve Tâğût'tan sakının.' diye (emretmeleri için) her ümmete bir peygamber gönderdik."*[312] Bu ayet, Yüce Allah'ın gönderdiği her Peygamber'in kendisine tabi olanlara tâğût'tan kaçınmalarını emrettiği hükmünde nastır. Yüce Allah bir başka ayette şöyle der: *"O halde kim tâğût'u reddedip Allah'a inanırsa kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir. Allah inananların dostudur, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlere gelince onların dostları da tâğuttur, onları aydınlıktan alıp karanlığa götürür."*[313] Ayetin manası şudur: Bu iddia edenlerin dilleri Allah'a ve peygamberlerine imanı iddia ederken, yapıp ettikleri, Allah'ı inkâr ettiklerini ve tâğût'a iman edip onun hükmünü tercih ettiklerini göstermektedir.

"Halbuki şeytan onları büsbütün saptırmak istiyor." Üstad Abduh dedi ki: İnsanın nefsinde bulunan ve batıla, kötülüğe davet eden şeytan, onlarla hak arasına uzak mesafe koymak istiyor ki onların haktan sapıklığı sürekli olsun. Çünkü onlar hak yoldan çok uzak oldukları için hakka götüren yolu bulamazlar. Üstad'a "Şu yerel mahkeme ve kanunlar hakkında ne dersin?" diye soruldu da Üstad bu soruya şöyle cevap verdi: Bu, Müslümanların Yüce Allah'ın *"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a Rasûl'e götürün,"*[314] ifadesinin hidayetinden çıkmalarının bir cezasıdır. Bu kanunlar ve onları uygulayanlar sebebiyle sıkıntıya uğramadan önce bu hidayeti bir takım dedikodu ve bazı insanların görüşleri sebebiyle terk ettiğimize göre şimdi soralım. Ahmed'in görüşüyle Mehmed'in görüşü arasındaki fark nedir? Neticede bunların hepsi birer görüştür. Bunların içinde Kitab ve Sünnet'in nasslarına uygun olanı vardır, olmayanı vardır. Biz şimdi uyuşmazlıklarımızı bu kanunlara götürmeye ve çözmeye zorlanmaktayız. Bunların içinde Allah'ın hükmüne muhalif olan maddelere göre uyuşmazlığı çözülenler hakkında *"Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse kalbi iman ile dolu olduğu halde (inkâra)*

---

310. Nass: Manasına açık bir şekilde delâlet eden ve kendisinden çıkarılan hüküm sözün asıl sevk sebebini teşkil eden, bununla beraber te'vil ve tahsis ihtimaline açık bulunan lâfızdır. (Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 315. Türkçesi: İ. Kâfi Dönmez. -Çev.-)

311. Lafzın incelemek ve ictihada gerek duyulmaksızın sırf dil unsuruna dayanarak anlaşılan illetteki müştereklik sebebiyle mantukun (sözde geçen durumun) hükmünün meskût anh (sözde geçmeyen durum) için de sabit olduğuna delâlet etmesidir.(Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 345. Türkçesi: İ. Kâfi Dönmez. -Çev.-)

312. Nahl, 16/36.

313. Bakara, 2/256, 257.

314. Nisâ, 4/59.

zorlanan başka..."[315] denmektedir. Şu ana kadar bize bırakılan ahkâmın durumuna bir bak. Ahvâl-i şahsiyye, ibâdetler, ana-baba, evlât, karı ve koca arasındaki muamelât sahalarından hiçbirinde Allah'a ve Rasûlü'ne hiç başvuruyor muyuz? İki âlim herhangi bir mesele üzerinde uyuşmazlığa düştüğünde bu meseleyi Allah'a ve Peygamber'e (s) mi götürüyor, yoksa kıyl ü kâl'e (dedi-kodu) mi götürüyor? Birisi "Celâleyn tefsiri şârihi el-Cemel şöyle dedi" derken, diğeri "Sâvî, filanca ve filanca şöyle dedi." diyor. Üstaddan ders esnasında aldığım notlar sona erdi. O gün dersin sonunda şöyle bir not yazmışım: "Bu konu yazılacak."

Üstadın ne demek istediği gayet açıktır. Üstad diyor ki, herhangi bir mesele veya dava hakkında Allah'ın Peygamber'ine (s) indirdiğinden, ya da kendisinin izniyle Hz. Peygamber'in (s) hükmettiği şeylerden bir nass bulunduğu takdirde hiç kimsenin o konuda görüşü olamaz. Müslümanlar Selef'in yolunu terkettiler. Selef her türlü meselenin hükmü için önce Allah'ın Kitab'ına sonra Peygamber'inin Sünnet'ine bakardı. Hakkında anlaşmazlık çıkan meseleyi de bu iki kaynağa götürürdü. Oysa bunlar şimdi tam aksine kendilerine mensup olan ve adına "mezhep âlimleri" dedikleri kimselerin görüşlerine göre amel eder oldular. İsterse o konuda Kitab veya Sünnet'ten o âlimin görüşüne aykırı nass bulunsun!.. Şimdi Müslümanlar bu nasslara başvurmayı haram kılmaktadırlar. Çünkü bu, onların nazarında yapanın sapık ve saptırıcı sayıldığı yasak olan ictihaddandır. Kitab ve Sünnet'in her türlü söz ve düşünceye tercih edilmesi prensibinden kaçınma günahı, -Mısır gibi ülkelerde- Müslümanların idarecileri karşısında söz dinler ve yumuşak başlı olmaları sonucunu getirmiştir. Söz konusu idareciler onları, adına "ehl-i fıkıh" dedikleri kimselerin sözleriyle hüküm verme, -Kitab ve Sünnet'in nasslarına ister uysun ister uymasın- daha ilk baştan onların kitaplarındaki görüşleri alma noktasından, kanun koyucu filan ve filan hukukçunun görüşüyle hüküm verme noktasına intikal ettirmişlerdir. Uyuşmazlıkları çözmeleri için kanun adamlarının hükmüne başvuranların durumu, fıkıh bilginlerinin hükümlerine başvuranlarınkinden daha kötü değildir. Çünkü şu anda onlar, ibadetlerde, muamelâtta ve şer'î mahkemelerinde kendi aralarında Kitab ve Sünnet'i hakem kılmaya, medeni ve cezâî muamelâtı uygulamaktan daha güçlüdürler. Zira onlar, bu hususta güçlü olan yabancıların hâkimiyeti altındadırlar. Ama beriki hususta yabancı hâkimiyeti altında değiller. İçlerindeki âlimler, görüş sahibi itibarlı kimseler,

315. Nahl, 16/106.

bunu isteseler hayata geçirirler, fakat onlar bunu istemiyorlar. Sözünü ettiğimiz bu Mısır kanunlarını yapan kimseler, koydukları kanunların ekseriyetinde şeriata uygun hükümler koyuyarlar ve görüşlerini kendi ilimlerinin ulaştığı sonuca göre kamu maslahatına bina ediyorlar. Fakat hiç değilse fukaha gibi görüşlerini şeriata yamamıyorlar. Gerek hakkında nass olan ve gerekse hükmü bilginlerin görüşlerine havale edilmiş hususlarda maslahatı gözetmek, şeriatın maksatlarındandır. İnsanlar, -Kitab ve Sünnet'in nasslarına muhalif olan hususlarda bile olsa- fıkha mensup olan kimselerin görüşlerini almaktadırlar. Çünkü bu fıkıh mensubu olan kimseler söz konusu görüşleri şeriata yamamaktadırlar. Çünkü o gürüşlerinin ictihad usûllerine dayalı sahih bir ictihad olduğunu iddia etmektedirler. Halbuki kural şudur: "Nass varsa ictihad yoktur." Adına "din" demeden herhangi bir görüşe göre amel eden kimse, -özellikle de nassın varlığına rağmen- bir görüşle amel edip de buna "din" diyen kimseden daha az cinayet işlemektedir.

Kısaca söylemek gerekirse, hakkında Kitab'da veya Sünnet'te hüküm bulunan bir meselede Müslümanlar herhangi bir kimsenin görüşünü kabul edemezler veya onun düşüncesine göre amel edemezler. Ancak Yüce Allah'ın zaruretler ve ihtiyaçlar dolayısıyla ruhsat verdiği konular bundan hariçtir. Hakkında Kitab ve Sünnet'te hüküm olmayan meselede her dönem için gerekli şartı taşıyan Ulû'l-emr'in görüşüne göre amel edecektir. Böylesi, daima geçmiş asırlarda fıkıh kitabı yazan bazı müelliflerin görüşlerine göre amel etmekten daha iyidir. Çünkü bizim teklif ettiğimiz çözüm, maslahata daha uygundur. Üstad Abduh'un Ezher'de derste söylediği ifadeyle kastettiği ve inandığı işte buydu. Öte yandan hakkında nass olmayan hususlarda hüküm koyacak kimselerin İslâm'da nassları, şeriatın maksatlarını ve illetlerini bilmeleri şarttır. Ta ki bunlara muhalefet etmesinler ve hakkında anlaşmazlık çıkan hususları onlara götürebilsinler. Üstad Abduh da bunu söylerdi.

"Onlara: Allah'ın indirdiğine ve Rasûl'e gelin denildiği zaman, münafıkların senden iyice uzaklaştıklarını görürsün." Yüce Allah, bu ayet-i kerîmede Hz. Peygamber'in zamanında Allah ve Rasûlü'nün hükmünü bir yana bırakıp da tâğûta gidenlerin münafık olduklarını belirtmesinin yanında, hevâ ve hevesine kapılanlardan Allah ve Rasulü'nün (s) hükmünü istemeyip tâğûtun hükmüne giden o kimselerin ***"münafık"*** olduklarını açıkça ifade etmektedir. Bu anlam, bir önceki ayette ***"dalâlet"*** kelimesiyle ifade edilirken burada açıkça belirtilmektedir. Rasûlullah'ın hükmü, iddia, uyuşmazlık konusunun hakikatını beyan ettiği sürece hak olur. Çünkü hüküm zâhire

göre olur. Başkasının onun şeriatına göre verdiği hükme gelince; hâkimin hükmü bilmemesi veya o hükmün davaya tatbikini bilmemesi dolayısıyla hükümde hata olabilir. Allah Teâlâ diyor ki, tâğût'un hükmüne başvurmak istediği halde iman ettiğini iddia eden o kimselere, gereğince amel etmemiz ve aramızda hüküm vermemiz için Allah'ın Kur'ân'da indirdiğine gelin, Allah'ın kendisine gösterdiği ile aramızda hüküm vermesi için Peygamber'e (s) gelin denildiği zaman, münafıkların senden adamakıllı yüz çevirdiklerini görürsün. Ayette zamir kullanılacakken açık olarak *"münafıklar"* kelimesinin kullanılması, onların ve benzerlerinin halini nassla beyan etmek ve ifadenin daha sonrasını buna bina etmektir. Münafıkların yüz çevirmesi demek, kasıtlı olarak senin vereceğin hükme razı olmazlar ve senden yüz çevirirler, demektir. *"Yüz çevirme"* kelimesi, geçişsiz olan *"sadde"* fiilinden türemiştir. Ayet-i kerîme kasten Allah ve Rasûlü'nün (s) hükmünden -özellikle de ona davet ettikten ve bunu hatırladıktan sonra- yüz çeviren kimsenin münafık olduğunu açıkça beyan etmektedir. Kur'ân'ın bu ifadesine göre böyle bir kimsenin iman iddiası ile Müslüman olduğu beyanı geçersizdir. Bu ayet, hükmü Kitab ve Sünnet'te açık olan meselelerde bazı kimseleri taklit eden kimselere karşı bir hüccettir. Özellikle de o hükme davet olundukları ve bu hususta kendilerine öğüt ve nasihat verildiği zaman... Üstad Abduh dedi ki: Onları bu yüz çevirmeye iten sebep, şehvetlerine uymaları ve bâtıla alışmalarıdır. Hakka düşman olan kimse, ondan şiddetle kaçar.

Üstad şöyle devam etti: Allah Teâlâ, onların aşağılıklarını, cehaletlerini ve yüz çevirmede sebat edecek güçlerinin olmadığını şu şekilde beyan etmek istedi: ***"Elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir felâket gelince (halleri) nice olur!"*** Yani eğer onlar, akıllarını çalıştırsalardı dıştan kabul etmiş gibi gösterdikleri İslâm'a sarılırlar ve kendisinden istifade maksadıyla iddia ettikleri imanın gereğine göre amel ederlerdi. Çünkü aklı başında olan bir kimse bilir ki tâğût'un hükmünü tercih ettikleri bu durum, devam etmez ve onların bu halden bir başka yere intikal etmeleri yakındır. Bu intikal edecekleri nokta ise onları -düşecekleri sıkıntıyı gidersin diye- Hz. Peygamber'e başvurmak zorunda bırakacaktır. Bir de Hz. Peygamber'den başkasının hükmüne giderken iyilik etmek ve arayı bulmaktan başka bir şeyi istemediklerini söyleyerek, yüz çevirmelerine karşı özür dilemek zorunda kalacaklardır. Burada âdetâ şöyle deniyor: Yüce Allah, onların kendi hükmünden ve mahkemeleşmek için sana gelmekten yüz çevirdikleri andaki durumlarını hakikatiyle sana bildirdiğinde ve amellerinin iman iddialarını yalanladığı ortaya çıktığında ne yapacaklar? O halde onlar, -başkalarına ibret olmak için-

cezayı ve zelil olmayı hak etmişlerdir. Ebû Müslim, bu ayette münafıkların başlarına, durumlarını ve sırlarını açığa çıkarıp kendilerini rezil edecek bir musibet geleceği müjdesi olduğu kanaatine varmıştır. Münafıklar o gün tevbe edip sana gelecekler mi yoksa gelmeyecekler mi? Başka müfessirlere göre ise bu ifadeden maksat, ileride meydana gelecek bir şeyin müjdesini vermek değildir. İfade, onların şu andaki durumlarını beyan etmekte ve cezaya uğrayıp zelil olacaklarına işaret etmekte, aynı zamanda onlara kafalarının çalışmadığını göstermekte ve Hz. Peygamber'in kendilerine verecek olduğu cezaya layık olduklarını beyan etmektedir.

Üstad Abduh derste, müfessirlerin bu ayeti farklı farklı anladıklarına ve bu konudaki ihtilafları birbirlerinden nakledip durduklarına işaret etti. Çünkü bazı Selef âlimlerinden bu ayet hakkında şâz bir anlayış rivayet edilmiş sonra bazıları o konuda kendisine tabi olmuştur. Hasen'in sözü, bu dediğimize bir örnektir: Hasen'e göre, *"Elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir felâket gelince (halleri) nice olur!"* ayeti bir öncesiyle bir sonrası arasında mu'teriza'dır (parantez arası cümlesidir). Buna göre mana şöyle olur: Münafıkların senden iyice uzaklaştıklarını görürsün. Sonra, biz yalnızca iyilik etmek ve arayı bulmak istedik diye yemin ederek sana gelirler. Bir başka ifadeyle; onlar sana ve Allah'ın sana indirdiğine davet olundukları zaman gıyabında senden yüz çevirdiklerini görürsün. Sonra özür dilemek ve huzurunda yemin etmek için sana gelirler. Onların başlarına nasıl bir musibet gelir! Yani; o musibetin hali ve şiddeti nasıldır? Râzî der ki Vâhidî, bu rivayeti tercih etmiştir. Bence, Kur'ânın ifadesi o anlayıştan uzak ise de onun bunu tercih etmesinde hiçbir tuhaflık yoktur. İfadeyi ondan daha iyi anlayan birisinin aklına bu anlayış geldiğine göre onun aklına gelmiş çok mu? Mütekaddimundan bir âlim hata etsin de sonra onun ardından -yapmacık bile olsa- birçok müteahhirun aynı hatayı tekrarlamasın bu görülmüş bir şey midir? Öte yandan bazıları bu ifadeyi genel olarak münafıklar hakkında gelen ayetlerin manasına yorumlamış ve onların münafıklıklarını beyan edip Hz. Peygamber'i onları cezalandırmaya teşvik ederek vaad hakkında varid olan ayetlerle, -Tevbe ve Ahzab Sûreleri'nde ayrıntısıyla açıklandığı üzere- münafıklardan Hz. Peygamber'le birlikte cihada gitmeyen sonra da O'na özür beyan eden kimseler hakkında inen ayetleri birbirine karıştırmışlardır. Oysa bütün bunlar, ayetten anlaşılan manayı zedeleyen genişlemelerdir. Ayetin vermek istediği mana ise şudur:

Elleriyle yaptıkları yüzünden, yani dışa yansıyan münafıklık ve içlerindeki habisliğin etkisiyle yaptıkları kötülükler yüzünden başlarına bir felaket

gelince o münafıkların hali veya onların ve onlar gibilerin hali nice olur! Ya da onlar hakkında durum nice olur! Çünkü kötü ameller, kötü sonuçlar doğurur ve onların gizlemesi mümkün olmayan zararlı akıbetleri olur. Böyle bir ameli işleyen kimse o kötü akıbete uğrayınca kavminden ve hükümdarından yardım istemek zorunda kalır. Ayet-i kerîme, insanlardan münafıkça amellerini gizleyen bütün münafıkarı uyarmakta ve bu amellerin bazı musibetlere yol açacağını beyan etmektedir. Söz konusu musibetler, onların içyüzlerini ortaya koyup onları rezil eder, onları Hz. Peygamber'e gidip özür beyan etmek ve kendilerine inansın diye yemin etmek zorunda bırakır. Çünkü onlar, yalan söyleme şâibesi altında olduklarını hissederler. Yahut da ayeti şöyle anlamak mümkündür: Ey Peygamber! Onların sana muhtaç olmadıkları sırada senden yüz çevirdiklerini öğrendikten sonra bu sıkıntı halinde onlara nasıl muamele edersin? Musibete sebeb olan amelleri işlemek suretiyle hak ettikleri felaket başlarına geldiği vakit onların dediklerini kabul eder ve onlara şefkat mı edersin?

*"**Sonra, biz yalnızca iyilik etmek ve arayı bulmak istedik, diye yemin ederek sana gelirler.**"* Yani yaptıkları yüz çevirmeyle veya kötü amellerle ve felakete sebep olan masiyetlerle muamelede iyilik yapmak, kendileriyle hasımları arasını sulh yaparak bulmak ya da iki hasım tarafın menfaatini bir araya getirmek istediklerine dair yemin ederek seni kandırmaya kalkarlar ve şöyle derler: Biz biliyoruz ki sen ancak acı da olsa hak neyse ona göre hüküm verirsin, hüküm verirken hiçkimseyi kayırmazsın. Biz ise onların tâğûtlarının hükmünü kabule meyletmemizde, menfaatlerimizle onların menfaatleri arasında bir uzlaşmada herhangi bir zarar görmüyoruz.

Yüce Allah ise ne yapmak gerektiğini beyana bir ön hazırlık olmak üzere bu durumda muamelenin nasıl olacağını soruyor ve şöyle diyor: *"**Onlar**"* düşmanlıklarını ortaya çıkarmak için *"**Allah'ın kalplerindeki**"* kâfirliği, kini, hileyi, mü'minlerin başına bir belâ gelecek diye beklemeleri *"**ni bildiği kimselerdir.**"* Üstad Abduh dedi ki: Bu ifade, bu meselenin büyüklüğünü yani korkunçluğunu ve iğrençliğini gösteriyor. -Gerek hayır, gerek şer, gerek sevinçli bir durum, gerekse hüzün olsun- şanı büyük olan şeyler için Arap dilinde bu tip ifadeler hâlâ kullanılmaktadır. Meselâ insan sevdiği ve sevgisini gönlünde muhafaza ettiği bir kimseye, "Kalbimde sana karşı ne olduğunu Allah bilir." der. Hilekâr ve aldatıcı düşmanı hakkında, "Onun kalbindekini Allah bilir." der. Ayetin manasına geri dönersek, bu münafıkların kalplerindeki gerçekten büyük bir şeydir. Bunu aslî şekliyle ancak Allah bilir.

"Onlardan yüz çevir", yani onların karşısına güler yüzle çıkma ve onlara kibar davranma. Bu yaptıklarında ısrar edecek olurlarsa hallerinin kötü olacağını beyan ederek ***"kendilerine öğüt ver ve onlara, kendileri hakkında tesirli söz söyle."*** Yani onlara ruhlarında meydana getirmek istediğin ve etkisi nefislerine işleyecek söz söyle.

Ben derim ki: Münafıklardan yüz çevirmek, onların gönüllerinde bir takım endişelere ve kötü akıbetten korkulara yol açar. Çünkü Müslümanlar onların kâfirlik ve münafıklık sebeplerini işledikleri hususunda kesin bir kanaat içinde olmadıkları gibi ruhlarında var olan, vahyi yalanlama kanaatinden de kesin olarak emin değillerdi. Bundan dolayı kalplerindekini haber verecek bir sûrenin mü'minlere indirilmesinden çekiniyorlar ve her gürültüyü kendi aleyhlerine sanıyorlardı. Hz. Peygamber'de -sahabîlerine iltifat etme ve onlara güler yüzle yaklaşma tavrının aksine- kendilerinden yüz çevirme, yalan yere ettikleri yeminle pekiştirdikleri mazeretlerine dönüp bakmama tavrını görünce kuşkuya kapıldılar. Herhalde içimizde gizlediğimizi öğrendi, belki de kalplerimizde olanı haber veren bir sûre inmiştir, herhalde O, içimizde gizlediğimizden dolayı bizi cezalandırır, diyorlardı. İşte bu kuşkular, kendilerine verilecek öğüt üzerinde derinden derine düşünmeleri için onları hazır hale getirmektedir. Nasihat, hayrı ve hakkı hatırlatmak kalbi yumuşatan ve insanı amel etmeye yönelten bir üslupla yapılır.

Ayet-i kerîmedeki üçüncü emre gelince bu ***"ve onlara, kendileri hakkında tesirli söz söyle"*** ifadesidir. Bazı müfessirlere göre, ***"fî enfüsihim"*** demek, nefisleri hakkında demektir. Bu da onlara nefislerindeki inancı (akaid), nefislerin derinliklerindeki esrarı ve bu ikisinin (inanç ve esrar) sonucu olan zâhirin bâtının aynası olduğunu gösteren amelleri hatırlatma ve kendilerindeki bu gel-gitlerin dünya işlerinden onları ilgilendiren hususlarda hiç de lehlerine olmayacağını beyan etmek gibi hususlardır. Lehlerine olmaz, çünkü onlar bu gel-gitle sürekli bir huzursuzluk ve yakalarını bırakmayan bir keder içine sürüklenirler. Bu da onlar için âhirette kötülüktür. Bazı müfessirlere göre ise *"fî enfüsihim"* demek, başkalarının önünde (alenî olarak) değil, kendi nefislerinde, demektir. Çünkü gizlice söylenen söz herkesin huzurunda söylenen âşikâre sözden daha etkilidir. Zira kendisiyle başbaşa kaldığında söz söylediğin kimseyi senin sözünün manasını düşünmekten hiçbir şey alıkoyamaz. Halbuki başkası böyle değildir. O, senin söylediğin sözün bunu duyan insanların nefislerindeki tesirinin ne olduğunun ardına düşer. Acaba o söz nedeniyle kendisini hakir görürler mi, acaba bunu baş-

kalarına söylerler mi? O konuda kendisine bir şey dendiğinde veya onun uğruna aşağılandığında ne yapması ve ne söylemesi gerekir?

Bazıları ise, *"kendileri hakkında tesirli söz söyle"* demek, nefislerinin derinliğine işleyen ve nefiste varması istenilen noktanın en sonuna kadar ulaşan söz demektir, demişlerdir. Üstad Abduh'un işaret ettiği mana da budur. Ayette sıfatın ma'mülü olan *"fî enfüsihim ifadesi"*, mevsuf olan *"kavlen"* kelimesinden öne geçirilmiştir. Arap gramerinin Küfe ekolüne göre bu mümkündür. Üstad Abduh, çoğunlukla -ve özellikle de câizlik ve dilin kullanımı konusunda- Küfe ekolünün yaklaşımını tercih ederdi. Basra ekolü ise buna ancak âmilin öne geçirilmesinin câiz olduğu yerlerde cevaz verir. Bazı nahiv âlimleri ise zarflar söz konusu olduğunda genişlik olduğu kanaatindedirler. Bazı müfessirlere göre ***"el-kavlü'l-belîğ"***den maksat, vaaz ve nasihatın beliğ bir ifadeyle yapılmasıdır. Bazılarına göre bu ayette yer alan üçüncü emirdir. Vaaz, âhirete dair nasihat demektir. *"El-kavlü'l-belîğ"* ise dünya işlerine ve dünyada insanlarla olan ilişkilere dair hususlarda olur. Bazı müfessirler ise ifadenin uzunluğu, kelâmın beliğ olduğunun alâmetlerindendir demişlerdir. Ancak bu yaklaşım kabul edilemez.

Ayet-i kerîme Hz. Peygamber'in beliğ ifade kullanmaya gücü olduğuna şâhitlik etmekte, vaaz ve beliğ sözün ona havale edildiğine işaret etmektedir. Çünkü bir sözün tesiri buna muhatap olanların anlama güçlerine göre farklılık gösterir. Ayet, Hz. Peygamber'in hikmetli konuştuğuna ve sözü yerli yerinde kulandığına şehâhet etmektedir. Bu, Yüce Allah'ın Peygamber Hz. Davud'a hikmet ve güzel konuşma bahşetmesi anlamındadır. Her peygambere verilen faziletin bir benzeri peygamberlerin sonuncusu Hz. Peygamber'e de verilmiştir. Yüce Allah'ın bu makamda ona yaptığı şehâdet en büyük şehâdettir. Allah Teâlâ bu iki meziyyeti O'na mükemmel olarak peygamberlik ve Kur'ân'la birlikte vermiştir. Hz. Peygamber, peygamber olmadan önce -fasih ve beliğ idiyse de- kavmi arasında fasahat ve belâgatla tanınmıyordu. Çünkü Yüce Allah O'na kavminin fesahat ve belâgatını vermemişti. Onların fesahat ve belâgati; şiir, hitabet, çarşı ve panayırlarda söz yarışı idi. Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e bunları vermemesi, Kur'ân'ın belâgatla i'câzı hususundaki delili daha belirgin ve şüpheden daha uzak olsun diye idi. Birisi çıkıp da Muhammed (s) beliğ ifade biçimi üzerinde alıştırma yaptı, uzun zaman bu işle meşgul oldu ve sonunda hiç kimsenin kendisiyle boy ölçüşemeyeceği bu en yüksek zirveye ulaştı diyemesin diye idi. Bu söylediğimiz Hz. Peygamber'in şerefli hayat hikayesi ile de desteklenen bir gerçektir.

Hz. Muhammed, peygamber olmadan önce ne şiirde, ne de hitabette kavmi arasında beliğ kimselerden sayılmıyordu. Kendini onların övünmek ve galip gelmek için yarıştıkları konulara vermiyordu. O, sadece emanet, fazilet ve doğruluğuyla meşhurdu. Yüksek belâgat gibi en yüksek hikmette Yüce Allah'ın kendisini mükemmele eriştirdiğine delilimiz ise Kur'ân nasslarıdır. Bu ayetlerden birisi bu sûrede gelecek olan *"Allah sana Kitab'ı ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğini öğretmiştir."*[316] ayetidir.

Kadı İyâz, eseri *eş-Şifâ*'da der ki: "Lisanda fesâhat ve sözde belâgata gelince Hz. Peygamber bu hususta en üstün seviyede ve herkesin malumu bir makamda idi. O'nun tabiatı sağlam, yöntemi muhteşem, cümlesi müciz, lafzı net, sözü net ve açık, manaları sahih, yapmacıklık az idi. O'na "cevâmiu'l-kelim"[317] olma meziyeti verilmişti. O'na parlak hikmetler ve Arapların dilini bilme özelliği bahşedilmiştir. O, Arapların her topluluğuna kendi lehçesiyle hitap eder, onlarla kendi dilleriyle konuşur, belâgatının kaynağında onlarla yarışırdı. Bundan dolayı sahabîlerinden birçoğu, bir çok yerde kendisinden sözünün açıklamasını, ifadesinin tefsirini isterdi. O'nun sözü üzerinde derinden derine düşünen ve onu iyice inceleyen bu gerçeği anlar ve tahkik eder. O'nun (s) Kureyş, Ensar, Hicazlılar ve Necid'lilerle konuşması, Zilmi'şar el-Hemedânî, Tuhfe en-Nehdî, Kutn b. Hârise el-Uleymî, Eş'as b. Kays, Vâil b. Hacer el-Kindî ve Hadramevt emirleri ile Yemen hükümdarlarından başkaları ile olan konuşması gibi değildi." Kadı İyâz bundan sonra sözüne deliller getirmektedir.

---

316. Nisâ, 4/113.
317. Bu özellik, sözün az, mananın çok olması özelliğidir. (Çev.)

وَمَا أَرْسَلْنَا مِن رَّسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذ ظَّلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ
فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَّحِيمًا ﴿64﴾
فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ
حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ﴿65﴾

64- **Biz her peygamberi -Allah'ın izniyle- ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan bağışlanmayı dileseler, Rasûl de onlar için itiğfar etseydi Allah'ı ziyadesiyle affedici, esirgeyici bulurlardı.**

65- **Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar.**

İfade, yine öncesiyle bağlantılıdır, Allah'a ve Rasûlüne (s) itaatın vâcipliğini ifade eden, uyuşmazlığı Rasûl'e götürmeyi istememeyi ve tâğûtun hükmüne gitmeyi tercih etmenin çirkin olduğunu vurgulayan ifade akışını tamamlamaktadır. Üstad Abduh, bu hususta şöyle dedi: Allah Teâlâ Rasûlullah'ın (s) o münafıklara nasıl davranması gerektiğini beyan ettikten sonra şöyle dedi: ***"Biz her peygamberi -Allah'ın izniyle- ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik."*** Bu ifade, işaret edilen münafıkların menfur olmayı hak ettiklerinin delili gibidir. Çünkü onlar, Rasûlullah'ın (s) hükmüne razı olmamışlardır. Yüce Allah diyor ki; Biz bu Peygamber'i (s) hükmümüz ve kendisinden önceki peygamberler hakkında geçerli olan âdetimiz (sünnetullah) üzere gönderdik. Buna göre biz, onları ancak Allah'ın izniyle kendilerine itaat edilsin diye göndeririz. Her kim onlardan yüz çevirir ve onlara itaatten çıkarsa ya da onların verdikleri hükme razı olmazsa bizim hükmümüzden ve onlar hakkındaki âdetimizden çıkmış ve bu konuda en büyük günahı işlemiş olur.

Ayet-i kerîmede yer alan, *"bi iznillahi"* (*Allah'ın izniyle*) ifadesi ihtiras[318] içindir. Çünkü aslında itaat Allah'adır. Bu kayıt, Kur'ân'ın muhkem kayıtlarından birisidir ve Rasûlullah'ın (s) zatına kayıtsız-şartsız itaat edildiğini zanneden kimselerin bu zanlarını geçersiz kılmaktadır. Yüce Allah diyor ki; zatına itaat olunan ancak insanların Rabbı ve Yaratıcısı Allah'tır. Yüce Allah peygamberlerine itaat olunmasını emretmiştir. Onlara itaat etmek Allah Teâlâ'nın izniyle ve vâcip kılmasıyla vâciptir.

Ben de derim ki *"min Rasûlin"* ifadesi, olumsuzluğu genellemekte *"ve mâ erselnâ Rasûlen"* ifadesinden daha belirgindir. O halde her Rasûle itaat etmek vâciptir. Peygamberlere itaatın vâcipliği, *"rasûl"* kelimesinin *"nebî"* kelimesinden daha özel olduğuna işaret etmektedir. Rasûl'ün kendi şeriatına göre amel etmesi şarttır.

Ayette geçen *"izin"* kelimesini, bazı müfessirler *"irade"*, bazıları *"emir"* bazıları ise *"başarılı kılma ve yardım etme"* şeklinde tefsir etmişlerdir. *"İzin"* kelimesi Eş'arîlerle, Mu'tezile mezheplerinin arasında tartışmalı hususlardan birisidir. Ancak bu konuda tartışmaya gerek yoktur. Râğıb el-Isfehânî der ki; "Herhangi bir şeye izin vermek demek, o hususa muvafakat etme ve ruhsat vermeyi bildirmek demektir." *"Bi iznillâh"* demek, Allah'ın "iradesi ve emri"yle demektir. Râğıb'ın "iradesi ve emri" şeklindeki tefsiri, kelimeyi lâzımı[319] ile tefsir etmektir. Aksi takdirde Arap dilinde "izin" "ezân" ve "îzân" gibidir. Çünkü bir şeye izin verilmesi, duyu organı olan iki kulağın duymasıyla idrak olunur. Bu takdirde "bi iznillâhi" (Allah'ın izniyle) demek, O'nu "duymakla" demek olur. "Li yutâa bi iznillâhi" demek, "vahyinin dile getirdiği bildirmeyle ve kulaklarınız vasıtasıyla" demek olur. Tıpkı bundan önce geçen ve kısmın ana temasını ifade eden "atîullahe ve atî'ur Rasûle" *(Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin)* ayetinde olduğu gibi... Fahreddin Râzî'nin bu apaçık manayı anlamasına engel olan şey, zekâsını, fasih Arapçanın bahşettiği verilerle ayetin bizatihi kendisinin anlaşılmasına değil de, Cübbâî'ye (ö.303/916) cevap vermeye odaklamış olmasından dolayıdır.

Rasûlullah ve Masumiyet Meselesi

Bu ayetle bazıları peygamberlerin günah işlemekten ma'sum oldukları

---

318. Maânî ilminde bir edebî sanattır. Bir cümlede verilmek istenen mananın aksi bir izlenimi doğuracak unsuru geçersiz kılacak bir ifade kullanmaktır. Bkz: *el-Mu'cemu'l-vasît*, h-r-s, maddesi. (Çev.)

319. Allah'ın izni varsa, o zaman zorunlu olarak "iradesi ve emri" var demektir. Lâzım kelimesi "zorunlu olarak bir şeyle birlikte bulunma" anlamınadır. (Çev.)

sonucunu çıkarmışlardır. Bunların yaklaşım tarzları ise şöyledir: Bizler, mutlak olarak peygamberlere itaat etmekle emrolunmuşuz. Onlara itaat etmek vâciptir. Onlar herhangi bir ma'siyet işleselerdi bizler o konuda kendilerine itaat etmekle emrolunmuş olurduk. Bu konuda da onlara itaat etmek vâcip olurdu. Farzedelim ki bu haram olan bir ma'siyettir. Bu takdirde bir tek olay hakkında vâciplik ve haramlık söz konusu olurdu. Bu da çelişki anlamında iki zıt şeyi bir arada toplamak demektir. Bu akıl yürütme bizce üzerinde tartışmaya müsait bir istidlâldir. Çünkü ayet-i kerîme onların emrettikleri veya hüküm verdikleri hususta kendilerine itaatın vâcipliğine delâlet ediyor. Onların Allah'ın kendilerine indirdiğinin aksine hüküm vermeleri veya bir şeyi emretmeleri imkânsızdır. Emretmedikleri ve hüküm vermedikleri fiillerine gelince; -bi zatihî taatların en büyüğü olsa bile- ayet bu konuda onlara tabi olma vücûbiyetine delâlet etmemektedir. Söz gelimi teheccüd namazı kılmak Peygamberimiz'e (s) farz, mü'minlere değildi. Hz. Peygamber'e özel bazı uygulamalar da böyledir. Meselâ başkalarına mubah kılınmayan sayıda kadınla evlenmek, kendisine mubah kılınmıştı. Hz. Peygamber'in verdiği emirler ve hükümler arasında ictihada dayalı olanlar vardır. Bunlar ilgili vâkıa veya dava, hakkında indirilmiş bir vahiy bulunmadığı takdirde söz konusudur. Bilginler, peygamberlerin ictihadî konularda hatadan ma'sûm olduklarını söylememişlerdir. Onların bütün dedikleri; hata ettikleri takdirde Allah onu olduğu gibi bırakmaz, aksine o konuda hak olanı beyan eder, demekten ibarettir. Yüce Allah bundan dolayı zaman zaman peygamberlerini azarlamıştır. Nitekim Hz. Peygamber, Bedir esirleri meselesinde ve bazı münafıklara Tebük Gazvesi'ne katılmama izni vermesi olayında bu tip bir durumla karşılaşmıştır. Fakat ictihadda hatanın ma'siyetle hiç alakası yoktur. İctihadda hata, ısmet sıfatıyla çelişmez. Çünkü ma'siyet, Allah'ın emr veya yasak ettiği hususlara aykırı hareket etmek demektir.

"Eğer onlar" senin hükmünden yüz çevirip tâğûtun hükmüne giderek ***"kendilerine"*** yani nefislerine ***"zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan"*** günahlarından dolayı ***"bağışlanmayı dileseler"*** o günahı işlemekten pişman olsalar ve tevbeleri de güzel olsa ***"Rasûl de onlar için itiğfar etseydi"*** onların işledikleri günahlarını bağışlaması için Allah'a dua etseydi ***"Allah'ı ziyadesiyle affedici, esirgeyici bulurlardı."*** Yani Allah onların bu şekilde yapacakları dualarını en tamam ve en mükemmel kabulle kabul eder, onları rahmetine garkeder ve ihsanına boğardı. Çünkü Allah Teâlâ içten, samimi yapılan (nasûh) tevbeyi -kişi tevbesini daha önce ne kadar bozarsa bozsun- kabul eder. Onun rahmeti herşeyi kuşatmıştır.

"Tevvâb" (tevbeleri çok kabul eden) ve ***"rahîm"*** (çok merhametli) kelimelerinin mübalağaa kipinden seçilmesinin sebebi budur. Allah Teâlâ'nın, tevbelerinin şiarı olan istiğfarlarını Rasûlullah'ın (s) istiğfarı ile yan yana getirmesinin sebebi; onların bu zulümlerinin sadece kendi nefislerine yönelik olmamasından ve bu zulümden hiçbir parçanın Peygamber'e (s) bulaşmadan kalmamasından dolayıdır. Zulümleri sadece kendi nefisleriyle kalsaydı onların tevbeleri yeterli olurdu. Ama onların yaptıkları zulüm, Rasûlullah'a (s) eziyete kadar varmıştır. Çünkü o, kendine iman edenler arasında hüküm vermede sadece onun hak olan Rasûlü'dür. Bundan dolayı onların tevbe etmeleri ve işledikleri zulümden pişmanlık duymaları için bunu Peygamber'e (s) açmaları şarttır. Taki Peygamber (s) kendi hakkına tecavüzleri konusunda onları bağışlasın ve kendi hükmünden yüz çevirmelerini affetmesi için Allah'a dua etsin. Yaptığımız bu açıklamadan, zamir kullanılacakken neden ***"Rasûl"*** kelimesinin açıkça getirildiği ve *"vestağferde lehüm" (sen de onlar için istiğfar etseydin)* denilmeyip de ***"vestağfere lehümürrasûlü"*** denilmesinin ardında yatan incelik anlaşılmış olur. Çünkü Hz. Peygamber'in onların üzerindeki hakkı, uyuşmazlıkta kendisinin hükmüne gitmeleridir. Hz. Peygamber'e bu hakkın verilmesi; onun Allah'ın Rasûlü olmasından, insanlar arasında Allah'ın vahyi ve kişisel ictihadının kendisini ulaştırdığı kanaatle hükmetmesinin emredilmiş olmasındandır. Eğer onlar o günahı işlerken Hz. Peygamber'in -haksız yere malından bir şey yemek gibi- şahsî hakkını çiğneselerdi o zaman Yüce Allah, "sen de onlar için istiğfar etseydin" derdi. Çünkü kul hakları ile ilgili mâsiyetlerden tevbe, ancak hak sahibini razı ettikten sonra makbul ve geçerli olur. Bazı müfessirler, zamir yerine *"Rasûl"* kelimesinin kullanılmasının nüktesi olarak; bununla peygamberlik makamının yüceltildiğini ve bu şerefli makamın sahibinin istiğfarının kabul edileceğine ve şefaatının reddedilmeyeceğine işaret edildiğini düşünmektedirler. Ancak doğru olanı, bizim dediğimizdir. Hz. Peygamber'in peygamberlik makamı ise yine şerefli ve yücedir. Fakat Allah Teâlâ, -Peygamber (s) kendileri için istiğfar etse bile- münafıkları bağışlamayacaktır. Çünkü O, münafıklar hakkında Peygamber'ine (s) şöyle der: *"(Ey Muhammed!) Onlar için ister af dile, ister dileme, onlar için yetmiş kez af dilesen de Allah onları asla affetmeyecek."*[320]

Tefsirini yapmakta olduğumuz ayet-i kerîme, geçerli olan tevbenin, şartlarını taşıdığı takdirde kesin olarak makbul olduğunu ifade etmektedir.

320. Tevbe, 9/80.

Ayetin zahirinden anlaşıldığına göre bu şartlardan birisi; tevbenin günahın hemen ardından yapılması gerektiğidir. Nitekim ayette şart edatının kullanılması ve atfın *"fâ"* harifiyle yapılması da bunun şart olduğunu göstermektedir. Ayet bu durumda, *"Allah'ın kabul edeceği tevbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tevbe edenlerin tevbesidir."*[321] ayetiyle aynı manada olur. Bu ayetin tefsiri daha önce geçmişti. Üstad Abduh dedi ki: Allah Teâlâ Hz. Peygamber'e itaatı terketmeye *"nefislere zulüm"* yani nefislerin maslahatını ifsat etme ismini vermektedir. Çünkü Hz. Peygamber insanlara dünya ve âhirettte maslahatlarını (menfaatlarını) gösteren bir rehberdir. Ayette işaret edilen *"zulüm"* düşmanlığı, haksızlığı, tâğûtun hükmüne başvurma ve başka hususları ihtiva eder. *"İstiğfâr"*, Allah'a dönmek ve tevbe edenin doğrulukla ve Allah'a halisane bağlılık içinde günahtan kaçınmaya ve bir daha onu yapmamaya azmetmesi demektir. Günahın ardından bu kalbî yönelme olmaksızın sırf dille yapılan bir istiğfar gerçek bir istiğfar değildir.

Ben de derim ki, insanların "estağfirullah" lafzıyla âdet haline getirdiği dilini kuru kuruya oynatma, bağışlanma talebi sayılmaz. Çünkü gerçek talep, arzulanan şeye ihtiyacı olduğunu hissetmekten kaynaklanır. O halde kalbin herşeyden önce ma'siyetin elemini, kötü akıbetini ve onun kirinden temizlenmeye ihtiyacı olduğunu hessetmesi gerekir. Bu da ancak Üstadın zikrettiği, doğruluk ve halisane bir kalple Allah'a yönelmekle ve bu kirin sebebi olan günahtan kaçınmaya olan güçlü bir azimle olur. Gözle görülür bir kire alışan ve bedenini ona maruz bırakan kimse bundan nasıl elem duyar! Üstüne bulaşan kiri diliyle yıkamaya kalkan, ona batmaktan kaçınmayan ve gidermek için suya yanaşmayan kimse nasıl elem duyar ki!

Hz. Muhammed'in İstiğfarı

Üstad Abduh "Rasûl'ün istiğfarı" konusunda dedi ki: Sizler biliyorsunuz ki insanların dua ederken hep birlikte dua etmeleri sünnettir. Cemaatın duasını bir tek kişinin duasından daha hızlı olarak kabul etmek de Allah Teâlâ'nın âdetlerindendir. Her dua edenin duasına icabet olunacağı vaadedilmiş ise de cemaatın yapacağı duanın kabul edilmesi daha çok umulur. Aslında dua, Allah Teâlâ'ya kulluğu ızhar etmek ve O'na boyun eğmek demektir. Yüce Allah'ın vaadettiği icabet ise sevap vermek ve güzel mükâfatta bulunmaktır. Dua eden halisâne bir kalple dua etti mi Allah o kişinin duasını kabul eder. Bu ister kulun talep ettiğini kendine vermek şeklinde ol-

---

321. Nisâ, 4/17.

sun, isterse bunun dışında ecir ve sevap vermek suretinde olsun farketmez. Birlikte edilen duanın kabul umudunun daha çok olması, herhangi bir şahıs için dua eden birçok kişinin o kişi sebebiyle bu ibadeti eda etmelerinden dolayıdır. Bir başka ifadeyle; bir kişinin işlediği günah, o topluluğun tümünün Allah'a, ona boyun eğmeye ve O'nun katında makbul olan birliğe muhtaç olduklarını hissetmelerine sebebtir. Nefislerine yaptıkları zulümden tevbe eden kimseler için kendi istiğfarları yanında Rasûlullah'ın da (s) kendilerine dua edip istiğfar etmesi onun şerefli kalbinin tevbe edenlerin kalplerine iştirak etmesinden dolayıdır. Her iki tarafın ortak noktası, Allah Teâlâ'nın onları günahın kirinden temizlemesine duydukları ihtiyaç ve O'nun cezasından kurtulma telebidir. Bir de aslında Rasûlullah'ın (s) Rabbine yakın oluşu ve O'nun duasının kabul edileceği hakkındaki umut zaten yeter.

Hz. Peygamber'in istiğfarının, onların istiğfar etmesi şartına bağlanmasına gelince bu şu demektir: Onların tevbeleri ancak Hz. Peygamber tevbelerinden tam olarak razı olduğu takdirde tahakkuk eder. Şöylesine ki, onun mü'minlere merhametli olan kalbi, kendilerinin -gerçek manada tevbe ettikleri ve ihlaslı oldukları için- mağfirete muhtaç olduklarını, bu günahlarının ancak kendi istiğfarının onların istiğfarlarına eklenmesi halinde bağışlanacağını hissedecek şekilde razı olduğu takdirde tahakkuk eder. Ancak her günah böyle değildir. Tam tersine diğer günahlarda günah işleyen kulun nerede bulunrsa bulunsun Allah'a halisane yakararak tevbe etmesiyle yetinilir.

Ben de derim ki, burada işaret edilen günahla diğer günahlar arasındaki farkı beyan etmiştik. Bu açıklamadan her günahı, uyuşmazlıkları Hz. Peygamber'e götürmek istememe ve bu konuda tâğût'u ona tercih etme günahına kıyas eden kimsenin gerçekten ne kadar uzakta olduğu anlaşıldığı gibi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra günah işleyen herkesi onun sağlığında verdiği hükümden yüz çeviren kimseye kıyas edenin de, gerçekten ne kadar uzakta olduğu da anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak da her günahkârın Rasul'ün (s) kabrine gelmesi ve huzurunda istiğfar etmesini hayatında verdiği hükümden yüz çevirip de -üzerlerinde olan hakkını helâl etsin ve kendileri için istiğfarda bulunsun diye- tevbe ederek ve bağış dileyerek ona gelmesi gibi kabul eden de aynı derecede hakikatten uzaktır.

"Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp..." ayetinin nüzûlü için özel sebebler zikretseler bile ayet, bir önceki ayetle çok büyük bir bağlantıya sahiptir ve ifadenin akışı muhkem ve düzenlidir. Yüce Allah, Rasûlü'ne kendisine şeref bahşetme hitabıyla

hitap ederek onun Rabbi oluşu üzerine yemin ediyor. Böyle bir yeminin (kasem) buna muhatap olan kişiyi şerefli kıldığı Arap dilinde bilinen hususlardandır. Hz. Âişe *"Muhammed'in Rabbi"* üzerine yemin ediyordu. Bir keresinde öfkelenince *"İbrahim'in Rabbi"* üzerine yemin etti. Öfkesi geçtikten sonra Hz. Peygamber kendisine bunun sebebini sorunca dedi ki: Bunu senin adını ağzıma almamak için yaptım, Allah Teâlâ uyuşmazlıkları Rasûlullah'a götürmek istemeyen o kimselerin ve onlar gibilerin -ki bunlar daha önce geçtiği üzere inandıklarını kuru kuruya iddia eden münafıklardandır- üç şart gerçekleşmedikçe gerçek ve sahih bir imanla inanmış olmayacaklarını yeminle vurgulayarak ifade etmektedir. Gerçek ve hakiki iman, insanın bütün benliğiyle iman etmesidir. İşaret olunan üç şart şunlardır:

1) Aralarında çıkan anlaşmazlıkta Rasûlullah hüküm verecektir. Bir başka ifadeyle; uyuşmazlıkta taraf oldukları, anlaşamadıkları, hakkın ortaya çıkmadığı ya da taraflardan hiçbirinin gerçeği itiraf etmediği, aksine herkesin başka tarafa çektiği davalarda hükmü Hz. Peygamber verecektir. Arapçada, "şecere" demek ihtilaf etti, o mesele hakkında durum birbirine karıştı, demektir. Bazılarına göre "şecere" nin mastarı olan "şecer", teşâcür ve işticâr birbirine girmiş "şecer" (ağaçlar) kelimesinden alınmadır. Bazıları ise bu kanaatte değildir. Onlara göre "şecer"e (ağaç) "şecer" denmesi, ağacın dallarının birbirine girmesi, birbiriyle iç içe girmesinden dolayıdır. Bazı bilginlere göre ayette geçen "şecere" kelimesi "şicâr" kökünden türemedir. Şicâr hevdeç ağacıdır. Hevdeç bu ismi parçalar birbirine geçme yapılarak takıldığı için almıştır. Bazılarına göre ise kelime "şecer" kökünden türemedir. Manası, uyuşmazlık çıkan konularda çok laf ettiği çin ağzı açık kişi demektir. Bütün bu manalar kelimenin kökü için münasiptir. Hz. Peygamber'in tahkimi demek, hüküm verme işinin O'na havale edilmesi demektir.

2) İkinci şart Yüce Allah'ın ***"sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın..."*** şeklindeki ifadesidir. Ayette geçen ***"harec"*** sıkıntı, darlık demektir. Kazâ, hüküm vermek demektir. Bazı Frenk oryantalistler "kaza" kelimesinin İslâm'ın ilk dönemlerinde "hüküm verme" anlamında kullanılmadığını iddia etmektedirler. Bu, onların bilmeden ve derinlemesine araştırmadan ileri sürmeye cüret ettikleri iddialarındandır. Ayetin manasına dönersek; sonra da onlar, aralarında çıkan anlaşmazlıkta senin yaptığın yargılama ve verdiğin hükmü kabul ve gereğine göre amel etme hususunda içlerinde hiçbir sıkıntı ve memnuniyetsizlik duymaksızın, nefisleri boyun

eğmedikçe iman etmiş olmazlar. İnsanoğlu uyuşmazlık konusunda kazanacağını umduğu ve kendi lehine hüküm verileceğini beklediği bir davayı kaybedince üzülmeden edemez. Bundan dolayı Yüce Allah insan nefsine ilk şokta beklenmedik bir biçimde gelebilecek sıkıntıyı affetmiş ve bu şartı zaman aralığı ifade eden atıf edatı olan *"sümme"* kullanarak getirmiştir. İmanı kâmil mü'min kalbi Rasûlullah'ın (s) verdiği hüküm karşısında daha ilk andan itibaren sevinç duyar. Çünkü bilir ki o hüküm haktır, o konuda hayır olan onun verdiği hükümdür, ve mutluluk o hükme boyun eğmekten geçer. İnsanın imanında herhangi bir zaaf olduğu takdirde daha ilk şokta göğsü sıkıntı duyar, sonra öğütle kendine gelir ve dönüp nefsini kınar, ta ki nefsine huşu dolsun, imanın nuruyla ve Rasûl'ün hükmettiği hakkı, hevesine tercih ederek sevinç duysun. Bazı müfessirlere göre, *"sıkıntı duymamak"*tan maksat; kişinin o hükmün haklı oluşundan kuşku duymamasıdır. Bu da o hükmün üzerinde hiç kuşku olmayan acı gerçeğe göre verilmiş bir hüküm olduğuna inanmakla birlikte olmalıdır. Bu sözü kim demişse demiştir ama bu, ayetten ilk anda anlaşılan manaya aykırıdır. Çünkü kalbî hisler, mükellefiyet alanına dahil değildir.

3) Üçüncü şart ise "Onu tam manasıyla kabullenmeleri" dir. Çünkü Yüce Allah ***"(onu) tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar"*** buyurmaktadır. Ayette geçen ***"teslim"***den maksat bilfiil boyun eğmek demektir. Bir hükmün haklı oluşana inanan ve ondan dolayı nefsinde sıkıntı duymayan herkes, bilfiil o hükme boyun eğmez ve onu içten gelerek uygulamaz. İsterse dünyada o hükmü terkettiği için cezalandırılacağından korksun... Hiç farketmez.

Bazı bilginler, bu ayetten Hz. Peygamber'in hüküm verirken ve başka hususlarda hata etmeyeceği ve hatadan ma'sûm olduğu sonucunu çıkarmıştır. Râzî, bu yaklaşımın Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'i azarladığı Bedir esirleri hakkındaki fetvasıyla ve o nitelikte olan diğer hususlarla çelişmediği kanaatine varmıştır. Bunlar şu ifadelerdir: *"Allah seni affetti. Fakat doğru söyleyenler sana iyice belli olup, sen yalancıları bilinceye kadar onlara niçin izin verdin?"*[322]; *"(Peygamber) âmânın kendisine gelmesinden ötürü yüzünü ekşitti ve geri döndü."*[323]; *"Ey Peygamber! Eşlerinin rızasını gözeterek Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin kendine haram ediyorsun?"*[324] Râzî bu ayetlerin te'vilini Kur'ân'da

---

322. Tevbe, 9/43.
323. Abese, 80/1,2.
324. Tahrim, 66/1.

geçtiği yerlere havale etmiştir. Hz. Peygamber'in verdiği hükümde ma'sûm olduğu hususunda hiçbir kuşku yoktur. Şu manada ki; Hz. Peygamber, hak ne ise ancak ona göre hüküm verir. Şu kadar var ki; verdiği hüküm vâkıanın bizatihî içyüzüne göre değil, davanın sunuluş şekline ve zâhirine göre olur. Çünkü işin içyüzünü ancak Yüce Allah bilir.

Hz. Peygamber bu konuda şöyle der: *"Ben ancak fani bir beşerim. Siz birçok hukukî anlaşmazlıklarınızı çözmek için bana getiririyorsunuz. Sizlerden biri diğer tarafa göre beni ikna etmede daha elverişli ve muktedir davranmış olabilir. Ben de ondan işittiğim şeye göre hükmederim. Verdiğim bir hükümle bir kimseye hakikatte din kardeşine ait bir şeyi verecek olsam o onu asla almasın. Zira benim ona bu şekilde vermiş olduğum şey ancak ateşten bir parçadır."*[325] Hadisi Buhârî, Müslim, Mâlik, Ahmed b. Hanbel ve dört Sünen imamları Ümmü Seleme'den rivayet etmişlerdir. Peygamberimiz (s) bir başka hadisinde şöyle der: *"Ben ancak fani bir beşerim. Size dininize dair bir şey emrettiğimde bunu alın. Kendi görüşüme dayanarak bir şeyi emrettiğimde ben ancak bir beşerim."* Hadisi Müslim ve Nesâî Râf' b. Hudeyc'den rivayet etmişlerdir. Bir başka hadis ise şöyledir: *"Ben ancak fani bir beşerim. Zan hata da edebilir, isabet de edebilir. Fakat ben size 'Allah dedi' dediğim zaman asla Allah'a iftira atıyor değilim."*[326] Bu hadisi de Ahmed b. Hanbel, İbn Mâce Talha'dan rivayet etmişler ve sahih olduğunu söylemişlerdir. Bu hadislerden dolayı sahabîler, Hz. Peygamber'in görüşüne dayanarak emredip emretmediğini anlayamadıkları durumlarda, bu emri vahye binaen mi, yoksa kendi görüşüne dayanarak mı verdiğini O'na sorarlardı. Eğer verilen emir vahye dayanıyorsa ona itaat edip tam olarak teslim oluyorlardı. Verilen emrin Hz. Peygamber'in kendi görüşüne dayandığı durumlarda kendi görüşlerini arzediyorlardı. Hz. Peygamber'in -Bedir günü olduğu gibi- onların görüşlerine döndüğü de oluyordu. Allahım! onun yolu ne kadar mükemmel, tevazusu ne kadar güzel!

Bilginler yine bu ayetten, kıyasla nassa karşı gelinemeyeceği ve nassın onunla tahsis edilemeyeceği (kapsamının daraltılamayacağı) hükmünü çıkarmışlardır. Bir kimse Hz. Peygamber'in herhangi bir konuda hadisi olduğunu öğrenir de -kendi kıyasına muhalif olduğu gerekçesiyle- onu reddederse o kişi Rasûl'e itaat etmiş olmayacağı gibi, ayetin nassı gereği imanın sıhhatı için şart olan üç özelliği de taşımış olamaz. Kur'ân nassına kıyasla karşı gelmek en büyük bir cürüm ve en sapık yoldur.

---

325. Buhârî, *Mezalim*, 16; Müslim, *Akdıye*, 4, 5; Tirmizî, *Ahkâm*, 11; Nesâî, *Âdâbu'l-kudât*, 13; İbn Mâce, *Ahkâm*, 5.

326. Ahmet b. Hanbel, I, 163.

Ayet-i kerîme taklidin bâtıl olduğunu haydi haydi göstermektedir. Herhangi bir kimse bir konuda Allah'ın hükmüne veya Rasûlün hükmüne ulaşır da o hükmü bırakıp mezheplerini taklid ettiği fıkıh bilginlerinin görüşlerini alırsa Allah Teâlâ'nın emrettiği şekliyle Allah'a ve Rasûlü'ne (s) itaat etmiş olmaz. Sade insanlar âlimlere uyacak dediğimiz zaman bunun manası, "Onları hüküm koyan kimseler olarak alacak ve onların görüşlerini Allah'ın ve Rasûlü'nün (s) açık ahkâmının önüne geçirecek" demek değildir. Bilakis onlardan bu nassları alarak, nassların anlaşılmasında kendilerinden yardım dileyerek onlara tabi olacaktır. Yoksa onların nassa aykırı olan kıyaslarını ve görüşlerini alıp ona tabi olacak demek değildir. Buna bir misal verelim: Bazı fıkıh bilginleri derler ki; hâkimin hükmü zâhiren de bâtınî olarak da geçerlidir. Eğer hâkim senin olmadığını bildiğin bir şey hakkında "senindir" diye hükmederse bunu yemek sana helâl olur. Oysa az önce verdiğimiz müttefekun aleyh hadisin hükmüne göre; Hz. Peygamber davanın iyi sunulmuş olmasına dayanarak birinin hakkını "senindir" diye bir başkasına verirse ve lehine hüküm verilen de bu hakkın sahibi olmadığını bile bile o hakkı alırsa aldığı ancak cehennem ateşinden bir parçadır. İnsan herhangi bir hadise ulaşır, bunun sahih olduğuna inanır, kendi görüşüne göre bu hadisle çelişen ve ona tecih edilen, ya da -ihtimalle değil- delile dayanarak onu nesheden bir nass olmazsa ve buna rağmen o kişi hâla bu fakihin sözünü taklid etmeye devam edip başkasının hakkından kendi lehine hüküm verdiğini helâl sayarsa bu adam Allah'a ve Rasûlü'ne itaat etmediği gibi sahih iman için şart olan hasletlerle bezenmiş de olmaz.

Üstad Abduh dedi ki: *"Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar."* ayeti daha önce söylenenlerin bir ayrıntısıdır. Bu ifade, dinin zahirî ahkâmına sırf riayet etmekle kendilerinin imanları sahih, âhiret azabından kurtulmaya ve âhiret sevabını elde etmeye müstahak olduklarını zanneden kimselerin zanlarını boşa çıkarmakta ve çürütmektedir. Hayır! Rabbine andolsun ki onlar kalpten kani olmadıkça, bâtınen boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar. Aralarında çıkan anlaşmazlık ve karışan haklar konusunda seni hakem kılmadıkça, ardından sen aralarında hüküm verdikten sonra nefislerinde aleyhine hüküm verilen kimsenin verilen hükme kalben boyun eğmediği zaman duyduğu sıkıntıyı duymadıkça iman etmiş olmazlar. Çünkü sıkıntı, verilen hükme boyun eğmek istemeyen kimsenin kalbinde olur. Şuna göre ki, bir mü'min herhangi bir şey hakkında bir kimseyle çekişiyorsa bu ancak

kafasında hak şüphesi olduğundandır. Taraflardan her biri hakkın hangi tarafta olduğunu öğrendiği ve o konuda kafasındaki şüphe yok olduğu zaman mü'minin durumu bundan ibarettir... İşte bu durumda Rasûlullah'ın (s) verdiği hüküm, onları hem zâhiren ve hem de bâtınen hoşnud eder. Çünkü O, hakka göre hüküm verenlerin en âdil olanıdır.

Ayetin nüzûl sebebi olarak zikredilenlere gelince, Süyûtî *Lübâbu'n-nükûl*'de buna dair altı hadis imamının (yani Buhârî, Müslim ve dört Sünen sahibi imamlar) Abdullah b. Zübeyr'den rivayet ettikleri şu olayı gösterir. Abdullah b. Zübeyr, Ensar'dan bir adamla Medine'de siyah taşlı bir tepeden ovaya doğru akan bir su kanalı hakkında anlaşmazlığa düşer. Hz. Paygamber, "*Ey Zübeyr sen sula. Sonra suyu komşuna salıver.*" der. Ensar'lı "Ya Rasûlullah! Abdullah senin halanın oğlu olduğu için mi önceliği ona veriyorsun?" der. Hz. Peygamber'in Peygamberlik makamına yapılan bu saygısızlıktan dolayı öfkeden yüzü kıpkırmızı kesilir. Sonra şöyle der: *"Ey Zübeyr! Sen sula. Sonra hurma ağaçlarının dibindeki çukurlar suyla dolana kadar suyu salma. Dolduktan sonra ise suyu komşuna sal.*" Böylece Hz. Peygamber, Ensar'lı kendisini kızdırınca açık bir hükümle Zübeyr'e hakkını tam olarak son damlasına kadar verir. Halbuki ilk başta toleranslı bir hüküm vermişti. Zübeyr der ki: Zannediyorum ki, *"Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda..."* ayeti bu hadise hakkında indi.[327] İbn Ebî Hatim'in Said b. el-Müseyyeb'den tahric ettiğine göre bu ayet Zübeyr b. Avvâm ve Hâtıb b. Ebî Beltea hakkında nâzil olmuştur. Zübeyr ve Hâtıb, bir su hakkında anlaşmazlığa düşmüşler ve aralarında hüküm vermesi için Hz. Peygamber'e gitmişlerdi. Hz. Peygamber, önce üst tarafta olanın sulamasına sonra da suyu daha aşağıda olan komşusuna salıvermesine hükmetti. Bu kısaca birinci rivayetin aynısıdır. Birinci rivayette ayetin o hadise üzerine indiği de kesin olarak vurgulanmaktadır. Doğru olanı; bu ikinci rivayetin -ayet rivayete tam uygun düştüğü için- ravilerin bir ictihadı olduğudur.

---

327. Buhârî, *Tefsir Sûre* (4), 12. (Hadis Kastallânî'nin *İrşâdü's-sârî*'deki şerhlerinden yararlanılarak tercüne edilmiştir. Bkz. Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, VII, 86. -Çev.-)

وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنِ اقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ أَوِ اخْرُجُوا مِن دِيَارِكُم مَّا فَعَلُوهُ إِلَّا
قَلِيلٌ مِّنْهُمْ وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ وَأَشَدَّ تَثْبِيتًا ﴿66﴾
وَإِذًا لَّآتَيْنَاهُم مِّن لَّدُنَّا أَجْرًا عَظِيمًا ﴿67﴾ وَلَهَدَيْنَاهُمْ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا ﴿68﴾

66- Eğer onlara, nefislerinizi öldürün veya yurtlarınızdan çıkın, diye emretmiş olsaydık, içlerinden pek azı müstesna, bunu yapmazlardı. Eğer kendilerine verilen öğüdü yerine getirselerdi, onlar için hem daha hayırlı, hem de daha peşiktirici olurdu.

67- O zaman elbette kendilerine nezdimizden büyük mükâfat verirdik.

68- Ve onları dosdoğru bir yola iletirdik.

Bu ifade, öncesiyle bağlantılıdır. Yukarıdan beri gelen ifade akışı henüz bitmemiştir.

İbn Abbas ve Mücahid'den rivayet olunduğuna göre, ***"Eğer onlara, nefislernizi öldürün veya yurtlarınızdan çıkın, diye emretmiş olsaydık"*** ayeti daha önce kendilerinden söz edilen münafıklara dairdir. O münafıklar gibi olanlarsa münafıkların hükmünü alırlar. Çünkü ahkâm mükelleflerin bizâtihi şahıslarına yönelik değildir. Aksine; onların taşıdıkları sıfatlar ve amelleriyle ilgilidir. Buna göre ayetin manası; eğer onlara nefislerini -muhakkak veya zann-ı galiple sabit- bir katle maruz kılmak suretiyle öldürmelerini emretseydik, -içlerinden pek azı müstesna- bunu yapmazlardı, demek olur. Bazılarına göre burada söz konusu edilen *"nefsin öldürülmesi"*, *"intihar etmek"* demektir. Nitekim İsrail oğullarına, buzağıya tapma günahından dolayı Rablerine tövbe etmeleri için kendi nefislerini öldürmeleri emrinde de maksat; onların intihar etmeleriydi, denmiştir.

Eğer onlara, nefizlerizi öldürün yahut yurtlarınızdan yani vatanlarınızdan çıkın ve başka diyarlara hicret edin, deseydik ***"içlerinden pek azı müstesna bunu"*** yani kendilerini katletme ve vatanlarından hicret etme emrini ***"yapmazlardı."***

"İllâ kalîlün minhum" kıraatı cumhurun kıraatıdır. Kıraat imamlarından İbn Âmir ise aynı kelimeyi *"kalîlen"* şeklinde mansup okumuştur. Şam'lıların

ve Enes b. Malik'in mushaflarında da bu kıraatın yer aldığı ifade edilmiştir. Bu iki okunuş tarzı Arapların kullandıkları okuyuş tarzıdır. İ'rapları (neden öyle okundukları) ise gayet açıktır.

Yüce Allah bize sadık mü'minin istenilen-istenmeyen, kolay-zor her durumda Allah ve Rasûlüne itaat eden kimse olduğunu beyan ediyor. İşaret edilen bu zorluk, isterse nefsi öldürme ve yurdundan çıkma şeklinde olsun hiç farketmez. Aslında ***"nefsi öldürme"*** ve ***"yurdundan çıkma"*** birbirine yakın kavramlardır. Zira vücut ruhun yurdu, vatan ise vücudun yurdudur. Münafık ise Allah'a yalnız bir yönden kulluk eder. Bu yön, kendi heva ve hevesine uyan yöndür. Şöyle ki, münafık kendisine bir iyilik dokunursa buna pek memnun olur, bir de musibete uğrarsa çehresi değişir (dinden yüz çevirir). Çünkü dünyasını da âhiretini de kaybetmiştir. Söz konusu münafıkların arasında gösteriş ve takıyye yapmak maksadıyla fitnenin ateşine sabredip de, -öldürülmeye, yurdundan ve ailesinden ayrılmaya maruz kalmak bile olsa- verilen emre boyun eğen kimse bulmak çok zordur.

Bazıları, ayetin bu ifadesinin sadece münafıklarla ilgili değil, bütün mükelleflere yönelik olduğunu söylemişlerdir. Bu takdirde ayetin manası; -bu Süre'nin 28. ayetinde geçtiği üzere- şöyle olur: İnsan zayıf yaratılmıştır. Eğer biz onlara kendilerini öldürmek ve yurtlarından çıkmak gibi tahammülü zor şeyler emretseydik içlerinden çoğu isyan ederdi ve pek azı müstesna bu emre itaat etmezdi. İtaat edenler ise Allah rızasını, kendi nasipleri ve şehvetlerine tercih eden güçlü azim sahipleri kimseler olurdu. Fakat biz, bunu -kendilerinden önce İsrail oğullarına emrettiğimiz gibi- onlara emretmedik. Aksine Peygamberlerimizin en sonuncusu Hz. Muhammed'i dünya ve âhiret hasenelerini bir araya toplayan hak ve hoşgörülü dinle gönderdik. Şu halde -beşerî zaaf neticesi- Hz. Peygamber'e isyan ettikleri ve tâğûtlara uydukları takdirde bunu mazur gösterecek hiçbir bahaneleri olamaz. Böyle yaparlarsa ancak kendi nefislerine zulmetmiş olurlar.

"Eğer kendilerine verilen öğüdü yerine getirselerdi" yani; eğer onlar hikmetleriyle ve faydalarıyla birlikte verilen emirleri ve yasakları yerine getirselerdi, bunları yapanlara yapılan vaade ve yapmayanlara yöneltilen tehdite kulak assalardı, maslahatlarını muhafazada, ümmetlerini yücelterek nefislerini aziz kılma, âkıbetleri ve âhiretleri hakkında ***"Onlar için hem daha hayırlı hem de"*** dinleri hususunda ***"daha pekiştirici olurdu."*** Ayette yer alan ***"et-tesbît"***; bir şeyi sabit ve köklü kılarak takviye etmek demektir. Amel etmek ve dinde öğüt verilen hususları yerine getirmek o kişiyi daha

bir güçlü ve daha bir sebatlı kılar. Çünkü tafsilatı müphem olan icmali ilim ancak amellerle meydana gelir. Amel eden kişinin nefsine ahlâkı ve melekeleri kazıyan, korkuları ve vehimleri dağıtan da yine yapılan amellerdir. Bir örnek verelim: Bir kimsenin Allah yolunda iyi olan alanlara mal harcaması o kişinin imanlı olduğunun en güçlü alametlerindendir, aynı zamanda bu onun mutluluğa erme ve Allah'ın rızasını kazanma sebeblerine yakın olduğunun da göstergesidir. Bunun böyle olduğuna inanıp da gereğince amel etmeyen kimsenin kendi menfaatlerinin nerede olduğu bilgisi ve gerek kendi, gerek ümmeti ve gerekse yakınlarına olan faydası tam değil, eksiktir. Böyle bir kimsenin karşısına para harcama alanlarından herhangi biri çıktığı zaman nefsinde fakirlik ve yoksulluk korkusu, malının akranlarınının malından daha az olması gibi bir sürü para harcamama ve cimri davranma bahanesi belirir. Ya da nefsi, "şu an harcanmasına ihtiyaç duyulan meblağın biriktirilerek ileride daha iyi ve daha yararlı alanlara harcanmasının daha elverişli olacağı" gereçesini icad eder. Ama kişi para harcamaya kendini alıştırırsa cömertlik kendisi için bir ahlâk haline gelir ve hiçbir vesvese ve korku kendisini para harcamaktan geri bırakamaz, kendi menfaatinin nerede olduğu bilgisi gelişir ve buna bağlı olarak da malını en hayırlı harcama alanına tahsis eder.

Üstad Abduh ise bu ayeti şöyle tefsir etmiştir: Eğer kendilerine verilen öğüdü yerine getirselerdi, bu onların çıkarları açısından daha hayırlı ve imanları açısından daha pekiştirici olurdu. Çünkü insanın, iman ederek ve sevabını Allah'tan bekleyerek verilen emre sarılması, Allah'ın emrine hürmet düşüncesini, bunu hatırda tutmayı ve O'nun hükümranlığını hissetmeyi içinde barındırır. Her meşru işte bu düşüncenin kalpten geçirilmesi imanı güçlendirip pekiştirir. Kişi şeriatta sahih amel işledikçe şeriatta marifet kapısı karşısına açılır. Hatta bu her ilimde böyledir.

Ben de derim ki; Râzî ayete geçen *"tesbit"* için üç açıklamadan söz eder:

1) Bu, onların sebatlarına ve devamlarına daha yakındır. Çünkü itaat insanı böylesine davet eder.

2) Böylesi insanın nefsinde daha sabittir. Çünkü o haktır. Hak ise sabittir, kalıcıdır, bâtıl ise zâil olmaya mahkumdur.

3) İnsanoğlu önce hayrı talep eder. Bunu elde edince onun sabit ve baki kalmasını ister. Yüce Allah'ın *"onlar için daha hayırlı olurdu"* ifadesi birinci duruma, *"hem de daha peşiktirici olurdu"* ifadesi ise ikinci duruma işaret etmektedir.

"Nefislerinizi öldürün veya.. çıkın" ayet-i kerîmesindeki ***"en"*** ve ***"ev"*** edatlarının okunması noktasında kıraat imamları arasında ihtilaf söz konusudur. Ebû Amr ve Ya'kûb *"nûn"* harfinin kesresi ve *"vav"* harfinin zammesiyle okurken, Âsım ve Hamza her iki harfin kesresiyle okumaktadırlar. Kalan kıraat imamları ise her ikisini de zammeyle okumuşlardır. Arap dilinde her iki çeşit okumak da mümkündür. *"En"* ve *"ev"* kelimelerinin sonlarını kesre ile geçme Nahiv âlimleri nezdinde iki sakin harfin yan yana gelmesi sakıncasından kurtulmada asıl ve temel kuraldır. Zamme ile geçiş yapmaya gelince, fiile bitişen hemzenin geçilmesindeki esaslara göredir. Bu durumda hemzenin bir sonrasındaki harfin harekesi hemzeye nakledildiyordu. Burada da kendilerinden sonra gelen harfin harekesi "nun " ve "vav" a verilmiştir. Ebû Amr'ın kıraatına gelince, telfik kabilinden olmak üzere Arapların iki metodunu bir arada toplamaktan ibarettir.

"O zaman elbette kendilerine nezdimizden büyük mükâfat verirdik." Bu ayette geçen ***"izen"*** cevap ve karşılık harfidir. Bundan dolayıdır ki, *Keşşâf*'ta, "Kelime burada mukadder bir sorunun cevabıdır. Soru şudur: Bu büyük hayır ve tesbitten ne elde edilecektir? Buna cevap olarak onlara elbette nezdimizden büyük bir mükâfat verirdik, denilmiştir." denmektedir. ***"Ve onları dosdoğru bir yola iletirdik."*** Bazıları burada sözü edilen ***"sırat"***'ın hak dinden ibaret olduğunu söylemişlerdir. Bazılarına göre ise sırat, kıyamet mekanlarından bir mekandır.

Üstad Abduh dedi ki: Burada geçen ***"sırat-ı müstakîm"***, sahîh biçimde yapılacak salih amele götüren yol demektir. Ben de derim ki: Bu hidayet Üstad Abduh'un Fatiha Süresi'nin tefsirini yaparken açıkladığı dördüncü hidayettir. Bu ayette geçen "sırat" (yol), Fatiha Süresi'ndeki "yol" dur. Yani; Yüce Allah'ın kendilerine lütuf ve ikramlarda bulunduğu kimselerin yoludur, yoksa gazaba uğramışların ve sapmışların yolu değil... Üstad bunu ayetin tefsirini yaparken açıkça ifade etti.

وَمَن يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَأُولٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِم مِّنَ النَّبِيِّينَ
وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولٰئِكَ رَفِيقًا ﴿69﴾
ذٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللّٰهِ وَكَفَىٰ بِاللّٰهِ عَلِيمًا ﴿70﴾

69- Kim Allah'a ve Rasûl'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddîkler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaştır!

70- Bu lütuf Allah'tandır. Bilen olarak Allah yeter.

Bundan önceki ayette geçen *"sırat-ı müstakîm"*; Yüce Allah tarafından seçilmiş ve iyi olan kullarının üzerinde yürüdükleri yoldur, ki Allah Teâlâ bunlara hakkın marifetini, ona uymayı, hayırları işleyip münker ve çirkin olan fiillerden kaçınmayı bahşetmiştir. Bu kimseler, ***"Kim Allah'a ve Rasûl'e itaat ederse..."*** ayetinde zikri geçin dört sınıf insanlardır. İlk etapta zahir olanı şöyle demektir: Ve onları dosdoğru yola iletirdik, yani Yüce Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberlerin, sıddîklerin, şehidler ve salih kişilerin yoluna... Veya şöyle de denebilir: Ve onları doğru yola iletirdik de onlar Yüce Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddîkler, şehidler ve salih kişilerle birlikte olurlardı. Ya da buna benzer bir mana akla gelir. Fakat arada Allah ve Rasülü'ne (s) itaat yeniden ifade edilmektedir. Çünkü ifadenin akışında asıl vurgulanmak istenen budur. Zaten Yüce Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu kimselerle birlikte bulunma mutluluğu ifadenin sevkedilişinden amaçlanan Allah'a ve Rasûlü'ne itaat'ın karşılığıdır. Yani; *"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin..."* diye başlayan 59.ncu ayetten 68.nci ayet sonu olan *"Ve onları dosdoğru bir yola iletirdik"* ayetine kadar olan kısımda beyan edildiği şekliyle Allah ve Rasûlü'ne itaat edenler var ya ***"İşte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddîkler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir."*** ***"İtaat"***, "herhangi bir emre bir kez sarılmaya denir" şeklindeki yaklaşım ve buna verilen cevaplar, müfessirlerin soru ve cevap üretme alışkanlıkları kabilindendir. Aslında, ifadenin akışı böyle bir soru ve cevaba izin de vermez. İçinde Allah ve Rasûlü'nün hükmünü hevâ ve heves sahibi olan tâğûtun hükmüne tercih etme de dahil itaat işte budur. Sayesinde amel etmenin, sahih imanın rükünlerinden ya

da şartlarından olduğunu öğrendiğimiz itaat da budur. Çünkü iman içten ve dıştan Allah'ın ve Rasûlü'nün hükmüne boyun eğmeye dayalıdır. Bunu yaparken mü'min o hükme karşı nefsinde herhangi bir sıkıntı duymayacak, onu tam manasıyla kabullenecektir. Buna -sonunda kendini ölüme atma ve vatanından çıkma bile olsa- Allah ve Rasûlü'nün emrine sarılma dahildir.

Bazı müfessirler, bu ayette geçen ***"sıddîkler"***, ***"şehidler"***, ***"salih kişiler"*** kavramlarının bir kişinin iç içe geçmiş sıfatları olduğu kanaatine varmışlardır. Bu durumda söz konusu kanaati benimseyenlere göre kâmil mü'minler iki zümreden meydana gelmektedir. Bunlar peygamberler ve zikredilen bu üç sıfatla bezenmiş mü'minlerdir. Ancak bu zayıf bir yorumdur. Doğru olan yaklaşım bu üç sıfatın birbirinden farklı olduğudur. Nitekim onların sıfatlarındaki genellik ve hususiliğe yapılan atıftan da anlaşılan budur. Bu sıfatların ne anlama geldiği, bilginler arasında tartışmalıdır. İçinde zorlama ve dil kurallarının ihlali olmayan açıklama ise şöyledir.

Sıddîkler, Şehidler, Salihler

1) ***"Sıddîkler"*** anlamına gelen ***"sıddîkûn"***, *"sıddîk"* kelimesinin çoğuludur. Sıddîk, doğruluk niteliği galip olan ve bu vasfıyla tanınan kişi demektir. Tıpkı sarhoşluk vasfı galip olan kimseye "sikkîr" denildiği gibi. Râğıb el-Isfehânî'ye göre sıddîk, doğruluk vasfı çok olan kimse demektir. Bazılarına göre sıddîk; asla yalan söylemeyen kimseye denir. Bazı bilginlere göre ise doğruluğu alışkanlık haline getirdiği için kendisinden yalan sadır olmayan kimse demektir. Başka bazı bilginlere göre ise; sözü ve itikadı doğru olan ve doğruluğunu sözüyle hayata geçiren kimsedir. Yüce Allah *"Kitap'ta İbrahim'i an. Zira o, sıdkı bütün bir peygamberdi."*[328] derken, Mesih İsâ (a) hakkında da *"Anası da çok doğru bir kadındır."*[329] demektedir. Bu ayette ise *"Peygamberler, sıddîkler, şehidler ve salih kişiler..."* ifadesi yer almaktadır. Sıddîkler, *ez-Zerîa fî Mekârimi'ş-şerîa*'da beyan ettiğim üzere fazilet açısından peygamberlerin hemen yanıbaşında bulunan kimselerdir.

Üstad Abduh dedi ki: Sıddîkler, fıtratları temiz, mizaçları normal ve vicdanları arı-duru olan kimselerdir. Hatta onlar, kendilerine sırf arzedilmekle hakkı batıldan, hayrı şerden ayırırlar. Onlar, en mükemmel biçimiyle hakkı tasdik edip, dil ve amel doğruluğu konusunda çok titiz olurlar. Nitekim rivayete göre Hz. Ebû Bekir Hz. Peygamber'in davetini duyar duymaz bunun

328. Meryem, 19/41.
329. Mâide, 5/75.

hak olduğunu hemen anlamış, kabul etmiş ve ona inanmıştı. Buna bağlı olarak da Hz. Peygamber'i sözünde ve fiilinde en mükemmel bir tasdikle tasdik etmişti. Bu konuda onu ilk neslin tamamı izlemiştir. Bunlar, -daha mucizeler ortaya çıkmadan ve imanın semereleri tam olarak zuhur etmeden- kolaylıkla İslâma boyun eğmişlerdir. Hz. Osman, Osman b. Maz'ûn ve ilk dönem neslinden daha birçok insan buna örnektirler. Bunların dereceleri peygamberlik mertebesine yakındır. Dahası peygamberler sıddîklerdir ve bir parça daha fazlalıkları vardır.

Ben de derim ki: Râğıb ve Üstad'tan sıddîkliğin beşerî kemal açısından peygamberlik mertebesinden hemen sonra geldiği yolundaki yaptığımız nakilde yer alan görüşü bir çok bilgin açıkça ifade etmiştir. İmam Gazzâlî'nin bu konuda birçok açıklaması vardır. Bunda da şaşılacak bir taraf yoktur. Sözde ve amelde doğru olmak faziletlerin esasıdır. Nitekim yalan ve münafıklık da ahlâksızlığın temeli ve esasıdır. Üstad Abduh *"sıddîk"* kelimesini *"tasdik"* kökünden almayı tercih etmiştir. Sıddîk, peygamberleri tasdik etme ve onlara kâmil iman anlamında abartı (mübalâga) ifade eden bir kalıptır. Bundan dolayı Hz. Ebû Bekir "sıddîk" idi. Bütün insanlar, Hz. Peygamber'i yalanlarken onun kendisini tasdik ettiğini ifade eden birçok sahih ve sahih olma derecesine erişemeyen rivayetler varid olmuştur. Deylemî'de İbn Mes'ûd'dan gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber, *"İslâm'ı kime teklif etmişsem mutlaka bir duraksama ve tereddüt geçirmiştir. Ancak Ebû Bekir daveti duyar duymaz hiç tereddüt etmemiştir."* der. Ebû Nuaym'de İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber *"İslâm hakkında kiminle konuşmuşsam mutlaka bana karşı gelmiş ve benimle tartışmıştır. Ancak Ebû Kuhafe bundan müstesnadır. Ben onunla herhangi bir şey hakkında konuşur konuşmaz hemen kabul etmiş ve söylediğimi derhal almıştır."* der. Ancak bu iki rivayetin ikisinin de senedi zayıftır. Bazı oryantalistler, Hz. Ebû Bekir'in Hz. Peygamber'i hemen tasdik etmesini, hiç tereddüt geçirmemesini aleyhine bir delil kabul etmişler, onun bu tavrını basitlik ve düşünüp taşınma zayıflığı saymışlardır. Ancak Hz. Ebû Bekir'in cahiliye ve İslâm dönemindeki hayat hikayesinde dair bilinenler bu zannı çürütmektedir. Çünkü o, insanların içinde görüşü en iyi, basîreti en keskin, hükmü en sahih ve en az hata eden kişiydi. Doğrunun değerini ancak doğrular bilir, cesareti ancak cesurlar takdir ederler ve hikmetin hakikatlerini de ancak hakîm olan kimseler anlarlar. Hz. Ebû Bekir'in doğrulukta, hakkı araştırmada ve -bedeli hak uğruna kendini zorlukların kucağına atma ve tehlikelere atılma bile olsa- onu batıla tercih etmedeki mertebesi, Hz. Peygamber'in mertebesine yakın olduğu için onu en önce tanıyan kişi

olmuş, malını ve canını ona yardım uğrunda seve seve feda etmiştir. Yüce Allah Kur'ân'da "din"e "sıdk/doğru" adını verir. İlgili ayet şöyledir: *"Doğruyu getiren ve onu tasdik edenler var ya, işte kötülükten sakınanlar onlardır."*[330] Evet, doğru olan kimse genel olarak başkasına çabucak kanar. Eğer Hz. Ebû Bekir, aptal, saf ve acemi olsaydı başkalarına her konuda kanardı. Ama bir kimse Hz. Ebû Bekir gibi zeki ve deneyimli bir kişiyse o zaman sadece makul olanı tasdik eder. Büyük bir akıl ve güçlü bir sezgiye sahip olan bir kimse, başkalarının uzun seneler sonra ancak idrak edebilecek oldukları hakikati daha ilk anda kavrar. Hz. Ebû Bekir, Arapların içinde Arap tarihini, neseplerini ve ahlâkını en iyi bilen kişiydi. Bu bilginin eseri onun halifelik günlerinde uyguladığı politikalarda özellikle de mürtedlere ve zekatı vermeyenlere karşı takındığı tavrında açıkça ortaya çıkar. Hilafet makamında eğer o olmayıp da başka birisi olsaydı, İslâm'ın fitili kopar ve câhiliye taassubu İslâm'a galip gelirdi. Basitlik, görüş ve düşünce zaafı böyle mi olur? Yoksa o oryantaliste bu fikri veren muhalif olanı sevme ve asabiyet şeytanının vesvesesi midir?

2) *"Şehitler"* anlamanı gelen ***"şühedâ"*** kelimesi şehîd kelimesinin çoğuludur. Râzî'ye göre burada *"şehîd"* kelimesiyle, kâfirlerin savaşta katlettikleri kişi anlamının kastedilmiş olması mümkün değildir. Çünkü şehâdet dinde yüce ve muazzam bir mertebedir. "Bir insanın bir kâfir tarafınan öldürülmüş olmasında fazladan bir şeref yoktur. Çünkü fasıklar da, Allah katında hiçbir mertebesi olmayanlar da kâfirler tarafından bu biçimde öldürülebilirler."[331] Mü'minler Yüce Allah'a kendilerine şehitlik vermesi için dua ederler. Mü'minlerin Allah'tan kâfirleri kendilerine musallat etmesini ve gelip kendilerini katletmelerini dilemeleri câiz değildir. Öte yandan, karın ağrısından, vebadan ölene ve suda boğulana da şehid dendiği olmuştur. Râzî şöyle devam ediyor:

"Buradan anlıyoruz ki, şehâdet katledilmekten ibaret değildir. Tam aksine biz şöyle diyoruz: Şehîd kelimesi *'fa'îl'* vezninde olup fâil manasınadır. Şehîd, Allah'ın dininin doğru olduğuna şehâdet eden kimsedir. Bu, bazen beyan ve delille, bazen de kılıç ve mızrakla olur. Şehidler, adaleti ayakta tutan kimselerdir. Yüce Allah'ın *"Allah adaleti ayakta tutarak şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilah yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlermdir.)"*[332] ayetinde zikrettiği kimseler bunlardır. Allah yolunda katledilen kimseye *'şehîd'* denilmesi; canını Allah'ın dinine yardım, O'nun hak, ondan başkasının bâtıl

---

330. Zümer, 39/33.
331. Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, X, 139.
332. Âl-i İmran, 3/18.

olduğuna şehâdet uğruna feda etmiş olmasındandır. İnsan bu manada Allah'ın şâhitlerinden olduğu takdirde âhıritte O'nun şahitlerinden olur. Nitekim Yüce Allah bu hususta şöyle der: *'İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Rasûl'ün de size şahit olması için sizi vasat bir ümmet kıldık.'*[333]"[334]

Üstad Abduh dedi ki: Şehitler, Yüce Allah'ın "*sizin insanlığa şahitler olmanız*" ifadesinde zikrettiği ve kendilerinden olmamızı emrettiği kimselerdir. Onlar, adalet ve insaf ehli kimselerdir. Hak üzere olanların haklı olduklarına, batılı benimseyenlerin de batılda olduklarına şehâdet ederek hakkı destekleyenler bunlardır. Şehitlerin dereceleri sıddîklerin derecelerinden sonra gelir. Sıddîkler hem şehittirler ve hem de fazlalıkları vardır.

Ben de derim ki, hak üzere olanların hüccetlerini bâtıl üzere olanlara üstün kılan şehâdet; söz, amel, ahlâk ve ahval ile olur. Şehitler güzel yaşantılarıyla Yüce Allah'ın dünyada ve âhırette bâtıl üzere olanlara karşı hüccetleridir. Bu konudan daha önce, *"İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız"* ayetiyle, Bakara Sûresi'nin 140. ayetinin tefsiri yapılırken söz edilmişti. Hz. Ali'nin "Yeryüzü Allah için hüccet olan kimselerden hali olmaz" dediği rivayet olunur. Terimlere esir olmuş, yeni yeni ortaya atılan kayıtlara saplanıp kalmış kimseler, yeryüzünde Allah'ın hüccetlerinin, diplomalı ulemâyı rüsûm (zahiren âlim) olduklarını zannederler. Bu diplomalı âlim bozmaları, ibare üzerinde güzel tartışma yaparlar, şüpheli konularla boğuşurken güzel cedelde bulunurlar, eser yazarken nakilleri bir araya iyi getirirler. Ama hayır! Yüce Allah'ın insanlardan olan hüccetleri; hakkın ve faziletin önderleridir, adaletin ve iyiliğin timsalleridir. -Mukallidler kızsa da- sadece delile bağlı olan âlim, -etrafında zalimler çoğalsa da- adaleti yerine getiren hâkim, -fesatçılar galip gelse de- bozulan ahlâkı ve adâbı düzelten ıslahatçı, -korkaklar ve riyakârlar çekinse de- hak uğruna canını feda edip öldürülen kimseler bunlardandır.

3) *"Salihler"* anlamına gelen *"salihûn"*; nefisleri ve amelleri salih olan kişiler demektir. Bunlar kendilerinden önceki zümreler gibi açık hüccet olamamış olan kimselerdir. Çünkü bunların, faydası başkasına kadar uzanan ilimleri ve bâtıl yolda olanlara ve doğru yoldan sapanlara karşı hüccet olarak gösterilecek bir amelleri yoktur. Üstad Abduh dedi ki: Bunlar genel olarak amelleri salih olan kimselerdir. İyiliklerinin kötülüklerinden daha fazla olması ve bile bile günahta ısrar etmemeleri, salih kimseler sayılmaları için yeterlidir.

---

333. Bakara, 2/143.
334. Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, X, 139.

Bu üç sınıf insan Yüce Allah'ın kullarının içinden seçtiği kimselerdir. Bunlar her ümmetin arasında mevcuttular. Bu ümmetten her kim Allah'a ve Rasûlü'ne itaat ederse burada sayılan kimselerden olurlar ve kıyamet günü onlarla birlikte mahşere gelirler. Yüce Allah peygamberlik ve risalet kapısını kapattığına göre geriye kalan üç sınıf insanının derecesine tabi olmak için yükselmekten başka çare kalmıyor. Bu üç sınıf da sıddîkler, şehitler ve salih kimselerdir. ***"Bunlar ne güzel arkadaştır!"*** Yani; adı geçen sınıflarla birlikte olmak aklı başında bir insanın güzel olduğu için istediği bir derecedir. *Keşşâf*'ta ifade edildiğine göre bu cümlede bir beğeni anlamı vardır. Buna göre sanki şöyle denmektedir: Bunlar ne güzel arkadaşlardır! ***"Refîk"***, tıpkı "sadîk" ve "halît" gibi arkadaş demektir. Ashap, birbirinden yararlanan kimseler demektir. Araplar "refîk", "Rasûl" ve "berîd" kelimelerini tekil olarak, çoğul kelimeyi veya cins ismini kullanır gibi kullanmışlardır. Onun için kelimenin burada tekil olarak kullanılması güzel olmuştur. Bazılarına göre bu ifadenin açığı şöyledir: Rasûl çevresinde adı geçen bu üç sınıftan her bir zümre ne güzel arkadaştır!

Acaba her zümre -kendi benzeri ve aynısı olduğu için- kendi zümresiyle birlikte mi olur, yoksa bu zümrelerden her biri, bir üst zümreyle -bazı durumlarda söz konusu olup bir dereceye kadar olsa bile- iletişim kurar mı? Zahir olan ikinci ihtimalin geçerli olduğudur. Bundan sonraki ayette ifadenin *"fazl"* kelimesiyle işaret ettiği husus budur.

Tabarânî ve İbn Merdûye, Süyûtî'nin "lâ be'se"[335] diye değerlendirdiği bir senedle Hz. Âişe'den rivayet ediyorlar: Bir adam Rasûlullah'a (s) gelerek, "Ya Rasûlullah! Sen bana nefsimden daha sevimlisin. Sen bana çocuğumdan daha sevimlisin. Ben evde olunca seni hatırlıyor sabredemiyor ve gelip sana bakıyorum. Ben ve sen öleceğimiz hatırıma gelince anladım ki sen cennete girince peygamberlerle birlikte üst makamlara yüceleceksin. Bense cennete girince seni bir daha göremiyeceğimden korkuyorum." dedi. Peygamberimiz (s) adamın bu ifadelerine cevap vermedi. Sonunda Cebrail "*Kim Allah'a ve Rasûl'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddîkler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir.*" ayetini getirdi.

İbn Ebî Hatim'in Mesruk'tan tahric ettiği bir habere göre bu ayetin nüzûl sebebi sahabîlerin Hz. Peygamber'e söyledikleri şu sözdür. "Ey Allah'ın

---

335. Râvilerin ta'dilinde kullanılan bir lafızdır. İbn Ebî Hatim'in tertibine göre ikinci, Zehebî'nin tetibine göre üçüncü, İbn Hacer'in tertibine göre de dördüncü mertebeye delâlet eder. Bir beis yoktur, fena değil manasına gelir. Bkz. Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 203. (Çev.)

Rasûlü! Senden ayrılmak istemiyoruz. Ama sen cennete geldiğinde bizim üstümüze yükseleceksin ve biz seni göremeyeceğiz." İbn Ebî Hatim'in İkrime'den tahric ettiği habere göre ise bir genç Hz. Peygamber'e gelir. ona, "Ey Allah'ın Peygamber'i! Seni dünyada görebiliyoruz. Ama kıyamet günü göremeyeceğiz. Çünkü sen, cennette yüksek derecelerde olacaksın." dedi. Bunun üzerine Yüce Allah bu ayeti indirdi. Peygamberimiz (s) o gence, "*Sen inşallah cennete benimle birlikte olacaksın (olursun).*" dedi. Bu rivayetlerin senedleri zayıftır. Eğer bunların asılları varsa bunun anlamı; ayetin sorulan bu sorulardan bir kısmının hemen ardından kendi ifade akışı bütünlüğü içinde nâzil olmuş olmasıdır.

Söz konusu bu rivayetlerin manasına gelince; Ebû Kursâne'nin merfû olarak rivayet ettiği şu hadis bunu desteklemektedir: *"Kim bir kavmi severse Allah onu onlarla birlikte haşreder."* Bu hadisi Tabarânî ve Ziyâ rivayet etmiştir. el-Câmiu's-sağîr'de bu hadis için "sahihtir" değerlendirilmesi yer almaktadır. Aynı manada *"Kişi sevdiğiyle beraberdir."*[336] hadisi vardır. Bu hadisi Enes'ten İmam Ahmed, Buhârî-Müslim ve başka imamlar rivayet etmişlerdir. Birçok münafık ve fasık, Allah ve Rasûlullah'ı sevdiği iddiasıyla kendi kendini kandırmaktadır. Oysa muhabbetin alâmeti itaattır. Ayet-i kerîme söz konusu birlikteliği itaatın karşılığı olarak göstermektedir. Bir başka ayette ise Yüce Allah *"De ki: eğer Allah'a seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin."*[337] buyurmaktadır. Dileyen bu ayetin tefsirine bakabilir.

"Bu lütuf Allah'tandır." Bu ifade iki türlü açıklanabilir.

1- Allah ve Rasûlüne itaat eden kimsenin mükâfatına dair bu zikredilen, tam bir lütuftur ki hiçbir lütuf ondan daha üstün olamaz. Çünkü dünyada bu mertebelerden herhangi birisine yükselmek ve buna bağlı olarak o mertebede bulunanlarla birlikte olmak, âhirette de kazandığı mertebeden daha yukarıdakilerle birlikte bulunacak olmak mutluluğun en zirvesidir. Bu konuda insanlar birbirinden farklı farklıdır. Kimi kiminden daha üstündür. İşte bu lütuf Yüce Allah'tan kullarına bir ihsan ve bağıştır.

2- İtaatkârların mükâfatlarına dair bu zikredilenler Allah'tandır. Bazı insanlar *"fazl"* lafzının, yapılan amele karşılık olmasıyla çeliştiği, onun için bunun mükâfat üzerine bir ziyadelik olmasını gerektirdiği kanaatindedirler. Buna -ister "ceza/karşılık" adı verilsin isterse verilmesin- her halûkârda Yüce Allah'tan bir ihsan ve lütuftur.

---

336. Buhârî, *Edeb*, 96.
337. Âl-i İmrân, 3/30.

"Bilen olarak Allah yeter." Allah'ın yapılan amelleri ve onlardaki ihlâsın derecesini ve amel eden kişinin mükâfata layık olup olmadığını bilmesi nasıl olur da kâfi olmaz? Allah Teâlâ'nın yapılan amele tam uygun karşılığı, lütfu ve lütfun fazlasını vermeyi irade etmesi, bütün bunlar O'nun herşeyi kuşatan ilmine tabidir. O iradesi ve dilemesiyle verir ve ilmine göre diler. İfadenin akışının sonunda ilâhî ilmin hatırlatılması amellerimiz ve niyetlerimizden hiçbir zerrenin O'nun bilgisinden uzak olamayacağına işaret ediyor. Bununla riyakâr münafıkların öğüt alıp da tevbe etmeleri için uyarılmaları amaçlanmaktadır. Öte yandan da sâdık mü'minlerin gönülleri, gayrete gelir de daha fazla amel ederler gayesiyle hoş edilmektedir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانفِرُوا ثُبَاتٍ أَوِ انفِرُوا جَمِيعًا ﴿71﴾
وَإِنَّ مِنكُمْ لَمَن لَّيُبَطِّئَنَّ فَإِنْ أَصَابَتْكُم مُّصِيبَةٌ قَالَ قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيَّ إِذْ لَمْ أَكُن مَّعَهُمْ شَهِيدًا ﴿72﴾
وَلَئِنْ أَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِّنَ اللَّهِ لَيَقُولَنَّ كَأَن لَّمْ تَكُن بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ يَا لَيْتَنِي كُنتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا ﴿73﴾

71- Ey iman edenler! (Düşmanınıza karşı)Tedbirinizi alın; savaşa bölük bölük yahut topyekûn çıkın.

72- İçinizden bazıları vardır ki pek ağırdan alırlar. Eğer size bir felâket erişirse: 'Allah bana lütfetti de onlarla beraber bunmadım' der.

73- Eğer Allah'tan size bir lütuf erişirse sanki sizinle onun arasında bir yakınlık, sevgi yokmuş gibi 'Keşke onlarla beraber olsaydım da ben de büyük bir başarı kazansaydım!' der.

Üstad Abduh burada şöyle bir açıklama yaptı: Sûre'nin başından *"Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın."* ifadeleriyle başlayan 36. ayete kadar gelen ifade, bir konuda gelmiştir. Konu; aile fertleri, akrabalar, karı-koca ve yetimler arasında yapılan malî işlemler, evlilik yoluyla akrabalık ve miras meseleleridir. 36. ayetten buraya kadar gelen ayetlerde ise mü'minlerden ibadetlerinde ihlâslı olmaları istenmekte, akrabalar, yetimler,

fakirler, komşular, eş-dost, köleler ve diğer insanlar olmak üzere herkesin birbirine iyi davranması emredilmektedir. Bunun yanında bazı ibadetlerin ahkâmı verilmekte, bu ibadetlerin insanlarla muamelede nefse doğruluğu yerleştirme özelliği vurgulanmaktadır. Yüce Allah bu konuda Müslümanlara hidayetine tabi oldukları bir kitapları olan Yahudileri örnek vermekte ve onların da Yahudiler gibi olmalarını yasaklamaktadır. Sonra onlara nasıl davranacaklarını öğretmekte, bunun için emanetleri ehline vermelerini, adaletle hükmetmelerini, Allah'a, O'nun Rasûlü'ne ve kendilerinden olan Ûlu'l-emr'e itaat etmelerini, aralarında çıkan anlaşmazlıklarda meseleyi Allah'a ve O'nun Rasûl'üne götürmelerini emretmektedir. Bunun ardında Rasûlullah'a (s) itaati bir kez daha vurgulamakta ve tâğûtun hükmüne gitmek isteyen münafıkların halini beyan etmektedir. Kuşkusuz Müslümanlar bu hükümlere göre amel ettikleri takdirde kendi aralarında durumları düzelir, işleri dosdoğru olur, faydalı işlerde, birliklerini muhafazada birbirlerine yardımcı ve birlik içinde olurlar, çıkarları için birbirleriyle yardımlaşmada herkes bir ötekini destekler. Bütün bu tavsiye ve nasihatlerden maksat; Müslümanların işlerinin düzene girmesi, özel ve genel bütün işlerinin düzgün hale gelmesidir.

Bunların beyan edilmesinin ardından Yüce Allah, Müslümanları bir başka duruma yönlendirmektedir. Bu husus; bir tek inanç, bir tek maslahat etrafında bir araya gelmelerinin ve işlerinin düzene girmesi ve hallerinin düzelmesinin ardından gerçekleşecektir. Söz konusu durum; onların güvenlerini sağlayacak ve başkalarına nispetle durumlarını düzeltecek bir husustur. Öylesine ki; Kur'ân inerken Müslümanların kendilerine düşmanca tavır takınan ve dinleri hususunda akıllarını çelmeye çalışan düşmanları vardı. Bir insanın dâhilî ve haricî olmak üzere iki güvenliğin ikisinin de olmadığı bir ortamda geçimini sürdürmede düzeni olmayacağı gibi rahatı ve huzuru da olamaz. Yüce Allah iç güvenliğimizi nasıl sağlayacağımızı bize gösterdikten sonra, bizimle dinimiz hakkında ihtilaf halinde olan ve bize muhalif bulunan kimseler karşısında güvenliğimizi nasıl sağlayacağımızı da göstermiştir. Bu, ya onlarla aramızda yapacağımız muahedelerle (antlaşmalarla) olacaktır ki bunun neticesi olarak dinimiz, canımız ve çıkarlarımız açısından gönül huzuru içinde yaşama imkânı elde edeceğiz, ya da kuvvet kullanarak onların şerlerinden kaçınmakla olacaktır. İşte tefsirini yapacağımız bu ayetler bunu beyan etmek için gelmiştir. İleride geleceği üzere bunlar da çoktur.

Ben de derim ki; bence daha ağır basan ihtimal şöyle demektir: Yüce Allah emanetleri ve adaleti konu alan ayetle, "*Ey İman edenler! Allah'a itaat edin.*

Peygamber'e ve sizden olan ûlu'l-emr'e de itaat edin."[338] Ayetinde bize İslâm hükümetinin temelini beyan etmektedir. Yüce Allah bu sürede bize dinî, şahsî ve -çağımızın deyimiyle- sosyal olmak üzere önemli birçok ahkâmı beyan etmekte, sonra Hz. Peygamber'in hükmünü bir yana bırakıp da onun dışında haddi aşan kimselerden başkalarının hükmüne gitmeyi şiddetle kınamaktadır. Bütün bunlardan sonra bize savaş ve siyasete dair bazı ahkâmı beyan etmeye başlamaktadır. Yüce Allah, halkımızı da ve o hikmetli sağlam esaslara dayalı olan hükümetimizi bize düşmanca tavır takınan düşmanlarımıza karşı korumak için üzerinde yürüyeceğimiz yolu da beyan etmektedir. Bunun için söze şöyle başlamaktadır:

Düşmana karşı tedbir almak, savaşa hazır olmak

"Ey iman edenler! Tedbirinizi alın" Râğıb el-Isfehânî der ki; Arapçada ***'el-hazer"***, korkunç olan bir şeyden sakınmak, demektir. Yüce Allah, *"tedbirinizi alın"* derken, silah ve başka şeylerden tedbirli olmak adına ne varsa onları alın, demektedir.[339] Açık olan şudur ki, ***"hazer"*** kelimesiyle *"hizr"* kelimesi arasında fark vardır. *Lisânu'l-Arap*'ta hizr ve hazer kelimelerinin korku anlamında olduğu kaydedilmektedir.[340] Herhangi bir şeyden korkan kimse, onu doğuran nedenlere karşı gözünü dört açarak ve tedbir alarak bu tehlikeden korunur. *El-Esâs*'da şöyle denmektedir: *"Raculun hazirun"* demek, uyanık, tedbirini alan, tetikte ve hazır adam demektir. Râzî ise şöyle der: Hazer ve hizr aynı manadadır. Tıpkı "eser ve esir", "mesel ve mesil" kelimelerinde olduğu gibi. *Keşşâf*'ın müellifi Zemahşerî'ye göre Arapçada *"ehaze hizrahû"* dendiği zaman bunun manası; korkulu durum karşısında teyakkuz halinde oldu, tetikte oldu, demektir. Sanki kişi *"hazer"*'i kendi nefsini koruyacağı bir âletmiş de onu eline almış kendini korumaya kalkmış gibi... Buna göre ayetin manası; dikkatli tedbirli, düşmana karşı tetikte olun ve ona teslim olmayın, demek olur. Zemahşerî daha sonra Vahidî'den bu konuda iki görüş nakleder. Birincisine göre *"hazer"* silahtır, ikincisine göre ise düşmanlarınıza karşı tedbirli olun, demektir.[341] Doğrusu ise bizim daha önce söylediğimizdir. Buna göre hizr, korku demektir. Korku oldu mu tedbirli de olunur ve hazırlık da yapılır.

---

338. Nisâ, 4/59.
339. Râğıb el-Isfehânî, *el-Müfredât*, s. 159.
340. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arap*, *Ha-ze-ra*, maddesi.
341. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, X, 141. İkinci manaya göre, *"düşmanınızdan sakının"* emri silah alma emrini içerir. Çünkü düşmandan sakınma silah almak demektir. Bu te'vil yine sonunda birinci mana ile birleşmektedir. Birinci manaya göre silah almak açıkça emredilirken, ikincide delâleten emredilmektedir. Bkz: Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, X, 141. (Çev.)

Üstad Abduh dedi ki; *"el-hizr"* ve *"el-hazer"*; düşmanın şerrinden korunmak için tedbirli ve hazır olmaktır. Bu, düşmanın halini, ne derece hazırlık içinde olduğunu ve gücünü öğrenmekle olur. Düşmanlar birden çok oldukları takdirde, tedbir almak için aralarındaki uyumu ve görüş ayrılığını, bize saldırdıkları takdirde ise onlara karşı koymak için gerekli yöntemleri bilmek ve onlara göre amel etmek de girer. Bu sayılan üç husus şarttır. Bunu biraz açalım: Düşman bizim gaflet içinde olduğumuzu hissederse bize saldırır. Bize bilfiil saldırmadığı takdirde de düşman tehditi altında oluruz. Bizzat ülkemiz tehdit altında olmasa bile ülkemizin etrafı tehdit altında olur. Biz düşman hudutlarında dinimizi yaşamaya kalktığımızda veya dinimize davette bulunduğumuzda bu konuda düşmanın karşımıza dikileceği muhakkaktır. Düşman topraklarına sefere çıkmaya gerek duyduğumuzda tehlike altında oluruz. Bütün bunlar, *"Tedbirinizi alın."* emrine dâhildir. Nitekim Yüce Allah aynı manada olmak üzere bir başka ayette de şöyle buyurur: *"Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın."*[342] Anlama yeteneği olan kimselerin bu emre sarılmanın dayanağı olan bilgiyi ve yapılması gerekeni araştırıp bulmaları gerekir. Buna düşmanın durumunu, üzerinde yaşadığı toprakların ve diyarların halini, ülkelerinin yollarını, dar geçitlerin yerlerini, dağlarını, nehirlerini bilmek de dâhildir. Biz düşmanı yola getirmek uğruna ülkelerine girmek zorunda kaldığımız zaman, eğer bütün bunları bilmeden girersek büyük bir tehlike altına gireriz. Bir Arap atasözü vardır. *"Katelet arzun cahilehâ."* (Toprak, kendini bilmeyeni öldürür.) der. Bu söylediğimiz hususları bizim kendi topraklarımız bakımından haydi haydi bilmek zorundayız. Ta ki düşman bize kendi topraklarımızda saldırdığı takdirde buraları bizden daha iyi bilen bir konumda olmasın.

Tedbirli ve hazırlıklı olma kavramına silahları tanıma, edinme ve onları kullanmayı bilme de dâhildir. Eğer bu, mühendisliği, kimyayı, fiziği ve ağırlıkları nakletmeyi bilmeye bağlı ise o zaman -günümüzde olduğu gibi- bütün bu ilimleri tahsil etmek de vâcip olur. Çünkü Yüce Allah, ayette tedbir almayı mutlak olarak kullanmaktadır. Bu, şu demektir: Bu emre uymak, her zamanda ve her dönemde ancak düşmana karşı tedbirli olmanın ve ondan korunmanın tahakkuk ettiği araçlara sarılmakla mümkündür. Üstad -rahmetli- demek istiyor ki; bu zamanda Müslümanlara şu anda kullanılan savaş hazırlarını tedarik etmek gerekir. Çeşitli çap ve tipte top, tüfek, zırhlı sa-

---

342. Enfâl, 8/60.

vaş gemileri ve bunlardan başka çeşitli silah, mühimmat, bombardıman ve bina yapma araçları... Bunun yanında hava balonları (zeplinler) ve pilotlar... Bu silahları, savaş araç-gereçlerini ve bunun için gerekli olan şeyleri yapma ilmîni, diğer savaş sanatlarının ve oyunlarının bilgisini almak gerekir. Bunlar da -Üstad'ın işaret ettiği üzere- ülkeleri etüt etme, araziyi bütün yolları ve engebeleriyle incelemek gibi başka ilimleri öğrenmeye bağlıdır.

Üstad şöyle dedi: Hz. Peygamber ve sahabeler düşmanlarının topraklarını bilirlerdi. Peygamber (s) Mekke'de kendine haber getiren casusları ve habercileri vardı. Bunlar Kureyş'in ahdini bozduğunu haber verince Hz. Peygamber Mekke'nin fethine hazırlandı. Ebû Süfyan ahdi yenilemek için geldiğinde Müslümanların Mekkelilerin ahitlerini bozduklarını öğrenmemiş olduklarını zannediyordu. Bundan dolayı başarılı olamadı. Hz. Peygamber'in ve sahabelerin ona verdikleri cevapları tekti. Hz. Ebû Bekir, Yemame Savaşı günü Halid b. Velid'e dedi ki: Onlar seninle neyle savaşıyorlarsa sen de onlarla aynısıyla savaş! Kılıca kılıç, mızrağa mızrak. Hz. Ebû Bekir'in bu ifadesi gerçekten değerli bir ifadedir. Hz. Peygamber'in ve sahabelerinin bütün sözü ve uygulamaları bize savaşa hazırlığın düşmanın haline ve gücüne göre değişeceğini göstermektedir.

Ben de derim ki; Râzî burada kader meselesine ve düşmana karşı tedbirli olmanın fayda vermeyeceği ve bunun boş bir iş olduğunu söylemenin mümkün olmamasına değinmekte ve şöyle demektedir:

Peygamberimiz'in (s) şöyle dediği rivayet olunmaktadır: "*Kaderde ne varsa olacaktır. Tasa ve keder boşunadır.*" Bir başka rivayette ise, "*Tedbirli olmak kadere karşı çare değildir.*" Biz de deriz ki, bu ifade doğru ise o zaman şeriatlara göre amel etme prensibi kökünden geçersiz olur. Çünkü bu durumda şöyle denir: Eğer insan Allahın kaza ve kaderinde saadet ehli olarak yazılmışsa iman etmesine ihtiyaç yoktur. Eğer bedbaht olacaklardan ise o zaman da imanı ve itaatı kendisine fayda vermeyecektir. Bu anlayış mükellefiyetin tamamen düşmesine yol açar. Doğru olan yaklaşım şudur: Her şey bir kadere göre cereyan ettiğine göre tedbirli olma emri de kadere dâhil olur. Bu takdirde "Tedbirli olmakta ne fayda var?" diyen kimsenin sözü çelişik bir söz olmuş olur. Çünkü tedbirli olmak da kaderde olunca, tedbirli olma anlayışını zedeleyen bu sorunun ne faydası olabilir?[343]

Ben de derim ki; Müslümanlar, kendilerinden önceki toplumların yaşadıkları gibi kader meselesiyle imtihan edilmişlerdir. Başkaları kaderin ha-

---

343. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir*, X, 141.

kikatini bilmeme zehrinden şifa bulmuştur. Kaderi bilmemek, onların yeteneklerini kendilerini ve toplumlarını ilerletmeleri uğruna kullanmalarına engel olmamıştır. Ama Müslümanlar bu hastalıktan henüz kurtulmuş değillerdir. Biz bu meselede hakikati örten perdeyi defalarca açmış bulunuyoruz. Bununla birlikte bu gibi bir konuda ona yeniden dönmekten başka çare görmüyoruz. Biz bu meseleyi Râzî gibi bir âlim zikretti diye değil, tam tersine Müslümanların düşmanlarına karşı en az tedbir alan kimseler olmalarından dolayı ele alıyoruz. Müslümanların bu tutumundan dolayı topraklarının ekserisi ellerinden çıkmıştır. Ama onlar tevbe etmiyor ve ibret almıyorlar. Yüce Allah'ın bu ayette ve bu manaya gelen başka ayetlerdeki emri üzerinde derinden derine düşünmüyorlar ve o emre sarılmıyorlar. Öte yandan bunu onlara hatırlattığında karşına kader kelimesiyle ve Râzî'nin yukarıda zikrettiği iki hadis gibi hadislerle çıkıyorlar.

"*Kaderde ne varsa olur*" hadisini ben muhaddislerin kitaplarında bu lafızlarla görmüş değilim. Fakat Beyhakî *Fuab*'de ve kader konusunda merfû olarak şu hadisi rivayet ediyor: "*Çok kederlenme! Kaderde olan olacaktır. Sana rızık olarak takdir edilen gelecektir.*" Bu hadis zayıftır. Râzî'nin "*yine denildi*" ifadesiyle ifade ettiği ikinci hadise gelince, Hâkim Hz. Âişe'den şu lafızla bir rivayette bulunur. "*Tedbir kadere fayda vermez.*" Hâkim bu hadisin sahih olduğunu söylemiştir. Ancak ben bu hadisin sahih olduğu kanaatinde değilim. Hâkim'in hadisleri sahih kılmaktaki müsamahası meşhurdur. Râzî ise hadis bilgini değildir. Fakat o, aklını kullanarak görüyor ki; bu hadis ayete muhaliftir ve bu konudaki emri tesirini zayıflatmaktadır. Nasıl zayıflatmasın ki! Allah Teâlâ, "*Tedbirinizi alın.*" buyururken Rasûl'ü tedbir fayda vermez, çünkü itibar hiç değişmez olan kaderedir, diyor!

Ben bu hadisin sahih olduğunu uzak bir ihtimal olarak görmekle ve bunu bu gibi hadislerle ümmetin cesaretini fesada uğratan fesatçıların uydurması olduğu kanaatine meyletmekle birlikte diyorum ki, bu hadis ayetle çelişmemektedir. Çünkü Yüce Allah bize tedbirli olmayı düşmanın şerrini savuşturmamız ve özümüzü muhafaza etmemiz için emrediyor yoksa kaderi inkâr ve iptal etmemiz için değil. Kader, işlerin öyle bir düzende cereyan etmesidir ki, o düzende sebepler neticeler miktarınca gelir. Tedbirli olmak da sebepler arasındadır. O halde tedbirli olmak, kaderin aksine değil, kaderin uyarınca amel etmektir.

Bunun ardından tedbirli olmanın bir dalı olarak ondan gaye, maksat veya onu tamamlayan bir parça getirilmektedir. Yüce Allah şöyle buyuru-

yor: ***"Bölük bölük savaşa çıkın yahut topyekûn savaşın."*** Arapça da ***"nefr"***; Râğıb'ın dediği gibi bir şeyden rahatsız olmak demektir. Kelime *"an"* ve *"ilâ"* harf-i cerriyle kullanılır. Tıpkı *"feza"* kelimesinin de *"an"* ve *"ilâ"* harf-i cerleriyle kullanıldığı gibi... Kelimenin *"an"* ile kullanımına örnek olarak şu ayeti verebiliriz. *"Biz, onların akıllarını başlarına toplamaları için bu Kur'ân'da türlü şekillerde tekrar ettik. Fakat bu, onlara, daha da kaçıp uzaklaşmaktan başka bir şey sağlamıyor."*[344] Onlar Kur'ân'a doğru koşmuyorlar, aksine ondan kaçıp uzaklaşıyorlar. Kelimenin ikinci kullanımı ise *"ilâ"* ile olup, savaşa çıkmak anlamınadır. Bu konuda da birçok ayet vardır. Müslümanlar savaşa çağırdıkları zaman *"nefîr, nefîr"* diye çağırırlardı. ***"Subât"*** kelimesi *"subet"* kelimesinin çoğuludur. Subet, bir bölük topluluk demektir. Ayetin manasına dönelim: Fırka ve grup oluşturarak bölük bölük savaşa çıkın. Eğer asker çoksa veya düşmanın konumu bunu gerektiriyorsa bölük bölük savaşa çıkmak tek çıkar yoldur. Genellikle de böyle olur. Ya da mana şudur: Eğer durum gerektiriyorsa topyekün savaşa çıkın. Ki öyle bir mana da mümkündür: İhtiyaç miktarı kadar seriyyeler ve gruplar halinde savaşa çıkın ya da topyekün savaşa çıkın. Bu, -fıkıh bilginlerinin ifade ettiği üzere- düşmanın bizim topraklarımıza girmesi durumunda vâcip olur.

Üstad Abduh dedi ki: Arapça da *"nefr"* kelimesi savaşa çıkmak anlamına kullanılır. *"Sûbât"* ise cemaat halinde demektir. Cemaat ise belli bir sayı ile kayıtlı değildir. Ayet-i kerîmede geçen *"cemîan"* kelimesiyle mutlak olarak bütün mü'minler kastedilir. Bu, düşmanın durumuna göre olur. Tedbir almak, bundan önce ifade edilenleri kapsadığı gibi asker sevkini, komutanlığı ve savaşa çıkmayı da içerir. Bu konu titizlikle uygulanılan bir husus olmadığı için özel olarak zikredilmiş ve bu ayrıntıyla ele alınmıştır. Eğer açıkça ifade edilmeseydi tedbir almak hususundaki ictihad, o noktada kalacak ve ayette zikredilen savaşa çıkmak düşmana mukavemete olan ihtiyaca göre olur prensibine ulaşılamayacaktı. Bu prensip, askeri bölük, bölük veya topyekün savaşa göndermektir. Nitekim uygulama şu ana kadar hep böyle olagelmiştir. Düşmana mukavemet hususunda bütün bir halkın topyekün savaşa çıkmasına ve bütün bir toplumun topyekün cihada katılmasına ihtiyaç duyulduğu zaman bu vâcip olur. Yüce Allah'ın *"yahut topyekûn savaşın."* derken kastettiği, işte budur. Yoksa maksat; savaşa çıkmanın iki şekilde olduğu, birincisi askeri fırka ve seriyyelere bölerek, ikincisi ise büyük bir ordu halinde çıkmak, değildir. Evet, kastedilen bu değildir. Asıl vurgulanmak istenen birinci ihtimaldir.

---

344. İsrâ, 17/41.

Üstad şöyle devam etti: Ayette verilen emre sarılmak, bütün bir toplumun her zaman cihada hazır olmasına bağlıdır. Buna göre her bir fert, savaş sanatlarını öğrenecek ve uygulamalı savaş eğitimi alacaktır. Buradan ortaya çıkıyor ki; askerlik hizmetinden muafiyet şeref değildir. Aksine bu, Yüce Allah'ın Kitabı'nda vâcip kıldığı bir işi terk etmeye müsaade etmektir. Ben de derim ki, Bu tedbir alma emrine silah kullanmayı bilmenin, top ve tüfek kullanma eğitimini almanın yanında günümüzde silahlanmak da dâhildir. Tıpkı eski çağlarda Müslümanların ok atma eğitiminden geçmeleri gibi... Müslümanlar bu konuda görevlerini tam olarak yapmamaktadırlar. Kendilerini *"savaşçı halk"* diye ayıplayanlar bu konuda onları geçmiştir. Böylece *"barış halkı"* olduğu iddiasıyla ortaya çıkanlar, savaş ve savaş aletleri konusunda *"savaş halkı"*na örnek haline gelmişlerdir. O halde İslâm hükümetine vâcip olan şey, -başkalarına bağımlı olarak kalmak yerine- bu yükümlülüğü bizzat kendisinin yerine getirmesidir. Ümmetin de bu konuda hükümetine fırsat vermesi ve yardım etmesi, bu konuda görevini ihmal ettiğinde bununla yükümlü kılması gerekir.

"İçinizden bazıları vardır ki pek ağırdan alırlar." Bu hitap; dışarıdan mü'min görünenlerin topluluğunadır. Ama bunların aralarında münafıklar, imanı zayıf olanlar ve -az olmakla birlikte- korkaklar vardır. Münafıklar, savaşı istemezler, çünkü İslâm'ın ve Müslümanların yaşamasından hoşlanmazlar ki onları müdafaa edip İslâm topraklarını korusunlar. Sanki bu insanlar hem kendileri savaşa girmekte ağır davranırlar hem de başkalarını geciktirirler. Bunlardan başkaları ise sadece kendileri ağır davranmaktadırlar. Arapçada ***"et-tabtîu"*** geciktirmeye ve ona sevk etmeye denir. Bu kökten türeme *"el-but'u"* yürümeye koyulmaktan geri kalmak demektir.

Üstad Abduh dedi ki: kelimenin manası, kişinin -imanı zayıf olduğu için- savaşa katılmayı ağırdan alması demektir. Kelimenin şeddeli olarak getirilmesi, anlama abartı katmak içindir. Bu mübalağa fiilde ve bunun tekrarındadır. Yoksa bu fiilin manası, başkasını ağırdan almaya teşvik etmek demek değildir. Çünkü hitap mü'minleredir. Başkasını savaşa katılmamaya teşvik etmek bir mü'minden sadır olacak bir fiil değildir. Arap dilinde *"battae"* fiili geçişsiz olarak *"abtae"* yani işi ağırdan aldı anlamına kullanılır. Yüce Allah kendilerini azarlamak ve nefislerini temizlemeye ve arındırmaya yöneltmek için zayıf olanların halini ortaya koymak üzere şöyle dedi:

"Eğer size bir felâket erişirse: 'Allah bana lütfetti de onlarla beraber bulunmadım' der." Bu savaşa katılmadığı için Allah'a şükretmesi onun imanına

delildir.[345] Ama *"eğer Allah'tan size"* zafer ve ganimet gibi ***"bir lütuf erişirse sanki sizinle onun arasında bir sevgi yokmuş gibi 'Keşke onlarla beraber olsaydım da ben de büyük bir başarı kazansaydım!' der."*** Yani; sizden olmayan ve aranızda ortak noktanın karşılıklı sevgi olmadığı bir kimsenin konuştuğu gibi konuşur ve keşke ben de onlarla beraber olsaydım da, ben de onların kazandıklarını kazansaydım, der. Bunu derken kendisinin onların kardeşi olduğunu ve onlarla savaşa çıkmanın bu kardeşliğin bir gereği olduğunu, savaşa katılmasına engel olan şeyin kendisindeki bu iman zayıflığı olduğunu unutur. Öte yandan zafer veya ganimetin ardından kendisinin de onlarla birlikte olma temennisi, aklının zayıflığına ve kendisinin dünya hayatını ahiret hayatı karşılığında değiştirdiğine delildir. İkinci ayetin işaret ettiği kimseler işte bunlardır.

Üstad Abduh'un bu ayetin tefsirinde tercih ettiği mana budur. Bu tercih, müfessirlerin benimsedikleri iki görüşten birisini yansıtmaktadır. Müfessirler, bu ayette ve ardından ***"fîkum"*** (*içinizde*) değil, *"içinizden"* ifadesinde ve bu ayetle aynı manaya olan *"Ey iman edenler! Size ne oldu ki, 'Allah yolunda savaşa çıkın!' denildiği zaman yere çakılıp kalıyorsunuz."*[346] ayetinde de hitabın yine mü'minlere yönelik olduğunu tercih etmişlerdir. Bu hususta bir diğer görüşe göre hitap, savaştan geri kalan münafıklaradır. Çünkü bu sıfatlar ancak münafıklara ait sıfatlardır. Bir mü'minin imanı ne kadar zayıf olursa olsun, mü'minler musibete uğradığı zaman böyle söylemez. Onlarla birlikte bulunmamayı Allah'ın kendine olan nimetlerinden saymaz. Tam tersine Yüce Allah'tan hayâ eder, korkaklığın sesine kulak verdiği için kendi nefsini kınar, bundan dolayı Rabbinden bağış diler. Bir mü'min, başarı ve ganimete ortak olmak hususunda açgözlülük ve aşırı hırs içinde olmaz. Bu ayette geçen ***"tabtî"*** kökü, -ister *"ibtâ"* manasına geçişsiz, isterse insanları teşvik etmek manasına geçişli olsun- ayet münafıklar hakkındadır. Yüce Allah, her iki manayı da birçok ayette münafıklara isnat eder. Doğru olanı; kelimenin burada savaşa katılmakta ağır davranmak manasına olduğudur. Çünkü eğer başkasını geri bırakıp da kendisi savaşa katılsa savaşa katılmış olur. O zaman onlar yaralandı diye sevinmesinin bir manası olmadığı gibi, zafer kazanıp ganimet elde ettikleri zaman da onlarla birlikte olmayı temenni etmesinin bir anlamı olmaz. "Savaşa katılmakta ağır davranan, bu hareketiyle başkasını da geri bırakmış olur." denebilir. Çünkü böyle bir kişi, ağır

---

345. Bu hareket onun imanına değil, imanı olmadığına delildir. Burada matbaa hatası olsa gerektir. (Çev.)

346. Tevbe, 9/38.

davranmakla kendisi gibi bir münafığa veya korkağa örnek olur. Sonra onu bu günahı işleyen tek kişi olmasın diye sözüyle de geri bırakır. Çünkü suçu bir kimsenin işlemesi durumunda rezalet ve ceza daha şiddetli olur. Suçlular çoğaldığı zaman onları cezalandırmak zor veya imkânsız olur. Bundan dolayı günümüzde çeteler yöneticilerin ceza öngördükleri suçları işlemek için birbirleriyle anlaşırlar. Ayette seçilen *"tabtî"* lâfzı, o kişinin savaşa katılmayı ağırdan almak suretiyle başkasını da savaşa katılmaktan geri bıraktığını göstermektedir. Seçilen bu fiil bu manayı ifade etmek bakımından bir başka fiilden daha beliğdir.

Savaşa katılmaktan geri bırakanın münafık olduğunu tercih eden müfessirler, Yüce Allah'ın ***"minkum"*** *(içinizden)* lâfzıyla bunların mü'minlerden kabul edilmelerine şöyle cevap veriyorlar. Bunlar iddia ve lafla onlardan olduklarını ifade ediyorlardı. Ya da içten içe değil, sadece zahiren böyle olduklarını ileri sürüyorlardı. Çünkü bunlara mü'min muamelesi yapılıyor ve mü'min muamelesine tabi tutuluyorlardı. Bazı müfessirler, bir üçüncü açıklama daha getirip, münafıklar, mensubiyet, nesep ve birlikte yaşama bakımından mü'minlerdendirler, bu da hiçbir anlam ifade etmez, diyorlar.

Bu müfessirler, imanın ayette zikredilen her iki mana ile yani savaşa katılmayı ağırdan alma ve başkalarını buna teşvik etme manasıyla ve bunların musibet esnasındaki sözleriyle, mü'minlerin başarı ve ganimet elde ettikleri esnada söyledikleri sözle kesinlikle bağdaşmayacağını söylemişlerdir. Çünkü savaşa katılmayan ve bu sözleri söyleyen kimsenin, dinini ilgilendiren bir meselede endişesi ve ilgisi olamaz, onun en büyük derdi şehvetleri, din üzerinden elde edeceği kârıdır ki o Müslümanların musibetlerini, -kendi başına bir kısmı gelmediği zaman- nimet kabul edebiliyor. Müslümanlar, günümüzde kendilerini hesaba çeksinler ve imanlarını bu ayetlerin ölçüsüne vursunlar.

Öte yandan ***"sanki sizinle onun arasında bir sevgi yokmuş gibi"*** ifadesi, ***"der"*** fiiliyle, *"Keşke onlarla beraber olsaydım da ben de büyük bir başarı kazansaydım!"* cümlesi arasında bir parantez arası cümledir. Burada ***"meved-de"*** *(sevgi)* kelimesinin bir benzetme sonrası olumsuz olarak zikredilmesi, belâğatın en zirve noktasındadır. Bu öyle bir kelimedir ki bundan başka hiçbir kelime, onun eriştiği zirveye asla erişemez ve etki etmede onun derinliğine ulaşamaz. Öylesine ki; mü'minlerle arasında herhangi bir sevgi olan kimsenin söylemeyeceği o sözü söyleyen kimse, mü'minlerden sayılmaktadır. O mü'minler ki, -Kitab'ın ifadesiyle- birbirleriye kardeştirler ve birbir-

lerinin yardımcılarıdırlar. Hadisin ifadesine göre de kanları (diyet, kısas vb. hususlarda) birbirlerine eşittir ve (statü bakımından) en aşağıda olan ferdi, onların adına emân (himaye) verebilir[347] ve onlar birbirini tutan bir bina gibidirler.[348] O zaman nasıl olur da onlardan birinin ağzından böyle bir söz ve böyle bir temenni çıkar. Bu öyle bir temenni ki; söyleyen kimsenin Yüce Allah'ın mü'minlere verdiği nimeti ve ihsanı kendisine verilmiş bir nimet ve ihsan olarak kabul etmediğini göstermektedir. Kendisiyle mü'minler arasında bir zamanlar bir parça sevgi olan kimsenin ağzından böyle bir sözün çıkması akıl alacak şey değildir. Söz konusu bir zamanlar ne kadar eskiye dayanırsa dayansın, sevgi de ne kadar az olursa olsun... Bir başka ifadeyle; bir zamanlar var olan bir parça sevgi, böylesi bir temenniye engel olmalıydı. Ayetin bu ifadesinde en ince ve en latif bir ifadeyle beşer içinde beliğ konuşanların ifade edemeyecekleri bir azarlama ve paylama vardır. Seçilen bu ifadenin faydalarından birisi de; ifadenin tadını alanların gönlünde bıraktığı etkidir ki, lakap takmak ve en açık sözle karalama yapmak, böyle bir etkiye asla yaklaşamaz. Bu öyle bir etkidir ki insanı düşünmeye, durumunun gerçek yüzünü gözden geçirmeye ve nefsini kınamaya sevk eder. Eğer kendisinde bir ümit kırıntısı kalmışsa kişi Rabbi'ne tevbe der ve bütün benliğiyle dinin hakikatine döner. Mu'teriza (parantez arası) cümlesinin faydası işte budur. Aman Allah'ım! İfadedeki benzetme, ***"lem tekün"*** ifadesi ve sevgi anlamına gelen *"mevedde"* kelimesinin nekire (belirsiz) getirilmesi ne kadar güzel! Eğer sen bu cümle üzerinde hakkıyla düşünürsen, ifadenin zevki, belâgat derecesini sana verecektir. Böylece Kur'ân ayetlerinden bir ayet, Hâlıkla mahlûkun ifadeleri arasındaki farkı sana verecek, beşerin bu *"Apaçık Kitab"* gibisini getirmekteki acziyetinin sırlarını açığa çıkaracaktır.

Kıraat imamlarından İbn Kesir ve Âsım'dan rivayetten Hafs bu ayeti tâ harfiyle *"ke en lem tekün"* şeklinde okurken, kalan kıraat imamları *"yâ"* har-

347. Müfessir Ebû Dâvûd'da yer alan bir hadise işaret ediyor. Bu hadis-i şerifte Hz. Peygamber böyle buyuruyor: *"Mü'minlerin kanları (diyet ve kısas vb. hususlarda) birbirine eşittir. Onlar (birbirlerine karşılıklı yardımlaşmada ve işbirliğinde) bir tek el mesabesindedirler. (Statü bakımından) en aşağıdaki ferdi, toplum adına emân (himaye) verebilir. Dikkat edin, bir mü'min harbî bir kâfiri öldürdü diye katledilemez. Ahid sahibi de ahdinde olduğu sürece (kâfirdir diye) öldürülemez. Kim bir cinayet işlerse onunla başkası değil, şahsen kendisi sorumludur. Kim bir câniye yataklık yaparsa Allah'ın melekleri ve bütün insanların lâneti onun üzerine olsun."* Bkz: Buhârî, *Cizye*, 17; Müslim, *Hac*, 467; Ebû Dâvûd, *Diyât*, 11; Nesâî, *Kasâme*, 13, 14. (Çev.)

348. Müfessir, bununla da Buhârî'de yer alan, *"Mü'minin mü'minle dayanışması, parçaları birbirine bağlayıp sağlamlaştıran tek parça bina gibidir."* hadisine işaret etmektedir. Bkz: Buhârî, *Salât*, 88. (Çev.)

fiyle *"ke en lem yekûn"* şeklinde okumuşlardır. Bu gibi durumlar Kur'ân'da ve Arapların ifadelerinde meşhur olan hususlardandır. Aslında bu gibi durumda fiilin müennes olması esastır. Çünkü fiile isnad edilen kelime *"mevedde"* müennestir. Fakat kelimedeki müenneslik hakikî değil, lâfzî olduğu için, fiilin müzekker getirilmesi câiz ve de güzeldir. Bu gibi durum, özellikle fasıl halinde çok olur. Yani fiille faili veya fiille ismi arasına herhangi bir kelime girdiğinde -burada olduğu gibi- fiilin müzekker getirilmesi câiz ve güzeldir. Fiille faili arasına başka bir kelime girdiği halde fiilin müennes gelmesine *"kad câetkûm mev'izatün min rabbikûm"*[349] ayetindeki *"câetkum"* fiili, ikincisine de *"fe men câehû mev'izatun min rabbihî"*[350] ayetindeki *"câekum"* fiili örnektir. İkinci örnekte fiilden sonra faili arasında mef'ûl olan zamir gelmiştir.

فَلْيُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللّـهِ الَّذِينَ يَشْرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ وَمَن يُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللّـهِ فَيُقْتَلْ أَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا ﴿74﴾ وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللّـهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَـٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَل لَّنَا مِن لَّدُنكَ وَلِيًّا وَاجْعَل لَّنَا مِن لَّدُنكَ نَصِيرًا ﴿75﴾ الَّذِينَ آمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللّـهِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا ﴿76﴾

74- O halde, dünya hayatını ahiret karşılığında satanlar, Allah yolunda savaşsınlar. Kim Allah yolunda savaşır da öldürülür veya galip gelirse biz ona yakında büyük bir mükâfat vereceğiz.

75- Size ne oldu da Allah yolunda ve 'Rabbimiz! Bizi, halkı zalim olan bu şehirden çıkar, bize tarafından bir sahip gönder, bize katından bir yardımcı yolla!' diyen zavallı erkekler, kadınlar ve çocuklar (mustaz'aflar) uğrunda savaşmıyorsunuz!

---

349. Yunus, 10/57. *"Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt, gönüllerdekine bir şifa, mü'minler için bir hidayet ve rahmet gelmiştir."*

350. Bakara, 2/275. *"Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vaz geçerse, geçmişte olan kendisinindir."*

76- **İman edenler Allah yolunda savaşırlar, inanmayanlar ise tâğût yolunda savaşırlar. O halde şeytanın dostlarına karşı savaşın; şüphe yok ki şeytanın hilesi zayıftır.**

Allah Yolunda Savaşmak ve Ölmek

Yüce Allah, mü'min kullarına İslâm davasının ve Müslümanların düşmanlarına karşı savaşa tam bir hazırlık yaparak tetikte olmalarını, savaşa çıkmalarını, orduyu harekete geçirip sevk etmelerini emretmektedir. Daha sonra savaşa katılmayanların durumlarını zikretmekte ve onların bu hallerinin mü'min bir kimsenin olması gereken durumu gibi olmadığını ifade etmektedir. Daha sonra meşru olan savaşı emretmekte ve bu emrin içinde cezâ yurdunda (ahirette) Yüce Allah'ın katında olanı, kazanca, ganimete, güç ve galibiyetle övünmeye tercih eden mü'minleri teşvik etmekte ve şöyle buyurmaktadır:

"O halde, dünya hayatını ahiret karşılığında satanlar, Allah yolunda savaşsınlar." Üstad Abduh dedi ki; Yüce Allah kendi yolunda savaştan geri duran imanı zayıf kimselerin hallerini beyan etti. Sonra bu ayetle onlara nefislerini bu büyük günahtan yani savaşa katılmama günahından temizleme yolunu gösterdi. Eğer bunlar bütün sâlih amelleri işlese, ancak nefisleri savaşma olgusu karşısında zaaf içinde olsa, yapılan bu amel onların günahlarına keffaret olmaz. Ayette geçen ***"Sebîlullah"*** *"Allah'ın Yolu"* tabirinden maksat; hakkın yolu ve ona yardımcı olmak demektir. Allah'ın hükmünü yüceltme ve İslâm davasını yayma da buna dâhildir. Aynı şekilde düşman halkımızı tehdit ettiği veya bizim topraklarımıza hücum ettiği ya da mallarımızı yağma edip ticaretimizde bizi sıkıştırdığı ve insanlara karşı haklarımızı kullanmamıza engel olduğu zamanlar onlara karşı savunma yapmak da buna dâhildir. *"Sebîlullah"* Yüce Allah'ın ifade ettiği hakkı desteklemek demektir ve yukarıda zikrettiğimiz her şey buna dâhildir.

Ayette geçen ***"yeşrûne"*** fiili, bütün âlimlerin ifadesine göre yebî'ûne/satarlar manasınadır. Kur'ân, bu kelimeyi düzenli olarak bu manaya kullanır. Yûsuf Sûresi'nde "*Onu değersiz bir pahaya sattılar.*"[351] ayetinde, "Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür!"[352] ayetinde ve "*İnsanlardan öyleleri de vardır ki, Allah'ın rızasını almak için kendini ve malını satar (feda eder.)*"[353] ayetinde durum hep aynıdır. *"Bey"* kelimesi ile kurulan cümlelerde *"bâ"* harf-i

351. Yusuf, 12/20.
352. Bakara, 2/102.
353. Bakara, 2/207.

cerri daima *"fiyat"* olarak gösterilen kelimenin başına gelir. Bütün bu açıklamaların ışığı altında ayetin manasına gelecek olursak; dünya hayatını satmak, fedâ etmek ve ahireti bunun karşılığında alacağı bedel ve fiyat olarak kılmak isteyen kimse Allah yolunda savaşsın.

Ben de derim ki; müfessirler *"yeşrûne"* fiilini iki türlü açıklamaktadırlar. Birincisine göre mana Üstad Abduh'un da tercih ettiği üzere sattı manasıdır. İkincisi ise; şu andaki kullanımımızda olduğu gibi satın aldı demektir. Müfessirlerin ifadesine göre Arapçada *"şerâ-yeşrî"*, *"bâ'a"* (sattı) manasına ve *"ibtâa"*, *"satın aldı"* manasına kullanılır. Bu fiil, ayette de iki manaya muhtemeldir. Eğer bu fiille *"satmak"* kastediliyorsa o zaman maksat; imanı kâmil olan sadık mü'minlerdir. Buna karşılık eğer "satın almak" kastediliyorsa o zaman da maksat; savaştan geri kalanlardır ve tevbe etmeleri için kendilerine bu hitap getirilmiş olmaktadır. Râğıb el-Isfehanî, Arapçada *"bey'"* ve *"şirâ"* fiillerinin, bir taraftan para, diğer taraftan mal değiş-tokuşu değil de, her iki taraftan mal değiş-tokuşu söz konusu olduğu takdirde aynı manaya kullanıldığı kanaatini benimsemiştir. Kur'ân, *"şerâ yeşrî"* fiilini, *"bâa-yebîu"* *"işterâ-yeşterî"* fiilini de *"ibtâa-yebtâu"* manasına kullanmıştır. Arap dilinde sahih veya fasih olan budur. Gerçi şiirde fiyat zikredilmeksizin *"şereytu"* fiili, *"şereytu burden"* (bir hırka satın aldım.) cümlesinde olduğu gibi *"iştereytu"*, *"satın aldım"* manasına kullanılmışsa da sahih ve fasih olanı Kur'ân'ın kullanımıdır. Bu fiiller kullanılırken, fiyat veya bedel bazen zikredilip bazen sükût geçilebilir. Fiyat ve bedel olan kelimenin başına daima *"bâ"* harf-i cerri gelir. Bey' ve şirâ, ister maddî isterse manevî şeylerde kullanılsın fark etmez.

"Kim Allah yolunda savaşır da öldürülür veya galip gelirse Biz ona yakında büyük bir mükâfat vereceğiz." Yani; savaş, şovenizm (ırkçılık) ve dünyadan elde edilecek nasipler uğruna değil de Allah yolunda olursa, düşmanının galip gelmesi nedeniyle katledilen ve bu yüzden savaş sebebiyle dünyadan yararlanma fırsatını elden kaçıran herkese Yüce Allah, elden kaçırdıklarına bedel olarak ahirette büyük bir mükâfat verecektir. Buna karşılık düşmanına galip gelir ve zafer elde ederse ahiret mükâfatını yine kaçırmayacaktır. Çünkü o, bu mükâfata savaşının Allah yolunda yani hevâ ve tamah uğrunda değil, hak ve adalet yolunda savaştığı için erişmektedir.

"Size ne oldu da Allah yolunda... savaşmıyorsunuz!" Burada ifade -hak uğruna olduğu için şart olan savaşa daha fazla teşvik için- ğaipten (3. çoğul şahıstan) muhataba (2. şahsa) dönmektedir. Buna göre ayetin manası; savaşı terk ederken ne gibi bir özrünüz oldu da, onu terk ettiniz? Yani; Allah

yolunda çarpışmanıza engel olacak hiçbir engel ve mazeretiniz yoktur. Bu savaş tevhidi şirkin, hayrı şerrin, adaleti ve merhameti zulüm ve katılığın yerine koyacak bir savaştır. ***"Zavallı erkekler, kadınlar ve çocuklar (mustaz'aflar) uğrunda..."*** Yani; o mazlum erkekler, kadınlar ve çocuklar uğrunda... Veya *"Allah Yolu"*ndan, özel olarak (mustaz'afların) zorba ve güçlü olanların zulmünden kurtarılmalarını kastediyorum... Onlar, dinde sizin kardeşlerinizdir. Mekkeliler, onları aşağılamış, işkence ve hakaretle eziyet vermişlerdi. Onları dinlerinden çevirmek ve kendi dinlerine döndürmek için hicret etmelerine engel olmuşlardı.

Üstad Abduh dedi ki; burada hitap münafıklara değil, Müslümanların içinden imanı zayıf olanlaradır. ***"Mustaz'afûn"*** Mekke'de mahsur kalan mü'minlerdir. Müşrikler onları eziyorlar ve zulmediyorlardı. Yüce Allah, onlar için özel bir yol/sebîl kıldı ve bunu içine dâhil olduğu halde -sanki başka bir şeymiş gibi- sebîlullah/Allah'ın yolu kelimesi üzerine atfetti. Nitekim böyle olduğu bizim tefsirimizden anlaşılmaktadır. Bunun böyle yapılmasındaki incelik ise, ayete muhatap olanlarda izzet-i nefsi harekete geçirmek, doğal cömertlik duygusunu tahrik etmek, gurur ve merhamet hissini uyarmaktır. Bundan dolayı Yüce Allah, o mustaz'afların halini onlara latif davranmaya davet eden bir ifadeyle misallendirdi ve şöyle dedi:

"Rabbimiz! Bizi, halkı zalim olan bu şehirden çıkar, bize tarafından bir sahip gönder, bize katından bir yardımcı yolla!" Bence Yüce Allah şöyle diyor: Onlar dinleri uğruna kendi kavimlerinden bütün yardımcı ve dostları kaybettiler, ne kadar yardımcı ve arka çıkan varsa onlardan mahrum kaldılar. Onlar toplum içinden böyle yardımcı çıkaracak vesileler yüzlerine kapandığı için, Rablerinden imdat dilemekte ve ona dua etmektedirler. Ta ki Allah, sıkıntılarını gidersin ve onları vatanları olan bu beldeden (Mekke) çıkarsın. Çünkü kendi beldelerinin insanları kendilerine zulmediyordu. Ve yine onlara olan özel inayetiyle idarelerini üstlenecek bir kişiyi nasip etsin ve onlara zulmedenlere karşı kendilerine yardım etsin. Ki onlar da hicret edip sizin yanınıza gelebilsinler ve sizinle irtibat kurabilsinler. Çünkü -bugün İslâm'dan nasibi olmayanlar her ne kadar farkında olmasalar da- iman bağı, nesep ve vatan bağından çok güçlüdür. Sizden her biriniz onlara dost ve yardımcı olsun! Biz *"Fitne adam öldürmekten daha kötüdür."*[354] ayetini tefsir ederken, Mekke müşriklerinin Müslümanları dinlerinden çevirmek için onlara yaptıkları zulüm ve işkencenin bir kısmını beyan etmiştik. Bu zulüm ve iş-

354. Bakara, 2/191.

kence hicretin sebebi olmuştu. Ama herkes hicret etmeye kadir değildi. Hz. Peygamber ve arkadaşı Hz Ebû Bekir, geceleyin hicret etmişlerdir. Eğer müşrikler onları ele geçirselerdi öldüreceklerdi. Müşrikler diğer Müslümanların hicret etmelerine engel oluyor ve bunu isteyene benzeri görülmemiş işkence yapıyorlardı. Savaşın meşru kılınmasının sebebi, din hürriyetinin olmaması ve müşriklerin Müslümanlara zulmüdür. Bütün bunların yanında bilmeyenler ve bilmezden gelenler diyorlar ki, İslâm kılıçla ve kuvvet zoruyla yayılmıştır. Yukarıda sözü edilen mustaz'afların güç-kuvvet adına neleri vardı ki, bu dini kılıçla ve kuvvetle yaydılar denebilsin!

Savaş haddi zatında çirkin bir iştir. İnsan aklı, çirkin olan bir şeyin işlenmesine -ondan daha çirkin bir kötülüğün izalesi söz konusu olmadıkça- cevaz vermez. Bir işten maksat ve gaye neyse hüküm ona göredir. Bundan dolayı Kur'ân birçok yerde, savaşın hikmetini, onun zaruret gereği bir mefsedeti ortadan kaldırmak ve bir maslahatı temin etmek için getirildiğini beyan eder. Burada ise bu ayetle emredilen savaşın Allah yolunda yani hak ve adalet uğruna ve mazlum mustaz'afları zulümden kurtarmakla kayıtlı olmasıyla yetinmemiş onu bir kez daha zikrederek pekiştirmiştir. Hem de bunu zıddıyla yani; kâfirlerin ne için çarpıştıklarını zikrederek şöyle demiştir:

"İman edenler Allah yolunda savaşırlar, inanmayanlar ise tâğût yolunda savaşırlar." "Tâğût" kelimesinin *"tuğyân"*dan mübalağa, abartı ifade etmek için türetildiği daha önce geçmişti. Tuğyan, hak, adalet ve hayrın sınırlarını aşıp, bâtıl, zulüm ve kötülük tarafına geçmektir. Kâfirler bırakmadığı halde, mü'minler savaşı terk ederlerse, tağût galip gelir ve yaygınlaşır. *"Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu."*[355] Akılları ve ahlâkı bozan putperestlik galip gelmiş umumi zorbalık ve zulüm her tarafa yayılmıştı.

"O halde" ey mü'minler, ey Allah'ın dostları! ***"şeytanın dostlarına karşı savaşın; şüphe yok ki şeytanın hilesi zayıftır."*** Çünkü şeytan kendine kananlara bâtılı, zulmü, kötülüğü, ekini ve nesli helak etmeyi süslü gösterir. Vesvesesiyle bunların kendileri hayrına olduğunu, yücelmelerinin ve şereflerinin bu fiilleri yapmakta olduğunu telkin eder. İşte şeytanın hilesi ve tuzağı budur. Yüce Allah'ın hak ve bâtıl çatışmasında uyguladığı kanunu; hakkın bâtıldan üstün olduğu, bâtılın zelil olduğu yönündedir. Öte yandan maslahat ve mefsedetler birbiriyle çatıştığı takdirde de daha salih olanın yaşaması, daha iyi olanın tercih edilmesi istikametindedir. Allah yolunda

---

355. Bakara, 2/251.

çarpışan kimseler, değişmez ve elverişli olanı istemektedirler. Nitekim yeryüzünü imar etme ve bayındır kılmanın tabiatı da bunu gerektirmektedir. Varlık âlemine hakim olan kanunlar da Allah yolunda çarpışan bu kimseleri desteklemektedir. Buna karşılık şeytanın yolunda çarpışanlar ise intikam peşindedirler, haksız yere yeryüzüne hâkim olmak isterler, insanları kendi şehvetleri ve aldıkları lezzetler uğruna kullanmak isterler. Onların istedikleri şeyler, sağlam beşer fıtratının (mayasının), dosdoğru imar kanunlarının kabul etmediği şeylerdir. Onun için bunların yeryüzünde gücü ve yaşama imkânı yoktur. Ancak bunlar kendi başına salıverilir ve ipin ucu bâtıl ehline bırakılırsa o zaman bu kötü şeyler yeryüzünde yaşar ve yaşamaya devam eder. Bâtıl, ancak hakkın onun karşısında uyumasıyla yaşayabilir. Burada bir başka mana daha söz konusudur: Üstad Abduh dedi ki; bu ayet sözü edilen o zayıf kimselerin kafalarından geçebilecek şöyle bir düşünceye cevap teşkil etmektedir: "Bizler savaşmıyoruz, çünkü zayıfız, düşmanlar bizden sayıca daha fazladır, silah ve mühimmatı bizden daha çoktur." Yüce Allah ise onlara mü'minlerin kuvvetlerini, düşmanların da zaafını göstermektedir. Öyle bir kuvvet ki, hiçbir kuvvet ona denk olamaz ve öyle bir zaaf ki hiçbir hile ve çare ona fayda veremez. Bu kuvvet, mü'minlerin Allah yolunda çarpışmalarından kaynaklanmaktadır. Allah yolunda çarpışmak demek, savaşan neferin kesin olarak inandığı hakkı desteklemek demektir. Yakîn (kesin) iman sahibi, üstün ve doğru hedefleri olan kimsenin nefsi bütün gücüyle hazırlığını tamamlamaya bakar. Böyle bir kimse, sabır ve sebat etmeye daha çok layık olur. Bunda öyle bir kuvvet vardır ki, asker sayısı ve cephane çokluğunda böylesi bir güç yoktur.

Ben de derim ki, bu ayetlerden alınacak bir ibret de dinî amaçlı çarpışmanın çağdaş savaşlardan daha şerefli olduğudur. Çünkü İslâm'ın hükmüne göre dinî savaşla hak, adalet ve din hürriyetini sağlamak hedeflenir ve Yüce Allah'ın *"Fitne ortadan kalkıncaya ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın."*[356] derken kastı budur. *"Fitne ortadan kalkıncaya kadar"* demek hiç kimsenin dini hususunda kafası karıştırılmasın ve dinini bırakmaya zorlanmasın, demektir. Çünkü Yüce Allah *"Dinde zorlama yoktur."*[357] der. Yüce Allah savaşa izin verilmesini zaruri kılan nedenleri açıkladıktan sonra izin verdiği kimselerin sıfatları hakkında şöyle der: "*Onlar ki, eğer kendilerine yeryüzünde iktidar verirsek namazı kılar, zekâtı verirler, iyiliği emreder ve kötülük-*

356. Enfâl, 8/39.
357. Bakara, 2/256.

ten nehyederler."[358] Bunun açıklaması daha önce defalarca geçmişti. Çağdaş savaşlara gelince, bununla mal-mülk ve azamet elde etmek amaçlanır. Galip ve güçlü olan, mağlup ve zayıf olana hâkim olur. Kendilerine *"çağdaş"* diyenler dinî savaşları kınarlar, çünkü onlar çağdaş savaşlarda güçlü kuvvetli ve zorlu savaş erbabı kimselerdir. Kendileri gibi güçlü olmayan, ancak fertlerinde akîde (inanç) gücünden kalıntılar olan ülkelerde gözleri vardır. İşte onlar bu inanç kalıntısını yok etmek isterler ve bu töhmetle (dinî savaşların çirkin olduğu töhmetiyle) o inanç kalıntısını bâtıl olmakla suçlarlar.

Müslümanların yapıp ettikleri bu ayetlerin ve savaşla ilgili olarak çeşitli sürelerde gelen diğer ayetlerin ölçüsüne vurulduğu zaman bunlar bize gösteriyor ki; dinin vâcip ve şart kıldığı savaşların bir takım şartları ve bazı sınırları vardır. Ancak Müslümanlar, uzun asırlar boyu bütün bunları bir yana bırakmışlardır. Eğer yeryüzünde Kur'ân'ı uygulayan bir İslâm devleti olsaydı... En güçlü savaşçı devlet olmak için dine ve Müslümanlara -Yüce Allah'ın vâcip kıldığı üzere- olabildiğince güç ve hazırlık tedarik etmek üzere imkân hazırlayan bir İslâm devleti olsaydı... En güçlü savaşçı devlet olmakla birlikte, başkalarına tecavüzden sakınan ve sırf zulüm ve düşmanlık olsun diye ilkin kendisi savaşa başlamayan bir İslâm devleti olsaydı... Evet, böyle bir İslâm devleti olsaydı sahih medeniyet ehli olan toplumlar bu devleti kendilerine doğru bir örnek olarak alırlardı. Fakat Kur'ân'a inanmayan bazı toplumlar, Kur'ân'a uyduğunu iddia eden toplumlara nazaran onun ahkâmına daha yakın hale geldiler. Galibiyet ve izzet, Kur'ân'ın hidayetine bilfiil daha yakın olanınındır. Böyle bir kimse, -sözle Kur'ân'a mensup olduğunu iddia etse de- onun hidayetinden daha uzak olana galiptir ve ondan daha üstündür.

Ayetteki lâfzî inceliklere bakacak olursak, ikinci ayette yer alan ***"el-karyetü'z-zalimu ehlühâ"*** ifadesindeki müennes olan *"el-karye"* kelimesinin sıfatı olan *"ez-zalim"* kelimesinin müzekker gelmesi, kendisine isnad edilen kelimenin (fâilin/öznenin) müzekker gelmesindendir. Çünkü İsm-i fâil ve ism-i mef'ûl kendisinden başkası üzerine icra edildiği takdirde fiil gibi olur ve amel ettiği kelimenin durumuna göre müzekker veya müennes olur. Burada *"ez-zalimü ehlühâ"* ifadesi, *"elletî yazlimu ehlühâ"* demektir.

358. Hac, 22/41.

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا
كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِّنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ
خَشْيَةً وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتَاعُ
الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّمَنِ اتَّقَىٰ وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا ﴿77﴾
أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِككُّمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشَيَّدَةٍ وَإِن تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ
يَقُولُوا هَٰذِهِ مِنْ عِندِ اللَّهِ وَإِن تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَٰذِهِ مِنْ عِندِكَ قُلْ
كُلٌّ مِّنْ عِندِ اللَّهِ فَمَالِ هَٰؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا ﴿78﴾
مَّا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِن سَيِّئَةٍ فَمِن نَّفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ
لِلنَّاسِ رَسُولًا وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا ﴿79﴾

77- Kendilerine, ellerinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin, denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara savaş farz kılınınca, içlerinden bir grup hemen Allah'tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korku ile insanlardan korkmaya başladılar da 'Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın! Bizi yakın bir süreye kadar ertelesen olmaz mıydı?' dediler. Onlara de ki: 'Dünya menfaati azdır, kaçınanlar için ahiret daha hayırlıdır ve size kıl payı kadar haksızlık edilmez.'

78- Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır, sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile! Kendilerine bir iyilik dokunsa 'Bu Allah'tan' derler; başlarına bir kötülük gelince de 'Bu senden' derler. 'Hepsi Allah'tandır' de. Bu adamlara ne oluyor ki hiçbir sözü anlamaya yanaşmıyorlar.

79- Sana gelen iyilik Allah'tan'dır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir. Seni insanlara elçi gönderdik; şahit olarak Allah yeter.

Allah Yolunda Savaşmaktan Geri Durmak

Nesâî ve Hâkim'in İbn Abbas'tan tahric ettiklerine göre Abdurrahman b. Avf ve bazı arkadaşları Hz. Peygamber'e gelerek "Ey Allah'ın Peygamberi! Bizler müşrik iken aziz ve şerefliydik, iman edince zelil hale geldik." de-

diler. Bunun üzerine Hz. Peygamber "*Bana affetmem emredildi. Onlarla savaşmayın.*"[359] dedi. Yüce Allah kendisini (s) Medine'ye hicret ettirince onlara savaşmalarını emretti ancak bu sefer savaşmaktan kaçındılar. Bunun üzerine Yüce Allah da "*Kendilerine, ellerinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin, denilen kimseleri görmedin mi?* " ayetini indirdi. Suyûtî *Lübâbu'n-nükûl*'de bunu zikreder. İbn Cerir, tefsirinde bu rivayete yer vermektedir. İbn Cerir'de yer alan başka rivayetlere göre ise bu ayet, -isim verilmeden-bazı sahâbîler hakkında nâzil olmuştur.

Üstad Abduh dedi ki; Bu rivayetlerin senedleri ne kadar sağlam olursa olsun ben bunların kesin olarak asılsız olduğu kanaatindeyim. Çünkü ben, Hz. Sa'd ve Abdurrahman gibi ilk nesil sahâbîlerin bu rivayetleri ileri süren kimselerin attıkları iftiralardan berî (uzak) olduklarına inanıyorum. Bu ayette öncesiyle bağlantılıdır. Çünkü Yüce Allah, savaş için tedbir almayı, savaşa hazır olmayı ve zamanı gelince savaşa katılmayı emretti. Sonra kalpleri zayıf olduğu için savaşı ağırdan alanların hallerinden söz etti ve onlara kendi yolunda ve mustaz'afları kurtarmak için savaşmayı emretti. Bunların ardından onların durumlarına dair bir başka şeyden söz etti. Bunu biraz açalım: Müslümanlar İslâm'a girmeden önce birbirlerine karşı husumet içindeydiler, birbirlerine karşı çetin savaşlara girişmiş ve bitip tükenmeyen bir husumet içinde didişip duruyorlardı. Özellikle de Evs ve Hazreç kabileleri böyleydi. Çünkü bu iki kabile arasında sürüp gelen savaşlar ancak İslâm'la ve Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra sona erebilmişti. İslâm, onlara barışı, ibadetle nefsi arındırmayı, tecavüzden el çekmeyi ve birbirleriyle savaşmamayı emretti. Savaşa ihtiyaç şiddetlenince bunu onlara farz kıldı. Ancak içlerinde zayıf olanlar bundan hoşlanmadılar. Onun için Yüce Allah şöyle dedi: ***"Kendilerine, ellerinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin, denilen kimseleri görmedin mi?"*** Ayet metninde yer alan soru onların durumlarının hayret verici bir durum olduğunu vurgulamak için gelmiştir. Zira Yüce Allah, onlara birbirlerinin kanlarına dokunmamalarını, ellerini tecavüzden geri çekmelerini, namaz kılmalarını, huşû içinde olmalarını, kulluğu Allah'a tahsis etmelerini, imanı kalplerine yerleştirmelerini, bununla birlikte aralarında karşılıklı merhamet bağlarını güçlendiren zekâtı vermelerini emretti. Onlar da alıştıkları gibi yürümek için Yüce Allah'ın kendilerine savaşı farz kılmasını istediler. Ama Yüce Allah, üzerinde yaşadıkları toprakları savunmak ve varlıklarını himaye etmek için savaşı farz kılınca içlerinde

359. Nesâî, *Cihad*, 1.

zayıf olanlar bundan hoşlanmadılar. Hâlbuki onların üzerine düşen yükümlülük; ellerini tecavüzden çekerek Allah Teâlâ'nın kan dökmeyi istemediğini, savaşı ancak hakka ve hak üzere olanlara saldıran bâtıl taraftarlarına karşı savunma zaruretine binaen farz kıldığını kavramaya çalışmaktı. Çünkü hakka ve hak üzere olanlara düşman olanlar, hak taraftarlarının kendi bâtıllarına aykırı hareket ettikleri ve Rablerinden gelen hakka tabi oldukları için düşmandılar. Bu yüzden onlara ibretlik ceza vermeyi veya tabi oldukları haktan döndürmeyi istiyorlardı. O halde bu durumda savaşı çirkin görmek nereden kaynaklanıyor? Bunlar Yüce Allah'ın cihadı pek ağırdan aldıklarını ifade ettiği zayıf Müslümanlardır. Bundan dolayı Yüce Allah şöyle diyor: ***"Sonra onlara savaş farz kılınınca, içlerinden bir grup hemen Allah'tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korku ile insanlardan korkmaya başladılar da..."*** Bu ayette geçen ***"ev"*** kelimesi (veyahut manasına değil) ***"bel"*** *"hatta ve hatta..."* manasınadır. Buna göre ayetin manası; onlar içinde Allah'ın emrine aykırı hareket etmek niteliği olduğu halde insanlardan korkarak savaşa katılmamaktadırlar. Söz konusu korkma konusunda Allah korkusuyla insanlardan korkuyu aynı kılan bu kimselerin durumu, bazen bu tarafa bazen de ahirete meyletmek olunca bu zayıf kimseler, insanlardan korktukları için mutlak olarak savaşı terketmeyi tercih etmişlerdir. Bu yüzden Yüce Allah ***"ev eşedde haşye"*** diyor ki, bu *"bel eşedde haşye"* hatta daha fazla korku ile demektir.

Ben de derim ki, Üstad Abduh bu ayetin cennetle müjdelendiği belirtilen bazı büyük sahâbîler hakkında inmiş olduğu iddiasını çirkin görmüştür. Çünkü o büyük insanlar cenneti ancak iman gücüyle, amelle ve Allah'a boyun eğmekle hak etmişlerdir. Üstad Abduh, -savaştan geri duranların imanı zayıf olanlar oldukları yolundaki kanaatine uyumlu olarak bu ayetin savaştan geri durunlar hakkında inmiş olduğu görüşünü tercih etmiştir. (Savaştan geri durunlar hakkında diğer yaklaşım daha önce geçtiği üzere bunların münafıklar olduğu yaklaşımıydı.) Bu durumda Abdurrahman b. Avf'ı bu zümrenin arasına katan rivayet, nasıl olur da doğru olabilir?

İbn Cerîr'in Ebû Nüceyh kanalıyla Mücahid'den rivayetine göre bu ayet ve bundan sonraki ayetler, Yahudiler hakkında nâzil olmuştur. İbn Abbas'tan bu konuda rivayet olunduğuna göre O, *"Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın!"* ayeti hakkında şöyle demiştir: Yüce Allah bu ümmetin Yahudiler gibi yapmalarını yasak etti. Yani; bu konuda Yahudiler gibi olmalarını yasak etti. Eğer bu rivayet doğruysa, -Allah daha iyi bilir ya- bundan maksat; Bakara Sûresi'nde yer alan şu ayetten ibret almaktır. *"Musa'dan sonra, Benî İsrail'den ileri gelen kimseleri*

görmedin mi? Kendilerine gönderilmiş bir peygambere: 'Bize bir hükümdar gönder ki (onun komutasında) Allah yolunda savaşalım' demişlerdi. 'Ya size savaş yazılır da savaşmazsanız?' dedi. 'Yurtlarımızdan çıkarılmış, çocuklarımızdan uzaklaştırılmış olduğumuz halde Allah yolunda neden savaşmayalım?' dediler. Kendilerine savaş yazılınca, içlerinden pek azı hariç, geri dönüp kaçtılar."[360]

Ağır basan ihtimal; bu ayetin -münafıklar ve imanı zayıf olanlar dâhil olmak üzere- Müslümanlar topluluğu hakkında nâzil olduğudur. Şüphesiz İslâm, savaş ve çarpışma konusunda onları öteden beri alışageldikleri adetlerine aykırı hareket etmekle yükümlü kılmıştı. Onların bu husustaki adetleri; savaşın intikam, taassup ve kazanç elde etme uğruna yapıldığıydı. Yüce Allah, onların başkalarına tecavüzden ellerini çekmelerini, namaz kılmalarını ve zekât vermelerini emretti. Zaten namaz ve zekâttaki merhamet ve ince duygu unsurları yeter de artar bile! Bunun sonucu olarak onların ekserisinin nefsindeki bu cahiliye taassubunun ateşi sönmüş ve bunun yerini en şerefli insanî duygular almıştır. Bunların arasında kendilerine savaşın farz kılınmasını temenni edenler vardı. Abdurrahman b. Avf ve bazı ilk Müslümanların savaştan kaçınmayı bir zillet olarak görmüş ve bunun için izin istemiş olmaları uzak bir ihtimal değildir. Ancak daha sonra insanlardan korkarak savaşı çirkin gören kimselerin bu sahabeler olmaları gerekmez. Aksine savaşı çirkin görenler sadık olmayanların arasından başka bir zümredir. Öte yandan -hikmetleri ve sebepleri daha önce geçtiği üzere- onlara savaş farz kılındığı zaman Bakara Sûresi'ndeki "*Hoşunuza gitmediği halde savaş size farz kılındı. Sizin için daha hayırlı olduğu halde bir şeyi sevmemeniz mümkündür.*"[361] ayetinin tefsirinde geçtiği üzere Müslümanların cumhuru bundan hoşlanmadı. Ancak azim ve yakînî imana sahip kimseler, bu emre itaat ettiler ve canlarını Allah uğrunda sattılar. (feda ettiler) Onların cahiliye dönemindeki savaşlarıyla Müslüman olduktan sonra yaptıkları savaşların arasındaki fark çok büyüktü. Münafıklar ve kalbi hasta olanlara gelince İslâm'ın getirdiği savaşı terk etme ve ellerini tecavüzden çekme ilkesine alışmış ve bunu benimsemişlerdi. Bunun sonucu olarak kendilerine korkaklık gelmiş, dünya hayatını sevmişler ve dünya için ölümden hoşlanmamaya başlamamışlardı. Ama köklü imanın şanı bu değildi. Onun için onların üzerinde düşmanlardan korku ve ürperme alameti belirdi ve düşman korkusunu Allah korkusuna tercih ettiler. Böylece savaşa katılmayarak kolayca Allah'ın emrine aykırı hareket ettiler. Oysa Yüce Allah şöyle buyuruyor: "*Şu halde, eğer iman etmiş*

360. Bakara, 2/246.
361. Bakara, 2/216.

kimseler iseniz onlardan korkmayın, benden korkun."[362] Bu yüzden savaşın farziyetini çirkin gördüler, belli bir süre sonraya ertelenmesini temenni ettiler ve *"'Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın! Bizi yakın bir süreye kadar ertelesen olmaz mıydı?' dediler."* Yani; yakında gelip çatacak ecelimizle kendi kendimize ölmemiz için bizi erteleseydin ya! Dediler. İbn Cüreyc, ayeti bu şekilde tefsir etmiştir. Ama ondan başka bir âlim, ayette geçen **"ecelun karîb"** *"yakın bir süre"*; ifadesini güçlenip düşmanlarının elinde olan silah ve mühimmatın aynısını elde edecekleri ve savaşa hazır olacakları süre, şeklinde tefsir etmiştir. Buna karşılık malum ve muayyen bir süreyi kastetmiş olmamaları da muhtemeldir. O zaman onlar bu sözü savaştan sadece kaçmak ve sıvışmak için söylemişlerdir. Bu, tıpkı herhangi bir hususta seni zorlayan bir kimseye "Bana biraz mühlet ver. Bana kısa bir süre tanı!" demene benzer. Yüce Allah Peygamber'ine (s) onlara şöyle cevap vermesini emrediyor: ***"Dünya menfaati azdır."*** Yani; sizin savaşı hoş görmemeniz ve o hususta süre talep etmeniz, ancak ve ancak ölüm korkusundan ve dünyanın malı, lezzeti ve dünyada elde edilen her nimeti elde etmek istemenizden dolayıdır. Bu da, ahiret nimetinin yanında azdır, çünkü mahduttur ve gelip geçicidir. ***"Kaçınanlar için ahiret daha hayırlıdır."*** Çünkü ahiret menfaati, çoktur, bâkîdir, bitip tükenmez ve zâil olmaz. Ancak ahiret menfaatini korkaklık, bâtıla karşı hakka, kötülüğe karşı iyiliğe yardım etmekten geri durmak gibi şirkle ve kötü ahlâkla nefsi kirleten sebeplerden kaçınanlar nail olurlar. Ahiret, muttakiler için daha hayırlı olduğuna göre günahkârlar için kötü ve vebaldir. O halde nefislerinizi hesaba çekiniz ve orada amellerinize göre karşılığını alacağınızı biliniz. ***"Ve size kıl payı kadar haksızlık edilmez."*** Yani; yaptığınız amellerin ardından nefsinizde layık olduğunuz karşılığınız, bir *"fetîl"* miktarı kadar eksiltilmez. **"Fetîl"**; Arapça'da hurma çekirdeğinin ortasındaki yarıktaki ince iplik gibi çizgi veya parmakla ovalandığında deri üzerinden çıkan kir, ya da parmak arasında bükülen iplik demektir. Fetîl kelimesi bir şeyin azlık ve değersizliğine misal olarak verilir. Bazıları bu ayeti, *"ecellerinizden hiçbir zerresi kısılmaz."* şeklinde anlamışlardır. Kıraat imamlarından İbn Kesîr, Hamza ve Kisâî ***"haksızlık edilmez"*** fiilini -daha önceki fiiller de ğâib (3. çoğul şahıs) olduğu için- ***"yazlimûne"*** şeklinde ğâib, bunların dışındaki kıraat imamları ise *"tezlimûne"* şeklinde (2. çoğul şahıs) okumuşlardır. Yüce Allah, daha sonra onların muhtemelen ileri sürebilecekleri mazeretleri çürütecek ve aralarında buna hazır olanlarda cesaret ve savaşa atılma ruhunu bahşedecek bir ifade getirmekte ve şöyle demektedir:

362. Âl-i İmrân, 3/175.

"Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır, sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile!" Yani; ölüm kaçınılmazdır, ondan hiçbir kaçış ve kurtuluş şansı yoktur. Nerede olursanız olun isterse kendinizi sağlam kalelerde koruyun, ölüm size yine de ulaşacaktır. Ayet metninde geçen **"el-burûcü'l-muşeyyede"** kralların ve hükümdarların oturdukları yüksek yerlerde kurulan saraylar demektir. Onun için onlardan izin almadan buralara çıkmak imkânsızdır. Ya da *"el-burûcu'l-müşeyyede"*, askerî garnizonun konuşlandığı iyi korunan kaleler demektir. *"Müşeyyede"* kelimesi, *"şeyyede'l-binâe yuşeyyiduhû"* fiilinden türemedir. Bunun manası, binayı yükseltti ve sağlam yaptı, demektir. Kelimenin esas manası; binayı *"şiyd"* ile bina etmekten gelir. Arapçada *"şiyd"* kireç ve karo gibi duvarın üzerine giydirilen veya işlenen şey demektir. Binanın kireçle badana edildiğini ifade etmek için, *"şâde'l-binâe"* denir. İbn Manzur *Lisânü'l-Arap*'ta der ki: Sağlam yapılan her bina, teşyid edilmiş demektir. Bu kökten türeme olarak *"teşyîdü'l-binâ"* demek, onu sağlam yapmak ve yükseltmek demektir. Çünkü Arapçada ayette geçen *"müşeyyede"* kelimesinin kalıbı olan *"tef'îl"* kalıbı, bir şeyde abartı ve onun çok olmasını ifade eder. Râğıb el-Isfehânî, ayete geçen **"burûc"** kelimesiyle yıldız burçlarının kastedilmiş olmasının mümkün olduğunu ifade eder. Bu takdirde *"el-müşeyyede"* kelimesi, istiâre kabilinden kullanılmış olur ve kelimenin manaya işareti ise Arap şairi Zühеyr'in şu beytinin işareti gibi olur.

ومن هاب أسباب المنايا ينلنه ولو نال أسباب السماء بسلمِ

"Kaçsan da ölümden yetişir sana o yine de,
Kaç kaçabilirsen, göğe çık istersen merdivenle!"

Ölümden kaçış ve kurtuluş olmadığına göre kişi savaş fitnesinin tam ortasına dalar, yaralanır, fakat ölmez. Bazen kendini savaşın kucağına atar, ama yaralanmadığı gibi katledilmez de. Buna karşılık burçlara ve kalelere sığınmış bir kimse de daha gençliğinin baharındayken ölebilir. Savaşa atılmak, katledilmekten kurtuluş vesilelerinin en güçlüsü olduğuna göre... Çünkü korkaklar, kendilerini savunmamaları dolayısıyla düşmanlarının iştahlarını kabartmaktadırlar. Savaşa hazırlık yapma ve hakkı savunma, hakikati himaye etme ve -hakim olmaması için- bâtılı, yayılmaması için şerri engellemek gayesiyle savaşa atılmak Yüce Allah'ın hoşnutluğunu ve ahiret saadetini getirdiğine göre... Ey evlerinde oturan ve savaştan geri kalan kimseler! Nedir mazeretiniz artık? Bakın şair ne diyor:

وطعم الموت في أمر حقير كطعم الموت في أمر عظيم

"Farkı yok tadı arasında iki ölümün,
İster pisipisine, ister dava uğruna ölün!"

O halde büyük davalar uğruna ölmek varken niçin değersiz bir sebebi tercih ediyorsunuz?

İyiliğin ve Kötülüğün Kaynağı

Bunların kalpleri zayıf olduğu için savaştan hoşlanmamışlar, ondan ve insanlardan korkmuşlar ve böylece uzun yaşamayı temenni etmişlerdir. Bu tutum, onların dinleri ve akılları açısından bir kırılmayı ifade ettiğinden aleyhlerine bir delil olarak sabit olmuştur. Yüce Allah, daha sonra onların durumlarına dair bir başka husustan daha söz ediyor. Ve bu durumu, onların kalplerinin ve akıllarının hasta olduğunu göstermekte bir öncekine benzetiyor. Yüce Allah şöyle diyor:

"Kendilerine bir iyilik dokunsa 'Bu Allah'tan' derler." Ayet metninde geçen ***"el-hasene"*** -rahatlık, bereket, zafer ve ganimet gibi- elde eden kimsenin güzel kabul ettiği her şey demektir. Bunların *"hasene"*yi Allah'a izafe etmeleri, halis tevhid şuuruyla değildi, tam aksine nefislerine aldanmaları, onları Yüce Allah'ın kendilerine olan inayeti sebebiyle bahşettiğini zannetmeleri yüzünden ve bunların bir kısmının Rasûlullah'ın (s) getirdiği hidayetin ve onlara verdiği terbiye ve özenin bir eseri olduğunu itiraftan kaçmak gayesiyleydi. Anlayışları bu olduğu için, kötülüğü, Hz. Peygamber'e izafe ediyorlardı. Hâlbuki o (s) -kötülük yapmak ve ortaya koymak şöyle dursun- bunun sebep olan şeylerden bile uzaktı. Kötülüğü Hz. Peygamber'e yüklemeleri şu ifadeyle belirtilmektedir:

"Başlarına bir kötülük gelince de 'Bu senden' derler." Ayet metninde geçen ***"es-seyyie"*** kelimesi, şiddet, sıkıntı, darlık, hezimet, yaralanma ve katledilme gibi insanı üzen şey demektir. Münafıklar Yahudiler ve onların dışında başka kâfirler, hicretten sonra Medine'de insanların başına bir sıkıntı geldiği zaman "Bu, Muhammed'in uğursuzluğu yüzendendir." derlerdi. ***"Hepsi Allah'tandır' de."*** Ey Peygamber! Gerek *"hasene/iyilik"*, gerek *"seyyie/kötülük"* bunların hepsi Allah'ın katındandır. Çünkü bütün bunlar, sebepler ve neticeler sistemine hâkim olan ilâhî kanunlarına göre kendi mülkü içinde vuku bulmaktadır. ***"Bu adamlara ne oluyor hiçbir sözü anlamaya yanaşmıyorlar."*** Yani; bunlara ne oluyor? Sözü derinlemesine anlayamayan, lafın

maksadını ve esrarını anlamaktan aciz olan akılları hangi hastalığa yakalandı ki ne söyledikleri sözün hakikatini kavrayabiliyorlar ne de kendilerine söylenen sözün hakikatini akledip anlıyorlar. Sadece sözün ilk anda zahirinden ortaya çıkan manayı alıyorlar. Ayette geçen ***"yefkahûne"*** kelimesinin kökü olan *"fıkh"*; söylenilen sözde onu söyleyen kimsenin maksadını ve o sözü söylemesine yol açan sâik ve gaye gibi hikmetini kavramak demektir. Onlar işaret ettiğimiz bu fıkhı kaybettiklerine ve her türlü söz açısından bundan mahrum olduklarına göre, Rasûlullah'ın (s) tevhidin hakikati, sosyal nizam ve Allah'ın sebep ve sonuçları üzerindeki kanunlarına dair Rabbinin vahyinden yaptığı tebliği haydi haydi anlayamazlar. Bu yüce marifetlere ancak iyi düşünüp taşınmakla, zekâyla ve uzun uzun derinlemesine düşünmekle erişilir. Böyle bir marifete eren kimse, herhangi bir kötülüğün bir kimsenin uğursuzluğu yüzünden çıktığını söylemez. O her şeyi sebebine veya sebepleri ve kanunları yaratana isnad eder. Her yerde söylenecek söz ayrıdır.

Bu ayetten çıkarılan bir ders de şudur: Aklî olgunluğa ermiş bir kimsenin sözün dışa yansıyan maddî kalıbını değil, asıl özünü anlamaya çalışması gerekir. Sözlerin dibine çöken asıl manasını, içindeki ve özündeki anlamını değil de zahirini almayı alışkanlık haline getiren kimse, bütün ömrü boyu cahil ve bön kalmaya mahkûmdur.

Yüce Allah, konusu açısından iyilik ve kötülük hakkında işin içyüzünü ve bu konudaki kanunları beyan ettikten ve bunların tümünün bu açıdan Allah'a izafe edilmesi gerektiğini bildirdikten sonra, bu konuda gerçeği bir başka açıdan açıklamak istedi ve şöyle buyurdu:

"Sana gelen iyilik Allah'tan'dır. Başına gelen kötülük ise nefsindendir." Bazılarına göre burada hitab, ayete muhatap olan bütün mükellefleredir. Bazılarına göre ise Hz. Peygamber'edir ve bundan maksat da Hz. Peygamber'in tebliğ için gönderildiği herkestir. Ayetin manasına gelecek olursak; senin başına gelen her iyilik, sırf Yüce Allah'ın ihsanı sayesindedir. O Allah ki senin nazarında güzel olan menfaatleri emrine vermektedir, yoksa sen Allah katında daha önceden yaptığın bir amelle bunu hak etmiş değilsin. Önceden yaptığım bir amelle bunu hak ettim diyorsan o zaman sormak gerekir, kanını temizleyen ve hayatta kalmanı sağlayan şu temiz havanın emrine verilmesini hangi amelinle hak ettin? Ya hayatını ve kendilerinden yararlandığın bütün canlıların hayatlarını devam ettiren şu tatlı suyu? Ya şu yeryüzünde çift çift yaratılan bitki ve hayvanları? Bütün bunlardan başka gıda maddelerini, rahat ve konfor sağlayan her şeyi? Başına

her ne kötülük gelirse bu da senin kendi nefsindendir. Çünkü sana amel etme kudreti ve fıtrî sâiki, zararlı olanları savuşturma ve yararlı olanları celbetme yönünde takdir etme serbestîsi bahşedildi. Sen de kendi içtihadınla bazı sebep ve maksatları bazılarına tercih etme yönünde kullanmaya başladın. Bu tercihinde de hata edip seni üzen durumlara düştün. Ne fıtrat kanunları üzere yürüyorsun ve bu kanunların caddesini araştırıyorsun, ne de söz konusu kanunları, sebepleri, heva ve hevesini zapt u rapt altına almayı biliyorsun ve ne de iradeni bunların güzel olanlarını tercih etme yönünde kullanmaktan haberin var. Senin bütün yaptığın heva ve hevesine uyarak zaman zaman bunların bazılarını bazılarına tercih etmek veya zararlıyı ve faydalıyı tam olarak bilmeden bu tercihi yapmaktır. Böylece sen canını sıkan bir duruma düşüyorsun. Eğer bunlar olmasaydı kötülükleri işlemezdin.

Ne demek istediğimizi biraz daha açalım: Burada kesin olan iki hakikat söz konusudur:

1) Her şey Yüce Allah'ın katındandır. Şu manada ki Allah Teâlâ, faydalı ve zararlı olan şeylerin esas maddesi olan her şeyin yaratıcısıdır ve O, insanın çaba ve gayretiyle bu şeylere ulaşmasında gerekli olan sebeplerin kanununun ve nizamının da yoktan var edicisidir. Bu açıdan bakılacak olursa her şey güzeldir. Çünkü Yüce Allah'ın benzersiz yaratma sıfatını ve koyduğu nizamı yansıtmaktadır.

2) İnsanoğlunun başına kendini üzen bir durum gelmişse bu ancak ve ancak onun sebepleri anlama ve ilâhî kanunları tanıma noktasındaki kusurundan kaynaklanır. Kötülük öyle bir niteliktir ki, eşyada insanın tasarrufu neticesinde ortaya çıkar. Onun insanı üzen bir kötülük olması, bizatihi eşyada olan bir özellikten değildir. Bundan dolayı ayette kötülük insana isnat edilmektedir. Buna hastalığı örnek verebiliriz. Hastalık, insanı kederlendiren bir olgu olup, ancak ve ancak insanın gıda almasında ve çalışmasında fıtrat kanununa göre hareket etmekteki kusurundan kaynaklanmaktadır. İnsan, şehvetin körüklemesiyle karnını tıka basa doldurması veya bedenini aşırı biçimde yorması ya da çok hareketsiz kalması veyahut -aşırı soğuk ve sıcağa maruz kalmak gibi- zararlı şeylerden kaçınmaması neticesi hasta olur. Buna başka hastalık nedenlerini de kıyas edebiliriz. Bütün bu sebepler, dönüp dolaşıp hastalık sebeplerini bilmeme ve kötü tercihte bulunmada düğümlenmektedir. Bir insanın bir diğer insana karşı işlediği cinayetten kaynaklanan ve kalıtım yoluyla gelen hastalıklar da haddi zatında yine insandan kaynak-

lanmaktadır. Yoksa fıtrattan ve insanın kendi nefsi için hiçbir tercihinin söz konusu olmadığı ve sırf Yüce Allah'ın yaratmış olduğu şey olan tabiattan kaynaklanmamaktadır. Bir yavrunun ana ve babası, o henüz dünyaya gelmeden kendilerini kalıtım yoluyla nesillerine geçecek bir hastalığa maruz bırakarak ona kötülük ederler. Tıpkı dünyaya geldikten sonra daha çocukken hastalık yapıcı nedenlere karşı onu korumamak suretiyle hastalıklara maruz bırakarak ona kötülük ettikleri gibi... Hem de ana-babanın çocukları için yaptıkları tercihin çocuğun kendi nefsi için yaptığı tercih yerine kaim olduğu çocukluk döneminde...

Buna özel bir misal olarak Uhud Savaşını gösterebiliriz. Bu savaşta Müslümanların başına bir kötülük gelmişti. Bunun sebebi Müslümanların zafer ve savaşı kazanma nedenleri hakkındaki kusurlarıydı. Çünkü onlar askerlerinin komutanı ve Peygamberlerine karşı gelmişler, düşmanla mücadele etmek için yerleştirmiş olduğu okçular, görevlendirildikleri yerden ayrılmışlardı. Okçuların görev mahallinden ayrılmalarının nedeni, yaptıkları içtihad hatasıydı. Hatanın nedeni de ganimete konma arzusuydu. Nitekim bu hadise Âl-i İmrân Sûresi'nin tefsirinde geçmişti.

Burada şöyle bir soru akla gelebilir: İyisiyle ve kötüsüyle her şey, Yüce Allah'a isnad edilir ve bunlar Allah'ın katındandır denilir. Şu mana da ki, her şeyin ana maddesini yaratan ve bu hususta sebep ve sonuçların kanunu koyan Allah'tır. Bunların içinden insanın kesbi ve kendi ihtiyarî (isteğe bağlı) ameliyle meydana gelenler de insana isnad edilir. İnsanın tercihi, ister iyilik, ister kötülük olsun fark etmez. İnsanların örfü bu yönde gelişmiş, Kitab ve Sünnet'in nassları da bunu teyid etmiştir. Meselâ Yüce Allah şöyle der: "*Kim (Allah'ın huzuruna) iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır. Kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar.*"[363] Durum bu olduğuna göre, burada başa gelen iyilik neden mutlak olarak Allah'ın fazlı ve ihsanına, kötülük ise yine mutlak olarak insanın kendi nefsine bağlanıyor?

Bu soruya cevabımız şudur: Soruda zikredilen hususlar yerindedir. Ayette ifade edilen de yerinde ve gerçektir. Her yerde söylenecek söz o yere göredir. Ayet iki durumu beyan etmek için sevk edilmiştir.

1) Bunlardan birincisi; uğursuzluk diye bir şeyin olmadığını ve bu anlayışın asılsızlığını ifade etmektir. Ta ki insanlar, başlarına gelen kötülüklerin aralarındaki herhangi bir kimsenin uğursuzluğu yüzünden gelmediğini öğ-

363. En'âm, 6/160.

rensinler. Araplar, cahiliye döneminde bazı şeyleri uğursuz sayarlardı. Her toplumda cahiliye anlayışı içinde olanlar, hâlâ uğursuz saymaya devam etmektedirler. Uğursuz saymak, insan aklının kabul etmediği hurafelerdendir. Zaten fıtrat dini de bu anlayışı yıkmıştır. Yüce Allah Âl-i İmrân Sûresi'nde şöyle der: "*Onlara bir iyilik gelince 'Bu bizim hakkımızdır.' derler; eğer kendilerine bir fenalık gelirse Musa ve onunla beraber olanları uğursuz sayarlardı. Bilesiniz ki, onlara gelen uğursuzluk Allah katındandır, fakat onların çoğu bunu bilmezler.*"[364] Yüce Allah, bu örnek ayette "*uğursuzluk*" u cehalet ve hakikatleri bilmemenin bir sonucu olarak göstermektedir.

2) İkincisi; başına bir kötülük gelen kimsenin bunun sebebini kendi nefsinde araması ve o konuda hiçbir rolü ve etkinliği olmayan bir başka kimsenin uğursuzluğunu sebep olarak göstermemesi gerekir.[365] Çünkü kötülük, -daha önce açıklaması geçtiği üzere- insanın kendi kusurundan ve -cehaleti veya keyfine uyması sebebiyle- Allah'ın koyduğu kanunun dışına çıkmasından dolayı gelir. Bu konuda Yüce Allah'ın kanunu ise menfaati, bulunduğu yerlerden aramak, zararlı olan şeylerden de, onları oluşturan sebeplerden uzak durmak suretiyle korunmak şeklindedir. Çünkü beşerî fıtrat nizamında aslolan; insanın kendi nefsinde bulduğu tercih kabiliyetidir. Buna göre insan kendine hayırlı olanı kötü olana, faydayı da zarara tercih eder. Bir diğer esas da, -iyi kullandığı takdirde- insanın bütün kuvvetinin, kendisine faydalı olduğudur. Fıtratın aslında asla kötülük diye bir şey yoktur. İnsan zarara genellikle gücünü kötü kullanmakla ve fıtratın gerektirmediği şeyi talep etmekle uğrar. İnsanın kendi çabasıyla fıtrata karşı ettiği kötülük olmasaydı... Lezzetlere fazla dalmak ve fıtratın nefret ettiği yorgunluk buna bir örnektir. Bu yüzden insan, o lezzetleri hileyle ele geçirmek ister ve nefsine kendi yapısı gereği taşıyamayacağı şeyleri yükler.- Evet! İnsanın kendi nefsine zulmü olmasaydı... Yemeğe ve cinsel birleşmeye olan iştahını artırmak için bir takım ilaçlar alarak, tabiî iştahı ne kadarsa o sınırda durmayarak kendi nefsine zulmetmeseydi... Acıkmadan yemese, iştah açıcı baharatlar ve hazım için takviye ilaçlar alarak karnını tıka basa doldurmasaydı... Evet, bütün bunları yaparak nefsine zulmetmeseydi insan hasta olmazdı. O halde insanoğlunun başına gelen musibetler kendi zulmünün ve hareketinin eseridir.

---

364. A'raf, 7/131.

365. Bu cümle kelimesi kelimesine tercüme edildiği takdirde, ortaya mantıksız bir mana çıkmaktadır. Onun için bu cümleyi, ifadenin akışından yansıyan mana akışında tercüme ettik. (Çev.)

Yüce Allah'ın bize öğrettiği ve gereğine göre bizi eğittiği bu ikinci hakikatin özü; O'nun insan fıtratına hâkim olan kanunları diğer hayvanlar ve bitkilere hâkim olan kanunları gibidir. *"Rahmanın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin."*[366] Rahmanın yarattıklarının hepsi iyiliklerin kaynağıdır. Bunlarda tabiatı itibarıyla kötü diye bir şey yoktur. Fakat insanoğlu kendisine verilen ilim yeteneği, irade ve yaptığı işte tercih edebilme yeteneğiyle diğer yaratıklara üstün kılınmıştır. İnsanoğlu ilmî sağlam öğrenir, bütünüyle Yüce Allah'ın katından ve sırf ihsanı ve rahmetinin eseri olan fıtrat kanunları ile şeriatın ahkâmının rehberliğiyle tercihini güzel yaparsa iyiliklere ve hayırlara gark olur. İlmi öğrenmede kusur eder, kuvvetini ve organlarını kullanırken bunları fıtrat nizamının ve tabiatın ihtiyacının gerektirdiği alanların dışında kullanmayı tercih ederse kendini üzen durumlara düşer. Başına her kötülük geldiğinde dönüp kendi nefsini hesaba çekmeli ve kendi kendini kınamalıdır. Ta ki o kötülükten ibret alsın ve daha fazla ilim ve kemâl sahibi olsun. Bu tefsirini yaptığımız ayet, sosyoloji ve psikoloji ilmînin temel esaslarından birisidir. Bu ayette putperestlik vehimlerine karşı insanlara şifa sunulmaktadır ve bu ayet, insanı insanlık makamına yerleştirmektedir Yüce Allah daha sonra şöyle dedi: ***"Seni insanlara elçi gönderdik."*** Rasûl'e düşen; sadece açık ve seçik olarak duyurmaktır. İyiliğe ve kötülüğe gelince; ana unsurlarını ve sebeplerini yaratmak ve o sebepleri tam da neticelerin miktarınca yaratarak takdir etmek bakımından onlar Allah'tandır. İnsanın bu sebepler üzerindeki rolü de bunlardandır. İnsan amelini güzel ve isabetli yaparsa Yüce Allah'ın bu husustaki fazlı ve ihsanı sayesinde bir hasene/iyilik elde eder. Hata edip, kötülük yaparsa söz konusu kanunların dışına çıktığı ve bu sebeplere yapışmadığı için bir seyyie/günah kazanır. Hz. Peygamber'in insanların başına gelen iyilik ve kötülüklerde herhangi bir katkısı yoktur. Çünkü O, kâinatın nizamı üzerinde oynamak, sosyoloji kanunlarını olduğundan başka bir hale çevirmek veya değiştirmek için değil, tebliğ ve hidayet için gönderilmiştir. *"Allah'ın kanununda asla bir değişme bulamazsın, Allah'ın kanununda kesinlikle bir sapma da bulamazsın."*[367] O cahillerin başlarına gelen kötülüğün Hz. Peygamber'in yanından veya O'nun sebebiyle geldiği yolundaki zanlarının ve Hz. Peygamber'in uğursuz olduğu yolundaki hayallerinin aklî bir dayanağı ve desteği yoktur. Bu, Rasûlullah'ın vazifesine dair nakledilen haberlere de aykırıdır. Üstelik O'nun hidayeti, nimet sebeplerinin tümünü kuşatmıştır. O nimetler Rasûlullah'ın bereketinden, uğurundandır, yoksa

366. Mülk, 67/3.
367. Fâtır, 35/43.

yaratmasından kaynaklanıyor değildir. Seni mucizeleriyle destekleyerek, yüz çevirenlere yaptığın uyarı ve mü'minlere verdiğin müjdede doğrulayarak bütün insanlara peygamber olarak gönderilmiş olduğunun doğruluğuna "***şâhit olarak da Allah yeter.***" Ya da; senin ancak bütün insanlara, -onların başına bir zorba ve despot, aralarındaki sosyal nizamı bozucu olarak değil-, müjdeci ve korkutucu olarak gönderilmiş olduğuna şâhit olarak Allah yeter. Denildi ki; burada şehâdetten maksat, o çirkin sözü söyleyenlere karşı olan şehâdettir. Daha önce dedik ki; 77. ayetten yani "*elem tere*"den buraya kadar inen ayetler, Yahudiler hakkında inmiştir. Yine dedik ki, onlar hakkında inen ayet; "*Kendilerine bir iyilik dokunsa 'Bu Allah'tan' derler*" ayetinden buraya kadar olan ayetlerdir. Bu sözü Rasûlullah (s) Medine'ye hicret ettikten sonra Medine Yahudileri söylemişti. Bazı müfessirler, bu ayetin münafıklar hakkında indiğini söylemiştir. Bu yaklaşım, ayetin ifade akışının -Üstad Abduh'un tercih ettiği gibi- özellikle imanı zayıflar hakkında değil, münafıklar ve onlara yakın olan kalbi hasta olanlar hakkında olduğu görüşünü teyid etmektedir. Üstad merhumun bu iki ayetin tefsiri hakkında yapmış olduğu açıklamalar vardır. Bu iki ayetin manası Üstad'a sorulmuş o da cevap vermişti. Biz Üstadın cevabını *el-Menâr Dergisi*'nin III. cildinde yayınladık. Burası tam yeri olduğu için o cevabı buraya aktarmamız güzel olacaktır.

[Bazı kimseler mağrur ve cahildi. Kendisine bir iyilik ve nimet geldiği zaman Allah'ın bunları vererek ve katından çıkararak, ihsan hazinelerinden sevk ederek kendisine ikram ettiğini ve bunu, mertebesi yüce olduğu için kendisine inayet olsun diye yaptığını söyler. Ama başına bir kötülük geldiğinde ki "*seyyie*" den maksat budur- bu kötülüğün kaynağının Hz. Peygamber olduğunu ve varlığının uğursuzluğunun kötülük ve şerlerin kaynağı olduğunu iddia eder. Hz. Peygamber'in zuhurundan önce bazen hayrın, bazen şerrin, bazen iyiliğin bazen de kötülüğün dönüşümlü olarak başlarına geldiği kanaatinde olan bu cahiller, Hz. Peygamberden sonra bu iki unsurun ilk sebeplerinin ne olduğu açısından aralarında fark görmeye başladılar. Böylece hayrı veya iyiliği bunların ilk kaynağı ve gerçekte bahşedeni olarak Allah'a nispet ediyorlardı. Bununla, söz konusu iyilikte ve hayırda Hz. Peygamber'in rolü olmadığına işaret ediyorlardı. Buna karşılık kötülüğü veya şerri, ilk kaynağı ve hakiki membaıdır diye Hz. Peygamber'e nispet ediyorlar ve bu belayı başlarına O'nun uğursuzluğunun getirdiğini söylüyorlardı. İşte ayette geçen "***min indillâhi***" veya "*min indike*" ifadesinin manası budur. Yani; Allah'ın katından ve ihsan hazinelerinden senin yanından ve insanların başına getirdiğin şiddetli musibetlerden... Yüce Allah da onların bu

iddialarına *"Hepsi Allah'tandır, de."* ifadesiyle cevap vermektedir. Yani; ilk sebep, hayır ve şer sebeplerini yaratan, nimetleri veren ve musibetleri getiren bir olan Allah'tır. Bu hususta hiçbir uğurun ve uğursuzluğun rolü yoktur. "Hepsi Allah'tandır" ifadesi beşerin kudreti ve kesbi dâhilinde olmayan hususta fiilin kendisine isnat edildiği ilk failin kim olduğunu açıklamaktadır. Başa gelen iyiliğin Allah'tan, kötülüğün de Hz. Muhammed'den geldiğini söylerken Rasûl'e (s) karşı çıkanların kastettikleri işte budur. Ancak ayet de onların bu iddialarına karşılık olarak kendilerini cahillikle itham etmektedir. Eğer onlar akletselerdi bilinen sebeplerin gerisinde hiçbir kimsenin fiilinden söz edilemeyeceğini bilirler ve bu açıdan hayır ve şer arasında hiçbir farkın olmadığını anlarlardı.]

[Bu söylenenler hayır, şer, nimet ve felaket konusunda en büyük fonksiyon kendi elinde olan Allah açısındandır. Hayrı kazanma, kötülükten kaçınma ve bunların sebeplerine sarılmanın yöntemi konusunda Yüce Allah'ın kanunu açısından bakıldığında ise mesele yine onların iddia ettiklerinin aksinedir. Çünkü Yüce Allah, bizlere mutluluğumuzun sebeplerini elde etme ve mutsuzluk vartalarından uzaklaşma konusunda kendimize yetecek kadar akıl ve güç bahşetmiştir. Eğer bizler, bu yetenekleri bahşedildiği amaçlar için kullanır, duygularımızı ve aklımızı hayra erişeceğimiz yerlere çevirirsek... Bu da ancak ve ancak fikrimizi düzeltmemiz, bütün gücümüzü Allah'ın ahkâmına ve O'nun koyduğu hükümleri hakkıyla anlamaya ve onlarda gelen sınırlara bağlı kalmamızla mümkündür... Evet, bütün bunları yaparsak o zaman kuşkusuz hayır ve mutluluğa erişiriz, mutsuzluk ve bahtsızlıktan uzak kalırız. Bu nimetlerin kaynağı işte bu ilâhî yeteneklerdir. Söz konusu yetenekler, Allah'tandır. Senin başına bir iyilik gelirse bu Allah'tan'dır. Çünkü hayrı kazanmana vasıtalık eden ve iyiliklerin bol bol gelmesini istediğin gücün ve kuvvetin ve hatta bu kuvvetleri kullanman ancak ve ancak Allah'tandır. Çünkü sen, Yüce Allah'ın sana bahşettiği şeyi kullanmaktan başka herhangi bir şey yapmış değilsin. İyiliğin Cenâb-ı Allah'la olan irtibatı apaçıktır. Ne zahir ve ne de bâtın hiçbir ayırıcı, bunu Allah'tan ayıramaz. Buna karşılık amellerimizi kötü yapar ve işlerimize bakarken kusur eder, aklı ihmal edip Yüce Allah'ın getirdiği hükümlerin içinde koyduğu şeylerin sırrını öğrenmekten yüz çevirirsek. Ve onu anlamaktan gafil olursak ve fiillerimizi yaparken heva ve hevesimize uyar ve bu kötülüğü kendi nefsimize getirirsek bu hususta başımıza gelen belâ bizim kötü tercihimizden kaynaklanmış olur. Her ne kadar bu belâyı yaptığımız kusura karşılık başımıza Yüce Allah göndermiş olsa bile... O halde bizim bunu herhangi bir kimsenin

uğursuzluğuna veya yapıp etmesine bağlamamız câiz değildir. Bu durumda kötülüklerin ve şerrin bize nispet edilmesinin ne kadar yerinde olduğu açıktır. Yapısı itibarıyla ilâhî yeteneklere gelince; bunlar hayır ve iyiliklerle irtibatlıdır. Söz konusu yeteneklerin ihmali veya kötüye kullanılması etkisini yok eder. Bu iki açıdan, yani yetenekleri ihmal etme ve bunları kötüye kullanma yüzünden kötülük işleyen kimselerin başına kötülük gönderilir. O halde sebebini işlediklerine göre başlarına gelen kötülüğün kendilerine nispet edilmesi yerindedir. Çünkü onlar yaptıkları hareketle, Yüce Allah'ın hayra ve mutluluğa götürsün diye nefislerine yerleştirdiği kuvvetlerle bu kuvvetlerin vereceği hayır ve mutluluk arasına girip semeresini vermesine engel olmuşlardır. Ve bununla Yüce Allah'ın onlarda bulunan hikmetinden uzaklaşmışlar ve yaratıldığı amacın tam zıddına yönelmişlerdir. İşte bu yeni kazanç sebebiyle meydana gelen her şey için layık ve uygun olanı, bunların sadece onu yapan kimseye nispet edilmesidir.]

[Bu iki makam hakkında kısaca söylenecek olan şudur: İlk sebebe yani bunu veren ve vermeyen, bahşeden ve çekip alan, nimet verip felâkete sürükleyen sebebe bakılacak olursa bu ilk sebep, bir olan Yüce Allah'tır. O'ndan başkasının buna kadir olabileceğini söylemek câiz değildir. Bundan başkasını iddia eden kimse hiçbir sözü anlamaya yanaşmıyor demektir. Çünkü bu manada hayrı Allah'a, kötülüğü de herhangi bir şahsa nispet etmek hemen hemen akıl alacak bir şey değildir. Çünkü hayrı yapan ve bunu sevk etmeye kadir olan kimse kötülüğü de getiren ve buna kadir olan kimsedir. Bunları birbirinden ayırmak bir çeşit akıl ve zihin bozukluğudur.]

[İnsanların mutlu olup bedbaht olmamaları için Yüce Allah'ın onları kullanmaya çağırdığı sünnetullah/Allah'ın kanunu tarzındaki sebeplere baktığımızda şunu görüyoruz. Her kim, Allah'ın kendisine bahşettiği yeteneğini güzel biçimde kullanırsa bu, Allah'ın ona olan ihsanındandır. Çünkü o kişi Allah'ın kendisine bahşettiği aletleri yerli yerinde kullanmıştır. O halde Allah'a bu ihsanı ve nimeti karşısında hamd ve şükretmelidir. Her kim de bu yeteneklerini kullanmada kusur eder veya aşırıya kaçarsa kendi nefsinden başka hiç kimseyi kınamasın. Kendisine bahşedilen yetenekleri kötüye kullanarak nefsine kötülük eden o kişinin kendisidir. Böyle bir kimsenin bu söylenenlerden hiçbirini Hz. Peygamber'e veya bir başkasına yamaması câiz değildir. Çünkü Hz. Peygamber veya Ondan başka birisi, o kişinin tercihini baskı altına almamış ve kendisinden intikam alınmasına sebep olan fiili yapması için onu zorlamamıştır.]

[Bu insanlar şayet akletseler elde ettikleri iyilik ve nimetlere karşı Allah'a hamdedip, sana (Ey Muhammed!) teşekkür ederlerdi. Çünkü hayra ulaştıkları vesileyi onlara bahşeden Allah'tır. Sen de Allah'ın koyduğu hükümlere bağlı kalmaları için onları davet eden kişisin. Çünkü onların saadeti bu hükümlere bağlı kalmakta yatmaktadır. Öte yandan onların başına bir kötülük geldiği zaman dönüp kendi nefislerini kınamaları gerekirdi. Çünkü amellerinde kusur eden veya Yüce Allah'ın koyduğu sınırların dışına çıkan kendileridir. İşte o zaman Yüce Allah'ın kusurları veya isyanları nedeniyle kendilerinden intikam aldığını anlarlar, Yüce Allah'ın verdiği felâketten O'nun nimetine geçmek için kendi nefislerini terbiye ederlerdi. Çünkü hepsi O'nun katındandır. Yüce Allah tercihini güzel yapana nimet verirken kötülük edenin elinden bunu çekip almaktadır.]

[Allah'a itaatın nimet, isyanın da felâket getiren sebeplerden olduğuna dair birçok rivayet vardır. Allah'a itaat; ancak O'nun koyduğu kanunlara (sünnetullah) uymakla ve insana verilen yetenekleri onların yaratılış amacına göre kullanmakla olur.]

[Bu çeşit ifadeler insanlar arası karşılıklı konuşmalarda da âdet haline gelen hususlardandır. Diyelim ki sen fakirsin ve baban sana sermaye verdi. Sen de o sermayeyi iyi kullanarak ve iyi niyetle harcayarak artırmaya ve ondan istifade etmeye başladın ve böylece zengin oldun. Bu durumda bu zenginliğinin babanın sana verdiği sermayeden ve zenginlik için sana hazır ettiği şeylerden kaynaklandığını söyleyebilirsin. Buna karşılık sermayeyi kötü kullansan ve babanın razı olmadığı yerlere harcamaya başlasan, baban da bunu öğrense ve elinde kalan sermayeyi senden geri alsa ve seni sermayeden yararlanma nimetinden mahrum etse hiç kuşkusuz bunun sebebinin senin kendi nefsin ve nefsinin kötü tercihi olduğu söylenecektir. Hâlbuki bu örnekte veren de, geri alan da aynı kişidir ve o kişi senin babandır. Ne var ki bu iş, kişinin istediği gibi sona ererse ilk kaynağına, hoşlanmadığı gibi biterse yakın sebebe bağlanmaktadır. Çünkü vesileleri maksatlarına doğru akıp gitmesi gereken yoldan (mecrasından) çevirme işi, onu çevirene ve mecrasından başka yöne doğru döndürene nispet edilir.]

[Öte yandan bu ayetin insanların içinde gafil kimselerin anlayabileceği manadan daha ince bir manası daha söz konusudur. Bu manayı ancak vicdanı hassas olan kimseler hissedebilirler. O mana şudur: Senin duyduğun ferahlık, sevinç ve maddî veya aklî olarak aldığın lezzet, Yüce Allah'ın sana sevk ettiği ve senin için tercih ettiği iyiliğe dâhildir. Sen ancak Yüce Allah'ın sana bah-

şettiği şeylerle mutlu olmak için yaratıldın. Buna karşılık duyduğun hüzün ve keder, senin kendi nefsindendir. Basîretin sana verilen şeyin hikmetinin sırrına vâkıf olabilseydi hüzün verici o şeyden ferahlık veren şeye sevindiğin gibi ferahlık duyardın. Ama sen, kısa görüşlü olduğun için seni bilen, işini çekip çeviren yaratıcının senin için tercih etmediği şeyi tercih ediyorsun. Eğer dünyaya onu hakkıyla bilen kimsenin bakışıyla bakabilip, onu olduğu gibi ve nasılsa öyle kabul etseydin musibetler senin nazarında aşçının yemeğin tadını artırmak ve daha fazla istifade edesin diye iştahını açmak için onlara koyduğu acı baharatlar gibi olurdu. Böylece sen, Yüce Allah'ın senin için tercih ettiği her şeyi güzel görürdün. Bu, Yüce Allah'ın koyduğu sınırlara bağlı kalmana, O'nun nimetlerine yönelmene ve felâketlerinin geleceği yerlerden kaçınmana mani olmaz. Çünkü felâkette aldığın lezzet, ancak ve ancak te'dibin/uslandırmanın lezzetidir, eğitim ve öğretimin nimetidir. Bu öyle bir nimettir ki faydalarını devşirir ama yoluna bağlı kalmazsın. Bu tıpkı edep öğrenmek isteyen bir kimsenin o uğurda katlandığı meşakkatlerden sevinç duymasına ve bu uğurda karşılaşacağı yorgunluktan lezzet almasına benzer. Aynı şekilde o makamı tırmanıp nefsini -umduğu ne olursa olsun- elde ettiği şey nedeniyle nimet içinde bulması da sevindirir. Yetinmek isteyen kimse için bu kadarı yeterlidir.]

مَّن يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ وَمَن تَوَلَّىٰ فَمَا أَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًا ﴿80﴾
وَيَقُولُونَ طَاعَةٌ فَإِذَا بَرَزُوا مِنْ عِندِكَ بَيَّتَ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ غَيْرَ الَّذِي تَقُولُ وَاللَّهُ
يَكْتُبُ مَا يُبَيِّتُونَ فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا ﴿81﴾
أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِندِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا ﴿82﴾

80- Kim Rasûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur. Kim de yüz çevirirse, seni onların başına bekçi göndermedik!

81- "Başüstüne" derler, ama yanından çıktıklarında içlerinden bir kısmı, geceleyin senin söylemiş olduğunun tersini kurar. Allah da onların geceleyin tasarladıklarını yazıyor. Sen onlara aldırma ve Allah'a dayan; sana vekil olarak Allah yeter.

82- Onlar hâlâ Kur'ân'ı gereği gibi düşünüp anlamaya çalışmazlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı mutlaka onda birçok tutarsızlık bulurlardı.

Allah'a ve Rasûl'e İtaatin Nasıllığı

Bu ayetler de öncesiyle bağlantılı ve onların paralelindedir. Daha önce geçti ki; Allah'a ve Rasûl'e itaat, bu şeriatın esaslarındandır. Yüce Allah, bu iki itaatı genel bir emirle beraberce emretmektedir. Devamla Yüce Allah, itaat eden kimsenin mükâfatını ve bu itaat içinde imanın kuvveti, zaafı, imanda sadakat ve münafıklık açısından insanların hallerini beyan etti. Sonra savaşı emretti, savaş emrine sarılma açısından insanların mertebelerini açıkladı. Bundan sonra mü'minlere ***"itaat"*** kavramından söz etti ve itaatın Allah'ın zatına, O'ndan başkasının ise direkt olarak zatına değil, Allah'a itaata tabi olduğunu (tebean) ifade etti. Sonra itaat meselesinde o kalbi zayıf olanların veya münafıkların yaptıkları manevraları beyan etti ve şöyle buyurdu:

"Kim Rasûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur." Bu ayette geçen ***"Rasûl"***, Rasûlullah'tır. Peygamber olarak emrettiği şeyler, Allah'tandır. Bunlar; ibadetler, faziletler ve hakların korunmasına, mefsedetlerin savuşturulmasına ve maslahatların muhafaza edilmesine yardım eden özel ve genel amellerdir. Her kim Allah adına tebliğ ediyor diye Hz. Peygamber'e itaat ederse bu hareketiyle Allah'a itaat etmiş olur. Çünkü Allah Teâlâ, insanlara ancak aralarından çıkan peygamberler vasıtasıyla emreder ve yasaklama getirir. Bu peygamberler Yüce Allah'ın kendilerine vahyettiği şeyleri insanlara tebliğ ederler. Hz. Peygamber'in kendi içtihadı ve görüşüyle güzel gördüğü ve âlimlerin *"irşâd emri"* dedikleri dünyevî işler ve âdetlere gelince; bu konuda ona (s) itaat etmek Yüce Allah'ın farz kıldığı farîzalardan değildir. Çünkü bunlar, Allah adına tebliğ edilen din ve şeriat değildir. Hurmaların aşılanması meselesi buna örnektir.[368] Ancak bu gibi hususlarda Rasûlullah'a itaat

368. Müfessir, bu ifadesiyle ibn Mâce ve Ahmed b. Hanbel'de yer alan bir hadise atıf yapmaktadır. İbn Mâce'nin rivayetine göre râvi diyor ki: "Rasûlullah (s) ile birlikte bir hurmalıktan geçiyorduk. Rasûlullah hurmayı aşılayan bazı kimseler gördü. *'Bunlar ne yapıyorlar?'* diye sordu. Dediler ki; hurmanın erkeğinden alıp dişisinin üzerine bırakıyorlar. Hz. Peygamber, *'Bunun herhangi bir fayda vereceğini sanmıyorum.'* dedi. Hz. Peygamber'in böyle dediğini duyunca bu işten vazgeçtiler ve ağaçtan aşağı indiler. Rasûlullah böyle yaptıklarını duyunca, *'Benimkisi sadece bir zandı. Eğer bu faaliyetleri bir işe yarıyorsa o zaman bunu yapsınlar. Çünkü ben de sizin gibi bir beşerim. Zan hatalı da olabilir, isabetli de. Fakat ben size 'Allah dedi ki...' dersem bilin ki Allah'a asla yalandan yere iftira atmam.'*" Bkz: İbn Mâce, *Ruhûn*, 15.
Ahmed b. Hanbel'in ve ibn Mâce'nin birlikte yaptıkları rivayet ise şöyledir: Hz. Âişe rivayet ediyor. Rasûlullah (s) bir takım sesler işitti ve *"Nedir bu sesler?"*diye sordu. "Onlar hurma aşılıyorlar ey Allah'ın elçisi!" diye cevap verdiler. Hz. Peygamber, *"Böyle yapmasalar da hurmalar iyi olur."* dedi. Bunun üzerine o yıl hurmaları aşılamadılar ve hurmaların çekirdekleri dahi sertleşmemiş bir şekilde çıktı. Bu durumu Peygamberimize anlattıkları zaman şöyle dedi: *"Eğer mesele dünyanızla ilgili bir meseleyse probleminiz o işle sizin aranızdadır. Eğer dininizle ilgiliyse o zaman bana geleceksiniz."* Bkz: İbn Mâce, *Rühûn*, 15; Ahmed b. Hanbel, VI, 123. (Çev.)

etmek, o kişide edebin mükemmel olduğunu ve insanın onu (s) sevdiği için örnek aldığını gösterir. Bir örnek verelim: Hz. Peygamber buğday ve başka tahılları alış-veriş ederken ve pişirilmek istendiğinde ölçekle (hacim birimi) mübadele edilmesini ve kullanılmasını emretmiştir. Bu emir, evlerde ekonomik olma ve tedbirli olma kabilindendir. Ama -ekonomide ve ev idaresinde modern medeniyetin yöntemlerine tabi olanlar hariç- Müslümanların ekserisi bu emri terk etmektedirler. Bu konuda zikrettiğimiz faydada olduğu gibi faydası zuhur etmeyen şeyler de vardır. Hz. Peygamber, bunu ancak tavsiyesine muhatap olanları ilgilendiren bir takım münasebetler dolayısıyla güzel görme kabilinden olarak zikretmektedir. Meselâ zeytinyağı yeme ve onu vücuduna sürme emri, hurmanın yaş olanıyla kuru olanını birlikte yeme emri gibi emirler buna örnektir.[369] Hz. Peygamber bu gibi emirleri peygamberlik ve Yüce Allah'tan tebliğ adına vermiyordu. Sahâbîler, verilen emrin Allah'tan mı, yoksa Rasûlullah'ın kendi içtihadı ve görüşü mü diye şüphe ettikleri zaman kendilerinin farklı bir görüşleri olduğunda bunu ona (s) sorarlardı. Hz. Peygamber, onlara bunun Allah'tan olduğunu söylerse hiç tereddüt etmeden o emre itaat ederlerdi. Eğer bunun kendi görüşü olduğunu söylerse, sahâbîler de kendi görüşlerini söylerlerdi. Bazen Hz. Peygamber'in kendi görüşünü bırakıp -Bedir ve Uhud'da yaptığı gibi- onların görüşlerine döndüğü olurdu.

Ayet-i kerîme, Allah Teâlâ'ya kendi zatı için itaat edildiğini göstermektedir. Çünkü O, insanların Rabbi, İlâhı, Mâlikidir ve onlar Allah'ın nimetlerine gark olmuş kullarıdır. Yine ayet gösteriyor ki; Yüce Allah'ın -kendi adına tebliğ ettikleri hususlarda- peygamberlerine itaat etmenin vâcipliği -o peygamberlerin kendi zatları için değil-, onun peygamberleri olmaları açısındandır. Buna bir devlet başkanı örnek verilebilir. Ülkenin kanunlarını ve şeriatını uygulamada devlet başkanına itaat etmek vâciptir. Resmî işler dedikleri işte budur. Resmî işlerin dışındaysa devlet başkanına itaat etmek vâcip değildir.

Râzî der ki; "Bu ayet hakkında Mukatil şöyle dedi: 'Hz. Peygamber beni seven, Allah'ı seviyor, bana itaat eden, Allah'a itaat ediyor demektir, derdi. Münafıklar, bu adam şirke yaklaştı, Allah'tan başkasına ibadet etmemizi emrediyordu, oysa şimdi Hıristiyanların Hz. İsa'yı Rab edindikleri gibi ken-

369. Müfessir, bu ifadesiyle de Hz. Âişe'nin rivayet ettiği şu hadise işaret etmektedir: Hz. Peygamber şöyle buyurdu: Yaş hurmayla kuruyu, yeni hurmayla eskiyi birlikte yiyin. Çünkü şeytan kızar ve şöyle der: Âdemoğlu baki kaldı, ta ki eski ile yeniyi birlikte yedi. Bkz: İbn Mâce, *Et'ıme*, 40. (Çev.)

disini Rab edinmemizi istiyor dediler. Bunun üzerine Yüce Allah da okuduğumuz ayeti indirdi.' Bil ki biz, bu ayetin Rasûlullah'a asla itaat olmadığına, itaatin ancak Allah'a olduğuna nasıl delâlet ettiğini beyan ettik."

Mukatil'in yaklaşımı şudur: Tevhid ehli olan bir mü'min ancak ve ancak yaratıcısına kulluk eder ve O'na boyun eğer. O'nun dışında yaratıklarının hiçbirine kulluk etmez. Bu kaidenin dışına çıkmak şirktir, şirk ise iki çeşittir.

Birincisi: Genel ve normal sebeplerin ötesinde bazı yaratıklarda gaybî bir güç görmek, O'nun faydasını umup, zararından korkmak, ona dua edip önünde boyun eğmektir. Kişinin kalbi ona yönelirken ister onun zatıyla, isterse Allah'ın iradesine tesiriyle -yani; o zat olmasa sırf kendi ihsanı ve rahmetiyle yapmayacağı şeyi, onun yüzü hürmetine yapacak şekilde Allah'ın iradesine tesiriyle- fayda vermiş olduğunu hissetsin hiç fark etmez. İşte bu Allah'ın ulûhiyetine şirk koşmaktır.

İkincisi: Bazı kişilerde teşrî' (hüküm koyma), tahlil (helâl kılma) ve tahrim (haram kılma) yetkisi görmektir. Bu da Allah'ın rubûbiyetine şirk koşmaktır. Bundan dolayı münafıklar, "O, kendisini rab edinmemizi istiyor." dediler. Hz. Peygamber, Ehl-i Kitab'ın kendi âlimlerini ve ruhbanlarını rab edinmelerini, helâl ve haram kıldıkları hususlarda onlara itaat etmeleri şeklinde tefsir etmiştir. Yüce Allah münafıkların ortaya attıkları şüpheleri ve aldatmacaları reddetti ve Rasûlullah'a (s) ancak peygamber olarak gönderildiği ve Rabbinden tebliğe memur olduğu hususlarda itaat olunduğunu beyan etti.

Bu açıklamadan anlaşılıyor ki; tevhide inanan bir mü'min, insanların en izzet-i nefisli ve en onurlu kişisidir. Hiçbir idareci ona baskı yapamaz ve hiçbir zalim sultan onu kul-köle edinemez. Müslümanların arasında zorbalık ancak onların arasında tevhid inancının zaafa uğramasından dolayıdır. Tevhid beşer ruhunun yükseldiği ve kemale erdiği en zirve noktadır. Halis tevhid mertebesine yükselen kişi, kesin olarak bilir ki, şu yeryüzünde ve şu üzerimizdeki semalarda olan her şey, kâinatın genel nizamının üzerine kaim olduğu genel kanunlara ve kurallara tabidir. Bunlarının bazı sıfat ve özellikler açısından birbirinden farklı oluşu, herhangi bir sıfatta daha güçlü olanın daha zayıf olana -İlâhın ve Rabbin kula üstünlüğü kabilinden- üstün olmasını gerektirmez. Ne sert ve güçlü çakmak taşı zayıf taşa ilâh ve Rabdir ve ne de mıknatıs taşı sahip olduğu meziyet yüzünden dinî bir tazimle tazim edilen bir ilâhtır. Işık ve ısı kaynağı güneş, ne kendi etrafında dönen gezegenlerin ve ne de başka yıldızların Rabbi ve İlâhıdır. Aksine güneş de onlar gibi kâinat nizamına hâkim olan genel kanunlara boyun eğer. Aynı

şekilde vücudu veya aklı güçlü olan kimse, zayıf olan kişinin ilâhı değildir ki zayıf ona dua etsin, boyun büksün ve önünde ezilip büzülsün. İlmi geniş olan, ilmî az olanın Rabbi değildir ki ilmî çok olan, ona hüküm koysun (teşri'), bazı şeyleri helâl kılıp, haram etsin ve karşı tarafa ona itaatten başka çare yoktur, densin. Kendisinde alışılagelmiş duruma aykırı harikulâde şeyler zuhur eden kimse de böyledir. Onun da başkasından üstün tutulması ve ibadet etmek gayesiyle önünde boyun eğilmesi gerekmez. Söz konusu olağanüstü hal, ister sadece onun bildiği bir bilgiden veya bir hileden yani büyüden kaynaklansın, isterse tesadüfen ya da ruhî bir güçten kaynaklansın hiç fark etmez. Adına *"keramet"* dedikleri şey de buna dâhildir. Neticede bu kişi, kuvvetli bir kimsenin zayıfa, zeki bir kişinin böyle olmayan saf bir kimseye olan üstünlüğü gibi bazı kimselerden ayrıcalıklıdır, hepsi o kadar... Ama bu kişi söz konusu imtiyazıyla Rab ve İlâh olamayacağı gibi, kâinata hâkim olan kanunların dışına da çıkamaz. Aksine bütün kullar Allah'ın kanunlarına (sünnetullah) boyun eğerler, ilimleri güçleri ve çalışmaları nispetinde ondan istifade ederler. Onlar Allah'ın şeriatını anladıkları kadarıyla bir olan Allah'a itaatle mükelleftirler. Onlardan hiçbirinin başkasının inancı ve görüşüne göre amel etmesi değildir. Evet, onlar amel ve ilimlerde birbirleriyle yardımlaşıyorlar. Vücudu güçlü olan bir kimse bedenî kuvveti sayesinde başkalarına daha faydalı olur. Hâlbuki nihayet o da onlar gibi bir "kul" dur. Başkaları onu kutsal sayamazlar ve onu kendileriyle ortak olan beşer olma mertebesinden daha yukarıya çıkaramazlar. Aklı güçlü olan bir kimse görüşüyle ve tedbiriyle daha faydalı olur. Ama bu özelliğiyle başkalarına karşı kutsal bir üstünlük kazanamaz. Daha çok ilim tahsil etmiş bir kimse ilmînden öğrencilerine verir. Ancak o öğrencilerden hiçbirinin -o hocanın söylediklerinin hak ve gerçek olduğu ortaya çıkmadıkça ve o görüş kendi bilgisi ve inancı haline gelmedikçe- hocasının görüşüyle ve anlayışıyla amel etmesi gerekmez. Hocanın söyledikleri öğrencinin kendi bilgisi ve inancı haline gelince, o öğrenci hocasının yardımıyla elde etmiş olduğu kendi inancına göre amel etmiş olur, yoksa hocasının inancına ve görüşüne göre değil. Tevhid ilkesine inanan bir kimse, Rasûl'ün emrine -onun zatı için değil- kendisini gönderen adına tebliğci olduğu için itaat ettiğine göre, O'ndan daha aşağı mertebede bulunan bir kimseye nasıl olur da O kişiye zatı için itaat eder ve -onun emrettiğinin, Allah'ın emri olduğu kendi yanında sabit olmadıkça- söyledikleriyle amel eder?

İşte Rasûlullah'ın (s) getirmiş olduğu en yüce tevhid makamı budur. Her iki dünyanın mutluluğu buradadır, yoksa şeref ifade eden bir lakapta veya

örf ve âdet ve ağız alışkanlığı kabilinden insan topluluklarını birbirinden kategorize etmek için konulan lafızlarda değildir. Bu zamanda *"tevhid"*, *"iman"* ve *"İslâm"* kavramlarının örf ve âdet haline gelmiş ve halkın dilinde yerleşmiş bir kullanımı vardır. Bu kavramlar, günümüzde öyle insanlara veriliyor ki, onlar bu kelimelerin şer'î manasına dair hiçbir şey bilmedikleri gibi, söz konusu manalar ve ilgili ayetler, o kimselerin haline hiç de uygun düşmüyor. Ayrıca bu kimseler, Aziz Kitab'ın -galip, muzaffer ve varis olan önderler tevhid ehli mü'minlerdir gibi- o isimlerin semerelerine dair beyan ettiği şeylerini de kavramış değillerdir.

Burada bana şöyle uzun bir soru sorulabilir:

"Sen *'Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülu'l-emr'e de itaat edin."*[370] ayetini tefsir ederken Hz. Peygamber'in kendi içtihadına dayanarak emrettiği şeylerde kendisine itaat etmek vâciptir, dedin. Ayetin tefsirine ek olarak getirdiğin meselelerden 12. meselede bunu açıklamak üzere itaatin üç mertebe olduğundan, birincisinin Hz. Peygamber'in Rabbinden tebliğ ettiği şeylere, ikincisinin kendi içtihadına dayanarak emrettiği ve hükmettiği şeylere, üçüncüsünün de Ulû'l-emr heyetinin halkın ihtiyacı olan şeylerden istinbat ettiklerine itaat olduğundan söz ettin. Yine sen Hz. Peygamber'e kendi içtihadı olan hususlarda itaatin vâcip olduğunu birçok yerde belirttin. Bu yerlerin en açık ve en net olanı, *"Bunlar Allah'ın (koyduğu) sınırlardır. Kim Allah'a ve Peygamber'ine itaat ederse Allah onu zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır."*[371] ayetinin tefsirini yaparken zikrettiklerindir. Bütün bunlar, itaatin sadece Allah'a olacağı ve bunun tevhid mefhumuna dâhil olan şeylerden olduğu görüşüyle çelişmiyor mu?"

Bu soruya cevabım; hayır bu iki mesele arasında herhangi bir çelişki yoktur şeklinde olacaktır. Hz. Peygamber'in içtihadı, Yüce Allah'tan kendisine ulaşan vahyi beyan etmekten ibarettir. Yüce Allah, Peygamber'ine bu beyanı yapması için izin vermiştir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: *"İnsanlara kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'ân'ı indirdik."*[372] Bu izin zorunludur ve vazgeçilmezdir. Bunun bir benzeri, hâkimlerin ve kadıların kanunları tefsir ederken yaptıkları içtihatlardır. Hâkimlerin ve kadıların bu kanunlar üzerinde kendi içtihatlarıyla hükmettikleri hususlarda onlara itaat etmek, hâkimi şahsına itaat edilen kanun koyucu kabul edip

---

370. Nisâ, 4/59.
371. Nisâ, 4/13.
372. Nahl, 16/44.

onun şahsına değil, kanuna itaat etmektir. Bazı âlimler Hz. Peygamber'in bütün emir ve hükmettiklerinin vahiy olduğu, vahyin sadece Kur'ân'la sınırlı olmadığı kanaatindedirler. Bu bilginlere göre Kur'ân; benzerini getirin diye herkese meydan okumak için bu mucizeli lâfzıyla Hz. Peygamber'e inen vahiydir. Kesin mütevatir haberle sabittir ki bizlere Kur'ân'la ibadet etmek emr olunmuştur. Ama ortada Kur'ân'ın bütün özelliklerini taşımayan bir başka vahiy daha vardır. Bu, er-Rûhu'l-emîn'in (Cebrail'in) Hz. Peygamber'in kalbine getirip bıraktığı ve onun da kendi lafızlarıyla ifade ettiği vahiydir. Bu ifade kendisiyle meydan okunan muciz ifade olmadığı gibi, tilavet olunarak ibadet edilen ifade de değildir. Fakat o ifadelerde geçen hükümlerden dolayı Hz. Peygamber'e itaat olunur. Çünkü Hz. Peygamber, onları kendi kafasından getirmemiştir. Tam aksine kendisini peygamber olarak gönderen Yüce Allah'ın katından getirmiştir. Bu görüşü savunan âlimler görüşlerini Necm Sûresi'nin baş tarafındaki *"O arzusuna göre de konuşmaz. O, vahyedilenden başkası değildir."*[373] ayetle temellendirmektedirler. Onlardan başkaları ise bu ifadenin özel olarak Kur'ân için olduğunu söylüyorlar.

Ûlu'l-emr'e itaate gelince bu da tevhid inancıyla çelişmez. Ûlu'l-emr'e itaat, tevhid ehli bir mü'minin kendisi gibi bir beşerin önünde boyun eğmesini ve onu bizzat zâtına itaat olunan kanun koyucu (şarî') kılmasını gerektirmez. Çünkü Ulü'l-emirlere kendi zatlarını kutsamak için itaat edilmemektedir. Onlara sadece halkın -kendilerine güvendikleri için- ihtiyacı olan siyasî ve medenî ahkâmı çıkarma yetkisi verdiği hususlarda itaat olunmaktadır. Onların ilgili ayetin tefsirini yaparken beyan ettiğimiz şartlar dâhilinde koydukları kanunlar, halka ait kabul edilir. Çünkü onlar bu kanunları, halk adına çıkarmaktadırlar. Dolayısıyla onlara tabi olan halkın hiçbir ferdi, -zikrettiğimiz nedenlerle- kendi adına hüküm koyan o vekillerin kulu kölesi haline geldiği ve onların önlerinde eğildiği hissine kapılmaz. Çünkü onlardan her birinin görüşü -çıkardıkları kanunu aralarında danışmalarla çıkaracakları için- diğer üyelerin görüşleri arasında kaynamış olacaktır. Bu konuda otorite ve yetki, bütün bir halkındır yoksa kendilerine yetki verdiği o vekillerin tek tek şahıslarının değildir. Üstelik insan herhangi bir işin görülmesi için bir başkasına dayanabilir veya ona vekâlet verebilir. O kişi de bu işi yapar, bu durumda ona iş yükleyen veya vekâlet veren kimse vekilin veya o kişinin kendisi karşısında zelil hale geldiğini düşünmediği gibi insanlar da böyle düşünmez. Tam tersine bunun aksini düşünürler. Netice olarak bir mü'min, Yüce Allah'ın yarattığı

373. Necm, 52/3, 4.

kimselerden hiçbir kimsenin önünde o kişinin zâtı için eğilmez ve kendisini ona teslim etmez. Tam tersine sadece Yüce Allah'ın huzurunda boyun büküp kendisini O'na teslim eder. Son olarak şunu diyebiliriz; izzet -Kitab-ı Mübîn'in ifade ettiği üzere- Allah'ın, Rasûlullah'ın ve mü'minlerindir.

Bu açıklamalar yardımıyla ***"Kim de yüz çevirirse, seni onların başına bekçi göndermedik!"*** ayetinin manasını anlayabilirsin. Yani, her kim Allah'a itaat demek olan sana itaatten yüz çevirirse o kişiyi buna zorlamak senin peygamberlik görevine dâhil olan işlerden değildir. Çünkü Biz seni bir müjdeci, uyarıcı, Allah'ın izniyle O'na davetçi ve mesajınla karanlıkları aydınlatan nur saçan bir kandil olarak gönderdik. Buna karşılık seni onların başına bir hafîz yani bir zorba ve insanların amellerini kaydeden bir gözetleyici ve zorba olarak göndermedik ki onları iyi fiilleri yapmaya zorlayasın ve icbar edesin. Tam aksine iman ve itaat ikna olmaya bağlı olan tercihe tabi hususlardandır.

Eğitimde Baskı ve Zorlama

Söz buraya gelmişken Arap filozofu sosyolog Abdurrahman ibn. Haldun'un eseri *el-Mukakaddime*'de birinci kitabın altıncı faslında söylediklerini hatırladım. Söz konusu altıncı faslın başlığı *"Medenîlerin Kanunî Hükümleri Sıkı Bir Şekilde Tatbik Etmeleri Metanetlerini Bozar ve Mukavemet Kabiliyetlerini Yok Eder."* şeklindedir. Bu bölümde, otorite ve zorlama ahkâmına tabi tutulan ve tedib ve talim hükümleriyle yetişen kimselerde bütün bu baskıcı unsurların o insanların metanet ve mukavemetlerini kırdığından, bu kimselerde korkaklık ve zaafın hâkim olduğundan söz edilmektedir. Yine burada İslâm dininin metaneti bozmayan ve nefsi zelil kılmayan tercihe dayalı bir motive etme unsuru taşıdığından söz edilmektedir. İbn Haldun mukaddimeden sonra bu konuda aynen şunları söylemektedir:

[Bu yüzden bedevî Araplardan vahşileşen ve yabanileşenlerin kanun hükümlerine göre hareket edenlerden daha gözü pek ve dirençli olarak buluyoruz. Yine aynı sebepten dolayı görüyoruz ki sanayi, ulûm/ilimler ve dinî konularda tedip ve talimle yetişmeye başladıkları zamandan itibaren kanunların ve kanun hâkimiyetinin baskısı ile karşılaşanların bu durumu, onların direnme güçlerinden çok şey eksiltmiştir. Bunlar neredeyse kendilerine yönelen saldırılara karşı bile hiçbir şekilde kendilerini savunamazlar. Kıraatle meşgul olan, hocalardan ve öğretmenlerden ders alan, heybet ve vakarların hâkim olduğu meclislerde talim ve te'dib için sıkı şekilde çalışan ilim taliplerinin ve öğrencilerin hali budur. Dayanma ve mukavemet kabiliyetini yok eden bu gibi haller ve âmiller onlarda mevcuttur.]

[Sahabeler dinî ve şer'î ahkâma tâbi olmuştur, buna rağmen bu durum onların metanetini ve direnme güçlerini eksiltmemiştir. Tam aksine onlar insanların en metini idiler, denilmek suretiyle anlattıklarımız yadırganamaz ve reddedilemez. Çünkü aldıkları kanunlara ve dinî hükümlere tabi olan Müslümanlar, içlerindeki (manevî ve vicdanî bir) müeyyideye uyarak söz konusu hükümleri uyguluyorlardı. Onlara okunan teşvik ve ikaz edici ayetler, bu müeyyidenin kaynağı idi. Ancak bu, yapmacık bir öğretmeye ve eğitim nitelikli bir tedibe dayanmıyordu. Bu, nakledilerek alınan ve öğrenilen dinin ahkâmı ve âdâbı idi. Müslümanlar, içlerine iyice kök salan tasdik ve iman akîdelerinin tesiriyle o hükümlere tabi oluyor ve kendilerine tatbik ediyorlardı. Onun için metanetlerindeki müessiriyet, eskiden olduğu gibi sapasağlam bir şekilde hâlâ mevcut idi. Metanet duyguları henüz tedip ve ahkâm tırnaklarıyla tahriş edilmemişti. Herkesin kendi içindeki (manevî ve vicdanî) müeyyideye tabi olmaşını hırsla isteyen ve 'insanların maslahatlarını en iyi bilenin şârî' olduğuna kesinlikle kani bulunan Ömer (r): "Bir kimseyi şeriat edeplendirmezse, onu Allah edeplendirmez.' demişti.]

[İnsanlarda dinî duygular zayıflayınca kanunî müeyyideye göre hareket etmeye başladılar, daha sonra şeriat talim ve tediple öğrenilen bir ilim ve sanat haline geldi, insanlar medenîliğe (hadarîlik) ve kanunlara boyun eğme durumuna geçtiler, o zaman insanlardaki metanetin etkisi azalmış oldu.]

[Açıkça anlaşılmaktadır ki, hükümet tarafından tatbik edilen kanunlar ve eğitim hükümleri metaneti bozar. Çünkü bu kanunlardaki müeyyide haricîdir, Bundan dolayı söz konusu ahkâm-ı sultaniye (hükümetin âmir kanunları) ve talimi hükümler ta çocukluk ve yetişkinlik çağlarından beri kanunun baskısı altında kalan ve boyun eğmeye alışan medenîler (hadarîler) üzerinde onların nefislerini zaafa uğratacak ve şevketlerini ezecek cinstendir. Kanun hükümlerinden, talim ve âdâptan uzakta kalmış olmaları sebebiyle bedevîler, söz konusu durumda bulunmaktan uzaktırlar. Bundan dolayıdır ki, Ebû Muhammed b. Ebû Zeyd, *Ahkâmu'l-muallimîn ve'l-mutealimîn* (*Hocaların ve Talebelerin Riayet Etmeleri Gerekli Olan Hükümler*) isimli eserinde bir eğitimcinin talim sırasında hiçbir çocuğa üç kırbaçtan fazla vurması doğru olmaz demiş ve bu sözü Kadı Şureyh'ten nakletmiştir.][374]

Taklit anlayışı üzere yetişen ve bağımsız düşünce ile arasında engel bulunan kimse, bu bilge sosyoloji filozofunun söylediklerinin hata olduğunu zanneder. Çünkü bu söylenenlerin, güçlü ve metanetli olan, ilim ve medeni-

374. İbn Haldun, *el-Mukaddime*, s. 126, 127.

yette ilerlemiş halkların okul eğitimine önem verme ve bir halkın varlığı ile geleceğini güvende hissettiği çocuklarının şahsiyetlerinin oluşturulmasında okulları hâkim kılma anlayışına ters olduğunu düşünür.

Yavaş ol ey kendini aldatan mukallit! Bir olguyu gözlemleyen birçok insanın zihni kendisine bu gözlemin delâletiyle bir fikir verir, sonra bu konuda hata ettiklerini (hatalı düşündüklerini) ancak uzun seneler boyu süren deneyler sonucu anlarlar. İdarecilerin hevâ ve heveslerinin birbirinden farklı olduğu sosyal olayların içinde öyleleri vardır ki onların içinde doğru olan ancak uzun tecrübe ve deneylerden sonra ortaya çıkar ama bunu sadece bağımsız düşünen bilge insanlar fark edebilirler. İşte bizim üzerinde durduğumuz konu da bunlardan birisidir.

Hıristiyanlık önderleri rahip ve keşişlerin eğitimi için çok sıkı eğitim kuralları koymuşlardır. Rahip ve keşişler bu nizama uymaya ve körü körüne boyun eğmeye mecbur tutulmaktadırlar. Bundan amaç; onların kendi iradelerine göre değil, başlarındaki âmirlerinin iradesine göre hareket eden, yönlendirdikleri hedefe doğru giden, kendilerine verdikleri emirleri harfiyen yerine getiren birer manevî asker olmalarıdır. Koydukları bu nizamla söz konusu başkanlar, krallardan en fakir ferdine kadar bu dine mensup bütün herkese hâkim olmuş ve çağlar boyu onları kendi iradelerine boyun eğdirmişlerdir. İşte bu insanlar kendi nefislerini bu boyunduruktan kurtarıncaya kadar mensup oldukları halkların zaafa düşmesine ve çökmesine sebep olmuşlardır.

Daha sonra sosyal devrimler bu iki otoriteyi (kilise ve saray) kökünden sarsmış ve zaafa uğratmıştır. Böylece Avrupalılar, haçlı seferleri, gerek İbn Rüşd ve gerekse ondan başka Müslüman filozofların öğrencilerinin aralarında yaydıkları fikirleri sayesinde Müslümanlardan ilim, akıl ve irade bağımsızlığı ilkesini almışlardır. Netice olarak söz konusu iki otorite zaafa uğramış ve ilmîn gücü onları kendisine çekmiş, onların elinden bildiğimiz o otoriteleri çekip almıştır. Bu iki güç odağı (kilise ve saray), ilim karşısında yapacak bir şeyi olmadığını ve onun ışığını söndürmeye de gücü yetmeyeceğini anlayınca otoritelerini mümkün mertebe yeniden elde etmek için ilimden istifade etmeye yöneldi. Bundan dolayı halkın fert fert iradesini zaafa uğratmada, metanetlerini fesada uğratmada ve onların hürriyetleri üzerinde tasarrufta bulunmada okullar, kiliselerin ve kışlaların yardımcısı oldu. Bu olgu, bazı toplumlarda diğerlerinden daha güçlüdür. Nitekim durumun farkına varan filozoflar, bunu daha sonra beyan edeceklerdir. Bundan dolayı günümüz-

de Frenk medeniyeti, gücünü özgürlük ve şahsî bağımsızlıktan almaktadır. Onlar bu konuda birbirinden farklı bir durumdadırlar ve bu konuda kemal mertebesine ulaşmanın yollarını aramaktadırlar. Bizim zaafımız ise; -bir zamanlar bu konuda onlardan öndeyken- işte bu ilkeyi kaybetmiş olmaktan kaynaklanmaktadır.

İngilizler, geleneklerine bağlı olmalarına ve bulundukları durumdan bir başka hale geçmede acele etmemelerine rağmen kişisel özgürlük ve irade bağımsızlığı konuşunda Avrupa halklarının en eskisidirler. İngilizler, özgür ve bağımsız oldukları için, papalığın otoritesini bazı ülkelerde sarsan ve bazılarındaysa deviren dinî reformdan en çok istifade eden halk olmuşlardır. İngiliz hükümeti, askerliği isteğe bağlı, okullarda eğitimi -başka hiçbir hükümetin benzerini yapmadığı şekilde- kişisel özgürlük, bağımsızlık ve izzet-i nefis (haysiyet) kurallarına dayalı hale getiren hükümettir. Bundan dolayı, İngiliz askerleri büyük devletlerin askerlerinden daha az olduğu halde, bağımsızlık zaafı ve hürriyet yoksunluğu yüzünden hakir ve zelil olan dünya nüfusunun beşte biri kadarına hâkim olabilmişlerdir. Onların Fransız komşusundan bazı bilginler, bu gerçeğin farkına varmış, kendi ülkelerini bu konuda İngilizlere uymaya davet etmiş ve bu hususta birçok eser kaleme almışlardır. Bu eserlerden bir kısmı Arapça'ya da tercüme edilmiş ve *"Sakson İngilizlerin İlerlemesinin Sırrı"* ve asıl adı *"XIX. Yüzyılın Emil'i olan Özgür Eğitim"* gibi bazı kitaplar meşhur olmuştur.

Birinci kitabın yazarı *(Sakson İngilizlerin İlerlemesinin Sırrı)* birinci bölümün birinci faslında Fransız okullarındaki eğitimin kişilikli insanlar yetiştirmediğini, sadece hükümetin kendi siyasetini dilediği gibi uygulamada kullanacağı aletler ve araçlar ortaya çıkardığını beyan etmiştir. Bu Fransız bilgin okullarındaki eğitim sisteminden bahsederken aynen şöyle demektedir:

"Kuşkusuz bu sistem, söz konusu maksat için elverişlidir. Bir başka ifadeyle; sistem öğrencileri mülkî ve askerî görevlere hazırlamaktadır. Öylesine ki; (sisteme göre) gerçek memur kendi iradesinden vazgeçen memurdur. Bu nedenle, memur adayı, itaat etme duygusu üzere yetişmelidir ki amirlerinin emirlerini hiç tartışmasız ve üzerinde düşünmeksizin kolayca yerine getirebilsin. Çünkü ondan beklenen; başkasının elinde alet olmaktır. Yatılı okullar öğrenciyi bu eğitime yönelten en büyük faktörlerdendir. Çünkü okul askerî bir kışla gibi tanzim edilmiştir. Orada öğrenciler uykularından bir boru veya zil sesiyle uyanırlar ve sıra olup düzenli bir biçimde bir etkinlikten diğerine intikal ederler. Sporları askerî geçit törenine benzer. Ders bitince sadece

yüksek duvarlarla çevrili okul binasının bahçesine çakabilirler. Okulun avlusunda sanki oyun oynamıyormuşçasına gruplar halinde yürürler." Yazar eserinin bir başka yerinde de şöyle diyor:

"Gayet açıktır ki bu sistem gencin isteğe bağlı çalışma gücünü zaafa uğratmakta, onun atılganlığını ve şevkini kırmaktadır. Ayrıca öğrenciler arasında olabilecek nesep farklılığını da ortadan kaldırır. Çünkü herkesi çevreleyen daire aynıdır ve onları gerçekte kendilerinden hedeflenen fonksiyon için hazırlamış bir alet haline getirir. Onların boyun eğme ve güzelce itaat etme yeteneklerini iyice artıran bir unsur da yetiştikleri sistemin, düşünce üretme ve akılını kullanma eğitimine imkân vermemesidir. Aksine öğrenci -sağlam bir şekilde öğrensin veya öğrenmesin- hızlı bir programla birçok ders görür. Bu dersler öğrencinin melekelerinden sadece belleğini meşgul eder. Öğrenci öğrenimini dersler üzerinde nasıl fikir yürütmeden alıyorsa, aynı şekildi görevlendirildiği hususlarda amirlerinden gelen emirlere hiç tereddüt etmeden boyun eğer."

Yazar, eserinde Fransız okullarını bu şekilde tanzim etmeye yeltenen ilk kişinin I. Napolyon olduğunu belirtmektedir. I. Napolyon'un bu tanzimden hedeflediği; dilediği gibi hareket etmek için iktidarın dizginlerini bütünüyle eline geçirmektir. Bu hususta onun iktidarda dizginleri tek başına elinde bulundurmaya ne kadar düşkün olduğunu hatırlamak yeterlidir sanıyoruz.

Yazar ikinci fasılda Alman okullarının -Fransız okulları gibi olmaları nedeniyle- nitelikli insanlar yetiştiremeyeceğinden söz etmektedir. Dahası; Fransızlar, askerî sistemlerinde olduğu gibi okul sisteminde de Almanları taklit etmişlerdir. Yazar bu bölümde Alman Kralının okullardan şikayetçi olduğundan ve bir konuşmasında, okulların kendilerinden beklenen faydayı vermediğinden söz etmekte ve bu okullardaki eğitim sistemini uzun uzun tenkit etmektedir.

Sonra yazar eserinin üçüncü faslında İngilizlerin çocuklarını özgür bir eğitimle yetiştirdiklerinden ve netice olarak bir İngiliz çocuğunun gerek hayatını kazanırken ve gerekse bütün işlerinde kendi aşiretine, kavmine ve hükümetine yük olarak değil, kendi başına bağımsız olarak yetiştiğinden söz etmektedir. Bunun ardından yazar kendi halkını da bu eğitim sistemini almaya teşvik etmekte ve söz konusu eğitim sistemini uzun uzun anlatmaktadır.

"Özgür Eğitim" isimli kitabın yazarı da şöyle diyor: "Çocuğu bir emri yerine getirmesi için baskı altına alma ve emirlere itaat etmekle yükümlü kılma onun ruhunda kesinkes mükellefiyet duygusunu söndürür. Özellikle de bu

baskının süresi uzarsa... Çünkü bir başkası irade, iyilik ve kötülük hakkında mutlak hüküm verme, adalet ve zulümde onun yerini almaya kalkışırsa çocuğun kendi vicdanına danışmaya ve fetvayı kendi kalbinden almaya ihtiyacı kalmaz." Yazar devamla şöyle diyor:

"Özgürlük ve kişisel tercihten kaynaklanan itaat, çocuğun karakterini yüceltir, baskı ve zorlamadan kaynaklanan itaat ise onu alçaltır. Anne ve öğretmenin inatçı ve katı çocuk için ağızlarından çıkan bir cümle vardır. O da 'Burnunu sürte sürte zorla yaptırırım.' cümlesidir. Gerçek şu ki bizim Fransız eğitim metoduna göre yetişen çocuklar, daima boyun eğerler. Burada şöyle denebilir: Çocuğun bu eğitime uyması hem gençlerin, hem de toplumun yararınadır. Fakat atın seyisi de eğitip yetiştirdiği ata; 'Endişelenme! Ben bunu senin iyiliğin için yapıyorum' diyebilir. Üstelik *'et-tervîd/eğitme'* kelimesinin at için kullanılması insan için kullanılmasına göre daha yerindedir. Çünkü hayvan ağzına gem vurularak ve mahmuzlanarak eğitildiği takdirde zarar etmez, aksine vahşilik onu daha da keskinleştirir ve biler. Ama insan böyle değildir. İnsana baskı uygular ve bir işi yapması için burnunu sürtersen nefsinde var olan haysiyetini, sevme duygusunu yok edersin ve çocuğun kendi gözünde kendi değeri düşer."

Söz konusu yazarın bu konuda daha birçok sözleri vardır. Yazar, bu ifadelerinde dinî ve siyasî eğitimi ve bunu -âletler (öğrenciler) özel bir şekil alsınlar diye- içine derslerin döküldüğü kalıp haline getirmeyi tenkit etmektedir.

Bu yaptığımız alıntılar, bağımsız düşünen Frenk bilginlerinin, bizim âlimlerimizin asırlar önce eğitim ve öğretim hakkında söylediklerinin doğru olduğuna işaret eden ifadelerdir. Evet, medeniyeti her yönüyle yakalamış halkların başına gelen zaafı daha sonra gelenler, barut, dinamit, buhar ve elektrik gibi eşyanın özelliğine dair kendilerine bahşedilen ilimle; sığınakları yerle bir eden, kaleleri yıkan ve bir dakikada binlerce insanı katleden savaş aletleriyle ve yeni askeri sistemle telâfi ettiler. Böylece ilim ve medeniyette ileri gitmiş halklar, bedevî hayatı yaşayanlarla, hiçbir ilim ve sanayiye sahip olmayan halklara galip hale geldiler. Öte yandan onlar medeniyetin vücutlarında, iradelerinde ve azimlerinde meydana getirdiği zaafı özgür eğitim, bedensel sporlarla tedavi etmeye başladılar. Bundan dolayı bedevî ve hadarî yaşayanlardan bu meziyetlere sahip olmayanlara hâkim oldular ve neredeyse diğer bütün insanları kendi hizmetlerinde kullanmak üzereler. Bunun sebebi; onların fikir ve irade özgürlüğüyle tevhide daha yakın, gerek canlı, gerek cansız yaratıkları köleleştirmekten daha uzak hale gelmeleridir.

Tevhid ilkesine inanmış olmakla öğünüp de, başlarına gelen zararı savmak ve iyilik temin etmek için kabirlerde yatan ölülerden imdat dileyen, Allah'ı bırakıp da kendilerine zarar ve fayda veremeyen şeylere dua eden kimseler, bunlardan ibret alsınlar. Hâlbuki onlar, ancak bir olan İlâh'a kulluk etmekle emrolundular. O kendi adına tebliğ eden Hz. Peygamber'i onların başına bekçi ve zorba kılmadığı gibi vekil ve despot da kılmadı. Yüce Allah onu (s) az önce geçtiği üzere ancak ve ancak bir muallim ve hidayet önderi olarak gönderdi. Yüce Allah dinî müeyyideyi de dışarıdan değil, onların kendi nefislerinden kıldı. Bu din ne kadar yüce ve hidayeti ne kadar yüksektir! Bu dinin Hikmetli Kitabı'ndan ve Peygamber'in (s) Sünnet'inden başkasına yapışan da ne kadar sapıklıktadır!

"'Baş üstüne' derler." Yani; bütün Müslümanlar veya bu son ayetlerde zikredilen kimseler, baş üstüne derler. İbn Cerir et-Taberî der ki:

"Bu ifadeyi kullananlar; Yüce Allah'ın kendilerine savaş farz kılındığı zaman insanlardan Allah'tan korkar gibi veya bundan daha fazla korktuklarını haber verdiği kimselerdir. Bunlar, Hz. Peygamber bir emir verdiği zaman '*emruke tâatun*', senin emrin itaattir, bize emir ve yasak ettiğin hususlardan sana bizden itaat var, diyorlardı."[375]

Başka müfessirler ise bu ayeti bizim işimiz itaattir, yani bizim seninle olan durumumuz sana itaat etmektir diyorlardı. Ancak doğruya daha yakın olanı İbn Cerir'in yaptığı tefsirdir. ***"emruke tâatun"*** demek, senin emrine itaat edilir, demektir. Anlamda mübalağa/abartı olsun diye mastar olan *"taat"* kelimesi ism-i mef'ûl yerine yani *"mutâun"* yerine kullanılmıştır. İfade olanca îcâzıyla gösteriyor ki; onlar Hz. Peygamber'in huzurundayken ona tam manasıyla itaat ettiklerini iddia etmekte ve son derece boyun eğdiklerini ileri sürmektedirler.

"Ama yanından çıktıklarında" yani; senin yanından dışarı çıktıkları zaman... Ayette yer alan ***"bereze"*** kelimesi *"berâz"* kelimesinden türemedir. Arapçada berâz, açık arazi demektir. Buna göre ayetin manası; seninle birlikte bulundukları mekândan evlerine geri dönmek üzere açık araziye çıktıkları zaman ***"İçlerinden bir kısmı, geceleyin senin söylemiş olduğunun tersini kurar."*** Bu ayeti iki türlü tefsir etmek mümkündür. Onlar geceleyin kendi içlerinden senin onlara söylemiş olduğunun ve gündüz göstermiş oldukları itaatin tersini kurarlar veya gündüz sana söylemiş olduklarının ve üzerine basa basa söyledikleri itaatin tersini yaparlar. Ayette geçen ***"bey-***

375. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 177.

yete" fiilinin mastarı olan *"tebyît"*; geceleyin kurulan niyet, görüş ve bir işi yapmaya olan azim demektir. Düşmana saldırmak için geceleyin düşmanın üzerine yürümek manası da bu kelimenin manaları içine dâhildir. Aynı kelimeden türeme *"tebyîtü niyyeti's-siyâm"* tabiri vardır, manası oruca geceden niyetlenmek demektir. *"Tebyît"* kelimesi *"beytûtet"* kelimesinden türemedir. Çünkü bunun vakti; insanın fikrini topladığı ve zihninin duru ve berrak olduğu vakittir. Bazı âlimlere göre kelime ebyâtü'ş/şiir teriminden türemedir. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Onlar keyfiyetini (nasıllığını) ve ondan doğacak kötülükten nasıl korunacaklarını iyice düşünerek sana muhalefet etmeye karar veriyorlar. Tıpkı şiir beyitlerini tertip ettikleri ve iyiden iyiye düşünüp dizelere döktükleri gibi... Üstad Abduh dedi ki: Bu, sadece münafıklara has bir durum değildir. Tam aksine imanı ve kalbi zayıf olan herkesten böyle bir tavır görmek mümkündür. İbn Cerir'in İbn Abbas'tan rivayetine göre bunlar; "Canlarını ve mallarını güvenceye alabilmek için Hz. Peygamber'in huzurunda Allah'a ve O'nun Rasûlü'ne iman ettik diyen ama Rasülullah'ın huzurundan çıkınca da onun yanında söylediklerinin aksini yapan kimselerdir."[376] Yüce Allah da onları azarlamakta ve şöyle demektedir:

"***Allah da onların geceleyin tasarladıklarını yazıyor.***" Yani; onu Kitabı'nda beyan ediyor ve bu gibi ayette onları rezil rüsva ediyor. Ya da onu amel defterlerinin sayfalarına yazıyor ve onlara bunun karşılığını verecektir. Ey Peygamber! ***"Sen onlara aldırma."*** Onların geceleyin kurduklarına aldırma ve açığa çıkarmayıp da içlerinde gizledikleri yüzünden onları azarlama. Bu ayete şöyle de mana verilebilir: Ey Peygamber! Sadık müminlere yöneldiğin gibi onlara da gülümser bir yüzle yönelme. Ve onların hakkında ***"Allah'a dayan"*** yani; Allah'ı onların cezalarını verme hususunda güvendiğin ve onların işini kendisine havale ettiğin bir yardımcı ve dost edin. ***"Sana vekil olarak Allah yeter."*** O vekilin ilmi gerek zahir gerek batın bütün amelleri ve amel edenlerin layık oldukları karşılığı kuşatır. O bu karşılığı vermeye kadirdir, O'nu bunu vermekten hiçbir şey aciz bırakamaz. Sana düşen sadece tebliğ etmektir. Hesaba çekmek ve karşılık vermek de O'na aittir. Bu açıklama, bundan önceki ayetin tefsiri sırasında yaptığımız açıklamayı güçlendirmektedir.

Bazı müfessirler, burada geçen münafıklara aldırmama emrinin, *"Ey Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara karşı cihad et."*[377] Ayetiyle mensuh oldu-

---

376. İbn Cerîr, *Câmiul'l-beyân*, V, 179.
377. Tevbe, 9/73; Tahrim, 66/9.

ğunu iddia ederler. Üstad Abduh dedi ki: bunlar muhaliflerle ilişkiler hakkında af, hoşgörü, vakar, güzel ahlâk gibi değerlerden söz eden ne kadar ayet varsa hepsinin mensuh olduğunu iddia etmişlerdir. Üstad, bu tavra karşı şiddetli bir tepki gösterdi. Bu ayetlerin tefsiriyle ilgili olarak Üstad'dan bunlardan başka not ettiğim ve bir de az önce geçen "bu ayetin sadece münafıklar hakkında olmadığı yolundaki değerlendirme" den başka bir açıklama yoktur.

Kıraat imamlarından Ebû Amr ve Hamza bu ayeti *"tâ"* harfini *"tı"* harfine katarak ***"beyyet tâifetun"*** şeklinde okumuşlardır. Tâ ve tı harfi mahreci itibarıyla birbirine yakın iki harftir. Bazı Araplar bu kıraatte olduğu gibi bu iki harfi birbirine idğam ederek okurlar. Bu iki kıraat bilgininin dışındaki diğer imamlar kelimeyi idğamsız okumuşlardır.

Ayetteki lâfzî inceliklere bakacak olursak; kıraat âlimleri, *"beyyete"* kelimesinin burada müzekker olduğunda ittifak etmişler ve müenneslik tâ'sıyla *"beyyetet"* denilmediğini ifade etmişlerdir. Buna sebep olarak *"tâife"* kelimesinin hakiki müennes olmadığını göstermişlerdir. Bir diğer sebep olarak da kelimenin *"ferîk/zümre"* ve *"fevc/bir grup insan"* manasına olduğunu yani manasının müzekker olduğunu söylemişlerdir. Bu açıklama, neden böyle bir kullanımın tercih edilmesinin değilse de caizliğin beyanı için yeterlidir. Aslında kural; -kelime lâfzî müennes bile olsa- müennes ismin yerine kullanılan zamirin de müennes olmasıdır. Bana göre fiilin böyle müzekker olarak tercih edilmesinin sebebi; mahreç itibarıyla kendisine yakın olan *"tı"* harfinden önce *"tâ"* harfinin tekrarından kaçınmaktır. Çünkü tekrar edilseydi bu dilde telaffuz açısından bir zorluğa yol açacaktı. Aynı sebepten dolayı *"tetesaddâ"* ve *"tetekellemu"* gibi fiillerin başındaki *"tâ"*lardan biri de atılmış ve *"tasaddâ"* ve *"tekellemu"* denmiştir.

Kur'an'ı Gereğince Düşünmek ve Kur'an'ın Benzerinin İmkansızlığı

"Onlar hâlâ Kur'ân'ı gereği gibi düşünüp anlamaya çalışmazlar mı?" Ayette geçen ***"et-tedebbur"***; işlerin akıbetini ve sonunu iyiden iyiye düşünmek demektir. ***"Tedebbürü'l-kelâm"*** ise sözün gayesi ve söyleniş maksadı, ona göre amel eden veya muhalif olan kimsenin âkıbeti üzerinde derinden derine düşünmek demektir. Bu açıklamalardan sonra ayetin manasına dönersek; bunlar risâletin hakikatini ve bu hidayetin mahiyetini bilmiyorlar. Peki! O hidayetin hakikatini, ona iman eden mü'minlerin âkıbetini gösteren Kur'ân üzerinde

derinden derine düşünmezler mi ki onun Rablerinden gelen bir Hak Kitab olduğunu, kâfirleri ve münafıkları uyardığı şeylerin mutlaka başlarına gelecek olduğunu anlasınlar. Çünkü O Kitab, kendi içlerinden kurdukları, kalplerinin övdüğü, iç âlemlerinin derinliklerinde gizli olan şeyler hakkında nasıl doğru söylüyorsa, onların kötü âkıbetlerine, âkıbetin sâdık muttakiler, kötülüğün ve rezaletin kâfir ve münafıklar için olacağına dair verdiği haberlerde de doğru söylemektedir. Dahası; eğer onlar Kur'ân üzerinde gereği gibi hakkıyla düşünüp anlamaya çalışsalardı onun hakkı gösterdiğini, hayrı ve olgunluğu emrettiğini, bunun âkıbetinin de ancak kurtuluş ve felâha erme, salih olma ve ıslâh etme olduğunu bilirlerdi. Ama onlar bâtılın ve sapıklığın kendilerini ele geçirmesi durumunda oldukları için bu Kur'ân'ın hidayetini kavrayamazlar. Onların, Kur'ân'ın Yüce Allah'ın katından başka bir yerden gelmesinin imkân dışı olması özelliğinin onun özellikleri ve meziyetlerinden birisi olduğunu kavramalarının zamanı hâlâ gelmedi mi?

"Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı mutlaka onda birçok tutarsızlık bulurlardı." Yani; eğer bu Kur'ân Kureyşli Abdullah oğlu Muhammed'den gelseydi de, onu peygamber olarak gönderen Yüce Allah'ın katından gelmemiş olsaydı, o kitapta birçok tutarsızlık bulurlardı. Çünkü ne Muhammed'in ve ne de bir başka kişinin, hakkı -suretinde en ufak bir değişiklik ve farklılık olmamak üzere- olduğu gibi gerçek suretinde anlatan böyle bir Kur'ân getirmeye gücü yetmez. Hz. Muhammed'in gözüyle görmediği ve tarihini okumadığı geçmişin hikâyesini anlatması... Birçok meselede geleceğe dair haber vermesi... Nitekim Kur'ân'ın geleceğe dair verdiği haber aynen çıkmıştır... Öte yandan insanın içinden geçenler ve vicdanların derinliklerinde olanlara varıncaya kadar şu anın gizliliklerini ortaya koyması... İşaret edilen zümrenin Hz. Peygamber'e söyledikleri sözün içlerinden geceleyin aksini kurmaları veya Hz. Peygamber'in onlara söylediği ve huzurunda kabul ettiklerinin geceleyin tersini kurmalarının beyanı gibi... İşte bu hususlarda bu Kitab'a denk bir kitap getirmek hiçbir kimsenin gücü dâhilinde değildir.

Ne Hz. Peygamber'in ve ne de bir başkasının Kur'ân benzeri bir kitabı getirmesi gücü dâhilinde değildir. Çünkü Kur'ân; inanç esaslarını, şeriatlerin (kanunların) kaidelerini, adâb ve ahlâk felsefesini, kavimlere ve halklara karşı uygulanacak siyaseti ihtiva eder. Üstelik bu kuralların tümü birbiriyle uyumludur. Fürû'da (detay kurallarda) bu temel kurullar bakımından hiçbir noktada en ufak bir ihtilaf ve farklılık yoktur.

Ne Hz. Peygamber'in ve ne de bir başkasının Kur'ân benzeri bir kitabı getirmesi gücü dâhilinde değildir. Çünkü Kur'ân'da çeşitli söz sanatları, çeşitli mahlûkat, yeryüzü ve gökler hakkında türlü türlü ifadeler vardır. Yaratmadan ve tekvinden söz edilmekte, bütün çeşitleriyle kâinat vasfedilmektedir, yıldızlar, burçlar, bunların nizamı, rüzgârlar, bitkiler, hayvanlar ve cansızlar... Ve bunlarda gizli olan hikmet ve alâmetler... Kur'ân'ın bütün bunlar hakkındaki ifadeleri birbirini desteklemektedir. İfadelerin manaları arasında en ufak bir farklılık olmadığı gibi, farklı ton ve anlam da mevcut değildir.

Ne Hz. Peygamber'in ve ne de bir başkasının Kur'ân benzeri bir kitabı getirmesi gücü dâhilinde değildir. Çünkü Kur'ân, sosyal kanunları, ülkelerin imar kaidelerini, toplumların ve kavimlerin tabiatlarını beyan etmekte, bu konuda delil ve misal getirmekte ve bir tek kıssayı -ifadeyi çeşitlendirmek ve verdiği öğüdü birçok değişik ifade kalıbı içinde sunmak için- birbirine benzer beliğ ifadelerle tekrarlamaktadır. Hâlbuki bütün bunların tümü Hak'la uyumlu, doğru ile barışık, çelişki ve tenakuzdan uzak, farklı ve uyumsuzluktan yücedir.

Bütün bunlara ilaveten Kur'ân'da ilâhî ilim, gayb ve ahiret yurduna, orada amellere karşı hesaba çekilmeye ve amellere verilecek uygun karşılığa dair haberler vardır. Bütün bunların insan fıtratına uygun olması... İhtiyarî (isteğe bağlı) amellerin ruhlara etkisi açısından sünnetullaha göre cereyan etmesi mevcuttur. Bu konuda birçok ayet arasındaki uyum ve kaynaşma kendisine hikmet ve güzel konuşma verilen kişi nezdinde gayelerin gayesidir

Bu Kur'ân meydana gelen olaylara ve gelişen durumlara göre peyder pey nazil oluyordu. Hz. Peygamber de herhangi bir ayet veya ayet grubu indiği zaman bunların ilgili sûredeki yerine konulmasını emrediyordu. Hem de bunu daha önce sahifelere yazılmış olanla en son yazılmış olanı okumadan yapıyordu. O zamana kadar Kur'ân'da yer alan ayetler sadece ezberinde bulunuyordu. Hâlbuki çeşitli münasebetler ve değişik olaylar nedeniyle kendi yanından birçok söz söyleyen bir kimsenin her söz söylerken -en son söylediğinin öncekine uygun düşmesi için- daha önceki senelerde söylediklerini hatırlaması ve bunları kafasında canlandırması normalde mümkün değildir. Bazı ayetlerin savaş günlerinde ve şiddetli sıkıntıların çekildiği anlarda, bazılarının fertlerin veya kavimlerin birbirleriyle kavgası esnasında indiğini hatırlarsan, bir insanın bütün bu durumlarda -birbirine uyumlu ve çelişkisiz söz söyleyebilmek için- daha önce söylediği her sözü hatırlamasının

imkânsız olduğuna kesin olarak hükmedersin. Hz. Peygamber sahabelere ayetleri okuyunca onlar bunları ezberliyorlar ve sahifelerine yazıyorlardı. Daha önce söylenen sözü -bir an için var saysak bile- düzeltmeye ve yeniden yazmaya imkân yoktu. Eğer bunu şaşılacak buluyorsan asıl şaşılacak şey bu değildir. Asıl şaşılacak olanı; bunca senelerin ve yılların geçmiş olması... Birçok nesil ve çağın tarihteki yerini alması... İlim ve bilgi dairelerinin alabildiğine genişlemesi... Uygarlık ve kalkınmışlık durumlarının değişmesi... Ama Kur'ân'ın, ne şeriat ahkâmı, ne insanların halleri, ne kâinatta cereyan eden hadiseler ve ne de bunun dışında aklın ürünleri hakkında sarfettiği ifadelerden hiçbirinin dahi değişmemiş olmasıdır.

İbn Haldun *Mukaddime*'sini, tarih felsefesi, sosyoloji ilmî ve uygarlık (umran) hakkında kaleme almıştır. Bu kitap yazarının çağında ve ondan sonra daha birçok asırda en üstün ve en sağlam görülen bir kitaptı. Sonra ilimler ilerledi, bayındırlık kaideleri değişti ve eserin birçok yerinde hatalar ve tutarsızlıklar ortaya çıktı. Dahası; bu asırda belli bir ilim dalında dahi bir ilim adamı kendi branşında bir kitap yazıyor ve o eseri hazırlarken kendi akranı olan araştırmacı âlimlerin bilgilerinden de yardım alıyor, sonra o konu üzerinde uzun uzun düşünüyor, yazdıklarını yeniden gözden geçiriyor sonra da bastırıyor. Ancak aradan çok kısa bir süre geçer geçmez o eserde hata ettiği ortaya çıkıyor ve o konuda farklı görüşler ileri sürülüyor. Eseri kaleme alan âlim o eserden bazı yerleri değiştirip düzeltmedikçe yeniden bastırmıyor. Peki, insan, -aradan uzun seneler geçtikten ve ilim dairesi genişledikten sonra değil de- daha ilk anda başkalarının yazdığı eserlerde farklılık ve tutarsızlık buluyorsa buna ne demeli! Bu Kur'ân hiçbir okulu olmayan ümmî bir kavmin arasında hiç okuyup yazmamış bir ümmî kişinin lisanı üzere ortaya çıktı. Peki, aradan on üç asır geçmiş ve bu süre zarfında insanların kalkınmışlığı değişmiş olduğu halde nasıl oluyor da bu Kitab'ta hiçbir tutarsızlık, itibara alınacak ve onu zedelemeye elverişli gerçek bir farklılık ortaya çıkmıyor? Acaba Kur'ân'ın bu özelliği, onun Yüce Allah'ın kulu ve elçisi Hz. Muhammed'e vahyettiği bir kitap olarak Allah katından geldiğine parlak bir delil değil midir?

Buraya kadar söylediklerim bu ayetin tefsiri sadedinde hiçbir müfessirin sözünden yararlanmaksızın ve alıntı yapmaksızın kalemimden dökülen ifadelerdir. Çünkü ayeti okuyunca aklıma gelen bunlardı. Ben bu hususta tafsilatı gösteren ihtisar (kısa ifade) yolunu seçtim. Fesahat, belagat meselelerini ve Kur'ân'ın üslubunun bu iki konuya tam olarak uyduğu gibi konu-

ları müfessirlerin bu konudaki açıklamalarına başvurmaya bıraktım. Sonra bazı tefsir kitaplarına göz attım. Bir de ne göreyim İbn Cerir ayet hakkında sözü kısa tutup şöyle demiyor mu?

"Ey Muhammed! Senin kendilerine dediklerinden başkasını geceleyin kuranlar, Allah'ın Kitab'ı üzerinde düşünmezler mi? Düşünüp de sana itaat etme ve emrine uyma konusunda Yüce Allah'ın size karşı ileri sürdüğü delilini ve Tenzil'i (Kur'ân'ı) Rablerinin katından getirdiğini öğrenseler ya! Çünkü Kur'ân'ın içindeki manalar yeknesak, ahkâmı birbiriyle uyumlu ve birbirini desteklemekte, birbirine şâhitlik etmektedir. Eğer bu Kur'ân, Allah'tan başka birinin nezdinden gelseydi ahkâmı kendi içinde tutarsız olur, manaları birbiriyle çelişir ve bir kısmı diğer kısmının bozukluğunu ortaya koyardı."[378]

Râzî bu ayetin Kur'ân'la münafıklara bir protesto olduğunu, Hz. Peygamber'in peygamberliği hakkında duydukları şüpheyi onlara ispat ettiğini ifade ediyor. Râzî âlimlerin Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in doğruluğuna delâletinin üç açıdan olduğunu belirttiklerinden söz eder. Bunlar Kur'ân'ın fesâhatı, gayba dair haberleri ihtiva etmesi ve tutarsızlıktan uzak olmasıdır. Râzî diyor ki; bu ayette de zikredilen işte budur. Râzî, Kur'ân'ın tutarsızlıktan uzak olmasının üç yönden ispatının mümkün olduğundan söz eder.[379]

1) Birincisi, Ebû Bekir el-Asamm'ın görüşüdür. Bu görüşün özü şudur: Münafıklar, gizlice çeşitli hile ve tuzaklar kurmak üzere aralarında anlaşıyorlardı. Yüce Allah da Kur'ân'da bu hileleri ve tuzakları beyan ediyordu. Yüce Allah'ın -gizli olmasına rağmen- onların durumu hakkında anlattığı her şey doğru çıkınca anlaşıldı ki bu Kitab, bir başkası tarafından yazılan bir kitap olsaydı verdiği haberler sürekli olarak böyle doğru çıkmazdı.

2) İkincisi, Kelâmcıların ileri sürdükleri görüştür. Buna göre ayetten maksat, Kur'ân birçok ilmî ihtiva eden büyük bir kitaptır. Eğer bu Kitab bir başkası tarafından yazılmış bir kitap olsaydı içinde birbiriyle çelişik birçok kelime yer alırdı. Çünkü büyük ve uzun bir kitap böyle bir sakatlıktan uzak olamaz.

3) Üçüncüsü, Ebû Müslim'in görüşüdür. Ayette geçen *"tutarsızlık"* tan maksat; fesahatin mertebesindeki tutarsızlıktır. Böyle bir tutarsızlık olmadığı için Kur'ân yetersiz sözlerden sayılan ifadelerden değildir. Tam aksine fesahati başından sonuna kadar bir tek sistem üzeredir. Bilindiği üzere insan -belagat ve fesahatte zirveye bile ulaşmış olsa- birçok manaları içeren uzun

378. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 178.
379. Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*, X, 157.

bir kitap yazdığı zaman sözlerinde tutarsızlık olması, bir kısmının güçlü ve sağlam ifadelerden oluşurken bir kısmının bu seviyeyi yakalayamamış olması kaçınılmazdır. Kur'ân ise böyle olmadığı için anlıyoruz ki o Allah katından gelen mu'ciz bir Kitab'tır

Râzî burada Mu'tezile müfessirlerinden bazı alıntılar yapar. Gerçekten Mu'tezile âlimleri Kur'ân'ın belâğati ve meziyetlerine dair insanı hayrette bırakacak beyanlarda bulunmaktadırlar. Bu meseleyi (Kur'ân'ın tutarsızlıktan uzak olması) tahkik edip ayrıntısıyla anlatan ilk kişi, Eş'arîlerin imamı ve onların sancaklarını yükselten Ebû Bekir el-Bâkillânî (ö.403/1012) olmuştur. el-Bâkillânî eseri *İ'câzu'l-Kur'ân*'da Kur'ân'ın i'câz yönlerini yani; onun gâip olan şeylere dair haber vermesini, -getiren ümmî olduğu halde- ancak eğitim ve öğretimle bilinebilecek ilimleri ve haberleri ihtiva etmesini beyan etmekte ve sonra da şöyle demektedir:

[Kur'ân'ın nazmı (söz dizisi) eşsiz, telifi (ifade yapısı) hayret vericidir. Bu nazım ve telif, öyle bir dereceye ulaşmıştır ki insanların bu dereceyi tutturmaktaki acizlikleri (kendiliğinden) anlaşılır. Âlimlerin Kur'ân'ın i'cazı hususunda söyledikleri bundan ibarettir. Bizse bu ifadeyi bir parça açacak, onların mutlak olarak söyledikleri bu cümleyi biraz ayrıntısıyla ele alacağız. Kur'ân'ın i'cazı ihtiva eden eşsiz nazmı birçok i'caz yönünü ifade eder.

Bu i'caz yönlerinden birisi Kur'ân'ın bütünüyle ilgilidir. Öylesine ki; Kur'ân'ın nazmı çeşitli yönleri ve farklı istikametleri ele almakla birlikte Arap'ların bütün ifade kalıplarında var olan söz düzeninin dışındadır, onların alışılmış hitap tertiplerinden farklıdır. Kur'ân'ın kendine has bir üslubu vardır. Kur'ân çeşitli konuları işlerken Arapların alışılagelmiş ifade üsluplarından ayrılır. Şunu demek istiyorum: Bedî' (harika) ve manzum bir ifade kullanılırken uyulması gerekli olan yollar kısımlara ayrılır. Bu yollar; çeşitli türleriyle birlikte şiirde aruz vezinleri... Sonra kafiyesiz fakat vezinli ifade türleri... Bunun ardından ölçülü ve secî'li (kafiyeli) sözler... Bundan sonra, kafiyesiz fakat vezinli söz çeşitleri... Ölçülü ve secî'li söz türleri... Secî'siz fakat ölçülü ve vezinli sözler... Bütün bunlardan tutun da mutlak olarak söylenen sözlere varana kadar ki bunlarla -söz, vezni itibarıyla düzgün olmasa bile- bir amaca ulaşmak, belli bir manayı ifade etmek ve akla gelen manaları eşsiz bir biçimde ve latif bir tertiple anlatmak hedeflenir. Bu ifade biçimi, yapmacıklıktan uzak ve kişinin kendisini yormadan söylediği ifadeye benzer. Biz biliyoruz ki, Kur'ân'ın ifade biçimi bu sayılan ifade biçimlerinin hepsinin dışında ve bu yolların tümünden farklıdır. Bu takdirde bize kala kala Kur'ân'ın

secî'li ifade türünden olmadığını ve içinde buna dair en ufak bir şeyi taşımadığını ifade etmek kalıyor. Aynı şekilde Kur'ân şiir kabilinden de değildir. Çünkü bazı kimseler Kur'ân'ın secî'li bir söz olduğunu iddia etmektedirler. Bazıları ise onun içinde çok şiir olduğunu ileri sürmektedirler. Bundan sonraki bölümde bu konudan söz edilecektir. Şimdi insan düşündüğü zaman Kur'ân'ın, Arapların ifade kalıplarından ve hitabetteki üsluplarından farklı olan üslubuyla alışılmışın dışında ve mu'ciz bir kelâm olduğunu anlıyor. Buraya kadar zikrettiklerimiz Kur'ân'ın tamamıyla ilgili özelliği ve tümü itibarıyla ayrıcalıklı olduğu yönlerdir.

Bir başka yön şudur: Arapların işaret ettiğimiz bu fesahati, garabeti, eşsiz bir biçimde konuları ele alışı, latif manaları, bol faydaları, birçok hikmetleri, belâgatteki uyumu, üstünlükteki benzerliği ihtiva eden -bu uzunlukta ve bu miktarda- bir ifadeleri hiç olmamıştır. Arapların hakîm (bilge) olarak tanınan kişilerine bir takım belli sayıda cümleler ve az sayıda lafızlar, şairlerine de sınırlı sayıda kasideler nispet olunmaktadır. Ancak bu sözlerde ve şiirlerde -beyan edeceğimiz üzere- bir takım sakatlıklar vaki olmakta ve -ortaya koyacağımız üzere- bir takım tutarsızlar ortaya çıkmaktadır. Yine bu ifadelerde -beyan edeceğimiz üzere- zorlama ve yapmacıklık vaki olmakta, mecaz ve yanlış konuşma meydana gelmektedir. Kur'ân ise ifadesinin çokluğuna ve uzunluğuna rağmen fesahat açısından uyumlu olarak Yüce Allah'ın kendisini vasfederken ifade etmiş olduğu hususiyeti yakalayabilmiştir. Yüce Allah Kur'ân hakkında şöyle der: *"Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkılmadan tekrar tekrar okunan bir Kitab olarak indirdi. Rablerine karşı içleri titreyerek-korkanların O'ndan derileri ürperir. Sonra onların derileri ve kalpleri Allah'ın zikrine (karşı) yumuşar-yatışır. İşte bu, Allah'ın yol göstermesidir, onunla dilediğini hidayete erdirir. Allah kimi saptırırsa, artık onun için bir yol gösterici yoktur."*[380]; *"Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı mutlaka onda birçok tutarsızlık bulurlardı."*[381] Böylece Yüce Allah bildirdi ki; insanoğlunun sözü uzadığı zaman onda tutarsızlık meydana gelir ve sakatlık görülür. Bu özellik, Kur'ân'ın i'caz yönlerine dair zikretmeye başladığımız birinci özellikten farklı bir özelliktir. Üzerinde düşününce farklılığın nerede olduğunu göreceksin.

Kur'ân'ın i'caz yönlerinden olmak üzere bir üçüncü özellik de şudur: Kur'ân'ın insanı hayrette bırakan nazmı ve eşsiz telifi birbirinden farklılık göstermez,

---

380. Zümer, 39/23.
381. Nisâ, 4/83.

ele aldığı birçok konuya rağmen birbirinden farklılık meydana gelmez. Kur'ân, kıssalardan söz eder, çeşitli öğütler verir, protestolarda bulunur, birçok hikmet ve ahkâmı ifade eder, ikaz ve uyarılarda bulunur, tehdit edip vaat eder, müjde verip korkutur, vasıflardan söz eder, yüce ahlâkı, şerefli karakterleri, nakledilip gelen hayat hikâyelerini öğretir, bunun dışında daha birçok yönlere temas eder. Beliğ konuşan kâmil bir insanın, güzel şiir söyleyen bir şairin, beliğ konuşan bir hatibin ifadelerinde bu durumların farklılığına göre farklılıklar görürüz. Şair vardır övgüyü (medih) güzel yapar, ama hicvi (yerme) güzel beceremez. Şair vardır hicivde parmakla gösterilir, ama medihde böyle değildir. Şair vardır övme ve methetmede üstüne yoktur, ama mersiyede (ölen birini hayırla yâd etmek) böyle değildir. Şair vardır mersiyeyi güzel yazar, ama takrizde (övme) böyle değildir. Şair vardır develeri vasfederken veya atları ya da gecenin geçişini anlatırken veya savaşı ya da bir bahçeyi veya şarabı vasfederken ya da gazel yazarken veya bütün bunların dışında şiirin konu olarak aldığı ve sözün anlatımı içine giren konulardan herhangi birinde acaip ve tuhaf olup, zor anlaşılır olabilir. Bundan dolayıdır ki binmeye (süvariliğe) İmruülkays, dehşete düşmeye Nabiğa, şevke Züheyr misal olarak verilmiştir. Bu gibi konular hitabelerde, risalelerde ve diğer ifade çeşitlerinde ele alındığında farklılık gösterir ve aynı seviye tutturulamaz. Beliğ bir şairin söylediği şiir üzerinde düşündüğün zaman ele aldığı konulara göre şiirinde farklılık görürsün. Aynı şair bir konuyu işlerken çok parlak olurken, bir başka konuya geçtiğinde o seviyeyi tutturamaz ve o konuda parlak seviyesine erişemez. Böylece şiirinde farklılık göze batar. Bundan dolayıdır ki yukarıda adını verdiğim şairler, o konularda darb-ı mesel haline gelmişlerdir. Çünkü bu isimlerin şiir sanatında ileri gidip gitmedikleri konusunda hiçbir görüş ayrılığı yoktur. Nazım dalında bariz birer kişi olup olmadıklarında da hiçbir kuşku yoktur. Ele aldıkları konuların farklılığı sebebiyle şiirlerinde sakatlık apaçık ortaya çıkınca onlardan daha aşağı olan şair ve ediplerin isimlerini buraya almaya lüzum görmedik. Aynı şekilde bu tafsilatın bir benzerini de hitabelerde, risalelerde ve benzeri söz sanatlarında vermeye de lüzum görmedik.

Öte yandan şairler arasında öyle şairler görüyoruz ki bunlar recez ölçüsüyle şiir söylemekte usta oldukları halde asla kaside yazamamaktadırlar. Bazıları da kaside yazmakta mahir iken -kendini ne kadar zorlarsa zorlasın- recezde kusur etmektedirler. Bazıları vardır düz yazıda mahir iken şiire geçtiğinde zorlanmakta ve bu konuda hayret verici bir biçimde yetersiz kalmaktadır. Bazıları da bunun tam aksinde yetersiz kalmaktadır. Kur'ân'ın nazmını düşündüğü-

müzde, daha önce zikrettiğimiz bütün sanat çeşitlerini kullanırken nazmının güzelliğinde, te'lifin ve söz dizisinin benzersizliğinde aynı seviyede olduğunu görürüz. Kur'ân'ın nazmında hiçbir farklılık olmadığı gibi, tutturduğu o yüksek seviyeden aşağıya inmesi, daha aşağı bir mertebeye doğru alçalması söz konusu değildir. Aynı şekilde uzun ve kısa ayetlerde hitap çeşitlerinin konuları ele alışı üzerinde düşündüğümüzde bütün bu ayetlerdeki i'cazın birbirinden farksız olarak aynı seviyede olduğunu görürüz. Öte yandan aynı kıssanın yeniden anlatımında insanların ifadeleri birbirinden farklı olur. Oysa Kur'ân'a baktığımızda ifadelerin birbirinden farklı ve değişik olmadığını, aksine belâgatın zirvesinde, eşsizliğin doruğunda olduğunu görüyoruz. Böylece anlıyoruz ki; Kur'ân insanoğlunun benzerini getirmekte aciz olduğu bir Kitab'tır. Çünkü insanoğlunun getirmeye kadir olduğu şeylerde (şiir, düz yazı vs.) tekrar esnasında, farklı yönlerin ele alınmasında ve farklı sebepler söz konusu olduğunda çok büyük farklar görüyoruz.

Kur'ân'ın bir dördüncü vasfı da şudur: Fasih konuşan kimselerin ifadeleri; fasıl ve vasıl[382] yaparken, uluvv ve nüzul, takrib ve teb'îd ve bunun dışında nazımda hitabın diğer kısımlarını icra ederken apaçık bir biçimde birbirinden farklı olur. Görülmez mi ki birçok şair, bir manadan diğerine geçerken, bir konudan diğerine intikal ederken eksik olmakla nitelenmiştir. Bu cümleden olarak söz sanatında usta olanlar, -nazmı kaliteli ve vasfı güzel olmakla birlikte-Buhturî'nin nesîbden[383] medhe geçerken yeterli olmadığı hususunda görüş birliği içinde olmuşlar, onun bu geçişi iyi yapamadığı ve bu konuda hiçbir şey getiremediğinde ittifak etmişlerdir. Buhturî, belli bir kaç yerde kabul edilebilir bir çıkış ve güzel görülebilir intikali yapabilmiştir. Aynı şekilde sadece Buhturî'nin değil başkalarının da bir konudan diğerine geçerken, bir husustan diğerine intikal ederken yolu (üslubu) birbirinden farklı olmuştur.

Biz bundan sonra bu cümleyi daha fazla açıp, tefsir ediyor ve beyan ediyoruz ki; Kur'ân, -birçok konuyu değişik şekillerde farklı yollarla ele alırken ve değişik yolları kullandığı halde- muhtelif (farklı) olanı uyumlu, ayrıgayrıyı ahenktar ve aralarında tenafür olan kelimeleri[384] (birçok hallerdeki uyuşmazlıkları (teklerden birlere, yani asgariye) indirmiştir[385] Bu husus,

382. Vasl, bir cümleyi vav harfiyle bir diğerine atfetmek, fasıl ise; bu atfı yapmamak demektir. Bkz: Ali el-Cârim Mustafa Emir, *el-Belâgatü'l-vâdiha*, s. 230. (Çev.)

383. Nesîb; Arap kasidesinde konusu kadın olan şiirdir. (Çev.)

384. Tenafür, kelimenin fasih bile olsa dile ağır gelmesi demektir. (Çev.)

385. Kur'ân'ın cümleleri birbiriyle uyum sağlamayan kelimelerden teşekkül etmez. Çünkü bu tip kelimelerin bir cümlede bir araya gelmesi kulağa hoş gelmez, telaffuzu da zor olur. Buna şu beyti örnek verirler:

öyle hayret verici bir husustur ki; Kur'ân'ın fesahati tam burada ortaya çıkar, belagati tam da bu noktada zuhur eder, ifade alışılmışın dışına tam da burada çıkar ve maruf olanı aşar.][386]

Bâkillânî, burada Kur'ân'ın bir beşinci özelliğinden daha söz eder. Bu özellik, Kur'ân'ın nazmının belâgatte öyle bir yerde bulunmasıdır ki, o noktada Kur'ân insanların ve cinlerin ifadelerinde alışılagelmiş olanın dışına çıkar. Dolayısıyla onlar, Kur'ân'ın bir benzerini getirmekten acizdirler. Bâkıllânî, *"cinlerin ifadeleri"* tabirinden maksadın Arapların inandıkları ve cinlerin sözlerini ve zecellerini,[387] çalgı çalmalarını duyduklarına dair söyledikleri sözlerdir. Bu özellik, bizim Kur'ân'da tutarsızlık ve çelişki yoktur şeklindeki konumuzun dışındadır. Bâkıllânî, daha sonra şöyle devam ediyor:

Kur'ân'ın i'cazı konusunda altıncı özellik şudur: Arap dilinde bast[388] ve iktisardan, cem ve tefrik'e[389], sarih istiareden, mecaza ve tahkike ve buna benzer daha başka çeşide kadar bütün hitap çeşitleri Kur'ân'da mevcuttur. Bütün bunlar, Arapların fesahatte, ibdâ'da, belagatte ifadelerinin mütad olan sınırını aşan hususlardandır. Biz bu özelliğin beyanını da kısa kestik. Çünkü burada bizim yaklaşımımız mukaddimeleri zikretmektir yoksa konuyu açıp alabildiğine ayrıntısına girmek değildir. (Yani Kur'ân bütün bu söz sanatlarında aynı düzeyde ve çizgidedir ve bu konuda en ufak bir farklılık söz konusu değildir.)[390]

Kur'ân'ın i'cazı konusunda yedinci özellik şudur: Kur'ân'ın şeriat vazederken, ahkâmı getirirken, dinin aslına dair deliller getirirken, o harikulade lafızlarla inkârcılara cevap verirken, kullanılan sözcükler parlaklık ve incelikte birbirine uyumlu olarak insanoğlunun (benzerini söylemekte) altından kalkamayacağı bir şeyi yapmaktadır. Bunun imkânsız olduğu şuradan bellidir: Alışılagelmiş ve ortada dönüp dolaşan manalar, insanlar arasında var olan sebepler için lafız seçmek, bu zamana kadar hiç söylenmemiş (yepyeni)

386. Bâkillânî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, s. 38-41. (Kahire 1349 Baskısı)

387. Zecel; genelde fushâ olmayan yaygın bir Arap şiiri türüdür. Bkz: *el-Mu'cemu'l-vasît*, *z-c-l* maddesi. (Çev.)

388. Bast, konuşanın, az bir lafızla ifade etmenin mümkün olduğu bir manayı çok lafızla ifade etmesidir. Ancak gayesi aklı ermeyene anlatmak, uzakta olana işittirmek ve ifadeyi pekiştirmek değildir. Tam aksine bedi'in manalarından bir manayı ifade etmektir. (Bkz: Bedevî Tabana, *el-Belâgatü'l-Arabiyye*, s. 133.) (Çev.)

389. Cem' ve tefrik, konuşanın bir manaya iki şey katması ve bunları ithal cihetinden birbirinden ayırması veya konuşanın iki şeyi bir şeye benzetmesi sonra da benzeme yönünden birbirinden ayırmasıdır. Bkz: Bedevî Tabana, *el-Belâgatü'l-Arabiyye*, s. 133.

390. Bâkıllânî, *İ'câzu'l-Kur'ân*, s. 45.(Çev.)

manalar ve yeni ortaya konan sebepler için lafız seçmekten daha kolaydır. Harika bir mana için lafız da harika olursa bu, insanların arasında daha önce bilinen ve tekerrür eden mana ve onların kafalarında var ve yerleşmiş olan mana için harika lafız üretmekten daha latif ve daha hayret verici olur. Sonra buna bir de tesis edilmesine başlanan ve tahkiki istenen şeyi pekiştirmeyi içeren yönler hakkında harika bir tasarruf eklenirse, fesahatte ve benzersizlikte farklılık ortaya çıkar. Sonra bir de lafızlar tam manaya, manalar da tam lafızlara göre olursa, ne mananın lafza ve ne de lâfzın manaya fazlalığı olmaz birbirine tam eşit olursa, işte o zaman eşsizlik daha bariz, fesahat daha tam ve mükemmel olur.[391]

Bu son i'câz yönünün özeti şudur: Fasih olan kişilerin alışılagelmiş ve herkesin ifade ettiği manalarda kullandıkları ifadeler farklılık ve tutarsızlıktan hali değildir. Kur'ân'ın Arapların daha önce ele almadıkları yüce ve ilmî çeşitli manaları ele almasına rağmen fesahat yönünden asla ifade tutarsızlığı taşımaması i'câz yönünden en açık bir husustur ve onun Yüce Allah'ın katından gelen bir Kitab olduğuna en bariz bir delildir.

Bâkıllânî, bir sekizinci özellikten daha söz eder.[392] Bu kısımda Kur'ân'da yer alan kelime gerek şiir, gerek nesir (düz yazı) olsun beliğ konuşan kimselerin sözlerinde gerdanlığın ortasındaki en büyük taş mesabesinde olduğunu beyan eder. Bu kelime kulakları kendine cezbeder, ruhlar ona yönelir. Bâkıllânî bu konuda gerçekten güzel şeyler söyler. Ancak bu konu da bizim "Kur'ân'da tutarsızlık olmadığı" şeklindeki konumuzla ilgili değildir.

Bâkıllânî'nin zikrettiği dokuzuncu özellik de böyledir. Bâkıllânî, bu kısımda sûrelerin başlarındaki hurûf-u mukattaa'nın sırlarını beyan eder.[393] Onuncu özelliğe gelince, bu özellik Kur'ân'ın farklılık ve tutarsızlıktan uzak olmasını içermesine ek olarak, O'nun üzerinde derinden derine düşünmenin vâcipliğini ve bu dili bilen herkese Yüce Allah'ın onu müyesser kılmasını izah eder ve şöyle der:

Kur'ân'ın onuncu özelliği şudur: Kur'ân'ın yolu kolaydır. O çirkin, telaffuzu zor olan alışılmadık ve garip kelimelerden ve yapmacık sanattan uzaktır. Onun bu özelliği, kendisini akıllara (anlamaya) yakın kılar. Manası lâfzından öne geçerek kalbe doğru hareket eder, lafızdan kastedilen mana ibaresinin önüne geçerek ruha doğru gider. Bununla birlikte benzerini getir-

391. Bâkıllânî, *İ'câcuz'l- Kur'ân*, s. 45, 46.
392. Bâkıllânî, *İ'câcuz'l- Kur'ân*, s. 46.
393. Bâkıllânî, *İ'câcuz'l- Kur'ân*, s. 47.

mek imkânsızdır, O'nun gibisini ele alıp yapmaya kalkışmak zordur, insanın ruhuna yakın olmakla birlikte insan benzerini getirme umuduna kapılamaz. İnsan onun mevkiine yakın olduğu halde, onu ele geçirme veya ona kadir olma ümidi vermez. İfadenin bu seviyeden aşağılık ifade ve düşük söz seviyesine inmesi durumunda o sözde fesahat veya belâgat olması mümkün değildir ki başkasının benzerini getiremeyeceği ifade edilsin veya içinde i'câz olduğu düşünülsün. Fakat Kur'ân bunu garip ve hoş olmayan bir ifade kalıbına koysaydı veya sanatın çeşitli yönlerini bilmeseydi, kat kat zorlama ve tekellüfte bulunsaydı o zaman birisi çıkıp onun hakkında konuşabilir, kusurlu bir ifade olduğunu beyan eder, ayıplar ve azarlardı. Fakat Kur'ân önünü aydınlatmış, menhecini yakınlaştırmış, yolunu kolaylaştırmıştır. Böylece onu birbirine benzer ve misil kılmıştır. Bununla birlikte insanların bu konuda aciz olduklarını beyan etmiştir. Bilindiği üzere Arapların fasihlerinin ifadeleri ve beliğ konuşanların şiirleri, garip ve çirkin veya yabancı ve çirkin ve uzak manaları ele almaktan hali değildir. Sonra da onların mertebe itibarıyla daha aşağısı olmayan aşağılık ve düşük sözlere dönmeleri, ardından da iki mesele arasında orta söze geçmeleri, bundan sonra da iki makam arasında tasarruf etmeleri... Her kim, bunu araştırmak isterse İmruülkays'ın kasidesine bakabilir.

قفا نبك من ذكرى حبيب ومنزل

"Durun! Sevgiliyi andığımız için ağlayalım Sıktu'l-livâ'da
Dahûl ile Havmel arasındaki Sıktu'l-livâ'da!"

Bu açıklamalardan sonra bu kaside ve benzerlerinin ele aldığı konuları ve belâgat açısından tuttuğu yeri ayrıntısıyla zikredeceğiz. Sonra da Kur'ân nazmının -elle tutulur, yakından ulaşılır ve ruhta şekillerin tasavvur edildiği gibi tasavvur olunur bir biçimde- onu nasıl geride bıraktığından söz edeceğiz. Ta ki Kur'ân'da insanı hayrette bırakan bir fasâhatın bulunduğuna dair iddiamız ayan beyan ortaya çıksın.[394]

Kur'ân Üzerinde Düşünmek ve Bunun Dayandığı Esas

Ayet-i kerîmenin kısaca manası şudur: Kur'ân üzerinde düşünmek, eşsiz üslubuyla hidayet ettiği (gösterdiği yol) üzerine derinden derine kafa yormak, hidayetin ve hakkın doğru müstakim yoludur. Çünkü bu yol, insanı Kur'ân'ın Allah katından geldiği ve onun yolunu tutmanın gerekli olduğu

394. Bâkıllânî, *İ'câzu'l- Kur'ân*, s. 49, 50.

sonucuna götürür. Zira bu Kitab, kullarına merhametli, onların işlerini düzene koyacak şeyi bilen Allah katından gelmiştir. Bununla birlikte Kur'ân'ın gösterdiği yol, insanın fıtratına uygun, maslahatına uyumlu olduğu için haddi zâtında mantıklıdır.

Bu ayetten alınacak bir ders de şudur: Kur'ân üzerinde iyice düşünmek her mükellefe farzdır, yoksa sadece adına *"müctehid"* denilen ve bu mertebeye ermek için Yüce Allah'ın hakkında hiçbir delil indirmediği bir takım şartlar koşulan bir zümreye mahsus değildir. Vazgeçilmez ve kesin olan şart; Kur'ân'ın dilini, kelimelerini ve üslûbunu bilmektir. İslâm'a yeni giren ve bu din üzere yetişen bir kimse üzerine olanı; gücü yettiği kadarıyla bunu (yani Kur'ân'ın dili, kelimeleri ve üslûbu üzerinde düşünmeyi) iyi yapmaktır. Bunun yolu, Arapça konuşan beliğ kimselerin sözleriyle sürekli meşgul olmaktan ve gerek söz, gerekse yazıda onları taklid etmekten geçer. Böyle yaparsa söz konusu özellik, kişide bir meleke ve zevk haline gelir. Buna karşılık sadece Kur'ân ifadelerini doğru bir şekilde okuyabilmek için konulmuş olan nahiv ve beyân kaidelerine bakmakla olmaz. Bu dili ve başka dilleri öğrenmek zor bir iş değildir. İlk çağlarda yabancılar kısa zamanda Arapça da usta ve mahir oluyorlar ve ana dili Arapça olanlarla bu dilin belâgatinde yarışabiliyorlardı. Bu çağın insanlarının bunu zor görmeleri ise, yukarıda işaret ettiğimiz kaidelerle ve o kaidelerin felsefesiyle meşgul olup, dilin bizatihi kendisinden uzak kalmalarından dolayıdır. Bunların durumu, bitkiyi bizzat müşahede ederek onu tanımadan botanik (bitki ilmî) öğrenmeye kalkışan kimsenin haline benzer. Böyle bir kimsenin botanik adına bildiği şey, kaide ve poblemlerden başkası olamaz. Bu sistemde ilim yapan kimse, bitkilerden filancagillerin şöyle şöyle bir özelliğe sahip olduğunu öğrenir ancak söz konusu bitkiyi görünce onu tanımaz.

Bu ayetten çıkarılacak bir ders de; Kur'ân'ı anlamada bağımsız olmanın gerekliliğidir. Çünkü bir şey üzerinde derinden derine düşünmek, ancak böyle mümkün olur. Bu da taklidin geçersizliği sonucunu doğurur. Râzî şöyle der:

"Bu ayet-i kerîme, düşünme ve istidlâlin vâcip ve taklidin de geçersiz olduğunu göstermektedir. Çünkü Allah Teâlâ, münafıklara bu delili kullanmak suretiyle Hz. Muhammed'in peygamber olduğu sonucunu çıkarmalarını emretti. Hz. Peygamber'in peygamberliğinin geçerliliği için istidlâl şart olduğuna göre, Yüce Allah'ın zatı ve sıfatlarını bilme hususunda istidlâle

haydi haydi ihtiyaç olur."[395]

Mesele aynen Râzî'nin dediği gibi hatta ondan da daha ileridir. Taklid, akıl yürütmeyi (istidlâl) engeller hâlbuki akıl yürütmektir. Taklid yoluna girmek, Kur'ân üzerinde derinden derine düşünmeye manidir, hâlbuki Kur'ân üzerinde düşünmek vâciptir. Kitabı üzerinde düşünmeyi ve ondan hüküm çıkarmayı (istidlâl) bize emreden Yüce Allah'tır. Yüce Allah'ın yaratıklarından hiçbir kimse, O'nun bize vâcip kıldığı şeyi haram kılamaz. Müctehid imamlar, Kur'ân'ın izinde olmanın vâcipliği ve O'ndan insanı çeviren ve uzak kalmayı gerektiren taklidin yasaklığı hususunda fikir birliği etmişlerdir. Yine onlar kendilerini itaat olunan şari' (kanun koyucu) kılmamışlardır. Onlar, hidayete ermeleri için insanlara sadece birer rehberdiler. Taklidin vâcip, bağımsız düşünmenin haram olduğunu sadece bazı mukallidler söylemişlerdir. Zaten onlar da kendilerinin tabi olunan bir görüşlerinin ve itaat olunan bir emirlerinin olmadığını itiraf ederler. Bu, halkı kendilerine boyun eğdirmek ve din adına köleleştirmek için zorba idarecilerin ve hükümdarların tertip ve komplolarıdır. Fiilen yaşanan da aynen bu olmuştur. Bilindiği üzere bir yandan zorbalığı kabul etmek, diğer yandan da Kur'ân'a uymak birbiriyle uzlaşmaz iki zıt kavramdır. Taklid anlayışı üzere yetişen hiçbir âlim yoktur ki, toplumda sivrilip temayüz ettikten sonra bu anlayışla savaşmamış olsun. Az önce görüşünü naklettiğimiz İmam Râzî buna sadece bir örnektir. Râzî'nin bu konuda daha genel ve daha kapsayıcı görüşleri vardır. Biz bunların bir kısmını daha önce nakletmiştik ve bu konuda Râzî tek örnek de değildir, daha birçok âlim böyle düşünmektedir.

Biz, taklidin geçersiz olduğunu söylerken bütün Müslümanların, fıkhın konularında ictihadî hükümler çıkarmada İmam Mâlik ve Şâfiî gibi olabileceklerini söylemek istemiyoruz. Bizim demek istediğimiz; her Müslüman'ın Kur'ân üzerinde derinden derine düşünmesi ve gücü nispetinde onun yolunda olması, hiçbir Müslüman'ın Kur'ân'ı bir kenara bırakarak, ondan yüz çevirmesinin câiz olmadığı ve O'nun hidayetine dair anladıklarını gerek müctehid gerek mukallid başka hiçbir kimsenin görüşüne tercih etmemesidir. Çünkü bir Müslüman dini hususunda hayatiyetini ancak Kur'ân'la sürdürebilir. Hiçbir müctehid imamın ve mukallid müellifin Kur'ân üzerinde düşünmeye gerek bırakmayacak bir kitabı yoktur. Kur'ân'ın kalplere Allah'ın azametini, korkusunu, sevgisini, rahmetini ummayı ve cezasından da korkmayı hissettirmede yerini alacak hiçbir alternatifi yoktur. Ahlâkı güzelleş-

395. Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)* X, 157.

tirmede, nefsi arındırmada, onu kötülük ve fesattan uzak kılmada, hayra ve maslahata teşvik etmede, nefsi aşağılık durumlardan yüce durumlara çıkarmada da alternatifi yoktur. Allah'ın varlığına delâlet eden ve dış âlemde (âfâk) olan deliller üzerine düşünmede, beşer toplumunun ve mahlukâtın karakterlerine hâkim olan kanunları (sünnetullah) üzerinde düşünmeyi gereksiz kılacak bir Kitab olmadığı gibi, Kur'ân'ın diğer ilâhî kitaplardan ayrıcalıklı olduğu hidayet çeşitleri üzerinde düşünmeyi de gereksiz kılacak bir kitap yoktur. O halde insanoğlunun yazdığı kitaplar nasıl olur da Kur'ân'a ihtiyaç bırakmaz!

Kur'ân'ın sırrına gelince; eğer Müslümanlar Kur'ân'ın üstüne düşünmede ve her zaman onun izinden gitme konusunda dosdoğru olsalardı, ahlâkları ve âdapları bozulmaz, idarecileri de zulmedip zorbalık yapmazdı. Hükümranlıkları ve saltanatları ellerinden gitmezdi, geçimlerini sürdürme ve geçim vesileleri konusunda başkalarının sırtına yük olmazlardı.

Müslümanlardan -Kur'ân'ın âdeti olarak- zaman zaman istediğimiz bu düşünme ve tezekkür etme (öğüt alma), Müslümanların içinden ulû'l-emr'in, politikada, yargıda, kamu idaresinde genel kanunları çıkarmaya ve ümmetin diğer fertlerinin onlara tabi olmalarına mani değildir. Yüce Allah, Kur'ân üzerinde düşünmeyi terk eden o insanları kınadıktan sonra, korku ve güvenliğe dair kamu işlerini yaymalarını da kınamaktadır. Yüce Allah, ümmete bunların, yapılması gerekeni daha iyi bilen ve uyulması gereken ahkâmı çıkarmaya daha kadir olan Ulû'l-emr'e bırakılmasını ifade etmekte ve şöyle demektedir:

وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿83﴾

83- Onlara güven ve korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar; hâlbuki onu, Rasûl'e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi. Allah'ın size lütuf ve rahmeti olmasaydı, pek azınız müstesna, şeytana uyup giderdiniz.

Toplumda Kaosa Yol Açacak Haberleri Yaymak

Bazılarına göre bu ayet, münafıklar hakkındadır. Bunlar güven, korku ve benzerine dair ehline bırakılması gereken meseleleri yayıyorlardı. Bazılarına göre ise burada söz konusu olanlar, mü'minlerin içinde imanı zayıf olanlardır. Bu iki görüş, bundan önceki ayetlerde kendilerinden daha önce söz edilen kimseler hakkında ileri sürülen iki görüştür. İbn Cerîr ayetin, Rasûlullah'ın (s) kendilerine söylediğinden veya Rasûlullah'a karşı kendilerinin söylediklerinden başkasını içlerinden kuran zümre hakkında olduğunu açıkça ifade eder. Ben de derim ki; "tefsirde itibar, ifadenin genelliğinedir." kuralı gereği bu ifadenin, şudur budur diye belirtmeksizin bütün Müslümanlar hakkında olması da mümkündür. İnsanların ahvaline yakından vâkıf olan bir kimse, korku ve güvenlik hali gibi durumları yaymanın sadece münafıkların marifeti olmadığını, tam aksine halkın çoğunun bunu yaptığını bilir. Fark sadece taşınan niyetlerdedir. Münafık, yaydığı haberi zarar vermek için yayarken, imanı zayıf olan kimse -içini rahatsız eden huzursuzluğu yatıştırmak gayesiyle- kuşkulu gördüğü şeyi yayabilir. Bu iki zümrenin dışında halkın geneli ise, çoğu kez bu gibi hususlara sırf o şeylerin haberlerini sınamak, sırlarını açığa çıkarmak veya belki bir şey elde etme isteğiyle düşkün olur.

Halkın siyasetle, savaş ve barış durumlarıyla, güven ve korku haliyle ilgilenmesi alışılagelmiş bir durumdur. İnsanlar işlerini bir kenara bırakıp da bunlarla meşgul olurlarsa bu gerçekten zararlı bir husustur. Bir de bu hususların sırlarına vâkıf olup da bunu yayarlarsa zararı daha da beter olur. İnsanlar, öğrendiği şeyi saklamayı -genellikle- beceremez. Ağızlarından çıkan sözün zararının mahiyetini de bilemez. Bunun en zararlısı ise; düşman casuslarının halkın sırlarına ve bunların arkasında olana vâkıf olmasıdır. Siyasî meseleler ve -halkı değil özel bazı kimseleri ilgilendiren- kamu işleri de, korku ve güvene dair meseleler gibidir.

Yüce Allah şöyle diyor: ***"Onlara güven ve korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar."*** Yani; düşman üzerine sefere çıkan ve onu yenerek veya ele geçirerek düşman tehlikesinden güvende olan ya da düşmanın bilfiil veya potansiyel olarak (bilkuvve) galebe çalmasıyla düşman tarafından başlarına bir şey gelmesinden korkulan bir seriyyenin (müfreze) haberi ulaştığında bunu yayarlar. Ayet-i kerîmeyi şöyle anlamak da mümkündür: İster savaşa çıkan seriyyeler yönünden olsun, isterse merkezî otorite yönünden olsun mutlak olarak güven ve korkuya dair bir haber geldiğinde bunu ya-

yarlar. Bir başka ifadeyle; bu haberi insanlar arasında yayarlar ve toplumda şüyû' bulmasına sebep olurlar. Ebü'l-Esved bir beytinde şöyle der:

أذاع بــه فــي الــنــاس حــتــى كــأنــه بــعــلــيــاء نــار أوقــدت بــثــقــوب

"Öyle yaydı ki haberi halkın içine,
Benzedi yüksekte yanan ateşe!"

Yani yayılan haber o kadar meşhur oldu ki, yüksek mekânda yakılan ateş gibi bütün herkes onu bilir hale geldi veya sanki bir sütunun başında yanan ateş gibi herkesin bildiği bir haber haline geldi. Fiilin Arapçasında geçen *"sukûp"* ateş yakılan kibrit çöpü demektir.

Ayetin manası şöyle de olabilir: Onlara gûvene ve korkuya dair bir haber gelince onunla yayın yaparlar. Bu ifade Zemahşerî'nin dediği gibi ***"onu yayarlar"*** ifadesinden daha beliğdir. Üstad Abduh dedi ki; onlar, düşüncesiz ve hafif olduklarından dolayı dillerini tutamazlar ve onu halkın içinde yayarlar. Çünkü düşmana dair kulaklarına ulaşan her haber, kendilerini kışkırtır. Hâlbuki halkın arasında savaş haberlerinin ve sırlarının yayılması gerekmediği gibi onların siyasete dalmaları da doğru değildir. Çünkü bu, kendilerini faydası olmayan zararlı bir hususla meşgul eder. Kendilerine zarar verir, çünkü bu gibi haberler halkın kendi işiyle gücüyle meşgul olmasına mani olur. Devlete ve halka zarar verir, çünkü kamu maslahatını ifsad eder. Üstadın buraya kadar yaptığı açıklama, bu ayetlerin imanı zayıf Müslümanlar hakkında inmiş olduğu yolundaki görüşüne binaendir.

"Hâlbuki onu, Rasûl'e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi" Ayet metninde geçen, ***"redde'ş-şey'e"*** demek, bir şeyi çevirmek ve döndürmek demektir. Burada geçen ***"red"*** kelimesiyle, *"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Rasûl'e götürün."*[396] ayetinde geçen *"red"* kelimesi, *"tafvîz"* (havale etmek) manasınadır. Yani içine daldıkları ve yaydıkları o meseleyi, Rasûl'e ve içlerindeki Ulû'l-emr'e, bir başka ifadeyle; bu gibi kamuoyunu ilgilendiren hususları bilen, o konuda çözüm gücü olan görüş sahiplerine havale etselerdi... Ayette işaret edilen bu kimseler, halkın içinden çıkan ve siyasetinde ve işlerini çekip çevirmede kendilerine güvendiği *ehli'l-hal ve'l-akd*'dir.

"Onların arasından işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi." Yani; bu meseleyi onların arasından işin içyüzünü anlayan ve gizli

396. Nisâ, 4/59.

yanını ortaya çıkaranlar bilirlerdi. Ayet metninde geçen ***"istinbat"***, gözlerin görme veya kalplerin marifet alanından gizli kalmış birşeyi ortaya çıkarmak demektir.

İbr Cerîr der ki; *"istinbat"*ın aslı; *"nabat"*ı kuyudan çıkarmak demektir. *"Nabat"*, Arapça'da kuyudan ilk ağızda çıkarılan su demektir. Ayette geçen ***"mustenbitûn"*** (istinbat edenler)in kim oldukları hakkında iki görüş vardır. Birinci yaklaşıma göre bunlar, Rasûlullah (s) ve Ulû'l-emr heyetinden bazılarıdır. Buna göre ayetin manası; O haberi yayanlar bu işi Rasûl'e ve Ulû'l-emr'e götürselerdi, o meselenin bilgisi onun ve Ulû'l-emr'den bazı kimselerin yanında olurdu. Bunlar ince görüşlü kişiler oldukları için bu gibi meselelerin içyüzünü bilecek ve gizli yanlarını ortaya çıkaracak kişilerdir. O halde bu mesele, Ulû'l-emr heyetinden her bir üyenin sırrına vâkıf olamayacağı meselelerdendir. O meseleyi derinliğine içlerinden ancak bazıları bilebilir. Çünkü ümmetin siyasetiyle ve iradesiyle ilgili bazı meseleleri kavramada bazılarının yeteneği olurken, bazılarının olmayabilir. Üyelerden birinin savaşla ilgili sorunlardaki görüşü tercih edilirken, bir diğerinin malî hususlarda, bir başkasının da yargısal konularda tercih edilebilir. Bütün bu meseleler, aralarında danışmayla olur. Bu gibi bir mesele, Ulû'l-emr heyetinden ancak bazı üyelerin içyüzünü anlayabilecekleri bir meseleyse o zaman nasıl olur da bu husus, herkesin ağzında sakız olan, kamunun malı bir mesele olabilir?

"Mustenbitûn" (*istinbat edenler*)in kim oldukları hakkında vârid olan ikinci yaklaşıma göre *"mustenbitûn"* ilgili meseleyi Rasûlullah'a (s) ve aralarından seçilen Ulû'l-emr'e götüren bir kısım insandır. Buna göre ayetin manası; onlar, bu meseleyi Rasûlullah (s) ve Ulû'l-emr'e götürse ve bunun bilgisini onlardan taleb etselerdi, Rasûl'den (s) ve Ulû'l-emr'den onun bilgisini almaya gücü yetenler onu bilirlerdi. Çünkü o meseleyi bilen, Rasûl (s) ve Ulû'l-emr'dir. Onların görüşlerine başvuran herkes, bilgilerinden öğrenmek istediğini çıkarmaya (istinbat etmeye) kadir değildir. Aksine bu mesele, -herkesin değil- bazı insanların bilmeye kadir olabileceği bir meseledir.

Bu iki yaklaşımdan tercihe şayan olanı; birinci görüştür. Herkese vâcip olanı; bu meseleyi Rasûl'e (s) ve onun zamanındaki Ulû'l-emr'e götürmektir. Bu götürüşle, onlardan bir şey çıkarma imkânı bulanlar, o sınırda dursunlar ve onu aşmasınlar. Bu kadarı onların hakkıdır ve bu konuda insanlar onlara tabidir. Bu yüzdendir ki bu konuda onlara itaatleri vâcip olmuştur.

Bu konuda Müslümanlardan hiçbir ferde nakıs gelmediği gibi özgürlüğü ve istiklâli zedelemez, izzet-i nefsi incitilmez. Nefsinin özünde hür ve müstakil olması, inancında, ibadetinde ve bunların dışında özel işlerinde kimseyi taklit etmekle yükümlü tutulmaması kişiye yeter... Bir kimseye ümmetin işlerinde ve maslahatlarında tasarruf etmesine izin verilirken, genel işlerinde halktan yetki almadan harekete geçmek hikmetten de, adaletten de ve maslahattan da değildir. Hikmet ve adalet; halkın geneli itibarıyla -tıpkı fertlerin özel işlerinde olduğu gibi- hür ve bağımsız olmasındadır. İşaret ettiğimiz bu kamu işinde ümmetin güvendiği ve Allah'ın Kitab'ında Ulû'l-emr adı verilen *"ehli'l-hal ve'l-akd"* tasarrufta bulunabilir. Çünkü halk bunlara güvendiği için, yaptıkları tasarruf bizatihi halkın tasarrufu gibidir. Bu halkın egemenliğinin kendisinden kaynaklanması hususunda en zirve noktadır.

Râzî ve başka müfessirler, bu ayetin usul ilmindeki kıyasın kaynak olmasına delil olduğunu iddia etmişlerdir. Üstad Abduh dedi ki; usulcüler delil olarak bu ayetteki *"yestenbitûnehû"* kelimesine sarılmışlardır. Bu kelime, usulcülerin teknik terimlerinden biridir. Ancak kelime, Kur'ân-ı Kerimde teknik manada kullanılmamıştır. O halde onların bu yaklaşımları kabul edilemez. Ben de derim ki; Râzî bu meseleyi dörde ayırır.

1) Öyle hadiseler vardır ki, hükümleri nassla bilinemez.

2) İstinbat hüccettir.

3) Avamdan (sade insanlar) olan bir kimsenin olayların hükümleri açısından âlimleri taklit etmesi gerekir.

4) Hz. Peygamber tıpkı ulul'l-emr gibi hüküm istinbatıyla mükelleftir.

Râzî, -âdeti olduğu üzere- kendi söylediklerine yine kendisi bazı itirazlar getirmekte ve sonra da bunlara cevap vermektedir. Râzî'nin yukarıda zikredilen şıkları çıkardığı ve üzerine bu cedeli bina ettiği mesele, ayetin manası dışında olduğuna... Ne hakikaten ne mecaz kabilinden ve ne de kinaye bâbından onun manasına girmediği ortaya çıktığına göre, söylediklerinin tümü haydi haydi temelsiz ve abes olur. Bu, müfessirlerin Kur'ân'ı sonradan çıkan terimlerle tefsir ettikleri için hata ettiklerine ve birçok ayeti anlamaktan uzak olduklarına dair bizim daha önce yaptığımız tespite en açık şâhittir. Usûl ve fıkıh bilginleri, *"istinbat"* kelimesini özel bir manada terimleştirmişlerdir. *"İstinbat"* kelimesinin bu ayette yer alması -olanca zekâsına ve anlayışına rağmen- Râzî gibi birisini ayeti kendi mecrasından çıkarıp birçok dalları olan başka bir mecraya girmeye sevk etmiştir. Oysa o yolları tutan yolunu şaşırır, artık doğru olan yola girmesinde hiçbir ümit kalmaz.

Hâlbuki ayetin manası gayet açıktır. O da şudur: Bazı imanı zayıf Müslümanlar veya münafıklar ya da mutlak olarak sade insanlar (avam), güven ve korkuya dair meselelere giriyorlar, duyduklarını -yaymakta zarar olduğu halde-yayıyorlar. Hâlbuki vâcip olanı, bu gibi kamuoyunu ilgilendiren bir hususu en büyük idareci ve savaşta başkumandan olan Rasûl'e (s) ve *"ehlü'l-hal ve'l-akd'"*den olan Ulû'l-emr ve şûrâ üyelerine götürmektir. Bu gibi hususların içyüzlerini ortaya çıkaracak ve ümmetin maslahatının nerede olduğunu, yayılması gereken ve gerekmeyeni bilebilecek olanlar onlardır. Şimdi bu mana nerede? Kitab'ta yer alan nassların bazı hükümleri beyan ederken, bazıları hakkında susması (hüküm getirmemesi)...Nassın sustuğu hususlarda hakkında nass olan ayetlerden Rasûlün (s) ve Ulû'l-emr'in istinbat etmelerinin vâcipliği... Sade insanların, hüküm istinbat ettikleri hususlarda ulemâya mutlak olarak uymalarının vâcipliği nerede? Ayetin manasıyla bütün bunların hiç alâkası yoktur.

Üstelik Râzî, Ulû'l-emr'in ulemâ olduğunu ileri süren görüşle, bunların ümerâ (idareciler) olduğunu ileri süren yaklaşımı çürüten ve bunların ehlü'l-hal ve'l-akd topluluğu olduğunu ileri süren kişidir. O halde Râzî, *"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e ve sizden olan Ulû'l-emr'e de itaat edin."*[397] ayetinin tefsirinde söylediklerini, âlimleri taklid etmenin vâcip olduğunu söyleyerek nasıl olur da çürütür? Ve taklidin geçersizliğine dair birçok ayette söylediklerini burada nasıl olur da geçersiz kılar?

Yüce Allah'ın anlamada bağımsızlık nimetini bahşettiği ey okuyucu! Sen biliyorsun ki bu ayetten önceki ayet, Kur'ân üzerinde derinden derine düşünmeyi ve onun yoluna girmeyi her Müslüman'a vâcip kılmış ve böylece usulu'd-dînde (inanç esasları) -aynı ayetin tefsirinde bunu açıkça belirten Râzî'nin yaklaşımına uygun olarak- taklidi yasak eden birçok ayetten birisi olmuştur. İbadetler, helâl ve haramlar gibi amelî ve şahsî furû'a dair meselelerde de durum aynıdır. Çünkü bunların ekserisinin dinden olduğu zarûreten (zorunlu olarak) bilinmektedir. Bu hususlardaki nasslar, usulü'd-dîne ait meselelerdeki nasslara nazaran daha açık ve anlaşılması daha kolaydır. Bir sahih hadiste Hz. Peygamber şöyle der: "Helâl belli, haram da bellidir. İkisi arasında da (helâl mi haram mı belli olmayan bir takım) şüpheli şeyler vardır ki çok kimseler onları bilmezler. Şüpheli şeylerden her kim sakınırsa ırzını (haysiyetini)da dinini de kurtarmış olur."[398] Bu hadis,

397. Nisâ, 4/59.

398. Buhârî'de *İman*, 39'da yer alan bu hadis, *Tecrîd-i sarîh*'te de 1/60 da zikredilmektedir. Hadisin devamı ve önemine binaen *Tecrîd*'den aktaralım:

insanı harama sürüklememesi için şüpheli şeylerin terk edilmesini vâcip kılmaktadır. Hadis, şüpheli herhangi bir hususta kişinin başkasının inandığına müracaat etmesini ve onu taklit etmesini vâcip kılmamaktadır. Savaş, siyaset ve idare gibi kamusal meseleler, avamın (sade insanların) içlerinden çıkan Ulû'l-emr'e havale ettikleri ve onları izledikleri meselelerdendir. Bu ayetin daha birçok ayete paralel olarak bize gösterdiği yol budur. Çünkü Kur'ân'da bir ayetle diğer bir ayet arasında hiçbir ihtilaf ve tutarsızlık yoktur.

"Allah'ın size lütuf ve rahmeti olmasaydı, pek azınız müstesna, şeytana uyup giderdiniz." Yani; ey Müslümanlar! Size zâhiren ve bâtınen Allah'a ve Rasûl'e itaatı göstererek, Kur'ân üzerinde derinden derine düşünmeyi, kamuya ait meseleleri Rasûl'e ve içinizdeki Ulû'l-emr'e götürmeyi teklif ederek size lütuf ve rahmeti olmasaydı şeytanın vesvesesine uyup gitmiştiniz. Tıpkı Rasûl'e *"tâatun leke/itaatımız sanadır"* deyip de geceleyin içlerinden bunun aksini kuranlar, güvenliğe ve korkuya dair meseleleri yayıp bununla ümmetin siyasetini bozanlara tabi oldukları gibi uyup gitmiştiniz. ***"illâ kalîlen"*** ifadesine gelince; bunu ***"illâ kalîlen mine'l-ittibâi"*** şeklinde anlamak mümkündür. Buna göre mana, Allah'ın size lütuf ve rahmeti olmasaydı amellerinizin hepsinde değil, ekserisinde şeytana uyup giderdiniz ve şeytan, onları bâtıl ve şer olan şeylerden kılardı, şeklinde olur. Ya da *"illâ kalîlen minküm"* şeklinde tefsir etmek de mümkündür. Buna göre mana, Allah'ın size lütuf ve rahmeti olmasaydı Ebû Bekir, Ömer ve Ali gibi hakkı ve hayrı tercih etmelerine yetecek saf ve sağlam bir fıtrat bahşedilen pek azınız müstesna şeytana uyup giderdiniz, biçiminde olur. Bu durumda ayet, *"Eğer üstünüzde Allah'ın lütuf ve merhameti olmasaydı, içinizden hiçbir kimse asla temize çıkamazdı."*[399] ayetiyle aynı manada olmuş olur.

Bazı müfessirler, ayette geçen ***"fazl" "lütuf"*** ve ***"rahmet"*** kelimelerini-bizim ifade ettiğimiz üzere Yüce Allah'ın Kur'ân ve Hz. Peygamber'i göndererek insanlara hidayet etmek suretiyle inayeti- şeklinde değerlendirmiyorlar. "Kur'ân" ve "Hz. Peygamber'in gönderilmesi", "pek az" şeklinde yapılan istisnâyı da, Hz. Peygamber'in gönderilmesinden önce Allah'a iman eden Kuss b. Sâide, Varaka b. Nevfel, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl gibi kişiler olarak

---

"Her kim şüpheli şeylere dalarsa koru etrafında (davarlarını) otlatan bir çoban gibi çok sürmez içeriye dalabilir. Haberiniz olsun, her padişahın (kendine mahsus) bir korusu olur. Gözünüzü açın, Allah'ın yeryüzündeki korusu da haram ettiği şeylerdir. Dikkat edin! Cismin içinde bir lokmacık et (parçası) vardır ki iyi olursa bütün ceset iyi olur, bozuk olursa bütün ceset bozulur. İşte o et (parçası) kalptir." (Çev.)

399. Nûr, 24/21.

tefsir etmişlerdir. Üstad Abduh da buna benzer bir görüş beyan etmiştir. Bu, Üstad Abduh'un tercihidir.

Ebû Müslim el-Isfehânî der ki; bu ayette yer alan *"Allah'ın fazlı ve rahmeti"* nden maksat; Yüce Allah'ın bundan önceki ayetlerde işaret ettiği üzere, zafer, yardım ve galibiyettir. İşaret edilen ayet; *"Allah'tan size bir lütuf erişirse -sanki sizinle onun arasında (zahirî) bir dostluk yokmuş- gibi keşke onlarla beraber olsaydım da ben de büyük bir başarı kazansaydım der."*[400] ayetidir. Buna göre tefsirini yaptığımız ayetin manası şöyle olur: Artarda gelen zafer ve galibiyetler olmasaydi içinizden pek azınız müstesna şeytana uymuş ve dini terk etmiş gitmiştiniz. Bunlar da keskin basiret, güçlü niyet ve kuvvetli bir azim sahibi olan faziletli mü'minlerdi. Söz konusu fazilet timsali bu insanlar biliyorlardı ki, bir davanın hak bir dava olmasının şartı dünyada o davanın bir devletinin olması değildir. Fetih ve zaferlerin ard arda gelmesi, onun hak, hezimetlerin birbirini izlemesi de bâtıl olduğunu göstermez. Tam aksine bir davanın hak veya bâtıl olması, delile dayalıdır. Bu yapılan tefsirler içinde en sahihi ve tahkike en yakın olanıdır.

Râzî *et-Tefsiru'l-kebîr*'inde Ebû Müslim'in görüşünü tercih eder. Bir davanın hak veya bâtıl olmasıyla zafer ve hezimet arasında hiçbir bağlantı olmadığı yolundaki görüşüne mutlak olarak katılmamız mümkün değildir. Bu yaklaşım sadece bazı vakalar bakımından kabul edilebilir. Çünkü âkibet muttakilerindir. Bunu defalarca tekrar ettik durduk.

Bazı âlimler, istisnânın ***"ezâû bihî"***, *"onu yayarlar"* ifadesinden yapıldığı görüşünü benimserlerken, başka bazı bilginler ise bunun ***"ellezîne yestenbitûnehû"***dan yapıldığını söylemişlerdir. Bu iki görüşün ikisi de -bazı selef müfessirlerinden rivayet edilmesine rağmen- uzak bir ihtimaldir. İbn Cerîr bu iki görüşü zikrettikten sonra şöyle der:

"Başka âlimler de şöyle demişlerdir: Ayetin manası şudur: Allah'ın size lütfu ve rahmeti olmasaydı hep birden şeytana uymuş gitmiştiniz. Bilginler derler ki; ayette geçen ***"illâ kalîlen"*** ifadesi, lafız olarak istisnâ gibi gelmiştir. Bu, mananın tam olarak herkesi kapsama ve toplama şeklinde olduğunu gösterir."[401]

İstisna kuşatma ve kapsamanın delilidir. Ben derim ki veya usulcüler derler ki; istisnâ genelliğin standart ölçüsüdür. İstisna tıpkı *"Sana (Kur'ân'ı)*

---

400. Nisâ, 4/73.
401. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 184.

okutacağız. Artık Allah'ın dilediği hariç sen hiç unutmayacaksın."[402] ayetinde olduğu gibi öncesini te'kid eder. Bu kullanım, sahih olmakla birlikte burada zuhur etmemektedir. Biz daha önce beyan ettik ki, Kur'ân'ın ümmetin bütün fertlerini içine alacak şekilde genel olarak herkese, dalâlet damgasını basmaması, onun inceliğinden ve hakikatleri araştırma özelliğindendir. Bu gibi genellemelerden kaçınma, Kur'ân'da çoktur ve insanlar bunu hemen hemen hiç araştırmamaktadırlar.

فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَسَى اللّٰهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَاللّٰهُ أَشَدُّ بَأْسًا وَأَشَدُّ تَنْكِيلًا ﴿84﴾

84- Artık Allah yolunda savaş. Sen kendinden başkası (sebebiyle) sorumlu tutulmazsın. Mü'minleri de teşvik et. Umulur ki Allah kâfirlerin gücünü kırar. Allah'ın gücü daha çetin ve cezası daha şiddetlidir.

Allah Yolunda Savaşmanın Mahiyeti

İmam Râzî bu ayetin önceki ayetlerle uyumu ve bağlantısı hakkında şöyle der:

Bil ki Allah Teâlâ, bundan önceki ayetlerde cihadı emredip çok şiddetli bir şekilde teşvik etti, münafıklar hakkında da cihada isteklerinin azlığından söz etti, hatta onların Müslümanların cihadı pek ağırdan almaları için şiddetli bir faaliyet içinde olduklarını zikretti. Bu ayette de dönüp yeniden cihadı emretti.[403]

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayetlerin imanı zayıf mü'minler hakkında inmiş olduğu daha önce geçmişti. Yüce Allah, Hz. Peygamber'in onlar üzerine bir bekçi olmadığından, ancak Allah adına bir tebliğci olduğundan söz etmiş olduğu için ***"Artık Allah yolunda savaş. Sen kendinden başkası (sebebiyle) sorumlu tutulmazsın. Mü'minleri de teşvik et."*** ayetiyle bunu pekiştirdi. Yani; Ey Muhammed! Allah yolunda çarpışmakla mükellef kılınan ve nefsine gözetleyici olan sensin. O halde yapman gereken ameli yap ve seninle birlikte olan mü'minleri savaşa teşvik et. Çünkü teşvik, emir ve nehyin de içine dâhil olduğu tebliğ vazifesindendir. ***"Umulur ki Allah kâfirlerin gücünü kırar.***

402. A'lâ, 87/6, 7.
403. Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, X, 162.

Allah'ın gücü daha çetin ve cezası daha şiddetlidir." Ayet metnindeki ***"asâ"*** fiili, *"hazırlama"* ve *"hazır hale getirme"* anlamını ifade eder. Çünkü her şeyi bilen ve her şeye kâdir olan bir varlık açısından gerçek manada *"tereccî/umma"* imkânsızdır. *"Asâ"* fiili burada haber vermek ve vaat etmek manasınadır. Allah Teâlâ'nın verdiği haber de gerçektir. Çünkü O, asla sözünden dönmez.

Ayette geçen ***"el-be's"***, kuvvet demektir. Kâfirlerin kuvveti, mü'minleri zelil kılmaya yöneliktir. Ancak onların bu düşmanlığı, Müslümanların tek tek şahıslarına ve zatlarına değil, imanlarından dolayı idi. şu halde imanı teyid edip desteklemek, onların güç ve kuvvetlerini kırmaya, gücü kırmak da mü'minlerin cihada çıkmalarına bağlıdır.

Ben de derim ki, Üstadın, *"asâ"* kelimesini bu şekilde tefsiri bundan önce defalarca geçmişti. Ayetten anlaşıldığına göre Müslümanları -icbar ederek ve zorbalıkla değil- iman ve içten gelen bir itaat etme sâikiyle savaşa hazır hale getiren ve ruhlarına bunu yerleştiren, Hz. Peygamber'in mü'minleri savaşa teşviki olmuştur. Kâfirlerin ruhlarına mü'minlere zarar vermekten vazgeçme duygusunu yerleştiren ve onları mü'minlere düşmanca tavır takınmamaya hazır hale getiren, işte bu savaşa teşviktir. Çünkü savaşı caydıran en iyi şey, bizatihi savaşa hazır olmaktır. Çağımızda Avrupa ülkeleri bu kaideye göre hareket etmişlerdir ve bu prensibi açıkça ifade etmektedirler. Her devlet, -başka ülkelerle arasındaki savaş gücü birbirine denk olsun ve buna bağlı olarak güçlü ülke zayıfa göz dikmesin, zayıfın zaafı, güçlü ülkenin kendisiyle savaşma iştahını kabartmasın diye olanca gücüyle karada, denizde savaş araç ve gereçleri edinmekte ve ordu kurmaktadır.

"Asâ" fiilinin tereccî/umma olarak kabul edilmesi, tereccîde bulunanın Allah olmasını gerektirmez. Manayı şöyle anlamak gerekir: Allah'ın yarattıklarına hâkim olan sünneti/kanunu gereği umulan şey, "asâ"nın başına geldiği cümlenin bizatihi kendisidir.

"Allah'ın gücü daha çetin ve cezası daha şiddetlidir." Yani, ey mü'minler! Şu kâfirlerin gücü ve kuvveti sizi asla korkutmasın, -boyun eğerek ve serbest iradenizle- O'nun teşvikine göre amel etmekten sizi asla çevirmesin! Çünkü zafer vaat eden Allah Teâlâ, onlardan daha güçlü ve onları ibretli bir cezaya çarptırmaya daha kâdirdir. Hem de onların sizi cezaya çarptırma girişimlerinden çok daha güçlüdür. Fakat O'nun sünneti (âdeti), ezelde şöyle tahakkuk etmiştir. Hak üzere olanlar, mahrumiyet (hızlân) nedenlerinden kaçındıkları, sabır ve sebatla (ülkelerini) savunma vesilelerine yapıştıkları takdirde akıbet onların olacaktır. Buna karşılık çaba harcamazlar, âtıl bir şekilde

otururlar veya hiçbir değişikliğin söz konusu olmadığı Allah'ın sünnetine (âdeti) göre hareket etmede kusurlu davranırlarsa Allah onlara yardım etmeyecektir. Ayet metninde geçen ***"tenkîl"***, bir suçluya başkalarının aynı suçu işlemesine mani olacak biçimde ibretli bir ceza vermek demektir. Kelime, sakınmak ve geri durmak manasına olan *"nükûl"* kökünden türemedir.

Bu ayetten çıkarılacak bir ders de şudur: Yüce Allah, Peygamberini (s) gücünü ve kuvvetini kullanarak davasına direnç gösteren kâfirlerle -tek başına bile kalsa- çarpışmakla mükellef kılmıştır. Bu ayet bize gösteriyor ki; Yüce Allah Peygamber'ine (s) dünyada başka hiçbir kimseye vermediği kadar cesaret vermiştir. Nitekim onun sîreti bu gerçeği göstermektedir. Hz. Peygamber, bütün insanları sapıklıklarını terk etmeye ve kendisine indirilen nûra uymaya davet ederek onların tümünü karşısına alabilmiştir. İnsanlar onunla çarpışmaya başlayınca O da onlarla savaşmıştır. Bir keresinde bütün ashabı bozguna uğrayıp etrafından dağılınca Hz. Peygamber yerlerinden sarsılmayan dağlar gibi olduğu yerde sabit kalmıştır.

Bilindiği üzere ***"fekâtil"*** fiilinin başındaki *"fâ"* harfi, kendisinden sonraki kısmın -sıralama itibarıyla- daha sonra geldiğini ifade etmek için gelmiştir. Bazı âlimlere göre bu *"fâ"*, mukadder bir şartın cevabıdır. Mukadder şartıyla birlikte cevap şöyledir: ***"İn eredde'l-fevze fe kâtil"***, *"eğer kazanmak istiyorsan savaş."* Doğruya en yakın ihtimal, takdirin şu şekilde yapılmasıdır: Sen insanların üzerine vekil ve zorba değil, Allah'tan tebliğci olduğuna göre Allah'ın sana verdiği emre sarılarak sen kendin çarpış ve diğer mü'minleri böylece Allah'a itaate teşvik et. Yoksa bir otoriteden kaynaklanan zorlama ve kuvvete dayalı icbar ile onları zorlama. Ayette geçen ***"tahrîd/tahrik"***, insanı bir şeye teşvik etmek demektir. Ancak bu, -Râğıb'ın ifade ettiği gibi- o şeyin süslenmesi ve ifadenin yumuşak olması ile yapılır.

"Lâ tükellefu illâ nefseke" ifadesinin manası, sen ancak kendi fiillerinden sorumlusun, yoksa insanların fiillerinden mes'ûl değilsin. *"Ey Rabbimiz bize savaşı niçin farz kıldın"* diyenlerin, *"itaatımız sanadır"* deyip de dışarıda başka şeyler kuranların yüz çevirmeleri sana zarar vermez. Onların sana itaat etmeleri, sen Allah'tan tebliğci olduğun için vâcip olmaktadır. O zaman sana yapılacak bir itaat Allah'adır. Allah'a itaat edene, O'na isyan edenin isyanı zarar vermez.

مَّن يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُن لَّهُ نَصِيبٌ مِّنْهَا وَمَن يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُن لَّهُ كِفْلٌ مِّنْهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُّقِيتًا ﴿85﴾ وَإِذَا حُيِّيتُم بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيبًا ﴿86﴾ اللَّهُ لَا إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا ﴿87﴾

85- Kim güzel bir şefaatle (aracılıkla) şefaatte bulunursa ondan kendisine bir hisse vardır. Kim de kötü bir şefaatle şefaatte bulunursa ondan kendisine bir payı vardır. Allah her şeye hakkıyla kadir ve nazırdır.

86- Bir selam ile selamlandığınız zaman siz de ondan daha güzeliyle selamlayın yahut aynı ile karşılık verin. Şüphesiz Allah her şeyin hesabını arayandır (tam olarak yapandır).

87- Allah -ki ondan başka hiçbir ilah yoktur- elbette sizi kıyamet günü toplayacaktır, bunda asla şüphe yoktur. Söz bakımından Allah'tan daha doğru kim vardır.

İyiliğe veya Kötülüğe Aracılık (Şefaat) Etmek

Bu ayette geçen fiilin kökü olan ***"şefaat"***, ***"şef"*** kelimesinden türemedir. şef' Arapçada tekin zıddı, yani çift demektir. Râğıb el-Isfehânî der ki: şef' bir şeyi kendi benzerine katmak demektir. Buna göre şefaat, yardımcı olmak ve sormak için bir kimsenin bir başkasına katılması demektir. Ayetlerin ifade akışına ve bu ayetin daha önce geçen ayetlerle bağlantısına uygun olanı, ***"Kim güzel bir şefaatle şefaatte bulunursa"*** ifadesine "Ey Muhammed! Sen tek başına savaşmak için emrolunmuşken her kim kendi nefsini sana katarsa..." şeklinde mana vermektir. Bir kimsenin Hz. Peygamber'in yanında yer alması ***"güzel şefaat"*** olmuş olur. Çünkü bu, hakka yardım etmek ve onu desteklemektir. Herhangi bir iyilik yapan kimsenin yanında yer alan herkes de aynen böyledir. ***"ondan kendisine bir hisse vardır."*** Yani onun bu şefaatinden dünyada hak bâtıla galip gelince galibiyet, şeref ve ganimet elde ederek, ahirette de -dünyada zaferi ister elde etsin isterse etmesin- sevap kazanarak nasibi olur. Ayet metninde geçen ***"nasîb"*** Râğıb'ın dediği gibi muayyen bir pay demektir. Ey Muhammed! Her kim de senin düşmanına katılarak onunla birlikte savaşarak veya savaşıyla mü'minleri terk edip giderek ***"kötü***

bir şefaatte bulunursa" ... İşte ***"kötü şefaat"*** budur. Her türlü kötülüklere yardım etmek de aynen bu hükümdedir. ***"ondan kendisine bir payı vardır."*** Yani onun kötü âkibetinden bir nasip vardır. Bu da kişinin dünyada başına gelecek olan yardımsız bırakılma ve ahirette ise cezadır.

Ayet metninde geçen ***"kifl"***, şefaat eden kişi lehine garanti edilmiş olan nasib demektir. Çünkü bu nasip, onun yaptığı işin sonucudur. Ya da *"kifl"*; şefaat edenin nasibi, yaptığı işin tam miktarı kadar olacağı için belirli bir nasip demektir. Veya *"kifl"*, arkadan gelen şey demektir. Kelime bu takdirde *"kiflu'l-baîr"* den türemedir ki bu devenin ardı, sağrısı demektir. Ya da *"kifl"*, adına *"kifl"* denilen oturma yerinden istiare olarak alınmadır. *Lisanu'l-Arap*'ta denir ki: Arapçada *"kefel"*, erkeklerin oturmasına mahsus bir yerin adıdır. Kefel bir bez parçası olup iki ucu düğümlenir sonra ön kısmı devenin ensesine diğer ucu da palanının önüne (yani devenin arka tarafına kefeline) geçirilir. Bazılarına göre kefel, bez ve benzeri bir kumaştan yapılmış yuvarlakça bir şey olup devenin hörgücü üzerine serilen ve üzerine binilen şey demektir. Ebû Râfi hadisinde şöyle denir: *"Bu şeytanın kefelidir."* yani oturağıdır.[404] *Lisanu'l-Arab* müellifi şöyle devam eder: Kefel, hayvana bineni arkasından muhafaza eden şey, demektir. Kefel nasip manasına olup bu kullanımdan alınmadır. *Lisanu'l-Arap* müellifi bu açıklamasıyla hayvana binen kimsenin âdeta arka tarafından ve kefel yönünden yararlanmak istediğini ifade etmek istemektedir.

Râğıb, İbn Cerîr'e paralel olarak birinci görüşü benimsemiştir. Râğıb der ki; kelime *"kifl"* kelimesinden istiare olarak alınmıştır. *"Kifl"*, değersiz şey demektir. Kelime *kifl* kelimesinden türemedir. *Kifl*, üzerine binene rahat vermeyen bir binit manasına olunca -tıpkı sîsâ gibi- her şiddetin ifadesinde meşhur olmuştur Sîsâ, eşeğin omuz başına dışarı doğru çıkıntı yapan kemik demektir. Bunun için Arapçada bir deyim vardır. Denir ki, *"Le ahmilenneke ale'l-kifli ve ale's-sîsâ."*, *"Seni kifl ve sîsa üzerinde taşıyacağım."* Râğıb sözüne daha sonra şöyle devam etti: Ayetin manası şöyledir: Kim bir başkasına güzel bir fiili yaparken yardımcı olmak için katılırsa o iyilikten kendisine bir pay vardır. Her kim de kötü bir fiili yaparken yardımcı olmak üzere onu yapana

---

404. Ebû Dâvud, *Salât*, 88.

Hadisin Ebû Dâvud'da yer alan tamamı şöyledir: Ebû Râfi' bir gün Hz. Ali'nin oğlu Hasan'a rastlar. Hz. Hasan namaz kılmaktadır ve saçlarını kafasının arkasında top yapıp bağlamıştır. Ebû Râfi' onu çözer. Hz. Hasan öfkeyle ona bakınca Ebû Râfi' "Namazına devam et ve kızma. Ben Rasûlullah'tan (s) işittim şöyle diyordu." der ve hadisi rivayet eder. *"Bu şeytanın kefelidir."* Yani oturduğu yerdir. (Çev.)

katılırsa onun başına da o kötü fiilden bir felâket gelir. Bazı bilginlere göre kifl, kefil demektir. Kötülük yapmak isteyen bir kimsenin yaptığı fiilden kendisinin peşine takılan bir kefili olur. Bu mana şu söze benzer: "Kim zulmederse zulmü sebepiyle bir kefil dikmiş olur." Bu söz, zulmeden kimsenin yaptığı zulmün cezasından kurtulmasının imkânsız olduğuna dikkatleri çekmektedir.[405]

Râgıb, ayeti müfessirlerin şeyhi İbn Cerîr et-Taberî'nin zikrettiği gibi tefsir eder. Fakat Q, bu ayette söz konusu olan şefaatin Hz. Peygamber'in sahabelerine ait olduğunu söylerken, biz Hz. Peygamber'in bizzat kendisine ait olduğu kanaatini taşıyoruz. Çünkü önce Rasûlullah'a (s) tek başına savaşması emredildi. O halde onunla birlikte savaşa girişen herkes, kendi nefsini onun yanında şefî'/taraftar kılmaya kalkışmış demektir. ***"Men yeşfa"*** ifadesindeki *"men"* edatı ifadede genellik anlamı olduğuna işaret eder. Ancak bu ifadeye bizim zikrettiğimiz anlam, ifadenin akışı karinesiyle öncelikli olarak dâhil olur.

İbn Cerîr der ki: Bazı âlimlere göre "Kim güzel bir şefaatle şefaatte bulunursa" ifadesiyle insanların birbirlerine şefaatleri kastedilmiştir. Ayetin bizim zikrettiğimiz manada olması sonra da gerek iyilik ve gerekse kötülük bütün şefaatçilere şamil olması garip karşılanacak bir durum değildir. Bizim bu konudaki görüşümüzü tercih etmemiz ayetin siyâkıdır (ifadenin akışı). Yüce Allah bu siyakta Peygamber'ine (s) mü'minleri savaşa teşvik etmesini emretmektedir. Bu teşvikin Rasûlullah'a uyana vaat ederek, O'na uymaktan yüz çevirene de tehdit yöneterek yapılması insanların birbirlerine şefaat etmeye teşvik edilmelerine çok benzemektedir.[406]

Râzî bu ayetin daha önce geçen ayetlerle olan bağlantısı üzerine birçok münasebetlerden söz eder. Bunlardan birinci ve ikinciye göre Hz. Peygamber'in savaşa teşvik etmesi *"güzel şefaat"* manasında olup, sevabını yine kendisinin alacağı, kendisine isyan edip karşı gelen kimsenin bu fiilinden dolayı onun için hiçbir ayıp ve günahın söz konusu olmadığı manasınadır. Üçüncüsü; bazı münafıkların Hz. Peygamber nezdinde aralarından bazılarına savaşa katılmama izni vermesi hususunda şefaatte bulunmalarının mümkün olduğudur. Ancak Yüce Allah bu şefaati yasak etmiş ve şefaatin ancak Allah'a itaati yerine getirmeye vesile olduğu takdirde güzel olacağını, aksi takdirde böyle olmayacağını beyan etmiştir. Râzî'nin ifade ettiği bu açıklama tarzı doğrudur

---

405. Râgıb, *el-Müfredât*, s. 656.
406. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 186.

ve gerçekten vuku bulmuştur. Tevbe Sûresi'nde münafıkların savaşa katılmamak için izin istedikleri zikredilir. Bazıları ise kendi şahısları için izin istedikleri gibi başkası için izin istemiş ve ona şefaat etmiştir. Dördüncüsü; bazı mü'minlerin bazıları nezdinde savaşa katılmak için hazırlığı olmayan kimselere yardım etmeleri için girişimde bulunmaları mümkündür.[407] İki yaklaşımın özeti şudur: İfadenin akışı içinde şefaatin zikredilmiş olmasının sebebi; -her ne kadar lafız Kur'ân'ın âdeti veçhile "genel" olarak getirilmişse de- onun savaşa yardım veya savaşa katılmama sadedinde yapılmış olmasının mümkün olmasından dolayıdır. Çünkü Kur'ân küllî kaideleri ve genel meseleleri, o genelliğin içine dâhil bazı ayrıntıları açıklarken getirir.

Daha sonra Râzî, şefaatin tefsiri olarak beş açıklama tarzından söz eder:

1) Şefaat Hz. Muhammed'in onları cihada teşvik etmesi demektir. Çünkü o, böylece kendi nefsini (cihaddan hedeflenen maksatları elde etme uğruna) onlara katarak şef' yapar. (Onların yanında yer alır.) Râzî teşvike *"şefaat"* isminin verilmesine bir sebep daha zikreder, O da şudur: Herhangi bir şeyi yapmaya teşvik etmek, onu emretmekten (istemekten) ibarettir. Ancak bu emir, tehdit yoluyla değil, yumuşaklıkla ve hoş davranarak verilir. Bu da şefaat tarzında cereyan eder. Râzî'nin bu ta'lili veya açıklaması, ayetin öncesiyle münasebeti ve bağlantısı sadedinde zikrettiği sebeplerden birincisini desteklemekte ve ifade etmektedir.

2) Bu şefaat münafıkların savaştan geri kalmakta birbirlerine yaptıkları şefaattir, ya da mü'minlerin yardım etme sadedinde birbirlerine şefaatleridir. Bu da, ayetin öncesiyle bağlantısı ve münasebeti sadedinde zikrettiği üç ve dördüncü münasebete uygun düşmektedir.

3) Vâhidî'nin İbn Abbas'tan mealen yaptığı şu nakildir: Burada zikri geçen "güzel şefaat" tan maksat; kişinin Allah'a olan imanını kâfirlerle çarpışmaya katması, "kötü şefaat" ten maksat da kâfirliğini kâfirleri sevmeye ve onlara eziyet vermemeye ilave etmesidir. Ben de derim ki; Râzî şöyle demeliydi: Kâfirliğini, kâfirlere -onlar hak üzere olanlarla savaşırlarken ve onları zor zamanda terk ederlerken- yardıma ilave etmesidir.

4) Mukatil'in görüşüdür. Buna göre *"güzel şefaat"* dua etmek demektir ve şefaatçinin o şefaatten nasibi şu hadisten alınır: *"Kim din kardeşi için arkasından dua ederse, onun üzerinde görevli bir melek 'Âmin sana da aynısı.' der."*[408]

---

407. Râzî'den özetlenerek alınan bu ifadeler için Bkz: Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, X, 164.

408. Ebû Dâvûd, *Vitr*, 29. (Ebû Dâvûd'un rivayetinde "men" edatı yerine "izâ" edatı yer almaktadır. -Çev.-)

Râzî bu hadisi mana itibarıyla nakleder. Râzî, "*kötü şefaat*"in, Yahudilerin Hz. Peygamber'e verdikleri selamı "*es-sâmu aleykum*" (*ölüm sana*) şeklinde tahrif etmeleridir, der. Ben de derim ki bu konudaki hadis, bilinen bir hadistir, bu hadiste kesinlikle şefaat manası görülmemektedir.

5) Hasen, Mücahid, Kelbî ve İbn Zeyd'in ayette sözü edilen şefaatin insanların birbirlerine yaptıkları şefaat olduğu yolundaki görüşleridir. Dinde ise şefaatin câiz olduğu saha güzel şefaattir, câiz olmadığı alan ise kötü şefaattir.[409]

Râzî bundan sonra söz konusu şefaatin cihadla alakasının olması gerektiğini ve onun sadece üç yönle kısıtlanmasının imkânsız olduğunu kesin bir dille ifade eder. İnsanların birbirlerine olan şefaati, ayette sözü edilen şefaatin manası içine "genellik" yoluyla dâhildir. Çünkü tefsir usulünde bilindiği üzere ayetin iniş sebepinin özel oluşu, manasının genelliğiyle çelişmez.

Üstad Abduh *Celâleyn* ve başka tefsirlerin burada geçen şefaati, insanların gündelik hayatlarında özel işlerini görürken birbirlerine olan şefaatleri şeklinde yorumlamalarını garip karşılamış ve şöyle demiştir: Ayette geçen şefaat kelimesinin bu şekilde tahsis edilmesi (manasının daraltılması) ayetteki kuvveti ve sıcaklığı giderir ve onu bağlamı (siyak) dışına çıkarır. Doğru olanı; ayetin bundan daha genel olduğudur. Ayetten maksat öncelikle ve bizzat savaşa bağlı olan şefaattir. Biz daha önce gördük ki; o ayetler cihadı ağırdan alanlar ve Rasûlullah'ın (s) emrettiğinin aksini düşünerek Allah'ın razı olmadığı şeyleri içlerinden kuranlar hakkındadır. Onların mazeret olarak ileri sürdükleri çeşitli mazeretler de buna dâhildir. Söz konusu mazeret; sözlerinin dinleneceği ve kabul edileceği umulan bazı kimseler vasıtasıyla oluyordu ki bu da bizatihi şefaattir.

Öte yandan ben de derim ki; bilginler insanların birbirlerine yaptıkları şefaatin bu ayetin genelliğine dâhil olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Yine onların ittifakla belirttiklerine göre şefaat, güzel ve kötü şeklinde ikiye ayrılır. "*Güzel şefaat*", şefaat edenin bir mazlumdan zararın izale edilmesi ve bir zulmün kaldırılması şeklinde veya bir menfaatin hak sahibine iletilmesi biçiminde yapılan şefaattir. Ancak menfaat, hak sahibine iletilirken bundan bir zarar veya karşı zarar doğmamalıdır. "*Kötü şefaat*" ise; kişinin bir hakkı zayi etme veya yeme ya da onu hak sahibinden başkasına verme veya bir iş hususunda bir sakatlığa ve hataya yol açacak şekilde ve adam kayırma biçiminde olan şefaattir. Bu hususta genel kaide şudur: "Güzel şefaat"

409. Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, X, 164, 165.

şeriatın güzel gördüğü hususlarda yapılan şefaattir. Kötüsü ise şeriatın kötü gördüğü veya haram kıldığı şefaattir.

Bu ayetten aklımızda tutmamız gereken öğüt şudur: Âdil bir devlet başkanı nezdinde -şefaat edilen kimseye onun bilmediği bir zulümün yapıldığının bildirilmesi veya kendisi için talep edilen hakkı hak etmiş olduğunun ifade edilmesi dışında- hiçbir şefaat kabul edilmez. Âdil bir idareci, hakka ve adalete aykırı, kamu maslahatıyla çelişen bir hususta şefaatçiyi (aracıyı) hoşnut etmek için şefaatı kabul etmez. Buna karşılık despot ve zalim bir yönetici nezdinde şefaatların (aracılıkların) değeri vardır. Çünkü o, kendine yakın olan insanları despotluğunda kendine ortak olsunlar diye kayırır. Tâ ki onların kendisine hizmette sabit olduklarına ve kendisine içten bağlı olduklarına güvenebilsin. Sürülere saldıran kurtlar, devletleri ve hükümetleri ifsat etmekte şefaatlerin sebep olduğu zarardan daha zararlı değildir. Çünkü şefaatlerin (aracılıkların) revaçta olduğu bir hükümette halk hükümetten istediği her hususta hakka ve adalete değil, aracılığa güvenir. Böyle olursa haklar zayi olur, adaletin yerine zulüm alır ve bu çürüme devletten halka geçer, böylece fesat topluma yaygın bir hal alır.

Biz, halkı ve hükümeti aynen böyle olan bir ülkede doğup büyüdük. Bu ülkede halk, herhangi bir hükümet dairesinde işini görmenin, aracı kullanmaktan ve rüşvet vermekten başka yolu olmadığına inanmaktadır. Bu inanç değişmedikçe ve şefaat (aracılık) müessesesi, olması gereken biçimi almadıkça hükümetimizin iyi yolda olduğuna (bizi inandıracak) herhangi bir delilimiz olamaz. Buna göre aracılık, -hak sahiplerinin haklarını gerekli araçlara sarılarak talep etmeleri, ona talep kapısından girerek ulaşmaları ve bir aracıya ihtiyaç doğması ardından- devreye girer. Öyle durumlar olur ki âdil bir idareci, lehine aracılık edilen kimsenin her hangi bir hususta hak sahibi olduğunu veya belli bir konuda haksızlığa uğradığını bilme ihtiyacı içinde olabilir. Bu ikisinin dışındaki durumlar, nadirattandır ve -ne kadar ileri ve ne kadar mükemmel olursa olsun- bu gibi nadir durumlarla karşılaşmayacak hiçbir hükümet yoktur.

"Allah her şeye hakkıyla kadir ve nazırdır." Yani Allah her şeye muktedirdir veya her şeyi gözetleyicidir ya da her şeye şâhittir. Bazı bilginler ayette geçen *"mukîtan"* kelimesini *"hafîz"* ve *"şehîd"* kelimesiyle ifade etmişlerdir. Râğıb der ki: "Mukîtan kelimesinin ifade ettiği gerçek mana, Allah her şeyi koruyup kollamakta, muhafaza etmekte ve beslemektedir, şeklindedir. (Yani kelime *"kût"* kelimesinden türemedir. Arapça'da kût, insanı ölümden koru-

yacak ve hayatını muhafaza edecek kadar olan rızık demektir.) Arapça'da bir kimsenin bir bakasına *"kût"* unu yedirmesi, *"kâtehû-yekûtuhû"* fiiliyle ifade edilir. Eğer ona hayatını sürdürecek kadar azık sağlamışsa *"ekâtehû-yukîtuhû"* fiili kullanılır."[410] Daima seni doyuracak şeyi sana sağlayan kimse, seni kurayarak sana bakmış ve üzerine şâhid olmuş olur. Artık O, senin her halinden haberlidir ve durumun asla gözünden kaçmaz. Bu kelime lüzûm alakasıyla kudret manasını da içerir.[411] Ancak bilginler *"mukît"* kelimesinin *"kût"* kelimesinden türemediğini gösteren örnekler vermek istediler. Bu örnekler kelimenin *"muktedir"* manasına olduğunu göstermektedir. Ancak onlar bununla kelimenin *"kût"* kökünden türememiş olduğunu vurgulamak istediler. Bu örneklerden birisi Zübeyr b. Abdulmuttalib'in şu beytidir.

وذي ضغن كففت النفس عنه وكنت على إساءته مقيتا

"Aldırmadım nice kinli insanlara!
Oysa kötülüğe kadirdim onlara!"

Nadr b. Şümeyl de şöyle der:

تجلد ولا تجزع وكن ذا حفيظة فإني على ما ساءهم لمقيت

"Sabırlı ol, dayan ve unutma asla!
Kadirim ben ders vermeye onlara!"

İbn Cerîr, Kureyş'ten olması gerekçesiyle Zübeyr'in yukarıdaki beytini delil göstererek *"mukît"* kelimesinin burada *"el-kadîr/kadir olan"* anlamına olduğu yaklaşımını tercih etmiştir. *Lisânu'l-Arap*'da *"ekâte ale'ş-şey'i"* fiilinin muktedir oldu manasına olduğu ifade edilmektedir. İbn Manzur, bu açıklamanın ardından Zübeyr'in beytini zikreder. Beytin önce Ebû Kays b. Rüfâ'a'ya ait olduğunu söyler sonra da "Rivayet olunduğuna göre bu beyt, Hz. Peygamber'in amcası Zübeyr'e aittir." der. İbn Manzur, bundan önceki ayette geçen kelimenin tefsiri sadedinde şöyle der: el-Ferrâ der ki, Arapça'da *"mukît"* muktedir ve *"mukdir"* demektir. Mukdir, her şeye azığını veren demektir. Zeccâc der ki: *"mukît"* gücü yeten, kâdir olan demektir. Kelimenin manasının *"hafîz"* yani koruyup gözeten şeklinde olduğunu söyleyenler de

---

410. Râğıb, *el-Müfredât*, s. 626.

411. Müfessirin lüzûm alakası dediği şudur: Başkasını yediren ve ona rızık temin eden kimsenin kadir olması gerekir. *"Yedirme"*, *" rızık temin etme"* *"kâdir olma"*yı gerektirir. (Çev.)

olmuştur. *"Mukît"* kelimesi, *"hafîz"* kelimesine daha çok benzemektedir. Çünkü *"mukît"*, *"kût"* kökünden türemedir. Kelime şöyle kullanılır: *"Kuttü'r-racüle ekûtuhû"* Bunun manası; onu doyurarak canının kurtardım, demektir. *"Kût"* ise insanı ölmekten koruyan şey demektir. *"Kût"* denilince insanı ancak ölümden kurtaracak miktarda bir yiyecek maddesi anlaşılır, daha fazlası kastedilmez. Buna göre ayette geçen *"mukît"* kelimesinin manası; *"hafîz"* yani koruyan demektir ki insana ancak ihtiyaç miktarı kadar veren demektir. Kelime *"hıfz"* kökünden türemedir. el-Ferrâ der ki; *"el-mukît"* muktedir demektir. Bu tıpkı herkese azığını veren kimseyi andırır. Bazılarına göre *"mukît"* bir şeyi muhafaza eden ve ona şâhid olan demektir. Sa'leb, Semev'el b. Âdiyâ için şu beyti söylemiştir.

رب شتم سمعته وتصامم ـت وعيّ تركته فكفيت
ليت شعري وأشعرن إذا ما قربوها منشورة ودعيت
إليّ الفضل أم عليّ أذا حو سبت إني على الحساب مقيت

"Duymazdan geldim nice çirkin sözleri
Terkettim nice kinleri! Aldırmadım.
Bilebilsem keşke! Yaklaştırdıklarında bu şeyleri!
Bilebilsem keşke! Üstünlük lehime mi aleyhime mi?
Çekildiğimde hesaba kâdirim
Ben ödemeye ücretleri!"

Yani; ben işlediğim kötülüğü bilirim. Çünkü insan kendi nefsini görüp gözetmektedir. İbn Berrî'nin Ebû Said Seyrâfî'den naklettiğine göre sahih olan bu beytin son kısmı şu şekildedir:

ربي على الحساب مقيت

"Rabbim hesaba kadirdir." şeklinde olduğudur. Bazılarının Semev'el'in beytindeki *"mukît"* kelimesini, *"hesab için durdurulan kimse"* şeklinde tefsir etmeleri bunun hesaba dayalı olmasındandır.

Ayetin manası kısaca şöyledir: Allah her şeye kâdirdir ve her şeyi takdir etmektedir. Şefaat edene şefaatinin yarar ve zarardaki miktarına göre hisse veya pay vermekten O'nu hiçbir kimse aciz bırakamaz. Çünkü O'nun hakîm olan âdeti (sünnetullah), bu karşılığın amelle bağlantılı olması şeklinde tahakkuk etmiştir. Ayeti şöyle anlamak da mümkündür: Allah her şeye şâhittir, şefaat edenleri görüp müşahade etmektedir, onların iyilik yapanları

da, kötülük işleyenleri de Allah'a gizli kalmaz. Allah mükâfatı tam olarak amel miktarınca verir.

Selamlaşmak

Üstad Abduh şöyle dedi: Yüce Allah, mü'minlere -insanlar arasında ilişkiyi sağlayan sebeplerden olan -güzel ve kötü şefaatın yolunu öğrettikten sonra, onlara -gerek zayıf ve gerek güçlü olsunlar- iman kardeşleriyle aralarında mübadele edecekleri selamlaşma adâbını ve çıkacakları seferlerde karşılaşacakları kimselerle kendi aralarında güzel adâb-ı muaşeret kaidelerini öğretti. Ve ***"Bir selâm ile selamlandığınız zaman siz de ondan daha güzeliyle selamlayın yahut aynı ile karşılık verin."*** dedi. Bu ayetle bundan önceki ayet arasındaki münasebet ve bağlantı ilişkisi hakkında Üstad'ın yaptığı değerlendirme budur. Râzî söz konusu bağlantı için iki açıdan söz eder, bunlar:

1) Yüce Allah, mü'minlere cihadı emredince sulha razı olmalarını da emretti. Ancak bu düşmanların da sulha razı oldukları takdirdedir. İlgili ayet, *"Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş."*[412] ayet-i kerimesidir.

2) Bir kişi dârülharpte veya buna yakın bir yerde bir başkasıyla karşılaştığı zaman ona selâm verirdi, karşı taraf ise onun selâmına iltifat etmeyebilir ve onu öldürebilirdi. Yüce Allah mü'minlerin böyle davranmalarını yasak etti ve onlara kendilerine selâm veren veya ikramda bulunan herkese karşılaştığının aynısı veya ondan daha güzeliyle bir tür ikramda bulunmasını emretti. Râzî'nin ifadesi özetle böyledir. Râzi benimsediği bu iki yaklaşımdan birincisinde *"tehıyye"* yi selâm ve silm manasında alırken, ikinci yaklaşımda selâmlamada genişlikte bulunma manasına anlamıştır. Yine bu sûrede ileride *"Size selam verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek 'sen mü'min değilsin.' demeyin."*[413] ayeti gelecektir. Yüce Allah bu ayette selâmın âdabından söz etmiştir. Nitekim daha önce de şefaat olayında olması gereken ve gerekmeyen şeyleri açıklamıştı. Çünkü şefaat ve selamdan her birinin savaş halinde büyük bir önemi vardır. Bu iki unsurun zararı veya faydası savaş hali dışındaki durumlara nispetle çok daha güçlüdür. Bu gerçeği "tehıyye/selâm" meselesinde kelimenin *"hayat"* kökünden türemiş olması da göstermektedir.

"Tahıyye" kelimesi, *"hayyâhu"* fiilinin mastarıdır. Bu fiilin manası ise insanın muhatabına; *"hayyâke'llah"*, (*Allah sana uzun ömürler versin*) demektir.

412. Enfâl, 8/61.
413. Nisâ, 4/94.

Fiilin asıl manası budur. Daha sonra insanın karşısına çıkan veya karşılaştığı kimseye dua veya övgü olarak söylediği bütün sözlere *"tehıyye"* denir olmuştur. Meselâ *"en'im sabahan ve en'im mesâen"* (*hayırlı sabahlar, hayırlı akşamlar*) gibi. Araplar aynı manaya olmak üzere *"ım sabâhan ve mesâen"* derler. Müslümanların tehıyyeleri ise ***"es-selâm"*** sözcüğü olmuştur. Bununla onların dinlerinin barış ve eman dini ve kendilerinin de esenlik ehli ve selamet seven kimseler olduklarına işaret olunmak istenmiştir. Mensubu olduğumuz Arap âleminde bu günlerde *"es'adellahu sabâhakum ve es'adellahu mesâekum"* yaygın bir kullanımdır. Manası yine Allah sabahınızı mutlu kılsın ve akşamınızı mutlu kılsın demektir. Bu ifade eski Arapların *"en'im sabâhan ve mesâen"* şeklindeki selamlarıyla aynı manadadır. *"Nehâruk saîd ve leyletuk saîde"* (*mutlu günler ve mutlu geceler*) ifadeleri ise batı dillerinden tercümedir.

Yüce Allah bu ayette bize, bizi selâmlayana onun selâmından daha güzeliyle veya benzeriyle ya da aynısıyla karşılık vermememizi vâcip kılıyor. Selâm verenin kullandığı selâm cümlesinin aynısını kullanarak o kişiye karşılık vermek, selâmını aynısıyla iade etmek demektir. Müfessirler bunu şöyle tefsir ederler: Sana *"esselâmü aleyküm"* diyene *"ve aleykümü's-selâm"* demelisin. Bundan daha güzeli ise *"Ve aleykümü's-selâm ve rahmetullahi"* demendir. Ama o kişi sana selam verirken *"esselâmü aleyküm ve rahmetullahi"* derse senin de ona *"ve aleykümü's-selâm ve rahmetullahi ve berekâtühü"* demendir. İşte böyle... Selâmı alan kimse verene onun selâmına bir veya birden çok kelime ekleyerek selâmı alır. Ben de derim ki; bazen en güzel selâm alma, mana veya selâmın alınma şekliyle ilgili olabilir. İsterse selâm verenin kullandığı lâfzın benzeri veya eşiti ya da ondandan lafızca ondan kısa olsun hiç fark etmez. Mesela birisi sana *"es'adellahu sabâhakum ve mesâekum"* (*Allah sabahınızı ve akşamınızı mutlu kılsın - Mutlu sabahlar, mutlu akşamlar*) dediğinde sen de ona *"es'adellahu cemîa evkâtikum"* (*Allah, bütün vakitlerinizi mutlu kılsın*) dediğinde senin selâmın onun selâmından daha güzel olur. Yine bir başkası sana alçak sesle ve seni önemsemediğini hissettiren bir sesle *"esselâmü aleyküm"* dediğinde senin de ona daha yüksek bir sesle ve kendisine değer verdiğini, daha fazla iltifat ettiğini ve daha çok şereflendirdiğini hissettiren bir tonda *"ve aleykümü's-selâm"* dediğinde o kişiyi nitelik itibarıyla onun selâmından daha güzel bir selâmla selâmlamış olursun. İsterse senin selâmın lafız itibarıyla onun selâmıyla aynı olsun hiç fark etmez. İnsanlar evlerine gelen ziyaretçiler için aktif olarak ve ona çok değer verdiğini hissettiren bir âlicenaplıkla (yüce gönüllülük) ayağa kalkanla, tembel tembel ayağa kalkanı birbirinden ayırmaktadırlar. Dımeşk (Şam) halkından bazıları ev sahibinin

evine gelen kimseye önem vererek ayağa kalkıp kalkmadığının belli olması için şaşkınlık içinde olma (sıra dışı bir durum) duygusunu izhar etmesini şart koşmaktadırlar. Bundan dolayı "Ona sıra dışı bir biçimde ayağa kalktı veya kalkmadı." derler.

Tefsirini yaptığımız bu ayetten anlaşıyor ki; selâm almanın iki mertebesi vardır. Bunun en aşağı mertebesi verilen selâmı aynısıyla almaktır. En üstünü ise o selâmı ondan daha güzeliyle iade etmektir. Selâmı alan kimse muhayyerdir. İnsan, -âlim ve faziletli kişiler gibi- değerli insanların verdikleri selâmı ondan daha-güzeliyle iade edebilir, bunlardan daha aşağı mertebede olan kimselere de kendisine verilen selâmı aynısıyla iade edebilir. Katâde ve İbnu'z-Zeyd'den rivayet olunduğuna göre verilen selâmı ondan daha güzeliyle almak Müslümanlar içindir, aynısıyla iade etmek ise Ehl-i Kitab içindir. Bazılarına göre Ehl-i Kitab için değil bütün kâfirler içindir. Ancak böyle bir ayırım için ayetin lâfzından ve Sünnet'ten hiçbir delil yoktur. İbn Cerîr'in nakline göre İbn Abbas şöyle demiştir: "Allah'ın yaratıklarından herhangi bir kimse sana selam verdiği zaman Mecûsi bile olsa selâmını al." Çünkü Yüce Allah *"Bir selam ile selamlandığınız zaman siz de ondan daha güzeliyle selamlayın yahut aynı ile karşılık verin."* buyuruyor. Ben de derim ki, bu ayet savaş ahkâmı, savaşanlarla münafıklara nasıl muamele edileceği anlatılırken inmiştir. Hasmına *"es-selâmü aleyküm"* diyen kimse, o kimseyi kendi nefsi açısından güvende kılmıştır. Araplar bu manayı kastediyorlardı. Vefakârlık Arapların köklü ahlâklarından biriydi. Bundan dolayı Üstad Abduh, "tahıyye" nin zikredilmesini -barışın vesilelerinden olması hasebiyle- ifadenin akışına uygun saymıştır *"Selâm"* kelimesi Müslümanların *"tahıyye"* leri olunca -bu sürede ileride *"Size selâm verene dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek 'sen mü'min değilsin' demeyin."*[414] ayetinde geleceği üzere- bu kelimeyle selâmlaşmak İslâm'ın şiarı haline gelmiştir.

Söz buraya gelmişken beyan edilmesi gerekli olan bir husus da şudur: Bazı Müslümanlar gayr-ı müslimlerin kendilerini *"selâm"* lâfzıyla selamlamasından hoşlanmıyorlar ve onların selâmlarını almamak gerektiğini düşünüyorlar. Bir başka ifadeyle anlatmak gerekirse; bir gayr-i müslimin İslâm'ın adâbından her hangi bir adâbı takınmaması gerektiğini düşünüyorlar. Hâlbuki şu gerçeği gözden kaçırıyorlar: İslâm'ın adâbları Müslümanlarla kaynaşmış ve dinlerinin üstünlüğünü bilen bir kavmin içinde yayılırsa belki de bu durum onları İslâm dinine çeker. Başkalarıyla

414. Nisâ, 4/94.

ülfet etmek ve kendisiyle ülfet edilir olmak, bir mü'minin sıfatlarındandır. Bana bu hususta bir soru soruldu: Soru şuydu: Bu ayetle Nûr Sûresi'ndeki *"Ey iman edenler! Kendi evinizden başka evlere geldiğinizi farkettirip (izin alıp) ev halkına selâm vermedikçe girmeyin."*[415] ayetinde geçen *"selâm"* kelimeleri, mutlaklığı ve genelliği üzere olup, Müslümanları bu genelliğinden dolayı mı kapsar, yoksa sadece Müslümanlara mı mahsustur? Ben bu soruya *el-Menâr Dergisi*'nde bir kez cevap vermiştim. Şimdi o cevabı buraya alıyorum:

İslâm dini kuşatıcı bir dindir. Tedricen bile olsa âdâbını ve faziletlerini insanların içinde yaymak ve bütün insanlığın kardeş olması için onları birbirine cezbetmek, İslâm'ın maksatlarındandır. Savaşçılar hariç selâmı yaymak Hz. Peygamber'in zamanında İslâm'ın yaygın olan âdâblarındandı. Çünkü bir başkasına selâm veren kimse, o kişiyi güvenli kılmaktadır. Kişi selâm verdiği insanı daha sonra öldürürse hain ve ahdini bozan bir kimse olmuş olur. Yahudiler, Hz. Peygamber'e selâm veriyorlardı, O da onların selâmlarını alıyordu. Yahudilerin arasından bazı arsızlar, *"selâm"* lâfzını "sâm/ölüm" şeklinde tahrif ettiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber de onların selâmını *"ve aleyküm"* diye almaya başladı. Bir gün Hz. Âişe bunlardan birisinin *"es-sâmu aleyke/ölüm üzerine olsun"* dediğini işitince ona *"ve aleyke's-sâmu ve'l-lâ'netu/ ölüm ve lanet senin üzerine olsun"* demiştir. Peygamber de (s) ona çıkışmış ve bir Müslüman'ın başkalarına çirkin söz söyleyemeyeceğini, ölümün ise hem bizim ve hem de onlar için söz konusu olduğunu beyan etmiştir. İbn Abbas gibi bazı sahabelerden rivayet olunduğuna göre onlar zimmîye *"es-selâmü aleyke"* derlerdi. Rivayete göre selef alimlerinden Şa'bî, kendisine selâm veren bir Hıristiyan'a *"ve aleyke's-selâmu ve rahmetullahi Teâlâ"* demiştir. Bunun sebebi kendisine sorulduğunda, "O adam, Allah'ın rahmeti dâhilinde yaşamıyor mu?" diye sormuştur. Buhârî hadisinde kişinin tanıdığı ve tanımadığı herkese selâm vermesi emredilmektedir.[416] İbnü'l-Munzir'in Hasen'den rivayet ettiğine göre ayette yer alan "*ondan daha güzeliyle*" kısmı Müslümanlarla "*yahut aynı ile karşılık verin*" kısmı da Ehl-i Kitab'la ilgilidir. Buradan hareketle Ehl-i Kitab mensubu birisinin selâmı alınırken -içinde *"rahmet"* sözcüğü bile geçse- o kişiye verdiği selâmın aynısı söylenir.

---

415. Nûr, 24/27.

416. Buhârî'de yer alan bu hadis şöyledir: Abdullah b. Amr'dan (r) rivayet olunuyor: Rasûlullah'a (s) birisi "İslâm'ın en hayırlısı hangisidir?" diye sordu. Rasûlullah (s), *"Yemek yedirmen ve tanıdığına, tanımadığına selâm vermendir."* cevabını verdi. Bkz: Buhârî, *İsti'zân*, 8. (*Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, I, 30. -Çev.-)

Buraya kadar anlatılanlar seleften rivayet olunan uygulama ışığıdır. Bu nesilden sonra ise *"halef"* denilen daha sonraki nesiller geldi. Onlar gayr-i müslime selâm verilip verilemeyeceği noktasında ihtilaf ettiler. Birçokları, bu konuda varid olan bir hadisten dolayı gayr-i müslime selâm vermeye başlayan tarafın Müslüman olmaması gerektiğini ifade ettiler ve İbn Abbas'tan rivayet edilen haberi ihtiyaç olması durumu olarak yorumladılar. Yani bir Müslüman ihtiyaç olmadıkça gayr-i müslime selâm veren taraf olmayacaktır. Selâmı almaya gelince; fakıh bilginleri bir gayr-i müslimin verdiği selâmın -tıpkı bir Müslüman'ın selâmını almak gibi- vâcip olduğunu söylemişlerdir. Bazı bilginler ise vâcip değil, Sünnet olduğunu ifade etmişlerdir. Hanefî fıkıh kitaplarından *el-Fetâvâ'l-hâniyye'de* şöyle denilmektedir: "Bir Yahudi veya Hıristiyan ya da Mecûsi, bir Müslümana selâm verse bunu almakta herhangi bir sakınca yoktur."[417] Bu ifade, gayr-i müslimin selâmı alınır diyen bilginler nezdinde bunun vâcip ve Sünnet değil, mubah olduğunu göstermektedir. Hâlbuki sahih rivayette Sünnet, gayr-i müslimin selâmını alma hükmünü getirmiştir.

Müslüman'ın Müslüman üzerindeki hakkı hakkında varid olan haberlere gelince bu haber başkasının hakkıyla çelişmez. Selâm bütün herkesin hakkıdır. Selâmla iki şey kastedilir. Birincisi mutlak olarak o kişiyi selâmlama, ikincisi ise kişinin selâm verdiği kişiyi, ihanet, zarar verme ve kötülük etme gibi fiillerden güvencede kılmadır. Tabaranî ve Beyhakî, Ebû Ümame rivayetiyle şu hadisi naklederler: *"Yüce Allah 'selâm' lâfzını benim ümmetim için selâmlaşma, zimmîlerimiz için de bir emân (güven) kıldı."*[418] Selâm hakkında varid olan hadislerin ekserisi genel anlamlıdır. Bu rivayetlerin bazılarında Müslümanlar zikredilirken, bazılarında -az önce geçen Tabarânî hadisinde olduğu gibi- gayr-i müslimler de zikredilmektedir.

Selâmın genel kılınmasına gelince; bence matlup olan budur. Sahih hadislerde varid olduğuna göre Yahudiler Müslümanlara selâm veriyorlar, Müslümanlar da onların selâmlarını alıyorlardı. Ama onların selâmı tahrif etmeleri, Hz. Peygamber'in Müslümanlara Yahudilerin verdikleri selâmı *"ve aleyküm"* şeklinde almaları emrini vermesine yol açmıştı. Bundan maksat Müslümanların selâmı tahrif eden Yahudiler tarafından aldatılmalarını önlemekti. İslâm hukukunda var olan kaidelerden birisi de bir şey sebepi zâil olunca zâil olur şeklindedir. Sahabelerden hiçbirinin Yahudilere selâm

417. Kâdîhân, *el-Fetâv'l-hâniyye* (*el-Fetâvâ'l-Hindiyye* kenarında) III, 423. (Çev.)
418. Tabarânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, III, 298.

vermeyi yasak ettiklerine dair haber varid olmamıştır. Çünkü onlar insanlara İslâm'ın adâbını yasak etmiyorlardı. Fakat bu sahabe neslinden sonra gelenler gayr-i müslimlere Müslümanların yaptıkları her şeyi yasaklamayı istediler. Hatta bu yasaklık, Kur'ân üzerine düşünmeye ve Kur'ân ayetleri ihtiva eden kitapları okuma yasaklığına kadar vardırıldı. Bu yasaklığı getirenler, bunun dini ta'zim etmek ve onu muhaliflerinden korumak olduğunu zannettiler. Bu nesil İslâm'ın hakikatinden uzaklaştığı oranda bu tür ta'zime daha fazla girmeye başladı. Onların bu asırda Hıristiyanlara baktıklarında gördükleri manzara şudur: Hıristiyanlar, dinlerini yaymaya çaba harcamakta, bu hususta insanlara bedava kitaplar dağıtmakta, kendi dinlerinden olmayanların çocuklarını -kendi dinlerine yaklaştırmak maksadıyla- kendi okullarında eğitmektedirler. Hatta Avrupalılar, Mısır Hidiv'i İsmail Paşa hicrî takvimi Hıristiyan takvimiyle değiştirip onlara uyduğunda buna çok sevinmişler ve bu gelişmeyi fethin alametlerinden birisi saymışlardır. Biz şu anda onların, pazar gününü -Hıristiyanlarla birlikte- Müslüman'lara tatil yapmak üzere çaba harcadıklarını görmekteyiz. Bütün bu gelişmelere rağmen Müslüman'ların hâlâ başkalarının kendi âdetlerini ve adâblarını almalarına engel olduklarını ve bu hareketi, dine saygı ve ta'zim olarak iddia ettiklerini görmekteyiz. Sanki bu tazimden maksat, sonsuz olarak bu dini insanlardan uzaklaştırmaktır... Gerçekten bu husus apaçak bir musibettir ve Müslümanlar bundan bir süre sonra döneceklerdir."

Birkaç sene önce bizim bu konu etrafında söylediklerimiz bunlardan ibarettir. Fetvada işaret edilen Hz. Âişe hadisini Buhârî ve Müslim rivayet etmişlerdir. Ehl-i Kitab'a *"ve aleyküm"* deyin şeklindeki rivayeti de Enes'ten naklederek yine Buhârî ve Müslim rivayet etmiştir. Öte yandan Buhârî ve Müslim, Ebû Hüreyre'den onlara selâm vermeye başlayan tarafın biz olmamamız gerektiğine dair bir rivayet aktarırlar. Herhalde bu özel bir sebebe dayalı olup, onlarla Müslümanlar arasında var olan savaş halinin ve mütecaviz tarafın da onların olmasının gerekli kıldığı bir husustu. İmam Ahmed, Ukbe b. Âmir'den rivayet ediyor: Hz. Peygamber şöyle dedi: *"Ben yarın Yahudilere gidiyorum. Onlara selâm veren taraf siz olmayın. Onlar size selâm verdiği takdirde kendilerine 've aleyküm' deyin."*[419] Bu haberden anlaşılan; Hz. Peygamber'in Müslümanlara selâm vermeye başlayan taraf olmaları yasaklığını getirdiğidir. Çünkü selâm demek güven vermek demektir. Hz. Peygamber ise onlardan güven içinde olmadığı sürece onlara güven vermek istemiyordu. Çünkü

419. Bu hadis için benzer lafızlarla bkz: Tirmizî, *İsti'zân*, 12.

onlar Hz. Peygamber'le yaptıkları ahidleri tekrar tekrar bozup çiğnemişlerdi. Bundan dolayı onlara selâm vermeme onları korkutmak demekti. Bundan maksat da onların boyun eğme ve itaata daha yakın olmalarıydı. Nevevî, Müslim şerhinde İbn Abbas, Ebû Ümame ve İbn Muhayriz'den onlara selâm veren tarafın Müslüman olmasının câiz olduğunu nakleder ve sonra bu görüş bizim müctehidlerimizin yaklaşımlarından birisidir, der. Ben de derim ki, hadislerden maksadın ne olduğunun anlaşılması için onların vürûd sebeplerini bilmeye ihtiyaç, Kur'ân ayetlerinin nüzûl sebepini bilmeye olan ihtiyaçtan çok daha fazladır. Çünkü Kur'ân, bütünüyle bütün insanlığa tebliğ edilmesi gereken bir hidayettir. Hadislerde ise bazı özel meseleler ve görüşler vardır ki, bunlar ne bir dinî hükümdür, ne herkese yönelik hidayettir ve ne de insanlara tebliğ edilmesi gereken bir husustur. Bundan dolayı hadislerin manasını anlamanın, sebep-i vürûdunu bilmeye bağlı olması daha belirgin ve daha ağır basmaktadır. Bizim bildiğimiz ülkelerde Müslümanların uygulamaları; Ehl-i Kitab'a meşhur selâm çeşitlerinden *"selâm"* sözcüğü dışında başka bir kelimeyle selâm verdikleri yolundadır. Bunları yazdıktan sonra İbn Kayyim'in *Zâdü'l-meâd* isimli eserine bir göz gezdirdim. Bir de ne göreyim; o, Ehl-i Kitab'a selâm vermeye başlayan tarafın Müslüman olmaması gerektiğini ifade eden hadis hakkında şunları söylüyor: "Denildi ki bu emir, onlar Kureyzaoğulları üzerine giderken özel bir durum için varid olmuştur." İbn Kayyim, bunun bütün zimmîleri ilgilendiren genel bir hüküm mü, yoksa durumu onlar gibi olan herkes için özel bir durum mu olduğu noktasında tereddüt etmiştir. İbn Kayyim, selâma ilk başlayan taraf olma yasaklığı hakkında mutlak anlam ifade eden Müslim hadisinden sonra selef bilginlerinin bu konudaki ihtilaflarını zikreder.

Bütün bunlara ek olarak şunu ifade edelim. Selâma ilk başlayan olmak, cumhura göre müekked Sünnet'tir. Vâciptir diyenler de olmuştur. Selâmı almaya gelince cumhur bunun vâcip olduğu kanaatindedir. Ayetin zahiri ise; her selâmı almanın vâcip olduğunu ve bu vâcipliğin sadece *"selâm"* sözcüğü ile yapılan selâmlaşmaya özel olmadığını ifade etmektedir. Bir grubun içinden bir kişinin selâm vermesi ve kendilerine selâm verilen bir topluluğun içinde bir kişinin o selâmı alması yeterlidir. Çünkü bir topluluk birbiriyle dayanışma ve birlik içinde olduğu için içlerinden bir kişi bütün bir topluluğun yerine geçebilir.

Sünnet'e göre; herhangi bir yerden gelen kişi, üzerine geldiği kimselere selâm verir. İki kişi birbiriyle karşılaştığı zaman Sünnet olanı; yaşça veya

mertebece büyük olanın önce selâm vermeye başlamasıdır.

Selâmın âdâbına dair olmak üzere Buhârî ve Müslim'de şu hadise yer verilir: *"Binekli olan yürüyene, yürüyen oturana, az olanlar çok olanlara selâm verirler."*[420] Buhârî rivayetinde küçüğün büyüğe selâm vermesinin selâm âdâbından olduğu yer almaktadır. Müslim'de ise Hz. Peygamber'in iki çocuğa rastladığı ve onlara selâm verdiği rivayeti vardır. Tirmizî ise Hz. Peygamber'in kadınlara rastladığını ve eliyle îma ederek onlara selâm verdiğini rivayet eder. Bazı âlimler derler ki, müstehap olanı; erkeklerin kendilerine mahrem olan kadınlara ve yaşlı kadınlara mutlak olarak selâm verebilecekleridir. Bunların dışındaki kadınlara ise selâm verilmez. Hz. Peygamber ise rastladığı topluluğa yanlarına gelirken ve yanlarından ayrılırken selâm vermekteydi. İbn Kayyim, bunu eserinde zikreder ve şöyle der: Hz. Peygamber, karşılaştığı kimseye bizzat kendisi selâm verirdi. Kendisinden uzakta olanlardan selâm göndermek istediklerine gönderirdi, selâm göndermek isteyenin selâmını götürür tebliğ ederdi. Birisi ona bir başkasının selâmını getirince, hem gönderenin selâmını alır ve hem de getirene aynısını iade ederdi. Karşılaştığı kimseye selâm vermeye başlayan, ilk kendisi olurdu. Birisi kendisine selâm verdiği zaman o kişinin selâmını aynısıyla alır veya ondan daha iyisiyle iade ederdi. Namaz ve tuvalet ihtiyacını giderme hali gibi bir mazeret olmazsa verilen selâmı hemen hiç geciktirmeksizin alırdı. Kendisine selâm verenin selâmını işittiği zaman onu alırdı. Verilen selâmı -namazda olma durumu müstesna- eliyle, başıyla ve parmağıyla almazdı. Namazda olursa verilen selâmı işaretle alırdı. Bu husus, ondan rivayet edilen birçok hadisle sabittir. Bu haberlerle çelişen ve ona nispet edilen rivayetler ise sahih olmayan bâtıl yollarla gelmiştir. İbn Kayyim buna Ebû Atfân'ın Ebû Hüreyre'den rivayet ettiği ve namazda anlaşılan bir işaretle işaret eden kimsenin namazını iade etmesi gerektiğine dair rivayeti örnek verir. Ebû Atfân ise meçhuldür.[421]

Buhârî ve Müslim'de Müslümanların sıfatlarından olmak üzere selâmı yayma ve bunun onlar arasında sevgi sebepi olduğu rivayeti yer alır. Bu hadislerden birisi *"Müslüman'ın en üstünü ve en iyisi yemek yedirmen ve tanıdığın, tanımadığın bütün herkese selâm vermendir."* hadisidir.[422] Sahih bir rivayette,

---

420. Buhârî, *İsti'zân*, 4-6.

421. Mechûl: Cerh tabirlerinden birisi olup, cerhin üçüncü mertebesine delâlet eder. Bununla nitelenen bir ravinin hadisleri, yalnız ibret için yazılır. Bkz: Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 211. (Çev.)

422. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercümesi*, I, 30. (Çev.)

"Selâmı yayın ki birbirinizi sevesiniz."[423] Denilmiştir. Bu hadisi Hâkim ve Ebû Mûsâ'dan rivayet etmiştir. *"Selâm yayın ki selâmet bulasınız."*[424] Bu hadisi de Buhârî *Edebü'l-Müfred*'de rivayet eder. Aynı hadisi İbn Hibbân Berâ'dan rivayet eder. Buhârî'nin *Sahih*'inde Ammar şöyle der: "Üç özellik vardır ki kim onları kendinde toplarsa imanı toplamış olur. Bunlar, aleyhine olsa da adaletten şaşmamak, bütün dünyaya selâmı yaymak, eli dar olduğu halde infak edip harcamaktır." Bütün bunlar, İslâm'dan başkasının hemen hemen bir araya getiremeyeceği yüce âdâbındandır.

"Şüphesiz Allah her şeyin hesabını arayandır." Ayette geçen *"hasîb"* yapılan herhangi bir işten dolayı hesaba çeken, demektir. Tıpkı *"celîs"* kelimesinin *"mücâlis"* yani oturan anlamına gelmesi gibi... Rağıb'ın ifadesine göre *"hasîb"* demek mükâfat veren demektir. Bazı bilginlere göre *"hasîb"* demek, *"yeten"* demektir. Bu durumda kelime, Arapların bir kimsenin birisine yeterli olduğunu ifade etmek için kullandıkları *"hasbuke kezâ/bu sana yeter"* şeklindeki tabirlerinden türemedir. Üstad Abduh dedi ki; ayetin manası şöyledir: şüphesiz Allah selâmla aranızda meydana gelen bu bağı görüp gözetmektedir. Bu durumda ifade, insanlar arasında selâmla sağlanan bu bağın pekiştirilmesini yapmış olur. Ben de derim ki, bu ayette aynı zamanda bize selâm veren ve bizi selamlayan kimsenin selâmını almamanın yasak olduğuna işaret etmektedir ve Yüce Allah'ın bu hareketimizden dolayı bizi hesaba çekeceğini vurgulamaktadır. Yüce Allah devamla,

"Allah -ki ondan başka hiçbir ilah yoktur- elbette sizi kıyamet günü toplayacaktır." demektedir. Tevhid ve öldükten sonra dirilme ve ahiret yurdunda yapılanların karşılığını almaya inanmak, bu dinin ilk iki rüknüdür. Peygamberlerin yaptıkları ise bu iki rüknü hayata geçirmek ve salih amellerle desteklemek gerektiğini tebliğ etmekten ibarettir. O halde Kur'ân'ın, ahkâmı serdederken bu iki temel esası bazen birlikte bazen de sadece tevhidi açıkça ifade etmesinde şaşılacak her hangi bir taraf yoktur. Çünkü bu iki rüknün zikri bu ahkâma göre amel etmeye en güçlü bir motive edici ve yardımcıdır. Aslında bu hususta savaş ahkâmı yeterlidir bile. Çünkü mü'min savaşta, hakkı ve hakikati savunmak, din hürriyetini sağlamak ve onun hidayetini yaymak, din davetçilerini ve Müslüman'ları müdafaa etmek için canını ve malını feda eder. Aklı başında olan bir insan canını, yaptıklarına karşılık bu dünya hayatından ve içindekilerden daha üstün olan bir mükâfatı verecek

---

423. Selâmı yaymakla ilgili olmak üzere benzer lafızlarla yapılmış rivayetler için Bkz: Buhârî, *İsti'zân*, 8.

424. Buhârî, *Edebü'l-Müfred* (Ahlâk Hadisleri), II, 358.

olan birisini razı etmekten başka bir gaye için feda eder mi?

Ayetin manasına gelince; Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur. O'ndan başkasına tapılmaz. O halde siz Allah'a itaatte ve O'nun emrine boyun eğmekte kusur etmeyiniz. Çünkü O'na itaatten şeref kazanırsınız, mutluluk elde edersiniz, ruhunuz ve aklınız yücelir. Çünkü Yüce Allah böylece sizi kul ve köle olmaktan ve sizin gibi bir beşer olan insanlara boyun eğmekten kurtarır. İnsanlardan daha aşağı olan ve müşriklerin boyun eğdiği ma'budlara boyun eğmeyi ve karşısında zelil olmayı bir yana bırak! Yüce Allah bu din sayesinde size büyük bir hâkimiyet bahşedecek ve sizleri varisler kılacaktır. İyi amel edenler için mükâfat olarak verecekleri sadece bunlardan mı ibarettir? Asla! Vallahi O, sizi kıyamet günü bir araya getirip mahşerde toplayacaktır. Bu günün bir gün gelip gelmeyeceği hususunda hiçbir şüphe olmadığı gibi, yapılan amellere en bol mükâfatı verip vermeyeceği noktasında da hiçbir kuşku yoktur. Yüce Allah verdiği haberi yeminle vurgulamakta ve pekiştirmektedir. Bu da pekiştirme yöntemleri içinde en güçlüsüdür. ***"Söz bakımından Allah'tan daha doğru kim vardır."*** Yani Allah'tan daha doğru sözlü hiçbir kimse yoktur ki onun verdiği haber Allah'ın haberine tercih olunsun. Allah'tan başkasının sözünün, doğruya, kasten ve bile bile ya da bilmeden veya sehven yalan ihtimali vardır. Buna karşılık Allah Teâlânın sözü ise her şeyi kuşatan bir ilimden kaynaklanmaktadır. *"Rabbim ne yanılır ne de unutur."*[425] Onun için Yüce Allah'ın haberinin doğru olmama ihtimali mümkün değildir. Ayrıca herhangi bir maksat veya ihtiyaç nedeniyle de O'nun sözünde doğru olmama ihtimali düşünülemez. Çünkü Allah Teâlâ, bütün âlemlerden müstağnidir. Kur'ân'ın i'câzı O'nun Allah kelâmı olduğunu gösterir. O halde aleyhine delil olan kimse -sapık mukallidlerin yaptığı gibi yaratıkların sözlerini Allah'ın sözüne tercih edecek olursa- ileri sürecek hiçbir mazereti kalmaz.

425. Tâhâ, 20/52.

فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُم بِمَا كَسَبُوا أَتُرِيدُونَ أَن تَهْدُوا
مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا ﴿88﴾ وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ
كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِيَاءَ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا فِي سَبِيلِ
اللَّهِ فَإِن تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدتُّمُوهُمْ وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا
وَلَا نَصِيرًا ﴿89﴾ إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُم مِّيثَاقٌ أَوْ جَاءُوكُمْ
حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَن يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَّطَهُمْ
عَلَيْكُمْ فَلَقَاتَلُوكُمْ فَإِنِ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقَوْا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ فَمَا
جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا ﴿90﴾ سَتَجِدُونَ آخَرِينَ يُرِيدُونَ أَن يَأْمَنُوكُمْ
وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْ كُلَّ مَا رُدُّوا إِلَى الْفِتْنَةِ أُرْكِسُوا فِيهَا فَإِن لَّمْ يَعْتَزِلُوكُمْ وَيُلْقُوا
إِلَيْكُمُ السَّلَمَ وَيَكُفُّوا أَيْدِيَهُمْ فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأُولَٰئِكُمْ
جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُّبِينًا ﴿91﴾

88- **Size ne oldu da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız? Hâlbuki Allah onları kendi ettikleri yüzünden baş aşağı etmiştir. Allah'ın saptırdığını doğru yola getirmek mi istiyorsunuz? Allah kimi saptırırsa sen onun için asla yol bulamazsın.**

89- **Sizin de kendileri gibi inkâr etmenizi istediler ki onlarla eşit olasınız. O halde Allah yolunda hicret edinceye kadar onlardan hiçbirini dost edinmeyin. Eğer yüz çevirirlerse onları yakalayın, bulduğunuz yerde öldürün ve hiçbirini dost ve yardımcı edinmeyin.**

90- **Ancak kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir topluma sığınanlar yahut ne sizinle ne de kendi toplumlarıyla savaşmak (istemediklerin)den yürekleri sıkılarak size gelenler müstesna. Allah dileseydi onları başınıza belâ ederdi de sizinle savaşırlardı. Artık onlar sizi bırakıp bir tarafa çekilir de sizinle savaşmazlar ve size barış teklif ederlerse bu durumda Allah size, onların aleyhinde bir yola girme hakkı vermemiştir.**

91- Hem sizden hem de kendi toplumlarından emin olmak isteyen başkalarını da bulacaksınız. Bunlar her ne zaman fitneye götürülseler ona baş aşağı dalarlar. Eğer sizden uzak durmaz, sulh teklif etmez ve ellerini çekmezlerse onları yakalayın, rastladığınız yerde öldürün. İşte onlar üzerine sizin için apaçık yetki verdik.

Münafıklara Karşı Gösterilecek Tavır

Bu ayetler, daha öncesiyle bağlantılarının sağlanması için *"fâ"* harfiyle başlamaktadır. Çünkü ifade, hâlâ eski mecrasında akıp gitmektedir. Hatırlanacağı üzere, bundan önce savaş (kıtâl) ahlâkından söz edilmiş, münafıkların ve zayıfların o husustaki tutumları zikredilmişti. Münafıkların arasında zâhiren Müslüman gözüküp, münafıklık yapanlar ve -daha önce geçtiği üzere- yapıp ettikleri, bu dine ihanet niteliğinde olan kimseler vardı. Yine onların arasında mü'minlere dost ve yardımcı gözükerek münafıkça davrananlar vardı. Bunlar da bazı müşriklerdi. (Bir kısım Ehl-i Kitab da aynen böyleydi.) Bu ayetler savaşın başında Müslümanlara zâhiren dost görünerek ve sevgi göstererek münafıklık edenler ya da hicret yurdu dışında zâhiren inanmış gözüken münafıklar hakkındadır.

Bu ayetlerin nüzûl sebebi hakkında birbiriyle çelişen rivayetler vardır. Buhârî, Müslim ve başka hadis imamlarının Zeyd b. Sâbit'ten yaptıkları rivayete göre Hz. Peygamber savaş için Uhud'a çıkar. Kendisiyle Uhud'a gelen bazı kişiler, geri dönerler. Rasûlullah'ın ashâbı onlara nasıl davranılacağı hakkında iki fırkaya ayrılırlar. Bir grup *"onları öldürelim"* derken, bir başka grup *"hayır"* der. Yüce Allah bunun üzerine ***"Size ne oldu da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız?"*** ayetini indirir.[426]

Sâid b. Mansur ve İbn Ebî Hâtim'in Sa'd b. Muaz'dan tahric ettikleri habere göre, Rasûlullah (s) halka hitabetti ve *"Bana eziyet eden ve evinde bana eziyet edeni barındıran kimsenin hakkından benim adıma kim gelir?"* diye sordu. Sa'd b. Muaz, "Eğer Evs kabilesinden ise onu öldürelim. Eğer Hazreçli kardeşlerimizden iseler ne emredersen onu yapalım." dedi. Bunun üzerine Sa'd b. Ubâde söz alarak "Ey İbn Muaz! Senin derdin Rasûlullah'a itaat değil. Senin niyetini biliyorum." dedi. Useyd b. Hudayr ayağa kalktı ve "Ey İbn Ubâde! Sen münafıksın ve münafıkları seviyorsun." dedi. Bunun üzerine Muhammed b. Seleme söz alıp şöyle dedi: *"Susun! Aramızda Rasûlullah var.*

---

426. Buhârî, *Tefsir Sûre (4)*, 15.

o, bize emreder biz de onu yerine getiririz." Bunun üzerine Yüce Allah, *"Size ne oldu da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız."* ayetini indirdi.

İmam Ahmed'in Abdurrahman b. Avf'tan yaptığı tahrice göre, Araplardan bir grup Medine'de Rasûlullah'a (s) gelir ve Müslüman olur. Sonra bu kimseler, Medine'nin vebasına yani sıtmasına yakalanırlar ve sağlıkları alt-üst olur. Bunun üzerine Medine'den çıkarlar ve bir grup sahabe ile karşılaşırlar. Sahâbîler, "Neyiniz var? Niçin geri döndünüz?" diye sorarlar. Onlar, "Medine'nin vebasına yakalandık. Medine'den hoşlanmadık." derler. Sahabeler, "Rasûlullah'ta sizin için güzel bir örnek yok mudur?" diye sorarlar. Bazı sahabeler, "Bunlar münafık oldu" derken, bazıları, "münafık olmadılar." derler. Bunun üzerine Yüce Allah, bu ayeti indirir.[427] Sûyuti'nin *Lübâbu'n-nükûl*'de yer alan ifadesine göre bu rivayetin isnadında tedlis ve inkıta vardır.

Yukarıdaki Sa'd b. Muaz hadisinde yer alan "Bana eziyet veren" ifadesinden maksat münafıkların reisi Abdullah b. Übey ve İfk hadisesinde yaptıklarıdır. İbn Abbas ve Katade'den rivayet olunduğuna göre bu ayet zâhiren Müslüman görünüp Müslümanlara karşı müşriklere yardım eden Mekke'liler hakkında nâzil olmuştur. Bazıları bu rivayeti tercih etmiş, hattı ikinci ayette yer alan "hicret" meselesi hakkındaki Buhârî -Müslim rivayetine bile tercih etmişlerdir.

İbn Cerir, tefsirinde senedini zikrettikten sonra Muhammed b. Said tarikiyle İbn Abbas'tan *"Size ne oldu da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız?"* ayetinin iniş sebebini şöyle nakleder:

"Mekke'de ikamet eden bir grup insan, zâhiren Müslüman olduklarından dem vururlarken el altından müşriklere yardım ediyorlardı. Bir gün bunlar bazı ihtiyaçlarını gidermek için Mekke dışına çıktılar. Eğer dediler, "Muhammed'in sahabeleriyle (arkadaşlarıyla) karşılaşırsak, onlardan bize herhangi bir zarar gelmez." Mü'minler onların bir ihtiyaçlarını gidermek için Mekke'den çıktıklarını haber alınca, içlerinden bir grup "O habislerin peşinden gidin ve onları katledin. Çünkü onlar size karşı düşmanınızla işbirliği yapıyor." dedi. Bir diğer grup, "Suphanallah! Sizinle aynı şeyleri söyleyen insanları sizinle hicret etmediler, yurtlarını terk etmediler diye katl mi edeceksiniz? Bundan dolayı canlarını ve mallarını mubah mı sayacaksınız?" dedi. "Böylece Müslümanlar iki zümreye ayrıldılar. Hâlbuki Hz. Peygamber, onların yanlarında idi ve iki zümreden herhangi birine bir şeyi yasak da et-

427. Ahmed b. Hanbel, I, 192.

memişti. Bunun üzerine bu ayet indi. Bu haber -bazı nakilcilerin sözlerinin verdiği izlenimde olduğu gibi- o topluluğun bilfiil Müslüman olduklarını göstermez."[428]

İbn Cerîr, Ma'mer b. Râşid'den rivayet ediyor. "Bana ulaşan habere göre Mekke'de bazı kimseler Hz. Peygamber'e mektup yazarak İslâm'a girdiklerini bildirdiler ama yalan söylüyorlardı. Müslümanlar, bunlarla karşılaşınca, onların hakkında ihtilaf ettiler. Bazıları, 'Bunların kanlarını akıtmak helâldir.' derken, başka bir zümre 'kanları haramdır (dokunulmazdır)' dedi. Bunun üzerine bu ayet indi."[429] Yine İbn Cerîr, Dahhak'tan rivayet ediyor. "Dahhak diyor ki, 'Onlar, Hz. Peygamber'den ayrılıp Mekke'de ikamet etmeyen kimselerdir. Hz. Peygamber'in ashabı bunlar hakkında ihtilaf etmiştir. Bazıları onları dost edinirken, bazıları bunlara dost olmaktan uzak durmuş ve şöyle demişlerdi. Bunlar Rasûlullah'tan geri durdular ve hicret etmediler. Allah da onlara münafık dedi ve mü'minleri onların dostluğundan berî (uzak) kıldı ve mü'minlere hicret edinceye kadar onları dost edinmemelerini emretti.'" [430]

Daha sonra İbn Cerîr, bu ayetin Medine'de bulunan ve hasta olduklarını, oranın havasının kendilerine iyi gelmediğini ileri sürerek oradan dışarı çıkmak isteyen kimseler hakkında indiğini ileri sürenlerin rivayetleriyle, ifk olayına karışanlar hakkında indiğini söyleyenlerin rivayetlerini zikretti. Kendisi bu ayetin Mekke'de bulunan ve Müslüman olduktan sonra İslâm'dan irtidad eden bir grup kimse hakkında indiğini söyleyenlerin görüşlerini tercih eder.

Müfessirlerin bu gibi durumlarda birçok olayın meydana geldiği ve ilgili ayetin o olayların ardından indiği şeklinde açıklama yaparak çeşitli rivayetleri birbiriyle uzlaştırdıkları bilinen hususlardandır. Olayların arasında zaman aralığı ve uzun bir sürenin geçmiş olması bu konuda müfessirlerin bu tutumlarına engel olmaz. Bundan daha yakın bir ihtimal de şudur. Müfessirlerin tümü, ilgili ayeti o ayetin -tarihî olarak değil, tefsir kabilinden olmak üzere- uyduğunu düşündükleri bir hadiseye hamletmeleridir (bağlamaları). Fakat öyle rivayetler vardır ki, belli bir tarihi açıkça ifade etmekte ve vakıayı belirlemektedir. Bu durumda bir tek çıkar yol kalmaktadır ki o da, o rivayetin -ekseri durumlarda olduğu üzere- mana itibarıyla rivayet edilmiş olmasıdır. Bu takdirde ilgili rivayet, ayetin nüzul sebebi açısından rivayetin nakledildiği şahsın, ilgili ayeti anlamasından ve

---

428. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 193.
429. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 193.
430. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 194.

ayetin tefsirinde doğruya da yanlışa da ihtimali olan bir görüşü olmasından daha fazla bir değer taşımaz. Bu durumda ilgili rivayet hiçbir kimseyi bağlamaz. Bağlamak şöyle dursun tam aksine, o rivayetin hatasını gören kimse buna cevap vermek zorundadır. Özellikle de bu rivayetler ayetten anlaşılan mana ile ters düşüyorsa... Bazı müfessirlerin Buhârî ve Müslim'in ayette geçen münafıklardan maksadın Abdullah b. Übey b. Selul ve avanesi olduğu ve Uhud'da savaşmamak için Medine'ye geri döndükleri yolundaki rivayetini reddettikleri daha önce geçmişti. Bu tercihi yapanlar, ikinci ayette (89. ayet) hicretten söz edilmesini görüşlerine delil olarak alıyorlardı. Bu görüşü az önce geçen yaklaşımla te'vil etmek mümkündür. Bu rivayetin (yani ayetin Medine münafıkları hakkında olduğunu ileri süren rivayetin) ve senedin kuvveti açısından ondan daha aşağı mertebede olan diğer rivayetlerin reddi konusunda bundan daha güçlü olan delil ise; Hz. Peygamber'in haklarında indiğini söyledikleri kimselerden hiçbirine bu ayetlerde zikredilen ahkâmı uygulamamış olduğudur. Bu hüküm de ayette zikredilen şart çerçevesinde onların bulundukları yerde katledilmeleridir. Bu, senedi sahih olan bazı rivayetlerin ayetin doğru olan ve hiç zorlama olmaksızın hemen akla gelen manası ile uyuşmaması noktasındaki delillerden birisidir. İbn Cerîr ve başka müfessirler, bu ayetin nüzûl sebepi hakkında İbn Abbas'ın rivayetini tercih etmişlerdir. Buna göre ayet, Mekke'de bulunan ve Müslümanları aldatmak için zâhiren Müslüman gözüken ve müşriklerle işbirliği yapan bazı kimseler hakkında nazil olmuştur.

Üstad Abduh -merhum- ayetin müşriklere dost olup onlarla müttefik olan münafıklar hakkında indiğini söyledi. Şimdi Üstad'ın konuyla ilgili olarak derste anlattıklarını buraya aktaralım:

"Size ne oldu da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız?" ayetininin başındaki ***"fâ"*** harfi, bu ayetin öncesiyle bağlantılı olduğunu gösteriyor. Bazıları, bu harfin *"isti'nâf"* (başlangıç cümlesinin başındaki harf) olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa bu yaklaşım anlamsızdır. Cahil olan anlamadığı şeyler için bir takım ta'liller ve manalar uydurur.(Üstad'ın birçok yerde açıkça ifade ettiği üzere cahil bazen rivayetler de uydurur.) Hâlbuki ayet, öncesiyle çok sıkı bir irtibat halindedir. Çünkü daha önce savaş ahkâmından tutun da *"iyi şefaat"* ve *"kötü şefaat"* hakkında varid olanlara kadar ilgili her şeyden söz edilmişti. Yüce Allah sonunda o kısmı *"Allah ki ondan başka hiçbir ilah yoktur."* (ayet 87) ifadesiyle noktalamıştı. Bunun manası, O'ndan başka kendisinden huşu duyulan, korkulan ya da umut beslenen bir başkası daha yoktur ki, onun için

bu ahkâmları terk edesin. Bunun ardından Yüce Allah, daha öncesine *"fâ"* harfiyle bağlı olarak bu ayetleri getirdi. Bu son ayet istifham-ı inkârî ile daha önce ifade edilenlerin ayrıntısına girmektedir. Bir başka ifadeyle ifade edelim. Şöyle denilmektedir: "Yüce Allah size kendi yolunda kıtali emrediyor ve onu ağırdan alanları ise sert şekilde tehdit ediyor. Durum böyle olduğuna göre ve Allah'tan başka hiçbir ilâh olmadığına, olmadığı için de O'nun emri ve O'na itaat terk edilemeyeceğine göre size ne oldu da münafıklar hakkında tereddüt ediyor ve onlar hakkında iki gruba ayrılıyorsunuz?"

Üstad şöyle devam etti: Burada geçen ***"münafıklar"***, haklarında Bakara Sûresi'yle Munafikûn ve benzer sûrelerdeki ilgili ayetlerin nâzil olduğu kimseler değildir. Buradaki *"münafıklar"*dan maksat; zâhiren Müslümanlara dost ve onları sever gözüken müşriklerden bir zümredir. Bunlar izhar ettikleri bu konularda yalancıdırlar. Onlar kendileri gibi müşriklerden yandaşlar. Bunlar Müslümanları kuvvetli gördükleri zaman ihtiyaten Müslümanlara dost gözükmekte, ama zaafa düştüklerinde de hemen onların aleyhine geçmekte ve kendilerine düşmanlıklarını izhar etmektedirler. İşte Müslümanlar bunlar hakkında iki gruba ayrılmıştı. Bazıları bunların dost sayılması ve açıktan açığa kendilerine düşmanlık eden diğer müşriklere karşı kendilerinden yardım alınabileceği kanaatini taşırken, bazıları ise açıktan açığa düşmanlık eden diğerlerine nasıl davranılıyorsa bunlara da aynı şekilde davranılması gerektiği kanaatindeydiler. (Üstad, açıktan açığa düşmanlık eden ve münafık olmayan şeklinde bir ifade kullanmıştı.) İşte Yüce Allah, Müslümanların bu yaklaşımlarını hoş karşılamadı ve

"Hâlbuki Allah onları kendi ettikleri yüzünden baş aşağı etmiştir." dedi. Bu, şu demektir: Siz onların hakkında nasıl olur da farklı görüşleri benimsersiniz? Hâlbuki Allah, şirk ve masiyet işlemeleri dolayısıyla onları baş aşağı etmiş ve sizin bulunduğunuz hak yoldan çevirmiştir. Onun için onlar sizin gittiğiniz yol hakkında insaf nazarıyla düşünmezler, onlar size ve bulunduğunuz duruma inkârcı düşmanlar gibi bakarlar başınıza belâ gelmesini beklerler."

Derste Üstad'dan naklettiğimiz bunlardan ibarettir. Bu konuda Üstad'dan bunların dışında nakledeceğimiz herhangi bir şey yoktur.

Ben de derim ki; ***"reks"*** *"rekese'ş-şey'e yerküsühû"* kullanımının mastarıdır. Manası; onu baş aşağı etti ya da sonunu başa çevirdi, demektir. Arapçada bu kelime *"rekesehû-erkesehû-fertekese"* şekline kullanılır. *Lisanu'l-Arap*'ta zikredilen bu manalardan sonra şöyle denilmektedir: Şemir derki; İbnu'l-

A'râbî'den bana ulaştığına göre, *"menkûs"* ve *"merkûs"*; *'gerçek hali ters-yüz olmuş demektir'*. *Reks*, bir şeyi ters-yüz etmek demektir.

Öyle anlaşılıyor ki kelime *"riks"* kökünden alınmadır. *"Riks" Lisânu'l-Arap*'ta yer aldığına göre dışkıya benzer bir şey demektir. Hadis-i şerifte *"riks"*, *"revs"*; at, deve vb. tırnaklı hayvanların tersi anlamına kullanılır. Kısacası; *"riks"* ve *"erkâs"*, değişim ve geriye dönüş çeşitlerinin en kötüsüdür. *"Riks"*, bir şeyin -eğer başı varsa- baş aşağı dönmesi ya da bulunduğu durumdan daha kötü bir hale doğru değişmesi ve başka bir şekil alması demektir. Yiyecek maddelerinin ve yeşilliklerin dışkı ve hayvan tersine dönmesi gibi. Burada ise maksat onların ihanete, savaşa veya şirke dönmeleridir. Kelime burada başkalaşma ve manevî dönüşüm anlamına kullanılmıştır. Bir başka ifadeyle; bu kelimeyle kastedilen onların Müslümanlara dost ve taraf gözükmekten müşriklerin safında yer alır hale gelmeleridir. Bu, değişim ve manevî geri dönüş olarak en kötü bir değişimdir. Bu dönüşümü yaşayan kimse, sanki baş aşağı dönmüş ve yüzü üzere yürür hale gelmiştir. *"Şimdi -düşünün bakalım- yüz üstü kapanarak yürüyen mi -varılacak- yere daha iyi erişir, yoksa doğru yolda düzgün yürüyen mi?"*[431] Durumu bu olan, sapıklığı en çirkin bir durumda ortaya çıkan bir kimseden mü'minlerin Hakka yardım etmesini beklememeleri ve o gibi bir kimse hakkında diğer kardeşleriyle arasında görüş ayrılığı olmaması gerekir.

Yüce Allah, bu ayette ***"baş aşağı döndürme"*** fiilini kendisine isnad etmekte ve sebebini de birlikte ifade etmektedir. Sebep ise, baş aşağı çevrilen o kimselerin daha önceden kötülükleri ve aşağılıkları işlemeleri ve sonunda fıtratlarının bozulmuş olması ve kötülüklerinin kendilerini çepeçevre kuşatmış olması ve buna bağlı olarak da sapıklığa dalmaları ve Hak'tan uzaklaşmalarıdır. Bunun sonucu ise onların hatırlarına gelen ve zihinlerinde dolaşan sadece ve sadece bulundukları hal üzere sabit kalmak ve bunun dışındaki durumlara direnmek olmuştur. Bu direniş de güçleri olduğu zaman zahiren, güçleri yetmediği zaman da gizlice olmuştur. İşte kötülüklerin onların ruhlarındaki etkisi bu olmuştur. Bu doğal bir sonuçtur. Yüce Allah'ın *'baş aşağı etme'* fiilini kendi nefsine isnad etmesi, buna ancak koyduğu kanun (sünnetullah) gereği sebep olmasından dolayıdır. Yüce Allah'ın bu hususta koyduğu kanun *"ihtiyarî ameller"*, onu işleyenlerin ruhlarında tesir eder şeklindedir. Ya da ***"erkesehum"*** fiilinin manası; *"Allah onların durumlarını beyan etmek suretiyle riks'lerini ortaya koydu"* demektir. ***"Allah'ın saptırdığını doğ-***

431. Mülk, 67/22.

ru yola getirmek mi istiyorsunuz?"un manası da budur. Bu ayette yer alan istifham/soru, *"inkârî istifham"*dır. Manası şudur: Allah'ın insanların ruhları üzerine hâkim olan kanunlarını değiştirmek sizin gücünüz dâhilinde değildir. Onun için insanların hayatı boyunca işlediği amellerin tesiriyle ahlâk ve sıfatlar açısından ruhlarının almış olduğu şeklin gerektirdiğinin aksini elde etmeniz (onları değiştirmeniz) mümkün değildir. ***"Allah kimi saptırırsa"*** yani; Allah'ın yarattıklarına hâkim olan kanunu kimin hak yoldan sapmış olmasını gerekli kılarsa ***"sen onun için asla"*** hakka ulaşacağı bir "***yol bulamazsın.***" Çünkü hakka ulaşan bir tek yol vardır. O da fıtratın doğru olan yoludur. Bâtılın ise hak yolun sağında ve solunda olmak üzere birçok yolu vardır. Bu yollardan herhangi birisine giren kimse, o yola daldığı oranda hak yoldan uzaklaşır. "*Şüphesiz bu benim doğru yolumdur. Buna uyun. (Başka) yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır.*"[432] Hz. Peygamber, bu ayeti okuyunca manasını yere çizgi çizerek açıkladı. Yere bir çizgi çizerek bunu Allah'ın yoluna örnek verdi. Sonra bu yolun yan taraflarına çizgiler çizerek bunların şeytanın yolları olduğunu açıkladı. Sonuç çıkarmak için kıyasları (önermeleri) sıraya koymak gerekmeyen hususlardan birisi de; Hz. Peygamber'in şeytanın yollarını temsilen çiziği bu çizgilerin hiçbirinin nihayetinin Allah'ın yolunu temsil eden yolun sonuyla birleşmemiş olmasıdır.

Ben de derim ki; hakkın yolu fıtratın yoludur. Bunu biraz açalım. Fıtrat, insanın hayatta karşısına çıkan her hususta aklını kullanmasını ve o hususta kafa yorduktan ve araştırma yaptıktan sonra çıkacak sonuca uymasını gerektirir. Araştırıp düşünecek olduğu ise, uyması kendi hayrına ve hemen ve ileride gelecek menfaatine ve insanî kemaline uygun olan hak yolun bu yol olup olmadığıdır. Doğal olarak bu araştırmayı ve düşünmeyi, hakkı, hayrı ve kemali bilgisi oranında yapacaktır. İnsanın daima araştırması ve bu hususlarda bilgisini artırmayı istemesi fıtratın gereğidir. İnsanı bu doğru yoldan ayıran unsurlar içinde taklit, bulunduğu hale aldanmak ve bunun gerisinde daha hayırlı, daha faydalı ve daha mükemmel bir başka yolun olmadığını zannetmek gibisi asla yoktur. Akıl ve düşünme yolunu, iyiyi kötüden, faydayı zarardan, hakkı bâtıldan ayırma yetkisini kendilerine tanımayıp da her anıranın (seslenenin) peşinden giden ve - her birisi bir tek liderin ardından gittiğini iddia etse de- sayısız yola sapan kimseler... Bunların fıtrat yolunu terk etmedeki şüpheleri şudur: Kendilerinin akılları, hakkı bâtıldan, hayrı şerden ayırmakta yetersizdir. Onun için bunlar, âbâ ve ecdatlarından, ha-

432. En'âm, 6/153.

şir neşir oldukları kimselerden kendilerine tebliğde bulunan kimselere tabi olmaktadırlar. Hâlbuki kendileri bunları onlara oranla daha iyi bilecek ve beyan edecek kudrettedirler. Gerçek şu ki onlar bu önderlerin durumlarının içyüzünü bilmedikleri gibi onların işe yarar bir bilgilerinin olmadığının da farkında değiller. Onlar, sadece baba ve dedelerinden gördükleri üzere kendi asırlarının önderlerine güven duygusuna tabi oluyorlar. İsterse babaları hiçbir şey anlamamış ve doğruyu bulamamış olsunlar hiç fark etmez. Her kim düşünme yolunu önüne kapatır ve akıl nimetini inkâr ederse ona delil getirmek mümkün değildir. Bundan dolayı Yüce Allah, *"Allah kimi saptırırsa sen onun için asla yol bulamazsın."* demiştir. Çünkü ayette geçen **"sebîlen"** kelimesi nekiredir. Nekire kelimeler olumsuz bir ifadeden sonra "genellik" ifade ederler. Burada âdeta şöyle denilmiştir: Kim Allah'ın yolunu ki- bu, aklı kullanarak fıtrata uymak demektir- terk ederse o kişinin hayatı boyunca sapıklık içinde olması Allah'ın kanunu gereğidir. Çünkü sen o kişi için girecek olduğu ve sayesinde hakka ulaşacağı başka bir yol bulamazsın.

"Sizin de kendileri gibi inkâr etmenizi istediler ki onlarla eşit olasınız." Yani; size yardım edeceklerini umduğunuz ve hidayete ermesini arzu ettiğiniz bu münafıklar, kendi kâfirlikleriyle yetinen ve başkalarından habersiz kimseler değildir, bilakis onlar kendileri gibi sizin de kâfir olmanızı ve onlar gibi olmanızı isterler ve sizin gereğine göre yaşadığınız İslâm'ı yok etmeyi ve onun yeryüzünden silinmesini isterler. ***"O halde Allah yolunda göç edinceye kadar onlardan hiçbirini dost edinmeyin."*** Yani; o halde sizlere hicret etmedikçe ve sizlerle birleşmedikçe müşriklere karşı yardımcınız olmaları için onlardan yardımcılar ve dostlar edinmeyin. Çünkü sadık bir mü'min, Hz. Peygamber'i ve onunla birlikte olan mü'minleri tehlikeye maruz bırakmaz ve -aciz kalma durumu hariç- onlara yardımcı olmak için kendilerine göç etmez. Gücü kuvveti yettiği halde hicreti terk etmek, haklarında ihtilaf edilen o kimselerin münafık olduklarına delildir. Üstad Abduh burada ayeti ***"hattâ yû'minû ve yuhâcirû"*** (*iman edip hicret edinceye kadar*) şeklinde takdir etmiştir. Çükü hicret imanın apaçık ve ayrılmaz bir gereğidir. Bundan dolayı Yüce Allah ifadede îcaz olsun diye hicret zikriyle yetinmiş ve **"iman"**ın zikrine gerek görmemiştir. Bu ayeti Medine ve etrafında oturup dinde münafık olanlara tahsis edenler burada geçen **"hicret"** ifadesini *"Muhacir Yüce Allah'ın yasak ettiği şeylerden kaçınan kimsedir."* [433] Hadisi kabilinden saymışlardır ama bu uzak bir ihtimaldir. Hadisin manası, kâmil manada muhacir, Allah'ın

433. Buhârî, *İman*, 4.

yasak ettiği şeylerden kaçınan kimsedir, demektir. Daha önce işaret edildiği üzere onların görüşlerini, ***"Eğer"*** imandan ve hicretten ***"Yüz çevirirlerse onları yakalayın, bulduğunuz yerde öldürün ve hiçbirini dost ve yardımcı edinmeyin."*** ayeti reddetmektedir. Zaten hiçbir durumda ayetin manası *"Allah'ın yasak ettiği şeylerden hicret etmeyen (uzak kalmayan) kimseler, yakalandıkları yerde öldürülür"* demek değildir. Hz. Peygamber'in imanda münafık olan bir kimseyi günahı sebebiyle katlettiği, dahası sahabelerden birisinin bir münafığı öldürmeye kalkması ve -münafık öldürülmeyi hak ettiği halde- onun bu sahabeye *"Muhammed ashabını öldürüyor."* demesinler diye engel olduğu şeklindeki rivayete gelince, bu açıklamalar müşriklere yardım eden Mekke'deki o münafıklar hakkında geçerli değildir. Dostlukta münafık olanlara gelince; onların katledilmesine dair olan emir daha güçlüdür. Çünkü onlar, Müslümanlarla *"muahede"* (*sözleşme*) yapıyorlar, Müslümanlar bu sözleşmeye uydukları halde, onlar vefasızlık ve ihanet ediyorlardı. Müslümanlar ahitlerinde dosdoğru hareket ederken onlar bunu bozuyorlardı. Yüce Allah Müslümanlara onlara layık oldukları şekilde muamele etmelerini, ancak ihanetlerini tekrarlamalarının ardından emretti. Çünkü Yüce Allah, ahde vefayı mü'minlerin sıfatlarından kıldı. *"Onlar Allah'ın ahdini yerine getirenler ve verdikleri sözü bozmayanlardır."*[434] ayeti buna bir örnektir. Yüce Allah onların verdikleri sözü tutmalarını da vurgulamıştır. Bundan dolayı Yüce Allah, Rasûlü ile birlikte olmayan mü'minlere onlara karşı yardım etmeyi haram kılmış ve şöyle buyurmuştur: *"İman edip de hicret etmeyenlere gelince, onlar hicret edinceye kadar size onların mirasından hiçbir pay yoktur. Eğer onlar din hususunda sizden yardım isterlerse, sizinle aralarında sözleşme bulunan bir kavim aleyhine olmaksızın (o Müslümanlara) yardım etmek üzerinize borçtur."*[435] Yüce Allah, onların ve onlar gibilerin tabi olduğu ahkâmı burada ve Tevbe Sûresi'nin başında ayrıntılı bir biçimde beyan buyurmuştur. Bu ayet, onlarla savaşma emrinin verilmesinin sebebini gayet açık olarak belirtmektedir. Söz konusu sebep, onların ihanet etmeleri ve Müslümanlarla savaşa kalkışmalarıdır. Bu illet (sebep), zaruret kabilinden olup, o zaruret de kendi miktarınca takdir olunur. Bundan dolayı Yüce Allah, onlardan dost ya da yardımcı edinmeyi yasak etmesinin ardından şu ifadeyi getirdi. ***"Ancak kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir topluma sığınanlar"*** müstesna. Ebû Müslim, buradaki istisnânın *"hicret etmeyen mü'minler"* den yapıldığı kanaatine varmıştır. Râzî'nin ondan nakline göre Ebû Müslim şöyle demiştir: "Yüce Allah,

434. Ra'd, 13/20.
435. Enfâl, 8/72.

Müslüman olan herkese hicreti vâcip kılınca, ahde vefasızlık edeni bundan istisnâ etti ve *'Ancak kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir topluma sığınanlar müstesna'* dedi. Bunlar mü'minlerden bir topluluktur, bunlar hicret etmek ve yardımda bulunmak için Hz. Peygamber'e yönelmişlerdi. Ne var ki yolları üzerinde kâfirler vardı ve onlardan korkuyorlardı. Dolayısıyla bunlar Müslümanlarla aralarında ahid ve misak olan bir kavmin yanına gittiler ve onların yanında hicrete imkân bulmak için fırsat kollamak üzere ikamet etmeye başladılar. Yine Yüce Allah, Rasûlullah'a ve mü'minlere sığınanları da istisnâ etti. Bunlar Müslümanlarla savaşmadıkları gibi kâfirlerle de savaşmamaktadırlar. Çünkü onlar akrabalarıydı ya da aralarında çocuklarını ve eşlerini bırakmışlardı. Eğer Müslümanların safında savaşırlarsa kâfirlerin çocuklarını ve eşlerini katledeceklerinden korkuyorlardı. Ancak Ebû Müslim, bu yaklaşımıyla ayetin manasından uzaklaşmıştır. Çünkü bu durumda Müslümanlarla, yani Hz. Peygamber ve onunla birlikte bulunanlarla savaşmamalarının bir manası kalmayacağı gibi, Yüce Allah'ın onları başlarına belâ etmemesi nimetinin de bir anlamı kalmaz.

Cumhurun kanaati ise, burada istisnâ edilenlerin kâfirlerden oldukları yolundadır. Onların tümü mü'minlerle savaş halindeydi. Eğer biri engel olmazsa ele geçirdikleri bütün Müslümanları katlediyorlardı. Onların bu hareketleri üzerine Yüce Allah, mü'minlere onların yaptıklarının aynısıyla muamele etme ve onları ele geçirdikleri yerde katletme ilkesini getirdi. Bu hükümden sadece istisnâ edilenler hariçti. Bu da onların münafıklığı konusunda Üstad Abduh'un görüşünü desteklemektedir.

Bizim kanaatimize göre bu ayet hicret yurdundaki değil, şirk yurdundaki münafıklar hakkındadır. Münafıklıkları, ister Müslüman olduklarını iddia etmek, isterse dostluk gösterisi ve ahid şeklinde olsun fark etmez. Yüce Allah onları baş aşağı etmiş ve münafıklıklarını ve Müslümanların da kendileri gibi kâfir olmaları hususundaki aşırı arzularını ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı da nerede ele geçirilirlerse katledilmelerine izin vermiştir. Çünkü onlar Müslümanlara ihanet etmekte, onlarla birlikte oldukları kanaatini uyandırmakta ve ellerine geçirdiklerinde de onları katletmekteydiler. Yüce Allah onlardan, iki şıktan birisiyle tehlikelerinden emin olunanları istisnâ etti. Ya Müslümanlarla aralarında ahid olan bir topluma sığınacaklar ve onların ahidlerine girip, onlara verilen hükmü razı olacaklar ve böylece onlarla savaşmak, -aralarında ahid olan toplumda olduğu gibi- imkânsız hale gelecekti. Ya da barışçı bir şekilde Müslümanlara gelecekler, onlarla

savaşmayacakları gibi Müslümanlarla birlikte olan kendi kavimleriyle de savaşmayacaklar, bilakis tarafsız kalacaklardı. Bu son kısım Yüce Allah'ın şu ifadesinde görülmektedir. ***"Yahut ne sizinle ne de kendi toplumlarıyla savaşmak (istemediklerin)den yürekleri sıkılarak size gelenler müstesna."*** Yani; yürekleri sizlerle ve kendi kavimleriyle savaşma istemediklerinden dolayı sıkılarak ve bu iki seçeneğe de gönülleri ısınmayarak size gelenler müstesna... Bu içinde hiçbir zorlama olmaksızın tam olarak ancak Üstad Abduh'un görüşü esas alınırsa ortaya çıkar. Hatırlanacağı üzere Üstad'ın kanaatine göre onların münafıklıkları *"dost olmak"* şeklindeydi. Onlar Müslümanlarla çarpışmıyorlardı, çünkü ahitlerini tutmak istiyorlardı, kendi kavimleriyle de çarpışmıyorlardı, çünkü onlar da kendi kavimleriydi. Bu iki zümrenin mazeretinin kabulü Bakara Sûresi'nde geçen "Size savaş açanlarla Allah yolunda çarpışın. Fakat haksız saldırıda bulunmayın."[436] Şeklindeki temel prensibe uygundur. Aman Allah'ım! Kur'ân ne kadar adil! İslâm'ın esasları ne kadar da yüce!

Bu zümrelerle savaşmamak, Müslümanlara ağır gelebilecek bir husustu. Çünkü Arapların ahit yapanlar ve ittifak içinde olanlar hakkındaki âdeti, şiddet yolunu tercih etmek ve kendileriyle ittifak halinde olan kimselerle savaşan herkesi -aile fertleri ve akrabaları bile olsa- savaşmakla mükellef tutmaktı. İşte bu yüzden Yüce Allah, onların üzerinden bu sorumluluğu hafifletmek ve Müslümanlara verilen bu gibi kimselerle savaşmama emrini pekiştirmek için şöyle dedi: ***"Allah dileseydi onları başınıza belâ ederdi de sizinle savaşırlardı."*** Yani; Yüce Allah'ın bu iki münafık zümresinin güçlerini size karşı kırması ve onları sizlerle savaşmaktan vazgeçirmesi, O'nun size karşı rahmetindendir. Eğer Allah onları sizin başınıza belâ etmek isteseydi bunu yapar ve onlar da sizlerle savaşırdı. Bu, onlara haber göndermekle ve sizlerle savaşmayı tercih ettirecek fikirler empoze etmekle olur. Fakat Yüce Allah, kendi tevfiki, sebep ve sonuçlara hâkim olan nizamı, fertleri ve toplumu etki altına alan ilâhî kanunu sayesinde o asırda insanları üç gruba ayırdı:

1) Fıtratı sağlam, güçlü ve bağımsız olanlar. Bunlar hemen imana koştular.
2) Ortada olanlar. Bunlar Müslümanlarla barış yapmayı tercih edenlerdi. Bunlar ilk anda Müslümanlarla birlikte olmadıkları gibi onlara karşı şiddetli de olmadılar.
3) Sapıklığa ve şirke iyice batan, taklide kök salan ve eskiyi olduğu gibi muhafaza edenler. Bunlar da muhariplerdi.

436. Bakara, 2/190.

Barış taraftarı olanların varlıkları Yüce Allah'ın hikmetlerine ve sünnetlerine (kanunlarına) uygun olunca size de *"onlarla savaşmama emri"* ağır gelmez. ***"Artık onlar sizi bırakıp bir tarafa çekilir de sizinle savaşmazlar ve size barış teklif ederlerse bu durumda Allah size, onların aleyhinde bir yola girme hakkı vermemiştir."*** Yani, bu iki yoldan biriyle size bağlı olan o kimseler sizden yüz çevirir, sizinle savaşmazlar ve size barış teklif edebilirler. Bir başka ifadeyle; barış meselesinde kendi dizginlerini -bir kimsenin kendisine teklif edilene güvendiği gibi onların tekliflerine güveneceğiniz şekilde- sizin ellerinize verirlerse bu durumda Yüce Allah, size onlara saldırma bahanesi vermemiştir. Çünkü Yüce Allah'ın size gösterdiği şeriatının temel ilkesi, ancak sizinle savaşanlarla savaşmanız ve ancak size hücum edenlere hücum etmenizdir.

"*Bu ayette konu edinilen kimseler Müslümanlardır veya zâhiren Müslüman gözükүp sonra irtidat edenlerdir*" görüşünü benimseyen bilginlere göre mürtedler Müslümanlarla savaşmayıp barış halinde olurlarsa katledilmezler. Kur'ân'da mürtedin katledileceğine dair herhangi bir nass yoktur ki bu *"Artık onlar sizi bırakıp da bir tarafa çekilir..."* ayetini neshetmiş kabul edilsin. Evet, dinini değiştiren kimsenin katledileceğine dair sahih bir hadis vardır[437] ve cumhurun kanaati de bu yöndedir. Ancak Kur'ân'ın Sünnet'le neshedilip edilemeyeceği meselesindeki ihtilaf meşhurdur. Bu hadisi sahabelerin uygulaması te'yid etmektedir. Şöyle denebilir: Sahabelerin Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin ilk yılında mürtedlerle yaptıkları savaş, şahsi içtihatlarına dayanmaktaydı. Çünkü onlar, bir kere -Tayy ve Esed kabileleri gibi- dinden irtidat eden ve -Temim, Hevazin gibi- zekâtı vermeyen kabilelerle savaştılar. Ve çünkü irtidad edenler, cahiliye âdetine geri dönmüşler ve kendileriyle savaşmamak üzere ahitleşmeyen herkese karşı savaş durumuna geçmişlerdi. Zekâtı vermeyenler ise İslâm toplumu içinde dağılmışlar ve onların devlet düzeni içinde ülkenin çeşitli yörelerinde yer almışlardı. Bir kimse zekâtı vermediği zaman cumhuru oluşturan âlimlere göre katledilmez.

Bu ayette sözü edilen münafıklar, *"Ureyne"*lilerdir diyenlere göre, Ureynelilerin katledilmesinin sebebi; hileye başvurmaları, ihanet etmeleri ve Hz. Peygamber'in kendilerine verdiği develerin çobanlarını katledip, vücutlarını parça parça etmeleriydi. Üstelik bu rivayet, çok zayıftır. Çünkü ayetlerde yer alan tafsilat Ureyne'liler hakkında gelmez. Fakat sormak gerekir:

---

437. Müfessirin işaret ettiği hadis şudur: *"Her kim dinini (ki bu din Müslümanlıktır) değiştirirse, onu hemen öldürünüz."* Bkz: Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i sarih Tercemesi ve Şerhi*, VIII, 388; Buhârî, *Cihad*, 149.(Çev.)

Kim bu Ureyneliler?

İbn Ebî Hâtim ve İbn Merdûye el-Hasen'den rivayet ediyorlar: Müdlic'li Sürâka b. Mâlik onlara olayı şöyle nakletmiş: Rasûlullah (s), Bedir ve Uhud'a katılanlara galip gelip, insanlar ve onların etraflarında bulunanlar İslâm'a girince Rasûlullah'ın (s) Halid b. Velid'i benim kavmim olan Müdlicoğullarına göndermeyi istediğini öğrendim. Bunun üzerine ona geldim ve dedim ki "Üzerindeki nimet aşkına söyle!" Bana "Dur bakalım!" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "*Bırakın onu!*" dedi ve bana dönerek "*Ne istiyorsun?*" diye sordu. "İşittiğime göre kavmime Halid'i göndermek istiyormuşsun. Bense onlarla sulh yapmanı istiyorum. Eğer senin kavmin İslâm'a girerse onlar da bunlarla birlikte Müslüman olur İslâm'a girer. Eğer Müslüman olmazlarsa onların kalplerinin senin kavminin kalbi gibi olacağını zannetme!" dedim. Bu söz üzerine Rasûlullah (s) Halid'in elini tuttu ve "*Onunla git ve istediğini yap.*" dedi. Halid benim kavmimle Rasûlullah'a karşı düşmanla işbirliği yapmamak şartıyla sulh anlaşması yaptı. Anlaşmada şu hüküm de vardı. Eğer Kureyş Müslüman olursa onlar da Kureyşlilerle birlikte Müslüman olacaklardı ve kendilerine sığınan insanlar da aynen onların ahitleri hükmüne tabi olacaklardı. İşte bu olay üzerine "*Sizin de kendileri gibi inkâr etmenizi istediler ki onlarla eşit olasınız.*" diye başlayan 89. ayetten, 90. ayetteki, "*yürekleri sıkılarak size gelenler müstesna.*" ayetine kadar olan kısım nâzil oldu. Onlara sığınmak üzere gelenler onların ahitlerinin hükmüne tabi idiler. Suyûtî'nin *Lübâbun'nükûl*'ünde yer alan bu rivayeti Âlûsî, İbn Ebî şeybe'ye nisbet etmiştir.

İbn Cerîr İkrime'den rivayet ediyor: Bu ayet, Hilâl b. Uveymir el-Eslemî, Süraka b. Malik b. Ca'şem ve Huzeyme b. Âmir b. Abd Menâf haklarında inmiştir. Süyuti bu rivayeti *Lubâbu'n-nukûl*'de sadece İbn Ebî Hatim'e nisbet eder. Süyuti daha sonra şöyle der: Yine İbn Ebî Hatim'in Mücahid'den yaptığı tahrice göre bu ayet, Hilâl b. Uveymir el-Eslemî hakkında nâzil olmuştur. Hilâl ile Müslümanlar arasında antlaşma vardı. Hilâl'e kendi kavminden bazı kimseler geldi, o da Müslümanlarla savaşmayı istemediği gibi kendi kavminin saflarında savaşmayı da istemedi.

Râzî, *Keşşaf*'a uyarak şöyle der: Rasûlullah (s) Mekke'ye doğru yola çıkacağı zaman Hilâl b. Uveymir el-Eslemî ile bir sulh anlaşması yaptı. Buna göre Hilâl, "Hz. Peygamber'e isyan etmeyecek, O'nun aleyhine düşman saflarında yer almayacaktı. Hilâl'e gelip sığınan herkesin tıpkı Hilâl'in elde ettiği gibi civar (eman) hakkı olacaktı."[438]

---

438. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, XX, 177.

Bütün bu rivayetler, -senedi ister sahih olsun isterse zayıf- Süyuti'nin birinci ayetin nüzûl sebebine dair zikrettiği şeyleri reddediyor ve Üstad Abduh'un ayetin akıp giden ifadesi içinde *"münafık"*ların *"ahid ve dostlukta münafıklar"* oldukları yolundaki görüşünü teyid ediyor.

"Hem sizden hem de kendi toplumlarından emin olmak isteyen başkalarını da bulacaksınız." Bu ayette sözü edilen kimseler, İslâm'a erişemeyen ve Müslümanlara kılıç çekmeyen kimselerdir. Bunlar, mü'minlerle kâfirler arasında kararsızlık ve tereddüt içinde olan kimselerdi. Onları ilgilendiren sadece ve sadece kendi vücutlarının sağ ve salim kalması, canlarına ve mallarına bir tehlike gelmemesiydi. Karşılaştıkları bütün savaşçılara zâhiren kendilerinden oldukları veya kendileriyle imiş havasını veriyorlardı. İbn Cerîr, Mücahid'den rivayet ediyor: Bunlar Rasülullah'a (s) gelip riyakârca Müslüman gözüken sonra da Kureyş'e dönüp putlara tapan kimselerdi. Böylece hem Müslümanlardan ve hem de Kureyşlilerden güven içinde olmak istiyorlardı. Yüce Allah, onların aralarından çekilmedikleri ve kendilerini ıslâh etmedikleri takdirde onlarla savaşmayı emretti.

İbn Abbas'ın şöyle dediği rivayet olunuyor: Onlar fitneden her çıkmak istediklerinde ona baş aşağı dalarlar. Bu şöyle olur. Onlardan birisi Müslüman olduğundan söz edince, bir odun, bir taş, bir akrep ve pislik böceği getirirlerdi ve müşrikler kendisine *"Bu benim Rabbimdir, de!"* derlerdi.

Katâde'den rivayet olunduğuna göre ayette sözü edilen bu kimseler, Tihame'de bir mahalle halkı idi. Bunlar Hz. Peygamber'e gelip, "Yâ Rasûlallah! Biz, senin safında savaşmayacağımız gibi kendi kavmimizin safında da savaşmayacağız." dediler. Böylece onlar hem Hz. Peygamber'den güvende, hem de kendi kavimlerinden güvende olmayı istediler. Yüce Allah ise onların bu davranışlarını hoş görmedi ve *"Bunlar her ne zaman fitneye götürülseler, ona baş aşağı dalarlar." Dedi.* Yani, belâya her maruz kaldıklarında onlar o belânın içinde helak olurlar.

Süddî'den rivayet olunduğuna göre bu ayet, Nuaym b. Mes'ud el-Eşcaî hakkında nâzil olmuştur. Bu Nuaym, Müslümanlar ve müşrikler açısından kendisine güvenilir bir kimseydi. Hz. Peygamber'le müşrikler arasında söz getirir götürürdü. Bu zümrenin içinde sayılan herkesin ve aralarından isimleri zikredilenlerin dışında başka birisinin bu ayetin nuzülüne sebep olması uzak bir ihtimal değildir.

"Bunlar her ne zaman fitneye götürülseler ona baş aşağı dalarlar." ayetinin manasını beyan sadedinde şunu da ekleyelim: Bu kimseler zâhiren

Müslüman görünerek veya *"barış"*, *"savaşı terk"* ve *"mü'minlerin aleyhine kâfirlere yardım etmeme"* antlaşması yaparak Müslümanlardan yana kendilerini güven altına almayı istiyorlardı. Sonra müşrikler, onları fitneye düşürdü. Yani onları şirke veya Müslümanlarla savaşlarında kendilerine yardım etmeye teşvik etti. İşte ayette sözü edilen ***"irtikâs"*** budur. Buna göre ***"yertekisûne"*** nin manası; müşriklerle birlikte çok kötü biçimde dönüyorlar sonra o münafıklıklarına ve *"irtikas"*larına defalarca geri dönüyorlar, demektir. Bir başka ifadeyle; onlar münafıklıkta maharet kazandılar. Onun için mü'minlerin onların durumları hakkında görüş ayrılığına düşmeleri gerekmez. Çünkü Yüce Allah onların hükmünü şu ifadesiyle beyan etmiştir.

"Eğer sizden uzak durmaz, sulh teklif etmez ve ellerini çekmezlerse onları yakalayın, rastladığınız yerde öldürün." Yani; sizi kendi halinize bırakmak suretiyle sizden uzak durmaz, tarafsız kalmaz ve size sulh teklif etmez, yani sulhun dizginini sizin güveneceğiniz biçimde size bırakıp da âdeta o dizgin elinizdeymişçesine size sulh teklif etmezlerse ve ellerini müşriklerin saflarında savaşa katılmaktan veya entrika çevirmekten çekmezlerse... Evet, bunları yapmazlar, ihanetlerinden ve kötülüklerinden emin olunmazsa onları yakalayın ve rastladığınız yerde öldürün. Zira tecrübeyle sabittir ki; onların bundan başka tedavileri yoktur ve bu hususta sizin elinize hüccet/delil geçmiştir. Bu hüccet, Yüce Allah'ın ***"İşte onlar üzerine sizin için apaçık yetki verdik."*** ifadesidir. Yani size onlarla savaşmak için apaçık bir hüccet ve bariz bir burhan verdik. Birçok müfessirden rivayet olunduğuna göre; Yüce Allah'ın Kitabı'nda yer alan ***"sultân"*** kelimesi, ***"hüccet"*** manasınadır. Bu ifade, uzak duran ve sulh teklif eden kimseler hakkında Yüce Allah'ın *"Allah size onların aleyhinde bir yola girme hakkı vermemiştir."*[439] İfadesinin tam mukabili (karşıtı) bir ifadedir. Bu iki ifadeden her biri, *"İslâm'da savaş, ancak bir zaruret gereği meşrû kılınmıştır."* hükmünü beyan sadedinde diğerini teyid etmektedir. Bu zaruret de her halükârda kendi miktarınca takdir olunur.

Râzî der ki; "Ekseri bilginler şöyle demişlerdir: Bu bize gösteriyor ki, onlar bizimle savaşmaktan uzak durur ve bizden sulh isterler ve bize eziyet vermekten ellerini çekerlerse onlarla savaşmak ve kendilerini katletmek bize câiz olmaz. Bu ayetin bir benzeri, *"Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara âdil davranmanızı yasaklamaz."*[440] ayetiyle *"Size karşa savaş açanlara siz de Allah yolunda savaş*

439. Nisâ, 4/90.
440. Mümtehine, 60/8.

açın. Sakın aşırı gitmeyin."[441] ayet-i kerimesidir. O halde savaş emri bizimle savaşmayan değil, savaşan kâfirlere mahsustur."[442]

Öyle anlaşılıyor ki Râzî, *"ekseri bilginler"* ifadesini bu ayetlerde nesih olduğunu söyleyen bilginler karşıtı olarak kullanmaktadır. Bu ayetlerde nesih olduğunu söylemek, ancak zorlama yaparak mümkündür. Böyle bir zorlamaya gitmeye olan aşırı istek nereden kaynaklanmaktadır? Bu ayette -bundan önceki ayetin ardından mürtedlerin ve başkalarının katledilmesine dair zikrettiğimiz hususlar gelmektedir.

Ayetleri lâfzî incelikler açısından ele alacak olursak, ***"fetekûnû sevâen"***, (*ki onlarla eşit olasınız.*) ifadesinin başındaki ***"fâ"*** harfi cevap *"fâ"*sı değil, atıf *"fâ"*sıdır. Tıpkı, ***"Veddû lev tüdhninû fe yudhinûn"***, (*Onlar isterler ki sen yumuşak davranasın da onlar da sana yumuşak davransın.*)[443] ayetinde *"fe yudhinûn"* ifadesinin başındaki "fâ" gibi... ***"Ev câûkum kad hasirat sudûruhum"*** ifadesi *"yasilûne"* fiili üzerine matuftur. Buna göre mana şöyle takdir olunur: *"Yahut yürekleri sıkılmış olarak size gelenler..."* Bu ayet şâzz olan bazı kıraatlarda *"Hasıraten sudûruhum"* şeklinde okunmuştur.[444] Bence bu bir kıraat değil, cümlenin tefsiri mahiyetindedir.

Bazı müfessirler, ***"İlle'llezîne yasilûne ilâ kavmin."*** (*Ancak kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir topluma sığınanlar.*) ifadesindeki *"sıla/bağ"* kavramını *"nesep bağı"* olarak tefsir etmişlerdir. Buna karşılık tahkik ehli olan bilginler ise bu görüşü şöyle diyerek reddediyorlar: Nesepleri Hz. Peygamber'in nesebiyle birleşen Kureyş kâfirleriyle savaşmak imkânsız değildi. Tam aksine en şiddetli savaş onlardan geldiği gibi onların üzerlerinde cereyan etmiştir. O halde ahid yapanlarla nesep bağı olanlarla savaşmak, nasıl olur da imkânsız olur? Nesep bağından söz eden kimseler bununla İslâm'ın kapamış olduğu bir kapıyı yeniden açmak istemektedirler. Bu zehirli görüş onu reddeden bazı kimselere kadar sirayet etmiş ve onlar bunu o hususta müjdesi olamayan kimselere müjde olarak kabul etmişlerdir.

---

441. Bakara, 2/190.
442. Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr* (*Mefâtihu'l-gayb*) X, 179.
443. Kalem, 68/9.
444. Şazz olan kıraat yuvarlak *tâ* ile yazılan kıraattır. Kıraat imamı Ya'kûb, kıraat-ı aşereden olmak üzere *"hasiraten sudûruhum"* şeklinde okumaktadır. (Çev.)

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَن يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً وَمَن قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ
مُّؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُّسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَن يَصَّدَّقُوا فَإِن كَانَ مِن قَوْمٍ عَدُوٍّ لَّكُمْ
وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ وَإِن كَانَ مِن قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُم مِّيثَاقٌ فَدِيَةٌ
مُّسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ
تَوْبَةً مِّنَ اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿92﴾
وَمَن يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُّتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ
وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا ﴿93﴾

92- Yanlışlıkla olması dışında bir mü'minin bir mü'mini öldürmeye hakkı olamaz. Ve kim bir mü'mini yanlışlıkla öldürürse, mü'min bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir Ancak ölünün ailesinin bağışlaması müstesnadır. Eğer öldürülen mü'min olduğu halde size düşman olan bir toplumdan ise mü'min bir köle azatetmek lazımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumdan ise ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mü'min köleyi azat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin Allah tarafından tevbesinin kabulü için iki ay peş peşe oruç tutması lazımdır. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.

93- Kim bir mü'mini kasden öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.

Yanlışlıkla Katl, Diyet ve Cinayet

Yüce Allah, hile ve aldatmak amacıyla zâhiren Müslüman gözüken, kâfirliklerini gizleyen ve mü'minlerle yaptıkları savaşta kâfirlere yardım eden münafıkların ahkâmını beyan etti. Sonra da Müslümanlarla barış anlaşması yapan ve onlara dost ve yardımcı olmak üzere kendileriyle ittifak kurup, sonra da verdikleri söze ihanet eden ve mü'minlerin aleyhine düşmanlarıyla işbirliği yapıp onlara yardımcı olan münafıkların ahkâmını beyan etti. Ardından, -gerek mü'min, gerek muahid ve gerekse zimmî olsun- katledil-

meleri haram olan kimselerin katledilmesinin ahkâmıyla bunun yanlışlıkla yapılanının ahkâmının zikredilmesi uygun düşmüştür. Bundan dolayı Yüce Allah, yanlışlıkla olması dışında ***"Bir mü'minin bir mü'mini öldürmeye hakkı olamaz."*** demektedir. Birçok yerde beyan ettik ki, ayette geçen ***"ve mâ kâne li..."*** şeklindeki olumsuzluk, belli bir özelliğin söz konusu kimsede bulunmayacağını ifade etmek içindir. Bu üslup, bir fiili olumsuz kılmaktan daha beliğ ve vurguludur. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Bir mü'minin iman ehli olan kimselerden herhangi bir kimseyi öldürmesi özelliğinden olmadığı gibi, ahlâkından da, amelinden de değildir. Çünkü mü'minin ruhuna ve amelini yönlendiren iradesine hâkim ve otorite sahibi olan iman, onun kasten böyle bir katli yapmasına mani olur. Ancak bir mü'min yanlışlıkla adam öldürebilir. Yüce Allah'ın ***"illâ hata en"*** (*yanlışlıkla olması dışında*) ifadesiyle belirttiği kısım munkatı istisnâdır.[445] Munkatı (aralıklı, kopuk) istisnâlarda gerçek anlamda bir istisnâ söz konusu değildir ve istisnâ edilen kısım, cümlede var olan *"kapalılığı giderme"* amacıyla getirilmiş olur. Buna göre mana, *"Bir mü'min bir mü'mini öldüremez. Ancak yanlışlıkla olmuşsa bu hariçtir."* demek olur. Bazı müfessirlere göre ise istisnâ muttasıl (aralıksız, bitişik) istisnâdır. Buna göre ayetin manası, yanlışlıkla olması dışında bir mü'min bir başka mü'mini öldüremez, böylesi asla sabit ve mevcut olamaz, şeklinde olur. İfade anlamda abartı sağlanmak için *"olumsuzluk"* kalıbındadır ama asıl manası *"yasaklık"*tır.

"Ve kim bir mü'mini" harbî kâfir zannederek ***"yanlışlıkla öldürürse"*** *"Harbî kâfir"*, -muahid, müste'men ve zimmî kâfirlerden farklı olarak- sen onu katletmezsen- gücü yettiği takdirde- seni katletmek isteyen kimse demektir. Yanlışlıkla öldürme sadece harbî kâfir zannederek öldürmekle gerçekleşmez, bunun yanında bir ava veya hedefe ateş edildiği halde bir mü'mine isabet etmesi, ya da normalde öldürmeyen bir nesneyle vurma ve bunun neticesi ölüm olayının meydana gelmesi durumunda da yanlışlıkla katil söz konusudur. Tokat atmak ya da bir sopa ile -öldürme maksadıyla olmaksızın- vurmak ve bunun sonucunda ölümün meydana gelmesi yanlışlıkla katil örneğidir. ***"Mü'min bir köle azat etmesi"*** yani bu katli gerçekleştiren kimseye dikkatli davranmamasının cezası olmak üzere kefaret olarak mü'min bir köle azat etmek gerekir. Ayetin deyimiyle ***"mü'min rakabe"*** demek, iman edenlerin içinden mü'min olan bir kölenin azat edilmesi

445. İstisna cümlede verilen bir hükümden belli bir kısmı hariç tutmaktır. Eğer hakkında hüküm verilen kısımla, hariç tutulan kısım aynı cinsten ise buna ***"muttasıl istisnâ"***, aynı cinsten değilse buna da ***"munkatı istisnâ"*** denir. (Çev.).

demektir. Çünkü kâtil, mü'minlerden bir canı yok edince bunun kefareti; onun bir nefsi *"icad/var etmek"* gerekir. Buna göre köle azad etme, var etme gibidir. Nitekim kölelik de yokluk gibidir. Yüce Allah burada *"köle"* yerine onu ifade etmek için *"rakabe/boyun"* kelimesini kullanmıştır. Çünkü köle, efendisi kendisine her emir ve yasaklama getirdiğinde onun emri karşısında boynunu büker. Ya da köle efendisinin emrine âmâde (hazır) olur. Tıpkı ekin ekmek için boynuna boyunduruk vurulan öküzün, sahibinin emrine hazır olması gibi. Bundan dolayı âlimlerin cumhuru der ki; felçli ve kötürüm olan köleler katil suçuna kefaret olarak verilemez. Çünkü böylesi köleler, köleliği kaldırmak ve böylece insanlığı şereflendirmek isteyen şâri'in ifade ettiği şekliyle emre hazır olamazlar. Hizmete nadiren elverişli olan ve bunun yanında köleliğin zilletini nadiren hisseden deli kölelerle, kör olanlar da felçli ve kötürüm köleler gibi kefaret olarak verilemezler İmam Malik'ten rivayet olunduğuna göre çok topal olan bir kölenin kefaret olarak verilmesi yeterli olmaz. Ekseri bilginlere göre ise yeterli olur. Bu, tıpkı tek gözlü köle gibi yeterlidir. Bütün bu ahkâmın tafsilatı fıkıh kitaplarındadır. *"Hür"* ve *"atîk/azadlı"* kelimeleri, Arap dilinde sözlükte tabiatı şerefli insan demektir. Derler ki, kerem hür olanlarda, alçaklık kölelerdedir. Kölelerin alçak tabiatlı olmaları, zulümle yetişmeleri ve zillete üstün gelmeye çalışmalarından kaynaklanmaktadır. *"Tahrir/azad"* etme, köleyi hür kılmak demektir.

Bilginler ayette geçen ***"mü'mine"*** nin belirlenmesi konusunda ihtilaf etmişlerdir. Selef müfessirlerinden ve fukahasından İbn Abbas, Hasen, Şa'bî, Nehâî, Katâde ve başka müfessirlere göre, *"mü'min köle"* demek, namaz kılan ve imanın ne demek olduğunu anlayan köle demektir. Bu tarifin faydası; çocukluğundan beri İslâm üzere yetişen kölede değil, Müslüman olmadan büyüyüp direkt olarak İslâm'a giren kâfir kölede ortaya çıkar. Aralarında imam Malik ve Şafiî olmak üzere yine onlardan başka bir grup fukahaya göre; öldüğü takdirde cenaze namazı kılınmaya elverişli olan tüm kölelerin kefaret olarak azad edilmesi câizdir. Bu tarif, fukahanın yaşadığı çağa uygun bir tariftir. Çünkü onların zamanlarında çocukluğundan itibaren İslâm üzere yetişen köle çoktu.

İbn Cerîr, bu ayetin nüzülü hakkında İkrime'den şu haberi nakleder. Haris b. Yezid, Âmir b. Lüey oğullarındandı. Bu Haris, Ebû Cehil ile birlikte onun anabir kardeşi Ayyaş b. Ebû Rebîaya işkence yapmışlardı. Daha sonra Haris Müslüman olup Hz. Peygamber'e gitmek üzere Mekke'den yola çıkar. Ayyaş, Kuba'nın arka tarafında Harra'da onu yalnız başına yakalar. Müslüman

olduğunu bilmediği için kâfir sanarak kılıcını çekip onu öldürür. Sonra Hz. Peygamber'e gelir ve yaptığını haber verir. Bunun üzerine bu ayet nâzil olur. Rasûlullah inen ayeti okuyarak ona *"Kalk! Ve köle azad et"* der.[446] İbn Cerîr ve İbnü'l-Münzir bu rivayeti bundan daha uzun olarak Süddî'den rivayet ederler. İbn Zeyd'den rivayet olunduğuna göre bu ayet, Ebû'd- Derdâ'nın bir seriyyede öldürdüğü bir kişi hakkında nâzil olur. Maktül Ebü'd-Derdâ'ya kılıç çekince, *"Lâ ilâhe illallah"* diyerek adamı öldürür.

Yüce Allah devamla şöyle diyor: ***"Ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir."*** Yani katile köle azad etmesinin yanında maktülün yakınlarına vereceği bir de diyet cezası vardır. Kefaret, Allah hakkıdır, diyet ise maktülün kanından veya varislerin maktüldeki haklarından bedel olarak varislerine verilecek olan bir meblağdır. Diyet kelimesi Arapçada *"vedâ el katîle, yedîhi, vedyen ve diyeten"* kalıbından türemedir. Tıpkı (*"va'd ve "vezn" kelimelerinden "idetün" ve "zinetün" kelimelerinin türemesi gibi.*) Fukaha *"diyet"*i şöyle tarif ediyor: ***"Diyet"***, hür bir insanın canına veya organlarına karşı işlenen bir cürümden dolayı verilmesi vâcip olan bir maldır. Kur'ân *"diyet"* kelimesini mutlak olarak kullanmıştır, kelimenin nekire/belirsiz olarak zikredilmesinin sebepi açıktır. Buna göre az veya çok maktülün varislerini razı edecek bir malı diyet olarak vermek yeterlidir. Fakat Sünnet, bunu beyan etmiş ve Arapların nezdinde meşhur ve makbul olacak bir biçimde belirlemiştir. Fıkıh bilginleri hür, Müslüman, erkek ve kanı dokunulmaz (yani kanını heder edecek bir sebep bulunmadığı için dokunulmaz) olan bir kimsenin diyetinin muhtelif yaşlarda olmak üzere yüz deve olduğu noktasında görüş birliği etmişlerdir. Bunun da ayrıntısı aynı biçimde fıkıh kitaplarındadır. Fukaha der ki deve yerine onun kıymetini vermek câiz olduğu gibi, veren ve hak eden arasında karşılıklı rıza olduktan sonra diyet verilecek develerin yaşlarında değişikliğe gitmek de mümkündür. Deve bulunmadığı takdirde kıymetinin verilmesi vâcip olur. Kadının diyeti, erkeğin diyetinin yarısı kadardır. Bu konudaki temel prensip şu yaklaşıma dayanmaktadır: Erkeğin ölmesiyle akrabalarının kaybettiği menfaat (malî destek) kadının ölmesiyle kaybedilen menfaatten daha fazladır. Onun için diyet mirasa göre takdir olunmuştur. Ayetin zâhirine bakılacak olursa erkekle kadın arasında hiçbir fark yoktur.

Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazın babasından, o da dedesinden rivayet ediyor. Bu rivayete göre Hz. Peygamber Yemen halkına bir mektup

446. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 204.

yazdı, mektubunun bir yerinde şu görüşlere yer verdi: "*Bir mü'mini kasten apaçık bir biçimde öldüren kimse kısas olunur. Ancak maktulün akrabaları kısastan vazgeçerlerse bu müstesnadır. Adam öldürmenin diyeti yüz devedir.*"[447]Bu mektupta organlara karşı yapılan cürümün diyeti zikredildikten sonra şöyle denilmektedir: "*Altını olanlar yüz dinar (altın para) verir.*" Bu ifade bize gösteriyor ki sermayeleri deve olan kimseler diyet olarak deve vereceklerdir. Altınla meşgul olanlar ise altından diyet vereceklerdir. Hadisin zâhirine göre; şehirlerde oturanların yaptıkları gibi nakd/altın ve gümüşle meşgul olanların verecekleri diyet altın ve gümüşten verilecektir. Bu, başlı başına bir prensip olup, verilecek altın ve gümüş devenin değeri değildir. Diyet konusunda daha fazla açıklama ileride kâfirin diyeti açıklanırken gelecektir. Bu hadis Ebû Dâvûd ve Nesâî'de mürsel[448] olarak verilirken, diğer hadis imamlarının eserlerinde mevsûl[449] olarak nakledilmiştir. Hadis üzerinde ihtilaf olunmuş ve halk onunla amel etmiştir. Hadisin Arapçasında geçen "*iğtibât*", şer'î bir sebep olmaksızın öldürmek demektir. Bu fiil, her hangi bir sebebe dayanmaksızın deveyi boğazladı anlamına "*i'tebeta en-nâkate*" deyiminden türemedir. "*Kaved*" ise kısas demektir. Buna göre hadisin manası, kasten birisini öldüren kısasen öldürülür, ancak maktulün varisleri onu affederse bu müstesnadır, demek olur.

"***Ancak ölünün ailesinin bağışlaması müstesnadır.***" Bunun manası şudur: Diyet, maktulün varislerine verilmek üzere yanlışlıkla öldüren katil üzerine vâcip olur. Ancak onlar kendi istekleriyle bu diyeti affeder ve iskat ederlerse bu müstesnadır. O zaman diyet vermek vâcip olmaz. Çünkü diyet, onların gönüllerini hoş etmek, akrabalarının katledilmesi nedeniyle kaybettikleri menfaati (yoksun kalınan desteği) telafi etmek ve katile karşı gönüllerindeki kini yatıştırarak aralarında düşmanlık ve buğz meydana gelmemesi için farz kılınmıştır. Eğer maktulün yakınlarının öfkeleri ve kinleri yatışmış ise ve bundan dolayı diyeti affediyorlarsa maksat hasıl olmuş olur ve mahzur ortadan kalkar. Çünkü onlar böylece (affederek) kendilerini fazilet sahibi kimseler olarak görürler ve katil de onlara aynı gözle bakar. Bu tür bir ihsan ve karşı tarafa yüklenen minnettarlık hissinin taşınması bir malı sadaka vererek

447. Nesâî, *Kasâme*, 46.

448. Hz. Peygamber'e yakın bir devirde yaşamış olmaları dolayısıyla sahabenin çoğunu gören ve onlarla sohbette bulunan tâbiilerin işittikleri sahabeleri atlayıp doğrudan doğruya Hz. Peygamber'e isnatla rivayet ettikleri hadistir. Bkz: Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 291. (Çev.)

449. Mevsul muttasıl demek olup her iki terim de kesiksiz bir isnad hakkında kullanılır. Bkz: Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 225. (Çev.)

hâsıl olan minnettarlık duygusu gibi nefse ağır gelmez. Yüce Allah, diyeti affetmeyi teşvik etmek maksadıyla bunu ***"tasadduk"*** kelimesiyle ifade etmiştir.

"Eğer öldürülen" Hâris b. Yezid gibi ***"mü'min olduğu halde size düşman olan bir toplumdan ise"*** Yani maktul mü'min olduğu halde size düşman olan kavimden ise... Hâris b. Yezid Kureyş kabilesindendi. Bunlar Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin düşmanıydılar ve onlarla savaş halindeydiler. Hâris iman etmişti, fakat Müslümanlar onun iman ettiğini bilmiyorlardı. Çünkü Hâris hicret etmemişti. Ayyaş, Hâris'i muhacir olarak Mekke'den çıkarken öldürmüştü. Çünkü Ayyaş bunu bilmiyordu. Dârülharpte yaşayıp da Müslüman'ların imana girdiğini bilmeden öldürdükleri bütün herkes bu hükümdedir. ***"Mü'min bir köle azat etmek lazımdır."*** Yani onun katiline vâcip olan, sadece mü'min bir köle azat etmektir. Ayrıca maktülün varislerine diyet vermek vâcip değildir. Çünkü onlar savışçı düşmandırlar. Dolayısıyla onlara Müslüman'ların mallarından düşmanca tavırlarını ve vuruculuk özelliklerini güçlendirecek mali destek verilmez. Bazıları böyle bir maktulün diyetinin beytulmâle ödenmesi gerektiği kanaatini benimsemiştir. Ancak bu görüş isabetli olsaydı beyan edilmesi gereken bir husus olduğu için Kitab (Kur'ân) bu konuda sessiz kalmazdı.

"Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumdan ise" burada sözü edilen kimseler; sizinle barış antlaşması yapan, sizinle savaşmayan ve sizin de kendileriyle savaşmadığınız kimselerdir. Nitekim çağımızda devletler birbirine karşı bu pozisyondadırlar. Bütün ülkeler birbiriyle antlaşma halindedirler. Her birinin bir diğeriyle arasında antlaşma vardır. Bunun için muahede ve devletler hukuku gibi terimler kullanılır. Ayette geçen ***"mîsâk"*** kelimesi genel olduğu için veya *"kıyas-ı evlâ"*[450] metoduyla zimmîler de bu ayette zikredilen kimseler gibidirler. ***"...Ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mü'min köleyi azat etmek gerekir."*** Yani muahid ve zimmînin katledilmesi durumunda vâcibolan şey, bir mü'minin katledilmesi durumunda vâcip olanla aynıdır. Maktülün ailesine verilecek olan diyet, onların haklarına bedeldir. Bir de -mü'minleri katletmeyi haram kıldığı gibi- zimmî ve muahidlerin katledilmesini haram kılan Yüce Allah hakkının kefareti olarak mü'min

---

450. Bu tür kıyasta hükmün meşrû kılınışının illetini teşkil eden vasıf fer'de asıldan daha kuvvetli olur. Meselâ Hz. Peygamber, *"Allah mü'minin kanını ve onun için iyi zan'dan başkasını haram kıldı"* buyurmuştur. Kıyas yoluyla bundan mü'min hakkında iyi olmayan bir söz söylemenin yasak olduğu anlaşılır. Çünkü mü'min için iyi olmayan bir zanna sahip olmak yasak edilince onun hakkında iyi olmayan bir sözde bulunmak elbette yasaklanmış demektir. Bkz: M. Ebû Zehra, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, s. 239. Türkçesi; A. Kadir Şener. (Çev.).

bir köle azat etmektir. Yüce Allah *"diyet"* kelimesini bundan öncekinde olduğu gibi yine *"nekire/belirsiz"* olarak zikretmiştir. Bu ifadenin zâhirinden anlaşılan; karşılıklı rızanın hâsıl olduğu her şeyin diyet olarak yeterli olacağı ve bu hususta örf-ü âm ve örf-ü has hükmünün geçerli olacağıdır. Özellikle antlaşma akdi yapılırken, "taraflardan herhangi birisine mensup bir kimse katledilirse diyeti şu kadar olacaktır." şeklinde bir hükme yer verilmişse buna uyulacaktır. Çünkü böyle bir madde, karşılıklı rızayı daha çok sağlar, *"nizâ'/çekişme"* fitilini daha çok keser. Bu hususta rivayetler ve nakiller ileride gelecektir.

Bu ayette -mü'minin katledilmesi durumunun tam aksine- önce *"diyet"*ten söz edilmiş, *"kefaret"* ise daha sonraya bırakılmıştır. Herhalde bunun ardında yatan incelik, mü'minlerle muamelede Allah hakkının insanların haklarından daha önce geldiğidir. Bundan dolayı orada Yüce Allah diyet meselesinde istisnâ getirmiş ve ***"illâ en yassaddekû"***, *(ancak ölünün ailesinin bağışlaması müstesnadır)* demiştir. Çünkü affetmek ve hoşgörülü olmak mü'minin özelliklerindendir. Yüce Allah mü'minlerin şereflerine ve üstün ahlâklarına layık olan şeylerde onları teşvik etmektedir. Burada ise *"diyet"*ten istisnâ getirilmemiştir, çünkü muahitlerin karakteri, kendi hakları söz konusu olduğunda sıkı davranmak ve o hususta cimri olmaktır. Muahidler, İslâm'ın hidayetine boyun eğen insanlar değiller ki Kitab'ı onları faziletlere ve yüce değerlere teşvik etsin. Sonra ifadede bir incelik daha söz konusudur. O da şudur: Bir muahidin bir mü'mine diyet hakkını bağışlaması, mü'mini ona karşı minnet duyguları altında bırakır. Mü'minleri *"aziz"* olmakla vasfeden Aziz Kur'ân, onların önüne bu minnet kapısını açmaz. Arap dilinde ifadenin dizilişi ve telifinde güzel olan hususlardan birisi de; bağlantısı olan ma'tufun bağlantısı olmayandan daha sonraya bırakılması, bağlantıları daha çok olanın daha az olandan sonraya bırakılmasıdır. Bir mü'minin *"diyet"*ine bir *"vasıf"* ve bir *"istisnâ"* bağlanınca mü'min hakkında diyet kelimesinin daha sonraya bırakılmasını izah etmek için bu hoş bir incelik olmuştur. Söz konusu vasf, ***"musellemetun ilâ ehlihî"***, *(ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet)* ifadesidir. İstisna ise, *"illâ en yassaddekû"*, *(Ancak ölünün ailesinin bağışlaması müstesnadır.)* ifadesidir.

Öte yandan Yüce Allah burada *"musellemetun ilâ ehlihî"*, *(ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet)* ifadesini kullanmamıştır. Bu, katilin diyeti maktülün ailesine uluştırmakla mükellef olmadığını kesin olarak göstermektedir. Çünkü ölenin ailesi Müslümanların hükümlerine tabi değildir. Belki de diyeti onlara

ulaştırmak imkânsız veya zor olabilir. Öte yandan diyet onların hakkıdır o halde gelip diyeti talebetmek ve almak onların üzerine bir borçtur. Diyetin maktulün mensup olduğu toplumun başkanlarına ve ahid ve misak akitelerini yapmayı üstlenen yöneticilerine veya dârülislâm'da yetki verecekleri kimselere verilmesi iki tarafın yaptığı ahid şartlarından olabilir. Bu nedenle Yüce Allah bu konuda genişlik sağlamış ve *"ölenin ailesine teslim edilecek"* ifadesini kullanmamıştır. Bu kısımda yer alan mutlak ve mukayyed ifadeler ve bunların taşıdığı incelikler hakkında benim aklıma gelenler bunlardan ibarettir. Ve ben bunları bu şekilde beyan eden bir başka kimse de görmüş değilim.

Muharib olmayan gayr-ı müslimin diyeti hususunda bu ayetin verdiği hüküm budur. Bu hüküm *"adalet"* olarak sana yeter. Fıkıh bilginleri gayr-i müslimlerin diyetleri hakkında farklı rivayet ve asr-ı saadetteki farklı uygulama sebepiyle ihtilaf etmişlerdir. Amr b. Şuayb'ın, babası Şuayb'dan, onun da kendi babasından yaptıkları bir rivayete göre Hz. Peygamber *"Bir kâfirin diyeti bir Müslüman'ın diyetinin yarısıdır."*[451] Buyurmuştur. Bu hadis farklı bir lafızla *"Hz. Peygamber iki Ehl-i Kitab'ın diyettini Müslüman'ların diyetlerinin yarısı olarak takdir etti."*[452] şeklinde de rivayet olunmuştur. Bu hadisi, İmam Ahmed, Nesâî ve İbn Mâce rivayet etmişlerdir. Amr b. Şuayb hakkında yapılan tenkitler meşhurdur.[453] Cumhur bu hadisi kabul eder. Hadiste geçen *"akl"* kelimesi *"diyet"* demektir. Araplar nezdinde bu kelimenin aslı, maktülün ailesinin evinin bahçesine bağlanan develer anlamından gelmektedir. Hadiste geçen *"kâfir"* kelimesi genel olup, Ehl-i Kitab ve başka kâfirlere şâmildir. *"İki Ehl-i Kitab"* rivayeti ise, birinci hadisi ne kayıtlamaya (takyîd) ve ne de tahsise elverişlidir. Bu rivayet kendi özünde doğrudur. Mefhûmu'l-lakab hüccet değildir.[454] Bu hadisin bir başka rivayetinde ise şöyle denilmektedir: "Hz. Peygamber zamanında bir diyetin kıymeti 800 (sekiz yüz) dinar ve 8000 (sekiz bin) dirhemdi. Ehl-i Kitab'ın diyeti ise o zamanlar bir Müslüman'ın diyetinin yarısı kadardı. Bu uygulama, Hz. Ömer halifelik görevini üstlenin-

---

451. Benzer lâfızla olmak üzere bkz: Nesâî, *Kasâme*, 38.

452. Ahmed b. Hanbel, II, 183.

453. Bu tenkit, Amr'ın -az hadis dinlediği halde- dedesinden babası kanalıyla yaptığı rivayetin fazlalığıdır. Bkz: Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 263-268.

454. *"Mefhûmu'l-lakab"*, mefhûmu'l-muhâlefe'nin kısımlarından birisidir. *"Mefhûmu'l-lakab"*, hükmün bir cins ve tür'e mahsus olarak zikredilmesi ve nassın muhtevâsında olumlu, diğer yerlerde olumsuz bulunmasıdır. Eğer lakap bir lafız olup hükmü takyid eden bir vasfa işaret etmiyorsa *"mefhûmu'l-muhâlefe"* alınmaz. Mesela "*Buğdayda (öşür) vardır.*" (Ahmed b. Hanbel, V, 179) hadisinin *"mefhûmu'l-muhâlefesi"* alınarak, buğdayın dışında kalan tahıldan zekât verilmeyecektir hükmü çıkarılamaz. Bkz: M. Ebû Zehra, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, s. 154. (Çev.).

ceye kadar böyle devam etti. Bir gün Hz. Ömer kalkıp bir konuşma yaptı ve 'Dikkat edin! Deve fiyatları arttı.' dedi. Bunun üzerine altınla meşgul olanlar için bir diyeti 1000 (bin) dinar, gümüşle meşgul olanlar için ise 12000 (On iki bin) dirhem, sığır yetiştirenler için 200 (ikiyüz) inek, koyun besleyenler için 2000 (iki bin) koyun, elbise üretenler için de 200 (iki yüz) kumaş olarak belirledi. Zimmîlerin diyetlerini ise; Hz. Peygamber'in zamanındaki hali üzere bıraktı. Onların diyetlerini diğer diyetler gibi artırmadı."[455]

İmam Şafiî, Dârakutnî, Beyhakî, İbn Hazm Said b. el- Müseyyeb'den rivayet ediyorlar. "Hz. Ömer, Yahudi ve Hıristiyan'ların diyetlerini 4000 (dört bin), Mecusî'ninkini ise 800 (sekiz yüz) olarak belirledi." Bu rivayetin isnadında yer alan İbn Lehîa zayıftır. Rivayette yer alan 4000 ve 800 den maksat, 4000 dirhem ve 800 dirhemdir. 4000 dirhem Hz. Peygamber'in zamanındaki uygulamaya göre bir Müslüman'ın diyetinin tam yarısı, Hz. Ömer'in yaptığı tâdilata göre ise üçte biridir. Bundan dolayı Şafiîler derler ki; bir zimmînin diyeti bir Müslüman'ın diyetinin üçte biridir, Mecusî'nin diyeti ise bir Müslüman'ın diyetinin onda birinin üçte ikisidir. Şafiîler görüşlerine Hz. Ömer'in rivayetiyle delil getirmişlerdir. Ancak bu rivayet zayıftır ve merfû hadisle çelişmektedir. Şayet sahih olsaydı, Hz. Ömer ve başka sahabelerin "Hz. Peygamber zamanında diyet konusundaki uygulama kesin değildi." diye anladıkları şeklinde yorum yapmaktan başka çıkar yol bulamazdık. Buna ek olarak onların diyet konusunda meselenin içtihadî olduğunu öğrendikleri ve bu meselenin aslının karşılıklı rıza olduğu kanaatinde oldukları sonucunu çıkarırdık. Nitekim buna ayetin ibaresinin zâhirini beyân ederken işaret etmiştik.

Zührî, Sevrî, Zeyd b. Ali ve Ebû Hanîfe zimmînin diyetinin Müslüman'ın diyeti gibi olduğu kanaatine varmışlardır. İmam Ahmed'den rivayet olunduğuna göre; bir zimmînin diyeti -kasten öldürülmesi durumunda- bir Müslüman'ın diyetiyle aynıdır. Kasten öldürülmesi dışındaysa yarısı kadardır. Bir zimmînin diyetinin bir Müslüman'ın diyetinin aynısı olduğunu söyleyen bilginler şu delillere dayanırlar.

1) İlk olarak kendileriyle antlaşmalı olan muahid kâfirler ve zimmîler hakkındaki mutlak olarak sevk edilen ayetin zâhirini delil olarak almışlarsa da bu yaklaşımlarına itiraz edilmiştir.

2) Bu kanaati benimseyen âlimlerin bir diğer dayanakları da Tirmizî'nin İbn Abbas'tan rivayet ettiği hadistir. Ancak Tirmizî, bu hadisin garib ol-

455. Ebû Dâvûd, *Sünen*, *Diyet*.

duğunu söylemiştir. Tirmizî'nin rivayetine göre Hz. Peygamber Amr b. Ümeyye ed-Damrî'nin öldürdüğü Âmir oğullarına mensup iki kişinin diyetini Müslümanların diyeti gibi ödedi. Bu iki kişiye Hz. Peygamber ahid vermişti. Ancak Amr bunu bilmiyordu."[456] Bu konuda ona dayanan başka rivayetler de vardır.

3) Bu görüşü benimseyen âlimlerin bir diğer delilleri ise Beyhakî'nin Zührî'den yaptığı rivayettir. Buna göre bir Yahudi'nin ve Hıristiyan'ın diyeti Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer ve Osman zamanlarında bir Müslüman'ın diyeti kadardı. Muaviye, hilafete gelince maktülün ailesine beytülmâlden Müslüman'ın diyetinin yarısını verdi. Daha sonra Ömer b. Abdülaziz bu *"yarı"* hükmüyle hüküm verdi ve Muaviye'nin tahsis ettiği yarıyı iptal etti.

Bu delillere şöyle cevap verilmiştir: İbn Abbas'ın hadisinin isnadında Ebû Said el-Bakkal vardır. Bu zat Said el-Mirzebân olup onun rivayet ettiği hadis hüküm çıkarmakta kullanılmaz. Zührî'nin rivayet ettiği hadis mürseldir.[457] Zührî'nin mürselleri hüküm çıkarmaya elverişli değildir. Çünkü o hafızasının genişliğine rağmen hadisin sened zincirinden sahabeyi çıkarıyorsa bu ancak bir illetten dolayıdır. Üstelik bu hüküm muahid hakkındadır. Zimmî'nin hakkı muahidin hakkından daha güçlüdür. Çünkü onlar bizim tabi olduğumuz hükümlere tabidirler.

Kısaca söylemek gerekirse; bu konudaki kavlî ve amelî rivayetler birbirinden farklı ve birbiriyle çelişmektedir. Bundan dolayı da o konuda fıkıh bilginleri ihtilaf etmişlerdir. Ayetin zâhirine göre diyet emri örfe, karşılıklı rızaya bağlıdır. Akla en yakın ihtimal, selefin uygulamadaki ihtilafının bu sebepten olduğudur.

Bütün bunlara ek olarak şunu da belirtelim ki, ayetin zâhirine göre diyeti ödeme yükümlüsü, katildir. Fakat Sünnet, katilin namına diyeti -ister deve ister nakit olsun- âkıle'nin[458] ödeyeceğini beyan etmiştir. *"Âkıle"*, katilin yakın aşireti demektir. Sünnet'in, diyeti katile değil de âkıleye yüklemesi şundan dolayıdır: Yanlışlık tekerrür edebilir ve her defasında ödenen diyet, katilin malının tümünü silip süpürebilir. Bir başka sebep ise; akrabalar arasında

---

456. Tirmizî, *Diyât*, 12.

457. Tabi'îlerin işittikleri sahabeleri atlayıp doğrudan doğruya Hz. Peygamber'e isnadla *"kâle Rasûlullah"* diyerek rivayet ettikleri hadislere mürsel hadis denir. Bkz: Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 291. (Çev.)

458. *"Âkıle"*, İslâm hukukunda, kasıtlı olmaksızın adam öldürme fiilini işleyen kimsenin ödeyeceği diyeti üstlenmesi gereken yakınları demektir. Bkz: Kâfi Dönmez, *İslâm Hukuk ilminin Esasları*, s. 85. (Çev.)

karşılıklı dayanışma ilkesinin yerleştirilmesidir. Katilin nesep asabasından olan âkıle, diyeti ödemekte acze düşerse, sebep yönünden âkıle devreye girer ve onlar ödemeyi üstlenirler. Bunlar da aciz kalırsa diyet beytülmâlden ödenir. Doğruyu ancak Allah bilir.

"Bunları" yani azat edecek köleyi ***"bulamayan kimsenin"***... Çünkü zaten İslâm'ın hedefi olduğu üzere piyasada köle kalmamış olabilir. Zaten ayetin ifadesi, İslâm'ın köleliği kaldırma hedefine işaret etmektedir. Ya da köle vardır ama kişi köleyi sahibinden satın alıp azat edecek kadar paraya sahip değildir. Ayette *mef'ûle/tümlece* yer verilmemesi, ifadenin bu iki ihtimale delâlet etmesini sağlamak amacına yöneliktir.

"Allah tarafından tevbesinin kabulü için" yani Yüce Allah zikredilen hükümleri tevbenizi kabul etmek için getirmiştir. O, tevbe etmeniz, nefislerinizi ihmalden, yanlışlıkla adam öldürmeye götüren araştırma ve dikkat eksikliğinden arındırmanız için sizin tevbenizi kabul etmek istiyor. ***"İki ay peş peşe oruç tutması lazımdır."*** Yani peş peşe iki kameri ay oruç tutması lazımdır. Bu iki ayın hiçbir gününü oruçsuz geçiremez. Şer'î bir mazeret olmaksızın bir gün oruç tutmazsa kefaret orucuna yeniden başlar ve daha önce tuttuğu oruçlar kefaret için geçersiz olup yok hükmünde olur. Yüce Allah zıhar kefaretinde olduğu gibi oruç tutmaya gücü yetmeyen kimseye altmış fakiri doyurma farziyeti getirmemiştir. Bazı fıkıh bilginleri katildeki kefareti zıhardaki kefarete kıyas etmişlerdir. Şafii gibi bazıları ise kıyas etmemiştir. Ağır basan ihtimal de budur. Bunları birbirine kıyas edemeyiz, çünkü bu iki hükümden hangisinin daha önce farz kılındığını nereden bilelim? Öte yandan Kur'ân'ın nâzil olduğu o dönem insanlarından hiçbirinin aklına oruç tutmaktan aciz olan kimseler üzerine orucun yerine tutamadığı her güne karşılık altmış fakiri doyurmak gibi bir alternatifinin olacağı düşüncesi gelmemiştir.

"Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir." Yani Allah sizlerin ruhlarınızın ahvalini ve onları ıslâh edecek uslandırmanın (te'dib) ne olduğunu bilir ve size getirdiği ahkâm ve gösterdiği âdâb hakkında hikmet sahibidir. Bu konuda O'na itaat ettiğiniz takdirde ruhlarınız düzelir, arınır, dünya ve ahiret saadetine elverişli hale gelir.

Bu açıklamadan sonra bu ayet hakkında Üstad Abduh'un yaptığı tefsirden hatırımda olan görüşleri zikredeyim: Üstadın beyanı, bu ayetlerin ahkâmını ve lafızlarının ne manalara geldiğini değil, onlarda var olan rehberliğin (hidayet) ruhunu beyan etmektedir. Çünkü Üstad, *Celâleyn Tefsiri*'nin ifadele-

rini açıklayarak ayetin hükümleri ve lafız manaları hakkında açıklama yapmak ihtiyacından kurtuldu. Üstad bu konuda meâlen şöyle demişti:

Bu ayet, Yüce Allah'ın -istisnâ ettikleri hariç- katledilmelerine izin verdiği tereddüt içinde olan kimseler hakkında vârid olan hükümlerden sonra gelmiştir. Çünkü bu konu o konularla uyumludur ve katl ahkâmını tamamlamaktadır. Yüce Allah burada zikrediyor ki; bir mü'minin bir mü'mini katletmemesi onun özelliklerindendir. Çünkü iman buna engel olur. Bunu iki şekilde beyan etmek mümkündür.

1) Birincisi; bir mü'minin imanı, imanın kendi üzerine getirdiği yükümlülükleri hissettiği takdirde geçerli ve mükemmel bir iman olur. Sözünü ettiğimiz bu yükümlülükler, Allah ve kul haklarıdır. Kısasta hayat olduğu ilkesi mü'minlerin haklarındandır. Çünkü kısas hükmü katli önler. İmanında sadık olan mü'min, bu "*hakk*"ı ve bu "*hayat*"ı hisseder. Bir mü'min başkalarının canlarının dokunulmazlığını (kan hakkı) ihlal ettiği zaman bütün bir halkın hayatı ile alay ediyor demektir. Halkın hayatıyla alay eden, onların en büyük haklarına hürmet etmeyen ve halkın düştüğü tehlikeye aldırmayan kimsenin durumu malumdur. Çünkü o kişi, bir mü'mine saldırmakla iman rükünlerinden birisini yıktığı gibi bir mü'mini yerle bir etmiş olur. Kişinin böyle hareket etmesi onun iman gücüne ve onu ayakta tutan unsura aldırış etmediğinin delilidir. Bir mü'min imanına düşkün olur, dolayısıyla ondan böyle bir hareket meydana gelmez. Bir başka ifadeyle; ondan böyle bir davranış meydana gelmemelidir. Ben de derim ki, "*Kim bir cana veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın (haksız yere) bir cana kıyarsa bütün insanları öldürmüş gibi olur.*"[459] ayeti, Üstadın görüşlerini desteklemektedir.

Daha sonra Üstad, adam öldürme gibi önemli konularda yapılan yanlışlığa ceza bağlanmasının sebebini zikretti. Çünkü adam öldürme meselesinde yanlışlık, işi hafife alma ve ihtiyatlı olarak özen göstermeme ihtimali dışında başka bir şey değildir. Bu konuda unutmak da tıpkı yanlışlık gibidir. "*Hata*" ve "*unutma*" cezaya sebep olmasaydı Yüce Allah Bakara Sûresi'nin sonunda bu iki fiilden dolayı bizi sorumlu tutmaması için dua etmemizi emretmezdi. "*Rabbimiz unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma.*"[460] Yüce Allah bize unutma ve hatadan dolayı dünya ve ahirette sorumluluğu kaldırdığını haber vermemiştir. Kur'ân'ın ifadesiyle sabittir ki, Hz. Âdem unutmuştu, ama bununla birlikte onun emre aykırı hareketine "*masiyet*" denilmiş ve kar-

459. Mâide, 5/32.
460. Bakara, 2/286.

şılığında cezalandırılmıştır. Fakat hadiste *"Ümmetimden üç şey kaldırılmıştır. Hata, unutma ve kendilerine zorla yaptırılan fiiller."*[461] Denilmiştir. Bunun sebebi aklen anlaşılmaktadır ve bizim söylediğimiz şeyle çelişmemektedir. Çünkü hata ederek adam öldürmenin cezası kasten öldürmenin cezasının aynısı değildir. Kasten öldürmenin cezası, *"cana can"*[462] prensibidir. Ahirete gelince Yüce Allah, unutarak veya hata ederek emrine aykırı hareket etmek suretiyle yaptıklarımızdan bizi sorumlu tutmayacaktır. Yüce Allah'ın duamızı kabul etmesi umulur.

Ben de derim ki, yukarıda zikredilen hadis fıkıh ve usul kitaplarında bu şekilde yer almıştır. Hadisi İbn Mâce ve İbn Ebî Âsım değişik lafızla rivayet etmişlerdir. *"Allah bu ümmetten üç şey (in sorumluluğunu) kaldırmıştır. Bunlar hata, unutma ve zorlanma neticesi yaptıklarıdır."* Bu hadisin râvilerinin sika olduklarını söylemişlerdir, hadisi İbn Hibban *"sahihtir"* şeklinde değerlendirmiştir.

Sonra Yüce Allah bir mü'minin kasten öldürülmesini bu ayetin yaklaşımına uygun olarak yani *"bir mü'minden böyle bir hareket sadır olmayacağı"* düşüncesine paralel olarak beyan etmiştir. Bundan dolayı Yüce Allah kasten adam öldürme fiili için kefaretten söz etmemiş, tam aksine bu fiile kâfirleri tehdit ettiği en şiddetli cezayı tayin etmiş ve şöyle demiştir:

"Kim bir mü'mini kasden öldürürse cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır." Üstad Abduh, bu ayeti tefsir ederken şöyle dedi; bu, *"adam öldürmenin bir mü'minin diğer mü'mine karşı yapacağı işlerden olmayacağı"* ilkesinin bir uzantısıdır. Çünkü bu fiil imana aykırıdır. İbn Abbas şöyle der: Bu ayet adam öldürmenin cezası konusunda gelen en son ayettir. Sahabelerden birisi şöyle demiştir: *"Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar."*[463] ayeti bu ayetten önce inmiştir. Bu durumda tefsirini yaptığımız bu 93. ayet, 116. ayetin kapsamını daraltmış (tahsis) olur. Biz daha önce dedik ki, *"limen yeşâu"* ifadesi içinde şirk fiilinin ağır bir cürüm olduğunu vurgulama unsurunu taşımakla birlikte her şeyin Yüce Allah'ın dilemesiyle olduğunu ifade etmektedir. Eğer Allah herhangi bir kimse için *"mağfiret"* tahsis etmişse hiçbir kimse O'nun dilemesinin önüne geçemez. Şöyle denebilir: Yüce Allah bu *"dileme"* den bir mü'mini kasten öl-

461. Farklı lâfızla bkz: İbn Mâce, *Talâk*, 16.
462. Mâide, 5/45.
463. Nisâ, 4/116.

düren katili istisnâ etmiştir. *"Ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar"* ayeti, Hz. Peygamber'e eziyet eden müşrikleri imana teşvik için inmiştir. Bu müşrikler, haklarında *"İnkâr edenlere (sana düşmanlıktan) vazgeçerlerse, geçmiş günahlarının bağışlanacağını söyle"*[464] ayetinin nâzil olduğu kimselerdir. İbn Abbas'tan kasten adam öldüren kimsenin tevbesinin olmayacağına dair bir görüş nakledilmiştir. Bilginler derler ki, Furkân Sûresi'ndeki ayet müşrikler hakkında nâzil olmuştur. O ayette sözü edilen tevbe birçok amele dairdir ki bunların arasında adam öldürmek ve şirk koşmak da vardır. Ben de derim ki, Furkân Sûresi'ndeki ayetin ifadesiyle "*Ancak tevbe ve iman edip iyi davranışta bulunanlar başkadır. Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir.*"[465] ayeti kastedilmektedir. Bu ayet, Rahmân'ın kullarının sıfatları zikredildikten sonra, yani onların Allah'la birlikte başka bir ilaha yalvarmadıkları, Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymadıkları, zina etmedikleri zikredildikten ve bu fiillerin cezasının kat kat arttırılacağı ve bunları işleyenlerin azapta ebediyen kalma tehditi yöneltildikten sonra gelmiştir.

Üstad şöyle devam etti: Burada "zânî ve katil bir müşrikin tevbesi kabul olunurken sadece adam öldürme suçunu işleyen bir mü'minin tevbesi nasıl olur da kabul olunmaz?" şeklinde bir soru hatıra gelebilir. Katilin tevbesinin kabul olunmayacağını söyleyenler bu soruya şöyle cevap verebilirler: Bu fiilleri haram kılan şeraite inanmayan bir müşrik için bir mazeret şüphesi vardır. Çünkü o, inkârıyla ve buna tabi olan fiilleriyle hevâ ve hevesine uymuştur. Peygamberliğin ve buna dâhil diğer hususların doğruluğu onun için açık olmamıştır. Ama bulunduğu durumun kâfirlik ve sapıklık olduğuna dair bir delil çıkınca tevbe edip imana gelmiş ve salih ameller işlemiştir. Böyle bir kimse -önceki fiilleriyle her ne kadar düşünme ve istidlâlde kusurlu ise de- affolmaya layıktır. Peygamberliğin doğruluğuna, Yüce Allah'ın adam öldürmeyi haram kıldığına ve suçsuz bir insanı öldürmeyi bütün insanları öldürmek olarak kabul ettiğine kesin olarak inanan mü'mine gelince onun hiçbir mazereti olamaz, aksine onun hevâ ve hevesini imanına tercih etmesi akıllıca bir iş değildir. Üstelik onun imanına özür şüphesi doğuracak zorunlu bir kuşku da arız olmamıştır. Ama imanına söz konusu şüphe arız olsa böyle bir kimsenin hükmü kâfir olan katilin hükmü gibidir. Şöylesine ki, İslâm davetini duyan ve iman etmeyen kimse ancak peygamberliğin doğruluğuna dair delil kendisine açık olmadığı için yüz çevirmektedir. O kimse düşüncede kusur ettiği ve sonuç çıkarmayı (istidlâl) doğru yapmadığı için

464. Enfâl, 8/38.
465. Furkân, 25/70.

cezalanır ve cehennemde ebedi kalır. İyi düşündüğü ve hidayet açığa çıkıp da iman ettiği ve hidayete geldiği takdirde kâfirlik zamanında işledikleri bağışlanır. Çünkü o fiili kâfirliğinin sonucuydu. Kâfirliğin bizzat kendisi onun bir hatasıydı. Onun için onun katli (adam öldürmesi) yanlışlıkla öldürmeye benzemiştir. Kabul ettikten sonra kendisine arız olan bir şüphe nedeniyle delilde hata eden bir kimsenin işlediği masiyet de aynı şekilde Yüce Allah'ın emrini hafife almaktan ve ayetlerini alaya almaktan kaynaklanmamaktadır. Onun bu fiili hevâ ve hevesini Allah'ın katında olana tercih ettiğine delil de değildir.

Mü'min katile gelince onun durumu böyle değildir. Çünkü o, Allah'a, Rasûl'üne ve onun getirdiğine kesin bir imanla iman etmekte ve dinin getirdiği *"başkasının kanının (canının) dokunulmaz"* olduğu ilkesine boyun eğmektedir. Mü'min bilir ki bir başka mü'min imanın gereği olarak onun kardeşidir ve yardımcısıdır. Şimdi böyle bir kimse nasıl olur da Allah'ın emrini ve hükmünü hafife almaya, O'nun bağladığını çözmeye kalkar? Nasıl olur da Allah'ın dinini ona güç veren erkânını yıkarak, insanları buna teşvik ederek zayıflatmaya çalışır? Nasıl olur da Müslümanların zayıflamalarına, zaafa düşmelerine ve aralarında çıkacak savaşın çetin olmasına sebep olmaya kalkar? Hiç kuşkusuz onun cezası, tevbesi kabul olunmayacak derecede şiddetli olacaktır.

Bazı Müslümanların birbirlerinin kanını dökmeye kalkışmasının ardından İslâm'ın ve Müslümanların çözülmesini inceleyen kimse, bunun neden gerçekleştiğini görecektir. Bir katilin -Allah'ın emri hakkında herhangi bir şüpheye düşmediği halde- bu suça cüret etmekle mazur olmayacağını anlayacaktır. Çünkü mademki şüphe içinde değildir o zaman yaptığı fiilde en ufak bir mazeret kokusu olamaz. Tam aksine o öfkesine yenik düştüğü, intikam alma hırsına ve nefsinin şehvetine kendisini kaptırdığı için bunu Allah'ın emrine tercih etmiştir. Her kim nefsinin zararlı ve değersiz şehvetini Allah'ın murakabesine, O'nun Kitab'ına, dinine ve mü'minlerin maslahatına -hiç şüpheye düşmediği halde- tercih ederse böyle bir kimse cehennemde ebedî kalmaya, Allah'ın gazabına ve lanetine uğramaya layıktır. Yüce Allah'ın *"Bir de onlar, işledikleri kötülüklerde bile bile ısrar etmezler."*[466] İfadesi bunu göstermektedir. Burada ayetteki *"bile bile"* ifadesi üzerinde düşünmek gerekir. Yüce Allah, bir kimseye şehvetini, gazabını ve öfkesini Allah'a, O'nun Peygamberine, Kitabı'na, dinine, mü'minlere ve mağfiret vaadine tercih etme izni verseydi insanlar her şeyi yapmaya cür'et ederlerdi ve kalplerinde

466. Âl-i İmrân, 3/135.

ne dine ve ne de şeriata karşı herhangi bir saygı kalmazdı. Katilin tevbesi kabul edilmez ve mutlaka cezaya uğrar diyenlerin yaklaşımları işte budur. Bu konuda sahabelerden ve seleften bizlere ulaşan birçok rivayet vardır. Dileyen İbr Cerîr'in tefsirine bakabilir.

Bu ayet hakkında Üstad Abduh'tan not ettiğimiz açıklamalar bunlardan ibarettir. Bu cinayet hakkında katı bir tutum takınanların yaklaşımlarını en iyi açıklayan kişi de Üstad Abduh'tur. Zemahşerî *Keşşaf*'ta der ki;

"Bu ayet, içinde taşıdığı tehdit, göz korkutma, korkuyla titretme ve şimşek çakma unsurlarıyla birlikte büyük bir meseleyi ve ağır bir durumu ifade eder. İbn Abbas'tan bir mü'mini kasten öldüren kimsenin tevbesinin kabul olunmayacağına dair yapılan rivayet, buna dayanmaktadır. Süfyan'ın şöyle dediği rivayet olunuyor: Bilginlere kasten adam öldürmenin hükmü sorulduğu zaman, onun tevbesi yoktur, diye cevap verirlerdi. Onların bu yaklaşımları, Yüce Allah'ın adam öldürme hususunda kullandığı şiddetli ve ağır ifadeye uymaları şeklinde yorumlanır. Yoksa her günah tevbe ile silinir, bu hususta şirk günahının silineceğine dair haber delil olarak sana yeter. Bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber şöyle der: *"Bir Müslüman'ın katledilmesindense dünyanın yok olması Allah katında daha hafiftir."*[467] Bir başka hadis ise şöyledir: *"Bir kimse meşrıkta (doğuda) katledilse mağribte (batıda) bulunan bir kimse buna razı olsa maktülün kanına ortak olur."* Bir diğer hadis ise şöyledir: *"Her kim bir mü'minin katledilmesine yarım sözle bile olsa yardımcı olsa kıyamet günü iki gözü arasına 'Allah'ın rahmetinden ümitsizdir.' diye yazılmış olarak gelir."*[468]

"Hayretler içerisinde kalıyorum! Bazı insanlar, bu ayeti okusun, ayetlerde yer alan tehditi görsün, şu muazzam hadisleri ve İbn Abbas'ın katilin tevbesinin kabul olunmayacağına dair değerlendirmesini işitsinler de sonra asalaklıkları, boş tamahları, hevâ ve heveslerine uymaları ve arzuları bir mü'mini katleden kimsenin tevbe etmeksizin af olunacağı yolundaki umutlarına engel olmasın! Hayret doğrusu!"

Ben derim ki; cumhur, katilin cehennemde ebedî kalacağı görüşünü ağır bulmuştur. Bazıları ise bu *"ebedî kalma"*yı orada *"uzun süreli kalmak"* şeklinde te'vil etmişlerdir. Ancak böyle bir yaklaşım, kâfirlerin cehennemde ebedî kalacaklarını ifade eden nassları da te'vil etme kapısını açar ve bundan maksat da onların cehennemde uzun süre kalmalarıdır, denilir. Bazıları şöyle demişlerdir: Cehennemde ebedî olarak kalma -eğer Allah cezalandırırsa- ka-

467. Tirmizî, *Diyât*, 7; İbn Mâce, *Diyât*, 1.
468. Benzer lâfızla, bkz: İbn Mâce, *Diyât*, 1.

tilin layık olduğu cezadır. Ama Yüce Allah, onu affedebilir ve cezalandırmayabilir. İbn Cerîr bu yaklaşımı Ebû Miclez'den rivayet eder. Her cezada temel prensip, o cezanın uygulanacak olmasıdır olduğudur. Çünkü vaade yalan cari olmadığı gibi tehdite de yalan mümkün değildir. Affetme ve suça ceza vermeme, Yüce Allah'ın bildiği sebeplerden dolayı bazı kişiler açısından gerçekleşebilir. Böylesi bir te'vilde bazı katillerin cehennemde ebedî kalmaları ilkesinden sıyrılma mevcut değildir. Zâhir olan odur ki, cehennemde ebedî kalacak olanlar ekseriyeti teşkil edeceklerdir. Çünkü istisnâ; çoğunluğun içinden az olanları çıkarmak şeklinde olur. Bilginlerden birisi de şöyle der: Bu cehennemde ebedî kalma tehditi adam öldürmeyi helâl görmekle kayıtlıdır. Buna göre ayetin manası şöyle olur: "Her kim bir mü'mini kasten ve katlini helâl görerek öldürürse onun cezası içinde ebediyen kalacağı cehennemdir." Bu hususta da şunu diyebiliriz. Ayette, var olduğu iddia edilen bu kayıt yoktur. Yüce Allah bunu irade etseydi *"kasten"* kelimesini zikrettiği gibi bunu da zikrederdi. Adam öldürmeyi helâl görmek kâfirliktir. O zaman ceza, adam öldürmeye değil bizzat o inkâra verilir. Ayetin akışı da onu böyle anlamaya manidir. Bir başka müfessire göre bu ayet muayyen bir kişi hakkında nâzil olmuştur ve bu hüküm o kişiye özeldir. Bu yaklaşım, tevillerin içinde en zayıfıdır. Zayıflığı sadece *"itibar; lâfzın taşıdığı genelliğedir, yoksa sebepin özel oluşuna değildir."* ilkesine göre değil, tam aksine ayetin nassının şart manasını ifade eden *"men"* dolayısıyla genel olarak gelmesine karşılık *"gelecek zaman"* ifade eden bir fiille gelmesi ve ***"ve men yaktul"*** (*kim öldürürse*) denilmiş *"ve men katele"* (*kim öldürdüyse*) denilmemiş olmasındandır. Başka bazı müfessirler de şöyle der: Adam öldürme cezası kesindir ancak tevbe eden ve bu cezanın tamamının veya bir kısmının affedilmesine layık salih amel işleyen kimseler bundan müstesnadır. Bütün bu tevillerin içinde en ağır basan ihtimal, *"ebedîlik"* ten maksat *"uzun müddet kalmaktır"* diyen kimselerin görüşleridir. Çünkü bu dili konuşan kimseler, hiç nihayeti olmaksızın devam edip gidecek olan bir şey olduğuna inanmadıkları halde *"ebedîlik"* lâfzını kullanmaktadırlar. Ahiret hayatının nihayetsiz olduğu düşüncesi, sadece bu ***"hulûd"*** (*ebedîlik*) lâfzından alınmamıştır, aksine başka nasslardan alınmıştır.

İbn Abbas (r) -daha önce Üstadımızın ve *Keşşaf*'ın ibaresinden zikrettiğimiz üzere- mü'mini katleden kimsenin tevbesinin kabul olmayacağını söylerdi. İbn Cerîr ise mü'mini katleden katilin tevbesinin kabul olunacağına dair Mücâhid'den nakilde bulunur. Mücâhid, İbn Abbas'ın öğrencisidir. İbn Cerîr, İbn Abbas'tan katilin tevbesinin kabul olunmayacağına dair birçok

rivayet zikreder. Bu rivayetlerden birisi, Salim b. Ebû'l- Ca'd'ın rivayetidir. Salim şöyle diyor: İbn Abbas'ın gözü görmez olduktan sonraydı. Bir gün yanında bulunurken bir adam geldi ve "Ey Abdullah b. Abbas! Bir mü'mini kasten öldüren kişi hakkında ne dersin?" diye sordu. İbn Abbas "cezası, içinde ebediyen kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır." dedi. Soruyu soran, "Peki, katil tevbe eder, iman edip salih amel işler sonra da hidayete ererse ne dersin?" diye sordu. İbn Abbas, "Allah iyiliğini versin. Bir adam birisini kasten katlediyor. Maktûl, kıyamet günü sağ veya sol eliyle kanayan şah damarını tutarak Rahmân'ın Arş'ı tarafından geliyor. Diğer eliyle de katilini tutuyor ve şöyle diyor: 'Sor buna, beni niçin öldürmüş?' Abdullah'ın canını kudret elinde tutan Allah'a yemin ederim ki, bu ayet nâzil oldu ve Peygamberiniz'in (s) ruhu kabzedilinceye kadar bir başka ayet tarafından neshedilmedi. Ve bu ayetten sonra hiçbir burhan inmedi." Bir başka rivayete göre İbn Abbas şöyle demiştir: "Sizin Peygamberinizden sonra hiçbir peygamber gelmemiş, Kitabınınzdan sonra ise hiçbir kitab nâzil olmamıştır."

İbn Cerîr yine Said b. Cübeyr'den rivayet ediyor. Bu rivayete göre Abdurrahman b. Ebzâ kendisinden İbn Abbas'a Nisa Sûresi'ndeki bu "*Kim bir mü'mini kasden öldürürse*" ayetiyle Furkân Sûresi'ndeki "*Bunları yapan günahı(nın cezasını) bulur. Kıyamet günü azabı kat kat artırılır ve onda (azapta) alçaltılmış olarak devamlı kalır.*"[469] ayetini sormasını ister. İbn Abbas bu soruya şöyle cevap verir: Bir kimse İslâm'a girip de onun şer'î düzenlemelerini ve emrini öğrenip sonra da bir mü'mini kasten öldürürse onun tevbesi yoktur. Furkân Sûresi'ndeki ayete gelince, bu ayet nâzil olunca Mekke ahalisinden müşrikler dediler ki; biz Allah'a şirk koştuk, Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıydık, artık Müslüman olmamız bize ne fayda verir ki? İşte bu söz üzerine Yüce Allah "*Ancak tevbe edenler müstesna*"[470] buyurdu. Bir başka rivayete göre İbn Abbas, bu ayetin müşrikler hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. İbn Abbas'tan yapılan bir rivayet de şöyledir: Nisâ Sûresi'ndeki ayet, Furkân Sûresi'ndeki ayetten bir sene sonra nâzil olmuştur. Bir diğer rivayette ise sekiz sene sonra nâzil olmuştur. Bu rivayet doğruya daha yakındır. Çünkü Furkân Sûresi kesin olarak Mekkî'dir. Nisâ Sûresi'ndeki ayet ise medenî'dir.(Medine'de nâzil olmuştur.) ve bu Sûre'nin ekserisi -daha önce geçtiği üzere- Uhud Gazvesinden sonra nâzil olmuştur. Üstad Abduh'un zikrettiği rivayette, yani bu ayetin Furkân ayetinden altı ay sonra indiği yolun-

469. Furkân, 25/68, 69.
470. Furkân, 25/70.

daki rivayete gelince; bu rivayeti İbn Cerîr, Zeyd b. Sâbit'ten rivayet etmiştir. İbn Mes'ud'dan rivayet olunduğuna göre bu ayet muhkemdir ve olsa olsa hükmün ağırlığını artırır. Dahhâk'tan gelen bir rivayete göre bu ayeti hiçbir ayet neshetmiş değildir ve kâtilin tevbesi yoktur.

Üstad Abduh, bir müşrik'in şirkten ve ona tabi olan günahlardan tevbesinin kabul edilmesiyle, -İbn Abbas'ın görüşüne göre- bir mü'minin adam öldürme fiilinden dolayı tevbesinin kabul edilmemesi arasındaki farkı beyan etti. Bu fark açık ve net olup bir yönden aklen anlaşılabilir, mantıklı ama diğer yönden böyle değildir. Mantıklı olmayan yanı şudur: Bu görüş Yüce Allah'ın şirke ve günahlara, imana ve salih amele karşılığını verirken geçerli olan hikmeti hakkındaki kaidesine uymamaktadır. Birçok kez beyan ettiğimiz üzere bu hikmet, söz konusu karşılık nefsi arındırma veya kirletme konusunda itikadın ve amelin tesirine tabidir.

Evet! Bir kimsenin iman ettikten ve Yüce Allah'ın başkasının canına kıymanın günahının ne derece büyük olduğunu ifade etmesinden ve katil suçuna bağladığı şiddetli cezayı öğrendikten sonra katil suçuna tevessül etmesi, hemen hemen İslâm'dan irtidat demektir. Böyle bir kimse sahih hadiste yer alan hükme çok layıktır. *"Zina eden mü'min iken zina etmez."*[471] Bu, daha önce bu Sûren'in tefsirini yaparken tevbe bahsinde geçmişti. Çünkü adam öldürmek günah ve cürüm olarak zinadan, hırsızlıktan ve hadiste yer alan içki içmekten daha ağırdır. Fakat Üstadımızın Müslüman olduktan sonra adam öldürende mazeret şüphesi yoktur şeklindeki ifadesini kabul edemiyoruz. Bunu kabul etsek ve katilin nefsinin adam öldürmekle nefislerin en kötüsü ve en iğrenci ve rahmet sebeplerinden en uzağı olduğuna hükmetsek bile ki -ayette sözü edilen *"lânet"* in manası budur-, nefsin nasûh tevbe ve salih amele devam etmekle düzeleceğinin zor ve imkânsız olduğuna hükmedemeyiz.

Özür şüphesine veya özür benzeri şey şüphesine gelince; bu çok öfkeli ve mizacı demir gibi keskin kimse hakkındadır. Bu mizaçtaki bir kimse karşısındaki kimseden öfkesini tahrik eden ve kendisine Rabbini unutturacak bir davranış görür ve nefsine hâkim olamayarak onu katletmeye kalkışır. Ancak şöyle denirse durum başkadır: Bu katil fiili, *"amden"* (*kasten*) veya ondan daha ağırı olan *"teammüden"*(*kasten ve tasarlayarak*) katilden sayılmaz. Çünkü *"teammüd"* kökü *"tefa'ul"* kökündendir. Bu kalıp herhangi bir şeyi tasarlama ve pusu kurup gözetleme manasını ifade eder. Bilginler, genellikle

471. Buhârî, *Hudûd*, 20.

katletmeyen bir şeyle vurmak ölmeye yol açtığı takdirde buna *"amden/kasten"* katil demezler. Tam aksine buna *"şibh-i amd/kasıt benzeri katl"* derler. Bir sopayla vurarak öldürmek şibh-i amd bir katildir. Amden katil, kesici, paralayıcı ve bu nitelikte olup genelde öldürücü olan bir silahla meydana gelen ölümdür. Mesela zamanımızda tabanca ve tüfek gibi yeni yeni icad edilen silahların attığı kurşun buna örnektir. Âlimler bu yeni silahların kullanılması durumunda katilin karşısındaki kişiyi öldürmeyi kastetmiş olmasını şart koşmuşlardır. Çünkü kişi karşısındaki şahsa onu korkutmak için ateş etmiş olabilir. Onu vurmak istemediği halde kendisinin kastı ve isteği olmadan maktül, onun kurşunlarına hedef olmuş olabilir. *"Teammüd"* lâfzı, buna ve -az önce ifade ettiğimiz üzere- bundan daha fazlasına delâlet eder.

Katilin ıslâh-ı nefs etmiş ve *"nasûh/samimi"* bir tevbeyle tevbe etmiş olmasına gelince, bu kendi içinde makul ve mümkündür. Bu husus tevbe hakkında varid olan nassın kapsamına dâhil olur. Biz ıslâha elverişli olmayan bir nefis olduğunu bilmiyoruz. Ancak kişinin kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatmış ve işlediği günahlar -uzun zamandan beri işlenmiş olduğu ve tekrarlana geldiği için- kalbini karartmış olursa bu başkadır. Çünkü kişi böylece kötülüğe alışır ve ona ünsiyet peyda eder sonunda da nefsi, içinde bulunduğu durumdan hoşlanmadığı ve ona kin duyduğu için tevbenin hakikatine ve o günahtan dönmeye yönelmez. Yoksa tevbesinin kabul olunmaması, onu tevbe edip de Yüce Allah'ın tevbesini kabul etmemesinden değildir.

Her kim adam öldürme cinayetini işler bunun ardından da işlediği bu cinayet sebebiyle cehennemde ebedî olarak kalmaya ve Allah'ın rahmetinden kovulmaya maruz kalmayı hak ettiğini idrak eder, O'nun gazabına uğramaya ve büyük azabına yuvarlanmaya layık olduğunu anlarsa... İşlediği günah gözünde büyür, canı bedenine dar gelir ve şiddetli bir pişmanlık içinde olursa... Buna bağlı olarak da Allah'a döner, istiğfar eder, bu büyük günaha ve bundan başka diğer masiyetlere ve cürümlere bir daha dönmemeye azmeder... Bu günahların kefaretlerini vermeye yönelir ve ölümsüz olan salih amellere devam ederse... İşte o kişi hiç kuşkusuz bu durumda tevbesinin kabulünü umabilir. Böyle bir kimseyi ebedî olarak cehennemde tutmaktan Yüce Allah münezzehtir.

Evet! Kendi hevâ ve heveslerine muhalif olanların kanlarını akıtan zalim sultanlar... Toplumlarını yönettikleri kanunlarda kendilerine kendi politikalarına muhalif olanlara suikast yapmak için cevâz veren siyaset liderleri... Mü'min ve gayr-ı mü'min bütün herkesi mallarından yararlanmak için katle-

den büyük hırsızlar... Katlettikleri kimseleri kasten ve önceden tasarlayarak öldüren bu kanlı katiller, ayet-i kerîmenin tehdit ettiği o cehennemde ebedî kalma cezasına, Allah'ın lanetine, gazabına ve mahiyetini hiç kimsenin bilmediği o büyük azabına uğramaya müstahak olan kimselerdir. Çünkü bu kimseler, - aralarından bazıları ülkelerinin tanıtım kataloglarında, istatistik defterlerinde ve hükümet kayıtlarında Müslüman sayılsalar da- gerçekten Allah'a, O'nun Kitabı'nın ve Rasûlü'nün adam öldürme ve başka günahlar için haber verdikleri tehdite onların doğruyu haber verdiğine inanmamaktadırlar. Onlar yaptıkları hiçbir işte Allah'ı gözetmemekte, işledikleri hiçbir günahta O'nun vereceği cezadan korkmamaktadırlar. Bunların içinde kalbi veya lisanıyla *"tevbe"* yi zikreden çok nadiren bulunur. Ancak bazı hırsızların dilinde manasının hakikatini anlamadıkları bir takım lafızlar döner durur. *"Estağfirullah ve etûbu ileyh"(Allah'tan mağfiret dilerim ve O'nu tevbe ederim.)* sözü bunlardan birisidir. Ama bu lâfzı söyleyen kişinin hal ve hareketi dilinin söylediğini yalanlamaktadır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَىٰ إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِندَ اللَّهِ مَغَانِمُ كَثِيرَةٌ كَذَٰلِكَ كُنتُم مِّن قَبْلُ فَمَنَّ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُوا إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا ﴿94﴾

94- **Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman iyi anlayıp dinleyin. Size selam verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek "Sen mü'min değilsin." demeyin. Allah'ın nezdinde sayısız ganimetler vardır. Önceden siz de böyle idiniz. Allah size lütfetti, o halde iyi anlayıp dinleyin. Şüphesiz Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır.**

Allah Yolunda Teenni ve Kelime-i Tevhid Getireni Dışlamamak

Buhârî, Tirmizî, Hâkim ve başkaları İbn Abbas'tan rivayet ediyorlar: "Selim oğullarından bir kişi, koyunlarını sürerken sahabelerden bir kaç kişiyle karşılaşır ve onlara selam verir. Sahabeler, 'bu adam bizden korunmak

için bize selam verdi' derler ve adamın üstüne yürüyüp onu katlederek davarlarını alıp Hz. Peygamber'e gelirler. İşte bu olay üzerine, '*Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman*' ayeti nâzil olur."[472]

Bezzar, bir başka yönden yine İbn Abbas'tan rivayet ediyor: Rasûlullah (s) içinde Mikdad'ın da bulunduğu bir müfrezeyi bir topluluğun üzerine gönderir. Müfreze oraya varınca onların dağıldıklarını ve çok malı olan bir kişinin geriye kaldığını görürler. Adam, "*Lâ ilâhe illallah*" der, fakat Mikdad adamı katleder. Hz. Peygamber, ona; "*Yarın Lâ ilâhe illallah kelimesi karşısında durumun nice olacak?*" diye sordu.

İmam Ahmed, Tabarânî ve başkaları Abdullah b. Ebû Hadred el-Eslemî'den rivayet ediyorlar. Rasûlullah (s) bizi Müslümanların oluşturduğu bir müfreze içinde bir göreve gönderdi. Aramızda Ebû Katâde, Muhallim b. Cessâme de vardı. *İdam Deresi*'nde Âmir b. el-Ezbat el-Eşcaî'ye rastladık. Âmir bize selâm verdi. Muhallim, adama bir hamle yaptı ve onu katletti. Rasûlullah'a (s) gelip de durumu haber verince bizim hakkımızda, "*Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman*" ayeti nâzil oldu. İbn Cerîr İbn Ömer hadisiyle buna benzer bir rivayet tahriç etmiştir.

Sa'lebî'nin Kelbî tarikıyla Ebû Salih vasıtasıyla İbn Abbas'tan yaptığı rivayete göre, maktülün adı Fedek ahalisinden Mirdas b. Nehiyk, katil Üsame b. Zeyd, gönderilen müfrezenin başkanı ise Galib b. Fudâle el-Leysî idi. Mirdas'ın kavmi yenilince hepsi kaçmış geriye sadece Mirdas kalmıştı. Mirdas koyunlarını dağın bir dolambacına sığındırmıştı. Müfreze kendisine yetişince, "*Lâ ilâhe illallah, Muhammedun Rasûlullah, es-Selâmü aleyküm*" demişti. Ancak Üsame b. Zeyd kendisini katletmişti. Bu seriyye geri dönünce bu ayet indi.

İbn Cerîr, Süddî ve Abd (Bu kişi Abdurrezzak'tır.) yoluyla Katâde tarikile buna benzer bir rivayette bulunur. İbn Ebî Hâtim'in İbn Lehîa ve Ebû'z-Zübeyr vasıtasıyla Câbir'e dayandırdığı bir rivayete göre bu ayet, Mirdas hakkında nâzil olmuştur. Bu açıklama güzel bir şâhiddir.

İbn Mende, Ceze' b. Hadrecân'dan rivayet ediyor: Kardeşim Kudâd Hz. Peygamber'e gitmek üzere yola çıkmıştı. Yolda Hz. Peygamber'in müfrezesi ile karşılaşmış, onlara "*ben mü'minim*" demişse de bu ikrarını kabul etmemişler ve onu katletmişler. Kardeşimin katledildiği haberini alınca Rasûlullah'ın (s) huzuruna çıktım. Bu olay üzerine bu ayet indi. Hz. Peygamber bana kardeşimin diyetini verdi. Ayetin nüzûl sebebine dair olan bu rivayetler,

472. Buhârî, *Tefsir Sûre* (4) / 17.

Süyuti'nin *Lübâbü'n-nükûl*'ünden aktarılmıştır. Yukarıda zikredilen Cüz' b. el-Hadrecân'ın isnadı meçhuldür. Hâfız İbn Hacer'in *el-İsâbe*'de ifade ettiği üzere bir ayetin nüzulünden önce bir kaç hâdisenin meydana gelmesi mümkündür. Çünkü yukarıda zikredilen durumlarda buna benzer olaylar meydana gelebilir. Bu rivayetleri bir parça daha ayrıntısıyla İbn Cerîr de aktarmıştır. Tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayet daha öncesiyle bağlantılıdır. Doğru olanı, bu ayetin işaret edilen olaylar vuku bulduktan sonra öncekilerle birlikte nâzil olmuş olduğu ve Hz. Peygamber'in onu her hadiseyi yaşayanlara okuduğu, duyanların da ayetin inişine kendilerinin sebep olduklarını düşündükleridir.

Üstad Abdüh dedi ki: Yüce Allah, bundan önceki ayette münafıkların ahkâmına dair bazı hususları beyan etti. Bu ahkâmdan birisi de mü'minlerin -Allah yolunda hicret etmedikçe- münafıkları dost edinmelerini yasaklamaktı. Bir diğeri, kendilerine selâm veren ve kendileriyle çarpışmaktan kaçınan kimselerle çarpışmalarının câiz olmadığıdır. Bunun için Yüce Allah, mü'minlerle çarpışmayan kimsenin katledilmesini yasak etmiştir. Yüce Allah, devamla yanlışlık olmadıkça bir mü'minin bir mü'mini öldürmesinin mü'minliğe yaraşmadığından söz etmiştir. Bundan sonra Yüce Allah, mü'minlerin yanlışlıkla öldürme çeşitlerine karşı dikkatlerini çekmiştir. Meselâ bu o zamanlar müşriklerin topraklarına yapılan seferler esnasında olabiliyordu. Bu şöyle oluyordu. İslâm, civar topraklara yayılmıştı. Artık Arap beldeleri ve kabileleri, Müslümanlardan hali olmadığı gibi, İslâm'a meyleden ve Müslümanların arasına girmek için onlarla temasa geçme fırsatı kollayan kimselerden de hali değildi. İşte Yüce Allah, bunu mü'minlere bildirdi ve onlara küfür yurdunda rastladıkları herkesi kâfir saymamalarını ve üzerinde İslâm alâmetleri görülen kimseler hakkında meseleyi iyi anlayıp dinlemelerini ve bu gibi hareketleri Müslümanları aldatma olarak yorumlamamalarını emretti. Kelime-i şehâdet getirmek ve mü'minlerin selâm ifadesi olan güvenlik ve güven talep etme alâmeti olan selâm vermek, bir kimsenin Müslüman olduğunun alâmetidir. Evet, bunlar Müslümanları aldatma olarak yorumlanmamalıdır, çünkü iman böylesi kalplerde dolaşabilir ve oraya tam olarak yerleşmemiş olsa bile bütünüyle de yabancı olmaz. Ayet-i kerîme, takiyye yapıyor şüphesiyle selâm vereni katletme fiilinin, bundan önce yanlışlıkla adam öldürme sayılacağını ifade etmekte ve Yüce Allah'ın bu ayeti indirmekle bundan sonra böyle bir katlin *"amden/kasten"* öldürme sayılacağını ifade etmek istediğini bildirmektedir. Çünkü Yüce Allah, o ayette meseleyi tetkik ve tahkik etmeyi emretmekte ve -selâm vererek bile olsa- Müslüman

olduğunu iddia eden kimsenin böyle olduğunu inkâr etmeyi yasak etmektedir. Sadece selâm verenin Müslümanlığı reddedilmeyeceğine göre kelime-i şehâdeti getiren kimseninki nasıl olur da reddedilir? Daha sonra Yüce Allah, Müslüman olduğunu ortaya koyan kimsenin bunu *"takiyye"* için yaptığını zanneden kimse hakkında şüpheyi güçlendiren bir unsurun da *"dünya hayatının geçici menfaatine göz dikmek"* olduğunu ifade etti. Böylece Yüce Allah, mü'mine kendi kendisini suçlamasını, kendi kalbini yoklamasını ve zannını kendi meyline ve hevesine bina etmemesini tavsiye etti. Dahası; Yüce Allah ona hükmünü zâhire göre bina etmesini, aksi belli oluncaya kadar zâhire akseden durumu kabul etmesini vâcip kıldı.

Ben de derim ki; Üstad'ın dediklerine şunu da ekleyebiliriz. Selâm vermek, karşı tarafa barışı vermek ve onunla savaşmayacağını ifade etmek olabilir. Mütevatir kıraatta *"selâm"* kelimesi yakında geleceği üzere *"silm"* olarak okunmuştur. İfadenin buraya kadar akışı içinde daha önce geçen ayetlerden anlaşıldı ki; savaştan uzak duran, ellerini savaştan geri çeken ve mü'minlere barış teklif eden kimselerle savaşmanın yasaklığı meselesinde adam öldürmeye mani olan vasıf sadece Müslüman olmak değildir. Çünkü öldürmeyi gerekli kılan da sadece inkâr içinde olmak değildir. Müslümanlarla savaşa ilk başlayan taraf, hep kâfirler olmuştur. Hz. Peygamber zamanında savaş, ancak ve ancak nefs-i müdafaa içindi. Hatta hücum suretinde anlatılan savaşlar bile nefs-i müdafaa içindi. Bu savaş, barışa davet edilen ama bunu kabul etmeyen savaşçı bir topluluğa hücumdan başka bir şey değildi. Onlar bir kere barışa razı olmadılar ki Rasûlullah ondan yüz çevirsin! Hatta müşriklerin şartlarının mü'minlere ağır geldiği Hudeybiye sulh anlaşmasında bile Hz. Peygamber barıştan yüz çevirmedi. Yüce Allah, Kur'ân'da *"Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş ve Allah'a tevekkül et."*[473] Buyururken Hz. Peygamber barıştan nasıl olur da yüz çevirir. Müfessirlerin şeyhi İbn Cerîr Taberî buna işaret eder ve bir kimsenin katlinin mubah olması için o kişinin Müslümanlarla savaş halinde olmasının şart olduğunu ifade eder. Biz onun bu husustaki ifadesini zikredeceğiz ve bu ayetin tefsirinde O'nun ifadesini esas alacağız.

Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Ey iman edenler!"*** Ey Allah'a ve insanlara Rablerinin katından getirdiği hususlarda Peygamber'e iman edenler! ***"Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman"*** Düşmanlarınızla cihad etme uğrunda Allah için sefere çıktığınız zaman ***"iyi anlayıp dinleyin."*** Yüce Allah şunu demek istiyor: Durumu size şüpheli olan, Müslümanlığının ve kâfirliğinin

473. Enfâl, 8/61.

içyüzünü bilemediğiniz kimseyi öldürme hususunda acele etmeyin, *"teenni"* (akıllı ve dengelice) ile hareket edin. Kesin olarak -sizinle, Allah'la ve O'nun Peygamberiyle savaş halinde olduğunu bildiğiniz kimseyi öldürmek hariç- hiç kimseyi öldürmeye yeltenmeyin. Durumu sizin için şüpheli olan bir kimseyi acele edip de öldürmeyin. ***"Size selam verene"*** Size dininiz ve davanıza mensup olduğunu zâhiren gösteren ve sizinle savaşmayıp, aksine teslim olana ***"dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek 'sen mü'min değilsin.' demeyin."*** Böyle deyip de dünya hayatının gelip geçici menfaatini isteyerek onu öldürmeyin. Çünkü dünya hayatının menfaati bu gün var, yarın yok olan bir menfaattir. Yüce Allah, sizinle çarpışanlarla çarpışmanıza, dünyevî tamahları açısından kendileriyle bir olasınız diye izin vermedi, aksine hakkı müdafaa ve O'nun hükmünü yüceltme ve hidayetini yaymak maksadıyla izin verdi. ***"Allah'ın nezdinde"*** rızkından ve nimetlerinin fazlalığından ***"sayısız nimetler vardır."*** İbn Cerîr'in söyledikleri bunlardan ibarettir. Ancak "*Sen mü'min değilsin*" kısmının tefsirinde İbn Cerîr'in söylediklerini mana itibarıyla bir parça eklemelerde bulunarak zikrettik.

"Tebeyyenû" (*iyi anlayıp dinleyin*) ifadesinin kökü olan *"tebeyyün"* bir meselenin beyan edilmesini talep etmek demektir. Kıraat imamlarından Hamza ve el-Kisâî, bu kelimeyi iki yerde *"tesebbetû"* şeklinde okumuşlardır. Bu kökün anlamı ise bir meselede acele etmekten kaçınmak ve teennî ile hareket etmek demektir. Nâfi', İbn Âmir ve Hamza ***"selâm"*** kelimesini *"elif"* siz olarak *"es-selm"* şeklinde okumuşlardır. Bu kelime ***"silm"*** kelimesi gibi savaşın zıddı demektir. Bazı bilginler diğer kıraat imamlarının *"selâm"* şeklindeki kıraatlarını *"silm/barış"* şeklinde tefsir etmişlerdir. Zaten *"barış"* bu kökün esas manasını teşkil eder. Bu ayette geçen ***"ed-darbu fi'l-arz"*** ifadesi, sefer esnasında ayakları yere vurmak demektir.

Yüce Allah'ın ***"Önceden siz de böyle idiniz."*** sözünü iki şekilde tefsir etmek mümkündür.

Bunlardan birincisine göre; sizler de böyle idiniz, size selâm veren kişi dinini kendi kavminden nasıl gizliyor idiyse sizler de önceleri dininizi böyle gizliyordunuz. Size selâm veren bu kişiyi sizinle karşılaşır karşılaşmaz öldürdünüz. Bir başka ifadeyle; o kişi kendi kavminin arasında İslâm'ı gizleyerek kaldıysa bunun sebebi ancak ve ancak kavminden kendi başına bir kötülük gelir korkusundandır. İslâm'a ilk girenler de böyleydiler. Bunlar mü'minlerin en hayırlıları olarak Hz. Ömer Müslüman olup da Müslümanlığını açıklayıp onları da buna teşvik edene kadar Müslüman olduklarını gizliyorlar-

dı. Sonra onların ardından gelenler İslâm'a girdiklerinde Hz. Peygamber'e hicret etmeye muvaffak olana kadar bunu gizliyorlardı. ***"Allah size"*** hicret imkânı ve kuvvet bahşederek ***"lütfetti"*** de Müslüman olduğunuzu açıkça ifade ettiniz ve Müslümanlara yardımcı oldunuz.

İkinci yaklaşıma göre ise; kâfirlik suçlamasıyla katlettiğiniz kimse gibi sizler de önceden kâfirdiniz. Sonra Allah size İslâm'a erişmeyi lütfetti. Sizin içinizden ilk anda İslâm'ın hakikati önünde zuhur ettiği için İslâm'a giren olduğu gibi, takiyye yapmak gayesiyle veya başka bir sebeple İslâm'a giren, ama daha sonra İslâm'ı deneyip güzelliklerini öğrenince Müslümanlığını güzel kılan kimseler vardır.

Bazıları, ***"mennallahu aleykum"*** ifadesinin manasının, "Allah ileri sürdüğünüz bu töhmetle katlettiğiniz kimseleri öldürmenizin günahından tevbenizi kabul ederek size ihsanda bulundu. Hâlbuki sizler de bir zamanlar o suçladığınız kimseler gibiydiniz." şeklinde olduğunu söylemişlerdir. ***"O halde iyi anlayıp dinleyin."*** Yani; *"Beyan talep edin"* veya *"Yapmaya koyulduğunuz bir işi iyi anlayıp dinleyin, zanna veya töhmete göre hareket etmeyin"* ya da "Bu gibi durumlarda hemen acele etmeyin, teenni ile hareket edin." ***"Şüphesiz Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır."*** Sizin bu hususta aklınızdan geçenlerden hiçbir şey ve sizi bu harekete iten sâikin sırf hakkı müdafaa mı, yoksa ganimet elde etme arzusu mu olduğu O'na asla gizli kalmaz. Üstad Abduh, şöyle dedi: Bu ifade, ***"tebteğûne arada'l-hayâti't-dunya"*** (*dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek*) ifadesindeki uyarıyı güçlendirmektedir. Maksat ise, böyle bir hataya düşmekten kaçındırmaktır. Bu ifade, tehdit benzeri bir ifadedir. *"tebteğüne arada'l-hayâti't-dünya"* (*dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek*) ifadesi, selâm vereni katletmek bir mü'mini kasten katletmek sayılır şeklinde yeni bir hüküm ifade eder denirse, o zaman bu ayetin tehdit olma ihtimali vardır. Bütün bunlardan sonra manaya gelelim: Allah Teâlâ, sizin amellerinizi bilir, içinizden o amelleri yapmaya sizi iten sâiklerin neler olduğu, O'na asla gizli kalmaz. Eğer bu sâik, dünya hayatının nasibini istemek şeklinde olursa, Allah bunun karşılığını size verecektir bundan asla gafil olmayınız, hatta iyi anlayıp dinleyin ve acele etmeyip teenni ile hareket edin. Ayetin nüzûl sebebinden bağımsız olarak hükmüyle amel edilir. Buna göre Müslüman olduğunu söyleyen herkesin bu ikrarı kabul olunur ve o kişi Müslüman sayılır, Müslüman olduğunu söylemeye onu iten sâikin ne olduğu araştırılmaz ve bu ikrarda bulunan kişi, doğru değilsin ve ikrarında ihlâslı değilsin diye suçlanmaz.

Ben de derim ki; ayetteki bu prensip nerede, Müslümanlıklarında ve amellerinde Allah'ın Kitabı'nın hidayetine erişemeyenler ve onun ahkâmına göre hareket etmeyenlerin Ehl-i Kıble olan kimseleri kendi hevâ ve heveslerine uymuyorlar diye tekfir edenlerin buna olan aşırı hırsları nerede!? Bunlar sadece ehl-i kıble olanları tekfir etmekle kalmıyorlar, dahası sahih ilim sahiplerini ve Allah'ın Kitabına ve Rasûlullah'ın (s) Sünnet'ine davetçileri de tekfir ediyorlar. İbret alanlar bundan ibret alsınlar!

Öte yandan İslâm tarihini, halkların ve devletlerin bu zamana kadar olan tarihlerini bilmeyenler, sahabelerin galip geldikleri kimselerden ganimet almakla kınandıklarını ve bazı medenî halkların bu konuda onlardan daha üstün bir seviyeye erişmiş olduklarını ve bu halkların savaş kanunlarının İslâm ahkâmına oranla daha nezih ve adalete daha yakın olduğunu zannediyorlar. Bütün gelişmiş ülkelerin, savaşçıların mallarından elde edilenleri almayı mubah kılarken ve bu hususta onlara hiçbir selâm ve silm/ barış, mani olamazken bu nezahet ve adalet nereden kaynaklanmaktadır? Bu ayetlerden anlaşıldı ki İslâm, Müslüman olduğunu ifade eden, selâm veren veya barış teklif eden kimselerle, Müslümanlarla aralarında -ya karşılıklı yardımlaşma ya da birbiriyle savaşmama- ahid ve mîsakı olan kimseler öldürülmezler. Aynı şekilde Müslümanlarla aralarında ahid olan kimselere sığınanlar, savaştan uzak durup bu hususta savaşçı olan kendi kavmine yardım etmeyenler de katledilmez. Bütün bunlardan sonra Yüce Allah, savaş yoluyla dünyanın gelip-geçici metaını talep etmeyi istemedi. Allah, savaşın sırf zulmü ve saldırganlığı yeryüzünden kaldırmak, hakkı ve ıslâhı burada hâkim kılmak gibi bir misyonunun olmasını hedeflemiştir. Günümüzde ise bütün devletlerin ve halkların sırf kâr elde etmek ve mal toplamaktan başka hiçbir düşünceleri yoktur. Onlar zayıflarla ahitlerini ve misaklarını bozarken kuvvetli ve güçlü ülkeler hariç muahedelere riayet etmekle kendilerini bağlı hissetmiyorlar. Oysa İslâm'ın sıkı sıkıya üzerinde durduğu husus budur. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Raşidin, kendi dönemlerinde anlaşmalara hep riayet etmişlerdir. En ileri medeniyet ülkeleri nerede, o hidayet önderleri nerede! Arada ne kadar fark var!

لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَىٰ وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا ﴿95﴾

دَرَجَاتٍ مِّنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةً وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴿96﴾

95- **Mü'minlerden özür sahibi olanlar dışında oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler bir olmaz. Allah mücahi'dleri derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de güzellik vadetmiştir, ama mücahidleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır.**

96- **Bu, kendinden dereceler, bağışlama ve rahmettir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.**

Allah Yolunda Cihad Edenlerin Konumu

Kur'ân'ın esas aldığı ilke, amelî ahkâm ayetlerini, insanı salih amel işlemeye teşvik eden, harekete geçiren, azmini ve gayretini bütünüyle ona doğru sevkeden, salih amelleri işlemekten geri durmaktan, bu hususta tembel davranmaktan ve onları işlememekten kaçındıran unsurlarla meczedip, birleştirmektir. İşte yukarıda okuduğumuz bu iki ayet, Kur'ân'ın söz konusu âdeti üzere savaş ahkâmını konu alan ayetlerin arasında nâzil olmuştur.

Yüce Allah şöyle diyor:

"Mü'minlerden" görmez, kötürüm ve hasta olmak gibi cihad etmekten aciz olan ***"özür sahibi olanlar dışında"*** din hürriyetini desteklemek, müşriklerin hücumlarını püskürtmek, yeryüzünü fesattan temizlemek hak ve ıslâh dayanaklarını ayağa kaldırmak için Allah yolunda cihad etmeyip ***"oturanlarla, malları ve canlarıyla cihad edenler bir olmaz."*** Yani; mal harcamak istemedikleri ve onlara aşırı düşkün oldukları için mallarıyla, rahatı ve nimet içinde olmayı yorgunluğa ve savaşta zorluklara dalmaya tercih ettikleri için canlarıyla cihad etmeyip oturanlar, mallarını ve canlarını feda edenlerle bir olmazlar. Çünkü mücahidler, mallarını silah alımında, at ve erzak temininde harcayarak cihad hazırlığına sarf ederler. Canlarını ise ölüme atarak

hak uğrunda feda ederler. Gayeleri tâğûtun uğruna katli önlemektir. Çünkü halklarını ve üzerinde yaşadıkları beldelerini himaye edip koruyanlar mücahitlerdir. Düşman karşısında tedbirini almayan ve memleketini savunmak için hazırlık yapmayan oturanlar ise, başkalarının kendilerini yok etmesine maruz kalırlar. *"Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı 'tâğût taraftarlarının yeryüzüne hükümran olmaları, insanlara zulümleri, ekini ve nesli telef etmeleri sebebiyle elbette yeryüzü altüst olurdu."*[474]

"Allah malları ve canları ile cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı." Bu ifade mücahitlerin, mazereti olmadığı halde oturanlarla bir olmamaları meselesini beyan etmektedir. Buna göre Yüce Allah, mücahidleri onların üzerinde derece bakımından üstün kılmıştır. Bu derece, düşmanların kötülüklerini halktan, ümmetten ve ülkeden savuşturma sonucunu doğuran amelin derecesidir. ***"Gerçi Allah hepsine de güzellik vadetmiştir"*** Yani Allah, her iki zümreye, mücahidlere ve aciz oldukları için cihada katılmayıp oturanlara güzel sevap vaat etmiştir. Bunlar, cihada kâdir olup, bilfiil yapmak isterler. Bu iki zümreden her birinin iman ve ihlâs dereceleri birdir. Ayet metninde ***"vaade"*** fiilinin birinci mef'ûlü, fiilin kendinden önce zikredilmiştir. Bu mef'ûl ***"küllen"*** *(hepsine)* lâfzıdır. Maksat ise, yapılan güzel vaadin imanı ve ihlâs derecesi birbirine eşit olan, ama birinin gücü yettiği, diğerinin ise bundan aciz olduğu için amelleri farklı olan iki zümreye münhasır olduğunu ifade etmek içindir. Katâde, ayette yer alan ***"el-hüsnâ"*** yı *"cennet"* olarak tefsir etmiştir.

"Allah" malları ve canlarıyla cihad eden ***"mücahidleri"*** İbn Cüreyc'in dediği gibi mazereti olmadan ***"oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır." "Bu"*** ecir de Yüce Allah'ın beyan ettiği ***"kendinden dereceler, bağışlama ve rahmettir."***

"Derecât" kelimesine gelince, daha önce bu hususta varid olan birçok ayetin insanların dünya ve ahirette derecelerinin farklı farklı olacağını ifade ettiğini beyan etmiştik. Bu ayetlerden birisi *"Baksana biz insanların kimini kiminden nasıl üstün kılmışızdır. Elbette ki ahiret derece ve üstünlük farkları bakımından daha büyüktür."*[475] ayetidir. Ve yine beyan ettik ki, ahiret dereceleri, -rızıkta ve dünyanın gelip geçici metaını elde etmekte değil- imanda, fazilette ve faydalı amelde kişinin bulunduğu dünya derecelerine bağlıdır. Bazı müfessirler, bu ayetteki *"derecât"* kelimesini mücahidin dünyada elde

---

474. Bakara, 2/251.
475. İsrâ, 17/21.

edeceği faziletler ve ameller şeklinde yorumlamıştır. Katâde der ki, eskiden şöyle denirdi: İslâm bir derecedir. Hicret esnasında İslâm'a girme bir derecedir. Hicrette cihad etme derecedir. Cihadda kıtâl, derecedir. Bazı müfessirler bu ayette geçen ***"cihad"***ı ihtiva ettiği meşakkatli ameller dolayısıyla *"birçok derece"* olarak kabul etmiştir. İbn Zeyd der ki; *"derecât"*, Yüce Allah'ın Tevbe Sûresi'nde zikrettiği şu yedi husustur. *"Medine halkına ve onların çevresinde bulunan bedevî Araplara Allah'ın Rasûlünden geri kalmaları ve O'nun canından önce kendi canlarını düşünmeleri yakışmaz. İşte onların Allah yolunda bir susuzluğa, bir yorgunluğa ve bir açlığa dûçar olmaları, kâfirleri öfkelendirecek bir yere (ayak) basmaları ve düşmana karşı bir başarı kazanmaları, ancak bunların karşılığında kendilerine salih bir amel yazılması içindir. Çünkü Allah iyilik yapanların mükâfatını zayi etmez."*[476] Yani *"derecât"*, işte mücahidlerin maruz kaldığı bu yedi husustur. Çünkü -Yüce Allah'ın ifade ettiği üzere- bunların her birine karşı bir ecir söz konusudur. Bu ecirlerin *"mağfiret"* ve *"rahmet"*le birlikte tamamı *"büyük ecir"* dir. Doğru olanı, burada *"derecât"* tan maksadın, ahiret dereceleri olduğudur. Çünkü *"derecât"* -İbn Cerîr'in dediği gibi- *"ecir"* kelimesinin tefsiridir. Bu da, yukarıda zikredilen amellerin ve onların dışında mücahidleri oturanlara üstün kılan başka fiillerin sonucudur. Bunun en önemli kaynağı ise insanın nefsidir. Nefiste var olan kaynak, Allah'a imanın gücü, O'nun rızasını rahata ve nimete tercih etmek, kamu maslahatını özel şehvetlere üstün tutmaktır. İşaret olunan bu derecelerle birlikte olan mağfiret, hesap esnasında onların günahlarının nefislerinde bir eserinin olmasıdır ki, Allah'ın adaleti bunların cezaya sebep olmasına hükmetmiştir. Çünkü bu eser, onların dereceleri hak ettikleri ameller içinde erimesi, yok olmasıdır. Tıpkı az bir kirin çok suyun içinde zâil olup kaybolması gibi..."Rahmet" buna ilâveten kendi fazlı ve ihsanından Rahman'ın onlara tahsis ettiği şeydir.

Beydâvî şöyle der: Bazılarına göre birincisi Yüce Allah'ın dünyada iken onlara verdiği ganimet, zafer ve güzel bir biçimde anılmadır. İkincisi ise, ahirette elde ettikleri şeylerdir. Bazıları *"derece"* den maksat, onların Allah katında mertebelerinin yükselmesidir, demiştir. *"Derecât"* ise, cennetteki mertebeleridir. Denilmiştir ki, ayette geçen birinci *"kâidûn"*dan maksat, sıkıntıda olanlar, ikincisi ise, başkalarıyla yetinildiği için kendilerine savaşa katılmama izni verilenlerdir. Denildi ki, ayette geçen birinci *"mücahidler"* kâfirlerle çarpışanlardır. Diğerleri ise, kendi nefsiyle cihad edenlerdir.

476. Tevbe, 9/120.

Nitekim Hz. Ali'nin şu sözü böyle yorumlanmalıdır. "*Küçük cihaddan büyük cihada döndük.*"[477]

"Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir." Yüce Allah'ın şânı ve sıfatı mağfirete layık olanı çok bağışlayıcı olmak ve kendini rahmet esintilerinin karşısına çıkarana da çok merhametli olmaktır. O halde bütün çeşitleriyle birlikte bu büyük ecir, mutlaka alınacaktır ve buna asla mukavemet edilemez.

Ayetteki lafzî incelikleri ele alırsak şunları söyleyebiliriz. Kıraat imamlarından Nâfi' ve İbn Âmir, ***"ğayra üli'd-darari"*** ifadesindeki *"gayr"* kelimesini hal veya müstesna olarak *"gayra"* şeklinde mansub okumuşlardır. Bu iki imamın dışındaki imamlar ise, *"gayru"* şeklinde okumuşlardır. Kelime bu takdirde *"el-kâidûn"* kelimesinden sıfat olmuş olur. Aynı kelime şazz olarak *"gayri"* şeklinde mecrur da okunmuştur. Bu durumda kelime, *"mü'minîn"* kelimesinden *"sıfat"* veya *"bedel"* olmuş olur. **"Ecran azîmen"** ifadesindeki *"ecr"* kelimesi ya mastar olarak, ya da hal olarak mansubtur. Kelimenin mastar olması mümkündür çünkü *"Allah onlara büyük bir ecir vermiştir"* manasınadır. *"Derecât"* kelimesi ise bu *"ecir"* kelimesinden *"bedel"* olur.

Ayetin tefsirini yaparken nüzûl sebebine dair Zeyd b. Sâbit'in "ğayru ülü'd-darari" ifadesinin İbn Ümmi Mektûm hakkında nâzil olduğu yolundaki ifadesini zikretmedim. Çünkü bu rivayetin senedi ne kadar güçlü olursa olsun reddedilmeye elverişli olan problemli hususlardandır. Herhalde biz, tefsirin mukaddimesinde bu konuda ayrıntısıyla açıklamada bulunmuştuk.

---

477. Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdad*, XIII, 493.

إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ
فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّـهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَـٰئِكَ مَأْوَاهُمْ
جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا ﴿97﴾ إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ
لَا يَسْتَطِيعُونَ حِيلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَبِيلًا ﴿98﴾ فَأُولَـٰئِكَ عَسَى اللَّـهُ أَن يَعْفُوَ
عَنْهُمْ وَكَانَ اللَّـهُ عَفُوًّا غَفُورًا ﴿99﴾ وَمَن يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّـهِ يَجِدْ فِي الْأَرْضِ
مُرَاغَمًا كَثِيرًا وَسَعَةً وَمَن يَخْرُجْ مِن بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّـهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ
الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّـهِ وَكَانَ اللَّـهُ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴿100﴾

97- Melekler, kendilerine zulmeden kişilerin canlarını alırlarken onlara, "Ne işte idiniz?" derler. Onlar da: "Biz yeryüzünde zayıf kimselerdik." derler. Melekler: "Allah'ın yeryüzü geniş değil miydi, siz de orada hicret etseydiniz ya?" derler. İşte bunların varacakları yer cehennemdir. O ne kötü gidiş yeridir.

98- Erkekler, kadınlar ve çocuklardan aciz olup hiçbir çareye gücü yetmeyenler, hiçbir yolu bulamayanlar hariç.

99- Umulur ki, Allah bu kimseleri affeder. Allah çok affedici, çok bağışlayıcıdır.

100- Her kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de bulur. Her kim Allah'a ve Peygamber'ine hicret etmek maksadıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, kuşkusuz onun mükafâtı Allah'a düşer. Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.

Hicret

Buhârî İbn Abbas'tan rivayet ediyor. Bazı Müslümanlar (Mekke'de) müşriklerle birlikte ikamet ediyor ve onların Rasûlullah'a (s) karşı sayılarını arttırıyorlardı. Müslümanların safından bir ok geliyor onlardan birisinin vücuduna saplanıyor ve onu öldürüyordu, ya da onu vuruyordu ve katlediyordu. İşte bu olay üzerine Yüce Allah, *"Melekler, kendilerine zulmeden*

kişilerin canlarını aldıklarında, onlara, 'Ne işte idiniz?' derler." ayetini indirdi. Bu rivayeti İbn Merdûye tahric eder ve bazı isimler sayar: Kays b. el-Velid b. el-Mugire, Ebû Kays b. el-Fâke b. el-Mugira, el-Velid b. Utbe b. Rabîa, Amr b. Ümeyye b. Süfyân ve Ali b. Ümeyye b. Halef. İbn Merdûye, bu kişilerin Bedir'e gittikleri zaman Müslümanların sayısını az görünce kuşkuya düştüklerini ve Kur'ân'ın deyimiyle *"Bunları dinleri aldatmış."*[478] Dediklerini, ancak bu kâfirlerin, Bedir'de öldürüldüklerini zikreder. Bunu İbn Ebû Hâtim tahriç etmiş ve adı geçenlere ilâveten el-Hâris b. Zem'a b. Esved, el-Âs b. Münebbih b. el-Haccâcı da zikretmiştir. Tabarânî'nin İbn Abbas'tan yaptığı bir tahrice göre bazı kimseler Mekke'de Müslüman oldular. Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret edince hicret etmek istemediler ve korktular. Bunun üzerine *"Melekler, kendilerine zulmeden kişilerin canlarını aldıklarında, onlara, 'Ne işte idiniz?' derler."* ayeti 98. ayete kadar nâzil oldu. İbn Münzir ve İbn Cerîr, İbn Abbas'tan rivayet ediyorlar: Mekkeli bir kısım kimseler, Müslüman oldular. Bunlar Müslüman olduklarını gizliyorlardı. Müşrikler Bedir savaşı günü bu kimseleri beraberlerinde savaşa götürdüler. Bunun üzerine bazıları orada yaralandılar. Müslümanlar da, "Bunlar Müslüman'dı. Ancak buna zorlandılar. Bu yüzden onlar için bağış dileyin." dediler. İşte bu olay üzerine bu ayet indi. Ayetin inmesinden sonra bu ayeti Müslümanlardan Mekke'de kalanlara yazıp Mekke'de kalmak için mazeretlerinin olmadığını bildirdiler. Bu olay üzerine Mekke'de kendilerini gizlemeyi başarmış olan Müslümanlar (hicret etmek maksadıyla) Mekke dışına çıktılar, ancak müşrikler arkalarından yetişti, onlara işkence yaptılar ve onlar da tekrar Mekke'ye geri döndüler. İşte bu olay üzerine, *"İnsanlardan kimi vardır ki, 'Allah'a inandık' der; fakat Allah uğrunda eziyete uğratıldığı zaman, insanların işkencesini Allah'ın azabı gibi tutar."*[479] nâzil oldu. Müslümanlar bu hükmü onlara mektupla bildirince üzüldüler. Bu sefer de *"Sonra şüphesiz Rabbin eziyet edildikten sonra hicret edip, ardından da sabrederek cihad edenlerin yardımcısıdır."*[480] ayeti nâzil oldu. Bu hükmü de yazıp bildirince o Müslümanlar Mekke'den çıktılar. Kurtulan kurtuldu, katledilen de katledildi. İbn Cerîr birçok yoldan bu rivayeti tahric etmiştir."[481]

Hicrete dair olan bu ayetler savaş ahkâmı bağlamında nâzil olmuştur. Çünkü o zamanlar Arap vatanı iki kısımdı. Müslümanların hicret yurdu

478. Enfâl, 8/49.
479. Ankebût, 29/10.
480. Nahl, 16/110.
481. Süyûtî, *Lübâbu'n-nükûl*, s. 120, 121, 122. (*Celâleyn Tefsiri* kenarında.)

ve güvende oldukları yer, bir de şirk ve harp yurdu. Dârülislâmdaki gayr-ı müslim, kendi dinî inanç ve yaşayışında hür olduğu gibi kendi nefsi açısından da hürdü. Kendisine mani olunmuyor ve dilediği yere gidebiliyordu. Dârüşşirkteki Müslüman'a gelince dini açısından baskı ve zulüm görüyordu. Dini uğruna işkenceye uğruyor ve azap görüyordu. Eğer zayıf olup, gücü kuvveti ve kendisini himaye edecek dostları yoksa hicret etmesine mani olunuyordu. İşte bu yüzden hicret etmek her Müslüman'a bir vecibe idi. Bundan maksat da, Müslüman'ın dini hususunda özgür, kendi canı bakımından güven içinde olmasıydı. Bir başka maksat ise, hicret eden kimselerin kâfirlerin zaman zaman hücum ettikleri Hz. Peygamber ve mü'minlere dost ve yardımcı olmaları ve nazil olduğu esnada dinin ahkâmını almalarıydı. Bu kimselerden birçoğu hicret edebilmek için imanını gizliyor, Müslüman olduğunu açıkça belirtmiyordu. Bu gibi durumda doğal olarak insanlar çeşitli kısımlara ayrılır. Bir kısmı, zikrettiğimiz kimselerdir. Bir kısmı, güçlü ve cesur olup kendini karşı direnişe maruz kılsa bile iman ettiğini açıkça ifade edip hicret ettiğini alenen belirtiyordu. Bir kısmı ise kendi vatanında ailesi ve akrabaları arasında kalmayı tercih ediyordu. Çünkü bu kişi imanı zayıf olduğu için içinde yaşadığı dünya maslahatını dine tercih ediyordu. Bunların arasında zayıf ve çaresiz olanlar da vardı. Bunlar müşriklerin gözetimi ve zulmünden yakalarını kurtaramadıkları gibi ne gibi bir çareye başvuracaklarını ve hangi yola sapacaklarını da bilmiyorlardı. Yüce Allah, dinî duyarlılığı zayıf olduğu ve istese hicret edebileceği halde kendi nefsine zulmettiği için hicreti terk eden kimseyle, aciz ve çaresi az olduğu ve müşrikler zulmettiği için hicret etmeyen kimsenin hükmünü beyan etti ve

"Melekler, kendilerine zulmeden kişilerin canlarını alırlarken onlara" dedi. Arapçada **"*teveffe'ş-şey'e*"** demek, bir şeyi tam olarak almak demektir. Meleklerin insanları *"teveffî"*si ölüm esnasında onların ruhlarını almalarından ibarettir. **"*Teveffâhum*"** kelimesinin burada di-li geçmiş zaman (fiil-i mâzî) olma ihtimali vardır. Buna göre mana, *"Meleklerin kendilerine zulmeden kişilerin canlarını aldıkları zaman..."* şeklinde olur. Burada fiilin müzekker ve müennes olması câizdir. Bu takdire göre ifade geçmişte olan bir durumu hikâye etmekten ibaret olur. Ve bunların hükümlerinin durumu kendileri gibi olan herkese geçerli olması kıyas yoluyla olur. Daha ağır basan bir diğer ihtimale göre fiil, mazî değil muzaridir ve başındaki iki *"tâ"* hafinden biri hazfedilmiştir. Bu durumda hüküm herkese bizzat ayetin beyanıyla şâmil olur. Ayetin manasına gelince, "Melekler dinlerini yaşamamak, ona yardım edip desteklememek, dinî faaliyetlerinde hiçbir özgürlükleri olmayacak bi-

çimde zillet ve zulüm içinde ikamet etmeye razı olmak suretiyle nefislerine zulmeden kişilerin canlarını kabzederek alırken onlara ***"Ne işte idiniz?"*** derler." Yani melekler onların canlarını aldıktan sonra "Dininizi ilgilendiren meselede hangi durumdaydınız?" derler. (Bu ayette tercih edilen görüşe göre *"iltifat"* sanatı vardır.) *Keşşaf*'ta denir ki, ***"Fîme küntüm"*** azarlama ifade eder ve onların -hicret etmeye kadir oldukları halde hicret etmedikleri için- dinî açıdan hiçbir şey üzerinde olmadıklarını vurgular. Bir başka ifadeyle buradaki *"istifham/soru"* ile bilinmeyen bir şey hakkında bilgi almak değil, bilinen bir şey üzerine azarlama kastedilmektedir. Bundan dolayı sorunun cevabında ilgili kişi güzel bir sebep göstermeye çalışarak, ***"'Biz yeryüzünde zayıf kimselerdik.' derler."*** denilmiştir. Bu ifade, onların azarlandıkları kusurlarından dolayı özür beyan cümlesidir. Yani; kâfirlerin bizi zayıf kılmaları nedeniyle dinimiz hakkında itibar edilecek bir durum üzere olamadık" derler. ***"Melekler"*** de bu mazereti onların yüzlerine çalar ve ***"'Allah'ın yeryüzü geniş değil miydi, siz de orada hicret etseydiniz ya?' derler."*** Hicret etseydiniz de kendinizi zillet köleliğinden kurtarsaydınız. Çünkü bu, bir mü'mine yakışmadığı gibi onun özelliğinden de değildir. Bir başka ifadeyle, onların sizi zayıf görmeleri onların yurtlarında kendileriyle ikamet etmenize engel bir husus değildir. Tam aksine, sizler muhacirler olarak Mekke'den çıkmaya ve dininizi yaşamada özgür olacağınız bir yere hicret etmeye kâdirdiniz, ama siz bunu yapmadınız. ***"İşte bunların varacakları yer cehennemdir."*** Denildi ki bu son cümle, ***"innellezîne tevaffâhumu'l-melâiketü"*** ifadesinin haberi (yüklemi) dir. Bazıları ise haberinin ***"kâlû fîme küntüm"*** cümlesi olduğunu söylemişlerdir. Başka bazı âlimler ise haberin mahzuf olduğu kanaatindedirler. İster *"haber/yüklem"* olsun, isterse olmasın, bu cümlenin manası şöyledir: Kendilerini dinlerini yaşamaktan alıkoyan o kâfirlerin arasında ikamet ettikleri için dinleri açısından itibar edilir bir durumda olmayan o kimselerin ahirette sığınacakları yerleri ve meskenleri cehennem ateşidir. ***"O ne kötü gidiş yeridir."*** Yani cehenneme gidecek kimse için orası ne kötü bir sığınak ve gidiş yeridir. Çünkü cehennemde olan her şey içine gireni üzer ve sevindirmez. Denildi ki, Yüce Allah Mekke'de ikamet edenleri tıpkı kâfirleri tehdit ettiği gibi tehdit etti. Çünkü gücü yeten bir kimse açısından hicret etmek, Müslümanlığının geçerli olması için şarttı. Denildi ki, bu kimseler zâhiren Müslüman görünüp İslâm'ı içlerine sindirmeyen münafıklardandı. Burada bir başka izah tarzı daha söz konusudur ki, fıkıh bilginlerinin cumhuru, bu gibi durumlarda ayeti böyle tefsir ederler: Bu yaklaşıma göre cehennem onlara belli bir süre için sığınak ve gidiş yeridir. Kalış süreleri, işledikleri gü-

nahlara, kâfirlerin hâkimiyetleri altında onlarla ikamet ederken kaçırdıkları farîzalar ve orada işleyebilecekleri masiyetlere göre olacaktır.

Keşşâf'ta bu ayetin tefsirinden sonra şöyle denir:

"Bir kimse, dinini gerektiği gibi yerine getiremeyeceği bir beldede bulunursa... Bir takım sebepler ve dinini yaşamasına mani olan sayısız engeller söz konusuysa veya yaşadığı diyardan başka bir yerde Allah'ın hakkını daha iyi îfa edeceğini ve ibadete daha iyi devam edeceğini biliyorsa, bu takdirde hicret etmesi üzerine bir vecîbe olur. İşte bu ayet bu hükme delildir."[482] Zemahşerî açıklamasını bir dua ile bitirmekte ve duasında dini uğruna Mekke'ye kaçmak ve orada dinini gerektiği gibi yaşamak için hicret ettiğini beyan etmektedir. Bu ayet hakkında Üstad Abduh'un derste söylediklerinden benim yanımda olan malumatı buraya aktarayım:

"Yüce Allah, bundan önceki ayette Allah yolunda cihad edenlerin, mazeretleri olmaksızın oturanlara olan üstünlüğünden söz etti. Buradan anlaşıldı ki, cihada katılmaktan aciz olan kimse mazurdur. Ayette yer alan ***"sebîlullah"*** deyiminin manası, Yüce Allah'ı razı eden ve dinini yaşamayı sağlayan yol demektir. Daha sonra Yüce Allah, hareketsizliğe meyleden ve Allah'ın dinine yardımdan, dahası nerede bulunursa bulunsun dinini yaşamaktan geri duran ve kendilerinin küfür topraklarında olduklarından dem vuran, kâfirlerin kendilerine baskı yaptıklarını, hakkı ikame etmelerine engel olduklarını ve kendilerinin onlara direnme güçlerinin olmadığını ileri süren kimselerin hallerinden söz etti. Mazeret beyan eden bu kimselerin aslında mazur olmadıklarını, çünkü kendileriyle kuvvet buldukları mü'minlere doğru hicret etmeleri gerektiğini ifade etti. Devamla, bu kimselerin kendi beldelerini sevmekle, kendi topraklarına meyletmekle, kendi aile fertleri ve tanıdıklarıyla kendilerini rahat hissetmekle hak hususunda mustaz'af/çaresiz değil, zayıf kimseler olduklarını vurguladı. Bu kimselerin söz konusu bu zaaflarıyla, hicreti terk etmek suretiyle mü'minlerin izzetleriyle dünyanın iyiliklerinden, hakkı ikame ederek de ahiretin hayrından kendilerini mahrum ettiklerini ifade etti. Onların *"kendi nefislerine zulmü"*, eziyet korkusuyla ve inkârcı âşiretleri nezdinde şereflerini kaybetme endişesiyle hak üzere ameli terk etmekten ibarettir. Onların bu mazeret beyanları bu asırda ve birçok asırda kendilerini bid'at ehli kimselerin bid'atlarına adapte eden ve sonra da mazeret beyan eden kimselerin özürlerine benzemektedir. Bunlar özürlerinde böyle yapmakla kendi nefislerinden yalnızlığı giderdiklerini ve

---

482. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 557.

bâtıl içinde olanları idare ettiklerini ileri sürmektedirler. Oysa bu geçersiz bir mazerettir. Onlara vâcip olanı, Allah yolunda eziyete uğrama ihtimali ile birlikte hakkı ayakta tutacakları veya dinlerini yaşayacakları yerlere hicret etmektir. Fıkıh bilginlerinin, hicretin vücûbiyeti artık geçmişte mi kalmıştır yoksa her zamanda sürekli bir vücûbiyet midir, şeklinde ihtilafları vardır. Mâlikîler vâcip olduğu kanaatindedirler. Üstad Abduh değerlendirmesine şöyle devam etti: Bir mü'minin dinini yaşamasına engel olunan veya tahammül edemeyeceği kadar eziyete uğradığı bir yerden hicret etmesinin vücûbiyeti üzerinde ihtilaf etmenin bence hiçbir manası yoktur. Bir kimse kâfirlerin memleketlerinde oturuyor fakat dinini yaşamasına engel olunmuyor ve onu yaşadığı takdirde kendisine eziyet edilmiyor, tam aksine dininin bütün ahkâmını hiçbir kimsenin kınamasına uğramaksızın yaşayabiliyorsa böyle bir kimsenin oradan hicret etmesi vâcip değildir. Buna örnek olarak çağımızda İngiliz diyarında yaşayan Müslümanları gösterebiliriz. Böyle bir durumda küfür yurdunda ikamet etmek, İslâm'ın güzel yanlarının ortaya çıkmasına ve halkın ona yönelmesine sebep bile olabilir." (Yani bu, oralarda ikamet eden Müslümanların özgürlükleri yanında, İslâm'ın hakikatini bilmeleri ve onu sözle, amelle, ahlâkla ve âdâbla insanlara beyan etmeleri durumunda geçerlidir.) Üstad Abduh'un açıklaması burada sona eriyor.

Yüce Allah şöyle devam ediyor: ***"Erkekler, kadınlar ve çocuklardan aciz olup"*** daha önce geçen ayetteki tehdit, bu ayetteki istisnâ ile birlikte bize gösteriyor ki, dinlerini yaşayamamaktan ve Allah'a ve O'nun Rasûlüne (s) hicret edememekten dolayı özür beyan eden o kimseler özürlerinde doğruyu söylememektedirler. Çünkü gerçek *"istiz'af"* (*zulme uğramak*), geçerli bir özürdür. Bundan dolayı Yüce Allah, o kimseleri bu ayette yer alan tehditten istisnâ etmektedir. Bu ayette erkeklerin, kadınlar ve çocuklarla yan yana olarak zikredilmesi, *"erkekler"* den maksadın -birlikte zikredildikleri kimseler gibi- zayıf ve aciz durumdaki yaşlı erkekler olduklarına işaret ediyor. ***"Hiçbir çareye gücü yetmeyenler, hiçbir yolu bulamayanlar hariç..."*** Yani bunların önünde bütün çare kapıları kapanmış olduğu için hiçbirine başvuramamışlardır. Karşılarında bütün yollar kararmış, bundan dolayı bunların hiçbirini tutamamışlardır. Bunun sebebi ya kötürümlük ve hastalıktır, ya da fakirlik ve yeryüzünü, onun menfezlerini ve geçitlerini bilmemeleridir. Bazı müfessirler derler ki, *"hiçbir yolu bulamayanlar"*dan maksat, Mekke'den çıksalar helâk olup gidecek derecede *"hiçbir yolu bulamayanlar"*dır. Helâk olurlar, yani sırat-ı mustakîme girmeyerek veya azık azlığı ya da binitin olmayışı dolayısıyla helâk olurlar. Bazı müfessirler de şöyle der: Bunlar, yeryüzünde

yürüyemeyen küçük çocuklardır. İbn Abbas'tan rivayet olunuyor: Annem ve ben hiçbir çareye gücü yetmeyen ve hicret için hiçbir yolu bulamayan *"müstaz'af"*lardandık. Bu yaklaşım, çocuklar mükellef olmadıkları, buna bağlı olarak da ayette yöneltilen tehdit kendilerini kapsamadığı için istisnâ edilmelerine gerek olmadığı gerekçesiyle müşkil görülmüştür. Zemahşerî, Keşşâf'ta bu müşkile şöyle cevap verir: "Çocuklar kelimesiyle erkek ve kadınların akıllarının sardığı her şeyi akleden mürâhik (büluğ çağına yaklaşmış) çocuklar kastedilmiş olabilir. Bu durumdaki çocuklar da mükellefiyet açısından onlara ilhak olmuş olabilirler."[483] Ben de derim ki, çocuklar ana-babalarına tabi olarak zikredilmiş olabilirler. Çünkü ana-babalar hicret ederken çocuklarını da yanlarına almakla mükelleftirler. Çocuklar ana-baba ile yürümekten aciz ise ve ana-babanın da onları taşımaya güçleri yetmiyorsa, aciz oldukları müddetçe hicret etmemekte mazur olurlar ve çocuklarını terk etmekle mükellef olmazlar.

"Umulur ki, Allah bu kimseleri affeder." Ayette geçen ***"ulâike"*** kelimesiyle Yüce Allah'ın hicreti terkettikleri için tehdit ettiği kimselerden istisnâ ettiklerine işaret edilmektedir. Ayetin manası ise şöyledir: Aciz oldukları, sebeplerin, çarelerin elverişli olmaması ve yolların görülememesi dolayısıyla hicret etmeyen o *"müstaz'af"*ları Yüce Allah'ın affetmesi ve küfür diyarında ikamet etmelerini hesaba çekmemesi umulur. Ayet metninde bu umud, vaad ve umut ifade eden ***"asâ"*** kelimesiyle yapılmıştır. Yüce Allah onlara af umudu vermiş ama bunu kesin bir dille ifade etmemiştir. Bundan maksat hicret etme emrinin *"mudayyak"*[484] bir emir olduğuna ve mutlaka yapılması gerektiğine işaret etmek içindir. İsterse bu iş, en ince çare yollarını kullanmak ve en dar yolları araştırmak pahasına olsun fark etmez. Bu ifade biçiminin kullanılması, vatanını seven kimselerin kendi kendilerini aldatmamaları ve hicretlerine engel olmayan şeyi engel saymamaları içindir. Birçok müfessir, ***"recâ"*** (*umut*) kipinin Allah hakkında kullanılması durumunda mananın tahkik ve kesinlik olduğunu açıkça ifade ederler. Ancak onların bu söyledikleri, kesinlik ifade eden tahkik değildir. Bu kelimedeki *"recâ/umut"*, ayete muhatap olan kişi açısındandır. Yüce Allah'ın recânın tahkik edip etmeyeceğine dair olan ilmî kesindir. Üstad Abduh dedi ki; Müfessirler *"asâ"*

483. Zemahşerî, *Keşşâf*, *I*, 557.

484. Mudayyak vâcip, dar zamanlı vâcip olup, vâcibin edâ edilmesi için tayin olunan vakit, o vâcip cinsinden başka bir ibadetin daha ifasına imkân vermiyorsa, buna mudayyak vâcip denir. Meselâ ramazan orucu böyledir. Zira bu orucun vakti- o vakitte edası farz olan orucun dışında- başka oruca imkân vermez. Bkz: Zekiyyüddin Şa'ban, ***İslâm Hukuk İlminin Esasları***, s. 209. Türkçesi: i. Kâfi Dönmez. (Çev.)

kelimesinin Yüce Allah'ın kelâmında tahkik ifade ettiğini söylerler. Ancak bu hüküm kayıtsız ve şartsız doğru değildir. Çünkü bu durumda kelimeden ifade ettiği mana çekilip alınmakta, âdeta kelimenin cümle içinde hiçbir fonksiyonu kalmamaktadır. Biz bu kelime hakkında ***"lealle"*** kelimesi hakkında söylediklerimizi söyleriz. Bizim kanaatimize göre kelimenin manası ***"i'dâd ve tehyie"*** yani muhatabı hazırlamadır. Bir başka ifadeyle, Yüce Allah muhatapları kendi affına hazırlamakta ve rûhen hazır hale getirmektedir. Tahkikin -eğer gerçekten böyle ise- tereccîye delâlet eden *"asâ"* ile ifade edilmesinin tercih edilmesindeki incelik ise, hicret emrini terk etmenin ne kadar ağır bir şey olduğunu ve cürüm olarak ne kadar büyük bir cürüm olduğunu vurgulamaktır.

"Allah çok affedici, çok bağışlayıcıdır." Yani Allah'ın şânı, geçerli bir mazerete dayanan emre aykırı hareketleri affetmektir. Söz konusu af, bunlardan dolayı insanları hesaba çekmeyerek, ahirette ise yapılanları örterek ve işleyeni rezil rüsvay etmeyerek olacaktır. Çünkü Yüce Allah, her şahsı ancak gücünün yettiği ölçüde yükümlü kılar.

"Her kim Allah yolunda hicret ederse, yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de bulur." Yüce Allah bu ifadeyi hicrete teşvik etmek ve müstaz'afları harekete geçirmek ve hicret için çareler aramaya teşvik etmek için önceki ayetlere bağladı. Çünkü insanoğlu, alıştığı ve ülfet ettiği şeye muhalif olan emirden korkar ve onda öyle meşakkat ve musîbet tasavvur eder ki, belki de bütün bunlar -hakikatte değil- sadece onun hayalinde mevcuttur. Yüce Allah hicret konusunda kusurlu davranıp hicret etmeyen kimseyi tehdit ettikten, mazereti olan ve bu yüzden hicret edemeyen kimseye onu affedeceği umudunu aşıladı. Sonra -bunu, affın kendi şânından olduğunu ifade ederek belirtti- bazı insanların hicret etmeyi kafalarında zor bir iş olarak canlandırmalarının yersiz olduğunu ve onun zorluğunun kolaylığa dönüşeceğini beyan etti. Bilfiil hicret eden kimse, yeryüzünde çok ***"murâğame"*** bulacaktır. Yani gidecek toprak parçası veya yeryüzünde gidecek yol bulacaktır ve o yolu tutmakla kendini zayıf görenleri zelil kılacaktır. Ya da hicret etmek için bir mekân ve sığınacak yer bulacaktır ve orada zelil olmaktan ve baskı altında yaşamaktan kurtulmaktan da öte hayır ve genişlik bulacaktır. Böylece kendini zayıf görenleri zelil kılacaktır. Bu ifade Allah yolunda hicret edenlere yollarını kolaylaştırma ve geçim genişliği sağlama vaadi taşımaktadır. Hicret eden kimsenin kastı, Allah'ı razı etmek olduğu takdirde Allah yolunda hicret, gerçek bir hicret olur. Kişinin maksadı, Allah'ın dinini ge-

rektiği ve O'nun sevdiği şekilde yaşamak, mü'minlere kendilerine zulmeden kâfirlere karşı yardım etmek olduğu takdirde bu hicret gerçek bir hicret olur.

"Her kim Allah'a ve Peygamber'ine hicret etmek maksadıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse, kuşkusuz onun mükafâtı Allah'a düşer." Muhacir, diğer insanlar gibi ölümle yüz yüzedir. Yüce Allah, hicret edip hicret yurduna ulaşan kimselere yeryüzünde gidecek yer ve genişlik bulmayı vaat edince oraya erişemeden daha yoldayken ölene de kendisinin vermeyi garanti ettiği büyük bir ecir vaat etti. İnsan Allah'a yani O'nun razı olduğu yere hicret etmek ve hayatta iken Rasûlü'ne (s) -vefatından sonra Peygamber'in Sünnet'lerini uygulamak da böyledir- yardım etmek maksadıyla evinden çıkınca burada söz konusu olan *"ecir"* e müstahak olur. İsterse kapısının eşiğinden adımını atar atmaz ölmüş ve hiçbir yorgunluk ve meşakkate katlanmamış olsun! Çünkü ihlâsla birlikte hicrete niyet etmek bu ecre hak sahibi olabilmek için kâfidir. Yüce Allah söz konusu ecri müphem olarak ifade etmiş ve onu kendi üzerine gerçekleşen bir hak kılmıştır. Böylece onun değerinin büyüklüğüne işaret etmiş, var olduğunu ve vücûbunu te'kid etmiştir. Ayette yer alan ***"vakaa"*** fiilinin mastarı olan *"vukû'"* ile *"vücûb"* aynı manaya gelir. Nitekim ***"Fe izâ vecebet cunûbuhâ"*** (*yan üstü yere düştüklerinde*)[485] ayetinde de durum aynıdır. Yani kurbanını keserken onlar yan üstü yere düştüklerinde, demek olur. Yüce Allah dilediği hususu kendi nefsine vâcip kılar, ancak bir başkasının Yüce Allah'a herhangi bir şeyi vâcip kılma hakkı yoktur. Çünkü O'nun hâkimiyeti üzerinde hiçbir hâkimeyet yoktur. Yüce Allah'ın te'kidi ve kendi üzerine îcâbı ile muhacirlere olan bu vaadi nerede, zayıf ve aciz oldukları için hicreti terk edenlere vaadi ve onları sadece umut ve recâ mahalline koyması nerede!? Bu iki vaat hiç bir olur mu? Tabiî ki olmaz. ***"Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir."*** Yani ezelden ebede kadar O'nun hiç değişmez olan şânı, çok bağışlayıcı ve çok merhamet edici olmasıdır. Çok bağışlayıcıdır, burada işaret olunan muhacirler gibilerin daha önce işledikleri günahlarını örter. Çünkü imanları kendilerini Allah'ın dinini yaşamak ve O'nun yoluna tabi olmak için vatanlarını ve tanıdıkları kimseleri terk etmeye teşvik eder. Onlara çok merhamet edicidir, o gibi kimseleri kendi şefkatiyle kuşatır ve ihsanıyla sarar bürür.

---

485. Ayetin tam meâlini buraya almak gerekiyor: *"Biz büyük baş hayvanları da sizin için Allah'ın (dininin) işaretlerinden (kurban) kıldık. Onlarda sizin için hayır vardır. Şu halde onlar, ayakları üzerine dururken üzerlerine Allah'ın ismini anınız (ve kurban ediniz). Yan üstü yere düştüklerinde ise, artık (canı çıktığında) onlardan hem kendiniz yiyin hem de ihtiyacını gizleyen-gizlemeyen fakirlere yedirin."* (Hac, 22/36)

Hicret hakkındaki bu ayetler daha önce işaret ettiğimiz gibi bir tek bağlamda ve birbirine bağlantılı olarak inmiştir. O esnada Yüce Allah'ın vaadinin kuşattığı kimselerden birisi de Damre b. Cündüb'tür. Müfessirler, O'nun hicret haberini bu ayetin son kısmının nüzûlüne sebep saymışlardır. Hâlbuki bu olay gerçek anlamda bir nüzûl sebebi değildir. Ancak daha önce tekrar tekrar beyan ettiğimiz üzere *"nüzûl sebebi"* ifadesini onların her olay için titizlik göstermeden kullanmalarını esas alırsak bu takdirde nuzûl sebebi olabilir.

İbn Ebî Hâtim ve Ebû Ya'lâ (ceyyid) iyi bir senedle[486] İbn Abas'tan rivayet ediyor. Damre b. Cündüb hicret etmek üzere evinden çıktı. Ailesine, "Beni bir şeye yükleyin ve müşriklerin topraklarından çıkarıp Rasûlullah'a (s) götürün." dedi. Ancak Rasûlullah'a (s) ulaşamadan yolda öldü. Bunun üzerine ***"Ve men yahruc min beytihî..."*** (*Her kim Allah'a ve Peygamber'ine hicret etmek maksadıyla evinden çıkar da...*) ayeti nâzil oldu."[487] Evinden hicret maksadıyla çıkanlardan birisi de Ebû Damre idi.

İbn Ebî Hâtim, Saîd b. Cübeyr kanalıyla Ebû Damre ez-Zerakî'den rivayet ediyor. Ebû Damre Mekke'deydi. ***"İllel mustaz'afîne"*** "Erkekler, kadınlar ve çocuklardan aciz olup hiçbir çareye gücü yetmeyenler, hiçbir yolu bulamayanlar hariç..." ayeti nâzil olunca Damre, "Ben zenginim, elimde çarem de var." dedi ve Hz. Peygamber'e gitmek üzere hazırlandı. Ancak Ten'im'de vefat etti. Bunun üzerine ***"Ve men yahruc bin beytihî"*** *"Her kim Allah'a ve Peygamber'ine hicret etmek maksadıyla evinden çıkar da..."* ayeti nâzil oldu.[488]

Hicret için yola çıkanların arasında başkaları da vardır. Sûyuti yukarıda zikredilen iki rivayeti verdikten *Lübâbu'n-nükûl*'de daha sonra şöyle der:

İbn Cerîr çeşitli yollardan Said b. Cübeyr, İkrime, Katâde, Süddî, Dahhâk ve başka râvilerden bu rivayetlere benzer rivayetler tahric eder. Bu rivayetlerden bazılarında "Damra b. el-Ays" ismini verirken, bazılarından "Damra oğullarından bir kişi" der. Bazılarında ise, "Huzâa kabilesinden bir kişi" derken, bazılarında ise "Leys oğullarından bir kişi" ifadesini kullanır. Başka bazı rivayetlerde ise "Kinâne oğullarından bir kimse" ifadesi geçerken, bazılarında ise "Bekir oğullarından bir kişi" ifadesi geçmektedir.[489]

---

486. *Ceyyid*, hadis ıstılahında sahihe yakın bir manada kullanılır. Bkz: Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 80. (Çev.)
487. Sûyûtî, ***Lübâbu'n-nükûl***, s. 122. (*Celâleyn Tefsiri* kenarında.)
488. Sûyûtî, ***Lübâbu'n-nükûl***, s. 122.
489. ***Sûyûtî, Lübâbu'n-nükûl***, s. 123.

İbn Ebî Hâtim, İbn Mende, el-Bârûdî'nin *es-Sahâbe* isimli eserde Hişâm b. Urve ve babası kanalıyla tahric ettiği bir rivayete göre Zübeyr b. el-Avvam dedi ki; Halid b. Haram Habeşistan'a hicret etti. Ancak yolda Halid'i yılan soktu ve öldü. Bu olay üzerine ayet indi.[490]

El-Ümevî *Meğâzî*'sinde Abdulmelik b. Umeyr'den tahric ediyor. Eksem b. Sayfî, Hz. Peygamber'in peygamber olarak gönderildiğini duyunca ona gitmek istedi. Ancak kavmi onu bırakmadı. Eksem dedi ki, "Benden ona, ondan da bana haber getirecek bir kimse gelsin." Bu söz üzerine iki kişi Eksem adına temsilci görevi üstlendi. Bu iki temsilci, Hz. Peygamber'e geldi ve ona "Biz Eksem b. Sayfî'nin elçileriyiz. Eksem senin kim olduğunu, görevinin ne olduğunu ve neyi getirdiğini soruyor." dediler. Hz. Peygamber, "Ben Muhammed b. Abdullah'ım. Ben Allah'ın kulu ve elçisiyim." dedi sonra da onlara, *"Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar."*[491] ayetini okudu. İki temsilci Eksem'e geldi ve ona olup biteni anlattı. Eksem; "Ey Kavmim! O size en yüce ahlâkı emrediyor ve kötü ahlâkı yasak ediyor. Bu meselede sizler baş olunuz, kuyruk olmayınız." dedi. Sonra Medine'ye müteveccihen devesine bindi. Ancak yolda öldü. Bunun üzerine bu ayet nâzil oldu. Bu rivayet mürseldir ve isnadı zayıftır.[492]

Ebû Hâtim, *el-Muammerîn* isimli kitapta iki yoldan İbn Abbas'a ulaşan bir haber tahric eder. Bu habere göre İbn Abbas'a bu ayetin nüzûl sebebi sorulur. İbn Abbas ayetin Eksem hakkında indiğini ifade eder. Kendisine "Leysî nerede kaldı?" diye sorarlar. İbn Abas, "Bu Leysî'den bir süre öncedir. Bu hem özeldir, hem de geneldir." der.[493]

Buraya verilen rivayetlerin toplamı bu ve bundan önceki ayetin savaş ahkâmı bağlamında indiğini, yoksa kendi başına münferit bir ayet olmadığı yolundaki görüşümüzü teyid ediyor. Bizim görüşümüze göre müfessirler ayeti o zamanlar meydana gelen olaylara tatbik etmişlerdir. Ayet bu olaylardan özel olarak herhangi birisi hakkında inmemiştir.

---

490. *Süyûtî, Lübâbu'n-nükûl*, s. 123.
491. Nahl, 16/90.
492. Süyûtî, *Lübâbu'n-nükûl*, s. 124.
493. Süyûtî, *Lübâbu'n-nükûl*, s. 124.

وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَن تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ
أَن يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُّبِينًا ﴿101﴾
وَإِذَا كُنتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِّنْهُم مَّعَكَ وَلْيَأْخُذُوا
أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِن وَرَائِكُمْ وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَىٰ لَمْ يُصَلُّوا
فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ
أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُم مَّيْلَةً وَاحِدَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن كَانَ
بِكُمْ أَذًى مِّن مَّطَرٍ أَوْ كُنتُم مَّرْضَىٰ أَن تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ إِنَّ
اللَّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُّهِينًا ﴿102﴾ فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَاذْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا
وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى
الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَّوْقُوتًا ﴿103﴾

101- **Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.**

102- **Sen de içlerinde bulunup onları namazı (cemaatle) edâ etmeye çağırdığın zaman, onlardan bir kısmı seninle beraber namaza dursunlar, silahlarını (yanlarına) alsınlar ve secde ettiklerinde (diğerleri) arkanızda olsunlar. Sonra henüz namazını kılmamış olan (bu) diğer grup gelip seninle beraber namazlarını kılsınlar ve onlar da ihtiyat tedbirlerini ve silahlarını alsınlar. O kâfirler arzu ederler ki siz silahlarınızdan ve eşyanızdan gafil olsanız da üstünüze birden baskın yapsalar. Eğer size yağmurdan bir eziyet olur yahut hasta bulunursanız silahlarınızı bırakmanızda size günah yoktur. Yine de tedbirinizi alın. Şüphesiz Allah, kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır.**

103- **Namazı bitirince de ayakta, otururken ve yanınız üzerinde yatarken Allah'ı anın. Huzura kavuşunca da namazı dosdoğru kılın, çünkü namaz mü'minler üzerine vakitleri belli bir farzdır.**

Yolculuk ve Korku Namazı

Ayetin bağlamı Allah yolunda cihad hükümleri hakkındadır. Bu bağlamda hicretin hükmü de yer almaktadır. Namaz ise her halükârda bağlayıcı bir farzdır ve ne savaş esnasında, ne hicret yaparken ve ne de hicret harici yoluculuk esnasında bu fariza düşmez. Fakat yolculukta ve savaş halinde bazen namaz kılmak zorlaşabilir veya imkânsız hale gelebilir. Yüce Allah'ın emrettiği şekil ve nitelikle tek tek ve cemaat halinde onu edâ etmek zorlaşabilir. Ayette ifadenin akışı, tam bu noktaya gelmişken Yüce Allah'ın kullarına bu iki durum için -***"savaş-yolculuk"***- namazı kısaltma (kasr) ruhsatı vermiş olduğunu beyan etmesi uygun düşmüştür. Bundan dolayı Yüce Allah, ***"Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman"*** diyor. Arapçada ***"ed-darbu fi'l-arz"*** tabiri, yeryüzünde yolculuğa çıkmak anlamına gelir. Çünkü yolcu sefer esnasında ayaklarını ve asasını ya da bindiği hayvanın ayaklarını yere vurmaktadır. Nitekim bir yerden geçip gitmek anlamına *"taraka'l-arza"* derler ki, bu kullanım kişinin sanki çekiçle yere vurmuş gibi tasavvur olunmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Arapçada *"yol"* anlamına gelen *"tarîk"* kelimesi de bu kökten türemedir. Buna göre ***"tarîk"*** demek, *"dövülmüş ve vurulmuş yol"* demektir.

Yüce Allah, bu ayette ***"darabtum fi'l-arzi"*** (*yeryüzünde sefere çıktığınız zaman...*) demekte, bu Süre'nin 93. ayetinde olduğu gibi *"darabtum fî sebîlillâh"* (*Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman...*) dememektedir. 94. ayet, savaş esnasında selâm vermekle ilgiliydi. Oysa şimdi tefsirini yaptığımız bu 101. ayet daha geneldir. Bu ayetteki ruhsat yolculuğa çıkan herkes için geçerlidir. İsterse yolculuğa çıkan kimsenin niyeti, -meselâ ticaret yapmak veya sırf seyahat yapmak örneğinde olduğu gibi- hakkı müdafaa etmek ve dini yaşatmak olmasın... ***"Sefer"*** de ruhsat olduğuna göre, yapılan yolculuk Allah yolunda olunca yolculuğa çıkan kimse ruhsata haydi haydi layık olur. Bu ruhsat, öncelikle ve bizzat Allah yolunda sefere çıkan kimse için olmuş olur. Bunu hem ifadenin akışından ve hem de bundan sonra gelen ***"Namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur."*** ayetinden anlamak mümkündür. Bu son kısmın manası, namazı kısaltmanızda size herhangi bir baskı olmadığı gibi Allah'ın dininden (hak dinden) sapmış da olmazsınız. Ayet metninde geçen ***"cunâh"*** kelimesi; *"günah"*, *"sıkıştırma"* ve *"doğru yoldan sapma"* manalarından tefsir olunmuştur. Derler ki, bu kelime *"cenahati's-sefînetu."* (*gemi bir tarafına yan yattı.*) deyiminden türemedir. Bu görüşü Râgıb nakleder. ***"Cunûhu's-sefîne."*** deyimini -zikrettiğimiz şekilde- gemi yan yattı şeklinde

tefsir eden Râgıb'tır. Başka bilginler bu deyimi, geminin karaya oturması ve suda yol almasının imkânsız hale gelmesi şeklinde tefsir etmişlerdir. Bu mana *"cunâh"* a uygun düşmektedir. Çünkü *"cunûh"* meyletmek demektir ki o da *"yan taraf"* manasına *"cinh"* kelimesinden türemedir. *"Cunâh"* kelimesini *"baskı ve sıkıştırma"* şeklinde tefsir eden bilgin, bunu *"cuniha'l-baîru"* ifadesinden almıştır. Bunun manası, yükünün ağırlığından dolayı devenin kaburga kemikleri kırıldı, demektir. *"Cunâh"* kelimesinin *"günah"* şeklinde tefsir edilmesi de yine mecâzen yukarıdaki tefsire binaendir. ***"Kasr"*** kelimesi ise *"kısar"* kökündendir. *"Kasr"*, uzunluk anlamına gelen *"tûl"* kelimesinin zıddıdır. Buna göre Arapçada *"kassartu'ş-şey'e"* demek, onu kısa hale getirdim, demektir.

"Namazın kasredilmesi" demek, ondan herhangi bir kısmı terk etmek demektir ki, namaz bu terkle kısa olur. Namazın bazı rekâtlarını ve rükû, sücûd, teşehhüd için oturmak gibi bazı erkânlarını terk etmeye *de "namazın kasredilmesi"* denir. Bilginler bu ayette yer alan *"namazın kasredilmesi"* ifadesinin manası üzerinde ihtilaf etmişlerdir. Bazılarına göre *"namazın kasredilmesi"* demek, bazı rekâtlarının terk edilmesi demektir ki bu da sadece dört rekâtlı namazların kasredildiği ve iki rekât olarak kılındığı yolculuk namazıdır. Başka bazı bilginlere göre, *"namazın kasredilmesi"*nden maksat, mutlak olarak korku namazıdır veya onun keyfiyetlerinden birisidir. Korku namazı, bundan sonraki ayette beyan edilen namazdır. Diğer bazı bilginlere göre ise, *"namazı kasretmek"* ten maksat, namazı rekâtları itibarıyla değil, kılınış biçimi (heyeti) itibarıyla kasretmek demektir. Bir başka grup bilgine göre *"namazı kasretmek"* ten maksat, hem rekâtlarını ve hem de erkânını kasretmek, demektir. Muhakkık İbn Kayyim *Zâdu'l-Meâd*'da bu hususta ileri sürülen görüşleri toplar ve *"Korku namazı"* bölümünde şöyle der:

"Rasûlullah'ın (s) *'korku namazı'* hususundaki Sünnet'lerinden birisi de, ***'korku hali'*** ile ***'yolculuk durumu'*** bir arada olduğu takdirde Yüce Allah'ın namazın hem rekâtları ve hem de erkânı hakkında *'kasr'*ı mubah kılmış olmasıdır. Eğer *'yolculuk hali'* mevcut da *'korku'* söz konusu değilse, sadece rekâtlar kasredilirken, *'yolculuk hali'* söz konusu değil de sadece *'korku'* mevcutsa erkânda kasra gidilir. Hz. Peygamber'in Sünnet'i budur. Ayette namazı kasretme durumunun ***'yeryüzünde sefere çıkma'*** ve ***'korku'*** ile kayıtlanmasındaki hikmet de böylelikle anlaşılmış olur." Nitekim bunun ayrıntısı ileride gelecektir.

"Kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz..." ayet-i kerîmesi namazı kasretmede günah olmaması durumunun şartıdır. Ayette geçen fiilin kökü olan *"fitne"* -bazı bilginlerin açıkça ifade ettikleri üzere- katlederek veya başka bir yolla birisine eziyet etmek, kötülükte bulunmak demektir. ***"Fitne"*** esas itibarıyla, -daha önce de ifade edildiği üzere- bir kimseyi istemediği bir durumla ve eziyetle denemek ve imtihan etmek demektir.

İbn Cerîr der ki: "*'Kâfirlerin namazda mü'minlere olan fitnesi'*, namaz kılarlarken secde halinde bulundukları sırada kendilerine hücum etmeleri demektir. Bu saldırı neticesinde onları katlederler veya esir alırlar ve böylece namazlarını kılmalarına ve edâ etmelerine engel olup, Allah'a ibadetlerine ve tevhidi O'na tahsis etmelerine mani olurlar."[494] Bu durum, sadece savaş zamanına da mahsus değildir. Aksine namaz kılan kimse yol kesicilerden korktuğu takdirde namazını kasredebilir.

"Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır." Bu ifade kâfirlerin fitnesini neden beklemek gerektiğini beyan etmektedir. *"Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır."* demek, savaşarak ve düşmanca davranarak size düşmanlık izhar etmek, onların özelliklerindendir demektir. Kâfirler Allah'a münâcâtla meşgul olmanızı fırsat bilirler. Onlar sizin hakkınızda Allah'ı gözetmezler ve O'ndan korkmazlar ki, sizi gafil avladıkları zaman saldırmaktan geri dursunlar! Düşman anlamına gelen ***"aduv"*** kelimesi, bir tek düşmana denilebileceği gibi, birçok düşmana da denir.

Bu açıklamalardan sonra ben derim ki, bu ayetlerde geçen *"kasr"* kelimesi *"mücmel"*dir ve âlimler bunun manasının ne olduğu hakkında ihtilaf etmişlerdir. Çünkü bu ayetten sonra gelen ayet, bize İslâm'da bilinen namazı kasretme çeşitlerinden birisini veya birkaçını beyan etmektedir. Bazılarına göre o ayet daha önceki ayeti beyan etmektedir. Bazıları ise bu görüşü reddetmektedir. Bunlara göre *"ifadede tekrar"* sakıncasını bertaraf etmek için aslolan bu iki ayetten her birinin başlı başına yeni bir mana ifade ettiğidir. Bu bilginler *"kasr"* kelimesinden namaz rekâtlarının eksiltilmesini anlamaktadırlar. Delilleri ise meşhur Zilyedeyn hadisidir. Bu hadiste Zilyedeyn, *"Unuttunuz mu yoksa namaz mı kısaltıldı ya Rasûlallah?"*[495] diye sormuştur. (Ancak bu zayıf bir delildir.) İhtilaf sebeplerinden birisi de -Sünnet'te sabit olduğu ve asr-ı saadetten günümüze kadar uygulandığı üzere- dört rekâtlı namazların kısaltılması uygulamasıdır. Sünnet, Kur'ân'ın

494. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 243.
495. Buhârî, *Salât*, 88.

mücmelini beyan eder. Şer'î terimleri -beyan edilmedikçe- dildeki mevcut lafızlardan öğrenmek mümkün değildir. Kur'ân'ın bizzat kendisi, bize ibadetlerden abdest ve teyemmüm gibi sadece pek azının keyfiyetini beyan etmiştir. Namaz, hac ve başka ibadetlerin nasıl edâ edileceğini beyan eden Sünnet'tir. Ben önce Üstad Abduh'un bu iki ayet hakkında söylediklerini zikredeceğim, sonra da ikinci ayeti tefsir edeceğim. Bunun ardından da namazı kasretme ve korku namazı hakkında Sünnet'te vârid olan rivayetleri özetleyeceğim. Bunu takiben ikinci ayetin manasını ve orada yer alan korku namazının ne demek olduğunu beyan edeceğim.

Üstad Abduh şöyle dedi: Ayet hâlâ cihad ahkâmını vermeye devam ediyor. Daha önceki ayetlerde dini ayakta tutma ve muhafaza amacıyla cihada teşvik edilmiş, yine aynı amaçla hicret vâcip kılınmış ve dinini yaşayamadığı beldeden hicret etmeyen kimse azarlanmıştı. Cihad, sefere çıkmayı gerekli kılar. Hicret ise zaten sefer demektir. Bu ayetler cihad için sefere çıkan veya Allah yolunda hicret eden kimseleri ilgilendiren ahkâmı beyan etmek için gelmiştir. Ayet-i kerîmede bu gibi kimselerin namaz kılmak istediklerinde ve namazından dolayı eziyete uğrayacaklarından korktuklarında nasıl hareket edecekleri açıklanmaktadır. Buna göre söz konusu kimselerin namazı kasretmeleri ve cemaati ikinci ayette zikredilen biçimiyle yapmaları câizdir. Üstad Abduh şöyle devam etti: Birinci ayette zikredilen *"kasr"*, şartları fıkıh kitaplarında beyan edilen yolculuk halinde dört rekâtlı namazların kısaltılması değildir. Bu hüküm, mütevatir sünnetten alınmıştır. Burada sözü edilen kasr, bazı sahabelerden ve onların dışında selef bilginlerinden vârid olduğu üzere *"korku namazı"*dır. Bunun vakıayı beyan ettiği yolundaki görüş ise anlamsızdır ve boş bir sözdür. En beliğ ve en yüce bir kelâmda böyle anlamsız ve boş bir sözün yer alması mümkün değildir. Birinci ayette zikredilen kasr, ondan sonra gelen ikinci ayette ve Bakara Sûresi'nde *"Eğer korkarsanız yürüyerek yahut binmiş olarak (kılın)."*[496] şeklinde beyan edilen kasrdır. Bakara Sûresi'ndeki ayet namazın hey'etinden (kılınış biçiminden) kasr ve bilinen biçimiyle kılınmama ruhsatı hakkındadır. Buna göre; yürüyen ve süvari olan erkekler namazlarını kılarken rükû ve secde yerine imâ ile yetinebileceklerdir. Ayette yer alan kasrdan maksat hakkında ileri sürülen görüşlerden birisi de budur. Tefsirini yapmakta olduğumuz ayet ise namazın rekâtlarından kasr (kısaltma) hakkındadır. Buna göre bir kısım kimse imamla bir rekât kılacak, bunu tamamlayınca diğer grup gelecektir. Bunlar düşman

496. Bakara, 2/239.

saldırısına uğramamaları için birincileri bekleyen ve gözetleyen gruptur. Bu grup gelip imamla ikinci rekâtı kılarlar. Ayette iki grubun birisi namazını tamamlar diye bir ifade yoktur. Üstad Abduh'un derste söyledikleri özet olarak bunlardan ibarettir.

Sünnet'te vârid olana gelince; bunları da İbn Kayyim Hz. Peygamber'in Sünneti'ni aktarırken en güzel bir biçimde özetlemiştir. Bir de buna onun geniş hafıza gücü, çok güzel hatırlaması ve beyanını eklersek mesele tamam demektir. İbn Kayyim, Hz. Peygamber'in sefer hakkındaki Sünnet'ini ve onun ibadetini beyan ederken şöyle diyor:

"Hz. Peygamber -seferî olarak yola çıkıp da Medine'ye dönünceye kadar- dört rekâtlı namazları kısaltır (kasreder) ve iki rekât olarak kılardı. Hz. Peygamber'in yolculuklarında dört rekâtlı namazları tam kıldığı asla sabit değildir. 'Hz. Peygamber'in seferde namazını kısalttığı da olurdu, tam kıldığı da... Orucunu yediği de olurdu tuttuğu da...'[497] şeklinde Hz. Âişe'ye dayandırılan rivayet sahih değildir. Şeyhülislâm İbn Teymiye'den duydum, şöyle diyordu: 'Bu rivayet Hz. Peygamber'e yapılmış bir iftiradır.' Hz. Peygamber'in seferde namazını kasrettiği, Hz. Âişe'nin ise tam kıldığı rivayet olunmuştur, aynı şekilde Hz. Peygamber'in seferde oruç tutmadığı, Hz. Âişe'nin ise oruç tuttuğu da rivayet olunmuştur. Yani her iki durumda Hz. Âişe'nin azîmet hükmüne göre hareket ettiği nakledilmiştir. Üstadım İbn Teymiye dedi ki: 'Bu rivayetin aslı esası yoktur. Mü'minlerin annesi Hz. Âişe, Rasûlullah'a (s) ve bütün sahabelerine aykırı hareket edip de onların kıldıklarından farklı namaz kılacak biri olamaz.' Hz. Âişe'den bizlere kadar ulaşan sahih rivayet şöyledir: 'Yüce Allah namazı ikişer ikişer farz kıldı. Rasûlullah (s) Medine'ye hicret edince mukîm olanların namazlarına iki rekât daha eklendi, seferî namaz ise aslî biçimiyle kaldı.'[498] Durum bu iken nasıl olur da Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber ve onunla birlikte olan Müslümanların namazlarından farklı bir namaz kıldığı düşünülebilir?"

İbn Kayyim şöyle devam ediyor: "Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in vefatından sonra namazlarını tam kıldı. İbn Abbas ve başka sahabeler, Hz. Âişe'nin ayeti tıpkı Hz. Osman gibi yorumladığını, Hz. Peygamber'in ise daima namazlarını kısalttığını söylerler.[499] Bazı raviler iki hadisi birbiriyle birleştirip bir hadis haline getirmiş ve 'Hz. Peygamber kısaltırdı, Hz. Âişe ise tam kılardı.'

497. Beyhakî, III, 142; *Dârakutnî*, II, 189.
498. Buhârî, *Taksîru's-salât*, 5; Müslim, *Salâtu'l-müsafirîn*, 1.
499. Buhârî, *Taksîru's-salât*, 5; Müslim, *Salâtu'l-müsâfirîn*, 3.

demişlerdir. Bazı râviler ise yanılmış ve 'Hz. Peygamber'in kısalttığı da olurdu, tam kıldığı da.' demişlerdir. Hz. Âişe'nin te'vilinde ihtilaf edilmiştir. Denilmiştir ki: 'Hz. Âişe, namazı kısaltmanın korku ve yolculuk halinde şart olduğunu, korku durumu ortadan kalkınca kısaltma sebebinin de ortadan kalktığını zannetmiştir.' (Hz. Âişe adına yapılan) Bu te'vil doğru değildir. Çünkü Hz. Peygamber korku olmadığı zamanlarda da yolculuk etmiş ve bu durumda da namazını kısaltmıştır. Bu ayetin manası Hz. Ömer ve başkalarına anlaşılması güç gelmiş ve Hz. Ömer ayetin manasını Hz. Peygamber'e sormuştur. Rasûlullah (s) ona kalplere şifa olan bir cevap vermiştir. Namazı kısa kılmanın Yüce Allah'tan bir sadaka olduğunu ve ümmete getirilmiş bir şer'î düzenleme olduğunu ifade etmiştir."[500]

"Bu da bize beyan ediyor ki, ayetten ilk anda anlaşılan mana kastedilmemektedir ve güven halinde olanla korku içinde olan kimsenin namazını kısaltmasından *'cunah'* (*günah*) kaldırılmıştır. Bunun gayesi ayetten ilk anda anlaşılan mananın bir tür tahsisi veya onun büsbütün kaldırılmasıdır. Şöyle denebilir: Ayet-i kerîme kasr yapmayı gerektiriyor. Bu kasr, rükünlerde hafifletmeye giderek ***'erkânda kasr'*** ve dört rekâttan ikisini eksilterek ***'sayıda kasr'*** (rekâtların sayısında kasr) kavramlarını içerir. Kasr da iki durumla kaydedilmiştir. Bunlar *'yeryüzünde sefere çıkmak'* ve *'korku hali'* dir. Bu iki sebebin ikisi de bulunursa namazı kasretmek mubah olur ve adedi ve erkânı kasırlı olarak korku namazı kılınır. Her iki husus birden yoksa Müslümanlar güven içinde ve mukîmdirler demektir ki, bu durumda doğal olarak her iki kasr çeşidi de geçerli olmaz ve Müslümanlar namazlarını tam olarak kılarlar. Söz konusu sebeplerden sadece birisi bulunur da diğeri bulunmazsa sadece o sebebe ait olan kasr gerekir. Korku ve ikamet birlikte bulunursa rükünlerde kasr yapılırken, rekât sayısı tam olur. Bu, bir tür kasrdır ve ayette zikredilen mutlak kasr bu değildir. Sefer hali ve güven olduğu takdirde ise rekât sayısı bakımından kasr edilirken, rükün tam yapılır ve buna ***'salâtu'l-emn'*** (*güvenlik namazı*) denilir. Bu da bir tür kasrdır yoksa mutlak kasr değildir. Böylesi bir namaza -rekât sayısı eksik olduğu için- kasredilmiş namaz denirken, rükünleri tam yapıldığı için de tam namaz denilir. Ve bu namaz ayette zikredilen kasr'a dâhil olmaz. Bunun birincisi müteahhirûn fıkıh bilginlerinin çoğunun kullandığı terim iken, ikincisine Hz. Âişe, İbn Abbas ve bu ikisinden başka sahabelerin sözleri delâlet etmektedir."

---

500. Ebû Dâvûd, *Salât,* Hadis no: 1199; Müslim, *Salâtu'l-müsâfirîn*, 4.

"Hz. Âişe der ki: 'Namaz ikişer rekât olarak farz kılındı. Rasûlullah (s) Medine'ye hicret edince mukîm olanın namazına ilâve edildi ve sefer namazı ise olduğu gibi kaldı.'[501] Bu rivayet bize gösteriyor ki, Hz. Âişe'ye göre sefer namazı dört rekâttan kısaltılmış değildir, ancak bu şekilde farz kılınmıştır. Ve yolcunun namazı iki rekâttır. İbn Abbas ise şöyle der: 'Yüce Allah Peygamberinizin (s) dilinde namazı mukîm iken dört ve sefer ve korku halinde iki rekât olarak farz kıldı.'[502] Hz. Âişe hadisi müttefekun aleyh iken, İbn Abbas hadisinde Müslim infirad etmiştir. Hz. Ömer ise şöyle der: 'Peygamberinizin (s) dilinde sefer namazı iki rekâttır, cuma namazı iki rekâttır ve bayram namazı iki rekâttır. Bu namazlar tam olarak böyledir, kısalmış değildir. İftira atan hüsrana uğrar.' Hz. Ömer'in böyle söylediği sabittir. Hz. Peygamber'e, (s) 'Artık güven içinde olmamıza rağmen neden kısaltıyoruz?' diye soran Hz. Ömer'dir. Rasûlullah ise ona, *'Bu Yüce Allah'ın size verdiğ bir sadakadır. Yüce Allah'ın sadakasını kabul ediniz.'*[503] Buyurmuştur. Hz. Ömer'in rivayet ettiği iki hadis arasında herhangi bir çelişki yoktur. Çünkü Rasûlullah (s) *'Bu size Allah'ın sadakasıdır ve bu O'nun dini müsamaha dolu kolay dindir.'* şeklinde cevap verdiğinde Hz. Ömer -birçok kimsenin anladığının aksine- ayetten maksadın sayıyı kısaltmak olmadığını anladı ve 'sefer namazı tam olarak iki rekâttır ve kısaltma değildir.' dedi. Bundan dolayı ayette, (rekât) sayısında kasrın mubah olduğuna ve bundan günahın kaldırıldığına dair herhangi bir delâlet yoktur. Onun için kişi namazını dilerse iki rekât, dilerse tam kılar. Rasûlullah (s) seferlerinde ikişer rekât kılmaya devam etmiş ve -korku namazının bir kısmında yaptığı hariç- asla dört rekât kılmamıştı. Nitekim biz, -inşallah- ileride bu durumdan söz edeceğiz ve meselenin kapalı yönlerini beyan edeceğiz. Enes der ki: Rasûlullah (s) ile birlikte (hac niyetiyle) Medine'den Mekke'ye gitmek üzere yola çıktık. Medine'ye döndüğümüz zamana kadar Rasûlullah (s) bize akşam namazları hariç hep ikişer rekât kıldırdı."[504]

Abdullah b. Mes'ud, Hz. Osman'ın Minâ'da (farzı) dört rekât kıldırdığını duyunca, "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn. Rasûlullah'ın (s) ardında Minâ'da iki rekât kıldım. Ebû Bekir'in (r) ardında Minâ'da iki rekât kıldım. Ömer'in (r) ardında da Minâ'da yine iki rekât kıldım. Ah keşke nasibim (o) dört rekât

501. Buhârî, *Taksîru's-salât*, 5; Müslim, *Salâtu'l-müsafirîn*, 1.
502. Ebû Dâvûd, *Salât*, Hadis no: 1247
503. Müslim, *Salâtu'l-müsâfirîn*, 4.
504. Buhârî, *Taksîru's-salât*, 1; (Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, III, 369. -Çev.-)

olacağına (dergâh-ı İlâhîde) kabul olunmuş iki rekât olsaydı." der.[505] İbn Mes'ud, Hz. Osman'ın aralarında seçim yapmak câiz olan bir şeyi yapışına hatta bir görüşe göre daha evlâ olanını yaptığına istircâ (innâ lillahi... demedi) etmedi. Tam aksine Hz. Peygamber'in ve halifelerinin seferde namazı iki rekât kılmaya devam ettiklerini gördüğü için istircâda bulundu.

Buhârî'nin *Sahîh*'inde İbn Ömer'den şu rivayet nakledilir: "Ben Rasûlullah'la birlikte bulundum. O yolculuk esnasında iki rekât üzerine ilâve yapmıyordu. Ebû Bekir, (r) Ömer (r) ve Osman (r) da böyleydi."[506] Ancak bu rivayeti Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk yıllarında şeklinde anlamak gerekir. Çünkü Hz. Osman, halifeliğinin son senelerinde namazlarını tam kılıyordu. Zaten onun bu davranışı kendisine karşı hoşnutsuzluğun sebeplerinden birisi olmuştu. Hz. Osman'ın bu fiili için birçok te'vil yapılmıştır.[507]

İbn Kayyim, burada Hz. Osman'ın namazını tam kılmasına sebep olarak yapılmış altı yorum (te'vil) zikreder ve bunlardan altıncısı hariç gerisini güçlü bir biçimde reddeder. Sonra şöyle der: Bu altıncı te'vil, Hz. Osman'ı mazur gösterecek en uygun te'vildir. İbn Kayyim'in makul bulduğu bu yoruma göre Hz. Osman Minâ'da evlenmiştir. Herhangi bir yolcu bir yerde mukîm olur da orada evlenirse namazını tam kılar. Bu görüş, Hanefî ve Mâlikî'lerin görüşüdür. Bu hususta zayıf olduğu ihtilâflı bir hadis vârid olmuştur. Bir başka bilgin şöyle der: "Hz. Osman evlenmek için ikamete niyet etmişti de bu yüzden Minâ'da namazını tam kılmıştı." İbn Kayyim, bundan sonra Hz. Âişe'ye dayandırılan rivayeti zikreder ve İbn Teymiye'nin, "Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'le birlikteyken namazı tam kıldığı" yolundaki rivayetin ona iftira olduğu görüşünü tekrar eder.

İmam Şâfiî, Hz. Âişe hadisini delil olarak alır. Şâfiî, bu hadisi Talha b. Ömer ve Atâ tarikiyle ondan nakleder. Beyhakî ise şöyle der: "Şâfiî, bu hadisi el-Mugîra b. Ziyâd ve Atâ tarikiyle de rivayet etmiştir. Ben derim ki, bu iki rivayetin ikisi de zayıftır." Beyhakî bu rivayeti Dârakutnî'nin iki rivayetiyle takviye eder. Bu rivayetlerden birisi Alâ b. Züheyr, Abdurrahman b. el-Esved kanalıyla Hz. Âişe'ye ulaşır. Bu rivayetin el-Esved kanalıyla Hz. Âişe'ye ulaştığını söyleyip hadisin hasen olduğunu söyleyenler de olmuştur. Ravi zincirindeki Alâ hakkında rivayet ettiği hadisle ihticaca (delil olma, delil gösterme) mani olacak derecede tenkitler yapılmıştır. Bazılarına göre

505. Buhârî, Taksîru's-salât, 2; Müslim, Salâtu'l-müsâfirîn, 19; (Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, III, 375. -Çev.-)

506. Buhârî, *Taksîru's-salât*, 11.

507. İbn Kayyim, Zâdü'l-Meâd, I, 128-130.

ise bu hadiste olduğu gibi esbe[508] ravilere muhalefet ettiği rivayetler ihticaca manidir, denmiştir. Abdurrahman'ın Hz. Âişe'den hadis işittiği hakkında ihtilaf olunmuştur. Bilginler bu hadisin metninde nekâret[509] vardır, derler. İbn Hazm ise: "Bu, içinde hayır olmayan bir hadistir." der. Olayı özet olarak vermek gerekirse şöyle deriz: Hz. Âişe, Ramazan ayında umre yapmak üzere Hz. Peygamber'le Medine'den Mekke'ye doğru yola çıkar. (Bu rivayete göre) Hz. Peygamber namazlarını kısa kılmakta, Hz. Âişe ise tam kılmaktadır. Hz. Âişe bunu daha sonra Rasûlullah'a haber verince, Rasûlullah ona "İyi yapmışsın" der. İbn Kayyim, Dârakutnî'nin diğer rivayetini Ömer b. Saîd, Atâ sened zinciriyle Hz. Âişe'ye ulaştırarak sahih kılar. Bu rivayet, daha önce İbn Kayyim'den aktarılmıştı. Ve orada İbn Kayyim rivayetin ravisinin yanıldığını kesin bir dille ifade etmişti. Rivayet şöyleydi: "Hz. Peygamber (yolculukta) namazını bazen kısaltır, bazen de tam kılardı. Bazen oruç tutar, bazen de tutmazdı." *Neylü'l-evtâr*'da şöyle denir: "Hâfız İbn Hacer *Telhis*'de şöyle der: İmam Ahmed bu rivayeti münker görmüştür. Hadisin sıhhati uzak bir ihtimaldir."[510] Bu hadis, *Telhis*'de İbn Kayyim'den daha önce geçen rivayetteki gibi zabtedilmiştir. Buna göre namazı tam kılma ve kısaltma isnadı Hz. Peygamber'e değil, Hz. Âişe'ye dayanmaktadır. İbn Teymiye ise -öğrencisi İbn Kayyim'in zikrettiği üzere- bu iki hadisin ikisinin de Hz. Âişe'ye atılmış bir iftira olduğunu kesin bir dille belirtmiştir. Üstelik, "İtibar sahabenin rivayetinedir, yoksa görüşüne ve anlayışına değildir, özellikle de ortada buna muhalif bir başka rivayet daha varsa!" Hz. Osman'ın ayeti te'vili (yorumlaması) üzerinde ihtilaf olunmuştur. Bu hususta ağır basan yorum şekli daha önce geçmişti. Buna göre Hz. Osman kendisini -evlenmesi sebebiyle- yolcu değil, mukîm saymıştı. Hz. Âişe'nin Urve kanalıyla rivayet edilen yorumuna gelince, kasr ruhsattır. Çünkü Urve sebebini sorunca Hz. Âişe O'na şöyle demiştir: "Ey kız kardeşimin oğlu! Namazı tam kılmak bana meşakkat vermiyor." Bu ifadeyi Beyhakî rivayet etmiş ve "sahihtir" diye de değerlendirmiştir. Bu rivayetin sıhhatinin kabul edilmesi halinde Hz. Âişe'den müttefekun aleyh[511] olarak nakledilen "yolcu namazının iki rekât

---

508. Esbet, insanların en sağlamı ve en güveniliri manasına hadis ravilerinin tadili için kullanılan tabirlerden birisidir. Bkz. Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 100. (Çev.)

509. Munker, zayıf olan bir ravinin güvenilir ravilere muhalif olarak rivayet ettiği ve bu rivayetiyle tek kaldığı hadise munker denilir. Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 287. (Çev.)

510. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, III, 231.

511. Buhârî ve Müslim'de müştereken yer alan bir hadis muttefekun aleyh ismini alır. Böyle bir hadis sıhhat yönünden birinci derecede sayılmış ve onun en sahih hadis olduğu kabul edilmiştir. Bkz: Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 389. (Çev.)

olarak farz kılındığı" şeklindeki rivayet, bununla çelişir ve o rivayet buna tercih olunur.

Kısacası sabit ve müttefekun aleyh olan rivayet şudur: Hz. Peygamber öğlen, ikindi ve yatsı namazlarını yolculuk halinde ikişer ikişer kılardı. Hz. Ebu Bekir, Ömer ve -Hz. Osman'la Âişe hariç- diğer sahabeler de böyle amel ederlerdi. Hz. Osman'la Âişe ise ayeti te'vil ederek namazlarını tam kılmışlardır. Yaptıkları te'vile verilen cevabı ise öğrenmiş oldun. Hz. Âişe'nin tam kıldığına dair olan rivayet sahih değildir. Doğru olanı; Hanefîlerle başkalarının -Şâfiî'nin görüşü aksine- seferde iki rekât kılmanın vücûbuna dair benimsemiş oldukları görüştür. Bu, -*Sahîh*'te rivayet olunduğu üzere-esasen farz olan miktar mıdır, yoksa farz olan dört rekâttır da bundan mı kısaltılmıştır? Bu hususta ihtilaf vardır.

İbn Kayyim der ki; "Ümeyye b. Halid Abdullah b. Ömer'e der ki: 'Biz Kur'ân'da mukîm namazı ile korku namazını bulabiliyoruz. Ama sefer namazını (yani dört rekâtı iki kılma hükmünü) bulamıyoruz. İbn Ömer ona şöyle cevap verir: 'Kardeşim! Yüce Allah biz hiçbir şey bilmezken Muhammed'i (s) gönderdi. Biz Muhammed'i (s) nasıl hareket eder görmüşsek aynen öyle yapıyoruz. Ben derim ki; Abdullah b. Ömer'in bu görüşü bu hususta son noktayı koyan bir görüştür. Zeki ve anlayışlı bir kişi, kendi hareketini Kur'ân'a nasıl uyduracağını bilen kişidir. Hz. Peygamber'in hareketi Kur'ân'ı öyle beyan eder ki, başka hiçbir açıklama buna denk değildir."

Kasr Mesafesi

Ayetle ilgili olarak açıklığa kavuşturulması gereken bir nokta da şudur. Bu asırda Müslümanların taklid ettikleri fıkıh bilginleri, namazı kısaltmanın (aynı şekilde iki namazı cem etmenin ve Ramazan orucunu tutmamanın) çıkılan her *"sefer"* de (yolculukta) olmayacağı kanaatine varmışlardır. Bunlara göre namazın kasr edilebilmesi için uzun bir yolculuğa çıkılması gerekir. Söz konusu uzunluğun en azı; Mâlikî ve Şafiîlere göre iki, Hanefîlere göre ise üç merhaledir. Merhale meselesinde itibar, gidişedir. Bir merhale, 24 Haşimî milidir. Bu da yaya yürüyüşüyle veya yüklü deve yürüyüşüyle bir günlük yürüyüş mesafesidir. Ancak bu mesafe bütün fıkıh bilginlerince üzerinde ittifak edilen bir uzaklık olmadığı gibi, hakkında sahih hadis de varid olmuş değildir. Söz konusu uzaklık hakkında selef fıkıh bilginleri ve imamlar ihtilaf etmişlerdir. *Fethu'l-Bârî*'de ifade edildiğine göre İbn Münzir ve başkaları bu

meselede 20 den fazla kavil (görüş) nakletmişlerdir. Biz Bakara Sûresi'ndeki "*Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa diğer günlerde kaza eder.*"[512] ayetini tefsir ederken beyan ettik ki, -dil açısından- adına "*yolculuk*" denilen her türlü sefer halinde Ramazan orucunu tutmamak mubahtır. Bu yolculuk ister uzun, isterse kısa olsun hiç fark etmez. Nitekim ilgili ayeti okuduğumuzda akla ilk gelen mana da budur. Sünnet'te ise ayetteki mutlaklığı kayıtlayacak herhangi bir ifade mevcut değildir. Biz bu görüşümüzü bazı fetvalarımızda da beyan ettik. Şimdi burada *el-Menâr Dergisi*'nin 13. sayısından naklen aşağıdaki fetvayı aktarıyoruz:

[Cava'dan Sayın M. B. A. soruyor:

Soru:

Şeyhülislâm Hazretleri! *el-Menâr Dergisi*'nin sahibi Üstad Allâme Seyyid Reşid Rıza! Allah Aziz varlığı ile faydasını devam ettirsin. Âmin. En şerefli ve temiz selâmımı sunduktan sonra... Ey Efendim! Ey Dayanağım! Sizden soracak olduğum sorularıma iltifat edip cevaplandırmanızı rica ediyorum. Sorularım şunlardır: (Soru sahibi burada birçok soru zikrediyor. O sorulardan birisi de namazı kasr mesafesi ile ilgiliydi.) Namazı kasr mesafesi, "*Ey Mekkeliler! Dört beridden daha kısa mesafede, Mekke'den Usfan'a ve Tâif'e yolculuklarınızda namazlarınızı kasretmeyiniz.*"[513] Hadisiyle belirlenmiş midir, yoksa belirlenmemiş midir? Hadiste geçen 4 berid 48 Haşimî mili midir? Buna göre muteber kasr mesafesi, kilometre cinsinden şer'an ne kadardır? Bize fetva verin ki, ancak bu fetva ile amel edelim ve ondan başkasına dayanmayalım. Başta olduğu gibi teşekkürlerimizi sunar ve daima sizi anarız.

Cevap:

Soru sahibinin sorduğu hadisi Taberânî İbn Abbas'tan rivayet eder. Hadisin senedinde Abdulvahhab İbn Mücahid b. Cübeyr vardır. İmam Ahmed, bu kişinin zayıf olmadığını söylerken, Nevevî kendisini yalancı olmakla suçlamıştır. el-Ezdî ise, bu raviden rivayetin helâl olmayacağını söylemiştir. Fakat İmam Mâlik ve Şâfiî, bu hadisi İbn Abbas'ta mevkuf[514]

---

512. Bakara, 2/184.
513. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, III, 235.
514. Mevkuf, sahabeden isnadı ister muttasıl olsun ister munkatı olsun, söz, fiil veya takrir olarak rivayet edilen haberlere mevkuf denilir. Sahabe sözlerine bu ismin verilmesi, isnadın sahabîde son bulması ve Hz. Peygamber'e ulaşmamış olması dolayısıyladır. Bkz: Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 224. (Çev.)

olarak rivayet etmişlerdir. Hadisin merfû olarak rivayeti sahih olmadığına göre böyle bir hadis delil olarak kullanılamaz.

Bu konuda Enes hadisi vardır. Enes'e namazı kısaltma (kasr) meselesi sorulunca şöyle demiştir: "Rasûlullah (s) üç mil veya üç fersah mesafeye yolculuğa çıkınca (dört rekâtlı namazları) iki rekât olarak kılardı."[515] Hadisi İmam Ahmed, Müslim ve Ebû Dâvûd Şu'be tarikiyle rivayet etmişlerdir. Hadiste ölçünün fersah veya mil olup olmadığı hususunda tereddüt eden kişi, bu Şu'be'dir. Bazı fıkıh bilginleri, "Söz konusu üç mil üç fersaha dâhildir. Dolayısıyla bu ölçülerin ekserisi alınır." demişlerdir. Ancak "Kesin olanı da en azıdır." denebilir. Bu hususta, "Söylenen, yaşanan durumun hikâyesidir. Dolayısıyla ifade edilen ölçü, mesafeyi belirlemek maksadıyla söylenmemiştir. Sözlerde sayının herhangi bir anlamı yoktur. Yaşanmış vâkıalar için sayı delil olur mu?" diyen de olmuştur. İşte bir yaşanmış durum daha. Ve bu olayda da mesafe, yukarıda zikredilenden daha kısadır. Saîd b. Mansur Ebû Saîd hadisinden rivayet ediyor: "Rasûlullah (s) bir fersah yol kat edince namazını kısaltırdı." Hâfız İbn Hacer, *Telhis*'de bu rivayeti hakkında değerlendirme yapmayarak takrir etmiştir.(Kabul etmiştir.) Zâhirîler de bu rivayete göre amel ederler. Bu hususta varid olan en kısa mesafe bir mildir. Bunu İbn Ebî Şeybe İbn Ömer'den sahih isnadla rivayet etmiştir. İbn Hazm da bu rivayeti almıştır. Kur'ân'ın mutlak ifadesinin zâhiri kasr mesafesinin sınırlanmamış olduğu yönündedir.[516]

Meşhur olan görüşe göre; bir berid, dört fersah ve bir fersah da üç mildir. Mil'in aslı; gözün ulaştığı mesafedir. Çünkü göz, o mesafeden sonrasından meyleder. (Uzaklık, "mil" ismini buradan almıştır.) Çünkü göz, oradan ötesini göremez. Mil'i kıyasla belirlemişlerdir. Bir milin 6000 (altı bin) zirâ' olduğunu, bir zirâ'ın da yan yana 14 normal parmak, bir parmağın ise yan yana dizilmiş orta boy altı arpa tanesi olduğunu söylemişlerdir. Bazıları bir milin 12000 (on iki bin) ayak (insan ayağı) olduğunu söylemişlerdir. Buna göre bir fersah 5541 metre eder.]

Bu konuda o zamanlar verdiğimiz fetva işte budur. Şimdi ise buna şunları ilave ediyorum: Şâfiîler, fıkıh kitaplarında kasr mesafesini belirlerken İbn Abbas ve İbn Ömer'den rivayet edilen ölçüleri esas almışlardır. Bir başka

---

515. Müslim, *Salâtu'l-müsâfirîn*, 12.

516. Biz, bu hususu *el-Menâr Dergisi*'nin 7. sayısında açıkladık.

ifadeyle; İbn Abbas'ın sözünü ve İbn Ömer'in bir berid mesafeye yolculuğa çıktığında namazı kısaltma uygulamasını esas almışlardır. İmam Şâfiî'nin *el-Umm*'de istidlâl ettiği işte budur. Şâfiî'nin istidlâl ettiği bütün merfû hadislerde Hz. Peygamber'in Mekke'ye yaptığı yolculuklarında namazını hep kısalttığı ifade edilmektedir. Şâfiî şöyle der: "Rasûlullah'ın (s) iki günden daha az mesafede namazını kesrettiği bize ulaşmamıştır." Şâfiî bu sözüyle demek istiyor ki; eğer böyle bir uygulama kendisine ulaşsaydı bununla amel ederdi. Nitekim onun prensibi "Sahih hadis varsa, benim mezhebim odur." şeklindedir. Bu konuda Şâfiî'ye ulaşmayan başkalarına ulaşmıştır. Bu da İmam Ahmed ve Müslim'in *Sahih*'inde yer alan hadistir. Buna göre Rasûlullah (s) üç fersah veya üç millik bir mesafeye yola çıktığından namazlarını kısaltırdı. Hâfız İbn Hacer der ki: "Bu hadis bu konuda varid olan en sahih ve en sarih hadistir." Hadisin vürûd sebebi şuydu: Hz. Enes'e Kûfe ile Basra arasındaki uzaklığın namazları kısaltma mesafesi olup olmadığı sorulur. Enes de buna yukarıdaki hadisle cevap verir. *"Üç mil"* rivayetini Ebû Saîd'in fersah hakkındaki hadisi de desteklemektedir. Çünkü bir fersah üç mildir. O halde -hadisi işiten herkes gibi- Şâfiîlerin de bu rivayete göre amel etmeleri gerekir.

Kur'an'a Göre Korku Namazının Kılınış Şekli

Yüce Allah namazı kesretme iznini verdikten sonra ***"Sen de içlerinde bulunup"*** yani ey Peygamber! Sen de mü'minlerden oluşan cemaatinin içinde bulunduğun zaman, -Her cemaatin içinde bulunan bütün imamlar da aynen Hz. Peygamber gibidir- ***"onları namazı (cemaatle) edâ etmeye çağırdığın zaman"***; *"Namazı ikâme etmek"* terimi, *"zikir"* (namaz için kâmet getirmek) manasında kullanılır ki, insan bununla namaza girmeye davet edilir. Bu, ezan zikrinin aynısı ve ilâveten -sahih sünnette sabit olduğu üzere- *"Hayye ale'l-felâh"* tan sonra iki kez *"kad kâmeti's-salâtu"* ifadesidir. Bazılarına göre kâmet, zikri geçen ziyadeyle birlikte ezan gibidir. ***"Namazı ikame etmek"*** terimi, namazı rükünleri, şartları ve âdâbı tam olarak dosdoğru kılmak anlamına da kullanılır. Doğru olanı; burada birinci mananın kastedilmiş olduğudur. Çünkü ilk olarak fiil *"lâm"* harf-i cerri ile geçişli yapılmıştır. İkinci olarak da ayette beyan edilen namaz, tam bir namaz değildir, aksine kısaltılmış bir namazdır. Burada söz konusu edilen ***"salâtu'l-havf"*** (*korku namazı*) bundan sonraki ayette kılınması emredilen ***"salâtu'l-itmi'nân"***'ın (*güvenlik halindeki namaz*) mukabilidir. Buna göre ***"ekamte lehumu's-salâte"*** nin manası, *"sen onları namazı cemaatle edâ etmeye çağırdığın zaman"* demektir. Yani zaman,

savaş zamanı olup, kâfirlerin fitnelerinden korkulduğunda, demektir. "*... onlardan bir kısmı seninle beraber namaza dursunlar*" ve sana uysunlar, diğer grup ise düşmanı gözetlemede kalıp namaz kılanlara bekçilik etsinler, çünkü düşmanın saldırısından korkulur. "*...silahlarını (yanlarına) alsınlar...*" Yani seninle birlikte namaza duranlar, silahlarını yanlarına alsınlar ve namaz kılarken bırakmasınlar. Çünkü namazın hemen ardından veya daha onu tamamlamadan düşmanla mücadele etmek zorunda kalabilirler. Onun için silahlarını yanlarına alsınlar ki savaşa hazır olsunlar. İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre "*silahı yanına almak*" yani onu taşımak emri, gözetleme görevi yaptığı için diğer gruba yöneliktir. Zeccâc ve Nehhâs ise bu emrin her iki gruba yönelik olabileceğini söylemiştir. Buna göre mana şöyle olur: Mü'minler -bir kısmı namaz kılan, diğer kısmı ise gözetleme ve bekçilik yapan- iki zümreye ayrıldıkları zaman silah taşısınlar. Bu iki gruptan hiçbiri silahını bırakmasın. Ayette iki zümreden birinciye öncelik verilmesinin nedeni şudur: Bu gibi durumlarda herkes silahını taşır. Ancak savaşın ve savaş için saf tutmanın söz konusu olmadığı namaz kılma hali, hariçtir. İşte bunun için namazda silah taşıma emri verme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Zira namaz, savaşı engelleme veya savaştan kaçınma durumunun söz konusu olduğu bir olgudur. Ayette geçen "*esliha*" kelimesi, "*silah*" kelimesinin çoğuludur. Silah, kendisiyle çarpışma yapmanın mümkün olduğu her türlü eşyadır. Rükünleri tam olan bir namazda ancak geçmiş zaman silahlarından taşınması kolay kılıç, hançer ve ok gibi silahlar taşınabilir. Zamanımızın silahlarından tüfek gibi olanlar sırtta, tabanca gibi olanlar belde veya cepte taşınır. "*Ve*" seninle birlikte namazda bulunanlar "*secde ettiklerinde*" sizi arkanızdan koruyup kollayan "*(diğerleri) arkanızda olsunlar.*" Namaz kılan kimsenin korunup kollanmaya en çok muhtaç olduğu an, secde ettiği andır. Çünkü secde esnasında kendisini hedefleyen kimseyi görmez. Ayette zikredilen "*secde*" bildiğimiz manada secde olabileceği gibi, bununla "*namaz*" yani namazın tamamlanması da kastedilmiş olabilir. Çünkü birinci rekât, birinci grubun namazının sonudur. Bu durumda diğer grup onların yerini almak, onların kıldığı gibi Hz. Peygamberle namaz kılmak için hazır olurlar. Bu manayı da ayetin devamı ifade etmektedir: "*Sonra henüz namazını kılmamış olan (bu) diğer grup gelip seninle beraber namazlarını kılsınlar.*" Yani koruyup gözetlemeyle meşgul oldukları için henüz namazını kılmamış olan bu diğer grup gelip -tıpkı birinci grubun yaptığı gibi- seninle birlikte namaza dursunlar. "*...ve onlar da*" kendilerinden önceki grubun yaptığı gibi namazda "*ihtiyat tedbirlerini ve silahlarını alsınlar.*" Yüce Allah burada

ihtiyat tedbirini alma yani uyanık ve temkinli olma, korkulan durumlara karşı dikkatli olma emrini ilâve etti. *"İhtiyat tedbiri"* hakkında bu Süre'de *"Ey iman edenler! Tedbirinizi alın"*[517] ayetinin tefsirinde geçmişti. Denildi ki, ihtiyat tedbirinin alınması emrinin hikmeti şudur: Namazın daha başında iken düşman Müslümanların namazda olduklarını nadiren fark eder. Hatta onları saf tutmuş gördüğü zaman, savaş için saf tuttuklarını, savaşa ve savaş için saf tutmaya hazırlık yaptıklarını zanneder. Secde ettiklerini görünce onların namazda olduklarını anlar. Bu yüzden namaza durdukları sırada düşmanın diğer guruba hamle yapmasından korkulur. Nitekim her gaflet anında düşmandan zaten bu beklenir. Yüce Allah, namazda bile ihtiyat tedbirini ve silahı alma emrinin sebebini belirtmek üzere şöyle diyor:

"O kâfirler arzu ederler ki siz silahlarınızdan ve eşyanızdan gafil olsanız da üstünüze birden baskın yapsalar." Yani Allah'ı ve size indirdiğini inkâr eden düşmanlarınız, silahlarınızdan ve yolculuğunuzda sizin için vazgeçilmez olan eşyanızdan gafil olmanızı arzu ederler. Düşman arzu eder ki, namazınız dikkatinizi silahınız ve eşyanızdan çevirsin ve onlar da size birden baskın yapsın. Bir başka ifadeyle; sizler namazla meşgul, silahlarınızı bırakmış, eşyanızı ve azığınızı korumayı bir yana bırakmış iken üzerinize birden hamle yapmak ve sizi gafil avlamak isterler. Böylece öldürebildiklerini öldürmek, eşyalarınızdan alabildiklerini yağma etmek isterler. Onun için düşmandan gafil olmayın, onlara üzerinize hamle yapma fırsatı vermeyin. Ayetteki bu hitap, bütün mü'minlere geneldir, sadece kollama ve gözetme görevi yapan gruba mahsus olmayıp, namaz kılan grubu da kapsamaktadır. Bu son cümle, Kur'ân'ın, ahkâmı, illetleri ve hikmetleri ile birlikte zikretmek şeklinde izlemiş olduğu metoda göre *"isti'nâf-ı beyânî"* dir.[518]

Ayetin hitabı, bütün savaşçılara genel olunca ve bazı insanlara silah taşımayı meşakkatli kılan bir mazeret arız olunca, Yüce Allah azîmetten sonra özürlü kimseler için ruhsat hükmünü getirdi. Ve ***"Eğer size yağmurdan bir eziyet olur yahut hasta bulunursanız silahlarınızı bırakmanızda size günah yoktur. Yine de tedbirinizi alın."*** dedi. Yani, size yağmurdan bir eziyet olur, üzerinize yağmur yağar ve ağır olan silahı elbiseniz içinde taşımanız ağır gelirse silahınızı bırakmanızda size herhangi bir sıkıntı ve günah yoktur. Belki su silaha zarar verir. Çünkü su, pas nedenidir. Ya da siz, yaralandığınız için veya başka bir nedenle hasta olduğunuzda yine silahınızı bırakmanızda

517. Nisâ, 4/71.

518. İsti'nâf-i beyânî: Mukadder bir soruya cevap teşkil eden cümledir. (Çev.)

herhangi bir sakınca ve günah yoktur. Ancak bu durumda bile uyanık ve temkinli olmanız, kendinizden, silahlarınızdan ve eşyanızdan gafil olmamanız gerekir. Çünkü düşmanınız sizden gafil olmaz ve size acımaz. Zaruret, kendi miktarınca takdir olunur. ***"Şüphesiz Allah"*** mü'minlere zafer sebeplerini göstermek suretiyle ***"Kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır."*** Gücü yettiği kadar kuvvet hazırlamak, uyanık ve temkinli olmak, namaz ve sabra yapışmak ve Yüce Allah'ın katındaki hoşnutluğu ve ecri ummak, zafer sebeplerinden bazılarıdır. Doğru olanı, ayette işaret edilen ***"alçaltıcı azap"*** ın Müslümanların onlara galip gelme ve kendilerini mağlub etme azabıdır. Müslümanlar bu galibiyeti Yüce Allah'ın kendilerine emrettiği nefsî (psikolojik) ve amelî faktörleri yerine getirdikleri takdirde elde ederler. Biraz sonra ifadenin akışı içinde bu manayı teyid eden *"Allah'ı çok anmak" ve "Eğer siz acı çekiyorsanız onlar da, sizin çektiğiniz gibi acı çekmektedirler. Üstelik siz Allah'tan onların ümit etmedikleri şeyleri umuyorsunuz."*[519] ayeti gibi ifadeler gelecektir. *"Onlarla savaşın ki, Allah sizin ellerinizle onları cezalandırsın; onları rezil etsin; sizi onlara galip kılsın"*[520] ayeti de bu manayı teyid etmektedir. Müfessirlerin çoğunluğu, ayette ifade edilen ***"alçaltıcı azap"***'tan maksadın *"âhiret azabı"* olduğunu söylemişlerdir. Bununla birlikte bu ihtimal, "silah taşıma, uyanık ve temkinli olma emri düşmanların galip gelme beklentisine işaret etmektedir." şeklinde akla gelebilecek bir düşünceyi de çürütmektedir.

Buhârî'nin rivayetine göre ayette hastalar için sözü edilen ruhsat Abdurrahman b. Avf hakkında nâzil olmuştur. Çünkü O yaralıydı.[521] Bana göre Buhârî'nin sözünün manası; ayetin hükmünün Abdurrahman'a da uygun düştüğüdür. Çünkü ayet, daha önceki ayetlerin akışı içinde daha genel ve daha şâmil hükümleri getirmek için inmiştir.

İmam Ahmed, Hâkim ve *Delâil*'inde Beyhakî İbn Ayyaş ez-Zürakî'den rivayet ediyorlar. Hâkim bu rivayetin sahih olduğunu söylemiştir: "Biz Usfan'da Rasûlullah (s) ile birlikteydik. Derken müşrikler karşımıza çıktı. Onların başında Halid b. Velid vardı. Müşrikler bizimle kıble arasındaydılar. Rasûlullah (s) bize öğlen namazını kıldırdı. Müşrikler, 'Yazık oldu! Öyle bir haldeydiler ki, onları gafil avlayabilirdik.' dediler. Sonra da, 'Bundan sonra onların öyle bir namazları daha var ki, o kendilerine çocuklarından ve canlarından daha sevimlidir.' dediler. Bu olay üzerine Cebrail, öğlenle ikindi arasında bu ayetleri indirdi. *"Sen de içlerinde bulunup onları namazı*

519. Nisâ, 4/104.
520. Tevbe, 9/14.
521. Süyûtî, ***Lübâbu'n-nükûl***, I, 126.

(cemaatle) edâ etmeye çağırdığın zaman, onlardan bir kısmı seninle beraber namaza dursunlar..." Bu hadisi Tirmizî benzer ifadelerle Ebû Hûreyre'den, İbn Cerîr ise Câbir b. Abdullah ile İbn Abbas'tan rivayet etmiştir.[522]

Sünnet'e Göre Korku Namazının Kılınış Şekli

Hz. Peygamber'in korku namazını edâ edişiyle ilgili olarak bir dizi kılınış şekli bizlere kadar ulaşmıştır. Bazı bilginler bunları 17'ye kadar çıkarırlar. Ancak bu konuda kesin olan İbn Kayyim'in yaptığı tespittir. İbn Kayyim'e göre korku namazının kılınış şekilleri esasında altıdır ve bunun üzerindeki rivayetler ravilerin korku namazının hangi münasebetle kılındığı yolunda aralarında çıkan ihtilaftan kaynaklanmaktadır. Hâfız İbn Hacer de İbn Kayyim'e itimad eder. Gerçek şu ki, korku namazı ile ilgili olarak rivayet edilen her şekil, sahihtir ve Hz. Peygamber'den menkuldür. Bunların tümü câizdir. Korku namazı ile ilgili olan meşhur altı esas rivayeti buraya aktaralım:

1) İmam Ahmed, Buhârî-Müslim ve üç *Sünen* müellifi, Salih b. Havvât vasıtasıyla Sehl b. Ebî Hasme'den rivayet ediyorlar: "(Bir muhaddisin ifadesinde 'Zâtürrikâ' günü Rasûlullah (s) ile namaz kılan bir kişiden...'şeklinde bir ifade yer almaktadır.) Sehl anlatıyor: Bir grup Rasûlullah (s) ile birlikte saf tutarken, diğer grup düşman karşısında yer aldı. (Yani düşmanı gözetlemek üzere düşman karşısındaydı.) Hz. Peygamber kendisiyle saf tutan gruba bir rekât kıldırdı. Sonra kendisi ayakta (bekler) kaldı. Onlar ikinci rekâtlarını kendi başlarına tamamladılar. Namazlarını tamamlayınca düşmana karşı durmak üzere gittiler. Bundan sonra diğer grup geldi ve Hz. Peygamber'e uydu. Rasûlullah (s) kendi namazından geri kalan rekâtı bunlara kıldırdı. Sonra (Rasûlullah bekledi.) Onlar namazlarını kendi başlarına tamamladılar ve sonunda Hz. Peygamber onlarla birlikte selâm verdi."[523] Bu hadiste sözü geçen Zâtürrikâ' Necd Gazvesi'dir. Rasûlullah bu gazvede Gatafan'dan bir toplulukla karşı karşıya gelmiştir. Ancak iki grup birbiriyle anlaşmışlar ve bu yüzden aralarında çarpışma meydana gelmemiştir. Fakat çatışma çıkması bekleniyordu. Bundan dolayı Rasûlullah (s) sahabelerine korku namazı kıldırmıştır. Bu savaşa Zâtürrikâ' denmesinin sebebi, savaşa katılan sahabelerin ayaklarının delinmesinden ve ayaklarına "*rikâ*'" yani bez parçaları sarmalarındandır. Bazılarına göre bu gazveye söz konusu ismin verilmesinin sebebi, oranın

---

522. Süyûtî, *Lübâbu'n-nükûl*, I, 125; (Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, III/ 127. -Çev-)

523. Müslim, **Salâtu'l-müsâfirîn**, 309; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, III, 359.

toprağının çeşitli yamalar gibi renk renk olmasından dolayı idi. Bundan başka görüşte olanlar da vardır.

Bu kılınış biçimi, düşmanın kıble yönünden başka bir cihette olması durumunda söz konusudur. Söz konusu şekil ayet-i kerîmeye uygundur. Çünkü ayette secde sadece bir kez zikredilmektedir. Ayetin zâhirine göre her grup, bir rekât kılar. Ve bu bir rekât, o gruba farz olan miktardır. Gruplar ne imamla ne de kendi başlarına bu bir rekâtı ikiye tamamlamazlar. İmam ise iki rekât kılar. Sahabelerin içinde en fakih olan sahabeler korku namazının bu şekilde kılınacağı kanaatinde olmuşlardır. Hz. Ali, İbn Abbas, İbn Mes'ud, İbn Ömer, Zeyd b. Sâbit, ayrıca Ebû Hüreyre, Ebû Mûsa, ve müttefekun aleyh olan bu hadisin ravisi Sehl b. Ebû Hasme, korku namazının böyle kılınacağını ifade etmişlerdir. Ehl-i Beyt fukahasından el-Kâsım, el-Müeyyid billâh, Ebû'l-Abbas, Fukahâu'l-emsâr'dan[524] İmam Mâlik, Şâfiî, Ebû Sevr ve başka fıkıh bilginleri de aynı kanaattedirler.

2) İmam Ahmed ve Buhârî-Müslim, İbn Ömer'den naklediyorlar: "Rasûlullah (s) birinci gruba bir rekât kıldırdı. Diğer grup ise düşmanın karşısındaydı. Sonra namazı kılanlar dönüp gittiler ve düşmana karşı arkadaşlarının yerini aldılar. Ardından diğer grup geldi ve Rasûlullah (s) onlara da bir rekât kıldırdı. Sonra selâm verdi. Bundan sonra birinci grup bir, diğer grup da bir rekâtı (kendi başlarına) kaza ettiler."[525]

Bu kılınış şekli de ayete uygun düşmektedir. Bu şıkta tarif edilen şekil bir önceki gibi düşmanın kıble cihetinde olmaması durumunda söz konusudur. Bu maddede anlatılan kılınış şekliyle bundan önceki maddede anlatılan şekil arasında -her grubun kıldığı namazı iki rekâta tamamlamak için imamın selâmından sonra bir rekât daha kaza etmesi dışında- hiçbir fark yoktur. Öyle anlaşılıyor ki, her iki grup, düşmanı gözetlemek için iki rekâtı birbiri ardından kılmaktadır. Buna karşılık birinci kılınış şeklinde her iki grubun kılması farz olan miktar bir rekâttır. Anlaşılan ikinci grup, imamın selâmından sonra -namazını düşmanı gözetlemekle bölmeksizin- tamamlamaktadır. Böylece bu grubun kıldığı iki rekât ardı ardına iki rekât olmuş olur. Birinci grup ise ikinci rekâtını ancak ikinci grup namazını bitirip düşmanın karşısında yerini aldıktan sonra kılmaktadır. Bu, Ebû Dâvûd'un İbn Mes'ud kanalıyla rivayet ettiği şekildir. İbn Mes'ud şöyle der: "Sonra Rasûlullah (s) selâm verdi. Ardından ikinci grup kalktı ve kendi başlarına

---

524. Fukahâu'l-emsâr: Büyük beldelerin önde gelen fakihleri demektir. (Çev.)
525. Müslim, *Salâtu'l-müsâfirîn*, 305.

bir rekât daha kıldılar ve selâm verdiler." Hanefîler, İmam Evzâî, Eşheb bu kılınış şeklini almışlardır. İbn Abdülber bu rivayeti isnadı güçlü olduğu ve "cemaat, imam selâm verdikten sonra namazını kendi başına tamamlar" şeklindeki temel kurala uyduğu için başka rivayetlere tercih etmiştir.

3) İmam Ahmed ve Buhârî-Müslim Câbir'den rivayet ediyorlar: "Zâtürrikâ'da Rasûlullah (s) ile birlikteydik. Namaz için kâmet getirildi. Hz. Peygamber bir gruba iki rekât kıldırdı. Sonra onlar geri çekildi, diğer gruba da iki rekât kıldırdı. Böylece Rasûlullah (s) dört, halk ise iki rekât kılmış oldu."[526]

Bu kılınış şekli de ayete uygundur ve bundan önce zikredilen iki kılınış şekli gibi düşmanın kıble tarafında bulunmaması durumu için söz konusudur. Ne var ki bu rivayette ayrıntı yoktur. Sanki Câbir söylediklerini Zâtürrikâ olayını ve her bir grubun -diğer grup namazdayken- düşmanın tarafına dönüp onu gözetlediğini bilen bir kimseye anlatıyor gibidir. Ya da olayı Câbir'den nakleden ravi, O'nun hadisinden bilinmeye ihtiyaç duyulacak kısmı mana olarak zikretmiştir. Bu son kılınış şekliyle, bundan öncekiler arasındaki fark şudur: Bu rivayete göre namaz cemaate iki, imama dört rekât halinde farzdı. İbn Ömer'in rivayetine göre ise; (ikinci rivayet) cemaate de imama da iki rekât şeklinde farzdı. Sehl'in rivayetine göre ise; (birinci rivayet) cemaate bir, imama da bir rekât farzdı. O halde fark sadece rekâtların sayısındadır. Ravi Cabir, bu namazın Zâtürrikâ gazvesinde kılındığını açıkça ifade ediyor. Birinci rivayette tarif edilen namaz da aynı şekilde Zâtürrikâ gazvesinde kılınmıştır. Anlaşılan o ki, ikinci rivayette sözü edilen korku namazı da Zâtürrikâ gazvesinde veya -düşmanın kıble tarafında olmadığı- ona benzer bir başka gazvede kılınmıştır.

İmam Şâfiî ve Nesâî'nin el- Hasen ve Câbir kanalıyla yaptıkları bir rivayete göre Hz. Peygamber, sahabelerinden bir gruba iki rekât namaz kıldırmış, sonra da selâm vermiştir. Bundan sonra diğer bir gruba da iki rekât kıldırmış ve selâm vermiştir. İmam Ahmed, Ebû Dâvûd, Nesâî ve başkalarının el-Hasen kanalıyla Ebû Bekir'den yaptıkları bir başka rivayete göre ise Ebû Bekir'e şöyle demiştir: "Hz. Peygamber bize korku namazı kıldırdı. Bir grup sahabesine iki rekât kıldırdı sonra selâm verdi. Sonra onlar geri çekildi ve diğer grup geldi. Onlar da birincilerin yerinde saf tuttular. Rasûlullah (s) onlara da iki rekât kıldırdı sonra da selâm verdi.

---

526. Müslim, *Salâtu'l-müsâfirîn*, 311; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, III, 363.

Böylece Hz. Peygamber dört, gruplardan her biri ise ikişer rekât kıldılar."[527] Bu rivayet, râvî Ebû Bekire korku namazı vuku bulduktan bir müddet sonra Müslüman olmuştur gerekçesiyle sakat kabul edilmiştir. Hâfız İbn Hacer ise buna Ebû Bekir'in bu namazı bilfiil kılan kimseden rivayet etmiş olabileceği şeklinde cevap vermiştir. Bu durumda hadis, sahabe mürseli olmuş olur.[528] Bu rivayeti ve bunun daha önceki rivayeti tefsir eden bir rivayet oluşunu, ayete uygun oluşu teyid etmektedir. Çünkü bu rivayette açıkça ikinci grubun namaz kılanları bekledikleri ve onlara gözcülük ettikleri ifade edilmektedir. Bu rivayet, Câbir'den gelen rivayeti tefsir etmektedir. Hadis şârihleri Hz. Peygamber'in ikinci gruba kıldırdığı iki rekâtın kendisi açısından nâfile, onlar açısından farz yerine geçtiğini açıkça ifade etmektedirler. Farz kılan kimsenin nâfile kılana iktidası sünnetle sabittir. İmam Nevevî, *Müslim Şerhi*'nde der ki: "İmam Şâfiî de bu kanaattedir. Hasan Basrî'nin de aynı kanaatte olduğu anlatılmıştır. Tahâvî ise bunun mensuh olduğunu iddia etmiştir. Ancak onun iddiası kabul olunmaz. Çünkü bu hükmün nesh edildiğine delil yoktur." Ben de derim ki: Şâfiîler, farzın cemaatle iadesinin müstehab olduğunu söylemişlerdir. Şâfiîler, imam bununla farza niyet eder, derler. Ancak onlar ikinci namazın nâfile olduğunu kesin bir dille ifade etmemektedirler. Aksine bazı Şâfiîler ikinci namazın da farz yerine geçebileceğini söylemişlerdir. Kısacası; korku namazının bu şekli ayetin mefhumuna dâhildir ve Rasûlullah'ın (s) yolculuklarında iki rekât üzerine ziyade etmediğini ifade eden müttefekun aleyh hadislerle çelişmemektedir. Hatta yolculuk halinde dört rekâtlı farzları tam olarak eda etmeye cevâz veren Şâfiîler bile derler ki, son iki rekât Rasûlullah (s) açısından nâfileydi. Rasûlullah (s) dört rekâtı arasını açmadan peş peşe kılsaydı o zaman birisi çıkıp "Hz. Peygamber'in yolculuklarında iki rekâttan fazla kılmadığı" yolundaki rivayetin istisnasız olmadığını iddia edebilirdi.

4) Nesâî ve İbn Hibbân İbn Abbas'tan rivayet ediyorlar: "Nesâî'nin ravileri sikadır. Hâfız İbn Hacer, *Telhis*'te bu hadisle ihticac etmiştir. İbn Hibban ise hadisin sahih olduğunu söylemiştir. İbn Abbas'ın rivayetine göre Hz. Peygamber Zîkared'de (Burası Medine ile Hayber arasında Medine'ye iki gecelik uzaklıkta bir subaşıdır.) korku namazı kıldırdı. İnsanları iki gruba

527. Ebû Dâvûd, *Salât*, 1248.

528. Mürsel, isnadda sahabîsi düşmüş hadistir. bkz. Talât Koçyiğit, Hadis Istılahları, s. 291. (Buna göre Ebû Bekire korku namazını kılan ve kendisine rivayet eden sahabîyi zikretmemekle hadisi mürsel hale getirmiş olmaktadır. (Çev.)

ayırdı, bir grup arkasında namaza dururken diğer grup, düşman karşısında yer aldı. Arkasında bulunanlara bir rekât kıldırınca onlar diğer grubun yerine gittiler ve diğer grup geldi ve onlara da bir rekât kıldırdı. Bunlardan hiçbirisi, bir rekât daha kaza etmediler."[529]

Ebû Dâvûd ve Nesâî, Sa'lebe b. Zehdem'den rivayet ediyorlar. Nesâî'nin ravileri sahih hadis ricalidir. Ravi diyor ki, biz Saîd b. el-Âs ile birlikte Taberistan'da idik. Sâid bir gün yanındakilere "Rasûlullah (s) ile birlikte korku namazı kılmış olan hanginizdir?" diye sordu. Huzeyfe, "Ben" dedi ve şöyle devam etti: "Rasûlullah, bir gruba bir, diğer gruba da bir rekât namaz kıldırdı ve her bir grup, yalnız bir rekâtla kaldı ve diğer rekâtı kaza etmediler."[530]

Öte yandan Ebû Dâvûd ve Nesâî, Huzeyfe'nin tarif ettiği gibi bir korku namazı kılınış şeklini Zeyd b. Sâbit vasıtasıyla Hz. Peygamber'e dayandırırlar.[531] Bu rivayeti daha önce *Zâdü'l Meâd*'dan nakledilen İbn Abbas hadisi de teyid eder. Rivayet şuydu: "Yüce Allah, namazı Peygamberinizin dilinde mukim iken dört, sefer esnasında iki, korku halinde ise bir rekât olarak farz kıldı."[532] Ebû Hüreyre, Ebû Mûsa el-Eş'arî ve birçok tabiûn bilgini bu görüştedirler. Bu görüş aynı zamanda Sevrî, İshak ve kendilerine tabi olan bilginlerin de görüşüdür.[533]

Bu kılınış şekli de aynı zamanda ayetin mefhumuna dâhildir. Çünkü ayetin zâhirine göre her grup, Hz. Peygamber'le bir rekât kılmıştır. Ayette hiçbir kimsenin namazını iki rekâta tamamladığı şeklinde bir kayıt yoktur. Bu rivayetle, bundan önce zikredilen ve bir rekâtın ikiye tamamlandığını ifade eden rivayetler şöyle uzlaştırılır: Seferîlik durumuyla birlikte korku namazında vâcip olan en asgarî sınır, bir rekâttır. Bunu diğer seferî namazlarda olduğu gibi ikiye çıkarmak câizdir. Bazıları ise bu rivayetleri şöyle uzlaştırmışlardır: Bir rekât, korku şiddetli olduğu zaman kılınır. Bu yaklaşım, ancak naklî bir delile dayandığı takdirde yerinde olabilir. Bu görüşü kabul etmek için rivayetlerde, Rasûlullah'ın (s) gazvelerinde korkunun şiddetli olduğunun, her gruba bir rekât kıldırdığının ve bunlardan hiçbirinin bir rekât daha kılıp namazlarını iki rekâta çıkarmadıklarının beyanı gerekir. Gerçi, yapılan amelleri çevreleyen durumlar ve şartlar, -elde delil olmadıkça- o amelin yapılması için şart olarak kabul edilmez.

529. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, III, 365.
530. Ebû Dâvûd, *Salât*, Hadis no: 1246; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, III, 365.
531. Ebû Dâvûd, *Salât*, Hadis no: 1246.
532. Ebû Dâvûd, *Salât*, Hadis no: 1247.
533. Ebû Dâvûd, *Salât*, Hadis no: 1240; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, III, 364.

5) İmam Ahmed, Ebû Dâvûd ve Nesâî, Ebû Hüreyre'den rivayet ediyorlar: "Ben Rasûlullah (s) ile birlikte Necid Gazvesi'nde korku namazı kıldım. Rasûlullah, o gün ikindi namazına durdu. Askerin bir grubu da beraber namaza durdu. Öteki grup ise arkaları kıbleye dönük olarak düşmana karşı durdu. Hz. Peygamber iftitah tekbirini alınca kendisiyle birlikte namaza duranlar ve yüzleri düşmana dönük olanlar hepsi birden tekbir aldılar. Sonra Hz. Peygamber rükûya eğildi. Arkasındaki grup da beraber rükûya eğildi. Sonra secdeye vardı. Yine arkasındaki o grup da beraberce secdeye vardılar. Diğerleri ise o sırada düşmana karşı ayakta duruyordu. Sonra Hz. Peygamber kıyama doğrulunca arkasındakiler de kıyama kalkıp oradan hemen düşmana karşı gittiler ve yerlerine diğer grup geldi ve Rasûlullah henüz kıyamda iken, rükû ve sücûda vardıktan sonra onlar da kıyama durdular. Derken Rasûlullah (s) ikinci rükûa vardı. Onlar da beraber rükûa, sonra secdeye vardılar. Sonra düşman karşısında kalan grup geldi ve Rasûlullah (s) ile beraberindekiler ka'dede iken rükû ve sücûdu edâ ettiler. Sonra sıra selâma geldi. Hz. Peygamber selâm verince hepsi birden selâm verdiler. Rasûlullah (s) iki ve her iki gruptan her birisi ise birer rekât kılmış oldular."

Bu kılınış şekli, bundan önce geçen rivayetlerle -düşmanın kıble cihetinde olmaması açısından- ortaktır. Bir de namazın Necid Gazvesi esnasında kılınmış olması bakımından da müşterektir. Necid Gazvesi Zâtürrikâ Gazvesi'dir. Bu gazve Gatafan topraklarında yapılmıştı. Orada Batn-ı Nahl dedikleri bir yer vardır. Rasûlullah (s) orada her bir gruba -daha önce geçtiği üzere- iki rekât namaz kıldırmıştır. Bu rivayet, söz konusu gazvede inen ayetin manasına muhalif olduğu gibi daha önce zikredilen rivayetlere de benzememektedir. Bu rivayetin farklılığı, namaz sonunda iki grubun birlikte düşman karşısında durmak üzere bırakılmasıdır. Bu rivayet, üzerinde icma olan iftitah tekbiri esnasında kıbleye dönmenin vâcib olduğu yolundaki temel kurala da aykırıdır. Ebû Dâvûd, Hz. Âişe'den bu gazvede korku namazının nasıl kılınacağını rivayet etmiştir. Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in kendisiyle saf tutanlarla birlikte tekbir getirdiğini açıkça beyan etmiş ve şöyle demiştir: "Rasûlullah (s) iftitah tekbirini aldı. Hemen arkasında saf bağlayan cemaat da tekbir aldılar. Sora rükûa eğildi, onlar da rükûa vardılar. Sonra secde etti, onlar da secde ettiler. İlk secdeden kalkınca onlar da kalktılar. Sonra Rasûlullah (s) ikinci secdeye varmadan oturduğu yerde bekledi; onlar ise kendi kendilerine ikinci secdeyi ettiler. Sonra kalkıp tâ ötekilerin yanlarına varıncaya kadar gerisin geriye yürüdüler. Bunun üzerine ikinci grup gelip

namaza durdu. İftitah tekbirini alıp sonra kendi kendilerine rükûa vardılar. Sonra Rasûlullah (s) ikinci secdeyi edince onlar da beraberce secde ettiler. Hz. Peygamber ikinci rekâta kalkınca onlar kendi kendilerine öteki secdeyi ettiler. Sonra her iki grup birlikte kalkıp Rasûlullah (s) ile beraber namaza devam ettiler. O, rükûa vardı, onlar da hep beraber vardılar. O, secde etti. Onlar da hep beraber ettiler. Lakin bu fiillerin hepsi son derece süratle vâki oldu. Fevkalade acelede kimse kusur etmiyordu. Sonra Hz. Peygamber selâm verdi. Onlar da hep birlikte selâm verdiler. Hz. Peygamber, herkes namazın hepsinde kendisine uymuş olduğu halde ayağa kalktı."[534] Bu hadisin isnadında Muhammed b. İshak vardır. Muhammed, hadisi açıkça duyduğunu ifade etmiştir. İhtilaf onun hadisi semâında (duymasında) değil, an fülân, an fülân... diye rivayet edip etmediğindedir. Burada anlatılan korku namazına dair başka bir şekil olup itimat açısından Ebû Hureyre'nin rivayetinden daha evlâdır. Çünkü bu rivayette kıbleye dönmeksizin iftitah tekbiri almaktan söz edilmemektedir. Bu rivayette Hz. Âişe, düşmanı gözetlemeyi terk etme durumuna secdeleri çarçabuk yaptıkları şeklinde bir cevap verir gibidir. Ancak yine de bu rivayet karşısında insanın gönlü tam olarak kani olmamaktadır. Bence Buhârî ve Müslim, bu iki hadisi sırf isnadları dolayısı ile terk etmemişlerdir.

6) İmam Ahmed, Müslim, Nesâî ve İbn Mâce Câbir'den rivayet ediyorlar: "Rasûlullah (s) ile birlikte korku namazında bulundum. Rasûlullah (s) bizi iki saf yaptı. Saffın birisi onun arkasında durdu. Düşman ise kıble tarafındaydı. Rasûlullah (s) iftitah tekbiri aldı, biz de hep birlikte tekbir aldık. Sonra rükû etti, biz de hep birlikte rükû ettik. Sonra başını rükûdan kaldırıp doğruldu. Biz de hep birlikte doğrulduk. Sonra Rasûlullah'ın (s) ve arkasındaki saf birlikte secdeye vardık. İkinci saf ise yüzü düşmana dönük olarak ayakta kaldı. Hz. Peygamber ve arkasındaki safta duranlar secdeleri yapıp kıyama kalkınca, ikinci saf secdeye gitti ve secdeyi yapınca kıyama kalktılar. Sonra arkadaki saf öne, öndeki saf arkaya geçerek yer değiştirdi. Sonra Rasûlullah (s) rükûa vardı, biz de hep birlikte rükû ettik. Ardından başını rükûdan kaldırdı, biz de hep birlikte başımızı rükûdan kaldırdık. Sonra secdeye gitti ve kendisiyle birlikte birinci rekâtta iken arka safta bulunan ama şimdi hemen arkasında yer alan saf da secde etti. Arka saftakiler ise yüzleri düşmana karşı olarak kıyamda kaldılar. Rasûlullah arkasındaki saftakilerle birlikte secdeleri yapınca, ikinci saftakiler secdeye gittiler ve secdelerini yaptılar.

534. Ebû Dâvûd, *Salât*, 1242.

Sonra Hz. Peygamber selâm verdi ve bizler de hep birlikte selâm verdik."[535] *el-Müntekâ*'da bu hadisin zikri ardından şöyle denir: "İmam Ahmed, Ebû Dâvûd ve Nesâî, korku namazının bu kılınış şeklini İbn Ayyaş ez-Zûrakî hadisiyle rivayet etmişlerdir. İbn Ayyaş şöyle der: Rasûlullah (s) bu namazı iki kez kıldırdı. Bir kez Usfan'da, bir kez de Selimoğulları topraklarında kıldırdı." Buhârî bu hadisi tahric etmemiştir. O der ki: Câbir korku namazını Rasûlullah (s) ile birlikte Zâtürrikâ'da kılmıştır. Buna, korku namazının birden çok kez kılındığı ve Câbir'in bu namazların hepsine katıldığı şeklinde cevap verilmiştir. Usfan ise yakın olup Mekke'ye dört beridlik mesafededir.

Bu son şekil ayetin metnine uymamaktadır. Çünkü ayet düşmanın kıble tarafında olmadığı bir vâkıa hakkında inmiştir. Bundan dolayı bir grubun düşmana doğru ayakta durması ve namaz kılanları beklemesi ihtiyacı hasıl olmuştur. Bundan dolayı Ebû Hureyre'nin hadisiyle beşinci şıkda yer alan Hz. Âişe hadisini münker gördük. Oysa bu son vâkıada düşman kıble tarafındaydı. Onun için bu olayda ayetin gösterdiği şekille yetinilmiş ve her iki saffın birlikte secde etmesine lüzum görülmemiştir. Aksine her bir saf ard arda secde etmiştir. Çünkü onlar, düşmanın durumundan ancak secdede iken haberdar olamazlar.

7) Şâfiî *el-Ümm*'de, Buhârî ise *"Eğer korkarsanız (namazlarınızı) yürüyerek yahut binmiş olarak (kılın)"*[536] ayetinin tefsirinde İbn Ömer'den rivayet ederler. İbn Ömer, korku namazından söz ederken şöyle der: "Eğer korku bundan daha şiddetli ise, -kıbleye dönmüş olarak veya dönmeden- ayakta olup yürüyerek veya binmiş olarak kılarlar. İmam Mâlik der ki, 'Nâfi' şöyle dedi: Bence Abdullah b. Ömer, bu sözü ancak Rasûlullah'ı (s) gördüğü için nakletmiştir."[537] Bu rivayet Müslim'de İbn Ömer'den buna benzer olarak rivayet edilmiştir. İbn Mâce ise bu hadisi İbn Ömer'den merfû olarak rivayet eder. Onun rivayeti şöyledir: İbn Ömer'den rivayet olunuyor: Rasûlullah (s) korku namazını şöyle anlattı. "Eğer korku bundan daha şiddetli olursa yaya olarak ve ayak üstü durarak veya binmiş olarak kılınır."[538] Yani korku halindeki kimse içinde bulunduğu durum nasıl elveriyorsa rükû ve secdeleri imâ ile kılar. Zâhir olan şudur ki, iki ordu birbirine girdiğinde veya -düşmana doğru ilerlerken değil de- korkudan dolayı kaçarken ya da düşmanı takip ederken elden kaçma korkusu bulunması halinde insanların tek başlarına

535. Müslim, *Salâtu'l-müsâfirîn*, 307.
536. Bakara, 2/239.
537. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 47.
538. ..İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 501.

kılacakları korku namazı budur. Bazı bilginler, düşmanı takip edenle, düşmanın kovaladığı kimselerin kılacakları korku namazının birbirinden farklı olduğu kanaatine varmışlardır. Hâfız İbn el-Münzir der ki: "Benim kendilerinden ilim aldığım bütün üstadlarım derler ki, düşman tarafından takip edilen kimse, hayvanı üzerinde îma ile namazını kılar. Eğer düşmanı takip ediyorsa o zaman yerde kılar."[539]

İbn Hacer eseri *Fethu'l-Bârî*'de der ki: "İbnü'l-Münzir'in söylediği Evzâî'nin sözüyle tenkide uğrar. Çünkü O, bunu *"namazı kaçırma korkusu"* ile kayıtlamış, ancak kişinin düşmanı takip etme ile, düşman tarafından takip edilme durumu hakkında herhangi bir istisna getirmemiştir. Mâlikîlerden İbn Habîb de aynı kanaati benimsemiştir."[540]

Ben de derim ki, bu görüşü Abdullah b. Üneys'in tatbiki teyit etmektedir. Rasûlullah (s) bu Abdullah'ı Halid b. Süfyan el-Hüzelî'yi katletmek üzere görevlendirir. Çünkü Halid Müslümanlarla savaşmak için asker toplamaktadır. Abdullah b. Üneys şöyle der: "Yola koyuldum. Bir yandan yürüyor, bir yandan da imâ ile namazımı kılıyordum."[541] Hâfız İbn Hacer bu hadisin isnadını *"hasen"* olarak değerlendirmiştir. Zemahşerî bu şekli bundan sonra gelen ayetten çıkarmıştır. Yüce Allah şöyle diyor:

Allah'ı Anmak

"Namazı bitirince de..." yani; namazı korku halinde kısaltarak edâ ettiğinizde ve tamamladığınızda... Bu ifade tıpkı *"Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın."*[542] ve *"Hac ibadetlerinizi bitirince..."*[543] ayetlerindeki ifadeler gibidir. ***"Ayakta, otururken ve yanınız üzerinde yatarken Allah'ı anın."*** Yani Allah'ı kendi nefsinizde anın. O'nun dünyada kendine yardım edene zafer vaad ettiğini, bunlar için âhirette sevap ve kendi hoşnutluğunu hazırladığını aklınızdan geçirin. Bunun Allah'ın Kitabı'na göre amel ve yaratıklarına hâkim olan sünneti (sünnetullah) üzere hareket ettikleri takdirde O'nun katında vereceği mükâfatı olduğunu hatırınızdan çıkarmayın. Ayrıca O'nu dilinizle de zikredin. O'na dilinizle hamd ederek, tekbir getirerek, tesbih ve tehlil ederek ve kendisine dua ederek anın. Her halûkârda, düşmanla kılıç kılıca çarpışırken, mücadele ederken, ateş etmek

539. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 506.
540. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 506.
541. Ebû Dâvûd, *Salât*, 1249.
542. Cuma, 62/10.
543. Bakara, 2/200.

için otururken veya onunla boğuşurken, yaralanmış veya taktik gereği yan yatarken hep O'nu anın ki, kalpleriniz güçlensin, azminiz pekişsin, O'nun yolunda dünyanın çileleri ve meşakkatleri size hafif gelsin. Sebat ve sabrın gelmesinin umulduğu kaynak işte budur. Bu ikisini izleyen felah ve zafer de bu kaynaktan doğar. Bu ayet Enfâl Sûresi'ndeki *"Herhangi bir topluluk ile karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çok anın ki başarıya erişesiniz."*[544] ayeti gibidir. Biz, -ifadenin akışının verdiği havaya göre- savaşta her halükârda Allah'ı anmakla emrolunduğumuza göre, barış halinde her halükârda O'nu anmakla haydi haydi emrolunmuş oluruz. Nitekim ifadenin mutlaklığı da bu izlenimi vermektedir. Üstelik bir mü'min, sürekli savaş ve ardı arkası kesilmeyen bir cihad halindedir. Mü'min, bazen düşmanlarla cihad ederken, bazen de kendi hevâ ve hevesiyle mücadele eder. Bundan dolayı Yüce Allah akıllı kimseleri *"Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar."*[545] diye nitelemekte ve onlara bir çok ayette kendisini çok anmayı emretmektedir. Allah'ı anma, -gafiller bunun farkına varmasa da-nefsi terbiye etmede en çok işe yarayan bir unsurdur. İbn Cerîr, bu ayetin tefsirinde İbn Abbas'ın şu sözlerini nakleder: "Yüce Allah, kullarına bir farîza getirdi mi mutlaka onun karşılığında belli bir mükâfat koyar. Sonra o farîzaya muhatap olanları mazeret halinde mazur görür. Ancak Allah'ı anmak böyle değildir. Yüce Allah ***"anma"*** için bir üst sınır getirmemiş ve -kişinin aklını yitirmesi hali hariç- bunu terk edeni mazur görmemiştir. Yüce Allah şöyle der: *"ayakta, otururken ve yanınız üzerinde yatarken Allah'ı anın."* Gece-gündüz, karada-denizde, yolculukta ve mukim iken, zenginlikte-fakirlikte, hastalıkta-sağlıkta, aşikâr ve gizli olarak, her halükârda hep Allah'ı anın."[546]

"Huzura kavuşunca da..." yani, gönülleriniz güvenlik haliyle huzura kavuştuğu ve düşman korkunuz geçtiği zaman ***"namazı dosdoğru kılın".*** Yani namazı rükünleri, hududu ve âdâbı tam olarak dosdoğru kılın. Korku durumlarından herhangi birinde -izin verildiği üzere- namazı heyetinde (kılınış biçiminde) kesretmeyiniz. Başka bazı durumlarda size izin verildiği üzere rekâtlarında ve cemaat nizamında da kesretmeyiniz. Bazı müfessirlere göre ayette geçen ***"itmi'nân"*** dan maksat, yolculuk sona erdikten sonra ikamet yurdunda istikrara kavuşmak demektir. Çünkü ikamet yurdu, huzurun bulunacağı yerdir. Bu ayette zikredilen hüküm daha önce geçen "yolculuk haline korku eşlik ettiği zaman namazı kısaltma ve korku namazının

544. Enfâl, 8/45.
545. Âl-i İmrân, 3/191.
546. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 260.

kılınış şekli" hükümlerine mukabil olunca burada *"itmi'nân"* dan maksat hem *"yolculuk"* ve hem de *"korku"* mukabili olmaktadır. Bu, *"namazı ikâme etme"*nin her iki çeşidiyle *"kasr"* mukabili olmasına benzer. Hatırlanacağı üzere namazı kasretmek, "namazın heyetinde ve hududunda kasr" ve "rekât sayısında kasr" olmak üzere iki çeşitti. Ne demek istediğimizi biraz açalım: "Sefer", "ikamet" mukabilidir. Yüce Allah, ayette *"fe izâ ekamtüm"*(ikamet ettiğinizde de...) demiyor. *"Havf/korku" "emn/güvenlik"* in mukabilidir. Nitekim *"havf"*ın *"emn"* in zıddı olduğunu bir başka ayetten anlıyoruz. *"Ve âmenehum min havf/Her çeşit korkudan emin kıldı."*[547] Yüce Allah burada *"fi izâ emintum" "güven içinde olduğunuz zaman..."* da demedi. *İtmi'nân*'ın manası huzursuzluk ve can sıkıntısı ardından gelen sükûnettir. Dolayısıyla *itmi'nân*, hem korku ve hem de sefer mukabilidir. Bu mukabiliyet hem ikisi birlikte ve hem de ayrı ayrıdır. Çünkü yolculuk esnasında korkusu zâil olan kimse için *"itmaenne nev'an mine'l-ıtmi'nân" "Bir tür sükûnete erdi."* denebileceği gibi, yolculuğu sona erip de vatanında kalmaya başlayan kimse için de *"itmaenne nev'an mine'l-ıtmi'nân" "Bir tür sükûnete erdi."* denebilir.

Bu mana, -Daha önce geçen iki ayet, yolculuk namazı hakkında değil, korku namazı hakkında nâzil olmuştur.- yaklaşımında olan kimselerin görüşleriyle de uyumludur. İster "yolculuk namazında kısaltma hükmü mütevatir sünnetle sabit olmuştur." desinler, isterse "yolculuk namazı -akşam namazı hariç ikişer ikişer farz kılınmıştır. Akşam namazı ise üç rekâttir." desinler farketmez. *"İtmi'nân"* la ilgili bu açıklama, önceki iki ayetin dört rekâti kasretmek suretiyle yolculuk namazını ve her türlü çeşidiyle korku namazını hükme bağlar, diyenlerin görüşleriyle de uyumludur. Korku namazı çeşitleri içinde imama uyan kimsenin farîzasının bir rekât olması olduğu gibi, bunun îma ile kılınanı da vardı. İtmi'nânla ilgili görüş, korku namazında korku şartını te'vil edip korkuya dair hiçbir anlam bırakmayan kimseyle, onun anlamını mensuh sayan kimsenin görüşüyle de uyumludur. Ayrıca bu konuda ayrıntıya gidip *"sefer"* şartını dört rekâtlı farz namazı ikiye indirmeye özel kılan kimseyle, *"korku"* şartını namazın sadece bir rekâta indirilmesine özel kılan ya da namazı heyeti ve erkânında kısaltmaya hâs kılan kimsenin görüşüyle de uyumludur.

Müfessir Zemahşerî, bu ayetin Bakara Sûresi'ndeki korku namazı ayetiyle aynı manada olduğu kanaatine varmıştır. Onun için bu ayette geçen ***"kazâu's-salât"*** tabirini onun edâ edilmesinden ibaret olarak kabul etmiştir.

---

547. Kureyş, 106/4.

"Zikir" kelimesini de namaz manasında almıştır. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Korku ve savaş halinde namazı kıldığınız zaman düşmanla kılıç kılıca çarpışıp vuruşurken ayakta...düşmana ateş ederken diz üstü çökmüş oturur vaziyette...aldığınız yaradan bitkin yan tarafınız üstüne yatar durumda... kılınız. Zemahşerî *"itmi'nân"*ı *"emn/güven içinde olmak"*, ondan sonra gelen ***"ikâmetu's-salât"***ı ise zikredilen şekilde kılınan korku namazını (daha sonra) kaza etmek şeklinde tefsir etmiştir. Zemahşerî'nin kullandığı ***"kaza"*** terimi, fıkıhta terim olarak kullanılan kaza terimidir ki, vakti geçirilen namazı iade etmek demektir. Ayetin bu şekildeki tefsiri, "Düşmanla savaş ve çatışma halinde olan seferî kimsenin namazını nasıl kolayına gelirse öylece kılması, sonra güvenli bir duruma erdiğinde kaza etmesi gerektiği" yolunda ictihad eden İmam Şâfiî lehine delildir. Ebû Hanîfe'nin kanaati ise böyle değildir. Ona göre savaş halinde namaz terk edilir ve sonra güvenli bir duruma kavuşuluncaya kadar tehir edilir. Zemahşerî, bu tefsiriyle Kur'ân'da kullanılan *"kazâ"* ve *"ikâmetu's-salât"* kelimelerini akla ilk gelen zâhiri anlamı dışına çıkarmış olmaktadır. Zemahşerî, dili anlamada ve çoğu ayetleri özünün ve yumuşak üslûbunun aksettirdiği manayla tefsir etmekte çok hassas bir müfessirdir. Yanılmaktan ve hata etmekten münezzeh olan sadece Yüce Allah'tır.

Namazın Vücûbiyeti ve Vakitleri

"Çünkü namaz mü'minler üzerine vakitleri belli bir farzdır." Bu ifade, -korku esnasında kasrederek bile olsa- namaza devam etmenin vücûbiyetinin sebebine bir ek mahiyetindedir. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Namaz Yüce Allah'ın hükmünde ve kullarına doğru yolu gösterme hikmetinin bir gereği olarak Kitab'ın levh-i mahfuzda veya kağıtta sabit oluşu gibi sabit ve müekket vakitleri belli bir farziyettir. Vakitleri bellidir yani, namaz çeşitli vakitlere dağılmıştır. Mümkün mertebe o vakitlerde edâ edilmesi şarttır. Namazı şartlarına uygun biçimde kısaltarak vaktinde edâ etmek, tam olarak kaza etmek üzere tehir etmekten daha hayırlıdır. Biz bu hususu namaz vakitlerinin hikmeti konusunda beyan edeceğiz. İbn Cerîr, İbn Mes'ud'dan rivayet ediyor: "Namazın hac ibadetinde olduğu gibi bir vakti vardır. Zeyd b. Eslem'in *"mevkûten"* ifadesini tefsir ederken, mevkûten demek *"müneccemen"* demektir. Her *"necm"* gittiğinde bir başka *"necm"* gelir, dediği rivayet olunmaktadır. Zeyd şunu diyor: Her vakit geçtiğinde bir başka vakit gelir."[548] Arapça'da tıpkı *"vaade yeidu"* fiilinde olduğu gibi *"vakate'l-amele yakituhû"*

548. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 262.

ve *"vakkatehû tevkîten"* şeklinde bir fiil vardır. Bunun manası, *"Bir iş için onu yapacağı bir vakit belirledi."* Demektir. *"Vâv"* yerine *"hemze"* kullanılarak *"ekatehû"* da denilir. Tıpkı, *"vekkedetü'ş-şey'e tevkîden"* ve *"ekkettûhü te'kîden"* denildiği gibi...

Belli bir inancın davetçisi tartışma ve cedel ehli kimselerle çeşitli mezhep ve inancın mutaassıp mukallitlerinin alışkanlık haline getirdikleri husus, insanları kuşkuya düşürmektir. Bir de bizim memleketimizde tanıdığımız Hıristiyan misyonerleri gibi bu işi bir meslek ve sanat haline getirmiş kimseler olursa varın gerisini siz hesap edin! Söz konusu misyonerlerin İslâm'a karşı ileri sürdükleri bazı kuşkular Frenkleşmiş kimselerin piyasasında revaç bulur hale gelmiştir. Ki bu kuşkular tam da din bağından kurtulma hevesinde olan bu kimselerin hevâ ve heveslerine uygun hususlardadır. Söz konusu kuşkular içinde en garip olanı; namazların belli vakitlerde farz kılınmış olması hadisesidir. Onların zannına göre bu husus, namazları bazı şeklî hareketler ve bedenî âdetler haline getirmiştir. Oysa mantıklı olanı -onların iddialarına göre- bunun mü'minin kendi tercihine bırakılmasıdır. Böylece mü'min, boş bir vakit bulduğunda Rabbini anabilir ve O'na seslenebilir. Böylece kıldığı namaz, kafayı meşgul eden ârızalardan sâlim olmuş olur. Şeriatlerde ve hukukta var olan hiçbir kaide, ilim ve felsefede mevcut olan hiçbir nazariye, sosyoloji ve terbiye ilminde var olan hiçbir mesele, hakkında cedel yapılmaktan, faydası ve zararı üzerinde tartışılmaktan uzak değildir. Bu mesele bana İstanbul'da olduğum bir sırada 1328/1910 senesi Şa'bân ayında soruldu. Ben de buna acele olarak vecîz bir cevap verdim. Cevabım *el-Menâr Dergisi*'de neşredildi.[549] Birçok soruyla birlikte tarafıma yöneltilen soru şuydu:

"Namazdan maksat, Yaratıcıya kalpten halisane bağlı olmak olduğuna ve bu da ahlâkı süslemeye ve nefsi yüceltmeye götürdüğüne göre, her Müslüman'ın belli vakitlerde namaz kılması kesin ve kaçınılmaz olur. İnsanlar bildiğimiz insanlar olduklarına göre, her Müslüman'ın mescitlerde ve evinde kıldığı namazları ihlasla kıldığını söylemek mümkün müdür? Namazın çok az bir kısmı, din açısından hedeflenmiş ve fazilete mebnî olduğuna göre, neden mü'minlere kılacakları namazların vakitlerini belirlemede tam bir hürriyet tanınmıyor? Aksi takdirde, ihlassız ve ibadete gerçek bir eğilim söz konusu olmadan, tam aksine sırf vakitlere uyarak ve geleneklere riayet ederek yapılan rükû ve sücûdun nefse ne gibi bir faydası vardır?"

---

549. *Menâr Dergisi*'de 13. Cild S. 579.

İşte bu soruya cevabımız:

İnsanların yeteneklerinin farklı farklı, dinin ise -sizin gibi sadece seçkinlere değil- herkese hidayet rehberi olduğu üzerinde derinden derine düşünürseniz bu sorunun cevabı kendiliğinden ortaya çıkar. Seçkin insanın, nefsini hak olduğuna ve içinde kendi faydası ve hayrı bulunduğuna inandığı şeylerle kemâle erdirme yeteneği güçlü olur. Böyle bir kimse, kendi ictihadına havale edilse imanını kemale erdirmeyi, nefsini arındırmayı, Rabbine şükretmeye ve O'nu anmaya özen göstermeyi bir yana bırakmaz. Yüksek okullarda bazı eğitimli kişilerin, psikoloji ve ahlâk bilimi üzerine araştırma yapan bazı araştırmacıların, namazın ve abdestin vakte bağlanmasını, boy abdestinin bunu almayı vâcip kılan sebeplerle, kesin olarak vâcip değil ancak müstahap kılan sebeplerle birlikte sunulmasını tenkit ettiklerini görürsün. Bunlar aynı zamanda taharet çeşitlerinin vücûbiyetini de tenkid edebilirler. Yaklaşımları ise; bu gibi hususların insanın kendi ictihadına bırakılması, ihtiyaç duyduğunda bunu kendisinin yapmaya karar vermesi ve neyin ne zaman yapılacağına insan aklının karar vermesi gerektiğidir. Bu iddianın sahipleri, belli bir prensip üzere yetişmişler ve bunun faydasını öğrenmişlerdir. Yetiştikleri prensibe alıştıkları ve onu güzel gördükleri için bunu kendi akılları ile bulduklarını ve bu hususta herhangi birinin vâcip kılmasına ve Şari'nin farz kılmasına ihtiyaçları olmadığını zannederler. Kendileri açısından mümkün olanının başkaları açısından da mümkün olduğunu düşünürler. Oysa bu iki zannın ikisi de hatalıdır. Çünkü onlar bir dizi temizlik (taharet) işlemini yapmak üzere yetişmişlerdir. Bunların içinden bir kısmı, sabahları elini yüzünü yıkamak gibi belli bir vakitle kayıtlıdır ki, bu abdeste veya boy abdestine benzer. Bir kısmı da belli işlemleri yapmakla kayıtlıdır ki, onlardaki faydayı ve yararı öğrenmişlerdir. Gerek bedevî gerek şehirli diğer insanların bu kimselere kıyas edilmesi apaçık bir hatadır.

Mesele şahsî ictihadlarına bırakılacak olursa çoğu kimse faydalı bir işi her zaman tam vaktinde yapmaz. Bundan dolayıdır ki, sahiplerinin veya hizmetçilerinin her gün belli vakitlerde süpürmedikleri, halılarının ve eşyasının tozunu almadıkları evlerin, kirlenmeye maruz kaldığını görürsün. Bu evler, bazen temiz, bazen de pis olur. Buna karşılık -içinde herhangi bir kir ve toz olmasa bile- evlerini her gün belli vakitte süpüren, halıların ve yaygıların tozunu alan kimselerin evleri daima temiz olarak kalır. Felsefe, "Bir mekanda kirlenme ve tozlanma meydana geldiğinde süpürülerek, silinerek ve tozu alınarak bu kirler ve tozlar giderilir, buna karşılık o mekan veya halı

ya da yaygı, herhangi bir toza ve kire maruz kalmadığı sürece olduğu gibi bırakılır." hükmünü veriyorsa, deneysel eğitim de mekanların ve eşyanın belli vakitlerde temizlik araçlarını tanıması gerekir, ta ki temizleme insanlara ağır gelmeyen bir huy ve ahlâk haline gelsin, özellikle de temizleme sebebi ortaya çıktığında..." diyor. Herhangi bir rahatsızlık verici şeyi daha meydana gelmeden veya çoğalmadan ortadan kaldırmak için harekete geçmeye alışan kimse, bunun meydana gelmesinden sonra onu gidermeye haydi haydi çaba harcayacaktır ve bunu haydi haydi kolay bulacaktır. Bence teyemmümün en bariz hikmeti, namaza durulmaya karar verildiğinde -abdest taharetinin insanın nefsinde kesin bir biçimde yerleşmesi için- abdestin hareketini temsilî olarak canlandırmasındadır. Lord Kramer döneminde Mısır'da maliye bakanı olan Michel Ans bir keresinde bana dedi ki: "Bugün olmuş Avrupa'da hâlâ hiç yıkanmayan insanlar var. Biz İngilizler, bu gün Avrupalıların içinde en çok yıkanan bir halkız. Biz yıkanma alışkanlığını Hintlilerden aldık, ama daha sonra bütün halkları geride bıraktık. Şimdi sen bunu düşün ve sağlık ve sıhhat için büyük bir unsur olan temizlik hususunda halkların alışkanlıklarıyla mukayese et."

Bu meseleyi askerlikte çukur kazma işlemiyle de mukayese edebilirsin. Askerde hiç ihtiyaç yokken erlere çukur kazdırırlar. Bunun sebebi, ileride ihtiyaç olduğunda askerlerin bu işi hafife almamaları, çukur kazmanın askerlerin kişisel gayretlerine ve çabalarına havale edilmeyen bir nizam içinde düzenli, vakitli ve mecburi olmasıdır.

Bu anlattıklarımızı iyiden iyiye düşünürsen görürsün ki, Yüce Allah dini insanların fıtratlarını kemale erdirmek, ruhlarını yüceltmek ve nefislerini arındırmak için getirmiştir. Bu da ancak insanları kulluğun boyunduruğundan ve kendileri gibi bir yaratık olan bir başka kişi karşısında zilletten kurtaran tevhidle, Yüce Allah'ın kendilerine bahşettiği nimetleri hayırda ve kötülüğü engellemede kullanarak onlara şükürle olur. Allah'ı anmak gibi imanı ve tevhidi takviye eden, onu besleyen, nefsi kötülüklerden alıkoyan, ona iyiliği sevdiren ve yapmaya teşvik eden bir başka amel daha yoktur. Bir başka ifadeyle; bunlar Yüce Allah'ın mutlak kemâlini, ilmini, hikmetini, ihsanını ve rahmetini hatırlatır, kulunu ilim, hikmet, ihsan, rahmet ve bunun dışında kemâl sıfatlarıyla bezeyerek kendine yaklaştırır. Unutma ki namaz; tekbir, tesbih, Kur'ân okumak ve dua gibi bir çok zikir ve şükür çeşitlerini ihtiva eder. Her kim hakkını vererek namaza devam ederse Yüce Allah'ı murakabe yeteneği ve onu yani mutlak kemâli sevgisi güçlenir. Bu oranda da nefsi kötülüklerden ve noksanlıklardan nefret eder, hayrı ve fazileti ister. Bedevî

ve şehirli insan kesimlerinden bir çok kimse, vakte bağlanmış muayyen bir farz olmadıkça herhangi bir şeye devam etmez. İnsan nefsini arındıran ve toplumu da amelî olarak eğiten bu çeşit Allah'ı zikir (namaz) düzenliliği, genelliği ve müsamahasızlığı açısından askerî vazifeye benzer. Bir gün ve gecede (24 saat) beş vakte dağıtılmış olan bu az miktardaki zikirde kusur eden kimse, Rabbini ve nefsini haydi haydi unutur ve gaflet denizinde boğulur. İmanı güçlü, nefsi arınmış olan kimse Allah'ın zikrinden ve O'na münâcâttan bu az miktara razı olmaz. Aksine, buna Yüce Allah'ın dilediği kadar nafile namaz ve başka zikir çeşitleri de katar. Bunu yaparken kalbini toplayacağını ve huşu duyacağını umduğu boş vakitleri araştırır. Soruyu soranın da güzel gördüğü budur. Kısaca söylemek gerekirse, beş namazın vakte bağlanması çeşitli vakitlerde bütün mü'minlere Rablerini hatırlatmak içindir. Ta ki gaflet, onları kötülüklere ya da hayırda kusur etmeye sevk etmesin. Nafileler kılarak ve diğer zikirlerle meşgul olarak kemâli arzu edenler, kendilerine en uygun buldukları vakti seçebilirler.

Tefsirimizin II. cildinde *"hâfizû ale's-salâvâti" "Namazlara ve orta namaza devam edin."*[550] ayetinin tefsirine bakarsanız bu hususun apaçık bir biçimde beyan edildiğini göreceğiniz gibi -mü'min namazına devam ettiği sürece- onun fuhşiyatı ve münkeri yasak etmesinin beyan edildiğini de görürsünüz. Tekrar tekrar kılmakla birlikte namazı uyanık bir kalple kılmayanlar, namaz kılmıyor gibidirler. Bunlar kendi nefisleriyle cihad etsinler.

وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِن تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ
وَتَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿104﴾

104- Düşman topluluğunu takip etmekte gevşeklik göstermeyin. Eğer siz acı çekiyorsanız onlar da sizin çektiğiniz gibi acı çekmektedirler. Üstelik siz Allah'tan onların ümit etmedikleri şeyleri umuyorsunuz. Allah ilim ve hikmet sahibidir.

İbn Cerîr'in rivayetine göre İkrime, bu ayetin -Müslümanlar çok yaralı verdikleri zaman- Uhud Gazvesi hakkında indiğini söylemiştir. Nitekim

550. Bakara, 2/238.

"Eğer siz bir acıya uğradınızsa o kavim de benzer bir acıya uğramıştır."[551] ayet-i kerîmesi de bu gazve hakkında nâzil olmuştur. Ben de derim ki, bu ayetten önce de *"Gevşeklik göstermeyin, üzüntüye kapılmayın. Eğer inanmışsanız, üstün gelecek olan sizsiniz."*[552] ayeti vardır. Açık olan odur ki İkrime, Uhud meselesini İbn Abbas'tan rivayeten zikretmiştir. Tefsirini yapmakta olduğumuz ayetin manasının Âl-i İmrân ayetinin manasına uygun olmasından yola çıkarak bu ayetin de onun gibi Uhud Gazvesi hakkında indiği sonucunu çıkarmıştır. Sonra *Celâleyn Tefsiri* gelmiş ve İkrime'nin görüşünü kendisine nispet etmeden nakletmiş ve olayı anlatırken hata etmiştir. Çünkü *Celâleyn Tefsiri*'nin ifadesine göre bu ayet "Hz. Peygamber, Ebû Süfyân ve arkadaşlarının peşinden bir grup sahabeyi göndermek isteyince ve onların da Uhud'dan dönünce çok yaralı verdiklerinden şikayet etmeleri" üzerine nâzil olmuştur.[553] Üstad Abduh derste *Celâleyn Tefsiri*'nin bu yaklaşımını reddetti ve şöyle dedi: Bu kıssa hakkında bilinen husus şudur: Sahabeler Uhud Gazvesi'nden sonra -aralarında çok yaralı bulunmasına rağmen- Ebû Süfyân ve arkadaşlarını takip etmek istemişlerdir. Ayetin anlaşılması için zikredilenlere ihtiyaç yoktur. Tam aksine bu Kur'ân'ın beliğ üslûbuyla çelişmektedir. Zira bu kıssa, Âl-i İmrân Sûresi'nde zikredilmişti. Dolayısıyla bu ayet ise başka bir ahkâm bağlamında inmiştir.

Üstad Abduh daha sonra şöyle devam etti: Bundan önce söz, savaş, savaşta meydana gelen şeyler, savaşta namazın nasıl kılınacağı, düşman savaşa hazırsa uyanık ve tetikte olma ve savaşta silah taşıma gibi riayet edilmesi gereken hususlar üzerineydi. Yüce Allah bu bağlamda kâfirlerin -mü'minlere saldırmak için- onlara olan düşmanlığının şiddetini, gafletlerini ve ihmallerini gözetlediğini beyan etti. Bundan sonra da düşmanla karşılaşmada zaaf halinde olmayı yasak etti ve müşriklerin mü'minlerden korkmaya daha layık oldukları fikrine delil getirdi. Çünkü savaşta ve ona hazırlanırken meydana gelen sıkıntı ve acı, mü'mine ne kadar isabet ederse, kâfire de o kadar isabet edecektir. Mü'minin ise Allah'tan umma gibi kâfirde olmayan bir ayrıcalığı vardır. Mü'min, Allah'tan vaad ettiği zaferi nasip etmesini umar ve O'nun vaadini yerine getirmeye kâdir olduğuna inanır. Mü'min, cihadına karşılık âhirette Allah'ın vereceği sevabı umar. Çünkü bu cihad, Allah yolundadır. Umudun gücü, her türlü elemi hafifletir. Belki de bu güç, mü'mine o elemi unutturur ve aklından çıkarır.

551. Âl-i İmrân, 3/140.
552. Âl-i İmrân, 3/139.
553. Süyûtî-Mahallî, *Celâleyn tefsiri*, I, 88.

Ben de derim ki, yukarıda okuduğumuz ayet şöyle tefsir edilir: ***"Düşman topluluğunu takip etmekte gevşeklik göstermeyin."*** Yani, hazırlıklı olmak ve uyanık ve temkinli bulunmakla birlikte azimli ve kararlı olun. Ta ki size düşmanca tavır takınan o topluluğu takip etmekte *"vehn"* e düşmeyesiniz. ***"Vehn"*** -Râğıb'ın dediği gibi- mutlak zaaf demek olduğu gibi, ahlâkta ve yaratılışta zaaf anlamına da gelir. Ayetin bu ifadesi namazdan sonra hücum emridir. Bundan önce ise namazı edâ ederken dikkatli olmaları ve silah taşımaları emredilmişti. Hücum emrinin verilmesi şundadır: Savaşta savunma taktiğini benimseyen kimsenin ruhu zaafa uğrar, azmi gevşer. Ruhuna hücum fikrini yerleştiren kimsenin hırsı artar, azmi güçlenir. Vehn'nin yasak edilmesi onun sebebini yasak etmek ve buna tam zıt olan ve vehn gelmesine engel olan faaliyetleri yapmayı emretmek demektir. ***"Eğer siz acı çekiyorsanız onlar da sizin çektiğiniz gibi acı çekmektedirler."*** Çünkü onlar da sizin gibi beşerdirler. Size gelen acı ve elem, aynen onlara da gelmektedir. Çünkü bu, aramızda ortak olarak hayatiyetini sürdüren cesetlerimizin bir özelliğidir. ***"Üstelik siz Allah'tan onların ümit etmedikleri şeyleri umuyorsunuz."*** Çünkü siz, Allah hakkında onların bilmedikleri şeyleri biliyorsunuz. İbadetinizi sırf O'na takdim edip yardım dilemenizi sırf O'na has kılıyorsunuz. Onlar ise Allah'a şirk koşuyorlar. Allah size, Hakka yardım ettiğiniz, hakikati savunduğunuz takdirde iki güzellikten birini -zafer veya şehitlikle- cenneti vaad etti. Bu imanda tevhid ve Rahman'dan gelen vaad, insanı emel ve umud beslemeye sevkederken ümitsizliği ve yeisi yok ediyor. Umud insana kuvvet verir, azmi kat kat yapar ve insan da sabır ve sebatla kendini işine verir. Yeis ise azmi öldürür, kararlılığı zaafa uğratır. Azmi ve kararlılığı zaafa uğramış olan kimseye de sabırsızlık ve gevşeklik hâkim olur. Eğer siz onlarla birlikte bedene gelen acıya katlanırsanız vicdan gücü, kalp cür'eti ve güzel âkibete güvenle onlara üstün olursunuz. Sizler hücum etmeye daha layıksınız. Onun için müdafaa planına yapışarak gevşeklik göstermeyin. ***"Allah ilim ve hikmet sahibidir."*** Yüce Allah'ın her şeyi kuşatan ilmi, büyük hikmeti ve sabit sünneti, -mü'minler Yüce Allah'ın gösterdiği yola göre hareket ettikleri, kanunları üzere yürüdükleri takdirde-zaferin, kâfirlere karşı mü'minlere nasip olmasını gerekli kılmıştır. Çünkü bu takdirde mü'minlerin durumu en azından savaş için asker sayısı ve zâhirî sebepleri bakımından kâfirlere eşit olmuş olur. Halbuki onlar güç ve batınî sebepler bakımından kâfirlerden daha üstündür. Müslümanlar, İslâm'ı Yüce Allah'ın emrettiği şekliyle tatbik etseler savaşa hazırlık bakımından en güçlü, sistem ve silah bakımından en güzel bir durumda olurlar.

Bu ayet-i kerîme Yüce Allah'ın mü'minlere zafer vaadinin doğruluğuna ilmî ve aklî bir delildir. Biz bu meseleyi daha önce bu tefsirde ve bunun dışında *el-Menâr Dergisi*'nde ele alınan konular arasında beyan etmiştik. İngilizlerin Transilvanya (Romanya) halkına karşı savaşından söz ederken Avrupalıların "imanın savaşta zafer kazandıran faktörlerden birisi olduğunu" itiraf ettiklerini nakletmiştik. Çoğu ülkelerdeki Müslümanlar, nefislerini Kur'ân'ın ölçüsüne vurarak, Kur'ân'ın imanın meziyetleri üzerine yaptığı beyan üzerinde düşünerek neden hesaba çekmezler!?

إِنَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّـهُ وَلَا تَكُن
لِّلْخَائِنِينَ خَصِيمًا ﴿105﴾ وَاسْتَغْفِرِ اللَّـهَ إِنَّ اللَّـهَ كَانَ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴿106﴾
وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ أَنفُسَهُمْ إِنَّ اللَّـهَ لَا يُحِبُّ مَن كَانَ خَوَّانًا
أَثِيمًا ﴿107﴾ يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللَّـهِ وَهُوَ مَعَهُمْ إِذْ
يُبَيِّتُونَ مَا لَا يَرْضَىٰ مِنَ الْقَوْلِ وَكَانَ اللَّـهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطًا ﴿108﴾
هَا أَنتُمْ هَـٰؤُلَاءِ جَادَلْتُمْ عَنْهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَمَن يُجَادِلُ اللَّـهَ عَنْهُمْ يَوْمَ
الْقِيَامَةِ أَم مَّن يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلًا ﴿109﴾ وَمَن يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ
ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّـهَ يَجِدِ اللَّـهَ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴿110﴾ وَمَن يَكْسِبْ إِثْمًا فَإِنَّمَا
يَكْسِبُهُ عَلَىٰ نَفْسِهِ وَكَانَ اللَّـهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿111﴾ وَمَن يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ
إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا ﴿112﴾ وَلَوْلَا فَضْلُ
اللَّـهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّت طَّائِفَةٌ مِّنْهُمْ أَن يُضِلُّوكَ وَمَا يُضِلُّونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ
وَمَا يَضُرُّونَكَ مِن شَيْءٍ وَأَنزَلَ اللَّـهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُن
تَعْلَمُ وَكَانَ فَضْلُ اللَّـهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا ﴿113﴾

105- Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab'ı hak ile indirdik; sakın hainlerden taraf olma.

106- Ve Allah'tan mağfiret iste, çünkü Allah, çok bağışlayandır, esirgeyendir.

107- Kendilerine hıyanet edenleri savunma, çünkü Allah hainliği meslek edinmiş günahkârları sevmez.

108- İnsanlardan gizler de Allah'tan gizlemezler. Halbuki geceleyin, O'nun razı olmadığı sözü düzüp kurarken O, onlarla beraber idi. Allah yaptıklarını kuşatıcıdır.

109- Haydi siz dünya hayatında onlara taraf çıkıp savundunuz, ya kıyamet günü Allah'a karşı onları kim savunacak yahut onlara kim vekil olacak?

110- Kim bir kötülük yapar yahut nefsine zulmeder de sonra Allah'tan mağfiret dilerse, Allah'ı çok yargılayıcı ve esirgeyici bulacaktır.

111- Kim bir günah kazanırsa onu ancak kendi aleyhine kazanmış olur. Allah her şeyi bilicidir, büyük hikmet sahibidir.

112- Kim kasıtlı veya kasıtsız bir günah kazanır da sonra onu bir suçsuzun üzerine atarsa, muhakkak ki, büyük bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmiş olur.

113- Allah'ın sana lûtfu ve esirgemesi olmasaydı, onlardan bir gûruh seni saptırmaya yeltenmişti. Onlar yalnızca kendilerini saptırırlar, sana hiçbir zarar veremezler. Allah sana Kitab'ı ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğini öğretmiştir. Allah'ın lütfu sana gerçekten büyük olmuştur.

Suyûtî *Lübâbu'n-nükûl*de bu ayetin nüzûl sebebiyle ilgili olarak şöyle diyor:

"Tirmizî, Hâkim ve başkaları, Katâde b. Nu'mân'dan rivayet ediyorlar: Aramızda Übeyrik oğulları diye tanınan Bişr, Beşir ve Mübeşşir adında üç kardeş vardı. Bunlardan Beşir, münafık bir kimseydi. Şiir okur, bu yolla Rasûlullah (s) sahabelerini hicveder, sonra da bu şiiri bazı Araplara nispet eder, 'filanca şöyle dedi' derdi. Bu aile câhiliye ve İslâm döneminde muhtaç ve yoksul bir aileydi. O zamanlar Medine'de halkın yiyiceği, hurma ve arpadan ibaretti. Amcam Rifâa b. Zeyd, bir hayvan yükü ak un satın almış ve bunu kendisine ait bir kilere doldurmuştu. Kilerde unla birlikte silah, zırh ve kılıç vardı. Yukarıda adı geçen Beşir, bu kilere baskın yapmış ve onu alt tarafından delerek içindeki unu ve silahı çalmıştı. Sabah olunca amcam Rifâa bana geldi ve 'Ey Kardeşim oğlu! Bu gece biz saldırıya uğradık. Kilerimizi delmişler, unumuzu ve silahımızı alıp götürmüşler.' dedi. Kendi

kesimimizde araştırdık ve soruşturduk. Bize dendi ki, 'Bu gece Ubeyrık oğullarını ateş yakarken gördük. Bizim zannımıza göre bu ateşi sizin ununuzdan bir kısmı üzerine yakmışlardır.' dediler. Biz, kendi kesimimizde bu soruşturmayı yaparken Übeyrık oğulları ise, 'Vallahi bize göre bunu yapsa yapsa Lebid b. Sehl yapmıştır.' dediler. Oysa bu zât bizden olup salih ve Müslûman bir kişiydi. Lebid bu iddiayı duyunca kılıcını çekti ve 'Ben çalmışım ha! Vallahi ya bana bu hırsızlığın nasıl olduğunu beyan edersiniz ya da sizi kılıcımla tepelerim' dedi. Übeyrik oğulları 'Bizden uzak dur be adam! Hırsız sen değilsin.' dediler. Sonra biz soruşturmaya devam ettik. Sonunda hırsızlığı onların yaptıklarında hiçbir kuşkumuz kalmadı. Amcam bana 'Ey kardeşimin oğlu! Rasûlullah'a (s) gitsen de bunu ona anlatsan.'dedi. Rasûlullah'a (s) geldim, ona 'Bizden menfur bir aile amcama kastetmişler, onun kilerini delmişler, silahını ve ununu çalmışlar. Bunlar silahımızı bize iade etsinler. Una gelince, bizim una ihtiyacımız yok.' dedim. Rasûlullah (s) 'Bu konuyla ilgileneceğim.' dedi. Übeyrık oğulları bunu duyunca içlerinden Esir b. Urve adındaki bir şahsa gittiler. Onunla bu hususta konuştular ve aile içinden bazı kimselerle bir araya geldiler. Sonra Rasûlullah'a (s) geldiler. Ve 'Yâ Rasûlullah! Katâde b. Nu'man ve amcası Ehl-i İslâm ve salih kimseler olarak bizim ailemize kastettiler. Ellerinde herhangi bir delil ve ispat aracı olmadan bize hırsızlık iftirası atıyorlar.' dediler. Katade şöyle devam ediyor: Rasûlullah'a (s) geldim. Bana, 'Müslûman ve salih kimseler oldukları söylenen bir aileye yönelmiş ve elinde hiçbir delil ve ispat aracı olmadan kendilerine hırsızlık iftirası atmışsın.' dedi. Ben geri döndüm ve aldığım cevabı amcama anlattım. Amcam, 'Yardım edecek olan Allah'tır.' dedi. Bunun üzerinden çok geçmeden "*Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab'ı hak ile indirdik; hainlerden*" Übeyrik oğullarından "*taraf olma*" "*Ve*" Katâde'ye dediğinden dolayı "*Allah'tan mağfiret iste*" ayet-i kerîmesi 113. ayetin sonuna kadar nâzil oldu. Bu hususta ayet inince çalınan silah Rasûlullah'a (s) getirildi ve o da bunu Rifâa'ya verdi. Beşir ise kaçıp müşriklere sığındı ve Sülâfe binti Sa'd adındaki kadının yanında konakladı. Bunun üzerine, "*Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra kim Peygamber'e karşı çıkar ve mü'minlerin yolundan başka bir yola giderse, onu o yönde bırakırız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir. Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar. Kim Allah'a ortak koşarsa büsbütün sapıtmıştır.*"[554] ayetleri nâzil oldu. Hâkim bu hadisin Müslim'in şartına göre sahih olduğunu söyler."

554. Nisâ, 4/115, 116.

"İbn Sa'd *Tabakât*'ında senediyle birlikte Mahmud b. Lebid'den rivayet ediyor: Beşir b. el-Hâris, Katâde b. Nu'mân'ın amcası Rifâa b. Zeyd'in kilerine kasteder. Kilere dışarıdan bir delik açar ve Rufâa'nın yiyecek maddesini ve gerekli parçalarıyla birlikte iki zırhını çalar. Katâde Rasûlullah'a (s) gelir ve olup biteni ona anlatır. Hz. Peygamber, Beşir'i çağırır ancak Beşir bunu inkâr eder ve bu suçu o kesimden şerefli ve iyi bir aileye mensup olan Lebid b. Sehl'in üzerine atar. Bu olay üzerine Kur'ân ayeti gelerek Beşir'i yalanlar ve Lebid'in suçsuz olduğunu ifade eder. *"Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab'ı hak ile indirdik; sakın hainlerden"* Übeyrik oğullarından *"taraf olma."*[555]

İbn Cerîr, Katâde'den rivayet ediyor: Bu ayetler Tu'me b. Ubeyrık ve Hz. Peygamber'in onun mazeretini kabul etmeyi aklından geçirmesi üzerine nâzil oldu. Yüce Allah, bu ayette Tu'me bin Ubeyrık'ın durumunu beyan etti ve Peygamber'ine öğüt verdi. Peygamber'ini hâinlere taraf olmaması hususunda uyardı. Tu'me bin Ubeyrık, Ensâr'dandı ve Zafer oğullarının bir ferdiydi. Tu'me, Katâde'nin amcasına ait bir zırhı çaldı. Bu zırh, onun yanında emanet olarak bırakılmıştı. Tu'me daha sonra zaman zaman yanlarına gelip giden Zeyd b. Semir adında bir Yahudiye iftira atarak zırhı onun çalmış olabileceğini ileri sürdü. İftiraya uğrayan bu Yahudi de bağırıp çağırarak Rasûlullah'a (s) geldi. Tu'me'nin mensup olduğu Zafer oğulları bunu görünce mensupları Tu'me'yi mazur göstermek için Rasûlullah'a (s) geldiler. Hz. Peygamber Tu'me'yi mazur görmeyi aklından geçiriyordu ki Tu'me hakkında ilgili ayet indi. Ve Yüce Allah, *"Kendilerine hıyanet edenleri savunma, çünkü Allah hainliği meslek edinmiş günahkârları sevmez."* ayet-i kerîmesini indirdi. Çünkü Tu'me, suçsuz bir kimseye hırsızlık iftirası atmıştı. Yüce Allah, Tu'me'nin durumunu beyan edince, münafık oldu ve Mekke'deki müşriklere sığındı. Bunun üzerine Yüce Allah, *"Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra kim Peygamber'e karşı çıkar ve mü'minlerin yolundan başka bir yola giderse..."* diye başlayan ayetleri indirdi.

İbn Abbas'ın rivayetine göre bu ayetler, Ensar'dan bir grup hakkında nâzil olmuştur. Bu grup, bazı gazvelerinde Rasûlullah (s) ile birlikteydi. Gazaya katılanlardan birisinin zırhı çalındı. Zırhı Ensardan birisinin çaldığından şüphe edildi. Zırhın sahibi Rasûlullah'a (s) geldi ve "Tu'me bin Ubeyrık benim zırhımı çaldı." dedi. Tu'me Hz. Peygamber'e getirildi. Hırsız bu durumu görünce zırhı alıp suçsuz bir adamın evine attı. Arkasından kendi

555. Süyûtî, *Lübâbu'n-nükûl*, I, 12, 127, 128; Tirmizî, *Tefsir Sûre* (5), Hadis no: 3036.

aşiretinden bir grup insana, "Ben zırhı sakladım. Onu bir adamın evine attım. Aransa orada bulunacaktır." dedi. Bunun üzerine akşamleyin Allah'ın Peygamberi'ne (s) gittiler ve "Ey Allah'ın elçisi! Bizim arkadaşımız suçsuzdur. Zırhı çalan filancadır. Biz konuyu öğrendik. İnsanların huzurunda bizim arkadaşımızın mazur olduğunu söyle. Ve onun adına mücadele et. Çünkü Allah onu senin sayende korumazsa helâk olup gider." dediler. Sonra Rasûlullah (s) ayağa kalktı ve onun suçsuz olduğunu söyledi ve insanların huzurunda mazur gördü. Bunun üzerine *"Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab'ı hak ile indirdik; sakın hainlerden taraf olma."* ayeti nâzil oldu.[556]

İbn Zeyd'den rivayet olunduğuna göre adamın biri demir bir zırh çaldı ve hırsızlığını bir Yahudi'nin üzerine attı. Yahudi, "Ey Ebûlkâsım! Vallahi bu zırhı ben çalmadım. Fakat bu suç, benim üzerime atıldı." dedi. Zırhı çalan hırsızın komşuları vardı. Onlar kendisini akladılar ve Yahudi'yi suçladılar. Hz. Peygamber'e "Ey Allah'ın Rasûlü! Bu habis Yahudi Allah'ı ve senin getirdiğini inkâr ediyor." dediler. İbn Zeyd diyor ki; Rasûlullah (s) bazı sözlerle ona tam meyledecekken Yüce Allah kendisini bu hususta azarladı. (Bu arada İbn Zeyd ilgili ayetleri de zikrediyor.) İbn Zeyd devamla, "Zırhı çalan adamın Tu'me b. Ubeyrık olduğu söyleniyor." der.[557]

Süddî'den rivayet edildiğine göre bu ayet Tu'me bin Übeyrık hakkında nâzil olmuştur. Bir Yahudi bu Tu'me'nin yanında bir zırhı emanet bırakmıştı. Ancak Tu'me emanete hıyanet etti ve zırhı Ensar'dan Ebû Müleyk'in evinde gizledi. Tu'me ve kavminden bazı insanlar zırhını istemek için gelince o Yahudiyi hakir gördüler. Ensar ise Tu'me namına mücadele etti ve Hz. Peygamber'den onun adına mücadele etmesini istedi. Müfessirlerin ekserisi bu olaydaki hainin Tu'me, Yahudi'nin de hak sahibi olduğu görüşünü tercih etmişlerdir.[558]

Ayetlerin nüzûl sebebine dair varid olanlar bunlardan ibarettir. Bu ayetlerin daha önceki ayetlerle bağlantısı ve aralarındaki uyuma gelince bu konuda Râzî şöyle der:

"Ayetin nazmının dizilişinde çeşitli yönler (açılar) söz konusudur:

Birincisi: Yüce Allah, münafıkların hallerini derinlemesine açıkladı. Sonra ardından savaş emrini getirdi. Savaşa -kâfir zannederek bir mü'mini

---

556. Süyûtî, *Lübâbu'n-nükûl*, I, 12, 127, 128; Tirmizî, *Tefsir Sûre* (5), Hadis no: 3036.
557. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 268.
558. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, V, 268.

yanlışlıkla öldürmek, yolculuk namazı ve korku namazı gibi- savaşla ilgili şer'î ahkâmı eklendi. Bundan sonra ifade, münafıkların hallerini ele almaya başladı. Burada Yüce Allah, onların Rasûlullah'ı (s) bâtıl üzere hüküm vermeye ve hak üzere hüküm vermeyi bir yana bırakmaya zorladıklarından söz etti. Onların bu girişimi üzerine Yüce Allah da Peygamber'ine (s) bunu haber verdi ve münafıklara kulak asmaması ve bu konuda onların sözlerini kabul etmemesini emretti.

İkincisi, nazmın beyanı hakkındadır. Yüce Allah bu Sûre'de bir çok ahkâmı beyan edince bu arada Allah'ın indirdiği olarak bilinen her şeyde Rasûlullah'ın (s) kavmini hoşnut etmek için indirilenden başka bir hükme meyletme yetkisi olmadığını ifade etti.

Üçüncüsü, Yüce Allah kâfirlerle cihadı emretti. Bunun üzerine beyan etti ki, durum her ne kadar böyle ise de kâfirlere hıyanet etmek câiz olmadığı gibi yapmadıkları bir şeyi onların üstüne atmak da câiz değildir. Kâfirin inkârı, suçu işleyene müsamaha etmeyi mubah kılmaz. Aksine dinde vâcip olanı; kâfirin lehine de aleyhine de Yüce Allah'ın, Rasûlü'ne indirdiğiyle hükmetmektir ve bir münafık razı edilecek diye bir kâfire zulüm edilemez."[559]

Üstad Abduh dedi ki: Yüce Allah, hak üzere olanları yok etmek sûretiyle hakkı ortadan kaldırmaya çalışan hak düşmanı olan münafıkları uyardıktan sonra hak adına korkulacak tehlikelere karşı da uyarmak istedi. Bu tehlike haktan gafil olma, onun hakikati üzerinde düşünme titizliğini ve onu muhafazayı terk etme fiillerinden gelir. Çünkü hakka özen göstermeyi ihmal etme, hakka karşı olan iki tehlikeden en beteridir. Çünkü bu ihmal, adaletin kaybına veya onu ayakta tutan dayanakların zayıflamasına sebep olur. Bu da bir halkın helâk olmasına yol açar. Dinin getirmiş olduğu genel esaslardan adalet dışındaki esasların ihmali de aynı sonuçlara yol açar. Düşmanın büyük bir topluluğu helak etmesi ve tarih sahnesinden silmesi imkânsızdır. Fakat adalet ve başka değerler gibi bir topluluğu ayakta tutan esasların ihmal edilmesi o topluluğu bitirir. Bundan dolayı Yüce Allah, *"Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab'ı hak ile indirdik."* dedi.

Ben de derim ki, bu ayetlerin hemen bir önceki ayetle bağlantısı hususunda doğruya en yakın ihtimal, Üstad'ın söylediği ihtimaldir. Bunu şöyle beyan etmek mümkündür: Yüce Allah, mü'minlere düşman karşısında tetikte ve uyanık olmalarını ve onlarla cihad etmek için hazırlıklı olmalarını

559. Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr*, XI, 26.

emretti. Maksat; hakkın muhafazası ve bir dış tehlikeyle yok edilmemesidir. Yüce Allah, onlara hakkı kendi içinde muhafaza edecek şeyleri yapmalarını da emretti ta ki, hak bir iç tehlikeyle de ortadan kaldırılmasın. Yüce Allah, mü'minlere hakkı kendi emrettiği şekilde ayakta tutmalarını ve bu hususta hiçbir kimseyi kayırmamalarını da emretti. Yukarıda okuduğumuz ayetlerin kendisinden önceki ayetlerle -tümü itibarıyla- bağlantısına gelince; daha önce geçenlerden öğrendik ki, bu sûrenin başı kadın ve aileyle ilgili hükümleri konu almaktadır. Bu durum, *"Allah'a ibadet edin..."*[560] ayetine kadar devam eder. Bu ayetten tefsirini yaptığımız şu ayetlere kadarki ayetler, çeşitli konuları ele aldılar. Genel hükümlerden Yahudilerle mücadeleye...Onların Hz. Peygamber ve mü'minlerle olan hallerine kadar...Bu konular verilirken araya Allah'a ve Rasûlü'ne (s) itaat... Yahudiler gibi tâğûtun hükmüne başvurmak isteyen münafıkları teşhir edip ayıplamak...Rasûlullah'a (s) itaati yeniden vurgulamak...Allah Teâlâ'nın bir peygamberi ancak kendisine itaat edilsin diye göndermesi ve itaate teşvik gibi konular girdi. Yüce Allah daha sonra savaş ahkâmına geçti ve bu hususta mü'minlerin, kâfirlerin ve münafıkların durumlarını beyan etti. Bu bağlamda Rasûlullah'a (s) itaati ve münafıkların bu husustaki durumlarını yeniden vurguladı. İfadenin bu bağlamdan Rasûlullah'ın (s) bizzat kendisine neyle hüküm vermesi gerektiği hususunun beyanına geçmek uygun düştü. Bundan önce Yüce Allah, Hz. Peygamber'in hükmüne gitmek gerektiğini beyan etmiş, hüküm ve emir verdiği hususlarda ona itaat etmeyi emretmişti. İşaret edilen bu intikal bir olayın beyanı yapılırken gerçekleşti. Söz konusu olaya daha önce kendilerinden söz edilen Ehl-i Kitab'la, bundan önceki ayetlerde durumları açıklanan münafıklar katılmıştı. İşte bundan dolayı Yüce Allah şöyle diyor:

Rasûlullah'ın İctihad Etmesi

"Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab'ı hak ile indirdik." Yani; Biz bu Kur'ân'ı sana hakkı açıklamak ve beyan etmek için vahyettik. Maksat; insanlar arasında Yüce Allah'ın sana bildirdiği hükümlerle hükmedesin. Onun için Yüce Allah'ın indirdiği ile hükmet. ***"Sakın hainlerden taraf olma."*** Sakın onların uğruna mücadele verme! Bunlar zırhı çalan ve bu cürümlerini suçsuz Yahudi'ye atmak isteyen Tu'me ve kavmidir. Bu ayet bundan sonraki sûrede gelen, *"Artık aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet. Sana gelen gerçeği bırakıp da onların arzularına uyma."*[561]

560. Nisâ, 4/36.
561. Mâide, 5/48.

ayeti gibidir. Hakkında hüküm verilen kişi, ister Yahudi, ister Mecûsî, isterse hanîf bir Müslüman olsun, hükümde aranan şey, haktır. Şeyhülmüfessirîn İbn Cerîr der ki, ***"bimâ erâkellah"*** *"Yüce Allah'ın Kitabı'nda sana gösterdiği şekilde"* demektir. ***"Ve lâ tekûn li'l-hâinîne hasîmâ"*** *"Sakın hainlerden taraf olma."* Yani, -ister Müslüman olsun ister muâhid- kendi nefsi veya malında hıyanet edene taraf olma. Hakkına hıyanet ettiği kişi bunu talep ederken hak sahibine karşı onu savunan ve kendisine taraf olan kişi olma.[562] Ayet-i kerîmede Yüce Allah'ın ahkâmı peygamberine *"i'lâm/bildirmesi"*ne, *"irâe/göstermek"* denilmesi işaret ediyor ki, Hz. Peygamber'in ahkâmı bilmesi, -tıpkı gözüyle gayet net ve açık olarak görüneceği gibi- yakîndir.(kesindir.)

Üstad Abduh dedi ki; bu cümle isti'nâfiyedir. (Yeni bir cümledir.) Bu cümlenin daha öncesine atfı bir müfredin hükümde kendisine ortak olan bir müfrede atfı kabilindendir. Dahası, ibtidâiyye cümlesinin (başlangıç cümlesi) kendisinden önceki cümleye -aralarında genel manada bağlantı olması dolayısıyla- atfı kabilindendir. Ayetin manasına gelelim: Hainlerin şatafatlı sözlerine ve dava esnasında davasını savunmadaki gücüne kanarak hakkı araştırmakta gevşeklik gösterme ki, o hainlere taraf olmayasın ve onları savunma tehlikesine düşmeyesin. Ayetin bu hitabı sadece Hz. Peygamber'e mahsus değildir. Aksine; Yüce Allah'ın emrettiği gibi O'nun indirdikleriyle hükmedecek herkese şamildir. Ben de derim ki, Üstad Abduh'un sözünü Buhârî-Müslim'de müttefekun aleyh olarak rivayet edilen, ayrıca *Sünen*'lerde de yer alan şu hadisi teyit etmektedir. Hz. Peygamber şöyle der: "Ben ancak fani bir beşerim. Siz birçok hukukî anlaşmazlıklarınızı çözmek için bana getiriyorsunuz. Sizlerden biri diğer tarafa göre beni ikna etmede daha elverişli ve muktedir davranmış olabilir. Ben de ondan işittiğim şeye göre hükmederim. Verdiğim bir hükümle bir kimseye hakikatte din kardeşine ait bir şeyi verecek olsam, O onu asla almasın. Zira benim ona bu şekilde vermiş olduğum şey ancak ateşten bir parçadır."[563]

Ayetin usûl-i fıkh açısından taşıdığı inceliğe gelince; bu ayette 'Hz. Peygamber'in bazen sadece vahiyle, bazen de zaman zaman vahiyle, zaman zaman da ictihadına dayarak verdiği hükmün değeri' meselesi yer almaktadır. Daha önce *"bimâ erâkellah"* ifadesinin, görmenin sağladığı bilgi gücü ve netlik gibi sana yakînî bilgiyle bildirdi anlamında olduğu geçmişti. Bu, ancak Hz. Peygamber'in Yüce Allah'ın muradını kesin biçimde anladığı

562. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, V, 264.

563. Buhârî, *Mezâlim*, 16; Müslim, *Akdıye*, 4,5; Tirmizî, *Ahkâm*, 11; Nesâî, *Âdâbu'l-kudât*, 13; İbn Mâce, *Ahkâm*, 5; Mâlik, *Muvatta'*, Akdıye, 1.

vahiy sayesinde gerçekleşir. Rivayet olunur ki, İbn Ömer şöyle derdi: 'Allah'ın bana gösterdiğiyle hüküm verdim' demeyin. Yüce Allah bunu sadece Peygamber'ine (s) nasip etmiştir. Bizlerin görüşü ilim değeri taşımaz, sadece "zan" dan ibarettir. Bunu Râzî zikreder. Râzî devamla şöyle der:

"Bunları zikrettikten sonra deriz ki; tahkik ehli bir bilgin şöyle der: 'Bu ayet gösteriyor ki, Hz. Peygamber sadece vahiyle ve nassla hüküm verirdi.' Bu bilgin, daha sonra bu yaklaşımdan Hz. Peygamber'in ictihad etmesinin câiz olmadığı ve sadece nassa göre hüküm vermek zorunda olduğu şeklinde bir yaklaşım çıkarır. Onun ifadesine göre '*Ona uyun ki doğru yolu bulasınız.*'[564] emri, kıyasın haram ve câiz olmamasını gerektirir. Onun bu tespiti, '*kıyas da nassla sabittir.*' diye cevap verme imkânı olmasa yerinde olurdu."[565]

Hanbelî İmam Süleyman b. Abdülkavi et-Tûfî (ö.716/1316) eseri *el-İşârâtu'l-İlâhiyye İle'l-mebâhisi'l-Usûliyye*'de der ki: "'*Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye...*' ayetinde ***'Allah'ın gösterdiği'*** nden maksat '*Kitap'ta sana belirttiği*' anlamına gelebileceği gibi, '*Kitab'ın ahkâmı ve delilleri üzerine düşünmen ve ictihadın vasıtasıyla sana gösterdiği*' demek de olabilir. Buna göre bu ayette Hz. Peygamber'in karşılaştığı hadiselerden hakkında nass olmayanlar hakkında ictihad ettiğine delil vardır. Bu mesele Usûl-i fıkh'ta ihtilaflı bir meseledir."

"Hz. Peygamber'in ictihad edebileceğini söyleyenlerin delilleri şudur: Ahkâm hakkında ictihad etmek kemâl makamıdır. Hz. Peygamber'in böyle bir makamı kaybetmesi gerekmez. Hz. Peygamber'in ictihad ettiğine delil iki meşhur hadise hakkında söylediği şu iki cümledir: *"Eğer 'evet' deseydim vâcip olurdu."*[566] *"Eğer onu katletmeden önce şiirini işitseydim onu katletmezdim."*[567]

"Hz. Peygamber'in ictihad etmesi câiz değildir diyenlerin delilleri ise '*O arzusuna göre de konuşmaz. O (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir.*'[568] ayetidir. Çünkü O (s) vahyin verdiği yakînî bilgiyi elde etmeye kâdirdir. İctihad ise Onun hakkında câiz olması hasebiyle- yakînî bilgi ifade etmez. Durum bu olunca, vahiy almaya kudret varken ictihad etmek, suyu kullanmaya kâdir iken teyemmüm etmeye benzer."

---

564. Buhârî, *Mezâlim*, 16; Müslim, *Akdıye*, 4,5; Tirmizî, *Ahkâm*, 11; Nesâî, *Âdâbu'l-kudât*, 13; İbn Mâce, *Ahkâm*, 5; Mâlik, *Muvatta'*, Akdıye, 1.
565. Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr* (*Mefâtihu'l-gayb*), XI, 27,
566. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 255.
567. Bu hadisi bu lafızla kaynaklarda bulamadık. (Çev.)
568. Bu hadisi bu lafızla kaynaklarda bulamadık. (Çev.)

"Birinci görüşe yani Rasûlullah'ın (s) ictihad etmesi câizdir görüşüne göre, O (s) ictihad ederken hata etmiş midir, yoksa etmemiş midir? meselesi gündeme gelir. Bu hususta usûlcüler arasında iki yaklaşım söz konusudur. Bunlardan birisine göre, Rasûlullah (s) ismet (günah işlemekten masum olmak) sıfatı taşıdığı için ictihadında hata etmez. Diğer görüşe göre hata edebilir. Ancak hatası Yüce Allah tarafından takrir (kabul) edilmez. Çünkü Yüce Allah bu hususta şöyle der: *'Allah seni affetti. Fakat doğru söyleyenler sana iyice belli olup, sen yalancıları bilinceye kadar onlara niçin izin verdin?"*[569]; *"Yeryüzünde ağır basıncaya kadar hiçbir peygambere, esirleri bulunması yaraşmaz."*[570] Buna benzer daha birçok ayet vardır."

"Bu konuyla ilgili olarak bir de *"tafviz"* meselesi söz konusudur. *"Tafviz"* şudur: Yüce Allah Peygamberine ümmet hakkında hüküm verme yetkisini vermiş midir, vermemiş midir? 'Aralarında kendi ictihadınla hüküm ver. Senin verdiğin hüküm haktır. Sen ancak hak üzere hüküm verirsin.' demiş midir, dememiş midir? Bu hususta bilginler arasında iki görüş söz konusudur. Bu iki görüşten doğruya daha yakın olanı bunun câiz olduğudur. Câizlik görüşü usûlcülerden Musa b. Umran'ın görüşüdür. Çünkü Hz. Peygamber'in ictihad ettiği konuda gerçeği bulması garanti edilmiştir. Kendisine garanti edilen her hususta onun (s) hüküm vermesi câizdir. Ya da şöyle denir: Bu tafvizde hiçbir sakınca yoktur. Niteliği böyle olan her şey câizdir." Tûfî'nin değerlendirmesi burada sona ermektedir.

Bu ayet, ictihad hakkında değil, Allah'ın Kitabı'yla hüküm hakkındadır. Fakat ayet, Hz. Peygamber'in ictihad etmesini yasaklamadığı gibi yapmasına da delâlet etmez. *"O arzusuna göre de konuşmaz. O (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir."*[571] Çünkü bu ayet özellikle Kur'an hakkındadır. Aksi takdirde Rasûlullah'ın (s) bütün söyledikleri vahiy olurdu. Halbuki, varid olan haberlere göre Hz. Peygamber'e günlerce vahiy gelmezdi ve kendisine bir şey sorulduğu zaman vahyi beklediği olurdu. Zaman zaman da kendisine soru sorulur vahiy beklemeden hemen cevap verirdi.

"Ve Allah'tan mağfiret iste." İbn Cerîr bu ayeti şöyle anlamıştır: "Hainden taraf olarak kazandığın günahının cezasının affedilmesini iste." Râzî burada geçen **"istiğfar isteme"** ifadesi hakkında üç çeşit açıklama getirir.[572]

569. Tevbe, 9/43.
570. Enfâl, 8/67.
571. Necm, 53/3, 4.
572. Râzî bu üç cevabı, sorulması mukkadder şöyle bir soruya karşılık olarak veriyor: "Yüce Allah Peygamberine mağfiret dilemesi emrini verdiğine göre bu daha önceden

1) Herhalde Rasûlullah (s) -zâhiren Müslümanlardan olması hasebiyle- gönlünden Tu'me'ye yardımcı olmak istedi.

2) Herhalde Rasûlullah Tu'me'nin kavminin şehâdetine göre hareket ederek o Yahudi'nin aleyhine hüküm vermeyi düşündü. Çünkü vahiy ininceye kadar Tu'me'nin kavmini hiçbir şey yalancı çıkarmamıştı. Onların yalan söylediklerine dair vahiy inince Rasûlullah (s) anladı ki, eğer hüküm verseydi verdiği hüküm Tu'menin kavminin yalanına ve yalan yere şâhitliğine dayalı olarak hatalı olacaktı. Bu iki hususun ikisi de Hz. Peygamber'in bağışlanmayı dilediği hususlardandır. Hz. Peygamber'in günahı *"İtaatkâr olan kimseler açısından hasene sayılacak hareketler, mukarreb kullar için seyyiât/ günahtır."* kabilindedir.

3) Allah'tan bağışlanması isteme emrinden maksat; Tu'me'yi savunan ve onun beraatini ortaya çıkarmaya çalışan o kimselerin günahları için bağışlanmalarını dile anlamına da olabilir.[573]

Üstad Abduh bu ayeti şöyle tefsir etti: Beşerin işleriyle ilgili olarak sana ârız olan şeyler dolayısıyla bağışlanmanı dile. Hüccetini daha iyi sunan kimseye meyletmen, bir Müslüman'a hakkında iyi zan beslediğin için- sırf Müslüman'dır diye eğilim duyman buna bir iki örnektir. Çünkü bu hareketler meseleyi karıştırmaya sebep olur. Böyle davranan kimsenin durumu, istiğfarı gerektiren günah işlemiş kimsenin durumu gibi olur. İsterse adaletten sapma kastı ve taraf olduğu kimse lehine yan tutma kastı taşımasın! Bu, hakka olan aşırı titizlikten kaynaklanmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, hilekâr olan tarafın sırf sözüne meyletmek ona karşı tetikte olmanın vucûbiyeti için yeterlidir. Bu konuda şiddet ifadesinin kullanılmış olması ise sana delil olarak yeter de artar bile!

Ben de derim ki rivayetlerin zâhiri, Hz. Peygamber'in Müslümanlar'ı tasdik etmeye ve Yahudileri ise cezalandırmaya meylettiğini gösteriyor. Çünkü o dönemlerde Müslümanlar genellikle sadık ve güvenilir, Yahudiler ise yalancı ve hain olurlardı. Budan dolayı geçmişte ve günümüzde bilginler derler ki, o Müslümanlar ancak münafıktılar. Çünkü Tu'me'nin sergilediği davranış gibisi ve o hususta kendisini destekleyenlerin destekleri, kasıtlı olarak ancak bir münafıktan sadır olurdu. Bunu Hz. Peygamber'in davaları hükme bağlarken hakkın genelde sadık kimseler olan Müslümanlar lehine tecelli etmesini istemesi izlemiştir. Bundan dolayı Rasûlullah (s) bu hususta

---

günah işlemiş olduğunu göstermez mi?" (Çev.)

573. Râzî, *et-Tefsiru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*, XI, 28.

Müslümanlara yardım etmek istemiş, ancak Allah'tan gelecek vahyi beklediği için bunu yapmamıştır. Yüce Allah bu ayetlerde Peygamber'ine (s) ve bizlere şunu öğretmiştir. Yargı meclisinde, kişisel inançla dinî ve fıtrî meylin herhangi bir etkisi olamadığı gibi, hâkim haklı olduğunu zannettiği tarafa yardımcı da olamaz. Tam aksine hâkim her iki tarafı her hususta birbirine eşit tutmalıdır. Vâcip olan bu olduğuna, doğru söylediğine zann-ı galip olan tarafı desteklemeye meyletmek, yargılamada o tarafa yardım etmeye yol açtığına, hâkim -eğer bunu yaparsa- o zaman desteklemek istediği tarafın yanında yer almış duruma düşeceğine ve .bu meselede gerçekten ve esasen hain olan tarafın davayı kazanması istenildiğine göre bu ictihaddan ve hüsnü zandan istiğfar etmek gerekli oldu. Bu ayetlerin nüzûl sebebi hakkında varid olan rivayetlerin sahih olması durumunda Râzî'nin yorumu hu hususta yapılan değerlendirmenin en güzel olanıdır. Üstad Abduh'un dediği ise; bu ifade, Hz. Peygamber'in kendisine layık olmayan şeylerden tenzih edilmesinde en beliğ ifadedir. İsmet meselesine gelince; varid olan rivayetlerden hiçbiri, onun (s) *"ismet"*ine zarar vermediği gibi, istiğfar emri de onu zedelemez. Çünkü peygamberler, Yüce Allah'ın kendilerine vahyettiği veya ictihadlarına göre doğru gördükleri dışında hüküm vermekten veya amel etmekten masumdurlar. Hz. Peygamber bu meselede ayetlerin inmesinden önce herhangi bir şeyle hüküm vermemiş, hakkı teyit ettiğine inandığı dışında da herhangi bir harekette bulunmamıştır. Fakat o (s), öyle bir hususta iyi zan beslemiştir ki, gaybı bilen Yüce Allah, olup biten hadisenin iç yüzünü ve taraflarına ne gibi muamele yapmak gerektiğini beyan etmiştir. ***"Çünkü Allah, çok bağışlayandır, esirgeyendir."*** Yani Yüce Allah'ın şânı böyledir. Bu gibi cümlelerin açıklaması daha önce defalarca geçmişti.

"Kendilerine hıyanet edenleri savunma..." yani, kendi nefislerine hıyanet eden, dahası kendi nefislerine zarar veren, fıtrata muhalif olan hıyaneti zorlama ile işleyen kimseleri savunma. Üstad Abduh dedi ki: Bu hainler her zaman ve her yerde bulunurlar. Söz konusu yasaklık, sadece Hz. Peygamber'e yönelik değil, aksine bütün mükelleflere müteveccih olarak getirilen bir hükümdür. İfadenin -insanların en adili ve en mükemmeli olan- Hz. Peygamber'e hitap kipiyle getirilmesi, hâkimlerde meşhur olan bu sıfattan kaçındırmada abartı ifade etmek içindir. ***"Çünkü Allah hainliği meslek edinmiş günahkârları sevmez."*** Ayette geçen ***"havvân"*** kelimesi, hainliği alışkanlık haline getirmiş, günaha alışmış artık ondan kaçınmayan ve bu hususta ilâhî cezadan korkmayan kimseler demektir. Allah bunları sevmez ve gözetir. Yüce Allah, emanet ve istikamet ehli kimseleri sever.

"İnsanlardan gizler de Allah'tan gizlemezler." Günaha dalmış bu hainlerin durumu, hıyanetlerini işledikleri ve günaha daldıkları zaman insanlardan gizlerler. Çünkü insanlardan gelecek zarardan korkarlar. Ama günahı terk ederek Allah'tan gizlemezler. Çünkü imanları yoktur. Zira iman günahta ısrara ve tekrara mani olur. Bir kimseden hıyanet ancak bir anlık gaflet veya cehaletle vaki olur. Söz konusu hıyanet ise devam etmez ve tekrar da etmez ki günahı kişiyi kuşatsın. Üstelik bunu Yüce Allah'tan gizlemek de mümkün değildir. Her kim, Yüce Allah'ın perdelerin gerisinden ve karanlık gecelerden kendisini gördüğünü bilirse ki, böyle bir kimse sadık bir mü'mindir, Allah'tan haya ederek veya O'nun cezasından korkarak günahı ve hıyaneti terk etmesi gerekir. ***"Halbuki geceleyin, O'nun razı olmadığı sözü düzüp kurarken O, onlarla beraber idi."*** Bir başka ifadeyle; Yüce Allah, onların kendi nefislerini temize çıkarmak, hıyanetlerini ve cürümlerini başkalarının üstüne atmak amacıyla geceleyin razı olmadığı sözü düzüp kurarken onları görmekteydi. ***"Allah yaptıklarını kuşatıcıdır."*** Hiçbir şey onun bilgisinden kaçamaz, Yüce Allah'ın ikabından kurtulmalarına çare yoktur.

"Haydi siz dünya hayatında onlara taraf çıkıp savundunuz." Bu ayet, o Yahudi aleyhine Übeyrık oğullarına yardım etmek isteyenlerin bir topluluk olduğunu ve onlara taraf olma yasaklığının -her ne kadar sadece Hz. Peygamber'e hitapla başlansa bile- sadece onlara yönelik olduğunu göstermektedir. Buna göre denilmek istenen şudur: Siz ey arka çıkanlar topluluğu! Haydi diyelim ki, dünya hayatında onlara taraf olup kendilerini temize çıkarmaya çaba harcadınız. ***"...Ya kıyamet günü Allah'a karşı onları kim savunacak yahut onlara kim vekil olacak?"*** Davacının ve hâkimin ilmi, amellerinizi, hallerinizi ve bütün yaratıkların hallerini kuşatan Yüce Allah'ın olduğu o gün onları kim savunacak, yahut onlara kim vekil olacak? Yani o gün kendilerini hiçbir kimse savunamayacak, kendi adlarına davayı görmek için hiç kimse vekilleri olmayacak. O halde mü'minlere düşen vecîbe, bu gibi durumlarda Yüce Allah'ı gözetmek ve dünya hâkimlerinden lehlerine haksız yere hüküm çıkarmayı başaranların âhirette de böyle hak alacaklarını zannetmemektir. *"O gün hiçbir kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün iş Allah'a kalmıştır."*[574] O öyle Allah'tır ki yapılan zerre miktarı amelden dolayı bile hesaba çeker. *"(Yapılan iş) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, konu (adalet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak Biz (herkese) yeteriz."*[575] Bu ayet gösteriyor ki, dünya hâkiminin hakkında hüküm verdiği kimsenin o verilen

574. İnfitar, 82/19.
575. Enbiyâ, 21/47.

hükmü -hâkimin haksız yere hüküm verdiğini bildiği takdirde- alması câiz değildir.

"Kim bir kötülük yapar yahut nefsine zulmeder de sonra Allah'tan mağfiret dilerse, Allah'ı çok yarlığayıcı ve esirgeyici bulacaktır." Bu ifade, işlendikten sonra günahtan çıkış yolunu beyan etmektedir. Ayet metninde geçen ***"es-sûu"*** kelimesi, insanı üzen şey demektir. Bir başka ifadeyle; sonu gam ve keder olan şey, demektir. Müfessirler bu kelimeyi mutlak olarak ***"günah"*** şeklinde tefsir etmişlerdir. Çünkü günahın âkıbeti de ceza anında bile olsa onu işleyeni üzmektedir. Bu ayetler, inişine sebep olan kıssada (olayda) işlenen bütün günah türlerine işaret etmektedir.

Üstad Abduh dedi ki, bu ayetler hak ve adaletin dayanaklarını yerle bir etmek isteyen hak ve adalet düşmanlarına bir uyarıdır. Zaten şeriatlerin getirilmesinden maksat da bu dayanaktır. Söz konusu uyarı, ictihad, adaleti araştırma ve tarafların (davacı-davalı) sözlerinin zahirine aldanmamada somutlaşır. *"es-sûu"*, insanın kendisi vasıtasıyla başkasını üzdüğü şeydir. **"Zulüm"** ise, bir farîzayı terk etmek gibi zararı onu işleyene mahsus olan şeydir. (Yani bu ayette kastedilen bu ikisidir.) ***"İstiğfar"*** ise Yüce Allah'tan mağfiret, bağışlanma dilemektir. *"İstiğfar"* kendi lazımını da gerektirir. Yani istiğfar olunca var olması gereken şey, günahın çirkinliğini hissetmek ve ondan tövbe etmektir. Hz. Ali'in tevbeyle istiğfar etmenin tefsiri hakkında insanı içini eriten ve kemiğini kıran bir konuşması vardır. Tevbe eden kimsenin Allah'ı çok yarlığayıcı ve esirgeyici bulması, Yüce Allah'ın -kulunun kalbine muttali olup, onun tevbesinde sadık ve ihlas içinde olduğunu bildiğinde- kulunun tevbesini reddetmeyecek kadar kerim olduğu anlamına gelir.

Ben de derim ki, derste bu ayeti görürken ders notlarıma "Bu ifadede mutlaka bir incelik olmalıdır, o da şudur:" demişim ve gördüğüm inceliği yazmak için boş sayfa bırakmışım, sonra da onu yazmayı şu ana kadar aklıma getirememişim. *"Yüce Allah'ı çok bağışlayıcı ve çok esirgeyici bulmak"*tan maksat herhalde şu olsa gerektir: Yüce Allah'tan mağfiret dileyen tevbekâr kimse, mağfiretin eserini kendi nefsinde o günahı sevmemek ve günaha davet eden sesin gönlünden çekip gitmesi şeklinde bulur. Yüce Allah'ın rahmetinin eserini de nefsi arındıran ve ondaki kirleri gideren salih amelleri isteme şeklinde bulur. Bu durumda kulun tevbe ettiği *"kötülük"* veya *"zulüm"*, İbn Atâ el-İskenderî'nin sözünü doğrulamış olur. O şöyle der: "Zillet ve inkisar (pişmanlık) doğuran nice masiyet, izzet ve kibire yol açan taattan daha hayırlıdır." İbn Atâ'nın sözündeki *"zillet ve inkisar"* dan maksat

Yüce Allah'ın huzurunda zelil olma ve pişmanlık duyma, *"izzet ve kibir"* ise başkaları karşısında kendisini büyük görme ve kibir duymadır. Bu ayet-i kerime Tu'me ve yandaşlarını tevbe etmeye çağırmaktadır.

"Kim bir günah kazanırsa onu ancak kendi aleyhine kazanmış olur." Yani her kim kasıtlı olarak günah işler ve kendisinin onu kazandığını ve ondan yararlandığını düşünürse, onun bu kazancı kendi nefsi aleyhine vebal ve zarardır. Bunlardan ona hiçbir fayda yoktur. Dünyada ve âhirette günahların kötü âkıbetini bilmediği için ona öyle gelir. Dünyada emin olunmayan âkıbetlerden birisi de günahların rezaleti ve değersizliğidir. Çünkü o konu hem insanların ve hem de âdil olan hâkimin malumu olacaktır. Nitekim haklarında bu ayetlerin indiği olayı yaşayanlar için sonuç böyle olmuştu. **"El-İsm"** kelimesinin manasının tam olarak ne olduğunu *"Allah her şeyi bilicidir, büyük hikmet sahibidir."* ayetinden sonra gelen ayetin tefsirinde göreceksin. Üstad Abduh dedi ki; Yüce Allah ilmiyle, tecavüz edilmesi (çiğnenmesi) kendilerine zarar veren şer'î ahkâmın sınırlarını belirlemiştir. Hikmetiyle de, o sınırları aşanlara zarar veren ikâb (ceza) tayin etmiştir. O halde Yüce Allah'ın koyduğu sınırları aşanlar kendi nefislerine zarar verirler, Yüce Allah'a asla zarar veremezler.

"Kim kasıtlı veya kasıtsız bir günah kazanır da sonra onu bir suçsuzun üzerine atarsa, muhakkak ki, büyük bir iftira ve apaçık bir günah yüklenmiş olur." Ben derim ki, âlimler *"ma'siyet/günah"* için; *"hatîe"*, *"ism"*, *"zenb"* ve *"seyyie"* kelimelerini kullanırlar. Bu lafızlardan her birinin -dil açısından- Kur'ân'ın kullanımının uygun olduğu bir manası vardır. Bu ayette geçen **"ism"** kelimesinin *"hatîe"* manasına olması mümkün değildir. Rağıb der ki: Esasen *"ism"*, "insanın sevaba ulaşmasını geciktiren fiillere verilen isimdir." İçki içip sarhoş olmak ve kumar oynamak buna örnektir. Çünkü bu iki fiil, insanı her türlü salih ameli işlemekten alıkoyar. Bundan dolayı Yüce Allah içki ve kumarı kastederek *"ism"* kelimesiyle birlikte *"fîhimâ ismun kebîrun"* *"Her ikisinde de büyük bir günah vardır."*[576] diyor. ***"Hatîe"***'ye gelince, bu kelimenin, doğrunun zıddı anlamına "hata" dan türediği gayet açıktır. *"Hatîe"*'nin vezni olan "fa'île" vezni (ölçüsü) de ayrıca bir mana ifade eder. Hatîe, hatada kök salmış bir fiildir. Hata bu fiilde öyle bir zuhur eder ki, onu işleyen kimse *"bilmiyordu"* denilerek mazur görülemez. Hata ise iki kısımdır. Birincisi; senden istenen şeyde hata etmendir. Bu, şeriatın senden talep ettiği ve dinin senin üzerine farz kıldığı ya da hakkında örf ve âdetin söz konusu

576. Bakara, 2/219.

olduğu şeydir. Hatanın ikinci kısmına fâilin, şeriatın isteklerinde hata ettiği şey girer. Bir başka ifadeyle; hatanın bu çeşidi, fâilin kasten bile olsa şeriatın istekleri hususunda tecavüz ettiği (çiğnediği) şeylerdir. Buradan hareketle, *"hatîe"* yi mutlak olarak *"ma'siyet"* manasına almışlardır. İbn Cerir ise burada *"hatîe"* kelimesini "hata" ve ***"kasten işlenen günah"*** manasına tefsir etmiştir.

Üstad Abduh dedi ki: *"hatîe"* fâilden hata eseri (yanlışlıkla) sadır olan günah, demektir. Bir başka ifadeyle; *"hatîe"* fâilden, yaptığı fiilin günah olduğunu ve şeriata aykırı bulunduğunu hatırına getirmeksizin sadır olan günah demektir. *"İsm"* ise, fâilden, yaptığı hareketin günah olduğunu hatırına getirerek işlediği fiil demektir. Bu iki tanımda geçen "mülahaza" kelimesinin manası, fâilin fiilini işlerken onun günah olduğunu hatırına getirmesi ve kafasında canlandırmasıdır. Üstad dedi ki, günah işlerken bunun günah olduğunun hatıra getirilmemesinin ve böyle bir hisse kapılınmamasının sebebi, günahın sesinin nefse yerleşmesi ve ruha kök salan bir meleke ve sabit ahlâk haline gelmesi olabilir. Zaten yapılan ameller tekellüf (zorlama) ve tedebbür (düşünme) olmaksızın bu meleke ve ahlâktan sadır olur. Burada kastedilen mana işte budur. Ben de derim ki, Üstadın bu açıklaması *"hatîe"* kelimesini *"büyük günah"* olarak tefsir edenlerin görüşlerini açıklama ve beyan yerine geçebilir. Ayet metninde geçen ***"bühtan"*** kelimesi, iftiraya uğrayan kimseyi şaşırtan ve hayrete düşüren şey demektir.

Ayetin manasına gelince; kim bir *"hatîe"* veya *"ism"* kazanır, sonra kendisini o zikredilen şeylerden temize çıkarır ve suçsuzun üzerine atar, yani bu günahı onun kazandığını iddia ederse günah yüklenmiş olur. Yani; nefsini suçsuz bir kimseye attığı iftiranın, onu suçlamanın ve kendi kazandığı, sonra da sıyrılıp çıktığı apaçık günahın yükünü taşıma yükümlülüğü altına sokmuş olur. Zamanımızda Müslümanlar arasında bu günah yaygınlaşmıştır. Bununla birlikte dinden çıkanlar kendi zaaflarını dinlerine yamayabiliyorlar. Bunun sebebi dinin gösterdiği yolu terk etmektir. Bu ayetlerin nâzil olmasına sebep olan hadise, kendi alanında biriciktir. Müfessirler hâlâ kesin olarak ifade ediyorlar ki, hırsızlık yapanlar veya birine hıyanet edenler ve buna yardım eden başkaları, kendi işledikleri cürümü, suçsuz olan Yahudi'nin üstüne atanlar ancak zahiren Müslüman olabilirler. Aslında onlar münafıktırlar. Çünkü böylesi apaçık bir günah ve büyük bir bühtan, sadık mü'minlerden sadır olmaz. Fakat bugün böylesi günahlar artık alışılmış şeyler haline gelmiştir. Hatta sarıklılar arasında gayr-ı müslimlere hıyanet etmenin, muahid ve müste'menlerin mallarını bâtıl yoldan yemenin

câiz olduğuna fetva verenler vardır. Biz bu gerçeği bizden fetva isteyenlerden öğrendik. İlgili fetva *el-Menâr*'da yayınlanmıştır. Böylesi bir nasipsizlikten Yüce Allah'a sığınırız.

Yüce Allah bu ahkâmı, hikmetleri ve bu vâkıaya uygun öğütleri beyan ettikten ve bu konuyla ilgili olan herkese bu genel kaide bağlamında uygun bir nasihatte bulunduktan sonra taraflar arasında hâkim olan Rasûlullah'a (s) hitap ederek şöyle diyor: ***"Allah'ın"*** peygamberlik ve ismet sıfatıyla teyidi ile ***"sana lütfu ve"*** o hadisenin içyüzünü beyan ederek seni ***"esirgemesi olmasaydı onlardan bir güruh"*** günah işleyerek veya haine yardım ederek o meselenin gerçeğine uygun adilâne hüküm vermekten ***"...seni saptırmaya yeltenmişti."*** Yani yalan söyleyerek, suçluyu temize çıkararak ve suçsuz olan Yahudi'ye iftira atarak seni saptırmaya yeltenmişlerdi. Çünkü onlar biliyordu ki, hüküm ancak zâhire göredir. Ya da o Yahudi'yi cezalandırmaya meylettirmeye çabalayarak seni saptırmaya yeltenmişlerdi. Çünkü onlar, İslâm'ın bir Müslüman'ın -zalim veya mazlum- gayr-i müslime tercih edilmesini mubah kıldığını zannetmektedirler. Fakat onlar buna yeltenmeden ve düşünmeden önce gerçeğin ne olduğunu beyan etmek, adaletin rükünlerini dikmek ve bütün insanların arasında eşitlik ilkesini hâkim kılmak üzere sana vahiy geldi. Denildi ki, bu ayet Sakif kabilesinden gelen bir heyet hakkında nâzil olmuştur. Bu heyet, Rasûlullah'a (s) gelmiş ve 'Putlarımızı kırmaman, bizden öşür almaman üzere sana bîat etmeye geldik.' demişlerdi. Yüce Allah, ***"Onlar"*** İslâm'ın kendilerine gösterdiği sırat-ı müstakîmden saparak, heveslerine uyarak ve o hususta yardımlaşarak ***"yalnızca kendilerini saptırırlar"*** diyerek kendilerine cevap verdi. ***"... sana hiçbir zarar veremezler."*** Yüce Allah, seni insanlardan ve aralarında hüküm verirken hevesine uymaktan korudu. Bu ayet, Rasûlullah'ın (s) vahiy inmeden önce onlardan taraf olmadığını ve onların tarafını tutmaya yeltenmediğini ifade etmektedir. Ayet, vahiy indikten sonra onların taraflarını tutmaya meyletmediğini haydi haydi ifade eder. Şu anda benim aklıma gelen bunlardan ibarettir. Bunu yazdıktan sonra Üstadın dersinde tuttuğum notlarıma göz attım. Bir de ne göreyim şunları yazmamış mıyım?:

İfade, kendi nefislerini kandıran ve Hz. Peygamber'i haktan (doğrudan) saptırmaya çabalayan kimseler hakkındadır. Yüce Allah bu emir ve yasakları beyan edip Peygamber'ine (s) yöneltmesinin ardından ona olan ihsanını ve nimetini beyan etmek istedi. Üstad Abduh şöyle devam etti: Bu ayetin zikredilen Tu'me kıssasıyla tefsir edilmesi doğru değildir. Çünkü -rivayete

göre- Tu'me ve taraftarları, Hz. Peygamber'i Yüce Allah'ın kendisine indirdiği *"Hak"* tan sapıtmak istemişti. Yüce Allah, Peygamber'ine (s) olan ihsanı ve rahmeti sayesinde kötülerin nefislerini O'nu saptırmaya tamah etmekten ve bunu düşünmekten çevirdiğini söylüyor. Bu şöyle olur: Kötülerin iradeleri ve düşünceleri bir şahsı aldatmaya, kandırmaya ve onu haktan çevirme girişiminde bulunmaya yöneldiği zaman, bir grubun çıkarak o esnada bunlara direnmesi, hilelerini açığa çıkarması ve aldatmasını ortaya çıkarması gerekir. Bu da kişiyi hakikatleri belirtmekten alıkoyar ve direnç vaktini salih ve faydalı olan başka bir işe çevirir. Bundan dolayı Yüce Allah Peygamber'ine (s) ihsanda bulunmuş, kötülerin hilelerini ondan çevirmek suretiyle kendisine merhamet etmiştir. Bu merhametten dolayıdır ki, kötüler onu (s) aldatmayı ve Allah'ın kendisini koymuş olduğu yolundan kaydırmayı düşünememişlerdir.

Kitab ve Hikmet

"Allah sana Kitab'ı ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğini öğretmiştir." Bu ayette geçen ***"Kitab"*** kelimesinden maksat, Kur'ân'dır. ***"Hikmet"*** ise, Kitab'ın maksatlarını, esrarını (sırlarını) bilmek ve bunların fıtrata uygun olduğunu, beşer toplumuna hâkim olan (sosyoloji) kanunlarına uyumlu bulunduğunu, her zaman ve mekânda insanların maslahatlarıyla uyumlu olduğunu bilmek demektir. *"Sana bilmediğini öğretmiştir."* ifadesi, *"Sen Kitab nedir, iman nedir, bilmezdin."*[577] ayetiyle aynı manadadır. Bundan maksadın Hz. Peygamber'e mutlak olarak gaybın bilgisi verilmiş olduğuna dair elde hiçbir delil yoktur. Tam aksine ona (s) öğretilen şey, Kitab ve şeriattır. Özellikle de bu ayetlerin ihtiva ettiği o hadisenin içyüzünün bilgisidir. Bilindiği üzere adı geçen olayda bazı Müslümanlar bir Yahudi'yle davacı-davalı olmuşlardı.

"Allah'ın lütfu sana gerçekten büyük olmuştur." Çünkü Yüce Allah, bu çok olan nimeti sana özel kılmış, seni bütün insanlara göndermiş ve seni peygamberlerin sonuncusu kılmıştır. Şu halde senin insanlar içinde Allah'a en çok şükreden bir kişi olman gerekir. Senin ümmetine de -bu ihsan sayesinde- insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmet ve bütün hayırlarda onlara örnek olmaları için aynısı gerekir.

577. Şûrâ, 42/52.

لَّا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِّن نَّجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ
بَيْنَ النَّاسِ وَمَن يَفْعَلْ ذَٰلِكَ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّـهِ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا
عَظِيمًا ﴿114﴾

وَمَن يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِن بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ
نُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا ﴿115﴾

114- Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka yahut bir iyilik yahut da insanların arasını düzeltmeyi isteyen(in fısıldaşması) müstesna. Kim Allah'ın rızasını elde etmek için bunu yaparsa, biz ona yakında büyük bir mükâfat vereceğiz.

115- Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra, kim Peygammber'e karşı çıkar ve mü'minlerin yolundan başka bir yola giderse, onu döndüğü yolda bırakarız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir.

Ben derim ki, bu ayetlerden önce geçen ayetlerin nüzûl sebebi beyan edilirken hıyanet içinde olan Tu'me'nin marifeti ortaya çıkar çıkmaz müşriklere kaçıp sığındığı ve orada şirkini açığa çıkardığı ve Rasûlullah'a (s) dil uzattığı ifade edilmişti. Tu'me, âdetâ Hz. Peygamber ve mü'minlerden kendisine yandaş ve yardımcı edinmek için Müslüman olmuştu. O'nun gayesi söz konusu yandaşların kendisine, hevesine uyması ve muhalifler aleyhine tarafgirlikle hıyanet etmesi uğruna yardımcı olacaklardı. Tu'me İslâm'ın hıyaneti ve sapıklığı ortadan kaldırmak, saçmalıkları yok etmek, hakkı ve fazileti teyit etmek için geldiğini bilmiyordu. Acaba bu gerçeği, hâlâ karanlık çağlarının papazlarını taklid eden o batıla uyan Avrupa'lılar duymuyorlar mı? Müslümanların ilk asırda bir takım hırsızlar ve yol kesenler topluluğu olduğu iddiasıyla haçlı savaşlarını tahrik edenler bu papazlardı. Görmüyor muyuz ki, bâtılı seçen bu Avrupalıların en ileri hükümetlerinden biri, dini, ilimleri ve medeniyetleri ne hale getirmiş? Artık bu hükümet kendi vatandaşlarıyla ve dostlarıyla en azgın düşmanlarını birbirine eşit kabul etmeye razı olur durumuna gelmişir. Avrupalılar artık bu hususta -Tu'me ile Yahudi

arasında geçen dava açıklanırken tefsiri geçen ayetlerin titizlikle üzerinde durduğu gibi- titizlik göstermeye başlamışlardır. Nasıl olur da bizim ülkelerimizde onlar bizimle kendilerini eşit görmeye razı olmazlar? Avrupalıların en azılı canilerinden ve en aşağılık aylaklarından birisi Mısır'da halkın ileri gelenlerinden birisini katledince onu kendi devletinin konsolosu istediği gibi yargılamakta, işlediği cinayetin kanıyla kirlettiği topraklardan uzun bir süre veya kısa bir müddetle toz olmasına hükmetmektedir, ama cani dilerse daha sonra yine geri gelebilmektedir.

Fısıldaşma Meselesi

Daha önce geçen açıklamaların ışığında ***"Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka yahut bir iyilik yahut da insanların arasını düzeltmeyi isteyen(in fısıldaşması) müstesna."*** ayeti ve ondan sonraki ifadeler, işaret edilen o kıssanın ifade akışı içinde nazil olmuş ve "necvâhum" ifadesindeki zamir, geceleyin Rablerinin razı olmadığı sözleri kuran o kendi nefislerini aldatan kimseler yerine kullanılmış olur. Tercihe şayan olan budur. Ayette geçen *"necvâ"* mastar veya ism-i mastardır. Manası ise, fısıldama demektir. Kelimenin aslı *"necvet"*tir diyenler de olmuştur. Necvet, çevresine göre daha yüksek olan, üzerine çıkan kimsenin başkalarından bariz bir biçimde fark edildiği bir mekandır. Bu kelimenin *"necât"* kökünden olduğunu söyleyenler de olmuştur. Kelimenin fısıldamayla münasebeti ise şöyledir. Fısıldayan kimse, âdetâ sırrıyla birlikte buna muttali olması mahzurlu olan kimseden kendisini kurtarmaktadır. Bu kelime sıfat olarak da kullanılır ve *"kavmun necvâ"*, *"raculâni necvâ"* denilir. İsrâ sûresindeki *"ve iz hum necvâ"* (*kendi aralarında fısıldaşırlarken de...*)[578] kullanımı buna örnektir. Kelimenin mastar manasında kullanımına *"Mâ yekûnu min necvâ."* (*Üç kişinin gizli konuştuğu yerde dördüncüsü mutlaka O'dur.*)[579], *"Ve eserrû'n-necvâ."* (*O zalimler şöyle fısıldaştılar.*)[580] ayetlerini örnek vermek mümkündür.[581] Müfessirler burada *"necvâ"* kelimesinin *"birbirleriyle fısıldaşanlar"* manasına olmasını câiz görmüşlerdir. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Gerek Yahudiyi suçlama ve ona iftira atma hususunda Tu'me'ye yardım etmek isteyen topluluktan ve gerekse diğer insanlardan gizlice fısıldaşanların birçoğunda hiçbir hayır

---

578. İsrâ, 17/47.
579. Mücadele, 58/7
580. Enbiya, 21/2.
581. Ayetlerin toplu tercümelerinde mastar manası görülmemektedir. Mastara uygun mana şöyledir: "Üç kişinin fısıldaşması" ve " fısıldaşmayı gizli yaptılar." (Çev.)

yoktur. Ancak bir sadaka veya bir iyilik ya da insanların arasını düzeltmeyi isteyenler bundan hariçtir. Burada sıralanan üç özellik fısıldaşmaya ihtiyaç duyulan hayırların tam odak noktasıdır. Buna göre nahiv kaidelerinin zâhiri uyarınca ayetteki istisna muttasıl istisna olmuş olur.[582] Ama *"necvâ"*nın burada "birbiriyle fısıldaşanlar" değil de, "karşılıklı fısıldaşma" manasına alınması durumunda ağır basan ihtimal bunun "munkatı' istisna" olduğudur. Bu yaklaşıma göre mana şöyle olur: Bu insanların fısıldaşmalarının birçoğunda hiçbir hayır yoktur. Ancak sadakayı veya iyiliği ya da insanların arasını düzeltmeyi emreden kimseler hariçtir.[583] Gizli söylenmesinde hayır olan hayır işte budur. Bu ifadeyi munkatı istisna kabul etmeyenler ayetin i'rabı (cümle analizi) açısından burada gizli bir muzaf/tamlanan takdir ediyorlar demektir. O zaman ifadeyi şöyle anlamak gerekir: Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hiçbir hayır yoktur. Ancak sadakayı veya iyiliği ya da insanların arasını düzeltmeyi emreden kimselerin fısıldaşmaları hariç. Böyle bir mesele Bakara Sûresi'nde, *"Asıl iyilik Allah'a ...inanan kimsenin yaptığıdır."*[584] ayetinin tefsirini yaparken ele alınmış ve Üstad Abduh'un bu konudaki görüşüne temas edilmişti. Dileyen oraya bakabilir.

Üstad Abduh dedi ki, burada ifade kendi kendilerini kandıran, insanlardan gizleyip de Allah'tan gizlemeyen kimseler hakkındadır. Bunun manası; kötülüğün onlara hâkim olduğudur. Onların gizli konuşmalarında yer alan da budur. Çünkü kötülük onların en büyük amaçlarıdır. Üstad, ayetteki istisna meselesini açıkladıktan sonra şöyle devam etti: Bu ayette *"birçok"* anlamına gelen ***"el-kesîr"*** kelimesinin kullanılmasındaki incelik şudur. Bazı gizli konuşmalar, -tarım ve ticaret gibi- insanların özel işleriyle ilgili olur. Dolayısıyla böylesi fısıldaşma, kötülükle nitelenemeyeceği gibi hayırdan da sayılmaz. İçinde hiçbir hayrın olmadığının ifade edildiği birçok gizli konuşmadan maksat, insanların işleriyle ilgili olandır. Bundan dolayı Yüce Allah, bütün hayırların odak noktası olan üç meseleyi bundan istisna etti.

Ben de derim ki, burada ifade o hainler hakkında olduğuna göre onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır olmadığının ifade edilmesinin sebebi gayet açıktır. Fakat biz görüyoruz ki Hakîm olan Kitab, *"necvâ"*yı mutlak

---

582. Muttasıl istisna demek, istisna edilenle (sadaka vs. emredenler), geride bırakılanın (bunun dışında fısıldaşan kimseler) aynı cinsten olduğu istisna demektir. Yani her ikisi de insan olmakta ortaktır. (Çev.)

583. Munkatı istisna olması durumunda istisna edilen, sadakayı veya iyiliği ya da insanların arasını düzeltmeyi isteyenler olurken, geride bırakılan fısıldaşma olur. Bunlar da aynı cinsten olmadığı açıktır. (Çev.)

584. Bakara, 2/177.

olarak günahın ve kötülüğün işlendiği yer olarak göstermektedir. Bundan dolayı Yüce Allah, Mücadele Sûresi'nde mü'minlere şöyle hitap etmektedir: *"Ey iman edenler! Aranızda gizli konuşacağınız zaman günahı, düşmanlığı ve Peygamber'e karşı gelmeyi fısıldamayın. İyilik ve takvayı konuşun. Huzuruna toplanacağınız Allah'tan korkun. Gizli konuşmalar şeytandandır. Bu, iman edenleri üzmek içindir. Oysa şeytan, Allah'ın izni olmadıkça, mü'minlere hiçbir zarar veremez. Mü'minler Allah'a dayanıp güvensinler."*[585] Bu ifade, Yüce Allah'ın bazı insanların gizli konuşmalarını men etmesinin, sonra onların da yine o yasaklanan fiili yapmaya kalkışmalarını beyanının ardından gelmektedir. Bu yasaklığa muhatap olanlar, Yahudiler ve münafıklardır. Fısıldaşmanın ekseriyetle kötülük işlenen yer olmasının hikmeti, yaygın âdete ve insanlara hâkim olan fıtrat kanununa göre hayırın izhar edilmesinin ve herkesin huzurunda ondan söz edilmesinin arzu edilmesi, buna karşılık kötülüğün ve günahın ise gizlenmesi, gizlice ve fısıltı şeklinde ifade edilmesidir. Bir hadisinde Rasûlullah (s) şöyle der: *"Günah, nefsinde seni rahatsız eden ve insanların bilmesinden hoşlanmadığın şeydir."*[586] İnsanlar, mutlak manada ve bütün herkesin söz birliği halinde "bu hayırdır" dediği şeyi nadiren gizlerler. Bir hayır gizlice fısıldaşanlar açısından hayır, başkaları açısından kötülükse, ya da -sadece bazı yönlerden bile olsa- eziyetse bu takdirde yaygın olan bazı hayırların gizlenmesi, gizlice söylenmesi ve o konuda yapılan konuşmanın fısıldaşma şeklinde olmasıdır. Buna savaş ve politika sırlarını örnek verebiliriz. İlgili kişiler bu sırlarla kendi yararlarını, başkalarının ise zararlararını hedeflemektedirler. Bundan dolayı o haberleri gizlemekte ve kendi aralarında gizlice konuşmaktadırlar. Böylece o haberleri, hasımlarının ve düşmanlarının duymalarına engel olmak istemektedirler. Çünkü kendilerine faydalı olan şey düşmanlarına zararlı, faaliyetlerini ve hilelerini boşa çıkaran şey onlara yararlıdır. Bu, tüccarlar ve kazanç peşinde koşan başkaları arasında başkalarının duymasından ve kendilerini geçmesinden ya da kendilerine ortak olmasından korktukları hususlarda fısıldaşmalarına benzer. Çünkü başkasının kaybetmesini istedikleri kazanç, onlar için hayır, rekabet ettikleri kimse için kötülüktür.

Bir de "hayır" olması veya hayırda mükemmel olup şâibelerden uzak olması gizlenmesine, hakkında karşılıklı yardımlaşmanın ve konuşmanın gizli olmasına bağlı hayırlar vardır. Yüce Allah'ın bu ayette zikredip istisna ettiği üç husus, işte bu çeşit hayırdır. Ben bu gerçeğin farkına ancak bu ayetin

585. Mücâdele, 58/9, 10.
586. Müslim, *Birr*, 14, 15.

tefsirini yazarken vardım. Bu hususta yanımda Üstad'tan herhangi bir nakil yoktur. Üstadın bunun farkına varamamasına şaşırdığım kadar başka hiçbir şeye şaşırmadım. Çünkü O, insan ve Kur'ân ilminde bu gibi inceliklerin ehli bir kimsedir. Üstelik ben, bu ayetin tefsirine bakmam için şu anda bütün muteber tefsir kitaplarının önümde açık olmasını ne kadar isterdim![587]

Sadakaya gelince sadaka, hakkında hiç kuşku olmayan hayırlardandır. Sadakanın açıktan verilmesi onu alan kişiyi rahatsız eder ve onurunun kırılmasına yol açar. Sadakanın verilmesinin alenen istenmesi ve buna açıktan açığa teşvik edilmesi, -ihlasla ve Allah rızasını elde etmek gayesiyle yapılsa bile- kişiye açıkça verilmesinden daha çok rahatsızlık verici ve daha çok onur kırıcıdır. Bundan dolayı Yüce Allah şöyle der: *"Eğer sadakaları açıktan verirseniz ne âlâ! Eğer onu fakirlere gizlice verirseniz işte bu sizin için daha hayırlıdır."*[588] Yüce Allah mutlak olarak sadaka vermeyi övmüştür. Ancak fakire gizlice verilen sadakayı alenen verileninden daha hayırlı kılmıştır. Çünkü bazı fakirler sadakanın alenî olarak verilmesinden rahatsız olurlar ve bunu kendi şahsiyetlerine karşı bir aşağılama olarak görürler. Fakirlerin tümü veya ekserisi sadakanın alenî olarak verilmesinden rahatsız olsalardı, Yüce Allah bunu haram kılar ve sadakayı gizli olarak vermeyi kesin olarak vâcip kılardı. Yüce Allah fısıldaşmayı kınayıp bir çoğunda hayır olmadığını beyan etti. Bu ifade, hayırda yardımlaşanların kendi aralarında birbirlerine gizlice sadaka vermeyi emrederken fısıltı ile konuşmamaları sonucunu doğurabilir. Sadakaya layık olan utangaç ve durumlarını bilmeyenlerin iffetlerinden dolayı kendilerini zengin zannettiği izzet-i nefis sahibi kimselere gizlice sadaka vermeyi istememeleri neticesini doğurabilir. İşte bundan dolayı Hakîm ve Habîr olan Yüce Allah, bu çeşit bir fısıltıyı yukarıdaki hükümden istisna etti ki, takva sahipleri "içinde hayır olmayan fısıltı"ya dahil olurum korkusuyla bundan kaçınmasınlar.

"Ma'rûf"a (*iyilik*'e) gelince, bunun neden istisna edildiği anlaşılmayabilir. Ma'rûf sözlükte münker kelimesinin zıddı olup, nefislerin tanıdığı ve gönül huzuru içinde kabul ettiği şey demektir. Çünkü ma'rûf, maslahatlara uygun, insanların mizaçlarına ve akıllarına uyumlu olur. Araplardan firaset sahibi birisi der ki: "Ben bir adamın gözünden, tanıyorsa tanıdığını, tanımıyorsa tanımadığını anlarım. Ayrıca tanımadığında ve bilmediğinde de bunu gözlerinden anlarım." Şeriat nefisleri arındırdığı, akılları irşad ettiği ve insanların

---

587. Ben bu satırları 26 Rebîulevvel, 1330/1883 senesi cuma gecesi Hindistan'a giderken vapurda yazıyorum. (Muhammed Reşid Rıza)

588. Bakara, 2/271.

kötü ictihadlarıyla fıtratın beşerî ahkâmından meyledip uzaklaşanları doğrulttuğu için ma'rûfun en ma'rûfu şeriatın irşad ettiği veya ikrar edip güzel gördüğü şey olmuş, münkerin en münkeri ise şeriatın yasak ettiği, kınadığı ve kötü gördüğü şeyler olmuştur. İnsanların huzurunda kendisine ma'rufun emredildiği kimse, genelde bunu yapan kimseden rahatsız olur. Özellikle da bu kişi hakikaten veya iddia itibarıyla onun akranlarından birisiyse... Çünkü o kimse akranının bunu kendisine emretmekle bilgi ve faziletle kendisini hâkimeyeti altına aldığını, kusurlu olmakla veya cehaletle itham ettiğini ve öğretme ve arındırmayla yönetim altına aldığını düşünür. Bundan dolayı iyiliğin fısıltıyla söylenmesi rahatsızlık vermekten daha uzak, kabul ve yürütmeye daha yakın olur. Latif ve Habîr olan Yüce Allah'ın bunu istisnaya dahil etmesi hidayetinden olmuş olur. Ta ki başkalarına hâkim olma sevdalıları bundan vazgeçsin ve gizlemenin faydasını bilen kimseler bununla günaha girmesinler.

*"İnsanların arasını düzeltme"*ye (*ıslah*'a) gelince; bu öyle bir hayırlı faaliyettir ki, açığa vurulması ve herkesin huzurunda konuşulması büyük bir kötülüğe ve yaygın bir zarara yol açar. Böylece istenilen "ıslah", "ifsad"a döner. Bu gerçek, insanların arasında yaşayan ve onların durumları hakkında tecrübe sahibi olan herkesin hemen hemen farkında olduğu bir husustur. İnsanlar arasında husûmet, ayrılık, çekişme, sulh, ıslah severlerin çabalarından hoşnut olma gibi durumlar hakkında deneyim sahibi kişiler bu gerçeği bilirler. İnsanlar arasında kendisinden istenilen sulhun filanca kişinin -meselâ Ahmed'in veya Mehmed'in- emriyle olduğunu öğrendiği takdirde bunu kabul etmeyecek ve reddedecek tıynette kimseler vardır. İnsan vardır, halk arasında adının anılması ve insanların kendisinin çaba ve anlaşma içinde olduğunu bilmeleri buna razı olmasına engel olur. İnsan vardır, kendisiyle sulh yapmak isteyenin hasmı olmasını şart koşar. İnsan vardır halkın böyle zannetmesini şart koşar. Dolayısıyla bunun açıkça ifade edilmesi bu şartı ortadan kaldırır. İnsanların arasını düzeltme işi, ağız sıkılığı ister ve bunun emredilmesi, bu uğurda işbirliği içinde olanlar arasında çaba harcama ve onların arasında fısıldaşmayı gerekli kılar.

Yüce Allah, Kitab'ta mutlak konuşsaydı ve fısıldaşmaların çoğunda hayır olmadığını ifade etseydi de, bu hükümden hiçbir durumu istisna etmeseydi birçok takva sahibi kimselerin ictihadı; "Bu meseleler, ayette ifadesini bulan 'birçok'a dahildir." şeklinde olurdu. Ve içinde hayır olmayan duruma düşmek korkusuyla bu hususta fısıldaşmayı terkederlerdi. Bu takdirde, ya

insanların arasını düzeltme emrinde alenîliği tercih ederler, böylece de bundan hedeflenen maksat -sadece bazı kimseler açısından böyle olsa bile- ortadan kalkardı. Ya da, bu husustaki emri -sadakadan hedeflenen fayda zarara dönmesin, iyiliğin emredildiği kimseyi benlik ve gururu günaha sevk etmesin ve iki kişinin arasının düzeltilmesi ifsada dönüşmesin diye- kesin olarak terkederlerdi. Bu konuda benim aklıma gelenler bundan ibarettir.

"Kim Allah'ın rızasını elde etmek için bunu yaparsa, biz ona yakında büyük bir mükâfat vereceğiz." Arapça'da *"bağâ eş-şey'e"* demek, bir şeyi bilfiil talep etmek demektir. Aynı kökten türeme *"ibteğâ"* ise, talebe delâlet açısından *"bağâ"*dan daha beliğdir. Çünkü *"ibteğâ"* fiili, bu uğurda çaba harcamaya ve çalışmaya delâlet eder. Yüce Allah'ın rızasına ancak öyle bir şeyle ulaşılır ki, o şey, kendisiyle hayır hasıl olacak ve uğruna hüküm konulan fayda tamam olacak şekilde yapılmalıdır. O şeyi yapan kişi, Yüce Allah'ın rahmetinin ve hikmetinin tecelli ettiği yer olur. Ancak o ameli işlerken bunun bilincinde ve şuurunda olmalıdır. Bu kayıtla bir mü'min yaptığı ameliyle bir filozoftan daha yüksek, aldanmaktan ve iddia etmekten daha uzak, ihlasta ayakları daha sağlamdır. İnsanların faydalarını araştırmada ve bunda sebatta, şahsî heveslerinin kendisini sıkıştırmaması ve bunu tercih etmemekte ayakları daha sabittir. Bunun sebebi şudur: Filozoflar -özellikle de zamanımızın filozofları- derler ki, hayır, fazilet ve insanî kemâl insanın -sırf- hayır işlemesiyle meydana gelir. Çünkü hayır, kişinin mensup olduğu sosyal yapıya (topluma) yararlı bir iştir. Oysa iman bizi bu gerçeğe de, bundan daha yüceye ve daha şerefliye de götürür. İşaret edilen bu değer onu işlerken kendimizin, Yüce Allah'ın rahmetinin ve kullarına merhametinin zuhur ettiği, yaratıklarını ıslah etmedeki hikmetinin tecelli ettiği yer olduğumuzu hissetmemizdir. Böylece biz, Rabbimize manevî bir yakınlık elde eder, bununla O'nun rızasını kazandığımızı ve şu hayatımızdan daha şerefli ve daha yüce bir hayatta tastamam karşılığa ehil hale geldiğimizi hissederiz. İşaret edilen bu tastamam ceza, Kur'ân'da *"el-ecrü'l-azîm"* şeklinde ifade edilen karşılıktır. Yüce Allah'ın Kitab'ında azametine şâhit kıldığı ayetler sana delil olarak yeter de artar bile! Bu mükâfat, kralların ve büyük insanların kendilerine iyi hizmet sunup hoşnutluğunu kazanan kimselere verdikleri mükâfat kabilinden değildir. Tam tersine bu, riya ve gösteriş için yapılmayan salih amellerle yücelmesi için fıtrî ve tabiî sonuçtur. Üstelik Yüce Allah o ameli işleyen kimseye kendi ihsanı ve kereminden daha fazlasını da verir.

Dini hakkında basîret üzere olan ve onu derinlemesine kavrayan bir mü'min hayrı bu şekilde yapar. Böylece o ruhunun yücelip yukarıda işaret olunan ihsana erişmesini amaçlar. Buna karşılık felsefî nazariyeye inanan kimse bu ameli nadiren yapar. Zaman zaman yapsa bile, amelinde nadiren ihlaslı olur. Kendi hevesi ve şehveti başkasının hayrı ve menfaati ile çeliştiği takdirde bâtıl yolla bile olsa kendi nefsini başka hak sahiplerine tercih eder. Yüce Allah, mü'minleri "kendileri zaruret içinde olsalar bile başkalarını kendi nefislerine tercih etmekle" vasfederken, bu filozoflar ve onların yolundan gidenler, -kendilerini muhtaç değilmiş gibi gösterseler de- kendi nefislerini başkalarına tercih ederler. Öte yandan onlar "hayır" ve "fayda"yı hevâ ve hevesle birlikte tevil etme taraftarıdırlar. İleri gelen bir Mısır'lıyla aramızda "fazilet" in tam olarak ne manaya geldiği hususunda bir tartışma geçti. Adam felsefe ağzıyla konuşuyordu. Bense dinle hikmeti meczeden İslâm'ın lisanıyla konuşuyordum. Adam "fazilet" i "topluma faydalı olan şey" olarak tarif edince ona dedim ki, faziletin manası buysa insanları bunu işlemeye iten sâik nedir? Dedi ki; söz konusu sâik, herbir kişinin toplumun menfaatinin kendi menfaati olduğuna, toplum iyi olursa ferdin de o toplumda mutlu yaşayacağına, bozuk olursa toplumun bozukluğundan kendisine de birşeyler bulaşacağına ve kendisinin de mutsuz olacağına inanmasıdır. Ona dedim ki, o halde fazilet demek; -içinde yaşadığı toplumun faydasını gözetmekle birlikte- insanın kendi nefsinin menfaatini talep etmesidir. Böylece faziletin küllî mefhumuna dahil olan ameller, fertlerin o amelin topluma faydası olup olmadığı ve menfaatler birbiriyle çeliştiği takdirde tercihe şayan olanın ne olduğu hususundaki fikirlerine göre değişir. Bir misal verelim: Bir kişinin malını çalma imkânı elde ettin veya sana emanet bıraktığı bir malına hıyanet edebilme imkânına kavuştun ve mal sahibinin topluma fayda veremeyeceği şeye kendinin kâdir olduğuna, ya da o malı topluma daha yararlı bir yere harcayacağına inandığın için bunu yaptın, bu durumda yaptığın hırsızlıkla ve emanete hıyanetle faziletin kulpuna yapışmış mı olursun? Adam "evet, öyle" dedi. Ona şöyle söyledim: Diyelim ki bir kimse başkasının ırzına ve namusuna tecavüz etme imkânına kavuştu ve "Bunda topluma herhangi bir zarar yoktur, çünkü bu gizli bir iştir. Herhangi bir çekişmeye ve husûmete yol açmamaktadır. Dolayısıyla bu iş, fazilete aykırı değildir." diye düşündü. Veya "Bu hareket topluma faydalı bile olabilir. Çünkü kadına öyle bir çocuk doğurtturuyorum ki o çocuk benden miras aldığı zekâsı sayesinde kocasından doğurucak olduğu çocuktan çok daha iyi olur." dedi, ya da kendisine göre bundan daha açık bir bahane bile buldu. Meselâ "kadın o kocadan ço-

cuk yapamaz" inancıyla adamın karısıyla zina etti. Şimdi adamın yaptığı bu iş sizin zikrettiğiniz şekliyle tarif edilen fazileti ayakta tutan bir unsur mudur? Adam yine "evet, bütün bunlar ve ötekiler gerçekte fazilet sayılır. Eğer fail yaptığı işin topluma faydalı olduğuna gerçekten inanıyorsa -yaptığı zina ortaya çıktığı ve hâkime götürüldüğü takdirde kanun kendi inancına göre lehine hüküm vermeye cevâz vermese bile- bu hareket fazilet sayılır." dedi.

Ben de derim ki, hırsızlık, hıyanet ve çirkin işe (fuhşa) bütün ahlâksızlıkları mukayase edebilirsin. Hatta buna adam öldüreyi bile katmak mümkündür. Faziletin o tarifine göre, fail yaptığı işin topluma faydalı olduğunu zannettiği takdirde bütün bu fiilleri faziletten saymak mümkündür. Meselâ, katil kendi siyasal görüşü veya inancı ya da ameli itibarıyla zararlı gördüğü bir kişiyi -maktül yaptığını faydalı bile görse - öldürdüğü takdirde katilin yaptığı iş fazilet olmuş olur. Pratik felsefedeki bu yeni ekol, insanların önüne çıkarılan en kötü bir ekoldür. Çünkü bu ekolde rezaletlere çok üstün faziletler, denmektedir. Mefsedetler ise bu sistemde maslahatların en faydalısı sayılmaktadır. Neyin faydalı ve neyin zararlı olduğu hususunda karar verecek merci ise sadece insanın havâ ve hevesidir. Bazı zayıf karakterli insanlar bu görüşleri ileri sürenlere kendilerini kaptırmamış olsaydı ben bu meseleye hiç değinmezdim. Çünkü bu ekol anlatılmaya değmez. İlk dönem filozoflarının fazilet konusunda makul bir yaklaşımları ve doğru görüşleri vardır. Yüce Allah onları konuşturmuş ve bir çok hikmetleri dile getirmişlerdir. Ancak onların düşüncelerinin ürünleri güçlü ve zayıfın kolayca istifade edeceği kadar herkese yakın değildir. Bu düşüncelerin vahyin hidayetinde olduğu gibi kalplere ve ruhlara hâkimiyeti ve toplum problemlerini düzeltmede hızlı bir etkisi yoktur. Bundan dolayı din, insanlara felsefeden daha yararlı olmuştur. Bu ayetin tefsirinde, ilk başta söylediklerim ve "*Allah'ın rızasını elde etmek için*" ayetinin tefsirini yaparken söylediklerim hariç yanımda Üstad Abduh'tan kaydettiğim başka açıklamalar yoktur. Üstad demişti ki, "Allah rızası" ihlasla, gösteriş ve riyakârlık yapmadan talep edilir. "Tasadduk ettik, verdik, bahşettik, yaptık." diyerek övünen zenginlerin yaptıkları gibi yaparak talep edilmez. Bu gösterişçi zenginler, verdikleriyle kazanmayı amaçlamaktadırlar ya da Allah rızası için çalışmamaktadırlar. Bundan dolayı gizlice vermek ve fakirle fısıldaşarak bir kenara çekilmek onlara zor gelir. Çünkü, kalpleri kendilerine çekerek, insanları kendi hizmetlerinde kullanarak ve onların mertebelerini yükselterek verdiklerinden istifade etmeleri, ancak yapılan yardımın izhar edilmesiyle olur. Ki böylece kendilerine umut bağlanmış ol-

sun. Üstadın bu ayetle ilgili açıklaması bir parça izahla burada sona eriyor.[589]

Ben derim ki, *"el-müşâkka"*; düşmanlık beslemek anlamında olup, "şıkku'l-asâ" ibaresinden türemedir. Ya da *"müşâkka"*, *"şakk"* kökünün "mufâale" ölçüsüne girmiş halidir. Dilcilerin ifadesine göre, birbirine hasım iki kişi, âdeta hasmının bulunduğu yerden başka bir yerdedir. Ayetin ifadesi genellik kipiyle gelmektedir. Bu hüküm, ilgili kıssada anlattığımız üzere Tu'me için doğru olduğu gibi, aralarında Hz. Peygamber'in asrında bazı Yahudi âlimlerinin de bulunduğu az sayıdaki bazı insanlar için de doğrudur. Çünkü insanların ekserisi, hidayeti sapıklığa, hakkı batıla, hayrı şerre tercih etme yeteneği üzere yaratılmıştır. Ancak bu gerçek, hak kendileri için anlaşılır olduğu ve onu bildikleri takdirde doğrudur. Hakka dahil olan, gereğine göre amel eden ve hakla, kendisi (Tu'me gibi) ve kavmi arasındaki farkı gören kimse ise haydi haydi hakkı batıla tercih edecektir. Bu fıtrî tercih ve ona göre amelde hakkın çürütülemeyen mantıkî ve yakînî burhanla ortaya çıkmış olması şart değildir. Tam tersine, kişi tarafından bunun hidayet olduğunun veya karşıtından -şayet varsa- daha doğru olduğunun anlaşılması yeterlidir. Bunun sebebi ve kaynağı, insanın kendi nefsini sevme, hayır ve saadeti kendisi için isteme, bunun için çaba harcama, onunla çelişen ve önüne engel olan şeylerden kaçınma özelliği ile yaratılmasıdır. Bundan dolayı fıtrat dini olan İslâm şeriatı, "der'ü'l-mefâsid ve celbü'l-mesalih" (mefsedetleri giderme ve maslahatları temin etme) kaidesine bina edilmiştir. Şeriatta insanlara haram kılınan her şey insanlara zararlıdır, farz kılınan veya müstehab olan her şey ise faydalıdır. Bundan dolayı insanın onları tanıdıktan ve anladıktan sonra terketmesi mantıklı değildir. Eğer böyle bir şey vaki olmuşsa o zaman bunun mutlaka bir sebebi olmalıdır. Kur'ân buna işaret eder. *"İbrahim'in dininden kendini bilmezden başka kim yüz çevirir?"*[590] Yani nefsini hakir kılan, cehâletle küçük düşürenden başka hiçbir kimse İbrahim'in dininden yüz çevirmez. Şimdi biz, hidayete uyma ve onu terketme açısından insanları gruplara ayıracak ve bunun sebebini beyan edeceğiz.

Hidayete Uyanlar ve Terkedenler

Birinci grup: Hidayeti sahih burhanla anlayan ve onda *"hakka'l-yakîn"*e ulaşan kimselerdir. Böyle bir kimsenin inanç itibarıyla hidayetten dönmesi

589. Üstad Abduh, bu ve bundan sonraki ayetlerin tefsirini kısa yaptı. Çünkü bu dersler, sene sonuna rastlamıştı. Hatta -ileride geleceği üzere- bu dersler, Üstadın tefsir derslerinin sonuydu.

590. Bakara, 2/130.

mümkün değildir. Amel açısından dönmesi ise gerçekten çok nadirdir. Üstad Abduh'un bu hususta büyük bir tespiti vardır ki, bunu ancak O'nun gibi bayrak şahsiyetler söyler. Üstadın tespiti şudur: "Yakîn derecesine erdikten sonra haktan dönmek, tıpkı hak hususunda yakîn mertebesine ermek gibidir. Her ikisi de insanlar arasında çok nadir olarak görülür." Üstad "haktan dönmek" derken amel itibarıyla dönmeyi kastediyor. Çünkü insan ameliyle, inancıyla malik olmadığı şeylere malik olur. Yaratılmışın ilâh olamayacağına ve Allah'ın iradesine etki eden ve O'nu -kendi isteği olmasaydı- yapmayacağı şeyi yapmaya zorlayan bir ortak olamayacağına yakînî derecede inanan bir kimse, bu hakikî yakînden sonra -Allah'ı bir kenara bırakıp da- Mesih'in (İsâ) veya bir başkasının, ma'bud kişi veya eşya olduğuna inanması mümkün değildir. Ya da böyle bir kimse, Yüce Allah'ın yanında başka ilâhlara veya O'na ortak olan başkalarına inanamaz. Fakat o, Allah'ı bırakıp da veya Allah'ın yanı sıra bu ilâhlara dua edebilir ve bu imkânı dahilinde olur veya dua etmeksizin onlara ibadet edebilir. Meselâ putlara hafifçe dokunur, ve ta'zimde bulunabilir ki, bunu yapanlar bu hareketleri ibadetlerin umumundan değil, sembollerinden sayarlar. Üzerinde durduğumuz kişi, işaret ettiğimiz şekilde onlara ibadet edebilirse de bunu yapmaz. Yani amel itibarıyla haktan dönmez. Ancak işaret ettiklerimiz ibadete sebep olursa bu başkadır. Bu hususu daha sonra beyan edeceğiz.

İkinci grup: Hidayeti bilinen delâletlerle anlayan kimselerdir. Bunlar bazı şeyleri bazılarına -bedîhî yakîniyyât veya ona ulaşan şeylerden müteşekkil olan mantıkî delille değil- bu alışılmış delâletler sayesinde kendilerinin anlayış kabiliyetleri ve akıllarına göre tercih ederler. Bu grup, onun işaret ettiğimiz bu çeşit ilim vasıtasıyla hidayet olduğunu bile bile hidayeti bırakıp sapıklığa dönmezler. Çünkü onların buna inanmaları ve kendilerinin hak, hayır ve salah üzere olduklarına itikat etmeleri yeterlidir. Onlar bu hidayeti kendilerine getirene karşı gelmezler ve hak üzere olanların yolundan başka bir yola girmezler. Ancak bir sebep vardır ki, onun da vukûu -ileride geleceği üzere- nadirdir.

Üçüncü grup: Ana-babaları ve özellikle de aile fertleri ve mensup olduğu kavmin önderleri gibi güvendiği kimseleri taklit ederek hidayet yoluna giren kimselerdir. Bu grup, hakkı ve hidayeti kavrayan kimselerin grubuna girmez. Çünkü bunlar için hiçbir şey açıklığa kavuşmuş değildir. Bundan dolayı -bütün inançlarda ve dinlerde görüldüğü üzere- hidayeti bırakıp önderlerinin kendileri için kabul ettikleri bid'at ve sapıklık yoluna girebilirler.

Dördüncü grup: Sapıklık üzere olanları taklit ederek yetiştiği için hidayet yoluna girmeyenlerdir. Bu gruptaki kimseler, hidayete davet olundukları zaman, Hz. Peygamber'in dinine yaptığı davet üzerinde düşünmez ve bunun delili üzerinde derinden derine kafa yormazlar. Çünkü, taklit ettikleri önderlerine inanırlar. Bunlar da kendilerinin istidlâl (akıl yürütme) ehli olmadıklarını ve Yüce Allah'ın delil ve beyyine üzerine düşünmeyi kendilerine ve kendileri gibi olanlara haram ettiğini, Yüce Allah'ın onlara ictihad ehli bilginleri ve kendilerine mezheplerini nakleden âlimleri taklit etmeyi farz kıldığını söylerler. "Kim bir âlimi taklit ederse Yüce Allah'a sâlimen kavuşur, kim de düşünür ve istidlâl ederse ayağı kayar ve sapıtır." derler. Hz. Peygamber'in peygamber olarak gönderildiği dönemde Ehl-i Kitab'ın durumu aynen böyleydi. Mecûsîler gibi bütünlüğü amaçlayan dinlere mensup diğerleri de böyleydi. Bu gibi kimselerin önderleri dinlerini veya mezheplerini terkederse genel olarak onlar da önderlerini takip ederler. Özellikle de önderleri bir mezhebe veya yeni bir dine girmiş ve bu dine mensup olanlarla aralarında iki tarafı birbirinden doğal olarak uzaklaştıracak herhangi bir dinî ve siyasî düşmanlık yoksa... Bundan dolayı Rasûlullah (s) onların hükümdarlarını ve önderlerini İslâm'a davet etmiş ve her öndere mektup yazmıştı. Mektubunda, imandan yüz çevirir ve İslâm davetine uymayacak olurlarsa kavimlerinin veya yönettikleri kimselerin günahlarının kendi üzerlerine olacağını ifade etmiştir.

Beşinci grup: Bunlar da sapık olanları taklit etmekte bir öncekiler gibidirler. Bu grubu teşkil edenler, kendi kavimlerinin cumhuruna ve onlara hürmet duygusuyla yetişen baba ve dedelerine ta'zim etmek için ve onların sapıklığa tabi olmakta müttefik olduklarını, kendilerinin değil de şu davetçinin (Hz. Peygamber'in) hidayeti bilmiş olduğunu ya da kendilerine vahyedilmeyip de O'na vahyedilmiş olacağını uzak bir ihtimal gördükleri için taklit ederler. İslâm'ın zuhur ettiği ilk yıllarda Arap'ların ekserisi işte bu anlayış üzereydi. Onların bu durumlarını beyan eden ayetler çoktur ve burası o ayetleri sıralayacak yer değildir. Bunlarla, Ehl-i Kitab ve kitapları, mabedleri ve ruhânî liderleri olan organize bir dine mensup olanlar arasındaki fark; bunların (Arapların) taklitlerinin daha zayıf, kendilerini düşünmeye ve istidlâle (akıl yürütmeye) çekmenin daha kolay olduğudur. Nitekim tarihen de böyle olmuştur. Onların bu durumları, diğer din mensupları arasında değil de kendileri arasında İslâm'ın yayılmasının sebeplerinden birisi olmuştur.

Altıncı grup: Cedelci ve dinlere dair nâkıs bilgilerine aldanan din bilginleridir. Bunlar hidayete davet olunmuşlar ancak başlarındaki önderlere

tabi oldukları için dinlerinden dönmemişler ve o konuda istidlâl ve ihlas üzerinde kafa yormamışlardır. Tam aksine hidayeti üzerinde yürüdükleri ve güvendikleri dinden başka bir şey olduğu için hakir görmüşler ve bu nedenle dinden yüz çevirmişlerdir. Kendi dinlerini, azametlerinin dayanağı ve mutluluklarının zirvesi kılmışlardır. Aslına bakılacak olursa bunlar da halk kalabalıkları gibi mukallittirler. Ancak onların yanında hidayeti kabul etmelerine engel öyle şeyler vardır ki, bunlar sıradan ve sade insanların yanında yoktur. Yeni dini kabul etmelerine engel olan şey, mensup oldukları geçmişlerini büyük bilmek, onlara nispet olunan ilim, salah, fazilet, onur ve bulundukları halin gerçek yüzüne dair cedelî delillerdir.

Yedinci grup: Bunlar, kendilerine hidayet davetinin düşünmeyi harekete geçiren sahih şekliyle ulaşmadığı kimselerdir. Bu grubu teşkil edenler, davet üzerinde düşünmeyen ve buna aldırmayan kimselerdir. Çünkü bunlar davanın batıllığını peşin kabul etmişlerdir. Zamanımızın kâfirlerinin ekserisi bu gruptandır. İslâm namına bunlara ulaşan şey, İslâm'ın sadece uydurulmuş olan birçok dinden bir din olduğu ve Müslümanların da bir çok kusurlarının bulunduğudur. Nitekim, Hıristiyanlığın önderleri ve başkaları İslâm'a aynı şekilde iftira etmişler ve yalanlar uydurmuşlardır. Özellikle de Avrupa halklarını haçlı savaşları diye meşhur olan savaşa tahrik etmeden önce yazdıklarına bakmak lazımdır. Bu grubu teşkil edenler, Müslümanların meselâ Mormon dinini araştırmadıkları gibi İslâm'ın hakikatini araştırmazlar.

Sekizinci grup: Aslına uygun veya uygun olmayan bir şekilde hidayet davetinin kendilerine ulaştığı kimselerdir. Bunlar davet üzerinde ihlasla düşünmüşler, ancak davetin gerçek mahiyeti onların karşısında apaçık olarak belirmemiş, hidayeti ise kendilerince anlaşılır olmamıştır. Bundan dolayı daveti terketmişler ve üzerinde yeniden düşünmeyi bir yana bırakmışlardır.

Dokuzuncu sınıf: Bunlar bağımsız düşünen kimselerdir. Bu grup, tıpkı kendilerinden önce geçenlerin yaptıkları gibi davet üzerinde düşünüp kafa yormuşlardır. Eğer hak, ilk anda zuhur etmezse düşünmeyi ve istidlâli bırakmamışlardır. Tam tersine düşünmeye yeniden başlamışlar ve bütün ömürleri boyunca işin peşini bırakmamışlardır. Üstad Abduh'un tahkik ehli olan Eş'arî'lerden "mazur oldukları için kurtuluşa ereceklerdir." şeklinde nakilde bulunduğu zümre işte bu dokuzuncu gruptur.

Onuncu grup: Hak ve hidayet çağrısının kesin olarak ulaşmadığı kimselerdir. Bazılarının "Ehl-i fetret" diye isim verdiği kimseler bunlardır. Eş'arî mezhebine göre bunlar ma'zurdurlar ve âhirette kurtuluşa ereceklerdir.

Benim âciz fikrime göre hidayet ve dalâlet açısından insanların ayrıldıkları gruplar bunlardır. Bu on gruptan -bir ve ikinci grup hariç- diğerleri için "önünde hidayet belli oldu" demek doğru değildir. Bu iki gruptan herhangi birisi Peygamber'e muhalefet eder veya O'ndan sonra Sünnet'ine düşmanlıkta bulunur ***"ve"*** hidayet ehli olan ***"mü'minlerin yolundan başka bir yola giderse"*** ki mü'minlerin yolu Allah'ın Kitabı ve Peygamber'inin sünnetidir. İşte bunun hakkında Yüce Allah ***"Onu o döndüğü yolda bırakarız ve cehenneme sokarız; o ne kötü bir yerdir."*** diyor. Bir başka sûrede Yüce Allah'ın *"Hevâ ve hevesini tanrı edinen ve Allah'ın (kendi katındaki) bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâla ibret almayacak mısınız?"*[591] şeklindeki sözü, hakkında doğru olanlar bunlardır. Cehenneme girmeye, orada yanmaya ve cehennemin diğer azaplarını tatmaya en layık olanlar bunlardır. Çünkü bunlar, körlüğü doğru yola tercih etmişler, hakka karşı inat etmişler ve heveslerine uymuşlardır.

Diğer sekiz gruba gelince; Yüce Allah, kendi kanunu (sünnetullah) uyarınca onlardan her birini döndüğü yolda bırakacaktır. Çünkü Yüce Allah'ın irade eden, ihtiyar sahibi, nefsine ve kendini çevreleyen tabiata hâkim kıldığı insan hakkındaki kanunu böyledir. İnsanoğlu nefsi ve tabiat üzerinde kendisi için hayırlı gördüğü bir şekilde tasarrufta bulunur. Bundan dolayı Yüce Allah, bir çok durumda geçim durumunu, yetişme yöntemlerini değiştirmiş ve azılı tabiat güçlerini insanın menfaatine vermiştir. *"O göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendi katından size boyun eğdirmiştir."*[592] İnsan, kendi nefsinin mürebbisi olduğu gibi kendi nefislerini bilmedikleri için bazılarının ilahlaştırdığı tabiatın da mürebbisidir. Yoksa şu yeryüzünde onun ötesinde göklerin, yeryüzünün ve Azîm olan Arş'ın Rabbinden başka tasarruf eden hiçbir kimse yoktur. Ben de derim ki bu, çağdaş Avrupa felsefesinin cebirciliğini (determinizm) temelinden yıktığı gibi, daha önce de geçmişte kalan felsefî determinizmi yerle bir etmiştir. Bunlar adına ef'âl-i mün'akise denilen tepki fiillerinin insan üzerine fonksiyonunu icra ettğini ve insanın ise bunlar üzerinde fonksiyonu olmadığını zannetmektedirler. Oysa doğrusu; bu tepki fiilleri insana nasıl hakim oluyorsa, insanın da bunlara hâkim olduğudur. Eğer hüküm sadece o fiillere bırakılacak olursa insana hâkim olur, insan hem kendisi ve hem de o filler üzerinde tasarruf yapmak isterse bunu yapar.

---

591. Câsiye, 45/23.
592. Câsiye, 45/13.

Ben de derim ki: Yüce Allah'ın insana hâkim olan kanunu (sünnetullah), bu grupların tümünü tuttuğu yolda bırakmak şeklindedir. Fakat O, bu grupların tümünü âkibeti kötü olan cehenneme sokmaz. Çünkü cehenneme sokmak, insanın inancı açısından girdiği sapıklık yoluna bağlıdır. Bir de insan hidayet yolu önünde belli olduktan sonra sapıklık yoluna girecek olursa bu seçimi cehenneme girmesi için yeter de artar bile! Bunun sebebi şudur: Cezâ, nefsin dünyada bulunduğu halin tabiî bir sonucudur. Eğer insan nefsi, sahibinin kendisini arındırmasına göre temiz, arınmış ve kemâle ermiş olursa karşılığını ona göre alacaktır. Ya da nefsini bu niteliklerin tam zıddına gömen, o oranda da aksini elde edecektir. Bu iki gerçeği Yüce Allah'ın ***"Onu döndüğü yolda bırakırız."*** ifadesi dile getirmektedir.

Ben yüce ve hikmetli olan ***"nüvellihî mâ tevellâ"*** (*Onu döndüğü yolda bırakırız.*) cümlesinin açık ve net tefsirini herhangi bir yerde gördüğümü hatırlamıyorum. Müfessirler bu lafzı lügat manasıyla tefsir ediyorlar. "Onu yöneldiği yöne yönlendiririz." veya, "Girmeyi tercih ettiği yola sokarız." gibi manalar veriyorlar. Ya da, her fırka bu ayetten kendi mezhebini destekleyen bir mana çıkararak veya ayeti kendi mezhebine tahvil ederek bu tefsire biraz daha ilavede bulunuyor. Fırkaların mezheplerinden kastım, kulun kesbi, kader, cebr, ilâhî iradenin kötülüğe tealluk etmesi veya tealluk etmemesi gibi yaklaşımlarıdır. Oysa beyan edilmesi ve zihinlere sokulması istenilen mana, bu ilâhî cümlerin insanın ameli konusunda Yüce Allah'ın kanununu (sünnetullah), insana verilen iradenin, bağımsızlığın ve bu iradeye göre yapacağı amelin miktarını beyan ettiğidir. İnsanın kendi hayatında tuttuğu yön, yaptığı amelden hedeflediği amaç neyse, Yüce Allah insanı o gaye ve amaca yöneltir ve onu bunlara yönlendirir. Bir başka ifadeyle; insan Allah Teâlâ'nın kanununa göre o hedefe ve amaca doğru gider ve o yolda yol alır. İnsan kendi nefsine seçtiği o yoldan kendisini dönmeye icbar edecek ilâhî kudret engeliyle karşılaşmaz. Yüce Allah dileseydi -meleklerde olduğu gibi- bütün insanları itaat açısından aynı hal üzere yaratarak onlara hidayet ederdi. Fakat O, insanları gördüğümüz üzere farklı yetenek ve anlayışta yaratmayı diledi. Herbir ferdin kendince hayırlı gördüğü yönde amel etmesine ve gerek dünyada, gerek âhirette ve gerekse her iki âlemde daha faydalı olarak değerlendirdiği şekil neyse ona göre yapmasına imkânı verdi. Doğal olarak burası beşerin çeşitli karakterlerini açıklayacak yer değildir.

Bazı müfessirler, Yüce Allah'ın burada *"kulu girdiği yolda bırakması"*ndan maksat, o yolun ayrılmaz parçası olan ilâhî inayet ve lutfu vermemesidir,

demişlerdir. Bu kanaatlerini, Yüce Allah'ın bazı kullarına -sünnetullahın gerekli kıldığı sebep ve neticelerin (esbâb ve müsebbebât) ötesinde- özel bir inayet bahşetmesine, dünya ve âhirette cezâ'yı (karşılık) amellerin tabiî sonucu kılmasına ve bu husustaki nizama ve genel adalete dayandırmışlardır. Ancak ağır basan ihtimal; bu cümleden maksadın zikretmiş olduğumuz üzere hakikî manasıdır. Kısacası; durumu bu olan kimse kendi nefsine yazık etmektedir. Çünkü insanın, kendi nefsini nereye koymuşsa ve neyi tercih etmişse orada kalması Yüce Allah'ın âdeti (sünnetullah) gereğidir. Bu durumda insanın varacağı yer cehennemdir ve orası duracak yer olarak ne kötü bir yerdir! Evet biz kabul ediyoruz ki, Yüce Allah rahmetini dilediğine verir, güzel davrananlara daha güzel karşılık bahşeder ve onlara kendi ihsanından daha fazlasını da verir. Fakat burası bu gibi özel inayetlerden mahrumiyetin sebeplerini beyan makamı değildir. Çünkü kendisi için doğru yol belli olduktan sonra Peygamber'e karşı çıkan kimse, bu gibi ihsanların zuhur edeceği kimse değildir ki, bunun söz konusu olmadığı açıklansın. Keşke bilebilsem, ayette geçen ***"tevliye"***yi inayetten ve lütuftan yoksunluk ve mahrumiyet olarak tefsir edenler, acaba sadece bu grubun mu söz konusu lütuf ve inayetten mahrum olduğunu söylüyorlar? Yoksa o mahrumiyet, yolunu sapıtmışlardan diğer gruplara da şamil midir diyorlar? Sonra o kişinin bunlardan mahrum olması ikinci olarak Yüce Allah'ın hidayetinden ye'se düşmesini de gerektirir mi, yoksa gerektirmez mi? Onların bu konuda delile dayanarak konuşmaları ve cevap verilmesi mümkün olmayan sorulardan salim olmaları mümkün değildir. Doğrusu, yolunu sapıtanlardan bu grubun hidayete dönmelerine hiçbir engelin olmadığıdır. Çünkü o kişinin bulunduğu durumun gerçek mahiyetini ve gideceği yolun bâtıl olduğunu bilmesi, kendisini durmadan kınar ve yaptığı fiile karşılık onu azarlar durur. Onun için bu kişinin içine düştüğü bu durumdan bir gün gelip kurtulması uzak bir ihtimal değildir.

Kendisi için doğru yol belli olduktan sonra kişiyi bunu terk etmeye iten sebep kıskançlık, bağy (azgınlık), riyaset hırsı, kibir, akla baskın gelen şehvet ve kavim taassubu gibi güçlü nefsanî durumlardır. Bütün bunları bir arada toplayan anahtar kavram, "nefsin hevâ ve hevesine uymak"tır. Tarihen sabittir ki, bazı Yahudi âlimleri, Hz. Peygamber'in davetinin doğru olduğunu anlamışlardı. Ancak onlar, Hz. Peygamber'i ve en son peygamber'in kendi içlerinden çıkması sebebiyle Arap'ları kıskandıkları ve başkalarının idaresi altına yaşamaktansa kendi kavimleri içinde riyaseti tercih ettikleri için bu davetten yüz çevirdiler. Cebele b. Eyhem kendisiyle yüzüne tokat

attığı halktan birinin eşit tutulmasını görünce dininden irtidad etmiştir. Aynı şekilde bazıları, çeşitli zamanlarda gönüllerini bazı kâfir kadınlara kaptırdıkları için irtidad etmişlerdir. Bütün bunların sebebi, sayılan bu nedenleri gönlü zayıf ve iradesi sakat insanların nefislerine tesir etmesidir. Çünkü bu gibi kimseler, ömürlerinin ilk yıllarından itibaren kendi hevâ ve heveslerine göre yetişmişler, nefisleri, kısa vadede hoşlanmadığı şeye ileride elde edecekleri hayır uğruna katlanmak üzere eğitilmemiştir. Bizim sayılan bütün sebepleri "hevâ ve hevese uyma" illetine bağlamamızın sebebi işte budur. Daha önce işaret ettiğimiz de budur. Bu da daha önce "İnsan kendisine hayırlı ve daha yararlı gördüğünü tercih edecek şekilde yaratılmıştır." şeklinde yaptığımız tespite dayanmaktadır. Hevâ ve hevesine uyan kimsenin kafasında ileride elde edeceği menfaat -peşin elde edeceği faydanın kendisine hâkim olması gibi- canlanmaz. Bu gibi birisinin nefsi zayıf, değersiz olduğu ve hevesin söz konusu olduğu yerde peşin lezzete meyletmeden duramadığı için hevâ ve hevesi kendisine hâkim olur. Anlatılır ki, Haccac herkese açık bir sofra kurar. Halk yemek yemekte Haccac da onları seyretmektedir. Derken, aralarından oburca yemek yiyen bir bedevi gözüne ilişir. Sofraya tatlı gelince bedevi yemeği bırakır ve tatlıdan yemek üzere tepsinin olduğu tarafa zıplar. Haccac celladına şöyle seslenmesini emreder: "Her kim bu tatlıdan yerse Emîr'in emri gereği boynunu vururum. Haccac, -bilirisiniz- birşey söylerse muhakkak yapar." Bedevi sanki tatlının tadıyla ölümün acılığını tartar gibi bir cellada, bir de tatlıya bakar. Ancak çok geçmeden tercihini neden yana yapacağı ortaya çıkar. Haccac'a döner ve "Çocuklarım sana emanet onlara iyi bak!" der ve tatlıya hücum eder. Tatlıdan yemeye başlar, Haccac ise gülmektedir. Haccac, bu bedeviyi denemek istemiştir.

Usûl-i fıkıhla ilgili olarak, bazıları icma'nın hüküm kaynağı oluşunu bu ayete bağlamışlardır. Bunların yaklaşımına göre icmaya muhalif olan kimse mü'minlerin yolundan başka bir yolu tutmuş olur. Bazı bilginler, icmanın hüküm kaynağı oluşunu beyan ederken onun "mü'minlerin yolu" olduğunu söylemişlerdir. Biliyorsun ki, onların sözünü ettikleri icma, Hz. Peygamber'in vefatından sonra herhangi bir asırda İslâm müctehidlerinin herhangi bir konuda görüş birliği etmeleridir. İcmanın hüküm kaynağı oluşunun neden bu ayete dayandırılamayacağını *el-Menâr*'da açıkladığımı hatırlıyorum. Bu yaklaşımı aynı şekilde Üstad Abduh ve *İrşâdu'l-fuhûl*'da Şevkânî de reddetmişlerdir. İcmanın kaynak olduğunu gösteren ayet, *"Ey iman edenler! Allah'a*

itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan Ulû-l emr'e de itaat edin."[593] ayetidir. Bu ayetin tefsiri ve icmanın incelenmesi orada geçti. Bu ayetin tefsirinde tamamlayıcı olarak koyduğum meselelerden beşinci meselede konuyu daha da açıkladım.

إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَاءُ وَمَن يُشْرِكْ
بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا ﴿116﴾
إِن يَدْعُونَ مِن دُونِهِ إِلَّا إِنَاثًا وَإِن يَدْعُونَ إِلَّا شَيْطَانًا مَّرِيدًا ﴿117﴾
لَّعَنَهُ اللَّهُ وَقَالَ لَأَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَصِيبًا مَّفْرُوضًا ﴿118﴾
وَلَأُضِلَّنَّهُمْ وَلَأُمَنِّيَنَّهُمْ وَلَآمُرَنَّهُمْ فَلَيُبَتِّكُنَّ آذَانَ الْأَنْعَامِ وَلَآمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ
اللَّهِ وَمَن يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِّن دُونِ اللَّهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُّبِينًا ﴿119﴾
يَعِدُهُمْ وَيُمَنِّيهِمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا ﴿120﴾
أُولَٰئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَلَا يَجِدُونَ عَنْهَا مَحِيصًا ﴿121﴾
وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ
خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَعْدَ اللَّهِ حَقًّا وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا ﴿122﴾

116- Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar. Kim Allah'a ortak koşarsa büsbütün sapıtmıştır.

117- Onlar O'nu bırakıp yalnızca bir takım dişilere dua ediyorlar, ancak inatçı şeytandan dilekte bulunuyorlar.

118- Allah onu lânetlemiş, o da: "Yemin ederim ki, kullarından belli bir pay edineceğim." demiştir.

119- "Onları mutlaka saptıracağım, muhakkak onları boş kuruntulara boğacağım, kesinlikle onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar, şühhesiz onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler." (dedi.) Kim Allah'ı barakır da şeytanı dost edinirse elbette apaçık bir ziyana düşmüştür.

---

593. Nisâ, 4/59.

120- (Şeytan) onlara vaad eder ve onları boş umutlarla oyalar, halbuki şeytanın onlara vaadi aldatmacadan başka bir şey değildir.

121- İşte onların yeri cehennemdir, ondan kaçıp kurtulacak bir yer de bulamayacaklardır.

122- İman eden ve iyi işler yapanları, içinde ebedî kalmak üzere zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacağız. Allah, hak bir söz olarak vâdetti. Söz verme ve onu tutma bakımından kim Allah'tan daha doğru olabilir?

Rasûlullah'a Karşı Çıkanlar Tevhid İlkesinden Uzaklaşanlardır

Yüce Allah, bu ayetten önceki ayette bize beyan etti ki, kendisine doğru yol belli olduktan sonra Rasülullah'a (s) karşı çıkan ve mü'minlerin yolundan başka bir yola giren kimsenin varacağı yer, cehennemdir. Bu iki davranış Hz. Peygamber zamanında açık ve net olarak görülüyordu. Meselâ Tu'me Hz. Peygamber'le ve mü'minlerle birlikte olmayı bırakmış ve onların düşmanları olan müşriklerle dost olmuştu. Nitekim bu davranış, Hz. Peygamber'in asrında görüldüğü gibi O'nun asrından sonra da kendisine davet ulaşmış kimselerde de görülmüştür. Bu kimseler, kendilerine doğru yol belli olduktan sonra onu terketmişler, o yolda yürüyenlere düşmanlık ederek onların düşmanlarıyla dost olmuşlardır. Rasülullah'ın (s) getirdiğine karşı çıkan kimse, O'nun bizzat kendisine muhalefet ediyor demektir. Fakat bunun ötesinde de çeşit çeşit küfür ve sapıklık çeşitleri vardır ki bunların her biri için Rasülullah'a (s) karşı çıkma, mü'minlerin yollarından başka bir yolu tutma tabirleri kullanılamaz. Nitekim bu hususu o ayeti tefsir ederken açıklamış ve demiştik ki; sapıkların teşkil ettiği sınıflardan herbir sınıfı, Yüce Allah girdiği yolda bırakır ve onu kendi kesbi ve ictihadıyla yöneldiği yöne yönlendirir. Çünkü Yüce Allah, -kendi katından dilediği kimselere kendi rahmetini vermesi hariç- insan türünü kendi nefsiyle baş başa bırakmıştır. Bu durumda geriye Yüce Allah'ın insanların sapıklıkları ve hataları içinden affetmesi mümkün olanlarla, asla affetmeyeceği günahları öğrenmemiz kalıyor. Çünkü söz buraya gelmişken öğrenilmesi gereken husus işte budur. Allah Teâlâ, bu hususu ***"Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar."*** ifadesiyle açıklıyor. Bu ifadenin aynısı bu sürede başka bir bağlamda yine geçmişti.[594] Ancak bu,

594. Nisâ, 4/48.

aynı ifadenin burada bir kez daha tekrarlanmasına mani değildir. Çünkü Kur'ân kanun kitabı olmadığı gibi, teknik bir eser de değildir ki, bir meseleyi bir kez zikretsin de onu ezberleyen kimse gereğine göre amel etmek istediği zaman o maddeye başvursun. Aksine Kur'ân bir hidayet kitabı olup ibret ve üzerinde iyice düşünmek için namazda ve namaz dışında tekrar tekrar okunan bir kitaptır. Hidayet ve ibret ancak her bağlamda ruhlara verilmesi istenen manaların verilmesiyle hasıl olur. Her ifade akışında nefisler o manalara yönlendirilir veya ruhlar hazırlanır ve onları kabul edecek hale getirilir. Bütün bunlar ancak bu manalardan amaçlanan temel esasların tekrarıyla hasıl olur. Genel bir davet ruhlarda ancak tekrarla yer edinebilir. Bundan dolayı sosyoloji kanunlarını bilen, insanların karakterlerini ve ahlâklarını yakından tanıyan dinî ve siyasî ekollere mensup davetçilerin maksatlarını, yayınladıkları gazete ve kitaplarda yer alan hitaplarında ve makalelerinde hep tekrar edip durduklarını görmekteyiz. Hatta bazı sosyoloji bilginleri şöyle der: Tüccarların mallarını ve ürettikleri şeyleri övmek maksadıyla yaptıkları reklamları ve bu malların satıldığı yerleri insanlara göstermeleri, bu kaideye göre yapılan bir uygulamadır. Çünkü insan zihni -övgüyü yapan şâibeli bir kimse bile olsa- bir mal hakkında durmadan övgü bombardımanına maruz kalırsa, bunun mutlaka o insanda etkisi olacaktır.

Üstad Abduh dedi ki; ayetin baş tarafı ve sonu 48. ayette geçmişti. *"Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah (ile) iftira etmiş olur."* Orada bu ayette önce Ehl-i Kitab'ın sapık olduğu, Kitabı tahrif ettikleri ifade edilmiş ve yanlarında bulunan kitabı doğrulayıcı olarak Peygamber'ine (s) indirdiğine iman etmeye çağrılmışlardı. Yüce Allah, onlara beyan etti ki, getirdiği hususlarda Peygamber'e (s) tabi olmanın ve ona teslim olmanın dereceleri vardır. Bir derece vardır ki, Peygamber'e (s) muhalefet etmede nefislere şehvetlerin istekleri ve kabaran gazap baskın gelmektedir. Ancak daha sonra bu kişi günahından dönmekte ve tövbe etmektedir. Böyle bir kimse, Yüce Allah'ın bağışlamasına erebilir. Buna karşılık dinin esası olan tevhide gelince bundan şirkin herhangi bir çeşidine meyletmek bağışlanmaz. Bu ayetten önce geçen ayetler ifade ediyor ki; buradaki bağlam oradaki bağlamın aynısıdır. Bundan dolayı ayetin yeniden tekrar edilmesi bu maksada yöneliktir. Verilmek istenen mesaj şudur: Peygamber'e karşı gelmek, ancak ve ancak tevhid ilkesinden çıkmaktan ve şirke düşmekten kaynaklanır. Çünkü tevhid ilkesi, dinin ruhu ve bel kemiğidir. Onun için buradaki sözün münasebeti bu mananın bir kez daha tekrar edilmesini gerektirmektedir. Bu tekrar, belâgatın gerekli kıldığı bir tekrardır. Yoksa bu ifade, belâgata aykırı denilen tekrardan sayıl-

maz. Belâgatin kabul etmediği tekrar, muhatapların senin istediğin şekilde seni tam olarak anladıkları sonra senin onlara aynı konuyu başka bir ifadeyle ama hiçbir yenilik katmadan, yeni bir tesir icra etmeden ve manayı pekiştirmeksizin ifade etmenle gerçekleşir. Buna karşılık konuşan, zikrettiğimiz şeylerden birisini ifade ederse bu belâgatin gerektirdiği bir ifade olur.

Ben de derim ki, bu tespit ancak Kur'ân'ın bütün mükelleflere yöneltildiği ve onların tümünün bunu duydukları veya Kitab'ın tamamını okudukları, ardından da her ifade akışında başka yerde ona uygun olan ifadeyi hatırladıkları takdirde geçerlidir. Yüce Allah'ın gerçeğin böyle olmadığını bildiğini, namazda veya namaz dışında bu ayetin geldiği bağlamı işiten kimsenin bir başka bağlamda gelen ayeti işitmemiş olabileceğini düşünürsen bu ayetin belâgatçıların kaçındıkları tekrar kabilinden olmadığını kesin olarak anlarsın. Çünkü bu durumda yapılan iş, bir şairin herhangi bir manayı iki kasidede zikretmesi ve bunların herbirinde diğerinde övmediği kişiyi övmesi kabilinden olur. Buna göre kitaplarına göz gezdirdiğimiz cumhurun, bu tekrarın güçlendirmek için olduğunu söylemeleri isabetli olmaz. - Tek'it/ güçlendirme, her tekrarın ta'lilinde (sebebinin izahında) dayanılan bir açıklama tarzıdır.- Biz deriz ki bu açıklama, yalın tekrarın belâgati ihlal etmesi ve tenkide uğraması durumunda geçerlidir. Ama sen biliyorsun ki gerçek böyle değildir. Tam aksine bu, belâgatin sağlam rüknüdür ki konuşan kimse, karşısındaki kişinin nefsindeki muradını bu olmadan ona ulaştıramaz.

"Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar." ayetine gelince, bunun manası açıktır. Bundan önceki ayetin tefsirinde geçti, ancak bunun geçmiş olması, o hususta burada da faydalı olacağını umduğumuz bazı şeyler söylememize engel değildir. Yüce Allah, insanlara şirk günahını asla affetmeyeceğini, ama şirk dışında kalan günahları bağışlayacağını ve onlara azap etmeyeceğini vurguladı. Biz bu tefsirimizde ve *el-Menâr* dergisinin bazı yerlerinde Yüce Allah'ın günahkârlara verecek olduğu cezanın, onların günahlarının ve bu günahların nefislerinde meydana getirdiği kötü sıfatların doğal bir sonucu olduğunu beyan ettik. Sarhoşluk nasıl ki bedende bir takım hastalıklara yol açar ve hastalanan kişi dünyada azap çekerse aynı şekilde içki ve başka şeyler bir takım kötülüklere, günahlara ve kalpte ve ruhta hastalıklara yol açar ve kişi âhirette bunlar sebebiyle azap görür. Beden gücü ve ruh sağlığı, nasıl bazı hastalıkların mikroplarını yener ve o hastalıktan insana ıstırab çektiren hiçbir eser ortaya çıkmazsa, tevhidle ruhun kazandığı güç ve ruhun, iman ve faziletlerle ka-

zandığı yapı sağlığı da aynen böyledir. Bunlar da mü'minin bilmeden veya unutarak işlediği sonra da en kısa zamanda tevbe ettiği bazı günahlara galip gelebilir. Fakat beden gücü kalbe arız olan hastalığı savuşturamaz, onun için hastalık, kalbin aort damarını koparır veya beyne gelen rahatsızlığı da önleyemez ve hastalık kişiyi öldürür. Şirk de aynen böyledir. Ruhları bozmada, kalbe veya beyne isabet eden keskin ok ve öldürücü kurşuna benzer. Böyle bir cezadan kurtulmaya dair hiçbir umut yoktur.

Şöylesine ki, şirk haddi zatında ruhların fesadı, nefislerin sefil oluşu ve akılların sapıklığında zirve noktadır. Şirkle birlikte bulunan her türlü hak veya hayır, onun kötülüklerini ve mefsedetlerini zaafa uğratmakta ve insanın ruhunu Yüce Allah'ın civarına yükseltmekte güçlü bir unsur olamaz. Çünkü kişinin ruhu, âhirette -dünyada olduğu gibi- ortaklara bağlı olur. Bunlar kişinin ruhuyla Yüce Allah'a karşı ihlaslı olması arasında engel teşkil ederler. Yüce Alah ise, ancak samimiyetle kendi rızası için yapılmış olan ameli kabul eder. Günahkâr ise Yüce Allah'a karşı imanı ve içiyle ihlaslı bir kul olabilir. Sahipli bir köle de bazen isyan edip efendisinden kaçabilir. Kölenin isyanı ve efendisinin yanından kaçışı, onu bir tek efendinin kölesi olmaktan çıkarmaz. Efendisi ise kendisini cezalandırabilir de bağışlayabilir de. Ama kendi nefsini bir başkasının kölesi yapmasını, kendisini tamamıyla veya bir parçasıyla bir başkasının kölesi kılmasını bağışlamaz. *"Allah çekişip duran birçok ortakların sahip olduğu bir adam ile yalnız bir kişiye bağlı olan bir adamı misal olarak verir. Bu ikisi eşit midir? Hamd Allah'a muhsustur. Fakat onların çoğu bilmezler."*[595] Tam aksine -peygamberler, evliyalar ve hükümdarlar gibi- ilimleri veya olağanüstü işler yapmaları dolayısıyla kendilerinden daha üstün oldukları için büyük addettikleri o ortakların, kendileri gibi birer kul olduklarını bilmezler. Ne dua ve ne de nida makamında bunların Yüce Allah'a en ufak bir ortaklıkları söz konusu olamaz. Aynı şekilde -yıldızlar, ateş, bazı nehirler ve hayvanlarda olduğu gibi- yaratılışı veya faydası ya da zararı dolayısıyla büyük saydıkları şeyler de kendileri gibi birer kuldurlar. Yüce Allah şöyle der: *"Allah'ı bırakıp da taptıklarınız sizler gibi kullardır."*[596] *"Onların yalvardıkları"* yani yalvarıp tevessül ettikleri Melekler ve Mesîh gibi *"bu varlıklar Rablerine hangisi daha yakın olacak diye"* yani hangisi daha yakın olacak ve daha üstün olacak diye kendilerini O'na yaklaştıracak *"vesile ararlar."* Söz konusu vesile tevhid,

595. Zümer, 39/29.
596. A'raf, 7/194.

ihlas ve salih ameldir. Ve *"Onun rahmetini umarlar ve azabından korkarlar."*[597] Bunların içinde Yüce Allah'ı en iyi bilen O'ndan en çok korkan, ihsanını ve rahmetini en çok umandır. Fakat insanların çoğu, -Yüce Allah'ın dediği gibi- bu gerçeği bilmezler. Milyonlarca kişiyi Mesîh'e dua ederken, bütün ibadetini ona sunarken görürsün. Bazen sadece O'na dua edip ibadet ederken, bazen de Mesîh'in adını Yüce Allah'ın adıyla birlikte anmaktadırlar. Bunların dışında milyonlarca insanın da Mesîh'in dışında velilere dua edip nida ettiklerini, kabirlerine gittiklerini ya da bunlara meftun olan eskilerin kendilerine hatıra edindikleri bir takım sûretlere ve timsallere yöneldiklerini müşahede edersin.[598]

"Andolsun ki onlara gökleri ve yeri kim yarattı diye sorarsan 'onları şüphesiz güçlü olan, herşeyi bilen Allah yarattı.' derler."[599] Bu mabud ve ilâhlar bizimle O'nun arasında ancak birer aracı ve şefaatçıdır derler. *"Onlar Allah'ı bırakıp kendilerine ne zarar ne de fayda verebilecek şeylere tapıyorlar. Ve: Bunlar, Allah katında bizim şefaatçılarımızdan, diyorlar."*[600] Fakat Yüce Allah, ibadetin ancak kendi rızası için her türlü şâibeden arınmış olanını kabul eder. *"Şüphesiz Kitab'ı sana hak olarak indirdik. O halde sen de dini Allah has kılarak (ihlâs) ile kulluk et. Dikkat et, hâlis din yalnız Allah'ındır. O'nu bırakıp da kendilerine bir takım dostlar edinenler: Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler. Doğrusu Allah ayrılığa düştükleri şeylerde aralarında hüküm verecektir. Şüphesiz Allah, yalancı ve inkârcı kimseyi doğru yola iletmez."*[601]

Bütün müşriklerin yaptıklarını yaptıkları halde kendilerine *"muvahhid"* sıfatını yakıştıran insanlar vardır. Ama bunlar dini ifsat ettikleri gibi dili de ifsat edip bozmaktadırlar. Onlar bu yaptıklarına *"ibadet"* demiyor, *"tevessül"* ve *"şefaat"* diyorlar. Allah'ı bırakıp da veya Allah'la birlikte yalvardıkları şahıslara tabiiki "ortak" demiyorlar, fakat bunlara "evliyâ" ve "şefaatçı" demekten çekinmiyorlar. Hesap ve ceza, isimlere değil gerçek neyse onadır. Bunlar hiçbir şey yapmamış da sadece ihtiyaçlarını gidermek ve içine düştükleri sıkıntıyı aşmak için Allah'tan başkasına yalvarmış olsalar bile bu hareketleri

---

597. İsrâ, 17/57.

598. Ben bu satırları Hindistan'ın en büyük şehirlerinden Delhi'nin varoşlarında yazıyorum ve şu anda sözünü ettiğim bu müşriklerden grup grup insanın geçim peşinde önümde dolaştıklarını görüyorum.

599. Zuhruf, 43/9.

600. Yunus, 10/18.

601. Zümer, 39/2, 3.

o kişiye ibadet ve Allah'a şirk olmaya yeter. Nitekim Peygamberimiz (s) *"ibadet denilen şey duadan ibarettir"*[602] der. Bu hadisi Ebû Dâvûd ve Tirmizî rivayet etmişlerdir. Tirmizî hadis için hasen-sahih değerlendirmesini yapmıştır. Zayıf olan bir başka rivayette, *"Dua ibadetin özüdür."*[603] buyurulmuştur. Bu iki rivayetten birincisi gerçek ibadeti duaya has kılmaktadır. Bu mübalağa kabilinden bir has kılma halidir. Bu ifadeye göre âdetâ duanın haricindeki şeyler duaya nispetle ibadet sayılmaz. Bilginler, bu hadisin *"Hac Arafat'tan ibarettir."*[604] hadisi kabilinden olduğunu söylemişlerdir. Hadiste denilmek istenen, Arafat'ta vakfenin haccın en önemli rüknü olduğu, bu rükün terkedildiği takdirde başka rükünlerin varlığıyla bu ibadetin hac sayılmayacağıdır. Aziz Kitab'ın ibadet konusunda gelen birçok ayette "ibadet"i "dua" kelimesiyle ifade etmesi üzerinde derinden derine düşünen kimse anlar ki, dua gerçek ve fıtrî bir ibadettir. Aynı şekilde insanların ibadet açısından durumlarını inceleyen kimse de aynı gerçeği görür. Buna göre dua, ruhun derinliklerine kök salmış bir inancın ürünüdür. Özellikle de sıkıntı esnasında durum böyledir. Bütün dinlerde dua dışındaki diğer ibadetlerin tümü veya ekserisi ta'limî ve teklifîdir. Zorlama ve örnek alınarak yapılır. Genelde de sözü veya fiili ibadete çeviren ve normal sebeplerin gerisinde gaybî bir otorite şuurundan uzak olarak yapılır. Hatta bütün dinlerdeki öğretilmiş olan dualar, ibadet niteliğinden ve zikrettiğimiz ibadet ruhundan uzak olabilir. İster bununla sadece Yüce Allah'a yalvarılsın, isterse Allah'la birlikte bir başkasına, isterse de sadece başkasına yakarsın farketmez. Özellikle de beş vakit namazda veya namaz dışında okunan klişeleşmiş dualar böyledir. Zira bu duaları ezberleyen kimse, muayyen vakitlerde diliyle bu lafızları tekrar eder, oysa kalbi o esnada başka bir şeyle meşguldür. Gerçek ibadet, bir talihsizlik, şiddetli bir sıkıntı, herhangi bir şeye şiddetli ihtiyaç duyma ve ona ulaştıracak vesilelerin imkânsızlığı ve ona ulaşmak için bütün çarelerin işe yaramadığı bir anda insanın kalbinin en derin yerinden ve ruhunun derinliklerinden kaynaklanıp dile dökülen duadır. İnsan bu duayı, bir felaket esnasında ihtiyaç sahiplerinden ve sıkıntıya düşmüşlerin ağzından ibadethanelerde ve ölülerin kabirlerinde duyar. İhlasın azametinin sarıp bürüdüğü halis ve içten gelen dua, işte budur. Böyle bir duanın her bir harfi tam bir huşuyu simgeler. Bir de bu duayı işaret ettiğimiz huşû gözyaşları pınarlarından fışkırıyorsa

602. İbn Mâce, Dua, 1.

603. Tirmizî, *Dua*, 1.

604. Ebû Davûd, *Menâsik*, 69; Tirmizî, *Hac*, 57; *Tefsir Sûre*, 3, 22; İbn Mâce, *Menâsik*, 57; Nesâî, *Menâsik*, 211; Ahmed b. Hanbel, IV, 309, 310, 335.

bu zaten yeterlidir. İşte ibadethanelerin muhafızlarının ve kabirlere hizmet edenlerin istismar ettikleri, üzerinde titizlikle sahip çıktıkları ve din önderlerinin savundukları dua, bu duadır. Çünkü o, halk üzerindeki önderliklerinin en güçlü rüknüdür. Önderlerin içinde buna titizlikle sahip çıkanlar vardır. Çünkü önder, cahil halk kalabalıklarının bundan vazgeçemeyeceğini ve tevhid ilkesinin bunun yerini almasının imkânsız olduğunu düşünür. Üstelik tevhid ehli kimselerin ihlası daha yüksek, Allah sevgileri ve huşuları daha fazladır.

"Kim Allah'a ortak koşarsa" Bu, şu demektir: Kim bir kişiyi veya bir nesneyi Allah'a ortak koşar ve Allah'ın yanı sıra ona da yakarırsa... Allah'ın adı yanında onun adını da anarsa... Veya Allah'ı bir yana bırakıp sadece ona yakarırsa... Duasında onun kendisini Allah'a yaklaştırdığını düşünerek veya düşünmeden ve bunu hiç aklına getirmeden yakarırsa... Ancak kendisine Allah hatırlatılırsa onu anar bir durumda olarak ona yakarırsa... Duada ortaya çıkan ibadetteki bu tür şirk, şirkin en güçlü olanıdır. Çünkü inanç, yakarmadaki inanç, duyguya dayanır, nefse hâkim olur ve onu etkisi altına alır. Fikir ve düşünce bazındaki şirk ise bundan daha aşağı mertebededir. Böyle bir şirkin içinde olan kimse, senin karşına Yaratıcının yaratıklara benzetilmesinden ve zalim hükümdarlara kıyas edilmesinden çıkarılmış meşhur şüphelerle çıkar ve seninle mücadele eder. Meselâ şöyle derler: Günahkâr ve hatalı, zayıf ve kusurlu insanın Yüce İlâh'a bizzat hitap etmesi ve araya bir vasıta koymaksızın yakarması yakışık almaz. Aksine onun, -halkın hükümdarlara ve krallara yakın olanlardan birini kendisine aracı seçtiği gibi- Yaratıcıyla kendi arasında dost olacak birisini aracı edinmesi gerekir. Bu nazarî inancı benimseyen kimse, adına hüccet ve delil dediği bir görüşü taklid ederken, duygu alanı o inancın tesirinden salim olabilir. Çünkü, amelin tekrarıyla hasıl olan inancı bazında taklid etmiyor olabilir. Dolayısıyla taklitle pek az ilişkisi bulunur. Bazı yaratılmışları, Allah'ın Rablığı hususunda O'na ortak koşan kimsenin durumu da aynen böyledir. Bunlar bazı yaratıkları, helâl kılmayı istediklerini helâl kılan, haram kılmayı uygun gördüklerini haram kılan hüküm koyucular olarak kabul ederler. Onları Rab edinenler de bunlara tabi olurlar. Şirkin herhangi bir türüyle Allah'a ortak koşan kimse, hidayetin yolundan ***"büsbütün sapıtmıştır"***, hak yolun dışına çıkmış ve görevlerinde günaha dalmıştır. Çünkü bu, aklı bozan ve nefsi günahlara gömen bir sapıklıktır. Sapıtan kimse, kendisini kendisi gibi bir kula teslim eder ve ona boyun eğer. Kendisi gibi veya kendisinden daha da âciz bir kimsenin karşısında yakarır, boyun büker. Böylece itaat edilmemesi ge-

reken kimseye itaat eder, umut edilmemesi gereken kimseden de umut eder, korkulmaması gereken kimseden korkar ve kuruntularının kulu kölesi olur ve hurafelere dalar. İdrakinde aklı bağımsız olmadığı gibi amelinde iradesi de özgür değildir. Tam aksine aklı, fikri ve iradesi, ne o ve ne de kendi nefisleri için herhangi bir iyiliğe ve kötülüğe, hidayete ve günaha malik olmayan bazı yaratıkların tasarrufundadır. *"De ki, doğrusu ben size ne zarar ne de fayda sağlama gücüne sahibim. De ki, gerçekten (bana bir kötülük dilerse) Allah'a karşı beni kimse himaye edemez. Ondan başka sığınacak kimse de bulamam. (Benim yaptığım) ancak Allah'ın katında olanı, O'nun gönderdiklerini tebliğidir."*[605] Bu, Yüce Allah'ın kullarından seçilmiş hayırlı kullarına verdiği ve onları diğer kullarına üstün kıldığı şeylerin en büyüğü ve en yücesidir. Bu yüce görev, zorbalık yapmadan ve despotluğa kaçmaksızın, ibadet edilen ilâh ve rab havasına girmeksizin Yüce Allah'ın risaletini (mesajını) tebliğ ve dinine davettir. *"De ki: Ben yalnızca sizin gibi bir beşerim. (Şu var ki) bana, İlâhınızın sadece bir İlâh olduğu vahyolonuyor. Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın."*[606] Bu ayetten ve daha önce bu gibi yerlerde yaptığımız açıklamalardan anlaşılıyor ki, Yüce Allah'ın başka günahları affetmesi mümkün iken, şirki bağışlamamasının sebebi iki kaideden çıkarılmaktadır.

Birincisi: Âhirette ceza, ruhların selâmet ve saadetleri veya helâk ve bedbahtlığı sebebiyle olacaktır. Bu da dünyada iken ruhun fıtrat selâmetine, inanç doğruluğuna, iyi işler yapmanın eşlik ettiği fazilet derecesine, salih amel işlemesine veya fıtratın bozukluğuna, inancın yanlışlığına ve ahlâksızlıkla kirlenmiş olup olmamasına bağlı olacaktır.

İkincisi: İnsanların makamı "derece" ve "dereke" diye iki çeşittir. Bu iki makamın en aşağı ve en değersiz olanı şirk, en yücesi ise tevhidin kemâlidir. Her mertebenin kendine özel sıfatları ve kendine uygun amelleri vardır. Yüce Allah'ın şirki affetmesi mümkün olursa, o kişinin ruhu peygamberler, sıddıklar, şehitler ve salih kimselerle birlikte bulunacak, yücelerde mukarreb meleklerle dolaşacak demektir. Bu da Yüce Allah'ın insanları yaratması hakkındaki kanununu (sünnetulahı) değiştirmek ve bozmak anlamına gelir. Oysa Yüce Allah'ın kanunu, insanların arasından bedbaht ve mutlu kimseler çıkacağı, bir zümrenin cennette bir zümrenin de cehennemde olacağı, tabiatı ve ruhî sıfatlarıyla bazılarının diğerlerinden daha üstün olacağı yönünde

605. Cin, 72/21, 22, 23.
606. Kehf, 18/110.

tecelli etmiştir. Bu, tıpkı daha hafif olan gazların ve sıvıların daha ağır olanların üstüne çıkması gibi bir şeydir. Yüce Allah'ın sünnetinde (kanununda) hiçbir tebdil ve değişiklik söz konusu değildir.

Yüce Allah bunun ardından bazı müşriklerin durumlarını beyan etti ve şöyle dedi: ***"Onlar O'nu bırakıp yalnızca bir takım dişilere dua ediyorlar."*** Yani, onlar ihitiyaçlarını ve içine düştükleri sıkıntıları gidermek için sadece *"Lât"*, *"Uzzâ"* ve *"Menât"* gibi dişilere dua ederler. Araplarda her kabilenin adına "filanca oğullarının ünsâsı" dedikleri putu vardı. Bu *"ünsâ"* kelimesiyle gerçek ülûhiyetle hiçbir alâkası olmayan bir takım mabud ve ilâhların isimleri de kastedilmiş olabilir. Nitekim Yüce Allah, bir başka sûrede bu hususta şöyle der: *"Allah'ı bırakıp da taptıklarınız sizin ve atalarınızın taktığı birtakım (genelde dişi) isimlerden başka bir şey değildir."*[607] Ya da *"ünsâ"* kelimesiyle -dişiler gibi- ne bir düşmanı savuşturan ve ne de intikam alabilen zayıf veya âciz mabud kastedilmiş olabilir. Nitekim Yüce Allah, Kur'ân'da başka bir yerde onları, *"hiçbir fayda ve zarara malik olamayan"* şeklinde vasfetmiştir. Araplar, kadının erkekten daha zayıf, hatta bütün hayvanların dişisinin erkeğinden daha güçsüz olması hasebiyle zayıfı "ünsa" (dişi) şeklinde vasfederlerdi. Bundan dolayıdır ki yumuşak demir için bu "ünsâ" kelimesiyle aynı kökten olmak üzere "enîs" kelimesini kullanırlar.

Râgıb ve başkaları, Arap'ların mabudlarını neden dişi ile isimlendirdiklerini başka şekilde açıklamışlardır. Buna göre mabudların dişi ismiyle isimlendirilmesi, onların edilgen cansız varlıklar olmaları, etken ve edilgen olan hayvanlar gibi olmamalarından dolayıdır. Nitekim başka yerlerde o ilâhlar *"işitmeyen, görmeyen, vuracak eli ve yürüyecek ayağı olmayan"* şeklinde nitelendirilmiştir. Yüce Allah, bu çeşit delilller ileri sürerek onların ilâhlıklarının asılsızlığına âdeta delil getirmektedir. Yüce Allah, vasfı bu olan putlara taparak işledikleri rezaleti ve utanılacak durumlarını zikrederek söz konusu delili getirmektedir. Üstad Abduh, ayette geçen ***"inâs"*** kökünün zikredilen putlar şeklinde tefsir edilmesini uzak bir ihtimal olarak kabul etti. Nitekim aynı kelimenin -Araplar'ın meleklere *"Allah'ın kızları"* demeleri dolayısıyla- *"melekler"* olarak tefsir edilmesini de doğruya yakın bir ihtimal olarak değerlendirmedi.

Üstad şöyle dedi: Birçok müfessir, *"inâs"*'tan maksadın burada "mevtâ" (ölüler) olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Arap'lar, ölüler zayıf oldukları veya âciz bulundukları için onlar hakkında "inâs" kelimesini kullanmışlardır. Bununla birlikte onlar bazı ölülerini ta'zim ederler ve onlara yakarırlardı.

---

607. Yusuf, 12/40.

Tıpkı birçok Ehl-i Kitab'ın ve asrımızda birçok Müslümanın yaptığı gibi. Üstadın bu "ünsâ" kelimesiyle ilgili olarak tercihi bundan ibarettir. Üstad dedi ki: Ayette geçen ***"dua"*** dan maksat, insanın manasını anlamadığı gaybî bir heybet (korku) dolayısıyla yardım talebinde bulunmak için bildiğimiz şekilde yapılan yönelmedir.

"Ancak inatçı şeytandan dilekte bulunuyorlar." Yani onlar bu yakarmalarıyla ancak inatçı şeytandan dilekte bulunuyorlar. Müfessirler derler ki, ***"şeytan"*** insan ve cinlerden habis ve azgın olan yaratığa denir. Arapça'da "merîd" ve "mârid" hertürlü hayırdan uzak olan demektir. Nitekim kelimenin çeşitli kullanımlarında bunu görmek mümkündür. Meselâ yapraksız ağaca bu kökten türeme olarak "şecerün emred"denilir. Yine üzerinde hiçbir bitkinin bitmediği kuma da "remletün merdâ" denilir. "Merîd" kelimesi, "merede ale'ş-şey'i" den de türemiş olabilir. Bu kökün anlamı ise, ona öyle alıştı ki sonunda hiçbir zorlama olmaksızın ona gelir hale geldi, demektir. Nitekim *"Ve Medine halkından birtakım münafıklar vardı ki, münafıklıkta maharet kazanmışlardır."*[608] ayetindeki kullanım bu manadadır. Buna göre tefsirini yaptığımız ayetin manası, "Onlar ancak insanları saptırmada ve yoldan çıkarmada maharet kazanmış şeytandan dilekte bulunuyorlar." şeklinde olur. Bir diğer ihtimale göre "şeytânen merîdâ" demek, Allah'a itaattan baş kaldırdı ve böbürlendi demektir. Yüce Allah, bunun ardından şeytanı bir vasıfla daha niteledi ve ***"Allah onu lânetlemiş"***tir dedi. Arapça'da, *"la'n"* kökü; gazab, aşağılama ve rezil etmekle birlikte kovmak ve uzaklaştırmaktan ibarettir. Buna göre ayetin manası, Allah şeytanı ihsanının ve tevfikının bulunduğu yerden ve rahmetini doğuran şeylerden uzak kıldı, demektir. Yani, onlar ancak ve ancak lânete uğramış inatçı şeytandan dilekte buluyorlar ki o, insanın kalbine vesvese vererek, vaad ederek ve ümit uyandırarak nefsinde batıla çağıran sestir. Nitekim onun bu özelliğini ***"O da: 'Yemin ederim ki, kullarından belli bir pay edineceğim' demiştir."*** ayeti beyan etmektedir. Ayette geçen ***"nasîb"***, herhangi bir şeyden ayrılan hisse ve pay demektir. Bu kelime "azlık" ve "çokluk" için açık bir ifade değildir. Ancak duyulduğunda ilk akla gelen "azlık" anlamıdır. ***"Mefrûz"*** ise muayyen/belli demektir. Mefrûz kelimesinin aslı, ağaca çentik atmak anlamına olan *"farz"* kelimesinden türemedir. Nitekim biz bunu sûrenin baş tarafında açıklamıştık. İhsan ve bağışa *"farz"* denmesi de kelimenin bu kullanımından kaynaklanmaktadır. Ayette söz konusu edilen *"şeytanın nasibi"*nin, onun saptırdığı, yoldan

608. Tevbe, 9/101.

çıkardığı ve kendilerine şirki, günahları süslü gösterdiği kimseler ve her bir kişinin nefsinden aldığı pay olması da muhtemeldir. Şeytanın insanın nefsindeki payı ise; insanın nefsindeki hak ve hayra olan fıtrî yeteneğe karşılık bâtıl ve şerre olan fıtrî yeteneğidir. Tercihe şayan olan görüş budur. Üstad Abduh dedi ki: Ayette geçen *"en-nasîbu'l-mefrûz"*; herkesin kendi nefsinde şeytanın lehine şerre olan istidadır ki bu -ayetin deyimiyle- iki yoldan birisidir. Yüce Allah şöyle der: *"Biz ona iki yolu (doğru ve eğriyi) göstermedik mi?"*[609] Şeytanın insan nefsine karşı avantajı, işte insanın bu ikili yeteneğidir. Bu, masumlar da dahil olmak üzere bütün insanlar için geçerlidir. Fakat Yüce Allah bize haber veriyor ki, şeytanın Allah'ın ihlâslı kulları üzerinde otoritesi söz konusu değildir. Şeytan, ihlâslı kimselere herhangi bir şeyi süslü gösterdiği zaman bunun yapılması için onlara baskın gelemez. Hiçbir insan yoktur ki, kendi nefsinde şeytanın vesvesesini hissetmesin. Bu gizli ses, şirk değilse, masiyettir, günahta ısrardır veya ibadette riyâdır. Üstadın bu sözüne ben de şunu ilave edeyim: Kur'ân'da ve sahih hadiste Üstadın bu görüşünü teyid eden ifadeler vardır. Bunu inaşallah tefsirimizin başka bir yerinde ele alacağız.

İblis'in Yüce Allah'la konuşmasına dair Kur'ân-ı Kerim'de yer alan bu ve benzeri ifadeler, teklîfî (mükellef kılma amaçlı) değil, tekvînî sözlerdir. Yüce Allah bu sözlerle âlemin yaratılışını ve âlemi ne üzere yarattığını ifade eder. Meselâ Yüce Allah şöyle der: *"Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yerküreye: İsteyerek veya istemeyerek gelin! dedi. İkisi de 'isteyerek geldik' dediler."*[610] Yüce Allah'ın göğe ve yerküreye yaptığı bu hitap, teklîfî değil, tekvînîdir (yaratmasıyla ilgilidir). Bu ifade, Yüce Allah'ın yaratmayı murad ettiği şeye "ol" demesi ve o şeyin de hemen "oluvermesi" kabilindendir.[611] Yerkürenin ve göğün *"isteyerek geldik"* demeleri de tekvînî bir cevaptır. Bu sözün manası, yerkürenin ve göğün Yüce Allah'ın var olmalarını dilediği şekilde vücuda gelmeleri demektir. Bu, tıpkı akıllı bir kölenin efendisinin çağrısına uymasına benzer. Buna göre ayetin manası; şeytan bu şekilde yaratılmıştır, onun duası, Hakka karşı gelen bir kimsenin duasıdır, hayırdan uzaktır, beşeri yoldan çıkmaya ve sapmaya teşvik etmektedir, şeklinde olur. Nitekim Yüce Allah, İblis'in karakterini ve huyunu yemin kipi kullanarak ifade etti ve şöyle dedi: ***"Onları mutlaka saptıracağım, muhakkak onları boş kuruntulara boğacağım"*** Yani onlardan belli bir pay ve nasip edineceğim

609. Beled, 90/10.
610. Fussilet, 41/11.
611. Yâsîn, 36/82.

ve onları haktan saptıracağım ve asılsız kuruntularla meşgul edeceğim. Bir başka ifadeyle; şeytanın özelliği ve yapısının gereği budur. ***"Emânî"*** kelimesi, *"ümniyye"* kelimesinin çoğuludur. Rağıb, ümniyye'yi *"herhangi bir şeyi temenni etmekten dolayı nefiste meydana gelen sûrettir"* şeklinde tarif eder. İnsan bir şeye sahip olmak istediği zaman -ona ulaştıracak sebeplere sarılmasa bile - "o şeyi temenni etti" denir. Kumarbazın kumar oynayarak servet elde etmeyi temenni etmesi buna örnektir. Oysa kumar oynamak, zengin olmak için normal bir yol değildir. Dahası, kumar alışılagelmiş bir kazanç yolu da değildir. Temenni kökünün aslî manası "takdir etmek"tir. Arapça'da bu kökü kullanarak "menâ leke'l-mânî" derler. Bunun manası, "takdir eden senin için takdir etti" demektir. Kelimenin mastarı "el-menyü" dür. Râgıb, kelimeyi şöyle açıklar: Söylenildiğine göre tartı âleti olan "el-menâ" bu kökten türemedir.[612]

Ben de derim ki, bu kelime için en uygun olan mananın bu olduğudur. Bu yaklaşım, cansız ve beş duyu ile hissedilebilecek eşyanın manevî (soyut) şeyler için asıl olduğu yolundaki meşhur mezheble (yaklaşıma) paralellik arzetmektedir.

Râgıb şöyle devam ediyor: "Temenni, insanın bir şeyi nefsinde takdir ve tasvir etmesi demektir. Bu takdir, tahmin ve zanna dayalı olabileceği gibi, iyice düşünerek ve bir prensibe dayalı olarak da olabilir. Temenninin çoğu tahmine dayalı olduğu için daha çok yalana dayanır."[613] Rağıb'ın dediği gibi, temenninin ekserisi gerçek olmayan şeylerin tasavvurundan meydana gelir.

Üstad Abduh dedi ki: İblis'in etkilediği kimseleri saptırması o kimseleri doğru inançtan çevirmesinden ibarettir. Şu manada ki, İblis o kimseleri hakka ve hidayete ulaştıran delâletlere bakmaktan çevirir. ***"Temniye"*** ise amellerde söz konusudur ve İblis'in saptırdığı kimselere peşin lezzetleri aceleyle istemeyi süslü göstermesi ve salih amel işleyerek tövbe etmeyi ileriye bırakmayı teşvik etmesi şeklinde olur. Dahası; *"temniye"*, toplayıcı bir isimdir ki şeytanın bütün vesvese çeşitlerini, insanları Allah'ın bağışlayıcı olduğu, rahmetinin ve mağfiretinin bulunduğu kuruntusuyla aldatmasını kapsar.

"Kesinlikle onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar." Ayette geçen ***"betk"*** kökü genel manası itibarıyla *"kesmek"* ve *"biçmek"* anlamına olan *"el-bettü"* kelimesine yakındır. "El-bettü", ip ve bağ gibi maddî şeyleri kesmek ve bir de talak için kullanılır. Meselâ talak için "tallakahâ

612. Râgıb, *el-Müfredât*, "el-menyü", s. 475, 476.
613. Râgıb, *el-Müfredât*, "el-menyü", s. 475, 476.

betteten" (onu bâin talakla boşadı) demektir. "Betk" ise, organların kesilmesi, kıl ve tüy gibi şeylerin yolunması manasında kullanılır. Tutam anlamına gelen "bitke" kelimesinin çoğulu "bitek" şeklinde gelir. Şâir bu kelimeyi bir beytinde şöyle kullanır:

طارت وفي يده من ريشها بتك

"Uçtu. Elinde bir tutam tüy vardı."

Ayetin manasına gelecek olursak; maksat Arap'ların bazı hayvanların kulaklarını putları için yarmalarıdır. Kulaklarını kestikleri veya genişçe yardıkları ve üzerine yük vurmayı bıraktıkları bahîre[614] develer buna örnektir. Arapların bu âdetleri putperestçe amellerinin en ahmakça ve akıllarının mümkün gördüğü en saçma bir hareketti. Üstad Abduh dedi ki, Arap'ların bu yaptıkları en ahmakça ve en saçma bir iş olduğu için bundan öncekilere dahil olduğu halde özel olarak zikredilmiştir.

"Şüphesiz onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler (dedi)." "Allah'ın yaratığını değiştirme" ve onun kötü kullanılması, iğdiş etmek gibi fizîkî değiştirmelere de şâmildir. Nitekim İbn Abbas, Enes b. Malik ve başkalarının "Allah'ın yaratığını değiştirme"yi hayvanı iğdiş etme şeklinde tefsir ettikleri, rivayet edilmektedir. İslâm hükümdarlarının ve emirlerinin hadım oğlanlar edinmelerini dillerine dolayarak İslâm'a dil uzatanlar ve insanları hadım etmenin bu dinde câiz olduğunu zannedenler, bundan ibret alsınlar! Bu kavram, şeriatın haram kılmış olduğu insanları çirkinleştirme ve değiştirmenin diğer şekillerine de şâmildir. İslâm dini, hayvanların kulaklarını yarmayı haram kıldığına göre, insanların gözlerini oymayı, kulaklarını koparmayı ve burunlarını kesmeyi ve bazı zalim hükümdar ve emîrlerin haksız yere ve ellerinde hiçbir hüccet olmaksızın buna benzer yaptıkları şeyleri nasıl olur da haram kılmaz? Ayrıca bu kavram, Allah'ın yarattığını manevî olarak değiştirmeye de şâmildir. İbn Abbas ve başkalarından rivayet olunduğuna göre burada *"Allah'ın yaratması"*ndan maksat dinidir. Çünkü O'nun dini, fıtrat yani yaratılış dinidir. Yüce Allah şöyle buyurur: *"(Rasûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değiştirme yoktur. İşte dosdoğru din budur."*[615] *"Allah'ın yarattığını değiştirme"* vücuda dövme yapma ve dişleri kesip törpüleme şek-

614. Bahîra kelimesinin çoğulu bahâir olup, manası beş kere doğurmuş ve beşinci yavrusu dişi olan deve demektir. (Çev.)

615. Rûm, 30/30.

linde de tefsir edilmiştir. Çünkü dövme yaptırma ve dişleri kesip törpüleme, zînet gayesiyle yapılır. Bir hadis-i şerifte Peygamberimiz (s) *"Güzellik için dövme vuran ve vurduran ve bu suretle Allah'ın yarattığı hüsnü zâtîyi değiştiren kadınları Allah rahmetinden uzaklaştırsın."*[616] buyurmuştur. Bu hadiste ağır ifadelerin kullanılmasının sebebi, Arap'ların bu hususta aşırıya kaçmış olmaları ve işi doğal şekli bozma derecesine vardırmaları ve özellikle de el ve yüz gibi vücudun görünen kısımlarını bu çirkin nakışla masmavi hale getirmeleri olsa gerektir. İnsanlar geçmişte olduğu gibi şimdi de vücutlarına dövme yaparak mabud resimleri ve başka şeyler çiziyorlar. Nitekim Hıristiyanlar ellerine ve göğüslerine haç figürü çizmektedirler. Dişe gelince, dişin törpülenerek kesilmesi ve uzun olan varsa bunun kısaltılması şeklinde yapılan değiştirmede, çirkin kılan değiştirme niteliği görülmüyor. Aksine bu, tırnak ve saç kesmeye daha yakındır. Saç ve tırnaklarda sürekli uzama, dişlerde de uzamama özelliği olmasa, bunların arasında hiçbir fark olmazdı. Kısaca söylemek gerekirse, kınamayı hak eden ve şeytanın saptırması kabul edilen zahirî değiştirme, tahrif etme ve şekil bozma nitelikli değiştirmedir. Aksi takdirde, sünnet olma, kına vb. ile boyama ve tırnak kesmek sünnetten olmazdı.

Üstad Abduh dedi ki: Az sayıda müfessir *"Allah'ın yarattığını değiştirme"*yi Allah'ın dinini değiştirme olarak tefsir etmişlerdir. Bazı müfessirler, bu değiştirmenin maddî değiştirme olduğunu söylerken, bazıları manevî, bazıları ise her ikisine birden şâmil olduğunu ifade etmişlerdir. Müfessirlerin çoğunluğu, bunun -nefsin düşünceye, akıl yürütmeye ve hakkı talep etmeye meyletmekten döndürülüp bâtıl inançlara, ahlâksızlık ve münker üzerine yetiştirilmesi suretiyle- insan fıtratının değiştirilmesi manasında olduğu kanaatine varmışlardır. Oysa Yüce Allah herşeye hilkatini (varlık ve özelliğini) güzelce vermiştir. Bunlar ise Allah'ın yarattığını bozmakta ve insanların akıllarını başlarından almaktadırlar.

Ben de derim ki: Üstadın bu açıklaması "ayetten maksat, dini değiştirmektir" manasıyla aynıdır. Çünkü bunun dini değiştirmek manasında olduğunu söyleyenler görüşlerini az önce zikrettiğimiz üzere *"(Rasûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine çevir"*[617] ayetine dayandırıyorlar. Allah'ın yaratması ve kudretinin bir eseri olan fıtrî din, Peygamberlerin getirdikleri ahkâmın toplamı değildir. Çünkü bu hükümler Yüce Allah'ın insanlara tebliğ ve beyan etsinler diye vahyettiği kelâmından kaynaklanmaktadır. Yoksa insanla-

616. Buhârî, *Büyû'*, 113; Muslim, *Libas*, 119; (Kamil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, V, 351. -Çev-)

617. Rûm, 30/30.

rın nefislerinde yarattığı ve onları yarattığı karakterden kaynaklanmamaktadır. Biz, "fıtrî din" kavramının ne demek olduğunu, İslâm'ın fıtrat dini olmasının ne manaya geldiğini ve *"Her doğan fıtrat üzere doğar"*[618] hadisinin manasını bu tefsirde başka yerde açıklamıştık. Üstad Abduh, kendisinden az önce yaptığımız nakilde bu hususa işaret etti. Üstad, orada insanın hakkı talep etme, akıl yürütme ve -delile ihtiyaç kalmayacak derecede zahir değilse-delilin ışığında hak veya hayır olduğu ortaya çıkan şeyi alma karakterinde yaratıldığından bahsetmişti. Dinin esaslarından ve fıtrî temellerinden birisi de bütün sebeplerin kendisinde sona erdiği ve hakikatine vâkıf olmaksızın karşısında akılların durduğu gaybî bir otoriteye kulluk etmektir. Bir başka ifadeyle; bu otoriteye ve bütün yaratıklarda tasarruf eden güce kulluk etmektir ki, bu güç Yüce Allah'tır. Fıtratı bozan en büyük ve en güçlü unsur, işaret edilen en yüce otoritenin insanın büyük kabul ettiği ve hakikatini ilk başta hemen anlayamadığı ama kaynağına baş vursa anlamasının ve öğrenmesinin mümkün olduğu bazı yaratıklara munhasır kılınmasıdır. İşte şirkin aslı budur ki, bunu az önce *"Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz"* ayetini tefsir ederken ve başka yerlerde açıklamıştık. Bu fesadı ve ifsadı onu teyit edip destekleyen ve akılla onun faaliyeti arasına engel olarak giren taklid izler. Taklid, Yüce Allah'ın beşerin fıtratını kemâle erdirdiği akılla, onun yaratıldığı gaye arasına girer ki, aklın faaliyeti hakkı ve hayrı öğrenmek, mukabilleri karşısında apaçık ortaya çıktıkları takdirde hakkı ve hayrı tercih etmek için düşünme ve akıl yürütmedir.

"Kim Allah'ı barakır da şeytanı dost edinirse elbette apaçık bir ziyana düşmüştür." Kim karakteri karşı çıkmak, Allah'ın rahmet ve ihsan sebeplerinden uzak olmak, insanları yoldan çıkarmak, onlara kötülükleri süslü göstermek, Allah'ın fıtratında kötü tasarrufta bulunmak ve O'nun yaratmasını değiştirmek olan şeytanı dost edinirse, ona dost olup vesvesesine uyarsa, dünya hayatında ve âhirette apaçık bir ziyana ve hüsrana uğramıştır. Çünkü o, kuruntuların ve hurafelerin esiri olur. Yaptığı işte doğru yoldan çıkmış rastgele ve başıboş hareket eder. Dolayısıyla Yüce Allah'ın bahşettiği akıl, diğer kuvvetler ve yeteneklerden tam olarak yararlanma fırsatını kaçırmış olur.

"(Şeytan) onlara vaad eder ve onları boş umutlarla oyalar" Yüce Allah Bakara Sûresi'nde *"Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size cimriliği telkin eder. Allah ise size katından bir mağfiret ve bir lütuf vaad eder."*[619] der. Yani şeytan

---

618. Buhârî, *Cenâiz*, 93.
619. Bakara, 2/268.

insanları, mallarından Allah yolunda bir şey harcadıkları takdirde fakir düşmekle korkutur. Bu ayette ise *"va'd"* kelimesinin tümleci kaaldırılmıştır. Dolayısıyla bu vaad, fakirlikle korkutmaya şâmil olabileceği gibi, bunun dışında insana vesvese verdiği başka vaadlerine de şâmil olabilir. Çünkü şeytan, sadaka vermek isteyeni fakirlikle korkutup ona "malın tükenir veya azalır ve sen fakir ve zelil olursun" diyerek vesvese verdiğine göre, kumar oynamaya teşvik ettiği ve böylece yoldan çıkardığı kimseye vesvese verirken başka bir yol takip eder. Ona da zenginlik ve servet vaad eder. Aynı şekilde kendi mezhebine taassupla bağlanmaya ve kendi dindaşlarından buna muhalif olanlara eziyet etmeye kışkırttığı kimseye de makam, şöhret, ününün yayılması vaadinde bulunur. Bu asılsız vaadlerini kendisine verdiği boş umutlarla destekler. Bundan dolayı şeytanı dost edinen kimsenin hüsrana uğramasını beyan makamında ***"ümniye"*** kelimesi, şeytanın "***muhakkak onları boş kuruntulara boğacağım***" şeklindeki ifadesinden sonra bir kez daha zikredilmiştir. Şeytanın vaadine ve ümit vermesine insan dostlarından gelen vaadler de dahildir. Şeytanın bu insan dostları, insanlara sapıklığı ve masiyetleri süslü gösteren, onlara mal ve makam vaad eden ve onları azgınlığa sevkeden kötü arkadaşlardır.

Üstad Abduh dedi ki: Şeytanın vaadleri olmasaydı onun dostları bozuk mezheplerini ve görüşlerini ve saptırmalarını yayamazlardı. Şeytanın dostları bu fikirleri yayarak mal, mertebe ve toplumda yükselmeyi amaçlamaktadırlar. Bu gibi kimseler her zaman mevcuttur ve maksatları kendilerini ele verir. Ayetin bundan önce geçen ifadesi bu gerçeğe delâlet etmektedir. Fakat Yüce Allah bunu ***"halbuki şeytanın onlara vaadi aldatmacadan başka bir şey değildir."*** ayetine bağlamak için bir kez daha zikretti. Ayette geçen ***"ğurûrâ"*** kelimesi, insanların kendisiyle aldandığı ve sevdikleri şeyi sayesinde elde edemedikleri bâtıl, demektir. Ben de derim ki; bazı bilginler *"ğurûr"* kelimesini, içki içmek, kumar oynamak, zina etmek ve başka şeyler gibi şimdi veya gelecekte zararlı olan bir hususu faydalı göstermek, şeklinde açıklamışlardır.

"İşte onların yeri cehennemdir, ondan kaçıp kurtulacak bir yer de bulamayacaklardır." Yani şeytanın vesvesesiyle veya yoldan çıkarmasıyla oyaladığı o kimseler, batılın ve kötülüğün yardakçıları olarak onun dostudurlar. Onların varacakları yer cehennemdir. Ondan kaçıp sığınacakları bir yer bulamayacaklardır. Çünkü onlar, tabiatları gereği oraya çekilecekler ve kendi kendilerine -tıpkı pervanelerin kendilerini ateşe atmaları gibi- oraya üşüşeceklerdir.

"İman eden ve iyi işler yapanları, içinde ebedî kalmak üzere zemininden ırmaklar akan cennetlere koyacağız." Bunlar, Yüce Allah'ın öyle kullarıdır ki, ne şeytan ve ne de dostları bunlara nüfuz etmeye imkân bulamaycaklardır. Yüce Allah, bunları -Kurân'ın vaadi tehditle birlikte zikretme âdeti üzere- şeytanı dost edinen ve onun kışkırtmasına uyan kimselere karşılık olarak zikretti. ***"Allah, hak bir söz olarak vâdetti. Söz verme ve onu tutma bakımından kim Allah'tan daha doğru olabilir?"*** Yani Allah'ın sözünden daha doğru bir söz yoktur. O'nun vaadinden daha hak bir gerçek yoktur. Çünkü vaad ettiği bütün şeyleri vermeye kadir olan O'dur. Şeytana gelince, o sözünü yerine getirmekten âcizdir. Üstelik şeytana gücü ve kudreti dolayısıya itaat olunmaz, O'nun dostlarına vaadi, aldatmadan ibarettir. Dolayısıyla onun vaadi batıldır, sözü yalandır ve aslı ve esası yoktur. *"Kîl"* kelimesi, *"fi'l"* vezninde olup, *"vâv"* harfi bir öncesi kesre olduğu için *"yâ"* ya dönmüştür.

Yüce Allah, cennet ve nimet içinde ebedî kalma vaadini kendisine iman eden ve hiçbir şeyi ortak koşmayan, imanı besleyen, nefsi yücelten salih amel işleyen kimelere tahsis etmiştir. Bu gibi ayetler daha önce defalarca geçti.

لَّيْسَ بِأَمَانِيِّكُمْ وَلَا أَمَانِيِّ أَهْلِ الْكِتَابِ مَن يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ وَلَا يَجِدْ لَهُ مِن
دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ﴿123﴾ وَمَن يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِن ذَكَرٍ أَوْ أُنثَىٰ
وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا ﴿124﴾ وَمَنْ أَحْسَنُ
دِينًا مِّمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَاتَّخَذَ
اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا ﴿125﴾ وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ
بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا ﴿126﴾

123- Ne sizin kuruntularınız ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntuları (gerçektir); kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah'tan başka dost da yardımcı da bulamaz.

124- Erkek olsun, kadın olsun, her kim de mü'min olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar.

125- İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve İbrahim'in, Allah'ı bir tanıyan dinine tâbi olan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allah İbrahim'i dost edinmiştir.

126- Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır ve Allah her şeyi kuşatmıştır.

Cenneti Hangi Dinden Olanlar Kazanabilir?

Birçok kişinin rivayetine göre Mücahid şöyle demiştir: Arap'lar "ne diriliriz ve ne de hesaba çekiliriz." derken, Yahudiler ve Hıristiyanlar ise *"Yahudiler yahut Hıristiyanlar hariç hiçkimse cennete giremeyecek."*[620] dediler. Ve yine Yahudiler, *"Sayılı bir kaç gün müstesna bize ateş dokunmayacaktır."*[621] dediler. İşte bu sözler üzerine Yüce Allah *"Ne sizin kuruntularınız ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntuları (gerçektir)."* ayetini indirdi.

Mesruk şöyle der: Bir gün Müslümanlar ve Ehl-i Kitab karşılıklı olarak iddialaşmaya başladılar. Müslümanlar, "Biz sizden daha çok hidayet üzereyiz." dediler. Ehl-i Kitab da "Biz sizden daha çok hidayet üzereyiz." dediler ve bunun üzerine bu ayet indi.

Katâde ise şöyle der: Bize anlatıldığına göre bir gün Müslümanlarla Ehl-i Kitab karşılıklı olarak övünmeye başladılar. Ehl-i Kitab, "Bizim peygamberimiz sizinkinden daha öncedir. Kitabımız sizin kitabınızdan daha öncedir. Biz Allah'a sizden daha yakınız." dedi. Müslümanlar ise "Biz Allah'a sizden daha yakınız. Bizim Peygamberimiz, peygamberlerin en sonuncusudur. Kitabımız, kendisinden önceki kitapları yürürlükten kaldırmıştır." dediler. Bunun üzerine bu *"Ne sizin kuruntularınız ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntuları (gerçektir)"* ayeti 125. ayetteki *"...dince daha güzel kim vardır?"* ayetine kadar indi. Böylece Yüce Allah, Müslümanların delillerini diğer din mensuplarından kendileriyle rekabet edenlere üstün kıldı.

Süddî ise şöyle diyor: Müslümanlardan, Yahudilerden ve Hıristiyanlardan bir grup insan bir araya geldi. Yahudiler Müslümanlara, "Biz sizden daha hayırlıyız. Bizim dinimiz, sizin dininizden daha öncedir. Kitabımız, sizin kitabınızdan daha öncedir. Peygamberimiz, sizin Peygamberinizden daha öncedir. Biz İbrahim'in dini üzereyiz. Cennete ancak Yahudi olanlar girecek." dediler. Hıristiyanlar da aynen Yahudiler gibi dediler. Müslümanlar ise buna şöyle karşılık verdiler: "Kitabımız sizin kitabınızdan sonradır. Peygamberimiz sizin Peygamberinizden sonradır. Dinimiz sizin dininizden sonradır. Ama sizler bize tabi olmakla ve dininizi terketmekle emrolundunuz. Biz sizden daha hayırlıyız. Biz İbrahim, İsmail ve İshak'ın dini üzereyiz.

---

620. Bakara, 2/111.
621. Bakara, 2/80.

Cennete ancak bizim dinimiz üzere olanlar girecek." Bu ifade üzerine Yüce Allah, onların sözlerini kendilerine iade etti ve *"Ne sizin kuruntularınız ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntuları (gerçektir) "* dedi.

Dahhak ve Ebû Salih'ten de buna benzer şeyler rivayet olunmuştur. Hatta İbn Cerîr de buna benzer ifadeleri İbn Abbas'tan rivayet etmiştir. Raviler ilk üç ayetin bu hususta indiğini ifade ederler.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayetlerin nüzûl sebebi hakkında denir ki, Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar bir araya gelmişler ve her bir grup kendi dininin daha üstün olduğunu belirtmiş ve bunun üzerine bu ***"Ne sizin kuruntularınız ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntuları (gerçektir)"*** ayeti inmiştir. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Bir dinin şerefi, üstünlüğü ona mensup olanların kurtuluşa ermeleri, mensuplarının "Benim dinim daha üstündür, daha mükemmeldir, daha gerçektir ve daha sağlamdır." demelerine bağlı değildir. Bir din mensubu, söylediklerine yürekten inanıyorsa dininin kendisine gösterdiğine göre amel etmesi gerekir. Çünkü amellerin karşılığı (ceza) temenni ve kuruntuya göre değil, amele göredir. Ey Müslümanlar! Sizin kurtuluşunuz dininiz hakkındaki kuruntularınıza bağlı olmadığı gibi, Ehl-i Kitab'ın kurtuluşa erme meselesi de sizin onların dinleri hakkındaki kuruntularınıza bağlı değildir. Çünkü dinler, karşılıklı övünmek ve yarışmak için getirilmedi. Bir dinden sadece ona mensup olduğunu söylemekle, lafı ağzında geveleyerek ve avurtlarını çatlata çatlata o dine mensup olduğunu söyleyerek övünmekle fayda elde edilmez. Din, gereğine göre amel etmek için getirilmiştir.

Üstad Abduh dedi ki: Bu ayet, -nüzul sebebi hakkında söylenenler ister doğru olsun isterse olmasın- önceki ayetlerle bağlantılıdır. Çünkü bundan önceki ayetlerde yer alan *"(Şeytan) onlara vaad eder ve onları boş umutlarla oyalar"* ifadesindeki *"boş ümit"* kavramına Ehl-i Kitab'ın dinleriyle aldanarak kurmuş oldukları boş umutları da dahildir. Çünkü onlar, kendilerini Allah'ın özel halkı olarak görüyor ve kendilerinin Allah'ın oğulları ve sevgilileri olduklarını, sayılı bir kaç gün hariç ateşin kendilerine dokunmayacağını, cennete ancak Yahudi veya Hıristiyan olanların girebileceklerini söylüyor ve bunun dışında daha bir çok söz ve iddiada bulunuyorlardı. Onların bu aldanışları, diğer mensuplarına da sirayet etti. Yapılacak şefaatlere güvenmek, başkalarına üstün olmalarını aralarında gönderilen peygamberlerin kendi şahısları için inmesine bağlamak gibi anlayışlar, başka din mensuplarına bunlardan geçti. Bunlar, -zanlarına göre- amelleriyle değil, değerli in-

sanlar olmaları sebebiyle cennete girecekler ve azaptan kurtulacaklardır. İşte bu zandan dolayı Yüce Allah bizi onlar gibi olmamamız için uyarmaktadır. Gerçekten bu kuruntular, Hz. Peygamber zamanında Müslümanlara sirayet etmiştir. Hadid Sûresi'nde Yüce Allah'ın şu ifadesi buna delildir: *"İman edenlerin Allah'a anma ve O'ndan inen Kur'ân sebebiyle kalplerinin ürpermesi zamanı daha gelmedi mi? Onlar daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar."*[622] Bu, ilk asırda imanı zayıf olan mü'minlere ve her zaman onlar gibi olanlara yapılmış bir hitaptır. Yüce Allah bu öğüdü indirirken onların durumlarını bildiği gibi bundan sonra ne duruma geleceklerini de pek alâ biliyordu. Onlar Yüce Allah'ın sözü üzerinde derinden derine düşünmüş olsalardı bu gibi kuruntuların üzerlerinde hiçbir etkisi olmazdı. Yüce Allah, aldanmanın yollarını ve şeytanın nüfuz noktalarını onlara beyan etti. Hasen'in şöyle dediği rivayet olunmaktadır: *"İman temenni ile değildir. Fakat iman kalpte yer eden ve amelin doğruladığı şeydir."* Hasen der ki, bunları mağfiret olunacakları kuruntusu aldatmış ve dünyadan günahlarla dopdolu olarak çıkıp gitmişlerdir. Eğer (imanlarında) sadık olsalardı güzel amel işlerlerdi.

Üstad Abduh, daha sonra bu asrın Müslümanlarının hallerinden söz etti, onların da aldanış ve kuruntu içinde olduklarını, dinlerini övdüklerini, dinlerine göre amel etmeyi terkettiklerini anlattı. Üstad'ın söyledikleri arasında şu ifadeler de vardı: Birçok insan daha öncekilere tabi olarak şöyle der: Gerçekten İslâm, dinlerin en üstünüdür. İslâm'ın ıslahı gibi bir ıslahı, hangi din yapabilir? O'nun yol gösterdiği şekilde hangi din yol gösterebilir. Onun mükemmelliğinde hangi şeriat vardır? Bunlardan herhangi birine "İslâm ne yaptı? Başka dinlere hangi özelliğiyle üstündür?" diye sorulsa bunlar (o kimse açısından) cevabı zor sorular olmaz. İslâm'a karşı kendisine bir şüphe yöneltilse ve bunu gidermesi istense "eûzü billâh, eûzü billâh" der. Sapık, sapıklığında kalır, dine dil uzatan bu hareketinde devam eder. Aldanmış kimse ise aldanmasına devam eder. Söylenecek söz çoktur. İslâm'ın ve Müslümanların durumlarını yükseltecek hiçbir ilim ve amel yoktur. Üstad'ın, bazı cümleleri izah etme, aldanma çeşitlerini ve aldananların sınıflarını kısaca açıklama sadedinde söyledikleri bunlardan ibarettir.

"Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür." Bu ayet, bu konuda meselenin içyüzünü beyan etmek için Yüce Allah tarafından getirilmiş bir cümledir. Çünkü Allah Teâlâ, bu meselenin kuruntulara, heveslere ve insanların dinleriyle aldanmalarına bağlı olmadığını ifade edince, bunu duyan kimse

622. Hadid, 57/16.

gerçeğin beyan edilmesini isteyecek ve Allah'ın o konudaki hükmü yanında yer almayı arzulayacak ve bunu soru konusu yapacaktır. Yüce Allah ise konuyu genellik ifade eden bir sıyga (kip) ile beyan etti. Buna göre mana şöyle olur: Kötülük yapan herkes, bunun cezasını görür. Çünkü Yüce Allah'ın âdetine (sünnetullaha) göre ceza, yapılan amelin tabiî bir neticesidir. Söz konusu ceza, -kuruntu ve zanna kapılanların zannettiği gibi- bazılarının başına gelirken bazı peygamberlere tâbi olanların başına gelmez değildir. O halde dinine sadık ve Rabbine ihlâsla bağlı bir kimsenin nefsini hesaba çekmesi, Allah'ın Kitab'ının ve Rasûlü'nün (s) gösterdiği esasa göre amel edip etmediğini gözden geçirmesi ve bu ilkeyi kendi mutluluğuna temel ilke yapması gerekir. Mutluluğunun temelinin bu Kitab'ın daha mükemmel, şu Rasûl'ün daha efdal olması olmadığını bilmelidir. Çünkü dini mükemmel olan bir kimsenin bir taksir ve kusuru olduğu takdirde kendisine karşı sunulacak delil de o derece güçlü olur. Bir rivayet tefsirinde *"kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür"* şeklindeki genel prensibin, Hz. Ebû Bekir'i korkuttuğu nakledilmektedir. Rivayete göre bu ilke, Hz. Ebû Bekir'i ürpertir ve ayetin manasını sormak üzere Rasûlullah'a (s) "Bundan kim kurtulabilir ey Allah'ın elçisi?" diye sorar. Rasûlullah da (s) O'nun sorusuna *"Ya hastalanmak ya da başına bir bela gelmesi seni üzmez mi?"* diye bir soruyla cevap verir. Ebû Bekir de bu soruya "Evet böyledir." diye cevap verir.[623] Sûyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*'da amellere karşılık verilen dünyevî ceza hakkında hadisler zikreder ve bunları ayetin tefsiri olarak takdim eder. Bu hususta gelen hadislerin bazıları, mutlak ve genel manalı hadislerdir. Bazılarından ise onun mü'minlere veya Hz. Ebû Bekir gibi kâmil olanlara mahsus olduğu anlaşılmaktadır. Derste Üstad Abduh'un benimsediği görüş de budur. Bu meseleyi hakkında hiçbir değiştirmenin söz konusu olmadığı Yüce Allah'ın âdetine uyguladığımızda anlarız ki, dünyada başa gelen musibetler, insanların taksirinin karşılığıdır. Fıtrat kanununa göre hareket etmemek, eşyayı sebeblerine başvurarak talep etmemek, sebeplerinden kaçınmamak suretiyle zararlı şeylerden uzak durmamak taksir çeşitleri olarak musibetlere sebeptir. *"Başınıza gelen herhangi bir musibet kendi ellerinizle işledikleriniz yüzündendir."*[624] Bu taksirlerin arasında birçok hastalıkların sebebi olan içki içmek gibi şer'en ma'siyet olanlar olduğu gibi, böyle olmayanlar da vardır. Kötülük yapmak, nefse tesir edip ruhu kirlettiği için âhıretteki cezanın tabiî bir sebebi olur.

623. Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Mehran er-Râzî Ebû Muhammed, *İlelü'l-Hadis*, II, 96. (Beyrut 1405 Baskısı.).

624. Şûrâ, 42/30.

Tıpkı içkinin karaciğere, sindirim ve solunum sistemine, dahası bütün sinir sistemine etki etmek suretiyle dünyada cezaya sebep olması gibi... Acaba içkiden kaynaklanan hastalık âhiretteki içki içme cezasına keffaret olur mu? Ve bu durum, "dünyada başa gelen musibetlerin günahlara keffaret olması" prensibine dahil midir? Bir kaç kez içilen içikinin vücuda şiddetli bir etki etmemesi örneğinde olduğu gibi günahı dolayısıyla hastalanmayan ve başına herhangi bir musibet gelmeyen kimse, âhirette cezalanıp da böylesi bir keffaretten mahrum olur mu? Yoksa başa gelen musibetler, ister o günahtan kaynaklansın, isterse mutlak olarak başka bir sebepten ileri gelsin, günahlara keffaret olur mu? Söz konusu keffaret, Yüce Allah'ın uhrevî ceza hakkında geçerli olan kanununa (sünnetullah) nasıl uyar? Bu meselede gerçek şudur ki, hiçbir şey Yüce Allah'ın kanunlarının dışında cereyan edemez. Dünyada uğranılan bir musibet, âhirette ancak nefsin arınmasına iyi bir etki yapar, imanı güçlendirir veya kötülüğü terke neden olur ve ondan tövbe etmeye sebep olursa günaha keffaret olur. Yapılan kötülüğün dine veya dünyaya zararının ortaya çıkması, ya da başa gelen musibetin kişide ibret alma yeteneğini harekete geçirmesi dolayısıyla salih amel işleme isteğini uyandırması tövbeye sebep olur. Yüce Allah'ın Kitab'ının çizdiği yolu tutan mü'minin -tefsirimizde ve başka yerlerde defalarca ifade ettiğimiz üzere- musibet ve belâlardan istifade etmesi ve bunların aklını ve nefsini terbiye etmesi gerekir. İşlenen her musibetin bir veya bir çok günaha keffaret olduğu düşüncesi mantıklı değildir. Aksine işlenen günah, günahların katlanmasına ve en şiddetli azaba çarpılmaya sebep bile olabilir. Bunlar öyle musibetlerdir ki, sabırsız, nefsi hakir ve -küfür bir yana- imanı zayıf kimseleri öyle günahlara sevk eder ki, bu musibet olmasaydı bu kişiler o günahı işlemezlerdi bile. Ayette söz, bir başka ayette -mukabilinin delâlet ettiği gibi- özellikle âhiret cezası üzerinedir.

"Ve kendisi için Allah'tan başka dost da yardımcı da bulamaz." ifadesinin manası şudur: Kötülük işleyen ve bunun sonucunda kötü amelin tesiri hakkında Yüce Allah'ın kanununa göre cezayı hak eden kimsenin âkıbeti daha kötü olur. Nitekim bir başka sûrede Yüce Allah bu gerçeği şöyle ifade eder: *"Sonunda Allah'ın ayetlerini yalan sayarak ve onları alaya alarak kötülük yapanların âkıbetleri pek fena oldu."*[625] Böyle bir kimse, işini üstlenecek ve kendisinden cezayı savuşturacak bir dost, kendisine yardım edecek ve başına gelecek belâdan kendisini kurtaracak bir yardımcı da bulamaz. Ne kendisinin

625. Rûm, 30/10.

ve ne de kuruntuya kapılanların kendilerine mensup olmakla övündükleri peygamberlerden, ne de bazılarının kendilerine, -yaratıcı manasında değil, aksine şefaatçı ve aracı manasında- ilâh ve rab edindikleri bazı yaratıklardan hiçbir dost ve yardımcı bulamaz. Şefaatçılar hakkında beslenen bütün bu kuruntular, birer karışık düş, hayal ve bulutlardan ibarettir. Kurtuluş meselesinde asıl dayanılması gereken, -Yüce Allah'ın açıkça belirttiği gibi- iman ve ameldir.

"Erkek olsun, kadın olsun, her kim de mü'min olarak iyi işler yaparsa, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar." Yani gücünün yettiğince salih amel işleyen herkes... Bir başka ifadeyle; -kadınları hakir gören ve onları insanlardan biri olarak değil, hayvan mesabesinde gören bazı kimselerin düşündüklerinin aksine- amel eden ister erkek, ister kadın olsun, nefislerin ahlâk, âdâb, kişisel ve sosyal durum açısından salih olduğu amelleri işleyen herkes... Evet, imanlı ve onunla kalbi dopdolu olduğu halde zikredilen salih amelleri işleyen kimseler, amel eden, Allah'a ve âhiret gününe iman eden bu kimseler, nefislerinin arınmışlığı, ruhlarının taharetiyle cennete girecekler ve Yüce Allah'ın ihsanı ve kereminin tecelli yeri, ihsanının ve hoşnutluğunun mahalli olacaklardır. Bunlar yaptıkları amellerinin ecirlerini alırlarken zerre kadar haksızlığa uğramayacaklardır. Bir başka ifadeyle; amellerinin ecri ***"nakîr"*** miktarı kadar bile eksiltilmeyecektir. Ayette geçen *"nakîr"*, hurma çekirdeğinin üzerindeki *"nükte"*dir. Nükte, çekirdek üzerindeki küçücük yarıktır. Buna Arapça'da "nukra" derler. Nukra, sanki küçücük bir gaganın vurmasıyla meydana gelmiş oyuktur. Nukra, azlığa örnek olarak verilir. İşte salih amel işleyenlerin amellerinden hiçbir şey eksilmez, aksine Yüce Allah onlara kendi ihsanından fazlasını verir. Bu ayet ve bunun manasında daha birçok ayet, *"Hiçbirinizi ameli cennete sokmaz."*[626] hadisiyle çelişmez. Çünkü bu hadisin manası şudur: İnsan ne kadar salih amel işlerse işlesin, ameliyle cennete girmeye hak kazanamaz. Hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı ve hiçbir beşerin kalbine gelmeyen o muazzam cennete girmeye ancak Yüce Allah'ın az bir amele çok büyük mükâfat veren ihsanı sayesinde hak kazanılır. Bunu insana gösteren ve yapmaya kadir kılan Yüce Allah'tır. Bu ayette Yüce Allah, ameli imandan önce zikretmektedir. Çünkü ifade Allah'a, meleklere, kitaplarına ve peygamberlerine iman eden bir topluluğa hitap sadedindedir. Bu insanlar amellerinde kusur etmişler, işaret olunan peygamberlere sadece mensup olmanın ve o kitaplara iman

626. Buhârî, *Rikâk*, 18.

etmenin kendilerini cennet ehli kılacağını zannederek kuruntularla aldanmışlardır. Ama çoğu ayetler -dinin aslını beyan ve kâfirlerle münakaşa sadedinde nâzil olduğu için- iman, amelden önce zikredilmiştir. Bu makamda iman öncelikli temel ilkedir. Amel ise imanın eseri ve verdiği meyvedir. Bu ayetle aynı manada olan hadislerden birisi şudur. *"Akıllı-şuurlu adam o kimsedir ki nefsini (Allah'a karşı) köleleştirir (veya hesaba çeker) ve ölümden sonraki (hayat) için (iyi) amel işler. (Nefsini yenmekten) âciz adam da o kimsedir ki nefsini arzusuna uydurur. (Yani nefsini haramdan alıkoymaz) Sonra Allah'tan (mağfiret) temenni eder."*[627] Hâkim, bu hadisin Buhârî'nin şartı üzere sahih olduğu değerlendirmesini yapmıştır.

Öte yandan bu iki ayette, kuruntu saraylarını ve aldanma kalelerini yerle bir eden ders ve öğüt vardır. Müslümanların tembelleri, cahilleri ve fasıkları bu kalelere ve sığınaklara sığınmışlar ve dini siyasî bir aidiyet gibi kılmışlardır. Bunlar, Yüce Allah'ın azîz ve hakîm olduğunu, kendisine Müslüman adını vereni kayırdığını ve kendisini sırf lakap olarak Yahudi veya Hıristiyan diye isimlendiren kimselere üstün tuttuğunu zannetmektedirler. Yine bunların zannına göre itibar, ilim ve amele değil, isim ve lakabadır. Bunlar, kendisiyle övündükleri Kitaplarının hidayet yoluna ne zaman dönecekler ve kuruntu köşklerini ona (Kitab'a) tabi olma iddiası üzerine kurmaktan ne zaman vaz geçecekler? Halbuki onlar, Kitab'ı arkalarına atmışlar, onun yolunu takip etmeyi kendilerine haram kılmışlardır. Çünkü bazı sarıklılar Kur'an'ın yolunu izlemeyi "ictihad"dan kabul etmektedirler. Halbuki onlar ictihad kapısını önlerine kapamışlardır. Ve onlara göre ictihad erbabının nesli tükenmiştir. Bunların düşüncesi, Kur'ân'ın yolunu izlemekle ümmetin muhtaç olduğu ahkâmı istinbat gücü arasında herhangi bir ayrılmazlığın olmadığı yolundadır. İslâm'ın ilk dönemi bu hidayet ehli kimselerden meydana geliyordu ve onların tümü istinbat yapan imamlar değillerdi. Bu yolda bulunmayan kimse de bazen istinbat edebilir. Ey Kur'ân ehilleri! Sizler Kur'ân'ı hakkıyla uygulamadıkça, iman ve amelde onun hidayet yolunu tutmadıkça, onun yolunda canlarınızı ve mallarınızı feda etmedikçe (doğru) bir yol üzere gidiyor değilsiniz. Kur'ân'ın yolunu terkettiğiniz takdirde başınıza gelecekleri, yaşadıklarınızdan kestirebilirsiniz. Yaşadığınız rezalet, ibretlik ceza, hükümranlığınızın elinizden gidişi ve kötü duruma düşmüş olmanızı unutmayın. O halde bu aldanış ve bu ihmal, daha ne kadar devam edecek? Boş kuruntularla ve yalancı emellerle daha ne kadar oyalanacaksınız?

627. İbn Mâce, *Zühd*, 31; Ahmed b. Hanbel, IV, 124.

Müslümanların dinleriyle amel etmede ve onu yaymada ve davet etmede kusurlarına rağmen dinleriyle aldanmaları konusunda daha fazla basiret sahibi olmak isteyenler Gazzalî'nin *İhyâ*'sının üçüncü cildinde Gurur Bölümü'ne bakabilirler. Ben şu anda yolculukta olmasaydım ve herhangi bir yerde kalabilme imkânım olsaydı bu aldanma ve aldanış içinde olanlar, kuruntu ve kuruntuya kapılanlar konusunu beyan etmek için sözü biraz daha uzatırdım. Böylece ibretin sırlarını harekete geçirir, yaşarmayan gözleri belki ağlatırdım. Bu ayet hakkında Üstad Abduh'tan nakledeceğin herhangi bir açıklama yoktur.

Yüce Allah, kurtuluşun, hatta mutluluğun amel ve imanın birlikte bulunmasına bağlı olduğunu beyan edince bunun ardından bu husustaki kemâl derecesini açıkladı ve şöyle dedi: ***"İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren"*** ve İbrahim'in, Allah'ı bir tanıyan dinine tâbi olan ***"kimseden dince daha güzel kim vardır?"*** Yani kalbini içtenlikle bir olan Allah'a veren, duasında ve umudunda O'ndan başkasına yönelmeyen, Rabbi ile kendi arasına aracılar ve perde koymayan, aksine katıksız muvahhid olan kimseden dince daha güzel kim vardır? Böyle bir muvahhid, sadece O'nun rahmet hazinelerinden ister, bu hazinelerin evlerine ancak kapılarından girer, bu kapılar kanunlar (sünnetullah) ve sebeplerdir. Bu, sebeplere sarılmada, yolları kolaylaştırmada ve zorlukları aşmada Rabbiyle birlikte hiçbir kimseye yakarmadığı gibi, O'nu bir yana bırakıp da başka hiçbir kimseye dua etmez. O, bu halis iman ve kâmil tevhidle amelini güzel ve ele aldığı herşeyi sağlam yapar, her şeyin yaratılışını güzel ve her şeyi sağlam yapan Yüce Allah'ın ahlâkıyla ahlâklı olur. ***"Ve İbrahim'in, Allah'ı bir tanıyan dinine tâbi olan"*** kimseden dince daha güzel kim vardır? Yani, dininde İbrahim gibi hanif olarak O'nun dinine tâbi olandan dince daha güzel kim vardır? Ya da İbrahim'in kendisi hanîf olduğu halde O'nun dinine tabi olandan dince daha güzel kim vardır? Yani, haniflik üzere olan İbrahim'e tabi olandan dince daha güzel kim vardır? İbrahim'in hanifliği putperestlikten ve putperestlerden yüz çevirmesi, babasının ve kavminin putperestliklerinden uzak kalması demektir. *"Bir zaman İbrahim babasına ve kavmine demişti ki: Ben sizin taptıklarınızdan uzağım. Ben yalnız beni yaratana taparım. Çünkü O, beni doğru yola iletecektir. Bu sözü, ardından geleceklere devamlı kalacak bir miras olarak bıraktı ki insanlar (onun dinine) dönsünler."*[628]

Üstad Abduh dedi ki: Daha önceki ayetlerde dini ve dinin ayetlerini anlamada akıllarını kullanmayan sapıkların vasfı geçmişti. Şeytanın onlardan

---

628. Zuhruf, 43/26, 27, 28.

aldığı pay ve onları aldatıcı kuruntularla meşgul etmesinden söz edilmişti. Sonra Yüce Allah, âhiret hayatının kuruntularla olmadığını, ancak amel ve imanla olduğunu, Yüce Allah nezdinde asıl itibar edilenin kalpler ve ameller olduğunu beyan etti. Bunun yanında hakikatin bir olduğu, zamandan zamana ve durumdan duruma değişmediği, nesillerin ve ecellerin değişmesiyle değişmeyeceği beyan edildi. Sonra Yüce Allah, söz konusu gerçeğe bu ayetle bir ilâvede daha bulundu ve insanların girdikleri dinlerin özünün tevhidde ihlas ve güzel amel hususunda İbrahim'in dini olduğunu beyan etti. Yüce Allah, kalbin teveccühünü *"İslâmu'l-vech"* (*yüzünü teslim etmek*) deyimiyle ifade etti. Çünkü "vech/yüz", gönüldeki yönelme duygusunun, yüz çevirme, huşû, sevinç, üzüntü duyma ve başka şeylerin en bariz şekilde belirdiği yerdir. Bazı insanlar, bir başkasına boyun eğme veya hürmeti el işaretiyle izhar edebilir. Fakat bu, o işaret teamül haline gelmişse ve taraflar arasında bu konuda ittifak varsa mümkün olur. Oysa yüzde zuhur eden, fıtrîdir ve insanın içindeki duyguları dışa vurur. Bu duygu, -göz, alın, kaş, burun ve hareket gibi- yüzün bütün çizgilerinde canlanır. O halde *"İslâmu'l-vechi lillâhi"* (*yüzün Allah'a teslim edilmesi*) demek, ihtiyacını talep ve kulluğunu izhar ederken yüzünü sadece O'na yönelterek Rabbine terketmek demektir. Bu, tevhidin kemâli ve imanın en yüksek derecesidir. İhsan'a gelince, -Celâleyn tefsiri hilafına, çünkü o aksini söylüyor- bu, "ihsanu'l-amel" (amelde ihsan) ve İbrahim'in dinine tabi olmaktır. Öyle anlaşılıyor ki bununla şu ayetin işaret ettiği husus kastediliyor: *"'Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin.' diye Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı."* Dini ayakta tutma mertebesi, "mutlak dindarlık" mertebesinden daha üstündür. Dini ayakta tutmak, binası ayakta ve sabit olacak şekilde dinin gereğine göre mükemmel olarak amel etmek, din hususunda tefrikaya düşmemek ve mensuplar arasında husumet olmaması demektir.

"Allah İbrahim'i dost edinmiştir." Yani Allah, kendini tevhid ve dinini ayakta tutmak için İbrahim'i dost edinmiştir. İbrahim, putperestliğin hâkim olduğu bir dönemde ve yerde, şirkin akıllarını ifsat ettiği ve fıtratlarını kirlettiği insan topluluğu içinde Yüce Allah tarafından dost edinilmiştir. İbrahim, Allah'a içtenlikle bağlı ve içtendi. Bu vasfından dolayı Yüce Allah onu *"halîl"* olarak isimlendirmiştir. Yüce Allah, bir kuluna ikram etmek istedi mi ona dilediği ismi verir. Aksi takdirde "halîl/dost" kelimesinin kullanımından ilk anda aklımıza gelen mana burası için yakışmaz. Çünkü Yüce Allah bundan münezzehtir. Çünkü iki dost arasındaki dostluk, ancak ikisi arasındaki bir

parça eşitlikle tahakkuk eder. Çünkü kelime, "karışım" ve "ihtilat" (karışmak) manasına gelen *"tehallul"* kökünden türemedir.

Ben de derim ki, "halîl", "habîb/sevgili" veya "muhibb/seven" manasına gelir. Ancak sevenle sevilen arasındaki bu sevgi, sevenin kalbinde başka bir sevgi için yer bırakmayacak derecede her türlü şâibeden arınmış olursa, "habîb" veya "muhibb" kelimesi kullanılır. "Halîl" kelimesi, "hulle" kökünden türemedir. Hulle, nefse sızan ve onunla karışan sevgi ve muhabbet demeketir. Nitekim Şair şöyle der:

قد تخللت مسلك الروح مني وبه سمي الخليل خليلا

"İşledi aşkın ruhumun derinliklerine,
Bundan dendi 'dostum' Halîl'e"

Allah, kullarının arınmış olanlarını sever ve onlar da Rablerini severler. İbrahim (a) Allah'ı tam olarak seviyordu. Bundan dolayı Allah sevgisi ve ona ihlaslı olma uğruna babası, kavmi ve bütün insanlarla mücadele etti. Denildi ki, bu ayette geçen "halîl" kelimesi, ihtiyaç manasına gelen "halle" kökünden türemedir. Çünkü İbrahim, Allah'tan başka hiçbir kimseye ihtiyaç duymuyordu. Hatta insanlar arasında karşılıklı işbirliği ve yardımlaşmayla yapılan gündelik ihtiyaçları hakkında bile şöyle derdi.: *"Beni yaratan ve bana doğru yolu gösteren O'dur. Beni yediren, içiren O'dur."*[629] "Halîl" kelimesinin kökü ile ilgili olarak yapılan açıklamanın birincisi daha isabetli ve daha mükemmeldir. Ayette söz konusu "dostluk"un zikredilmesinden maksat, İbrahim'in iman mertebelerinden en yükseğinde bulunduğuna işaret etmektir. Ta ki, İbrahim'e tabi olduğunu iddia eden Yahudiler, Hıristiyanlar ve Araplar, İbrahim'in kemâl derecesini ve kendilerindeki eksikliği hatırlarına getirsinler. Bundan dolayı nakil âlimleri bu ayetin, İbrahim'in dini üzere olduklarını iddia ederek övünenlere cevap sadedinde nazil olduğunu söylemişlerdir. Ayetin manasına gelince, Yüce Allah İbrahim'i kendisine fıtrat sağlamlığı, akıl gücü, ruh arınmışlığı, vahyi mükemmel biçimde bilme ve tevhidde fani olma bahşederek dost edindi. Peki bu vasıflar karşısında sizler hangi noktadasınız? Arap dilinde "halîl" kelimesi dışında bütün manaları kendisinde toplayan bir başka kelime daha yoktur. Bu "dost" kelimesinin insanlara özel kullanımının zorunlu olarak ortaya çıkardığı çağrışımlara gelince, Yüce Allah hem aklî ve hem de naklî delillerle bundan münezzehtir.

---

629. Şuarâ, 26/78, 79.

"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır." Üstad Abduh dedi ki: İfade akışının bu ayetle bitmesi, bir çok nükteye dayanmaktadır:

1) Öncelikle Yüce Allah'ın bundan önceki ayetlerde geçen vaadini ve tehditini yerine getirmekteki gücü hatırlatılmıştır. Çünkü göklerde ve yeryüzündeki tüm varlıklar, yaratılma ve mülkiyet açısından O'nundur. O, vaad edenlerin en kerîm olanı, tehdit edenlerin en güçlüsüdür.

2) Bu ayet, her halûkârda yüzün çevrilmesine ve yönelinmeye sadece O'nun layık olduğuna delildir. Dinin ruhu ve özü de budur. Çünkü herşeyin maliki O'dur. O'ndan başkaları kendi nefsileriyle hiçbir şeye malik değildirler. Aklı başında bir kimse, her şeyin malikine yönelmeyi bir yana bırakıp da hiçbir şeye malik olmayana yönelir mi? Ya da herşeye malik olana yönelirken başkasını da -Allah'a yakın bile olsa- buna ortak edebilir mi?

3) "Allah'ın İbrahim'i dost edinmesi"nin normalde zihinlerde çağrıştırdığı izlenimin Allah açısından geçersiz olduğunu vurgulamak. Çünkü bu ayeti okuyan herhangi bir kimse, Yüce Allah ile İbrahim arasında zatının hakikati veya sıfatları açısından bir ilişki veya yakınlık var zannedebilir. İşte bundan dolayı Yüce Allah, göklerde ve yerde ne varsa hepsinin kendi mülkü ve yaratıklarından olduğunu beyan etti. Bu yaratıkların sıfatları, kendi nefislerine ve birbirine oranla mertebeleri ne kadar farklı olursa olsun tümü yine de Allah'ın mülkü ve yaratıklarıdır. O'nun yaratıkları kendisine nisbet olunduğuna göre O, malik ve ma'buddur, onlar da yaratılmıştır ve O'nun mülküdür, O'na ibadet ederler ve O'nun tekvinî emrine boyun eğmişlerdir. *"Ve Allah her şeyi"* kahır, tasarruf ve teshir kuşatmasıyla, ilim ve tedbir gücüyle *"kuşatmıştır."* Üstad Abduh dedi ki: Müfessirler *"ihata"*yı, *"kudret ve kahır"* kelimeleriyle tefsir etmişlerdir. Bu *"ihata"*nın vücûd ihatası olması da doğrudur. Çünkü mevcudatın tümünün varlığı kendi zatından değildir, kendi nefsini kendisi yoktan var etmemiştir, bunların varlığı, o Vâcib-i A'lâ'nın varlığından alınmadır. O halde ilâhî varlık bütün mevcudu kuşatandır. Bundan dolayı yaratıkların O'na samimiyetle bağlanmaları, kulların sadece O'na yönelmeleri ve O'na yaratıklarından hiçbirini ortak koşmamaları gerekir.[630]

---

630. Bu tefsiri kaleme alan Muhammed Reşid der ki: [Bu ayet kümesi, Üstadımız Muhammed Abduh'un el-Ezher'de tefsir ettiği en son ayetler olmuştur. Allah O'ndan razı olsun, O'na ve bizlere en hayırlı karşılığı versin. Biz tefsire Üstadımızdan aldığımız metoda göre inşallah devam edeceğiz. Gerçi, -otuzuncu cüz hariç- Kur'ân'ın kalan kısmında mevcut olan ve Üstadımızın ışık saçan aklına ilâhî feyizden bahşedilen nükteler ve hikmetlerden mahrum kalacağız. Üstad, otuzuncu cüz için muhtasar ve faydalı bir tefsir yazmıştır. Üstadın bu ayeti 1323/1905 senesi Muharrem ayının ortalarında bitirmişti. Aynı senenin cemâziyelevvelinde de vefat etti. Allah O'na rahmet etsin ve bizi O'nun sebebiyle faydalandırsın. Ben, bu ayetlerin tefsirini 1330/1912

وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ
فِي يَتَامَى النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ أَن تَنكِحُوهُنَّ
وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ وَأَن تَقُومُوا لِلْيَتَامَىٰ بِالْقِسْطِ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ
فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا ﴿127﴾ وَإِنِ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِن بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا
فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَن يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُحْضِرَتِ الْأَنفُسُ
الشُّحَّ وَإِن تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا ﴿128﴾
وَلَن تَسْتَطِيعُوا أَن تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ
فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ وَإِن تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴿129﴾
وَإِن يَتَفَرَّقَا يُغْنِ اللَّهُ كُلًّا مِّن سَعَتِهِ وَكَانَ اللَّهُ وَاسِعًا حَكِيمًا ﴿130﴾

127- Senden kadınlar hakkında fetva istiyorlar. De ki, onlara ait hükmü size Allah açıklıyor: Kitab'ta kendileri için yazılmışı (mirası) vermeyip nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlar, çaresiz çocuklar ve yetimlere karşı âdil davranmanız hakkında size okunan ayetler... Hayırdan ne yaparsanız şüphesiz Allah onu bilmektedir.

128- Eğer bir kadın kocasının geçimsizliğinden yahut kendisinden yüz çevirmesinden endişe ederse, aralarından bir sulh yapmalarında onlara günah yoktur. Sulh daha hayırlıdır. Zaten nefisler cimriliğe hazırdır. Eğer iyi geçinir ve Allah'tan korkarsanız şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.

129- Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz, bâri birisine tamamen kapılıp da diğerini askıya alınmış gibi bırakmayın. Eğer arayı düzeltir, günahtan sakınırsanız Allah şüphesiz çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.

130- Eğer (eşler) birbirinden ayrılırsa Allah, bol nimetinden her birini zenginleştirir. Allah'ın lütfu geniş, hikmeti büyüktür.

---

senesi Rebîulâhirin başında Hindistan'ın Bombay kentinde yazdım. Allah'tan bu tefsiri tamamlamaya beni muvaffak kılmasını dilerim. O dilediğini yapmaya kâdirdir.]

Daha önce ifade edildi ki, sûrenin başından *"Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın."*[631] ayetine kadarki ifade, kadınlara, yetimlere ve akrabalara dair ahkâmla ilgiliydi. *"Allah'a ibadet edin."* ayetinden bundan önce tefsiri yapılan ayetlere kadar genel ahkâmdan söz edildi. Söz konusu ahkâmın ekserisi dinin esasları (usûlü'd-din) Ehl-i Kitab'ın ve münafıkların halleri ve savaşla ilgiliydi. Zikredilen bu ahkâmın ardından tefsirini yapacağımız ayetler kadınlarla ilgili ahkâmı ifade etmek üzere gelmiştir. Bu hükümler, sûrenin başında geçen ahkâmın cinsindendir. Bu ayetlerin sûrenin bu kısmına konulmasının hikmeti, herhalde nüzûlünün gecikmesi olsa gerektir. Gerçekten söz konusu ayetlere göre amel ettikten sonra bu hükümlerle ilgili daha fazla beyana ihtiyaç duydular. Çünkü onlar, daha önce geçtiği üzere toplumda iki zayıf unsurun -kadın ve yetim- haklarını yiyorlardı. İşte bu ayetler onlara, söz konusu haklara riayet etme ve onları koruma yükümlülüğü getirdi ve bunu onlara beyan etti. Bu ayetler, kadınlara mehir ve miras konusunda tıpkı erkekler gibi sabit ve teyid edilmiş haklar getirdi ve kadınlara zulmedilmesini haram kıldı.

Bir de -aralarında adalete riayet etme korkusu bulunduğu takdirde- birden çok kadınla evlenmeyi haram kıldı. Zulme düşüleceğinden korku duyulmaması durumunda evlenilmesi helâl olan kadın sayısını belirledi. Bu ahkâmın ardından kadınlar, kendi haklarını ve İslâm'ın güçlü erkeklerin kadınlara zulmetmeyi yasak ettiğini öğrendiler. Bu ahkâma göre amel etmeye başladıktan sonra beklenen şey; erkeklerin kadınlara davranma hususunda sorumluluklarının ağırlığını öğrenmeleriydi. Bu hususta onlar kadınlara davranışla ilgili bazı olaylarda nasıl davranacakları hususunda kafa karışıklığına düşebilirlerdi. Meselâ bazı erkekler, bir yetim kızla nikahlanmak isterlerken ona mirasını vermemenin helâl veya haram olduğu hususunda kafa karışıklığı içinde olabilir. Bazı erkekler de, karıları kendilerine fidye vermek istediği zaman onlarla sulh yapma hususunda ne yapacağını bilmeyebilir. Bazı erkekler de, kadınlar arasında uyulması vâcip olan adaletin gerçek mahiyeti hakkında net bir fikre ulaşamayabilir. Acaba bu *"adalet"* kavramına, birden fazla eşi sevgide eşit tutmak, veya bunun pratik ve tabiî gereklilikleri olan sevilen kadına daha fazla yönelme ve onunla daha fazla ilişkiye girme de dahil midir, yoksa değil midir? Bütün bunlar, söz konusu ahkâma göre amel ettikten sonra bilinmesine şiddetle ihtiyaç duyulacak şeylerdir. Bütün bu konular, soru sorulacak ve fetvası alınmak istenecek şeylerdir. Bundan

631. Nisâ, 4/36.

dolayı Yüce Allah bu ayetler, bir grup ayetin ve belli bir zaman geçmesinin ardından getirdi. Biz Kur'ân'ın metodundan bir konuya ait ayetleri aynı ifade akışı içinde bir araya toplamadığını biliyoruz. Çünkü Kur'ân'ın birinci amacı, hidayettir. Kur'ân, tilâvetinin insanlara öğüt, hatırlatma ve ibret olmasını hedefler. Okunması sayesinde imanın artmasını ve Allah'a, O'nun yaratıklarına hâkim olan kanununa (sünnetullah) ve kulları hakkındaki hikmetine dair bilginin ziyadeleşmesini amaçlar. Bir de Kur'ân tilâveti, Allah'a ta'zim ve sevgi duygusunu güçlendirir, hayır isteğini artırır, hakka sarılma arzusunu ziyadeleştirir. Bir konuda -özellikle de insanların birbirleriyle olan muamelâtında- ayetler uzun uzadıya sıralansaydı okuyucu gerek namazda ve gerekse namaz dışında bunları okumaktan usanırdı, ya da kalbine o ayetlerin ayrıntılı hükümleri ve anlatılan vâkıalar hâkim olurdu. Böylece Kur'ân'ın birinci maksadı ve asıl dayanak olan hedefi kaybolurdu. Herhangi bir konuda ayrıntılı ahkâm isteyen kimselerin ihtiyaç esnasında Kur'ân'a serpiştirilmiş çeşitli ayetlere ve birden çok sûrelere müracaat etmesi yeterlidir. Onun için ayrıntılı ahkâmı, Kur'ân'ın namazda okunmasının temel amacı kılmasınlar. Aynı şekilde namaz dışında ibadet maksadıyla okunmasında da esas hedef haline getirmesinler. Çünkü Kur'ân'ın okunmasındaki birinci hedef, gördüğün üzere onun hidayetidir.

"Senden kadınlar hakkında fetva istiyorlar." ayetine gelince bunun manası şudur: Ey Peygamber! Senden kadınlar hakkında fetva ve onlarla ilgili hükümlere dair anlaşılması zor ve kapalı olan noktaların açıklanmasını istiyorlar. Bu noktalar, onların malî hakları, mallarına konmak gayesiyle onlarla evlenmek, geçimsizlik, husumet, sulh, adalet, birlikte yaşamak ve ayrılık gibi hususlardır. Anlaşılmayan noktaların bunlar olduğu bundan önce geçen dört ayetteki cevaplardan anlaşılmaktadır. Bu husus da Kur'ân'ın eşsiz î'câzındandır. Ayetten maksat, "Senden kadınların miras-ları hakkında fetva istiyorlar." diyenler, bu inceliği anlamaktan gafildirler. Onların bu kanaate ulaşmalarının sebebi, ayetin nüzûl sebebi hakkında nakledilen şu hadistir: Hısn bin Uyeyne bir gün Peygamberimiz'e (s) der ki: "Duyduğumuza göre sen kıza ve kız kardeşe mirastan yarım hisse veriyormuşsun. Bizlerse mirasımızı savaşlara katılanlara ve ganimet elde edenlere (oğullarımıza) miras bırakırız." Bu ifade üzerine Hz. Peygamber, "*Ben böyle emrolundum.*" dedi. Aman Allah'ım! Hayret doğrusu! Bunlar gibi zeki insanlar, böylesi bir rivayete bakıp da bir konuda yani "fetva isteme" konusunda vârid olan ayetlerin ifade ettiği manadan nasıl olur da gafil olurlar? Ve ayetleri parça parça keserler, küçük küçük parçalara ayırırlar

ve aralarında hiçbir ilişki olmayan ve onları birbirine bağlayan ortak bir payda olmayan parçalara ayırırlar?

Kelbî ve Ebû Salih kanalıyla İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre bu ayet Ümmû Kuhhe'nin kızları ve babalarından alacakları miras hakkında nâzil olmuştur. Hz. Âişe'ye göre bu ayet bir erkeğin bakımında olan yetim bir kız hakkında nâzil olmuştur. Kızın velisi olan bu erkek, kız güzel ve malı olduğu takdirde mehr-i mislinden daha az bir miktarla onu kendine nikahlamak istiyor, şayet malı ve güzelliği az olduğu için ona rağbet etmezse bırakıyordu. Bir başka rivayette ise bu yetim kız, bir erkeğin himayesi altında olup, o adamın malına ortak olmuştu. Ancak erkek, bir yandan kız çirkin olduğu için onunla evlenmeyi istemiyor, diğer yandan da kızın malını elinden kaçırmamak için onun başkasıyle evlenmesinden de hoşlanmıyordu. Bunun için kızı, ölüp de mirasına konmak için eve kapatıyordu. İşte bunun üzerine Yüce Allah, onların böyle yapmalarını yasak etti. Nitekim bu husus sürenin baş tarafında geçmişti.

Yetim Kadınlar, Çaresiz Çocuklar ve Yetimler

"De ki," fetva istemenizin ardından ***"onlara ait hükmü"*** haklarında gerekli ahkâmı indirerek ***"size Allah açıklıyor. Kitap'ta kendileri için yazılmışı (mirası) vermeyip nikâhlamak istedğiniz yetim kadınlar, çaresiz çocuklar..."*** Yani, Allah, onlar hakkında size Kitab'ta okunan ayetleri açıklıyor. Bu fetva isteme olayından daha önce yetim kızlara nasıl muamele edileceğine dair hükümler nazil olmuştu. Sizin o zamanlar âdetiniz, bu yetim kızlar -üzerlerinde olan velayetiniz hasebiyle- sizin bakımınızda iseler onlara miras hakkını vermemek şeklinde cereyan ediyordu. Güzelseler onlarla evlenmek ve mallarından istifade etmek istiyor, çirkinseler onları nikahlalamak istemiyordunuz. Bu durumda onları ne siz nikahlıyor ne de malları ellerinizde kalsın diye başkalarıyla nikahlanmalarına müsade ediyordunuz. Size okunan şeyler, bir de miras hakkını vermediğiniz mustaz'af (çaresiz) çocuklardı. Böylece iki zayıf, yani kadın ve yetim hakkında "size okunanlar" dan maksat; sürenin başındaki ilk ayetten veya ondan sonraki ayetten ferâiz ayetlerinin sonuna kadar olan kısım olmuş olur. Bu ayrıntılı ayetlerle Yüce Allah onlara bu ayetleri derinden derine düşünüp taşınmalarını, manası üzerinde tefekkür etmelerini ve gereğince amel etmelerini hatırlatmaktadır. Bunun sebebi şudur: İnsan oğlunun tabiatı, ahkâmın ve kendisiyle heveslerinden döndürülmeleri hedeflenen öğütlerin inceliklerinden gafil olmak veya gafilmiş gibi davranmaktır. İnsan oğlu, bu hükümlerden bazılarının kesin olmadığı ve

-o hususta fetva isterse belki de hükmün kendisine hafifletileceği- vehmine kapılırsa bu yola başvurur ve açıklama ister. Bu ayetin tefsirinin baş tarafında ***"iftâ"*** kelimesinin, meselelerin inceliklerini ve müphem kalan kısımlarını beyan etmek anlamına geldiğine işaret etmiştik. ***"Ve mâ yütlâ aleyküm"*** (*yüzünüze karşı okunan ayetler vardır*) ayetinin *"fihinne"* deki mecrur zamir üzerine ma'tuf olduğu söylenmiştir. Buna göre ayetin manası; Allah o kadınlara, bir de size okunan ayetlere dair hükmünü açıklıyor. Ki bu ayetler şu anda açıklanmasını istediğiniz ahkâm hakkında nâzil olmuştur. Yüce Allah, size söz konusu hükümlerin muhkem hükümler olduğunu ve bunlar hakkında asla müsamahanın söz konusu olmadığını beyan ediyor. Onun için her halükârda kadınlara ve yaşlarının küçüklüğü dolayısıyla onlar gibi olan çaresizlere zulmetmeniz asla helâl değildir.

"Ve yetimlere karşı âdil davranmanız hakkında size okunan ayetler..." Yani; Allah size çaresiz olan kadın ve çocuklardan yetimlere âdil davranmanızı açıklıyor. Bir başka ifadeyle; Yüce Allah onlara muamelede bulunurken adaleti araştırmak sûretiyle özel bir özen göstermenizi ve en mükemmel bir biçimde âdil davranmanızı açıklıyor. *"El-Kıyam bi'ş-şey"* (*bir şeyi ayakta tutmak*)ın manası budur. Namazı ikame etmenin tefsirinde beyan ettiğimiz üzere *"ikametü'ş-şey"* de aynen bunun gibidir. Hakkında asla herhangi bir gevşekliğin söz konusu olmadığı vâciplik bu olduğu ve yetime -sırf adalete göre değil- fazlasıyla muamele etmek kemâl mertebesinden sayıldığı için Yüce Allah ***"Hayırdan ne yaparsanız şüphesiz Allah onu bilmektedir."*** demektedir. Yani, menfaatlerini tercih etmek suretiyle yaptığınız hayır ve onların paylarında artırma gitmeniz hiç şüphesiz Allah'ın ilminden uzak değildir ve O, yapılana sevap vermeyi -diğer hayırlar gibi- asla unutmaz. Bu ifade, yetimlere iyilik etmeye bir teşviktir ve onlara yapılan muamelenin mertebelerinin beyanını kemale erdirmedir. Söz konusu mertebe üçtür.

Birincisi; yetimlerin haklarından bir şey yemektir. Bu haram olup, en düşük mertebedir.

İkincisi; onlara, hakları konusunda herhangi bir haksızlık yapmaksızın tam bir âdalet ve eşitlikle davranmaktır. Bu da orta mertebedir.

Üçüncüsü; nafakalarında artış yapmak ve kendi malları dışında başka malla ve kendileri için yapılması vâcip olmayan bir davranışla onlara ikramda bulunmaktır. Bu da menduptur ve en üst derecedir.

Kadının Kocasına Karşı Hakları

"Eğer bir kadın kocasının geçimsizliğinden yahut kendisinden yüz çevirmesinden endişe ederse..." Ayet metninde geçen *"havf"*; bazı sebepleri gerçekleştiği veya bazı emareleri zuhur ettiği için istenmeyen bir durumun başa gelmesini tahmin etmek ve beklemek, demektir. *"Nüşûz"* ise, büyüklenme, kibir ve bu ikisinin sonucu olan kötü muameledir. *"Nüşûz"*un tefsiri daha önce geçmişti. *"İ'raz"* ise bir şeyden meyletmek ve sapmak demektir. Bu açıklamalara göre ayetin manası şöyle olur: Bir kadın -hiçbir delile dayanmayan bir kuruntu veya gelip geçici bir vehme dayanarak değil, gerçekten sabit ve tahakkuk etmiş olmak şartıyla- kocasının kendisini küçük görmesinden ve kendisine karşı büyüklenmesinden veya kendisinden yüz çevirmesinden korkarsa... Mananın bu olduğuna, ayette geçen *"havf/korku"* kelimesinin metinde gizli olan fiili tefsir etmesi delâlet etmektedir.[632] İfadenin böyle getirilmesi, hükmün kadınlarda çok görülen vesvese esasına bina edilip edilmediği hususunda uyanık olunmasını sağlamak içindir. Bu ifade biçimi, Kur'ân'ın eşsiz îcaz örneklerindendir. Kısaca ifade edilen bu hususu biraz açalım:

Kadın, kocasını çok önemli malî veya siyasî bir işle meşgul ya da en güç ilmî bir problemi çözmeye dalmış görürse, veya bunun dışında dünyevî problemlere veya dinî işlere kendini vermiş görünce bunu bir mazeret olarak kabul etmez. Onun düşüncesine göre kocasının bu meşguliyeti, kendisiyle başbaşa olmama veya bir yerlerde birlikte oturmamanın mazereti olamaz. Ya da kocasının kendisine kur yapmamasının ve oynaşmamasının mazereti de olamaz. Halbuki kadının üzerine düşen, gördüğü nüşûz (geçimsizlik) ve yüz çevirme emarelerini araştırmak ve incelemektir. Bu inceleme sonucunda, kocanın davranışlarının onu sevmemesinden, onunla güzelce geçinmeyi istememesinden değil, haricî bir sebepten kaynaklandığı ortaya çıkarsa, kocasını mazur görmeli, onda gördüğü ve hoşlanmadığı hareketlere sabretmelidir. Buna karşılık kocanın hareketlerinin kendisini sevmemesinden ve istememesinden kaynaklandığını anlarsa, ***"Aralarından bir sulh yapmalarında onlara günah yoktur."*** Kûfe kıraat imamları[633] bu ayeti "ıslah" kökünden ***"yuslihâ"*** şeklinde okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise ***"yessâlehâ"*** şek-

---

632. Burada Arap grameri açısından "iştigal" denilen durum vardır. Cümlenin aslı şöyledir: *"İn hâfet imreetün..."* Kaideye göre *"in"* harfi sadece fiillerin başına gelir. Onun için bu *"in"* harfinden sonra bir fiil söz konusudur. O fiili tefsir eden de cümlede açık olarak geçen *"hâfet"* fiilidir. (Çev.)

633. Kisâî, Âsım, Hamza ve Ebû Amr, Kûfe kıraat imamlarındandır. (Çev.).

linde okumuşlardır. Ayetin manasına gelince; aralarında ittifak edecekleri bir sulh yapmakta ne karıya ve ne de kocaya herhangi bir günah yoktur. Meselâ kadın, kocasının nikahında onurlu bir şekilde kalabilmek gayesiyle nafakasının veya kocasıyla birlikte yatma hakkının bir kısmından ya da tümünden vazgeçebilir veya ikisinden değil de sadece birinden vazgeçebilir. Ya da kadın, kocasının kendisini boşaması maksadıyla ondaki mehir hakkının ve talak mut'asının[634] bir kısmını veya tümünü ona bağışlayabilir. Bu ayet anlam itibarıyla "*(Ey mü'minler!) Siz de karı ile kocanın Allah'ın sınırlarının, hakkıyla muhafaza etmelerinden kuşkuya düşürseniz, kadının (erkeğe) fidye vermesinde her iki taraf için de sakınca yoktur.*"[635] ayeti gibidir. Ancak bu, kadının kendi hakkından erkeğe verdiklerini kendi gönül rızasıyla vermesi ve böylesinin kendisi için daha iyi olduğuna inanması şartıyladır. Eğer koca, hakkından vazgeçmesi için kadını zorlarsa ona zulmettiği veya onu hakir gördüğü için aldıkları helâl olmaz. Selef müfessirlerinden bazılarına göre bu ayet bir erkek hakkında inmiştir. Bu erkeğin nikahında yaşı ilerlemiş veya çirkin olduğu için artık sevmediği bir kadın vardır. Erkek, o kadından daha iyi bir kadınla evlenmek istemektedir, ancak yeni eşiyle eskisi arasında adil olamayacağından korkmaktadır. Sonunda bu düşüncesini karısına açar ve onu boşanmakla, -yanında geceleme (kasm) hakkından vazgeçmesi şatıyla- kendi nikahında kalmak seçenekleri arasında muhayyer kılar. İki karısı olup da, bunlardan birisini sevmeyen ve -yanında geceleme hakkından vazgeçmeyecek olursa- ondan ayrılmak isteyen erkeğin durumu da aynen böyledir. Ya da iki karısı olup da nafakalarını temin etmekten âciz olan ve bundan dolayı birisini -nafaka hakkından vaz geçmediği takdirde- boşamak isteyen erkeğin durumu da yine böyledir. Yaşı ilerlemiş veya çirkin olduğu için sevilmeyen kadın, kasm (yanında geceleme) ve nafaka haklarından vazgeçmeyecek olursa erkeğin kadının hakkını ifa etmesi ve hakkından hiçbir şey kısmaması vâcip olur. Erkek, onun yanında gecelemekten vazgeçmesine karşılık kendisine mal vererek anlaşır, kadın da buna razı olursa bu, her ikisine de câizdir ve bu hususta her ikisine de günah yoktur. Nitekim bu zikredilen ihtimal dışındaki anlaşmalarda da herhangi bir günah yoktur. Çünkü asıl maksat, rızadır ve iyi bir şekilde yaşamak ya da güzellikle salıvermektir. ***"Sulh"*** -boşayan kocaya vâcip olduğu üzere- iyilikle, mehrini vererek ve onuruna saygı göstererek bile olsa kadını salıvermekten ve ondan ayrılmaktan ***"daha hayırlıdır."***

634. Mut'a: Koca tarafından boşadığı karısına verilecek meta'dır. Bkz: Ö. Nasuhi Bilmen, *Istılahât-ı fıkhiyye Kamusu*, II, 11. (Çev.)

635. Bakara, 2/229.

Çünkü evlilik bağı en büyük ve korunmaya en layık bağlardandır. Evlilik mîsakı (sözü), en sağlam ve durulmaya en öncelikli sözlerdendir. Karı-koca arasında anlaşmazlık çıkması, eşlerin birbirinden hoşlanmaması ve buna bağlı olarak da geçimsizlik, yüz çevirme ve Yüce Allah'ın koyduğu sınırlarda duramayan kimse için karısıyla iyi geçinmeme, insanlar arasında ortadan kaldırılması imkânsız olan doğal şeylerdendir. Âdil ve merhametli olan şeriat, bu hususta insanların doğal yapılarını ve insanlar arasında fiilen yaşanan durumları göz önüne alır. Bu hususta İslâm'ın getirdiğinden daha mükemmeli düşünülemez. Çünkü İslâm, esas kaideyi -aile reisliği ve geçimini temin hariç- her hususta karı-koca arasında eşitlik olarak kılmıştır. Aile reisliği ve geçimi temin, erkeğe verilmiştir, çünkü o, bedenen ve haricî olarak daha güçlüdür. Kazanmaya daha kadirdir. Bundan dolayı nafaka, erkeğin yükümlülüğündedir. Yüce Allah şöyle der: *"Erkeklerin kadınlar üzerindeki hakları gibi, kadınların da erkekler üzerinde belli hakları vardır. Ancak erkekler, kadınlara göre bir derece üstünlüğe sahiptirler."*[636] Bu *"derece"*, Yüce Allah'ın *"Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerlerine üstün kılması sebebiyle ve mallarından harcama yaptıkları için erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudur."*[637] ayetinde beyan ettiği derecedir. Yüce Allah, bu aile reisliği meselesinde erkeklere adaleti ve iyi davranmayı farz kılmıştır. Karısının nafakasını temin vecîbesi ardından erkeğin karısıyla iyilikle geçinmesi, onu zinaya düşürmemesi (ihsân), iffetini koruması ve onun sayesinde de kendini zinadan muhafaza edip iffetli olması da vâciptir. Erkeğin, -karıları arasında adalete riayet edeceğine dair kendinde bir güven duymadıkça- karısının üstüne eve bir kuma getirmesi câiz değildir. Bir eşle daha evlenmek, belli bir şartla erkeğe mubah kılınmıştır. Çünkü bu, sosyal hayatın zorunlu kıldığı hususlardandır. Özellikle de erkek nüfusun azaldığı ve kadın nüfusun çoğaldığı savaş yıllllarında... Nitekim biz bu hususu yeri geldiğinde beyan etmiştik. Erkek, bir eş daha almak istediğinde veya bunu yaptığında ya da bir başka sebepten karı-koca arasında nefret meydana geldiği takdirde her iki tarafın adalet ve iyiliği araştırması gerekir. Eşler, Allah'ın sınırlarında kalmamaktan korkarlarsa eşinden ayrılmak isteyen tarafın karşı tarafı razı etmesi gerekir. Yüce Allah, -nafakayı yüklendiği için evlilik bağına sıkı sıkıya bağlı olması ve gelip geçici duygularına esir olmaktan daha uzak bulunması dolayısıyla- boşama hakkını nasıl erkeğe vermişse, kocanın -nafakasını temin etmek ve iffetini korumasına yardımcı olmak (ihsan) gibi- haklarını yerine getirmemesi durumunda nika-

---

636. Bakara, 2/228.
637. Nisâ, 4/34.

hı fesh hakkını da kadına vermiştir. Ayette geçen *"hayr"* kelimesinin ism-i tafdil olmadığı, sadece sulhun haddi zatında bir *"hayır"* olduğunu beyan için geldiği de söylenmiştir. ***"Zaten nefisler cimriliğe hazırdır."*** Yüce Allah, bize bu hikmet içinde karı-koca ile, -içinde hayır olan, ihtilafı ve ayrılığı kökünden sökecek özellik bulunan- sulh arasına girebilecek engeli beyan etmektedir. Beyan etmektedir ki, bundan kaçınalım ve bu uğurda nefislerimizle mücadele edelim. Kaçınacak olduğumuz şey hırstan kaynaklanan *"şuhh"*tur. *"Şuhh"*, aşırı hırstan kaynaklanan cimrilik ve pintiliktir. *"Nefislerin cimriliğe hazırlanması"* demek, nefislerin cimrilik ve pintiliğe maruz kalması demektir. Harcama gereği ortaya çıkınca insanın nefsine cimrilik musallat olur sulh ve maslahatı gerçekleştirmek için harcaması gereken meblağı vermesine engel olur. Kadınlar nöbet (kasım), nafaka ve güzelce yaşama hakları hususunda hırslıdırlar ve bunlara aşırı düşkündürler. Erkekler de mallarına hırslı ve çok düşükündürler. O halde her iki tarafın bunun zararı olan ve asla faydası olmayan bir nefis zaafı olduğunu hatırlarında tutmaları ve bu zaafı tedavi etmeleri gerekir. Bundan dolayı maslahat için verilmesi ve müsamaha edilmesi gereken hususta cimri davranmamak gerekir. Zira cimriliğin en çirkini; eşlerin -birbirlerine sahip olduktan ve bu büyük misak ile birbirlerine bağlandıktan sonra- birisinin diğer eşi hoşnut etme hususunda yaptığı cimriliktir. Dahası, karı-koca arasındaki hoşgörünün bundan da geniş olması gerekir. Bundan sonra gelen cümlenin ifade ettiği mana da zaten budur. ***"Eğer iyi geçinir ve Allah'tan korkarsanız şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır."*** Yani; eğer aranızda iyi geçinir, birbirinize merhamet eder, şefkat gösterir, birbirinizi mazur görür, geçimsizlikten ve yüz çevirmekten sakınır ve bunların sonucu olan hakları vermeme veya ayrılığa düşmekten kaçınırsanız Allah yaptıklarınızdan haberdardır ve O'na yaptıklarınızın içyüzü ve kastınızın gerçek mahiyeti asla gizli kalmaz. Onun için Yüce Allah içinizden güzel davrananlara daha güzel bir karşılık, korkanlara en güzel âkibeti verir. Bazı müfessirler şöyle der: Bu cümleden maksat erkekleri -karılarını yaşı ilerlemiş veya çirkin diye sevmeseler bile- karılarına düşkün olmaya, onlarla geçimsizlik yapmamaya ve onlardan yüz çevirmemeye teşviktir. Nitekim Yüce Allah bir başka ayette bu manayı şöyle ifade eder: *"Eğer onlardan hoşlanmazsanız (biliniz ki) Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsinlz."*[638]

638. Nisâ, 4/19.

Kadınlar Arasında Adalet ve Tek Eş Konusu

"Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz." Bu ayet, bundan önceki iki ayette beyan edilen fetvalardan başka bir açıklamadır (fetvadır). Bu açıklamayı isteyenler ise, *"Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın."*[639] ayeti inmeden önce iki veya daha çok eşi olan kimselerdir. Bundan sonra adalete uymaya niyet ederek ve adil olmaya aşırı düşkün olarak birden çok eş alıp da sonra girdiği yolun ne kadar engebeli, işaretlerinin ne kadar karışık olduğu ve tercihinin seçmeye malik olduğu ve olmadığını belirlemede kafa karışıklığı ortaya çıkan erkekler de bu hükümdedir. Bu erkeklerin içinde takva sahibi olan kimse, iki karısı arasında onlara kalben yönelme, gülümseme, onlarla kaynaşma ve başka hareket ve sözlere varıncaya kadar adil olmaya çabalar. Ama görür ki bunu başarması imkânsızdır. Çünkü bu hareketlerin ekserisinde insanı iten sâik, nefsî bir duygu ve kalbî bir meyildir. Bu da kişinin elinde olmayan ve tercihinin söz geçiremediği bir alandır. İnsan, bu duygunun tabiî sonuçlarına ve fıtrî ayrılmazlarına söz geçiremez. İşte bunun için Yüce Allah, bu takva sahibi ve Allah'tan korkan kimseler üzerindeki yükümlülüğü, rahmetinin bir gereği olarak hafifletti de kadınlar arasında tam bir adaletin insanın gücü dahilinde olmadığını ve bunun mükellefiyet sahasına girmediğini beyan etti. Yüce Allah, âdetâ şöyle demektedir: İki kadını, -adalet kelimesinin gerçek manasına uygun olarak- ağırlığı eşit iki çuval gibi birbirine denk tutmaya ne kadar çabalarsanız çabalayın, bu konudaki olanca titizliğinize rağmen buna asla güç yetiremeyeceksiniz. Gücünüz yetse bile, bununla iki kadının ikisini de razı etmeye gücünüz yetmez. Gerçek hayatta durum bu olduğuna göre ***"bâri birisine"*** tabiatı itibarıyla sevimli ve diğer eşin malik olamadığı kalbe malik olana ***"tamamen kapılıp da"*** böylece yüz çevirerek ***"diğerini askıya alınmış gibi bırakmayın."*** Diğerini sanki ne evli ve ne de boşanmış gibi bırakmayın. Çünkü sizin için bağışlanan eğilim duyma (meyl) ve onun sonucu olan tabiata göre amel, insanın kendi tercihinin etkili olmadığı şeylerdendir. Ama her kim, kasten kusur veya ihmal ederse o zaman evliliğin tercihe bağlı olan bütün haklarını yerine getirmesi gerekir.

"Eğer arayı düzeltir, günahtan sakınırsanız Allah şüphesiz çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir." Yani; eğer kadınlara muamelenizde arayı düzeltir, onlara zulüm etmekten, nöbet (kasm) ve nafaka gibi tercihinizin geçerli olduğu bazı davranışlarınızda onları birbirine üstün tutmaktan sakınırsanız,

639. Nisâ, 4/3.

Yüce Allah da bunun ötesinde tercihin geçerli olamadığı sevgi ve onun tabiî olarak ayrılmaz bir parçası olan birisine daha fazla yönelme ve başka davranışlarınızda sizi bağışlar. Çünkü Yüce Allah'ın şânı, layık olanı af ve ona rahmet etmektir.

Birden çok eşliliğin yasaklanmasını arzu eden bazı kimseler, bu ve *"Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın."*[640] ayetinden birden çok eşle evlenmenin câiz olmadığını çıkarmanın mümkün olduğunu zannederler. Çünkü adil davranamayacağından korkan kimsenin birden fazla eş alması câiz değildir, derler. Yüce Allah, eşler arasında adaletin kimsenin gücü dahilinde olmadığını haber verdiğine ve O'nun haberi gerçek olduğuna ve artık hiçbir kimsenin bu haberden sonra kadınlar arasında adaleti sağlayacağına inanması imkânsız olduğuna göre, adil davranmama artık kesin bir durum haline gelmiş olur. O halde, birden çok eş almanın haramlığı için erkeğin adil davranamayacağını zannederek korku duyması yeterli olduğuna göre, buna kesin olarak inanması halinde nasıl olur da haram olmaz?

Yüce Allah *"Üzerine düşüp uğraşsanız da kadınlar arasında âdil davranmaya güç yetiremezsiniz."* deyip de başka bir şey ilave etmeseydi bu delil doğru olurdu. Fakat Allah Teâlâ, ***"Bâri birisine tamamen kapılıp da diğerini askıya alınmış gibi bırakmayın."*** ifadesinden anlaşıldı ki, güç yetirilemeyen adalet, -ayetin tefsirinde beyan ettiğimiz üzere- dindar ve takva sahiplerinin hırsla arzu ettikleri kâmil adelettir. Maksadın bu olduğu *"üzerine düşüp uğraşsanız da"* ifadesinden anlaşılmaktadır. Çünkü adalet, çok ince ve hassas değerlerdendir. Adalet değerinin orta çizgisi, ona yakın olan iki uçla, ifrat (aşırı) ve tefrit (kusur) ucuyla birbirine karışabilir. Adaletin hangi tarafa kaymış olduğunu bilmek ve bütün ayrıntılarıyla uygulamak öyle kolay değildir. Özellikle de -sevme, hoşlanmama ve bunlardan kaynaklanan davranışlar gibi- ruhî duygular alanında adaleti en ince ayrıntılarına kadar sağlamak asla mümkün değildir. Yüce Allah, adalet şartını mutlak söyleyince, bu mutlaklık dindarların, takva sahiplerinin ve Allah'ın sınırlarını ve ahkâmını uygulamada aşırı istek sahiplerinin onun mahiyeti, ayrıntısı üzerinde düşünmelerini ve -az önce geçtiği üzere- onu araştırmalarını gerekli kılmıştır. Yüce Allah bu ayette onlara adaletten maksadın ne olduğunu ve onun kalp ve organların faaliyetlerinin tümünü kuşatan kâmil bir adalet olmadığını beyan etmiştir. Çünkü böylesi, altından kalkılamayacak bir şeydir. Yüce Allah, her şahsı ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar.

---

640. Nisâ, 4/3.

Evet, bu ayette o takva sahiplerinden ve güçleri nispetinde Yüce Allah'ın sınırlarını ve ahkâmını korumaya aşırı istekli olanlardan başka, ayet üzerinde derinden derine düşünen kimselere de öğüt ve ibret vardır. Bu ayet, o şehvetlerine kul-köle olan kimselerden üzerinde düşünen ve ibret alanlar için de bir öğüt ve ibrettir. Bu şehvet düşkünleri, evlilikten sadece gelip geçici hayvanî lezzetlerle nefislerini eğlendirmekten başka bir şey hedeflememektedirler. Bunlar, gönül eğlerlerken Yüce Allah'ın *"Kaynaşmanız için size kendi (cinsi)nizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peydâ etmesi de O'nun (varlığının) delillerindendir."*[641] ayetinde ifade buyurduğu evlilik hayatını ayakta tutan esasları gözetmedikleri gibi, dünyaya gelecek nesil ve zürriyetin ıslahı gibi esaslara kesinlikle uymamaktadırlar. Fırsatını bulduğu sürece çok evlilik yapan o arlanıp utanmazlar, birinci hanımından sırf bıkıp usandığı ve değiştirmek istediği için ikinci kadınla evlenmektedirler. Aynı gayeyeyle sonra üçüncüsünü, daha sonra da dördüncüsünü almaktadırlar. Bunların aklına hiç "adalet" diye bir şey gelmediği gibi bu kadınların herbiri lehine üzerine herhangi bir hakkın vâcip olduğu da gelmemektedir. Bunlar daha işin başında ilk hanıma haksızlık etmeye ve haklarını çiğnemeye niyet etmekte ve böylece bir günah işlemiş olduklarının, Yüce Allah'ı gazaplandırdıklarının ve O'nun ahkâmını hafife aldıklarının farkına varmamaktadırlar. Bunlarla onlar arasında bir de dinde doğru yolda olduklarını, onun ahkâmına riayet ettiklerini iddia eden ve iki kadın arasında adaleti sağlamanın kolay bir iş olduğunu zanneden kimseler vardır. Bunlar uyulması vâcip olan adaletin gerçek yüzü ve mahiyeti üzerinde hiç düşünmeden ikinci, üçüncü ve dördüncü eş almaya kalkmaktadırlar. Zevkine düşkün olanlar Allah'tan korksunlar! Lüks içinde yaşayanlar Allah'tan korksunlar! Sağlam evlilik sözü üzerinde iyice düşünsünler! Evliliğin titizlikle uyulması istenen hakları üzerinde kafa yorsunlar! Nesillerinin âkibeti ve zürriyetlerinin geleceği üzerinde tefekkür etsinler! Şehvet, heves, ahlâk bozukluğu ve birbirine düşman annelerle, şehvetine düşkün ve zalim baba arasında yetişen bir nesle dayalı evlerden meydana gelen toplumların hali üzerinde düşünsünler! Yüce Allah'ın *"Eğer arayı düzeltir, günahtan sakınırsanız Allah şüphesiz çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."* sözü üzerinde derinden derine düşünsünler de kendilerini hesaba çeksinler. Böylece kendileri kadınlarının durumu ve evlerinin nizamı hakkında ıslah edenlerden mi, yoksa fesatçılardan mıdırlar, öğrenmiş olurlar. Bu hususta Allah'tan korkanlardan mı yoksa işi gevşekten alanlardan veya fasıklardan mıdırlar farkına varmış olurlar.

641. Rûm, 30/21.

"Eğer (eşler) birbirinden ayrılırsa...", eğer Allah'ın koyduğu sınırlar içinde kalıp evlilik hukukunu tam olarak tatbik edememekten korkan -ister her ikisi, isterse sadece bir taraf olsun- eşler birbirinden ayrılırsa... Çirkin veya yaşı büyük diye karısından hoşlanmayan ve başka bir kadınla evlenmek isteyen ve karısıyla iki tarafın da razı olacağı bir şey verip anlaşamayan... Ve iki karısı olup da aralarında adaleti gerçekleştiremeyen, sevilmeyen eşin herhangi bir karşılık alarak veya karşılık almadan haklarından vaz geçmemesi örneğindeki karı-kocalar, evlilik hukukunu tam olarak tatbik edemeyen çiftlerdir. İşte bu iki eşten her biri, (ayette "ayrılma" fiilinin her ikisine isnat edilmesinden de anlaşılacağı üzere) boşanmayı evliliğe devama tercih ederek birbirinden ayrılırsa ve eşlerden birisi, diğer eşi razı etmeye ve onunla anlaşmaya yanaşmaz ve böylece ayrılık gerçekleşirse ***"Allah, bol nimetinden her birini zenginleştirir."*** Allah, geniş ihsanıyla eşlerden herbirini diğerine ihtiyaç duymaktan kurtarır. Kadına, haklarını ifa edecek olan eski kocasından daha hayırlı bir eş nasip eder. Erkeği de kendi nikahı altında başka bir kadınla, ya da kendisini haramdan koruyacak, hoşnut edecek ve nihayetinde evi ve çocuklarının yetişmesi düzene girecek yeni bir kadınla, ayrıldığı karısına muhtaç olmaktan kurtarır. Eşlerden herbiri, -ayrılmakta Allah'ın koyduğu sınırlara riayet ederlerse- ancak o zaman Yüce Allah'ın daha hayırlı bir eş nasip etmesiyle O'nun birbirlerine muhtaç olmaktan kurtarmasına layık olurlar. Herbir eş, anlaşma ve sulh yapmakta çaba harcarsa buna layık olur. Nihayet, bu hususta düşünüp taşındıktan ve meselenin sebeplerini kafalarında ölçüp biçtikten sonra sulh ve ittifak yapmanın imkânsız olduğu ortaya çıkınca, onurlarını koruyan bir iyilikle birbirlerinden ayrılırlar. Böylece onlar başkalarının ağzında sakız ve ahlâkı bozuk olanlara örnek olmazlar. ***"Allah'ın lütfu geniş, hikmeti büyüktür."*** Yani, Yüce Allah'ın ihsanı ve rahmeti ezelde genişti ve ebede kadar geniş olacaktır. Yüce Allah, ilahî takdirleri birbiriyle uzlaştırır, sebeblerle neticeleri bir araya getirir. Getirdiği ahkâmda hakîmdir. Koyduğu ahkâmı insanların maslahatlarına uygun olarak koyar.

Birbirinden ayrılan karı-kocaya başkalarının rağbet etme sebeplerinden birisi de, ayrılırlarken birbirlerine karşı güzel davranmış olmaları ve karşılıklı olarak onurlarını korumaları olabilir. İfademde "olabilir" dememin sebebi; bunun, sıradan sade insanlar arasında bir rağbet nedeni olmadığına işaret etmek içindir. Ancak işaret edilen bu davranış, insanların faziletli ve ileri gelenleri açısından ise en büyük rağbet nedenidir. Zaten hayır da onlardadır. Çünkü faziletli ve âlicenap bir erkek, bir kadının kocasıyla ihtilafa düştüğünü, çünkü onurlu nefsinin kocasının geçimsizliğini veya kendisin-

den yüz çevirmesini, ya da kumasıyla kendi arasında adil davranamayacak bir erkeğin, üzerine bir kuma getirmesini kabul etmediğini, ama bununla birlikte sözüyle ve hareketleriyle kocasının onurunu zedelemediğini, sadece adil bir yolla onunla anlaşmak istediğini, ancak bunun da mümkün olmadığını, bu yüzden her ikisinin de şerefini koruyan, isimlerini iyiye çıkaran bir edeple ve iyilikle ayrıldıklarını öğrenecek olursa... Kötülük edenin karı değil de kocası olduğunu, bunun sebebinin de kadının ahlâkındaki bir kusur ve kötü hareketi değil, sadece erkeğin gönlünü bir başkasına kaptırması olduğunu öğrenecek olursa... İşte bu faziletli ve âlicenap kişi, o kadında karı-kocalık niteliklerinin en üstününü görür ki, bir kadında böyle bir nitelik bulundu mu diğer vasıflarında hoş görülü davranılır. Bu vasfı taşıyan kadın, eğer bir genç kızsa, onu genç erkekler ve başkaları isterler, orta yaşlardaysa, onunla aynı yaşta ve aynı edep şerefini haiz olan bir çok erkek kendisiyle evlenmek ister. O gibi kadına en çok, evlenirken -hayvanî şehvetini yatıştırmak için değil-, maslahat ve karı-kocalık haklarını yerine getirmek gayesiyle evlenen erkekler rağbet ederler. Hoş bir hayatı sürdürmeleri umulanlar da bunlardır. Aynı şekilde, onurlu kadınlar ve onların aileleri, erkeğin -kadını iyilikle tutan veya güzellikle salıveren ve boşanmaya ancak Allah'ın belirlediği sınırlara uyamamaktan korkması halinde başvuran bir erkek olduğunu öğrendiklerinde- kızlarını onunla evlendirmeyi isterler.

وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِن
قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنِ اتَّقُوا اللَّهَ وَإِن تَكْفُرُوا فَإِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي
الْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ غَنِيًّا حَمِيدًا ﴿131﴾ وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ
وَكَفَىٰ بِاللَّهِ وَكِيلًا ﴿132﴾ إِن يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ وَيَأْتِ بِآخَرِينَ وَكَانَ
اللَّهُ عَلَىٰ ذَٰلِكَ قَدِيرًا ﴿133﴾ مَّن كَانَ يُرِيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِندَ اللَّهِ ثَوَابُ
الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا بَصِيرًا ﴿134﴾

131- Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Sizden önce kendilerine Kitap verilenlere ve size "Allah'tan korkun" diye emrettik. Eğer inkâr ederseniz biliniz ki göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Allah hudutsuz zengindir, ziyadesiyle övgüye layıktır.

132- Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. Vekil olarak Allah yeter.

133- Ey insanlar! Allah dilerse sizi giderir de başkalarını getirir ve Allah buna kadirdir.

134- Kim dünya nimetini isterse (bilsin ki) dünya ve ahiret nimeti Allah katındadır. Allah çok iyi işiten ve çok iyi görendir.

Yüce Allah'ın Kitab'ını tertipteki hikmeti, kadın ve yetimlere ait işlere dair amelî ahkâmın ardından, ya da bu ahkâmın ve ondan öncesinin ardından Ehl-i Kitab'a dair ahkâmı getirmeyi ve onu da ilâhî ilme dair ayetlerin takip etmesini gerekli kılmıştır. Bu ayetler, söz konusu ahkâma muhatap olanlara Yüce Allah'ın azametini, mülkünün genişliğini, yaratıklarına muhtaç olmadığını, onlar üzerinde dilediği tasarrufu yapmaya, ya da onların hayır ve maslahatları için getirmiş olduğu ahkâmda kendisine itaate karşılık onlara mükâfat vermeye kadir olduğunu hatırlatmaktadır. Bu ayetler, üzerinde iyiden iyiye düşünsünler de kendilerini o ahkâmı uygulamaya ve onun sınırları içinde kalmaya teşvik eden imanları artsın diye bunları onlara hatırlatmaktadır.

"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi" mülkiyet, yaratılış ve kul olmak açısından ***"Allah'ındır."*** Sadece O'nun emriyle kâinatların nizamı kurulmuştur. Kâinatı idare etme ve insanın işinin düzene girdiği mükellefiyeti belirleme sadece ve sadece O'na aittir.

"Sizden önce kendilerine Kitap verilenlere ve size" O'nun kanunlarına (sünnetullah) uyma, dinini ve şeriatini uygulama hususunda ***"'Allah'tan korkun' diye emrettik."*** Onun kanunlarını uygulamak suretiyle, ilâhî bilgi dereceniz yükselir, dünyevî istifade seviyeniz ileri gider. Dinî ahkâm ve âdâbı tatbik ederseniz nefisleriniz arınır, medenî ve sosyal maslahatlarınız düzene girer. ***"Eğer"*** Allah'ın size olan nimetlerini ***"inkâr ederseniz"*** ve bu hususta O'ndan takvayı terkederseniz, ***"biliniz ki göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır."*** Sizin inkârınız O'nun mülkünden hiçbirşeyi eksiltmez. Bunun zararı ancak size olur. Tıpkı şükrün menfaatinin size özel olması gibi... ***"Allah hudutsuz zengindir, ziyadesiyle övgüye layıktır."*** Allah, kendi zatıyla, kendi zatı dolayısıyla hiçbir şeye muhtaç değildir. Çünkü her şey O'nundur ve O'ndan kaynaklanmaktadır. Allah kendi zatıyla kendi zatından ve kemâl sıfatlarından dolayı ziyadesiyle övgüye layıktır. Bütün fiillerine karşılık fazlasıyla övgüye layıktır. Çünkü Allah, herşeyi güzel yaratmıştır. O, kendi nefsini kemâle erdirmek için sizin şükrünüze muhtaç olmadığı gibi, hamdini

gerçekleştirmek için de sizin hamdinize muhtaç değildir. *"O'nu övgüyle tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz onların tesbihini anlamazsınız."*[642] Hz. Peygamber'den rivayet olunan bir kutsî hadis-i şerifte Yüce Allah şöyle der: " Ey kullarım! Sizler asla bana zarar verecek dereceye ulaşamayacak ve bana zarar veremeyeceksiniz. Sizler asla bana fayda verecek dereceye ulaşamayacak ve bana hiçbir fayda veremeyeceksiniz. Ey kullarım! Sizin evveliniz, âhiriniz, insiniz ve cinniniz içinizden en temiz kalpli bir adam gibi hareket etse, o benim mülkümde hiçbir şeyi artırmaz. Ey kullarım! Sizin, evveliniz, âhiriniz, insiniz ve cinniniz içinizden en fena kalpli bir adam gibi hareket etse benim o benim mülkünden hiçbir şeyi eksiltemez. Ey kullarım! Sizin evveliniz, âhiriniz, insiniz ve cinniniz bir yerde toplanıp da benden isteseler, ben sizlerden her insana istediğini versem bu benim mülkümden bir şey eksiltmez. Bunun hepsi benim katımda olanlardan ancak dikiş iğnesinin denize bir kere daldırıldığı zaman denizden eksilttiği kadarını eksiltebilir. Ey kullarım! Sade sizin amellerinizdir ki, Ben onları sizin için sayar, size karşı hıfzeder, saklar, sonra da onları size tastamam veririm. Onun için her kim hayır bulursa hemen Allah'a hamdetsin Ondan başkasını bulan da ancak kendini kınasın."[643] Bu, uzun hadisin en sonuncusudur. Biz hadisin sadece bizim konumuza örnek olan kısmını aktardık.

"Göklerde ve yerde ne varsa" yani bütün âlemde ne varsa ***"hepsi Allah'ındır. Vekil olarak Allah yeter."*** Bu ifade, Yüce Allah'ın göklerin ve yerin maliki olduğunu, -O'nun azametini özümsesinler ve zenginliğine ve hamdine olan delili kafalarında canlandırsınlar diye- onlara yeniden hatırlatmaktadır. Böylece bilsinler ki, karı-kocadan her biri, eşinden ayrılırken O'nun sınırlarına riayet ettikleri ve Allah'ın kendilerini muhtaç bırakmayacağına tevekkül ettikleri takdirde Allah buna kadirdir. Nitekim O, bütün vaad ve tehdit ettiklerini yerine getirmeye kadirdir. O halde, tevekkülde Allah'a tevekkül etmekle yetinmeleri gerekir. Ayet metninde geçen ***"vekîl"*** kelimesi *"müheymin/gözetip koruyan"*, *"müseytır/zorba"* ve *"rakîb/gözetleyici"* manalarında kullanılır.

"Ey insanlar! Allah dilerse sizi giderir de..." Ey insanlar! Göklerde ve yerde ne varsa hepsinin Allah'ın olduğunu ve bunlar üzerinde dilediği gibi tasarruf ettiğini öğrendiğinize göre, O'nun dilerse, başınıza gelecek bir azap-

---

642. İsrâ, 17/44.

643. Müslim, *Birr*, 532. (Bu hadis ayetin açılımı açısından Rasûlullah'ın (s) tefsirini ifade edebilir. Ancak gaybi alanla ilgili kutsi hadis formu hakkındaki uyarılarımız için bkz: I. Ciltteki 101, 222, 229. dipnotlar.)

la ya da üzerinize musallat edeceği bir güçlü orduyla sizi gidereceğini de bilin. Bu güçlü ordu, sizin bağımsızlığınızı elinizden alır, sizleri köle veya köle gibi yapar. Artık birliğinizin esası olan menfaat ve maslahatlarınızı gerçekleştiremezsiniz. Ve varlık veya hüküm ve tasarrufta yerinizi alacak olan ***"başkalarını getirir."*** Yüce Allah, bir başka ayette şöyle der: *"O dilerse sizi ortadan kaldırıp yepyeni bir halk getirir . Bu Allah'a güç değildir."*[644] Bir başka sûrede ise *"Eğer O'ndan yüz çevirirseniz, yerinize sizden başka bir toplum getirir, artık onlar sizin gibi de olmazlar."*[645] buyrulur. Denildi ki; bu ayet, Hz. Peygamber'i tehdit eden ve daveti karşısında direnen müşrikleri tehdit sadedinde gelen bu iki ayet kabilindendir. Doğrusu, ayetin bütün insanları uyardığı ve düşüncelerini -Yüce Allah'ın toplumların hayatları ve ölümlerine hâkim olan kanunları (sünnetullah) üzerinde düşünmeye- sevk ettiği ve bu kanunlara Yüce Allah'ın dilemesi bağlandığında artık geri çevirmenin mümkün olmadığı gerçeği üzerine çevirmektir. ***"Ve Allah buna kadirdir."*** Çünkü herşeyin mülkü O'nun elindedir.

Sizden her ***"kim dünya nimetini"*** yani dünyanın malını ve mertebesini, hayatta kendi çabası, ağır çalışması ve cihadıyla ***"isterse (bilsin ki) dünya ve ahiret nimeti"*** tümüyle ***"Allah katındadır."*** Allah size güç-kuvvet, duyu, akıl, vicdan ve din hidayeti bahşetmiştir ki bunlar size onları elde etme imkânı verir. Sizler her iki nimeti birden talep etmelisiniz. Daha yüce ve kalıcı olanı bırakıp da daha aşağı ve fanî olanı elde etmekle yetinmeyin. Bu iki nimeti birden elde etmeniz mümkündür ve kudretiniz dahilindedir. Eğer siz, bu yüksek nimetten yüz çevirirseniz, bu nefsin aşağılığından ve ahmaklıktan kaynaklanmaktadır. Bu ayet-i kerime bize gösteriyor ki İslâm, kendi mensuplarına iki dünya mutluluğunu göstermektedir. Ve yine, dünya ve âhiret nimetinden herbirinin Yüce Allah'ın ihsanı ve rahmetinden kaynaklandığını unutmamalıdırlar. Bu hususun beyanı daha önce *"Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru."*[646] ayetinin tefsiri yapılırken geçmişti.

"Allah" kullarının kendisine hitap ederken ve gizlice seslenirken çıkardıkları sesleri ***"çok iyi işiten ve"*** onların her durumda bütün yapıp ettiklerini ***"çok iyi görendir."*** O halde kulların, bütün sözlerinde ve fiillerinde Allah'ı gözetmeleri gerekir. Onlara nefislerini arındırma, adaletin ve faziletin

644. İbrahim, 14/19, 20.
645. Muhammed, 47/38.
646. Bakara, 2/201.

sınırları içinde kalmalarında yardımcı olacak olan budur. Dünya işlerinin sayesinde düzgün olduğu ve âhiretlerinde kendisiyle ebedî hayata hazırlandıkları bu fazilettir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنفُسِكُمْ أَوِ
الْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ إِن يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أَوْلَىٰ بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوَىٰ
أَن تَعْدِلُوا وَإِن تَلْوُوا أَوْ تُعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا ﴿135﴾
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَىٰ رَسُولِهِ
وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنزَلَ مِن قَبْلُ وَمَن يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ
الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا ﴿136﴾

135- Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun. Zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır. Hislerinize uyup adaletten sapmayın, (şahitliği) eğer büker, yahut şâhitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır.

136- Ey iman edenler! Allah'a Peygemberine, Peygamberine indirdiği Kitab'a ve daha önce indirdiği kitaba iman ediniz. Kim Allah'ı meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse gerçekten o (doğru yoldan) uzak bir sapıklıkla sapıp gitmiştir.

Bundan önceki açıklamalardan bu ve bundan sonra sürenin sonuna kadar olan ayetlerin daha öncekilere göre olan durumu anlaşıldı. Bu ayetler, iman, amel, münafıkların ve Ehl-i Kitab'ın bu husustaki durumlarını konu olan ayetlerdir. Yüce Allah'ın "***Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan***" kimseler olun şeklindeki ifadesi, daha önce geçen buna yakın ayetlerle bağlantılıdır. Özellikle de, yetimler ve kadınlar hakkında adaletin emredilmesinden sonra burada adalete uyulması genel olarak emredilmektedir. Önceki ayetlerde kadınlar hakkında açıklama istenmesi sadedinde özellikle yetimler ve kadınlar hakkında adalete riayet edilmesi emredilmişti. Çünkü

onların hakları daha güçlüdür ve zulme uğradıkları da bilinmektedir. Burada ise adalate uyma emri geneldir. Çünkü adalet, nizamı korur ve sosyal düzeni ayakta tutar. Bir de adalette, -insanın kendi nefsi veya ana-babası ve akrabaları aleyhine bile olsa- Allah için hak lehine şehâdet vardır. Adalette, zengindir diye hiç bir kimse kayırılmaz ya da fakirdir diye gözetilmez. Çünkü, "adalet" ve "hak" şahsî haklardan, akrabalık haklarından ve başka şeylerden daha önceliklidir. Cahiliye döneminde akrabaları kayırma âdeti meşhurdu. Çünkü onların hareketleri asabiyet (tarafgirlik) esası üzerine dayalıydı. Cahiliye dönemi insanı, kendi kavmine ve kendi tarafını tuttuğu kimselere yardım ederdi. Çünkü o, bunlarla güçlü ve kuvvetli olduğunu hissederdi. Cahiliye döneminde zayıftır diye kadınlara ve yetimlere zulmedilirdi ve câhiliye insanları kadın ve yetimle kendisini güçlü ve kuvvetli görmezlerdi. Yüce Allah, burada kişinin kendi nefsini ve aile fertlerini kayırmasını, hakları olmayan şeyin onlara verilmesini yasak etti. Bu, önceki ayette kadınlara ve yetimlere zulmedilmesi ve haklarının yenilmesi yasaklığına mukabildir. İbnü'l-Münzir, İbn Cüreyc ve İbn Abbas'ın azadlı kölesi kanalıyla İbn Abbas'tan şu rivayeti nakleder: Peygamberimiz (s) Medine'ye gelince, Bakara Süresi orada inen ilk süre olmuştur. Sonra bu süreyi Nisâ Süresi izlemiştir. O dönemde bir kimse, kendi oğlu, amca oğlu ya da kan akrabalarına karşı şâhitlik edecekse, dilini eğer büker veya yapacağı şâhitliği tamamen gizlerdi. Çünkü o kişinin elinin dar olduğunu görür, durumu düzelene kadar bunu gizler ve ancak o zaman söylerdi. İşte bu gelişme üzerine, ***"Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şahitlik eden kimseler olun."*** ayeti nâzil oldu. İslâm'dan sonra bu ayet ininceye kadar adam kayırmanın toplumdaki tesiri nasıl da sürüyordu! Bir düşün!

Adalet ve Şahitlik

Ayette geçen ***"el-kavvâmûn bi'l-kıst"***, adaleti en mükemmel ve en devamlı biçimde uygulayarak ayakta tutan kimselerdir. Çünkü ***"kavvâmûn"***, *"kavvâm"* kelimesinin çoğuludur. *"Kavvâm"* herhangi bir şeyi yapmakta titizlik gösteren ve mübalağa eden kimse demektir. *"El-Kıyamu bi'ş-şey"*, herhangi bir şeyi içinde eğrilik olmaksızın tam ve eksiksiz olarak yerine getirmek, demektir. Bundan dolayı Yüce Alah, *"namaz"*ı, *"şâhitlik"*i, *"ölçü"*yü adaletle *"ikame etmeyi"* emretmiştir. Maksat; bu değerlere özen gösterilmesini vurgulu olarak ifade etmektir. Her kim, eğri ve eksik bir duvar yaparsa onun için "binayı ikame etti/dosdoğru yaptı" denmez. Nitekim şu ayette de durum

aynıdır: *"Derken orada yıkılmak üzere bulunan bir duvarla karşılaştılar. (Hızır) hemen onu doğrulttu."*[647] Duvarın doğrultulmaya muhtaç olması, eğri ve yıkılmak üzere olmasından dolayı idi. Ayetin kullandığı ifade, adaleti vurgulama ve ona özen gösterme konusunda söylenebilecek en vurgulu ifadedir. Mutlak olarak adalet, bir kısmı diğerinden daha vurgulu değişik ibarelerle emredilebilir. Meselâ, "i'dilû" (adil olunuz) veya "aksitû" (adil olunuz) diyebilirsin. "Kûnû âdilîne" (adil kimseler olunuz) veya "kûnû muksıtîne" (adil kimseler olunuz) da diyebilirsin. Ama bu ayet, bu cümlelerin hepsinden daha vurgulu ve daha beliğdir. Çünkü ayet, -sırf adaleti yerine getirmeyi değil- bir sıfatı elde etmeyi emrediyor. Zira adalet, bir kez yapıldığında da buna adalet denebilir. "Ekîmû'l-kısta" (adaleti ayakta tutun) diyebilirsin. Ama bundan da daha beliğ olanı, "kûnû kâimîne bi'l-kısti" (adaleti ayakta tutan kimseler olun) cümlesidir. Bundan da ötekinden de daha beliğ olanı ise; ayetin ifadesi olan, ***"kûnû kavvâmîne bi'l-kısti"*** ifadesidir. Bunun manası, adaleti layıkı şekilde yerine getirmeye özen göstermek ve bu hususta aşırı titiz davranmak sizin sıfatlarınızdan birisi olsun, adaleti tam bir dikkatle araştırın ki o sizin nefislerinizde köklü bir meleke haline gelsin, demektir. ***"Adalet"***, -insanın eşleri ve çocukları arasında gerekli olan adaleti yerine getirmek örneğinde olduğu gibi- davranışlarda, görev başına getirilen hâkimin insanlar arasında verdiği hükümde ya da insanların kendi aralarında verdikleri hükümlerde de söz konusudur. Böylesi bir hidayet sayesinde Müslüman toplumların en adili ve adaleti en çok ayakta tutanı olması gerekirdi. Müslümanlar Kur'ân'ın yolundan gittikleri zamanlarda aynen böyleydiler. Onların seleflerini Yüce Allah'ın *"Yarattıklarımızdan daima hakka ileten ve adaleti hak ile yerine getiren bir kavim bulunur"*[648] ifadesi doğrulamaktadır. Sonra bu Selef'in (erken dönem nesli) ardından Halef (son dönem nesli) geldi. Bunlar Kur'ân'ın hidayetini arkalarına attılar. Nihayet bütün kavimler, onların hükümdarlarının zulmünü ve kötü hallerini örnek olarak verir ve kendi adaletleriyle onlara karşı övünür hale geldiler. Hatta İslâm'la ilgisi sadece isminden ibaret olan kimseler, o kavimlerden adalet bekler ve onun gösterdiği ilmi arar hale geldiler.

"Allah için şahitlik eden kimseler" olun ifadesi, gramer kuralları açısından ikinci haber (yüklem)dir. Buna göre mana, ey iman edenler! Allah için şahitlik eden kimseler olun, demek olur. ***"Şühedâ"*** kelimesi, "fa'îl" vezninde *"şehîd"* kelimesinin çoğuludur. "Fa'îl" vezninde esas olan, kelimenin nefiste kök salmış sıfatlara delâlet etmesidir. "Alîm/çok bilen", "hakîm/hikmet sahi-

647. Kehf, 18/77.
648. A'raf, 7/181.

bi" gibi. Buna göre bu kalıp, şâhitlik meselesine özen göstermeyi ve o hususta derinlik sahibi olmayı emretmektedir. *"Şâhitlik"*in tefsiri Bakara sûresi'nin sonlarında geçmişti. *"Şahitliğin Allah için olması"*nın manası ise şâhitlikte, hiç kimsenin hatırını gözetmeksizin ve kimseyi kayırmaksızın, Yüce Allah'ın emrettiği ve razı olduğu hakkı araştırmak demektir. ***"Kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa"*** Allah için şahitlik eden kimseler olun. Yani, Allah rızası için, O'nun emrine sarılmak ve şeriatına uymak maksadıyla hak üzere şahitlik eden kimseler olunuz. Allah'ın rızasına ve sevabına ancak bununla erersiniz. İsterse yaptığınız şâhitlik, sizin haksız çıkmanızla neticelenerek aleyhinize bile olsa hak üzere şahitlik eden kimseler olunuz. Her kim kendi aleyhine bir hakkı ikrar ederse, kendi nefsi aleyhine şâhitlik etmiş olur. Çünkü şâhitlik, hakkı ortaya çıkarmak demektir. Ya da bu, -ana babanız, evlatlarınız ve kardeşleriniz gibi- size en yakın insanların aleyhine olsun... Çünkü, onların aleyhlerine şâhitlik etmeyerek ya da dilini şâhitlikte lehlerine eğip bükerek ve gerçeği tahrif ederek onlara hakları olmayan bir hususta yardım etmek, ana-babaya hürmet de değildir, yakın akrabaya sıla-i rahim de sayılmaz. Asıl hürmet ve sıla-i rahim, hakka ve ma'rufa göre hareket etmektedir. -Hak, uyulmaya en layık olandır.- Haksızlıkta ve insanların haklarını yemede birbirleriyle yardımlaşanlar, insanlara yaptıkları haksızlıkta ve onların haklarını yemekte karşılıklı yardımlaşıyorlar demektir. Şâhitlikte adam kayırma, zulmün ve düşmanlığın toplumda yayılma sebeplerindendir. Bu da kötülüğünden hiçbir kimsenin emin olmadığı mefsedetlerdendir. Şâhitlikte kayırma, öyle kötü bir fiildir ki, onun zararı herkesi etkiler. İsterse bu, bir maslahatı temin etmek için olsun. İsterse kayıran kişi, kendi aile fertlerine bir maslahatı temin etmek veya bir fakire acıdığından ya da bir zenginin tarafını tuttuğundan bunu yapsın, yine fark etmez. Bundan dolayı Yüce Allah, ***"Zengin olsunlar, fakir olsunlar Allah onlara (sizden) daha yakındır."*** diyor. Yani, akrabalardan veya başkalarından aleyhine şâhitlik edilen kişi, ister zengin, isterse fakir olsun Allah onlara sizden daha yakındır. Allah'ın şeriatı, onlar hakkında uyulmaya daha layıktır. O halde yapacağı iyiliğe tamah ederek ve kötülüğünden korkarak bir zengini kayırmayın. Aynı şekilde kendisine acıdığınız ve merhamet ettiğiniz için de fakiri kayırmayın. Fakirin rızası, ne siz ve ne de kendisi için Allah'ın rızasından daha hayırlı değildir. Sizler, fakire Yüce Allah'tan daha merhametli olmadığınız gibi, onun maslahatını Allah'tan daha çok bilemezsiniz. Yüce Allah, adaletin ve şâhitliğin hakka göre yapılmasının hem şâhit ve hem de -ister zengin, ister fakir- aleyhine şâhitlik edilen kimse için daha hayırlı olduğunu bilmeseydi, bu hükmü

getirmez ve bunu vâcib kılmazdı. İbn Cerir, bu ayet hakkında Süddî'den rivayet ediyor: Bu ayet, Hz. Peygamber hakkında nâzil oldu. Biri zengin, diğeri fakir iki kişi Rasûlullah'ın aralarında hüküm vermesi için kendisine başvurmuşlardı. Rasûlullah'ın (s) kalbî meyli, fakirden yana oldu. Çünkü O, fakirin zengine zulmetmeyeceğini düşünüyordu. Yüce Allah ise bu düşünceyi yıktı. Hem zengin ve hem de fakir hakkında adalete göre hareket edilmesini emretti. Yani Rasûlullah'ın kalbi fakire meyletti. Çünkü O, bir fakirin bir zengine zulme kalkışmayacağını zannediyordu. Rasûlullah (s) böyle zannetse bile, -ayet ister bu olay hakkında insin, isterse inmesin- ancak beyyinenin ve hüccetin ortaya koyduğu hak ne ise ona göre hüküm verir.

Abd b. Humeyd, İbn Cerîr, İbn Münzir bu ayet hakkında Katâde'den rivayet ediyorlar: Katâde der ki; -ne de güzel söylemiştir!- Bu, şâhitlik hakkındadır. Ey Ademoğlu! Kendi aleyhine, veya ana-babanın, ya da akrabalarının veya sana yakınlığı olan uzak akrabalarının ve kavminin ileri gelenlerinin aleyhine bile olsa şâhitliği dosdoğru yap. Çünkü şâhitlik, Allah içindir, yoksa insanlar için değildir. Zira Yüce Allah kendi nefsi için adaletten ve adil davranmaktan razı olmuştur. Adalet, yeryüzünde Yüce Allah'ın terazisidir. Yüce Allah güçlüden alıp zayıfa bununla verir, yalancıdan alıp doğru söyleyene[649], haksızdan alıp haklı olana bununla verir. Doğru söyleyenin doğruluğu, yalan söyleyenin yalancılığı adaletle ortaya çıkar. Yüce Allah saldırganı adaletle savuşturur ve azarlar. İnsanlar adaletle ıslah olur. Ey Ademoğlu! Zengin olsunlar, fakir olsunlar, Allah onlara sizden daha yakındır. Allah diyor ki; "*Zengininize ve fakirinize ben daha yakınım.*" Bir zenginin zenginliği ve fakirin fakirliği onların aleyhine doğru bildiğinle şâhitlik etmene mani olmasın. Çünkü bu hakkın gereğidir.

Yüce Allah şöyle devam ediyor: ***"Hislerinize uyup adaletten sapmayın."*** Ayeti iki türlü anlamak mümkündür; ya, adil olmaktan hoşlanmadığınız için, haklarında adil olmakla mükellef kılındığınız kimselerden herhangi birine olan meylinize ve hevesinize uymayın. Çünkü Ademoğlu hakkında durum ancak böyle olursa dosdoğru olur. Veya, hislerinize uymayın sonra haktan batıla dönersiniz. Çünkü his, ayakların kaydığı bir zemindir. ***"(Şahitliği) eğer, büker, yahut şâhitlik etmekten kaçınırsanız (biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan haberdardır."*** "*Telvû*" fiili, ana mushafta (el-mushafu'l-imam) iki mütevatir kıraata da muhtemel olsun diye tek vâv harfiyle yazılmıştır.

649. Tefsirin orjinal metninde ifade "*ve mine's-sâdıki ale'l-kâzibi*" (*doğrudan alıp yalancıya verir*) şeklindedir. Ancak bunun matbaa hatası olduğunu düşündüğümüz için tercümeyi böyle yapmadık. (Çev.)

Kelime Küfe kıraat imamlarına[650] göre lâm harfinin zammesiyle ve vav harfinin sakin kılınmasıyla *"telû"* şeklinde yazılmıştır. Bu durumda fiil, *"vilayet"* kökünden olmuş olur. Kalan kıraat imamlarının kıraatı ise lâmın sükûnu ve vâvın zammesi ile *"el-leyy"* kökündendir. Birinci ihtimale göre ayetin manası; eğer şâhitlik işini üstlenir ve edâ derseniz ya da edâ etmekten kaçınır ve gizlerseniz biliniz ki Allah yaptıklarınızdan haberdardır, bu husustaki kastınız ve niyetiniz O'na asla gizli kalmaz. İkinci ihtimale göre ise, şâhitlik yaparken dilinizi eğip büker ve onu tahrif ederseniz ya da onu edâ etmekten kaçınır ve yerine getirmezseniz biliniz ki, Allah sizin bu yaptığınızı bilir ve bunun cezasını size verir. Yüce Allah burada onlara kendisinin "habîr" (haberdar) olduğunu hatırlattı da "alîmun" (çok bilen) demedi, çünkü, "habîr" kökü olan "hıbra", meselelerin içyüzünü ve gizliliklerini bilmek, demektir. Niyyetlerin farklı olduğu, aldatma ve hilenin çok olduğu bir konuda kullanılması uygun düşen kelime "habîr" kelimesidir. Burada aldatma ve hile o kadar çoktur ki, insan kendi nefsini bile aldatır ve sonra şâhitliği gizlemesine veya tahrif etmesine bir takım mazeretler arar. Acaba Müslümanlar, Yüce Allah'ın düşünülmesini emrettiği ölçüde bu ayetin üzerinde derinden derine düşünüp de, adaleti ve şâhitliği hakkıyla ifâ ediyorlar mı? Yoksa, Yüce Allah'ın -Kitabı'na uymayı ve onun gösterdiği yolda yürümeyi değil de- kendilerinin ardından gitme mükellefiyeti getirdiğini iddia eden hile-i şer'iyye sahiplerine mi uyuyorlar?

"Ey iman edenler! Allah'a Peygemberine, Peygamberine indirdiği Kitab'a ve daha önce indirdiği kitaba iman ediniz." Sa'lebî'nin İbn Abbas'tan rivayetine göre bu ayet, Abdullah b. Selâm, Ka'b'ın iki oğlu Esed ve Üseyd, Sa'lebe b. Kays, Abdullah b. Selâm'ın kızkardeşinin oğlu Selâm, erkek kardeşinin oğlu Seleme ve Yâmîn b. Yâmîn haklarında nazil olmuştur. Bunlar, Hz. Peygamber'e geldiler ve şöyle dediler: Ey Allah'ın Rasülü! Biz, sana, Kitab'ına, Musa'ya, Tevrat'a, Üzeyr'e iman ediyoruz. Bunların dışındaki kitapları ve peygamberleri ise inkâr ediyoruz. Bunun üzerine Hz. Peygamber onlara, *"Bilakis, Allah'a, O'nun Rasûlü Muhammed'e, Kitab'ı Kur'ân'a ve ondan önceki bütün kitaplara iman ediniz."* dedi. Onlar, "bunu yapamayız" dediler. İşte bu hadise üzerine bu okuduğumuz ayet nazil oldu.[651] Ravi İbn Abbas diyor ki, bunun üzerine Yahudilerden olan bu kimselerin bütünü iman ettiler. Dahhak'tan da rivayet olunduğuna göre bu ayet Ehl-i Kitab hakkında nazil

---

650. Kisâî, Âsım, Hamza ve Ebû Amr, Kûfe kıraat imamlarındandır. (Çev.)

651. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 525, Ebû's-Suûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim İlâ Mezâyâ'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 343.

olmuştur. Müfessirlerin cumhuruna göre ise ayet-i kerimedeki hitap, bütün mü'minlere yöneliktir. Yüce Allah, onlara kendisine, peygamberlerin sonuncusu olan en büyük Peygamber'e ve O'na indirdiği Kur'an'a imanla, Hz. Peygamber'in gönderilmesinden önce gelmiş olan peygamberlere indirdiği kitaplarına imanı birleştirmelerini emretti. Bu emre binaen, Müslümanlar Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'den önce peygamberler gönderdiğini ve onlara kitaplar indirdiğini, geçmişte kullarını başıboş, beyyinelerden ve hidayetten mahrum olarak bırakmadığını bilmekle yükümlüdürler. Bu emir, onların önceden gönderilen kitapların bizzat kendisini tanımalarını gerektirmediği gibi, o kitapların mevcut olmasını da gerektirmez. Ayrıca mevcut olanların da tahrif edilmemiş ve sahih olmasını da gerektirmez. Ayetten ilk akla gelen mana, son Peygamber ve son Kitab'a imanla, -işaret ettiğimiz üzere- daha öncekileri birleştirmek olduğuna göre, bu durumda *"âminû"* ifadesini, *"imanda sebat edin", "imana devam edin."* şeklinde yorumlamaya gerek yoktur. Çünkü burası, -ayetin nüzul sebebine dair varid olanlar ister sahih olsun, isterse olmasın- imana devam ve sebatı emretme yeri değildir.

Yüce Allah, zikri geçenlerin tümüne imanı emredince, bu sayılanlardan herhangi birini inkâra karşılık tehdit yöneltti ve ***"Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse gerçekten o (doğru yoldan) uzak bir sapıklıkla sapıp gitmiştir."*** dedi. Allah'a iman, imanın birinci rüknüdür. Vahyi peygamberlere getiren melek cinsine iman ise ikinci rüknüdür. Meleklerin peygamberlere indirdiği kitap cinsine iman ise üçüncü rüknüdür. Meleklerin o kitapları tebliğ ettiği peygamberlere iman ise imanın dördüncü rüknüdür. Peygamberler de o kitapları insanlara tebliğ etmişlerdir. Âhiret gününe iman ise imanın beşinci rüknüdür. Âhiret gününde mükellefler, zikredilenlere imanla birlikte bu kitaplara göre yaptıkları amellerin karşılığını alırlar. Herkes kendi kitabına göre hesaba çekilir. Ancak daha sonra gelen bir kitap, öncekini neshetmişse önceki yürürlükten kalkmıştır. Ona göre amel edilmez. Her kim Allah'ın kitapları ve peygamberleri arasında fark görür de, -Yahudi ve Hıristiyanlarda olduğu gibi- bazısına iman eder, bazısını inkâr ederse imanı geçerli değildir. Çünkü o kişi kendi hevesine veya cehaletin ta kendisi olan taklide uyuyor demektir. Yüce Allah, peygamberlerinin en sonuncusunu ve ümmetlerin en hayırlısı olan O'nun ümmetini şöyle vasfetmiştir: *"Peygamber Rabbi tarafından kendisine indirilene iman etti, mü'minler de... Her biri Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine iman ettiler."*[652] Tam bir cehalet ve körlük olan taklid veya taassup ve

652. Bakara, 2/285.

hevese uymak olmasaydı, bir kimsenin peygamberliğin ve risaletin manasını anlayıp da, Musa'ya veya İsa'ya bilerek ve basiretle iman edip, sonra da Hz. Muhammed'i inkâr etmesi hiç mantıklı ve anlaşılır olmazdı. Çünkü risaletin sırrı hidayettir. Musa (a) ve İsa (a), Muhammed'den (s) daha fazla hidayette değillerdi. Her kim Allah'ı inkâr eder veya meleklerini, ya da bazı kitaplarını veya peygamberlerini ya da âhiret gününü inkâr ederse hak olan yoldan sapmış demektir. Oysa bu yol, âhirette insanı elem verici azaptan kurtarır ve ona ebedî nimeti bahşeder. Çünkü o, aslını ve esasını kesin olarak reddetmek suretiyle bu rükünlerden bazılarını inkâr ederse bu dünyadaki hayatı, sadece hayvanî bir hayat olur, nefsini arındırmamış ve ruhunu ebedî ve baki olan hayat için hazırlamamış olur. Bazı kitapları ve peygamberleri inkâr ederse, bunları inkârı -az önce ifade ettiğimiz üzere- bunlardan hiçbirine manalarını ve anlamaya ve hikmetini basiretle görmeye dayanan sahih bir imanla iman etmediğine delildir. Bütün bunlar da hidayet ve selâmet yolundan uzak olan bir sapıklıktır. Bunların hidayet yolundan uzak olması, ancak o kişinin hidayet yolunun varlığını bilmemesiyle olur. Herhangi bir şeyin varlığını bilmeyen kimse, onun beyyinelerini aramak, işaretlerini ve alâmetlerini araştırmak suretiyle onu talep etmez. Herhangi bir şeyin varlığına inandığı halde onu kaybeden kimse, kaybettiğini arar ve ona ulaşmak için delil araştırır. Bu durumdaki bir kimsenin sapıklığı "yakın bir sapıklık" olmuş olur. Yüce Allah'ın *"sapıklık"*ı ***"uzak"*** kelimesiyle vasfetmesi, vasıfların en beliği ve en âlâsıdır. Ayetin başında "kitap" kelimesi tekil olan *"Rasûl"* kelimesine uygun düşsün diye tekil getirilmiş, sonundaysa çoğul olan *"rusûl"* kelimesine uygun olması için çoğul getirilmiştir.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَّمْ يَكُنِ اللَّهُ
لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبِيلًا ﴿137﴾ بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا
﴿138﴾ الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَيَبْتَغُونَ عِندَهُمُ
الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا ﴿139﴾ وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ أَنْ إِذَا
سَمِعْتُمْ آيَاتِ اللَّهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَأُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّىٰ يَخُوضُوا
فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ إِنَّكُمْ إِذًا مِّثْلُهُمْ إِنَّ اللَّهَ جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي
جَهَنَّمَ جَمِيعًا ﴿140﴾ الَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْ فَإِن كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِّنَ اللَّهِ
قَالُوا أَلَمْ نَكُن مَّعَكُمْ وَإِن كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ
وَنَمْنَعْكُم مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَن يَجْعَلَ اللَّهُ
لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا ﴿141﴾

137- İman edip sonra inkâr edenleri, sonra yine iman edip tekrar inkâr edenleri, sonra da inkârlarını arttıranları Allah ne bağışlayacak, ne de onları doğru yola iletecektir.

138- Münafıklara, kendileri için acı bir azap olduğunu müjdele!

139- Mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinenler, onların yanında izzet mi arıyorlar? Bilsinler ki bütün izzet yalnızca Allah'a aittir.

140- O, Kitab'ta size şöyle indirmiştir ki: Allah'ın ayetlerinin inkâr edildiğini yahut onlarla alay edildiğini işittiğiniz zaman, onlar bundan başka bir söze dalıncaya kadar kâfirlerle beraber oturmayın; yoksa siz de onlar gibi olursunuz. Elbette Allah, münafıkları ve kâfirleri cehennemde bir araya getirecektir.

141- Sizi gözetleyip duranlar, eğer size Allah'tan bir zafer (nasib) olursa, "Sizinle beraber değil miydik?" derler. Kâfirlerin (zaferden) bir nasipleri olursa, "sizi yenip (öldürebileceğimiz halde öldürmeyip) mü'minlerden korumadık mı?" derler. Artık Allah kıyamet gününde aranızda hükmedecektir ve kâfirler için mü'minler aleyhine asla bir yol vermeyecektir.

Yüce Allah, bu ayette bize bundan önceki ayetlerde zikretmiş olduğu *"uzak sapıklık"* içinde olup, münafık oldukları veya taklid ettikleri için zahiren iman eden kimselerin hallerini beyan ediyor. İnkâr, bunların kalplerine hakim olmuş ve imanı anlamaları için tek bir yetenek bırakmamıştır. Bundan dolayı onları ard arda inkâra dönmekten korumamıştır. Çünkü onlar, imanın hakikatini öğrenmemiş ve tadını almamışlardır. Sonra bu ayette bütün münafıklara tehdit yöneltilmekte ve onların kâfirlerle dost oldukları anlatılmakta ve kendilerini tehdide ortak hedef haline getiren kâfirlerle aralarındaki uyum ifade edilmekte ve son olarak da mü'minler onlara karşı uyarılmaktadır. Bunun için Yüce Allah, ***"İman edip sonra inkâr edenleri, sonra yine iman edip tekrar inkâr edenleri, sonra da inkârlarını arttıranları Allah ne bağışlayacak, ne de onları doğru yola iletecektir."*** demektedir. Onların imanla inkâr arasında gidip-gelmelerinden anlaşıldı ki, kalpleri mühürlenmiştir. Ve böylece onlar imanın hakikatini ve meziyetlerinin içyüzünü anlama yeteneğini kaybetmişlerdir. Yüce Allah'ın yaratıklarına hâkim olan kanununa göre onları yollarından herhangi birine iletmesi umulmadığı gibi, ruhlarını kirleten günahlarını bağışlaması da umulmaz. Bu ayet, onlar gibilerin hakkında geçerli olan Yüce Allah'ın kanununa (sünnetullah) dayalıdır dedik, çünkü merhametlilerin en merhametlisi geniş mağfiretlidir ve sırf yaratması ve dilemesiyle yaratıklarından hiçbirini mağfiret ve hidayetten mahrum edecek değildir. O'nun dilemesi ancak hikmetiyle birliktedir. Yüce Allah'ın ezelî hikmeti, insanların ilmi ve ameli kazançlarının, nefislerine etkili olmasını gerekli kılmıştır. Her kim uzun bir süre taklid halinde kalırsa bu onun aklını, delilin nurunu görmekten engeller ve artık o kişi nura giden herhangi bir yol bulamaz. Her kim fısk ve isyanda uzun zaman geçirirse mağfiret vesilelerinden mahrum olur. Yüce Allah'ın *"Muhakkak ki ben, tevbe eden, inanan ve yararlı iş yapan sonra (böylece) doğru yolda giden kimseyi bağışlarım."*[653] ayetinde beyan ettiği de budur. Ayrıca, *"Ey Rabbimiz! Senin rahmet ve ilmin herşeyi kuşatmıştır. O halde tevbe eden ve senin yoluna gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru (derler.)"*[654] ayetinde de ve daha birçok ayetlerde de beyan edilen budur. Defalarca beyan ettik ki mağfiret, günahın -tövbe ve salih amelin etkisiyle- nefisteki izini silmekten ibarettir. Salih amelin izi ise günahın izinden farklıdır. Yüce Allah'ın *"Çünkü iyilikler kötülükleri (günahları) giderir."*[655] ifadesinin işaret ettiği, işte

653. Tâhâ, 20/82.
654. Mümin, 40/7.
655. Hûd, 11/114.

bu manadır. Kur'ân'ın bazı ayetleri bazılarını tefsir eder. Ayet, bu kimseler sahih bir imanla iman ettikleri takdirde imanlarının kabul edilmeyeceğini göstermez. Aksine, iman ederlerse imanları kesin olarak kabul olunur. Katâde'den rivayet olunduğuna göre bu ayette kastedilenler, Ehl-i Kitab'tır. Yahudiler, Tevrat'a iman etmişler sonra inkâr etmişlerdi. Hıristiyanlar, İncil'e iman etmiş sonra inkâr etmişlerdi. Sonra da Hz. Muhammed'i inkâr ederek inkârlarını arttırdılar. İbn Zeyd ve Mücahid'den rivayet edildiğine göre bu ayet münafıklar hakkında nazil olmuştur. Birinci görüş, ancak bazılarının Yahudilerin ilk inkârı hakkındaki yaklaşımlarına göre doğru olur. Bunlara göre, Yahudilerin ilk inkârları buzağıyı tanrı edinme ve ona ibadet etme şeklindeydi. İkinci inkârları Mesih İsa'yı inkârları, inkârlarını daha artırdıkları üçüncü inkârları ise; -Yahudilerin ekserisinin iman etmesine rağmen- Hz. Muhammed'i inkârlarıydı. İkinci görüşe gelince, münafıklardan inkârlarını alenî olarak yapanlar hakkında doğru olur. Nitekim güvendikleri bazı kimseleri taklid ederek İslâm'a giren sonra da bu münafıklar gibi inkâra geri dönen kimseler hakkında doğru olur. Çünkü bunlar, imanın ve İslâm'ın hakikatini anlamış değillerdir. Zira defalarca böyle hareket etmişler, sonra inkârın nefislerinde iyice yer ettiğini görmüşlerdir. Çünkü onlar, küfürle ünsiyet kurmuşlar ve içine iyice dalmışlardır. ***"Münafıklara, kendileri için acı bir azap olduğunu müjdele!"*** Müjde anlamına gelen ***"el-bişâra"*** kelimesi, çoğunlukla insanı sevindiren bir haberin verilmesi manasında kullanılır. O halde bu kelime, -"sürûr/sevinç" kelimesinin yüz ifadesinin yayılması manasından alınmış olması gibi- yüz cildinin yayılması anlamından alınmadır. Bundan dolayı müfessirler, kelimenin -burada olduğu gibi- üzücü bir haberin verilmesi anlamında kullanılmasının alay etmek kabilinden olduğunu söylemişlerdir. Bazıları, ***"bişâre"*** kelimesinin sevinçli ve üzücü şeyleri haber verme manasında kullanımının -mecaz değil- "hakikat" olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşü savunanlara göre kelimenin aslı, etkisi yüzün cildinde ortaya çıkan bir şeyi haber vermektir. Bu etki ister, yüzün gülmesi ve açılması, isterse suratın asılıp kasılması şeklinde olsun farketmez. Ayette geçen ***"elîm"*** ise, acısı şiddetli demektir.

Yüce Allah, bu müjdelenenleri, ***"Mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinenler"*** şeklinde nitelemektedir. Yani, mü'minlere düşman olan kâfirleri dost ve yardımcı edinenler... Güç ve kuvvet ileride kâfirlerin eline geçecek inancıyla mü'minlerin dostluğunu terkederek onlarla dost olanlar ve mü'minlere karşı onlarla güç birliği oluşturanlar ve onların yanında destek oluşturanlar, ***"onların yanında izzet mi arıyorlar?"*** Bu soru bir azarlama ve paylama

sorusudur. Eğer onların yanında izzet, yani güç, galibiyet ve şeref arıyorlarsa ***"Bilsinler ki bütün izzet yalnızca Allah'a aittir."*** Allah, onu dilediğine verir. O halde onlara düşen, sadık iman, Allah'ın kanununa göre yürüyerek ve vahyinin gösterdiği yolda ilerleyerek izzeti Allah'tan istemektir. İzzetin yolunu kendilerine gösterecek ve sebeplerini beyan edecek olan Allah'ın vahyidir. Yüce Allah izzeti, Peygamber'ine (s) ve mü'minlere vermiştir. Çünkü onlar, Allah'ın Kitab'ının gösterdiği yola girmişler ve O'nun kanunları (sünnetullah) üzere yürümüşlerdir. Müslümanlar, seleflerinin kendilerini güçlü saydığı bu hidayetten yüz çevirince, zelil olmuşlar ve durumları kötüleşmiştir. Ve aralarından -Müslümanlarla değil- kâfirlerle dost olan, izzeti ve şerefi onların yanında arayan münafıklar çıkmıştır. Halbuki onlar izzet ve şerefe erişmiş kimseler değillerdir. Umarım Yüce Allah Müslümanları o eski hidayete dönmeye muvaffak kılar da tekrar *"Halbuki asıl üstünlük, ancak Allah'ın, Peygamber'inin ve mü'minlerindir."*[656] ayetinin alanına geri dönerler.

Kâfirlerle Beraber Oturmamak

"O, Kitab'ta size şöyle indirmiştir ki: Allah'ın ayetlerinin inkâr edildiğini yahut onlarla alay edildiğini işittiğiniz zaman, onlar bundan başka bir söze dalıncaya kadar kâfirlerle beraber oturmayın." Müfessirler derler ki, bu hitap geneldir ve -ister samimi, ister münafık- imanlı gözüken herkese hitap etmektedir. Yüce Allah'ın Kitab'ta indirdiği ise; bu sûreden önce En'âm Sûresi'nde yer alan sözüdür. Çünkü En'âm Süresi Mekke, bu sûre ise Medine inişlidir. *"Ayetlerimiz hakkında ileri geri konuşmaya dalanları gördüğünde, onlar başka bir söze geçinceye kadar onlardan uzak dur."*[657] Bu ayet Mekke müşrikleri hakkında nazil olmuştur. Çünkü Mekke müşrikleri inkâra dalıyor, İslâmı kötülüyor ve Kur'ân'la alay ediyorlardı. Onlar böyle ileri-geri konuşurken bazı Müslümanlar da onlarla birlikte oturuyor, ancak kendileri zayıf, müşrikler ise güçlü oldukları için tepki gösteremiyorlardı. Bundan dolayı kâfirler bu haldeyken onlardan uzak durmaları ve birlikte oturmamaları emredildi. Daha sonra Medine Yahudileri, Mekke müşriklerinin yaptıklarını yapmaya başladılar. Münafıklar da bu Yahudilerle birlikte oturuyor ve onları dinliyorlardı. Yüce Allah mü'minleri mutlak olarak bundan men etti. Her iki ayet birlikte düşünüldüğünde gösteriyor ki, Hz. Peygamber'e hitap edilen bazı sözlerle O'nun ümmeti kastedilmektedir. *"Allah'ın ayetlerinin inkâr edildiğini yahut onlarla alay edildiğini işitme"*nin manası, ayetleri, sırf utanmazlık

656. Münafikûn, 63/8.
657. En'âm, 6/68.

ve yalan sözle alaya ve maskaraya alma yerine koyan sözler işittiğiniz zaman, demektir. Ki bununla aşağılama ve nefret ettirme amaçlanır.

İbn Abbas'ın dine sonradan olma şeyleri katanlarla, bid'atçıların tümünün bu ayetin kapsamına dahil olduğunu söylediği rivayet olunmaktadır. *Fethu'l-beyân fî makasıdu'l-Kur'ân*'da şöyle denir: Bu ayet, -nüzûl sebebinin özel oluşu itibarıyla değil, lafzının taşıdığı anlamın genelliği itibarıyla- şer'î delillerle (edille-i şer'iyye) alay edilen ve onlara eksiklik isnat edilen her türlü ortamdan kaçınmak gerektiğine delildir. Nitekim Kitab'ı ve Sünnet'i bir yana bırakıp onların yerine insanların görüşlerini alan taklid esiri bir çok kimse böyle yapmaktadır. Onların ellerinde "Mezhep imamımız şöyle söyledi. İmamımıza tabi olanlardan filanca kimse şöyle söyledi." demekten başka bir şey kalmamıştır. Bunlar, ilgili mesele hakkında Kur'ân ayeti veya Hz. Peygamber'in Sünneti'yle delil getiren bir kimseyi duyduklarında onunla alay ederler. Adamın söylediklerine kulak vermezler ve aldırmazlar. Zannederler ki, adam çok feci bir şey yaptı ve çok iğrenç bir harekette bulundu. Şeriatların muallimi mertebesine koydukları imamının mezhebine muhalif olduğunu söylerler. Bu konuda o kadar çok ileri giderler ki, mezhep imamlarının zayıf olan görüşüne, hakkın yolundan kaymış olan ictihadına bile Allah'tan, O'nun Kitab'ından ve Peygamber'inden (s) daha öncelik verirler. Böyle bir musibete sadece *"İnnâ lillah ve innâ ileyhi râciûn."* denir. Allah sonumuzu hayreylesin! Bu mezhepler, mensuplarına neler yaptı neler! Bu mukallidlerin kendilerine intisap ettiği imamlar onların yaptıklarından berî ve uzaktırlar. Çünkü mezhep imamları, -Şevkânî'nin *el-Kavlu'l-müfîd* ve *Edebü't-talib*'de açıkça ifade ettiği üzere- eserlerinde kendilerinin taklit edilmesini yasaklamışlardır. Şeyhlerinin sözlerini din için asıl, Kitab ve Sünnet'i de iki fer'(dal) haline getiren veya onları tamamen ihmal eden bu kimseler, keşke intisap ettiklerini iddia ettikleri o imamlara tabi olsalardı! Bu mukallidler, o imamların gittikleri yolu da bilmiyorlar ve onlara tabi de olmuyorlar! Her asrın insanı, cahil şeyhlerine tabi oluyorlar.

"Yoksa siz de onlar gibi olursunuz." Bu ifade, kâfirlerle beraber oturma yasaklığının sebebini bildirmektedir. Yani, eğer siz onlarla birlikte oturursanız, onlar gibi olursunuz ve küfürlerinde (inkârlarında) onlara ortak olursunuz. Çünkü siz, onların yaptıklarını kabul etmiş ve onlardan razı olmuş olursunuz. Bir şeye imanla, inkârı kabul etmek ve imanla alay etmek bir arada bulunamaz. Bu ayetten anlaşılan bir diğer husus da, insanın kendi tercihiyle küfrü ikrar etmesinin, küfür olduğudur. Ayetten anlaşılan

bir başka hüküm de; münkeri ikrar etmenin ve görüp de ses çıkarmamanın münker olduğudur. Bu da, nassla ifade edilen hususlardandır. Çünkü herhangi bir şeyi inkâr etmek, inkâr edilen şeyin inkâr edenler arasında yayılmasına mani olur. Zamanımızın insanları bundan ibret alsınlar ve inkârla iman nasıl bir arada olur ya da itaatla isyan nasıl bir araya gelir bunu düşünsünler! Frenkleşmiş ülkelerde bir çok inkarcı, Allah'ın ayetlerini inkâr ediyor ve dinle alay ediyor. Onların kâfirliğinin derecesine ulaşmamış kimseler de iman zaafından dolayı -Allah korusun- onları tasdik edip, buna sessiz kalıyorlar.

"Elbette Allah, münafıkları ve kâfirleri cehennemde bir araya getirecektir." Bu ifade, her iki zümreye yani, dinle alay eden kâfirlere ve onlara yakın olan münafıklara -günah işlerken nasıl bir araya gelmişlerse- cezalandırırken de bir arada olacakları yolunda bir tehdittir. Bu iki zümrenin dışındakiler için de durum aynıdır.

"Sizi gözetleyip duranlar..." Yani, ey mü'minler! Sizin için meydana gelecek olan yenilgiyi veya zaferi ya da hayrı veya şerri gözetleyip duranlar. Bu gözetleme, münafıkların sıfatıdır. Tıpkı bundan önceki ayette yer alan *"Mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinenler"* ifadesinde olduğu gibi... ***"Eğer size Allah'tan bir zafer (nasib) olursa, 'Sizinle beraber değil miydik?' derler."*** Bu ifade, yukarıda sözü edilen gözetlemenin ayrıntılı anlatımı mahiyetindedir. Yani, Eğer Allah size zafer nasip veya ihsan ederse, onlar sizinle birlikte olduklarını ve kendilerinin sizden biri olduğunu ve elde ettiğiniz nimette size ortak olmayı hak etmiş olduklarını iddia ederler. ***"Kâfirlerin (zaferden) bir nasipleri olursa, 'sizi yenip (öldürebileceğimiz halde öldürmeyip) mü'minlerden korumadık mı?' derler."*** Yani, kâfirlerin zaferden bir nasipleri olursa -savaş bazen lehe, bazen aleyhe neticelendiğinden- hemen onlarla temasa geçerler ve mü'minlere yardım etmeyerek, mü'minlerin aleyhine ve kendilerinin lehine olmak üzere onlara yardımcı olduklarını, onlarla yapılan savaşta savaşmayıp oyalandıklarını ve böylece yardımcı olduklarını hatırlatırlar. Ayette geçen ***"istihvâz"*** kelimesini *"istîlâ"* şeklinde tefsir ediyorlar. Bu kelime aslında sevk etmek anlamına gelen *"el-havz"* kökünden türemedir. Çünkü hüzî/arabacı, devenin veya başka hayvanın iki yanına (haziyanına) vurmaktadır. "Haziyan", hayvanın arka tarafından budunun iki yanı demektir. "el-Hâz" ise sırt demektir. Sırtın iki yanına "haziyan" denir. Bu çeşit bir sürüşte arabacı, sürdüğü hayvana tam olarak hâkim olur. Böylece Araplar, bir şeyi hâkimiyeti altına almaya, onu kendi yönetimine

almaya ya da onda tasarruf edebilmeye "istihvaz" fiilini kullanır olmuşlardır. Müslümanları gözetleyip duran bu münafıklar, kâfirlere "sizi ele geçirdik ve size saldırma fırsatını elde ettik. Ama bunu yapmadık. Aksine sizi topladık ve mü'minlerden muhafaza ettik." derler. Mü'minlerin zaferlerinin *"feth"* kelimesiyle ifade edilmesinde ve bunun "Allah"tan olduğunun belirtilmesindeki, buna karşılık kâfirlerin zaferlerinin ise "nasip" kelimesiyle ifade edilmesindeki incelik, savaşta âkibetin mü'minlerin lehine olduğunu ifade etmektir. Kâfir topluluklara karşı feth ve hâkimiyet mü'minlerin olacaktır. Fakat savaş değişkendir. Savaş esnasında bazen zaferden bir nasip kâfirlerin olabilir, ancak bu, sonunda mü'minleri hâkimiyetleri altına alacakları bir fetih haline gelmez. Çünkü Yüce Allah, mü'minlere birçok ayette "zafer" vaad etmiştir. *"Mü'minlere yardım etmek de bize düşer."*[658] Ancak bu ayette vaad edilen zafer, *"Ey iman edenler! Eğer siz Allah'a yardım ederseniz O da size yardım eder, ayaklarınızı kaydırmaz."*[659] ayetinde zikredilen şartlarla kayıtlıdır. *"Allah'a yardım etmek"* ancak savaşla hakkı himaye etmeyi, onu desteklemeyi ve O'nun hükmünü yüceltmeyi kastetmekle olur. Savaşçının gayesi de Allah'ın rızasını ve sevabını istemek olacaktır. Bunun alâmeti ise; savaşa hazırlık yapmada, silah ve mühimmat hazırlamada Yüce Allah'ın kanunlarına (sünnetullah) riayet etmiş olmaktır. Nitekim Yüce Allah, söz konusu kanunlarına Kur'ân'da işaret eder. *"Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın."*[660] *"Herhangi bir topluluk ile karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah'ı çok anın ki başarıya erişesiniz."*[661] gibi ayetler bunlara örnektir. Biz defalarca beyan ettik ki, imanın bizatihi kendisi zaferi kazandıran sebeplerdendir. Ve yine beyan ettik ki, zafer için hazırlık yapmak ve her türlü tedbiri almak gerekir. Müslümanların şu son asırlarda yenilmeleri ve daha önce iman ve onun gerektirdiği amel gücüyle fethettikleri toprakları kâfirlerin almaları şundandır: Müslümanlar, artık Allah'ın hükmünü yüceltmek, hakkı desteklemek ve İslâmı yaymak için çarpışmıyorlar. Müslümanlar artık, Kur'ân'ın emrettiği üzere güçlerinin yettiği kadar kuvvet hazırlamıyorlar. Onlar, zırhlı savaş gemileri, ağır toplar yapabilirler. Bu gaye ve savaş için matematik, fizik ve mekanik bilgilerini öğrenebilirler. Bu bilimleri öğrenmek, dinlerinin kaideleri gereği Müslümanlara farzdır. Çünkü vâcibin tamamlanmasını sağlayan şeyin kendisi de vâciptir.

---

658. Rûm, 30/47.
659. Muhammed, 47/7
660. Enfâl, 8/60.
661. Enfâl, 8/45.

Ama Müslümanlar bütün bunları terkettiler. Dahası; onların içindeki ilim davetçileri, Müslümanların bu ilimleri öğrenmelerini haram kılıyorlar.

*"**Artık Allah kıyamet gününde aranızda hükmedecektir.**"* Yani, Allah sadık mü'minlerle dışarıdan imanlı gözüküp içlerinde inkârı gizleyen münafıklar arasında hükmedecektir. Orada, zafer ve fetih esnasında kendilerinin de sizden oldukları yolundaki iddiaları revaçta olmayacaktır. *"**Ve kâfirler için mü'minler aleyhine asla bir yol vermeyecektir.**"* Yani, kâfirlerin kâfir olarak imanın gereklerini yerine getiren ve imanın yoluna tabi olan mü'minlerin üzerine herhangi bir yolu olmayacaktır. Bu ayette yer alan ***"sebîl"*** kelimesi nekire/belirsizdir ve olumsuz bir fiilden sonra gelmektedir. Bu durumda kaideye göre; nekire kelime genellik ifade eder. Bu kelimeyi sadece "hüccet" manasına münhasır kılanlar hata etmişlerdir. Böyle bir tahsisin yapılmasının sebebi; az önce ifade ettiğimiz "işaret ettiğimiz şartlar dahilinde zaferin Yüce Allah'ın vaadi ve kanunuyla (sünnetullah) mü'minler için garanti olduğu" yolundaki ilkeyi anlamamış olmaktır. Bazıları, bunun âhirete mahsus olduğunu ifade etmişlerdir. Oysa doğru olanı; kelimenin genellik ifade ettiğidir. O halde mutlak olarak kâfirler için mü'minler aleyhine hiçbir yol yoktur. Savaşlarda ve siyasette kâfirler mü'minlere galip gelmişlerse bunun ilmî ve amelî sebebi, onların kâfir olmaları değildir. Aksine Yüce Allah'ın yaratıkları üzerine hâkim olan kanunlarını iyi öğrenmiş olmaları ve bu kaideyi çok güzel bir biçimde uygulamış bulunmalarıdır. Müslümanlar ise bilindiği üzere bunu terkettiler. İbret alanlar bundan ibret alsınlar.

إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ وَإِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا
كُسَالَىٰ يُرَاءُونَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿142﴾ مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذَٰلِكَ لَا
إِلَىٰ هَٰؤُلَاءِ وَلَا إِلَىٰ هَٰؤُلَاءِ وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا ﴿143﴾
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَتُرِيدُونَ أَن
تَجْعَلُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُبِينًا ﴿144﴾ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ
النَّارِ وَلَن تَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا ﴿145﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا بِاللَّهِ
وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ فَأُولَٰئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ وَسَوْفَ يُؤْتِ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ أَجْرًا
عَظِيمًا ﴿146﴾ مَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذَابِكُمْ إِن شَكَرْتُمْ وَآمَنتُمْ وَكَانَ اللَّهُ شَاكِرًا
عَلِيمًا ﴿147﴾

142- Şüphesiz münafıklar Allah'ı aldatmaya kalkışıyorlar; halbuki Allah onların oyunlarını başlarına çevirmektedir. Onlar namaza kalktıkları zaman üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah'ı da pek az hatıra getirirler.

143- Bunların arasında bocalayıp durmaktalar; ne onlara (bağlanıyorlar) ne bunlara. Allah kimi doğru yoldan saptırırsa ona asla bir (çıkar) yol bulamazsın.

144- Ey iman edenler! Mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmeyin; (bunu yaparak) Allah'a, aleyhinizde apaçık bir delil mi vermek istiyorsunuz?

145- Şüphe yok ki münafıklar cehennemin en alt katındadırlar. Artık onlara asla bir yardımcı bulamazsın.

146- Ancak tevbe edip hallerini düzeltenler, Allah'a sımsıkı sarılıp dinlerini yalnız onun için yapanlar başkadır. İşte bunlar (gerçekten) mü'minlerle beraberdirler ve Allah mü'minlere yakında büyük bir mükâfat verecektir.

147- Eğer siz iman eder ve şükrederseniz, Allah size neden azap etsin! Allah şükre karşılık veren ve her şeyi bilendir.

Bu ayetlerin daha öncesiyle bağlantısı gayet açıktır. Çünkü bu ayetler, münafıklar hakkındaki ifadelerin tamamlayıcısıdır. Bilindiği üzere bu sürede münafıkların ve Ehl-i Kitab'ın halleri çok beyan edildi. Sûrenin bu ayetlerden sonraki kalan kısmında ise -son ayet (yani *kelâle* ayeti) hariç- Ehl-i Kitab'ın, yani Yahudi ve Hıristiyanların durumları beyan olunmaktadır.

Aldatma Eylemi ve Münafıkların Halleri

"Şüphesiz münafıklar Allah'ı aldatmaya kalkışıyorlar; halbuki Allah onların oyunlarını başlarına çevirmektedir." Münafıkların aldatması tabiri daha önce Bakara Sûresi'nin başında geçmişti. Fakat ben, yolculuğum esnasında bu satırları yazarken orada ne söylediğimi hatırlamıyorum. Tefsirin birinci cildi yanımda olmadığı için oraya göz atma imkânım da yoktur. Araplar, aldatmayı "keler"e isnat ederler. Nitekim "nifak" kelimesi, keler çukuru anlamına gelen "nâfikâ" kelimesinden türemedir. Keler, kendisini avlamak isteyeni içine girdiği çukurla aldatmaktadır. Derler ki, keler çukuruna iki kapı açar. Kapılardan birinden beklenmedik bir tehlikeye uğradığında öbür kapıdan kaçar. Bazıları da şöyle der: Keler, bir akrep hazırlar. Onu, elini çukura daldıranı soksun diye çukurunun kapısına koyar. Bundan dolayı "akrep, kelerin bekçisi ve kapı muhafızıdır." demişlerdir. Arap atasözlerinden birisi de "Kelerden daha hilebaz." şeklindedir. Yine Arapça'da "tarîkun hâdiun ve haydeun" deyimi vardır ki, manası insanı sapıtan yol, demektir. Yol, -hiç de öyle olmadığı halde- âdeta içine gireni aldatmada ve ona, kendisini hedefine ulaştıracağı ve hedefine yakın olduğu zannını vermektedir. *"El-Hıdâ'"*, işteşlik kipidir. *"El-Hıdâ'"* kelimesinin zikrettiğimiz kelimelerden elde edilen manası ise, -herhangi bir nesne veya kişi sevdiğin veya istediğin gibi olmadığı halde- sana istediğin gibiymiş hissini vermesidir. Tıpkı keler çukurunun, keleri avlamak isteyene kolayca ulaşmak mümkünmüş ve arada hiçbir engel yokmuş izlemini vermesi gibi. Ama keler avcısı elini çukura soktuğunda kendisini bir akrep sokar. Akrep yoksa, keler öteki kapıdan çıkar ve avcı da eli boş olarak hüsran içinde geri döner. Aldatıcı yol da böyledir, o da içine gireni aldatır ve istediği hedefe giderken onu sapıtır.

Rağıb der ki: ***"El-hıdâ'"*** kelimesi, gizlediğinin aksini gösterdiği bir durumla insanı hedefinden başka bir noktaya çekmektir. Yüce Allah, ***"yuhâdiûnellaha"*** diyor. Bunun manası, Allah'ın Peygamber'ini (s) ve O'nun dostlarını aldatmaya kalkıyorlar, demektir. *"Aldatma"*nın Allah'a

nispet edilmesi, Peygamber'e (s) yapılan muamelenin Allah'a yapılan muamele gibi olmasından dolayıdır. Bundan dolayı Yüce Allah *"Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler."*[662] der. Dolayısıyla onların Hz. Peygamber'i aldatmaya kalkışmaları, -yaptıkları fiilin ne kadar iğrenç olduğunu göstermek ve Rasûlullah (s) ve O'nun dostlarının mertebelerinin ne kadar büyük olduğuna dikkati çekmek için- "Allah'ı aldatmaya kalkışmak" olarak gösterilmiştir. Dilciler, ayette muzaf (tamlanan, Rasûl) hazfedilmiş, muzafun ileyh (tamlayan, Allah) onun yerine geçmiştir, derler. Ancak bilinmelidir ki, hazfedilen muzaf (tamlanan) ibareye geri getirilse bile, haziften hedeflenen anlam inceliği elde edilemez. Çünkü az önce zikrettiğimiz üzere hazifle iki meseleye dikkat çekilmektedir. Bunlardan birincisi, onların aldatmaya teşebbüslerinin çirkinliği ve Hz. Peygamber'i aldatmaya kalkışmakla Yüce Allah'ı aldatmaya kalkışmış sayılmaları, ikincisi ise; adatmayla hedefledikleri şeyin ne kadar büyük olduğuna ve Hz. Peygamber'le yapılan muamelenin Yüce Allah'la yapılan muamele gibi olduğuna dikkati çekmektir. Rağıb burada yukarıda geçen bîat ayetini yeniden şâhit olarak getirmektedir.

Ben de derim ki, Allah'ı aldatmak, Rasûlullah (s) ve O'nun dostları olan sahabîleri aldatmaya kalkışmak olarak tefsir edilmiştir. Çünkü yapılan muamele mü'minlerle münafıklar arasındaydı. Ve çünkü Allah'a inanan mü'minler Alah'ı aldatmayı hedeflemiyorlardı. İnançsızlar ise Allah'ın varlığına inanmıyorlardı. İnsan nefsi, var olmayan bir şeyle ilişkiye girmeye kalkışmaz. Burada şöyle bir mülâhaza akla gelebilir:

Bunlar, kendileri için Yüce Allah'ın Bakara Sûresi'nin başında *"İnsanlardan bazıları da vardır ki, inanmadıkları halde 'Allah'a ve âhiret gününe inandık.' derler."*[663] dediği kimselerdir. Orada bu ayetten sonra Yüce Allah "aldatma" fiilini bunlara nispet etmektedir. Ben de bu ayetin tefsirini yaparken Üstad Abduh'tan bunların yine orada başka ayetlerde zikredilen mü'min ve kâfirler dışında üçüncü bir zümre olduklarını naklettim. Yine Üstadın görüşüne göre bunlardan maksadın Allah'a imanları sahih biçimde olmayan kimseler oldukları, bunun için de imanlarının geçerli olmadığı görüşünde olduğunu ifade ettim. Durumu bu olan bir kimseden Allah'ı aldatmaya kalkışma fiilinin sadır olması uzak bir ihtimal değildir. Nitekim, yaptıkları

662. Fetih, 48/10.
663. Bakara, 2/8

hile-i şer'iyyeyi mensup oldukları fıkıh bilginlerinin görüşlerine tatbik etmek suretiyle zekâtı vermeyen ve faiz yiyen kimselerin hareketleri de bu anlamı taşır. Halbuki bunlar biliyorlar ki; yaptıkları iş, Yüce Allah'ın zekâtı farz kılmak ve faizi yasak etmekteki muradına aykırıdır. Yüce Allah'ın bu husustaki maksadı, fakir-fukaraya merhamet, onlara maddî yardım ve zekât almaya müstehak olan diğer zümrelere ikram etme, itaat ve hayırda yardımcı olmak ve insanların mallarını bâtıl yollarla yememektir.

Bu uzunca mülâhazaya cevaben ben de derim ki; bu gibi hareketler, imanları hakka mutabık olmayan taklidî iman ehli kimselerde görülebilir. Fakat onlar, bu hareketleriyle direkt olarak Yüce Allah'ı kandırmayı amaçlamıyorlar. Onların bu hareketleri "aldatma"nın manasını bilmemekten ve sapıklıktan kaynaklanmaktadır.

Rasûlullah'ı ve mü'minleri aldatmaya kalkışmalarının Allah'ı aldatmaya kalkışmak olarak ifade edilmesinin akla en yakın izahı; onların Rasûlullah'ı ve mü'minleri Allah'ın dinini uygulama ve bir de Allah'ın dininden kendilerine indirilen ahkâma göre amel etme hususunda kandırmaya kalkışmalarıdır. Yoksa, alış-veriş ve karşılıklı ilişkiler gibi dünyevî ve şahsî muamelât sahasında değildir. Çünkü bu gibi bir aldatma, içinde aldatma ve zarar yoksa bazen mubah veya mekruh olabilir. Dünyevî ilişkiler sahasındaki aldatmanın haram olanı bile iman sahasında, Allah'ın dinini tebliğ ve Kitab'ını uygulama sahasındaki aldatmanın derecesine erişemez. Bundan dolayı da bu hareketler Allah'ı aldatma kabilinden olmaz. Bu yön de aynı zamanda, onları aldatma Allah'ı aldatma olarak ifade edildiği için Rasûlullah (s) ve mü'minlerin durumlarını yüceltme ihtiva eder.

Yüce Allah'ın *"Halbuki Allah onların oyunlarını başlarına çevirmektedir."* ifadesine gelince; bazı müfessirlere göre bunun manası; "Allah onların aldatmalarına karşılığını verecektir." şeklindedir. Ve Yüce Allah bunu müşâkele sanatı için "muhadaa" fiiliyle ifade etmiştir.[664] Nitekim *"(Yahudiler) Hileye saptılar. Allah da onların hilekârlıklarına mukabele etti."*[665] ayetinde de durum

---

664. Sözlük anlamı itibarıyla, benzerlik ve aynılık demektir. Terim olarak, herhangi bir şeyin başkabir lafızla zikredilmesidir. Çünkü o şey, sözü geçen lafızla birlikte bulunmaktadır. Meselâ, *"Bir kötülüğün cezası ona denk bir kötülüktür."* (*Şûrâ*, 42/40) Aslında kötülüğe verilen ceza *"kötülük"* değildir. Aksine ıslah olmasını hedefleyen bir cezadır. O zaman ayetin manası şöyledir: Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir cezadır. Burada, *"Ceza"*nın *"kötülük"* kelimesiyle ifade edilmesi, *"kötülük"* kelimesiyle birlikte geçtiği için *"müşâkele"*dir. (Çev.)

665. Âli-i İmrân, 3/54.

aynıdır. Yani "hile" fiili Yüce Allah'a müşâkele sanatı olarak nispet edilmiştir. Müfessirlerin bunu "müşâkele" kabul etmeleri "muhadaa/aldatma" lafzının "mekr/hile" lafzı gibi yapılmış olmasındandır. Çünkü "muhadaa/aldatma", kötü manalarda kullanılır. Bu manalar, genelde yalan söylemeyi ihtiva eder veya bu kelime nispet olunduğu kişinin zaafını ve aczini gösterir. Kelimenin bu manalarda kullanımı yaygındır. Aksi takdirde "aldatma" bazen iyi işlerde, hakikati ve hakkı himeyede de olabilir. Şeriat, savaşta "aldatma"yı mubah kılmıştır. Çünkü İslâm'da savaş, ancak ümmeti savunma, davayı himaye etme için yapılır. Bir hadis-i şerifte *"Savaş hiledir."*[666] denilmiştir. Dolayısıyla bu kelimeyle er ya da geç onların âkibetleri hakkında Allah'ın sünneti (âdeti) "hadîa/aldatma" lafzından türeme bir kelimeyle ifade edilmiş olabilir. Şu açıdan ki, onların âkibetleri onların istedikleri ve arzuladıklarının aksine olacaktır. Sanki onlar Rasûlullah (s) ve mü'minleri aldatmakla aldatıcı bir yolda yürümektedirler. Ve bu yolda hedeflerini kaybedecekler ve sonunda selâmet ve felah aradıkları yerde rezalet ve ceza ile karşılaşacaklardır. Bu mana Yüce Allah'ın Bakara Sûresi'ndeki *"Onlar güya Allah'ı ve mü'minleri aldatırlar. Halbuki onlar ancak kendilerini aldatırlar ve bunun farkında değillerdir."*[667] ifadesinin manasıyla aynıdır. Onların nefislerinin kötü tercihiyle kendilerini aldatmaları, Yüce Allah'ın onları aldatmalarının aynısıdır. Çünkü onların yaptığı gibi yapanlar hakkında Yüce Allah'ın âdeti; az önce işaret ettiğimiz üzere dünyada rezil ve rüsvay olmak, âhirette azap görmektir. *"Hâdiuhum"* kelimesi, sülâsîden ism-i fâildir. Benim aklıma gelen bu kalıbın galebe anlamına geldiğidir. Çünkü bu fiilin muzaride aynu'l-fiili (ortadaki harf) zammelidir. Buna göre mana şöyle olur. Onların aldatmalarını lehlerine değil de aleyhlerine çevirmek suretiyle *"aldatma"*da Allah onlara galip gelecektir.

Her ümmette münafıkların durumu budur. Aldatırlar, yalan söylerler, hile yaparlar, sahtelik yaparlar, toplumun düşmanlarıyla dost olurlar, onları kendilerine yardım eli edinirler ve üstünlük o düşmanlara geçtiği takdirde onlara yakınlık kurarlar. Bu ayetten sonraki ayette onların tereddütleri beyan edilecektir. Fakat her iki ümmete de onların durumları gizli kalmasın. Nitekim şair şöyle der:

---

666. Buhârî, *Cihad*, 157.
667. Bakara, 2/9.

ومهما تكن عند امرىء من خليقة   وإن خالها تخفى على الناس تعلم

"Bilinmez zannetme huyunu, ne olursa olsun malum olur,
Gizli kalmaz kimseye! -zannetsen de öyle- duyulur."

Kendilerine güvenin binasını yerle bir eden, bunların bizzat kendileridir. Nice münafık vardır ki, ümmetine ettiği hıyanet ve düşmanlarına yaptığı yardım, bizzat o düşmanların elleriyle kendi helakine sebep olmuştur. Düşmanları onu yok ederken şöyle der: Bu adamda hayır olsaydı onun bu hayrına, -onun ve kavminin düşmanı olduğumuza göre- kendi kavmi bizden daha öncelikli olurdu. Onlara hıyanet ettiğine göre bize haydi haydi hıyanet eder. İnsanlar, bu gibi kötülerin haberlerini tarih kitaplarında okumakta ama ibret almamaktadır. Bir toplumun zaaf halinde olduğu ve düşmanlarının da güçlü olduğu zamanlarda bu gibi münafıklar çok olur. Çünkü bunlar, -mensup oldukları ümmetin ve bütün insanların zararına bile olsa- menfaat düşkünü insanlardır. Menfaat de güçlü olanların yanında aranır. Yapılan bu aramada isterse âr, zillet ve küçük düşmek olsun hiç fark etmez.

"Onlar namaza kalktıkları zaman üşenerek kalkarlar." Yani; namaza kalktıkları zaman, buna zor tahammül ederek, kendilerini namaza teşvik eden herhangi bir istek ve canlılık olmaksızın kalkarlar. Çünkü imansız oldukları için o namazdan âhirette herhangi bir sevap ummadıkları gibi, namazla Allah'ı murakabe etme, O'nu sevme ve O'nun zikriyle ve O'na münâcâtla ünsiyet kurma gibi meleke terbiyesini de aramazlar. Sâdık mü'minlerde olduğu gibi nefisleri çirkin fiillerden ve münkerden vazgeçsin ve Yüce Allah'ın rızasına ehil olsun diye bir hedef gözetmezler. Namaz onlar açısından sadece ağır bir külfettir. Onun için mü'minleden uzak oldukları zaman namazı terkederler. Ama onlarla birlikte oldukları zaman, mü'minlere uyup onu kılarlar. Kıldıkları namazla ***"insanlara gösteriş yaparlar."*** Yani; kıldıkları namazla mü'minlerin kendilerini görmelerini ve onları da kendilerinden saymalarını arzu ederler. Ayette geçen ***"küsâlâ"***nın kökü olan *"kesel"*; aktif olarak yapılması gereken bir fiili ağırdan almak ve külfet duyarak yapmaktır. ***"Mürâat"*** ise; sana gösteriş yapan kimsenin seni nasıl görüyorsa aynen öyle olmasıdır. *"Mürâat"*, *"rü'yet"* fiilinden müşâreket (işteşlik) kipidir. ***"Allah'ı da pek az hatıra getirirler."*** Denildi ki; bunun manası; onlar "Allah" lafzını sadece tekbirler gibi insanların duyduğu cehrî zikirlerde ve rükûdan doğru-

lunduğunda ve selâm verirken söylenen *"semiallahu limen hamide, rabbenâ leke'l-hamd"* gibi sözlerde telaffuz ederler. Bazı müfessirler ise bu ayetteki *"zikr"* den maksadın *"nefsin zikri ve anması"* manasında olduğunu söylerler. Ancak bu tür bir zikir, inkârcılarda değil, şüphecilerde olur. Başka bazı müfessirler de, bu zikirden maksadın "namaz" olduğunu söylemişlerdir. Buna göre ayetin manası, "Onlar pek az namaz kılarlar." demek olur. Bu da onlar mü'minlerle birlikteyken namaz vakti geldiği zaman söz konusudur. Bu üç yaklaşımın üçü de doğruya yakındır. Bazı âlimlere göre bu bir tek lafızdan bu manaların tamamının murad olunması da mümkündür. Ancak bu üç görüşten ikincisi herhalde daha güçlüdür. Bunlar, ilk dönem münafıkların halidir. Bu son zamanların münafıkları ise onlardan çok daha beterdir. Bunlar namaza hiç durmamaktadırlar. Mü'minlerin dünyada herhangi bir değer taşıdıkları kanaatinde olmadıkları için onlara gösteriş yapma ihtiyacı duymamaktadırlar. İçlerinden bazıları, bakan oldukları, sultan ve emirlerle birlikte bazı dinî törenlere katıldıkları zaman gösteriş olsun diye namaz kılmaktadırlar. Bunlar, miraç, beraat ve mevlit kandili gibi sonradan uydurulmuş dinî faaliyetler dışında onlarla çok az biraraya gelmektedirler.

"Bunların arasında bocalayıp durmaktalar." Râğıb der ki ***"zebzebe"***, bir yere asılı olan bir nesnenin hareketinden doğan sesi anlatmak için kullanılır. Daha sonra bu fiil, her türlü hareket ve kargaşa için istiâre yoluyla kullanılmaya başlanmıştır. Yüce Allah, *"müzebzebîne beyne zâlik"* yani, *"bocalayarak bazen mü'minlere, bazen de kâfirlere meylederler."* diyor. Bazı müfessirler ise, inkârla iman arasında bocalayıp dururlar der. Birinci yaklaşımı ***"Ne onlara (bağlanıyorlar) ne bunlara."*** ifadesi desteklemektedir. Yani, onlar bu iki zümreden birisine samimi olarak bağlanmıyorlar, çünkü peşinde oldukları şey, menfaatleridir. Âkibetin kimde olduğunu da bilmiyorlar. Onun için bazen sağa, bazen de sola yalpalıyorlar. Bu iki zümreden birisi için tam galibiyet zuhur edince, -Yüce Allah'ın bu iki ayetten önceki ayette beyan ettiği üzere- kendileri de onlardan olduklarını iddia ediyorlar. ***"Allah kimi doğru yoldan saptırırsa ona asla bir (çıkar) yol bulamazsın."*** Yani; Ey Peygamber! Veya ey bu ayete muhatap olan kimse! Yüce Allah'ın insanın ahlâkına ve amellerine hâkim olan kanunu (sünnetullah), bir kimsenin haktan sapan ve batıla dalan bir kimse olduğuna hükmetmişse, sen görüşünle ve çalışıp çabalamanla onun hidayete girmesi için asla bir çıkar yol bulamazsın. Çünkü Yüce Allah'ın kanunları (sünnetullah) asla değişmez ve başka bir hal

almaz. *"Allah'ın saptırması"*nın manası budur. Bu mana ile Allah'ın Kitabı'nın nassları birbiriyle tutarlı ve uyumlu olur ve mükellefiyetle ceza hususundaki hikmeti ortaya çıkar. *"Allah'ın saptırması"*nın manası, Allah'ın bazı insanların fıtratlarını inkâr ve sapıklık üzere yaratması değildir. Çünkü bu durumda o kişi, -bazı akılsız ve bilgisizlerin zannettiği gibi- o inkârı ve sapıklığı yapmaya mecbur olur. O hususta kendisinin hiçbir rolü ve tercihi söz konusu olmaz. Tıpkı, midenin hazmederken, kalbin kan dolaşımını sağlarken çalıştığı gibi.

Son iki ayetteki lafzî incelikleri değerlendirecek olursak şunları görürüz: *"Allah'ı pek az hatıra getirirler."* cümlesi, "yürâûne" (insanlara gösteriş yaparlar) fiilinin failinden haldir. "Müzebzebîne" (bocalayıp durmaktadırlar.) ifadesi de aynı şekilde haldir. Bazıları bu kelimenin kınanma anlamı ifade etmek için mansub olduğunu söylemişlerdir.

"Ey iman edenler! Mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmeyin" Çünkü bu, münafıkların davranışlarındandır. Münafıklar, mü'minleri bırakıp kâfirlerle dost olurlar ve onlara yardım ederler. Çünkü onlar, kâfirlerin muzaffer ve güç sahibi olmalarını çirkin görmezler, onlara katılmakta ve kendilerini onlardan saymakta herhangi bir sakınca görmezler. Bu hareketler, bir mü'minden sadır olmaz. Yüce Allah, mü'minleri içlerinden bazı zayıfların onları bırakıp da kâfirleri dost edinme noktasında münafıklar gibi hareket etmemeleri için uyarmıştır. Buna göre bir mü'minin münafık gibi davranarak kâfirleri dost edinmesi ve mü'minlerin maslahatı hilafına hareket etmesi, onların yanında izzet araması ve onlardan menfaat umması yasaktır. Belki de içlerinden bazı ihtiyaç sahiplerinin aklına bunun zararlı bir şey olmadığı fikri gelebilir. Tıpkı Hâtıb b. Beltea'nın yaptığı gibi. Hâtıb, Kureyş kâfirlerine -aralarında aile fertleri ve malı olduğu için- mektup yazarak Hz. Peygamber'in onlarla çarpışmak için hazırlık yaptığını haber vermişti.[668] Ayet metninde geçen ***"evliyâ"*** kelimesi *"velî"* kelimesinin çoğuludur. Ve yardım etmek manasına gelen *"vilayet"* kökünden türemedir. *"Velayet"* kelimesi ise, herhangi bir işi üstlenmek manasınadır. Bu iki lafzın işaret edilen her iki manaya geldiğini söyleyenler de olmuştur. Burada ise manası, Müslümanların maslahatlarına aykırı olarak söz veya fiille kâfirlere yardımcı olmak, demektir. Bunun bir benzeri de şu ayettir: *"Ey iman edenler!*

668. Bu olay için bkz: Zebîdî, *Tecrid-i sarih*, X, 396 vd. (Çev.)

Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar."[669] Bazı müfessirler, bu ayet hakkında genelleme yapsalar da hüküm, Yahudi ve Hıristiyanlar içindir. Yüce Allah bu ayetten sonra şöyle diyor: "*Kalplerinde hastalık bulunanların: 'Başımıza bir felâketin gelmesinden korkuyoruz.' diyerek onların arasına koştuklarını görürsün. Umulur ki Allah bir fetih, yahut katından bir emir getirecek de onlar, içlerinde gizledikleri şeyden dolayı pişman olacaklardır.*"[670] Bu ayette sözü edilen kimseler münafıklardır. Başlarına bir felâket geleceğinden korkmaları, fethin zikredilmesi, Allah zaferi mü'minlere nasip edecek olursa bundan pişmanlık duyacaklarının belirtilmesi... Bütün bunlar, buradaki "vilayet"in, Rasûlullah'la (s) mü'minlere karşı savaş halinde olan Yahudi ve Hıristiyanlara yardımcı olma vilayeti olduğunu göstermektedir. Bu ayetteki hüküm, bu vasıfta olmayan (savaşçı durumunda olmayan) kâfirler için söz konusu değildir. Meselâ devletin savaş veya idarî işlerde (bürokraside) çalıştırdığı zimmîler, bu ayetin kapsamına dahil değillerdir. Bilakis onlar için başka bir hüküm söz konusudur.

İstanbul'da bulunduğum 1328/1911 yılında, Devletin başkentinde üniversite mesabesinde olan Dârülfünûn'da din eğitiminin durumunu öğrenmek istedim. Tefsir dersinin yapıldığı salona girdiğimde müderrisin, Mâide Sûresi'nden yukarıda zikredilen ayeti tefsir ettiğini gördüm. Tefsire esas alınan eser, Kadı Beydâvî' nin *Envâru't-Tenzîl*'iydi. (Müslümanların ekserisinin dinî eğitim müesseselerinde okudukları eser, bu kitaptır.) Müderris, bu ayeti Yahudi ve Hıristiyanlara itimat edilemeyeceği ve onlara birbirine dost olanların davrandıkları gibi davranılamayacağı şeklinde tefsir etti. (Zaten bu da, onun hatalarının içinde en tuhaf olanıydı.) Müfessir, dersi Türkçe anlatınca talebelerden biri ayağa kalktı ve dedi ki: O halde devletimiz, nasıl oluyor da bu Yahudi ve Hıristiyanların, Meclis-i Mebusân, Meclis-i A'yân ve Vekiller Heyeti'ne (vezirliklere) girmelerine müsade ediyor? Müderris, bu soru üzerine neye uğradığını şaşırdı ve alnından ter boşalmaya başladı. Çünkü, "Devletin bu hareketi, Kur'ân'ın nassına aykırıdır." dese kendi canından korkuyordu. Zira divan-ı harb-ı örfiye (sıkıyönetim mahkemesine) gidecek ve idamına hüküm verilecekti. Öte yandan ayet hakkında aklına Beydâvî'nin dediğinden başka bir düşünce de gelmiyordu. Mukallid, kitapta gördüğünü nakletmekten başka ne yapabilir ki? Hocaya, "Bu talebeye benim cevap

669. Mâide, 5/51.
670. Mâide, 5/52.

vermeme izin verir misin?" dedim. "Evet" dedi. Ayağa kalktım ve *"vilayet"* kelimesinin manasını beyan ettim. Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin asr-ı saadette Ehl-i Kitab'la ve başkalarıyla olan münasebetlerinin nasıl olduğunu açıkladım. Ayette yasak edilen *"vilayet"*in "kâfirlere yardım etmek" olduğunu ve o kâfirlerin Müslümanlara karşı savaş halinde olduklarını söyledim. Kâfirlerden olan zimmîlerin bir İslâm Hükümeti içinde istihdam edilmelerinin ayetin kapsamına girmediğini, aksine bu unsurlar için başka ahkâmın söz konusu olduğunu beyan ettim. Sahabîlerin onları idarî dîvanlarda istihdam ettilerini, Abbasîlerin İshak Sâbî'yi vezir yaptıklarını anlattım. Soruyu soran öğrenci bu cevaptan tatmin oldu. Müderrisin de korkusu yatıştı. Dârülfünûn İlâhiyyât ve Edebiyat Bölümü Müdürü bu durumu öğrenince, bu hadiseyi Maarif Nâzırı tarafından Tefsir ve Hadis derslerinin bazı yıllarda Arapça okutulması yolunda bir emir çıkarılması için vesile olarak kullandı. Bölüm müdürü, bu emri İstanbulda ikamet ettiğim sürece tefsir müderrisi olmam için vesile olarak kullanmıştı.

"(Bunu yaparak) Allah'a, aleyhinizde apaçık bir delil mi vermek istiyorsunuz?" Yani, -mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edindiğiniz takdirde- kıyamet günü Allah'a aleyhinizde O'nun azabına layık olduğunuza dair apaçık bir delil mi vermek istiyorsunuz? Çünkü bu yaptığınız, münafıkların amellerindendir. Ayette geçen ***"sultan"*** kelimesi, *"hüccet"* ve *"burhan"* manasındadır. Bazıları bunun "sulta/yetki ve otorite" manasına olduğunu söylemişlerdir. Bu takdirde ayetin manası, "Günahlarınız dolayısıyla Allah'ın onları sizin başınıza musallat kılmasını mı istiyorsunuz?" şeklinde olur. Fakat *"sultan"* kelimesinin "mübîn/apaçık" kelimesiyle vasfedilmesi, birinci manada daha belirgin oluyor. *"Mübîn"* kelimesi "el-beyyin" (kendisi haddi zatında açık) manasına kullanıldığı gibi, "mübîn" başkasını beyan eden ve açığa çıkaran anlamına da kullanılır. Yüce Allah, münafıkların bu cezayı hak eden hallerini beyan ettikten sonra şimde de cezalarını açıklıyor. Ve, ***"Şüphe yok ki münafıklar cehennemin en alt katındadırlar."*** diyor. *"De-re-ke"* kelimesi, (Kıraat imamlarından Kûfîler bu "de-re-ke" yi "derk" şeklinde, diğer imamlar ise "derek" şeklinde okumuşlardır.) alt tarafta bir tabaka veya dereceden ibarettir. Tabakaların bu ismi alması, kesintisiz olarak devam etmesi ve ard arda birbirini izlemesinden dolayıdır. Bu da gösteriyor ki, âhirette azap yurdu dereke derekedir ve bunların bazıları bazılarından daha aşağıdadır. Nitekim nimet

yurdu olan cennet (dâru'n-naîm) de derece derecedir. Ve bunların da bazıları bazılarından daha yüksektir. Yüce Allah'tan bizleri cennet ehlinden mukarreblerden kılmasını dileriz. *"Kim de iyi davranışlarda bulunmuş bir mü'min olarak O'na varırsa, üstün dereceler işte sırf bunlar içindir. İçinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan Adn cennetleri! İşte arınanların mükâfatı budur."*[671]

Münafıkların cehennemin en alt tabakasında bulunmalarının sebebi cehennemliklerin en kötüleri olmalarındandır. Çünkü onlar, inkârı, nifakı, Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya kalkışmayı kendi benliklerinde toplamış olan kimselerdir. Onların ruhları en aşağılık ruhtur. Nefisleri en değersiz bir nefistir. Kâfirlerin ekserisinin fıtratını, taklid ifsat etmiştir. Ve tevhidin hakikatini bilmemek, onlara baskın gelmiştir. Münafıklar, Allah'a iman etmekle birlikte O'na başkasını ortak koşmaktadırlar. Çünkü onlar, Allah'ı zorba hükümdarlarına ve zalim idarecilerine kıyas ederek O'nun nezdinde bazı şefaatçılar edinmekte ve O'nunla aralarında aracılar tutmaktadırlar. Kâfirler, kendi nefisleri için dinde münafıklığa, Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya, yalan ve aldatmada ısrara razı değillerdir. Onun için kâfirin cezası başka, münafığın cezası başka olacaktır. Münafıklar, ruh ve akılca insanların en aşağılığı olunca, insanların içinde cehennemin en alt tabakasına en layık olanları oldular. ***"Artık onlara asla"*** kendilerini cehennem azabından kurtaracak ya da en alt tabakadan onun üstündeki tabakaya yükseltecek ***"bir yardımcı bulamazsın. Ancak tövbe edip hallerini düzeltenler, Allah'a sımsıkı sarılıp dinlerini yalnız onun için yapanlar başkadır."*** Yüce Allah, münafıklara hazırladığı o şiddetli cezadan münafıklık ve inkârdan tövbe edenleri istisna etti. Ancak bu tövbe, yaptıklarına pişman olmaları ve yapılan tövbeden ayrılmamaya kararlı olmaları şartına bağlıdır. Günahına tövbe edenler bu tövbelerini üç unsurla güçlendirmektedirler.

1) Islah: Nefsi kirlendiren nifak fiillerini yıkayıp arıtan imandan kaynaklanan amellere çaba harcamakla olur. İmânî fiiller, doğruluktan ayrılmamak, Allah'a, Rasûlü'ne (s), Müslümanların önderlerine ve bütün Müslümanlara içtenlikle bağlı olmak, tam bir güvenirlilik, vefa, huşû ve kalbî bir uyanıklık içinde namaz kılmak, Allah'ı gözetmek vb. fiillerdir.

2) İ'tisam billâh (Allah'a sımsıkı sarılmak): Bu ancak, Yüce Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanarak ve âdâbıyla edeplenerek, verdiği öğütlerden ibret ala-

---

671. Tâhâ, 20/75, 76.

rak, vaadini umarak, tehditinden korkarak, yasak ettiklerinden vazgeçerek ve emirlerine gücü yettiği kadar sarılarak Kitab'ına sımsıkı sarılmakla olur. Yüce Allah, Âl-i İmrân Sûresi'nde *"Hepbirlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın."*[672] buyurmaktadır. Nisâ Sûresi'nde ise, *"Ey insanlar! Şüphesiz size Rabbinizden kesin bir delil geldi ve size apaçık bir nur indirdik. Allah'a iman edip O'na sımsıkı sarılanlara gelince, Allah onları kendinden bir rahmet ve lütuf (deryası) içine daldıracak ve onları kendine doğru (giden) bir yola götürecektir."*[673] buyurmaktadır. Yani Yüce Allah'ın size indirdiği bu nura sımsıkı sarılın. Bu nur, Şerefli Kur'ân'dır. O, verilen birinci örnek ayetin ifadesiyle *"Allah'ın ipi"*dir.

3) Dini yalnız Allah has kılmaktır. Bu, kulun sadece bir olan Yüce Allah'a yönelmesiyle, -bir zararı gidermek veya bir faydayı temin etme maksadıyla- O'nu bırakıp da sırf başkasına veya O'nunla birlikte bir başkasına yakarmamasıyla, O'nun dışında bir takım dostlar edinip de bunları O'nun katında aracılar kılmamasıyla olur. Dini yalnız Allah için yapmak isteyenin dine ve ibadete dair ne varsa -ki ibadetin en büyüğü ve en önemli rüknü, duadır- bütün bunları yalnız bir olan Allah için yapmaktır. Bunu yaparken nefis Allah'tan başkasına yönelmemelidir. Dili O'ndan başkasından istememelidir. Genel sebeplerin ötesinde beşer arasında Allah'tan başkasından yardım dilenmez. "*Ancak Sana kulluk ederiz ve yalnız Senden medet umarız.*"[674] Dinin Allah'a has kılınması konusunda söylenebilecek önemli noktalar bunlardan ibarettir. Yüce Allah, Zümer Sûresi'nin başında şöyle buyurur: *"O halde sen de dini Allah'a has kılarak (ihlâs ile) kulluk et. Dikkat et, hâlis din yalnız Allah'ındır. Onu bırakıp da kendilerine bir takım dostlar edinenlere: Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler. Doğrusu Allah, ayrılığa düştükleri şeylerde aralarında hüküm verecektir. Şüphesiz Allah, yalancı ve inkârcı kimseyi doğru yola iletmez."*[675] İstisna edilenler hariç, münafıklar cehennemin en alt tabakasında olacaklardır.

"İşte bunlar (gerçekten) mü'minlerle beraberdirler." Yani o tövbe edenler, o amelleri yapmaya yönelenler mü'minlerle birlikte olacaklardır. Çünkü onlar, mü'minlerdendir. Onların iman ettikleri gibi inanır, onların amel ettikleri gibi amel ederler. Sonra da onlar gibi mükâfatlanırlar. Bu karşılık, Yüce

672. Âl-i İmrân, 3/103.
673. Nisâ, 4/174, 175.
674. Fatiha, 1/5.
675. Zümer, 39/2, 3.

Allah'ın değerini *"Ve Allah mü'minlere yakında büyük bir mükâfat verecektir."* ifadesiyle yücelttiği bir karşılıktır. Yani Yüce Allah, âhirette onlara mahiyetini hiç kimsenin bilemeyeceği büyük bir mükâfat verecektir. *"Yaptıklarına karşılık olarak, onlar içine mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez."*[676]

"Eğer siz iman eder ve şükrederseniz, Allah size neden azab etsin!" Bu ayetin başındaki soru inkâr anlamı ifade eder. Burada Yüce Allah, halkın arasında kullanılan manasıyla kullarından hiçbirine intikam ve hınç almak için azab etmeyeceğini beyan ediyor. Verilecek azap, sadece onların Yüce Allah'ın kendilerine bahşettiği nimetlerine nankörlüklerinin cezası olacaktır. Verilecek ceza, duyu, akıl, duygu ve organlar gibi nimetlerin yaratılış gayesinde kullanılmamasına verilecektir. Zira bahşedilen bu nimetlerin yaratılış gayesi, kulun bunlar yardımıyla, ilim, fazilet ve faydalı amellerle nefislerini kemâle erdirmeye yol bulmalarıdır. Azabın bir diğer sebebi de onların Allah'a ortaklar koşarak O'nu inkâr etmeleridir. Bazıları bu ortaklara, "aracı" ve "şefaatçı" dese de gerçek değişmez. Allah'ı inkârları ve gerek dış dünyada ve gerekse kendi nefislerinde onlara bahşettiği nimetlerine nankörlük etmeleri dolayısıyla onların fıtratları bozulur, ruhları kirlenir ve bu kirli ruh, onları cehennemin tabakalarına düşürür, böylece onlar kendi nefislerine yazık etmiş olurlar. Eğer şükredip iman etselerdi, ruhları şirkin ve putperestliğin kirinden arınıp, akıllarının ve diğer kuvvetlerinin eserleri, hayatlarını ve âkibetlerini düzelten salih amellerinde zuhur etseydi, bu kutsal ruhlar onları nimet yurdunda (cennette) yüce makam'a ve büyük hoşnutluğa yükseltirdi. Bu son ayette, *"şükür"*, *"iman"*dan önce zikredilmiştir. Çünkü nimetlerin bilinmesi ve onlara şükür, O'nu verene ve O'na iman etmeye giden yoldur.

"Allah şükre karşılık veren ve her şeyi bilendir." Yüce Allah, şükreden, salih ve muslih (durumunu düzelten) mü'minlere onların hallerine dair bilgisine göre sevap verecektir, yoksa azab edecek değildir. Aksine, şükredip iman ettikleri için hak ettiklerinden çok daha fazlasını verecektir. Yüce Allah, *"Hatırlayın ki Rabbiniz size: Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) arttıracağım ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir! diye bildirmişti."*[677] buyurmaktadır. Bu ayette Yüce Allah, onların "şükürde sebat etme"lerine *"şükür"* ismini vermiştir. Onlar Allah'a güzelce şükretmekle aslında kendi nefislerine iyilik etmektedirler. Çünkü Yüce Allah, onlara da

676. Secde, 32/17.
677. İbrahim, 14/7.

onların şükürlerine ve imanlarına da muhtaç değildir. Fakat Yüce Allah'ın hikmeti ve sünneti (âdeti), sahih imanın ve salih amellerin nefiste iyi bir etkisi olmasını ve buna güzel bir mükâfatın bahşedilmesini, aksine de aksinin verilmesini gerekli kılmıştır. Yüce Allah'tan bizleri şükreden mü'minlerden kılmasını ve her iki dünyada şükrümüze karşılık vermesini dileriz. Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'adır.[678]

678. Tefsirimizin 5. cildi burada sona ermiştir. Bu cilt, *el-Menâr* Dergisi'nin 13, 14 ve 15. cildinde neşredilmştir. Ben bu cildi yazmaya 1328/1910 senesinde İstanbul'da olduğum sırada başladım. Basılan kısmı o yolculuğun esnasında tashih edemedim. 1330/1912 yılında Hindistan'a yolculuğum esnasında onu tamamladım. Bu ciltten deniz yolculuğum esnasında yazdığım kısımlar olduğu gibi Hindistan'da şehirlerde ve yollarda yazdığım kısımlar oldu. Bu ciltten, Maskat (Umman), Kuveyt ve Irak'ta yazdığım kısımlar da vardır. Bu cildi, 1330 yılı Şaban ayının başlarında Halep'le Hama arasında karantinada iken bitirdim. Cildin son kısmı ramazan ayınının sonunda çıkan *el-Menâr*'ın cildinde yayınlandı. Bu yolculuğum esnasında da yazdıklarımın tashihine dair hiçbir şeye vâkıf olamadım. Bu cild tamamlanmadan Üstad rahmetlinin dersleri sona erdi. Bu tefsirin kalan kısmına Üstad'tan aldığımız metotla inşallah devam edeceğiz. Bu hususta inşallah Üstadın yolunu takip edeceğiz. Başarı Yüce Allah'tandır.

Menâr Tefsiri

TEFSÎRU'L-KUR'ÂNİ'L-HAKÎM
TEFSİRU'L MENÂR

ŞEYH MUHAMMED ABDUH
MUHAMMED REŞÎD RIZÂ

IV/148-179, V/1-66

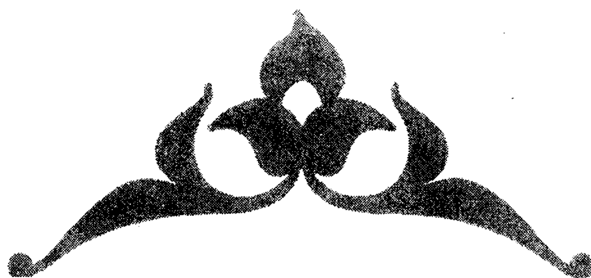
6

ALTINCI CİLT



ekin

بسم الله الرحمن الرحيم



TEFSÎRU'L-KUR'ÂNÎ'L-HAKÎM TEFSÎRU'L-MENÂR
Şeyh Muhammed Abduh
Muhammed Reşîd Rızâ

VI. CİLT

Arapça Baskı:
Dâru'l-fikr li't-tıbâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzî'

ISBN

978-975-8507-76-4

Çevirenler:
Rahmi Yaran (IV/148-179, V/1-37)
Mehmet Erdoğan (V/38-66)

Yayına Hazırlama ve Koordinasyon:
Hamza Türkmen, Fikret Başar

VI. Cildin Redaksiyonu:
Kenan Levent, Bülent Şahin Erdeğer

Son Okuma:
Büşra Bulut, Esra Aydın

Basım Tarihi:
Eylül 2011

Kapak / İç Düzen
Necmettin Asma

Baskı / Cilt
İstanbul Matbaacılık
Gümüşsuyu Cd. Işık San. Sit.
No: 21 B Blok Topkapı - Zeytinburnu - İstanbul
Tel: 0212 482 51 66

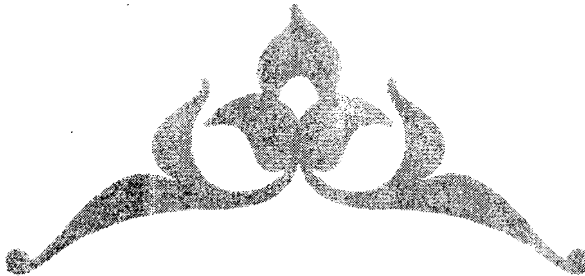


EKİN YAYINLARI
Fevzi Paşa Cd. Kınalızade Sk. 13/2 Fatih/İstanbul
Tel.: (0 212) 524 10 28 - 534 58 08
Faks: (0 212) 631 55 27
menartefsiri@gmail.com

MENAR TEFSİRİ HAKKINDA

Bu tefsir, sahih nakil ile apaçık aklı bir araya getiren yegâne tefsirdir; hikmet-i teşrîi (ilahi yasamanın hikmetini) açıklamakta, Allah'ın insanların hayatına egemen olan yasalarını (sünnetullah) sergilemekte, Kur'ân'ın her zaman ve mekandaki bütün insanlar için hidayet, yol gösterici olduğunu ortaya koymakta, Kur'anın yol göstericiliği ile bu asırda ona sırt çevirmiş Müslümanların durumunu, buna karşın onun ipine sımsıkı sarılan selefin (ilk kuşak Müslümanların) durumunu karşılaştırmakta ve değerlendirmeler yapmaktadır. Bütün bunları yaparken kolay bir dil ve üslup kullanmış, tefsiri ilmi ve edebi kavramlara boğmaktan kaçınmış, herkesin anlayabileceği fakat aydınların da kendilerini müstağnî göre cmeyeceği bir düzey tutturmuştur. Bu tefsirin mahiyetini ve İslâm'ın bilge âlimi **Üstad İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh**'un (r) Ezher'de verdiği derslerde izlediği yöntemi kısaca bu şekilde özetleyebiliriz.

Seyyid Muhammed Reşîd Rızâ



İÇİNDEKİLER

NİSÂ SÛRESİ

MÂİDE SÛRESİ

﴾ NİSÂ SÛRESİ ﴿

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

لَا يُحِبُّ اللّٰهُ الْجَهْرَ بِالسُّٓوءِ مِنَ الْقَوْلِ اِلَّا مَنْ ظُلِمَۜ
وَكَانَ اللّٰهُ سَم۪يعًا عَل۪يمًا ﴿148﴾
اِنْ تُبْدُوا خَيْرًا اَوْ تُخْفُوهُ اَوْ تَعْفُوا عَنْ سُٓوءٍ فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَفُوًّا قَد۪يرًا ﴿149﴾

148[1]- Allah, -zulme uğrayan kişi hariç- kötü sözün açığa vurulmasından hoşlanmaz. Allah her şeyi işiten ve bilendir.

149- Bir *iyiliği* açıkça ortaya koyar veya gizlerseniz, yahut bir kötülüğü affederseniz, şüphesiz Allah çok affedici ve çok güçlüdür.

Kötülüğü Açığa Vurmanın Ölçüsü

Bundan önceki cildin sonlarında bu sûrenin sonuna kadar zikredilen ayetlerin, daha önceki ayetlere göre ne mevkide olduklarını özet olarak anlattık. Her ne kadar bu iki ayetin, münafıkların ve kâfirlerin durumlarını ve onlardan Ehl-i Kitab olanların tartışmalarını açıklayan ayetlerden önce yer alması sanki garip bir durum gibi görülse de aslında onların, daha önce geçen ayetlerle de, daha sonra gelen ayetlerle de münasebeti vardır. Çünkü Allah burada, hem onların aleyhine delil ikâme etmek, hem de inananları onlarınkine benzer işlerden ve huylardan sakındırmak için onların bir çok ayıbını ve kötülüğünü açıklamakta, "*Daha önce kendilerine kitap verilen ve zamanları uzayan, kalpleri katılaşan kimseler gibi olmasınlar. Onların çoğu*

1. Bu ayet ile bundan sonra sûrenin sonuna kadar devam eden ayetlerin numaraları, İstanbul'da basılan ve kenarında Beyzâvî tefsiri bulunan Hafız Osman Mushafına, diğer mushaflara ve Almanya'da basılan mushafa (Flügel'in sayımına) uymaktadır. Bu sebeple biz tek bir numara ile yetindik.

fasıktır"[2] ayetinde de belirttiği gibi inananların böyle bir duruma düşmelerini istememektedir. Sonra Allah inananlar, Kur'an'da münafıkların ve kâfirlerin ayıplarının zikredilmiş olmasından hareket ederek; kötü sözün -eğer doğru ise- açıktan söylenmesinin mutlak mânada müstehap ve meşrû olduğuna hükmetmesinler ve aralarında böyle bir durum yaygınlık kazanmasın diye burada kötü sözü açıktan söylemenin ve iyiliği açığa vurmanın veya gizlemenin hükmünü açıklamaktadır. Böyle bir durumun inananlar arasında yayılmasının doğuracağı zarar aşikardır. Şimdi bu konuya açıklık getirilmektedir.

"Allah, kötü sözün açığa vurulmasından hoşlanmaz."

Hoşlanmak (sevmek), nefret etmek (buğz) veya hoşlanmamak (kürh), Allah'a nisbet edilince, O'na layık olan bir mânada nispet edilir. Hoşlanması, ona razı olmasını ve ondan dolayı sevap vermesini; hoşlanmaması da, bunların zıddını gerektirir. Açığa vurmak (cehr); gizli yapmak, gizlemek ve saklamak kelimelerinin karşıtıdır. ***"Kötü söz"***, bir kişi hakkında söylendiği takdirde o kişiyi lekeleyen sözdür. Mesela bir kişinin ayıplarını, kötü taraflarını zikretmek böyledir. Allah kullarının, birbirlerinin ayıplarını ve kötülüklerini zikrederek bunları kendi aralarında alenî hale getirmelerinden hoşlanmaz. Çünkü bunların aleni hale getirilmesinde iki büyük mefsedet vardır:

1- Bu durum, kötülüğü açığa vuranlarla, o kötülüğün nispet edildiği kişiler arasında düşmanlığı ve nefreti celbeder ve bu düşmanlık hakların yenmesine, kan dökülmesine sebep olabilir.

2- Kötülüğün insanlara anlatılmak suretiyle aleni hale getirilmesinin dinleyenlerin gönlünde zararlı tesirleri olur. Çünkü insanlar birbirlerini örnek alırlar. Birisinden hoşlanmadığı veya kötülük gördüğü için onun hakkında kötü şeyler söyleyen bir insanı duyan kişi, eğer kendi başından daha önce böyle bir şey geçmemişse onun bu sözünü taklit eder. Eğer daha önce kendisi de böyle şeyler söylemişse o zaman da bu durum, onun bu tarz davranışlara olan meylini artırır. Yahut da -bilhassa konuşmayı dinleyen kişi, taklitten çokca etkilenen yeni yetme gençlerden ise veya sosyal tabaka bakımından daha alt tabakadan ise- o kötülüğü yapan kişinin kendisini taklit eder. Çünkü sıradan insanlar, toplumun önde gelen insanlarını (havâssı) taklit ederler ve böyle önde gelen insanlar arasında kötülükler görülürse o kötülükler çok geçmeden hemen sıradan insanlar (avâm) arasında yaygınlık kazanır. Gönlünde kötülüğe ve ahlaksızlığa karşı meyil olan kişiler daha

2. Hadid, 57/16.

önce böyle kötü işler yapan kimselerin olduklarını bilirlerse o hususta cüretkar olurlar. Halbuki bunu bilmeseler belki de ona cüret edemeyecekler.

Kötü sözleri dinlemenin etkisi sadece sıradan insanlar ve küçüklerle sınırlı kalmaz, toplumda ileri gelen olgun yaştaki seçkin kişiler arasında bile görülür. Kötülüğü dinlemek onu yapmak gibidir. Birinin tesiri dinleyenin gönlünde olur, ötekininki de ona bakanın gönlünde. En azından -bilhassa tekrar tekrar onu dinlemiş veya ona bakmışsa- gönlünde, onu çirkin ve tuhaf bulma duygusunu zayıflatmak suretiyle etkili olur. Bu sebeple eğitim bilimcilerin, öğretimle ilgili bütün kitaplarını kötü sözlerden, çirkin ifadelerden uzak tuttuklarını, cinsî hayata dair kelimeleri ve üreme organlarının isimlerini açık açık zikretmediklerini görüyoruz. Hatta onlar, o kötü kelimelerden birisinin, ilim ve sanat peşinde olan öğrencilerin gönüllerinde yer edip de onları o kötü davranışa sevk etmemesi için çok titiz davranarak onların müracaat ettikleri sözlüklere bu tür kelimeleri almazlar. Nice kötü kelime vardır ki insanın gönlünde yer edip ona kötülük kapısı açar ve artık ebediyen onun şerrinden kurtulamaz.

Bir hadis-i şerifte şöyle denmektedir:

"Adam, bir sakınca görmediği sözü konuşur. Ondan dolayı cehennemde yetmiş güz[3] yuvarlanır." Bu, Tirmizî'nin rivayetidir[4]. Hadis Buhari ve Müslim ile diğer eserlerde de rivayet edilmektedir[5].

İnsanlardan bir çoğu, sözün insanın kalbini etkilediğinin farkında değil. Ne dillerini kötü sözden sakındırıyorlar, ne de kulaklarını böyle sözleri dinlemekten. Bu konunun mahiyetini ancak büyük âlimler kavrayabiliyor.

Üstad İmam'ın bunu temsil tarzında anlatan ve zihne yaklaştıran şiirsel bir sözü var ki bir edebiyatcı onu belağatın icaplarına göre böyle bir yerde söylenmesi gereken mübalağa (iğrâk) türünden sayar: "Gecenin karanlığında hiç bir insanın bulunmadığı yerde bir söz söylesem o söz, havada asılı kalır ve nihayet ona hazır bir kişiye rastlar ve onda etkisini gösterir". (Onun sözü, aynen böyle olmayıp bu mânada bir söz de olabilir). Bir seferinde İmam Mısır'da, faziletli Amerikalılardan Müslüman olmuş bir aile ile bir araya gelmişti. O aile dinin hükümlerini ve hikmetlerini öğrenmek için ona ge-

3. Hadisin metnindeki *"harîf"* kelimesi, güz (son bahar) mevsimi demektir. Senede bir güz mevsimi olduğuna göre yetmiş güz, yetmiş sene demektir. Bkz: İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 24-25. (Çev.)

4. Tirmizî, *Zühd*, 10.

5. Bkz: el-Muvatta', *Kelâm*, 6; Buhârî, *Rikâk*, 23; Müslim, *Zühd*, 50; İbn Mâce, *Fiten*, 12. (Çev.)

liyordu ve o da bir gün onlarla konuşuyordu. Birden ağzından "ye's" (ümitsizlik) kelimesi çıktı. O evde temiz kalpli bir genç kız vardı. İmama "İlim ve hikmetce senin durumunda olan birisi nasıl bu kelimeyi kullanır", dedi. Bu, zararlı anlamları olan kelimelerden biriydi. İmam onun temiz kalpliliğine ve anlayışına hayret etti ve onun bu sözünü onayladığını ifade etti. Sanıyorum bunun üzerine mazeret beyanı sadedinde; eğitimi tamamlanmış âlim kişiler arasında bazı hakikatleri açıklarken bu gibi kelimelerden kaçınmanın mümkün olmadığını, yine de okullarda ve evlerde genç nesle hitap ederken mümkün mertebe böyle kelimeler kullanmaktan kaçınmaya çalıştığını ifade etti ve sözün, dinleyen herkes üzerinde etkili olduğundan bahsederek kendisinin kullandığı az önce naklettiğimiz kelimeden söz etti. O kız buna karşı "Bu değerli ifadeyi açıklamama müsade eder misiniz?", dedi: İmam "evet", deyince kız şunları söyledi: "Bir şeye dair bilgi, icmâlî (genel hatlarıyla, özet) olarak insanın nefsinde bulunur. Onu, ıssız bir yerde (veya kitabında) da olsa söze dökünce artık o, icmâl yerinden çıkıp tafsîl (ayrıntılarını belirtme) ve açıklama yerine intikal eder. Bu da, onun insanların kulaklarına tekrar ifade edilmesini gerektirir ve kaabiliyetlerine göre onlar üzerinde etkili olur". Bunun üzerine Üstad ona "İyi ifade ettin.", dedi.

Aslında Allah, kötü sözün açığa vurulmasını da, gizlice söylenmesini de istemez. Nitekim bu onun; günahın, düşmanlığın ve Rasûlüllah'a karşı gelmenin gizli gizli konuşulmasını yasaklamasından ve sadece iyilikte ve takvâda gizliliği emretmesinden anlaşılmaktadır[6]. Allah'ın burada sadece onun açıktan ifade edilmesinden söz etmesi, -bildiği gibi- kâfirlerin ve münafıkların fesatlıklarını açıklama münasebeti iledir. Kötülüğün aleni yapılması, onun gizli yapılmasına göre çok daha zararlıdır. Çünkü aleni kötülüğün zararı ve fesadı halk arasında yayılır ve neticede neredeyse toplumun hiç bir ferdi bundan kurtulamaz.

Bir gün meşhur dil âlimi ve rivayet üstadı Muhammed Mahmud b. et-Telâmîd eş-Şinkîtî'ye (ö.1322/1904) şöyle dedim:

- Ben Mısır'da kendimi tanıyamaz oldum. Burada hamamlarda avret yerlerinin açılması, yol kenarlarında içki içilmesi gibi İslam'a uymayan şeyleri çokca görmem ve çokca kötü söz dinlemem, bendeki bu gibi halleri çirkin bulma duygusunu hafifletti ve bunları yapanlara karşı olan sevgisizliğimi ve nefretimi zayıflattı. Ben memleketimde (Trablu'ş-şâm civarındaki Kalamûn)

6. Bkz: Mücâdele 58/8, 9. (Çev.)

iken bir adamın ahlaksızlık yaptığını duyunca artık ona bakmam ve onunla konuşmam mümkün değildi. O da bana şöyle cevap verdi:

- Senin gibi ben de kendimi tanıyamaz oldum. Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâhi'l-aliyyi'l-azîm (Yüce ve Ulu Allah'tan başkasında güç ve kuvvet yoktur).

Bana şöyle bir soru sorulabilir: Tercih ettiğin Mısır'da gördüğün ve duyduğun İslam dışı halleri ve kötü sözleri görüp duymadığın vatanını niçin terkettin? Bu soruya cevabım şudur: İlk vatanımda hakkı söyleyip yazamaz ve topluma, ümmetime Mısır'daki gibi hizmet edemezdim. Halbuki ben, bu hizmetin benim için farz olduğuna inanıyorum. Hamit yönetimi[7], ben onun hakimiyetinden uzakta olduğum halde aileme ve malıma zarar vererek bana eziyet etti. Eğer beni ele geçirseydi sadece bu hizmetten men etmekle kalmaz, bana ibretâmiz bir ceza uygulardı.

Allah, kötü sözün açığa vurulmasından hoşlanmaz. ***"Fakat zulme uğrayan kişi hariç"***. Yani bir zâlimin zulmüne uğrayan kimse onun zulmünü anlatmak üzere yöneticilere veya o zulmü ortadan kaldırma hususunda kendisine yardımcı ve destek olması umulan başka kişilere müracaat edip mağduriyetini açıklamak suretiyle şikâyetçi olarak bunu açığa vurursa bundan dolayı ona bir vebal yoktur ve o, Allah'ın hoşlandığı davranışların dışına çıkmış sayılmaz. Çünkü Allah, kullarının zulme karşı suskun kalmalarını, ona boyun eğmelerini istemez. Tam aksine onların zulme karşı çıkan izzet sahibi kişiler olmalarını ister. Zulümden şikayetçi olmak -ki bu da kötü söz kabilindendir- suretiyle açığa vurma mefsedeti ile zulme karşı suskun kalmak -ki bu da zulmün yayılmasına, devamlılık kazanmasına ve neticede toplumların helak, mâmur yerlerin harap olmasına sebep olur- mefsedeti çatışınca; zulümden şikayetçi olarak ve mümkün olan bütün vasıtalarla onu açığa vurarak zulme karşı koymak, mevcut iki zararın daha hafifi durumunda olur.

Bazı müfessirlere göre mâna "Allah, -(kendini savunmak için) zulme uğrayan kişinin açığa vurması hariç- kötü sözün açığa vurulmasından hoşlanmaz" şeklindedir.

Bazılarına göre de ayetteki *"cehr"* (*açığa vurma, açıktan yapma*), *"mücâhir"* (*açığa vuran*) anlamındadır (masdar, ism-i fail mânasında kullanılmıştır). Yani ayet; Allah, kötülüğü açığa vuranlardan hoşlanmaz, fakat fiilî olarak

---

7. Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit Yönetimi (Çev.)

mümkün olmazsa hiç değilse sadece sözle zulme karşı koymak için hemen harekete geçtikleri takdirde zulme uğrayanlar bundan hariç, demektir.

Biraz önce söylediklerimizden, zulme uğrayan kişinin bunu açığa vurmasının, onun için mübah ve meşru oluşunun zaruret kabilinden olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü yapılan iş, zararlı iki fiilden hangisi daha hafif ise onun işlenmesidir. Usul âlimlerinin dediği gibi *"Zaruretler, kendi miktarlarınca takdir olunur"*[8]. Dolayısıyla zulme uğrayan kişinin de serbest bir şekilde gönlünün arzusuna uyup; zulmü önlemede, ondan kurtulmada, zâlimi hakka boyun eğdirmede[9] veya zulümden vazgeçmesi için onu fiilen engellemede etkisi olmayacak tarzda o kötülüğü açığa vurmaya devam etmesi caiz olmaz. Yine de maruz kaldığı acının tesiriyle -her ne kadar mağduriyetini açıklama ve zâlimden hakkının alınmasına vesile olma tarzında olmasa da- pek düşünmeden ağzından çıkan sözlerden dolayı Allah'ın onu muâheze etmemesini ümit ederim. Bir merfû hadiste de *"Haklı olan kişinin söz hakkı vardır."* denmektedir[10].

"Allah her şeyi işiten ve bilendir." Yani işitmek ve bilmek onun sabit olan sıfatlarındandır ve öyle olmaya da devam edecektir. Kötülüğü açığa vuran kişilerin sözlerinden hiç biri onun dikkatinden kaçmaz ve o kişiyi bu sözü söylemeye sevkeden sebep onun bilgisi dışında kalmaz. Çünkü kullarının sözlerinden, fiillerinden ve niyetlerinden hiç bir şey ona gizli değildir.

Allah'ın, kendileri için zararlı olduğu ve aralarında fesada vesile olduğu için kulları hakkında hoşlanmadığı bir şey olan kötülüğü açığa vurma işinde zulme uğraması sebebiyle mâzur olan kişi, bu davranışından dolayı Allah tarafından muâheze edilmez ve cezalandırılmaz.

Allah, kulları için zararlı olduğu ve aralarında fesada vesile olduğu için onların kötülüğü açığa vurmalarından hoşlanmazsa da bir kişi zulme uğradığı için kötülüğü açığa vurmada mâzur ise Allah onu muâheze etmez ve cezalandırılmaz. Hatta maksadı, kendisine karşı işlenen zulmü ortadan kaldırmak, zâlimi rüşt haline döndürmek ve insanları onun şerrinden kurtarıp

---

8. Bkz. *Mecelle*, madde: 22.
9. *"Boyun eğdirmek"* şeklinde tercüme ettiğimiz *"etr"* kelimesi hakkında dipnotta şu açıklama vardır: (*"Etr"*, aslında *"bir şeyi eğmek"* anlamındadır. Mecazen "falan kişiyi senin sevgine eğdim" denir. Bir hadiste de bu kelime kullanılarak şöyle denmektedir: *"... Nefsim elinde olan Allah'a yemin olsun ki, -siz zalime engel olmadıkça ve onu hakka boyun eğdirmedikçe- hayır."*).
   Bu hadisin metni için bkz: Tirmizî, *Tefsîru Sûre* (5), 6. (Çev.)
10. Bkz: Buhârî, *Vekâlet*, 6, *İstikrâz*, 4; Müslim, *Müsâkât*, 120; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 268, 416, 456.

rahatlatmak olduğu için belki de Allah onu sevaplandırır. Çünkü zâlim, o kişiye yapmış olduğu zulümden dolayı takibata uğramazsa o zaman -ancak hata ile bazan zulmedebilen müttakî ve değerli insanlardan değilse- bu konuda daha şiddetli ve ısrarcı olur.

"Bir iyiliği açıkça ortaya koyar veya gizlerseniz, yahut bir kötülüğü affederseniz, şüphesiz Allah çok affedici ve çok güçlüdür." Allah zulüm mazereti olmadıkça kötülüğün açığa vurulmasından hoşlanmadığını açıkladıktan sonra ister sözlü olsun, ister fiilî olsun iyiliği açığa vurmanın veya gizlemenin hükmünü, kötülüğü affetmenin ve kötülük yapanı muâheze etmemenin hükmünü açıklamaktadır. Bu hüküm şudur: Allah, açıkca veya gizlice iyilik yapanlara ve kendilerine kötülük eden insanları affedenlere, onların bu amelleri ile aynı cinsten mükafat vermekte ve onların günahlarını affetmekte, sevaplarını artırmaktadır. Allah'ın şanına uygun olan affetmektir. O, öyle güçlü bir zâttır ki az amele karşı çok sevap vermek onu acze düşürmez. O affederken, cezalandırma hususunda tam kudret sahibi olduğu halde affetmektedir. Kudretini ifade için kullanılan mübalağa kipi (yani "kadîr" ifadesi), onun çok sevap vereceğine ve muâheze gücü olduğu halde affetmeyi teşvik ettiğine delalet eder. Eğer öyle olmasaydı burada bu kelimenin kullanılması, Kur'an'ın belağatı ile bağdaşmazdı. Mesela bir kral veya emîr kölelerinden veya devlet ricâlinden birine, memnuniyet verici işlerden biri için "eğer şu işi yaparsan, bende çok para var", veya "... elimde en yüksek nişanlar ve rütbeler var" dese hiç kimse onun bu ifadesinden; onun, muhatabını o işe karşılık onun gönlüne su serpecek miktarda bir para ile veya ona tevcih edeceği asgarî derecede bir rütbe ile yahut onun durumuna en yakın dereceden, ona cazip gelecek bir nişan ile mükafatlandıracağından başka bir şey anlamaz. Hatta o dili bilen herkes, bu ifadeden, verilecek mükafatın büyük olacağını anlar. Yapmış olduğumuz bu izah ile "kadîr" kelimesinin, buradaki konumu itibariyle ayetin teşvik ettiği davranışa karşılık verilecek mükafatın büyüklüğüne ve kudret sahibi iken affetmenin müstehap olduğuna delalet ettiği kanaatinde olduğumuzu, bazılarının yaptığı gibi bu delaleti sadece ikinci durum (yani affetmek) ile sınırlı saymadığımızı belirtmiş olduk. Çünkü herhangi bir ayette veya sözde mükafat vadedilince kural, o mükafatın orada zikredilen bütün işlere karşılık olmasıdır. Bu ayette de iyiliğin açığa vurulması, gizlenmesi ve kötülük yapanın affedilmesi zikredilmiştir. Söz konusu vâdin, bunlardan sadece sonuncuya ait olması doğru olmaz.

Şer (kötülükler) hususunda kural, zaruret olmadıkça -söz de olsa, fiil de olsa- o kötülüğün işlenmemesidir. Mesela zulme uğrayan kişinin, zulmü

ortadan kaldırmak için yardım istemek suretiyle o kötülüğü açığa vurması bir zarurettir. Hayır (iyilik) hususunda da kural, -söz de olsa, fiil de olsa- o hayrın işlenmesidir. Hayrın açıkça yapılmasının mı, gizlice yapılmasının mı daha faziletli olacağı sorusunun cevabı ise onu yapacak kişilere, onu yapmaya sevkeden sebebe ve açıkça veya gizlice yapmanın onda bırakacağı tesire göre değişir. Kamil imanlı, yüksek ahlaklı, kendisi hakkında riya endişesi taşımayan birisinin bir hayrı gizli veya açık yapması arasında kendisi açısından bir fark yoktur. O, halisane bir niyetle veya açık bir yararı dikkate alarak bu ikisinden birini tercih eder. Ama bu durumda olmayan kişinin, bu konuda hevâsının (nefsî arzusunun) etkisinde kalmaması için gizli yapmayı tercih etmesi gerekir. Örnek olma kastı, yapılan iyiliği açıktan yapmaya sevkedebilecek sebeplerden birisidir. Kendini açığa çıkarmama ve kendisine iyilik yapacağı kişinin itibarını koruma kastı da iyiliği gizlice yapmaya sebep olabilecek hususlardandır. Mesela fakir ve halini açığa vurup beklenti içinde olmayan kişilere verilecek sadakaların gizli verilmesi böyledir.

إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيَقُولُونَ
نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَٰلِكَ سَبِيلًا ﴿150﴾
أُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا ﴿151﴾
وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ أُولَٰئِكَ سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ
أُجُورَهُمْ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا ﴿152﴾

150- Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler; Allah ile peygamberleri arasında ayırım yapmak isteyenler; kimine inanırız, kimini inkâr ederiz diyenler ve bu arada bir yol edinmek isteyenler,

151- İşte bunlar tam kâfirdirler. Ve biz kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırladık.

152- Ve Allah'a ve peygamberlerine iman edenlere ve onlardan hiçbirini diğerinden ayırmayanlara, işte onlara da sevaplarını verecek. Ve Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.

Peygamberlere İman

Allah Teâlâ bize bu ayetlerde imanın, diğer esaslarına temel teşkil eden en önemli iki esasını, bu iki esastan birincisinin, ikincisi olmadıkça makbul olmayacağını, böyle bir iddiada bulunan kişinin iddiasının reddedileceğini ve bunları veya bunlardan birini inkâr edenlerle, bunları Allah'ın istediği gibi yerine getirenlere vereceği karşılığı açıklamaktadır: ***"Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler; Allah ile peygamberleri arasında ayırım yapmak isteyenler; kimine inanırız, kimini inkâr ederiz diyenler..."*** Onların bu sözleri aslında Allah ile peygamberleri arasında nasıl ayırım yaptıklarını açıklamaktadır. Yani onlar Allah'a iman ederler ama peygamberlerine iman etmezler. Bunlar da iki gruptur: Bir kısmı, vahyi inkâr ettikleri ve peygamberlerin, tebliğ ettikleri hidayeti ve kuralları kendiliklerinden tebliğ ettikleri iddiasında bulundukları için hiç bir peygambere iman etmezler. Bu asırdaki kâfirlerin çoğu bu gruptandır. Bir kısmı da peygamberlerin kimine iman ederler, kimine iman etmezler. Hatta bunu ağızlarıyla itiraf da ederler ve bu iddialarını savunurlar. Mesela Yahudiler böyledir. Musa'ya (a) iman ediyoruz, İsa'yı (a) ve Muhammed'i (s) inkâr ediyoruz" derler, onları peygamber saymazlar.

"Ve bu arada bir yol edinmek isteyenler." Yani Allah'a ve peygamberlerine imanı birbirinden ayırarak bu ikisi arasında bir yol edinmek isteyenler.

"İşte bunlar tam kâfirdirler." Bu, haber cümlesidir ve bu cümlede Allah, kendisi ile peygamberleri arasında ayırım yapanlarla ilgili hükmünü bildirmektedir. Yani, o ayırım yapanlar var ya onlar, küfürde derinlik kazanmış, mükemmel mânada kâfirdirler, demektedir. Allah onlarla ilgili bu hükmü, hem aralarında da fasıl zamiri bulunan iki marife kelimeden oluşan bir cümle ile, hem de *"hakkan"* kelimesi ile tekit etmiştir. Hangi doğru, Allah'ın tesbit ettiği doğrudan daha doğru ve ispatlı olabilir ki!

"Ve biz" gerek bunlardan olan ve gerekse bunların dışındaki ***"Kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırladık."*** Burada zamir kullanılarak "onlar için" denmeyip bunun yerine zamirsiz olarak açık açık *"kâfirler için"* ifadesi tercih edilmiştir. Bundaki nükte, bu hükmün hem onları, hem de diğer kâfirleri kapsamasıdır. *"Alçaltıcı azap"* olduğu gibi peygamberlerin bir kısmına iman ederiz, bir kısmına iman etmeyiz diyenler de var ki bunların sözüne de itibar edilmez. Bunların, o peygamberlerden bazısına karşı gösterdikleri bağnazlık ve onlardan nakledilen bir takım hükümleri ve öğütleri muhafaza ediyor olmaları da doğru mânasıyla iman sayılmaz. Bunlar, onların uygulaya geldikle-

ri geleneklerdir, kendilerinde bir hayat tarzı haline gelmiş siyaset veya mensubiyet kaynaklı taassuptur. Peygamberlere, Allah'ı memnun edecek şekilde doğru mânada iman etmek ise ancak peygamberliğin mânasını, ve hedefini, peygamberlerin sıfatlarını, vazifelerini ve onların rehberliklerinin tesirini anlamaya dayanan, bundan kaynaklanan imandır. Bunu anlayan birinin Hz. Musa'ya, Hz. İsa'ya iman edip Hz. Muhammed'i inkâr etmesi mümkün değildir. Çünkü peygamberlik sıfatları Hz. Muhammed'de, başkalarındakine nispetle daha mükemmel bir şekilde görülmektedir. Onun vasıtasıyla elde edilen hidayet, ondan öncekilerle elde edilen hidayetten daha büyüktür. Onun hücceti daha sağlam ve bu hücceti bilme yolları daha güçlü; bu hüccet üzerindeki şüphe ise daha zayıftır. Hz. Musa, hükümdar sarayında, dinlere ve ilme beşiklik etmiş bir mekanda büyüdü. Hz. İsa, dini ve devleti olan, ilim ve medeniyet sahibi bir kavmin arasında, edebiyat ve felsefe kitaplarının yaygın olduğu bir ülkede yetişti. Kendisi bir ümmî olan ve ümmîler arasında yetişen Hz. Muhammed'in getirdiklerinin ilahi vahiy oluşu hususundaki burhan, bu ikisinin getirmiş olduğu tebliğin, kendilerinden hiçbir katkı taşımayan ilahî vahiy olduğu hususundaki burhandan daha açık ve bârizdir. Onun Kitabı ve dininin esasları kesin tevatürle, muttasıl senetlerle nakledilmiştir, halbuki onların dini böyle değildir. Hıristiyanların, peygamberlerini; putperest Kral Kostantin'in ve ondan sonra gelen Romalıların gösterdikleri şekilde bir tanrı haline getirmeleri ise Hz. İsa'nın ve havarilerinin tanımadıkları başka bir durumdur ve bu, ayrıca onların dinlerini Hint, Çin, Mısır ve Avrupa putperestliğine dayalı geleneklerden oluşan kendi geçmiş putperest düşüncelerine göre şekillendirmektir. Bunu hür düşünceli Avrupalı bilginler de açıklamaktadır.

Daha sonra Allah bu kâfirlere mukabil iman edenlerin durumunu açıklamaya başlamaktadır: ***"Ve Allah'a ve peygamberlerine iman edenlere ve..."*** her ne kadar bu peygamberlerden sadece sonuncusunun dinine göre amel etmeyi kabul etseler de iman hususunda ***"onlardan hiçbirini diğerinden ayırmayanlara ..."***. Çünkü onlar biliyorlar ki bu peygamberlerin hepsi de Allah tarafından gönderilmişlerdir; onlar, aynı hükümdar tarafından çeşitli beldelere gönderilen valiler mesabesindedirler. Onların getirdikleri kitaplar da aynı yönetim tarafından çıkarılan ve uygulanması istenen çeşitli kanunlar gibidir. (Üst derecedeki bir şeyin, alt derecedekine benzetilmesinde sakınca yoktur). Bu valilerden her birine, o hükümdar tarafından gönderildiği için hürmet edilir; kanunlar da yine onun tarafından çıkarıldığı için tatbik edilir. Ama bir taraftan da bunlardan sonuncusunun, öncekini neshettiği

bilinir. Buna rağmen peygamberler arasında ayırım yapmak ya bu gerçeği yani peygamberler ve ilahi kitaplarla ilgili gerçeği bilmemekten, ya da hevâ ve hevesin peşine takılmaktan, bunları Allah'a ve Peygambere itaatin önüne geçirmekten kaynaklanır. İmanları muteber olan mü'minler, peygamberliğin hakikatini bilirler ve bu sayede de peygamberleri bilirler, onlar arasında bir ayırım yapmazlar. Allah ***"İşte onlara da sevaplarını verecek."*** Çünkü onların Allah'a ve peygamberlerine imanları, doğru mânada bir imandır, bu konuda onlar Rablerinin hidayeti üzeredirler. Sahih *"imanları sebebiyle Rableri onları"*, o imanın gereği ve sonucu olan salih amele *"hidayet eder."*[11] Kur'an'ın genel âdeti, verilecek mükafattan söz edilirken iman ile birlikte ameli de zikretmek şeklinde olduğu halde burada amelden söz edilmedi. Çünkü burada tam kâfirlik karşısında, bir ayırım yapmaksızın Allah'a ve peygamberlerine sahih bir şekilde iman etmekten; Allah'ın kâfirlere tehdidine mukabil, mü'minlere vaadinden söz edilmektedir. Burada Allah, kâfirler hakkında ***"onlar tam kâfirlerdir"*** derken, mü'minler hakkında "onlar tam mü'minlerdir" dememiştır. Birisi imanın gereği olan istikamet ve salih amel olmasa da kâmil iman olabilir şeklinde bir kuruntuya kapılıp aldanmasın diye böyle söylemiştir. Gerçekten de insanlar, çok sayıda karşı delile ve bunu reddeden Kur'an ayetlerine rağmen böyle bir yanlış anlamaya kapılabilmektedirler.

Allah gerçek mü'minlerin özelliklerini burada değil, başka bir yerde açıklamıştır: "Mü'minler ancak Allah anıldığında kalpleri ürperen, yanlarında Allah'ın ayetleri okununca imanları artan, Rablerine tevekkül eden; namazı yerine getiren, verdiğimiz rızıktan infak eden kişilerdir. İşte onlar gerçek mü'mindirler, Rableri nezdinde onlar için dereceler, bağışlanma ve değerli bir rızık vardır"[12]. Şimdi bu ayetlerden sonuncusundaki vaad ile tefsirini yaptığımız ayette yer alan vaad arasındaki farka bir bakın. İkisi arasında çok büyük fark olduğu görülür. Allah, mülkiyet anlamında da kullanılan "lâm" harf-i cerri ile, tam mü'min olan bu kişiler, iman ağacının hem köküne, hem de dallarına sahip olduklarından buna karşılık olarak onlar için Rableri nezdinde yüksek dereceler ve değerli rızık olacağını ifade etmektedir. Halbuki iman ağacının sadece köküne sahip olan, yani Allah'a ve peygamberlerine aralarında bir ayırım yapmaksızın iman eden kimselere ise ecirlerini vereceğini, yani amel bakımından ne durumda iseler ona göre vereceğini vaad etmektedir.

---

11. Yunus, 10/9.
12. Enfâl, 8/2-4.

Asım'ın ravisi Hafs ve Kâlûn'un ravisi Yakub ayette yer alan ve (*onlara verecek*) manasında olan *"yu'tihim"* kelimesini aynen ayette geçtiği gibi *"ya"* harfiyle *"yu'tihim"* olarak kıraat etmişlerdir, diğerleri ise *"onlara vereceğiz"* manasında olmak üzere aynı kelimeyi, birinci çoğul şahıs olarak *"nun"* harfiyle *"nu'tihim"* şeklinde okumuşlardır.

*"Ve **Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.**"* İmanı sahih olan, Rabbine hiçbir şeyi şirk koşmayan, peygamberlerinden herhangi birini diğerlerinden ayırmayan kişiler için bağışlayıcı; onlara karşı merhametlidir; onlara sırf adalet ile değil ihsan ile muamele eder. Her şeyi kuşatan rahmetinin bazı türlerini dilediklerine tahsis eder, bu konuda başkalarını onlara ortak etmez.

يَسْأَلُكَ أَهْلُ الْكِتَابِ أَن تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِّنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَىٰ أَكْبَرَ
مِن ذَٰلِكَ فَقَالُوا أَرِنَا اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ
مِن بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ فَعَفَوْنَا عَن ذَٰلِكَ وَآتَيْنَا مُوسَىٰ سُلْطَانًا مُّبِينًا
﴿153﴾ وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمُ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُلْنَا
لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَأَخَذْنَا مِنْهُم مِّيثَاقًا غَلِيظًا ﴿154﴾ فَبِمَا نَقْضِهِم
مِّيثَاقَهُمْ وَكُفْرِهِم بِآيَاتِ اللَّهِ وَقَتْلِهِمُ الْأَنبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ
بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا ﴿155﴾ وَبِكُفْرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ
عَلَىٰ مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا ﴿156﴾ وَقَوْلِهِمْ إِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ
رَسُولَ اللَّهِ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَٰكِن شُبِّهَ لَهُمْ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ
لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مَا لَهُم بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِينًا ﴿157﴾ بَل
رَّفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا ﴿158﴾ وَإِن مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا
لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا ﴿159﴾

153- Ehl-i Kitab senden, semâdan onlara bir kitap indirmeni istiyorlar. Musa'dan, bundan daha büyüğünü istediler ve "Allah'ı bize açık açık göster" dediler de zulümlerinden dolayı onları yıldırım çarptı. Sonra da, onlara beyyineler (açık deliller) gelmişken buzağıyı

(tanrı) edindiler. Bunu affettik ve Musa'ya apaçık bir sultan (güç, otorite) verdik.

154- Ve mîsakları (taahhütleri) sebebiyle Tur'u üzerlerine yükselttik. Ve onlara "Kapıdan secde ederek girin" dedik. Ve onlara "Cumartesi de haddi aşmayın" dedik. Ve onlardan sağlam (ğalîz) bir mîsak (taahhüt) aldık.

155- Ve mîsaklarını (taahhütlerini) bozmaları, Allah'ın ayetlerini inkâr etmeleri, peygamberleri haksız yere öldürmeleri ve "kalplerimiz kapalıdır" demeleri sebebiyle (bunları yaptık). Onların kalplerini, küfürlerinden dolayı Allah mühürlemiştir. Dolayısıyla onlar ancak az bir şeye iman ederler.

156- Ve küfürleri, Meryem hakkındaki büyük iftiraları sebebiyle.

157- Ve "Biz Mesih İsa b. Meryem'i, Allah'ın Rasûlü'nu öldürdük" demeleri sebebiyle onu öldürmediler. Haça da germediler. Fakat onlara (öyle) benzetildi (veya onlar için şüpheli hale getirildi). Onun hakkında ihtilafa düşenler ondan şüphededirler. Onların onun hakkında, -zannın peşinde olma dışında- herhangi bir bilgileri de yoktur. Onu kesinlikle öldürmediler.

158- Aksine Allah onu kendine yükseltti. Allah izzet ve hikmet sahibidir.

159- Ehl-i Kitab'tan herkes ona ölümünden önce kesinlikle iman edecek ve o, kıyamet günü onlara şahit olacak.

•

Hz. Muhammed'den Mucize Beklentisi

Bundan önceki ayetlerde Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenlerin, Allah ile peygamberleri arasında ayırım yapıp bir kısmına inanıp bir kısmına inanmayanların durumları açıklanmıştı. Bunlar, dini bir ilâhî hidayet değil de başkanlık ve taraftarlık kabul eden Ehl-i Kitab idi. Allah şimdi de bu ayetlerde Ehl-i Kitab'ın İsrailoğulları grubunun bazı hallerini; inatçılıklarını, tacizlerini ve dinin hakikati hakkındaki bilgisizliklerini açıklamaktadır:

"Ehl-i Kitab senden, semâdan onlara bir kitap indirmeni istiyorlar." Yani kendilerini, oradan, semavî yazı ile yazılmış ve senin Allah tarafından onlara gönderilmiş birisi olduğuna şehadet eden bir kitap inmesini istiyorlar. Yahut cemaatlerinin adı ile veya kendi din âlimlerinden belli kişilerin adı ile bir kitap inmesini istiyorlar. Bu öneride bulunanların maksatları hakkında çeşitli görüşler vardır.

Bunların, Hz. Musa'nın getirdiği levhalar gibi bu Peygamber'in (s) dininin kitabının da onlara aynı anda toptan inmesini istediklerini söyleyenler de olmuştur. Fakat biz bu noktada şunları söylüyoruz: Birçok kitabımızda Tevrat'ın tamamının Hz. Musa'ya (aynı anda toptan) indiği, İncil'in de Hz. İsa'ya böyle indiğini görüyoruz. Bunların yazarları, bu bilgiye dayanarak Yahudilerin, Hz. Peygamber'den Tevrat gibi kendi dinine ait kitabın tamamının da aynı anda toptan indirilmesini istediklerini söylüyorlar. Halbuki görünüşe bakılırsa bu, Müslümanların Yahudiler tarafından aldatılmasıdır. Çünkü onların ellerindeki Tevrat'a göre Hz. Musa'nın Allah katından toptan getirdiği, iki levhaya nakşedilmiş olan on emirdir. İlk önce o iki levhayı getirdi. Ama aralarında bulunmadığı sırada onların ziynet eşyalarından yapılmış buzağıya ibadet etmiş olduklarını görünce kızdı ve bu levhaları attı, onları kırdı. Sonra Allah ona taştan başka iki levha yontmasını emretti ve onun için bu emirleri o levhalara yazdı[13]. Diğer hükümler ise Hz. Musa'ya değişik zamanlarda vahyediliyordu, bunlar ona toptan inmedi.

Allah diyor ki: Ehl-i Kitab bunu, inadından dolayı ve karşı tarafı aciz bırakma maksadıyla istiyor.Yoksa onların maksadı ikna olmak için delil talep etmek değil. Ey Peygamber! Eğer sen onların bu isteğine şaşıyorsan ve bunu yadırgıyorsan, onlar açısından büyük bir iş görüyorsan bil ki onlar ***"Musa'dan, bundan daha büyüğünü istediler ve 'Allah'ı bize açık açık göster' dediler."*** Bunu, şu senden kendilerine semâdan bir kitap indirmeni isteyenlerin selefleri (ataları) istediler. Halef ve selef (sonrakiler ve öncekiler) sıfatca ve ahlakça aynıdır. Çünkü çocuklar, babalarından miras alırlar. Gariplere destek olmaya karşı çıkan bu gibi Yahudilerde de tevarüs en şiddetli ve en mükemmel şekilde görülür. Ayrıca Kur'an'ın ümmetlere hitap ederken ve onların durumunu anlatırken takip ettiği usul, daha önce gerek Yahudiler ve gerekse diğerleri hakkında anlatılanlardan bilinmektedir. Buna göre bir ümmet, fertleri arasındaki dayanışma, tevârüs ve sonrakilerin, öncekilere tâbi olmaları sebebiyle tek şahıs gibi sayılır. Dolayısıyla öncekilerin yaptıkları, sonrakilere nispet edilir.

Diğer taraftan Kur'an'ın bu üslubuna bakılmaksızın buradaki ifadenin hakikat tarzında olması da mümkündür. Çünkü bu iki istekten her biri cins olarak Ehl-i Kitab'a isnat edilmiştir ve bu, birinci isteğin isnat edildiği fertler ile ikinci isteğin isnat edildiği fertlerin aynı olmasını gerektirmez.

---

13. Bkz: *Hurûc*, Fasıl 24 ve 31.

Onların Allah'ı açık açık görmek istemeleri, bunların Hz. Peygamber'den, kendilerine semâdan bir kitap indirilmesini istemelerinden daha büyüktür. Bu soruların ikisi de onların inatlarına ve cehaletlerine delalet eder. Kendilerine kitap indirilmesine istemeleri şu iki şeyden birine delalet eder: Ya onlar -aralarından çok sayıda nebi ve rasûl çıkmış olmasına rağmen- nebiliğin ve rasûllüğün mânasını anlamıyorlar. Allah'ın, peygamberlerini teyit ettiğini gösteren sahih ayetler (mucizeler) ile diğer tuhaf şeyleri, mesela olağan dışı şeyler olan büyü kaynaklı hileleri, göz boyamaları birbirinden ayıramıyorlar. Halbuki kitapları onlara, içlerinde yalancı peygamberler olabileceğini, peygamberin, sırf yapacağı şaşırtıcı şeylerle ve ayet (olağanüstü şey) ile değil; tevhide, hakka ve hayra daveti ile bilineceğini açıklamaktadır[14]. Ya da onlar inatçılık ediyorlar ve yaptıkları bu teklifi muhataplarını aciz bırakmak için, hileye başvurmak için yapıyorlar. Maksatları o da olsa, bu da olsa isteklerine cevap vermekte bir fayda yok. Nitekim Allah En'am Sûresi'nde bunu belirtmektedir: *"Sana kağıt üzere yazılı bir kitap indirseydik de onlar elleriyle ona dokunsalardı küfredenler 'bu, apaçık bir büyüden başka bir şey değil' derlerdi"*[15].

Allah'a açıktan, yani birbirlerini gördükleri gibi görmek istemelerinin, onların cahilliklerine ve Allah'ı inkârlarına delaleti daha da fazladır. Çünkü onlar Allah'ı, gözlerin idrak edebileceği, bakışların ihata edebileceği muayyen bir cisim zannetmişlerdir. Cahilliklerinden dolayı da cezalandırıldılar ve ***"Zulümlerinden dolayı onları yıldırım çarptı."*** Çünkü Rablerini kendilerine teşbih ettiler ve kendilerini, mertebelerinin ve derecelerinin üstüne çıkardılar. *"O'nu layıkıyla takdir etmediler."*[16]

"Yıldırım" manasına gelen ***"saika"*** kelimesi, pozitif elektrikle, negatif elektriğin birleşmesi sonucu meydana gelen havâî bir ateştir (elektriklenmedir). Bununla ilgili açıklama daha önce Bakara Sûresi 55. ayetin tefsirinde geçti. Orada da ifade edildiği gibi bu olay onların kendi kitaplarınca da bilinmektedir. Yalnız onların kitaplarında *"yıldırım"* yerine *"ateş"* denmektedir. Bazıları belki onun Allah tarafından, yoktan yaratılan bir ateş olduğunu zannedebilirler. Ama Kur'an bize onun, mûtad yıldırımlardan biri olduğunu, bu zulümleri esnasında Allah tarafından onların üzerine gönderildiğini beyan etmektedir. Bu, o ateşin, sebeplerinin neticesinde meydana gelmiş olmasına mani değildir. Allah, miktarları kaderlerle uyumlu hale getirir.

---

14. Bkz: *Tesniye*, Fasıl 13'ün baş tarafı ve diğer yerler.
15. En'am, 6/7.
16. En'am, 6/91; Zümer, 39/67.

İsrailoğullarının Zulüm Dolu Tarihleri

"Sonra da, onlara beyyineler (açık deliller) gelmişken buzağıyı (tanrı) edindiler." Yani Hz. Musa'nın elinde onlara şirki muhalif, tevhidi ispat edici deliller geldiği halde onlar böyle yaptılar. Bunun tefsiri de Bakara Sûresi 51 ve 92. ayetlerin tefsiri esnasında geçti.

"Bunu affettik." Yani buzağıyı tanrı edinme günahından samimiyetle tövbe ettiklerinde -ki o tövbeye bağlı olarak kendilerini (nefislerini) öldürdüler- o buzağıyı tanrı edinme günahını affettik. Bu olayı da Allah Bakara Sûresi'nde açıklamaktadır.[17] Oradaki ve daha önceki açıklamalara bakılabilir. *"Ve Musa'ya apaçık bir sultan (güç, otorite) verdik."* Direnmelerine ve isyan etmelerine rağmen onların Musa'ya boyun eğmelerini sağlayan zahirî bir otorite verdi ve kendilerini öldürme hususunda bile ona itaat ettiler.

"Ve mîsakları (taahhütleri) sebebiyle Tur'u üzerlerine yükselttik." Kendilerine indirilen hükmü güçlü bir şekilde kabul etsinler ve samimiyetle gereğini yapsınlar diye böyle yaptık. Bu konu da birinci ciltte Bakara Sûresi 63. ayetin tefsirinde geçti. Zahire bakılırsa bu olay, kevnî ayetlerden (mucizelerden) biridir. Fakat A'raf Sûresi'ndeki ayete bakılırsa bu konuda kesin bir nass durumunda değildir.

"Ve onlara 'Kapıdan secde ederek girin' dedik." Yani şehrin kapısından, Allah'a boyun eğmiş olarak girin, demektir. Yahut da Allah'ın azameti karşısında duyulan aşağılığa ve direnç kırılmasına bağlı olarak boyunlarınız bükük ve başlarınız eğik olarak girin, demektir. Mesela "deve, binicisi için başını eğdi" anlamında "deve secde etti" denir. Yine Araplar, rüzgar sebebiyle ağaçların eğilmesi halinde "Ağaçlar rüzgara secde etti"; geminin rüzgar karşısındaki durumu için de "Gemi rüzgara secde etti" derler. Bütün bu mânalar *el-Esâs*'ta zikredilmektedir. Buradaki şehrin (karye) neresi olduğu hakkında değişik görüşler vardır. Kimine göre Beytü'l-makdis, kimine göre Eriha ve kimine göre de başka yerler kastedilmektedir. Birinci ciltte geçtiği gibi en iyisi Kur'an-ı Kerim'in de yaptığı gibi bu konuda bir yer belirleme çabası içinde olmamaktır.

"Ve onlara 'Cumartesi de haddi aşmayın' dedik." Yani o günde iş yapmak suretiyle Allah'ın koymuş olduğu sınırları aşmayın. Allah bize Bakara Sûresi'nde, bazılarının cumartesi günü hakkında haddi aştıklarını açıklamakta, A'râf Sûresi'nde de bunu, o günde balık avlamak suretiyle yaptıklarını belirtmektedir. İçlerinden bazıları, bu haddi aşanlara, yanlış yaptıklarını

---

17. Bakara, 2/51-54.

söylediler, bazıları ise bu duruma sessiz kaldılar. Onlar cumartesi hususunda emre muhalefet ettiler ve kapıdan secde ederek girme hususunda da muhalefet ettiler. Artık bundan sonra onların Peygamber'le (s) kavgalı olmalarını, ona kafa tutmalarını tuhaf görme.

"Ve onlardan sağlam (ğalîz) bir mîsak (taahhüt) aldık." Yani Tevrat'ı ciddî biçimde benimseyeceklerine, ona göre hareket edeceklerine, Allah'ın orada belirtilen sınırlarına riayet edeceklerine, bunları aşmayacaklarına dair onlardan kuvvetli bir söz aldık.

Allah İsrailoğullarından bir kaç defa mîsak aldı. Zahire bakılırsa buradaki sağlam mîsaktan maksat, Tevrat'ın tamamı ile kuvvetli biçimde ve gayretlice amel etme konusunda daha önce de zikrettiklerimiz, ve bundan sonra gelen Hz. İsa'yı ve Hz. Muhammed'i müjdeleme işleridir. Bunlar veya bunların kalıntıları ellerindeki Tevrat'ın son bölümünde görülmektedir.[18] Son fasıl olan 34. fasıl ise Hz. Musa'nın ölümü hakkındadır.

Tevrat'ta 29. fasıl şöyle başlar: "Rabbin, İsrailoğulları ile Horeb'de yapmış olduğu ahitten başka Moâb diyarında onlarla yapmayı Musa'ya emrettiği ahdin sözleri bunlardır." Buna orada "ahit" ve "kasem" (yemin) demiş ve onu bozmaya karşı orada en çetin tehditten, öfkeden, her türlü lanetten ve cezadan söz etmiştir. Bunlardan biri de arazilerinden tamamen uzaklaştırılmaları, oradan köklerinin kazınmasıdır. Diğer taraftan bu ahdi muhafaza karşılığında da en büyük bereketleri ve hayırları vaad etmiştir. Otuz ve otuz birinci fasıllarda da bunun ne kadar büyük bir şey olduğunu ifade etmiştir. Onun sonunda şöyle demektedir -ki biz burada onun sözünü en iyi açıklayacak olan Hıristiyanların tercümesine dayanıyoruz-:

"Ve vaki oldu ki, Musa bu şeriatın sözleri tamam oluncaya kadar onları bir kitaba yazmayı bitirdiği zaman, Musa Allah'ın ahit sandığını taşıyan Levililere emredip dedi: Bu şeriat kitabını alın ve onu İlahınız Rabb'in ahit sandığının yanına, size karşı orada şahit olsun diye koyun. Çünkü ben, sizin isyanınızı ve ensenizin katılığını bilirim. İşte ben bugün sizinle beraber daha sağken Rabbe karşı âsi oldunuz. Ölümümden sonra ne kadar ziyade âsi olacaksınız. Sıbtlarınızın (torunlarınızın) bütün ihtiyarlarını ve ileri gelenlerinizi yanıma toplayın ve kulakları ile işitsinler diye bu sözleri onlara söyleyeyim ve onlara karşı gökleri ve yeri şahit tutayım. Zira biliyorum ki ölümümden sonra büsbütün bozulacaksınız ve size emrettiğim yoldan sapacaksınız. Ve son günlerde sizi kötülük karşılayacak. Çünkü ellerinizin işi ile

18. *Tesniyetu'l-İştirâ*'da, fasıl 29-33.

Rabbi öfkelendirmek için onun gözünde kötü olanı yapacaksınız. Ve Musa şu ilahinin sözlerini sonuna kadar, bütün İsrail cemaatine, kulakları ile işitsinler diye söyledi."[19]

Hakkında kendilerinden ahit aldığı ilahi (kaside) ise otuz ikinci faslın başından kırk üçüncü cümleye kadar devam etmektedir. "Ey gökler! Kulak verin, söyleyeceğim. Ve ağzımın sözlerini dünya işitsin"[20] diye başlar. Sonra Allah ona (Hz. Musa'ya) ölmesini emretti ve ölmeden önce onu şu sözlerle taltif etti ki bunlar, ona olan son vahyidir. Ona şöyle dedi: "Rab, Sina'dan geldi ve onlara Seîr'den doğdu ve Fârân (Paran) dağından tecelli etti. (Protestanların tercümesinde "Paran (Fârân) dağından parladı" denmektedir). Ve Kudüs'ün (veya mukaddeslerin) yükseklerinden, onun sağından, onlara ait şeriatın ateşi geldi"[21]. *Mu'cemü'l-Büldân*'da yazdığına göre Fârân Mekke'dir.

Tekvin'in yirmi birinci faslında yazdığına göre Allah, Hâcer'e, oğlu İsmail'i büyük bir ümmet yapacağını bildirdi[22] ve o da "Fârân (Paran) çölünde yerleşti"[23]. Tevatür şeklinde bilinmektedir ki İsmail, babası İbrahim Halil (a) ile birlikte Beytullah'ı bina ettikleri çölde yerleşmiştir ve Mekke orada oluşmuştur. Fârân dağı da peygamberimiz Hz. Muhammed'e vahyin geldiği Ebu Kubeys dağıdır. Orada Hira mağarasında iken vahiy gelmiştir.

İşte bu Yahudiler, Tevrat'ı koruma hususunda onlardan alınan sağlam mîsakı, Allah'ın ahdini -peygamberlerinin, onlardan daha mîsak alınırken haber verdiği gibi- bozmuşlarken o peygamberin, Hz. İsa ve Hz. Muhammed ile ilgili müjdesini tahrif etmeleri, onlarla kavgaya girişmeleri hiç tuhaf karşılanır mı?

Kalblerin Mühürlenmesi

"Ve mîsaklarını (taahhütlerini) bozmaları, Allah'ın ayetlerini inkâr etmeleri, peygamberleri haksız yere öldürmeleri ve "kalplerimiz kilitlidir" demeleri sebebiyle (bunları yaptık)." Ehl-i Kitab, Allah'a verdikleri söze aykırı davranmak suretiyle mîsaklarını bozdular. Allah'ın haram kıldığını helal ve helal kıldığını haram saydılar. Allah'ın, sırf onlara gösterdiği, başkala...na

19. Bkz: Kitab-ı Mukaddes, *Tesniye*, bab 31/24-30.
20. Bkz: Kitab-ı Mukaddes, *Tesniye*, bab 32/1.
21. Bkz: Kitab-ı Mukaddes, *Tesniye*, bab 33/2. (Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe tercümesinin son kısmında "Ve mukaddeslerin on binleri içinden geldi; onlar için sağında ateşli ferman vardı." denmektedir. -Çev.-)
22. Bkz: Kitab-ı Mukaddes, *Tekvin*, bab 21/13.
23. Bkz: Kitab-ı Mukaddes, *Tekvin*, bab 21/21.

göstermediği bazı ayetlerini inkâr ettiler. Onların hidayete ermeleri için gönderilen peygamberleri, mesela Hz. Zekeriyya'yı ve Hz. Yahya'yı öldürdüler. "Kalplerimiz kilitlidir." dediler. Ayrıca en önemlileri gelecek ayetlerde sayılan günahlar işlediler. Ayette, işte yapmış olduğumuz laneti, gazabı, zelil ve yoksul duruma düşürmeyi, hakimiyetlerini ve bağımsızlıklarını ellerinden almayı, bunları; bütün bu yaptıkları sebebiyle yaptık, denmektedir. Çünkü bu günahlar, onların vahdet dokularını parçaladı, birliklerini dağıttı, güç ve kuvvetlerini alıp götürdü, ahlaklarını bozdu. Onların başına gelen bütün belalar, mîsakı bozmalarının, küfürlerinin ve isyanlarının sonucudur.

Yapılan bu izahtan anlaşılmaktadır ki *"ve mîsaklarını bozmaları"* manasına gelen *"fe bima nakdihim"* ifadesi, mahzuf (ayette yer almayan ve fakat var sayılan) bir kelimeye (vaziyete) tealluk etmektedir. Mahzuf olan bu kelimeye-vaziyet, onların durumlarına ilişkin Kur'an'da yer alan gerçekler, tarihi olaylar ve gözlemlemeler sonucu elde olan gerçekler delalet etmektedir. Arapça'da bu gibi hazifler çoktur.

Bu arada ***"ba"*** cer edatı ile ***"nakdihim"*** kelimesi arasına giren, cer edatı ile fiili birbirinden ayıran ***"ma"*** harfine gelince bu, tekid-pekiştirme ifade eder. Burada yer alan bu *"ma"* harfi, ister irab açısından zaid bir harf olarak değerlendirilsin, ister *"ba"* harfiyle mecrur olan tam bir nekre-belirsizlik ifade eden bir manada olsun, hiç fark etmez, hepsi de aynıdır. *"Nakdihim"* fiili ise, bundan bedeldir.

Bu arada cer edatı olan *"ba"* harfinin, Yüce Rabbimizin aşağıda 160. numara ile gelecek olan ve: *"Kendilerine helal kılınan tertemiz şeyleri onlara haram kıldık."* manasında olan *"ve harramna aleyhim tayyibatin ma uhille lehum"* ayetine tealluk ettiğini söyleyenler de olmuştur. Buna göre bu ayetlerde bir nevi şöyle denmektedir: Onların mîsaklarını bozmaları, küfürleri, peygamberleri öldürmeleri, *"kalbimiz kilitlidir"* demeleri ve bundan sonra İsa'yı (a) inkâr etmeleri, annesine iftira etmeleri, İsa'yı (a) öldürme iddiasıyla övünmeleri ve bunların dışındaki zulüm içeren amelleri ve hükümleri sebebiyle onlara helal kılınmış olan güzel şeyleri biz onlara haram kıldık....

Bu durumda 160. ayet olan *"fe bi zulmin mimellezina hadu"* ayeti, bundan önce geçen ve 159. Ayet olan *"fe bima nakdihim mîsakahum"* kavlinden bedeldir. Söz uzadığı zaman bu tür üslupların kullanıldığı çok alışıla gelen bir anlatımdır. Fakat bu görüşe i'rab bakımından değilse de mâna bakımından itiraz edilmiştir. Çünkü bu hoş ve güzel şeylerin onlara haram kılınması, içlerinde peygamberleri öldürmek, İsa'ya (a) ve bakire annesine iftira etmek

gibilerinin de bulunduğu bazı suçlar işlemelerinden sonradır. Halbuki hoş ve güzel şeylerin bazılarının onlara haram kılınması, basit bir cezadır, bütün bu günahlara karşılık olamaz. Hatta o, bu günahlardan herhangi biri karşısında bile basit bir cezadır. Bu, ancak kendi nefislerine zulüm gibi daha basit günahların cezası olabilir.

Fakat yahudilerin *"kalplerimiz kapalıdır, kilitlidir"* manasına gelen *"kulubuna ğulf"* ifadesi hakkında müfessirler iki türlü izah yapılmıştır:

1. Bu ifade içerisinde yer alan, ***"ğulf"*** kelimesi, *"ağluf"* kelimesinin çoğuludur. Ve bu da üzerinde, *"içine bir şeyin nüfuz etmesine mani olan kapak bulunan şey"* demektir. Yani şu demektir: Rasûlüllah'ın getirdiklerinden herhangi bir şey onların kalplerine nüfuz etmez; o kalpler, onu idrak etmez ve o şey de o kalplerde etkili olamaz. Nitekim bir başka ayette de buna benzer bir durum anlatılmaktadır: *"Dediler ki: Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz, örtüler (kapaklar) içindedir, kulaklarımızda da ağırlık ve seninle aramızda bir örtü vardır"*[24].

2. Sözkonusu bu *"ğulf"* kelimesinin, tıpkı *"kitab ve kütüb"* kelimesinde görüldüğü gibi, "ğil**af**" kelimesinin çoğulu olduğudur. Ancak burada tek fark, bu kelimenin ortasındaki harfin, "kütüb" şeklinde harekeli olmayıp "ğulf" şeklinde (lam) harfinin sakin olmasıdır. Nitekim *"kütüb"* kelimesi de *"kütb"* ve *"rususl"* kelimesi de *"rusl"* şeklinde sakin olarak çoğul yapılabilmektedir. Buna göre mâna şöyledir: Kalplerimiz ilim ve bilgilerin kapağıdır, peygamberden veya başkalarından alacak yeni bir şeye ihtiyacı yoktur.

Allah onların bu iddiasını reddederek *"Onların kalplerini, küfürlerinden dolayı Allah mühürlemiştir."* buyurur. Yani şöyle der: Onların, kalpleri ile ilgili anlattıkları doğru değildir, vakıaya uymamaktadır. Aksine onların kalplerini Allah mühürlemiştir. Yani onların şiddetli küfürleri ve bunun ahlaklarında ve amellerinde görülen kötü tesiri, onların kalplerinin mühürlenmesine sebep olmuştur. Allah, onların kalplerini katılık bakımından ve keyfiyet bakımından, başka nakışları kabul etmeyecek şekilde özel bir baskıya tâbi tutulmuş para, mesela dirhem gibi yapmıştır. Onlar bu taklide dayanan küfürleri ve onun gerekleri üzerinde donup kaldıkları için ibret almak, delil olarak istifade etmek üzere başka bir şeye bakmazlar, başka bir şeyi ihlas ve samimiyetle, basiretli bir şekilde incelemezler. İnceleme ve araştırma onların kesbleri ile elde edebilecekleri, kendi tercihleri ile ulaşabilecekleri şeylerdir.

---

24. Fussilet, 41/5.

Fakat onlar, ancak alışmış oldukları şeyleri tercih ederler. Bakmayan da göremez ve görmeyen inanmaz.

"Dolayısıyla onlar ancak az bir şeye" mesela Musa'ya (a) ve Tevrat'a *"iman ederler."* Bu da iman sayılmaz. Çünkü bu, kendi içindeki zaafiyeti bir yana, Allah ile Peygamberleri arasında ayırım yapmaktır (bu konu daha önce geçti). Yahut da ayetin mânası *"Dolayısıyla onlardan ancak az bir kısımı"* mesela Abdullah b. Selam ve ashabı gibi *"iman eder"* şeklindedir. Böyle de olmuştur.

Hıristiyanların Bühtanları ve Şüpheleri

"Ve küfürleri, Meryem hakkındaki büyük iftiraları sebebiyle..." Bu ifade, daha önceki *"Ve mîsaklarını (taahhütlerini) bozmaları, ... sebebiyle"* ifadesine matuftur. Karineden anlaşıldığına göre buradaki küfürden maksat, Hz. İsa'yı inkâr etmeleridir. Annesine yapılan iftira da bundan dolayı onun üzerine atfedilmiştir.

Ayette ***"bühtan"*** (*iftira*), hakkında ***"büyük"*** sıfatı kullanılmıştır. Hangi iftira tertemiz, muttaki Hz. Meryem'i dehşete düşüren bu iftiradan daha büyük olabilir ki!

Burada geçen ***"bühtân"***, *"el-Buhtan"* öyle bir yalandır ki burada sözü edilen kişi, anlatılan şeyden gayet uzak, onunla ilgisi olmayan birisi olduğu için hayrete düşer ve dehşete kapılır. Nitekim *"falan bühtan/yalan söyledi"* manasında *"kale fülanun el-buhtane"* denir ki bu, *"onun sözü yalandan ibarettir"* demektir. Kaldı ki, *"ez-zur"* kelimesi de bu manadadır. Büyük günahlardan bahsedilen bir hadiste bu *"zur"* kelimesine yer verilmiştir. Allah Rasûlü (s) şöyle buyurmaktadır: *"Dikkat edin, aklınızı başınıza devşirin! Sizi yalan söz söylemekten menederim."*[25] *"Dikkat edin, aklınızı başınıza alın! Sizi yalan şahitlik etmekten uyarırım!"*[26] denmektedir. Karşıt anlam olarak da *"hakkı söyledi"* anlamında *"kale'l-hakka"* denir. Ki *"Onun sözü haktır"* manasında *"kavluhu el-hakku"* denir.

Yani bu küfür ve iftira, onların Allah'ın gazabına ve lanetine uğramalarına sebep olan şeylerdendir.

Önceki kısma atfedilerek *"Ve 'Biz Mesih İsa b. Meryem'i, Allah'ın Rasûlünü öldürdük' demeleri sebebiyle"* ayetinde açıklanan hususlar da, o küfür ve ifti-

---

25. Buhari, İlim, bap:30; Tirmizi, el-Buyut, bap:3; Ahmed, Müsned,2/452, 505; 4/233; 5/291

26. Ebu Davud, Akziye, bap:15; İbn Mace, Ahkam, bap:32; Ahmed, Müsned, 4/178, 233, 321-322, 5/36, 38.

ranın tâbîi durumdaki şeylerdendir. Onların bu sözleri, batıl bir yolda ne son derece cüretkar ve günah işlemeye ne kadar tutkun olduklarını, Allah'ın ayetleri ve peygamberleri ile de nasıl alay ettiklerini göstermektedir. Allah burada Hz. İsa'nın sıfatı olarak peygamber oluşunu zikretmiştir ki bu durum da, onların bu sebeple onu hafife aldıklarını, daveti ile alay ettiklerini göstermektedir. Yine buradan anlaşılmaktadır ki o, -Hıristiyanların dedikleri gibi- onların arasında ilahlık iddiasında bulunmamış, peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Üstelik onların İncilleri de onun, Allah'ın birliğini kabul eden, peygamberlik davasında bulunan biriydi. *Yuhanna* İncili'nde rivayet edildiğine göre o şöyle demiştir: "Ebedi hayat da şu ki; seni, yalnız gerçek Allah'ı ve gönderdiğin İsa Mesih'i bilsinler."[27] Ayetteki *"Rasûlüllah"* (Allah'ın Rasûlü) ifadesinin mansub olmasının sebebi "medh" veya "ihtisas" da olabilir ki bu durumda da onların yaptıklarının ne kadar çirkin, cehaletlerinin ne kadar fazla ve iddialarının ne kadar kötü olduğuna işaret edilmiş olur.

"Onu öldürmediler. Haça da germediler." Hal cümlesidir. Yani suçları ile övünerek iddia ettikleri gibi onu öldürmedikleri ve yine iddia ettikleri ve insanlar arasında da yaygın olduğu gibi onu haça germedikleri halde böyle demeleri sebebiyle...

"Fakat onlara (öyle) benzetildi (veya onlar için şüpheli hale getirildi)." Yani onlar için bir şüphe meydana geldi veya bir benzerlik oldu da onlar, İsa'yı haça gerdiklerini zannettiler. Halbuki onlar başka birini haça gerdiler. Az sonra açıklayacağımız gibi bu tür bir benzerlik veya şüpheye düşme her zaman olabilir.

"Onun hakkında ihtilafa düşenler ondan şüphededirler. Onların onun hakkında, -zannın peşinde olma dışında- herhangi bir bilgileri de yoktur." Yani İsa (a) hakkında ihtilafa düşen Ehl-i Kitab, onun gerçek durumu hakkında şüphededirler; hayret ve tereddüt halindedirler. O konuda kesin ve sabit bilgileri yoktur. Onlar zanna, yani ihtilaf konusu görüşlerden birinin diğerine tercihine sebep olan karinelere tâbi oluyorlar. "İki durum arasında tereddüt etmek" anlamındaki "şek", onların bütün fertlerine tek tek şamil olmayıp, geneline şâmildir. Mantıkçıların dediğine göre "şek", -eğer olursa- ancak iki tarafı da eşit olan yani taraflardan biri diğerine tercih edilmeyen, baskın çıkmayan şeyler hakkında kullanılır. Hz. İsa hakkında "zannın peşinde olanlar, zanna tâbi olanlar", ihtilaf konusu görüşlerden kimini, diğerine karinelerle veya heva ve hevesle, şahsî temayülle tercih edenlerdir. Aslında

27. Yuhanna, 16/3.

bu, "şekk"in terim mânasıdır. Onun sözlük mânası ise bir tür bilgisizliktir (cehalettir), zihinde dolaşan meseledeki belirsizliktir. Rakkâz ed-Debîrî bir şiirinde "şekk"i, "marife" (bilgi)nin karşıtı olarak kullanır:

يشك عليك الأمر ما دام مقبلا   وتعرف ما فيه إذا هو أدبرا

"İş, gelmekte olduğu müddetçe senin için 'şek' halindedir.
O giderken bilirsin, onda ne olduğunu."

İbn Ahmer de şöyle der:

وأشياء مما يعطف المرء ذا النهى   تشك على قلبي فما استبينها

"Akıllı kişiyi şefkate sevkeden bazı şeyler
Kalbimi 'şekk'e düşürüyor, onları açıkça anlayamıyorum."

Lisanü'l-Arab'da da "şek, yakînin (kesin bilginin) zıddıdır" denir. Öyleyse şek, mantıkçıların "zan" dedikleri şeyi ihtiva ediyor ki onlara göre, iki şeyden hangi taraf ağır basıyorsa o zandır.

Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesindeki şüphe; çarmıha gerilenin o mu, yoksa başkası mı olduğu hususundaki tereddüttür. Onun durumu hakkında şüphede olanlardan, bu konuda ihtilaf edenlerden kimisi, çarmıha gerilenin o olduğunu, kimisi de başkası olduğunu söylüyor. İki tarafın da bu konuda kesin bilgisi yok. İkisi de zanna dayanıyor.

Ayette geçen ve (zannın peşinde olma dışında) manasında olan ***"illattibaazzann"*** kısmındaki istisna, munkatı' istisnadır. Bu, bizim yapmış olduğumuz tefsirden de anlaşılır.

Hıristiyanlarca itimada şayan olan İnciller'de yazdığına göre Hz. İsa, şakirtlerine, öldürülmek üzere talep edileceği geceyi kasdederek "Bu gece hepiniz benim hakkımda şüpheye düşeceksiniz"[28] demiştir. Onların İncilleri, onun, talebelerinin ve kendisini en iyi tanıyan kişilerin o zaman kendisi hakkında şüpheye düşeceklerini haber verdiğini söylüyorsa -ki onun haber verdikleri kesinlikle doğrudur-, başkalarının onun hakkında şüpheye düşmeleri, tereddüt içinde olmaları hiç tuhaf görülür mü? Onun başına gelenler artık isnadı kesik, tarihî bir rivayet halini almıştır.

28. Bkz. Matta, 26/31; Markos, 14/27.

Hz. İsa Hakkında Yanılgılar ve Ref' Meselesi

"*Onu kesinlikle öldürmediler.*" Yani Meryem oğlu İsa'yı kesin bir şekilde öldürmediler. Yahut da onu, bizzat o olduğunu kesin bir şekilde bilerek öldürmediler. Çünkü onlar, onu tam mânasıyla tanımıyorlardı.

Hıristiyanlarca itimada şayan olan bu İncillerin belirttiğine göre onu askerlere teslim eden Asharyutlu Yahuda'dır ve aralarında bir işaret olmak üzere onlara, o, kimi öperse onun İsa olduğunu söylemiştir. İsa'yı öpünce de askerler onu yakalamışlardır. Fakat Barnaba İncili'nde belirtildiğine göre askerler, kendisini İsa'ya benzettiği için İsa zannederek bizzat Asharyutlu Yahuda'yı yakalamışlardır. Burada kesin olarak bilinen bir gerçek varsa, o da, askerlerin Hz. İsa'yı kesin olarak şahsen tanımamış olmaları gerçeğidir ki, bu konuda herhangi bir tartışma da bulunmamaktadır.

Kimisi de şöyle bir izahta bulunmuştur. Yüce Allah'ın: "**Ve Ma katalu hu**" kavlindeki zamirin mercii, bir önceki cümlede, onlarda bulunmadığı ifade edilen "ilim" (bilgi)dir. Buna göre mâna da şöyledir: Onların onun hakkında bilgileri yoktur. Fakat onlar zanna tâbi oluyorlar. Onun hakkında kesin bilgi sahibi olmadılar. Kendilerine düzensiz bir takım hareket imkânı sağlayan zanlara razı oldular. Arapça'da "bir şeyi iyice kavradım, zihnimde hiç bir şüphe ve tereddüt kalmayacak şekilde anladım, bildim" anlamında "**Kataltu eş-Şey'e ilmen ve Haberen**" (O şeyi bilgi ve haber olarak öldürdüm, yok ettim) denir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre de buradaki zamirin mercii, onların tâbi oldukları "zan"dır ve mâna "Zanlarını kesin olarak öldürmediler" şeklindedir. Bu rivayeti İbn Cerir zikreder[29]. Buna göre ayetin mânası, "Onlar, bilgiye ulaştıracak olan tercih ve hüküm sebeplerine iyice baş vurmadan ve konuyu tam araştırmadan zanna tâbi oluyorlar"dır.

Rivayet tefsirlerinde bu mesele hakkında farklı görüşlere yer verilir. Çünkü onların bu konudaki kaynakları, Yahudi veya Hıristiyan iken Müslüman olmuş kişilerden yapılan nakillerdir. O kişilerin de bu hususta kesin bilgileri yoktu ve onlar da farklı görüşlere sahiptiler. Bunlardan yapılan rivayetler, aşağı yukarı Hıristiyanlarca malum olan kıssaya ve ondan önce meydana gelen olaylara benzemektedir. Mesih'in havarilerini (şakirtlerini) toplamasından, onlara hizmet etmesinden, onların ayaklarını yıkamasından, onlardan kimine, horoz ötmeden önce kendisini üç defa inkâr edeceğini ve az bir bedel mukabilinde düşmanlara göstermek suretiyle kendisini satacağını söylemesinden, bu gösterme işinin, gösterecek kişinin

29. İbn Cerir, *Tefsir*, VI, 17.

kendisini öpmesi şeklinde olacağından bahsedilmektedir. Fakat bunlardan bazısı onun, kendisini düşmanlara gösterecek kişiye benzetildiğini, kimisi ise beraberinde bulunan kişilerin hepsine benzetildiğini söylerler. İbn Cerir, vehb b. Münebbih'ten iki görüşü de rivayet eder[30].

Netice itibariyle Müslümanlara ait bütün rivayetler, Hz. İsa'nın, onu öldürmek isteyenlerin elinden kurtulduğu, onların Hz. İsa olduğunu zannederek başka birini öldürdükleri konusunda ittifak halindedir.

"*Aksine Allah onu kendine yükseltti.*" Bunun benzeri daha önce Âl-i İmrân Sûresi'nde[31] geçti. Orada İbn Abbas'ın ***"teveffî"*** kelimesini, ilk anda akla gelen manası ile *"öldürmek"* şeklinde tefsir ettiğine, İbn Cüreyc'in de aslî mânası olan *"almak ve kabzetmek"* şeklinde tefsir ettiğine dair rivayetlere yer verilmişti. *"Teveffî"* ve ***"ref'"*** (*yükseltmek, yukarı kaldırmak*)tan maksat, onu kendisi için tercih eden ve kendine yaklaştıran Allah'ın yardımı ile kâfirlerden kurtarılmasıdır. İbn Cerir, senedini de zikrederek İbn Cüreyc'in "O'nun onu ref'i (yükseltmesi), onu teveffîsi (alması) ve kâfirlerden temizlemesidir" dediğini söyler. Yani burada kasdedilen, ruh ve ceset ile veya sadece ceset ile semaya yükseltmek, değildir. *"Teveffî"*yi, öldürmek olarak kabul eden görüşe göre ise *"ref'"* için tek mâna vardır ki o da ruhun ref' edilmesi (yükseltilmesi)dir.

Gerek müfessirler ve gerekse diğerleri arasında meşhur olan görüşe göre Allah onu ruhu ve cesedi ile semaya yükseltmiştir. Bu görüşlerine delil olarak mi'rac hadisini zikrederler. Çünkü bu hadiste Hz. Peygamber'in onu ve teyzesinin oğlu Yahya'yı ikinci semada gördüğünden bahsedilir. Fakat eğer bu, onun ruhu ve cesedi ile semaya yükseltildiğine delalet ederse o zaman Hz. Yahya'nın ve diğer semalarda gördüğü peygamberlerin de yükseltildiğine delalet eder. Halbuki böyle söyleyen hiç kimse yoktur.

Razi, Müşebbihe'nin bu ayeti, Allah için bir mekan olduğu iddialarının delili saydıklarını zikreder ve onlara cevap olmak üzere çeşitli izahlar yapar. Bunlardan bir kısmı şunlardır:

1. *"Bana yükselteceğim"*den maksat, "benim kerimliğimin mahalline yükselteceğim"dir. Allah bunu tazim ifade etmesi için *"ref'"* (*yükseltmek*) saymıştır. Kur'an'da Hz. İbrahim'in sözü olarak yer alan *"Ben Rabbime gidiyorum"* cümlesi de bunun gibidir. O, Irak'tan Şam'a gitmişti.

30. İbn Cerir, *Tefsir*, VI, 12-13, 15-16.
31. Âl-i İmrân, 3/55.

2. Bundan maksat onu, Allah'tan başkasının onun hakkında hüküm hakkı olmayan bir yere ref' etmektir. Üçüncü ciltte Âl-i İmrân Sûresi'ndeki ayeti tefsir ettik ve orada Üstad Abduh'un bu konu hakkında ve Hz. İsa'nın -hadislerde anlatıldığı gibi- kıyametten önce inişi hakkında söylediklerine yer verdik. Bazı araştırmacılar o konuda söylediklerimizi hoş karşılamadılar. Bu, derinlemesine araştırma ve açıklamaya ihtiyacı olan bir konudur. Ama bunun yeri tefsir değildir. Çünkü Kur'an bize bu konuda bir açıklama getirmemiştir.

"Allah izzet ve hikmet sahibidir". Allah'ın izzeti, O'nun kahredebilen ama kahredilemeyen, mağlup eden ama mağlup edilemeyen olmasıdır. Allah bu izzeti ile kulu ve peygamberi İsa'yı (a) hileci Yahudilerden ve yönetimdeki Rumlardan kurtardı. Hikmeti ile her amel sahibine, kendi amelinin karşılığını verdi. Yahudilerin başına getirdiklerini bunun için getirdi. Ahirette de onların hak ettikleri karşılığı, cezayı tam olarak verecektir.

"***Ehl-i Kitab'tan herkes ona ölümünden önce kesinlikle iman edecek.***" Yani Ehl-i Kitab'tan herkes Hz. İsa'ya sahih bir şekilde iman edecek, hiç kimse bunun dışında kalmayacaktır. Ona sahih bir şekilde iman etmek de, onun Allah'ın kulu, peygamberi ve insanlar için de bir ayeti olduğuna inanmaktır. "Ölümünden önce" ifadesindeki zamirden maksat, "Ehl-i Kitab'tan olan herkes"tir. Bu kelime nekre olarak zikredilmiştir ve nekre de nefiyden (olumsuzluktan) sonra genellik ifade eder. Netice itibariyle mâna şöyledir: Ehl-i Kitab olan her kişi, öleceği zaman Hz. İsa hakkında ve diğer imânî konularda hakkı görür ve İsa'ya sahih bir şekilde iman eder. O kişi Yahudi ise onun yalancı olmayan, batıl bir dava peşinde koşmayan sâdık bir peygamber olduğunu bilir. Hıristiyan ise o da onun Allah'ın kulu ve peygamberi olduğunu, ilah da Allah'ın oğlu da olmadığını bilir.

"***Ve o, kıyamet günü onlara şahit olacak.***" Onlarla olan durumunun gerçek yüzünü ortaya koyan şeylerle, onların aleyhine şahit olacak. Allah'ın Mâide Sûresi'nin sonunda onun sözü olarak ifade ettikleri de bu cümledendir: *"Ben onlara ancak bana emrettiğini, -benim de, sizin de Rabbiniz olan Allah'a ibadet edin-, dedim. İçlerinde olduğum müddetçe ben onlar üzerinde gözlemci (şahit) idim"*[32]. Onlardan tercihte bulunma ve mükellefiyet halinde iken iman edenler lehinde onların imanına ve küfredenlerin küfürlerine şahitlik etmesi de muhtemeldir. Çünkü o, onlara gönderilmiştir ve *"Her ümmetten bir şahit getireceğimiz ve seni de bunlara şahit getireceğimiz zaman nasıl (olacak onların*

32. Mâide, 5/117.

halleri?)"[33] ayetinde de söylendiği gibi her peygamber kavmi hakkında şahittir.

Kimine göre ayette kastedilen şudur: Ehl-i Kitabtan olan herkes Hz. İsa ölmeden önce ona iman edecektir. Bu anlayış, Hz. İsa'nın henüz ölmediği, ölmeden önce semaya kaldırıldığı görüşüne dayanmaktadır. Bunlar *"Ben seni vefat ettireceğim (veya tamamen alacağım) ve bana ref' edeceğim (yükselteceğim).*"[34] ayetini tevil edenlerdir. Fakat bu görüş sahipleri buradaki umumi nefyi (*"Ehl-i Kitab'tan herkes ona ölümünden önce kesinlikle iman edecek"* ayetinin aslında geçen ve genellik ifade eden olumsuzluk anlamını), tevil etmek ve oradaki "herkes"i, "Hz. İsa indiği zaman hayatta olanlar" diye tahsis etmek ve ayeti şöyle anlamak zorunda kalırlar: Hz. İsa semâdan yeryüzüne indiği zaman hayatta olan Ehl-i Kitab'tan herkes ona ölümünden önce kesinlikle iman edecek ve ona tâbi olacaktır. Fakat ayetten akla gelen mâna, bu değil öncekidir. Hem bu şekilde bir tahsis için delil de yoktur. Bu, hakkında tahsis için karine olabilecek Kur'anî bir nass bulunmayan bir şeye dayanmaktadır. Bu konuda rivayet edilen haberler, ayeti tefsir eder mahiyette zikredilmemiştir.

Kur'an'ın nazmından ilk planda akla gelen o önceki görüşle irtibatlandırılacak, insanların ölmeden önce âhiretteki evlerinden haberdar olacaklarına, kendilerine Allah'ın rızasının ve değer vermesinin veya azabının ve cezasının müjdeleneceğine dair rivayetler de söz konusudur. Buhari ve Müslim'de yer alan, Ubâde b. Sâmit tarafından rivayet edilen hadise göre mü'min birisi öleceği zaman ona Allah'ın rızası ve değer verişi müjdelenir. kâfir öleceği zaman ona da Allah'ın azabı ve cezası müjdelenir[35]. Ahmed ve Nesâî'nin, Enes'ten, diğerlerinin de Ubade b. Sâmit'ten rivayet ettikleri, Buhari, Müslim ve başkalarında *"Kim Allah ile karşılaşmaktan hoşlanırsa Allah da onunla karşılaşmaktan hoşlanır. Kim Allah ile karşılaşmaktan hoşlanmazsa Allah da onunla karşılaşmaktan hoşlanmaz"* şeklinde yer alan hadisin Hz. Aişe tarafından yapılan rivayetinde ilave vardır. Buna göre oradakiler "Ya Rasûlüllah! Hepimiz de ölümden hoşlanmayız" dediler. O da dedi ki: *"Bu, ölümden hoşlanmamak değil. Fakat mü'min öleceği zaman ona Allah'tan müjdeci gelir, varacağı durumu ona müjdeler. Hiç bir şey ona Allah'la karşılacak olmaktan daha sevimli olmaz ve onunla karşılaşmayı arzular. Fâcir kişi öleceği zaman ona da Allah'tan müjdeci*

33. Nisa, 4/41.
34. Âl-i İmrân, 3/ 55.
35. Buhari, *Rikâk*, 41.

gelir, varacağı kötü durumu ona müjdeler. O da Allah'la karşılaşmaktan hoşlanmaz. Allah da onunla karşılaşmaktan hoşlanmaz"[36].

İbn Merdûye ve ibn Mende zayıf bir senetle İbn Abbas'tan rivayet ederler: *"Hiç bir nefis, cennette veya cehennemde oturacağı yeri görmeden dünyadan ayrılmaz"*. Bunun bir benzerini de İbn Ebi'd-dünya, ismini söylemediği bir kişi vasıtasıyla merfu olarak Hz. Ali'den rivayet eder.

Bu hadisler, ayetin tefsiri ile ilgili olarak İbn Abbas'tan ve başkalarından nakledilen; Ehl-i Kitab'tan öleceklere, ruhları çıkmadan önce meleklerin geleceği ve onlara Hz. İsa ile ilgili gerçek durumu -aynı zamanda onların önceki durumlarını sert bir şekilde kınayarak- bildireceği şeklindeki rivayeti destekler mahiyettedir.[37] Yunus Sûresi'nde, Firavun'un boğulmak üzere iken iman ettiğini açıkladığına dair ayet de bu hakikati desteklemektedir. Bu konuda, can boğaza gelince tövbenin kabul edilmeyeceğine dair hadisler gibi başka deliller de vardır.

Çarmıha Gerilme Meselesi

Çarmıha germe meselesi, tarihî bir meseledir ve onun tarihte pek çok benzeri de vardır. Krallar ve hükümdarlar öldürüyorlar, haça geriyorlardı. Bunu anlamak için Romalılara ve onların katılıklarına, Yahudilere ve onlardaki taassuba bakmak kafidir. Bunlar kendi peygamberlerinden bazılarını öldürmüşlerdir ve öldürdükleri peygamberlerden en meşhurları da Zekeriyya ve Yahya'dır (a). Tarihin bu gibi olayları açığa çıkarmasının faydası, o toplumların ahlakından, sapıklık ve hidayet bakımından ne durumda olduklarından, hükümdarlarının onlara karşı nasıl davrandıklarından ibret almanın ötesine geçmez. Yahudiler, Hz. İsa zamanında Romalıların hakimiyeti altında idiler. O zaman Kudüs'teki Roma hakimi olan Pilatus, Hz. İsa'yı öldürmek istemiyordu. Yahudilerin onunla ilgili ispiyonlarına ve haberlerine de pek önem vermiyordu. Onun kral olup Romalıların, kendi kavmi üzerindeki hakimiyetine son vereceğinden de korkusu yoktu. Hıristiyanlar, kendi kitaplarında böyle söylüyorlar. Onu öldürmek isteyenler, Yahudiler de ve sebep de onların materyalist geleneklerini sarsan bir ıslahata davet ediyor olmasıydı. Hz. Zekeriya'yı ve Yahya'yı öldürmekle, peygamberlerin ve ıslahatçıların kanlarını akıtmak onlarda bir tutku halini almıştı. Hz. İsa'nın

36. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 107; Nesâî, *Cenaiz*, 10.

37. Zikredilen bu ahad hadislerin izah edilen ayetin konusuyla irtibatı var. Ancak gaybi konularda ahad haberler yakînilik/kesinlik taşımamaktadır. Bunun için bkz: I. Cilt'teki 101.ve 229. dipnotlar. (Yayıncı)

öldürülmesi ve çarmıha gerilmesi ile ilgili haberin doğru olup olmaması arasında da bir fark yok. Çünkü ne onun doğruluğu bu kavmin bilinmeyen bir halinden ibret almamızı sağlar, ne de onun doğru olmaması bizim onların ahlakları ve tarihi zamanları ile ilgili bilgilerimizde bir eksiklik meydana getirir.

Eğer Hıristiyanlar çarmıha germe meselesini inançlarının temeli ve dinlerinin esası haline getirmeselerdi, bu meselenin açığa çıkarılması veya çıkarılmaması, Allah'ın Kitabı'nda, Yahudilerin peygamberleri haksız yere öldürmelerinin açığa çıkarılmasından, bundan dolayı onların paylanmasından daha çok önem verilen bir mesele olmazdı. Onlar bunu bir iman meselesi yaptılar. Onlara göre buna inanmayan kişi, âhirette helak olacaktır. Ve onların dedikleri ve propagandasını yaptıkları gibi inananlar kurtulacak, Hz. İsa ile, peygamberlerle ve kutsal kişilerle birlikte semanın hakimiyetini kazanacaklardı. Bundan dolayı Kur'an'ın, Hz. İsa'nın öldürüldüğünü ve çarmıha gerildiğini reddetmesi onlara ağır geldi. Onlar bu konuda Kur'an ve İslam hakkında bazı şüpheler ortaya atıyorlar. Bundan dolayı Hıristiyanlara göre çarmıha germe inancını ve onların bu meselenin gerçekleşmediği hususundaki şüphelerini, bir taraftan da bu şüphelere cevap vererek açıklamayı, yine bu mesele ile alakalı bazı mühim konuları ele almayı uygun gördük.

Hıristiyanlardaki İsa ve Haç İnancı

Ülkemizin her tarafına dağılmış Hıristiyan davetçilerin, Hz. İsa'nın beşeriyet namına bir fidye olarak haça gerildiği inancını davetlerinin temeli ve esası yaptıklarını görüyoruz. Bu inanç onlara göre dinin aslını ve esasını teşkil eder, teslis inancı bundan sonra gelir. Çünkü dinin aslı ve esası, o dinde ilk olarak davete konu olan şeydir. Davete konu olan diğer hususlar, bu esasın tâbisi kabul edilir. Aynı sebeple İslam davetinin esası da tevhid olmuştur. Peygambere ve ahiret gününe iman ondan sonra gelir. Hz. Peygamber'in ilk davet konusu kelime-i tevhid (lâ ilâhe illallah) olmuştur. Ehl-i Kitab'ı Allah'ın şu ifadeleriyle İslam'a davet etmiştir: *"Ey Ehl-i Kitab! Aramızda aynı olan bir kelimeye gelin. Allah'tan başkasına ibadet etmeyelim, hiçbir şeyi O'na ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da birbirimizi rabler edinmeyelim. Eğer yüz çevirirlerse deyin ki: Şahit olun ki biz Müslümanız"*[38]. Allah ona böyle emretti.

Arap müşriklere yaptığı ilk davette Allah'ın birliğine davet etmekle yetiniyordu. Çünkü onların şirkleri, Allah'tan başkasına ibadet ettikleri için uluhiyet (ilahlık) noktasında idi. Kendilerini Allah'a yaklaştıracak, O'nun nez-

38. Âl-i İmrân, 3/64.

dinde kendilerine şefaatçi olacak veliler edinmişlerdi. İnançlarına göre Allah bu veliler vasıtasıyla onlara iyilik veriyor ve onlardan zararları def ediyordu.

Ehl-i Kitab'tan olan müşriklerin tevhidlerinin üzerine de uluhiyet noktasında müşrik Araplarınki gibi bir şirk peyda olmuştu. Onlar da İsa'yı ilah edinmişler, havarilerini ve başka bazı kişileri de şefaatçi ve vasıta durumunda ilahlar edinmişlerdi. Bunun da ötesinde bir de rububiyette şirk peyda olmuş, din adamlarını ve bilginlerini rab edinmişlerdi; onlar bunlar için bazı şeyleri helal kılıyorlar, bazılarını haram kılıyorlardı. Hz. Peygamber onları aynı zamanda hem uluhiyette ve hem de rububiyette tevhide davet etti. Eğer haç ve fidye inancı Hıristiyanlarca bu dinin esası olmasaydı, işe her şeyden önce buna davet ile başlamazlardı.

Bazı Protestan davetçilerin, davet maksadıyla düzenledikleri bir takım genele açık toplantılarda ve yine onlardan bazıları ile tesadüfen bir arada olduğumuz özel toplantılarda duyduklarımıza göre haç ve fidye inancının esası şudur: Hz. Adem, Allah'ın, yemesini istemediği, yasakladığı ağaçtan (şecereden) yemek suretiyle Allah'a isyan edince hem kendisi ve hem de bütün zürriyeti yanlış yapmış oldular ve ahirette ebedi helak suretiyle cezalandırılmaya müstehak oldular. Sonra Hz. Adem'in bütün zürriyeti hatalı ve günahkar olarak geldiler. Hem günahlarının esasını teşkil eden babalarının günahı sebebiyle, hem de kendi günahları sebebiyle cezalandırılmaya müstehak oldular. Allah'ın, adalet ve herkese karşı rahmet sıfatı olduğu için Hz. Adem isyan ettiğinden beri onun için -hâşâ- bir problem doğdu. Problem şuydu: Eğer Adem'i ve zürriyetini cezalandırırsa bu, onun rahmetine aykırı olacaktı, o zaman merhametli olmazdı. Cezalandırmasa bu da, adaletine aykırı olurdu, bu durumda adaletli olmazdı. Sanki Hz. Adem isyan edeli beri hem rahmetine, hem de adaletine uygun düşecek bir vesile düşünüyordu. Bu vesileyi ancak içinde bulunduğumuz seneye nispetle 1912 sene önce buldu (sübhanallah!). Vesile şuydu:

Aynı zamanda kendisi olan oğlu, Adem zürriyetinden bir kadının karnına hulul edecek, onun rahminde, bir cenin ile bir hale gelecek ve o, oradan doğacak. Böylece o kadının çocuğu olması itibariyle kamil bir insan ve aynı zamanda Allah'ın oğlu olması itibariyle de kamil bir ilah olacak. Allah'ın oğlu, Allah olacak. Adem oğluna ait bütün günahlardan masum olacak. Sonra bir süre onlarla yaşayıp, onların yediklerinden yedikten ve içtiklerinden içtikten, onların haz aldıklarından haz aldıktan ve onların elem duyduklarından elem duyduktan sonra düşmanlarını onu, en feci şekilde öldürmekle görevlendirecek. Bu en feci öldürme şekli haça gerip öldürmektir ki bu şekilde

öldüren kişi ilahi kitapta lanetlenmiştir. Yuhanna'nın birinci risalesinde dendiği gibi bu lanetleme ve haça germenin, beşeriyetin, hatalarından kurtulması amacıyla ve onlar için bir fidye olarak yapılmış olması da muhtemeldir. Yuhanna orada "O, günahlarımıza, yalnız bizim günahlarımıza değil, aynı zamanda bütün dünyanın günahlarına kefarettir" der. (Sübhanallah!)

Bir sefer Kahire'ye yeni hicret ettiğim sırada Mehmet Ali Paşa Caddesi'nden geçiyordum. Oradaki İngiliz okulunun kapısında duran ve önünden geçen herkesi "Buyrun! Gelin, Allah'ın kelamını dinleyin" diye davet eden bir adam gördüm. Beni davet edince davete icabet ettim ve girdim. Bir de baktım ki okulun avlusunda tahta oturaklarda bir takım insanlar var. Topluluk çoğalınca Hıristiyanlık davetçilerinden biri kalktı ve bu anlattığımız tarzda haç inancını anlattı. Konuşmasını bitirip insanları dediklerini benimsemeye ve onlara iman etmeye teşvik ettikten, bunlarsız kurtuluşa eremeyeceklerini söyledikten sonra kalktım ve şöyle dedim: "Siz bizi bu mekana bize olan şefkat ve merhametiniz sebebiyle bu daveti bize iletmek üzere davet ettiğinize göre müsaade edin de size bu davetin benim açımdan ne konumda olduğunu açıklayayım". Papaz, konuşmama müsade etti. Konuşma yapılan yere geçtim ve onlara bu davetin -burada da açıklayacağım- ne gibi batıl inançlar ve çelişkili meseleler içerdiğini anlattım ve bunlara cevap vermelerini istedim. Cevapları şu oldu: "Burası, münakaşaya değil va'z ve nasihate ayrılmış bir mekandır. Eğer sen münakaşa ve tartışma istiyorsan onun yeri İngilizce kütüphanesidir". Oradaki Müslümanlar bu cevabı dinleyince "La İlâhe İllallah, Muhammedun Rasûlüllah" diye haykırdılar ve çekip gittiler.

Bu inançtan alınacaklar ve onun neler içerdiği meselesine gelince işte özet halinde onlar!

Haç İnancının Açıkları

1. Aklî delil ile alemin Yaratıcısı'nın, her şeyi bilmesi ve yaptığı her şeyde hikmet sahibi olması gerektiğine inanan bir kişi bu hikayeyi kabul edemez. Çünkü bu hikaye, Allah Teala'nın bilgisiz ve aklına sonradan bir şeyler gelebilen birisi olmasını gerektirmektedir. Sanki O, Adem'i yarattığı zaman onun durumunun neye varacağını bilmiyormuş, Adem isyan ettiği zaman adalet ve rahmetinin o konuda neyi gerektireceğinden habersizmiş de onu yaratmasının üzerinden binlerce sene geçtikten sonra bunun çaresini bulmuş. Sanki bu süre zarfında o iki sıfatı arasındaki uyumu nasıl sağlayacağı konusunda cehalet içinde imiş ve bu iki sıfat arasında bir çelişki batağına saplanmış. Akıllı kişi bunu kabul etmez. Ama bir dinin, akılla uyumlu ol-

mamasını, mensuplarının, kendisine harikalar nispet edilen kişilere dayandırılan her şeyi kabul etmesini şart koşan kimse bu hikayeyi kabul edebilir ve anlamasa da, içine sinmese de "ona iman ettim" diyebilir. Onların dinî kitaplarından Tekvin'in baş tarafında şöyle denmektedir: "Ve Rab, yeryüzünde insanı yaptığına pişman oldu ve yüreğinde acı duydu"[39]. (Allah bütün bunlardan münezzehtir).

2. Bu hikayeyi kabul eden kişinin, her bağımsız aklın hayal edeceği şekilde, kainatın yaratıcısının, şu yeryüzündeki bir kadının rahmine hulul etmesinin mümkûn olduğunu da kabul etmesi gerekir. Halbuki Allah'ın mülküne nispetle yeryüzü, yeryüzüne ve görülen semalara nispetle zerre kadar bile değildir. Bu kişinin şunu da kabul etmesi gerekiyor: Sonra yiyen, içen, yorulan ve diğer insanî özellikleri olan bir beşer olacak, daha sonra düşmanları onu zorla ve horlayarak alıp haça gerecekler, -bazı Rasûllerine yazdıklarını gereğince- onu lanetli hale getirecekler. (Allah bütün bunlardan münezzehtir).

3. Bu hikaye Yüce Yaratıcı'nın birşeyi, onun hakkında senelerce düşündükten sonra irade etmiş olmasını ve o şeyin de tamamlanmamış olmasını gerektiriyor. Çünkü insanlık, haça gerilme ile de kurtuluşa ermedi, felah bulmadı. Onlar, insanlığın kurtuluşunun, bu hikayeye inanmasına bağlı olduğunu söylüyorlar. Halbuki kendileri de ona inanmamışlardır. (Hatta ona hiç kimse inanmamıştır da diyebiliriz. Çünkü inanmak, aklın bir şeyi tasdik etmesi ve o konuda kesin kararlı olmasıdır. Akıl ise bunu idrak edemez). Ona inandıklarını söyleyenler, bunu onlara telkin edenleri taklit ederek, kalplerinde olmayan bir şeyi dilleri ile ifade ediyorlar. Böyle bir söze iman desek bile insanlığın ekseriyeti bunu da söylemiyorlar, hatta aklî delillerle reddediyorlar. Temelleri kendilerince aklî delillerle sübut bulmuş bir durumu, dinden kaynaklanan naklî delillerle reddedenler de var. Bazı insanlar bu hikayeyi hiç bilmiyorlar. Bazıları bu gibi hikayeleri başka ilahlar için anlatıyorlar. Şimdi Allah ahirette bunlara azap edecek ve onları -Hıristiyanların iddia ettikleri gibi- melekutuna girdirmeyecekse Hıristiyan davetçilerin kuralına göre yine merhametli olmaz. Öyleyse adalet ve rahmet sıfatları arasındaki uyum nasıl sağlanmış oluyor?

4. Bu hikaye kabul edildiği takdirde yaratıcının, adalet ve rahmet sıfatlarını cem etmek suretiyle muradını tamamlamaktan -hâşâ- aciz olmasından daha büyük başka bir şey gerekiyor ki o da Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi

39. Tekvin 6/6.

hadisesinde Allah'ın adalet ve rahmet sıfatlarının ikisinin de bulunmamasıdır. Çünkü bir beşer olarak İsa'ya azap etmiştir. Halbuki o hiç bir günah işlememiştir ve dolayısıyla da azabı hak etmemiştir. Ona azap edilmesi ve -kendi iddialarına göre- hançerlerle (harbelerle) yaralanması, adil olan birisinin yapacağı bir iş değildir. Merhametli olan birisi ise haydi haydi yapamaz. Adil olmayan, merhametli olmayan birinin yaratıcı olması nasıl makul olabilir? Yahut da yaratıcının adil, merhametli olması ve kendisini bu iki sıfattan birinin ortadan kalkması gibi bir sıkıntı ile karşı karşıya getirecek bir şey yaratması, sonra bu iki sıfatı cem' etmeye çalışması, derken ikisini birden kaybetmesi nasıl makul olabilir?

5. Eğer bu inancı veya hikayeyi telaffuz eden kişi, ahlakı ve amelleri ne olursa olsun ahiret azabından kurtuluyorsa bu durum, o kişilerin ibahî olmalarını ve insanların malına, canına, ırzına kasdeden, yeryüzünde fesat çıkaran, ekini ve nesli mahveden çok kötü birisinin, Yüce melekût ehlinden olmasını, yapmış olduğu kötülükler ve suçlar dolayısıyla bir azaba uğramamasını, hiç bir ceza görmemesini gerektirir. Böyle birisi dünyada heva ve hevesinin istediği her şeyi yapabilir olmalıdır. Çünkü Allah'ın azabına karşı güvencededir. -İnsanlığı ifsad etmek için bu bile yeter.- Eğer o, yapmış olduğu kötülükler ve günahlardan dolayı bu inancı benimsemeyen diğer insanlar gibi azap görecekse o zaman bu inancın ne meziyeti var? Eğer aynı ceza konusunda Allah nezdinde onun bir imtiyazı olacaksa o zaman ilahî adalet nerede kaldı?

6. Gerek akıl sahibi kişilerden ve gerekse din ve hukuk âlimlerinden hiçbir kişinin, insanın kendisine karşı suç işleyeni affetmesinin veya bir efendinin kendisine isyan eden kölesini affetmesinin adalete ve kemale aykırı olduğunu söylediğini görmedik. Aksine onlar affetmeyi en büyük faziletlerden sayıyorlar. Çeşitli ümmetlere mensup olup Allah'a iman eden kişilerin, Allah'ın affedici olduğunu, bağışlayıcı olduğunu söylediklerini görüyoruz. Öyleyse haçlıların, "Af ve bağışlama, adalete aykırıdır." şeklindeki iddiaları kabul edilemez.

İslam'da Ceza ve Cezadan Kurtuluş

Hıristiyanlık davetçilerinden bazıları, kendi görüşlerine kıyas etmeleri ve bir takım Müslümanlara sirayet etmiş olan hurafeler sebebiyle İslam'a göre ahiretteki kurtuluşun ve ebedi saadetin, kendi inançlarında fidye olmak şeklinde geçen durumun bir benzeri ile gerçekleşeceğini, İslam ile Hıristiyanlık arasındaki farkın, fidye olan kişiden kaynaklandığını sanıyorlar. Onlar bu

kişinin İsa (a) olduğunu söylüyorlar ve bizim de onun Muhammed (s) olduğunu söylediğimizi zannediyorlar. Bu sebeple gazetelerinde ve kitaplarında yazdıkları cedel safsatalarıyla, çeşitli toplantılarda ve meclislerde anlattıklarıyla sıradan Müslümanları inanç bakımından şüpheye düşürüyorlar. Yazıp söylediklerinin dönüp dolaşıp geldiği nokta şudur: Hz. İsa hiç günah işlememiş, bizim peygamberimiz ise günah işlemiştir; günah işlemiş birisi, kendisi gibi birini, günahının vebalinden kurtaramaz, bunu ancak günah işlememiş birisi yapabilir.

Biz Müslümanlar onlara sadece bu kuralın yanlışlığını ortaya koyarak veya Hz. İsa'nın günah işlemediği şeklindeki iddialarını aklî delil ile ispat bakımından onları acze düşürerek cevap vermeyeceğiz. Burada naklî delil zaten mümkün değildir. Naklî delilin mümkün olabilmesi için nakilleri tevatür kabul edilecek çok sayıda insanın, bütün hayatı boyunca, saat saat, dakika dakika Hz. İsa ile beraber olduklarının, ondan hiç ayrılmadıklarının ve bu esnada ondan hiçbir hata görmediklerinin farz edilmesi gerekir ki böyle bir şey de asla olmamıştır. Yahut da sırf ona ait vahye dayanan açık bir nassın mevcudiyeti farz edilmelidir ki, onların bize karşı delil olabilecek böyle bir şeyleri de yoktur. Bize karşı delil olarak, bütün peygamberlerin masum oldukları şeklindeki sözümüzü de öne süremezler. Çünkü bu, -bizce genel olması ve bütün peygamberlere şamil olması yanında- kendi içinde çelişkili bir delil beyanı olur. Zira bizin inancımız, onların inancı ile çelişkili ve onlarınki de bizimki ile çelişkilidir. Bu tarz bir delil beyanının, karşıdaki kişiyi susturma ve ilzam etme bakımından faysı olsa da onu ikna etme bakımından faydası olmaz. Burada istenen de sırf karşı tarafa galip gelmek değil, onu ikna etmektir.

Biz burada onlara, bizim peygamberimizin günah (hatîe) işlediğini ispat etmelerinin imkansız olduğu şeklinde de cevap vermeyeceğiz. Burada *"Allah'ın, senin geçmiş ve gelecek günahını (zenbini) bağışlaması için..."*[40] ayetini ileri sürerek kavgaya tutuşmaları da onlara fayda vermez. Çünkü bizim arada bir fark görmeksizin Hz. Muhammed için de, Hz. İsa için de kabul etmediğimiz günahın (hatîe) mânası, Allah'ın yasakladığı bir şeyi yapmak veya emrettiğini yapmamak suretiyle Allah'ın dinine aykırı davranmaktır. "***Zenb***" ise sözlük anlamı itibariyle, işleyeni memnun etmeyen ve onun maksadına uymayan bir sorumluluk getiren her türlü ameldir. Bu kelime, "zenebu'l-hayevan" (kuyruk, hayvanın kuyruğu) kelimesinden alınmıştır. Bu gibi ameller bütün peygamberlerden sâdır olur. Mesela peygamberimizin, Tebuk

40. Feth, 48/2.

Savaşı'na giderken bazı münafıkların onunla yola çıkmayıp geride kalmalarına izin vermesi bunun için bir misal teşkil eder. Onun bu izni, doğru bir içtihada dayanıyordu. Hz. Peygamberin içtihadı şöyle olmuştu: Bunlar münafıklıklarında ısrarlı olmalarına rağmen ve istemeyerek yola çıkarlarsa fayda yerine zarar verirler. Nitekim Allah da *"Eğer onlar içinizde (savaşa gitmek üzere yola) çıksalardı, size bozgunculuktan başka bir katkıları olmazdı ve mutlaka fitne çıkarmak arzusuyla aranızda koşarlardı."*[41] demektedir. Fakat diğer taraftan da bu izni vermeseydi mazeret beyan edenlerden kimin samimi olduğunu ve kimlerin de yalancı olduklarını anlamış olurdu. Bu izin bir "zenb" olmuştur. Çünkü maksada veya maslahata aykırı bir sonucu vardır, yani bundan dolayı onların durumunun açığa çıkması gibi bir sonuç gerçekleşmemiştir. İzin isteklerini dayandırdıkları mazeretlerinde yalancı olan bu kişiler, izin verse de vermese de kesinlikle onunla birlikte çıkmak niyetinde değillerdi. Allah da aynı sebeple bu günah hakkında *"Allah seni affetti. Samimi olanları sence belli olmadan ve yalancıları bilmeden onlara niçin izin verdin?"*[42] buyurmaktadır. Bu gibi şeyler -her ne kadar, dilde onlara "zenb" dense de insanın, ahirette Allah'ın sevabını ve melekûtunu hak etmesine mani olacak veya şefaatini reddettirecek hatalardan sayılmaz. Üstelik haçlılar peygamberlere iftira olarak öyle hatalardan söz ediyorlar ki bunlar bir çok Müslüman salih kişinin hayatında görülmemiş, onlardan sâdır olmamış hatalardır.

Biz onların kuralına karşı, onların kendi esasları ile çelişen, binalarını yıkan bu gibi misallerle cevap vermeyeceğiz. Çünkü bize göre bu kural, ahirette kurtuluş ve saadet konusu değildir. Onların bu iddialarını doğru farzetsek de bunun bize bir zararı yoktur. Gerek tefsirlerde ve gerekse başka yerlerde konu genişçe ele alındığı için biz burada konuyu özetledik. Biz onlara bu konudaki İslam inancını açıklayarak ve özet olarak onu anlatarak cevap vereceğiz. Çünkü konu daha önce defalarca geçti. Şimdi bu konuda diyoruz ki:

İnsanın ahirette cezalandırılmaktan kurtulması ve ebedî saadet ve nimeti kazanması, nefsini batıl ve putperest inançlardan, kötü huylardan arındırıp temizlemesine bağlıdır. Böyle yaparsa o kişi kötülüklerden ve saçmalıklardan uzaklaşmış, faziletlerle, iyi ve güzel amellerle bezenmiş olur. İnsanın mahvolması, perişan olması da bunun zıddına bağlıdır. Allah Şems Sûresi'nde *"...Ve nefse ve onu tesviye edene; ona ahlaksızlığını (fucrunu) ve takvasını ilham*

41. Tevbe, 9/47.
42. Tevbe, 9/43.

edene yemin olsun ki; onu (nefsi) temizleyen kesinlikle felah bulmuştur ve onu (kötülüklere) gömen de ziyana uğramıştır."[43] buyurur. Allah her insanı doğasından gelen melekeleriyle kötü ve ahlaksız işleri de, iyi ve takvaya dayalı işleri de yapabilecek şekilde yaratmıştır. Nefsini bunlarla temizleyecek veya şunlara bulaştıracak olan odur. İnancı doğru, ameli güzel olan kişinin nefsi de iyi ve temiz olur. Böyle birisi o Yüce alemdeki nimetlere layık olur. İnancı batıl hurafelerden ibaret olan ve ameli de kötü olan kişinin de ahlakı bozuk ve nefsi kirli olur. Nefsini kötülüklere sokan ve cehennem çukuruna yuvarlayan onun kendisidir. Nefsin temiz olması için, insanın hiç hata yapmaması, ondan hiçbir kötülük sâdır olmaması şart değildir. Aksine işin esası, kalp temizliği ve kalbin kirden, kötü niyetten sâlim olmasıdır. O kişi, nefsin anlık etkilerine mağlup olmuş, bir hata işlemişse hemen tövbeye müracat eder, pişmanlık ve istiğfar kapısına sığınır, iyi amellerle o günahı kapatmaya, affettirmeye çalışır.

Bu konuda insanın nefsi, evin hanımı tarafından zaman zaman süpürülen, silinen ve diğer temizlik ameliyeleri yapılan bir ev gibidir. Evde bir toz bulunsa veya ev kirlense hanım, hemen onu ortadan kaldırıp yok eder. Dolayısıyla o ev genellikle temiz olur. Genelde temiz olan evlerde de zaman zaman azıcık toz veya kir olur ama bu çok sürmeden hemen ortadan kaldırılır. Bir evin temiz olduğuna şahitlik etmek için onun bu gibi az ve kısa süreli toz ve kirlerden de uzak olması şart değildir. İnsan da böyledir. Verilecek karşılıklar, amellerin vazgeçilmez sonucudur. Allah hiçbir kimseyi gücünün ötesinde bir şeyle mükellef tutmaz.

Biz bu tarz açıklamaları çeşitli yerlerde yaptık. Mesela şu ayetlerin tefsiri esnasında bunlara değindik:

"Sizin kuruntularınız da, Ehl-i Kitab'ın kuruntuları da değil. Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah'tan başka ne bir dost bulabilir, ne de bir yardımcı. Erkek olsun, kadın olsun, her kim de mü'min olarak iyi işler yaparsa işte onlar cennete girecekler ve zerre kadar haksızlığa uğramayacaklar."[44]

"Eğer size yasaklanan şeylerin büyüklerinden kaçınırsanız, biz sizin basit günahlarınızı (seyyielerinizi) örteriz ve sizi itibarlı bir yere girdiririz."[45]

---

43. Şems, 91/7-10.
44. Nisa, 4/123-124.
45. Nisa, 4/31.

"Allah, kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındakileri ise dilediğine bağışlar."[46]

Nefsini tezkiye ve ıslah etme hususunda Allah'a karşı ihlas ve samimiyet içinde olan, O'na iman eden ve gücü yettiğince iyi ameller işleyen kişi, Allah nezdinde makbul birisidir, Allah ondan râzı olur ve gücü yetmeyen işlerden dolayı da onu muaheze etmez. Ama böyle yapmayan kişi, Allah'ın gazabı ile karşılaşır, O'nun en büyük rızasından mahrum olur, âhirette de hiçbir şefaatçinin şefaati ona fayda etmez, fidye verebilecek durumda da olsa ondan fidye kabul edilmez. İnsan nefsini tezkiye ederse onun hayatında hak ve iyilik, bunların zıddından daha çok, onlara baskın durumda olur. İmam, ihlas ve nefis tezkiyesi ile Allah'ın rızasını kazanamamış bir kimseye göklerin ve yerin sakinlerinden hiç kimse şefaat edemez:

"O'nun nezdinde, O'nun izni olmadan kim şefaat edecek?"[47],

"O'nun râzı olduklarından başkasına şefaat etmezler. O'nun korkusundan titrerler."[48],

"Hiçbir kimsenin, bir başkası namına bir şey veremeyeceği, kimseden fidye kabul edilmeyeceği ve şefaatin de kimseye faydasının olmayacağı günden sakının."[49],

"Ey iman edenler! Alış-veriş, dostluk ve şefaatin olmayacağı gün gelmeden önce, sizi rızıklandırdığımız şeylerden infak edin."[50]

Daha önce insanın, ameli ile ve ihtiyârî (seçimlik) davranışlarıyla nefsini temizlemesi veya kötülüklere batırması hakkındaki açıklamalarımızdan anlaşılmaktadır ki ahirette görülecek karşılık, nefsi temizlemeye veya batırmaya bağlıdır, bunların sonucudur. Aradaki ilişki, Allah'ın lütfü ve hikmeti ile, yaratıkları ile ilgili sünnetinin gereği olarak sebep-sonuç, illet-ma'lul ilişkisidir. *"Allah, dilediğine kat kat verir."*[51], *"Lütfundan, onlara daha çoğunu da verir."*[52].

Bu İslamî öğretiler, iman ve ihlas ile, salih amellerle insanın itibarını yükseltmez mi, gayretini artırmaz mı, onu mükemmelliğin peşine düşmeye teşvik etmez mi? Bunlar, benzerleri putperest inancına bağlı hurafeler ola-

---

46. Nisa, 4/48, 116.
47. Bakara, 2/255.
48. Enbiya, 21/28.
49. Bakara, 2/123.
50. Bakara, 2/254.
51. Bakara, 2/261.
52. Nisa, 4/173.

rak da nakledilen şu haç hikayesine yaslanmaktan daha faydalı, daha üstün şeyler değil mi? Bu haç hikayesini hiçbir bağımsız akıl kabul etmez, sağlıklı bir kalp onda huzur bulmaz. Çünkü o, fıtrattan gelen sünnete ve yaratılış düzenine aykırıdır. Haçlı Kral Kostantin'in nüfuzu ile haçlı ülkelerde yayılıp güç kazanmasıyla oralardaki akılları da, ahlakı da bozmuş ve bu durum Avrupa'nın, İslam ülkelerinden oralara giden ve aydınlatan ilim ve istiklal ışığı sayesinde kilisenin kölesi olmaktan kurtulmalarına kadar sürmüştür. (Fakat ne yazık ki o ışık ile o ışığın sahipleri arasına bir duvar çekilmiş. Duvarda bir kapı var. Dış tarafında rahmet, iç tarafından azap olan bir kapı. O ışığın sahipleri ile Kur'an arasında engel oluşturan bu duvarın dövüldüğü günümüzde o ışığa ne kadar özlem var!)

Haç ve Fidye İnancı Putperestliktir

Kendilerinin Hıristiyan olduklarını söyleyen bir çok kişi bizim yanımızda bu inancın da, teslis inancının da makul olmadığını, bunları ispat sadedinde sadece mukaddes kitaplarından yapılan nakle dayandıklarını itiraf etmişlerdir. Bu kitaplar kendilerince gerçek sayıldığı için makul olup olmadığına bakmaksızın içlerindeki her şeyi kabul etmeleri gerektiğini belirtiyorlar. Onlardan bazıları da her dinde, aklın imkansızlığına kesin gözüyle baktığı ve buna rağmen teslimiyetle benimsenen inançlar ve haberler bulunduğunu söylüyorlar.

Biz de diyoruz ki: İslam inancında, aklın imkansız gördüğü hiç bir şey yoktur. Onda gayb alemine muttali olmadığı için aklın, tek başına bilemeyeceği gayb alemine ait haberler vardır. Fakat bunlar, vahiy tarafından haber verilmiş ve bizce tasdik edilmiş, olması mümkün şeylere ait haberlerdir. İslam hiç kimseyi imkansızı (muhali) benimsemekle mükellef tutmaz.

Onların bu inancı kendi kitaplarından nakletmeleri, (ki bu konudan ayrıca bahsedeceğiz) aynı şeylerin putperestlerin kitaplarından ve geleneklerinden de nakledilmiş olması ile çelişmektedir. Bu, Hıristiyanlara putperestlerden sirayet etmiş tamamen bir putperest inancıdır. Avrupalı özgür ilim adamları, tarihçiler, arkeologlar bunları kitaplarında açıklamaktadırlar.

Doane[53], *Tevrat'taki Hurafeler ve Bunların Diğer Dinlerdeki Karşılıkları* adlı kitabında özetle şöyle diyor: "İlahlardan birinin fidye ve kurban olarak takdim edilmesi vasıtasıyla günahtan kurtulma tasavvuru, Putperest Hintlilerde ve başkalarında görülen çok eski bir inançtır". Daha sonra da bu görüşünü

53. Doane T. W, Bible Myths and Their Paralels in Other Religions, s.181, 182.

ispat eden delilleri sıralar. Bunlardan birisi şöyledir: "Hintlilerin inancına göre bir bâkireden doğan Krişna -ki onlara göre başlangıcı ve sonu olmayan tanrı Vişnu'nun kendisidir- şefkatinden dolayı, yeryüzünü içindeki yükten (hamlinden) kurtarmak için hareket etti. Ona geldi ve insanın yerine kendisini kurban olarak takdim ederek onu kurtardı".

O, Mister More'un Krişna'yı haça gerilmiş olarak tasvir ettiğini söyler. Hintlilerin kitaplarında da o, elleri ve ayakları delinmiş, gömleğinin üzerinde asılı vaziyette insan kalbi resmi bulunan birisi olarak tasvir edilmektedir. Ona ait, başında altından bir taç olduğu halde haça gerilmiş vaziyette bir heykel (sûret) de bulunmuştur. Hıristiyanlar da İsa'nın başında dikenden bir taç olduğu halde haça gerildiğini söylüyorlar.

Hooke, Seyahatnamesinde "Hintliler, tanrılardan birinin, ceset haline geldiğine ve kendisini günaha karşılık insanların fidyesi olmak üzere kurban olarak takdim ettiğine inanırlar" diyor.[54]

Morinorlems, *Hintliler* adlı kitabında Hintlilerde, aslî günah inancı bulunduğunu söyler. Dualarında ve Keyatri'den sonra vesile olarak başvurdukları tevessüllerinde yer alan şu ifade bunu ispat eden delillerdendir: "Ben günahkarım. Suç işledim. Tabiatım kötüdür. Annem bana günah ile hamile oldu. Ey yonca gözlü! Ey Günahkarları günahlardan ve suçlardan kurtaran! Beni kurtar!".

Papaz Corc Cox, *Eski Dinler* adlı kitabında Hintlilerden bahsederken "Ve Krişna'yı, kendisini kurban olarak takdim ettiği için lâhûtilikle dolu sakin bir kahraman olarak nitelerler" der.

Hegen'in naklettiğine göre, Andrada Krozois (ki Nepal ve Tibet'e giren ilk Avrupalıdır) onların taptıkları tanrı İndra hakkında şöyle der: "O, insanları, günahlarından kurtarmak için haça gerilmek ve çiviler çakılmak suretiyle kanını akıtmıştır. Haçın resmi, onların kitaplarında mevcuttur."

Rahip Corcius'un kitabında bu tanrı Andra'nın haça gerilmiş resmi vardır. Burada, yatay kolları eşit, dikey kolları farklı ve üst tarafı daha kısa (aynı zamanda üst tarafında yüzünün sûreti bulunan), alt tarafı daha uzun bir haç şeklindedir. Eğer orada yüz sûreti olmasaydı, bu şekli gören, bunun bir insanı temsil ettiğini düşünmezdi.

Bu konuda hakkında Budistlerden rivayet edilenler de şunlardır: O, Hıristiyanların İsa hakkında rivayet ettiklerine her bakımdan çok uyuyor. O kadar ki onlar da onun için "Mesih", "Tek doğmuş", "Alemin kurtarıcısı"

54. Hooke, *Seyahatname*, I, 326.

adlarını kullanıyorlar. Onlara göre de Buda, insan şeklinde tecessüt etmiş kamil tanrı ve kamil insandır. İnsanlığın günahlarının kefareti olarak ve onları günahlardan kurtarmak için, onlar bu günahlardan dolayı cezalandırılmasınlar, semaların melekûtuna vâris olsunlar diye kendini kurban olarak takdim etmiştir. Bunları Batılı ilim adamlarından bir çokları açıklamaktadır. Mesela Bell, *Buda Tarihi*'nde, Hooke, *Seyahatname*sinde, Muller, *Sanksritce Edebiyat Tarihi*'nde bunları açıklar ve aynı şeyleri başkaları da söyler.

Kim Hıristiyanların tanrısı ile doğudaki ve Batı'daki putperestlerin tanrıları arasında karşılaştırma yapmak istiyorsa *Hıristiyanlıktaki Putperest İnançlar*[55] kitabını okumalıdır. İslam dini sayesinde Allah'ın kendisine halis tevhid inancı ve sağlam bir din; insan türünün itibarlı kılınmasına dayalı bir akıl ve fıtrat dini nasip etttiği bir Müslümanın hiç körlüğü hidayete tercih etmesi ve bu putperest inançların karanlığında düşe kalka perişan olmaya razı olması düşünülebilir mi?

Hıristiyanların, Haça Gerilme İnancını İnkara Karşı Ortaya Attıkları Şüpheler

Birinci şüphe:

Bazı Hıristiyanlar, avam durumundaki Müslümanların kafalarını karıştırıyorlar ve haça gerilme meselesinin tevatürle sabit ve bu konudaki bilginin kesin olduğunu iddia ediyorlar.

Bu şüpheye cevap:

Tevatür iddiası doğru değildir. **Tevatür**, aklın yalan üzere anlaşmalarını ve ittifak etmelerini mümkün görmediği sayıda çok kişinin, duyu organlarıyla, hiç bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde iyice idrak ettikleri bir şeyi aralarında ihtilaf olmaksızın, ittifak halinde haber vermelerinden ibarettir. Bu durum, tevatürün sadece bir tabakada olması ve onların o şeyi -mesela- gözleriyle görmeleri ve ona göre haber vermeleri halinde böyledir. Ama tevatür, birinci tabakadan, başka tabakaların haber vermesi şeklinde olursa o zaman her tabakadaki kişilerin de, önceki tabakadan haber verdikleri meselede aklın yalan üzere ittifak etmelerini mümkün görmediği sayıda olması, her bir tabakadaki her kişinin, daha önceki tabakada yer alan ve kendileri sayesinde tevatür gerçekleşen kişilerin tamamından o şeyi duymuş olmaları

55. Yazarı Beyrutlu Muhammed Tahir Efendi et-Tennîr. Tarih, dinler, antropoloji ve seyahat sahasında yazılmış kırkı aşkın İngilizce kitaptan özetlemiştir.

ve son tabakaya kadar senedin bu şekilde muttasıl olması şarttır. Bu şartlardan birisi bulunmazsa tevatür bozulur.

Şimdi Hıristiyanlarca itimada şayan kabul edilen Mektupları ve İncilleri yazanların sayısı tevatür derecesine ulaşmamışken onların böyle bir tevatürleri nereden olacak ki! Üstelik bunların hiçbiri müşahedeye dayalı haber vermiyor. Müşahedeleri nakledilenler de (mesela bazı kadınlar), durumu karıştırmadıkları veya vehm içinde olmadıkları hususunda güvenli değiller. Mesela *Yuhanna* İncili'nde Meryem'in -ki İsa'yı en iyi bilen odur- o hususta şüpheye düştüğünü, onu bahçıvan zannettiğini söylüyor. O, mucizelere (ayetler) ve olağanüstü hallere sahip biriydi. Böyle birinin kendini, başka birine benzetmesi ve böyle başka bir şekle bürünerek kurtulması uzak bir ihtimal değildir. Nitekim onun, onlara; kendisi hakkında şüphede olduklarını söylediği de rivayet edilmektedir. *Markos*'da da onun, onlara başka bir şekilde göründüğünü söylemektedir. Sonra bu haberler bazı kişilere nispet edilmekte ve onlardan nakledilmektedir. O günden, Hıristiyanların hakimiyet ve hürriyetlerine kavuştukları ve böylece dinlerini açığa vurdukları asra kadar onlardan bunu duyarak tabaka tabaka nakledenlerin sayısı tevatür derecesine ulaşmamıştır. Hintli Rahmetullah ve başkaları bu kitapların senetlerindeki kopukluğu net delillerle açıklamışlardır. Ayrıca bu kitaplara güvenilemeyeceğine dair bazı açıklamalar da bu arada biraz sonra yer alacaktır.

İkinci Şüphe:

Diyorlar ki: Bu kıssa, üzerinde ittifak edilmiş mütevatir bir kıssa olmasaydı onların arasında bunu inkâr edenler de olurdu. Nitekim inanç esaslarında, mesela teslis meselesinde bazı fırkalar ekseriyete muhalefet ettmiştir. Ama bu inanç hususunda muhalefet eden olmamıştır.

Bu şüpheye cevap:

Buna cevap vermek, onların tarihlerini bilmeyenler için zor ise de bunu bilenler için kolaydır. Çünkü Şehit Justin'in şakirdi Tatien'ın tabileri olan Tatyanûsîler ve Serinsîler çarmıha gerilmeyi inkâr etmişlerdir. Photius, *Rasûllerin Seyahatleri* adında bir kitap okuduğunu ve onda Petrus'un, Yuhanna'nın, Andreas'ın, Toma'nın ve Pavlos'un haberlerinin bulunduğunu söyler. Orada okudukları arasında şöyle bir cümle vardır: *"Mesih çarmıha gerilmedi. Fakat başkası çarmıha gerildi ve bununla o, onu çarmıha gerenlere güldü"*. Ayrıca onların ilk konsili[56], kendi onayladığı dört İncil'e ve Mektuplar'a

56. İznik Konsili, 325. (Bu konsilde İmparator Constantinus'un girişimiyle Ariusçuluk -Tevhidi İsevîler- mahkum edildi. -Yayıncı-)

aykırı olan kitapların okunmasını yasaklamış ve mensupları da o kitapları yakmışlar, itlaf etmişlerdi. Biz, o kitaplardan, haça gerilmeyi reddeden bazı nüshaların mesela *Barnaba* İncili'nin bundan kurtulmuş olduğunu görüyoruz. Nereden bilelim, bunu belki o kitaplar da inkâr ediyorlardı? Bizim o konsillerin yaptıkları seçime ve seçtiklerine güvenimiz yok ki onları hüccet kabul edelim ve onların dışındakileri yok sayâlim. Üstelik inkâr edenleri bilmemek, onların olmamasını gerektirmez. İnkar edenlerin olmaması da, onların birbirlerini taklit etmek suretiyle ittifak etmiş oldukları şeyin, bizatihî sübut bulmuş bir hakikat olmasını gerektirmez.

Üçüncü şüphe:

Diyorlar ki:Ahd-i Cedid'deki İnciller ve Mektuplar haça germe olayını ispat etmektedir. Bunlar hatadan korunmuş mukaddes kitaplardır, dolayısıyla bunların ispat ettiklerine inanılması gerekir.

Cevap olarak diyoruz ki:

1. Bu kitapların da, onları yazanların da hatadan korunmuş olduklarına dair bir delil yoktur.

2. Bu kitapların, nispet edildikleri kişilere nispeti hakkında da delil yoktur. Çünkü bu nispet, daha önce de geçtiği gibi mütevatir değildir.

3. Bunlar, kendileri ile aynı durumda olanlar ile, mesela *Barnaba* İncili ile çelişmektedir. Onların bunları, *Barnaba* İncili'ne tercih etmeleri bizce muteber değildir. Çünkü onlar bunları kabul ederlerken, bizce güven duyulmayan ve onlara göre de, bize göre de masum olmayan kişilerden oluşan konsillerin kararlarına uymaktadırlar.

4. Bunların hem çarmıha germe olayında, hem de başka olaylarda kendi aralarında çelişkileri vardır.

5. Bunlar, sahih tevatürle nakledildiği sabit olan Kur'an-ı Kerim'e aykırıdır. Ötekilerde ise böyle bir tevatür söz konusu değildir. Bu kitaplar olsa olsa en nihayet Allah'ın *"Onların onun hakkında, -zannın peşinde olma dışında- herhangi bir bilgileri de yoktur."*[57] ayetinde belirttiği gibi karinelere dayalı zan ifade ederler. Halbuki Kur'an, katîdir. Dolayısıyla ona öncelik verilmesi gerekir. Çünkü Kur'an'a dayalı bilgi, kesin bilgidir.

Bazı Müslümanlar, Hıristiyan davetçilerin ve bu uğurda mücadele edenlerin; bu İnciller'in Hz. İsa'dan bugüne kendilerince muhafaza edildiği, bunların kendi aralarındaki bütün fırkalarca kabul edildiği, başkalarınca da bilin-

57. Nisa, 4/157.

diği şeklindeki iddialarına inanıyorlar. Fakat onların tarihî ve dinî kitaplarını okuyanlar bu iddianın batıl olduğunu bilirler. Onlara cahil Müslümanlar inanıyorlar. Çünkü onlar İslam gibi Hıristiyanlığın da güçlü, kuvvetli, medenî bir ortamda geliştiğini, Kur'an'ın korunduğu gibi Hıristiyanlık kitaplarının da korunmasının mümkün olduğunu sanıyorlar. Halbuki bu iki ümmetin gelişme ortamları birbirinden ne kadar farklı! Şimdi bu hususta kısa bazı açıklamalar yapâlim. Bu konuda daha fazla bilgi sahibi olmak isteyenler, bu sahada yazılmış kitaplara müracaat edebilirler.

İncillere Niçin Güvenilemez?

Miladi ikinci asırda Hıristiyanlığa karşı bir kitap yazan putperest âlimlerden Celsus, Alman ilim adamlarından Eıchhorn'un ondan naklettiğine göre "Hıristiyanlar, İncillerini üç kere veya dört kere hatta daha da fazla değiştirdiler ve bir nevi muhtevası da değiştirilmiş oldu." diyor.

Onların kendi kitaplarında yazdığına göre miladî birinci asırdaki Hıristiyan fırkalardan Ebyonîler (Ebionites), sadece *Matta* İncili'ne inanıyorlar ve diğerlerini inkâr ediyorlardı. Fakat o *Matta* İncili de, Kostantin'den sonra ortaya çıkan *Matta* İncili'nden farklı idi. Yine eski Hıristiyan fırkalardan Marsiyonîler, (Marcion) *Luka* İncili'ni kabul ediyorlardı ve onların inandıkları nüsha da bugünkünden farklı idi. Onlar da diğer İncilleri inkâr ediyorlar ve onları sonrada çıkma, uydurma sayıyorlardı.

Pavlos'un *Galatyalılara Mektubu*'nda şöyle denir: "Sizin, Mesih'in nimeti ile sizi çağırandan, böyle çabucak başka bir İncil'e intikal etmenize şaşıyorum. O, başkası değildir. Fakat sizi rahatsız eden ve Mesih'in İncili'ni tahvil etmek isteyen bazı kimseler var."[58] Protestanlarca yapılan son tercümede böyle "tahvil etmek" deniyor. Çoklarının esas aldığı eski tercümede "tahrif etmek" ve Cizvitlerin tercümesinde de "taklîb etmek" deniyor. Bunların mânaları birbirine yakındır ve hepsi de Pavlos zamanında insanları, Pavlos'un davet ettiğinin dışında başka bir İncil'e davet eden kimselerin bulunduğuna delalet etmektedir. Onun dışında bir İncil olması da, onların onu tahrif etmeleri veya taklib etmeleri (evirip çevirmeleri) ve böylece onun sanki başka bir İncil halini alması anlamına gelmektedir.

Pavlos bunu itiraf ettiği gibi kendi zamanında Mesih'in Rasûllerine benzeyen gaddar, yalancı Rasûllerin olduğunu da itiraf etmektedir. Bu durumu da *Korintoslulara İkinci Mektub*'unda anlatır: "Çünkü bu gibi adamlar, yalancı

58. Pavlus, *Galatyalılara Mektub*, 1/6-7.

Rasûllerdir, hilekar işçilerdir ve şekillerini Mesih'in Rasûllerinin şekli ile değiştirenlerdir. Şaşılacak bir şey de yok. Çünkü şeytan da şeklini nur meleğinin şekli ile değiştirir. Onun hizmetçileri de şekillerini, iyilik hizmetçilerinin şekilleri ile değiştiriyorlarsa bu büyük bir şey değildir."[59]

Rasûllerin İşleri'nde açıklandığına göre bazı Yahudiler, Hıristiyanlar arasında dağılmış vaziyette idiler ve onlara Mesih'in Rasûllerinin öğrettiklerinden farklı şeyle öğretiyorlardı. Rasûller ve Yaşlılar, Antakya'daki kardeşlerini onlara sünnet olmayı ve kendilerine emretmedikleri şeriatı (namusu) muhafaza etmeyi tavsiye eden kişilere karşı uyarmak üzere Pavlos'u ve Barnaba'yı Antakya'ya yolladılar. Bu husus on beşince fasılda anlatılır. Bu faslın sonunda anlatıldığına göre orada Pavlos ile Barnaba arasında kavga çıkar ve bunlar ayrılırlar.

Malum olduğu üzere Pavlos Mesihîlerin düşmanı ve hasmı idi. İman ettiğini iddia edince Mesih'in (a) cemaati ona inanmamıştı ve eğer Barnaba onun lehinde şahitlik etmeseydi onu kabul etmiyorlardı. Barnaba, kendi İncil'inin başında Pavlos'un, Mesih'in tâliminin dışında yeni bir tâlim müjdesi verenlerden olduğunu söyler.

Onların temel mukaddes kitaplarında bu gibi ifadeler varken bir Müslüman nasıl olur da bunlara güvenebilir.

Çarmıha germe kıssasındaki çelişkilere ve zıtlıklara delalet eden hususlardan biri de şudur[60]: Bu kıssanın esası, Mesih'in beşeriyet adına kefaret ve fidye olarak kendi tercihi ile kendisini feda etmesine dayanmaktadır. Bununla beraber bu İnciller, ecelinin yaklaştığını hissedince onun üzüldüğünü ve bitkin bir halde olduğunu, Allah'tan bu kaseyi (yani ölümü ve çarmıha gerilmeyi) kendisinden uzaklaştırmasını istediğini söylemektedir. *Matta* İncili'nde şöyle denir: "Ve Petrus ile Zebedî'nin iki oğlunu beraberine aldı ve kederlenmeye ve çok sıkılmaya başladı. Onlara dedi: Nefsim ölüm derecesinde çok kederlidir. Burada bekleyin ve benimle birlikte uyanık kalın. Sonra az ileri gitti ve yere kapandı. Şöyle diyerek dua ediyordu: Ey Baba! Eğer mümkünse bu kase benden geçsin. Fakat benim istediğim gibi değil, senin istediğin gibi. ... Aynı şekilde ikinci kere geçti ve şöyle diyerek dua etti: Ey baba! Eğer bu kasenin, ben onu içmeden benden geçmesi mümkün de-

59. Pavlus, Korintoslulara İkinci Mektub, 11/13-15.

60. Haç'a germe olayındaki çelişkiler hakkında Hıristiyanlık davetçilerine reddiye sadedinde yazılmış kitaplara ve makalelere müracaat edilebilir. Bunlardan en net olanı da tabip Muhammed Tevfik Sıdkı'nın bu sene (1330/ 1912) *Menâr Dergisi*'nde neşredilen ve müstakil bir kitap halinde de basılan makalesidir.

ğilse o, senin iraden olsun."[61] *Luka*'da da buna benzer şeyler vardır[62]. Onlara göre bir ilah olan Mesih bunları nasıl der? Onun, neyin mümkün olduğunu ve neyin mümkün olmadığını bilmemesi, baba'dan -ki onlarca ne olduğu malumdur- onun, adalet ve rahmetini cem etmek için irade ettiği bu yolu iptal etmesini istemesi mümkün mü?

Bu kıssanın çelişkisini gösteren başka bir delil de Mesih ile birlikte çarmıha gerildiklerini söyledikleri iki hırsız meselesidir. Markos şöyle diyor: "Ve biri sağında, diğeri solunda iki hırsızı da onunla birlikte haça gerdiler ve 'mücrimlerle birlikte sayıldı' diyen kitap tamam oldu"[63]. Markos daha sonra onunla beraber haça gerilen iki kişinin, onu ayıplamakta olduklarını söyler.

Luka ise onunla birlikte haça gerilen iki kişinin günahkar (suçlu) olduklarını söyler ve bu durumu şöyle ifade eder: "Onunla birlikte asılmış olan suçlulardan biri, 'Sen eğer Mesih isen kendini de bizi de kurtar' diye ona sövüyordu. Diğeri cevap verdi ve onu azarladı..."[64].Orada belirtildiğine göre Mesih, ona o gün cennette (Firdevs'te) kendisi ile beraber olacağını müjdelemiştir. Kitabın haber verdiğine göre o, haça suçlularla birlikte gerilecekti. Bu konuda çoğul[65] kipi kullanılmıştı, sonra çoğul, iki oldu. Bunda bir beis yok. Fakat nasıl olur da onlara göre masum olan İncil yazarlarından ikisi, onlardan birinin Mesih'i ayıpladığını ve horladığını söylerken yine onlar gibi masum olan diğer ikisi bunların her ikisinin de onu ayıpladıklarını söyler. Bu kıssada bu gibi çelişkiler ve farklılıklar çoktur.

Bu çelişkilerin en barizlerinden biri de Mesih'in cumartesi günü defnedilmesi ve pazar günü sabah olmadan kabirden kalkması meselesidir. Halbuki müjde, onun üç gün üç gece (ki bu, Yunus'un -Yunan'ın-, balığın karnında kaldığı süre olarak belirtilir) yeryüzünün içinde kalacağı şeklinde idi.

Bir başka husus da kabre gelen kadınlar meselesidir. Onların geldikleri vakit ve bir veya iki melek görmeleri, onun kendisinin görmesi gibi konularda da bir çok farklılıklar vardır.

---

61. Bkz: *Matta* 26/37-39, 42.
62. Bkz: *Luka* 22/43-45.
63. Bkz: *Markos* 15/27-28.
64. Bkz: *Luka* 23/39-40.
65. Arapça'da çoğul (cem), üçten itibaren başlar. İki kişi veya şey için ayrı bir kalıp vardır ve ona müsenna veya tesniye derler. (Çev.)

Dördüncü şüphe:

Diyorlar ki: Ahd-i Atik'teki kitaplar çarmıha gerilme meselesini müjdelemiş ve onu tebcil etmiştir.

Bu şüpheye cevap:

Bu, kabul edilemez. Siz o kitapların ifadelerini tevil ediyorsunuz ve onları, bu kıssaya işaret eder hale getiriyorsunuz. Yahut Seyyid İmam Cemaleddin'in[66] dediği gibi "Siz o kitaplardan bir gömlek biçtiniz ve onu Mesih'e giydirdiniz". Yine siz putperestlik kurbanlarının, Mesih'in çarmıha gerilmesine işaret ettiğini iddia ediyorsunuz ve böylece sanki beşeriyete ait bütün hurafeleri ve ibadetleri, bu inancınız için sizin lehinizde delil imiş gibi takdim ediyorsunuz. Halbuki onlar, bu gibi şeyleri sizden önce yapmışlardır. Üstelik bu ifadelerden bir çoğu -yerinde genişçe anlatıldığı gibi- sizin lehinize değil, aleyhinize delildir.

Beşinci şüphe:

Diyorlar ki: Mesih'i yakalamaya gelen askerlerin ve onu çarmıha germek isteyen hakimlerin, baş kahinlerin, yakaladıktan sonra onun hakkında şüpheye düşmeleri, onun şahsını tanımamaları mümkün olsa bile onu çok iyi tanıyan şakirtlerinin ve müritlerinin bu konuda şüpheye düşmeleri mümkün mü?

Bu şüpheye cevap:

Buna iki açıdan cevap veririz:

1. İnsanların birbirlerine bazen tamamen benzedikleri, hatta akrabalarının ve sürekli onlarla beraber olanların bile birbirine benzeyen iki kişiden birini diğerinden ayırt edemediği malumdur. Bu benzerlik akrabalar arasında olduğu gibi, yabancılar arasında da olabilmektedir. Seyahat eden ve çok sayıda insanla düşüp kalkan bininin tanıdığı kişi ile, tanımadığı kişiyi birbirine karıştırması bile pek nadir değildir. Mesela ben bir çok kere bir arkadaşıma benzettiğim birine selam veriyorum ve onunla konuştuktan sonra onun başka biri olduğunu anlıyorum.

Şimdi konuyu biraz daha açıklığa kavuşturmak için batılılardan bir kaç delil serdedelim. Bizdeki Hıristiyanlık davetçileri onlara, başkalarından daha farklı bir şekilde itimat ederler. Çünkü bu davetçiler, onların kendi soylarının evlatlarıdırlar veya onların taklitçileridirler.

66. Cemaleddin Afgani (1838-1897).

Bağımsız Eğitim kitabının yazarı (on dokuzuncu asrın Emil'i), Dr. İrasm'ın karısının, kocasına yazdığı bir mektubu anlatarak şöyle diyor: "Bazan cinsiyeti farklı, vatanı farklı iki ayrı şahıs arasında, aynı aileye mensup kişiler arasındaki gibi bir benzerliğin bulunmasına rastlandığını çok gördüm. Bu iki kişi her bakımdan birbirine yabancı oldukları halde böyle bir durum olabilmektedir. Gözlerim bayan Varington'a takılınca zihnimde kimin görüntüsü belirdi, biliyor musun? Arkadaşın Yakup Nicola'nın. Bir kadın kıyafeti içinde bizzat onun kendisini görüyorum sandım". Bu, o yazarın insanlar arasındaki benzerlikle ilgili görüşüne dair bir misal.

Menâr Dergisi'nin on birinci cildinde yayınlanan bir mektupta da şöyle deniyor:

"Adlî tıp kitaplarında çoğu kere insanların kimlik tespiti konusunda, yanıldıklarını, insanların birbirlerine benzettiklerini gösteren bir çok olay vardır. *Adlî Tıbbın Temelleri* adlı İngilizce kitabın yazarları Cai ve Frer bir olay anlatırlar. Martin Cer adında bir şahsın kimliğinin tespiti için 150 şahit getirilir ve bunlardan kırkı o kişinin kesinlikle Martin Cer olduğunu, kırk kişi ise onun başka biri olduğunu, diğerleri de bu konuda çok tereddüt ettiklerini, bir görüş belirtmelerinin mümkün olmadığını söylerler. Sonra tahkikat sonucu o kişinin Martin Cer olmadığı, onun o olduğunu tespit eden şahitlerin bu konuda aldandıkları, onun üç sene müddetle Martin Cer'ın akrabalarının, arkadaşlarının, dostlarının arasında onun hanımı ile birlikte yaşadığı, hepsinin de onun Martin Cer olduğuna inandıkları ortaya çıkar. Kesin delillerle adamın sahtekar olduğu anlaşıldığı için mahkeme onun aleyhine karar verince dava istinaf mahkemesinde yeniden ele alınır ve mahkemeye öncekilerin dışında otuz şahit getirilir. Bunlardan otuzu, onun Martin Cer olduğuna, yedisi onun Martin Cer olmadığına dair yemin eder ve diğerleri de bu konuda tereddüt ederler. Olay 1539 senesinde Fransa'da geçer. Bu gibi olaylar çoktur."

"İnsanlar arasındaki benzerlik bazan o kadar ileri boyutlarda olur ki hepsinde de aynı kırıklar, yaralar veya bunların izleri v.s. görülür ve bunların birbirlerinden ayırt edilmeleri zor olur. Bu sebeple doktorlar farklı şahısları birbirinden ayırt edici özelliklerin tespiti konusunda hayli gayret göstermişlerdir".

2. Bu, olağanüstü olaylardandır (mucizelerdendir). Allah bu olay ile peygamberi İsa'yı desteklemiş, düşmanlarından kurtarmış, bir başkasını ona benzetmiş ve onun şeklini de değiştirmiştir. Böylece o, onlar farketme-

den aralarından çıkıp gitmiştir. Onların İncillerinde ve kitaplarında bunu destekleyen çeşitli cümleler vardır. Bunlardan bir kısmına daha önce işaret ettik. Onlara, o gün kendisi hakkında şüpheye düşeceklerini söylemesi, kendi şeklinin dışında bir şekle bürünmesi ve Allah'tan mümkünse -ki bunun Allah'ın irade ve kudretine taalluk eden mümkün şeylerden olduğunda şüphe yok- bu kasenin, yani ölümün ve çarmıha gerilmenin, kendisinden geçmesini istemesi, bu cümlelerden bazılarıdır.

Yuhanna'nın, on altıncı faslın sonunda çarmıha gerilme olayını anlatırken onun ağzından naklettiği "Emin olun, ben dünyayı yendim." cümlesi Allah'ın, onun duasını kabul ettiğine delalet edebilir. Bunu onlara, kendisinden ayrılacakları ve tek başına kalacağı fakat Allah'ın yani O'nun yardımının ve hıfzının kendisi ile beraber olacağı bir saatin geleceğini bildirdikten sonra söylemişti. *Matta* ve *Markos*'un sözleri de bu mânadadır: "O zaman şakirtlerin hepsi onu terkettiler ve kaçtılar."[67], "Hepsi onu terkettiler ve kaçtılar."[68] Bunlar, askerler onu yakalamaya gelince şakirtlerin tamamının kaçtıklarını, onu iyice tanıyanlardan hiç kimsenin orada bulunmadığını gösteren açık ifadelerdir.

Allah'ın onu kurtarmak ve o kaseyi ondan geçirmek suretiyle duasını kabul ettiğini gösteren delillerden biri de *Mezmurlar*'daki cümlelerdir ki onlar burada Mesih'in kastedildiğini söylüyorlar: "Ey Rab İlahım! Bana yardım et, rahmetine göre beni kurtar. Ve bilsinler ki ey Rab! Bu, senin elindir, bunu sen yaptın. Onlar lanet ediyorlar. Sense mübarek kılıyorsun. Kalktılar ve utandılar. Senin kulunsa sevinecek. Hasımlarım utanç giyinsinler ve utançları ile elbise gibi örtünsünler. Rabbe ağzımla çok hamd ediyorum ve onu çoklarının arasında tesbih ediyorum. Çünkü o, miskini canına kastedenlerden kurtarmak için onun sağından kalkar"[69]. Mesih olarak değerlendirdikleri ifadelerde bu anlamda başka deliller de vardır.

Altıncı şüphe:

Diyorlar ki: Mesih, özel ilahî inayet ile düşmanlarından kurtulduysa nereye gitti ve niçin hiç kimse onun kendisine veya izine muttali olmadı?

Bu şüpheye cevap:

Bu şüphe, onun ruhu ve cesedi ile semaya yükseltildiğini söyleyenler için bir şey ifade etmez ve onlara böyle bir soru sorulmaz. Bu ancak Allah'ın

---

67. *Matta* 26/56.
68. *Markos* 14/50.
69. *Mezmurlar* 109/26-31.

onu dünyada vefat ettirdiğini, sonra da -İdris'i (a) yükselttiği gibi- kendisine yükselttiğini söyleyenlere sorulur. Bunlar da şöyle cevap verirler: Bu durumda bir tuhaflık yoktur. Çünkü Musa (a) da kavmine mensup ve onun emrine ve yasağına itaat eden binlerce kişi arasında idi; ama onlardan ayrılıp tek başına kaldı ve onların hiçbirinin bilmediği bir yerde öldü. İsa'nın (a) da kendisine düşman olan bir topluluktan kaçması niçin tuhaf görülsün ki! Onun o topluluk içinde, sıkıntılı zamanda etrafından dağılıp ayrılan ve en ideali (Petrus) bile kendisini üç defa inkâr eden bazı güçsüzler dışında bir dostu veya yardımcısı yoktu. Meçhul bir yere gitmiş, Musa (a) gibi orada ölmüşse ve Tevrat sifrlerinden *Tesniye*'nin sonunda belirtildiği gibi kabrini de kimse bilememişse bunda bir gariplik yoktur.

İleride geleceği gibi bazı insanlar Mesih'in öldükten sonra defnedildiği kabrinin Hindistan'da bulunduğunu iddia ediyorlar.

Bazı Hıristiyanlara Göre Mesih, Çarmıha Gerilmedi ve Hindistan'a Hicreti Edip Keşmir'deki Sri Nagar Beldesinde Öldü

Rivayet ederler ki çarmıha gerilen kişinin defnedildiği kabir pazar sabahı boş ve kefenler de atılmış vaziyette bulunmuştur. Yahudiler ve putperestler bunu öğrenince, cesedin çalındığını söylemişlerdir.

Avrupalı bazı araştırmacı hür ilim adamlarından ve akılcı Mesîhîler denilen kimselerden de şunlar rivayet edilmektedir: Çarmıha gerilen ölmedi, bayıldı. Oradan indirilip kefene sarılınca ve o tabuta konunca ayıldı ve kefeni attı. Onu kontrol etmek için taşı kaldıranlar gelince çıktı ve düşmanları onu bilemesinler diye insanlardan saklandı.

Onların buna yakın mânada anlattıklarından biri de şudur: Haça gerilenin sadece elleri ve ayakları yaralandı. Bunlar da ölüme sebep olucu organlardan değildir. O sadece üç saat asılı kaldı. Bu şekilde bir kaç gün yaşaması mümkün idi. Harbe (küçük mızrak, hançer) ile yaralanınca ondan kan ve su çıktı. Halbuki ölüden böyle bir şey çıkmaz. Hatta onlar bunun, o zaman âdet olduğu şekliyle tam bir çarmıha germe olmadığını söylerler.

Zehîratü'l-elbâb fî beyâni'l-kitâb adlı eserde[70] yer alan nakiller bu görüşün şuyû bulduğunu göstermektedir. Orada şöyle deniyor: "Bu mucizeyi inkâr edenlerin, bunu kabul etmeyenlerin sahip oldukları çeşitli görüşler (mezhepler) vardır... Onlardan kimisi de '...nın ve Pavlos'un hileleri' yanında

70. Zehîratü'l-elbâb fî beyâni'l-kitâ. s. 563.

cehalet ahmaklığının ve küfür vesvesesinin de tahriki ile İsa'nın çarmıhtan indiğini ve kabre diri diri defnedildiğini söyler."

Aynı kitapta[71] yazdığına göre Mesih'in ve hak dininin düşmanları olan putperestler, Yahudiler, hezeyan çölüne daldılar, sapıklıklarını bile sapıtmakta devam ettiler ve neticede İsa'nın şakirtlerinin, onun cesedini gizlice ve bekçilerin gaflette olduğu bir sırada kaldırdıklarını, halk arasında da onun canlı olarak kendiliğinden dirildiğini yaydılar. Onlara göre Kıddîs Matta, İncil'ini yazarken bu durum Yahudiler arasında yaygın idi.[72]

Srinagar beldesinde bir mezarlık var ve o mezarlıkta da büyük bir makam var. Söylendiğine göre bu, Keşmir'e aşağı yukarı 1900 sene önce gelmiş ve adı Yûzâsif[73] olan bir peygamberin makamıdır ve onun esas adı İsa Sahip'tir[74]. İsrail oğullarının peygamberlerinden biridir ve bir meleğin oğludur. Bunlar, o ülke halkının, seleflerinden naklettikleri ve bazı kitaplarında da yer alan sözlerdir. Oraya giden Hıristiyan davetçiler bu kabirin ancak Mesih'in şakirtlerinden veya rasûllerinden birine ait olabileceğini söyleyebildiler.

Bunu Hintli Gulam Ahmet Kâdıyânî, *el-Hüdâ ve't-tebsıra limen yerâ* adlı kitabında anlatır ve orada bunu özetlediğini, bu konunun detaylarının orada malum olan *İkmâlüddin* adlı kitapta bulunduğunu söyler. Ayrıca o memleket halkından olup bu kabrin, Mesih İsa b. Meryem'e ait olduğunu söyleyen yetmiş kişinin adını zikreder. Kalem ile mezarlığın şeklini çizmiş ve kitaba Mesih'in kabrinin fotoğrafını da (üzerinde İsa Sahip'in kabri yazılı olarak) koymuştur.

Bu Gulam Ahmet, "Meryem'in oğlunu ve annesini bir ayet (delil, alamet) yaptık ve onları istikrarlı ve sulu bir tepeye (rabveye) yerleştirdik (sığındırdık)."[75] Ayetindeki "âveynâ" (yerleştirdik, sığındırdık) kelimesini Hindistan'a hicret etme ve Keşmir'deki o beldeye sığınma şeklinde tefsir ediyor. "Îvâ" kelimesi; sıkıntıdan, kederden, musibetten, korkudan kurtarmak sadedinde kullanılır. O bu tefsirine delil olarak da aynı kelimenin başka ayetlerdeki kullanılışını zikrediyor: "Seni yetim olarak bulup da barındırmadı mı

71. A.g.e., s. 564.
72. Bkz: *Matta* 28/15.
73. Yûzâsif'in Yesû"un tahrif edilmiş şekli olması muhtemeldir. İncil tercümelerinde de görüldüğü gibi bu kelime İbranice'de, Yunanca'da, Arapça'da ve başka dillerde farklı farklı kullanılmaktadır. Zaten simler bakımından bütün dillerin durumu da böyledir.
74. Hindistan'da *"Sahip"*, Türkçe'deki *"Efendi"*, batı dillerindeki *"Mistır"* ve *"Môsyô"* kelimelerine benzeyen ve saygı ifade eden bir ünvandır.
75. Mü'minûn, 23/50.

(sığındırmadı mı)?"[76], "Hatırlayın ki bir zamanlar siz yeryüzünde ezilen az (sayıda kişiler) idiniz, insanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz. O, sizi barındırdı ve yardımı ile destekledi."[77] Bu kelime Nuh'un oğlunun dilinden nakledilerek de "Ben, beni sudan koruyacak bir dağa sığınacağım."[78] ayetinde kullanılmıştır.

"Rabve" (*tepe*), yüksek yer demektir. Keşmir de dünyanın en yüksek memleketlerindendir ve istikrarlı, oturmuş bir yerdir, aynı zamanda su kaynaklarına sahiptir.

Müfessirler arasında meşhur olan görüşe göre bu *"rabve"* (*tepe*), Filistin veya Dimaşk (Şam) kumsalıdır. Eğer Allah Mesih'i ve annesini bu kumsallara sığındırmış, yerleştirmiş olsaydı onların oradaki yerleri -özellikle de bu, onun haça gerilmesi çabasından ve Yahudilerin ona karşı birleşmelerinden sonra olunca- gizli kalmazdı.

Diğer taraftan *"Îvâ"* kelimesi de buna delalet eder. Bu kelime, yukarıdaki misallerden de anlaşılacağı gibi Kur'an'da sadece istenmeyen bir durumda kurtarma hakkında kullanılmıştır. Ensar hakkındaki *"... barındıranlar ve yardım edenler..."*[79] ifadeleri de bu anlamdadır. Yusuf Sûresi'nde *"Kardeşini kendine îva etti (yanına aldı) ve ben senin kardeşinim, onların yaptıklarından dolayı üzülme, dedi."*[80], *"Yusuf'un yanına girdikleri zaman, anne-babasını kendine îvâ etti (yanına aldı) ve Mısır'a -Allah dilerse- güven içinde girin, dedi."*[81] ayetlerindeki kullanımlar da bunu göstermektedir.

Mesih, Yahudiler ona karşı birleşmeden ve onu öldürmeye, çarmıha germeye kalkışmadan önce bir korku içinde değildi, onun güvenli bir yere sığınma ihtiyacı yoktu. Öyleyse Hindistan'a kaçması ve orada ölmesi hem akıl itibariyle, hem de nakil itibariyle uzak değildir.

Yedinci şüphe:

Diyorlar ki: İncil'de bildirildiği gibi Yehuda intihar ettiği halde, siz Mesih'in değil de Yehuda'nın çarmıha gerildiğini iddia eden ilk Hıristiyan bid'atçıların sözlerini, *Barnaba* İncili'ndeki ve başka yerlerdeki sözleri esas alıyorsunuz.

---

76. Duhâ, 93/6.
77. Enfal, 8/26.
78. Hûd, 11/43.
79. Enfal, 8/72, 74.
80. Yusuf, 12/69.
81. Yusuf, 12/99.

Bu şüpheye cevap:

Mesih'i gösteren Yehuda İskariyot'tur ve o da Yehuda topraklarında Haryut denilen bir beldeye mensup sıradan bir kişi idi. Mesih'e tâbi oldu, onun Hıristiyanlarca on iki şakirt (havari) olarak anılan ve Mesih tarafından Melekût'ta on iki kürsü üzerinde kendisi ile birlikte olacakları ve ceza gününde İsrailoğullarını hesaba çekecekleri müjdelenen has adamları arasında yer aldı. Bunlar Hıristiyanlarca ittifakla kabul edilen hususlardır.

Ne tuhaf ki Yehuda şekil itibariyle Mesih'e benziyordu. İngiliz George Sale, yapmış olduğu Kur'an tercümesinde Âl-i İmrân Sûresi üzerine yaptığı bir yorumunda bunu nakleder ve görüş olarak da Mesih'in çarmıha gerildiğini kabul etmeyen, çarmıha gerilen kişinin ona tamamen benzeyen Yehuda olduğunu söyleyen en eski Hıristiyan fırkalarından Cerinthi'lere ve Carpocrati'lere nispet eder.

Onlar şöyle diyorlar: Yehuda üzüldü ve yapmış olduğu şeye yani Mesih'i Yahudilere teslim ettiğine pişman oldu. Bu durum onu intihara sevketti ve bir tarlaya gidip kendini orada boğdu[82] veya astı[83].

Bunu şunun için anlattık. Onlar Yehuda'nın çarmıha gerilme olayından sonra kaybolduğunu ve ortalıkta görülmediğini itiraf ediyorlar ve bunun sebebinin de, üzüntüsünden ve kederden kendisini öldürmesi olduğunu iddia ediyorlar. Rasûller, her ne kadar masum iseler de bu öldürmenin keyfiyeti hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bize göre onun kaybolmasının sebebi, haça gerilmesidir ve Mesih ise Allah tarafından kurtarılmış ve ref' edilmiştir. Gönlündeki ıstırabın ve infiallerinin eliyle kendini boğmak veya asmak suretiyle intihara sevkeden birisinin, kendini bu işi onun yerine yapacak başka birine teslim etmesi uzak bir ihtimal değildir. Hatta bu, onun için daha hafiftir. Yehuda da gece Mesih'i Yahudilere gösterince Allah'ın, onu inayeti ile onların ellerinden kurtardığını gözleriyle gördü[84]. Bunu görünce ve Allah'ın kuluna ve Rasûlü'ne olan itinasını anlayınca işlemiş olduğu günahın büyüklüğünü farketti ve Allah, günahına kefaret yapsın diye kendiliğinden ölüme teslim oldu. Nitekim Allah İsrailoğullarından buzağıya ibadet edenlerin günahlarını da kendilerini öldürmeleri karşılığında örtmüş, bunu günahın

82. *Matta* 27/3-10.

83. Rasûllerin İşleri 1/18.

84. Onun kardeşi olan Muhammed'i de (s) Kureyş kâfirlerinin elinden kurtardı. Onlar Muhammed'i (s), Yahudilerin Mesih'i tanıdıklarından daha iyi tanıyorlardı. (Çünkü onlara onu gösterecek kişiye para verme ihtiyacı içinde değillerdi. Halbuki Yahudiler Yehuda'ya otuz parça gümüş vermişlerdi.) Hicret gecesi onu öldürmek üzere kapısında bekleyenlerin arasından çıktı ve onlar onu görmediler.

kefareti yapmıştı. Onlar Yehuda'yı aldılar ve kayda değer bir mukavemet görmeden çarmıha gerdiler. İncil'in ve *Rasûllerin İşleri*'nin onun boğulmuş olarak veya asılmış olarak bulunduğunu rivayet etmeleri kabul edilemez. Çünkü iki rivayet birbiri ile çelişmektedir ve bu durumda ikisi birden düşer, itibara alınmaz. O zaman *Barnaba*'nın, bazı eski Hıristiyanların da kabul ettiği sözüne itimat etmek gerekmektedir.

Yehuda'nın imanı bu derece yani günah ıstırabı ile intihar edecek, kendini öldürecek derecede kuvvetli olduğuna göre keşke şunları bilebilseydim: Acaba niçin onun tövbesi kabul edilmiyor, imanı ona fayda vermiyor, hatta onun kâfir olarak öldüğünü, Melekûttaki kürsüsünün boş kalacağını, Mesih'in onunla ilgili müjdesinin gerçekleşmeyeceğini iddia ediyorlar. Ve Mesih'i inkâr eden, onu terkeden, Mesih tarafından hayatında lanetlenen ve şeytan diye nitelenen Petrus'un tövbesi niçin kabul ediliyor? Halbuki onun tövbesi, Yehuda'nın tövbesinden daha aşağı derecede ve Yehuda'nın yaptığı da nihayet, onlara göre dinin esasını teşkil eden fidye vesilesinin tamamlayıcısı olmaktan ibaret.

Sekizinci şüphe:

Diyorlar ki: Mesih, ölüp de defnedildikten sonra kabrinden kalktı, kadınlara, şakirtlerine ve diğer bazı insanlara göründü, bunlardan bazılarına vücudundaki çivi izlerini gösterdi. Onun kabrinden kalktığı hususunda bütün İnciller ittifak halindedir. Bu durum ile çarmıha başkasının gerildiğini söyleyen kişinin sözü nasıl bağdaşır?

Bu şüpheye cevap:

1. Bu İncillere güvenilemeyeceğini gösteren deliller varken biz onların rivayetlerine güvenmeyiz. Mesela bu delillerden birisi bu meselede İnciller arasında çelişki bulunmasıdır. Az sonra bunlardan biraz etraflıca bahsedeceğiz.

2. Muhtemeldir ki bu iddianın bir sebebi vardır ve sonra insanlar bu iddia üzerinde genişletmeler yapmışlardır. Nitekim tuhaf ve garip olaylar üzerinde böyle ilaveler yapmak genellikle insanların adetidir. Bu ilave ve genişletmelerden sonra da Pavlos ve müritlerinin bunları, Ahd-i Cedid kitaplarında gördüğümüz bu kalıba dökmeleri kolay olmuştur. Bu konudaki açıklamayı az sonra okuyucu da görecektir.

İncillerdeki Çelişkiler

a. Birinci açıklama şudur:

Matta İncili'nde yazdığına göre Mecdelli Meryem ve diğer Meryem (yani Yakub'un annesi) sabahleyin şafak vakti kabre bakmaya geldiler ve orada taşı yuvarlamış, üzerine oturmuş vaziyetteki meleği gördüler. Melek onlara Mesih'in oradan kalktığını ve şakirtlerinden önce Galile'ye gittiğini, onların onu orada göreceklerini bildirdi. Kadınlar da şakirtlere haber vermek için gittiler. Mesih karşılarına çıktı, onlara selam verdi ve meleğin dediklerini o da dedi[85].

Markos İncili'nin son faslına göre ise kadınlar, üç kişi idiler ve üçüncüsü de Salome idi. Kabre güneş doğarken geldiler ve taşı yuvarlanmış vaziyette gördüler. *Markos*, *Matta*'nın dediği gibi meleğin taşın üzerinde oturduğunu söylemiyor. Aksine kadınların kabirde, sağ tarafta bir genç bulduklarını ve o gencin onlara "Gidin ve onun şakirtlerine ve Petrus'a; o, sizden önce Galile'ye gidecek, deyin" dediğini söylüyor. Burada şakirtlerden sonra "ve Petrus'a..." kısmını ilave ediyor. Yine *Markos* kadınların kaçtıklarını, kimseye bir şey söylemediklerini, çünkü onları bir titreme ve şaşkınlığın sardığını, korkmuş olduklarını söylüyor. Sonra da şunları anlatıyor: O, önce Mecdelli Meryem'e göründü (Yani *Matta*'nın dediği gibi onun yanındakilere değil). O da gidip önceden onunla (Mesih ile) beraber olanlara bunu bildirdi. İnanmadılar. Sonra onlardan, kıra gitmekte olan ikisine başka bir görüntü ile göründü. Bu ikisi de diğerlerine bildirdiler, ama onlar inanmadılar. "Sonunda on birine göründü. Onlar yaslanmış vaziyette idiler. İmansızlıklarından ve kalplerinin katılığından dolayı onları kınadı. Çünkü onlar onu, kıyam etmiş halde görenlere inanmamışlardı"[86]. Bunlar, *Markos*'un, *Matta*'ya ilave olarak anlattıklarının bir kısmıdır.

Luka'ya göre de konu şöyledir: Kabri kontrol etmek için gelenler *Markos*'un zikrettiği üç kadın idi. Bunlar *Matta*'nın dediği iki kadından ibaret değildi. Hatta bunlar Mesih'i defneden Yusuf ile birlikte Galile'den gelmiş, kabri ve defin işlemini görmüş olan kadınlardı. Bu kadınlar *Markos*'un dediği gibi güneş doğarken değil, sabah şafağı başlarken geldiler ve taşı, yuvarlanmış vaziyette buldular. Kabre girdiler ve orada cesedi bulamadılar. *Luka*, *Markos*'un dediği gibi onların orada, sağda bir genç bulduklarından da, *Matta*'nın dediği gibi mezarın dışında taşın üzerinde melek bulukların-

85. Bkz: *Matta* 28 (son fasıl-bab)
86. Markos 16/14.

dan da söz etmez. Onun dediği şudur: O kadınlar şaşkın vaziyette iken birden parlak elbiseleri olan iki adam onları durdurdu ve onlara "Niçin canlıyı ölüler arasında arıyorsunuz?"[87] dediler. Onlara, onun (Mesih'in), kendisinin ele verileceği, çarmıha gerileceği ve üçüncü gün kıyam edeceği şeklindeki sözünü hatırlattı. Onlara, *Matta* ve *Markos*'un dediği gibi şakirtlere ondan önce Galile'ye gitmelerini, onu orada göreceklerini bildirmelerini emretmedi. *Luka* o kadınların döndüklerini söylüyor ve "Bütün bunları on bire ve kalanlara haber verdiler" diyor. Bu sözüyle o, onlar hiçbir şey söylemediler, diyen *Markos*'tan ayrılıyor. *Luka*'nın dediğine göre bu kadınlar; Mecdelli Meryem, Yoanna (Bûnna), Yakub'un annesi Meryem ve onlarla beraber kalan diğer kadınlardır ve şakirtlerle diğer kalan kişiler bu kadınlara inanmamışlardır. Çünkü onların sözleri onlara hezeyan gibi görünmüştür.

Luka daha sonra şunları anlatır: Mesih onlardan Emmaus karyesine gitmekte olan ikisi ile birlikte yürüdü. Bu karye Yeruşâlim'e altmış ğalve (ok atımı) uzaklıktaydı. (Halbuki *Markos*, "Kıra giden iki kişi" demektedir). O iki kişinin gözleri tutuldu, onu tanıyamadılar. Ona kendi kıssasını anlattılar, onun bir "peygamber insan" olduğunu, kendilerini kınadığını, aptallıkla nitelediğini söylediler. O da ekmek aldı, şükretti ve kırdı, o ikisine verdi. Onların gözleri açıldı ve onu tanıdılar. Sonra onlara görünmez oldu. Onlar da o vakit Yeruşâlim'e döndüler ve onbiri, beraberlerindeki kişilerle birlikte toplanmış vaziyette buldular, onun Simun'a göründüğünü söylüyorlardı. Bu iki kişi onlara, başlarından geçenleri anlattılar ve çok geçmeden hemen o, onlara da göründü ve onlarla birlikte o da yedi.

Yuhanna bu üç İncil'dekilerden de farklı şeyler söylüyor. Yirminci fasılda anlattığına göre Mecdelli Meryem erkenden, daha karanlık varlığını sürdürürken kabre geldi ve kaldırılmış haldeki taşa baktı. Simun Petrus'a ve Mesih'in sevdiği diğer şakirde koştu. Onlara, Efendiyi kabirden almışlar, dedi. Onlar da kabre koştular ve içine girdiler, kefenin oraya konmuş olduğunu gördüler. Meryem, kabrin dışında ağlıyordu. Sonra kabre indi ve biri baş tarafta, diğeri ayakların yanında oturan iki melek gördü. Onlarla, ağlamasının sebebine dair konuştuktan sonra geriye döndü ve durmakta olan Mesih'i gördü. Onu tanımadı ve bahçıvan sandı. Sonra kendisini ona tanıttı ve ondan, "Ben babama ve babanıza, ilahıma ve ilahınıza çıkıyorum." sözünü şakirtlere bildirmesini istedi. O da onlara bildirdi.

87. Bu ifade, onun ölmediğini söyleyenlerin görüşünü destekleyebilir.

Yine onun anlattığına göre şakirtler o gün akşamleyin toplanmışlardı ve Yahudilerden korktukları için kapılar kapalıydı. Mesih geldi ve ortada durdu, onlara selam verdi. Tomas onlarla birlikte değildi. Ona sekiz gün sonra göründü. Sonra yirmi birinci fasılda anlattığına göre kendisini şakirtlere Taberiye denizinde gösterdi. Önce onu tanımadılar. Sonra onun emri ile balık avladılar ve yemekte onlarla beraber idi.

Dört İncil'in rivayetine göre Mesih'in kabirden kıyamı meselesinin özeti bu. Bunun üzerinde düşünen birisi, onun kendi içinde çelişkili olduğunu görür. Ne ilginçtir ki onlardan hiçbiri onun, onlara -kendisinden veya bir yahut iki melekten naklettikleri gibi- Galile'de göründüğünü söylememiştir. Birbiriyle çelişen ve kendi aralarında bağdaştırılmaları yahut birinin diğerine tercih edilmesi de mümkün olmayan iki şey hakkındaki usul kaidesi "Eşit oldular ve düştüler" şeklindedir. İnciller arasında gerek bu kıssa ve gerek başkaları hakkında çelişki olduğu açıktır. Sebepsiz yere tercihten de kaçınmak gerekir. O zaman diyoruz ki: Bu kaideye göre söz konusu dört rivayet de sâkıt olmuş, düşmüştür ve hiçbiri dikkate alınamaz.

Cevabın iki şıkkından birincisinin açıklaması budur.

b. İkinci açıklama şudur:

İkinci şık açıklamada bu iddianın bir sebebinin veya aslının olması ihtimali üzerinde durulur.

Bu olayın şöyle olması muhtemeldir: O zamanda Mesih'in, kabrinden kıyam ettiği, bazı kadınların ve şakirtlerinden bazılarının onu gördükleri şûyu bulmuş olabilir. Bu konuda ortalıkta farklı söylentiler dolaşır ve herbir İncil'in yazarı, duyduğunu yazar.

Yine muhtemeldir ki bu söylentilerin sebebi aynı zamanda asabî mizaçlı[88] biri olan Mecdelli Meryem'in hayal alemidir. O, Mesih'i gördüğünü ve onunla konuştuğunu tahayyül etmiş olabilir. Bu hayalî görme, ondan bunu duyan başka -şakirtlerden veya diğerlerinden- kişiler için de söz konusu olabilir. Bu gibi şeyler çok olmaktadır. Biraz sonra buna dair delillerden de söz edilecektir.

Avamdan olan bu gibi kişiler hakikat ile hayali birbirinden ayıramazlar. Baksanıza onlar Mesih'in, aptallıklarından ve imanî zayıflıklarından dolayı bunları kınadığını rivayet ediyorlar. Halbuki daha önce bir süre onunla birlikte düşüp kalktılar, beraber oldular, Allah'ın onu teyit ettiği ayetleri (mucizeleri) gördüler. Onlar birbirlerine inanmıyorlardı, hatta birbirlerini yalan

88. Bu İnciller'in rivayetine göre Mesih, ondan yedi tane şeytan çıkarmıştır.

ile hezeyan ile itham ediyorlardı. Zayıflıklarından dolayı sıkıntılı zamanda peygamberlerini terk ettiler. İçlerinden en idealistleri de onu inkâr etti. Kimi de ona karşı rüşvet aldı. Bu gibi avcıların ve kadınların hakikat ile hayali birbirine karıştırmalarında bir gariplik olmaz. Üzüntü, korku, aşk gibi sinirsel infial hallerinde böyle şeyler olur. İnsana bu gibi durumlarda bir kişi, kendisi ile -rüyada olduğu gibi- uzun veya kısa bir süre konuşuyormuş gibi görünür. Bazıları bunu ruhları görmek olarak kabul ediyorlar. Asrımızda bu mesele Avrupa'da hayli rağbet görüyor. O kadar ki onlar aralarında ruh çağırıp getiren kimselerin bulunduğunu iddia eder hale geldiler. Bu eskiden de biliniyordu. Onun için İnciller'in yazarlarından kimisi buna karşı dikkatli davranarak şöyle "O, onlara görününce korktular ve ruh gördüklerini zannettiler." diyor ve bunun öyle olmadığını ifade ediyor.

Tahayyülün İnançlar Üzerindeki Etkileri

Biz bu meseleyi tahsil çağımızda yazdığımız *el-Hikmetü'ş-şer'iyye fi Muhâkemeti'l-Kâdiriyye ve'r-Rifâiyye* adlı kitabımızda açıklamıştık. Orada da mutasavvıfların, ruhların görülmesi ve hayalî görme olayını anlatmıştık. Yine orada *ez-Zehebü'l-İbrîz* adlı kitaptan (ikinci bölüm), yazarın memleketinde (Fas'ta) geçen bir olay naklettik. Bir kasabın kendisine şunları anlattığını söylüyor: Onun çok sevdiği bir çocuğu ölür ve görüntüsü hâla onun düşünce dünyasında devam eder. Öyle ki aklı ve bütün organları onunla birliktedir. O gece gündüz bu haldedir. Bir gün kasapların âdeti olduğu üzere Fas'ın kapılarından Fütûh kapısına (bâbu'l-fütûh) gider. Aklı fikri ölmüş olan çocuğundadır. O bu halde iken birden onun kendine doğru geldiğini ve yanında durduğunu ayan beyan görür.

Anlatmaya şöyle devam ediyor: Onunla konuştum ve ona -satın aldığım koyunu göstererek- "Oğlum, bu koyunu tut da ben başka bir tane daha alayım" dedim. Bende kısa süreli bir duyu kaybı oldu. Yakınımdaki kişiler, benim çocukla konuştuğumu duyunca "sen kiminle konuşuyorsun?" dediler. Onlar benimle konuşunca duyularım iade oldu ve çocuk gözümden kayboldu. İçimde çocuğa karşı oluşan sevgiyi ancak Allah bilir, başkası bilemez.

Böyle bir durumla karşılaşan herkes bunun, uykuda görülen rüya gibi hayalî bir görme olduğunu bilemez. Ben memleketimiz (Kalamun) halkından yaşlı bir kadın tanıyorum. Sürekli ölüleri görür, onlarla konuşurdu. Onlarla konuşmaktan bazen mutlu olur, bazen de üzerinde sıkıntılı bir hal görülürdü. Çoğunlukla da boğularak ölmüş bir kardeşi ile konuşuyordu.

Ben ve onu tanıyan herkes kesinlikle biliyorduk ki o ne bir yalancı idi, ne de sahtekardı. Ama o buna çok tutkundu ve hiçbir şeye aldırış etmiyordu.

Halk arasında bu tür şayiaların yayılması ve bunların kimsenin itiraz etmediği meseleler halini alması akıllı kişileri aldatmamalıdır. İnsanlar arasında böyle şeyler her asırda görülür. Fransalı Sosyolog Filozof Gustave Le Bon[89] kitabının ikinci faslında bunun bilimsel açıklamasını yapıyor. Toplumların etkilenmeye elverişliliğini ve düşüncenin, duyuların aldanması konusunu açıklarken -özetle- şöyle diyor:

"Halk arasında çabucak yayılan hikayelerin uydurulmasının tek sebebi, toplumdaki tasdik etme sürati değildir. Bunun başka bir sebebi vardır ki o da o olayların fertlerin muhayyilesinde uğradığı değişme, bozulma, deformasyondur. Çünkü bir olay gayet basit iken çok geçmeden toplumun hayalinde alt üst olur, şekil değiştirir. Zira toplum hayaller vasıtasıyla düşünür ve her hayal, onunla en ufak bir makul alakası olmayan yeni hayalleri celbeder."

"Toplumu meydana getiren fertlerin mizaçları farklı ve birbirinden uzak olduğu için toplumun, gördüğü bir olaya getirdiği karıştırma şekillerinin birden çok ve bu şekillerin de çeşit çeşit olması gerekirdi. Fakat bunun böyle olmadığı görülmektedir. 'Bulaşma' (sirayet) etkisiyle karışıklığın meydana gelmesi herkesçe zorunlu görülmektedir. Çünkü toplumdan birisinin hayal ettiği ilk karışıklık, maya gibidir, bu bulaşma ondan, diğerlerine yayılır. Haça inananlardan oluşan grup da Beyt-i Makdis'in duvarları üstünde Aziz Corc'u görmeden önce ilk defa içlerinden birisi onu hayal etmişti. Etkileşim ve bulaşma çok geçmeden onu diğerlerine de görüntülü bir cisim halinde temsil ettirdi."

"Tarihin rivayet ettiği çok sayıda sosyal tahayyülün tamamı böyle olmuştur. Bunlar binlerce insan tarafından müşahede edildiği için onların tamamının üzerinde bir miktar hakikat da vardır."

"Anlatılanları reddetmek için bu toplumlarda aklı yerinde, çok zeki insanların bulunduğu şeklinde bir karşı delil ikamesine kalkışılmamalıdır. Çünkü bu konuda o sıfatların bir etkisi yoktur. Toplum içinde oldukları müddetçe, olayları birbirinden ayırt edememe ve görememe bakımından

---

89. Gustave Le Bon'un Arapça'ya (Rûhu'l-ictimâ') olarak tercüme ettiği kitabının adı *Psychologie des Foules*'dür. Kitap Köprülüzâde Mehmet Fuâd ve Sadreddin Celal tarafından Osmanlıca harflerle (*Rûhu'l-cemâat*) (İstanbul 1324) adıyla ve daha sonra da bir yayın evi tarafından latin harfleriyle (*Kitleler Psikolojisi*) adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1977). (Anlatılan olaylar için bkz: *Psychologie des Foules*, s. 20 vd. *Rûhu'l-cemâat*, s. 51; *Kitleler Psikolojisi*, s. 36. -Çev.-)

âlim ile cahil arasında bir fark yoktur. Bazı itirazcılar 'Bu safsatadır. Çünkü olay, böyle değildir.' diyebilirler. Fakat bunu açıklamak için çok sayıda tarihî olayın ortaya getirilip anlatılması gerekir. Bu işe de ciltler yetmez. Ama ben yine de okuyucuyu, hakkında delil bulunmayan tezlerle karşı karşıya bırakmak istemiyorum. Bunun için anlatılabilecek binlerce olay arasından bazılarını bir seçime tâbi tutmadan nakledeceğim."

"Bu konuda en net delil olabilecek olaylardan birini anlatarak başlıyorum. Bu, fertleri arasında -aptal cahil, zeki âlim- her türden ve sınıftan insan bulunan bir grubun inanmış olduğu bir hayal olayıdır. Gemi kaptanı Julien Félix denizlerdeki akıntılar üzerine yazdığı kitabında, daha önce ilmî bir dergi'de yayınlanabilir bir olay anlatıyor:

"La Belle-Poule firkateyni, denizde şiddetli bir fırtına sonucu kendisinden ayrılan Le Berceau sandalını arıyordu. Gündüz hava açık ve güneş parlak idi. Seyrine devam ederken birden binbaşı, batmakla karşı karşıya olan bir kayık gösterdi ve gemi adamları gözlerini işaret edilen tarafa diktiler. Erler olsun, subaylar olsun hepsi de üzerlerinde ümitsizlik ve sıkıntı flamaları dalgalanan gemiler tarafından çekilen, insan dolu bir kayık gördüler. Bütün bunlar hayal idi. Kaptan o zavallıları kurtarmak için hemen denizde çabucak hareket eden bir kayık gönderdi. Kayık onlara yaklaşınca içindeki askerler ve subaylar bir sürü insanın heyecanla ellerini uzattıklarını gördüler, bir çok ağızdan çıkan ve pek net olmayan sesler duydular. Gördükleri yere tam varınca ise orada yakın sahilden kesilmiş ve yapraklı ağaç dalları buldular. Hakikat tecelli edince de hayal kayboldu."

"Bu misal bize -daha önce de tespit ettiğimiz gibi- bir grupta meydana gelen ve hiçbir şüpheye ihtimal bırakmayacak derecede olan hayalin neler yaptığını açıklıyor. Burada bekleme halinde ve hazırlıklı bir grup var. Orada da suyun ortasında tehlikelerle kuşatılmış bir geminin olduğunu söyleyen bir binbaşı var. Bu öyle bir etkileyicidir ki onun tesiri etrafa sirayet etmiş, gemideki erlerin ve subayların hepsi onu kabul etmişler, benimsemişlerdir".

Yazar bize, bu tür aldanmanın ilim adamlarından oluşan gruplarda da -uzmanlık alanlarından uzak konularda- olabileceğini açıklıyor ve bunun için de şu olayı zikrediyor:

"Psikoloji alanındaki bilim adamlarından Mösyö Davey'nin anlattıkları da, buna misal teşkil eder. Bunlar yakında Âsuru'l-Ulûmi'n-Nefsiyye[90] dergisinde de neşredildi. Mösyö Davey içlerinde İngiltere'nin en meşhur

90. Annales des Sciences psychiques. (Çev.)

âlimlerinden Mister Wallace'ın da bulunduğu bir grup önemli fikir adamını davet eder ve onlara bazı şeyler verir. Onlar da bunlara elleriyle dokunurlar ve üzerlerine istedikleri şekilde bir takım damgalar koyarlar. Sonra onların önünde, ruhları kullanma tekniğine ait; ruhları bedenlendirme, levhalar üzerine yazı yazma gibi bütün olguları icra eder. Nihayetinde onun için; önlerinde gerçekleşen ve müşahede ettikleri olayların ancak beşer gücünü aşan bir güç sayesinde olabileceğine dair belgeler yazarlar. Bu belgeleri eline alınca onlara, yaptıklarının tamamının çok basit bir sihirbazlık olduğunu açıklar. Olayı anlatan kişi diyor ki: Bu meselede insanı dehşete düşüren ve ona garip gelen şey, Davis'nin yapmış olduğu bu hareketlerde ne kadar maharetli ve becerikli olduğu değildir. Asıl dehşet verici olan, bu âlimler tarafından yazılan belgelerin zayıflığıdır".

Yazar buradan şu sonucu çıkarıyor: İlim adamları, gerçek olmayan bir şeyi olmuş zannederek aldanırlarsa, avamdan olan insanların aldanması çok daha kolay olur! Daha sonra bu konuyu yazarken olmuş ve Paris gazetelerinde çokça yer almış başka bir olayı zikreder. Bu olaydaki aldanma, bizim şu andaki konumuz olan, benzemeye bağlı bir aldanmadır[91]. Şöyle anlatıyor:

"Ben bu satırları yazarken, gazeteler de iki küçük kızın boğulması ve cesetlerinin Sen Nehri'nden çıkarılması olayıyla dolu. Cesetler meydana çıktı ve on küsur şahıs kesin olarak onları teşhis etti. Bu konuda hepsi de ittifak halinde öyle şahitlik ettiler ki tahkikatı yürüten hakim bu konuda hiçbir şüphe duymadı ve defin izni verdi. Tam insanlar defin için hazırlık yaparlarken kader, şahitlerin ittifakla tanıyıp teşhis ettikleri iki kızı gönderdi ve anlaşıldı ki boğulanlar, bunlar değiller ve boğulan kızlarla bunlar arasında da çok az benzerlik var. Buradaki olay, daha önce anlattıklarımızla aynı. İlk şahit, boğulanları falan ve falan diye hayal etti ve böyle söyledi. Etkileme tesirini gösterip, diğerlerine sirayet etti".

Mesih'in Varlığı Hakkındaki Şüphe ve Araştırmaların Hülasası

Bazı insanların hayallerine dayanan söylentiler çoktur, bunlar her zaman ve her yerde olabilir. Bu konuda ilim adamları da avam gibi aldanabilir. Gustave Le Bon bu durumun, sosyal kanunlara uygun olarak cereyan ettiğini, sebebi bilinmeyen kuraldışı ve istisnâî şeylerden olmadığını söyler.

Biz bunları yazdıktan bir süre sonra el-Muktataf Dergisi[92] (23 muharrem 1331 tarihli) elimize geçti. Orada yer alan *"Münâcâtü'l-Ervâh ve'l-Bahs*

91. Kitabın Arapça tercümesi, s. 50.
92. *el-Muktataf Dergisi*, 23 Muharrem 1331/1913.

fi'n-nefs" adında bir makalede şunları okuduk: İngiltere'nin güvenilir büyük ilim ve fikir adamlarından dördü ruh çağırma seanslarından birini izlediler ve işin içinde bir hile veya sihirbazlık olmaması için de son derece dikkatli davrandılar. Aracı, yani ruh çağıran kişi Mister Hom adında bir adamdı. Bu güvenilir ilim adamları sonunda şuna şahitlik ettiler: Onlar çağrılan ruhu gördüler, ruh onların herbirine adı ile hitap etti, sorduklarına cevap verdi. İçlerinden biri ona "Senin gerçek bir cismin var mı, yoksa sen hayal misin?", dedi. O da "Benim cismim, seninkinden daha kuvvetlidir." diye cevap verdi. Parmağını, onun ağzına koyarak onu denedi ve onun sıcak olduğunu, dişlerinin keskin ve sert olduğunu gördü. Onu öyle bir ısırdı ki acısından çığlık attı.

el-Muktataf, olayı anlattıktan sonra, bunun Mister Hom tarafından yapılmış bir sihirbazlık olması muhtemeldir, diyor. Yani bu âlimler, onun ellerini ve ayaklarını bakır tellerle, ocağa irtibatlı bir kürsüye iyice bağlıyorlar ve bu telleri madeni bir lehimle kaynak yapıyorlar, sonra bu madenî teller kesilmeden hiçbir insan gücünün onu yerinden oynatması mümkün değildir, diyorlar. Olayı izledikten sonra da onu, bıraktıkları gibi bağlarıyla ve bukağılarıyla görüyorlar. Bütün bunlara rağmen dergi böyle söylüyor.

El-Muktataf, devamla şöyle diyor: Eğer Hom bunu yapmamışsa o zaman Cox, Crox ve Galton'un da aldanmış olmaları, görülmeyen bir şeyi görmüş, duyulmayan bir şeyi duymuş olmaları imkansız değildir. Nasıl bazı insanların, başkalarının yapamayacağı fevkalade işler yapması muhtemel ise bazılarının da dış dünyada hakikati olmayan şeyler gördüklerini ve duyduklarını hayal etmeleri muhtemeldir. Uykudaki kişi ve sezgide bulunan kişi, aslında var olmayan şeyleri görüp duyarlarken buna nasıl itiraz edilebilir ki!".

Ben diyorum ki: Asrımızın âlimlerince ve filozoflarınca tabiî bilimlerde uzman ilim adamlarının ve başkalarının aldanmaları mümkün görülüyorsa sinirli (histerik) birisi olan Mecdelli Meryem'in, Tomas'nın ve onun arkadaşı olan balık avcılarının da bu konuda aldanmaları nasıl mümkün olmaz! O La Belle-Poule firkateynindeki subayların, askerlerin, denizcilerin batmak üzere olan bir kayık görmeleri, onu yardım isteyen, imdat çağrısında bulunan insanlarla dolu olarak gözleriyle gördüklerini, onların işaret etmekte olan ellerini müşahede ettiklerini, bağrışmalarını, çığlıklarını duyduklarını kesin olarak söylemeleri mümkünse; yine haça inananlardan oluşan kalabalıkların Aziz Corc'u Beyt-i Makdis'in surları üstünde tahayyül etmeleri ve onu hakikaten gördüklerini sanmaları mümkünse, aynı tahayyül çarmıha germe olayından sonra -senedi munkatı (kopuk) olmasına rağmen eğer bu riva-

yet sahih ise- Mesih'i gördükleri nakledilen kimseler için de niçin mümkün olmasın? Sen Nehri'nde boğulan iki kız hakkında şahitlik yapan on küsur kişinin bir benzerlikten kaynaklanan şüpheye bağlı olarak böyle kesin konuşmaları mümkün ise bunun bir benzerinin de Mesih'e benzeyen Yehuda hakkında olması ve Mesih'i tanımayanların böyle kesin ifade kullanmış olmaları niçin caiz olmasın?

Asrımızda Mesih'in görülmesi ve Aziz Corc'un görülmesi tarzında iki olay oldu:

1. Seneler önce Şam'da (Suriye'de) tasavvuf ve reyazat ile meşgul olan ve çoğunlukla hayallerle yaşayan Ali Ragıp adında bir adam vardı. Kendisince mühim olan bir şeyi hayal ettiği zaman o şey ona, sanki önünde mevcutmuş gibi görünürdü. Bu şahıs bir süre kendini İnciller'i okumaya verdi. Hatta hafızasında neredeyse bir Hıristiyanınkinden daha çok İncil metinleri oldu. Sonra Dimaşk'ta (Şam'da) bazı Hıristiyanlarla beraber yaşadı, onların kiliselerine gitti. Derken İnciller'de okuduğu çarmıha germe olayını çok çok tahayyül etmeye başladı. Bir seferinde Mesih'in, onların anlattıkları şekilde çarmıha gerili olarak karşısında temessül ettiğini gördü. Ellerindeki çivi izlerini de görmüştü. Bu görmenin, gerçek ve fizikî bir görme olduğuna inandı. Bunu Hıristiyanlara anlattı ve ona inandılar, onun Aziz (kıddîs) olduğunu söylediler.

Bu mesele şüyu buldu ve halk arasında da ses getirdi. Sonra Tahir el-Cezâirî, bu Ragıp ile karşılaştı ve onunla bu meseleyi konuştular. Tahir el-Cezâirî ona hemen yanıldığını söylemedi. Aksine onun aklını ve hayalini Mesih'le ilgili ayetlerle ve onun -İnciller'de de anlatıldığı gibi- değişik şekillerde görünme hususunda sahip olduğu güç ve kudret ile meşgul etti. Buradan, onun Yehuda'ya benzetilmesine ve Allah'ın, onlara böyle göstermesine dair açıklamalarına geçti. O ona bu gibi şeyleri anlatırken Ragıb'ın hayalinde çarmıha gerilme olayına dair başka bir görüntü oldu ve bu sefer Mesih'in, ellerinde veya başka bir yerinde çivi izleri bulunmaksızın önünde temessül ettiğini gördü. Ona çarmıha gerilme olayının aslını sordu ve şu cevabı aldı: Yehuda'nın üzerine benim şekillerimden birisi atıldı ve onu aldılar, çarmıha gerdiler.

Bunun üzerine Ragıp gidip Hıristiyanları bu sefer gördüklerini anlattı. Onu reddettiler ve onun deli olduğuna inandılar. Bu görme, Tomas'nın Mesih'i görmesine benzemektedir.

2. Bu günlerde bazı insanlar Şeyh Metbûlî'nin, Mısır (Kahire) istasyonu civarındaki türbesinden çıktığını, türbenin kubbesi üzerinde durduğunu ve havada uçtuğunu, sonra Yunanlıların inşa ettikleri yeni kilisenin üzerine indiğini hayal ettiler. Bu haber Kahire'ye yayılınca halktan bir çoğu kilisenin yanında toplandılar ve "Metbûlî." diye bağırmaya başladılar. Polis ve emniyet onları kuvvet kullanarak dağıttı. Bunlardan bir çoğu Metbûlî'yi orada gördüklerini iddia ettiler. Bazı günlük gazeteler yetmiş yaşlarında bir meczubun "Ben Metbûlî'yim" dediğini ve halkın ona inandığını, onu mübarek biri kabul ettiklerini nakletttiler. Eğer hükümetin kesin tavrı olmasaydı bu meseleden dolayı Mısırlılarla Yunanlılar arasında kan dökülmesine varacak fitneler olacaktı. Fakat hükümet bunu önledi ve halkı dağıttı, kimini de yakalayıp hapsetti.

Ruhlarla konuşan mutasavvıflardan bir çoğu Mesih'i ve annesini çok görüyorlar. Bunlardan, mutasavvıflığını emsallerinden gizleyen, daha çok dünya insanı görüntüsünde olan (ve Arap olmayan) birisine Mesih kendini tanıtmış. O kişi bana peygamberlerin ruhlarını gördüğünü, onlardan ilim aldığını, bunları Arapça olarak yazdığını, bu arada Hz. İsa ve Meryem'i de defalarca gördüğünü, onlardan da bilgi aldığını anlattı. Bir defasında Hz. Meryem'e, meleğin kendisine temessül etmesini ve ona üflemesini (nefh etmesini) sormuş ve o da cevap olarak bundan, evlilikteki döllenmeye benzer bir durumun oluştuğunu söylemiş. Ben bu kişiye Batılılardan duyduğumuz ruh çağırma olayını, bunun da, onun kendisi ile ilgili olarak anlattığı ve daha önce de mutasavvıflardan nakledilen şeylere benzer bir şey olup olmadığını sordum. Cevap olarak bunların bazılarının hile olduğunu ama bazılarının da aslının bulunduğunu fakat bunun, kendilerindekinden farklı, hatta çok çok ayrı bir şey olduğunu söyledi.

Ben bu adamı, kendisi hakkında yalan bilgi vermekle itham etmiyorum. Yine kendisi ile ilgili olarak benzer şeyler anlatan İmam Gazzâlî'yi de itham etmiyorum. Ama ben şunu söylüyorum: Şeyh Râgıb'ın gördükleri gibi bununkiler de hayalî ise bu durum bizim, bu gibi haller Mesih'in cemaati için de mümkündür tarzındaki görüşümüzü destekler. Mesih olayı ile ilgili olarak Kur'an'ın anlattıklarını tasdikimiz, bu tür rivayetleri, putperest toplumlarda da benzeri bulunan o hayalî itikadı yalanlar.

Bu araştırmaların hülasası şudur: Fransız ansiklopedilerinden ve Avrupalı hür bilim adamlarının yazdıkları başka kitaplardan öğrenildiğine göre çarmıha germe olayının, bu olayın ilk ravilerine ulaşan muttasıl bir senedi yoktur ve onu rivayet edenler de tam olarak tanınmamaktadırlar. Senedinde

kesintiler bulunan bu rivayetlerin genelinden anlaşıldığına göre zamanımızda malum olan bu Hıristiyan itikadını ilk ortaya atan kişi Yahudi Pavlus'tur. Pavlus, Mesih'in en çetin düşmanı ve ona tâbi olanların da en sert hasmı idi. Sonra onları ancak içlerine girerek mağlup edebileceğini ve işlerini bozabileceğini anladı ve böyle yaptı.

Çarmıha germenin gerçekleştiği ve ondan sonra da Mesih'in görüldüğü kabul edilse bile bunun nasıl olduğu hususunda akla yakın gelen şekil, bunun yukarıda anlattığımız gibi olmasıdır.

Çarmıha gerilmenin Hıristiyanlar sayesinde dünyanın her tarafına yayılması ve şöhret bulması bağımsız düşünceli okuyucuyu korkutmamalıdır. Onlar bu konuda güçlü değiller. Çünkü olayların ve hadiselerin ispatında, bunun, o olayların meydana geldiği zamanda olması önemlidir. Mesela Kur'an böyledir; nüzul zamanında hem ezberlenerek, hem de yazılarak sübut bulmuştur. Hem dikkat edilirse Mesih'le ilgili bu yaygın şöhret, Avrupalı bazı hür ilim adamlarının, onun bizzat kendisinin varlığı hakkında bile şüpheye düşmelerini veya sadece çarmıha gerilme ve oradan kıyam etme olayının değil, onunla ilgili kıssanın tamamının hayalî olduğunu tercih etmelerini önleyememiştir. Kimileri putperestlerin bazı tanrıları hakkında da aynı görüştedirler. Şiirleri darb-ı mesel haline gelmiş olan (dilden dile dolaşan) Yunan şairi Homeros hakkında da aynı düşünceler vardır. Halbuki o, kavminin tarihindeki en meşhur kişidir ve o kavmin tarihi de geçmiş kavimlere ait en meşhur tarihlerdendir. Aynı durum bizim kavmimiz Arapların tarihinde de Leyla'nın Mecnun'u olarak meşhur olan Kays el-Âmirî hakkında söz konusudur. *Eğânî*'de onun, Âmir oğullarından, onun kendilerince tanınmadığına dair rivayetler vardır. Kimine göre ona nispet edilen şiir aslında Emevilerin ileri gelenlerinden birine aittir, fakat o aşkını gizlemek için bunu böyle meçhul bir kişiye nispet etmiştir.

Tarihte bunun benzerleri çoktur ve bu, akla da uzak değildir. Fakat biz Müslümanlar Mesih'e inanırız. Ama bu inancımızın kaynağı onun, onların İnciller'inde ve kitaplarında zikredilmiş olması değildir. Çünkü kitaplarda onun kıssası gibi nice hayâlî kıssalar vardır. Biz ona, onun varlığı ve peygamberliği Kur'an tarafından tespit edildiği için inanırız. Çünkü bize göre Kur'an'ın sübutu kesindir ve biz onun söylediği her şeye iman ederiz.

Benim eskiden söylediğim bir söz var. Sırf İslam'a saldırıda çok ileri giden Hıristiyanlık davetçilerinin hücumlarına cevap vermek maksadıyla genişçe ele aldığım bu konu arasında onu da zikredeyim. Söylediğim şu-

dur: Kur'an'ın Mesih'i ispat etmesi, Mesih'in mucizelerini (ayetlerini) inkâr edenlere karşı en kuvvetli delildir ve Kur'an'a karşı da en kuvvetli şüphedir. Çünkü inkârcıların, Hıristiyan rasyonalistlerin ve benzerlerinin; Kur'an'ın, Mesih'in ve annesinin bir mucize (ayet) olduğunu, Allah'ın ona başka mucizeler de verdiğini ispat etmesine karşı ortaya attıkları şüpheler, Kur'an'a karşı ortaya atılan en kuvvetli şüphelerdir. Fakat mesele, Allah'ın dilediği gibi yaratma gücüne sahip olduğuna ve bu hususta dilediği gibi tasarrufta bulunabileceğine iman temelinde ele alınınca bu şüphelerin reddedilmesi kolaydır. Hem Kur'an'ın, Allah tarafından gönderildiğinin delillerinden biri de onun çarmıha germe olayı ve teslis meselesindeki Hıristiyan rivayetlerine uymamasıdır. Allah, dilediğini doğru yola iletir.

İslam ile Hıristiyanlığın Bağdaştırılması

Hıristiyanlarca malum olan bu sözler onlarla Müslümanların arasını bulmaya istekli bazı kişileri, Kur'an'daki ifadelerle, İncil'den bir tür tevil yoluyla alınan ifadeleri bağdaştırmaya sevketti. Bunun için şöyle diyorlar: Kur'an'daki *"Onu kesinlikle öldürmediler."*[93] cümlesi, öldürme şekillerinden ve vesilelerinden biri bulunduğu için burada öldürme zannedilebilecek bir şeyin olduğu hissini veriyor ki o da tahtaya asılma olayıdır. Bu asma olayında herhangi bir kemik kırma veya baştaki bir organı yaralama olmamıştı ve bu, zaman olarak da uzun sürmemişti. Dolayısıyla sanki bu, bir haça germe değildi. Onlara göre *"Onu öldürmediler. Haça da germediler. Fakat onlara (öyle) benzetildi (veya onlar için şüpheli hale getirildi)."*[94] cümlelerinin mânası budur. Fakat bu tevil uzaktır ve önceden anlattıklarımız daha yakındır.

Onların Ahd-i Cedid dedikleri kitaplara dayanan Pavlus Hıristiyanlığı ile İslam'ı bağdaştırmaya tutkun olanlardan birisi de Ortodoks Rumlardan bir papaz olan Christophe Gabare'dir. Christophe, arşimendrit rütbesinde idi ve başpiskopos olmak üzereydi. Rahiplik elbisesini çıkardı ve Hıristiyanlıkla İslam'ı bağdaştırmak, birbirlerine uyumlu hale getirmek için çalışmaya başladı. O bu iki din arasında aykırılık bulunmadığını söylüyor ve bu konuda kitaplar telif ediyordu. Kitaplarında hem İnciller'in sahih olduğunu söylüyor, hem de bunları Kur'an üzerinde tatbik ederek tevhidi, Kur'an'ın doğruluğunu, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat ediyordu. Fakat bir grup kuramadı.

93. Nisa, 4/157.
94. Nisa, 4/157.

Ben inanıyorum ki bu şahıs, yapmış olduklarında samimi idi. Üstad İmam Abduh da onun hakkında hüsnü zan sahibiydi. Onun davetinin ve çalışmalarının faydadan hâli olmadığını, insanlar arasında bir uyum sağlanması ve Allah'ın hak dinin bütün ülkelerde söz sahibi olması için hazırlık etkisi yaptığını düşünüyordu.

Aslında İslam, Muhammed'in (s), İsa'nın (a) ve bütün peygamberlerin dinidir. Ama içine hiçbir batıl girmemiş olan Kur'an'daki din ile "üç, aslında birdir ve bir de aslında üçtür" ve putperest "haç ve fidye itikadı" gibi esaslara dayanan Pavlus dininin bağdaştırılması mümkün değildir. Tevhid ile teslisin; insanın kendi ilmi ve ameli ile kurtulup saadete ereceği inancı ile insanın, Rabbinin onun nefsini lanetlemesine ve kullarından onun nefsine azap etmesine iman etmekle kurtulacağı inancının -üstelik Rabbinin bu gayesi de tam olarak gerçekleşmemiştir- bağdaştırılması nasıl mümkün olur ki!

Aslında bağdaştırıcı, cem edici ve birleştirici olan, Kur'an'dır. Fakat ona mensup olanlar, onun davetini terk ettiler. Bu durumda muhalif olan birisi onun çağrısına nasıl icabet edecek ki! Hiç kimse bu tevhid ve uyum dinine davet etmiyor. Ona davet edenleri hiç kimse korumuyor, insanlar hidayet bulsunlar diye onun için kimse para harcamıyor. Ama teslis ve fidye dini için kantar kantar paralar harcanıyor, ona davet etsinler diye para karşılığı -mücadele edenlerden ve çalışanlardan- binlerce kişi tutuluyor. Güçlü devletler toplarıyla filolarıyla bunları koruyor. Ama her şeye rağmen biz Allah'ın rahmetinden ümit kesmiyoruz. O bir davet ve irşad cemaati oluşmasını sağladığı gibi dilediklerinin bu cemaate yardım etmesini sağlayacak olan da O'dur. Allah bizi zayıf olarak yarattı sonra kuvvetli hale getirdi. Bu iş de Müslümanların, uykularından uyanmaları, gafletlerinden kurtulmaları ve Batılıların onları Hıristiyanlaştırma arzusundaki gayelerini tanımaları ile olacaktır. Onların davetlerinden, gazetelerinde ve kitaplarında yayınladıklarından, kurdukları okullardan ve hastanelerden kaynaklanacak felaketlerin en birincisi Müslümanların, dinlerine olan güvenlerinin ortadan kalkması, Müslüman fertler ve halklar arasındaki ortak bağın çözülmesi olacaktır. Bunun sonucunda da onlar, herkes için yenebilecek bir yem, hatta onlara göz dikenlerin kölesi olurlar. Ama uyanırlarsa ve durumu kavrarlarsa dinlerini koruyarak, aralarındaki din bağını kuvvetlendirerek, onların kurdukları hastanelerin ve cemiyetlerin yerine onlardan daha iyilerini kurarak hem kendilerini, hem de dünyalarını nasıl koruyacaklarını bilirler.

"Tebşir" (müjdeleme) aldatmacasıyla hareket eden misyonerlik cemiyetleri İslam'ı yıkmak için bu hastaneleri ve kurumları inşa ediyorlar. Müslümanlar

akıl ve irfan, adalet ve umran (bayındırlık) dini olan İslam'ın meşalesini yükseltmek için onlardan daha iyilerini yapmalılar. Allah, peygamberlerin tebliğ etmiş oldukları dini, bu din ile ikmal etmiştir. Müslümanlar bunu yaptıkları takdirde Amerika'daki ve Avrupa'daki hür, bağımsız kişileri bu dine cezbedecekler ve her yerde Allah'ın sözü en büyük söz olacaktır. Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed, O'nun Rasûlüdür. Bizim son davamız da *"el-Hamdü lillah"*tır.

Bahâuddin el-Bâbî ve Hindistan Mesih'i Ahmed el-Kâdıyânî

Avamdan olsun havastan olsun herkes bilir ki kıyamet alametleri ile ilgili haberlere göre Hz. Peygamberin ailesinden Mehdi denilen bir adam çıkacak ve yeryüzü haksızlıkla dolu iken gelip onu adaletle dolduracak. Onun son zamanlarında da semâdan Meryem oğlu İsa inecek, cizyeyi kaldıracak, haçı kıracak ve Mesih Deccal'ı öldürecek. Burası aslında bunun ele alınacağı bir yer değil. Fakat durum şimdi onun zararlarından bahsetmemizi gerektirdi. Müslümanlar bunu bekledikleri ve İslam adalet ve izzetinin onsuz tekrar gelmesinden ümitlerini kestikleri için bu mesele büyük bir fitne kaynağı oldu. Çeşitli yerlerde ve çeşitli zamanlarda kendilerinin beklenen Mehdi olduğunu iddia eden ve yönetime baş kaldıran insanlar çıktı. Birçok toy kişi bunlara uydu ve bunlarla devletin askerleri arasında ırmak gibi kan aktı. Sonunda da askeri ve parası olan kuvvetliler galip ve muzaffer oldular, semavî yardım ve olağanüstü olaylar beklentisi içinde olan destekçiler mağlup oldular. Velilik ve manevî sırlar hevesine kapılmış bazı zayıf insanlar da bu gibi iddialarla ortaya çıktılarsa da onların kayda değer bir tesirleri olmadı.

Bu iddiadan kaynaklanan en son kanlı fitne de Sudan Mehdisi'nin fitnesidir. Ondan önce İran'da ortaya çıkan meşhur Bab fitnesidir. Onun tâbilerinden bazıları onun davetinin temelinin üzerine, bu iddianın enkazı ile bir bina kurdular. Ama bu bina, o enkazdan daha büyük oldu. Bu iddiayı ortaya atan kişi Bahâullah diye anılan Mirza Hüseyin'dir. Mirza Hüseyin, Rablik iddiasında bulundu ve davetçilerini (propagandacılarını) Müslümanların, Hıristiyanların ve daha başkalarının arasına saldı. Hıristiyanları dinlerine davet ederlerken onlara "Vadedilen Mesih, Bahâ'dır" diyorlardı. Bunların fitnelerini *Menâr Dergisi*'nde anlattık ve onlara tekrar tekrar cevap verdik.

Hindistan'da başka bir (tabiatiyle) barışçı adam çıktı. Kendisinin, vadedilen Mesih olduğunu iddia etti. Bu kişi, daha önce bazı kitaplarından Mesih İsa b. Meryem'in Hindistan'a iltica ettiğine dair nakiller yaptığımız Gulam

Ahmed el-Kâdiyânî'dir. O, kendi davetini ispatlayan öncüllerden biri olmak için böyle bir açıklama yapmaya itina göstermişti. Ölmeden önce, insanları kendisine davet eden kitaplarından biri olan ve içinden Mesih konusunda hem onun söylediklerini, hem de başkalarının söylediklerini naklettiğim o kitabı bana göndermişti. *Menâr*'da ona cevap verdim ve başka bir kitapta beni hicvetti. Hakkımda "Hezimete uğrayacak ve görmeyecek" diyerek beni tehdit etti ve bu sözün ona Allah'tan gelen bir vahiy olduğunu iddia etti. Ama hezimete uğrayan o oldu ve öldü.

Bu adam, kendisinin vadedilen Mesih olduğuna delil olarak Mesih'in ölümünü ve ruhunun -diğer peygamberlerin ruhları gibi- semaya yükseltilmesini zikrediyordu. Tâbileri hala aynı şekilde istidlal etmeye devam ederler. Davetine Kur'an'dan vehmî deliller bulurken Mehdilik propagandası yapan bazı İran Şîileri'nin usulünü kullandı. Fatiha Sûresi'nden bile kendine delil çıkardı. Bu sûrenin tefsirine dair son derece saçma bir de kitabı vardır ki onun, kendi mucizesi olduğunu iddia ediyor. Bu sûrenin, onun ortaya çıkacağını ve bu ümmetin Mesih'i olduğunu müjdelediğini söylüyor. Kur'an'ın lafızlarının, aslî mânalarından çıkarılarak bu mânalara benzemeyen ve onlarla münasebeti olmayan başka mânalara yorumlanarak tahrif ve tevili edilmesi kapılarından biri olan bu tuhaf kapıyı önce Mecusi zındıklar ve onların bâtınî fırkalara ait öğretileri uyduran yardımcıları açtılar. Derken bu, mutasavvıflardan bir çoğu da buna rağbet etti. Bir sözü, o dilin kullanılış kaidelerine göre delalet etmediği mânalara delil sayan kimse, artık dilediği şeyi, dilediği konuya delil sayabilir ve dil bilmeyen, aklî bağımsızlığı olmayan kimselerin arasından da her sözünü, her iddiasını kabul edecek kimseler bulabilir.

Hakikat şudur ki Kur'an'da Hz. İsa'nın semâdan ineceğine ve yeryüzünde hükmedeceğine dair bir ifade yoktur. Bu konudaki hadisler de Kâdiyânî'nin iddiasına muhaliftir. Bu hadislerden kimine göre o, Hindistan'a değil, Dimaşk'a (Şam'a) inecektir. Kimine göre kendisinden önce ortaya çıkan Deccal'ı öldürecektir. Kimine göre yeryüzünde hükmedecek ve orayı adaletle dolduracaktır. Halbuki halen yeryüzü zulüm ve haksızlıkla, kan dökülmesi ile doludur. Bunu anlamak için sadece şu günlerde Balkan ülkelerinde cereyan eden olaylar bile yeterlidir. Hıristiyan Balkan ülkeleri nerede Osmanlılara galip gelmişlerse orada büyük, küçük, kadın, çocuk çok insan öldürdüler, evlerini, yurtlarını dinamitlerle havaya uçurdular veya ateşe verdiler, daha önce de mallarını yağmaladılar, ırz ve namusa tecavüz ettiler.

Bütün bunlar haç adına ve onun şanını Yüceltmek için yapılıyor. Nerede Mesih'in haçı kırması?

Kâdiyânî, haçlı devletlerinden birine itaat eden bir adamdan başka birisi değil. Ama ne hayret ki birisi insanları bir şeye davet ettiği zaman, o şey akıl ve nakilden ne kadar uzak olursa olsun yine de onların arasında kendisine inanan, davetini kabul eden kimseler bulabiliyor.

Allah'tan bizi hidayeti ile desteklemesini ve sapıklıktan korumasını niyaz ediyoruz. Amin.

فَبِظُلْمٍ مِّنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ أُحِلَّتْ لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَن
سَبِيلِ اللَّهِ كَثِيرًا ﴿160﴾ وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالَ النَّاسِ
بِالْبَاطِلِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ مِنْهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ﴿161﴾ لَّٰكِنِ الرَّاسِخُونَ
فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِن قَبْلِكَ
وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أُولَٰئِكَ
سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا ﴿162﴾

160- Yahudi olanlardan kaynaklanan bir zulüm sebebiyle, kendilerine helal kılınmış bazı temiz şeyleri onlara haram kıldık. Ve Allah'ın yoluna çok mani olmalarından dolayı.

161- Ve kendilerine yasaklanmış olduğu halde faiz almalarından ve insanların mallarını batıl yollarla yemelerinden dolayı. Ve biz, onlardan kâfir olanlar için acıklı bir azap hazırladık.

162- Fakat ilimde derinleşmiş olanlar ve mü'minler sana indirilene de, senden önce indirilene de iman ederler. -Özellikle de namazı dosdoğru kılanlar-. Zekatı verenlere, Allah'a ve âhiret gününe iman edenlere ise büyük bir mükafat vereceğiz.

Daha önceki ayetlerde Allah, Yahudilerin, ahdi bozduklarını, küfrettiklerini, peygamberleri öldürdüklerini ve diğer tavırlarını açıkladı. Bu ayetlerde ise, bu sayılanlara nispetle daha az önemi olan günahlarına karşılık olarak onlara verilecek cezaları açıklıyor.

"Yahudi olanlardan kaynaklanan bir zulüm sebebiyle, kendilerine helal kılınmış bazı temiz şeyleri onlara haram kıldık." Yani bu Yahudiler, kendilerine yaptıkları bir zulüm sebebiyle daha önce onlara ve onlardan öncekilere helal kılınmış bazı temiz şeyleri onlara haram kılmamızı hak ettikleri zaman biz, onları cezalandırmak ve eğitmek için, belki zulümlerinden dönerler diye bunları onlara haram kıldık. Onlar kendilerine yaptıkları zulüm sebebiyle bunları hak etmişlerken, Rablerinin mîsakını bozmaları, O'nun peygamberlerini öldürmeleri, Mesih'i inkar etmeleri ve annesini itham etmeleri, onu öldürmek ve çarmıha germekle övünmeleri karşısında nasıl olur da dünya ve ahiretteki en büyük cezayı ve rezilliği hak etmezler? Bazı temiz şeylerin onlara haram kılınmasına sebep olarak, onlar tarafından işlenmiş müphem bir zulümden ve daha sonra da ayette bu zulüm üzerine -ona ilaveten veya onu açıklayıcı olarak- atfedilmek suretiyle sayılan diğer hususlardan söz edilmesi, en büyük mîsakı bozmalarına, ayette buna atfedilerek zikredilen küfürlerine ve işledikleri büyük günahlara karşılık onların hak ettikleri büyük rezilliğe ve cezaya delalet eder. Ayette zikredilmeyen bu ceza aynı zamanda ***"Ve mîsaklarını (taahhütlerini) bozmaları, Allah'ın ayetlerini inkar etmeleri, peygamberleri haksız yere öldürmeleri ve 'kalplerimiz kapalıdır' demeleri sebebiyle (bunları yaptık)."*** ayetinin bağlandığı yerdir. Bu bağlanılan yer ayette hazfedilmiş, daha sonra da onların buna nispetle daha hafif olan fiillerine karşılık dünyadaki cezaları -yani bazı temiz şeylerin kendilerine haram kılınması- zikredilmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki hazfedilmiş olan bu bağlantı, onların dünyada uğradıkları rezilliğe, cezalandırılmaya, istiklallerini kaybetmelerine, bütün bunların hepsine şamildir. Allah bu ayetleri, onların ahiretteki azaplarını açıklayarak bitirmiştir.

Allah'ın onlara haram kıldığı temiz şeylerin neler olduğu, En'am Sûresi'nde açıklanmaktadır: *"Yahudilere, tırnaklıların hepsini haram kıldık...."*[95] . Bazı müfessirler böyle yorumladılar. Bazıları ise bu konuda bir yorum yapmadılar ve onlara haram kılınan şeylerin neler olduğu hususunda kesin bir ifade kullanmaktan kaçındılar, böylece onlar Kur'an'da belirsiz bırakılmış bir hususu belirli hale getirmediler.

Tevrat'ta onlara kara ve deniz hayvanlarından hangilerinin haram kılındığı *Levililer*'in on birinci faslında ayrıntılı olarak anlatılmaktadır ve bunlar hayli çoktur. Bu temiz şeyler, "eşyada aslolan ibahadır." kaidesince ve *"İsrail'in (Yakub'un), Tevrat indirilmeden önce kendine haram kıldıkları hariç,*

---

95. En'am, 6/146.

İsrail oğulları için bütün yiyecekler helaldı."[96] ayetinde bahsedildiği gibi seleflerine helal olduğu için onlara da helal kılınmış idi.

Ayette ***"bizulmin"*** (*bir zulüm sebebiyle*) kelimesinin, ***"harramnâ"*** (*haram kıldık*) kelimesinden önce yer alması "hasr" ifade eder. Yani onlara bunu, başka bir sebeple değil, sırf zulüm sebebiyle haram kıldık, demektir.

Allah Teâla neyin haram kılındığını müphem bırakmıştır. Çünkü burada asıl gaye, onun ne olduğunun açıklanması değil, bunun bir ceza olduğunun vurgulanmasıdır. Zaten bu cezaya sebep olan zulüm de müphem bırakılmıştır. Bununla da okuyucunun ve dinleyicinin, her türlü zulmün ahiretten önce dünyada bir cezaya sebep teşkil ettiğini bilmesi amaçlanmıştır. Yapılan bu izah, buradaki "zulüm"den sonra ona atfedilerek zikredilenlerin, o zulüm için bir açıklama kabul edilmediğine göredir.

"Ceza" (*ıkâb*), dünyevî ve uhrevî ceza olmak üzere iki kısımdır. Bunların her birinin de bölümleri vardır ve bu konuda geniş açıklama yapılacaktır. Dünyevî olanlardan bazıları şunlardır: Teşrî zamanında gelen, meşakkat verici şer'î mükellefiyetler, bunlar içinde yer alan ve bazı suçlara karşılık olarak tespit edilen "had" veya "tazir" cezaları; Allah'ın sosyal düzenle ilgili sünnetinin gereklerinden olarak zulmün, toplumların zayıflamasına, bayındırlıklarının bozulmasına, başka bir toplumun onları hakimiyeti altına almasına sebep olması...

"Ve Allah'ın yoluna çok mani olmalarından dolayı." Bu kısım, daha önceki *"...bir zulüm sebebiyle ..."* kısmı üzerine atfedilmiştir. Az önce bunun ve bunun üzerine atfedilen kısımların, o *"zulüm"* için bir açıklayıcı mahiyetinde olmasının muhtemel olduğuna işaret etmiştik. Böyle olması, "hasr"a mani değildir. Çünkü âmilinden önce geçmiş bir mâmul üzerine atıf yapmak, eğer matuf, matufun aleyhten ayrı bir şeyse o zaman hasra manidir. Ama onun için bir açıklayıcı mahiyetinde ise o zaman onun aynısı olmuş olur. Yalnız buradaki atfın "başkalık" ifade etmesi, yani matuf ile matufun aleyhin farklı şeyler olarak kabul edilmesi ve *"zulm"*ün hasr için değil de, onun azının da, çoğunun da çirkin ve cezalandırmayı gerektirdiğinin vurgulanmasına özen göstermek gayesiyle önce zikredilmiş olması da mümkündür.

Kimine göre buradaki ***"bisaddihim"*** (*...mani olmalarından dolayı*) kısmının alakası düşürülmüştür ve aslında mana "Allah'ın yoluna çok mani olmalarından dolayı hükümler bakımından ve diğer mükellefiyetler bakımından biz onlara şiddetli davrandık" şeklindedir. Mesela birinci ciltte geçen *"öldü-*

96. Bkz: Âl-i İmrân, 3/93. ayetin tefsiri.

rülmüş kişi" ile ilgili olayda kesmeleri istenen inek hakkında böyle şiddetli hükümler söz konusuydu.

Daha önceki izaha göre ayette önce müphem olarak ve özetle zikredilmiş hususlar, sonradan ayrıntılı olarak açıklanmış olur. Böyle olması hem insanlara daha tesirlidir, hem de daha çok ibret ve nasihat anlamı taşımaktadır.

"*Mani olmak*" anlamındaki "*sadd*" ve "*sudûd*" kelimeleri hem geçişsiz (lazım), hem de geçişli (müteaddî) olarak kullanılmaktadır. Yani buradaki mani olmaktan maksat "Hz. Musa'ya isyan etmek, ona karşı direnmek suretiyle kendilerini defalarca Allah yolundan engellemeleri" de, "kötü örnek olmak suretiyle veya kötülüğü emredip, iyiliği yasaklamak suretiyle insanları Allah yolundan engellemeleri" de olabilir.

Bazı müfessirler buradaki "*mani olmak*"tan maksadın, onların, insanları Hz. Muhammed'e iman etmekten engellemeleri, olduğunu söylemişler ve böylece kendi kendilerine problem çıkarmışlar, sonra da oradan nasıl çıkacakları hususunda şaşıp kalmışlar, aslında oraya girme ihtiyaçlarının bulunmadığını unutmuşlardır. Hata bazı müfessirler bu ayeti, en müşkil ayetlerden kabul etmişlerdir. Çünkü bu şeylerin İsrailoğullarına haram olması, Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce idi. Bu durumda ona iman edilmesini engellemeleri, bu haram kılma olayına nasıl sebep olabilir? Sebebin, müsebbepten önce olması gerekir. Bazıları da bu "*işkal*"den, "*sadd*" (mani olma) kelimesini, -daha önce de geçtiği gibi- mahzuf (düşmüş) bir kelimeye alakalandırarak kurtuluyorlar. Kimisi onlara bunu kimin haram kıldığını ve bunun ne zaman olduğunu soruyor. Bunlar böyle zayıf anlayışlarla ve birbirlerini taklit ederek Kur'an'a ve dinin aslına karşı şüphe üretiyorlar. Sonra da kâfirler onların bu sözlerini nakledip Kur'an'ın belağatına, beyanına dil uzatıyorlar. Doğru olan, bizim daha önceki uygulamamızdır ve onların bir yola mani olmaları da, dinlerinin hidayetinden -saparak ve saptırarak- yüz çevirmeleridir. Bu mesele, onların dinî kitaplarında tafsilatı ile anlatılmaktadır.

"***Ve kendilerine yasaklanmış olduğu halde faiz almalarından...***" Yani peygamberlerinin dilleri ile onlara yasaklanmış olduğu halde faiz almaları sebebiyle... Ama ellerindeki Tevrat'ın açıkladığına göre onlara, kendi halklarından ve kardeşlerinden faiz almaları haram kılınmıştır. Yabancılardan almaları haram kılınmamıştır. Tevrat'ın *Çıkış* (*Hurûc*) bölümünde "Eğer senin yanındaki fakir halkıma borç olarak bir gümüş verirsen o kişi ile, faizci gibi olma. Ona faiz koymayın"[97] denmektedir. *Levililer*'de de şöyle denir:

---

97. Çıkış 22/25.

"Kardeşin fakir olursa ve senin yanında onun eli güçsüz kalırsa bir garip kişi olarak veya yerleşmiş kişi olarak onu destekle. Ondan faiz de, kâr (murabaha) da alma. Aksine İlahından kork ki kardeşin, seninle beraber yaşasın. Gümüşünü ona faizle verme. Yiyeceğini (taamını) da ona kâr (murabaha) ile verme"[98]. *Tesniye*'de ise "Kardeşine faizle -gümüş faizi ile veya faizle borç verilen herhangi bir şeyin faizi ile- borç verme. Faizle, yabancıya borç verirsin. Ama kardeşine faizle borç verme"[99].

Biz, bunların Hz. Musa'nın yazdığı Tevrat'a ait cümleler olduklarını kabul etmiyoruz. Çünkü Hz. Musa'ya ait nüsha kaybolmuştur ve bu hususta Yahudilerin ve Hıristiyanların da ittifakı vardır. Onların ellerindeki bu Tevrat ise sürgünden sonra yazılmıştır ve tahrif edilmiş olduğu da çok sayıda belge ile sabittir. Öyle anlaşılıyor ki yukarıda geçen "Faizle, yabancıya borç verirsin", Tevrat'ı yazan -Ezra veya bir başkası- tarafından, "kardeş" kelimesinin "mefhum"undan alınarak oraya konulmuş bir cümledir. Çünkü onu yazan kişi, Tevrat'tan mana itibarıyla hıfzında olanları yazmıştır. Bu, "mefhum-i muhalif" olarak anlaşılmış bir manadır ve "mefhum-i muhalif", eğer "mefhum-i lakab" ise Usûl alimlerinin çoğunluğu onu delil hüviyetinde görmezler. Ayrıca onların peygamberlerinden bazıları da mutlak olarak faizi kötülerler, onu yasaklarlar ve bu yasağın kapsamını İsrail halkı ile veya kendi kardeşleri ile de sınırlandırmazlar. Mesela *Mezmur*'da Hz. Davud'un "Gümüşünü faiz ile vermez ve suçsuzdan rüşvet almaz"[100] dediği yazılıdır. *Meseller*'de Hz. Süleyman "Faiz ve kâr (murabaha) ile çoğaltan onu, fakirlere acıyan için biriktirir"[101] diyor. İyi insanın sıfatları hakkında Rabbin, *Hezekiel*'e vahyettikleri arasında da şunlar vardır: "...Ekmeğini aça verir, çıplağa elbise giydirir. Faizle vermez. Kâr (murabaha) almaz"[102]. Tevrat, bu peygamberlerin şeriatıdır. Onların da bundan, faizin mutlak olarak haram olduğunu anlamış olmaları gerekir.

"Ve insanların mallarını batıl yollarla yemelerinden dolayı." Batıl yollar rüşvet, hiyanet ve benzerleridir[103]. Başkasının malından, bir bedel mukabilinde olmaksızın herhangi bir şey alan kimse o malı batıl yolla yemiş olur.

98. Levililer 25/35-37.
99. Tesniye 23/19-20.
100. Mezmurlar 15/5 (Cizvit nüshasında 14. fasıl).
101. Süleyman'ın Meselleri 28/8.
102. Hezekiel 18/7.
103. Bkz: Âl-i İmrân, 3/75. ayetin tefsiri.

İnsan bir mala sahip ise ve onu bedelsiz olarak elden çıkarması gerekmiyorsa ancak o zaman o malı, bir bedele mukabil olarak yemiş sayılır[104].

Allah onların bu günahlarının dünyadaki cezalarından bazılarını açıkladıktan sonra ahiretteki cezalarını açıklamakta, *"Ve biz, onlardan kâfir olanlar için acıklı bir azap hazırladık."* demektedir. Bu, Allah tarafından hazırlanmış olan elem verici cehennem azabıdır. Onu, peygamberlerinden herhangi birini, -özellikle de Hz. İsa'yı ve Hz. Muhammed'i- inkar edenler için hazırlamıştır. Bunlar, Allah'ın bu bağlamda veya başka yerlerde durumlarını açıkladığı peygamberlerdir.

Allah Yahudilerin kötü halini, küfürlerini ve isyanlarını açıklarken bu bağlamda mutlak bir ifade kullandı. Bu mutlak ifade, onlarla ilgili olarak anlatılanların genel olduğunu ve bütün fertlerini kapsadığını düşündürtmektedir. Buna karşılık olarak Allah bunların arkasından, içlerindeki, taklit körlüğü ile basiretleri bağlanmamış seçkin kişilerin durumunu açıklamak istedi ve müteakip ayet geldi.

Sahih İman Sahiplerinin Mükafatlandırılması

"Fakat ilimde derinleşmiş olanlar,". Yani Yahudilerden, din hakkında doğru bilgi sahibi olanlar, o konuda taklidi değil de delili esas alanlar, kazık yerinde nasıl sabit olursa ilimde o şekilde sabit olanlar, para veya mevki olarak küçük bir bedel karşılığında onu satmayanlar.

"Ve mü'minler". Onların içinden veya -Ey Peygamber!- senin ümmetinden, öyle her toplumda görülen taklit ehlinin imanı gibi sırf bir iddiadan, taraftarlıktan, cedelden ibaret bir iman ile değil, amele sevkeden bir itaat imanı ile iman eden kimseler.

"Sana indirilene de, senden önce indirilene de iman ederler." Ey Peygamber! Bunlar sana indirilen ve Kur'an'da yer alan hidayete ve açıklamalara da, senden önce gelen Musa'ya, İsa'ya ve diğer peygamberlere indirilenlere de iman ederler. Heva ve heveslerine göre Allah ile peygamberleri arasında ayırım yapmazlar.

Abd b. Humeyd ve İbn Münzir'in rivayetine göre Katâde bu cümle hakkında şöyle demiştir: Allah, onlardan istisna yaptı. Onlardan bir kısmı Allah'a, kendilerine indirilene ve Allah'ın peygamberine indirilene iman ediyorlardı; ona iman ediyor ve onu tasdik ediyorlardı, onun Rablerinden gelen hak olduğunu biliyorlardı.

104. Bkz: Bakara, 2/188. ayetin tefsiri.

İbn İshak ve Beyhakî'nin (*Delâil*'de) rivayetine göre de İbn Abbas bu ayetin Yahudilerden ayrılıp Müslüman olan Abdullah b. Selâm, Üseyd b. Sa'ye ve Sa'lebe b. Sa'ye hakkında indiğini söylemiştir.

Yukarıdaki kısmı tam cümle kabul ederek yapmış olduğumuz bu izahın, anlaşılmayacak bir tarafı yoktur. Bu konuda zihinlerde bir şüphe veya sendeleme de söz konusu değildir. Fakat bazılarına göre buradaki ***"yû'minûne ..."*** (*iman ederler*) cümlesi Arap dilbilgisi kurallarına göre "haber cümlesi" değil, "hal" veya "mu'teriza" cümlesidir. Buna göre "haber cümlesi", ayetin sonundaki ***"ulâike senû'tîhim..."*** (*onlara vereceğiz*) cümlesidir.

Yukarıdakileri yazdıktan sonra Râzî'nin tefsirine[105] baktım. O ***"er-râsihûn"*** kelimesinin "*mübteda*" ve "*yû'minûne*"nin de onun "haberi" olduğunu söylüyor. Ayrıca "*er-râsihûn*" (*derinleşmiş olanlar*) kelimesini de "*istidlal edenler*" şeklinde tefsir ediyor. Bu tefsirinin gerekçesi olarak da; taklitçinin şüpheye düşürülebileceğini, istidlal edenin ise asla şüpheye düşmeyeceğini söylüyor. Ayetteki "*ve'l-müm'minûn*" (*ve mü'minler*) kelimesi için de iki ihtimal zikrediyor. Birine göre burada kasdedilenler, iman eden Yahudilerdir. Diğerine göre ise bunlar iman eden Muhacirler ve Ensardır ki bu daha kuvvetlidir. Çünkü eğer böyle olmasaydı ayette "*lâkinirrâsihûne fi'l-ılmi ve'l-mü'minûne minhüm...*" denirdi. Bu ikinci ihtimale göre mana şöyledir: "Onlardan ilimde derinleşmiş olanlar ve muhacirlerle ensardan da iman etmiş olanlar Muhammed'e (s) ve ondan önceki peygamberlere indirilenlere iman etmiş olmaları, onlar arasında ayırım yapmamaları bakımından aynıdırlar."

"-Özellikle de namazı dosdoğru kılanlar-". Bu müstakil bir cümledir. Bu cümledeki ***"el-mukîmîne"*** kelimesi Sibeveyh'in ve Basra Ekolü'ne mensup diğer nahivcilerin dediğine göre "ihtisas" veya "medih" sebebiyle mansuptur. Cümle şöyle takdir edilir: Onlardan, namaz kılanları, onu en mükemmel şekilde eda edenleri kasdediyorum veya tahsis ediyorum (onları özel olarak zikrediyorum). Onlar mü'minlerin, imanda sabit olmaya en layık olanlarıdır.

Belağatlı bir ifadede bir kelimenin "medih" veya "özel önem verme" (ınâyet) sebebiyle mansup olması ancak bir nükteden dolayı olur. Buradaki nükte de namazın az önce belirttiğimiz özelliği ve onun iyi bir şekilde edasının imanın kemali için bir alamet sayılmasıdır. Ayrıca benzer kelimeler arasında bunlardan birinin i'rabının değiştirilmesi zihni uyarır ve o konuda düşünmeye, onun meziyetini tespit etmeye sevkeder. Bu husus, belağatın esaslarındandır. Bunun konuşma dilindeki benzeri de hatibin, muhatabın

105. Râzî, *Tefsir*, XI, 105.

dikkatini çekmek istediği kelimeyi telaffuz ederken sesinin tonunu ve söyleyiş tarzım değiştirmesi, mesela sesini yükseltmesi veya alçaltması yahut da o kelimeyi uzatarak söylemesidir. Buna rağmen konuyu bilmeyen veya bilmezden gelen bazı kişiler böyle bir şeyi en düzgün ve en belağatlı kelamda hata olarak kabul ettiler.

Bu cümledeki *"el-mukîmîne"* kelimesinin, bir önceki mecrur kelime üzerine matuf olduğunu söyleyenler de olmuştur. Buna göre mana şöyledir: Fakat ilimde derinleşmiş olanlar ve mü'minler sana indirilene de, senden önceki peygamberlere indirilene de ve namazı ikame edenlere de iman ederler. Buna göre "namazı ikame edenler"den maksat, peygamberlerin kendileri veya meleklerdir. Allah peygamberler hakkında *"Onlara iyi şeyler yapmayı ve namazı ikame etmeyi vahyettik."*[106] demektedir. Meleklerin de *"Şüphesiz biz saf saf olmuşuz, biz tesbih edicilerizdir."*[107] dediklerini nakletmekte, onları anlatırken *"Bıkmaksızın gece gündüz tesbih ederler."*[108] demektedir. Peygamberlere iman gibi meleklere iman da iman esaslarındandır.

İlk önce izah ettiğimiz şekil, -konuyu bilmeyen veya bilmezden gelen bazı kişiler onu yanlış veya hata saysalar da- belağatta zirve bir ifadedir. Bu kelimenin Abdullah b. Mesud mushafında *"ve'l-mukîmûne's-salâte"* şeklinde merfu olduğu rivayet edilmektedir. Eğer ondan ve Malik b. Dinar, Cahderî, İsa Sekafî gibi bunu merfu okuyan diğerlerinden yapılan bu nakil sahih ise bu bir kıraat sayılır. Eğer bu nakil sahih değilse o zaman da yok hükmündedir. Osman'ın (r) da Mushafın yazısında hata bulunduğunu, onu Arapların dilleriyle düzelteceklerini söylediği rivayet edilmekte ise de Sehâvî bu rivayeti zayıf kabul etmiştir. Bunun senedinde "ıztırâb" ve "inkıtâ" vardır. Aslında bu, uydurma bir rivayettir. Sahih bile olsaydı buradakinin hata sayılması doğru olmazdı. Çünkü bu, fesahat ve belağata uygun bir ifadedir.

Bunları yazdıktan sonra *Keşşaf*'a müracaat ettim. Orada da şöyle dendiğini gördüm: "Namazın faziletini açıklamak amacıyla medih olarak mansuptur. Bu, geniş bir konudur ve Sibeveyh bunu çeşitli misal ve şahitlerle bir tertip ve düzen içinde anlatmıştır. Onun, Mushafın yazısında bir hata olduğunu iddia edenlere itibar edilmez. *Kitab*'ı (yani Sibeveyh'in eserini) incelememiş, Arapların üsluplarından ve bazı kelimeleri bir tefennün (çeşitlilik) olarak "ihtisas" sebebiyle mansup yaptıklarından habersiz olanlar ve ilk dönemde yaşayanların İslam üzerinde, onu muhtemel saldırılardan

---

106. Enbiyâ, 21/73.
107. Sâffât, 37/166.
108. Enbiyâ, 21/20.

koruma hususunda ne kadar titiz olduklarını, Allah'ın Kitabı'nda, sonrakiler kapatsınlar diye bir gedik veya onlardan sonra gelenler düzeltsinler diye bir noksan bırakmaktan ne kadar uzak olduklarını bilmeyenler buna itibar etmiş olabilirler."[109]

"Ve zekatı verenlere, Allah'a ve âhiret gününe iman edenlere..." mealindeki ayetin bu kısmı, yine daha önce bu ayet içerisinde geçen *"er-rasihun"* ile *"yu'minune bi man ünzile ileyke"* kavlinin üzerine atfedilmiş olması caiz olabileceği gibi haberi mahzuf olan bir mübteda olması da caizdir. Bu kısım, haberi mahzuf mübteda da olabilir. Buna göre mana şöyledir: Zekatı verenler, Allah'a ve ahiret gününe iman edenler sana indirilene ve senden önce indirilene iman ederler. Yahut şöyle de olabilir: Bunlar da o iman edenler gibidirler veya tebean methe hak kazanma bakımından namazı kılanlar (ikame edenler) gibidirler. Namaz kılmak, zekatı vermeyi gerektirir ama zekat vermek, namazı kılmayı gerektirmez. Namazı kılan birinin, zekatı vermemesi mümkün değildir. Çünkü namaz onun gayretini Yüceltir, nefsini temizler ve malî varlığı o kişiye basit görünür. Allah *"İnsan çok hırslı yaratıldı. Ona kötülük dokununca sızlanır, feryat eder. Ona iyilik dokununca da pinti kesilir. Ancak namaz kılanlar bundan müstesna"*[110] buyurmaktadır.

Burada şöyle bir soru sorulabilir. Kur'an'daki usul Allah'a imanın, salih amelden önce zikredilmesidir. İman, tek başına mutlak olarak da zikredilse, esaslarının bir kısmı veya tamamı ile birlikte de zikredilse ondan sonra salih amel de zikredilmektedir: "*İman eden ve salih amel işleyenler için makam olarak Firdevs cennetleri vardır*"[111], *"İman edenler, Yahudi olanlar, Hıristiyanlar ve Sâbiîlerden, kim Allah'a ve ahiret gününe iman ederse ve salih amel işlerse onların sevapları Rableri katındadır"*[112]. Bu şekilde çok ayet vardır. (Burada niçin buna riayet edilmemiştir?).

Bunun cevabı şudur: Kelimelerin önce veya sonra zikredilmesindeki temel esas, bizatihi daha önemli olanın değil, bağlamın gerektirdiğine göre daha önemli olanın önce zikredilmesidir. Bundan dolayı Allah kuruntulara dayanarak dinleri ile övünenlerin yanlışını belirtme bağlamında *"Erkek veya kadın her kim mü'min olarak iyi işler yaparsa onlar cennete girecekler ve onlara zerre kadar haksızlık yapılmayacak."*[113] buyurmuştur. Bundan önceki ayette

---

109. Zemahşerî, *Keşşaf*, I, 582.
110. Meâric, 70/19-22.
111. Kehf, 18/107.
112. Bakara, 2/62.
113. Nisa, 4/124 (Ayetin Arapça aslında iyi amel, imandan önce zikredilmektedir. -Çev.-)

"Ne sizin kuruntularınızla, ne de Ehl-i Kitab'ın kuruntuları ile. Kim bir kötülük yaparsa onun karşılığı ona verilecek ve kendisi için Allah'ın dışında bir dost veya yardımcı bulamayacak."[114] denmekti idi. Burada sözü edilen konu, dine veya onu getiren peygambere mensubiyetin ve onunla övünmenin değil, o din ile amel etmenin dikkate alınacağı idi, sözün bağlamı buydu. Bunun için de amel, imandan önce zikredildi. Şu anda tefsirini yaptığımız ayetlerde de konu, Ehl-i Kitab'ın, bizim peygamberimizin zamanındaki durumlarının açıklanmasıdır. Burada önemli olan da önce, onların seçkinlerinin, daha önce kendi peygamberlerine indirilenlere inandıkları gibi ona indirilene de iman ettiklerinin, sonra da bu imanın, amel ile sonuçlanan itaate dayalı bir iman olduğunun açıklanmasıdır. Amel olarak da bedenî ve mâlî ibadetlerin en üstününün açıklanması ile yetinilmiş, sonra söz, onların kemal sıfatlarının birincisi ile yani Allah'a ve ahiret gününe iman ile tavsif edilmeleri ile bitirilmiştir.

Buradaki *"mü'minler"* ile Muhacirlerden ve Ensardan olan mü'minlerin, ayetin baş tarafındaki *"mü'minler"* ile de Ehl-i Kitab'tan olan mü'minlerin kasdedilmiş olması da mümkündür.

"Onlara büyük bir mükafat vereceğiz." Yani daha önce zikredilen vasıfların tamamına sahip olanlara ahirette öyle büyük bir mükafat vereceğiz ki onlardan hiçbiri bu dünyada o mükafatın künhünü kavrayamaz.

114. Nisa, 4/123.

إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ مِن بَعْدِهِ وَأَوْحَيْنَا إِلَى
إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالأَسْبَاطِ وَعِيسَى وَأَيُّوبَ وَيُونُسَ
وَهَارُونَ وَسُلَيْمَانَ وَآتَيْنَا دَاوُودَ زَبُورًا ﴿163﴾ وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ
مِن قَبْلُ وَرُسُلًا لَّمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا ﴿164﴾ رُّسُلًا
مُّبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ وَكَانَ
اللّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا ﴿165﴾ لَّكِنِ اللّهُ يَشْهَدُ بِمَا أَنزَلَ إِلَيْكَ أَنزَلَهُ بِعِلْمِهِ
وَالْمَلَائِكَةُ يَشْهَدُونَ وَكَفَى بِاللّهِ شَهِيدًا ﴿166﴾

163- Nuh'a ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, torunlara, İsa'ya, Eyyûb'e, Yunus'a, Harun'a ve Süleyman'a vahyettik. Ve Davud'a Zebur'u verdik.

164- Ve daha önce kendilerini sana anlattığımız peygamberler ve kendilerini sana anlatmadığımız peygamberler. Ve Allah Musa ile kesinlikle konuştu.

165- İnsanların, Allah'a karşı peygamberlerden sonra bir hüccetleri olmasın diye müjdeleyen ve uyaran peygamberler. Ve Allah izzet sahibidir, hikmet sahibidir.

166- Fakat Allah sana indirdiğine şahitlik ediyor. Onu ilmi ile indirdi. Ve melekler de şahitlik ediyorlar. Ve şahit olarak Allah yeter.

Konu yine genel olarak Ehl-i Kitab hakkında devam ediyor. Bu bağlamda ilk önce onların Allah ile peygamberleri arasında ayırım yaptıkları, bunlardan bir kısmına iman ettiklerini iddia ettikleri ve bir kısmını ise inkar ettiklerini açıkladıkları, bunun ise küfrün ta kendisi olduğu, hevâya bağlı bir imanın Allah'ı tanıma ve onun mesajı ile hiçbir ilgisinin bulunmadığı zikredildi. Daha sonra bilhassa Yahudilerin inatlarına, tacizlerine ve Hz. Muhammed'den, semâdan bir kitap indirmesini istediklerine ait bazı şeyler anlatıldı. Allah Teâlâ onların Hz. Muhammed'den önce de Hz. Musa ile tartıştıklarını, ondan daha büyük şeyler istediklerini, Hz. İsa'yı inkar ettiklerini,

annesine iftira ettiklerini, kendisini öldürmeye, çarmıha germeye teşebbüs ettiklerini açıkladı. Onların bu küfürlerinin ve inatlarının sebebi delildeki kapalılık değil, köklü bir inat ve iç duygudan ibaretti. Allah bir nevi Hz. Peygamber'e şöyle diyordu: Ey Peygamber! Eğer bu durum olmasaydı onlar sana hemen iman ederlerdi, böyle sözler kullanarak seninle tartışmazlardı. Çünkü senin peygamber olduğuna dair delil, onların senden önce iman ettiklerini iddia ettikleri kişilerin peygamberliklerine dair delilden daha açık ve nettir, daha sağlamdır.

Bu sebeple Yahudilerin tartışmalarına ait konu bitirilirken ve Hıristiyanların tartışmalarına ait konuya da hazırlık yapılırken şu açıklamanın yapılması münasip oldu: Vahiy olayı aynı türden bir olaydır ve dolayısıyla eğer onların daha önceki peygamberlerle ilgili olarak iddia ettikleri imanları sahih ise, anlayış ve basirete dayanıyorsa o zaman Hz. Muhammed'i de inkar etmemelidirler.

"Nuh'a ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik." Yani, ey Muhammed! Biz sahip olduğumuz, ulûhiyet makamına yakışan mutlak irade ve azamet ile ve rabliğin şanından olan geniş rahmet ile bu Kur'an'ı sana, daha önce Nuh'a ve bu insanların iman ettiklerini iddia ettikleri diğer peygamberlere vahyettiğimiz gibi vahyettik. Onlardan ve onların kavimlerinde hiç kimseye, -senden, taciz etmek ve karşı koymak maksadıyla istedikleri gibi- semâdan bir kitap indirmedik. Çünkü vahiy, süratli ve gizli bildirme türlerinden biridir ve bu, duyularla gözlemlenen bir şey değil, Allah'ın, peygamberi ona hazırladığı ruhî bir şeydir. *"Böylece sana emrimizden bir ruh vahyettik."*[115]

Vahyin Manası

"Vahiy" sözlükte çeşitli manalara gelir:

1. İşaret ve ima demektir. *"Onlara, sabah akşam tesbih edin diye vahyetti."*[116] ayetinde bu manada kullanılmıştır.

2. Nefiste meydana gelen ilham demektir. Bu, imadan daha gizlidir. *"Musa'ın annesine vahyettik."*[117] ayetinde bu manada kullanılmıştır. Öyle görünüyor ki bu, Allah'ın özel itinası ile olmaktadır.

115. Şûra, 42/52.
116. Meryem, 19/11.
117. Kasas, 28/7.

3. Süreklilik arzeden içgüdüsel durumlar için kullanılır. *"Rabbin, arıya vahyetti."*[118] ayetinde bu manadadır.

4. Gizlice bildirmek manasınadır. Bu da bir insana başkalarından saklanan bir şeyin bildirilmesidir. *"... Birbirlerine vahyeden şeytanlar ..."*[119] şeklindeki kullanım bu manadadır.

5. Kitabet (yazmak, mektup yazmak) ve risalet (mektup yazmak, mesaj göndermek) manasında kullanılır. Bunlardaki hususiyet manası bu kullanımda etkili olmaktadır.

Allah'ın, peygamberlerine vahyetmesi ise başkalarından gizlediği ilm-i zaruriyi onlara ilkâ etmesidir. Önce peygamberlerin ruhlarını bu ilmi melek gibi bir vasıta ile veya vasıtasız olarak almaya hazırlar, sonra ilkâ eder (bırakır).

Üstad Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*'nde buna dair şunları söyler: "Vahiy insanın, bir vasıta ile veya vasıtasız olarak kendisinde bulduğu ve Allah tarafından olduğuna kesin inandığı bilgi (irfan)dır. Birincisi, duyu organı için temessül eden bir ses ile veya sessizce olur. O kişi bunu ilhamdan şöyle ayırır: İlham, nefsin kesin olarak kabul ettiği ve nereden geldiğini sezmeden istenen istikamette hareket ettiği bir bulgudur; insanın içinde bulduğu açlık, susuzluk, üzüntü ve sevinç duygusuna benzer". Daha sonra da iki fasıl halinde bunun nasıl mümkün ve vâki olduğunu açıklar ki bu konularda hiç kimse onun tarzında bir açıklama yapmamıştır.

Allah önce Hz. Nuh'u zikretti. Çünkü o, o topluma ait kitaplarda[120] adı geçen ilk peygamber (nebiyy-i mürsel)dir ve insanlara karşı ortaya konan delil, eğer o delilin mukaddimeleri onlarca biliniyorsa o zaman delil mesabesinde olur.

Allah daha sonra da Hz. Nuh'tan sonra gelen peygamberlerden, onlarca meşhur olan ve kitaplarında yüksek değer verilen bazı peygamberlerin adını zikretti:

"Ve İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a, torunlara, İsa'ya, Eyyûb'e, Yunus'a, Harun'a ve Süleymana vahyettik." Yani ve İbrahim'e (a) ve ondan sonra sayılanlara vahyettiğimiz gibi.

---

118. Nahl, 16/68.

119. En'am, 6/112.

120. Hz. Nuh'un peygamberliği onların Tevrat dedikleri beş kitapçığın (sifrin) ilki olan *Tekvin*'de anlatılmaktadır.

Her Kavme Bir Rasûl Gönderilmiştir

Hz. İbrahim'in peygamberliği ve faziletli birisi olduğu hakkında hem Ehl-i Kitab arasında, hem de Araplar arasında ittifak vardır. Ondan sonra adları sayılan bütün bu peygamberler, onun neslindendir. Yakub, İbrahim'in (a) oğlu İshak'ın (a) oğludur. İsrail lakabı ile meşhurdur. Ehl-i Kitab'ın diğer peygamberleri, onun neslindendir ve bunlara İsrailoğulları peygamberleri denir. Peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed ise onun ağabeyi kurbanlık İsmail'in neslindendir.

"Torunlar" manasına gelen ***"esbat"*** kelimesi, ***"sıbt"*** kelimesinin çoğuludur. Bu kelime, çocuğun çocuğu hakkında kullanılır. İsrailoğullarının *"sıbt"*larının (*torunlarının*) sayısı on ikidir. Yakub'un on oğlundan ve Yusuf'un oğulları Efraim ile Manasse'den gelen nesillerin her birine ***"sıbt"*** denir. Bundan dolayı İsrailoğullarındaki "*sıbt*", İsmailoğullarındaki "kabile" gibidir, denmiştir. Yakub'un on oğlu, diğer sıbtların atasıdır ve bu on oğul da şunlardır: Ru'ben, Şimeon, Yahuda, İssakar, Zebulin, Bünyamin, Dan, Naftali, Gad ve Aşer. Yusuf'un iki oğlu'ndan gelenlerle birlikte bunların sülalesi toplam on iki sıbt eder. Yakub'un üçüncü oğlu Lavi'nin sülalesi ise müstakil bir sıbt sayılmaz; onlara özel dînî hizmetler tahsis edilmiştir ve kendilerine has bazı hükümler vardır. Ayetteki torunlara (sıbtlara) vahiyden maksat, bunların içinden görevlendirilen peygamberlere yapılan vahiydir. Ayette bunlardan Rasûl (mürsel) durumundaki en meşhurları zikredilmiştir. Çünkü bunların kitapları vardır, bu kitaplar sayesinde hidayete erilir. Ama kendisine vahyedilen her nebi, kitabı olan bir Rasûl değildir.

Müfessirler arasında meşhur olan anlayışa göre buradaki *"esbât"* (*torunlar*), Yakub'un oğullarıdır. Bundan dolayı da onlara vahyedilmesini ve onların peygamber olmalarını müşkil saymışlardır. Çünkü Allah onların, kardeşleri Yusuf'a karşı tuzak kurduklarını, babalarına yalan söylediklerini ve peygamberlere yakışmayan başka hallerini açıklamaktadır. Müfessirler onların bu hallerine rağmen peygamber olmalarını müşkil saymışlar ve içlerinden bazıları bunun, peygamberlikten önce olduğunu söyleyerek buradaki *"işkal"*i (*problemi*) halletme yoluna gitmişlerdir. Ama bu cevap, peygamberlerin, peygamber olmadan önce de, olduktan sonra da büyük günahlardan korunmuş (masum) olduklarını kabul edenleri tatmin etmez. Hüccet olarak ileri sürdükleri delil, onlardan Rasûl durumundakilere has ise de onlar bu korunmuşluğun genel olduğunu söylüyorlar. Halbuki *"esbât"* lafzının, Yakub'un sadece kendi sulbünden olan oğulları hakkında kullanıldığını kabul etmek hatadır. Bütün Ehl-i Kitab'ın ittifak ettiği husus, bizim yukarıda

söylediğimiz gibidir. Allah da onlara karşı delil olarak ancak onlarca bilinen şeyleri zikreder. Bu ayet, Yakub'un Yusuf dışındaki diğer oğullarının peygamber olduklarına delalet etmez.

"Ve Davud'a Zebur'u verdik." Yani Davud'a da yazılmış (mezbur) özel bir kitap verdiğimiz gibi. *"Zabur"* kelimesi, Arapça'da *"rakûb"* vezninde-ölçüsünde *"üzerine binilen şey"* manasına gelen *"merkub"* anlamına geldiği gibi bu da "yazılı metin" anlamında tıpkı "merkub" ölçüsünde "mezbur" demektir.

Hamza ve Halef bu kelimeyi, "za" harfinin zamme-ötreli harekesiyle "zuburan" şeklinde okumuşlardır. Bu yönüyle kelime çoğuldur. Kelimenin müfredinin vezni-kalıbı ile çoğulunun kalıbı, benzerlik açısından tıpkı "arak ve uruk" veya *"fels ve fülus"* kelimelerine benzerler. Kimisi bu kelimenin fetha hareke ile *"zebur"* kelimesinin çoğulu olduğu da söylendiği gibi mastar-kök bir kelime olduğunu da söyleyenler olmuştur. Her halükârda bu kelime "Kitab" ve "Mektub-Yazılı metin" manasınadır. Davud'a verilen Zebur'un vahiy kitapları arasında ve Ehl-i Kitab nezdinde özel bir yeri olduğu için bu lafızla zikredilmiş, mutlak vahiy anlamı ifade etmesin diye kendisinden önceki kısım üzerine atfedilmemiştir. Böyle zikredilmesi, bu faydası yanında ayrıca ayet sonları arasındaki ses uyumuna da uygundur. Burada lafız ve mana arasında fesahat ve belağat açısından bir uyum ve güzellik vardır.

"Ve daha önce kendilerini sana anlattığımız peygamberler." Yani bunların dışında bu süre inmeden önce sana kendilerinden bahsettiğimiz başka peygamberler de gönderdik. Bunlara vahyettiğimiz gibi onlara da vahyettik. Bunlar, Mekkî sûrelerde isimleri sayılan ve kıssaları anlatılan peygamberlerdir. En fazla peygamber ismi, En'am Sûresi'nde Hz. İbrahim'den bahseden ayetlerde geçmektedir: *"Biz ona İshak'ı ve Yakub'u da armağan ettik. Hepsini doğru yola ilettik. Daha önce de Nuh'u ve onun neslinden Davud'u, Süleyman'ı, Eyyub'u, Yusuf'u, Musa'yı ve Harun'u doğru yola iletmiştik. Biz iyileri böyle mükafatlandırırız. Zekeriya'yı, Yahya'yı, İsa'yı ve İlyas'ı da (doğru yola iletmiştik). Hepsi de iyilerdendir. İsmail'i, Elyesa'ı, Yunus'u ve Lut'u da (doğru yola iletmiştik). Hepsini alemlere üstün yaptık."*[121] Sûre olarak da peygamber kıssalarının en derli toplu olanları Hud ve Şuarâ sûreleridir. Hud, Salih ve Şuayb da onlardandırlar ve bunlar Araptırlar.

"Ve kendilerini sana anlatmadığımız peygamberler." Senin kavmin ve ülkene komşu durumdaki Ehl-i Kitab tarafından kendileri ve tarihleri bilinmeyen kavimlere gönderilen peygamberler gibi. Mesela doğuda Çin'de,

121. En'am, 6/84-86.

Japonya'da, Hindistan'da yaşayan kavimlere, kuzeyde Avrupa'da yaşayan kavimlere, yeryüzünün başka yerlerinde (Amerika'da) yaşayan kavimlere gönderilenler gibi. Allah, bu kavimlere gönderdiği peygamberlere dair haberleri Hz. Muhammed'e anlatmamıştır. Çünkü ona peyamberleri zikretmesinin bir hikmeti ve onlarla ilgili kıssaları ona anlatmasının bir takım faydaları vardır. Onun kavminde komşu ülkelerdeki Ehl-i Kitab tarafından durumları bilinmeyen kişilerin ona anlatılması halinde böyle bir hikmet ve fayda tahakkuk etmez. Bazı ayetlerde bu hikmetlere ve faydalara işaret edilmektedir: *"Andolsun, onların anlatılmasında akıl sahipleri için ibret vardır."*[122], *"Peygamberlerin haberlerinden, senin kalbini teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz. Bunlarda sana gerçeğin bilgisi, mü'minlere de bir öğüt ve hatırlatma gelmiştir."*[123], *"Musa'ya durumu bildirdiğimiz sırada sen batı yakasında değildin ve (onu) görenlerden de olmadın. Fakat biz nice nesiller var ettik ve onların üzerinden uzun zaman geçti. Sen Medyenliler arasında oturan, onlardan ayetlerimizi öğrenen biri de değildin. Fakat biz, göndereniz. Sen, seslendiğimiz zaman Tur'un yanında da değildi. Fakat senden önce kendilerine hiçbir uyarıcı gelmemiş bir kavmi uyarman için, Rabbinin rahmetinden dolayı (seni gönderdik). Umulur ki ibret alırlar."*[124] Bu ayetlerde bahsedilen ibret, teskin, hatırlama ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatı ancak, Allah'ın zikrettiği peygamberlere ait kıssaların anlatılması halinde bir anlam ifade eder. Allah'ın adlarını zikretmediği peygamberler ve kıssaları için böyle bir durum olmaz.

Yalnız şunu bilmeliyiz ki Allah her kavme peygamber göndermiştir. O'nun insanlığa olan rahmeti, bunu sırf kendisine tahsis eden belli bir kavim ile sınırlı değildir, bütün kavimlere şamildir. Bizim için bunu bilmek yeterlidir. Ehl-i Kitab, Allah'ın hikmetine yakışmayacağına ve rahmetinin genişliği ile de örtüşmeyeceğini aldırış etmeksizin O'nun rahmetinin sadece kendileri için olduğunu iddia ediyorlar. Allah ise şöyle buyuruyor: *"Andolsun ki biz her kavme, Allah'a kulluk edin ve Tağut'tan sakının, diye bir peygamber gönderdik."*[125], *"Biz seni müjdeleyici ve uyarıcı olarak hak ile gönderdik. İçinde bir uyarıcı bulunmayan hiçbir kavim yoktur."*[126] Bunlar ilahi ilimden ve semavi dinden alınma hakikatlerdir. İçlerinden kavgacı olanların "Kur'an, bizim kitaplarımızdan alınmadır." iddiasında bulunduğu Ehl-i Kitab bunları bil-

---

122. Yusuf, 12/111.
123. Hud, 11/120.
124. Kasas, 28/44-46.
125. Nahl, 16/36.
126. Fâtır, 35/24.

miyordu. Kur'an'da daha böyle ne hakikatler var! Fakat onların kalpleri mühürlü ve dolayısıyla kafalarını çalıştırmıyorlar. Burada nebilerin ve Rasûllerin sayısı konusuna dalacak değiliz. Bu ancak Allah'ın vahyi ile bilinebilir. Allah bunu Kitabı'nda bildirmemiş, peygamberi de ondan nakledilen sahih bir haberde bunu açıklamamıştır.

"Ve Allah Musa ile kesinlikle konuştu." Yani onunla, diğer peygamberler için gerçekleşen genel manadaki vahiy çeşitlerinden ayrı, özel bir konuşma tarzında konuştu. Eğer böyle olmasaydı, o zaman burada farklı bir ifade kullanılmazdı. Bu duruma Davud'a Zebur'un verilmesinde de dikkat çekilmişti. Ama genelde o peygamberlere vahyedilmesine konuşma ve onlarla konuşmaya *da "vahiy"* denebilir. Bu, bazı ayetlerden de anlaşılmaktadır. *"Allah'ın bir insanla konuşması ancak vahyederek veya engel arkasından veya bir elçi gönderip onun. O'nun izni ile dilediğini vahyetmesi (söylemesi) suretiyle olur."*[127] Zahire bakılırsa Musa ile konuşması ikinci türden yani engel arkasından oldu. Allah bu konuşmayı başka bir ayette vahiy olarak niteledi: *"Ben seni seçtim; vahyedilecek olanı dinle."*[128]

Bu vahyin ve konuşmanın hakikatinin ne olduğu konusuna girecek değiliz. Çünkü bu konuda ehil değiliz. Biz daha havadaki her bir zerreyi konuşma halinde şekillendiren sesler vasıtasıyla kendi aramızda gerçekleşen konuşmanın hakikatini bile bilmiyoruz. Arada bir engel (hicab, perde) olmasının hikmeti ise dağınık isteklerin ve düşüncelerin kendisinde birleştiği tek bir şeye yönelmek suretiyle ruhî kuvvetin ve hazırlığın yoğunlaşmasıdır. Hz. Musa'nın ağaçtaki ateşi gördüğü zamanki durumu da böyledir. Allah tarafından gönderilen ve O'nun izni ile, dilediğini Peygambere vahyeden elçi (Rasûl) ise kendisine *"er-Ruhu'l-Emin"* denilen vahiy meleğidir.

Bazıları ayette geçen ve ***"konuşma"*** manasında olan ***"teklim"*** kelimesiyle pekiştirilen, "kelleme" filinin, sözkonusu "*teklim*" kelimesiyle pekiştirilmesini, Allah'ın Hz. Musa ile olan konuşmasının melek vasıtasıyla olmadığına delil sayarlar. Onlar bununla şunu demek istiyorlar: Eğer Allah, Bakara Sûresi'nde olduğu gibi *sadece "minhum men kellemellahu"* deseydi ve pekiştirme ifade eden ***"teklim"*** kelimesini ilave etmeseydi o zaman buradaki "konuşma"nın mecazî konuşma olması mümkün olurdu. Ferrâ şöyle der: Araplar insana ulaşan şeye hangi vasıta ile ulaşırsa ulaşsın, eğer mastar ile tekid edilmezse (sağlamlaştırılmazsa) kelam (söz, konuşma) derler. Eğer

127. Şura, 42/51.
128. Tâhâ, 20/13.

tekid edilmişse (sağlamlaştırılmışsa) o zaman o mutlaka hakikaten kelam (konuşma, söz)dür.

Bazıları da şöyle der: Buradaki tekid, o konuşmanın mecazî konuşma olmasına mani değildir. Çünkü tekid, fiildeki mecaza mani ise de isnattaki mecaza mani değildir. Kendi benzeri ile tekid edilmiş bir kelamın (sözün), onu asıl konuşandan tebliğ eden kişiye isnat edilmesi caizdir. Mesela bir hükümdarın sözünü, kapısındaki görevlisi veya veziri tebliğ eder. Başkalarıyla görüşmeyen bir hanımın sözünü kocası veya çocuğu tebliğ eder ve bu sözler tebliğ edene isnat edilebilir. Ben de diyorum ki: Bir sözün, mütercime isnat edilmesi de bu türdendir. Çünkü konuşmadan maksat, sözün muhataba tevcih edilmesidir. Bu, mütercim veya bir başkası vasıtasıyla da olsa böyledir. Sözden maksat da, -bizatihi maksûd olan bir risale (mesaj) değilse- onun manasıdır. Fakat Arapların mecazî değil, hakiki manada kullanılan fiili tekid ettikleri nakledilmektedir. Mesela Abdülmelik b. Mervan'ın veziri Ravh b. Zinbâ'nın karısı Hind binti Numan kocası hakkında şöyle demiştir:

بكى الخز من روح وأنكر جلده   وعجت عجيجاً من جذام المطارف

"İpek Ravh'a ağladı ve onun cildini tanımadı

Elbiseler cüzzamdan dolayı bağırdı."

Bu ibarede geçen "*gaccet*" kelimesinin burada mecazi manada kullanıldığını, bildiği halde ilgilisi bunu pekitirmek anlamında zikretmiştir. Çünkü, bu beyitte yer alan "*el-mutarif*" kelimesi, hem kesre ile hem de zamme ile "*mitrif-mutrif*" kelimesinin çoğuludur. Ki bu da üzerinde işaretler buluynan ipek giysi demektir. Oysa giysi ses çıkarmaz, bağırmaz. Zira beyitte yer alan "*el-acic*" kelimesi, bağırmak, çığlık atmak demektir.

"İnsanların, Allah'a karşı peygamberlerden sonra bir hüccetleri olmasın diye müjdeleyen ve uyaran peygamberler." Yani kimini sana anlattığımız ve kimini sana anlatmadığımız o peygamberleri, iman eden ve salih amel işleyenlere büyük mükafatı müjdeleyenler; küfredenleri ve günah işleyenleri de acı azap ile uyaranlar olarak gönderdik. Kendilerine görev olan iman ve salih amel hakkında bilgileri olmadığı için küfrettiklerini ve günah işlediklerini iddia etmek suretiyle insanların, peygamberlerden sonra Allah'a karşı bir delilleri olmasın diye böyle yaptık.

Allah bu konuda şöyle buyurur:

"Eğer onları ondan önce bir azap ile helak etseydik şöyle derlerdi: Ey Rabbimiz! Biz zelil ve rüsvay olmadan önce bize bir Rasûl gönderseydin de ayetlerine tâbi olsaydık ya!"[129]

"Kendi yaptıklarından dolayı başlarına bir musibet gelip de 'Ey Rabbimiz! bize bir Rasûl gönderseydin de ayetlerine ittibâ etseydik ve mü'minlerden olsaydık' diyecek olmasalardı."[130]

"Rabbin o kentleri, onların merkezine, ayetlerimizi onlara okuyan bir Rasûl göndermeden helak etmiş değildir. Biz ancak halkı zalim olan kentleri helak etmişizdir"[131].

"Biz bir Rasûl göndermeden azap edici olmadık."[132]

"Bu, bizim indirdiğimiz mübarek bir kitaptır. Ona uyunuz ve sakınınız. Umulur ki size merhamet edilir. 'Kitap ancak bizden önceki iki gruba indi, biz onların okumasından habersizdik' dersiniz diye veya 'Eğer kitap bize indirilseydi biz onlardan daha doğru istikametli olurduk' dersiniz diye size Rabbinizden bir belge, bir hidayet ve rahmet gelmiştir."[133]

Peygamber Göndermenin Hikmeti ve Mükellefiyet

İlk şahitlerden bunun -tamamen yok olmak şeklinde de olsa, özgürlüğünü kaybetmek şeklinde de olsa- dünya azabı hakkında olduğu akla geliyor. Burada *"helak"* veya ona nispetle daha hafif olan *"musibet"* kelimeleri ile işaret edilen budur. Fakat son şahide bakılırsa bu daha umumidir. Çünkü peşinden kötü azap ile tehdit ifadeleri gelmektedir: *"Onlar, kendilerine meleklerin gelmesinden veya Rabbinin emrinin gelmesinden veya Rabbinin bazı ayetlerinin (zahiri alametlerinin) gelmesinden başka bir şey mi bekliyorlar?"*[134] Bu ayette tehdit vardır. Bu tehdit dünyadaki azap veya ölümdür; umumi veya hususi kıyamettir. Bunu da ahiret azabı takip eder.

Bizim tefsirini yapmakta olduğumuz ayet ise mutlaktır. Bu ayetten ilk bakışta anlaşıldığına göre peygamber göndermenin hikmetlerinden biri de; Allah ahirette insanları hesaba çekince ve onların azap görmelerine hükmedince onların "bilmeme" mazeretini ileri sürme ve böyle bir delil ile kendilerini savunma imkânlarını ortadan kaldırmaktır. Gerek bu ayetin ve gerekse

129. Tâhâ, 20/134.
130. Kasas, 28/47.
131. Kasas, 28/59.
132. İsra, 17/15.
133. En'am, 6/155-157.
134. En'am, 6/158.

başka ayetlerin "mefhum-i muhalif"inden anlaşıldığına göre eğer peygamberler gönderilmeseydi insanlar ahirette, zulümlerinden dolayı kendilerine isabet eden dünya ve ahiret azabına karşı delil ikame edebilirlerdi.

Alimlerden bir çoğu bu ayetin delaletiyle, Allah'ın insanları, ancak peygamberlerden öğrenilebilecek hidayeti terketmelerinden dolayı muaheze etmesinin ve onlara azap etmesinin imkânsız olduğunu söylerler. İsra Sûresi'ndeki ayetin delaletiyle de fetret ehlinin ve kendilerine davet ulaşmamış kişilerin kurtulacağını kabul ederler. Bunlar fırka fırkadır ve herbir fırkanın da sıkı sıkıya bağlı olduğu bir mezhebi vardır. Bu mezhep, içlerinden bir lidere, onlar tarafından meşhur edilmek ve kendisine bağlanılmak suretiyle kutsallaştırılan bir kişiye nispet edilir. Durum böyle olunca her fırka, kendi mezhebini destekleyen ayetleri aramaya, ona ters gelenleri ise tevil etmeye başladı.

Bu esastan hareketle bazıları İsra Sûresi'ndeki ayeti, oradaki "Rasûl"den maksat akıldır, diyerek tevil ettiler. Halbuki şu anda tefsir etmekte olduğumuz ayet gibi aynı manadaki diğer ayetler bu tevili reddediyor. Tevilcilerin ve tahrifçilerin en hünerlileri bile vahyi ispat sadedinde zikredilen müjdeleyici ve uyarıcı peygamberler hakkında böyle bir şey söyleme imkânı bulamaz. Allah burada o peygamberlerin bir kısmını peygamberine anlatıyor, onların isimlerini zikrediyor ve durumlarını açıklıyor. Aynı şey Kasas Sûresi'ndeki ayet için de söz konusudur. *"Rabbin o kentleri, onların merkezine, ayetlerimizi onlara okuyan bir Rasûl göndermeden helak etmiş değildir."*[135] Aklı yerinde hiç bir kişi buradaki *"Rasûl"*ün akıl olduğunu söyleyemez. Ama mezhebine delicesine bağlanmış birisi bunu söyleyebilir ve bu tip deliler de az değildir. Böyle olması da normaldir. Çünkü taklitte, dini anlama noktasında aklı kullanmamak ve bu konuda mezhebe nispet edilenlerle yetinmek esastır. Delilleri de şudur: Taklitçilerin akılları, aklî ve naklî delilleri kavramaktan acizdir; onlar Allah'ın sözünü ve Rasûlü'nün sözünü anlayamazlar, ancak kendi alimlerinin sözünü anlayabilirler.

İnsanların benimseyip kabul ettikleri mezheplerin alimleri arasında "mükellefiyet" konusunda ihtilaf vardır. Acaba mükellefiyetin (teklifin) tamamı, peygamber gönderilmesine mi bağlıdır, yoksa mükellefiyetin tamamı veya bir kısmı akılla bilinebilir mi? Bu sorunun cevabı her bir gruba göre farklıdır.

Bir gruba göre bir kimseye imanın ve salih amelin vacip olması, küfrün ve günahın haram olması, o kimsenin bir şeyden dolayı sevaba veya cezaya

135. Kasas, 28/59.

müstehak olması, onun açısından bağlayıcı sayılabilecek bir hüccet ile desteklenen bir peygamber davetinin ona ulaşmasına bağlıdır. Böyle birisi sadece o peygamberin tebliğine göre amel etmekle mükellef olur, ancak bundan dolayı cezalandırılabilir veya mükafatlandırılabilir.

Bir başka gruba göre de peygamber gönderildikten sonra, onun davetinin ulaştığı kişinin mükellefiyeti, onun tebliğ ettiklerinin ötesine geçmez. Ama kendisine bir davet ulaşmayan kişinin, amellerin ve eşyanın iyiliğini kötülüğünü aklı ile kavraması mümkündür ve onun, iyi olan şeyi yapması, kötü olanı terketmesi vaciptir. Allah onu din kanalı ile kavradıklarına göre hesaba çekeceği gibi bunu da aklı ile kavramasına göre hesaba çekecektir.

Tefsirini yaptığımız ayetten, Allah peygamberlerin getirdikleri hidayeti terkettikleri için kıyamet gününde insanları hesaba çekmek ve onlara azap etmek isteyince peygamber gönderilmemesinin, insanlar lehinde bir hüccet olabileceği anlaşılmaktadır. İsra Sûresi'ndeki ayetten de insanlara genel semavî azap ile azap etmenin Allah'ın şanından olmadığı, O'nun sünnetine uymadığı, bunun ancak peygamber göndermesi ve onların bu peygamberi yalanlamaları halinde olabileceği anlaşılmaktadır. Bu genel semavi azap Ankebut Sûresi'nde şöyle ifade edilmektedir: *"Herbirini, günahından dolayı cezalandırdık. Kiminin üzerine fırtına gönderdik. Kimini ses aldı. Kimini yere geçirdik. Kimini de boğduk. Allah onlara zulmetmedi. Onlara kendileri zulmediyordu."*[136] Allah'ın azap etme hususundaki bu tür uygulaması Kur'an'ın çeşitli yerlerinde anlatılmaktadır. O, kendilerine gönderilen peygamberi yalanlayan her kavmi hemen azap etmek suretiyle cezalandırmaz. O, kendilerini azap ile uyardığı halde bu uyarıya karşı direnen ve peygamberlerle mücadeleye süreklilik kazandıran kimseleri azap ile cezalandırır.

Kur'an'ı geneli itibariyle ele alan, onun hükümlerini ve hikmetlerini anlayan bir kişi bilir ki din ilahî kaynaklıdır.İnsan aklı kendiliğinden tek başına ona ulaşamaz, o vahiy yoluyla bilinir. Bununla beraber o, nefis tezkiyesi ve nefsi kutsiyet alemindeki ebedi hayata hazırlama hususunda fıtrat sünnetlerine (yaratılıştan gelen kanunlara) uygundur. İlahi kaynaklı olması itibarıyla onu uygulama veya uygulamama halinde Allah tarafından tespit edilmiş dünyada veya ahirette verilecek bir karşılık söz konusudur. Bu karşılık din daveti, gerektiği şekilde kime ulaşmışsa ona ait olacaktır. Fıtrat sünnetlerine uygun olması itibarıyla da ona yol bulanın nefsinin temizlenmesi ve ondan yüz çevirenin nefsinin de kirlenmesi söz konusudur. Doğru inançların, sa-

136. Ankebut, 29/40.

lih amellerin ve ulaşılan yüksek ahlakın tesiri fıtrî ve kendiliğinden olan bir tesirdir. Kim bunlara ulaşırsa, -onların bir peygamber tarafından tebliğ edildiğini bilmese bile- onlara ulaştığı nispette nefsini temizlemiş olur. Batıl inançların, kötü amellerin ve istenmeyen bozuk ahlakın tesiri de böyledir. Bunlarla kirlenen her nefis bozuk ve sefil, alçak olur. Bunda da, onda da aslolan, insanın doğru ve iyi olduğuna inandığı şeyleri tercih edip bunların zıtlarını reddederken samimi olmasıdır.

Bu ayetler Allah'ın, insanları peygamberlerin tebliğ ettiklerine muhalefet sebebiyle ancak onların davetleri onlara ulaşmışsa ve o kişiler nezdinde bu peygamberleri destekleyen bir hüccet vücut bulmuşsa o zaman muaheze edip cezalandıracağına delalet etmektedir. Çünkü böyle bir muaheze bir duruma bağlanmıştır ve onun bağlandığı bu durum tahakkuk etmedikçe o muaheze de tahakkuk etmez. Bu ayetler, buna delalet ettiği gibi başka ayetler de amellerin nefislerdeki tesirine göre hesaba ve adaletli bir genel karşılığa (ceza veya mükafaat) delalet etmektedir. Nefsini kirleten ve tehlikeye atan birinin, Allah nezdinde nefsini temizleyen ve selamette tutan kişi gibi olması mümkün değildir. Yine akıllı bir kişinin, kendilerine doğru davet ulaşmamış insanların, -inançları, amelleri ve ahlakları ne kadar farklı olursa olsun- aynı durumda olacaklarını söylemesi de mümkün değildir. Bu, aklın hükmüne de, duyuların algılamasına da aykırıdır. Çünkü şimdiye kadar ne kadar kavim olmuşsa hepsinin de içinde iyiler ve kötüler, suçlular ve suçsuzlar olmuştur ve bundan sonra da olacaktır. Nefsin arzu ve heveslerine karşı akıllarının iyi gördüklerini tercih eden kimseler de vardır, bunların tersi istikamette hareket edenler de vardır. Adaletli Hakem nezdinde bu iki grup aynı olabilir mi? *"De ki: Kötü ile iyi eşit olmaz."*[137], *"İki grubun benzeri; kör ve sağır ile gören ve işiten gibidir. Bunların durumu aynı olur mu? İbret almıyor musunuz!"*[138].

Hz. Muhammed'in Risaleti Açık ve Nettir

"Fakat Allah sana indirdiğine şahitlik ediyor." Ayetlerin bağlamından, onların Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmedikleri, buna şahitlik yapmadıkları anlaşılmaktadır ve bu cümle açıkça onların, zikredilmeyip bağlamdan anlaşılan düşüncelerine karşı "istidrak" tarzında söylenmiştir. Aslında Hz. Muhammed'in peygamberliği gayet açık ve net olması dolayısıyla onlar açısından gözle görülür derecede bellidir. Fakat onlar buna şahitlik

137. Maide, 5/100.
138. Hud, 11/24.

etmek ve iman etmek yerine iftira ve inkar yolunu seçtiler. Ondan semâdan, davasını ispat eden, ona şahitlik eden ve onları ikna eden bir kitap indirmesini istediler. Allah da bunun üzerine peygamberine bu talebin, onların daha önce de kendi peygamberlerine karşı takındıkları tavırları ile aynı olduğunu, kendisine olan vahyinin onların inandıklarını ve şahitlik ettiklerini iddia ettikleri peygamberlerine olan vahyi ile aynı cinsten olduğunu açıkladı. Burada Allah, peygamberine bir nevi şöyle diyor: Senin peygamberliğinin durumu aslında açık ve net olmasına rağmen onlar, sana indirilenin aynı cinsinden olana şahitlik ettikleri halde sana indirilene şahitlik etmiyorlar. Fakat Allah buna senin lehinde şahitlik ediyor. O, ***"Onu ilmi ile indirdi."*** Yani onu kendine özel ilmi ile karışık halde indirdi ki onu sana indirmeden önce bunu sen de bilmiyordun, kavmin de bilmiyordu. *"Bunlar, gayba ait haberlerdendir, onları sana vahyediyoruz. Bundan önce onları sen de bilmiyordun, kavmin de bilmiyordu."*[139], *"Kitap nedir, iman nedir, bilmiyordun. Fakat biz onu bir nur yaptık, onunla dilediğimiz kullarımızı hidayete ulaştırırız."*[140], *"Bundan önce sen herhangi bir kitap okumazdın ve onu elinle de yazmazdın. Öyle olsaydı batıla uyanlar şüpheye düşerlerdi."*[141]

Kur'an'da ilahî, edebî, siyasî, kazâî ve içtimaî bilgiler vardır. Nebiler, Rasûller, kavimler hakkında ve başka konularda bilgiler vardır. Kur'an, ondan önce de, ondan sonra da hiç görülmemiş bir edebî üslup getirmiştir. Bu üslubu ile yukarıdaki bilgileri çok hassas bir şekilde mezcetmiş, teolojik meseleler gibi en üst konular ile kâfirlerin ve suçluların durumları gibi en aşağı konuları uyum içinde anlatmıştır. Öyle ki az sayıda Kur'an ayeti, kalpleri imana cezbetmede ve onları hak ile, iyi ile beslemede çok miktarda Kur'an ayeti gibi etkili olmaktadır. Hidayet ve belağatı ile ruhlar üzerinde hakimiyet kurmaktadır. İçinde geçmiş zaman, içinde yaşanılan zaman ve gelecekle ilgili olarak gayba ait haberler vardır. İçinde çok sayıda bilgi ve çeşit çeşit ilim dalları olduğu halde bunlar arasında uyum vardır, çelişki ve terslik yoktur. O bu özellikleriyle ve bariz meziyetleriyle fesahat ve belağatın zirvesindedir. Bu haliyle o Allah'ın, ona ve onun kendi nezdinden bir vahiy olduğuna dair şahitliğini ispat etmektedir. Çünkü çok geniş bilgi sahibi ilim adamları bile bu özellikleri ve meziyetleri bir araya getiremezler. Ümmiler arasında yetişmiş, daha önce kendisinden ne buna denk, ne de daha aşağı derecede başka bir şey -mesela kavminin fesahatını ortaya koyan şiir, hitabet, müfahere

139. Hud, 11/49.
140. Şura, 42/52.
141. Ankebut, 29/48.

(karşılıklı övünme, atışma) gibi bir şey- görülmüş ve bu halde olgunluk çağına varmış birisi ise bunu hiç yapamaz. Din ve dünya alimlerinden, belağat üstadlarından hiç biri böyle bir şey yapamıyorsa o zaman tek seçenek onun Allah katından olduğudur.

Burada Allah, peygamberine sanki şöyle diyor: Allah, sana indirdiğine şahitlik ederken ve sen vahiy ile bu konuda kesin bilgi sahibi iken Yahudilerin inkarının ve sana şahitlik etmemelerinin sana ne zararı olacak?! O, senin için yapmış olduğu şahitliği bu Kur'an'a dercettiği ilmi ile de teyit etmektedir. Böylece Kur'an, kendisinin hak olduğunu ve sana Rabbinden indirildiğini ispat etmekte, hem de davaların ispatında kullanılan ve reddedilmesi muhtemel olan belgelerden, şahitliklerden daha kuvvetli bir şekilde ispat etmektedir. Allah, bu Kur'an'da indirdiği senin için felah ve yardım vaadini, düşmanların için de perişanlık ve ziyan tehdidini günbegün tasdik etmek suretiyle de bu şahitliği teyit etmektedir.

"Ve melekler de şahitlik ediyorlar." Buna onlar da şahitlik ediyorlar. Çünkü onu sana indiren, onlardan biri olan Rûhu'l Emin'dir. Sen onu görüyorsun ve ondan alıyorsun. Bu konuda hiçbir şüphen yok. Allah meleklerden bir ordu ile seni destekliyor. Onlar, imanlarının daha da artması için mü'minlerin kalplerine sabit olma ve sükûnet ruhu üflüyorlar. *"Hani Rabbin meleklere vahyediyordu: Ben sizinle beraberim. İman edenleri sabitleyin. Küfredenlerin kalplerine korku salacağım."*[142] Bütün bunlar oldu. Böylece Allah'ın meleklerinin şahitlikleri peygamberi nezdinde de, mü'minler nezdinde de sübut buldu. Hem Allah'ın bildirdiği haberlerle, hem de onların doğruluğunun kendi iç alemlerinde görülmesiyle sübut buldu.

"Ve şahit olarak Allah yeter." Onun şahitliği, en doğru şahitlik ve sözü de haktır. *"De ki: Hangi şey daha büyük şahitliktir? De ki: Sizinle benim aramda Allah şahittir. Ve bu Kur'an bana onunla sizi ve onun ulaştıklarını uyarmam için vahyedildi."*[143]

---

142. Enfal, 8/12.
143. En'am, 6/19.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَعِيدًا ﴿167﴾ إِنَّ
الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا ﴿168﴾
إِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا ﴿169﴾ يَا أَيُّهَا
النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمُ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ فَآمِنُوا خَيْرًا لَكُمْ وَإِنْ تَكْفُرُوا فَإِنَّ
لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿170﴾

167- Küfredenler ve Allah'ın yoluna mani olanlar şüphesiz çok sapmışlardır.

168- Allah, küfredenleri ve zulmedenleri bağışlayacak değildir ve onları herhangi bir yola da yönlendirecek değildir.

169- Ancak, içinde ebedi kalacakları cehennemin yolu hariç. Bu, Allah'a kolaydır.

170- Ey insanlar! Rasûl, Rabbinizden size hakkı getirdi. İman ediniz; (iman etmeniz) sizin için daha hayırlı (olur). Eğer küfrederseniz de semalardakiler ve yerdekiler Allah'ındır. Allah çok iyi bilen ve hikmetli olandır.

Daha önceki ayetlerde Peygamberimiz'in (s) peygamberliğini ispat eden delil açık bir şekilde ortaya çıktı ve Yahudilerin, buna karşı ileri sürdükleri şüpheler cılız kaldı. Bu peygamberlik, ona indirdiklerine bizzat Allah'ın şahitlik etmesi ile de sabit oldu. Çünkü yaratıklardan hiçbiri onun benzerini getiremez.

Bundan sonra da küfürlerinde ısrar edenlerin, Allah'ın yoluna mani olmaya ve zulmetmeye devam edenlerin uyarılması münasip ve güzel oldu. Allah onlara kötü sonucu bildirip onları uyarıyor ve varacakları yerin cehennem olacağını açıklıyor. Bu sebeple önceki ayetlerden sonra şöyle devam ediyor:

"Küfredenler ve Allah'ın yoluna mani olanlar." Yani Allah'ın rızasına ulaştıran hak ve hayır yolundan yüz çevirenler ve kötü örnek olmak, sahte şüpheler ortaya atmak suretiyle başkalarını da o yoldan yüz çevirmeye sevkedenler *"Şüphesiz çok sapmışlardır."* Şeytanın yolunda hızlı hızlı yürüyerek Allah'ın yolundan çok uzaklaştılar. Öyle ki artık Allah'ın yolundaki net-

liği ve istikameti göremez, onun iyi sonuca ve selamet sahiline götürdüğünü kavrayamaz oldular.

Kâfirler Mutlaka Cezalandırılacaktır

"Allah, küfredenleri ve..." küfürlerinden, kötü amellerinden dolayı kendilerine ve onları yaldızlı sözleriyle, kötü yaşantılarıyla sapıttıkları için başkalarına *"Zulmedenleri bağışlayacak değildir."* Yani kıyamet ve ceza gününde onların bu küfrünü ve zulmünü bağışlaması onun şanından değildir, yaratıkları hakkındaki sünnetinin gereklerine de uymaz. Çünkü küfür ve zulüm nefiste etkili olur, nefse zulmetten ve fıtrî bozukluktan gelen özel bir şekil kazandırır. Artık Allah'ın insan nefsi ile, inanç ve amellerin nefis üzerindeki etkisi ile ilgili sünnetinin gereği olarak bu küfür ve zulüm, ancak onların zıddı olan sahih iman ve nefsi temizleyen, tezkiye eden salih amel sayesinde dünyada zail olur. Bu durumda nefis yeni bir yaratılışla neşet eder. Halbuki hesap gününde ve onu takip eden ceza (karşılık) anında artık bunun çaresi yoktur.

Ayetin devamında bu cezaya işaret edilmektedir. *"Ve onları -cehennem yolu hariç- herhangi bir yola da yönlendirecek değildir."* Onları herhangi bir yola yönlendirmesi, yani amellerinin karşılığı ile ilgili yollardan -cehennem yolu dışında- herhangi birine ulaştırması, onun sünnetinin gereklerine uymaz ve bu O'nun şanından değildir. Cehennem de küfür ve zulümle nefsini kirleten her kesin neticede varacağı yer olan o çukurdur. Bu, onların kendilerinin tercih ettikleri ve ömür boyu içinde kalıp yürüdükleri yoldur. Onlar, bir vadide aşağı doğru giden kişi gibidirler. Böyle birisinin neticede varacağı yer o vadideki dağın zirvesi değil, oranın en çukur yeri olur. Böylelerinin bağışlanmayı ve cennete girmeyi beklemeleri iki zıttan birinden, onun tam karşıtını beklemek veya dünya nizamının iptal edilmesini, Allah'ın insanı yaratmadaki hikmetinin ve sünnetinin alt üst edilmesini beklemek gibidir. Bu gibi ibarelerin gerçek yorumu budur. Hem lafız hem de mana itibarıyla veya sadece mana itibarıyla "cebir" görüşünü benimseyenlerin iddia ettikleri de, her bakımdan onların karşısında yer alan hasımlarının iddia ettikleri de doğru değildir.

Bu ayet hakkında şöyle de denilmiştir: Ayet, küfürlerinden ve zulümlerinden tövbe etmeyecekleri Allah tarafından bilinen belli bir kavim hakkında inmiştir. Aksi takdirde onların bağışlanmayacaklarının ve cehennem yolundan başka bir yola yönlendirilmeyeceklerin, tövbe etmeme şartına bağlanması gerekirdi. Çünkü Allah, tövbe edenin tövbesini kabul eder. Bu

hususta hem nass'taki açık ifadeler, hem de icma vardır. Bu görüş sahipleri burada anlatılanın, zalim kâfirlerin ahiretteki cezaları olduğundan gafiller ve onlar *"ve onları herhangi bir yola da yönlendirecek değildir..."* ifadesinin, onların sadece dünyada hidayetten mahrum bırakılacakları anlamı taşıdığını zannediyorlar. Onları bu görüşe sevkeden, bundan başka bir şey değildir. Onları cebir ve kaderle ilgili tartışmalara sırf bu anlayışları sevketmiştir. Çünkü böyle bir anlayış, sebeplerin ve sünnetlerin yeknesaklığına, hikmetin gereğine uymamaktadır.

Allah'ın, bu zalim kâfirlerle ilgili sünnetinin gereği, küfürleri ve zulümleri sebebiyle onları cehennem yolundan başka bir yola yönlendirmemesi şeklinde olunca ve buradan da onların mutlaka cehenneme gidecekleri, oraya varacakları bilinince onların oradaki hallerinin açıklanmasına sıra geldi ve ***"içinde ebedi kalacakları"*** ifadesiyle açıklandı. Yani onlar cehenneme girecekler ve ebediyen orada oldukları halde onun azabını tadacaklar.

Denildi ki: Buradaki *"ebedi olarak"* manasına gelen ***"ebeden"*** kelimesi, "uzun süre bekleme, kalma" manasına gelen *"hulûd-uzun bekleyiş"* anlamını önlemektedir. Buradaki ibarenin manası *"nihayeti olmayan devamlı hulûd"* yani ebedi-sürekli kalış, bir daha çıkmamak üzere kalış, bekleyiş demektir.

Doğrusu bu, kelimenin sözlük manası değil, ıstılahî-terim manasıdır. ***"Hulûd"*** -Rağıb'ın *Müfredât*'ında belirtildiği gibi- sözlükte, bir şeyin, bir değişikliğe veya bozulmaya uğramaksızın uzun süre aynı halde kalması, anlamındadır. Araplar ocak altına konan taşlara "hicaratu'l-mukid" sürekli ateş tutuşturan taş anlamında*"havâlid"* derler. Sebep, onların orada sürekli kalması değil, uzun süre kalmasıdır. *Lisanu'l-Arab*'da da *"huld"* kelimesi, bir evde sürekli olarak kalıp, oradan çıkılmaması, şeklinde açıklanmıştır. Bununla örfe göre orada devamlı ikamet etme manası kasdediliyor ve bu, mezrada ikamet gibi geçici, değişken ikamete mukabil olarak kullanılıyor. Kentte evi olup, o evde ikamet edenler hakkında sözlükte, hep orada ikamet edenler anlamında *"halidine fiha"* denir. Yine *Lisanu'l-Arab*'da şöyle denmektedir: *"Halade-yahludu-huludan"* tıpkı *"nasara"* gibi birinci baptan, ikamet etti manasına, "ahlada" ifal babından, keza "halade" ikinci baptan "darabe" ve birinci baptan "nasara" gibi mastarları "halden" ve "huluden" olarak gelir. Bu baplar kullanım halinde "saçının ağarması yavaş oldu, gecikti" anlamındadır. Eğer kelime, altıncı baptan **"kebura"** kalıbında olması halinde yaşlanıp saçı ağarmayan veya dişleri dökülmeyen insan hakkında **"el-muhallad"** kelimesi kullanılır. Şair Züheyr şöyle der:

لمن الديار غشيتها بالغرقد كالوحي في حجر المسيل المخلد

"Kimin o diyar ki sen onu sarp yerde bürüdün

Sürekli akan ırmağın taşındaki yazı gibi."[144]

Ragıb'ın dediği gibi *"ebed"* kelimesi de "Zamanın bölümlere ayrıldığı gibi bölünmeyip parçalanmadan uzayıp giden zaman süresidir. Bu, zamanın parçalandığı gibi parçalanmaz... Bir şeyin ebedi olarak devam etmesi, onun sürekli baki kalmasıdır. Bu da uzun süreli olarak kalan şeyler hakkında kullanılır. *Lisanu'l-Arab*'da **'ebed'** kelimesi, **'dehr'** (zaman, uzun zaman, çağ, ebediyet ...) demektir", deniliyor. Bu, titiz bir tespit değildir, burada meseleyi biraz basitten almak vardır, (tesâhül vardır). Atasözü olarak da "Talel ebed ala lebed." denir ve bu söz, bir şeyin üzerinden çok zaman geçtiğini, onun eski olduğunu anlatmak için kullanılır. Araplar, sözkonusu kelimeyi "darabe" ikinci baptan değerlendirmek suretiyle, "darabe bil-mekani" ifadesini kullanırlarken, bunun mastar-kök fiilini de, "ebudan-ubuden" tarzında kullanırlar. Bu da "bir yerde ikamet etti de oradan ayrılmadı" anlamında kullanırlar. Onların dilinde kullanılan "nihayetsizlik" anlamında bir şey yoktur.

"Bu, Allah'a kolaydır." Yani bu şekilde cezalandırma Allah'a kolaydır, O'ndan başkasına kolay değildir. Çünkü bu, O'nun hikmetinin ve sünnetinin gereğidir, O'nun kudreti karşısında duramaz. Akıllı kişinin düşünmesi, tefekkür etmesi ve Allah'tan kaçıp da sığınılacak bir yerin olmadığını, her haberin sabit olduğunu bilmesi gerekir.

"Ey insanlar! Rasûl, Rabbinizden size hakkı getirdi." Allah, Ehl-i Kitab'a hitap eden ayetlerin peşinden bu ayette bütün insanlara seslenmektedir. Çünkü delil, Hz. Muhammed'in peygamberliğine Allah'ın şahitlik etmesi ile Ehl-i Kitab'a karşı vücut bulunca ve onların buna iman etmeleri vacip olunca onlar gibi kitapları olmayanlara karşı da öncelikle vücut bulmuş oldu.

"Rasûl" *(Peygamber)* kelimesi burada marife (belirli) olarak zikredildi. Çünkü bu peygamber, Ehl-i Kitab'a "son (veya mühür) ve tamamlayıcı olan kamil Rasûl" diye müjdelenmişti ve onun gönderilmesini bekliyorlardı. Yahudilerin onu, kendi peygamberlerinin müjdelediği bir mesih ve bir nebi olarak Allah'tan beklediklerinin delillerinden birisi de *Yuhanna* İncili birinci faslın baş taraflarında anlatılanlardır. Orada anlatıldığına göre onlar bazı kâhinleri ve Levilileri, ona kim olduğunu sorsunlar diye Yuhanna'ya (Hz.

---

144. Bkz: İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, II, 1225; Ebû'l-Abbas eş-Şeybani Sa'leb, *Şerhu Divanı Züheyr b. Ebî Sülmâ*, s. 268, Kahire 1363/1944.

Yahya'ya) gönderdiler. Onun üzerinde peygamberlik alametleri görülmüştü. Ona "Mesih sen misin?" dediler, "Hayır." dedi. "Sen o nebi (peygamber) misin?" dediler, "Hayır." dedi. Burada bizim görüşümüze şahitlik eden husus, ona bunu sorarlarken *"nebi"* kelimesini belirlilik takısı olan elif-lâmlı olarak kullanmış olmalarıdır. Şüphesiz Arap Yahudiler ve Arap Hıristiyanlar bu ayet inince, onu işittikleri ve ayetin, kesinlik-tahkik ifade eden *"kad"* kelimesi de olduğu halde o belirli Rasûlün (peygamberin) gelişini bildirdiğini gördükleri zaman burada kasdedilen peygamberin, kendilerine Tevrat'ta (Tesniye) Hz. Musa tarafından ve İncil'de de Hz. İsa tarafından[145], ayrıca diğer peygamberler tarafından müjdelenen peygamber olduğunu anladılar.

Bu müjdelere dair herhangi bir şey bilmeyen kişi de buradaki peygamber kelimesinin belirli (marife) tarzında zikredilmesinden başka bir mana anlar ki o da doğrudur ve o mana da murad edilmiştir. Onun anlayacağı şudur: Belirlilik, o peygamberin, peygamberler arasında kamil bir fert olduğunu ifade etmektedir. Çünkü onun peygamberliği zahirdir, hücceti nettir, görevi geneldir ve peygamberlik (nübüvvet ve risalet) onunla bitecektir.

İnsanlara, Rablerinden hakkı getirmesinin manası da, onlara hakkın en zirve açıklaması, hakkı teyit eden ayetlerin (belgelerin, mucizelerin) en aşikarı olan Kur'an'ı getirmesidir. Burada "Rab" kelimesinin tercih edilmesinin sebebi de, onun getirdiği hakkın, mü'minleri terbiye etmek (eğitmek), onların fıtratlarını mükemmelleştirmek ve nefislerini tezkiye etmek maksadına matuf olduğuna dikkat çekmektir.

Bunun için devamında ***"İman ediniz; (iman etmeniz) sizin için daha hayırlı (olur)."*** denmiştir. Yani durum böyle olunca siz de iman edin. Eğer iman ederseniz, bu iman sizin için hayırlı olur. Çünkü sizi maddî ve manevî kirlerden temizler, tezkiye eder, ebedi mutluluğa ehil yapar.

Ayetin (Arap dilbilgisi açısından) benim aklıma gelen takdiri böyle. Kisâî de aynı görüşte. Halil ve öğrencisi Sibeveyh ise *"İman ediniz ve iman ile sizin için, bulunduğunuz durumdan daha hayırlı olanı hedefleyiniz."* şeklinde takdir ederler. Ferrâ da *"Sizin için daha hayırlı olan bir iman ile iman ediniz."* der.

Fakat buna mukabil olarak zikredilen sonraki cümle bizim tercihimize delalet ediyor: *"Eğer küfrederseniz de semalardakiler ve yerdekiler Allah'ındır."* Yani iman ederseniz, iman sizin için hayırlı olur. Küfrederseniz de Allah'ın sizin imanınıza ihtiyacı yoktur, o sizi, küfrünüzün ve onun sonucu olan kötü amelinizin gereği ile cezalandırma gücüne sahiptir. Çünkü semalar-

---

145. İncil'den buna dair ifadelere, gelecek ayetin tefsirinde yer verilecek.

da ve yeryüzünde bulunan yaratıklar ve kullar O'nundur. İsteyerek veya istemeyerek her şey ona ibadet eder. İstemeyerek ve zorla ibadet, O'nun sünnetlerine ve takdirlerine boyun eğmek şeklinde olur ve bu, akıl ve idrak sahibi olmayanlar da dâhil bütün yaratıklar hakkında geneldir. İstekle ibadet ise sadece seçkin mü'minlere, iyi meleklere ve Allah'ın onlar gibi olan askerlerine hastır.

"Allah çok iyi bilen ve hikmetli olandır." Geniş ilim ve kamil hikmet sahibi olmak O'nun şanındandır. Bu durum O'nun bütün fiillerinde, hükümlerinde ve sünnetlerinde görülür. Sizin hiçbir işiniz; imanınız veya küfrünüz ona kapalı değildir. Sizi cezalandırması O'nun hikmetini aşan bir şey değildir. O'nun ilim ve hikmeti sizi abes olarak (boşu boşuna) yaratmaktan ve daha başıboş bırakmaktan uzaktır. O, çabası mukabilinde herkesin karşılığını verir.

Rabbinin makamından korkan ve nefsi heva ve hevesten menedenlere ne mutlu! Rabbinin zikrinden (O'nu hatırlamaktan, O'nun kitabından) yüz çevirenlere ve dünya hayatından başka kaygısı olmayanlara da yazıklar olsun!

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ إِلَّا الْحَقَّ إِنَّمَا
الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللّٰهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَىٰ مَرْيَمَ وَرُوحٌ
مِّنْهُ فَآمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهِ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ انتَهُوا خَيْرًا لَّكُمْ إِنَّمَا اللّٰهُ إِلَٰهٌ
وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَن يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَّهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَىٰ
بِاللّٰهِ وَكِيلًا ﴿171﴾ لَّن يَسْتَنكِفَ الْمَسِيحُ أَن يَكُونَ عَبْدًا لِّلّٰهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ
الْمُقَرَّبُونَ وَمَن يَسْتَنكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعًا
﴿172﴾ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدُهُم
مِّن فَضْلِهِ وَأَمَّا الَّذِينَ اسْتَنكَفُوا وَاسْتَكْبَرُوا فَيُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَلَا يَجِدُونَ
لَهُم مِّن دُونِ اللّٰهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ﴿173﴾

171- Ey Ehl-i Kitab! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah'a dair, haktan başkasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesih ancak Allah'ın

Rasûlü, Meryem'e ilka ettiği kelimesi ve O'ndan bir ruhtur. Allah'a ve Rasûllerine iman edin. Ve "üç" demeyin. (Bunu) bırakın, (bunu bırakmanız) sizin için daha hayırlı (olur). Allah, tek bir tanrıdır. O, çocuk sahibi olmaktan uzaktır. O'nundur göklerdekiler ve yerdekiler. Ve vekil olarak Allah yeterlidir.

172- Ne Mesih, Allah'ın bir kulu olmaktan geri durur, ne de yakın melekler. Kim O'na kulluktan geri durursa ve büyüklenirse O, onları hep birlikte huzurunda toplayacak.

173- İman edenlere ve salih amel işleyenlere tam mükafatlarını verecek ve lütfundan, onlara fazla da verecek. Geri duranlara ve büyüklenenlere ise elemli bir şekilde azap edecek ve onlar kendileri için Allah'tan başka bir veli ve yardımcı da bulamayacaklar.

Bunlar, özellikle Hıristiyanlarla cereyan eden tartışmalar hakkında ve onlara karşı delil ikame eden ayetler olarak inmiştir. Bundan önceki ayetlerde Yahudilerle olan tartışmalar ve onlara karşı deliller ortaya konmuştu.

Yahudiler Hz. İsa'yı tahkir etmek, horlamak ve inkar etmek suretiyle haddi aşmışlar, çok çok ileri gitmişlerdi. Hıristiyanlar da ona karşı saygıda, onu kutsamadan haddi aştılar ve onlar da çok çok aşırılığa kaçtılar. Allah önce Yahudilerin şüphelerini, safsatalarını çürüttükten sonra arkasından Hıristiyanlarınkini çürütmeye başladı ve buyurdu ki:

"Ey Ehl-i Kitab! Dininizde aşırı gitmeyin." Aşırı gidip da Allah'ın sizin için tespit ettiği sınırları aşmayın. Çünkü dine ilave yapmak, onda eksiltme yapmak gibidir; her ikisi de dini kendi konumundan çıkarır. *"Ve Allah'a dair, haktan başkasını söylemeyin."* Yani O'nun hakkında ya mütevatir bir dînî metin ile veya kesin bir aklî delil (burhan) ile bizatihi hakikat olduğu sabit olan şeyden başkasını söylemeyin. Sizin Mesih hakkındaki iddialarınız, bunlardan hiçbirine de dayanmamaktadır.

"Meryem oğlu İsa Mesih ancak Allah'ın Rasûlü", İsrailoğullarına gönderdiği elçisidir. Onlara sadece Allah'a ibadet etmelerini, O'na şirk koşmamalarını emretmiş; onlardan, Allah'tan başkalarına iman etmekten, hevalarına tâbi olmaktan, mala kulluktan ve yersel arzuları, semanın melekûtuna tercih etmekten vazgeçmelerini istemiştir. Onlara dünya hayatına karşı zahit olmalarını öğütlemiş, onları takvaya teşvik etmiştir. Onlara kendilerine her şeyi açıklayacak, onları itidal yolunda tutacak, hem ruhların haklarını, hem

de cesetlerin haklarını bağdaştırma istikametinde onları yönlendirecek son peygamberi müjdelemiştir.

*"Ve Meryem'e ilka ettiği kelimesi"*dir. Yani o, Allah'ın, İsa'nın annesi Meryem'e ilkâ ettiği kelimesinin tahkiki ve onun tasdikçisidir. Buradaki kelimeden maksat, "*tekvin*" (yaratma, meydana getirme) veya müjdeleme kelimesidir. Allah, Rûhu'l-Emin Cebrail'i Meryem'e gönderince Cebrail ona, kendisinin, ona zeki bir çocuk hibe etmek üzere görevlendirilmiş olduğunu müjdeledi. Meryem henüz evlenmemiş bakire birisi olduğu halde çocuğunun olacak olmasını yadırgadı ve Cebrail ona *"Allah, dilediğini böyle yaratır. Bir işe karar verince ona 'ol' der ve o olur."*[146] dedi. *"Ol"* kelimesi, Allah'ın, bir şeyi yaratmayı ve onu var etmeyi murad edince o şeyin sırf Allah'ın kudreti ile "*tekvin*"ine (yaratılmasına, meydana getirilmesine) delalet eden kelimedir. Mesih de bu kelime ile yaratılmıştır. *"Kelime"* hakkında başka izahlar da vardır ve bunlar üçüncü ciltte geçti.

"*İlkâ etmek*" *(atmak)*, eşya hakkında kullanıldığı gibi, mana ve söz hakkında da kullanılır. Allah bir ayette *"Onlar da onlara, 'siz şüphesiz yalancısınız' sözünü ilka ederler."*[147] buyurur. İlka etmek, *"atmak"* demektir. Allah *"tekvin"* *(yaratma)* veya müjdeleme olayını *"kelime"* şeklinde ifadelendirince artık bunun peşinden onu *"Meryem'e ilka ettiği"* yani ona ulaştırdığı şeklinde bir ifade kullanması münasip ve güzel olmuştur.

Ruh Kelimesinin Anlamı

"Ve O'ndan bir ruhtur." Bunun ne anlama geldiğinin iki izahı vardır:

1. "O, Allah'tan olan bir ruh ile teyit edilmiştir" anlamındadır. *"Onu Rûhu'l-Kuds ile teyit ettik."*[148] ayeti de bunu açıklamaktadır. Kur'an'da Allah ve Rasûlü ile didişenlerle, -onlar yakınları bile olsalar- dost olmayan mü'minlerin vasıfları hakkında *"Onların kalplerine imanı yazmış ve onları kendinden bir ruh ile teyid etmiştir."*[149] denmektedir.

2. "O, Ruhullahtan yani Cebrail'den bir üfleme (nefh) ile yaratılmıştır" anlamındadır. *"Ve iffetini korumuş olan. Biz ona ruhumuzdan üfledik."*[150] ayeti bunu açıklar. Hz. Meryem hakkında da bir ayette *"Ona ruhumuzu gönderdik ve*

146. Âl-i İmrân. 3/47.
147. Nahl, 16/86.
148. Bakara, 2/253.
149. Mücadele, 58/22.
150. Enbiya, 21/91.

düzgün bir insan olarak ona temessül etti (şekillendi)."[151] denmektedir. İnsanın, önce topraktan yaratıldıktan sonraki yaratılması hakkında da Kur'an'da şöyle denir: *"Sonra onun neslini basit bir suyun özünden (sülalesinden) yaptı. Sonra onu düzeltti ve ona Ruhundan üfledi. Sizin için işitme, (organları) görmeler (görme organları) ve kalpler yaptı. Ne kadar az şükrediyorsunuz.*"[152]

Bazıları buradaki "***ruh***"tan maksadın, Allah'ın emri ile meleğin, Meryem'e üflemesi olduğunu, "*ruh*"un burada "üflemek ve üflenen nefes" anlamında kullanıldığın söylerler. Zürrumme'nin, ateşi tutuşturma hakkındaki şu beytini de buna şahit olarak zikrederler:

فقلت له ارفعها إليك وأحيها　　　بروحك واجعلها لها فيئة قدرا

"Ona dedim: Onu kendine yükselt ve nefesinle canlandır.

Ve onu kendisi için bir nevi bir miktar azık yap."[153]

İnsanın canlılığını sağlayan "*ruh*" kelimesi, aslında "*rîyh*" kelimesinden alınmıştır. "*Rîyh*" kelimesinin de aslı, "*ra*" harfinin esre harekesiyle "*rivh*" idi. Ancak kesre sebebiyle uyum sağlasın diye, "vav" harfi, "ya" harfine dönüştürülmüştür. Böylece kelime, "*riyh*" şeklini almıştır. Bu kelimenin çoğulu ise "*ervah*" ve "*riyah*" şeklindedir. Aslında "*riyah*" kelimesinin aslı da, "vav" ile "*rivah*" idi. Nitekim "fe" harfinin sükûnu ile gelen "*nefs*" kelimesi de, yine "fe" harfinin fetha-üstün harekesiyle gelen "*nefes*" kelimesinden alınmadır.

Bu ayetteki "*O'ndan bir ruh*" ifadesi ile yukarıdaki her iki izah tarzının birden kasdedilmiş olması da mümkündür. Yani o, hakkında "*ruh*" ve "*Rûhu'l-Kuds*" ifadeleri kullanılan meleğin, onun annesine üflemesi (nefh etmesi) ile yaratıldı. O üfleme, evlilik ilişkisi ile meydana gelen döllenme gibi oldu ve hayatı boyunca da bu ruh ile teyit edilmiş oldu. Bundan dolayı onun üzerinde, rûhâniyet tarafı baskın oldu. Allah'ın ayetleri (olağanüstü haller, mucizeler) onda, çocukluk döneminde de, yetişkinlik döneminde de görüldü: *"Allah o zaman şöyle diyecek: Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene olan nimetimi hatırla. Hani seni Rûhu'l-Kuds ile teyit etmiştim; beşikte iken ve yetiş-*

---

151. Meryem, 19/17..

152. Secde, 32/8-9.

153. İbn Cerir, beytin son cümlesini فقلت له أرفعها إليك وحايها　　　بروحك واقتتة لها قيتة قدرا şeklinde veriyor. Bu beyt, tavil türündendir. Beyit, Zürrimme'ye ait olup divanının 1429. sayfasında buna yer vermektedir. Lisanu'l Arab'da sözkonusu kelimeler, "kut" "ruh" ve "haya" olarak geçmektedir. Bkz: Tehzibulluga, 5/225, 285; 9/254; Makayisulluga, 5/38; Mücmelulluga, 4/131; Divanu'l-Edeb, 3/313; Kitabu'l-Ayn, 5/200 ve Esasul-Belaga, "ruh","kut" ifadelerine yer veriyor. Tacu'l-Arus'ta da "kut", "ruh" ve "haya" olarak geçmektedir.

kinken insanlara konuşuyordun."[154] Durum böyle olunca Allah onun hakkında *"ruh"* kelimesini kullandı. Sanki onu, doğumuna sebep kıldığı ve hayatı boyunca kendisini desteklemede vasıta olarak kullandığı meleğin kendisi gibi kabul etti. Arapça'da "mübalağa" maksadıyla bu tür kullanım vardır. Mesela "Oldukça adaletli adam" anlamında "raculun adlun" denir.

Bazı müfessirlere göre buradaki *"ruh"*tan maksat, *"rahmet"*tir. Nitekim mü'minlere dair bir ayette ruh kelimesi bu manada kullanılmıştır: *"Allah, onların kalplerine imanı yazmış ve onları kendinden bir ruh (rahmet) ile teyid etmiştir."*[155] Hz İsa hakkındaki *"Ve onu insanlara bir ayet (belge, delil) ve bizden bir rahmet kılmamız için..."*[156] ayeti de bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Bu mananın, birinci izah tarzına dahil edilmesi de mümkündür. Çünkü bu, onun fürûndandır. İkisinin ortak noktası şöyle izah edilir: Ruh, hayatın kendisi ile kaim olduğu şeydir. Hayat da maddi ve manevi diye ikiye ayrılır. İnsan bunlardan maddî olanı sayesinde hisseder, idrak eder, düşünür, hatırlar. Diğeri sayesinde de merhametli olur, hikmetli olur, faziletli olur, sever, sevilir, halka yarar verir. Allah vahiy için de *"ruh"* kelimesini kullanmış ve son peygambere hitaben *"Böylece sana emrimizden bir ruh vahyettik."*[157] buyurmuştur. Bir başka ayette de *"Emrinden ruh (vahiy) ile melekleri, kullarından dilediğine gönderir."*[158] buyurur. Bu iki mana da Hz. İsa'da kemal derecesinde gerçekleşmiştir. Bunun için biz, iki izah tarzını da caiz gördük.

Allah'ın, Hz. İsa'yı, kendi kelimesi ile yaratmasındaki ve ona ruhundan üflemek suretiyle onu düzgün bir insan yapmasındaki ayeti, Hz. Adem'i, kelimesi ile yaratmasındaki ve ruhundan ona üflemesindeki ayeti gibidir. Çünkü her ikisinin yaratılması da insanların bir erkek ve kadından yaratılması şeklindeki genel kurala (sünnete) uymamaktadır. *"Allah nezdinde İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir. Onu topraktan yarattı, sonra ona 'ol' dedi ve o oluyor (oldu)."*[159]

Yaptığımız tespitten anlaşılmaktadır ki ayetteki "O'ndan" manasına gelen *"minhu"* ifadesinin alakası mahzuftur ve bu kısım dilbilgisi açısından "ruh"un sıfatıdır. Yani burası *"O'ndan olan bir ruh"* manasına gelen *"ruhun kainetun minhu"* takdirindedir.

154. Maide, 5/110.
155. Mücadele, 58/22.
156. Meryem, 19/21.
157. Şûra, 42/52.
158. Nahl, 16/2.
159. Âl-i İmrân, 3/59.

Hıristiyanlardan bazıları buradaki *"min"* cer edatının *"teb'îz"* (ba'ziyet, parça olma durumu) anlamında değerlendirerek dolayısıyla Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu anlamında O'ndan bir cüz olduğunu iddia etmişlerdir.

Müfessirlerin naklettiklerine göre (Harun) Reşid'in bir Hıristiyan doktoru bir gün Ali b. Hüseyin el-Vâkidî el-Mervezî ile tartışır ve ona "Sizin kitabınızda Hz. İsa'nın Allah'tan bir cüz olduğuna delalet eden şeyler var." deyip bu ayeti okur. Vâkidî de ona cevap *olarak "O kendinden, göklerdekileri ve yerdekileri, hepsini, size âmâde kılmıştır."*[160] ayetini okudu ve "Öyle ise bu şeylerin hepsinin Allah'tan bir cüz olmaları gerekir" dedi. Hıristiyan doktor cevap veremedi ve Müslüman oldu. (Harun) Reşid de bu duruma memnun oldu ve Vâkidî ile iftihar vesilesi olacak irtibatlar kurdu.

İncillerdeki Ruh Kelimesinin Anlamı

Hıristiyanların İncilleri ve diğer kitapları ise "ruh" kelimesini, Hz. İsa ile ilgili olan yerlerde ve onunla ilgili olamayan yerlerde farklı manalarda kullanırlar. *Matta* şöyle der: "İsa Mesih'in doğması da şöyle oldu: "Meryem, Yusuf'a ikisi bir araya gelmeden nişanlanmış iken Rûhu'l-Kudüs'ten hamile olduğu anlaşıldı"[161] *Luka* İncili'nin ilk faslında Cebrail'in ona görünmesi ve ona bir çocuk müjdelemesi, bu konuda aralarında geçen konuşma ayrıntılarıyla anlatılır. Buna göre Meryem, Cebrail'e bunun nasıl olacağını sorar ve Cebrail de "Rûhu'l-Kudüs, senin üzerine hulul edecek"[162] der. Rûhu'l-Kudüs, Allah değildir. Allah'ın, onun vasıtasıyla teyid ettiği birisi de ilah olamaz. *Luka* İncili'nin aynı fasılında anlatıldığına göre Yahya'nın annesi Elisabet, Rûhu'l-Kudüs'ten doğdu[163]. Böylece Yahya'ya hamile oldu. Halbuki o, kısır idi. Babası Zekeriyya da Rûhu'l-Kudüs'ten doğdu[164]. *Luka* İncili'nin ikinci faslında "Ve Yeruşalim'de Şimeon (Sim'ân) adında bir adam vardı; salih ve dindar olup İsrail'in teselli bulmasını beklerdi; ve Rûhu'l-Kudüs onun üzerinde idi. Ve ona Rûhu'l-Kudüs vasıtasıyla vahyedilmişti."[165] Kelimenin onlar tarafından bu tür kullanımı çoktur, bu konuda fazla şahit zikretmek suretiyle vakit kaybetmeye gerek yoktur. Bizim dediğimiz şundan ibarettir: Onlara göre de, bize göre de Rûhu'l-Kudüs aynıdır. Yani Allah'ın, sayısını kendisinden başkasının tespit edemeyeceği meleklerinden biridir. *"Kuds"*,

160. Câsiye, 45/13.
161. *Matta* 1/18.
162. *Luka* 1/35.
163. *Luka* 1/41.
164. *Luka* 1/67.
165. *Luka* 2/25-26.

temizlik (tuhr) demektir. İncillerde bunun mukabili olarak "er-Rûhu'n-Necis"ten (pis ruh) yani şeytandan söz edilir. Daha önce putperestlerin yaptığı gibi onlar da bunu ilah haline getirdiler.

Sözün özü şudur: Bu İnciller, bizim biraz önce söylediğimiz gibi Hz. İsa'nın Rûhu'l-Kudüs vasıtasıyla yaratıldığına, Hz. Yahya'nın da aynı şekilde yaratıldığına delalet ediyor. Hz. Yahya'nın yaratılması bir başka açıdan ayettir (olağanüstü bir durumdur). Çünkü babası yaşlı ve annesi de kısır idi. Ama her ikisinde de vasıta ve sebep aynıdır ki o da Rûhu'l-Kudüs denilen melektir. Allah onları -kadınları da, erkekleri de- bu Rûhu'l-Kudüs ile teyid etmiştir. Buna rağmen birisinin çıkıp ayetteki *"O'ndan bir ruh."* ifadesinin onun, Allah'ın bir cüz'ü olduğunu gösterdiğini söylemesi ahmaklıktır. Allah terkipten de, tecezziden de, hulûlden de, yaratığı ile bir olmaktan da münezzehtir. Onlar daha da ileri gidiyorlar ve Mesih'in talebelerinin de, hatta içlerinden Mesih tarafından kovulan, lanetlenen ve şeytan diye anılanın bile Rûhu'l-Kudüs ile teyid edildiğini söylüyorlar. Onunla daha başkaları da teyid edilmiştir.

Buradan anlıyoruz ki İncilleri yazanlar "Rûhu'l-Kudüs" kelimesini, onun, Allah'ın yaratıklarından bir melek olduğuna delalet edecek şekilde kullanıyorlar. Fakat sadece *Yuhanna*'da farklı bir ibare var ve bunun başka bir kullanım olarak kabul edilmesi de, onların yaptıkları gibi başka bir şeye delalet etmek üzere tahrif edilmesi de mümkündür. Onlar, *"Ruh"*un, Baba'dan çıktığını (inbisak ettiğini) ve onun, Baba'nın aynısı olduğunu söylüyorlar. Buna delil olarak da *Yuhanna*'da, Mesih'in ağzından nakledilen "Babadan size göndereceğim Tesellici, Baba'nın nezdinden çıkan hakikat Ruhu (Ruhu'l-hak) geldiği zaman benim için o şehadet edecektir."[166] sözünü naklediyorlar. Buradaki "inbisak" (çıkma) kelimesi aslında, suyun önündeki kıyı üzerinde bulunan seddi kırması ve onun arkasına taşması anlamındadır. Protestanların tercümesinde yer alan başka bir okuyuşta bu kelime yerine "yahrucu" (çıkar, içeriden çıkar) kelimesi vardır. Onlar bu kelimeden İnciller'deki birçok metin ile çelişen putperest bir inanç çıkardılar.

Bu cümle, ileride olacak bir şeyi haber vermektedir. Aslında "Onun nezdinden inbisak etti" manasına gelen "Yanbasiku min indihi" ifadesiyle "Ondan inbisak etti" manasında olan "inbasaka minhu" arasında fark vardır. Ama onların iddia ettikleri şeye bu ikincisi de mana olarak delalet etmez. Bu cümlede Mesih, Allah'ın kendisinden sonra göndereceği ve bu-

166. *Yuhanna* 15/26.

rada onların "tesellici" olarak "el-muazzi" dedikleri şahsı müjdelemektedir. "Tesellici" kelimesi Yunanca "paraklit" kelimesinin tercümesidir ve bunun manası da "Muhammed" veya "Ahmed"dir. Bu kelime istikamet ile ve imale ile okunur. Bu kelimeyi, bizim söylediğimiz manasından, onların dedikleri "Tesellici" manası istikametinde tahrif etmek için sadece dili biraz eğmek kafidir, bunun için başka bir şeye ihtiyaç yoktur. Bu kelime, *Barnaba* İncili'nde *"Muhammed"* olarak tercüme edilmiştir. *Barnaba*'nın Mesih'in onu Arapça Muhammed şeklinde söylediğini naklettiğini zanneden bir çok kişi tarafından bu tercüme garip karşılanmıştır. Fakat aslında o, bunun tercümesini söylemiştir. Özel isimleri ve lakapları tercüme etmek, Ehl-i Kitab'ın adetidir. Diğer taraftan "Ruhu'l-hak" da, bizim peygamberimizin *Delailü'l-hayrat*'ta sayılan isimlerinden biridir.

Yuhanna İncili'nin on altıncı faslında Mesih'in Paraklit hakkındaki müjdesi tafsilatlı bir şekilde açıklanır. Orada belirtildiğine göre Mesih onlara dünyadan gideceğini, çünkü o gitmezse Paraklit'in gelmeyeceğini, o gelince alemi günah için, salah için ve hesap (dünyalık) için ilzam edeceğini haber vermiştir. Günahı, ona yani Mesih'e iman etmeme olarak tefsir etmiştir[167]. Yine orada anlatıldığına göre onlar hazır olmadıkları için ve tahammül edecek güçte bulunmadıklarından Mesih onlara her şeyi söyleyemez. "Fakat o hakikat ruhu gelince sizi hakkın tamamına irşat edecek. Çünkü o, kendinden konuşmayacak; duyduğu her şeyi size söyleyecek ve size gelecek şeyleri haber verecektir. O, beni tebcil edecek. Çünkü o, benimkinden alacak ve size haber verecek."[168] Mesih'ten sonra Allah nezdinden hakikat ruhu Hz. Muhammed'den başka, Mesih'e iman etmedikleri, içlerinden bazılarının ona ve annesine dil uzattıkları, bir grubun o ikisi hakkında haddi aşıp onları tanrı kabul ettikleri için insanları kınayan, ayıplayan ve inanç, âdâb, fazilet, şahsî ve medenî hükümler hakkında her şeyi onlara öğreten, gelecekte olacak işlerden haber veren birisi gelmedi. O, Allah'tan inbisak etmiş (çıkmış) yani O'nun tarafından gönderilmiştir. Yeryüzünü ihya etmek için yağmur gönderdiği gibi, insanları ihya etmek için de onu göndermiştir. Bir hadiste onun peygamber olarak gönderilmesi, her toprağın, kendi istidadına göre istifade ettiği yağmura benzetilmiştir.

Eğer Yuhanna'nın, Mesih'in müjdelediği ve kendisinden sonra geleceğini söylediği hakikat ruhu ile ilgili ifadesi, "inbisak" (çıkma, suyun bendini aşması) kelimesinden dolayı onların dedikleri manaya delalet ediyorsa o za-

---

167. Yuhanna 16/7 v.d.
168. Yuhanna 16/13-14.

man üçüncü uknûm olarak Hz Muhammed'i (s) kabul etsinler veya onu dördüncü uknûm sayıp teslisten (üçlü inançtan) terbî'a (dörtlü inanca) geçsinler. Hayır, hayır. Ben onlara bu tevil ve sapıklıkta ısrar edin, demiyorum. Ben onlara Allah'ın dediğini diyorum: ***"Ey Ehl-i Kitab! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah'a dair, haktan başkasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesih ancak Allah'ın Rasûlü, Meryem'e ilka ettiği kelimesi ve O'ndan bir ruhtur. Allah'a ve Rasûllerine iman edin. Ve 'üç' demeyin."***

"Allah'a ve Rasûllerine iman edin. Ve 'üç' demeyin."

Yani işin aslı böyle olunca -ki akla uygun olan budur ve nakillerin de başka türlü anlaşılması ihtimali yoktur- o zaman Allah'a, O'na yaraşır biçimde iman edin. O, birdir, tektir, hiç bir şeye ihtiyacı yoktur, çocuğu olmamıştır ve kendisi de kimsenin çocuğu değildir. Hiçbir kimse O'na denk değildir. Sonradan olma sıfatlardan münezzehtir. Bu sıfatların ona nispeti tektir ve o da bunların, yaratılmış ve O'nun ise yaratıcı olmasıdır; bunların memlûk, O'nun ise mâlik olmasıdır. O'nun mülkünün tamamına nispetle bu yeryüzü, bir kum tanesinin, yeryüzündeki bütün karalara nispeti gibidir. Bir damla suyun, yeryüzündeki denizlere ve nehirlere nispeti gibidir. Yeryüzündeki bir şeyi ona denk ve eş tutmak veya O'nun, yeryüzündeki bir şeye hulûl ettiğini yahut onunla birleştiğini söylemek pespaye bir bilgisizliktir.

O'nun bütün peygamberlerine de onlara yaraşır şekilde iman edin. Onlar, O'nun kullarıdırlar. Rablerini nasıl tevhid edeceklerini, O'na nasıl ibadet yapacaklarını, nasıl şükredeceklerini, nefislerini nasıl temizleyeceklerini ve kendi aralarını nasıl ıslah edeceklerini insanlara öğretsinler diye Allah bir tür bilgi ve hidayet (vahiy) vermek suretiyle onlara özel ilgi göstermiştir.

"Tanrılar üçtür: Baba, Oğul ve Rûhu'l-kudüs" veya "Allah üçtür. Bunların her bir uknûmu, diğerinin aynıdır. Her biri kamil tanrıdır ve tamamı tek tanrıdır." demeyin. Hz. İbrahim'in ve diğer peygamberlerin dini olan katıksız tevhidi terkedip, düşük putperest inancı olan teslisi kabul etmek suretiyle kendinizi küçük duruma düşürmeyin. Böyle yapıp daha sonra da hakiki tevhid ile hakiki teslisin arasını cem etmeye, bunları birbirleriyle bağdaştırmaya çağırmayın. Bu, akılların imkânsız göreceği ve anlayışların kabul etmeyeceği bir çelişkidir.

"(Bunu) bırakın, (bunu bırakmanız) sizin için daha hayırlı (olur)." Yani peygamberlerin dininde, putperest akılsız atalarınızı taklit etmek suretiyle ortaya attığınız bu sözü bırakın. Bu bırakma, sizin için daha hayırlı olur. Yahut da ayet şu anlamdadır: Bunu bırakın, sizin için ondan daha hayırlı

olan başka bir sözü yani bütün peygamberlerin sözünü benimseyin. Onların dediğine göre Allah birdir ve böyle şeylerden münezzehtir. Sizin tanrı dediğiniz Mesih de bu görüşü dile getirmiştir. *Yuhanna* İncili'ndeki şu cümle, sizi hâlâ onun sözü olarak muhafaza ettiklerinizdendir: "Ebedi hayat da şu ki, seni, yalnız gerçek Tanrıyı ve gönderdiğin İsa Mesihi bilsinler."[169]

"Allah, tek bir tanrıdır." O'nun cüzleri de, uknumları da yoktur. O ne terkip halindedir, ne de yaratıklardan herhangi bir şey ile ittihat halindedir. ***"O, çocuk sahibi olmaktan uzaktır."*** Onlar Mesih hakkında *"Allah'ın oğlu"* veya *"O'nun kendisi"* diyorlar, ama O, bir çocuk sahibi olmaktan münezzehtir. O, bir tür (cins) değildir ki kendi türünden eşi olsun da onunla beraber olsun ve eşi ona bir çocuk doğursun.

Onlar Hz. İsa hakkında *"Allah'ın oğlu"* dedikleri halde ayette ***"oğul"*** (*ibn*) kelimesinin değil de ***"çocuk"*** (*veled*) kelimesinin tercih edilmesindeki nükte şu hususa dikkat çekmektir: Eğer onların maksadı, bu kelimeden anlaşılan gerçek oğul ise o zaman bu oğulun, bir çocuk olması yani babası ile annesi arasındaki ilişkiden dünyaya gelmiş olması gerekir. Halbuki Allah hakkında böyle bir şey imkânsızdır. Eğer onların maksadı, Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd'de İsrail ve Davud hakkında, barışın mimarları ve diğer seçkin kişiler hakkında kullanıldığı gibi gerçek manada değil mecazî manada oğul ise o zaman da bunun ilahlıkla bir münasebeti yok demektir ve dolayısıyla sadece Hz. İsa'ya ait bir özellik sayılmaz.

"O'nundur göklerdekiler ve yerdekiler." Yani O'na ait ve O'ndan tevellüt etmiş, özel, O'nun hakikaten oğlu denebilecek herhangi bir çocuk yoktur. Aksine Mesih de dahil olmak üzere göklerde ve yerde olanların tamamı O'na aittir. Bütün bunları O yaratmıştır ve bunların içinden de akıl ve idrak sahibi olanlar O'nun kulu olmakla iftihar ederler. *"Göklerdeki ve yerdeki herkes mutlaka Rahman'a kul olarak gelecektir."*[170] Bundan sonraki ayette açıkça ifade edildiği gibi bu konuda yakın melekler ile salih peygamberler arasında da bir fark yoktur. Yine bu konuda melekler ve Âdem gibi Allah'ın babasız ve anasız doğrudan yarattıkları ile Havva ve İsa gibi bir asıldan yarattıkları veya erkek-dişi iki eş vasıtasıyla yarattıkları arasında da bir farklılık yoktur. Allah'a nispetle bunların hepsi de aynıdır, O'nun kuludur, O'nun yarattıklarındandır ve daima O'nun lütfuna muhtaçtır. Allah, bunların hepsi hakkında da dilediği gibi işlem yapar.

169. Yuhanna 17/3.

170. Meryem, 19/93.

"Ve vekil olarak Allah yeterlidir." Yani O'nu tanıyan ve yarattıkları ile ilgili sünnetlerini (kurallarını) bilenler, eğer işlerini O'na havale ederlerse ve yanlış tercih yapıp O'nun sünnetlerinin ve kurallarının dışına çıkmaya çalışmazlarsa onlar için O yeterlidir.

Teslis İnancı

Teslis, bir putperestlik inancıdır. Hıristiyanlığa, bu dine giren putperestler tarafından sokulmuştur. Onlar, Hıristiyanların, Yahudiliğe ait kitaplarında geçen bazı lafızları, onlarda bir şüphe doğuracak şekilde zorlamışlar, bu saptırmada o şüpheye dayanmışlardır. Bir tür tevil ve tahrif ile bunları, o saptırmalarına hizmet eder hale getirmişlerdir. Bu sayede sağlam yapılı, Yüce esaslara dayanan tevhid ayetlerini örtmüşlerdir..

Bunun, bir putperestlik inancı olduğunu Avrupalı ilim adamları ayrıntılı bir şekilde açıklıyorlar ve bu konuda eski eserlere ve tarihe dayanan çok sayıda belge takdim ediyorlar. Biz burada onlardan az bir miktarına işaret edeceğiz[171]:

Brahmanizm'de Teslis:

Maurice diyor ki[172]: Nesli kalmamış eski putperest toplumların çoğunda üçlü veya üçerli ilah şeklinde ifade edilen dînî öğretiler vardı.

Douane diyor ki[173]: Hindistan'a göz attığımız zaman oradakilerin en büyük ve meşhur ibadetlerinin teslis olduğunu görürüz ki o da lâhûtîliktir. Onlar bu öğretiye kendi dillerinde trimorti derler. Bu kelime onların dili Sanksritçe'de "üç" anlamına gelen tri ve "görünümler" (hey'ât) veya "uknum" anlamına gelen morti kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiş bir birleşik kelimedir. Trimorti, yani Brahma, Vişnu ve Şiva, biri diğerinden ayrılmayan birleşik üç uknumdur ve onların inancına göre o, tek tanrıdır.

Yazar, bu asılların veya uknumların onlara göre ne anlama geldiğini açıklar ve onların bu üçü için sembol olarak üç harf (A, V, M) kullandıklarını söyler. Onlar, cevherde, fiilde ve ittihadda (birlikte) ayrılmaz bu kutsal üçlü hakkında şu nitelemelerde bulunurlar: Brahma, yapma ve yaratma ilkelerinin mümessilidir. Hâla da ilahi bir yaratıcı olmaya devam eder ve o Baba'dır.

---

171. Burada anlatacaklarımızdan daha fazla malumat isteyenler *Hristiyanlık Dininde Putperest İnançlar* kitabına müracaat edebilir. Bu kitaptaki metinler de onu tatmin etmezse o zaman, bu konuda onun işaret ettiği İngilizce kitaplar kendisini tatmin edecektir.

172. Maurice, *el-Âsâru'l-hindiyyetü'l-kadîme* (*Eski Hint Eserleri*), VI, 35.

173. Doane, *Hurâfâtu't-Tevrat ve mâ yümâsilühâ fi'l-edyâni'l-uhrâ* (*Tevrattaki Hurafeler ve Diğer Dinlerdeki Benzerleri*), s. 366.

Vişnu, meydana getirilmiş olan şeyleri (yok olmaktan ve fesada uğramaktan) korumayı temsil eder ve o, lâhûtlikten dönüşen, ondan çıkan (inbisak eden) oğuldur. Şiva, helak eden ve yok edendir, var eden ve tekrar edendir (yani kainatta tasarruf ve tahvil hakkı onundur) ve o Rûhu'l-Kudüs'tür. Onlar buna Krişna; muhlis rab ve insanları kurtarmak için yeryüzünde insan şeklinde tezahür eden Vişnu'nun, kendisinden doğduğu tanrı derler. O, tek tanrı olan üç uknumdan biridir... Yine onlar üçüncü uknumu güvercin şeklinde sembolize ederler. İşte bu, her bakımdan Hıristiyanlardaki teslis inancının aynıdır. Bu bir putperest Brahmanizm inancıdır. Hıristiyanlar bunu, Brahmanlardan almışlar ve sonunda da onları bu inanca davet eder hale gelmişlerdir. Bir Hıristiyanın, bu ikisi arasındaki fark hususunda varacağı son nokta şudur: Brahmanların ve benzerlerinin teslisi kötüdür, Hıristiyanların teslisi kutsaldır. Putperestler de onlara tam tersini söyleseler ve "Sonradan olanı bırakın, asla dönün" deseler onlara karşı delil olarak ne söyleyecekler?

Bana öyle geliyor ki Brahmanizm inancının esası tevhidtir ve onlara gönderilen ilk peygamber (Rasûl), tanrıyı onlara üç sıfatı ile anlatmıştır. Bunlar; tanrılığın hakikatinin tezahürünü sağlayan sıfat yani yaratma ve icad etme sıfatı, koruma ve imdada yetişme sıfatı ve bir de oluşum ve bozulma dünyasında tasarruf etme ve değiştirme sıfatı. Daha sonra bunun üzerinden çok zaman geçince ve putperestlik yavaş yavaş onlara doğru ilerleyince bu fiillerden her biri için bir tanrı yaptılar ve bu sıfatların isimlerini uknumların ve zatların isimleri haline getirdiler[174]. Diğer taraftan tevatür yoluyla "tevhid" kelimesini ve Allah'ın tek bir tanrı olduğunu naklettikleri için de "Üç, birdir ve bunlardan her biri üçün aynıdır." dediler. Bu inanç onlardan, doğudaki ve batıdaki diğer putperestlere sirayet etti.

Hintlilerin, birlik ve teslise ait heykelleri var. İngiliz-Hint yönetiminin Brahmanlarca kutsal sayılan Banaras kentinin varoşlarında inşa ettikleri Dâru'l-Âdiyât'ta bunlardan birini gördüm. Bu, üç yüzlü bir heykel. Belki de Maurice'in bahsettiği heykel budur[175]. O, zamanla harabeye dönmüş eski bir tapınağın enkazında bir put bulduklarını, onun üç başlı bir ceset olduğunu ve bundan maksadın da üçlüyü sembolize etmek olduğunu söylüyor.

174. Mevlana Ebu'l Kelam Azad'da tefsirinde (*Fatiha Tefsiri*, Bir Yayıncılık, 1984) konuyu ve Budizmi de bu çerçevede işlemekte ve detaylandırmaktadır. (Yayıncı)

175. Maurice, *el-âsâru'l-hindiyyetü'l-kadîme* (*Eski Hint Eserleri*), IV, 372.

Budistlerde teslis:

Faber *Aslu'l-veseniyye* (*Putperestliğin Aslı*) adlı kitabında şöyle diyor: Hintlilerin Brahma, Vişnu ve Şiva'dan oluşan bir üçlüsü olduğu gibi, budistlerin de üçlüsü var. Onlar Buda'nın, üç uknumlu bir tanrı olduğunu söylüyorlar. Jainizm Budistleri de Jeva'nın uknumlar üçgeni olduğunu söylüyorlar. Çinliler Buda'ya tapıyorlar ve ona Fu diyorlar. Hintliler gibi onun üç uknumu olduğunu söylüyorlar. Yazar onların da sembollerini (A, V, M) şeklinde zikrediyor.

Doane diyor ki[176]: Çinli meşhur filozof Lao-Tseu[177] taraftarları Tao'ya dua ediyorlar ve üç uknumlu bir tanrıya ibadet ediyorlar. Onun felsefesinin temeline göre lâhûtîlik şöyledir: Ezeli ilk akıl olan Tao'dan birisi çıkmıştır ve bu ikinciden de üçüncü birisi çıkmıştır. Her şey bu üçüncüden çıkmıştır. Doğum ve çıkma (inbisak) şeklindeki bu söylem, allâme Maurici'i dehşete düşürdü. Çünkü bunu söyleyen bir putperest idi.

Eski Mısırlılarda Teslis:

Doane az önce adı geçen kitabında, Mısır'daki Menfis tapınağının papazlarının dini yeni öğrenenlere, kutsal üçlüyü şöyle anlattıklarını söylüyor: Birinci, ikinciyi yarattı ve o ikisi de üçüncüyü yarattı. Böylece kutsal üçlü tamamlanmış oldu.

Mısır kralı Toliso kahin Nişoki'den, ondan önce ondan daha büyük birinin olup olmadığını ve ondan sonra ondan daha büyük birinin olup olamayacağını söylemesini istedi. Kahin ona şöyle cevap verdi: Evet. Her şeyden önce en büyük birisi -ki o Allah'tır-, sonra "kelime" ve o ikisi ile birlikte Rûhul-Kudüs var. Bu üçünün tek tabiatı var ve onlar bizzat tektir. Ebedi kuvvet onlardan sâdır oldu. Git ey fani ve ey kısa hayat sahibi!

Yazar şöyle diyor: Kutsal üçlüden ikinci uknumun "kelime" diye isimlendirilmesi, Mısır kökenli bir putperest asıldan gelmektedir ve bu, Hıristiyanlık gibi diğer başka dinlere de girmiştir. Delhi'de medfun olan Abulu'ya da "kelime" denir. Mesih'ten senelerce önce Eflatun tarafından öğretilen İskenderiye teolojisine göre de "kelime, ikinci tanrıdır" ve ona Allah'ın ilk (bikr) oğlu denir.

---

176. Doane, *Hurâfâtu't-Tevrat ve mâ yümâsilühâ fi'l-edyâni'l-uhrâ* (*Tevrattaki Hurafeler ve Diğer Dinlerdeki Benzerleri*), s. 172.

177. Hz. İsa'dan 604 sene öncesine aittir.

Bonwik diyor ki[178]: Mısırlıların dini hayatı hakkında genel yaygınlık kazanmış en ilginç inanç, onların "kelime"nin kutsallığından söz etmeleri ve her şeyin onun vasıtasıyla olduğunu, onun Allah'tan çıktığını ve onun Allah olduğunu[179] söylemeleridir. Eflatun bu putperest inancı bilen biriydi. Aristo ve Eflatun'dan başkaları da böyleydi. Bu olay, Mesih'ten senelerce, hatta asırlarca önce idi. Biz Keldanilerin ve Mısırlıların böyle söylediklerini ve böyle inandıklarını ancak bu günlerde öğrendik.

Ben diyorum ki: Bana öyle geliyor ki Allah tarafından Mısırlılara ve onların bu sözlerine benzer düşüncede olanlara gönderilen peygamberler onlara her şeyin Allah'ın kelimesi (kelimetullah) ile yaratıldığını söylüyorlardı. Bunun üzerinden uzun zaman geçince ve kendilerine putperestlik sirayet edince onlar bu kelimenin, irade ve ihtiyarı ile iş yapan bir zat olduğunu zannettiler ve söyledikleri bu sözleri söylediler. Halbuki işin doğrusu şudur: Bu kelime, tek olan Allah'ın iradesinin, yaratmak istediği şeye taalluk etmesinden ibarettir. O'nun iradesi ne zaman bir şeye taalluk ederse o şey, O'nun murad ettiği gibi oluverir. *"Bir şey murâd ettiği zaman O'nun emri (işi, durumu), ona "ol" demesinden ibarettir ve o olur."*[180] Kur'an'ın i'cazına dair elimizde Hintliler, Mısırlılar gibi en eskilerden, Hıristiyanlar gibi İslam öncesinin en yenilerine kadar bütün kavimlerin yanılmış olduğu bu hakikatin beyanından başka bir şey olmasaydı bile sırf bu, onun Allah tarafından gönderildiğine delil olarak yeterdi. Kur'an bize, o kavimlerin yanıldıklarını açıklamış ve onların tamamından nakledilen tevhid (Allah'ın birliği) ilkesi ile uyum içindeki makbul ve makul esası bildirmiştir. Allah'ın bütün peygamberlerine gönderdiği dini bu sayede, şirk kirlerinden ve şeytanların kışkırtmalarından arınmış olarak ortaya çıkmıştır.

Farslılarda ve Diğer Asyalılarda Teslis:

Hegin, Farslıların "metrosa", yani kelime, aracı ve Farslıların kurtarıcısı dediklerini söylüyor[181]. Donlap ve Banason da buna benzer şeyler söylüyorlar. Doane da daha önce bir çok defa adından söz ettiğimiz kitabında Farslıların da Hintliler gibi üç uknumlu bir tanrıya ibadet ettiklerini ve bunlara Hürmüz (Özmerd), Mitrat ve Ehrimen dediklerini, bunlardan Hürmüz'ün, yaratıcı; Mitrat,'ın Allah'ın kurtarıcı ve aracı oğlu; Ehrimen'in

---

178. Bonwik, *Akâidü kudemâi'l-mısriyyîn (Eski Mısırlıların İnançları)*, s. 402.
179. Bu ifade, *Yuhanna* İncili'nin ilk cümlesine benzemektedir, ondan farkı yok gibidir.
180. Yâsîn, 36/82.
181. Hegin, *el-Anglo-Sakson*, s. 162.

de melek olduğunu belirtiyor. Ben ise, bu inancın aslının ne olduğunu ve bozulmanın buna nasıl sirayet ettiğini az önce açıkladım. Aslından Farslı Mecusiler hakkında meşhur olan, onların teslise değil de ikilî inanca sahip olduklarıdır. Onlar ışık ve hayır kaynağı bir tanrıya ve bir de karanlık ve şer kaynağı bir tanrıya inanıyorlardı.

Keldânilerin, Asurluların ve Fenikelilerin de "kelime"ye iman ettikleri, onu kendisine ibadet edilen bir zat olarak kabul ettikleri nakledilir. Ona Keldâniler "Mimrâr", Asurlular "Marduk" diyorlardı ve Marduk için Allah'ın ilk (bikr) oğlu diyorlardı.

Kavimlerin durumu böyledir, onlar birbirlerinden alırlar. Birchard diyor ki[182]: Doğu kaynaklarından alınma herhangi bir dinî araştırmada mutlaka teslis veya üçlü doğum türlerinden birisinden söz edilir. Biz diyoruz ki: Bu konuda selefi durumundaki Batılılar da böyledir. Onlar putperestliğe batmış durumda değillerse de bu konuda Doğuluların ve özellikle de Mısırlıların yakınlarıdırlar. Fakat bunlar, doğru Hıristiyanlığı bozarak ona yeni bir şekil vermişler ve onu İsrailî tevhidten, putperest teslise aktarmışlardır.

Yunanlılarda, Romalılarda ve Diğerlerinde Teslis:

Sükkânü Avruba el-Evvelîn (*Avrupa'nın İlk Sakinleri*) adlı kitapta -tercümesi itibariyle- eski putperestlerin tanrının bir, fakat üç uknumlu olduğuna inandıkları söylenmektedir.

Terakkî'l-Efkâri'd-Dîniyye (*Dinî Düşüncelerin Gelişimi*) adlı kitapta da şunlar yazılıdır[183]: Yunanlılar, tanrının üç uknumlu olduğunu söylüyorlardı. Papazları kurbanları takdime başlayınca kesim yerine (üçlü inanca işaret olarak) üç defa kutsal su serperlerdi. Kesim yerinin etrafında toplananlara da üç defa su serperlerdi. Buhurdandan buhuru üç parmakla alırlardı. Hikmet sahiplerinin, kutsal olan her şeyin üçlü olması gerektiğini söylediklerine inanırlardı. Her türlü dînî motiflerinde bu sayıya özel itina gösterirlerdi.

Ben diyorum ki: Kostantin Hıristiyanlığı onlara dahil olduktan sonra Kilise bu motiflerin tamamını iktibas etti ve Mesih'in Tevrat'a dayanan dinini neshetti. Buna rağmen onlar, kendilerine Mesîhî diyorlar ve her şeyi Mesih adına yapıyorlar. Acaba insanlık tarihinde kendisi atlanarak (geri plana itilerek), Mesih'e zulmedildiği gibi zulme uğramış başka birisi var mıdır? Hayır, hayır.

---

182. Birchard, *Hurâfâtü'l-mısriyyîn el-veseniyyîn* (*Putperest Mısırlıların Hurafeleri*), s. 285.
183. *Terakkî'l-Efkâri'd-Dîniyye* (*Dinî Düşüncelerin Gelişimi*), I, 307.

Doane, Hz. İsa'dan bir kaç asır önceki dönem Yunan yazarlarından ve şairlerinden Orfius'un "Tek tanrı, her şeyi üç isimli ve üç uknumlu yaptı." dediğini nakleder.

Wesk de eski putperest Romalıların teslise inandıklarını; önce Allah'a, sonra "kelime"ye ve sonra da "ruh"a inandıklarını söylüyor[184].

Barhurst da İbrânîce Sözlüğünde şöyle diyor: Finlandiyalıların (Prusya'nın kuzeyindeki Berberîler) adı Triklaw olan bir tanrıları vardı ve Hurtongrburg'da bunun tek ceset üzerinde üç başlı bir heykeli bulundu. Ben de diyorum ki: Triklaw, üç anlamındaki tri ve muhtemelen tanrı anlamındaki klaw kelimelerinden meydana gelmektedir.

Yine Doane[185] diyor ki: İskandinavyayılar üç uknumlu bir tanrıya ibadet ediyorlardı ve bu uknumlara da Oden, Tura ve Fri diyorlardı. Onlar bu üç uknumun tek tanrı olduğunu söylüyorlardı. İsveç'in Upsala şehrinde bu kutsal üçlüyü temsil eden bir put bulundu. İsveç, Norveç ve Danimarka halkı birbirlerine karşı bu üçlü için yaptıkları mabetlerle övünüyorlardı. Bu mabetlerin duvarları altınla kaplanmış ve bu üçlünün heykelleri ile tezyin edilmiş olurdu. Onlar Oden'i elinde kılıç ile, Tura'yı başında tacı ve elinde bastonu ile onun solunda durur şekilde ve Fri'yi de hem erkeklik hem de kadınlık alametleri olduğu halde Tura'nın solunda durur şekilde tanıtıyorlardı. Oden'e baba, Tura'ya babanın oğlu yani baba Oden'in ilk oğlu ve Fri'ye de bereket, nesil, barış ve zenginlik bahşeden diyorlardı.

Ben diyorum ki: Acaba Avrupalılar kendi putperest dinlerini bırakıp Hz. İsa Mesih'in, aslı katıksız tevhid esasına dayalı Tevrat olan dinine intikal ettiler mi? Yoksa onlar, putperestliklerinde devam edip ona İsa Mesih'in şahsını girdirdiler ve onu da daha önce ibadet etmekte oldukları tanrılarından biri haline mi getirdiler? Onların Hz. İsa'dan naklettiklerine göre o, "namus"u (Hz. Musa'nın dinini) yıkmak için gelmedi. Onun geliş sebebi Hz. Musa'nın dinini tamamlamak idi. Fakat onların kutsal şahsiyeti Pavlus, bu dini taş taş, kerpiç kerpiç yıktı ve geriye sadece putlara kurban, akıcı kan ve -onlara göre bir cezayı gerektirmeyen- zina kaldı. Onları rahatlattı ve Hz. İsa'nın dini ile akaid sahasında da, ahkâmda da, âdapta da uyuşmayan yeni bir din tesis etmek için işleri yoluna koydu. Hz. İsa'nın dininden en uzak olanlar, Mesih adına bütün insanlığı Hıristiyanlaştırmak için milyonlarca dinar harcayan Frenklerdir. Onların bundaki gayeleri, hakimiyetlerini ortadan kaldırmak

184. Wesk, *el-Hurâfât ve Muhteriûhâ* (*Hurafeler ve Onları İcad Edenler*), s. 205.
185. A.g.e. s. 377.

suretiyle bütün insanlığı köleleştirmek ve onların mallarını ele geçirmektir. Bunu dünya lezzetlerinin ve şehvetlerinin, dünya zinet ve azametinin sadece kendilerine ait olması için yapıyorlar. Halbuki Mesih bunun için mi geldi? Böyle mi emretti, yoksa bunun tam zıddını mı emretti?

Vallahi, ben insanlığın geçirmiş olduğu ilginç merhaleler, hakikatleri tersyüz etme ve hakkı batıl ile karıştırma bakımından yeryüzünde Hıristiyanlığın mevcudiyetinden daha ilginç ve daha tuhaf bir şey göremiyorum. Onlar makul ve katıksız tevhid esası üzerinde kurulmuş olan bir dini hiç de makul olmayan teslis sayesinde putperest bir din haline getirdiler. Onu, Yunanlıların ve Romalıların teslisinden aldılar. Onlar da Mısırlıların ve Brahmanların teslisinden yeni bir şekil vererek iktibas etmişlerdi. Bir semavî dini tamamen nesh ve iptal ettiler ve onun yerine ona yabancı bir takım gelenekleri ve duayı yerleştirdiler. Züht, tevazu, az ile yetinme, diğergamlık ve kulluğa dayalı bir dini aç gözlülük, tamah, büyüklenme, lüks, bencillik ve insanlığı köleleştirme dinine çevirdiler. Öyle bir din ki bunun onlar tarafından benimsenen esasları, ilk putperestlikten iktibas edilmiştir ve İsrailoğullarının peygamberlerinden bu dinin inancına delalet eden bir kelime vârit olmamıştır. Buna rağmen onlar bu inancın, İsrail oğullarının bütün peygamberlerinden alınmış olduğunu iddia ediyorlar. Bu dini İsa Mesih'e nispet ediyorlar ama onun inancının temelini oluşturan teslis hakkında kendilerinde ona ait bir söz yok. Onlarda onun sözü olarak sadece tevhid ve tenzihin hakikati hakkında ve teslisi iptal eden, "baba" ile "oğul"un eşit olmadığını ifade eden kesin nasslar var. Üstelik bu "oğul" kelimesi, mecazen onun hakkında kullanıldığı gibi başka iyi insanlar hakkında da kullanılmıştır ve o ayrıca kendisinden bahsederken çoğunlukla "insan oğlu" demiştir.

İncillerde Tevhid İnancının İzleri

Onların bu inançla ilgili olarak eğer Yuhanna'nın, İncili'nin on yedinci faslında rivayet ettiklerinden başka nassları olmasaydı bu yeterdi. Orada Hz. İsa'nın şöyle dediği nakledilmektedir: "Ebedi hayat da şu ki, seni, yalnız gerçek Tanrıyı ve gönderdiğin İsa Mesihi bilsinler."[186] O bu sözüyle sadece Allah'ın tanrı olduğunu, kendisinin de O'nun peygamberi olduğunu beyan etmektedir. Kur'an da buna davet etmektedir. Onların inancının temelinin bu olması ve buna muhalif olduğu düşünülebilen her şeyin, tevil yollu da olsa buna irca edilmesi gerekirdi. Makul ile menkul arasında mutabakat sağlanması için böyle yapılmalıydı.

186. *Yuhanna* 17/3.

Markos İncili'nin on ikinci faslında nakledildiğine göre yazıcılardan birisi ona ilk vasiyeti sordu: "İsa cevap verdi: Vasiyetlerin birincisi 'Dinle ey İsrail! İlahımız Rab, bir olan Rabdir...' Yazıcı ona dedi: Çok iyi, Ey Muallim! Hakkı söyledin. Çünkü O, birdir ve O'nun başka birisi yoktur... İsa onun akıllıca cevap verdiğini görünce ona dedi: Allah'ın melekutundan uzak değilsin."[187] Buradan anlaşılıyor ki katıksız tevhid, hiçbir tevile gitmeden, zahiri esas alınacak olan makul inançtır. Bu inanca ters bir şeyin söz konusu olduğunu farzetsek bile onun, bu inanca irca edilmesi gerekir.

Yuhanna'da, İncili'nin birinci faslında onun "Hiçbir zaman Allah'ı kimse görmemiştir."[188] dediğini nakleder. *Yuhanna*'nın birinci mektubunun dördüncü faslında da benzer bir ifade vardır: "Hiçbir vakit kimse Allah'ı görmemiştir."[189] Pavlus'un Timoteoslulara birinci mektubunun altıncı faslında "O'nu insanlardan biri görmedi ve görmeye de kâdir olmaz."[190] denir. Halbuki insanlar Mesih'i ve Rûhu'l-Kudüs'ü görmüşlerdir.

Markos İncil'inin on üçüncü faslında rivayet edildiğine göre o saat ve kıyamet günü hakkında şöyle denmiştir: "Fakat o gün yahut o saat hakkında ne gökteki melekler, ne de oğul, babadan başka kimse bir şey bilmez."[191] Eğer "oğul", "baba"nın aynısı olsaydı "baba"nın bildiği her şeyi bilirdi. Hz. İsa'nın kıyametle ilgili sözü Allah'ın Kur'an'da son peygamberine hitap ederek ifade ettiği *"De ki: Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır. Onu vaktinde ancak O, açığa çıkarır."*[192] ayetini hatırlatmaktadır.

Bu Hıristiyanlar eğer *Barnaba* İncili'nin metinlerini kabul etselerdi biz onlara bu İncil'den tevhide dair ve Hz. İsa'nın insan-peygamber olduğunu, ondan önce de başka peygamberlerin geçtiğini, onun bunlardan farklı biri olmadığını aklî ve naklî delillerle teyit eden şahitler getirirdik. Bu konuda onun altmış dördüncü ve doksan beşinci fasıllarında yer alan hususlar bile yeterlidir. Altmış dördüncü fasılda Hz. İsa, Allah'ın peygamberlere bir takım ayetler (mucizeler, olağanüstü haller) verdiğini ileri sürerek bu ayetlerin insan olmaya ve Allah'a kul olmaya aykırı olmadığını söylemektedir. Doksan beşinci fasılda da peygamberlerin tevhide, Allah'ın her şeyi "kelime"si ile yarattığına, O'nun gördüğüne fakat görülmediğine, O'nun cesedinin bulun-

187. *Markos* 12/29, 32, 34.
188. *Yuhanna* 1/18.
189. Yuhanna'nın Birinci Mektubu 4/12.
190. Pavlus'un Timoteos'a Birinci Mektubu 6/16.
191. *Markos* 13/32.
192. Araf, 7/187.

madığına ve O'nun terkib edilmiş veya değişken olmadığına, yiyip içmediğine ve uyumadığına dair sözlerini delil olarak kullanmakta sonra şöyle demektedir: "Ben, görülen ve yeryüzünde yürüyen, çamurdan bir kütle ve diğer insanlar gibi faniyim. Ve benim için bir başlangıç vardı ve benim için bir son da olacak. Ve ben bir sinek yaratmaya muktedir değilim."[193] Teslis meselesi hakkında burada yazdıklarımız şimdilik yeter. Bu konunun diğer bölümlerini de Maide Sûresi'nin tefsirinde yazacağız.

"Ne Mesih, Allah'ın bir kulu olmaktan geri durur..." "İstinkâf" *(geri durma)*, bir şeyden onu reddettiği ve ona tenezzül etmediği, ondan hoşlanmadığı için imtina etmektir. Bu kelimenin aslı sülasi-üç harfli olarak "**n-k-f=nekefe**" olup bu da sırf görülmemesi ve sezilmemesi amacıyla gözyaşını parmağı ile akmasını önlemektir. Bir de Araplar, "nekefe minhu" derler ki bu, "Ona tenezzül etmedi, büyüklenerek reddetti." anlamında "enife minhu" ve "Onu, ondan uzaklaştırdı." manasında "Enkefehu anhu-berraahu" şeklinde kullanıldığı ve bu kullanımların buradaki manasına esas teşkil ettiği söylenmiştir. Ayetin manası şöyledir: Mesih, Allah'ın bir kulu olmaktan imtina etmez, bunu küçüklük saymaz ve o, bunu kendisi için aşağılayıcı kabul edecek birisi de değildir. Çünkü o, Allah'ın büyüklüğünü ve akıllı yaratıkların O'na karşı kulluk ve şükür içinde olmaları gerektiğini, bu kulluğun, onlar için en önemli fazilet olduğunu en iyi bilenlerdendir. ***"Ne de yakın melekler."*** Yani onlar da Allah'ın kulu olmaktan ve O'na ibadet etmekten geri durmazlar. Yahut onlardan biri, Allah'a kul olmaktan geri durmaz. Mananın anlaşılması için yapılan bu takdirlerin hepsi de doğrudur. Ayetten bunların (bu meleklerin), yaratılış ve fiiller itibarıyla Hz. İsa'dan daha büyük oldukları anlaşılmaktadır. Hz. İsa, o meleklerden biri olan Rûhu'l-Kudüs Cebrail'in (a) üflemesi (nefhası) ile yaratılmıştır. Allah'ın onu, Cebrail vasıtasıyla teyit etmesi sayesinde o Allah'ın izniyle, doğuştan kör olan kişiyi ve alaca hastasını iyileştiriyor, ölüleri diriltiyordu. Eğer onun üflemesi ve teyidi olmasaydı o zaman Hz. İsa'nın diğer insanlardan farklı bir özelliği de olmazdı.

Bu ayet, yakın (yakınlaştırılmış) meleklerin, peygamberlerden daha üstün olduğuna delil sayılmıştır. Eş'ariye imamlarından Ebu Bekir el-Bâkıllânî ve Halîmî ile Mutezilenin Cumhûru bu görüştedir. Eş'ariye'nin Cumhûruna göre ise peygamberler, meleklerden üstündürler.

Bu ifadenin üstünlüğe delaleti şöyle açıklanmaktadır: Burada Hz. İsa'yı tanrılaştıran ve onu kulluk derecesinin üstüne çıkaran Hıristiyanların bu

---

193. *Barnaba* İncili 95/19-20.

aşırılıklarının reddedilmesi konu edilmektedir. Belağat üslubuna göre onların bu davranışlarını red sadedindeki ifadenin, üstünden, daha üstüne şeklinde bir sıralama şeklinde olması gerekir. Mesela "Falan muttaki kişinin elini öpmekten vezir de imtina etmez, emîr (prens, bey) de" denir. Bu cümlede önce "emîr" zikredildiği takdirde artık vezirin zikredilmesinin bir faydası, bir önemi yoktur, lüzumsuz yere zikredilmiş olur. Çünkü "emîr" denince, vezir de evleviyetle buna dahil olmuş olur. Bu açıklama Zemahşerî tarafından yapılmış ve kesin kanaat olarak belirtilmiştir.

Bazıları Zemahşerî'ye cevap vermek için zorlama türünden açıklamalar yapmışlardır. Beyzâvî'nin bu konudaki çabalarının sonunda vardığı nokta şudur: Ayet en nihayet bütün meleklerin bütün peygamberlerden üstün olduğunu değil de, yakın meleklerin ûlul-azm peygamberlerden üstün olduğunu ifade eder[194]. Kadı Ahmed b. Münir de Zemahşerî'nin, sözdeki bu kademeli yükselme ve bunun, yakın meleklerin, peygamberlerden üstün olduğuna delil sayılması konusundaki görüşüne reddiye olarak *Keşşâf* üzerine yaptığı takririni bir hayli uzattıktan sonra insaf çizgisine dönmüş ve ayetin bu meleklerin, yaratılışlarındaki büyüklük ve büyük işler yapma gücüne sahip olmaları bakımından üstün konumda olduklarına delalet ettiğini söylemiştir. Hz. İsa'nın babasız yaratılmasını ve onda bazı olağan üstü haller görülmesini gözünde büyüten ve bu sebeple onu tanrılaştıran kişilere cevap olarak münasip olan da budur. Çünkü melekler babasız ve annesiz yaratılmışlardır ve onlarda, Hz. İsa'da görülen olağanüstü hallerin daha büyükleri görülmektedir. Bu itibarla onlar Hz. İsa'dan daha üstün, daha büyüktürler. Fakat bu üstünlük Eş'arilerlerle Mutezile arasında münakaşa konusu olan mevzunun dışındadır. Onların konuyu, amellerden dolayı âhirette sevabın çokluğu bakımından münakaşa ediyorlar. Aslında insaflı birisine göre bu konuda üstünlükten söz etmek, gaybdan haber vermektir. Çünkü bu, ancak ilahi kaynaklı bir nass ile bilinebilir ve bu konuda da böyle bir nass yoktur. Bu meseleyi tartışmanın iman veya amel bakımından bir faydası da yoktur. Bu tartışma, sürtüşme ve cedel sonucu sadece gruplar arasındaki mesafenin artmasına yardımcı olur.

Amellerin Karşılığı Mutlaka Verilecektir

"Kim O'na kulluktan geri durursa ve büyüklenirse O, onları hep birlikte huzurunda toplayacak."

---

194. Beyzâvî'nin ifadesine göre ayet, en nihayet "kerûbiyyûn" meleklerinin, Hz. İsa'dan üstün olduğunu ifade eder. Bkz: Beyzâvî, *Tefsir*, II, 216.

"İstikbâr" (büyüklenme), insanın gurura ve beğeniye kapılıp kendisini bulunduğu yerin üstünde kabul etmesi ve bu durumun onu, -ister kula ister Allah'a ait olsun- hakkı reddetmeye ve insanları küçük görmeye sevketmesidir. Buna göre ayetin manası şöyledir: Kim O'na kul olmaktan üstünlük taslar, bu kulluktan uzak durursa ve kendini büyük kabul edip kulluk ve ibadetle meşguliyetin kendisine yakışmadığını düşünürse O, bu üstünlük taslayanları ve büyüklenenleri, bir kısmı ayetin baş tarafında zikredilen ve böyle üstünlük taslamayan ve büyüklenmeyenlerle birlikte onların karşılıklarını vermek için toplayacaktır. Önceki ayette geçtiği gibi Allah bütün mahlukatı, aynı yerde toplayacak sonra onlarla hesaplaşacak ve amellerinin karşılığını verecektir. Allah'a kul olmayı küçüklük olarak görmeyenlerin karşılığını bundan sonraki ayette belirtildiği şekilde verecektir.

"İman edenlere ve salih amel işleyenlere tam mükafaatlarını verecek ve lütfundan, onlara fazla da verecektir."

Yani imanlarına ve salih amellerine karşılık olarak onların sevaplarını tamtamına verecektir. Allah'ın, iman ve amelin nefisteki tesirine karşılık sevap tayin etmedeki sünnetine göre hak ettikleri sevabı onlara tam olarak verecek ve kendi tamamen lütuf ve ihsanından olarak da on kattan yedi yüz kata kadar -dilediği kadar- ilavede bulunacaktır. (Amellerin sevabının kat kat ve ne kadar verileceği konusu Bakara Sûresi'nde geçmişti.)

"Geri duranlara ve büyüklenenlere ise elemli bir şekilde azap edecek."

Yani onlara da kendi sünnetine göre hak ettikleri gibi elem verici bir şekilde azap edecek. Fakat hak ettiklerine hiçbir ilave yapmayacak. Çünkü rahmet, gazaptan öne geçmiştir. Allah iyi kişinin karşılığını hem adaleti, hem de lütfu ile verir. Kötü kişinin karşılığını ise sadece adaleti ile verir.

"Ve onlar kendileri için Allah'tan başka bir veli ve yardımcı da bulamayacaklar."

Yani onlar o karşılık (ceza) ve hesap gününde işlerinden herhangi birine bakacak Allah'tan başka bir veli ve onlara yardım edecek, azabı onlardan uzaklaştıracak bir yardımcı bulamayacaklar. *"Hiçbir nefsin (başka) bir nefis için bir şeye mâlik olmadığı gün. O gün emir (yetki, iş) Allah'ındır."*[195]

Ayetteki lafız ve irabla ilgili bazı meseleler:

1. Ayette yer alan ***"yestankifu"*** fiilinin ve buna atfedilenlerin müfred-tekil olarak gelmesi, ayette yer alan ***"men"*** lafzı dikkate alınması sebebiyledir. Bu arada ayetteki ***"seyahşuruhum"*** filinin çoğul olması ise, ***"min"*** lafzının mana-

195. İnfitar, 82/19.

sı dikkate alındığındandır. Çünkü *"min"* lafzı ya da edatı "genellik-umum" ifade eden siygalardandır.

2. Bu ayette verilen "tafsil-detay" bilgi ile, bir önceki ayetin sonunda umum-genellik ifade eden siyga ile zikredilerek detaylandırılan ifade arasında bir mutabakatın-uyumun var olmasıdır.

Bazıları bu tafsilin, karşılıkları verilmek (cezalandırılmak) üzere toplananlarla ilgili değil, karşılık verme (cezalandırma) ile ilgili olduğunu ve dolayısıyla mutabakata ihtiyaç olmadığını ve gerekçe olarak da karşılık vermenin (cezanın), o toplamanın lâzımı olduğunu ve bu sebeple Allah'ın onu, toplamanın peşinden beyan ettiğini söylemişler. Beyzâvî bu görüşü tercih etmiş ve Sa'd da onu reddetmiştir.

Zemahşeri bunu "İmam, isyancıları topladı ve kim ona karşı gelmediyse onu giydirdi ve bindirdi (ona binek verdi); kim de karşı geldiyse onu cezalandırdı." şeklindeki kullanıma benzetir ve devam eder: Bunun doğruluğu iki şekilde izah edilir:

a. İki taraftan biri, diğeri ona delalet ettiği için hazfedilmiştir. Hem zaten birinin zikredilmesi, diğerinin zikredildiğine delalet eder. Nitekim bundan sonraki *"Allah'a iman edenleri ve O'na sarılanları ise kendinden bir rahmete ve ihsana girdirecek."*[196] ayetinde de iki taraftan biri hazfedilmiştir.

b. Başkalarına ihsan ve lütufta bulunması onları kederlendirir ve dolayısıyla bu, onlara verilen cezanın bir parçasını teşkil eder. Buna göre sanki şöyle denmiştir: Kim ona kulluktan geri durur ve büyüklenirse ona, amel sahiplerinin sevaplarını görünce üzülmek suretiyle ve kendisine de azap vermek suretiyle azap eder[197].

Ben diyorum ki: Allah'a kulluktan uzak duranların, diğerleri ile birlikte haşrolunacaklarına -önceden de işaret ettiğimiz gibi- Yüce Rabbimizin kavlinde yer alan ve hep birlikte anlamına gelen "cemian" kelimesi de delalet edebilir. Sonra başka bir izah tarzı daha var: Allah amel edenleri çoğu kere, söz ona delalet ettiği için veya ona delalet eden bir karine bulunduğu için haberi hazfedilmiş mübteda şeklinde zikrediyor. Bilhassa -burada da olduğu gibi- mübteda, şart ve cevabı da habere zımnen işaret eden genel bir ifade olduğunda bu çok oluyor. Mesela *"Kim Allah'a tevekkül ederse Allah izzet ve*

---

196. Nisa, 4/175.

197. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 588-589.

hikmet sahibidir."[198] ve *"Kim yüz çevirirse Allah zengindir, övülmüştür"*[199] ayetleri böyledir. Buradaki ifade de bu ayetlerdeki ifade tarzından uzak değildir. Kasdedilen mana şudur: "Kim O'na kulluk ve ibadetten uzak durur, büyüklenirse O, bütün insanları karşılık (ceza) için toplayacağı zamanda onu cezalandıracaktır." Sonra da Allah, lazımını zikretmek suretiyle işaret ettiği bu karşılığın tafsilatını anlatıyor.

يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُم بُرْهَانٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَأَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُّبِينًا ﴿174﴾ فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَاعْتَصَمُوا بِهِ فَسَيُدْخِلُهُمْ فِي رَحْمَةٍ مِّنْهُ وَفَضْلٍ وَيَهْدِيهِمْ إِلَيْهِ صِرَاطًا مُّسْتَقِيمًا ﴿175﴾

174- Ey insanlar! Size Rabbinizden bir burhan geldi ve size açık (açıklayıcı) bir nur indirdik.

175- Allah, kendine iman edenleri ve O'na sarılanları ise kendinden bir rahmete ve fazlalığa (veya ihsana) girdirecek ve onları düzgün bir yol olarak kendine yönlendirecek.

Bir çok surede olduğu gibi bu surede de müşriklere ve münafıklara karşı delil ikame edildi. Daha sonra peygamberlik ve din hakkında bilgisi bulunan Ehl-i Kitab'a karşı önce Yahudilere ve son ayetlerde de Hıristiyanlara olmak üzere delil ikame edilmiş oldu. Böylece Son Peygamberin peygamberliği, önünde hiç bulut bulunmayan bir güneş gibi açığa çıktı. Çünkü sözü edilen bu delillerle şüphe bulutları tamamen ortadan kalktı.

Bundan sonra da Allah bütün insanlara sesleniyor ve onları, kendi burhanına tâbi olmaya, onun getirdiği nur (ışık) ile doğruyu bulmaya davet ediyor:

"Ey insanlar! Size Rabbinizden bir burhan geldi."

Hz. Muhammed Fıtrat Dinine Çağıran Burhandır

"Ey insanlar! Size Rabbinizden bir burhan geldi."

198. Enfal, 8/49.
199. Hadîd, 57/24.

Yani Rabbinizin lütfundan dolayı ve sizin eğitiminize, nefislerinizin temizlenmesine gösterdiği itina sebebiyle size O'nun tarafından büyük (veya açık) bir burhan geldi. O size Allah'a doğru imanın hakikatini ve dininizle ilgili olarak ihtiyaç duyacağınız her şeyi açıklıyor. Bu açıklamayı; delillerle, belgelerle ve hikmetlerle destekleyerek yapıyor. İşte o burhan Arap ve ümmî bir peygamber olan Muhammed'tir (s). Onun yetişme çağındaki hayat tarzını ve terbiyesini, peygamberlik dönemindeki halini ve uygulamalarını bilen herkes bilir ki getirdiklerinin hak olduğuna onun kendisi burhandır (delildir). Kitaplardan hiçbir şey öğrenmemiş ve çocukluğunda olsun, gençliğinde olsun onun ümmî kavmi nezdinde ilim denebilecek şiir, neseb, Arapların günleri (Arap tarihi) gibi herhangi bir şeyle ilgilenmemiş bir ümmî. Böyle birisi olgunluk döneminde hem ümmilere, hem de okumuşlara ilahî ilimlerin, Rabbânî sıfatların hakikatlerini, O Yüce Zat'a karşı olan görevleri, insânî nefsin nasıl temizleneceğini, sosyal hayatın nasıl düzeleceğini öğretmeye başlıyordu. Ehl-i Kitab'ın, dinlerinin esasları ile ilgili şüphelerini, yüksek felsefe erbabının kafalarındaki kendi felsefeleri ile ilgili karışıklıkları açıklığa kavuşturuyordu. İman esaslarını, aklî-kevnî deliller temeli üzerine bina edip yükseltiyordu. Dinin amelî yönleri, edebî hikmet, harp siyaseti ve sosyal siyaset hakkında açıklamalarda bulunurken de bu metodu izliyordu. Bütün bunlar delil ve burhana dayalı bir metotla oluyordu. Öyleyse onun bizzat kendisine *"burhan"* denmesinde şaşılacak bir durum yoktur.

O hem amelî hayat tarzı bakımından burhandır, hem de ilmî-dînî çağrısı bakımından burhandır. Yetim olarak büyüdü. Onun eğitimine ne bir alim, ne de bir hikmet veya siyaset adamı ilgi gösterdi. Müşriklerin çocukları nasıl kendi hallerine bırakılıyorlarsa o da öyle bırakıldı. Öğrenim çağında, ahlakının ve melekelerinin oluşması döneminde gündüzleri koyun güdüyor, geceleri de erkenden uyuyordu. Ne kavminin gece sohbetlerine iştirak ediyordu, ne de onların eğlence yerlerine gidiyordu. Gençliğinde cahiliye dönemi gençlerinden bazı akranları ile birlikte biraz ticaret yaptı. Yetişme döneminde kendisini daha sonra olgunluk döneminde atıldığı göreve hazırlayacak ne evde aile içi eğitimle ve ne de sosyal eğitimle karşılaştı. Onun görevi kavimlere din, toplum, siyaset (idare, yönetim) ve harp eğitimi vermekti. Bu konularda hiçbir eğitim almadığı halde görevini en mükemmel şekilde yaptı. Hâlâ da böyle bir göreve hem ilim hem de pratik uygulamalarla hazırlanan kişiler, onun yaptıklarını yapmaktan acizler. Böylece o, Allah'ın kendisine itina gösterdiği, vahiy ile onu desteklediği ve başarıya ulaştırdığı hususunda bir burhan (delil) oldu.

"Ve size açık (açıklayıcı) bir nur indirdik." Ey insanlar! Ona vahyetmek suretiyle size nezdimizden ışık gibi bir kitap indirdik. O kitap, ışık gibidir; kendisi apaçıktır ve onun beyan etmesi için indirilen her şeyi de açıklar. Onun belağatı ve açıklama metotları sayesinde hakikatler size ayan beyan olur. Onu inceleyen ve manalarını kavrayan, bu hakikatler hususunda tereddüde düşmez. O hakikatler onun aklında yer eder, kalbini etkiler ve nefsi üzerinde hakimiyet kurar. Bu hakikatlere göre amel etmek onun menfaatine olur.

Mesela Allah'ın ilah olarak ve rab olarak tek olması bu hakikatlerden biridir. Bu, hakikatlerin en sabiti, insanlığın ulaşabileceği bilgilerin en Yücesi, nefislerin temizlenmesini ve akılların terakkisini sağlayan şeylerin en üstünüdür. Allah, bütün kavimlere gönderdiği peygamberlerinin hepsini de bu hakikat ile göndermiştir. Onların hepsi de ümmetini buna davet ediyordu. İnsanlar bu davetlere, bu Yüce hakikati anlamaya ne kadar kabiliyetleri varsa o kadar icabet ediyorlardı. Sonra o peygamberlerden sonra çok geçmeden bu hakikati akılları silip götüren, nefisleri kirleten, insânî fıtratı Allah'ın onu müsait kıldığı saygınlık ve şeref zirvesinden aşağılara, zillete ve düşüklüğe indiren putperestlik türlerine ve şirke bulaştırıyorlardı. O zirveden iniş insanların, kendi türlerinden veya Allah'ın kendi türlerini onlardan üstün yaptığı başka türlerden bazı yaratıkların peşine düşmek, onlara boyun eğmek, itaat etmek suretiyle oluyordu.

Zaman itibariyle peygamberlere en yakın tarihî toplumlar Yahudiler ve Hıristiyanlardır. Bunlar, kendilerine tebliğ edilen şeylerin bir kısmını unutmuş olsalar bile yine de peygamberlerinin tevhidle ilgili tavsiyelerinin bir kısmı hafızalarında mevcuttu. Fakat bunların manalarını anlamıyorlardı. Çünkü onları ulûhiyet ve rubûbiyet noktasında şirk ile karıştırıyorlardı. Uluhiyet açısından mesela Hz. İsa'yı tanrılaştırıyorlardı. Hatta dünya ve ahiret hayatları itibariyle onlara faydası veya zararı olabilecek her şeyde Allah ile kendileri arasında aracı olduklarını iddia ederek Hz. İsa dışındaki kutsal şahsiyetlerini bile tanrı veya yarı tanrı haline getiriyorlardı. Rubûbiyet açısından da Allah'ı bırakıp ilim ve din adamlarını rab ediniyorlardı; bunlar, onlar için Allah'ın izin vermediği din kuralları koyuyorlardı, onlar için haramlar ve helaller tespit ediyorlardı, bunlar da onlara uyuyorlardı.

Hz. Peygamber zamanında Yahudiler ve Hıristiyanlar bu durumda idiler. Putperestlik ve Allah'tan başkasına itaat ile karışık inanç, âdap ve ahkam açısından kendi ilim ve din adamlarına, kutsal şahsiyetlerine tabi oluyorlardı. İnanç olsun ibadet olsun, Allah'a yaklaştıran diğer davranışlar olsun saf

dinin esasları Allah'ın vahyine dayanması gerektiği halde bunlarınkiler böyle değildi. Halbuki eğer bunlar, Allah'ın vahyi olmaksızın insanlığın kendiliğinden bilebileceği şeyler olsaydı o zaman peygamberlerin gönderilmesine ihtiyaç olmazdı.

Onlar, Hz. Musa'nın ve Hz. İsa'nın tebliğ ettiği şeyleri açıkladıklarını iddia ediyorlardı. Eğer bu doğru olsaydı onların dini, böyle Hz. Musa ve İsa'nın (a) ve zamanlarında onlara tâbi olan insanların uygulamalarından farklı bir şekilde olmazdı. Bunlarınki ile onlarınki o kadar farklı ki o peygamberler tekrar gönderilecek olsalar, bu nesepsizlerin söylediklerinin ve yaptıklarının hepsini veya çoğunu reddederlerdi. O iki peygamberin dininin en önemli esası olan tevhid, Yahudilerde sarsıntıya uğramış ve Hıristiyanlarda da ortadan kalkmış ise o zaman bu Yahudilerin ve Hıristiyanların dinleri nasıl o peygamberlerin dini olabilir?

Bunlar, peygamberlerin tevhid davetlerine en yakın dönemin insanlarının içinde bulundukları durum. Ya diğerleri ne haldedir? Kur'an'ın, bu inancı açıklamak için yaptığı nedir?

Eğer Hz. Muhammed, tevhidle ilgili olarak onun, şehadet kelimesinde ifadesini bulan ana başlığı (lâ ilâhe illallah) dışında birşey getirmeseydi onun kitabı, bu hakikati açıklayan bir nur olmazdı. Çünkü Allah'a ortak koşanlar; gerek Ehl-i Kitab ve gerekse onlarla aynı durumda olan Hintliler, Keldânîler, Mısırlılar, Yunanlılar ve benzerleri "Tanrı birdir" diyorlardı. Bazıları bizdeki kelime-i tevhidin bir benzerini veya aynısını telaffuz ediyorlardı. Fakat onlar bununla birlikte müşriktiler; bazı insanların veya hayvanların yahut cansız varlıkların olağan üstü bir tarzda, sebep-müsebbep sisteminin dışına çıkarak fayda veya zarar verebileceklerini iddia ediyorlardı. İnandıkları bu şeylere ibadet edası ile yöneliyorlardı. Peygamberlerinin getirdikleri dînî hükümlerin, dini açıklamada yeterli olmadığını, bunların terkedilip reislerinden bazılarının, onlar için koydukları helal ve harama dair hükümlerin alınması gerektiğini iddia ediyorlardı. Bu reisler kendi görüşlerini ortaya koyarlarken bunların, peygamberlerin tebliğ ettikleri ile olan muvafakat ve muhalefetine bakmıyorlar veya kendi görüşlerini desteklemek yahut onlarla irtibatlandırmak gayesiyle bir tür geleneksel bakış ile bakıyorlardı.

Putperestlik, daha önceki nesillerden intikal eden dinlerin hepsine girip mensuplarını bu dinlerden koparınca ve onlar, kendilerine intikal eden bu dinlerde de birbirlerini taklit edince Allah, insanlığın hidayeti için bu apaçık nuru yani Kur'an'ı gönderdi. Kur'an, tevhid meselelerinin inceliklerini

ve kapalı taraflarını bu asırda parlayan ve bir lambasının yüzlerce, binlerce mum ışığı kuvvetinde olduğunu müşahede ettiğimiz elektrik ışığından daha net bir şekilde ortaya koymaktaydı. Dilinden anlayan herkese tevhidin hakikatini açıklıyordu. Kur'an bunu, kevnî ve aklî deliller, burhanlar getirerek, maddî ve manevî misaller vererek, kıssalar ve mev'izalar anlatarak, inceleme ve deneye sevkederek, insanları saptırmak isteyenlerin bu inanç üzerinde meydana getirdikleri şüpheleri, sapmış kişilerin şirk ile bu akideyi, iki karşıtı, hatta iki çelişiği bir arada cem eder şekilde mezceden vehimlerini açığa kavuşturarak yaptı. Kur'an bunları yaparken nefis, sözün tekrarlanmasını güzel bir şekilde kabul etsin ve ayetlerinin okunmasından dolayı ona bir bıkkınlık gelmesin diye çeşitli söz üsluplarını ve türlerini kullandı. Tevhid sarayını yaparken ve putperestlik binasını yıkarken izlemiş olduğu açıklama tarzı mükemmeliyet ve etki bakımından daha önce hiç bir beşerî ve ilahî kitapta görülmemiş bir tarzdı.

Bu Yüce hakikati idrak etmek ve anlamak gerekiyordu.Yine bu konudaki şüphe çeşitlerini ve ona girmiş olan batıl unsurları, bunların insanların gönlünde nasıl yer ettiğini, toplumların hayatını değiştirme ile ilgili sünnetullaha göre bunların hangi beyan (açıklama) teknikleri ile sökülüp atılacağını bilmek gerekiyordu. Bütün bunların herhangi bir dînî veya ilmî kitap okumamış veya bunları bilen birisi ile düşüp kalkmamış ümmî birisi tarafından tesadüfen ortaya konması aklın kabul edeceği bir şey değildir. Hatta bunlar, bütün ömürlerini okumaya ve derse vermiş kişilerin sahip oldukları bilgilerin de üstünde bilgilerdi.

Biz bunun da ötesinde diyoruz ki: Tevhidi yerleştirmek ve putperestliğin kökünü kazımak için Kur'an tarafından ortaya konan ve az önce işaret ettiğimiz bu en mükemmel beyan (açıklama), daha önce -ümmîler ve okumuşlar bir yana- rabbânî hikmet sahiplerinden veya peygamberlerden de görülmüş değildi. Bu sebeple tek ihtimal, bu apaçık nurun, ışığın Allah tarafından indirilmiş olmasıdır: *"O, alemlerin Rabbinin indirmesidir. Onu, uyarıcılardan olasın diye senin kalbine açık, Arapça bir dil ile Rûhu'l-Emin indirdi."*[200]

Kur'an'a Tutunmak

Bu söylediklerimiz her ne kadar muhtasar ise de bunlar üzerinde düşünen birisi anlar ki ümmî bir peygamber olan Rasûlullah'ın (s) kendisi, Allah tarafından bir burhan yani dininin hak ve Arapça Kur'an'ın ilahî ilimden ona indirilmiş bir kitap olduğu hususunda kesin bir delil idi. Onun kesbî (son-

200. Şuarâ, 26/192-195.

radan kazanılmış) ilminin böyle bir kitap ortaya koyması mümkün değildi. Kur'an, onu incelemek suretiyle onun sayesinde dünya hayatlarında mutlu olmalarını, ahirette de en iyi ve en kalıcı olanı elde etmelerini sağlayacak olan Allah'ın dininin hakikatini görsünler diye bütün insanlara yol gösterici bir ışık olarak indirildi. Bunun için da müteakip ayette şöyle dendi:

"Allah, kendisine iman edenleri ve O'na sarılanları ise kendinden bir rahmete ve fazlalığa (veya ihsana) girdirecek."

Ayette yer alan ***"el-i'tisâm"*** kelimesi, koruyan ve muhafaza eden bir şeye tutunmak, onu almak anlamındadır. Çünkü sözkonusu kelime, ***"el-isam"*** kelimesinden alınmadır. Bu ise deriden mamul olan tulumun, kırba ve benzeri şeylerin ağızlarının bağlanmasıdır ki, böylece içinde bulunan maddelerin dökülmesini önlemiş olur. Aynı kökten gelen "el-a'sam" ise, dağ keçisi demektir ki o da dağların tepelerine ve doruklarına tutunur, kendini oralarda korur.

Allah, bu Kur'an'a tutunanları kendine özel bir rahmete girdirir, başkalarını bu rahmete girdirmez. Yine onları başkalarına vermediği özel bir fazlalığa (veya ihsana) girdirir. Ayetteki rahmet ve fazl (fazlalık, ihsan, lütuf) kelimelerinin nekre (belirsiz) olarak zikredilmesi bunların böyle özel olduklarına delalet eder. Aslında Allah'ın rahmeti ve fazlı sınırlı değildir. Fakat bu rahmet ve fazlının türlerinden dilediğini, dilediği kimselere tahsis eder.

Buradaki ***"rahmet"*** cennet olarak ve ***"fazl"*** da Allah'ın cennet ehline, hak ettiklerinden fazla olarak vereceği karşılık olarak tefsir edilmiştir. Nitekim daha önce geçen ayette de *"Ve lütfundan, onlara fazla da verecek."*[201] denmişti. Fakat bu iki kelimenin sadece ahiret nimeti, oradaki karşılık ve fazlalık olmaktan öte, Allah'ın sağlam ipi olan Kur'an'a sarılanların dünyadaki ayrıcalıklarına da şamil olacak şekilde daha genel kabul edilmesi de mümkündür. Çünkü bunlar, ilim ve amelleriyle, faziletleriyle, bir araya gelip yardımlaşmaları ve birbirlerine merhamet etmeleri ile insanlar için de rahmet olurlar. Bunların izinden giden ve onlardan ışık alan insanlara merhamet edilmiş olur. Böylece onlar, insanlara merhamet eden kişiler olurlar ve merhametleri bunları insanların iyiliği için çalışmaya, gerek ilim, gerek amel ve gerekse mal olarak kendilerindeki fazlalıkları insanlar için harcamaya teşvik eder. Rahmetleriyle ve fazllarıyla insanlığa önder olurlar.

"Ve onları düzgün bir yol olarak kendine yönlendirecek."

---

201. Nisa, 4/173.

Yani Allah onlara, kendilerini düzgün, sağlam ve yakın bir yolla kendisine ulaştıracak şekilde özel bir hidayet nasip edecek. Bu sayede Kur'an ile amel etmekten beklenen hedefe ulaşacaklar. Bu, dünyada hakimiyet, izzet ve kemal sahibi olmak suretiyle ve ahirette de cennet ve rızvan (Allah'ın rızasını kazanmak) ile olacak. İşte bu düzgün yola ancak Kur'an-ı Kerim'e sarılmakla varılabilir.

Eyvah bundan yüz çevirenlere! Ne mutlu ona sarılanlara! Allah'ın, doğrulara olan sözü gerçekleşmiştir. Ona sarılan öncekiler kazandılar ve ondan yüz çeviren sonrakilerde kaybettiler, zararlı çıktılar. Umulur ki bu dinin çağımızdaki mensupları bundan ibret alırlar.

Allah burada ona sarılan bu mü'minlerin karşıtı durumunda olanların durumları "mukabele" usulüyle bilineceği için ve artık burhan ortaya çıkmışken, açıklama nuru parlamışken böylelerinin olmaması gerektiğini, olsalar bile onların önemli olmayacağını, çünkü yok hükmünde olacaklarını bildirmek için onlardan bahsetmemiştir.

يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ إِنِ امْرُؤٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ
أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَا إِن لَّمْ يَكُن لَّهَا وَلَدٌ فَإِن كَانَتَا اثْنَتَيْنِ
فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ وَإِن كَانُوا إِخْوَةً رِّجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ
الْأُنثَيَيْنِ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ أَن تَضِلُّوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿176﴾

176- Senden açıklama istiyorlar. De ki: Allah size kelâle hakkında açıklama yapıyor: Çocuğu olmayan ve bir tane kız kardeşi olan bir kişi ölürse, onun terekesinin yarısı o (kız kardeş)indir. Ve o (kız kardeş)in çocuğu yoksa o (erkek kardeş) o (kız kardeş)e mirasçı olur. O (kız kardeş)ler iki tane olurlarsa, (erkek kardeşin) terekesinin üçte ikisi onlarındır. Ve eğer onlar erkekli kadınlı kardeşler olurlarsa erkeğin hakkı, iki kadın hissesi kadarıdır. Yanılırsınız diye Allah size açıklıyor. Ve Allah, her şeyi bilendir.

Ahmet, Buhari, Müslim, dört *Sünen* müellifleri ve daha başkalarının rivayetine göre Cabir b Abdullah şöyle diyor[202]:

Ben aklı yerinde değil bir hasta iken Rasûlullah (s) yanıma girdi. Abdest aldı ve sonra bana (su) serpti. "Bana sadece kelâle mirasçı oluyor. Miras nasıl?" dedim. Bunun üzerine feraiz ayeti indi.

Ed-Durru'l-Mensûr'da bu ayet zikredilirken böyle söyleniyor[203]. Başka rivayetlerde açıkça ifade edildiği için buradaki feraiz ayetinden maksat da bir çok kişiye göre bu ayettir.

Bu rivayetlerden bazıları şunlardır:

İbn Sa'd, Nesâî, İbn Cerir ve Beyhaki'nin (*Sünen*'de) rivayetine göre Cabir şöyle diyor:

Rahatsızlandım ve Peygamber (s) yanıma girdi. Dedim ki:

- Ey peygamber! Kız kardeşlerim için üçte bir vasiyet ediyorum?

- *İhsanda bulun,* dedi. Dedim:

- Yarı (şatr)?

- *İhsanda bulun,* dedi.

Sonra çıktı ve daha sonra yanıma girdi ve şöyle dedi:

- *Bu acından öleceğini sanmıyorum. Allah, indirdi ve kız kardeşlerinin hakkının ne olduğunu açıkladı. O, üçte ikidir*. Cabir, bu ayet *"Senden açıklama istiyorlar. De ki: Allah size kelâle hakkında açıklama yapıyor..."* benim hakkımda indi diyordu[204].

Adnî (*Müsned*'de), Bezzar (*Müsned*'de) ve Ebu şeyh'in (*Ferâiz*'de) sahih senetle rivayet ettiklerine göre Huzeyfe şöyle diyor:

"Kelâle" ayeti Hz. Peygambere bir yolculuk esnasında indi. Hz. Peygamber durdu ve birden Huzeyfe ile karşılaştı. Ayeti ona okudu. Ömer halife olunca *"kelâle"* konusunu ele aldı ve Huzeyfe'yi çağırdı, ona bunu sordu. Huzeyfe de "Rasûlüllah onu bana anlattı ve ben de sana, onun bana anlattığı gibi anlattım. Vallahi onun üzerine hiçbir şey ilave etmem." dedi.

Ben diyorum ki: Onun "sana, onun bana anlattığı gibi anlattım" sözünü Abdürrezzak, İbn cerir ve İbn Münzir'in İbn Sirin'den yaptıkları rivayet tefsir ediyor. İbn Sirin diyor ki: *"Senden açıklama istiyorlar. De ki: Allah size*

---

202. Buhari, *Vuzû*, 44; Müslim, *Feraiz*, 8; Ebu Davud, *Feraiz*, 2.

203. Suyutî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, Beyrut 1403/1983, II, 753.

204. Ebu Davud, *Feraiz*, 3. Hattâbi, Münzirî'nin bu hadisi Nesâî'ye nispet ettiğini söylüyor. Bkz: (Ebu Davud ile birlikte), III, 310.

kelâle hakkında açıklama yapıyor...", Hz. Peygamber bir yolculukta iken indi. Yan tarafında Huzeyfe b. Yemân vardı. Rasûlüllah (s) onu Huzeyfe'ye tebliğ etti ve Huzeyfe de arkasından yürümekte olan Ömer b. Hattab'a (r) tebliğ etti. Ömer (r) halife olunca Huzeyfeye bunu sordu ve onda bunun tefsirinin olacağını umdu. Huzeyfe ona şöyle dedi: "Vallahi, eğer emîr (halife) oluşunun, beni sana o gün söylemediğim bir şeyi söylemeye sevkedeceğini zannediyorsan sen gerçekten acizsin." Bunun üzerine Ömer de ona "Bunu kasdetmedi. -Allah sana rahmet etsin-", dedi.

Dördüncü ciltte "kelâle"nin manasından ve Hz. Ömer'in bu konudaki tereddüdünden, bunu Hz. Peygamber'e hem bizzat ve hem de kızı, aynı zamanda Hz. Peygamberin hanımı Hafsa (r) vasıtasıyla sorduğundan bahsetmiştik.

İbn Râhûye ve İbn Merduye bu ayetin Ömer'in (r) sorusu üzerine indiğini ve onun bunu anlamadığını, Hz. Peygamberin gönlünün hoş olduğu bir zamanda bunu ona sormasını Hafsa'dan istediğini rivayet ederler.

Malik, Müslim, İbn Cerir ve Beyhakî'nin rivayet ettiğine göre Hz. Ömer şöyle anlatır: Peygambere, kelâleyi sorduğumdan fazla hiçbir şey sormadım. Öyle ki parmağı ile göğsüme dürttü ve "*Yaz ayeti sana yeter.*" dedi.

Ahmed, Ebu Davud, Tirmizî ve Beyhakî'nin Berâ b. Âzib'den rivayet ettiğine göre bir adam Hz. Peygambere "kelâle'yi sordu ve o da "*Sana yaz ayeti yeter.*" dedi[205]. Abd b. Humeyd, Ebu Davud (*Merâsîl*'de) ve Beyhaki de Ebu Seleme b. Abdurrahman'dan bunun benzerini rivayet ederler. Yalnız o ilave olarak *"Kim geride çocuk ve baba bırakmazsa ona kelâle mirasçı olur."* der. Hakim de bunu Ebu Seleme, Ebu Hüreyre senediyle mevsul olarak rivayet eder.

Hattabi şöyle diyor: Allah kelâle hakkında iki ayet indirdi. Birisi kışın indi ki o, Nisa Sûresi'nin baş tarafındaki ayettir ve orada konu mücmel ve müphem bir şekilde anlatılmıştır, bu mana onun zahirinden neredeyse anlaşılmaz. Sonra yazın diğer ayeti indirdi ve o da Nisa Sûresinin sonundaki ayettir. Onda, kış ayetinde olmayan ilave açıklama vardır. Orada zikredilen kelâle ile ne kasdedildiğini anlasın diye soru soran kişiyi ona havale etti.

Ben diyorum ki: İlk ayetin tefsiri esnasında onun, anne, babanın miras durumu açıklandıktan sonra anne bir kardeşler hakkında indiğini söyledik. Çünkü anne olmayınca onlar, annenin yerine geçerler ve onun alacağını alırlar. Sonra Cabir'in hastalığı esnasında asabe (babasi ve evladı olmayan kim-

205. Ebu Davud, *Feraiz*, 3; Tirmizi, *Tefsir*, 5.

seler) durumundaki kardeşlerin hükmünün açıklanmasına ihtiyaç doğdu ve bu ayet indi. Bu ayetin sefer esnasında indiğine dair rivayet hatalıdır. Bu yanlışlığın sebebi Huzeyfe'nin bunu Hz. Peygamber'den öğrenirken onun o anda indiğini zannetmesidir. Çünkü Huzeyfe bunu daha önce duymamıştı. İki rivayet bu şekilde cem edilmiş olur. Sahabeden birisi bir ayeti ilk defa veya bir olay anında duyduğu zaman çoğu kere onun o anda veya o olay üzerine indiğini sanıyordu. Halbuki o, daha önce inmiş oluyordu. Bunu bilenlerin, nüzul sebepleri hakkındaki bir çok çelişkili rivayeti -ki bunların sayısı çoktur- cem etmeleri kolay olur.

Bu ayetin Veda Haccı yolculuğu esnasında indiğini söyleyenler ise hata üstüne hata ediyorlar. Çünkü Veda Haccı kışın oldu, bu ayet ise sahih rivayetlerde "yaz ayeti" diye açık açık belirtilmektedir. Bu ayetin, Hz. Ömer'in sorusu üzerine indiği şeklindeki rivayet de sahih değildir.

"*Kelâle*"nin ne anlama geldiği hakkında hem dil açısından ve hem de bu iki ayetteki manası açısından ihtilaf vardır.

1. Dil açısından ileri sürülen farklı görüşler:

a. Sözlük manası itibariyle bu kelime aslında, neseple doğrudan, yani aracısız bağlantısı olmayan demektir.

b. Evlat ve baba dışındaki akrabalardır. Bu, aslında birinci görüşün açıklamasıdır.

c. Evlat dışındaki akrabalardır.

d. Anne bir kardeşlerdir. *Lisanul-Arab*'ta bu mana söylendikten sonra "kullanımda olan da budur" denmektedir.

e. Anne bir kardeşler ile birlikte mirasçı olan asabedir.

Bu kelimenin, vâris hakkında mı, mûris hakkında mı kullanıldığı da ihtilaflıdır:

a. Bu kelime, yukarıda zikredilen kimseleri[206] vâris bırakarak ölen kişi hakkında kullanılır.

b. Yukarıda zikredilenler dışındaki vârisler hakkında kullanılır.

c. Her ikisi hakkında da kullanılır. Hangisinin kasdedildiği karine ile anlaşılır.

Dil itibariyle doğru olan ve çeşitli nassları cem eden (biribiriyle bağdaştıran) görüş de bu sonuncusudur.

---

206. Zikredilenlerden maksat, evlat ve anne-baba ise o zaman, bunların dışındakileri vâris bırakan demek daha uygun olur. Dolayısıyla burada bir matbaa hatası olabilir. (Çev.)

Cumhûra göre kelâle, ölen ve geride mirasçı olarak çocuğu ve babası olmayan kişidir. Ebu Bekir de böyle karar vermiştir ve doğrusu da budur. Bu konuda Ebu Davud'un mürsel olarak, Hakim'in de mevsul olarak rivayet ettiği hadis vardır. Bu hadis onların hepsine ulaşmış olsaydı belki de bu ihtilaflar tamamen yok olurdu.

2. Kelâle kelimesinin iki ayetteki manası üzerinde ileri sürülen farklı görüşler:

Sûre'nin başlarında feraizle ilgili ayetler arasında yer alan önceki ayet[207], kelâle kelimesi hakkında bir açıklama getirmiyor. O ayette, anne bir kardeşlerin kelâlenin mirasından ne alacakları zikrediliyor. Oradaki kardeşlerin, anne bir kardeşler olduğu hakkında icma vardır. İkinci ayet ise baba tarafından kız kardeşlerin kelâle olarak hisselerini açıklıyor ve burada çocuk olmamasını şart koşuyor.

Ayetlerin tamamını inceleyen birisi, bunlarda bir ihtilaf ve problemin olmadığını anlar. Çünkü Sûre'nin baş taraflarında önce çocukların mirası; sonra ölenin çocukları olup olmadığına, kardeşleri olup olmadığına göre anne-babanın mirası; sonra yine ölenin çocukları olup olmadığına göre eşlerin mirası açıklandı. Bunlar, mûris ile doğrudan irtibatı olan vârislerdir. Bunların dışındaki mirasçıların ise mûris ile aralarında bir vasıta vardır ve bunlar mutlak manada "kelâle" sayılırlar. Yukarıdaki kişilerin mirasları açıklandıktan sonra *"Eğer mirasçı olunan adam kelâle ise veya kadın (böyle ise) ve onun bir erkek ve bir de kız kardeşi varsa bunların herbirinin hakkı altıda birdir."*[208] dendi. Burada *"Eğer mirasçı olunan adam kelâle ise"*den maksat, o adamın ölmesi ve ailesinden ona mirasçı olanların kelâle mirası tarzında mirasçı olmaları veya ölen kişinin kelâle durumunda olması yani çocuğunun ve babasının bulunmaması, mirasçıların ona bu halde mirasçı olmalarıdır. Bu mana, dil açısından bilinmese bile daha önce zikredilen ayetlerden bilinebilirdi. Çünkü bunlardan her birinin miras durumu daha önce geçti ve geriye *"kelâle"* hakkında tek ihtimal olarak "baba ve çocuğun bulunmaması" hali kaldı. Ölenin, eşinin de olmaması şart koşulmadı. Çünkü Araplar *"kelâle"* kelimesini kan akrabalığı için kullanırlar, sıhrî akrabalık için kullanmazlar. Böyle olmasaydı karine yoluyla buradaki "kelâle"nin, babası, çocuğu ve eşi olmayan anlamında olduğuna hükmedilirdi. Çünkü usul ve füru akrabaları gibi eş de vasıtasız, doğrudan mirasçı olmaktadır. Erkek veya kadın eşin hissesi kelâleden önce zikredildi. Bu ayetten anlaşıldı ki kelâlenin mirasında

207. Nisa, 4/12.

208. Nisa, 4/12.

anne bir kardeşler ashab-ı feraizdendirler ve onların hissesi, miras bakımından yerini aldıkları annelerinin hissesidir. Bu da, maksadın, anne bir kardeşler olduğunu gösteren karinelerdendir.

Ayette anne-baba bir veya sadece baba bir kardeşlerden bahsedilmedi. Fakat sünnette beyan edildiğine göre kendileri için belli bir hisse tahsis edilmeyen ve asabeden olan akrabalar, ashab-ı feraiz hisselerini aldıktan sonra kalan terekeyi alırlar. Kalan terekeyi alırlarken de "Bir erkek iki kız hissesi alır." ve "Yakın akraba, uzak akrabayı düşürür." kaideleri uygulanır.

Baba tarafından kız kardeşleri olan Cabir hastalanınca onlar için vasiyette bulunmak istedi. Çünkü onlar için belirlenmiş bir hisse yoktu ve kendisi kelâle durumundaydı. Araplar da kızlara miras vermiyorlardı. Bunun üzerine Allah kelâle hakkında açıklama yapan ayeti indirdi ve onlar için de hisse tespit etti.

Fakat rivayet edildiğine göre Hz. Ömer bu ayetin zahirini esas aldı. Çünkü ayette *"kelâle"*nin, çocuğu olmadığından söz ediliyordu, ama babası olmadığından söz edilmiyordu. Hz. Ömer'in de sonunda Hz. Ebu Bekir'in ve Cumhûrun görüşüne döndüğü rivayet edilir. Rivayet edildiğine göre o, kendi görüşünü bir levhaya yazdı ve "Allahım! Eğer onda hayır görürsen onu yürürlüğe koy." diyerek bu konuda Allah'tan hayır talep etmek suretiyle (istihare) bir müddet bekledi. Derken saldırıya uğrayıp yaralandı. Yazdığını istedi ve o imha edildi. Oraya ne yazmış olduğunu kimse bilmedi. "Ben dede ve kelâle hakkında bir yazı (kitap) yazmıştım ve o hususta Allah'tan hayır talep ediyordum. Sizi bulunduğunuz hal üzere bırakmayı uygun gördüm." dedi[209].

Abdürrezzak ve İbn Sa'd'ın rivayetine göre İbn Abbas şöyle demiştir: Ömer (r) yaralanınca ona ilk gelen benim. "Benden üç şey muhafaza et (ezberle); ben insanların bana yetişememesinden endişe ediyorum: Ben kelâle hakkında hüküm vermedim. İnsanlara yerime bir halife tayin etmedim. Sahibi olduğum her köle azat edilmiştir." dedi.

Hz. Ali'nin önce Hz. Ebu Bekir'in; "Kelâle, babası ve çocuğu olmayandır." görüşünü reddettiği, fakat sonra onun görüşüne döndüğü de rivayet edilir.

Burada ayrıca ibret alınması ve üzerinde düşünülmesi gereken bir nokta var: Ben Hz. Ömer'in hayat tarzında bundan daha ilginç, onun dindarlığının ve Kur'an'a imanının kuvvetine, dine ait her bir hükmü delili ile açıklama hususundaki isteğine, delil konusunda tatmin olmadığı zaman -özellikle de

209. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, VI, 43.

o hüküm Kur'an'a dayanıyorsa ve konusu itibariyle içtihada açık değilse- orada duraklayıp kaldığına bundan daha çok delalet eden başka bir şey görmedim. Bir kere minberde iken ona kelâleyi sordular ve "Kelâle... Kelâle... Kelâle..." dedi, sakalını tuttu ve devam etti: "Vallahi onu bilmek benim için üzerine güneşin doğduğu her şeyden daha sevimlidir. Onu Rasûlûllah'a (s) sordum. O da 'Yazın inen ayeti işitmedin mi?' dedi. Onu üç kere tekrarladı."[210]

Zahire bakılırsa -eğer rivayetler sahih ise- Hz. Ömer, Hz. Peygamberin kelâle ile ilgili hükümleri genişçe açıklamasını istiyordu ama ona kelâleyi mutlak ve müphem bir soru tarzında soruyordu, maksadını açıkça beyan etmiyordu. Hz. Peygamber de ona Allah'ın indirdiğini söylüyor, kendi içtihadı olarak herhangi bir şey ilave etmiyordu. Bu mesele onun gönlünde büyüdükçe büyüdü ve öyle oldu ki bundan bahsedildiği zaman ondan korkuyordu ve içinde bir kararsızlık meydana geliyordu. Onu anlama hususunda kendi görüşünü ve içtihadını kullanmaya cesaret edemiyordu. Birçok akıllı kişi hakkında; bazı şeyleri, mesela bir takım matematiksel rakamları tasavvurdan acze düşmek gibi bundan daha ilginç şeyler de bilinmektedir. Bunların o konu dışındaki her şeyle ilgili tasavvurları ve idrakleri doğru olduğu halde onu tasavvur edemezler. Hiçbir şey de insanı Allah'ın kitabı hakkında delilsiz görüş beyan etmek kadar korkutmaz ve sinirlerini yıpratmaz. Acaba kendi içtihatlarını veya üstadlarının içtihatlarını Kur'an'ın veya Sünnet'in zahirinin önüne geçirenler yahut Allah'ın Kitabı'nı her şeyin önünde saymayanlar bundan ibret alırlar mı?

Özetlersek vârislerden kelâle olanlar, mûrise doğrudan vâsıl olmaktan yorgun ve bitkin düşen, ona ancak nesebinin doğrudan irtibatlı olduğu bir başkası vasıtası ile vâsıl olabilen vârislerdir. Doğrudan ve bizzat ulaşılan nesep asıl ve fer'dir. Daha üst derecedeki asıllar ve daha alt derecedeki fer'ler nesebin omurgasıdır, kelâle değildir. Öyleyse kelâle olan vârisler, ölü ile irtibatı ana-baba veya bunlardan biri vasıtasıyla olan yan akraba durumundaki vârislerdir. Mûrislerden kelâle olanlar ise evlat ve baba dışındaki vârislerdir. Sahabenin anladığı da budur. Çünkü Arapça'dan anlaşılan budur, başkaları doğru değildir.

Sahabeden bazısının tereddüdünün sebebi, ayette çocuğunun olmamasından bahsedildiği halde, babadan söz edilmemiş olmasıdır. Çünkü onlar Kur'an'ın abes ihtiva etmediğine alışmışlardı ve onun bir şeyi zikrederken veya açıklanmasına ihtiyaç olan bir noktada açıklama yapmazken abesten

210. İbn Cerir, *Tefsir*, VI, 44.

uzak olduğuna inanıyorlardı. Diğer taraftan bu Kur'an'ı en mükemmel ve en tamam şekilde hıfzettiklerini kesin olarak biliyorlardı. Ayette çocuğunun olmaması ile birlikte babasının olmamasının da zikredilmesi ve onların bunu unutmuş veya terketmiş olmaları ihtimal dahilinde değildi. Huzeyfe de Hz. Ömer halife olunca ona bu ayeti sorduğu zaman bunun için aynı cevabı vermişti. Çünkü o, onun kendisini bu konuda kendi şahsî görüşüne göre bir şeyler söylemeye sevketmek istediğini düşünmüştü. Konuya böyle bakılırsa o zaman problem; acaba ayette kelâlenin çocuğunun olmaması zikredildiği halde, babasının olmamasından niye söz edilmedi, bundaki nükte nedir, şeklinde karşımıza çıkar. Şimdi bu nükteyi de ihtiva edecek şekilde ayetin tefsirine geçelim.

"Senden açıklama istiyorlar. De ki: Allah size kelâle hakkında açıklama yapıyor."

Ey Peygamber! Senden çocuğu da, babası da olmayan ama baba tarafından kız kardeşleri olan Cabir gibi kelâle olarak miras bırakanlar hakkında açıklama (fetva) talep ediyorlar.

Daha önce bu durumdaki kız kardeşler için terekeden bir hisse belirtilmemişti. Sadece anne bir kardeşlerin (kız ve erkek) hissesi belirtilmişti: Hisseleri bir tane iseler altıda bir idi ve birden çok oldukları takdirde de sayıları ne kadar çok olursa olsun terekenin üçte birinde ortak idiler. Çünkü onlar, annelerinin hissesini alıyorlardı ve onun hissesi de bundan ibaretti.

Ey Peygamber! Onlara "Sorunuza konu olan kelâle hakkında Allah size açıklama yapıyor." de:

"Çocuğu olmayan ve bir tane kız kardeşi olan bir kişi ölürse (helak olursa), onun terekesinin yarısı o (kız kardeş)indir."

"Helak olursa", *"ölürse"* demektir. Bu kelime asırlardır sadece tahkir (hakaret ve küçümseme) makamında kullanılıyor. Ama Kur'an onu bunun dışında mutlak manada ölüm anlamında kullanır. Hz. Yusuf'tan söz ederek *"Nihayet helak olunca (ölünce), Allah ondan sonra bir peygamber göndermez, dediniz."*[211] der.

Ayette geçen ve "*onun çocuğu yok*" manasına gelen "*leyse lehu veledun*" cümlesi, yine ayette yer alan ve "*bir kişi, birisi*" manasında olan "*ımruun*" kelimesinin sıfatıdır veya yine ayette yer alan ve (helak oldu, öldü) anlamında olan "heleke" fiilindeki zamirden haldir. Mana da şöyle olur: Çocuğu olmayan veya çocuksuz bir kişi, anne babaları aynı veya sadece

211. Mü'min, 40/34.

babaları aynı bir kız kardeşi olduğu halde ölürse onun bıraktıklarının yarısı o kız kardeşindir.

Ayette, ölen kişinin çocuğunun olmamasından bahsedildiği halde, babasının olmaması şartı zikredilmemiştir. Bu konudaki nükte hakkında bir kaç şey zikredilebilir:

1. Bu konu kelâle kelimesinin manasına dahil olduğu için zikredilmemiştir.

2. Ekseriyetle geride mal bırakan insan, anne babasından sonra ölür. Çünkü bıraktığı mal ona ya anne babasından miras olarak kalmıştır, ya da o malı kendisi kazanmıştır. Kendisinin kazanması gençlik ve olgunluk döneminde olur. Bu durumda anne babanın hayatta kalması nadirattandır ve bundan dolayı konu özet olarak ifade edilmiş ve onlardan söz edilmemiştir.

3. Bu konuda en önemli husus şudur: Erkek ve kız kardeşlerin, muris ile nesep bağlarını sağlayan baba ile birlikte mirasçı olmamaları daha önce inen ve bu surenin de baş taraflarında tefsir edilen feraiz ayetlerinden bilinmektedir. Sünnet de onları beyan ve onlarla amel sadedinde böyle oldu. Yine bu husus o ayetlerden ve aynı zamanda bu ayetten alınan kıyasî kural, yani "Miras hukukunda her bir sınıfta erkeğin, iki kadın hissesi alması esastır" kuralı ve "Baba, evlatlarını mirastan düşürür (hacbeder)" kuralı vasıtasıyla da bilinmektedir. Allah baş taraftaki ayetlerde *"Eğer çocuğu yoksa ve ona anne babası mirasçı olursa annenin hakkı üçte birdir."*[212] buyuruyor. Yani bu kaideye göre kalan üçte iki babasının oluyor. Yine orada *"Eğer onun erkek kardeşleri varsa annesinin hakkı, altıda birdir."*[213] buyuruluyor. Çünkü annenin çocukları, onun hissesini eksiltiyorlar ve üçte bir yerine altıda bir alıyor. Diğer altıda bir de İbn Abbas'a göre annenin çocuklarının oluyor. Fakat Cumhûra göre kalanın tamamı babanın olur. Çünkü ayet, kardeşlerin mevcudiyetinin, annenin hissesini eksilteceğini beyan etmiş, ama kardeşler için de bir hisse tespiti yapmamıştır. Neticede bütün görüşlere göre de baba varken onların bir hisseleri yoktur. Baba onları mirastan tamamen düşürür. Çünkü onların, kardeşleri ile olan bağı, baba vasıtasıyla sağlanmaktadır. Babanın gerek bu maldan ve gerek başka mallardan bırakacakları da, sonunda onlara dönecektir.

İşte bu sebeplerle ayette onun babasının da olmamasının şart olarak zikredilmesinin bir faydası yoktu ve bu husus kelâle kelimesinin manasından,

212. Nisa, 4/11.
213. Nisa, 4/11.

daha önce geçen ayetlerden ve sabit kaidelerden anlaşılıp bilindiği için özet ifade tercih edilerek bu şart terkedildi. Bu durum Hz. Peygamber'in, bu zikredilenlere dayalı ve onları açıklayıcı sözünden de anlaşılmaktadır. Buhari, Müslim ve başkalarının İbn Abbas vasıtasıyla rivayet ettiklerine göre Hz. Peygamber *"Hisseleri, sahiplerine ulaştırınız. Geriye ne kalırsa o da en yakın erkek adamındır."*[214] buyurmuştur.

Burada "babasının olmaması"nın, kasdedilmiş olduğu halde zikredilmesine ihtiyaç duyulmaması, bu hissenin, vasiyetten ve borçtan sonra olacağının zikredilmesine ihtiyaç duyulmaması gibidir. Bunlar da daha önceki ifadelerden anlaşıldığı için burada tekrar zikredilmemiştir. Hatta yukarıda anlattığımız gibi bu husus kelâle kelimesinin kendisinden anlaşıldığı, ekseriyetle baba bulunmadığı ve bulunsa bile hakkında nass bulunduğundan ve kıyasla da sabit olduğundan onun, çocuklarını mirasçılıktan düşürdüğü kesin olarak bilindiği için burada babadan söz edilmeye ihtiyaç olmadığı daha da belirgindir.

Bu meseleyi bir hayli uzattım ve bazı manaları tekrarlamış oldum. Çünkü kelâle konusunda öncekiler ve sonrakiler istikrarlı bir tavır içinde olamamışlar, sahabenin ekseriyetinin kabul ettikleri ve sonrakilerin de (müteahhirûn) ittifak ettikleri ile Kur'an-ı Kerim'in ifadesini bağdaştırma bakımından tam bir açıklamaya vakıf olunamamıştır.

Bizi buna sevkeden Allah'a hamd olsun. Eğer Allah bizi sevk etmiş olmasaydı biz bunu yapamaz, hidayet üzere olamazdık.

Buradaki *"veled"* (*çocuk*) kelimesi hakkında da ihtilaf edilmiştir. Acaba burada mutlak manası ile mi kullanılmıştır ve dolayısıyla kıza da şamil midir, yoksa zaman zaman kullanıldığı gibi sadece erkek anlamında mı kullanılmıştır. Bu ihtilafın sebebi, kız kardeşin mirastaki durumudur; ölünün oğlu varsa onun bir şey alamayacağı hususunda icma vardır. Ama ölünün kızı ile birlikte bulunan kız kardeş mirasçı oluyor. Buradaki *"veled"*, hem erkeğe hem de kıza şâmildir diyenler kız kardeşin, kız ile birlikte mirasçı olmasını, onun yarım hisseye mirasçı olması için kızın bulunmamasının şart olmasına mani görmüyorlar. Çünkü onun burada sözü edilen yarım hissesi için, kızın olmaması şarttır. Eğer kız varsa o zaman kız, kız kardeşi asabe (baba tarafından akraba olan) yapar ve dolayısıyla ashab-ı feraizden (şer'i mirasçılardan) olan mirasçılar terekeden hisselerini aldıktan sonra geriye kalanını alır. Bu kalan kısım, yarım hisse de olabilir, yarımdan az da olabilir. Eğer kızdan ve

214. Buhari, *Feraiz*, 5, 7, 9, 15; Müslim, *Feraiz*, 2, 3; Tirmizî, *Feraiz*, 8.

kız kardeşten başka vâris yoksa mirasın yarısı ashab-ı feraizden birisi olarak kız alır ve kalanını yani diğer yarıyı da kız kardeş alır. Ama kız kardeş bunu ashab-ı feraizden (şer'i mirasçılardan) biri olarak değil asabeden (baba tarafından akraba olan) biri olarak alır. Bunda ayete ters bir şey yoktur. Çünkü eğer kız ile birlikte mûrisin hanımı da varsa hanımı sekizde bir alır ve kız kardeşe kalan yarımdan az olur. Ama kız ile birlikte bulunan kız kardeş, ashab-ı feraizden biri olarak yarım hisse alsaydı ve bunlarla birlikte mûrisin hanımı da olsaydı o zaman miras meselesinde "avl" yani mirasta hisse sahibi olanların hisselerinin payda sayısını aşması söz konusu olurdu ve hisselerdeki azalma, bütün hissedarlara yansımış olurdu. Dolayısıyla kız kardeşin payına düşen, kızınkinden az olmazdı. Buradan anlaşılıyor ki ayette, kız kardeşin bu hisseyi alması için olmaması şart koşulan *"velet"* (*çocuk*), hem erkek hem de kıza şamildir ve ortada bir problem yoktur.

"Ve o (kız kardeş)in çocuğu yoksa o (erkek kardeş) o (kız kardeş)e mirasçı olur."

Yani eğer kız kardeş ölürse ve erkek olsun kız olsun bir çocuğu da yoksa, aynı zamanda erkek kardeşi kız kardeşinin mirasından düşürecek bir baba da yoksa erkek kardeş ona mirasçı olur. Bunlar kelâle kelimesinin manasından, diğer ayetlerden ve biraz önce işaret ettiğimiz kurallardan anlaşılıyor. Orada belirttiğimiz gibi mûrisin babasının da olmayacağı şartına ayette yer verilmeyişini belağata uygun veciz bir anlatım haline getiren de bunlardır. Çünkü bu şartın orada yer alması, "tahsîlü'l-hâsıl" (zaten var olan bir şeyi var etmeye kalkışmak) gibidir. Aynı durum bunun, vasiyet ve borçtan sonra olacağı şartı için de söz konusudur ki o da burada, zaten bilindiği için zikredilmemiştir. Kız kardeşin hiç çocuğu yoksa erkek kardeş tek başına ona mirasçı olur ve terekenin tamamını alır. Bu durum, "Erkek, iki kız hissesi alır" kaidesine de uygundur. Zahire bakılırsa kasdedilen de budur. Çünkü bu, kız kardeşin yarım hisseye vâris olmasına karşılıktır.

Burada Allah mutlak olarak ***"mirasçı olur"*** demiş, hisse belirtmemiştir. Çünkü erkek kardeş, ashab-ı feraizden değildir, onun artıp eksilmeyen belli bir hissesi yoktur. O asabedir ve ashab-ı feraizden kimse yoksa terekenin tamamını alır. Eğer ashab-ı feraizden birisi ile birlikte bulunursa onunla birlikte mirasçı olur ve kelâle olarak yukarıda zikrettiğimiz sahih hadise dayanan kaide gereğince kalanın tamamını alır.

Bu meselede ölen kız kardeşin kızı da varsa o zaman eğer kız tek ise ashab-ı feraizden biri olarak mirasın yarısını alır ve erkek kardeş de kalanı, yani diğer yarıyı alır.

Ölen kız kardeşin, erkek kardeşle birlikte bir kızı ve kocası varsa kız mirasın yarısını, koca dörtte birini ve erkek kardeş de kalanı yani dörtte birini alır.

Bazıları kız kardeşin ölümü halinde onun kızı ile birlikte erkek kardeşinin mirasçı olması hallerini *"Ve o (kız kardeş)in çocuğu yoksa o (erkek kardeş) o (kız kardeş)e mirasçı olur."* ayetinin mefhumuna dahil etmek istediler ve buradaki *"çocuk"* (*veled*) kelimesini *"oğul"* olarak tefsir ettiler. Fakat bu, zaten böyle sonuçlanır. Çünkü ölenin kızının, ölenin erkek kardeşini mirastan düşürmediği hususunda icma vardır. Ama bu şekillerin burada kasdedilip kasdedilmediği kesin değildir ve bunların hükümleri de diğer nasslardan bilinmektedir.

"O (kız kardeş)ler iki tane olurlarsa, (erkek kardeşin) terekesinin üçte ikisi onlarındır".

Yani kelâle olarak ölen erkek kardeşin geride iki tane kız kardeşi kalmışsa onlar, kardeşlerinin bıraktığı mirasın üçte ikisini alırlar. Cabir'in kız kardeşleri gibi eğer üçten çok iseler de -ki onlar yedi veya dokuz tane idiler- yine üçte ikiyi alırlar. Kalan da, eğer ölenin hanımı gibi ashab-ı feraizden birisi yoksa asabe olarak kim varsa onundur. Ama ashab-ı feraizden biri varsa tabii ki önce onlar hisselerini alacaklardır.

Ayette "iki kız kardeş iseler" denmeyip *"iki tane iseler"* dendi. Çünkü burada zaten kardeşlerden söz edilmektedir ve hisse bakımından da sayıya itibar edilmektedir.

"Ve eğer onlar erkekli kadınlı kardeşler olurlarsa erkeğin hakkı, iki kadın hissesi kadarıdır."

Yani kardeş olarak mirasçı olanlar erkek ve kadın karışık durumda iseler aynı derecede olan kadın ve erkeklerin bir arada olması hali ile ilgili kaideye göre onlardan erkek olanı, iki kadın hissesi alır. Yalnız anne bir kardeşler bundan hariçtir, onlar annelerinin hissesi olan altıda birde ortaktırlar. Çünkü onlar, annelerinin yerini alırlar. Eğer böyle olmasaydı onlar (anne bir kardeşler) mirasçı olamazlardı. Çünkü onlar, ölünün asabesinden değillerdir.

Ayette dil bakımından "tağlîb" vardır. Erkekler esas alınmış, ifade ona göre seçilmiştir ve Arapça'da bu, bilinen bir durumdur.

"Yanılırsınız diye Allah size açıklıyor."

Yani Allah size dininizin işlerini, emirlerini açıklıyor. Bu farzların ve hükümlerin ayrıntıları da onların en önemlilerindendir. Allah, sizin yanılıp sapmanızı iyi görmediği için veya bu sayede sizi sapmaktan kurtarmak için onları size açıklıyor. Burada "bunları bilerek ve kabul ederek miras taksiminde ve başka işlerde yanılıp sapmaktan sakınasınız diye" manası kastedilmektedir. Ayetin bu kısmının dil bakımından meşhur yorumu böyledir. Biz sadece "takdir" bakımından bazı tasarruflarda bulunarak ona ilave yapmış olduk. Bu durumda *"yanılırsınız diye"* manasına gelen *"en tedillu"* kavli dolaylı tümleçtir (mefulun lieclihtir). Beyzavî bundan önce başka bir izah tarzına yer veriyor ve "Kendi halinize bırakıldığınız zamanki durumunuzdan ve tabiatınızdan olan sapmanızı -ondan sakınasınız ve onun karşıtını arayasınız diye- size açıklıyor"[215] diyor. Râzî de *Nazm* müellifi Cürcanî'nin "Allah size dalaleti, onun dalalet olduğunu bilip ondan sakınasınız diye açıklıyor" dediğini naklediyor[216]. Kufeliler burada bir olumsuzluk edatı takdir ediyorlar ve "sapmayasınız diye, yanılmayasınız diye" diyorlar. Ama aynı zamanda Basralıların görüşü olan birinci izah daha uygundur. İbn Ömer hadisinde şöyle denmektedir:

"Allah'ın kabul saatine rast gelmesi hoş olmayacağı için (veya rast gelmemesi için) sizden hiçbir kimse çocuğuna beddua etmesin." Bu hadisi bazıları *"kabul saatine rast gelmemesi için"* şeklinde anlamışlardır. Ama daha uygun olanı Basralıların *"kabul saatine rast gelmesinin kerih görüleceği-hoş olmayacağı için"* şeklindeki anlayışıdır. Çünkü *"kerahat-hoş görmeme"* ifadesinde, "sakınmak, tetikte olmak" manası saklıdır. Bu da Kur'an'da tekrarlandığı bilinen bir üslup, kullanım şeklidir.

"Ve Allah, her şeyi bilendir."

Sizin için bu hükümleri ve başka hükümleri, bunlarda sizin yararınız olduğunu, menfaatlerinizin gözetildiğini ve bu sayede sizin kendi aranızda da uyum olacağını bildiği için böyle koymuştur. Bu, durum O'nun bütün hükümlerinde ve fiillerinde görülür. Bunların hepsi de O'nun ilminin genişliğine ve rahmetinin bolluğuna delalet eden hikmete uygundur.

---

215. Beyzavî, *Tefsir*, II, 220. (Bu açıklamaya göre "**en Tedillu**" kavli, mefûlün bihtir. Bkz: Haşiyetü Şeyhzâde, II, 187. -Çev.-)

216. Râzî, *Tefsir*, XI, 121.

Ayetteki lafız ve üslupla ilgili konular:

Ayet, sözün bağlamından anlaşılan şeyin, lafız olarak zikredilmiş hükmünde olduğuna hatta onun hakkında zamir kullanılabileceğine delalet ediyor. Bu nedenle zamirin nereye raci olduğunun açıklanması -ki o da (ve Huve Yerisuha dolayısıyla) kavlidir- için "**el-meru**" lafzını takdir etmek gerekmez. Aksine burada sahih olan şey, mana açısından bizim: "yani o kız kardeşin kardeşi, ... ona varis olabilir" diye söylememizdir. Nitekim bunun benzeri aynen: "Fe in kaneta" yani "iki kız kardeş iseler"; "Ve in kanu"; "Eğer erkekleri kadınlı kardeşler iseler" cümlelerinde de aynı durum söz konusudur.

Kur'an Tarihi ve Nüzul Sebepleri Konusu:

Bu ayetin en son inen ayet olduğu rivayet edilir.

Buhari, Müslim, Tirmizî, Nesâî ve başkalarının rivayetine göre Berâ şöyle der: Tam olarak inen en son sûre Berâe (Tevbe) Sûresi'dir ve son inen ayet de Nisa Sûresi'nin sonundaki *"yesteftuneke"* yani 176. ayetidir[217]. Yani bazılarının açıkça ifade ettiği gibi feraiz ayetlerinin sonuncusudur. Bu izah şekline göre Buhari ve Müslim'in İbn Abbas'tan rivayet ettiği "Son inen ayet, faiz (riba) ayetidir"[218] sözü ile bunun arasında çelişki yoktur. Bunun bir benzerini de Beyhakî, İbn Ömer'den rivayet eder. Ömer'den nakledilen rivayetlerin bir kısmında "Faiz ayeti, son inenlerdendir." denmektedir. Ahmed ve İbn Mâce[219] böyle rivayet ederler. Buradaki faiz ayetinden maksadın *"Ey iman edenler! Allahtan sakınınız ve eğer mü'min iseniz kalan faizi bırakınız."*[220] ayeti olduğunu söylerler. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in bu ayeti tefsir etmeden vefat ettiğini söyler.

İbn Abbas'tan nakledilen bazı zayıf rivayetlere göre en son inen ayet *"Allah'a döndürüleceğiniz günden sakının."*[221] ayetidir. Bu ayet, Bakara Sûresi'ndeki az önce geçen ve en son indiği veya en son inenlerden olduğu belirtilen faiz ayetinden sonradır. Kelbî'nin Ebu Salih kanalıyla İbn Abbas'tan yaptığı rivayete göre bunun nüzulü ile Hz. Peygamberin vefatı arasında seksen bir gün vardır. Kelbî'nin Ebu Salih kanalıyla İbn Abbas'tan yaptığı rivayetler, İbn Abbas'tan yapılan rivayetlerin en zayıflarıdır. Dolayısıyla hesaba alınmaz. İbn Ebi Hatim'in Said b. Cübeyr'den rivayet ettiğine göre bu ayet,

217. Buhari, *Tefsir*, 5/27; Müslim, *Feraiz*, 11-12; Tirmizi, *Tefsir*, 5.
218. Buhari, *Tefsir*, 2/53.
219. Bkz: İbn Mâce, *Ticârâ*, 58. (Buradaki rivayet *"Son inen, faiz ayetidir..."* şeklindedir. -Çev.)
220. Bakara, 2/278.
221. Bakara, 2/281.

Kur'an'ın tamamı içinde en son inenidir ve o, Hz. Peygamber'in bu ayetin nüzulünden sonra dokuz gece yaşadığını, Rebiülevvel ayınının bitmesine iki gece kala pazartesi gecesi vefat ettiğini söyler. Bu rivayet hakkında da söylenenler varsa da burası yeri değil.

Netice itibariyle diyoruz ki: Kur'an'dan son inen ayetin hangisi olduğunu kesin olarak belirleme imkânımız yok. Biz kesin olarak ancak bunun, en son inen ayetlerden olduğunu söyleyebiliriz. Ama onun en son inen ayet olması da mümkündür.

Nisâ Sûresi'nin Özeti

1. Sûrenin başında takva emredildikten sonra, insanların ilk yaratılışlarından ve üremelerinden söz ediliyor. Sonra hanelerle (aile ve aşiret) ilgili hükümlere, yetimlerin ve kadınların mâlî ve edebî haklarına yer veriliyor. Bu cümleden olarak miras hisseleri, kadınların mirasçı olmaları, onlara mani olunması, her iki cinsten de ahlaksızlık yapanların cezalandırılması, evlenilmesi haram olan ve helal olan kadınlar, evlilikle ilgili diğer hükümler ve eşlerin birbirlerine karşı görevleri, hakları konu ediliyor.

Bunlar otuz beş ayette ele alınıyor ve Kur'an'ın genel üslubuna uygun olarak aralarda takva tavsiyesi, itaate teşvik; itaatsizlik ve günaha karşı tehdit gibi konular ile Allah'a imanı besleyen, nefsi temizleyen diğer öğütlere yer veriliyor.

2. Bunlardan sonra Ehl-i Kitab'tan olan Yahudilere karşı deliller ortaya konuluyor. Yalnız bunun için de önce sadece Allah'a ibadet emrediliyor, şirk yasaklanıyor, anne babaya, akrabalara, yetimlere, yoksullara ve komşulara iyilik ve ihsanda bulunulması isteniyor, cimriliğin, Allah'ın nimetlerini gizlemenin çirkinliği ortaya konuyor, küfür ve peygambere isyana karşı insanlar uyarılıyor, tehdit ediliyor, böylece asıl konuya hazırlık yapılıyor.

Bunlar, -baş tarafında sarhoş iken namaz kılmanın yasaklığını ifade eden ayetin sonlarındaki teyemmümle ilgili hükümler hariç- içerisinde ahkâm ayetleri yer almayan beş on ayette ele alınıyor.

Sonra Allah, Yahudilerin dinî ve ahlakî tavırlarını açıklıyor, bundan alınacak ibretleri, onların bu sebeple hak ettikleri cezayı beyan ediyor. Allah, onlar gibi yapanlar ve durumları onlara benzeyenler hakkındaki hükmü ve sünneti bilinsin diye böyle yapıyor. Diğer taraftan yine ibret ve örnek alınsın diye bunun karşısı tutum içinde olanlara yani iman edenlere ve iyi davranış-

ta bulunanlara da iyilikler vadediyor. Bunlar da kırk dördüncü, elli yedinci ayetler arasında zikrediliyor.

3. Yahudilerin durumundan bahsedilirken -eğer yönetimden nasipleri olmuşsa- onların yönetimle ilgili durumları da -ki bencillikten ve başkalarını en ufak bir menfaatten mahrum etmekten ibarettir- söz konusu edilince Allah bunların peşinden İslamî yönetimin hangi esaslar üzerine kurulması gerektiğini açıklıyor. Bu esaslar şunlardır:

a. Emanetleri ehil olanlara bırakmak.

b. Bütün insanlar arasında adaletle hükmetmek, kayırmacılık yapmamak.

c. Kur'an'da belirtilen hükümlerde Allah'a itaat etmek.

d. Hz. Peygamber'e itaat etmek. Bu hükümlere dair açıklamalarına ve o hükümlere göre veya kendi içtihadı ile vermiş olduğu kararlarına, bu husustaki sünnetine itaat etmek.

e. Ulu'l-emr'e, onların; insanların her asırdaki genel menfaatlere göre ihtiyaç duydukları konularda onlar için koydukları medenî ve siyasî düzenlemelere itaat etmek. Ulu'l-emr, ehlü'l-hal ve'l-akd'dir. Onların koydukları kurallar, ikinci derecede itaat edilecek kurallardır.

4. Allah, bundan sonra münafıkların hallerini ve huylarını, onlara nasıl muamele edilmesi gerektiğini açıklamaya başlamaktadır. Bunların da en önemlisi onların, savaş zamanındaki halleri ve muameleleridir. Bu münasebetle savaş, hicret, eman, kasden veya hata ile adam öldürme ile korku ve sefer namazı hakkında çeşitli hükümler, hikmetler ve öğütler zikredildi. Bu ayetlerin arasında Allah'a ve Peygamberi'ne (s) itaat de vurgulandı.

Bunlar elli sekizinci ayetten başlıyor ve yüz dördüncü ayete kadar sürüyor.

5. Bu ayetlerden sonra da Hz. Peygamber'e hitap eden ayetler geliyor. İnsanlar arasında Allah'ın, kitabında ona gösterdiklerine göre hükmetmesi isteniyor. Bazılarının, Hz. Peygamber'den kimi Müslümanları Ehl-i Kitab'a karşı kayırmasını istedikleri bir olaya işaret ediliyor. Sonra da bu bağlama münasip tarzda öğütten, va'd ve tehditten, bilhassa hidayet ortaya çıktıktan sonra hâlâ Hz. Peygamber'le mücadele edenlerle ilgili ceza tehdidinden, arkasından da şirk dışındaki günahların bağışlanabileceği meselesinden bahsediliyor. Bu meseleden sonra Arap müşriklerin dalaletleri hakkında bir nebze açıklama yapılıyor ve ahiretteki kurtuluşun, kuruntulara veya şerefli bir dine ve bir peygambere mensubiyete değil, imana ve amele bağlı olduğu ifade ediliyor. Bu ayetlerdeki hükümler ve öğütler Ehl-i Kitab'ın, müşriklerin

ve mü'minlerin, bunların hepsinin işleri ve İslam'ın meziyetleri hakkındadır. Bunun için Allah bunları, fazileti hakkında bütün bu grupların ittifak ettikleri Hz. İbrahim'in dininin güzelliğini beyan ederek bitiriyor.

Bu konular da yüz yirmi altıncı ayete kadar devam ediyor.

6. Bunları kadınlar, yetimler ve çaresiz durumdaki çocuklarla ilgili hükümler, kadınların itaatsizlikleri ve onlar arasında adaletli davranma, eşlerin arasını bulma ve onları ayırma konularına dair ayetler izliyor. Bu ayetler takvayı tavsiye eden, Allah'ı ve onun vadini, tehdidini hatırlatan, adaleti sağlama ve doğru şahitlik üzerinde -bunlar, akrabaların, zenginlerin veya fakirlerin aleyhine bile olsa- titizlikle durulmasını, kayırma veya şefkat yoluna gidilmemesini isteyen ayetlerle destekleniyor.

Bu konular da yirmi civarında ayette yer alıyor.

7. Sonra tekrar münafıkların durumuna dönülüyor. Önce konuya hazırlık olmak üzere Allah'a iman emrediliyor, iman esasları zikrediliyor, sonra iman noktasında istikrarsızlık gösterenler, gidip gelenler tehdit ediliyor. Bunların kâfirlere karşı dostlukları, bu dostluğun sebebi ve onun içlerinden kaynaklandığı, Allah'ı aldatmaya kalkıştıkları, bunların nasıl bir ceza ve azapla karşılaşacakları, onlardan tövbe edip iyi davranışlar içinde olanların karşılıklarının ne olacağı, dürüst Müslümanların mükafatlarının ne olacağı anlatılıyor.

Bunlar, yüz kırk yedinci ayette bitiyor ki bu aynı zamanda beşinci cüzün de sonudur.

8. Sonra başa, Ehl-i Kitab'ın, iman ve küfür bakımından ne halde olduklarına dönülüyor. Allah önce kötü sözün açıkça ifadesinin hükmünü; prensip olarak bunun çirkin ve nâhoş bir şey, karşıtının da yani iyi söz ve amelin açıklanmasının da güzel bir şey olduğunu ifade ediyor. Sonra Allah ile peygamberleri arasında ayırım yapanlardan, bunlardan kimine iman edip kimini inkar edenlerden bahsediyor; küfrün de, onun mukabili olarak peygamberlerin hepsine imanın da eskiden beri görüldüğünü beyan ediyor. Bunun ardından Yahudilerin Hz. Peygamber'le kavgaya tutuştuklarını beyan ediyor ve onların aleyhindeki delilleri; Hz. Musa'ya kafa tuttuklarını, buzağıya ibadet ettiklerini, Allah'ın mîsakını bozduklarını, peygamberleri öldürdüklerini, Hz. İsa'ya ve annesine eziyet ettiklerini, onu öldürmekle iftihar ettiklerini sıralıyor. Bu konuyu, içlerinden ilimde derinlik kazananların ve mü'minlerin durumunu açıklayarak bitiriyor.

Bu kısım da yüz altmış ikinci ayete kadar sürüyor.

9. Allah bundan sonra son peygamberinin peygamberliğinin sahih olduğuna dair delilini ortaya koyuyor. Ona olan vahyinin de, ondan öncekilere olan vahyi gibi olduğunu, her ümmete peygamber gönderdiğini, yani peygamberliği sadece İsrail oğullarına tahsis etmediğini, peygamberine vahyettiklerine kendisinin de şahit olduğunu, çünkü en yüksek ilimle iç içe yaptığı bu vahyi hiçbir şey öğrenmemiş ümmî birine indirdiğini beyan ediyor. Bu konuyu da Allah'ı inkar edenlerin durumunu ve sonunda varacakları yeri açıklayarak ve bütün insanları O'na imana davet ederek bitiriyor.

Bunlar da üç beş ayet sürüyor.

10. Sonra Allah Hıristiyanlara karşı; teslis inancını iptal etmek ve tevhidi ispat etmek, için delil ikame ediyor ve Hz. İsa'nın mahiyetini beyan ediyor. Bu konunun sonunda da vaad ve tehdit yer alıyor, Allah'ın Rasûlü Hz. Muhammed'in bir burhan olduğunu, kitabının bir ışık olduğunu beyan ediyor, bütün insanları bu ikisi vasıtasıyla istikametlerini bulmaya davet ediyor, bu Kitab'a sarılanların ilahî rahmet ve ihsana kavuşacaklarını, içinde yürüyenlerin dünya ve ahiret saadetine erecekleri düzgün yolu bulacaklarını vadediyor.

Allah'ın İslamî yönetimin esaslarını, en önemli farzları ve hükümleri beyan ettiği; bu arada kadın ve aileye, mirasa, evliliğe dair hükümleri, eşlerin birbirlerine karşı hak ve görevlerini, iman, şirk, tövbe, harp konularını, münafıkların ve Ehl-i Kitab'ın yaptıklarını açıkladığı, onlar tarafından ortaya atılan şüpheleri çürüttüğü bu hikmetli sûre böyle bitiyor. Bu sûre, uzun (tıvâl) sûreler içinde fayda, hüküm ve hüccet itibariyle en muazzamıdır.

Sûrenin sonunda yer alan ayet ise, baş tarafta yer alan feraiz hükümlerini bir açıklama (fetva) ile tamamlayan bir zeyl (ek) durumundadır. Kur'an'daki mezc (iç içelik, değişik meseleleri birbiri ile uyumlu olarak anlatma) üslubundaki hikmeti tekrar tekrar beyan ettik. Bazı meselelerin veya hükümlerin bir kitaba veya kanuna zeyl şeklinde dahil edilmesinin hikmeti ise zihni o konuda daha uyanık tutmaktır. İnsan zihni aynı tür bir çok meselenin veya hükmün arasına yerleştirilmiş hükümlerden gafil olabilirse de böyle zeyl durumundakilerden gafil olmaz. Bu ayetin, sûredeki ayetlerin sonundaki fâsılalardan farklı bir şekilde tek olarak burada böyle yer alması ile belki de gönüller ona yönlendirilmekte, ondan gafil olunmaması istenmektedir. Bu üslup zamanımızda bir çok ilmî çevrede, hatta özel mektuplaşmalarda gö-

rülen bir uygulama haline geldi. Mektuba, -mektubu yazarken bir meseleyi unutan ve onu tamamlayıp sonuna ismini yazdıktan sonra hatırlayan kimsenin yaptığı gibi- bir zeyl yapıyorlar ve ona "hâşiye" diyorlar. Onlar çoğu kere bunu, bahsettiğimiz gaye ile kasten yapıyorlar.[222]

222. Bu tefsiri kaleme alan Muhammed Reşid diyor ki: Allah Teâlâ beni bu sûrenin tefsirini tamamlamaya 1331 senesi Rebiülâhir (1913 Mart) ayında muvaffak kıldı. O'ndan beni Kitabı'nın tefsirini tamamlamaya da muvaffak kılmasını ve bu konuda beni hakikat ruhu ile teyid etmesini diliyorum.

❮ MÂİDE SÛRESİ ❯

Kur'an'da beşinci sûredir. Ayetlerinin sayısı Kufeli kıraatçilere göre 120, Hicazlılara ve Şamlılara göre 122, Basralılara göre de 123'tür. Flügel de Kufelilerle aynı görüştedir. Bu konudaki ihtilaf, sadece iki yerdeki ayet sonu tespitinden kaynaklanmaktadır.

Bu sûre "Hicret'ten sonra inen ayetler, Mekke'de inmiş olsa bile Medenîdir." şeklindeki meşhur görüşe göre Medenîdir. Bu görüş esas alınmadığı takdirde sûrenin tamamına Medenî denilemez. Çünkü Buhari ve Müslim'in Hz. Ömer'den rivayet ettiklerine göre *"Bugün dininizi sizin için kemale erdirdim..."*[223] ayeti Veda Haccı esnasında Cuma günü, Arefe akşamı inmiştir. İbn Merdûye'nin Ebu Said'den, onun Gadîr-i Hum günü indiğine dair rivayeti de, Ebu Hureyre'den nakledilen Hz. Peygamber Veda Haccı'ndan dönerken 28 Zilhicce'de indiğine dair rivayet de sahih değildir. Beyhakî *Şuabu'l-İman*'da Mâide Sûresi'nin baş tarafının Mina'da indiğini rivayet eder ki; bu, Veda Haccı senesinde olmuştur. Ubeyd b. Humeyd b. Ka'b'dan da onun tamamının Veda Haccı esnasında Mekke ile Medine'de indiği rivayet edilir.

İlk Sûreler Arasında İrtibat

Bu sûre ile bundan önceki Nisâ Sûresi arasındaki münasebet hakkında Kevâşî şöyle der: "Allah Nisâ Sûresi'ni tevhidi ve insanlar arasında adaletli olmayı emrederek bitirince burada da akidlere bağlı kalmayı emrederek onu pekiştirir."

Âlûsî bunu açıklamak için Celal es-Suyûtî'den şunları nakleder: "Nisa Sûresi, -bir kısmı açık olarak, bir kısmı zımnen olmak üzere- birçok akid ihtiva etmektedir. Nikâh akidleri, mehir akdi, yemin akdi, antlaşma (muahede) ve eman akdi, sarih/açık akidlerdir. Zımnen değinilen akidler de vasiyet, vedia, vekâlet, ariyet, icare ve *'Allah size emanetleri ehillerine vermenizi emreder.'*[224] ayetinin genel hükmü altına giren diğer akidlerdir. Bu sûrenin peşinden, akidlere bağlı kalınması emri ile başlayan bir sûrenin gelmesi

223. Mâide, 5/3.
224. Nisâ, 4/58.

münasip oldu. Bununla Allah sanki *'Ey insanlar! Bitirilen sûrede zikri geçen akidlere bağlı kalın!'* diyor. Bununla birlikte bu sûrede de bazı akidler vardır."

O, Nisâ Sûresi'nin önce ve Mâide Sûresi'nin daha sonra gelmesini de şöyle izah ediyor: "Nisâ Sûresi *'Ey insanlar!'* diye başlıyor ve o sûrede yer yer bu hitap şekli görülüyor. Bu haliyle o, daha çok Mekkî sûrelere benziyor. Bu sûre ise *'Ey iman edenler!'* diye başlıyor. Bunda da yer yer bu hitap şekli görülüyor ve bu, daha çok Medenî sûrelerdeki hitaba benziyor. Genel olanın yani bütün insanlara hitap eden ve Mekkî olanlara benzeyen sûrenin önce inmesi daha münasiptir."

"Sonra bu iki sûre arasında Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri arasındakine benzer bir bağlılık ve birlik vardır. Onların arasında tevhid, nübüvvet ve benzeri temel esasları tespit etme bakımından, bunlarda da fer'î hükümleri tespit bakımından bir ortak nokta vardır. Mâide Sûresi 'kudret' sıfatı ile bitirilmektedir. Nisâ Sûresi de bununla başlamıştı. Yine Nisâ Sûresi mahlûkatın yaratılmasının ilk safhası ile başlıyordu. Mâide Sûresi ise bunun sonuyla, kıyametten sonraki dirilme ve amellerin karşılığı ile bitiyor. Bu ikisi, sanki başlangıçtan sona kadarki hükümleri ihtiva eden tek bir sûre gibidir."[225]

Ben derim ki: Bu, şimdiye kadar okuduklarımızın en kapsamlısı. Râzî de, Bikâî de yeni bir şey getirmemişler. Görüldüğü gibi Mâide Sûresi'nin ekseriyetinde Yahudi ve Hıristiyanlara karşı delil serdedilmekte ve biraz da münafıklarla müşriklerden bahsedilmektedir. Bunlar, Nisâ Sûresi'nde tekrarlanan ve sonunda da biraz uzunca ele alınan konulardır. İki süre arasındaki irtibatla ilgili en bariz izah şekli ve en güçlü münasebet budur. Sanki bu konularda Mâide Sûresi'nde zikredilenler, Nisâ Sûresi'ndekileri tamamlayıcı, ikmal edici mahiyettedir.

Her iki sûrede de ibadet, helal-haram sahasında bir takım amelî hükümler vardır. Teyemmüme, abdeste ve mü'min kadınlarla evlenmenin helal olduğuna dair ayetler her iki sûrede de yer almakta; Mâide Sûresi'nde ayrıca Ehl-i Kitab'dan olan *"muhsan"* kadınlarla evlenmenin helal olduğuna da yer verilmekte ve böylece Nisâ Sûresi'ndeki evlilik hükümleri tamamlanmaktadır. Adaleti yerine getirme, şahitliği adaletle yapma, bu hususta kimseyi kayırmama emirleri ve takva öğüdü de her iki sûrede yer alan genel tavsiyelerdendir.

İki sûre arasındaki güzel münasebetlerden biri de Nisâ Sûresi'nin içkinin haram kılınması için ortam hazırlaması ve Mâide Sûresi'nin de onu kesin

225. Âlûsî, *Tefsir*, VI/48.

olarak haram kılmasıdır. Böylece o, önceki sûrede yer alan bir şeyi tamamlayıcı durumundadır.

Diğer taraftan az sayıda bazı hükümler sadece Mâide Sûresi'nde yer almıştır. Bunlar yemek, av, ihram ve fesat çıkaran asilerle ilgili hükümler ve hırsızlık cezası ile yemin kefaretidir. Bu gibi hükümler dinin (şeriatın) tamamlandığı anlamına gelen "kemaliyât" türü hükümlerdir. Kadınlarla ilgili hükümler, miras ve savaş hükümleri de sadece Nisa Sûresi'nde yer almıştır. Bunlar da din nazil olurken ihtiyaç duyulan hükümlerdir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ
غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ ﴿1﴾

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا
الْقَلَائِدَ وَلَا آمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ
فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا
وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ
اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿2﴾

1- Ey iman edenler! Akidleri yerine getirin. İhramlı iken avlanmayı helal saymaksızın, -birazdan okunacaklar haricindeki- hayvanlar (deve, sığır ve davar) size helal kılındı. Allah dilediğine hükmeder.

2- Ey iman edenler! Allah'ın simgelerini de, haram ayı da, Kâbe'ye giden kurbanı da, kılâdeleri de, rablerinden ihsan ve bir rıza arzusuyla Beyt-i Haram'a yönelmişleri de helal saymayın (ihlal etmeyin). İhramdan çıkınca avlanın. Sizi Mescid-i Haram'dan engellediler diye bir kavme olan kin ve öfkeniz sizi haddi aşmaya sevk etmesin. İyilik ve takva üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın. Allah'tan sakının; Allah'ın cezası şiddetlidir.

"Vefâ" ve ***"îfa"*** bir şeyi tam olarak, içinde bir eksiklik bulunmayacak şekilde yapmak, yerine getirmek demektir. Ayetlerde *"Ölçtüğünüz zaman ölçeği tam yapın (ifa edin)."*[226]; *"Sözleştiğiniz zaman Allah'ın ahdini yerine getirin."*[227] denmektedir. Ölçeği tam yapmayanlar hakkında *"Ölçeği zarar ettirdi."* denir. Aynı durum terazide tartıyı tam yapmayanlar için de söz konusudur. Ahdini (sözünü) yerine getirmeyenler hakkında da *"Haksızlık etti."*, *"Bozdu."* denir. Tabii her kelimenin kendine göre bir yeri vardır.

"Akidler" manasına gelen ***"Uqûd"*** kelimesi, *"aqd"* kelimesinin çoğuludur. *"Aqd"*, aslında mastardır, isim olarak da kullanılır ve çoğulu yapılır. Asıl manası, Arapçada *"çözme"* manasına gelen "el-hallu" kelimesinin zıt anlamlısıdır, karşıtıdır. Rağıb da şöyle der: "*'Aqd'*, bir şeyin uçlarını bir araya getirmek (yani birbirine bağlamak) demektir. İpin akdedilmesi (düğümlenmesi), binanın akdedilmesi (çatılması, yapı malzemelerinin birbirine bağlanması) gibi sert cisimler hakkında kullanılır. Sonra istiare yoluyla *'satışın akdedilmesi'*, *'ahit'* gibi manevi şeyler hakkında da kullanılıyor." *"Nikâh akdi"* de bu ikinci tür kullanımdandır. Bu ayetteki *"akd"*i de *"ahd"* *(ahit, söz)* olarak tefsir etmişlerdir. Ahd, *"korunması için birinin uhdesine tevdi edilen ve ondan yerine getirmesi istenilen şey"* demektir. *"Yemini akdetti."* veya *"Nikâhı akdetti."* demek, *"Bunları sağlam yaptı, kesinleştirdi."* demektir. Nisa Sûresi'nde *"Yeminlerinizin bağladığı (akdettiği) kimselere de paylarını verin."*[228] denmektedir. *"Allah'ın ahdi"*, korunmasını ve yerine getirilmesini veya yapışılıp sarılınmasını kullarının sorumluluğuna tevdi ettiği itikat, emir ve yasaklardır. İnsanların üzerinde akidleştikleri ahitler en sağlam, en güçlü ahitlerdir. Dolayısıyla *"akd"*, *"ahd"*den daha özeldir.

"el-Behîme" kelimesi, *"konuşması olmayan hayvan"*, demektir. Buna böyle denmiş olması, çıkardığı seste, anlaşılmamanın olmasındandır. Fakat bu kelime örfte, yırtıcı hayvanlar ve kuşlar dışında kalan hayvanlar hakkında kullanılır. Ragıb'ın böyle dediği rivayet edilir. Zeccâc'dan rivayet edildiğine göre de *"behîme"*, mutlak olarak aklı olmayan canlılar hakkında kullanılır. *Kamus*'ta "Dört ayaklıların hepsi de -suda bile olsa- *'behîme'*dir. Yahut da *'behîme'*, *'temyiz gücü olmayan her türlü canlı'*, demektir. Çoğulu *'behâim'*dir." denir.[229]

226. İsra, 17/35.
227. Nahl, 19/91.
228. Nisâ, 4/33.
229. Bkz: Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, İstanbul/1305, IV/194.

"En'âm"; deve, sığır (manda dâhil) ve davar (koyun, keçi) demektir. Ayette *"behîme"* ile *"en'âm"*ın, *"behîme"* muzâaf (tamlanan) olacak şekilde isim tamlaması olarak kullanılmasının sebebi, ekseriyete göre "misvak ağacı" şeklindeki kullanıma benzemekte yani "beyan" anlamı taşımaktadır. Yani ayette *"en'âm"* sınıfına giren hayvanların yenmesinin helal kılındığı ifade edilmektedir. Bazılarına göre buradaki isim tamlamasında "teşbih" (benzetme) manası kastedilmektedir. Buna göre ayette *"En'âma benzeyen hayvanlar size helal kılındı."* denilmektedir. Bu benzemenin hangi bakımdan olduğu hususunda da "geviş getirme ve köpek dişine sahip olmama" şeklinde görüş beyan edenler olmuştur. Ama daha uygun olanı, bu hayvanların yenmelerinin helal olmasını gerektiren benzetme yönünün bunların, temiz (tayyib) hayvanlardan olmalarıdır ki yenmelerinin helal olmasında asıl olan da budur.

"el-Hurum" kelimesi, *"harâm"* kelimesinin çoğuludur ve harâm da burada, *"hac veya umre için ihrama giren"* demektir.

"Şeâirullah", *"Allah'ın dininin simgeleri, görüntüleri"* demektir. Fakat bu, ekseriyetle hac ibadetindeki sembol ve görüntüler hakkında kullanılır. "*Şeâir*" kelimesinin tekili "şairatu" kelimesidir, bu da kök olarak "eş-şuur" kökünden türemektedir.

"el-Hedy" kelimesi, tıpkı "cedye" kelimesinin çoğulu olan "el-cedy" gibi bu da *"hedye"* kelimesinin çoğuludur. Bu ise mana olarak eğer veya semerin altına konulan keçeye denir. *"Hedy"*, *"Kâbe'de kesilmek üzere oraya hediye edilen hayvan"* demek olup hacca ait ibadetlerdendir.

"Qalâid" kelimesi, *"qılâde"* kelimesinin çoğuludur. *"Qılâde"* (*gerdanlık*), boyuna asılan şeye denir. Onlar Kâbe'ye hediye olarak yola çıkardıkları develer bilinsin ve kimse onlara dokunmasın diye onların boyunlarına nal, ip, ağaç iç kabuğu veya başka bir şeyden gerdanlık yapıyorlardı. Aynı şekilde hacca gidecekleri zaman veya hacdan dönerken canlarına karşı girişilebilecek bir tecavüzden emin olmak için kendileri de qılâde (gerdanlık) takıyorlardı.

Bu ayette yer alan *"yecrimennekum"* kavli, birine karşı saldırı anlamında cürüm işlemek demek olup, kelime *"cereme"* kökünden alınmadır. Bu da "Birini bir şeye sevk etti ve onu o şeyi, işler, kazanır ve yapar duruma getirdi" anlamında kullanılır. Bu *"cereme"* fiili, adeta, "kesebe" fiili gibi bazan bir meful, bazan iki meful alır. Aslında "el-curm" kelimesi de, meyveyi ağaçtan koparmak, demektir.

"eş-Şeneân" kelimesi, *"mutlak manada, buğzetme, hoşlanmama"* veya buğzedilen kimseye karşı nefreti de içeren hoşlanmama anlamında kullanılır. Kelime, "menea" ve "semia" fiilleri gibi, üç harfli basit fiiller kategorisinden hem üçüncü ve hem dördüncü baptan gelebilmektedir. Dolayısıyla kelime hem "şenea-yeşneu" şeklinde ve hem "şenia-yeşneu" tarzında gelebilmektedir. Kelime, kök fiil-mastar olarak "şm" harfi üç türlü harekelenmesiyle "eş-şen'u, eş-şin'u ve eş-şun'u" olarak gelmektedir. Kimi zaman da "nun" harfinin bazen (fetha) harekesiyle kelime, "şenean" olarak, bazen de "nun" harfinin sükunu ile kelime, "şen'an" olarak gelebilir. Bu arada kelime, "menşeu" ve "menşetu" olarak da gelebilir ki bu, birini kızdırmak, öfkelendirmek manasına olur, böylece mana, "ondan hoşlanmadı, onu sevimsiz buldu" olur. Kelime aynı zamanda "Şin" harfinin zamme-ötreli harekesiyle "şunie" kökünden "münşeun" olarak da gelmektedir. Bu da -aslında güzel de olsa- "sevimsiz oldu" demektir. Buna karşılık "sevimli olduğu halde çirkin olan" anlamında da "mak'ad" kalıbında "menşeun" diye de gelir ki, bu da "nefret etme, hoşlanmama" anlamındadır. Çünkü: "şunuet" bir şeyden tiksinmek ve nefret etmek manasına gelir. Nitekim Ragıb el-Isfahani de "şene'tuhu" cümlesini "ondan hoşlanmamam sebebiyle ondan nefret ettim" anlamında, "tekazzaztuhu buğzan lehu" diyerek anlamlandırmıştır.

Akidler/el-Uqûd Kavramı

"Ey iman edenler! Akidleri yerine getirin."

İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre buradaki *"akidler"*den maksat, Allah'ın, kullarının uhdesine tevdi ettiği ahitleridir.

Katade'den rivayet edildiğine göre de bunlar, cahiliye dönemi akidleri, o döneme ait antlaşmalardır.

Abdullah b. Ubeyde'den rivayet edildiğine göre bunlar beş akidtir: Yemin akdi (ukdesi), nikâh akdi, satış akdi, taahhüt akdi, antlaşma akdi.

Zeyd b. Eslem'den rivayet edildiğine göre ise; nikâh akdi, ortaklık (şirket) akdi, yemin akdi, taahhüt akdi ve antlaşma akdidir.

Ayetin zahirinden anlaşılıp akla gelen ise şudur: Allah bize bütün sahih akidlere; hem onun bizim üzerimizde akdettiklerine, hem de bizim kendi aramızda gerçekleştirdiğimiz akidlere bağlı kalmamızı, onların gereğini yapmamızı emretmektedir.

Rûhu'l-Meânî'de Ragıb'dan naklen şöyle deniliyor: "Akidler, akdi yapan ve akid yapılan bakımından üçe ayrılırlar: Allah ile kul arasındaki akid, kul ile nefsi arasındaki akid ve kul ile diğer insanlar arasındaki akid."

Bunların her biri de onu vacip kılan itibarıyla ikiye ayrılır:

1. Aklın vacip kıldıkları: Bunlar, Allah tarafından yapısında yerleştirilmiş özellikler dolayısıyla insanın ya aklî açıklık (bedahet) sonucu, ya da ufak bir inceleme ile bilebileceği şeylerdir. Şu ayet buna delalet eder: *"Hani Rabbin Âdemoğullarından, onların sırtlarından zürriyetlerini almıştı ve 'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?' diye onları kendilerine karşı şahit tutmuştu."*[230]

2. Dinin vacip kıldıkları: Bunlar, Allah'ın Kitabı'nın ve O'nun Peygamberi'nin bize gösterdikleridir ki, bunlar da altı çeşittir.

Bunların her biri ya doğrudan bir sorumluluk olarak yerine getirilmesi gereken şeylerdir, ya da insanın kendi yüklenimi sonucu yerine getirmek zorunda olduğu şeylerdir. Bu ikincisi de dörde ayrılır:

a. Allah'a yakın olmakla (kurbet ile) ilgili adaklar gibi yerine getirilmesi vacip olanlar.: Mesela birisinin "Allah bana afiyet verirse oruç tutmak borcum olsun!" demesi böyledir.

b. Yerine getirilmesi müstehap fakat terk edilmesi de caiz olanlar.: Mesela bir kişinin mubah olan bir fiili yapmamaya yemin etmesi gibi. Bu kişi yemininin kefaretini yerine getirebilir ve o işi yapabilir.

c. Yerine getirilmemesi müstehap olanlar.: Bu, Hz. Peygamber'in *"Sizden biri bir şeye yemin ederse ve başkasını ondan daha hayırlı görürse o daha hayırlı olanı yapsın ve yemininin kefaretini yerine getirsin."*[231] hadisinde işaret ettiği durumdur.

d. Yerine getirilmemesi vacip olanlar.: Mesela *"Falan Müslümanı öldürmek borcum (nezrim) olsun!"* demek gibi.

Altının, dört ile çarpımı sonucu bunlar yirmi dört çeşit olurlar.

Ayetin zahiri, yapılmaması kurbet veya vacip olanlar dışındaki bütün akidlere bağlı kalınmasını gerektirmektedir. Bu iyi anlaşılmalı, bundan gafil olunmamalıdır.[232]

Bu, *"uqûd"* hakkında gördüğüm, müfessirlere ait en kapsamlı ifadedir. Bu asırda yeni işlem çeşitleri ve bunlara bağlı olarak da modern hukuk kitap-

---

230. A'râf, 7/172.
231. Bkz: Müslim, *Eymân*, 11-13; İbn Mâce, *Keffârât*, 7.
232. Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VI/49.

larında zikredilen akid çeşitleri ortaya çıktı. Bunların, tedvin edilmiş fıkıh mezheplerine mensup fakihler tarafından da caiz görülenleri de, onlar tarafından ileri sürülen şartlara uymadığı için caiz görülmeyenleri de var. Mesela bunlardan bazıları akid için sözlü icap ve kabulü şart sayıyorlar. İki kişi bir konuda aralarında bir akid yazsalar, sözlü olarak icap ve kabulde bulunmaksızın "Falan ve falan, birincisi şunu, ikincisi de şunu yapmak üzere akidleştiler." diye yazsalar, yazdıkları bu şeyi imzalamak veya mühürlemek suretiyle yürürlüğe koysalar onlar bunu sahih, nafiz bir akid kabul etmiyorlar. Buna dinî bir karakter verebiliyorlar ve iki kişinin mubah bir şeyi yapmayı üstlenmelerini ve ifa etmelerini -akid sahih değildir gerekçesiyle- haram sayabiliyor, Allah'a karşı günah işlemek olarak değerlendirebiliyorlar. Bazı akidler için kimi sahih veya gayri sahih, delaleti açık veya kapalı bir hadisten kaynaklanan, kimi de o şartı tespit eden kişinin içtihadına ve görüşüne dayanan şartlar ileri sürüyor. İnsanların akidlere konu yaptıkları şartlardan kimini caiz görüyorlar, kimini de -kendi görüşleriyle- reddediyorlar.

Akidlerle ilgili olarak İslam'da sübut bulmuş olan temel esas şu özlü, kısa, beliğ cümlenin ifade ettiği husustur: ***"Akidleri yerine getirin."*** Bu cümle, her Müslümanın, akdetmiş ve bağlanmış olduğu şeyi ifa etmesinin gerekli olduğunu ifade ediyor. Hiç kimse, Allah'ın serbest bırakmış olduğu bir şeye, O'na ait bir delil olmadan sınırlama getiremez. Bir akdin sahih olması için tarafların karşılıklı rızaları şarttır. Delili de *"Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yolla yemeyin. Ama sizin rızanıza dayanan bir ticaret olması müstesna..."*[233] ayetidir. Ama icap ve kabul hakkında nass yoktur; o, zaten akdin kendisidir. Çünkü o, ekseriyetle söz veya yazı şeklindeki lâfzî sîğa ile olur. İhtiyaç halinde işaret de lafız yerine geçer. Mesela dilsizin işareti böyledir. Fiil, akidteki maksada sözden daha fazla delalet eder. Mesela kimilerinin, lâfzî icap ve kabul sîğalarını ibadet gibi görerek kabul etmedikleri teati tarzındaki satış böyledir. Yıkayıcıya, boyacıya veya ütücüye elbise vermek de teati tarzındaki satış gibidir. Onun elbiseyi alması taraflar arasında emsal ücret mukabili yapılmış bir icare akdi olur. Demir yollarında veya gemilerde elinde yolculuk için biletler bulunan kişiye parayı vermek ve ondan bileti almak da bunun gibidir. Hamama girmek, ücreti yolcuyu gideceği yere götürdükten sonra alan taşıyıcıların kayıklarına veya denizcilerin vapurlarına binmek de böyledir.

İnsanların akid saydıkları her söz ve fiil akidtir. Onların Allah'ın emrettiği gibi ifa edilmeleri gerekir. Yalnız bu akidlerin de dinen sübut bulmuş

233. Nisa, 4/29.

bir haramı helal yapma veya helali haram yapma gibi bir şeyi içermemesi gerekir. Mesela akid tehdit (ikrah) ile yapılmışsa veya akdin konusu birinin evini yakma, bahçesindeki ağaçları kesme ise yahut fuhuş ise; faiz, kumar, rüşvet gibi batıl yollarla insanların mallarını yeme ise bu akidler dinen sübut bulmuş helalleri haram veya haramları helal yapan türden akidlerdir. Bu üçü hakkında Kur'an'da ve sünnette açık ifadeler vardır. Hz. Peygamber *"ğarar satışı"*nı yasaklamıştır. Bu hususta Müslim'in *Sahih*'inde ve başka yerlerde rivayetler vardır. Çünkü bu da, sonucu meçhul olması itibariyle kumar kabilindendir. O da haram kılınmış aldatma türündendir. Bazı fakihler Kur'an ve sünnette yer alan az sayıda lafızların tefsir ve yorumunda çerçeveyi geniş tutup, nassları zorlayarak bir takım şeyleri de faiz (riba) ve "ğarar" kapsamına girdiriyor, bu konuda katı davranıyorlar. Kendi katı tutumlarını, sahih olmayan bazı rivayetlerle de destekliyorlar. Akidler konusunu en çok daraltanlar, Şafiîler ve Hanefîlerdir. En müsamahakâr davranan ve geniş tutanlar da Malikîler ile Hanbelîlerdir.

Bu konudaki katı hükümlerin çoğuna temel teşkil eden esaslardan biri de kimilerinin, "Akidlerde ve şartlarda asıl olan, yasaktır." görüşüdür. Buna göre ancak sahih olduğuna dair dinî delil bulunan akidler ve şartlar sahihtir ve akdin gereğine aykırı olan her şart batıldır. Onlar, bu tanımın içine dâhil olmadığı söylenebilecek bazı şeyleri de buna dâhil edip, öyle saydılar. Hâlbuki ayette akidlerin yerine getirilmesini isteyen ifadenin mutlak olması, bu konuda asıl olanın, serbestlik (ibaha) olduğuna delalet eder. Şartlar da böyledir. Özellikle de dünya işlerine ait akidler ve şartlarda ibaha asıldır. Yasaklama ancak bir delil ile sübut bulur. Ayetteki mutlak ifadeyi *"Müslümanlar arasında sulh -haramı helal veya helali haram yapanı hariç- caizdir. Müslümanlar, şartları üzeredirler."* hadisi de destekler. Bu hadisi Ebu Davud ve Darekutnî, Kesîr b. Zeyd tariki ile rivayet etmişlerdir.[234] Tirmizî ve Bezzâr'ın rivayetinde *"Helali haram veya haramı helal yapan şart hariç..."* ilavesi vardır.[235] Tirmizi bu hadisin "hasen-sahih" olduğunu söyler.[236] Aslında o,

234. Ebu Davud, *Akdiye*, 12.

235. Tirmizî, *Akdiye*, 17.

236. Bu hadisin senedinde Kesîr b. Abdullah b. Amr vardır ki onu herkes zayıf saymıştır. Kesîr b. Zeyd'in sika olup olmadığı konusunda ise Yahya b. Maîn'den farklı rivayetler vardır. İbnu'd-Devrakî onun (Yahya b. Maîn'in), onun (Kesîr b. Zeyd) hakkında "Beis yok." dediğini rivayet eder. İbn Ebî Meryem de yine onun, onun hakkında "sika" dediğini rivayet eder. Fakat Nesaî, onun zayıf olduğunu sarahaten ifade eder. İbnu'l-Medînî de onun için "Salihtir, kuvvetli değildir." der. Zehebî, *Mizân*'da Kesîr b. Abdullah'ı cerh ettikten sonra "Tirmizi ondan *'Sulh caizdir.'* hadisini rivayet etmiş ve onun sahih olduğunu söylemiştir. Bundan dolayı âlimler, Tirmizi'nin sahih tespitine itimat etmezler."

"zayıf" olup, denildiğine göre Bezzâr'ın İbn Ömer'den rivayet ettiği *"İnsanlar, hakka uygun oldukça şartları üzeredirler."* hadisi ile kuvvet kazanmaktadır.[237] Bu da, Suyutî'nin *Câmiu's-Sağîr*'de[238], şartlarla ilgili ilave kısım olmaksızın zikrettiği ve sahih olduğunu belirttiği sulh hadisinden daha zayıftır.

Bu söylenenlere Berire olayını anlatan Hz. Âişe hadisi ile karşı çıkılabilir. Hz. Âişe hadisinde şöyle denilmektedir: *"Adamlara ne oluyor ki Allah'ın Kitabı'nda bulunmayan şartlar ileri sürüyorlar?! Allah'ın Kitabı'nda bulunmayan her şart, -bu, yüz şart bile olsa- batıldır. Allah'ın yargısı daha doğrudur. Allah'ın şartı daha güvenlidir. Mevlâlık, azad edenindir."*[239] (Bu hadis Buhari ve Müslim ile diğer hadis kitaplarınca rivayet edilmiştir.) Buna cevaben de şöyle denilebilir: Buradaki *"şart"*tan maksat, mastar manası ile *"şart koşmak"* değil, *"şart koşulan şey"*dir. Onun için de *"yüz şart bile olsa"* denilmiştir ve mevlalığın, Berire ile mükâtebe akdi yapanlara ait olmasına izin verilmiştir. Az sonra bu hadisin sebebi açıklanırken de görüleceği gibi hadiste yadırganan durum da budur. Burada geçen *"Allah'ın Kitabı'nda bulunmayan"* ifadesi, -hadisin sebebinden de anlaşılacağı gibi- ona muhalif olan demektir. Bu ifade eğer böyle anlaşılmazsa o zaman, Zahirîler de dâhil olmak üzere bütün Müslümanlar, bu hadise muhalefet etmiş olurlar. Çünkü akidlerde, Allah'ın Kitabı'nda zikredilmeyen bir takım şartları caiz görüyorlar. Zaten Allah'ın Kitabı'nda, akid türlerine ait şartlar yoktur ki o şartlarla yetinilsin ve onların dışına çıkılmasın. Akidte riayet edilmesi gereken husus, hiç kimsenin, Allah'ın Kitabı'nın haram saydığını helal yapan veya onun helal saydığını haram yapan bir şart ileri sürmemesidir. *"Allah'ın Kitabı'nda bulunmayan"*ın doğru manası budur. Çünkü bu durumda Allah'ın Kitabı'nda, ona muhalif olan şey bulunmaktadır. Ama Allah'ın Kitabı'nın "nass" veya "iktiza" ile mubah kıldığı bir şey şart koşulursa bu, Allah'ın Kitabı'nda var demektir.

Bu hadis hakkında bir şey daha var. Şöyle ki; hadis, ibadetlerden olan dinî bir mesele hakkında söylenmiştir ki o mesele de "mükâtebe",[240] köle azadı ve mevlalık meselesidir. Hadisin sebebini, onu rivayet eden Hz. Âişe,

---

der. Fakat İbn Teymiye de buna karşı "Tirmizî'nin onu sahih sayması, başka vecihlerden rivayeti sebebiyle olabilir." der ve Bezzâr'daki İbn Ömer hadisini zikreder ki o da burada yer verdiğimiz hadistir.

237. Senedinde *"Muhammed b. Abdurranman b. el-Beylemânî, an ebîhi"* denmektedir. Bu kişiyi zayıf sayarlar. Hatta İbn Hıbbân şöyle der: "Babasından iki yüz kadar hadis ihtiva eden bir nüsha rivayet etmiştir. Bunların hepsi de uydurmadır."

238. Suyutî, *Câmiu's-Sağîr*, Beyrut/1410 (1990), s. 318.

239. Buhari, *Buyû*, 73; *Şurût*, 13; Müslim, *İtk*, 6-8.

240. Mükatebe, bir köle veya cariye ile sahibi arasında; belli bir bedel karşılığında hürriyetine kavuşması için yapılan sözleşmedir. (Çev.)

Buhari ve Müslim'de şöyle açıklar: "Berire bana geldi ve 'Ailem ile dokuz ûkıyye üzerinden mükâtebe sözleşmesi yaptım. Her sene bir ûkiyye olacak. Bana yardım et.' dedi. Ben de 'Ailen eğer onu onlara saymamı ve senin mevlalığının da bana ait olmasını kabul ederse yaparım.' dedim. Berire ailesine gitti, onlara bunu söyledi ve kabul etmediler. Rasûlüllah (s) oturmakta iken Berire onlardan geri geldi ve 'Onlara teklif ettim. Ancak mevlalık onlara ait olursa kabul ettiler.' dedi. Âişe (r) durumu Hz. Peygamber'e bildirdi ve o da *'Onu al ve mevlalığı onlar için şart koş (bu şartı kabul et). Mevlalık ancak ve ancak azad edenindir.'* buyurdu. Hz. Âişe de böyle yaptı. Sonra Hz. Peygamber ayağa kalkıp insanlara karşı konuşma yaptı. Önce Allah'a hamdü senada bulundu. Sonra da *'Adamlara ne oluyor ki Allah'ın Kitabı'nda bulunmayan şartlar ileri sürüyorlar?!'* dedi."[241]

Burada dinî bir mesele söz konusudur. Bu meselede Allah'ın hükmûne muhalif bir şart ileri sürülmüş ve geçersiz sayılmıştır. Dinî işler, nassa bağlıdır, ona dayanır. Satış, icare, şirket ve dünyevi işlemlerden olan benzeri diğer meseleler gibi dünyevi işlerde asıl olan ise -daha önce geçtiği gibi helali haram veya haramı helal yapma bakımından Allah'ın tespitine muhalif olmadıkça- insanlar arasındaki örf ve karşılıklı rızadır. Bu aslın (temel prensibin) delili de tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayet ve onu teyiden söylediklerimize ilaveten Müslim'in Enes ve Âişe'den rivayet ettiği *"Siz dünyanızın işini daha iyi bilirsiniz."*[242] hadisi ile Ahmed'in rivayet ettiği *"Dininizle ilgili işler bana aittir. Dünyanızla ilgili işleri ise siz daha iyi bilirsiniz."* hadisidir. Bu sebeple fıkıh imamları içinde Ahmed b. Hanbel'in, en geniş hadis rivayetine sahip ve hadise en bağlı imam olmasına rağmen aynı zamanda akidleri ve şartları da en çok sahih kabul eden imam olduğu görülür. Ebu Hanife, sahih haber-i vahit karşısında celî kıyasa öncelik tanır. Ahmed ise zayıf hadisi bile kıyasa tercih eder, hadise öncelik tanır.

Bazı fakihlerin, içinde yer aldığı şartları geçersiz saymada hayli katı davrandıkları akidlerden biri de nikâh akdidir. Bunlar, örfe havale edilmiş olan dünyevi işlemlere dâhil olan satış akdinde yer alan şartları caiz görüyorlar ama nikâh akdindeki şartları caiz görmüyorlar. Hâlbuki Hz. Peygamber *"Yerine getirmenizi en fazla hak eden şartlar, sayesinde fercleri helal saydığınız şartlardır."*[243] buyuruyor. (Ahmed, Buhari, Müslim ve Sünen sahipleri, Ukbe b. Âmir'den rivayet ediyorlar). Ahmed (b. Hanbel) bu hadisten dolayı nikâh

241. Buhari, *Buyû*, 73; *Şurût*, 13; Müslim, *İtk*, 6-8.
242. Müslim, *Fezâil*, 141.
243. Buhari, *Şurût*, 6; *Nikâh*, 52; Müslim, *Nikâh*, 63.

akdinde kadının, kocasına karşı; onun üzerine bir başkasıyla evlenmemesini, onu memleketinden veya evinden çıkarmamasını şart koşmasını caiz görür ve böyle bir şarttan sonra kocası, başkasıyla evlenirse kadına nikâhı feshetme hakkı tanır. Yine ona göre başka sebeplerle de mesela kusur (ayıp) sebebiyle ve kandırma (tedlis) sebebiyle de kadın nikâhı feshedebilir. O, cariye satışında teserri (cinsel ilişki) şartının yer almasını da caiz kabul eder ve bu durumda cariyenin hizmet etme mecburiyeti olmadığını düşünür. Yine o, cariye satışında müşteri daha sonra onu satmak istediği takdirde ilk satıcının, bu satıştaki bedel (semen) karşılığında onu satın almasının şart koşulmasını caiz görür; fakat "O, hakkında şart bulunduğu takdirde ona yaklaşamaz (onunla cinsel ilişkide bulunamaz)." der. Şartlarla ilgili olarak müsamahakâr, dine ve sıkıntının defedilmesi esasına uygun görüş de onun bu görüşüdür.

İlim adamları içinde İbn Teymiyye dışında akidler konusuna, Kitab ve Sünnet'ten, selefin görüşlerinden ve kıyasa dayanan gerekçelerden kaynaklanan delillerle teyit edilmiş şekilde hakkını veren birisini görmedim. Bu konuda derinlemesine bilgi edinmek isteyenler İbn Teymiyye'ye müracaat etsinler.

"İhramlı iken avı helal saymaksızın, -okunacaklar haricindeki- hayvanlar (deve, sığır ve davar) size helal kılındı."

Yani bu hayvanların yenmesi ve onlardan istifade edilmesi size helal kılındı. Ayetin bu kısmının, "genel hükümden sonra zikredilen ayrıntı" kabilinden olduğunu söylerler. Bu, önce geçen "akidler" (uqûd) kelimesinin, "Allah'ın tespit ettiği ve mükelleflere yerine getirmelerini emrettiği bütün hükümler"i kapsadığı kabul edilirse böyledir. Buna göre mükelleflerin, O'nun tarafından tespit edilen hükümlerle irtibatlı ve onlarla bağlı olmaları hasebiyle bu hükümler "akid" gibidir. Allah önce bu genel kuralı (akidlerin, yani Allah'ın hükümlerinin ifasını) ifade ettikten sonra helal olan yiyecekleri ve bunun helal olma şartını açıklamaya başladı. Buna göre bazı durumlarda avların bir kısmı haram olabilmektedir.

Ayette geçen ***"okunacaklar haricindeki"*** ifadesinden maksat, bu sûrenin üçüncü ayetinde gelecek olan meyte (kendiliğinden ölmüş hayvan), kan ve diğerleridir.

"Avı helal saymaksızın", yani "***en'âm***" türünden olan hayvanlar size, Allah'ın size haram kıldığı avı helal saymadığınız durumda helal kılındı. Avı

helal saymamanız, onu avlamayı veya ondan yemeyi helal hale getirmemeniz şeklinde olur.

"İhramlı iken", yani *"hac veya umre yahut her ikisi için ihrama girmişseniz"* veya *"Harem topraklarında iseniz"* demektir. Bu cümle (dilbilgisi açısından), *"muhilli's-seyd"*den *"hal"*dir. İhramlı olmasa bile Harem topraklarında bulunan bir kişiye veya Harem topraklarının dışında bile bulunsa hac veya umre için ihrama girmiş olan kişiye av helal değildir. İhrama girmek de, bu ibadete başlamaya niyet etmekle ve ona ait telbiye, dikişli elbise giymeme vb. fiillere başlamakla olur.

Buradaki *"en'âm"* türünden olan hayvanlardan maksadın ceylan, yaban öküzü ve yaban eşeği gibi onlara benzeyen ve avlanılan yabani hayvanlar olduğunu söyleyenlerin sözünden hareketle isteyen, *"en'âm"* türünden olan hayvanların helal olması ile ilgili bu kaydı dikkate alabilir. Bu durumda *"en'âm"* sınıfına giren evcil hayvanların helal olduğu da evleviyet yoluyla bu ayetten ve bunun dışındaki nasslardan bilinir. Hatta bu durum, ayetin indiği sırada malum idi ve helallik-haramlık hususunda uygulanmaktaydı.

"Allah dilediğine hükmeder.", yani *"İstediğini yasaklar."* veya *"İstediğini hüküm haline getirir."* ***"Hükm"***ün sözlükte *"yasaklamak (men etmek)"* ve *"kazâ (hüküm, yargı kararı)"* manalarına geldiği bilinmektedir. ***"Allah'ın dilemesi"*** *(iradesi)* her şeyi kuşatan ilmine, yüksek hikmetine ve geniş rahmetine göre olur. O'nun hükümlerinde abes, tesadüfîlik, eksiklik veya zulüm olmaz.

"Ey iman edenler! Allah'ın şiarlarını da, haram ayı da, Kâbe'ye giden kurbanı da, kılâdeleri de, Rablerinden fazl (ihsan, fazlalık) ve bir rıza arzusuyla Beyt-i Haram'a yönelmişleri de helal saymayın (ihlal etmeyin)."

İslam'ın Şiarlarına Riayet Etmek

Yani Allah'ın dininin simgelerini (şeâirini), hakkında istediğiniz gibi tasarrufta bulunabileceğiniz helal şeyler haline getirmeyin. Onun simgeleri; sayesinde hidayeti dalaletten ayırabileceğiniz, bunun için emare yaptığı nişaneleridir ki bunlar, haccın çeşitli safhaları, Allah'ın diğer farzları, hadleri, helal ve haramları gibi hususlardır. Bunları ihlal etmeyi helal hale getirmeyin; bu hususlarda O'nun size açıkladıklarını uygulayın.

Haram ayda müşriklerle savaşa başlamak suretiyle onu da helal hale getirmeyin. Buradaki ***"haram ay"*** hakkında çeşitli görüşler vardır. Bundan maksat, kimine göre Zilkade, kimine göre de Recep ayıdır. Ama ilk anda

akla gelen, bunun "cins" olarak *"haram ay"* olması ve diğer haram ayların, yani Zilhicce ve Muharremin de buna dahil olmasıdır.[244]

Allah'a yaklaşmak maksadıyla Kâbe civarında bulunanların, gerek şehirde ikamet edenlere ve gerekse bedevilere imkân sağlamak için Beytullah'a ikram olarak yola çıkarılan hayvanı (hedy) da helal saymayın. Bu hayvanın helal sayılması, onun gasp edilip kesilmesi veya çalınması yahut da alınıp hapsedilmesi veya benzer bir şekilde yerine yani Beytullah'a varmasına mani olunması suretiyle olur.

Bu hayvanlara takılan gerdanlıkları da helal saymayın. Devenin boynuna, onun hedy olduğunu bilmeyen birisinin taarruzuna uğramasın diye takılan takıyı çekip almayın.

Kimileri ayetteki ***"gerdanlıklar"*** kelimesinin, *"gerdanlığı olan hedyler"* anlamında kullanıldığını söylerler. Buna göre ayette bir nevi *"Hedyin, gerdanlığı olanını da, olmayanını da helal saymayın."* denilmektedir: Gerdanlıklının ayrıca özel olarak zikredilmesinin sebebi de onun, en değerli ve en şerefli hedy olmasıdır. *Keşşâf*'tan anlaşıldığına göre onlar sadece develere gerdanlık takıyorlardı. Kimi de ***"Hedy"***'in, gerdanlığı olmayan hayvan hakkında kullanıldığını söylemiştir. O zaman bu, "*'Ziynetlerini göstermesinler.'*[245] ayeti, *'Ziynet yerlerini göstermesinler.'* anlamındadır." diyenlerin açıklamalarına benzemektedir.

İhrama girdiği bilinsin diye gerdanlık takan insanlar da bu lafzın kapsamına dâhil olabilirler. Cahiliye döneminde hacca gidenler ve hacdan dönenler canları emniyette olsun ve kimse kendilerine saldırmasın diye boyunlarına ağaç lifi takıyorlardı. Araplar, hac maksadıyla gerdanlık takanların Müslümanların himayesinde ve güvencesinde olduklarını bilsinler diye Allah, bu tür gerdanlık takanların teminat altında sayılmalarını onayladı. Bazıları ayeti böyle tefsir ettiler.

Kimine göre ise burada, Harem topraklarından dönülürken, takınmak maksadıyla Harem bölgesindeki ağaçlardan bir şey alınmasının yasaklanması kastedilmektedir. Çünkü böyle bir şeyin alınması, Harem bölgesindeki ağaçların kesilmesinin veya o ağaçların kabuğunun alınmasının helal sayılması kabilindendir.

Zahire bakılırsa buradaki yasaktan maksat, ortadan kaldırılmak suretiyle gerdanlıkların bizzat kendilerine tecavüzün ve gerdanlık takılmış hedyle-

---

244. Geniş bilgi için bkz: 2/217. ayetinin tefsiri.
245. Nur, 24/31.

re (kurbanlık hayvanlara) tecavüzün haram kılınmasıdır. Çünkü bunların ikisi de, gerdanlıkların hakikaten helal hale getirilmesi sayılır. Dolayısıyla "Gerdanlıkların helal hale getirilmesinin yasaklanması evleviyet yoluyla, gerdanlığı olan hayvanların helal hale getirilmesinin de yasaklandığına delalet eder." demeye gerek yoktur. Benim anladığım budur.

Gerek hac ve gerekse başka bir maksatla Harem'e giden birisine saldırılması ise ***"Beyt-i Haram'a yönelmişleri de (helal saymayın)."*** ifadesinden dolayı haramdır. Bu, *"Beyt-i Haram'a yönelmiş, gayesi orası olan kişilerle savaşmayı, onlarla çarpışmayı helal saymayın."* denmektedir. Arapçada *"Bir şeye teveccüh etti, yöneldi; başkasına sapmayacak şekilde dosdoğru onu hedefledi."* anlamında "emmehu", "yemmemehu" ve "teyemmemehu" denir. Beyt-i Haram, Mekke-i Mükerreme'deki Beytullah'tır ki, Allah o beytin (evin, binanın) kendisini ve çevresini haram (saygın) kılmış, yani avının avlanmasını, ağacının kesilmesini, bitkisinin ve otunun alınmasını yasaklamış ve orayı girenlerin korku duymayacağı güvenli bir yer yapmıştır.[246]

"Rablerinden fazl (ihsan, fazlalık) ve bir rıza arzusuyla...", yani bunlar Beyt-i Haram'a yönelirlerken ve ona giderlerken hem ticaret, hem de hac peşindeler; ikisini de talep ediyorlar. Yahut da ticarette kâr elde etme ve Allah'ın da rızasını kazanma peşindeler; bunları talep ediyorlar. Allah'ın dünyadaki cezalandırmasına mani olmak, dünyada başkalarının başlarına gelenlerin kendi başlarına da gelmemesini sağlamak üzere O'nun rızasını talep ediyorlar.

İbn Cerir bu kısmı böyle tefsir etmiş ve burada söz konusu edilen kişilerin müşrikler olduğundan hareketle bu görüşü rivayet erbabından da nakletmiştir.

İbn Cerir'in rivayetine göre Katâde şöyle diyor: "Bunlar, dünyalarını ıslah edecek hususlarda Allah'ın fazlını ve rızasını arayan müşriklerdir."

Yine onun başka rivayetine göre Katâde şöyle diyor: "Onların arzuladıkları fazl ve rıza O'nun, dünyadaki geçimlerini ıslah etmesi ve onlara orada acilen ceza vermemesidir."

Ayrıca İbn Cerir, Mücahid'in de bunun tefsiri için "Ecir ve ticaret arzulayarak..." dediğini rivayet eder.[247]

Rivayet edildiğine göre İbn Ömer, hacceden ve yanında da bir miktar eşya bulunan birisi hakkında "Sakıncası yok." demiş ve bu ayeti okumuştur.

---

246. Bkz: Âl-i İmrân, 3/97. ayetinin tefsiri.

247. İbn Cerir, *Tefsir*, VI/62.

Bu konuda İbn Abbas'tan rivayet edilen görüş de "Haclarıyla Rablerinin rızasını talep ediyorlar." dediğinden ibarettir. Abd b. Humeyd'in rivayetine göre Enes de buradaki ***"Rablerinden fazl"***ı ticaret ve ***"rıza"***yı da haccın kendisi olarak tefsir etmiştir.

Bundan dolayı Katâde, Mücahid ve diğerleri, ayetin bu kısmının Tevbe Sûresi'ndeki *"Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün."*[248] ayeti ile neshedildiğini söylerler. Kimine göre de bu, *"Bu yıllarından sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar."*[249] ayeti ile neshedilmiştir. Ebu Müslim'in dediğine göre bu ayette kastedilen kişiler, Hz. Peygamber dönemindeki (ahdindeki) kâfirlerdir ve o dönem (ahd) Tevbe Sûresi ile ortadan kalkınca bu yasak da ortadan kalkmıştır. Yani hüküm neshedilmemiş, hükmün bağlandığı vasıf ortadan kalkmıştır.

Bazı müfessirlerin belirttiklerine göre de bu ayet Müslümanlar hakkındadır ve muhkemdir. Ayetin hükmü devam etmektedir; neshedilmesi veya hükmünün sona ermesi söz konusu değildir.

Ayetteki *"gerdanlıklar"*ı, *"gerdanlık takan müşrikler"* olarak tefsir edenlere göre de, onlara dokunmanın helal sayılmasının yasaklanması neshedilmiştir.

Bu sûrenin, Kur'an'ın en son inen sûrelerinden olduğu ve onda neshedilmiş hiçbir şeyin bulunmadığı da rivayet edilmektedir.

Bu ayetin nüzul sebebi olarak rivayet erbabınca nakledilen ve ayetin müşrikler hakkında olduğuna delalet eden rivayetler şunlardır:

İbn Cerir, Süddî'den rivayet ediyor: Hatm b. Hind el-Bekrî tek başına Hz. Peygamber'e geldi. Atlarını geride, Medine'nin dışına bırakmıştı. Hz. Peygamber onu davet etti. O da *"Neye davet ediyorsun?"* dedi. O da anlattı. Hz. Peygamber daha önce ashabına *"Bugün yanınıza, Rabîa'dan, şeytan lisanı ile konuşan bir adam girecek."* demişti. Hz. Peygamber ona anlatınca o da *"Süre tanıyın; belki Müslüman olurum; benim de danışacaklarım var."* dedi ve onun yanından çıktı. Hz. Peygamber de *"Kâfir yüzü ile girdi, hain topuğuyla çıktı."* dedi. O, Medine'nin sürülerinden birinin yanına vardı ve onu sürdü, gitti.

Sonra ertesi yıl, hacca gitmek üzere gerdanlık takmış ve yanına kurbanlık (hedy) almış olarak geldi. Rasûlûllah ona birilerini göndermek istedi ve o zaman bu ayet indi. Ayetin *"Beyt-i Haram'a yönelmişleri de..."* kısmına gelince; ashabından bazıları ona *"Ya Rasûlûllah! Onunla bizi baş başa bırak. O, bizim*

---

248. Tevbe, 9/5.
249. Tevbe, 9/28.

yoldaşımızdır." dediler. Hz. Peygamber de *"O, gerdanlık takmış..."* dedi. Onlar da *"O, bizim cahiliye döneminde yapmakta olduğumuz bir şey..."* dediler. Hz. Peygamber, onların isteğine karşı çıktı ve bu ayet indi.

İbn Cerir, İbn Cüreyc vasıtasıyla İkrime'nin şöyle dediğini rivayet ediyor: Hatm, Medine'ye geldi. Hububat taşıyan bir kervanı vardı. Bunları sattı, sonra Hz. Peygamber'in yanına girdi, ona biat edip Müslüman oldu. Çıkmak üzere geri dönünce Hz. Peygamber, yanındakilere *"Yanıma bir facir yüzüyle girdi ve bir hain ensesi ile geri döndü."* dedi. O, Yemame'ye varınca Müslümanlıktan vazgeçti. Zilkade ayında Mekke'ye niyet ederek hububat taşıyan bir kervanla yola çıktı. Rasûlüllah'ın (s) ashabı bunu duyunca Muhacirlerden ve Ensardan bir grup, onun kervanının yolunu kesmek üzere yola çıkmak için hazırlandılar. Allah da *"Ey iman edenler! Allah'ın şiarlarını... helal saymayın (ihlal etmeyin)."* ayetini indirdi. O kişiler de bundan vazgeçtiler.

İbn Cerir, daha sonra İbn Cüreyc'in şöyle dediğini söylüyor: *"Beyt-i Haram'a yönelmişleri de..."* cümlesi, hacıların yollarının kesilmesini yasaklıyor. Şöyle devam etti: Hatm, Hz. Peygamber'e, incelemek ve bakmak üzere gelmiş, *"Ben, bir kavmin (grubun) davetçisiyim. Diyeceğin şeyleri bana arz et."* demişti. Hz. Peygamber de ona *"Seni Allah'a; O'na ibadet etmeye, hiçbir şeyi O'na ortak yapmamaya, namaz kılmaya, zekât vermeye, Ramazan ayında oruç tutmaya ve Kâbe'yi haccetmeye davet ediyorum."* dedi. Hatm da *"Senin bu işinde zorluk var. Ben kavmime döneyim ve senin dediklerini onlara söyleyeyim. Eğer kabul ederlerse onlarla beraber ben de atılırım. Eğer sırt çevirirlerse ben de onlarla beraber olurum."* dedi. Hz. Peygamber ona *"Dön."* dedi. Çıkınca *"Andolsun ki, yanıma bir kâfir yüzüyle girdi ve yanımdan bir hain topuklarıyla çıktı. Adam, Müslüman değildir."* buyurdu. Medinelilere ait bir sürünün yanına geldi ve sürüyü götürdü. Rasûlüllah'ın (s) ashabı peşine düştüler. Onları atlatıp Yemame'ye vardı. Hac vakti geldi ve yola çıkmak üzere hazırlık yaptı. Büyük bir tacir idi. Onun karşısına çıkmak ve yanındakileri almak için izin istediler. Allah da *"Ey iman edenler! Allah'ın şiarlarını... helal saymayın (ihlal etmeyin)."* ayetini indirdi.

Görüldüğü gibi bu rivayetler, -sahih olsalar da, olmasalar da- kendi aralarında çelişkilidir. Ayet mutlaktır ve âmmdır (geneldir). Bu gibi rivayetler sayesinde, o çağdaki insanların durumları bilinebilir ve bu da konunun anlaşılmasına yardımcı olur.

"İhramdan çıkınca avlanın.", yani hac veya umre için girdiğiniz ihramdan ve Harem mıntıkasından çıkınca, eğer isterseniz avlanın. Size av sırf

ihramlı olduğunuz ve Harem mıntıkasında bulunduğunuz için haram kılınmıştı. Aslında bu, bir önceki ayette geçen *"İhramlı iken avlanmayı helal saymaksızın..."* ifadesinin mefhum-i muhalifinin açıkça ifade edilmesidir. Bir şey yasaklandıktan sonra emrediliyorsa bu emirlerde asıl olan, onun ibaha (mubahlık) için olması, yani önceki yasağın kaldırıldığını ifade etmiş olmasıdır. Bu, Cuma Sûresi'nde *"Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah'ı zikre koşun ve alış-verişi bırakın."*[250] ayetinden sonra gelen *"Namaz eda edilince yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından arayın."*[251] (yani *"Alış-veriş yapın, kazanç sağlayın."*), ayeti gibidir. *"Kabirleri ziyaret etmeyi size yasaklamıştım. Onları ziyaret edin. O, dünyaya rağbeti azaltır ve âhireti hatırlatır."* hadisi de bu kabildendir. İbn Mace'nin rivayet ettiği bu hadisi sonundaki sebep cümlesi olmaksızın Müslim de rivayet eder.[252] Bir konuda ibâha asıl olmakla birlikte onun vacip, mendub veya haram olmasını gerektiren arızi bir şey olabilir ve o zaman buna göre hükmünü alır.

"Sizi Mescid-i Haram'dan engellediler diye bir kavme olan öfkeniz sizi haddi aşmaya sevk etmesin."

İbn Âmir, Ebu Bekr (Âsım'dan) ve İsmail (Nâfi'den) birinci nûn harfini sakin olarak "şen'an" şeklinde okurken diğerleri aynı harfi fethalı olarak "şenean" şeklinde okumuşlardır. Arapçada her iki okuyuş da vardır. İbn Kesîr ve Ebu Amr "en saddukum" kavlindeki "en" kelimesinin hemzesini kesreli olarak, "in" şeklinde okumuşlardır ve buna göre o, şart edatıdır. Diğerleri ise aynı harfi fethalı olarak "en" şeklinde okumuşlardır ve buna göre de o, ta'lîl (sebep belirtmek) içindir. Bu kıraat, Hudeybiye senesinde müşriklerin, mü'minlerin umre yapmalarını engellediklerine işaret etmekte ve sûrenin indiği Veda Haccı senesinde de Müslümanların, eskiden müşrikler tarafından kendilerine uygulanan bu haddi aşan davranıştan dolayı onlara karşı haddi aşan davranışta bulunmalarını yasaklamaktadır. Buna göre ayetin manası şudur: *"Bir kavme olan düşmanlık ve öfkeniz, sizi Mescid-i Haram'dan engellediler diye onlara karşı haddi aşan davranışa sevk etmesin."*

Diğer kıraatin manası da şudur: *"Eğer düşmanları, Müslümanları Mescid-i Haram'dan, yani orada ibadet etmekten, -ticaret maksadıyla bile olsa- orayı ziyaret etmekten engellerlerse, Müslümanların onlara karşı haddi aşan davranışta bulunmaları mubah olmaz."* Yalnız ayetin böyle anlaşılması iki bakımdan problem teşkil etmektedir: Birincisi, bu ayet Mekke'nin fethinden sonra inmiştir

250. Cuma, 62/9.
251. Cuma, 62/10.
252. Bkz: İbn Mâce, *Cenaze*, 470; Müslim, *Cenâiz*, 106, *Edâhî*, 37.

ve o sırada hiç kimsenin böyle bir engellemede bulunması beklenmiyordu. İkincisi de bu, ***"Onlar sizinle savaşmadıkça siz onlarla Mescid-i Haram'ın yanında savaşmayın. Eğer sizinle savaşırlarsa onları öldürün."***[253] ayeti ile çatışmaktadır. Bu problemlerin halli için şöyle denilmiştir: Buradaki "şart" kipi, başına bir "Kevn" fiilini takdir etmek suretiyle geçmiş zaman anlamını içermektedir; şart edatından sonra takdir edilen bu fiil ile cümle sanki "in kkanu saddukum anil-Mescidil-Harami" (Sizi Mescid-i Haram'dan engellemişlerse) şeklinde imiş gibi anlaşılır. Şöyle de denebilir: Bunun, Mekke fethedildikten ve Müslümanlar, şirke ve müşriklere galip geldikten sonra inmiş olması bir problem teşkil etmez. Çünkü hükümler, varsayımlar üzerine de bina edilebilir. Hem ayrıca böyle bir engelleme, Müslümanlar arasında, birbirlerine karşı da yapılabilir. Nitekim mesela zamanımızda bazı Mekke emîrleri, dünyevi sebeplerle Araplardan bazılarının -Necidliler gibi- haccetmelerini engellemektedirler. Sebep, Bazı Necid emîrlerinin, Mekke emîrlerinin kendilerine tâbi saydıkları bazı kabilelerin zekâtını almalarıdır.

Bu cümlenin, daha önceki *"fastadu"* cümlesine atfedilmiş olması ve onun şartının kapsamında bulunması da muhtemeldir ki, buna göre mana şöyledir: *"İhramlı iken (ve Harem'de iken) size haram olan av, ihramdan çıktığınız zaman helal olur. Ama nefret ettiğiniz kimselere karşı haddi aşmanız, ihramlı olmadığınız zamanda da helal değildir."*

Yalnız bu, haddi aşan davranışlara ve tecavüzlere misli ile mukabele etmeye mani değildir. Çünkü burada intikam maksadıyla haddi aşan, mütecaviz bir davranış başlatmak yasaklanmaktadır. Birisine olan nefret ve düşmanlığı kendisini ona karşı tecavüze sevk eden kişi bu durumda hak adına değil, kendi adına bir üstünlük sağlamış olur. Bu durumda da misli ile mukabele ölçüsüne riayet edemez ve davranışını adalet sınırında durduramaz. Bu konuya dikkat çeken veya bu konuyu ele alıp yazan birini görmedim. Fakat bazıları bunun *"Sakın seni burada görmeyeyim!"* sözünde olduğu gibi *"yasağı müsebbebe yöneltmek, ama sebebi kastetmek"* tarzında olmasını caiz görmüştür. Buna göre burada, öfke ve düşmanlık, bunların nefse hâkim olması, insanı tecavüz ve saldırıya sevk etmesi yasaklanmaktadır; kastedilen mana budur. Bu da, -Mescid-i Haram'dan engellemek gibi- her bir saldırı ve tecavüz türü için, ayrı bir delil vasıtasıyla bilinen ona özel bir cezanın bulunmayacağı anlamına gelmez.

253. Bakara, 2/191.

Toplulukların birbirlerine karşı haddi aşan davranışları ve saldırıları ancak yardımlaşma vasıtasıyla olacağı için *"haddi aşma"* yasaklandıktan sonra hemen arkasından ***"İyilik ve takva üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın."*** denildi.

Birr (İyilik) ve Takva Üzere Yardımlaşma

"el-Birr" *(iyilik)*, Rağıb'ın dediğine göre "iyilik yapmada genişlik" anlamındadır ki konu biraz sonra ele alınacaktır.

"et-Teqva" *(takva)*, "yapılması veya terk edilmesi onu yapanın veya terk edenin dinine yahut dünyasına zarar veren şeyden sakınmak", demektir.

"Günah" manasına gelen "el-ism" kelimesini, Râğıb: "el-Asam" şeklinde "sevaptan alıkoyan fiiller" anlamında bir isim olarak yorumlamıştır. Çoğulu yukarıda belirtildiği gibi, "asam" şeklindedir. "Asim" ise "günah işleme olasılığı olan ve günah işleyen" demektir. Daha sonra bu kelime, her türlü günah ve masiyet hakkında kullanılır olmuştur.

"el-udvan/adavet" *(düşmanlık)*, "muamelede dinin ve örfün tespit ettiği sınırları aşmak, adaletin dışına çıkmak" demektir. Müslim'de ve diğer Sünen kitaplarında Nevvâs b. Sem'ân'dan rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber *"İyilik (birr), ahlak güzelliğidir. Günah da (ism), nefiste huzursuzluk veren ve insanların haberdar olmalarını istemediğin şeydir."* buyurur.[254]

Ahmed (b. Hanbel) ve Dârimî tarafından rivayet edilen ve Nevevî'nin de *Erbaîn*'de hasen olduğunu söylediği bir hadise göre de Vâbısa b. Ma'bed el-Cühenî şöyle anlatıyor: Rasûlüllah'a (s) geldim. *"Birri (iyiliği) sormaya mı geldin?"* dedi. Bir rivayete göre de *"Birri (iyiliği) ve ismi (günahı) sormaya mı geldin?"* dedi. *"Evet."* dedim. -O, bunun için gelmişti ve Hz. Peygamber ona, içinden geçeni söyledi ve cevabını verdi. Hz. Peygamber *"Fetvayı kalbine sor. Birr, nefsin kendisinde tatmin bulduğu ve kalbin tatmin bulduğu şeydir. İsm de, insanlar sana fetva da verseler nefiste huzursuzluk yapan ve göğüste gidip gelen şeydir."*[255] dedi. Bunlar, ***"birr"*** ve ***"ism"*** kelimelerinin sözlük anlamı da değildir, dinî/terimsel anlamı da değildir. Sadece insanın, bazı şeylerle ilgili olarak acaba *"birr"* ve *"ism"* kavramları içine giriyor mu diye tereddüt edebileceği, şüpheye düşebileceği hususlarda soru sahibinin bunları ayırma maksadından kaynaklanan sorusuna karşı yapılmış bir açıklamadır. Hz. Peygamber soru sahibini bu hususta vicdanına havale etmiş ve ona ihtiyatı esas almasını

---

254. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/182; Müslim, *Birr*, 14-15; Tirmizî, *Zühd*, 52;
255. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/228.

tavsiye etmiştir ki bu da, pek görünmeyen ihtiyati incelikleri dikkate almayıp zahire göre fetva veren kişilerin fetvalarına uymasa bile gönlünün huzurlu, kalbinin rahat olacağı şeyi esas alması demektir. Hz. Peygamber her soru sahibine, onun haline göre cevap veriyordu.

Gerer sahabe ve gerekse diğer Araplar *"birr"* (*iyilik*) kelimesini anlıyorlardı. Kur'an ve Hz. Peygamber onlara iyiliğin güzel özelliklerini, alametlerini ve iyilik sayılan fiilleri, bu kapsama girip girmediğinde hata edilebilecek şeyleri açıklamaktadır. Bu sebeple de Allah *"İyilik (birr), evlere arkalarından girmeniz değil; asıl iyilik, sakınan (takvalı) kimse(nin davranışı)dır."*[256] buyurur. Onlar cahiliye döneminde hac için ihramlı oldukları zaman evlere, arka taraftan geliyorlardı ve bunu ibadet ve iyi davranış (birr) olarak kabul ediyorlardı. Bu konuda Allah başka bir ayette de şöyle buyurur: *"Yüzünüzü doğu ve batı yönüne çevirmeniz iyilik değildir. İyilik, Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitaplara, peygamberlere iman eden; sevmesine rağmen malı akrabalara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, isteyenlere ve köle azadı uğruna veren; namazı kılan, zekâtı veren, söz verdiği zaman sözünü yerine getiren kimseler(in davranışı)dır. Bilhassa da fakirlik, hastalık ve sıkıntı zamanlarında sabredenlerin... İşte bunlar, doğru kişilerdir ve sakınanlar (muttakiler) de işte bunlardır!"*[257] Bunlar iyiliğin dinî, imani, bedenî, mali ibadet ve ahlak sahasındaki en önemli esaslarıdır. Allah *"Birbirinize iyiliği ve takvayı tavsiye edin."*[258] buyurur.

Rağıb'ın *"birr"* hakkındaki *"iyilik (hayır, hayırlı şey) yapmada genişlik"* şeklindeki açıklaması, eğer nefsî fiilleri ve -amellerin huylardan kaynaklanması itibariyle- güzel huyları kapsayacak genişlikte düşünülürse o zaman iyilik (birr) hakkında söylenenlerin hepsi de, onun görüşünü doğrulamaktadır. O, *"birr"* (*iyilik*) kelimesinin, *"berr"* (*denizin karşıtı olarak kara*) kelimesinden türemiş olduğunu, karaların genişliğinin bunda etkili olduğunu söyler. Ama Rağıb'ın açıklamasının kapsamının bu çerçeveden daha dar olduğu düşünülürse o zaman biz *"birr"* kelimesini şöyle açıklarız: *"Birr"* (*iyilik*), Allah'a yaklaşma vasıtası olan her şeydir. İman, ahlak, adap ve ameller hakkında kullanılan bir isimdir; bunların her biri "birr"in bir şubesi, bir güzel özelliği sayılır.

İyilik ve takva üzere yardımlaşmanın emredilmesi, Kur'an'daki sosyal hidayetin ana esaslarındandır. Çünkü bu, gerek fert olarak ve gerekse grup olarak insanların dinlerine ve dünyalarına faydalı olan her türlü iyi amel

---

256. Bakara, 2/189.
257. Bakara, 2/177.
258. Mücadele, 58/9.

hususunda ve çeşitli mefsedetleri, zararlı şeyleri nefislerinden uzaklaştıracak olan takva ameli kapsamına giren her hususta birbirlerine yardımcı olmalarını onlar için dinî bir gereklilik haline getirmektedir. Bu ayette iyi huylarla bezenme (tahliye) ve kötülüklerden uzaklaşma (tahliye)[259] bir arada ifade edilmiştir. Önce iyilikle bezenilmesi emredilmiş; sonra bu emir, onun karşıtı yasaklanarak, yani onların günah ve hayra, iyiliğe mani olan şeyler üzerinde, insanları birbirlerine karşı kışkırtan; onların birbirinin başına bela gelmesini bekleyen, birbirinden nefret eden insanlar haline gelmesine sebep olan düşmanlık üzerinde yardımlaşmaları yasaklanmak suretiyle tekit edilmiştir.

Dayanışma Amaçlı Cemiyetler Kurmak

Müslümanlar ilk dönemde tek bir cemaat idiler; aralarında bugünkü hayır cemiyetlerinde olduğu gibi herhangi bir beşeri düzenleme ve söz vermeden kaynaklanan bir bağlantı olmaksızın iyilik ve takva üzere yardımlaşıyorlardı. Allah'a verilen söz ve mîsak, O'nun sözü onlar için başka bir şeye ihtiyaç bırakmıyordu. Nitekim Allah da onların bu haline şahitlik etmektedir: *"Siz, insanlar için çıkarılmış en iyi ümmetsiniz (topluluksunuz). İyiyi emrediyorsunuz, kötüyü yasaklıyorsunuz ve Allah'a iman ediyorsunuz."*[260] Bu dizin sonradan gelenlerin elleriyle dağılınca ve o söz bozulunca biz, Müslümanlardan oluşan grupları bir araya toplamak, onları bu görevi yani iyilik ve takva üzere yardımlaşma görevini, onun esaslarından herhangi birini veya ona ait işlerden birini yerine getirmeye teşvik etmek için özel bir düzenleme içinde yer alan hususi cemiyetler kurmaya muhtaç olduk. Çağımızda belli bir iş için kurulmuş bir cemiyet içinde yer alıp aralarında böyle bir irtibat bulunmayan insanların iyilik hususunda birbirlerine yardımcı oldukları çok az görülebilmektedir. Hatta bu gibi işleri yapacağına söz veren insanların da hepsi bunu yapmıyor. Hal böyle iken onların, söz vermedikleri bir hususta yardımcı olmaları umulabilir mi?

Öyle görülüyor ki bu zamanda söz konusu emrin gereğini yapmak ve bu görevi yerine getirmek için lüzumlu işlerden biri de cemiyet kurmaktır. Çünkü alimlerin dediği gibi, bir vacibin tamamlanması için zorunlu olan şey de vacip olur. Öyle ise eğer onurlu bir hayat yaşamak istiyorsak dinî, hayrî ve ilmî cemiyetler kurmalıyız. Gayretli ve yardımsever Müslümanların buna çok özen göstermeleri, tefsir kitaplarının bu ayetin tefsirine özen göster-

---

259. Arapçada tahliye kelimesindeki hâ harfi noktasız olursa, süslemek, bezemek manalarına; noktalı olursa boşaltmak manasına gelir. (Çev.)

260. Âl-i İmrân, 3/110.

mediklerini, dinî ve dünyevi işlerinin ıslahı için bu ayetin onları en sağlam ve kestirme yola davet ettiğini açıklamadıklarını görseler de onların bunu yapmaları gerekir.

Ey Allah'ım! Sen biliyorsun ki biz, iyilik, takva, Müslümanların din ve dünyalarını ıslah gibi senin sevdiğin her şeyi ikame etmek maksadıyla bir cemaat (Cemâatu'd-Da'veti ve'l-İrşâd/Davet ve İrşat Cemaati) oluşturmaya özen gösterdik. Allah'ım! Bunu destekleyeni destekle, onun görevlerini yapması için yardımlaşanlara yardım et. Onu duraklatanları perişan et! Sensin güç ve kudret sahibi, kuvvetli ve ezici olan, gönüllerdekini bilen.

"Allah'tan sakının; Allah'ın cezası şiddetlidir." Ey iman edenler! Allah'ın, Kitab'ında ve yaratılış düzeninde size açıklamış olduğu sünnetlerine göre hareket etmek suretiyle O'ndan sakının. O'nun, hidayetinden yüz çevirenlere isabet eden cezasına müstahak olmamak için böyle yapın. Dinine tâbi olmak ve yaratılıştaki sünnetine riayet etmek suretiyle kendisinden sakınmayanlara karşı Allah'ın cezalandırması çetindir. O'nun cezalandırmasında müsamahaya ve kayırmaya yer yoktur. Çünkü O, ancak yapılması faydalı ve yapılmaması zararlı olan şeyleri emretmiş, yapılması zararlı ve yapılmaması faydalı olan şeyleri yasaklamıştır. O'nun teşvik ettiği şeyler, emredilmiş; yüz çevrilmesini istedikleri de yasaklanmış anlamındadır. Bundan dolayı O'nun hidayetinin terk edilmesi, tabiatıyla faydalardan mahrumiyete ve zararlara uğramaya sebep olur. İnsanın fıtratının bozulması ve basiretinin bağlanması da o zararlardandır. İnsanın fıtratı bozulur, basireti bağlanırsa kendisini tehlikeye maruz bırakır ve bunun etkisi de hem dünyada görülür, hem de âhirette kötü akıbet olarak tecelli eder. Allah'ın, insanı ve onun huylarını yaratma, inançlarının ve ahlakının davranışlarını etkilemesi, insanın gerek fert ve gerekse toplum olarak yükselmesi gibi hususlardaki sünnetlerine riayet edilmemesi de böyledir. Bütün bunlar insanı dalalete düşürür, onu en kötü akıbete ve neticeye götürür. İnsanın kendisi kendisine zulmediyor. Öyleyse kendisinden başkasını kınayamaz.

Buradaki ceza -daha önce de işaret ettiğimiz gibi- hem dünyadaki cezayı, hem de âhiretteki cezayı kapsamaktadır. Bazı ayetlerde bu iki ceza bir arada, bazılarında ise bunlardan biri ifade edilmiştir. Mesela *"Rabbinin, zalim beldeleri cezalandırırkenki cezalandırması böyledir. O'nun cezalandırması elem verici ve şiddetlidir."*[261] ayetinde toplumların dünyada cezalandırılması konu edilmektedir.

---

261. Hud, 11/102.

Ayetin, *"Allah'ın cezası şiddetlidir."* kısmında normalde zamir kullanılması beklenirken bunun yerine ***"Allah"*** lafzı tekraren zikredilmiştir. Bunun sebebi, *"Allah"* isminin zikredilmesindeki etki ve ürpertidir. Çünkü burada insanlara öğüt ve nasihat verilmektedir ki, O'nun isminin zikredilmesi bu hususta daha tesirlidir.

حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنزِيرِ وَمَا أُهِلَّ لِغَيْرِ اللّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ
وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلاَّ مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى
النُّصُبِ وَأَن تَسْتَقْسِمُواْ بِالأَزْلاَمِ ذَلِكُمْ فِسْقٌ الْيَوْمَ يَئِسَ الَّذِينَ كَفَرُواْ مِن
دِينِكُمْ فَلاَ تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ
نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلاَمَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِّإِثْمٍ
فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿3﴾ يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ قُلْ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ
وَمَا عَلَّمْتُم مِّنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللّهُ فَكُلُواْ مِمَّا
أَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ وَاذْكُرُواْ اسْمَ اللّهِ عَلَيْهِ وَاتَّقُواْ اللّهَ إِنَّ اللّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ
﴿4﴾ الْيَوْمَ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُواْ الْكِتَابَ حِلٌّ لَّكُمْ وَطَعَامُكُمْ
حِلٌّ لَّهُمْ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُواْ الْكِتَابَ مِن
قَبْلِكُمْ إِذَا آتَيْتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ وَلاَ مُتَّخِذِي أَخْدَانٍ
وَمَن يَكْفُرْ بِالإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَهُوَ فِي الآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿5﴾

3- **Ölmüş hayvan, kan, domuz eti; Allah'tan başkasının adı telaffuz edilerek kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanmış, boynuzlanmış, yırtıcı hayvanların yediği, -kestikleriniz hariç-; dikili taşların üzerinde kesilenler, oklarla kısmet aramanız size haram kılındı. Bu, bir fısktır. Kâfirler bugün sizin dininizden ümit kestiler; onlardan korkmayın, benden korkun. Dininizi bugün sizin için ikmal ettim, size karşı nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı seçtim. Kim şiddetli açlık halinde,**

günah meyli olmaksızın mecbur kalır (da bunlardan yerse) şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.

4- **Sana kendilerine neyin helal kılındığını soruyorlar. Deki: Temiz şeyler ve yetiştirdiğiniz av hayvanları size helal kılındı. Onlara, Allah'ın size öğrettiklerinden bir kısmını öğretirsiniz. Onların sizin için tuttuklarını yiyin ve onun üzerine Allah'ın adını zikredin. Allah'tan sakının. Şüphesiz ki Allah, hesabı çabuk görür.**

5- **Temiz şeyler size bugün helal kılındı. Ehl-i Kitab'ın yemeği size ve sizin yemeğiniz de onlara helaldir. Ve mü'min kadınların iffetlileri ve sizden önce kendilerine kitap verilenlerin iffetli kadınları da; eğer iffetli olarak ve açık veya gizli metres edinmeyerek mehirlerini verirseniz (size helal kılındı). Kim imanı inkâr ederse onun ameli boşa gitmiştir ve o, âhirette de zarar edenlerdendir.**

Haram Yiyecekler ve Hikmetleri

Allah bu sûrenin ilk ayetinde *"İhramlı iken avlanmayı helal saymaksızın, -okunacaklar haricindeki- hayvanlar (deve, sığır ve davar) size helal kılındı."* buyurdu. Sonra da bu ayette o hayvanlardan istisna edilenleri açıkladı. ***"Ölmüş hayvan, kan, domuz eti; Allah'tan başkasının adı telaffuz edilerek kesilenler..."*** Haram kılınan bu üç şey En'am ve Nahl sûrelerinde "hasr"[262] tarzında zikredilmiştir. *"De ki: Bana vahyedilenler içinde; meyte veya akıcı kan veya domuz eti -ki o, pistir- veya Allah'tan başkasının adı anılmış fısk haricinde, yiyecek kişiye haram kılınmış bir şey bulmuyorum."*[263]; *"Rabbiniz size sadece meyteyi, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkasının adı anılarak kesileni haram kıldı."*[264] Her iki ayet de *"İstekli olmaksızın ve haddi aşmaksızın kim mecbur kalırsa şüphesiz Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir."*[265] cümlesiyle bitmektedir.

Mâide Sûresi'ndeki şu anda tefsirini yapmakta olduğumuz ayet, bu iki ayetten de sonra inmiştir ve onlardaki "hasr" anlamını neshedip, haram kılınan şeylere bir ilave yapması söz konusu değildir. Bu ayette ***"boğulmuş, vurulmuş, yuvarlanmış, yırtıcı hayvanların yediği, -canlıyken kestikleriniz***

262. Arapçada bir cümlenin ifade ettiği hükmün, münhasıran o sayılan şeylere ait olduğunu ifade etmek üzere kullanılan üsluba "hasr" denir. Türkçede bunu cümleye "ancak", "sadece" vb. kelimeler getirerek sağlarız. (Çev.)
263. En'am, 6/145.
264. Nahl, 16/115.
265. En'am, 6/145; Nahl 16/115.

hariç-; taşların üzerinde kesilenler..." şeklinde sayılan hayvanlarla En'am ve Nahl sûrelerindekilere ilave yapılmamakta, -ileride de açıklayacağımız gibi- oradaki "*meyte*" ve "*Allah'tan başkasının adı anılarak kesilen*" ifadelerine açıklık getirilmekte, konunun ayrıntısı açıklanmaktadır. Dolayısıyla yenilmesi haram kılınanlar özet olarak dört kalem, ayrıntılı olarak ise on kalemdir. Şimdi bunları ve bunların haram kılınmasının hikmetini açıklayalım:

1. "*Meyte*": Arapçada "*meyte*" kelimesi mutlak olarak kullanıldığında kendiliğinden, yani herhangi bir failin fiili olmaksızın "*ölen*" demektir. Burada gerek bu kelimenin ve gerekse daha sonrasında "*boğulmuş*" anlamındaki, "*el-muhanikatu*" ve devamındaki kelimelerin müennes (dişil) olarak kullanılmasının sebebi, söyledikleri gibi, bunların koyun manasına gelen "*eş-Şatu*" kelimesinin sıfatı kabul edilmeleri şeklinde açıklanmıştır. Kaldı ki kelime, esasen dişiler için kullanılan bir kelime olsa da, koyun türünden erkek olsun, dişi olsun hepsi için mutlak bir ifade olarak kullanılır. Çünkü bu ifadeden kasıt ister koyun olsun, ister başka hayvanlar olsun, eti yenen tüm hayvanlar bununla kast olunmuştur.

Burada sen, "el-behimetu" kelimesini, "eş-şat/koyun" kelimesinin yerine koyabilir, böyle de takdir edebilirsin. Çünkü "el-behimetu" lafzı, "eş-şat" lafzına göre daha geneldir. Zaten işin bu yönü de, "*İhramlı iken avlanmayı helal saymaksızın, -okunacaklar haricindeki- hayvanlar (deve, sığır ve davar) size helal kılındı.*" manasında olan "*uhillet lekum behimetu'l-en'ami illa ma yutla aleykum*" kavlinde varit olan husustur. Mademki bu ayet, dört ayaklı hayvanlardan helal kılınanlardan istisna edilenleri açıklamaktadır. Bu takdirde, "el-meytetu" kelimesinin, "el-behimetu" kelimesine sıfat olması daha yerindedir diyebiliriz. Yani "size, ölmüş olan hayvanlar haram kılındı" demek olur.

Dinî terminolojide "*meyte*", bir insan tarafından yenilmesi caiz olacak şekilde tezkiye edilmeksizin (kesim veya onun yerini tutacak bir işlem yapılmaksızın) "*ölen*" demektir. Dolayısıyla daha sonra sayılan hayvanların hepsi de bu kapsama dâhildirler. Burada "*Genel anlamlı bir kelime özel anlamlı kelime ile karşı karşıya olduğu zaman, genel anlamlı olanla özel anlamlının kapsamı dışında kalanlar kastedilir.*" kaidesi de dikkate alınmalıdır.

Kendiliğinden ölen hayvanın yenilmesinin haram olmasındaki hikmet: Kendiliğinden ölen hayvan genellikle zararlıdır. Çünkü o, ya hastalık, ya zayıflık sebebiyle ölmüştür. Ya da ölüm sebebi, mikrop denilen ve onun gücünün kaybolmasına veya onda bir takım zehirlerin üremesine sebep

olan görünmez bir canlıdır. Hastalık mikrobu, onun ölü vücudunda bir süre yaşayabilir. Ayrıca normal insan tabiatı böyle bir hayvanı reddeder, ondan tiksinir, onu pis sayar. Âlimlerimiz arasında meşhur olan görüşe göre ölü hayvanın zararlı olmasının sebebi, onda rutubetin bulunmasıdır. Fakat bu konuda söylenmesi gerekenler vardır ki, ileride "tezkiye"den söz edilirken bu konu da ele alınacaktır.

2. ***"Kan"***: Burada kastedilen, akıcı kan yani hayvandan akan kandır. Bu kan, daha sonra akıcılığını kaybetse bile haramdır. Ama dalak, karaciğer gibi tabiatı itibariyle akıcı olmayan, donuk haldeki kan ve normal olarak etin aralarında kalan kan haram değildir. Bunlar akıcı kan sayılmazlar.

Kanın haram olmasının hikmeti de -meytede olduğu gibi- zararlı ve tiksinti verici olmasıdır. İnsanların onu pis saymaları ve ondan tiksinmeleri herkesçe malum bir şeydir. Zararlı olması da şöyle açıklanır: Kanın hazmı çok zordur. Kan, vücuttan gelen çok miktarda bozulmuş ölü maddeler ihtiva eder. Bunlar, dışkı gibi vücudun tabiatı gereği attığı ve yerine yine kandan yeni canlı maddeler aldığı atıklardır. Vücudun bu maddelerle beslenmesi, dışkı ile beslenmesine benzer. Ayrıca kanda bazı bulaşıcı hastalıklara ait mikroplar bulunabilir. Bu gibi mikroplar ete nispetle kanda daha çoktur. Süt için de aynı durum söz konusudur. Aslında Allah gıda olarak hazırladığı halde bütün doktorlar, içinde bulunması muhtemel bulaşıcı hastalık mikroplarının ölmesi için sütün kaynatılması gerektiğini söylüyorlar. Kan, süt gibi kaynatılamaz, hafif bir ısı onun donmasına sebep olur. Bu durumda kandaki hastalık mikropları canlı olarak kalır ve girdikleri vücutta etkili olurlar.

Şöyle bir problem ortaya konabilir: Kan, canlı organizmaya hayat veren, sağlık üzerinde aktif rolü olan bir maddedir. Bir insanın kanına, başka bir canlının kanı ilave edildiğinde kural olarak bu, onun sağlığını ve gücünü artırır. Doktorlardan nakledilen meşhur görüş budur.

Buna karşı şöyle cevap verilir: Bu, mutlak manada alınacak bir görüş değildir. Doktorların da; akıcı kanın içilmesinin veya kendiliğinden yahut pişirme sonucu donduktan sonra yenmesinin sağlığa fayda verdiği veya güç artışı sağladığı yahut kanı artırdığı şeklinde bir tespiti yoktur. Bundan dolayı onlar böyle bir şeyi ne kendileri yaparlar ve ne de insanlara tavsiye ederler. İnsan midesinin onu hazmedebileceğini, kolaylıkla besine dönüştürebileceğini de söylemezler. Hâlbuki kan, yiyeceklerin hazmedilmesi sonucu meydana gelen maddelerdendir. Evet, kanı zayıf kişilere sağlam bir canlıdan kan

enjekte edilebilir ve bu onun gücünü artırabilir; bu, haram da değildir. Ama bizim buradaki konumuz o değil.

3. *"Domuz eti"*: Bunun haram kılınışının hikmeti de, zararlı ve tiksinilen şeylerden olmasıdır. Ama bundan tiksinilmesi, meyte ve kanda olduğu gibi onun kendisinden kaynaklanan bir şeyden dolayı değil, bu hayvanın sürekli pisliklerle olduğunu ve pislikten hoşlandığını bilip hatırlayan kişilere özel bir tiksinmedir. ***"Cellâle"*** durumundaki hayvanların etinin yenmesi ve sütünün içilmesi de onun bu özelliğinden dolayı yasaklanmıştır. *"Cellâle"*, dışkı yiyen hayvan demektir ve kelime yapısı olarak Arapçada mübalağa (abartı) ifade eden yapıdadır. O, bu dildeki "el-celletu" kelimesi gibidir.

Ahmed (b. Hanbel) ve üç Sünen müellifinin -ki bunlardan Tirmizî ve ayrıca Beyhakî sahih olduğunu da söylerler- İbn Abbas'tan rivayet ettiklerine göre *"Rasûlüllah (s), cellâlenin sütünün içilmesini yasaklamıştır."*[266] Bir rivayet de *"...cellâlenin yenmesini ve sütünün içilmesini..."* şeklindedir. İbn Dakîku'l-Îd de bunun sahih olduğunu söylemiştir.

Ahmed (b. Hanbel), Ebu Davud, Tirmizî -ayrıca hasen olduğunu söyler- ve İbn Mâce, bu hadisin bir benzerini İbn Ömer'den rivayer ederler: *"Rasûlüllah (s), cellâlenin yenmesini ve sütünün içilmesini yasakladı."*[267] Bu hadisin mevsul mu, mürsel mi olduğu hususunda farklı görüşler vardır.

Gerek en'am (deve, sığır ve davar) türünden olsun ve gerekse tavuk, kaz gibi başka türden olsun "*cellâle*" durumundaki hayvanların yasaklanmış olması için onların yedikleri maddenin azlığı-çokluğuna mı yoksa etinin kokusuna mı itibar edileceği, bu yasağın hükmünün haram mı yoksa mekruh mu olduğu hususu âlimler arasında ihtilaflıdır. Fıkıh imamlarından kimine göre bunlar, pislik yememesi için bir süre hapsedilirler. Fakat bu hapis süresi hakkında farklı görüşler vardır. İbn Ömer böyle bir hayvanı üç gün hapsediyordu ve yenmesinde beis görmüyordu. Bunun sebebi; İslam'ın temiz şeyleri helal pis şeyleri haram sayması, temizlik hususunda da fazla titizlik göstermesidir. Domuzun pislik yemesinin, -bundan herhangi bir zarar doğmasa bile- onun etinin haram kılınmasının illetlerinden veya hikmetlerinden birini teşkil etmesinde bir tuhaflık yoktur. Eğer bundan çok büyük zararlar doğuyorsa bunun durumu ya o zaman nasıl olur?!

Domuz etinin yenmesinin zararlı olduğu modern tıp tarafından tespit edilmiştir. Bu zararın ekseriyeti de onun pislik yemesinden kaynaklanmak-

266. Ebu Davud, *Et'ime*, 24; Tirmizî, *Et'ime*, 24; Nesâî, *Dahâyâ*, 43-44.
267. Ebu Davud, *Et'ime*, 24; Tirmizî, *Et'ime*, 24; İbn Mâce, *Zebâih*, 11.

tadır. Bu zararların bazıları şunlardır: Domuz eti -Allah korusun- bağırsak kurdu gibi çeşitli tenyaların üremesine sebep olur. Bunların ona geçmesinin sebebi, onun dışkı yemesidir. Yine domuz eti, doktorların helezonik kıl dedikleri bir kurtçuğa sebep olur ki bu da ona, ölü fare yediği için onlardan geçer. Domuz eti, içindeki kas liflerinde çok yağ olduğu için hazmı en zor ettir. Onun içindeki yağ dokuları, mide öz suyunun işlevine mani olabilir ve bu durum, kaslardaki proteinli maddelerin hazmını zorlaştırabilir. Onu yiyen kişinin midesi yorulur, kendisi de karnında ağırlık ve kalbinde çarpıntı hisseder. Bu durum ya onu kusmaya zorlar ve böylece o kötü maddeleri çıkarıp atar, ya da bağırsakları uyarır ve ishale yakalanır.

Eğer âdet -ki bu, çoğu insanın zehirli maddeleri yemelerini veya sıvı halinde yahut duman halinde içmelerini kolaylaştırmaktadır- olmasaydı; başka bir deyişle, eğer onun etinin zararını hafifletici işlemler olmasaydı insanların, özellikle de sıcak iklim insanlarının onu yemeleri mümkün olmazdı.

Şöyle bir soru akla gelebilir: En'am Sûresi'ndeki ayette domuz eti yemenin haram kılınışının illeti, onun "rics" (pis) oluşu olarak açıklanmıştır. Bunun anlamı acaba onun pislik yiyişi midir, yoksa zararlı oluşu mudur? Cevap: "Rics" kelimesi, maddeten veya manen kötü bulunan, zararlı her şey hakkında kullanılır. Dolayısıyla temiz olmayan şeye de, zararlı olan şeye de "rics" denir. *"Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları şeytan işi birer pisliktir."*[268] ayetinde bu ikinci manada kullanılmıştır. En'am Sûresi'ndeki illet belirlemesi, bizim beraber zikrettiğimiz bu iki hususu da kapsar. Bu, Kur'an'ın icazındandır ve insanlar bunun açıklamasını ve ayrıntısını ancak bilgi ve tecrübe birikimleri geniş olduğu takdirde anlayabilirler.

4. ***"Allah'tan başkasının adı telaffuz edilerek kesilen"***: Bu, daha önce geçenlerde olduğu gibi temizlik veya sağlıkla ilgili bir sebeple değil, sırf dinî bir sebeple haram kılınmıştır. Burada, Allah'ın dışında, insanlar tarafından dinî maksatla saygı duyulan, kendisine yakın olmak için kurban takdim edilen mahlûkların adı zikredilerek kesilen hayvan kastedilmektedir. "el-İhlal", sesi yükseltmek, bağırmak demektir. *"Filan kimse, hac için yüksek sesle telbiye getirdi."* anlamında "ehelle fûlanun bil-haccı" denilir. Yeni doğan çocuğun o esnada ses çıkardığını anlatmak için de *"Çocuk bağırdı."* anlamında "istehelles-sabiyyu" denilir. Onlar, putları için hayvan kesiyor ve "Biismillati" (*Lât'ın adıyla*) veya "Biismil-Uzzati" (*Uzzâ'nın adıyla*) diye bağırıyorlardı.

---

268. Mâide, 5/90.

Bundan yenmesinin haram kılınmasının hikmeti de şöyle açıklanır: Bu, Allah'tan başkasına kulluk, ibadet etmek türündendir. Ondan yemek de bu konuda onlara eşlik etmek, onları desteklemektir. Hâlbuki bu, onaylanması değil, reddedilmesi gereken bir davranıştır. O esnada sesin yükseltilmesi, bağırılması haramlığın ne illeti ne de şartıdır. Bu, olayı tasvirden ibarettir. Bunun haram kılınmasının illeti ise az önce ifade ettiğimiz gibi onun, Allah'tan başkasına ibadet türünden olmasıdır. Kesimi sırasında peygamberlerden veya velilerden birinin adı zikredilen hayvanlar da bu *"Allah'tan başkasının adı telaffuz edilerek kesilen"* grubuna girerler. Nitekim daha öncekilerin yaptıklarını karış karış, adım adım uygulayan, onların peşinden giden bir kısım cahil Müslümanlar ve Ehl-i Kitab'dan bazıları böyle yapmaktadır.

5. ***"Boğulmuş"***: Kamus müellifi bu kelimenin kökü ve türeme şekli hakkında şunları söyler: "kelime, tıpkı omuz manasına gelen "ketf" ve "ketif" gibi "hank" ve "hanik" olarak gelmektedir. "Hank" ve "mahnuk" kelimeleri, tıpkı, "hannaka" ve "fahtanaka" gibi olup koyunun-hayvanın olduğu yerde kendi kendine ölmesidir.

İbn Cerir, bu kelimenin tefsiri hakkında önceki müfessirlerden çeşitli görüşler nakleder. Bu bağlamda Süddî'ye göre o, *"başını bir ağacın iki dalı arasına sokan ve boğulup ölen hayvan"* demektir.

İbn Abbas ve Dahhâk'a göre *"boğulup ölen"*, Katâde'ye göre *"ipinde boğulup ölen hayvan"* demektir. Dahhâk'tan nakledilen başka bir rivayete göre *"bağlanan ve bağlandığı iple boğulup ölen"* demektir. Bir başka rivayete göre de Katâde *"Cahiliye dönemi insanları koyunun boynunu ölünceye kadar sıkıyor ve ölünce de onu yiyorlardı."* der.

İbn Cerir bunları naklettikten sonra şöyle der: "Bu görüşlerden doğru olmaya en münasip olanı *'O, boğulandır.'* diyenin görüşüdür. Bu boğulma ister bağlandığı bağda olsun, isterse boynunu, kurtaramayacağı bir yere sokması ve neticede boğulup ölmesi şeklinde olsun fark etmez. Kelimenin yorumu ile ilgili olarak bu görüşün, diğerlerinden daha münasip olduğunu söyledik. Çünkü boğulan hayvan, başka biri tarafından boğulmaksızın, kendi kendine boğulma sıfatı ile sıfatlanmış demektir. Eğer bundan maksat, *'başkası tarafından boğulmuş'* olsaydı o zaman buradaki "**el-munhanikatu**" kelimesi yerine "**el-mahnukatu**" denirdi ki, bu durumda mana onların dediği gibi olurdu."[269] Bizce de tercihe uygun olan budur. Çünkü kelimenin, Şâri'in hikmeti ile uyumlu lûgat manası budur.

---

269. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, VI/68-69.

Buradaki *"inhinâk"* fiili, tıpkı "kesertuhu fenkese" (onu kırdım, o da kırıldı) misalindeki gibi sarf âlimlerinin "mutavaat-dönüşlü fiil" dedikleri türden bir fiil olduğunu söyleyenler yanılıyorlar. Dil zevki olmayanlar (*Onu kırdım, dolayısıyla o kırıldı.*) misalinde olduğu gibi bu sîganın sadece kendi iradesi ile hareket eden birinin fiilinin etkisiyle meydana gelen şey hakkında kullanıldığını, başka türlü kullanılmadığını sanıyorlar. Doğrusu bu anlayış, asılsız bir yorumdur ve saf, katıksız Arap bir şeyin kendiliğinden kırıldığını biliyorsa veya onu kıranı bilmiyorsa "inkesereş-şey'u" (*şey, kırıldı.*) der. Bir şeyi kırmak isteyenler bunda zorlanırlarsa ve daha sonra içlerinden biri onu kırarsa, ancak bunu ifade etmek gibi bir ortam söz konusu olursa o zaman bu kullanımın dışına çıkılır. Bu bazı maddelerde söz konusu olabilir. Benim dil zevkim "hanaka" fiilinin mutavaatı-dönüşlüsünün, "iftial" kalıbında, "ihtinak" olacağıdır. Nitekim Kamus ibaresinden de anlaşılan budur. Oysa İbn Cerir'in dediği gibi *"inhinak"* demek, hayvanın kendi kendine boğulup ölmesi demektir.

İbn Cerir'in "doğru" olduğuna hükmettiği bu anlayış sayesinde, bu sûrede haram olduğu sayılan ilave maddeler ile diğer sûrelerde bunlardan ilk dördünün "hasr" tarzında zikredilmiş olmasının cemedilmesi (bağdaştırılması) mümkün olmaktadır ki bu da bu anlayışın doğruluğunu destekler. Bu manasıyla *"munhenika"* (*boğulmuş*), kendiliğinden ölmüş, yani yenmesi için bir insan tarafından tezkiye işlemi yapılmadan ölmüş mesabesindedir. Dolayısıyla daha önce açıkladığımız dinî terminolojideki manası ile "meyte" kavramına dâhildir. Cahiliye döneminde bazı Araplar onu yedikleri için ve ayrıca ölümü belli bir sebebe bağlı diye bazı insanların onun durumu hakkında tereddüde düşmemesi için burada özellikle zikredilmiştir. Dinî açıdan dikkate alınan husus tezkiyedir ki o da insanın yemek maksadıyla yaptığı iradi hareketi sonucunda olur. Beslenmek istediği hayvanın sağlığından emin olması için böyle olmalıdır. Eğer *"munhenika"* ifadesi ile Allah'ın maksadı, bir insanın fiili ile boğulmuş hayvan olsaydı o zaman *"munhenika"* yerine *"mehnûka"* veya *"hanîk"* kelimelerini kullanırdı. Çünkü o zaman hayvanın bir kişinin fiili ile boğulması halinde, -her ne kadar bu bir nevi tezkiye de olsa- onun helal olmadığını ifade ederdi ve buradan evleviyet yoluyla *"munhenika"* (*kendi kendine boğulmuş*) hayvanın da haram olduğu anlaşılırdı. Hatta bu, daha önce geçtiği gibi "meyte" kelimesinden de anlaşılırdı. Böyle olmayıp da *"munhenika"* denilmesinin, onun da "meyte" hükmünde olduğunu bildirmek dışında bir hikmetinin olması makul gelmemektedir.

6. *"Vurularak öldürülmüş"*: Sivri, keskin olmayan bir şeyle vurulmuş ve kuvveleri çöküp ölmüş demektir. *Kamus*'ta *"vakz"*ın manası *"şiddetli vuruş"* olarak açıklanır. *Kamus* şârihi (yorumcusu-şerhçisi) de, yazarın *Besâir* adlı eserinde *"'Mevkûze'*, sopa ile veya sivri olmayan bir taşla öldürülen, tezkiye edilmeksizin ölendir." der. Arapçada *"Vurulmuş, dövülmüş koyun"* anlamında "vakiz" ve "mevkuza" ifadesi kullanılır. *"el-Vakz"* kelimesi, aynı zamanda, ölmek üzere ağır hasta olmak anlamına da gelir. İbn Cerir'in, selef müfessirlerinden naklettiği görüşler de buna uymaktadır. Onun naklettiği şudur: "*'Vakîz'*, *'sopa veya odunla vurulmuş'* demektir; cahiliye döneminde onu yiyorlardı."[270] İslam'a göre *"vurarak öldürmek"* haramdır. Çünkü bu, hayvana işkence demektir. Hz. Peygamber ise *"Allah, her şeyde ihsanı farz kıldı. Öldüreceğiniz zaman öldürme şeklini iyi yapın. Keseceğiniz zaman, kesme şeklini iyi yapın. Sizden birisi bıçağını bilesin ve keseceği hayvanı rahatlatsın."*[271] buyurur. Bu hadisi Ahmed (b. Hanbel), Müslim ve Sünen müellifleri Şeddâd b. Evs'ten rivayet ederler. Hayvanın bu şekilde öldürülmesi haram olunca, bu şekilde öldürülen hayvanın kendisi de haram olur.

"Mevkûze" de, nassların genelinden istifade ederek açıklamış olduğumuz, dinî terminolojideki *"meyte"* kavramına dâhildir. Çünkü o, yemek maksadıyla dinî manada tezkiye edilmemiştir.

Râzi diyor ki: "*'Bunduk'*[272] ile vurulan ve ölen hayvan da *'mevkûze'* ve aynı zamanda da *'munhenika' (boğulmuş)* durumundadır. Çünkü o, kanı akmadan ölmüştür."[273] Bunduk, çamurdan yapılan ve kuruduktan sonra atış için kullanılan şeydir. Râzi'nin ifade ettiği husus, Cumhûrun görüşüdür. Buhari ve Müslim'de Abdullah b. Muğaffel'den rivayet edilen bir hadise göre Hz. Peygamber *"hazf"*i yasaklamış ve *"O, avı avlamaz ve düşmanı yaralamaz. Ama dişi kırar, gözü çıkarır."*[274] demiştir. *"Hazf"*; çakıl taşını, hazefi (çamur haline getirildikten sonra kurutulup sertleşmiş toprağı; kerpiç, kiremit, tuğla parçasını) veya sivri tarafı olmayan her türlü kuru maddeyi atmak demektir.

---

270. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, VI/69.

271. Müslim, *Seyd*, 57; Ebu Davud, *Edâhî*, 11; Tirmizî, *Diyât*, 14; Nesâî, *Dahâyâ*, 22; İbn Mâce, *Zebâih*, 3.

272. "Bunduk", günümüzde tüfek, tabanca gibi ateşli silahlarda kullanılan mermi anlamındadır. Yazar, Râzi'nin kastettiği "bunduk" ile kendi zamanında ve bizim de zamanımızda mevcut olan mermilerin farklı şeyler olduğunu anlatmak için bu açıklamayı yapıyor. Bu düşünce ile "bunduk" kelimesini burada tercüme etmeden aynen kullanmayı tercih ettik. (Çev.)

273. Bkz: Râzî, *Tefsir*, XI/133.

274. Buhari, *Zebâih*, 5; Edeb, 22; Müslim, Seyd, 54-56; Ebu Davud, *Edeb*, 166; İbn Mâce, *Seyd*, 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/86; V/54.

Bunun elle, sapanla veya mancınık ile atılması önemli değildir. Böyle bir maddenin hayvana atılması, *"vakz"* ile aynı manaya gelmektedir. Çünkü bu, hayvana acı ve eziyet verir, onu öldürmez. Yasaklamanın illeti hadiste *"bunun, hayvana eziyet vermesi ve ekseriyetle veya her zaman ölüme sebep olma özelliğinin bulunmaması"* olarak açıklanmıştır. Zamanımızda av için kullanılan kurşundan mermiler ise böyle değildir. Bunlar avı avlar ve yaralar. Bundan dolayı sonraki dönem muhakkik âlimleri bunun caiz olduğuna fetva vermişlerdir.

Râzi'nin "O, munhenika (boğulmuş) durumundadır. Çünkü kanı akmadan ölmüştür." şeklindeki illet belirleyici açıklaması kabul edilemez. Çünkü kanın akması, hayvanın helal olmasının sebebidir fakat şartı değildir. Avcı hayvanların avlayıp ölü olarak getirdiği hayvanların helal olması bunu göstermektedir. Avcı hayvanın, onu yaralamış olması hiçbir nassta şart olarak yer almamıştır ve ileride de geleceği gibi fıkıh imamları da böyle bir şey söylememişlerdir.

7. ***"Yuvarlanmış"***: Bu, *"yüksek bir yerden düşen veya çukur bir yere düşen ve ölen"* demektir. İbn Cerir şöyle der: "Allah bu ifade ile şunu kastediyor: Bir dağdan veya bir kuyuya ve başka bir şekilde düşmek suretiyle ölen meyte size haram kılındı. Onun düşmesi, kendini, yüksek bir yerden alçak bir yere atmasıdır."[275] Bu tesir onu da yukarıda açıkladığımız manasıyla meyte içine dâhil ediyor. Çünkü öldürülmesinde herhangi bir insan fiilinin tesiri de, yeme kastı da yoktur.

8. ***"en-Natihatu"*** *(Boğazlanmış)*: Bu da, bir başka hayvan tarafından boğazlanmış ve daha önce de geçtiği gibi ölümünde herhangi bir insanın fiilinin tesiri olmadan, bu boğazlanmadan dolayı ölmüş hayvan anlamına gelmektedir.

Burada Arapça grameri açısından bir problem vardır: *"en-Natihatu"*, kelimesi "el-mantuha" manasında, "el-feiyl" vezninde gelmiştir. Bu da "meful" manasında olduğunda böyle olur. Böylece ism-i meful manasında olduğu zaman müzekkeri ile müennesi aynı olur ve dolayısıyla müenneslik takısı olna "t" harfine ihtiyaç olmaz. Araplar *"sürmelenmiş göz"* manasında "aynun kehiylun" derler, fakat "aynun kehiletun" demezler. *"kınalı el"* için de "keffun haziybun" derler ve fakat "keffun hazibetun" demezler. Buna mukabil Basra ekolü âlimlerinden bazıları, buradaki "tâ" harfini, sözkonusu kelimeyi, sıfat olmaktan çıkarıp isim olmaya nakletmek için geldiği şeklinde cevap verirler.

---

275. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, VI/70.

Bazıları da buradaki "feiy/natiyh" kelimesini, ism-i fail manasında olduğunu söyleyerek, "Fail-Natih" olarak değerlendirmektedirler. Buna göre sanki ayette geçen "*en-natihatu*" kelimesini, "*en-natihatu*..." şeklinde değerlendiriyorlar ki, o zaman da mana: *"başka bir hayvanı süsen ve onun tarafından süsülüp ölen hayvan"* olmaktadır. Kufeliler de şöyle derler: "Feiyl" ölçüsünde gelen İsm-i meful manasındaki bu kelime, eğer, "aynun kehiylun" ibaresinde olduğu gibi önceden geçen bir mevsufun sıfatı olacaksa, o takdirde sonuna "ta" harfinin gelmesi mümtenidir, olamazdır. Ama eğer bu kelimenin mevsufu daha önce zikredilmemişse o zaman sonuna "tâ" gelebilir.

9. ***"Yırtıcı hayvanların yediği"***: Bu, *"aslan, kurt gibi bazı vahşi hayvanların yemek için öldürdüğü"* demektir. Haram olması için ondan yemiş olması şart değildir. Daha önceki açıklamalardan da bilineceği gibi onu yakalayıp öldürmesi ile o hayvan, meyte sınıfına girer. Cahiliye döneminde yırtıcı hayvanların yakalayıp öldürdüklerinden bazılarını yiyorlardı. Bu, insanların ekseriyetinin tiksineceği bir şeydir. Halen de insanlar, ondan bir zarar gelme endişeleri olmasa da bunun yenmesini bir düşüklük ve zillet sayıyorlar.

Allah daha sonra ***"Sağken kestikleriniz, tezkiye ettikleriniz hariç"*** diyor. Buradaki istisnanın kapsamı hakkında müfessirler arasında ihtilaf vardır. Acaba bu istisna helal olması, insan tarafından tezkiye edilmiş yani yemek maksadıyla dinen muteber ölçülere uygun olarak öldürülmüş olmasına bağlı olan bütün haramları mı kapsamaktadır? Yoksa sadece son kısmı yani *"yırtıcı hayvanların yediği"*ni mi kapsamaktadır? Yahut da burada *"haram kılınanlar"*dan değil de, *"haram kılma"* fiilinden mi istisna söz konusudur? Yani *"Zikri geçenler size haram kılındı. Ama tezkiye ile helal olanlardan, kendi fiilinizle tezkiye ettikleriniz size haram kılınmadı."* mı denilmektedir? İlk akla gelen zahir mana birincisidir. İbn Cerir de birinci ve üçüncü görüşü zikrettikten sonra birinciyi tercih etmiştir.[276] Bazıları buradaki istisnayı, munhenikadan (boğulmuş) ve ondan sonra sayılan üç şeyden istisna kabul etmişlerdir. Gerekçeleri de Allah'tan başkası adına kesilenin ve taşlar üzerinde kesilenlerin tezkiye ile ilgisinin olmamasıdır.

İbn Cerir şöyle der: "Bizce bu iki görüşten doğru olmaya daha layık olanı birinci görüştür. Yani *'-kestikleriniz hariç-'* ifadesi, *'Allah'tan başkasının adı telaffuz edilen, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanmış, süsülmüş, yırtıcı hayvanların yediği'* kısmından istisnadır. Çünkü bunlardan her biri, henüz ölmeden önce de bu şekilde nitelenebilirler. Mesela müşrikler ilahları için

276. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, VI/72-73.

kurban takdim etmek üzere hazırlık yapıp o ilahın adını andıkları zaman o hayvan için *'Allah'tan başkasının adı telaffuz edilen'* nitelemesi yapılabilir. Bu durum *'boğulmuş'* kelimesi için de geçerlidir; boğulma durumuna gelmiş bir hayvan ölmese de onun için *'munhenika'* (*boğulmuş*) nitelemesi yapılabilir. Ayette *'Allah'tan başkasının adı telaffuz edilen'* kısmından sonra sayılan diğer haram edilmiş hayvanlar da böyledir. Bunlar, ölmeden önce de o sıfatlarla nitelenirler. Allah, o sıfatları sebebiyle ölmeden önce helal olmalarını sağlayacak tarzda tezkiye işlemine tabi tutuldukları takdirde bunları helal kılmış, böyle bir tezkiye bulunmadığı takdirde ise haram kılmıştır."[277]

İbn Cerir daha sonra bir soru sorarak buna cevap verir:

Soru şudur: Size göre mana böyle ise o zaman Allah'ın, haram olan hayvanları *"Allah'tan başkasının adı telaffuz edilen, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanmış..."* şeklinde tekrarlamasının anlamı nedir? Çünkü O, ayetin başında *"Ölmüş hayvan (meyte) size haram kılındı."* dedi. Daha önce de anlatıldığı gibi *"meyte"*, herhangi birisinin fiili olmadan kendindeki bir illetten (hastalık vs.) dolayı ölen hayvanları da birinin vurması, kendi kendine boğulma, süsülme yahut yırtıcı hayvanın parçalaması neticesinde bu sebeplerden biri ile ölen hayvanları da kapsamaktadır. Eğer mesele bu anlatılan şekilde ise yani bütün bu kelimelerle haram olduğu kastedilen hayvan; boğulma, süsülme, dövülme, yırtıcı hayvan tarafından yenme ve diğer sebeplerle ölen *"meyte"* ise ve burada; yuvarlanmış, boğulmuş veya yırtıcı hayvan tarafından avlanmış ama ölmemiş, maruz kaldığı bu durum sebebiyle ancak kısa dönem yaşayabilecek hayvanın haram olduğu kastedilmiyorsa o zaman baştaki *"Ölmüş hayvan (meyte) size haram kılındı."* cümlesi, ayetin devamında aynı şeyin tekrarlanmasına, yani *"Allah'tan başkasının adı telaffuz edilen, boğulmuş"* vs. diye sayılan diğer hayvanların zikredilmesine ihtiyaç bırakmasaydı ya!

Bu soruya şöyle cevap verilir: Ayette nitelendikleri bu sebeplerden dolayı ölmeleri halinde bunların haram olma hükümleri, daha önceki *"Ölmüş hayvan (meyte) size haram kılındı."* cümlesi ile ifade edilmiş olmakla birlikte burada ayrıca tekrar edilmelerinin özel bir sebebi vardır. Çünkü bu ayetin hitap ettiği kişiler sadece kendisindeki bir illetten (hastalık vs.) dolayı ölen hayvanı *"meyte"* sayıyorlar; boğulma, yuvarlanma, süsülme, yırtıcı hayvan tarafından avlanma sebebiyle ölen hayvanı *"meyte"* saymıyorlardı. Allah bunları ayrıca saymakla onlara bunların hükmünün de, kendindeki bir illetten dolayı ölen hayvanın hükmü ile aynı olduğunu; meytenin haram

277. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, VI/73-74.

kılınmasının illetinin, ölmeden önce onda bulunan bir hastalık veya eziyet hali değil, onun yenmesini helal kılan Allah'ın, bu helallik için tespit ettiği usule uygun olarak kesilmemiş olması olduğunu bildirdi.[278]

İbn Cerir bu görüşünü ayetteki *"boğulmuş"* ve ondan sonra sayılan hayvanlarla ilgili olarak Süddî'den naklettiği bir rivayet ile destekler. Süddî şöyle der: "Bunlar, haramdır. Çünkü bazı Araplar onları *'meyte'* saymıyorlar, yiyorlardı. Onlar sadece sancıdan dolayı ölen hayvanı meyte sayıyorlardı. Allah onlara bunları haram kıldı ve henüz canı çıkmadan yetişip Allah'ın adını andıklarını ve tezkiye işlemini yerine getirdiklerini bu haramlıktan istisna etti."[279]

İbn Cerir, yukarıdaki soruya cevap verdikten sonra zikretmiş olduğu illet tespitinde ve orada Kur'an'ın kullandığı *"tezkiye"* lafzı yerine *"kesme"* (*zebh*) kelimesini kullanırken hata etmiştir. Daha sonra anlatılacağı gibi *"tezkiye"*, *"kesme"*den daha geneldir. Mesela bir kuyuya yuvarlanmış hayvan, vücudunun herhangi bir yerinden yaralanacak olsa ve onun ölümü bu yaralama sonucu tamamlansa yapılan işlem tezkiye sayılır ve o hayvanın yenmesi helal olur. O (İbn Cerir), bunu bilemeyecek birisi değildir. Fakat bir kelimenin çok kullanılıyor olması bazen insana diğer kelimeyi unutturuyor ve o çok kullanılan kelimeyi tercih ediyor. Diğer taraftan o, bunu bir misal olarak düşünmüş ve bu maksatla böyle söylemiş de olabilir. Sonra kendi görüşüne destek olarak Süddî'den rivayet ettiği ifadeden, bazı Arapların bu hayvanları meyte saymadıkları anlaşılıyor. Dolayısıyla Süddî'nin ifadesinin kapsamı onunkinden daha özeldir.

Ben de derim ki: Bundan maksat, onların bu hayvanları sözlük anlamı ile *"meyte"* saymadıkları değildir. Denilmek istenen şudur: Araplar meyteyi yemekten tiksiniyorlardı. Fakat içlerinden bazıları, sadece ölüm sebebi bilinmeyenlerden tiksiniyorlardı. Boğulmuş, vurularak öldürülmüş hayvanlardan ve ayette sayılan diğer hayvanlardan tiksinmiyorlardı.

Konu şöyle toparlanabilir: Allah ***"en'am"*** (*deve, sığır, davar*) türünden olan hayvanları ve yeryüzünde hareket eden, gökte uçan, denizde yüzen diğer temiz hayvanları helal kıldı. Bizzat belirlemek suretiyle sadece meyteyi (kendiliğinden ölmüş hayvanı), akıcı kanı, domuz etini ve Allah'tan başkasının adı telaffuz edileni haram kılmıştır. Bazı Araplar hayvanı, Allah'tan başkasının adını anarak kesiyorlardı. Bu bir şirk ve fısktır. Bazıları, kimi

278. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, VI/74.
279. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, VI/74.

"meyte" türlerini yiyorlardı. Hatta içlerinde her türlü meyteyi yiyenler vardı. Fakirlikleri ve yoksullukları bunu onlar için kolaylıkla yapılabilir hale getirmişti. Bunlar "Kendi öldürdüklerinizi yiyorsunuz da Allah'ın öldürdüklerini niçin yemiyorsunuz?!" diyorlardı.

Bu, zararlı olması muhtemel ve insanın şahsiyeti için bir ölçüde küçültücü bir durum olduğundan Allah Müslümanın bunu yemesinin helal olmasını, ölümünün bizzat onun kendi fiili ile tamamlanmış olmasına bağladı ki böylece Allah'tan başkasının adı anılarak başlanmış olan işlem, daha hayvanın canı çıkmadan O'nun adı anılarak bitirilmiş olmakta ve bir şirk ameli olmamaktadır. Yine bu sayede Müslüman, boğulmuş, vurulup dövülmüş, yuvarlanmış, boğazlanmış veya yırtıcı bir hayvan tarafından avlanmış bir hayvanı yemek suretiyle meyte yeme zilletine düşmemiş olmaktadır. Bu hükmün dövülmüş hayvanla ilgili kısmı bakımından -dinen haram olmasına rağmen- onu döven kişinin, bu sayede ona zulmettiğini, ona karşı katı davrandığını itiraf etmiş olması bile yeterlidir.

Burada adı geçen hayvanların tezkiye işlemine yetişilmiş sayılması için, selef müfessirlerinin Cumhûruna göre, o esnada hayvanda az bir hayat emaresinin mevcudiyeti yeterlidir. Bazı fakihler ise bunun için o esnada onda, istikrarlı bir hayatın mevcudiyetini şart koşarlar ve kanın fışkırmasını, sert hareketlerin mevcudiyetini de bunun alameti sayarlar.

İbn Cerir bu konuda şunları rivayet eder:

"Bunların tezkiyesine yetişilmiş olması hususunda Hasan, *'Gözü bakıyorsa veya kuyruğunu çarpıyorsa'* der. Yine o, başka bir rivayete göre de *'Vurulmuş-dövülmüş hayvan; gözü bakıyorsa veya ayağını çarpıyorsa yahut kuyruğunu hareket ettiriyorsa kes ve ye.'* demiştir.

Katâde, *'-kestikleriniz hariç-'* ifadesi hakkında *'Allah'ın burada ismini saydığı hayvanlardan domuz dışındakilerin yanına vardığında eğer bakan bir göz veya hareket eden bir kuyruk yahut çarpan bir ayak bulmuşsan ve tezkiye etmişsen Allah onu sana helal kılmıştır.'* der. Başka bir rivayete göre de o, *'Bütün bunlardan, tezkiye ettikleriniz hariç. Eğer bu hayvanlardan birini, gözü bakar veya kulaklarını hareket ettirir halde bulursan o sana helaldir.'* demiştir.

Hz. Ali şöyle demiştir: *'Dövülmüş, yuvarlanmış veya süsülmüş bir hayvanın tezkiyesine yetişmişsen ve o, ön veya arka ayaklarından birini hareket ettiriyorsa onu ye.'* Başka bir rivayete göre de şöyle demiştir: *'Ayağını çarpıyorsa veya gözü bakıyorsa veya kuyruğunu hareket ettiriyorsa bu yeterlidir.'*

Dehhak diyor ki: *'Cahiliye dönemindekiler bunları yiyorlardı. İslam'da Allah bunu haram kıldı ve bunlardan tezkiye edilenleri; ayağı, kuyruğu veya gözü hareket eder bir halde iken yetişilip tezkiye işlemi tamamlananları istisna etti, onlar helaldir.'"*

Bu konudaki Cumhûra aykırı görüş Malik'ten rivayet edilmektedir. İbn Cerir bu konuda da şunları rivayet eder:

"Yunus'un Eşheb'den naklettiğine göre Malik'e; yırtıcı hayvanın koça saldırıp sırtını parçalamasının hükmü soruldu. *'Sence bu, ölmeden önce tezkiye edilip yenilir mi?'* denildi. O da *'Eğer akciğere varmışsa yenileceği görüşünde değilim. Ama sadece taraflarından (ayaklarından) isabet almışsa onda bir sakınca görmüyorum.'* dedi. Ona *'Üzerine atlamış ve sırtını parçalamışsa?'* denildi. *'Onun yenmesi hoşuma gitmiyor; o, bundan dolayı yaşayamaz.'* dedi. Ona *'Kurt, koyuna saldırıyor ve karnını yarıyor, ama bağırsaklarını yarmıyor..?'* denildi. *'Karnını yararsa yenileceği görüşünde değilim.'* dedi."

İbn Cerir "Bu görüşe göre ayetteki *'-kestikleriniz hariç-'* kısmı, munkat-ı istisna olur." diyor. Daha sonra da bu görüşün, tercih edilmeyen bir görüş olduğunu, diğer görüşün doğru olduğunu açıklıyor[280] ki onun bu konuda söylediklerini konunun başında zikretmiştik.

Tezkiye:

Arapçada "ez-zeka", "ez-zekatu", "et-tezkiyetu" ve "el-izkau" kelimeleri sözlük anlamları itibariyle aslında *"özel bir fiili tamamlamak"* veya *"o fiilin tamam olması"* demektir. Yoksa *"o fiilin mücerret meydana getirilmesi"* yahut *"meydana gelmesi"* demek değildir. Ateşin tamamen tutuştuğunu ifade etmek üzere "zekketin-naru" denilir. Nitekim güneşin hararetinin şiddetli olduğunu ifade etmek üzere de aynı ifade geçer. Böylece bu fiil, alışılmış halin tamamlandığını, ikmal edildiğini ifade etmektedir. "Zeka" fiili adeta "rama" ve "radiye" fiilleri gibidir. Manası da *"Adamın zekâsı tam oldu."* demektir. Bu nedenle kelime, "ezkannare", "zekaha tezkiyeten" ve "zeka'l-behimete" şeklinde de kullanılmaktadır. Son cümle *"Hayvanın, canını çıkardı (öldürdü)."* demektir. Burada, hayvanın canının çıkması ile sonuçlanan fiile ondan önce başka birisinin başlamış olması veya hayvanın, daha önce -eğer müdahale edilmeyecek olsa- zaten canının çıkması ile sonuçlanacak bir problemle karşı karşıya olması durumu değiştirmez; yine de fiil, bu son müdahaleyi yapan kişiye nispet edilir. Çünkü bu konuda, o fiilin kim tarafından tamamlanmış olduğu esas alınır.

---

280. Yapılan bu uzun nakiller için bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, VI/72-73.

Lisânu'l-Arab'da: *"ez-Zekatu"* ateşin alev ve korunun şiddetli olmasıdır. *"Ateşin tutuşmasını ve yükselmesini tamamladım."* anlamında "zekkeytunnare" denilir. Ayetteki "illa ma zekkeytum" kavli de böyle olup *"kesimini (zebh) tamama erdirdiğiniz de"* demektir." "ez-zekat", ateşin yakılmasının tam olması, demektir. "Zeka" kelimesi elifi Maksura ile yazılır.

Ben derim ki: Onun, ayetin manasını açıklarken "kesimini..." demesi, bir misal kabilindedir. Başkaları da bunu, deveyi kesmek (nahr), kuyuya veya çukura düşmüş hayvanı yaralamak, av hayvanının avı boğması gibi ölümü tamama erdiren şeylerle örneklendirmişlerdir. *"ez-Zeka"* kelimesi, aynı zamanda "yaş yani ömür" *"diş, yaş"* demektir. Nitekim *"Hayvan yaşına vardı"* denildiğinde bu kelime ile ifade olunur.. Çünkü onlar hayvanın yaşını, dişi sayesinde öğrenirler. "*Cera'l-müzzekiyati ğilabun*" şeklindeki atasözünde yer alan "*elümüzekkiyat*" kelimesi bu manada kullanılmıştır. O burada, *"gelişimini ve güçlenmesini tamamlamış, artık eksilme durumuna yaklaşmış atlar"* demektir. Bu atasözü, *"Güçlenmesi tamamlanmış atların koşusu, galip gelmektir."* Anlamındadır. *Lisânu'l-Arab*'da *"sinnin (dişin, yaşın) tamamlanması"*, gençliğin son noktaya varması olarak yorumlanmıştır. Bu noktaya varmamışsa veya bunu aşmışsa ona "**ez-kau**" denilmez. İbnu'l-Enbârî de, *"anlama"* ve *"kesme (zebh/hayvanı boğazından kesme)"* hakkında kullanılan "keskin zeka ve kesim" manasında da kullanılan, "ez-zekau" kelimesinin *"tamam"* manasında olduğunu ve böylece elifi memdude şeklinde kullanıldığını söyler. Daha sonra da dilcilerden *"zebh"* (*hayvanı boğazından kesme*) ve *"nahr"* (*hayvanı göğsünden kesme*)nin, (*tezkiye*) olduğuna dair görüşler nakleder. Aynı zamanda ayetin tefsirine dair bazı görüşlere de yer verir ve: "ez-Zeka, Sözlükte '*bir şeyi tamamlamak*' demektir, der. Nitekim Yaş ve anlama hakkında kullanılan 'ez-Zekau' da, bu manadan alınmadır." der.[281]

Hz. Peygamber köpek ve benzerlerinin avı öldürmesini, okun demirinin hedefe girmesini tezkiye olarak kabul etmiştir. Adiy b. Hatem tarafından rivayet edilen, Buhari ve Müslim ile diğer hadis kitaplarında yer alan bir hadiste şöyle denilir: *"Mi'râz (bir ok çeşidi) ile attıysan ve yaraladıysan onu ye. Eğer onun yan tarafı ile isabet ederse onu yeme."*[282] Bunun başka bir rivayeti de şöyledir: *"Köpeğini göndereceğin zaman Allah'ın adını söyle ('Bismillah', de).*

281. Bkz: İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, z-k-y maddesi, III/1510.
282. Bkz: Buhari, *Zebâih*, 1-3; Müslim, *Seyd*, 1-4; Ebu Davud, *Seyd*, 2; Tirmizî, *Seyd*, 1-7; Nesaî, *Seyd*, 3; İbn Mâce, *Seyd*, 7.

Senin için tutarsa ve ona canlı olarak yetişirsen onu kes. Ona öldürülmüş halde yetişirsen ve onu yememişse sen onu ye. Köpeğin yakalaması, tezkiyedir."[283]

Munteka'l-Ahbâr müellifi ittifakla rivayet edilen bu hadisi zikrederken şöyle diyor: "Bu, -köpek yaralayarak da öldürse, boğarak da öldürse- onun mubah olduğuna delildir. Mi'râz -*Lisânu'l-Arab*'da belirtildiğine göre-, tüyü ve temreni olmayan oktur. Atılır ve enlemesine gidip, ucu ile değil, eni ile isabet eder." O, -eğer av yakında ise- ucu ile yani ahşap kısmının, yara açan ince tarafı ile isabet eder. *Kamus Şerhi*'nde böyle denilmektedir. Onu, "*Son kısmında başı sivriltilmiş -sivriltilmemiş de olabilir- bir çubuk (asa) bulunan ağır bir ahşap*" şeklinde tanımlayan da olmuştur. Nevevî de *Şerhu Müslim*'de Kadı İyâz'a tâbi olarak bu görüşü destekler. Kurtubî, onun meşhur olduğunu söyler. İbnu't-Tîn de şöyle der: "Mi'râz, ucunda demir bulunan bir çubuk/asadır. Avcı onu atar. Ucu ile isabet ederse o, tezkiye edilmiştir; yenir. Ucundan başka bir yeri isabet ederse o, vurularak öldürülmüş/vakîzdir."

Birinci görüş daha kuvvetlidir ve sözlüklerde öne geçen de odur. Belki de mi'razın çeşitleri vardır. Burada bizim için delil olan husus şudur: Mi'râzın (okun) yaralaması ve köpeğin öldürmesi sözlük manasıyla da, şer'î manasıyla da tezkiye sayılır. Çünkü bu, "*insanın, hayvanı işkence etmek için değil, yemek için hedef alması*" kapsamına girmektedir. Müslim'de merfu olarak rivayet edilen Ebu Sa'lebe hadisinde "*Okunu atmış, gözünden kaybolmuş ve ona yetişmişsen -kokmadıkça- onu ye.*"[284] denilmektedir.

Güç yetirilebilen küçük hayvanların tezkiyesinin ekseriyetle "*zebh*" (*boğazını kesme*) şeklinde olması âdet olunca bu işlem, çoğunlukla bu tabir ile ifade edilmiş, fakihler de onu esas kabul ettiler. Onlar "*zebh*"in, kendine has bir hususiyet dolayısıyla bizatihi maksut olduğunu zannettiler. Bazıları "*zebh*"in meşruiyetinin illetini, "*bedenden kanı çıkarması*" diye tespit ettiler ki kanda rutubet ve atıklar bulunduğu için onun bedende kalması, bedene zarar vermektedir. Onlar, illeti böyle tespit ettikleri için zebh işleminde -aralarında farklı görüşler olmakla birlikte- yemek ve nefes boruları ile iki ana damarın kesilmesini şart koştular. Hâlbuki bu, tıbbi ve şer'î bir konuda delilsiz hüküm vermektir. Çünkü eğer mesele onların dedikleri gibi olsaydı av hayvanının ölü olarak getirdiği av ve okun, mi'râzın (bir ok çeşidi) yaralamış olduğu av helal olmazdı. Zira bu yaralama, "*zebh*"te olduğu gibi çok kan çıkarmaz. Doğrusu şu ki "*zebh*" (*boğazdan kesme*), insanların ekseriyetine nispetle en kolay tezkiye çeşidi idi ki hâlâ da öyledir. Onlar onu bundan

283. Bkz: Buhari, *Zebâih*, 1-7; Müslim, *Seyd*, 4; Nesaî, *Seyd*, 1-2; İbn Mâce, *Seyd*, 3.
284. Müslim. *Seyd*, 9.

dolayı tercih etmişler ve din de onların bu tutumunu onaylamıştır. Sebep ise bunda hayvana, diğer öldürme çeşitlerinde olduğu gibi eziyet edilmemesidir. Ayrıca din onların av hayvanları, ok, mi'râz ve benzerleri ile avlanmalarını da onaylamıştır. Ben öyle inanıyorum ki Hz. Peygamber eğer hayvan için daha kolay olan ve zararı olmayan -mesela eğer bu tanıma uyuyorsa elektrikle tezkiye gibi- bir tezkiye usulüne muttali olsaydı onu, zebhe tercih ederdi. Çünkü onun dininin esası şudur: O, insanlara ancak onlara veya diğer canlılara zararı olan şeyleri haram kılar ki vurma ve benzer şekillerde hayvana eziyet etmek de bu cümledendir. Yemek ve elbise ile ilgili âdetler, teabbüdî (ibadetsel, ibadetle ilgili) işlerden değildir. Allah'ın, insanların bu durumlarını onaylaması, onlara ibadet hüviyeti kazandırmaz. İbadet türü hükümler, ancak Şâri'in (Şeriat-hukuk koyucunun) buna delalet eden nassları ile olur. Şâri'in herhangi bir meseledeki maksadı ve hikmeti ancak o konuda varit olan nassların tamamının kavranması ile bilinebilir. Eğer insanların, âdet türünden bir konuda onaylanmaları veya Şâri'in ona dair doğrudan yeni bir durum ortaya koyması onun teabbüdîliğine delil olsaydı o zaman Müslümanların, yeme, içme ve uyku keyfiyetinde Hz. Peygamber'e tâbi olmaları gerekirdi. Hatta tâbi olma hususunda -onun mescidinin şekline bağlı kalmak gibi- bunlardan daha da gerekli meseleler olurdu. O zaman mescidin tefriş edilmesi, oraya lamba ve ışık konması haram olurdu.

Biz tezkiye hakkında varit olanların tamamını inceledik ve şunu anladık: Şâri'in tezkiyeden gayesi, hayvana eziyetten mümkün mertebe kaçınmaktır. Bunun için kan akıtan, kan çıkaran (bu konuda *"merâ"*, *"emrâ"* ve *"emerrâ"* fiilleri kullanılmaktadır ki bunlar *"Çıkardı."* anlamına gelirlerse de birincisine nispetle daha az kan akmasına ve çıkmasına sebep olurlar) şeyleri onaylamış, bıçakların bilenmesini, hayvanın canı çıkmadan vücudundan herhangi bir şeyin kesilmemesini emretmiştir. *"Zebh"* (*boğazdan kesme*) ve *"nahr"*ı (*göğüsten kesme*), keskinleştirilmiş taşla veya beyaz taşla (yahut çakmak taşıyla), değneğin yarmasıyla -ki bu, bilenerek keskinleştirilmemiş bıçaktan daha aşağı mertebededir- bile kabul etmiştir. Bunlardan her birinin, kendine uygun vakti ve durumu olur. Keskin bıçakla kesmek mümkün iken daha aşağı derecedekine gidilmez. Boğazını kesmek suretiyle hayvanın kanını daha kolay ve daha az acı vererek akidmak mümkün iken bu bırakılıp da ondan daha aşağı mertebede olan usullere, mesela yuvarlanmış hayvanın sırtından veya bacağından yara açma, ok ile bedeninin herhangi bir yerini yaralayıp bereleme, çok miktarda kanı olan büyük hayvanlara ok atma gibi yöntemlere müracaat edilmez.

Ahmed b. Hanbel, Buhari, Müslim ve diğerleri Râfi' b. Hadîc'den rivayet ediyorlar: "Rasûlüllah ile beraber bir yolculukta idik. Toplumun develerinden birisi kaçtı. Yanlarında at da yoktu. İçlerinden bir adam ona ok attı ve onu durdurdu. Bunun üzerine Hz. Peygamber *'Bu hayvanların, yabani hayvanlar gibi ürkmeleri vardır. Onlardan hangisi bunu yaparsa siz de böyle yapın.'* buyurdu."[285] Hadisteki *"Durdurdu."* kelimesi, *"Ok atımı ile ölünce onu yerinde sabit kıldı."* demektir. Selef âlimlerinin Cumhûru bu hadisi, kendisine ok atılan ve vücudunun herhangi bir yerinden yaralanan hayvanın yenmesinin caiz olduğuna delil saymışlardır. Yalnız onlar bunun için o hayvanın yabani veya yabanileşmiş yahut da kaçıp tutulamayan bir hayvan olmasını şart koşarlar. Ayrıca bunlardan İmam Malik ile hocası Rabîa, Leys ve Said b. Müseyyeb yabanileşmiş hayvanın yenmesini ancak boğazından veya göğsünden kesilerek tezkiye edilirse caiz görürler.

10. ***"Dikili taşların üzerinde kesilenler"***: Haram kılınan yiyeceklerden onuncusu, *"taşların üzerinde kesilenler"*dir.

Râğıb, *Müfredât*'ta şunları söyler: *"Nesebe'ş-şey'e"*, *"Bir şeyi bulunduğu yere göre çıkıntı oluşturacak, görünecek şekilde koydu."* demektir. Mızrağı, binayı ve taşı dikmek (koymak), şeklindeki kullanımlar da böyledir. *"Nasîb"*, *"bir şeyin üzerine konan, dikilen taş"* demektir. Çoğulu *"nesâib"* ve *"nusûb"*dur. Arapların taptıkları ve üzerinde kurban kestikleri taşları vardı. Ayetlerde de *"Sanki dikili taşlara (nusûb) koşuyorlarmışçasına kabirlerinden süratle çıkarlar."*[286] ve *"Dikili taşların (nusûb) üzerinde kesilenler..."*[287] denilmektedir. Bu kelimenin çoğulunun *"ensâb"* olduğu da söylenir ki bu kelime de başka bir ayette kullanılmaktadır: *"İçki, kumar, dikili taşlar (ensâb) ve fal okları şeytan işi birer pisliktir."*[288]

Lisânu'l-Arab'da da şöyle denilir: *'Nasb'*, *'nusb'* ve *'nusûb'*; dert, bela, şer manalarına gelirler. Bir ayette şöyle denilmektedir: *'Kulumuz Eyyûb'ü hatırla. Hani Rabbine, şeytan bana bir dert (nusb) ve eziyet dokundurdu, diye seslenmişti.'*[289] *'Nasîbe'* ve *'nusûb'*, *'bir yere dikilip konan ve sembol yapılan şey'* demektir. *'Sufun'*, *'sefîne'*nin ve *'suhûf-sahîfe'*nin çoğulu olduğu gibi *'nusûb'* da *'nasîbe'*nin çoğuludur, diyenler de olmuştur. Leys de şöyle der: *'Nusûb, nasîbe'*nin çoğuludur ve *nasîbe* de *insanlar için dikilmiş alamet* demektir. *Nasb*

285. Buhari, *Şirket*, 3,16; *Cihad*, 191; Müslim, *Edâhî*, 20; İbn Mâce, *Zebâih*, 9.
286. Meâric, 70/43.
287. Mâide, 5/3.
288. Mâide, 5/90.
289. Sâ'd, 38/41.

ve *nusûb*, *dikilmiş sembol* manasındadır. Kur'an'da *'Sanki dikili taşlara (nusûb, nasb) koşuyorlarmışçasına kabirlerinden sûratle çıkarlar.'*[290] denilmektedir ki buradaki *'nusûb'* kelimesi iki şekilde de okunmuştur. Bazıları *'nasb'*ın, gaye manasına geldiğini söylemişse de ilk görüş daha doğrudur.' Ebu İshak da şöyle der: *'Nasb'* okuyuşuna göre ayetin manası *'Sanki yarışta hedef olarak konmuş bir sembole (nasb) koşuyorlarmışçasına...'* demektir. *Nusûb* okuyuşuna göre ise ayetteki *'Dikili taşların (nusûb) üzerinde kesilenler'*[291] ifadesinde de olduğu gibi *'Sanki putlara (nusûb) koşuyorlarmışçasına...'* demek olur.' Ferrâ da buna benzer şeyler söylemiştir. O şöyle der: *'Nasb*, tekildir ve mastardır. Çoğulu *ensâb*'dır. *Yansûb* da *çölde dikilmiş alamet* demektir. Allah dışında ibadet edilen şeylere *nasb* ve *nusûb* denilir. Çoğulu *ensâb*'dır.' Cevherî'ye göre de *'nasb'*, *bir yere dikilmiş olup -Allah hariç- kendine tapınılan şey* demektir. *'Nusb'*da aynıdır, fakat *'usr'* kelimesinde olduğu gibi bazen harekelenebilir."[292]

İbn Cerir şunları anlatır: "*'Nusûb'*, *'taşlardan vesenler (şekil verilmemiş putlar)'* demektir. *'Ensâb'*ın çoğuludur. Bunlar, yeryüzünün bir tarafında bir araya getiriliyorlardı ve müşrikler onlara kurban takdim ediyorlardı. Bunlar, sanem (şekil verilmiş put) değildir."[293] İbn Cüreyc (İbn Cerir, rivayetin senedini de veriyor) bunu şöyle açıklar: "*'Nusûb'*, *'esnâm (sanemler)'* değildir. Sanem, şekillendirilir ve nakşedilir. Hâlbuki bunlar, dikilmiş (bir yere konulmuş) olan 360 adet taştır. Onlardan bazıları bunların üç yüzünün Huzâa'da olduğunu söylerler. Onlar kurban kestikleri zaman kanı, *'Beyt'*ten (*Kâbe*'den) gelenlerin üzerine serpiyorlardı ve eti parçalara ayırıp taşların üzerine koyuyorlardı. Müslümanlar da *'Ya Rasûlüllah! Cahiliye halkı Kâbe'ye kan ile hürmet gösteriyorlardı. Biz ona hürmet göstermeye daha layığız!'* dediler. Rasûlüllah da bunu kötü bulmamıştı. Bunun üzerine *'Allah'a onların ne etleri ulaşacak, ne de kanları. Fakat O'na sizin takvanız ulaşacaktır.'*[294] ayeti indi."

İbn Cerir daha sonra İbn Cüreyc'in görüşünü destekleyen diğer müfessirlerden nakledilen rivayetlere yer verir.

---

290. Meâric, 70/43.

291. Mâide, 5/3.

292. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI/4435.

293. Vesen ve sanem kelimeleri kimine göre eş anlamlı kelimelerdir. Kimine göre ise vesen, cüssesi olan, insan şekli gibi şekil verilmiş, taştan, topraktan, ahşaptan yapılmış put; sanem ise cüssesi olmayan suret durumundadır. Daha başka görüşler de vardır. Yukarıdaki parantez içi açıklama da İbn Cerir'in zikrettiği görüş esas alınmıştır. Bu konuda bkz: İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI/4765. (Çev.)

294. Hac, 22/37.

Bunlardan birisi Mücahid'dir ki şöyle der: "'*Nusûb*', Kâbe'nin etrafındaki taşlardır. Cahiliye halkı onların üzerinde kurban keserlerdi. İstedikleri zaman bu taşları, daha çok beğendikleri başka taşlarla değiştirirlerdi."

Katâde diyor ki: "'*Nusûb*', taşlardır. Cahiliye halkı onlara tapıyor ve kurban takdim ediyordu. Allah bunu yasakladı."

İbn Abbas diyor ki: "'*Nusûb*', dikili taşlar (ensâb)dır. Oların üzerinde kesim yapıyorlar ve (kim için kesiyorlarsa onun adını) seslendiriyorlardı."[295]

Bu metinlerden anlaşılan şudur: *"Dikili taşlar"* (*nusûb*) üzerinde kesilenler, *"Allah'tan başkasının adı seslendirilerek kesilenler"* türündendir. Çünkü onlar da Allah'tan başkasına ibadet kastıyla kesilmektedirler. Fakat bunlar, ötekilere nispetle daha özel durumdadırlar. *"Allah'tan başkasının adı seslendirilerek kesilenler"*, herhangi bir put için ve hem o puttan hem de bu dikili taşlardan uzak bir yerde de kesilmiş olabilir. Ama *"dikili taşlar"* üzerinde kesilenlerin mutlaka bu taşların üzerinde veya yanında kesilmiş olması ve etinin de o taşların üzerine serilmiş olması gerekir.

Buradan ve daha öncekilerden anlaşıldı ki haram olanlar, genelde dört ve ayrıntıya girildiğinde ise on tanedir. *"Boğulmuş"* ve ona atfedilerek zikredilen *"meyte"*ler, malum özel bir sebepten dolayı ayrıca zikredilmişlerdir ki bu sebep de cahiliye halkının onları mubah saymasından dolayı herhangi bir aldanmanın olmamasıdır. Bunun gibi *"dikili taşlar"* üzerinde kesilenler de burada yine bazıları için herhangi bir yanlış anlama olmasın diye ayrıca zikredilmiştir. Bazıları, bu şekildeki kesimde eğer o esnada Allah'tan başkasının adı seslendirilmezse ve kesim Kâbe'ye hürmeten yapılırsa onun etinin helal olacağını düşünebilir diye bunu önlemek için ayrıca zikredilmiştir. Esasen konuyu anlamak için bunun, cahiliye hurafelerinden biri olması ve İslam'ın da o hurafeleri ortadan kaldırmak için gelmiş olması yeterlidir.

Allah daha sonra cahiliye insanlarının helal saydıkları yiyeceklerden haram olanlarını saydıktan sonra bunların üzerine yine onların hurafelerinden olan başka bir davranış biçimini atfetmiştir: ***"Ve oklarla kısmet aramanız..."*** Yani sizin kısmetinize düşen şeyleri öğrenme -veya istekleriniz arasında tercih yapma hususunda- cahiliye çağı insanları gibi fal oklarına başvurmanızı haram kıldı. Bazıları bunu -ileride de anlatılacağı gibi- haram kılınan yiyeceklerden saymaktadırlar.

"Zelem" ve ***"zulem"***, *"tüysüz fal oku"* demektir. Cahiliye çağında oklarla kısmet çekiyorlardı. Kamus'a göre bu kelimenin çoğulu *"ezlâm"*dır. ***"Fal***

295. İbn Cerir, *Tefsir*, VI/75.

okları"ndan maksat, ok şeklinde olup üzerine tüy yapıştırılmamış olan ahşap parçalarıdır. Atışta kullanılan okların üzerine, hava onu tutsun da çabuk düşmesin diye tüy yapıştırıyorlardı. Fal oklarında, normal oklara hedefteki av vb. yaralasın diye yerleştirilen teber (demir kısım) da olmazdı.

Kimilerinin dediğine göre fal okları üç tane idi. Birinde *"Rabbim bana emretti."*, birinde *"Rabbim bana yasakladı."* Yazarken üçüncüsünde hiçbir şey yazmıyordu. Birisi sefere veya savaşa çıkmak, evlenmek, alış veriş yapmak yahut başka bir şey isterse bu okları karıştırıyordu, sonra birini çekiyordu. Eğer ona üzerinde *"Rabbim bana emretti."* yazan ok çıkarsa o zaman istediği o işi uyguluyordu. Ama ona üzerinde *"Rabbim bana yasakladı."* yazan ok çıkarsa o işten geri duruyor, onu yapmıyordu. Üzerinde yazı olmayan boş ok çıkarsa aynı işlemi tekrarlıyordu.

İbn Cerir'in rivayetine göre Hasan şöyle diyor: Bir iş veya yolculuk istekleri olunca üç adet fal okuna başvuruyorlardı. Bu oklardan birinde *"Bana emret."*, birinde de *"Bana yasakla."* yazıyordu ve diğerinin üzerinde bir şey olmuyordu, onu arada çözücü olarak bırakıyorlardı. Sonra okları karıştırıp çekiyorlardı. Üzerinde *"Bana emret."* yazan ok çıkarsa o işi yapıyor, üzerinde *"Bana yasakla."* yazan ok çıkarsa ondan vazgeçiyorlardı. Üzerinde bir şey yazmayan ok çıkarsa işlemi tekrarlıyorlardı.

İbn Cerir, bu yazılarla ilgili olarak başkalarından da aynı anlama gelebilecek başka ifadeler naklediyor.

İbn Cerir'in Süddî'den naklettiğine göre bu oklar kâhinlerde oluyordu ve bir adam yolculuğa çıkmak, evlenmek veya herhangi bir iş yapmak istediği zaman kâhine geliyor, ona bir şey veriyordu. Kâhin de bu oklarla onun için kısmet çekiyordu. Eğer hoşuna gidecek bir şey çıkarsa onu emrediyordu ve o da bunu yapıyordu. Hoşuna gitmeyen bir şey çıkarsa o zaman da onu yasaklıyordu ve o da vazgeçiyordu. Nitekim Abdülmuttalip, zemzem hakkında ve Abdullah ile develer hakkında böyle bir çekim yapmıştı.

İbn Cerir'in rivayetine göre İbn İshak şöyle diyor: "Hubel, Kureyşlilerin Mekke'deki en büyük putu idi. Kâbe'nin içindeki bir kuyuda bulunuyordu. Kâbe'ye hediye edilen şeyler, bu kuyunun içine konuyordu. Hubel'in yanında yedi fal oku vardı ve bunların her birinin üzerinde bir yazı bulunuyordu. Birisinde *'diyet (akl)'* yazıyordu. Diyet borcunu kimin yükleneceği hususunda ihtilafa düşerlerse yedi okla çekim yapıyorlardı. Okun birinde murat ettikleri iş için *'Evet.'* vardı. Eğer o işi istiyorlarsa bunu da diğer oklarla karıştırıyor ve *'Evet.'* yazılı ok çıkarsa o işi yapıyorlardı. Bir okta *'Hayır.'* yazılıydı.

Bir iş murat ettikleri zaman okların arasına onu da katıyorlardı ve bu ok çıkarsa o işi yapmıyorlardı. Oklardan birinde *'Sizden'*, birinde *'Yapıştırılmış'*, birinde *'Sizin dışınızdan'*, birinde de *'Sular'* yazılıydı. Su çıkarmak için kazı yapmak istedikleri zaman okların arasına bunu katıp öyle çekim yapıyorlardı ve ne çıkarsa ona göre hareket ediyorlardı. Bir çocuğu sünnet edecekleri, birini evlendirecekleri, bir ölüyü defnedecekleri veya içlerinden birinin nesebinde şüpheye düştükleri zaman onu yüz dirhem ve kesimlik bir deve (cezûr) ile Hubel'e götürüyorlardı. Okların sahibi de bu okları, çekim yapacak kişiye veriyordu. Sonra bu çekimin konusunu teşkil eden ve hakkında bu tür niyetler bulunan kişiyi yaklaştırıyor ve *'Ey tanrımız! Bu, falan oğlu falan... Biz onun hakkında şöyle şöyle murat ettik. Bu husustaki hakkı çıkar.'* mealinde diyorlardı. Sonra da okların bulunduğu kişiye *'Çek.'* diyorlardı ve o da çekiyordu. Eğer üzerinde *'Sizin dışınızdan'* yazılı olanı çıkarsa o, onların müttefiki oluyordu. Eğer üzerinde *'Yapıştırılmış'* yazılı olan çıkarsa onlarla önceki mertebesinde oluyordu, nesep de, müttefiklik de kazanmıyordu. Bunun dışında yapacakları şeylerle ilgili olarak eğer *'Evet.'* çıkarsa onu yapıyorlardı, *'Hayır.'* çıkarsa o işi o sana tehir ediyorlardı. Sonra oraya tekrar geliyorlardı. Neticede okların çıkardığı şeyi yapıyorlardı."[296]

Rivayetlerdeki farklılıklardan anlaşıldığına göre bazı kâhinlerde her türlü önemli iş huzurunda halledilen Hübel'in yanındaki yedi ok dışında başka oklar vardı ve onlar, evhamlı kişilerin gönüllerindeki tedirginliği sükûnete kavuşturan oyunlar türünden bunun dışında başka yollarla da kısmetlerini, şanslarını biliyor veya istekleri arasında tercihte bulunuyorlardı.

Mücahit "*ezlâm*"ı, "Sasanilerin ve Rumların kumarda kullandıkları tavla küpleri (zarları, kiâb) ve Arapların okları" diye tefsir etmiştir.[297]

Ezherî de şöyle diyor: "*'Ezlâm'*, cahiliye çağındaki Kureyşlilere aitti. Üzerlerinde *'Emir'*, *'Nehiy/yasak'*, *'Yap.'*, *'Yapma.'* yazardı. Düzgün ve düzenli hale getirilip Kâbe'ye konulurdu. Onunla, Kâbe hizmetini yürütenler (sâdinler) ilgilenirlerdi. Yolculuğa çıkmak veya evlenmek isteyen kişi Kâbe görevlisine gelir ve *'Bana bir ok çıkar.'* derdi. O da çıkarır ve ona bakardı. Bazen adamın yanında iki oku olurdu ve onları kabına koyardı. Kısmet çekmek isteyince onlardan birini çıkarırdı."[298] Bu, belge niteliğindedir.

Bazıları "*ezlâm*"ın, kumardaki (meysirdeki) oklar olduğunu, bazıları da onların zar ve satranç olduğunu söylemiştir. Fakat Cumhûrun görüşü önce-

296. İbn Cerir'den yapılan bu nakiller için bkz: *Tefsir*, VI/76-78.
297. Bkz: İbn Cerir, *Tefsir*, VI/76.
298. Bkz: İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V/1858.

ki görüştür. Biz kumar oklarını Bakara Sûresi 219. ayetin tefsirinde açıkladık. Onlar on tanedir ve her birinin adı vardır. Yedi tanesinin farklı hisseleri mevcuttur. İsteyen oradaki açıklamamıza bakabilir. Tavla ve benzeri oyunları oynamak ise -bunlarla bazen kısmet de çekilebilirse de- kısmet çekmek demek değildir.

Kısmet Oyunlarının Haramlığı

Kısmet çekmenin niye haram olduğu hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür.

Kimine göre "putlara hürmet edildiği" için haram kılınmıştır. Fakat haramlığın genel oluşu ve putların yanında yapılanları da, başka yerlerde yapılanları da -mesela bir kişinin yolculukta, eşyaları arasında taşıdığı iki okta olduğu gibi- kapsaması, bu görüşü reddeder.

Kimine göre kısmet çekme, Allah'ın sırf kendine tahsis ettiği gayb bilgisinin peşine düşmek olduğu için haram kılınmıştır. Buna karşı da o kişinin, emir ve nehiy gibi bir gayb bilgisinin peşinde olmadığı söylenir. Üstelik bunun da haram kılınmasının ve haramlığın sebebi sayılmasının anlaşılır tarafı yoktur. Bazıları bunu açıkça reddetmişlerdir.

Kimine göre bunda, Allah'a iftira, cahillik ve şirk olduğu için haram kılınmıştır. Eğer onlar "Rabbim bana emretti." ifadesi ile Allah Teâlâ'yı kastediyorlarsa bu, Allah'a iftiradır; putu kastediyorlarsa o da cahillik ve şirktir, dediler. Buna karşı da bu ifadenin bazı oklarda olduğu, bütün oklarda olmadığı söylenir.

Doğrusu bunun haram kılınmasının sebebi, hurafe ve vehim türünden olmasıdır ki bunlara da ancak aklı zayıf olan, bir şey yaparken delile dayanmaksızın basiretsizce yapan, bir şeyi yapmayınca da aynı şekilde delile dayanmaksızın basiretsizce bir kararla yapmayan kişiler başvururlar. Bunlar kendilerini kâhinlerin ve Kâbe görevlilerinin elinde oyuncak haline getiren, uğur veya uğursuzluk olmayan konularda uğur veya uğursuzluk varsayan kişilerdir. Akıl, basiret ve delil dini olan bu dinin tetayyuru (uğursuzluk saymayı), kâhinliği, ıyâfeti (kuşların uçuşunu iyiliğe veya kötülüğe yorma), ırâfeti (müneccimliği) ve diğer cahiliye çağı hurafelerini yasakladığı gibi bunu da yasaklayıp iptal etmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Bunların hepsi de ancak putperestlik bilgisizliğine ve vehimlerine yaraşır.

Burada dikkate alınması gereken bir husus var: Aklı küçük, vehmi büyük olan kişiler her zamanda ve her yerde, her türlü din döneminde cahiliye

müşriklerinin yaptıklarını yapıyorlar. Bunların kalpleri ancak putperestlik hurafelerinde huzur buluyor. Bunlar oklarla kısmet çekmeseler de ona benzeyen ve onun ile aynı anlama gelen şeylerle kısmet çekiyorlar. Ama yaptıkları şeye, asrımızdakiler de dâhil olmak üzere bir takım Müslümanların yaptıkları gibi başka güzel isimler veriyorlar. Mesela tespih taneleriyle veya buna benzer şeylerle kısmet çekiyor ve buna da *"istihare"* diyorlar. Hâlbuki yaptıklarının, hakkında izin bulunan istihare ile hiç alakası yok.

Kimi zaman ona *"fal almak"*[299] diyorlar ve bunu şöyle yapıyorlar: Bir miktar tespih tanesini ayırıyorlar. Sonra birinde *"Yap."*, diğerinde *"Yapma."* diyerek onları tane tane elden geçiriyor ve son tespih tanesine ne rastlamışsa asıl hüküm o oluyor. Kimileri bu kelimelerin yerine aynı manaya gelen başka kelimeler kullanıyorlar. Cahiliye çağındaki selefleri gibi bunların da kullandıkları kelimeler farklı ama mana ve maksat aynı oluyor.

Kimileri, zaman zaman kumar oynadıkları oyun kâğıtlarıyla kısmet çekiyorlar. Kimileri de tavla zarları ile ve benzer diğer oyun aletleriyle fal alıyorlar. Bu tavla zarları, Mücahid'in *"fal okları"* (*ezlâm*) sınıfına dâhil ettiği ve haram olma hususunda Arapların okları ile aynı saydığı İranlıların küpleri/zarlarıdır. Hadislerde bunların haramlığını teyit eden ifadeler vardır.

Kimileri de Kur'an-ı Kerim ile kısmet çekiyor veya fal alıyor yahut da -kendi ifadeleri ile- istihare yapıyor. Böylece yaptıkları işe dinî renk katıyorlar. Hâlbuki dinî olan, nassa dayanmalıdır. Çünkü dine ilavede bulunmak, onda eksiltme yapmak gibidir. Hiç cahiliye çağı ameli, onun şeklini değiştirmekle helal hale gelir mi? Batıl, hak elbisesi giydirilmek suretiyle hak olur mu?

Ey Allah'ım! Sen Kur'an'ı muttakiler için bir hidayet olarak indirdin. Ama insanlar onun hidayetine uymayı terk ettiler, onu kendilerine haram ettiler ve ona iman ettiklerini iddia etmekle, -cahiliye çağındakilerin fal oklarıyla kısmet çekmeleri gibi- onunla kısmet çekerek veya onun ayetlerini mürekkeple bir kâğıt yahut kaba yazıp o mürekkepten şifa bekleyerek ona saygı göstermekle yetindiler.

Ey Allah'ım! Âhirette bizi onların günahlarından dolayı muaheze etme. Onların şu dünyadaki sapıklıkları sebebiyle ümmetin başına gelenler bizim için musibet olarak yeter.

---

299. *"Fal"* kelimesi Arapçada bu haliyle de telaffuz edilmekle birlikte aslı *"fa'l"*dır. Bu dilde uğursuzluk anlamındaki *"şu'm"* (Türkçeye şom olarak geçmiş) kelimesinin zıddı olarak *"uğur"*, *"hayra yorma"* gibi anlamlara gelir. (Çev.)

Ey Allah'ım! Bize bir ferahlık ver. Hem onların fitnesinden, hem de onların ve benzerlerinin hurafelerine bakarak dinden uzak durup onu tamamen terk edenlerin fitnesinden kurtuluş için bize bir çare nasip et.

Okuyucu şunu bilmelidir ki âdet ve alışkanlık, bidati sünnet gibi maruf (iyi) ve sünneti de bidat gibi münker (kötü) haline getirmektedir. Ne zaman birisi, bir bidati ortadan kaldırmaya veya bir sünneti ihya etmeye kalkışsa hemen insanlar onun bu hareketini din adına kötülüyorlar. Bir bidat uzun süre toplumda yaşarsa insanlar onu işleyenler için tevillere başvuruyor ve o bidati caiz hale getiren dinî kılıflar buluyorlar. Bazılarının, kimi insanlar tarafından başvurulan tespih ve benzerleri ile kısmet çekme işinin iyi faldan sayılabileceği iddiaları da bu kabildendir. İbn Mâce'nin Ebu Hureyre'den ve Hâkim'in Âişe'den rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber *"İyi fa'ldan (olayı hayra, iyiye yormaktan) hoşlanıyordu."*[300] Ama bu fal, o fa'ldan değildir. Çünkü fa'l, sahih hadisler tarafından reddedilen ve iptal edilen *"tıyera"*nın (uğursuzluk düşüncesinin) karşıtıdır. Hadisteki *"fa'l"*, insanın güzel bir isim veya iyi bir söz duyması ve ondan dolayı başlamış olduğu işe karşı gönlünün rahatlaması, neşelenmesi demektir. Kimisi *"fa'l"*in hem iyiye yorma, hem de kötüye yorma manasında olabileceğini söylemiştir. *"Tıyera"* ise bu manada *"kötü fa'l"*dan olup *"uğursuz sayılan"* demektir. *Kamus*'ta böyle söylenmektedir. Bu kelime, *"tâir"* (*kuş*) kelimesinden türetilmiştir. Çünkü onlar kuşun, sağa sola hareketinden anlam çıkarıyorlar, bunu uğur veya uğursuzluğa yoruyorlardı. Hatta kuş uçurup, onun hareketine göre yorum yapmak onlar için bir meslek halini almıştı. *Kamus*'ta "Tâir, dimağ (beyin), uğur veya uğursuzluk sayılan şey, demektir." deniliyor. Hz. Peygamber'in Buhari ve Müslim'de yer alan hadiste *"Tıyera (uğursuzluk) yoktur."*[301] sözü, bunun iyisini de, kötüsünü de reddetmektedir. Çünkü bu, hem aklen, hem dinen ve hem de tab'an/fıtraten iyiliğe veya kötülüğe delalet etmeyen bir şeyi iyilik ve kötülük hususunda delil olarak kullanmaktan kaynaklanan, buna dayanan bir hurafedir. Uğur veya uğursuzlukta kuşların hareketinin esas alınması ile başka bir şeyin, mesela sözlerin veya fiillerin esas alınması arasında da bir fark yoktur.

Araplardaki bu tıyera (uğurlu veya uğursuz sayma işi), eskilere dayanmaktadır. Allah onu İslam'dan önce de Hz. Salih'in dilinden yasaklamıştır. Bu durum Neml Sûresi'nde, onun Semud kavmiyle olan mücadelesinden bahsedilirken açıklanır. Allah *"'Senden ve beraberindekilerden dolayı uğursuz-*

---

300. İbn Mâce, *Tıb*, 43.

301. Buhari, *Tıb*, 19, 43-45, 54; Müslim, *Selam*, 102, 107, 110, 114, 116.

lukla karşılaştık!' dediler. O da, 'Uğursuzluğunuz, Allah nezdindedir; siz sınanmakta olan bir topluluksunuz.' dedi."[302] buyuruyor.

Fal oklarıyla veya başka bir şeyle kısmet çekmek, *"tetayyur"*dan (*uğursuzluk düşüncesinden*) daha kötüdür. Çünkü tetayyur, insan tarafından bir teşebbüs olmaksızın, kendiliğinden oluşan bir şeydir. Aklı kıt olduğu veya aralarında yaşadığı kişilerin durumundan etkilendiği için -arızi bir hal olarak- insan üzerinde tesirli olan hurafeler ve vehimler ile insanın bizzat kendisinin başvurduğu, kendi tercihi ile danıştığı, kalbi üzerinde hâkim hale getirdiği, hareketini ondan aldığı emir veya yasağa göre ayarladığı hurafeler ve vehimler arasında açık bir fark vardır. Hz. Peygamber güzel sözü hayra yorma hususunda ashabına karşı müsamahakâr davranmış, onların bu haline karşı çıkmamış, bu batıl ve vehme dayalı inançları ortadan kaldırdığını ve onlara gönül rahatlığı sağlayan bir konuda sertçe tavır koymaya ihtiyaç kalmadığını bildiği için bu hallerini uğursuzluk düşüncesi (tıyera) saymamış olabilir. Anlatılanlar sahih de olsa onun bu müsamahası, Kur'an'ın açık ifadesiyle haram kılınmış olan cahiliye dönemine ait kısmet çekme işleminin, bu işlem için kullanılan aletler değişti diye caiz olduğuna delalet etmez. Çünkü kısmet çekmenin haram olmasının illeti, bu işin fal oklarıyla yapılması değil, bunun batıl ve vehme dayalı bir işlem olmasıdır. Yoksa fal oku haline getirilmiş kereste ile tespih tanesi veya başka bir şey yapılmış kereste arasında ne fark vardır?

Bundan daha tuhafı da, kısmet çekmeyi istihare kabilinden saymaktır. Bazı deccallar bu işlemi, adına istihare diyerek helal sayıyorlar. Kimisi de onu, meşru kur'a kabilinden sayıyor. Bütün bunlar şeytanca kıyastır, Allah'ın dini hakkında bir delil veya yetkiye dayanmaksızın heva ve heves ile hüküm vermektir.

Konu şöyle özetlenebilir: İslam; akıl, basiret, delil ve burhan dinidir. Kur'an'ın birçok ayeti bunu ifade der: *"Eğer doğru iseniz, burhanınızı (delilinizi) getirin, de."*; *"Helak olan, açık bir delil ile helak olsun diye ve yaşayan da açık bir delille yaşasın diye..."*[303]; *"De ki: Yanınızda bir bilgi var da bize onu mu çıkarıyorsunuz? Siz, sadece zanna tâbi oluyorsunuz ve siz sadece tahmin yürütüyorsunuz."*[304] Kur'an'ın, delil ve burhanı esas almaya teşvik eden yönlendirmesi ve yol göstermesi, insanın bütün işlerini kapsayan genelliktedir. Bazı işlerde zaman zaman birbirine karşıt deliller ve işaretler söz konusu

302. Neml, 27/47.
303. Enfal, 8/42.
304. En'âm, 6/148.

olup tercih imkânı da olmaz. İnsan bir şeyi ister fakat o işi yapması mı, terk etmesi mi daha hayırlıdır, buna karar veremez; şaşırıp kalır. İşte böyle bir durum olunca, o iş onu tedirgin etmesin ve bu sıkıntılı hali uzun süre devam etmesin diye sünnet o kişiye istihare (hayır talep etme) yoluyla bu zor durumdan kurtulma imkânı sağlamıştır. Bu durumda kurtuluş yolu istiharedir ve istihare insanın bu şaşkınlık haline son vermesi ve işin hayırlı tarafını kendisine kolaylaştırması için namaz ve dua ile Allah'a yönelmesinden, O'na sığınmasından ibarettir. Bu durumda Allah'ın, bu iki şeyden hangisi daha iyi ise ona karşı bir gönül huzuru vermesi beklenir. Tevḥid inancına sahip birisine layık olan davranış biçimi, Allah'ın iyiliği ve hakkı açıklayıcı kabul ettiği delili ve hücceti esas almaktır. Herhangi bir konuda karar veremeyen kişi Allah'a iltica eder. Gönlünde bir şeye karşı huzur meydana getirirse onu yapar ve bu kararsız durumdan kurtulur. Kur'a, buna benziyor, hatta kur'anın durumu daha da nettir. Çünkü kur'a, kesinlikle eşit olan iki şey arasında olur; mesela iki kişi arasında yapılacak taksimde buna müracaat edilir. Zira böyle bir taksimde onlardan birini şu hisseyi, diğerini de ötekini almaya zorlamak için herhangi bir gerekçe yoktur. Kur'a, adalete uygun ve güzel bir usuldür. Buna benzeyen diğer meseleler de buna kıyas edilebilir.

İstihare hakkında Ahmed b. Hanbel ve Kutub-i Sitte müelliflerinin naklettiği sahih rivayet Cabir b. Abdullah hadisidir. O şöyle anlatıyor:

"Rasûlüllah bize istihareyi, Kur'an'dan bir sûre öğretir gibi öğretiyordu. Şöyle diyordu:

'Biriniz bir işi arzulayınca farz dışında iki rekât namaz kılsın, sonra şöyle desin:

"Allah'ım! Ben senden, senin bilgin ile hayır istiyorum; senin kudretin ile kudret istiyorum; senden, Yüce ihsanını talep ediyorum. Senin gücün yeter, benim gücüm yetmez. Sen bilirsin, ben bilmem. Sen, gaybleri çok iyi bilensin."

"Allah'ım! Eğer bu işin benim için dinim, hayatım ve işimin sonu (veya işimin peşin tarafı ve sonraki tarafı) itibariyle hayırlı olduğunu biliyorsan onu bana mukadder kıl ve benim için kolaylaştır. Sonra da benim için onu bereketli yap. Eğer bu işin benim için dinim, hayatım ve işimin sonu (veya işimin peşin tarafı ve sonraki tarafı) itibariyle kötü olduğunu biliyorsan onu benden, beni de ondan uzaklaştır. Benim için hayır nerede ise onu mukadder kıl. Sonra da beni ondan memnun yap."' Sonra da ihtiyacını belirtir."[305]

305. Ahmed. b. Hanbel, *Müsned*, III/344; Buhari, *Teheccüd*, 25; *Deavât*, 49; *Tevhid*, 10; Tirmizi, *Vitr*, 18; İbn Mâce, *İkame*, 188.

Bu, Buhari'deki rivayettir. Aslında bunun lafızlarında ve rivayetlerinde çok az fark vardır. Mesela birinde "if'âl" babından *"Ardınî."* (*Beni memnun yap, et.*) denilmişken, diğerinde "tef'îl" babından *"Raddinî."* (*Beni memnun yap, et.*) denilmiştir.

Muhaddisler tarafından nakledilen bu rivayette, kısmet çekme veya bir olayı hayra yorma (tefaül) manalarına yakın herhangi bir mana da, buna dair bir işaret de yoktur. Bu rivayetlerde bir işe özen gösterildiğinde ve ona karar verilirken ibadet ve dua edilmesi emredilmektedir. Dünya işlerinden birine önem verdiğinde Rabbini unutmasın diye mü'mine böyle emredilmektedir.

İstihare konusuna başlarken onun fıkhî durumu ve hikmeti ile ilgili söylediklerimiz, istiharenin Cumhûr nezdinde meşhur olan manasına bağlı şeylerdir. Ama ben bunların sünnetten sahih bir temelini bilmiyorum. Yalnız İbnu's-Sunnî'nin, *Amelu Yevm ve'l- Leyl*'de, Deylemî'nin de *Musnedu'l-Firdevs*'te rivayet ettiği Enes hadisinde şöyle denilmektedir: *"Bir işi arzu ettiğin zaman o konuda Rabbinden yedi defa hayır iste (istiharede bulun.) Sonra kalbine önce gelene bak. Hayr ondadır."* Nevevî bunun hakkında şöyle diyor: "Hayr istedikten (istiharede bulunduktan sonra) gönlüne huzurlu gelen şeyi yapar. Fakat hevasına uygun gelen şeyi, hayr talebinde bulunmadan (istihare yapmadan) yapmaya kalkışmaz." Hafız İbn Hacer de *Fethu'l-Bârî*'de hadisi İbnu's-Sunnî'ye nispet ettikten sonra "Eğer sabit olsa (Hz. Peygamber'e nispeti kesin olsa), itimat edilecek olan budur. Fakat senedi zayıftır." diyor.

Ben derim ki: Bu rivayetteki felaket İbrahim b. el-Berâ'dır. Onun çok zayıf olduğunu söylerler. Hatta İbn Hıbbân onun için "Şam'da dolaşan ve güvenilir (sika) kimselerden uydurma hadis nakleden bir zattır. Adının, ancak tenkit etmek için anılması caizdir." der.

Allah daha sonra ***"Bu, bir fısktır."*** buyurdu. İbn Cerir'e göre burada *"Bu"* ifadesi ile, daha önce zikri geçen bütün haramlara işaret edilmektedir. Yani bu haramlardan her biri, Allah'a itaatten çıkmak ve O'nun dininden yüz çevirmektir. Râzî ise başka bir şey söyler. Ona göre bu ifade ile, sadece en son zikredilen hususa yani fal okları ile kısmet çekmeye işaret edilmektedir.

"Dininizden Ümit Kestiler" İfadesi Üzerine

Allah daha sonra da ***"Kâfirler bugün sizin dininizden ümit kestiler; onlardan korkmayın, benden korkun."*** buyuruyor. Bu haberin buraya yerleştirilmesinden ve ardından da bu emir ve nehyin zikredilmesinden ben şunu sezinliyorum: İslam'ın başlangıcında, bazı Mekkî sûrelerde yer alan dört

haram yiyecekten söz edilmekle iktifa edilip, bunların kapsamına giren ve İslam'ın Müslümanlara kötü gördüğü, bu ayette zikri geçen diğer yiyeceklerle ilgili tafsilatın Mekke'nin fethinden sonraya bırakılmasındaki hikmet; bu pis şeylerin haram kılınmasında -içkinin haram kılınmasında da olduğu gibi- tedriciliğe riayet edilmesidir. Araplar İslam'dan ürkmesinler, onu kendileri için sıkıntılı görmesinler ve ilk Müslümanların ekseriyetini teşkil eden fakir Arapların, bu dini bırakıp tekrar kendilerine dönmelerini ummasınlar diye böyle bir tedricilik söz konusu olmuştur. Haramlarla ilgili bu tafsilat, İslam kuvvetlendikten, Allah Müslümanlara genişlik ve güç verdikten sonra, aynı zamanda bu sayede müşrikler de, onların İslam'dan ürkmelerinden, onun sorumluluklarından kaçmalarından ümitlerini kestikten sonra gelmiştir. Artık müşriklerin, Müslümanlara üstün gelme ve ezici bir kuvvetle onların dinlerini ortadan kaldırma beklentileri yoktur. Mü'minlerin, onlarla idareli geçinmeye özen gösterme, onları İslam'dan ürkütecek konularda dikkatli olma, onlardan kendilerine ve dinlerine zarar gelmesinden korkma durumları yoktur.

Buradaki ve bundan sonraki ***"bugün"*** ***(el-yevm)*** kelimesinden maksat, kimilerine göre mutlak manada *"vakid"* ve *"zaman"*dır. Bu, *"Dün çocuktun, bugün adam oldun."* cümlesinde kullanılan *"gün"* kelimesine benzer. Ama doğru olan görüş şudur ki buradaki *"bugün"* *(el-yevm)* kelimesinden maksat, hicrî onuncu senede yapılan Veda Haccı'ndaki Arefe günüdür ve o sene bu gün cumaya rastlamıştır. Bu, aynı zamanda bu ayetin indiği gündür. Bu ayet, o zamana kadar açıklanmamış diğer hükümleri açıklamış ve bu sayede İslam, cahiliye dönemine ait hâlâ yerleşik olan zilletleri, pislikleri ve vehimleri iptal etmiştir. Yine bu ayet, Müslümanların müşriklere karşı tamamen galip durumda olacaklarını; artık onların, İslam'ın ortadan kalkacağına dair hiçbir beklentilerinin olmayacağını; böyle bir durumda onlara karşı idare-i maslahatçı bir tutum içinde olmaya ve işin ilerisinden korkmaya gerek olmadığını müjdelemiştir. Buna dair rivayetlere ileride yer verilecektir.

Netice itibariyle burada Allah mü'minlere, kâfirlerin İslam'ın ortadan kaldırılmasından ümitsiz olduklarını; Allah mü'minlere zayıflık yerine kuvvet, korku yerine güven, fakirlik yerine zenginlik vermişken artık, kendilerine olan ihsanın, desteğini tekrar tekrar gördükleri Allah'tan başkasından korkmamaları gerektiğini bildirmektedir.

Dinin İkmali

"Dininizi bugün sizin için ikmal ettim, size karşı nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı seçtim." Bu üç müjdeyi tefsir etmeye Allah'a hamd ve şükr ederek, O'nu layık olduğu şekilde medhü sena ederek başlıyoruz. Önce bu ayetin manası ile nerede ve ne zaman indiği hakkında selef müfessirlerinden nakledilenlerin özünü zikredelim.

Beyhakî, *Şuabu'l-İman*'da naklettiğine göre Abdullah b. Abbas şöyle diyor: "*'Kâfirler bugün sizin dininizden ümit kestiler.'* Mekkeliler, sizin kendi dinlerine, putlara tapmaya dönmenizden ebedi olarak ümit kestiler. Muhammed'e tâbi olma hususunda *'Onlardan korkmayın.'* Putlara tapma ve Muhammed'i yalanlama hususunda *'Benden korkun.'* Peygamber (s) Arafat'ta durmakta iken Cebrail indi. O, elini kaldırmış ve Müslümanlar da Allah'a dua ediyorlar. *'Dininizi'*, helalinizi ve haramınızı *'bugün sizin için ikmal ettim.'* Bundan sonra helal ve haram inmemiştir. *'Size karşı nimetimi'*, ihsanımı (minnetimi) *'tamamladım.'* Sizinle birlikte hiçbir müşrik haccetmedi. *'Ve sizin için din olarak İslam'a razı oldum.'*, onu seçtim. Rasûlüllah, bu ayet indikten sonra seksen bir gün hayatta kaldı, sonra Allah onu aldı."

İbn Cerir ve İbn Münzir, Abdullah b. Abbas'tan rivayet ediyorlar: "Allah, Peygamber'ine ve mü'minlere; onlar için imanı ikmal ettiğini, asla bir fazlalığa ihtiyaçları olmayacağını bildirmiştir. Allah onu tamamlamıştır ve onu hiç eksiltmeyecektir; ondan memnun olmuştur ve ona karşı hiçbir zaman memnuniyetsizliği olmayacaktır."[306]

Ahmed b. Hanbel, Buhari, Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Cerir, İbn Münzir, İbn Hıbbân ve Beyhakî (*Sünen*'inde), Tarık b. Şihab'dan naklediyorlar:

"Yahudiler, Hz. Ömer'e:

- 'Siz Kitab'ınızda bir ayet okuyorsunuz. Eğer o, biz Yahudilere inseydi biz bugünü bayram yapardık.' Hz. Ömer dedi:

- 'Hangi ayet?'

- "'*Dininizi bugün sizin için ikmal ettim ve size karşı nimetimi tamamladım."* ayeti dediler.' Hz. Ömer de şöyle dedi:

- 'Vallahi ben onun Rasûlüllah'a indiği günü ve saati biliyorum. O, Rasûlüllah'a cuma günü, arefe akşamı indi.'"

İshak b. Râhûye ve Abd b. Humeyd'in naklettiği bir rivayete göre Hz. Ömer, ona böyle diyen kişiye "Onu ve ikinci günü bizim için bayram ya-

306. İbn Cerir, *Tefsir*, VI/79.

pan Allah'a hamd olsun. O, arefe günü indi ve ikinci gün de kurban kesme (nahr) günüdür. Allah bizim için işi ikmal etti ve bize bildirdi ki o iş bundan sonra eksilmededir."

İbn Cerir'in naklettiğine göre İsa b. Hârise el-Ensârî şöyle diyor: "*Divan*'[307]da oturuyorduk. Hıristiyan birisi bize: 'Ey ehl-i İslam! Size bir ayet indi ki eğer o bize inseydi, -dünyada bizden iki kişi kaldıkça- o günü ve saati bayram haline getirirdik. *"Dininizi bugün sizin için ikmal ettim."*, dedi.' Bizden hiç kimse ona cevap vermedi. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'yle karşılaştım. Ona bunu sordum. O da 'Ona cevap verseydin ya!' dedi ve devamla Hz. Ömer'in şöyle dediğini söyledi: 'Ayet, Hz. Peygamber'e arefe günü dağda durduğu sırada indi ve bugün, -Müslümanlardan bir kişi kaldıkça- onlar için o günden beri bayram olmaya devam ediyor.'"[308]

Bezzâr'ın sahih senetle rivayet ettiğine göre Abdullah b. Abbas, bu ayetin Rasûlüllah'a, Arafat'ta iken indiğini söylemiştir. İbn Cerir, Hz. Ömer'in cevabı hakkında kendisinin ve başkalarının rivayet ettiklerine benzer şeyleri İbn Abbas'tan rivayet eder. Buna göre o, ayeti okumuş ve Yahudilerden birisi, "Bu ayet bize inseydi, onun indiği günü bayram yapardık." demiştir. İbn Abbas, bunun iki bayram gününde, hem bayram hem cuma günü indiğini söylemiştir.

İbn Cerir, İbn Abbas'ın, bu ayetteki *"bugün"* (*el-yevm*) kelimesi hakkında "*İnsanlar tarafından bilinen belli bir gün değildir.*" dediğini rivayet eder."[309]

İbn Cerir'in tercihine göre *"Dinin onlar için ikmal edilmesi"*nin anlamı, Beytullah'ın sadece onlara ait olması, müşriklerin oradan sürülmesi ve nihayet Müslümanların onu, müşriklerle karışık bir halde olmadan kendi kendilerine ziyaret etmeleridir. Bu görüşüne delil olarak da selefin, farzların ve hükümlerin o günde ikmal edildiği konusunda ihtilaf etmiş olmalarını zikreder. Bunun peşinden de daha önce İbn Abbas ve Süddî'den naklettiği ve *"ikmal etme"*yi, *"farzları (ferâizi) ve hükümleri ikmal etme"* şeklinde tefsir eden rivayetler ile Berâ b. Âzib'in *"Senden açıklama istiyorlar. De ki: Allah size kelâle hakkında açıklama yapıyor."*[310] ayeti hakkında söylediği "Bu, son inen ayettir." şeklindeki buna karşıt görüşünü zikrediyor. Hâlbuki bize göre bu ikisi arasında karşıtlık yoktur. Çünkü Berâ b. Âzib, "Bu, farzlarla (ferâizle)

---

307. Hz. Ömer tarafından kurulan "divan" kastediliyor. "Divan", İslam'daki ilk maliye bakanlığıdır. Sözü edilen Hıristiyan da orada kâtip idi.
308. İbn Cerir, *Tefsir*, VI/83.
309. İbn Cerir, *Tefsir*, VI/84.
310. Nisâ, 4/176.

ilgili ayetlerin sonuncusudur." demek istiyor. Bu, onun Mâide Sûresi'nden veya bu sûredeki ayetten önce inmesine mani değildir.

İbn Cerir tercih ettiği görüşün isabetli olduğuna delil olarak ayrıca Hz. Peygamber vefat edene kadar vahyin onunla ilişkisinin kesilmediği ve vefatından önceki dönemin vahiy sıklığının en çok görüldüğü dönem olduğu hususunda âlimler arasında mevcut ittifakı zikreder ve kelâle hakkında görüş beyan eden ayeti de bu son ayetlerden sayar. Karşı görüş sahipleri ise bu ayetin, Mâide Sûresi'ndeki ayetten sonra inmiş olmasına itiraz ediyorlar ama içinde farz (ferâiz), helal, haram konusu olmayan başka ayetlere itiraz etmiyorlar. Böylece onun tercihi batıl oluyor. Çünkü o, *"İspat delilinin, nefy deliline nispetle öncelik hakkı vardır."* kaidesince ahkâma dair bir ayetin indiğinin sübut bulmasını, böyle bir şeyin inmemiş olmasına tercih etmek suretiyle bu sonuca gidiyor. (Hâlbuki karşı görüştekiler, Nisa Sûresi'ndeki 176. ayetin, Mâide Sûresi'ndeki bu ayetten sonra inmiş olmasına itiraz ediyor, bunu kabul etmiyorlar.)

İbn Cerir önce, tercih etmediği görüşü veriyor ve onu tamı tamına açıklıyor: "Ey mü'minler! Bugün sizin için, size olan farzlarımı, hadlerimi (koyduğum sınırları, hududu), size olan emir ve nehyimi, helal ve haramımı ikmal ettim. Bu hususta indirdiklerim, Kitab'ımda indirdiklerimdir. Açıklamalarım, Peygamber'imin lisanına vahyetmek suretiyle ve dininizle ilgili olarak ihtiyaç duyacağınız her hususta sizin için tespit ettiğim deliller vasıtasıyla açıkladıklarımdır. Sizin için bütün bunları tamamladım. Bugünden sonra bunda bir ziyade yoktur."[311] İbn Cerir daha sonra da o günün tarihini ve o günden sonra farz, helal ve harama dair bir şey inmediğini söyler. Bunları İbn Abbas ve Süddî'den naklettiği rivayetlerle teyit eder. Ayetteki ***"din"***i özellikle hac olarak tefsir eden karşı görüşü de Katâde ve Said b. Cübeyr'den naklettiği rivayetlerle teyit eder. Bunu reddeden görüşümüzü açıklayacağız.

Halef (sonraki) müfessirler bu ayete başka bir gözle baktılar. Zahiriler bunu, kıyasın ve kıyasa dayanan, ibadete, helal ve harama dair hükümlerin batıl oluşuna delil saydılar. Diğerleri de bunu reddetmek istediler. Kimisi için ***"ikmal"*** kelimesinin mefhumundan, "Daha önce eksiklik vardı." şeklinde bir mana çıkması problem teşkil etti ve ondan kurtulmaya çalıştı.

İlk önce *Keşşâf* müellifi bu iki anlayışı uzlaştıran bir görüş ortaya attı ve âdetleri olduğu üzere Beyzâvî, Râzî, Ebu's-Suûd da onu izlediler. O, şöyle diyor: "'*Dininizi bugün sizin için ikmal ettim.*' Düşmanınıza karşı size yettim

311. İbn Cerir, *Tefsir*, VI/79.

ve sizin elinizi 'üstün el' yaptım. Bu, kralların 'Krallık bizim için bugün tam oldu. Bizim için istediğimiz tam oldu.' demelerine benzer. Onlar, krallıkta karşılarına çıkanların hakkından gelip kendi gayelerine ve menfaatlerine ulaştıkları zaman böyle söylerler. Yahut bu, sizin için, ihtiyacınız olan mükellefiyetleri ikmal ettim; helali, haramı bildirdim, sizi şeriatlara, kıyas kanunlarına ve içtihat usullerine vâkıf kıldım, demektir. Mekke'nin fethi ve oraya güvenlik içinde, güçlü bir şekilde girilmesiyle, cahiliye dönemine ait alametlerin ve ibadetlerin yıkılmasıyla *'Size karşı nimetimi tamamladım.'* Sizinle birlikte herhangi bir müşrik hac edemedi, çıplak olarak Kâbe'yi tavaf edemedi. Yahut da 'Size olan nimetimi bununla tamamladım.' demektir. Çünkü İslam nimetinden daha mütekâmil başka bir nimet yoktur."[312]

Beyzâvî şöyle diyor: "İnanç esaslarını açıkça belirtmek ve şeriatların esaslarına, içtihat kurallarına vâkıf kılmak suretiyle sizi bütün dinlere galip getirerek, onlara karşı muzaffer kılarak *'Dininizi bugün sizin için ikmal ettim.'* 'Hidayet ve muvaffakiyet ile' veya 'dini ikmal ederek' veya 'Mekke'nin fethi ve cahiliye alametlerinin yıkılması ile' *'Size karşı nimetimi tamamladım.'*"[313]

Ebu's-Suud da hem lafız ve hem de mana itibariyle bu ikisini izleyerek şöyle der: "Ayette harf-i cer ile mecrûru (*lekum*), daha işin başında bu 'ikmal etme' işinin, onların menfaat ve maslahatları için olduğu bilinsin diye *'dininiz'* (*dînukum*) ifadesinden önce yer almıştır. Aynı durum *'Göğsünü genişletmedik mi?'*[314] ayetinde de görülür."

Râzî, kıyası geçersiz sayanların bu ayeti nasıl delil olarak kullandıklarını ve kıyası kabul edenlerin de onlara nasıl cevap verdiklerini açıklar.[315] Verilen cevap temelde *"Her mükellef içtihat eder."* esasına dayanır ki bu da taklidin geçersiz olmasını gerektirir. Bundan önce *"dini ikmal etme"* meselesinde Keffâl'in görüşüne dayanmış, onu tercih etmiştir. Onun görüşü şöyledir: Bir zamanlar inenler, o zamanda yaşayanlar için yeterli idi, başkalarına ihtiyaç yoktu. Ayetteki *"ikmal etme"* ise, bu ayetin inmesine ve ondan sonra kıyamete kadar geçecek süreye nispetle *"ikmal etme"*dir.

Dinin Kur'an ile İkmal Edilmesi

İslam âlimlerinden hiçbirinin bu önemli meselede Gırnatalı âlim Ebu İshak İbrahim b. Musa el-Lahmî eş-Şâtıbî gibi söz ettiğini görmedim. Şâtıbî,

312. Zemahşerî, *Keşşâf*.
313. Beyzâvî, *Tefsir*, II/230-232.
314. İnşirâh, 94/1.
315. Bkz: Râzî, *Tefsir*, XI/138.

İslam usul ve hikmetinde benzeri yazılmamış bir eser olan *Muvâfakat* adlı kitabının çeşitli yerlerinde bu konuya değinmektedir. Konuyu en geniş şekilde ele aldığı yer, kitabının *"Şer'î Deliller"* bölümündeki "ikinci taraf"tadır. Şimdi burada onun söylediklerini özet olarak vereceğiz. Oradaki *"altıncı mesele"*de şöyle diyor:

"Her şeyin açıklaması -bu tertip dâhilinde- Kur'an'da mevcuttur. Kur'an'ı iyi bilen birisi şeriatın genelini de bilir ve o konuda hiçbir şeye ihtiyaç duymaz. Bu hususta çeşitli deliller vardır:

1. Kur'an'dan nasslar:

'Dininizi bugün sizin için ikmal ettim.'[316]; *'Ve her şey için bir açıklama, bir hidayet ve rahmet, mü'minler için de bir müjde olarak sana Kitab'ı indirdik.'*[317]; *'Kitab'da hiçbir şeyi eksik bırakmadık.'*[318]; *'Şüphesiz bu Kur'an, en doğrusuna iletir.'*[319]

Eğer şeriatın ihtiva ettiği bütün manalar Kur'an'da olmasaydı onun hakkında bu ifadelerin ve onun hidayet, gönüllerdeki için şifa olduğunu ifade eden diğer ayetlerdeki ifadelerin kullanılması doğru olmazdı. Çünkü gönüllerdekine şifa olması için, onda her şeyin açıklamasının bulunması gerekir.

2. Bunu ifade eden hadisler ve başka rivayetler (eserler):

Hz. Peygamber şöyle buyuruyor: *'Bu Kur'an, Allah'ın ipidir; o, aydınlık nur ve faydalı şifadır. O, kendine tutunan için korunak ve onun peşinden giden için kurtuluştur. O eğilmez ki düzeltilsin, haksızlık etmez ki memnun etmesi istensin. Onun ilginçlikleri bitmez. O, çokça müracaat edildiği için eskimez.'*[320]

---

316. Mâide, 5/3.
317. Nahl, 16/89.
318. En'am, 6/38.
319. İsra, 17/9.
320. İbn Ebî Şeybe, Muhammid b. Nasr, Enbârî (el-Mesâhif'te), Hâkim ve Beyhakî, İbn Mesud'dan rivayet eder. Baş tarafı, Hâkim tarafından rivayet edilen ve bundan sonraki dipnotta yer alacak olan cümlelerdir.
Şâtıbî'nin Hz. Ali'den rivayet edildiğini söylediği hadisin baş tarafı da şöyledir:
- "*'Fitne olacak.'* Denildi ki:
- *'Ondan çıkış yolu nedir?'* Dedi ki:
- *'Allah'ın Kitabı. Onda, sizden öncekilere ait bilgi (nebe'), sizden sonrakilere ait haber ve sizin aranızda olanların hükmü vardır. O, hezl (gayrı ciddi) değil, fasldır (kesin çözümdür). Bir zorbadan dolayı kim onu terk ederse Allah onu perişan eder. Kim de hidayeti onun dışında ararsa Allah onu saptırır. O, Allah'ın sağlam ipidir.'"* Bu hadisi Tirmizî ve başkaları rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel'in rivayetinde de şöyle denilmektedir: "*Cibril bana geldi ve*
- *'Ya Muhammed! Ümmet, senden sonra fitnededir.' dedi. Ona:*
- *'Kurtuluş yolu nedir?' dedim. O da dedi ki:*
- *'Allah'ın Kitabı...'"*

Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'den naklettiği bir hadiste de buna benzer ifadeler vardır.

İbn Mesud'un 'Her eğitimci, eğitiminin uygulanmasından memnun olur. Allah'ın eğitimi, Kur'an'dır.' dediği rivayet edilir.[321]

Hz. Âişe'ye, Hz. Peygamberin ahlakı sorulur ve o, *'Onun ahlakı Kur'an'dı.'* şeklinde cevap verir.[322] Bunu *'Ve sen şüphesiz, Yüce bir ahlak üzeresin.'*[323] ayeti de tasdik eder."[324]

Şâtıbî daha sonra Sahabe, tâbi'in ve daha sonraki nesillere mensup bazı âlimlerin bu meseleyi teyit eden sözlerine yer verir ve şöyle devam eder:

"Şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: Bu, doğru değildir. Çünkü şeriatta, Kur'an'da bulunmayan, sadece Sünnet'te bulunan meseleler ve kaideler vardır. Hz. Peygamber'in Sahih'teki şu hadisi de bunu tasdik eder: *'Sizden birisini; koltuğuna yaslanmış, benim emrettiğim veya yasakladığım herhangi bir iş ona geliyor ve o, 'Bilmiyorum. Kitab'da ne bulmuşsak ona tâbi oluruz!' der, vaziyette bulmayayım.'*[325] Bu ifadede tasvir edilen şahıs yerilmektedir ve bundan hadisin de esas alınacağı anlaşılmaktadır. Bunu *'Bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz, onu Allah'a ve Rasûl'e havale edin.'*[326] ayeti de doğrulamaktadır. Meymun b. Mihran, buradaki *'havale etme (red)'* hakkında 'Allah'a havale etmek, O'nun Kitab'ına havale etmektir. Rasûl'e havale etmek de sağlığında ona, Allah ruhunu alınca da Sünnet'ine havale etmektir.' der. *'Allah ve Rasûl'ü bir işe hükmettiği zaman mü'min bir erkeğin de, mü'mine bir kadının da artık o iş hakkında tercih hakları yoktur.'*[327] ayeti de bu manadadır. Hem şöyle de deniyor: *'Ve insanlara indirileni, onlara açıklayasın diye sana zikri (Kur'an'ı) indirdik.'*[328]

Bu haber başkaları da yukarıdaki ravilerden rivayet etmişlerdir. Yalnız, senetlerinde illetler ve söylenmiş sözler vardır. Kur'an'da müellifin söylediklerinden daha sahihleri vardır.

321. Hâkim bu sözü şöyle rivayet eder: *"Bu Kur'an, Allah'ın ziyafetidir. Gücünüz yettiğince O'nun ziyafetine geliniz."* Senedi zayıftır. [Her iki rivayette de e-d-b kökünden türeyen ve Arapça telaffuzları itibariyle birbirlerine yakın kelimeler kullanılmaktadır. Yukarıda asıl metinde geçenin *"Her ziyafet veren, ziyafetine gelinmesinden hoşlanır. Allah'ın ziyafeti Kur'an'dır."* şeklinde tercüme edilmesi de mümkündür. Bu hadisler, yakın lafızlarla Dârimî'nin *"Mukaddime-1"* nde yer almaktadır.(Çev.)

322. Müslim, *Musâfirûn*, 139; Ebu Davud, *Tatavvu'*, 26.

323. Kalem, 68/4.

324. Bkz: Şâtıbî, *Muvâfakat*, Nşr: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire, ts. III/244 (Tercümesi: Mehmet Erdoğan, İstanbul/1993, III/355-356. -Çev.-)

325. Ebu Davud, *Sünnet*, 5; Tirmizî, *İlm*, 10; İbn Mhace, *Mukaddime*, 2. Ravi: Ebu Râfi'.

326. Nisâ, 4/59.

327. Ahzab, 33/36.

328. Nahl, 16/44.

ayetinden dolayı Sünnet, Allah'ın Kitabı için *'beyan'* (açıklama) kabul edilir. Bu ise deliller arasında cem yapmak, onları birlikte değerlendirmektir. Çünkü biz diyoruz ki; eğer Sünnet, Kitab için bir beyan mahiyetinde ise bu, Sünnet'in iki kısmından birini teşkil eder. Sünnet'in diğer kısmı ise Kitab'ın hükmüne ilave (ziyade) yapmaktır.[329] Mesela bir kadının, hala veya teyzesi ile birlikte aynı kişinin nikâhında olması, ehlî eşek eti ve köpek dişi (nâb) olan vahşi hayvanların eti sünnet ile haram kılınmıştır. Hz. Ali'ye 'Sizde bir kitap var mı?' denilmiş, o da 'Allah'ın Kitabı'ndan veya Müslüman kişiye verilmiş olan anlayıştan veya bu sahifedekinden başkası yok.' diye cevap vermiştir. Bunun üzerine soru sahibi 'Bu sahifede ne var?' demiş, o da 'Diyet (akl), esirin serbest bırakılması ve bir Müslümanın kâfire karşılık öldürülmemesi var.' diye cevap vermiştir.[330] Şimdi bu ifade her ne kadar onların yanında Allah'ın Kitabı'ndan başka bir şey olmadığına delalet etmekte ise de aynı zamanda onlarda, Allah'ın Kitabı'nda olmayan şeylerin bulunduğuna da delalet etmektedir ve bu da, senin tespit ettiğin temel prensibe aykırıdır.

Bu itirazın cevabı ikinci delil olan 'Sünnet' kısmında gelecektir."[331]

Kur'an-Sünnet Arasındaki İlişki

Şâtıbî, ikinci delil olan "Sünnet"le ilgili meselelerden *"ikinci mesele"*de -ki burada vaat ettiği cevabı da içermektedir- şunları söyler:

["Delil olarak dikkate alınma bakımından Sünnet, sıralamada Kitab'dan sonra gelir. Bunun böyle olmasını gerektiren çeşitli illet ve deliller bulunmaktadır:

1. Kitab (Kur'an), kesindir; Sünnet ise zanna (kanaate) dayanır. Sünnetteki kesinlik, her biri cüzü (tafsili) itibariyle değil, geneli itibariyledir. Hâlbuki Kitab böyle değildir; o hem geneli itibariyle, hem de her bir cüzü itibariyle

329. Muhtemelen bu cümle şöyle olmalıdır: "Çünkü biz diyoruz ki, eğer Sünnet'in iki kısmından biri Kitab için bir beyan mahiyetinde ise de Kitab'ın hükmüne ilave (ziyade) yapmak da Sünnet'in diğer kısmını teşkil etmektedir." (Müellif, burada *Muvâfakat*'ta geçen metinde matbaa veya müstensih hatası olarak bir harf ilavesi olabileceğine dikkat çekmektedir. -Çev.-)

330. Bunu Ahmed b. Hanbel, I/79; Buhari, *İlim*, 39, *Cihad*, 171, *Diyât*, 24, 31; Tirmizî, *Diyât*, 16; Nesâî, *Kasâme*, 14. Ebu Cuhayfe'den rivayet ediyor. Buna göre ravî, Hz. Ali'ye "Yanınızda vahiy olarak Kur'an'dakinden hariç bir şey var mı?" diye sorar ve o da "Taneyi yaran ve canlıyı yaratan (Allah)'a yemin olsun ki hayır. Ancak Allah'ın bir adama Kur'an hakkında verdiği anlayış ve bu sahifedekiler hariç..." der. Buradaki istisna, munkatı' istisnadır. Müellifin konuyu takdiminde tahrif vardır. (Şâtıbî'nin rivayeti, daha çok Buhari, *İlim*, 39'a yakındır. -Çev.-)

331. Bkz: Şâtıbî, *Muvâfakat*, III/246. (Tercümesi: III/358. -Yayıncı-).

kesindir. Delil değeri itibariyle sıralamada da kesin olan, zanna dayanandan önce gelir. Bu da Kitab'ın, Sünnet'ten önce olmasını gerektirir.

2. Sünnet ya Kitab'ı beyan eder, açıklar ya da ona ilave hüküm getirir.

Eğer Sünnet, beyan edici durumundaysa beyan edicinin dikkate alınma bakımından beyan edilenden sonra yer alması tabiidir. Çünkü beyan edilenin itibardan düşmesi, beyan edenin de itibardan düşmesini gerektirir. Hâlbuki beyan edicinin itibardan düşmesi, beyan edilenin itibardan düşmesini gerektirmez. Dolayısıyla beyan edilen durumundakine öncelik tanınması daha uygundur.

Eğer Sünnet, beyan edici mahiyetinde değilse o zaman da ancak o konu Kur'an'da yoksa dikkate alınır. Bu da, Kitab'ın öncelikli olarak dikkate alındığına delalet eder.

3. Buna delalet eden haberler ve eserler (rivayetler): Mesela Muaz hadisi. Hz. Peygamber ona:

- *'Ne ile hüküm vereceksin?'* der ve o da:
- *'Allah'ın Kitabı ile.'* diye cevap verir.
- *'Eğer bulamazsan?'* deyince de:
- *'Allah'ın Rasûlü'nün sünneti ile.'* der.
- *'Eğer bulamazsan?'* deyince:
- *'Görüşüm/reyimle içtihat ederim.'* der.[332]

Hz. Ömer b. Hattâb, Kadı Şüreyh'e 'Sana bir mesele geldiği zaman Allah'ın Kitabı'ndaki ile hüküm ver. Allah'ın Kitabı'nda bulunmayan bir mesele gelirse Rasûlüllah'ın o konudaki sünneti ile hüküm ver.' diye yazmıştır. Başka bir rivayete göre 'Allah'ın Kitabı'nda bir şey bulursan onunla hüküm ver, başkasına yönelme.' diye yazmıştır. Başka bir rivayette bunun ne manaya geldiğini açıklar. Buna göre ona şöyle der: 'Allah'ın Kitabı'ndan net olarak anladığına bak, onu kimseye sorma. Allah'ın Kitabı'ndan net olarak anlamadığın konuda Allah'ın Rasûlü'nün (s) Sünneti'ne tâbi ol.'[333]

Buna benzer bir sözün İbn Mesud tarafından da söylendiği rivayet edilmektedir: 'Biriniz, yargı ile karşı karşıya kalırsa Allah'ın Kitabı'ndaki ile hü-

---

332. Ebu Davud, *Akdiye*, 11; Tirmizî, *Ahkâm*, 3; Nesâî, *Kudât*, 11; İbn Mâce, *Menâsik*, 38; Dârimî, *Mukaddime*, 30.

333. İbn Şeybe, İbn Cerîr, Beyhakî ve başkaları tarafından rivayet edilmiştir.

küm versin. Ona, Allah'ın Kitabı'nda olmayan bir şey gelirse o zaman da O'nun Peygamberi'nin hüküm verdiği ile hüküm versin.'[334]

İbn Abbas'a bir şey sorulduğunda eğer o, Allah'ın Kitabı'nda varsa onu söylerdi. Eğer Allah'ın Kitabı'nda yok, ama Allah'ın Rasûlü'nden o konuda bir şey varsa o zaman da onu söylerdi.

Selefin ve âlimlerin bu tür sözleri çoktur. Hanefilerin farz-vacip ayırımı, kaynak değeri itibariyle Kur'an'ın, Sünnet'ten önce gelmesinden kaynaklanmaktadır. Kaynak değeri bakımından Kur'an, sünnetten daha kuvvetlidir. Bu ayırımdaki incelik bakımından başkaları da farklı düşünmeyebilirler. Bu konuda kesin olan şu ki, kaynak değeri itibariyle Sünnet, Kur'an gibi değildir.

Şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: Bu söylenenler, ehl-i tahkik âlimlerin görüşlerine şu açılardan aykırıdır:

1. Âlimlere göre Sünnet, Kitab'a hâkim durumdadır ve Kitab, Sünnet'e hâkim değildir. Çünkü Kitab, iki veya daha çok şeye ihtimalli oluyor ve Sünnet'e müracaat ediliyor, Kitab'ın gereği terk ediliyor. Ayrıca Kitab'ın zahiri bir emir ihtiva ediyor ve Sünnet gelip onu zahirinden çıkarıyor. Bütün bunlar Sünnet'in, Kitab'dan önce olduğunu göstermektedir. Bunu ispat için -usul kitaplarında yer aldığı gibi- Sünnet'in, Kitab'ın mutlağını takyit etmesi, umumunu tahsis etmesi ve onu zahirinden çıkarıp başka bir şeye hamletmesi bile yeterlidir. Mesela Kur'an, her hırsızın elinin kesileceği hükmünü getiriyor, ama sünnet buradaki hırsızı *'hırz/muhafaza altındaki nisap miktarı malı çalan'* diye tahsis ediyor. Kur'an, zahiri itibariyle bütün mallardan zekât alınacağını söylüyor; ama Sünnet buradaki malı, *'belirli mallar'* olarak tahsis ediyor. Allah, evlilik hususunda *'Bunun dışındakiler size helal kılındı.'*[335] buyuruyor. Ama Sünnet bir kadının, halası veya teyzesi üzerine nikâhlanmasını da helal olanların dışına çıkarıyor. Bütün bunlar, Kur'an'ın zahirinin terk edilmesi ve Sünnet'in onun önüne geçirilmesidir. Bu gibi meseleler sayılamayacak kadar çoktur.

2. 'Kitab ile Sünnet arasında teanız (çelişki) olursa Kitab mı Sünnet'e göre öncelikli olur, Sünnet mi Kitab'a göre öncelikli olur, yoksa bunlar iki çelişen (müteanız) mı kabul edilecektir?' meselesi usul âlimleri arasında ihtilaflı bir konudur. Bazıları Muaz hadise atıfta bulunarak onun 'delile mu-

334. Değişik lafızlarla Abdurrezzak (*Câmi*'de), Dârimî, İbn Cerir (*Tehzib*'de), Beyhakî ve başkaları rivayet etmiştir. Bu, merfu hadis sınıfından değildir.

335. Nisa, 4/24.

halif' olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Kitab'dakilerin tamamı, Sünnet'in tamamına karşı öncelikli kabul edilmiyor. Mesela mütevatir haberler, delalet bakımından Kur'an delillerinden daha zayıf olmuyor. Haber-i vahitlerin, Kur'an'ın zahiri karşısındaki durumu, içtihada açık bir konudur. Zaten ihtilaf da bundan dolayı olmaktadır. Hadiste geçen öncelik meselesini de 'daha kolay ve yakın olandan -ki Kitab'dır- başlamak...' şeklinde tevil etmişlerdir. Hal böyle olunca mutlak olarak Kur'an'ın öncelikli olduğunu söylemek bir anlam ifade etmiyor. Aksine delil esas alınıp ona göre bir yol izleniyor.

Bu itiraza şöyle cevap verilir: Sünnet'in Kitab'a hâkim durumda olması, onun Kitab'a takdim edilmesi, onun önüne geçirilmesi ve Kitab'ın bir kenara atılması anlamında değildir. Aksine Sünnet'te ifade edilen şey, Kur'an'da kastedilen manadır. Yani Sünnet, Kur'an'daki hükümlerin anlamları bakımından bir nevi şerh ve tefsir konumundadır. *'Ve insanlara indirileni, onlara açıklayasın diye sana zikri (Kur'an'ı) indirdik.'*[336] ayeti de buna delalet etmektedir. Mesela *'Erkek hırsızın ve kadın hırsızın ellerini kesin.'*[337] ayeti, 'Kesme, bilekten olacak ve çalınan da, nisap miktarı veya daha fazla olup, emsalinin muhafaza edildiği gibi muhafaza altına alınmış olacak.' şeklinde beyan edilmişse bu söylenen, zaten ayette kastedilen manadır. Yoksa biz böyle bir durumda 'Bu hükümleri Kitab değil de, Sünnet ortaya koymuştur.' demiyoruz. Bu, Malik'in veya başka bir müfessirin, bir ayetin veya hadisin manasını açıklamasına benzemektedir. Biz o müfessirin açıklamasının gereğini yerine getirdiğimiz zaman 'Allah'ın sözüyle veya Rasûlüllah'ın sözüyle amel ettik.' demek yerine tutup 'Falan müfessirin sözüyle amel ettik.' dersek bu doğru olmaz. Allah'ın Kitabı'nı açıklayan diğer Sünnet'lerin durumu da böyledir. Yani 'Sünnet'in, Kitab'a hâkim durumda olması'nın anlamı, Sünnet'in onu açıklıyor olması ve Kitab'daki mücmel ve muhtemel ifadeler karşısında -Sünnet tarafından açıklandığı halde- durulup kalınamayacağıdır. Yoksa bu, Sünnet'in Kitab'ın önüne geçirilmesi demek değildir.

Usul âlimlerinin tearuz-tenakuz meselesindeki ihtilafının izahı da şöyledir: *'Deliller'* bölümünün başında da geçtiği gibi haber-i vahid eğer kesin bir kaideye istinat ediyorsa o zaman amel hususunda kabule şayandır. Aksi takdirde tevakkuf edilir (beklenir, onunla hüküm verilmez.) Onun kesin bir şeye istinat etmesi, Kur'an'daki küllî (genel) bir mananın içinde yer alan cüzî bir mesele olmasıdır. Bu sözün ne anlama geldiği orada iyice açıklanmıştı. Şimdi bu konuyu o kaideye tatbik ettiğimiz zaman görürüz ki ayet ve

336. Nahl, 16/44.
337. Mâide, 5/38.

haber arasındaki tearuz, esasen Kur'anî iki asıl (temel) arasındaki tearuzdur ve konu netice itibariyle bu şekilde değerlendirilir; Kitab ile Sünnet arasında tearuz olmaktan çıkar. Bu durumda söz konusu tearuz, iki kesin şey arasındaki tearuzdan ibarettir. Eğer haber-i vahid, kesin bir kaideye istinad etmezse o zaman mutlaka Kur'an'ın haberden önce kabul edilmesi, ona öncelik verilmesi gerekir.

Haberlerin mütevatirliği ile ilgili olarak söylenenlerin ekserisi ise mümkün olan bir durumun varsayılmasından ibarettir. Muhtemeldir ki, olay zamanına kadar mütevatir olarak intikal ettiğine hükmedilebilecek herhangi bir nebevî haber bulunamaz. Dolayısıyla bu mesele hakkında zikredilen bahis, ya realitede olmayan veya olması çok ender bir bahistir ve pek faydası da yoktur. Allah, en iyi bilendir.

Üçüncü Mesele: Sünnet, manası itibariyle Kur'an'a dayanır. Onun mücmelini tafsil (özet anlatımlarını detaylandırır), müşkilini beyan eder (kapalı-girift anlatımlarını açıklığa kavuşturur), onda özet olarak temas edilen konuları genişletir. Çünkü:

1. Sünnet Kur'an'ın açıklamasıdır. *'Ve insanlara indirileni, onlara açıklayasın diye sana zikri (Kur'an'ı) indirdik.'*[338] ayeti de buna delalet etmektedir. Sünnetteki her konu, Kur'an'da ya geneli itibariyle veya ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

2. Ayrıca Kur'an'ın, şeriatın küllî kısmı ve kaynağı olduğuna delalet eden her şey, bunun için de delil teşkil eder.

3. Allah *'Ve sen şüphesiz, Yüce bir ahlak üzeresin.'*[339] buyurmuştur. Hz. Âişe bunu 'onun ahlakının Kur'an olduğu' şeklinde açıklamış ve bununla yetinip onun ahlakı hakkında başka bir şey söylememiştir. Bu da gösteriyor ki onun sözü, fiili ve takriri Kur'an'a dayanmaktadır. Çünkü ahlak (huy), bunlarla sınırlıdır.

4. Allah, Kur'an'ın her şeyin açıklayıcısı olduğunu ifade etmiştir. Bu, Sünnet'in Kur'an'ın genelini mündemiç/içkin olmasını gerektirir. Zira emir ve nehiyler, Kur'an'ın muhtevasının başında gelirler. *'Kitab'da hiçbir şeyi eksik bırakmadık.'*[340] ayeti ile *'Dininizi bugün sizin için ikmal ettim.'*[341] ayeti de aynı şeyi ifade eder. Bu son ayette dinin, Kur'an'ın indirilmesiyle ikmal edildiği

338. Nahl, 16/44.
339. Kalem, 68/4.
340. En'am, 6/38.
341. Mâide, 5/3.

kastedilmektedir. Öyleyse Sünnet, netice itibariyle Kur'an'da mevcut olan şeylerin açıklamasıdır. 'Sünnetin, Kur'an'a dayanması'nın anlamı da budur.

5. İleride -Allah'ın yardımıyla- ele alınacağı gibi tam manasıyla bir istikra yapıldığı (etraflı belgi edinildiği) takdirde o da bunun böyle olduğuna delalet edecektir. Bu konuya daha önce de *'Deliller'* bölümünün başında temas edilmiş; Sünnet'in, Kitab'a dayanacağı, böyle olmazsa o Sünnet'in kabulü hususunda bir karara varılamayacağı, bekleneceği (tevakkuf edileceği) belirtilmişti. Bu da, konumuz hakkında yeterli bir esastır."[342]]

Şâtıbî daha sonra bu esasa karşı ileri sürülebilecek muhtemel itirazlar zikreder ve bu muhtemel itirazlara cevaplar verir. Özet olarak yukarıdaki esasın şu noktalardan doğru olmadığı ileri sürülebilir:

1. Hz. Peygamber'in hakem (hâkim) kabul edilmesi, ona uyulması ve itaat edilmesi, onun verdiklerinin alınması ve yasakladıklarından uzak durulması, emrine muhalefetten kaçınılması hakkındaki ayetler.

2. Sünnet'i terk etmenin kötülendiğine dair hadisler.

3. Sünnet'te, Kur'an'da ifade edilmeyen birçok hükmün bulunduğunu gösteren istikra... Mesela bir kadının, halasının ve teyzesinin üzerine nikâhlanmasını haram kılan, ehlî eşeklerin ve köpek dişi olan yırtıcı hayvanların haram olduğunu ifade eden hadisler gibi.

4. Sadece Kitab ile yetinmek, Sünnet'in dışında yer alan, nasipsiz bir grubun görüşüdür. Çünkü onlar da -yukarıdaki görüşün temelini teşkil eden- "Kur'an'da her şeyin açıklaması vardır." esasına dayandılar ve Sünnet'teki hükümleri attılar. Bu durum onları, asıl cemaatten ayrılmaya ve Kur'an'ı, Allah'ın indirdiğinin dışına çıkan bir tarzda tevil etmeye sevk etti. (Bu konuda sahabeden bir takım haberler ve eserler de zikreder.)

Şâtıbî daha sonra bu muhtemel itirazlara karşı bunların, yukarıda geçen konu hakkında hüccet (delil) olamayacağını söyler ve her bir itirazı tek tek ele alıp cevaplandırır.

Birinci ve ikinci maddedeki itirazlara verdiği cevabın özeti şudur: Sünnet'e, Kur'an'ın açıklaması olarak itaat edilir. Allah'a itaat, O'nun Kitabı ile amel etmektir. Peygamber'e (s) itaat de söz, fiil veya hüküm olarak Allah'ın Kitabı'nda beyan edilen ile amel etmektir. Eğer Sünnet'te, Kur'an'da hiçbir temeli olmayan bir şey olsaydı o, Kur'an için bir açıklama olmazdı. Ancak Kur'an'daki icmali (özet) hükümlerin ayrıntıları olarak Sünnet'te yer

342. Şâtıbî'den yapılan bu hayli uzun alıntı için bkz: *Muvâfakat*, IV/5-9 (Tercümesi: IV/5-11. -Yayıncı).

alan hususlar, -her ne kadar bunlar, Kur'an'dan değilmiş gibi görünseler de- bu temel yaklaşımın dışında düşünülemez. Mesela salat/namaz Kur'an'da mücmel (özet) olarak zikredilmiş ve ayrıntıları Sünnet tarafından açıklanmıştır. Kur'an'daki namaz ile Sünnet'teki namaz, farklı şeylermiş gibi görülse de aslında aynı şeydir. Çünkü Sünnet'teki ayrıntı sayesinde biz, Allah'ın Kur'an'da mücmel olarak zikrettiği namazdan kastının bu namaz olduğunu anlıyoruz.

Dördüncü itiraza verdiği cevap da özet olarak şöyledir: Bu kişilerin Sünnet'in dışına çıkmış olmalarının sebebi, Kur'an'ı açıklayan Rasûlullah'ın uygulamasını bir kenara atıp kendi görüşlerine ve arzularına uymalarıdır. Yani onlar Kur'an hakkındaki kendi açıklamalarını, Allah tarafından Kur'an'ı açıklayıcı kabul edilen Peygamber'in açıklamasından daha muteber saymışlardır.

Şâtıbî daha sonra bu konuda şunları söyler: "Evet, Sünnet'in, Kur'an'dakine muvafık da, muhalif de olmayan, onda hiç değinilmemiş bir hüküm getirmesi de mümkündür. Fakat bu mümkün duruma karşı çıkan bir burhan (güçlü delil) söz konusu olursa o zaman her bir hadisin Allah'ın Kitabı'na muvafakat etmesi gerekir. Nitekim zikri geçen hadiste de bu ifade edilmektedir ve bu hadis -senedi sahih olsa da, olmasa da- manası itibariyle doğrudur." Yani bu mümkün durum, vaki değildir. Burada kastettiği hadis de, Kur'an'a arz edilen hadisin ona muvafık olmasının gerektiğine dair hadistir. Şâtıbî, görüşünü teyid için daha bir hayli şey söylüyor.

Yukarıdaki üçüncü itiraz gerekçesinin cevabı için ise Şâtıbî ayrı bir "mesele" tahsis etmiş ve onu kitapta on beş sayfa tutan *"Dördüncü Mesele"*de ele almıştır. Orada sahih sünnette, Kur'an'da hiç temeli olmayan bir hüküm olmadığını, ondaki hükümlerin mutlaka Kur'an'da bir temelinin bulunduğunu ve onu açıkladığını delillerle, misallerle ve şahitlerle açıklamaktadır. İsteyen oraya bakabilir.[343]

Şâtıbî Sünnet'le sübut bulan bazı hükümleri Kur'an'a dayandırırken şöyle bir yol izlemektedir: O, maslahatların celbi ve mefsedetlerin def'i bakımından Kur'an hükümlerinin mihverini oluşturan ve zarûriyyât, hâciyyât, tahsîniyyât içinde yer alan küllî esasları zikrediyor ve Sünnet'te olan her şeyin bunlara dayandığını açıklıyor. Sonra beş küllî zarûrî -ki dini, canı, malı, aklı ve ırzı muhafazadır- hakkında misaller veriyor. Şöyle söylüyor: "Zaruri olanlar -ki tamamlayıcıları da onlara katılır-; hâcî olanlar -ki tamam-

343. Şâtıbî'den kimi zaman özet olarak nakledilen bu görüşler için Bkz: *Muvâfakat*, IV/9-17 vd. (Tercümesi: IV/1121 vd.-Yayıncı-)

layıcıları da onlara katılır-; tahsînî olanlar -ki tamamlayıcıları da onları takip eder-. *"Mekasıd"* (*Maksat*) bölümünde tespit edilen bu üçüne ilave başka bir şey yoktur. Sünnet'e baktığımız zaman onun da bunlara ilave bir şey getirmediğini görürüz. Kitab bunları kendilerine müracaat edilecek temel esaslar olarak ortaya koymuş, Sünnet de Kitab'dakileri ayrıntılı hale getirmiş, ondakileri açıklamıştır. Sünnet'te ne varsa hepsi bunlara dayanır, neticede bunlara racidir."[344]

Şâtıbî daha sonra da hâciyyâtın mihverinde genişletme, kolaylaştırma ve mülâyemetin, sıkıntıyı ortadan kaldırmanın bulunduğunu, bunun aslının da Kur'an'da mevcut olduğunu, Sünnet'in bunu fiilî ve sözlü olarak açıkladığını belirtir. Açıklamalarının devamında tahsîniyyâtın da hâciyyât gibi olduğunu ve neticede güzel ahlak ve adap ile ilgili olduğunu, bunların asıllarının da Kur'an'da mevcut olduğunu, Sünnet'in bunları daha kolay ve rahat anlaşılabilecek şekilde açıklığa kavuşturduğunu söyler. Sünnet'in, Kur'an üzerindeki içtihat metotlarını ve Kur'an'daki asılların hedeflerinin (mekasıdın) muhafaza edilmesi, bunların insanlara açıklanması, Kur'an'ın muhtelif yerlerinde zikredilen delillerin genelinden çıkan umum mananın dikkate alınması ve Kur'an'ın bu delillerdeki hedeflerinin kavranması için bu asıllar ve illetlere göre yapılan kıyas metotlarını anlatır. Bu konuda şahitler ve misaller zikreder. Mesela "malın korunması" temel prensibinin (aslının) muhafazası hakkında şunları söyler:

"Bunun çeşitli misalleri vardır. Birincisi şudur: Allah, faizi (ribayı) ve onların, *'Alış veriş, faiz gibidir'*[345] derken kastettikleri cahiliye faizini haram kıldı. Bundan maksat alacaklının, *'Ya ödersin, ya artırırsın!'* demesi suretiyle borcun, borca mukabil feshedilmesidir. *'Eğer tövbe ederseniz, ana paranız sizindir; zulmetmemiş ve zulme uğramamış olursunuz.'*[346] ayeti de buna delalet etmektedir. Hz. Peygamber *'Cahiliye faizi kaldırılmıştır ve kaldırdığım ilk faiz de Abdülmuttalip oğlu Abbas'ın faizidir. Onun tamamı kaldırılmıştır.'* diyor. Hal böyle olunca ve faizin yasaklanmasının sebebi de 'karşılıksız fazlalık' olması olunca Sünnet, bu anlamda fazlalık ihtiva eden her şeyi o cahiliye faizine ilhak etmiş, öyle saymıştır."[347]

---

344. Bkz: Şâtıbî, *Muvâfakat*, IV/20 (Tercümesi: IV/24-25. -Yayıncı-)
345. Bakara, 2/275.
346. Bakara, 2/279.
347. Şâtıbî, *Muvâfakat*, IV/27-28 (Tercümesi: IV/37-38 -Yayıncı-).

Şâtıbî daha sonra altı sınıf malın eşit olarak ve peşin satımına dair hadisi zikreder. Onun zikrettiği her türe ait misalleri incelemek isteyen kitabına müracaat edebilir.

Bu meselenin sonunda *"fasıl"* başlığı altında şunları söyler: "Bu anlatılanlardan, karşı görüştekilerin zikrettikleri ve Kur'an'ın dikkat çekmediğini söyledikleri hadislerle ilgili cevap da anlaşılmış oldu. Hz. Peygamber'in *'Çok geçmez içinizden bir adam tahtına kurulur...'* sözü bizim konumuzla ilgili değildir. Bu hadis, Kur'an'ı anlamada sadece kendi görüşüne güvenip Sünnet'i bir kenara atanlar hakkındadır. Bizim ise bu meselede böyle bir iddiamız yoktur. Bu, o örnek yoldan çıkmışların görüşüdür. Hz. Peygamber'in *'Dikkat! Allah'ın Rasûlü'nün haram kıldığı, Allah'ın haram kıldığı gibidir. (Veya Allah'ın Rasûlü'nün haram kılması, Allah'ın haram kılması gibidir.)'* hadisi daha önce geçen şekliyle sahihtir. Ya iki net uç taraf arasında yer alan illetin tahkiki (tahkîku'l-menât) ve ona göre hüküm verilmesi ile ya kıyas yoluyla, ya da daha önce geçen diğer esaslara göre sahihtir."[348]

Ben derim ki: Daha önce ilgili kaideye dair deliller arasında tamamını zikrettiği için burada bir kısmını zikretmekle yetindiği hadis, Mikdâm b. Ma'dekerib hadisidir. Bu hadisin Ahmed (b. Hanbel), İbn Mâce ve Hâkim tarafından rivayet edilen şekli şöyledir: *"Çok yakında adam, tahtına (koltuğuna) yaslanmış oturacak, ona benim sözümden söz edilecek ve 'Sizinle aramızda Allah'ın Kitabı var. Orada helal adına ne bulursak onu helal ve haram adına ne bulursak onu haram sayarız.' diyecek. Dikkat! Allah'ın Rasûlü'nün haram kıldığı, Allah'ın haram kıldığı gibidir. (Veya Allah'ın Rasûlü'nün haram kılması, Allah'ın haram kılması gibidir.)"* Bu hadisin senedi "hasen"dir ve senedinde yer alan Zeyd b. Hubâb hakkında İmam Ahmed, "sadûk (çok doğru), kesîru'l-hata' (çok yanılan)" ifadesini kullanmış, İbn Hıbbân da onu "sika (güvenilir)" kişiler arasında zikretmiş ama aynı zamanda çok yanıldığını da belirtmiştir. Onun Süfyan'dan rivayet ettiği hadisler hakkında da söz edilmiş ve bunlar "garib" bulunmuştur. Buhari ve Müslim de bundan dolayı onun hadislerini almamışlardır. Aynı hadisin bir rivayeti de şöyledir: *"Sizden birini, koltuğuna yaslanmış, kendisine benim emrettiğim veya nehyettiğim meselelerden biri gelince 'Bilmiyoruz. Biz, Allah'ın Kitabı'nda bulduklarımıza tâbi oluruz.' der vaziyette bulmayayım."* şeklindedir. Bunu da Ahmed (b. Hanbel) Ebu Davud, Tirmizî ve İbn Mâce, Ebu Râfi'den rivayet ederler. Tirmizî onun "hasen" olduğunu söyler ve bazılarının onu "mürsel" olarak rivayet ettiğini bildirir.[349]

---

348. Şâtıbî, *Muvâfakat*, IV/35 (Tercümesi: IV/48-49, -Yayıncı-)

349. Hadisin bu iki farklı rivayeti için bkz: Ebu Davud, *Sünnet*, 5, *İmâre*, 33; Tirmizî, *İlm*, 10;

Bu konuda dikkate alınması gereken kurallardan biri de şudur: Hz. Peygamber bazı mubahları yasaklar. Fakat bu yasaklama onun haram olduğundan değil, mekruh (hoşlanılmayan bir şey) olduğun dolayı olur. Yahut da arızi bir sebepten dolayı o şeyi geçici bir süre ile menetmiş olur. Muhtemelen, yırtıcı hayvanların etlerinin yenmesini yasaklaması birinci türden ve Hayber gününde atların yenmesine izin verilmesine rağmen ehli eşeklerin etlerinin yenmesini yasaklaması da ikinci türden sayılacak yasaklardandır. Keşke rivayette *"haram kılma"* ifadesi olmasaydı.

Arızi bir sebepten dolayı yasaklamaya misal, bir şeyin az bulunması ve buna rağmen ona ihtiyaç duyulmasıdır. Mesela zaman zaman bazı yönetimler savaş sırasında atların satışını veya sığır (öküz) kesimini yasaklarlar. Sebep, çiftçilikte onlara çok ihtiyaç duyulmasıdır. Bazen bir hadis iki ayrı lafızla rivayet edilir. Bunlardan biri Hz. Peygamber'in kullandığı lafız, diğeri ise ravinin kendi anlayışına göre o manada kullandığı başka bir lafız olur. Müslim ve Sünen müelliflerinin (Tirmizî hariç), İbn Abbas'tan rivayetine göre Hz. Peygamber köpek dişli (nâb) her yırtıcı hayvanı ve pençeli kuşu yasaklamıştır.[350] Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre de Hz. Peygamber, *"Köpek dişli (nâb) her yırtıcı hayvanın yenilmesi haramdır."* demiştir.[351] Bu iki rivayetten birinin, mana itibariyle rivayet edilmiş olması mümkündür. Eğer mana itibariyle rivayet edilen Ebu Hureyre'nin rivayeti ise o zaman buradaki yasaklamanın *"mekruh"* olarak yorumlanması mümkün olur ve dolayısıyla bu hadis ile haram kılınanların sadece belli şeylerden ibaret olduğunu ifade eden Kur'an nassı arasında bir çatışma söz konusu olmaz. Bu manada başka rivayetler de vardır ve bunlardan biri de Buhari ve Ebu Davud dışındaki *Kutub-i Sitte* müelliflerinin rivayet ettikleri Ebu Sa'lebe el-Huşenî hadisidir.[352] Malik, bu sonucu o hadisten çıkarmış olabilir. Malik'ten bütün bu sayılanların mekruh ve mubah olduğuna dair görüşler de nakledilmektedir. *Muvâfakat* yazarı (Şâtıbî), Malikî mezhebine mensup fakihlerden olmasına rağmen bu durumun farkında olmamıştır. Müteakip ayette bu yırtıcılar meselesine yeniden döneceğiz.

İbn Mâce, *Mukaddime*, 2; Ahmed b. Hanbel, II/367; IV/131, 132; VI/8. (Bu mahiyetteki hadislere sened açısından getirilen itiraz, şerhler veya Buhari ve Müslim'in yaptığı gibi tevakkuf dışında hadisin muhtevasındaki aktarımın nasıl anlaşılması gerektiği konusunda da Şatibi'nin izahı veya tevili gibi açıklamalara ihtiyaç bulunmaktadır. -Yayıncı-)

350. Müslim, *Seyd*, 16; Ebu Davud, *Et'ime*, 33; İbn Mâce, *Seyd*, 13.
351. Müslim, *Seyd*, 15; Tirmizi, *Et'ime*, 3; Nesâî, *Seyd*, 28; İbn Mâce, *Seyd*, 13.
352. Ebu Davud, *Et'ime*, 33; Tirmizi, *Et'ime*, 7; Nesâî, *Seyd*, 28.

Sözün özü: Allah dini, Kur'an ile ve Kur'an'da insanlara indirilenleri Peygamber'inin onlara açıklaması ile ikmal etmiştir. Onun beyanı olduğu "sahih" olarak tespit edilenler bırakılıp başka şeylere gidilemez. Onun dilini bilen bir kişinin, hükümlerinin anlaşılması yolunda istifade etmesi için de onun Sünnet'inden sonra, sahabenin icmaı veya onların ve onların izinden gidenlerin büyük çoğunluğunun ameli gibi bir ışık yoktur. Onların sünnetinden (üslubundan) yüz çeviren sapmış ve dalalete saplanmıştır; böyle birisi kendi arzusunun peşinde olmaktan selamette olamaz.

Sahabe ve tâbi'inden sonra "şer'î kıyas" iddiasıyla fıkıh sahasında; ibadetle, helal-haramla ilgili hükümlere dair çalışma yapan bazı âlimlerin genişletici mahiyetteki çalışmaları ise dinin ikmal edilmiş olmasına ve kolaylığına, sıkıntının dinden uzaklaştırılmış olmasına aykırıdır. İmam durumundaki bazı âlimler bu tür kıyası iyi karşılamamış ve bazıları da bunu sadece ibadet dışı konulara tahsis etmişlerdir ki helal-haram konusu da ibadet manasındadır. Çünkü bunlar, üstadlarının ibarelerini, -bunlar, dinî nasslar gibi sağlam bir şekilde tespit edilmemiş de olsa- sanki dinin asıl nassları gibi kabul ediyor ve onlardan hüküm istinbat ediyorlardı. Üstarlarının hüküm-illet üzerine söylediklerini bu konuda Kitab ve Sünnet'te ifade edilenler gibi sayıyor ve onları yeni hükümler için delil, istinbata esas ittihaz ediyorlardı. Hatta bunları Kitab ve Sünnet'in de önüne geçiriyor, Kitab ve Sünnet'ten onların ibareleri ile uyumlu olanları bu ibarelerdeki hükümlerin delili sayarlarken Kitab ve Sünnet'tekiler bu ibarelere ters düştüğü takdirde Kitab ve Sünnet'e göre değil bu ibarelere göre amel edilmesini gerekli görüyorlardı. Neticede bu metotla çıkarılan dinî hükümler, nassa dayanan hükümlerden kat kat fazla oldu. Bunların uğruna Kitab ve Sünnet terk edildi. Şimdi bu durum, Allah'ın, dinini Kitab'ı ile tamamlamış ve Peygamber'inin Sünneti ile beyan etmiş olması inancı ile bağdaşır mı?

"Sahih kıyas" ve bu yolla "ûlu'l-emr"e havale edilen işler ise daha önce geçen *"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin ve Peygamber'e, sizden olan ulû'l-emr'e (yetkililere) itaat edin."*[353] ayetinin tefsirinde açıklandı. Allah'ın izni ile bu sûredeki *"Ey iman edenler! Size açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın."*[354] ayetinin tefsiri esnasında ayrıca bazı ilave açıklamalar yapılacaktır.

Bize göre dinin ikmali ile ilgili olarak tercihe şayan olun görüş İbn Abbas tarafından ifade edilen ve daha sonra da Cumhûr tarafından benimsenen

353. Bu ayetin tefsiri için bkz: Nisâ, 4/59.

354. Maide, 5/101.

görüştür ki buna göre akaidi ile, ahkâmı ile ve adabı ile dinden maksat, ibadetler ve ibadet manasında olanlar ile muamelattır. Yalnız bunlardan birinciler tafsilatı verilerek, muamelat ise genel hatları (icmalen) açıklanarak ve ûlu'l-emr'e havale edilerek ikmal edilmiştir. Bu konuda İbn Cerir tarafından tercih edilen hac meselesi de karine-i hâl ile öncelikli olarak buna dâhildir. Müslümanların kuvvetlenmeleri ve müşriklerin hakkından gelebilecek durumda olmaları ise *"Kâfirler bugün sizin dininizden ümit kestiler."* ayetinden anlaşılmaktadır. *"Size karşı nimetimi tamamladım."* kısmı da bunu daha fazla teyit ve tespit etmektedir. Buradaki *"din"*den maksat eğer geneli ve toplamı itibariyle din olmasaydı o zaman Allah *"Ve sizin için din olarak İslam'ı seçtim."* demezdi. Doğrusu İbn Cerir nasıl oldu da rivayetler arasında çelişki vehmedip bu nassın farkında olmadı; bu, hayret edilecek bir şeydir.

İbn Abbas'ın "Allah onu ikmal etti, asla eksiltmez." sözü, Hz. Ömer'in "Kemalden sonra ancak eksiklik olur." sözünden daha güçlü ve güzeldir. Fakat bu iki sözün birbiriyle bağdaştırılması da mümkündür: Buna göre İbn Abbas dinin bizzat kendini, Hz. Ömer ise dini benimseme ve ona bağlanma, onda ihlâslı olma gücünü kastetmiş olabilir. Çünkü dine bağlanmanın ve diğer özelliklerin Hz. Peygamber zamanında daha mükemmel ve tamam olduğunda şüphe yoktur. Hz. Ömer'in kastının bu olması daha ağır basmaktadır. Onun, bu ayetten Hz. Peygamber'in vefatının yakın olduğunu anladığına dair rivayet de bunu teyit etmektedir.

Aynı anlayış Hz. Ebu Bekir ile sahabe ve Peygamber ailesinin diğer fertlerinden de rivayet edilmektedir. Kur'an'ı ezberlemek (muhafaza altına almak) ve hem onunla, hem de Sünnet ile amel etmek suretiyle bu dini bizin için muhafaza edenler onlardır. Dini tam anlamıyla bilmede temel kaynak, Kur'an ve ancak onların uygulamalarıyla bilinebilen amelî sünnettir. Hiçbir Müslümanın kendi görüş ve içtihadı ile bu ikisinin dışına çıkma yetkisi yoktur. Ama uygulamada yer almamış ve Kur'an'da da murat edilmemiş olan kavlî/sözlü haber-i vahidlerin ve sahabenin büyük çoğunluğu tarafından tatbik edilen bir sünnet halini almamış amelî haber-i vahidlerin müçtehitlerin içtihatlarına açık olmaları caizdir. Onlar bunları; rivayetin sıhhati, kastedilen mananın tespiti, tearuzdan (çelişkiden) uzak olmaları, tearuz halinde aralarında tercihte bulunulması gibi noktalardan inceleyip içtihadi sonuçlara varırlar. Ama bunların hiçbirinin akide olması veya dinin küllî meselelerinden biri olması doğru olmaz. Çünkü bu, doğru kabul edilirse o zaman bu durum Allah'ın, dinlerini ikmal etmek ve onlara olan nimetini tamamlamak suretiyle bütün mü'minlere karşı ihsanını tamamlamış olmasına aykırı dü-

şer. Bu ikmal ve tamamlama işinin, ancak birkaç kişinin haberdar olduğu işlere bağlanmış olması makul değildir. Bu tür rivayetler, bilinmesi yararlı olan ama bilinmemesinin de kimseye zararı olmayan fürûat ve cüz'iyyâta ait meseleler hakkında olur. Bu sebeple hiçbir âlim, müçtehit olmak ve dini anlamada imam olmak için bu tür cüzî meselelere dair âhad hadislerin tamamının bilinmesini şart koşmamıştır.

Zaruretler Haramları Mubah Kılar

Allah daha sonra ***"Kim şiddetli açlık halinde, günah meyli olmaksızın mecbur kalırsa şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir."*** buyurdu.

"İztirâr", insanı, kendisine zararı olan şeye sevk etmek, ona itmek veya ona zorlamaktır. "İftiâl" babındaki bu kelime, *"zarar"* kökünden türemiştir ki bu da *"darlık"* manasına gelmektedir. Ayrıca bu bağlamda *"tekellüf"* (*bir şeyi istemeye istemeye mecburen, sıkılarak yapmak, yapmacık davranmak*) manası vardır. Öyleyse *"iztirâr"*, zararı olan şeyi bir zorlayıcıdan dolayı yapmaktır. O şeyi yapmaya zorlayan, insanın kendisinden kaynaklanıyor olabilir. Bu durumda o şeyin mutlaka ya gerçekleşmiş ya da gerçekleşmesi beklenen bir zarar olması ve bu zarardan kurtuluşun ondan daha hafifini işlemek suretiyle olması, ağır zararın onu daha hafifine mecbur etmesi gerekir. Hem aklın, hem insan tabiatının ve hem de dinin kabul ettiği *"iki zarardan, daha hafif olanını işlemek"* prensibi bunu gerektirir. O şeyi yapmaya zorlayan, insanın kendisi dışından da kaynaklanabilir. Mesela bazı güçlü kişilerin, bir takım zayıfları kendilerine zararı olan şeylere zorlamaları gibi. Kelimenin *"Sonra da onu cehennem azabına mecbur edeceğim."*[355] ayetindeki manası bu türdendir. Ama tefsirini yaptığımız ayetteki manası birinci türdendir.

Buradaki *"mecbur edici zarar"*, *"mahmasa"* yani *"açlık"*tır. *"Mahmasa"* kelimesinin bu manası, yiyecek olmadığı için karnın birbirine yapışması manasındaki *"hamasu'l-batn"*den alınmıştır. Açlık, insanı istemeye istemeye meyte (dinen muteber kesim işlemi yapılmadan ölmüş hayvan) yemeye sevk eden bir zarardır. Meytede herhangi bir hastalık olsun veya olmasın insan bir mecburiyet söz konusu olmaksızın normal halinde kendini onu yemeye zorlasa onun tabiatı bundan tiksinir ve zarar görür. Ama buna rağmen ondan yer. Din de fıtratla uyumlu davranmış, böyle bir mecburiyet karşısında kalmış kişinin meyteyi veya diğer haramları yemesini bu zaruretten dolayı mubah kılmıştır.

---

355. Bakara, 2/126.

Yalnız insanın karşılaşacağı herhangi bir açlık veya mutlak manada şiddetli açlık böyle bir şeyi mubah kılmaz. Aç kişi, açlıktan ölmesini önlemek için bu sayılan haramlardan başka bir şey bulamazsa ancak böyle bir açlık bunu mubah kılar. Ayetteki ***"şiddetli açlık halinde"*** ifadesi buna delalet eder. Yani *"Her kim mecbur kalırsa ve açlık onu bir zarfın içindekini kuşattığı gibi kuşatırsa, bundan kurtuluş için bu sayılanlardan başka bir çıkış yolu bulamazsa işte bu durumdaki bir açlık halinde bunlardan yerse."* demektir.

"Günah meyli olmaksızın" yani *"haksızca günah işlemeksizin"* veya *"günaha meyletmeksizin, onu hedeflemeksizin"* demektir. ***"Cenef"***, *"meyletmek"* ve *"haksızlık yapmak"* demektir. Burada başlangıçta yemeye yönelmesi bakımından *"meyletmek"* manası ve çokça yeme halinde de *"haksızlık yapmak"* (cevr etmek) manası tahakkuk eder. Bu ifade En'am ve Nahl Sûreleri'ndeki *"İstekli olmaksızın ve haddi aşmaksızın kim mecbur kalırsa..."*[356] ayetinin ihtiva ettiği manayı ihtiva eder. Yani *"onu talep etmeksizin ve o konuda zaruret miktarını geçmeksizin, haddi aşmaksızın..."* demektir. Mâide Sûresi'ndeki ibare daha vecizdir. Böyle bir şart getirilmiştir. Çünkü buradaki mubahlık zaruretten dolayıdır. Öyleyse önce zaruretin tahakkuk etmesi ve onu yemeye bu zaruretin sevk etmesi, zaruretin miktarınca takdir edilmesi, dolayısıyla sadece zararı uzaklaştıracak kadar yemesi, bunun ötesine geçip doyana kadar devam etmemesi şarttır. Bu, zaruretlerle ilgili hüküm bakımından makul bir şarttır; zorda kalmış kişi için de hem madden hem manen yararlıdır. Çünkü onun, şahsiyetini küçültücü ve kendine zararlı şeyleri yemeyi alışkanlık haline getirme cüretine kalkışmasına mani olur. Ayetin zahirine bakılırsa mecburiyet karşısında kalmış kişi bu haramlar arasında tercih yapma hakkına sahiptir. Yahut da onlardan en az zararlı olanını seçer. Bu, aynı zamanda onun için bunlardan daha çok arzu edileni de olabilir.

"Şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir." Yani *"Her kim bu sayılanlardan yemek mecburiyetinde kalır ve açlık halinde başka bir şey bulamadığı için, onların kendilerine meyilli olmaksızın ve haksızlık etmeden, zaruret miktarını aşmadan onlardan yerse şüphesiz ki Allah böyle birisine karşı bağışlayıcıdır, bundan dolayı onu muaheze etmez; yine ona karşı merhametlidir, ona rahmet eder, ihsanda bulunur."*

Eşyada Asıl Olan İbahadır

"Eşyada asıl olan ibahadır." Çünkü gerek fıtrat kuralları ile gerek Kur'an ayetleri ile bilinmektedir ki Allah yeryüzünü ve ondakileri insanların hizme-

356. En'am, 6/145; Nahl, 16/115.

tine vermiştir; onlar, bunlardan istifade eder ve Allah'ın bunlardaki sırlarını ve hikmetlerini açığa çıkarırlar. İnsanlara yasaklanmış olan şeyler, onlara zararı olan şeylerden ibarettir. Fakat insanlar fıtrat sınırında durmuyor, zararlıdan sakınma, faydalıyı celb etme noktasında kalmıyorlar. Aksine fıtratlarına kastetmeye ve zaman zaman kendilerine zararı olan şeyleri yapmaya, faydalı olanları ise terk etmeye yelteniyor ve bunu âdet haline getiriyorlar. Bu tür davranışlardan biri de Arapların zararlı ve pis şeylerden olan akışkan kan ve meyte yemeyi helal saymaları, diğer taraftan da batıl düşüncelerle en'am (deve, sığır, davar) sınıfından bazı temiz şeyleri -mesela bu sûrenin sonlarında ve En'am Sûresi'nde bahsedilecek olan bahîra, sâibe ve benzerlerini- kendilerine haram kılmalarıdır.

Bu sebeple onların helal saydıkları şeylerden bazılarının Allah tarafından haram sayıldığı açıklandıktan sonra şimdi de onların haram saydıkları bazı şeylerin Allah tarafından helal sayıldığının açıklanmasına kesin ihtiyaç hâsıl oldu ve Allah şöyle buyurdu:

"Sana kendilerine neyin helal kılındığını soruyorlar. De ki: Temiz şeyler ve yetiştirdiğiniz av hayvanları size helal kılındı. Onlara, Allah'ın size öğrettiklerinden bir kısmını öğretirsiniz. Onların sizin için tuttuklarını yiyin ve onun üzerine Allah'ın adını zikredin. Allah'tan sakının. Şüphesiz ki Allah, hesabı çabuk görür.";

"Temiz şeyler size bugün helal kılındı. Ehl-i Kitab'ın yemeği size ve sizin yemeğiniz de onlara helaldir. Mü'min kadınların iffetlileri ve sizden önce kendilerine kitap verilenlerin iffetli kadınları da; -eğer mehir verirseniz-, onlara karşı iffetli olmanız ve onları açık veya gizli metres edinmemeniz şartıyla (size helal kılındı.) Kim imanı inkâr ederse onun ameli boşa gitmiştir ve o, âhirette de zarar edenlerdendir."

Bu sebeple onların helal saydıkları şeylerden bazılarının Allah tarafından haram sayıldığı açıklandıktan sonra şimdi de onların haram saydıkları bazı şeylerin Allah tarafından helal sayıldığının açıklanmasına kesin ihtiyaç hâsıl oldu ve Allah şöyle buyurdu:

"Sana kendilerine neyin helal kılındığını soruyorlar..." Yani "Ey Peygamber! Mü'minler sana yiyeceklerden veya özellikle etlerden nelerin kendileri için helal kılındığını soruyorlar."

Helal Yiyecekler

"Sormak" (*sual*), söylemek *"kavl"* manasını da ihtiva eder. Dolayısıyla burada onların sözü hikâye edilmektedir. Buna rağmen ayette *"bize"* yerine *"onlara (kendilerine)"* denilmiş olmasının sebebi, *"sana soruyorlar"* cümlesinde kullanılan üçüncü şahıs zamirinin dikkate alınmasıdır. Bu gibi durumlarda -burada olduğu şekilde- kelimenin lafzı esas alınabileceği gibi, manası da esas alınabilir; her ikisi de caizdir. Araplar (*Zeyd, şöyle yapacağına yemin etti*) manasında *"aksama zeydun le yef'alenne keza"* dedikleri gibi (*Zeyd, 'Şöyle yapacağım.' diye yemin etti*) anlamında *"aksama zeydun le ef'alenne keza"* da derler.

Buradaki soru hakkında rivayet tefsirlerinde yer alan çeşitli rivayetlerden bazıları şunlardır:

Firyâbî, İbn Cerir, İbnu'l-Munzir, İbn Ebû Hâtim, Taberânî, Hâkim (sahih olduğunu da tespit eder) ve Beyhakî (*Sünen*'de) tarafından rivayet edilen hadisin özetine göre Hz. Peygamber, Ebu Rafi'ye Medine'deki köpekleri öldürmesini emredince insanlar gelip *"Ya Rasûlüllah! Öldürülmesini emrettiğin bu gruptan bizim için ne helal olur?"* dediler. Allah bu ayeti indirdi ve o da onu okudu, köpeklerin av yapması ve bu avdan tuttuklarının yenmesi meselesini sanki ayetin tefsiri imiş gibi anlattı.

İbn Ebû Hatim'in Said b. Cübeyr'den rivayet ettiğine göre Tay kabilesi mensuplarından Adiyy b. Hâtem ve Zeyd b. Mühelhel Rasûlüllah'a soru sordular *"Ya Rasûlüllah! Allah meyteyi haram kıldı, bize ne helal olur?"* dediler. Bunun üzerine bu ayet indi.

Abd b. Humeyd ve İbn Cerir'in Âmir'den rivayetine göre Tay kabilesinden Adiyy b. Hâtem Rasûlüllah'a geldi ve köpeklerin av yapmasını sordu. O da ne diyeceğini bilemedi. Nihayet Mâide Sûresi'ndeki bu ayet *"Onlara, Allah'ın size öğrettiklerinden bir kısmını öğretirsiniz."* indi.

Eğer bu rivayetler lafızları ile birlikte sahih ise o zaman bunlar -diğer rivayetlerden zahir olduğu gibi- Mâide Sûresi'nin bir seferde inmediğine delil olur. Eğer bunlar lafızları ile sahih değillerse o zaman mana itibariyle rivayet edilmiş olurlar ki benim tercihim de budur.

"Deki: Temiz şeyler ve yetiştirdiğiniz av hayvanları size helal kılındı. Onlara, Allah'ın size öğrettiklerinden bir kısmını öğretirsiniz."

"et-Tayyib" (*temiz*), *"habis"* (*pis*) kelimesinin zıddıdır. Kur'an-ı Kerim'de bu iki kelimenin karşılıklı kullanımına çokça rastlanır. Mesela *"De ki: Kötü*

ile iyi eşit olmaz."[357] ayetinde böyle bir kullanım vardır. Bu iki kelime; insan, eşya, fiil ve söz hakkında kullanılırlar. İbrahim Sûresi'nde *"pis söz (kelime)"*[358] ve *"temiz söz"*den[359], Sebe Sûresi'nde *"temiz belde"*den[360] bahsedilmektedir. Râğıb da şöyle der: "*'Muhbis'* ve *'habîs'*, kötülüğünden ve bayağılığından dolayı istenmeyen şey demektir. Somut şeyler hakkında da, soyut (aklî) şeyler hakkında da kullanılır. Bu kelimenin aslında *'içi kötü, demirin körükle atılan kiri, pası mesabesinde olan'* manası vardır."[361] Yine o başka bir harfte *"tayyib"* kelimesinin asıl manası için de "Duyuların lezzetli bulduğu, nefsin hoşlandığı şeydir." der.[362] Böylece o, *"tayyib"* kelimesini, zıddına nispetle daha özel saymışsa da doğrusu bizim söylediğimiz gibidir.

Yiyeceklere nispetle *"temiz şeyler"*, fıtrat itibariyle sağlam, hayat tarzı itibariyle mutedil nefislerin, doğaları gereği temiz bulduğu ve istekle yediği şeylerdir. İnsan bir şeyi istekle yerse o, boğazından rahat geçer ve onu kolaylıkla hazmeder, uygun bir besin maddesi olarak vücudu ondan yararlanır. Ama bir şeyi pis sayıyor ve ondan tiksiniyorsa onu kolaylıkla hazmedemez ve ondan uygun bir besin maddesi olarak istifade edemez. Hatta çoğu kere ondan zarar görür. Önceki ayette sayılan maddeler, Allah'ın şahitliği ile pistirler ve bu şahitlik, O'nun insanları yaratmış olduğu fıtrata da uygundur. Doğaları bozulmamış, fıtratları mutedil büyük çoğunluk, kendiliğinden ölmüş meyteyi ve yırtıcı hayvanlar tarafından öldürülmüş, yuvarlanmış, başka bir hayvan tarafından boğazlanmış vs. gibi benzer durumdaki hayvanları yemekten hâlâ tiksinirler. Akıcı kan için de durum aynıdır. Domuz etinden ise ancak onun zararını ve domuzun pis şeyler yemeye olan düşkünlüğünü bilenler tiksinirler.

"Cevârih", *"câriha"* kelimesinin çoğuludur. *"Câriha"* ise -Râğıb'ın dediğine göre- av yapan köpek, çıta veya kuş hakkında kullanılır. Müfessirler bu konuda şunları söylerler: Av yapan hayvana *"câriha"* denir. Bu kelimenin aslı *"kesp etmek"* (*kazanmak, işlemek, yapmak*) anlamındaki *"cerh"*tir. Bu bakımdan o, insan hakkında kullanılan *"kâsib"* (*kazanan, yapan*) kelimesi gibidir. Allah da *"Ve gündüzün kazandıklarınızı (işlediklerinizi) bilen..."*[363] ayetinde bu kelimeyi aynı anlamda kullanmıştır. *"Câriha"* kelimesinin, *"tırmalamak, yırt-*

357. Maide, 5/100.
358. İbrahim, 14/26.
359. İbrahim, 14/24.
360. Sebe, 34/15.
361. Râğıb, *Müfredât*, s. 203.
362. Râğıb, *Müfredât*, s. 464.
363. En'âm, 6/60.

mak" manasındaki *"cerh"* kökünden olduğu da söylenmiştir. Bu durumda *"câriha"*, *"avladığını tırmalamak durumunda olan hayvan"* demektir.

"Mükellibîn", *"teklîb"* mastarından ism-i fâildir. *"Teklîb"*, av hayvanlarını öğretmek, eğitmek ve ava alıştırmak demektir. Bu, aslında (*köpekleri eğitmek*) tarzındaki kullanımdan alınmıştır. Bu işte daha çok köpekler kullanıldığı için daha sonra bu kullanım diğerlerine baskın gelmiş ve hepsi hakkında da kullanılır olmuştur. Kimine göre ise bu kelimenin aslı, kelimenin tüm harflerinin harekeli oluşu şekliyle, "keleb" kelimesinden türemedir. Bu da mana olarak, alıştırmak, hırslı hale getirmek demektir. Köpek manasına gelen "kelb" kelimesi de vezin açısından tıpkı omuz manasına gelen "ketf" kelimesi gibidir.

"Mükellibîn" kelimesi, i'rab bakımından "hal" olarak mansubtur.

Nitekim ayetin *"tuallimunehunne mimma allemekümullah"* kavli de aynı şekilde hal olarak mansubtur. Yahut da bu cümle "isti'nâfiye" tek başına bağımsız yeni bir cümledir.. Bu durumda ayetin manası, *"Siz, Allah'ın size öğrettiklerinden bir kısmını onlara öğretirsiniz"* takdirinde olur ki bu da: *"Onları alıştırıp eğitmek ve onlara öğretmek suretiyle yararlanmanız hususunda Allah'ın size ilham ettiklerinden bir kısmını onlara öğretirsiniz. Bu yararlanmayı ilham ederken size onu mubah kılarak ilham etmiştir."* denilmektir. "Hal cümlesi" olarak alındığı takdirde bu cümlenin nüktesi, av hayvanlarının yetiştirilmesine devam edilmesi, buna riayet edilmesidir. Çünkü buna riayet edilmemesi, o hayvanların öğrendiklerini unutmalarına sebep olur ve o zaman da kendileri için av yapar, av hayvanlarını sahipleri için tutmazlar. Hâlbuki avın helal olması için av hayvanını, sahibi için tutması şarttır. Müteakip cümlede bu ifade edilmektedir. Allah'ın bana ilham ettiği bu açıklama tarzı, başkalarının "Bu ifade, hayvanların eğitilmesi şartı hususunda mübalağa ifade eder." şeklindeki açıklamalarından daha açık ve nettir.

Bu cümle "isti'nâfiyye" kabul edildiği takdirde de buradaki nükte şudur: Allah'ın, insanlara bu tür öğretimi gösterip onları yönlendirmek suretiyle onlara olan ihsanı hatırlatılmış olmaktadır. Kur'an üslubuyla yapılan bu öğretimde hükümler, tevhidi besleyen ve Allah'ın lütfünü, O'na olan şükrü dile getirmeyi geliştiren unsurlarla iç içe verilmektedir. Avcı hayvanın eğitilmesi; onun, eğitenin veya onu avda kullanan kişinin yönlendirmesi ile avı takip etmesi, bu kişilerin çağırması ile gelmesi, onların isteği ile geri çekilmesi ve avı onlar için tutmasıdır.

Ayetten anlaşılan mana şudur: Sizin için bütün temiz şeyler ve eğittiğiniz avcı hayvanların, şartları dâhilinde avladıkları helal kılındı. Temiz şeyler helal kılınmıştır. Çünkü En'am ve Nahl Sûreleri'ndeki iki ayette[364] kullanılan "hasr"ın (hükmü sadece belli şeylerle sınırlı tutma) zahirine göre haram olduğu orada açıkça ifade edilenler dışındaki her şey temizdir (tayyiptir) ve dolayısıyla helaldir. Eğer böyle olmasaydı o zaman normalde şöyle denirdi: Yiyeceklerden bir kısmı pistir, Kitab'da yer alan metinlerle haram kılınmıştır ve bunlar önceki ayette geçen şeylerdir. Yiyeceklerden bir kısmı da temizdir; yine Kitab'da yer alan metinlerle helal kılınmıştır. Mesela "en'am" sınıfından olan hayvanlar (deve, sığır, davar) ile kara ve deniz avı yani buralardan avlanılma durumu olanlar gibi.

Deniz hayvanlarının tamamı avlanabilir. Karada yaşayan yabanî hayvanlardan ve kuşlardan ise -ekseriyet örfüne ve âdete göre- sadece yırtıcı olmayanlar yemek için avlanır. Bunlardan yırtıcı olanlarla ilgili İbn Abbas ve Ebu Sa'lebe el-Huşenî hadislerinin zahiri, bunların haram olduğunu gerektirir. İbn Abbas'ın rivayetine göre Rasûlüllah (s), köpek dişi olan her yırtıcı hayvanı ve pençesi olan her kuşu yasaklamıştır.[365] Ebu Sa'lebe hadisine göre de *"Köpek dişi olan her yırtıcı hayvanın yenmesi haramdır."*[366] Bu hadislerden birincisi Ahmed (b. Hanbel), Müslim ve Tirmizî dışındaki Sünen müellifleri tarafından, ikincisi de Ahmed (b, Hanbel), Müslim ve Ebu Davud dışındaki Sünen müellifleri tarafından rivayet edilmiştir.

Yukarıda bahsedilen iki ayette yer alan "hasr"ı esas alanlar, bu hadislerdeki yasaklamayı mekruhluk anlamında bir yasaklama sayarlar ki İbn Arabî'nin dediğine göre İmam Malik'ten nakledilen meşhur görüş de budur. İbn Raslân'ın belirttiğine göre ise ondan nakledilen meşhur görûş, bunların mubah olduğu şeklindedir ki bu durum, tenzihen olması halinde mekruhluk ile çelişmez. Ona göre Ebu Sa'lebe hadisi -eğer bu hadis, ona ulaşmışsa- sanki mana itibariyle rivayet edilmiş bir hadistir.

İmam Şafiî'ye göre yırtıcı hayvan (sebu'), insanlara ve hayvanlara saldıran hayvandır. Bu durumda sırtlan ve tilki yasağın dışında kalırlar. Çünkü bunlar insanlara saldırmazlar.

Ebu Hanife'ye göre ise yırtıcı hayvan (sebu'), et yiyen hayvandır. Onlara göre sırtlan, kertenkele, yerbû' (kanguru, Arap tavşanı, tarla sıçanı) ve fil bu yasağa dâhildir. Hâlbuki Hz. Peygamber kertenkelenin yenilmesini caiz

364. En'am, 6/145; Nahl, 16/115.

365. Müslim, *Seyd*, 16; Ebu Davud, *Et'ime*, 33; İbn Mâce, *Seyd*, 13.

366. Ebu Davud, *Et'ime*, 33; Tirmizi, *Et'ime*, 7; Nesâî, *Seyd*, 28.

görmüştür. Bu durum Buhari ile Müslim'de ve başka kitaplarda rivayet edilen İbn Ömer hadisinde ve başka hadislerde mevcuttur. Hz. Peygamber, kendi kavmine ait topraklarda bulunmadığı için ondan tiksindiğini ifade etmiştir. Hz. Peygamber, sırtlanın yenilmesini de caiz görmüştür. Bu husus, Ahmed (b. Hanbel), Şafiî, Sünen müellifleri ve başkaları tarafından rivayet edilir. Tirmizi ve başkaları onun sahih bir rivayet olduğunu da söylerler. Bu durum, yırtıcı hayvanların (sebu') haram oluşunun, "seyd (av)"ın mefhumundan anlaşılacağı şeklindeki daha önce zikrettiğimiz görüşe delalet eder. Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr'in, İbn Ebî Ammâr'dan rivayetine[367] göre İbn Ebî Ammâr ile Câbir arasında geçen şu konuşma da bunu açıkça ifade eder: İbn Ebî Ammâr, Câbir'e:

- "Sırtlan, av mıdır?" diye sorar ve konuşma şöyle devam eder:

- "Evet."

- "Onu yiyeyim mi?"

- "Evet."

- "Onu yiyeyim mi?"

- "Evet."

- "Rasûlüllah (s) dedi mi?"

- "Evet."[368]

Eğer daha önce de sözü edilen "hasr" durumu olmasaydı şöyle denilebilirdi: Helalliği veya haramlığına dair Kur'an'da nass bulunmayan şeyler ikiye ayrılırlar: Helal-temiz olanlar ve haram-pis olanlar. Bir şeyin bu iki gruptan hangisine girdiği tespit edilirken neye itibar edilecektir? Selim akıl sahiplerinin zevkine mi itibar edilecek, yoksa herkes kendi zevkine göre mi amel edecek? Her ikisi de muhtemel olmakla birlikte haramlıkla ilgili hikmete uygun olan ikincisidir. Yani herkese, kendi nefsinin pis kabul ettiği ve tiksindiği şey haramdır. Çünkü böylesi, ona zarar verir ve onun beslenmesi için uygun olmaz. Bu sebepten dolayı bazı hekimler "Yediğin şeyi iştahla yediysen, sen onu yedin; yediğin şeyi istemeye istemeye yediysen o seni yedi." derler.

İmam Şafiî'den rivayet edildiğine göre bu hususta dikkate alınması gereken, buna ilk muhatap olan Araplardan selîm akıl sahibi olanların zevkidir. Fakat Hz. Peygamber'in, kertenkele yemekten tiksinmesi ve bunun

367. Menâr'da zikredilen sened, Abdurrahman b. Abdullah, Abdullah b. Ebî Umâra şeklinde ise de tercüme esnasında Tirmizî'de zikredilen şekil esas alındı. (Çev.)

368. Tirmizî, *Hac*, 28; *Et'ime*, 4.

sebebini de "onun, kendi kavminin yaşadığı topraklarda bulunmaması" şeklinde açıklaması, başkalarının yemesine izin vermesi ve onu haram saymadığını açıkça ifade etmesi, Şafiî'den rivayet edilen bu görüşü reddediyor. Bir kavmin zevki, başka bir kavmin zevki üzerinde hâkim durumda kabul edilemez. Bu, dille ilgili bir mesele değildir ki "Bu metinle (nassla) ilk önce onlara hitap edildi; dolayısıyla burada dikkate alınması gereken, o metinden onların anladıklarıdır; diğer insanlar bu konuda onlara tâbi durumdadır." denilebilsin. Tam aksine bu, insanın zevki ve tabiatı ile ilgili bir meseledir. Öyle ise buradan anlaşılacak mana *"Ey mükellefler! Yenilmesi hoş bulunan ve arzulanan şeyler size helal oldu, ama pis kabul edilen ve tiksinilen şeyler öyle değil."* şeklinde olmalıdır. O zaman bu hususta ya zaruret halinde olanlar ve istisnai hayat tarzı sürenler hariç olmak üzere normal tabiatlılardan oluşan büyük çoğunluk dikkate alınmalı ya da hüküm, kavimlerin tabiatlarına göre farklı olmalıdır.

Fakihler, kokmuş durumdakilerin hükmünde, bunların haram mı, mekruh mu olduğu hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Bu durumdakiler, hem örf bakımından pistirler hem de dilde onlar için "pis" denir. Yalnız bu durum, yukarıda geçen "hasr" ifadesine aykırı değildir. Çünkü bunların pisliği, arızidir ve aslında helal olan şeyler, zararlı bir arızi durumla karşılaşınca haram olurlar. Bu, şıranın mayalanması ve alkollü içecek (hamr) halini alması gibidir. Bu özelliği ortadan kalkarsa, mesela alkollü içecek sirke haline dönüşürse o zaman helal olur.

Nass, yırtıcı hayvanların avladıklarının helal olmasını, onu avlayan hayvanın insanlar tarafından eğitilmiş ve avlama talimi yaptırılmış olması şartına bağlamıştır. Eğer böyle olursa av işi insanlara nispet edilir ve o hayvanın avı öldürmesi, onu av için salıverenin avı tezkiye etmesi mesabesinde sayılır. Böylece o hayvan, yırtıcı vahşiler sınıfından çıkmış ve avı, avcı için tutmuş olur. Ayette ***"Sizin için tuttuklarından yiyin."*** denilmektedir ki bu, "O öğrettiğiniz hayvanların sizin için tuttukları, yani tutup, yememek suretiyle sizin için durdurup beklettikleri avlardan yiyin." demektir. Ama tuttuğu o hayvandan bir miktar yerse, Cumhûra göre o avın kalan kısmı helal olmaz. Çünkü o, daha önceki ayette haram olduğu ifade edilen, yırtıcı hayvan tarafından avlanmış bir hayvan gibidir. Hatta "gibi" de değil, aynen öyledir. Çünkü köpek ve benzeri hayvanlar, yırtıcı (sebu') sınıfındandır. Diğer taraftan yırtıcı hayvanlara, köpek (kelb) de denilmektedir. Nitekim *"Allah'ım!*

Ona köpeklerinden birini musallat et."[369] hadisindeki köpek (kelb) kelimesi de bu manadadır.

Ahmed (b. Hanbel) ile Buhari ve Müslim'in Adiy b. Hâtem'den rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber ona *"Eğitimli köpeklerini salıverirsen ve Allah'ın ismini anarsan onların senin için tuttuklarından ye. Fakat köpek ondan yemişse o hariç; o zaman yeme. Korkarım ki onu kendisi için tutmuştur.*"[370] demiştir. Bir rivayete göre hadis *"Eğitimli köpeğini salıverirken Allah'ın ismini an. Senin için tutarsa ve canlı olarak ona yetişirsen onu kes. Onu öldürmüş ama ondan bir şey yememiş olarak yetişirsen onu ye. Köpeğin yakalaması tezkiyedir.*"[371] şeklindedir. Hadis, Buhari ve Müslim'de mevcuttur. Hüküm itibariyle de bu konuda icma vardır.

Bazı selef âlimlerinin ayetteki *"Tuttuklarından yiyin."* ifadesinin genel oluşunu ve bunun zahiri manasını esas alarak "Köpek veya başkası bir şeyi tutmuşsa ondan yese de yemese de onu sahibi için tutmuştur; dolayısıyla sahibi onu yiyebilir." dedikleri rivayet edilmektedir. İbn Cerîr ve başkaları İbn Ömer ve Sa'd'dan bunun gibi bir görüş rivayet ederler. Ebu Hureyre ve Selman'ın "Eğer onun üçte ikisini yemiş ve geriye üçte bir kalmışsa ye." dedikleri rivayet edilmektedir. Mâlik de bu görüştedir.

Kimileri de köpek ve benzeri yırtıcı hayvanlarla doğan gibi kuşları farklı değerlendirirler ve kuşun yediğini helal sayarlarken köpeğin yediğini helal saymazlar. İbn Cerîr bu görüşü İbn Abbas, Atâ, Şa'bî ve İbrahim en-Nehaî'den nakleder.

Bu konudaki ihtilaf sebeplerinden biri de yırtıcı hayvanların avladıklarının helal olması için Kur'an tarafından şart koşulan eğitimin (talimin) sınırı hakkındaki ihtilaftır. Kur'an bunu şart koşmuş ve zayıf tabiatlı Müslümanlar, köpeklerin ve yırtıcı hayvanların bıraktıklarını yeme hususunda özensiz davranmasınlar diye bu şartı ayrıca pekiştirmiştir de.

Bazı âlimler, köpek ve benzerlerinin eğitimli sayılması için eğiten kişiye üç defa itaat etmesini yeterli görürler. Bu görüş Ebu Yusuf ve Muhammed b. Hasan'dan rivayet edilir. Ebu Hanife'den iki defa itaat şeklinde bir görüş de rivayet edilmektedir.

Şafiî'ye göre bu hususta örfe itibar edilir.

369. Adiy b. Hatim'den Buhari ve Müslim rivayet etmişlerdir.

370. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/131; Buhari, *Zebaih*, bap:8; Müslim, *Sayd*, h:3

371. Hadis, Buhari ve Müslim'de yer alan muttafakun aleyh hadislerdendir. Hüküm üzerinde de icma bulunmaktadır.

Cumhûra göre eğitimli sayılmada esas olan; köpek, doğan ve diğerlerinin ava gönderildiklerinde onun peşine düşmeleri ve çağırıldıklarında da çağrıya icabet etmeleri -ki buna (Arapçada) işlâ' ve istişlâ' denilir-, sahibinden kaçmaması ve avı onun için tutmasıdır. Ayette zikredilen tutma işinde avlayan hayvanın o avdan asla yememesi şart mıdır yoksa bir kısmını yese bile getirdiği onun her şey, sahibi için tutulmuş mu sayılır meselesi bu konudaki ihtilafın esasını teşkil etmektedir. Cumhûr, Adiy b. Hâtem tarafından rivayet edilen *"Eğitimli köpeklerini salıverirsen ve Allah'ın ismini anarsan onların senin için tuttuklarından ye. Fakat köpek ondan yemişse o hariç; o zaman yeme. Korkarım ki onu kendisi için tutmuştur."*[372] hadisini esas aldığı için birinci görüşü benimsemiştir. Bu hadis ile Ebu Sa'lebe el-Huşenî hadisi arasında tearuz vardır. Ebu Sa'lebe hadisine göre Hz. Peygamber (s) köpek tarafından avlanan hayvanla ilgili olarak *"Köpeğini göndermişsen ve Allah Teâlâ'nın ismini anmışsan, o ondan yese de sen ye. Elinin reddettiğini de ye."*[373] demiştir. Ebu Davud'un rivayet ettiği bu hadisin senedinde Vâsıt amiri (valisi) Davud b. Amr el-Evdî ed-Dımeşkî vardır. Yahya b. Maîn onu sika (güvenilir) saymış, Ahmed de "Onun hadisi mukaribdir."[374] demiştir. Ebu Zür'a onun için "Lâ be'se bihî" der ve İbn Adiy de onun rivayetlerinde beis görmediğini söyler. Onun için İclî "Kavi değil.", Ebu Zür'a da "O, şeyhtir." ifadelerini kullanır. Hadisteki *"Elinin reddettiği"*, *"Elinle doğrudan avladığın..."* anlamındadır. Hafız İbn Kesîr şöyle der: "Sa'lebe'nin hadisi hakkında ta'nda bulunulmuş ve buna 'O, sahihtir, onda bir şüphe yoktur.' diye cevap verilmiştir."

Ebu Sa'lebe hadisinin Ebu Davud'daki başka bir rivayeti de şöyledir: Rasûlüllah (s) bana *"Yayının ve köpeğinin* (İbn Harb şunları da ilave eder: *Eğitilmiş köpeğinin ve elinin) sana reddettiği her şeyi, tezkiye edilmiş de olsa, tezkiye edilmemiş de olsa ye."* dedi.[375]

Hattâbî'ye göre bu hadisteki *"tezkiye edilmiş"* ve *"tezkiye edilmemiş"* ifadeleri iki türlü yorumlanabilir:

1. *"Tezkiye edilmiş"*ten maksat, avcı hayvanın o şahıs için tuttuğu ve onun da avın son nefesi çıkmadan yetişip boğazından veya gerdanından kesmek

---

372. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/131; Buhari, *Zebaih*, bap:8; Müslim, *Sayd*, h:3
373. Ebu Davud, *Seyd*, 2.
374. "Mukaribu'l-hadîs" terimi, "Hadisi başkalarının hadisine yakındır." anlamına gelir. Ahmed b. Hanbel bu terimi sika ile birlikte kullanmıştır. Bkz: Ahmet Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul/1996, s. 126. (Çev.)
375. Ebu Davud, *Seyd*, 2.

suretiyle tezkiye ettiği avdır. *"Tezkiye edilmemiş"*ten maksat da, bu şahıs yetişmeden önce son nefesi çıkmış olan avdır.

2. *"Tezkiye edilmiş"*ten maksat, köpeğin dişi ile veya (kuşun) pençeleri ile yaraladığı ve kendisinden kan akan, *"tezkiye edilmemiş"*ten maksat da bu şekilde yaralanmamış olan avdır.[376]

Bu iki yorumdan birincisi daha uygundur. Çünkü -daha önce de geçtiği gibi- Hz. Peygamber (s), köpeğin yakalamasını tezkiye olarak nitelemiştir. Hadis, insanın eli ile avlayıp yakaladığı ve henüz tezkiye işlemi yapmadan bu yakalamanın tesiri ile ölen avın helal olduğuna delalet ediyor. Çünkü avın onun eli ile ölmesi, köpek ve benzerlerinin yakalaması ile ölmesinden daha aşağı bir konumda değildir.

Ebu Davud ve Neseî'nin Amr b. Şuayb, babası, dedesi tariki ile rivayet ettiği başka bir hadise göre Ebu Sa'lebe adında bir A'râbî (Bedevî Arap) ile Hz. Peygamber arasında şu konuşma geçer:

A'râbî:

- *"Benim eğitilmiş köpeklerim var. Bana onların avı hakkında fetva ver."* Hz. Peygamber:

- *"Senin eğitimli köpeklerin varsa, onların senin için tuttuklarından ye."*

- *"Tezkiye edilmiş veya edilmemiş..?"*

- *"Evet. "*

- *"Eğer ondan yerse?"*

- *"Ondan yese de."*

- *"Ya Rasûlüllah! Bana yayım hakkında fetva ver."*

- *"Yayının sana reddettiklerini (onunla avladıklarını) ye."*

- *"Tezkiye edilmiş veya edilmemiş..?"*

- *"Tezkiye edilmiş veya edilmemiş."*

- *"Benden (gözümden) kaybolsa da mı..?"*

- *"Kokmadıkça... Veya onda senin okundan başka bir şeyin izini görmedikçe senden kaybolsa da..."*

Sonra ona Mecusilerin kabını sordu. Onun yıkanması ve onda yenmesi şeklinde fetva verdi.[377]

376. Hattâbî, *Meâlimu's-Sünen* (Ebu Davud'un *Sünen*'i ile birlikte), İstanbul/1981 (1401), III/275.

377. Ebu Davud, *Seyd*, 2.

Hafız İbn Hacer şöyle der: "Bu hadisin senedinde beis yoktur. Amr b. Şuayb'ın, babası, dedesi vasıtasıyla rivayet ettiği hadis hakkında ihtilaf edilmiştir. Bu konuda çok şey söylenmiştir. Bunların sebebi de onun, dedesinden rivayet ettiklerinin hepsini ondan işitmemiş olması, onun yazılı bir sahifesinin veya kitabının bulunmasıdır -ki buna 'vicâde'[378] denilir-." Bazıları onu bu bakımdan zayıf saymışlardır. Buhari ise her ne kadar *Sahih*'inde ondan rivayette bulunmamışsa da onu sika sayanlardandır. Ondan rivayette bulunmamasının sebebi, ravide sika olması dışında başka şartlar da aramasıdır. O, şöyle der: "Ahmed, Ali, İshak ve Humeydî'nin Amr b. Şuayb'ın ve ondan sonraki insanların hadisini hüccet saydıklarını gördüm. Doğrusu, Zehebî'nin dediğidir: 'Biz onun hadisinin, sahihin en üst kısımlarından olduğunu söylüyor değiliz. O, hasen kabilindendir.'"

Daha önce de geçtiği gibi Ebu Sa'lebe hadisi, hüccet alınan hadislerdendir ve Adiy hadisine de muarızdır. Fakat Adiy hadisindeki nehyi, tenzihen mekruhluk şeklinde yorumlayarak bu iki hadisin de değerlendirilmesi mümkündür. Hal böyle olunca Ebu Sa'lebe hadisine başvurulmuyor.

Bu konuda bazıları şöyle bir açıklama yaptılar: Adiy zengin idi ve onun için, evlâ (daha uygun) olana yorumlanması tercih edildi. Ama Ebu Sa'lebe öyle değildi. O, fakir bir Bedevi idi.

Bu açıklamaya ilgili hadiste nehyin sebebi "hayvanın onu kendisi için tutmuş olması endişesi" olarak belirtildiği için itiraz edilmiştir.

Ben de derim ki: Sebebin bu şekilde açıklanmasının mefhumuna (mefhum-i muhalifine) göre bir kişi karine/delil vasıtasıyla, avcı hayvanın onu, sahibi için tuttuğunu bilirse -hayvan mesela aşırı açlık gibi bir sebeple eğiticisinin başka yiyeceğini yediği gibi ondan bir miktar yemiş olsa bile- o avdan yiyebilir. Eğer karine ile hayvanın, henüz eğitimi bitmediği, tamamlanmadığı için onu kendisi için avladığını ve kendisi için tuttuğunu bilirse ondan yiyemez. Ancak bazılarının dediği gibi hadisteki nehyin, tenzihen mekruh kabilinden olduğuna inanırsa bu durumda da yiyebilir. Hayvanın onu kendisi için tutmuş olmasından endişe etmek ona ait bir tercihtir.

Ayetteki *"Sizin için tuttuklarından..."* ifadesinde yer alan ***"min/dan"*** harf-i ceri hakkında da farklı görüşler vardır. İbn Cerir'e göre buradaki *"min"* harf-i ceri *"ba'ziyet"* ifade eder. Yani avcı hayvanın tuttuğu avın bir kısmı helal, bir

378. Vicâde hakkında bkz: Ahmet Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul/1996, s. 72. (Çev.)

kısmı haramdır; eti helal, kanı ve dışkısı haramdır. Onun bir kısmı yani eti yenir. Bazı nahivciler ise buradaki harf-i cerin zaid olduğunu söylerler.

Ben de derim ki: O, burada *"İyi olan şeylerden yiyin."*[379]; *"Size rızık olarak verdiklerimizin iyilerinden yiyin."*[380]; *"Allah'ın rızkından yiyiniz ve içiniz."*[381]; *"Yeryüzündekilerden temiz helal olarak yiyin."*[382]; *"Meyve verdiğinde onun meyvesinden yiyin."*[383] ayetlerinde olduğu gibidir. Bütün bu ayetlerdeki *"min"*, asıl manası olan "ibtidâ" içindir. Onun "ba'ziyet" için olması ekseriyetle öyle olduğu içindir; yoksa bu sayılanların bir kısmının helal, bir kısmının haram olduğunu ifade etmek için değildir.

"Ve onun üzerine Allah'ın adını zikredin." Bu emirden akla ilk doğan mana "Avcı hayvanlarınızın sizin için tuttukları avdan yerken onun üzerine Allah'ın ismini anın." şeklindedir. Fakat meşhur olmuş anlayışa göre burada, ava salıverilen köpek ve benzeri hayvanların, Allah'ın ismi anılarak (besmele ile) salıverilmeleri kastedilmektedir. Bu anlayış Adiy b. Hâtem hadisinden kaynaklanmaktadır: *"Köpeğini salıverdiysen ve Allah'ın ismini andıysan, o da yakalayıp öldürdüyse ye."*[384] Başka bir rivayet de *"Eğer köpeğinle birlikte öldürmüş vaziyette başka bir köpek bulursan yeme. Çünkü sen onu hangisinin öldürdüğünü bilmiyorsun."*[385] şeklindedir. Diğer bir rivayete göre ise *"Sen kendi köpeğin üzerine besmele çektin. Başkasına besmele çekmedin."*[386] demiştir. Buna karşı şu itirazlar öne sürülebilir: Buradaki hadis, bu ayetin tefsiri olarak gelmemiştir. Bu hüküm "Sünnet ile, Kur'an'da hiç mesnedi olmayan bazı hükümler sabit olabilir." diyenlerin görüşüne göre Sünnet'le sabit olmuş bir hükümdür. Yahut bu hüküm, başka bir ayetten, mesela *"Üzerine Allah'ın ismi anılmamış olanları yemeyin; o, şüphesiz ki fısktır."*[387] ayetinin zahirinden alınmıştır. Yahut da köpeğin besmele ile salıverilmesi sünnettir.

Besmelenin hükmü âlimler arasında ihtilaf konusudur. Çünkü bu konuda selef tarafından üzerinde icmâ meydana gelmiş açık bir nass yoktur. İbn Cerîr'in rivayetine göre İbn Abbas ayetin bu kısmının tefsiri hakkında "Avcı hayvanlarını gönderirken bismillah de. Eğer unutursan bir sıkıntı yok." de-

379. Mü'minûn, 23/51.
380. Bakara, 2/57, 172; A'râf, 7/160.
381. Bakara, 2/60.
382. Bakara, 2/168.
383. En'am, 6/141.
384. Bkz: Neseî, *Seyd*, 8.
385. Müslim, *Seyd*, 6; Neseî, *Seyd*, 6.
386. Müslim, *Seyd*, 3, 5; Neseî, *Seyd*, 7.
387. En'am, 6/121.

miştir.[388] Ona göre köpeği salıverirken besmele çekmek sünnettir. Bu, daha önce geçtiği gibi Ebu Hureyre ve Tâvus'tan da rivayet edilmiştir. Buhari, Neseî ve İbn Mâce'nin Hz. Âişe'den rivayet ettiklerine göre Rasûlüllah'a (s) gelen bir grup *"Yâ Rasûlüllah! Bir kavim bize et getiriyor; onun üzerine Allah'ın adını anıp anmadıklarını bilmiyoruz."* dediler. O da *"Onun üzerine siz Allah'ın adını anın ve yiyin."* buyurdu.[389] Ravinin belirttiğine göre bunlar yeni Müslüman olmuş kişilerdi. Bu rivayet, bizim daha önce ifade ettiğimiz "Ayetin zahirine göre besmele çekilmesi, yeme esnasında istenmektedir." şeklindeki görüşümüzü teyit etmektedir.

Bu konuda fukahâdan büyüklerin görüşleri de şöyledir: Onlardan Şafiî'ye göre hayvan kesimi esnasında besmele çekilmesi vacip veya şart olmayıp müstehaptır. Ebu Hanife, Malik ve Ahmed b. Hanbel'e (ondan nakledilen meşhur görüşe) göre ise vaciptir fakat bu vaciplik, yanılma (sehv) veya unutma halinde düşer. Ahmed b. Hanbel'den nakledilen diğer görüşe göre de besmele çekilmesi mutlak olarak vaciptir.

Bu konuda temel delil *"Üzerine Allah'ın ismi anılmamış olanları yemeyin; o, şüphesiz fısktır."*[390] ayetidir. Bazı rivayet tefsircilerine göre burada, Allah'tan başkası için kesilenler kastedilmektedir. Diğerlerine göre ise bu umumi bir ifadedir ve kesimi yapılan bütün hayvanlar kastedilmektedir. İbn Cerîr bu ayetle ilgili rivayetleri zikrettikten sonra şöyle der: "Doğrusu, bu konuda şöyle denilmesidir: 'Allah bununla putlar ve tanrılar için kesilen, ölen veya kestiği helal olmayan kişiler tarafından kesilen hayvanları kastetmektedir.' 'Allah bununla Müslümanın, Allah'ın ismini zikretmeyi unutarak kestiği hayvanı kastetmektedir.' diyenlerin görüşü ise isabetli olmaktan uzaktır. Çünkü bu, şaz bir görüştür ve delile dayanan görüşün dışına çıkmaktır ki o delil sayesinde bu şekilde kesilmiş bir hayvanın yenilmesi hususunda ittifak hasıl olmuştur. Söz konusu görüşün yanlışlığı için bu durum kâfidir. Bu görüşün kıyas açısından yanlışlığını *Latîfu'l-Kavl Fî Ahkâmi Şerâii'd-Dîn* adlı kitabımızda açıkladık. O kitap konunun burada yeniden ele alınmasına ihtiyaç bırakmaz. Ayetteki *'O, şüphesiz fısktır.'* cümlesi de 'Üzerine Allah'ın ismi zikredilmeyen hayvanların yani meytenin ve Allah'tan başkasının adı anılarak kesilenlerin yenmesi fısktır.' demektir."[391] Şâfiîlerden bazıları bu hükmü sadece Allah'tan başkasının adı anılarak kesilenlere özel kabul etmiş

388. İbn Cerîr, *Tefsir*, VI/99.
389. Neseî, *Dahâyâ*, 39.
390. En'am, 6/121.
391. İbn Cerîr, *Tefsir*, VIII/20.

bu cümleyi *"Bana vahyedilenler içinde; meyte veya akıcı kan veya domuz eti -ki o pistir- veya Allah'tan başkasının adına kesilmiş hayvanın haricinde, yiyecek kişiye haram kılınmış bir şey bulmuyorum."*[392] ayetinden esinlenerek hâl cümlesi saymıştır ki bizce de tercihe şayan olan budur. Bu konuya Allah izin verirse En'âm Sûresi'nde yeniden döneceğiz.

"Allah'tan sakının. Şüphesiz ki Allah, hesabı çabuk görür." Ey mü'minler! Allah'ın emrettiklerini yerine getirmek ve yasakladıklarından da uzak durmak suretiyle O'ndan sakının. Allah hesabı çabuk görür. Çünkü O'nun, amellerin karşılığını vermedeki sünnetine göre verdiği bu karşılık, o amellerin doğal sonucudur, onlardan farklı değildir. Biliniz ki O, amellerinizden herhangi bir şeyi zayi etmez; amellerinizden dolayı siz, dünyada da ahirette de hesaba çekilecek, karşılık göreceksiniz. O, kıyamet gününde bütün insanları aynı anda hesaba çekecektir. O'nun hesaba çekmesine yakışan, bunun çabuk olmasıdır. Bu cümlenin tefsiri daha önce Bakara Sûresi'nde geçti. Dileyen oraya bakabilir.

"Temiz şeyler size bugün helal kılındı. Ehl-i Kitab'ın yemeği size ve sizin yemeğiniz de onlara helaldir." Bu ayet ile öncesi arasında yiyeceklerle ilgili hükümlere yer verilmesi, helal ve haramla ilgili hükümlerin açıklanması dışında başka bir münasebet vardır ki o da şudur: Tezkiyenin meşru kılınmasının sebebi, müşriklerin meyteyi yemeleri halinden kurtulmak, bundan uzak durmaktır. Yiyecek maddesi olan av hayvanları ve kesim işlemi yapılan hayvanlar üzerine besmele çekilmesinde çok titiz davranılmasının sebebi, Müslümanları, müşriklerin içinde bulundukları durumdan uzak tutmaktır. Onlar, kesim esnasında putlarının adını anmak ve onları dikili taşlar üzerine koymak suretiyle Allah'tan başkası için kesim yapıyorlar; sadece Allah'ın ismini anmak yerine Allah'ın hiçbir otorite tanımadığı, kendilerinin ve atalarının uydurdukları o isimleri anıyorlardı. Müslümanları, müşriklerin içinde bulundukları şirk kirlerinden temizlemek için besmele konusunda çok titiz davranılmıştır.

Ehl-i Kitab aslında ehl-i tevhid idi. Fakat içlerine, onların dinlerine giren ama geçmişleri ile irtibatlarını koparmada titiz davranmayan müşriklerden kaynaklanan şirk temayülleri girdi. Bu durumun, müşrik Arapların kestiklerini yememe ve onlardan olan kadınlarla evlenmeme olayında olduğu gibi Ehl-i Kitab'ın da yemeğini yememe ve kadınları ile evlenmeme şeklinde bir anlayışa sebep olması ihtimaline binaen Allah Teâlâ bize bu ayette; bu ko-

392. En'am, 6/145.

nularda Ehl-i Kitab'a karşı müşriklere olduğu gibi davranmayacağımızı, onların yemeklerinden yemenin ve kadınları ile evlenmenin bizim için helal olduğunu açıklamaktadır.

Ayetteki ***"gün"*** kelimesinden maksadın Veda Haccı'ndaki Arefe günü olduğu görüşüne göre temiz şeylerin o gün helal kılınmış olması bir problem olarak görülebilir. Çünkü bunların helal olduğu, bazı Mekkî sûrelerde, mesela A'râf Sûresi'nde zikredilmektedir. Bu probleme karşı şöyle cevap verilir: Bunlar genel olarak helal idi. Fakat Allah, bu sûrenin indiği günde pis şeyleri haram kıldı ve bu pis şeyler arasında, daha önceki ayette de geçtiği gibi "meyte" kapsamına giren ama Arapların helal saydıkları bazı şeyler de vardı. Diğer taraftan Allah, temiz hayvanlar sınıfından olan "bahîra", "sâibe", "vasîle" ve "hâmî"nin haram sayılması anlayışını ortadan kaldırdı. Hâlbuki Araplar bunları haram sayıyorlardı. Bu durumda temiz şeylerin helal olduğuna dair hükmün çok ayrıntılı olarak ifade edilmesi ve buna dair hükmün da süreklilik arz edecek şekilden tespit edilmesi ihtiyacı doğdu. Bunların, bu ayette zikredilmesinin maksadı işte budur. Bu izah şekli yanında buradaki hükmün, daha sonra gelecek olanlar için bir hazırlık mahiyetinde olduğu da söylenmiştir.

Haram Kılınanların Kapsamı

Cumhûr, bu ayetteki ***"taam"*** *(yemek)* kelimesini "kesimi yapılan hayvanlar" veya "etler" şeklinde tefsir etmiştir. Çünkü diğerleri, genel kural olarak helaldir ve müşriklere ait de olsa haram kılınmamıştır. Eğer böyle kabul edilmezse o zaman buradaki *"taam"*, kesimi yapılan hayvanları veya etleri de kapsayacak şekilde genel manada yiyecek anlamında olur.

Şia'ya göre buradaki *"taam"*dan maksat, tahıl veya buğdaydır. Çünkü bu kelime ekseriyetle bu anlamda kullanılır. Çoğunluğu Şia'ya mensup bir toplantıda bana bu konu soruldu ve ben de ayeti okuyup, "Kur'an dilinde ekseriyet teşkil eden kullanım, bu değildir." dedim. Allah bu sûrede *"Sizin ve yolcuların faydalanması için deniz avı ve onun taamı (yiyeceği) size helal kılındı."*[393] buyuruyor. Hiç kimse, buradaki deniz avı olan yiyeceğin, buğday veya tahıl olduğunu söylemiyor. Başka bir ayette *"İsrail'in (Yakub'un), Tevrat indirilmeden önce kendine haram kıldıkları hariç, İsrailoğulları için bütün yiyecekler (taam) helaldı."*[394] buyuruluyor. Buradaki taamdan maksadın, buğday veya tahıl olduğunu söyleyen de yok. Çünkü Tevrat'tan önce de,

393. Maide, 5/96.
394. Âl-i İmran, 3/93.

sonra da bunlar İsrailoğullarına haram kılınmamıştır. Aslında taam, tadılan veya yenen her şeye denir. Allah, Tâlût'un nehir suyu hakkındaki sözünü *"Kim ondan içerse, benden değildir. Kim de onu tadarsa (taam ederse) o bendendir."*[395] şeklinde naklediyor. Başka bir ayette *"Yediğiniz (taam ettiğiniz) zaman dağılın."*[396] buyuruluyor. Burada tahıl, haramlığı-helalliği hakkında tereddüde düşülecek bir şey değildir. Böyle bir durum, maddî veya manevî bir nitelikten dolayı et hakkında olabilir. Mesela hayvanın kendiliğinden veya buna benzer şekilde ölmesi maddî bir nitelik, Allah'tan başkasına yakın olmak maksadıyla kesilmesi de manevî bir niteliktir. Bundan dolayı da bir ayette *"De ki: Bana vahyedilenler içinde; meyte veya akıcı kan veya domuz eti -ki o pistir- veya Allah'tan başkasının adı anılmış fısk haricinde, yiyecek kişiye haram kılınmış bir şey bulmuyorum."*[397] buyurulmuştur. Burada sayılanların hepsi de hayvanla ilgili şeylerdir ve ayet, haramlığın sadece bunlarla sınırlı olduğuna delalet etmektedir. Dolayısıyla bunların dışında kalan şeylerin haramlığı için nassa ihtiyaç vardır. İlk Müslümanlar, âdete uyarak gevşeklik göstermesinler diye Allah, müşriklerin hayat tarzlarından olan, bahsi geçen çeşitli türleri ile meyte yeme ve putlar için hayvan kesme gibi konularda çok sert bir tavır ortaya koymuştur. Ehl-i Kitab ise müşriklere nispetle meyte yemekten ve putlar için hayvan kesmekten daha uzak idiler. Ayrıca Arap müşriklere karşı uygulanan dinî siyasette daha sert bir tutum hâkimdi. Yarımada da onlardan Müslüman olmayan hiç kimse kalmasın diye böyle bir yol izleniyordu. Allah Ehl-i Kitab'a karşı ise rağbetlerini sağlamak için daha hafif bir tavır ortaya koymuştur.

İbn Cerîr'in rivayetine göre Ebu'd-Derdâ ve İbn Yezîd'e Ehl-i Kitab'ın kiliseler için kestiklerinin hükmünü sordular ve onlar da yenmesine fetva verdiler. İbn Yezîd "Allah, onların taamını (yemeğini, kestiğini) helal kıldı ve herhangi bir şeyi bundan istisna etmedi." dedi. Ebu'd-Derdâ'ya da Cercis adındaki bir kiliseye hediye edilmiş ve onun için kesilmiş koçun hükmü sorularak "Ondan yiyebilir miyiz?" denildi. O da soruyu sorana "Ey Allah'ım! Affet. Onlar, Ehl-i Ktablar; onların yemekleri bize helal, bizim yemeklerimiz de onlara helal..." deyip ondan yemesini istedi.[398] İbn Cerîr ve ayrıca İbn Münzir, İbn Ebû Hâtim, Nahhâs ve Beyhakî (*Sünen*'de), İbn Abbas'ın *"Ehl-i Kitab'ın yemeği size helaldır."* ayeti hakkında "Yani onların kestikleri"

395. Bakara, 2/249.
396. Ahzab, 33/53.
397. En'am, 6/145.
398. İbn Cerîr, *Tefsir*, VI/103.

dediğini rivayet ediyorlar.[399] Bunun benzerini Abd b. Humeyd, Mûcâhid'den ve Abdurrezzâk da İbrahim en-Nehaî'den naklediyor. Bu konuda sahâbe ve tâbi'înin icmâı vardır. Rasûlüllah (s), Yahudi bir kadın tarafından kendisine hediye edilen ve önkoluna zehir konan koyundan yemiştir. Sahabe, Şam'da Hıristiyanların yemeklerinden hiçbir yadırgama olmaksızın yiyorlardı ve onlardan herhangi birinin bu konuda farklı görüşte olduğu nakledilmemiştir.

Sadece Benî Tağlib bundan müstesnadır ki onlar, Hıristiyanlığa intisap etmiş ama onların dinlerine ait herhangi bir bilgileri olmayan bir Arap boyudur. Rivayet edildiğine göre Hz. Ali onların kestiklerinin yenilmesini, kadınları ile evlenilmesini caiz görmüyor ve bunun sebebini de, "Onlar Hıristiyanlardan, şarap içme dışında başka bir şey almadılar." diye açıklıyordu. Yani onların Ehl-i Kitab olmadıklarını, şirk üzere devam ettiklerini söylüyordu.[400]

Cumhûr ise onların Hıristiyanlığa intisap etmiş olmalarını kâfi görmüştür. İbn Cerir'in İkrime'den rivayet ettiğine göre İbn Abbas'a, Benî Tağlib'in kestiklerinin hükmü soruldu ve o da *"Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları veli (dost) edinmeyin. Onlar birbirlerinin velisidirler. Sizden kim onları veli edinirse o, onlardandır."*[401] ayetini okudu.[402] Yine orada yer alan bir rivayete göre de İbn Abbas "Benî Tağlib'in kestiklerinden yiyin ve kadınları ile evlenin. Allah, *'Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları veli (dost) edinmeyin. Onlar birbirlerinin velisidirler. Sizden kim onları veli edinirse o, onlardandır.'*[403] buyurmaktadır. Eğer onlar, sırf velilik bakımından onlardan olsalardı, onlardan olurlardı." demiştir.[404] Yani bu, "Onlardan olmaları için onlara destek olmaları ve savaşta onları dost saymaları yeterlidir." demektedir.

İnsanların çoğunun çeşitli meselelerde aşırıya kaçmak ve muhaliflere karşı katı bir tutum içinde olmaktan hoşlanmak gibi bir tavırları vardır. İşte bu sebeple İslam hukukçularından bazıları bu bağlamda yeni bir mesele ortaya çıkardılar ve onun etrafında farklı görüşler ve içtihatlar ortaya attılar. Ehl-i Kitab'ın taamının (kestiklerinin, yemeğinin) ve onların kadınları ile evlenmenin helal olması için acaba kitaplarının, durumlarının ve neseplerinin nasıl olduğuna bakılmaksızın (Tevrat, İncil gibi) bir kitabı din adına

399. İbn Cerîr, *Tefsir*, VI/103.
400. İbn Cerîr, *Tefsir*, VI/101.
401. Maide, 5/51.
402. İbn Cerîr, *Tefsir*, VI/100.
403. Maide, 5/51.
404. İbn Cerîr, *Tefsir*, VI/101.

benimsemiş olmalarına mı itibar edilecektir? Yoksa o kitaba herhangi bir tahrif ve değişime uğramadan önceki hali ile uymalarına ve onların, bu kitabın asıl sahipleri olmalarına, mesela Yahudilerin, İsrailoğullarına mensup olmalarına mı itibar edilecektir? Kur'an ve sünnetteki naslardan ve sahabenin tatbikatından akla ilk gelen şey, böyle bir meselenin yersiz ve gereksiz olduğudur. Çünkü Allah, Ehl-i Kitab'ın taamını ve onların kadınları ile evlenilmesini helal kılarken bunu, onların bu ayetlerin indiği zamandaki halleri ile helal kılmıştır. Bu, son inen ayetlerdendir ve Ehl-i Kitab bu sırada çeşitli kavimlere mensup idi. Kur'an, onların, kitaplarını tahrif ettiklerini, kendilerine yapılan öğütlerden nasiplenmeyi unuttuklarını daha önce inen ayetlerde olduğu gibi bizzat bu sûrede de açıklamıştı. İslam hukukçularının bu soruyu ortaya attıkları sırada Ehl-i Kitab'ın o eski haline göre değişen bir şey de yoktu. Daha önce *"Dinde zorlama yoktur."*[405] ayetinin tefsiri esnasında bu ayetin nüzul sebebinin, Ensar'dan bazılarının, Yahudiliği benimseyen evlatlarını İslam'a dönmek için zorlamaları olduğu açıklanmıştı. Bu ayet inince Hz. Peygamber'in onlara, evlatlarını serbest bırakmalarını emrettiği ifade edilmişti. Şüphe yok ki bu, Medine Yahudileri ve onların dışında kalan birçok halis Arap hakkında olmuştu. Hz. Peygamber de (s), Hulefâ-i Râşidîn de onların arasında herhangi bir meselede farklı hüküm tatbik etmemiştir.

Ehl-i Kitab'ın Yemeklerini Yeme ve Kadınlarıyla Evlenme Hakkında İhtilaflar

Bazıları, Ehl-i Kitab'ın taamının ve Ehl-i Kitab mensubu kadınlarla evlenmenin haram olduğuna dair başka bir illet (gerekçe, sebep) ortaya çıkardılar ki o da Tevbe Sûresi'ndeki *"Allah'ı bırakıp âlimlerini, rahiplerini ve de Meryem oğlu İsa'yı rabler edindiler. Hâlbuki onlara sadece tek bir ilaha ibadet etmeleri emredildi. O'ndan başka ilah yoktur. O, onların şirk koştuklarından uzaktır."*[406] ayetinde onlara şirk isnat edilmesi ve Bakara Sûresi'nde de *"Ve iman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin."*[407] buyrulmuş olmasıdır. Şia'nın bu konudaki temel dayanağı budur. Bu görüşe karşı iki açıdan cevap verildi:

1. Kur'an'da sözü edilen mutlak şirk, eğer bir vasıf olursa veya bu şirkin mensupları çeşitli insan sınıflarından biri sayılırsa o zaman Ehl-i Kitab bu şirk mensuplarına dâhil olmaz, onlar bu müşrik sınıfından ayrı başka bir sınıf sayılırlar. Mesela *"Ehl-i Kitab'dan ve müşriklerden (oluşan) kâfirler,*

405. Bakara, 2/256.
406. Tevbe, 9/31.
407. Bakara, 2/221.

delil kendilerine gelene kadar ayrılmış değillerdi."[408] ve *"Allah kıyamet günü; iman edenlerin, Yahudilerin, Sabiilerin, Hıristiyanların ve şirk koşanların arasını fasledecektir."*[409] ayetlerindeki Ehl-i Kitab müşriklerden ayrı bir sınıf sayılmışlardır.

2. Bakara Sûresi'ndeki ayette sözü edilen müşriklerin, umumi olarak bütün müşrikleri kapsadığını farz etsek bile buradaki ayetin onu tahsis ettiğini kabul etmekte hiçbir sakınca yoktur. Çünkü bu ayetin ondan sonra indiğinde ittifak vardır ve ayrıca uygulaması da olmuştur. Bu uygulamalardan biri sahabî âlimlerin büyüklerinden Huzeyfe b. Yemân'a aittir ki o, Yahudi bir hanımla evlenmiş ve sahabeden hiç kimse bundan dolayı onu kınamamıştır.

"Ve mü'min kadınların iffetlileri ve sizden önce kendilerine kitap verilenlerin iffetli kadınları da..." Yani "Bunlar da mutlak olarak sizin için helaldir." demektir. Çünkü ayetin burası, daha önce geçen *"Ehl-i Kitab'ın yemeği size helaldir."* kısmına atfedilmiştir.

Buradaki ***"el-muhsanât"*** *(muhsan olan kadınlar)* kelimesinden maksat; hür kadınlar mıdır yoksa iffetli olan yani zina etmeyen kadınlar mıdır ve dolayısıyla bu bakımdan Müslüman kadın ile Ehl-i Kitab mensubu kadın arasında fark yok mudur meselesi ihtilaflıdır. Bu konunun araştırmaya dayanan cevabı gelecektir. Kimileri Ehl-i Kitab olan kadını da sadece zimmî olan kadın şeklinde anlamış, kimileri ise bu ifadeyi umumi kabul ederek zimmî kadın ile harbî kadın arasında fark olmadığını söylemiştir.

Bundan maksadın hür kadınlar olduğunu belirtenler Ehl-i Kitab'dan olup da cariye durumunda bulunan kadınlarla evlenilmesini kabul etmezler ki İmam Şafiî de bu görüştedir. Bunlar, görüşlerini Nisâ Sûresi'ndeki *"Sizden, mü'min ve muhsan kadınlarla evlenme gücü olmayanlar da, mülkiyetinizde olan mü'min genç kızlarınızdan (alsın, onlarla evlensin)."*[410] ayeti ile de güçlendirirler. Fakat onlara karşı şöyle denebilir: Bu hüküm orada sadece mü'min ve muhsan kadınlarla evlenmekten aciz olma şartına bağlanmıştır. Çünkü Allah Teâlâ, Ehl-i Kitab olan muhsan kadınlarla evlenmeyi orada helal kılmamıştır. Onlarla evlenmeyi burada helal kılmıştır. Dolayısıyla bu durumda onların özgür kadınları, Müslümanların özgür kadınları gibi ve cariyeleri de yine Müslümanların cariyeleri gibi olmuştur. İmam Şafiî'nin "Ehl-i Kitab olan cariyede kâfirlik ve cariyelikten kaynaklanan eksikliklerin ikisi birden bulunmaktadır." demesi, onlarla evlenilmesinin haram kılınmasını gerektir-

408. Beyyine, 98/1.
409. Hac, 22/17.
410. Nisa, 4/25.

mez. Haramlığı gerektiren şey, Şâri'in (şeriat koyucunun) nassıdır ki mesela burada "muhsanât"tan maksadın, hür kadınlar olması halinde böyle bir nass mevcut demektir. O da ihtilaflı ve araştırmaya açık bir konudur.

İbn Cerir bu görüşü desteklemek üzere, Hz. Ömer'in; zina etmiş ve neredeyse kendini öldürmek üzereyken kurtarılmış, iyileştikten sonra da durumu hakkında kendisi ile istişare edilmiş bir kadının evlendirilmesini emrettiğini rivayet eder. Bu anlamda birçok rivayete yer verir.[411] Böylece o sanki nikâh için iffet şartının bulunmadığını; Hz. Ömer'in, zina eden kadın ile evlenilmesini caiz gördüğünü söylemek istiyor. Fakat Hz. Ömer'in maksadı bu değildir. Hz. Ömer, o kadının tövbe etmek suretiyle "zina eden kadın" durumundan çıktığını söylemek istemiştir ve rivayetler de bunu açıkça göstermektedir.

Bu konudaki rivayetlerden bazılarında belirtildiğine göre Hz. Ömer "Tövbe etmedi mi?" diye sormuş, soru sahibi de "Evet, etti." diye cevap vermiştir. Kendini kesmeye başlayan ve yetişenler tarafından kurtarılıp tedavi edilen, iyileşen Hemedânlı kadınla ilgili rivayete göre de Hz. Ömer onlara "Onu iffetli, Müslüman bir kadın gibi evlendirin." demiştir.

Başka bir rivayete göre Yemenli bir adamın kız kardeşi fuhşa düşmüş ve sonra bıçağı boğaz damarlarına kadar götürmüş, derken yetişenler tarafından yarası tedavi edilmiş ve iyileşmiştir. Sonra bu kadının amcası, ailesi ile birlikte oradan ayrılmış Medine'ye gelmiş, o kadın da Kur'an okumuş, kendini ibadete vermiş, hatta onların içinde en çok ibadet eden kadınlardan biri olmuştur. Bu kadınla evlenmek arzusuyla amcasına müracaat edilmiştir. Amcası onun durumunu örtbas etmekten de, kardeşinin kızının halini ifşa etmekten de hoşlanmadığı için Hz. Ömer'e gelmiş ve durumu ona anlatmıştır. Hz. Ömer de ona "Eğer onu ifşa etseydin seni cezalandırırdım. Sana, kendisinden memnun olduğun sâlih bir adam gelince onu onunla evlendir." demiştir.

Başka bir rivayete göre de Hz. Ömer'e bir adam gelir ve şöyle der: "Benim bir kızım cahiliye döneminde canlı canlı gömülmüştü. Ben onu ölmeden önce çıkardım. İslâm'a yetişti ve Müslüman olunca Allah'ın hadlerinden birisini çiğnedi. Kendini kesmek için bıçağa yöneldi ve ben bazı boğaz damarlarını kesmiş halde ona yetiştim, onu tedavi ettim, nihayet iyileşti. Sonra güzelce bir tövbe etti. Ey mü'minlerin emîri! Onu benden istiyorlar. Onun olmuş işini söyleyeyim mi?" Hz. Ömer de şu cevabı verir: "Onun işini söy-

411. Bkz: İbn Cerîr, *Tefsir*, VI/104-105.

leyecek, Allah'ın duyurmadığı bir şeye yönelerek onu açıklayacak mısın!? Vallahi, Onun işini insanlardan birine söylersen sana kentlerdeki halka ibret olacak bir ceza veririm. Tam aksine sen onu, iffetli bir Müslüman kadının evlendirildiği gibi evlendir."

Yine İbn Cerir'in Hasan'dan rivayet ettiğine göre Hz. Ömer "Müslümanken zina etmiş bir erkeğin muhsan bir kadınla evlenmesine fırsat vermemeye karar verdim." demiş ve Übey b. Ka'b da ona "Ey mü'minlerin emîri! Şirk, ondan daha büyüktür ve Allah, tövbe edince onun tövbesini kabul edebilir." demiştir.

İbâdîler[412] zina etmiş birinin nikâhlanması hususunda katı bir tutum içindedirler. Onlara göre zina ettikten sonra tövbe eden kişi ile tövbe etmeyen kişi arasında fark yoktur. Geçen sene (1330/19...) Maskat'ta bulunduğum sırada Sultan Seyyid Faysal'a bir olay arz edildi ve o da bana sordu. Cevap olarak şunları söyledim: Bu konuda asıl delil *"Zina eden erkek, ancak zina eden veya müşrik bir kadını nikâhlar. Zina eden kadını da ancak zina eden veya müşrik bir erkek nikâhlar."*[413] ayetidir. Şirkten tövbe etmek, iman etmiş kadın ile evlenmeyi ve iman etmiş erkekle evlendirmeyi mubah hale getirdiğine göre -ki bu iki evlilik manisinden şirk, diğerinden daha güçlüdür ve şirkten tövbe eden kadın hakkında İbâdîler de diğer Müslümanlarla ittifak halindedirler- benzer durumu, zinadan tövbe halinde de öncölikle caiz görmeleri gerekir. Bu, diğer Müslümanların da ittifakla benimsedikleri bir husustur.

İbn Cerir, ayetteki "**muhsanât**"tan maksadın hür kadınlar olduğu görüşünü İbn Abbas ve Mücahid'den de nakleder ve bu görüşü tercih eder. "Muhsanât"tan maksadın iffetli kadınlar olduğu görüşünü de yine Mücahid ile Süfyân, Hasan, Şa'bî, Süddî ve Dahhâk'tan rivayet eder. Bunlardan bazıları, iffetli olmaya, cünüplük dolayısıyla yıkanmayı da ilave ederler. Şa'bî ve Âmir, "Yahudi ve Hıristiyan kadının muhsan olması, zina etmemesi ve cünüplükten yıkanmasıdır." derler.

Bu konudaki görüşlerin hülasası şudur: Selef müfessirleri buradaki *"muhsanât"* konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Buradaki "muhsanât"tan maksat, onlardan bir gruba göre hür kadınlar, başka bir gruba göre ise zina etmeyen, bundan iffetli olan kadınlardır. Her iki mana da doğrudur. Müşterek lafzın iki manada da kullanılabileceğini, hem hakikî hem de mecazî manasının kastedilebileceğini kabul edenlere göre bir kelimenin iki

---

412. Haricilerin günümüze kadar gelen ve diğer mezheplerce de itibar edilen kolu. (Yayıncı)
413. Nur, 24/3.

manada kullanılması caiz olunca bu lafız burada iki manayı birden ihtiva eder. Eğer bu görüş benimsenmezse o zaman tercihe şayan olan görüş, buradaki "muhsanât"tan maksadın hür kadınlar olmasıdır ve bu durumda zina eden kadınlarla evlenmenin haramlığı da Nur Sûresi'ndeki ayetten anlaşılır. Buradaki ifade ile onun arasında bir çatışma yoktur. Çünkü Müslüman cariyelerle evlenmek için -Nisâ Sûresi'nde ve biraz önce de burada geçtiği gibi- hür kadınlarla evlenmekten aciz olunması, buna güç yetirilememesi şarttır. Ehl-i Kitab mensubu cariyelerde bu, evleviyetle gereklidir. Buradaki evlenme serbestîsi, her iki grup (Müslüman veya Ehl-i Kitab mensubu kadın) hakkında mutlaktır. Bu mutlaklık ittifakla, hür kadınlar hakkında olup cariyeleri kapsamaz. Hiçbir Müslüman, cariye ile evlenme hususunda orada şart koşulan şeyin, buradaki ifade ile neshedildiğini söylememiştir. Buradaki "*muhsanât*"ın, iffetli kadınlar olarak tefsir edilmesi halinde de cariyeler nassen/hukuken onun kapsamı içine girmiş olmazlar. Çünkü muhatapların hür erkekler ve kadınlar olması asıldır. Kölelik, arızi bir durumdur. Nitekim bundan dolayı Nisâ Sûresi'nde onlarla evlenme ile ilgili olarak özel nassa ihtiyaç hâsıl olmuştur. Ayrıca cariyeler çoğunlukla iffetli de olmazlar. Cariyeleri de bu nassın umumu içine alan müfessirler bir yana bırakılıp da bu anlayış doğru kabul edilirse o zaman Ehl-i Kitab olan cariyelerle evlenmeyi helal saymak için tek bir yol kalır ki o da onların, Müslüman cariyeye kıyas edilmesidir. Cariyenin, "*iffetli kadınlar*" anlamındaki "*muhsanât*" lafzının umumuna dâhil olduğunu söyleyen birisinin, Ehl-i Kitab cariye ile yapılacak nikâhın sahih olması için Müslüman veya Ehl-i Kitab hür kadınla evlenmekten aciz olunmasını şart koşmasında yadırganacak bir durum yoktur. Çünkü böyle bir şart, ya kıyas-ı evlâ yoluyla sabit olur ya da o şartın aynısı burada da geçerli sayılır ki bu, *"Mutlak, mukayyetteki kayıt ile kayıtlanır."* kabilindendir ve burada olduğu gibi hüküm ve sebep aynı olunca Cumhûr da bu görüştedir. Bazıları bu konudaki ihtilaf zayıf olduğu için bir nevi onu yok sayarak bu meselede ittifak olduğunu da nakleder.

"Eğer iffetli olarak ve açık veya gizli metres edinmeyerek ücretlerini verirseniz..."

Bazıları ***"Eğer ücretlerini verirseniz"*** ifadesini delil alarak ayetteki "muhsanât"tan maksadın, hür kadınlar olduğunu söylerler. Çünkü onlara göre bu, *"eğer mehirlerini verirseniz"* demektir ve cariye de mehrini kendisi almaz, onun mehrini sahibi alır. Yalnız *"Sizden, mü'min ve muhsan kadınlarla evlenme gücü olmayanlar da, mülkiyetinizde olan mü'min genç kızlarınızdan (alsın, onlarla evlensin). Allah, sizin imanınızı en iyi bilendir. Siz, birbirinizdensiniz.*

Onlarla ailelerinin izni ile evlenin ve onlara ücretlerini verin."[414] ayeti buna uygun düşmez. Çünkü bu iki ayette aynı ifade kullanılmıştır. Biz o ayeti tefsir ederken, cariyenin mehrinin, sahibinin değil, kocasına karşı bizzat cariyenin kendisinin hakkı olduğu görüşünü tercih etmiştik ki bu aynı zamanda İmam Malik'in de görüşüdür. Allah *"eğer ücretlerini verirseniz"* derken kim *"Mehirleri, cariyelere verilmez."* diyebilir ki!? Buradaki ***"ücret"***ten maksadın *"mehir"* olduğu hususunda herhangi bir farklı görüş yoktur. "Cariye bir şeye malik değildir." diyen ve bu kaidelerinden ayetin delaleti ile mehri istisna etmeyen kimseler en fazla "Cariyenin, kocasından aldığı mehri efendisi, ona da bırakabilir, mülkiyet hakkına istinaden kendisi de alabilir." diyebilirler.

Şöyle de denilebilir: Allah'ın ***"iffetli olarak ve açık veya gizli metres edinmeyerek"*** ifadesinin, "muhsanât"tan maksadın iffetli kadınlar olduğunun tercih edilmesine delaleti, bu zikredilenden daha güçlüdür. Çünkü bu durumda erkeklerle ilgili şart, kadınlarla ilgili şartın aynısı olmaktadır. Buradaki ***"iffetli olarak"*** (*muhsinîne*) kelimesi haldir ve hal, âmili ile ilgili bir kayıttır, dolayısıyla da bu durumun şart olduğu anlamına gelir. Yani "Onlar size, iffetli olduğunuz halde ücretlerini fiilen veya borç olarak üstlenerek verirseniz helaldir." demektir. Buradaki ***"muhsinîn"***, *"zinadan fiilen veya kasıt itibariyle uzak olanlar, iffetliler"* anlamındadır. Yoksa "hürler" anlamında değildir. Çünkü hürler, zaten hitapta asıl durumundadırlar. Bu konuda herhangi bir ihtilaf da bilmiyoruz.

"Muhsîn" kelimesi ism-i fail ve *"muhsan"* şeklinde ism-i meful olarak kullanılır. Evlilikle erkeğin ve kadının her biri diğerini korur, onun iffetli olmasını sağlar ve onu gizli ve açık fuhuştan koruma altına alan bir kaleye yerleştirmiş olur.

Ayetteki ***"musâfihîne"*** kelimesinin mastarı olan *"musâfeha"*, *"aleni veya yaygın fuhuş"*tur. ***"Ahdân"*** kelimesinin tekili olan *"hıdn"* da, *"erkek veya kadın arkadaş, dost"* demektir. Ayette gizlice veya sadece belli birisi ile de fuhuş yapılmaması, kadının; gizli gizli zina ettiği bir dostunun veya arkadaşının olmaması, aynı şekilde erkeğin de böyle bir hayat yaşamaması istenmektedir. Buna benzer bir tefsir, Nisâ Sûresi'nde de geçmişti.

İbn Cerîr Katâde'den rivayet ediyor: "Bize anlatıldı ki Müslümanlardan bazıları Ehl-i Kitab'ı kastederek 'Onlar, bizim dinimizden başka bir dini benimsemişken biz onların kadınları ile nasıl evleniriz?!' dediler. Bunun üzerine Allah *'Kim inkâr ederse onun ameli boşa gitmiştir ve o, âhirette de zarar*

414. Nisa, 4/25.

edenlerdendir.' ayetini indirdi. Allah onlarla evlenilmesini bir bilgi üzerine helal kıldı."[415] Bence bu cümle, ayetin diğer cümlelerinden sonra değil, onlarla birlikte inmiştir. Katâde'nin sahabeden naklettiği olayın manası da şudur: Onlardan bazıları Ehl-i Kitab mensubu kadınlarla evlenilmesini tuhaf karşılayıp yadırgayınca -ki sanki onlar yeni Müslüman olmuş kişiler idiler- içlerinden ilim sahibi olanlar onların bu durumunun yanlış olduğunu gördüler ve onlara ayetin sonundaki bu cümle ile nasihat ettiler. Bu cümle şu anlama gelmektedir: İman ancak Allah'ın helal kıldıklarına ve haram kıldıklarına boyun eğip teslim olmak suretiyle olur. Kim buna boyun eğmezse kâfir olur. İman etmesi gereken şeyi, Kitab'ı inkâr eden kişinin de imanı boşa gider, yani sevabı olmaz ve âhirette o kişi, Allah'ın sahih imanlarından dolayı mü'minler için hazırlamış olduğu o büyük mükâfatı kaybeder. Sahih iman da boyun eğme ve amel etmektir.

İbn Cerir, Mücahid ve Atâ'nın *"imanı inkâr etme"*yi, *"Allah'ı inkâr etme"* olarak tefsir ettiklerini rivayet eder. Yine onun rivayetine göre İbn Abbas bu ayetle ilgili olarak *"Allah bildirdi ki iman, en sağlam kulptur ve O, bir ameli ancak iman ile kabul eder, cenneti de ancak onu terk edenlere haram kılar."* demiştir.[416]

İbn Cerir, Mücahid'in tefsirinin gerekçesini "Bu, lafzın zahirinin tefsiri değil, ondan neyin kastedildiğinin tefsiridir. Çünkü iman, Allah'ı, O'nun peygamberlerini ve onlarla gönderdiği dini tasdik etmektir. Küfür de bunları inkâr etmektir." şeklinde açıklar ve ayeti lafzın zahirinden anlaşılan şekliyle yorumlarken şöyle der: "Kim Allah'a imandan geri durursa ve O'nun birliğini kabulden, emrettiği ve yasakladığı konularda O'na itaat etmekten imtina ederse onun ameli boşa gitmiştir. Çünkü küfür, Arapların lisanında inkâr etmek ve iman da tasdik etmek, ikrar etmek demektir. Kim Allah'ın birliğini tasdik etmekten, O'nu ikrar etmekten uzak durursa o, kâfirlerdendir."[417]

Râzî ise Mücahid'in sözünü aynı zamanda İbn Abbas'a da nispet eder ve şu açıklamayı yapar: "Bu, güzel bir mecazî anlayıştır. Çünkü Allah, imanın rabbidir ve bir şeyin rabbine, mecazen o şeyin ismi verilir."[418] Râzî, Katâde'nin, ayetin, Ehl-i Kitab mensubu kadınlarla evlenilmesini yadırgayanlar hakkında indiğine dair dediklerini açıklarken de ayetteki ***"iman"***ı *"Kur'an"* olarak kabul eder. Çünkü Kur'an, zikredilen bu hükümleri ihtiva

415. İbn Cerîr, *Tefsir*, VI/109.
416. İbn Cerîr, *Tefsir*, VI/109-110.
417. İbn Cerîr, *Tefsir*, VI/110.
418. Râzî, Tefsir, XI/149.

etmektedir.[419] Zemahşerî de onu "İslam'ın getirdiği düzenlemeler, Allah'ın helal ve haram kıldıkları" şeklinde tefsir eder. Beyzâvî ve diğerleri de onu takip ederler.[420]

Ayetin manası özetle şöyledir: Bugün yiyeceklerden temiz olanlar size helal kılındı. Bahîra, sâibe, vasîle ve hâm yoktur.[421] Ehl-i Kitab'ın yemeği (kestiği), temel prensibin (aslın, ibâha-i asliyenin) gereği olarak size helaldir, Allah onu size hiçbir zaman haram kılmadı. Sizin yemeğiniz de aynı şekilde onlara helaldir. Onların tezkiye ettikleri veya avladıkları hayvanın etlerinden -bu hayvanın tezkiyesi ve avlanması onlara göre nasıl olursa olsun- yiyebilirsiniz. Kendi tezkiye ettiğiniz veya avladığınız hayvanlardan da onlara yedirebilirsiniz. Her ne kadar karşı çıkan olsa da kurban eti de buna dâhildir. Sadece, onların niteliklerinin şümulüne girmediği belli bir topluluğa ait olanlar bundan müstesna edilir ki mesela bizzat veya nitelikleri itibariyle belirlenmiş, muayyen kişiler için adanmış olanlar böyledir.

Sizden önce kendilerine kitap gönderilmiş olan Ehl-i Kitab'ın "muhsan" (iffetli ve/veya hür) kadınları da aynı şekilde temel prensibin ve Nisâ Sûresi'ndeki *"Onların dışındakiler size helal kılındı."*[422] ayetinin gereği olarak size helaldir. Akid anında onlara karşı borç olarak tespit ettiğiniz mehirlerini kendilerine verdiğiniz takdirde Allah onları size haram kılmamıştır. Eğer böyle bir tespit yapılmamışsa o zaman da onların hakkı, emsal mehirdir. Yalnız evlilikteki maksadınızın, gizli veya aleni fuhşiyat değil, kendinizi ve onları fuhşiyattan koruma olması da şarttır. Bu husustaki ihtiyat konusu ve meselenin, zaman değişiminden kaynaklanan boyutu ileride açıklanacaktır.

"Temiz şeyler size bugün helal kılındı." cümlesi, daha önce de geçtiği gibi onların sürekli ve genel helalliğini ifade eden inşâî bir cümledir. Allah Teâlâ, daha sonraki cümlede buna benzer bir ifade kullanmamış, bunun yerine *"Size helaldir."* demiştir. Bu cümle her iki meselede de -Ehl-i Kitab ile karşılıklı yemek yeme meselesi ve onların kadınları ile evlenme meselesinde- temel prensibi takrir eden haberî bir cümledir. Bunlardan hiçbiri daha önce haram olup o gün helal kılınmış değildir. Bunlar daha önce Allah tarafından da -bazı temiz şeylerde olduğu gibi- insanların kendi kendilerine haram kılmaları ile de haram kılınmamıştı.

---

419. Râzî, *Tefsir*, a.g.y.
420. Bkz: Beyzâvî, *Tefsir*, II/238.
421. Bu kelimeler hakkında bkz: Mâide, 5/103 ve tefsiri.
422. Nisa, 4/24.

İki ifade şekli arasındaki farklılıktan bizim gördüğümüz nükte budur. Ayetteki belagat nüktelerini araştıranlardan bizim sözlerine muttali olduğumuz kişiler bu noktaya değinmemişlerdir. Daha önce bir haramlık söz konusu olmadığı halde bu helalliğin açık seçik ifade edilmesinin hikmeti, bir takım aşırı tabiatlı kişilerin kendi içtihatları ve meyilleri ile bunu haram saymalarına mani olmak, bu istikamette bir gidişin yolunu kesmektir. Apaçık nass ile belirtildiği halde yine de onlardan kimisi bunu haram saymıştır.

Allah, bizim kadınlarımızın değil, yemeğimizin (kestiklerimizin) onlara helal olduğunu açıkça belirtmiştir. Onları bizim kadınlarımızla evlendiremeyiz. Çünkü erkek, kadın üzerinde otoriter durumda olduğu için bu durumda kadın üzerinde İslam'ın mükemmeliyeti ve müsamahası ortaya çıkmaz.

Ayetteki ifadeleri, mezhep taklidinden uzak olarak anlayan birisinin ilk aklına doğacak olan anlama şekli budur. Kim bizim gibi anlarsa kendi anlayışı ona hâkim durumdadır. Bu konuda hiç kimsenin bizi taklid etmesine cevaz vermeyiz.

Ehl-i Kitab "Müşrikûn" Kategorisine Dâhil Edilebilir mi?

Cumhûr, "Ehl-i Kitab" ifadesinin mefhum-i muhalifinden hareketle putperestlerin yemeğinin (kestiğinin) ve onlara mensup kadınlarla evlenmenin Müslümanlar için helal olmadığı sonucuna ulaştı. Dahhâk ve Şafiî mezhebine mensup bazı kişiler gibi "lakap"ta mefhum-i muhalefeti delil sayanlar da, Cumhûr gibi bunu delil saymayanlar da bu konuda aynı görüşü benimsediler. Hâlbuki Kur'an, Arap müşriklerinin kadınları ile evlenmeyi haram kılarken mutlak olarak ne onların yemeğini ne de putperestlerin yemeğini haram kılmıştır. Kur'an, onların, Allah'tan başkası adına kestiklerini ve yine onlardan bazılarının yemekte olduğu meyte ve kan ile domuz etini haram kılmıştır.

Fakihler, Mecusiler ve Sabiiler hakkında ihtilaf ettiler. Ebu Hanife'ye göre Sabiiler, Ehl-i Kitab gibidirler. Ebu Sevr'e göre Mecusiler de öyledir. Ama Cumhûra göre onlara sadece cizye alma hususunda Ehl-i Kitab muamelesi yapılır. Onlar bu konuda *"Onlara Ehl-i Kitab muamelesi yapın. Yalnız kestiklerinin yenmesi ve kadınlarının nikâhlanması müstesna."* hadisini rivayet ederler. Muhaddislerin de açıkça belirttikleri gibi buradaki istisna sahih olmadığı halde fukaha arasında şöhret bulup yayılmıştır. Bu iki grubun Ehl-i Kitab oldukları ve aradan uzun zaman geçmesiyle kitaplarını kaybettikleri de söylenir.

Bunlar benim, seleften veya dinler ve mezhepler tarihi âlimlerinden herhangi birine ait bir görüşe muttali olmadan önceki düşündüklerimdir ve ben bunları *Menâr Dergisi*'nde birçok kere yazdım. Sonra Ebu Mansur Abdulkahir b. Tâhir el-Bağdâdî'nin *el-Fark Beyne'l-Firak* adlı eserinde Bâtınilere karşı söz ederken şunları gördüm: "Mecusiler, Zerdüşt'ün peygamber olduğunu, ona Allah'tan vahiy geldiğini iddia ediyorlar. Sabiiler de Heremes'in, Vâlîs'in, Zervisyus'un, Eflatun'un ve filozoflardan bazılarının peygamber olduklarını iddia ediyorlar. Diğer din mensuplarından her bir grup da peygamberliğini kabul ettikleri kişilere semâdan vahiy geldiğini benimsiyor ve bu vahyin, emir ve nehyi; ölüm sonrasına, sevap ve cezaya, cennet ve cehenneme, daha önce işlenen amellerin karşılığının buralarda görüleceğine dair haberleri içerdiğini söylüyorlar." Ebu Mansur daha sonra da Bâtınilerin bunları inkâr ettiklerini kaydediyor.

Menâr Dergisi'nin on ikinci cildindeki fetvalar arasında Cava'dan sorulan ve Müslüman bir erkeğin, gayrimüslim bir kadınla mesela Çinli putperest bir kadınla evlenmesinin hükmüne dair bir soruya yer vermiş ve bunu aşağıdaki şekilde cevaplandırmıştık.:[423]

"Seleften bazılarına göre Müslüman erkeğin mutlak olarak gayrimüslim kadınla evlenmesi caiz değildir. Fakat selef ve halefin Cumhûruna göre Ehl-i Kitab bir kadınla evlenmesi helal, müşrik kadınla evlenmesi haramdır. Onlar 'Ehl-i Ktab' derken Yahudi ve Hıristiyan kadını kastederler ve içlerinden bazıları Mecusi kadınla evlenmeyi de caiz görürler. 'Müşrik kadın'dan maksatları da mutlak olarak putperest kadındır. Hatta onlar Yahudi ve Hıristiyanlar dışındaki bütün insanları putperest sayarlar. Yahudi ve Hıristiyanların da müşrik olduğunu söyleyen kişiler de vardır. Fakat gerçek şu ki 'müşrik' lakabı onlar hakkında kullanılmaz. Çünkü Kur'an, çeşitli din mensuplarından bahsederken müşrikleri veya şirk koşanları bir sınıf, Ehl-i Kitab'ı başka bir sınıf sayar. Bu iki sınıf arasında atıf edatı kullanır. Bilindiği gibi atıf da mugayeret (farklılık, değişiklik) gerektirir. Bir görüşe göre Mecusiler de böyledir ki bu konudaki açıklama ileride gelecektir.

Kur'an'ın indiği dönemde 'müşrik' lafzından anlaşılan ve akla gelen ilk mana, Arapların müşrikleridir. Çünkü bunların ne kitapları vardı ne de kitap şüpheleri vardı. Bunlar ümmî (cahil, kitapsız) kişilerdi.

423. *Menâr Dergisi*, XII/261.

Bu meseledeki ihtilafın esası Kur'an'daki iki ayete dayanmaktadır. Birisi, Bakara Sûresi'ndeki *'Ve iman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin.'*[424] ayeti, diğeri de *'Temiz şeyler size bugün helal kılındı. Ehl-i Kitab'ın yemeği size ve sizin yemeğiniz de onlara helaldir. Ve mü'min kadınların iffetlileri ve sizden önce kendilerine kitap verilenlerin iffetli kadınları da (size helaldir).'*[425] ayetidir. Ehl-i Kitab kadınlarla evlenmenin haram olduğunu söyleyenler bu ikinci ayetin, birincisi ile neshedildiğini iddia ederler. Fakat bu iddia, Mâide Sûresi'nin Bakara Sûresi'nden sonra indiği ve Mâide Sûresi'nde neshedilmiş bir şeyin olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir. Eğer Ehl-i Kitab'ın, müşriklerden sayıldığını farz edersek o zaman da Mâide Sûresi'ndeki ayetin, Bakara Sûresi'ndekini tahsis etmesi ve böylece Ehl-i Kitab'ı, Bakara Sûresi'ndeki ayetin umumundan istisna etmesi gerekir. Eğer Ehl-i Kitab'ı müşriklere dâhil saymazsak o zaman bu ayet Ehl-i Kitab kadınlarla evlenmenin caiz olduğuna dair müstakil bir nass olmuş olur.

Müşrik de olmayan, Ehl-i Kitab da olmayan ama kendilerine ait bir kitap veya kitap şüphesi bulunan diğer din mensupları olan kadınlarla evlenme hususunda Kur'an'da açık bir ifade yoktur. Mesela Mecusiler ve Sabiiler kendilerine ait bir kitap şüphesi bulunan diğer din mensuplarındandırlar ve Budistler ve Brahmanlar ile Çin'deki Konfüçyüs bağlıları da bunlar gibidir. Daha önce de geçtiği gibi içlerinde, Ehl-i Kitab'ı müşrikler sınıfına dâhil etmede hayli arzulu kişilerin de bulunduğu ulemamız, bu sayılanları müşrikler sınıfına dâhil etme hususunda tereddüt etmezler. Hâlbuki Kitab ve Sünnet'te bunlar arasında farklılık ve değişiklik olduğunu gösteren açık ifadeler vardır. Kur'an Ehl-i Kitab ile müşrikleri bilhassa şu iki ayette ayrı kabul etmiştir: *"Ehl-i Kitab'dan ve müşriklerden (oluşan) kâfirler, delil kendilerine gelene kadar ayrılmış değillerdi."*[426]; *"Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve şirk koşanlardan çok eza duyacaksınız."*[427] Bir başka ayette de farklılık sadedinde Ehl-i Kitab'ı teşkil eden iki grup ayrı olarak zikredilmiştir: *"Andolsun ki insanlar arasında, iman edenlere en çetin düşmanlar olarak Yahudileri ve şirk koşanları bulacaksın ve sevgice iman edenlere en yakın kişiler olarak da 'Biz Hıristiyanız.' diyenleri bulacaksın."*[428]

424. Bakara, 2/221.
425. Mâide, 5/5.
426. Beyyine, 98/1.
427. Âl-i İmrân, 3/186.
428. Maide, 5/82.

Allah Kur'an'da Ehl-i Kitab'dan bahsettiği gibi Sabiilerden ve Mecusilerden de bahsetmiş, onları Ehl-i Kitab'dan, müşriklerden ve Müslümanlardan farklı iki grup olarak kabul etmiştir. Hac Sûresi'nde *"Allah kıyamet günü; iman edenlerin, Yahudilerin, Sabiilerin, Hıristiyanların, Mecusilerin ve şirk koşanların arasını fasledecek. Allah, her şeyi görüp bilendir."*[429] buyrulmaktadır. Çeşitli din mensupları sayılırken arada atıf edatı kullanılması, Sabiilerin ve Mecusilerin, Kur'an'ın 'müşrikler' ve 'şirk koşanlar' şeklinde ifade ettiği gruptan ayrı müstakil iki grup olmalarını gerektirir. Çünkü Sabiilerin de, Mecusilerin de ilâhî olduğuna inandıkları kitapları vardır. Fakat aradan uzun zaman geçmesi sonucu bu kitapların asılları bilinmez hale gelmiştir. Bu kitapların peygamberler tarafından getirilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Çünkü Allah *"Biz seni müjdeleyici ve uyarıcı olarak hak ile gönderdik. İçinde bir uyarıcı bulunmayan hiçbir kavim yoktur."*[430] ve *"Sen sadece bir uyarıcısın ve her toplum için bir yol gösterici vardır."*[431] buyuruyor. Peygamberlerinden zaman itibariyle hayli uzak kaldıkları için Hadîd Sûresi'ndeki şu ayetten anlaşılan kurala da uygun olarak içlerindeki putperestlik kuvvet kazandı: *"İman edenlerin, Allah'ın ve haktan inmiş olanın zikri için kalplerinin saygı ve korku ile yumuşaması zamanı gelmedi mi? Onlar, bundan önce kendilerine kitap verilmiş, sonra üzerlerinden uzun bir süre geçmiş, böylece kalpleri de katılaşmış bulunanlar gibi olmasınlar. Onlardan çoğu fasıktırlar."*[432] Bilindiği gibi Ehl-i Kitab'dan çoğunun, kendi kitaplarının dışına çıkmaları ve onlara putperestlik, şirk temayüllerinin girmesi Allah'ın Kitabı'nda onların müşriklere karşı imtiyazlı bir konumda olmalarını ve ayrı bir grup sayılmalarını engellememiştir. Aynı şekilde Müslümanlardan çoğunun Kur'an'ın hidayetinin dışına çıkmamaları ve akidelerine putperestlik temayüllerinin girmesi de onları, Müslüman ve mü'min olarak nitelenen grubun dışına çıkarmamıştır. Her ne kadar hatipler onları kastederek minberlerde 'İslam'ın sadece ismi kaldı.' diyorlar ve ilim adamları Buhari ve Müslim'deki şu hadisi onlara tatbik ediyorlarsa da yine de bu durum onları Müslüman grubunun dışına çıkarmıyor. Bu hadise göre Hz. Peygamber *"'Karış karış, arşın arşın sizden öncekilerin yollarını izleyeceksiniz. Hatta onlar fare deliğine girseler siz de oraya gireceksiniz.'* deyince oradakiler *'Ya Rasûlüllah! Yahudiler ve Hıristiyanlar (mı)?'* dediler. O da *'Ya kim?'* buyurdu."[433]

---

429. Hac, 22/17.
430. Fâtır, 35/24.
431. Ra'd, 13/7.
432. Hadid, 57/16.
433. Buhari, *Enbiyâ*, 50; *İ'tisâm*, 14; Müslim, *İlm*, 6.

Kur'an'da; Ehl-i Kitab'ın, Allah'ı bırakıp âlimlerini ve din adamlarını rab edindikleri belirtildikten sonra *"O, onların şirk koştuklarından uzaktır."*[434] buyrulmasından istidlal ederek Ehl-i Kitab'ı müşrikler grubuna sokmaya ve onların kadınları ile evlenilmesini de haram saymaya çalışan kişilerin görüşleri bu açıklama ile reddedilmiş oluyor. Çünkü bir lakabın insanlardan bir grup hakkında kullanılması, o grubun fiilinin benzerinin başka bir gruba isnat edilmesi halinde bu iki grubun o konuda müşterek olmasını gerektirmez. Bunu daha önce Bakara Sûresi'ndeki *"Ve iman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin."*[435] ayetinin tefsirinde açıklamıştık. Özellikle de o diğer gruba isnad edilen fiil, o grubun en özel sıfatı değilse ve onun fertlerini şümulüne alan genel bir fiil değilse bu böyledir. Mesela Ehl-i Ktab, âlimlerini ve din adamlarını rab ediniyor, helal ve haram kıldıkları meselelerde onlara tâbi oluyorlar. Ama onların en özel sıfatları, kitaba tâbi olmalarıdır ve içlerinden çokları bu helal ve haram kılma hususunda başkanlarına muhalefet de ederler. Hıristiyanlardaki Arius bağlıları gibi tevhide bağlı olanlar için böyle bir durum söz konusudur. Zamanımızda Avrupa ve Amerika'daki özgürlük ortamı sebebiyle Hz. İsa'nın peygamberliğini dile getiren tevhit erbabı Hıristiyanların sayısı artmaktadır. Bunların sayıları daha önce kilisenin baskısından dolayı az idi.

Açık olan şu ki Kur'an, eski dinlere mensup kişilerden Sabiileri ve Mecusileri zikretmekte, Brahmanlardan, Budistlerden ve Konfüçyüs bağlılarından söz etmemektedir. Çünkü Sabiiler ve Mecusiler, Kur'an'ın ilk muhatapları olan Araplarla Irak ve Bahreyn'de komşu oldukları için Araplar onları biliyorlardı. Hindistan'a, Japonya'ya ve Çin'e seyahat etmiyorlardı ki başkalarını da bilsinler. Ayetin maksadı, bilinen dinlerin zikredilmesiyle hâsıl oluyordu, Kur'an'ın indiği dönemdeki muhatapların bilmediği başka din mensuplarından bahsetmek suretiyle ilginç bir durum ortaya koymanın gereği yoktu. Bundan sonra muhataplar için Allah'ın; Brahmanların, Budistlerin ve diğerlerinin arasını da fasledeceğini anlamak artık kapalı bir şey değildi.

Bilindiği gibi Kur'an, Ehl-i Ktab'dan cizye kabul edileceğini belirtmekte ve başkalarından cizye alınmasından söz etmemektedir. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn de Müşrik Araplardan cizye kabul etmemişler ama içlerinde Buhari ve Müslim'in de bulunduğu hadis kitaplarında ifade edildiğine göre Bahreyn'de, Hecer'de ve Fars ülkelerinde bulunan Mecusilerden kabul etmişlerdir. Ahmed (b. Hanbel), Buhari, Ebu Davud, Tirmizî ve başkala-

434. Tevbe, 9/31.
435. Bakara, 2/221.

rının Abdurrahman b. Avf'tan rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber Hecer Yahudilerinden cizye almıştır. Hz. Ömer'in bu konuda sahabe ile istişarede bulunduğu sırada Abdurrahman b. Avf bunun böyle olduğuna şahitlik etmiştir.

Malik ve Şafii'nin rivayetine göre Abdurrahman b. Avf, "Rasûlüllah'ın (s) '*Onlara Ehl-i Kitab muamelesi yapın.*' dediğini duyduğuma şehadet ederim." demiştir.[436] Bu rivayetin senedinde inkıta (kopukluk) vardır. *Munteka* müellifi ve başkaları bu rivayeti delil sayarak Mecusilerin Ehl-i Kitab sayılamayacağını söylerlerse de bu kuvvetli bir istidlâl değildir. Çünkü insanlardan iki gruba, kitaplarının aslı bilindiği için ve bazı ilave özelliklerinden dolayı Ehl-i Kitab denmiş olması, dünyada onlardan başka Ehl-i Kitab olmamasını gerektirmez. Allah'ın her topluma müjdeleyici-uyarıcı peygamberler gönderdiği, onlarla beraber kitaplar ve insanların adaleti ayakta tutmalarını sağlayacak ölçüler (mizan) gönderdiği bilinmekte iken Ehl-i Kitab'ın sadece bu iki grup ile sınırlı olması gerekmez. İnsanlardan, özel meziyetleri olan belli bir gruba "ulema" denilmesi nasıl ilmin sadece onlara ait olmasını, başkalarında bulunmamasını gerektirmezse Ehl-i Kitab ifadesinin bu iki grup için kullanılması, başka Ehl-i Kitab olmamasını gerektirmez.

Başka rivayetlerde Mecusilerin de önceleri Ehl-i Kitab oldukları yer almaktadır. *Neylu'l-Evtâr*'da *Münteka* müellifinin "Onun 'Ehl-i Kitab muamelesi' sözünden, onların Ehl-i Kitab olmadıkları istidlâl edilmiştir." cümlesi üzerine şunlar yazılıdır:

"Fakat Şafiî, Abdurrezzak ve diğerleri hasen bir senetle Hz. Ali'den şöyle rivayet ederler: Mecusiler, Kitab Ehli idiler, onu inceliyorlardı ve ilim ehli idiler, onu okuyorlardı. Emîrleri (başlarındaki yönetici) içki içti ve kız kardeşi ile ilişkide bulundu. Sabah olunca menfaatçileri topladı, onlara verdi ve 'Âdem'in oğulları, kızları ile evleniyorlardı.' dedi. Onlar da ona itaat ettiler. Muhalefet edenleri de öldürdü. Kitapları ve o kitaptan kalplerinde (hafızalarında) bulunan şeyler götürüldü. Onlarda ondan bir şey kalmadı."

"Abd b. Humeyd Burûc Sûresi'nin tefsirinde sahih bir senet ile İbn Ebzâ'dan rivayet ediyor: Müslümanlar Persleri hezimete uğratınca Ömer, 'Toplanın.' dedi. (Yani izlenen bir sünnet ve uyulması gereken bir yükümlülük olarak istişarede bulunmak üzere sahabeye 'Toplanın.' dedi). Sonra 'Mecusiler Ehl-i Kitab değiller ki onlara cizye koyalım. Putperest de değiller ki onlara onlarla ilgili hükümleri uygulayalım.' dedi. Ali 'Hayır, onlar Ehl-i

436. Muvatta, *Zekât*, 42.

Ktab'dır.' dedi ve benzer şeyler söyledi. Fakat o olayı anlatırken 'Kızı ile ilişkide bulundu.' dedi ve sonunda da 'Kendisine muhalefet edenler için uhdûd (hendek, uzunlamasına çukur) yaptırdı.' dedi."

"Bunlar, Mecusilerin bir kitapları olduğunu söyleyenlerin delilleridir. İbn Battâl 'Eğer onların bir kitapları var iken hükmü kaldırıldığı için kaldırılmış olsaydı kestiklerinin yenmesinin ve kadınları ile evlenilmesinin helalliği istisna edilmezdi.' sözüne karşı da şöyle cevap verilir: İstisna, mevcut rivayete tâbi olarak gelmiştir. Çünkü burada kan dökülmesini gerektiren bir şüphe vardır. Nikâhta ise durum farklıdır; nikâh, ihtiyatlı davranılan şeylerdendir. İbn Münzir de diyor ki: Onların nikâhlarının ve kestiklerinin haram kılınması ittifak edilmiş konulardan değildir. Fakat ilim erbabının ekseriyeti bu görüştedir."[437]

Bu anlatılanlardan sonra anlaşılan o ki; ilim adamları arasında "müşrikler" veya "şirk koşanlar" lafızlarının, bizim Peygamberimiz'i inkâr eden ve dinimize girmeyen insanların veya bu insanlardan Yahudilerin ve Hıristiyanların dışında kalanların tamamını kapsadığına dair icma şeklinde bir görüş yoktur. Bu, Mecusilerle ilgili sahih bir nakildir. Buradan hareketle görülüyor ki Kur'an'daki "müşrik kadınlar" ve "müşrik erkekler" ifadelerinin sadece putperest Araplara has kabul edilmesi ve kendilerini İslam'a yaklaştıran herhangi bir kitabı veya kitap şüphesi olmayan insanların da onlara kıyas edilmesi içtihada açık bir konudur. Aynı şekilde Kur'an'daki "Ehl-i Ktab" ifadesinin de Yahudilere ve Hıristiyanlara ait olması ve Mecusiler ve benzerleri gibi aslı bilinmeyen ama içindeki adap ve diğer düzenlemeler itibariyle mensuplarını İslam'a yaklaştıran kitaplara sahip din mensuplarının da bunlara kıyas edilmesi içtihada açık bir konudur. Ayrıca -ileride geleceği gibi- selef müfessirlerinden Katâde de ayetteki "müşrik kadınlar" ve "müşrik erkekler" ifadelerinden maksadın Araplar olduğunu belirtmiştir.

Müşriklerle Evlilik Yasağının Kapsamına Ehl-i Kitab da Girer mi?

Bu durumda *"Ve iman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin."*[438] ayeti, Çin'deki Müslümanların çokça yaptıkları ve onları örnek almak suretiyle Cava'ya da intikal eden Çinli kadınlarla evlenme olayının haram olduğunu gösteren kesin bir nass durumunda olmaz. Bu tür evlilik, İslam'ın

---

437. Şevkanî, *Neylu'l-Evtâr*, Kahire, ts. (Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî), VIII/64-65.

438. Bakara, 2/221.

Çin'de yayılmasının sebepleri arasında yer almıştır. Bunun sizdeki tesiri hangi boyuttadır, bilmiyorum. Ayet bu konuda kesin nass durumunda olmayınca bu tür evliliğin helal sayılması da küfür olmaz ve İslam'dan çıkma sayılmaz. Aksi takdirde sayılamayacak kadar çok Çinli Müslümanın kâfir olduğuna hükmetmemiz gerekir.

Âlimler arasında meşhur olan görüşe göre her ne kadar başka şeylerde "Asıl olan mübahlık (ibâha)" ise de "Nikâhta asıl olan, haramlıktır." Buna göre bir nikâhın helal olması için ona dair özel nass gerekir. Buna karşı da şöyle denilebilir: Bu da *"Yasak olduğuna dair bir nass bulunmadıkça her şeyde asıl olan ibahadır."* genel kuralına girer, demezsek o zaman meseleyi Yüce Kitab'a havale ederiz ve orada, babaların hanımları ile evlenmenin yasaklanmasını müteakip şöyle dendiğini görürüz:

"Anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeş kızları, kız kardeş kızları, sizi emziren anneleriniz, süt kız kardeşleriniz, karılarınızın anneleri, kendileri ile zifafa girdiğiniz karılarınızdan olup himayenizde olan üvey kızlarınız -eğer onlarla zifafa girmemişseniz sizin için bir sakınca yoktur-, kendi sulbünüzden olan oğullarınızın hanımları ve iki kız kardeşi bir arada bulundurmanız size haram kılındı. Fakat eskiden olanlar müstesna. Allah çok bağışlayıcı, çok merhamet edicidir. Ve mülkiyetinizde olanlar dışındaki evli (muhsan) kadınlar (onlar da size haram kılındı). Allah sizin için böyle hüküm verdi. Zina yoluyla olmaksızın iffetli bir şekilde mallarınızla, bunların dışındakiler, onları arzulamanız size helal kılındı."[439]

Onların kendi usullerine göre şöyle deriz: Allah'ın, *"Bunların dışındakiler size helal kılındı."*[440] ifadesi, Bakara Sûresi'nde müşrik kadınlarla evlenmeyi yasaklayan ve Nur Sûresi'nde müşrik kadınla ve zina eden kadınla evlenmeyi haram kılan ayetlerden ya sonra ya da önce inmiştir. Eğer bunlardan sonra inmişse onları neshetmiş olur. Eğer daha önce inmişse o zaman da müşrik ve zina eden kadınla evlenmenin haramlığı, -adına nesih densin veya denmesin- tahsis yoluyla *"Bunların dışındakiler size helal kılındı."*[441] ifadesinin umumundan istisna edilmiş olur. Nitekim hadisle de böyle istisnalar yapılmış; iki kız kardeşin bir nikâhta bulundurulmasına kıyas veya ilhak edilerek bir kızın, halası veya teyzesi ile evlenmesi yasaklanmış, süt yoluyla evlenilmesi haram olanlar, nesep yoluyla haram olanlar gibi kabul edilmiştir. Usuldeki,

439. Nisa, 4/23-24.
440. Nisa, 4/23-24.
441. Nisa, 4/23-24.

Kur'an'ın Sünnet'le tahsisini caiz gören meşhur görüşe göre bu istisnalar yapılmıştır. Üstelik Cumhûra göre zina eden kadınla evlenmek de helaldir.

Her halükârda Ehl-i Kitab olan kadınlarla ve hükmen onlardan olan kadınlarla (Hafız İbn Münzir'in naklettiğine göre Mecusileri böyle sayanlarca Mecusiler gibi) evlenilmesi *"Bunların dışındakiler size helal kılındı."*[442] ifadesinin umumuna dâhil olur. Ehl-i Kitab kadınlarla evlenilmesi adı geçen ayetlerin hepsinden sonra inen Mâide Sûresi'ndeki ayet ile de ayrıca pekiştirilmiştir.

Anlatılanların özeti şudur: Ehl-i Kitab mensubu kadınlarla evlenilmesi caizdir, bunu yasaklamanın bir gerekçesi yoktur ve müşrik kadınlarla evlenmek de haramdır. *"Müşrik kadınlar"* lafzının bütün putperest kadınları kapsayan umumi bir ifade mi, yoksa Araplardan müşrik olan kadınlara ait özel bir ifade mi olduğu içtihada açık olup selef âlimleri arasında ihtilaflı bir konudur.

İbn Cerir, *"Ve iman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin."*[443] ayetinin tefsirinde "Başkaları der ki: Bu ayet, hükmü itibariyle Araplardan müşrik olan kadınlar kastedilerek indirilmiştir, bundan hiçbir şey neshedilmemiştir." der. Bunu birkaç tarik ile Katâde'den ve ayrıca Saîd b. Cübeyr'den rivayet eder. Yalnız Saîd b. Cübeyr "Putperestlerden müşrik olan kadınlar" der ve bu durum İbn Cerir'in onu, bu ayetin Araplardan müşrik olan kadınlara ait olduğunu söyleyenlerden saymasına mani olmaz. İbn Cerir daha sonra bu konudaki farklı görüşlere ait çeşitli rivayetleri zikreder ve ardından şöyle der: "Bu görüşler içinde ayetin teviline en uygun olanı Katâde'nin görüşüdür ki ona göre Allah Teâlâ *'Ve iman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin.'*[444] ayeti ile Ehl-i Kitab olmayan müşrik kadınları kastetmiştir ve ayet, zahiri itibariyle âmm (genel), batını itibariyle hâs/özeldir. Bu ayetten hiçbir şey neshedilmemiştir; Ehl-i Kitab kadınları bu ayete zaten dâhil değildir." Daha sonra da Ehl-i Kitab kadınlarla evlenmenin helal olduğuna dair uzun uzadıya açıklamalar yapar.

Delile dayalı araştırmadan zahir olan, budur. Fakat âlimlerimizden hiçbirinin, Ehl-i Kitab ve Mecusiler dışındaki gayrimüslim kadınlarla evlenmenin helal olduğuna dair açık bir görüşüne rastlamadık. İmam Şafiî'nin yakınlarından Ebu Sevr ise Mecusi kadınla evlenmenin helal olduğunu belirtmiştir. Ebu Sevr, İmam Şafiî'den fıkıh tahsil etmiş ve müçtehitlik derecesine ulaşmış

442. Nisa, 4/23-24.
443. Bakara, 2/221.
444. Bakara, 2/221.

bir âlimdir. Şafiîler de onun şahsî görüşlerini, Şafiî mezhebine dâhil ayrı bir görüş (vech) olarak saymadıklarını belirtirler. Ayrıca onlar Çinli putperest kadın bir yana Mecusi kadınla evlenilmesini de caiz görmezler.

Bazı usul âlimlerinin "Nehiy, akitlerde ve muamelelerde butlanı gerektirmez." şeklindeki sözleri, bu konuyu kapsamaz. Bu sözü söyleyen Hanefîler, nikâhı bundan istisna ederler gerekçelerini de şöyle açıklarlar: Nikâh, helallik için vazedilmiş bir akittir. Haramlığı gerektiren nehiy sebebiyle, onun vazediliş sebebi olan konumdan yani helallikten ayrı kalınca batıl olur. Satım akdi bundan farklıdır. Çünkü o, helallik için değil, mülkiyet için vazedilmiştir. Haram olan bir konumda da mesela Mecusi olan cariye hakkında da meşru oluşu bunu göstermektedir. Bundan dolayı bu tür bir şeyin yasaklanması onun batıl olmasını gerektirmez. Dolayısıyla onlara göre "Çinli kadının nikâhlanması haram olsa bile sahihtir." denemez.

Konunun, hikmet-i teşri yönünü ise Allah Teâlâ Bakara Sûresi'nde mü'minlerle müşrikler arasında yapılacak evlilikleri yasaklarken *"Onlar cehenneme çağırırlar. Allah da izni ile cennete ve bağışlanmaya çağırır."*[445] buyurarak açıklar. Bu meseleyi o ayetin tefsiri esnasında ele almış ve müşrik kadın ile Ehl-i Kitab kadın arasındaki farkı orada açıklamıştık.[446] Orada belirttiğimiz farklılıklardan bazıları şunlardı: Ehl-i Ktab, mü'minlere daha yakın olduğu için onlarla dostane münasebetler meşru kılınmıştır. Çünkü bizimle yakın ilişkileri ve bizden İslam'ın hakikatini gerek ahlak gerek amel olarak öğrenmeleri sayesinde onlar bizim dinimizin, kendi dinlerinin aynısı olduğunu; bununla beraber ilave olarak bizim dinimizde beşerî ilerlemenin gerektirdiği açıklama ve ıslahatların bulunduğunu; din ile alakası olmadığı halde onlara din kapısından girmiş bir takım bidatlerin ve kuruntuların bizde izale edilmiş olduğunu görürler. Hâlbuki müşriklerin dini ile bizim dinimiz arasında hiçbir ilişki yoktur. Bundan dolayı da Ehl-i Kitab İslam dinine, bu din onların arasında yayılıp neşredildikten ve onlar tarafından bu dinin hakikati anlaşıldıktan sonra kendi istekleri ile girmişlerdir. Eğer Ehl-i Kitab gibi müşriklerden de cizye kabul edilseydi onlar hep birden İslam'a girmezlerdi ve bu dini ayakta tutan bir unsur bulunmazdı. İslam'a yakınlık veya cehenneme davet bakımından aralarındaki farklardan biri de Ehl-i Kitab'ın, ele geçirdikleri Müslümanlara, dinlerinden dönmeleri için Arap müşriklerin yaptığı gibi işkence yapmamasıdır.

---

445. Bakara, 2/221.

446. Bkz: *Menâr Tefsiri* II/459-472.

Ayrıca İslam'ın Araplar ve Arap ülkeleri hakkında özel bir siyaseti vardır. Bu, Arap yarımadasının İslam'ın himaye altına alınmış haremi, içinden her tarafa hayat iksiri fışkıran kalbi, düşmanlar ona karşı birleşip bir araya geldiklerinde dönülecek mevzi olması siyasetidir. İşte bu sebeple Arap yarımadasında hiç müşrik kalmasın diye buradaki müşriklerden cizye kabul edilmemiştir. Hatta Rasûlüllah (s) orada iki din kalmamasını tavsiye etmiştir.[447] Yılanın yuvasına çekildiği gibi İslam'ın da ileride Hicaz'a çekileceğine dair hadisler de buna delalet etmektedir. Bütün bunlar Katâde'nin, ayetteki "müşrik erkekler" ve "müşrik kadınlar" hakkındaki tefsirini teyit ediyor.

Müslümanlarla müşrikler arasında yapılacak evlilik, İslam'ın yayılmasında en temel unsur olan bu siyasete ters olunca ve diğer taraftan Müslüman erkeklerin Çinli kadınlarla evlenmeleri, Çin'in birçok yerinde olduğu gibi onların Müslüman olmalarına sebep teşkil edince bu durumda haramlık için ayette açıklanan gerekçe bu kadınlara uymamaktadır. İki zıt şeyden birine, diğerinin hükmü nasıl verilebilir ki?!

Biz *Tefsir*'de, eğer kadın bilgili ve güzel, erkek de cahil ve ahlâken zayıf olduğu için Ehl-i Kitab olan kadının, erkeği kendi dinine çekmesinden endişe ediliyorsa bu durumda Ehl-i Kitab kadınla evlenmenin sakıncalı olacağına dikkat çektik. Nitekim zamanımızda bazı zayıf Müslümanların Avrupalı veya başka yerden Ehl-i Kitab kadınlarla evlenmeleri halinde çoğu kere böyle bir durum ortaya çıkıyor, Müslüman erkekler o kadınlara meftun oluyorlar. Hâlbuki İslam'da (harama) vesile olacak yolların kapatılması (sedd-i zerâi') vaciptir.

Bu fetvanın hülâsası şudur: Allah'ın, Bakara Sûresi'ndeki ayette evlenilmelerini haram kıldığı *"müşrik kadınlar"*, Araplardan olan müşrik kadınlardır. Müfessirlerin üstadı İbn Cerîr et-Taberî'nin tercih ettiği görüş budur. Mecusiler, Sabiiler, Hint ve Çin putperestleri ve Japonlar gibi onlarla aynı durumda olan diğerleri şu ana kadar tevhidi ihtiva eden kitapları olan kimselerdir, yani bu manada Ehl-i Kitab'dırlar. Tarihten ve Kur'an'ın beyanından anlaşılan o ki bütün kavimlere içlerinden peygamberler gönderilmiştir, onların kitapları semavidir ama tarih itibariyle en son döneme rastlayan Yahudilere ve Hıristiyanlara ait kitaplar gibi bunlar da tahrife uğramıştır. Bize göre nikâhta asıl olan ibahadır. Bunun için evlenilmesi haram olanlara dair nass gelmiştir. Allah'ın, evlenilmesi haram olan kadınları saydıktan sonra *"Bunların dışındakiler size helal kılındı."*[448] buyurması, onların kadın-

447. *Menâr Dergisi*, XII/2/97.
448. Nisa, 4/23-24.

larının helal olduğunu ifade eder. Bu ayeti nesheden veya onun genelliğini tahsis eden bir nass olmadan hiç kimsenin bunu haram kılmaya hakkı yoktur. Burada tefsirini yapmakta olduğumuz ayeti açıklarken beyan ettik ki insanlar "Ehl-i Kitab" lafzının mefhumunu esas aldılar ve "Ehl-i Kitab"ı da Yahudilere ve Hıristiyanlara has/özel bir ifade kabul ettiler. Hâlbuki bu, lakapta mefhum-i muhalefettir ve Cumhûr bu tür mefhum-i muhalefeti kabul etmez. Buna rağmen uygulama böyle olmuştur. Çünkü bu, İslam'ın üstün ve galip olmasından, bütün muhaliflerinin de Müslümanlardan net bir şekilde aşağı seviyede bulunmalarından dolayı ilk yetişme dönemlerinde Müslümanlara hâkim olan duyguya uygun düşmektedir. Bundan dolayı bazı müellifler, Kur'an'ın en son inen Sûresinde Ehl-i Kitab mensubu kadınlarla evlenmenin helal olduğu açıkça belirtildiği halde onlarla evlenilmesini haram saymaya meyletmişlerdir.

Bu maksatla kimisi *"sizden önce kendilerine kitap verilenler"* ifadesini, "İslam'dan önce o kitapla amel edenler" veya "O kitap ile tahrif edilmeden önce dinî hayat yaşayanlar" şeklinde tevil etmişlerdir. Bu, yanlışlığı açık olan bir tevil olup dil açısından doğru değildir. Çünkü "Bizden önce kendilerine kitap verilenler"in manası, "Allah'ın kendilerine kitap indirdikleri" şeklindedir. Geçtiği her yerde bu ifadenin bu manaya geldiği hususunda müfessirler arasında ittifak vardır. *"Kitap ancak bizden önceki iki gruba indi (dersiniz diye)..."*[449] ayeti de bu manadadır. Eğer mana böyle olmazsa o zaman ayetin bir faydası olmaz.

Kimileri de Kur'an'a karşı bir delil olarak kullanmak gayesiyle eskilerden bir nakil peşine düşmüşler ve bazı kitaplarda İbn Ömer'in, Ehl-i Kitab mensubu kadınla evlenilmesini kabul etmediğine dair bir ifade bulmuşlardır. Buna göre o, Bakara Sûresi'ndeki ayeti tevil etmekte ve Ehl-i Kitab mensubu kadını kastederek "Onun, Rabbinin İsa olduğunu söylemesinden daha büyük bir şirk bilmiyorum." demektedir. Hâlbuki bu, Abd b. Humeyd'in, Meymûn b. Mihrân'dan naklen anlattıklarına aykırıdır. Meymûn şöyle der: İbn Ömer'e Ehl-i Kitab mensubu kadınları sordum, o da bana *"Ve mü'min kadınların iffetlileri ve sizden önce kendilerine kitap verilenlerin iffetli kadınları da..."*[450] ve *"Ve iman etmedikleri sürece müşrik kadınlarla evlenmeyin."*[451] ayetlerini okudu.[452] Bu ifadenin zahirinin manası şudur: Allah Ehl-i Kitab'dan

449. En'âm, 6/156.
450. Maide, 5/5.
451. Bakara, 2/221.
452. *ed-Durru'l-Mensûr*.

olan muhsan (iffetli, özgür) kadınları helal kıldı ve müşrik Arap kadınları da haram kıldı.

Birinci görüşü İbn Ömer'den Ebu Şeybe ve İbn Ebu Hâtim rivayet eder ve bu görüşün, Bakara Sûresi'ndeki ayetin tevili olduğu açıkça belirtilir. Eğer bu rivayet sahih ise o zaman bu görüş, onun içtihadı olur. Usûl âlimlerinden hiçbiri de hakkında nass bulunan bir meselede sahabenin içtihadı ile amel edileceği görüşünde değildir. Cumhûr, böyle bir anlayışı mutlak olarak reddeder. Sahabe görüşünü kabul edenler de o konuda nass bulunmamasını, başka bir sahabenin muhalif görüşünün olmamasını şart koşar. Bir sahabe kavli ile başka bir sahabenin muhalif görüşü olduğu halde amel etmek, tercih sebebi bulunmaksızın tercih yapmak demek olacağından böyle bir şart kabul etmişlerdir. Burada söz konusu olan ve nassa rağmen ileri sürülen görüş ise içlerinde Hz. Ömer'in de diğer sahabelerin görüşüne muhaliftir. Abdurrezzak ve İbn Cerir'in rivayetine göre Hz. Ömer "Müslüman erkek, Hıristiyan kadınla evlenir ama Hıristiyan erkek, Müslüman kadınla evlenemez." demiştir.

Kimileri de *"Kâfir kadınların ismetlerini (akitlerini, nikâhlarını) tutmayın."*[453] ayetine tutunurlar ki bu, büyük bir cehalettir. Çünkü bu ayet, kocaları Müslüman olan ve kendileri şirkte devam eden müşrik kadınlar hakkında inmiştir.

Ben derim ki: İnsan tabiatından habersiz kişiler, dinî muhaliflere katı davranmanın kendi dinlerine üstünlük sağlayacağını, böylece dinlerinin itibarının artacağını ve yaygınlaşacağını sanıyorlar. Hâlbuki kötü muamele, en büyük nefret ettiricidir: *"Eğer katı kalpli kaba biri olsaydın etrafından dağılırlardı."*[454] İslam'ın ilk dönemde hiçbir dinde benzeri görülmemiş bir hızla yayılması, sırf Müslümanların karşılıklı ilişki içinde bulundukları ve beraber yaşadıkları insanlara karşı gösterdikleri iyi davranışlar sayesinde olmuştur. Eğer sonraki nesiller, öncekilerin bu konuda izledikleri yolu terk etmeselerdi İslam ülkelerinde kendi isteği ile Müslüman olmamış hiç kimse kalmaz ve İslam bütün dünyaya yayılmış olurdu.

Bunları, Ehl-i Kitab ile kestiklerinden gocunmaksızın yemek yemenin ve kadınları ile evlenmenin helal olmasındaki hikmeti açıklamak için bir giriş ve hazırlık mahiyetinde söylüyoruz. Bunların hikmetini de şöyle açıklarız: Bu sayede Allah, Ehl-i Kitab'ın, İslam'ın hakikatini bilmelerini ve ona mey-

453. Mümtehine, 60/10.
454. Âl-i İmrân, 3/159.

letmelerini amaçlamaktadır. Aslında İslam, onların dinin de esasını teşkil etmektedir; Allah, beşerî terakki ve her şeyi derece derece yükseltme konusundaki sünnetine uygun olarak o dini ikmal etmiş ve neticede o, kemal noktasına ulaşmıştır. Zaten bu ayetin, dinin ikmal edildiğini açıklayan ayetten sonra yer almasının sebeplerinden biri de budur.

Üstad Muhammed Abduh *Risâletu't-Tevhid*'de İslam'ın hakikatini açıklama sadedinde şunları söyler: İnatçılara döndü ve onlara *"Eğer doğru iseniz, burhanınızı (delilinizi) getirin, de."*[455] dedi. Kavgaya meyilli olanları, kesin bilginin temellerini sarstıkları için payladı ve ayrılığın, haddi aşmak ve apaçık hak yoldan çıkmak demek olduğunu belirtti. Bu konuda sözlü öğüt ve nasihat noktasında da durmayıp uyum düzenlemesi getirdi ve bu düzenlemeyi yürürlüğe koydu. Müslüman erkeğin, Ehl-i Kitab ile evlenmesini mubah kıldı, onlarla yemek yemeye cevaz verdi ve onlara karşı yürütülecek mücadelenin en güzel metotla yapılmasını istedi. Bilindiği gibi karşılıklı iyi muamele, sevgi elçisi ve ülfet bağıdır. Sıhrî akrabalık da ancak eşlerin aileleri arasında karşılıklı sevgi olduktan ve onlar birbirlerine ülfet bağları ile bağlandıktan sonra vücut bulur. Sıhriyette en azından erkeğin, kendi dininden olmayan karısına karşı sevgisi söz konusudur. Allah *"Kendilerinde sükûn bulasınız diye size nefislerinizden (içinizden) eşler yapması ve aranızda bir sevgi ve merhamet meydana getirmesi O'nun ayetlerindendir."*[456] buyurmaktadır.[457]

Görüldüğü gibi Allah'ın, Ehl-i Kitab'ın yemeğini (kestiğini) yemeyi ve onlara kendi yemeğimizden yedirmeyi, onların kadınları ile evlenmeyi meşru kılmasındaki hikmet, onların İslam'ın güzelliklerinden haberdar olmalarını engelleyen katı tavrı ortadan kaldırmak, İslam'ın güzelliklerini uygulama yoluyla onlara göstermektir. Meşruiyetin hikmeti bu olunca o zaman onlardan evlenmek isteyen Müslümanın da bu hikmeti ortaya çıkaran, o yolda hareket eden birisi olması gerekir. Bu da hanımına ve hanımının ailesine gerek iyi ahlak, gerek takva ve gerekse iyi davranışlar konusunda iyi örnek olması ile mümkündür. Kendini buna ehil görmeyen kişi böyle bir yola atılmasın. Çünkü biz, Mısırlılardan ve Türklerden çoğunun Batılı kadınlarla evlendiklerine fakat evliliklerinde bu hikmete sırt çevirdiklerine şahit oluyoruz. Bunlar kendilerini, hanımlarından aşağı görüyorlar ve hanımlarını örnek alıyorlar. Kendilerini, hanımlarına örnek olmaya ehil görmüyorlar. Hatta bunlardan bazıları hanımlarının, çocuklarını Hıristiyanlaştırmasına

---

455. Bakara, 2/111.
456. Rûm, 30/21.
457. Muhammed Abduh, *Risâletu't-Tevhîd*.

müsamaha ediyorlar. Bu gibiler ancak siyasi kimlik/nüfus cüzdanı bakımından Müslümanlardan sayılırlar. Bunların küfre olan meftunlukları, kadınlara meftunluklarından daha çoktur. Allah dilediğini doğru yola iletir.

Taamın Helal veya Haram Olması, Tezkiye ve Besmele Meselesi

Ayetin tefsirine dair bu söylediklerimizi, ayeti Hz. Peygamber'in Sünneti'ndeki açıklamalara ve ilk asırdaki sahabe ve tâbi'inden olan selef âlimlerinin görüşlerine dayanan anlayışımıza göre, bunlardan istifade ederek yazdık. Bu zaten bizim, Allah'ın Kitabı'nı anlamadaki tutumumuzdur. Onu anlamak için; söylenenlerden, Arapçanın üsluplarından ve Allah'ın mahlûkları üzerindeki sünnetinden (kanunlarından) istifade ederiz.

Bundan sonra *Menâr*'ın altıncı cildinde taamın (yiyeceklerin, kesilmiş hayvanların) helalliği-haramlığı meselesine dair yazdıklarımızı gözden geçirdik. Gördük ki orada anlayışımıza ve içtihadımıza dayanarak yazdıklarımız buradakilere uymaktadır. Ancak ayrıca meytenin haramlığının hikmetine dair ilave açıklamalar ve fakihlerin görüşlerini belirten meşhur kitaplardan nakiller vardır. Faydalı olur düşüncesiyle onları aşağıdaki şekilde özetlemek istedik. Bilgisiz saptırıcıların, onları okuyan üzerinde bir etkisi kalmasın, bunları kullanarak onu saptırmasınlar diye bu özetlemeye ihtiyaç duyduk. Bu saptırıcı güruhun taraftarları on sene kadar önce Üstad İmam Müftü'nün (Muhammed Abduh) bir fetvası üzerine böyle bir tavır içinde olmuşlardı. Üstada (Transvaal'da yaşayan) ve önce öküzün başına balta ile vurup sonra onu kesen ve Allah'ın ismini anmayan, koyunu da Allah'ın ismini anmadan kesen Ehl-i Kitab bir topluluğun durumu sorulmuştu. O da onların bu şekilde kestikleri hayvanların helal olduğuna dair fetva vermişti. O zaman hevaperest bir takım kişiler bazı gazetelerde bu fetvayı kınamaya kalkıştılar ve bu şekilde kesilen hayvanı "mevkûze" (vurularak öldürülmüş) sayarak yenilmesinin haramlığı hakkında icma olduğunu iddia ettiler. Biz de *Menâr*'ın altınca cildinde bu ve bununla ilgili meselelerde hakikati açıklayan yazılar yazdık. Bazı Mısır ve Batı âlimlerinden bize mektuplar geldi ve bu fetvayı teyit sadedinde yazdıklarımızı destekleyen bu mektupları neşrettik. Sonra Ezher'deki dört mezhep âlimlerinden bir grup toplanıp söz konusu fetvayı kendi mezheplerine ait metinlerle destekleyen bir risale yazdılar. Günümüz Ezher âlimlerinden ve şer'î kadılardan Abdulhamid Hamrûş bu risaleyi yayınladı.

Şimdi ilave etmek istediklerimiz de şunlar:

Meytenin haram kılınmasının hikmeti: Kendiliğinden ölen hayvanın haram kılınmasının hikmetini üç yönden açıkladık veya buna ait üç hikmet zikrettik:[458]

1. İnsanın, yapmış olduğu ve peşinde koştuğu her işi kastederek yapsın diye her türlü işte maksadın şanını yüceltmek: ***"Tezkiye"***, hayvanı yemek için onun canını çıkarmaktan ibarettir ve ayetin tefsirinde söylediklerimizden de bilineceği gibi tezkiyenin çeşitli şekilleri, tarzları vardır.

2. Kendiliğinden ölen hayvan çoğu kere bir hasta olduğu veya zehirli bir bitki yediği için ölmüştür. Bundan dolayı eti zararlı olur. Aşırı zayıflıktan ve yapısındaki çözülmeden dolayı ölmesi halinde de aynı durum söz konusudur.

3. Bozulmamış insan fıtratı meyteyi kötü ve pis sayar; onu yemeyi izzet-i nefsine ve saygınlığına ters, aşağılayıcı bir durum kabul eder.

Orada daha sonra da şunları söyledik:

Boğulmuş (munhenika) ve dövülmüş (mevkûze) hayvan gibi kendiliğinden ölen meyte durumundaki hayvanların haram kılınmasında da bu sayılan hikmetlerden, vücuda zararından sakınma dışındakilerin hepsi görülür. Onlarda bu zarar vermekten sakındırma hikmeti görülmezse de onun yerine insanları, hayvanı bu çirkin öldürme şekillerinden biri ile öldürmekten nefret ettirme hikmeti vardır. Bu sayede insanlar bilirler ki din, hayvan hayatına önem vermekte, ona işkence edilmesini ve onun işkenceye maruz bırakılmasını yasaklamaktadır. Hayvanın hayatına karşı ilgisizlik göstermesinler diye bu şekilde ölen hayvanın etinin yenmesini haram kılmakta, konuyu hafife alanları bu şekilde cezalandırmaktadır.

Çobanlar bazen hayvanlara kızarlar ve onları döverek öldürürler. Hayvanları birbirlerine parçalatırlar, iki koçu birbirine karşı kışkırtıp ölene veya ölmesine ramak kalana kadar dövüştürürler. Ücretle başkasının hayvanlarını otlatan çobanlar bu gibi şeyleri daha da çok yaparlar. Eğer bu şekilde ölen hayvanlar helal olsaydı aşağılık çobanlar ve benzerleri, bir mazerete binaen yiyelim diye hayvanları kasten bu tür ölümlerle karşı karşıya getirebilirlerdi. Bu hikmete delalet eden sahih hadisler de vardır. Bunlardan birine göre Rasûlüllah (s), hayvana küçük taş veya pişirilmiş, katılaştırılmış çamur

458. *Menâr Dergisi*, VI/818-819.

(tuğla, kiremit gibi) atmak demek olan "hazf"i yasakladıktan sonra *"O, ne bir avı avlar ne de düşmanı yaralar. O, dişi kırar, gözü çıkarır."*[459] buyurmuştur.

Daha sonra Mağribli bir âlime ait vaaz tarzı bir makale içinde, Üstad'ın fetvasını destekleyen başka bir hikmet daha zikrettik.[460] Şöyle diyordu: "O âlimler, mutat olan ve Müslümanlar arasında yaygın şekliyle yemek ve soluk borularının kesilmesiyle gerçekleşen kesmenin hikmetini biliyorlar mı? Av, kaçıp yakalanamayan hayvan, balık, çekirge ve anne karnındaki yavru hakkında da başka işlemler kesme yerini tutmaktadır. Onlar bilsinler ki her türlü öldürme, kendi aslına göre maksadı hâsıl etmektedir. Fakat Allah hikmetinden ve gerek bize gerek hayvana karşı merhametinden dolayı aramızda adaletli bir taksim yaptı, genel bir ihsanda bulundu. Hayvanlar tarafından öldürülen veya bizim bir dahlimiz olmadan sahrada ölen hayvanları bize haram kıldı. Bu şekilde ölen hayvanın tamamı diğer hayvanlara kalsın, onlar tarafından yensin diye böyle yaptı. Çünkü hayvanlar da bizim gibi ümmettirler (onların da cemaatleri vardır.) Bir nevi Allah hedeflemediğimiz ve düşünmediğimiz, uğruna çaba harcamadığımız şeyleri yememizi bize haram kıldı. Tezkiye edilmiş, avlanmış hayvan, balık, çekirge ve benzerleri ise ancak bir çaba ve yorulma sonucu elde edilir."

Ben derim ki: Daha önce aklıma gelmeyen bu hikmeti görünce belki bu meyanda oradan alacağım hikmetler bulurum diye *Huccetullahi'l-Bâliğa*[461] kitabına müracaat etmenin iyi olacağını hatırladım. Gördüm ki haram olan yiyeceklerin hikmeti hakkında, bazı mezheplerdeki güvenilir kitaplara dayanarak uzun açıklamalar yapmış fakat meyteden ve akıcı kan hakkında bunların pis (necis) oldukları; domuz hakkında da, bir kavmin onun suretine sokulduğu dışında bir şey zikretmemiştir. Oradaki şu ifadesi hoşuma gitti: "Canını çıkarmak için en kısa yolun seçiminde merhamet saikine uyulmuştur. Merhamet, Allah'ın razı olacağı bir huydur ve gerek ailevi gerek medenî maslahatların temelini oluşturur. Hz. Peygamber *'Hayvandan canlı iken kesilen şey meytedir (murdardır).'* buyurur."[462]

Ben de derim ki: Onlar develerin hörgüçlerini, davarların butlarını kesiyorlardı. Bu da işkence olup Allah'ın meşru kıldığı kesme ile tenakuz teş-

459. Ahmed b. Hanbel. *Müsned*, IV/86; V/231, 244; Buhari. *Zebâih*. 5; *Edeb*. 122; Müslim. *Seyd*, 54-56.

460. *Menâr Dergisi*, VI/822.

461. Şah Veliyullah Dehlevî, *Huccetullâhi'l-Beliğa*, (Çev: Mehmet Erdoğan). (Yayıncı)

462. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/218; Ebu Davud, *Edâhî*, 24; Tirmizî, *Seyd*, 12 ve Hâkim Ebu Vâkid'den rivayet ederler. Senedi hasendir. Başka müellifler, başka ravilerden de rivayet ederler.

kil etmektedir. Bunun için de yasaklanmıştır. Hz. Peygamber *"Her kim serçe veya onun üstünde bir şeyi hakkı ile olmaksızın öldürürse Allah ona, onu öldürmesini sorar."* buyurdu. *"Onun hakkı nedir ya Rasûlüllah!"* dediler. O da *"Onu kesmesi (zebh) ve yemesi; başını kesip (kat') atmamasıdır."* buyurdu.

Derim ki; burada pek net olmayan iki şey var, bunların mutlaka açığa kavuşturulması gerekir:

1. İhtiyaç için kesmek ve insan türünün menfaatinin teminini hedef almak.

2. Yeryüzünde hayvan türüne zarar verme çabası içinde olmak ve kalp katılığından gelen saike uymak.[463] Bunlar, bizim daha önce söylediklerimize uyan, onları teyit eden açıklamalardır.

Brahmanlardan ve filozoflardan bazılarına göre yemek için hayvan kesmek ve avlamak çirkin bir davranıştır. Bu davranış akıllı birine yakışmaz ve böyle birisinin kendi arzusunu tatmin için başka bir canlıya eziyet etmesi güzel değildir. Bu, hayvanların yenmesini mubah sayan Musevilik, İsevilik ve Muhammedilik gibi ilahî dinlere karşı bir itiraz anlamına gelmektedir.

İnsanların Arap filozofu Ebu'l-Ulâ el-Mearrî'yi tenkit sadedinde söylediklerinden biri de şudur: Ebu'l-Ulâ et yemezdi, bunu çirkin bulur ve vahşilik sayardı. Yoksa bunun sebebi, birçok insanda olduğu gibi bundan tiksinen bir tabiata sahip oluşu değildi. Hakkında anlatılan bir kıssa da bunu göstermektedir ki buna göre o hastalanır ve doktor da tedavisi için tavsiye eder. Piliç pişirilip getirilince elini üzerine koyar ve "Seni zayıf buldular ve ilaç olarak tavsiye ettiler. İlaç olarak aslan yavrusunu tavsiye etselerdi ya!" der.

Bu itiraza cevap olarak şöyle denir: Eğer ilâhî dinler hayvan eti yemeyi mubah kılmasaydı o zaman bu itiraz, yaratılış sistemine karşı ileri sürülecekti. Çünkü karada ve denizde hayvanların birbirlerini yemeleri tabiat kuralıdır. Bu durumda insanın, bazı hayvanları yemesi en uygun olanıdır. Zira Allah insanı, bütün canlı türlerinden üstün tutmuş, yeryüzündeki bütün cisimleri ve güçleri onun hizmetine verdiği gibi hayvanları da onun hizmetine vermiştir. İnsan, O'nu bilme, O'na ibadet etme, O'nun yaratılışla ilgili ayetlerini, onlara yerleştirdiği hikmetleri, ilginçlikleri, güzellikleri ve letafetini ortaya çıkarma hususunda bu sayılanlardan istifade etsin diye onların hepsini onun emrine amade kılmıştır.

463. Bkz: Şah Veliyullah Dehlevî, *Huccetullâhi'l-Beliğa*, (Çev: Mehmet Erdoğan), II/580. (Yayıncı)

İnsanların bu hayvanları yemekten geri durmaları, o hayvanları ölümden kurtarmaz. Onlar hastalık, yuvarlanma, yırtıcı hayvanlar tarafından avlanma gibi sebeplerle yine ölürler. Çoğu kere bu tür ölümler onlara dinî tezkiyeye uygun kesimden daha çok acı verebilir. Çünkü Allah dinî tezkiye esnasında hayvana son derece itina gösterilmesini, iyi davranılmasını istemiştir. Hâlbuki biz kurt kokusu alan veya onun ulumasını duyan koyunun bütün gücünü kaybettiğini görüyoruz. Aynı durum tavuk ile tilki; yırtıcı olmayan diğer hayvanlarla yırtıcı hayvanlar arasında da söz konusudur. Boğazdan kesimin acısı bir anlıktır. Biyologlar hayvanlardaki acı hissinin insandakinden daha zayıf olduğunu, bu ikisi arasında bir kıyaslama yapılamayacağını söylüyorlar. Diğer taraftan insanlardan da kimi, insanların yaralanmadan mütevellit duydukları acıyı önemsemiyorlar. Bazen herhangi bir hastalıktan dolayı bir insanın organı kesiliyor ve o ah demiyor. Hâlbuki aynı durumda bir başkası bayılabilir. Çokları böyle bir duruma ancak narkozla uyuşturularak ve dolayısıyla bir acı veya başka bir his duymayarak tahammül edebiliyor.

a. Hanefîlerin Ehl-i Kitab'ın Kestiklerini Yeme ve Onlarla Evlenme Hususundaki Görüşleri

Aynı zamanda *ed-Durru'l-Muhtâr* üzerine yazılan meşhur *Hâşiye*'nin müellifi olan meşhur İbn Âbidîn'in şöyle denmektedir:[464]

"Ehl-i Kitab olan Arab'ın kestiğinin mutlak olarak helal olup olmadığı soruldu. Cevabı şudur: Ehl-i Kitab'ın kestiği helaldir. Çünkü bunun helal olmasının şartı, kesen kişinin hakikaten veya iddia olarak bir dine sahip olmasıdır. Müslüman, hakikaten dini olan ve Ehl-i Kitab kişi de iddia olarak din sahibidir. Ayrıca Ehl-i Kitab olan kişi, Allah'ın kitaplarından birine iman etmiş birisidir ve onunla evlenmek helaldir. Öyleyse o, bu konuda Müslüman gibidir. Ayetteki *'Ehl-i Kitab'ın yemeği'* ifadesi mutlak olduğu için onun, zimmî bir Yahudi, harbî, Arap veya Tağlîbî olması arasında bir fark yoktur.

Onların yemeklerinden maksat da tezkiye edilen yemekleridir. Buharî'nin, *Sahîh*'inde beyan ettiğine göre İbn Abbas 'Onların yemekleri, kestikleridir.' demiştir. Hem tezkiye edilmeyen yiyeceklerin hangi kâfire ait olursa olsun mutlak olarak helal olduğu hususunda icma vardır. Bu durumda ayetteki *'yemek'* ifadesinin 'tezkiye edilen' şeklinde tahsis edilmesi vacip olmuştur. Yalnız bu, Ehl-i Kitab olan kişinin kesim esnasında Mesih gibi, Aziz gibi Allah'tan başka bir isim zikrettiğinin duyulmaması halinde böyledir. Eğer

464. *el-Ukûdu'd-Durriyye fî Tenkîhi'l-Fetâvâ'l-Hâmidiyye*, II/97.

böyle bir şey duyulursa o zaman onun kestiği *'Allah'tan başkasının adı anılan.'*[465] ayetinden dolayı yenmez. Bu bakımdan o da Müslüman gibidir.

Acaba Yahudinin, İsrailoğullarından olması ve Hıristiyanın, Hz. İsa'nın ilah olduğuna inanmaması şart mıdır? *Hidâye* ve başka kitapların mutlak ifadesinin gereğine bakılırsa böyle bir şart yoktur. İsrailoğullarına mensubiyet hakkında dedem de böyle fetva verdi. *Mustesfâ*'da ise Ehl-i Kitab ile evlenmenin helal olması için Hıristiyanın bu belirtilen inanca sahip olmaması şart koşulmaktadır. Konu *Mebsût*'ta da böyle olup orada da şöyle denir: "Eğer Ehl-i Kitab olanlar İsa'nın ilah olduğuna, Aziz'in ilah olduğuna inanıyorlarsa onların kestiklerini yememeleri ve kadınları ile de evlenmemeleri gerekir." Fakat Şemsu'l-Eimme'nin *Mebsût*'unda farklı bir ifade vardır: "Hıristiyan, 'Üçün üçüncüsü' dese de demese de onun kestiği mutlak olarak helaldir." Ayetteki mutlak ifadenin gereği Timurtâşî'nin de *Fetâvâ*'sında belirttiği gibi bunun caiz olmasıdır. Uygun olanı ise Kemal b. Hümâm'ın da tespit ettiği gibi zaruret olmadıkça onların kestiğini yememek ve onlardan evlenmemektir. Allah'tır, herkesin velisi. Hamd olsun O'na İslam dininden dolayı ve salât-u selâm olsun insanlığın efendisi Hz. Muhammed'e!

Büyük ilim adamı Kasım, *Risâle*'sinde şöyle der: "İmam, Yahudilerin ve Hıristiyanların dinini benimseyen Sabiilerin ve Sâmirîlerin[466] kestiği yenir ve onların kadınlarıyla evlenilmesi helaldir, dedi. Hz. Ömer'in kendisine onlar veya onlardan biri hakkında yazı gönderdiğini ve onda söylediklerimize benzer şeyler bulunduğunu anlattı. Onlar eğer Yahudiliği ve Hıristiyanlığı kabul ediyorlarsa biz biliyoruz ki Hıristiyanlar çeşitli fırkalara ayrılmışlardır. Hıristiyanlık onların ortak vasfı olunca bağlayıcı bir haber bulunmadıkça bizim, onlardan bazılarının kestiğinin ve kadınlarının helal, bazılarınınkinin ise haram olduğunu iddia etmemiz caiz değildir. Bu konuda herhangi bir haber de bilmiyoruz. Öyleyse ortak vasıfları Yahudilik veya Hıristiyanlık olan kişilerin hükmü aynıdır."[467] Üstad'ın Transvaallı ile ilgili fetvasını bazı Ezher âlimleri bu fetva ile desteklediler.

Hanefî fakihi beşinci Muhammed Bayram *Safvetu'l-İ'tibâr* adlı kitabında Avrupa'daki Ehl-i Kitab'ın kestikleri hakkında uzun bir bölüme yer verir ve orada kendi mezhebine mensup âlimlerden, Ehl-i Kitab'ın kestiğinin mutlak

---

465. Mâide, 5/3; Nahl, 16/115.

466. Sâmirîler (Sâmire veya Sâmiriyyûn): Yahudilere benzer inanç ve ibadetlere sahip olan, ancak ayrı bir grup olarak varlığını sürdüren dini-etnik topluluk. Ad ve kökenleri hakkında Yahudi ve Sâmiri kaynaklarında iki farklı görüş mevcuttur. (Yayıncı)

467. *Tenkîhi'l-Fetâvâ'l-Hâmidiyye*'den alıntı da bitti.

olarak helal olduğuna dair nakiller yapar. Orada Avrupa'da yenilen maddelerin türleri hakkında ayrıntılı bilgiler verir ve şöyle der:

"Boğma meselesine gelince; eğer bu, sadece bir şüpheden dolayı ise daha önce de geçtiği gibi bunun bir tesiri yoktur. Eğer gerçek bilgiye dayanıyorsa ben bu meselenin hükmünün bizim mezhebimizde açıkça ifade edildiğini görmedim. Ama Allah'tan başkasının adının anılması meselesine kıyas edilirse Hanefî mezhebine göre bu haram olur. Fakat ad anma meselesinde o hayvanın helal olacağı görüşüne bakılırsa -ki bunlar sahabe, tâbi'in ve müçtehid imamlardan büyük bir grubun görüşüdür- olanların görüşüne göre yapılacak kıyas bunun helal olduğunu ifade eder. Çünkü onlar *'Üzerine Allah'ın ismi anılmamış olanları yemeyin.'*[468] ayetini ve *'Allah'tan başkasının adı anılan...'*[469] ayetini *'Ehl-i Kitab'ın yemeği size helaldir.'* ayeti ile tahsis ederler. Bu ayet 'boğulmuş hayvan (munhenika)' ile ilgili ayeti de tahsis eder. O zaman bu iki ayetin hükmü sadece Müslümanların fiillerine özel olur ve mubahlık da Ehl-i Kitab'ın yemeği (kestiği) hakkında genel olarak kalır. Çünkü 'Allah'tan başkasının adı anılan' ile 'boğulan' arasında bir fark yoktur. Bunlardan birincisi, Ehl-i Kitab tarafından yapıldığında helal olunca ikincisi de öyle olur."

Malikî mezhebi âlimlerinden birine ait bir risale görmüştüm. O, orada bunun helal olduğunu ifade ediyor ve kendi mezhebinden, -özellikle de boğma işlemi onlara (Ehl-i Kitab'a) göre tezkiye kabilinden olursa- gönülleri ferahlatacak nakiller getiriyor. Ehl-i Kitab âlimlerinden çoğunun belirttiğine göre boğma, tezkiye kabilindendir ve burada maksat, etini yemek için hayvanın en kolay şekilde öldürülmesini temin etmektir. Onun tahir/temiz veya necis/pis olması fark etmez. Onlar bunu söylerlerken kendi iddialarına göre İncil'in ifadesine dayanırlar. Bu mezheplere göre onun helal olduğu hususunda şüphe yoktur.

"Hanefî mezhebine mensup birinin, başka bir mezhebi taklit etmesi nasıl caiz olur?" denilirse buna cevap olarak da şöyle derim: Eğer taklit edecek kişi, ehl-i nazardan (konuları değerlendirme gücüne sahip kişilerden) ise ve Hanefi mezhebini delilden kaynaklanan tercihine bağlı olarak taklit ediyorsa onun için bunun caiz olmadığı söylenebilir (Yani daha sonra bunun helal olduğuna dair delili tercih etme durumu olmamışsa böyle söylenebilir.) Ama o kişi zamanımızdakilerde olduğu gibi mesela taklit ehlinden ise o zaman da biliniyor ki böyle bir kişi açısından bütün imamlar aynı durumdadırlar.

---

468. En'am, 6/121.

469. Mâide, 5/3; Nahl, 16/115.

Bunun böyle olduğu ve avamdan olan kişilerin mezheplerinin olmadığı, onların mezheplerinin müftünün mezhebi olduğu zaten açıkça ifade edilmiştir. Böyle birinin "Ben Hanefiyim." veya "Ben Şafiiyim." demesi, cahil birinin "Ben nahiv âlimiyim." demesi gibidir. Böyle birisinin sözü, ona isimden başka bir şey kazandırmaz. O, hangi âlime uyarsa uysun kurtuluştadır.

Hatta bu konuda söylenecek başka şeyler de vardır. Çünkü müçtehidin bile başkasını taklit etmesinin caiz ve vaki olduğunu söylemişlerdir. Bu konuda birçok fıkıh kitabında bolca söz edilmiştir. Ebu's-Suûd, Nevevî'nin *Erbeûne Hadîsen*'inin şerhinde bu konuyu yazmış, Abdurrahîm el-Mekkî de bu konuda bir risale telif etmiştir. Ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler bunlara müracaat edebilirler.

Şöyle bir soru sorulabilir: "Domuz da onların yemeklerinden olduğu halde onun haram olduğunu söyledin. Domuz niye bu ayetle yani onların yemeklerinin (taamlarının) helal olduğunu bildiren ayetle tahsis edilmiş ve helal olmuş sayılmıyor?" Eğer domuzu haram kılan ayeti muhkem ve neshedilmemiş kabul ediyorsan boğulmuş hayvan (munhenika) da öyle olur. Buna rağmen "Niçin boğulmuş hayvanı, ad anma meselesine kıyas ediyorsun da domuz meselesine kıyas etmiyorsun? Bu farklı tercihin sebebi nedir?" denilirse bu soruya şöyle cevap verilir: "Yiyeceklerden bir kısmı liaynihî (kendindeki bir özellikten dolayı) haram kılınmış, bir kısmı ise ligayrihî (haricî bir sebeple) haram kılınmıştır. Domuz ve benzeri hayvanlar liaynihî haram kılınmıştır. Dolayısıyla bunlar bütün aşamalarında ve her ne halde olurlarsa olsunlar haram olmaya devam ederler. Ama besmele çekilmeden kesilmiş veya Allah'tan başkasının adı anılarak kesilmiş yahut boğulmuş hayvan ise arizi bir durumdan yani bu belirtilen fiillerden dolayı haram kılınmıştır. Daha sonra Ehl-i Kitab'ın taamı (yemeği, kestiği) hakkında, onun helal olduğunu belirten genel ifadeli başka bir nass gelmiştir. Liaynihî haram olanlar zaruret sonucu ve aynı zamanda icmâ ile bu helallikten istisna edilmiş; ligayrihî haram olanlar ise -ki ad anma meselesi ve boğulmuş hayvan meselesidir- geride kalmıştır. Yalnız istisna edilmeyip kalan bu iki mesele, hem haramlıklarına hem de mubahlıklarına dair nasslar arası çekişme dolayısıyla şüpheli bir noktada kaldılar. Bunlardan 'ad anma' meselesinde gerek sahabeden ve gerek sahabe dışından müçtehitler arasında ihtilaf vardır ve bunlardan büyük bir grup bunun mubah olduğu görüşündedir. Ehl-i Kitab'ın, kendisi için taam saydığı boğulmuş hayvan meselesi ise hakkında söz edilmemiş bir mesele olarak kalmıştır. Bunun hükmü için tek yol da aralarındaki illiyet/nedensellik birliğinden dolayı 'ad anma' meselesine kıyas

edilmesidir. Domuz meselesine kıyas edilmesi 'kıyas mea'l-fârık'tır (ilgisiz şeyler arasında kıyas yapmak) ve dolayısıyla doğru değildir. Çünkü eşitlik, kıyasın şartıdır."

Bu konuyu çok uzattık. Çünkü bu, zamanımızda insanların üzerinde çok söz ettiği önemli bir konudur. Allah hakkı teyit eder ve yol gösterir.

b. Ehl-i Kitab'ın Taamı Hakkında Malikî Mezhebinin Görüşü

Müdevvene'nin *Kitâbu'z-Zebâih* bölümünde şunlar yazılıdır: "Dedim ki:

- Ehl-i Kitab'ın kadınlarının ve çocuklarının kestikleri bizim için helal olur mu?

- Malik'ten o konuda bir şey işitmedim. Fakat erkeklerinin kestiği helal olunca -eğer kesecek güçleri varsa- kadınlarının ve çocuklarının kestiğinde de bir sakınca olmaz, dedi.

- Bayramları ve kiliseleri için kestikleri hakkında ne düşünüyorsun; onlar yenir mi, dedim. O da dedi ki:

- Malik, 'Onu kerih görüyorum, haram saymıyorum.' dedi. Malik'in o konudaki (*Veya Allah'tan başkasının adı anılmış...*[470]) tevili böyleydi. Onu haram kabul etmeksizin mekruh görüyordu. Dedim ki:

- Yahudilerin kestikleri fakat akciğer ve benzeri bir organından dolayı kendilerince helal olmayan bir bozulma gördükleri, dinlerine göre haram saydıkları davar hakkında ne düşünüyorsun; Müslümanların ondan yemeleri helal olur mu? Dedi ki:

- Bana ulaşan bilgiye göre Malik onu bir kere caiz görüyordu."

Müdevvene, Malikilere göre mezhebin asıl kitabıdır ve Şafiîlere göre de *el-Umm* gibidir.

İmam Abdulmun'im b. el-Feres el-Hazrecî el-Endülüsî'nin (ö.599/1203) *Ahkâmu'l-Kur'an* adlı kitabında şöyle denilir:

"'*Ehl-i Kitab'ın yemeği size helaldir.*'[471] Ehl-i Kitab'ın kestiklerinin '*Ehl-i Kitab'ın yemeği*' ifadesinin umumuna dâhil olduğunda ittifak vardır. Onların kestiklerinin bizim için helal olduğu hususunda bir ihtilaf yoktur. Ama yapımında necis sayılan şarap, domuz eti gibi maddeler kullandıkları diğer yemekleri hakkında ihtilaf vardır. Ekseriyetin görüşüne göre bunlar da onların yemeklerinden sayılır. İbn Abbas'a göre ise onların bize helal olan

---

470. En'am, 6/145.
471. Mâide, 5/5.

yemekleri, kestikleri hayvanlardır. İçinde necis şeyler kullandıklarından endişe edilenlerden kaçınılması gerekir. Eğer 'Ayetteki yemek (taam) ittifakla onların kestiklerini kapsar. Bu lafız, umumuna hamledilir mi, edilmez mi?' denilirse cevap şöyledir: Ekseriyete göre buradaki 'yemek' (taam) lafzı, Allah'ın onlara helal kıldıkları veya haram kıldıkları yahut onların kendilerine haram kıldıkları dâhil olmak üzere onların kestiklerinin tamamına hamledilir. İbn Vehb ve İbn Abdulhakem de benzer görüştedirler. Fakat bir gruba göre onların kestiklerinden maksat, sadece Allah'ın helal kıldıklarıdır. Allah'ın herhangi bir şekilde onlara haram kıldıkları bizim için helal değildir. İbn Kasım'ın mezhebi olarak meşhur olan görüş de budur. Bir başka gruba göre 'yemek'ten maksat sadece Allah'ın onlara haram kıldıklarının dışındaki kestikleridir. Onların kendi kendilerine haram kıldıkları buna dâhil değildir. Eşheb de benzer görüşe sahiptir. 'Allah onların yemesi helal olmayan bazı şeyleri bizim yememizi helal kılar.' diyenler de 'Bu, tamamen men etmek şeklinde mi, kerahet şeklinde mi?' sorusunun cevabında ihtilaf ettiler. Mezhep içinde bütün bu farklı görüşler mevcuttur. Yine onların bayramları için, kiliseleri için kestikleri veya Mesih'in ismini anarak kestikleri, bunların da mubah olup olmadığı bir başka ihtilaf konusudur. Eşheb'e göre ayet, bunların helal olmasını ihtiva eder eder ve yenilmeleri caizdir. Malik ise bunları mekruh görür ve *'Veya Allah'tan başkasının adı anılmış...'*[472] ayetini böyle tevil eder."

Yahudilerden ve Hıristiyanlardan *"Kendilerine kitap verilenler"* (*Ehl-i Kitab*) ifadesinden maksadın kim olduğu konusunda da âlimler arasında ihtilaf vardır. Mecusilerin, Sabiilerin ve Sâmirîlerin bu sınıfa girip girmedikleri ihtilaflıdır. Kestiklerinin yenmesinin ve kadınları ile evlenmenin helal olup olmaması bu ihtilafa göredir.

Malikî mezhebinden Ebû Bekir b. Arabî *Ahkâmu'l-Kur'an* adlı eserinde bu ayeti tefsir ederken şöyle der: "Bu, kesin bir delil olarak ifade ediyor ki *'kendilerine kitap verilenlerin yemeği'*, Allah'ın mubah kıldığı temiz şeylerdendir. Mutlak helaldir. Allah onu burada, şüpheleri kaldırmak, bozuk zihinlere gelen itirazları izale etmek için tekrarlamıştır. Böyle zihinler itirazlar üretirler ve sözü uzatma cihetine giderler. Bana, tavuğun boynunu burkan ve sonra onu pişiren Hıristiyanın durumu, bu tavuğun onunla beraber yenip yenemeyeceği veya o kişiden yiyecek olarak bu tavuğun alınıp alınamayacağı soruldu (Bu, sekizinci meseledir). Bende şöyle dedim: Yenilir. Çünkü bu, her ne kadar bizim için tezkiye sayılmazsa da onun ve onun ilim adamla-

472. En'am, 6/145.

rının, rahiplerinin yemeğidir. Allah bize mutlak olarak onların yemeğini ve kendi dinlerine göre helal gördükleri her şeyi mubah kıldı. Yalnız Allah, bir konuda onları yalanlamışsa o, bu hükümden müstesnadır. Âlimlerimiz şöyle diyorlar: Onlar kadınlarını eş olarak bize veriyorlar ve bizim onlarla cinsî ilişkide bulunmamız helal oluyor. Bu durumda nasıl olur da onların kestiklerini yemeyiz? Hâlbuki helal-haram bakımından yemek, cinsî ilişkiden daha aşağı mertebededir." İbn Arabî'nin bu sözlerinde bir tür takyit ve şiddet vardır. Çünkü onların yemekleri hususunda kendi ilim ve din adamlarının yediklerini dikkate alıyor. Mısır Müftüsü Üstad Muhammed Abduh'un Transvaal fetvasında kabul ettiği görüş de budur.

Fas âlimlerinden Mehdî el-Vezzânî de Mısır müftüsü gibi fetva verdi. Kendi hevalarının peşinde koşanların Mısır müftüsünün fetvası üzerine kargaşa çıkarmak istediklerini görünce Malikî mezhebindeki muteber fıkıh kitaplarından metinlerle bu fetvayı destekleyen bir risale yazdı. Biz de onu *Menâr*'ın altıncı cildinin sonunda neşrettik. Vezzânî orada şunları söylüyor:

["İmam İbn Arabî'nin söylediklerinin doğru olduğunun delili, âlimlerin, Ehl-i Kitab'ın sanem (put) için kestikleri hakkında söyledikleridir. Böyle kesilen hayvan ile boğulmuş olan hayvan (munhenika) ve daha sonra onun üzerine atfedilerek zikredilen diğerleri haramdır. Yalnız âlimler bunları, 'Ehl-i Kitab'ın yemedikleri' şeklinde mukayyet olarak anlamışlardır. Eğer böyle olmazsa yani onlar bunları yiyorlarsa o zaman bize de helaldir. Bünânî, *Muhtasar*'daki 've sanem (put) için kesilen' ifadesi üzerine şunları söyler: 'Zahir olan o ki sanemden maksat, Allah'tan başka ibadet ettikleri her şeydir; dolayısıyla sanemi de, haçı da ve başkalarını da kapsar. Ehl-i Kitab'ın kestiğinin yenilmesi meselesinde bu şarttır.' Tatâî'de ve Zürkanî'de böyle denmektedir. Ebu'l-Hasen'in *Müdevvene* şerhinde söylediği de budur. İbn Rüşd'e İbnu'l-Kasım'ın *Semâ*'ında *Kitâbu'z-Zebâih* bölümünde bunu açıkça ifade eder. Oradaki ifade şudur: 'Malik, Ehl-i Kitab'ın kiliseleri ve bayramları için kestiklerini mekruh gördü. Çünkü o bunları *'Veya Allah'tan başkasının adı anılmış'*a[473] benzer sayıyordu. Haram demiyordu. Çünkü ona göre ayet bunları kapsamıyordu, bunlara benziyordu. Ona göre ayet, onların ilahları için kesip de yemediklerini anlatıyordu. O, bu anlayışın Abdulmelik'in *Semâ*'ında da geçerli olduğunu söyledi."

Abdulmelik'in *Semâ*'ında Eşheb'den rivayetle şöyle denmektedir: "Ona kiliseler için kesilenleri sordum. 'Yenilmesinde bir sakınca yok.' dedi." İbn

473. En'am, 6/145.

Rüşd diyor ki: "Malik, *Müdevvene*'de bayramları ve kiliseleri için kestiklerinin yenilmesini mekruh gördü." Eşheb'in sözünün gerekçesi şöyledir: Kiliseleri için kestiklerini onlar kendileri yiyince bunların bizim için de helal olması gerekir. Çünkü Allah Teâlâ *'Ehl-i Kitab'ın yemeği size helaldir.'*[474] diyor. Allah'ın *'Veya Allah'tan başkasının adı anılmış...'*[475] sözü, *'İlahları için, onlara yaklaşmak maksadıyla kestikleri ve yedikleri'* şeklinde tevil edilmiştir. Bu şekilde olanlar bize haramdır, iki ayet de bu haramlığa delalet etmektedir.

Bundan anlaşılıyor ki Ehl-i Kitab'ın, ilahlarına yaklaşmak maksadıyla kestikleri yenmez. Çünkü bunları onlar da yemezler ve dolayısıyla bunlar, onların yemeğinden sayılmaz, kesim işlemi esnasında da o hayvanın tezkiye ile mubah olmasını kastetmezler. Burada kastedilen mana budur. Haç için kesilenin mekruh olduğu şeklindeki ifadede ise, onların kendileri için kestikleri ama o esnada ilahlarının adını da andıkları hayvanlar kastedilmektedir. Bunlar mekruhsa da yenir. Çünkü onların yemeğindendir. Bünânî'nin sözünden maksat budur. Rahûnî de buna karşı sükût etmekle onu kabul etmiştir. Bu, İbn Arabî'yi destekleyen kesin bir şahittir. Çünkü o, yemenin caiz olmasını, o şeyin onların yemeğinden olmasına ve bunun yasak olmasını da onun zıddına bağlamıştır. Ayrıca bizim tezkiye işlemimiz açısından haram olan her şeyin, onların tezkiyesinde de haram olması gerekmez. Mesela -daha önce de geçtiği gibi- kasten besmele terk edilerek kesilen hayvan eğer bizim tarafımızdan kesilmişse yenmez, onlar tarafından kesilmişse yenir. Öyleyse bu konunun esas noktası o şeyin onların yemeğinden olup olmamasıdır. Bu konuda başka bir ölçü yoktur. Allah en iyi bilendir.

Ezher âlimleri, *İrşâdu'l-Ummeti'l-İslâmiyye İlâ Akvâli'l-Eimme Fi'l-Fevâ't-Transfâliyye*'de Ehl-i Kitab'ın yemeğine dair Malikî mezhebindeki görüşü uzun uzadıya anlattılar. Konuyu birçok bölümler (fasıllar) halinde ele aldılar ve Yedinci Bölüm'ü İbn Arabî'nin fetvasının (Ehl-i Kitab'ın yemek için tezkiye etmek maksadıyla boğduğu hayvanın helal olduğuna dair fetva) kesinlikle Malikî mezhebinin görüşü olduğunun açıklanmasına ayırdılar. Sekizinci Bölüm'de Rahûnî'nin bu görüşü reddeden yaklaşımı anlattılar. Dokuzuncu Bölüm'de de Rahûnî'nin dediklerini çürüttüler ve bunun yanlış olduğunu açıkladılar. İşte Yedinci Bölüm'ün başında söyledikleri:

"Bil ki İbn Arabî'nin fetvasını Vezzânî, *Mi'yâr* müellifi, Ahmed Bâbâ, İbn Abdusselâm, İbn Arafe ve bunların dışında da Zeyyâtî gibi bazı muhakkik (tahkik ehli, araştırmacı) âlimler kabul etmişlerdir. Zeyyâtî şöyle der: 'Rahûnî

474. Mâide, 5/5.
475. En'am, 6/145.

çeşitli kıyaslarla reddetse de delil olarak bunlar yeter.' İbn Abdusselâm, İbn Arabî'nin iki sözü arasında tenakuz olduğunu sanmışsa da İbn Arafe yaptığı açıklama ile bu tenakuz vehmini giderir. İbn Arabî'nin söz konusu iki ifadesi şöyledir: 'Boğma, başını parçalama gibi tezkiye işlemi yapılmaksızın öldürülmüş olup yedikleri hayvan meytedir, haramdır.' 'Hıristiyanın, boynunu burkarak öldürdüğü ve pişirdiği tavuğun yenileceğine fetva verdim. Çünkü o, her ne kadar bizim için tezkiye sayılmazsa da onun yemeğidir ve onun âlimlerinin, rahiplerinin yemeğidir. Allah onların yemeklerini mutlak olarak mubah kılmıştır. Onların kendi dinlerine göre helal gördükleri bizim için de helaldir. Yalnız o konuda Allah, onları yalanlıyorsa o müstesnadır.' İbn Arafe bu tenakuz vehmini özetle şöyle giderir: 'Onların kendilerine göre tezkiye edilmiş kabul ettikleri, -her ne kadar bu tezkiye bize göre tezkiye sayılmazsa da- bizim için helaldir. Ama tezkiye edilmiş kabul etmedikleri bize helal olmaz.' Bu konuda onu helal hale getirmek için tezkiye kastının olup olmadığına bakılır. Bu, Tatâî'nin, *Muhtasar* müellifinin 'Veya Hıristiyan olan ve kendisi için hayvan kesen Mecusi...' ifadesi üzerine yazdıklarından da anlaşılır. Bu muhakkik âlimlerin hiçbirinin ifadesinden İbn Arabî'nin fetvasının, onun kendine ait şahsî görüşü olduğu anlaşılmamıştır. Her biri bu fetvanın, Malikî mezhebinin görüşü olduğu hususunda ona muvafakat etmiştir. Bu şöyle açıklanır: Bütün Malikîlerin görüşünün esası, *'Ehl-i Kitab'ın yemeği size helaldir.'*[476] ayetinin umumu ile amel etmektir. Onların yemeğinden olan her şey, bizim için helaldir. Onun bize kendi dinimize göre helal olup olmaması fark etmez. Onların yemeklerinin helal olması hususunda o yemeğin onlara kendi dinlerine göre helal olup olmamasına bakılır. Bu konuda bizim dinimiz dikkate alınmaz. Nasslar ve aşağıdaki illet beyan edici açıklamalar buna delalet eder.

Zeyyâtî, *Kaside*'nin şerhinde der ki: 'Dördüncüsü, haç için, İsa için veya kiliseleri için kesilenlerdir. Bunların yenmesi mekruhtur.' Behram da İbn Kasım'dan şunu rivayet eder: 'Kestikleri ve keserken Mesih'in adını andıkları hayvan, kiliseleri için kestikleri hayvan mesabesindedir. Haç için kestikleri de böyledir.' Sehnûn ve İbn Lübâbe, Allah'tan başkasının adı anılan sınıfına girdiği için bunun haram olduğunu söylerler. İbn Vehb ise bunun, mekruh da olmadan caiz olduğu görüşündedir.

Kaşânî de şöyle der: 'Eşheb, İbn Kasım gibi Mesih için kesileni de mekruh görür ve şöyle der: 'Onun yenmesi mubahtır. Çünkü Allah, onların yaptıklarını bile bile bize onların kestiklerini mubah kılmıştır.' Kaşânî, onların

476. Mâide, 5/5.

kiliseleri için kestikleri hakkında da haram, mekruh ve mubah şeklinde üç görüş zikreder ve *Müdevvene*'ye göre mekruh olduğunu belirtir. Mevvâk, Malik'e göre Cebrail (a) için kesilenlerin mekruh olduğunu nakleder.'

Menhu'l-Celîl'de Ramâsî'den nakledildiğine göre Malik *Müdevvene*'de, üzerine Mesih'in ismi zikredilerek kesilen hayvanın yenmesini mekruh olarak caiz görür. Mubah olduğu görüşü de İbn Hâris'e aittir ve Eşheb'in rivayeti ile birlikte İbn Kasım'dan rivayet edilir. Nakledildiğine göre o, 'Allah onların kestiklerini bize, onların yaptıklarını bilerek mubah kıldı.' demiştir."]

Musannif, mekrûh olanlar hakkında da şöyle demektedir: "Haç için veya İsa için kesilen ve put (sanem) için kesilen, kesilirken putun adının anıldığı için değil, tezkiye maksadı olmadığı için haram kılınmıştır. Aksi takdirde bununla haç arasında bir fark olmaz." Tûnusî de İbn Atiyye'nin *"Üzerine Allah'ın ismi anılmamış olanları yemeyin."*[477] ayeti hakkında şöyle dediğini nakleder: "Âlimlerin ekseriyetine göre Ehl-i Kitab'ın kestikleri, onların dinlerinin ve şeriatlarının olması hasebiyle üzerine Allah'ın adı zikredilenler hükmündedir." Bir grup ilim adamı da "Ehl-i Kitab'ın kestiklerinin helalliği, bu ayetin o kısmını neshetmiştir." dediler. İkrime ve Hasen b. Ebu'l-Hasen bu görüştedir. O, *"Ve Allah'tan başkasının adı anılan..."*[478] ayeti hakkında da şunları söyler:

"İbn Abbas'ın da aralarında bulunduğu bazı kişiler burada putlar (sanem ve vesen) için kesilenlerin kastedildiğini söylerler. *'Uhille'*, *'Haykırıldı.'* demektir. Hayvan kesilirken kimi kastediyorlarsa onun ismini haykırmak Araplar arasında âdet idi. Bu sebeple kullanımı yaygınlık kazandı ve aslında haram kılınmasının sebebi niyet olduğu halde, niyet yerine o kullanıldı ve niyet onunla ifade edilmiş oldu." Daha sonra şöyle dedi: "Netice itibariyle Allah'tan başkasının isminin zikredilmesi Malik'e göre onun haram kılınmasını gerektirmez." Yine orada Bünânî'den de şunlar nakledilir: "İbn Rüşd, İbn Kasım'ın *Semâ*'ında *Kitâb'z-Zebâih* bölümünde aynen şöyle der: 'Malik, Ehl-i Kitab'ın kiliseleri ve bayramları için kestiklerini mekruh görür. Çünkü o, bunları *'Veya Allah'tan başkasının adı anılmış...'*'a[479] benzer kabul eder. Onları haram saymaz. Çünkü ona göre ayet, bunlara benzemekte fakat bunları kapsamamaktadır. Ona göre bu ayet, onların ilahları için kesip de yemedikleri hakkındadır." Bu mana, Abdulmelik'in *Semâ*'ında *Kitâbu'd-Dahâyâ* bölümünde de geçmektedir. Abdulmelik'in *Semâ*'ında Eşheb'den rivayetle

477. En'am, 6/121.
478. Mâide, 5/3; Nahl, 16/115.
479. En'am, 6/145.

şöyle denmektedir: "Ona kiliseler için kesilenleri sordum. 'Yenilmesinde bir sakınca yok.' dedi." İbn Rüşd diyor ki: "Malik, *Müdevvene*'de bayramları ve kiliseleri için kestiklerinin yenilmesini mekruh gördü. Eşheb'in sözünün gerekçesi şöyledir: Kiliseleri için kestiklerini onlar kendileri yiyince bunların bizim için de helal olması gerekir. Çünkü Allah Teâlâ *'Ehl-i Kitab'ın yemeği size helaldir.'*[480] diyor. Allah'ın *'Veya Allah'tan başkasının adı anılmış...'*[481] sözü, *'İlahları için, onlara yaklaşmak maksadıyla kestikleri ve yedikleri'* şeklinde tevil edilmiştir. Bu şekilde olanlar bize haramdır; iki ayet de bu haramlığa delalet etmektedir."

Bundan anlaşılıyor ki Ehl-i Kitab'ın, ilahlarına yaklaşmak maksadıyla kestikleri yenmez. Çünkü bunları onlar da yemezler ve dolayısıyla bunlar, onların yemeğinden sayılmaz; kesim işlemi esnasında da o hayvanın tezkiye ile mubah olmasını kastetmezler. Burada kastedilen mana budur. Haç için kesilenin mekruh olduğu şeklindeki ifadede ise, onların kendileri için kestikleri ama o esnada ilahlarının adını da andıkları hayvanlar kastedilmektedir. Bunlar mekruhsa da yenir. Çünkü onların yemeğindendir.

Allâme Tatâî; Ubâde b. Sâmit, Ebu'd-Derdâ ve Ebû Umame'den put (sanem) için kesilenin yenmesinin caiz olduğunu nakleder. Put için kesilenin, üzerine Allah'tan başkasının adı anılan kısmından olduğunu sanma. Bu büyük sahabeler buna cevaz verirken o, "Onların yemeklerindendir." diye cevaz verdiler. İyi düşün. Allâme Tatâî, musannifin "Ve haç için veya İsa için kesilen" ifadesi üzerine şöyle dedi: "Yani bu maksatla kesilenin yenmesi mekruh olur." Muhammed ve İbn Habib şöyle der: "O, üzerine Allah'tan başkasının adı anılan kısmındandır. Kanaatimize göre Malik onu haram sayma şeklindeki azimeti ancak başka bir ayetten, *'Ehl-i Kitab'ın yemeği size helaldir.'*[482] ayetinden dolayı terk etmiştir. Allah onların yemeğini bize, yaptıklarını bile bile helal kılmıştır. Bunun terk edilmesi daha iyidir." Yine Muhammed der ki: "Malik; onların kiliseler, İsa, haç, geçmiş âlimleri, Cebrail veya bayramlar için kestiklerini haram saymayıp bunların mekruh olduğu görüşündedir." Mekruh olmasının gerekçesi, bu işi bir taraftan tezkiye maksadıyla yaparlarken bir taraftan da onunla beraber şirklerine saygı maksadı taşımalarıdır. *Behram*'da şöyle denir: "İbn Vehb'e göre haç veya diğerleri için kesilenler mekruh olmaksızın caizdir, çünkü bunlar onların yemeğindendir."

---

480. Mâide, 5/5.
481. En'am, 6/145.
482. Mâide, 5/5.

Menhu'l-Celîl'de Yahudiye ait iç yağının (şahm) mekruhluğu anlatılırken Bünânî'den bu konuda üç görüş nakledilerek şöyle denir: "Yahudiye ait iç yağı hakkında üç görüş vardır: Caiz olması, mekruh olması ve yasak olması (men). Bu üç görüş aslında caizlik ve yasak şeklinde iki görüşe irca edilir. Çünkü mekruh da caiz kabilindendir. Bu konunun aslı, *'Ehl-i Kitab'ın yemeği size helaldir.'*[483] ayetinin tevilindeki ihtilafa; buradaki yemekten maksadın, onların kestikleri mi, yedikleri mi olduğuna bağlıdır. 'Maksat, onların kestikleridir.' diyenler onlara ait iç yağların yenmesini caiz görüyorlar. Çünkü bu yağlar da onların kestikleri hayvanın bir parçasıdır. Tezkiye işleminin koyunun bazı parçaları hakkında geçerli, bazıları hakkında geçersiz olması mümkün değildir. Ama 'Ayetteki yemekten maksat onların yedikleridir.' diyenler Yahudilere ait iç yağlarının yenmesini caiz görmezler. Çünkü Kur'an'ın haber verdiğine göre bu yağlar Tevrat'ta onlara haram kılınmış olup onların yediklerine dâhil değildir." Yine *Menhu'l-Celîl*'de tesmiye (kesimde besmele çekme) konusu işlendikten sonra şöyle denir:

"*el-Beyân ve't-Tebyîn*'de diyor ki: Tezkiyenin sahih olması için besmele çekmek şart değildir. Çünkü *'Üzerine Allah'ın ismi anılmamış olanları yemeyin.'*[484] ayeti, *'Tezkiye edilme maksadı bulunmayan meyteyi yemeyin; çünkü o, fısktır.'* anlamında ve *'Üzerine Allah'ın ismi zikredilmiş olandan yiyin.'*[485] ayeti de *'Tezkiye etmeyi kastettiklerinizden yiyin.'* şeklindedir. Burada tesmiye (isim anma), tezkiyeden kinayedir. Bu *'Ve sayılı günlerde Allah'ı anın.'*[486] ayetinde cemrelere taş atma (şeytan taşlama) yerine ondan kinaye olarak Allah'ın adını anmanın zikredilmesi gibidir."

Huraşî'nin *el-Kebîr*'inde deniyor ki: "Müellifin 'yunâkehu' yani onun kadınları ile cinsî ilişkide bulunmak bizim için helaldir.'[487] ifadesine genel olarak Müslüman da Ehl-i Kitab da dâhildir. O kişi (hayvanı kesen kişi) zimmî de harbî de, hür de köle de, erkek de kadın da olabilir. Şu anki Ehl-i Kitab ile eskiler arasında da fark yoktur. Yalnız bu konuda Turtûşî farklı görüşe sahiptir. Ona göre bu, sadece eskiden geçen Ehl-i Kitab hakkındadır. Çünkü bunlar değiştirmişlerdir ve tezkiye işinin de o değiştirdiklerinden olup ol-

483. Mâide, 5/5.
484. En'am, 6/121.
485. En'am, 6/118.
486. Bakara, 2/203.
487. Burada hayvanı kesen kişinin dinî kimlik bakımından, mensup olduğu dinin kadınları ile nikâha veya cariyelik-efendilik hukukuna bağlı bir hukuki statü ile cinsî ilişki kurulması helal olan kişi olmasından söz edilmektedir. Yapılan alıntı çok özet olduğundan bir yanlış anlamaya gidilmemelidir. (Çev.)

madığından emin olamayız. Buna cevap olarak da şöyle denmiştir: Bu, ancak onlar vasıtasıyla bilinir ve bu konuda onlara inanılır." Aynı ifade farksız bir şekilde Tatâî'de de vardır.

Lüma' şerhinde müellifin "Tezkiye yapacak kişi ise, kendisinde dört şart bulunan kişidir: Müslüman veya Kitabi olması..." ifadesi esnasında şunlar söylenir: "Bil ki müellif, Ehl-i Kitab'ın tezkiyesinin sahih olduğunu söylerken mutlak bir ifade kullandı. Sözünün mezhebin meşhur görüşüne uygun olması için mutlaka konuyu ayrıntılı olarak anlatmak gerekir. Bu konunun özeti şöyledir: Eğer kâfir kişi, Ehl-i Kitab'dan değilse onun tezkiyesi sahih değildir. Eğer Ehl-i Kitab'dan ise mesela Yahudi veya Hıristiyan ise baliğ (ergin) de olsa temyiz çağında da olsa, erkek de olsa kadın da olsa, zimmî de olsa harbî de olsa eğer tezkiye ettiği hayvan yenmesi helal olanlardan ise onun tezkiyesi sahihtir. Ve her ne kadar Malik onların kestiklerinin satın alınmasını mekruh görmüşse de bizim ondan yememiz caizdir. Bu konuda temel prensip şudur: Allah bize onların yemeğinden yememizi mubah kıldı. Tezkiye ettikleri de onların yemeklerinden bir bölümdür. Ama onun tezkiye ettiği, onu helal hale getirmiyorsa, onun kendisine haram olduğunu söylüyorsa o zaman bunun haramlığının bizim dinimize göre sabit olup olmadığına bakılır. Eğer haramlığı, bizim dinimizdeki nass ile sabitse, mesela bu hayvan *'Yahudilere, tek tırnaklıların hepsini haram kıldık.'*[488] ayetinde zikredilen *'tek tırnaklılar'*dan ise mezhepte meşhur olan görüşe göre onun yenilmesi caiz değildir. 'Caizdir.' diyenler ve 'Mekruhtur.' diyenler de vardır. Ama kendilerinin 'tirrîka' dediklerinde olduğu gibi o hayvanın onlara haram olduğu bizim dinimizin metinleri ile sabit değilse, bu durum sadece onların sözlerine dayanıyorsa o zaman onu yememizin caiz olduğu veya mekruh olduğu şeklinde iki görüş vardır. Malik'e ait bu iki görüş de *Müdevvene*'dedir. Lahmî şöyle der: 'Onu haram saymadı, mekruh kabul etti. Halil, *Muhtasar*'ında sadece mekruh görüşünü zikretmekle yetindi. İbn Beşîr bunun gerekçesini, 'onların sözünün doğru olma ihtimali' olarak açıkladı. Yalnız bütün bunlar eğer Ehl-i Kitab olan kişi, 'meyte'yi (tezkiye işlemi yapılmadan ölmüş hayvan) yemeyi mubah görmüyorsa böyledir. Ama onun yenmesini helal sayanlardan ise o konuda İbn Beşîr şöyle der: 'Eğer Ehl-i Kitab kişi, hayvanını yanında bir Müslüman bulunmadan kesmişse bu durumda biz şayet onların, bazı Hıristiyanlar gibi meyteyi helal sayanlardan olduklarını bilirsek veya bu konuda şüpheye düşersek böylelerinin gaip halde kestiklerinden yemeyiz. Ama onların, hayvanları tezkiye ettiklerini biliyorsak o zaman ondan yeriz.'

488. En'am, 6/146.

Ehl-i Kitab kişinin kendi bayramı için, haç için, İsa için, kilise için, Cebrail için veya buna benzer bir şey için kestikleri ise Malik'e göre mekruhtur. Bunların *'Ve Allah'tan başkasının adı anılan'*[489] grubuna girmesinden korkulur. Ama *'Ehl-i Kitab'ın yemeği size helaldir.'*[490] ayetinin genelliğinden dolayı onları haram da saymamıştır. Çünkü bu da onların yemeklerindendir. İbn Yûnus sahabe ve tâbi'inden birçok kişinin bunu hafif saydığını ve 'Allah bize bunları, onların yaptıklarını bilerek mubah kıldı.' dediklerini söyler. Onların putlar için kestiklerinin yenmesi ise caiz değildir. İbn Abdusselâm bunun ittifak şeklinde bir görüş olduğunu söylemiş ve sebebini de 'Çünkü o, üzerine Allah'tan başkasının adı anılan grubundandır.' diye açıklamıştır. Lahmî, *Tabsîra*'sında Ehl-i Kitab'ın, bayramları, kiliseleri, haçları ve benzeri şeyler için kestikleri hakkında şöyle der: 'Sahih görüşe göre onlar helaldir. Üzerine Allah'tan başkasının adı anılandan maksat, dikili taşlar (nusûb) ve putlar üzerinde kesilenlerdir ki bunlar da müşriklerin kestikleridir.' Asbağ, Ebû Zeyd'in *Semâniye*'sinde şöyle der: 'Dikili taşlar (nusûb) üzerinde kesilenler ifadesinde kastedilen onların cahiliye döneminde ibadet ettikleri putlardır.' O, Ehl-i Kitab'ın putperest olmadığını söyledi. Buhârî'de belirtildiğine göre Zeyd b. Amr b. Nüfeyl şöyle der: 'Biz, sizin dikili taşlarınız (putları kastediyor) için kestiklerinizden yemeyiz. Ehl-i Kitab'ın kestiklerinde ise böyle bir şey gözetilmez. Allah Teâlâ onlara ayrı bir saygınlık sağlamış, her ne kadar kâfir de olsalar hak ile yani kendilerine inen kitap ile bir parça ilişkileri olduğu için onlarla evlenilmesini ve kestiklerinin yenilmesini caiz yapmıştır. Eğer Mesih'in adı ile kesilenler haram kılınsaydı, üzerine Mesih'in adı anıldı mı veya kilise için mi kesildi gibi sorular sorulmadan onların kestiklerinden hiçbir şey yenmezdi. Hatta o kişi, üzerine Mesih'in adını anmadığını bildirse bile ondan yenmesi caiz olmazdı. Çünkü o, doğru sözlü değildir. Böyle bir mecburiyet olmadığına göre o zaman onların kestiklerinin, ne şekilde olursa olsun yenmesi helal olur.'"

Malikî mezhebindeki diğer metinler gibi bütün bu metinler de helalliğin ve haramlığın, onlara göre helal olma veya olmama durumuna yani onların bunu yiyip yememelerine bağlı olduğu noktasında yoğunlaşmaktadır. İbn Arabî ve Haffâr'ın kastettikleri de budur. Mezhep mensuplarının hepsi de Ehl-i Kitab'ın yemeğinin helal olduğunu söylerler ve böyle fetva verirler. Diğer taraftan haç için hayvan kesmek gerçek Hıristiyanlıkta yoktur. Çünkü haç, Hıristiyanlıktan sonra ortaya çıkmıştır. Menşei de meşhur haça germe

489. Mâide, 5/3; Nahl, 16/115.
490. Mâide, 5/5.

olayıdır. Bütün bunlar gösteriyor ki Malikilere göre muteber olan, onun Ehl-i Kitab'ın kendi dinlerine göre helal olmasıdır. Buradan *"Ölmüş hayvan (meyte) size haram kılındı."*[491] ayetindeki *"meyte"*den kastın ne olduğu da anlaşılır. Ondan maksat, tezkiyesi kastedilmeyen hayvandır. Aynı şekilde ayetteki *"boğulmuş" (munhenika)* hayvan ve beraberinde sayılan diğer hayvanların da, tezkiyesi kastedilmeyen hayvanlar olarak takyit edilmesi, öyle anlaşılması gerekir. Daha önce de geçtiği gibi bunun delili, *"boğulmuş" (munhenika)* hayvan ve beraberinde sayılan diğer hayvanlar açısından ayetteki *"kestikleriniz (tezkiye ettikleriniz) hariç"* ifadesidir. Buradan şu da açığa çıkıyor ki, Malikî fakihlerinin "Eğer Ehl-i Kitab olan kişi meyteyi yiyorsa, onun gaip olarak kestiğini yeme..." tarzındaki cümlelerinde geçen meyteden maksat tezkiyesi kastedilmeyen hayvandır. Çünkü bir Müslüman veya Ehl-i Kitab kişi tarafından tezkiye kastının mutlaka bulunması gerekir. Hatta kılıcını denemek için veya oyun olsun diye hayvanın boynunu kesecek olsa o hayvan, daha önce de geçtiği gibi helal olmaz. O zaman buradan şu sonuç çıkıyor: Burada Ehl-i Kitab'a nispet edilerek zikredilen meyte, onların görüşüne göre meyte ne ise odur. Onların anlayışına göre meyte ise bizim anlayışımızdan farklıdır; onlara göre tezkiyesi kastedilmeyen hayvan meytedir. Buradan çıkan başka bir sonuç da şudur: Fakihlerin, kesilecek hayvanlar ve tezkiye ile ilgili olarak sıraladıkları şartlar İslam'da Müslümana nispetle gerekli olan şartlardır. Bunlar Müslüman olmayanlarla ilgili şartlar değildir.

c. Ehl-i Kitab'ın Yemeği ve Ehl-i Kitab Kadınlarla Evlenme Hakkında Şafiîlerin Görüşü

Şafiî, *Umm*'un *Kitabu's-Seyd ve'z-Zebâih* bölümünde şöyle diyor:

"1. Allah Ehl-i Kitab'ın yemeğini (taamını) helal kıldı. Kendilerinden ilim aldığım bazı müfessirlere göre onların yemeğinden maksat, kestikleridir. Rivayetler de onların kestiklerinin helal olduğuna delalet eder. Onlar eğer kestiklerini Allah'ın ismini anarak kesiyorlarsa bunlar helaldir. Ama onların başka bir kesimleri varsa ve onun üzerine Allah'tan başkasının mesela Mesih'in ismini anıyorlarsa veya Allah dışında bir isimle onu kesiyorlarsa bu şekilde kestikleri helal olmaz. Ben onların kestiklerinin böyle olduğunu da söylemiyorum.

Biri kalkıp da 'Onların kestikleri mutlak olarak mubah kılındığı halde sen nasıl olur da bunların iki türlü olduğunu iddia edersin?' derse ona şöyle

491. Mâide, 5/3.

cevap verilir: Bazen bir şey mutlak olarak mubah olur ama bununla onun bir kısmı kastedilir.

Bir kişi şöyle bir iddia ortaya atabilir: 'Müslüman, Allah'ın ismini unutursa onun kestiği yeniyor. Fakat Allah'ın ismini istihfaf sebebiyle terk ederse, besmeleyi terk etmesinin sebebi şirk olmadığı halde onun kestiği yenmiyor. Bu durumda besmeleyi terk eden müşrikin kestiği evleviyetle yenmemeli.' (Ona da şöyle denir:) Allah deve etini de mutlak olarak helal kılmış ve *'Yan üstü düştükleri zaman onlardan yiyin.'*[492] demiştir. Buna rağmen bazı Müslümanların adak, av cezası veya fidye olan develerin yenmeyeceği görüşünde olduklarını görüyoruz. Biz de bu ayetin o manaya da ihtimali olunca onu benimsedik ve bütünü terk ettik. Bu, Kur'an'a muhalefet değil, onun ifadesinin ihtimali dâhilinde olan bir görüştür. Malından bir ödeme yükümlülüğü olan kişinin o maldan bir şey alma hakkı olmaması makuldür. Çünkü ona ondan bir şey alma hakkı tanırsak ona bütünü kapsayan bir yükümlülük vermemiş, sadece verdiği o bir miktar mal üzerinde yükümlülük vermiş oluruz. Ehl-i Kitab'ın kestikleri de dediğimizin benzerine delalet bakımından böyledir."[493]

Şafiî, Ehl-i Kitab'ın Allah'tan başkasının adını anarak kestikleri hayvanların yenilmesini, bazı ihtilaflı meselelere kıyas ederek haram saydı. Bu ihtilaflı meseleleri bu meselenin benzeri kabul etti ve bu kıyaslarla Kur'an'daki mutlak ifadeyi takyit etti. Hâlbuki bu konuda ona muhalefet eden Malik ve benzerleri ayetin olsa olsa en çok Kur'an'ın delille tahsis edilmesinin caiz olduğuna delalet eden bu gibi kıyaslarla tahsis edilmesini caiz görmüyorlar. Onlar bize şöyle "Müslümanın istihfaf ve önemsememe sebebiyle besmeleyi terk ederek kestiği hayvanın helal olmayacağı görüşünü kabul etmiyoruz. Cedel tarzında kabul etsek bile Ehl-i Kitab'ın bu konuda ona kıyas edilmesini reddederiz." diyebilirler. Şimdi bu ve bundan sonraki kıyası -ki bu konuya daha da uzaktır- niçin reddedecekleri konusunda ayrıntıya girmek için burası uygun bir yer değil. Zahir olan ise Malikilerden nakledilen metinlerdeki ifadelerdir ve buna göre de Ehl-i Kitab eğer Allah'tan başkası için kestiklerinden kendileri yemiyorlarsa onlar Müslümanlara da helal değildir. Ama onlardan kendileri yiyorlarsa o zaman bunlar, onların yemeklerindendir. Allah onların ne dediklerini ve ne yaptıklarını bile bile onların yemeklerini mutlak olarak helal kılmıştır. Bu görüş bize Kur'an'da, kesilmiş (mezbuh) veya tezkiye edilmiş (müzekkâ) kelimeleri yerine yemek (taam)

---

492. Hac, 22/36.
493. Şafiî, *Umm*, II/196.

kelimesinin kullanılışındaki nükteyi de gösteriyor. Çünkü tezkiye edilen hayvanlar arasında yenmek için değil, sırf ibadet için tezkiye edilenler de vardır.

2. Şafiî'ye göre Arap Hıristiyanların kestikleri yenmez. Delili de Hz. Ömer'den naklettiği bir rivayet (eser) ve Hz. Ali'nin Beni Tağlib ile ilgili meşhur sözüdür: Hz. Ömer'den nakledir: "Arap Hıristiyanlar Ehl-i Kitab değildir. Onların kestikleri bizim için helal olmaz. Ben onları kendi hallerine bırakmayacağım; ya Müslüman olacaklar, ya da boyunlarını vuracağım!" Hz. Ali'den daha önce nakledilen söz, Şafiî'nin lehinde değil aleyhinde delildir. Çünkü bu söz, bazı Araplarla ilgilidir ve onların Hıristiyan olmadıklarını ifade etmektedir. Hz. Ömer'den naklettiğini ise *Umm*'da İbrahim b. Muhammed b. Ebî Yahya vasıtasıyla rivayet eder. Cumhûr bu raviyi zayıf sayar, bazıları onun yalan söylediğini belirtirler. Malik ve Ahmed de onu dışlayanlar arasındalar. Hakkında söylenenler arasında bidatin asıllarını topladığı, Kaderiyye, Cehmiyye, Mutezile ve Rafiziyye görüşleri taşıdığı gibi hususlar da vardır. Şafiî'den onun Kaderiyyeci olduğunu nakleden Rabî'a "Şafiî'yi ondan nakilde bulunmaya ne sevketti?" diye sorulmuş ve o da "O (Şafiî), onu yalandan uzak sayıyor, hadiste güvenilir (sika) olduğunu kabul ediyordu." demiştir. Yani "Hadiste mezhebe değil, doğruluğa bakılır." diyordu. İbn Hibbân da onu bidati ve hadiste yalancı olarak niteledikten sonra şöyle der: "Ama Şafiî, gençliğinde İbrahim ile oturur, ondan hıfz ederdi. Ömrünün sonunda Mısır'a gidip kitaplarını tasnif etmeye başlayınca haberlere ihtiyacı oldu. Yazdıkları (kitapları) da yanında değildi. Kitaplarında yazdıklarının çoğu hafızasındandır. Çoğu kere onun isminden kinaye yoluyla söz etmiştir. İshâk b. Râhûye şöyle der: "İbrahim b. Ebî Yahya ile ihticac eden (şahit-delil gösteren) Şafiî gibi birini görmedim. Şafiî'ye 'Dünyada İbrahim b. Ebî Yahya ile ihticac eden biri var mı?' dedim." (*Tehzîbu't-Tehzîb*'den özet). Bu rivayetin sahih olmadığına delalet eden hususlardan biri de bir sahâbî kavli olmasına rağmen onunla amel edilmemesidir. Bu konuda Cumhûra muhalefet etmiştir ve sahih bile olsa onunla ihticac edilmez.

3. Şafiî, *Umm*'un hayvan kesimi ve kimlerin kesiminin caiz olduğuna dair alt başlığında (*Bâbu'z-Zebîha ve Fîhi Men Yecûzu Zebhuh*) şöyle der:[494]

"Adet halindeki bir kadın veya çocuk da olsa kesme işlemini, bunu yapabilecek bir Müslümanın yapması bence Yahudinin veya Hıristiyanın yapmasından daha iyidir. Bunların hepsinin kestiği de helaldir. Fakat ben insanın

494. Şafiî, *Umm*, II/205-206.

kurbanını (bayramlık kurban veya hac kurbanı) kendisinin kesmesini arzu ediyorum. Hz. Peygamber'in, ailesinden bir kadına; Hz. Fatıma'ya veya başka birine *'Kurbanının kesiminde bulun. Onun ilk damlası ile sen bağışlanırsın.'* buyurduğu rivayet edilir. Kurbanı, sahibinden başka biri keserse bu da yeterlidir. Çünkü Hz. Peygamber'in hac kurbanlarından bir kısmını kendisi kesti, bir kısmını da başkaları kesti. Hac kurbanı (hedy) hediye etti ve onu da hediye ettiği kişi kesti. Fakat Allah'a yaklaşma vasıtası olan şeyin Müslümanların elinden olması için ben kurbanlardan herhangi birini bir müşrikin kesmesini kerih görüyorum. Buna rağmen onu, kestiği helal olan bir müşrik keserse belirttiğim sebeple bence mekruh olsa da yeterlidir.

Ehl-i Kitab kadınlar eğer kesme işlemini yapabiliyorlarsa onlar da Ehl-i Kitab erkekler gibidirler. Yahudiler ve Hıristiyanlar Müslümanların yemesi helal olan av hayvanlarından veya diğer hayvanlardan birini kendileri için keserlerse ve o hayvanın iç yağını, bağırsaklarını, ete karışmış olan yağını veya başka bir şeyini kendileri için haram sayıyorlarsa Müslümanların bunları yemesinde bir sakınca yoktur. Çünkü Allah onların yemeğini bize helal kıldığında müfessirlere göre bundan maksat onların kestikleri idi. Bizim için kestikleri her şeyde onların haram kıldıkları bir şey vardır. Onu kendileri için kestiklerinde bu şeyler onların haram kılması ile dinlerinin aslına bağlı olarak bize haram olsaydı bunlar bize, onları bizim için kestiklerinde de haram olurdu. Bu şeyler onların yemeğinden olmadığı için bize haram kılınmıştır. Hâlbuki bize helal kılınan onların yemekleridir, onların yemekleri de helal saydıklarıdır, şeklinde bir anlayış doğru değildir. Çünkü onlar bize haram olan bazı şeyleri helal sayıyor, kendileri için yemek kabul ediyorlar. Eğer böyle bir görüşü benimsersek o zaman bunları da, onların kendileri için helal saydıkları yemeklerindendir diye yememiz gerekir. Ama ayetin manası bu değildir. Ayetin manası, anlattığımız gibidir. Allah en iyi bilendir."

Şafiî'nin ifadeleri bunlar... Onun görüşüne göre ayette sözü edilen Ehl-i Kitab'ın yemeği ifadesi ile, genel manada yemek değil, özel olarak onların kestikleri kastedilmektedir. Bize helal olan hayvanlardan birini keserlerse o hayvan, bizim kendi kestiklerimiz gibi bize helaldir. Onun onlara haram olan kısmı ile helal olan kısmı arasında fark yoktur. Bize haram olan bir şey de onların yemeklerinden de olsa haramdır. O, bu görüşüyle ayetteki lafzın umumunu esas alan ve ayeti -meyte ve domuz dışında- bize haram olanlardan yapılmış bir istisna sayan diğer mezheplere muhalefet etmektedir. Meyte ve domuz ise haramdır ve haramlıklarının sebebi de onların kendilerinden kaynaklanmaktadır, tezkiye ile veya üzerine ad anılmasıyla ilgili değildir.

Bu konu daha önce de geçmişti. Onlara haram olan bazı şeylerin bizim için helal kılınmış olmasının, onların kestiklerini haram yapmayacağını da başka bir yerde[495] açıkladı ve orada Hz. Muhammed'in daveti kendisine ulaşan her akıllı kişinin ona, onun getirdiği dinin asıllarına ve fürûuna, helalına ve haramına tâbi olması gerektiğini belirtti. Daha önce kendilerine haram olan şeyler onlara Hz. Muhammed'in dini helal oldu. Böyle olunca bize de evleviyetle helal oldu.

Şafiî dedi ki: "Hür kadınları ile evlenilmesi helal olan Ehl-i Kitab Yahudiler ve Hıristiyanlardır. Mecusiler onlardan değildir. Sabiiler ve Sâmirîler de Yahudilerden ve Hıristiyanlardandır. Ancak kitaba dayanarak helal veya haram saydıkları konularda onlara temelden ters düşerlerse o zaman Mecusiler gibi bunların kadınları ile evlenilmesi de haram olur. Ama kitabın aslında aralarında muvafakat olduğu halde farklı tevillerde bulunuyorlarsa o zaman bunların kadınları ile evlenilmesi haram olmaz. Müslüman, Ehl-i Kitab bir kadınla evlenirse o kadın hakları ve görevleri bakımından Müslüman kadın gibidir fakat eşler arasında mirasçılık olmaz."[496] Bu ibarenin zahirine bakılırsa ona göre Mecusiler, Ehl-i Kitab'dandırlar fakat onlarla evlenilmez ve kestikleri yenmez.

d. Ehl-i Kitab'ın Yemeği ve Kesim Esnasında Besmele Konusunda Hanbelîlerin Görüşü

Muvaffak Abdullah b. Kudâme diyor ki: "Tezkiyenin dört şartı vardır. Birincisi, kesimi yapacak kişinin ehil olmasıdır ki bundan maksat da onun akıllı bir Müslüman veya Ehl-i Kitab olmasıdır. Böyle biri kadın da olsa erkek de olsa onun kestiği mubahtır. Ondan nakledilen bir görüşe göre Benî Tağlib Hıristiyanlarının ve anne-babasından biri Ehl-i Kitab olmayan kişinin kestiği mubah değildir."[497]

Hâşiye'sinde zikredildiğine göre mezhepteki sahih görüşe göre Benî Tağlib'in kestiği mubahtır. O şöyle der: "Yazar daha önce anne-babasından biri Ehl-i Kitab olmayan kişinin kestiğinin mubah olduğunu söylemişti. Malik ve Ebû Sevr de aynı görüştedir. Takiyyuddîn ve İbn Kayyım da bu görüşü tercih ederler. Diğer görüşe göre ise bu mubah değildir ve mezhebin görüşü de budur. Şafiî de aynı görüştedir. Çünkü mubahlığı ve haramlığı ge-

495. Şafiî, *Umm*, II/209-210.
496. Müzenî, *Muhtasar* (*Umm*'un kenarında), III/282.
497. Abdullah b. Kudâme, *el-Mukni'*, II/531.

rektiren bir durum söz konusudur ve bir Müslümanla bir Mecusinin yaraladığı av meselesinde olduğu gibi haram olması ciheti galip kabul edilmiştir."

Ben derim ki: Şafiî'nin bu konuda başka bir görüşü daha var. Buna göre baba esas alınır. Fakat Şafiîlerin "Çocuk, anne-babasından hangisinin dini üstün ise ona tâbi kılınır." sözüne layık olan, çocuk tarafından kesilen hayvanı, anne-babasından hangisinin dini üstün ise onun tarafından kesilmiş kabul etmeleriydi. Baliğ olmuş kişinin anne-babasının araştırılmasının ise bir gerekçesi yoktur. Böyle birisi eğer Ehl-i Kitab ise zaten ayetin umumuna dâhildir.

Sonra da şöyle der: "Ehl-i Kitab olan kişi kendisine haram olan bir hayvanı kesse; mesela Yahudi olan birisi tek tırnaklı bir hayvanı kesse o hayvan bize haram olmaz. Başka bir hayvan kesse de onlara göre haram olan iç yağları bizim için haram olmaz. Bu yağlar, Ahmed'in sözünün zahirine bakılırsa işkembe ve böbreklerdeki yağlardır. İbn Hâmid de bu görüşü tercih etmiş ve müstakil bir cümle halinde Hirakî'den nakletmiştir. Ebu'l-Hasen et-Temîmî ve Kadı da bunun haram olmasını tercih ederler. Ehl-i Kitab o hayvanı kendi bayramı için veya saygı gösterdikleri herhangi bir şeye yaklaşmak için kesse o hayvan bize haram olmaz. Bunu da açıkça ifade etmiştir."[498] Yani Ahmed bunu açıkça belirtmiştir ve her ne kadar ondan haramlık görüşü rivayet edilse bile mezhep görüşü budur. Bu konuda o, Malik'in görüşüne muvafakat etmektedir.

Yine orada şöyle denir: "(Tezkiye şartlarının) dördüncüsü, kesim esnasında Allah'ın ismini anmasıdır. Bunu 'Bismillah' diyerek yapar. Başka bir ifade bunun yerini tutmaz. Ancak dilsizin durumu farklıdır; o, gök yüzüne işaret eder. Eğer besmeleyi kasten terk ederse o hayvanın yenmesi mubah olmaz. Ama sehven terk ederse mubahtır. Ondan nakledilen başka bir görüşe göre her iki halde de mubahtır; yine ondan nakledilen diğer bir görüşe göre ise her iki halde de mubah değildir."[499]

Hâşiye'sinde de şöyle der: "Onun 'Eğer besmeleyi kasten terk ederse...' sözü her iki mesele hakkında da mezhep görüşüdür. İbn Cerîr bu görüşü besmelenin sehven düşmesi ile ilgili olarak icmâ şeklinde zikretmiş ve bunu İbn Abbas'tan rivayet etmiştir. Malik, Sevrî, Ebû Hanife ve İshâk da aynı görüştedir. Atâ, Tâvûs, Saîd b. Müseyyeb, Abdurrahmân b. Ebî Leylâ ve Cafer b. Muhammed de besmele çekilmesi unutulmuş hayvanın yenmesini mu-

498. *A.g.e.* II/537.
499. *A.g.e.* II/535.

bah görenlerdendirler. Ahmed'den nakledilen bir görüşe göre her iki halde de mubahtır ki Şafiî de aynı görüştedir. Ebu Bekir (r) de bu görüşü tercih eder. Delilleri Berâ tarafından rivayet edilen merfu hadis ve Ebu Hureyre hadisidir. Berâ'nın rivayetine göre Hz. Peygamber *'Müslüman, ismini ansa da anmasa da Allah'ın ismi üzere keser.'* demiştir. Ebû Hureyre hadisine göre de ona 'Allah'ın adını anmayı unutarak kesen adam hakkında görüşün nedir?' diye sorulmuş ve o da 'Allah'ın adı, her Müslümanın kalbindedir.' demiştir. Bunu İbn Adiyy, Dârekutnî ve Beyhakî (zayıf olduğunu da belirterek) rivayet ederler. Bizim lehimizde delil olarak da Ahvas b. Hakim'in Râşid b. Sa'd'dan merfû olarak rivayet ettiği *'Kasten olmadıkça besmele çekmese de Müslümanın kestiği helaldir.'* hadisi vardır. Bunu da Saîd ve Abd b. Humeyd rivayet ederler. Fakat Ahvas zayıftır. Ahmed'den nakledilen başka bir görüşe göre besmele çekmemesi kasten olmasa da o hayvan helal değildir. Bunun delili de *'Üzerine Allah'ın ismi anılmamış olanları yemeyin.'*[500] ayetidir. Bu görüşe karşı cevap olarak bu ayetin, besmele çekilmesi kasten terk edilmişler hakkında yorumlandığı, devamındaki *'Şüphesiz ki, o, fısktır.'*[501] kısmının buna delalet ettiği söylenir. Çünkü üzerine besmele çekilmesi unutulmuş hayvanın etinden yemek *'Ümmetim hata ve unutkanlıktan bağışlandı.'* hadisine göre fısk değildir."

Derim ki: İnsanın, kendi tercihini üstün getirmek için yaptığı tuhaflıklardan biri de buradaki fıskı, besmeleyi kasten terk etmek olarak değerlendirmesidir. *"Veya Allah'tan başkasının adı anılmış..."*[502] ayeti dikkate alındığında buradaki *"fısk"*tan anlaşılacak mana, daha önce de geçtiği ve İmam Şafiî'nin de dediği gibi Allah'tan başkasının adının anılmasıdır. Hafız İbn Hacer'in *Bulûğu'l-Merâm* adlı kitabında bu konuda şunlar vardır: "İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber *'Müslümana adı yeter. Keseceği zaman Allah'ın ismini anmayı unutursa bismillah desin, sonra yesin.'* buyurmuştur. Bunu Dârekutnî rivayet eder. Fakat bunda, hıfzında zaaf olan bir ravi vardır. Senedindeki Muhammed b. Yezîd b Sinân da çok doğru (sadûk) fakat hıfzı zayıf bir kişidir. Aynı hadisi Abdurrezzâk, İbn Abbas'a varan sahih bir senetle mevkûf olarak rivayet eder. Bunun, Ebû Davud'un *Merâsîl*'inde de *'Müslümanın kestiği, üzerine Allah'ın ismini zikretse de zikretmese de helaldir.'* şeklinde bir şahidi vardır. Senetteki kişiler, güvenilir (mevsûk) kişilerdir. Buharî'deki Hz. Âişe hadisi de daha önce geçmişti. Anlattığına göre o,

500. En'am, 6/121.
501. En'am, 6/121.
502. En'am, 6/145.

'İnsanlar et getiriyorlar; üzerine Allah'ın ismini andılar mı, anmadılar mı, bilmiyoruz?' demiş ve Hz. Peygamber de *'Üzerine siz Allah'ın adını söyleyin ve onu yiyin.'* buyurmuştur."

Ezher âlimleri daha önce geçen *İrşâdu'l-Ummeti'l-İslâmiyye* adlı kitabın ilk bölümünü Mısır müftüsünün verdiği kesilmiş hayvanla ilgili fetva hakkında Hanbelî mezhebinin görüşünü açıklamaya ayırdılar. Orada şunları söylediler:

"Hanbelî mezhebine göre boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanmış, boğazlanmış veya yırtıcı hayvanların yediği bir hayvanın tezkiyesinde muteber olan, onda hastada olduğu gibi az da olsa bir canlılık bulunmasıdır. Bu, Hz. Ali, İbn Abbas, Hasan, Katâde, es-Seyyid Bâkır, es-Seyyid Sâdık, İbrahim, Tâvûs, Dahhâk ve İbn Zeyd'in de görüşüdür. Onlara göre besmele çekilmesi şart değildir. Kasten veya sehven Müslüman veya Ehl-i Kitab tarafından besmele çekilmesi terk edilmiş hayvan bir rivayete göre helaldir. Ahmed'den nakledilen başka bir rivayete göre besmele çekilmesi ise Ehl-i Kitab için şart değil ama Müslüman için şarttır. Başka bir rivayet de bunun tam tersidir." Onlar daha sonra bu özeti *Dekaiku Uli'n-Nuhâ Alâ Metni'l-Muntehâ*'dan ve başka kitaplardan yaptıkları nakillerle desteklediler.

Yemek Hakkında Fakihler Arasındaki İhtilafın Özü

Dört mezhebin meşhur kitaplarından yaptığımız nakilleri ve onların arasında yer alan selef imamlarına ait görüşleri inceleyen kişi anlar ki Ehl-i Kitab'ın yemeği olduğu halde bizim dinimizde "lizatihî" haram kılınmış olanların yani meyte ve domuz etinin bize haram olduğu hususunda ittifak vardır. Akıcı kan da her ne kadar yukarıda geçen nakillerde yer almasa da kesin olarak aynı durumdadır. Zaten onlardan birinin bunu yediğini veya içtiğini de bilmiyoruz. Aynı şey meyte için de geçerlidir. Tümü de onu haram saymakta. Domuz eti ise Tevrat'ta açık ifade ile bugüne kadar haram kılınmıştır. Hıristiyanlar onu kutsalları Pavlus mubah kıldığı için mubah saydılar. Onların bunların dışında kalan yemekleri hakkında görüldüğü gibi fakihler ihtilaf ettiler. Biz de onların bu sayılanların dışında kalan yemeklerinden yediğimiz takdirde kimisi bu gibi meselelerde şiddet tarafını, kimisi de hafiflik tarafını tercih eden fakihlerimizden bir kısmının görüşüne uymuş oluruz. Bu konuda ve çoğu hükümlerde en şiddetli fakihler, Şafiîlerdir. Hepsinin delillerini inceleyen kişi görür ki bu delillerin en güçlüsü, *"Ehl-i Kitab'ın yemeği size helaldir."*[503] ayetinin umumunu esas alan, onu Şia gibi onların ta-

503. Mâide, 5/5.

hılları ile değil, kestikleri ile bile tahsis etmeyenlerin söyledikleridir. Onların yemeğinin helal olması için İbn Arabî'nin dediği ve Mısır Müftüsü Üstad'ın (Muhammed Abduh) da Transvaal fetvasında tercih ettiği gibi âlimlerinin ve rahiplerinin ondan yiyor olmaları da şart değildir. Bu, *"üzerine Allah'tan başkasının adı anılmış olan"* hayvanın haram kılındığına dair ayet[504] dışında mesnedi olmayan bir aşırılıktır. Ayrıca onların yemeleri, bunların onlara kendi kitaplarında haram kılınmamış olmasına güven sağlama gibi bir etkisi de olabilir. Fakat Şafiî ve diğerlerinin dediği gibi bizim dinimiz onların kitaplarını neshetmiştir. Dolayısıyla onlara kendi kitaplarında nelerin haram kılındığı dikkate alınmaz. Allah Teâlâ Son Peygamber hakkında *"İyi şeyleri onlara helal ve kötü şeyleri onlara haram kılar. Onlardan, ağır yüklerini ve üzerlerindeki zincirleri kaldırır."*[505] buyuruyor. Yine Ehl-i Kitab'ın yemeğinin bizim dinimize uygun olması da şart değildir. Şafiî'nin dediği gibi bizim dinimizin fürûat (detay) kısmı ile imandan önce de muhatap olsalar Cumhûrun dediği gibi imandan sonra da muhatap olsalar bu böyledir. Çünkü eğer bu şart olsaydı o zaman onların yemeğinin mubah olmasının bir anlamı olmazdı.

İbn Rüşd, *Bidayetu'l-Muctehid*'de şöyle der: "Bunlardan onlara dinlerinin aslında haram kılınanlar ile onların kendilerine haram kıldıklarını farklı değerlendirenler şöyle dediler: Onlara haram kılınanlar haktır ve dolayısıyla bunlarda tezkiyenin bir etkisi olmaz. Ama onların kendilerine haram kıldıkları batıl bir durumdur ve bunun için tezkiyenin onlarda etkisi vardır. Kadı dedi ki: Hakikat şu ki onlara haram kılınanlar da onların kendilerine haram kıldıkları da bizim dinimiz zamanında batıl bir durumdur. Çünkü bizim dinimiz bazı konularda diğer dinleri neshetme durumundadır. Öyle ise onların inançlarının bu konuda dikkate alınmaması gerekir. Kesilen hayvanların helal olması hususundaki inançlarının bizim inancımız gibi veya onların kendi dinlerinin inançları gibi olması da şart değildir. Çünkü bu şart olsaydı onların kestiklerinin yenmesi hiçbir şekilde caiz olmazdı. Zira bu konuda onların bazı dini kaynaklı inançları neshedilmiştir ve onlar bizim dinimize göre de inanmış değillerdir. Bu, Allah tarafından onlara özel olarak konulmuş bir hükümdür ve onların kestikleri mutlak olarak caizdir. Böyle olmadığı takdirde onların yemeğini genel olarak helal kılan ayetin hükmü kaldırılmış olur. Bunu iyi düşün; konu açıktır."

Mesele, Kadı'nın dediği gibidir. Onların kestiklerinden maksadı da, kendilerine göre tezkiye nasıl oluyorsa o şekilde tezkiye ettikleridir. Daha

504. Bakara, 2/173.
505. A'râf, 7/157.

önce tezkiyenin ne manaya geldiği anlatılmış ve onun, bir hayvanın yenmek maksadıyla öldürülmesinden ibaret olduğu söylenmiş; selef âlimlerinin ve Malikî mezhebindeki araştırmacı (muhakkik) âlimlerin bu konudaki görüşleri nakledilmişti. Malik'e ve Malikilere helal olsun! Onların bu mesele hakkındaki söyledikleri muhaliflerinin söylediklerinden delil bakımından daha net ve hoşgörülü Hanefi mezhebi kolaylığına da daha layıktır. Ne ilginçtir ki birçok insan dinin kolay olmasını değil zor olmasını, genişlik değil sıkıntı vermesini istiyor. Bunlar dini de sırf kendi heveslerine uygun olduğu için benimsemişler. Kim ki dini kendi şahsı için aşırılaştırırsa bu bir günahtır ve cezası da ona aittir. Ama kim ki dini ümmet için aşırılaştırırsa onun da ağzına toprak atarız. Allah en iyi bilendir ve en hikmetli olandır.

Okuyucular biliyorlar ki bir takım hevaperestler on seneden beri İmam Muhammed Abduh'un Ehl-i Kitab'ın kestiklerinin helal olduğuna dair fetvasına karşı çıkıyorlar. Bu günlerde Kafkasyalı öğrencilerimizden bir kısmı bizi Kafkasya'daki ilim çığırtkanlarından birine ait bir kitaptan haberdar ettiler. Bu kişi kitabında Üstad İmam Muhammed Abduh'a ve *Menâr*'a hakaret ediyor ve onun gibilerin anlayamayacağı bazı meselelerden dolayı bunları horluyor. Bu meselelerden biri de Ehl-i Kitab'ın yemeğinin ve onların kadınları ile evlenmenin helal olması konusudur. Bu bize bir asır kadar önce bu memlekette olmuş ve Ezher âlimleri tarafından telafi edilmiş bir olayı hatırlattı. Cebertî'nin *Târih*'inden (dördüncü cilt) naklettiğimiz bu olayı *Menâr Dergisi*'nin altıncı cildinde yayınladık. Cebertî hicri 1236 senesi (M.1821) olaylarını anlatırken şöyle diyor:

"Bu senede olan olaylardan biri de şudur: İskenderiye'de Melki Paşa diye meşhur olmuş Şeyh İbrahim fıkıh dersinde şöyle bir tespitte bulundu: 'Ehl-i Kitab'ın kestikleri, meyte hükmündedir, bunların yenilmesi caiz değildir; ayetteki mutlak ifade, onlar kitaplarında değiştirme ve tahrifat yapmadan öncesine aittir.' Bunu duyan Gedik fakihleri onu kabul etmediler ve tuhaf buldular. Sonra da adı geçen Şeyh İbrahim ile konuştular, görüşlerine karşı çıktılar. O da 'Ben bunu kendi anlayışım ve ilmimle söylemedim. Onu Mağribli Şeyh Ale el-Mîlî'den aldım. O, âlim, vera' sahibi (takvâda derinleşen), ilmine güvenilir bir adamdır.' dedi. Sonra Mısır'daki (Kahire'deki) adı geçen şeyhine olayları bildirmek üzere birini gönderdi. O da buna dair uzunca bir risale yazdı. Mezhepteki ihtilafları ve üstatların görüşlerini zikretti. Sonunda bunu caiz görmeme, helal saymama hususunda Turtûşî'nin görüşüne itimat etti. Risalesini zamanın âlimlerini ve hâkimlerini (yöneticilerini) küçültücü ifadelerle doldurdu. Böyle on üç kadar kürrâse (tomar)

hacminde olan bu risaleyi Şeyh İbrahim'e gönderdi ve o da Gedik'tekilere okudu. Bilhassa da o zamanda yaşayanların farklı kavimlerden olmaları sebebiyle çok gürültü ve tepki oldu. Mesele Paşa'ya intikal etti. O da Mısır'daki Kethudâ Bey'e bir resmî yazı yazarak ondan meseleyi görüşmek üzere zamanın üstatları (meşayih) ile toplantı yapmasını istedi. Aynı zamanda yazılmış olan o risaleyi de gönderdi. Kethüdâ Bey üstatları topladı ve durumu onlara arz etti. Şeyh Muhammed el-Arûsî taltifkâr ifadelerle şöyle dedi: 'Şeyh Ali el-Mîlî bizim üstatlarımızdan ve kendi üstatlarından ilim tahsil etmiş bir ilim adamıdır. İnsanların arasına karışmadan kendi halinde yaşayan bu kişinin fazileti inkâr edilemez. Fakat kendisi sivri mizaçlıdır ve aklında da biraz problem vardır. Bizim onunla beraber bir toplantı yapıp sizin bulunmadığınız bir mecliste konuyu müzakere etmemiz ve daha sonra durumu size getirmemiz uygun olur.'

Ertesi gün toplandılar ve Şeyh Ali'yi tartışmaya davet etmek üzere birini yolladılar. Gelmekten imtina etti ve cevabını Mağriplilerin komşuları olan iki kişi ile gönderdi. Bu iki kişi şöyle dedi: 'O, kavga ile gelmiyor. Ama sadece Şeyh Hasan el-Kuveysnî ve Şeyh Hasan el-Attâr'ın bulunacağı özel bir mecliste konuyu Şeyh Muhammed b. el-Emîr ile tartışabilecek. Çünkü İbn el-Emîr onunla tartışıyor ve ona hücum ediyor.' Onlar böyle söyleyince İbn el-Emîr değişti, gürledi, parladı ve o mecliste bulunanlardan bazıları habercilerle karşılıklı hakaret içeren tartışmalar yaptılar. O zaman bu iki kişinin Ağa'nın evinde hapsedilmesini emrettiler ve Ağa'ya da Şeyh Ali'nin evine gidip onu zorla da olsa meclise getirmesi için emir verdiler. Ağa bindi ve adı geçen şahsın evine gitti. Onun ortadan kaybolmuş olduğunu gördü. Hanımını ve yanındakileri evden çıkararak kapıyı mühürledi. Hanımı, komşulardan birinin evine gitti.

Sonra bir tutanak tuttular ve bu tutanakta Şeyh Ali'nin hak üzere olmadığını, âlimler meclisine gelmekten ve meseleyi orada tartışmaktan imtina ettiğini, kaçtığını, saklandığını, haksız olduğu için böyle yaptığını, eğer haklı olsaydı saklanmayacağını, kaçmayacağını yazdılar. Ve ortaya çıktığı takdirde onun hakkında ve yine İskenderiyeli Şeyh İbrahim Paşa hakkında son sözün sayın Paşa'ya ait olduğunu belirttiler. Tutanağı tamamladılar, bir sürü mühür ile mühürlediler ve Paşa'ya gönderdiler. Birkaç gün sonra o iki şahsı Ağa'nın hapsinden salıverdiler ve Şeyh Ali'nin evinden de mührü kaldırdılar. Ailesi eve döndü. Paşa ayın başlarında Mısır'a (Kahire'ye) geldi. İbrahim Paşa'nın Bingazi'ye sürüldüğüne dair bir resmî yazı çıkardı. Fakat Şeyh Ali saklandığı yerden çıkmadı."

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ
إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِن كُنتُمْ جُنُبًا
فَاطَّهَّرُوا وَإِن كُنتُم مَّرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِّنكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ
لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ
وَأَيْدِيكُم مِّنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُم مِّنْ حَرَجٍ وَلَٰكِن يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ
وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿6﴾ وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ
وَمِيثَاقَهُ الَّذِي وَاثَقَكُم بِهِ إِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ
بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿7﴾

6- Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar kollarınızı yıkayınız ve başınızı meshediniz ve topuklara kadar ayaklarınızı. Eğer cünüp iseniz temizleniniz. Eğer hasta veya seferde iseniz yahut sizden biri helâdan gelmişse veya kadınlara dokunmuşsanız ve su bulamazsanız temiz bir yüzeye yönelip (teyemmüm edip) yüzlerinizi ve ellerinizi ondan meshediniz. Allah sizin için herhangi bir sıkıntı istemiyor. Fakat sizi temizlemek ve size karşı nimetini tamamlamak istiyor. Umulur ki şükredersiniz.

7- Allah'ın size olan nimetini ve sizinle sözleştiği sözünü (mîsâkını) hatırlayın. Hani "Duyduk ve itâat ettik" demiştiniz. Allah'tan sakının. Şüphesiz Allah, göğüslerdekini bilendir.

Namaz ve Abdest İlişkisi

Râzî, abdest ayetinin daha önceki ayetlerle bağlantısı hakkında şunları söyledi: Allah bu sureyi *"Ey iman edenler! Akitleri yerine getirin."*[506] sözüyle açtı. Çünkü Rab ile kul arasında Rablik ve kulluk sözleşmesi olmuştu. *"Akitleri yerine getirin"* cümlesi ile Allah, kullarından kulluk sözleşmesine bağlı kalmasını istemiştir. Sanki buna karşılık Allah'a "Ey Tanrımız! Söz iki

506. Mâide 5/1.

türlüdür: Sen'den Rablik sözü ve bizden de kulluk sözü. Rablik ve kerem sözünü önce yerine getirmeye sen daha layıksın." denildi. Malumdur ki dünya menfaatleri iki tür ile sınırlıdır ve bunlar yemekle ve nikahla ilgili olan menfaatlerdir. Allah yemekle ve nikahla ilgili menfaatlerden helal ve haram grubuna girenleri iyice açıkladı. Yiyeceğe olan ihtiyaç, nikaha olan ihtiyaçtan daha fazla olduğu icin yenileceklerle ilgili açıklamayı, nikahla ilgili açıklamadan önce yaptı. Şimdi bu açıklamalar tamamlanınca sanki Allah şimdi mesaj olarak, "Ben, dünyada talep edilecek menfaatler ve lezzetlerle ilgili Rablik sözünü yerine getirdim. Sen de dünyada kulluk sözünü yerine getirmekle meşgul ol" diyor. İmandan sonra en büyük itaat namaz olduğu ve namaz da ancak maddi ve manevî kirlerden arınmış olarak îfa edildiği için Allah bu kısmı abdestin şartlarını zikrederek başladı.[507]

Ben diyorum ki: Bu irtibatın gerekçesi eğer bu ayet ve ardından gelen ayet için -ki biz bu iki ayeti bir araya getirdik- söylenmiş olsaydı daha zâhir olurdu. Çünkü O, bize müteâkip ayette kendi sözünü ve ahdini hatırlatıyor. Bence abdest ayetinin, daha önce geçen kısım ile ilişkisinin açıklaması şöyledir: Arınmayı gerektiren iki kirlilik hâli, yemeğin ve nikahın sonucudur. Eğer yemek olmasaydı abdesti gerektiren dışkılar olmazdı. Yine nikah olmasaydı guslü gerektiren cinsel ilişki de olmazdı. Mîsâk (söz, ahit) ayetinin, öncesi ile münasebeti de şudur: Allah bize ibadet ve âdetlerle ilgili bir takım hükümleri beyan ettikten sonra bize, bizden aldığı sözü ve ahdi, hak dinini kabul etmek suretiyle üstlendiğimiz Allah'ı ve Elçisi'ni dinleme ve onlara itaat etme görevini hatırlatıyor. Bunları yerine getirmemiz için bizi uyarıyor.

"Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman." Müfessirler buradaki *"kalkmak"*tan maksadın, "kalkmayı istemek" olduğunu yani kastedilen anlamın "Namaza kalkmak istediğiniz zaman" şeklinde olduğunu söylerler. Onlara göre bu kullanım tarzı, *"Kur'an okuyacağın (okuduğun) zaman kovulmuş şeytandan Allah'a sığın."*[508] ayetindeki gibidir. Orada da kastedilen mana "Kur'an okumak istediğin zaman" şeklindedir. Ayrıca namaz kılmak isteyen kişi çoğu kere oturduğu yerden veya uykudan kalkar, bunun için kalkmaktan söz edilmiştir. "Bir şeye kalkmak (kıyâm)", başka bir şeyi bırakıp ona yönelmek manasında da kullanılır. Buradaki ***"kalkmak"*** lafzını, "kalkmayı istemek" şeklinde tefsir edenler, bir mazeret sebebiyle oturarak veya yatarak namaz kılan kişinin kıldığı namazı da bu lafzın doğrudan ifade ettiği manaya (mantûk) dahil etmeye çalıştılar.

507. Râzî, *Tefsir*, XI, 149-150.
508. Nahl, 19/98.

İbarenin zâhirine bakılırsa burada namaza kalkmaktan maksat, her türlü halde umûmî manada kalkmaktır ve burada sözü edilen arınma her bir namaz için gereklidir. Dâvud ez-Zâhirî bu görüştedir. Fakat Müslümanların geneline göre namaza kalkacak kişiye ancak abdestsiz ise o zaman abdest gerekir. Onlar ayette hitap edilen kişiler hakkında söylenen "kalkma" kelimesini, "abdestsiz oldukları halde kalkmak" şeklinde takyîd ederler ve onlara göre mana şöyledir: "Abdestsiz iken namaza kalkacağınız zaman yüzünüzü ....yıkayın" şeklindedir. Böyle bir takyîde esas teşkil eden şey, ilk nesilde görülen amelî sünnettir (uygulamadır).

İmâm Ahmed, Müslim ve *Sünen* müellifleri'nin Bureyde'den rivayet ettiklerine göre Hz. Peygamber her namaz anında abdest alıyordu. Fetih günü olunca abdest aldı ve ayakkabılarına mesh etti, tüm namazlarını bir abdestle kıldı. Hz. Ömer ona "Yâ Rasûlullah! Yapmadığın bir şey yaptın?" dedi. O da "*Onu kasten yaptım, ya Ömer!*" buyurdu.[509] Aynı manaya gelen birçok lafızla daha rivayet edilmiştir.

İmâm Ahmed, Buhârî ve *Sünen* müellifleri Amr b. Âmir el-Ensârî'den rivayet ediyorlar: Enes b. Mâlik'in, "Peygamber (s) her namaz anında abdest alıyordu" dediğini duydum. "Ya siz nasıl yapıyordunuz?" dedim. "Abdestimiz bozulmadıkça namazları bir abdestle kılıyorduk" dedi.[510]

Ahmed ile Buhârî ve Müslim merfû olarak Ebû Hureyre'den rivayet ediyorlar: *"Allah, sizden biri abdestini bozunca abdest almadıkça onun namazını kabul etmez."*[511]

Ebû Dâvûd (sahih olduğunu da söylüyor) ve Dârekutnî'nin rivayetine göre (Hâfız, *Bulûğu'l Merâm*'da bunun aslının Müslim'de olduğunu söyler) Enes b. Mâlik "Rasûlüllah'ın (s) ashâbı onun zamanında yatsıyı bekliyorlardı. Öyle ki başları bükülüyordu ve sonra namaz kılıyorlardı, abdest almıyorlardı" demiştir.[512] Bunu İmam Şâfiî de *Kitabu'l Umm*'da rivayet eder. Tirmizî'deki rivayet ise şöyledir: "Rasûlüllah'ın (s) ashâbının namaz için uyandırıldıklarını gördüm. Öyleki ben onlardan birinin horlamasını duyuyordum. Sonra kalkıyorlar ve namaz kılıyorlar, abdest almıyorlardı".

Ahmed sahih bir senetle merfû olarak Ebû Hureyre'den rivayet ediyor: *"Ümmetime meşakkat vermeseydim onlara her namaz anında abdesti ve her abdestle beraber misvâkı emrederdim."* Buhârî'de de bunun benzeri ta'lîk şeklin-

509. Müslim, *Tahâret*, 86; Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 65; Tirmizî, *Tahâret*, 45.
510. Buhârî, *Vudû'*, 53; Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 65; Tirmizî, *Tahâret*, 44.
511. Buhârî, *Vudû'*, 2; Müslim, *Tahâret*, 2.
512. Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 79.

de yer alır. Nesâî ve İbn Huzeyme de benzerini rivayet ederler. Aynı şekilde İbn Hıbbân'da Sahîh'inde Hz. Âişe'den rivayet eder.

Bu haberler gösteriyor ki Müslümanlar Hz. Peygamber zamanında her namaz için ayrı abdest almıyorlardı. Sadece Hz. Peygamber genellikle her namaz için abdest alıyordu. O da câiz olduğunu göstermek için Mekke'nin fethedildiği gün namazları insanların önünde tek abdestle kıldı. Bunun önce vâcip olduğu, sonra o gün nesh edildiği de söylendi. Fakat eğer bu söz doğru olsaydı daha önce bütün sahabenin her namaz için ayrı abdest aldıkları nakledilirdi. Halbuki nakledilen bilgi bunun aksinedir. Buradan anlaşılıyor ki her namaz için ayrı abdest almak azîmettir ve daha faziletlidir. Sadece abdesti bozulanın abdest alması gerekir. Âyetin sonu buna delalet etmektedir. Çünkü Allah burada iki kirlilik durumunda ve bunlardan sonra su bulamayana teyemmüm gerektiğinden bahsediyor. Bundan anlaşılıyor ki bu kirlilikten sonra su bulanın su ile tahâretlenmesi gerekiyor. Eğer tahâret her namaz için gerekli olsaydı bunun bir anlamı olmazdı. Nevevî'nin, Kâdî İyâz'dan naklettiğine göre fetvâya ehil olan kişiler sadece abdestsizin abdest alması gerektiği, her namaz için yeniden abdest almanın ise müstehap olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Abdeste Yüzler ve Ellerin Yıkanması

"Yüzlerinizi ve dirseklere kadar kollarınızı yıkayınız."

"Gasl" (*yıkamak*), bir şeyin üzerinden suyu akıtmak demektir. Bundan maksat da o şeyin üzerinde bulunan ve temizlenmesi istenen kirlerin giderilmesidir.

"Vucûh" (*yüzler*), *"vech"* (*yüz*) kelimesinin çoğuludur. Yüzün sınırı uzunluk itibareyle alnın en üst noktasından, çene kemiklerinin en alt noktasına kadardır. En bakımından da kulak memesinden diğer kulak memesine kadardır.

"Eydî" (*kollar, eller*), *"yed"* kelimesinin çoğuludur ve *"yed"* de bir şeyi tutmada, iş yapmada kullanılan organdır. Onun sınır da abdest hakkında parmak uçlarından dirseğe kadardır. Dirsek ise zirâ'ın (kolun dirseğe kadar olan kısmı) en üstü ve pazunun en altıdır.

Abdestin farzlarından birincisi yüzü yıkamaktır. Acaba ağız ve burnun içi yüzden sayılır mı? Dolayısıyla "mazmaza" (ağzı çalkalamak), "istinşâk" (burna su çekmek) ve "istinsâr" (burna çekilen suyu geri püskürtmek) yoluyla yıkanmaları gerekir mi? Yoksa bunlar yüzden sayılmazlar ve Peygamber'in (s) bu

konudaki emirleri, bunları sürekli yapması onların mendûp olduğu şeklinde mi yorumlanır?

Emsâr fakihlerin[513] cumhûruna göre bunlar sünnettir (menduptur). Ahmed (b. Hanbel), İshâk, Ebû Ubeyd, Ebû Sevr, İbnu'l-Munzir ve bazı Ehl-i Beyt fakihlerine[514] göre ise vâciptir. Görüşlerine delil olarak bunların, yüze dâhil olduğunu söylerler ve bunların emredildiğine, Hz. Peygamber'in de bunlara riayet etmeyi iltizam ettiğine -ki ilk nesilden itibaren Müslümanların bunlara riayet etmeyi iltizam etmelerinin sebebi de budur- dâir üzerinde ittifak edilmiş hadisleri ileri sürerler. Mazmaza, suyu ağızda dolaştırmak ve hareket ettirmektir. İstinşâk, buruna su vermektir. İstinsâr da suyu nefes ile burundan çıkarmaktır. Bunların vâcip olduğuna dâir delilller karşısında vâcip olmadığını söyleyenlerin dikkate alınacak delilleri yoktur.

Neylu'l Evtâr'da şöyle der: Hâfız (İbn Hacer) *Fethu'l Bârî*'de diyor ki: İbnu'l-Munzir'in belirttiğine göre Şâfiî, istinşâkın, onunla ilgili emir sahih olduğu halde vâcip (farz) olmadığına delil olarak sadece onu terkedenin iâde etmeyeceği hususunda bir ihtilaf bilmemesini göstermiştir. Bu, fıkhî bir delildir. Bu husus sahâbe ve tâbiînden Atâ dışında birisinden bilinmemektedir. İbn Hazm Muhallâ'da böyle söyler.

Ben diyorum ki: Bu konuda sahâbenin terklerinin hüccet sayılması sahih olandır. Onlar da mazmaza ve istinşâkı terk etmemişlerdir ki iâdelerin araştırılsın. Dârekutnî'nin İbn Abbas'tan merfû olarak rivayet ettiği "*Mazmaza ve istinşâk sünnet tir...*" hadisi zayıftır ve üstelik onların kullanımında "sünnet", "izlenen yol" demektir. Kelimenin sözlük manası da budur. Şâyet bu hadis sahih olsaydı onun vâciplik için delil sayılması daha uygun olurdu.

Abdestin farzlarından ikincisi kolların, dirseklere kadar yıkanmasıdır. Acaba dirsekler de yıkanması gereken kısma mı dâhildir yoksa onların yıkanmaları mendûp mudur? Cumhûra göre onların da yıkanmaları gerekir. İbn Cerîr bunun vâcip olmadığı görüşünü tercih etti ve bu görüşü Zufer b. Huzeyl'den nakletti. *Neylu'l Evtâr*'da şöyle der: Âlimler onların yıkanmalarının vâcip olduğunda ittifak ettiler. Bu konuda Zufer ve Ebû Bekir Dâvûd ez-Zâhirî dışında karşı görüş sahibi yoktur. Bunların yıkanmalarının vâcip

513. Önde olan büyük fakihler. (Çev.)

514. Müellif, Ehl-i Beyt imamları ya da fakihleri olarak Hz. Peygamber'in torunları Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan ve sonrasında doğan Ali Zeynulabidin (Seccad), Muhammed Bakır, Cafer-i Sâdık, Musa Kazım, Ali Rıza, Muhammed Taki (Cevad), Aliy'un Naki (Hadi) ve Hasan'ul Askeri'yi kastetmektedir. (Yayıncı)

olduğunu söyleyenler âyetteki *"ilâ"*yı *"mea"* (*birlikte*) manasında saydılar. Karşı görüştekiler de onu *"itihâu'l gâye"* için kabul ettiler.

İbn Cerîr buna delil olarak şunları söyler: Arapların sözünde *"ilâ"* ile sınırlanmış her "gâye"nin sınıra dâhil olması da, sınırın dışında olması da muhtemeldir. (Dedi ki) Söz böyle ihtimalli olunca hiç kimsenin "gâye"nin ona dâhil olduğuna hükmetmeye hakkı yoktur. Böyle bir hak ancak yapmış olduğu açıklamaya ve verdiği hükme muhâlefet edilmesi câiz olmayan birisine âittir ki hükmüne teslim olunması gerekenlerden de böyle dirseklerin, bizce yıkanması gereken kısma dâhil olduğuna dâir bir hüküm vârit olmamıştır.[515]

Fakat içlerinde Sibeveyh'in de bulunduğu bazı dil âlimleri *"ilâ"*dan sonrasının, ondan öncesi ile aynı türden olup olmamasına göre tespitte bulundular ve eğer *"ilâ"*dan sonrası, *"ilâ"*dan öncesi ile aynı türden ise sınıra dâhildir, değilse değildir, dediler. Buna göre dirsekler, yıkanması gereken kısma dâhildir. Çünkü onlar, kolun bir bölümüdür. Ama *"Sonra orucu geceye kadar tamamlayın."*[516], ayetinde oruçlu geçirilmesi istenen zamana gece dâhil değildir. Çünkü gece, oruçlu geçirilmesi gereken gündüzün türünden değildir.

Bazıları Hz. Peygamber'in uygulamasının âyetteki mücmelliği açığa kavuşturmasından hareketle onun uygulamasını dirseklerin yıkanmasının vâcip olduğuna delil saydılar. Diğerleri ise bu değerlendirmeye karşı çıktılar. Halbuki Rasûlüllah'ın (s) dirsekleri yıkadığı hususunda karşı çıkılacak bir şey yoktur. Onun dirseklerini yıkadığı açıkça ifade edilmiş, bunların yıkanmasını terketttiğine dâir bir şey de vârit olmamıştır. Bunu sürekli böyle yapmayı iltizâm etmesi onun vâcip olduğuna delâlet eder. Bu konuda müstehap olan husus, "ğurre"nin ve "tahcîl"in uzatılmasıdır.

Müslim'in rivayet ettiğine göre Ebû Hureyre abdest aldı, yüzünü yıkadı, abdesti tam yaptı. Sonra sağ kolunu yıkadı, o kadar ki yıkamayı pazuya vardırdı. Sonra başını meshetti. Sonra sağ ayağını yıkadı, o kadar ki yıkamayı baldıra vardırdı. Sonra sol ayağını yıkadı, o kadar ki yıkamayı baldıra vardırdı. Sonra "Rasûlüllah'ın (s) böyle abdest aldığını gördüm." dedi ve Rasûlüllah'ın (s) *"Siz, abdesti tam yapmaktan dolayı sakarlı, sekili kişilersiniz. Sizden kimin gücü yeterse sakarını (gurre) ve sekisini (tahcîl) uzatsın."* buyurduğunu söyledi.[517] *"Gurre"*yi uzatmaktan maksat, bu zikredilen husustur. "Yüz

---

515. İbn Cerîr, *Tefsir*, VI, 124.
516. Bakara, 2/187.
517. Müslim, *Tahâret*, 34.

ile beraber başın bir kısmını, kollarla beraber pazuların bir kısmını, ayaklarla beraber de baldırların bir kısmını yıkamak" şeklinde de açıklanmıştır. Bunlar, atın gurresine ve tahcîline benzetilmiştir ki onlar da atın alnındaki ve ayaklarındaki beyazlık, demektir. Başka bir görüşe göre de kıyamet günü bu yerlerde olacak nur bunlara benzetilmiştir. İbn Kayyım da bunun Ebû Hureyre'nin kendi içtihâdı olduğunu, Hz. Peygamber'in dirseklerden ve topuklardan sonrasını yıkamadığını söyler.

Abdeste Başın Mesh Edilmesi

Üçüncü farz başın meshedilmesidir. ***"Ve başınızı meshediniz."*** Baş mâlumdur ve yüzün dışında kalan kısmı meshedilir. Çünkü kolay olduğu için yüzün yıkanması istenmiştir. Sünnette açıklanan mesh şöyle yapılır: Eğer açıksa iki elle başın tamamı meshedilir. Başta sarık veya benzeri bir şey varsa o zaman da başın açık kısmı meshedilir ve bu işlem sarık üzerinde tamamlanır.

Ahmed (b. Hanbel), Buhârî, Müslim ve *Sünen* müellifleri Abdullah b. Zeyd'den rivayet ediyor: Rasûlüllah (s) iki eliyle başını meshetti, onları öne arkaya götürdü. Başının önünden başladı, sonra onları ensesine götürdü, sonra başladığı yere getirdi.[518]

Müslim ve Tirmizî Muğîre b. Şu'be'den rivayet ediyor: Peygamber (s) abdest aldı; başının ön kısmını (nâsiye) ve sarığının ve ayakkabılarının üzerini meshetti.[519]

Ahmed (b. Hanbel), Buhârî ve İbn Mâce Amr b. Umeyye ed-Damrî'den rivayet ediyor: Rasülüllah'ın (s) sarığına ve ayakkabısına (terliğine) meshettiğini gördüm.[520]

Ahmed (b. Hanbel), Müslim ve *Sünen* müellifleri (Ebû Dâvûd hâriç) Bilal'den rivayet ediyor. "Rasûlüllah (s) ayakkabılarının ve başörtüsünün (hımâr) üzerine meshetti."[521] Hımâr, başa konulan giysidir ki "nasîf" denilen şey odur. Bir şeyi örten her şey, onun hımârıdır. Nevevî onu burada erkeklere nispetle sarık olarak açıklamıştır. Çünkü sarık, başı örter. Kadınların hımârları (başörtüleri) mâlumdur.

518. Buhârî, *Vudû*, 38; Müslim, *Tahâret*, 18; Ebu Davud, *Tahâret*, 51.
519. Müslim, Tahâret, 18; Tirmizî, *Tahâret*, 75.
520. Buhârî, *Vudû*, 47.
521. Müslim, *Tahâret*, 84; Tirmizî, *Tahâret*, 75; Nesâî, *Tahâret*, 86.

Sarık, hımâr (başörtüsü, örtü) ve ısâbe (sargı, örtü, başa sarılan şey) üzerine mesh olayı, sahâbenin birçoğundan rivayet edilmiştir ki onlar bunları Hz. Peygamber'e atfederek (merfû olarak) rivayet ederler. Selmân el-Fârisî, Sevbân, Ebû Umâme, Ebû Mûsâ ve Ebû Huzeyme bunlardan bazılarıdır. Rivayetlerin zâhirine bakılırsa mesh sadece sarık veya bu manadaki örtü üzerine yapılıyordu. Bunun esas alındığı sahâbe ve tâbiînin bazılarından rivayet edilmektedir. Ebû Bekir, Ömer, Enes, Ebû Umâme, Sa'd b. Mâlik, Ömer b. Abdulaziz, Hasan ve katâde bunlardan bazılarıdır. Emsâr âlimlerinden bazıları da bunu câiz görürler ki Evzâî, Ahmed, İshâk, Ebû Sevr ve Dâvûd da bunlardandır. Şâfiî de "Rasûlüllah'tan nakledilen haber sahih olursa ben onu benimserim." diyor. Görüldüğü gibi bu konudaki haber sahihtir. Fakat Şâfiîler bu görüşü benimsemiyorlar. Bunlardan hiç biri sarık üzerine mesh edilebilmesi için sarığın abdestli olarak giyilmiş olması da, meshin belli bir müddet ile sınırlandırılmasını da şart koşmadılar. Çünkü bu konuda delil olabilecek herhangi bir şey yoktur. Yalnız Ebû Sevr sarık üzerine yapılan meshi, mest üzerine yapılan meshe kıyas ederek onun da abdestli giyilmesinin ve geçerlilik müddetinin sınırlandırılmasının şart olduğunu söyler. Tek başına sarık üzerine mesh edilmesini câiz görmeyen cumhûr içinde bu konudaki haberler kendilerine ulaşanlar, bu haberlerde geçen sarık üzerine meshten maksadın, "nâsiye"den (başın ön kısmı) söz edilen rivayette olduğu gibi sarığın başın bir kısmı ile birlikte meshedilmesi olduğunu söylerler. Sufyân, Ebû Hanîfe, Mâlik ve Şâfiî tek başına sarık üzerine mesh edilmesini kabul etmeyenler arasında yer alırlar. Fakat Şâfiî, az önce de geçtiği gibi eğer onunla ilgili hadis sahih olursa kendisinin de onu kabul edeceğini söyler. Rivayetlerin zâhiri bu meselenin mutlak olmasıdır. Bu haberlerin birçoğunda sarık üzerine mesh, mest üzerine mesh ile birlikte geçer. Sarığın da, ayakkabının da çıkarılmasında sıkıntı ve zorluk vardır. Bunların meshedilmesi ile âyette belirtilen sıkıntı (harac) ortadan kalkmış olur ve bununla birlikte abdestin hikmetine ve belirtilen illetine aykırı bir şey de olmaz. Abdestin illeti tahâret ve nezâfettir (maddî ve manevî temizlik). Örtülü organ temiz olarak kalır. Şimdi Hicaz'da, Mısır'da, Şam'da ve Türk beldelerinde altından başı meshetmek için sarığın kaldırılmasında genelde bir sıkıntı söz konusu değildir. Çünkü sarık fesin üstüne konulmaktadır ve fesle birlikte kolaylıkla kaldırılır. Fakat *Kütüb-i Sitte* müellifleri ve bunlarla birlikte Ahmed b. Hanbel, rivayet ettiği gibi iki elle birlikte başın tamamının meshedilmesi zordur. Sarığı selefin sardığı gibi saran Hintliler ve Mağriplilerin abdest anında onu kaldırmaları ise kendilerine zorluk verir. İhtiyata uygun olan onların

da başlarının ön kısmının (nâsiye) tamamını veya bir bölümünü açıp orayı meshetmeleri ve meshi sarık üzerinde tamamlamalarıdır. Böyle yaparlarsa meshleri bütün rivayetlere göre de sahih olur. Üstünde örtü bulunan bir şeyi örtünün üstünden meshedenin o şeyi meshettiği söylenir. Mesela "Elimi başıma (veya göğsüme) koydum." denilince elin, arada bir örtü olmaksızın hakikaten doğrudan başa veya göğse konulması şart değildir. Fakat burada şunu deriz: Başın meshinde aslolan onun örtüsüz meshedilmesidir. Çünkü onun farz olmasından maksat toz ve benzeri şeylerden temizlenmesidir ve bu da kolaydır. Ama üzerinde örtü olursa ona zaten toz isabet etmez.

Emsâr fakihleri başın meshinde farz olan kısmın asgarîsi hakkında ihtilaf ettiler. Şâfiî *Kitâbu'l Umm*'da diyor ki: İnsan, -eğer başında saç yoksa- başının istediği bir yerini veya başındaki istediği saçı bir parmakla yahut parmağın bir kısmı ile veya elinin içi ile meshederse veya mesh için kullanacağı şeyi oraya sürerse onun için bu, mesh olarak yeterlidir. Şâfiî orada şunu açıklıyor: Âyetin iki manasından daha zâhir olanına göre başından herhangi birşeyi mesheden kişi başını meshetmiş sayılır. Bunun mukâbili olan mana ise başın tamamının meshedilmesidir. Fakat sünnet, bu mananın kastedilmediğine delalet ediyor ve bu durumda birinci manayı esas almak gerekiyor. Sünnetten delil olarak da Muğîre'nin başın ön kısmına (nâsiye) ve sarığa mesihle ilgili hadisini ve aynı manada Atâ'nın mürsel hadisini (biraz sonra gelecek) zikrediyor. Şöyle diyor: Meshedilecek kısmın ya baştan veya baştaki saçtan olması gerekir.

Sevrî, Evzâî ve Leys de başın bir kısmının meshedilmesinin yeterli olacağını ve başın ön kısmının meshedileceğini söylüyorlar. Ahmed (b. Hanbel), İmam Zeyd b. Ali ve Nâsır ile Ehl-i Beyt imamlarından İmam Muhammed Bâkır ve İmâm Cafer-i Sâdık da bu görüştedir. Onun neslinin çoğunluğu ile Mâlik, Muzenî ve Cübbâî'ye göre ise başın tamamının meshedilmesi gerekir. Bu görüş Ahmed (b. Hanbel)'den de rivayet edilmektedir. *Neylu'l Evtâr*'da böyle söyler. Ebû Hanîfe'ye göre başın dörtte birinin meshedilmesi gerekir. Ondan başkasının böyle bir sınırlama yaptığı bilinmemektedir.

Bu konudaki ihtilafların kaynağının âyetteki ***"bi ruûsikum"*** ifadesinde yer alan ***"bâ (bi)"*** harf-i ceri olduğu da söylenir. Acaba bu harf-i cer "teb'îz" (ba'ziyet[522]) için midir ve dolayısıyla başın bir kısmının meshedilmesi yeterli midir? Yoksa bu harf-i cer "zâid"[523] midir ve dolayısıyla tamamının meshe-

522. Bir kısmı.
523. İlave olunmuş, fazlalık.

dilmesi mi gerekir? Yahut da bu harf-i cerr, asıl manası olan "ilsâk"[524] için midir?

Hanefîler imamlarının görüşünün gerekçesini buna göre şöyle açıklarlar: ***"Mesh"***, el ile olur ve el de genellikle başın dörtte birini kaplar. Dolayısıyla mikdar olarak dörtte birin tespiti gerekir.

Bu, en fazla zorlama ile söylenmiş sözdür. Meshin, elin tamamı ile yapılmasının şart olduğunu ne Ebû Hanîfe söylemiştir ne de başka bir Müslüman. Ebû Hanîfe'ye göre bir kişi, parmaklarının bir kısmı ile başının dörtte birini meshetse bu, onun için yeterlidir. Hem el, başın öyle tam dörtte biri de değildir. Zaten kendileri de bunu "genellikle" diye ifade ediyorlar. Eğer Ebû Hanîfe'nin maksadı "el miktârı" olsaydı onu böyle söylerdi. Hadis de başın ön kısmının (nâsiye) tamamen meshedileceğine dâir çok açık bir ifade taşımıyor. Çünkü başın meshi ile ilgili ihtilaf, ön kısmın meshinde de cereyan ediyor. Başın ön kısmının meshedileceğini delil olarak kullanmak tartışmayı sürdürmede ısrar etmek demektir.

Bazıları *"bi"* harf-i cerrinin "teb'îz" ifade etmesine karşı çıkarlar. Kimine göre *"bi"* mutlak olarak bu manayı ifade etmez. Kimine göre ise bu manayı müstakil bir mana olarak ifade etmez, ancak "ilsâk" (bitiştirme) manası ile birlikte ona bağlı olarak ifade eder ve zâid olmasının da bir anlamı yoktur.

Doğrusu şu ki *"bi"* bağlaç harfinin anlamı, "teb'îz" (bağladığı kelimeleri bölüştürmek, ayrıştırmak) veya "âlet" değil "ilsâk"(bitiştirmek)tir. Burada dikkate alınması gereken bir Arabın "meseha bi kezâ" ve "meseha kezâ" cümlelerinden ne anladığıdır. Mesela "Meseha'l araka an vechihî." (Yüzünden teri meshetti.) cümlesinden o, elini veya parmağını yüzünden geçirerek o teri izâle ettiğini anlar. "Meseha ra'sehû bi't-tîb ev bi'd-duhn." (Başını parfümle veya yağ ile meshetti.) cümlesinden de onun bu maddeleri başına sürdüğünü anlar. "Meseha yedehû bi'l-mindîl." (Elini mendille meshetti.) cümlesinden elindeki ıslaklığı veya başka bir şeyi gidermek için mendilin (havlunun) tamamını veya bir kısmını eline sürdüğünü anlar. "Meseha ra'se'l-yetîm ev alâ ra'sihî." (Yetimin başını meshetti.), "Meseha bi unukı'l-feres ev sâkıhî ev bi'r-rükn evi'l-hacer." (Atın boynunu veya bacağını yahut Rüknü veya Hacer-i esved'i meshetti.) sözünden de elini bunların üzerinden geçirdiğini anlar. Bu gibi durumlarda elin tamamının sürülmesi veya başın, boynun, bacağın, Rükn'ün, Hacer-i Esved'in tamamına sürülmesi gibi bir takyîd söz konusu olmaz. Bu dilden nasibi olan herkesin yukarıdaki cümlelerden an-

---

524. Bitiştirme.

layacağı budur. *"Bacakları ve boyunları meshetmeye başladı"*[525] ayetinden de tercih edilen görüşe göre kılıçla değil el ile meshetmeyi (sıvazlamak) anlar.

Şâirin

ولما قضينا من منى كل حاجة ومسّح بالأركان من هو ماسح

"Mina'daki her ihtiyacı giderdiğimizde
Ve mesheden, rükünleri meshedince"
sözündeki meshten de bu anlaşılır.

Büyük ihtimalle bu ihtilafın sebebi, mesh konusundaki hadislerle ayetin ibâresinin mefhûmu arasındaki irtibattır. Âyetteki ibarenin mücmel olduğu ve onu Sünnet'in beyan ettiği söylendi. Zemahşerî âyetin mutlak olduğunu ifade eder ve mutlakı da mücmelden sayar. Doğrusu usûl âlimlerine göre mutlak, mücmel değildir. Çünkü mutlak hem bütün hem de bütünün parçası hakkında geçerlidir. Bunlardan hangisi gerçekleşse istenen yerine getirilmiş olur. Mutlakın mücmel olduğu bir an için kabul edilse bile o zaman bunun beyânı, daha önce geçen sahih hadislerde ifade edildiği gibi meshin, baş açıksa onun tamamı, başta sarık varsa kalanını sarık üzerinden tamamlayarak başın bir kısmı üzerinde olacağı şeklinde olur. Başın bir kısmının meshi hakkında Ebû Dâvûd'daki Enes hadisinden başka muttasıl bir hadis yoktur. Enes şöyle diyor: "Rasûlüllah'ı üzerinde Katar[526] sarığı olduğu halde abdest alırken gördüm. Elini sarığın altına soktu ve başının ön kısmını meshetti, sarığı bozmadı."[527] Bu hadis, delil olarak alınamaz. Çünkü onu Enes'ten rivayet eden Ebû Ma'kıl, "meçhûl" birisidir. İbn Hacer bu hadis için "isnâdında nazar var" (fî isnâdihî nazar) demiştir. İbn Kayyım da *Zâdu'l Meâd*'da şöyle der:

"Rasûlüllah'ın (s), başının bir kısmını meshetmekle yetindiğine dâir hiç bir sahih hadis yoktur. Ama o, başının ön kısmını meshedince bunu sarık üzerinde tamamlardı. Yukarıda ifade edilen Enes hadisinde onun maksadı, Hz. Peygamber'in, meshin bütün saçlarını kapsaması için sarığını bozmadığını anlatmaktır. O, meshin sarık üzerinde tamamlanmadığını ifade etmiyor.

525. Sâd. 38/33.
526. Katar, Umman yakınlarında Ahsâ' bir beldedir. Hadisteki "Katar'a âit" anlamındaki kelime "katarî" ve "kıtarî" şeklinde okunur. Beldenin ismi Katar olduğu halde "kıtarî" şeklindeki rivayet, ism-i mensûb yaparken başvurulmuş bir özel durumdur.
527. Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 57.

Ama bu tamamlamayı Muğîre b. Şu'be ve başkaları belirtiyorlar. Enes'in bu konudan söz etmemesi, onun olmadığına delalet etmez."[528]

Enes hadisinin delil olamayacağı anlaşılmış oldu. Şâfiî'nin *Kitabu'l Umm*'da başın bir kısmının meshedilmesinin yeterli olacağı hususunda ve Hanefîlerin de dörtte bir hususunda delil olarak kullandıkları mürsel durumdaki Atâ hadisi için de benzer şeyler söylenir. Bu hadise göre Rasûlüllah (s) abdest almış ve sarığı başından açarak başının ön kısmını meshetmiştir. Ayrıca mürsel hadisin delil olup olamayacağı da ihtilaflı bir konudur. Gerek Ehl-i Sünnet'ten ve gerek Ehl-i Sünnet dışından ümmetin cumhûru onu reddeder. Ebû Hanîfe ve Mu'tezile'nin cumhûru onu kabul eder. Şâfiî mürseli delil olarak almaz. O bunu fahih olan Müslim b. Hâlid el-Mekkî'den rivayet etmiştir ki ona göre Müslim güvenilir (sika) biridir; İbn Maîn onu bir defasında sika saymış, bir defasında da zayıf saymıştır. Onu Ebû Dâvûd da zayıf kabul eder. Buhârî onun için "münkeru'l-hadîs" tabirini kullanır. Hadis literatüründe cerh, ta'dîle takdim edilir. Anlaşılmıştır ki o, başın dörtte birinin meshedilmesine de delalet etmemektedir.

Sözün hülâsası şudur: *"Mesh"* emrinin yerine getirilmiş olması için başın bir kısmının meshedilmesi yeterlidir ve meshin sözlük anlamı da budur. Meshin gerçekleşmesi için mesheden organ, meshedilen yere yapışık olarak hareket etmelidir. Elin veya parmağın başa veya başka bir yere sadece konulması mesh sayılmaz. Baş hizasından çıkmış saçın mesela örgünün meshedilmesi yeterli olmaz. Ayetteki lafız, mücmel değildir. Sünnet, açıksa başın tamamının, örtülü ise örtü üzerinden tamamlanmak şartıyla bir kısmının meshedilmesi şeklindedir. Hadislerin zâhirine bakılırsa sadece örtünün meshedilmesi de câizdir. Ama ihtiyata uygun olan, örtü ile birlikte başın bir kısmının da meshedilmesidir.

Abdeste Ayaklara Mesh ya da Yıkama Konusu

Abdestin dördüncü farzı, ayakları sadece yıkamak veya hem yıkayıp hem meshetmek veya açık olarak meshetmek veya ayakkabı v.s. içinde iken meshetmektir. Allah ***"ve topuklara kadar ayaklarınızı"*** buyuruyor. Buradaki ***"ve ercûlekum"*** kelimesindeki ***"lâm"*** harfinini Nâfi', İbn Âmir, Hafs, Kisâî ve Yâkûb fethalı olarak yani ***"ercûlekum"*** şeklinde okumuşlardır. Buna göre mana *"ve topuklara kadar ayaklarınızı yıkayınız"* şeklindedir. Topuklar/bilek kemikleri (*ka'beyn*), baldır ekleminin bulunduğu yerde her iki tarafta bulunan çıkıntı halindeki kemiklerdir. Diğer kırâat alimleri İbn Kesîr, Hamza,

528. İbn Kayyım, *Zâdu'l Meâd*, I, 67-68.

Ebû Amr ve Âsım ise buradaki "lâm" harfini kesreli yani yani *"ercûlikum"* şeklinde okumuşlardır. Bu durumda zâhir olan o ki kelime, "ruûs" (başlar) üzerine atfedilmektedir ve mana da *"ve topuklara kadar ayaklarınızı meshediniz"* şeklindedir.

Bu farklılıktan dolayı Müslümanlar ayakların yıkanması veya meshedilmesi hususunda ihtilaf ettiler. Büyük çoğunluğa göre burada yapılması gereken şey sadece yıkamaktır. İmâmiyye Şîası'na göre ise meshtir. Zeydiye'den Dâvûd b. Ali ve Nâsır li'l-Hak, her ikisinin birden yapılması gerektiğini söylerler. Hasan-ı Basrî ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî'den de mükellefin bu ikisinden birini yapmakta serbest olduğu görüşü nakledilir. İleride görüleceği gibi aslında İbn Cerîr et-Taberî'nin görüşü her ikisinin birden yapılması (cem) şeklindedir.

Hem yıkamanın hem de meshetmenin farz olduğunu söyleyenler bu şekilde iki kırâatin gereğini de yerine getirmek istiyorlar. İhtiyatlı hareket etmiş olmak için ve teâruz halinde mümkün olduğu kadar ihtiyâtın öne çıkarılması gerektiği için böyle söylüyorlar.

Mükellefin bu ikisinden birini yapmakta serbest olduğunu söyleyenler bu kırâatlardan her birinin müstakil olarak alınmasını câiz görüyorlar.

Ayakların meshedilmesi görüşünde olanlar *"lâm"* harfinin mecrûr (kesreli) okunduğu kırâatı esas alıyorlar ve diğer kırâatı da buna ircâ ediyorlar. Râzî'nin Kaffâl'dan naklettiğine göre bu, İbn Abbas, Enes b. Mâlik, İkrime, Şa'bî ve Ebû Cafer Muhammed b. Ali el-Bâkır'ın (r) görüşüdür.

Hâfız İbn Hacer *Fethu'l Bârî*'de cumhûrun görüşünü zikrederken; "Bundan farklı bir görüş Hz. Ali, İbn Abbas ve Enes (r) dışında herhangi bir sahâbîden sübut bulmamıştır. Onların da bundan rücû ettikleri sâbit olmuştur." demektedir.

Cumhûr ise *"lâm"* harfinin mansûb (fethalı) okunduğu kırâati esas alır ve diğer kırâatı buna ircâ eder. Bunu sahih sünnetle ve sahâbenin icmâı ile de teyit ederler. Bunun tahâretin hikmetine uygun olduğu da ayrıca ilave edilir. Tahâvî ve İbn Hazm da meshin neshedildiğini iddia ederler.

Bu konuda Cumhûrun esas dayanağı ilk neslin tatbîkâtı ve bunu destekleyen kavlî sahih hadislerdir.

Bu hadislerin en sahîhi Sahîhayn'da yer alan İbn Ömer hadisidir. İbn Ömer (r) şöyle diyor: Bir sefer esnasında Rasûlüllah (s) bizden geri kaldı. Bize yetiştiğinde ikindi bizi bitkin hâle getirmişti ve biz de abdest alıyorduk,

ayaklarımızı meshediyorduk. En yüksek sesi ile iki defa veya üç defa *"Vay ateşten (cehennemden), o topuklara!"* diye haykırdı.[529]

Bu rivayeti delil olarak her iki taraf da kendine çekebilir. Mesh görüşünde olanlar "Sahâbe meshediyordu. Bu, onlar nezdinde mârûf olanın mesh olduğuna delalet eder. Rasûlüllah da, topuklarını meshetmedikleri için onlara tepki göstermiştir." diyebilirler. Buhârî'ye göre ayağın bazı yerlerini yıkamadıkları için değil, mesh sebebiyle onlara bu tepkiyi göstermiştir.

Neylu'l Evtâr'da bunu zikrettikten sonra şöyle der: Hâfız (İbn Hacer) diyor ki: Bu, müttefukun aleyh olan rivâyetin zâhiridir. Sadece Müslim'in rivayet ettiği hadiste ise "Onlara yetiştik, topukları parlıyor, onlara su değmemiş."[530] kısmı vardır. Meshin yeterli olduğunu söyleyen ve Hz. Peygamber'in tepkisinin sebebini de "ayağın tamamının meshedilmemiş olması" şeklinde yorumlayanlar bu rivayete yapışırlar. Fakat müttefikun aleyh olan rivayet daha güçlüdür ve bu rivayetteki "onlara su değmemiş" cümle "onlara yıkama suyu değmemiş" şeklinde tevil edilerek ona havâle edilmelidir. Böylece iki rivayet cem edilmiş olur. Müslim'in Ebû Hureyre'den rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber topuğunu yıkamamış bir adam görür ve bu sözü söyler ki bu rivayet daha nettir. Bu, başka bir olaydır.

İbn Cerir, ayakların yıkandığını Hz. Peygamber'den ve sahabe ile tâbiînin bir çoğundan rivayet eder. Bunlardan biri de Hz. Ali'dir ve "Ayakları topuklara kadar yıkayın." der.

Onun rivayetine göre Ebû Abdurrahmân şöyle der: Hasan ve Hüseyin benim yanımda okudular. *"Erculikum ilel ka'beyn"* şeklinde okudular ve o esnada insanlar arasında yargı faaliyetinde olan olan Ali (a) bunu duydu, "Buradaki *'ve erculekum'*, söz esnasında takdim-tehir kabîlindendir" dedi.[531] Bunun ne manaya geldiği Süddî'den naklettiği şu söz ile anlaşılır: *"Erculekum ilel ka'beyn"* de "Yüzlerinizi yıkayın, ayaklarınızı yıkayın, başınızı meshedin" diyor. Bu, takdim tehir kabilindendir.[532]

Kendilerinden bu istikamette görüş naklettikleri arasında Hz. Ömer ile oğlu da vardır. Atâ'nın "Ayaklara mesheden hiç kimseyi görmedim." dediğini rivayet ediyor.[533]

529. Buhârî, *İlm*, 3; Müslim, *Tahâret*, 27.
530. Müslim, *Tahâret*, 26.
531. İbn Cerîr, *Tefsîr*, VI, 127.
532. İbn Cerîr, *Tefsîr*, VI, 127.
533. İbn Cerîr, *Tefsîr*, VI, 128.

Mâlik'in görüşü de mesh değil, yıkama şeklindedir. O, Medinelilerin amelini hüccet sayar. Şayet onlardan birisi meshetseydi Mâlik meshe asla karşı çıkmazdı. Onların yıkama hususunda ittifak etmiş olmalarının sebebi bunun, Hz. Peygamber zamanından beri gelen bir uygulama olmasından başka bir şey değildir.

Fakat sahâbeden İbn Cerir, İbn Abbas (r) ve Enes (r) ile bazı tâbiîlerin mesh görüşünde olduklarını rivayet ediyor. "Abdest iki yıkama ve iki meshtir." sözü, İbn Abbas'tan rivayet ettikleri arasındadır. Onun rivayetine göre Enes de "Kur'an mesh ile indi. Sünnet olan ise yıkamadır." demiştir. Enes, sahâbe içinde Sünnet'i en iyi bilenlerdendi. Çünkü Hz. Peygamber'e hizmet ediyordu.

İbn Cerîr iki görüşle ilgili rivayetleri verdikten sonra şöyle diyor:

"Bize göre bu konudaki doğru görüş şudur: Allah abdestte genel olarak ayakların su ile meshedilmesini emretmiştir. Teyemmümde de umum olarak yüzün toprak ile meshedilmesini emretmiştir. Abdest alan kişi bunu her iki şekilde de yaparsa 'mesheden-yıkayan' ismini almaya müstehak olur. Çünkü onların yıkanması, suyun üzerlerinden geçirilmesi veya onların suya temas ettirilmesi şeklinde olur. Meshedilmeleri de elin veya elin yerini tutan bir şeyin onların üzerinden geçirilmesi şeklinde olur. Bu işi yapan kişi iki şekilde de yaparsa o hem yıkayan-mesheden kişi olur. Meshin, umum ve husus denilen iki manaya -ki biri tamamının, biri de bir kısmının meshedilmesidir- gelmesi muhtemel olduğu için kârilerin *"erculekum"* kelimesi üzerinde farklı okuyuşları oldu. Kimisi bunu mansûb olarak okudu ve buradan ayaklar hakkında farz olanın, yıkama olduğunu çıkardılar ve Hz. Peygamber'den genel olarak onların su ile meshedileceğine dair birbirini destekleyen çeşitli haberler olmasına rağmen meshe karşı tepki gösterdiler. Kimisi de onu mecrûr okudu ve buradan onlar hakkında farz olanın, mesh olduğu sonucunu çıkardı. Biz bunun tevili hakkında burada genel olarak ayakların su ile meshedilmesi kasdedilmektedir deyince kimileri de abdest alan kişinin ayaklarını, eli ile veya el yerini tutan bir şey ile meshetmeksizin suya sokmasını kerih gördü ve ayeti genel olarak ayakların bir kısmının değil de tamamının su ile yapmakla birlikte el ile veya onun yerini tutan bir şey ile meshedilmesi olarak yorumladılar."

(İbn Cerîr bu arada gemide abdest alan kişinin, ayaklarını suya daldırabileceğine dâir bir rivayete ve yine ayaklarını suda hareket ettirebileceğine dâir başka bir rivayete yer verir). Sonra şöyle devam eder: "Meshin, ayakların

tümünü su ile meshetmek ve onların özellikle bir kısmını meshetmek şeklinde iki manası olunca ve daha sonra zikredeceğimiz delillere göre Allah'ın ayakların meshinden murâdının, umum olduğu anlayışı doğru kabul edilince ve bu umum anlayışının içinde hem yıkama hem de mesh bulununca o zaman her iki kırâatın da yani *"erculekum"* kelimesinin mansub okunmasının da mecrûr okunmasının da doğru olduğu açıkça görülür. Çünkü ayakların su ile umum olarak meshedilmesi ile onların yıkanmaları ve elin veya el yerini tutan bir şeyin onların üzerinden geçirilmesi ile de meshedilmeleri sağlanmış olur. Bu kelimeyi mansûb okuyanın okuyuşu doğrudur. Çünkü yapılan işlemde su ayaklar üzerinden geçirilmekle onların tümü bu işleme tâbi tutulmuş olur. Mecrûr okuyanların okuyuşu da doğrudur. Çünkü el veya onun yerini tutan şey, ayakların üzerinden geçirilmiş oluyor. Fakat her ne kadar durum böyle ise de ve her iki kırâat da güzel ve doğru ise de bunlardan benim daha çok beğendiğim kırâat, bunu mecrûr olarak okuyan kırâattır. Çünkü mesh, benim belirttiğim iki manayı da uzlaştırmaktadır. Ayrıca bu kelime, *"vemsehu bi ruusikum"* (*başlarınızı meshedin*) cümlesinden sonra gelmektedir ve onun, yakınında bulunan *"vemsehu"* (*meshedin*) üzerine atfedilmesi, arada yer alan *"vucuhekum ve eydiyekum ilel merafiki"* (*yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi*) cümlesinden önceki *"fağsilu"* (*yıkayın*) üzerine atfedilmesinden daha iyidir. "

"Birisi çıkıp da "Ayakların meshinde umum kasdedildiğine, başın meshinde olduğu gibi husus kastedilmediğine delil nedir?" diye sorarsa ona da şöyle cevap verilir: Bunun delili, Rasûlüllah'tan (s) nakledilen haberlerin birbirini desteklemesidir. O, *"Vay ateşten, o topuklara ve ayakların içlerine!"*[534] buyurmuştur. Eğer ayağın tümü yerine bir kısmının meshedilmesi yeterli olsaydı onun bir kısmı su ile meshedildikten sonra kalan kısmın meshedilmemesi onlar içi *"vay"* denmesine sebep olmazdı. Çünkü onun yıkanması gereken kısmında Allah'a karşı yapması farz olan görevi ifa eden kişi böyle *"vay"* denmeye (*veyl*) müstahak olmaz. Onun için bol sevap olması gerekir. Abdest anında topuğunu yıkamayan kimsenin topuğu için böyle bir *"veyl"*'in gerekmesi, ayağın tamamının su ile meshedilmesinin farz olduğuna ve bizim bu konuda söylediklerimizin doğru, karşı görüştekilerin görüşlerinin de yanlış olduğuna en açık delildir."[535]

İbn Cerîr'in görüşü açık. O iki kırâatla birlikte amel ediyor. Taberî kendi görüşünü şöyle açılıyor: "Buna göre abdest alan kişi ayaklarını yıkıyor ve bu

534. Tirmizî, *Tahâret*, 31.
535. İbn Cerîr, *Tefsîr*, VI, 130-131.

esnada ayakların temizliğine gösterdiği özen sebebiyle yıkamanın ayakların tamamını kapsaması için elleriyle veya başka bir şeyle aynı zamanda onları meshediyor. Çünkü ayaklar, diğer organlardan daha çok kirlenir. Eğer ayaklar meshedilmezse onlara dökülen su, temizlik için istenen tesiri göstermez. Zira çoğu kere ayakların üzerinde kuruluk ve kir bulunur. Yıkama esnasında da mesh işlemi de olursa ayak temizliğinde az su, çok suyun göreceği işi görür. Suda da başka konularda da iktisatlı olmak sünnettendir. Kur'an'ın indiği dönemde Hicaz'da onların suları azdı. Zemahşerî bu manaya dikkat çekerek mecrûr olarak okuyuş hakkında şöyle der: Yıkanan üç organ içinde ayaklar, üzerine su dökülerek yıkanır. Dolayısıyla yasaklanan o kötü israfa mârûz kalabilecek bir organdır. Dördüncü durumdaki meshedilen şey üzerine atfedildi ama bu, o da meshedilsin diye değil, onun üzerine su dökerken iktisatlı olunsun diye, bu iktisadın gerekliliğine dikkat çekmek için böyle yapıldı. Ayrıca *"topuklara kadar"* dendi ve böylece, birileri onların meshedileceği zannına kapılmasın diye, bu zannı uzaklaştırmak için bir gâye (sınır) getirildi. Çünkü dinde mesh için bir gaye (sınır) tesbiti yapılmamıştır. Doğrusu, yıkanırken meshedilsin diye böyle yapıldı."

Alûsî *Rûhu'l Meânî*'de Ehl-i Sünnet'in ve Şîa'nın bu iki kırâatı yorumlamalarından ve birini diğerine tahvil etmelerinden uzun uzun söz etti ve Ehl-i Sünnet'in görüşünü tercih etti. Daha sonra da bu konuda Şîa'dan nakledilen rivayetler hakkında şu değerlendirmeleri yaptı:

"Şimdi bir mesele kaldı: Birisi 'Bu ayetin ayakların yıkanmasına delaleti hakkında yapılan bu miktardaki açıklamalardan, eğer âyete onun dışında, Ehl-i Sünnet'in uygulamasını kuvvetlendiren başka şeyler eklenmedikçe tatmin olmam. Bu konuda Ehl-i Sünnet'in sözleri ile Şîa'nın sözleri neredeyse iki yarış atı durumundalar.' derse ona şöyle cevap verilir. Yaratıkların en hayırlısı olan Rasûlüllah'ın (s) Sünneti ve imamlara ait eserler, Ehl-i Sünnet'in iddialarına delalet etmektedir. Bunlar, onların kendi tariklerinden sayılamayacak kadar çoktur. Ama o kavmin kendi tarikinden de şu rivayetler vardır: Seâlibî, Ali'den, o da Ebu Hamza'dan rivayet ediyor. Ebû Hureyre'ye ayakları sordum ve o da 'iyice yıkanırlar' dedi."

"Muhammed b. Nu'mân, Ebû Basîr'den o da Ebû Abdullah'tan rivayet ediyor: *'Başını meshetmeyi unutur da ayaklarını yıkarsan başını meshet sonra ayaklarını yıka.'* dedi. Bu hadisi, sahih senetlerle Ebû Cafer et-Tûsî ve Kulebî de rivayet ediyor. Bu senetlerin zayıf sayılması veya takiyye olarak yorumlanması da mümkün değildir. Çünkü onun buradaki muhâtabı, Şiî mezhebine mensup özel bir kişidir."

"Muhammed b. el-Hasen es-Saffâr, Zeyd b. Ali'den, o da babasından, babası da dedesi Emirülmüminîn Ali'den (a) rivayet ediyor ki o şöyle demiştir: Oturdum abdest alıyordum. Rasûlüllah (s) geldi. Ayaklarımı yıkadığımda *'Yâ Ali! Parmakların arasını hilâlle.'* buyurdu."

"Şerîf er-Radî, *Nehcu'l Belâğa*'da Emirülmüminîn Ali'den (a), Hz. Peygamber'in nasıl abdest aldığını anlatışını nakleder ve orada "ayakları yıkadı" der."

"Bunlar gösteriyorki âyette ifade edilen, Ehl-i Sünnet'in dediği gibidir. Onlardan hiç kimse vukûfiyeti olmayanların zannettiği gibi bunu zorlama yoluyla isbat etmek için nesih iddiasında bulunmamıştır. İmâmiyye'nin, meshi İbn Abbas'a, Enes b. Mâlik'e ve daha başkalarına nispet etme iddiaları doğru değildir, bu kişilere karşı iftiradır. Sahih bir tarik ile onların hiç birinden meshi câiz gördüklerine dair bir rivayet yapılmamıştır. Sadece İbn Abbas hayret yollu olarak "Allah'ın Kitabı'nda meshten başkasını bulamıyoruz fakat onlar meshten imtinâ ettiler." demiştir ki bundan maksadı da şudur: Onun da uyguladığı kırâat olan cer kırâatına göre Kitab'ın zâhiri meshi gerektiriyor. Fakat Rasûlullah (s) ve ashabı da yıkamadan başkasını yapmadılar. Onun bu sözü, cer kırâatının Rasûlullah'ın (s) ve ashabının uygulamasıyla tevil edilmiş olduğuna, zâhirinin terk edilmiş olduğuna işaret ediyor. Meshin caiz olduğu görüşünün Ebu'l-Âliye, İkrime ve Şa'bî'ye nisbet edilmesi de uydurmadır ve bühtandır. Yıkama ile meshin cem edilmesi veya bu ikisinden istenilenin tercih edilmesi şeklindeki görüşlerin Hasan-ı Basrî'ye nisbet edilmesi de öyledir. Bu ikisinden istenilenin tercih edilmesi şeklindeki görüşün meşhur *Tefsir* ve büyük *Tarih* müellifi Muhammed b. Cerîr et-Taberî'ye nisbet edilmesi de bunun gibidir. Bu çeşitli yalanları Şîa râvileri yaydılar ve haberlerin sağlamını sakatından ayıramayan bazı Ehl-i Sünnet mensupları da araştırmadan, senetsiz olarak onları rivayet ettiler. Yama, deliğe yetmez oldu. Muhtemeldir ki bu ikisinden istenilenin tercih edilmesi şeklindeki görüş, Şâfiî mezhebine mensup olan Ehl-i Sünnet'in bayraktarlarından Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Gâlib et-Taberî'ye değil, İmâmiye mezhebindeki *el-İzâh li'l Müsterşid*'in müellifi Muhammed b. Cerîr b. Rüstem eş-Şiî'ye aittir. İbn Cerîr et-Taberî'nin *Tefsir*'inde sadece yıkama zikredilmektedir. Orada Şîa'nın ona nisbet ettiği, ikisinden istenilenin tercih edilmesinden de, cemden de ve meshten de söz edilmemektedir."

"Hz. Ali'nin yüzünü ve ellerini yıkadığı, başını ve ayaklarını meshettiği, abdest suyundan artan kısmı da ayakta içtiği ve 'İnsanlar, ayakta içmenin caiz olmadığını sanıyorlar. Ben Rasûlüllah'ın (s) benim yaptığım gibi yaptı-

ğını gördüm. Bu, abdestini bozmamış kişinin abdestidir' dediği şeklindeki rivayet onların mesh iddialarına delil teşkil etmez. Çünkü orada söz konusu olan, abdestlinin abdestidir, yoksa (ayak) uçlarının meshedilmesi suretiyle yapılan mücerret temizleme işi değildir. Haberde anlatılan şekliyle yıkanan yerin tesadüfen meshedilmiş olması da buna delalet eder."

"Abbâd b. Temîm'in zayıf rivayetlerle amcasından naklettiğine göre Hz. Peygamber'in abdest alması ve ayaklarını meshetmesi ise Hâfız'ın (İbn Hacer) dediği gibi şâzdır, münkerdir. Buradaki 'ayaklar'ın mecâzen de olsa 'ayakkabılar/terlikler' şeklinde yorumlanması ve terlik giyilmiş ayakların uzaktan çıplak ayak gibi görülmesi ve birbirine karıştırılması muhtemel iken bu rivayetten hüküm çıkartmak uygun olmaz. Râvilerin durumlarına muttali olan kimseye göre aşağıdaki şu rivayetler de bunun gibidir: Huseyn b. Sa'd el-Ahvezî, Fedâle'den, o Hammâd b. Osman'dan ve o da Gâlib b. Huzeyl'den rivayet ediyor. Diyor ki: Ebû Ca'fer'e ayaklara meshi sordum. 'Cebrail'in indirdiği odur.' dedi. Ahmed b. Muhammed'den rivayet ediyor: Ebu'l-Hasen Musa b. Ca'fer'e ayaklara meshin nasıl olduğunu sordum. İki elinin içini parmakların üstüne koydu sonra onları iki ka'ba[536] kadar meshetti. Ona 'Bir adam parmaklarından ikisi ile şöyle iki ka'ba kadar yapsa bu yeterli olur mu?' dedim. 'Hayır. Ancak elinin içinin tamamı ile…' dedi. Bunların ve İmâmiye'nin bu konudaki diğer rivayetlerinin delil değeri yoktur. Onların ravilerinin durumlarına muttali olanlar onların hiçbir haberine güvenmezler. *en-Nefehâtü'l Kudsiyye fî Reddi'l İmâmiyye* adlı kitabımızda bunlardan bir nebze bahsettik."

"Ayrıca şöyle de diyebiliriz: Farz edelim ki bu ayette Allah'ın hükmü İmâmiye'nin iddia ettiği gibi mesh şeklindedir. Böyle de olsa yıkama onun yerine geçer. Fakat Allah'ın hükmü eğer yıkama ise mesh, onun yerine geçmez. Yıkama ile sorumluluktan kesinlikle kurtulunmuş olur ama mesihte öyle olmaz. Çünkü mesihten maksat ıslaklığın oraya ulaşmasıdır. Yıkamada ise bu ziyadesiyle vardır. Yıkama için 'O, mesihtir ve ziyadedir' diyenin kastettiği de budur. 'Yıkama ve meshetme beyaz ve siyah gibi iki zıddır; aynı yerde bulunamazlar' sözü yerinde değildir."

536. "Ka'b" kelimesi iki anlamda kullanılmaktadır. 1. Ayağın baldır ile birleştiği yerde iki yanlarda yer alan kemik. Bundan her ayakta iki tane vardır. 2. Ayağın üstünde bağcıklar ayakkabıların bağları bağlandığı zaman hemen bağların altında kalan kemik. Bundan her ayakta bir tane vardır. Biraz sonra müellifin de izah edeceği gibi Ehl-i Sünnet ile Şîa bu kelimeyi farklı anlamlarda kabul etmektedir. Onun için burada tercüme edilmeden olduğu gibi bırakılmıştır. (Çev.)

"Şîa'ya daha uygun olan, bir başka açıdan da yine yıkamadır. Çünkü abdeste onun Allah Teâlâ'nın huzurunda durmak için yapılan temizlik olduğu şeklinde aklî bir yaklaşım yapılırsa bu açıdan da yıkama daha uygundur. Çünkü bu, rivayetlerin senedi üzerinde iki tarafın da ittifakı olduğu için, daha ihtiyatlıdır. Halbuki mesh öyle değildir, o konudaki senetlerde ihtilaf vardır."

"Bazı araştırmacı âlimler 'Onların, kendi kâidelerine göre yıkama ve meshin ikisini birden câiz görmeleri, sadece mesih ile yetinmemeleri gerekir' de demişlerdir."][537]

Ben diyorum ki: Âlûsî'nin (Allah onu affetsin) söylediklerinde Şîa'ya karşı haksızlık vardır. Daha önce de geçtiği gibi benzerleri Ehl-i Sünnet'in kitaplarında da bulunan nakiller hakkında onları yalanlamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki İbn Cerîr et-Taberî'nin *Tefsîr*'ine bakmamış. Biz onun yer verdiği bazı rivayetleri ve kendisine göre tercihe şayan olan görüşü biraz önce zikrettik.

Abdestte ayaklarla ilgili farzın ne olduğu meselesinde sözün özünün şunlar olduğu anlaşılıyor:

1. Ayaklarla ilgili farz nasb kırâatının zâhirine göre yıkama, cer kırâatının zâhirine göre ise meshetmedir.

2. Bu iki kırâattan birini diğerine ircâ etmek için nahiv alanı müsâittir, geniştir. Fakat belki de nasb kırâatının, cer kırâatına ircâ edilmesi i'rab tekniği açısından daha uygundur. Aynı şekilde mecâz sahası da buna müsaittir. Ehl-i Sünnet'in dediği gibi ayakların meshedilmesinden maksat, onların yıkanması olabilir. Çünkü "temessuh" (meshlenme) lafzının abdest hakkında kullanıldığı da olmuştur. Fakat bu, bir zorlamadır. Ehl-i Sünnet'in İmâmiye'ye karşı en kuvvetli lafzî delili, ayakların tahâreti için topukların sınır olarak belirlenmesidir. Çünkü bunun için suyun onları kaplaması gerekir. Zira topuklar, ayağın iki yanındaki çıkıntı halinde olan kemiklerdir. İmâmiye ise (ayağa giyilen şeyin) bağlarının bulunduğu yere kadar ayağın üstünü meshediyor ki bu yer ayak ile baldır arasındaki eklemin yanındadır. Onlar buraya "ka'b" diyorlar. Onlara göre her ayakta bir ka'b vardır. Fakat eğer bu anlayış doğru olsaydı Allah (iki topuğa değil) "ilel ka'ab" (topuklara) derdi. Nitekim ellere nisbetle dirseklerden söz ederken çoğul olarak[538] *"ilel Merâfik" (dirseklere)* demiştir. Çünkü her elde bir dirsek vardır.

---

537. Âlûsî'nin söyledikleri bitti.

538. Arapça'da iki türlü çoğul vardır. 1. Bir şeyden iki tane olduğunu ifade eden çoğul. Buna müsennâ derler. 2. Bir şeyden üç veya daha fazla olduğunu ifade eden çoğul. Buna da cem' derler. Ayette dirsekler hakkında cem' yani üç ve daha fazlayı ifade eden çoğul,

3. Yıkama görüşü de, mesh görüşü de sahâbe ve tâbiînden rivayet edilen görüşlerdir. Fakat yıkama şeklindeki uygulama daha yaygın ve daha çoktur. Ekseriyetle ve sürekli yapılan da budur. Rasûlüllah'tan da -ayakkabılar üzerine mesh dışında- sadece yıkama rivayet edilmektedir.

4. Her ne kadar her ikisine dair rivayetler varsa da yıkamanın caiz olmadığı görüşü, meshin caiz olmadığı görüşüne nispetle hem akıl hem de nakil açısından daha uzaktır.

Nakil açısından uzaktır. Çünkü nasb kırâatının zâhiri yıkamayı gerektiriyor ve bu konudaki rivayetler de sahih rivayetler. Akıl açısından da uzaktır. Çünkü tahâret yıkamakla sağlanır. Yani ayette de belirtildiği gibi abdestin ve guslün meşruiyet sebebi olan temizlik yıkama ile çok çok gerçekleşmiş olur. Ayrıca yıkama halinde bununla birlikte mesh işlemi de yapılmış olabilir. Halbuki mesh işlemi içinde yıkama bulunmaz.

5. Eğer "Bu iki kıraat arasında çatışma vardır, Sünnet'ten nakledilen rivayetler de böyledir" denirse buna karşı şöyle deriz: Ehl-i Sünnet ve Şîa; aralarında çatışma olan iki şeyin birleştirilmesi mümkün olursa bu ikisinden birini diğerine tercih etmek yerine uzlaştırmaya öncelik tanınır. Burada da İbn Cerîr'in dediği gibi yıkama esnasında gerçekleşen mesh ile ikisinin cem edilmesi mümkündür. Çünkü mesh, meshte kullanılan şeyin, meshedilenin üzerinden ona sürtülerek geçirilmesidir. Su dökmek buna mâni olmaz, onun gerçekleşmesini sağlar. Ayet, "Ayaklarınızı su ile meshediniz." de demiyor; "Başınızı su ile meshediniz." de demiyor. Meshi mutlak olarak emretmek, mesela çocuğun başını meshetmekte olduğu gibi elin susuz olarak geçirilmesini emretmektir. Fakat abdestten bahsederken *"Başınızı meshediniz."* deyince hem karîne vasıtasıyla hem de "ilsâk" anlamındaki *"bi"* harf-i cerrinden dolayı buradaki meshin ancak eli su ile ıslatmak ve başa sürmek şeklinde olacağı anlaşıldı. Âyette "*bi erculekum*" denilmeyip mansub veya mecrur olarak "*ve erculekum*" denilince bunun zahirinden anlaşılan, ayakların yıkanması ve yıkama esnasında elleri üzerinde dolaştırmak suretiyle mesh edilmesidir. Aksi takdirde ellerin, onların üzerinden geçirilmesini emretmek, susuz olarak geçirilmesini emretmek şeklinde anlaşılır ki bu da mâkûl değildir ve kimse de böyle bir şey dememiştir.

6. İbn Cerîr'in ifade ettiği görüş üzerinde tartışmak mümkün ise de yıkama ve meshin şu şekilde cem edilmesi üzerinde hiç kimsenin tartışması

---

topuklar hakkında ise müsennâ yani iki taneyi ifade eden çoğul kullanılmıyor. Bu inceliğin Türkçe tercümede görülememesi normal karşılanmalıdır. Bu, Arapça'ya ait bir hususiyettir. (Çev.)

mümkün değildir: Buna göre önce meshin farz olduğunu söyleyenlerin dedikleri şekilde ayaklar meshedilir ve sonra da bilinen yıkama işlemi yapılır.

7. Ayağın üstünün suyla ıslatılmış el ile meshedilmesinin farz olmasının hikmeti akıl ile anlaşılabilecek bir şey değildir. Hatta bu, abdestin hikmetine muhaliftir. Çünkü üzerinde toz veya kir bulunan bir organda bir miktar rutûbet meydana gelmesi o organı daha da kirlendirir ve bu kirden bir miktarı da mesh için kullanılan ele bulaşır. Eğer Müslümanlar arasında mezheplerden kaynaklanan fitne olmasaydı bu ve ayakkabı üzerine mesh gibi benzeri meselelerdeki ihtilaflar bu kadar dallanıp budaklanmazdı.

Özetin de özeti: Açık olan ayakların yıkanması ve kapalı ayaklara meshedilmesi Kur'an'ın açıklayıcısı olan mütevâtir sünnetle sâbittir ve bu tahâretin hikmetine uygun olan da budur. İki kırâat arasında teâruz yoktur. İlk nesilde cer kırâatından dolayı aklına bir şeyler gelenler Hz. Peygamber'in (s) açıklaması üzerine bu görüşlerinden dönmüşlerdir. Sonuçta, Allah her şeyi en iyi bilen ve en iyi hüküm verendir.

Ayakkabı ve Terlik, Çorap Gibi Benzerleri Üzerine Meshetmek

Mesh hakkında, muhaddislerin sahih olduğunda ittifak ettikleri çok sayıda hadis vârid olmuştur.

Nevevî *Şerhu Müslim*'de şöyle der: Mest üzerine meshedilmesini sahâbeden sayılamayacak kadar çok kişi rivayet etti. Hasan diyor ki: Rasûlüllah'ın (s) ashâbından yetmiş kişi bana onun mestler üzerine meshettiğini anlattı. Bunu ondan İbn Ebû Şeybe naklediyor.

Hâfız İbn Hacer *Fethu'l Bârî*'de diyor ki: Hâfızlardan bir grup ayakkabılar üzerine meshin mütevâtir olduğunu ifade etti. Bazıları bu konudaki rivayetlerin râvilerini topladı ve bunların sayıları sekseni geçti. Aşere-i Mübeşşere olarak değerlendirilen seçkin tüm sahabiler de bunların arasındaydı.

İbnu'l-Munzîr, İbnu'l-Mübârek'ten naklediyor: Ayağa giyilenler üzerine mesh konusunda sahabeye ait bir ihtilaf yoktur. Çünkü onlardan kimin bu konuyu reddettiği rivayet edilmişse aynı kişilerden meshi ispat eden rivayetler de nakledilmiştir.

Bu konudaki hadislerin en kuvvetlisi Cerîr hadisidir. Ahmed, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin ondan rivayet ettiklerine göre o, küçük abdest bozmuş ve sonra abdest almış, ayakkabılar üzerine meshetmişti. Kendisine "Neden böyle yapıyorsun?" diye sorulduğunda ve o da "Çünkü Rasûlüllah'ın küçük abdest bozduğunu, sonra da abdest alıp ayakkabıla-

rı üzerine meshettiğini gördüm" dedi.[539] Ebû Dâvûd diyor ki: İbn Cerîr'e "Bu, Mâide (Sûresi)nden önce miydi, sonra mıydı?" diye sorulunca "Ben, Mâide'den sonra Müslüman oldum" dedi. Tirmizî'de de bunun benzeri vardır. Tirmizî bu hadis için şöyle der:[540] Bu, müfessir (açıklayıcı) bir hadistir. Çünkü ayakkabılar üzerine meshi kabul etmeyenlerden bazıları, Hz. Peygamber'in terlikleri üzerine meshetmesini, "O, Mâide'deki abdest ayeti inmeden önceydi, dolayısıyla neshedilmiştir." diye tevil ettiler. İleri de gelecek olan Muğîre hadisi de bunun gibidir.

Sahâbeden bazılarının Mâide'den sonra meshi inkâr etmelerinin sebebi, bu tevildir. Sanki onlar, Cerîr ve Muğîre gibilerden yapılan nakil aralarında yaygınlaşınca bunu reddetmekten vazgeçtiler. Hz. Ali, Ebû Hureyre ve Âişe'nin bunu reddettiğine dair rivayetler ise sahih değildir. Hatta sahih olan, Hz. Ali ve Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'in vefâtından sonra meshettikleridir.

Neylu'l Evtâr'da şöyle der: Emîr Hüseyin'in *Şifâ*'da anlattığı ve Hz. Ali ile Hz. Ömer arasında uzun görüşmeler olduğunu, Ali'nin; Sahâbeden yirmi iki kişinin, meshin Mâide'den önce olduğuna şâhit olduklarını beyan ile istişhât ettiğini ihtiva eden olay hakkında İbn Behrân (Zeydî âlimlerdendir) şöyle der: Bu kıssayı, hadis kitaplarından hiçbirinde görmedim. İmam Mehdî'nin *Bahr*'da ayakkabılara mesh görüşünü Ali'ye (r) nisbet etmesi bu kıssanın bizim imamlarımıza göre sahih olmadığına delalet eder.

Biz de diyoruz ki: Farzet ki sahih olsun. Bu kıssadan çıkacak sonuç nihayetinde olsa olsa meshin Mâide'den önce mevcut olduğu ve "lüzûm" yoluyla veya nass ile ondan sonra nefyedildiği (mevcut olmadığı) değil midir? Ve "Bir şeyi ispat eden, onu nefyedene takdîm edilir" şeklinde bir kâide yok mudur? Evet vardır. Doğrusu sahâbeden mütevâtir olarak sübut bulan rivayet, meshtir ve buna muhâlif olan rivayetler ona karşı koyacak durumda değildir. Çünkü muhalif rivayetlerin sebebi -bilindiği gibi- onların ya meshi görmemeleridir ya da onun neshedildiğini zannetmeleridir. Sonra sahâbenin geneli onun neshedilmediğini öğrenmiş ve uygulama böyle cereyan etmiştir.

Çeşitli mezheplere mensup fakihler ve Emsâr âlimlerinden Ehl-i Sünnet'e mensup olanlar meshin câiz olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Hâfız İbn Abdulber şöyle der: Selef fakihleri içinde kendisinden meshi kabul etmediği

539. Müslim, *Tahâret*, 72; Ebû Dâvûd, Tahâret, 59; Tirmizî, *Tahâret*, 70.
540. Tirmizî, *Tahâret*, 70.

rivayet edilen kişi olarak Mâlik'ten başkasını bilmiyorum. Fakat ondan nakledilen sahih rivayetler onun meshi kabul ettiğini ifade ediyor.

İbn Rüşd *Bidâyetu'l Müctehid*'in meshle ilgili ilk meselesinde şöyle diyor: Meshin cevazı ile ilgili üç görüş vardır. Meşhur görüşe göre o, mutlak olarak caîzdir. Emsâr fakihlerinin görüşü de budur. İkinci görüşe göre seferde câiz, ikâmet halinde câiz değildir. Üçüncü görüşe göre ise mutlak olarak câiz değildir ve bu en uç (şâz) görüştür. Her üç görüş de ilk nesilden ve İmam Mâlik'ten rivayet edilmektedir. Onların böyle ihtilaf etmelerinin sebebi, ayakların yıkanmasını emreden abdest ayeti ile meshle ilgili rivayetler arasında teâruz olduğunu sanmaları ve abdest âyetinin daha sonra indiğini düşünmeleridir. Bu ihtilaf ilk nesilde sahâbe arasında mevcuttu. Onlardan kimi abdest ayetinin bu rivayetleri neshettiği görüşündeydi ki İbn Abbas (r) da bu görüştedir. Meshi câiz görenler ise Müslim'in rivayet ettiği Cerîr hadisi ile amel ederler. Beğendikleri bu hadise göre Cerîr, Hz. Peygamber'in, terlikleri üzerine meshettiğini görmüş ve kendisine "Bu, Mâide inmeden önce idi?" denmiş, o da "Ben, Mâide (Sûresi) indikten sonra Müslüman oldum." diye cevap vermiştir.[541]

Meshin câiz olduğunu kabul eden müteahhir âlimler, âyet ile rivayetler arasında çelişki olmadığını söylerler. Çünkü yıkama emri, ayakkabı ya da çorap gibi bir şey ayağında olmayanlar içindir ve bu ruhsat da sadece ayağında bir şey olanlara yöneliktir. Âyetteki *"erculikum"* kelimesinin mecrûr okunduğu kırâatın tevilinin, ayakkabılar üzerine yapılacak mesh olduğunu söyleyenler de olmuştur. Bu konuda sefer ile ikameti farklı değerlendirenler de gerekçelerini şöyle açıklarlar: Çünkü Hz. Peygamber'in meshettiğine dair sahih rivayetlerin çoğu, seferdeki uygulaması hakkındadır. Sefer ise ruhsat ve tahfîfi (hükümde hafifletme) çağrıştırmaktadır. Ayakkabı üzerine mesh, tahfîf kabilindendir. Zira mestin çıkarılması seferde olan için meşakkat verici bir şeydir.[542]

Bu konuda sefer ile ikâmet hallerini farklı değerlendirenlerin delillerini, ayakkabı üzerine meshin müddeti ile ilgili sahih hadisler -ki ileride gelecektir- ve bu şekildeki mesh ile sarığa mesh ve hikmet-i teşrî arasındaki uyum reddetmektedir. Diğer taraftan ileride geleceği gibi ayakkabıların tahâretli olarak giyilmesinin şart olması ise bunların delilllerini teyit ediyor.

541. Müslim, *Tahâret*, 72.

542. İbn Rüşd'ün söyledikleri bitti.

Neylu'l Evtâr'da meshin sünnet ile sübut bulduğu ve bunun sahâbeden mütevâtir olarak nakledildiği, selef âlimlerinin, -İmam Mâlik'ten rivayet edilen biri mutlak olarak câiz olmadığı ve diğeri ikâmet halinde câiz olup sefer halinde câiz olmadığı şeklindeki iki rivayet dışında- bu konuda ittifak ettikleri nakledilir. *Mebsût*'ta İbn Nâfi'den rivayet edildiğine göre Mâlik câiz olduğunu söylemekle birlikte kendi şahsı hakkında bu uygulamayı yapmıyor, bundan geri duruyordu. O daha sonra şöyle der: Bütün Ehl-i Beyt imamları, Şiâ, Hâricîler ve Ebû Bekir b. Dâvûd ez-Zâhirî'ye göre mesh, ayakların yıkanmasının yerini tutmaz. Onlar Mâide Sûresi'ndeki âyeti ve Rasûlüllah'ın (s) abdesti öğrettiği kişiye *"ve ayağını yıka"* demesini, meshten söz etmemesini, o kişiye ayaklarını yıkadıktan sonra da *"Allah, namazı bunsuz kabul etmez."* demesini delil alırlar. Ayakkabılara mesh ile ilgili haberlerin Mâide Sûresi ile neshedilmiş olduğunu söylerler.

Onlara şöyle cevap verilmiştir (Sonra cevapları zikreder ve şöyle der):

Âyetin delil olması meselesine gelince, bu konuyla ilgili Cerîr hadisinde olduğu gibi Hz. Peygamber'in bu âyetten sonra da meshettiği sâbittir.

Hz. Peygamber'in (s) *"ve ayağını yıka"* demesinden de en fazla ona yıkamayı emrettiği anlaşılır. Burada kasrı (sadece bunun olabileceğini, başkasının olamayacağını) çağrıştıran bir şey yoktur. Bir an için kasra delâlet eden bir hususun varlığı kabul edilecek olsa bile bu, mesihle ilgili mütevâtir hadislerle tahsîs edilmiş olur.

Hz. Peygamber'in ona *"Allah, namazı bunsuz kabul etmez."* demesi ise delil değeri taşımaz. O, mütevâtir hadisler karşısında nasıl tutunabilir? Üstelik onu biz bu lafızlarla, dikkate alınacak güvenilir bir yerde bulamıyoruz.

"Vay ateşten (cehennemden), o topuklara!"[543] hadisinde de ayaklarını yıkamayıp meshedenleri hedef alan bir uyarı ve tehdit vardır. Bu hadis, ayakkabılar üzerine mesh ile ilgili değildir. Eğer "Bu ifade umumidir. Dolayısıyla sebeple sınırlı olmaz." denirse biz de şöyle deriz: Ayakkabılar üzerine meshedenin bunun şümûlüne girdiğini kabul etmiyoruz. Çünkü böyle mesheden kişi sadece topuklarını değil bütün ayağını yıkamayı terketmiş oluyor. Bunun şümulüne girdiğini kabul etsek bile mestlere mesh ile ilgili hadisler bunu tahsis eder, mesheden kişiyi bu uyarı ve tehdidin dışında tutar.

Nesih iddiasına cevap olarak da diyoruz ki: Âyet, ayakkabı giyme ve giymeme durumları itibariyle mutlak veya âmm (genel)dir. O zaman ayakkabılarla ilgili hadisler bu ayeti takyîd veya tahsis eder, dolayısıyla nesh yoktur.

543. Buhârî, "İlm", 3; Müslim, "Tahâret", 27.

Usûl'de âmmın, hâs üzerine binâ edilmesi görüşünün tercihe şayan olduğu tespit edilmiştir. Zaman itibariyle sonra olan âmmı, neshedici kabul edenlere göre de bu meselede nesh olabilmesi için âyetin daha sonra olduğunun ve âyetten sonra mesh olmadığının tesbit edilmesi gerekir. Ali'den (r) ayrıldığı için mutlak olarak Cerîr'in (r) râvi olarak itibarının zedelenmesi ise kabul edilemez. Çünkü o, ondan ayrılmamıştır. Yaptığı, kendisini Muâviye'ye gönderdikten sonra bazı mazeretlere bağlı olarak ondan saklanmasından ibarettir. Hem İmam Hâfız Muhammed b. İbrahim el-Vezîr, *el-Avâsım ve'Kavâsım* adlı eserinde on tarikten, davranışı tevile açık fâsığın rivayetinin kabulü hususunda icmâ olduğunu nakleder. Yine o, Ehl-i Beyt imamlarının büyükleri ve onlara tâbi olanlar tariki ile sahâbenin rivayetinin fitneden önce de, sonra da kabul edileceği hususunda icmâ olduğunu nakleder. Bu meseleden dolayı o kıymetli sahâbînin itibarını zedeleyerek mesh ile ilgili hadislerden kurtulup rahatlamak, ne Ehl-i Beyt'in ve bağlılarının ne de diğer İslam âlimlerinin aklına gelmiştir. Hafız, *Fethu'l Bârî*'de Mâide Sûresi'ndeki âyetin Müreysî' Savaşı'nda indiğini, daha önce geçen ve tekrar gelecek olan Muğîre hadisinin ise Tebuk Savaşı ile ilgili olduğunu belirtir. Bu iki savaştan Tebuk'un daha sonra olduğunda ittifak vardır. Ebû Dâvûd da *Sünen*'inde Muğîre hadisinin Tebuk Savaşı'nda olduğunu açıklar. Bezzâr bu Muğîre hadisini ondan altmış kişinin rivayet ettiğini zikreder.

"Bil ki burada nesh iddiasına mâni bir durum vardır ve bildiğim kadarıyla hiç kimse buna dikkat çekmemiştir. Bu mâni şudur: Abdest, Mâide Sûresi'nden önce de vardır ve bu husus ittifak ile sabittir. Eğer ayakkabılara mesh, bu sûre inmeden önce de varsa o zaman bu sûrenin gelmesiyle iki durumdan biri yani yıkama onaylanmış, diğerine yani meshe değinilmemiş demektir. Bu durum ayakkabı üzerine meshin neshedilmesini gerektirmez. Bilhassa bazıları tarafından ileri sürülen, ayetteki "*Erculekum*" kelimesini mecrur okuyan kırâattan maksadın mest üzerine mesh olduğu görüşü doğru ise bu durum, böyle bir neshi gerektirmez. Ama mesh eğer bu ayet inmeden önce mevcut değilse o zaman da kesinlikle nesh yoktur. Evet. Birinci takdire göre "Yıkamanın emredilmesi, zıddının nehyedilmesidir. Ayakkabılar üzerine mesh de emredilen yıkamanın zıtlarındandır" denebilir. Fakat bir şeyin emredilmesinin, o şeyin zıddının yasaklanması meselesi tartışmalı ve ihtilaflı bir konudur. Ayakkabılar üzerine meshin, yıkamanın zıddı olması da böyledir. Bu mesabede olan bir şeyin hükme, özellikle de böyle ışıkları tertemiz din semasında parlayan bir sünnetin iptaline mesnet olmaması gerekir."

İbn Rüşd şöyle der: "Bu meselede aşılması zor olan engel, ayakkabılar üzerine meshin yeterli olmadığı görüşünün İmam Mehdî'nin *Bahr*'da yaptığı gibi bütün Ehl-i Beyt'e nisbet edilmesidir. Fakat onların imamı ve seyyidi olan Emîru'l-mü'minîn Hz. Ali'nin ayakkabılara meshi câiz görenlerden olması durumu hafifletiyor. Ayrıca bu, zannî bir icmâdır ve aralarında İmam Yahya b. Hamza'nın da bulunduğu bir grup imam buna muhalefet etmenin câiz olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan delil olan icmâ, onların tamamının icmâsıdır. Halbuki onlar yeryüzüne dağılmışlar, birbirinden uzak bölgelere yerleşmişler ve her biri kendi beldesindeki mezhebi benimsemiştir. Dolayısıyla onların icmâının bilinmesi mümkün değildir. Bir başka husus da şudur: Ümmetin icmâı hakkında söylenenler insaflı kişilerin bilgisi dışında değildir. Bu söylenenlere göre icmânın mümkün olduğu ve vâki olduğu kabul edilse bile burada iddia edilen icmâ hemen hemen delil değeri olmayan bir icmâdır. Daha genel olanın delil değerinin olmaması, ondan daha özel olanın da delil değerinin olmamasını gerektirir." İbn Rüşd *Bidâyetu'l Müctehid*'in ilgili bölümünü bu yargıyla sonlandırır.

Ben de diyorum ki: Bizim işaret ettiğimiz gibi İbn-i Rüşd'ün de işaret ettiği ve daha önce geçtiği ve ileride geleceği gibi Tebuk Savaşı'nda olmuştur, dediği Muğîre b. Şu'be hadisi metnin, abdestte yardımın câiz olduğuna dair babında (*Bâbu Cevâzi'l-Muâvene ale' Vudû*) zikredilmiştir ve o bunu Buhari ve Müslim'e nisbet etmiştir.[544] Bu hadise göre Muğîre, Rasûlüllah (s) ile birlikte bir seferde idi. Rasûlüllah (s) bir ihtiyacı için gitti. Abdest alırken Muğîre ona su döküyordu. Yüzünü ve ellerini yıkadı, başını ve ayaklarını meshetti. Kitabın şerhinde şöyle diyor: Hadisin Buhârî ve Müslim'in lafzında ittifak ettikleri şekli şöyledir:[545] Bir seferde Peygamber ile beraberdim. Bana "*Yâ Muğîre! Su kabını al*" dedi. Ben de onu aldım. Sonra onunla birlikte çıktım. Gitti ve nihayet bana görünmez oldu. İhtiyacını giderdi. Sonra geldi. Üzerinde kolları dar bir Şam cübbesi vardı. Kollarını, o cübbenin kollarından çıkarmak istedi. Dar geldi ve kolunu, elbisenin kolunun altından dışarı çıkardı. Ona su döktüm. Namaz abdesti gibi abdest aldı. Sonra ayakkabılarına meshetti.

Malumdur ki *Sahih*'te de zikredildiği gibi Hz. Peygamber Tebuk Savaşı'nda Rum cübbesi giymişti ve bu savaş Mâide'nin inişinden ve Mekke'nin fethinden sonra idi. Sonra bu hadisi metnin, ayakkabı üzerine meshin meşruiyeti ile ilgili babında (*Bâbu Şer'iyyeti'l Mesh ale'l Khuffeyn*) zikretti ve onu

---

544. Bk. Buhârî, *Vudû*, 34, 46; Salât, 6; Müslim, *Tahâret*, 75-80; Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 59.
545. Buhârî, *Salât*, 6; Müslim, *Tahâret*, 77.

Ahmed (b. Hanbel)'e ve Ebû Dâvûd'a nispet etti. Orada şu ilave vardır: "Yâ Rasûlûllah! Unuttun mu?" dedim. O da *"Sen unuttun. Rabbim bana böyle emretti."* dedi. Şerhte bu hadisin isnadının sahih olduğunu söyledi.

Ben de diyorum ki: Bu, belki de mecrûr olarak *"erculikum"* şeklindeki kırâat ile kastedilenin, ayakkabılar üzerine mesh olduğu görüşünde olanların delillerindendir. Muğîre hadisi ileride başka lafızlarla da gelecektir.

Munteka'l Ahbâr'da şöyle deniyor:

Ahmed (b. Hanbel)'in rivayetine göre Bilal, Nebî'yi (s) ayakkabıları (mûq) üzerine meshederken gördüğünü söylüyor.

Ebû Dâvûd'daki rivayete göre de şöyle diyor:[546] "Çıkıyor, ihtiyacını gideriyordu. Ben de ona su getiriyordum ve abdest alıyordu, sarığına ve ayakkabılarına (mûq) meshediyordu."

Saîd b. Mansûr'un *Sûnen*'inde naklettiğine göre de Bilal, Rasûlûllah'ın (s) "başlığa[547] ve ayakkabıya (mûq) meshedin" dediğini duyduğunu söyler.

Muğîre b. Şu'be, Rasûlûllah'ın (s) abdest aldığını, çoraplara ve ayakkabılara (na'l) meshettiğini anlatır. Bu rivayet, Beş alimden (Ahmed b. Hanbel ile dört *Sûnen* müellifi) Nesâî haricindekilerde yer alır ve Tirmizî onun sahih olduğunu söyler.[548]

Bu eseri şerh eden müellif de şunları söyler: Bilal hadisini Tirmizî, Taberânî ve Ziyâ da rivayet ederler. Ebû Dâvûd; Ali b. Ebî Tâlib, İbn Mes'ûd, Berâ' b. Âzib, Enes b. Mâlik, Ebû Umâme, Sehl b. Sa'd ve Amr b. Harîs'in çoraplara meshettiklerini söyler. Bu durumu Ömer b. Hattâb (r) ve İbn Abbas'tan da rivayet eder. Bu hadisin illetli bilinen başka rivayetlerini de zikrettikten sonra şöyle der: Hadis, bütün rivayetleri ile mûq (ayakkabı) üzerine meshetmenin câiz olduğuna delalet eder. Mûk, İbn Sîde ve Ezherî'nin dediklerine göre bir ayakkabı türüdür ve bacaklara doğru uzanacak kısmı kesiktir. *Ziyâ*'da böyle söyler. Cevherî de mûq'un, ayakkabı (khuf) üzerine giyildiğini söyler. Bu kelimenin Arapça olduğu da, aslının Farsça olup Arapçalaştığı da söylenmiştir. Yine bu hadis, sarık üzerine ve nasîf (başlık) üzerine meshetmenin câiz olduğuna delalet eder. Nasîf de *Ziyâ*'da söylediğine göre başa örtülen şeye denir. Bu hadis ayrıca cevrab (çorap) üzerine meshetmenin câiz olduğuna delalet eder. *Ziyâ*'da ve *Kâmûs*'ta söylediğine göre cevrab, ayağa

546. Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 59.
547. Başlık olarak tercûme ettiğimiz *"nasîf"* kelimesi, sarık da dahil olmak üzere başa örtülen her türlü giysi için kullanılır.
548. Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 61; Tirmizî, *Tahâret*, 74.

sarılan şeye denir. Daha önce onun, büyük ayakkabı demek olduğu geçmişti. Ebû Dâvûd'un adlarını saydığı sahabîler de bunun üzerine meshetmenin caiz olduğu görüşündedirler. İbn Seyyidunnâs, *Tirmizî Şerhi*'inde bunlara Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkâs ve Ebû Mes'ûd el-Bedrî Ukbe b. Ömer'i de ilave eder. Kitabın birinci bâbında ayakkabı (khuf, na'l) üzerine meshetmenin câiz olduğu hususunda sahâbe arasında ittifak olduğunu söyler. Ayakkabı üzerine meshin, ancak onlar çorap üzerine giyilmişse câiz olacağı da söylenmiştir. Şâfiî de çorap üzerine meshin ancak çorapların, üzerinde sürekli yürünmesi mümkün olan ayakkabılarla birlikte olması halinde câiz olacağını söyler.

Ben de diyorum ki: Bazıları ayakkabı üzerine meshin câiz olması için ayakkabıların çorap üzerine giyilmesini şart koşarlar. Çünkü onların ayakkabıları ayaklarını örtmüyordu. Ayağın tamamı veya çoğu açıkta olunca onun kendisinin meshedilmesi gerekir. Fakat zamanımızda kullanılan ve ayakları örten ayakkabılar her ne kadar genellikle çorap üzerine giyiliyorsa da bunların üzerine meshin câiz olması için çorap üzerine giyilmiş olmaları şart değildir. Bilindiği gibi çoraba Mısır halkı "şurrâbat" ve Şam halkı da "kallâşîn" derler. Ayakları örten her şeyin üzerine mesh edilir; bunların isimlerinin ve cinslerinin farklı olması önemli değildir. Ayağı örten o şeyin giyilmesi âdet ise onun üzerine meshedilir, onda yırtıkların olması buna engel teşkil etmez. Çünkü Hz. Peygamber ve ashâbı Tebûk Savaşı gibi uzun seferlerde meshediyorlardı ve böyle uzun bir seferde onların ayakkabılarının (khuf, mest) deliksiz, yırtıksız olması mâkûl değildir. Herhangi bir kişinin, kendisinde delik bulunan ayakkabıya meshetmeyi yasakladığı da nakledilmemiştir. Eğer böyle bir yasaklama olsaydı onun nakledilmesini gerektiren çok sebep bulunurdu. Fakat Bağdat, Kahire, Medine-i Münevvere gibi bolluk ve rahat içinde olan şehirlerde yaşayan bazı fakihler bir çok konuda hüküm verirlerken kıyas ve içtihada dayanarak katı bir tutum içinde oldular.

Şeyhulislam İbn Teymiyye bir fetvasında şöyle diyor: Bir grup fakih ayakkabı (khuf) üzerine mesh konusunda iki şart ileri sürdü. Bunlardan birincisi, bahsi geçen ayakkabının, farz olan yeri örtmesidir ve bu şartın zayıflığı açığa çıktı (Yani İbn Teymiyye onu fetvasının baş tarafında açıkladı. Buna göre söz konusu şart, mesh ile ilgili naslardaki mutlaklığa da, sahâbenin durumu ile ilgili olarak mâlum olan az önce işaret ettiğimiz zarûrî bilgiye de, kıyasa da aykırıdır.) İkincisi, ayakkabının, kendiliğinden sâbit olması (ayakta durması)dır. Bu, Şâfiî'nin ve Ahmed b. Hanbel mezhebi mensuplarından da Şâfiî'ye muvâfakat edenlerin ileri sürdükleri bir şarttır ki buna göre mest

denilen ayakkabı, herhangi bir şey ile mesela ona bitişik veya ondan ayrı bir ip veya kayışla bağlanmadığı takdirde ayakta duramıyorsa onun üzerine meshedilmez. Yine mest kendiliğinden ayakta durabiliyor fakat farz olan yerleri ancak bağlamak suretiyle örtüyorsa bunun üzerine meshedilip edilemeyeceği hakkında da iki görüş vardır ve bu görüşlerden daha doğru sayılanına göre onun üzerine meshedilebilir. Mesela "zerbûl" denilen uzun ve parçalanmış ayakkabı böyledir; kendiliğinden ayakta durur fakat topukları ancak, bağlanırsa örter. Böyle bir şartın Ahmed (b. Hanbel')in sözü olarak aslı yoktur. Birçok yerde kendiliğinden ayakta duramayıp ancak altındaki ayakkabı (na'l) sayesinde ayakta durabilse bile çorap üzerine meshetmeyi câiz gördüğüne ve ayakkabıları çıkarmadığı müddetçe çoraplara meshettiğine dâir ona ait açık ifadeler nakledilir. (Yani zamanımızdakiler gibi kendiliğinden ayakta durabilen çoraplarda böyle bir şey şart koşulmaz.)

Ahmed (b. Hanbel) üzerine meshetmenin câiz olması için çorabın kendiliğinden ayakta durmasını şart koşmuyorsa ve ayakkabı sayesinde ayakta durabilen çorap üzerine meshedilmesi câiz ise o zaman çorap dışındakiler üstüne meshedilmesi öncelikle câiz olur. Bu meselede çorap, ayakkabı sayesinde ayakta durabilmektedir ve ayakkabı çoraptan ayrıdır. Kendisine bitişik veya kendinden ayrı bir kayış ile bağlanmak suretiyle ayakta durabilen "zerbûl" üzerine meshetmek ise çorap üzerine meshetmekten daha evlâdır. Ayağa giyilen kürk, pamuk v.s'den yapılmış giysiler de eğer kendine bitişik veya kendinden ayrı bir iple bağlanmak suretiyle ayakta durabiliyorsa bunların üzerine meshedilmesi de evleviyetle câizdir.

Eğer bu durum, soğuğa karşı veya yalın ayak yürümekten yahut ayakların yaralanmasından korkulduğu için ayağa sarılan sargılar üzerine meshetmenin de câiz olmasını gerektirir, denirse bu durum Hulvânî'nin de zikrettiği gibi iki şekilde cevaplanır. Fakat doğru olanı, bunlar üzerine de meshedilmesidir. Bunlara meshedilmesi, ayakkabı ve çoraba meshten daha evlâdır. Çünkü bu sargılar, âdeten bir ihtiyaç sebebiyle kullanılırlar ve bunların çıkarılmasında ya soğuk alma ya yalın ayak yürümekten rahatsız olma ya da yaralanmaktan sıkıntıya düşme gibi bir zarar söz konusudur. Dolayısıyla ayakkabı (mest) ve çorap üzerine meshetmek câiz olunca sargı üzerine meshetmek evleviyetle câiz olur. Bu konulardan herhangi birinde icmâ iddiasında bulunanın elinde bilgisizlikten başka bir şey yoktur ve böyle birinin icmâ bir tarafa meşhur on ilim adamından bile bunu yasaklayan bir görüş nakletmesi mümkün değildir. Bu konu etrafında gerek Ahmed (b. Hanbel)'in mezhebinde ve gerek diğer mezheplerdeki tartışmalar mâlumdur.

Daha sonra mesh hakkında Selef ve Ehl-i Beyt arasındaki görüş ayrılığını zikreder ve şöyle devam eder:

Anlaşılıyor ki bu, selef ve haleften birçoğunun, gözünde büyüttüğü meselelerdendir. Öyle ki bilinen ve açık olan husus, (ayakları) yıkamak olmuş ve onlar hiçbir çâre bulunmayan çok net durumlarda meshi câiz görür olmuşlar, o konudaki sahih bir kıyası devam ettirmemişler, onu mübah kılan nassın zâhirine bağlı kalmamışlardır. Eğer böyle olmasaydı Hz. Peygamber'in sözlerini inceleyen ve kıyasa hakkını veren biri bu meseledeki ruhsatın geniş olduğunu, bunun dinin güzellikleri ve hoşgörülü inancın kapsamı içinde yer aldığını anlardı. Ümmü Seleme, başörtüsüne meshediyordu. Bunu Hz. Peygamber'in izni olmadan mı yapıyordu? Ebû Mûsa el-Eş'arî ve Enes, kalansüve (başlık, takke, külah) üzerine meshediyorlardı. Bundan dolayı Ahmed, kendisinden yapılan iki rivayette bunu ve onu câiz gördü. Aynı zamanda sarık üzerine meshi de câiz gördü.

İbn-i Teymiyye, konuyla ilgili görüşlerini böylece sonlandırdıktan sonra, üzerine meshin câiz olması için sarığın, iyice sarılmış (muhannek) olmasını şart koşanların görüşlerini ve böyle bir sarığı çıkarmanın güçlük olacağı şeklindeki gerekçelerini zikreder, bu görüşün zayıf olduğunu belirterek şu açıklamalarda bulunur: Sarıkların sıkı sıkı sarılmasının sebebi at kovarken ve cihâd esnasında düşmemesidir. Muhacirlerin ve Ensâr'ın evlatları sarıkları tahnîksiz (çok sıkı ve sağlam yapmadan) giyiyorlardı. Daha sonra askerler sarıkları kancalarla veya sargılarla bağlamaya başladılar.

Daha sonra sarık üzerine mesh ile ayakkabı (mest) üzerine mesh meselesini birbiri ile karşılaştırmaktan sargı üzerine meshe ve bunun vâcip olduğu meselesine ve burada zikrine yer olmayan başka benzer meselelere intikal eder.

Sözün özü şudur: Yiyecek konusunda en geniş mezhep Mâlikî mezhebi olduğu gibi mesh konusunda da en geniş, Sünnet'e ve dindeki kolaylığa en yakın mezhep, Hanbelî mezhebidir. Daha kolay olan her şey, hakka daha yakındır. "*Allah sizin için kolaylık diler, sizin için zorluk dilemez.*"[549] Bu konu, tefsirini yapmakta olduğumuz bu âyetin sonunda açıklanacaktır.[550]

Yukarıda geçen ve Buhârî ve Müslim ile diğer kitaplarda yer alan Muğîre b. Şu'be hadisinin rivayetlerinden birinde o, şöyle der: "Bir gece Peygamber

549. Bakara 2/185.

550. Ayrıntılı bir araştırma için bkz: Prof. Dr. Hayri Kırbaşoğlu "*Namazların Birleştirilmesi, Sarık ve Çorap Üzerine Mesh Problemi*", Sf. 139-177, Ankara 2010. (Yayıncı)

(s) ile birlikte yürümekteydim. Ona kaptan su döktüm. Yüzünü yıkadı, kollarını yıkadı, başını meshetti. Sonra ayakkabılarını çıkarmak istedim, *'Onları bırak; ben onları tahâretli olarak giydim.'* dedi ve üzerlerine meshetti."[551]

Humeydî, *Musned*'inde yine onun şu sözünü nakledir: "Yâ Rasûlüllah! Bizden biri ayakkabıları üzerine mesheder mi?" dedik. *"Onları tahâretli olarak giymişse evet."* dedi.

Şâfiî, Ahmed, İbn Huzeyme, Tirmizî, Nesâî (Bu ikisi rivayetin sahih olduğunu da söyler) ve başkalarının rivayetine göre Safvân b. Assâl, Hz. Peygamber'i kastederek şöyle diyor: "Ayakkabıları tahâretli olarak giymişsek sefer halinde olduğumuz zaman üç gün ve ikâmet halinde olduğumuz zaman bir gün bir gece üzerlerine meshetmemizi, onları cünüplük dışında bir sebeple çıkarmamamızı emrediyordu."[552] Cumhûr bu hadisteki *"tahâret"*i şer'î anlamdaki tahâret olarak yorumladı ve meshin câiz olması için ayakkabı ve benzerlerinin abdestli olarak giyilmiş olmasını şart koştu. Dâvûd ez-Zâhirî'ye göre ise buradaki *"tahâret"*ten maksat, sözlük anlamındaki tahârettir. Yani maksat, onların ayaklarda bir kir veya pislik olmaksızın, ayaklar temiz olarak giyilmesidir.

Ebû Dâvûd ve Dârekutnî'nin rivayetine göre Hz. Ali şöyle der: "Eğer din, görüşle olsaydı meshetmeye ayakkabının altı üstünden daha lâyık olurdu. Ben Rasûlüllah'ın, ayakkabılarının üstüne meshettiğini gördüm."[553] İbn Hacer *Bulûğu'l Merâm*'da bunun senedinin "hasen" olduğunu söyler. *Telhîs*'de de senedinin "sahih" olduğu söylenir.

Ahmed, Ebû Dâvûd ve Tirmizî ("hasen" olduğunu da söyler), Muğîre b. Şu'be'nin "Rasûlüllah'ın (s), ayakkabıların üstlerine meshettiğini gördüm." dediğini rivayet ederler.[554]

Âlimlerin cumhûruna göre ayakkabıların üzerlerine meshetmek yeterlidir ve meşrû olan da budur. Bazı âlimler ise mutlaka hem üstlerine hem de altlarına meshetmek gerektiği görüşündedirler. İbn Ömer'in (r) ayakkabının üstüne ve altına meshettiği rivayet edilir. Ahmed, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Dârekutnî ve diğerlerinin Muğîre b. Şu'be'den rivayetlerine göre Hz. Peygamber ayakkabının üstüne ve altına meshetmiştir. Fakat bu hadis "illetli" bulunmuştur. Ebû Zur'a ve Buhârî bunun sahih olmadığını söylerler.

551. Buhârî, *Libâs*, 19; Müslim, *Tahâret*, 79.
552. Tirmizî, *Tahâret*, 71; Nesâî, *Tahâret*, 98.
553. Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 62.; İbn-i Mâce, *Tahâret*, 52
554. Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 62; Tirmizî, *Tahâret*, 73.

Meshte neyin vâcip olduğu ile ilgili temel kural şudur: Mesh denilince ne anlaşılıyorsa o gerçekleşmelidir.

Meshin süresiyle ilgili Safvân b. Assâl hadisi yukarıda geçti.

Ahmed, Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve diğerlerinin rivayet ettiklerine göre Şureyh b. Hâni' şöyle anlatıyor: Âişe'ye (r) ayakkabılara mesh konusunu sordum. "Ali'ye sor; o bunu benden iyi bilir. Rasûlüllah (s) ile birlikte sefere gidiyordu" dedi. Ona sordum ve o da Rasûlüllah'ın (s) "*Yolcu için üç gün ve gece, ikâmet halindeki kişi için bir gün bir gece.*" buyurduğunu söyledi.[555]

Ahmed, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Hıbbân (son ikisi onun sahih olduğunu da söyler), Huzeyme b. Sâbit'ten rivayet ettiklerine göre Hz. Peygamber'e ayakkabı üzerine mesh konusu sorulmuş ve o da "*Yolcu için üç gün ve gece, ikâmet halindeki kişi için bir gün bir gece.*" buyurmuştur.[556] Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve İbn Hıbbân'ın rivayetlerinde "Ondan artırma isteseydik, artırırdı." ilavesi de vardır.

Ebû Dâvûd'daki İbn Ebû Umâre hadisinde yediye kadar artırma konusunda açık ifade vardır ve Hz. Peygamber daha sonra da "*Evet. Ve uygun gördüğün kadar.*" buyurmuştur. Fakat bu hadis sahih değildir.

Selef âlimlerinin cumhûruna göre müddet yolcu için geceleriyle birlikte üç gün ve ikâmet halindeki kişi için de bir gün bir gecedir. Mâlik ve Leys b. Sa'd'e göre mesh için belli bir müddet yoktur. Ayakkabılarını tahâretli olarak giyen kişi uygun gördüğü sürece onlara mesheder. Bu konuda yolcu ile ikâmet halindeki şahıs arasında da bir fark yoktur. *Neylu'l Evtâr*'da bu husus zikredilir ve şöyle denir: Buna benzer bir görüş Ömer b. Hattâb (r), Ukbe b. Âmir (r), Abdullah b. Ömer (r) ve Hasan-ı Basrî'den de rivayet edilir.

Abdest İşlemlerinin Sırası

Bunlar, abdestin açıkça belirtilen amelî farzları ve ayette de bir sıra dâhilinde zikrediliyorlar. Kollar ve ayaklarla ilgili farz, bunların yıkanması olduğu halde bu ikisi peşpeşe zikredilmiyor araya baş giriyor ki onunla ilgili farz da meshedilmesidir. Amelî sünnet bu sıra ile devam etmiştir. Bu durum, abdestte bu sıralamanın (tertibin) şart olduğuna delalet eder. "*Allah'ın başladığı ile başla.*" (bir rivayete göre "*başlayın*") şeklindeki hadis de sahihtir ve her ne kadar Safâ ile Merve arasındaki sa'y hakkında söylendiği için özel bir se-

555. Müslim, *Tahâret*, 85; Nesâî, *Tahâret*, 99.

556. Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 60; Tirmizî, *Tahâret*, 71.

bebi varsa da hüküm itibariyle genel (âmm)dır. Diğer mürekkep ibadetlere yapılacak kıyas da bu konuda Kitab ve Sünnet'i teyit eder. Namaz gibi böyle mürekkep ibadetlerde Rasûlüllah (s) özel bir keyfiyet benimsemiş ve ona bağlı kalmıştır. Şüphesiz abdest de bir ibadettir ve ibâdetlerde önemli olan, Rasûl'e ittibâdır. Dolayısıyla hiç kimsenin ona namazda, mesela rukû ve secdenin müddetlerinde, sıralarında muhâlefet etmeye hakkı olmadığı gibi onun abdest alışı ile ilgili olarak sürekli uyguladığı şekle dâir nakledilenlere muhâlefet etmeye de hakkı yoktur. Herhangi bir ibadette Şâri'in emrine ve hidayetine boyun eğmek ve ona kulluk yapmak, o konuda nakledilen keyfiyeti benimseyip uygulamak suretiyle olur, başka türlü bir uygulamada kulluk görüntüsü burada görülen gibi ortaya çıkmaz.

Bu konuda Sünnet'teki uygulamayı benimsemenin faydalarından bir de bunun, İslâm ümmetinde şahsiyet birliği sağlayan hususlardan biri olmasıdır. Şüphesiz ki halklar, onları bir araya getiren ortak özellikler ve işler sayesinde İslam ümmetini oluştururlar. Namazda safların düzensiz olmasının yasaklanmasında bu yasağın gerekçesi olarak zikredilen husus da buna delâlet eder.

İmam Şâfiî, sıralamaya riayet edilmesini abdestin farzlarından saydığını açıkça belirtmiştir. Buna karşılık Hanefîlerin açıklamasına göre ise bu, farz değil, sünnettir. Allah'a hamd olsun ki bu görüş ayrılığı sözde kalmış, uygulamaya yansımamışır. Herkes Allah'ın Kitabı'nda ve Rasûlüllah'ın Sünneti'nde zikredilen sıralamaya riayet ediyor, abdest işlemlerini bu sıra ile yapıyor. Eğer câizlik iddiasıyla hareket edip her mezhep mensubu kendi mezhebine göre farklı bir şekilde abdest alsaydı onların bu uygulamaları, kötü bir farklılık olarak ortaya çıkar ve böylece kalplerinde de tefrika meydana gelir, hepsi de güç kaybederdi.

Ehl-i Beyt imamlarından (a) ve Emsâr âlimlerinin meşhurlarından nakledilen görüşe göre abdestte niyet şarttır. Rabîa, Mâlik, Şâfii, Ahmed, Leys ve İshak b. Râhûye bu görüştedir. Bunlar niyetin farz olduğuna delil olarak *Kütüb-i Sitte'de* yer alan ve Hz. Ömer'den rivayet edilen şu hadisi zikrederler: *"Ameller, niyetler iledir. Herkes için, niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti Allah'a ve Rasûlü'ne ise onun hicreti Allah'a ve Rasûlü'nedir. Kimin hicreti elde edeceği bir dünyâya veya evleneceği bir kadına ise onun hicreti de kendisine hicret ettiği şeyedir."*[557]

557. Buhârî, *Bed'u'l Vahy*, 1; "İman", 39; Müslim, *İmâre*, 155.

Bu âlimlerden bazıları delil olarak aynı zamanda abdest âyetinin kendisini de zikrederler. Onlara göre abdestteki işlemlerin namaza kalkmaya bağlanması (Âyette *"Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi ... yıkayınız..."* denmesi), bu işlemlerin namaz için olduğuna delâlet eder ve bu da ancak niyetle olur. Şâfiî niyeti *"Birşeyi yaparken, onu yapmayı kastetmiş olmak."* şeklinde tarif eder. Bunlar niyetin gerçekleşmesi ve sahih olması için bazı şartlar ileri sürerler.

Beydâvî şöyle der: Niyet, kalbin hemen veya ileride bir fayda elde etme veya bir zararı önleme maksadı için uygun gördüğü şeye doğru harekete geçmesinden ibarettir. İslam Hukuku ise ona *"Allah'ın rızası ve O'nun hükmünü yerine getirme arzusuyla bir fiile yönelik irâde"* şeklinde özel, terimsel bir anlam yüklemiştir. Âlimlerin niyetle ilgili başka tarifleri de varsa da bu konuda en iyi bulduğumuz tarif budur. Çünkü bu tarif, niyetin tabiî manasını da dînî manasını da kapsamaktadır.

Niyet ikiye ayrılır. Birisi dînî manadaki niyettir ki bu az sonra açıklanacaktır. Diğeri de tabiî manada niyettir ve o da bir fiile kendi isteği ile teşebbüs eden kişinin bu fiilini, onu mecburiyet karşısında (ıztırâr halinde) yapanın fiilinden veya hareketi bir çeşit uykudaki kişinin hareketine benzeyen gâfilin fiilinden ayıran kasıttır. İsteğe bağlı bir fiilin gerçekleşmesi için bu manada niyetin bulunması zorunludur. Bu manadaki niyetin farz veya vâcip olduğundan söz etmenin anlamı yoktur. Fakat bunun şart sayılmasının şöyle bir sonucu olabilir: Abdestsiz birisi mesela serinlemek için organlarını yıkasa -bunları nakledilen sıralamaya uymadan yıkamış olması da aynıdır- ve daha sonra namaz kılmak istese namaz için abdest alması gerekir. Çünkü onun önceki ameli, Allah'ın emrini, O'nun abdestin şartı saydığı işleri yerine getirme maksadıyla yapılmamıştı. Yukarıdaki hadiste sözü edilen niyetten maksat bu değildir. Orada niyetin ikinci manası yani ihtiyârî fiile sevkeden kasıt anlamı kastedilmektedir ki bu kasıt da getirdiği düzenlemeye uymak ve onu O'nun meşrû kılış sebebine uygun olarak yerine getirmek suretiyle Allah'ın rızasını elde etme arzusudur. İşte bu arzu, ihlastır veya o, ihlası gerektirir. İhlas, ibâdeti gösteriş ve şahsî arzu (hevâ) şâibelerinden arınmış bir şekilde yapmaktır. İbadette onun gereği gibi gerçekleşmesi için zikredilenler dışında, Allah'ın rızasını elde etme arzusundan başka hiçbir maksadın bulunmamasıdır. Hicret eden herkes, bunu hicret kasdı ile yapar ve bu kasıt, o fiil ile birlikte bulunur. Abdest alan herkes abdeste başlarken bunu abdest alma maksadı ile yapar. Namaz kılanın namaza başlarkenki maksadı namaza dâir işlemleri yerine getirmektir. Hac için ihrama girenin kasdı, hac

menâsikini yerine getirmektir. Bütün bu ibadetlere teşebbüs edenler onlara o ibadetlerle ilgili gayenin tahakkuk etmesi sayesinde Allah'ın rızasını elde etme maksadıyla teşebbüs ederler. O ibadetlerle ilgili gâye; Hz. Peygamber zamanında hicret etmek suretiyle O'nun dinini ayakta tutma, Allah'a ve Rasûlü'ne destek olma şeklinde olduğu gibi zamanımızda da Müslümanın, dini ayakta tutma ve onun hidayetini uygulama imkanı bulmak maksadıyla kendisine dînî özgürlük tanınmayan bir yerden başka bir yere hicret etmek suretiyle de olabilir. Benzer şeyler abdes ve onun meşruiyet sebebi olan hikmeti, namaz ve hikmeti, hac ve hikmeti hakkında da söylenebilir. Bazı insanlar görünür halleriyle din için ama iç dünyaları itibariyle ticâret, evlilik veya başka bir dünyevî maksat için hicret ettikleri gibi kimileri de sırf ticaret yapma, kazanç sağlama veya başka bir dünyalık gâye uğruna hac yolculuğuna çıkabilir. Gösteriş veya riyâ uğruna yapılan haclar da bu gruba girer. Yine insanlar arasında gösteriş için veya riyâ olsun diye namaz kılanlar olduğu gibi beraber yaşadığı insanların âdetlerine uymak maksadıyla namaz kılanlar; kıyafette, yeme-içmede onlara uyduğu gibi namazda da onlara uyanlar bulunur. Bunların içinde Allah'ın rızasını elde etme, O'na yalvarıp O'nu zikretmek suretiyle nefsini eğitme, kötülük ve çirkinliklerden uzaklaştırma konusunda O'nun yardımını sağlama maksadıyla namaz kılanlar da vardır. Bunlardan her biri tabiî niyet sahibidir. Yani namaza ait fiilleri yaparken bir maksadı vardır. Çünkü namaz ancak bu maksatla birlikte gerçekleşir.

Bundan çıkan sonuç şudur: Bir şeyi yaparken onu kasdetmek demek olan tabiî niyetin mevcudiyeti, zorunludur. Bunun farz olmasının ve namazın rükünlerinden sayılmasının bir alamı yoktur. Ama hadiste işaret edilen amellerin hepsinde de gerekli olan niyet, yukarıda anlattığımız diğer manadaki niyettir. İbadetin ruhu olan ihlas bu niyet sayesinde tahakkuk eder ve şirkin bir parçası olan riya da bununla yok olur. Bu tür niyetten nasibi olmayanların Allah'a ibadetten de bir nasipleri yoktur. Onun şeklen yerine getirmiş olduğu ibadeti Allah âhirette kabul etmez. Çünkü böyle bir ibadet dünyada onun durumunun düzelmesini ve nefsinin arınmasını sağlamaz. Dini kalp ile alakası olmayan, nefsin arınması için bir yararı bulunmayan, lisana ve bedene ait hareketlerden ibaret sayan donuk şekilciler kabul etmeseler de bu böyledir. Allah'ın yaratıkları içinde bu tip insanlar ibadetlerin zâhirleri itibariyle en müşkülpesent ama ibadetlerin ruhundan, sırrından ve hikmetinden de en fazla soyutlanmış kişilerdir. Bunlar Allah'ın buyruğunun aksine ibadetleri bir sıkıntı ve zorluk haline getirdiler. Bedenlerini ve elbiselerini kir, koku sarmışken kendileri tahâret konusunda aşırı titizlik

gösteriyorlar. Kötü ve çirkin davranışlardan vazgeçmedikleri halde namazda vücut organlarının hareketleri ve okuyuşun tecvit kurallarına uygunluğu konusunda aşırılıklar gösteriyorlar.

İşin ilginç yanı bunlar, aslında tamamen kalbî bir amel olan gerçek niyeti bilmiyorlar, lafzî niyet dedikleri ve Allah'ın da, Peygamberi'nin de izin vermediği, Sünnet'te yer almayan, seleften birinden de duyulmamış bazı sözler icad ediyorlar. Bu sözlerle ilgili olarak da öyle aşırılıklar yapıyorlar ki sesleriyle namaz kılanları rahatsız ediyorlar. İçlerinden kimileri de o kadar vesveseliler ki bu sözleri hep tekrarlıyorlar, yüksek sesle "Sünnetleri ile birlikte abdestin farzlarına niyet ettim.", "Sünnetleri ile birlikte abdestin farzlarına niyet ettim", deyip duruyorlar. Aynı şeyi iftitah tekbiri esnasında namaza niyet ederken de yapıyorlar. Bu vesveseli kişilerin çoğu da Şâfiî mezhebi mensubu ki bu mezhep fakihlerinden bazıları niyetin felsefesi ile ilgili çok ince konulara giriyorlar, namaz kılan kişinin namaza başlarken onun bütün sözlü ve amelî rükünlerini tasavvur etmesini şart koşuyorlar. Bunun, *"Allahu ekber"* derken ilk harf olan hemze ile son harf olan râ arasında yapılmasını istiyorlar. Bir şeyin fiili ile niyetinin (kastının) birlikte olması için bunu gerekli sayıyorlar. Halbuki her bir zikir esnasında istenen husus, o zikrin manasının tasavvur edilmesidir. Bu, zarurî dînî bilgilerdendir. Bu durumda da namaz kılan kişinin, tekbir esnasında tekbirin manasından başka bir şeyi tasavvur etmemesi gerekir. Emir ve ferman Yüce Allah'ındır.

Abdestte tesmiye (besmele çekme) ile ilgili bazı zayıf hadisler rivayet edilmektedir. Bunların bir kısmı besmelenin vâcip olduğuna, bir kısmı da müstehap olduğuna delalet eder. Hâfız İbn Hacer şöyle diyor: Zâhir olan o ki bu rivayetlerin tamamından bu meselenin bir aslı olduğuna delalet edecek bir kuvvet hâsıl olur. Nevevî de bunu *"Bismillah ile başlanmayan her iş güdüktür."* hadisi ile teyit eder. Bu da, besmele ile ilgili hadisler gibidir.

Besmele aslında iyi bir şey ve genelde de meşrû olunca fakihler bu konudaki hadislerin illetleri hakkında müsamahakâr bir tutum içinde olmuşlar ve içlerinden kimi onun vâcip, kimi de sünnet olduğunu söylemişlerdir. Hatta meşhur araştırmacı İbn Kayyım *Zâdu'l Meâd*'da Hz. Peygamber'in abdestle ilgili uygulamasını anlatırken şöyle der: O'nun abdest esnasında besmeleden başka bir şey söylediğine dâir herhangi bir bilgi nakledilmemiştir. Abdestte söylenen zikirlerle ilgili olarak nakledilen her hadis yalandır, uydurmadır. Hz. Peygamber öyle bir şey söylememiş ve ümmetine de öğretmemiştir. Ondan abdestten önce besmele ve abdestten sonra da *"Eşhedu en Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh ve eşhedu enne Muhammeden abduhû ve Rasûlüh.*

Allâhumme'c-alnî mine't-tevvâbîn ve'c-alnî mine'l-mutetahhirîn."[558] sözünden başka sübut bulmuş bir şey yoktur.

Ben de diyorum ki: Abdestten sonra kelime-i şehâdet hakkında Ahmed, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Hıbbân Ömer b. Hattâb'dan naklen Hz. Peygamber'in *"Sizden her kim abdest alır ve abdestini mükemmel yapar, sonra da 'Eşhedu en Lâ ilâhe illallâh vahdehû lâ şerîke leh ve eşhedu enne Muhammeden abduhû ve Rasûlüh' derse o kişi için cennetin sekiz kapısı açılır ve hangisinden isterse ondan girer"* dediğini zikrederler.[559] Bu hadisin sahih oluşunun güvencesi onu Müslim'in rivayet etmiş olmasıdır. Yalnız (kelime-i şehâdetten sonraki) dua ilavesi Tirmizî'nin rivayetinde yer almaktadır.[560] Tirmizî bu hadis hakkında "Senedinde ıztırâb vardır. Bu konuda birçok şey sahih değildir" der. Fakat Hâfız İbn Hacer'in dediğine göre Müslim'in rivayetinde böyle bir ıztırâb yoktur. Nesâî, *Amelu'l Yevm ve'l Leyle*'de, Hâkim de *Mustedrek*'te Ebû Saîd hadisinde yukarıdaki rivayette geçen *"mine'l-mutetahhirîn"*den sonra *"Subhânekellâhumme ve bi hamdik eşhedu en lâ ilâhe illâ ente, estağfiruke ve etûbu ileyke."*[561] kısmını ilave ederler. Bu ilave kısım "merfû" olarak ve "mevkûf" olarak rivayet edilir. Merfû[562] rivayeti zayıf bulurlar. Ama mevkûf[563] rivayet Nesâî tarafından sahih bulunmuştur ve Hâfız İbn Hacer, Nevevî'nin onu zayıf saymasını eleştirmiştir.

Bunlardan anlaşılıyor ki abdest organları ile ilgili dualar asılsızdır. Nevevî *Ravza*'da ve *Minhâc*'da bunların aslı olmadığını söyler. Remlî de *Şerhu'l Minhâc*'da "Yani delil olabilecek asılları yoktur." der. Sonra da şunları söyler: Bu konuda rivayet vardır fakat bu, zayıf bir rivayettir ve bu konuda da zayıf hadisle amel ettikleri amellerin faziletleri konusunda da dikkate alınmaz, onunla amel edilemez.

Buhârî'de, Müslim'de ve diğer eserlerde Hz. Âişe'nin bu konuda "Rasûlüllah (s) ayakkabı giyerken, saçlarını tarayıp düzenlerken, tuhûr (ab-

558. *"Ben Şehâdet ederim ki tek olan Allah'tan başka hiçbir tanrı yoktur, O'nun ortağı da yoktur. Ve ben Şehâdet ederim ki Muhammed, O'nun kulu ve elçisidir. Allahım! Beni tevbe edenlerden ve temizlenenlerden kıl!"*
559. Ebû Dâvûd, "Tahâret", 64; Tirmizî, "Tahâret", 41.
560. Tirmizî, "Tahâret", 41.
561. *"Allahım! Seni tesbih ederim, sana hamd ederim. Şehâdet ederim ki senden başka tanrı yoktur. Senden bağışlanma dilerim ve sana tevbe ederim!"*
562. *Merfû*: İsnadında herhangi bir kopukluk olmadan Hz. Peygamber'e kadar ulaşan rivayet.
563. *Mevkûf*: İsnadı Hz. Peygamber'e kadar ulaşmadan sahabede kalan rivayet.

dest veya gusül) esnasında ve her işinde sağdan başlamayı severdi." dediği rivayet edilir.[564]

Bu konuda Ebû Hureyre'den de bir hadis rivayet edilir. Ahmed, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, İbn Hıbbân ve Beyhakî'nin ondan naklettiklerine göre Hz. Peygamber *"Giyinirken sağlarınızla başlayınız."* demiştir.[565]

Müslümanların cumhûruna göre sağdan başlamak sünnettir. Nevevî bunun, değer verme ve süsleme gibi konularda böyle olduğunu söyleyerek tuvalete girme ve benzeri konuları bu hükmün dışına çıkarır. Şîa'ya göre tahârette sağdan başlamak vâciptir. Fakat Dârekutnî Hz. Ali'nin "Abdestimi tamamladığımda sağımla veya solumla başlamaya aldırmam." dediğini rivayet eder. Diğer taraftan birbirini güçlendiren tarikler ile onun böyle amel ettiği de rivayet edilir.

Abdestle ilgili sünnet, onu ara vermeden tamamlama şeklinde devam etmiştir. Gerek ilk nesil ve gerek sonraki nesil Müslümanların uygulaması da böyle olmuştur. Uzun sürmeyen bir zarûret hali olmadıkça insanın, abdest niyetiyle bazı organlarını yıkadıktan sonra başka bir işle meşgul olması ve daha sonra gelip önceden başladığı abdesti tamamlaması mâkul ve mantıkî değildir.

Bazı ender olayların olabileceğini var sayan fakihler abdestin ara vermeden tamamlanması hakkında farklı görüşlere sahiptirler. Evzâî, Mâlik ve Ahmed'e göre bu vâciptir. Ebû Hanîfe'yi ve Şâfiî'ye ait güvenilir görüşe göre ise sünnettir. Bu ihtilafın sebebi konu ile ilgili birbiri ile çelişen hadislerin bulunmasıdır. Bir hadise göre abdest alan ve ayağında su değmemiş tırnak kadar yer veya bir parlaklık kalan kişiye Hz. Peygamber yeniden abdest almasını emretmiştir. Daha sahih başka bir hadiste de abdestin iyi alınmasını emretmektedir. İhtiyata uygun olan, abdesti ara vermeden tamamlamayı terketmemektir. Bu konuda prensip şudur: Abdest alan kişi abdestini, örfe göre ondan ayrılma sayılacak, abdestle ilgisi olmayan herhangi bir iş ile kesmeyecek, araya başka bir iş sokmayacaktır. Bazı âlimler ise abdest tamamlanmadan, abdest organlarından kimisinin ıslaklığı kurursa ardışıklık kesilmiş, abdeste ara verilmiş sayılır demişlerdir. Fakat bu kabul edilemez. Çünkü sıcak ve kuru havada abdest organlarından bazıları çabucak kuruyabilir. Halbuki böyle bir durumda abdest alan kişi abdestini kesintiye uğratmış sayılamaz.

---

564. Buhârî, *Vudû*, 30; Müslim, *Tahâret*, 66-67.
565. Ebû Dâvûd, *Libâs*, 41.

İnsanlar bu gibi durumları bilirler, bunların ayrıca tarif edilmesine gerek yoktur.

Sahih rivayetle sâbittir ki Hz. Peygamber abdest organlarını birer defa yıkayarak da, ikişer defa yıkayarak da, üçer defa yıkayarak da abdest almıştır. Fakat başını birden fazla meshettiği sâbit değildir. Sünnet olan, her organın üç defa yıkanması ve başın da bir defa meshedilmesidir. Mest de bir defa meshedilir.

Biraz sonra Rasûlüllah'ın (s) abdesti konusunda anlatılacağı gibi o, ağzını çalkalamadan önce ellerini üç defa yıkardı. Bunun abdestin sünnetlerinden olduğu hususunda ilim adamlarının Cumhûrunun ittifakı vardır. Diğer taraftan Zeydiyye mezhebine mensup bazı âlimler bunun vâcip olduğu görüşündedir. Sadece uygulamanın böyle olması onun vâcip olduğuna delâlet etmezse de onlar bu görüşlerini Buhârî ve Müslim ile *Sünen*'lerde yer alan ve Ebû Hureyre'den rivayet edilen merfû hadis ile desteklerler. Buna göre Hz. Peygamber *"Sizden birisi uykusundan uyanınca üç defa yıkamadan elini daldırmasın. Çünkü o, elinin nerede gecelediğini bilmez."* buyurmuştur.[566] Buradaki *"üç"* kelimesi Buhârî dışındaki rivayetlerde yer almaktadır. *"Elini daldırmasın"*dan maksat da onu tahâret (abdest) veya başka bir maksatla almak istediği suya daldırmamasıdır. Sebebinin de kendisi açıklamıştır. Onlar izâr (bele dolanan peştemal veya bez tarzında giysi) ile uyuyorlar, çok nâdir haller dışında sirvâl (don, uzunca don, bir nevi alt pijama) giymiyorlardı. İmam Şâfiî'nin de dediği gibi büyük abdestten sonra taşla temizleniyorlardı ve yaşadıkları bölge sıcaktı. Böyle bir ortamda uyuyan kişi uyku esnasında elinin o temiz olmayan yerlere veya başka pis şeylere değmiş olmasından emin olamazdı. Bu durumda elini su kabına daldırmak isteyen kişinin önce ellerini yıkamasını emretmek gerekiyordu. Çünkü elinin kirli olma ihtimali kuvvetli idi. Her ne kadar elin temiz olması "asıl" ise de böyle asıl ile kuvvetli ihtimalin karşı karşıya olması halinde kuvvetli ihtimalin tercih edilmesi, onun esas alınması gerekiyordu. Cumhûr "asıl" ile amel ederek elleri yıkamadan suya batırmanın mekruh olduğunu ve önce elleri yıkamanın ise mendup olduğunu kabul etmiş, hadisi bu anlamda yorumlamıştır. Ahmed ise bir şeyin yasaklanması onun haram kılındığını ve emredilmesi de onun vâcip olduğunu ifade eder der. Fakat o, bunu sadece gece uykusuna ait bir hüküm sayar. Çünkü onun ve Tirmizî ile İbn Mâce'nin rivayetine göre hadisin baş tarafı *"Sizden birisi gece uyanınca..."* şeklindedir. İmam Nevevî şöyle der: Ahmed (b. Hanbel) nakledilen bir rivayete göre bu, gece uykusundan

566. Müslim, *Tahâret*, 87; Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 49; Tirmizî, *Tahâret*, 19; Nesâî, *Tahâret*, 1.

kalkan kişi için tahrîmen mekrûh, gündüz uykusundan uyanan için ise tenzîhen mekrûhtur. Sonra şöyle der: Bizim görüşümüze göre ve araştırmacı âlimlerin görüşlerine göre bu hüküm, uykudan kalkma haline özel bir hüküm değildir. Burada dikkate alınması gereken husus, elin kirlenmiş oluşundan kuşku duyulmasıdır. Dolayısıyla elinin kirlenmiş olması hususunda tereddüdü olan kişinin ellerini, yıkamadan bir kaba batırması mekrûhtur. Onun gece veya gündüz uykusundan kalkmış olması veya başka bir sebeple tereddüt etmesi fark etmez.

Sözün özü şudur: Bu hadis, abdestle ilgili değildir. Dolayısıyla abdestte ellerin yıkanmasının vâcip oluşuna delalet etmez. Abdestte ellerin yıkanması sünnettir ve bu durum, -az sonra anlatacağımız gibi- Hz. Peygamber'in abdest alış şekli ile sâbittir.

Boynun meshedilmesi de Nevevî'ye göre bid'attir. İbnu'l Kayyım, Hz. Peygamber'den boynun meshedilmesi ile ilgili hiçbir sahih rivayet nakledilmediğini söyler. Doğrusu bu konuda merfû, mevkûf ve mürsel bazı zayıf hadisler vardır. Bunlardan bazılarının hasen olduğunu söyleyenler de olmuştur. Bu sebeple yine Şâfiî mezhebine mensup bazı kişiler Nevevî'nin görüşünün ardından, hadis imamlarından Beğavî'nin, bunu müstehap saydığını ilave ederler.

Rasûlüllah (s) Nasıl Abdest Alırdı?

Ahmed, Buhârî ve Müslim rivayet ediyorlar: Osman b. Affân bir kap istedi ve eline üç defa su döküp onları yıkadı. Sonra sağ elini kaba soktu, ağzını çalkaladı (mazmaza) ve burnuna su çekip attı (istinsâr). Sonra üç defa yüzünü ve üç defa da dirseklere kadar kollarını yıkadı. Sonra başını meshetti. Sonra topuklara kadar üç defa ayaklarını yıkadı. Sonra da "Rasûlüllah'ın (s) benim bu abdestim gibi abdest aldığını gördüm ve o sonra '*Kim benim bu abdestim gibi abdest alır, sonra iki rekat namaz kılarsa ve bu esnada içinden bir şeyler geçirmezse o kişinin geçmiş günahı bağışlanır*' buyurdu".[567] Hadisteki "*Bu esnada içinden bir şeyler geçirmezse*"den maksat, Hakîm et-Tirmizî'nin de rivayet ettiği gibi dünya ile ilgili bir şey geçirmemesidir. Ahmed ve diğerleri bu abdest şeklini Mikdâm b. Ma'dîkerib'den rivayet ederler. Yalnız o "Ağzını çalkaladı ve üç defa burnuna su çekti (istinşâk). Sonra başını ve kulaklarını, onların içini ve dışını meshetti." der. Hz. Osman'dan nakledilen ve müttefakun aleyh olan rivayetteki "istinsâr" yerine "istinşâk" kelimesini kullanır. Zaten daha önce mazmaza konusunda geçtiği gibi istinsâr da, istinşâkı ge-

567. Buhârî, *Vudû*, 23; Müslim, *Tahâret*, 3; Nesâî, *Tahâret*, 68.

rektirir.[568] Bu hadisteki "sonra" kelimesinin, sıra (tertib) ifade etmediğini, sadece cümleler arasında atıf maksadıyla kullanıldığını söyleyenler olmuştur ki eğer bu anlayış doğru değilse o zaman hadisin manası şöyledir: O, yüzünü yıkamadan önce ağzını çalkalamayı ve burnuna su vermeyi unutmuştu, bundan dolayı onları daha sonra yıkamıştı. Eğer olayın böyle gerçekleştiği sübut bulursa o zaman bu hadis, ağız ve burnun iç kısmının, yıkanması vâcip olan yüzden sayılmadığına delil teşkil eder. Abdestte sırayı izlemek (tertib) vâcip değildir, demektense olayı böyle yorumlamak doğruya daha yakındır. Bu konudaki ihtilafa daha önce değinmiştik.

Sahih olarak rivayet edilmektedir ki oruçlu olmayan kişinin ağzı çalkalamada ve burna su çekmede mübâlağa etmesi emredilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in abdesti hakkında daha önce Ebû Hureyre hadisi de geçmişti ve orada "*gurre*" ve "*tahcîl*"den söz ediliyordu.

Tirmizî (sahih olduğunu da söyler) ve İbn Mâce Ebû Hayye'den rivayet ediyorlar: Ali'nin (r) abdest alışını gördüm. Ellerini yıkadı, onları temizledi. Sonra üç defa ağzını çalkaladı, üç defa burnuna su çekti, üç defa yüzünü ve üç defa kollarını yıkadı. Başını bir kere meshetti. Sonra topuklara kadar ayaklarını yıkadı. Sonra "Rasûlüllah'ın (s) abdestinin nasıl olduğunu size göstermek istedim" dedi.[569] Hz. Peygamber birer kere yıkayarak da, ikişer kere yıkayarak da abdest almıştır. Ahmed, Buhârî ve Sünen müellifleri İbn Abbas'tan Hz. Peygamber'in birer kere[570]; yıkayarak abdest aldığını yine Ahmed ve Buhârî, Abdullah b. Zeyd'den Hz. Peygamber'in ikişer kere[571] yıkayarak abdest aldığını rivayet ederler. Sünnet olan ise üç kere yıkamaktır ki uygulama ekseriyetle böyle olmuştur. Diğer uygulamalar câiz oluşunu beyan etmek içindir. Ama onun, başını birden fazla meshettiğine dair sahih bir şey yoktur.

Abdestin sünnetlerinden biri de suyu itidâl ile kullanmaktır. Hz. Peygamber'in bir müd su ile abdest aldığı ve bir sâ' su ile guslettiği Buhârî ve Müslim'deki Enes hadisinde[572] ve Müslim'deki Sefîne hadisinde[573] zikredildiği gibi sahih olarak sâbittir. Bir müd, 128.4/7 dirhem ve bir sâ' da dört

---

568. Mazmaza, ağzı çalkalamak; istinşâk, burna su çekmek ve istinsâr da burna çekilen suyu geri sümkürmek demektir. Bazan istinsâr, burna su çekme ve onu sümkürerek atma fiillerinin ikisini birden de ifade edebilir. (Çev.)

569. Tirmizî, *Tahâret*, 37.

570. Tirmizî, *Tahâret*, 32.

571. Buhârî, *Vudû*, 22.

572. Buhârî, *Vudû*, 46; Müslim, *Hayz*, 51.

573. Müslim, *Hayz*, 52-53.

müddür. Âlimler denizden abdest alınırken bile abdest suyunda israf edilmesinin dînen mekrûh olduğunda müttefiktirler. Bunun hikmeti, ümmeti her şeyde itidâli ve iktisâdı öğretmektir. Hz. Peygamber abdestini tam ve mükemmel alırken su kullanmada da itidâl üzere idi.

Ayrıca *Sûnen*'lerdeki hadislerde gözün, burun tarafındaki uç noktasına, yüzün kıvrımlarına, parmakların ve sakalın hilallenmesine (parmaklar aralarına sokularak su ile temasın sağlanması) ve yüzüğün hareket ettirilmesine dikkat çekilmektedir. Fakat bu hadislerin senetleri hakkında bazı şeyler söylenmiştir ve bunlar sahih derecesinde değillerdir. Bunlarla ancak abdesti mükemmelleştirmek, sünnetine uygunlukları ve tam bir temizlik sağlamaları açısından amel edilebilir.

Ahmed'in ve *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin Ebû Hureyre'den merfû olarak rivayet ettiklerine göre Hz. Peygamber *"Ümmetime meşakkat vermiyecek olsaydım onlara her namaz esnasında misvakı kullanmayı emrederdim."* buyurmuştur.[574] Ahmed'in bir rivayeti *"...onlara her abdestle birlikte misvakı kullanmayı emrederdim."* şeklindedir. Buhârî'de de ta'lîk şeklinde *"...onlara her abdest esnasında misvakı kullanmayı emrederdim."* ifadesi vardır. İbn Mende, Ahmed ile ve *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin rivayet ettiği hadisin sahih olduğu hakkında icmâ bulunduğunu söyler.

Ahmed, Nesâî ve İbn Hıbban'ın Hz. Âişe'den merfû olarak rivayet ettiklerine göre Hz. Peygamber "*Misvak, ağız için temizlik ve Rab için rızâdır*" buyurur.[575]

Sahih hadis kitaplarında ve *Sûnen*'lerde Hz. Âişe'den ve başkalarından rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber gece veya gündüz uykudan kalkınca[576], evine girince[577] misvak kullanıyordu. Sivâk, hem dişleri misvaklamada kullanılan kök parçası (ûd), hem de onu diş bakımı için kullanma (istiyâk) anlamına gelir. İstiyâk, dişlerin o kök parçası ile veya diş temizliğinde kullanılan başka bir sert şeyle ovulması demektir. Arapça'da "sâki femehû" ve "yesûku femehû" denir. Ayrıca "istâke" de denir. Fakat "istâke femehû" denmez.

Fırçalamada kullanılan kök parçaları içinde en iyisi Hicaz'dan getirilen mâlum misvak ağacının (erâk) parçalarıdır. Çünkü onun ucu biraz dövülür-

574. Buhârî, *Cuma*, 7; *Savm*, 27; Müslim, *Tahâret*, 42; Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 25; Tirmizî, *Tahâret*, 18; Nesâî, *Tahâret*, 7.
575. Buhârî, *Savm*, 27; Nesâî, *Tahâret*, 5.
576. Müslim, *Tahâret*, 46-48; Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 30; Nesâî, *Tahâret*, 2.
577. Müslim, *Tahâret*, 43-44; Nesâî, *Tahâret*, 8.

se diş fırçası denen yapay misvaklardan daha iyi olur. Onun ayrıca diş etini güçlendirme özelliğinden yani misvak kullanma esnasında ondan ayrılan ve diş etini güçlendiren bir maddeden de söz edilir. Sünnet ise dişlerin diş fırçası ile fırçalanması halinde hâsıl olabileceği gibi onlardaki sarılığı gideren ve ağzı temizleyen herhangi bir sert şeyle ovulması halinde de hâsıl olur.

Hayatının başından itibaren dişlerini fırçalamaya devam eden kişilerin dişleri korunmuş olur. Dişler, sağlık ve güzelliğin en önemli unsurlarındandır ve çoğu insanın kıymetini bilmediği bir nimettir. Onlar bunun kıymetini ancak mikroplar tarafından tahrip edildikten ve acısına katlanabildiği kadar katlanıp çektirmek zorunda kaldıktan sonra anlıyorlar.

Gusül ve Teyemmüm, Küçük ve Büyük Hades

Allah Teâlâ tahâretin abdest kısmını bitirince gusûl kısmına başladı ve ***"Eğer cünüp iseniz temizleniniz."*** buyurdu. Yani "Cünüp iken namaza kalkacağınız zaman gusletmek suretiyle namaz için mükemmel bir şekilde temizlenin." diyor. Buradaki ***"fe'ttahherû"*** (*temizlenin, iyice temizlenin*) ifadesi ile temizlik konusunda mübâlağa edilmesi, bu konuda çok titiz davranılması emredilmektedir. Bu da ancak vücudun tamamının yıkanması ile gerçekleşir. Buradaki *"temizleniniz"* ifadesi ile guslün kastedildiğine delili, teyemmüm ayetindeki *"Ey iman edenler! Sarhoş iken ne dediğinizi bilmedikçe ve cünüp iken de -yolcu olmanız müstesnâ- gusletmedikçe namaza yaklaşmayın."*[578] cümlesidir.

Guslü gerektiren cünüplük bütün Müslümanlarca bilinmektedir. Teyemmüm ayeti olarak da anılan Nisâ Sûresi'nin 43. ayetinin tefsirinde de açıkladığımız gibi,[579] ***"cunub"*** kelimesi Arapça'da masdar olduğu halde sıfat manasında da kullanılan kelimelerdendir. Dolayısıyla hem tekil ve çoğul (iki ve ikiden fazla) olarak hem de müzekker ve müennes (eril ve dişil) olarak kullanılır. Tercih edilen görüşe göre *"yan"* anlamındaki *"cenb"* kelimesinden türemiştir. Bu kelime, birlikte yatmaktan (mudâcea) kinâyedir ve bundan kasıt da cinsî ilişkidir. Bilindiği gibi açık açık söylenmesi çirkin bulunan kelimeler yerine bu manayı anlatan kinâye ifadeler kullanmak Kur'an'ın âdetidir. Menînin çıkması cinsî ilişki hükmündedir ve İslam hukuku terminolojiside buna da cünüplük denir ki zaten normal olarak genelde cinsî ilişkide bu durum olur. Müslim'in Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet ettiği bir

578. Nisâ, 4/43.

579. Bkz: Menâr Tefsîri, V. Cilt, sf. 161-164.

hadise göre Hz. Peygamber *"Şüphesiz su, sudandır."* demiştir.[580] Bu hadis "Gusül suyu, hangi sebeple olursa olsun insandan çıkan fışkırma halindeki (dâfik) sudandır." anlamındadır. (Guslün hikmetinden bahsedilirken konu yeniden ele alınacaktır.) Bu konuda Müslümanlar arasında bir ihtilaf yoktur. Fakat meni çıkmaksızın gerçekleşen cinsî birleşmeden dolayı gusül meselesi ihtilaflıdır. Bazılarına göre bu durumda gusül gerekmez. Bunların delili bu hadis ve böyle bir durumda sadece abdest gerekeceğini ifade eden Osman (r) hadisidir.[581] Fakat bu hüküm böyle bir durumda gusül gerekeceğini ifade eden Ebû Hureyre (r) hadisine aykırıdır. Buhârî ve Müslim'in rivayet ettiği Ebû Hureyre hadisinin[582] Müslim'deki rivayetinde *"menî gelmese de"* (*inzâl vâki olmasa da*) şeklinde açık ifade vardır. Yine bu hüküm ayetin zâhirine de aykırıdır. Cumhûrun görüşü de budur. (Yani cinsî ilişki varsa menî gelmese de gusül gerekir.) Bu konuda daha fazla açıklama yapmaya gerek yoktur. Çünkü bugün bu konuda herhangi bir farklı anlayış veya heves söz konusu değildir.

Bir başka ihtilaf konusu da meninin, herhangi bir sebeple şehvetsiz olarak dışarı çıkmasıdır. Eğer şehvetle çıkmış meniden dolayı guslettikten sonra onun kalıntısı çıkmışsa bu durumdan dolayı gusül gerekmeyeceği gayet açıktır.

Allah Teâlâ burada önce iki tâhâret şekli olan abdest ve guslü anlattı. Bu iki arınmanın gereği Müslüman her gün bir defa veya çoğu kere daha fazla abdest almalı, her hafta veya her ay bir defa veya ekseriyetle daha fazla gusletmelidir. Bunları açıkladıktan sonra sıkıntı veya acziyet halinde bu tahâretlerin terkedilmesi hakkında da ruhsat olduğunu, çünkü dinde kolaylık bulunduğunu, sıkıntıya yer olmadığını beyan etti ve şöyle dedi: ***"Eğer hasta veya seferde iseniz."*** Yani çicek, uyuz gibi bir cilt hastalığınız veya yara bere tarzında başka bir hastalığınız varsa yahut su kullanılmasının zarar vereceği veya sizin için sıkıntı olacağı herhangi bir hastalığınız söz konusuysa yahut sebebi ne olursa olsun uzun veya kısa bir seferde iseniz. Neyin sefer olduğu hakkında örfe itibar edilir. Seferde genellikle abdest ve gusül meşakkatli olur.

"Yahut sizden biri helâdan gelmişse veya kadınlara dokunmuşsanız ve su bulamazsanız."

580. Müslim, *Hayz*, 80-81.
581. Buhârî, *Vudû*, 33; Müslim, *Hayz*, 86.
582. Buhârî, *Gusl*, 28; Müslim, *Hayz*, 87.

"el-Gâit", yeryüzündeki çukur yer demektir. Bu kelime küçük veya büyük abdest ihtiyacının çukurlarda giderilmesinden kinâyedir. Daha sonra şer'î terminolojide "abdest bozmak" (hades) ve örfte ise "makattan çıkan dışkı" anlamında hakikat kabul edilmiştir.

"Mulâmesetu'n nisâ" (kadınlara dokunmak), kadınla erkeğin birbirlerine temas etmeleri (mübâşeret) demektir.

Her iki tâbir de *(ğâit ve mulâmeset)* Kur'an'ın nezîh üslubu içinde kinâye olarak kullanılmıştır. Buradaki cünüplük ve Bakara Sûresi'ndeki mübâşeret tabirleri de aynı nezih üslubun sonucudur. Kastedilen mana şudur: "Yahut namaz veya tavaf gibi benzer bir işlemi arzu ettiğinizde eğer abdest almanızı gerektiren bir hades (küçük hades) haliniz varsa veya guslü gerektiren bir hades (büyük hades) haliniz varsa ve taharette kullanmak için su bulamazsanız". Yani hastalık, sefer ve iki tâhâretten birisi için ihtiyaç anında su bulamama şeklindeki üç halden birinde iseniz *"Temiz bir yüzeye yönelip (teyemmüm edip) yüzlerinizi ve ellerinizi ondan meshediniz."* Üzerinde pislik olmayan temiz bir toprağa veya yeryüzüne ait bir yere yöneliniz ve ellerinizi oranın üzerine vurunuz, sonra o ellerinizi yüzlerinize ve bileklere kadar kollarınıza temas ettiriniz ki bu organlara o yerden bir iz değmiş olsun.

Teyemmüm ayetini Nisâ Sûresi'ni tefsir ederken açıklamıştık. Orada bu ayetin tefsirini takiben on mesele anlattık. Bu esnada teyemmümün sözlük ve terim anlamlarını, sahih sünnet tarafından açıklanan yerini, onun yüz ve kollar için yapılan bir vuruştan ibaret olduğunu, bu meselede sıra (tertip) bulunmadığını, "saîd"in ne anlama geldiğini ve bu husustaki rivayetleri, su bulunmayınca yolcu (misâfir) ile ikâmet halindeki kişinin bu konuda aynı olduklarını, teyemmümle kılınan namazın yeterli olduğunu ve iâdesinin gerekmediğini, yolcunun su bulunduğu halde teyemmüm etmesi meselesini, soğuk ve yara sebebiyle teyemmüm meselesini, teyemmümün vakit içinde ve vakit girmeden önce abdest gibi olduğunu ve teyemmümle birden çok namaz kılınabileceğini anlatmış ve onuncu meseleyi de teyemmümün hikmetini izaha ayırmıştık. İsteyenler bu konular için bu tefsirin beşinci cildine[583] müracaat edebilirler.

Abdesti Bozan Şeyler

Ayetin kinâyeli ifadesinden anlaşılıyor ki tuvalette meydana gelen hades, abdesti bozar ve bundan sonra artık abdest alınmadan namaz kılınması he-

583. Bkz: Menâr Tefsîri, V. Cilt, sf. 165-182.

lal olmaz. Bu hades de iki yoldan birinden yani idrar çıkış yolundan veya makattan bir şeyin çıkmasıdır. Âyetin zâhirine göre abdesti bozan şey, ayette **"gâit"** *(helâ, tuvalet, çukur yer)* kelimesiyle ifade edilen ihtiyaç giderme mahallinde çıkan şeydir. Dolayısıyla her yerde çıkabilen yel ve mezî buna dâhil değildir. Fakat abdestin bunlarla da bozulduğu sünnet ile sâbittir.[584] Sahih hadiste ifade edildiğine göre makattan çıkan yelin abdesti bozması, sesinin duyulmasına veya kokusunun hissedilmesine bağlıdır. Ahmed, Tirmizî (sahih olduğunu da söyler) ve İbn Mâce'nin Ebû Hureyre'den rivayet ettiklerine göre "Sadece ses veya kokudan dolayı abdest gerekir".[585] Beyhakî "Bu, sâbit bir hadistir" der. Buhârî ve Muslem Abdullah b. Zeyd hadisinden[586] bu manayı çıkarmada ittifak ederler. İnsan kendisinden yel çıktığını hissetse ama onun sesini duymasa ve kokusunu fark etmese o esnada namazda bile olsa bunun bir önemi yoktur, onu hesaba almaz. Bu hadis *"Eğer sizden biri namazda olursa ve kendisinden bir yel hissederse bir ses duymadıkça veya koku almadıkça çıkmasın."* şeklindedir. Bu konuda temel kural, kendisinden bir şey çıktığına dair kesin kanaattir.

Vücuttan yaralanma, hacamat veya burun kanamasına bağlı olarak kan çıkmasının abdesti bozup bozmayacağı hususunda âlimler arasında ihtilaf vardır. Kimine göre mutlak olarak bozar, kimine göre mutlak olarak bozmaz ve kimine göre ise kanın çok çıkması bozar ama az çıkması bozmaz. Hacamat ve diğer yaralar, çıbanlar bir tarafa bırakılsa bile savaşlarda yaralanıp kendisinden kan çıkan Müslümanların çokluğundan dolayı nakledilmesi için hayli sebep bulunduğu halde bu konuda delil olabilecek sahih bir hadis yoktur. Hatta Ebû Dâvûd, İbn Huzeyme ve Buhârî (ta'lik olarak) Abbâd b. Bişr'in namaz esnasında oklarla vurulduğunu ve namazına devam ettiğini rivayet ederler ve Hz. Peygamber'in de ona bu namazı iade etmesini veya bundan dolayı abdest almasını emrettiğine dâir bir nakil mevcut değildir. Halbuki Rasûlüllah'ın (s) bu durumdan haberdar olmaması uzak bir ihtimaldir. Diğer taraftan bir hayli sahâbînin az kandan dolayı abdest almadığına dair sahih rivayet vardır.

---

584. Ayetin lafzında *"gâit"* ifadesi katı, sıvı ve gaz halindeki tüm atıkları ifade eder. Müellifin Sünnet'le sabittir dediği atıklar da bir bakıma Sünnet'in Kur'ân lafzını tefsiri anlamına gelmektedir. Sünnet uygulaması bu bağlamda abdest şartlarına yeni bir unsur eklememekte, lafızdaki anlam alanını uygulama yoluyla muhataba aktarmaktadır. (Yayıncı)

585. Tirmizî, *Tahâret*, 56.

586. Buhârî, *Vudû*, 4; Müslim, *Hayz*, 98-99; Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 67; Tirmizî, *Tahâret*, 56; Nesâî, *Tahâret*, 114.

İhtilaf konularından biri de kusmaktır. Ehl-i Beyt İmamlarına ve Hanefîlere göre mideden gelen çok miktarda yani ağız dolusu kusmuk abdesti bozar. Diğerlerine göre ise bozmaz. Kusmuğun abdesti bozduğuna dair delil olabilecek sahih hadis yoktur.

Uykunun abdesti bozması da ihtilaflıdır. Bu konuda sekiz görüş vardır:

1. Mutlak olarak bozmaz. İmâmiyye Şîası bu görüştedir.

2. Mutlak olarak bozar. Hasan-ı Basrî, Muzenî, İshâk b. Râhûye, İbnü'l-Munzir bu görüştedir.

3. Çok uyku mutlak olarak bozar. Zuhrî, Rabîa, Mâlik ve bir rivayete göre Ahmed bu görüştedir.

4. Eğer uyuyan kişi sırt üstü uzanarak, yan yatarak veya namaz içinde bulunduğu herhangi bir şekilde -oturmak hâriç- uyumuşsa o zaman bu uyku abdesti bozar. Ebû Hanîfe ve Dâvûd ez-Zâhirî bu görüştedir.

5. Namaz içindeki uyumak abdesti bozar ama namaz dışında uyumak bozmaz. İmam Zeyd b. Ali ve Zeydiyye bu görüştedir.

6. Rukû veya secde halindeki kişinin uyuması abdesti bozar. Ahmed b. Hanbel'den bir rivayettir.

7. Secde halindeki kişinin uyuması abdesti bozar. Ahmed b. Hanbel'den bir rivayettir.

8. Uyumak hades değildir ancak hades olması muhtemel bir haldir. Bundan dolayı makadını yere yerleştirerek uyuyan kişinin abdesti hiçbir şekilde bozulmaz. Ama makadını yere yerleştirmeden uyuyanınki bozulur.

Bu son görüş her ne kadar gâlip olanın, asıl olana -ki asıl, berâet ve insandan bir şeyin çıkmamasıdır- tercih edilmesi şeklinde bir uygulama ise de birbiri ile çelişen rivayetleri bununla cem' etmek mümkündür.

İbn Abbas'tan (r) rivayet edilen hadise göre Hz. Peygamber uyumuş, hatta horlama sesi duyulmuş, sonra da kalkıp abdest almadan namaz (gece namazı) kılmıştır.[587] Diğer taraftan onun gözlerinin uyuduğu halde kalbinin uyamadığını iddia eden rivayetleri[588] karine sayarak bu durumun onun şahsına ait özelliklerden olduğunu söyleyenler de olmuştur.

587. Buhârî, *İlm*, 41; Müslim, *Salâtu'l Musâfirîn*, 181, 184, 186, 187.

588. Buhârî, *Vudû*, 5; Nesâî, *Kıyâmu'l-Leyl*, 36.

Yine kendisinden (İbn Abbas) rivayet edildiğine göre o, Hz. Peygamber ile birlikte gece namazı kılmıştır ve bu rivayetinde "Daldığımda kulak me-memi alıyordu." demektedir.[589]

Enes hadisiyle sâbittir ki sahâbîler yatsı namazını bekliyorlar ve -sayıkladıkları veya uyudukları için- başları eğiliyor sonra da abdest almaksızın kalkıp namaz kılıyorlardı. Bunu Şâfiî (*el-Umm*'da), Müslim ve Ebû Dâvûd rivayet ederler.[590] Ebû Dâvûd, Şu'be tarîki ile "Hatta ben onlardan birinin horlamasını da duyuyorum" cümlesini ilave eder. İbnu'l-Mubârek, Şâfiî ve başkaları bunu, oturarak uyuma şeklinde yorumlarlar. Çünkü namaz bekleyenler genelde oturarak beklerler. Fakat bazı rivayetlerde "Yanlarını (yere) koyuyorlar. Onlardan kimisi uyuyor ve sonra namaza kalkıyor." ifadesi vardır. Bunu da İbnu'l-Kattân, Şu'be ve Katâde kanalıyla Enes'ten rivayet eder.

Nevevî deliliğin, bayılmanın ve aklı yok eden her şeyin; sarhoşluk, ilaç v.s.nin mutlak olarak abdesti bozduğu hususunda âlimler arasında ittifak olduğunu nakleder.

Kadına yani onun vücuduna ait herhangi bir şeye arada bir hâil (mâni, örtü v.s) olmaksızın dokunmanın abdesti bozması konusunda ihtilaf vardır. İbn Mes'ûd, İbn Ömer ve Zuhrî'nin, bu durumun abdesti bozduğu görüşünde oldukları rivayet edilir. Şâfiî de bu görüştedir. Hz. Ali, İbn Abbas, Atâ ve Tâvûs'un da bu durumun abdesti bozmadığı görüşünde oldukları rivayet edilir. Ehl-i Beyt imamları ve Hanefîler de bu görüştedir. Bazılarına göre ise bu dokunma şehvetle olursa sadece o zaman abdesti bozar. Bunlar yeni bü-luğ çağına ermiş erkek çocuğa dokunmayı da buna kıyas ederler.

Kadına dokunmanın abdesti bozduğunu söyleyenler de, bozmadığını söyleyenler de bu ayeti delil gösterirler. Çünkü bunların bir kısmı ayetteki "*mulâmese*"yi dokunma olarak yorumlarlar. Diğerleri ise bunu cinsî ilişki olarak yorumlarlar. Sahih ve tercih edilen yorum da budur ve bu aynı zamanda İbn Abbas'ın görüşüdür. Bu konu hakkında farklı hadisler vardır. Bunun abdesti bozduğuna dair rivayetlerden hiçbiri delil olabilecek mahiyette değildir. Ama bunun abdesti bozmayacağı hakkında Müslim ve Tirmizî (aynı zamanda sahih olduğunu söyler) tarafından rivayet edilen Hz. Âişe hadisi vardır. Buna göre o, Hz. Peygamber mescidde namaz kılarken elini onun ayağına koymuştur.[591]

---

589. Müslim, *Salâtu'l Musâfirîn*, 185.
590. Müslim, *Hayz*, 125; Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 79.
591. Müslim, *Salât*, 222; Nesâî, *Tahâret*, 120.

Yine bu konuda Nesâî'de de Hz. Âişe'den rivayet edilen bir hadis vardır ve Hâfız İbn Hacer'in *Telhîs*'te sahih olduğunu söylediği bu hadise göre Hz. Peygamber, gece onun evinde namaz kılıyordu ve o, bu esnada Hz. Peygamber'in önünde biz cenaze gibi enlemesine uzanmış vaziyette bulunuyordu. Secde etmek istediği zaman ayağıyla ona (Âişe'ye) dokunuyordu.[592] Yani kendisi için yer açılsın diye böyle yapıyordu. Buradaki dokunmanın, bir hâil (örtü v.s.) ile olmasının muhtemel olduğunu söyleyenler olmuşsa da bu zorlama yollu hatta bâtıl bir ihtimaldir.

Birçok tarîk ile yine Hz. Âişe'den rivayet edilmektedir ki Hz. Peygamber hanımlarından bazılarını öpüyor ve bundan dolayı abdest almıyordu.[593] Bu tarîklerin sahih mi, zayıf mı olduğu konusunda farklı değerlendirmeler vardır.

Ben diyorum ki: Eğer kadına dokunmak abdesti bozsaydı bu durumun tevâtürle naklini gerektiren bir hayli sebep olurdu.

Kadın cinsel organına bir örtü, bez v.s. olmaksızın dokunmanın abdesti bozup bozmadığı konusunda ihtilaf edilmiştir. Bu konudaki ihtilafın temelinde ilgili hadis rivayetlerinin çelişkili olması vardır.

Tenâsül uzvuna dokunmanın abdesti bozduğunu ifade eden hadislerden bazıları şunlardır:

Busre tarafından merfû olarak rivayet edilen *"Kim cinsel organına dokunursa abdest almadan namaz kılamaz."* hadisine göre bu durum abdesti bozar. Bu hadisi Mâlik, Şâfiî ve Ahmed ile dört *Sünen* müellifi rivayet eder.[594] Ahmed ve Nesâî'nin bir rivayetinde *"Cinsel organına dokunmaktan dolayı abdest alınır."* denmektedir.[595] Buradaki tenâsül uzvunun, kişinin kendi uzvunu da, başkasının uzvunu da kapsadığını söylerler. Her ne kadar zâhire göre bu, mana itibariyle yapılan bir rivayet ise de bu yorum mâkûldür. Buhârî ve Müslim, Urve'nin Busre'den hadis dinlemesinde ihtilaf olduğu için bu hadisi kendi *Sahih*'lerinde tahriç etmemişlerdir. Kimisi onun bunu doğrudan Busre'den dinlediğini, kimi de onun Mervan'dan ve Mervan'ın Busre'den dinlediğini söyler ve Mervan hakkında da eleştiri (ta'n) söz konusudur. Kiminin dediğine göre de Mervan hizmetçilerinden birini Busre'ye göndermiş ve o bu konuyu ona sorup dönerek onun dediğini nakletmiştir. Burada bahse konu olan muhafız adalet bakımından meçhul birisidir. Buhârî her ne kadar zik-

592. Buhârî, *Salât*, 21; Sütre, 14; Müslim, *Salât*, 272; Nesâî, *Tahâre*, [illegible]
593. Tirmizî, *Tahâret*, 63; Nesâî, *Tahâret*, 121.
594. Tirmizî, *Tahâret*, 61; Nesâî, *Tahâret*, 118; *Gusl*, 30.
595. Nesâî, *Tahâret*, 118.

redilen sebeple *Sahih*'inde tahriç etmese de bu hadisin, konu hakkındaki en sahih şey olduğunu söyler.

Ummu Habibe'nin rivayet ettiği merfû hadis: *"Kim cinsel organına dokunursa abdest alsın."*[596] Bunu da İbn Mâce rivayet eder ve Ahmed ile Ebû Zur'a onun sahih olduğunu söyler.

Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği merfû hadis: *"Kim, arada bir örtü olmaksızın elini cinsel organına götürürse ona abdest vâcip olmuştur."*[597] Bu hadisi Ahmed ve İbn Hıbbân (*Sahih*'inde) rivayet ederler. Hâkim ve İbn Abdulber de bunun sahih olduğunu söylerler.

Amr b. Şuayb'ın, babasından ve onun da dedesinden merfû olarak rivayet ettiği hadis: *"Herhangi bir adam cinsel organına dokunmuşsa abdest alsın ve herhangi bir kadın cinsel organına dokunmuşsa abdest alsın."* Bunu da Ahmed ve Tirmizî rivayet ederler.[598]

Hz. Ömer ve oğlu Abdullah ile İbû Hureyre, İbn Abbas, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Âişe, Atâ, Zuhrî, Said b. Museyyeb ve Mûcâhid'in bu hadisleri esas aldıkları rivayet edilir. Şâfiî, Ahmed, İshâk ve Mâlik de (ondan nakledilen meşhur rivayete göre) aynı görüştedirler. Yalnız Şâfiî dokunmanın abdesti bozması için elin iç kısmıyla olmasını şart koşar. Halbuki Ebû Hureyre hadisinin zâhirine bakılırsa bu konudaki hüküm genel olmalıdır. Çünkü elin oraya götürülmesinden maksat oraya ulaşmasıdır. Sanki Şâfiî bunu vâkıadan çıkardığı bir mana ile böyle anlamaktadır ki vâkıa olarak genelde isteğe bağlı dokunma elin içi ile olur. Zaten görüldüğü kadarıyla burada abdestin bozulmasının illeti olan şehveti tahrik etme fiilinin bu durumda olması kanaati hakimdir. Bu sebeple o, başka türlü dokunmayı hesaba almaz. Mâlik'ten nakledilen bir rivayete göre dokunmadan dolayı abdes alınması mendup-tur. Fakat Ebû Hureyre hadisi bunu reddeder. Bazıları bu rivayetlerde geçen *"ferc"* kelimesinin, hem cinsel organa hem de makata (anüse) şâmil olduğunu söylerler ki, Şâfiî'nin son çıkarımı da böyledir. Halbuki zâhire bakılırsa *"ferc"* kelimesinden maksat, sadece tenâsül uzvudur, ilgili rivayetlerin çoğu bu konuda birbiriyle uyumludur. Ayrıca genelde makat yuvarlağına dokunulmaz ve böyle bir dokunmanın şehveti tahrik etmesi de pek muhtemel değildir.

596.. Ahmed b. Hanbel, V, 194 (VIII, 162); İbn Mâce, *Tahâret*, 63.
597. Ahmed b. Hanbel, II, 333 (III, 230).
598. Ahmed b. Hanbel, II, 223 (II, 689).

Cinsel organa dokunmanın abdesti bozmadığını ifade eden rivayetlerden bazıları da şunlardır:

Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Ammâr b. Yâsir, Hasan-ı Basrî ve Rabîa ile sahâbe ve tâbiîne mensup başka kişilerden böyle bir dokunma ile abdestin bozulmayacağı rivayet edilmektedir. Bu aynı zamanda Sevrî ve Ehl-i Beyt İmamları ile Hanefîlerin görüşüdür. Bunların delili bu hadislerle Talk b. Ali hadisi arasında çelişki olmasıdır. Talk b. Ali hadisine göre Hz. Peygamber'e cinsel organına dokunan bir adamın abdest almasının gerekip gerekmediği sorulmuş o da *"O, senden bir parçadır."* diye cevap vermiştir.[599] Bunu Ahmed ve dört *Sünen* müellifi ile Dârekutnî rivayet ederler. İbn Hıbbân, Taberî, İbn Hazm onun sahih olduğunu söylerler. Amr b. Ali b. Allâs "O, bize göre (abdest gereklidir diyen) Busre hadisinden daha sâbittir." der. Ali b. el-Medînî'nin "O, bize göre Busre hadisinden daha hasendir." dediği rivayet edilir. Doğrusu bu, sahihtir ve Busre hadisi ise ondan daha sahih ve başka hadislerle de desteklendiği için dayanakları daha kuvvetlidir. Bazıları Talk hadisinin neshedildiğini iddia ederler. Çünkü o, bunun abdesti bozduğununa dair hadisi Ümmü Habîbe hadisinin lafzı ile rivayet eder. Bazıları da zevk ile yapılan dokunmanın abdesti bozacağını söyler.

Şa'rânî *Mîzân*'daki üslubu içinde bu hadisleri uzlaştırma görüşündedir ve şunları söyler: Dokunma dolayısıyla abdestin bozulması azîmettir. Hz. Peygamber Medine'de ve abdest almanın kolay olduğu diğer benzer şehirlerde oturan azîmet sahibi sahâbîlere bundan dolayı abdes almayı vâcip kılıyordu. Abdestin bozulmaması da ruhsattır ki bir bedevî olan soru sahibine bu konuda ruhsat tanımıştır.

Usûl âlimleri abdestin bozulduğuna dair hadislerin umum sîgası ile geldiği gerekçesiyle bu tür bir uzlaştırmayı reddederler.

Deve eti yemekten dolayı abdestin bozulup bozulmadığı hususunda ihtilaf edilmiştir. Cumhûra göre bundan dolayı abdest bozulmaz. Dört halife ile sahâbe ve tâbiînden birçok kişi bu görüştedir. Bu aynı zamanda Hanefî, Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinin de görüşüdür. Diğer taraftan bazı sâhâbîlerden de bu durumun abdesti bozduğu rivayet edilir. Ahmed ve İshâk ile birçok hadis âliminin görüşü de böyledir. Bu sebepten dolayı abdest almayı emreden sahih hadis vardır. Cumhûr ise bunun neshedildiğini söyler. Fakat neshedildiğini ortaya koyan açık ve net bir hadis bilinmemektedir. Fakat dört halife yanında sahâbenin cumhûrunun ve Medine halkının uygulaması

599. Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 70; Tirmizî, *Tahâret*, 62; Nesâî, Tahâret, 119.

eğer neshe delalet etmiyorsa o zaman bu sebeple abdestin bozulduğuna dair rivayetlerin sahih olmadığına delalet eder. Her ne kadar bunlardan ikisi, Câbir b. Semure ve Berâ hadisi hadiscilerce sahih kabul edilmişse de hulefâyı râşidînin de içlerinde bulunduğu büyük bir kitlenin bilmediği bir şeyin bu ikisi tarafından biliniyor olması mâkûl değildir.

Bu konudaki ihtilaf, ateş dokunmuş yani ateşte pişirilmiş, hazırlanmış yiyeceklerden yemenin abdesti bozması hakkındaki ihtilaf gibidir. Bazıları bunun da abdesti bozduğunu söylerler ve delil olarak da *"Ateş dokunan şeylerden dolayı abdest alın."* hadisini gösterirler.[600] Bunu Ahmed, Müslim ve Nesâî Hz. Âişe'den, Zeyd b. Sâbit'ten ve Ebû Hureyre'den rivayet ederler. Cumhûra göre ise bundan dolayı abdest bozulmaz. Dört halife ile Abdullah b. Amr dışındaki Abdullahlar (İbn Abbas, İbn Ömer, İbn Mes'ûd) da aynı görüştedirler. Bu konuda Abdullah b. Amr'dan nakledilen bir şey görmedim. Dört mezhep fakihleri ile emsâr âlimlerinin ekseriyetinin görüşü de böyledir. Bunların delil olarak kullandıkları hadisler arasında Meymûne ve Amr b. Ümeyye ed-Damrî hadisleri vardır. Meymûne "Rasûlüllah (s), bir koyunun omuz kısmından (ketif) yedi ve sonra kalktı, abdest almadan namaz kıldı." diyor.[601] Amr b. Umeyye ed-Damrî de "Rasûlüllah'ın (s), bir koyunun omuzundan kesip yediğini ve abdest almadığını gördüm." diyor.[602] Bu hadisleri Buhârî ve Müslim rivayet ederler.

Abdest ve Gusül Emirlerinin Hikmeti

Allah Teâlâ abdestin ve guslün farzını ve bunlar mümkün olmadığı veya zor olduğu takdirde onları hatırlatmak ve onlardaki ibadet manasını muhafaza etmek üzere onların yerini tutacak şeyi yani teyemmümü açıkladıktan sonra bize bunların meşruiyetindeki hikmeti açıklıyor. Açıklamaya bu hoşgörülü dinin en muazzam kaidelerinden birini beyan ederek başlıyor ve ***"Allah sizin için herhangi bir sıkıntı istemiyor."*** diyor. Yani Allah bu ayette -ve aynı zamanda başka âyetlerde- sizin için meşrû kılmış olduğu şeylerde size herhangi bir sıkıntı, en ufak bir darlık, en basit bir meşakkat vermek istemiyor. Çünkü Allah'ın size ihtiyacı yoktur ve O, size karşı şefkatli, merhametlidir. O, sizin için ancak sizin iyiliginize ve yararınıza olacak şeyleri meşru kılar.

600. Müslim, *Hayz*, 90; Nesâî, *Tahâret*, 122.
601. Müslim, Tahâret, 93.
602. Buhârî, Vudû, 49; Müslim, Tahâret, 91-93.

"Fakat sizi arındırmak ve size karşı nimetini tamamlamak istiyor." İnsanların bedence en temizleri, ahlakça en iyileri, vücutça en sağlıklıları ve rûhen de en yüceleri olasınız diye sizi pislikten ve rahatsız edici şeylerden, rezâletlerden ve kötülüklerden, bozuk itikatlardan temizlemek istiyor. Ruh temizliği ve tezkiyesi ile beden temizliği ve sağlığını cem etmek suretiyle size karşı nimetini tamamlamak istiyor. Şüphesiz insan ruh ve cesetten ibarettir. Onun insanlığı ancak bu ikisinin birden mükemmel olmasıyla mükemmelliğe ulaşır. Namaz ruhu temizler, nefsi tezkiye eder. Çünkü namaz, kötülüklere ve fuhşiyâta mani olur, namaz kılan kişide bir günah işleyeceği zaman Allah'ın murâkabesini hissetme, O'ndan çekinme; iyilik esnasında da Allah'ı sevme, karşılığını O'ndan umma melekesini geliştirir. O kişiye sürekli olarak Allah'ın mutlak kemâlini hatırlatır ve onun himmet ve gayretini de bu kemâlin peşinde olma istikametinde yönlendirir.[603]

Allah'ın, namaza başlamak için bir şart ve onun için bir mukaddime saydığı tahâret, bedenin temizlenmesi ve dinç olmasıdır. Bu sayede gerek ibadet eden ve gerekse başka bir iş yapan için bu işlem, kolay hale gelir. Allah'ın bu değerli din sayesinde insanlara sunmuş olduğu nimet ne kadar muazzamdır! Allah'ın bu dine hidayet ettiği kişi için de O'na devamlı şükretmek ne kadar uygundur! Bu sebeple Allah âyeti, *"Umulur ki şükredersiniz."* cümlesi ile bitiriyor. Yani şöyle mesaj veriyor: O, böylece kendisine devamlı şükretmeniz için sizi hazırlıyor. Siz O'na layık olasınız ve O da sizin için umut kaynağı olsun; şükrün sebepleri gerçekleşsin ve onu hatırlatan şeyler sürekli olsun diye böyle yapıyor. Sizin maddî ve manevi temizliğe özen göstermenizi, zâhirî ve bâtınî nimetlere şükretmenizi istiyor.

"Tahâret" kelimesi bazı ayetlerde maddî ve bedenî temizlik anlamında, bazılarında manevî ve nefsî temizlik anlamında, bazılarında da her iki anlamda birden kullanılmaktadır. Bu manalardan hangisinin kastedildiği karîne ile anlaşılır.

Tahâret kelimesinin maddî ve bedenî temizlik anlamında kullanıldığı bazı ayetler:

"Ve elbiseni temizle."[604]

Ay halindeki kadınlarla ilgili ayet: *"(Kandan) temizlenmelerine kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri (yani kan kesildikten sonra yıkandıkları) zaman*

---

603. Bkz: *"Namazlara ve orta namaza özen gösterin."* (2/238) ayetinin tefsiri.(II. Cilt, sf.555-561)

604. Müddessir, 74/4.

onlara, Allah'ın emrettiği taraftan gelin."[605] Allah bu ayetin sonunda *"Şüphesiz Allah tevbe edenleri sever ve temizlenenleri sever."*[606] buyuruyor ki buradaki temizlik hem maddî temizliğe hem de manevi temizliğe şâmildir. Yani "Allah, pisliklerden, hadeslerden ve kötülüklerden, fuhşiyâttan temizlenenleri sever" demektir. Âyetin baş tarafı (sibâk), tahâret kelimesinin birinci manasına, tövbenin zikredilmesi de ikinci manasına karîne teşkil etmektedir. Ay halindeki kadın temizlenmeden ve yıkanmadan önce onunla cinsî ilişkide bulunanın tövbe etmesi gerekir ki bu açıdan konunun bağlamı (siyâk) da ikinci manaya işaret eder.

"Tahâret" kelimesinin manevî ve nefsî temizlik anlamında kullanıldığı bazı ayetler:

"Onlar Allah'ın, (fitneye düşmeleri sebebiyle) kalplerini temizlemek istemediği kimselerdir."[607]

Lut kavminin sözü olarak âyette yer alan kısım: "*Lut'un ailesini kasabanızdan çıkarın. Onlar tertemiz olan insanlarmış."*[608] Buradan "fuhşiyattan tertemiz olanlar" manası kasdedilmektedir.

"Ve İbrahim'e, İsmail'e 'Tavaf edenler, âbidler, rukû edenler ve secde edenler için Beyt'imi temizleyin' diye emrettik."[609] Buradaki *"temizleyin"* ifadesi "putperestlikten ve onun sebollerinden, put, heykel ve resim gibi tezâhürlerinden temizleyin, arındırın" demektir.

"İlk günden itibaren takvâ üzere kurulmuş olan mescitte namaz kılman elbette daha uygundur. Orada tertemiz olmayı seven adamlar var ve Allah tertemiz olanları sever."[610] ayeti de tahâret kelimesinin yukarıdaki her iki anlamda birden kullanıldığı ayetlerlerdendir:

Bu ayetler incelenince ve Kur'an'da tahâret kelimesinin iki anlamda da kullanıldığı anlaşılınca tefsirini yaptığımız bu ayette bu iki manada birden kullanıldığı görüşü ağırlık kazanır. Taharetin abdest ve gusül emrinden sonra zikredilmesi birinci mana için, genel bağlam ve müteallaksız olarak zikredilen tahâretten sonra nimetin tamamlanmasından söz edilmesi ise birinci manaya ilave edilmiş olarak ikinci mana için karîne teşkil etmektedir.

---

605. Bakara 2/222.
606. Bakara 2/222.
607. Mâide 5/41.
608. Neml, 27/56.
609. Bakara 2/125.
610. Tevbe 9/108.

Abdest ve guslün hikmeti -ki bu, vücudun tamamının ve elbiselerin kirden temizlenmesinin hikmetini de içerir- hakkında daha ayrıntılı bilgi vermek için bu konuyu iki başlık halinde ele almak ve bunların bizâtihî faydaları ile dînî faydalarını ayrı ayrı incelemek gerekir.

Maddî Temizliğin Faydaları

Abdest ve guslün bizâtihî üç faydası vardır:

1. Az önce de işaret ettiğimiz gibi vücudunun tamamının ve organlarının yıkanması o kişiye bir dinçlik ve dinamizm kazandırır; hades ve onun gibi etkiler bırakan diğer fiillerden dolayı vücutta meydana gelen gevşemeyi, atâleti giderir. Böylece o kişi, namazı gerektiği şekilde kılmaya, ona hakkını vermeye uygun hale gelir ve onu huşû içinde, Allah'ın murâkabesi altında olduğunu hissederek edâ eder. Bu durumun gevşeklik ve tembellik, atâlet ve bıkkınlık veya sıcak ve soğuk hallerinde meydana gelmesi zordur.

Buna ilave olarak şunları da zikredelim: Hem aklen hem de tecrübe ile bilinmektedir ki temizlik, bu gibi geçici haller için bir ilaç gibidir. Tepki kanununun gereği olarak üşüyene sıcaklık ve sıcaklayana da serinlik verir. Tutulması zararlı olan idrar ve dışkı gibi maddelerin vücuttan atılması sonucunda oluşan gevşemeyi giderir. Yelin karında tutulması da aynı şekilde zararlıdır. İdrar, dışkı veya yeli içinde tutan kişi, hasta gibidir. İnsanların bu halde namaz kılmaları çok mekruhtur. Tutulmaları zararlı olan bu maddeler dışarı çıkınca insan sanki ağır bir yük taşıyormuş da onu atmış hissine kapılır. Bunun peşinden bir gevşeme ve rahatlama hisseder. Abdest alınca bu hal ortadan kalkar, dinçlik ve canlılık kazanır. Cinsel organına dokunan, karısını öpen veya karısının vücuduna arada bir hâil (örtü, elbise v.s.) olmadan dokunan kimsede de bazen bedenî bir zevklenme hali meydana gelir. Bu zevklenmenin meydana gelmesi, sinirlerde bir uyanma, hareketlilik olmasından ibarettir. Tepki kanununun gereği olarak bunun peşinden bir gevşeme hali gelir. İşte abdest bu bedenî zevkten dolayı nefsi rûhî ve aklî zevkten alıkoyan gevşemeyi ortadan kaldırır. Sözü edilen şeylere dokunmaktan dolayı abdestin bozulduğunu söyleyenlerden bazıları bundan dolayı dokunma ile abdestin bozulması için onunla birlikte zevk almanın da bulunmasını şart koşarlar. Bazıları ise bu halin, zevk alma olayının da bulunması kuvvetle muhtemel bir hal olmasını yeterli görürler.

Cinsel birleşme veya boşalma ile bu bedenî zevkin zirvesine ulaşan insanın sinir sistemindeki hareketlilik ise son noktasına ulaşmış olur. Tepki kanı ile bu hareketliliğin peşinden gevşeme, rahatlama ve tembellik hali ge-

lir, Allah'a yalvarma, O'nu zikretme ile elde edilecek rûhî lezzete hazırlıkta zayıflama görülür. Bunu da ancak vücudun tamamının yıkanması ortadan kaldırır. Böyle olduğu için de bu halin arkasından gusletmek vâcip olmuştur. Bazıları boşalmadan dolayı gusül gerekmesi için bundan zevk almayı şart koşarlar.

Sözü edilen bu zayıflama ve gevşeme kadınlarda bunlardan başka iki sebeple daha gerçekleşir ki bunlarda ay hali ve lohusalık halidir. Kadın için bu iki halden sonra da gusül söz konusudur.

Zâhire bakılırsa ateşe değmiş şeylerin yenmesinden dolayı abdest alınmasını emreden hadislerin sebebi de bu yemekten alınan zevk olmalıdır. Bu yiyecekler arasında deve eti özellikle zikredilmiştir. Çünkü onlar deve etinden hoşlanıyorlardı. Yahut bunun sebebi deve etinin mideye ağır gelmesi ve onu yedikten sonra insandaki dinçlikte bir zayıflama görülmesidir. Daha sonra Rasûlüllah (s) bu konuda ümmetine bir hafifletme sağlamış ve yemenin sonucu olan hades ile yetinmiştir. Cumhûrun görüşü de budur.

Sinirsel bir hastalık veya bayılma, sarhoş olma, uyuşturucu yahut ilaç alma gibi başka bir hal sebebiyle aklı zâil olan kişi bu hal geçtikten sonra abdest alarak veya guslederek vücudunun su ile temasını sağlamadıkça canlılık ve dinçlik kazanamaz. Bence bugünlerde insanların meftûn olduğu şu sigara (tütün veya tömbeki) eğer Hz. Peygamber'in zamanında olsaydı onu tamamen haram etmese bile hiç değilse ondan dolayı abdest alınmasını emrederdi.[611]

Bayılma ve benzerlerine yakın başka bir hal de uykudur. Fakihler arasında onun abdesti bozması hususunda farklı görüşler vardır. O bizâtihî uyku olarak mı abdesti bozuyor yoksa başka bir şeyin bulunmasının kuvvetle muhtemel olduğu bir hal olduğu için mi bozuyor? Mutlak olarak her türlü uyku abdesti bozar mı yoksa abdesti bozması için çok olması veya makatın yere yerleşmemiş olması şart mıdır? Cumhûra göre uzun ve derin uykudan sonra abdest alınması gerekir.

Bilinmelidir ki bu fayda ancak su ile sağlanır, diğer sıvılarla hatta alkol gibi kiri sudan daha iyi temizleyen maddelerle bile sağlanmaz. Yıkama ibadeti sudan başkası ile olmaz. Çünkü su, canlılık verir ve bütün canlıların da aslıdır. Sûfîlerin "rûhâniyyetin ibadet için takviye edilmesi" diye ifade ettikleri de budur. Âyetteki *"Eğer su bulamazsanız temiz bir yüzeye yöneliniz (te-*

---

611. Tefsirin kaleme alındığı tarihin 20 yy.'ın ilk yarısı olduğu dikkate alınırsa müellifin sigara konusundaki tutumu daha iyi anlaşılabilir. O dönemde sigaranın zararları günümüze nazaran tam olarak bilinmemekteydi. (Yayıncı)

yemmüm ediniz)..." cümlesinin delalet ettiği de budur. Gül ve benzerlerinden damıtılan kokulu madde suyun rûhaniyetine zarar vermez. Hatta bununla abdest ya da gusül ile tahâret alan kişinin temizliği, güzelliği ve rûhâniyeti daha çok olur. Suyun maddesi herkesce bilinmektedir.

2. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi tahâret, beden sağlığının esasıdır. Tıbben sâbit olduğu gibi kir ve pislik birçok hastalığı ve derdi davet eder. Bundan dolayı doktorların ve medenî ülkelerdeki devlet adamlarının, -sebeplerle ilgili sünnetullaha uygun olarak- bulaşıcı nitelikteki hastalık ve veba günlerinde temizlik konusunda çok titiz oldukları, devamlı temiz olunmasını emrettikleri görülmektedir. Müslümanlara yakışan; bedence en sağlıklı, hastalığa en az yakalanan insanlar olmalarıdır. Çünkü onların dinin temelinde vücut, elbise ve mekân temizliği hususunda çok duyarlı olmak vardır. Hastalık doğuran pisliklerin ve necis şeylerin ortadan kaldırılması onlar için dînî farzlardandır. Buna ilaveten onlardan vücut organlarının her gün bir veya daha çok kere yıkanması istenmektedir. Çünkü Allah bu işlemi her gün vâki olan bazı sebeplere bağlamıştır. Yine onlardan bir kaç günde bir bütün vücutlarını yıkamaları istenmektedir. Onlar bu konudaki görevlerini yerine getirirlerse o zaman onların bulundukları yerlerde mikrop üreme sebebi kalmaz. Dişleri fırçalamanın müekked sünnet oluşu ve binlerce, milyonlarca insanın diş hastalıklarından neler çektikleri düşünülürse bu konudaki en büyük ibret alınmış olur. Abdestteki uygulamanın, sağlık kuralları ile gösterdiği uyumla ilgili inceliklerden biri de abdeste elleri üç defa yıkamak suretiyle başlamanın müekked sünnet oluşudur. Her abdestte böyle yapılır ve bunun yanında ayrıca uykudan kalkanın da ellerini yıkaması emredilmektedir. Çünkü çeşitli işlerde kullanılan ellere, diğer organlara bulaşmayan zararlı veya zararsız birçok kir bulaşır. Abdest alan kişi eğer işe elleri yıkamakla başlamazsa onlara bulaşan bu kirler çözülür ve ağzını çalkaladığı, burnuna çektiği, yüzünü ve gözlerini yıkamada kullandığı suya karışır. Bu durum, istenilen temizliğe aykırı olması yanında ayrıca onun bir takım zararlara uğramasına da sebep olabilir. Organları yıkamaya başlamadan önce ağzın çalkalanmasının ve burna su çekilmesinin hikmetlerinden biri de suyun tad ve kokusunun denenmesidir. Abdest alan kişi suda, abdestte kullanılmamasını gerektirecek bir bozulmayı fark edebilir.

3. Müslüman bu tahâret sebebiyle kendine hem kendi gönlünde, hem de ailesi ve birlikte yaşadığı insanlar arasında değer verir, "*Ey Âdemoğulları! Her mescidde (namaz esnasında) ziynetinizi alın.*"[612] ayetinin hidayetiyle ibadet

612. A'râf 7/31.

maksadıyla Allah'ın evlerine gitmek için kendini tezyîn eder (güzel ve tertipli giyinir). Vücudu ve elbisesi temiz olan kişi her türlü toplantıda bulunmaya, asaletli ve faziletli kimselerle görüşmeye ehil olur. Bunun ardından da kendisini insanlar tarafından gösterilecek her türlü iltifata layık görür. Ama kir ve pisliğe alışmış olan birisi itibarlı insanlar yanında aşağılanmış olur, bunlar onu kendileri ile görüşmeye ve meclislerinde bulunmaya ehil saymazlar. O da kendini aşağı ve düşük hisseder. İnsanların tabiatlarını ve huylarını iyi inceleyenler zâhirî tahâret ile bâtınî tahâret, vücut ve elbise temizliği ile nefsî temizlik ve itibar arasında bir irtibat ve ayrılmazlık olduğunu görürler.

Daha önce de geçtiği gibi ayetteki tahâret her iki durumu da kapsar ve bunlardan her biri diğerine destek olur. Diğer taraftan bunlardan birinde aşırı gidip haddi aşmak insanı, diğerinden alıkoyar. Bazı sufilerin maddi temizliğe özen göstermemesinin sebebi budur. Diğer uçta yer alan maddi temizlilkte aşırı titiz vesvesecilerin de manevi temizliğe özen göstermemesinin sebebi de budur. Müslümanlık ikisinin arasında orta bir haldir. Bu ikisinin birden yapılmasını, cem edilmesini emreder. Fakat bazı araştırmacılar bunun farkında olamamışlar, kitaplarında maddi temizlikle ilgili delilleri zikrettikleri halde o temizliğin kendisini küçümsemişlerdir. Halbuki Allah *"Böylece sizi orta (mûtedil) bir ümmet yaptık."*[613] buyuruyor. Rasûlüllah (s) de bu sebeple *"Temizlik, imanın yarısıdır."*[614] buyuruyor. Ahmed, Müslim ve Tirmizî'nin Ebû Mâlik el-Eş'arî'den rivayet ettikleri bu hadisin devamı da vardır. İnsan beden ve bilincin bütünüdür. Onun kemâli; bedeninin temizliği ve benliğinin arındırılmasıyla (nefs tezkiyesi) ile olur. Maddî tahâret, imanın vücuda özel birinci parçasıdır. Diğer ibadetlerle nefsi tezkiye etmek de ikinci parçadır. İman bu ikisi sayesinde, bunların gereği olan amellerle kemâle erer.

Cuma günü gusletmeyi, koku sürmeyi ve temiz elbiseler giymeyi ısrarla emreden rivayetler de bunu teyit eder. Çünkü cuma, haftalık bayram günüdür. O gün insanlar Allah'a ibadet etmek için bir araya toplanırlar. Yıllık iki bayramda talep edilen şeyler o günde de talep edilir.

Özellikle cuma günü gusletmenin emredilmesinin sebepleri olarak sahabeden bazılarının cuma günü namaz vaktinden hemen önce işi bıraktıkları ve bundan dolayı kendilerinde ter kokusu bulunduğu, vücutlarının temiz olmadığı zikredilmektedir. Bu rivayetlerden bir kısmına göre onlar yün elbise giyiyorlardı ve terledikleri zaman yün kokusu çıkıyordu. Hatta bir se-

---

613. Bakara 2/143.

614. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, V, 342, 344.

ferinde Hz. Peygamber bu kokuyu hutbe esnasında hissetmişti. Bu sebeple onlara gusletmelerini, güzel koku sürmelerini ve temiz elbise giymelerini emrediyordu. Bunu İbn Cerîr ve başkaları rivayet ederler.

Mâlik, Şâfiî, Ahmed, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî birçok kanaldan Hz. Peygamber'in *"Cuma guslü, çocukluktan çıkan herkese vaciptir."*[615] dediğini rivayet ederler.

İbn Hazm; Ömer, İbn Abbas, Ebû Saîd el-Hudrî, Sa'd b. Ebû Vakkâs, İbn Mes'ûd, Amr b. Suleym, Atâ, Ka'b, el-Museyyeb b. Râfi', Sufyân es-Sevrî, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed'in cuma guslünün vâcip olduğu görüşünde olduklarını nakleder. Fakat Mâlikîlere ve Şâfiîlere göre cuma günü gusletmek müekked sünnettir. Vâcip oluşu ise Şâfiî'nin ilk dönemindeki görüşüdür aynı zamanda ondan son dönem içtihadı olarak da rivayet edilmektedir. Onun sünnet olduğu görüşünde olanlar vâcip olduğunu bildiren hadise karşı bunun desteklemek maksadıyla böyle ifade edildiğine delalet eden şeyler ileri sürerler. Çünkü sadece abdest alıp da cuma namazı kılanın bu namazı sahihtir. Zâhirîlere göre ise gusül o güne ait bir vâcip olup cuma namazının sahih olması için şart değildir. İbnu'l Kayyım da guslün vâcip olduğuna dair deliller, kadına veya cinsel organa dokunmaktan, kusmaktan ve kandan dolayı abdestin vacip olduğuna dair delillerden daha kuvvetlidir.

Din Karşıtlarının, Temizliğin İbadet Oluşuna İtirazları

Yukarıda saydıklarımız temizliğin, abdestin meşruiyeti için sebep teşkil eden bizâtihî faydalarıdır. Diğer taraftan temizliğin dînî faydaları da vardır ve o aynı zamanda ibâdet sayılmıştır. Konunun bu yönünü açıklamaya geçmeden önce tahâretin dinden sayılmasını eleştirenlere değinmek istiyoruz. Bu kişilerin aslında felsefeden nasipleri yoktur, bir delile veya mazerete dayanmaksızın küfürde başkalarını taklit ederler, sefihlikten ibaret olduğu halde kendilerinin felsefî hakikatleri dile getirdiklerini iddia ederler. İşte Allah'ı inkâr eden bu câhillere karşı Müslüman zihinleri uyarmak istiyoruz.

عمي القلوب عموا عن كل فائدة   لأنهم كفروا بالله تقليدا

"Hiçbir faydayı görmeyen cahiller.

Çünkü taklit yoluyla Allah'ı inkar ettiler"

---

615. Buhârî, *Sıfatü's Salât*, 77; "Cum'a", 2, 3; Müslim, *Cum'a*, 5, 7; Ebû Dâvûd, *Tahâret*, 127; Nesâî, Cum'a, 2, 6, 8, 11.

Bu tepe taklak olmuş körler ve aptallar temizliğin ve âdâbın, Allah emrettiği ve yapana sevap vereceği, yapmayanı cezalandıracağı için değil kendisinde mevcut menfaatten ve sonunda elde edilecek faydadan dolayı yapılması gerektiğini söylüyorlar. Dinin, onların ulaştıkları bu yüksek felsefe önünde bir engel teşkil ettiğini, cezadan korkutmak suretiyle insanın nefsini ifsat ettiğini, onun görevi tanımasına ve onu sırf görev olduğu için yapmasına mani olduğunu iddia ediyorlar. Bu görüşlerine delil olmak üzere de kendilerinin ve onlar gibi olan dinsiz kişilerin elbiselerinin ve vücutlarının dindar kişilerin genelinden, hatta tahâret konusunda haddi aşacak kadar ileri gidenlerden ve vesveseli olanlardan, halk tarafından veli ve kutsal kişi sayılanlardan daha temiz olduğunu ileri sürüyorlar.

Bunların düşüncelerini açığa çıkarmak ve cahilliklerini ortaya koymak üzere diyoruz ki:

1. Yeryüzü'nde kendisinden başka kökü sağlam, dalları yüksek başka bir din bulunmayan İslam dini insanlar için yaptığı her düzenlemede bir "zarar veya mefsedet"in önlenmesi yahut bir "fayda veya maslahat"ın varlığı söz konusudur. Hiçbir düzenleme bunun dışında değildir. O insanları, kendi hükümlerini bu hükümlerin menfaatlerini ve faydalarını gösteren hikmetleri ile birlikte öğrenmeye sevkeder. *"Size içinizden, ayetlerimizi size okuyan, sizi arındıran, size Kitabı ve hikmeti öğreten ve size bilmediklerinizi öğreten bir Rasûl (Peygamber) gönderdik."*[616] Onlar bir kısmı âdâb kabilinden olan çeşitli işleri, faydaları ve yararları da gözetilerek yapmanın gerekliliği istikametinde bir yol izlemekle iftihar ediyorlar ama onların iftihar ettikleri bu durum, her türlü işte iyi niyeti yücelten ve her fiilde hikmet aramayı teşvik eden İslam'ın istediği hususlardandır.

2. Ümmetlere, sosyal yararları ve fertlerinin şahsî menfaatleri için faydalı olan işler ve âdâb emredilir, fertlere ve topluma zararı olan fiiller de yasaklanır ama -onların iddia ettikleri gibi- bunlar onlar tarafından sırf zararı önleyici ve menfaati celbedici özelliklerinden dolayı kabul edilmezler, onlara sadece bu özelliklerinden dolayı itaat edilmez. Bunun böyle oluşunun iki sebebi vardır:

a. Bir insanın ümmetin bütün fertlerini veya ekseriyetini, kendisinin zararlı gördüklerinin zararlı olduğuna ve faydalı gördüklerinin de faydalı olduğuna iknâ etmesi mümkün değildir. Akıl ve hikmet sahibi kişilerden hiçbirinin, herhangi bir ümmeti zararlı bir işten vazgeçirdiği veya faydalı

616. Bakara, 2/151.

bir işe sevkettiği, onlara sadece zararlı olanın zararına, faydalı olanın da faydasına dair delil göstererek, kendilerini buna davet ederek bunu başardığı görülmemiştir. Bir ümmet bu gibi meselelerden birinde ittifak etmişse bu mutlaka ya dînî bir davete ya da geleneğe bağlı olarak gerçekleşmiştir ki bu tür gelenekler de onların, yaşadıkları hayatın tabiatına uygun denemeleri sayesinde ulaştıkları geleneklerdir ve çoğu kere bir toplumun ittifakla benimsediği bu gelenekler başka bir toplumda ittifakla benimsenmezler. Yahut bir toplumun faydalı gördüklerini başka bir toplum ittifakla zararlı görebilir veya onların zararlı gördüklerini faydalı görebilir.

b. Sırf bir şeyin zararlı veya faydalı olduğunâ kâni olmak veya birini buna iknâ etmek o işi yapmayı veya yapmamayı gerektirmiyor. Çünkü nefsî hevesler ve arzular buna karşı koyabiliyor ve insanlardan birçoğu veya ekseriyeti de bu tür arzuların tatminini, o şeyin yararına -özellikle de bu yararı kendi şahısları için değil, toplumları için ise- tercih ediyorlar. Bu itirazcı miskinlerin, zararlı olduğuna inandıkları halde içki içtiklerini görüyoruz. Kumar, onlardan daha üstün ve meşhur insanların evlerini yoksullaştırıyor. İçlerinden kimilerini borçlanma sonucu malvarlığına haciz konulması ve bunların satılması suretiyle alçalttıkça alçaltıyor. Hatta bunlardan bazılarını gam ve kederden öldürdüğü söyleniyor. Buna rağmen onların kumara meftûn olduklarını, onu bırakmadıklarını görüyoruz. Zararı hem tecrübe ile sâbit hem de hiçbir delil istemeyecek şekilde ayan beyan ortada olan bir takım arzulara tâbi olma hususunda ilim, edep, anlayış ve felsefe bakımından onlardan daha üstün olan kişilerin durumu bu olunca bu kişiler nasıl oluyor da insanların aklî iknâ yoluyla eğitilmelerinin mümkün olduğunu iddia ediyorlar? Halbuki bu mümkün değildir ve mümkün olmadığını onlar da bilmektedirler. Bunlar temizliğe ve bazı âdâba özen gösteriyorlarsa da bunu kendi felsefî anlayışlarından ve onun faydasına dair bilgilerinden dolayı yapmıyorlar. Aksine bu konuda ilmî ve amelî sosyal sebepler, tecrübeler ve bir kaç asır süren denemeler sonucu o noktaya gelmiş bir toplumu taklit ediyorlar. Ahlak, âdâb, ilim ve bağımsız hareket etme bakımından İngiliz ulusunun en üst noktasında bulunan bir kişi -Mısır'da Maliye Bakanlığı vekili olan Bay Michael Ans- bana şunları anlattı: Hâlâ Avrupa'da yılda hatta ömrü boyunca bir defa bile yıkanmayan insanlar var. Çeşitli uluslara mensup birçok Avrupalının seyahat ettiği gemilerle yolculuk yapan birisinin fark edeceği gibi İngiliz halkı, Avrupalılar içinde temizliğe en çok özen gösteren, bu konuda diğerlerine örnek olan bir halktır. İngilizler banyo yapmayı ve çok yıkanmayı Hintlilerden öğrenmişlerdir.

Bu Batılılaşmış miskinler maddi temizlik konusunda taklitçidirler. Onların bu konuda akla ve felsefeye dayanan bir şeyleri yoktur. Organların yıkanması hususunda abdest yerine "tuvalet" dedikleri bir uygulamaya başvurmaları, içlerinden diş sağlığına önem verenlerin dişlerin temizliği için misvak yerine fırça kullanmaları onların taklitçiliklerini gösteren delillerdendir. Halbuki abdest, "tuvalet"ten daha mükemmel ve daha faydalıdır. Misvak da fırçadan daha faydalıdır. Bu onların Batılı üstadlarının şahitlikleriyle de sâbittir. Nitekim bir Alman doktor, dişleri ile ilgili tavsiyelerde bulunduğu birisine "Muhammed ağacını yanından ayırma." demiştir. Bir dergide (*Paris Tıp Gazetesi*) "Arapların ağıza verdikleri önem" başlığı altında şöyle denmektedir: Misvağın tesiriyle dişler bembeyaz olur. Diş eti ve dudaklar güzel bir kırmızı renk alırlar. ... Medeniyet mensubu kişiler olduğumuz halde ağzımıza, Arapların ağızlarına gösterdiği özeni göstermeyişimiz bizi üzmektedir. Misvak ağacından alınan misvak çubuğundaki kokulu kekre madde; diş etini güçlendirmekte, dişlerin oyulmasını önlemekte, midenin hazım gücünü artırmakta ve idrarı söktürmektedir." (Misvaktan bahsederken bunları söyleyememiştik).

3. Akıl ve burhân, deney ve gözlem yoluyla sübut buldu ki herhangi bir toplumu bir şeyin fayda veya zararına iknâ etmek mümkün değildir. Bir toplumu fert fert veya bütün halinde zararlı olanı zararlı olduğu için terketmeye ve faydalı olan şeyi de faydalı olduğu için yapmaya teşvik etmek o toplumun doğruyu bulması için yeterli değildir. Bunun böyle olduğu sübut bulunca anlaşılıyor ki bir toplumun durumunun düzeltilmesi yani fazilet ve âdâbı yerleştirilmek, zararlı şeyleri terketmek ve faydalı şeyler uğruna çaba göstermek suretiyle onun ıslah edilmesi, nefis üzerinde yüksek hâkimiyet sahibi başka bir etkenin etkisine bağlıdır ve o etken de dindir. Bundan şu sonuç çıkıyor: Amellerin hikmetlerini ve onların Allah'a itaat olduğunu, bu itaat sayesinde o amelleri işleyenlerin âhirette nefsî saadet, dünyada da bunlara bağlı bir takım menfaatler elde ettiklerini bilmek, bu ikisini bir arada cem' etmek, toplumun çoğunluğunun o amelleri benimsemesini sağlar. Bir davranışın toplumun çoğunluğu tarafından benimsenmesi ancak bu durumda ümit edilebilir. Bazı insanlar ancak dinin temel ilkelerinden ve küllî hükümlerinden her birinin hikmetini bilirse o dinin hükümlerine o zaman kalbî huzur ila iman eder ve onlara boyun eğer. Bazıları da dininin emrettiği her şeyi benimser, onun hikmetini araştırmakla ilgilenmez. Çünkü ondaki hikmet arama kabiliyeti zayıftır. Fakat aynı kişi hikmetini bilmeksizin hemen kabul ettiği bu emri gereğince ifa edince derhal o hikmetten

bir hisseye kavuşur. Dinî kültür, tesiri ne kadar zayıf da olsa aklî iknâdan daha kapsamlıdır. Cünüplükten dolayı yıkanmayan dindar Müslüman çok azdır. Müslüman denilen kişilerden birçoğunun, İslam'ın önemli ilkelerinden birçoğunu terkettiklerini görüyorsak da bunun sebebi, onların İslam ile ilgilerinin isimden ibaret olması, onun hakikatini öğrenmemiş ve İslâmî bir eğitim içinde yetişmemiş olmalarıdır.

4. Tahâretin ve edeple, faziletle alakalı diğer amellerin dinden olmasının anlamı, onların bize vahiy tarafından emredilmiş olmasıdır. Vahiy onları bize, hayırlı oldukları için ve biraz önce de anlattığımız gibi fayda sağlayıcı, zararı önleyici zâtî yararlarından dolayı, ayrıca ancak onları dînî hüküm sayarak kavrayabileceğimiz başka bir takım yararlarından dolayı emretmiştir.

5. Tahâretin, dinin hükümlerinden ve ibadetlerden sayılmasından doğan faydalar dörttür ki, burada asıl anlatılmak istenen husus da bunlardır ve bundan öncekiler, bunun için bir giriş mâhiyetindedir.

Maddî Temizliğin Dînî Faydaları

1. Bu dinden olan herkes; şehirlisi ve köylüsüyle, zekisi ve aptalı ile, fakiri ve zenginiyle, büyüğü ve küçüğüyle, âmiri ve memuruyla, onun hikmetini bileni ve bilmeyeniyle bu tahârete devam hususunda ittifak halindedir. Bu konuda farklı görüşler yoktur ve insanların hevâ ve hevesleri bunun yerine getirilmesine mani olmamaktadır. İnsanlık bağımsız olarak yaptığı bütün işlerde bu durumdadır.

2. Tahâret onlara Allah'ın kendilerine olan nimet ve ihsanının hatırlatan unsurlardandır. Allah fayda sağlayan ve zararı önleyen şeyleri meşru kılmak suretiyle onlara ihsanda bulunmuştur. Vücutlarının mükemmel bir temizlik ve tahâret halinde olmasının Allah'ın onlardan râzı olmasını sağladığını hatırladıkları zaman beden temizliğinin, bu maksatla farz kılınan hususların en önemlilerinden olduğunu, bunun nefislerinin tezkiyesini, kalplerinin temizlenmesini ve ahlaklarının güzelleşmesini sağlayan araçlar olduğunu hatırlarlar. Bütün bunlar onların amellerinin iyi olması sonucunu doğrur. Çünkü Allah rahmet ve rıza bakışıyla bedenlere ve şekillere değil kalplere ve amellere bakar. Neticede de onlar iki dünya mutluluğuna vesile olsunlar diye her iki hususu (beden ve ruh temizliği) cem' etmeye, ikisini birden sağlamaya özen gösterirler. Zaten İslam da bunun gerektirir: *"Rabbimiz! Bize dünyada da, âhirette de iyilik ver ve bizi cehennem azabından koru."*[617]

617. Bakara, 2/201.

3. Mü'minin yapmış olduğu işte sırf Allah'ın emrini yerine getirmeyi düşünmesi ve onu Allah'ın istediği gibi yaparken sırf O'nun rızâsını arzu etmesi, Allah'a olan imanını besleyen ve onun nefsine Allah'ın murakabe ve gözetimi altında olduğu melekesini yerleştiren hususlardandır. Dolayısıyla abdestte niyet konusunu işlerken açıkladığımız bu niyet ve düşünce ile yerine getirdiği her tahâret anında onun için mutlak kemâl alanına doğru bir çekim (cezbe) meydana gelir, bu sebeple nefsi tezkiye edilir, gayreti artır, ruhu kutsiyet kazanır, sonuçta da ameli sâlih amel olur. Bu durum diğer ibadetler için de söz konusudur. Hz. Peygamber'in seçkin sahabesi olan müstesnâ şahsiyetlere ait, insanlığın hiç bir çağda şâhit olmadığı o amellerin ve tesirlerin, adalet ve rahmetin, diğergamlığın sebebi işte bu anlayıştır. Bu durum aynı zamanda âlimlerin ekseriyetinin, abdest için niyetin vâcip olduğu şeklindeki görüşlerinin güçlülüğünü ve vâcip olmadığı görüşünün zayıflığını ortaya koyan hususlardandır.

4. Müslümanların, nerede olurlarsa olsunlar ve ne kadar çok da olsalar, dağınık da olsalar bu tahâretlerin aynı şekilde ve aynı sebeplerle yapılması hususunda ittifak etmeleri ve ümmetin fertleri arasındaki tatbikat birliği, kalpler arasında birlik sağlayan sebeplerdendir. Daha önce başka bir konuda açıkladığımız gibi ümmetin ittifak ettiği şeyler ne kadar çok olursa o ümmet arasındaki birlik de o kadar kuvvetli olur.

5. Birçok Müslümanın genel temizlikte kusurlu olmasını delil olarak zikrediyorlar. Fakat bu, delil sayılmaz. Evet. Müslümanlar temizlikte kusurlular, tahâreti akli bir hikmeti olmadan sadece Allah emrettiği için yapılan (taabbudî) bir iş sayıyorlar ve onun pisliğe ters olmadığını düşünüyorlar. Onlara göre bir insanın leş gibi pislik ve koku içinde olsa da tâhir olması veya tâhir olmayan birisinin tertemiz olması mümkündür. Bunlar birçok parfümü, alkol ve içinde alkol bulunan bazı parfüm türleri gibi temizleyici sıvıları pis sayıyorlar. Fakat biz de şöyle diyoruz: Bunlar İslam dini hakkında delil olamazlar, aksine İslam onlara karşı delil durumundadır. Bunları ancak İslam'ın hakikatini bilmeyen, onu ilâhî Kitabı'ndan ve Peygamberi'nin Sünneti'nden değil de o gibi kişilerden öğrenenler delil olarak görebilirler. Bu Batılılaşmış itirazcıların çoğu İslam'ın hakikatini bilmiyor. Bunlardan kimisi İslam'ın temel ilkeleri ve fer'î hükümleri hakkında bu avâm tabakasından ve özellikle de bunların sarıklı takımından duyup gördüklerinden başka bir şey bilmiyorlar. Hatta bunlar, bazı İslam düşmanlarından duyduklarını, onlara gazetelerinde ve kitaplarında okuduklarını İslam'dan kabul ediyorlar. Bu gazete ve kitapları Hristiyan misyonerleri yayınlıyorlar. Siyaset adamla-

rının yazdıkları da bunlarınki gibidir. Çünkü onlar da bu konuda hevâ ve heveslerine tâbi oluyorlar. Bu iki grup İslâmî kitaplara ve Müslümanların haline bakarken öfke ile bakıyorlar, onlarda ayıplayabilecekleri ve nefret doğurabilecek şeyler arıyorlar. Bunlar İslam'ın hakikatini öğrenmenin peşinde değiller. Onun için de onu anlamazlar. Anladıklarını da gerektiği gibi ifade etmezler. Bunlar sözlerin yerlerini değiştirirler.

Tahâret hakkında sözün özü şudur: Tahâret, haddî aşmamak ve vesveseli olmamak şartıyla temizlikte titizlik göstermektir. Tahâretin, anlamı akılla kavranabilir ibadetlerden olduğu hususunda âlimlerin ittifakı vardır. Hatta bazı âlimler Kur'ân ve Sünnet'te yer almasına ve uygulamadaki sürekliliğe rağmen abdestte tertibin (sıraya riayet) ve niyetin vâcip olmadığını söylemişlerdir. İslam beden, elbise ve mekân temizliğini zorunlu kıldığı gibi âdeten her gün tekrarlanan sebeplerle kire mâruz kalan organların her gün ve âdeten birkaç günde bir tekrarlanan sebeplerle de bütün vücudun yıkanmasını vacip kılmıştır. Cuma ve bayramlar için gusledilmesini vurgulayarak istemiş, misvakı ve güzel kokuyu teşvik etmiştir. Temizlik konusunda İslam'ın bütün dinlere karşı üstün bir özelliğe sahip olduğu meşhurdur. Hatta bu durum, Müslüman olmayanlarca da malumdur. Hristiyan edebiyatçılardan birçoğunun İslam'ın bu meziyetini dile getirdiklerini ve sebebini açıklarlarken de "Memleketlerinde su az olduğu, lüks ve zerafet konusunda şehirlileri, bedevîlere yakın bir hayat sürdükleri için Araplar temizliğe az önem veriyorlardı." dediklerini duydum.

Dinde Zorluk Yoktur, Kolaylık Vardır

Allah bu ayette, sıkıntıyı reddediyor ki bu, dinin en büyük temel ilkelerinden ve şer'î kâidelerden biridir. Birçok mesele bu temel prensip üzerine binâ edilir ve ondan çıkarılır. Allah burada mutlak olarak dinde zorluğun olmadığını ifade etti. Burada önce ve bizzat, bu ayetteki hükümlerde ve bu surenin başından itibaren zikredilen hükümlerde, ikinci olarak ve tebean da bütün İslamî hükümlerde zorluk ve sıkıntı olmadığı kasdedilmektedir. Bu sebeple mesela "Allah, sizin için meşru kıldığı tahâret hükümlerinde herhangi bir sıkıntı istemiyor." dememiştir. Çünkü ilgilisinin hazfi, umum ifade eder. Hac Sûresi'nde de dinin tamamında zorluk bulunmadığını açıklamıştır: *"Allah uğrunda bu uğurda cihadın hakkını vererek cihad edin. Sizi O seçti ve dinde size hiç bir zorluk getirmedi. Babanız İbrahim'in ümmeti (milleti, dini) de (böyleydi).Peygamber size şahit olsun ve siz de insanlara şahit olunuz diye size*

daha önce ve bunda (Kur'an'da) Müslüman ismini verdi."[618] Allah burada dinin tamamında zorluk olmadığını açıklıyor. Çünkü Hac Sûresi İslam'ın temel ilkelerinin ve küllî kâidelerinin açıklandığı Mekkî sûrelerdendir. Bu, mutlaka yapılması gereken şeyleri yapmanın büyük işlerden olduğuna, bunun hiç bir şekilde sıkıntı olamayacağına delalet etmektedir. Çünkü Allah, kendi yolunda hakkı ile cihad edilmesini emrettikten sonra dinde hiç bir zorluğun olmadığını ifade etmektedir. Cihad Allah'ın, yaratıkları ile ilgili hikmetini ve sünnetlerini (kurallarını) ikâme etmeyi sağlayacak yolda çaba sarfetmektir. Kulların, Allah'ın rızasını sağlayacak her davranışı hak, hayır ve fazilet kavramlarının şümulü içindedir. İnsan kemal seviyesine ancak yüce işler uğruna çaba sarfederek yükselebilir. Zorluk ise zararı faydasından daha çok, daha ağır olan meselelerdeki meşakkat ve darlıktır. Mesela insanın kendini tehlikeye atması, ölmek üzere iken meyte veya domuz etinden yahut içkiden başka bir şey bulamayan birinin bunları yemekten veya içmekten kaçınması, hasta olan ve suyun kendisine zarar vermesinden korkan birinin abdest veya gusül için su kullanması, yine soğukta böyle bir korku halinde su kullanması, zararı faydasından çok olan bir davranıştır ve sıkıntı ve zorluktur. Diğer taraftan Şâri'in gayesini daha sonra meşakkatsiz olarak gerçekleştirmenin mümkün olduğu meselelerde de "sıkıntı" (harac) söz konusudur. Mesela hastalık veya yolculuk halindeki orucun daha sonra telafi edilmesi mümkündür. Kur'an-ı Kerim, orucun farz olduğunu ama hasta ve yolcu için ruhsat bulunduğunu beyan ettikten sonra Allah'ın, kulları için kolaylık istediğini, zorluk istemediğini açıklar.

Sıkıntı ve zorluğun olmaması, Allah'ın getirmiş olduğu her düzenlemede kulları için kolaylık murâd etmesi temel ilkesi üzerine âlimler birçok kâide yerleştirilmişler ve bunlardan da ibadet ve muâmelâtla ilgili çok sayıda fer'i hüküm çıkarmışlardır. Bu kâide ve ana kurallardan bazıları şunlardır: İş, daraldıkça genişler. Meşakkat, kolaylaştırmayı celbeder. Mefsedetlerin önlenmesi, maslahatların celb edilmesine takdim edilir. Zarûretler, yasakları mübah kılar. Lizâtihî haram olanlar, zarûret halinde mübah olur. Sedd-i zerâi sebebiyle haram olanlar, ihtiyaç (hâcet) halinde mübah olur.

Hakkında nass bulunmayan konularda kolaylaştırmayı celbeden ve hükümde hafifletme sebebi olan meşakkati fakihler insanların örfü ile irtibatlandırmışlar, ona bağlamışlardır. Karâfî ise fakihlerin ilgili örf ve onun sınırları hakkında bir şey söylemeyip sükut ettikleri meselelerde bu tespiti problemli

618. Hac, 22/78.

bulur[619] ve şöyle der: Fakihler, "ehl-i örf"tendirler. Onların dışında kalan ehl-i örf, dînî meselelerde görüşlerine ve sözlerine itibar edilmeyen (onun ifadesiyle, dinde taklit edilmeleri doğru olmayan) avâmdan ibarettir. Ona göre bu problemin ortadan kaldırılması için tek yol, sınırlarının tespiti hakkında şer'i bir düzenleme bulunmayan örfün, şer'î kâidelere yaklaştırılmasıdır. O bunu şöyle açıklar: Fakihin, o belli ibadetin meşakkatleri içinde en alt seviyede olanını araştırması ve nas, icmâ veya istidlal yoluyla bunu gerçekçi olarak tespit etmesi gerekir. Daha sonra da karşı karşıya olduğu meselede onun gibi veya ondan daha fazla olan meşakkatleri asıl hükmü düşürücü olarak dikkate almalı, daha aşağı seviyedekilerle hükmü düşürmemelidir. Mesela hacc esnasında bitten rahatsızlık duyulması traş olmayı mübah hale getirir. Bunun delili Ka'b b. Ucre'den rivayet edilen hadistir.[620] Öyle ise aynen onun gibi veya ondan daha çok rahatsızlık veren her türlü hastalık da traş olmayı mübah hale getirir. Fakat hastalık bu derecede değilse o zaman traş olmak mübah olmaz. Sefer (yolculuk) oruç tutmamayı mübah hale getirir. Öyle ise diğer meşakkatler da ona kıyas edilir. Karâfî'nin ifadeleri böyle sonlanırken Ebu'l-Kâsım İbnü'ş-Şât el-Ensârî de bu konuda ona muvâfakat eder.

Ben diyorum ki: Karâfî'nin, hakkında şer'de bir şey vârit olmamış konuların örfe bağlanmasını problem olarak görmesi eleştiriye açıktır. Çünkü bazı âlimler araştırma veya telif esnasında meseleleri örfe bağlamışlarsa da onların bu tutumu, süreklilik arzetmez. Her âlimin bir çok meselede genel örfü bilememesi mümkündür. Herhangi bir asrın veya bölgenin âlimlerinin bir konuda insanların örfünü araştırmak, tespit ve tahdit etmeye çalışmak maksadıyla toplandıkları, sonra onu bilmekten acziyete düştükleri ve konuyu kamuya havale ettikleri de vâki değildir. Âlimler arasında fakir, sıkıntılı kişiler de zengin ve lüks içinde olanlar da, güçsüzler de güçlüler de ve daha başkaları da vardır. Çoğunluk için meşakkatli olmayan şeyler bunlardan kimi için meşakkatli olabilir veya çoğunluk için kolay olmayan bazı şeyler bazıları için kolay olabilir. Öyle ise insanlar için neyin meşakkatli ve neyin meşakkatsiz olduğu hususunda örfe müracaat etmek vazgeçilmez bir zorunluluktur. Bu ancak insanlarla içiçe olmakla, onların işlerini ve durumlarını tanımakla bilinebilir. Halkın halinden habersiz fakihlerin kendi içtihadî görüşleri sebebiyle nice musibetler meydana gelmiştir. "Fakih, işine yönelen ve zamanının örfünü bilendir." diyen kişiye Allah rahmet eylesin. Karâfî'nin dediği "yaklaştırma"nın yeri, fertlerin karşılaşıp hükmünü sordukları ve hakkında nas veya örf bulunmayan konu-

619. Karâfî, *el-Furûk*, I, 119-120.

620. Buhârî, *İhsâr*, 6, 7; Müslim, *Hac*, 80, 84; Nesâî, *Menâsik*, 96.

lardır. Hakkında nass bulunmayan her şeyi fakihlerin görüşlerine bağlamak, müslümanları dînî konularda en büyük sıkıntılara ve zorluklara düşürdü. Daha sonra bunlardan kurtulup sığınacak yerler aradılar, gerek fert fert ve gerekse toptan o alandan kaçmaya başladılar. Müslümanların yöneticileri dînî kuralları yabancı kanunlar ile değiştirdiler, yabancılara ve kendilerine genel kanûnî düzenleme yapma hakkı tanıdılar. Diledikleri hadleri ve hükümleri iptal ettiler. (Bu konuya tekrar döneceğiz.)

Allah bu hükümleri ve sıkıntının kaldırıldığına dair kâideyi -ki bu kaide ile nimetlendirme işi tamamlanmaktadır- açıkladıktan sonra bize hatırlarsak kendisine şükredenlerden ve O'na olan ahdi tam olarak yerine getirenlerden olacağımız bir şeyi hatırlatıyor ve ***"Allah'ın size olan nimetini ve sizinle sözleştiği sözünü (mîsâkını) hatırlayın. Hani 'Duyduk ve itâat ettik' demiştiniz."*** diyor. Yani "Ey Mü'minler! Birbirine öfkeli, düşman kâfirler olduğunuz zamanı hatırlayın. O'nun size olan nimeti sayesinde İslam'a yol bulmak suretiyle iman ve ihsanda kardeş olan kişiler haline geldiniz. Allah'ın mîsakını hatırlayın ki o mîsak ile Peygamberi Muhammed'e (s) kolaylık anında da zorluk anında da, neşeli zamanda da kötü zamanda da itaat etmek ve onu dinlemek hususunda bîat etmiş, bunu taahhüt etmiştiniz. Ona 'Bize emrettiklerini ve yasakladıklarını duyduk ve o konuda sana itaat ettik. Hiç bir iyilikte sana isyan etmeyeceğiz ve senin getirdiğin herşey iyiliktir' demiştiniz." diyor.

Hz. Peygamber erkeklerden ve kadınlardan *"duyduk ve itaat ettik"* diye söz almıştı. Allah, Mümtehine Sûresi'nde kadınların söz vermesini zikrediyor ama erkeklerin söz vermesini zikretmiyor. Fakat o da aynı anlamdadır. Yalnız erkeklerinki ayrıca İslam davetini himaye etmek ve bu daveti yapanları savunmak için savaşmayı da içerir.

Bir kavmin içinden gönderilen her peygamber onlardan "duyup itaat edeceklerine" dair "Allah'ın mîsakı"nı alır. Aşağıdaki ayetlerde de bunun misali görülür. Sadece daveti kabul etmek ve o dine girmek de bu şekilde itaat edileceği hususunda bir söz ve ahit sayılır. Peygamberimiz (s) tarafından bu ümmetin ilklerinden alınan bu "Allah'ın mîsakı ve ahdi" geneldir ve daha sonra kıyamete kadar İslam'ı kabul eden, İslam üzere yetişen herkes bunun içine girer. Dolayısıyla buradaki hatırlatmayı selefimiz kendilerine yönelik hitap saydıkları gibi bizim de aynı zamanda kendimize yönelik bir hitap saymamız gerekir.

Ey Müminler! ***"Allah'tan sakının."*** Bu ayetlerde ve başkalarında size emrettiklerine veya yasakladıklarına aykırı davranmak veya Peygamber'inizin

size Rabbinizin emri olarak tebliğ ettiklerine ilave yapmak yahut onları eksiltmek, onları korumada kusurlu davranmak, onların kelimelerinin yerlerini değiştirmek suretiyle O'nun ahdini bozmaktan çekinin. Eğer böyle yaparsanız Allah'ın kendilerinden söz aldığı ama daha sonra kendilerine anlatılanlardan bir pay almayı unutan, kelimelerin yerlerini değiştiren, şahsî düşüncelerine göre dinde artırma veya eksiltme yapan Ehl-i Kitab gibi olursunuz. Bu sûrede ve diğer sürelerde gördüğünüz gibi onlarla ilgili bir çok haber sizin de başınıza gelir. Siz de onlar gibi Allah'ın gazabına ve cezasına uğrarsınız.

"Şüphesiz Allah, göğüslerdekini bilendir." kendilerinden söz (mîsak) aldığı her bir kişinin içinden ona vefalı olmayı mı, vefasız olmayı mı geçirdiğini, gönlünde O'na karşı samimiyet mi yoksa riyâ mı sakladığını bilir, bu O'na gizli değildir. Bunlar, bu halin sonucundan doğacak karşılığı göreceklerdir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَآنُ
قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا
تَعْمَلُونَ ﴿8﴾ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ
عَظِيمٌ ﴿9﴾ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ ﴿10﴾
أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هَمَّ قَوْمٌ أَنْ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ
أَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿11﴾

8- Ey iman edenler! (Yaptığını) Allah için mükemmel yapanlar (kavvâmîn), adaletle şahitlik edenler olunuz. Bir kavme olan kin, sizi haksızlık yapmaya sevketmesin. Adaletli olun; o, takvaya daha yakındır. Allah'tan sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan haberdârdır.

9- Allah iman edenlere ve iyi amel işleyenlere vaad etti. Onlar için bir bağışlama ve büyük bir mükafat vardır.

10- Küfreden ve ayetlerimizi yalanlayan kimseler cehennemliktirler.

11- Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani bir kavim ellerini size uzatmaya yeltenmişti ve O, onların ellerine engel olmuştu. Allah'tan sakının ve mü'minler sadece Allah'a güvensinler.

Allah bu sûrenin ilk ayetinde mü'minlere seslendi ve onlara, sözleşmelerine vefalı olmalarını, onların gereğini yerine getirmelerini emretti. Sonra hayvanlardan deve, sığır ve davarı (en'âm) -istisna edilenler ve ihram halinde haram kılınan avlar hariç- helal kılmak suretiyle onlara olan nimetini zikretti.

İkinci, hatta üçüncü ayette de onlara seslendi ve bazı şeyleri yasakladı, bazılarını da emretti. Onlara zarar verecek yiyecekleri, zaruret halini istisna ederek haram kıldı. Zaruret halinde iki zarardan hangisi daha hafif ise o, diğerine tercih edilir. Temiz olan şeyleri, eğitimli hayvanların avladıklarını, Ehl-i Kitab'ın yemeklerini ve muhsan (iffetli ve/veya hür) olan kadınlarını onlara helal kıldı. Bunlar dört ayette zikredildi.

Onlara üçüncü defa seslendi ve temizliği emretti. Sıkıntıyı onlardan uzak tuttuğunu dile getirdi ve onlara olan nimetlerini, onlarla mutâbık kaldıkları sözü (mîsak) hatırlattı.

Sonra burada ele alacağımız ayetlerde, bu ayetlerin ilkinde ve sonuncusunda yine onlara seslendi.

Bu sûrenin diğer kısımları da incelenirse böyle seslenerek hitap etme üslubunun bu sûrede çokça yer aldığı görülür. İsrailoğullarından bahsedilirken onlara hitap edilir. Defalarca Hz. Peygamber'e hitap edilir. Tekrar tekrar mü'minlere hitap edilir. Bu, muhataplara bir şey söylerken kullanılan üsluptur. Her bir hitap, öncesi ile münasebeti olmayan müstakil konu başlangıcı da sayılabilir.

Bu ayetler arasındaki münasebet açıktır. Allah bize kendisiyle yapılan sözleşmeyi hatırlattıktan sonra yaptığını O'nun için mükemmel yapan, adaletle şâhitlik eden kişiler olmamızı emretmekte, va'dini ve tehdidini hatırlatmaktadır. Çünkü bu sayede O'nun mîsâkını yerine getirmemiz, ardı sıra gelen ayetlerde anlatıldığı şekilde bizden öncekilerin yaptığı gibi o mîsâkı bozmamamız ümit edilir. Ayetler arasındaki bu ilişki ve bağlantı, şimdi yapılacak açıklamalardan sonra daha iyi anlaşılacaktır.

Adalet Ehli Olmak

"Ey iman edenler! (Yaptığını) Allah için mükemmel yapanlar (kavvâmîn), adaletle şahitlik edenler olunuz."

"Kavvâm", bir şeyi yapmada; eksiği ve eğrisi olmaksızın tam ve düzgün olarak yerine getirmede titiz olan (mübalağa eden) demektir. Bu ayette Allah, bize yaparken titiz olmamızı emrettiği şeyin kendisini açıklamamış,

onu hazfetmiştir. Öyleyse bu, bizden söz aldığı şeylerin tamamını kapsayan genel bir ifadedir. Bizden söz aldığı bütün mükellefiyetleri hatta mübahları yerine getirirken bunları kendisi için çok iyi bir şekilde yapmamızı istemekte, şöyle demektedir: Dininizle veya dünyanızla ilgili olarak yaptığınız her işte Allah için ihlaslı, yaptığını mükemmel yapan ve yüksek gayeleri hedefleyen kişiler olunuz. Dünya işinde Allah için ihlaslı olmak; o işin iyi niyetle yapılması yani onu yapan kişinin, yaptığı işi hayır maksadıyla ve hakkı gözeterek yapması, kimsenin hakkına tecavüz veya birine zarar verme gibi bir halin söz konusu olmaması demektir.

"Adalet (kıst) ile şahitlik etmek", mâlûm olduğu gibi şahitliğin âdil bir şekilde yapılması, lehinde veya aleyhinde şahitlik yapılan kişinin ne akrabalık ve yakınlık ne mal ve mevki ne de fakirlik ve miskinlik sebebiyle özel bir ilgiye tâbi tutulmamasıdır. Buradaki adalet, hakkı açığa çıkarmaktan ibarettir ki bu, ya adaletle hükmetsin diye hakkı hâkim önünde açığa çıkarmak şeklinde ya bizzat hâkimin kendisinin adaletle hükmetmesi şeklinde ya da hakkın, sahibi lehine ikrar edilmesi şeklinde olur.

"Adalet" (kıst), hakların terazisidir. Hangi sebep veya nedenle olursa olsun adalete kayırma veya zulüm girerse insanların arasında kötülükler ve düşmanlıklar yayılır, güven ortadan kalkar, aralarındaki sosyal bağlar kopar, şiddetli sıkıntılar meydana gelir. Çok geçmeden Allah, adaleti ve adaletle şahitliği ikâme etmeye onlardan daha uygun bazı kullarını onlara musallat eder ve bunlar, onların istiklaline son verirler, yaptıklarının acı sonucunu onlara tattırırlar. Allah'ın şu anda bizim müşâhede etttiğimiz toplumlardaki ve tarihin şâhidi olduğu geçmiş toplumlardaki sünneti budur. Fakat gafil bilgisizler bunu ne görüyorlar, ne de duyuyorlar. Onun için nasıl ibret ve öğüt alsınlar ki?

"Bir kavme olan kininiz, sizi haksızlık yapmaya sevketmesin." Bir topluluğun size düşman ve kinli olması veya sizin onlara düşman ve kinli olmanız, sizi onlar hakkında adaletsizliğe sevketmesin, size böyle bir şey kazandırmasın. Eğer hak onlarınsa onların lehinde şâhitlik etmekten ve aynı şekilde onların lehinde hüküm vermekten sizi alıkoymasın. Mü'minin adaletten ayrılması için hiçbir mazereti olamaz. O adaleti, düşmanlığa ve kayırmaya tercih eder; hevâ ve heveslerin, nefsî arzuların; hangi sebepten kaynaklanırsa kaynaklansın her türlü sevgi ve düşmanlığın üstünde tutar. Hiç kimse kâfirin Müslümana karşı haklı olduğu bir meselede şâhitlik yaparken veya karar verirken adaletten ayrılmasının câiz olacağı şeklinde bir vehme kapılmasın.

Allah, hangi sebep ve niyetle olursa olsun adaletten ayrılmaktan sakınılmasını istemekle yetinmedi ve bunu desteklemek ve ifadeyi kuvvetlendirmek için *"Adaletli olun; o, takvaya daha yakındır."* buyurdu ki bu şu anlamdadır: Size adaleti öyle farz kıldım ki bunda bir gevşeklik veya merhamet olamaz. Adaletli olun. O, yani *"Adaletli olun"* ifadesinden anlaşılan adalet, takvaya yani Allah'a karşı suç işlemekten uzak durmak suretiyle O'nun cezalandırmasından, öfkesinden sakınmaya daha yakındır. Burada sözü edilen suç, birçok kötülüğün doğmasına sebep olduğu için en büyük günahlardan olan zulüm suçudur.

"Allah'tan sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan haberdârdır."

"Hubra" *(haberdâr olmak)*, deneme ile teyit edilmiş hassas bilgi demektir. Burada da şöyle denmektedir: Sizin amellerinizin açık olsun, gizli olsun hiç bir şey ve yine sizin niyetlerinizden, bu konudaki hilelerinizden hiç biri Allah'a gizli değildir. Adaletle iş yapan âdil hakemdir O. Adaleti terkettiğiniz için sizi adalete uygun bir şekilde cezalandırmasından çekinin. O'nun, yaratıkları hakkındaki sünneti hep şöyle olmuştur: Dünyada adaleti ikâme etmemenin, adaletsizlik yapmanın karşılığı, böyle yapan toplumların aşağılanması, zillete uğraması ve başka halklara esir olmaları şeklinde ortaya çıkmıştır. Ahiretteki karşılık ise daha aşağılayıcı ve daha rezîlâne, daha şiddetli ve daha kalıcı olacaktır. Taberânî'nin Câbir'den rivayet ettiğine göre Peygamberimiz (s) *"Zimmîlere zulmedilirse devlet, düşmanın devleti olur."*[621] buyurmuştur.

Daha önce de geçtiği gibi Nisâ Sûresi'nde Allah şöyle buyurur: *"Ey iman edenler! Kendinizin veya ana-babaların ve akrabaların aleyhine de olsa adaleti mükemmel şekilde yerine getirenler, Allah için şâhitlik edenler olun. (Taraflardan her biri) zengin de olsa fakir de olsa Allah onlara daha yakındır. Hislere uyup adaletten sapmayın. Eğer (sözü) eğip büker veya (şahitlikten) kaçınırsanız şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdârdır."*[622].Bu ayetin tefsiri esnasında konuyu uzun uzun anlattığımız için burada tekrarlama ihtiyacı duymuyoruz. İsteyen oraya müracaat edilebilir. Yalnız bu ayetteki ifade her ne kadar daha özet niteliğinde ise de Nisâ Sûresi'ndekinden daha belîğdir. Çünkü burada *"mükemmel yapanlar (kavvâmîn)"* kelimesinin müteallakı yani neyin mükemmel yapılacağı zikredilmemiştir ve bu durumda kullanılan ifade, adaleti de başka şeyleri de kapsamaktadır. Ayrıca düşmanlara karşı adaletli olunması ve onlar için adalete uygun şahitlik yapılması emrinin tekit edilmesi, bunun başkaları için de evleviyetle gerekli olduğunu ifade etmektedir.

621. *Mecmu'z Zevâid ve Kenzu'l Ummal*, C. 3, No: 7604.
622. Nisâ, 4/135.

Ayette önce adaletin Allah'ın dünya ve âhiretteki cezalandırmasından sakınmaya vesile olan şeyler içinde bu sakınmaya en yakını olduğu açıklandıktan sonra mutlak olarak takva emredildi. Ayet bu emirle bitirildi ve bu mutlak emrin sebebi de Allah'ın, işlerin inceliklerinden ve gizli yönlerinden haberdâr olması şeklinde açıklandı ki bu açıklama, takvâ sahibi olanların da olmayanların da bunun karşılığını göreceklerine işaret etmektedir. Durum böyle olunca Allah genel karşılığı beyan etmek üzere *"Allah iman edenlere ve iyi amel işleyenlere vaad etti."* buyurdu. Buradaki iyi ameller, kulların kendileri için, sosyal ilişkileri ve ihtiyaçları için uygun olan, bunları iyileştiren işlerdir ki genel ve tam adalet, her türlü halde takvaya riayet, bu iyi amellerin temellerindendir. Acaba Allah onlara ne vaadetti veya onlara vaad ederken -ki vaad etmek de, söz söylemenin kapsamı içindedir- ne dedi? Allah işte bunu açıklamak üzere *"Onlar için bir bağışlama ve büyük bir mükafat vardır."* buyurdu. Konunun bu şekilde ifade edilmesi, Fetih Sûresi'nin sonundaki *"Allah, onlardan iman edenlere ve iyi amel işleyenlere bağışlama ve büyük bir mükafat vaat etti."*[623] ayetinde olduğu gibi vaad edilen şeyin aynı cümlede vaad yükleminin tümleci olarak zikredilmesinden daha beliğdir. Çünkü Fetih Sûresi'ndeki ayette tek bir haber vardır ve bu haberi tekit veya takrir eden bir ziyade yoktur. Buradaki ayette ise art arda iki haber (*haber ba'de haber*) vardır ve vaadi tekid veya takrir eden bir fazlalık söz konusudur. Allah önce özet bir ifade ile vaatte bulunmuştur ki böyle bir durumda insan, o vaadin açıklanması için soru sormaya yönelir. Allah'ın bu vaadi müstakil bir haberdir. Sonra bu kapalılığı başka bir haberle açmış, onlar için bağışlama ve büyük bir mükâfat olduğunu belirtmiştir. Sanki önce onlara, kendileri için iyi bir vaatte bulunduğunu veya iyi bir mükâfat vaat ettiğini söylemiş sonra da bu vaadinin gerçekleştirilmiş olduğunu, vaade muhatap olan kişiler için kendi nezdinde şunların şunların bulunduğunu beyan etmiştir. Bu izah şekli, (ikinci) cümlenin isti'nâf-ı beyânî kabul edilişine göredir ki zaten cümlenin öncelikli ve tercih edilen takdiri de budur. Fakat ikinci cümle, mekûlü'l-kavl (temel cümlenin içinde söylendiği orijinal şekliyle aynen yer alan ifade) sayılsa da yine durum aynıdır ve ilave olarak da vaad edilen şey için takrir ve onun gerçekleşmesi hususunda tekit ifade eder.

"Mağfiret" (*bağışlama*) kelimesinin burada ifade ettiği mana şudur: Onların imanı ve iyi ameli, eski amellerin nefislerindeki kötü tesirlerinin üstünü örter veya onları imha eder. Böylece onların nefislerinde hak ve hayır sevgisi galebe çalar, nefisleri Allah'ın ahdine uygun hale gelir.

---

623. Feth, 48/29.

"el-Ecru'l azîm" (*Büyük mükafat*), iman ve amel dolayısıyla Allah'ın ihsanı ve rahmeti sayesinde kat kat fazla olarak verilen karşılıktır.

Allah iyiliklere karşı neleri vaadettiğini açıklayınca, bu tür yerlerde genel yasası olduğu üzere kötülere karşı olan tehdidini (vaîdini) de açıklaması gerekti ve ***"Küfreden ve ayetlerimizi yalanlayan kimseler cehennemliktirler."*** buyurdu. Buradaki ***"küfür"***den maksat, Allah'ı ve peygamberlerini inkar etmektir. Bu bakımdan Nisâ Süresi'nde de (4/150) geçtiği gibi bütün peygamberleri inkar etmekle kimini inkar edip kimine iman etmek arasında fark yoktur. Çünkü -o ayetin tefsinde açıkladığımız gibi- peygamberlik müessesesinin manasını kavramış birisinin peygamberlerden birisini inkâr etmesi ancak inatlaşma ve Allah'a itaatten yüz çevirip böbürlenme sebebiyle mümkündür.

"Allah'ın ayetleri", iki türlüdür:

1. Peygamberine indirmiş olduğu ayetler.

2. Kendisinin birliğine, kemâline, eksikliklerden münezzeh olduğuna ve peygamberlerinin, tebliğ ettikleri meselelerde dürüst olduklarına delalet etmek üzere nefislere ve ufuklara yerleştirmiş olduğu, oralarda ikâme ettiği ayetler.

İşte bu yalanlayıcı kâfirler, ***"cahîm"*** yani azap yurdu ashabıdırlar. *"Cahîm"*, büyük ateş demektir. Hz. İbrahim'in kavminin bir sözünün hikâye edildiği bir ayette de bu manada kullanılmıştır: *"Onun için bir bina yapın ve onu ateşe (cahîm) atın, dediler."*[624] Başka ayetlerden bilinmektedir ki onlar bu binada büyük bir ateş meydana getirmişlerdi.

Bu yalanlayıcı kâfirlerin amelleri bir yana sırf küfrün ve yalanlamanın cezası budur. Böyle bir yalanlama ve küfür bulunduktan sonra artık hiç bir amelin faydası yoktur. Bu halin ruhlarda meydana getirdiği bozulmayı ve nefislerde yaptığı kirlenmeyi herhangi bir hayır fiili ortadan kaldıramaz. Deyim yerindeyse güzel koku satan tüccar hiç, zamanın ifsat ettiği şeyi ıslah edebilir mi?

Müslümanlara Yönelik Suikast Planları

"Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani bir kavim ellerini size uzatmaya yeltenmişti ve O, onların ellerine engel olmuştu."

624. Sâffât, 37/97.

Birden çok kişi rivayet ediyor ki bu âyet, Hz. Peygamber'i katletmeye teşebbüs eden bir kişi hakkında inmiştir. Kavmi tarafından bu amaçla gönderilen o kişinin elinde kılıç vardı ve Hz. Peygamber de yalnız ve silahsızdı.

Bu konudaki rivayetlerin en kuvvetlisi Hâkim'in sahih olduğunu söylediği Câbir hadisidir. Buna göre Muhârib kabîlesinden Gavras b. el-Hâris adında birisi Rasûlüllâh'ın (s) başına dikildi ve

-"Seni kim koruyacak?" dedi. Rasûl de

-*"Allah"* diye cevap verdi.

Kılıç elinden düştü ve onu Nebî (s) aldı,

-*"Seni kim koruyacak?"* dedi. O da

-"Onu hayırla alan" koruyacak dedi.

Rasûl (s):

-*"Sadece Allah'ın ilâh ve benim Allah'ın Rasûlü olduğuma mı şehâdet ediyorsun?"* dedi. O da

-"Sana taahhüt ediyorum ki Seninle savaşmayacağım ve Seninle savaşan bir topluluğun yanında olmayacağım." dedi. Hz. Peygamber O'nu serbest bıraktı. O da kendi kavminin yanına geldi ve onları "Size, insanların en hayırlısının yanından geliyorum." dedi.

Başka bir rivayete göre bedevînin elindeki kılıç, Nebî (s)'nin kılıcıydı. Dinlenme esnasında onu bir ağaca asmıştı ve adam da oradan almış, sallamaya başlamış, Hz. Peygamber'i katle yeltenmişti ve Allah da onu durdurmuştu.

Başkalarının rivayetlerine göre de bu âyet, Nebî (s) ile Benî Nadîr arasında geçen olay hakkında inmiştir. Nebî (s) Ebû Bekir (r), Ömer (r) ve Ali (r) ile birlikte onlara gitmişti. Amr b. Umeyye ed-Damrî'nin Maûne kuyusundan (Bi'ru Maûne) dönerken, Benî Kilâb kabilesine mensup iki kişiyi öldürmesi dolayısıyla onlardan yardım talep ediyorlardı. Bu iki kişiye Hz. Peygamber tarafından emân verilmişti ama Amr, bu emândan habersizdi ve öldürülen kişilerin kavmi de sıcak savaşın tarafı durumundaydılar. Hz. Peygamber'in daha önce yaptığı anlaşmaya göre Benî Nadîr Rasûlüllah (s) ile savaşmayacaktı ve diyet konusunda da ona yardım edeceklerdi. Buna dayanarak onlardan yardım talep edince teklifi kabul etmiş gibi göründüler ve "Otur da toplayalım" dediler. Bir rivayete göre de "Ey Ebu'l Kâsım! Bize gelmen ve bizden bir ihtiyaç istemen için vakit geldi. Otur da sana yemek yedirelim ve istediğini verelim." dediler. Onlara ait bir evin duvarının yanına

oturunca anlaşmayı bozup ona ihanet etmek için fırsatın doğduğunu düşündüler. Huyey b. Ahtab, "Onu şu andakinden daha yakında göremezsiniz. Üzerine taş atın ve öldürün. Artık hiçbir zaman kötülük görmezsiniz." dedi. Hz. Peygamber'in üzerine büyük bir taş -bir rivayete göre değirmen taşı- atmaya niyetlendiler. Taşı veya değirmen taşını evin üstüne götürmeleri için vakit kazanmak maksadıyla yemek işiyle meşgul oluyorlardı. Şüphesiz Hz. Peygamber ile birlikte yanındakileri de öldürmek istiyorlardı. (Bir görüşe göre yanlarında Hz. Osman, Hz. Talha, Hz. Zubeyr ve Hz. Abdurrahman b. Avf da vardı.) Cebrâil bu durumu Hz. Peygamber'e ilham etti. O da kalkıp gitti, onları terk etti. Âyet bunun hakkında indi. Yalnız bu, âyet o gün indi anlamında değil, bu olayı hatırlatır tarzda indi anlamındadır. Çünkü bu sûre Vedâ Haccı yılında indi ki bu da dördüncü senenin başlarında meydana gelen Benî Nadîr gazvesinden sonradır. Daha önce indiğini söyleyenler de vardır. Bu durumda âyet, bu olayı, Muhâribî olayını ve İslam'ın ilk yıllarında Müslümanlara yapılan eziyet ve düşmanlıklar bir yana Müslümanların çoğalması sayesinde İslam güçlendikten sonra bile olan çok sayıdaki benzer suikast olaylarını hatırlatmış olur. Allah Müslümanlara bütün bunların tamamını hatırlatıyor. Bu sebeple Allah'a karşı minnet duygusu içinde olmak sadece bu olaylardan istifade eden Hz. Peygamber'le ve mü'minlerle sınırlı değildir. Bu genel bir minnet duygusudur ve bundan dolayı kıyâmete kadar her Müslümanın Allah'a şükretmesi gerekir. Çünkü Allah'ın o sâlih geçmişleri (selefi) koruması aynı zamanda bu kıymetli dini de koruması demektir. Hz. Peygamber tebliğ görevini yerine getirdi, emâneti îfâ etti. Ashâbı da o emâneti kabul edip aldılar ve hem sözlü olarak hem de fiilen sonraki nesillere aktardılar.

Bu hatırlatmanın sonraki nesillere faydalarından bazıları şunlardır: Onları dinin takdim etmiş olduğu hak, adalet, iyilik ve ihsan konularında, sıkıntılara katlanmada ve bu yolda uğrayacakları meşakkatler karşısında sabretme hususunda geçmişlerini örnek almaya teşvik eder ki bu yol, Allah yoludur ve Allah yolunda cihadın genel manası da budur.

"Allah'ın yasaklarından sakının ve Mü'minler [illegible]ce Allah'a güvensinler." Bu kısım, öncesi üzerine atfedilmiştir. Yani şöyle denmektedir: Allah'ın size olan nimetini, bir kavim size karşı ellerini uzattığı sırada size yardım edişini hatırlayın. Onlar öldürmek maksadıyla ellerini size doğru uzatmak üzereydiler ve Allah, onların ellerini sizden uzaklaştırdı. Size karşı niyetlendikleri şeyi, neredeyse yapmak üzereydiler ama uygulayamadılar. Sizin zayıf, düşmanlarınızın kuvvetli olduğu bir anda onlara karşı ne kadar güç-

lü olduğunu size gösteren Allah'tan sakının, yalnız O'na tevekkül edin. O, yasalarına riayet ettikten ve bunlara uygun bir yol izledikten sonra işlerini kendine havale edenlere yardım ettiğini size gösterdi. Allah'ın kurallarına göre zararından ve sonunun kötü olmasından korkulan her şeyden sakınılması gerekir. Allah'ın kudretine, yardımına, ihsânına ve rahmetine inananlar kendi nefislerine, dostlarına ve müttefiklerine değil yalnız Allah'a güvensinler. Çünkü Benî Nadîr ve benzerleri ihânet ettikleri gibi bunlar da ihânet edebilirler. Düşmanları, mü'minlerden çok olabilir ve onlara karşı acze düşebilirler, şaşkınlık ve kargaşa dalgaları arasında kalabilirler. Derken güçlerini kaybedip ümitsizliğe kapılabilirler. Halbuki Allah'a güvenen bir mü'min için böyle bir şey olmaz. Çünkü o, şahsen acze düştüğü, kapılar üzerine kapandığı ve düşmanları galebe çaldığı için ümitsizliğe kapılma olgusuyla karşı karşıya gelince hatırlar ki Allah, onun dostu ve vekîlidir, her şeyin hâkimiyeti O'nun elindedir, himâye eden O'dur ve hiç kimse O'na karşı koyamaz. Böylece o mü'minin kuvveti tazelenir, sıkıntısı dağılır, ümitsizlik ondan kaçıp uzaklaşır ve pörsümüş olan gücü tazelenir. Elde etmiş olduğu bu iman, hatırlama ve tevekkül sayesinde Allah da ona yardım eder, düşmanını perişan edip onun kalbine korku salar. Allah ona bu ve benzeri şekillerde yardım eder. Nitekim kâmil mü'minlerden olup O'na tevekkül eden her kes kendilerinin zayıf, az ve muhtâç oldukları, bütün insanların da onların üzerine çullandıkları günlerde Allah'ın bu yardımını tevekkül edenlerin en Yücesi Hz. Muhammed ile birlikte müşâhede etmiştir.

Sözün özü şudur: Allah burada bize önce takvâyı, sonra da tevekkülü emretmektedir. *"Takvâ"*, her türlü kötülükten ve şerden, bunların sebeplerinden ve bunlara başlangıç teşkil edebilecek şeylerden korunma hususunda çaba harcamaktır. *"Tevekkül"*ün hakikati de ancak Allah'ın, sebep-sonuç sistemindeki yasasına göre hareket etmekle gerçekleşir. Çünkü işlerin kendisine havâle edildiği kimseye itâat edilmesi gerekir. Allah'ın bu âlemle ilgili kuralına sırt çeviren, faydalı işleri emretme, zararlı işleri yasaklama tarzındaki düzenlemelerine aykırı davranan birisinin O'na tevekkül ettiğini, O'na güvendiğini söylemek doğru değildir. Tevekkül ve sebepler konusunu Âl-i İmrân Sûresi'nin tefsirinde hakkıyla anlattık.[625]

625. *Menâr Tefsiri*, IV Cilt, Sf. 165-177.

وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا وَقَالَ اللَّهُ
إِنِّي مَعَكُمْ لَئِنْ أَقَمْتُمُ الصَّلَاةَ وَآتَيْتُمُ الزَّكَاةَ وَآمَنْتُمْ بِرُسُلِي وَعَزَّرْتُمُوهُمْ
وَأَقْرَضْتُمُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا لَأُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَلَأُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي
مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَٰلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ ﴿12﴾ فَبِمَا
نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ
وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَىٰ خَائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ
فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿13﴾ وَمِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا
نَصَارَىٰ أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ فَأَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ
وَالْبَغْضَاءَ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللَّهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿14﴾

12- Ve and olsun ki Allah İsrâiloğullarından mîsâk aldı. Ve onlardan on iki nakîb gönderdik. Ve Allah dedi ki: Ben, sizinle beraberim. And olsun ki eğer namazı edâ ederseniz, zekatı verirseniz, peygamberlerime (rasûllerime) iman eder ve onları desteklerseniz, Allah'a iyi borç (karz-ı hasen) verirseniz sizin kötülüklerinizi kesinlikle örterim ve sizi altından nehirler akan cennetlere girdiririm. Bundan sonra sizden kim küfrederse şüphesiz o, düzgün yoldan sapmıştır.

13- Ahitlerini bozmalarından dolayı onları lanetledik ve kalplerini katılaştırdık; onlar kelimelerin yerlerini değiştirir oldular. Kendilerine yapılan hatırlatmaların (öğütlerin) bir kısmını unuttular. İçlerinden az kısmı hâriç onların ihânetine muttali olmaya devam edeceksin. Onları affet ve bağışla. Allah şüphesiz ihsan sahiplerini sever.

14- Ve "Biz Hıristiyanız" diyenlerden de teminat (mîsâk) aldık ve onlar da kendilerine yapılan hatırlatmaların (öğütlerin) bir kısmını unuttular. Biz de kıyâmet gününe kadar aralarında düşmanlığı ve kini kışkırttık. Ve Allah ileride onlara, yaptıklarını bildirecek.

Bu ayetlerin, daha önceki ayetlerle hangi bakımdan ilişkili ve bağlantılı olduğu, Allah'ın bu ümmetten teminat alması ile ilgili olarak daha önce söylenenlerden anlaşılır. Bu, zamanın değişmesiyle değişmeyen gayelerden biridir ve daha önce o ayetin tefsirinde de belirttiğimiz gibi Allah'ın aralarından peygamber gönderdiği bütün ümmetler hakkında geçerli olan genel bir gâyedir. Allah bizden, son peygamberine itaat konusunda kesin söz almış olduğu teminatını bize hatırlattıktan sonra bu teminatın bir benzerini vatan ve tarih itibariyle bize en yakın olan ümmetlerden, Yahudilerden ve Hıristiyanlardan da aldığını, onların Allah'a verdikleri bu teminatın gereğini yapmayıp onu bozduklarını, O'nun da bu sebeple onları bu dünyada cezalandırdığını, âhirette de kendilerini daha şiddetli ve daha kalıcı bir cezanın beklediğini hatırlatmaktadır. Onların durumundan ibret almamız ve onlar gibi olmaktan sakınmamız; onların, Hz. Peygamber'i inkâr etmelerinin, ona eziyet ve ümmetine düşmanlık etmeye kalkışmalarının sebebini kavramamız için ve bu ayetlerden sonra gelen ayetlerde sözü edilen konularda onlara karşı delil ikâme etmek maksadıyla Allah bunları bize hatırlatmakta, burada zikretmektedir. Bu, Ehl-i Kitab ile delile dayalı tartışma ve onların küfürlerinin, sapıklıklarının türlerin beyan etme sadedinde ele alınacak uzunca bir konunun girişidir.

"Ve and olsun ki Allah İsrâiloğullarından mîsâk aldı." Allah İsrailoğullarından; kendileri için gönderdiği *Tevrat*'a göre kesinlikle amel edecekleri hususunda güçlü bir teminat aldığına yemin ediyor. Bu durumu ve onun gerçekliğini tekit (pekiştirmek) etmek, bunun sonucunun önemini vurgulamak için yemin ifadesi kullanıyor. Çünkü Peygamber her ne kadar onların kitaplarına ve tarihlerine muttali değilse de bunu zaten ilâhî vahiyle bilmektedir. Bu teminat Hz. Musa'ya nispet edilen beş kitabın sonunda halen yer almaktadır.[626]

"Ve onlardan on iki nakîb gönderdik." "Nakîb", bir toplumda onların durumlarını ve işlerini inceleyen, araştıran kişi demektir. "Nekabe ani'ş-şey'i", "bir şeyi derinlemesine araştırdı, inceledi" anlamındadır. Kelimenin asıl manası *"delmek"* olup bu manada ahşap ve benzerleri hakkında "sekabe" kullanıldığı gibi duvar ve benzerleri hakkında da "nekabe" kullanılır. İkinci (darabe gibi) ve dördüncü (alime gibi) bâbdan "Nekabe aleyhim, nekâbeten", "Onlara nakîb (başkan) oldu" demektir. Bu kelimede *"Başkanlık ve velîlik"* manaları bulunduğu için *"alâ"* ile müteaddî olarak kullanılır.

626. Bkz: Nisâ, 4/153. ayetin tefsiri.

İsrailoğullarının nakîbleri on iki sıbtın[627] liderleridir. Âyette söz konusu edilen *"gönderme"*den maksat, onların bu Sûrede kendilerinden bahsedilecek olan zorbalarla savaşmak üzere gönderilmeleridir. Mucâhid, Kelbî ve Sûddî böyle diyorlar. Eğer onların söyledikleri sahih ise bu görüş esas alınır. Aksi takdirde zâhire bakılırsa buradaki *"gönderme"*den maksat, bu kişilerin onlara lider yapılması olmalıdır.

"Ve Allah dedi ki: Ben, sizinle beraberim." Yani "Bana verdiğiniz mîsaka bağlı kaldığınız sürece size yardım etme ve destek olma hususunda ben sizinle beraberim." Bunu Allah, Hz. Musa'ya söyledi ve o da diğerlerine tebliğ etti. Nebîleri bunu onlara zikrediyordu ve rasûlleri de zaman zaman yeniden hatırlatıyorlardı. Onlar buna aykırı davrandıklarında Hz. Musa nasıl onları uyarıyor, bundan dolayı kendilerini bekleyen sonucu hatırlatıyorsa bunlar da aynı şekilde onları uyarıyorlardı.

"Eğer namazı edâ ederseniz, zekatı verirseniz..." Allah, Hz. Musa'nın diliyle onlara yemin ederek muhteva itibariyle şunları söylüyor: Andolsun ki eğer namazı gerektiği şekilde edâ ederseniz ve malınızdan Allah'ın farz kılmış olduğu sadakayı -ki bu sadaka sayesinde nefisleriniz temizlenir ve cimrilik rezaletinden kurtulur- verirseniz...

"Elçilerime iman eder ve onları desteklerseniz..." Yani Musa'dan sonra size göndereceğim Dâvûd, Süleymân, Zekeriyyâ, Yahyâ, Îsa ve Muhammed gibi elçilerime iman eder ve onları desteklerseniz, demektir. İman esaslarından olan peygamberlere imanın, burada fer'î amellerden olan namaz ve zekâttan sonra zikredilmesindeki espri de budur. Burada Allah'a ve bunları kendilerine tebliğ eden Allah Rasûlü'ne iman etmiş kimselere hitap edilmektedir. *"Ta'zîr"*, -Râgıb'ın dediği gibi- *"ta'zimle birlikte olan yardım"* demektir. "Had" dışındaki hukûkî cezaya da ta'zir denir. Çünkü bu ceza da, -ta'zir uygulanan kişinin zararlı şeylerden men edilmesi ve o şeyi yapmasının önlenmesi açısından- bir yardımdır. Ta'zir ikiye ayrılır: Kişiden, ona zarar verecek şeyi uzaklaştırmak ve kişiyi kendisine zarar verecek şeyden uzaklaştırmak. İnsanların, peygamberleri ta'zir etmesi (desteklemesi), birinci manada ta'zirdir.

"Allah'a iyi borç (karz-ı hasen) verirseniz..." Yani Allah'ın size açık açık farz kıldığı miktarın üstünde mal harcarsanız ve iyilik yaparsanız bu sayede siz, borcuna sâdık varlıklı, zengin bir kişiye borç veren kişi mesabesinde

627. *"Sıbt"*, Arapça'da *"oğlun oğlu"* anlamındadır. Hz. Yakub'un on iki oğlundan olan torunları on iki sıbtı oluşturur. (Çev.)

olursunuz. Onun vermiş olduğu bu borç boşa gitmez; çok ihtiyacı olduğu bir sırada onu önünde hazır bulur.[628]

"Sizin kötülüklerinizi kesinlikle örterim." Bu cümle, yeminin cevabıdır. "Bu beş iyilik -namaz, zekat, peygamberleri iman ve onları destekleme, iyi borç verme- sayesinde geçmişteki kötülüklerinizin tesirlerini nefislerinizden izâle ederim ve artık nefislerinizde cezayı gerektirecek bir kötülük kalmaz" demektir. Bu, öteden beri devam etmekte olan sünnetullaha uygun bir sonuçtur; suyun pislikleri yıkaması gibi iyilikler de kötülükleri giderir.

"Ve sizi altından nehirler akan cennetlere girdiririm." Oralara ancak nefsi şirkten ve onun ardından gelen fıtrî kötülüklerden arınmış olanlar girer. (Bu konu ve bu ifadenin tefsiri daha önce tekrar tekrar açıklandı).

Allah sâlih ameli ve bundan dolayı verilecek mükâfat vaadini açıklayınca peşinden bunun karşıtı durumda olan kişilerin halini de açıkladı ve şöyle buyurdu: ***"Bundan sonra sizden kim küfrederse şüphesiz o, düzgün yoldan sapmıştır."*** Yani o kişi, üzerinde yürüyeni neticede kalbî ıslaha ve nefsî tezkiyeye ulaştıran, bu cennetlerde Allah'ın civarında olmaya ehil hale getiren düzgün ve doğru yoldan sapmış, bu yolun ortasından ayrılmış, fıtratı bozan nefsi kirleten bâtıl yollara girmek Sûretiyle o yolun dışına çıkmıştır. Bu bâtıl yollar da üzerinde yürüyeni cehenneme ve sürekli perişanlığa götürür.

"Sözleşmelerine aykırı davrandıklarından dolayı onları lanetledik ve kalplerini katılaştırdık." Yani kendilerinden aldığımız ve karşılıklı olarak birbirimize güvence verdiğimiz teminatımızı -ki gönderdiğimiz peygamberlere iman etmek, onlara yardımcı ve destek olmak da buna dahildi- bozmaları sebebiyle bizim lanetimizi ve rahmetimizden uzak olmayı hak ettiler. Çünkü teminatı bozmaları onların nefislerini kirletti, fıtratlarını bozdu ve kalplerini katılaştırdı ve nihayetinde peygamberleri haksız yere öldürdüler, Meryem'e iftira ettiler ve hakkında asılsız suçlamada bulundular, Meryem'in, Allah tarafından onları hidayete erdirmek ve bozuk vaziyetlerini düzeltmek üzere gönderilen evladını aşağıladılar, öldürmeye kalkıştılar, sırf bir şüpheden dolayı bununla da iftihar ettiler.

Yahudilerin Lanetlenmesinin ve Kalplerin Katılaşmasının Anlamı

Onların lanetlenmeleri ve kalplerinin katılaştırılması verdikleri ahite uymamalarındandır. Allah'la yapılan sözleşmeye aykırı davranmaları ve bu-

628. Bu ifadenin belagat açısından taşıdığı değer ve etki hakkında bilgi sahibi olmak isteyen Bakara Sûresi 245. ayetin tefsirine bakabilir.

nun sonucu olan günahlar ve küfür, sünnetullah gereği nefislerine tesir etti ve Allah'ın rahmetini, ihsanını hak etmelerini sağlayacak her şeyden onları uzaklaştırdı, kalplerini katılaştırdı ve artık herhangi bir delil veya öğüt onların kalplerine tesir etmez oldu. Lanet ve kalpleri katılaştırma fiillerinin Allah'a isnat edilmesi bu anlamdadır. Yoksa bu isnat, Cebriye'nin iddia ettiği gibi Allah'ın bunu doğrudan yaratması ve onları da bununla cezalandırması anlamında değildir. Bu, onların özgür iradelerinin sonucudur ve bu fiiller onun sebebidir. Bu isnat, ilâhî ceza ile ilgili sünnetullahtan habersiz cahillerin anladıkları gibi bir mana da ifade etmez. O cahiller bunun, dünyadaki kanunlara ve hukukî düzenlemelere aykırı davranma sonucu doğan beşerî ceza hukuku kabilinden olduğunu zannediyorlar. Hâlbuki biz tekrar tekrar açıkladık ki bu mesele öyle değildir. Bu, tıbbî kurallara aykırı davranmadan doğan hastalıklar ve acılar kabilindendir. Bu da kendi içinde tutarlı, vakıaya ve mükellefiyet yüklemenin hikmetine mutâbık, nasslar arasında bağdaşma sağlayan bir durumdur. Eğer Allah doğrudan onların kalplerinde katılık yaratsaydı ve bu katılık, kendi ihtiyarları ile işlemiş oldukları kötü fiillerinin sonucu olmasaydı bu katılıktan dolayı onları kınaması ve cezalandırması imkânsız olurdu.

Hamza ve Kisâî "yâ" harfi şeddeli olarak "feîleten" vezninde "*kasiyyeten*" (*kasiyye*) şeklinde okumuşlardır. Kelimenin bu şekli, diğerlerinin okuyuşu olan "*kâsiye*" şekline göre vasıf bakımından mübalağa ifade eder. Her iki okuyuşa da uygun olsun diye bu kelime İmam Mushaf'ta elifsiz olarak yazılmıştır. Arapların "dirhemun kasiyyun" (bozuk, ayarı düşük dirhem) tarzındaki kullanımından hareketle ***"kasiyye"*** kelimesinin kötü, bozuk anlamında olduğu da söylenmiştir. Fakat İmam Zemahşerî kelimenin, "dirhemun kasiyyun" ifadesindeki manasını salâbet (sertlik) manasındaki katılık (kasvet) anlamı ile irtibatlandırmıştır. Çünkü altın ve gümüş halis halleriyle yumuşaktırlar. Bakır gibi bazı madenler katılırsa bu ek madde onlara bir katılık ve sertlik kazandırır.

"Onlar kelimelerin yerlerini değiştirir oldular."

"Tahrîf", bir şeyi kendi yerinden başka bir yere eğmek, demektir ve bu eğme asıl yerden herhangi bir tarafa olabilir. Bu kelime, "yan, taraf" anlamındaki "harf"ten alınmıştır.

"el-Kelim", "kelime"nin çoğuludur ve hem "tekil bir lafız" anlamında hem de "manası tam cümle" anlamında kullanılır. Nahivciler onu birinci manada kullanırlar. "Kelimetu't Tevhîd" sözünde ise ikinci manası kastedi-

lir. Kelimelerin, yerlerinden tahrif edilmesi oynatılması, hem takdim-tehir, hazf, ziyâde ve noksan tarzında lafızlarının tahrif edilmesini hem de lafızlarına kendi manaları dışında manalar yüklenerek anlamlarının tahrif edilmesini ifade eder. Büyük ilim adamlarımızdan bir çoğu bu ayetin tefsirinde bu ikinci manayı tercih etmiş ve gerekçe olarak da mütevâtir bir Kitab'ın lafızlarında değişiklik yapmanın zor, hatta imkansız olduğunu söylemişlerdir. Onların bu tercihlerinin ve gerekçelerinin sebebi, Ehl-i Kitab'ın tarihine vâkıf ve kitaplarına muttali olmamaları, o kitapların mütevâtirliğini Kur'ân'a kıyas etmeleridir. Halbuki onların tarihini bilen, Tevrat dedikleri veya başka isimler verdikleri kitaplarına -ki Hıristiyanların kitapları da böyledir- muttali olan âlimlerin görüşüne göre bu kitaplarda lafzî tahrif de manevî tahrif de, her ikisi de mevcuttur ve bunu reddedecek hiçbir şey yoktur, bu kitaplar mütevâtir de değildir. Hz. Musa'nın yazdığı ve İsrailoğullarından koruyacaklarına dair söz ve teminat aldığı Tevrat -ki *Tesniye Kitabı*'nın otuz birinci bölümünde böyle söylenmektedir[629]- kesinlikle kayıptır ve bu hususta Yahudi ve Hıristiyan tarihçilerinin ittifakı vardır. Kendilerinde bu kayıp nüshanın dışında bir nüsha da yoktur. Müslümanların, Hz. Peygamber'in sağlığında Kur'ân'ı ezberledikleri gibi onu ezberlemiş olan herhangi bir kişi de yoktur.

Onların Hz. Musa'ya nispet ettikleri beş kitapta Hz. Musa'nın Tevrat'ı yazdığını ve onlardan onu koruyacakları hususunda söz aldığını belirten haberler vardır. Bu ifadeler kesinlikle o Tevrat'tan değildir. Yine onlarda Hz. Musa'nın ölümüne ve ondan sonra *Tesniye Kitabı*'nda zikredilenlerin yazıldığı zamana kadar onun gibi birinin çıkmadığına dair haberler vardır. Bu ifade kesinlikle gösteriyor ki bunların yazarı, Hz. Musa'dan -görüldüğü kadarıyla- uzunca bir zaman sonra bunları yazmıştır ve bu zikredilenlerle gerçek *Tevrat*'ın bir ilgisi yoktur. Kendi aralarında meşhur olan bilgiye göre *Tevrat* Babillilerin onları esir ettikleri sırada kaybolmuştur. Bu kitaplarda bunların, esaretten sonra yazıldığına delalet eden sayılamayacak kadar Babilce kelime vardır. Öyleyse her bir tabakada değiştirme hususunda anlaşmış olmalarından emin olunacak kadar çok sayıda büyük gruplar tarafından ve hiç bir tabakada isnat kesintisiz olmaksızın nakledilmesi şart olan Tevrat nerede? Batılı araştırmacı tarihçilerin tercih ettikleri görüşe göre mevcut Tevrat, Hz. Musa'dan bir kaç asır sonra yazılmıştır. Meşhur görüşe göre esaretten sonra mukaddes kitapçıkları yazan ilk kişi kâhin Ezra'dır ve kral Artraxerxès zamanında olmuştur. Kral Artraxerxès İsrailoğullarının, memleketlerine dönmelerine izin verdiği sırada onun da bunu yazmasına izin vermiştir. Bu me-

629. Bkz: *Kitab-ı Mukaddes*, *Tesniye* (*Yasa'nın Tekrarı*) 31:1-30.

seleyi daha önce Âl-i İmrân ve Nisâ Sûreleri'ni tefsir ederken açıklamıştık. Bu açıklamalarımıza bazı ilaveler de yapacağız.

"Kendilerine yapılan hatırlatmaların (öğütlerin) bir kısmını unuttular."

İbn Ebû Hâtim'in'in rivayetine göre İbn Abbas "Kitabı unuttular" demiştir. Yine onun Abd b. Humeyd, İbnu'l-Munzir senediyle rivayet ettiğine göre Mucâhid de "Allah, Kitabını onlara indirince O'nun Kitabını unuttular" demiştir. Her ikisinin de maksadı "ondan bir kısmı"dır. Yani o Kitab'ın aslından bir kısmını unuttular, demektedirler.

İbn Mübârek ve Ahmed de (Kitâb'uz Zühd'de), İbn Mes'ûd'un bu ayetin tefsiri ile ilgili olarak "Sanırım insan, işlemiş olduğu bir günahtan dolayı bildiği bir şeyi unutur" dediğini rivayet ederler. O, onların, Allah'ın hatırlattıklarından bir kısmını unutmalarının sebebini böyle açıklıyor.

Bazı âlimler "unutma"yı, "amel etmemek" şeklinde tefsir ederler. Onlar Kitabın mütevâtir olduğunu vehmettikleri için, sanki onun aslından olan bir şeyin unutulmasını ve zâyi edilmesini uzak bir ihtimal olarak görürler. Hakikat şu ki Bâbilliler onların mabetlerini yaktıkları, merkezlerini tahrip ettikleri ve kılıçtan kurtulanlarını da esir ettikleri sırada onlar kitaplarını zâyi ettiler ve kaybettiler. Onlar genel olarak tekrar özgürlüklerine kavuşunca o Tevrat'tan ezberlerinde olanları ve amel etmek suretiyle muhafaza ettiklerini veya istişhâd gibi maksatlarla yazılı metinlerde zikrettiklerini bir araya topladılar, kalanını unuttular. Bu konuyu daha önce Âl-i İmrân Sûresi ikinci ayetin tefsirinde ve yine aynı sûrenin 22., Nisâ Sûresi'nin 44 ve 51. ayetlerinde derinlemesine araştırıp inceledik. Yeminle ifade ediyorum ki buradaki *"Kendilerine yapılan hatırlatmaların (öğütlerin) bir kısmını unuttular."* cümlesi ve oradaki *"Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmedin mi..."*[630] cümlesi Kur'ân'ın en büyük mucizelerindendir ve bu mucizeyi Hz. Peygamber'den bir kaç asır sonra tarih bize ispat etmiştir. Onun peygamberliği sırasında Yahudilerin, dinlerinin temelini teşkil eden kitaplarını kaybetmeleri ve bu Kitabı onlar için içlerinden, putperestler arasında esir ve tutsak olarak yetişmiş birisinin bir kaç asır sonra yazmış, onda eksiltmeler ve ilaveler yapmış olması Araplar'dan hiç kimsenin hatırına gelmemiştir. O kişinin, bu yazdıklarını hangi kaynaklardan topladığı hakkında sağlam bir bilgi yoktur. Bu durum ilmin, Müslümanlar arasında yaygınlaşmasından sonra da bir kaç asır Müslüman alimlere kapalı kalmıştır.

---

630. Nisâ, 4/51.

Allah bu ayette Yahudilerin, kitaplarındaki kelimeleri yerlerinden tahrif ettiklerini, kendilerine söylenenlerin bir kısmını unuttuklarını; Âl-i İmrân (3/22) ve Nisâ (4/44, 51) sûrelerinde onlara kitaptan bir pay verildiğini, yine Nisâ Sûresi'nde (4/48) onların kelimeleri yerlerinden tahrif ettiklerini bildirmektedir. Bu ayetlerden bir kısmındaki ***"Kendilerine kitaptan bir pay verilenler."*** ifadesinin mefhum-ı muhalifinden onların yine ondan unuttukları bir payın da olduğu anlaşılmaktadır ki burada açıkça ifade edilen de odur.

Bazı müfessirlere göre burada sözü edilen unutulan şey, Hz. Peygamber'e dair müjde ve onun sıfatları hakkındaki açıklamadır. Fakat bu doğru değildir. Çünkü eğer onlar bunları tamamen unutsalardı o zaman Allah'ın, onların âlimleri hakkında *"Onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanıyorlar."*[631] demesi doğru olmazdı. Hâlbuki bunu Kur'ân açıkça ifade etmiştir ve onlardan olup da Müslüman olanlar da bunun böyle olduğunu yeminle ifade etmişlerdir.

Bazıları buradaki unutmayı gereği ile amel etmemek şeklinde yorumlarlar ki bu, kullanılan lafzın lâzımını kasdetmek (ıtlâku'l-lafz ve irâdetü lâzimihî) kabilinden bir mecazdır. Hâlbuki sözde aslolan, hakikattir ve sözün hakîkî manada alınması imkansız olduğu zaman mecâzî manaya baş vurulur. Burada da böyle bir imkânsızlık yoktur. *"Kendilerine kitaptan bir pay verilenler."* ayeti de burada hakiki mananın kastedildiğine delalet eder. Buradaki ve oradaki ifadeden anlaşılan mana şudur: Hz. Peygamber zamanındaki Ehl-i Kitab -ki daha önce Beytu'l Makdis'in tahrip edildiği, Tevrat'ın kaybolduğu ve kendilerinin esaret altına alındıkları döneme kadar süren zaman içindekilerle onlardan sonra günümüze kadar gelenler ve Allah'ın murad ettiği zamana kadar gelecek olanlar da onlar gibidir- kendilerine kitaptan bir pay verilmiş olan ve o kitap kaybolduğu, tamamı da ezberlerinde bulunmadığı için ondan bir kısmını da unutmuş olan kimselerdir. Sonra onlar, kendilerine verilen ve onlarda kalan bu kısım ile de gerektiği gibi amel etmiyorlar, amel ettiklerini de olması gereken şekilde yerine getirmiyorlardı. Eğip bükerek ve tevil ederek o kalan kısmı da yerlerinden tahrif ediyorlardı. Üstelik dağınık sahifelerden nakledildiği için onun lafzı da tahrif [illegible]. Ne bu sahifelerin sahiplerine güveniliyordu [illegible] de [illegible] ..ğlamış [illegible]na

Bu konunun [illegible]yanların, kendilerine hatırlatılanlardan (zikredilenlerden) bir kısmını unuttuklarından söz ederken anlatacağız.

631. Bakara, 2/146; En'am, 6/20.

"İçlerinden birazı hâriç onların ihânetine muttali olmaya devam edeceksin." Katâde'den rivayet edildiğine göre âyetteki ***"hâine"*** kelimesi *"hıyânet"* (*hâinlik, ihânet*) manasındadır. Araplar zaman zaman ism-i fâil sîgasını mastar yerine ve mastarı da ismi fâil yerine kullanırlar. Mesela "kâile" kelimesi "kaylûle" (öğle vakti uyumak) anlamında ve "hâtıe" kelimesi "hatîe" (günah, suç) anlamında kullanılır.

Başka bir görüşe göre de *"hâine"* kelimesi unutulmuş bir kelimenin sıfatıdır. Unutulmuş olan bu kelime ya müzekkerdir ya da müennestir. Eğer müzekker bir kelimenin sıfatı ise o zaman *"hâine"*nin sonundaki *"tâ"* harfi mübâlağa ifade eder. Çok rivayette bulunan kişi için "râviye", kendini bir şeyin tanıtım ve propagandasına adayan kişi için "dâiye" dendiği gibi burada da çok ihanette bulunan kişi anlamında *"hâine"* denmiştir. Eğer müennes bir kelimenin sıfatı ise o kelime, "nefs", "fi'le" veya "fırka" olarak tekdir edilir ve mana "onlardan hâin bir nefse veya fiile yahut gruba..." şeklinde olur.

Buradaki mana şudur: Ey peygamber! Sen sana komşu olan bu Yahudilerden, onlar sana komşu oldukları veya Hicaz'da seninle ilişki içinde bulundukları müddetçe ihânet üstüne ihânete muttali olmaya devam edeceksin. Onlara güvence verdin diye kendin de onların hile ve tuzaklarından emniyette olduğunu sanma. Onlar vefasız ve sözüne güvenilmez bir topluluktur. Daha önce de Allah'a verdikleri sözü ve teminatı bozmuşlardı. Böyle bir sözünde durmama hadisesi ve onun sonucu olarak kalplerinin katılaşması, peygamberlerini öldürmeleri söz konusu iken, bunlardan sonra sana karşı vefalı olmaları nasıl umulabilir ki?! Yalnız içlerinden az bir kısmı, Müslümanlığı kabul eden Abdullah b. Selâm ve arkadaşları bunun dışındadır. Onlar Müslüman olmada samimidirler; bir hainlik veya aldatma kasıtları yoktur.

"Onları affet ve bağışla. Allah şüphesiz ihsan sahiplerini sever." Bu az miktardaki kişinin daha önce yaptıklarını affet, onların kötülüklerini görmezden gel ve onlara Allah'ın da hoşlandığı ihsan üzere muamele et. Ey Allah'ın Rasûlü! Sen, Allah'ın hoşlandıklarını gözetmeye en layık insansın. Bu, Ebû Müslim'in görüşüdür.

Başka bir görüşe göre de mana şöyledir: İhsan ve fazileti, adaletin gereğine tercih ederek onların hepsinin daha önce yaptıklarını affet ve o yaptıklarını dikkate alma. Bunun mutlak bir emir olduğu ve daha sonra Tevbe Sûresi'ndeki *"Kendilerine kitap verilenlerden; Allah'a ve âhiret gününe iman etmeyen, Allah'ın ve Rasûlü'nün haram kıldıklarını haram saymayan ve hak dini*

benimsemeyen kimselerle onlar küçülmüş bir halde elleriyle cizye verene kadar savaşın."[632] âyeti ile neshedildiği de söylenmiştir. Bu görüş, Katâde'den rivayet edilir. Fakat Hz. Peygamber'in Yahudilerle Tevbe Sûresi inmeden önce savaşmış olması ve Tevbe Sûresi'ndeki âyette cizye kabulünün yer alması bu görüşe karşı çıkıyor. Cizyenin kabulü, af ve bağışlama ile uyumlu bir hükümdür. Onlar hâinliklerinden dolayı savaşta taraf durumuna geçtiler ve öldürülmeyi hak ettiler. Kendilerinden cizyenin kabul edilmesi, öldürülme fiilinden affedildikleri ve bağışlandıkları şeklinde değerlendirilir.

Başka bir izah şekli de şudur: Buradaki affetme ve bağışlama emri, şahsî suçları kapsar, onların sözüne güvenilmez harbî durumuna düşmelerine sebep olan taahhüdü bozma suçunu kapsamaz. Bu izah şekli, buradaki affetme emrini, "Eğer tevbekâr olup iman ederlerse ve söz verirlerse" veya "Cizye ödemeyi kabul ederlerse" şeklinde mahzuf bir şart ile irtibatlandırarak yapılan izahtan daha uygundur. Cumhûrun görüşüne göre söylenenlerin özeti budur.

Eğer bu sûrenin inişi, Hz. Peygamber ile Yahudiler arasında meydana gelen çatışmadan ve Tevbe Sûresi'nin inişinden sonra olmasaydı ben şöyle bir ihtimalden söz ederdim: Muhtemeldir ki burada kastedilen, Benî Nadîr Yahudileridir (Benî Kureyza da onlar gibidir). Bu ifadelerden önce onların Hz. Peygamber'e ihanet edip, aralarındaki anlaşmayı bozarak onu öldürmeye kalkışmalarından bahsedilmiş olması buna karîne teşkil eder. Bu durumda burada geçen ***"onları affetme ve bağışlama"***dan maksat da onları öldürme gücü elde edilmişken bunun yapılmayıp daha hafif derecede bir uygulamaya rıza gösterilmesi olur. Yapılan da zaten budur.

Hz. Peygamber'in hayatı hakkındaki eserlerden bilinmektedir ki Medine'ye gittiğinde Yahudilerle barış ve ateşkes yapma hususunda arzulu olmuştur. Onlarla, kendisine karşı savaşmayacakları, onunla savaşanlara destek olmayacakları, ona düşman olan birisi ile ona karşı dostâne münasebetler kurmayacakları, kendilerinin de can ve mal emniyetine, din hürriyetine sahip olacakları hususunda antlaşma yapmıştır. Medine'nin etrafında üç Yahudi kabilesi vardı: Benî Kaynukâ, Benî Nadîr ve Benî Kurayza.

Benî Kaynukâ, antlaşmaya aykırı davranan ve Hz. Peygamber'le alenen savaşa kalkışan ilk grup oldu. Çünkü bu gruplar içinde en güçlüsü onlardı. Hz. Peygamber, onlara karşı gâlip gelince münafıkların reisi Abdullah b. Ubey onlar için ricacı oldu ve Hz. Peygamber de onları ona bağışladı. Bunlar

632. Tevbe, 9/29.

Hazreclilerin müttefiki idiler ve Abdullah b. Ubey de onları destekliyor, onlara ve Hz. Peygamber'in diğer düşmanlarına elinden geldiğince yardım ediyordu. İşte bu, bir tür af ve bağışlamadır.

Benî Nadîr de antlaşmayı bozdu ve Hz. Peygamber'i öldürmeye kalkıştı. Bu durumda onlarla savaşmak meşru hale geldi. Buna rağmen Rasûlüllah (s), barışı ve onları etrafından kovmakla yetinmeyi tercih etti. Onlara "Medine'den çıkın, burada benimle birlikte oturmayın. Size on gün süre verdim. Bundan sonra burada kimi bulursam boynunu vururum." diye haber gönderdi. Bir kaç gün geçti, hazırlık yapıyorlardı. Sonra Abdullah b. Ubey onları vazgeçirdi. "Çıkmayın. Benimle beraber sizinle birlikte kalenize girecek ve önünüzde ölecek iki bin kişi var. Kurayza kabilesi ve Gatafanlı müttefikleriniz de size yardım edecekler" diye haber gönderdi. Reisleri Huyey b. Ahtab Hz. Peygamber'e aşırı derecede düşmandı. Onu Hz. Peygamber'i öldürmeye hırslı yapan ve onunla yaptığı anlaşmayı bozmaya sevk eden de bu idi. Ayrıca münafıkların reisinin sözleri de onu aldattı ve Hz. Peygamber'e "Çıkmıyoruz. İstediğini yap!" diye haber gönderdi. Bu açık bir savaş ilanıydı. Bunun üzerine Hz. Peygamber ve Müslümanlar Benî Nadir'e karşı yola çıktılar. Hz. Peygamber'in sancağını Hz. Ali (r) taşıyordu. Onların bulunduğu yere geldiklerinde kalelerinin üzerinde duruyorlar, ok ve taş atıyorlardı. Abdullah b. Ubey onlara ihanet etti, Kureyza ve Gatafan'dan da yardım gelmedi. Kuşatma şiddetlenince oradan selamet içinde çıkmaya razı oldular. Hz. Peygamber, onları tamamen yok etmeye muktedir olduğu halde affetmeyi ve iyi davranışı, şerlerinden onları Medine'den uzaklaştırmak suretiyle emin olmayı tercih etti. Oradan çocukları ve develerin silah dışında taşıyacağı yüklerle çıkmaları şartıyla onları indirdi ve Hayber'e sürdü. Şüphesiz bu da büyük bir af ve iyi davranış türüdür.

Zâhir olan o ki bu âyet, bütün bunlardan sonra indi. Çünkü o, en son inen ayetlerdendir. Yahudiler de bundan sonra bir ihanet ve anlaşmaya aykırılık içinde olmamışlardır. Fakat o, kendisinden sonra onların Arap yarımadasından sürülmelerini tavsiye etmiştir.

Allah Teâlâ Yahudilerin, verdikleri teminatı bozmalarından ve içinde bulundukları durumdan ibret alınmasını beyan ettikten sonra bunun arkasından aynı konuda Hıristiyanların ne durumda olduklarını beyan ederek şöyle buyurdu: ***"Ve 'Biz Nasârâyız (Hıristiyanız)' diyenlerden de teminat (misâk) aldık ve onlar da kendilerine yapılan hatırlatmaların (öğütlerin) bir kısmını unuttular."*** Yani aynı şekilde ilk Kitab Ehli'nden olup da kendilerine "*Nasârâ*" adını veren kimselerden de teminat aldık. Onlar Hz. İsa'ya tabi

olduklarını ve ona yardım ettiklerini söyleyenlerdir. İsrailoğullarından ve başkalarından oluşan müstakil bir grup oldular ve teminatlarını bozdular, öncekilerin yaptıkları gibi onlar da Meryem oğlu İsa Mesih'in dilinden kendilerine yapılan hatırlatmalardan ve tebliğlerden bir bölümünü unuttular.

"Biz de kıyâmet gününe kadar aralarında düşmanlığı ve kini kışkırttık." Ayetteki ***"fâ"*** bağlaç harfi sebep bildirmek içindir. Yani kitaplarından büyük bir kısmı unutmaları, onların hevâlarının peşine takılmalarına ve dinde ayrılığa düşmelerine sebep oldu ki bu da bizim insanlar hakkındaki doğal kuralımıza (sünnetimize) göre düşmanlığı ve kini gerektirir.

"İğrâ", kışkırtmak, tahrik etmek demektir. Bu, aslında onların serbest fiillerinden olduğu halde sebep-müsebbep kabilindendir. Çünkü bu durum Allah'ın, yaratıkları ile ilgili doğal kuralının (sünnetinin) sonucudur. Bu, onların dünyadaki cezalarıdır.

"Ve Allah ileride onlara, yaptıklarını bildirecek." Ahirette onları hesaba çekerken bunları bildirecek ve onları, sapıklıklarının hakikatinden haberdâr edecek, daha sonra da bundan dolayı cezalandıracaktır. O'nun zerre kadar zulmetmeyen adaletli bir hakem olduğunu bilmeleri için bunu böyle yapacaktır.

Allah Yahudiler gibi Hıristiyanların da kendilerine yapılan tebliğin bir kısmını unuttuklarını bildirmektedir. Onların bunu unutmalarının sebebi şudur: Hz. İsa, onlara tebliğ ettiği öğütleri, Allah'ın birliğine ve yüceliğine dair hususları, O'na ibadet edilmesiyle ilgili öğretileri yazmamıştı. Kendisine tâbi olanlar da sıradan insanlardı. İçlerinde en ileri gelenleri havârîleri idi ve onlar da balıkçılık gibi mesleklere mensuptular. Yahudiler onlara düşmanlık ve onları kovma hususunda çok çetin davrandılar. Hz. İsa'nın *İncil*'inden ezberlediklerini tedvin edecek ve koruyacak güçlü ve ilim ehli bir sosyal kurumları yoktu. Onların tarihlerinden ve mukaddes kitaplarından anlaşıldığına göre onların yaşadığı çağda birçok kişi, insanlar arasında Mesih (a) hakkında bâtıl öğretiler yayıyordu. Bu konuda yazanlar da onlar gibi idiler. Kendilerinin de mukaddes kitaplarında ve Kilise tarihlerinde belirttikleri gibi İncil adında kitap yazanların sayısı çok fazla idi. Şimdi onların güven duydukları bu dört İncil de Hz. İsa'dan üç asır sonra Kral Kostantin'in Hıristiyan olması sonucu onların kendilerine ait bir devletleri olunca ortaya çıkmıştır ve o da Hıristiyanlığı putperestliğin yeni bir oluşumuna dâhil etmiştir. Bu İnciller, İsa (a) ile ilgili eksik birer tarih kitabından ibarettir ve bunlar, kendi içlerinde çelişkili, aslı ve tarihi meçhul kitaplardır. Hatta onlar arasında bu kitapların yazarları ve onları hangi

dilde yazdıkları hakkında bile ihtilaf vardır. Hz. İsa'nın İncil'inin hakikatini ve bizim siyer-i nebî kitaplarımız Kur'ân ve hadisten az bir miktar ihtiva ettikleri gibi bu kitapların da ondan sadece az bir miktar ihtiva ettiklerini Âl-i İmrân Sûresi'nin baş tarafını tefsir ederken açıklamıştık. O İncil'e ait bu az kısma da tenâkuz ve tahrifat girmiştir.

Rahmetullah el-Hindî, meşhur kitabı *İzhâru'l Hak*'ta[633] Yahudi ve Hıristiyanların ellerindeki mukaddes kitaplardan bunlardaki lafzî ve manevî tahrife dair yüz delil zikreder. Ben bunlardan bazılarını misal kabilinden Nisâ Sûresi'nin dördüncü ayetinin tefsirinde zikrettim ki içlerinde Tevrat müfessirlerinin cevap vermekten acze düştükleri ve Hz. Musa'nın yazdıkları arasında bulunmadığını kesin olarak kabul ettikleri hususlar vardır.[634]

Zâhir olan o ki *"nasîben"* ve *"hazzan"* kelimelerinin Arapça'da nekre (belirsiz) olmaları "ta'zîm" ifade eder. Yani şöyle deniyor: Ondan unuttukları ve zâyi ettikleri çoktur. Onlara verilen ve bunlardan hıfzettikleri de çoktur. Eğer onunla amel etselerdi durumları bozulmaz, perişanlıkları ve uğradıkları musibet büyük olmazdı. Aslının aynen sadırlarda ve satırlarda (ezber olarak ve yazılı metin olarak) korunmaması durumunda mâkul olan da sonucun böyle olmasıdır. Biz de kesin olarak biliyoruz ki sahâbe âlimleri duyduklarının hepsini yazmadıkları için Peygamberimiz'in hadislerinden büyük bir kısmını unuttuk ve zâyi ettik. Fakat Kur'ân'ı beyan edici mahiyette veya dinin esasları ile ilgili hadisler, bunlar arasında değildir. Dinin esaslarının tamamı Kur'ân'da mevcuttur ve amelî sünnet ile de beyan edilmiştir. Tedvin edilen hadisler ilave açıklama ve yol gösterme mahiyetindedir. Çünkü o dönemde ezberi kuvvetli bir toplum yapısına sahiptiler ve ilk asırda hadisleri tedvin ettiler, onların ezberlenerek korunmasına, metinlerinin ve senetlerinin tespitine çok özen gösterdiler. Bu konuda Müslümanlığı kabul eden herkes de onlara katıldı. İslam'dan önce de sonra da gayrimüslimler için böyle bir durum söz konusu olmadı.

***

Yahudilere ait kitaplardan büyük bir kısmın zâyi olduğu, ellerindeki kitaplara da lafzî ve manevî tahrifatın girdiği hususunda ayrıntıya girmeye ve gerek bu kitaplardan gerekse onların nezdindeki dînî tarih kitaplarından bunu gösteren deliller ikâme etmeye ihtiyacımız yok. Çünkü Yahudilerle bizim aramızda bunu gerektirecek bir tartışma mevcut değil. Eğer Hıristiyanlar

633. Bkz: Rahmetullah Hindî, *"Kutsal Kitaba İlahi Çağrı"; İzhar'ul Hakk*, Çev. Abdulhâdi Sıddık, 2 Cilt, Faran Yay. İstanbul, 2005. (Çev.)

634. Bkz: *Menâr Tefsiri*, C. IV, sf. 370 vd.

dinlerini ve *"Yeni Ahit"* dedikleri kitaplarını, *"Eski Ahit"* dedikleri Yahudilerin kutsal kitapları üzerine inşâ etmeselerdi söze Yahudilerin kitaplarından, Kur'ân'ın onlarla ilgili nitelemelerini doğrulayan şeyler ilave etmezdik. Fakat durum bizi Hıristiyanların unutmalarını ispat ve Hz. İsa'nın tebliğ ettiklerinden büyük bir kısmını zâyi etmeleri, ellerindeki kitapların tahrif edilmesi sadedinde bir miktar ayrıntıya girmeye sevk ediyor. Çünkü onlar İslam düşmanlığında ve İslam'a hücumda aşırı gittiler. Onlar akarsu kenarında altı oyulmuş kumlar üstüne camdan bina inşâ eden ve sâbit bir dağın üzerine kurulmuş sağlam bir kaleyi yıkmak için oraya toplar yerleştirmeye çalışan kimselere benziyorlar. *"Binasını Allah'tan sakınma ve rızâ üzerine kuran kimse mi daha hayırlıdır yoksa binasını heyelâna mâruz bir yarın ucuna kuran ve onunla birlikte cehennem ateşine kayan kimse mi?"*[635]

Dergimiz *Menâr* bu açıklama hususunda gereğini yerine getirdi ve Hıristiyan misyonerlerinin başlattıkları zulüm ve düşmanlığı def etti. Tefsir'de *Menâr Dergisi*'nde neşredilen çok şeyin az bir miktarı yer aldı. Burada konu ile ilgili bazı meseleleri özet olarak zikredeceğiz.

İncil'den Birçok Kısmın Zâyi Olduğu ve Hıristiyanların Kutsal Kitaplarının Tahrif Edilmesi Hakkında

1- Onların dört İncil dedikleri kitaplar Hz. İsa ile ilgili özet tarih kitaplarıdır ve bunlarda Hz. İsa'nın belli sayıda günlerindeki söz ve fiillerinden sadece az bir şey zikredilmiştir. Yuhanna'nın kendi *İncil*'inin sonundaki sözleri bunu gösterir: *"Bütün bunlara tanıklık eden ve bunları yazan öğrenci budur. Onun tanıklığının doğru olduğunu biliyoruz. İsa'nın yaptığı daha başka çok şey vardır. Bunlar tek tek yazılsaydı, sanırım yazılan kitaplar dünyaya sığmazdı."*[636]

Bu ifadede İsa Mesih hakkında yazılanların onun tarihinin yüzde birini bulmadığını anlatma sadedinde mübâlağa kastı vardır. Gâyet açıktır ki bu yazılmayan çok sayıda iş yine çokça zaman içinde meydana gelmiştir ve bu zaman süreci içinde, o işler meydana gelirken o çok şey söylemiştir. Bütün bunlar da kaybolmuş ve unutulmuştur. Bu, Allah'ın *"Kendilerine yapılan hatırlatmaların (öğütlerin) bir kısmını unuttular."* sözünü ispat etmek için onlara karşı ve onların kitaplarının muhafaza edildiğini ve tevâtürle nakledildiğini zanneden bazı âlimlerimize karşı delil olarak yeter. *Zehîratu'l Elbâb* isimli eserin Hıristiyan müellifi; "Aziz Yuhanna'nın da dediği gibi İncil, İsa'nın bütün amellerini ve sözlerini kapsamaz." der.

---

635. *Tevbe*, 9/109.
636. *Yuhanna İncili*, 21/24-25.

2. Aslında İncil birdir ve o da Hz. İsa'nın getirdiği hidayet ve son peygamberle ilgili müjdedir. Bu dört tarih yazarının ve başkalarının Hz. İsa'nın dilinden ve bizzat kendi dillerinden hikâye ettikleri ve dillerinde dönüp dolaşan onun zikri idi, ondan söz ediyorlardı. Matta, Hz. İsa'dan hikâye ederek şöyle der: *"Doğrusu size derim: Bu İncil bütün dünyanın neresinde anlatılırsa (vaaz edilirse) bu kadının yaptığı da onun hâtırası olarak bildirilecektir."*[637] Burada koku şişesini Mesih'in başına döken kadının yaptığı bu iş kastedilmektedir. Hz. İsa bütün Yahudi dünyasında İncil'i tebliğ ettikleri herkese o kadının yaptıklarını bildirme mecburiyeti getirmiştir. O kadınla ilgili haber, Hz. İsa'nın kelamında gelen İncil'e dâhil değildir. Bu tarihlerde, onun emrini yerine getirmek maksadıyla yer almıştır.

Bu tarihlere, Hz. İsa'nın İncil'inden bahsettiği ve ondan bir şeyler bulundurduğu için İncil denmiştir. Bu sebeple Markos, tarihine *"İsa Mesih'in İncil'inin başlangıcı"*[638] diyerek başlamış ve daha sonra Hz. İsa'dan hikaye yoluyla *"Tövbe edin ve İncil'i iman eyleyin."*[639] diye yazmıştır. Onun insanlardan iman etmelerini istediği İncil, ne bu dört tarih kitabından biridir ne de onların tamamıdır.' O, Pavlus'un Selaniklilere *Birinci Mektubu*'nda geçen mutlak *"İncil"*, *"Allah'ın İncili"* ve *"Mesih'in İncili"*dir.[640] İlâhî kitap Allah tarafından vahyedilmiş olmasından dolayı Allah'a ve kendisine vahyedildiği için veya onun tarafından getirildiği için de peygambere izâfe edilir. "Musa'nın Tevrat'ı" derken de aynı durum söz konusudur.

3. İlk asırlarda Mesih'e ait İnciller çok fazlaydı. Hatta onların sayısının yetmiş kadar olduğu söylenir. Kilise tarihçilerinden bazıları da apokrif İncillerin 35 tane olduğunu söylerler[641]. Mârûniyye mezhebi mensup ve *Zehîratu'l Elbâb* isimli kitabın müellifi olan zat, onların çok olduğu görüşünü kabul etmez ve bunun sebebinin, bir tanesine birden fazla isim verilmesi olduğunu, otuz beşin de neredeyse yirmiyi bulmadığını söyler. Hepsini sayar, bazılarının isminin mükerrer olduğunu ve *Barnaba İncili*'nin de bunlardan olduğunu zikreder. Yine onun anlattığına göre vahyi inkâr edenler İncillere dört noktada dil uzatırlar:

---

637. *Matta* 26/13.

638. *Markos* 1/1.

639. *Markos* 1/15.

640. Pavlus'un *Selaniklilere Birinci Mektubu* 2/4; 2/8,9; 3/2.

641. Hıristiyan resmî söylemine göre, Dört İncil standart kabul edilmiş, diğer İnciller ise "apokrif"/muteber olmayan ilân edilmişlerdir. Apokrif İnciller hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: *"Diğer İnciller: Apokrif İnciller"*. Düzenleme ve Tercüme Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2005. (Yayıncı)

a. Aziz Şehit Justinus'tan[642] önceki papalar sahte ve içine başka şeyler sokulmuş İnciller dışında bir şey zikretmezler.

b. *Yeni Ahit*'in, müellifleri tarafından yazılmış bölümlerini açığa çıkarmak mümkün değildir.

c. Bunların yazıldıkları yer ve zamanı kimse bilmemektedir.

d. Kilisenin ilk günlerinden itibaren Korintos ve Karbukrâtos, Aziz Luka'nın İncil'ini ve Alûğiler de Aziz Yuhanna'nın İncil'ini yok saymışlardır.

Kitabın müellifi bu itirazlara bağımsız düşünceye sahip kişilerce kabul edilebilir bir cevap da verememiştir.

Protestan Dr. Post *Kâmûsu'l Kitâbi'l Mukaddes*'te[643] "Apokrif İncillerin eksik olduğu açıktır. Çünkü bunlar, kurtarıcının ruhu ve hayatı ile tezat teşkil etmektedir." der. Biz bunlardan biri olan *Barnabas İncili*'ni inceledik ve Allah'ın kutsallığı, birliği, edep ve fazilete teşvik hususunda onu dört İncil'in tamamından daha mükemmel bulduk. Eğer onlar çok sayıda İncili reddederken ve bu dördünü kabul ederken delil olarak buna dayanıyorlarsa o zaman bu, *Barnabas İncili*'nin doğruluğunu başkalarından önce ispat eden veya sadece onun doğruluğunu ispat eden bir delildir.

4. İncil'in tahrif edilmesi ilk asırdan itibaren başladı. Pavlus'un Galatyalılara Mektubu'nda şöyle denir: *"Sizi Mesih'in nimeti ile davet edenden böyle çabucak başka bir İncil'e intikal edişinize şaşıyorum. Hayır. O, başka değil. Fakat sizi rahatsız eden ve Mesih'in İncil'ini değiştirmek, bozmak (tahvil) isteyen kimseler var."*[644] Mesih'in bir İncil'i vardı. Pavlus ise kendi çağında daha birinci asırda Mesih taraftarlarını tahvil -yani eski tercümesindeki şekliyle tahrif- yoluyla başkasının İnciline davet eden insanların bulunduğunu belirtiyor. Cizvit tercümesinde "tahvîl" yerine "taklîb" ifadesi var ki bu ikinci kelimede tahrif ve tebdil (değiştirme) anlamı daha belirgindir.[645] Yine Pavlus, in-

---

642. Justinus (100-165) Justin Marter ya da Şehit Justin olarak da bilinen Justinus tarihte bütün Kilise babalarının babası olarak bilinmektedir. Filistin kökenlidir. Ataları Yunanlı göçmenlerdendir. Platonist bir düşünürdür. 140-150 yıllarında Roma'da Hıristiyan felsefesi öğreten bir okulu kurmuş olan Justin Marter, Hıristiyanlığı putperestlere ve Yahudilere karşı savunmuştur. (Yayıncı)

643. Dr. George Edward Post (1838-1909) Amerikalı hekim, botanikçi ve ilahiyatçı. Suriye Beyrut Protestan Kolejinde çalıştı. Reşid Rızâ, Dr. Post'un James Hastings ve Sir William Smith'in sözlüklerinden derlediği Kitab-ı Mukaddes Sözlüğüne atıf yapmaktadır. *Kâmûsu'l Kitâbi'l Mukaddes/Dictionary of the Holy Bible*, 2nd ed. Beyrut 1971. (Yayıncı)

644. Pavlus'un *Galatyalılara Mektubu*, 1/6.

645. Galatyalılara Mektub 1/6'ının Yunanca metninde "*metatith mi*" ifadesi geçmektedir. *Kitab-ı Mukaddes* Sözlüklerine göre bu kelime değiştirme, tahrif etme, silme anlamlarına gelmektedir. Bkz: *A Greek-English Lexicon of the New Testament*, Joseph Henry Thayer. (Yayıncı)

sanların çabucak bu tahrif edilmiş ve Mesih'in getirdiği asıl şeklinden başka bir şekle dönüştürülmüş bu İncil'e davet eden kişilere yöneldiklerini, onlara intikal ettiklerini belirtiyor.

Pavlus, Korintoslulara İkinci Mektubu'nda belirttiğine göre Mesih'in İncil'ini tahrif eden bu insanlar *"yalancı elçiler, hilekâr işçiler, şekillerini değiştirip Mesih'in elçilerinin şekline giren kimseler"*dir. Bu cümlenin son kısmı, onların Mesih'in elçileri gibi olduklarına ve şeytanın meleğe benzemesi gibi onların da Mesih'in elçilerine benzediklerine delalet ediyor. Çünkü *"şeytan da şeklini değiştirip nur meleğinin şekline girer"*.[646]

Elçilerin İşleri'nin on beşinci babında bu konuya açıklık getiren hususlar vardır. Orada anlatıldığına göre Yahudiler, Hıristiyanların arasına dağılıyorlar ve onlara Mesih'in elçilerinin öğrendikleri vahyi bilgilerden başka şeyler öğretiyorlardı. Toplumun ileri gelenleri ve elçiler Antakya halkını bu sahte öğretmenlere karşı uyarsınlar diye oraya Barnabas'ı ve Pavlus'u gönderdiler. Pavlus ve Barnabas anlaşmazlığa düştüler ve orada ayrıldılar. Onların anlaşmazlıklarının ve ayrılmalarının sebebi, Mesih'in öğretisinin hakikati hususunda farklı görüşlere sahip olmalarıydı. Şüphesiz Barnabas, öncelik verilmeye ve inanılmaya Pavlus'tan daha layıktır. Çünkü o aldığını, Mesih'ten doğrudan almıştır. Hâlbuki Pavlus, Mesih'e ve taraftarlarına düşmandı. Eğer onu elçilere Barnabas takdim etmemiş olsaydı onun tevbe etme ve Mesih'e iman etme iddiasına güvenmezlerdi. Ama buna rağmen Hıristiyanlar içi Allah'ın birliği ve her şeyden münezzeh oluşu ile hikmet ve faziletle dolu *Barnabas İncili*'ni reddettiler, *Pavlus'un Mektupları*'nı ve onun talebeleri olan Luka ile Markos'un -bazı Avrupalı ilim adamlarının tespitine göre Yuhanna da onun öğrencisidir- İncil'lerini ona tercih ettiler. Çünkü Pavlus'un öğretileri, putperest Romalıların inançlarına daha yakındı. Bunları tercih eden ve diğerlerini reddedenler de onlardı. Çünkü Hıristiyanlıkta birinci derecede güç sahibi olanlar onlardı. Hıristiyanlığa bu şeklini onlar verdi.

5. Onların dördüncü asırda güven duydukları bu dört İncil hakkında kilise âlimleri ve tarih bilginleri arasında ihtilaf vardır. Onları yazanlar kimlerdir, ne zaman ve hangi dilde yazdılar, bunların aslî nüshaları nasıl kayboldu? *"Büyük Fransız Ansiklopedisi"* ile başka din ve tarih kitaplarında ayrıntılı bir şekilde görüldüğü gibi bütün bu soruların cevapları hakkında ihtilaf vardır.

Onları savunanların kitaplarından bazı nakiller:

---

646. *Pavlus'un Korintoslulara İkinci Mektubu* 11/13-14.

Mûrşidu't Tâlibîn ile'l Kitâbi'l Mukaddesi's Semîn adlı Kitabın yazarı şöyle diyor: "Hıristiyanların ekseriyetinin inancına göre Matta, İncil'ini Markos, Luka ve Yuhanna'dan önce yazdı. Markos ve Luka da İncil'lerini Yeruşalim'in harap edilmesinden önce yazdılar. Fakat bunların her birinin kurtuluştan çıktıktan sonra hangi senede yazdıklarının kesin tespiti mümkün olmadı. Çünkü bu konu hakkında elimizde ilâhî bir metin yoktur."

Matta İncili: *Zehîratu'l Elbâb* müellifi şöyle diyor: "Azîz Matta, Mesih'ten 41 yıl sonra İncil'ini o zaman Filistin'de konuşulan dille -ki İbrânîce veya Süryani-Keldânîce'dir- yazınca... (Sonra diyor ki): Sonra çok geçmeden bu İncil Yunancaya tercüme edildi. Sonra da tercümenin kullanılması, Ebionit yazıcılar tarafından üzerinde oynanan ve bozulan, böylece ihmale uğrayan hatta kayıp duruma düşen bu asıl nüshaya baskın geldi. Bu durum, on birinci asırdan itibaren böyledir."

Ben de diyorum ki: Keşke bilebilseydim Matta İncilini Yunancaya kim tercüme etti? Müstensihler asıl nüsha ile oynamadan ve onu bozmadan önce bu tercümeyi asıl nüsha ile kim karşılaştırdı?

Zehîratu'l Elbâb müellifi daha sonra şöyle diyor: "Onun, bunu Yeruşalim'in içinde yazmış olması ağır basıyor", "O, Mesih'in hayat hikâyesi değil, ondan yapılan cedelî bir rivayettir".

Yine o şöyle der: "Bunun ilk iki bölümünün Matta'ya ait olduğu hususunda Protestanların şüphe ve tereddütleri vardır. Dr. Post, *Kâmûsu'l Kitâbi'l Mukaddes*'te şunları söyler: "Bu İncil'in dili hakkında ihtilaf vardır. Onun, o günlerde Filistin'de marûf dil olan Süryânîce veya İbrânîce olduğu ihtilaflıdır. Bazılarına göre de o, bugünkü haliyle Yunanca olarak yazılmıştır." Post, daha sonra bu İncil'in aslı ile ilgili büyük bir şüpheden söz eder ki aynı konudan *Zehîra* müellifi de bahsetmektedir. Söz konusu şüphe, bunun şahitlerinin vaazlarda Eski Ahid'in *Yetmişler Çevirisi*'nden[647] ve kıssanın kalanında da İbranîce çevirilerden olmasıdır. Onların her biri bu şüphe karşısında kendi görüşlerine göre cevap teşkil edecek açıklamalar yaparlar. Daha sonra Post, eski kilise başkanlarının ekseriyetinin görüşüne muhalefet ederek bunun Yunanca olarak telif edildiği görüşünü tercih eder. Aslında bu

---

647. *Yetmişler Çevirisi*, "Septuagint"tir. Kral Ptolemy II (M.Ö. 309-274), İskenderiye'nin ünlü kütüphanesi için, *Eski Ahit*'in bir Grekçe tercümesini istedi. Çeviri M.Ö. 285-247 yıllarında Mısır'da yapılmıştır. M.Ö. birinci ve üçüncü yüzyıllar arasında İskenderiye'de Grekçe bilen Yahudilerden oluşan bir heyet *Eski Ahit*'i asıl İbranice halinden Grekçeye çevirdi. Bu heyeti oluşturan kişilerin geleneksel sayısı 72 olduğu için, bu çeviriye "Yetmişler" anlamına gelen "*Septuagint*" adı verildi. (Yayıncı)

tartışmalar gösteriyor ki, bu İncil'in yazılış tarihi hakkında da dili hakkında da net bir malumata sahip olunmadığıdır. *"Onlar, sadece zannediyorlar."*[648].

Sonra şöyle der: "Bu İncil kesinlikle Yeruşalim'in harap edilmesinden önce yazılmış olmalıdır... Bazıları da mevcut İncilimizin 60 ile 65 seneleri arasında yazıldığını zannediyor." Halbuki yukarıda da görüldüğü gibi *Zehîra* müellifi onun 41 senesinde yazıldığını iddia ediyor. Bütün bunlar kendi arasında çelişki halinde olan zan ve vehimlerden başka bir şey değildir.

İlk Hıristiyan bilginlerden nakledildiğine göre ise bu İncil'i Matta yazmamıştır. O, sadece İbranîce olarak Mesih'in bazı sözlerini yazmıştır. Hıristiyanlar, sözlü veya yazılı bir senedi bulunmayan bu İncil'lerin ilk asırlarda bilindiğine, bu ilk bilginlere ait sözleri delil getiriyorlar ki bunlar aslında onların lehinde değil, aleyhinde delildir. Bu husus *Menâr Dergisi*'nde tekrar tekrar açıklanmıştır.

Bu konuyla ilgili olarak aralarında naklede geldikleri en eski söz, ikinci asırda Herapolis papazı olan Bapyas'ın şâhitliğidir. Kaysera'lı Eusebius (263-339) ondan şunları nakleder: "Matta, İbrânîce ile bir miktar cümle yazdı ve herkes onları kendi gücüne göre tercüme etti."

Matta İncili, nispet edildiği kişinin Mesih'in talebelerinden biri olmasıyla ve diğer İncillere göre tevhide daha yakın, putperestliğe daha uzak olmasıyla temâyüz eder.

Markos İncili: *Zehîra* müellifi şunları zikreder: Markos, nesep itibariyle değil ama kavim itibariyle İbrânîdir ve Petrus'un talebesi aynı zamanda da evlatlığıdır. İncil'ini Matta İncili'nden ve Petrus'un vaazlarından derlemiştir. Sonraki bilginlerden bazıları Matta ve Markos'tan önce başka bir İncil olduğunu ve bunların, İncillerini o İncil'den aldıklarını iddia ederler. Bazı Protestanların bu İncil'in on altıncı bölümündeki son on iki ayet hakkında tereddütleri vardır. Bu tereddütlerinin sebeplerinden biri de bunların eski yazılı nüshalarda zikredilmemesidir.

Post şöyle der: "Markos, Yuhanna'nın lakabıdır. Yahudidir ve tercih edilen görüşe göre Yeruşalim'de doğmuştur. Pavlus ve dayısı Barnabas ile birlikte ilk misyonerlik seyahatine katılmış fakat Perge'de onlardan ayrılmış, Pavlus ile Barnabas arasında şiddetli bir kavgaya sebep olmuştur. Sonra Pavlus ile anlaşmış, Roma yolculuğunda ona refakat etmiştir. İlk mektubunu yazarken Petrus ile (Petrus'un Birinci Mektubu 5/13) daha sonra da Efesos'ta

648. Bakara, 2/78.

Timoteos ile beraberdi. Hayatının bundan sonrası hakkında gerçek manada bir şey bilinmemektedir".

Daha sonra da onun İncil'ini Yunanca yazdığını ve orada bazı Latince kelimeleri şerh ettiğini zikreder ve bundan hareketle onu Roma'da yazdığı sonucuna giderek şöyle der: "Matta ve Markos İncilleri arasındaki benzerlik bazı insanları, ikincinin birincinin muhtasarı olduğuna inanmaya sevk etmiştir."

Bu da o da bu İncil'in yazılış tarihini zikretmez. Yalnız İraeneus'tan rivayet edildiğine göre o İncil'ini Petrus ve Pavlus'un ölümlerinden sonra yazmıştır ve onlar bu İncil'den habersizdirler. Şimdi biz, onun Petrus'tan işittiklerini ezberlediğine ve onları işittiği gibi edâ ettiğine nasıl güvenelim. Tâbi bu, bu İncil'in ona nispeti kesintisiz bir senet ile sahih ise böyledir ki o da asla sahih değildir.

Luka İncili: *Zehîra*'de şöyle der: Luka, Antakyalıdır. Şârihlerden bazıları, *Kitab-ı Mukaddes*'i sadece *Yetmişler Çevirisi*'nden nakletttiği gerekçesiyle onun Yahudiliğe girmiş bir Grek olduğunu zannederler. "Onlardan kimisi de onun hakka dönmüş ve sağlam dine bağlanmış eski bir putperest olduğunu söylerler". Yine o "Luka, Pavlus'un talebesi ve yardımcısı idi." der.

Daha sonra şunları söyler: "Matta ve Markos Mesih'in hayatı ile ilgili bazı işleri ve olayları atladılar. Kâtiplerden bazıları kalkıp İsa Mesih hakkında çarpıtılmış bir hayat hikâyesi uydurdular. Bu hayat hikâyesinde çoğu kere rivayet ve araştırmaya başvurmadılar. Hakka olan bağlılığından dolayı bu durum Luka'yı kendi İncil'ini yazmaya sevk etti ve onu Yunanca yazdı. Onun sözü diğer *Yeni Ahit* müelliflerininkine göre daha doğru, daha düzgün ve daha insicamlıdır. Birçok araştırmacıya göre o İncil'ini Mesih'in 53. yılında, kimime göre de 51 yılında yazdı."

Sonra onu nerede yazdığı hususundaki ihtilafa yer verir ve bu konudaki maksadını beyan ederek sonunda "Mesih'in apokrif (yani kilisenin daha sonra reddettiği İnciller tarafından) hayat hikâyesine sokulan yanlışlar üzerindeki örtünün kaldırılması ve onlara olan temayülün yok edilmesi" der. Sonra onun, Matta ve Markos İncillerini yanında bulundurduğunu, onlara muvafakat ettiği hususları bu İncillerden iktibas ettiğini beyan eder. Sonra da Mesih'e layık görmedikleri için veya başka sebeplerle bu İncil'den hazfettiklerine ve orada yer vermediklerine karşı itirazını konu alan bir bölüm tertip etti.

Dr. Post *Kâmûs*'unda, bazılarının onun (yani Luka'nın) Antakya doğumlu olduğunu zannettiklerini ve bunun, onunla Lukyos arasındaki benzerlikten kaynaklandığını söyler. O şöyle der: "Kıssa'nın devamında üçüncü şahıs (gâib) sîgasından birinci şahıs (mütekellim) sîgasına geçilmesinden hareketle Luka'nın Pavlus ile Troas'ta buluştuğuna (*Rasûllerin İşleri* 16/11), ikinci yolculuğunda onunla birlikte Filipi'ye gittiğine, sonra bir kaç sene sonra onunla Filipi'de tekrar buluştuğuna (*Rasûllerin İşleri* 20/5,6), tutuklanıp Roma'ya götürülene kadar onunla birlikte kaldığına (*Rasûllerin İşleri* 28/30) istidlal edilir."

Şimdi okuyucu lütfen iyi baksın. Sahih veya zayıf bir senetle kendilerine ulaşmamış olan ifadelerindeki üsluptan hareketle onun tarihi hakkında nasıl sonuca varıyorlar? Yine onun iki yerden "*kutrayn*" diye söz etmesinden hareketle nasıl Filistinli değil İtalyan olduğuna istidlal ediyorlar. Onlar, dinlerinin kurucusu hakkında bilgilenmelerini sağlayacak herhangi bir nakle sahip olmadıkları için böyle yapıyorlar.

Sonra "Bazıları Pavlus'un Timoteos'a İkinci Mektubunda yer alan 'İncilim' kelimesinin, Luka İncili'ni Pavlus'un telif ettiğine ve Luka'nın sadece onu yazdığına delalet ettiğini zannediyor." der.

Sonra şunları söyler: "Bu İncil, Yeruşalim'in (Kudüs) harap edilmesinden ve İşler'den önce yazıldı. Tercih edilen görüşe göre Filistin'deki Kayseriye'de Pavlus'un tutukluluğu sırasında 58-60 senelerinde yazıldı. Fakat bazıları onun bundan önce yazıldığını zannediyorlar."

Bu ifadelerde kullanılan "tercih", "zan" kelimeleri ve 51, 53 seneleri ile (Hülâsada olduğu gibi) 58, 60 seneleri üzerindeki ihtilaf açık olarak görülmektedir. Bunların ilim olarak hiç bir şeyleri yoktur. *"Onlar, sadece zannediyorlar."*[649]

Belki de bu İncil'i Pavlus'un yazdığını söyleyenler aslında isabetli bir görüş ortaya koyuyorlar. Çünkü onların da itiraf ettikleri gibi bunun üslubu, onun mektuplarının üslubuna benziyor. Eğer "Onun tahrif edilmesini ne yapacaksın?" denirse ben de şöyle derim: Onun tahrif edilmesi de onların tahrif edilmesi gibidir. Onlarda zikredilen bazı insanların sahte İnciller ortaya çıkardıklarına dair hususlar, bunda da görülür. Elimizde bunun doğruluğunu ispatlayacak bir delil mi var ki? Bu İncillerin doğrusunu sahtesinden nasıl ayırt edebiliriz?

---

649. Bakara, 2/78.

Yuhanna İncili: Hıristiyanlar Yuhanna'nın, Mesih'in talebesi ve Zebedî ile Salome'nin oğlu olduğunu söylüyorlar. Fakat onların hür tarihçileri *Fransız Ansiklopedisi*'nde (*Fransız Eğitim Ofisi*) başka şeyler söylüyorlar. Bazıları onun da Pavlus'un talebelerinden olduğu görüşünü tercih ediyorlar. Bu İncil'in yazılış tarihi hakkında *Zehîra*'da 64, 94 ve 97 şeklinde üç görüş zikredilir. Yine orada belirtildiğine göre o, İncil'ini Mesih'in ilah olduğunu ispat etmek ve üç İncil'deki eksikliği telafi etmek amacıyla "Papazların ve Asya kiliseleri temsilcilerinin çoğunluğunun arzusuna göre ve kendisinden sonra ebedi bir zikir olarak kalması şeklindeki ısrarlarına icâbet ederek" Yunanca yazdı. Bunun mefhumundan anlaşıldığına göre eğer bu ısrarlar olmasaydı o, bu yazdıklarını yazmayacaktı ve bu durumda onların İncilleri eksik olarak kalacaktı ve onların da bu anlaşılmaz, karmaşık inançları üzerinde bir şüpheleri olmayacaktı. Çünkü bu konudaki şüphe sırf bu İncil'de mevcuttur ve bu İncil de en fazla çelişki içeren İncil'dir. Onun putperestlikle Tevhidi bir araya getirmesi, Mesih hakkında önce "Kendisi lehinde şahitlik ediyordu ve onun şahitliği haktır." demesi, sonra da başka bir yerde "O, her ne kadar kendi lehinde şahitlik ediyorsa da onun şahitliği doğru değildir." demesi ve benzeri hususlar bunu ispat etmek için yeterlidir.

Dr. Post "Zannedildiğine göre Yuhanna İncili, 70 ve 95 seneleri arasında Efesos'ta yazıldı." dedikten sonra Kilise'den bağımsız Avrupalı ilim adamlarına reddiye olarak şunları söyler:

"Bazı kâfirler bu İncil'in rûhî öğretisini ve özellikle de Mesih'in kendi tanrılığını açık açık ifade edişini beğenmedikleri için Yuhanna İncili'nin gerçekliğini inkar ettiler. Fakat bunun sahih olduğuna dair şahitlik yeterlidir. Çünkü Petrus onun bir ayetine işaret ediyor (*Petrus'un İkinci Mektubu* 1/14. Karşılaştır: *Yuhanna İncili* 21/18). Ignatius ve Polycarpe onun ruhundan ve ihtiva ettiği manadan iktibas yapıyorlar. Diognetus, Basilides, Şehit Justin ve Tatien'e gönderilen mektup da böyledir. Bu belgeler bizi kendi zamanlarına, ikinci asrın ortasına götürüyor. Bunların şahitliğine ve bizzat onun, Yuhanna'nın hayatı hakkındaki bildiklerimizle uyuşan kendi yazısına binâen bunun, onun kaleminden çıktığına hükmediyoruz. Aksi takdirde onu yazan kişinin çok büyük bir sahtekâr ve düzenbaz olması gerekir ki bu da tasdik edilmesi zor bir durumdur. Çünkü maksadı dünyayı yanıltmak olan kişi ruhâni bir kişi olamaz, fikrî yüceliklere ve derinliklere, oralardaki dualara ulaşamaz. Biz bununla papaların eserlerini karşılaştırdığımız zaman aralarında büyük bir farklılık olduğunu görürüz ve onların arasında bunun gibi bir eser telif etme gücüne sahip birinin bulunmadığına hükmetmek zo-

runda kalırız. Hatta talebeler arasında da Yuhanna dışında buna gücü yetecek birisi yoktur. Yuhanna da Rabbinden bir ilham olmadan şahsen bunu telif edemez."

Ben diyorum ki: Böyle bir sözü Dr. Post gibi doktor birisinin söylemesi veya nakletmesi insanlık adına ne kadar ilginçtir. Çünkü bu, saçma ve batıl olduğunu çocukların bile göreceği bir sözdür. Benim bu söz için yapabileceğim tek mantıkî açıklama onun, kendi inancını ve vicdanını değil Hıristiyan kamuoyunu memnun etmek için yapmacık ve aldatıcı tarzda söylenmiş bir söz olduğudur. Yahut da küçükten beri yaşadığı dînî taklitçilik, yazarın kalbini karartmış, dini ile ilgili her konuda onun aklını, anlayışını ve bağımsızlığını elinden almıştır. Şimdi özet halinde bunu açıklayalım.

Dr. Post, dinlerine Suriye'de hizmet eden Avrupalıların en bilginlerinden ve en geniş malumat sahibi olanlarındandır. O, *Kamus*'unda ulûhiyet ulemasının, dinlerini ve kitaplarını ispatlama ve ilim adamlarının bunlara karşı ileri sürdükleri itirazları cevaplama sadedinde ortaya koydukları açıklamaların en güçlülerini özet olarak verir. Mesih'in ulûhiyeti inancında onların temel dayanakları olan Yuhanna İncili'ni ispatlama yolundaki çabalarının en son noktası bu olunca hür tarihçilerin ve bağımsız ilim adamlarının bu İncil'i iptal sadedinde söylediklerinin ne olacağı zannediliyor ki?

Post, bu İncil'i inkar edenlere cevap verirken söze Petrus'un, İkinci Mektubu'nda bu İncil'den bir ayete işaret ettiğini belirterek başlıyor. Onlara göre bu İncil'in ilk asırda yazıldığının en kuvvetli delili budur.

Bizim, bu vehme dayalı delile karşı söyleyeceğimiz ilk şey, *Mürşidu't Tâlibîn ile'l Kutubi'l Mukaddesi's Semîn*'in yazarının söylediğine göre Petrus'un İkinci Mektubu'nun 64-68 senelerinde Babil'de yazılmış olduğudur. *Yuhanna İncili* ise Post'un, bu kitabın yazarının ve onlarla aynı gruptan (Protestan) olan diğer ilim adamlarının görüşlerine göre 95 veya 98 senelerinde yazılmıştır. Yani onların görüşlerine göre Petrus'un *İkinci Mektubu*'ndan otuz sene veya daha fazla bir zaman sonra telif edilmiştir. Eğer bir İncil ile o risale arasında herhangi bir konuda uyum varsa aklı başında birinin hatırına ilk gelen, Yuhanna'nın onu bu Mektup'tan nakletmiş olmasıdır. Bu İncil, ondan bir kaç asır sonra telif edilmişse bu durum nasıl onun sıhhatine delil teşkil eder? Bu zayıf şüpheyi reddetmek için, elde sonrakinin (yani Yuhanna İncili müellifinin) öncekinden (yani Petrus'tan) nakletmiş olma ihtimalinden başka bir şey olmasa bile sırf bu ihtimal yeterlidir. Her ne kadar ellerinde bunların her ikisi için de sahih bir tarih yoksa da onlar Petrus'un, Yuhanna'dan önce

olduğu hususunda kesin kanaat sahibiler. Yakup Artin Paşa'nın ve başkalarının araştırmalarına göre onların, her konuda tarih tespitine esas aldıkları ilahlarının ve rablerinin doğum tarihinde bile hata vardır.

İkinci olarak da şunu söylüyoruz: Biz Petrus'un *İkinci Mektubu* (1/14) ile *Yuhanna İncili*'ni (21/18) karşılaştırdık. Petrus'un bu ayetteki sözünde Yuhanna'nın söylediklerine net bir işaret bulamadık. Petrus'un, onun "şehadet" olarak nitelediği ifadesi *"Bilirim ki Rabbimiz İsa Mesih'in de bana gösterdiği üzere çadırımın kaldırılması yakındır."* şeklindedir. Yuhanna'nın, bunun şahit olarak gösterildiği ifadesinde ise Mesih, Petrus'a *"Doğrusu ve doğrusu sana derim: Genç iken kendini kuşatıp istediğin yere giderdin fakat kocayınca ellerini uzatacaksın ve bir başkası seni kuşatıp istemediğin yere götürecek."* demektedir.

Petrus'un sözlerinden anlaşılan, onun kendi isteği ile meskenini değiştireceği ve kendileri ile konuşmakta olduğu kavmi bırakıp başka yere gideceğidir. Mesih'in sözünden anlaşılan ise onun, yaşlanıp kocayınca kendisine hizmet edecek birisi tarafından alınıp götürüleceği ve o kişinin onun kuşağını bağlayacağıdır. Petrus'un bunu Yuhanna'dan sonra yazdığını kabul etsek bile bunda, onun Yuhanna'nın İncili'nin tamamını tasdik etmesi bir yana bu ifadesini tasdik ettiğine dair de en ufak bir şüphe yoktur. Esasları ve temelleri bunlar olan bir din ne kadar zayıftır!

Bu istidlal şekli bana balık avcısı (Bu nitelemeyi Hz. İsa'nın talebelerine tariz maksadıyla zikretmiyorum) yaşlı bir adamın anlattığı ilginç bir olayı hatırlattı. Onun anlattığına göre dervişlerden garip birisi ona bir sûre öğretmiş ki bunu Allah'ın yarattıklarından sadece ikisi biliyormuş ve şehrin hatibi de bu sûreden, onun aslına delalet eden iki kelimeyi ezbere biliyormuş. Onun sûre dediği bu saçmalığın başı şöyle: *"Elhamdulillâhi'llezîne'l mededâ, ınde'n nebiyyi eşhedâ, nebiyyinâ Muhammedâ, fi'l cinâni muhalledâ, ec(g)et Fâtımetu'z Zehrâ, bintu Hadîcete'l Kubrâ, âlet lû yâ bâbetî yâ bâbetî allimnî kelimeteyni..."*. Bundan o hatibin ezbere bildiği iki kelime de *"Fâtımete'z Zehrâ, binte Hadîcete'l kubrâ"* sözleriymiş! Çünkü hatip bunları ikinci hutbede Hz. Hasan ve Hüseyin hakkındaki rızâ talebinden sonra söylüyormuş ve *"Ve'rda'llâhumme an ummihimâ Fâtımete'z Zehrâ ve an ceddetihimâ Hadîcete'l Kubrâ"* diyormuş.

Okuyucu açık açık görüyor ki bu halk ağzı ifadelerdeki seciler ile şehrin hatibinin hutbesinde yer alan iki kelime arasındaki uyum, Petrus'un Mektubu ile Yuhanna İncili arasındaki uyumdan daha nettir! Hatta bu İncil

ile o Mektup arasında onların zorlama yoluyla ve ifadeyi kendi manasından saptırarak iddia ettikleri şekilde herhangi bir uyum yoktur.

Ignatius ve Polycarpe'ın bu İncil'in ruhundan alıntı yapmaları ile temellendirmesi de, Petrus'un şahitliğiyle delillendirmesi gibi, hatta ondan da zayıf bir temellendirme çabasıdır. Çünkü bu alıntılamanın anlamı, bu iki şahıstan, bu İncil'in içeriğiyle uyumlu bir şeylerin rivayet edilmiş olmasıdır. Bu iddia doğru kabul edilse bile bu durum, bu İncil'in İsa'dan sonraki ikinci asırda o şahısların zamanında bilinmekte olduğuna delalet etmez. Çünkü onlar, bu İncil'den söz etmemişler ve ona herhangi bir şey nispet etmemişlerdir. Onların bu İncil ile uyumlu olarak ifade ettikleri mananın, -eğer bu doğru ise ve onunla Petrus arasında olduğunu söyledikleri uyum gibi değilse- o zamanda mevcut olan başka bir kitaptan veya böyle bir kitaba sahip halklardan kalma bir takım geleneklerden alınmış olması muhtemeldir.

Mesela "*kelime*" lafzını kullanan ve "*kelime*"nin tanrılığından söz eden sadece Yuhanna'dır. Hıristiyanlarca kutsal sayılan diğer kitapların yazarlarından veya Hz. İsa'nın öğrencilerinden böyle bir şey nakledilmez. "*Şüphesiz Mesîh, İsa b. Meryem, Allah'ın Rasûlü ve kelimesidir ki O, onu (o kelimeyi), Meryem'e üflemiştir.*"[650] ayetini tefsir ederken bu inancın ve bu lafzın Yunanlılardan, Brahmanlardan, Budistlerden ve eski Mısırlılardan alınma olduğunu anlatmıştık. Hz. İsa'nın çağdaşı olan Yahudi filozof Philo da bu konuyu incelemiştir. Ignatius'un bu lafzı kullandığını ve ikinci asırda bu inançtan söz ettiğini farz etsek bile bu, o lafzın Yuhanna'dan nakledildiğine ve Yuhanna'nın İncili'nin, risalesinin ve rüyasının ikinci asırda bilinmekte olduğuna delalet etmez. Çünkü onun bunu, Yuhanna'dan ve Hz. İsa'dan önce bu inancı benimsemiş olan putperest uygarlıklardan nakletmiş olması muhtemeldir. Sadece Yuhanna'nın zikrettiği bir manada ikisi arasında ittifak olması, o zikredilen hususa delalet etmiyorsa sadece Yuhanna'nın zikretmediği diğer manalardaki ittifak nasıl olur da buna delalet eder?

Bu veciz eleştiriden şu sonuç ortaya çıkıyor ki Post'un zikrettiği ve başkaları gibi onun da Yuhanna İncil'i lehinde şahitlik olarak adlandırdığı şey, aslında gerçek anlamda şahitlik değildir. Ona şahitlik desek bile bu olsa olsa yalancı şahitlik olur.

Onların, "bu İncil'in yazılışı Yuhanna'nın hayat tarzına uygun düşüyor, bunu başka birisi başaramaz", demeleri de bir aldatmacadır ve "Onun da buna ancak ilham ile gücü yeter" demek suretiyle bizzat kendileri bunu nak-

650. Nisâ, 4/171.

zetmektedirler. Çünkü Allah'ın ilham yoluyla güç vermesi halinde buna herkesin gücü yeter. Onlar nezdinde Yuhanna'nın hayatı ilgili olarak da bunu tespit eden veya reddeden bir şey yoktur.

Dr. Post'un bu İncil'in doğruluğu hakkında, "Eğer o, Yuhanna'nın kaleminden değilse o zaman onun yazarı büyük bir hile ve desise sahibi olmalıdır" tarzındaki son bir argümanı kalıyor geriye... O, "Bu durumun doğru kabul edilmesi zordur. Çünkü dünyayı aldatmayı hedefleyen birisi ruhani bir şahsiyet olamaz..." diyordu. Buna cevap olarak da diyoruz ki: Bu çıkarım, onu ortaya koyan ve nakleden kişinin saflığını ve toyluğunu veya insanları kandırma kastı taşıdığını gösteriyor. Bu argümanın asılsızlığı gayet açıktır. Çünkü rûhî manalardan söz eden kişinin kendisinin de rûhanî birisi olması gerekmez. Akıl, faziletler hakkında yazı yazan birisinin faziletli olmasını gerekli kılmaz. Mısır'da bir yazar vardı ki ahlak ve fazilet konusunda en edebî Arapça yazılar yazanlardandı. Bununla beraber tanıyanlardan kimileri onun için "Fazilet kelimesinin harfleri onun ağzında yer almaktan ve onun kalemi ile yazılmaktan ıstırap duyar" diyorlar. *Barnabas İncili*'nde gördüğümüz rûhâniyetin ve Allah'ın kutsallığı, her şeyden münezzeh oluşu ile ilgili olarak orada yer alan hususlar ile fikirlerin ve ibadetlerin nefis üzerindeki tesiri *Yuhanna İncili*'ninkinden daha fazladır. Buna rağmen onlar Barnabas'ın bu İncil ile insanları aldatmayı, onları teslisten ve şirkten Tevhide ve tenzihe döndürmeyi amaçladığını iddia ediyorlar.

Yuhanna İncili'nin Yuhanna'ya nispetinin doğruluğunu delillendirme hususunda Post'un izlediği bu son yolu, onların ulûhiyet âlimlerini taklit eden kişiler araştırma ve inceleme yapmaksızın kabul ediyorlar. Ama bağımsız araştırmacı, çeşitli sebeplerle bu yolun bu İncil'in ona nispetinin asılsız oluşunu ortaya koyduğunu görür ki bu sebeplerin en önemli üç tanesi şunlardır:

1. Bu, Tevrat'ta ve İsrailoğullarının peygamberlerine ait bütün kitaplarda yer almış olan hâlis Tevhid inancını yıkan putperest bir inanış getiriyor. Hz. Mesih, "Nâmûs"u yıkmak için değil, tamamlamak için geldiğini açıkça belirtiyor. "Nâmûs"un asıl ve esası ise "On Emir"dir. On Emir'in ilki ve kalıcı olmaya en layık olanı da Tevhid emridir.

2. Bu, inanç ve üslup itibariyle onun cemaatinden ve Mesih'ten önceki ve sonraki kavminden nakledilmekte olan her şeye muhaliftir.

3. *Yuhanna İncili*'nin kendisinden önce yazılan İncillere birçok konuda muhaliftir. Bunların en önemlisi de diğerlerindeki Mesih'e nispet edilen ve

ulûhiyete ters düşen beşerî unsurların -mesela şeytanın onu denemesinin, Yahudilerin kendisini parçalamasından korkmasının, Yahudilerin tuzaklarını kendisinden uzaklaştırması ve kendisini koruması için korkulu ve ıstıraplı bir şekilde Allah'a yalvarmasının, çarmıha gerilme esnasında duyduğu acının şiddetinden bağırmasının...- bunda yer almamasıdır.

İncillerin üsluplarını ve muhtevasını inceleyen birisi *Yuhanna İncili*'nin onlardan uzak olduğunu görür ve bunu yazan kişinin sonraki döneme ait birisi olduğunu, ona putperest inançların karıştığını, bu kişinin o inançları Hıristiyanlara aşılama arzusunda olduğunu kesin bir şekilde anlar.

Üçüncü olarak da diyoruz ki: Farz edelim ki ikinci asırda yaşayan bazı kişilerin, manasının ruhu konusunda bu İncil'e muvafakat etmeleri onun, ikinci asırda mevcut olduğuna şahadet eden bir belge sayılır. Ama böyle farz etsek bile onun birinci asırda ve ondan sonraki ilk nesil arasında mevcut olduğunu ispat eden ve onun ruhundan bunu alıntılayan o kişilere ulaşıncaya kadar bunu kimlerin ondan aldığını açıklayan belge nerede?

Bu hususları yazdıktan sonra *İzhâru'l Hak*'ka[651] tekrar baktım ve gördüm ki o, *Yuhanna İncili*'nin, Hz. İsa'nın öğrencilerinden biri olan Yuhanna tarafından telif edilmediğini delillendirmek üzere çeşitli açıklamalar getiriyor. Bunlardan bazıları şunlardır:

a. *Yuhanna İncili*'nin üslubu gösteriyor ki onu yazan kişi, bizzat gördüklerini ve müşahede ettiklerini yazmamış, başka birinden nakil etmek suretiyle yazmıştır.

b. Bu İncil'in, Mesih'in sözlerine ve hallerine dair az bir şey yazdığını delillendirmek üzere daha önce de zikrettiğimiz son fıkrasında Yuhanna'dan üçüncü şahıs olarak söz edilmekte, onun bunu yazdığına ve buna şahitlik ettiğine yer verilmektedir. Bunu ondan nakleden kişinin, şüphesiz ondan başka birisi olması gerekir. Bu kişi hiç değilse en azından onun yazdıklarından bir şeyleri ele geçirmiş, bunları ondan hikâye etmiş ve kendi İncil'i arasında nakletmiş olmalıdır. Fakat böyle olsa bile Yuhanna'nın yazdığı ve şahitlik ettiği o asıl İncil nerededir? Biz o asıl İncil'i bilmediğimiz halde bunun ondan nakledildiğine nasıl güvenebiliriz? Müslüman muhaddislere göre de bütün akıllı kişilere göre de meçhul birinin rivayeti asla dikkate alınamaz.

c. Bizzat onların kendilerinin naklettiklerine göre insanlar ikinci asırda Yuhanna'nın öğrencisi olan Polycarpe'ın öğrencisi Iraeneus zamanında bu İncil'in Yuhanna'ya ait oluşunu reddetmişlerdir. Iraeneus da onlara karşı

651. Bkz. 14. not (Yayıncı)

Polycarpe'tan, bu İncil'in hocası Yuhanna tarafından yazıldığını duyduğu şeklinde cevap vermemiştir.

d. Yazar onlara ait bazı kitaplardan nakiller yapar: "Stadlen Kitabında '*Yuhanna İncili*'nin tamamı, hiç şüphesiz İskenderiye mektebi talebelerinden birinin tasnifidir' der."

e. Araştırmacı Bireschneider şöyle der: "Bu İncil'in tamamı ve Yuhanna'nın Risaleleri, onun kendi tasnifi değildir. Onları ikinci asrın başında birisi tasnif etmiştir."

f. Araştırmacı Grotius de şöyle der: "Bu İncil, yirmi bab idi. Efes Kilisesi Yuhanna'nın ölümünden sonra ona yirmi birinci babı ilave etti."

g. Onların âlimlerinin ekseriyeti, bunun sekizinci faslının baş tarafından on bir ayeti kabul etmemişlerdir...

4. Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki Hıristiyanların ellerinde kutsal kitaplarına dair kesintisiz veya kopuk herhangi bir senetleri yoktur. Onlar öncekilerin ve sonrakilerin kitaplarını incelediler, araştırdılar ve belki bu kitapların Mesih'ten sonraki ilk üç asırda bilinen bir asılları olduğuna dair herhangi bir delil şüphesi buluruz diye onları didik didik ettiler fakat bunu ispat etmeye yarayan net bir şey bulamadılar. Sadece bazı kapalı sözler buldular ve bunları kendi arzularına göre yorumlayıp onlara belge adını verdiler. Bunlar her ne kadar güvenilir kişilerden nakledilmemiş olsalar da onları hüccetler ve ispat vasıtaları olarak takdim ettiler. Sonra onların muhtevasından ve zımnî manalarından karmaşık meseleler istinbat ettiler ve bunlardan her birinin diğerini teyit ettiğini, onun doğruluğuna şahitlik ettiğini iddia ettiler. Bu yolların her ikisinin de zaaf unsuru taşıdığına daha önce işaret etmiştik.

Bu veciz açıklama sonucunda Kur'ân-ı Kerim'in "*Ve onlar da kendilerine yapılan hatırlatmaların (öğütlerin) bir kısmını unuttular.*"[652] ifadesinin doğruluğu, onun Allah kelamı ve vahyi olduğu ortaya çıkmış oldu. Çünkü bu, şahsî görüşle bilinebilecek bir şey değildir ki Peygamber (s) kendi aklı ve incelemesi ile bu sonuca ulaştı denebilsin. Bu durum, medeniyetler tarihi üzerinde bilgileri olmadığı için asırlarca bizim büyük âlimlerimizce bile fark edilmemiş iken nasıl böyle bir şey söylenebilir ki?

Bundan daha ilginç olanı da şudur ki bilgileri ve tecrübeleri ile en yüksek mevkilere ulaşmış Mısırlı büyük zatlardan biri bana bir sefer şu soruyu sordu: Biz Müslümanlar nasıl oluyor da Hıristiyanların İncil adında tek bir kitapları olduğunu ve onun Allah'ın Hz. İsa'ya vahyettiklerinden, onun da

652. Mâide, 5/14.

insanları imana davet ettiklerinden ibaret olduğunu söylüyoruz? Halbuki Hıristiyanlar kendileri böyle bir şey söylemiyorlar ve onların böyle bir bilgileri de yok. Onların dört tane İncilleri var ve bunlar da Mesih'in hayatından ve başından geçenlerden ibaret.

Bu soruya cevap olarak *"Bizim Hz. İsa'ya nispet ettiğimiz ve Allah'ın vahyettiğini söylediğimiz İncil, bu İncillerde Hz. İsa'nın dilinden tekil lafızlarla zikredilen kısımlardır."* dedim ve yukarıda geçen açıklamalardan anlaşılacak bir takım hususları anlattım.

Kur'ân'ın Allah tarafından gönderildiğine delalet bakımından bu ve benzeri ifadelerle aynı durumda olan Allah kelamlarından biri de *"Biz de kıyâmet gününe kadar aralarında düşmanlığı ve kini kışkırttık."*[653] ayetidir. Görüldüğü gibi onların mezhepleri ve devletleri arasında Kur'ân'ı doğrulayan olaylar hiç bir zaman kesilmeksizin sürüp gitmektedir.

5. Hintli filozoflardan birisi bütün dinlerin tarihini inceledi ve insaflı bağımsız bir araştırmacı olarak bu konuyu ele aldı. Hıristiyanlığı benimsemiş devletlerin hâkimiyet ve otoritedeki genişlikleri, bilim ve sanayideki gelişimleri sebebiyle Hıristiyanlıkla ilgili araştırmasını bir hayli uzun tuttu. Sonra İslam'ı inceledi ve hak dinin İslam olduğunu anlayıp Müslüman oldu. Sonra *"Niçin Müslüman oldum?"* adını verdiği İngilizce bir kitap yazarak İslam'ın diğer dinler karşısında sahip olduğu meziyetleri anlattı. Ona göre bu meziyetlerin en önemlisi; İslam'ın, korunmuş sağlam bir tarihe sahip tek din olması, onu benimseyen kişinin onun, Arap ve ümmî bir peygamber olup Arap beldelerinden Medine-i Münevvere'de medfun bulunan Muhammed b. Abdullah'ın getirdiği din olduğunu bilmesidir. Onun için ilginç olan hususlardan birisi de Avrupa'nın, kendisi için böyle bir dine razı olması, bu dinin nispet edildiği kişinin tarihi hakkında önemli bir bilgiye sahip olmadığı halde onu insan mertebesinden tanrı mertebesine yükseltmesidir. Bu dört İncil, asıllarının sâbit olmaması, tarihleri ve müellifleri hakkında güvenilir bilgi bulunmaması bir yana Hz. İsa'nın hayatı hakkında da (daha önce ifade ettiğimiz gibi) belli sayıda günlere ait çok az olay zikretmektedirler. Bunlarda onun yetişmesi, eğitim ve öğretimi, çocukluk ve gençlik günleri hakkında önemli bilgiler yer almaz.[654]

Allah'ın, yarattıkları ile ilgili kendine has özellikleri vardır.

653. Mâide, 5/14.

654. Richard Elliott Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, İst. 2005. (Çev.)

يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيرًا مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ
الْكِتَابِ وَيَعْفُو عَنْ كَثِيرٍ قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ ﴿15﴾ يَهْدِي بِهِ
اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ
وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿16﴾

15- Ey Ehl-i Kitab! Kitab'dan gizlemekte olduklarınızın çoğunu açıklayan ve çoğundan da söz etmeyen peygamberimiz size geldi. Size Allah'tan bir nur ve açık seçik bir Kitab geldi.

16- Allah onun sayesinde kendi rızasına uyanları selamet yollarına iletir ve onları kendi izni ile karanlıklardan ışığa çıkarır. Ve onları düzgün bir yola iletir.

Allah Teâlâ peygamberine ve mü'minlere önce şu açıklamalarda bulundu: Şimdi bu ümmetten aldığı gibi daha önce de Ehl-i Kitab olan Yahudilerden ve Hıristiyanlardan mîsak (antlaşma) almıştı. Onlar Allah'a verdikleri bu mîsakı bozdular ve Allah'ın onlara vahyettiklerinden büyük bir kısmını zâyi ettiler, muhafaza ettiklerini de yerine getirmediler. Bu açıklama, Hz. Peygamber'in, peygamberliğinin delillerinden ve bu deliller de Kur'ân'ın çok sayıdaki mucizelerindendir.

Allah bundan sonra kendilerine karşı hüccet ikame etmek üzere Ehl-i Kitab'a yöneliyor ve onlara hitap ederek şöyle sesleniyor: ***"Ey Ehl-i kitap! Kitap'tan gizlemekte olduklarınızın çoğunu açıklayan ve çoğundan da söz etmeyen peygamberimiz size geldi."***

Bu ayetin, zina eden kimse ile ilgili olarak hüküm vermesi için Hz. Peygamber'e müracaat eden Yahudilerin bu kişiyle ilgili recm hükmünü gizlemeleri hadisesi -ki az sonra anlatılacaktır- hakkında indiği söylenir. Fakat doğrusu bu ayet mutlaktır. Son nebî olan Hz. Peygamber, Allah tarafından Ehl-i Kitab'a indirildiği halde onların gizlemekte oldukları birçok hüküm ve meseleyi açıklamıştır ve zina eden kişinin recmedilmesine dair hüküm de bunlardandır. Bu konu aslında Tevrat'ta yer alan ve onlar tarafından da muhafaza edilen[655] fakat uygulamasını yapmadıkları bir meseledir. Hz.

655. *Tesniye* 22/20-24.

Peygamber'in huzurunda bunu inkâr ettiler ve o da onların içinden âlim bir zat olan İbn Sûriyâ'ya yemin verdi, ondan Allah için doğruyu söylemesini istedi, neticede İbn Sûriyâ bunu itiraf etti. Bu, onların uygulama veya fetva söz konusu olduğunda gizledikleri hususlardandı. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in vasıflarını ve onunla ilgili haberleri de gizlediler, bunları başka manalara yorumlayarak tahrif ettiler. Bu bakımdan Yahudilerle Hıristiyanlar arasında fark yoktur. Bunlar, kitaplarından zâyi ettikleri ve kesinlikle unuttukları -mesela Yahudilerin Tevrat'taki Ahirette söz konusu olacak hesap ve karşılıkla ilgili hususları unutmaları gibi- konulardan ayrı bir tür oluşturur. Hz. Peygamber'in onların kendisinden ve Müslümanlardan gizledikleri hususları açıklaması onlar aleyhinde çok kuvvetli bir delil oldu. Çünkü onlar da biliyorlardı ki Hz. Peygamber ümmî idi ve onların kitaplarından hiç bir şey mütalaa etmemişti. Bu sebeple insaf sahibi Yahudi âlimlerinden bir kısmı iman ettiler ve iman ettikten sonra da Hz. Peygamber'i haber veren ve onun özelliklerini anlatan mevcut bilgileri itiraf ettiler.

Sizin gizlediklerinizden ***"çoğundan da söz etmeyen"*** ve onları da açıklamak suretiyle sizi rezil etmeyen... Ayetin bu kısmı da onlar aleyhinde ayrı bir delildir. Çünkü onlar, aleyhlerine delil olmasın diye birçok meseleyi Müslümanlardan ve kendi halklarından gizliyorlardı. O meseleleri tatbik sahasına koymadıkları için böyle yapıyorlardı. Her ümmette böyle hareket eden kötü âlimler vardır. Onlar kendi aleyhlerine olacak, kötü hallerini meydana çıkaracak bilgileri gizlerler veya onları kast edilen manalarından farklı yorumlayarak mana itibariyle tahrif ederler.

Allah'ın Nur'u ve Kur'ân'ın Apaçık Kitab Oluşu

"Size Allah'tan bir nur ve açık seçik bir Kitab geldi." Buradaki "***nur***"dan maksadın ne olduğu hususunda üç görüş vardır: Maksat, birinci görüşe göre Hz. Muhammed, ikinciye göre İslam ve üçüncüye göre de Kur'ân'dır. Bunlardan her birinin "***nur***" olarak adlandırılmasının gerekçesi, gözle görmek için nur ne ise bunların da basîret için aynı durumda olmalarıdır. Eğer ışık olmasaydı göz, görülenleri algılayamazdı. Bunun gibi eğer Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu Kur'ân ve İslam olmasaydı Ehl-i Kitab'tan veya diğerlerinden basiret sahipleri, Allah'ın dininin hakikatini, Tevrat ve İncil'in bir kısmının zâyi edildiğini ve unutulduğunu algılayamazlardı. Bu durumda din liderleri kalan kısım ile de oynarlar, onların bir kısmını gizlerler, bir kısmını tahrif ederlerdi ve insanlar cehalet ve küfür karanlıklarında kalırlar, hakikati göremezlerdi.

Ayetteki *"Kitâbun mûbîn"* (*apaçık Kitab*), Kur'ân-ı Kerim'dir. O, kendi içinde açık ve insanların hidayet için ihtiyaç duydukları hususları da açıklayan bir kitaptır. Eğer ayette *"nur"* üzerine atfedilmemiş olsaydı *"nur"* kelimesini de mutlaka Kur'ân olarak tefsir ederlerdi. (Arapça gramerinde) Atıfta kural; ma'tufun, ma'tufun aleyhten farklı olmasıdır. Fakat bazen tefsir amacıyla da atıf yapılır ki ben burada onu tercih ediyorum. Çünkü bu ayet ve müteakip ayet ile Nisâ Sûresi'nin sonlarındaki ayetler arasında bir uyum söz konusudur: *"Ey insanlar! Size Rabbinizden bir burhan geldi ve size açık (açıklayıcı) bir nur indirdik. Allah, kendisine iman edenleri ve O'na sarılanları ise kendinden bir rahmete ve ihsana girdirecek ve onları düzgün bir yol olarak kendine yönlendirecek."*[656] Burada da bu *"nur"*u zikrettikten sonra ***"Allah onun sayesinde kendi rızasına uyanları selamet yollarına iletir ve onları kendi izni ile karanlıklardan ışığa çıkarır. Ve onları düzgün bir yola iletir."*** buyurdu ve *nur* ile *Kitab-ı mübîn*in meziyetini tekil zamir ile beyan ederek *"o ikisi sayesinde ... iletir"* yerine *"onun sayesinde ... iletir"* dedi. Bu durum, o ikisinden maksadın tek şey yani Kur'ân olmasının tercih edilmesine sebep teşkil eder. Diğer taraftan tercih ettiğimiz bu görüşü destekleyen Nisâ Sûresi ayetleri dışında başka ayetler de vardır: Mesela A'râf Sûresi'nde Ehl-i Kitab'tan hidayete erenler hakkında, önce Hz. Peygamber'in onlara gönderiliş zikredildikten sonra *"Ona iman eden, onu destekleyen, ona yardım eden ve onunla beraber gönderilen nura uyanlar, işte kurtuluşa erenler onlardır."*[657] denmektedir. Teğâbun Sûresi'nde de *"Allah'a, peygamberine ve indirdiğimiz nura iman edin. Allah yaptıklarınızdan haberdârdır."*[658] buyruluyor. Diğer taraftan buradaki *"nur"*dan maksat Hz. Peygamber'dir, desek de bu mana değişmez. Çünkü Kur'ân'ı en mükemmel şekilde açığa çıkaran odur; Kur'ân'ı o açıklamış ve Hz Âişe'nin (r) *"Onun ahlakı Kur'ân idi."* sözünde de ifade edildiği gibi Kur'ân onda ahlak halinde tezahür etmiştir. Bu konuda da şahit olarak bir ayet zikretmeden geçmeyelim: Allah Ahzâb Sûresi'nde onu *"aydınlatıcı kandil"*[659] olarak vasıflandırmaktadır.

Okuyucu Nisa Sûresi'nin az önce zikrettiğimiz iki ayetinin tefsiri esnasında söylediklerimize bakabilir. Kur'ân'ın, nur-ı mübîn oluşunun manası hakkında orada yaptığımız açıklamalar buradaki mananın anlaşılmasına yardımcı olur.

---

656. Nisa, 4/174-175.
657. A'râf, 7/157.
658. Teğabun, 64/8.
659. Ahzâb, 33/46.

Allah burada bu nurun üç faydasını zikretmektedir:

1. Allah, rızâsına uyanları onun sayesinde selamet yollarına iletir. Yani onlardan her kim bu nura iman etmek suretiyle Allah'ın razı olduğu şeylere uyarsa Allah onu dünya ve ahirette kendisini küçük düşürecek, bedbaht edecek şeylerden sâlim olacağı yollara iletir. Buradaki **"hidayet"** (*iletme*), beraberinde yardım ve destek bulunan bir yol göstermedir. Bu sayede o kişi dünyada Allah'a karşı olan görevlerini, şahsına karşı olan bedenî ve rûhî görevlerini ve insanlara karşı olan görevlerini yerine getirir. İyi şeylerden yararlanan, kötü şeylerden uzak duran, muttakî, ihlaslı, salih ve ıslah edici birisi olur. Ahirette de mutla, nimete eren, hem maddî bedenî nimetleri hem de rûhî aklî nimetleri elde eden birisi olur. Özet olarak o kişi, öyle bir dine tâbi olur ki orada nefsin dünya ve ahiret bedbahtlığından selamette olacağı şeylere ulaştıran bütün yolları bulur. Çünkü o, selamet dinidir, Allah'a ve kullarına karşı samimiyet dinidir, eşitlik ve adalet, ihsan ve fazilet dinidir.

2. Onları reislerin bütün dinleri bozmada ve mensuplarını kul haline getirmede kullandıkları hurâfe, vehim ve putperestlik karanlıklarından çıkarır, sahibini din ve dünya reislerinin boyunduruğundan kurtaran hâlis tevhit nuruna kavuşturur. Artık o kişi halk arasında itibarlı, özgür ve sadece Allah'ın huzurunda boyun eğen, sadece ona kulluk eden birisi haline gelir.

Ayetteki ***"izni ile"*** ifadesini "dilemesi ile" ve "muvaffak kılması ile" şeklinde tefsir ederler. ***"İzn"***, ***"ilm"*** ***(bilmek)*** demektir. "Ezine bi'ş-şey'i", "Onu bildi"; "âzentuhû bihî" de "onu ona bildirdim ve o da bildi" demektir. "Başkasına bildirdi" anlamında "ezzene" ve "teezzene" denir. "Ezine lehû bi'ş-şey'i", "O şeyi ona serbest etti" ve "ezine lehû (ezenen)" de "dinledi" demektir. Zâhir olan o ki buradaki "izin", "ilim" anlamındadır. Yani Allah ilmi sayesinde onları karanlıklardan ışığa çıkarır, demektir. O ilmi ile bu Kur'ân'ı, onun hidayetine teslim olan kişinin nefsinden şirk ve dalalet karanlıklarının sıyrılması, onların yerine hak nurunun girmesi ve o karanlıkları ortadan kaldırıp yok etmesi için bir sebep haline getirir. Bu, Allah'ın; doğru inanışların, ahlakın ve iyi amellerin nefislerdeki tesiri ve onları ıslah etmesi hususundaki sünnetlerine uygun olarak cereyan eden bir çıkarma ameliyesidir. Yoksa Kur'ân'ın tesiri olmaksızın sırf yaratma ile ve yeni bir oluşum ile meydana gelecek bir çıkarma değildir.

3. ***"Sırat'ul Mûstakim'e"*** (*Düzgün/dosdoğru yola*) iletir ki bu yol, dindeki maksat ve gayeye en kısa vakitte ulaştıran yoldur. Çünkü bu, eğrilik ve sapması olmayan yoldur; dolayısıyla da o yola giren kişi için bir gecikme veya

yolunu kaybetme söz konusu olmaz. Bu yolda Kur'ân'a sarılma Allah onu hangi amaçla indirmişse ona uygun, doğru bir şekilde olur. Nitekim ihtilaf ve tevil ortaya çıkmadan önceki o ilk nesil de öyle idi ve onların inançları, hükümleri ve âdâbı nefislerin tezkiyesinde, kalplerin ıslahında, amellerin güzelliğinde etkili idi. Bunun sonucu, Allah'ın insanı yaratmadaki sünnetine göre dünya ve ahiret mutluluğudur.

لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّـهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ قُلْ فَمَن يَمْلِكُ مِنَ اللَّـهِ
شَيْئًا إِنْ أَرَادَ أَن يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ وَمَن فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَلِلَّـهِ مُلْكُ
السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَاللَّـهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿17﴾
وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَىٰ نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّـهِ وَأَحِبَّاؤُهُ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُم بِذُنُوبِكُم بَلْ
أَنتُم بَشَرٌ مِّمَّنْ خَلَقَ يَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَلِلَّـهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ
وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ ﴿18﴾ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ
لَكُمْ عَلَىٰ فَتْرَةٍ مِّنَ الرُّسُلِ أَن تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِن بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ فَقَدْ جَاءَكُم
بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ وَاللَّـهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿19﴾

17- **"Allah, Meryem oğlu Mesih'tir", diyenler kesinlikle kâfirdirler. De ki: Allah Meryem oğlu Mesih'i, annesini ve yeryüzündekileri tamamen helak etmek istese Allah'a karşı kim bir şeye mâliktir? Semaların, yeryüzünün ve ikisi arasındakilerin mülkü Allah'ındır. O, dilediğini yaratır. Allah her şeye muktedirdir.**

18- **Yahudiler ve Hıristiyanlar; biz Allah'ın oğulları ve O'nun sevdikleriyiz, dediler. De ki: Öyleyse günahlarınızdan dolayı size niçin azap ediyor? Hayır, siz onun yarattıkları kimselerden olan insanlarsınız. O dilediğini bağışlar ve dilediğine azap eder. Semaların, yeryüzünün ve ikisi arasındakilerin mülkü Allah'ındır. Ve O'nadır dönüş.**

19- **Ey Ehl-i Kitab! Peygamberlerden bir ara dönem (fetret) üzerine, bize bir müjdeci de bir uyarıcı da gelmedi, demeyesiniz diye açıklama yapmak üzere Peygamberimiz size geldi. Size bir müjdeci ve uyarıcı geldi. Allah her şeye muktedirdir.**

Hıristiyan Mezhepleri

Allah, Ehl-i Kitab'ın tamamına karşı delil ikame etti ve daha sonra da özel olarak Hıristiyanların kâfir olmalarına sebep olan olayı açıkladı ve ***"Allah, Meryem oğlu Mesih'tir, diyenler kesinlikle kâfirdirler."*** buyurdu.

Beydâvî şöyle der: "Bunlar, onlardan ittihat inancını benimseyenlerdir. Denildi ki: Onlardan hiç biri bunu açık açık söylememiştir. Fakat onda ulûhiyet olduğunu iddia ettikleri ve diğer taraftan da '*Sadece tek tanrı vardır*' dedikleri için bu durumda onlara göre o tanrının da Mesih olması gerekti. Dolayısıyla cahilliklerini ortaya koymak ve inandıkları şeyin çirkinliğini belirtmek için kendi sözlerinin mantıksal sonucu onlara nispet edildi."

Râzî de *Tefsir*'inde; Bu sözün hulûl ve ittihad inancına dayandığını, her ne kadar Hıristiyanlar veya onlardan birisi böyle demiyorlarsa da bunun, onların görüşlerinin gerektirdiği sonuç olduğunu söyler.

Bazı müfessirlerin belirttiklerine göre bu görüş, onlardan özellikle Yakûbiyye[660] mezhebinin görüşüdür. Eski müfessirler ve tarihçiler Hıristiyanların; Yakûbiyye, Melkâniyye[661] ve Nastûriyye[662] şeklinde üç mezhep olduklarını söylerler. Aslında Zemahşerî, Beydâvi ve Râzî gibi geleneksel müfessirlerin Hıristiyanlık hakkında dikkate değer bilgileri yoktur. Çünkü onların, -azıcık bir miktarı istisna edilirse- onların kitaplarını okumadılar ama onlarla bu kitaplar ve onların inançları üzerinde tartışma yaptılar. Müslümanlara ait kitaplarda onlar hakkında zikredilen bilgileri kesin kabul

---

660. Yakubiye, Katolikliğin alt kollarından biridir. İsa'nın insan olmayıp tümüyle ilah olduğu (Monofizit) inanca sahiptirler. Bu grup, Urfa patriği olan Yakub-i Berde'i (m. 578) tarafından kuruldu. Antakya patriği Mihaili Süryani tarafından da yayıldı. (Yayıncı)

661. İslâmî literatürde sık sık kullanılan Melkitler, resmi Hıristiyanlığın temsilcileri olarak, kilisenin kabul ettiği iman ilkelerinin savunucularıdır. 451 Kadıköy Konsili ile aforoz edilmiş olan Monofizit akımın mensupları, resmi kiliseye bağlı kalan hasımlarına Melkit adını vermişlerdir. Böylece Melkit Hıristiyanlığı denilen, Roma-Bizans devletinin konsiller doğrultusunda kabul ettiği iman ilkelerine bağlı kalan o dönemde Roma-Bizans Hıristiyanlığının da bir adıdır. Çünkü Roma ile Bizans'ın kiliselerinin ayrılış tarihi 1054'tür. Melkit Hıristiyanlığının müntesiplerini, Mısır, Anadolu ve Suriye'ye yerleşmiş olan Rumlarla yerli Hıristiyan ahâli meydana getiriyordu. İslâmi literatürde Melkitler'den, Melkaiyye, Melikiyye, Milkaniyye gibi isimlerle bahsedilmiştir. (Yayıncı)

662. Nastûriyye Mezhebi adını 428-431 yılları arasında İstanbul Patriği olan Nestorius'tan alır. Hocası olan Mopsuestia'lı Theodoros'un öğretisini izleyen Nestorius, İsa'ya 30 yaşındayken Kelam'ın indiğini, ancak o zamandan sonra İnsan ve Tanrı karakterlerini taşıdığını, Meryem'in, Tanrı olan İsa'nın değil, insan olan İsa'nın annesi olduğunu söylemiş ve dolayısıyla da, Meryem'e "Tanrı'nın annesi" (Theotokos) denmesine karşı çıkmış ve Tanrı'nın doğurulamayacağını, doğrulmadığını belirtmiştir. Nestorius'a göre İsa'nın insani kimliği ile tanrısal kimliği birbirinden ayrıdır; bu nedenle Nestorius öğretisi diofizit ("iki tabiatçı") olarak adlandırılır. (Yayıncı)

edilmiş meseleler olarak değerlendirdiler. Bu meselelerden biri de oralarda yer alan meşhur Baba-Oğul-Kutsal Ruh yorumudur ki Teslise göre bu üç unsur; varlık, ilim ve hayattır. Bu görüşü benimsemek de Yaratıcının tekliğine aykırı değildir. Bu gibi şeyleri Müslüman âlimlere bazı Hıristiyan ilim adamları söylüyorlardı. Zahire bakılırsa eskilerden bazıları böyle inanıyordu. Nitekim bugün de Avrupa Hıristiyanları ve başkaları arasında Mesih'in tanrı değil bir peygamber olduğuna inanan çok sayıda muvahhid vardır. Belki de Hıristiyanlar arasında bu felsefeyi benimseyen hiç kimse kalmadı. Çünkü onlar gerek felsefî açıdan gerekse başka açıdan dinlerinde değiştirmek istedikleri hususları değiştiriyorlar. Bu müfessirlerden sonra meydana gelen en büyük değiştirme, dört asır önceki Protestan mezhebi yani Hıristiyanlıktaki reform faaliyetidir. Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Almanya gibi medeniyet ve yükselme noktasında en ileri seviyedeki ülkelerde hâkim olan odur. Bu mezhep önceden Hıristiyanlıkta mevcut olan hurafelerin ve geleneklerin çoğunu ortadan kaldırdı, sonra onların yerine başka gelenekler koydu. Böylece aslında o bir kaç mezhep oldu. Bununla beraber görülüyor ki Hıristiyanlığı aslına döndürdüklerini iddia eden bu reformcular, onu Mesih'in de diğer Benî İsrail peygamberlerinin de ve Allah'ın peygamberlerinin tamamının da dini olan sahih tevhide döndüremediler. Onlar hâla Mesih'in ulûhiyetine ve teslise inanıyorlar, Tevhid'e inananları Hıristiyan saymıyorlar. Asrımızdaki diğer iki büyük Hıristiyan mezhebi olan Katolikler ve Ortodokslar da böyle söylüyorlar. Bu çağdaki bütün Hıristiyan mezhepleri "Allah, Meryem oğlu Mesih'tir ve Meryem oğlu Mesih, Allah'tır" diyorlar. Halbuki Allah, onların söylediklerinden ne kadar yücedir! Zahir olan o ki eski Hıristiyanlar bizim müfessirlerimizin dedikleri gibi bu inanç üzerinde ittifak etmiş değillerdi.

Dr. Post, Kitab-ı Mukaddes Tarihi'nde "Allah"'tan söz ederken şunları söylüyor: "Allah'ın tabiatı, cevherleri eşit üç uknumdan ibarettir. Allah Baba, Allah Oğul ve Allah Kutsal Ruh. Neticede yaratma Oğul vasıtasıyla Baba'ya, fedâ (kurtarma) Oğul'a ve arındırma da Kutsal Ruh'a varır. Fakat üç uknum bütün işleri eşit olarak paylaşır. Teslis meselesi *Eski Ahit*'te, *Yeni Ahit*'te olduğu gibi açık değildir. O'na "Allah", "Ruhullah" ... zikredilmek suretiyle işaret edilmiştir[663]. Meseller'deki[664] müşahhas ilâhî hikmet, Yuhanna'daki[665]

663. *Tekvin*, s. 1. krş. *Mezmurlar* 33; *Yuhanna İncili* 16/10-13.
664. *Meseller* s.8.
665. *Yuhanna* s.1.

*"kelime"*ye tekabül eder, belki de ikinci uknuma işaret eder. "Kadîr"e (güçlü, muktedir) ait sıfatlar bu üç uknumdan her biri hakkında kullanılır."

Doğrusu o ki *Eski Ahit*'te (Mesih'ten önceki peygamberlerin -nebilerin- kitapları) teslis akidesi hakkında açık veya kapalı herhangi bir şey yoktur. Çünkü teslis, tamamen putperest bir inançtır. Süleyman'ın Meselleri'ndeki "hikmet" sözünü onların kastettikleri manadaki "kelime" ile tefsir etmek de en tuhaf zorlama yorumlardandır. Bu, Süleyman'ın da Mesih'in de hatırına hiç gelmemiş bir kuruntudur. İleride görüleceği gibi halbuki onlar, *"kelime"*nin bu manâda sadece Yuhanna tarafından kullanıldığını söylerler. Allah'ın bütün peygamberleri Tevhid ehliydiler, müşrikliğe de müşriklere de düşmandılar. Eğer "Tevhid, *Yeni Ahit*'te de açık ve net olarak vardır ama orada teslis kapalı durumdadır" dense doğrudur. Hıristiyan misyonerlerinin çağrıda bulundukları akîde ve Mesih'in ulûhiyetine dair kullandıkları ifadeler, bütün bunlar *Yeni Ahit*'ten anlaşılmaz. Aksine orada öyle ifadeler vardır ki onlar bunları diledikleri gibi yorumluyorlar ve açıklıyorlar. Ayrıca bu konuda onların eskileri ile yenileri arasındaki ihtilaf da meşhurdur.

Onların bu inançla ilgili temel dayanakları, *Yuhanna İncili*'nin başındaki sözlerdir: *"Başlangıçta Kelime vardı ve kelime Allah nezdindeydi ve Allah, kelimedir."* Onlar *"kelime"* lafzını Mesih hakkında kullandılar. Bu durumda *Yuhanna İncili*'ndeki ifadelerden üçüncü cümlenin manası, "Allah, Meryem oğlu Mesih'tir" oldu. Kur'ân-ı Kerim'in onlara isnat ettiği de aynen budur. Böyle iken Beydavî ve Râzî nasıl oluyor da "Onlara görüşlerinin söylemeseler de mantıksal sonucunu isnat etti" diyorlar?!

Post, *Kâmûs*'unda şöyle diyor: "Kelime ile Hz. Mesih kastediliyor. Bu lafız bu manada sadece Yuhanna'nın eserlerinde geçer[666] Filozof Philo da bu kelimeyi kullanır fakat o bunu Yuhanna'nın kastettiğinden farklı bir manada kullanır."

Ben diyorum ki: Daha önce *"...onlar da kendilerine yapılan hatırlatmaların (öğütlerin) bir kısmını unuttular."*[667] ayetinin tefsiri esnasında belirttiğimiz gibi onlar Yuhanna'nın, İncili'ni ömrünün sonunda -zikrettiklere sebebe binâenbu konuda kendisine yapılan ısrarlı teklifler üzerine yazdığını söylüyorlar. Eğer bu teklif ve ısrar olmasaydı o, bunu yazmazdı ve eğer yazmasaydı da bu inanç bilinmezdi. Buradan şu sonuç çıkıyor: Bu inanç, Mesih'in bizzat kendisi tarafından dile getirilmemiştir ve insanları onun İncil'ine davet et-

666. *Yuhanna İncili* 1/1-14; *Yuhanna'nın Birinci Mektubu* 1/1; *Rüya* 19/13.
667. Mâide, 5/14.

mek üzere çeşitli beldelere dağılmış bulunan talebelerinden herhangi biri de bu inanca davet etmemiştir. Eğer *Yuhanna İncili*'ni havarilerden olan Yuhanna'nın yazdığı doğru ise -ki doğru değildir- onun bu İncil'ini yazdığı birinci asrın son on yılına kadar kimsenin bu inançtan haberi yoktur. Şayet Hıristiyanların iddia ettikleri gibi bu inanç, onların dinlerinin temeli ise Mesih'in ve talebelerinden hiç birinin bundan söz etmemesi mâkul değildir. Aksine böyle bir durumda Mesih'in bizzat kendisinin onu dile getirmesi ve talebelerinin de onu insanları davet ettikleri şeylerin başında saymaları, konuşmalarında ve mektuplarında tekrarlamaları için bir sürü sebep vardır.

Post'un *Yuhanna'nın Mektubu*'ndan ve *Rüyası*'ndan şahit olarak gösterdiği hususlar kimseyi aldatmamalı ve hiç kimse ortada bu inancı meydana çıkaran nass veya nassların olduğunu sanmamalıdır. Asla! Onun *Yuhanna'nın Birinci Mektubu*'nun baş tarafına nispet ettiği ifadeler şunlardır: *"Hayat kelimesi hakkında başlangıçtan var olanı, işittiğimizi, gözlerimizle gördüğümüzü, temaşa ettiğimizi ve ellerimizin dokunduğunu."*[668] Buradaki "hayat" kelimesi ancak keyfî bir yorumla o inancı ifade edebilir. Şahit olarak *Rüya*'ya nispet ettiği ifade de şudur: *"11: Sonra semayı açılmış olarak gördüm. Beyaz bir at ve üzerinde oturan, emin ve sadık diye adlandırılan birisi. Adaletle hükmediyor ve savaşıyor. 12: Gözleri ateşten alev gibi. Başında çokça taçlar var. Yazılmış bir ismi var ki onu ondan başka kimse bilmiyor. 13: Kan bulaşmış bir elbise giymiş ve ismi, kelimetullah (Allah'ın kelimesi) diye çağrılıyor. 14: Semadaki askerler beyaz atlar üzerinde, temiz beyaz elbiseler giymiş olarak onun arkasından gidiyorlar. 15: Kavimlere onunla vurması için ağzından keskin bir kılıç çıkıyor. O, onları demirden bir asa ile yönetecek (gözetecek?)."* Görülüyor ki bu özellikler Mesih'e değil, onun kardeşi Hz. Muhammed'e uyuyor. "*Sadık*" ve "*Emin*", onun isimlerinden. Adaletle o hükmediyordu ve savaşıyordu... Mesih'te bu özelliklerden hiç biri yoktu. Çünkü o hükmetmedi ve savaşmadı, kavimleri yönetmedi. Buradaki *"kelimetullah"* lafzı ne o inançtaki manayı ifade eder ne de ona işaret eder. Çünkü her şey *"kelimetullah"* (Allah'ın kelimesi) ile var olmuştur ki o da *"tekvin"* (yaratma, meydana getirme, oldurma) kelimesidir: *"Bir şey murâd ettiği zaman O'nun emri (işi, durumu), ona 'ol' demesinden ibarettir ve o olur."*[669]

Bu inancın putperest bir inanç olduğunun delili ise *"Ey Ehl-i Kitab! Dininizde aşırı gitmeyin. ve Allah'a dair, haktan başakasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesih ancak Allah'ın Rasûlü, Meryem'e ilka ettiği kelimesi ve O'ndan*

---

668. Bkz: Yuhanna'nın *Birinci Mektubu* 1/1.
669. Yâsîn, 36/82.

bir ruhtur. Allah'a ve rasûllerine iman edin. Ve 'üç' demeyin."[670] ayetinin tefsiri esnasında yazdıklarımızdan net bir şekilde anlaşılır. Onların *"Allah, Meryem oğlu Mesih'tir"* iddiaları, Eski Mısırlılardan, Brahmanlardan, Budistlerden ve diğer Doğu ve Batı müşriklerinden alınma teslis inancının bir parçasıdır. Orada tarih kitaplarından ve eskilerden kalma eserlerden Hıristiyanların bu inancı onlardan aldıklarının kesin olarak bilinmesini sağlayacak şahitler zikretmiştik. Bu Sûredeki *"Allah, üçün üçüncüsüdür, diyenler kâfirdirler."*[671] ayetinin tefsiri esnasında aynı konuya tekrar döneceğiz.

Allah bu insanları öfkelendirecek bir delil ikame etmek ve iddialarını reddetmek üzere ***"De ki: Allah Meryem oğlu Mesih'i, annesini ve yeryüzündekileri tamamen helak etmek istese Allah'a karşı kim bir şeye mâliktir?"*** buyurdu. Bu şu demektir: Ey Peygamber! Bu batıl iddia ile ulûhiyet makamına cür'et eden o Hıristiyanlara de ki: Allah Mesih'i, annesini ve diğer yeryüzü sakinlerini helak etmek, yok etmek istese Allah'ın bu emri ve iradesine karşı kim onların helakını ve yok olmasını önleyecek bir şeye mâlik olabilir? Buradaki soru (istifham); inkar, tevbih ve techîl içindir. Yani Mesih (a) ve annesi, diğer yeryüzü sakinleri gibi helak ve yok olma hali ile karşılaşması mümkün yaratıklardandır. Allah onları ve bütün yeryüzü sakinlerini helak etmek istese O'nun bu iradesine karşı koyacak hiç kimse yoktur. Çünkü var olma olgusunun tamamına O mâliktir. Bu konuda hiç kimse O'nun murâd ettiği bir işi önleme veya O'nu istemediği bir şeye zorlama yahut O'nsuz tek başına bir şey yapma imkânına mâlik değildir.

Araplar birisinin, biri üzerinde hâkimiyet kurduğunu ve onsuz veya onun izni olmadan bir şey yapamaz, uygulayamaz hale geldiğini anlatmak için "Meleke fulân alâ fulân emrahû" derler. İbn Dureyd, suyun karışması ile keskinliğini kaybetmeyen ve ateş ile etkisi gitmeyen şarabı anlatırken şöyle der:

لم يملك الماء عليها أمرها   ولم يدنسها الضرام المحتضى

"Su, onun üzerinde onun durumuna mâlik olamadı.

Tutuşmuş alev de onu kirletemedi"

Bu ayette Allah'ın ***"Fe men yemliku mine'llâhi şey'en"*** demesi, onların bu söyledikleri gibi bir sözden daha edebidir. Çünkü bu cümle ile Allah, *"herhangi birisinin, O'nun emrinin değil tamamına onun bir parçasına bile mâlik*

670. Nisâ, 4/171.

671. Maide, 5/73.

olamayacağını" ifade etmektedir. Bu durumda mana şöyle olur: Dua ve şefaat da dahil olmak üzere herhangi bir şekilde O'nun emrini reddedecek veya iradesini değiştirecek hiç bir kimse yoktur. Çünkü hiç kimse O'nun nezdinde, O'nun razı olacağı birine O'nun izni olmadan şefaat edemez. Bu konu tamamen sadece ve sadece O'nun yetkisindedir. Mesih de, diğer peygamberler de ve melekler de bu genellemeye dâhildirler. Helak olmayı kendi nefsinden ve annesinden def edemeyen Mesih -ki Allah böyle bir şey murâd edince başkalarının da buna gücü yetmez- nasıl olur da her şeye hâkim olan Allah olabilir?

Bu insanların tuhaf çelişkilerinden biri de şudur: Onların dediklerine göre Mesih, helak etme türlerinin en kötüsü olan çarmıha gerilme hadisesi ile karşı karşıya kalmıştır. Mesih "*kelime*"dir ve iddialarına göre de "*kelime*", Allah'tır. Buna rağmen o, bu hadiseyi kendinden def edememiş, korku içinde, titreyerek, yalvararak ve boyun eğerek bu istenmeyen durumu kendinden uzaklaştırması için Rabbine sığınmıştır ve o da onun bu isteğini yerine getirmemiştir. Onlar bu çelişkiyi ortadan kaldırmak için "Onun iki tabiatı ve iki meşîeti (iradesi, dilemesi) vardı. Bunlardan ikisi ilâhî, ikisi de beşerî idi" gibi laflar ediyorlar. Keşke bilebilseydim; bununla beraber acaba Mesih'in, beşerî tabiatı ile ilâhî tabiatını bilmemesi ve ona karşı, -onların *Matta İncili*'nde (27/46) onun hakkında söyledikleri gibi- "Tanrım! Tanrım! Beni niçin bıraktın?" şeklinde itirazda bulunması mümkün müdür? Yine o ilâhî tabiatı için mümkün olanları ve olmayanları bilmeksizin ondan *Matta İncili*'nde anlatıldığı şekilde yardım istemesi imkan dahilinde midir? "*Biraz ileri gitti, yere kapanıp; ey Baba, eğer mümkünse bu kâse benden geçsin fakat benim istediğim gibi değil, senin istediğin gibi olsun, diye dua etti.*"[672]... "*İkinci kere gidip, ey Baba, eğer bu kâsenin, ben onu içmeden benden geçmesi mümkün değilse senin iraden olsun, diye dua etti.*"[673] Bu, onlara karşı Kur'ân'da belirtilen delili doğrulayan en büyük delildir. Allah'ın iradesini hiç bir şey geri çeviremez.

Sonra insanlığa hitap eden, onun beşerî tabiatıdır. Onun da durumu böyle olunca yani sözü kabul edilmeyince ve öğretilerine güvenilmeyince nasıl olur da bu tabiat, öteki tabiat ile birlikte tek şey olur ve ona da "rab" ve "ilah" denir? İnsanlar sadece beşerî tabiatı görmüşler, ondan başkasını tanımamışlar, sadece onun kelamını duyup onun fiillerini görmüşlerken nasıl olur da ona ibadet edilir?

---

672. *Matta İncili* 26/39.
673. *Matta İncili* 26/42.

Mesih ve annesinden sonra, *"yeryüzündekiler"* (*men fi'l-ard*) kısmının bu ikisi üzerine atfedilmesindeki nükte, bu ikisinin de yeryüzündeki insan cinsinden olduklarını hatırlatmaktır. Benzer iki şeyden biri hakkında mümkün olan, diğeri hakkında da mümkün olur. Onlar da İncillerinde itiraf ediyorlar ki Mesih, beşerî işlerinde başkaları gibi idi. Bu konu ileride *"Meryem oğlu Mesih sadece bir peygamberdir."*[674] ayetinin tefsirinde ele alınacaktır.

"Semaların, yeryüzünün ve ikisi arasındakilerin mülkü (hakimiyeti) Allah'ındır." Zâhir olan o ki bu cümle, hal cümlesidir. Buna göre mana şöyledir: Allah semalarda, yerde ve bu ikisi yani size nispetle yukarı ve aşağı durumdaki bu iki âlem arasında mutlak mülk ve kâmil, müstakil tasarruf sahibi iken eğer Mesih'i annesini ve yeryüzü sakinlerini tamamen yok etmek istese O'na karşı kim bir şeye mâlik olur?

Bu mülk ve tasarruf Hıristiyanlar tarafından da itiraf edilmektedir. Fakat onların iddialarına göre bu muazzam mülk, mutlak tasarruf ve yüce kemal sahibi olan zat, Âdem'i yarattıktan sonra -ki onu yarattığına bütün kalbiyle pişman olmuş ve üzülmüştür- büyük bir durumla karşılaştı. Âdem O'na isyan etti ve bu durumda adaleti ona azap etmesini, rahmeti ise azap etmemesini gerektirdi, sıfatlarının gerekleri arasında tenakuz ve çelişki meydana geldi. Bu zor durumdan adalet ve rahmetinin gereklerini birleştirecek bir çıkış yolu olarak Âdem neslinden bir kadının karnına girmekten başka çare bulamadı. Onun karnında bir cenîn olarak teşekkül etti ve kadın da onu kâmil bir insan ve kamil bir tanrı olarak doğurdu. Sonra da Âdem ve neslini kurtarmak, adaleti ile rahmetini bir arada bulundurmak için kendisini, maruz kalanı peygamberleri tarafından lanetlenmiş kötü bir ölüm şekline yani çarmıha gerilmeye maruz bıraktı. Âdem neslinden birine -ki o, günahtan uzak olan tek kişidir- azap etmek ve diğerlerine -eğer bu inancı, akılsızca da olsa benimserlerse- rahmet etmek suretiyle adaleti ile rahmetini birleştirmiş oldu. Sonra onun için bu birleştirme de tam olarak gerçekleşmedi. Çünkü insanların ekseriyeti o inancı benimsemediler! Öyleyse onlara ahirette azap etmesi gerekecek. Üstelik bu inancı benimseyenler de dahil olmak üzere bir çok insana ona azap ettiği gibi veya başka şekilde azap etti. Acaba dünyada onlara azap etmesi niçin onlar için kurtarıcı olmadı? Hiç bu, adaletle rahmeti birleştirmek midir?

Mesih insanlığın yaratılışı ile ilgili genel kuraldan farklı biçimde yaratıldığı ve insanların genelinde görülmeyen ilginç işler yaptığı için onların,

674. Maide, 5/75.

onun tanrı-beşer ve rab-insan oluşunda şüpheleri vardı. Allah bu şüpheye reddetmek üzere de *"O, dilediğini yaratır"* buyurdu. Yani semaların, yeryüzünün ve ikisi arasındakilerin mülkü ona ait olunca aklî olan, yaratmasının da kendi dilemesine tâbi olmasıdır. Dolayısıyla bazı canlıları erkek veya dişi diye nitelenmeyen bir maddeden yaratabilir. Mesela canlı türlerinin asıllarını böyle yaratmıştır. İnsanlığın babası (Âdem) de bunlardan biridir. Bazılarını sadece erkekten veya sadece dişiden, bazılarını ise erkek ve dişinin ikisinden yaratabilir. Yaratma şekli ve sebebi veya yaratıklardan kiminin diğerlerine karşı bazı meziyetlere sahip olması -elektrik gibi- onların ulûhiyetine, yaratıcı tanrının onlara hulûl ettiğine (girdiğine) delalet etmez. Bu mâkul de değildir mümkün de değildir. Mesela Dünya'nın, Merkür'e veya Satürn'e nispetle içinde insanları ve diğer canlıları bulundurma meziyetine sahip olması onun, bu meziyeti ile temayüz ettiği o gezegenin tanrısı oluşuna delil sayılmaz. Bunun gibi Allah'ın Mesih'i yaratmadaki yasası ve onun bazı meziyetlere sahip olması da onun, bu meziyetlere sahip olmayanların tanrısı ve rabbi olduğuna delalet etmez. Çünkü yaratılışla ilgili meziyetlerin tamamı Yaratıcı'nın dilemesi ile olur. Bir yaratık bu meziyetlerden dolayı, yaratık olmaktan çıkmaz; onun yaratıcısına nispeti, diğer yaratıkların Allah'a nispeti gibidir. Bazı ilginç fiilleri ile temayüz etmesi ise insanlara yabancı bir husus değildir. Böyle şeyler bütün ümmetlerden ve medeniyetlerden nakledilmektedir. Şirk koşan ümmetler de kendi inandıkları için ulûhiyet ve rablik iddiasında bulunmuşlardır. Gerek İsrailoğullarından ve gerekse diğerlerinden bütün peygamberler Allah'ın tekliği hususunda birleşirler ve bu ilginç olayları ilâhî ayetler olarak isimlendirirler, Allah'ın bunlar vasıtasıyla peygamberlerini teyit ettiğini söylerler. Öyleyse ey Hıristiyanlar! Siz niçin nebilerin ve rasûllerin yolundan çıktınız da Eski Hintliler, Mısırlılar gibi kutsal kişilerinin yaratılışındaki ilginçliği ve bazı fiillerindeki tuhaflığı onların tanrılığına ve rabliğine delil sayan putperestlerin yoluna tâbi oldunuz?

"Allah her şeye muktedirdir". O'nun dilemesi neye tealluk ederse o şey O'nun kudreti ile meydana gelir. Bazı yaratmaları O'na nispetle değil, insanların eksik ilmine nispetle ilginç sayılır. İnsanların fiillerindeki tuhaflıklar da böyledir; bunlar herkesin bilmediği kesbî bir bilgi ile veya yine herkesin sahip olmadığı şahsî bir güçle yahut da kendilerinin herhangi bir etki ve fiilleri olmaksızın tamamen ilâhî bir teyit ile meydana gelebilir.

"Allah'ın Oğlu" İfadesi Ne Anlama Gelir?

İbn İshak, İbn Cerir, İbnu'l-Munzir, İbn Ebî Hâtim ve Beyhakî (*Delâil*'de), İbn Abbas'tan (r) rivayet ederler: İbn Ubey, Bahrî b. Amr ve Şâs b. Adiy Rasûlüllah'a (s) geldiler. Onlarla konuştu ve onlar da onunla konuştular. Onları Allah'a davet etti ve O'nun öfkesine karşı uyardı. Onlar da Hıristiyanların dedikleri gibi "Bizi ne korkutuyorsun ya Muhammed! Biz vallahi Allah'ın oğulları ve sevdikleriyiz." dediler. Bunun üzerine Allah onlar hakkında ***"Yahudiler ve Hıristiyanlar; biz Allah'ın oğulları ve O'nun sevdikleriyiz, dediler..."*** ayetini indirdi.

Yahudilerin ve Hıristiyanların kitaplarını okuyanlar orada *"ibnullah"* (Allah'ın oğlu) lakabının Hz. Adem[675], Hz. Yakup ve Davud (*"bikr"* -ilk- lakabı ile birlikte)[676], Efraim[677] hakkında kullanıldığını görürler. Bu aynı şekilde Mesih hakkında da ***"habîb"*** (sevgili) lakabı ile birlikte kullanılır ki o da ***"İbn"*** (*oğul*) kelimesinin açıklamasıdır. Bu lakap geneli itibariyle melekler ve iyi mü'minler hakkında da kullanılır. Bu kullanışa *Yeni Ahit*'te çok rastlanır. Mesih'in dağ üzerindeki vaazını anlatırken *"Ne mutlu barış yapıcılarına! Çünkü onlar Allah'ın oğulları diye çağrılacaklar"*[678] der. Pavlus, Romalılara Mektubu'nda *"Çünkü Allah'ın ruhuna boyun eğenlerin (onunla sevkedilenlerin) hepsi Allah'ın oğullarıdır"*[679] der. *Yuhanna İncili*'nde Mesih'in Yahudilerle tartışması anlatılırken şöyle denir: *"41:Siz babanızın işlerini yapıyorsunuz. Ona dediler: Biz zinadan doğmadık; bizim bir babamız var ve o da Allah'tır. 42: İsa onlara dedi: Eğer Allah sizin babanız olsaydı, beni severdiniz... 44: Siz bir babadansınız ki o İblis'tir ve siz babanızın heveslerini yapmak istiyorsunuz."* Yuhanna'nın *Birinci Mektubu*'nda da bu manaya gelen şeyler vardır: *"3/9: Her Allah'tan doğmuş olan günah işlemez. Çünkü onun ekini kendisinde sübut bulur ve o günah işleyemez. Çünkü o, Allah'tan doğmuştur. 10: Allah'ın çocukları ile İblis'in çocukla bununla belli olur."*

Bu ve benzeri metinlerden anlaşılıyor ki ***"Allah'ın oğlu"*** sözü o kavmin kitaplarında ***"habîbullah"*** (*Allah'ın sevgilisi, sevdiği*); Allah'ın, rahmet, ihsan ve değer verme bakımından kendisine baba oğul arasındaki davranış şeklinde davrandığı kişi anlamında kullanılmaktadır.

---

675. *Luka İncili* 3/38.
676. *Çıkış* 4/22-23; *Mezmurlar* 89/26-27.
677. *Yeremya* 31/9.
678. Matta 5/9.
679. Pavlus, *Romalılara Mektubu* 8/14,

"Allah"ın sevdikleri"nin, *"Allah'ın oğulları"* üzerine atfedilmesi tefsir ve açıklama amaçlı bir atıftır. Hıristiyanlar keyfî bir yorumlama ile bu lakabı Hz. İsa hakkında gerçek anlamda oğul, diğer iyi kişiler hakkında ise mecazî manada kabul etmişlerdir. Hâlbuki Allah'ın gerçek manada oğlunun olması imkansızdır. Çünkü bu manada oğul, erkeğin, suyu ile kadının rahmindeki yumurtalardan birini döllemesi sonucu meydana gelen çocuktur. Görüldüğü gibi bunun mecazî manada alınması zorunludur. Bu konu ileride açıklanacaktır.

Şahitlerle teyit edilmiş olarak zikrettiğimiz bu mana, o kibirli Yahudi ve Hıristiyanlarca kastedilen mana olunca Allah onlara güzel bir cevap olmak üzere peygamberi Hz. Muhammed'e hitap ederek şöyle dedi: ***"De ki: Öyleyse günahlarınızdan dolayı size niçin azap ediyor? Hayır, siz onun yarattıkları kimselerden olan insanlarsınız. O dilediğini bağışlar ve dilediğine azap eder."*** Yani onlara de ki ey Peygamber! Eğer durum sizin iddia ettiğiniz gibiyse Allah günahlarınız sebebiyle dünyada size niçin azap ediyor? Siz bu durumu geçmiş tarihinizden de biliyorsunuz, mevcut tarihinizde de görüyorsunuz. Putperestlerin, Yahudilerin en büyük mabedini ve beldelerini tekrar tekrar tahrip etmeleri, yeryüzündeki hakimiyetlerine son vermeleri onlara nispetle bu azabın bir parçasıdır. Hıristiyanlara nispetle de başka medeniyetlerin onlara yapmış oldukları eziyetler ve onların kendi aralarında birbirlerine eziyet etmeleri yine bu azabın bir parçasını teşkil eder. Bu, onların ve putperestlerin Yahudilere eziyetlerinden daha kötüdür. Yani denmek isteniyor ki: Baba oğluna azap etmez, seven sevdiğine azap etmez. Öyleyse siz Allah'ın oğulları ve sevdikleri değilsiniz. Siz, Allah'ın yarattıklarından olan insanlarsınız. O âdil hakemdir, kimseyi kayırmaz. Sadece bağışlanmaya layık olduğunu bildiği kimseleri bağışlar ve azaba layık olduğunu bildiklerine de azap eder. Sizin gibi olan diğer insanlara amellerinin karşılığını verdiği gibi size de amellerinizin karşılığını verir. Şahsınızla, geçmişinizle ve kitaplarınızla gururlanmaktan vazgeçin. Dikkate alınacak olan, daha önce geçmiş olan analar babalar değil doğru iman ve salih amellerdir.

"Semaların, yeryüzünün ve ikisi arasındakilerin mülkü Allah'ındır. Ve O'nadır dönüş." Bundan önceki ayette olduğu gibi bu ayette de Allah semaların, yeryüzünün ve bu ikisi arasındaki yaratıkların mülkünün kendisine ait olduğunu ifade ediyor. Yalnız önceki ayetin sonunda, her şeye muktedir olduğunu, bu ayetin sonunda ise dönüşün kendisine olacağını ifade ediyor. Çünkü önceki ayette sözün yeri, yaratıştaki ilginçlik ve yaratıklardan kiminin diğerlerine nispetle imtiyazlı oluşu, bu ayette ise amellerin karşılığı-

dır. Semaların, yeryüzünün ve bunlardakilerin, bu iki âlem arasındakilerin Allah'a nispeti aynıdır. Yaratıcı, mülk sahibi, rab, ilim ve hikmet, adalet ve fazilet gereği her şeyde mutlak tasarruf hakkı olan O'dur. hizmetkâr olan yaratıklar ve buralardaki akıl sahibi bütün varlıklar; insanlar, cinler ve melekler O'nun oğulları veya kızları değil kullarıdır. *"Göklerdeki ve yerdeki her kes mutlaka Rahman'a kul olarak gelecektir."*[680]

Bu ayetin ***"Ve O'nadır dönüş."*** şeklinde bitmesi Allah'ın, bu küfür, gurur ve asılsız iddialar sebebiyle ahirette onlara azap edeceğine işaret etmektedir. Onlar O'na vardıklarında sevilen oğullar ve sevgililer değil, cezalandırılacak kaçak kullar olduklarını bileceklerdir.

Bazıları onların azap görmelerinin, Allah'ın oğulları ve sevdikleri oldukları iddiasının asılsız oluşuna delil teşkil etmesini problemli bulurlar. Çünkü eğer bundan maksat ahiretteki azap ise onlar bu azabı inkâr ettikleri için bu durum onlara karşı bir delil sayılmaz. Eğer bundan maksat dünyadaki azap ise bu durum da onların iddialarını zedeleyici bir mahiyet arz etmez. Çünkü Hz. Peygamber ve ümmeti de dünya sıkıntılarından uzak değildir. Mesela Uhud savaşında olanlar olmuş, sonra Hz. Hasan ve Hüseyin (r) katledilmiştir. Hâlbuki biz bu sıkıntılara uğrayanların Allah'ın sevdiklerinden olduklarına inanıyoruz.

Râzî, bu probleme karşı *Tefsir*'inde üç cevap zikreder.

Birincisinin özeti: Biz Hz. Peygamber'in ve ümmetinden seçkin kişilerin Allah'ın sevdikleri olduklarına inanıyoruz, ama onların Allah'ın oğulları olduklarını iddia etmiyoruz.

İkincisinin özeti: Burada kastedilen, ahiret azabıdır. Yahudiler de bunu itiraf etmektedirler. Çünkü onlar *"Belli günler dışında ateş bize dokunmayacak."*[681] diyorlar.

Üçüncüsünün özeti: Burada kastedilen, İslam'dan önce bazı Yahudiler hakkında gerçekleşen "mesh" olayıdır. Muhataplar da onların cinsinden olduğu için burada olay onlara nispet edilmiştir.

Râzî bu cevapları açıkladıktan sonra şöyle der: Bu cevap daha uygundur. Çünkü Allah, peygamberine henüz vücut bulmamış bir şeyi onlara karşı delil olarak zikretmesini emretmez. Böyle olsa onlar, Allah'ın bize azap edeceğini kabul etmiyoruz, derler. Burada uygun olan, peygamberin onlara karşı

680. Meryem, 19/93.
681. Bakara, 2/80-82.

delil olarak vücut bulmuş bir şeyi zikretmesidir. Delillendirme, böyle olursa kuvvetli ve sağlam olur.

Biz diyoruz ki: Bu sonuncusu, o cevapların en zayıfıdır. Onlar bunu da itiraf etmezler. Hem bu da ikincisi de Hıristiyanlara karşı delil teşkil etmez. O zaman onlar açısından *"Allah'ın oğulları"* oldukları iddiası kabul edilmiş ve teslim edilmiş olur. Bu iddiayı çokça dile getiren ve bununla övünenler onlardır. Ayrıca ***"yüazzibukum"*** (*azap ediyor, edecek*) şeklinde muzâri (şimdiki ve gelecek zaman) kipinin kullanılması bundan maksadın, geçmişte bir grup hakkında gerçekleşmiş bir azap olmasına ters düşer. Onun cevaplarından en kuvvetli olanı, birincisidir. Fakat o, bu cevaptaki kuvveti fark etmemiş ve onu tam manasıyla açıklamamıştır. Üstelik iddianın aslını da tam olarak tanımlamamış ve dolayısıyla cevabı da tam olarak verememiştir. Aslında İslam'a ve Kur'ân'a karşı böyle bir problem ileri sürülemez. Şimdi biz bu konuyu doğru bir şekilde açıklayalım ki o problem küçülsün ve geçmişte kalsın:

Yahudiler şöyle inanıyorlardı: Onlar Allah'ın özel halkıdır, Allah onları sırf zatlarından dolayı bütün insanlıktan imtiyazlı kılmıştır. İmanı onlardan daha doğru ve ameli daha iyi de olsa başka bir halkın Allah nezdinde onlara eşit olması mümkün değildir. Onlar din konusunda başkalarına tabi olmazlar ve dolayısıyla Muhammed'e (s) tâbi olmaları da doğru olmaz. Çünkü o Araptır, Yahudi değildir. Onların iddialarına göre üstün olan, kendisinden üstün olduğu birine tâbi olmaz. Allah, kendisine karşı küfür içinde olduklarından dolayı onları hesaba çekmez. Çünkü onlar O'nun sevgili özel halkıdır. O, onlara ancak babanın, değerli oğullarına ve sevenin özel sevgilisine davrandığı gibi davranır.

Hıristiyanlar onlardan da fazla gurura kapıldılar. Hâlbuki kendisine uyulması için çağrıda bulundukları peygamber Yahudilerin gururuna karşı büyük bir mücadele vermişti. Onlar da Mesih'in kendisini onlar için feda ettiğini, Ruhun doğumu ile Allah'ın oğulları olduklarını ve Mesih'in de O'nun hakiki manada oğlu olduğunu iddia ediyorlar. Allah'a daima "Baba" diye hitap ediyorlar. Hz. Peygamber'in peygamber olarak gönderildiği sırada onlar Yahudilerden daha bozuk ve bozguncu, fâsık, fâcir, zâlim ve saldırgan idiler. Onlardan olanlar da dahil olmak üzere medeniyetler tarihi ile meşgul olan herkes buna şahittir. Ama bütün bunlara rağmen Allah'ın oğulları ve sevdikleri olduklarını, dinleri hususunda da dünyaların hususunda da bir ıslahata ihtiyaçları bulunmadığını iddia ediyorlardı. Bundan dolayı da Hz. Peygamber onları katıksız Tevhid'e, doğru faziletlere ve salih amellere da-

vet ederken onlar bunları reddettiler. Allah'ın rızasının ve sevabının ancak tevhit ve amel yoluyla nefsi tezkiye ve ıslah etmek suretiyle elde edileceği şeklindeki davetini geri çevirdiler.

Yahudi ve Hıristiyanların durumu özetle böyle idi. Dinleriyle, şahıslarıyla ve hidayetini terk ettikleri, yolundan saptıkları peygamberleri ile gururlanıyorlardı. Kur'ân burada bunu en veciz ve öz bir lafızla, onların *"Biz Allah'ın oğulları ve O'nun sevdikleriyiz."* sözüyle ifade ediyor. Kur'ân'ın onlara cevabının özeti şudur: Siz, Allah'ın yaratıkları cümlesinden olan insan türüne dahilsiniz. Ne sizin için ne de insan türünden başka bir grup için özel, zâtî bir imtiyaz veya Allah'a zâtî bir nispet söz konusudur. Çünkü bütün yaratıkları O'na nispetle eşittir. Onun insanlarla ilgili sünneti şöyle olagelmiştir: Onlara kendi yaptıklarından dolayı dünyada azap eder, amellerinden birçoğunu affeder ve bağışlar; bu amellerden dolayı onları hemen azap etmez. Bu, O'nun ilim, adalet ve hikmetine uygun dilemesine bağlıdır. Eğer sizin bütün insanlıktan üstün zâtî bir imtiyazınız varsa bu dünyada günahları sebebiyle başkalarına azap ettiği gibi niçin size de azap ediyor? Siz bunu hem şahsınızdan hem de tarihinizden kesin olarak biliyorsunuz.

Burada *"yuazzibukum"* (*azap ediyor, edecek*) şeklinde muzâri (şimdiki ve gelecek zaman) kipinin kullanılması onlara yapılacak muamele hususunda süreklilik arz eden bir durumun varlığını belirtmek içindir. Bu ifade, sebebinin tahakkuk ettiği ve illetinin vücut bulduğu her zaman o azabın olacağına delalet ediyor. Burada Allah'ın medeniyetler ve halklarla ilgili sünnetinden söz ediliyor. Bu bakımdan Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesinden önce, o dönemde ve daha sonra başkalarının tarihleri nasılsa onlarınki de öyledir. Başka toplumlara ne ile azap edilmiş ise onlar da mutlaka onun gibi bir azaba uğramıştır. Eğer -kendi kitaplarından zikrettiğimiz şahitlere göre- mecâzen bile olsa Allah'ın oğulları ve sevdikleri olsalardı başkalarının başına gelenler onların başına gelmezdi ve onlar -Yuhanna'nın[682] dediği gibi- azap görmelerine sebep olacak günah işlemezlerdi.

Burada anlatılanlar kavranmışsa Râzi'nin sözünü ettiği problemin yersiz olduğu anlaşılır. Çünkü burada söz konusu olan husus, medeniyetler ve halklar olup bir halkın Allah nezdinde zâtî imtiyaza sahip olduğu, Allah'ın diğer yaratıkları ile ilgili sünnetinin o halk üzerinde cereyan etmediği iddiası reddedilmektedir. Hz. Peygamber kendi ümmetinin böyle bir imtiyazı olduğunu, bu ümmete mensup olanların nasıl hareket ederlerse etsinler

682. Bkz: *Yuhanna'nın Birinci Mektubu* 3/9.

Allah'ın oğulları ve sevdikleri olduklarını iddia etmemiştir ki öyleyse Uhud Savaşı'nda niçin yenildiler, densin. Uhud Savaşı'nda onların arasında münafıklar ve zayıf imanlılar da varken böyle bir şey nasıl denebilir ki!

Allah'ın Uhud Savaşı ile ilgili olarak indirmiş olduğu ayetler de bunu gösterir. O bu ayetlerde Müslümanların başına gelenlerin, içlerinden bir kısmının günahları sebebiyle geldiğini açıklar. Çünkü orada okçular, peygamberlerinin ve komutanlarının emrine aykırı hareket ettiler, birbirleriyle çekiştiler ve kendi durumları hakkında ihtilafa düştüler. Günler dönüşümlüdür ve âkibet Allah'a karşı sorumluluk sahibi olanlarındır. Olaylardan onlar ibret alırlar ve cezalandırıldıkları durumun benzerine tekrar dönmezler. Allah Âl-i İmran Sûresi'nde bu olayı anlatırken giriş mahiyetinde şöyle der

"Sizden önce de sünnetler (ilahî kanunlar) gelip geçmiştir. Yeryüzünde dolaşıp da bakın, yalanlayanların sonu nasıl olmuş. Bu, insanlar için bir beyan, muttakîler için de bir hidayet ve öğüttür. Gevşemeyin ve üzülmeyin. Eğer mü'min iseniz siz en üstünsünüz. Size bir yara dokunduysa şüphesiz benzer bir yara o kavme de dokundu. Bu günleri biz insanlar arasında dönüştürürüz. Ve Allah'ın, iman edenleri bilmesi, sizden şâhitler edinmesi için. Allah zalimleri sevmez. Ve Allah'ın, iman edenleri arıtması, kâfirleri de helak etmesi için."[683]

Sonra şöyle buyurulur:

"Allah, izni ile siz onları öldürürken şüphesiz size olan vaadini yerine getirdi. Arzu ettiğinizi size gösterdikten sonra nihayet zaafa düştüğünüz, o işte birbirinizle çekiştiğiniz ve isyan ettiğiniz zaman (sizi imtihan etti)..."[684]

Daha sonra da şöyle devam edilir:

"Ve iki katını sizin (başkalarına) isabet ettirdiğiniz bir musibet size isabet edince mi 'bu nereden', dediniz. 'O, sizin kendinizdendir', de. Allah her şeye muktedirdir."[685]

Bu ayetler bize Allah'ın, insanlar hakkındaki sünnetini açıklıyor ve ceza veya mükâfatın isimlerden ve lakaplardan dolayı değil, amellerden dolayı olduğunu bildiriyor. Varlığın tasdik ettiği, bütün toplumların ve nesillerin tarihinin şahitlik ettiği de budur. Şu kadar var ki doğru imana ve sağlam dine sahip olanlar Allah'ın yaratıkları ile ilgili sünnetini daha iyi bilirler ve dolayısıyla onların cezalandırılmalarına sebep olan günahları onlar için ibret alacakları bir öğüt, nefislerini olgunlaştırmalarını ve yücelmelerini sağlaya-

683. Âl-i İmrân, 3/137-141.
684. Âl-i İmrân, 3/152. (155. ayetin sonuna kadar bu konu devam eder)
685. Âl-i İmrân, 3/165.

cak bir arındırma olur. Böylece onlar muttakilerden olurlar ve zulüm, azgınlık, taşkınlık, çekişme, tefrika, gurur, düzensizlik gibi Allah'ın, başarısızlık ve hüsran sebebi yapmış olduğu her şeyden sakınırlar. Allah'ın sevdiklerinden olurlar ve başlarına gelenler de babanın, evladını eğitmesi türünden olur, bunların *"azap etme"* şeklinde nitelenmesi uygun olmaz. Çünkü insanın hastalığına şifa olan ilacın acılığı, ona acıdan başka bir şey vermeyen kırbaç gibi değildir.

Bu tefsirimizin dördüncü cildinde bu ayetlerle ilgili açıklamalarımızı okuyan bu konuyu çok açık seçik olarak anlar. Fakat Müslümanlar bu "*Beyân*"a sarılıp da Ehl-i Kitab'ın gururundan uzak olmadılar. Aksine karış karış, kulaç kulaç onların sünnetlerine (yaptıklarına) tâbi oldular. Neticede de durum, olanın tam tersi oldu. Ehl-i Kitab'ın çoğunluğu o dinleri ile gururlanma işini terk ettiler ve Allah'ın, kendilerinden önceki ümmetler ve devletlerle ilgili sünnetini rehber edindiler, idârî siyasetlerinde ona göre bir yol izlediler. Onların büyük devletlerinin son gurur olayı, Rusya'nın putperest Japonya ile olan savaşındaki gururu oldu. Üstelik bu da sırf dînî bir gurur değil, dünyevî hazırlıktan kaynaklanan, onunla karışık bir gurur idi. Onların yaptıklarına tâbi olan Müslümanlar ise o perişanları taklit etmekte devam etti. Bazıları da son dönemdeki itibarlılara meftun oldular ama dünya ile ilgili meselelerde ne onları izlediler ne de dinin benzer konulardaki rehberliğine döndüler. *"Ancak dönenler ibret alırlar."*[686]

Allah Ehl-i Kitab'a karşı delil ikame etti ve dinleri konusunda onları aldatan şüphelerinin yersizliğini ortaya koydu. Bundan sonra ise -eğer bu aldanma ve sapıklıkta ısrar ederlerse- onlara kıyamet günündeki delilini hatırlatması münasip oldu ve şöyle dedi: ***"Ey Ehl-i Kitab! Peygamberlerden bir ara dönem (fetret) üzerine, bize bir müjdeci de bir uyarıcı da gelmedi, demiyesiniz diye açıklama yapmak üzere Peygamberimiz size geldi."*** Yani sizin kitaplarınızda müjdelenen, inancınıza göre beklenmekte olan peygamberimiz size geldi. Allah Musa'nın dilinden, kardeşleriniz İsmailoğullarından bir peygamber göndereceğini ve Meryem oğlu İsa'nın dilinden de, ondan sonra her şeyi size öğretecek olan hak ruhu *Paraklit*'in geleceğini size haber verdi. Her ne kadar kötü maksatlarla ve yorumlarla tahrif etmiş de olsanız bu müjdeler kitaplarınızda hâla mevcudiyetini sürdürüyor. O, atalarınızın Yahya'ya sordukları "malum kâmil peygamber"dir. Dördüncü İncil'in başlarında anlatıldığına göre *"Yahudiler kâhinler ve Levililer göndererek Yahya'ya 'Sen Mesih misin?' diye sordular ve o da 'Hayır' dedi. Sonra 'Sen İlya mısın?' dedi-*

686. Gâfir (Mü'min), 40/13.

ler ve 'Hayır' dedi. 'Peygamber sen misin?' dediler ve 'Hayır' dedi."[687] O, rasûl ve nebî Muhammed'dir (s), Araptır ve ümmîdir, hiç bir öğrenim görmemiştir. Peygamberlerin kesintiye uğradığı, vahiy döneminden uzaklaşıldığı bir sırada dininize dair ihtiyaç duyduğunuz ve dünyanızı da ıslaha yarayacak her şeyi; şirk temayüllerinin bozduğu doğru akîdeleri, maddî ve manevî işlerdeki ifrat ve tefrit sebebiyle bozulan doğru edepleri ve ahlakı, sosyal ve kişisel işlerinizin ıslahını sağlayacak hükümleri ve ibadetleri size açıklıyor.

"Yubeyyinu lekum" (*Size açıklıyor*) cümlesinde meful (nesne), buradan genelleme (umum) anlaşılması için açık olarak zikredilmemiştir. Kitab'da olup da gizlemiş olduklarınızdan size karşı delil ikame etmek maksadıyla açıkladığı hususlar da bu genelin içine dahildir. Eğer o, Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olmasaydı ne bunu bilebilirde ve ne de bilginlerinizin, rahiplerinizin, hakîmlerinizin ve idarecilerinizin ilimlerinin acze düştüğü ötekileri. Size mazeret imkânı bırakmamak ve ***"bize bir müjdeci de bir uyarıcı da gelmedi"*** demenizi önlemek için bütün bunları açıklamak üzere peygamberimiz Muhammed size geldi. Salih muttaki mü'minlerin sonlarının iyi olacağını bize müjdeleyen ve sapık, gururlu bozguncuların sonunun da kötü olacağı hususunda bizi uyaran, korkutan birisi gelmedi, demenizden sakınarak bunları size açıklıyor.

"Size bir müjdeci ve uyarıcı geldi." Ahiretteki kurtuluşun ve ebedi mutluluğun, sizin temennilerinize ve aldana geldiğiniz kuruntularınıza değil, iman ve amele bağlı olduğunu, Allah'ın insanlardan hiç kimseyi kayırmayacağını size açıklıyor. Allah buyuruyor ki: *"Sizin kuruntularınız da, Ehl-i Kitabın kuruntuları da değil. Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah'tan başka ne bir dost bulabilir, ne de bir yardımcı. Erkek olsun, kadın olsun, her kim de Mü'min olarak iyi işler yaparsa işte onlar cennete girecekler ve zerre kadar haksızlığa uğramayacaklar."*[688]

"Allah her şeye muktedirdir." Çağrısını desteklemek, dünyada size karşı onun sözünü yüceltmek suretiyle Peygamberinin doğruluğunu size göstermekten âciz değildir. Eğer aklınızı kullanırsanız ahirette olacakları da buna kıyas edesiniz diye bunu size gösterir.

İbn İshak, İbn Cerir, İbnü'l-Munzir, İbn Ebî Hâtim ve Beyhakî (*Delâil*'de) İbn Abbas'tan (r) rivayet ediyorlar: Rasûlüllah (s) Yahudileri İslam'a davet etti, onları buna teşvik etti ve uyardı. Ona karşı çıktılar. Muâz b. Cebel,

687. Bkz: *Yuhanna İncili* 1/19-21.
688. Nisa, 4/123-124.

Sa'd b. Ubâde ve Ukbe b. Vehb onlara "Ey Yahudi cemaati! Allah'tan sakının. Vallahi siz onun Allah'ın Rasûlü olduğunu biliyorsunuz; gönderilmeden önce siz bize ondan bahsediyordunuz ve bize onun vasfını anlatıyordunuz." dediler. Râfi' b. Hureymile ve Vehb b. Yehuda da "Biz size böyle demedik. Allah Musa'dan sonra ne bir kitap indirdi ne de bir müjdeci ve uyarıcı gönderdi" dediler. Allah da ayeti indirdi. Yani ayeti, onlara reddiyeyi de içerecek şekilde bu bağlamda indirdi.

Ayetteki lafzî meseleler:

"Fetret" kelimesi, *"fetera"* fiilindendir ve "fetera'ş-şey'u", bir şey sükun buldu, sertliği kayboldu, anlamındadır. Râğıb "Futûr, hiddetten sonraki sükun, şiddetten sonraki yumuşaklık ve kuvvetten sonraki zaaftır." der ve ayeti zikreder. Kelimenin buradaki manası vahyin bir kaç asır kesintiye uğraması ve peygamber gelmemesidir.

"En tekûlû" ifadesinin benzeri daha önce geçti. Nisa Sûresi'nin sonundaki *"Yubeyyinullahu lekum en tedıllû"*[689] da bunun gibidir. Onun irab şekli de daha önce geçti. Bazıları bunu "kerâhete en tekûlû" şeklinde takdir ederler. *"İttikâe en tekûlû"* de onun gibi hatta daha da iyidir. Bazıları burada menfilik takdir ederler ve *"liellâ tekûlû"* derler. Hepsinde de mana az önce belirttiğimiz gibi olup maksat, onların kendileri lehinde bu şekilde bir delillendirme yapmalarını önlemek ve onlara karşı delil yolunu kapamaktır.

689. Bkz: Nisa, 4/176.

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَعَلَ فِيكُمْ أَنبِيَاءَ
وَجَعَلَكُم مُّلُوكًا وَآتَاكُم مَّا لَمْ يُؤْتِ أَحَدًا مِّنَ الْعَالَمِينَ ﴿20﴾ يَا قَوْمِ ادْخُلُوا
الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلَىٰ أَدْبَارِكُمْ فَتَنقَلِبُوا خَاسِرِينَ
﴿21﴾ قَالُوا يَا مُوسَىٰ إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ وَإِنَّا لَن نَّدْخُلَهَا حَتَّىٰ يَخْرُجُوا مِنْهَا
فَإِن يَخْرُجُوا مِنْهَا فَإِنَّا دَاخِلُونَ ﴿22﴾ قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْعَمَ اللَّهُ
عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ فَإِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَإِنَّكُمْ غَالِبُونَ وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا
إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴿23﴾ قَالُوا يَا مُوسَىٰ إِنَّا لَن نَّدْخُلَهَا أَبَدًا مَّا دَامُوا فِيهَا فَاذْهَبْ
أَنتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ ﴿24﴾ قَالَ رَبِّ إِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي
وَأَخِي فَافْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ ﴿25﴾ قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ
سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ ﴿26﴾

20- Hani Musa, kavmine şöyle demişti: Ey kavmim! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın ki o zaman içinizden peygamberler yaptı ve sizi özgür kişiler (mülûk) haline getirdi ve size âlemlerden hiç birine vermediği şeyler verdi.

21- Ey kavmim! Allah'ın sizin için yazdığı mukaddes yere girin ve arkanıza dönmeyin. Aksi halde hüsrana uğramış kimseler olursunuz.

22- Dediler ki: Ey Musa! Orada zorba bir kavim var. Onlar oradan çıkmadıkça biz oraya asla girmeyiz. Onlar oradan çıkarlarsa biz gireriz.

23- Korkanlardan, Allah'ın kendilerini nimetlendirdiği iki adam dedi ki: Kapıdan onların bulunduğu yere girin. Oradan girdiğiniz zaman siz kesinlikle gâlipsiniz. Ve eğer mü'min iseniz sadece Allah'a tevekkül edin (O'na güvenin).

24- Dediler ki: Ey Musa! Onlar orada bulundukları müddetçe biz oraya asla girmeyiz. Sen ve Rabbin gidin, savaşın; biz işte burada oturacağız.

25- Dedi ki: Rabbim! Ben kendimden ve kardeşimden başkasına mâlik olamam. Bizimle bu fâsık kavmin arasını ayır.

26- Dedi ki: Orası kırk sene onlara haram kılınmıştır, onlar yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşıp duracaklar. O fasık kavme üzülme.

Allah, İsrailoğullarına karşı kuvvetli deliller ikame etti ve onlara elçisi Hz. Muhammed'in peygamberliğini ispat etti. Ona vahyettikleri arasında onların, kitaplarının ve peygamberlerinin durumları ile ilgili haberleri, gaybî bilgiler, kitaplarını tahrif ettikleri ve ondan bir kısmını unuttukları gibi hususlar vardır. Gerek bunlar ve gerekse onun doğruluğuna, bunları Allah'tan getirdiğine delalet eden diğer ayetler, onların peygamberlerinin getirdikleri ile aynı cinstendir. Hatta bunlar, insanlıktaki tekamül kuralına göre onlardan daha kâmildirler. Allah, onların şüphelerini çürütmek, iddialarının asılsızlığını ortaya koymak ve gururlarının kaynağını açıklamak suretiyle de bunu teyid etti. Ama bütün bunlar sadece onların küfürlerini ve inatlarını artırınca o zaman Allah bu ayetlerde onlarla Hz. Musa arasında geçen olaylardan birini açıkladı. Allah Hz. Musa vasıtasıyla onları kölelikten ve Mısırlıların işkencesinden kurtarıp hürriyete ve bağımsızlığa kavuşturmuştu, artık kendilerine hakim duruma gelmişlerdi. Bütün bunlara rağmen ona muhalefet ediyorlar, direniyorlardı. Hatta onları, en büyük arzuları olan dünya işlerinde kendileri için nimetin tamamlanmasına vesile olacak faaliyetlere davet ettiğinde bile böyle davranıyorlardı. Hakka karşı gelmenin ve peygamberlere karşı direnmenin onlar için atalarından miras kalmış bir huy olduğunu bilsin ve bu durum onun için bir teselli olsun, kavimlerin tabiatlarını ve beşerî toplumlardaki kuralları (sünneti) daha iyi anlasın diye Allah bunları, Hz. Peygambere açıklıyor. Bu izah şekli ile söz dizimindeki ahenk ve sözün öncesi ile sonrası arasındaki irtibat da ortaya çıkmış oluyor.

Musa Kavmi İçin Nimet ve Mukaddes Yer

"Hani Musa, kavmine şöyle demişti: Ey kavmim! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın ki o zaman içinizden peygamberler yaptı ve sizi özgür kişiler (mülûk) haline getirdi ve size âlemlerden hiç birine vermediği şeyler verdi." Kastedilen mana şudur: Ey Peygamber! İsrailoğullarına ve Kur'an davetinin ulaştığı diğer insanlara de ki: Hani Musa kendi kavmini Firavun ve kavminin zulmünden kurtardıktan ve onları kulluk-kölelik yerinden çıkardıktan sonra *onlara "Allah'a şükretmek ve itaat etmek suretiyle O'nun size olan nimetini hatırlayın"* demişti. Çünkü bu, daha fazlasını, bunun terkedilmesi de hesaba çekilmeyi ve şiddetli azabı gerektirir. Burada ***"nimet"*** kelimesinin ***"Allah"*** lafzı ile isim tamlaması oluşturması genellik ifade eder. Hz. Musa bu genellikten neyin kastedildiğini arkasından üç şeyi zikretmek suretiyle açıklamıştır ki bu üç şey de onları bir anlamda Mısırlılardan kurtarma nimetinden sonra fiilen gerçekleşmiştir.

Müşahede edilmiş ve gerçekleşmiş olan bu üç şey, en büyük temel ve genel nimetlerdendir ki bunların muhtevasında dînî ve dünyevî, sayılamayacak kadar çok cüz'i nimetler vardır. İşte bu nimetler:

1. İçlerinden bir çoğunun peygamber yapılışı ki bu, o nimetlerin en onurlusudur. Bunları tebliğ eden ile onun kardeşi Harun'un ve onlardan öncekilerin mevcudiyeti bunu doğrular. Bununla birlikte kullanılan ifade, "nimet" kelimesinin daha geniş olduğu, bu peygamberlerin sayılarının çok olduğu veya olacağı hissini veriyor. Bu izah, ayetteki ***"ceale"*** fiilinin, geçmiş zamanda veya şimdiki zamanda gerçekleşen mücerret fiilî meydana gelme anlamında değil, durumu açıklama anlamında olduğu esasına dayanıyor. Diğer taraftan Hz. Musa zamanında onların arasında çok sayıda peygamber bulunduğunu söyleyenler de vardır. Hatta İbn Cerir Taberi, Hz. Musa'nın Allah'a yalvarmak maksadıyla dağa çıkarken onunla birlikte oraya çıkmaları için seçmiş olduğu yetmiş kişinin tamamının daha sonra peygamber (nebi) olduğunu anlatır. "*Nübüvvet/Nebilik*" kelimesinin Ehl-i Kitab nezdindeki meşhur manası ile Peygamberlik (nübüvvet), ileride olacak bazı gaybî işlerin Allah'tan vahiy veya ilham yoluyla bildirilmesi anlamındadır. Hz. Musa'dan sonra İsrailoğullarından olan bütün peygamberler -Hz. İsa da dahil- Tevrat'ı desteklemişler, onunla amel etmişler ve ona göre hüküm vermişlerdir. Hıristiyanlar, İsrailoğullarına mensup peygamberlerden dilediklerini peygamber sayıp dilediklerini saymazken keyfî yorumlar yaparlar. Davut (a) oğlu Süleyman'ı (a) peygamber saymazlar, onun kitapları, ilim ve hikmet bakımından onların en Yüce mukaddes kitapları olmasına rağmen onu bir hakîm ve filozof kabul ederler. Onun kitapları, kendi İncillerindeki hikmetlerden daha üstündür. Bu durum, onların geneli tarafından da kilise reislerine karşı yöneltilen tenkit konularındandır. Hatta zeki Lübnanlılardan biri şöyle der: Süleyman'ın hikmetlerine mesellerine hayran olan insanların bu hayranlıkları sonucu onu yükseltebilecekleri son nokta nübüvvet olsun ve böylece Mesih'ten aşağı bir mertebede kalsın diye kilise onun nübüvvetini kabul etmedi. Kilise, onun nübüvvetini kabul ettikleri takdirde insanların "O, ulûhiyete Mesih'ten daha layık" demelerinden çekiniyordu. Peygamberler arasındaki üstünlükten söz eden Müslüman alimler ise Mesih'i, Süleyman'dan üstün sayarlar. Onlara göre o, Hz. Muhammed, İbrahim (a) ve Musa'dan (a) sonra dördüncü mertebededir. Bu üstünlük konusu daha önce Nisa Sûresi'nin sonlarında ele alınmıştı.

2. Onların melik (kral, özgür) yapılışı. Eğer rivayet tefsirlerinde Hz. Peygamber'den, sahabeden ve tâbiînden nakledilen rivayetler olmasaydı

bu nimet, Arapça'yı anlamada zaafı bulunan son dönem insanları arasında karışıklığa sebep olurdu. Çünkü Hz. Musa zamanında İsrailoğulları arasında melikler yoktu. Onların "*melik*" ve "*mülûk*" (melikler) kelimelerinin örfî manasıyla ilk melikleri (hükümdarları, kralları) Şavul b. Kays'tır. Sonra da hem peygamber hem de melik (hükümdar, devlet başkanı) olan Davud (a) gelir. Arapça'yı tam manasıyla anlayan birisi kesin olarak bilir ki burada kasdedilen mana, Allah'ın, o muhatapları kavimlere ve halklara başkan yapması, bunların onları yönetmeleri ve hakimiyetleri altında bulundurmaları değildir. Yine burada Allah'ın, içlerinden bazılarını hükümdar yapması da kasdedilmemektedir. Çünkü o *"ceale fîküm enbiyâe"* (*içinizden peygamberler yaptı*) ifadesinde olduğu gibi *"ceale fîküm mülûken"* (*içinizden melikler yaptı*) demiyor, ***"cealeküm mülûken"*** (*sizi melikler yaptı*) diyor. Bu ibarenin zahirine göre onların hepsi -*"hepsi"*, tamamı anlamında değil de mecmûu (bütünü, grubu) anlamında kullanılırsa- melik oldular. Yani daha önce Kıptîlerin köleleri iken halkın büyük çoğunluğu melik oldu. Öyleyse ***"melik"*** kelimesi burada hür, kendi işine ve ailesinin yönetimine kendisi karar verme imkanına sahip, anlamındadır. Burada o kölelik ve kulluktan sonra gelen hürriyet ve istiklal nimetinin büyüklüğü vurgulanmaktadır. Rivayet tefsirleri de buna delalet eder:

İbn Ebî Hâtim merfu olarak Ebu Said el-Hudrî'den rivayet eder: "*İsrailoğullarından birisinin bir hizmetçisi, hayvanı ve karısı olduğu zaman o, 'melik' diye yazılırdı.*"

Zeyd b. Eslem hadisinden: Bir evi ve hizmetçisi olan meliktir. Bunu Ebu Davud rivayet eder. *"Merâsîl"*inde de onu ayetin tefsiri olarak "...karısı, evi ve hizmetçisi..." lafızlarıyla rivayet eder. İbn Cerir, bunun benzerini İbn Abbas'tan ve Mücahit'ten rivayet eder. İbn Abbas'tan nakledilen ve senedinin sahih olduğu ifade edilmiş olan başka bir rivayet ileride gelecek. Merfu olarak rivayet edilenin senedi ise zayıftır.

Bu sözlerin genelinden çıkan manaya göre buradaki "melik" kelimesi, bağımsız, kendi kendine karar verebilen ve çeşitli işlemlerde, ev yönetiminde melikler (krallar) gibi rahat hareket edebilen, bunun zevkini yaşayabilen kişi anlamındadır. Kelimenin mecaz anlamı kasdedilmiştir ki Araplar bildiğimiz bütün beldelerinde o kelimeyi bugüne kadar bu manada kullanagelmişlerdir. Geçimi rahat, evine sahip, ailesi ile birlikte hizmet alan kimseler hakkında "Falan, meliktir." veya "Zamanının melikidir." derler. Bununla o

kişinin krallar (melikler) gibi yaşadığını kastederler. Bu çeşit mecâzî kullanım Yuhanna'nın Rüyası'nda da görülür: "*Melikler ve kahinler yaptık.*"[690]

Bazılarına göre de ayette kasdedilen mana şöyledir: Allah onları, kendilerine hürriyet, istiklal ve toplum hayatında yükselmelerini sağlayacak adaletli Tevrat dinini vermek suretiyle kabiliyetçe ve bilkuvve melikler (krallar) yapmıştır. Bu, onlardan bazılarının bilfiil melik (kral) olacağının da müjdesidir. Çünkü bir kavim, geneli itibariyle böyle bir şeye kabiliyetli olursa o şeyin eseri daha sonra o kavimin fertlerinden bir kısmında ortaya çıkar. İfade edilen bu mana, daha önceki manaya aykırı değildir, hatta onunla uyumludur. Çünkü o memnuniyet verici ev hayatı, bu ikinci hayata yani kral ve hükümdar hayatına hazırlanmada esastır. Ev hayatı düzensiz ve bozuk olan halklar, güçlü ve kuvvetli kavimler olamazlar. Bunlar, sahip oldukları hakimiyeti bile kaybederler ki yeni bir hakimiyet kurmaya nasıl ehil olsunlar? Müslümanlar bundan ibret alsınlar ve bizim anlattığımız manada ev ve aile hayatı bakımından ne durumda olduklarına baksınlar.

3. Onlara, âlemlerden hiç birine verilmeyen şeylerin verilmesi. Buradaki âlemlerden maksat, onların zamanlarındaki âlemler ve halklardır ki onlar da Kıbtîler gibi, Babilliler gibi azgın ve zorba kralların köleleri durumundaydılar.

Firyâbî, İbn Cerir, İbnü'l-Münzir, Hakim (sahih olduğunu da söyler) ve Beyhakî (*Şuabü'l-İman*'da) İbn Abbas'ın "*... içinizden peygamberler yaptı ve sizi özgür kişiler (mülûk) haline getirdi...*" hakkında "kadın ve hizmetçi" ve "*size âlemlerden hiç birine vermediği şeyler verdi*" hakkında da "o gün onların aralarında bulunanlar" dediğini rivayet ederler.

İbn Cerîr, Mücahid tariki ile yine ondan son kısım hakkında "kudret helvası ve bıldırcın" görüşünü rivayet eder. İbn Cerir, Abd b Humeyd, İbnü'l-Münzir Mücahit'ten bu anlamda rivayette bulunurlar fakat onda ayrıca "çölde onları gölgeleyen bulut" ilavesi de vardır. Bazıları "kendisinde sıbt (torun, Yahudi kabilesi) sayısınca su gözleri fışkıran taş"ı da ilave ederler. Bunu da İbn Cerir rivayet eder.

Bu özelliklerle ilgili tefsir Bakara Sûresi'nde geçmişti. Bu tefsirin birinci cildinde oraya bakılabilir.

"Ey kavmim! Allah'ın sizin için yazdığı mukaddes yere girin." "***Mukaddes***", putperestlikten temizlenmiş, demektir. Allah orada tevhide davet eden peygamberler gönderdiği için orası temizlenmiştir. Mücahit de

690. Yuhanna, *Rüya*, I/6.

*"mukaddes"*i, mübarek şeklinde tefsir eder ki maddî ve manevî bereket kastedilmiş olur.

İbn Asâkir, Muaz b. Cebel'den rivayet eder: Mukaddes yer, Arîş ile Fırat arasıdır.

Abdürrezzak ve Abd b. Humeyd'in Katâde'den rivayet ettiğine göre orası, Şam'dır.

Her ikisi de aynı manaya gelmektedir. İki görüşte de kastedilen yer bizim örfümüzdeki Suriye bölgesidir. Bu gösterir ki Suriye ile ilgili bu sınır eskidir. Bunun, salih selefimizin örfü olması da bizim için yeterlidir. Yine dediler ki: O, Allah'ın murâdıdır ve Allah'ın taksiminden, O'nun sınır tespitinden daha adaletli ve doğru bir şey olamaz. Müteahhirînden bazılarına göre Suriye, bu bölgenin kuzey doğu kısmıdır ve onlar bölgenin geri kalan kısmına da Filistin veya Bilâdü'l-Makdis derler. Halk arasında meşhur olana göre ise orası "el-arzu'l-mukaddese"dir (mukaddes yer, mukaddes topraklar). Bunlardan doğru olanı, birinci görüştür. Çünkü İsrailoğulları Suriye'ye hakim olmuşlardır ve bu konuda Suriye ile Filistin aynı şeydir. Onlar "mukaddes beldeler"e "arzu'l-mîâd" da (sözleşme yeri) derler. Çünkü Allah oraları Hz. İbrahim nesline vaad etmişti. Allah'ın Hz. İbrahim'e vaad ettiği yerlere Hicaz ve çevresindeki Arap beldeleri de dahildir. Hz. Musa İsrailoğullarını Mısır'dan, babaları İbrahim (a) zamanından beri onlara vaad edilmiş olan "mukaddes yer"e yerleştirmek maksadıyla çıkarmıştı. Hz. Musa "arzu'l-mev'id" (sözleşme yeri) ve "mukaddes beldeler" derken onların amca oğulları olan Araplar'ın toprakları olan Hicaz beldelerinin dışında kalan kısmı kasdediyordu.

Dr. Post *"Kâmûsu'l-Kitâbbi'l-Mukaddes"*te şöyle der: Filistin adı önce Filistinlilerin topraklarına mahsus idi. Sonra Ürdün'ün batısındaki İsrail topraklarının tamamı hakkında kullanıldı. Buralar için aslında "Kenan" ismi kullanılıyordu. Diğer taraftan Filistin, "el-arzu'l-mukaddese" (mukaddes yer, topraklar), "arzu İsrail" (İsrail yeri, toprakları), "arzu'l-mev'id" (sözleşme yeri) ve "arzu'l-yahûdiyye" (Yahudilik yeri) diye de biliniyordu. Burası, Akdeniz'in doğu sahillerinde, Dicle ve Fırat nehirlerinin ovaları ile bu sözü edilen deniz ve Asya, Afrika kıtalarının birleşme noktası arasında yer alır. Yunan ve Fars beldeleri ile Asur ve Mısır'ın ortasına düşer... (Daha sonra şunları söyler): Filistin'in sınırlarını bilmemiz zordur. Her bir sıbtın (boyun) diğeri ile olan sınırı hassas bir şekilde açıklanmış olduğu halde

Filistin'i komşu kavimlerden ayıran sınırlar Kitab-ı Mukaddes'te tam olarak açıklanmamıştır. Öyle anlaşılıyor ki bu sınırlar nesilden nesile değişiyordu. İbrahim'e vaad edilen ve Musa'nın kitabelerinde vasfedilen yer ise Hor dağından Hama'nın girişine, Mısır nehri Arîş'ten büyük nehir Fırat nehrine uzanıyordu[691]. Bu toprakların çoğu Süleyman'ın hakimiyeti altındaydı. O zaman kuzey sınırı Suriye, doğu sınırı Fırat ve Suriye çölü, güney sınırı Tîh (Tsin) çölü ve Edom, batı sınırı da Akdeniz idi. (Post'tan, şahit durumundaki ifadelerin ekseriyeti atılmak suretiyle kısaltılarak ama aynen yapılan alıntı burada bitti. Zaten bizim için o şahitlerden, son olarak zikredilen ve alıntıladığımız dışındakilere ihtiyaç da yoktu.)

Hz. Musa bu ayetteki ***"Allah sizin için yazdı"*** (*ketebe'llâhu lekûm*) ifadesi ile Allah'ın Hz. İbrahim'e vaad ettiği şeyi kastediyor. Yani o vaade göre sizin için o mukaddes beldelerde oturma hakkı yazdı veya ilminde böyle yazdı, demek istiyor. Yoksa bunun manası, "o beldelerin tamamı sürekli olarak sizin mülkünüz olacak" veya "hiç kimse oralarda sizinle birlikte bulunmayacak", şeklinde değildir. Böyle bir anlayış, vâkıaya uymuyor ve Allah, vaadine aykırı davranmaz. Yahudilerin bu vaadden, mukaddes beldelerdeki hakimiyetin (mülkün) mutlaka onlara döneceği şeklinde bir sonuç çıkarmaları doğru değildir.

Burada günümüzde mevcut Arapça Tevrat'tan bu vaad ile ilgili metni zikretmemiz uygun düşer: "Ve dedi: Bu yeri senin nesline veriyorum."[692] "O günde Rab, Abram'la ahdedip dedi: Mısır ırmağı'ndan büyük ırmağa, Fırat ırmağına kadar bu yeri senin nesline veriyorum."[693] Bu vaad Tekvin'de Hz. İsmail'in doğumunun zikredilmesinden önce anlatılır. Orada Hz. İsmail'in doğumu ona bildirildikten ve Allah'ın, onun neslini çoğaltacağı, onların bütün kardeşlerinin önünde iskan olacakları vaadi zikredildikten sonra şöyle denir: "Ve senin gurbet diyarını, bütün Kenan diyarını sana ve senden sonra zürriyetine edebî mülk olarak vereceğim ve onların ilahı olacağım."[694] Bu ve o, İbrahim'in evlatları arasında Arapların, ahd ve mîsak kapsamına girenlerin ilki olmaya daha layık olduklarına delalet ediyor. Ebedî vefa ancak böyle tahakkuk eder. Zaten durum da böyledir. O beldelerin hepsi tamamen Müslümanlara ait olmuştur. Orada İshak'ın (a) doğumu zikredildikten sonra İbrahim (a) için ne bu gibi beldeler ne de yerler vaad edilmektedir. Fakat

---

691. *Tekvin* 15/18; *Sayılar* 34/2-12; *Tesniye* 1/17.
692. Tekvin 12/7.
693. Tekvin 15/18.
694. Tekvin 17/8.

orada yer aldığına göre Allah, onunla birlikte nesli için ebedî bir ahdi (söz, taahhüt) yerine getirecektir. Bu ahit de İsmail (a) için değil, İshak (a) içindir. Öyleyse bu ahit nedir? Bu eğer peygamberlik ahdi ise vâkıa Hz. İshak nesli için bu ebedî değildir. Çünkü yaklaşık iki bin senedir bilfiil onlardan peygamberlik söz konusu olmamış, kesintiye uğramıştır. Son peygamber, Hz. İsmail evladındandır. Bu eğer mukaddes yerlere mâlik olmak ise o da onlar hakkında ebedî olmamıştır. Çünkü oralar, Araplardan önce onların ellerinden alınmış sonra da Arapların eline geçmiş, önce siyasî mülkiyet ile daha sonra da tabiî mülkiyet ile Arapların olmuştur. Zira onlar buralardaki diğer kavimlere galip gelmişler, onları Allah'ın İbrahim'e; bereketlendirmeyi, nemalandırmayı, çok fazla çoğaltmayı ve büyük bir ümmet yapmayı vaad ettiği[695] kendi kavimleri içinde birleştirmişlerdir.

Evet. *Sayılar*'ın otuz dördüncü babında, İsrailoğullarının Kenan diyarına girecekleri ve oranın İsrailoğulları sıbtları arasında taksim olacağı hususunda açık ifadeler vardır. Bu doğrudur ve tartışma konusu değildir. Bizim daha önce, İsrailoğullarının bu yerlerde herhangi bir vakitte nasipleri olacağına dair zikrettiklerimize de uygundur. Allah'ın İbrahim'e vaadi bunu da kapsar. Fakat bu, sırf onlara has değildir ve onlar buna amcaoğulları olan Araplardan daha layık da değillerdir. Hatta fiilen de gerçekleştiği gibi buna Müslümanlar daha layıktır. Allah'ın vaadi mutlaka yerine gelir.

Tesniye yazarının Hz. Musa'dan naklettikleri de bunu açıklar: "İlahımız Rab Horeb'de bize dedi: Bu dağda oturmanız yeter. Dönün ve göç edin, Amorîlerin dağına ve onu izleyen yerlere; arabaya[696], dağa, ovaya, güneye, deniz kenarına, büyük nehre Fırat nehrine kadar Kenan toprağına ve Lübnan'a girin. Bakın! Diyarı sizin önünüze koydum. Girin ve Rabbin, atalarınız İbrahim'e, İshak'a ve Yakub'a, onlardan sonra da onların nesillerine vermek için and ettiği diyarı mülk edinin."[697] Bu vaadi o, *Tesniye*'nin üçüncü babında tekrar hatırlatır. Tefsirini yaptığımız ayette kastedilen de bu vaaddir. İbarede ebediliği veya bunun sırf onlara aidiyetine delalet eden bir şey yoktur. Hz. İbrahim neslinin geneli içine oğlu Hz. İsmail'in nesli de girer.

Burada İshak ve Yakub'un zikrediliş sebebi ise Rabb'in onlara, babaları İbrahim'e olan vaadini hatırlatması ve bu vaadi onlar ve nesilleri için de vurgulamasıdır. Fakat bu hususta ebedîlikten söz edilmez[698]. Halbuki Hz.

---

695. Tekvin 17/20.

696. "el-Arabatü" şeklindeki bu kelime Yesûî (İsevi) tercümede "el-kafr" olarak geçer.

697. Tesniye 1/6-8.

698. Tekvin, 26, 28.

İbrahim'e olan vaadinde bu vardı. Tekid edilen ve ebedî olduğu ifade edilen vaad, İbrahim (a) içindi ve bu, ancak onun neslinin tamamı için olursa doğrulanmış olur ki onun nesli de Araplar ve İsrailoğullarıdır.

Dikkat çekilmesi gereken bir husus da şudur: Rabbin, babası İbrahim'e bu beldeleri onun nesline vereceğine dair vaadini İshak'a zikretmesi, O'nun emirlerinin, farzlarının ve dînî düzenlemelerinin muhafaza edilmesi sebebine bağlanmıştır[699]. Bu, 28. fasılda uykuda iken Yakub'a zikrettiği vaadin aynısıdır. Fakat orada sebep gösterilmemiştir. Bu durum, bir şeyin illetinin bulunmaması halinde o şeyin de (yani malûlün de) bulunmayacağına delalet eder. Bu mana, Allah'ın "Benî İsrail" Sûresi de denen İsrâ Sûresi'nde son peygamberine vahyettikleridir ki özet olarak orada söylenen şudur: İsrailoğulları İslam'dan önce yeryüzünde iki defa fesad çıkaracaklar. Her seferinde Allah onları alçaltacak, şehirlerini ve mabetlerini istila edecek, istila ettiği o şehri ve mabedi tahrip edecek kimseleri onların üzerlerine musallat edecektir. Bu, olmuştur da. Daha sonra da Allah *"Umulur ki Rabbiniz size merhamet eder. Eğer siz dönerseniz Biz de döneriz."*[700] buyurur. Müfessirler "Onlar döndüler ve onlardan ilâhî bir intikam tarzında O da döndü" derler. Allah onlara Hıristiyanlıktan önce ve sonra Rumları ve daha sonra da Müslümanları musallat etti. Yeryüzünde paramparça oldular. Bazı ayetler "mülk"ün (hakimiyetin) tekrar onlara dönmeyeceğine delalet eder. Eğer böyle olmasaydı bu *"Umulur ki Rabbiniz..."*[701] ayeti onlar için en umutlandırıcı ayet olurdu. Çünkü bu ayet, o durumun, illeti ile birlikte var veya yok olacağına; onlar eğer doğru imana ve ıslah faaliyetine dönerlerse, o kaybettikleri şeylerin de onlara geri döneceğine delalet eder. Bu ise ancak İslam ile gerçekleşir. Onlar eğer Müslüman olurlar ve amcaoğulları Araplarla birleşirlerse bütün bu beldelere ve başka yerlere hakim olurlar. Fakat bu konudaki umut, çağımızda uzak bir umuttur. Çünkü İsailoğulları çok taklitçi, dînî ve ırkî mensubiyet konusunda çok tutucular. Bu çağ, kavimler için ırkçılık çağıdır. Hatta Müslüman halklardan bir çoğu da, dil bağına çok fazla anlam yükledikleri için aralarındaki dînî bağları çözüyorlar. Üzerinde hassasiyet gösterilecek eserlere sahip bir dilleri olmayan halklar bile böyle hareket ediyorlar. Hatta bunlardan bazıları, ilim ve yazı dili olmayan mevcut dillerini yeniden tesis ve tedvin etmek için zorlama yollu özel çaba gösteriyorlar. Sonra o konuda dünya işleri, din işlerine baskın geliyor. Yahudiler yeni bir oluşum ve kuru-

---

699. Tekvin 26/5; Hurûc 13.
700. İsra, 17/8.
701. İsra, 17/8.

luş ile bu beldelerdeki hakimiyetlerini tekrar elde etmek istiyorlar, bunun için parayı ve modern iskan usullerini kullanıyorlar.

فيا دارها بالخيف إن مزارها قريب، ولكن دون ذلك أهوال

"Ey onun Hayf'taki yurdu!
Onun ziyaretgâhı yakındır.
Fakat bunun önünde
Çeşitli korkular vardır."

Hıristiyan halklar ve onların güçlü devletleri Beytü'l-Makdis'e hakimiyet konusunda onlara karşı çıkıyorlar. O toprakların sahibi olan Araplar ve Müslümanlar da oraların onlar için heyecan verici bir ganimet olmasına müsaade etmiyorlar. Resmî vesileler ve hileler de onlar için yeterli olmuyor. Onların ihtiyacını giderecek ve arzularını elde etmelerini sağlayacak şey, iskan hususunda Araplarla anlaşmalarıdır. O beldeler şu anda mevcut olanın kat kat üstünde insanın iskanı için yeterlidir.

Mukaddes yere girilmesi emri üzerine atfedilen şu nehiy (yasaklama), hakkındaki iki tefsirden birine göre son olarak beyan ettiğimiz sebebi destekler: ***"Ve arkanıza dönmeyin. Aksi halde hüsrana uğramış kimseler olursunuz."***

Söz konusu tefsire göre bu ayet şu anlamdadır: Size getirmiş olduğum tevhid, adalet ve hidayetten putperestliğe ve zulüm, azgınlık, hevâ ve heves peşinde koşmak suretiyle yeryüzünde bozgunculuk yapmaya dönmeyin. Bu geriye dönüş, hüsran dönüşüdür ve siz bu durumda o nimetleri kaybedersiniz. Daha önceki nimetlere şükretmenizin karşılığı olarak size verilmiş olan mukaddes yer de o kaybedeceğiniz nimetler arasındadır. Bu durumda oralardaki hakimiyet düşmanlarınızın eline geri gider. Çünkü nimetlere karşı şükretmek onların artmasına, nankörlük etmek de onların elden çıkmasına ve yok olmasına sebep olur.

Diğer tefsire göre ise ayetteki geri dönmekten maksat, oraya girmekten caymaları, Allah oradaki putperestlerle savaşmalarını farz kıldığı halde bu savaştan korkmalarıdır. Buna göre ***"hüsran"***dan maksat da denildiğine göre, cihad sevabını kaçırmak ve o beldelere mâlik olma ümidini kaybetmektir. Benim kesin kanatim o ki buradaki *"hüsran"*dan maksat, mukaddes yerin o muhataplara haram kılınması, onların buraların nimetlerinden ve bazı özellikleri belirtilirken "süt ve bal akıyor" şeklinde nitelenen bereketinden mah-

rum olmaları, kırk sene şaşkın şaşkın dolaşmakla cezalandırılmalarıdır ki bu süre içinde o geri dönenler de tükenmiştir. Bu konu ileride anlatılacaktır. Bu *"hüsran"* fiilen gerçekleşmiş ve Allah tarafından Kitab'da beyan edilmiştir. Bundan dönüş yoktur. Bu, Allah'ın oraları onlar için yazmış olması ile çatışmaz. Çünkü bu yazma işi, bizzat o kişilerin kendileri hakkında değil onların halkları ve kabileleri hakkındadır. Kabilelere ve halklara bu şekilde hitap edilmesi insanların örflerinde ve dillerinde bilinen bir husustur. Bazen geçmiş atalarının yaptıkları mevcut muhataplara isnat edilir bazen de ancak ileride gelecek nesilleri için gerçekleşecek olan şeyler onlara müjdelenir ve vaad edilir. Mesela Rasûlüllah'ın (s), ümmetine kıyametten önce İstanbul'u fethedeceklerine dair sözünü böyle anlamak gerekir.

Diğer taraftan şöyle bir izah şekli de vardır: Allah orasını, Hz. Musa'nın oraya girme emrine karşı çıkan ve ona muhalefet eden kimselerin geneline haram kılmıştır. Bunun üzerine onlar şaşkın şaşkın dolaştıktan sonra oraya girdiklerinde buraların kendileri için yazıldığı şeklindeki ifadeye muhatap olan kişilerden de bir miktar kalmıştı. Bazı müfessirler bu durumun, genelin zikredilip özelin kastedilmesi kabilinden orasının bizzat o muhatapların kendileri için yazılmış olması ile de uyumlu olduğunu söylerler. Fakat edebî anlatım, bu lafzî değerlendirmeye tamamen ters düşer.

Süddî, buradaki yazmadan maksadın, emretmek olduğunu ve *"Allah sizin için yazdı"* cümlesinin de *"Allah size emretti"* anlamında olduğunu söyler ki bu da uzak bir değerlendirmedir.

Akla ilk gelen mana şudur: Allah bunu Kitab'da onlar için yazdı ama atalarına vahyetmedi. Vâkıa da bunu teyid ediyor. Eğer böyle olmasaydı o zaman mana, "Bunu sizin için ilminde yazdı" yani kaza ve kaderi ile öyle tespit etti, şeklinde olurdu.

İsrailoğullarının Allah'a ve Hz. Musa'ya Nankörlüğü

"Dediler ki: Ey Musa! Orada zorba bir kavim var. Onlar oradan çıkmadıkça biz oraya asla girmeyiz. Onlar oradan çıkarlarsa biz gireriz." Mısırlıların, İsrailoğullarını köleleştirmeleri onları zelil duruma düşürmüş ve güçsüzleştirmişti. ***"Mukaddes yer"***in aşağısında önlerinde oturan Anqak oğulları çok güçlü kuvvetli idiler. Bunlar iri gövdeli, uzun boylu kişilerdi. Buradaki ***"cebbar"*** (*zorba*)lardan maksat onlardır.

"Cebbar" kelimesi sözlükte kuvvetli, mütekebbir, haksız yere çokça kâtil olan, isyankar azgın, başkalarını kendi isteğini yerine getirmeye icbar eden,

tasallutta bulunup ezen, azgın hükümdar manalarında kullanılır. Bütün bunlar onların meyvelerine el ile yetişilemeyen uzun hurma ağacı hakkında kullandıkları -her ne kadar Zemahşerî bu kullanımı *Esas*'ında mecaz kabilinden sayıyorsa da- *"nahletün cebbâratün"* ifadesinden alınmıştır. Çünkü buradaki kelimenin şekli, *"ceberahû ale'ş-şey'i"* tarzındaki kullanımdan yapılan ism-i failin mübalağasıdır ve *"ceberahû ale'ş-şey'i"* de mana bakımından *"ecberahû ale'ş-şey'i"* gibidir. Doğrusu şu ki lafızların, cisimler ve duyularla algılanabilen şeyler hakkında konulmuş olması asıldır. Bunlardan da manevî şeyler, akıl ve hüküm çıkarma yoluyla algılanabilen şeyler hakkında konulan lafızlar çıkar.

Söylediklerimle ilgili kesin kanaatimi belirttikten sonra *Lisanü'l-Arab*'a baktım. Gördüm ki o da buna benzeyen ve bunu destekleyen şeyler nakllediyor. Ayeti zikrettikten sonra şöyle diyor:

قد جبر الدين الإله فجبر

"İlah dini yöneltti, o da kabul etti."

Lahyânî der ki: Uzunluk, kuvvet ve büyüklük kastetti.

Ezherî der ki: Sanki onu cebbar -ki o d a e l ile alınamayan uzun, demektir- hurma ağacına götürdü. Uzun, büyük, kuvvetli olana, hurma ağacının cebbarına benzetilerek "cebbâr" denir.

Râğıb da şöyle diyor: *"Cebr"* aslında bir şeyi bir tür baskı ile düzelttmektir. *"Cebertühû"*, *"fe'ncebera"* ve *"ictebera"* şeklinde kullanılır. Bu kök, şairin *"kad cebera'd-dhine'l-ilâhu fe cebera"* şeklindeki kullanımında olduğu gibi *"cebertühû"*, *"fe cebera"* şeklinde kullanılır, diyenler de vardır. Dilcilerin çoğunluğunun görüşü budur... *"Cebbâr"*, insanlara ait sıfatlardandır ve layık olmadığı halde büyüklük iddiasında bulunarak eksikliğini telafi etmek isteyen kimseler hakkında ve sadece kötüleme maksadıyla kullanılır. (Râğıb daha sonra içlerinde tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayetin de yer aldığı bazı ayetleri zikredip şöyle devam eder:) ...Emsaline nispetle yüksek olmak suretiyle baskın olma halini tasvir etmek üzere *"nahletün cebbâratün"* ve "nâkatün cebbâratün" denir. O bu ifadeleri ile sanki *"cebr"* kelimesinin iki anlamını cem etmek istiyor ki bunlar; yükseklik ve baskı anlamı ile yara, kırık v.s.yi sarma anlamı ve bu sonuncu anlamla alakalı olan "kaybedilen şeyi tazmin etmek suretiyle musibeti telafi etmek", "ihtiyacını gidermek suretiyle yoksulu sarıp sarmalamak" anlamlarıdır. Bütün bu manalar *"cebbâratü'n-nahl"*

(*hurma ağacının yükseği, cebbâr*) ifadesindeki kuvvet ve uzunluk anlamının kapsamına dahildir.

Allah'ın isimlerinden biri olarak da "*Cebbâr*" kelimesinde şu manalar vardır: Azamet, kuvvet, yaratıklar karşısında yücelik, hiç kimsenin kendisine herhangi bir etkide bulunamaması, kırık kalbi onarma, fakir ve yoksulun ihtiyacını giderme, iradesine uygun tedbirlerle hikmetli sünnetler ve düzenli ölçüler koymak suretiyle yaratıkları koruma altına alma. O, çok bilgili ve her şeyden haberdardır.

"*Mütekebbir*" gibi "*Cebbâr*" da yaratıcı hakkında kullanıldığında övgü, yaratıklar hakkında kullanıldığında ise yergi (zem) ifade eder. Çünkü hiç bir yaratılmışın azamet, yücelik ve mani olma gibi anlamlara gelen "*cebr*" hususunda aşırı gitmeye hakkı yoktur. İnsanlara karşı tekrar tekrar -haklı yere bile olsa- büyüklük gösterisinde bulunarak tekebbür halinde de olmamalıdır. Hal böyle iken o nasıl olur da bir beşer olarak haksız yere böyle bir davranış içine girebilir. Fiilen büyük olan birisi kendisini insanlara büyük gösterme teşebbüsünde bulunmaz, böyle bir kasıt içinde olmaz. Bu şekilde bir davranış kasdî olarak ancak iç dünyasında kendi küçüklüğünü hissedenler tarafından sergilenir, üstünlük sevdası böylelerini yapmacık usullerle büyüklük gösterisinde bulunarak içlerindeki küçüklüğü saklamaya sevkeder. Neticede hakka boyun eğmemek, insanları hak ettikleri şekilde takdir etmemek onun için bir huy halini alır. Çünkü kendisini haktan ve insanlardan büyük görmesi onların kendisinden üstün olmalarına razı olmaz. Bundan dolayı Ebû Hüreyre'den sahih senetle rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber kibri (büyüklüğü) burada olduğu gibi eksiklik yeri ve muâheze sebebi sayarak "*Kibir, hakkı kabul etmemekten ve insanları küçük görmektendir*"[702] buyurmuştur.

Allah'ın tekebbürü yani büyüklüğünü ve azametini kullarına tekrar tekrar göstermesi ise -ki Allah her şeyden büyük ve yüce olduğu için bu, kesinlikle haklı bir büyüklenmedir- onları eğitme ve imanlarını besleme gayesine mâtuftur. Onların kalplerini en ileri seviyede olgunluğa sevkeder, kendilerini kemale erdirecek ve tanıyacak şekilde kabiliyetlerini takviye eder. Onlar da kendilerini haksız yere ne asıl mevkiinden yukarıya yükseltirler ne de aşağılayıp düşüklüklere razı olurlar. Bazı insanların Allah'ın isimlerinden olan "*Cebbâr*" ve "*Mütekebbir*" kelimelerini anlamada yanıldıklarını bildiği-

702. Müslim, *İman*, 147; Ebû Dâvûd, *Libas*, 26.

miz için buradaki *"cebbârîn"* kelimesini tefsir ederken bunların Allah'ın ismi olarak ifade ettikleri manaları da açıklama ihtiyacı duyduk.

Burada sözü edilen cebbarların özellikleri ile ilgili olarak rivayet tefsirlerinde anlatılanların çoğu, Yahudiler tarafından Müslümanlar arasında yayılan İsrailî kaynaklı hurafelerdir. Müslümanların onlara nispet etmeden rivayet ettikleri bu hurafelerden bazıları şunlardır:

Musa, kavmi Ürdün'ün gerisindeki topraklara girmeden önce oraların ve oralarda yaşayanların durumunu tetkik edip kendisine bildirmeleri için oraya kavminin ileri gelenlerinden seçtiği on iki casus göndermiş. Cebbarlardan biri onları görmüş ve hepsini elbisesinin içine (kisâ) veya kuşağına (hucze) koymuş.

Bir rivayete göre cebbarlardan biri meyve topluyormuş ve Hz. Musa'nın bu adamlarından her birine rastlayınca meyve ile birlikte onu da elbisesinin koluna (kûm) koyuyormuş.

Başka bir rivayete göre Hz. Musa'nın kavminden yetmiş kişi bu dev adamlardan birinin ayakkabısının gölgesinde gölgeleniyormuş.

Bu konudaki rivayetlerin en doğrusu ve uygunu Katâde'nin Abdürrezzak'ta ve Abd b. Humeyd'deki sözüdür. Buna göre o, *"inne fîhâ cebbârîn"* ayeti hakkında "Onlar, bedenleri bizden daha uzun ve kendileri de daha güçlü kimselerdir. Onların meyvelerini vasfederken ifratta, kendilerini vasfederken de tefritte bulundular" demiştir.

İbn Cerir, tefsiri daha önce geçen "on iki nakîb" hakkında şunları söyler: Musa onları cebbarlara gönderdi. Onlar da gördüler ki bunların her birinin elbisesinin koluna (kûm) sizden iki kişi giriyor. Üzümlerinin salkımını ancak beş kişi birlikte bir ahşapta (sırıkta) taşıyabiliyor. Yarılıp da taneleri çıkınca yarım narın içine beş veya dört kişi giriyor.[703]

Bu kıssa Tevrat'ın dördüncü kitabı olan *Sayılar*'ın 13. ve 14. baplarında genişçe anlatılmaktadır. Onların baş taraflarında anlatıldığına göre casuslar Kenan diyarını kendilerinden istendiği şekilde incelediler. Dönüşlerinde bir salkım üzümü olan bir asma çubuğu kestiler ve bir miktar nar ve incirle birlikte onu içlerinden iki kişi arasındaki bir sırıkta taşıdılar. İsrailoğullarından bir grubun içinde bulunan Musa'ya şöyle dediler:

"Bizi gönderdiğin diyara vardık ve bir de baktık ki o, gerçekten süt ve bal akıyor[704] ve oranın ürünü bu."

---

703. İbn Cerir, *Tefsir*, VI, 175.

704. Bu ifade ile Hurûc, 3/8'deki Allah'ın Musa'ya kavmini Mısırlıların zulmünden kurtara-

"Ancak orada oturan halk kuvvetli ve şehirler de müstahkem ve çok büyük. Orada Anak oğullarını da gördük..."

"Kâleb, şöyle diyerek Musa'nın önünde halkı susturuyordu: Çıkıp o diyara mirasçı olalım. Biz buna muktediriz."

" Onunla birlikte (casusluk için) çıkan kişiler dediler: O kavme karşı çıkmaya kudretimiz yoktur. Çünkü onlar bizden kuvvetlidirler."

"Ve İsrailoğullarının yanında, casusluk ettikleri o diyarı kötülediler ve dediler: ...Orası, ahalisini yiyen bir yer ve orada gördüğümüz halkın hepsi uzun boylu."

"Orada cebbarlardan, Anak oğulları cebbarlarını gördük ve biz kendi gözlerimizde çekirge gibi olduk. Onların gözlerinde de böyle idik."[705]

O babın sonu böyle. Müteakip bapta da İsrailoğullarının Hz. Musa'nın o diyara girmeleri için verdiği emre karşı geldikleri, ağladıkları, keşke Mısır'da veya çölde ölseydik, diye temennide bulundukları ve şöyle dedikleri anlatılıyor:

"Kılıç altında düşelim ve kadınlarımız, çocuklarımız ganimet olsunlar diye Rab bizi niçin bu diyara getirdi? Mısır'a dönmek bizim için daha iyi değil mi?"[706]

Görülüyor ki İsrailoğullarının güvenilir rivayetlerinde ilk asırda Müslümanlar arasında yaydıkları bu hurafeler yok. Orada sadece biraz mübalağa var. Cebbarlardan korktukları ve ürperdikleri için kendilerini çekirge gibi görüyorlar ve cebbarların da onları böyle gördüklerine inanıyorlar. İki adam arasında asma çubuğu ve meyve taşınması ise onun aşırı büyük olduğuna delalet etmez. Çünkü mesafe uzun olduğu için onu korumak maksadıyla böyle yapmış olmaları mümkündür.

Bu rivayetler tefsircilerden ve tarihçilerden bir çoğu nezdinde rağbet görmüş, bunların asılsız olduğunu veya peygamberler ve başka kavimlerle ilgili haberler alanında Kur'an'ın açıklamalarıyla yetinmeyenlerin bu konularda Yahudilerce muteber bilgilere vâkıf olmak için onların güvenilir kitaplarına müracaat etmeleri gerektiğini belirtenlerin sayısı da hayli az olmuştur. Bu durumdan çıkarılacak sonuç şudur: Eğer Hz. Peygamber tebliğ ettiklerini, Ehl-i Kitab'tan almış olsaydı -ki onlardan bazıları ve kimi inançsızlar böyle iddia ediyorlar- onun tebliğ ettikleri de Yahudiler tarafından aldatılan bu

---

cağı, süt ve bal akan bir yere sevk edeceği şeklindeki vaadine işaret ediyor.

705. Tevrat, *Sayılar,* 13/27-28, 30-33.

706. Tevrat, *Sayılar,* 14/3.

râvilerin söyledikleri gibi olurdu. Diğer taraftan Yahudilerin de kitapların da bulunmadığı Mekke gibi bir yerdeki ümmî bir insana kolay olmasa da, kitaplarını mütalaa ettikleri ve kendi inançları ile ilgili olarak anlatılanlarla onların yalanlarını birbirinden ayırabildikleri için bu onlara kolay olurdu. Peygamberler ve başka ümmetlerle ilgili haberlerin çoğu de Mekkî sürelerdedir.

Ayette söylenmek istenen özetle şudur: Hz. Musa kavmi ile birlikte mâmur ve meskûn mukaddes toprakların sınırlarına yaklaşınca onlara, ora halkından kendilerine karşı savaşacaklarla savaşmaya hazırlıklı olarak oraya girmelerini emretti. Onlar da, daha önce Mısırlıların eza ve işkencesine, zulmüne mâruz kaldıkları için üzerlerinde zaafiyet ve zilletin hakimiyeti baskın olduğundan bu emre karşı çıktılar, direndiler, mazeret olarak da kendi zayıflıklarını ve o memleket sakinlerinin güçlü oluşlarını ileri sürdüler, Mısır'a dönmeye çalıştılar. (Bunun gibi Amerika'da da devlet gücü ile kölelere hürriyet verilip kölelik yasaklandıktan sonra bazı köleler kendi istekleri ile efendilerinin hizmetçiliğine donüyorlardı. Çünkü o hizmetçiliğe ve köleliğe alışmışlardı ve onlar için bağımsız bir hayat meşakkatli hale gelmişti.) Hz. Musa'ya, o cebbarlar orada oldukça biz o topraklara girmeyiz, dediler. Onlar sanki Hz. Musa'nın olağanüstü ve mucizevî bir güçle onları oradan çıkarmasını ve böylece oranın kendileri için rahatça elde edilmiş bir ganimet olmasını istiyorlardı. Bilmiyorlardı ki bu, onların sürekli zayıf ve korkak olmalarını, dünyada oldukları müddetçe hep harikulâde ve olağanüstü olaylarla yaşamalarını, bir kötülüğü kendilerinden uzaklaştırmak veya kendilerine bir iyilik sağlama için bedenî ve aklî güçlerini kullanmamalarını gerektirecekti. O zaman Allah'ın nimetlerine karşı en nankör yaratıklar olurlar. Onları mucizeleriyle ömür boyu nasıl destekler ki? Hikmete uygun olan, bu gibi desteklerin genel kural olması değil, Allah'ın bazı seçkin kulları için geçici olarak zaruret miktarı mevcut olmasıdır. Bu gibi destekler, besinlere nispetle ilaçlar gibidir. ***"Onlar oradan çıkarlarsa biz gireriz."*** demeleri, daha önce geçen ifadeden anlaşılan manayı güçlendirmekte, oraya girme emrine karşı çıkışlarının, belirttikleri dışında başka bir sebebi olmadığını göstermektedir.

"Korkanlardan, Allah'ın kendilerini nimetlendirdiği iki adam dedi ki." Tefsir ravileri bu iki adamın Yûşa' b. Nûn[707] ve Kâleb b. Yefunne olduğunda müttefiktirler. Böylece onlar Ehl-i Kitab nezdindeki Tevrat'ın rivayetine uymuş oluyorlar. Bu ikisi, o kavmi itaate ve Allah'ın vaadine, desteğine güvenerek cebbarlara ait ilk beldeye girmeye teşvik ediyorlardı. Zahir olan o ki ayet-

707. Araplar böyle telaffuz ediyorlar. Ehl-i Kitab ise ona Yeşû' diyor.

teki *"korkanlar"* ifadesi, *"Allah'tan korkanlar"* anlamındadır. *"Cebbarlardan korkanlar"* anlamında olduğu da söylenmiştir. Buradaki *"nimet"*ten maksat da -bu iki kişinin de tabiî olarak o korkan kişilerden olduğu görüşüne göre- korku halinde bile "itaat ve muvaffakiyet" nimetidir.

"Kapıdan onların bulunduğu yere girin." Yani şehrin kapısından girin. *"Oradan girdiğiniz zaman siz kesinlikle gâlipsiniz."* Yani Allah'ın emrine itaat ettiğiniz ve vaadini tasdik ettiğiniz zaman O'nun size olan desteği ve yardımı sayesinde gâlipsiniz. ***"Ve eğer mü'min iseniz sadece Allah'a tevekkül edin (O'na güvenin)."*** Yani Rabbinize itaat olarak gücünüz dahilinde olan şeyleri yaptıktan sonra kendi gücünüzün yetmediği hususlarda O'nun size olan emrine güvenip dayanmanız gerekir. Tevekkül ancak emre uyma ve genel kuralın (sünnetin) gereğini yerine getirme sahasında bütün gücün kullanılmasından sonra olur. Eğer Rabbinizin, Peygamberinizin dilinden size vaad ettiğine, O'nun mîsakına ve sözüne karşı vefa gösterme görevini yerine getirdiğiniz takdirde, O'nun size olan vaadini yerine getirmeye muktedir olduğuna inanmışsanız bu, böyledir.

"Dediler ki: Ey Musa! Onlar orada bulundukları müddetçe biz oraya asla girmeyiz. Sen ve Rabbin gidin, savaşın; biz işte burada oturacağız." Yani Bu iki adamın nasihati İsrailoğullarına fayda etmedi. Aksine onlar isyan ve direnişte ısrarlı oldular, Hz. Musa'ya cebbarların bulunduğu o diyara onlar orada bulunduğu müddetçe ebedi olarak yani gelecek zaman dilimi içinde girmeyeceklerini vurgulayarak yeniden ifade ettiler. Çünkü oraya girmek savaşmayı ve çarpışmayı gerektiriyordu ve onlar buna ehil değillerdi. Hz. Musa'ya mana itibariyle şöyle diyorlardı: Sen eğer bizi Mısır diyarından, O'nun atalarımıza vaadettiği bu diyara yerleşmemiz için Rabbinin emri ile, bunun savaşmaya bağlı olduğunu ve bizim de savaşmayacağımızı bile bile çıkardıysan sen ve bunu sana emreden Rabbin gidin, cebbarlarla savaşın, onların kökünü kazıyın veya onları hezimete uğratın ve oradan çıkarın. Biz burada oturacağız yani bekleyeceğiz ve gözleyeceğiz. Yahut da savaşmaktan geri duracağız (oturacağız) veya savaşmaksızın oturacağız. Bu lafız, bu manada kullanılmıştır. Mesela *"Ve 'oturanlarla beraber oturun' dendi."*[708] ayeti ile *"Mü'minlerden mazereti olmaksızın oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihat edenler eşit olmazlar."*[709] ayeti buna misaldir.

Bazı müfessirler İsrailoğullarının bu âdap dışı çirkin sözünü, mü'minlere layık mecazî bir manada yorumlamaya çalışarak Rabb'e gitmekten maksadın

708. Tevbe, 9/46.
709. Nisâ, 4/95.

mesela O'nun yardım ve desteği olduğunu söylemişlerdir. Kimisi de buzağıya tapan, haklarında Allah'ın Kitabı'nda açıklanan hususlar, fıtratlarının bozukluğundan ve tabiatlarının kabalığından kaynaklanan böyle bir kavim için bu tür yorumlara gerek olmadığını söylerler. Onların bu durumunu ellerindeki Tevrat da bazen özet ifadelerle bazen çok ayrıntılı olarak tamamen teyid eder. Kur'an ise olayların özünü, onlardan alınacak ibret noktalarını beyan eder. Yoksa o sözlerin tamamını tek tek açıklamaz, olayları ayrıntıları ile anlatmaz. Onun, İsrailoğulları ile ilgili olarak anlattıkları olmuş olan şeylerdir ve kitaplarında yer alan doğru bilgilerin özü veya tahrif edilmiş hususların düzeltilmesi şeklindedir. Kur'an'ın bu ifadesi onların bu emre karşı son derecede direndiklerine, isyanda ileri gittiklerine, ısrarcı olduklarına, edepten uzaklıklarına delalet eder. Bunun, karşıt yorumlarla tevil edilmesinin bir gerekçesi olamaz.

"Dedi ki: Rabbim! Ben kendimden ve kardeşimden başkasına mâlik olamam." Hz. Musa'nın bu sözü, "haber" şeklinde ama "inşâ" manasındadır. Bu sözü o; üzüntüsünün çokluğu, şikayetini Allah'a arz, O'ndan özür dileme, kavminin Rabbinden tebliğ edeceği emrinin dışına çıkmış hale düşmesine mani olma gibi sebeplerle söylemiştir. Onun bu sözü şu anlama gelmektedir: Ben herhangi bir kimseye onu sana itaate sevkedebileceğim şekilde emir verme imkanına sahip değilim, sadece kendime ve kardeşime emir verebilirim. Kolaylık halinde de zorluk halinde de, gönlünün istediğinde de istemediğinde de sana itaat edeceği hususunda bizden başkasının güvenmiyorum.

Bu ifade Allah Musa'ya kendisine tâbi olanlarla birlikte cebbarların diyarına girmesini ve onlarla savaşa tutuşmasını emrettiği takdirde onun, Yûşa ve Kâleb'in içinde bulundukları emre itaat arzusuna ve başkalarını da buna teşvik faaliyetine devam edecekleri konusunda kesin kanaat sahibi olmadığına delalet ediyor. Çünkü büyük bir ordu ile birlikte karşı tarafla savaşmaya cesaret edenler, aynı şeye az bir grupla cesaret edemeyebilir. Bu konuda kardeşine güvenmesi ise Allah'ın kendisini teyid ettiği şekilde onu da teyid ettiğini kesin olarak bilmesi sebebiyledir. Eğer bunu Allah'ın bildirmesi ve vahyi ile, kendinde gördüğü zaruri vidan ile bilmemişse o zaman Firavun ve kavmine karşı onunla beraber mücadele ederken, sonra onunla birlikte İsrailoğullarını yönetirken ve nihayet o, Rabbine yakarmak için ayrıldığı sırada geride mâruz kaldığı sıkıntı, ona tamamen güvenmesi için yeterdi.

Ayetteki ***"kardeşim"*** (*ahî*) lafzı, *"kendim"* (*nefsî*) üzerine atfedilmiştir. Bazıları da onu *"ben"* (*innî*) lafzındaki zamir üzerine atfedilmiş sayar ki bu

durumda mana *"kardeşim de öyle, kendinden başkasına mâlik olamaz"* şeklindedir.

"Bizimle bu fâsık kavmin arasını ayır."

"Fark" *(ayırmak)*, iki veya daha çok şeyin arasını ayırmak, fasletmek anlamındadır. *"Farku'ş-şa'r"* *(saç ayırımı)* tabiri bu manadadır. Bu kelime ayrıca hüküm verme ve anlaşmazlıkları karara bağlama anlamında da kullanılır. Maddî ve manevî olmak üzere ikiye ayrılır.

Buradaki cümlenin manası şudur: Aramızda vereceğin bir hükümle bizimle (yani benim ve kardeşimle) itaat dışına çıkmış şu kavmin (ki onlar İsrailoğullarından bir gruptur) arasını ayır. Çünkü biz onlara hasım olduk ve onlar da bize hasım oldular.

Bu cümlenin manası şöyledir de denilmiştir: İtaat dışına çıktıkları için onları cezalandıracağın zaman bizi de dünyada -kimine göre ahrette- onlarla birlikte cezalandırma.

Bu manalardan birincisi tercihe şayandır ve ***"Dedi ki: Orası kırk sene onlara haram kılınmıştır, onlar yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşıp duracaklar."*** ayetine de daha uygundur. Yani burada Allah, Hz. Musa'ya, duasına icabet ederek ve ona hemen bitişik olarak şöyle diyor: Orası yani mukaddes yer İsrailoğullarına kırk sene müddetle haram kılınmıştır. Burada teklîfî (mükellefiyet yükleme anlamında) bir haramlık değil, fiilî bir haramlık söz konusudur. Onlar yerde yani yeryüzünün bir çölünde şaşkın şaşkın, sonuçta nereye varacaklarını bilmeksizin dolaşıp duracaklar.

"Teyh", şaşkınlık demektir. Bu fiil *"tâhe, yetîhû"* (bir söyleyişte yetûhû) şeklinde kullanılır. Bir çölden geçenler, orada kendilerine yol gösterecek işaretler olmadığı için şaşırıp kalıyorlarsa orası için *"mefâzetün teyhâü"* denir. *"Haram kılmak"* *(tahrîm)* de engellemek anlamındadır.

"O fasık kavme üzülme." Yani onların durumundan dolayı hüzünlenme. Çünkü onlar fâsıktırlar, bu ilâhî cezaya müstehaktırlar.

Bunu ve Allah'ın bu konudaki hikmetini ileride anlatacağız.

Râgıb şöyle diyor: ***"el-Esâ"***, hüzün demektir. Bunun hakikî manası, geçen bir şeyin ardından gelen tasadır. *"Esîtü aleyhi, esen"* ve *"esîtü lehû"* şeklinde kullanılır.

Daha önce bu kıssanın *Sayılar*'ın on üç ve on dördüncü baplarında ayrıntılı olarak anlatıldığını söylemiş ve o bapların bir miktarını da zikretmiştik.

On dördüncü fasılda anlatıldığına göre İsrailoğulları Rablerinin emrine karşı gelip isyan edince Musa ve Harun onların önünce yüz üstü düştüler. Yûşa' ve Kâleb de elbiselerini parçaladılar, itaat etsinler diye halkı karşı gelmekten ve cebbarlardan korkmaktan nehyettiler. Halk onları taşlamaya kalkıştı. Rabbin izzeti toplanma çadırında Musa'ya (a) göründü.

"Ve Rab, Musa'ya dedi: Ne vakte kadar bu kavim beni hor görecek ve aralarında yapmış olduğum bütün alametlere rağmen ne vakte kadar bana iman etmeyecek?"

"Onları veba ile vuracağım ve yok edeceğim ve seni onlardan daha büyük ve kuvvetli bir kavim yapacağım."[710]

Musa, Mısırlıların onların ve kendisinin durumlarına bakıp sevinmemeleri için şefaatte bulundu ve Rab da onun şefaatini kabul etti. Sonra şöyle dedi:

"İzzetimi ve Mısır'da, çölde yapmış olduğum alametleri gören ve beni on defa deneyen ve sözümü dinlemeyen adamların hepsi, atalarına yemin ettiğim o diyarı görmeyecekler. Ve beni horlayanların tamamı da onu görmeyecekler."[711]

Rab sadece Kâleb'i, Yeşû'yu istisna etti ve daha sonra Musa ve Harun'a şöyle dedi:

"Beni hesaba almayan bu şerli topluluğu ne vakte kadar bağışlayacağım? İsrailoğullarının bana karşı söylenmelerini işittim."

"Onlara de ki: Ben diriyim. Rab diyor ki: Andolsun ki size, kulaklarıma konuştuğunuz gibi yapacağım."

"Bedenleriniz bu çöle düşecek. Bana karşı söylenenlerden sizin sayınıza göre sizden sayılanların yirmi yaş ve üstünde olanlarının tamamı."

"Kâleb b. Yefunne ve Yeşû' b. Nûn hariç, sizi iskan etmek için elimi kaldırdığım o diyara girmeyeceksiniz."

"Ama ganimet olacaklar, dediğiniz çocuklarınızı girdireceğim ve onlar sizin hakir gördüğünüz o diyarı tanıyacaklar."

"Sizin bedenleriniz ise bu çöle düşecek."

"Oğullarınız kırk sene çölde çoban olacaklar, bedenleriniz çölde yok oluncaya kadar sizin günahınızı taşıyacaklar."

---

710. Tevrat, Sayılar, 14/11, 12.

711. Tevrat, *Sayılar*, 14/22, 23.

"O diyarda casusluk yaptığınız günlerin sayısı gibi kırk gün. Seneye bir gün. Günahlarınızı kırk sene taşıyacaksınız ve benim uzaklaştığımı bileceksiniz."

"Ben Rab konuştum: Andolsun ki bana karşı birleşen bu şerli topluluğun hepsine bunu yapacağım, bu çölde yok olacaklar ve orada ölecekler."[712]

Burada, o baptan ne alıntıladığımız bu ifadeleri ne de terkettiğimiz kısımları incelemeye alacağız. Onlara tekrar açısından da farklılık ve çelişki açısından da Allah'ın tenzih edilmesi noktasından da değinmeyeceğiz. İsrailoğullarının esaretinden sonra bu kitapları yazan kişiden de bahsetmeyeceğiz. Sadece şahit olarak zikrettiklerimizle yetineceğiz ve akıl sahipleri için bir öğüt ve rehber olsun diye bu cezalandırmanın hikmeti hakkında bir şeyler söyleyeceğiz ki o da şudur:

İstibdad ortamında yetişen, zulüm ve işkence ile yönetilen halkların ahlakları bozuk, nefisleri zelil olur. Bunların güçleri gider, üzerlerinde zillet ve meskenet hakim olur, her şeye boyun eğmeye alışırlar, horlanmayı ve boyun bükmeyi yadırgamazlar. Zulüm süresi uzayınca da bu huylar bir taraftan nesilden nesile aktarılan bir taraftan da hayatta kazanılan bir mahiyet alır. Öyle ki neticede bunlar fıtrî motifler ve ahlâkî karakterler haline gelir. Sahibi o ortamdan çıkarılınca, boynundan boyunduruk kaldırılınca da kendi tabiatı icabı o tarafa doğru meylettiği görülür, kurtarmak isteyenlerin elinden kaçıp oraya atılır. Her türlü alışkanlıklarında, iyilik kötülük veya iman küfür bakımından uzun süre içinde bulundukları durumlarda insanlığın hali böyledir. Hz. Peygamber kendisinin hidayete davetini ve çağrıda bulunduğu kavimden küfürde derinleşmiş kişilerin de sapıklığını temsîlî şekilde şöyle anlatır:

"Benimle sizin aranızdaki benzerlik, ateş yakmış bir adam gibidir ki o ateş etrafı aydınlatınca ateşe düşen pervaneler ve haşereler oraya düşmeye başlarlar. O adam da onları engellemeye başlar. Onlar ona galip gelirler ve oraya atılırlar. Ben ateşe karşı sizi kuşaklarınızdan tutuyorum ve siz oraya atılıyorsunuz."[713]

Firavunların zulmü Mısır'da İsrailoğullarının fıtratını bozdu ve alçaklık ve zilleti onlar için karakter haline getirdi. Allah onlara, birliğine, kudretine ve Peygamberi Hz. Musa'nın doğruluğuna delalet eden hiç kimseye göstermediği ayetler (mucizeler, alametler) gösterdi. Onlara Mısır'dan kendilerini zilletten, kölelikten ve işkenceden kurtarmak, hürriyet ve istiklale, izzet ve nimete kavuşturmak için çıkardığını bildirdi. Bütün bunlara rağmen onlar

712. Tevrat, *Sayılar*, 14/22-35.
713. Buhârî, *Rikâk*, 26; Müslim, *Fezâil*, 17-18.

bir sıkıntıya, açlığa mâruz kaldıklarında veya kendilerine zor gelen bir işle mükellef tutulduklarında Hz. Musa'da uğursuzluk buluyorlar, ondan sızlanıyorlardı ve Mısır'ı anıyorlar, oraya dönmeyi özlüyorlardı. Hz. Musa bir süre Rabbine yakarmak için aralarından uzaklaşınca kendilerine, en sevdikleri şey olan süs eşyalarından bir buzağı yaptılar ve ona ibadet ettiler. Mısırlı efendilerini büyük görmek ve onların mabudu olan buzağıya (Apis) saygı duymak gönüllerinde iyice yer etmişti. Allah cebbarların diyarına girme hususunda, horlanmış nefislerinin onlara itaat etmeyeceğini ve atalarına olan vaadinin de ancak insan toplumunun tabiatı ile ilgili sünnetine (sosyal kurala) uygun olarak gerçekleşeceğini biliyordu. Buna göre insanlara kulluk ve putperestlik, ahlâkî bozukluk üzerine yetişmiş o nesil helak olacak ve ondan sonra bir taraftan çöldeki hürriyet ile ve diğer taraftan da dinin adaleti ve ilâhî ayetlerin nuru ile yeni bir nesil yetişecekti. Öte yandan Allah günahlarından dolayı hiç bir kavmi, O'nun kendilerine zulmetmediğini, asıl onların kendi kendilerine zulmettiklerini bilmeleri için onlara karşı kendi delilini ortaya koymadan helak etmez. İşte bu normal kurala (sünnete) göre Allah İsrailoğullarına önce kendilerine gönderdiği peygamberini desteklediğini ifade eden harikulâde halleri gösterdikten sonra mukaddes diyara girmelerini emretti. Onlar karşı çıktılar ve büyüklendiler. Allah da günahları sebebiyle onları cezalandırdı. Onlardan sonra başka bir kavim yetiştirdi, onları mirasçı önderler yaptı. Onları sırf kendi sünnetine ve onlara indirdiği dinine uygun çalışmalarından ve gayretlerinden dolayı böyle yaptı.

İsrailoğullarının, Hz. Musa kendilerine o açık hakikatleri getirdikten sonra ona isyan etmelerinin ve Allah'ın o nesli mukaddes diyardan mahrum etmesinin hikmeti ile ilgili açıklama budur.

Biz Allah'ın bize açıkladığı bu gibi misallerden ibret almalı ve şunu bilmeliyiz: Zulüm ve istibdat ile bozulmuş toplumların ıslahı ancak çöldeki hürriyet, istiklal ve izzet ile dini ve faziletleri tanımayı, onlara göre yaşamayı birleştiren yeni bir nesil ile olur. Bunu geçmiş asırlarda peygamberler yapıyordu. Peygamberlik sona erdikten sonra da onların vârisleri olan kişiler yani Allah'ın toplum hayatı ile ilgili sünnetine dair bilgi ile basiret ve doğruluğu, ıslahat arzusunda samimiyeti, ıslahatı bütün arzu ve isteklere tercih etmeyi birleştiren kişiler yaparlar.

Allah kimi saptırırsa onun için bir hidayetçi yoktur.

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقُبِّلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ
يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ لَأَقْتُلَنَّكَ قَالَ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ ﴿27﴾
لَئِنْ بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَا أَنَا بِبَاسِطٍ يَدِيَ إِلَيْكَ لِأَقْتُلَكَ إِنِّي أَخَافُ
اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ ﴿28﴾ إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَإِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ
أَصْحَابِ النَّارِ وَذَٰلِكَ جَزَاءُ الظَّالِمِينَ ﴿29﴾ فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ
فَقَتَلَهُ فَأَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿30﴾ فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ
لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُوَارِي سَوْءَةَ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْلَتَىٰ أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَٰذَا
الْغُرَابِ فَأُوَارِيَ سَوْءَةَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ ﴿31﴾ مِنْ أَجْلِ ذَٰلِكَ كَتَبْنَا
عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا
قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ
رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ بَعْدَ ذَٰلِكَ فِي الْأَرْضِ لَمُسْرِفُونَ ﴿32﴾

27- Ve onlara Âdem'in iki oğlunun haberini doğru şekilde oku: Hani bir kurban takdim ettiler de birinden kabul edildi, diğerinden edilmedi. O "Seni kesinlikle öldüreceğim" dedi. O da dedi ki: Allah ancak muttakîlerden kabul eder.

28- Andolsun ki beni öldürmek için elini bana uzatsan ben seni öldürmek için elimi sana uzatacak değilim. Ben alemlerin Rabbi Allah'tan korkarım.

29- Ben senin, benim ve senin günahınla dönmeni ve cehennemliklerden olmanı istiyorum. Zalimlerin cezası da budur.

30- Nefsi onu kardeşini öldürmeye cüretlendirdi ve onu öldürdü, ziyan edenlerden oldu.

31- Kardeşinin cesedini nasıl örteceğini ona göstermek için Allah yeri eşeleyen bir karga gönderdi. "Yazık bana! Şu karga gibi olup da kardeşimin cesedini örtmekten âciz mi oldum?" dedi ve pişmanlardan oldu.

32- Bundan dolayı İsrail oğullarına şöyle yazdık: Kim bir cana karşılık veya yeryüzünde fesadtan dolayı olmaksızın bir can öldürürse o sanki bütün insanları öldürmüştür. Kim bir cana hayat verirse o da sanki bütün insanlara hayat vermiştir. Şüphesiz peygamberlerimiz onlara beyyineleri (açık delilleri, gerçekleri) getirdiler. Sonra da bunun peşinden onlardan bir çoğu yeryüzünde haddi aşmışlardır.

Bu kıssa Ehl-i Kitab'tan ve onların Hz. Peygamber ve Kur'an karşısındaki tutumlarından söz edilirken geldi. Ayrıca kendilerine cebbarlarla savaşma görevi veren Rablerine isyan eden İsrailoğullarına ait kıssa ile Allah'ın, adaletli imamlara karşı çıkan, düzeni deviren, yeryüzünde fesad çıkaran kimseler için meşru kıldığı cezayı, ardından da hırsızlığın cezasını açıklayan ayetlerin arasında yer aldı.

Bu ayetlerin konu ile ilgisi genel olarak şöyledir: Ayetler, Yahudilerin Hz. Peygamber'e iman etmelerine mani olan ve onları ona düşmanlığa sevkeden hasedin Âdem oğlunda eski bir huy ve öncekilerde de mevcut bir etken olduğunu, o toplumun bu hasetten nasibinin daha çok olduğunu beyan ediyor. Aynı zamanda Hz. Peygamberi ve mü'minleri teselli ediyor ve delilleri gayet açık ve alametleri çok olmasına rağmen o halkın İslam'dan yüz çevirmesini tuhaf karşılamalarını önlüyor.

Ayetlerin, öncesi ve sonrası ile doğrudan ilişkisi ise şudur: Bu ayetlerde Allah, insan öldürmeyi çok önemli bir haram saymasına rağmen savaşı ve kısası meşru kılmasının hikmetini açıklamaktadır. Kavimlerinlerin birbiriyle savaşması, devletlerin bireyleri öldürmesi veya organlarını keserek onlara işkence uygulaması, bütün bunlar bizâtihî çirkin olan şeylerdir. Öyleyse Allah'ın rahmeti ve hikmeti bunların ancak onlardan daha çirkin ve zararlı şeyleri önlemek için mübah kılınmasını gerektirir. Bir dinin bunların hikmetini bize anlatması onun mükemmelliğindendir. Bu kıssa da burada şunu anlatmak üzere gelmiştir: İnsanların birbirlerine saldırmaları hatta birbirlerini öldürmeleri, onların aslında var olan ve tâ başlangıçta ataları Âdem oğulları arasında onların çoğalmaları ile birlikte gerçekleşen bir şeydir. Çünkü bu onların yaratılıştaki tabiatlarının bir sonucudur; onların amelleri, bilgi veya kanaatlerine tâbi iradelerine göre kendi tercihleri sonucu meydana gelir. Bilgileri ve kanaatleri de kendi kesblerindendir (onları kendileri kazanırlar) ve bunlar, onların menfaatlerini ve maslahatlarını tam olarak kavra-

ma noktasına erişemez. Yine onların yaratılıştaki tabiatlarında kemal ve mal sevgisi vardır, buna bağlı olarak da eksik olanlar, faziletçe ve amel bakımından kendilerinden üstün olanları kıskanırlar, güçleri yeterse ve din yahut gidişat engel teşkil etmezse mütecaviz olurlar. Haset eden kişi, kendinden daha iyi, daha yararlı, itibarının ondan daha Yüce ve yüksek olduğunu zannettği kişilere saldırır ve onları öldürür. İnsanlardan bu tür zan ancak bütün fertler dünya ve ahiret işleri, şahsî menfaatlerle sosyal menfaatler arasındaki ilişkiler konusunda tam bilgili olurlarsa ve hepsi de Yüce dini Allah'ın irade ettiği şekilde uygularsa ortadan kalkar. Bütün bunlar imkansızdır. Çünkü insanlığın tabiatı buna karşı çıkar. Onlar ilmî kabiliyet bakımından farklı olarak yaratılmışlardır. Onlara gelen bilgi türleri ve şekilleri farklıdır. Bunlar farklı olmasa bile amelde etkili olan tesirleri farklı olur. İlimde, görüşte, hissedişte ve kavrayışta farklılık onlar için tabiîdir. Bu farklılık faydalı ve zararlı bir takım şeyler gerektirirler. Her grubun başka başka işlerle meşguliyeti bunun faydalı taraflarındandır. Bu sayede onlar Allah'ın kâinattaki sırlarını ve hikmetlerini açığa çıkarırlar, onlara tahsis ettiği çeşitli yaratıklardan faydalanırlar. Bu farklılığın gereği olan zararlı hususlardan birisi ise fertler arası düşmanlık ve çatışmadır. Bundan dolayı insanlar yöneticilere ve dinlere ihtiyaç duyarlar. Bir dinin fertlerin öldürülmesi ve halkların savaşması ile ilgili hükümleri kötülükleri önleyecek, maslahatları ayakta tutacak esaslara bağlaması onun adaletinin gereğidir. *"Allah'ın, insanlardan kimini kimi ile def etmesi olmasaydı yeryüzü bozulurdu"*[714]. Bu ayetler burada daha önce geçen ve sonradan gelecek olan haber ve hükümlerin hikmetlerini beyan etmektedir.

İbn Cerir bu ayetlerin *"Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani bir kavim ellerini size uzatmaya yeltenmişti ve O, onların ellerine engel olmuştu..."*[715] ayeti ile ilgili olduğunu söyler ve bazı müfessirler de bu konuda ona tâbi olurlar. Bazılarına göre ise bu ayetler *"Yahudiler ve Hıristiyanlar; biz Allah'ın oğulları ve O'nun sevdikleriyiz, dediler..."*[716] ayeti ile ilgilidir. Halbuki bizim dediğimiz daha genel, daha kapsamlı ve daha kâmildir.

Hz. Adem'in İki Oğlunun Haberi

"Ve onlara Âdem'in iki oğlunun haberini doğru şekilde oku."

"Tlv" kökünde aslolan, tâbi olma manasıdır. Sütten kesilip anasının arkasından giden deve ve koyun yavrusuna *"tilv"* denir. Herhangi bir şeyde

714. Bakara 2/251.
715. Mâide 5/11.
716. Mâide 5/18.

başkasını takip eden, onun arkasından giden her şey onun "tilv"idir. "Mâ ziltü etlûhü hattâ etleytühû" (Onu takip edip durdum ve nihayet onu geçtim) denir ki bu, ona üstün geldim, onu geçtim ve onu beni takip eder hale getirdim demektir. "Telâ fülânün", "tilv" yani küçük katır veya sıpa satın aldı demektir. "et-Tülâvetü" ve "et-teliyyetü", bir şeyden geriye kalan kısım demektir. Çünkü o kalan kısım, öncekine tâbi durumundadır. "Zehebet teliyyetü'ş-şebâb" (gençliğin kalıntısı gitti) denir. ***"Tilâvet"***, okumak demektir. Yalnız neredeyse Allah kelamının okunması dışında başka bir şey için kullanılmaz. *Lisanü'l-Arab*'ta Kur'an tilaveti zikredilir ve "Bazıları onu her türlü söz için genel kabul eder." denir.[717] Kur'an tilaveti muhtemelen ikili olduğu için böyle isimlendirilmiştir. Ondan ne zaman bir şey okunsa ardından başka bir şey okunarak veya tekrar okunarak o tâkip edilir. Yahut da hidayetinden istifade ve gereği ile amel etmek suretiyle tâbi olunmak için okunmak onun şanından olduğu için böyle isimlendirilmiş olabilir. Kur'an Allah'ın önceki peygamberlere ait kitaplarının ve ayetlerinin okunması hakkında da yine bu manadan dolayı tilavet kelimesini kullanır. ***"Yetlûnehû hakka tilâvetihî"***[718] ayetini ***"ona tam olarak tâbi olurlar"*** şeklinde tefsir ederler. ***"en-Nebe"***, faydalı ve ihtimama lâyık olma durumu olan doğru haber demektir.

Cümlenin manası şudur: Ey Peygamber! Ehl-i Kitab'a ve diğer insanlara o büyük haberi -Âdem'in iki oğlunun haberini- hak ile içiçe, hakkı açığa çıkaracak şekilde oku; onu olduğu gibi anlat, ondaki hikmeti açıkla ve ondaki insanlık motifini ortaya koy. İnsanlar farklı ve değişik karakterlerde yaratılmışlardır ve bu durum aralarında hasetleşmeye, saldırıya ve öldürmeye sebep olur. O haberi bu şekilde anlat ki Allah'ın, saldırgan fertleri, cemaatleri, halkları ve kavimleri dünyada cezalandırmak için yaptığı düzenlemelerdeki hikmetini bilsinler. Yine bu sayede bilsinler ki Rasûlullah'a (s) ve mü'minlere karşı Yahudilerden gelen bu saldırı onların dinlerinin gereği değildir. Bunun sebebi, onların hasetleri ve taşkınlıklarıdır. Bu bakımdan onlar Âdem'in iki oğlu gibidirler. Onlardan da şerli olanı ötekini haset etti ve ona saldırdı, onu öldürdü. Bunun sonucu da bu ayetlerin açıkladığı hususlar oldu.

Cumhûra göre burada sözü edilen iki oğul Âdem'in kendi oğullarıdır. Hasan'dan rivayet edildiğine göre ise bunlar İsrailoğullarından iki kişidir. *Tekvin*'de belirtildiğine göre bunlar Âdem'in ilk çocuklarıdır ve birinin adı Kâyin veya Kâyîn'dir ve bu ilk çocuktur. Bizim tefsir ve tarih alimlerimiz de onun Kâbil olduğunu söylerler. Kâtil olan budur. İkincisinin adının Hâbil ol-

---

717. *Lisânü'l-Arab*, I, 444.
718. Bakara, 2/121.

duğunda ise ittifak vardır. Bu konuda ilginç rivayetler zikrederler ki bu gibi şeylerin Allah'tan bir vahiy olmadan bilinmesi mümkün değildir ve onlar Allah'ın peygamberlerinden hiç birini de görmemişlerdir. Bu rivayetlerden birine göre Âdem, Arapça bir şiir ile Hâbil için mersiye söylemiştir.[719] Biz bu asılsız ve faydasız rivayetlerden sarf-ı nazar ediyoruz. Allah'ın, anlattığı şeyi "doğru" olarak nitelemesi de, bu konuda insanların ağzında dolaşan başka hususların asılsız olduğu izlenimini veriyor.

"Hani bir kurban takdim ettiler." Yani onlara, o ikisinin kurban takdim ettikleri zamandaki haberlerini ve bundan sonra gelen taşkınlık ve düşmanlığı oku, demektir. ***"Kurbân"***, kendisi sayesinde Allah'a yaklaşılan şeye denir. Kesimlik hayvanlardan da olur başka şeylerden de olur. Fakat bizde daha çok kurban bayramında kesilenlerde olduğu gibi ibadet niyetiyle kesilen hayvanlar hakkında kullanılır. Yahudilerin kurbanları çeşit çeşit idi. Bazıları şunlardır:

a. Günahlara kefaret olması için yakılanlar. Bunlar herhangi bir unsuru olmayan erkek koyun ve sığırlardır. Hatalara, genel hatalara ve özel hatalara karşı kesilenler.

b. Yüce Rabbe şükür için kesilen selamet kurbanları.

c. Un, yağ ve süt sunumları.

d. İlk toprak ürünlerinden yapılan terdîd (tekrar) sunumu.

Hıristiyanlara göre kurban ise kâhin tarafından takdis edilen ekmek ve şaraptır. Onların inancına göre bunlar takdis ile Mesih'in etine ve kanına dönüşürler ve bu, mecâzi değil hakiki bir dönüşüm olur.

"Kurbân", aslında *"karube minhü ve ileyhi kurben ve kurbânen"* şeklindeki fiilin mastarıdır. Mastar olduğu için de müzekker ve müennesi aynıdır. Âdem'in iki oğlundan her birinin bir kurban takdim etmiş olma ihtimali

719. Adem (a) bu beytleri oğluna mersiye olarak söyledi. Taberi bunu tefsirinde rivayet edip ravileri hakkında bilgi veriyor: İbn Humeyd bize hadis olarak rivayet edip dedi ki: Bize Seleme, Gayyaz bin İbrahim'den o da Ebu Ishak el-Hemadani'den rivayet etti. Hemadani, Ali bin Ebu Talib'in (r) şöyle dediğini belirtti: Adem'in oğlu kardeşini öldürünce Adem (a) ağladı da şöyle dedi:

تغيرت البلاد ومن عليها فلون الأرض مغبر قبيح
تغير كل ذي لون وطعم وقل بشاشة الوجه المليح

"Ülkeler ve üzerindekiler değişti
Toprak kirli bir renge dönüştü
Tüm renkler tatlar değişti
Güler yüzlerin sevimliliği azaldı."

daha yakındır. Fakat ikisinin ortak olarak sahip oldukları bir şeyi kurban etmiş olmaları da mümkündür.

"Birinden kabul edildi, diğerinden edilmedi." Allah takvâsından, ihlasından ve gönlünün memnuniyetinden dolayı onlardan birinin kurbanının veya kurban takdimini kabul etti, diğerininkini ise takva ve ihlas sahibi olmadığı için kabul etmedi. Ayet metninde kullanılan ***"tekabbül"*** lafzı, ***"kabul"*** lafzına göre daha özel bir mana ifade eder. Çünkü bu kelimede ayrıca kabul edilen şeye özen gösterme ve ondan dolayı sevap verme vardır.

Bunların, birinin kurbanının kabul edilip diğerininkinin kabul edilmediğini nasıl bildikleri Allah tarafından bize açıklanmamıştır. Onların bunu Allah'ın babaları Âdem'e vahyi ile bilmiş olmaları muhtemeldir. Yalnız bu izah, yukarıda bu ikisinin Hz. Âdem'in bizzat kendi oğulları oldukları şeklinde nakledilen ve *Tekvin* ile de uyumlu olan Cumhûrun görüşüne göredir. Hasan'dan nakledilen, bunların İsrailoğullarından iki kişi oldukları şeklindeki görüşe göre de Allah'ın, onların zamanındaki peygambere vahyetmesi ile bilmiş olabilirler. Fakat bu görüş ilk akla gelen zâhir görüşe aykırı ve zayıf bir görüştür.

İbn Abbas ve İbn Ömer'in de aralarında bulunduğu bazı kişilerin rivayetine göre bu ikisinden birisi ekin sahibi, diğeri de koyun sahibi idi. Koyunu olan en değerli, besili ve iyi koyununu gönül hoşluğuyla takdim etti. Ekini olan ise ekininin en kötü ve kalitesizini gönül hoşluğu olmadan takdim etti.

Bazılarının rivayet ettiklerine göre ateş gelip kabul edilen kurbanı yiyordu, kabul edilmeyeni yemiyordu.

Bunlar İsrail kaynaklı haberlerdir ve seleften bu konuda nakledilen rivayetler farklıdır. Bu rivayetlerden kimi *Tekvin*'de anlatılanlara uyar, kimi de uymaz. Bunların içinde bizzat Hz. Peygamber'den nakledilen güvenilir bir şey yoktur.

"O 'Seni kesinlikle öldüreceğim' dedi." Yani kurbanı kabul edilmeyen, kardeşini tehdit etti ve onu öldürmeye yemin etti. Diğeri de ona en güzel ve yararlı cevabı verdi: *"O da dedi ki: Allah ancak muttakîlerden kabul eder."* Yani sadakalı ve diğer amelleri rızası ile birlikte ve karşılığında sevap vererek ancak takva ile nitelenen kişilerden kabul eder, başkalarından etmez. Bu cevap bu kabul ediliş veya edilmeyişin sebebini açıklarken aynı zamanda bir mazeret beyanını da ihtiva etmektedir. Bir nevi şöyle demektedir: Ben sana karşı beni öldürmene sebep teşkil edecek bir günah işlemedim. Allah senin kurbanının kabul etmediyse sen kendine bak ve bunun sebebi husu-

sunda kendini hesaba çek. Allah şüphesiz muttakilerden yani büyük şirkten, küçük şirkten -ki riyadır-, cimrilikten ve arzuların peşine tâbi olmaktan sakınanlardan kabul eder. Öyleyse kendini Allah'tan sakınmaya ve işlerinde O'na karşı ihlaslı olmaya sevket, O'na karşı iyi şeylerle yaklaş, o zaman senden de kabul eder. Allah iyidir ve ancak iyiyi kabul eder. *"Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe iyiliğe ulaşamazsınız."*[720]

Amelleriyle özellikle de insanlara gösteriş olsun diye ve şan şöhret için yaptıkları hayırlarla gururlananlar bundan öğüt alsınlar.

Allah hakkı ve O'na yaklaşma ile ilgili bu hakikati açıkladıktan sonra ona başka bir hakikati daha açıklıyor ki o da insanların ve özellikle de kardeşlerin birbirlerinin hayatına saygı duymaları, canlarını koruma altında tutmaları gerekliliğidir. Bunun için ***"Andolsun ki beni öldürmek için elini bana uzatsan ben seni öldürmek için elimi sana uzatacak değilim."*** diyor. Yani ona kendi durumunu ve bu durumun gerektirdiği hali, onun cinayetine benzeri bir cinayetle karşılık vermeyeceğini beyan ediyor ve bu beyanını hem yemin ile de hem de haberinde ***"bâ"*** harf-i cerri bulunan menfi isim cümlesi ile tekit ediyor. Onu öldürmek için elini uzatırsa ona benzer bir kötülük ile karşılık vermeyeceğini, böyle bir kötü fiilin ondan sâdır olmayacağını ve onun vasıfları ile ve nitelikleri ile uyuşmayacağını söylüyor. Bu mana kendisinden bahsederken olumsuz muzâri fiil kipi kullanmayışından anlaşılıyor. Kardeşinin eylemini olumlu mazî fiil kipi ile anlatırken kendi eylemi için olumsuz muzari kipini kullanmıyor -bir şeye zıddı ile mukabelede ilk anda akla gelen odur- aksine *"ben seni öldürmek için elimi sana uzatacak değilim (uzatan olmam)"* yani "Ben Allah'tan sakınmaya ters bu çirkin sıfata sahip birisi değilim" diyor. Şüphesiz bir sıfatın olumsuz olarak kullanılması, fiilin olumsuz olarak kullanılmasından -ki bu, bir şeyi terketme vaadinden ibarettir- daha beliğdir. Çünkü sıfatın olumsuz olarak kullanılması, sebebi de açıklanmak suretiyle güçlendirilerek ifade edilmiş bir vaadden ibarettir. Sonra aynı şeyi, sebebini beyan ederek tekrar tekid ediyor ve *"Ben alemlerin Rabbi Allah'tan korkarım"* diyor. Yani şunu demek istiyor: Allah'ın beni elimi suça ve haksız yere kan dökmeye uzatmış halde görmesinden korkarım. Bu, O'nu kızdırır ve O'nun cezalandırmasına sebep olur. Çünkü O, âlemlerin Rabbıdır, nimetleriyle onları besliyor, ihsanı ile onları eğitiyor, terbiye ediyor. Onların canlarına tecavüz, bu eğitimi bozar ve bu eğitimin erişme kabiliyetine sahip olduğu hedefe varmasına ters düşer. Allah'tan korkan birisi, böyle bir tecavüzde bulunamaz.

---

720. Âl-i İmrân, 3/92.

Muttaki kardeşin verdiği bu cevap en ileri seviyede bir öğüdü ve cinayet işlemeye azmetmiş bir kardeşe karşı gösterilebilecek en güzel şefkati içermektedir. Şimdi burada "Kendisini savunabilirdi, hatta kendisine saldıranı öldürmek suretiyle bile bunu yapabilirdi" denemez ve dolayısıyla "Âdem'in dini bunu mübah kılmıyordu" şeklinde bir cevaba da ihtiyaç olmaz. Bu, karanlığı taşlamaktır. Çünkü savunma, öldürmeden daha hafif şeylerle de olabilir. Burada bir savunmanın olmadığından kesinlikle söz edilmiyor. Burada sadece öldürmeye yönelinmediği açıklanmaktadır.

Rasûlüllah da (s) *"İki Müslüman, kılıçları ile karşı karşıya gelince ve biri diğerini öldürünce öldüren de öldürülen de cehennemdedir."* der. Kendisine "Yâ Rasûlallah! Bu, öldüren. Ya öldürülenin hali ne ki?" denir ve o da *"O da arkadaşını öldürmeye çok istekli idi."* diye cevap verir[721].

Bu şekilde güvence vermek ve güzelce öğütte bulunmak her kişi üzerinde etkili olmayacağından bu iyi kardeş bu sefer onların arkasından ahiret azabını hatırlatıyor: ***"Ben senin, benim ve senin günahınla dönmeni ... istiyorum."*** Cinayete misli ile mukabele etmekten sakınma şeklindeki sözlerimle, -eğer bu cinayeti işlersen- senin benim günahımla ve kendi günahınla dönmeni istiyorum. Yani beni öldürme günahınla ve kurbanının kabul edilmemesine sebep olan kendine özel günahınla dönmeni istiyorum.

"Günahım"la ilgili bu tefsir, İbn Abbas'tan nakledilir. Başka bir yorum da öldürülen kişinin günahı varsa ahirette bunların da kâtile yükleneceğinden hareketle yapılan yorumdur. Çünkü Allah, kul hakkı içeren günah ve hatalardan hiç birini, haklının hakkını almadan affetmez. Ahiretteki takas, iyiliklerle kötülükler arasında olur; zalim kişinin mazlumun hakkını karşılayacak kadar iyilikleri varsa bunlardan mazluma verilir veya mazlumun günah ve suçları varsa bunlardan zalimdeki hakka karşılık olacak kadarı alınarak zalime yüklenir. Bu veya o şekildeki işlemden sonra geriye kalana denk olan karşılık da cennette veya cehennemde verilir.

Burada konuşan kardeşin kendi günahından ve kardeşinin günahından bahsetmesi ikinci yoruma göre, günahı ona nispet etmek suretiyle onun nefsini yatıştırmak ve sakinleştirmek ve muhatabına kendisinin, azmettiği bu zulmü karşılayacak iyilikleri olmadığını hatırlatmak içindir. Bundan dolayı da ***"Ve cehennemliklerden olmanı istiyorum. Zalimlerin cezası da budur"*** diye devam ediyor. Yani yükleneceğin bu iki günah ile sen ahirette cehen-

721. Ahmed, V, 43 (VII, 319); Buhârî, *İman*, 22; Müslim, *Fiten*, 14-15.

nemliklerden olursun. Çünkü zalimsin ve her bir zalimin cezası da cehennemdir. Bu durumda sen kesinlikle cehennemlik olursun.

Kardeşini kararından vazgeçirmek için aşama aşama ilerleyen bir yol izliyor. Önce kendi kurbanının kabul ediliş sebebini -ki takvadır- açıklayarak onun kurbanının kabul edilmeyişinde kendi suçu olmadığını belirtiyor. Sonra onun işleyeceği cinayete misli ile mukabele etmekten uzak kalacağını söylüyor. Daha sonra da ona alemlerin Rabbı Allah'tan korkması gerektiğini hatırlatıyor. O Allah ki akıl ve seçme gücü verdiği kişiler O'nu ancak alemi eğitmedeki ve kemal kabiliyeti olan her canlıyı kemale ulaştırmadaki sünnetini yerine getirmeye çalışarak razı edebilirler. Bundan sonraki aşamada ona Allah'ın karşılık verme ve takas konusundaki adaletinin gereği olarak mütecaviz kişinin, hem kendi günahını hem de tecavüzde bulunduğu kişinin günahını taşıyacağını hatırlatıyor. En son olarak da ona cehennem azabını, zalim ve günahkarların varacağı yerin cehennem olacağını hatırlatıyor.

Bu öğütlerin o zalim hasetçinin nefsindeki tesiri acaba ne oldu? İşte bunu açıklamak üzere Allah ***"Nefsi onu kardeşini öldürmeye cüretlendirdi."*** buyuruyor. Ayetteki ***"tavveat"*** kelimesini *"şeccaat"* (cesaretlendirdi, cüretlendirdi, teşvik etti) şeklinde tefsir ediyorlar ki bu, İbn Abbas ve Mücahit'ten de nakledilmektedir. Aynı kelime *"vesseat"* (*caiz gösterdi, rahatça yapılabilir kıldı*), *"sehhelet"* (*kolaylaştırdı*), *"zeyyenet"* (*süsledi, tezyin etti*) ve selef müfessirlerinden, dil alimlerinden rivayet edilen benzeri lafızlarla da tefsir edilmiştir. Bunların her biri genelde, kelimenin manasının sonucuna işaret ediyorlar. Bu kelimenin buradaki belağî durumunu, kendimde hissettiğim etkisinin bir kısmı ile izah eden birisini görmedim. Bu kelimenin belagat açısından öyle bir yeri var ki o, kalbi sarıyor ve her taraftan ona baskı yapıyor. *"Kâf. Yüce Kur'an'a yemin olsun ki"*[722] şu anda yazarken kalbim, bu kelimenin onda hissettiğim etki ve tepkisiyle beni yazmaktan alıkoyuyor. Böyle bir hal içinde yazıyorum. Bu kelime, zaptetmesi zor bir deveyi veya atı hakimiyet altına almada olduğu gibi fıtratı, öldürmeyi teşvik eden hasede itaat ettirme noktasında bir tedrice ve tekrara delalet ediyor. O, anlayan için Âdem'in, kardeşine olan hasedi kendisine onu öldürmeyi güzel gösteren oğlunu temsil ediyor. O, ileri atılma ile geri çekilme arasında gidip geliyor. Kardeşinin hikmetli sözlerinden her birini düşünüyor ve onlarda kendisini o suçtan geri çeken, fıtratta var olan ve onu bundan geri durduran akıl, akrabalık, korku gibi hususları destekleyen, onlara kuvvet veren şeyler buluyor. Nefs-i

722. Kâf, 50/1.

emmâresinden[723] kaynaklanan hasedin, nefs-i levvâmesindek[724] her bir caydırıcıya hücumu ile bu ikisi arasında bir anlaşmazlık ve çekişme meydana geliyor. Neticede haset bu caydırıcılara gâlip geliyor ve onu itaate sevkediyor. İşte fıtrattan kaynaklanan caydırıcıların ve o öğütlerden kaynaklanan caydırıcıların hasedin isteğine itaat etmesi, Allah'ın burada kastettiği *"tavtî"* (*cüretlendirme* v.s.)dir. Bütün bunlar tamamlanınca onu öldürdü. Kelime bu manaya delalet eder ve insanlığın her çağdaki durumu da "iktiza/......" yoluyla bunu teyid eder. İnsanların halinden ve hakimlerin suçluları denemelerinden görülüyor ki, nefsi kendisine yakın veya uzak babasının oğlu olan kardeşini öldürmesini söyleyen herkes, içinden bir veya birden fazla şeyin kendisini bu fiilden geri çektiğini hisseder. Uzun veya kısa bir süre içindeki bu öldürmesini gerektiren şey ile onu engelleyen şey arasında çatışma oluyor ve neticede kendince o gerektiren şeyi, engelleyen şeye tercih etmek suretiyle nefsi onu öldürme fiiline teşvik ediyor ve o esnada da eğer gücü yetiyorsa onu öldürüyor. Zaptedilmesi zor bir hayvanın itaat altına alınması, bir sanat veya ilmin öğretilmesi gibi *"tatvî"* fiili için de mutlaka tekrar gereklidir. Bu tekrar tek bir caydırıcıyı veya engelleyiciyi itaat altına almak için de olur, birden çok caydırıyı veya engelleyiciyi itaat altına almak için de olur. Yukarıda sözü edilen kelimeler içinde bu manaya en yakın olanı, aynı zamanda rivayet konusu olan *"teşcî"* (*cesaretlendirme, cüretlendirme, teşvik etme*) kelimesidir. Bu kelimenin delaletine göre o kardeşini öldürmekten çekiniyordu, fıtratı bu fiilden korkuyordu. Fakat ona kötülük emreden nefsi onu bu işe teşvik ede ede buna cüretlendirdi ve bu cüretlenmenin ardından da düşünmeden, sonunu hesap etmeden onu öldürdü ***"ve ziyan edenlerden oldu."*** Yani fıtratını bozmak suretiyle nefislerini zayi edenler ve kendilerine en yakın insanları, dünyada kendileri için en iyi kişileri (yani salih muttaki kardeşi) ve ahiret nimetlerini kaybedenler grubundan oldu. Artık o ahirete bu nimetlere ehil olarak dönmeyecektir. Çünkü orası muttakiler diyarıdır.

"Kardeşinin cesedini nasıl örteceğini ona göstermek için Allah yeri eşeleyen bir karga gönderdi." Bu, Âdem oğulları arasında meydana gelen ilk öldürme olayı olduğu ve yaratıklardan bir tür olan insanların işleri de onların tercihlerine ve kesblerine havale edildiği için ilk kâtil ölü kardeşinin açıkta görmekten rahatsız olduğu cesedini nasıl defnedeceğini bilemedi. ***"Sev'e"***, açıkta olması çirkin olan şey demektir. Ölünün ve bilhassa öldürülmüş ki-

723. Nefs-i emmâre: İnsanın çirkin olan şeylere ve şeytanın teşviklerine itirazsız ve mücadelesiz tâbiş olma hâli.

724. Nefs-i levvâme: Kötülüğü işleyen insanın yaptığı fenalığı hatırlayarak kendini rahatsız eden pişmanlık hali içinde olması ve vicdan rahatsızlığı duyması.

şinin cesedini görmek ona bakan herkesi rahatsız eder ve vahşete iter. Diğer canlılara ise ihtiyacı olan işler çoğu kere ilham edilir. Onların birbirlerinden bir şey öğrenmeleri pek nâdirdir. Allah burada bize bildiriyor ki ilk kâtil, kardeşini nasıl defnedeceğini kargadan öğrendi. Bu da bize gösteriyor ki insan, ilk gelişme döneminde son derece sade idi ve diğer canlılara göre ona üstünlük sağlayan kabiliyetinden dolayı her şeyden bilgi alıyor, tecrübe kazanıyordu ve derece derece yükseliyordu.

Allah, onun bulunduğu yere bir karga gönderdi ve o toprağı eşti yani ayaklarıyla bir şey arayarak orayı kazdı. Kuşların bunu yiyecek aramak için yaptığı malumdur. Buradaki ifadeden ilk anda akla gelen, karganın yeri eşelemesinin uzun sürdüğüdür. Çünkü *"behase"* (*eşti, aradı*) değil, ***"yebhasû"*** (***eşiyor, arıyor***) denmiş. Muzari (şimdiki zaman) kipi süreklilik ifade eder. Bu eşme işi uzun sürünce yerde bir çukur açtı. Kâtil kardeşinin cesedini nasıl örteceği hususunda şaşkın bir vaziyette iken bu çukuru görünce şaşkınlığı gitti ve aradığını bulmuş oldu. Kardeşini yerdeki bir çukura defnedecekti. Ayetten ilk anda akla gelen budur.

Ebû Müslim şöyle diyor: Bir şeyleri gömmek kargaların âdetidir. Bir karga geldi ve bir şeyi gömdü. O da bunu ondan öğrendi. Bu açıklama da akla yakındır. Fakat müfessirlerin ekseriyeti şöyle derler: Allah bir değil iki karga gönderdi ve onlar birbirleriyle dövüştüler, biri diğerini öldürdü. Gagasıyla ve ayaklarıyla bir çukur kazıp onu oraya attı. Karga ve defin meselesi her ne kadar Tevrat'ta zikredilmiyorsa da bu, İsrail kaynaklı rivayetlerden başka bir şey değildir. Bu rivayetlerde faydası olmayan bir takım asılsız ilaveler vardır.

"Li yüriyehû" lafzındaki zamir eğer Allah'a râci ise *"lâm"* sebep bildirmek içindir. Yani Allah, Âdem oğlu kargadan bu işi öğrensin diye kargaya o fiili ilham etmiştir. Ama zamir kargaya râci ise o zaman *"lâm"* sayrûret ve âkıbet içindir. Yani "Eşmesinin sonucu anlatıldığı gibi olmak üzere..." demektir.

Kâtil karganın yeri eşelediğini görüp ondan defin uygulamasını öğrenince daha önce farkında olmadığı zayıflığını ve bilgisizliğini anladı. ***"'Yazık bana! Şu karga gibi olup da kardeşimin cesedini örtmekten âciz mi oldum?' dedi ve pişmanlardan oldu."***

Müfessirlerin Cumhûru ***"yâ veyletâ"***'nın bir üzüntü ve hüzün sözü olduğunu, büyük musibetler ve belalara mâruz kalınınca söylendiğini ifade ederler.

Lisânü'l-Arab'ta şöyle denir: *"el-Veylü"*, bir kötülüğün gelmesidir. *"el-Veyletü"*, rezalet ve musibet demektir. Onun musibetten duyulan ıstırap (te-

feccû') anlamında olduğu da söylenir. Birisi *"Yâ veyletâh"* derse bunun manası (yazıklar olsun bana, rezil oldum)dur. Kehf Sûresi'ndeki *"yâ veyletenâ"*nın[725] tefsiri de böyledir.[726] Kelimenin doğru manası da budur. Bu kelimedeki "elif" harfi "mütekellim yâ"sına (birinci şahıs iyelik zamiri) delalet eder. Çünkü bunun aslı "yâ veyletî"dir. "Veyle"ye nidâ edilmesinin sebebi, veyleye mâruz kalmaya sebep olacak şeyin geldiğini ifade etmek içindir. O sanki veyle'yi kendisine davet ediyor ve "Gel. Senin gelme zamanın geldi. Ben bilgi ve eylem bakımından karganın gerisinde kalacak kadar aciz olma noktasında mıymışım?" diyor. Buradaki soru, ikrar ve üzüntü amaçlı bir sorudur.

Onun pişman olması da şöyle açıklanır: Pişmanlık, yapmış olduğu bir işte hatalı olduğunu anlayan, bu işin kendisi için iyilik değil kötülük olduğunu farkeden her insana ârız olan bir haldir. Eğer sebebi Allah korkusu ve O'nun sınırlarını aşmaktan dolayı duyulan ıstırap ise ve kişi bununla Allah'a dönmeyi hedefliyorsa o zaman pişmanlık tövbe de olabilir. *"Pişmanlık tövbedir."*[727] hadisinde kasdedilen de budur. Fakat az önce işaret ettiğimiz doğal pişmanlık tek başına tövbe sayılmaz. Bid'at icad etmekten tövbe etmek de icad edenini, onun kötü tesirlerinden kurtarmaz. Buhârî ve Müslim'de İbn Mesud'dan merfû olarak rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber *"Zulmen öldürülen her bir insanın kanından Âdem'in oğlunun bir hissesi vardır. Çünkü o öldürme fiilini ilk uygulayan kişidir"* der[728].

"Bundan dolayı İsrail oğullarına yazdık."

Lisânü'l-Arab'ta bu ayet zikredildikten sonra şöyle denir: Araplar *"Fealtü zâlike min ecli kezâ ve ecle kezâ ve min eclâke"* derler. Ezherî der ki: Onların *"Fealtühû min eclike"* sözlerinin aslı "Ecele aleyhim eclen"dir, yani bunu *"cenâ ve cerra"* (*cinayet işledi, suç işledi*) anlamında kullanırlar. Sonra da şöyle der: *"Ecele aleyhim şerran, ye'cülühû ve ye'cilühû"*, (*şerri topladı, onu tahrik etti*) demektir. Bu konuda şiirden deliller getirdikten sonra devam eder: Ebû Zeyd der ki: *"Eceltü aleyhim, Âcülü, eclen"*, (*onlara karşı suç işledim*) demektir. Ebû Amr *"celebtü aleyhim"* ve *"cerertü"* ve *"eceltü"* aynı manadadır, yani *"ceneytü"* (*suç işledim*) demektir. *"Ecele li ehlihî ve ye'cülü"* de (*kazandı, bir araya topladı ve çare aradı*) demektir[729].

---

725. Kehf, 18/49.

726. *Lisânü'l-Arab*

727. Ahmed, I, 376 (II, 10); İbn Mâce, *Zühd*, 30. Buhârî -*Tarih*'inde-, Hâkim ve Beyhakî rivayet eder. *Câmiu's-Sağîr*'de sahih olarak işaretlenmiştir

728. Buhârî, *Enbiyâ*, 2; Müslim, *Kasâme*, 27.

729. *Lisânü'l-Arab*

Râgıb, *Müfredât*'ında ***"ecl"***'in tarifine bir *"kayd"* ilave eder ve şöyle der: *"Ecl"*, ileride kendisinden korkulan cinayettir. Her *"ecl"* bir cinayettir ama her cinayet bir *"ecl"* değildir. *"Fealtü kezâ min eclihî"* denir. Allah da *"min ecli zâlike ketebnâ alâ benî İsrâîl"* der ki bu, *"min cerrâihî"* (*ondan dolayı, onun işlediği cinayetten dolay*) anlamındadır[730].

Ben diyorum: Bu kayda ihtiyaç yoktur. Çünkü her cinayetin sonucundan korkulur, âkibetinden çekinilir. Bu konuda ileri sürülen delilleri (şahitleri) ve sözleri inceleyen birisi benimle birlikte *"ecl"*'in, bir sonucu, bir semeresi olan bir şeyi celbetmek, onu işlemek veya tahrik etmek, anlamına geldiğini tercih eder. *"Lâm"* harf-i cerri ile kullanılır. Sonucu bazen iyi olur. Mesela *"ecele li ehlihî"* demeleri böyledir. Fakat bu fiilin *"lâm"* ile daha çok kötü ve şerli işleri anlatırken kullanıldığı yaygındır. Tevbe b. Muzarris el-Absî'nin şu beyti buna misaldir:

فـإن تـك أم ابـنـي زُمـيـلـة أثـكـلـت   فيا رُبَّ أخرى قد أجلت لها ثُكلا

"Oğlumun annesi Zümeyle'nin yavrusunu aldıysan,

Ey Rabbım! Sen onun için başkasını da almak üzere geri bıraktın."

Daha sonra bu kelime mutlak olarak sebep bildirme (talil) için kullanılmıştır. Mesela Adiy b. Zeyd *"Ecele enne'llâhe kad faddaleküm"* (*Allah sizi üstün kıldığı için*) der. Burada "min" harf-i cerri olmadan kullanılmıştır.

أجـلَ إن الله قـد فـضّـلـكـم

"Evet doğrusu Allah sizi üstün kıldı."[731]

Ayette anlatılmak istenen şudur: Başka bir sebeple değil sırf bu iki kardeşten birinin düşmanca bir davranış ve zulüm olarak işlemiş olduğu o suç ve öldürme fiili sebebiyle İsrailoğullarına şöyle yazdık, farz kıldık. Âyet metninde harf-i cerrin ***"ketebnâ"*** (*yazdık*) fiilinden önce zikredilmesi, öldürmenin bu kadar çirkin olmasının sebebinin, eğer sert bir tehdit veya büyük bir ceza korkusu onları caydırmazsa insanlığın haksız yere öldürmeye varan şiddetli bir saldırganlık ile karşı karşıya olduğunu gösteren bu cinayet olduğunu ifade eder.

730. Râgıb, *Müfredât*,

731. Anlattığımın üzerinde göbek ve gömlekle beyt "remel" türündendir. Adiy bin Zeyd'e aittir. *Divan*'ı sf. 94. *Tehzibu'l Luğa*, XI/194; *Divanu'l Edeb*, I/149.

Burada özel olarak İsrailoğullarının zikredilmesi, Hasan'ın; Âdem'in bu iki oğlu İsrail oğullarındandı, şeklindeki görüşüne kaynaklık teşkil etmiş olabilir. Ama Cumhûra göre onlar, Yahudilerin Hz. Peygamber'e ve -Allah'ın daha önce Kitab'ında açıkladığı gibi- Arapların arasından gönderildiği için onlara karşı hasetlerine ve saldırganlıkta çok ileri gitmelerine tarizde bulunmak için özel olarak zikredilmişlerdir. Peygamberleri öldürmeleri onların bu saldırganlıklarından biridir.

Haklarında Allah'ın yazdığı da şudur: *"Kim bir cana karşılık veya yeryüzünde fesadtan dolayı olmaksızın bir can öldürürse o sanki bütün insanları öldürmüştür."* Yani bu sûrede daha sonra gelecek olan *"Orada onlara yazdık: Cana can, göze göz, ..."*[732] ayetinde meşru kılınan kısas yoluyla olmaksızın veya yeryüzünde fesad çıkarma sebebiyle olmaksızın kim bir can öldürürse demektir. Kısas, bir kişiyi öldürenin ona mukabil uygun bur ceza olarak öldürülmesidir. Yeryüzünde fesad çıkarmak; adam öldürmek, mal yağmalamak veya Allah'ın hadlerini yerine getiren otorite sahibinin işlerini bozmak maksadıyla silahlanmış çetelerin yaptıkları gibi emniyeti ortadan kaldırmak, adaletli imamlara karşı gelmek, ekinleri ve nesli helak etmek suretiyle olur. Bu gibi faaliyetlerin hükmü biraz sonra *"Allah ile ve Rasûlü ile savaşan ve yeryüzünde fesad çıkarmak için gayret gösterenlerin cezası; öldürülmek veya çarmıha gerilmek veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi veya yeryüzünden sürülmeleridir."*[733] ayetinin tefsirinde anlatılacaktır.

Bir kişiyi öldüren bütün insanları öldürmüş gibidir. Çünkü bir fert, genelde o türü temsil eder. Bir ferdin kanını haksız yere helal sayan, o türün her birinin kanını da onun gibi helal saymış olur. Çünkü her bir fert, o kanı helal sayılanın benzeridir. Dolayısıyla onların canı da saldırıya mâruzdur, onu buna karşı koruyacak kendine ait veya dînî bir engel yoktur.

"Kim bir cana hayat verirse o da sanki bütün insanlara hayat vermiştir." Kim ölüm ile karşı karşıya olan bir nefsi ölümden kurtarmak suretiyle onun yaşamasına sebep olursa o sanki bütün insanlara hayat vermiştir. Çünkü onu bir nefsi kurtarmaya sevkeden şey; onun merhameti, şefkati, insan hayatına değer vermesi, ona saygı duyması ve dinin insan hayatı ile ilgili olarak tespit ettiği sınırlar içinde kalmasıdır. Onun insanlara karşı olan bütün görevleri bunların içinde mündemiçtir. Bu durum onun, insanların tamamının helak olmak üzere olduklarını gördüğünde -gücü yettiği takdirde- onları helak olmaktan kurtaracağının, bu konuda ihmal göstermeyeceğinin ve bütün gü-

---

732. Mâide, 5/45.
733. Mâide, 5/33.

cünü kullanacağının delilidir. Böyle birisi insanlara karşı olan görevlerinden hiç birinde kusurlu davranmaz. Buradan şu zorunlu sonuç çıkar: İnsanların tamamı veya çoğu haksız yere bir kişiyi öldüren o insan gibi olsa idi, onlar her an öldürülmek suretiyle yok olmaya mâruz olurlardı. Yine onlar saygı duyarak ve haklarını gözeterek bir cana hayat veren kişi gibi olsalardı yeryüzünde haksız yere adam öldürme fiili mümkün olmazdı ve insanlar birbirine yardım eden hatta bundan da öte birbirini seven, birbirine muhabbet duyan kardeşler olurlardı.

Bu ayet bize insanlığın birlik olması, onların her birinin hepsinin hayatına özen göstermesi, her bir ferde zarar vermekten sakınması gerektiğini öğretiyor. Çünkü birinin dokunulmazlığını çiğnemek, tamamının dokunulmazlığını çiğnemektir. O türün bir üyesi olarak ferdin hakkına ve dinin onun için tanıdığı eşitlik haklarına saygılı olmak tamamının haklarına saygılı olmaktır. Ayetteki benzetmeyi müşkil sayıp onun tevil ve tahrice ihtiyacı olduğunu düşünen kişiler bu yüce mananın farkında değiller.

Daha önce de açıkladık ki Kur'an, çoğu kere ümmet olarak birlik olma ve ümmetin dayanışma içinde olmasının gerekliliği hususunda bize yol gösteriyor. Mesela ümmetin geçmişinin fiillerini, sonrakilere isnat ediyor. Ümmet ismini veya ona ait zamiri hikaye veya hitap tarzında ümmetin fertleri hakkında kullanıyor. Bu açıklamalarımızdan biri de *"Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda bâtıl yolla yemeyin. Ama sizin rızanıza dayanan bir ticaret olması müstesna. Ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı merhametlidir."*[734] ayetinin tefsirinde anlattıklarımızdır. Orada bu anlamda bir takım ayetleri zikrettikten ve bunların ümmetin birliğine ve dayanışmasına delalet ettiğini açıkladıktan sonra şöyle demiştik: Kur'an *"Kim bir cana karşılık veya yeryüzünde fesadtan dolayı olmaksızın bir can öldürürse o sanki bütün insanları öldürmüştür."* ayeti ile bize öğretti ki insanın bir başkasına karşı işlemiş olduğu cinayet, sadece aralarında dînî veya siyasî bağ yahut aynı ülkeye mensubiyet bağı bulunanlara karşı değil bütün insanlığa karşı işlenmiş bir cinayet sayılır.

Bu ayetteki benzetme yönü hakkında çeşitli rivayetler vardır. Bir rivayete göre benzetme yönü kısastır. Kısas açısından bir kişiyi öldüren, bütün insanları öldürmüş gibidir; bir kişi öldüren de çok kişi öldüren de kısas olarak öldürülür. Çünkü öldürmenin üstünde başka bir ceza yoktur. Bu görüşü İbn Cerir, İbn Zeyd'den, o da babasından rivayet eder. Fakat *ayetin "hayat verme"* kısmında böyle bir mana görülmez. Bu konuda İbn Zeyd'den rivayet edilen

734. Nisa, 4/29.

şudur: Öldürülenin velisi kâtili affederse bütün insanları ihya etmiş gibi sevap kazanır. Bunun benzeri öldürme fiili için de söylenir ki buna göre bir kişiyi öldürmenin günahı, bütün insanları öldürmenin günahı gibidir, ikisinin cezası da aynıdır. Bunlar Nisâ Sûresi'nde açıklandı. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre her iki yerdeki *"nefs"*'ten maksat Hz. Peygamber'in veya âdil imamın nefsidir ve nefsin ihyâ edilmesinden maksat da onlara destek olunması, yardım edilmesidir. Bu mana doğrudur. Çünkü bir ıslahatçıyı öldürmenin veya kurtarmanın, ona yardım etmenin bütün ümmet üzerinde etkisi vardır. Fakat lafız buna imkan vermiyor ve bence İbn Abbas'tan nakledilen bu rivayet de sahih değildir. Ondan başka rivayetler de nakledilmektedir ki bunlardan biri, haksız yere bir kişinin öldürülmesini haram kılandan bütün insanlar haya eder, şeklindedir.

Şöyle de denilmiştir: Kim bir kişiyi öldürürse onun öldürülmesi öldürülene göre ve ona nispetle sanki bütün insanların öldürülmesi gibidir. Kim de bir kişiyi öldürülmekten kurtarırsa kurtarılana göre bu, bütün insanların ihyâ edilmesi gibidir.

İbn Cerîr bu görüşleri rivayet eder ve içlerinden tercihte bulunur. Onun tercih ettiği görüşe göre benzetme yönü, öldürmede ahiret cezası ve ihyâ etmede de Allah'ın haram kıldığı bir nefsi öldürmeyi kendisine haram kılan kişiden bütün insanların selamette olmasıdır. Fakat bizim daha önce söylediklerimiz mana bakımından daha kapsamlı ve açıktır.

İlginçtir ki bu Yüce hikmet, İsrailoğullarının, Tevrat kaybolduktan sonra oradaki hükümlerden akıllarında kalanları yazdıkları sırada unuttukları dînî hükümleri arasındadır. Âdem'in iki oğlu ile ilgili kıssa ise *Tekvin*'in dördüncü babındadır ve özeti şudur: Kâin Rabb'e toprak ürünlerinden bir kurban takdim etti ve Hâbil de sürüsünün ilk doğanlarından bir kurban takdim etti. Rab, Hâbil'e ve kurbanına baktı, kardeşininkine bakmadı. Bunun üzerine Kâin öfkelendi ve Hâbil'i öldürdü. Rab, ona onu sordu: Nerede o? Cevap verdi: Bilmiyorum. Ben kardeşimin bekçisi miyim? Rab ona lanet etti ve onu yeryüzünden kovdu. Pişman oldu ve Rab'den merhamet istedi ve bulan herkesin kendisini öldürmesinden korktu.

"Rab ona dedi: Bunun için Kâin'i her kim öldürürse ondan yedi kat intikam alınacak. Ve Rab bulan herkesin onu öldürmemesi için Kâin'e bir alamet koydu."

"Ve Kâin Rabb'in huzurundan çıktı ve Aden'in doğusunda Nod diyarına yerleşti."[735]

Tekvin'in dokuzuncu babında anlatıldığına göre de Nuh, oğullarına şöyle demiştir:

"İnsan kanı dökenin kanı, insan ile dökülecektir. Çünkü Allah insanı kendi suretinde yaptı."[736]

Huruc'un yirmi birinci babında şunlar anlatılır: Kasden bir insanı öldüren öldürülür. Kim haksız yere arkadaşını öldürmek için saldırıda bulunursa "ölüm için onu benim mezbahımın yanından alacaksın". Kim babasını veya annesini dövmüşse veya onlara hakaret etmişse yahut bir insanı çalmış ve satmışsa veya o insan onun yanında bulunmuşsa o öldürülecektir.

Onlara göre öldürme sebepleri çoktur. Bu şiddetli hükümler onları haksız yere adam öldürmekten caydıramamış, onlar peygamberleri bile öldürmüşlerdir. Böyle iken seçkin peygamber Hz. Muhammed'i öldürmeye karar vermiş olmaları hiç onlara ağır gelir mi? Hayır, asla. Bundan dolayı Allah onlar hakkında şöyle buyurur:

"Şüphesiz peygamberlerimiz onlara beyyineleri (açık delilleri, gerçekleri) getirdiler. Sonra da bunun peşinden onlardan bir çoğu yeryüzünde haddi aşmışlardır." Yani peygamberlerin beyyineleri onlara fayda etmedi, onların nefislerini terbiye etmedi. Aksine içlerinden çoğu öldürme fiili hakkında onlara getirilen bu kadar şiddetli hükümlerden ve peygamberlerin de beyyine getirmesinden sonra yeryüzünde öldürme ve başka saldırı fiilleri gerçekleştirmek suretiyle haddi aşıyorlardı.

Onlardan bir çoğunun haddi aşması (israf) burada tekrar tekrar vurgulanmıştır. Çünkü dinin şiddetli hükümler getirmesi ve peygamberlerin beyyinelerinin tekrar edilmesi artık bu işin olmamasını veya nâdir olmasını gerektiriyordu.

Buradaki hükmün o ümmetin tamamı hakkında değil de çoğu hakkında ifade edilmesi gerçeklerin belirlenmesinde ve doğruyu dile getirmede Kur'an'ın gösterdiği dikkatin bir parçasıdır. Aşırılığın (israf) o ümmetin bütün fertlerinde bu derecede sübut bulması mümkün değildir. İnsanların ekseriyetle "çoğu" vasfını "tamamı" hakkında kullandığı da bilinmektedir.

"İsraf" (haddi aşmak, aşırı gitmek), bir işte haddi yani hakikat ve maslahat sınırını aşmak demektir. Bu durum, dînî meselelerde dinin tespiti ile, diğer

---

735. Tevrat, *Tekvin*, 4/15-16.
736. Tevrat, *Tekvin*, 9/6.

meselelerde ve bir dine mensup olmayan kavimlerde de akıl ve örf ile bilinir. Sınır aşımının söz konusu olduğu her şey bozulur. İsraf kelimesinde asıl mana *"ifsad etme"* (*bozma*) manasıdır. Bu mana, ağaç ve ahşap yiyen kurtçuk anlamındaki *"es-sürfetü"* kelimesinden alınmıştır. İyi işlerde yapılan israf o işi kötü hale getirir. Mesela ödenmesi zorunlu veya müstehap olan nafakada israfa gidilmesi bütün mal varlığını alıp götürür ve o kişinin hayat düzenini bozar. İyi işlerdeki israf böyle olursa ya kötü işlerde israf etmenin yani şerli insanların itiyat edindikleri kötülük sınırlarını da aşmanın, ondan da öteye geçmenin hali ne olur. İsrâ Sûresi'ndeki *"Öldürmede israf etmesin."*[737] ayeti de öldürülen kişinin velisine, kısasta haddi aşıp da kâtilden başka birini öldürmeyi veya kâtile işkence yapmayı, müsle (işkence) uygulamayı yasaklamaktadır.

Ayetteki en büyük ibret şudur: Âdem'in iki oğlunun kıssası, hasedin insanlık tarihindeki ilk cinayetin teşvikçisi olduğunu bize gösteren en eski kıssadır. Hâlâ da insanların çeşitli kademelerdeki sosyal hayatlarını bozmaya devam etmektedir. Ev içi birliktelikten, kabile toplumuna, oradan devlet toplumuna doğru her yerde bunu yapmaktadır. Görüldüğü gibi Allah'ın soy itibariyle veya insan olarak yahut dindaş olarak kardeşi olan birine vermiş olduğu nimet hasetçinin ağırına gitmekte, benzer nimetlere kavuşmak için teşebbüste bulunmak yerine, neticesi kendisi için mutsuzluk bile olsa kardeşine saldırmaktadır. Zamanımızda Müslümanların ilerlemesi önündeki engellerin en büyüğü hasettir. -Allah hasetcilerin şerlerinden korusun ve Allah'ın laneti onlara olsun.- Çünkü kavimler ancak onları ıslah edecek kişilerin ortaya çıkmalarıyla yükselirler. Bizde de ne zaman bir ıslahatçı çıksa hasetçiler onun çalışmasını boşa çıkarmak için işe girişiyorlar.

Bu ayeti okuyan ve onda ifade edilen hususları; haksız yere öldürmenin niçin haram kılındığını, haklı yere öldürmenin de kısas ve yeryüzünde fesada mani olmak ile sınırlı olduğunu, bunların ötesine geçmediğini anlayan kişinin zihni fesadcıların uğrayacakları cezayı anlamaya yönelir ve fesadcı olmayanlar, bu gibi fiillere cüret etmezler. Allah işte şimdi o cezayı açıklamaktadır:

737. İsra, 17/33.

إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا
أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَٰلِكَ لَهُمْ
خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿33﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ
أَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿34﴾

33- Allah ile ve Rasûlü ile savaşan ve yeryüzünde fesad faaliyeti içinde olanların cezası; öldürülmek veya çarmıha gerilmek veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi veya yeryüzünden sürülmeleridir. Bu onlar için dünyada bir kepazeliktir ve onlara âhirette de büyük bir azap vardır.

34- Yalnız siz ele geçirmeden önce tövbe edenler müstesna. Bilin ki Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.

Bu iki ayetin kimler hakkında indiği bunların, daha önceki ayetlere bitişik olarak gelmesinden açıkça görüldüğü halde bu konuda rivayet tefsirlerinde yer alan nakiller birbirinden farklıdır.

Ahmet, Buhârî, Müslim ve *Sünen* müellifleri Enes'ten rivayet ediyorlar:[738] Ukl ve Ureyne'den bazı insanlar Hz. Peygambe'e geldiler ve Müslüman olduklarını söylediler. Medine'nin havası bunlara dokundu[739] ve Hz. Peygamber de onlar için biraz deve[740] ve bir çoban emretti. Kendilerine de çıkıp o develerden yararlanmayı ve sütlerinden içmelerini emretti. Onlar

738. Ahmet b. Hanbel, III, 163; Buhârî, *Vuzû*, 66; *Megâzî*, 34; Müslim, *Kasâme*, 9-11; Ebû Davud, *Hudûd*, 3; Nesâî, *Tahrîm*, 7-9.

739. Hadis metnindeki *"istevhamû'l-medînete"*, *"Medine'yi iklim olarak kötü buldular"* demektir. *"el-Veham"*, hazımsızlık, kötü sindirim ve yemeğin karnında bozulması anlamındadır. Bu mana aslında *"arzun vahmetün (veya vehimetün)"* şeklindeki kullanımdan alınmıştır ki bu da *"otu yararlı olmayan yer"* demektir. Bazı rivayetlerde *"istevhamû'l-medînete"* yerine *"ictevevû'l-medînete"* denir ki bu da *"Medine'de ikamet etmeyi sevmediler"* manasınadır. Bunun sebebi belki de kötü niyetli olmalarıdır. Bir beldede ikamet etmekten -orada nimet içinde bile olsa- hoşlanmayan biri hakkında *"icteve'l-beldete"* denir. Onların böyle hazımsızlık ve kötü sindirim iddialarının bir hile olması da muhtemeldir. Çünkü onlar bunun sebebini açıklarlarken tarımcı olmadıklarını hayvancı olduklarını söylemişlerdi. Fakat onların hasta oldukları rivayet edilmektedir.

740. "Zevd", deve hakkında kullanılır ve miktar ifade etme bakımından "el-bid'" kelimesine benzer. Yani iki ile dokuz arasındaki miktar için kullanılır. Mutlak olarak hepsi için kullanılırsa da onun özellikle dişi develer hakkında kullanıldığını söyleyenler de vardır.

gittiler ve Harra (Medine dışındaki taşlık bölge) tarafına vardıklarında daha önce Müslüman oldukları halde kâfir oldular. Hz. Peygamber'in çobanını öldürdüler, develeri önlerine kattılar. Hz. Peygamber bundan haberdar oldu ve arkalarından onları arayacak kişiler gönderdi, onlara emir verdi ve onlar da onların gözlerine mil çektiler, ellerini kestiler, onları oldukları halde ölene kadar Harra bölgesine bıraktılar.

Buharî, hadisi Enes'ten rivayet eden Katâde'nin *"Bize ulaştı ki Hz. Peygamber bundan sonra sadakayı teşvik ediyor ve müsleyi yasaklıyordu."* dediğini ilave eder.[741]

Ahmet, Buhârî ve Ebu Dâvûd'un bir rivayetine göre Katâde, İbn Sîrîn'in kendisine bu olayın, hadler (yani tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayetteki hadler) inmeden önce olduğunu söylemiştir.[742]

Ebu Dâvûd ve Nesâî'nin Ebu'z-Zinâd'dan rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber, develerini çalanların ellerini kesince ve gözlerine ateşli mil çekince Allah bundan dolayı ona hitabta bulundu ve *"Allah ile ve Rasûlü ile savaşan ve yeryüzünde yeryüzünde fesad faaliyeti içinde olanların cezası; öldürülmek veya çarmıha gerilmek ..."* ayetini indirdi.

Bu olayla ilgili olarak daha ayrıntılı başka rivayetler de vardır. Bu rivayetlerden kimine göre zekat develerinin tamamını sabah gidişlerinde ve akşam gelişlerinde onlara mübah kılmıştı.

Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin rivayet ettiklerine göre İbn Abbas bu ayet hakkında şöyle der: Ayet müşrikler hakkında indi. Onlardan, ele geçirilmeden önce tövbe eden olursa ona karşı yapılacak bir şey yoktur. Bu ayet Müslüman kişiyi hadden korumaz. O eğer öldürme fiilini işlemişse veya yeryüzünde fesad çıkarmışsa yahut Allah ile, peygamberi ile muharebe etmişse ve sonra da ele geçirilmeden kâfirlere iltihak etmişse bu ourum, ona isabet eden haddin uygulanmasına engel teşkil etmez.[743] Bunun bir benzerini İbn Cerir de Hasan'dan nakletmektedir.

İbn Cerîr ve Taberânî (*el-Kebîr*'de) rivayet ettiklerine göre İbn Abbas şöyle diyor: Ehl-i Kitab'tan Rasûlüllah ile aralarında bir taahhüt ve antlaşma bulunan bir kavim vardı. Bunlar anlaşmayı bozdular, yeryüzünde fesad çıkardılar. Allah da peygamberini bunlar hakkında isterse onları öldürme ve isterse de ellerini ve ayaklarını çaprazlama kesme hususunda muhayyer bı-

741. Buhârî, *Megâzî*, 34.
742. Buhârî, *Tıb*, 6; Ebû Dâvûd, *Hudûd*, 3.
743. Bkz: Ebû Dâvûd, *Hudûd*, 3; Nesâhi, *Tahrîm*, 9.

raktı. Bazı rivayetler de ayrıca "ele geçirilmeden Müslüman olanlar müstesna olmak üzere" ilavesi vardır.

Bu ayetin Hz. Peygamber'in Uraynelilerin gözlerine mil çekmesi, ellerini kesmesi ve dağlamadan öyle bırakması üzerine onu hitap etmek üzere indiği şeklinde yukarıda geçen görüş İbn Cerîr tarafından da rivayet edilmektedir. Bunlara göre müsleyi bu ayet haram kılmaktadır. Halbuki Hz. Peygamber'in Mâide Sûresi inmeden önce de müsleyi yasakladığı sâbittir.

Başkalarından rivayet edildiğine göre de Hz. Peygamber, Müslüman çobana (bazı rivayetlere göre çobanlara) yaptıkları gibi onların da gözlerine mil çekilmesini ve kesilmelerini emretmeşti. Âyet bunun üzerine indi ve o da bunları yapmadı.

Âyetin hükmü hakkında âlimler arasında görüş ayrılığı vardır. Kimine göre bu hüküm, âyetin inmesine sebep olanların benzeri mutlak kâfirler hakkındadır. Yahut da haksızlık yapan Yahudiler hakkındadır. Başka bir görüşe göre kendilerini Müslüman olarak gösteren ve adam öldürmek, yağmalamak suretiyle yeryüzünde fesad çıkarma imkanı bulunca da kendi kavimlerine dönen ve onlarla birlikte müşrikliklerini açığa vuran, böylece Hz. Peygamber'i ve Müslümanları kandıran kimseler hakkındadır. Fakihlerin çoğunluğuna göre ise bu ayetin hükmü, bu fiilleri yerine getiren Müslümanlara özeldir. Fakihler sanki Uraynelilerin açığa vurdukları Müslümanlığı dikkate alıyorlar. Ayrıca bu ayetin Hâricîlere uygulanmasına dair de çeşitli rivayetler vardır ve hatta ayetin onlar hakkında indiğini söyleyen aşırılar da olmuştur.

Birbiriyle çelişen rivayetler bir kenara ayetin zahirine bakıldığında ilk akla gelen onun, İslam yurdunda bu fiilleri işleyen herkes hakkında -bunları bilfiil veya bilistidat işlerken ele geçirildikleri takdirde- genel olmasıdır.

Bu ayetin hükmünü Müslümanlara özel sayanlar "Harpte kâfirlere uygulanacak hükümler nasslarla ve uygulama ile bilinmektedir ve bunların arasında bu derecede cezalar yoktur." diyorlar. Onların bu sözüne cevap olarak şöyle denir: Bu ceza Uraynelilerin yaptıklarını fiillerin benzerini yapanlar hakkındadır. Bu durum bizimle savaşan bütün kâfirlere karşı aynı yolun izlenmesini gerektirmez.

Bazıları "Ele geçirilmeden önce tövbe edenlerin istisna edilmesi, ayette Müslümanların kasdedildiğinin delilidir." derler. Buna da şöyle cevap verilir: Ele geçirilmeden önce gerçekleşmesi şart koşulan tövbe, kâfirlikten tövbe etmeleri değil bu şekilde fesad çıkarmaktan tövbe etmeleridir.

Urayneliler olayı ile ilgili rivayetlerin bütünü şunu ifade ediyor: Urayneliler yağmalama ve soygun için bir tuzak olarak kendilerin Müslüman gösterdiler, çobanların gözlerine mil çektiler, onları öldürdüler ve vücutlarına işkence (müsle) uyguladılar. Bazı rivayetlere göre onlar ırzlara da saldırdılar. Hz. Peygamber de -eğer bu ayetin, onların cezasından sonra indiği doğru ise- *"Bir kötülüğün cezası, onun benzeri bir kötülüktür"*[744] ve *"Kim size saldırırsa onun size saldırdığının benzeri ile siz de ona saldırın."*[745] ayetlerine göre onları kendi yaptıklarının benzeri bir ceza ile cezalandırdı. Onlar gibi olan müşrik bedevîler ve başkaları onların yapmış oldukları bu fiile cüret edemesin diye genel âdetini terketmiş onları affetmemiştir. Bunu kısas maksadıyla ve sedd-i zerâi' (kötülük yollarını kapama tedbiri) olarak böyle yapmıştır. Allah da ayeti, bu gibi fesad faaliyetlerine karşı bu derecede şiddetli bir ceza hükmü ile bu hikmetten dolayı indirmiştir ki o hikmet, bu fesada vesile olacak şeyleri önlemektir. Fakat bütün bunlara rağmen O, müsleyi yani vücut organlarını çirkinleştirip bozmayı haram kılmıştır. Can, ırz ve sesli sessiz her türlü mal emniyetini ortadan kaldırmaktan daha şiddetli ve daha çirkin bir fesad hali olamaz. Öyle çeteler vardır ki büyük bir vilayet halkının güvenliğini ve huzurunu ortadan kaldırmaktadır. Yine öyle fesad kaynağı çeteler de vardır ki kendilerine ayette belirtilen bu cezalar uygulandığında yeryüzü o tür çetelerden uzun süre temiz kalır.

Vesileleri önleme (seddü'z-zerâi'), yönetimin temel ilkelerindendir. Bütün devletler bu ilkeye özen gösterirler. Hatta bazı devletler bu alandaki bir kuruntuyu bile dikkate alıyorlar. İngiltere'nin bu maksatla Mısır'da yaptığı, çok çirkin uygulamalara bir örnektir: :Bir kaç sene önce İngiliz ordusuna mensup bazı kişiler Denşuvay[746] köyüne girdiler. Köyün harman yerinde güvercin avlıyorlardı. Güvercinlerin sahipleri ile tartıştılar ve dövüştüler. Mısır köylüsünün İngiliz askerine vurmaya cüret etmesi İngilizlerin ağırına gitti ve bu köylüleri muhakeme etmek için Butros Gâli Paşa başkanlığında örfî mahkeme kurdular. Bu mahkeme o köylülerin çarmıha gerilmelerine ve vücutları etkilensin diye düğümlü kırbaçlarla (budaklı sopalarla) dövülmelerine, öldükten sonra uzun süre çarmıha gerili olarak öyle bırakılmalarına, bu işin onların ailelerinin gözü önünde yapılmasına karar verdi ve hüküm uygulandı. İnsanlar ve hatta ülkelerindeki bazı hür İngilizler bu katılığı kınadılar, bir skandal olarak değerlendirdiler. Gazetelerde ve Temsilciler Meclisi'nde olay

744. Şûra, 42/40.
745. Bakara, 2/194.
746. Denşuvay, Menûfiye'ye bağlı bir köydür.

eleştirildi. Halbuki bunun gibi bir olay otorite sahibine karşı gelmek veya yeryüzünde fesad çıkarmak sayılmaz. Fakat İngilizlerin bu olay karşısında takındığı katı tavrın gayesi, hiç kimsenin bir İngiliz askerine -o asker haddini aşmış da olsa- karşı koymaya cüret edememesi idi. Nerede bu ve nerede İslam adaleti? O İslam ki onun halifesi Ömer b. Hattâb (r), Mısır fatihi ve ordu komutanı aynı zamanda da oranın genel valisi olan Amr b. Âs'ın oğlu ile Kıbtî bir delikanlıyı eşit tutmuştu. Bu ikisi müsabakaya tutuşmuş ve sonuçta Kıbtî, valinin oğlunu geçmiş, o da ona tokat atmış, "Ben itibarlıların çocuğu iken sen beni geçer misin?" demişti. Konu Hz. Ömer'in huzuruna getirilince oranın fatihi olan valinin oğlunun attığı gibi Kıbtî'nin de ona tokat atmasından başka bir şeye razı olmadı. O esnada Amr'a da o meşhur altın sözünü söyledi: "Ey Amr! Anaları insanları hür olarak doğurmuşken siz ne zamandan beri onları köle edindiniz?" Fakat Müslümanlar İslam'ın hükmünü terkedince İngilizlerden ve onlardan daha aşağı durumdaki toplumlardan kendilerine adaleti ve adalet kurallarını öğretmelerini ister oldular.

Harb ile Kıtâl'ın Farkı
Muharebe Edenler, Fesad Çıkaranlar ve Cezaları

Şimdi ayetlerinin tefsirine geçelim:

"Allah ile ve Rasûlü ile savaşan ve yeryüzünde fesad faaliyeti içinde olanların cezası..." Yani zikredilen bu fiilleri işleyenlerin cezası, sıralı biçimde, suçlarına ve yaptıkları kötülüklere göre dağıtılmış olarak bundan sonra zikredilecek olan cezalarla tespit edilmiştir. Her bir suça ona uygun ceza verilecektir.

"Muhârabe", *"silm"*in (barış) karşıtı olan *"harb"* kelimesinin "müfâale" bâbıdır. *"Silm"* de *"selâm"* (*barış*) yani ezâdan, zarardan ve âfetlerden selamette olmak; can ve malın emniyette olması demektir. *"Harb"* kelimesinin manasında aslolan, tecavüz ve soygundur. *Lisânü'l-Arab*'ta şöyle der: *"el-Harab"*, bir kişinin malını soygun ile almaktır. Birisi, birinin malını alınca *"harabehû, yahrubuhû"* (*ve haribehû, yahribuhû*) denir. Malı alan için de *"mahrûb"* ve *"harîb"* denir. Bu mana *"kavmün harbâ ve hurabâü"* (*soyguna uğramış topluluk*) şeklindeki kullanımdan alınmıştır. "Harîbetü'r-racül", bir kişinin yaşamasını sağlayan malı demektir. "el-Harab", harîbeyi almak yani bir kişinin malını almak ve onu yaşamasını sağlayacak bir şeyi olmayan bir halde bırakmaktır.

Görülüyor ki *"harb"* ve *"muhârabe"* kelimeleri *"katl"* ve *"mukâtele"* kelimelerinin eş anlamlıları değildir. Birincilerde aslolan mana, tecavüz etmek, soymak ve emniyeti ortadan kaldırmaktır. Bu durum *"katl"* (*öldürme*) ve *"kıtâl"*

(*karşılıklı öldürme, çarpışma, savaş*) ile de olur, başka türlü de olur. *"Katl"* ve *"kıtâl"*, Kur'an'da yüzden fazla ayette zikredilir.

"Muhârabe" ise sadece bu ayette ve bir de münafıkların Dırâr Mescidi'ni inşa etmelerinin sebebinin belirtidiği ayette *"...daha önce Allah ile ve rasûlü ile muharebe eden kimseyi gözlemek maksadıyla ..."*[747] şeklinde zikredilir. Rivayet tefsirlerindeki râviler şöyle derler: Yani bu mescit bina edilmeden önce Allah ile ve Rasûlü ile muharebe eden kimseyi, Râhip Ebû Âmir'i beklemek, gözetlemek maksadıyla. Ebû Âmir İslam'a şiddetle düşmanlık besliyordu. Münafıklara, Hz. Peygamber'e ve mü'minlere karşı mücadele etmek için gidip Kayser'in yanından askerler getireceğini vaad etti. Bu râhibin önceki muhârebesi *"kıtâl"* (*çarpışma, savaşma*) ve yüz yüze vuruşma şeklinde değil fitneyi kışkırtmak tarzında idi.

"Harb" kelimesi de dört sûrenin dört yerinde zikredilir. Bunlardan birisi ribâda (faizde) ısrar edenlerin, insanların malını bâtıl yolla yemek suretiyle Allah'a ve Rasûlü'ne (s) karşı harpte olduklarının bildirilmesidir.[748] Diğer ayetlerde ise barışın karşıtı olan meşhur manasında kullanılmıştır.

Bedevîler soygun ve yağma amacıyla kendi aralarında savaşıyorlardı ve hâlâ da öyledirler. Fakihler *"hırâbe"* dedikleri *"muhârabe"* kitabını, *"cihad ve kıtâl"* kitabından ayrı kabul ederler. *"Kitâbü'l-hırâbe"*de bu iki ayeti esas alırlar ve onu "silah çekmek ve yol kesmek" şeklinde tarif ederler. Şâfii gibi bazı fakihler fiilin bu ismi alması için güç sahibi kişilerce yapılmasını da şart koşarlar. Mesela soygun, yağma ve karşı gelenleri öldürmek için veya fitne ve fesad çıkarma arzusuyla yönetime karşı koymak için silahlı çeteler oluşturanlar böyle bir güce sahiptirler. Bu konuda ileri sürülen başka şartlar da vardır ve biz bunların önemlilerine ileride işaret edeceğiz.

Bu tür düşmanlığın Allah ve Rasûlü (s) ile muharebe sayılmasının sebebi onun Allah'ın, peygamberine indirdiği barış ve emniyet, hak ve adalet düzenine karşı tecavüz olmasıdır. Allah ve Rasûlü ile muharebe etmek, onun dinine ve hakların korunmasına dair düzenlemelerine boyun eğmemektir. Allah bunu ribâ (faiz) yemede ısrar edenler hakkında da dile getirir ve *"Eğer yapmazsanız Allah'tan ve Rasûlünden bir harbi biliniz"*[749] der. Burada kasdedilen, bazı müfessirlerin dedikleri gibi "Müslümanlarca yapılan muhârebe" değildir. İslam yurdunda dinin kendisini muhatap aldığı hususlarda[750] ona

747. Tevbe, 9/107.
748. Bkz: Bakara, 2/279.
749. Bakara, 2/279.
750. Din Müslümanı Allah haklarında ve insan haklarında, zimmîleri ve sözleşmelileri de

itaat etmeyenler Allah'a ve Rasûlü'ne karşı muharebe edenler olarak kabul edilirler. Hz. Ebû Bekir'in zekat vermeyenlerle savaştığı gibi adaleti yerine getiren ve düzeni koruyan imamın (devlet başkanının) da bunlarla Allah'ın emrine dönmeleri için savaşması gerekir. Onlardan her kim ne zaman ki Allah'ın emrine döner onun bu dönüşü kabul edilir ve ona dokunulmaz. Fakat bunlar dini uygulayan adaletli imama karşı koyarlar ve yeryüzünde fesad çıkarırlarsa cezaları Allah'ın bu ayette belirttiği cezadır. Ayetteki "yeryüzünde fesad faaliyeti içinde olanlar" kısmı, daha önceki kısım için tamamlayıcı durumundadır. Bu cümle "Yeryüzünde fesadcılar gibi çaba harcayanlar" veya "çabalarında, içtimâî düzen ve yaşama vasıtaları konusunda insanların salahına olan şeyleri ifsat ederek gayret gösterenler" demektir.[751]

"Fesad", *"salah" (uygunluk, iyi ve yararlı olma hali)* kelimesinin karşıtıdır. Herhangi bir şey uygun yararlı olmasını sağlayan kendi konumunun dışına çıkarsa onun için *"fâsid oldu" (bozuldu)* denir. Herhangi bir şeyin bozulmasına sebep olan bir fiilde bulunan hakkında da "onu ifsat etti" (bozdu) denir. Can, mal ve ırz güvenliğini ortadan kaldırmak, adaletli din hükümlerinin uygulanmasına ve yerine getirilmesine karşı çıkmak, bütün bunlar yeryüzünde fesad çıkarmaktır.

Abd b. Humeyd ve İbn Cerîr'in Mücâhid'den rivayet ettiklerine göre buradaki *"fesad"*; zina, hırsızlık, adam öldürme, ekini ve nesli yok etmedir. Bütün bunlar yeryüzünde fesad faaliyetine dahildir.

Bazı fakihler, bu günahların ve kötülüklerin her biri için bu ayet dışında din tarafından tespit edilmiş cezalar vardır diyerek Müchahid'in bu görüşünü müşkil bulurlar. Gerçekten de zina, hırsızlık ve adam öldürme fiileri için had cezaları vardır. Ekinin ve neslin itlaf edilmesinde de miktar tespiti yapılır ve fail o miktarı tazmin eder, hakim de ona içtihadı ile vardığı sonuca göre tazir cezası verir. Fakat bu itirazı ileri sürenler bu ayetteki cezanın devlet yetkilileri ile rekabete girişen ve dinin hükmüne boyun eğmeyen fesadcı muhariplere özel bir ceza, o had cezalarının ise hırsızlık yapan, zina eden ama fiilen dinin hükmüne boyun eğen fertler hakkında olduğunu gözden kaçırıyorlar. Onlarla ilgili hükümler Kur'an-ı Kerim'de ism-i fâil kipi ile ve tekil olarak zikredilir. Mesela *"Yaptıklarına karşılık, Allah'tan bir ceza olarak, erkek hırsızın ve kadın hırsızın ellerini kesin."*[752], *"Zina eden kadın ve erkekten*

---

sadece insan haklarında muhatap sayar.

751. Müfessir burada ayet metnindeki *"fesâden"* kelimesinin Arapça gramer açısından meful-i mutlak veya hâl olduğunu söylemek istiyor. (Çev.)

752. Mâide, 5/38.

her birine yüz sopa vurun."[753] denir. Onlar yaptıkları fiili gizlerler, fesad sayılan işleri alenen yapmazlar. Böyle olunca da başkalarına kötü örnek olmazlar, kuvvete dayanarak kendilerine hukukun uygulanmasını önlemek için çeteler kurarlar. Bundan dolayı da *"Allah ve Rasûlü ile muharebe edenler, fesad çıkaranlar"* nitelemeleri onlar hakkında yerinde nitelemelerdir ve buradaki hüküm bu iki vasfa bağlanmıştır. Fakihler *"muharebe edenler"* lafzını mutlak olarak kullandıklarında bununla *"fesad çıkaran ve muharebe edenler"*i kasdederler. Çünkü bu iki vasıf birbirinin lâzımıdır, birbirinden ayrılmazlar.

Din ile muharebe etmek, onun uygulanmasına karşı çıkmak ve düzeni bozmak suretiyle Allah ile ve Rasûlü (s) ile muharebe etmek ancak İslam yurdunda (dâru'l İslam) gerçekleşir. Fakihlerin de dediği gibi dâru'l-harpteki kâfirler hakkında başka hükümler vardır. Onlarla ilgili hükümler daha önce de geçtiği gibi "Kitâbü'l-muharebe" veya "Kitâbü'l-hırâbe"de değil "Kitâbü'l-cihâd"da anlatılır. Bazıları bu mananın farkında oldu fakat onlar da konuyu tam olarak anlayamadılar ve daha önce de geçtiği gibi fesadcı muhâriplerin Müslümanlardan olmasını şart koştular. Doğrusu ise bu kişilerin fesad faaliyetinin İslam yurdunda olmasıdır. O zaman bunların Müslüman, zimmî, müste'men veya harbî olmalara arasında bir ayırım olmaz. Bunlardan ele geçirdiğimiz herkes hakkında bu ayete göre hüküm veririz.

*"Muharipler"*in tarifi hakkında fakihler arasında görüş ayrılığı vardır. Aralarında İbn Cerir'in de bulunduğu bazıları Mâlik b. Enes'in şöyle dediğini naklederler: Bize göre muhârip, Müslümanlara karşı bir şehirde veya ıssız boş bir alanda (halâ) silah taşıyan kimsedir ki bunu muhataplarıyla arasında bir intikam duygusu, düşmanlık veya anlaşmazlık olmaksızın yol keserek, ülkede geçişi engelleyerek, onlara silah çekerek yapar. Bunlardan adam öldürenleri imam (devlet başkanı) öldürür ve maktûlün velisinin affetme veya kısas isteme yetkisi yoktur.

İbnü'l-Münzir diyor ki: "Muhârebe" fiilinin şehir içinde gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hususunda Mâlik'ten farklı görüşler rivayet edilir. Bir kesim onun gerçekleşeceğini, bir kesim de geçekleşmeyeceğini söylemiştir. Biz "Doğrusu, gerçekleşeceğini söylemektir" diyoruz. Çünkü onun mezhebine ait kitaplarda bilinen husus böyledir. O, bir fiilin dine karşı "muharebe" ve onu uygulayacak otoriteye karşı direniş olması için, düşmanlığın ve diğer hususların bulunmamasını şart koşar. Hanbelî mezhebi kitaplarından *Hâşiyetü'l-Mukni*'de fakihlerin görüşleri şöyle özetlenir:

---

753. Nur, 24/3.

"Muhâripler için üç şart vardır:

1. Beraberlerinde silah bulunması. Eğer yanlarında silah yoksa onlar muhârip değildirler. Çünkü bu durumda kendilerini hedef alacak kişileri engelleyemezler. Bu konuda herhangi bir önemli ihtilaf da bilmiyoruz. Eğer sopa veya taş gösterirlerse onlar muhâriptirler. Mezhebin görüşü budur ve Şâfiî ile Ebû Sevr de bu görüştedir. Ebû Hanife'ye göre ise bunlar muhârip diğildirler.

2. Bu fiil sahrâda (çölde, ıssız boş alanlarda) olmalıdır. Bunu binada yaparlarsa Hırkî'nin görüşüne göre onlar muhârip sayılmazlar. Hırakî bunu *Vecîz*'de kesin bir ifade ile belirtir. Ebû Hanife, Sevrî ve İshak da bu görüştedirler. Çünkü muhârebe fiilinin gerektirdiği cezaya "yol kesenlerin haddi" denmektedir ve yol kesme fiili de ancak sahrâda olur. Ayrıca şehirde genellikle yardım gelir ve saldırganların gücü kaybolur. Şehirdeki saldırganlar "muhtelis" (kap kaççı, yan kesici) olurlar. Muhtelis, yol kesmez ve onunla ilgili bir had cezası da yoktur. Ebû Bekir şöyle der: Bunlarla ilgili hüküm şehirde de sahrada da aynıdır ve mezhep görüşü budur. Evzâî, Leys, Şâfiî ve Ebû Sevr de bu görüştedir. Çünkü ayet, geneli ve her muhâribi kapsamaktadır. Ayrıca bu fiilin şehirde olmasının zararı daha çoktur ve dolayısıyla şehirdeki bu hükme öncelikle dahildir.

3. O kişiler bunu alenen yapmalılar ve mallara zorla el koymalılar. Eğer o malları gizli gizli alıyorlarsa onlar hırsızdırlar. Eğer birden kapıp kaçıyorlarsa onlar da yağmacıdırlar, bunlar için kesme cezası olmaz. Bir iki kişinin, bir kafilenin sonuna saldırıp ondan bir şey almaları da böyledir. Çünkü onlar güç ve kuvvete müracaat etmiyorlar. Ama az sayıda bir gruba saldırıp onları baskı altına alsalar bunlar yol kesici sayılırlar".

Bağımsız anlayış sahibi bazı müfessirler "Fakihlerin bu konuda ileri sürdükleri şartların çoğunun Kur'an'da da Sünnet'te de aslı yoktur" diyorlar. Biz de diyoruz ki: Soygun, yağma, öldürme, ekini ve nesli itlaf etme -ki ırzlara saldırı da bunun gibidir veya bundan sayılır- fiilleriyle yeryüzünde fesad çıkaranlar eğer Allah'ın dinine boyun eğip itaat etmemek için güç aldıkları bir kuvvete dayanarak Allah (c.c.) ve Rasûlü (s) ile muharebe ediyorlarsa ayet bu cezanın onlara özel bir ceza olduğuna açıkça delalet eder ve bu da ancak Allah'ın âdil hükmünün yerine getirildiği bir İslam yurdunda uygulanır.

Bu kişilerin silah taşıyor olmalarını şart koşan bu şartı, o iki durumu sağlayan kuvvetin ancak silah kuvveti oluşundan alıyor. Ona "İfsat etmede, yok etmede ve binaları tahripte; diğer taraftan korumada ve mukavemette

silahın yaptığından daha fazlasını yapan maddeler (mesela günümüzdeki dinamit gibi) var veya olacak. Bunları da silah hükmünde görmez misin?" dense "Evet, görürüm." diyecektir.

Bu fiilin şehir dışında olmasını şart koşan da ekseriyet halini dikkate almış veya onun zamanında şehirde böyle şey olmadığı için o hali esas kabul etmiştir. Her kim sahih olmayan veya sürekli olmayan bir şart ileri sürmüşse mutlaka onun bu şartı ileri sürmesi için bir gerekçesi vardır.

Kuvvet kullanarak fesad çıkaran bu gibi kişilerin cezası ise ***"Öldürülmek veya çarmıha gerilmek veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi veya yeryüzünden sürülmeleridir."***

"Taktîl", öldürme fiilinin çoğaltılması, tekrarlanması veya bu işte mübalağa edilmesidir. Bu fiilin tekrarlanması veya çoğaltılması ancak fertler itibariyle olur. Buna göre ayette sanki "Onlardan öldürülmeyi hak etmiş kimseleri ne zaman ele geçirirseniz öldürün." denmektedir. Mübâlağa manası ise ancak öldürme fiilinin kesin olması, o konuda bir acıma ve maktûlün velisi tarafından af söz konusu olmaması halinde ortaya çıkar. Bazı fakihler şunu net olarak söylerler: Fesadcı muhariplerden olup öldürme fiilini işlemiş olan birisini ele geçirdiğimiz zaman, maktûlün velisi onu affetse veya diyet talep etse bile onu öldürürüz.

"Taslîb", çarmıha germede tekrar veya mübalağa demektir. *"Taktîl"* hakkında söylenenler bunun için de geçerlidir. Ayrıca "Çarmıha germe, öldürmeden sonra ibret maksadıyla olur." diyenlere göre bir kişinin çarmıha gerilmesinin tekrarlanması da mümkündür. Buna göre suçlu gündüz çarmıha gerilir ve cesedi gece muhafaza altına alınır, sonra gündüz tekrar çarmıha gerilir. Şafiî'ye göre öldürüldükten sonra üç gün çarmıha gerilir. Zâhir olan o ki Cumhûrun da dediği gibi bunlar canlı olarak çarmıha gerilirler ve bu şekilde ölürler. Aksi takdirde çarmıha germe, ikinci bir ceza olmaz. *"Saleb"* ve "salîb"in özlükteki asıl manası yağ (dühn, vedek) veya kemiklerdeki yağdır ki sırttaki omurga kemiklerden oluşan ağacın gövdesi sayılır. Yine bu kelimeler, ölünün cesedinden çıkan sadîd (akıntı, irin) anlamındadır. *Lisânü'l-Arab*'ta şöyle denir: "es-Salbü", "salebehû, yaslibuhû, salben" şeklindeki fiilin mastarıdır. Kelimenin aslı, yağ (vedek) veya irin (sadîd) anlamındaki salîbdir. Malum öldürme şekli olan *"salb"* kelimesi, bundan türetilmiştir. Salebehû, yaslibuhû, salben şeklinde kullanılır. Sallebehû, teksîr maksadıyla (çoğaltma ifade etsin diye) şeddelenmiştir. Buradaki "malum öldürme şekli"nden maksat, kişinin bir tahta veya benzeri bir şeye elleri açık vaziyet-

te dikine bağlanması ve ölene kadar öyle bırakılmasıdır. Onlar bu şekilde bağlanmış kişiyi ölümünü çabuklaştırmak için karnından yaralıyorlardı. Bu şekilde çarmıha gerilmiş kişiye benzeyen şekle de salîb (haç) denir.

Ellerin ve ayakların çaprazlama kesilmesi (taktî) de eğer sağ el kesilmişse ayaklardan da solun kesilmesidir. Bu kesmede bir tür tekrar vardır. Buradaki fiilin "tef'îl" babında kullanılmasının anlamı öncekilere göre daha açıktır. Kesilen el ve ayak hemen dağlanır. Uygulama da böyledir. Dağlamak (hasm), kesilen organın ateş ile veya kaynamakta olan sıvı yağ (zeyt) ile temas ettirilmesi şeklinde olur. Bu işlem o kişi kan kaybedip de ölmesin diye yapılır. Bu maksadı sağlayan her tedavi şekli dağlama anlamındadır. Etkisi daha çabuk, acısı daha az ve sonucu da daha güvenli olduğu müddetçe bu tür bir uygulama *"Allah iyi yapmayı (ihsanı) her şeyde farz kıldı. Öldürdüğünüzde öldürmeyi iyi yapın. Hayvan kestiğinizde kesmeyi iyi yapın. Biriniz bıçağını bilesin ve kestiği hayvanı rahatlatsın."* hadisine göre belki de daha iyidir.[754]

Ayetteki ***"Yeryüzünden nefyetmek"*** tabirinin daha önceki kısma atfedilmesi ve bunun da bir ceza olması muhtemel olduğu gibi bunun başındaki ***"ev"*** harfinin *"illâ en"* anlamında olması da muhtemeldir. Bu ikinci durumda ayetin manası şöyle olur: Onların cezası daha önce zikredilenlerdir. Fakat kovulmak suretiyle yeryüzünden nefyedilmeleri ve dâru'l İslam'dan çıkıp İslam'ın hükümran ve İslam hükümlerinin geçerli olmadığı dâru'l harbe gitmeleri hali bundan müstesnadır. Bu, İbn Abbas'ın görüşüdür ve İbn Cerir bunu hem İbn Abbas'tan hem de Süddî'den rivayet eder. Leys b. Sa'd ve Mâlik b. Enes'ten rivayet edildiğini göre bunlar ya ele geçirilene ya da -eğer dinden dönmüşlerse- dâru'l harbe, küfür diyarına girmek zorunda kalana kadar takip edilirler. Müslüman kişi küfür diyarına girmek zorunda bırakılmaz.

Aynı zamanda tercih edilen görüş olan birincisine göre buradan anlaşılan şudur: Muhârebe edenler eğer Müslüman iseler fesadcılık yaptıkları beldelerinden veya bölgelerinden İslam yurdunun başka bir yerine sürgün (nefy) edilirler. Ama bunlar kâfir iseler başka İslam beldelerine olduğu gibi küfür beldelerine sürülmeleri de caizdir. Çünkü ayetteki ***"el-arz"*** (*yer, yeryüzü*) kelimesindeki marifelik ile İslam beldelerinin kastedilmesi de bu beldeler içinde fesad fiilinin gerçekleştiği yerin kastedilmesi de mümkündür.

Bunların başka yerlere sürgün edilmelerinin, bunun bir ceza oluşunun ötesindeki hikmeti açıktır ve bu hikmet şudur: Onların fesad faaliyetinde

754. Ahmed, IV, 123-125; Müslim, *Sayd*, 57; Ebû Dâvûd, *Dahâyâ*, 11; Tirmizî, *Diyât*, 14; Nesâî, *Dahâyâ*, 22, 26, 27; İbn Mâce, *Zebâih*, 3.

bulundukları yerde kalmaları kendilerine ve oradaki halka daima o yaptıklarını hatırlatır ve bu kötü hatıranın arkasından iyi olmayan şeyler gelebilir. İbn Cerîr *"nefy"* *(sürgün)* ile ilgili bu tefsiri, Saîd b. Cübeyr'den ve Ömer b. Abdüaziz'den rivayet eder.

Bu konuda başka görüşler de vardır. Kimisi şöyle der: Başka bir beldeye sürülür ve tövbe ettiği görülene kadar orada hapsedilir. Bu da İbnü'l-Kâsım'ın Mâlik'ten rivayetidir. Kimisi de "Nefy, hapsetmektir." der. Bu da Ebû Hanife'nin görüşüdür ve bu konudaki görüşlerin en garibidir. Çünkü hapis, nefy ve oradan (arzdan, o yerden) çıkarma cezasından ayrı bir cezadır ve bu ceza için bir delile ihtiyaç vardır. Burada sözün makamı ülû'l-emre bırakılmış olan tazir cezası makamı değil, Allah'ın hadlerini açıklama makamıdır. Bu iki ceza, Allah'ın peygamberine, müşriklerin Mekke'de onun için tuzak kurduklarını açıkladığı ayette yer almaktadır: *"Kâfirlerin, seni olduğun yerde tutmak veya öldürmek yahut çıkarmak için sana tuzak kurdukları vakti hatırla."*[755] Rivayet tefsircilerinin naklettiklerine göre amcası Ebû Tâlip Hz. Peygamber'e sordu: "Senin için komplo hazırladıklarını biliyor musun?". O da cevap verdi: *"Beni hapsetmek veya öldürmek yahut da çıkarmak istiyorlar."*

İşte yeryüzünde fesad çıkaran muhâriplerle ilgili dört ceza. Selef âlimleri arasında bu cezaların uygulanma keyfiyeti hakkında ihtilaf vardır. Kimine göre bu ayetteki cezalar muhayyerlik sağlar. Fesadcı muharipler ele geçirildiğinde imamın onlardan dilediğine bu cezalardan dilediği ile hükmetme hakkı vardır. Fakat Cumhûra göre böyle bir muhayyerlik yoktur, ayette ceza türleri ayrıntılı olarak anlatılmakta, o kişilerin fesad faaliyetleri farklı olduğu için Allah bunlara karşı çeşitli derecelerde cezalar tayin etmektedir. Öldürme, soygun, ırza tasallut, ekini ve nesli ifsad etme -yani ağaçları kesme, ekinleri sökme, hayvanları öldürme-, bu ifsad faaliyetlerindendir. Kimisi bu suçlardan iki veya daha fazlasını işlemiş de olabilir. İmamın bunlardan dilediğini dilediği ceza ile cezalandırma hakkı yoktur. Aksine her birini suçu kadar ve yapmış olduğu fesad faaliyeti derecesinde cezalandırması gerekir.

Sonra suçlara göre cezaların takdirinde önemli ölçüde ihtilaf ettiler. Cezanın takdiri ve bu fiillerden bazıları ile ilgili hadler hakkında inen hükümlere riayet konusunda içtihada ve re'ye dayanan bir çok fer'î hüküm ortaya koydular. Mesela öldürenin öldürülmesini, mal alanın elinin kesilmesini benimsediler. Çünkü mal alan, hırsız gibidir. Hem öldürme hem de soygun yapanın hem öldürülmesini hem de çarmıha gerilmesini, yolcuları

755. Enfal, 8/30.

korkutup kimseyi öldürmemiş ve mal almamış kişilerin sürgün edilmesini benimsediler. Bu görüş, İbn Abbas'tan ve bazı tâbiîn âlimlerinden rivayet edilmektedir. Fakat görüldüğü gibi ayet bunlara ne delalet ediyor ne de bunlar için olmaz diyor. Bu, ayetin uygulanması ile ilgili iyi bir içtihadtır ama yeterli değildir. Çünkü yeryüzünde kuvvete dayanarak fesad çıkaranların yaptıkları az önce işaret ettiğimiz başka işler de vardır. Mesela silahlı bir eşkiya çetesi fuhuş maksadıyla kızları, kadınları kaçırsa veya satmak yahut fidye almak için çocuk kaçırsa şüphesiz bu çete mensupları da muhâriplerden sayılırlar. Peki Allah'ın bunlarla ilgili hükmü nedir?

Ayet, silah ve çete kuvvetiyle fesad çıkaranlar için dört çeşit ceza belirlemekte ve onların suçlarına göre bu cezaların takdirini ülû'l-emre (yetkililere) bırakmaktadır. Ne imama arzusuna göre onlardan dilediğine bu cezalardan dilediği ile hükmetme hakkı vermektedir ve ne de her bir fesad faaliyeti için bu cezalardan muayyen birini tespit etmektedir. Ayetin böyle bir tespitte bulunmamasının, fer'i ve cüz'i meseleler hakkında ayrıntıya girmemesinin hikmeti bu fesadların çok olması, zamana ve mekana göre değişmesi, aynı şekilde zararlarının da farklı olmasıdır. Bu fesadlarla ilgili fer'î meseleler çoktur ve bunların ayrıntısı ancak çok fazla sayfalara sığabilir. Halbuki Kur'an'ın özelliklerinden biri de manevî hidayet kitabı olmasıdır. Dünyevî muamelelerle ilgili hükümler onda az bir yer tutar. Çünkü bu muamelelerin çoğunu mü'minlerden olan ülû'l-emre havale etmiş ve i'cazlı ve veciz ifadesi ile bunlardan sadece zaruri olanları açıklamıştır. Bunları da öyle ifadelerle açıklamıştır ki onun bir ayetinden bir kaç sayfayı dolduracak şeyler alınır. Mesela bu ayet ve miras ayetleri böyledir. İslam'da kural şudur: Hakkında özel hüküm bulunmayan konuların hükmünü, nasslardan ve mefsedetin def'i, maslahatın korunması hakkındaki genel kaidelerden ülû'l-emr çıkarır. Bağımsız âlimler de ülû'l-emrdendir. Bundan dolayı onlar, ülû'l-emrden olan yöneticilere nassların anlaşılmasını kolaylaştırmak ve onlara içtihad yollarını hazırlamak için kendilerinin içtihad ile vardıkları sonuçları açıklarlar. Çeşitli görüşler de bundan dolayı ortaya çıkmıştır. Bu asırdaki Müslümanlar eğer selef dönemi Müslümanları gibi olsalar onların imamları da Hz. Ömer, halifeliği zamanında hakkında nass ve uyulacak Sünnet bulunmayan konularda istişare etmek için ulû'l-emri (alimlerden ve büyük sahabilerden oluşan ehl-i hal ve akdi) topladığı gibi bir uygulama içinde olurlar, bu cezaların mefsedetlerin etkisine ve zararına göre takdirinde onlarla istişare ederlerdi. Sonra da şûrada ortaya çıkan kararı uygularlardı.[756]

756. Bkz: Nisâ, 4/59'un tefsiri.

Bu tespitimizle görülüyor ki birbirlerini reddetseler de selef âlimlerinin dile getirmiş olduğu her görüşün bir gerekçesi vardır. "İmam muhayyerdir" diyenin gerekçesi, *"ev"* harfinin atfa delalet etmesidir. Onun muhayyerlikten kastı, imamın kendi hevâ ve hevesi ile hükmetmesi değildir. İmam içtihad ile maslahatın ne ile kâim olduğuna, mefsedetin ne ile def edildiğine dikkat ederek hüküm verecektir. Bu durum, işlerde istişareye aykırı değildir. Nasıl aykırı olabilir ki? İstişare hüküm vermedeki temel esastır. Fesad faaliyetinde bulunanların bir fiilini bu cezaların tamamı ile cezalandıranlar diğer meselelerde anlayışlarını ve içtihadlarını nasıl ortaya koyuyorlarsa burada da, mefsedeti def eden ve maslahatın kâim olmasını sağlayan hüküm konusunda kendi görüş ve içtihadlarını ortaya koymuşlardır. Bunlar kendi görüşlerini mecbur tutmuyorlar. Sadece bir hâkimin veya başka birinin onların görüşünü ve anlayışını benimsemesini, tâbi olunan bir yol edinmesini caiz görüyorlar. Bu, ilmî araştırma ve inceleme yapan kişiye yardımcı olmaktan ibarettir. İlim peşinde olan bağımsız bir kişi eğer bir meseleyi, o konuda başkalarının görüşünü bilmeden incelerse onun bakış açısı, konu ile ilgili başka görüş ve düşünceleri bilene göre dar olur. Nice müçtehit âlim vardır ki bir konuda görüş belirtmiş sonra başka âlimlerin görüşlerine vâkıf olunca kendi görüşünden dönmüş, ya onların görüşlerini ya da yeni bir görüşü benimsemiştir. Şâfiî'nin eski mezhebinin ve yeni mezhebinin olmasının temelinde de bu vardır. Bazı bağımsız âlimlerin "Onların söylediklerinin çoğunun ne Kitab'tan bir aslı vardır, ne de Sünnet'ten" demeleri kimseyi aldatmamalıdır.[757]

Bu durum bilindikten sonra konu hakkında fakihlerin en meşhur görüşlerine geçelim: Hanbelî mezhebi kitaplarından *el-Mukni*'in müellifi "Kuttâu't-tarîk" (yol kesenler) babında şöyle diyor: Onlar ele geçirilince içlerinden kendine karşı koyanı öldürmüş ve mal almış olanlar kesinlikle öldürülürler ve teşhir maksadıyla çarmıha gerilirler. Ebû Bekir (Hanbelî fakihlerinden) "Yapılan işlem, çarmıha gerilme olarak nitelenecek kadar çarmıha gerilir." der. Ahmed'ten bir rivayete göre bununla birlikte ayrıca kesilir. Kendine karşı koyanı öldürmesi halinde o da öldürülür mü konusunda iki rivayet vardır... Daha önce İbn Abbas'a nispet ettiğimiz ve ayrıntılarını verdiğimiz görüşün benzerini nakleder, mezhebe ait çeşitli rivayetlere yer verir. Onun bu görüşleri üzerine hâşiye yazan kişi de şunları söyler: "Onlar ele geçirilince ...: Bu, mezhebin görüşüdür. benzer görüş İbn Abbas'tan da rivayet edilir. Katâde, Ebu Miclez, Hammâd, Leys ve Şâfiî de aynı görüştedir. Bir gruba göre ise onlar hakkında imam muhayyerdir. Öldürme, çarmıha ger-

757. Bu söz merhum Sıddîk Hasan Han'a aittir ve tefsiri *Fethu'l-Beyân*'da böyle söyler.

me, kesme ve sürgün arasında tercih yapar. Çünkü *'ev'*, muhayyerlik gerektirir. Saîd b. Müseyyeb, Atâ, Hasan, Dahhâk, Nehaî, Ebü'z-zinâd, Ebû Sevr ve Dâvûd bu görüştedir. Mâlik de şöyle der: Yol kesmişse eğer imam onu celed (kuvvetli) ve görüş sahibi olarak görürse öldürür. Eğer celed (kuvvetli) fakat görüş sahibi olmayan birisi ise onu (el ve ayaklarını çaprazlama) keser. O, onun fiilini itibara almaz." (Haşiye yazarının sözleri bitti.) Yani Mâlik yol keseni cezalandırırken onun sadece fiilini değil kendi halini dikkate alıyor. Celed, kuvvetli sebat sahibi demektir. Kuvvet, görüş ve düzen kurma ile bir arada olunca fesad daha güçlü, sonuç da daha kötü olur. Şevkânî *Neylü'l-Evtâr*'da bu konu hakkında, Zeydiye imamlarınınki de dahil olmak üzere âlimlere ait bir çok görüşe yer verir. İsteyen oraya müracaat edebilir.

"Bu onlar için dünyada bir kepazeliktir ve onlara âhirette de büyük bir azap vardır." Zikredilen bu ceza o fesadcı muharipler için dünyada bir kepazelik (hızy) yani alçaklık ve rezilliktir. Başka fesadcılara ibret olsun diye böyle yapılır. Bu cezanın sadece onlara özel olduğunu, aynı fiilleri işledikleri halde onlar gibi muharip olmayan, kuvvet ve çete desteği ile faaliyet göstermeyen ferdî suçlulara tatbik edilmeyeceğini ifade etsin diye ayette ***"lehüm hızyün"*** denmiş, *"hızyün lehüm"* denmemiştir. Sonra onların ahiretteki azapları da fesad faaliyetlerinin ruhlarını kirletmedeki ve nefislerini bozmadaki etkisine göre büyük olacaktır. Ne etkidir o !

"Yalnız siz ele geçirmeden önce tövbe edenler müstesna." Allah, yeryüzünde fesad çıkaran muhâriplerden, haklarında dünyada en sert cezaya hükmettiği ve ahirette de kendilerini büyük bir azap ile tehdit ettiği kişilerin içinden, ele geçirilmeden, devlet yetkilileri tarafından cezalandırılma imkanı olmadan önce tövbe edenleri istisna ediyor. Çünkü onların bu güçlü ve kuvvetli hallerinde iken tövbe etmeleri halinde bu tövbeleri, dünyadaki ceza korkusundan değil, yaptıklarının çirkinliğini anlamalarından ve bir daha böyle fiillere dönmeme kararlılığından kaynaklanan samimi bir tövbe olmaya layıktır. Hatta bunun dünyadaki ceza korkusundan kaynaklandığını farzetsek bile değil mi ki fesadcılığı ve Allah'ın dini ile, peygamberi ile muhârebeyi terkettiler ve diğer insanlar gibi oldular öyleyse onlar hakkında dünyada en sert ceza ve ahirette de büyük azap şeklinde iki ceza birden uygulanmaz. Bundan dolayı Allah onların bu tövbe sayesinde bağışlanmaya ehil olduklarını bildiriyor ve ***"Bilin ki Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir."*** yani onların geçmişini bağışlar, onlara merhamet edip cezalarını kaldırır, diyor.

Cezası ve hükmü üç ayet sonra anlatılacak olan hırsızın tövbesi hakkında dendiği gibi bunlardan da sadece ahiret azabı mı kaldırılır yoksa Allah hakkının tamamı yani hem dünya hem de ahiret azabı kaldırılır ve üzerlerinde sadece kul hakları mı kalır? Böyle olursa tövbe eden bu kişinin daha önceki fesadcılık günlerinde mallarını soyup aldığı kişilerin ondan bu malları talep etme hakları olur. Aynı şekilde bu tövbe edenler arasında adam öldürenler varsa bunun yakınlarının da onun kanını talep etme hakları olur ve başka maktûl yakınları gibi onlar da kısas, diyet ve affetme arasında bir tercih yapabilirler. Yoksa tövbe eden bu kişilerden Allah hakları da kul hakları da tamamen düşer mi? Bu üç ihtimalin en zayıfı, sonuncusu; en kuvvetlisi de ortadakidir. Sahabeden yapılan nakillerde tövbe edenden had cezasının düştüğü sâbittir. Fakat birisinin tövbe edenden hak talep ettiği ve imamın da onu dinlemediği şeklinde bir nakil söz konusu değildir. Tövbe eden kişiden had cezasının mutlak olarak düşmesi caiz ise de ondan mal borcunun da mutlak olarak düşmesi caiz değildir. Aksine şöyle denebilir: Onun tövbesi ancak soygunla aldığı malları sahiplerine iade ederse muteber olur. Yetkililer (ülû'l-emr) umumî menfaate binaen fesadcı kişilerden mâlî hakların da düşmesini uygun görürlerse onları beytu'l-mâlden tazmin ederler.

Selef alimleri arasında bu tövbe edenlerin kimler olduğu hakkında ihtilaf vardır. Kimine göre bunlar kâfirlerden olan fesadcı muhariplerdir ve üzerlerinde hakimiyet kurulmadan küfürden, harpten, savaştan tövbe edip Müslüman olurlarsa İslam öncesine ait sorumlu oldukları bütün haklar üzerlerinden düşer. Çünkü Müslüman olmaları, mutlak olarak daha öncesini kesip atar. Bu görüşü İbn Cerir; İbn Abbas, İkrime, Hasan-ı Basrî, Mücâhid ve Katâde'den rivayet eder.

Kimine göre ise bu ayet Müslüman olup da bu şekilde muhârebe edenler hakkındadır. İbn Cerir'in rivayet ettiğine göre Hârise b. Bedr, Hz. Ali (r) zamanında muhârip idi ve önce Hz. Ali'nin oğlu Hasan'dan, sonra da İbn Cafer'den kendisi için Hz. Ali'den eman istemelerini talep etti. Onlar kabul etmediler. O da Said b. Kays'a geldi ve Said bunu kabul etti. (Ravi diyor ki:) Hz. Ali sabah namazını kılınca Said b. Kais onun yanına geldi ve "Ey mü'minlerin emiri! Allah ve Rasûlü ile muharebe edenlerin cezası nedir?" dedi. Hz. Ali de iki ayeti okudu. O zaman Said "Hârise b. Bedr olsa da mı?" dedi. O da "Hârise b. Bedr olsa da." dedi. "İşte Hârise b. Bedr. Tövbe ederek geldi. O emniyette (mi)?" dedi. "Evet" dedi. Onu getirdi, ona bîat etti ve o da bunu kabul etti, onun için bir eman yazdı. Yalnız bu rivayette insanların haklarının düşürüldüğüne delalet eden bir şey yoktur. Bazıları -Hârise'nin

yaptığı gibi- tövbe edenin imamdan eman istemesini ve onun da ona eman vermesini şart koşarlar. Bazıları ise bunu şart koşmaz, onlara göre imamın tövbe eden herkesi kabul etmesi gerekir.

Bu konuda bir olay daha rivayet ederler: Muharebe eden birisi tövbe ederek Hz. Osman'ın Kûfe valisi olan Ebû Musa'ya gelir ve o da bu kişiyi kabul eder.

Bir başka olay da Ali el-Esedî'ninkidir. Muharebe eder, yollara korku salar, kan döker ve daha sonra bir kişinin *"De ki: Ey kendileri aleyhine haddi aşan (israf eden) kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah günahları tamamen bağışlar. O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir"*[758] ayetini okuduğunu duyar. Onu tekrarlamasını ister ve okuyan da tekrarlar. Bunun üzerine kılıcını kınına sokar ve hükümet de halk da ona karşı acz içinde iken tövbe ederek Medine'ye gelir. Ebû Hüreyre elini tutar ve onu Medine valisi Mervan b. Hakem'e götürür. Ona şöyle der: Sizin ne ona bir şey yapma ne de öldürme hakkınız vardır. Çünkü yaptığı kötü işleri terketti.

Âsilerle Savaş ve İmamlara İtaat

Yapılan açıklamalardan anlaşıldı ki bu iki ayet, yeryüzünde fesad çıkaran, muhârebe eden yani İslam ülkelerinde can, mal ve ırz emniyetini ihlal edici faaliyetlerde bulunan, bunu yaparken kendi kuvvetlerine dayanan ve kendi tercihleriyle dinin ahkamına boyun eğmeyen kimselerin cezası hakkındadır. İmamların yani yöneticilerin bunları takibat altında bulundurması, izlemesi gerekir. Ele geçirdiklerinde de her mefsedeti kendi miktarınca takdir ederek ve kamu yararını, fesad yollarını kapama ilkesini dikkate alarak onlara bu cezaları uygularlar. Fakat içlerinden ele geçirilmeden önce tövbe edenler olursa onlara bu ayetteki cezalar uygulanmaz, onlara uygulanacak hükümler, diğer insanlara uygulanan hükümlerle aynıdır.

Ayetin Hâricîler hakkında indiğini söyleyen bazı âlimlerin bulunduğunu daha önce söylemiştik. Onlar bu bağlamda halife olduğu sırada Hz. Ali'ye karşı çıkanların sıfatlarını bildiren bazı hadisler de naklederler. Bu görüş hiç bir şekilde doğru değildir. Hz. Ali Hâricîlerle yanında bulunan Sahâbe âlimlerinin görüşünü alarak savaşmıştır ve onlara fesadcı muhâriplerle ilgili ayette geçen cezaları uygulamamıştır. Çünkü onların maksadı yeryüzünde fesad çıkarmak, mâmur yerleri tahrip etmek ve emniyeti ortadan kaldırmak değildi. Onlar âdil imama, daha önce ona biad ettikten sonra bir yorum

758. Zümer, 39/53.

yaparak, onun hak yoldan saptığını, dinin hükümlerini hakem kabul etmek yerine görüşe başvurarak yetkisini aştığını zannederek karşı çıkan bir gruptur.

Müslüman âlimler arasında zalim yöneticilere karşı çıkma meselesinde ve karşı çıkanlarla ilgili hüküm hakkında ihtilaf vardır. Bu ihtilafın sebebi itaat, cemaat, sabır, nâhoş şeyleri (münker) değiştirme, zulüm ve taşkınlığa karşı direnme konularındaki nassların zâhirleri arasındaki farklılıktır. Bu konudaki ayet ve hadislerin tamamı arasında uyum sağlayan, bunların her birini gerçekleşme sebebini gerektirdiği yere koyan, bunu vürûd zamanındaki farklılıklara riayet ederek, lafızların sonradan kazandığı manalarını değil o iniş zamanında kullanılmakta olduğu manalarını açıklayarak yapan herhangi bir alime nispet edilen bir görüş görmedim.

"Cemaat" kelimesi buna misal teşkil eder. Bu kelime ile İslam'ın Kitabı'nı ve onun peygamberinin Sünneti'ni uygulayarak İslam yönetimini gerçekleştiren Müslümanlar topluluğu kastediliyordu. Fakat daha sonra İslam devletlerinden veya emirliklerinden her biri, Sünnet'i yıksa da, bid'atı ikâme etse de, hadleri yürürlükten kaldırsa da ve günahları mübah saysa da "cemaat" kelimesini kendisi için yorumlar oldu.

Durumlardaki farklılığın misali de birden çok devletin mevcudiyetidir. Bu devletler içinde itaat edilmesi, bîatına vefa gösterilmesi vâcip olan hangisidir? Bunlardan biri diğeri ile savaşırsa hangisi meşru âsî (bâğî) sayılacak ve diğer Müslümanların ona karşı Allah'ın emrine dönene kadar savaşmaları vacip olacak? Her topluluk, nassların zâhirleri ne olursa olsun onları kendi nefsî arzularına göre uyguluyor.

Hem söz hem de itikad açısından üzerinde ittifak edilen hususlardan biri de Allah'a isyan sayılan yerde kula itaat edilmeyeceğidir. *"İtaat, ancak mâruftadır."* Müslüman yönetici İslam'dan dönerse ona karşı çıkmak vaciptir. Zina, sarhoşluk, hadlerin yürürlükten kaldırılmasını mübah saymak, Allah'ın müsaade etmediği şeyleri meşrulaştırmak gibi haram olduğu hususunda ittifak olan fiilleri mübah kılmak küfürdür ve dinden dönmedir. Eğer dünyada şer'î hükümleri icra eden adaletli bir yönetim ve bir de bunları uygulamayan zalim bir yönetim varsa her Müslümanın gücü yettiğince bunlardan birincisine destek olması vaciptir. Müslüman gruplardan biri diğerine saldırır, ona karşı kılıç çekerse ve aralarında sulhu sağlamak da mümkün olmazsa Müslümanların görevi o saldırgan, mütecâviz gruba karşı Allah'ın emrine dönene kadar savaşmaktır.

Zalim imamlara karşı -kâfir olmadıkları müddetçe- sabretmek hakkındaki nasslar, başka nasslarla çelişmektedir. Buradaki sabırdan maksat, fitneden ve söz birliğinin dağılmasından sakınmaktır. Bu nassların en kuvvetlisi "... *Ve emri (yönetimi, yetkiyi), sahibi ile niza konusu yapmamaya (söz verdik). Ancak alenî küfür görmeniz hariç.*" hadisidir.[759] Nevevî buradaki küfürden maksadın masiyet (günah, isyan) olduğunu söyler ki buna benzer durumlar çoktur. Hadisin zâhirine göre hak imam ile imamlığı konusunda, bunu elinden almak için çekişmek (nizâ), ancak alenen küfre girer, kâfir olursa vâcip olur. Bu, onun valileri ve memurları için de böyledir. Ama imamın zulmetmesi ve günah işlemesi halinde onu bu fiilinden vaz geçirmek gerekir fakat imamlığına dokunulmaz ve münkerde değilse de mârufta ona itaate devam edilir. Buna rağmen vazgeçmezse o görevden alınır, başkası göreve getirilir.

Hz. Peygamber'in torunu İmam Hüseyin'in, Müslümanların idaresini kuvvet kullanarak ve hile ile ele geçiren zulüm ve saldırı imamı Yezid b. Muaviye'ye karşı çıkması bu kabildendir. Allah Yezid'i de, ona destek olan, zalim krallara karşı adaleti ve dini ikame etmek için mücadele etmek yerine hâlâ onlara kulluktan hoşlanan Kerrâmîleri ve Nâsıbîleri de perişan etsin. Çağımızda fesadcı, istibdad taraftarı hükümdarlara karşı çıkmak artık bir görev oldu. Osmanlı toplumu, sultanları Abdülhamid Han'a karşı çıktılar ve Şeyhülislam'ın fetvası ile sultanlığı ondan aldılar. Bu konular ancak müstakil bir kitapta yazılabilir.

Selam olsun hidayetin izinden gidenlere ve hakkı, şahsî arzuya tercih edenlere.

759. Buhârî, *Fitan*, 2; Müslim, *İmâne*, 42.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ
لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿35﴾ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ أَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ
مَعَهُ لِيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مَا تُقُبِّلَ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿36﴾
يُرِيدُونَ أَنْ يَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ ﴿37﴾

35- Ey İman edenler! Allah'tan sakının ve O'na vesile arayın. O'nun yolunda cihad edin. Umulur ki felaha erersiniz.

36- Karşılığında kıyamet günü azabından kurtulmaları için yeryüzündekilerin tamamı ve onunla beraber bir o kadarı daha kâfirlerin olsaydı bu onlardan kabul edilmezdi. Onlar için acıklı bir azap vardır.

37- Ateşten çıkmak isterler. Onlar ondan çıkacak değiller. Onlar için kalıcı bir azap vardır.

Râzî'ye göre bu ayetlerle, öncekiler arasındaki irtibat, sözün bağlamının Ehl-i Kitab oluşu ile açıklanır. Çünkü sonraki kısım, konu içinde konu açma (istitrad) yoluyla gelmiştir. Bu bağlamda Yahudilerin, Peygambere ve bazı mü'minlere suikast niyetiyle ve kötü maksatla ellerini uzatmaya kalkıştıkları, bunun da yapılarındaki peygamberlere karşı taşkınlık ve onlara eziyet etme özelliğinden kaynaklandığı, onların ve Hıristiyanların dinleri ile gururlandıkları, Allah'ın oğulları ve sevgilileri olduklarını iddia ettikleri anlatıldı. Allah burada da mü'minleri kendinden sakınma, sâlih amel ile sadece kendisine vesile arama yolunda yönlendiriyor, onlara bunu emrediyor ve Ehl-i Kitab gibi gururlanmamalarını, meftûn olmamalarını istiyor. Bunlar Râzî'nin görüşü. Ama bence bu münasebet, Kur'an'ın, diğer sözlerden farklılığını sağlayan özel üslubu temel alarak izah edilmelidir. Kur'an, tekrar tekrar hidayetten, öğüt ve ibret almadan söz eder. Onun yeniliği eskimez, okunmasından bıkılmaz.

Kur'an üslubunun birinci temeli şudur: Her konudaki sözü muhtasar-müfîd (özet halinde ama maksadı ifade edecek şekilde)dir, söz arasında Allah'ın isimleri, sıfatları anılır; O'nun "tek" olduğu, O'ndan sakınılması, O'na karşı ihlaslı olunması, sadece O'na yönelinmesi gerektiği hatırlatılır,

âhiret yurdu ve amellerin karşılığının orada olduğu dile getirilir. İşte bu üsluba binaen Allah Âdem'in iki oğlu ile ilgili kıssayı anlattıktan ve bu kıssayla münasebeti dolayısıyla insanlara saldıran, yeryüzünde fesad çıkaran kişilere verilecek had cezalarını açıkladıktan sonra hemen ardından felaha erme ve mutluluk kazanma ümidiyle takvâyı -ki dünya ve âhirette azap görme, kepâze olma sebebi olan had cezasından, saldırmadan ve fesadtan sakınmak da ona dâhildir- ve kendisine *"vesile"* aramayı, yolunda cihad etmeyi emretmekte, Allah'tan korkmayan, rızasını kazandıracak şeylerle O'na vesile aramayan kâfirleri de tehdit etmektedir.

"Ey İman edenler! Allah'tan sakının ve O'na vesile arayın." Allah'tan sakınmak, onun öfkesinden ve cezasından sakınmaktır. O'nun öfkelenmesi ve cezalandırması, insanlarla ilgili sünnetine, ruhları kemal semasına yücelten dinine aykırı hareket etmenin gerekli bir sonucudur.

Allah'a Vesile Aramanın Hakikatı

"O'na vesile"den maksat da O'nun rızasına ulaşmayı ve O'na yaklaşmayı, O'nun değerli dünyasında sevabı hak etmeyi sağlayacağı umulan şeylerdir. Bunların neler olduğu doğru bir şekilde ancak Allah'ın bildirmesiyle bilinir. Bunları Rasûlallah'a (s) vahyederek bildirmekle şüphesiz O bize lütufta bulunmuştur.

Râgıb şöyle der: *"Vesile"*, bir şeye rağbet ile (istekli olarak) ulaşmaktır. Ayrıca *"rağbet"* manasını da ihtiva etiği için *"vasîye"* kelimesine göre daha özel bir anlam ifade eder... *"Allah'a vesile"*nin hakikati, ilim ve ibadet ile O'nun yoluna özen göstermek, dinin *"kurbet"* (yaklaşmak, Allah'a yaklaştıran şeyler) gibi güzelliklerinin peşinde olmaktır.

Huzeyfe'nin *"vesile"*yi *"kurbet"* olarak tefsir ettiği rivayet edilir ve hâkim de ondan nakledilen bu tefsiri "sahih" olarak niteler.

İbn Cerîr bu tefsiri Atâ, Mücâhid, Hasan ve Abdullah b. Kesîr'den rivayet eder.

İbn cerîr, Abd b. Humeyd ve İbnü'l-Münzir de Katâde'nin bu ayetin manası hakkında "İtaat ile ve razı edecek amellerle O'na yaklaşın" dediğini rivayet ederler.

İbn Cerîr, İbn Zeyd'in de vesileyi *"muhabbet/sevgi"* olarak tefsir ettiğini, ayetin manası için *"Allah'a olan sevginizi gösteriniz"* dediğini ve *"Onların dua ettikleri de Rablerine vesile arıyorlar"*[760] ayetini okuduğunu rivayet eder.

760. İsra, 17/57.

Enbârî'nin rivayetine göre Nâfi b. Ezrak, İbn Abbas'a *"vesile"*yi sorar ve o da *"hâcet (ihtiyaç)"* diye cevap verir. "Bu, Araplarca mâruf mudur?" deyince de şöyle cevap verir: Evet. Antere'nin dediğini duymadın mı? O şöyle diyor:

إن الرجال لهم إليك وسيلة   أن يأخذوك تكحلي وتخضبي

"Şüphesiz erkeklerin sana vesilesi var.

Onlar seni alırlarsa sürme çek ve boyan."

İbn Cerîr, vesile kelimesinin bu şekildeki tefsirini rivayet etmez. O, aynı beyti vesilenin *"kurbet"* manasına geldiğine delil olarak zikreder. Bu beyitteki *"vesile"* ile *"kurbet"* (*yaklaşma*) manasının kasdedilmiş olması, *"hâcet"* (*ihtiyaç*) manasının kastedilmiş olmasından daha açıktır. Yine de bu tefsir vesilenin, ihtiyaç ile tefsir edilmesine de sevgi ile tefsir edilmesine de aykırı değildir. Çünkü Allah'tan, ihtiyacın giderilmesini talep etmek ve Allah'ı sevmek, O'na yaklaşma vasıtalarındandır. Vesileyi bizim anladığımız gibi tefsir etmek daha genel ve sözlük anlamına daha yakındır.

Lisanü'l-Arab'ta "vesile, aslında bir şeye ulaşmayı, ona yaklaşmayı sağlayan şeydir" der. Bundan önce de vesileyi, "hükümdar nezdindeki mertebe" ve "kurbet" diye tefsir ettikten sonra şöyle der: Birisinin kendisini Allah'a yaklaştıracak bir amelde bulunduğunu ifade etmek üzere *"vessele fülân ile'llâhi vesîleten"* denir. *"Vâsil"*, *"râğıb"* (*rağbet eden, istekli*) demektir. Lebîd şöyle der:

أرى الناس لا يدرون ما قدر أمرهم   بلى كل ذي رأي إلى الله واسل

"Görüyorum ki insanlar durumlarının kıymetini bilmiyorlar.

Evet. Her görüş sahibi Allah'a vâsildir (isteklidir)."[761]

Kelimelerin asıl manaları dilcilerden öğrenilir ve rivayet edilen tefsirler arasında bu asıl manaya göre tercih yapılır. *"Vesile"*nin bazı hadislere gör buradaki manasından ayrı başka bir manası vardır.

Ahmed, Buhârî ve dört *Sünen* müellifinin Câbir'den rivayet ettiklerine göre Hz. Peygamber şöyle buyurur: *"Ezanı duyduğunda kim 'Ey Allahım! Bu tam dâvetin ve kılınacak namazın Rabbi! Vesileyi ve fazileti Muhammed'e ver.*

761. *Lisanü'l-Arab*, VI, 4837-4838.

Onu vaadettiğin makam-ı mahmûdda[762] *(övülmüş mekanda) dirilt' derse kıyamet günü ona şefaatim vâcip olur."*[763]

Ahmed, Müslim, ve İbn Mâce dışındaki *Sünen* müelliflerinin rivayetlerine göre Abdullah b. Amr, Hz. Peygamber'in şöyle dediğini duymuştur: *"Müezzini duyduğunuzda onun söylediklerinin aynısını siz de söyleyin. Sonra bana salât (dua) edin. Kim benim için bir defa salât ederse Allah ona on defa salât (rahmet) eder. sonra benim için vesileyi isteyin. O, cennette bir mertebedir ve Allah'ın kullarından sadece birisine ait olacaktır. Ben o olmayı umuyorum. Kim benim için vesileyi isterse ona şefaatim vâcip olur."*[764]

Hz. Peygamberin vesile ile ilgili bu tefsirini, onun manalarından biri olarak dilciler tarafından nakledilen "hükümdar nezdindeki mertebe" görüşü de teyid ediyor. Öyle görülüyor ki bu özel vesile, cennet mertebelerinin en yücesidir. kim bunu Hz. Peygambere tahsis etmesi için Allah'a dua ederse Hz. Peygamber onu şefaat ile mükafatlandıracaktır ki şefaat de bir duadır. Böylece bir amele, kendi cinsinden karşılık verilmiş olmaktadır. Hadisteki vesile, cennetteki muayyen bir mertebeye verilen isimdir.[765] Kur'an-ı Kerîm'deki vesile ise Allah'ın rızasına ulaşmayı sağlayan her türlü ilim ve amel anlamındadır.

"O'nun yolunda cihad edin."

Yani nefsinizle cihad edin; onu hevâsına uymaktan alıkoyun ve her hâlükârda hakka bağlı kalmaya teşvik edin. İslam davetine, onun insanları hidayete erdirmesine karşı koyan İslam düşmanları ile de cihad edin. ***"Cihâd"***, *"cehd"* kelimesinden türemiştir ve *"cehd"* meşakkat, yorgunluk anlamındadır. ***"Allah'in yolu"*** (***sebîlüllah***), hak, hayır ve fazilet yoldur. İnsanın hak, hayır ve fazileti savunma veya bunları yerleştirme, başkalarını bunlara teşvik sadedinde katlandığı her türlü meşakkat ve yorgunluk Allah yolunda cihaddır.

---

762. Arap gramerine göre cümledeki *"makâmen"* zarf olarak mansubdur. Mana *"Onu makam-ı mahmûdda kaldır"* demektir. *"İb'ashü"* kelimesine tazmin yoluyla *"a'tıhî"* (*ver*) manasının yüklendiği de söylenir. *"Makâmen"* kelimesinin nekre olmasının hikmeti muhtemelen kelimenin İsra Sûresi'ndeki (17/79) lafzı ile uyum sağlamaktır. Nesâî, İbn Hıbbân ve başkaları bu kelimeyi marife olarak rivayet ederler.

763. Buhârî, *Ezân*, 8; Ebû Dâvûd, *Salât*, 38; Tirmizî, *Salât*, 45.

764. Müslim, *Salât*, 11; Ebû Dâvûd, *Salât*, 36; Tirmizî, *Menâkıb*, 3; Nesâî, *Ezân*, 37.

765. Ahiret ile ilgili haberler zandan arınmış bir kesinlik taşımalıdır. Çünkü ahiret ile ilgili bilgiler gaybi alanla ilgilidir. Bu alanla ilgili Muhammed Abduh, özellikle *"zan"* taşıyan ahad rivayetleri kullanmamaktadır. Zira gaybi hadisler kesinlik/yakînilik değil, zannîlik taşımaktadır. (Yayıncı)

"Umulur ki felaha erersiniz." Yani felaha ve kurtuluşa, dünya ve âhiret saadetine erme ümidiyle terkedilmesi gereken şeylerden sakınınız ve yapılması gereken şeyleri; Allah'ın rızasına ve O'na yakınlaşmaya sebep olacak şeyleri de yapınız, O'nun yolunda karşılaşacağınız meşakkat ve yorgunluğa tahammül ediniz.

Sonraki Âlimlerin Geneline Göre Tevessül ve Vesile

Ayetteki tevessülün manasını ve rivayet tefsirlerinde râvilerin bu konuda seleften naklen söylediklerini açıklamış olduk. Herhangi bir sahabiden, tâbiînden veya selef âlimlerinin genelinden yahut içlerinden birinden Allah'a vesilenin, O'nun insanlar için meşru kıldığı iman ve amelden -ki dua da buna dahildir- başka bir şeyle isteneceğine, aranacağına dair hiç bir nakil yoktur. Bunun tek istisnası İmam Mâlik'ten rivayet edilen bir sözdür ki o da sahih değildir. Hatta Mâlik'ten buna aykırı sahih rivayet vardır.

Sonraki dönemde peygamberlerin ve takva ehli iyi insanların şahısları ile *"tevessül"* olayı ortaya çıktı. Onları Allah'a götüren vesileler olarak niteliyorlardı. Yine bu çağda Allah'a bir mükellefiyet yükler tarzda onlar adına yemin ediliyor, insanlar kabirlerinin yanında veya kabirlerden uzak yerlerde onlardan ihtiyaçlarını gidermelerini, bazı zararları önlemelerini, bazı yararları da sağlamalarını istiyorlardı. Bu durum yaygın bir hal alıp çoğaldı. Öyle oldu ki insanların bir çoğu ihtiyaçlarını gidermeleri için Allah ile beraber bunlara da veya Allah'ı bırakıp sadece bunlara dua etmeye başladılar. Halbuki Ahmed, Buhârî (*el-Edebü'l-Müfred*'de), dört *Sünen* müellifi ve başkalarının Numan b. Beşîr'den rivayet ettiklerine göre Hz. Peygamber'in de dediği gibi *"Dua, ibadettir."*[766]

Allah da şöyle buyurur: *"Allah ile beraber kimseye dua etmeyin."*[767], *"Allah'ı bırakıp da kendilerine dua ettiğiniz kimseler, sizin gibi kuldurlar."*[768], *"O'nun dışında dua ettiğiniz kimseler en basit bir şeye bile mâlik değiller. Onlara dua etseniz duanızı duymazlar. Duysalar da size cevap veremezler. Kıyamet günü sizin şirkinizi (onları Allah'ın ortağı saydığınızı) inkar ederler. Sana hiç kimse her şeyden haberdâr olan (Allah) gibi haber vermez."*[769]

---

766. Tirmizi, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/16, 40, *Deavât*, 2; İbn Mâce, *Duâ*, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 267 (VI, 373).
767. Cin, 72/18.
768. A'râf, 7/194.
769. Fâtır, 35/13-14.

Buna rağmen bazı müellifler onların duyduklarını ve dua edene icabette bulunduklarını iddia ediyorlar. Cehalet yaygın olduğu için sıradan halk da Allah'ın sözüne aykırı bu gibi görüşleri benimsiyor. İlimle meşguliyeti olan bazı kişiler de tevile giderek bunun, onları Allah'a vesile yapmak kabilinden olduğunu söylüyor.

Şeyhülislam İbn Teymiye konuyu bütün ayrıntılarıyla ele alıp incelemiştir. Onun bu konuda yazdıkları büyükçe bir kitap olmuş ve bu kitaba da *Kâıde celîle fi't-tevessül ve'l-vesîle* adını vermiştir. İki defa bastığımız bu kitapta o, vesilenin Kur'ân ve hadisteki manasını bizim yukarıda söylediklerimize benzer tarzda açıkladıktan sonra şunları söyler:

"Sahabenin sözünde yer alan Hz. Peygamber'i vesile yapma (*tevessül bi'n-nebî*) ve onunla yönelme (*teveccüh*) ifadesi ile kasdedilen ise onun 'duasını ve şefaatini vesile yapmak'tır. Sonraki âlimlerin çoğunun kullanımlarında geçen Hz. Peygamber'i vesile yapma ifadesi ile kasdedilen ise onun adına yemin etme ve onu vasıta kılarak istemedir. Onlar diğer peygamberlere, sâlihlere ve sâlih olduğuna inandıkları kişilere yemin ettikleri gibi ona da yemin ediyorlar."

"Peygamber'e (s) tevessülün, sahih olduğu hususunda Müslümanların ittifak ettikleri iki manası vardır. Ayrıca bu, Sünnet'te yer almayan üçüncü bir manada daha kullanılmaktadır. Sahih olduğu hususunda Müslümanların ittifak ettikleri iki manadan birincisine göre tevessül, imanın ve İslam'ın aslıdır. Yani buradaki tevessül, Hz. Peygamber'e imanı ve ona itaati vesile kılmak anlamındadır. İkinci mana ise daha önce de geçtiği gibi onun dua etmesi ve şefaati ile ilgilidir. Bu ikisinin de caiz olduğu hususunda Müslümanlar müttefiktirler. Hz. Ömer'in 'Allah'ım! Kuraklığa uğradığımızda sana peygamberimizle tevessül ettik (onu vesile kıldık) ve sulandık. Biz Peygamberimizin amcası ile tevessülde bulunuyoruz, bizi sula' ifadesi de bu kabildendir yani onun 'duası ve yardımı' ile tevessülde bulunuyoruz (duasını ve şefaatini vesile yapıyoruz) demektir. '*Ve O'na vesile arayın*' ayetindeki vesile de 'O'na itaat etmek suretiyle yaklaşma' anlamındadır. Allah'ın peygamberine itaat, Allah'a itaattir. Çünkü O '*Kim Peygambere itaat ederse Allah'a itaat etmiştir.*'[770] buyurur. Bu birinci tevessül dinin aslıdır ve hiç bir Müslüman onu inkar etmez. Hz. Ömer'in sözünde olduğu gibi 'Hz. Peygamber'in duası ve şefaati ile tevessül' onun zâtı ile değil duası ile tevessüldür. Bundan dolayı da onunla tevessülü bırakmışlar amcası Abbas ile tevessüle geçmişlerdir. Eğer tevessül

770. Nisâ, 4/80.

onun zatı ile olsaydı zaman onunla tevessül Abbas ile tevessülden daha uygun olurdu. Onlar onunla tevessülü bırakıp Abbas ile tevessüle geçtiklerine göre bundan anlaşılıyor ki onun sağlığında yaptıkları ölümü ile imkansız hale geldi. Ona iman ve itaat etme anlamındaki tevessül ise buna benzemez, o her zaman meşrudur."

"Tevessül kelimesi ile üç mana kasdedilir: 1. Ona itaat ile tevessül ki bu farzdır ve iman ancak bununla tamamlanır. 2. Onun duası ve şefaati ile tevessül. Bu, onun sağlığında mevcut idi ve Kıyamet gününde de onun şefaati beklenir. 3. Allah'a bir mükellefiyet yükler şekilde onun zâtına yemin etmek anlamında tevessül. İşte bu, sahabenin yağmur duası ve benzeri işlerde onun sağlığında da ölümünden sonra da yapmadıkları bir şeydir. Ne kabrinin yanında ne de başka bir yerde böyle bir şey yapmışlardır. Onların aralarında şöhret bulmuş dualarda da böyle bir şey yoktur. Bu konuda sadece bazı merfu ve mevkuf zayıf hadislerde veya sözü delil değeri taşımayan kişilere ait bir şeyler nakledilir. Bunu ileride anlatacağız."

"Ebu Hanife ve ashabının 'caiz değil' dedikleri ve yasakladıkları da budur. Onlar ondan bir yaratık ile istekte bulunulmaz ve kimse 'Senden peygamberlerinin hakkına karşılık istiyorum' demez, derler. Ebû'l-Hüseyn el-Kudûrî fıkıh alanında *Şerhu'l-Kerhî* adındaki büyük kitabının Kerâhiyye bölümünde şöyle der: Bunu Ebu Hanife'nin ashabından bir çok kişi söylemiştir. Bişr b. Velîd, Ebû Yusuf'un kendilerine Ebû Hanîfe'nin şöyle dediğini söyler: Hiç kimsenin Allah'a başka biri ile dua etmemesi, sadece kendisi ile dua etmesi gerekir. Birisinin 'Arş'ının izzet mak'atları ile' veya 'yaratığının hakkı ile' demesini mekruh[771] görürüm. Bu, (son ifade) Ebû Yusuf'un da görüşüdür. Ebû Yusuf şöyle der: 'Arş'ının izzet mak'adı, Allah'tır; bunu mekruh görmem. Ama 'falanın hakkı ile' veya 'nebilerinin ve Rasûllerinin hakkı ile', yahut 'Beyt-haram'ın, Meş'ar-i haram'ın hakkı ile' demesini mekruh görürüm. Kudûrî der ki: Onun hakkı ile istemek caiz değildir. Çünkü yaratıkların yaratıcı üzerinde herhangi bir hakkı yoktur, dolayısıyla da ittifakla caiz değildir."

"Ebû Hanife ve ashabının bu 'Allah'tan bir yaratık ile istekte bulunulmaz' sözleri iki anlama gelir: Birinci o, bir kişinin bir yaratığa yemin etmesini caiz görmeyen diğer imamlara muvafakat etmektedir. O, bir yaratığa, bir yaratığa mükellefiyet yükler tarzda yemin edilmesini caiz görmeyince, bir yaratığa Yaratıcı'ya mükellefiyet yükler tarzda yemin edilmesini de öncelikle caiz

771. Hanefiler mekruh kelimesini mutlak olarak kullandıklarında "tahrîmen mekruh"u kasdederler.

görmez. Bu, Allah'ın, yaratıklarına yemin etmesinden farklıdır. O, mesela '*(Karanlığı ile etrafı) bürüyüp örttüğü zaman geceye yemin olsun.*'[772] '*Açılıp ağardığı zaman gündüze yemin olsun.*'[773], '*Güneşe ve onun kuşluk vaktindeki aydınlığına yemin olsun.*'[774], '*Söküp çıkaranlara yemin olsun.*'[775] demektedir. Allah'ın, yarattıklarına yemin ederken kudretine, hikmetine ve birliğine delalet eden ayetlerini zikreder ve bundan O'nun bu şekilde yemin etmesi güzel hale gelir, O'nun yemini böyle bir hikmeti ihtiva eder. Ama yaratıkların yemin etmesi böyle değildir. Onların yaratıklara yemin etmeleri şirktir ve buna aykırıdır. Nitekim *Sünen*'lerde yer aldığına göre Hz. Peygamber de '*Allah'tan başkasına yemin eden şirk koşmuştur.*'[776] buyurur. İçlerinde Tirmizî'nin de bulunduğu bazı alimler bu hadisin sahih olduğunu söylerler. Bir rivayette hadisin son kısmı "*...kâfir olmuştur*"[777] şeklindedir. Hâkim bu rivayeti sahih sayar. Buhârî ve Müslim'de de Hz. Peygamber'in '*Kim yemin edecekse Allah'a yemin etsin.*'[778] dediği rivayet edilir. Yine o, '*Babalarınıza yemin etmeyin. Allah, babalarınıza yemin etmenizi yasaklıyor.*'[779], '*Kim Lât ve Uzzâ'ya yemin ederse lâilâhe illallah (Allah'tan başka hiç bir tanrı yoktur) desin.*'[780] buyurur."

Muhterem yaratıklar veya muhterem olduğuna inanılan yaratıklara yemin edildiği takdirde bu yeminin yemin olarak kabul edilmeyeceği (mün'akit olmayacağı) ve buna muhalefet edildiği takdirde de kefaret gerekmeyeceği hususunda Müslümanlar arasında ittifak vardır. Mesela Arş'a, Kürsî'ye, Kabe'ye, Mescid-i Haram'a, Mescid-i Aksa'ya, Mescid-i Nebevî'ye, meleklere, sâlihlere, hükümdarlara, mücahitlerin kılıçlarına, peygamberlerin ve salihlerin türbelerine, sedekin[781] imanına ve fütüvvet sembollerine yapılan yeminler bu durumdadır, bunlar yemin sayılmazlar ve bu şekildeki yeminlerin bozulmasından dolayı kefaret gerekmez.

Cumhûr'a göre yaratıklara yemin edilmesi haramdır. Ebu Hanife de bu görüştedir ve bu aynı zamanda İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'den nakledilen iki görüşten biridir. Bu konuda sahabenin icmasının olduğu da söylenir.

772. Leyl, 92/1.
773. Leyl, 92/2.
774. Şems, 91/1.
775. Nâziât ,79/1.
776. Tirmizî, *Nüzûr*, 9.
777. Tirmizî, *Nüzûr*, 9.
778. Buhârî, *Şehâdât*, 26; *Fezâilü's-Sahâbe*, 56; Müslim, *Eymân*, 3.
779. Müslim, *Eymân*, 1, 3; Tirmizî, *Nüzûr*, 9; Nesâî, *Eymân*, 4.
780. Buhârî, *Eymân*, 4; Müslim, *Eymân*, 5.
781. Sedek (sezek), Farslılarca meşhur olan yakıt gecesidir.

Diğer taraftan bu şekildeki yeminin tenzihen mekruh olduğu da söylenmiştir. Fakat birinci görüş daha doğrudur. Hatta Abdullah b. Mesud, Abdillah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer "Yalan yere Allah'a yemin etmem benim için Allah'tan başkasına doğru olarak yemin etmekten daha iyidir." derler. Çünkü Allah'tan başkasına yemin etmek şirktir ve şirk, yalandan daha büyük bir günahtır.

Peygamberlere yemin konusundaki tartışma malumumuzdur. Peygamber'e (s) yemin konusunda Ahmed'den iki rivayet vardır. Bir rivayete göre bu yemin, yemin sayılmaz (mün'akit olmaz). Bu rivayet Cumhûr'un, Mâlik, Ebû Hanife ve Şâfiî'nin görüşüne de uygundur. İkinci rivayete göre ise bu yemin yemin sayılır. Ahmed b. Hanbel'e bağlı alimlerden Kadı ve onun peşinden gidenlerin de dahil olduğu bir grup bu rivayeti tercih ederler. İbn Münzir de bunlara muvafakat eder. Fakat bunların ekseriyeti bu konudaki tartışmayı sadece Hz. Peygamber'e yemin ile sınırlı tutarlar. İbn Akîl ise bu hükmü diğer peygamberlere de teşmil eder. Peygamber de olsa herhangi bir yaratığa yapılan yeminden dolayı kefaret gerekmesi son derece zayıf bir görüştür ve nasslara, usule aykırıdır. Allah'a bir mükellefiyet yükler tarzda ona (Hz. Peygamber'e) yemin etmek de -ki ondan istemek de ona yemin etmek anlamındadır- bu türdendir.

(Şeyhülislam İbn Teymiye sonra şunları söylüyor):

"Ebû Hanife, ashabı ve başka alimlerin 'Peygamberler hakkına veya başka tarzda olsun herhangi bir yaratık ile Allah'tan istekte bulunulması caiz değildir' sözleri daha önce de geçtiği gibi iki anlama gelir: 1. Bir yaratığa, Allah'a bir mükellefiyet yükler tarzda yemin etmek ki bu, daha önce de geçtiği gibi alimlerin büyük çoğunluğunca da caiz değildir. Diğer taraftan Allah'a mükellefiyet yükler tarzda Kabe'ye ve kutsallara (meşâir) yemin etmek de yasaklanmıştır. 2. Bir yaratık vasıtasıyla istekte bulunmak ki bazı insanlar bunu caiz görüyorlar ve bu konuda seleften bazı rivayetler naklediliyor. Bu husus bir çok insanın duasında da yer alıyor. Fakat bu konuda Hz. Peygamber'den rivayet edilenlerin hepsi zayıf hatta uydurmadır (mevzudur). Bu görüştekiler için âmâ hadisinden başka delil değeri olacağı zannedilebilecek tek hadis yoktur. Bu hadise göre de Hz. Peygamber âmâya 'Senin peygamberin, rahmet peygamberi Muhammed vasıtasıyla (onunla) senden istiyorum, sana yöneliyorum' demesini öğretmiştir..."[782]

782. Üstad âmâ hadisi üzerinde sözü hayli uzatır, hadisin tariklerini ve illetlerini açıklar. Bunlardan senedi sağlam (sâlim) olanların, âmânın Hz. Peygamber'in şahsını değil, duasını vesile yaptığına delalet ettiğini belirtir.

"Aslında âmâ hadisi onların lehinde bir delil değildir. Çünkü bu hadiste açıkça görülüyor ki o âmâ Hz. Peygamber'in duasını ve şefaatini vesile yapmıştır. Bu ise Hz. Peygamber'den dua talep etmektir. Nitekim Hz. Peygamber ondan 'Allahım! Onun benim hakkımdaki şefaatini kabul et.' demesini istemektedir.[783] Hz. Peygamber onun için dua edince Allah da bundan dolayı onun gözüne yeniden görme kaabiliyeti vermiştir. Bu ise Hz. Peygamber'in mucizelerinden sayılacak bir olaydır. Eğer Hz. Peygamber tarafından kendileri için dua edilmemiş başka âmâlar onu vasıta kılarak istekte bulunsalardı onların durumu bu âmânınki gibi olmazdı."[784]

"Hz. Ömer'in muhacirler ve Ensar arasında meşhur olan yağmur duası ve oradaki 'Allahım! Biz kuraklıkla karşılaşınca sana Peygamberimiz ile tevessülde bulunuyorduk ve sen bize su veriyordun. Sana Peygamberimizin amcası ile tevessülde bulunuyoruz; bize su ver' sözü onlar nezdinde meşru olan tevessülün, onun zâtı vasıtasıyla istekte bulunmak değil, duası ve şefaati ile istekte bulunmak olduğuna delalet eder. Çünkü eğer zâtı ile istekte bulunmak caiz olsaydı Hz. Ömer ile Muhacirler ve Ensar, Hz. Peygamber ile istekte bulunmayı bırakıp Abbas ile istekte bulunmaya yönelmezlerdi."

"Peygamberler ve salihler vasıtasıyla istekte bulunma konusunun tartışılması caizdir. Fakat bunlara yemin meselesinin tartışma konusu olması caiz değildir. Çünkü istemek ile yemin etmek farklı şeylerdir. İsteyen kişi; yalvaran, zelil durumdadır ve isteğinin karşılanması için münasip bir sebebi vasıta kılarak ister. Halbuki yemin eden bundan daha üstün bir durumdadır. O, talebini yemin ile teyid ederek talepte bulunan kişidir. Yemin eden ancak kendisince yeminini yerine getirecek birisine mükellefiyet yükleyerek yemin eder. Onun yeminini yerine getirmek de (ibrâr) bazı kurallara özel bir durumdur. Halbuki istekte bulunanların isteğini yerine getirmek genel bir durumdur. Allah, kâfir bile olsalar zorda kalanların, zulme uğrayanların dualarını kabul eder. *Sahih*'te nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle der: '*Her kim içinde günah ve akraba ile ilişki kesme bulunmayan bir dua ile Allah'a dua ederse Allah mutlaka bundan dolayı ona üç hasletten birini verir: Ya onun duasını hemen kabul eder. Ya onun için o dua kadar hayır biriktirir. Ya da ondan*

783. Ahmed, *Müsned*, IV, 138 (VI, 107); Tirmizî, *Deavât*, 129.

784. İbn Teymiye şefaatte yaratılmışların vesile edilemeyeceği konusunu izah ederken, vesileyle ilgili bu hususu çağrıştıran bazı rivayetlerden faydalanmakta, ve bu zayıf hadis rivayetlerini "Hz. Peygamber'in şahsının değil, duasının vesile yapıldığı" görüşüyle telif etmeye çalışmaktadır. Ancak bunu yaparken, Kur'an bilgisi dışında mücize iddiası içeren rivayet aktarımlarını yakînilik ölçüsüyle değerlendirmemektedir. (Yayıncı)

o dua kadar şerri önler'[785]. Oradakiler 'Ya Rasûlallah! Öyleyse çok yapalım' deyince de onlara 'Allah daha çok yapar' der."[786]

(Sonra başka bir yerde şunları söylüyor):

"Onları vasıta kılarak istemek anlamındaki bu 'peygamberler ile tevessül', Ebu Hanife ve diğer alimlerin 'caiz değil' dedikleri tevessüldür. İmam Malik'in mezhebine dair malumat arasında bununla çelişen bir şey yoktur. İmam Malik'ten de ashabından da onun peygambere yemin etmek veya onun vasıtasıyla istemek anlamındaki tevessülü caiz gördüğünü söyleyen kişiyi destekleyecek herhangi bir nakil mevcut değildir. O, ne böyle bir tevessülün peygamber için sebep olduğunu söyler ne de bunu ayıplar. Hatta onun dua eden kişinin 'Ya Seyyidî! Seyyidî!' demesini mekruh gördüğü bilinmektedir. O, peygamberlerin dediği gibi 'Ya Rab! Ya Rab! Ya Kerîm!' de, der. Yine o 'Ya Hannân! Ya Mennân!' denmesini de mekruh görür. İfade edilen o görüş ondan nakledilmemektedir. Malik öyle dua edilmesini mekruh görüyordu. Çünkü ona göre peygamber olsun veya olmasın bir yaratık vasıtasıyla Allah'tan istekte bulunulması meşru değildi. O biliyordu ki sahabe kıtlık senesinde kuraklık ile karşı karşıya kalınca Allah'tan peygamber olsun veya olmasın herhangi bir yaratık vasıtasıyla istekte bulunmadılar."

"Aksine Hz. Ömer 'Allahım! Biz kuraklıkla karşılaşınca sana Peygamberimiz ile tevessülde bulunuyorduk ve sen bize su veriyordun. Sana Peygamberimizin amcası ile tevessülde bulunuyoruz; bize su ver' dedi. Diğer taraftan İbn Ömer, Enes ve başkalarından nakledilen sahih rivayete göre onlar kuraklık ile karşılaştıklarında Hz. Peygamber'in duası ile ve yağmur talebi ile tevessül ediyorlardı. Onların hiçbirinden Hz. Peygamber'in sağlığında kendisi veya başka bir yaratık vasıtasıyla Allah'tan yağmur yahut başka bir şey istediklerine dair herhangi bir nakil mevcut değildir. (Âmâ hadisi üzerinde inşallah ayrıca duracağız). Eğer onun vasıtasıyla istekte bulunmak sahabe arasında maruf olsaydı onlar Hz. Ömer'e onun vasıtasıyla istekte bulunmanın ve tevessülün Abbas vasıtasıyla istekte bulunmaktan ve tevessülden daha uygun olduğunu söylerlerdi ve şöyle devam ederlerdi: Hz. Peygamber ile tevessül, yaratıkların en faziletlisi ile tevessül olduğu halde onun sağlığında yapmış olduğumuz meşru işi bırakıp da niçin onun akrabalarından biri ile tevessül ediyoruz? Böyle yapmak, meşru Sünnet'i terketmek

---

785. Benzer bir rivayet için bkz: Tirmizî, *Deavât*, 145.

786. Üstad istek (suâl) ile yemin arasındaki farkı uzun uzadıya anlatıyor. Onun dediklerinden bir kısmına *"Kendisi ile istekte bulunduğunuz Allah'tan ve rahimlerden sakınınız"* (Nisa 4/2) ayetinin tefsiri esnasında yer vermiştik.

ve daha faziletli olan işi bırakmak, Allah'tan, Yüce bir sebep ile isteme imkanı varken ondan daha zayıf olan sebep ile istemek demektir. Halbuki biz kuraklıkta darb-ı mesel haline gelen kıtlık yılında son derece zor durumdayız."

"Hz. Ömer'in yaptığını Muaviye de beraberindeki sahabilerin ve tâbilerin huzurunda yaptı. Hz. Ömer, Abbas ile tevessülde bulunduğu gibi o da Yezîd b. Esved el-Cereşî ile tevessül etti."

"Aynı şekilde Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine ve başka mezheplere mensup fakihler yağmur duasında salih ve iyi kişilerin 'dualarıyla tevessül' edilebileceğini söylerler ve Hz. Ömer'in izinden giderek duasıyla tevessülde bulunulan kişinin Hz. Peygamber'in yakınlarından birisi olması halinde bunun daha faziletli olacağını belirtirler. Ama hiç bir ilim adamı bu konuda bir peygamber ile veya başka birisi ile Allah'tan istekte bulunulabileceğini söylemez."

"İmam Mâlik'in, Hz. Peygamber'den veya başka birinden öldükten sonra istekte bulunmayı caiz gördüğünü nakledenler veya aynı şeyi diğer imamlardan mesela Şâfiî'den, Ahmed'den veya başkalarından nakledenler o kişilere iftira etmektedirler. Fakat bazı cahiller Mâlik'e mal edilen asılsız bir hikayeye dayanarak bunu naklediyorlar. Eğer anlattıkları hikaye doğru olsaydı bile oradaki tevessül, bu tevessül değil kıyamet gününde onun şefaati ile tevessül olurdu. Buna rağmen bir kısım insanlar -ileride anlatacağımız gibi- aslı zayıf olan bu hikayeyi bile tahrif ediyorlar"[787] (İbn Teymiye'den yapılan nakil burada bitti).

Bu konudaki öz ve kapsamlı söz şudur: Vesile, Allah'a yaklaşmayı sağlayan ve insanı O'nun rızasına götürmesi umulan şeydir ki o da Allah'ın, nefsin tezkiyesi için meşru kıldıklarıdır. Çünkü Allah nefsin tezkiyesini kurtuluşun mihveri yapmıştır. Tevessül de burada emredilen vesileyi istemek, onun peşinde olmak yani nefis tezkiyesi için meşru kılınan şeyleri yapmaktır. Allah'ın Kitabı gerek geneli itibariyle gerekse ayrıntılı ifadelerle kurtuluş ve felahın mihverinde imanın ve salih amelin bulunduğuna delalet eder: *"İnsan için sadece kendi çalıştığı vardır ve onun çalışması ileride görülecektir.*

---

787. İbn Teymiyye'den nakledilen bu uzun alıntı için bkz: İbn Teymiye, *Kâide celîle fi't-tevessül ve'l-vesîle*, nşr. Muhammed Reşid Rıza, yy, ts. (Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye), s. 47-49, 61-63. (Çev.)

Sonra da ona tastamam karşılığı verilecektir."[788], *"Bugün herkese, yaptığının karşılığı verilir."*[789], *"Size, yaptıklarınızdan başka bir şeyin karşılığı mı verilecek?"*[790]

Sünnet'in; mü'minin bir başkası için yapacağı duanın o şahsa fayda verebileceğine delalet ettiği doğrudur. Fakat Sahih'te zikredildiğine göre Hz. Peygamber Allah'a dua etmiş, O'ndan ümmetinin sıkıntısının kendi aralarında olmamasını istemiş ama Allah ona istediğini vermemiştir.[791]

Yine onun, amcası Ebu Talib'in iman etmesi hususunda çok istekli olduğu ve Allah'ın bu konuda *"Sen sevdiğini hidayete erdiremezsin. Ama Allah dilediğini hidayete erdirir."*[792] ayetini indirdiği bilinmektedir.

Yine bilinmektedir ki gönderilen her peygamberin kesinlikle kabul edilecek bir duası vardır ve diğer duaları için kabul edilme ümidi ve kabul edilmeme endişesi söz konusudur. Bundan dolayı Hz. Peygamber o duasını kıyamet gününde ümmeti için şefaatçi olmak maksadıyla saklamıştır.

Burada işaret ettiğimiz ve benzerleri sahih hadislerden ve bir kısmını zikrettiğimiz ayetlerden anlaşılıyor ki dua eden kim olursa olsun bir kişinin başka birisi için yapacağı duanın ona faydalı olması her zaman gerçekleşen bir durum değildir. Bir kişinin şahsı -o senin için dua etmese de- seni Allah'a yaklaştırma vesilesi olur mu? Bu öyle bir şey ki ne Kitab'tan ne Sünnet'ten bir delili var ve ne de akıl -eğer aklın, dînî kurbetlerde (sevap sebebi olacak davranışlarda) hakem kabul edilmesi caiz ise- buna delalet eder. İnsanın Allah'a yaklaşmasında, O'nun rızasını ve güzel mükafatını arzulamasında asıl olan, onun imanı ve kendisi için yaptıklarıdır. Bir insan Allah'ın onun için meşru kıldığı ve kurtuluş sebebi saydığı fiilleri işlemezse ve başka birisi de onun için böyle bir duada bulunmazsa nasıl Allah'a vesile aramış olur? Allah'ın bazı muhterem kullarını *"vesile"* diye nitelemiş olmaları veya ölümünden sonra ondan kendilerine şefaat yani dua etmesini talep etmeleri hiç Allah'ın *"O'na vesile arayın."* emrine uymuş oldukları anlamına gelir mi? Asla! Ölüden talepte bulunmak kesinlikle meşru değildir. Meşru olduğu ve böyle duyumlar bulunduğu farz edilse bile onun kabul edilip edilmediğinin bilinmesi imkansızdır. Bu, ahirete ait gaybî işlerdendir. *"O gün emir (yetki, iş)*

---

788. Necm, 53/39-41.
789. Gâfir (Mü'min), 40/17.
790. Neml, 27/90.
791. Bkz: Ahmed, *Müsned*, V, 248 (VIII, 268); VI, 396 (X, 349); Tirmizi, *Fiten*, 14; İbn Mace, *Fiten*, 9.
792. Kasas, 28/56.

Allah'ındır."[793] Sadece O'nundur. Şefaat işi de bunlara dahildir. Şefaat Allah'a bırakılmıştır, burada istemekle elde edilmez. *"De ki: Şefaat tamamen Allah'a aittir."*[794], *"O'nun nezdinde, O'nun izni olmadan kim şefaat edecek?"*[795], *"O'nun râzı olduklarından başkasına şefaat etmezler. O'nun korkusundan titrerler."*[796]

Dünya hayatında görülen o ki bir kişinin yerine babası, hocası veya salihlerden birisi yemek yese o kişi doymaz. Yine bir hasta ilacını içmez, onun yerine bu ilacı başka birisi içerse o hasta şifa bulmaz. Başkalarının huyları ve ahlakı o insanın nefsinde etkili olmaz, amellerinde tezahür etmez. Peygamber veya kendisine güvenilen veli cömert, cesur ve emanet ehli olunca o kişi onların bu cömertliğinden dolayı malını harcamaz, onların cesareti ile canını ortaya koymaz ve onlar emanet ehli diye hakları sahiplerine eda etmez. Çünkü onun amelleri Peygamberin ve güvendiği velinin ahlakından değil onun kendi ahlakından ve huylarından kaynaklanır. Dünyadaki uygulama böyle olunca ve insan başka birisinin ahlakı, ilmi ve ameli ile yaşamayınca -ki dünya kazanma ve yardımlaşma yeridir- *"Hiçbir nefsin başka bir nefis için bir şeye mâlik olmadığı gün"*[797]de bir insanın imanı ve salihlerden oluşu başka bir insana nasıl fayda verir? *"O gün emir (yetki, iş) Allah'ındır."*[798]

"Karşılığında kıyamet günü azabından kurtulmaları için yeryüzündekilerin tamamı ve onunla beraber bir o kadarı daha kâfirlerin olsaydı bu onlardan kabul edilmezdi. Onlar için acıklı bir azap vardır." Burada yeni bir konudan söz edilmektedir. Fakat burada ifade edilenler, önceki ayetlerde geçen konulardan tamamen kopuk da değildir. Buradaki ifadeler, ahirette kurtuluş ve selametin mihverinin Allah'tan sakınma (takva) ve iman ile, yerinde amel ile O'na tevessül, salih amel ve Allah yolunda cihat ile nefsi tezkiye etmek olduğu noktasında önceki ayetlerde geçen hususları güçlendirmektedir ki bunlar sâdık mü'minlerin vasfıdır. Allah burada şöyle diyor: Kurtuluş ve selametin mihveri, kâfirlerin fidye meselesinde vehmettikleri gibi insanın dışındaki unsurlar değil, bizzat onun kendisindeki özelliklerdir. Eğer yeryüzündeki her şey bir o kadar fazlası ile birlikte kâfirlerin olsa ve kıyamet günü karşılaşacakları azaptan kurtulmalarını sağlayacak fidye olarak bunların tamamını bir kerede verecek olsalar Allah bunları kabul etmez ve

793. İnfitar, 82/19.
794. Zümer, 39/44.
795. Bakara, 2/255.
796. Enbiya, 21/28.
797. İnfitar, 82/19.
798. İnfitar, 82/19.

bundan dolayı onları azaptan kurtarmaz. Çünkü Allah'ın hikmetli sünneti hep insanın kurtuluş ve felahının onun dışındaki şeylerden değil onun kendisinden kaynaklanması şeklinde olmuştur. *"Onu (nefsi) temizleyen kurtuluşa ermiştir."*[799] *"Ve onu ifsat eden de mahrum olmuştur."*[800] Onlar için ıstırabı çok çetin bir azap vardır, onlar küfürleri ile ve bunun ardından fidyeye ve şefaatçilere güvendikleri için işledikleri kötü amelleri ile, bu azabı hak ettiler. İşte bu, İslam ile diğer dinler arasında mevcut olan net ve köklü bir farktır.

İslam, fıtrat dinidir. Allah'ın fıtratla ilgili sünnetine göre insanın dünya ve ahiretteki bedenî ve nefsî mutluluğu başkasından değil kendinden kaynaklanır. Halbuki Hıristiyanlar kendileri ne halde olurlarsa olsunlar kurtuluş ve felahlarının, mutluluklarının, Hz. İsa'nın onlar için fidye olmasından, kendisini feda ederek onları kurtarmasından kaynaklandığına inanıyorlar. Çokları bu konuda Hz. İsa'ya Rasûlleri ve kutsal kişileri de ilave ediyorlar. Onlar bu kişilerin kendileri için Allah nezdinde şefaatçi oldukları görüşündeler. Müslümanlar ise inanıyorlar ki kurtuluş ve felahta aslolan, iman ve faziletli davranışlarla, iyi amellerle nefsi tezkiye etmektir. Onların nefisleri bunlarla ıslah olur, Allah'ın rızasına layık hale gelir. Ama şirk ve fısk ile, yeryüzünde fesad çıkarmakla nefsini ifsad edenler Allah'ın rızasına ve O'nun aziz yurduna layık olamazlar. Onlardan ne fidye kabul edilir ne de şefaatçilerin şefaatleri onlara fayda verir.

"Ateşten çıkmak isterler. Onlar ondan çıkacak değiller. Onlar için kalıcı bir azap vardır." Kâfirler azap ve bedbahtlık yurdu olan ateşe, cehenneme girdikten sonra oradan çıkmak isterler. Onlar oradan -cümledeki olumsuzluğun ***"bâ"*** harf-i cerri ile tekit edilmesinin delalet ettiği gibi- asla çıkamazlar. Allah daha sonra bu cümlenin muhtevasını pekiştirmek üzere onlar için orada kalıcı (mukîm) bir azap olduğunu ifade ediyor. "Mukîm", kalıcı ve sabit olup başka bir yere gitmeyen, demektir.

Bu ayet, isti'nâf-ı beyâniyyedir (mukadder bir sorunun cevabıdır). Çünkü önceki ayeti duyan kişi kendilerinden miktarı ne kadar çok olsa bile herhangi bir fidye kabul edilmeyen bu kâfirlerin durumunu merak edip sormak ister. İşte ayet bunun cevabı olarak gelmiştir.

Sonra Allah şöyle buyurdu:

799. Şems, 91/9.
800. Şems, 91/10.

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ
عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿38﴾ فَمَن تَابَ مِن بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ إِنَّ
اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿39﴾ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ يُعَذِّبُ
مَن يَشَاءُ وَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿40﴾

38- Çalan erkek ve çalan kadın. Yaptıklarının cezası ve Allah'tan bir ibret olmak üzere onların ellerini kesin. Allah azizdir, hikmet sahibidir.

39- Zulüm ettikten sonra kim tövbe eder ve ıslah olursa Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.

40- Bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Dilediğine azap eder ve dilediğini bağışlar. Ve Allah her şeye muktedirdir

Hırsızlık ve Had Cezası

Yeryüzünde fesad çıkaranlar ve muharebe edenler insanların mallarını haksız şekilde alenen yiyorlar ve zorla ellerinden alıyorlar. Hırsızlar da insanların mallarını yiyorlar. Fakat onlar bunları gizlice alıyorlar. Allah birincilerin cezasını açıklayıp onlara takvayı ve vesileyi aramayı, Allah yolunda cihat etmeyi -ki bunlar, imanı tamamlayan, nefsin tezkiyesini ve neticede haramdan nefret etmesini sağlayan amellerdir- emrettikten sonra ikincilerin cezasını açıklıyor. Böylece hem iman ve iyilikten ibaret olan iç engeli hem de dış engeli -ki cezadan ve ibretlik olmaktan korkmaktır- ortaya koymuş oluyor. Bu maksatla şöyle buyuruyor:

"Çalan erkek ve çalan kadın. Onların ellerini kesin." Yani yeryüzünde fesad çıkaranların cezası size açıklandığı gibi onlar gibi olan çalan erkek ve çalan kadın da hükümleri size okunan ve cezaları açıklananlardandır, o ikisinin ellerini kesin. Bu kısmın ikinci bir açıklaması da şöyledir: Yeryüzünde fesad çıkaranlar insanların soygun yapıp mallarını soydukları takdirde onların ellerini kestiğiniz gibi hırsızlık yapan erkek ve kadından her birinin de ellerini kesin. Burada kastedilen onlardan her birinin elinin kesilmesidir.

Yani erkek çalarsa onun eli kadın çalarsa da onun eli kesilecektir. *"Ellerini"* kelimesi ayette müsennâ (ikil) olarak değil de cem' (üç ve fazlasına delalet eden çoğul) olarak söyleniyor. Çünkü fasih dil konuşan Araplar müsenna bir kelime ile aynı durumdaki zamirin birlikte isim tamlaması (izafet) oluşturmasının dile ağır geldiğini düşünüyorlar. Aynı durum *"Eğer (siz ikiniz) Allah'a dönerseniz şüphesiz kalpleriniz meyletmiştir"*[801] ayetinde de vardır.

Bu ayetteki ***"es-sârik"*** (hırsız) kelimesi şart manası taşıdığı için haberin başına ***"fe"*** harfi gelmiştir. Daha iyi kabul edilen izah şekli böyledir.

Zina suçunda olduğu gibi burada da cezanın hem erkekler hem de kadınlar için olacağı açıkça ifade edilmiştir. Çünkü bu suçlar onların her biri tarafından işlenmektedir. Aslında imamlık ve savaş gibi erkeklere özel işler hariç dinî hükümler mutlak söylendiği takdirde kadınlar ve erkekler için müşterek olup ifade edilirken erkeklere ait sıfatların ve zamirlerin kullanılması âdet ise de Allah Kur'an'ın okunmasının her ikisi için de caydırıcı olmasını isteyerek böyle söylemiştir.

"Yed" (*"el"* ya da *"kol"*) kelimesinin mutlak kullanılışından ilk anda akla gelen, onun bileğe kadar olan kısmıdır. Abdest ayetinde de bunun için *"... ve dirseklere kadar kollarınız..."*[802] denmiştir. Hırsızlık ta doğrudan kullanılan organ eldir. Önkol ve pazı eli ve vücut da bunların hepsini taşır. Önkol ve pazı olmadan el bir şey yapamaz denemez. İşte doğrudan suçu işleyen organ el olduğu için ve ceza da suçu doğrudan işleyen organa verildiği için sağ el kesilecek derler. Çünkü bazı çok ender durumlar hariç alma fiili el ile yapılır.

"Yaptıklarının cezası ve Allah'tan bir ibret olmak üzere." Bu kısım, cezanın sebebini açıklamaktadır. Yani *"Kötü amellerinin ve davranışlarının cezası olarak onların ellerini kesiniz."* denmektedir.

"Nekâl" (başkalarına ibret olacak cezalandırma) kelimesinin aslı, bukağı manasındaki *"nikl"*dir. Arapça'da *"nekele ani'ş-şey'"*, *"bir engelleyiciden dolayı bir şeyden âciz oldu, geri durdu"* demektir. Buradaki *"nekâl"*, insanların hırsızlık yapmalarını engelleme, onları bundan geri durdurma anlamındadır. Doğrusu uygulandığı kişiyi ömür boyu kepaze eden, ona zillet ve ar damgası vuran el kesme cezası, hırsızlığı önleyecek, insanların mal güvenliğini ve ona bağlı olarak da can güvenliğini sağlayacak en uygun cezadır. İnsanların can güvenliği de işin içine giriyor. Çünkü malı çalınan kişi hırsızları öğrenip onlara karşı koymak isteyince çoğu kere malın peşinden can da gidiyor.

801. Tahrim, 66/4.
802. Maide, 5/6.

"Şüphesiz Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir." Hakimiyetinde güçlüdür, yaptıklarında ve getirdiği düzenlemelerde hikmet sahibidir. İnsanların maslahatı ile uyumlu hikmeti dikkate alarak ona göre cezalar ve hadler koyar.

Hırsızlığın buradaki cezayı gerektirmesi için çalınan malın asgari miktarı konusunda alimler arasında ihtilaf vardır.

Hasan-ı Basrî ve Davud ez-Zâhirî'den rivayet edilen görüşe göre çalınan şeyin az veya çok olması fark etmeksizin hırsıza el kesme cezası verilir. Onlar bu ayetteki ifadenin mutlak oluşu ile ve ayrıca Buhari ile Müslim'in A'meş tariki ile Ebu Hureyre'den rivayet ettikleri *"Allah hırsıza lanet etsin. Beyda (yumurta ya da miğfer) çalar eli kesilir, ip çalar eli kesilir."*[803] hadisi ile amel ederler. Hâricîler de aynı görüştedir.

Dört halifenin de aralarında bulunduğu selef ve halef alimlerine göre çalınan şey en azından çeyrek dinar (çeyrek miskal altın) veya üç dirhem gümüş olmadıkça el kesme cezası verilmez. Çalınan malların kıymet takdirinde Şâfiî çeyrek dinarı esas kabul eder. Çünkü yeryüzündeki bütün cevherlerde o asıl durumundadır. Mâlik'ten nakledildiğine göre kıymet takdirinde o, altını da gümüşü de tek başına dikkate almakta, esas kabul etmektedir. Yine ondan nakledilen ve "meşhur" olduğu söylenen bir rivayete göre ise kıymet takdiri çeyrek dinarla değil gümüş dirhemlerle yapılır. Bazı alimler ise altın gümüş dışındaki malların (urûz) kıymet takdirinin ülkede daha çok tedavülde bulunan nakit para ile yapılacağını ve bunun ülkeden ülkeye farklılık göstereceğini söylerler.

Gerek bu görüşün ve gerekse bu görüştekiler arasında kıymet takdiri ile ilgili ayrılıkların esası Hz. Âişe hadisidir.

Hz. Âişe'nin anlattığına göre Rasûlüllah (s), çeyrek dinar ve fazlasında hırsızın elini kesiyordu[804]. (Ahmed, Buhâri, Müslim ve *Sünen* müelliflere -İbn Mâce hariç- rivayet ederler).

Yine Hz. Âişe'den bir rivayete göre Hz. Peygamber kendisi *"Hırsızın eli ancak çeyrek dinar ve fazlasında kesilir,"* buyurur[805].

Nesâî'deki başka bir rivayete göre Hz. Âişe, Hz. Peygamber'in *"Kalkanın fiatının altında olan şeyde el kesilmez."* dediğini rivayet eder ve bunun üzerine

803. Buhârî, *Hudud*, 7, 13; Müslim, *Hudud*, 7; Nesâî, *Sârik*, 1.

804. Ahmed, *Müsned*, VI, 36 (IX, 280); Müslim, *Hudud*, 1; Ebû Dâvûd, *Hudud*, 12; Tirmizî, *Hudud*, 16; Nesâî, *Sârik*, 9.

805. Ahmed, *Müsned*, VI, 36 (IX, 280); Buhârî, *Hudud*, 13; Müslim, *Hudud*, 2, 4; Ebû Dâvûd, *Hudud*, 12; Nesâî, *Sârik*, 10.

Hz. Âişe'ye "Kalkanın fiyatı ne?" diye sorarlar. O da "Çeyrek dinar" şeklinde cevap verir[806].

Buhari ve Müslim ile üç *Sünen*'de yer alan İbn Ömer hadisi de bunu destekler. Bu hadise göre Hz. Peygamber fiyatı üç dirhem olan bir kalkandan dolayı kesme cezasını uygulamıştır[807]. Bu hadisin b rivayetinde *"fiyatı"* (*semeni*) yerine *"kıymeti"*[808] denir.

Bunlar Ebu Hureyre hadisine karşı cevap olarak da hadisin ravilerinden A'meş'in oradaki *"beyda"* kelimesini "harpte giyilen demir miğfer"[809] şeklinde açıkladığını, onun da kalkan gibi olduğunu hatta kalkandan daha pahalı olabileceğini söylerler.

Hanefî mezhebine göre el kesme cezası verilmesi için çalınan şeyin on dirhem veya daha fazla olması gerekir. Bundan daha az bir şeyin çalınması halinde el kesme cezası verilmez. Delilleri Beyhakî, Tahâvî ve Nesâî'de yer alan ve İbn Abbas'tan Amr b. Şuayb, *"babasından, o da dedesinden"* senedi ile nakledilen rivayettir ki bu rivayete göre kalkanın fiyatı on dirhem olarak takdir edilmektedir[810]. Onlar bu rivayeti, had cezalarının şüphelerle düşürülmesi kuralının geneline dahil ederek Buhari ve Müslim ile *Sünen*'lerde yer alan hadise tercih ederler. Halbuki bu rivayetin senedinde Muhammed b. İshak vardır ve onu *"an... (...den)"* tarzında rivayet etmiştir ve onun bu tarz rivayetlerinin delil değeri yoktur. Böyle bir rivayet Buhari ve Müslim'de hatta *Kütüb-i Sitte*'nin hepsinde yer alan bir hadise karşı durabilir.

El kesme cezası verilmesi için çalınan malın asgari miktarı hakkında başka görüşler de var ise delilleri zayıf olduğundan hatta bazılarının bilinen bir delili olmadığından onlara burada yer vermiyoruz.

---

806. Nesâî, *Sârik*, 10.

807. Buhârî, *Hudud*, 13; Müslim, *Hudud*, 6; Ebû Dâvûd, *Hudud*, 12; Nesâî, *Sârik*, 10.

808. Müslim, *Hudud*, 6; Tirmizî, *Hudud*, 16; Nesâî, *Sârik*, 8.

809. Buhârî, *Hudud*, 7.

810. İbn Abbas'ın kalkanın o günkü değerinin on dirhem olduğunu söylediğine dair Nesâî'de yer alan iki rivayetin senedi şöyledir. 1. ...an İbn İshak, kâle; haddesenâ Amr b. Şuayb enne Atâ b. Ebî Rabâh haddesehû enne Abdellah b. Abbas kâne yekûlu.... 2. Haddesenâ Muhammed b. İshak, an Eyyûb b. Musa, an Atâ, an İbn Abbas... (Nesâî, *Sârik*, 10, no: 4965, 4966).

Ebu Dâvud'daki bir rivayetin senedi de şöyledir: ...an Muhammed b. İshak, an Eyyûb b. Musa, an Atâ, an İbn Abbas, kâle... (*Hudud*, 12.). (Çev.)

Daldaki meyvenin ve hurma ağacının özünün[811] çalınması halinde el kesme cezası verilmeyeceğine dair hadisler[812] vardır. Meyve, koruma (hırz) altına alındıktan sonra ise diğer mallar gibidir. Fakat bu durumda da onu çalana el kesme cezası verilmez, diyenler de vardır.

Cumhûr'a göre el kesme cezası verilmesi için çalınan şeyin, emsaline göre koruma altına alınmış sayılacak bir yerden çalınması şarttır. Eğer bu manada koruma ve muhafaza altına alınmamış ise ve oradan çalınmış ise el kesme cezası verilmez. Konunun ayrıntıları hadis kitaplarında ve bunların şerhlerinde mevcuttur.

Hırsızlık ikrar ile ve beyyine ile sübut bulur. Olay yargıya intikal etmeden önce -hatta bazı alimlere göre bundan sonra da- hırsız affedildiği takdirde had cezası düşer. Fakat bu, manası açık hadislere aykırıdır. Ayrıca savaş esnasında had cezalarının uygulanması yasaklanmıştır. Bu konuların ayrıntıları ilgili yerlerde mevcuttur.

Hırsızın tövbe etmesinin hükmünü Allah şöyle açıklıyor:

"Zulüm ettikten sonra kim tövbe eder ve ıslah olursa Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir." Yani kendini küçük düşürmek suretiyle şahsına, mallarına tecavüzde bulunmak suretiyle insanlara zulmettikten sonra kim pişman olup doğru yolda gitme kararı ile tövbe ederse, hırsızlıktan ve başka günahlardan vazgeçerse, hırsızlığın karşıtı olan sadaka ile ve diğer iyi amellerle nefsini ıslah ve tezkiye ederse Allah onun tövbesini kabul eder, ondan râzı olur ve ona sevap verir, onu bağışlar ve ona merhamet eder. Bunlar O'nun *"Gafûr"* (*çok bağışlayıcı*) ve *"Rahîm"* (*çok merhametli*) isimlerinin gereğidir.

Tövbe eden kişiden had cezası düşer mi? Cumhûr, mutlak olarak düşmeyeceğini söyler. Selef alimlerinden bazılarına göre ise düşer. Hırsızlık yeryüzünde fesad çıkarma ve muharebe suçlarına kıyas edildiği takdirde eğer hırsız, durumu hakime intikal ettirilmeden önce tövbe ederse bu cezanın düşeceği görüşü makuldür. Fakat ceza düşse de malı çalınan kişinin hakkı düşmez. Hatta çalınan mal duruyorsa aynını iade etmedikçe, durmuyorsa -gücü yetiyorsa- kıymetini ödemedikçe onun tövbesi sahih olmaz. Bazı fakihlerin, hem çalınan malın tazminine hem de el kesme cezasına hükmedilemeyeceği şeklindeki görüşleri bence anlaşılır değildir. Çünkü had cezası

---

811. Hadiste geçen kelimeler "es-semeru'l-muallak" (asılı meyve)" ve "el-keser"dir. "Keser", hurma ağacının ortasında bulunan ve yumuşak dokulardan oluşan özdür. (Çev.).

812. Bkz: Tirmizî, *Hudud*, 19; Nesâî, *Sârik*, 13; İbn Mâce, *Hudud*, 37.

Allah'ın hakkıdır ve onu bütün kullarının maslahatı için koymuştur. Çalınan mal ise özel olarak sahibinin hakkıdır.

"Bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Dilediğine azap eder ve dilediğini bağışlar. Ve Allah her şeye muktedirdir."

Allah bu ayeti işlenen konuya bir zeyl (tamamlayıcı unsur, ek, ilave) yaptı ve burada o ibret ve hükümlerden sonra kalplere gelmesi gereken şeyi açıkladı ki ifade edilmek istenen şudur: Ey bu hitabı duyan kişi! Bilmez misin ki göklerin ve yerin hakimiyeti Allah'a aittir. Oralardaki işleri hikmet ve adaletle, rahmet ve faziletle idare eder.

Allah yeryüzünde fesad çıkaranlar için ceza koyduğu gibi miktar itibariyle alanı hırsız yapacak kadar bir şeyi çalan her erkek ve kadın için de bu cezayı koymuştur ve bu, O'nun *"Azîz"* *(güçlü)* ve *"Hakîm"* *(hikmetli)* isimlerinin ilgi alanına giren hususlardandır. Bunlardan ve onlardan her kim hâlisâne tövbe eder ve amellerini ıslah ederse onu bağışlamak ve ona merhamet etmek de O'nun *"Gafûr"* *(çok bağışlayıcı)* ve *"Rahîm"* *(çok merhametli)* isimlerinin gereklerindendir. O, güzel isimlerinin ve Yüce sıfatlarının gereği olarak suçluyu eğitmek ve insanların mallarını onun şerrine karşı güven altına almak için azap etmek istediği suçlulara azap eder ve kullarını nefis tezkiyesine teşvik etmek, onların aralarını düzeltmek için de tövbe eden, kendini düzelten kişilerden istediğine rahmeti ve ihsanı ile merhamet eder. O her şeye, azap etmeye de merhamet etmeye de muktedirdir. Hiç bir şey O'nu, mülkündeki yönetiminden acze düşürmez.

Bu ayette Kur'an'ı okuyan veya dinleyen her kişinin muhatap alınmış olması muhtemeldir. Diğer taraftan bu hitabın Hz. Peygamber'e yönelik olması da muhtemeldir ki o zaman ayetteki soru kipi takrir (cevap istemek maksadıyla değil de olayın öyle olduğunu belirtmek) içindir. Yani "Sen bunu biliyorsun ve hatırında tutuyorsun, onu başkalarına da hatırlat" demektir.

İbn Cerir Taberi bu ayetteki hitabı Medine ve civarında bulunanlara ve "Biz Allah'ın oğullarıyız, O'nun sevdikleriyiz" diyerek onlarla aynı durumda olan kimselere yönelik sayar. Gerekçesi de şöyledir: Çünkü hırsızlığın cezasının açıklanması ile biten bu bölümde onlarla delile dayalı tartışma konu edilmektedir. Onların da Allah'ın yarattıklarından bir grup insan olduklarının ve Allah'ın, bütün kulların Rabbi ve mâliki olduğunu, onlar hakkında adaletle ve hikmetle muamele ettiğini, dilediğini bağışlayıp dilediğine azap edeceğini beyan etmek suretiyle onların "Allah'ın oğulları ve sevdikleri" olma iddialarını çürütmek de bu tartışmanın içinde yer alan hususlardan biridir.

Bu görüşü ile İbn Cerir Taberî sanki Allah'ın, dünyada hadleri ve diğer cezaları getirmesini, isyankârlar için ahirette kepazelik ve azap hazırladığını belirtmesini, onların "Allah'ın oğulları ve sevdikleri" olma iddialarını çürütmek ve onların da Allah'ın yarattığı insanlardan olduklarını, başkalarına azap ettiği gibi onlardan dilediklerine de hem onlar için meşru kıldığı din ile hem de bilfiil azap ettiğini, aynı şekilde dilediğine de merhamet ettiğini ispat etmek üzere serdedilen deliller manzumesi içinde yer alan hususlar olarak kabul etmektedir. Sert cezalar içeren dinleri ve maruz kaldıkları harpler, esaret ve hastalıklar sebebiyle dünyada gerek fert olarak gerekse toptan çektikleri azap da buna şehadet eder.

Bu ayette önce azap sonra rahmet zikrediliyor. Halbuki Kur'an'da hatta aynen buna benzer terkiplerde hep rahmet ve mağfiret, azaptan önce zikredilir. Mesela Ehl-i Kitab'ın, "Allah'ın oğulları ve sevdikleri" olma iddialarının reddedildiği *"Hayır, siz O'nun yarattıkları kimselerden olan insanlarsınız. O dilediğini bağışlar ve dilediğine azap eder."*[813] ayeti de bunlardan biridir. Burada azabın önce zikredilmesinin hikmeti, sıralamanın bu ayetten önce zikredilen konulara göre yapılmış olmasıdır. Orada önce hırsızın cezası ve daha sonra tövbe etmesi zikredildiği için burada da ona riayet edilmiştir. Bu durum mutlak rahmetin, mutlak azaba takdim edilmiş olmasına aykırı değildir.

Râzî ve benzerleri bu ayeti "Allah'ın tövbe etmiş, ıslah olmuş kişilere, peygamberlere ve sıddıklara azap etmesi, hatta onları ebedi olarak cehennemde tutması, zalim fesadçılara da merhamet etmesi ve hatta onları ebedi cennette tutması hasendir" diyen Eş'arî mezhebi lehinde delil sayarlar. Ayetin bu görüşe delil teşkil etmesini de şöyle açıklarlar: Allah azap etmeyi ve merhamet etmeyi kendi dilemesine bağlamış, bunu *"mâliku'l mülk"* (*hakimiyet ve mülkiyet sahibi*) oluşunun sonucu saymıştır. Bir şeye mâlik olan da mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunur. Onların bu görüşleri iyi olmamıştır. Görüşleri için bunu delil olarak kullanmaları sırf zekalarının ve anlayışlarının, Mu'tezile'den naklettikleri "Allah'ın, kulları için en uygun olanı yapması vaciptir" görüşüne cevap vermeye yönelik olmasının sonucudur. Aslında bir kişi bu sözü aynen bu şekilde söylemişse o hatalıdır ve bir parça da edep yoksunudur. Çünkü bu söz, Allah'a bir şeyleri -O istemese de- vacip kılan, O'nun otoritesinin üzerinde başka bir otoritenin var olduğu intibaını veriyor. Halbuki Eş'arîler, Kur'an ve Sünnet ile sabit olan "Allah, dilediğini kendine vacip kılar" şeklindeki görüşü inkar da tevil de etmezler. Bu durum, Allah'ın hakimiyet ve yönetim sahibi oluşuna veya kendi dileme-

813. Maide 5/18.

sini (meşîet) başka bir otorite ile sınırlandırmasına aykırı değildir. Allah'ın dilemesinin mutlaka kendi ilim ve hikmetine göre olduğunu, bu hikmetin O'nun sıfatlarından birini işlevsiz bırakmasının imkânsız olduğunu onlar da inkar etmiyorlar. Öyleyse "Mülkiyetin gereği, mâlik olan kişinin, mâlik olarak yaptığı her işin hasen olmasıdır" demenin izah edilecek bir tarafı yoktur. Çünkü durum dinen, aklen ve örfen böyle değildir. Birçok kölesi olan birisi içlerinden iyi olan birisini suçsuz yere dövse, horlasa ve böylece ona zulmetse diğer taraftan onun evinde ve mülkünde fesadçılık yapan, kötü, söz dinlemez birine de iyilik yapsa o insan dinen de aklen de örfen de ve dil açısından da zalim, kötü birisi sayılır. Allah'ın yaptığı her şeyin hak ve hasen olmasının sebebi O'nun mâlik oluşu ve mâlik olan kişinin de bu sıfatından dolayı kendi mülkündeki her tasarrufunun hasen olması değildir. Bunun sebebi Allah'ın zulümden ve eksiklikten uzak olması, hikmet, adalet, rahmet ve fazilet sıfatlarına sahip olmasıdır. O'nun mukaddes, münezzeh ve kâmil olması sadece *"Melik"*, *"Mâlik"* ve *"Mürîd"* isimlerinde değil güzel isimlerinin hepsinde tecelli eder.

Râzi her ne kadar Arap ilim ve sanatlarında imam ve bu konuda onlardan nakledilen bilgilerden haberdâr ise de bedevî olsun yerleşik olsun Araplar, Allah'ın ayetlerde çeşitli münasebetlerle geçen isimlerinden Râzi gibilerin anlayamadıkları şeyleri anlarlar. Hırsızlık ayetinin tefsiri esnasında Asmaî'den naklettiği şu husus da bunlara bir örnektir. Asmaî diyor ki: Mâide Sûresi'ni okuyordum ve yanımda da bir bedevî Arap vardı. Bu ayeti okudum ve yanlışlıkla *"Vellâhu ğafûrun rahîm."* (*Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.*) dedim. Bedevi:

- "Bu kimin sözü?" dedi.
- "Allah'ın sözü" dedim.
- "Tekrarla" dedi ve tekrar *"Vellâhu ğafûrun rahîm."* dedim.

Sonra uyandım ve

- *"Vellâhu azîzun hakîm"* (*Allah azizdir, hikmet sahibidir*) dedim.
- "Şimdi isabetli yaptın" dedi.
- "Nasıl bildin?" dedim.
- "Ey kişi. Azîzun hakîm. O kesmeyi emretti. Eğer bağışlasa ve merhamet etseydi kesmeyi emretmezdi" dedi[814].

Bedevî Arap izzet ve hikmetin gereğinin bağışlama ve merhamet etmenin gereğinden ayrı olduğunu ve Allah'ın, yaratıkları hakkında ilgili olduğu

---

814. Râzî, XI, 229.

manaya delalet etsin diye her ismini Kitab'ında yerli yerinde kullandığını anlamıştı. Râzi ise bedevinin sözünü bu açıdan değil sadece belagat açısından inceleme konusu yapıyor. Gaflet ve dalgınlığa düşmeyen, şaşırmayan ve unutmayan Allah ne yücedir!

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ
وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ وَمِنَ الَّذِينَ هَادُوا سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ آخَرِينَ لَمْ
يَأْتُوكَ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ يَقُولُونَ إِنْ أُوتِيتُمْ هَـٰذَا فَخُذُوهُ وَإِنْ لَمْ
تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوا وَمَنْ يُرِدِ اللَّـهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللَّـهِ شَيْئًا أُولَـٰئِكَ الَّذِينَ
لَمْ يُرِدِ اللَّـهُ أَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ
﴿41﴾ سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ فَإِنْ جَاءُوكَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ
عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ
إِنَّ اللَّـهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ﴿42﴾ وَكَيْفَ يُحَكِّمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرَاةُ فِيهَا حُكْمُ
اللَّـهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذَٰلِكَ وَمَا أُولَـٰئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ ﴿43﴾

41- Ey Peygamber! Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla "inandık" diyenlerden ve Yahudi olanlardan küfürde koşuşanlar seni hüzünlendirmesin. Yalan uydurmak için çokça dinleyenler. Sana gelmeyen başka bir grup için çokça dinleyenler. Kelimeleri konuldukları yerlerinden tahrif ediyorlar. "Size şu verilirse onu alın, o verilmezse sakının" diyorlar. Allah kimin fitnesini murâd ederse sen Allah'a karşı onun için bir şeye sahip olamazsın. Onlar, Allah'ın kalplerini temizlemek istemediği kimselerdir. Onlar için dünyada bir kepazelik ve ahirette de büyük bir azap vardır.

42- Yalan uydurmak için çokça dinleyenler. Haramı çokça yiyenler. Sana gelirlerse aralarında hüküm ver veya onlardan uzak dur. Onlardan uzak durursan sana hiç bir zarar veremezler. Hüküm verirsen de aralarında adaletle hüküm ver. Şüphesiz Allah adaletli olanları sever.

43- İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında iken nasıl da seni hakem kabul ediyorlar ve bundan sonra da sırt çeviriyorlar. Onlar inanmış kişiler değiller.

Münafıkların ve Yahudilerin Kitab'ın Kelimelerini Tahrifi

Ahmed, Buhari ve Müslim'in rivayet ettiklerine göre İbn Ömer (r) şöyle diyor: Yahudiler Hz. Peygamber'e içlerinden zina etmiş bir erkek ve bir kadın getirdiler. Hz. Peygamber de onlara:

- "*Kitabınızda ne buluyorsunuz?*" dedi.

- "Yüzlerini karalarız (nusehhimu) ve onlar rezil edilirler" dediler.

- "*Yalan söylediniz. Orada recm (taşlama) vardır. 'Eğer doğru iseniz Tevrat'ı getirip okuyun'*"[815] dedi.

Tevrat'ı getirdiler. Kendilerinden bir okuyucu da getirdiler. (Ahmed'in rivayetinde "adı İbn Sûriyâ olan tek gözü kör bir okuyucu" ilavesi vardır). Okudu ve bir yere gelince oraya elini koydu. Ona:

- "Elini kaldır" dendi.

Elini kaldırdı ki o (yani recm ayeti) parlıyor. O zaman:

- "Ya Muhammed! Orada recm var. Fakat biz onu aramızda gizliyorduk" dediler.

Rasûlüllah (s) onlar hakkında emir verdi ve onlar recmedildiler. Ben erkeğin kadını taştan korumak için onun üzerine eğildiğini gördüm[816].

Müslim'deki rivayette "Yüzlerini karalarız[817] ve onları bindiririz, yüzlerini ters çeviririz" denmektedir. Yani onları hayvana yüzleri onun arkasına bakacak şekilde bindiriyorlar ki kepazelikten maksat da budur. Yine oradaki rivayete göre okuyucudan elini kaldırmasını isteyen kişi Abdullah b. Selâm'dır.

Ahmed, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî, Nahhâs (*Nâsih*'te), İbn Cerir İbnu'l-Munzir, İbn Ebî Hâtim ve başkaları Berâ b. Âzib'den rivayet ederler. Berâ diyor ki:

Hz. Peygamber'e karalanmış değnekle dövülmüş (meclûd) bir Yahudi geldi. O da onları çağırdı ve

- "*Kitabınızda zinanın cezasını böyle mi buluyorsunuz?*" dedi.

- "Evet" dediler. Onların alimlerinden birini çağırdı ve

---

815. Âl-i İmrân, 3/93.

816. Ahmed, *Müsned*, II, 5 (II, 208); Buhârî, *Menâkıb*, 23; *Tefsir*, 3/6, *Muharibin*, 23, *Tevhid*, 51; Müslim, *Hudud*, 26; Ebû Dâvûd, Hudud, 25.

817. Müslim'deki rivayette karalarız anlamında "*nusevvidu*" denmektedir ki bu kelime ile yukarıdaki rivayette geçen "*teshîm*" ve başka bir rivayette geçen "*tahmîm*" aynı manadadır. "Teshîm", "kazan karası" anlamındaki "*suhâm*" dan ve "tahmîm" de "kömür" anlamındaki "*humme*"den türemiştir.

- *"Musa'ya Tevrat'ı indiren Allah için söylemeni istiyorum; Kitabınızda zinanın cezasını böyle mi buluyorsunuz?"* dedi. O da

- "Hayır. Eğer benden bu şekilde talepte bulunmasaydın sana bildirmezdim. Biz kitabımızda zinanın cezası olarak taşlamayı buluyoruz. Fakat zina eşrafımız arasında çoğaldı. Eşraftan birini yakaladığımızda bırakıyorduk ve zayıf birini yakaladığımızda ona cezayı tatbik ediyorduk. 'Gelin, eşraftan olana da aşağı tabakadan olana da uygulayacağımız bir şey üzerinde birleşelim' dedik. Recm yerine karalama ve değnekle dövmeyi kabul ettik" dedi. Hz. Peygamber de

- *"Allahım! Ben senin emrini , onların öldürdükleri sırada ilk ihya edenim"* dedi. O kişi hakkında emir verdi ve o recm edildi.

Bunun üzerine Allah ***"Ey Peygamber! Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla 'inandık' diyenlerden ve Yahudi olanlardan küfürde koşuşanlar seni hüzünlendirmesin. Yalan uydurmak için çokça dinleyenler. Sana gelmeyen başka bir grup için çokça dinleyenler. Kelimeleri konuldukları yerlerinden tahrif ediyorlar. 'Size şu verilirse onu alın' diyorlar."*** ayetini indirdi.

"Muhammed'e gidin. Eğer size karalama ve değnekle dövmeyi emrederse onu alın. Eğer size recm fetvası verirse sakının" diyor. Bunun üzerine Allah *"Kimler Allah'ın indirdiği ile hükmetmezlerse işte onlar kâfirlerdir."*[818], *"Kimler Allah'ın indirdiği ile hükmetmezlerse işte onlar zalimlerdir."*[819], *"Kimler Allah'ın indirdiği ile hükmetmezlerse işte onlar fâsıklardır."*[820] ayetlerini indirdi. O bunların hepsinin de kâfirler hakkında olduğunu söyler[821].

"Ey Peygamber! (Rasûl) Küfürde koşuşanlar seni hüzünlendirmesin."

"Rasûl" sıfatı ile hitap edilmesi peygamber için bir onurlandırmadır. Ona sadece burada ve yine bu sûrenin başka bir yerinde bu sıfatla hitap edilmiştir. Bir kaç sûrede geçen *"Ey Nebi"* ifadesi de onun gibidir. Bu onurlandırma ve itibarlandırma ifadesi mü'minler için eğitim ve öğretim anlamı taşır, ona adı ile hitap edilmesini yasaklama ve mü'minlerin ona sıfatı ile hitap etmelerini emretme anlamı ihtiva eder. Sahabe de ona "Ya Rasûlûllah!" diye hitap ediyorlardı. Bazı bedevî Araplar ise bedevîlikten kaynaklanan kabalıklarından ve sadeliklerinden dolayı bu edepten habersiz idiler ve ona "Ya Muhammed!" diye adı ile hitap ediyorlardı. Hatta bunun üzerine

---

818. Mâide, 5/44.
819. Mâide, 5/45.
820. Mâide 5/44.
821. Ahmed, *Müsned*, IV, 286 (VI, 410-411); Müslim, *Hudud*, 28; Ebû Dâvûd, *Hudud*, 25.

"Aranızda peygambere çağrıyı, birbirinizi çağırdığınız gibi yapmayın."[822] ayeti indi ve bundan sonra artık hiç kimse ona kendi adı ile hitap etmedi. Fakat müfessirler bu durumdan gafiller ve mesela *"Sana kevseri verdik."*[823] ayetinde ve benzerlerinde Allah'ın, peygamberine hitabını tefsir ederken çokları "Ya Muhammed!" ifadesini tekrarlıyorlar. Tefsir okurları da bunu onlardan alarak neredeyse hitap bulunan her yerin tefsiri esnasında -aslında kitapta nidâ bulunmasa bile- aynı şeyi söylüyorlar.

"Hüzün", sevincin karşıtıdır ve insanın, sevdiği şeyi kaybettiğinde hissettiği bir tür nefsî elemdir. Bu kelime sülâsî (üç harfli) fiil olarak mefulünü "alâ" harf-i cerri ile veya doğrudan alır. *"Hazene fulan alâ veledihî"* birinciye, *"Hazenehu'l emru"* ikinciye örnektir ve ikincisi Kureyş lehçesidir. Temîm kabilesi de onu başına hemze getirip müteaddî (geçişli) fiil olarak kullanır ve mesela *"Ahzenehû mevtu veledihî"* der. Sebebi ne olursa olsun hüzün, doğal olarak ve dinen kötü sayılmıştır. Bundan dolayı da bu ayette ve diğer ayetlerde Allah onu yasaklamıştır. Hüzünden ve onun mukabilinden yani sevilen şeylerden dolayı çok coşkulu ve hafifmeşrep bir şekilde sevinç duymaktan (ferah) uzak olmayı imanın kemal bulmasının son noktası saymıştır: *"Sizden gidene üzülmeyesiniz ve size verdiklerinden dolayı da şımarmayasınız (coşmayasınız, çok sevinmeyesiniz) diye"*[824] dünya mallarının bizâtihî kendilerinden dolayı değil hak ve faziletten dolayı sevinmek ve coşmak (ferah) ise beğenilen bir durumdur: *"Allah'ın lütfu ile ve rahmeti ile; bununla coşsunlar. Bu, onların bir araya getirdiklerinden daha iyidir."*[825] Diğer taraftan insanın çocuğunun veya başka birisinin ölümünden dolayı merhametten kaynaklanan hüzün duyması da fıtrî ve onurlu bir özelliktir. Ama yapmacık bir şekilde hüzünlü davranışlar sergilemek böyle değildir.

Şöyle bir soru sorulabilir: Hüzün, istemli bir davranış değil sevdiğini kaybeden insana ârız olan tabiî bir acıdır. Allah bunu nasıl yasaklar?

Buna karşı şöyle denir: Hüznün yasaklanmasından maksat, hüzünle birlikte bulunan ve çoğu insanın istemli olarak yaptığı, o acıyı tahrik eden, tazeleyen, teselli amacından uzak davranışların yasaklanması ve bunların karşıtlarının emredilmesidir. İnsan aslında Allah rızası için ve karşılığını O'ndan umarak hüzünlendiği halde onu bunları düşünmekten, hatırlamaktan alıkoyan, meşgul eden yapmacık davranışların yasaklanmasıdır. Bu dav-

822. Nur, 24/63.
823. Kevser, 108/1.
824. Hadîd, 57/23.
825. Bkz:Yunus, 10/53.

ranışlar hem bedenî hem nefsî olabileceği gibi sadece bedenî ve sadece nefsî de olabilir.

Buradaki hüznü şöyle tefsir ederler: Küfürde koşuşturan yani fırsat buldukça mü'minlerin düşmanları olan ehl-i küfrün tarafını tutarak küfürlerini ortaya koymada yarışan ve sayesinde sorumluluktan kurtulacakları bir kuvvet bulan münafıklara aldırma, özen gösterme. Onların şerlerine karşı sana Allah yeter. Onlara ve taraftarlarına karşı sana O yardım eder.

İnsanların musibetler karşısında sergiledikleri zararlı, küçük düşürücü, insanlığın zayıflığına ve kadere karşı öfkesine delalet eden kötü âdetleri ve davranışları vardır. Halbuki din gibi aklı başında, hakîm kişilerin çoğu da bu zayıflığı ve öfkeyi yerer, ondan uzak olunmasını ister. Talebelik günlerimde alışkanlık haline getirilmiş hüzün sembollerini yeren, onları yasaklayan bir mersiye yazmıştım ve orada şöyle demiştim:

أطبيعة ذا الحزن ليس يشذ عن ناموسه فرد من الأفراد
أم ذاك مما أودعته شرائع الـ ـأديان من هدي لنا ورشاد
أم ذلك العقل السليم قضى على كل الشعوب بهذه الأصفاد
كلا فليس الأمر ضربة لازب لكنه ضرب من المعتاد
فاخلع جلابيب العوائد إن تكن ليست بحكم العقل ذات سداد

"Bir tabiat mıdır ki bu hüzün,
Hiçkimse çıkmaz onun kuralının dışına?
Yoksa o da dahil midir dinlerin bize emanet ettiği
Hidayet ve irşad kapsamına?
Ya da akl-ı selîm mi hükmetti
Bütün kavimler için bu prangaya?
Asla! Bu, zorunlu bir durum değil,
Bir türüdür alışkanlığın.
Öyleyse aklın hükmünce doğru değillerse
Çıkar at elbiselerini geleneğin."

"Sâraa" *(koşuştu, yarıştı)* fiili iki türlü kullanılır. 1. *"Sâraa ile'ş-şey'i" (Bir şeye koşuştu). "Rabbinizden gelen bir bağışlanmaya koşuşun."*[826] ayetinde böyle kullanılmıştır. 2. *"Sâraa fi'ş-şey'i" (Bir şeyde koşuştu). "Onlar iyiliklerde koşuşurlar."*[827] ayetinde de böyle kullanılmıştır.

826. Âl-i İmrân, 3/133.
827. Mü'minûn, 23/61.

"el-Musâriu ile'ş şey'i" *(Bir şeye koşuşan)*, o şeye ulaşmak için onun dışından ona koşar. *"el-Müsâriu fi'ş şey'i"* *(Bir şeyde koşuşan)* ise o şeyin içinde olduğu halde ona ait işlerde koşar.

Bu ayetin haklarında indiği kişiler mü'min değillerdi ki onların işlemiş oldukları küfür amelleri imandan küfre süratli bir intikal sayılsın. Onlar küfür kabının içinde idiler ve küfür otağları tarafından kuşatılmışlardı. Onlar aynı evde bir yerden bir yere intikal eden birisi gibi süratli bir şekilde sadece küfürlerini gizleme ve saklama halinden onu alenileştirme ve açıklama haline intikal ettiler.

Allah onların gerçek hallerini açıklamak üzere şöyle buyurdu: "***...Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla 'inandık' diyenlerden ve Yahudi olanlardan... Yalan uydurmak için çokça dinleyenler. Sana gelmeyen başka bir grup için çokça dinleyenler.***"

Kâriler ve müfessirler bu ayette nerede durulacağı hususunda ihtilaf ettiler. Acaba söz, **"kulûbuhum"** kelimesinde mi yoksa **"hâdû"** kelimesinde mi tamamlanıyor.

Birinciye göre mana *"Kalpleri inanmadığı halde dilleriyle inandıklarını iddia eden münafıklardan küfürde koşuşanlar seni hüzünlendirmesin."* şeklindedir. Bundan sonrası yeni bir cümle olup onun manası da *"Yahudilerden yalan söylemek için çokça dinleyenbir grup... vardır"* şeklindedir.

İkinciye göre mana *"Yahudilerden ve münafıklardan küfürde koşuşanlar seni hüzünlendirmesin."* şeklindedir ve mübtedası hazf edilmiş *"Yalan uydurmak için çokça dinleyenler."* yeni bir cümledir. Yani *"Onlar, yalan uydurmak için çokça dinleyenlerdir."* demektir. Birinci şekil daha makuldür.

Bazı müfessirlere göre buradaki münafıklardan maksat, Yahudilerin münafıklarıdır ve söz tamamen Yahudiler; onlardan münafıklık yapıp Müslüman görünenler ve mevcut dinlerinde devam edenler hakkındadır. "İtibar, sebebin özelliğine değil lafzın genelliğinedir" kaidesince Yahudi olmayan münafıklar da bu Yahudi münafıklara dahildir.

Tebliğin Dinleyicilerinden Hilekârlar

"Yalan uydurmak için çokça dinleyenler." ifadesini yeni bir cümle kabul edenler arasında bunun bu iki grubun özelliği mi yoksa sadece birinin özelliği mi olduğu hususunda ihtilaf vardır.

"Li'l-kezib" *(yalan için)* kelimesindeki **"lâm"** harf-i cerrinin de iki açıklaması vardır:

1. Bu harf-i cer takviye amacıyla getirilmiştir ve buna göre onlar yalanı çokça dinlerler ama onu kabul etmek üzere dinlerler veya kabul ederler. Bu durumda buradaki ***"yalan"***dan maksat, Hz. Peygamber ve İslam dinin hükümleri hakkında onların kendi liderlerinin söyledikleridir ki o liderler bu hükümlerle kendi arzularına göre oynarlar.

2. Buradaki *"lâm"* harf-i cerri ta'lil (sebep bildirmek) içindir. Buna göre onlar Hz. Peygamber'in sözünü ve onunla ilgili haberleri çok dinlerler ama amaçları onun sözlerini tahrif ederek ve onlardan şüpheler çıkararak onun hakkında yalan uydurmaktır. Bunlar Müslümanlar arasında casus ve ajan durumunda olup elde ettikleri her türlü bilgiyi başkanlarına ve İslam düşmanlarına ulaştırırlar. Uydurdukları yalanlar kabul edilebilir olsun diye bu yola başvururlar. Çünkü bu durumda onların yalanları, bazı olmuş olaylara ve meselelere dayanıyor, onlar bunları rivayet ederken ilaveler ve eksiltmeler yapıyorlardı, istedikleri gibi tahrif ediyorlardı. Birisi hakkında yalan uydurmak isteyen kişi eğer onun hakkında bir şey bilmiyorsa kabul edilmesi umulan bir yalan ortaya koyamaz. Hatta böyle birinin yalanı ilk anda açığa çıkar. Halbuki onu tanıyan birisinin uyduracağı yalan böyle değildir. Onun için zamanımızda da İslam'a iftira edenlerin, yalanlarını bilinen bazı meseleler üzerine bina etmek için Müslümanlara ait bazı kitapları okuduklarını görüyoruz. İleride onlardan bahsederken ele alacağımız gibi bunlar o bilinen meselelerdeki kelimeleri tahrif ediyorlar. Mesela Zeyd ve Zeyneb kıssasında ve başka olaylarda, haberlerde bunu yapıyorlar. Ayetin daha sonraki ***"Sana gelmeyen başka bir grup için çokça dinleyenler."*** kısmı da bunu teyid ediyor. Yani onlar başkanlarından ve içlerindeki hile yapabilecek kişilerden -veya mutlak olarak senin düşmanlarından- oluşan bir grup için dinliyorlar. O grup ya kibrinden ya inadından dolayı bizzat kulakları ile dinlemek üzere sana gelmiyor. Ya da düşmanlıkları alenî olduğu için can korkularından dolayı sana gelmiyorlar. Bunlar için ötekiler dinliyorlar.

İbn Cerir[828], İbn Ebî Hâtim, İbnu'l-Munzir ve Ebu'ş-Şeyh'in rivayet ettiklerine göre Cabir b. Abdullah *"Ve Yahudi olanlardan yalan uydurmak için çokça dinleyenler var."* ayeti hakkında şöyle diyor: Medine Yahudileri *"Sana gelmeyen başka bir grup için çokça dinleyenler"*dir. Fedek Yahudileri *"Kelimeleri tahrif ediyorlar."* Fedek Yahudileri Medine Yahudilerine *"'Size şu (yani değnekle dövme cezası) verilirse onu alın, o verilmezse sakının' (yani recmden sakının)."* diyorlar.

828. Taberi, VI, 235

"Kelimeleri konuldukları yerlerinden tahrif ediyorlar." Yani kelimeler Tevrat'ta yerli yerine konduktan sonra onları tahrif ediyorlar. Bu ya bir kelimeyi başka birisi ile değiştirerek veya gizleyip saklayarak, yahut da onda ilave veya eksiltme yaparak lafzî tahrif şeklinde ya da bir lafza aslî manasının dışında bir mana verip öyle yorumlayarak manevî tahrif şeklinde oluyor.

"'Size şu verilirse onu alın, o verilmezse sakının' diyorlar." Yani zina eden ve recm cezası uygulanmamak suretiyle kayırmak istedikleri erkek ve kadınla ilgili hükmü sormak üzere Hz. Peygamber'e gönderdikleri kişilere "Muhammed tarafından size recm yerine değnekle dövme (celd) hususunda ruhsat verilirse onu alın ve ona razı olun. Fakat size bu verilmeyip o ikisinin recmedilmesine hükmedilirse onu kabul etmekten ve ora razı olmaktan sakının." diyorlar. Daha önce de geçtiği gibi bunlar Hz. Peygamber'e geldiler ve Hz. Peygamber de onlara zina edenler hakkında Tevrat'taki hükmün ne olduğunu sordu. Onlar da "Onları rezil ederiz ve onlara değnekle dövme cezası verilir." dediler. Tevrat'ı getirdiler. Onlardan biri recm ayetinin üstüne elini koydu ve o ayetten öncesini ve sonrasını okudu. Abdullah b. Selam ona "Elini kaldır." dedi. Bir de görüldü ki orada recm ayeti var. Hz. Peygamber'in doğruluğunu itiraf ettiler ve onların yalan söyledikleri, dinlerinin kitabı ile oynadıkları ortaya çıktı.

"Îtâ" *(vermek)* ve ***"Î'tâ"*** *(vermek)* kelimeleri başka şeyler hakkında kullanıldıkları gibi manevî olan şeyler hakkında da kullanılır.

Allah dinleri ile oynayan bu kişiler ve benzerlerinin durumunu açıklamak üzere şöyle buyurdu: *"Allah kimin fitnesini murâd ederse sen Allah'a karşı onun için bir şeye sahip olamazsın."* Ey Peygamber! Altın ateş ile arıtıldığı[829] ve böylece içindeki altın dışı unsurlar açığa çıktığı gibi Allah'ın iradesi de dindarlığını denemek ve bu deneme ile kâfirliği ve sapıklığı ortaya çıkmak üzere kime tealluk ederse sen Allah'a karşı onu hidayete erdirmek ve irşad etmek için bir şeye malik olamazsın. Bakırı altına dönüştüremediğin gibi bunu da başaramazsın. Çünkü insanların madenlerinde de yeryüzünün madenlerinde de Allah'ın sünneti değişmez. Allah'ın bu münafıkları ve inkarcı Yahudileri böyle bir muameleye tabi tutması ve denemesi sana onların ne derece fesadcı olduklarını gösterdi ve bildin ki onlar hakkı değil yalanı kabul ediyorlar. İçlerinden bazılarının kendilerini inanmış gibi gös-

829. Altının sahtesi ile hakikisini ayırt etmek üzere ateş ile yapılan bu işlem için Arapça'da "fitne" kökünden "fetene" fiili kullanılır. Buna göre fitnenin burada "Allah'ın bir kişinin fitnesini murat etmesi", onun gerçek cevherini açığa çıkarmak maksadıyla onu denemesi, böyle bir muameleye tâbi tutması anlamındadır. (Çev.)

termeleri ve mü'minlerin iyi hallerini görmeleri onların nefislerinde etkili olmadı. Onların, heva ve heveslerinin peşinde koşarak ve zenginlerini razı etme uğruna başkalarını da kitaplarındaki hükümleri saklamaya ve tahrif etmeye nasıl isteklendirdiklerini gördün. Bundan sonra onların küfürde koşuşmaları seni hüzünlendirmesin. Onları imana çekmeyi de ümit etme. Sen kimseye ne hidayet vermeye ne de fayda sağlamaya mâliksin. Senin vazifen açıklamaktan ve tebliğ etmekten ibarettir.[830] Onların münafıklıklarının âkibetinden korkma. Âkibet, iman ehli olan muttakilerindir. Onlar için de kepazelik ve düşüklük vardır.

Bundan sonra da Allah ***"Onlar, Allah'ın kalplerini temizlemek istemediği kimselerdir."*** buyurdu. Yani fitneleri bu dereceye varmış bu kişiler, Allah'ın iradesinin, kalplerini küfür ve nifaktan temizlemeye tealluk etmediği kimselerdir. Çünkü O'nun iradesi, mükemmel hikmetinin ve âdil sünnetinin gerektirdiği şeylere tealluk eder. O'nun, insanların kalpleri ve nefisleri hakkındaki sünneti şudur: Kalpler ve nefisler batıla ve şerre akıp giderler, hile ve desise üzerinde gelişirler, dinlerini arzuları ve istekleri için bir ağ yapmayı alışkanlık haline getirirler, yalan ve münafıklığa devam ederler, ihtilaf ve ayrılık fanatizmine ısınırlarsa ve bunlar onlar için sabit melekeler, nesilden nesile intikal eden kalıcı huylar halini alırsa hataları onları çepeçevre kuşatır ve onları karanlıklar kaplar, derken artık hak ışığının onlara ulaşmasını sağlayacak bir geçit kalmaz. O kalpler delilleri değerlendirme, basiretli davranma, olayları değerlendirme ve ibret alma kabiliyetini kaybederler. Halbuki Allah, kaderler arası uyum sağlamadaki hikmetli sünnetine göre bu kabiliyetleri insanın öğüt alması ve doğruyu bulması için sebep olarak yaratmıştır. Bu liderler ve Yahudi yardımcıları işte o bayağı vasıflara ait kalıplara döküldüler, onların tabiatları bunlardan başkasını asla kabul etmez. Allah'ın iradesinin onların kalplerini tabiatlarında mevcut olan o şeylerden temizlemeye sevketmemesinin sebebi işte budur. Çünkü onlar bu vasıflara sahip oldukları halde Allah'ı, onların kalplerini temizlemek istemesi, yarattığı ölçüyü iptal etmek ve hikmetin gerektirdiği sünneti değiştirmektir. Halbuki Allah'ın emri (işi, durumu) yeni bir emir değil belirlenmiş bir kaderdir. Onun sünnetinde değiştirme bulamazsın.

Daha sonra Allah bu bayağı insanların sonlarını ve cezalarını açıklıyor: *"Onlar için dünyada bir kepazelik ve ahirette de büyük bir azap vardır."* Ahiretteki azabının durumu malum ama özü meçhuldür. Dünyadaki kepazelik ise münafıklıkları açığa çıkıp yalancılıkları insanlarca bilinince ve onların batıl

830. Bkz: Âl-i İmrân, 3/128'in tefsiri.

düşünceleri karşısında hak üstün gelince karşı karşıya kaldıkları düşüklük, rezillik ve başarısızlıktan doğan zillet halidir. Allah'ın bu kepazelik tehdidi Hicaz Yahudilerinin tamamı hakkında gerçekleşmiştir. Hatta bu, onlar gibi fesad çıkaran, aralarında yalancılık ve münafıklık yaygın hal alan ve genelde ahlakî bozulmaya uğramış toplumlarda her zaman gerçekleşir. İzinden gitmedikleri bir peygambere intisap etmiş olmaları veya aslında kabul etmedikleri bir kitaba iman ettiklerini iddia etmeleri onlara bir fayda sağlamaz.

Bu ayetteki tehdit, o Yahudilerin bizzat kendilerine, onların zatlarına yönelik değildir. Çünkü onların zatları ile diğer zatlar arasında bir fark yoktur. Onların neseplerine ve asıllarına da yönelik değildir. Çünkü nesepleri en asil neseptir. Bu sırf onların davranışlarındaki bozukluğun da kaynağı olan kalbî bozukluklarına yönelik bir tehdittir. Bu durumda kendileri bozuk olup başkalarını da bozan gelenekçi ve nüfuz kağıdı Müsülümanlarının hali ne olacaktır? Peygamberlerinin yolundan çıktıkları için kepaze hale gelen Yahudiler'in başlarına gelenlerden, Hz. Peygamber'in hidayet üzere olmalarını çok istemiş olmasına rağmen Allah'ın tehdidine uğramış olmalarından ibret almıyorlar. Halbuki o Peygamber'in (s) doğruluğunu her zaman gözleriyle görüyorlar. Kitab'ın ve Rasûl'ün (s) uyarısına dikkate alarak ve sakındırdıklarından sakınarak Kur'an'ı ayağa kaldırmayacaklar mı?

Sonra bu kişilerin özelliğini anlatmak üzere *"Yalan uydurmak için çokça dinleyenler. Haramı (suht) çokça yiyenler."* buyurdu. Daha önce geçen kısmı pekiştirmek ve gelecek kısım için de hazırlık olmak üzere yalanı çokça dinleme özellikleri tekrar ifade edilmektedir. Tekrarın, manayı iyice tespit etmek, pekiştirmek ve söyleyenin ona özen gösterdiğini ifade etmek için yapıldığı söylenir. Tekrar aynı zamanda insanın içinden gelen bir haldir ki tabiatının etkilenmesi ve etkilemesi onunla bilinir. Belki de bu bütün dillere ait genel bir durumdur.

Eğer önceki ayetteki *"lâm"* harf-i cerrinin sebep bildirme (talil) amaçlı ve buradakinin de "takviye" için olduğu kabul edilirse bir tekrar söz konusu değildir. Çünkü bu takdirde oradaki "Hz. Peygamber'in ve mü'minlerin sözlerini insanları İslam'dan nefret ettirmelerini sağlayacak yalan uydurmaya imkân bulmak için dinliyorlar" anlamında ve buradaki ise "Duyduklarını kabul etmek üzere birbirlerinden yalan dinliyorlar." anlamındadır. Onlar başkaları hakkında yalan konuştukları gibi birbirleri hakkında da yalan konuşuyorlar ve dinledikleri bu yalanı kabul ediyorlar. İşlerinin tamamı, en kötü rezalet ve en zararlı mefsedet olan yalan üzerine bina edilmiştir. Zillet içindeki bayağı toplumların hali budur. Her şeyde yalana sığınırlar ve ken-

dilerine zarar vermesi beklenen şeylerden yalan sayesinde kurtulacaklarını düşünürler.

Rüşvetin Boyutları

Bu gibi toplumlarda *"suht"* (haram, rüşvet, haksız kazanç) yeme işi de yaygın olur. Çünkü böyle toplumlarda kayırmacılık vardır, onlar alçaklığa alışırlar ve bâtılı hakka tercih ederler. *"Suht"* kelimesini İbn Mesud (r) *"dinde rüşvet"*, İbn Abbas (r) *"hükümde rüşvet"* ve Ali (r) de *"mutlak rüşvet"* olarak tefsir eder. O'na[831] *"hükümde rüşvet?"* dendi ve o da *"o küfür"* diye cevap verdi.

Ömer (r) "İnsanlar '*suht*'tan iki kapıyı yiyorlar: Hükümde rüşvet ve zina eden kadının ücreti." der, ki bu sözü ile o "*suht*"un rüşvetten daha kapsamlı olduğunu ifade etmiştir. *"Suht"*u mutlak veya mukayyet rüşvet olarak tefsir edenler bu kelimenin dildeki genel manasını değil de ayetin Yahudi bilginler ve reisler hakkında inmiş olmasını dikkate alıyorlar. Suht hakkında "mutlak haram", "faiz", "rüşvet gibi sahibi için ar ve utanç vesilesi olan haram" şeklinde tefsirler de yapılmıştır.

Arap dil bilginleri arasında bu kelimenin, burada tercih edilmesine sebep olan aslî manası hakkında farklı görüşler vardır.

Zeccac'a göre kelimenin, *"yok edip kökünü kazıdı"* anlamında *"sehatehû"* ve *"eshatehû"* şeklindeki kullanımı esas alınmıştır. *"Musa onlara dedi ki: Yazık size! Allah hakkında yalan uydurmayın da bir azap ile sizin kökünüzü kurutmasın."*[832] ayetinde de bu manada kullanılmıştır. Buna göre buradaki "suht"tan maksat, çirkin ve zararlı olduğu için veya sonu kötü olduğu için dini ve şerefi silip süpüren, onların kökünü kazıyan şeydir.

Ferrâ şöyle der: Suht'un aslı şiddetli açlıktır. Çok yiyen ve neredeyse her zaman aç olduğu görülen bir adamı ifade etmek için "racülün meshûtu'l meıde" denir. Buna göre buradaki suht'tan maksat haram veya oburluğun sevki ile elde edilen adi kazançtır.

İbn Âmir, Nâfi, Âsım ve Hamza bu kelimeyi "suht" şeklinde, diğerleri ise "suhut" şeklinde okurlar.

Lisanu'l Arab'ta şöyle denir: *"Suht"* ve *"suhut"*, anlatılması çirkin olan her türlü haramdır. Şöyle de denilmiştir: O, köpek, içki ve domuz parası gibi utanç vesilesi olan ve anlatılması çirkin bulunan pis ve haram kazançtır...

---

831. Buradaki ifadeden "o"ndan maksadın Hz. Ali olduğu anlaşılıyor. Fakat İbn Cerir bu sorunun Abdullah'a sorulduğunu belirtiyor. Bkz: VI, 239.

832. Tâhâ, 20/61.

"Sehate'ş şey'e, yeshatuhû" şeklindeki kullanımı *"azar azar bir şeyi soydu, sıyırdı"*; *"sehattu'ş şahme ani'l lahmi"* de *"sehaftuhû"* gibi *"yağı etten sıyırdım"* demektir...

Lahyânî şöyle der: "Sehate ra'sehû, sahten ve eshatehû" "Başını traş edip kazıdı" demektir. "Eshate mâlehû" "Malını bitirdi, kökünü kazıdı ve onu ifsat etti" demektir... "Saht", çok yiyip içmek anlamındadır. "Suht", "sehît" ve "meshût" kelimeleri sıfat olarak kullanıldıklarında "karnı geniş, doymaz, iri kişi" demektir[833]. Buradan anlaşılıyor ki *"suht"*un asıl manası değnekten kabuğu azar azar sıyırmak, soymak ve mesela saç traş etmek gibi buna benzer manalardır. Araplardan öyleleri vardır ki *"eshattu'ş şey'e"* cümlesini sadece bir şeyi soya soya kökünü kesme, bitirme anlamında kullanırlar. Doymama manasını da bu mana ile irtibatlandırmak mümkündür. Mide süratli bir şekilde hazmettiği için bir nevi yiyeceğin kökünü kurutmakta, onu tamamen bitirmektedir. Kötü ve haram kazanca şahsiyetin ve dinin kökünü kazıdığı için *"suht"* denmiştir. Rüşvet de servetin kökünü kazır, işlemleri ifsat eder, iffetin yerini tamahkârlığın almasını sağlar. Kur'an'ın indiği sırada Yahudi bilginleri ve reisleri bol bol rüşvet ve benzeri kötü kazançlar yiyen çok yalancı kimselerdi. Zaten toplumlar bozulduklarında ve geriledikIerinde bu duruma düşerler. Ama bugün onların hali, atalarının bu halinden dolayı onları ayıplayan birçok kişinin halinden daha iyi durumdadır.

İnsanların gafil oldukları durumlardan biri de şudur: Bir kişiyi, onun böyle bir durumla ilgisi olmadığını veya onun tam karşıtı iyi özellikleri olduğunu bile bile atalarından birine nispet ettikleri bir eksiklikten dolayı ayıplarlar. Halbuki onun atalarında bulunan ve onu ayıplamalarının sebebini teşkil eden o eksiklik onların bizzat kendilerinde mevcuttur. Müslümanların, içlerinde din alimi ve bilgini saydıkları kişilerin bir çoğu ve yine onların siyasî ve kanunî yöneticilerinin bir çoğu çokça yalan söylüyorlar, yalanı kabul ediyorlar ve haram yiyorlar. O kadar ki karşılığında hak etmedikleri halde büyük alim olduklarını belgelemek ve ilmî diploma vermek için talebelerden bile rüşvet alıyorlar. Yöneticileri onlara ilmî dereceler verdikleri gibi onlar da böyle yapıyorlar. Bir seferinde Ezher talebelerinden biri Üstadımız Muhammed Abduh'a alimlik diploması almasına yardımcı olması için otuz cüneyh[834] teklif etme cüretini gösterdi. O, imtihana hazır ve bu diplomaya ehil olmadığını bildiği için böyle bir teklifte bulunuyordu. Üstad o kadar tepki gösterdi ki kendine hakim olamayıp onu canını acıtacak şekilde dövdü

833. *Lisânu'l Arab*, III, 1949-1950

834. Mısır para birimi

ve şöyle dedi: Cehaletinle ve sence çok fazla bence çok değersiz bu cüneyhler karşılığında Müslümanların dinlerini ifsat etmen için bu yaşta benden onlara karşı sahtekarlık yapmamı mı istiyorsun? Ben ömrüm boyunca ölümden kurtardığım kimselerden bile hediye kabul etmemiş, pisliğe bulaşmamış bir kişiyim. Ben bu konularda gevşek davranan birisi olsaydım en büyük servete sahip kişilerden olurdum. (Bunları veya bu manada şeyler söyledi).

Gayr-i Müslimlerin İhtilafında Hüküm Vermek veya Muhayyerlik

"Sana gelirlerse aralarında hüküm ver veya onlardan uzak dur." Yani seni hakem kabul ederek yanına gelirlerse aralarında hüküm vermek veya onlardan yüz çevirip, onları kendi başkanlarına bırakmak hususunda muhayyersin.

Buradaki muhayyerlik hususunda alimler arasında ihtilaf vardır.

Kimine göre bu muhayyerlik ayetin nüzul sebebi olan olayla ilgili ve ona aittir. Bu olay da zinanın cezasının celd (dövme) mi, recm (taşlama) mı olduğu hakkında veya öldürülen kişinin diyeti hakkındadır. Çünkü Benî Nadîr kuvvetli ve şerefli olduğu için onlardan birisi öldürülürse onlar tam diyet alıyordu. Benî Kureyza ise zayıf olduğu için yarım diyet alıyordu. Hakem olarak Hz. Peygamber'e başvurdular ve o da diyeti eşit yaptı.

Kimine göre bu muhayyerlik muâhidler (eman verilen gayr-i müslimler) hakkında ve onlara özeldir. Zimmîler ve başkaları hakkında uygulanmaz. Çünkü o Yahudiler muâhid idiler.

Kimine göre ise "itibar sebebin özelliğine değil, lafzın genelliğineoir" kaidesince bu ayet bütün kâfirler hakkında ve her türlü olay için genel hüküm ihtiva eder.

Âyet üzerindeki görüşler arasından tercihe şayan olan görüşe göre bu muhayyerlik muâhidler hakkındadır, zimmîler bu hükme dahil değildir. Buna göre Müslüman yöneticilerin, ülkelerindeki yabancılar, aralarında hüküm vermek üzere onlara müracaat ettikleri takdirde hüküm vermeleri vacip değildir. Bu konuda muhayyerdirler. Her zaman maslahata uygun tarafı tercih ederler. Ama zimmîler hüküm vermek üzere bize müracaat ettikleri takdirde onların arasında hüküm vermek vaciptir. Bu ayetin bütün kâfirlere genel bir hüküm içerdiğini yalnız zimmîler arasında hüküm vermedeki muhayyerliğin onun umumundan nesh edildiğini iddia edenlerin dedikleri gibi burada bir nesih olayı yoktur. Bazıları da bu muhayyerliğin aynı bağlamda

(siyakta) zikredilen *"Ve aralarında Allah'ın indirdikleri ile hükmet."*[835] ayeti ile nesh edildiğini söylerler. Biz diyoruz ki: Bu ayetlerde görüldüğü gibi aynı bağlamda indirilen ayetlerin birbirini nesh etmesi makûl değildir. O ayetteki konu, Hz. Peygamber'e onlar arasında Allah'ın indirdiği adalete uygun hüküm vermeyi emretmekten ibarettir. Bunun açıklaması ileride gelecektir.

"*Onlardan uzak durursan sana hiç bir zarar veremezler.*" Onlardan uzak durmayı, yüz çevirmeyi tercih eder ve öyle yaparsan, aralarında hüküm vermezsen umduklarına kavuşamamaktan dolayı üzülseler ve umdukları hafif ve kolay hükmü elden kaçırmış olsalar bile onlar sana hiç bir zarar veremezler. Muhtemelen bu cümle, muhayyerliğin sebebini açıklamaktadır.

"Hüküm verirsen de aralarında adaletle hüküm ver. Şüphesiz Allah adaletli olanları sever." Yani eğer hüküm vermeyi tercih edersen aralarında onların arzularına göre değil adaletle hüküm ver. ***"Qıst"*** (*adalet*) kelimesinin sözlük manasını ve Allah'ın adaleti yerine getirme, adaletle şahitlik yapma konusuna verdiği önemi daha önce açıklamıştık.[836] ***"el-Muksitûn"***, adaletle hüküm vermek suretiyle veya şahitlikle yahut başka bir şeyle adaleti ayakta tutanlar demektir.

"İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında iken nasıl seni hakem kabul ediyorlar ve bundan sonra da sırt çeviriyorlar. Onlar inanmış kişiler değiller." Burada Allah o toplumun en tuhaf hallerinden birini açıklayarak Hz. Peygamber'i hayrete sevk etmektedir. Onların bir dinleri var ama ondan yüz çeviriyorlar, gidip kendilerinin inanmadıkları başka bir din tebliğ eden bir peygamberin hakemliğine müracaat ediyorlar. Bu tuhaf durumu kastederek Allah şöyle diyor: Kendi dinlerinin esası olan Tevrat yanlarında ve Allah'ın, senin hüküm vermeni istedikleri konuya dair hükmü de onda iken zina edenler meselesi veya diyet meselesi gibi bir konuda hüküm vermek üzere nasıl sana müracaat ediyorlar ve senin vereceğin hükme razı olduktan, aralarındaki dengeler dolayısıyla onu kendi dinlerine tercih ettikten sonra ondan yüz çeviriyorlar? Düşünürsen bunun, onların tuhaf işlerinden biri olduğunu görürsün. Bunun sebebi onların Tevrat'a da sana da sahih bir şekilde inanmış olmamalarıdır. Onlar haklarında *"Arzusunu kendine tanrı edinen ve Allah'ın bir bilgiye dayanarak saptırdığı kimseyi gördün mü?"*[837] ayeti inen kişilerdendirler. Bir dine gerçekten inanan kişi, rağbet ettiği dinin de Allah'tan olduğuna, Allah'ın o din ile önceki dini teyid ettiğine veya kul-

835. Mâide, 5/49.

836. Bkz: Nisâ, 4/135 ve Mâide, 5/8 ayetler.

837. Câsiye, 45/23.

larının durumundaki değişikliklerden dolayı hikmet öyle gerektirdiği için öncekini nesh ettiğine inanmadıkça o dini bırakıp da başka bir dine rağbet etmez. Halbuki bunlar, arzularına uymadığı için inandıklarını ve tâbi olduklarını iddia ettikleri Tevrat'ın hükmünü terk ettiler belki arzularına uygun düşer ümidiyle hüküm vermeni talep ederek sana geldiler. Sonra da senin hükmün, arzularına uymayınca ondan yüz çeviriyorlar. Onlar olduklarını söylüyorlar ama Tevrat'a da sana da Tevrat'ı Musa'ya indirene de Kur'an'ı sana indirene de inanmış değiller.

Bunlar imanın kalpteki kesin kanaat olduğundan, bu kesin kanaati fiilî itaatin takip ettiğinden ve dilin de onu söz olarak açıkladığından gafil bir şekilde kendilerinin mü'min olduklarını da sanabilirler. Fakat dil, bilerek veya bilmeyerek yalan söyleyebilir. Kesin kanaat sahibi itaat eder ve itaat eden de amel eder. Çünkü itaati içeren iman, irade üzerinde en büyük otoritedir ve organları amele sevk eden de iradedir.

Bugün elimizde mevcut olan Tevrat'a göre recim, zina eden bazı kişilere özel bir hükümdür. Tesniye kitabında bir kişi bâkire ile evlenip de onu bakire bulmadığı takdirde o kadının, babasının evinin kapısında recm edileceği açıklandıktan sonra şöyle deniyor:

"22: *Eğer bir adam, başka bir adamın karısı olan bir kadın ile yatar vaziyette bulunursa ikisi de; kadınla yatan adam da kadın da öldürülür. Ve İsrail'den şerri çıkaracaksın.*

23-24: *Bâkire genç kız bir adamın nişanlısı ise ve bir adam şehirde onu bulmuş, onunla yatmışsa onların ikisini de o şehrin kapısına çıkarın ve ikisi de ölene kadar taşla recm edin. Genç kızı, şehirde bağırmadığı için ve adamı da arkadaşının karısını alçalttığı için (recm edin). Ve şerri ortamından çıkaracaksın.*"[838]

Tevrat'ta daha sonra zina ile ilgili aralarında zina edenlerden birinin öldürülmesi, para cezası ödeme ve zina edilen kadın ile evlenmenin de bulunduğu başka hükümler yer alır.

Burada dikkat çekilmesi gereken hususlardan biri de şudur: Hıristiyanlık propagandası yapanlar bu ve bu manadaki ayetleri, onların ve Yahudilerin ellerindeki Tevrat'ın, Allah'ın Hz. Musa'ya indirdiği Tevrat olduğuna, onda herhangi bir değiştirme ve tahrifat bulunmadığına delil olarak gösteriyorlar. Çünkü bunlar da cedel maksadıyla Kur'an'dan arzularına uyan kısımları alıp uymayanları reddeden o Yahudiler gibiler. Mü'minler ise Kitab'ın tamamına inanıyorlar. Kitab bize onların yanında Tevrat'ın yani şeriatın mevcut oldu-

---

838. Tesniye, Bab, 22/22-24.

ğunu ve Allah'ın, Hz. Peygamber'e gelip hüküm beyan etmesini istedikleri meseleye dair hükmünün orada bulunduğunu belirtiyor. Şüphesiz Allah doğruyu söylüyor ve O söz söyleyenlerin en doğrusudur. O'nun bize açıkladığına göre onlar yerli yerine konmuş olan kelimeleri daha sonra o yerlerinden değiştirdiler, kendilerine ifade edilenlerden bir kısmını unuttular. Onlara Kitab'ın sadece bir kısmı verildi. Çünkü onlar diğer kısmı unuttular ve kaybettiler. Allah bu konuda da doğru söylüyor. Kur'an ümmeti, Kur'an sayesinde cahillikten kurtulup Ehl-i Kitab'ın ve diğer medeniyetlerin mesela Babil Medeniyeti'nin tarihini öğrenince anladılar ki Kur'an'ın bu konuda bildirdikleri onun, Allah nezdinden olduğunu gösteren mucizelerindendir. Çünkü Yahudilerin, Hz. Musa'nın yazdığı Tevrat'ı kaybettikleri ve onu bulamadıkları ortaya çıktı. Bazı Yahudi alimleri ondan hafızalarında kalanları, ona ait olmayan şeylerle iç içe bir halde yazdılar. Başka yerlerde[839] açıkladığımız gibi ellerindeki Tevrat da bunu ispatlıyor.

839. Mesela bkz: Âl-i İmrân Sûresi'nin baş tarafının tefsiri ve Mâide Sûresi'nin 13-14. ayetlerinin tefsiri.

إِنَّا أَنزَلْنَا التَّوْرَاةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ
هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالأَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِن كِتَابِ اللّهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ
فَلاَ تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِ وَلاَ تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلاً وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَا
أَنزَلَ اللّهُ فَأُولَـئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ ﴿44﴾ وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ
وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالأَنفَ بِالأَنفِ وَالأُذُنَ بِالأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ
فَمَن تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَّهُ وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَا أنزَلَ اللّهُ فَأُولَـئِكَ هُمُ
الظَّالِمُونَ ﴿45﴾ وَقَفَّيْنَا عَلَى آثَارِهِم بِعَيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ
مِنَ التَّوْرَاةِ وَآتَيْنَاهُ الإِنجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَاةِ
وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ ﴿46﴾ وَلْيَحْكُمْ أَهْلُ الإِنجِيلِ بِمَا أَنزَلَ اللّهُ فِيهِ
وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَا أَنزَلَ اللّهُ فَأُولَـئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿47﴾

44- **Biz Tevrat'ı indirdik. Onda hidayet ve nur vardır. İtaat eden peygamberler Yahudilere onunla hükmederlerdi. Allah'ın kitabından muhafaza etmeleri istenen şeylerden dolayı rabbaniler ve âlimler de (onunla hükmederler). Ve onlar ona şahit idiler. İnsanlardan çekinmeyin, benden çekinin. Az bir bedel karşılığında ayetlerimi satmayın. Kimler Allah'ın indirdikleri ile hükmetmezlerse işte onlar kâfirdirler.**

45- **Orada onlar hakkında yazdık ki cana karşılık can, göze karşılık göz, buruna karşılık burun, kulağa karşılık kulak, dişe karşılık diş ve yaralar kısastır. Kim onu tasadduk ederse o onun için kefarettir. Kimler Allah'ın indirdikleri ile hükmetmezlerse işte onlar zalimdirler.**

46- **Onların arkasından, önündeki Tevrat'ı tasdik eden birisi olarak Meryem oğlu İsa'yı gönderdik. Ona da İncil'i verdik. Onda hidayet ve nur vardır. Kendinden önceki Tevrat'ı tasdik edicidir. Muttakiler için de hidayet ve nurdur.**

47- **İncil'e mensup olanlar, Allah'ın orada indirdikleri ile hüküm versinler. Kimler Allah'ın indirdikleri ile hükmetmezlerse işte onlar fasıkdırlar.**

Tevrat Karşısında Rabbâniyyûn ve Ahbâr

Bu ayetler, hem daha önce geçen ve hem de sonra gelecek olan ayetlerle aynı bağlamdadır. Burada anlatılmak istenen husus, Tevrat'ın İsrailoğulları için bir hidayet olduğunu ama onların, içine düştükleri fesat halinden dolayı onunla amel etmekten yüz çevirdiklerini, aynı durumun İncil ve ona inananlar için de geçerli olduğunu açıklamaktır. Sonra buradan ileride gelecek olan konuya yani Kur'an'ın indirilişine ve meziyetine, bunun hikmetine intikal edilmektedir. Bundan anlaşılıyor ki önemli olan, dinle hidayet bulmaktır ve din, eğer onu yerine getirmezlerse mensuplarına bir yarar sağlamaz. Çünkü onlar dinin hidayetinden ve nurundan ancak onu yerine getirirlerse ve onunla amel ederlerse istifade ederler. Ehl-i Kitab'ın, arzularını dinlerine tercih etmeleri onları kör etti ve Kur'an'ın nurunu göremediler, onunla hidayete eremediler. Allah buyuruyor:

"Biz Tevrat'ı indirdik. Onda hidayet ve nur vardır." Yani biz Tevrat'ı Musa'ya inanç ve hükümlerde hidayet ihtiva eder bir halde indirdik. İsrailoğulları o hidayet sayesinde Mısırlıların putperestliklerinden ve dalaletinden çıktılar. Yine biz onu nur ihtiva eder bir halde indirdik ve onlar bu nur sayesinde dinî ve dünyevi hayatlarında bağımsızlık yolunu gördüler.

"İtaat eden peygamberler Yahudilere onunla hükmederlerdi." Onu peygamberlerin -Musa ve ondan sonraki İsrailoğlları peygamberlerinin- Meryem oğlu İsa'nın gönderilmesiyle sona erecek zaman diliminde verecekleri hükümleri ihtiva eden bir kanun olarak indirdik. Onlar Hz. İbrahim'in milleti üzere dini sırf Allah'a bağlılık sayarak yüzlerini O'na teslim edenlerdir. İslam hepsinin dinidir. Dinde ayrılık sebebi olarak Yahudilerin ve Hıristiyanların ihdas ettikleri her şey batıldır, apaçık dalalettir. Onlar özel olarak Yahudilere hükmederler (hüküm verirler). Çünkü o, genel değil sadece onlara özel bir dindir (şeriattır). Bundan dolayı da onların sonuncusu olan Hz. İsa, *"Ben sırf İsrail'in şaşkın koyunlarına gönderildim."* der. Davud, Süleyman ve İsa'nın ondan başka bir dinleri (şeriatları) yoktur.

"Allah'ın kitabından muhafaza etmeleri istenen şeylerden dolayı rabbaniler ve alimler de (onunla hükmederler)." Rabbaniler ve âlimler peygamberlerin bulunmadığı zamanlarda veya yerlerde yahut da onların izni ile onlarla beraber o Tevrat'la hükmederler.

"Rabbâniyyûn", *"Yaratıcıya, mülk işini idare eden anlamındaki Rabbe mensup olanlar"* demektir. Bunlar ilahî bilgiye ve ruhi terbiyeye özen gösterdikleri için O'na mensup sayılmışlardır. Yahut da *"rabbâniyyûn"*, *"Terbiye etti, eğit-*

ti." anlamındaki *"rabba, yerubbu"* fiilinin mastarı olan *"Rabbe mensup olanlar"* demektir. İlim ve irfanla, güzel huylar ve edepler ile önce kendilerini sonra da başkalarını eğittikleri için kendilerine bu sıfat verilmiştir. Bunlar onların salih Levililerden olan başpapazlarıdır. Hz. Ali'nin *"Ben bu ümmetin rabbanisiyim."* dediği rivayet edilir. Bu kelimenin manası daha önce Âl-i İmran Sûresi'nin tefsirinde geçti.

*"**Ahbâr**"*, âlim anlamındaki *"habr"* ve *"hibr"* kelimelerinin çoğuludur. Bu kelimenin kökünü teşkil eden *"hbr"* sözlükte, insanları sevindiren süse ve güzelliğe delalet eder. Belagat ve fesahat nükteleri ile süslenmiş bir şiir için *"şi'run muhabberun"*, nakışlarla ve güzel işlemelerle süslenmiş kumaş veya elbise için de *"sevbun muhabberun"* denir. *"Burdu hibera ve habîr"* kelimesi de bu mana ile ilgilidir ki beyaz ve siyah yahut kırmızı çizgileri olan elbise demektir. *"Habr"* kelimesinin âlim manasında kullanılmasının temelinde bu mananın olması muhtemel olduğu gibi yazı malzemesi olan mürekkep anlamındaki *"hibr"*'in olması da muhtemeldir. Râğıb, *"Hibr, güzel bulunan eser (tesir, iz, sonuç, vs.)dir."* dedikten sonra *"Habr, âlim demektir. Çoğulu ahbârdır. Âlimlerin ilimlerinin eserinden geriye kalanlar olduğu için böyle denilmiştir."* der.

Müslümanlıkta *"Habru'l-umme"* *(ümmetin âlimi)* lakabı İbn Abbas ve *"Rabbani"* lakabı da Hz. Ali hakkında kullanılır.

"Rabbâniyyûn" ve *"ahbâr"*dan bahsedilince benim aklıma gelen şudur: Rabbaniler, bizdeki arifler gibidirler. Onlardaki ahbâr da bizdeki zahir uleması gibidir.

İbn Cerir şöyle der: "*'Rabbâniyyûn'*, *'rabbani'* kelimesinin çoğuludur ve bunlar, insan yönetiminde ve onların işlerini idare etmede, maslahatlarını sağlamada basiretli, hikmet sahibi âlimlerdir. *'Ahbâr'* da *'habr'*ın çoğuludur ve *'bir şeyi iyi beceren âlim'* demektir." İbn Cerir böyle diyorsa da bizim dediğimiz daha makul ve sözlük anlamına daha yakındır. *"**Tevrat**"* kelimesi lafız olarak müennestir ve manası da *"şeriat"*tır.

"Allah'ın kitabından muhafaza etmeleri istenen şeylerden dolayı..." Yani onlar kitaptan kendilerine emanet edilen ve bırakılan, muhafaza etmeleri istenen şey sebebiyle Tevrat ile hükmederler. Musa ve ondan sonraki peygamberler onlardan onu muhafaza etmelerini, ondan hiçbir şeyi kaybetmemelerini istemişlerdir. Bu konuyu anlamak için Hz. Musa'nın Tevrat'ı yazdıktan sonra Allah'ın emri ile İsrailoğullarının ileri gelenlerinden "onu korumaları ve ondan başka bir şeye dönmemeleri" hakkında aldığı taahhüt yeterlidir. Bu konu Nisa Sûresi'nin sonlarında ve bu sûrenin başlarında

*"mîsak"*ın tefsiri esnasında geçti. Onlar Allah'ın mîsakını bozdular, ona riayet etmediler. Allah onlar hakkında *"hafizû"* (*Muhafaza ettiler.*) ifadesini değil, *"Ustuhfizû"* (*Muhafaza etmeleri istendi.*) ifadesini kullandı. Ama devamında *"Ve onlar ona şahit idiler."* dedi. Yani onların salih selefleri o kitap ve onunla oynamak isteyenler üzerinde, recm meselesinde Abdullah b. Selam'ın yaptığı gibi gözetleyici durumunda idiler. Yahut da onlar, onun Allah'ın dini olduğuna şahit idiler. Haleflerinin yaptıkları gibi yapmıyorlardı. Hâlbuki halefleri, arzularına uyarak veya eşraftan -Allah'ın hadlerini onlara da uygulayacak olsalar- korkarak ve -bu konuda onları kayırdıkları zaman da- onlardan iyilik umarak Allah'ın dininin hükümlerinden bazılarını gizliyorlardı. Bundan daha da önemlisi Son Peygamber'in sıfatını ve onunla ilgili müjdeyi gizlemeleridir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre bu ayette kastedilen mana şudur: Onlar, Hz. Peygamber'in zina konusunda Tevrat'ın hükmü ile uyumlu hükmüne şahit idiler. O -eğer ondan nakledilen bu rivayet sahih ise- halefleri içindeki salihlerin Cumhûruna tarizde bulunarak bunun da Yahudilerin salih âlimlerine ait sıfatların kapsamına dâhil olduğunu söylemek istemiş olabilir. Onların geride kalmış seçkinlerinden olan Abdullah b. Selam ve diğerleri de bundan dolayı Hz. Peygamber'i tasdik ve teyit etmek üzere Tevrat'ın hükmünün, zina edenin recm edilmesi şeklinde olduğuna şahitlik etmişlerdir.

Dini ile Amel Etmeyenin Dinî Mensubiyet İddiası Boşunadır!

Allah İsrailoğullarının halefinin kötü gidişatını açıklamasını müteakip onların salih seleflerinin gidişatını anlattıktan sonra bunun arkasından Kur'an'ın indiği sıradaki, bazı hükümleri gizleme ve değiştirme konusunda Allah'tan korkmayan Yahudi başkanlara hitap ederek şöyle buyuruyor: ***"İnsanlardan çekinmeyin, benden çekinin."*** Yani durum böyle olunca -ki selefinizin hayat tarzı ile ilgili olarak Allah'ın, Peygamber'ine anlattığı başka hususları inkâr etseniz de bunu inkâr etmiyorsunuz- *"İnsanlardan korkmayın."*; onların bir kısmından korkarak, bir kısmından da bir şeyler umarak yanınızdaki kitabı saklamayın. *"Sadece benden korkun."* ve taahhüdümü yerine getirin. Her türlü yetki benimdir. ***"Az bir bedel karşılığında ayetlerimi satmayın."***; dünyevî bir menfaat karşılığında ayetlerimi açıklamayı, onlara göre amel etmeyi, fetva ve hüküm vermeyi terk etmeyin. Allah'ın ayetlerini rehber edinme karşılığında gelecek olan şimdiki ve ilerideki menfaatlere nispetle sizin elde edeceğiniz o menfaat mutlaka azdır, başka türlüsü mümkün değildir. Bu tarzda bir cümlenin tefsiri daha önce Bakara Sûresi'nde geçti.

Yahut da buradaki yasaklamadan maksat, onların aleyhine delil ikame etmektir. Nitekim müteakip cümle de bunu teyit ediyor: ***"Kimler Allah'ın indirdikleri ile hükmetmezlerse işte onlar kâfirdirler."*** Yani her kim Allah'ın indirdiği hak ve adaletli hükümlerle hükmetmekten yüz çevirirse ve onun arzusuna uymadığı için veya dünyevî menfaati sebebiyle bu hükümler ile hükmetmezse o, bu ayetleri inkâr etmiştir. Çünkü sahih bir iman itaati ve itaat de ameli gerektirir. Onları çirkin bulma ve terk etme olgusu ile çelişir. Bu cümle, öncekinin manasını onaylayan ve Allah'ın bu bağlamdaki *"Onlar inanmış kişiler değiller."*[840] sözünü teyit eden bir cümledir.

Allah daha sonra bu tür hükümlere bir misal zikrediyor: ***"Orada onlar hakkında yazdık ki cana karşılık can, göze karşılık göz, buruna karşılık burun, kulağa karşılık kulak, dişe karşılık diş ve yaralar kısastır."*** Yani Tevrat'ta İsrailoğullarına şu cezaları farz kıldık: Can, (nefis), haksız yere kasten bir canı (nefsi) öldürmüşse ona karşılık sorumlu tutulur veya öldürülür. (Cumhûr bu kısmı "Can, cana karşılık öldürülmüştür veya kısas edilmiştir." şeklinde yorumlar.) Göze karşılık göz kör edilir. Buruna karşılık burun kesilir. Kulağa karşılık kulak kesilir. Dişe karşılık diş çıkarılır. Yani bunlardan birine saldıranın cezasının, yaptığı fiilin aynısı olması bakımından bu organlar ve benzeşen yaralar da nefis (can, insanın bütünü) gibidir. Çünkü adalet, budur.

Kisâî ayetteki ***"ayn"***, ***"enf"***, ***"ûzun"*** ve ***"sin"*** kelimelerinin son harfini ötreli olarak okumuştur. Buna göre *"bi'n-nefs"* kelimesi ile cümle biter ve *"ve'l-ayn"* kelimesi ile yeni cümle başlar ve mana *"Bunun gibi göze karşılık göz..."* şeklinde olur. Onlar, Arap dil kurallarına göre irabını da çeşitli şekillerde yaparlar. Cumhûr ise *"ve'l-ayn"* kelimesini, *"en-nefs"* üzerine atfederek mansub (son harfi üstün) olarak okur. *"ve'l-curûh"* kelimesini de Kisâî ötreli, Cumhûr ise üstün olarak okurlar. *"Ve'l-curûha kısâs"* cümlesindeki ***"kısas"*** kelimesi *"kısas sahibi, kısası olan şeyler"* anlamındadır. Yani bunların cezasında mümkün olduğu kadar eşitlik esas alınır.

"Kim onu tasadduk ederse o onun için kefarettir." Yani kim suçluyu affetmek suretiyle lehinde sübut bulan kısas hakkını tasadduk ederse bu tasadduk onun için kefarettir; bundan dolayı Allah da onun günahlarını örter, o kardeşini affettiği gibi Allah da onu affeder.

"Kimler Allah'ın indirdikleri ile hükmetmezlerse işte onlar zalimdirler." Bu cinayetlerden birisi hakkında hüküm verme durumunda olup da Allah'ın

---

840. Mâide, 5/43.

bu konuda indirmiş olduğu, insanlar arasında adalet ve eşitlik esasına dayanan kısastan yüz çeviren ve kendi arzusuyla veya Allah'ın hükmüne tercih ettiği başka bir şeyle hüküm veren herkes kesinlikle zalimlerdendir. Çünkü kısas hükmünün dışına çıkmak ancak davanın taraflarından birini diğerine tercih etmek ve mağdurun hakkını yemek, ona zulmetmek suretiyle olur.

Bu kısasın, elde mevcut Tevrat tarafından tasdik edilmesi de Hurûc'un yirmi birinci babındadır. Orada öldürülmeyi gerektiren bazı suçlardan sonra şöyle denir: *"23-25: Eğer eziyet olursa can yerine can, göz yerine göz, diş yerine diş, el yerine el, ayak yerine ayak, dağlama yerine dağlama (yanık yerine yanık), yara yerine yara ve bere yerine bere vereceksin."* Levililer'in yirmi dördüncü faslındakiler de bunu açıklar: *"17: Bir kimse bir adamı öldürürse o da öldürülecektir. 18: Bir hayvanı öldüren cana can olarak onu ödeyecek. 19: Bir insan, yakınında bir kusur meydana getirirse ona da yaptığı gibi yapılacak. 20: Kırığa kırık, göze göz ve dişe diş. O, insanda bir kusur meydana getirdiği gibi onda da onun gibisi meydana getirilecek."* Misli ile kısas açıkça ifade edildi ki kulak ve burun da buna dâhildir. Af konusunda ise Tevrat'tan bir nakil hatırlamıyorum. Yalnız Matta İncili'nde anlatıldığına göre Mesih, dağdaki vaazında göze göz, dişe diş meselesini zikreder ve kötülüğe kötülükle karşı konulmamasını tavsiye eder. İşte bu, affı emretmektir. Ama bu asırda onun izinden gittiklerini iddia edenler yeryüzünün en çetin intikamcılarılar ve onlar kötülüğe kat kat fazlası ile karşılık veriyorlar. Bundan ancak bazı ülkelerin kıyısında köşesinde kalmış ve zamanın gizlediği az sayıda kişiler müstesnadır.

"Onların arkasından, önündeki Tevrat'ı tasdik eden birisi olarak Meryem oğlu İsa'yı gönderdik." Tevrat ile hükmeden o peygamberlerden (nebilerden) sonra onların izinden giden, yollarını sürdüren ve kendinden önceki Tevrat'ı sözü ile, ameli ile ve hâli ile tasdik eden birisi olarak Meryem oğlu İsa'yı gönderdik. Buradaki ***"kaffâ"*** kelimesi *"kafa"* (*ense*) kelimesinden alınmıştır ve o da *"boynun arkası"* demektir. Birisinin, birini izlediğini, maddeten veya manevî olarak onun arkasından gittiğini ifade etmek üzere *"kafâhu"* veya *"kafâ israhû"* (muzarisi, *"yekfûhu"*) ve *"iktafâhu"* denilir. *"Kaffâhu bihî"* (mastarı, *"takfiyeten"*), "Birisini, birini izler, onun izini takip eder hale getirdi." demektir. Allah bir ayette *"Ve ondan sonra da onu peygamberlere izlettik."*[841] der. *Esâsu'l-Belâğa*'da şöyle denilir: "*'Birisini, birini takip eder hale getirdim.'* anlamında *'Kaffeytuhû.'*, *'Kaffeytuhû bihî'* ve *'Kaffeytu bihî alâ eserihî'* denir. Birinin babalarının kafiyesi ve şeyhlerinin kafiyi, 'onların artçısı'[842] yani 'on-

841. Bakara, 2/87.

842. Bkz: Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, KFV maddesi (s. 374).

ların yolundan giden, onları izleyen' demektir." Hz. İsa da İsrailoğulları peygamberlerindendir ve onun dini (şeriatı) da Tevrat'tır. Fakat Hıristiyanlar Pavlos'a uyarak onu neshettiler ve onunla amel etmeyi terk ettiler. Hâlbuki onların, İncil'lerinde naklettiklerine göre Hz. İsa, Namus'u yani Tevrat şeriatını yıkmak için gelmediğini, sırf onu tamamlamak yani ona Allah'ın dilediği hükümleri, edepleri ve manevî öğütleri ilave etmek için geldiğini söyler.

Bunun için de Allah ***"Ona da İncil'i verdik. Onda hidayet ve nur vardır. Kendinden önceki Tevrat'ı tasdik edicidir. Muttakiler için de hidayet ve nurdur."*** buyurur. Yani ona İncil'i bir hidayet ve nur ihtiva eder, daha önceki Tevrat'ı tasdik eder halde verdik. O hidayet sayesinde inanç ve amel alanındaki yanlışlardan kurtulurlar. Bu hidayet, hurafelerin ve batıl inançların kaynağı olan putperestliğe ters bir tevhit inancını içerir. Hakkı arayan kişi o nur sayesinde kendini hakka ulaştıracak yolu; delilleri, meselleri, fazilet ve edepleri görür. O İncil, Tevrat'ı tasdik eden naslar da ihtiva eder. Buradaki tasdik, Hz. Musa'nın Tevrat'ı söz, amel ve hâl ile tasdik etmesinden ayrı bir tasdiktir. Allah Tevrat hakkında zikrettiği vasıfları İncil hakkında da zikretmiş ve ayrıca İncil'in onu tasdik etme vasfından da bahsetmiştir. Daha sonra bu hallere atfederek İncil hakkında, onun kendisinin de başka bir açıdan hidayet ve muttakiler için öğüt olma vasfını ilave etmiştir. Bu belki de sadece onda yer alan manevî meseleler, edebî öğütler, o İsrailî donukluğun sarsılması ve Yahudi Ferisilerin ve kâtiplerin meftunu oldukları o gururun sallanmasıdır. Allah hidayet ve öğütün bu özel türünü muttakilere tahsis etti. Çünkü bundan faydalananlar onlardır. Kitab'a özen gösterdikleri ve onun üzerine titredikleri için o Kitab'dan hiçbir şeyi kaçırmazlar. Bu tür hidayet ve öğütteki hikmet, şeriatın sırlarını kavramak, onun hikmetini ve ondaki gayeyi öğrenmek, o Tevrat'ın ve bu İncil'in arkasında daha mükemmel ve daha tam bir hidayetin, daha genel ve daha kapsamlı bir dünyanın bulunduğunu bilmektir. İşte o, son büyük peygamberin (Paraklit) getirdiği hidayettir. Eğer İncil, geneli itibariyle o gelenekleri sarsmasaydı, o gururu yerinden oynatmasaydı ve insanlar onun öğretilerinden muhafaza edilen hususlara birkaç asırdır alışkın olsaydı İslam Suriye ve Mısır'da, Mezopotamya'da bu süratle yayılmazdı.

"İncil'e mensup olanlar, Allah'ın orada indirdikleri ile hüküm versinler."

Cumhûr emir kipiyle *"ve'l-yahkum"* şeklinde okur. Burada bir olay hikâye edilmekte ise de *"dedik"* lafzı hazfedilmiştir. -Kur'an'da bunun örneği çoktur- *"Dedik ki: İncil'e mensup olanlar, Allah'ın orada indirdikleri ile hüküm versinler."* takdirindedir ki bu da aslında *"Onlara onunla amel etmelerini emrettik."*

demektir. Bu, Tevrat'a mensup olanlar hakkındaki *"Orada onlar hakkında yazdık ki..."* ayeti gibidir. Hamza *"ve li yahkume"* şeklinde okur ki buna göre mana *"İncil'e mensup olanların Allah'ın orada indirdikleri ile hüküm vermeleri için..."* olur. Ayetteki *"huden ve mev'izeten"* kelimelerinin mef'ul li eclih (sebep bildiren tümleç) olmasını ve faili farklı olduğu için *"ve li yahkume"*nin de "lam" harf-i cerri açıkça zikredilerek onun üzerine atfedilmesini caiz görürler. Nasıl okunursa okunsun ve nasıl tefsir edilirse edilsin bu ayet, -sıradan Müslümanların kafalarını karıştıran Hıristiyan propagandacıların iddia ettikleri gibi- Allah'ın Kur'an'da Hıristiyanlara İncil'e göre hüküm vermelerini emrettiğine delalet etmez. Bir an için başka bir ifade ile onlara bunu emrettiğini farz etsek bile bu kesinlikle onları aciz bırakmak ve onlara karşı delil ikame etmek maksadıyla verilmiş bir emir olurdu. Onlar, İncil ile amel edemezler ve edemeyecekler de. Bu konunun devamı gelecek.

"Kimler Allah'ın indirdikleri ile hükmetmezlerse işte onlar fasıktırlar." Yani onlar, din alanının dışına çıkmış, hiçbir konuda ondan sayılmayan yahut da ona itaatin dışına çıkmış, onun hükümlerini ve edeplerini aşıp gitmiş kimselerdir.

Bu ayetlerdeki lâfzî meselelerden biri de şudur: Arapça dil kuralları açısından *"ûlâike hum"* (*onlar*) kelimesi de, *"yahkumu"* fiili de *"men"* kelimesine râcidir. Fakat *"ûlâike hum"*, ona manası itibariyle râcidir. Çünkü o (*"men"* şart ismi), umum siygalarındandır. *"Yahkumu"* fiili de onun lafzına râcidir. Çünkü lafzı tekildir. Bunun misali çoktur. Önceki ona yakın olduğu için orada lafzı, sonrakinde de manası dikkate alınır.

Allah'ın İndirdikleri İle Hükmetmemenin Sonucu: Küfür, Fısk, Zulüm

Küfür, zulüm ve fısk, Bakara Sûresi'nde *"Kâfirler bizatihi zalimlerdir!"*[843] ayetinin tefsiri esnasında açıkladığımız gibi Kur'an'da aynı hakikat üzere ama farklı manalarda kullanılan kelimelerdir. Usul ve füru' alimleri *"küfr"* kelimesini *"dinden çıkma"* ve *"Allah'ın hak dinine aykırı olan"* anlamında bir terim olarak kullanırlar. *"Zulm"* ve *"fısk"* kelimelerinde böyle bir durum yoktur. Yalnız, onlardan hiçbiri Kur'an'ın bu kelimeyi, onların terminolojisine göre küfür olmayan şeyler hakkında da kullandığını, diğer taraftan onların terminolojisine göre küfür olan şeyler hakkında *"zulm"* ve *"fısk"* kelimelerini de kullandığını inkâr edemez. *"Küfr"* kelimesi, onlara göre küfür olmayan şeyler hakkında kullanılınca *"küfrün dışında bir küfür"* derler. Her zulüm ve

843. Bakara, 2/254.

fısk da onlara göre küfür sayılmaz. Hatta onlar zulüm ve fısk olarak adlandırdıkları şeyler hakkında küfür kelimesini kullanmazlar. Bundan dolayı Allah'ın indirdikleri ile hükmetmeyenlerin kesinlikle kâfir olduklarına hükmetmek, bu kelimenin terim manası ile Kur'an nassları arasında uyum sağlamak isteyenlerce araştırma ve tevil konusu olmuştur.

Ayetlerin tefsirleri hakkında nakledilen rivayetlere bakılınca onların İbn Abbas'tan çeşitli görüşler naklettikleri görülür. Bunlardan biri de onun "Küfrün dışında bir küfür, zulmün dışında bir zulüm, fıskın dışında bir fısk..." sözüdür. Yine bunlardan birine göre bu üç ayet de sadece Yahudiler hakkında olup onlarda Müslümanlarla ilgili bir şey yoktur.

Şa'bî'den rivayet edildiğine göre birinci ve ikinci ayetler[844] Yahudiler, üçüncüsü ise Hıristiyanlar hakkındadır. Zahir olan da budur. Fakat bu durum, söz konusu tehdidin, bizden olup da onlar gibi olan, onlar kitaplarından yüz çevirdikleri gibi kendisi de ondan yüz çeviren kişilere de ulaşmasına mani değildir. Kur'an, ibrettir; akıl onun sayesinde bir şeyi anlayınca ondan benzer şeylere intikal eder.

Bu ayetler Huzeyfe b. Yemân'ın yanında zikredilir ve bir kişi "Bu, İsrailoğulları hakkındadır." der. Huzeyfe de şöyle söyler: "Her tatlı size ve her acı da onlara olursa İsrailoğulları sizin için ne iyi kardeşler. Asla! Vallahi siz ayakkabı bağı miktarınca onların yolundan gideceksiniz!" *ed-Durru'l-Mensûr*'da bunu Abdurrazzak, İbn Cerir, İbn Ebî Hâtim ve Hakim'e (onu sahih de sayar) nispet eder. Şöyle devam eder: İbn Munzir'in rivayetine göre İbn Abbas "Siz ne iyi kardeşsiniz! Olan şey tatlı olursa sizin, acı olursa Ehl-i Kitab'ın..." der. Sanki o, bunun Müslümanlar hakkında olduğu görüşündedir.

Abd b. Humeyd'in rivayet ettiğine göre Hakîm b. Cübeyr, Said b. Cübeyr'e *"Kimler Allah'ın indirdikleri ile hükmetmezlerse..."* ayetlerini sorar ve "Kimileri onların İsrailoğulları üzerine indiğini, bizim üzerimize inmediğini iddia ediyor." der. O da "Onun öncesini ve sonrasını oku." der. Sonra da "Hayır, bizim üzerimize indi." der. (Hakim b. Cübeyr) şöyle devam eder: "İbn Abbas'ın mevlası Miksem ile karşılaştım ve ona Maide Sûresi'ndeki bu ayetleri sordum. 'Kimileri onların İsrailoğulları üzerine indiğini, bizim üzerimize inmediğini iddia ediyor.' dedim. 'O, İsrailoğulları üzerine indi ve bizim üzerimize indi. Onların ve bizim üzerimize inenler onların ve bizim-

844. İbn Cerir, Şa'bî'ye göre birinci ayetin Müslümanlar, ikincinin Yahudiler, üçüncünün Hıristiyanlar hakkında olduğunu söyler. (VI/255) Müellifin buradaki ifadesi sehv-i kalem veya matbaa hatası olabilir. (Çev.)

dir.' dedi. Sonra Ali b. Hüseyin'in yanına gittim ve ona sordum -Onun da kendisine Said ve Miksem'in dediklerini dediğini söyler.- O da 'Doğru söz. Fakat o, şirk küfrü gibi olmayan bir küfürdür. Şirk zulmü gibi olmayan bir zulümdür. Şirk fıskı gibi olmayan bir fısktır.' dedi. Said b. Cübeyr'e rastladım ve onun dediklerini ona aktardım. Said b. Cübeyr oğluna 'Onu nasıl gördün (onun hakkında ne düşünüyorsun, sence o nasıl)?' dedi. O da 'Onun senden ve Miksem'den çok fazla olduğunu gördüm.' dedi. Burada kastedilen şudur: Allah'ın indirdikleri ile hükmetmemek veya bunları bırakıp başka şeyle hükmetmek dinden çıkmak anlamında küfür sayılmaz, en büyük günah anlamında küfür sayılır."

Ben derim ki: "Bu ayetler veya onların sonları İsrailoğulları üzerine indi." diyen bu ifade ile "Bunlar, onların kitaplarındandır." demek istemiyor. O, "Bunlar, onlar hakkında indi." demek istiyor. Çünkü bunların hikâye tarzında anlatıldığına delalet eden bir şey yok. Aksi takdirde bu bir yanlış olur. Sözün bağlamına göre bu ayetlerden ilk ikisi Yahudiler ve üçüncüsü de Hıristiyanlar hakkındadır. Bunlar hakkında başka bir şey caiz değildir. Bunların ibareleri geneldir, onların hususiliğine delalet edecek bir şey yoktur. Eğer Allah'ın indirdikleri ile hükmetmekten yüz çevirmek, onları çirkin görmekten, onlara itaat etmemekten ve başkalarını onlardan üstün tutmaktan kaynaklanıyorsa o zaman ilk ayette -diğer ikisinde de öyle- en büyük küfrün kastedilmiş olmasına mani bir durum da yoktur. Manayı tasvirimizde de görüldüğü gibi nüzul sebebinin yardımıyla sözün bağlamından ilk akla gelen budur.

Bu ayetler üzerinde azıcık düşünen ve onları inceleyen kişi, birinci ayette küfür, ikincide zulüm ve üçüncüde de fasıklık vasıflarının kullanılmasındaki nükteyi fark eder. Bu lafızlar sözlükteki asıl manalarına göre ama âlimlerin terminolojisine de uygun olarak kullanılmıştır. Birinci ayette teşriden (hüküm ve yasa koyma), kitabın hidayet ve nur ihtiva etmesinden, nebilerin ve hikmet sahibi âlimlerin onunla amel etmeyi ve hüküm vermeyi iltizam etmelerinden ve onu koruma tavsiyesinden söz ediliyordu. Bu konu; Kitab'a itaat etmediği, onun hidayetinden ve nurundan yüz çevirdiği için, başkasını ona tercih ederek Kitab ile hüküm vermekten yüz çeviren herkesin onu inkâr etmiş olduğu açıklanarak bitirildi. Bu, açık bir hakikattir ve bilmediği için onunla hüküm vermemiş veya onunla hüküm vermeyi terk etmiş sonra da Allah'a tövbe etmiş olanlar bu hükme dâhil değildir. Bunlar, hüküm vermeyi terk etmekle günahkâr olmuş kişilerdir ki Ehl-i Sünnet günahkârların

kâfir sayılmasından şiddetle kaçınır. Sözün bağlamı, bizim zikretmiş olduğumuz sebep-sonuç ilişkisine delalet eder.

İkinci ayette ise konu imanın rüknü ve dinin tercümanı olan Kitab'ın aslı değil, insanın hayatına veya organlarına kastedenlerin adalet ve eşitlik çerçevesinde cezalandırılmaları idi. Bu esasa göre hükmetmeyen kişinin, vermiş olduğu hüküm ile zulmetmiş olacağı açıktır.

Üçüncü ayet de İncil'in hidayetinin açıklanması hakkındadır. O hidayetin ekserisi de mevizeler ve edeplerdir. Orada dinin, sadece lafızların zahirine göre değil Allah'ın muradına ve hikmetine uygun biçimde ayakta tutulması teşvik edilmektedir. Bu hidayete muhatap olanlardan kim bununla hükmetmezse günahından dolayı ve dinin terbiye alanının dışına çıktığı için fasıktır.

Müslümanların çoğu, kendilerinden öncekilerin yaptıklarına benzer bir tarzda hükümler ve şeriatlar ihdas ettiler. Allah'ın kendilerine hüküm indirdiklerinden bazıları bunlarla hükmetmeyi bıraktılar. Allah'ın, Kitab'ında indirdiği hükümleri herhangi bir tevil yapmaksızın ve doğruluğuna inanarak terk edenler hakkında O'nun bu üç ayette veya bunların bir kısmında söyledikleri geçerlidir. Herkes için kendi haline uyan durum söz konusudur. Allah tarafından belirlenen hırsızlık, kâzif (zina iftirası) veya zina cezasına hükmetmekten onları kabul etmeyerek, çirkin bularak ve beşerî düzenlemeleri onlardan üstün tutarak yüz çeviren kesinlikle kâfirdir. Ama başka bir sebeple bu hükümden yüz çevirirse ve vermiş olduğu hükümle bir hak zayi oluyorsa, adalet, suç ve ceza arasındaki eşitlik terk ediliyorsa o zalim olur. Böyle bir durum yoksa o zaman da sadece fâsık olur. Çünkü fısk sözü bu üç kelime içinde en genelidir. Her kâfir ve zalim fâsıktır ama her fâsık, kâfir veya zalim değildir. Allah'ın, nasları, içtihad ve istidlal ile bilinen nas dışı şeyleri de kapsayan mutlak genel hükmü adalettir. Dolayısıyla -büyüklerden birinin dediği gibi- nerede adalet varsa orada Allah'ın hükmü vardır. Fakat bir konuda sübutu ve delalet-i kati nass varken onu bırakıp da başkasına müracaat etmek caiz değildir. Yalnız, böyle bir nass ile çelişen ve buna karşı onun tercih edilmesi gereken başka bir nass varsa o zaman birinci nassın bırakılması caizdir. Mesela zaruretlerle ilgili konularda "meşakkatin kaldırılması"na dair nass böyledir.

Hindistan'da Pencap müftüsü Mevlevi Nuruddin, üstadımız (Muhammed Abduh)'a bazı sorular sormuştu ki bunlardan biri de "İngiliz kanunlarıyla hüküm verme" meselesiydi. Üstad bu gibi durumlarda zaman zaman yaptığı gibi o soruyu da cevap vermek üzere bana havale etti. İşte "Hindistan'da

İngiliz kanunlarıyla hüküm verme" konusundaki soruya verdiğim cevap metni. (*MenârDergisi*'nin yedinci cildindeki 77. fetvadır).

Gayrimüslim Yönetimlerde Rol Almak (Hindistan'da İngiliz Kanunlarıyla Hüküm Vermek)

Soru 77: İngiliz kanunlarına göre Allah'ın indirdiklerinden başkası ile hükmetmek söz konusu olduğu halde İngilizlerce istihdam edilen bir Müslümanın bu kanunlarla hükmetmesi caiz olur mu?

Cevap: Bu soru asrımızın en büyük problemlerine dair bazı sorular içermektedir. Bu kanunları hazırlayanların hükmü, onları hükümetleri için kanun haline getirenlerin hükmü, onlarla hüküm verenlerin hükmü, bu konuda dâr-ı harp ile dâr-ı İslam arasındaki fark gibi. Dindar Müslümanların çoğunun ehlî mahkemelerde (el-Mehâkimu'l-Ehliyye, şer'î mahkemelerin dışında kalan mahkemeler) kanuna göre hüküm veren hâkimlerin kâfir olduklarına inandıklarını görüyoruz. Onlar "*Kimler Allah'ın indirdikleri ile hükmetmezlerse işte onlar kâfirdirler!*"[845] ayetinin zahirini esas alarak böyle inanıyorlar. Kanun ile hüküm veren hâkimin kâfir olduğuna hükmetmek o kanunları kanun haline getiren sultanların ve emirlerin de kâfir sayılmalarını gerektiriyor. Çünkü her ne kadar bu kanunlar onların bilgileri ile onlar tarafından hazırlanmamışsa da onların izni ile kanun haline gelmiştir ve bu kanunlara göre hüküm versinler diye hâkimleri tayin edenler de onlardır. Bu hâkimler hüküm verirken "Falan emîr adına hüküm veriyorum. Çünkü ben onun izni ile onun naibiyim." diyorlar ve o emîr için de "şâri'" (din, şeriat, kanun koyucu) kelimesini kullanıyorlar.

Şimdi ayetin zahirine bakalım. Meşhur fıkıh imamlarının hiçbiri bunu benimsememiştir. Hatta böyle diyen hiç kimse yoktur. Ayetin zahiri, Allah'ın indirdiklerinden başka bir şeyle hükmetti veya hükmetmedi ayırımı yapmaksızın mutlak olarak Allah'ın indirdikleri ile hükmetmeyeni ele alıyor. Böyle birisini de Müslümanlardan hiç kimse kâfir saymıyor. Hatta günahlarından dolayı -ki Allah'ın indirdiklerinden başkası ile hükmetmek günah (masiyet) kapsamına girer- fâsıkları kâfir sayan Hariciler bile bunları kâfir saymıyorlar.

Ehl-i Sünnet bu ayet hakkında ihtilaf etti. İçlerinden bazılarına göre bu ayet Yahudiler hakkındadır. Said b. Mansur, Ebû Şeyh ve İbn Derdûye'nin rivayet ettiklerine göre İbn Abbas "Allah '*Kimler Allah'ın indirdikleri ile hük-*

845. Mâide, 5/44.

metmezlerse işte onlar kâfirdirler... zalimdirler... fasıktırlar.' ayetini sadece Yahudiler hakkında indirdi." der.

İbn Cerir'in rivayet ettiğine göre Ebû Salih şöyle der: "Mâide'deki üç ayette *'Kimler Allah'ın indirdikleri ile hükmetmezlerse işte onlar kâfirdirler... zalimdirler... fasıktırlar.'* Müslümanlar hakkında bir şey yoktur. Onlar kâfirler hakkındadır."[846]

Ehl-i Sünnet'ten bazılarına göre de kâfirlik hükmü içeren birinci ayet, Müslümanlar; zalimlik içeren ikinci ayet Yahudiler ve fâsıklık içeren üçüncü ayet de Hıristiyanlar hakkındadır ve sözün zahiri de budur.

Diğerlerine göre ise bu ayetlerin tamamında umumiyet/genellik vardır. Huzeyfe'nin "Bunların hepsi de İsrailoğulları hakkındadır." diyen kişiye "Her tatlı size ve her acı da onlara olursa İsrailoğulları sizin için ne iyi kardeşler! Asla! Vallahi siz ayakkabı bağı miktarınca onların yolundan gideceksiniz."[847] (Abdurrezzak, İbn Cerir ve Hakim -sahih de der- rivayet ediyorlar.) demesi de bu görüşü teyit ediyor. Bu gruptakiler ayeti iki şekilde tevil ediyorlar.

Bazılarına göre buradaki küfür, *"dinden çıkma"* anlamında dinî ıstılah olarak değil sözlük anlamında kullanılmıştır ve bu kullanımın sebebi de konuya ağırlık katmak/tağlîzdir. Bunlar görüşlerine delil olarak İbnu'l-Munzir, Hakim (sahih olduğunu da söyler) ve Beyhakî'nin (*Sünen*'de) İbn Abbas'tan rivayet ettikleri görüşü gösterirler. Buna göre İbn Abbas bu üç ayetten birinde geçen küfür hakkında "O, sizin kabul ettiğiniz küfür değildir. O, dinden çıkaran küfür değil, küfürden başka bir küfürdür." der.

Bazılarına göre küfür genel kaidelerden olarak bilinen bir şarta bağlıdır. Buna göre Allah'ın indirdikleri ile, onları inkâr ederek ve Allah'ın hükmü olduğunu bile bile onların zulüm olduğuna inandığı için onlardan yüz çevirerek veya buna benzer sebeplerle yüz çevirmek iman ile ve itaat ile bir arada bulunmayacak hususlardandır. Andolsun ki o kanunlara kanun gücü kazandıran yöneticiler (emîrler) hakkındaki şüphe çok daha fazla ve onların durumu hakkında cevap vermek daha da zordur. Bu tevil onlar hakkında makul olmaz. Allah'ın dinine boyun eğen bir mü'minin, O'nun Kitabı'nın bir hükmü kendisine farz kıldığına inandığını ve sonra da kendi isteği ile bu hükmü değiştirdiğini, ondan yüz çevirerek ve ondan üstün sayarak kendi iradesi ile onun yerine başka bir hüküm koyduğunu ve buna rağmen onun mü'min ve Müslüman sayılacağını tasavvur etmek akıl kârı değildir. Bana

846. İbn Cerir, VI/252.
847. İbn Cerir, VI/253.

öyle geliyor ki böyle bir durumla ve o şekilde bir yönetici ile karşı karşıya olan Müslümanların Allah'ın hükmüne aykırı olarak yaptığı düzenlemeleri iptal etme yolunda onu zorlamaları gerekir. O konuda ona yardımcı olmamakla, onu desteklememekle yetinemezler. Ama buna güçleri yetmiyorsa zahir olan o ki orası dâr-ı İslam (İslam yurdu) değildir ve öyle bir yerde verilecek hükümler hakkında da başka bir hüküm vardır. İşte bu soruyu soran kişinin sorusu da burada geliyor. Yalnız ona cevap vermeden önce Müslümanların çoğunun kafasını karıştıran bir konuya değinmek gerekiyor. O konu şudur:

Düşman, bazı İslam ülkelerini işgal eder ve Müslümanların da oradan hicret etmeleri mümkün olmazsa Müslümanlar için doğru hareket tarzı bütün hükümleri düşmana bırakmak, ondan hiçbir görev almamak mıdır veya tersi midir? Bazı insanlar kâfire çalışmanın hiçbir şekilde helal olmadığını zannediyorlar. Fakat bize öyle geliyor ki Müslümanı mutlaka Müslümanın yönetmesi, bütün hükümlerin onun dinine uygun olması ve o dinin adil esaslarına dayanması gerektiğine inanan bir Müslüman her yerde bu hükümlerden gücü yettiği kadarını hayata geçirmeye, Müslüman olmayanların Müslümanlara tahakkümüne mümkün mertebe mani olmaya çalışmalıdır. Dâr-ı harpte bu maksatla iş kabul etmesi caiz veya vaciptir. Fakat yapacağı işin Müslümanlara zarar vereceğini, fayda sağlamayacağını, faydasının Müslüman olmayanlarla sınırlı kalacağını, işgalcinin Müslümanları tamamen yok etmesine yardımcı olacağını biliyorsa o zaman caiz değildir.

Birinci durumda iş kabul edip onlar için çalışmaya başlamışsa ve onların kanunlarına göre hüküm vermekle görevlendirilmişse bir taraftan Allah'ın indirdikleri ile hüküm vermesi emredilirken şimdi o ne yapacak? Ben bu soruya cevap olarak derim ki: Allah tarafından indirilen hükümlerin bir kısmı bizzat dinle ilgili hükümlerdir. Mesela ibadetlere dair hükümler ve evlenme, boşanma gibi ibadet manasında olan hükümler böyledir. Bunlara aykırı davranmak hiçbir şekilde caiz değildir. Bir kısım hükümler ise dünya işleri ile ilgilidir. Mesela hadler ve cezalarla ilgili hükümler, medenî işlemler böyledir. Bu konularda Allah tarafından indirilmiş hükümler azdır ve bunların çoğu içtihada havale edilmiştir. Ceza sahasında en önemli ve kati/kesin hükümler hadlerle ilgili olanlardır. Diğer cezalar hâkimin içtihadına bırakılmış olan tazir cezalarıdır. Medenî muamelelerdeki en önemli hüküm de faizdir. Sünnette belirtildiğine göre düşman topraklarında had cezalarının uygulanması yasaklanmıştır. İmamlardan kimi oradaki faizi caiz görür. Hatta Ebu Hanife'ye göre dâr-ı harpte bütün fasit akitler caizdir. Delili de Ebu Bekir'in,

Übey b. Halef ile Rumların birkaç sene içinde Farslıları yeneceği hususunda bahse tutuşması ve Hz. Peygamber'in de bunu onaylamasıdır. Onlar, dar-ı harpte had cezalarının uygulanmayacağını açıkça ifade ederler. Bu görüş aralarında Ömer, Ebu'd-Derdâ ve Huzeyfe'nin de bulunduğu bazı kişilerden rivayet edilir. Ebu Hanife de aynı görüştedir.

İ'lâmu'l-Muvakkiîn'de şöyle denir: "Ahmed, İshak b. Râhûye, Evzâî ve diğer İslam âlimleri bazıları 'Hadler, düşman toprağında uygulanmaz.' derler. Ebu'l-Kasım el-Hirakî de bunu *Muhtasar*'ında zikreder ve şunları söyler: Düşman toprağında bir Müslümana had cezası uygulanmaz. Büsr b. Ertât'a bir kalkan[848] çalmış bir savaşçı (gazi) getirildi ve o da şöyle dedi: 'Eğer Rasûlülah'ın *"Savaşta eller kesilmez."*[849] dediğini duymasaydım keserdim.' (Ebû Dâvud rivayet ediyor ve Ebû Muhammed el-Makdisî de 'O, sahabenin icmaıdır.' diyor. Said b. Mansur *Sünen*'inde 'Ahvas b. Hakîm'den, o da babasından' şeklinde bir senetle Ömer'in, (mahkûma) şeytan öfkesi gelmemesi ve böylece kâfirlere iltihak etmemesi için insanlara 'Bir ordu veya seriyye (küçük birlik) komutanı yahut Müslümanlardan bir adam savaşta iken, dönüşte geçidi (derb) geçmeden had cezası olarak celd (değnek vs. ile vurma) uygulamasın.' diye yazdığını rivayet eder. Ebu'd-Derdâ'dan da bunun bir benzeri rivayet edilir."[850] Daha sonra da Kadisiye savaşında Sa'd'in, Ebû Mihcen'e sarhoşluk cezasını (had) uygulamadığına yer verir ve Ebû Hanife gibi "Dâr-ı harpte Müslümana had cezası yoktur." diyenlerin bunu delil alabileceklerini söyledikten sonra kendisi başka bir sebep ve izah tarzı zikreder."[851] Fakat burası onun yeri değildir. Hz. Ömer'in olay için tespit ettiği illete bakılırsa bu durumun bilâd-i harpte (savaş ülkelerinde) geçerli olduğu görülür.

Bu anlatılanlar sayesinde görülüyor ki Allah tarafından indirilen kazâî (yargı ile ilgili) hükümler çok azdır. Bunların dâr-ı harpte uygulanması hakkında özellikle de Hanefilerce söylenenler görülüyor. Orada had cezaları uygulanmayınca o zaman ceza hükümlerinin tamamı tazirden ibaret olacak

848. Reşid Rıza da, onun kaynağı olan İbn Kayyım el-Cevziyye de (*İ'lâmu'l-Muvakkiîn*) çalınan şeyin *"micenne"* (*kalkan*) olduğunu söylüyor. Fakat onların kaynağı olan Ebû Davud'da *"buhtiyye"* (*dişi Horasan devesi*) deniyor. (Çev.)

849. Ebû Dâvûd, *Hudud*, 18. Yalnız Ebû Davud'da *"gazv"* (*savaş*) yerine *"sefer"* kelimesi kullanılmaktadır. Hadis Tirmizî ve Nesâî'de çalma olayı zikredilmeden rivayet edilmektedir ve Nesâî'de de "gazv" (savaş) yerine "sefer" kelimesi kullanılırken Tirmizî'de "gazv" denmektedir. Nesâî, *Sârık*, 16; Tirmizî, *Hudud*, 20. (Çev.)

850. İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkiîn*, III/5-6.

851. İbn Kayyım el-Cevziyye, *a.g.e.* III/6-7.

demektir ki o da hâkimin içtihadına bırakılmıştır. Medenî hukuk hükümleri bu konuda daha da rahattır. Çünkü onlar da içtihâdî hükümlerdir ve o konuda Şâri'e ait kesin nasslar çok azdır. Mademki oradaki hükümler adalet ve maslahatı temini hedefleyen içtihad ve reye dayalı hükümlerdir ve biz de bir Müslümanın, dâr-ı harpteki bir harbî nezdinde Müslümanların maslahatı için hâkim olmasını caiz görüyoruz; o zaman bence Müslümanların maslahatı ve menfaati için orada onun kanununa göre hüküm verilmesinde bir beis yoktur. Ama bu kanun Müslümanlar için zararlı ise ve onlara zulüm ediyorsa o zaman onunla hüküm veremez ve o kanunu koyana destek olmak üzere iş kabul edemez.

Sözün özü şudur: Dâr-ı harp, İslam hükümlerinin uygulandığı bir yer değildir. Bundan dolayı da orada ancak bir mazeretten dolayı veya Müslümanların maslahatı için -o maslahatla birlikte dinî hayatında sıkıntıya düşmekten emin ise- oturulabilir, böyle bir durum yoksa oradan hicret edilmesi gerekir. Orada oturan, imkânı ölçüsünde Müslümanlara hizmet etmeli, gücü yettiğince İslam hükümlerini kuvvetlendirmelidir. Müslümanların nüfuzuna kuvvet kazandırmak ve onların maslahatını korumak için de devlet işlerinde görev almak gibi başka bir vasıta yoktur. Bilhassa o devlet mesela İngilizler gibi dünya halkları arasında adalete daha yakın, biraz gevşekçe (mütesâhi) bir devlet ise bu böyledir. Bu devletin kanunlarının İslam hukukuna diğerlerinden daha yakın olduğu bilinmektedir. Çünkü bu kanunlar, hükümlerin çoğunu hâkimlerin içtihadına bırakır. İslam'a göre hâkim olmaya ehil birisi Hindistan'da iyi gaye ve temiz niyetle hâkimlik görevi alırsa böyle biri Müslümanlara kolaylıkla değerli hizmetler sunar. Bu gibi gayretli ilim adamlarının, onların kanunlarına göre çalışmanın günahından çekinerek hâkimlikten ve diğer devlet görevlerinden geri durmalarının, Müslümanların dinî ve dünyevî maslahatlarının çoğunun elden gitmesine sebep olacağı açıktır. Müslümanların Hindistan'da ve benzeri yerlerde sıkıntıya düşmelerinin ve putperestlerden geri kalmalarının sebebi, devlet işlerinden mahrum olmalarıdır. Avrupalıların İslam ülkelerinde yaptıkları bu konuda bize ibret olmalıdır. Onlar hüküm verme makamlarında görev almak için her vesileye başvuruyorlar. Görev alınca da kendi toplumlarına ve devletlerine mensup kişilerin menfaatlerini koruyorlar. Hatta bazı ülkelerde bunlar gerçek egemenliği ellerine geçirdiler ve oraların birinci derece yöneticileri bunların ellerinde alet konumuna düştüler.

Bütün bunlarla birlikte ortaya çıkan sonuç şudur: Müslümanın Hindistan'daki İngiliz yönetiminden (ve aynı durumdaki benzerlerinden)

görev kabul etmesi ve onların kanunlarına göre hüküm vermesi, *"iki zarardan, daha hafifini işlemek"* ilkesinin şümulüne giren bir ruhsattır. Hatta bu eğer zaruret kabilinden sayılırsa İslam'ı destekleme ve Müslümanların maslahatını koruma maksatlı bir azimet de kabul edilebilir. Zaten imamet (Müslümanların liderliği) şartlarının ekserisini kaybetmiş olan imamın ve hâkimlik şartlarının en mühimini kaybetmiş olan hâkimin ve benzerlerinin hükümleri de bu zarurete binaen infaz edilmektedir. Bugün İslam yurdunda Müslümanları idare eden yöneticilerin hepsi zaruret yöneticileridir. Yine bu anlatılanlardan ortaya çıkan bir sonuç da şudur ki harbîden onun vereceği maaş ile yaşamak için iş kabul edenler bu azimetin kapsamı bir yana bu ruhsat kapsamında bile değillerdir. Allah en iyisini bilendir.

Not: Müslüman olmayan kişilerin ülkeleri, Müslümanlarla savaş halinde olmasalar da dâr-ı harptir. Bu konuda kural şudur: Bizimle barış anlaşması yapmamış olan herkes muhârip (harbî) sayılır.

وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا عَلَيْهِ
فَاحْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلٍّ
جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَٰكِن لِّيَبْلُوَكُمْ
فِي مَا آتَاكُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ
فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿48﴾ وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ
وَاحْذَرْهُمْ أَن يَفْتِنُوكَ عَن بَعْضِ مَا أَنزَلَ اللَّهُ إِلَيْكَ فَإِن تَوَلَّوْا فَاعْلَمْ أَنَّمَا يُرِيدُ
اللَّهُ أَن يُصِيبَهُم بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ ﴿49﴾ أَفَحُكْمَ
الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿50﴾

48- Sana Kitab'ı hak ile iç içe, kendinden önceki kitap(lar)ı tasdik edici ve onlar üzerinde hâkim bir halde indirdik. Onların arasında Allah'ın indirdikleri ile hükmet ve sana gelen haktan ayrılıp onların arzularına uyma. Sizden her biri için bir din (şir'a) ve bir yol tespit ettik. Eğer Allah isteseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat size verdikleri hususunda sizi denemek için (öyle yapma-

dı). Hayırlara koşun. Hepinizin dönüşü Allah'adır. Hakkında ihtilaf ettiğiniz şeyleri O size bildirir.

49- Ve onların arasında Allah'ın indirdikleri ile hükmet, onların arzularına uyma. Onların seni Allah'ın sana indirdiklerinin bir kısmından kaydırmalarından sakın. Eğer yüz çevirirlerse bil ki Allah, bazı günahlarından dolayı onlara bela isabet etmek istiyor. İnsanlardan çoğu fasıktırlar.

50- Cahiliye hükmünü mü arzuluyorlar? Kesinlikle inanan bir toplum için kim Allah'tan daha iyi hükmedicidir ki?

Bu ayetler bu bağlamda söylenenlerin tamamlayıcısıdır. Yüce Allah bundan önceki kısımlarda İsrailoğullarına önce Tevrat'ı sonra da İncil'i indirdiğini, bunlara hidayet ve nur yerleştirdiğini, bunları yerine getirmelerini onlardan kesinlikle istediğini, onlarla hükmetmeyi terk etme günahından dolayı onlara sert davrandığını açıkladı. Bundan sonra da Son Peygamber'e Kur'an'ı indirdiğini, Kur'an'ın daha önceki kitaplar arasındaki yerini, O'nun hikmetinin dinlerin ve hidayet yollarının birden çok olmasını gerektirdiğini dile getirmesi münasip düşüyor. Öncekiler giriş ve vasıta türü sözler, bu ise gaye ve neticedir.

"Sana Kitab'ı hak ile iç içe, kendinden önceki kitap(lar)ı tasdik edici ve onlar üzerinde hâkim bir halde indirdik." Yani mükemmel Kitab'ı sana indirdik ki dini onunla ikmal ettik ve böylece hakkında mutlak olarak İlahî Kitab denmeye layık oldu. O kitap Kur'an'dır. Daha önce Hz. Musa'ya verilen kitaptan özel ismi ile "Tevrat" diye ve Hz. İsa'ya verilen kitaptan yine özel ismi ile "İncil" diye bahsedilmişken burada "Kitab" denmesinin hikmeti de budur. ***"Kitab"*** kelimesinin mutlak olarak Kur'an hakkında kullanılmasının bir benzeri de "nebî" (peygamber) kelimesi hakkında, -onların kitaplarında bile- söz konusudur.

Ayetteki ***"bi'l-hak..."*** (*hak ile, hak ile iç içe*) şu anlamdadır: "Onu sana hak ile karışmış, onun tarafından teyit edilen, onu ihtiva eden ve onaylayan, önünden de arkasından da kendisine batıl gelemeyen bir halde; 'İlahî Kitab' tabirinin kapsamına giren kendinden önceki Tevrat, İncil gibi kitapları tasdik eden yani bunların Allah tarafından gönderildiğini, onları getiren peygamberlerin bunları kafalarından uydurmadıklarını tasdik edici ifadeler taşıyan bir durumda indirdik."

"el-Muheymin" Vasfı

Ayetteki **"muheyminen aleyhi"** (*onlar üzerinde hâkim bir halde*) ifadesindeki üçüncü tekil şahıs zamiri cins olarak *"İlahî Kitab"* anlamı kastedilerek kullanılmıştır (yani o kitaplar kastedilmektedir). Bu ifade de şu anlamdadır: "Bu Kitab, onların gerçek durumuna dair yani onların ilk indirilişleri, muhataplarının onların büyük bir kısmını unutmaları ve zayi etmeleri, kalanın da çoğunu tahrif ve tevil etmeleri, onlarla hüküm vermekten yüz çevirmeleri konusundaki açıklamalarıyla onlar üzerinde murakıptır, şahittir; onlara hükmeder. Çünkü onlardan sonra gelmiştir."

İbn Cerir'in rivayet ettiğine göre İbn Abbas *"muheyminen aleyhi"*yi *"onlar üzerinde güvenilir (eminen aleyhi), **kendinden önceki kitaplara hükmeder durumda**"* diye açıklar.[852] Firyâbî, Said b. Mansûr, Beyhakî ve rivayet tefsirleri ravilerinin naklettiğine göre İbn Abbas bu ifadeyi *"mu'temenen aleyhi"* (*onlar üzerinde güvenilir*) diye de açıklar. Başka bir rivayet de ***"kendinden önceki her kitap üzerinde şahit durumunda"*** şeklindedir.

Lisânu'l-Arab'da şöyle denilir: "Enbârî, *'muheyminen aleyhi'* hakkında '(Allah'ın isimlerinden biri olarak) *el-Muheymin*, yarattıkları üzerinde kaim (onları görüp gözeten, kontrolü altında tutan) demektir.' der" ve bu manaya delil olarak bir şiir nakleder:

ألا إن خير الناس بعد نبيه مهيمنه التاليه في العرف والنكر

"Peygamberinden sonra en hayırlısı insanların

İyilikte ve dehada ardından gelen muheyminidir onun."

O bu şiirdeki *"muheymin"*in, *"ondan sonra insanlar üzerinde kaim olan"* (*onları görüp gözetleyen, kontrolü altında tutan*) manasında olduğunu söyler. *"Muheymin"*in, halkın işlerini yapan anlamında olduğu da söylenmiştir. Yine o devam eder: "Muheymin hakkında beş görüş vardır: İbn Abbas' a göre muheymin, mu'temen (güvenilir) demektir. Kisâî 'Muheymin, şehîd (şahit) tir.' der. Başka birine göre de o, rakîb (gözetleyen, kontrol eden) demektir ve 'heymene, yuheymine, heymeneten', bir kişinin bir şeyi murakabe ettiğini ifade eder. Ebû Ma'şer *'muheyminen aleyhi'*ye *'kabbânen aleyhi'* (*güvenilir, koruyucu*) manası verir. O kitaplar üzerinde kaim (onları görüp gözeten) manasında olduğu da söylenmiştir."[853]

---

852. İbn Cerir, VI/267.
853. *Lisânu'l-Arab*, VI/4705.

Bu görüşlerin tamamından ortaya çıkan sonuç şudur: Bir şey üzerinde muheymin olan, onunla ilgili işleri yapma, onu kontrol etme ve onu ilgilendiren konularda hakka göre hüküm verme yetkisine sahip olan demektir. Nitekim Hz. Ebû Bekir de Hz. Peygamber'in halifeliğinden kaynaklanan sorumlulukları yerine getirmesi bakımından bu şekilde nitelenmiştir. Bir işi yapmak, yerine getirmek aynı zamanda onu kontrol etmeyi, o konuda güvenilir olmayı ve onun hakkında şahit durumunda bulunmayı gerektirir.

İlginç durumlardan biri de bazı müfessirlerin, Kur'an'ın kendinden önceki kitaplar üzerinde muheymin olmasından, onların tahrif edilmekten ve değiştirilmekten korunmuş olduğuna şahitlik ettiğini anlamalarıdır. Hâlbuki bu kelime o manaya delalet etmez. Muheymin kelimesi şahit anlamında diye onun şahitliği hakkında diledikleri gibi karar vermeleri doğru olur mu? Yoksa yapmaları gereken Kur'an'ın, bu kitaplar ve mensupları hakkında söylediklerine müracaat etmek mi olmalıdır? Çünkü o kitaplar ve mensuplarının lehinde veya aleyhinde şahitlik yapan metinler Kur'an'dadır ve Kur'an'ın bir kısmı bir kısmını tefsir eder. Bu anlayış mensuplarına karşı Kur'an'ın bizzat bu sûrede Tevrat ve İncil'e inananların kendilerine bildirilenlerin bir kısmını unuttuklarını söylemiş olması bile yeterlidir. Kur'an daha önce de Nisâ Sûresi'nde[854] onların kitaptan bir kısmını unuttuklarını söylemişti. Yine onların kelimeleri yerlerinden tahrif ettiklerini belirtmişti. Hz. Peygamber de *"Ehl-i Kitab'ı tasdik de etmeyin, tekzip de etmeyin. 'Allah'a ve bize indirilene inandık.' deyin."* buyurur.[855] Onun belirttiğine göre bunun sebebi, Ehl-i Kitab'dan bazılarının Tevrat'ı İbranice olarak okumaları ve bazı Müslümanlara Arapça tefsir etmeleri idi. Hz. Peygamber bu hadis ile Müslümanların onları dinlemelerini ve sözlerini kabul etmelerini yasakladı. Ahmed ve Bezzar (lafızlar onundur) tarafından rivayet edilen Cabir hadisi de bunu açıklar ki Cabir şöyle der: "Ömer Tevrat'tan bir kitabı (bölümü) Arapça olarak istinsah etti ve onu Hz. Peygamber'e getirip okumaya başladı. Hz. Peygamber'in yüzü değişiyordu. Ensardan bir adam ona 'Ey İbnu'l-Hattâb! Rasûlüllah'ın yüzünü görmüyor musun?' dedi. Rasûlüllah da (s) *'Ehl-i Kitab'a bir şey sormayın. Onlar kendileri sapmış iken sizi hidayete erdiremezler. Siz de ya bir hakkı tekzip edersiniz ya da bir batılı tasdik edersiniz. Vallahi eğer Musa huzurunuzda olsaydı ona da bana tâbi olmaktan başkası helal olmazdı.'* dedi."[856] Bu manada zayıf başka hadisler de vardır. Burada onlara soru sormayı yasaklamaktan kasıt,

854. Nisâ, 4/44, 51.
855. Buhari, *Tefsir*, 2/13.
856. Ahmed, *Müsned*, III/338 (V/98).

Kur'an'ın özet halinde anlattığı konuların ayrıntılarını öğrenmek veya o konuda daha fazla bilgi elde etmek maksadıyla, geçmiş ümmetler ve onların peygamberleri hakkında bilgilenmek için, onların anlattıklarını kabul etmek üzere, onlara göre hayatlarına yön vermek niyetiyle soru sorulmasını yasaklamaktır. Bunun sebebi de sözün bağlamından anlaşıldığı gibi kendilerine indirilenlerin bir kısmını unutmaları ve bir kısmını da tahrif etmeleri sebebiyle onların anlatacaklarına güvenin olmamasıdır. Onların anlattıklarını tasdik eden birisi, bâtıl bir şeyi tasdik etme ve bunları yalanlayan da hakkı yalanlama haline maruz kalabilir. Çünkü onların ellerindekinin hangilerinin tahriften korunmuş, hangilerinin korunmamış olduğunu ayırt etmemiz kolay değildir. Bu durumda ihtiyata uygun olan, onları tasdik de tekzip de etmemektir. Ancak onlar Kur'an'ın tasdik veya tekzip ettiği bir şeyi rivayet ederlerse biz Kur'an'ın tasdik ettiğini tasdik eder ve tekzip ettiğini de tekzip ederiz. Çünkü Kur'an o kitaplar üzerinde hâkim (muheymin) ve şahittir, onun şahitliği de haktır. Zira o hak ile inmiştir ve Allah, Hz. Peygamber zamanından günümüze kadar Müslümanları onu hem hafızalarında hem de yazılı olarak korumaya muvaffak kılmak suretiyle tahrif edilmekten ve değiştirilmekten korumuştur. Zamanın sonuna kadar da bu şekilde koruyacaktır: *"Zikri (Kur'an'ı) biz indirdik ve biz onun muhafızıyız."*[857] Allah'ın başka bir ayette *"Eğer bilmiyorsanız zikir ehline (bilenlere) sorun."*[858] demesi bununla çelişmez. Çünkü bu, kesin ve tevatürle bilinen bir konuda yani peygamberlerin, vahye muhatap olmuş adamlar olmaları konusunda soru sormak hakkında inmiştir.

"Onların arasında Allah'ın indirdikleri ile hükmet." Yani "Kur'an'ın daha önceki kitaplar karşısındaki durumu ve yeri böyle olunca, onlardan sonra din işini yerine getiren, onlar üzerinde murakıp ve şahit durumunda o olunca sen de Ehl-i Kitab arasında Allah'ın onlara indirdiklerine göre değil, sana indirdiği hükümlere ve hadlere göre hükmet. Çünkü senin dinin, onların dinlerini neshetmiştir."

"Ve sana gelen haktan ayrılıp onların arzularına uyma." "Sana gelen ve hiçbir şek ve şüphe taşımayan şeylerden ayrılarak onların, kendilerine kolay gelen ve katlanmaları zor olmayan şeylerle hüküm vermen şeklindeki isteklerine uyma. Sana anlattıklarımız sebebiyle onların dinine göre sahih olan hükümlere meyletmek suretiyle bile bunu yapma."

857. Hicr, 15/9.
858. Nahl, 16/43.

Dinin Tekliği, Şeriatların Çokluğu ve Bunun Hikmetleri

"Sizden her biri için bir din (şir'a) ve bir yol tespit ettik." Bu cümle kendinden önceki emir ve yasağın sebebini açıklayan bir isti'nâf-ı beyânîdir (mukadder sorunun cevabıdır.) Buradaki *"sizden her biri"* ifadesi ya *"her bir peygamber için"* yahut da *"Ey Müslümanlar ve Ehl-i Kitab (yahut da ey insanlar) sizden her bir ümmet için..."* demektir ve mana şöyle devam eder: "Sizden her biri için bir şeriat yaptık ve onların o şeriatın hükümlerini yerine getirmelerini vacip kıldık; hidayete götüren bir yol yaptık ve nefislerini tezkiye ve ıslah etmek için o yola girmelerini farz kıldık. Çünkü amelî şeriatlar (dinî pratikler) ve nefis terbiye usulleri sosyal hayattaki farklılıklara ve insani kabiliyetlere göre değişiklik gösterirler. Bütün peygamberler, sadece dinin aslında birleşirler ki o da Allah'ın birliğine ve ihlas ile, ihsan ile O'na teslim olmaya dayanır.

"Şir'a(t)" ve *"şerîa(t)"* sözlükte *"suya giden yol veya nehir ve benzerlerinden su alınan yer"* demektir. Bu manadaki kullanım Araplarca günümüze kadar devam etmiştir. Bu mana *"bir şeye girmek, dalmak"* anlamında *"şeraa fi'ş-şey'"* şeklindeki kullanımdan alınmıştır. İbn Cerir şöyle der: "İçine girip daldığın her şey şeriattır. *'Şerîatu'l-mâ'* (*suyun şeriatı, su alınan yer, nehrin su almaya müsait kenarı*) denirken bu mana esas alınmıştır. Çünkü oradan suya dalınır. İslam şeriatları denmesinin sebebi de Ehl-i İslam'ın İslam'a girmeleridir. Bir konuda eşit olan insanlar hakkında da bundan dolayı *'hum şeraun'* (*Onlar eşittirler.*) dendiği söylenir. *'Minhâc'* kelimesinin asıl manası da *'açık-seçik yol'* demektir. *'Huve tarîkun nehcun ve menhecun beyyinun'* (*O, açık-seçik bir yoldur ve apaçık bir yol, metottur.*) denir." Recez söyleyen bir şair şöyle der:

مَن يكُ في شكٍّ فهذا فَلْجُ   ماءٌ رواءٌ وطريقٌ نَهْجُ

"Kim şüphede ise işte Felc;[859]
Tatlı bir su ve apaçık bir yol..."[860]

Bazıları şeriata bu ismin, su şeriatına (su kaynağı, nehir vs. nin su almaya müsait kenarı) benzetilerek verildiğini şeriata hakikaten girenin de ona kanması ve temizlenmesi bakımından böyle dendiğini söylerler. Burada kastedilen, manevî kanma ile nefis tezkiyesi ve temizliğidir. Allah suyu, bitkisel ve hayvansal hayat için sebep yaptığı gibi şeriatı da insani, manevî hayat için sebep yapmıştır.

---

859. Şairin kabilesine ait suyun özel adı.
860. İbn Cerir, VI/269.

Rivayet tefsirlerinden birçoğunda Katade'nin *"Sizden her biri için bir din (şir'a) ve bir yol tespit ettik."* ayetindeki *"şir'aten ve minhâcen"* hakkında *"sebîlen ve sunneten"* (*yol ve uygulama*) dediği rivayet edilir. Sünnetler çeşitlidir. Tevrat'a ait bir şeriat, İncil'e ait bir şeriat ve Kur'an'a ait bir şeriat vardır. Allah kendisine itaat edenlerle isyan edenler bilinsin diye bu şeriatlarda dilediğini helal ve dilediğini de haram kılar. Fakat peygamberlerin getirdikleri tevhid ve ihlâs başkası kabul edilmeyen tek dindir. Yine Katade'den nakledilen bir rivayete göre din tektir ama şeriat çeşitlidir.[861]

İbn Cerir'in birçok tarik ile rivayet ettiğine göre İbn Abbas bu ayetteki *"şir'aten ve minhâcen"* hakkında *"sunneten ve sebîlen"* (*uygulama ve yol*) der.[862]

Katade'nin sözünden öyle anlaşılıyor ki şeriat, dinden ayrı bir şey değilse de ona göre daha özeldir. Şeriat, peygamberlerin değişmesiyle değişen ve sonraki öncekini nesheden amelî hükümler; din ise peygamberlere göre değişikliğe uğramayan sabit esaslardır. Bu mana bugün de dâhil olmak üzere toplumların örfüne yakın ve onunla uyumludur. Onlar da şeriat kelimesini amelî hükümler hakkında kullanıyorlar, hatta onu Allah'a itaat vesilesi olan helal ve haramlara ait hükümlere değil de yargıya ait işlere ve hâkimlerin huzurunda dava konusu yapılan meselelere tahsis ediyorlar.

Bu kelime Kur'an'da sadece bu ayette ve Şûrâ Sûresi'ndeki iki ayet ile Câsiye Sûresi'ndeki bir ayette yer alır.[863] "O, size din olarak Nuh'a tavsiye ettiklerini tespit etti (meşru kıldı). Sana vahyettiğimiz, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimiz şey 'Dini dosdoğru ayakta tutun, onda ayrılığa düşmeyin.'dir."[864]; "Yoksa onların, kendilerine din olarak Allah'ın bilmediği kurallar koyan ortakları mı var ?"[865]; "Sonra seni emirden (dinden) bir şeriat (yol) üzerinde kıldık. Ona uy, bilmezlerin arzularına uyma."[866] Arapçada "şeraa'd-dîn", "Din ortaya koydu, onu Allah nezdinden indirdi." demektir ve Allah'tan başkasının din kurma yetkisi yoktur. Şûrâ Sûresi'ndeki iki ayet Allah'ın din vazetmesinin ve insanlara onunla hitap etmesinin mastar manası ile şer' (şeriat, din kurmak) olarak adlandırılacağına delalet ediyor. Bu, şu andaki konumuzun kapsamı içinde değildir. Câsiye Sûresi'ndeki ayet hak-

861. İbn Cerir, VI/269.
862. İbn Cerir, VI/270-271.
863. A'râf, 7/163. ayetinde de bu kökten olup farklı bir manada kullanılan *"şurraan"* kelimesi geçer. (Çev.)
864. Şûrâ, 42/13.
865. Şûrâ, 42/21.
866. Câsiye, 45/18.

kında ise İbn Cerîr, Katâde'nin "Şeriat; farzlar, hadler ve emir-nehiydir." dediğini rivayet ediyor. Bu, bizim "Şeriat, amelî hükümlerden ibarettir; dinin kapsamı içinde olan akaid, hikmet ve ibret konuları şeriatın kapsamında değildir." şeklinde yukarıda zikrettiğimiz görüşe dair bir nasstır. Ama fakihlerimizin ve ümmetimizin örfünde meşhur olan ise din, şeriat ve şer' kelimelerinin aynı manada olduğudur. Bununla birlikte şeriat ilmi, şeriat âlimleri ve şeriat kitapları ifadelerinin akaid, ahlak, ilim ve âlimlerinden, kitaplarından çok fıkıh ve fıkıh kitapları ile fıkıh âlimleri hakkında kullanıldığını görüyoruz. Fukahanın "Bu diyaneten caizdir, kazâen (yargı kararı olarak) caiz değildir." ve benzeri ifadelerine rastlıyoruz. Sözün hülasası şu ki şeriat, amelî hükümlere verilen bir isimdir ve manası din kelimesine göre daha özeldir. Şeriata göre amel eden, bu ameli ile Allah'a itaat etmiş, boyun eğmiş, O'nun bildirdiklerine göre rızasını ve sevabını umarak O'na yönelmiş olması hasebiyle şeriat da dinin muhtevasına dâhildir.

Bu ayet, bizden önceki dinlerin kurallarının bizim için de mutlak olarak kural olmadığına açıkça delalet ediyor. Ayetin ***"likullin cealnâ..."*** kısmındaki lâm harf-i cerri hasrî ihtisas (sadece, ancak ve ancak vb.) anlamında kabul edilse de öyle kabul edilmese de bu değişmez. Ama *"O, size din olarak Nuh'a tavsiye ettiklerini tespit etti (meşru kıldı). Sana vahyettiğimiz, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimiz şey 'Dini dosdoğru ayakta tutun, onda ayrılığa düşmeyin.'dir."*[867] ayeti ile *"Onlar, Allah'ın hidayet ettikleridir. Öyleyse onların yolunu izle."*[868] ayetini ve bu manadaki ayetleri delil sayarak öncekilerin dinini bizim için de kural sayanlar da vardır. Hâlbuki birinci ayette Allah orada din olarak ortaya koyduğu tavsiyeyi *"Dini dosdoğru ayakta tutun, onda ayrılığa düşmeyin."* şeklinde açıklamıştır ve bu, Allah'ın bütün peygamberlerin dilinden ümmetlere tavsiyesidir. O, peygamberlerin şeriatlarının aynı olduğuna değil, dinde ihtilafın yasak olduğuna delalet eder. Çünkü din, zararlı ihtilafı ortadan kaldırmak ve toplumları ıslah etmek için indirilir.

Dinde ihtilaf etmek ise ıslah faaliyetini ifsat haline ve çareyi dert haline getirir. Bunun için de Allah *"Kendilerine kitap verilenler ancak onlara açık delil geldikten sonra tefrikaya düştüler."*[869] ve *"Kendilerine açık deliller geldikten sonra tefrikaya düşen, ihtilaf eden kimseler gibi olmayın. Onlar için büyük bir azap vardır."*[870] buyuruyor. Eğer ayet din ve şeriat hakkında genel olup ikisini de

---

867. Şûrâ, 42/13.
868. En'am, 6/90.
869. Beyyine, 98/4.
870. Âl-i İmran, 3/105.

kapsasaydı o zaman bu ayete göre Allah'ın bizim için meşru kıldıkları (şeriat olarak tespit ettikleri) Nuh ve ondan sonraki peygamberler için meşru kıldıklarının aynısı olurdu. Ve bu ayetten bizim, Allah'ın Nuh kavmi ve ondan sonrakiler için meşru kıldığı amelî hükümlere muhatap olduğumuz anlaşılmazdı. Allah'ın bizim için meşru kıldıklarının, onlar için meşru kıldıklarının aynısı olması *"Sizden her biri için bir din (şir'a) ve bir yol tespit ettik."* ayeti ile çelişir. Akıllı birisi bu ayetin maksadını, Allah'ın Nuh kavmi için meşru kıldıklarının, -bizim şeriatımızda onu nesheden bir şey yoksa- bizim için de meşru olduğu şeklinde tasavvur edebilir. Bu, faydası olmayan bir haberdir. Çünkü bizim, Allah'ın Nuh kavmi için neleri meşru kıldığına dair bilgimiz yok ve Allah'ın kelamı da abesle iştigalden münezzehtir.

Allah'ın, En'am Sûresi'ndeki *"Öyleyse onların yolunu izle."*[871] sözü, Allah'ın nebilerden ve rasûllerden bir grubu hidayete erdirdiği ifade edildikten sonra gelir. Öyleyse bu söz ile onların amelî şeriatlarına göre hareket edilmesi kastedilmiş olamaz. Çünkü Allah o amelî şeriatı bildirmemiştir ve başkalarının bildirmesine de -eğer vaki ise- güvenilemez. Ayrıca bu şeriatlar arasında farklılıklar vardır ve bunlar birbirlerini neshetmişlerdir. Bazı muhakkik âlimler şöyle derler: Bununla akaid ve usulu'd-din sahasında onları izlemenin kastedilmiş olması da caiz değildir. Çünkü izleme taklittir ve akaid konuları aklî veya sem'î (duyumsal) burhana dayalı ilm-i yakîn ile sıhhat kazanır. Allah, Kitab'ında taklidi reddetmiştir; öyleyse insanlardan böyle bir taklidi kabul etmez. Bu durumda hakka'l-yakîn makamında olan Son Peygamber'e bunu nasıl emreder? Ayrıca bu ayetin indiği sırada Hz. Peygamber akaid konularını biliyordu ve insanları onlara davet ediyordu. İzleme emrinin, onlar üzerinde sabit anlamında olması da manasızdır. Doğrusu şudur: Buradaki izlemeden maksat, onların kavimlerini dine davette, onların eziyetlerine karşı sabırlı olmada ve Allah tarafından açıklanan başka güzel huylarında onları izlemek, takip ettikleri yol ve yönteme uygun hareket etmektir. *"Peygamberlerin kıssalarından, senin kalbini teskin etmemizi sağlayacak her haberi sana anlatıyoruz."*[872]; *"Azim sahibi peygamberlerin sabrettikleri gibi sabret ve onlar için aceleci olma."*[873] Yani "Bazılarının yaptıkları gibi kavmin için azabın acilen olmasını isteme." Eğer bu ayet bizden öncekilerin şeriatlarının bizim için de şeriat olduğuna delalet etseydi *"Bizi dosdoğru yola*

871. En'am, 6/90.
872. Hud, 11/120.
873. Ahkâf, 46/35.

ilet.*[874] ayeti de buna delalet ederdi ve biz peygamberlerden başka sıddıklara, şehitlere ve salihlere de, onların bütün şer'î hükümlerine ve cüzi amellerine de tâbi olmakla emredilmiş olurduk. Asla! Bu bağlamdaki hidayetten maksat kalplerin hidayetidir ki bu da Allah'ın onları muvaffak kıldığı ihlas ve basiret nuru ile, hak ve iyilik sevgisiyle, ilim ve amelde bu ikisini aramak ve Allah'ın çizdiği sınırlarda durmak suretiyle elde edilir. Onlar bunlar sayesinde hidayete ererler. Onların hidayeti ve yolu, amel edenlerin de etmeyenlerin de muhatap oldukları o şeriatların hükümleri değil, bunlardır.

Yeminle söylüyorum ki bu mesele sabah aydınlığı gibi açıktır ve hatta ondan da açıktır. Fakat taklitçi müelliflerin çoğu kötü bir yol izlediler. Mensup oldukları âlimlerin görüşlerini tartışmasız benimsenen meseleler saydılar ve bunları ispatlamak, karşıtlarını da iptal etmek için hileli yollarla, tevile kaçarak ve ihtimal şeklinde de olsa delil ve medlûl aradılar. Buldukları kendilerince benimsenmiş görüşe, konuya derinlemesine yaklaşmadan bile olsa uygunsa onu kabul ettiler. Ama onların benimsediği görüşe aykırı ise, onu iptal ediyorsa ondan yüz çevirdiler, onu terk ettiler veyahut da tahrif ve tevil ettiler.

Din hakkındaki zorunlu bilgi olarak malumdur ki Allah, dini bizim dinimizle tamamladı; peygamberliği bizim Peygamberimiz'le (s) sona erdirdi ve daha önceki peygamberler ise sadece kendi kavimlerine gönderilirlerken onu bütün insanlığa gönderdi. Geçmiş şeriatların hepsi geçici, onunki ise süreklidir. Bunun hikmeti ilim adamlarınca malumdur ve bu konuda mezhepler arasında da şahıslar arasında da ihtilaf yoktur. Çünkü bu mükemmel ve uyumlu şeriat, her zamana ve mekâna uygundur. Geçmiş şeriatların neshedilmesinin hikmeti, mensuplarından başkaları için elverişli olmamaları ve mensupları için de sürekliliğe elverişli olmamalarıdır. Eldeki Tevrat ve İnciller de bunu teyit eder. Bunları inceleyen herkes ilm-i yakîn ile bilir ki bu çağda insanlığın o kitapları ayakta tutacak gücü yoktur. Tevrat'ta yer alan ibadetlerle, medenî hukuk ve savaş hukuku ile ilgili hükümleri hiçbir toplumun uygulaması mümkün değildir. İncil'in zühd, terk-i dünya, her türlü yöneticiye ve mütecavize boyun eğme sadedindeki hükümleri çok çetin olduğu için hiçbir toplum İncil'e göre hareket edemez. Durum böyle olunca dini, insanlığın ilerlemesine uygun bir şekilde ikmal etmek maksadıyla bizim şeriatımız tarafından neshedilen o geçici ve özel şeriatların bizim için uygulamamıza esas almamız gereken sürekli bir şeriat olması ve bizim temel kaynaklarımız arasında yer alması makul müdür? Yazık bu görüşü reddet-

874. Fâtiha, 1/6.

mek için harcadığımız vakitlere! Hatta bu uğurda harcanan mürekkebe ve kâğıda! Keşke Sadeddin Taftazânî ve benzerleri gibi nice zeki kimseleri etkisi altına alan o şüphelerden dolayı bunlara cevap vermek zaruret halini almasaydı.

İbrahim'in Milleti

Söylenenlerin özü şu ki: Allah'ın, peygamberlerinin dilindeki dini asıl ve hedefleri itibariyle aynıdır. Onun aslı ve hedefleri de şunlardır: Allah'ın birliği, başka şeylerden münezzeh ve kemal sıfatlarına sahip oluşu; amellerde O'na karşı ihlâslı olmak; ahiret gününe iman etmek ve iyi amellerle o gün için hazırlanmak. Şeriatlar ise farklıdır. Bizden öncekilerin şeriatı bizim için de şeriat değildir. Bir takım hükümlerde Onunla bazı şeriatlar arasında görülen uyum, onunla bazı beşerî kanunlar arasındaki uyum gibidir; bunların bizim için meşruiyet sebebi veya engeli olması doğru olmadığı gibi onların olması da doğru değildir. Biz o hükümlerle bizden öncekiler hakkında meşru kılındığı için değil bize indirilmiş olduğu için muhatabız. Hz. Peygamber de Medine'de birçok şer'î hükümler indikten sonra bundan dolayı Aşure günü oruç tutmak gibi onların şeriatının da bizim şeriatımızın da kapsamı dâhilinde olan iyi amellerde bile Yahudilere muhalefet etmeyi seviyordu. Daha önce bu günde oruç tutarken Medine'de kendisine "Ehl-i Kitab ona değer veriyor." veya "Yahudiler onda oruç tutuyorlar." denilince *"Eğer gelecek yıla kalırsam mutlaka dokuzuncu günü tutacağım."*[875] demişti. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber içtihadının onlarınkine uymasını, Mekke'de iken tafsili hükümler daha inmeden önce seviyordu. "Bizden öncekilerin şeriatı bizim için de şeriattır." diyen bunu sırf din ve toplumun aslı ile şeriatı birbirinden ayırmadığı için diyor. Çünkü âlimlerin Cumhûru bunları eş anlamlı kelimeler olarak kullanıyorlar. Hâlbuki Katade'nin de dediği ve ayrıntıları biraz önce anlatıldığı gibi bunlar arasında fark vardır.

"İbrahim'in milleti" ile ilgili nasslar bu ayırıma delalet eder. Allah İslam'ı, İbrahim'in milleti olarak adlandırmış ve Hz. Peygamber'e İbrahim'in milletine tâbi olmasını emretmiş, babaları İbrahim'in milletine tâbi olmalarını emretmesini Araplar için bir ihsan olarak dile getirmiştir: *"Hanif (başka dinlerden yüz çevirmiş) olarak İbrahim'in milletine tâbi olun. O, müşriklerden değildi."*[876]; *"Kim ihsan sahibi olarak yüzünü sırf Allah'a teslim eden ve hanif (başka dinlerden*

875. Müslim, *Siyam*, 134.
876. Âl-i İmran, 3/95.

yüz çevirmiş) olan İbrahim'in dinine tâbi olandan daha iyi dinlidir!"[877]; *"De ki: Rabbim beni düzgün bir yola, doğru bir dine, hanif olan İbrahim'in milletine/dinine iletti. O, müşriklerden değildi. De ki: Namazım da, nusukûm (iyi amellerim, ibadetlerim, kurbanım) de, yaşamım da, ölümüm de Allah içindir. O'nun hiçbir ortağı yoktur. Bana bu emredildi ve ben Müslümanların ilkiyim."*[878]

İşte İslam budur! O, *"İbrahim'in milleti"*nin açıklanmış hali. Nahl Sûresi'ndeki ayetler de bunu teyit ederler: *"İbrahim Allah'a itaat eden, hanif (batıl dinlerden uzak) bir ümmet idi. O müşriklerden olmadı. O'nun nimetlerine şükreden (biriydi). O, onu seçti ve düzgün bir yola iletti. Ona dünyada bir iyilik verdik. O şüphesiz ahirette de sâlihlerdendir. Sonra sana 'Hanif (batıl dinlerden uzak) olan İbrahim'in milletine tâbi ol. O, müşriklerden değildi.' diye vahyettik."*[879] İbrahim'in kendisinden önceki peygamberlerin de, neslinden gelen peygamberlerin de mensubu oldukları uyumlu ve bâtıldan uzak milleti/dini işte buydu. Bakara Sûresi'ndeki ayetler de bunu desteklerler: *"Kendini bilmezden başka kim İbrahim'in milletinden/dininden yüz çevirebilir? Andolsun ki biz onu dünyada seçtik. Şüphesiz o, ahirette de sâlihlerdendir. Hani Rabbi ona 'Teslim ol!' demiş, o da 'Âlemlerin Rabbine teslim oldum.' demişti. İbrahim bunu oğullarına tavsiye etti. Yakup da. 'Ey oğullarım! Allah sizin için dini seçti. Sakın ha, mutlaka Müslüman (teslim olmuş) olarak ölün.' Yoksa siz Yakub'a ölüm geldiğinde, o oğullarına 'Benden sonra neye ibadet ediyorsunuz?' dediği ve onlar da 'Senin ilahına, babaların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilahına, tek bir ilaha ibadet ederiz. Biz O'na teslim olmuşuz.' dedikleri zaman siz orada mıydınız?"*[880] Allah'ın Hz. Yusuf'un dilinden ifade ettikleri de aynı mahiyettedir: *"Ben Allah'a inanmayan bir kavmin milletini/dinini terk ettim. Onlar ahireti de inkâr edenlerdir. Atalarım İbrahim, İshak ve Yakub'un milletine/yoluna, dinine tâbi oldum. Biz Allah'a hiçbir şeyi ortak koşamayız. O, Allah'ın bize ve insanlara olan ihsanındandır. Fakat insanların çoğu şükretmezler."*[881] Bunlar birbirini doğrulayan ve destekleyen ayetlerdir. Hepsi de bizim tespit ettiğimiz konuda kesin delildir. Allah'ın Hac Sûresi'nin sonundaki *"Allah için bu uğurda cihadın hakkını vererek cihad edin. Sizi O seçti ve dinde size hiçbir sıkıntı getirmedi. Babanız İbrahim'in milleti... Peygamber size şahit olsun ve siz de insanlara şahit olunuz diye size daha önce ve bunda (Kur'an'da) Müslüman ismini verdi. Namazı kılın ve zekâtı verin. Allah'a*

---

877. Nisâ, 4/125.
878. En'am, 6/161-163.
879. Nahl, 16/123.
880. Bakara, 2/13133.
881. Yusuf, 12/38.

(O'nun ipine, Kur'an'a) sarılın. O, sizin mevlanızdır. O, ne güzel mevladır ve ne güzel destektir!"[882] ayetinde geçen *"millet"* kelimesi ihtisas olarak mansuptur. Yani bu kısım *"Babanız İbrahim'in milletine/dinine sarılın!"* demektir. Buradaki *"İbrahim'in milleti"* de katıksız tevhid ve Allah'a karşı ihlâslı olmaktır ki o da teslim olmak (İslam) anlamındadır. Bu açıklamadan anlaşılıyor ki *"millet"* kelimesi ile dinin aslı ve özü kastediliyor, yoksa ona tâbi durumdaki şeriatlar ve ayrıntılı hükümler kastedilmiyor. Âlimlerin, kâfirlerin şeriatlarının çeşitli ve birden çok olduklarını kesin olarak bilmelerine rağmen *"Küfür, tek millettir!"* demeleri de bu manadadır.

"Eğer Allah isteseydi sizi tek bir ümmet yapardı." Yani şöyle deniyor: "Ey insanlar! Eğer Allah sizi tek bir şeriatı ve gidişatında, amelinde tek bir metodu olan bir ümmet yapmak isteseydi bunu yapardı. Sizi aynı kabiliyette yaratır ve huylarınız bakımından, hayatınızdaki aşamalar bakımından aynı halde bulunmaya mecbur ederdi. Öyle ki o halde olanlara her zaman tek bir şeriat uygun olurdu. O zaman siz de kuşlar, karıncalar ve arılar gibi kabiliyetleri belli bir noktada duran diğer mahlûklar gibi olurdunuz."

"Fakat size verdikleri hususunda sizi denemek için..." Fakat bunu istemedi. Aksine sizi hayatın aşamaları esnasında ve yükselme kurallarına göre tedricen yükselen seçkin bir tür yaptı. Sizi öyle bir tür yaptı ki o türün, hayatının her aşamasında, bütün kavimlerin ve cemaatlerin tek bir şeriata sahip olması uygun olmaz. Size bu türün çocukluk aşamasında ve maddî yönünün baskın olduğu dönemde anlayış ve hidayet bakımından buna uygun yollar (şeriatlar) ve usuller verdi. Türün temyiz çağında ve nefsî coşkuların baskın olduğu dönemde de buna uygun yollar ve usuller verdi. Nihayet bu tür, rüşt yaşına ve aklî bağımsızlık düzeyine gelince, bazı toplumlarda bil kuvve, bazılarında ise bil fiil bu durum görülünce ona da içtihad esasına dayanan Muhammedî şeriatı vererek şeriat verme işini bununla sona erdirdi. Bu aşamadaki türün yargı, siyaset ve toplum alanındaki işlerini mevki, ilim ve rey sahiplerinden olan ûlu'l-emr arasındaki şûraya bıraktı.

"Size verdikleri hususunda..." Yani size verdiği şeriatlar ve usuller hakkında ***"sizi denemek için..."*** Yani size böylece kabiliyetinizi deneyen birisi gibi muamelede bulunmak ve neticede de sizi yeryüzündeki başka canlı türlerinden ayrı tutmasının hikmetinin ortaya çıkması için (öyle yapmadı). Sizin başkalarından ayrıcalığınız da hem hayvanî hem de melekî özelliklere sahip oluşunuzdur.

---

882. Hac, 22/78.

Tespit ettiğimiz bu husus son şeriatlarda yani Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlıkta açıkça görülür. Yahudilik, kulluğa ve zillete alışmış, kendi görüş ve iradesini bağımsız olarak ortaya koyma özelliğini kaybetmiş bir toplumun eğitiminde şiddet esasına dayalı bir şeriattır. Maddî, bedensel ve şiddetlidir. Mensuplarının görüş ve içtihad hakkı yoktur. Onu uygulayan kişi hırçın ve huysuz bir çocuğun mürebbisi gibidir.

Hıristiyanlık ise bir açıdan Yahudilik, diğer açıdan şiddetli bir ruhaniyettir. Mensuplarına, yönetim ve otoriteyi elinde bulunduran mütegallibe ne kadar zalim ve bozuk da olsa bedensel ve toplumsal işlerini onlara teslim etmelerini, onların bunlara yapacağı her türlü kötü muameleyi, aşağılamayı kabul etmelerini emreder. Onların bütün dikkatlerini manevî işlere, duygu ve nefsî coşku eğitimine vermelerini ister. Bu, temyiz çağındaki insan türünün yani şiirli anlatımların ve hitabelerin etkili olduğu ergenlik çağındaki gencin eğitimidir.

İslamiyet ise akıl ve bağımsızlık temelleri üzerinde yükselir, hem bedenin hem de ruhun maslahatlarını dikkate alarak insanlık kavramını gerçekleştirir. Bundan dolayı da *"Böylece insanlar hakkında şahitler olasınız diye sizi orta (mutedil) bir ümmet yaptık."*[883] ve *"Siz, insanlar için çıkarılmış en iyi ümmetsiniz (topluluksunuz)."*[884] ayetlerinde ifade edilenler ona uyar. İslamiyet, rüşt yaşına ve aklî yükselme dönemine layık insani bağımsızlık temeli üzerine kurulmuştur. Bu sebeple onun Kitab'ında dünyevî hükümler az yer tutar, bu konularda içtihad edileceği var sayılır. Çünkü reşit kişinin işleri kendisine havale edilir. Ona sadece kendi aklı ile kavrayamayacağı konularda; zamana ve mekâna göre değişmeyen kesin prensiplerde ve dinî cemaatini ilgilendiren hususlarda sınırlama getirilir. Bu konuda daha fazla bilgi edinmek isteyenler ikinci cildinde yer alan Bakara Sûresi 213. ayetin tefsirine, *Menâr* dergisinin 15. cildinin 827. sayfasında yer alan Zuhruf Sûresi 33. ayetin tefsirine ve Üstadımız (Muhammed Abduh)'un *Risaletu't-Tevhîd*'inin "ed-Dînu'l-islâmî ve'l-İslam" bölümüne bakabilir.

Burada tespit ettiğimiz hakikatleri kavrayanlar bilirler ki Allah'ın, dini Kur'an ile ikmal etmesine, peygamberliği Hz. Muhammed ile sona erdirmesine ve onun şeriatını sürekli ve genel şeriat yapmasına dair delili ancak bu dinin akıl esası üzerine ve bu şeriatın da içtihad ve ûlu'l-emre -ki onlar ehl-i hâl ve'l akdi oluşturan kişilerdir- itaat esası üzerine bina edilmesi ile açıklığa kavuşur. İçtihadı reddeden Allah'ın delilini reddetmiş ve bu şeriatın diğerle-

883. Bakara, 2/143.
884. Âl-i İmran, 3/110.

rinden farkını kabul etmemiş, onu bütün zamanlarda tüm insanlara uygun saymamış olur. Bu cahiller İslam'a karşı ne büyük suç işliyorlar! Üstelik de kendilerine "İslam âlimi" diyorlar.

"Hayırlara koşun. Hepinizin dönüşü Allah'adır. Hakkında ihtilaf ettiğiniz şeyleri O size bildirir." Durum böyle olunca sizin hep birlikte yapmanız gereken, hayırlı işlerde acele etmek, onlara koşmaktır. Çünkü bütün şeriatların ve din yollarının asıl gayesi onlardır. Ey insanlar! Size ne oluyor ki din ve şeriat olarak ihtilaf ve tefrika konularına bakıyorsunuz da o ihtilafın hikmetine, dinin ve şeriatın gayesine bakmıyorsunuz. Yaptığınız bu iş, hidayeti terk etmek, heva ve heves yollarına tâbi olmak değil mi? Hâlbuki dünyada da ahirette de faydalı olacak şey, hayırlarda yarışmaktır. İkinci hayatta hep birlikte başkalarına değil Allah'a döneceksiniz ve O, ihtilaf ettiğiniz konuların aslını hesap esnasında size bildirecektir. İyilere iyiliklerine karşılık mükâfat verecek ve kötüleri de kötülüklerine karşılık cezalandıracaktır. Sizin göreviniz şeriatları etnik rekabetlerle düşmanlık sebebi yapmak değil, hayırda rekabet ve yarış sebebi yapmaktır.

Hakka Batıl Yollar Kullanılarak Varılmaz

"Ve onların arasında Allah'ın indirdikleri ile hükmet, onların arzularına uyma. Onların seni Allah'ın sana indirdiklerinin bir kısmından kaydırmalarından sakın." Sana Kitab'ı indirdik, onda Allah'ın hükmü vardır. Orada sana şunları bildirdik: Onların arasında Allah'ın burada indirdikleri ile hükmet. İçlerinden bazılarını dinlemek ve sözünü kabul etmek suretiyle onların arzularına uyma. Hükmün ötesinde onların kalplerini ısındırmak ve onları İslam'a çekmek gibi bir maslahata binaen de olsa onların isteklerine tâbi olma. Çünkü hakka, batıl yollar kullanılarak varılmaz. Onların seni fitneye düşürmelerinden yani O'nun hükmünü bırakıp başka bir şeyle hükmetmen için sınamak suretiyle seni Allah'ın indirdiklerinin bir kısmı ile hükmetmekten alıkoymalarından, oradan kaydırmalarından sakın.

İbn İshak, İbn Cerir, İbn Hâtim ve Beyhakî'nin (*Delâil*'de) rivayetine göre İbn Abbas şöyle der: "(Yahudilerden) Ka'b. b. Esed, Abdullah b. Sûriyâ ve Şâs b. Kays 'Bizi Muhammed'e götürün. Belki onu dininden döndürürüz (fitneye maruz bırakırız).' dediler ve ona gelip 'Ya Muhammed! Biliyorsun ki biz Yahudilerin âlimleri, şereflileri ve ileri gelenleriyiz. Biz eğer sana tâbi olursak Yahudiler de bize tâbi olurlar, onlar bize muhalefet etmezler. Kavmimizle aramızda bir anlaşmazlık var. Onları senin hükmüne davet edelim ve sen bizim lehimize, onların aleyhine hüküm ver, biz de sana iman

edelim, seni tasdik edelim.' dediler. O, bunu kabul etmedi. Allah onlar hakkında *'Ve onların arasında Allah'ın indirdikleri ile hükmet, onların arzularına uyma... Kesinlikle inanan bir toplum için kim Allah'tan daha iyi hükmedicidir ki?'* ayetini indirdi."[885] Yani bu ayetin indirilmesinin hikmeti Hz. Peygamber'in onların lehinde hükmetmeme şeklindeki davranışının onaylanması, Allah'ın hükmünü benimseme, Yahudilere boyun eğmeme şeklindeki hareket tarzını sürdürmesinin, bunda sebat etmesinin emredilmesi ve bu ibretlik olayın Allah'ın Kitabı'nda tescil edilmesidir.

İbn Cerir, İbn Zeyde göre onların fitnesinden maksadın, "Tevrat'ta şu şu var." demeleri ve kendilerine inanılması olduğunu rivayet ediyorsa da birinci görüş daha makuldür.

"Eğer yüz çevirirlerse bil ki Allah, bazı günahlarından dolayı onlara bela isabet etmek istiyor." Eğer onlar aralarında hüküm vermen için sana geldikten sonra senin hükmünden yüz çevirirlerse bil ki bunun hikmeti, bazı günahlarından dolayı Allah'ın ahiretten önce bu dünyada onlara azap etmek istemesidir. Onların dinlerinde istikrarsız olmaları, Tevrat'ın hükümlerini ağır bulmaları, belki arzularına uyarsın ümidiyle hüküm vermen için sana gelmeleri, senin hak ile vereceğin hükümden yüz çevirmeleri seni aldatmaya ve Allah'ın sana indirdiklerinin bir kısmından kaydırmaya çalışmaları; bütün bunlar ahlaklarındaki ve sosyal bağlardaki bozukluktan kaynaklanan mukaddimelerdir ki bunlar mutlaka onlar için azap ile sonuçlanır.

Buradaki azaptan maksadın, haksız davranışları sebebiyle Medine ve çevresindeki Yahudilerin başlarına gelenler olduğu da söylenmiştir. Bu, ancak buradaki ayetin ondan önce inmesi halinde doğru olur. Buna göre de bu bağlamdaki ayetlerin hepsi de Veda Haccı'nda bu sûrenin baş tarafları inmeden önce inmiş olur. Eğer bu ayetler indikten sonra Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde onlara bir azabın isabet etmediği sübut bulursa o zaman buradaki azap ile, Hz. Ömer'in, halifeliği esnasında onları sürgün etmesinin kastedilmiş olması uzak bir ihtimal değildir. Diğer taraftan bu azaptan maksadın ahiret azabı olduğu da söylenir.

Ayette ***"bazı günahları"*** denilmesinin sebebi de o günahların bazısının onları helak ettiğini, mahvettiğini belirtmektir. Ya bütün günahlarından dolayı cezalandırılmaları nasıl olur?!

"İnsanlardan çoğu fasıktırlar." Ey Peygamber! Onların dinlerinin dışına çıktıklarını, senin dininin hidayetini kabul etmemeleri seni korkutmasın.

---

885. İbn Cerir.

Çünkü *"fısk"* (*yoldan çıkma*), isyan ve hakka karşı direnme birçok insan için onlardan ayrılmaz bir sıfat haline gelmiştir.

"Cahiliye hükmünü mü arzuluyorlar?" Cumhûr fiili *"yebğûne"* şeklinde üçüncü çoğul şahıs olarak okurken İbn Âmir *"tebğûne"* şeklinde okur ki bu durumda iltifat tarzında onlara hitap edilmiş olur.

Ayetteki sorudan maksat, yapılanın kötü olduğunu, kınamayı da içeren bir hayreti mucip olduğunu ifade etmektir. Yani "Onlar senin doğru hükmünden yüz çeviriyorlar ve şahsî arzuya, kuvvetlinin zayıfa tercih edilmesine dayanan cahiliye hükmünü arzuluyorlar." demektir.

Bunun Benî Nadîr ile Benî Kureyza arasındaki husumet yani kuvvet ve zayıflığa bağlı olarak Benî Kureyza'dan olan kişinin diyetinin Benî Nadîr'den olanınkinin iki katı olması hakkında indiği rivayet edilir.

"Kesinlikle inanan bir toplum için kim Allah'tan daha iyi hükmedicidir ki?" Allah'ın dinine kesinlikle inanan ve O'nun hükümlerine boyun eğen kimseler için Allah'ın hükmünden daha iyi hüküm verecek hiç kimse yoktur. Çünkü O'nun hükmü iki iyi şeyi bir arada bulundurur: Hüküm veren açısından adalette ve hakka bağlılıkta zirve, lehinde veya aleyhinde hüküm verilen kişi açısından da hükmü kabulde ve ona boyun eğmede zirve. İşte bu, ilahî şeriatın beşerî kanunlardan üstünlüğünü sağlayan hususlardandır.

*"Li kavmin"*deki "lam" harf-i cerrinin "inde" manasında olduğu veya "beyan" için olduğu da söylenir ki buna göre mana *"Allah'ın hükmü, -başkaları bilmeseler de- kesinlikle inananlarca ve onların nazarında hükümlerin en iyisidir."* şeklindedir. Muhteva itibariyle ayette şöyle denilmektedir: Onların yanlış hareketlerin içinde hayreti mucip olanlardan biri de cahiliye döneminin zalim hükmünü istemeleri, onu Allah'ın adil hükmüne tercih etmeleridir. Hâlbuki ehl-i iman ve ehl-i İslam için Allah'ın hükmü, hükümlerin en iyisidir. Çünkü O'nun hükmü adaletin ta kendisidir ki halkın işleri onunla düzen alır. Cahiliye hükmü ise kuvvetliyi zayıftan üstün tutan hükümdür; güçlü zalimlere zayıfları ezme ve onların kökünü kazıma imkânı verir. O, hükümlerin en kötüsü olup imar işlerini tahrip eder, düzeni ifsat eder.

Bu ayetlerde ibret alınacak hususlardan biri de şudur: Zamanımızda coğrafya Müslümanları[886] arasında öyleleri var ki bunlar dinlerinde ve ahlaklarında, haklarında bu ayetlerin indiği o kişilerden çok daha bozuklar. Allah'ın hükmünden yüz çevirip başkalarının hükmünü istemeleri, insanların kanun koymada bağımsız olmalarının Allah'ın hükmünden daha iyi olduğu

886. *"Coğrafya Müslümanları"*, coğrafî istatistiklerde Müslüman kabul edilen kimselerdir.

görüşünü benimsemeleri de bu bozukluklarındandır. Üstelik onlar Allah'ın hükümlerinin temel dayanaklarını ve kurallarını da bilmezler. O'nun hükümlerinin, içindekilerin çoğu müçtehit veya mukallit fertlere ait görüşler olan o fıkıh kitaplarındakilerle sınırlı olduğunu zannederler. Onlar bu görüşlerin birçoğunu bazen insanların maslahatlarına uymadığı için, bazen de kendi arzularına uymadığı için tenkit ederler. Cahilliğin bir türünü başka bir türüne karşı delil olarak dile getirirler.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ
وَمَن يَتَوَلَّهُم مِّنكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿51﴾ فَتَرَى
الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ يُسَارِعُونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشَىٰ أَن تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ
فَعَسَى اللَّهُ أَن يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِّنْ عِندِهِ فَيُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا أَسَرُّوا فِي
أَنفُسِهِمْ نَادِمِينَ ﴿52﴾ وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا أَهَٰؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ
أَيْمَانِهِمْ إِنَّهُمْ لَمَعَكُمْ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَأَصْبَحُوا خَاسِرِينَ ﴿53﴾

51- Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları veli (dost) edinmeyin. Onlar birbirlerinin velisidirler. Sizden kim onları dost edinirse onlardandır. Allah zalim kavmi hidayete erdirmez.

52- Kalplerinde hastalık bulunanların 'Bize bir musibet gelmesinden çekiniyoruz' diyerek onların içinde koşuştuklarını görüyorsun. Umulur ki Allah fethi veya nezdinden bir emri gerçekleştirir ve onlar içlerinde gizlediklerinden dolayı pişman olurlar.

53- İman edenler derler ki: Kesinlikle sizinle beraber olduklarına dair Allah'a sıkı sıkıya yeminler edenler bunlar mı? Onların amelleri boşa gitti ve zarar etmiş oldular.

Ehl-i Kitab'ı Veli Edinmemek

Hz. Peygamber Medine'ye gelince Yahudilerle sulh anlaşması yaptı ve onların dinleri ve malları bakımından oldukları gibi kabul etti. Bu durumu Muhacirler ile Ensar arasındaki kardeşliğe, kabilelerin ve batınların haklarına dair yazdığı kitapta (belgede) de tespit etti. O kitapta yazılanlar arasın-

da "Yahudilerden kim bize tâbi olursa onun için yardım ve mütekabiliyet vardır. Onlara zulmedilmeyecek ve aleyhlerinde yardımlaşma olmayacaktır" cümlesi vardır. Onda ittifak hukukuna ve harp hususunda dostluk ilişkileri kurmaya dair de şunlar vardır: "Yahudiler de müminlerle birlikte savaşmakta oldukları sürece harcayacaklardır. Yahudilerin dinleri kendilerine ve Müslümanların dinleri de kendilerinedir. Benî Avf Yahudileri müminlerle birlikte bir ümmet (cemaat, grup)tur. Onların mevlaları (müttefikleri, dostları) da kendileri de. Fakat zulmeden ve suç işleyen hariç. O, kendinden ve aile halkından başkasını helak etmez. Benî Avf'a ait haklar, Benî Neccâr için de geçerlidir". Sonra Hz. Peygamber Benî Avf'a verdiği hakları Benî Hâris, Benî Sâide, Benî Cuşem, Benî Evs, Benî Sa'lebe -ki Cefne de onlardandır- ve Benî Şutayne Yahudilerine de vermiştir.

İbn Kayyım Hz. Peygamber'in hareket tarzı hakkında şunları söyler: "Hz. Peygamber Medine'ye gelince kâfirler ona nispetle üç grup oldular:

1. Onunla savaşmayacaklarına ve ona karşı bir ittifak kurmayacaklarına ve onun düşmanları ile onun aleyhine dostluk ilişkileri içinde olmayacaklarına dair sulh ve barış anlaşması yapan grup. Bunlar kâfir oldukları halde can ve mal emniyeti olan kimselerdi.

2. Onunla savaşan ve ona düşmanlığını ilan eden grup.

3. Onu kendi haline bırakıp onunla sulh anlaşması da harp de yapmayan, onun ve düşmanlarının akıbetinin ne olacağını beklemeyi tercih eden grup.

Sonra bunların içinden de onun galip gelmesini ve muzaffer olmasını içten isteyenler vardı. Yine onlar içinde iki gruba karşı da güvende olmak için zahiren onunla ama iç alemi itibariyle onun düşmanı ile beraber olanlar vardı ki işte bunlar münafıklardır. Hz. Peygamber bu grupların her birine Yüce Rabbinin kendisine emrettiği şekilde davrandı. Medine Yahudileri ile barış yaptı ve onlarla arasında güven belgesi (kitabı) yazdı. Onlar Medine etrafında üç grup idilir: Benî Kaynukâ', Benî Nadîr ve Benî Kureyza. Beni Kaynukâ' daha sonra Bedir'in ardından onunla savaştı, taşkınlık ve haset izhar etti".[887] (İbn Kayyım) daha sonra başka bir fasılda "Sonra anlaşmayı Benî Nadîr bozdu. Buhari, bunun Bedir'den altı ay sonra olduğunu söyler" der ve onların Hz. Peygamber'i öldürmek icin nasıl gizli görüşmeler yaptıklarını anlatır ki bunlar daha önce bu suredeki *"Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani bir kavim ellerini size uzatmaya yeltenmişti ve O,*

887. İbn Kayyim'l Cevziyye, *Zâdu'l Meâd*, II, 79.

onların ellerine engel olmuştu"[888] ayetinin tefsiri esnasında geçti. Çünkü o ayet bu konuda inmişti. (İbn Kayyım) sonra başka bir fasılda da Benî Kureyza'nın Hz. Peygamber'e olan düşmanlığının daha fazla olduğunu, Hz. Peygamber Hendek savaşına çıkınca onunla yapmış oldukları barış anlaşmasını bozduklarını açıklar. Her bir gruba karşı nasıl savaştığını ve Allah'ın onlara karşı Hz. Peygamber'i galip getirdiğini dile getirir. İşte bu ayetlerde Ehl-i Kitab ile dostluk kurmanın yasaklanmasının genel sebebi budur. Arap Hıristiyanlar da -ve tabi ki Rumlar da– Yahudiler gibi ona karşı harp halinde idiler.

Ayetin nüzul sebebi olarak zikrettikleri özel sebep ise özet olarak şöyledir:

Rivayet tefsiri ravileri, Beyhakî (*Delâil*'de) ve İbn Asâkir'in Ubâde b. Velîd'den rivayet ettiklerine göre Ubâde b. Sâmit şöyle der: Benî Kaynukâ Hz. Peygamber ile savaşınca Abdullah b. Ubey b. Selûl (münafıkların reisi) onların durumu ile ilgilendi ve onların yanında yer aldı. Ubâde b. Sâmit Hz. Peygamber'e gitti ve onlarla ittifak içinde olmaktan berî olduğunu Allah ve Rasûlü ile birlikte olduğunu ifade etti. O, Avf b. Hazrec oğullarındandı ve Abdullah b. Ubey'inki gibi onun ile onlar arasında da ittifak vardı. O, bunları terkederek Rasûlüllah'ı tercih etti ve "Allah'ı, Rasûlü'nü ve müminleri dost biliyorum. O kâfirlerle ittifakı ve dostluğu bırakıp Allah'a ve Rasûlüne sığınıyorum" dedi. O Mâide Sûresi'ndeki *"Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları veli (dost) edinmeyin. ... Kim Allah'ı, Rasûlünü ve iman edenleri dost edinirse şüphesiz galip gelenler Allah tarafındakilerdir"*[889] ayetlerinin kendisi ve Abdullah hakkında indiğini söyler.

İbn Ebû Şeybe ve İbn Cerîr'in Atiyye b. Sa'd'den rivayet ettiklerine göre Hâris b. Hazrec oğullarından Ubâde b. Sâmit Hz. Peygamber'e geldi ve "Ya Rasûlullah! Benim Yahudilerden çok sayıda dostlarım var. Ben Yahudilerin dostluğundan (velayetinden) Allah'a ve Rasûlüne sığınıyorum, Allah'ı ve Rasûlünü dost biliyorum" dedi. Abdullah b. Ubey de "Ben belalardan korkuyorum, dostlarımın dostluğunu bırakmıyorum" dedi. Rasûlullah, Abdullah b. Ubeyy'e "Ya Ebu'l Hubâb! Ubâde'ye çok gördüğün Yahudi dostluğunu gördün mü? O, senin içindir ama onun için değil" dedi. O da "Öyleyse kabul ediyorum" dedi ve Allah *"Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları veli (dost) edinmeyin. ... Seni insanlardan Allah korur"*[890] ayetlerini indirdi.

---

888. Mâide, 5/11.
889. Mâide, 5/51-56.
890. Maide, 5/51-67.

İbn Cerir ve İbn'ul-Munzir'in, İkrime'den naklettiklerine göre bu ayet Benî Kureyza hakkında indi. Ebu Sûfyan b. Harb'e ve Kureyş'e onları kalelerine girdirmek üzere mektup yazmak suretiyle Hz. Peygamber ile aralarındaki antlaşmayı bozmuşlar, ona ihanet etmişlerdi. Hz. Peygamber onlardan kalelerinden inmelerini istemek üzere Ebû Lubâne b. Abdulmunzir'i göndermişti ve onun isteğini yerine gerip indiklerinde kesme işareti yaparak boğazını gösterdi. Yine bu konuda anlatılanlardan birine göre de bazı Müslümanlar Şam'daki Hıristiyanlarla yazışıyorlardı. Bazıları da Medine Yahudilerine Hz. Peygamber'le ilgili haberleri yazıyorlardı, borç almak suretiyle de olsa onların mallarından faydalanmak için onlarla yakın ilişki kuruyorlardı. İbn Cerir'in rivayet ettiğine göre Uhud savaşında müşriklerin galip gelmesinden korktukları sırada birisi, falan Yahudiye iltihak edeceğini ve onunla birlikte Yahudi olacağını, başka birisi de falan Hıristiyana iltihak edeceğini ve onunla birlikte Hıristiyan olacağını söyledi ve ayet bu konuda indi. Bunlar münafıklardandı.

Ben diyorum ki: Zahir olan o ki ayetler, –eğer bu rivayetler sahih ise– onların anlattıkları bu hadiselerden ve başka hadiselerden sonra indi. O hadiselerin bu ayetlerin inme sebebi olması, bunları ihtiva eden konular hakkında inmiş olmaları anlamındadır ki burada konu, o insanlar Hz. Peygamber ve müminler ile harp halinde ve mütecaviz durumda oldukları zaman onlara yardım edilmesinin ve destek olunmasının yasaklanmasıdır. Hz. Peygamber (s) sadece kendisi ile savaşmak için ortaya çıkan kişilerle savaşmıştır. Bu ayetlerin manası, hakkında indiği ortam gibi olan her ortamı kapsayan genel bir manadır.

"*Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları veli (dost) edinmeyin*". Geçenlerden anlaşıldı ki buradaki velayetten (velilikten, dostluktan) maksat, yardımlaşma ve ittifak kurma velayetidir. Bazıları bu velayeti, müminlerin aleyhinde olma hali ile kayıt altına aldılar ve yasağın da bütün müminler için değil, fert veya cemaat bazında olduğunu ve sâdık müminleri de diğerlerini de kapsadığını söylediler. Çünkü bu yasak, İslam'ın kalıcılığına ve Müslümanların sebat edeceklerine güvenmedikleri için kendilerine onlar nezdinde bir destek sağlamaya çalışan hasta kalplilerin bu hallerinin yanlışlığını ifade eden kısma mukaddime olarak gelmiştir. Eğer bu durum olmasaydı yasağın, aynı zamanda Müslümanların tamamını kapsaması caiz görülürdü. Yoksa bu yasak din mensuplarının, muhalif din mensupları ile ittifak kurmaması dinin temel esaslarından olduğu için değildir, dediler ve devam ettiler: Hz. Peygamber hicreti takiben Medine Yahudileri ile ittifak

kurmuşken bu nasıl olabilir ki? Aksine bu yasağın sebebi, o kavmin İslam'a karşı çok öfkeli ve Araplara karşı da Allah'ın, lütfundan onlara takdim ettikleri dolayısıyla haset içinde olmalarıdır. Onların hainlikleri ve ihanetleri ortada iken artık vefalı olacaklarına güvenilmez. (Onlar böyle diyorlar). Fakat ayette bu kastedilmemektedir. Aksine ayetin bağlamı birinci açıklamaya delalet etmektedir. Yani burada kastedilen, Müslümanların fert olarak veya cemaat halinde Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara düşmanlık besleyen o Yahudilerle ve Hıristiyanlarla dostluk kurmaları, müminleri bırakıp da onlarla karşılıklı yardımlaşma taahhüdüne girişmeleri, Müslümanlar perişan olurlar ve işlerinde mağlubiyete uğrarlarsa onların yardımına ihtiyaçları olur ihtimaline binaen böyle davranmalarıdır.

Onlardan burada Ehl-i Kitab diye değil de Yahudiler ve Hıristiyanlar diye söz edilmesinin nüktesi (inceliği) şudur: Onların Hz. Peygamber'e ve müminlere düşmanlıkları, kitapları onlara böyle emrettiği için değil, siyasî kimliklerinin gereği idi.

Ehl-i Kitab ile dostluk kurulması konusundaki bu yasak, "*Ey iman edenler! Düşmanımı ve düşmanınızı veliler (dostlar) edinmeyin...*"[891] ayetindeki müşriklerle dostluk kurulması ile ilgili yasak gibidir. Bu ayet de Hâtib b. Ebû Beltaa hakkında indi. Hz. Peygamber'in Kureyşlilerle harp etme kararında olduğunu bildirmek üzere onlara mektup yazmıştı. Çünkü Kureyş nezdinde ailesi ve malı vardı ve o ailesini korumak için onların yanında bir eli olsun istemişti. Herhangi bir sebebe bağlı olan yasaklama, o sebebin bulunmadığı kimseleri kapsamaz ve sebebin ortadan kalkması ile yasağın ortadan kalkması arasında da bir çelişki yoktur. Bu sebeple Yüce Allah Mümtehine Sûresi'ndeki bu yasaktan sonra şöyle der: "*Ümit edilir ki Allah sizinle, onlardan düşman olduğunuz kimseler arasında bir sevgi meydana getirir. Allah muktedirdir ve Allah çok bağışlayıcı, merhametlidir. Allah size, sizinle din savaşı yapmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimseleri, onlara iyilik yapmanızı, onlara adaletle muamele etmenizi yasaklamaz. Şüphesiz Allah adaletli olanları sever. Allah size sadece sizinle din savaşı yapan ve sizi yurtlarınızdan çıkaran, sizin çıkarılmanıza destek veren kimseleri, onları veli edinmenizi (onlarla dost olmanızı) yasaklar. Kimler onları veli (dost) edinirse işte onlar zalimlerdir*"[892]. Bu ayetler, onlarla dostluk yasağının sebebinin, bizatihî din ayrılığı değil, o kavmin düşman ve savaş halinde olması olduğuna dair açık bir nastır. Hz. Peygamber Yahudilerle ittifak kurduğu zaman o belgeye "Yahudilerin dinleri

891. Mümtehine, 60/1.
892. Mümtehine, 60/7-9.

kendilerine ve Müslümanların dinleri de kendilerinedir" diye yazdı. Diğer taraftan Allah da ona bütün muhaliflerine karşı "*Sizin dininiz size, benim dinim de bana*"[893] demesini emretmiştir.

Müteahhirînden olan müfessirler mesela Zemahşerî, Beydâvî ve onları izleyenler buradaki "velâyet"i sevgi, iyi muamele ve Ehl-i Kitab olan muhalifleri istihdam etme olarak kabul ederler. Bu görüşlerine delil olarak da "*Onların ateşleri birbirini görmez*"[894] hadisini zikrederler. Ayrıca bunu Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Hıristiyan katibini görevden azletmesini emretmesiyle de desteklerler. Halbuki daha önce de geçtiği gibi sözün bağlamı bunu kabul etmiyor. Mütekaddimîn de buradaki "velâyet'i destek olma velayeti sayar ve bu yasağı da kimler haklarında indiyse onlara özel bir yasak kabul eder. İki grup arasındaki fark ne kadar da çok!

Müfessirlerin üstadı İbn Cerir Taberi şöyle der: " Bize göre bu konuda doğru olan, şöyle denmesidir: Allah ona, bütün müminlerin Yahudileri ve Hıristiyanları Allah'a ve Rasûl'üne iman etmiş kimselere karşı müttefik ve yardımcı edinmekten men edildiğini hatırlattı ve ona bildirdi ki kim Allah'ı ve Rasûl'ünü değil de onları müttefik, destek ve veli edinirse o, Allah'a, Rasûlüne ve müminlere karşı kutuplaşma bakımından onlardandır. Allah ve Rasûl'ü de o kişiden berîdir. Ayet Ubâde b. Sâmit, Abdullah b. Ubey b. Selûl ve bunların Yahudi müttefikleri hakkında inmiş olabilir. Benî Kureyza içindeki davranışı sebebiyle Ebû Lubâbe hakkında inmiş olması da mümkündür. Diğer taraftan Sûddî'nin zikrettiği gibi biri o sözü edilen Yahudiye, diğeri de Şam'daki bir Hıristiyana iltihak etmek isteyen iki kişi hakkında da inmiş olması muhtemeldir. Fakat bu üç sözden hiç biri de delil değerinde bir sahih haber değildir ki ona güvenilerek mesele, denildiği gibidir, denilebilsin. Durum böyle olunca doğru olan, ayetin zahirine bakılarak ihtiva ettiği genel mananın hükme esas alınmasıdır. Ehl-i tevilin söylediklerinden, aksine bilgimiz olmayanların kastedilmiş olması mümkündür. Fakat kesin olan şu ki ayet kendi başına bir bela gelmesinden çekindiği için Yahudilerle veya Hıristiyanlarla dostluk kuran bir münafık hakkında inmiştir. Çünkü bundan sonraki ayet buna delalet etmektedir"[895].

Beydâvî, onların veli (dost) edinilmesinin yasaklanışını tefsir ederken şöyle diyor: "Onlara itimat etmeyin ve onlara dostlara yaptığınız muameleyi yapmayın. '*Onlar birbirlerinin velisidirler*'. Yasağın illeti (sebebi) ima edilmek-

893. Kâfirûn, 109/6.
894. Ebû Davûd, *Cihad*, 95; Tirmizî, *Siyer*, 42; Nesâî, *Kasâme*, 27.
895. İbn Cerir, VI, 276.

tedir. Yani, onlar size karşı olmak üzere ittifak etmişlerdir, aralarındaki din birliğinden ve size karşıt olmakta görüş birliği içinde olduklarından dolayı birbirlerini dost sayarlar. *'Sizden kim onları dost edinirse onlardandır'*. Yani sizden onlarla dostluk ittifakı kurarsa o, onların genelindendir. Bu şiddetli ifadenin sebebi Hz. Peygamber'in *"Onların ateşleri birbirini görmez"*[896] hadisinde ifade edildiği gibi onlardan uzaklaşmanın vacip olmasıdır. Yahut da onlarla dostluk ittifakı kuranlar münafık oldukları için böyle şiddetli bir ifade kullanılmıştır.[897]

Beydâvî böylece "velayet"i, onlarla dostane münasebetlere ve işlerde şahıslara güvenmeye tahsis ediyor. Fakat bu bir hatadır ve gerek ihtiva ettiği kelimeler gerekse bağlamı itibariyle hem ayetin dili hem de nüzul sebebi bundan uzaktır. Kur'an'ın indiği çağda Müslümanların ve Ehl-i Kitab'ın içinde bulundukları genel durum, daha önce zikredilenlerden anlaşıldığı gibidir. Beydâvî'nin böyle bir hataya düşmesinin sebebi ayetlerin anlaşılmasında selefin tefsirlerine müracaat etmek yerine *Keşşâf* gibi bir tefsire itimat etmiş olmasıdır. Üstelik *Keşşâf*'ın müellifi lügatta ondan daha önde, anlayış ve zevk bakımından da ondan daha titizdir. Bundan dolayı da o "velayet"in tefsirine "Kendilerine yardım edeceğiniz ve kendilerinden yardım isteyeceğiniz (*veliler edinmeyin*)" diye başlar ki doğru mana da budur. Sonra da bunun üzerine "kardeşlik ve sevgi velayeti"ni atfeder. Beydâvî ise Zemahşerî'nin aksine ikinci manayı alır.

"Onların ateşleri birbirini görmez"[898] hadisini burada delil getirmekle ikisi de hata ediyorlar. Her ikisinin de hadis ilmindeki behresi azdır. Bu hadis, müşriklerin yurdundan Hz. Peygamber'e yardımcı olmak üzere onun yanına hicret etmenin vacip oluşu hakkında vârit olmuştur. *Sünen*'lerde yer alan bu hadisi Ebû Davud, Cerir b. Abdullah hadisi olarak rivayet eder ve bir grubun onu rivayet ederken Cerir'i zikretmediklerini yani mürsel olarak rivayet ettiklerini söyler ki Nesâî onu sadece bu şekliyle rivayet etmiştir[899]. Tirmizî bu hadisi mürsel olarak da rivayet eder[900] ve "Bu, sahihtir"deyip Buhârî'nin de onu sahih saydığını nakleder[901]. Fakat o, *Sahih*'inde buna yer vermemiştir ve

896. Ebû Davûd, *Cihad*, 95; Tirmizî, *Siyer*, 42; Nesâî, *Kasâme*, 27.
897. Beydâvî,
898. Ebû Davûd, *Cihad*, 95; Tirmizî, "Siyer", 42; Nesâî, "Kasâme", 27.
899. Nesâî, *Kasâme*, 27.
900. Tirmizî, *Siyer*, 42.
901. Tirmizî'deki açıklama "İsmail'in ashabının ekserisi İsmail'den, o da Kays b. Ebû Hâzim'den, Rasûlullah'ın bir seriyye gönderdiğini söylerler ve orada Cerir'den söz etmezler" şeklindedir. Bu rivayeti sahih saydıklarına dair bir şey yoktur. Bkz: Tirmizî,

bu, onun şartlarını da taşımamaktadır. Mürselin delil sayılıp sayılamayacağı da Usûl ilminde meşhur ihtilaf konusudur. Hadis şöyledir: Rasûlullah (s) Has'am'a bir seriyye gönderdi. Onlardan bazı insanlar (canlarını korumak için) secdeye sarıldılar. Çabucak öldürüldüler ve bu durum Hz. Peygamber'e bildirildi. O da onlar için yarım diyet emretti ve Bene, müşriklerin arasında ikamet eden her Müslümandan berîyim" dedi. "Niçin ya Rasûlullah!" dediler ve o da "*Onların ateşleri birbirini görmez*" diye cevap verdi.[902] Müslüman olmalarına rağmen onlar için yarım diyet kararı verdi. Çünkü onlar Allah ve Rasûlü ile savaş halinde olan müşriklerin arasında ikamet etmek suretiyle kendi aleyhlerinde bir durumun meydana gelmesine yardımcı olmuşlar, haklarının yarısını düşürmüşlerdi. Hz. Peygamber böyle Allah'a ve Rasûlüne yardımdan geri durma sonucunu verecek tarzdaki bu tür ikamet konusunda şiddetli bir tavır aldı. Bu gibiler hakkında Allah şöyle buyurur: "*İman edip de hicret etmeyenlerin velayetinden, onlar hicret edene kadar size bir şey yoktur. Eğer dinde sizden yardım isterlerse –aranızda antlaşma bulunan bir kavme karşı olmamak şartıyla– yardım etmeniz gerekir.*"[903] Yüce Allah hicret vacip iken hicret etmemiş olan Müslümanlar için velayet (onlara yardımcı ve destek olunma işi) olmadığını belirtmiştir ki üstelik o zaman harp halinde de olan Yahudi ve Hıristiyanlar için velayet olmayacağını belirmesi çok doğal bir şeydir. Hadisin, bu ayetin tefsiri esnasında zikredilmesi, Zemahşerî ve Beydâvî'nin koydukları yere konulması doğru değildir. Hadise münasip olan, bizim az önce söylediklerimizdir. Hadis, –delil alınması sahih olsa bile– zikredildiği gibi Ehl-i Kitab'tan birisi ile zimmî bile olsa ilişki kurmamaya, onunla birlikte ikamet etmemeye delalet etmez. Onunla birlikte ikamet etmek korkulacak veya tehlikeli bir şey değildir. Yahudiler Medine'de Hz. Peygamber ile ve sahabe ile ikamet ediyorlardı ve onlar da bunlara tam manasıyla eşit davranıyorlardı. Hatta bir davanın tarafları olarak bir Yahudi ile birlikte Hz. Ömer'in karşısında bulunan Hz. Ali bu sırada kendisine Yahudi hasmının önünde künyesi ile (Ya Ebu'l Hasen!) diye hitap eden Hz. Ömer'e kızmış ve bunu hasmının önünde kendisine saygı gösterilmesi olarak kabul edip onu paylamıştı. Aslında Hz. Ömer bunu ona hasmından farklı davranmak maksadıyla yapmamıştı. Hz. Ali'ye iltifat olarak künyesi ile hitap etme alışkanlığından dolayı dilinden istemeden öyle çıkmıştı. Ayrıca bu hadis Ehl-i Kitab hakkında değil müşrikler hakkında vârid olmuştur ve İslam hukuku

---

Siyer, 42 (V, 329).

902. Ebû Davûd, "Cihad", 95; Tirmizî, "Siyer", 42; Nesâî, "Kasâme", 27.

903. Enfal 8/72, 74.

da bu iki grubu Birçok meselede birbirinden ayırmıştır. Mesela Allah bize Ehl-i Kitab'ın yemeğini yemeyi (kestiğini) ve onların kadınları ile evlenmeyi mübah kılmış, aynı şeyi müşrikler hakkında mübah kılmamıştır. Halbuki O, evliliğin hikmeti ve sırrı hakkında da *"Kendilerinde sükunet bulasınız diye size nefislerinizden (içinizden) eşler yapması ve aranızda bir sevgi ve merhamet meydana getirmesi O'nun ayetlerindendir"*[904] diyor.

Müteahhirînden Kur'an'ı tefsir eden alimler hem eser yazarken hem de ders verirken Beydâvî'nin izinden gittiler. Çünkü şu anda İslam şehirlerinin ekserisinde o okutuluyor. Öyle bir tesadüfle karşılaştım ki 1328 (1910) yılında İstanbul'da Dârülfünûn'u ziyaretim esnasında müderrislerin odalarını dolaşırken tefsir müderrisi bu ayeti açıklıyordu. Müderris, Beydâvî'nin dediklerini anlatınca Türk öğrencilerden biri kalkıp "Durum böyle ise devlet niçin bazı bakanları, ayânı, mebusları ve memurları Hıristiyanlardan ve Yahudilerden yapıyor?" dedi. Müderrisin dili tutuldu, alnı terledi. –(Bunun sebebini anlaman için) örfî askerî yönetimin, orada kendi siyasetine dil uzatanı cezalandırıyor olması yeter–. Müderrise "Bu soruya cevap vermeme müsade eder misin?" dedim ve o da "Evet" dedi. Kalktım, burada söylediklerim tarzında onlara ayetteki "velayet"in destek olma velayeti olduğunu, ayetin devletin bizimle harp halinde olmayanları istihdam etmesinin caiz olmadığına delalet etmediğini, onda bu bağlamda bir şey bulunmadığını açıkladım. Soru soran da dinleyen de ikna oldu. Hoca da memnun oldu ve sıkıntıdan kurtuldu. Bu cevabın okulun ilâhiyat ve edebiyat bölümü müdürü üzerinde çok güzel bir tesiri oldu. Bunu Eğitim nâzırına (bakanına) anlattı, o da bundan hoşnut oldu ve bunu beğendi. Müdür İstanbul'da kalırsam tefsir okutmayı benim sorumluluğuma verme ümidiyle bu dersin (ve hadisin) Arapça okutulmasını teklif etti. O da bunu kabul etti.[905]

"Onlar birbirlerinin velisidirler". Bu cümle istinâf-i beyânîdir (mukadder sorunun cevabıdır). Denildiği gibi bir önceki cümlede yer alan yasağın sebebini açıklamaktadır. Yahudiler Hıristiyanların velisi ve müttefiki, Hıristiyanlar da Yahudilerin velisi ve müttefikidir, anlamında değil; Yahudiler birbirlerinin velisi ve destekçisi, Hıristiyanlar da birbirlerinin velisi ve destekçisidirler, anlamındadır. Bu durumda müminlerin onlardan herhangi bir

---

904. Rûm 30/21.

905. Okuyucuların bildiği gibi o sırada İstanbul'da Dâru'd Da've ve'l İrşâd'ın (Davet ve İrşat Okulu) kurulması için çalışıyordum. Dârülfünûn'un ilahiyat ve edebiyat bölümünün müdürü Türk alimlerin en saygınlarından ve Arapça İslam ilimlerinde özellikle de Kelam ve Usul'de en geniş malumatı olanlardan İzmirli İsmail Hakkı Bey idi. Eğitim nâzırı da Emrullah Efendi idi.

velisi ve destekçisi yoktur. Çünkü Yahudiler, daha önce de işaret edildiği gibi Hz. Peygamber'in onlarla yaptığı antlaşmayı bozdular ve Hz. Peygamber onlara karşı bir düşmanlıkta bulunmadığı, onlarla savaşmadığı halde onların hepsi de Hz. Peygamber'e ve onunla beraber olan müminlere karşı savaş halinde oldular. Bu durum daha önce İbn Kayyım'dan nakledilen cümlelerden de anlaşılmaktadır.

"*Sizden kim onları dost edinirse onlardandır.*" Bu, yasağa muhalefet edenler için bir tehdittir. Yani kim onlara destek olursa ve onlar size karşı tek vücut olmuşlarken müminlerin değil de onların destek olmasını isterse o, aslında sizden değil, onlardandır. Çünkü o, size karşı onlarla birliktedir. Gerçek bir müminin böyle bir şey yapması akla uygun bir davranış değildir. O, dostluk kurduğu kimselerle arasında ya onların inancında veyahut da aleyhine dostluk münasebeti tesis ettikleri kimselere düşman olmakta uyum vardır. Her iki halde de o, onlarla aynı hükümdedir.

İbn Cerir şöyle diyor: Kim onları dost edinir ve müminlere karşı onlara destek olursa o, onların dinine ve cemaatine mensup olan kimselerdendir. Çünkü bir kimse birisi ile dost olmuşsa mutlaka ondan, onun dininden ve tarzından memnundur. Ondan ve dininden memnun olunca da ona muhalefet edene ve kızana düşman olur. Böylece onun hükmü onlarınki ile aynı hale gelir.[906] İbn Cerir (İbn Abbas ve Hasan gibi) sahabe ve tâbiîn alimlerinin Benî Tağlib'i Hıristiyanlarla dostluk münasebeti kurdukları için onlardan kabul etmelerini de bunun üzerine bina eder. Onlar aslında müşrik oldukları halde Hıristiyanlardan saydıkları için kestiklerinin yenilmesini ve kadınları ile evlenilmesini caiz görmüşlerdir. İbn Abbas onların kestiklerinin yenilmesini, kadınları ile evlenilmesini emrettikten ve ayeti okuduktan sonra "Eğer sadece velayet bakımından onlardan olmasalardı o zaman zaten onlardan olurlardı" der. İbn Cerir ayette yasaklanan velayetin (dostane ilişkiler kurma), dinden kaynaklanan velayet olduğunu söyler. Nitekim zamanımızda da durum böyledir. Çünkü müşrikler ve Ehl-i Kitab Müslümanlara dinlerinden dolayı düşmanlık beslemeye, onlarla savaşmaya kalkıştılar. Ama farklı dinlere mensup kişiler arasında dünyevî maslahatlar sebebiyle karşılıklı yardımlaşma cihetine gidilebilir, ittifak kurulabilir ve dostane ilişkiler de bulunulabilir. Müslümanlar Müslüman olmayan bir toplum ile yine onlar gibi Müslüman olmayan bir topluma karşı aralarındaki maslahat uyumundan dolayı ittifak kursalar bu ittifak onun sözünün geneli içine girmez. Çünkü

906. İbn Cerir et-Taberî, Tefsir

o, bunun Müslümanlara karşı durmak maksadıyla yapılmasını şart koşmaktadır.

"*Allah zalim kavmi hidayete erdirmez*". Bu cümle de tehdidin iletini açıklamakta, sebebini beyan etmektedir. Kim müminlere karşı harp ilan etmiş kimselerle dostane münasebetler kurar ve onlara destek olursa veya onlardan destek isterse o kişi, velayeti layık olmadığı bir yere yerleştirdiği için zalimdir ve öyle birisi de hakka ve kurtuluşa asla eremez.

"*Kalplerinde hastalık bulunanların 'Bize bir musibet gelmesinden çekiniyoruz' diyerek onların içinde koşuştuklarını görüyorsun*". Rivayet tefsiri ravileri arasında bu ayetin münafıklar hakkında indiği hususunda ittifak vardır. Kalplerinde hastalık bulunan yani imanları sakat olan ve gerçek iman olmayan kimseler onlardır. Çünkü bunlar iman hususunda yakîn (kesin inanç) noktasına ulaşamamışlardır. Münafıkların reisi Abdullah b. Ubey, Benî Kaynukâ' Yahudileri ile irtibat halindeydi. Başka münafıklar da Yahudilerle dostluk kurmanın ve antlaşmalar yapmanın yollarını arıyorlardı, onların takip ettikleri bu yolda koşuşuyorlardı. Onlarla olan dostluklarını güçlendirmek ve pekiştirmek için ne zaman bir fırsat doğsa hemen onu değerlendiriyorlardı. Bir şeyin içine giren, o şeyde sebat eden, orada daha çok ve sağlam bir şekilde yerleşmeyi arzulayan birisi nasıl koşarsa bunlar da onların dostluğunu sağlayacak işlerde öyle koşuyorlardı. Onun için ayette onlara koşuştuklarından değil de "*onların içinde koşuştukları*"ndan bahsedilir. Acaba bu kişilerin kendi aralarında tekrarlayıp durdukları ve gerektiğinde dilleri ile ifade ettikleri mazeretleri ne idi? "*Bize bir musibet gelmesinden çekiniyoruz*" diyorlardı. Yani şöyle diyorlardı: Bize zamanın getirdiklerinden veya bir daire nasıl içindekileri çevreleyip kuşatıyorsa insanı o şekilde kuşatan musibetlerden ve belalardan büyük bir musibetin gelmesinden, böylece onların yardımına muhtaç olmaktan korkuyoruz. Biz kötü durumlarla karşılaşırsak istifade edelim diye iyi günlerde onlar nezdinde kendimiz için bir el ediniyoruz. Burada kastedilen, zamanla durumun değişmesi, Yahudilerin veya müşriklerin müminlere karşı güçlü hale gelmeleri ve müminlerin başına gelen felaketin onların da başlarına gelmesi korkusudur. –Bedir ve Ahzab (Hendek) savaşında ortaya çıktığı gibi Yahudiler Müslümanlara karşı müşriklere yardım ediyorlardı–. Onlar böyle bir korku taşıyorlardı. Çünkü Allah'ın, Peygamberine yardım edeceğine ve dinini her dinin üstüne çıkaracağına dair vaadine kesin inanmış değillerdi. Zira onun peygamberliğinden kuşkulu idiler. Ne onun peygamberliğinin doğru olduğuna ne de yalan olduğuna inanmışlardı. Ona iman ettikleri açıklamak suretiyle ondan yararlanmak ve eğer durum ters

dönerse yanlarında olmak için düşmanları nezdinde de ona karşı bir el edinmek istiyorlardı. Münafıkların hali her zaman ve her yerde böyledir. Bir veya iki asırdır bazı devletlerin birçok vezirini, takip ettiği siyaset itibariyle Rus, İngiliz ve Alman arasında bırakan da budur. Bunların her biri kendisi için güçlü devlet nezdinde başına bir bela gelirse sığınabileceği bir el ediniyor. Bu iş o kadar ileri gitti ki o devletlerin nüfuzu bu devletin bağırsaklarına kadar girdi. Bundan daha büyük bir tehlikeden, bizzat devlete nüfuz etmelerinden korkuluyor. O derece ki devletin bazı sâdık adamları bu devletlerin bir kısmına karşı yine onların bir kısmının nüfuzundan destek almaya kendilerini mecbur görüyorlar. Ülkeleri yabancılar tarafından ne şekilde ve hangi isim altında olursa olsun sömürülen insanlar arasındaki münafıkların durumu ise daha da açık. Bunlar kendi toplumlarına zarar verecek bir tarzda onlara yaklaşıyorlar. Hatta onların kendilerini mecbur etmedikleri hususlarda bile bu tür davranışlar sergiliyorlar ve bunun adına da "geleceklerini garanti altına almak, geçimleri bakımından ihtiyatlı davranmak" diyorlar. Eğer bunlar bütün işlerinde doğruluktan ayrılmasalar ve kendi toplumlarını bir yüzle, yabancıları da başka bir yüzle karşılamasalar onlar için daha iyi olur ve hem ülke menfaatlerini kollama hem de yabancılarla idareli geçinme imkanına daha yakın bulunurlar. Fakat münafıklık, sahibini aldatıyor. Münafık, bu hali ile başkalarını aldattığın zannediyor ve kendisi için kesin olan yolu takip ediyor. Bu durum bazı hain münafıkları, devletinin ve içinde yaşadığı halkının malını yağmalamaya ve ileride işler ters dönerse yararlanmak üzere Avrupa bankalarına yatırmaya sevk ediyor.

Allah, Kur'an'ın indiği asırdaki münafıklara reddiye olmak üzere şöyle buyuruyor: "*Umulur ki Allah fethi veya nezdinden bir emri gerçekleştirir ve onlar içlerinde gizlediklerinden dolayı pişman olurlar*". Yani Allah lütfedip ve Peygamberine olan vaadini doğrulayıp fethi ve müminlerle onlara düşman olan Yahudiler ve Hıristiyanlar arasını ayırmayı yahut o münafıklar hakkında nezdinden, onları rezil rüsva etmek veya kırıp geçirmek gibi bir emri gerçekleştirir. Onlar da içlerinde sakladıkları ve gizledikleri, müminlere karşı veliler (müttefikler) edinme, başlarına musibet gelmesini bekleme işinden dolayı pişman olurlar. "Feth" sözlükte bir şey hakkında hüküm vermek, onu ayrıştırmak anlamına gelir. Bu mana ülkelerin fethinde de başka fetihlerde de geçerlidir. Mesela "*Rabbimiz! Bizimle kavmimizin arasını hak ile fethet*"[907] ve "'*Eğer doğru iseniz, ne zaman bu fetih' derler*"[908] ayetlerinde fetih bu ma-

---

907. A'râf 7/89.
908. Secde 32/28.

nada kullanılmıştır. Bu ayetteki fetihten maksadın İslam'ın ve ona güvenin açıklığa kavuştuğu, Allah'ın da peygamberine olan vaadini yerine getirdiği Mekke'nin fethi olayı olduğu da söylenmiştir. Bu görüş ancak bu ayetler Mekke'nin fethinden önce inmişse doğru olabilir. Bu surenin ilk ayetlerinin Mekke'nin fethinden sonra Veda Haccında indiği de kesin olarak bilinmektedir. O zaman buradaki fetih ile Hicaz'daki Hayber ve benzeri Yahudi beldelerinin fethinin kastedilmiş olması mümkündür. Bazıları ayatteki "*nezdinden bir emr*"i Ehl-i Kitab'a yüklenen cizye olarak tefsir ederler. Böylece münafıkların onlardan ümitleri kesilir ve onlarla gizli gizli ittifak kurduklarından dolayı pişman olurlar. Bazıları da bunu Yahudilerin öldürülmeleri ve memleketlerinden sürülmeleri, kalelerinden ve kulelerinden çıkarılmaları şeklinde tefsir ederler. Bu iş de ya (Benî Kureyza'da olduğu gibi) onların üzerlerine atlar, develer sürülerek ve baskı ile veyahut da (Benî Nadîr'de olduğu gibi) kalplerine korku salınması ve neticede kendi elleriyle veremeleri suretiyle olmuştur.

"*İman edenler derler ki:*"Âsım, Hamza ve Kisâî bunu merfû olarak yeni bir söz başlangıcı ve cümle halinde kendinden öncekine atfedilmiş tarzda "ve yekûlu" şeklinde okurlar. İbn Kesîr, Nâfi ve İbn Âmir de yine merfû fakat başında "vav" olmaksızın okurlar ki bu durumda bu cümle "Müminler o zaman ne diyorlar?" şeklindeki bir mukadder sorunun cevabı olur. Ebû Amr ve Yakub ise daha önceki "ye'tiye" fiili üzerine atfederek mansûb halde okurlar. Buna göre öncesi ile bağlantılı olarak "*Umulur ki Allah fethi ... gerçekleştirir ve o zaman iman edenler derler:*" şeklinde anlaşılır.

"*Kesinlikle sizinle beraber olduklarına dair Allah'a sıkı sıkıya yeminler edenler bunlar mı?*". Yani onlar münafıkların akibetine hayret ederek birbirlerine "Yeminlerini pekiştire pekiştire 'Ey müminler! Biz sizdeniz ve sizin dininizdeniz, siz harp halinde iken de barış halinde iken de sizinleyiz' diye Allah'a en ağır yeminleri edenler bunlar mı?" derler. Münafıkların bu halini Allah, onları rezil rüsva ettiği Tevbe Sûresinde anlatır: "*Kesinlikle sizden olduklarına dair Allah'a yemin ediyorlar. Onlar sizden değiller ama onlar korkan bir topluluklar*"[909]. Yani korktukları için kendilerini Müslüman gösteriyorlar. "*Eğer bir sığınak veya mağaralar (oyuklar) yahut bir mağaracık bulsalar süratle koşarak ona yönelirler*"[910] Yani İslam'dan ve Müslümanlardan kaçmak, onlardan saklanmak ve korunmak için için kontrolden çıkmış bir at gibi süratli bir şekilde yol alırlar.

909. Tevbe 9/56.
910. Tevbe 9/57.

Yahut da iman edenler bu sözleri münafıkların dostluğuna, onlarla aralarındaki gizli sevgiye güvenip aldanan, Hz. Peygamber ile aralarındaki antlaşmayı bozdukları ve onunla savaştıkları takdirde onların kendileri için Müslümanlar arasında yer almış yardımcılar ve destekçiler olacaklarını, onların da kendileri ile birlikte savaşacaklarını veya bu münafıklardan dolayı Müslüman ordusunu mağlup ve perişan edeceklerini zanneden Yahudilere derler. Münafıklarla Yahudiler arasındaki bu ilişki de Haşr Sûresi'nde anlatılır: "*Ehl-i Kitaptan olan kâfir kardeşlerine 'Andolsun ki siz çıkarılırsanız biz de sizinle beraber çıkarız ve sizin hakkınızda hiç kimseye asla itaat etmeyiz. Eğer sizinle savaşılırsa size yardımcı oluruz' diyerek münafıklık yapanları görmedin mi? Allah şahitlik ediyor ki onlar kesinlikle yalancıdırlar. Andolsun ki onlar çıkarılırlarsa onlarla beraber çıkmayacaklar. Onlarla savaşılırsa onlara yardım etmeyecekler. Onlara yardım etseler de gerisin geriye gidecekler ve sonra onlara yardım edilmeyecek*"[911]

"*Onların amelleri boşa gitti ve zarar etmiş oldular*". Bunun müminler tarafından söylenmiş ve burada hikaye tarzında anlatılan bir cümle olması muhtemeldir ve bu takdirde manası şöyledir: Onların sizi, sizden olduklarına ikna etmek için münafıkça zar zor yaptıkları namaz, oruç, sizinle birlikte cihat gibi amelleri batıl oldu ve şayet durumları düzgün ve imanları sağlam olsaydı bu amellerden dolayı gelecek olan ecir ve sevabı kaybettiler. Zemahşerî şöyle der: Bunda hayret (teaccüp) manası vardır. Sanki "Onların amelleri ne kadar boş ve ne kadar da kayba uğramış! Diğer taraftan bu cümlenin, müminlerin sözünün arkasından Allah tarafından söylenmiş olması da muhtemeldir. Bu durumda Allah, takiyye kaynaklı olduğu, takva ve ihlasa dayanmadığı için onların İslamî amellerinin boşa gittiğine ve onların rezil olduktan sonra dünyada kaybettiklerine ve ceza günü de ahirette kaybedeceklerine şehadet etmiş olur.

Bu iki ayette gayptan haber verme olduğu aşikardır. Buradaki "*asâ*" hakkında müfessirlerin "Allah tarafından kullanılan racâ (umulur ki v.s.) ifadesi kesinlik anlamındadır" sözü yerinde ve doğrudur. Allah şüphesiz vaadini doğruladı, kuluna yardım etti, askerlerini kuvvetlendirdi, hizipleri tek başına hezimete uğrattı. Allah kâfirleri perişan ve münafıkları rezil rüsvay etti. "*Ve âkibet, muttakilerindir*"[912] ayetine de uygun olarak bu iki ayetin ve bu manadaki başka ayetlerin tevili açıklığa kavuştu. Kur'an'da Ehl-i Kitab'ın nübüvvât dedikleri türden Birçok gayb haberi vardır. Onlara göre bunlar,

911. Haşr 59/12.
912. A'râf 7/128; Kasas 28/83.

peygamberlerin doğruluğunda birer asıldırlar. Buna rağmen onlar son peygamberin peygamberliğine karşı inatçı davranıyorlar ve çeşitli tevil yolları bulunan sembolik nübüvvetleri tasdik ettikleri halde onun delil ve senet ile sâbit, açık ve net peygamberliğine karşı çıkıyorlar. Onlar bize sühâ[913] yıldızını gösteriyorlar, biz ise onlara ayı, hatta güneşten daha ışıklı ve açık olan şeyleri gösteriyoruz. *"Allah bir kimseye nur vermemişse onun nur adına hiç bir şeyi yoktur"*[914].

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَن يَرْتَدَّ مِنكُمْ عَن دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ
وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ
وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَٰلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَن يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ
﴿54﴾ إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ
الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ ﴿55﴾ وَمَن يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ
اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ ﴿56﴾

54. Ey iman edenler! İçinizden kim dininden dönerse Allah, kendilerini sevdiği ve onlar da kendisini seven, müminlere karşı alçalmış, kâfirlere karşı izzetli, Allah yolunda cihat eden ve hiç bir kınayanın kınamasından çekinmeyen bir topluluk getirir. Bu, Allah'ın lüfudur, onu dilediğine verir. Ve Allah geniştir, çok bilendir.

55. Sizin veliniz (müttefiğiniz) sadece Allah, O'nun peygamberi ve iman edenler; gönülden isteyerek namazı eda edenler ve zekatı verenlerdir.

56. Kim Allah'ı, O'nun peygamberini ve iman edenleri dost edinirse galip gelenler Allah'ın tarafında olanlardır.

Bu ayetler daha önceki konunun tamamlayıcısıdır. Müminleri değil de kâfirleri dost edinenler onlardan sayılınca onların içlerinde koşuşturan hasta kalpliler de onları dost edinmekle mürted (dinden dönmüş) oldular. Bu durumu gizliyorlarsa o zaman onların kendilerini mümin göstermeleri müna-

913. Büyük Ayı takım yıldızının en küçük yıldızı. Işığı çok hafif küçük bir yıldız. (Ç)
914. Nur 24/40.

fıklıktır. Allah onların halini beyan ettikten sonra gelecek zaman içinde ortaya çıkacak olan gaybî bir haberle desteklediği başka bir hakikati açıklamak istedi ki o hakikat de şudur: Hasta kalpli münafıklarda bir fayda yoktur; dini desteklemede ve hakkı ikâmede onlar yok sayılırlar. Allah dini sadece sâdık müminler ile ikame eder ve destekler. Onlar öyle kimselerdir ki Allah onları sever ve hakta daha da mütemekkin olmalarını, onu ikame etmede daha güçlü olmalarını sağlar. Onlar da O'nu severler, O'nun sevdiği şeyleri; hakkı ve adaleti ikame etmeyi, yeryüzünde O'nun hikmetini tamamlamayı, sevdikleri başka şeylere; mala, mülke, aileye ve evlada tercih ederler. İşte o hakikat budur. Gaybî haber ise iman edenlerden bazılarının alenen İslam'dan dönecekleri ve Allah'ın, ona yardım edecek ve onu muhafaza etmek için cihat edecek kimseler tahsis edeceği için bunun İslam'a zarar vermeyeceğidir.

"*Ey iman edenler! İçinizden kim dininden dönerse Allah, kendilerini sevdiği ve onlar da kendisini seven, müminlere karşı alçalmış, kâfirlere karşı izzetli, Allah yolunda cihat eden ve hiç bir kınayanın kınamasından çekinmeyen bir topluluk getirir*".

İbn Âmir ve Nâfi iki dâl harfi ile "yertedid" şeklinde, diğerleri isi şeddeli tek dâl harfi ile "yertedde" şeklinde okudular. Bu ikisi de dil kurallarına uygun fakat iki dâl ile okuyuş esastır. İdgam ile şeddeli okuyuşta da tahfif (telaffuzu hafifletme) kasdı vardır. mana şöyledir: Ey müminlerin arasına giren topluluk! İçinizden kimler içlerine iyice işlemediği için dinden dönerse Allah onların yerine veya onlara bedel olarak iman içlerine işlemiş, Allah'ı seven ve onun da sevdiği ... sâdık müminler getirecektir.

Rivayet tefsirlerindeki ravilerin (Bu ifadeler İbn Cerir'in anlattıkları[915]) naklettiklerine göre Katâde şöyle diyor: Allah bu ayeti, insanlardan bazılarının dinden döneceklerini bile bile indirdi. Allah Hz. Muhammed'in ruhunu kabzedince Arapların geneli dinden döndüler. Yalnız üç mescit mensupları bunun dışında kaldılar: Medineliler, Mekkeliler ve Abdülkays'tan olan Bahreynliler. (Dinden dönenler) "Namazı kılarız, zekatı vermeyiz. Vallahi bizim mallarımız gasp edilemez" dediler. Hz. Ebu Bekir bu hususta konuştu ve ona "Onlar eğer bunu anlasalardı onu verirler ve hatta artırırlardı" denildi. Bunun üzerine o da "Hayır. Vallahi ben Allah'ın bir araya getirdiği şeyi birbirinden ayırmam. Eğer Allah'ın ve Rasûlünün farz kıldıklarından bir ip parçasını vermeseler bile onlarla onun için savaşırım" dedi. Allah, Ebû Bekir ile birlikte bir grup gönderdi ve Hz. Peygamber niçin savaştıysa (Ebû

915. İbn Cerir, VI, 283.

Bekir de) onun için savaştı; teslim olanları esir aldı, savaşanları öldürdü. İslam'dan dönmüş ve zekat vermeyen bazı insanları ateşle yaktı.[916] Onlarla hakir ve perişan bir halde mâûnu yani zekatı kabul edene kadar savaştı. Ona Araplardan heyetler geldi. Onları utandırıcı bir plan[917] ile kovucu bir harp arasında muhayyer bıraktı. Onlar da utandırıcı planı seçtiler. Bu onlar için daha hafif oldu; Buna göre kendi ölülerini cehennemde, müminlerin ölülerini cennette sayacaklardı ve Müslümanlardan aldıkları malları onlara geri verecekler ama Müslümanların onlardan aldıkları mallar onlara helal olacaktı.

Buna göre Allah'ın sevdiği ve kendileri de Allah'ı seven topluluk Hz. Ebû Bekir ve dinden dönenlere karşı onunla birlikte savaşan kişilerdir. Müfessirler bu görüşü Hz. Ali, Hasan, Katâde ve Dahhâk'tan naklederler. Onlar Sûddî'nin de "Onlar ensardır. Çünkü Hz. Peygamber'e yardım edenler onlardır" dediğini rivayet ederler. Selman'ın menkıbeleri arasında bunların onun kavminden olduğu şeklinde bir nakil mevcut olduğu için bunların Farslılar olduğu da söylenmiştir fakat bu görüş zayıftır. Kimi de Hz. Peygamber'in Hayber'de bayrağı yarın Allah'ın sevdiği bir adama vereceğini vaadetmesi ve sonra da Hz. Ali'ye vermesi sebebiyle bu ayetin Hz. Ali hakkında indiğini söylerse de bu durum onun için delil değildir. Çünkü "kavım" (topluluk, cemaat) kelimesi tek kişi hakkında kullanılmaz, cemaat için kullanılır.

Râfizîlerin aşırıları, dinlerinden dönenlerden maksadın Ebû Bekir ve onun tarafında yer alan sahabe –ki bunlar sevâd-ı a'zamdır– olduğunu iddia ediyorlar ve konuyu ters yüz ediyorlar. Fakat Hz. Ali, Ebû Bekir'e karşı değildi, onun yanındaydı ve onunla savaşmadı. Bu, ülkelerini fethettikleri için Ebû Bekir ve Ömer'den intikam almak isteyen Fars zındıklarının ve siyasetçilerinin desisesidir. Farslı seçkin Müslümanlar İslam'a yardım etmişlerdir ve eğer ayetin bu sıfatlara sahip kişilerin hepsini kapsadığı kabul edilirse onlar da bu ayetin geneline dahildirler.

Rivayet tefsircileri merfu bir hadis naklederler. Buna göre Hz. Peygamber "Allah'ın sevdiği ve kendileri de Allah'ı seven topluluğun (kavim)" Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin kavmi olduğunu söylemiştir. O tefsircilerden bir kısmının rivayet ettiklerine göre bunlar, mutlak olarak Yemenlilerden bir topluluktur

916. Hz. Ebu Bekir'in Hz. Peygamber'e muhalif olarak ateşle yakma cezasını uyguladığına dair rivayetlerin senedleri zayıf, ravileri ise Seyf b. Ömer gibi kuşkulu ve yalancı kişilerdir. (Yayınevi)

917. Bu rivayet "beyne harbin muhziyetin" (utandırıcı, alçaltıcı bir harp..." şeklinde meşhurdur. Bunun aslı "muhziyetin" ve "mucliyetin" (kovucu, sürgün edici) yerine "muczietin" (yeterli, kafi) ve "mûclibetin" (tehditkâr) şeklindedir. Bu yanlıştır.

ve Eş'arî kabilesi de Yemenlilerin bir parçasını oluştururlar. Bir rivayete göre bunlar Sebe'lilerdir. Başka bir hadis de "Bunlar, Kinde'den, sonra Sekûn'dan, sonra da Tecîb'den olan Yemenlilerdendir" şeklindedir.

İbn Cerir'in tercihine göre konu ile ilgili hadisten dolayı bu ayet Ebû Musa el-Eş'arî'nin kavmi hakkında inmiştir. Onların dinden dönenlere karşı Hz. Ebû Bekir ile birlikte savaşanlardan olmamasına karşı o şöyle der: Allah, dinden dönenlerin yerine onlardan daha iyisini getireceğini vaat ediyor, onların dinden dönenlerle savaşacaklarını söylemiyor. Eş'arîlerin Hz. Ömer zamanında gelişleri İslam açısından en iyi konumda olmuştur.[918] Birisi de şöyle diyebilir: Ayet, muhtevasında yer alan sıfatlara sahip herkes hakkındadır. Hz. Peygamber'in işaret ettiği kimseler ve dinden dönenlerle savaşanlar da öncelikle bu ayetin şümulüne girerler.

Hz. Peygamber'in sağlığında ve ondan sonra dinden dönenler de, onlarla savaşanlarda çoktur. Her bir müfessir, bu dinden dönenlerle savaşmış bir topluluğu zikrediyor ve herhangi bir tercih sebebine binaen ayeti onlar hakkında yorumluyor. Siyer ve tarih alimleri üçü Hz. Peygamber'in sağlığında olmak üzere on bir frubun İslam'dan döndüğünü rivayet ederler:

1. Benî Müdlic (Müdlic oğulları) ve başkanları Zu'l hımâr denilen Esved el-Ansî. Esved kâhin idi ve Yemen'de peygamberlik iddiasında bulundu. Ülkesine hakim oldu ve Hz. Peygamber'in valilerini oradan çıkardı. Hz. Peygamber Muâz b. Cebel'e ve Yemen'in ileri gelenlerine bir yazı yazdı. Allah onu Fîrûz ed-Deylemî'nin elinde helak etti. Fîrûz onu gece baskınında öldürdü ve Hz. Peygamber de onun öldürüldüğünü, öldürüldüğü o gece haber verdi. Müslümanlar buna sevindiler. Ertesi gün de Hz. Peygamber'in ruhu kabzedildi. Onunla ilgili haber rebîülevvel ayında geldi.

2. Müseyleme el-Kezzâb b. Habîb'in kavmi Benî Hanîfe. Müseyleme peygamberlik iddiasında bulundu ve Hz. Peygamber'e bir mektup yazdı: "Allah'ın rasûlü Müseyleme'den Allah'ın Rasûlü Muhammed'e. Selam sana. Ben bu işte sana ortak oldum. Yeryüzünün yarısı bizimdir ve yeryüzünün yarısı da Kureyş'indir. Fakat Kureyş, haddi aşan bir kavimdir". Onun iki elçisi bunu Hz. Peygamber'e sundu. Hz. Peygamber onun mektubunu okuyunca onlara "Siz ikiniz ne diyorsunuz?" dedi ve onlar da "Onun dediği gibi diyoruz" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Vallahi eğer elçilerin öldürülmezliği olmasaydı sizin boyunlarınızı vururdum" dedi ve ona şunu yazdı: "Bismillâhirrahmânirrahîm. Allah'ın Rasûlü Muhammed'den, Müseyleme

918. İbn Cerir, VI, 286.

el-Kezzâb'a (Çok yalancı Müslümancığa). Hidayete tâbi olanlara selam olsun. Şüphesiz yeryüzü Allah'ındır. Ona kullarından dilediğini mirasçı yapar. Ve âkibet de muttakîlerindir". Bu, onuncu senede idi. Hz. Ebû Bekir Müslüman askerlerle birlikte ona karşı savaştı. O, Hz. Hamza'nın kâtili olan Vahşî tarafından öldürüldü. Vahşî "Cahiliye dönemimde insanların en iyisini ve Müslümanlığım sırasında da insanların en kötüsünü öldürdüm" derdi. Onun Vahşî ve Abdullah b. Zeyd el-Ensârî tarafından müştereken öldürüldüğü; Vahşî'nin onu yaraladığı, Abdullah'ın ise kılıcı ile vurduğu da söylenir. Onun söylediği beyitlerden biri de şudur:

يسائلني الناس عن قتله فقلت: ضربت. وهذا طعن

"İnsanlar bana onun öldürülüşünü soruyorlar.
Dedim ki: Ben vurdum ve bu da yaraladı"

3. Tuleyha b. Huveylid'in kavmi olan Benî Esed. Tuleyha peygamberlik iddia etti. Hz. Ebû Bekir de ona karşı Halid b. Velid'i gönderdi. Savaşta yenildi ve Şam'a gitti. Sonra İslam'a girdi ve Müslümanlığı da iyi oldu.

Hz. Ebû Bekir zamanında da yedi grup dinden döndü.

1. Uyeyne b. Hısn'ın kavmi olan Fezâre.
2. Kurra b. Seleme el-Kuşeyrî'nin kavmi olan Gatafan.
3. Fücâe b. Abd Yâleyl'in kavmi Benî Selîm.
4. Mâlik b. Nüveyre'nin kavmi Benî Yerbû'.
5. Bir kâhin olan Secâh binti'l-Munzir'in kavmi Benî Temim'in bir kısmı. Secâh peygamberlik iddiasında bulunda ve meşhur bir hikaye halinde Müseyleme ile evlendi. O da daha sonra İslam'a girmiş ve Müslümanlığı güzel olmuştur.
6. Eş'as b. Kays'ın kavmi Kinde.
7. Hutam b. Zeyd'in kavmi olan Bahreyn'deki Benî Bekr b. Vâil.

Allah Hz. Ebu Bekir vasıtasıyla bunların hepsine de yetti.

Hz. Ömer zamanında sadece bir grup dinden döndü ki onlar da Cebele b. Eyhem'in kavmi olan Gassân'dır. Cebele Hıristiyan olup Şam'a iltihak etti ve dinden dönmüş olarak öldü. Daha sonra Müslüman olduğu da söylenir. Rivayet edildiğine göre o Şam'a iltihak edince Hz. Ömer Şam alimlerine bir mektup yazdı. Mektubunda şöyle diyordu: Cebele, kavminin eşrafı ile birlikte bana geldi ve Müslüman oldu. Ona ikramda bulundum. Sonra Mekke'ye gitti. Benî Fezâre'den bir adam onun elbisesine bastı ve bunun üzerine o

adama tokat attı; burnunu ve ön dişlerini kırdı. (Bir rivayete göre gözünü çıkardı). Benî Fezâre'den olan adam Cebele'ye karşı benden yardım istedi. Ben de ya af ya da kısas diye hüküm verdim. Bunun üzerine "Ben bir kral ve o da sıradan birisi iken sen bana kısas mı uyguluyorsun?" dedi. Ben de "Seni de onuda İslam kuşatıyor. Sen ondan sadece afiyette olma bakımından üstün olabilirsin" dedim. Cebele konunun yarına bırakılmasını istedi. Gece olunca da amcası oğulları ile birlikte binip yola çıktı ve Şam'a iltihak etti.

Cebele'nin, yaptıklarına pişman olduğu ve şu şiiri söylediği de rivayet edilir:

تنصرت بعد الحق عاراً للطمة ... ولم يك فيها لو صبرت لها ضرر
فأدركني منها لجاج حمية ... فبعت لها العين الصحيحة بالعور
فيا ليت أمي لم تلدني وليتني ... صبرت على القول الذي قاله عمر

"Bir tokattan ar edip oldum Hıristiyan.
Halbuki sabretseydim gelmezdı bir zararı ondan.
Ondan dolayı geldi bana şiddetli bir dik kafalılık.
Onun için sağlam gözü verdim kör göze karşılık.
Keşke doğrmasaydı beni annem
Keşke sabretseydim söylediği söze Ömer'in.

Bunlarla kimse savaşmadı. Dinden dönen kalabalıklara karşı yanındaki muhacirler ve ensarla birlikte savaşan Hz. Ebû Bekir'dir. Bu ayetteki sıfatlar öncelikle ve bizzat onlara uygundur.

Allah bu kâmil müminlerin altı sıfatını zikrediyor:

1. Allah onları seviyor. Sevmek (hub), gerek Allah'ın Kitabında ve gerekse peygamberinin lisanında Allah hakkında kullanılan, O'na isnat edilen sıfatlardandır. Allah kendi şanına layık bir şekilde sever ve kızar. O'nun sevmesi insanların sevmesine benzemez. çünkü O, insanlara benzemez. "*Onun gibi hiç bir şey yoktur*"[919]. Onun ilmi de böyledir. İlmi insanların ilmine ve kudreti de onların kudretine benzemez. Biz Mutezile'nin ve Eş'arîlerden de birçoğunun yaptığı gibi O'nun sevmesini sevap vermesi ve mükafatlandırması şeklinde tevil de etmeyiz. Onu bir şeye benzetmekten kaçınırız ve her şeyden tenzih ederiz. Çünkü sıfatların varlığını kabul etmek ile zâtı tenzih etmek arasında çelişki yoktur. Aksi takdirde ilim, kudret ve iradeyi de tevil etme ihtiyacında oluruz ki bunları onlar da tevil etmiyorlar ve bunların

919. Şûrâ 42/11.

manalarını da lafızlarının zahirinin dışına çıkarmıyorlar. Allah'ın hak eden kullarını sevmesi, O'nun şanına yakışan işlerinden biridir. Biz onun künhünü ve keyfiyetini araştırmayız. Mükafâtlandırarak bağışlaması ve sevap vermesi o sevginin sonuçlarından olabilir. Allah *"De ki: Eğer Allah'ı seviyor idiyseniz bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayıcı, merhametlidir"*[920] buyuruyor. Burada Hz. Peygamber'e tâbi olmak, Allah'ın o tâbi olan kişileri sevmesinin ve bağışlamasının sebebi sayılmıştır. Sevme ve bağışlamanın her bir müstakil bir mükafâttır. Çünkü atıf, değişikliği gerektirir.

2. Onlar Allah'ı seviyorlar. Sadık müminlerin Allah'ı sevdikleri Kur'an'da bunun dışındaki başka ayetlerde de yer alır: *"İnsanlar arasında Allah dışında O'na denk (tanrı)lar edinenler var. Bunlar onları Allah'ı sever gibi seviyorlar. İmam edenler Allah'ı daha çok severler"*[921], *"De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret ve memnun olduğunuz meskenler size Allah'tan, Rasûlünden ve O'nun yolunda cihat etmekten daha sevimli ise Allah, emrini getirene kadar bekleyin"*[922]

Buhari ve Müslim'de yer alan ve Enes tarafından rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber şöyle diyor: *"Üç şey kimde olursa o, imanın tadını farkeder: Allah'ın ve Rasûlünün onun için, başkalarından daha sevimli olması, birini sırf Allah için sevmesi ve Allah onu küfürden kurtardıktan sonra tekrar oraya dönmekten ateşe atılmaktan korktuğu gibi korkması"*[923]. Yine Enes'in Buhari ve Müslim'de yer alan bir hadisine göre Hz. Peygamber'in yanına bir bedevî Arap geldi ve "Kıyamet ne zaman?" diye sordu. O da "*Onun için ne hazırladın?*" dedi. Bedevî buna "Ona büyük namaz da oruç da hazırlamadım. Fakat ben Allah'ı ve Rasûlünü seviyorum" diye cevap verdi.Bunun üzerine Hz. Peygamber "*Kişi, sevdiği ile beraberdir*" buyurdu. Enes "Müslümanların İslam'dan sonra hiç bir şeye bunun gibi sevindiklerini görmedim" diyor.[924]

Bazı insanlar buradaki sevgiyi de tevil ediyorlar ve bundan maksadın, taate devam etmek olduğunu söylüyorlar. Sebep olarak da insanın, kendi cinsinden olmayan bir şeyi sevmesinin imkansız olduğunu ileri sürüyorlar.

---

920. Al-i İmrân 3/31.
921. Bakara 2/165.
922. Tevbe 9/24.
923. Buhârî, "İman", 7, 12; Müslim, "İman", 67.
924. Buhârî, "Fezâilü's-sahâbe", 66; "Edeb", 95, 96; "Ahkâm", 10; Müslim, "Birr", 161-164. Buradaki rivayetlerde Hz. Peygamber'in son sözü "Sen, sevdiğinle berabersin" şeklindedir. (Ç)

Fakat Allah'ın ayetindeki *"size Allah'tan, Rasûlünden ve O'nun yolunda cihat etmekten daha sevimli ise ...*[925] sözü bu anlayışı kabul etmiyor. Çünkü burada cihat, sevgiden başka bir şey sayılmıştır. Az önce geçen bedevî ile ilgili hadis de bu anlayışa karşı çıkıyor. O da sevgi ile ameli birbirinden ayırıyor ve kıyamet için yaptığı hazırlık olarak iyi ameli değil de sevgiyi sayıyor. Evet, sevgi taati gerektirir ve bu, – bir şiirde de ifade edildiği gibi– fıtratın gereğidir:

تعصي الإله وأنت تظهر حبه ... هذا لعمري في القياس بديع
لو كان حبك صادقاً لأطعته ... أن المحب لمن يحب مطيع

"Hem Allah'ı sevdiğini izhar ediyor hem de ona isyan ediyorsun.
Andolsun ki bu, kıyasta eşsizdir.
Eğer sevgin gerçek olsaydı ona itaat ederdin.
Çünkü seven sevdiğine itaat eder."

Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâ*'nın "Kitâbu'l Mehabbe" bölümünde Allah'ın, kullarını sevmesi, kullarının O'nu sevmesi konusunda yaptığı uzun açıklamalarda ve bundan mahrum olan inkarcılara cevabında kalbi tatmin, gönlü teskin eden ve göğsü ferahlatan şeyler söyler. Bu konuda araştırmacı İbn Kayyım söz söylemiştir ki onun söyledikleri ifade olarak daha hassas, Kitap ve sünnete daha uygun, ümmetin selefinin hayat tarzına da daha muvafık şeylerdir. Eğer tefsirin bu cildi çok uzamış olmasaydı o konuyu burada yazardım. Fakat şimdi bunu başka bir ayetin (mesela Tevbe Sûresi 9/24) tefsirine bırakıyoruz. Allah sevgisinin ne anlama geldiğini daha önce *"İnsanlar arasında Allah dışında O'na denk (tanrı)lar edinenler var. Bunlar onları Allah'ı sever gibi seviyorlar. İmam edenler Allah'ı daha çok severler"*[926], ayetinin tefsiri esnasında açıklamıştık. İsteyen oraya bakabilir.

3, 4. Müminlere karşı alçamış, kâfirlere karşı izzetli olmak. Bu ikisinin tefsiri olarak *"Onunla beraber olanlar kâfirlere karşı şiddetli, kendi aralarında merhametlidirler"*[927] ayeti ile aynı manada olukları rivaye edilir. Zemahşerî şöyle der: "Ezilletin", "zelîl"in çoğuludur. "Zelûl"ün çoğulu ise "zulul"dür. Ayette "ezilletin li'l-mü'minîn" değil de "ezilletin ale'l-mü'minîn" denmesinin iki gerekçesi olduğunu söyler. Birincisi: Ayette kullanılan şekil, "şefkatle eğilmek, şefkat beslemek" anlamındaki "zul"lü ihtiva eder. Sanki "Mütevazi ve alçak gönüllü bir şekilde onlara eğilirler, şefkat beslerler" demmektedir.

925. Tevbe 9/24.
926. Bakara 2/165.
927. Feth 48/29.

İkincisi: Onlar şerefli, yüksek sınıfa mensup ve müminlerden üstün olmakla birlikte bu halleriyle onlara karşı kanatlarını indirirler.

5. Allah yolunda cihat ederler. Cihat sâdık müminlerin en özel sıfatlarındandır. Cihâd kelimesinin asıl manası sıkıntı ve meşakkate katlanmaktır. "Sebîlullah" (Allah'ın yolu), Allah'ın rızasına götüren hak ve hayır yolu demektir. En büyük cihat, hak düşmanları ile savaşta canını ve malını ortaya koymaktır. Bu, sâdık müminlerin en büyük alametidir. Allah münafıklar hakkında ise "*Eğer onlar içinizde (savaşa gitmek üzere yola) çıksalardı, size bozgunculuktan başka bir katkıları olmazdı ve mutlaka fitne çıkarmak arzusuyla aranızda koşarlardı*"[928] der. Onlar imanı zayıf kimselerdir. Cihat da edebilirler fakat Allah yolunda değil kendi menfaatleri uğruna cihat ederler. Zafer ve ganimet görürlerse sebat ederler, şiddet ve zarar görürlerse yıkılırlar.

Acaba bu ayetteki cihattan maksat, dinden dönenlerle savaşmak mı yoksa genel manada mutlak cihat mı? Zahire bakılırsa ikincisi kastediliyor. Fakat bu, ilk dönemde dinden dönenlerle savaşanları da ilk önce ve öncelikli olarak kapsar.

6. Hiç bir kınayanın kınamasından çekinmezler. Bu cümle, önceki cümleye atfedilmiştir veyahut da cihat edenlerin durumunu açıklayan bir cümledir. Ayrıca bu cümlede müminlerle birlikte savaşa katıldıkları takdirde Yahudi dostlarının (velilerinin) kınamasından çekinen münafıklara târiz vardır. Bunun mutlak vasıf için olması belagat açısından daha uygurdur. Yani onlar dinde mütemekkin ve imanda sebatkâr olduklarından kim olursa olsun hiç bir kınayıcıdan ve onun her türlü kınamasından çekinmezler. Çünkü onlar yaptıklarını insanlardan övgü veya karşılık görme arzusuyla veya onlardan gelecek bir kötülükten korktukları için yapmazlar. Böyle olduğu için de onun bunun kınamasından korkmazlar. Onlar yaptıklarını nefislerini temizlemek ve yükseltmek suretiyle Allah'ın rızasını elde etme arzusuyla hakkı gerçekleştirmek, bâtılı ortadan kaldırmak, iyiliği yerleştirmek ve kötülüğü yok etmek için yaparlar.

"*Bu, Allah'ın lüfudur, onu dilediğine verir*". Yani adı geçen bu altı sıfat Allah'ın lütfudur, onu kullarından dilediklerine verir ve onlar bunlar ve bunlardan kaynaklanan ameller sayesinde başkalarından üstün olurlar.Daha önce tekrar tekrar ifade ettik ki Allah'ın bu gibi lütufları dilemesi yaratıkları ile ilgili olarak sistemleştirmiş olduğu sünnetlerine uygun olarak cereyan eder. Buna göre kesb (kazanma, çalışma, yapma), nefsî ve bedenî amel on-

928. Tevbe 9/47.

lardan ve kesb âletleri, bedene ve aklî kuvveler, başarı, özel hidayet, lütuf ve yardım da Allah'tandır.

"Allah büyük lütuf sahibidir"[929]. Mümin O'nun lütfundan ve ihsanından, bunun gereği olarak O'na şükretmekten ve ibadet etmekten gafil olmaması gerekir.

Allah düşman olunması gerekenlerle dost olunmasını yasakladıktan sonra kendileriyle dostane münasebetler içinde olunması gerekenleri açıklıyor: *"Sizin veliniz (dostunuz) sadece Allah, O'nun peygamberi ve iman edenlerdir"*. Ey müminler! Sizin için Allah'tan, O'nun peygamberinden ve kendinizden başka size yardımcı olacak birisi yoktur, siz birbirinizin velilerisiniz. Burada bir taraftan Allah'ı bırakıp kâfirlerin dostluğunda koşuşan hasta kalplilerin bir yardım ve desteklerinin olmayacağı diğer taraftan da Allah'ın yardımının ve velayetinin, dinini ayakta tutan Hz. Peygamberin ve sadık müminlerin yardımlarının olacağı ifade edilmektedir. "İman edenler" ifadesi zahiri itibariyle Müslüman olmuş herkesi kapsadığı için Allah burada kastedilenlerin özelliklerini ayrıca belirtiyor: Onlar *"gönülden isteyerek namazı eda edenler ve zekatı verenlerdir"*. Yani onlar, kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla "iman ettik" diyen, ruhu ve manası ile değil de sadece şeklen namaz kılan münafıklar değillerdir. O münafıklar namaza kalkacakları zaman tembel tembel kalkarlar, insanlara gösteriş için kılarlar ve Allah'ı çok az anarlar. Ama dostluğun (veliliğin) hakkını veren müminler, namazı zâhirî âdâbı ve bâtınî anlamları ile kâmil bir şekilde eda edenler, zekatı hak sahiplerine korkudan veya gösterişten yahut desinler diye değil Allah'ın emrine boyun eğmiş, O'nun emrinden dolayı gönlü hoş bir halde verenlerdir. Yahut da zekatla ilgili kısmın manası şöyledir: Onlar, zekatı kendileri fakirlik ve muhtaçlıktan güvende olmadıkları halde, zayıf ve güçsüz bulundukları halde verenlerdir. Burada "rukû" (eğilmek, boyun eğmek), maddî manada değil, nefsî manada kullanılmıştır ki "Allah'a boyun eğmek ve teslim olmak" veya "zayıf olmak, kuvvelerin çökmesi" anlamındadır. *Esâsu'l Belâğa*'da rukû kelimesinin aslı hakkında şunlar söylenir: Araplar Allah'a iman eden ve putlara tapmayan kişi için "râki'" (rukû eden) kelimesini kullanıyorlar ve "gönlünden Allah'a bağlandı, O'nda huzur buldu" anlamında "rakea ile'llâh" diyorlardı. Nâbiğa şöyle der:

---

929. Aslında ayetin burada yer alması gereken kısmı "Ve Allah geniştir, çok bilendir" cümlesi olmalıdır. Fakat müellifin dalgınlığı veya matbaa hatası olarak buraya Bakara 2/105, Âl-i İmrân 3/74, Enfâl 8/29, Hadîd 57/21, 29 ve Cuma 62/4 ayetlerinde geçen yukarıdaki cümle yazılmış ve o açıklanmıştır. (Ç)

سيبلغ عذراً أو نجاحاً من امرىءٍ   إلى ربه رب البرية راكعُ

"Ruku eden, bir kişiden Rabbine,

yaratıkların Rabbine bir özür veya bir başarı sunacak"[930]

Bu, birinci mananın şâhididir. Rukûnun mecaz manası hakkında da şöyle diyor: "Rakea'r raculu", adam çöktü ve fakirleşti, demektir. Şair şöyle der:

لا تهين الفقير علّك أن تر   كع يوماً والدهر قد رفعه

"Sakın fakiri horlama.

Olur ki zamanın onu yükselttiği bir günde de sen fakirleşirsin (rukû edersin)."[931]

Bazıları bu ayetteki rukûyu, namazda rukû etmek (eğilmek) anlamında yorumlarlar ve çeşitli tariklerle bu ayetin Hz. Ali hakkında indiğini rivayet ederler. Buna göre Hz. Ali mescitte iken yanına gelen bir dilenciye yüzüğünü verdi ve ayet o esnada indi. Fakat tek kişi hakkında "iman edenler" ifadesinin kullanılması ve yüzük vermenin "zekat verirler" şeklinde dile getirilmesi fasih (dile hakim) insanların sözlerinde rastlanmayan bir durumdur. Böyle bir durum Allah'ın mu'ciz (başkalarını, benzerini ifade etmekten aciz bırakacak kadar maharetli) kelamında olur mu? Üstelik bu, sözün bağlamı ile de uyumlu değil.

Asıl veli ve desteğin bizzat Allah olduğunu belirtmek için ayette, ardından sayılanlar çoğul olduğu halde "*veliyyukum*" (*sizin veliniz*) denmiştir. Nitekim başka bir ayette de "*Allah müminlerin velisidir*"[932] buyrulur. Hz. Peygamberin ve müminlerin veliliği O'nun veliliğine tâbidir. Eğer Allah "Sizin velileriniz sadece Allah, O'nun peygamberi ve iman edenlerdir" deseydi ayet bu anlamı ifade etmezdi. Çünkü bu ifade tarzı, matûf ile matûfun aleyh arasındaki farklılığa delalet etmez. Hiç Yaratan ile yaratılan, mâlik olan Rab ile memlûk olan kul birbirine eşit olur mu?

"*Kim Allah'ı, O'nun peygamberini ve iman edenleri dost edinirse şüphesiz galip gelenler Allah'ın tarafında olanlardır*". Yani Allah sizin veliniz ve yardımcınız olursa, Peygamber ve iman edenler de O'nun velayetine tâbi olarak sizin için veliler olurlarsa böylece onlar Allah'ın taraftarları ve Allah da onların yardımcıları olur. Kimler Allah'a iman etmek ve O'na tevekkül etmek sure-

930. Zemahşerî, *Esâsu'l Belâğa*, s. 176. (*Dîvânu'n Nâbiğa ez-Zubyânî*, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire (Dâru'l-Meârif), ts. s. 237)

931. Zemahşerî, *Esâsu'l Belâğa*, s. 176.

932. Âli İmrân 3/68.

tiyle O'nu dost edinirse ve Peygamber ile müminlere yardım etmek, destek olmak, düşmanlarından değil onlardan yardık istemek suretiyle de onları dost edinirse şüphesiz galip gelenler onlardır, onları dost edinenler mağlup olmazlar. Çünkü onlar Allah'ın tarafında yer alanlardır.

Burada zamir kullanılacak yerde isim açıkça zikredilmiştir. Bundaki nükte de onların galip gelmelerinin sebebini açıklamaktır.

Şiîler bu ayetin Hz. Ali hakkında indiğine dair rivayete dayanarak bunu onun imametine delil olarak kullanırlar ve ayetteki "veli"yi ümmetin işleri hakkında tasarrufta bulunan anlamında alırlar. Biz ise ayetteki müminlerden maksadın tek bir şahıs olmasının zayıf bir görüş olduğunu daha önce açıklamış ve sözün bağlamına göre buradaki velayetin, tasarruf ve hüküm velayeti değil nasr (destekleme, yardım etme velayeti) velayeti olduğu sonucuna varmıştık. Çünkü tasarruf ve hüküm velayetinin bu bağlamla münasebeti yoktur. Râzî ve başkaları Şiîlere çeşitli açılardan cevap verirler. Bu tür mücadeleler zararlıdır. bir fayda sağlamamaktadır. Ümmeti bölen ve zayıflatan da budur. Biz bunun için o konuya dalmayacağız. Eğer Kur'an'da imamet hakkında bir nas bulunsaydı sahabe o hususta ihtilaf etmezdi ve birbirlerine karşı delil olarak o nassı kullanırlardı. Böyle bir şey de nakledilmemektedir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُوًا وَلَعِبًا مِّنَ الَّذِينَ أُوتُوا
الْكِتَابَ مِن قَبْلِكُمْ وَالْكُفَّارَ أَوْلِيَاءَ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴿57﴾
وَإِذَا نَادَيْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ اتَّخَذُوهَا هُزُوًا وَلَعِبًا ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَّا يَعْقِلُونَ
﴿58﴾قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنقِمُونَ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا
أُنزِلَ مِن قَبْلُ وَأَنَّ أَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ ﴿59﴾قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُم بِشَرٍّ مِّن ذَٰلِكَ مَثُوبَةً
عِندَ اللَّهِ مَن لَّعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ
الطَّاغُوتَ أُولَٰئِكَ شَرٌّ مَّكَانًا وَأَضَلُّ عَن سَوَاءِ السَّبِيلِ ﴿60﴾وَإِذَا جَاءُوكُمْ قَالُوا
آمَنَّا وَقَد دَّخَلُوا بِالْكُفْرِ وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا بِهِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ
﴿61﴾وَتَرَىٰ كَثِيرًا مِّنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِي الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ
مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿62﴾لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَارُ عَن قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ
وَأَكْلِهِمُ السُّحْتَ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿63﴾

57- Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden sizin dininizi alay ve oyun konusu edinenleri ve kâfirleri veli edinmeyin ve eğer mümin iseniz Allah'tan sakının.

58- Siz namaza çağırınca onlar onu alay ve oyun konusu edinirler. Bu, onların idrak etmeyen bir topluluk olmaları sebebiyledir.

59- De ki: Ey Ehl-i Kitap! Siz sırf Allah'a, bize indirilenlere ve daha önceden indirilenlere iman ettik diye ve çoğunuzun fâsık olmasından dolayı mı bize kızıyorsunuz?

60- De ki: Size Allah nezdindeki cezası bakımından bundan daha kötü sünü bildireyim mi? Allah lanet ettiği ve kızdığı ve içlerinden maymunlar, domuzlar yaptığı ve tâğûta ibadet eden kimseler. Bunların yerleri daha kötü ve bunlar düzgün yoldan daha çok sapmışlardır.

61- Onlar size gelince "İman ettik" derler. Halbuki küfürle girerler ve onunla çıkarlar. Allah, onların gizlemekte olduklarını en iyi bilendir.

62- **Onlardan çoğunu günahta, düşmanlıkta ve haram yemede koşuşurken görüyorsun. Yapmakta oldukları şeyler ne kadar da kötü!**

63- **Ârifler ve bilginler onların günah söylemelerini ve haram yemelerini yasaklasalardı ya! Onların yapmakta oldukları şeyler ne kadar da kötü!**

Din ile Alay Edenler Hakkındaki Hukuk

Allah müminlerin değil de Yahudi ve Hıristiyanların veli edinilmelerini yasakladı ve bunun sebebini de şöyle açıkladı: Onlar birbirlerinin velisidirler, onlardan hiç biri müminlere dostluk beslemez ve hasta kalpliler, müminlerin başına bela gelmesini gözleyen münafıklar hariç iman iddiasında bulunanlardan da kimse onları dost bilmez. Sonra onların veli edinilmelerine dair yasağı, müminleri rahatsız etmede, dinlerine karşı koymada baş vurdukları başka bir özelliklerini zikrederek tekrarlıyor ve kâfirleri de onların üzerine atfediyor ki burada kâfirlerden maksat Arap müşriklerdir.

"Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden sizin dininizi alay ve oyun konusu edinenleri ve kâfirleri veli edinmeyin".

Ebâ Âmir ve Kisâî "el-kuffâr" kelimesini "ellezîne ûtu'l kitâb" üzerine atfederek mecrur, diğerleri ise "ellezîne't tehazû" üzerine atfederek mansub okurlar. Bu iki okuyuş arasında şu fark vardır: Mecrur okuyuşa göre Müslümanların dinini alay ve oyun konusu edinen kâfirlerle yani müşriklerle dostâne ittifak kurmaları caiz değildir. Mansub okuyuşa göre bütün müşrikler bu yasak kapsamı içindedir ve hiç bir halde onlarla dostâne ittifak kurulamaz. Ehl-i Kitab ile dostâne ittifak kurulması ise İslam dinini alay ve oyun konusu yapma gibi böyle bir ittifaka aykırı özelliklerinden dolayı yasaklanmaktadır. İki okuyuş arasında çelişki yoksa da mansub okuyuşta ilave bir mana vardır. Mecrur okuyuşta ise müşrikler arasında İslam dini ile alay eden ve onu oyun malzemesi yapan kişilerin bulunduğunu ifade etmek gibi bir hikmeti söz konusudur. Mecrur okuyuş onlarla dostâne ittifak kurulmasını bu vasıflarından dolayı yasaklarken mansup okuyuş bütün müşriklerle böyle ittifak kurulmasını yasaklamaktadır. Çünkü Mekke'nin fethi ve insanların grup grup İslam dinine girmeleri ile Allah Müslümanları müşriklere galip getirdikten sonra Müslümanların onlarla dost olmaları onlar için bir kuvvet olur ve aynı zamanda da onların müşriklikleri için onay sayılır. Halbuki İslam, şirki Arap yarımadasından tamamen kaldırmak için gelmiş-

tir. Ehl-i Kitab bu konuda farklı tutulmuştur. Çünkü İslam'ın onlara karşı siyaseti, müşriklere karşı siyasetinden farklıdır. Bunun için de Kur'an'ın en son inenlerinden olan bu surede onların yemeklerinin yenmesini ve kadınları ile evlenilmesini caiz saymış, Tevbe Sûresinde de onlardan cizye alınmasını kabul etmiş ve onların dinleri ile kalmalarını onaylamıştır. Ankebût Sûresinde onlarla en güzel şeklin dışında bir tarzda mücadele edilmesini yasaklamıştır. Bu ayette de haklarında kullanılan lakap bakımından müşriklerden farklı tutulmuşlardır. Onlara Ehl-i Kitab denirken müşrikler hakkında kâfirler ifadesi kullanılmıştır. Nitekim başka ayetlerde de onlar için müşrikler, şirk koşanlar denmektedir. Çünkü onlar putçuluklarından dolayı küfürde ve şirkte kökleşmiş, bu sahada ses getiren kimselerdir. Halbuki Ehl-i Kitab'ın çoğu hakkında şirk ve küfür arizî bir durumdur, dinlerinin aslından değildir. Daha sonra Hz. Peygamber peygamber olarak gönderilince içlerindeki inatçılar onun peygamberliğini inkar etmek ve ona eziyet etmek suretiyle küfürlerine küfür kattılar.

"*Ve eğer mümin iseniz Allah'tan sakının*". Onlarla dostâne ilişkiler kurma hususunda Allah'tan sakının da o dostâne ilişkiyi uygun olmayan yerlerle kurmayın; eğer o ilişkiyi uygun olmayan yerlerle kurursanız o gayesinin tam karşıtı bir mahiyet alır ve neticede sizin için destek değil, zayıflık sebebi olur. Diğer emirlerde ve yasaklarda da böyle davranın. Eğer imanında sâdık, onun saygınlığını koruyan ve horlanmasından kaçınan müminler iseniz böyle yapın.

"*Siz namaza çağırınca onlar onu alay ve oyun konusu edinirler*". Sizin müezzininiz namaza çağırmak üzere ezan okuyunca o kendileriyle dostluk kurmanız yasaklanan Ehl-i Kitab ve müşrikler onu alay ve oyun malzemesi yaparlar ve namaz kılanlarla dalga geçerler.

"*Bu, onların idrak etmeyen bir topluluk olmaları sebebiyledir*". Onlar dinin hakikatini Allah'a gösterilmesi gereken saygıyı ve övgüyü idrak etmezler. Eğer bunu idrak etselerdi müezzininizin güzel sesiyle Allah'ın büyüklüğünü ve tekliğini ilan edişini, Allah için namaz kılmaya ve O'na yalvararak, O'nu zikrederek kurtuluşa ermeye çağırışını duydukça kalplerini saygı kaplardı. Ayet, ezanın meşruiyetine delalet ediyor. Ezan hadisi başka şeyleri çağrıştırsa da onun meşruiyeti hem kitap ile hem de sünnet ile sabittir.

Ülkemizdeki bazı mutedil Hıristiyanlardan İslamî simgelerden ezanı öven, onun güzelliğini dile getiren ve onun kendi kullandıkları çanlardan, zillerden üstün olduğunu ifade eden sözler duyduk ve bunları rivayet et-

tik. Trablus'taki Hıristiyan ailelerden bir grup bizim şehrimizde (Kalamûn) yazlıkçı idiler. Müezzin ezan özellikle de sabah ezanı okurken erkeklerle beraber kadınlar da onun ezanını dinlemek için pencerelerde toplanırlardı. Müezzin de sesi güzel, tatlı birisiydi. Bir gün müezzin yoktu ve ezanı kötü sesli bir adam okudu. Babam bu ailelerden birinin reisi ile karşılaştı ve o adam babama "Bugün müezzininiz benden mükafâtı hak ediyor" dedi. Babam da "Neden?" deyince "Aile halkımız önceki müezzinin ezanı ile Müslüman olmuşlar iken o onları dinlerine döndürdüğünden" diye cevap verdi. Ben onların çocuklarından birinin ezanı ezberlediğini ve beğeni ile taklit eder hale geldiğini, annesinin bundan dolayı ona kızdığını, ezanı yasakladığını hatırlıyorum. Buna karşılık onun babası bu duruma gülüyor ve çocuğunun ezanından dolayı memnun oluyordu. Çünkü o, özgürlükçü ve gönlü geniş bir adamdı, Hıristiyanlığı benimsemiyordu. Ezan etkili bir zikirdir. Dini idrak eden ve Yüce Allah'a inanan birisi için hatta aklı başında başka kişiler için de onun güzellikleri âşikardır. Rivayet tefsirlerinde Sûddî'den bu ayetin tefsiri hakkında şöyle bir rivayet yer alır: Medine'de Hıristiyan bir adam vardı ve müezzinin "Eşhedu enne Muhammeden Rasûlullah" dediğini duyunca "Yalancı yansın!" derdi. (Onun yanması için beddua ederdi) Bir gece o ve ailesi uyurken hizmetçisi ateşle içeri girdi. Bir kıvılcım düştü ve evi yaktı. O ve ailesi de yandı.[933]

Medine'de Hıristiyanlar çok az bulunurdu ve bu alay etme olayının çoğu Yahudiler tarafından gerçekleştirilirdi. Bu, müteakip ayetlerde Allah'ın onlara reddiye olarak söylediklerinden de anlaşılır:

"*De ki: Ey Ehl-i Kitab! Siz sırf Allah'a, bize indirilenlere ve daha önceden indirilenlere iman ettik diye ve çoğunuzun fâsık olmasından dolayı mı bize kızıyorsunuz?*". Buradaki soru inkar (fiilin çirkinliğini ifade) ve tebkît (muhatabı delil ile susturma) amaçlıdır. Ey Peygamber! Müşriklerden ayrı olarak Ehl-i Kitab'a hitap edip şöyle de: Bizde Allah'a sadakatle iman edişimiz, dışında sizin hoşlanmadığınız ve bizde kusur telakki ettiğiniz, ondan dolayı, o konuda sizinle karşıt durumda olduğumuz için bizden de hoşlanmadığınız bir şey var mı? O'nu tek sayışımız ve her şeyden tenzih edişimiz, O'nun kemal sıfatları olduğunu kabul edişimiz, bize indirdiklerine ve daha önceki peygamberlerine indirdiklerine iman edişimiz dışında bir şey var mı? Yani bizde bunun dışında bir şey yok. Bundan dolayı da kimse ayıplanmaz, aşağılanmaz. Aksine bu özellikleri olan bir kişi övülür, ona itibar edilir. Yine bizden hoşlanmamanız için sizin çoğunuzun fâsık olmasından yani kamil,

933. Taberî, VI, 291.

sağlam iman dairesinin dışına çıkmasından başka bir şey mi var? Sizde din namına ırkî fanatiklikten ve batıl geleneklerden başka bir şey yok. Bundan dolayı başkalarında gördüğünüz iyiyi ayıplıyorsunuz ve kendinizdeki çirkinliğe razı oluyorsunuz.

Arapça'da "nekame minhu keza, yenkımu", birsindeki bir şeyi sözle veya fiil ile çirkin buldu, ondan dolayı onu ayıpladı, ondan hoşlanmadı, demektir. Kelimenin kökü olan "nikme", kızarak hoşlanmamak ve bundan dolayı cezalandırmak anlamındadır. Bu fiil "nekıme, yenkamu" şeklinde de kullanılır. Fakat Kur'an'da birinci şekli kullanılmıştır.

İbn Cerir ve başkaları İbn Abbas'ın şöyle dediğini rivayet ederler: Rasûlullah'a Yahudilerden bir grup geldi. İçlerinde Ebû Yâsir b. Ahtab, Râfi' b. Ebî Râfi', Ârî, Zeyd, Hâlid, Ezâr b. Ebî Ezâr ve Vâsi de vardı. Rasûlullah'a peygamberlerden kimlere iman ettiğini sordular ve o da *"Allah'a ve bize indirilenlere; İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakub'a ve Torunlara indirilenlere; Musa'ya ve İsa'ya verilenlere ve Rablerinden peygamberlere verilenlere iman ediyorum. Onlardan hiç birini diğerlerinden ayırmayız. Ve biz sırf ona inanmışız"*[934] dedi. Hz. İsa'yı zikredince onun peygamberliğini inkar ettiler [s. 447] ve "Biz ona iman edene iman etmeyiz" dediler. Bunun üzerine Allah onlar hakkında "*De ki: Ey Ehl-i Kitab! ...*" ayetini indirdi. Bu ayet onları önce ve bizzat kapsamı içine aldığı gibi Müslümanları horlayan herkesi de kapsar.

Allah'ın burada kullandığı "*çoğunuzun fâsık olması...*" tabirinde daha önce de benzerlerinde işaret ettiğimiz gibi Kur'an'ın ümmetler ve halklar hakkında hüküm verirken gösterdiği titizlik dikkat çekmektedir. Kur'an onlardan birçoğu veya ekseriyeti hakkında hüküm verir. Genelleme yapınca mutlaka istisna da yapar. Ehl-i Kitab arasında dinin asılları ve özü olan tevhide, hak, adalet ve hayır sevgisine bağlı insanlar eskiden de vardı, halen de vardır. Bunlar İslam'ı tanıdıkları zaman dinin özünden ve basiret aydınlığından nasipleri ölçüsünde ona doğru koşarlar. Bu durum, onların dinlerinde sonradan meydana gelmiş tahrif bulunması, onlara inenlerden bir kısmının unutulmuş olması ile de çelişmez.

"*De ki: Size Allah nezdindeki cezası bakımından bundan daha kötü sünü bildireyim mi?*". "Mesûbe", döndü anlamındaki "sâbe'ş-şey'u, yesûbu ve sâbe ileyhi" fiilinden "mekûle" şeklinde türemiş bir kelimedir. Karşılık (ceza) ve sevap demektir. Daha çok iyi karşılık anlamında kullanılır. Kötü karşılık anlamında kullanılışının istihza ifade ettiği de söylenir. Buradaki mana şu-

934. bk. Bakara 2/136.

dur: Ey dinimizle ve ezanımızla alay edenler! Size Allah nezdinde sevap ve ceza olarak sizin bu amelinizden daha kötüsünü haber vereyim mi? Bu soru bu konuda onlardan bir soru gelmesini gerektirir ki o sorularının cevabı da şudur: *"Allah lanet ettiği ve kızdığı ve içlerinden maymunlar, domuzlar yaptığı ve tâğûta ibadet eden kimseler"*. Yani sevap ve ceza bakımından Allah nezdinde bundan daha kötü olan, Allah'ın lanet ettiği, ... kimselerin ameli veya Allah'ın lanet ettiği, ... kimselerin cezasıdır. Bu ayet *"Fakat iyilik, sakınan (takvalı) kimsedir"*[935], *"Fakat iyilik, Allah'a iman edendir"*[936] ayetleri ile aynı tarzdadır. Bu ifadenin "Size Allah nezdindeki cezası bakımından bu amel sahiplerinden daha kötüsünü bildireyim mi? onlar, Allah'ın lanet ettiği ... kimselerdir" şeklinde başka bir izah tarzı daha vardır. Nitekim öteki ayetin tesirinde de "Fakat iyilik sahibi, sakınan (takvalı) kimsedir" şeklinde bir izah yapılmaktadır.

Bu ayet ile Allah Yahudi ve Hıristiyanların yukarıda anlatılan şekilde dini alay ve oyun konusu yapmaları karşısında onları susturma ve aleyhlerine delil ikame etme noktasından, onları daha da susturacak ve teşhir edecek bir noktaya intikal ediyor: Onlara daha önce kendi peygamberlerine karşı takındıkları kötü tavırlarını ve fasıklıklarından, isyankarlıklarından dolayı başlarına gelen cezayı hatırlatıyor. Allah'ın, kendine zulmeden fasıklara verdiği en çetin ceza olan bu ceza da lanetlenme, öfkeye maruz kalma, şeklî veya manevî hal değiştirme (mesh) ve tâğûta ibadet etmedir. Daha önce haber verilecek büyük şeyi bilme arzusu doğuran bir soru cümlesi getirilmek suretiyle bu mana daha da büyümektedir.

Allah'ın onlara lanet etmesi, sebebi ile birlikte Bakara ve Nisâ surelerindeki Birçok ayette azıklanmaktadır. Bunların tefsiri daha önce geçti. Konu bu surede de gündeme geliyor ve onların lanetlenmesi ile ilgili haber bu ayet dışında da dile getirilecek. Onların Hz. Davud ve Hz. İsa'nın dilinden lanetlenmesi ile ilgili ayet de bunlardandır.[937] Bu lanetlemelerin bir kısmı mutlak iken bir kısmı mîsakı (Allah'a verdikleri sözü) bozmak, bâkire Meryem'e iftira etmek ve kötülükleri yasaklama fiilini termetmek gibi onların amellerine bağlı olarak ifade edilen lanetlemelerdir. Ashâb-ı sebt'in[938] yani cumartesi gününde haddini tecavüz eden kişilerin lanetlenmesi de bu ikinci türdendir.

---

935. Bakara 2/189.
936. Bakara 2/177.
937. Mâide 5/78.
938. bk. Nisâ 4/47.

Bu olay Bakara Sûresinde özet halinde zikredilmiştir ve A'râf Sûresinde de genişçe anlatılacaktır.

İlâhî kızgınlık (gazab) laneti gerektirir, bu ikisi birbirinden ayrılmaz. Hatte lanet, Allah'ın kızdığı kimsenin en ileri seviyede paylanmasıdır. Bu ikisinin tefsiri de daha önce geçti.

Allah'ın onlardan maymunlar ve domuzlar yapması olayı da Bakara Sûresinde geçmişti ve A'râf Sûresinde tekrar gelecek. Bakara Sûresinde Allah "*Andolsun ki içinizden cumartesi haddi aşan ve kendilerine 'Aşağılık maymunlar olun' dediklerimizi bildiniz*"[939] buyurur. A'râf Sûresinde de cumartesi günü yasağı çiğnediklerini beyan ettikten sonra "*Kendilerine getirilen yasakları dinlemeyip haddi aşınca onlara 'Aşağılık maymunlar olun' dedik*"[940] der.

Mûfessirlerin ekseriyetine göre onlar şekil değişimine uğratıldılar ve gerçekten maymun, domuz oldular. Daha sonra da nesilleri kesildi. Çünkü nakledildiği gibi böyle şekil değişimine uğrayanların nesli olmaz.

ed-Durru'l Mensûr'da şöyle denir: İbnu'l Munzir ve İbn Ebî Hâtim "*Kendilerine 'Aşağılık maymunlar olun' dedik*"[941] ayeti hakkında şu rivayeti nakleder: Onların kalpleri dönüştürüldü. Onlar maymuna dönüştürülmediler. Bu, Allah'ın onlar hakkında kitap taşıyan eşekler[942] şeklindeki temsîlî anlatımı gibidir.

Buna göre onlar atlayıp sıçrama bakımından maymun gibi ve şehvetlerinin peşinde koşma bakımından da domuz gibi oldular. Bakara Sûresindeki ayetin tefsiri esnasında İbn Cerir'in Mücahid'ten yaptığı rivayet nakledildikten sonra mana bakımından bu görüş tercih edilmişti. O (Mücahid) "Onların kalpleri dönüştürüldü, kendileri maymuna dönüştürülmediler. Bu, bir temsilden ibarettir ki Allah kitap taşıyan eşekler şeklindeki anlatımını burada da onlar hakkında böyle misallendirmiştir" der. İbn Cerir'in, Mücahid'in bu görüşünü reddetmesinin ve diğer görüşü tercih etmesinin bir önemi yoktur. O da onun ictihadıdır. Kendi içtihadı ile çoğu kere İbn Abbas'ın ve Cumhûrun görüşünü reddettiği de görülmektedir. Mücahid'in bu görüşü dildeki kullanıma uzak bir yaklaşım da değildir. Dili iyi bilen birisinin "Falan kral halkını veya ordusunu cesaret ve kahramanlık üzerine eğitti ve onlardan azgın aslanlar yaptı; onlar onun için yırtıcı kurtlar oldular" dediği görülür.

939. Bakara 2/65.
940. A'râf, 7/166.
941. Bakara 2/65.
942. bk. Cum'a 62/5.

Ayetin "ve abede't-tâğût" kısmı hakkında yedi mütevatir kırâat arasında yer alan iki kıraat ve ayrıca birçok şaz kıraat vardır. Cumhûr ilk kelimeyi ibadet etti anlamında mazî fiil olarak "abede" şeklinde ve "tâğût"u da onun mefulü olarak mansub şekilde (tâğûte) okur. Buna göre bu cümla daha önceki "leanehu'llâhü" cümlesi üzerine atfedilmiştir. Yani "Allah nezdindeki karşılığı bakımından bundan daha kötüsünü size bildireyim mi? Onlar Allah'ın lanet ettikleri, ... ve tâğûta ibadet eden kimselerdir" demektir. Hamza ilk kelimeyi "abedu" şeklinde okur ki bu, "abîd" (kullar, köleler) kelimesinin tekili olan "abd" kelimesinin farklı bir lehçe ile telaffuzudur. Hamza ikinci kelimeyi de izafet halinde mecrûr olarak "tâğûti" şeklinde okur. Bu durumda bu kısım "el-kıradete" (maymunlar) kelimesi üzerine matuftur ve "ve onlardan tâğûta kullar yaptı" demektir. Bu anlayışa göre "abed" (kul) kelimesi her ne kadar tekil ise de "cins" anlamında kullanılmış olur. Bu, "Sultanın katibinde şu şu şartların bulunması gerekir" cümlesinde "katip" kelimesinin "katipler" anlamında kullanılmasına benzer.

Daha önce de geçtiği gibi "tâğût", meşru ve maruf sınırın geçilmesi, batıl ve münkere girilmesi anlamındaki tuğyanda mübalağa ifade eden bir isimdir ve onların her türlü tuğyan kaynağı bunun kapsamına dahildir. Fakat bazı müfessirler buradaki isyanı buzağıya ibadet etme olarak tefsir ederek özelleştirirlerse de buna dair bir delil yoktur.

"Bunların yerleri daha kötü ve bunlar düzgün yoldan daha çok sapmışlardır". Zikredilen utanç verici ve iğrenç sıfatlara sahip olanların yerleri daha kötüdür. Çünkü onlar için âhirette ateşten başka bir yer yoktur. Yahut da onların yerlerinin kötü olmasından maksat, kendilerinin kötü olmasıdır, bir şeyi delili ile ortaya koymak tarzındaki kinaye yoluyla böyle söylenmiştir. Onlar hak yolu, ifrat ve tefritten uzak orta yolu hedeflemezler, bu hedeften de daha çok sapmışkimselerdir. Durumu böyle olan kimseleri Müslümanların dinleri, namazları ve ezanları ile alay etmeye, bunları oyun ve eğlence konusu yapmaya sevkeden şey de cahillikten ve kalp körlüğünden başkası değildir.

"Onlar size gelince "İman ettik" derler". Burada Medine ve civarındaki Yahudi münafıkları konu edilmektedir. Denmek istenen şudur: Onların sizden uzaklık bakımından halleri budur. Fakat size geldiklerinde Peygamber'e ve size "Biz Peygamber'e ve ona indirilenlere iman ettik" derler.

"Halbuki küfürle girerler ve onunla çıkarlar". Yani onların hali şudur: Onlar sizin yanınıza küfre bürünmüş olarak girdiler ve yine bizzat onlar ona bürünmüş olarak çıktılar. Onların girişteki halleri ile çıkıştaki halleri aynıdır. Peygamber'i ve ona indirilen hakkı inkar etme halleri değişmedi. Onlar sizi kandırıyorlar. Onların bu kandırma durumu Bakara Suresinde de dile getirilmişti: *"İman edenlerle karşılaştıklarında 'iman ettik' derler. Birbirleriyle başbaşa kaldıklarında da 'Allah'ın size açtıklarını onlarla, Rabbinizin nezdinde sizinle tartışsınlar diye mi konuşuyorsunuz?' derler"*[943].

"Allah, onların gizlemekte olduklarını en iyi bilendir". Yani Allah onların girerken haber toplamak maksadıyla girdiklerini ve bunu münafıklık için, kandırmak için bir vasıta yaptıklarını, çıkarken de hile, aldatma ve yalan maksadı taşıdıklarını bilir. Daha önce *"Yalan için çokça dinleyenler. Sana gelmeyen başka bir grup için çokça dinleyenler"*[944]. ayetinin tefsirinde de geçtiği gibi onlar o yalanı kendi toplumlarına mensup olup da oradan uzakta olanlara iletirler. *"Ve onunla çıkarlar"* ifadesi, onların çıkış anındaki halleri ile giriş anındaki hallerinin aynı olduğunu tekit maksadıyla kullanılmıştır. Burada tekide ihtiyaç duyulmasının sebebi, konunun genel duruma ters bir şekilde gerçekleşmesidir. Çünkü Hz. Peygamber ve ashabı ile oturan ilim ve hikmet dinler, gönlünde büyüyen, kalbini etkileyen faziletler görür ve sonunda sü-i zan sahibi bir kişi ise bu kötü zannından döner. Ama o kötü maksatlı birisi ise onun tedavisi yoktur. Hz. Peygamber'e onu öldürmek için gelen bir adam kendisini görünce ve konuşmasını dinleyince ona iman ediyor ve onu seviyordu. Geçmiş tecrübelerin teyit ettiği mâkul hal bu idi. Fakat bunlar ve benzerleri alışılmışın dışında bir davranış gösterdiler. Çünkü niyetlerinin kötülüğü ve vicdanlarının bozukluğu onların kalplerini ibret almaktan ve olayları değerlendirmeden alıkoydu, bütün yeteneklerini hile ve aldatmaya, tecessüse ve ondan beklenen sonuçlara doğru yönlendirdi. Bu durumda o ayetleri değerlendirecek, hikmetlerin ve edeplerin hedeflerini kavrayacak bir kabiliyetleri kalmadı. *"Allah bir adam için, onun içinde iki kalp yapmadı"*[945].

"Onlardan çoğunu günahta, düşmanlıkta ve haram yemede koşuşurken görüyorsun". Ey Peygamber ve ey dinleyen! Hak dini alay ve oyun konusu edinen bu Yahudilerin birçoğunun günah olan sözler ve fiiller içinde bulunduklarını ve koşuştuklarını görüyorsun. "İsm" (günah), söyleyenin ve yapanın dinine ve dünyasına zarar veren her şeydir. Yine bunların düşmanlıkta

943. Bakara 2/76.
944. Mâide 5/41.
945. Ahzab 33/4.

koşuştuklarını görürsün. "Udvân" (düşmanlık) ise zulmetmek ve insanlara zarar verecek şekilde hak, hudut tanımamak, bunları tecavüz etmektir. Onlar haram yemede de koşuşurlar. "Suht" (haram), daha önce de geçtiği gibi haramın düşük olan kısmıdır.

Ayette bunlara koşuşanlar denmemiştir. Çünkü bir şeye koşan onun dışında olur ve süratle ona doğru gider. Bunlar ise günah ve düşmanlıkta boğulmuş durumdadırlar. Onların yaptıkları günah ve düşmanlığın cüz'î kısımlarında koşuşmaktan ibarettir. Ne zaman bir günah veya düşmanlığa güçleri yetecek olsa hemen onu yaparlar, bu konuda gevşeklik göstermezler.

"*Yapmakta oldukları şeyler ne kadar da kötü!*". Burada, ahlaklarını ifsat eden günahların içinde boğulmuş bir halde yapmış oldukları işlerin ve içinde yaşadıkları toplumun çirkinliği ifade edilmektedir. O toplum da onları nehyetmedikleri ve engellemedikleri için, marufu emretme ve münkerden nehyetme işini terkettiklerinden dolayı kötülenmektedir. İçlerinden hiç kimse alimler de diğer kullar da bunu yapmadı. Çünkü bozulma herkesi sarmıştı. Bundan dolayı Allah şöyle buyurdu:

"*Ârifler ve bilginler onların günah söylemelerini ve haram yemelerini yasaklasalardı ya! Onların yapmakta oldukları şeyler ne kadar da kötü!*" Sözü edilen konularda koşuşan bu kimselere eğitim ve siyasette onlara önder olanlar, içlerindeki hukuk ve fetva alimleri günah söylemeye mesela yalanı ve haram yemeyi mesela rüşveti yasaklasalardı ya! Bu ariflerin ve bilginlerin yaptıkları; bu günahlara rıza göstermeleri, marufu emir ve münkeri nehiy vazifesini terk etmeleri ne kadar da kötü!

İbn Abbas'ın "Kur'an'da tevbîh (kınama, azarlama, paylama) bakımından bundan daha şiddetli bir ayet yoktur" dediği rivayet edilir. Yani ona göre bu ayet doğruyu gösterme ve irşat konusunda kusurla davranan, haksızlığı ve bozgunculuğu yasaklamayan alimlerin aleyhinde bir hüccettir. Ümmetin alimi olan İbn Abbas böyle deyince bu vazifeyi terk etmek suretiyle dini zâyi eden, ümmeti fesada uğratan kötülük alimlerinin sözü ne oluyor ki? İlginçtir ki biz bu konuda Kur'an'ın Yahudi alimlerini kınadığını okuyoruz ve Kur'an'ın bir öğüt ve ibret olmak üzere indirildiğini de biliyoruz ama yaşadığımız çağda kendi alimlerimizin dinimizle ilgili meseleleri ihmal etmelerinden, buna karşılık onların alimlerinin kendi dinlerine ve dünyalarına

ihtimam göstermelerinden ibret almıyoruz. Bu konu inşallah ileride genişçe ele alınacaktır.

Bu ayette kullanılan kelimelerle ilgili belagat konularından biri de "ya'melûne" ve "yasneûne" arasındaki farktır. Râgıb şöyle der: "es-Sun'", bir fiili iyi yapmak, becermek demektir. Her sun', fi'l değildir. Sun' hayvanlar ve cansızlar hakkında kullanılmaz ama fi'l kullanılır.[946]

Başkaları da şöyle der: "Sun'", "amel"den daha özeldir. Sun', amelin meleke haline gelmesidir. Amel de "fi'l"den daha özeldir. Çünkü amel, bir kasıt ile yapılan fiildir.

Keşşâf'ta şöyle denir: Onlar sanki kötülükleri işleyenlerden daha günahkar sayıldılar. Çünkü her âmile, sâni' denilmez. Yine her amele de sınâa (sanat) denilmez. İnsan bir amelde iyice yetişip eğitilmedikçe ve o amel ona nispet edilir hale gelmedikçe ona "sâni" denmez. Günahı işleyen kişide aynı zamanda onu bu günaha çağıran ve onu işlemeye sevkeden bir arzu (şehvet) vardır. Ama bu kişiyi nehyeden birisinde başkasının yaptığı bu işten dolayı bir şehvet bulunmaz. Buna rağmen onun yanlışlığını dile getirmede ihmal gösterirse onu bizzat işleyenden daha çok günahkar olur.[947]

Benim anladığım da şudur: Avâmın günahları, insanın tabiatı gereği olan şeyler kabilindendir. Çünkü bunlar, arzu ile birlikte basiretsizce gerçekleşen şeylerdir. Ama alimlerin münkeri nehiy ve marufu emir işini terketmek suretiyle işledikleri günah, yapana (sâni') kim için yapıyorsa ondan beklediği bir fayda sağlayan ve görev olarak yapılan sanat (sınâa) kabilindendir. Alimler münkeri nehyetme işini terk ederken, Allah'ın kendilerinden taahhüt (mîsak) aldığını bile bile ve sırf insanları memnun etmek için bir görev olarak (tekellüf) ve onları kendilerinden uzaklaştırmaktan çekinerek bunu yaparlar. Bu ise İnsanları memnun etmeyi, Allah'ın memnun etmeye ve O'nun sevabına tercih etmektir. Buradaki "yasneûne" fiilinin, "sınâat"tan değil de insanın başka birini memnun etmek için ona takdim ettiği amel anlamındaki "sun'"dan türemiş olması daha yakın bir ihtimaldir.

---

946. Râgıb, *el-Müfredât*,

947. Zemahşerî, *el-Keşşâf*,

وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّـهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ
مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِّنْهُم مَّا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ
طُغْيَانًا وَكُفْرًا وَأَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ كُلَّمَا
أَوْقَدُوا نَارًا لِّلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّـهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا وَاللَّـهُ لَا يُحِبُّ
الْمُفْسِدِينَ ﴿64﴾ وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْكِتَابِ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ
وَلَأَدْخَلْنَاهُمْ جَنَّاتِ النَّعِيمِ ﴿65﴾ وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَاةَ وَالْإِنجِيلَ وَمَا أُنزِلَ
إِلَيْهِم مِّن رَّبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِن فَوْقِهِمْ وَمِن تَحْتِ أَرْجُلِهِم مِّنْهُمْ أُمَّةٌ مُّقْتَصِدَةٌ
وَكَثِيرٌ مِّنْهُمْ سَاءَ مَا يَعْمَلُونَ ﴿66﴾

64. Yahudiler 'Allah'ın eli bağlıdır' dediler. Dediklerinden dolayı elleri bağlansın ve lanete uğrasınlar. Aksine O'nun elleri açıktır, nasıl isterse öyle infak eder. Andolsun ki Rabbinden sana indirilenler onlardan bir çoğunun azgınlığını ve kâfirliğini artıracaktır. Biz kıyamet gününe kadar onların aralarına düşmanlık ve kin attık. Ne zaman harp için bir ateş yaktılarsa Allah onu söndürmüştür. Onlar yeryüzünde fesada çalışıyorlar. Allah fesatçıları sevmez.

65. Ehl-i Kitap eğer iman etse ve sakınsaydı Biz onların kötülüklerini kapatırdık ve onları nimet cennetlerine girdirirdik.

66. Onlar eğer Tevrat ve İncil'i ve Rablerinden onlara indirilenleri ayakta tutsalardı üstlerinden ve ayaklarının altlarından yerlerdi. Onların bir kısmı mutedil bir topluluktur. Onların çoğunun yaptıkları ise ne kötüdür!

Hz. Peygamber Medine ve civarındaki Yahudileri kendi kavminden olan müşriklere tercih etmiş, onların dinlerinin ve ellerindekilerin olduğu gibi devam etmesini kabul etmiş iken onlar ona karşı düşmanlıkta ileri gidince Allah Hz. Peygamber'e onların tarihlerinin ve dînî kitaplarının şahitlik ettiği utanç verici durumlarını, bunların Hz. Peygamberin çağdaşlarının ahlakında ve işlerinde görülen tesirlerini açıklıyor. Sonra da onlardan bir kısmı ta-

rafından söylenen ve aralarında Allah'a karşı cüretkarlığa delalet eden çirkin bir sözü burada o zikri geçenler üzerine atfediyor. Onların bu sözleri, kendi aralarında münkeri nehyetme işini terketmiş olmalarının sonucudur.

"*Yahudiler 'Allah'ın eli bağlıdır' dediler*". Bu çirkin söz, onların bundan önceki ayette bahsi geçen günah sözlerinin belgelerinden biridir. Aslında bu, içlerinden bir veya bir kaç kişinin sözü olduğu halde onlara nispet edilmiştir. Çünkü bu, –az önce de dediğimiz gibi– Allah'a karşı cüretkarlığın, münkerini nehyinin terk edilmesinin onların aralarında yayılmasının sonucudur. Münkeri onaylayan onu yapanın ortağıdır. Bu ayetin, öncesine eklenmesinin gerekçesi de budur.

İbn İshak, Taberânî (*el-Kebîr*'de) ve İbn Merdûye, İbn Abbas'ın şöyle dediğini rivayet eder: Yahudilerden Nebbâş b. Kays adında bir adam "Senin Rabbin cimri, infak etmiyor" dedi. Allah da "*Yahudiler 'Allah'ın eli bağlıdır' dediler...*" ayetini indirdi.

Yine İbn Abbas'tan Ebu'ş Şeyh'in rivayet ettiğine göre bu ayet Benî Kaynukâ' Yahudilerinin başı Finhâs hakkında indi. Bunun bir benzerini İbn Cerir de İkrime'den rivayet eder.[948]

Mücâhid'den rivayet edildiğine göre Yahudiler "Ey İsrail oğulları! Allah bizi yoruyor. O kadar ki elini göğsüne getirdi" veya "o kadarki eli göğsünde" dediler.[949] Buna göre onlar Allah'ın kendilerini rızık konusunda dara düşürdüğünü söylemek istemişlerdir. Bununla sanki onlar kendilerinden istenen infak karşısında mazeret beyan ediyorlar veya bunu maruz kaldıkları bir kıtlık durumunda söylüyorlar. Onların insanların en zenginleri oldukları ama Hz. Peygamber'e karşı çıktıktan sonra rızıklarında daralma olduğu söylenir.

Onların söylediklerindeki maksatları hakkında Sûddî'den şu rivayet edilir: Onlar Allah elini göğsüne koydu, mülkümüzü bize geri vermek için onu açmıyor.[950]

Onların sözlerinin ne anlama geldiği hakkında İbn Abbas'ın şöyle dediği rivayet edilir: Onlar bununla Allah'ın elinin iyice bağlanmış olduğunu kastetmiyorlar. Onlar Allah'ın cimri olduğunu, yanındakileri tuttuğunu söylüyorlar. Halbuki Allah onların söylediklerinden çok çok Yücedir.[951] İbn Abbas bu ifadeyi hakikat türünden değil kinaye türünden bir ifade kabul eder.

---

948. İbn Cerîr, VI, 300.
949. İbn Cerîr, VI, 300.
950. İbn Cerîr, VI, 300.
951. İbn Cerîr, VI, 300.

Bazı cedelciler çağdaşları Yahudilerin bu sözün kendilerince söylenmiş olmasını inkar ettikleri ve bunun onların inançlarına, dinlerinin gereklerine aykırı olduğu gerekçesiyle bu ayeti müşkil ayetlerden sayarlar. Sonra da buradaki sorunu halletmek için bazı açıklamalar yaparlar. Bu maksatla söylediklerinden biri de şudur: Onlar bunu muhataplarını ilzam etmek (susturmak, cevap veremez duruma düşürmek) için söylediler. "*Kim Allah'a iyi bir borç verir ki Allah onu onun için kat kat katlasın*"[952] ayetini duydukları zaman "Kimin borç almaya ihtiyacı varsa o fakirder, âcizdir, elleri bağlıdır" dediler. Onlar Yahudilerin sözünün gerekçelendirme ve bundan maksatlarının ne olduğunu açıklama arzusunda bundan da öte şeyler söylerler. Bu, her asırda o gibi insanların imandan uzak oldukları kadar edepten de uzak söz söyleme cür'etinde bulunabileceklerinden gafil oluşlarının sonucudur. Dinden nasipleri mensubiyetten kaynaklanan taassuptan ve kabuk mesabesindeki hususların taklidinden ibaret olan kişiler her zaman böyle şeyler söyleyebilirler. Hz. Peygamber'in zamanında yaşayan ve çoğu fâsık, fâsit kişilerden oluşan Yahudilerden gelişi güzel konuşan bazılarının bunu söylemelerinde herhangi bir müşkillik yoktur. Biz zamanımızda Müslümanlardan sayılan bazı kişilerin bile sıkıntıya düştüklerinde, musibete uğradıklarında Allah'tan şikayet ve O'na itiraz sadedinde benzer sözler duyuyoruz. Ayet bu sözün her asırdaki bütün Yahudiler tarafından söylendiğine delalet etmiyor ki onlardan bazılarının bazı asırlarda bunu inkar etmeleri ayette bir müşkillik bulunduğuna gerekçe yapılsın. Biraz önce de söylediğimiz gibi ayette bu söz cins olarak onlara nispet ediliyor. İnsanlar bir toplumun bazı fertlerinden duyduklarını, eğer bu, onlar tarafından reddedilmiyorsa o topluma her zaman nispet ederler. Kur'an da atalarının asırlar önce yaptıklarını ve söylediklerini daha sonraki nesillere nispet ediyor. Bu toplumun kendi arasındaki dayanışma ve hepsinin tek fert sayılması kuralına dayanan bir durumdur. Bu tür konuşma üslubu insanların sözlerinde de görülmektedir.

"*Yed*" kelimesi Birçok manada kullanılır. Belagat (beyan) alimleri bunların bu manalardan bir kısmının hakikat, bir kısmının ise mecaz veya kinaye türünden olduğunu söylerler. Bu kelime el, nimet, kudret, mülk, tasarruf v.b. manalarda kullanılır. Ehl-i tevile göre bu ayetin tevil edilmesi gerekir. Çünkü el anlamındaki "yed"in Allah'a nispet edilmesi mümkün değildir. Ehl-i Tevhidden bazıları da "O'nun eli olduğunu kabul ederiz ama bu kullanımın lâzımı olan insanlara benzeme durumundan O'nu tenzih ederiz" diyorlar. [s. 454] Önceki ve sonraki nesil müfessirlerin imamı İbn Abbas'ın

952. Bakara 2/245.

bu ayet hakkındaki tefsiri, bu ayetin öncekiler ve sonrakiler arasında tevil ve tefviz konusunda ihtilaf cereyan eden hususlardan olmadığına delalet ediyor. Çünkü bu dilde "ğallu'l-yed (eli bağlamak)" ifadesinin cimrilik hakkında ve "bastu'l-yed (eli açmak)" ifadesinin de cömertlik anlamında kullanıldığı malum ve alışılagelmiş bir kullanımdır. *"Elini boynuna bağlanmış yapma. Onu tamamen de açma"*[953]ayetinde de aynı kullanım vardır. Bu dili anlayan hiç bir kimse bunun, kelimeyi zâhirî anlamından çıkarma –ki onlar bune tevil diyorlar– kabilinden olduğunu söylemez.

"Dediklerinden dolayı elleri bağlansın ve lanete uğrasınlar". Bu, onlar hakkında hem suçlarına münasip bir beddua ve hem de Allah'ın mümin kullarına mahsus özel rahmetinden, ihtimamından uzaklaştırılmakla, ondan kovulmakla cezalandırılmadır. İsti'nâf-ı beyânî tarzında (mukadder bir soruya cevap olarak) söylenmiştir. Çünkü bu, insanların bilme isteği duyacakları ve birbirlerine bilfiil veya bilkuvve soracakları hususlardandır.

"Gullet eydîhim" cümlesinin meşhur manası "elleri tutulsun ve iyilik ve hayır yolunda vermekten, harcamaktan mahrum olsun" şeklindedir. Bu ise onların cimri olmalarına dair bedduadır. Halen de en cimri halktırlar. Neredeyse onlardan kimse arkasından kendisine bir kâr geleceğini görmedikçe hiç bir şey harcamaz. Bu zamanda Birçok ülkede bilgi ve uygarlık seviyeleri yükseldi, durumları iyileşti. İlmî kurumlara, güçsüzlere ait yurtlara, hastanelere ve hayır cemiyetlerine para harcama geleneğine sahip Batılı toplumlar arasında yetiştiler. Buna rağmen ve o toplumların hepsinden zengin, onlarla bir arada yaşamaya mecbur oldukları halde hayır işlerine başkalarının yaptıklarından daha az harcama yapıyorlar. Hatta kendi aralarında milliyetçilik taassubuna sıkı sıkıya tutunmalarına, birbirleri ile çok sıkı dayanışma içinde olmalarına rağmen zenginlerinin fakirlerine sırf Allah rızası için ve hayır sevgisi ile sadaka verdikleri çok azdır. Onlar bunun yerine yardımlarla da ticaret yaparlar, faiz geliri sağlarlar. Fakirlere ticaret veya başka bir şey yapması ve çoğu kere belli süre sonunda az bir faiz ile geri ödemesi şartıyla para verirler.

Şöyle de denilmiştir: Ellerin bağlanmasından (ğallul eydî) maksat, dünyada veya cehennemde yahut da her ikisinde ellerinin kelepçelerle boyunlarına bağlanmasıdır. Hasan-ı Basrî'nin buradaki ğall (ellerin bağlanması, kelepçelenmesi) hakkında şöyle "Dünyada esir olarak kelepçelenirler ve ahirette de cehennemin kelepçeleri ile azaba maruz kalırlar dediği nakledilir. O laneti

953. Nahl 16/29.

de dünyada cizye ile ahirette de ateşle azaba uğratılacaklar diye tefsir eder. Nizamûddin en-Nîsâbûrî, *Tefsir*'inde bunu ondan nakleder ve bu anlamda kendi zamanında olmuş bir olaya yer vererek şöyle der: Kur'an'ın i'câzına dair asrımızda gerçekleşen olaylardan biri de Sadûddevle adında Yahudi bir zorba hakkında anlatılanlardır. İnsanların en kötülerinden olan Sadûddevle bu ayeti duymuştu. Bir ara Bağdat'a vardı ve Müstansıriyye medresisine gitti. Bir mushaf istedi. Eski hattatların yazılarından güzel ve en meşhur yazı ile yazılmıştı. O zamanda yaşayanların bunun gibisini yazamayacaklarını biliniyordu. "*Gullet eydîhim ve lunû bi mâ kâlû (Dediklerinden dolayı elleri bağlansın ve lanete uğrasınlar)*" ayetini kastederek "Bu ayet nerede?" dedi. Onu gösterdiler ve o da onu sildi (mahvetti). Bir hafta geçmeden sultan ona kızdı ve onu istetti, ellerinin kelepçelenmesini emretti. Onu kalepçelediler ve ona götürdüler. O da öldürülmesini emretti.[954] Sultan ona mushafa saldırısından ve onu bozmasından dolayı değil şöhret bulduğu eşkıyalığından dolayı kızmıştı. Çünkü sultan bu durumu bilmiyordu. Bundan dolayı yazar onun öldürülmesini Kur'an'ın mucizelerinden saydı. Biz ise Abbasî devleti zamanındaki Müslümanların bu hikayede görülen ihmallerine, onun nasıl bu dereceye vardığına hayret ettik. Yahudi eşkiyalarından nüfuzlu bir adam Bağdat'a geliyor, en meşhur İslam medreselerinden birine giriyor ve orada istediği gibi hareket etme hürriyeti buluyor, oranın kitapları ile oynama, tarihin Bağdat'ta kaydettiği en güzel mushaf olan tarihî bir mushafı bozma imkanına sahip oluyor. İbret alanlar bu ihmalden ibret alsınlar.

Sonra Allah onların sözlerini reddediyor: "*Aksine O'nun elleri açıktır, nasıl isterse öyle infak eder*". Aksine O, tam cömertlik ve kapsamlı ihsan sahibidir. Bu mana ayette "elleri açıktır" şeklinde ifade edilmiştir. Çünkü cömert kişi gücünün yettiğince bol bol vermek isteyince her iki eli ile birlikte verir. Onlar Allah'ı çok cimri ve eli sıkı olmakla nitelemişlerdi. Buna karşılık Allah hem onların bu sözünü geçersiz kılıyor hem de kendisinin son derece cömert ve ihsanı bol olduğunu ifade ediyor. Bunda garip bir durum yok. Çünkü bütün dünyada dönüp dolaşan hayır ve nimetler o cömertlikten ve ihsandan doğmaktadır. Ayette "*nasıl isterse*" denmesinde, Allah'ın sünnetine ve hikmetine uygun olarak bazı kullara az rızık verilmesi ile bu cömertliğin genişliği ve bütün mevcudatta cereyan edişi arasında bir çelişki olmadığını beyan etmek gibi bir incelik vardır. Allah kainatın sistemini belli kurallara göre kurmuştur ve insanlar arasında rızık konusunda tercih yapma iradesine sahiptir, O dilediğine rızkı bol verir.

954. Nizamuddin en-Nisâbûrî,

Hayret edilecek bir durumdur ki büyük imam Ebû Cafer b. Cerir et-Taberî "yed" (el) kelimesinin buradaki kullanılışını en iyi şekilde yorumladıktan sonra onun tesniye (ikil) olarak kullanılışındaki inceliği fark edememiş ve bu ayeti tevilcilere karşı tefvizciler lehinde delil saymıştır. Allah'a ait sıfatların ispatı konusunda biz de onunla beraberiz ve bunları yok sayan tevilcilere katılmıyoruz. Fakat bu, "yed" kelimesinin tekil olarak değil ikil olarak kullanılmasındaki inceliği anlamamıza engel teşkil etmiyor. İbn Cerir "ğallu'l-yed" (elin bağlanması) ifadesini eli sıkılık, cimrilik ve vermeme olarak yorumladıktan sonra şöyle diyor: "Allah "el"i böyle nitelemiştir ve manası da vermektir. Çünkü insanların vermesi ve iyilik saçması genelde elleri ile olur. İnsanlar birbirlerini nitelerlerken eğer birinin cömert ve kerim olduğunu veya cimri, eli sıkı olduğunu anlatacakları zaman nitelemeye konu olan şahıstaki bu sıfatı onun iki eline nispet ederler. Nitekim A'şâ bir adamı methederken şöyle der:

يداك يدا جود فكفٌ مفيدةٌ   وكف إذا ما ضُنَّ بالزاد تنفقُ

"İki elin cömertlik elleridir. Bir el kazanır,

Bir el de azıkta cimrilik yapıldığı sırada infak eder."

Burada o, elin sahibinde bulunan infak etme ve kazanma sıfatını ele nispet eder. Arapların sözlerinde, şiirlerinde ve mesellerinde bunun benzerleri sayılamayacak kadar çoktur. Allah da burada onlara kendi aralarında alışageldikleri konuşma üslubuna göre hitap etmiştir".[955]

İbn Cerir daha sonra cedelcilerin; Allah'ın eli, O'nun nimetidir veya kudretidir yahut mülküdür şeklindeki sözlerine ve Allah'ın eli, O'nun sıfatlarından bir tanesidir ama insanlarda olduğu gibi bir organ değildir diyenlerin görüşlerine yer verir. Bu iki görüşten birincisini reddeder ve ikinciyi tercih eder. Bu tercihini el kelimesinin tekil değil de ikil olarak kullanılmasına, ikil de çoğul gibidir diyenlerin görüşlerinin geçersizliğine dayandırır.

Evet. İkil, çoğul anlamında değildir. El ve iki el lafızları ile nimet, kuvvet veya mülk kastedilmemiştir. Bu iki yerdeki kullanım da kinaye türündendir. İkil kullanılmasındaki incelik bunun, bol bol vermeyi, gayet cömert ve kerim olmayı anlatmasıdır. İbn Abbas'tan rivayet edilen bu görüşte tevil de yoktur, Allah'ın kendisi hakkında bu ve başka ayetlerde ispat ettiği el, iki el, eller sıfatlarının olması da yoktur. İbn Cerir'in ikil kullanımdaki inceliğin farkına varamamasının sebebi cedelcilerin sıfatların tevili konusunda

955. İbn Cerir, VI, 301.

benimsemiş oldukları görüşe cevap vermeye yönelmiş olmasından başka bir şey değildir. İnsan ne zaman dikkatini bir şeye yöneltse o şey, onun için başkalarına karşı bir perde teşkil eder. Bizâtihî hakikat olan şeyi tespit etmek, o hakikate hasım sayılanlara cevap vermekten ayrı bir şeydir. *"Allah bir adam için, onun içinde iki kalp yapmadı"*[956]. Bundan dolayı Selefin mezhebini destekleyenlerden birçoğu o mezhebe muhalif oldukları bazı meselelerde –o mezhebi teyit etme niyetinde oldukları halde– hata etmişlerdir. Bu, mezhep taassupçuluğundan kaynaklanan bir felakettir ve henüz ondan kurtuluş da olmuyor.

"Andolsun ki Rabbinden sana indirilenler onlardan bir çoğunun azgınlığını ve kâfirliğini artıracaktır". Burada Hz. Peygamber'e hitap ediliyor ve şöyle deniyor: Senin çağdaşın olan bu Yahudilerin gizli işlerine, atalarının hallerine, kitaplarının durumlarına ve tarihlerinin hakikatine dair bu sana indirdiğimiz, senin peygamberliğinin en büyük delilerinden ve belgelerindendir. Bunun onları imana cezbetmesi gerekirdi. Çünkü eğer peygamberlik ve vahiy olmasaydı sen bu konuda hiç bir şey bilmezdin. Geçmişe ait olanları bilemezdin. Çünkü ümmîsin, kitapları okumadın. Zaten kitapları okuyan her kes de senin onlarla ilgili söylediklerinin hepsini bilmez. Zamanına ait olanları da bilemezdin. Çünkü bunlar, onların gizli hilelerinden ve esrarlı tuzaklarındandır. Ama küfürde ve Arapları kıskanmada sınırı aşmış olduklarından ve kendi aralarındaki fanatik milliyetçiliklerinden dolayı bu durum onları imana cezbetmeyecek ve ona yaklaştırmayacak. Bundan içlerinden sadece az sayıda kişi müstesna olacak. Vallahi bu, onların çoğunun sana düşmanlık ve kindeki azgınlıklarını, senin getirdiklerin karşısındaki inkarcılıklarını artıracak. Katade, "Muhammed'i ve Arapları kıskanmaları onları onu inkar etmeye (bir rivayete göre: Kur'an'ı terk etmeye, Muhammed'i ve dinini inkar etmeye) sevk etti. Halbuki onu yanlarında yazılı olarak buluyorlar" diyor.

Yaptığımız açıklamalardan ortaya çıkıyor ki onlardan çoğunun azgınlığının ve inkarının artması zâhir olana aykırı ve adaletin gerektirdiğine zıt bir durumdur. Bundan dolayı Allah bu gerçeği yeminle ifade ediyor ki bu yemin de "le yezîdenne" deki lâmdan anlaşılıyor.

"Biz kıyamet gününe kadar onların aralarına düşmanlık ve kin attık". Müfessirlere göre *"beynehüm"* *(aralarına)*daki zamir ile *"Ey iman edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları veli (dost) edinmeyin"*[957] ayetinde geçen Yahudiler ve Hıristiyanlar kasdedilmektedir. Bu görüşü İbn Cerir, Mücâhid'den rivayet

956. Ahzab 33/4.
957. Mâide 5/51.

eder ve başka da bir rivayete yer vermez. Başkaları ise bunu aynı zamanda Hasan'a nispet ederler. Ebu'ş Şeyh de bunu Rabî'den rivayet eder. Seleften gelen rivayetler arasında başka bir görüş bilmiyoruz. Sonraki nesil müfessirlerin tefsirlerinde ise buradaki zamir ile sadece Yahudilerin kastedilmesi ve bu durumda aralarına atılan şeyden maksadın da insanlar arasında hiç eksik olmayan mezhepler arası düşmanlık ve fertler arasındaki kin olması ihtimali de var. Ama bu durumun sırf Yahudilere tahsis edilmesinin bir yararı yok. Onlar şu anda kendi aralarında kaynaşma, dayanışma ve karşılıklı ilgi bakımından toplumlar içinde en ileri seviyedeler. Ama onlarla Hıristiyanlar arasındaki düşmanlık hiç kesilmemiştir. Şu anda da bu düşmanlık Rusya şehirlerinde en şiddetli, İngiltere, Fransa ve Almanya da ise en az durumdadır. Çünkü bu ülkelerde hür kanunlar ve düzenli hükümetler var ve buralarda paranın ve para sahiplerinin nüfuzu var, onlar yönetimde ve diğer sosyal işlerde etkililer. Bu ülkede yaşayanların en zenginleri ve oradaki en büyük mâlî işleri yönetenler de Yahudiler. Onlar bu konumlarına karşın Hıristiyan toplumlar tarafından sevilmiyorlar. Fransa'da ve başka ülkelerde onlara karşı kışkırtıcı ne kadar kitap yazıldı! Alman Oryantalistlerinden biri bana ülkesindeki Yahudileri kendilerinden saymadıklarını, konuşma esnasında "Bu Almandır", "Bu Yahudidir" dediklerini söyledi. Hıristiyanlar arası düşmanlık ise daha da şiddetlidir. Onların en büyük devletleri daima birbirlerini ezmek için savaş hazırlığı yapar.

"Ne zaman harp için bir ateş yaktılarsa Allah onu söndürmüştür". Savaş, barışın (silm) zıddıdır, kıtâl (çarpışma, ölümüne vuruşma, savaş) ile eş anlamlı değildir. Bu suredeki muhârebe ayetinde[958] tespit ettiğimiz gibi onun manası daha geneldir. Öldürme fiili olmasa da emniyeti ihlal etmek, yağma ve soygun bu kelimenin muhtevasına dahildir. Yine fitneleri kışkırtmak, öldürme amaçlı çarpışmaya teşvik de onun kapsamı içindedir.

Mücâhid buradaki "savaş"ı onların Hz. Peygamber'e karşı savaşı, Hasan da çeşitli kavimlerden sefil kimselerin Arapları öldürmek amacıyla bir araya gelmeleri olarak yorumlamışlardır. Süddî bu cümleyi tefsir ederken "Ne zaman bir şey üzerinde işbirliği yapsalar Allah onu dağıtır ve onların gücünü, ateşini söndürür, kalplerine korku salar" der. Rabî' de bunu onların Hıristiyanlıktan önce ve sonra Babillileri ve Rumları daha sonra da Müslümanları savaşa teşvik eden eski kötülükleri ile tefsir eder. Ona göre sanki onların savaş ateşini yakmalarından maksat, savaşa sebep olacak işlere –amaçları savaşmak olmasa bile– teşebbüs etmeleridir. Burada anlatılmak

958. bk. Mâide 5/33. Ayet tefsirimiz

istenen de şudur: Allah, peygamberine ve sâdık müminlere karşı kurdukları her tuzakta onları perişan eder. Ya başarısızlığa uğrarlar ve ardından koştukları teşvik ve kışkırtma fiilleri sonuç vermez. Ya da Allah peygamberine ve müminlere yardım eder. Böyle de olmuştur. Allah vaadini gerçekleştirmiş, askerlerini güçlendirmiş, kuluna yardım etmiş ve bütün grupları tek başına hezimete uğratmıştır.

Bazı müfessirler buradaki bağlamına, karinelere, sebep ve illetlere bakmaksızın lafzın zahirini esas alarak bu konuyu genel kabul eder. Zemahşerî bunu tefsir ederken "Ne zaman birisi ile muharebe etmek isteseler yenilirler, ezilirler ve onlara hiç bir zaman hiç kimseye karşı Allah'tan yardım gelmez... Ne zaman Rasûlullah (s) ile muharebe etseler onlara karşı Rasûlullah'a yardım edilir"[959] diyor. Fakat bizim tercih ettiğimiz görüş daha makuldür.

Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili eserlerde görülmektedir ki Yahudiler müşrikleri Hz. Peygamber'e ve müminlere karşı kışkırtıyorlardı. Onlardan kimi Rumları onlara karşı savaşa teşvik ediyordu. Kimisi müminlerin yollarını kesiyor, onların düşmanlarını barındırıyor, onlara yardım ediyordu. Mesela Ka'b b. Eşref böyleydi.

Yahudilerin Hz. Peygamber'e ve müminlere karşı çıkmalarının sebebi kıskançlık ve taassuptan, alimlerinin ve reislerinin İslam'ın, onların Hicaz'da Araplar arasında ilmî konumlarından dolayı sahip oldukları imtiyazı ortadan kaldıracağı beklentisi içinde olmalarından başka bir şey değildir. Çünkü müşrikler dinini benimsemeseler bile ilim ve kitap ehli oldukları için onlara saygı duyuyorlardı. Dolayısıyla Müslümanlara karşı düşmanlıkları dinin doğasından ve ruhundan kaynaklanan bir düşmanlık değil mensubiyetten kaynaklanan siyasî bir düşmanlıktı. Bunun için Şam ve Endülüs'teki Yahudiler Müslüman Arapların adil olduklarını, bu adaletin Romalıların ve Gotların onlara yaptığı zulüm ve haksızlığı gidereceğini görünce Müslümanlarla beraber olma temayülü gösterdiler. Hıristiyanların İslam'ın ilk döneminde Müslümanlara karşı gösterdikleri düşmanlık da aynı şekilde siyasi idi. Bundan dolayı onlarla Hicaz çevresinde yer alan Şam, Mısır gibi beldeleri sömürmekte olan Romalılar arasındaki düşmanlık daha fazla idi. Bu beldelerdeki Hıristiyanlar Müslümanların adaletine güvendikten sonra onlara meyletmeye daha yakın oldular. Çünkü aynı dine mensup oldukları halde Rumların zulmünden çok çekiyorlardı. Düşmanlık ve dostluk konusunda insanlar hep böyledirler. Bu konuda kendi maslahatlarına ve menfaatleri-

959. Zemahşerî, *Keşşâf*,

ne göre hareket ederler. Zikredilen hususların onlar için veya dinleri için zâtî bir sıfat sayılmaması gerekir. Okuyucu bir kaç ayet sonra Allah'ın, Hıristiyanların sevgi bakımından müminlere daha yakın olduklarına dair şahitliğine bakmalıdır. Kesin olan şu ki düşmanlık dinden değil, siyasetten kaynaklanmaktadır.

"Onlar yeryüzünde fesada çalışıyorlar. Allah fesatçıları sevmez". Yani onlar Peygamber'e ve müminlere düşmanlıklarında; Fitne ve savaş ateşlerini tutuşturmada ahlakı ve amelleri veya toplum ve bayındırlık işlerini ıslah edici değillerdi. Yahut da Peygamber'e ve müminlere düşmanlıklarından; harp, fitne ve savaş ateşlerini tutuşturmalarından dolayı böyle değillerdi. Aksine onlar yeryüzünde fesat amacıyla veya fesat tarzında çaba gösteriyorlardı. Arapları kıskandıkları için ve onlar üzerindeki imtiyazlarının devam etmesini arzuladıklarından bunu Arapların söz birliği etmelerine mani olmaya, cahillikten kurtulup ilme, putçuluktan kurtulup Tevhid'e yönelmelerini önlemeye ve müminlere tuzak kurmaya, onları dinlerinde şüpheye düşürmeye çalışarak yapıyorlardı. Halbuki Allah yeryüzünde fesat çıkaranları sevmez, onların amellerini ıslah etmez, çalışmalarını başarıya ulaştırmaz. Çünkü onlar O'nun insanların ıslah olması ve beldelerin mamur olması hususundaki hikmetine karşı çıkan kimselerdir.

Bu kavimlerin Hz. Peygamber, Araplar ve İslam için planladıkları bütün tuzakların Allah tarafından geçersiz kılınması bu sözün doğruluğunun delilidir. Araplar ne zaman söz birliği etmişler ve İslam sayesinde durumları iyileşmişse insanlar arasında da ıslah edici olmuşlar ve hakimiyetleri altında olan bütün ülkelerde yeryüzünü imar etmişlerdir. Başkaları ise zulmederek fesatçı olmuşlar ve ülkeleri tahrip etmişlerdir. İslam en mükemmel şekliyle iyi ve ıslah edici olmayı emreder. Allah'ın istediği budur. Müslümanlar Allah'ın bu isteğini tam olarak yerine getirirlerse Allah da kendilerine düşmanlık besleyen bütün topluluklara karşı onları destekler ve onlara yardımcı olur. Tevrat ve İncil'in indiriliş gayesi de insanları iyi ve ıslah edici olmaya yönlendirmekten başka bir şey değildir. Ama o asırda onlara mensup olanlar fesatçı idiler. Çünkü onlar, bunların hidayetini terk etmişlerdi. Bu asırdaki Müslüman topluluklar da aynı durumdalar. Kur'an'ın hidayetini terk ettiler, onun tavsiye ettiği iyi ve ıslah edici olma halinden yüz çevirdiler. Bunun üzerine hakimiyetleri ortadan kalktı ve Allah Müslüman olmayanları onlara musallat etti. Bir de ahiretteki ceza var ki o da buna kıyas edilmelidir. Bu iki ceza da Allah'ın, insanların amellerinde iyi ve ıslah edici olmaları konusun-

daki hikmetine göre bir sonuca bağlanmıştır. Bu hakikatten hareketle Allah şöyle buyurdu:

"*Ehl-i Kitab eğer iman etse ve sakınsaydı Biz onların kötülüklerini kapatırdık ve onları nimet cennetlerine girdirirdik*". Yani onlar son Peygamber'e iman etseler ve ona tâbi olmak suretiyle işlemekte oldukları o bozuk işlerden sakınsalardı biz de onların kötülüklerini kapatırdık. Çünkü bu iman, öncesini kesip atar ve ona tâbi olan takva da nefsi tezkiye eder, o kötülüklerin etkisinden kurtarıp temizler, onların izlerini ortadan kaldırır. Bu durum onlar için kefaret olur, onlar da içinde hiç sıkıntı bulunmayan nimet cennetlerini hak ederler.

"*Onlar eğer Tevrat ve İncil'i ve Rablerinden onlara indirilenleri ayakta tutsalardı üstlerinden ve ayaklarının altlarından yerlerdi*". Tevrat ve İncil'i ikâme etmek (ayakta tutmak) onlarla en güzel ve en doğru şekilde amel etmektir. Bu bakımdan nefsin ameli olan iman ve itaat ile kuvvelerin ve organların ameli eşittir. Onlar eğer Tevhid ve fazilet nuru ile daha önce inen Tevrat ve İncil'dekileri yerine getirselerdi ve bundan sonra da Rablerinden onlara bu Peygamber'in lisanı ile indirileni yani Allah'ın, dinini onunla tamamladığı Kur'an'ı yerine getirselerdi Allah onlara genişlik verirdi. Tevrat ve İncil bu Peygamber'i müjdelemiş; Hz. Musa, kardeşleri İsmail'in oğullarından gelecek Peygamber'i, Hz. İsa da onlara her şeyi öğretecek olan hak ruhu Paraklit'i haber vermiştir. Eğer onlar bütün bunları yerine getirselerdi ve Allah'ın peygamberleri, kitapları arasında ayırım yapmasalardı Allah da buna bağlı olarak onlar için önemli olan rızık maddelerini bollaştırırdı. Onlar gökyüzünün yağmurlarından ve yeryüzünün bitkilerinden meydana gelen ürünlerden ve bereketlerden yerlerdi, Allah'ın bu peygamber'e ve ümmetine vaad ettiği mülk bolluğunun keyfini çıkarırlardı.

"*Rablerinden onlara indirilen*"den maksadın Allah'ın, peygamberlerine gönderdiği diğer vahiyler; Din ve onun âdâbı, son Peygamber'le ilgili müjde gibi konular, mesela Davud'un Zebur'u, Süleyman'ın Hikmetleri, Daniel ve İşaya ile başkalarının kitapları olduğu da söylenmiştir. Menâr'ın ciltlerinde bu müjdelerin birçoğuna ve bu kitaplar ile amel etmenin iyilik ve ıslah sebeplerinden olduğuna dair açıklamalar vardır. Eğer Hz. Peygamber gönderilmeden önce Ehl-i Kitab onları yerine etseydi tarihçilerin onlara nispet ettikleri azgınlık ve fesat hali onlar arasında yaygın olmazdı ve önceden müjdelenmiş olan Peygamber'e bu şekilde karşı çıkmazlardı. Ama onlar ne bunları yerine getirdiler, ne de onlardan ders aldılar. Onlara göre din, arzuladıkları temennilerden, öncekilerden tevârüs eden geleneklerden ve bid'atlerden ibaretti.

Onlar aşırılık ve ihmalkarlık, ifrat ve tefrit arasında idiler. Yani gerek kendi tarihlerinden ve gerekse başkalarının tarihlerinden öğrenildiği gibi onların büyük çoğunluğu ve kalabalığı böyle idi.

Kur'an, bu konudaki hakikati ortaya koyarken adaletli ve titiz tavrını sürdürüyor ve şöyle diyor: *"Onların bir kısmı mutedil bir topluluktur. Onların çoğunun yaptıkları ise ne kötüdür!"*. Yani içlerinden din işinde itidalli, ifrat edip aşırılık göstermeyin ve kusurlu davranan ihmalkar olmayan bir grup vardır. Bunlardan maksadın dinlerinde adaletli olanlar veya onlardan İslam'a girenler olduğu da söylenmiştir. Her ümmetin içinde mutedil olanlar vardır. Fakat bunların sayısı ümmetin iyi olduğu ve yükseldiği dönemlerde çoğalır, bozukluk ve düşüklük dönemlerinde de azalır. Ümmetlerin helak sebebi, içlerinde kötülük işleyen şerlilerin çokluğu ve iyi davranışlar içinde olan hayırlıların azlığından başka bir şey değildir. Ümmetler içindeki bu mutediller, yenilikçiler tarafından yerine getirilen her türlü iyilik ve iyileştirmeye öncelikle koşan kimselerdir. Bu yenilikçiler peygamberlerin yaşadıkları çağda peygamberler ve hikmet erbabının yaşadığı çağda da onlar olur. Son Peygamber'in dilinden İslam ıslah faaliyeti başlayınca gerek Ehl-i Kitab'tan ve gerekse diğerlerinden olan mutedil kişiler onu kabul ettiler. Tevhid, fazilet ve edepte yenilik yapan; ilim, fen ve imar faaliyetlerini canlandıran Arap kardeşleri ile beraber oldular. Acaba şimdi Müslümanlar bundan ibret alırlar da Kur'an'ı yerine getirmeye, hikmeti nerede bulurlarsa benimsemeye, ıslah ve Yücelik için yararlı olacak şeyleri nerede bulurlarsa almaya yeniden dönerler mi? Yoksa bozukluk ve bozma dönemlerinde kendilerinden öncekilerin takip ettikleri yollarda karış karış, arşın arşın aynen gitmeye devam mı ederler? Kitabını yaşamadıkları halde dinleri ile gururlanmaları, sünnetlerini ve âdâbını terk ettikleri halde Peygamberlerinin faziletleri ile kabarmaları da bu yanlış gidişattandır.

İbn Ebî Hâtim'in Cubeyr b. Nefîr'den rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber "*İlim neredeyse kaldırılacak*" der. Cubeyr de ona "Biz Kur'an'ı okumuş ve onu çocuklarımıza da öğretmişken bu nasıl olur?" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber ona şunları söyler: *"Hay anan sensiz kalsın ey İbn Nefîr! Ben seni Medine halkının en anlayışlısı (fakihi) görüyordum. Tevrat ve İncil de Yahudilerin ve Hıristiyanların ellerinde değil miydi? Allah'ın emrini terkettikleri zaman bunla-*

nın onlara faydası olmadı". Sonra da "*Onlar eğer Tevrat ve İncil'i ve Rablerinden onlara indirilenleri ayakta tutsalardı ...*" ayetini okur.

Ahmed (b. Hanbel) ve İbn Mâce'nin İbn Ebî Ca'd tariki ile rivayet ettiklerine göre Ziyâd b. Lebîd şöyle der: Peygamber bir şey zikretti ve "*Bu, ilim*[960] *gidincedir*" dedi. Biz de "Ya Rasûlullah! Biz Kur'an'ı okuyoruz ve çocuklarımıza okutuyoruz, kıyamet gününe kadar çocuklarımız da onu çocuklarına okutacaklar. Böyle iken ilim nasıl gider?" dedik. O da şöyle dedi: "*Hay anan sensiz kalsın ey İbn Ümmi Lebîd! Ben seni Medinedeki en anlayışlı (fakih) adam görüyordum. Bu Yahudiler ve Hıristiyanlar da Tevrat ve İncil'i okuyorlar ama onlardakilerden hiç yararlanmıyorlar değil miydi?*"[961]. (*ed-Durru'l Mensûr*'dan yapılan alıntı bitti). Bu rivayetler gösteriyor ki önemli olan, ilahî kitaplarlarda mevcut olanlarla amel etmek ve onların hidayetini rehber edinmektir. Ehl-i Kitab o asırda dinlerine mensubiyet açısından çok mutaassıp olmalarına rağmen o dinin hidayetinden en uzak durumdaydılar. Bugün de Müslümanlar öyle. Müslümanların ayrıca dinlerine mensubiyetteki taassupları da zayıfladı. Müslümanlardan çoğu dine mensubiyeti, dil veya vatana mensubiyet ile değiştirdiler.

Bu hadis hakkında ileri sürülen zayıflık, senette inkita, kalb (bazı kelimelerin yer değiştirmiş olması) ve ihtilaf (aynı konudaki başka rivayetlerle arasındaki farklılık) gibi hususlar bizim ondan ibret almamızı engellememelidir. Çünkü biz onunla haklarında başka delil bulunmayan bir hakikati veya dinî bir hükmü ispat etmek istiyor değiliz. Bu, Tevrat ve İncil'in ilave ve eksiklik şeklinde tahriften arınmış olduğunu göstermez. Çünkü tahrif edilmiş de olsalar bu kitapların muhtevasında tevhit, iyilik ve takvaya irşat vardır. Fakat onlar bunları yerine getirmiyorlar. Her halükarda onların aleyhine delil mevcuttur. Bilindiği gibi bu hadisten ibret alınır ama o hüccet sayılmaz. Hafız, *İsâbe*'de Ziyad b. Lebîd'i anlatırken ondan hadis tahric edenlere ve onun bunlar nezdindeki illetlerine işaret etmiştir. Oradan Suyutî'nin *ed-Durru'l Mensûr*'da yer verdiklerinin eksikliği anlaşılır.

Uyarı: Ehl-i Kitab'tan bazılarının mutedil ve düzgün hareket ettiklerine dair bu ayette ifade edilen şahitliğin başka ayetlerde de benzerleri görülür. Mesela "*Ve Musa'nın kavminden hak ile yol gösteren ve onunla adaletli olan bir grup vardır*"[962]" "*Ve Ehl-i Kitab'tan öyleleri var ki ona bir kantar emanet etsen*

---

960. *ed-Durru'l Mensûr*'un bir baskısında "ilim" kelimesi yerine "ebnâinâ" (çocuklarımız, oğullarımız) deniyor. Bu açık bir hatadır ve bu baskı çok hatalıdır.

961. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 160.

962. A'râf, 7/157.

onu sana öder..."[963] ayetleri ve diğerleri böyledir. Eğer bu Kur'an Allah'tan vahyedilmiş olmasaydı onda bu gibi şahitlikler görülmezdi. Çünkü insan ne kadar adaletli ve faziletli de olsa kendine düşman olan ve kendisi ile harp eden hasımlarındaki kapalı fazileti görmez, onların faziletlerine şahitlik etmez. Hatta insanların ekserisi düşmanının apaçık ve bilinen iyiliklerini bile görmez. Onda bir iyilik görecek olsa onun aldatmaca ve münafıklık olduğunu zanneder. Hikmetli şairimiz de şöyle der:

وعين الرضا عن كل عيب كليلة كما أن عين السخط تبدي المساويا

"Rıza gözü hiç bir ayıbı görmez.

Öfke gözü de kötülükleri ortaya çıkarır."

Bu hakikatin ibretli belgelerinden biri de İsviçre'deki faziletli hanımlardan büyük akıl ve ilim sahibi yaşlı bir kadının üstadımız (Muhammed Abduh)a söylediği "Ben seni tanımadan önce Hıristiyanlardan başkasında kutsallık olacağını zannetmiyordum" cümlesidir. İnsanların ahlakı hakkında geniş bilgisi olan ve eğitim alanında Birçok eseri bulunan bu hanım, insanların kendilerinden uzakta olanların durumları ve tarihleri hakkında daha önceki nesillerin bilmedikleri bilgilere ulaştığı bu asırda böyle zannederse Hicaz'daki ümmî bir insanın Allah'ın vahyi olmadan on üç asır önce o kavim hakkında bu hakikate ulaşabileceği zannedilebilir mi?

963. Âl-i İmrân, 3/75.

Menâr Tefsiri

TEFSÎRU'L-KUR'ÂNİ'L-HAKÎM
TEFSİRU'L MENÂR



ŞEYH MUHAMMED ABDUH
MUHAMMED REŞÎD RIZÂ

V/67-120, VI/1-53

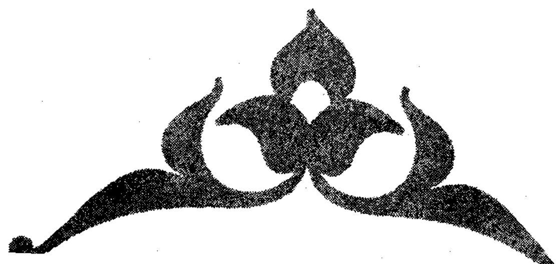
7

YEDİNCİ CİLT



ekin

بسم الله الرحمن الرحيم



TEFSÎRU'L-KUR'ÂNİ'L-HAKÎM TEFSÎRU'L-MENÂR
Şeyh Muhammed Abduh
Muhammed Reşîd Rızâ

VII. CİLT

Arapça Baskı:
Dâru'l-fikr li't-tıbâ'ati ve'n-neşri ve't-tevzî'

ISBN
978-975-8507-77-1

Çevirenler:
Mehmet Erdoğan (V/67-81)
İbrahim Tüfekçi (V/82-120; 6/1-53)

Yayına Hazırlama ve Koordinasyon:
Hamza Türkmen, Fikret Başar

VII. Cildin Redaksiyonu:
Yılmaz Çakır, Mehmet Ali Aslan

Son Okuma:
Zehra Ç. Türkmen, Murat Ayar

Basım Tarihi:
Ekim 2011

Kapak / İç Düzen
Necmettin Asma

Baskı / Cilt
İstanbul Matbaacılık
Gümüşsuyu Cd. Işık San. Sit.
No: 21 B Blok Topkapı - Zeytinburnu - İstanbul
Tel: 0212 482 51 66

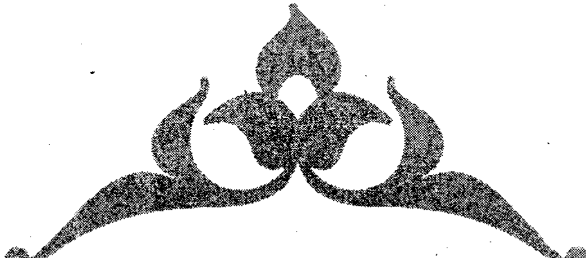


EKİN YAYINLARI
Fevzi Paşa Cd. Kınalızade Sk. 13/2 Fatih/İstanbul
Tel.: (0 212) 524 10 28 - 534 58 08
Faks: (0 212) 631 55 27
menartefsiri@gmail.com

MENAR TEFSİRİ HAKKINDA

Bu tefsir, sahih nakil ile apaçık aklı bir araya getiren yegâne tefsirdir; hikmet-i teşrîi (ilahi yasamanın hikmetini) açıklamakta, Allah'ın insanların hayatına egemen olan yasalarını (sünnetullah) sergilemekte, Kur'ân'ın her zaman ve mekandaki bütün insanlar için hidayet, yol gösterici olduğunu ortaya koymakta, Kur'anın yol göstericiliği ile bu asırda ona sırt çevirmiş Müslümanların durumunu, buna karşın onun ipine sımsıkı sarılan selefin (ilk kuşak Müslümanların) durumunu karşılaştırmakta ve değerlendirmeler yapmaktadır. Bütün bunları yaparken kolay bir dil ve üslup kullanmış, tefsiri ilmi ve edebi kavramlara boğmaktan kaçınmış, herkesin anlayabileceği fakat aydınların da kendilerini müstağnî göre cmeyeceği bir düzey tutturmuştur. Bu tefsirin mahiyetini ve İslâm'ın bilge âlimi **Üstad İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh**'un (r) Ezher'de verdiği derslerde izlediği yöntemi kısaca bu şekilde özetleyebiliriz.

Seyyid Muhammed Reşîd Rızâ



İÇİNDEKİLER

MÂİDE SÛRESİ

﴾ MÂİDE SÛRESİ ﴿

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ وَإِن لَّمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ
وَاللَّـهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّـهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴾67﴿ قُلْ يَا
أَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلَىٰ شَيْءٍ حَتَّىٰ تُقِيمُوا التَّوْرَاةَ وَالْإِنجِيلَ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُم
مِّن رَّبِّكُمْ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِّنْهُم مَّا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا فَلَا
تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴾68﴿ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ
وَالنَّصَارَىٰ مَنْ آمَنَ بِاللَّـهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا
هُمْ يَحْزَنُونَ ﴾69﴿

67- Ey Rasûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer yapmazsan O'nun risaletini (peygamberliğini, mesajını) tebliğ etmemiş olursun. Seni insanlardan Allah korur. Allah kâfir kavmi hidayete erdirmez.

68- De ki: Ey Ehl-i Kitab! Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirileni ikame etmedikçe herhangi bir şey üzerinde değilsiniz. Andolsun ki Rabbinden sana indirilenler onlardan çoğunun azgınlığını ve küfrünü artıracaktır. Kâfir topluluktan dolayı üzülme.

69- İman edenler, Yahudi olanlar, Sabiiler ve Hıristiyanlardan kimler Allah'a ve ahiret gününe iman eder ve salih amel işlerlerse onlar hakkında bir korku yoktur ve onlar üzülmezler.

"Ey Rasûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et." Daha önce Hz. Peygamber'e *"Rasûl"* diye sadece bu sûrede ve iki defa hitap edildiğini söylemiştik ki bu, onlardan ikincisidir. Bunların ikisi de Ehl-i Kitab'ı İslam'a davet ve onlarla din üzerine tartışma bağlamında zikredilmiştir.

Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi Yerine Vasi Olarak Atamış mıdır?

Bu ayetin nüzul sebebi hakkında Selef müfessirleri arasında ihtilaf vardır. İbn Merdûye ve Ziyâ (*el-Muhtâra*'da) İbn Abbas'tan; Ebu'ş Şeyh, Hasan'dan; Abd b. Humeyd, İbn Cerir, İbn Ebû Hâtim ve Ebu'ş Şeyh de Mücahid'den bu ayetin İslam'ın ilk yıllarında ve genel tebliğ döneminden sonra indiğini gösteren görüşler rivayet ediyorlar. Bu görüşe göre bu ayet, Medenî bir sûrenin sonuna davetin son döneminde onun ilk dönemini hatırlatmak için konulmuştur. İbn Ebû Hâtim, İbn Merdûye ve İbn Asâkir de Ebû Saîd el-Hudrî'den onun Gadir-i Hum gününde Ali b. Ebû Tâlib hakkında indiğini rivayet ediyor.

Şîa'nın İmam Muhammed b. Bâkır'dan rivayet ettiğine göre *"Rabbinden ona indirilen"*den maksat, Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin halifeliğine ait olup Hz. Peygamber'in, ümmetinden bazılarına zor gelmesinden korkarak açıklamadığı metindir. Allah bu ayetle Peygamber'i bunu açıklamaya teşvik etmektedir.

İbn Abbas'tan naklettikleri bir rivayete göre Allah, Hz. Peygamber'e Hz. Ali'nin velayetini insanlara bildirmesini emretti; o da, *"Amcasının oğlunu kayırdı."* demelerinden ve bundan dolayı kendisi aleyhinde laf etmelerinden korktu. Gadir-i Hum'da kendisine bu ayet inince Hz. Ali'nin elini tuttu ve *"Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır. Allah'ım! Ona dost olana dost ol ve ona düşman olana düşman ol."* dedi.

Bu konuda Şiîlere ait çeşitli görüş ve rivayetler vardır. Bunlardan biri de Sa'lebî'nin *Tefsir*'inde zikrettikleridir. Buna göre Rasûlullah'ın (s), Ali (r) ile dostluk hakkındaki bu sözü beldelerde dolaştı ve yayıldı. Hâris b. Numân el-Fihrî bunu duyunca devesinin üzerinde Hz. Peygamber'e geldi. O sırada Peygamber Ebtah'ta idi. Hâris inip devesini bağladı ve ashabından bir grubun içinde iken ona "Ya Muhammed! Bize Allah'tan naklen Allah'tan başka ilah olmadığına ve senin Allah'ın Rasûlü olduğuna şehadet etmemizi emrettin, biz de senden kabul ettik." Sonra İslam'ın diğer esaslarını saydı ve şöyle dedi: "Buna razı olmadın nihayet amcanın oğlunun pazılarını uzattın, onu bizden üstün tuttun ve *'Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır.'* dedin. Bu, senden mi, Allah'tan mı?" Hz. Peygamber de *"Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin olsun ki o, Allah'ın emridir."* dedi. Hâris dönmüş devesine giderken "Allah'ım! Eğer bu, senin nezdinden olan hak ise üzerimize semadan taşlar yağdır ya da bize acıklı bir azap ver!"[1] diyordu. Daha deve-

1. Enfal, 8/32.

sine varmadan Allah ona bir taş attı ve taş, başının tepesine düştü, dübüründen çıktı. Allah da indirdi: *"Bir isteyen, kâfirlere olacak bir azap istedi..."*[2] Bu rivayet uydurmadır. Meâric Sûresi Mekkîdir. Allah tarafından hikâye yoluyla nakledilen Kureyş kâfirlerinden birine ait söz, onların hicretten önce söylemiş oldukları bir sözü hatırlatmak içindir ve bu hatırlatma da Enfal Sûresi'ndedir. O da Bedir Savaşı'ndan sonra, Maide Sûresi'nin inişinden birkaç sene önce inmiştir. Bu rivayetin zahirine bakılırsa; bu, Hâris b. Numan Müslüman imiş ve dinden dönmüş. Sahabe arasında da bilinmiyor. Ebtah Mekke'dedir ve Hz. Peygamber Gadir-i Hum'dan Mekke'ye dönmemiştir. O, orada Veda Haccı'ndan Medine'ye dönüşünde konaklamıştır.

"Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır." hadisini Ahmed (*Müsned*'de) Berâe'den ve Büreyde'den, Tirmizî, Nesâî ve Ziya (*Muhtâra*'da) Zeyd b. Erkam'dan, İbn Mace de Berâ'dan rivayet ederler.[3] Bazıları onu hasen kabul ederler. Zehebî bu lafızla sahih sayar ve buna *"Allah'ım! Ona dost olana dost ol ve ona düşman olana düşman ol."* ilavesi yapanların senedini de güvenilir bulur. Bir rivayete göre o insanlara hitap etti ve dinin esaslarını anlattı, Ehl-i Beyt'i hakkında tavsiyede bulunup *"Ben içinizde iki değerli şey bıraktım: Allah'ın Kitabı ve neslim, Ehl-i Beytim. O ikisi hakkında bana nasıl halef olacağınıza bakın. O ikisi havzda bana gelene kadar ayrılmayacaklar. Allah benim mevlamdır ve ben de her mü'minin velisiyim."* dedi. Sonra Ali'nin elini tuttu ve dedi: ... Bunu da yukarıda zikri geçenlerden başkaları zayıf senetlerle rivayet ederler. Bu rivayetlerden birine göre Hz. Ömer, Hz. Ali ile karşılaşır ve ona "Kutlu olsun sana. Sabah akşam her mü'min erkek ve kadının mevlası oldun." der.

Bunun Yemen'de Hz. Ali ile birlikte bulunanların onun hakkında konuşmaları ve ona dil uzatmaları üzerine onun bunlardan uzak olduğunu beyan etmek için söylendiği de zikredilir ki olay şöyledir: Hz. Peygamber Hz. Ali'yi bir seriyye ile Yemen'e gönderir. Karşısına çıkanlarla çarpışır ve kimileri de onun vasıtasıyla Müslüman olur. Sonra Hz. Peygamber'le birlikte hacca yetişmek için acele eder ve kendi yerine askerlerinin başına yanındakilerden birini bırakır. O adam da onlardan her birine Hz. Ali'nin beraberindeki elbiselerden bir elbise giydirir. Ordusu yaklaşınca (Hz. Ali) onları karşılamaya çıkar ve üzerlerindeki elbiseleri görür. Bunu yanlış bulur ve elbiseleri onlardan çıkartır. Ordu da bundan memnuniyetsizliğini açığa vurur.

---

2. Meâric, 70/1.
3. Bkz: Ahmed, *Müsned*, I/118-119, 152; IV/281, 368, 370; V/361, 370; Tirmizî, *Menâkıb*, 19; İbn Mâce, *Mukaddime*, 11.

Bureyde el-Eslemî'den de şunlar rivayet edilir: Yemen savaşında Hz. Ali ile birliktedir ve ondan sertlik görür, onu Hz. Peygamber'e şikayet eder. Hz. Peygamber de bazı mü'minlerin Ali'yi (r) haksız yere -çünkü o sadece Hakk'ı memnun eden şeyler yapmıştı- şikayet ettiğini görünce Gadir-i Hum'da insanlara hitap eder ve Ali'den (r) razı olduğunu, onun kendisi hakkındaki velayetini ve mü'minlerin onunla dost olmaları gerektiğini açıkladı. Gadir-i Hum, iki Harem (Mekke ile Medine) arasında Cuhfe'ye iki mil uzaklıkta ve Râbiğ yakınlarında bir yerdir. Hz. Peygamber'in orada konakladığını ve Zilhicce'nin sekizinde orada insanlara hitap ettiğini söylerler. Büveyhoğulları zamanında dört yüzlerde Şiîler bu günü bayram haline getirdiler.

Ehl-i Sünnet bu hadisin imamet veya hilafet anlamındaki yönetim velayetine delalet etmediğini, bu kelimenin Kur'an'da o anlamda kullanılmadığını söylerler. Onlara göre oradaki velayetten maksat destek olma ve sevgi velayetidir. Allah bu konuda hem mü'minler hem de kâfirler hakkında *"Onlar birbirlerinin velisidirler."*[4] der. Buna göre hadisin manası, *"Ben kime yardımcı ve dost isem Ali de onun yardımcısı ve dostudur."* yahut da *"Kim bana dost ise ve yardım ediyorsa o Aliye de dost olsun ve yardım etsin."* şeklindedir. Netice itibariyle hadis, onun Hz. Peygamber'i takip ettiğini, ona yardım edene yardım ettiğini ve Peygamber'e (s) yardım edenlerin ona da yardım etmeleri gerektiğini ifade ediyor. Bu şüphesiz büyük bir meziyettir. Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir'e, Ömer'e (r) ve Osman'a (r) yardım etmiş, onlara dost olmuştur. Dolayısıyla bu hadis Hz. Ali'nin de yaptığı gibi bunlara dost ve destek olan bir kişinin aleyhine bir delil değildir. Hatta böyle birinin lehine, bu sayılanlara kin duyanların ve onlardan uzaklaşanların da aleyhine delildir. Ama hadisin ona karşı Muaviye'ye taraftar olup destek verenlerin aleyhine delil olması doğrudur. Bu, imamlık konusuna delalet etmez; aksine imam olarak da, imama tâbi biri olarak da ona yardımcı olmaya delalet eder. Eğer hadis, Hz. Peygamber'in hitap ettiği sırada imamlığa delalet etseydi o zaman Hz. Ali Hz. Peygamber'in sağlığında da imam olurdu. Hâlbuki Şia da böyle bir şey söylemiyor. Bu konuda her iki tarafa ait çeşitli görüşler varsa da biz bunları uzun uzadıya ele almak ve aralarında tercih yapmak istemiyoruz. Çünkü bunlar Müslümanların arasını açan ve aralarına düşmanlık ve kin sokan polemik tarzı şeylerdir. Halklar arasında mezhep taassubu baskın olduğu sürece böyle ihtilaflı konularda hakkı aramaları veya ihtilaftan kaynaklanan düşmanlık ve ayrılıktan uzaklaşmaları ümidi görülmüyor. Ama bu taassup ortadan kalksa ve büyük çoğunluk bunu terk etse o zaman bu

4 Mâide, 5/51; Enfal, 8/72, 73; Tevbe, 9/71; Câsiye, 45/19.

veya o görüşün doğruluğunun tespit edilmesi Müslümanlara zarar vermez. Çünkü o takdirde konuyu sadece insaf ve ibret alma aynasıyla bakarak incelerler; neticede haklıları överler, hatalı olanlar için de Allah'tan af dilerler. *"Ey Rabbimiz! Bizi ve iman ile bizi geçenleri bağışla. Kalplerimizde iman edenlere karşı kinden yana eser bırakma. Şüphesiz sen çok şefkatli, çok merhametlisin."*[5]

Biz şunu açıkça ifade ediyoruz ki eğer imamet meselesi hakkında Kur'an'dan veya hadisten bir nass bulunsaydı bu tevatür halini alırdı ve yaygınlık kazanırdı, meydana gelen bu ihtilaflar da olmazdı. Hz. Ali Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün Müslümanların emîrliğini yapmaya kalkışırdı, onlara hitap eder bu nassı hatırlatırdı. O vakitte açıklanması iyi olacak şeyleri açıklardı. Eğer Hz. Peygamber'den sonra Allah'ın ve Rasûlü'nün emriyle kendisinin imam (başkan) olduğuna inansaydı bunu yapması gerekirdi. Fakat o da Ehl-i Beyt'inden veya onu başkalarına tercih edenler Ehl-i Beyt'inden yahut destekçilerinden başka birisi de böyle bir şey söylememiş veya bu ayeti delil getirmemiştir. Böyle bir şey Sekîfe gününde de Hz. Ömer'den sonraki şûra gününde de olmamıştır. Onun zamanında bu olaydan önce veya sonra böyle bir şey gerçekleşmemiştir. Hâlbuki o, hiçbir kınayıcının kınamasından korkmayan, sözde de amelde de takiyye nedir bilmeyen birisidir. Bütün bu meseleler fırkaların oluşmasından ve mezhep taassubundan sonra ortaya çıkmış, bunlarla ilgili rivayetler uydurulmuş ve deliller istinbat edilmiştir. Halifelik vasiyetinin Ehl-i Kitab ile tartışma bağlamında gündeme gelmesinin bir münasebeti yoktur. Böyle bir şeye Kur'an'ın belagati rıza göstermez. Aksine eğer Hz. Peygamber onun kendisinden sonra halife olacağını ifade etmek ve bunu insanlara tebliğ etmek isteseydi bunu Veda haccındaki hutbesinde söylerdi. O, insanları tebliğ görevini yerine getirdiğine dair şahit olmalarını istediği ve onların da buna şahitlik ettiği, sonra da Allah'ı bu olaya şahit tutuğu bir hutbedir. Hatta ayetin bağlamını, öncesini ve devamını da bir tarafa bırakalım; bu ayetin bizzat kendisi de buradaki tebliğden maksadın, insanlara Hz. Ali'nin başkanlığını tebliğ etmek olmasını kabul etmez. ***"Tebliğ et."*** emir cümlesinden sonra gelen ***"Eğer yapmazsan..."*** şart cümlesi, korunma işinden bahseden cümle ve kâfirlerin hidayete eremeyeceklerine dair sebep bildiren zeyl mesabesindeki cümle, bunlardan herhangi birisi ile insanlara başkanlık meselesinin tebliğ edilmesi arasında ilişki yoktur. Ayet, aslında taklit gözü ile değil, basiret gözü ile incelenmelidir.

Hadise gelince; onu rehber kabul ederiz ve Hz. Ali el-Murtezâ'yı da onu dost bilenleri de dost biliriz ve onlara düşman olanlara düşman oluruz.

---

5. Haşr, 59/10.

Bunu Hz. Peygamber'i dost bilmek gibi kabul ederiz. Onun neslinin hep birden, Allah'ın ona indirdiği Kitab'dan ayrılmayacaklarına, Kitab ve neslin Peygamber'in halifeleri olduğuna inanırız. Bu konuda "Gadir Olayı" dışında sahih hadis vardır. Onlar bir konuda ittifak ederlerse onu kabul ederiz ve ona tâbi oluruz. Bir konuda anlaşmazlığa düşerlerse onu da Allah'a ve Rasûl'üne havale ederiz.

Ayetten ilk anda akla gelen manaya bakılırsa burada kastedilen, rivayet tefsircilerinin de naklettikleri gibi İslam'ın ilk yıllarındaki genel tebliğ emridir. Eğer böyle olmasaydı bundan maksadın, bu ayetten sonraki Ehl-i Kitab'a karşı tebliğ işi olması da muhtemel olurdu. Buna göre sanki Allah söyle demektedir: Sana Ehl-i Kitab hakkında indirileni tebliğ et ve onlara son söz olacak şeyi söyle. Eğer onun ne olduğunu sorarsan cevabı da şudur: ***"De ki: Ey Ehl-i Kitab! Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirileni ikame etmedikçe herhangi bir şey üzerinde değilsiniz."***

Eğer İbn Merdûye ve Ziya'nın rivayet ettikleri İbn Abbas hadisi sahih ise başka bir ihtimale imkân yoktur. O, şöyle der: "Rasûlullah'a (s) 'Sana semadan en şiddetli olarak hangi ayet indirildi?' diye soruldu. O da şöyle cevap verdi: *'Mevsim (hac mevsimi) günlerinde Mina'da idim. Müşrik Araplar ve hangi kabileden olduğu bilinmeyen insanlar o mevsimde toplanmıştı. Cebrail bana indi ve 'Ey Rasûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer yapmazsan O'nun risaletini (peygamberliğini, mesajını) tebliğ etmedin demektir.' dedi. Akabe'nin yanında kalktım ve 'Ey insanlar! Size (karşılığında) cennet olmak üzere Rabbimin mesajlarını tebliğ etmede bana kim yardım eder? Ey insanlar! Allah'tan başka ilah olmadığını ve benim O'nun size gönderilmiş elçisi olduğumu söyleyin ki felah bulursunuz, kazanırsınız ve cennet sizin olur.' dedim. Ne bir adam ne bir kadın ne bir cariye ne de bir çocuk kaldı, hepsi de üzerime toprak ve taş atıyor, 'Yalancı Sabii..!' diyorlardı. Bana bir şey arız oldu ve 'Ya Muhammed! Eğer Allah'ın Rasûlü isen Nuh'un, kavminin helaki için beddua ettiği gibi senin için de onlara beddua etmenin zamanı geldi.' dedi.* Hz. Peygamber ise *'Allah'ım! Kavmime hidayet ver. Onlar bilmiyorlar. Sana itaatte bana icabet etmeleri için onlara karşı bana yardım et.'* dedi. Amcası Abbas geldi ve onu onlardan kurtardı, onları yanından kovdu." Bu konuda daha fazlası gelecek.

Allah'ın Risaletini/Mesajını Gizlemenin Mahiyeti

"Eğer yapmazsan..." Yani sana emredilen genel tebliği yapmazsan. Burada tebliğ edilmesi istenen hususlar daha önce sözü edilen ihtimale bağlı olarak ona indirilenlerin tamamının tebliği -ki cumhur bu görüştedir- ve-

yahut da Ehl-i Kitab'a ait olanın tebliğidir. Sözlü veya fiilî eziyetten yahut da hem sözlü hem fiilî eziyetten korkarak geçici bir süre için de olsa onları gizlemek suretiyle bunu yapmazsan ***"O'nun risaletini (peygamberliğini, mesajını) tebliğ etmedin demektir."*** Yani cürüm olarak risaleti tebliğ etmemen ve gönderilme sebebin olan görevi ifa etmemen sana yeter. Onun gönderilme sebebi Rabbinden kendisine indirilenleri tebliğ etmektir. *"Senin görevin, tebliğden ibarettir."*[6] Cumhura göre manası şöyledir: Eğer Rabbinden sana indirilenlerin bir kısmını gizlemek suretiyle onların tamamını tebliğ etmezsen sanki sen O'ndan hiçbir şey tebliğ etmedin. Çünkü bir kısmını gizlemek, tamamını gizlemek gibidir. Bu, *"Kim bir cana karşılık veya yeryüzünde fesattan dolayı olmaksızın bir can öldürürse o sanki bütün insanları öldürmüştür."*[7] ayeti tarzındadır. Nâfi, İbn Âmir ve İbn Ebî Bekr'in çoğul olarak ***"risâlâtihi"*** (*O'nun mesajlarını*) şeklindeki kıraati de bu görüşe kuvvet veriyor.

Bu kıraate göre fiildeki olumsuzluk manası, Hz. Peygamber'in tebliğ etmekle görevli olduğu vahiy meselelerinin her birini tamamen içine alır. Yalnız bu, vakıa olarak tebliğ etmediği anlamında değil, hükmen tebliğ etmediği anlamındadır. Allah sanki şöyle demektedir: Eğer yapmazsan sanki sen risalet meselelerinden hiçbirini tebliğ etmemiş olursun. Çünkü bu meseleler bir bütündür, parçalanamaz. Bu her ne kadar cumhurun görüşü ise de İmam Râzî bu bakış tarzını zayıf bulur ve gerekçesini de şöyle açıklar:

"Buna göre bazı meselelerin terk edilmesi, her meselenin tebliğinin fiilen veya hükmen terk edilmesi anlamına gelir. Fiilen terk edilmiş olması gerçeğe aykırıdır. Hükmen de terk edilmiş sayılamaz. Çünkü bir namazı terk edenin bütün namazları terk etmiş sayılması doğru değildir. Hâlbuki buradaki mana bazı açılardan benzerlik üzerine kurulmuştur. İman ve küfür gibi hükümde parçalanma kabul etmez bir konuya ibadetler ve günahlar gibi parçalanabilen meselelerle karşı çıkılamaz. Tebliğin terk edilmesi -eğer bunun vukuu caiz ise- küfürdür. Bu tür mananın başka benzerleri de vardır ve onlar da bunu desteklerler. Allah bazı peygamberlerin yalanlayanların, bütün peygamberleri yalanlamış gibi olacağına hükmetmektedir: *'Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler; Allah ile peygamberleri arasında ayırım yapmak isteyenler; kimine inanırız, kimini inkâr ederiz diyenler ve bu arada bir yol edinmek isteyenler... İşte bunlar tam kâfirdirler.'*[8] Öteki bakış açısını destekleyen şeyler de vardır. Bir kişiyi öldüren, bütün insanları öldürene benzetilmiştir.

6. Şûra, 42/48.
7. Mâide, 5/32.
8. Nisâ, 4/150-151.

Bu konudaki ayet daha önce geçmişti. Diğerlerinin tekil olarak *"risâletehû"* şeklindeki kıraat ise risaletin aslının yerine getirilmediği manasına gelir.

Çoğul şekliyle *"risaletlerin tebliği"*nden Kur'an'da Ahzab Sûresi'nde Zeyd ve Zeyneb kıssasından sonra bahsedilir: *"Allah'ın risaletlerini (mesajlarını) tebliğ edenler ve O'ndan çekinenler ve Allah'tan başka hiç kimseden çekinmeyenler..."*[9] Cemaatin tamamı çoğul olarak *"risâlâti"* şeklinde okumuşlardır. Tekil olarak *"risâlete"* şeklindeki okuyuş şaz kıraattir. A'râf Sûresi'nde ve başkasında da bu şekilde çoğul olarak gelmiştir.[10] Fakat buraya şahit olarak Ahzab Sûresi'ndekini zikretmek daha münasip olur. Çünkü Zeyd ve Zeyneb kıssası hakkında inen ayetler, Hz. Peygamber'e değerli şahsiyeti ile ilgili olarak inenlerin en şiddetlisidir. Allah orada şöyle der: *"Hani kendisine Allah'ın ihsanda bulunduğu ve senin de ihsanda bulunduğun kimseye 'Eşini yanında tut ve Allah'tan sakın.' diyordun ve Allah'ın açığa çıkaracağı şeyi içinde gizliyordun, Allah'tan çekinmen gerektiği halde sen insanlardan çekiniyordun."*[11] Hatta Hz. Âişe ve Enes (r) "Eğer Peygamber Kur'an'dan bir şey saklasaydı, bu ayeti saklardı!" derler.

Şöyle bir soru sorulabilir: Allah, peygamberleri, onlara tebliğ etmelerini emrettiği şeylerden herhangi birini saklamaktan korumuştur. Eğer böyle bir şey olmasaydı zaten insanlar onun tebliğine güvenemeyecekleri için peygamberliğin hikmeti de olmazdı. Buna rağmen tebliğ etme emrinin burada açıkça ifade edilmesinin ve onun bir kısmının saklanmasının tamamının saklanması demek olacağı şeklinde pekiştirilmesinin hikmeti nedir?

Bu soruya şöyle cevap veririz: Bunun Hz. Peygamber'e nispetle ve insanlara nispetle ayrı ayrı hikmeti vardır. Hz. Peygamber'e nispetle hikmeti Allah'ın ona, tebliğin kesin bir emir olduğunu, o konuda kendisine bir muhayyerlik hakkı tanınmadığını, içtihat yoluyla vaktinden bir miktar geciktirmek suretiyle geçici bir süre için de olsa saklanmasının caiz olmadığını bildirmesidir. Çünkü eğer bu nass olmasaydı Hz. Peygamber'in içtihat yoluyla vahyin bir kısmını insanlar onu kabul edebilecek güce erişene, dinleyince onu reddetmeyecekleri ve bundan dolayı Peygamber'e eza etmeyecekleri bir zamana kadar geciktirmesi caiz olurdu. İnsanlara nispetle hikmeti de insanların bu hakikati nass ile bilmeleri, o konuda anlayış ve görüşleri farklı olduğu takdirde bundan dolayı mazur olmamalarıdır.

---

9. Ahzab, 33/39.
10. A'râf, 7/62, 68, 93, 144; Cin, 72/23, 28.
11. Ahzab, 33/37.

Hz. Peygamber'in azatlısı Zeyd b. Hârise'ye Zeyneb'i boşama iznini geciktirmesi birinciyi yani o açık ifadenin Peygamber'e nispetle hikmetini teyit eder. Hz. Peygamber, Allah'ın Zeyd ile Zeyneb'in evlenmelerine -o ikisinin karakterlerinin uyuşmayacağını ve onu boşamak zorunda kalacağını bile bile- sırf boşamadan sonra onunla kendisinin evlenmesi ve böylece evlat edinme suçu ve ondan doğan geçersiz işler iptal olsun diye hükmettiğini biliyordu ve buna rağmen ona boşama izni vermeyi geciktirmişti. Hz. Peygamber insanların onun hakkında *"Oğlunun boşadığı kadınla evlendi."* demelerinden çekiniyordu. Çünkü o, peygamber olmadan önce Zeyd'i evlat edinmişti. Allah Zeyd'in Zeyneb'i boşaması ve onunla Hz. Peygamber'in evlenmesi için bir vakit tayin etmediğinden Hz. Peygamber'in içtihadı onun beşerî karakterine ve boşamanın sevimsizliği şeklinde görülen şeriatın zahiri ile amel etmeye uygun düştü. Bundan dolayı Zeyd ona Zeyneb'in geçimsizliğinden şikayet ettikçe *"Eşini yanında tut ve Allah'tan sakın."* diyordu, Zeyd'in onu mutlaka boşayacağını ve kendisinin onunla evleneceğini bildiği halde bunu gizliyordu. Bunun gecikmesini istiyordu. Eğer vahyin tebliğinde gevşeklik bulunsaydı bu gibi bazı vahiy meselelerinin içtihat ile geciktirilmesi caiz olurdu. Bu benzerlik ve münasebetten dolayı Zeyd, Zeyneb'i boşadıktan sonra Peygamber'in onunla evlenmesi suretiyle Allah, kendi isteğinin; evlat edinmenin ve ona bağlı hususların iptalinin uygulanmasını istedi. Vahyin tebliği meselesini ve insanların söz veya fiillerinden çekinerek tebliği geciktirmesinin caiz olmayacağını açıkladı. Bundan dolayı da Allah Ahzab Sûresi'nde bu meselenin peşinden peygamberlere sıkıntı olmayacağı, onların Allah'ın risaletlerini tebliğ etmeleri, O'ndan çekinmeleri ve başkasından çekinmemeleri hakkındaki sünnetini açıklar.[12]

Kur'an dışındaki bazı vahyin ve vahiy dışındaki nebevi bilginin insanların tamamından veya ekserisinden gizlenmesinin caiz olduğuna dair bize nakledilen sözler ve görüşler ile bu ayetin ve bu manadaki ayetlerin onların görüşleri ile uyumlu bir şekilde tevil edilmesi de ikinci meseleyi yani bunun insanlara nispetle hikmetini teyit eder. Eğer konu ile ilgili bu ayet olmasaydı bu nasıl olabilirdi? Buhari ve Muslim ile *Sünenler*'de zikredildiği gibi bazı insanların Hz. Ali'ye Allah'ın vahiyden veya din ilminden onlara yani Ehl-i Beyt'e özel bir şey tahsis edip etmediğini sormaları da bu kabildendir. Bu konuda çeşitli lafızlarla ifade edilen birçok rivayet vardır. Bunlardan birine göre Ebû Cuhayfe Hz. Ali'ye "Sizde vahiyden Allah'ın Kitabı'ndakinden başka bir şey var mı?" diye sorar. Hz. Ali de "Hayır. Taneyi yaran ve insan-

12. Bkz: Ahzab, 33/38-39.

ları yaratana yemin olsun ki, Allah'ın bir adama Kur'an hakkında vereceği anlayıştan ve bu sahifedekinden başkası yok." der. (Soru soran diyor ki:) "Bu sahifedeki ne?" dedim. O da "Akl (öldürülenin diyeti), esirin kurtarılması ve bir Müslümanın bir kâfire karşılık öldürülmemesi." dedi. Hz. Ali'nin sözündeki istisnanın munkatı istisna[13] olduğu gayet açıktır. Çünkü Kur'an hakkındaki anlayış, vahiyden değildir. Sahifedeki öyledir ki ondaki de akl (yani öldürme diyeti) ve esirin kurtarılmasıdır...[14]

Bazı âlimlerin dediğine göre Hz. Ali'ye bu sorunun sorulmasının sebebi, aşırı görüşteki bazı Şiîlerin insanlar arasında Hz. Ali ve onun Ehl-i Beyt'i nezdinde Hz. Peygamber tarafından insanlardan ayrı olarak onlara tahsis edilmiş vahiy bulunduğunu söylemeleri veya bunu yaymalarıdır. Onların bir kısmından takiyye usulüyle gizlemenin caiz olduğu rivayet edilir.

Bilgi Kaynakları ve Bâtınilerin İstismarı

İnsanlar arasında şöyle diyenler de vardır: Allah'ın peygamberlere vahyettikleri çeşit çeşittir. Bazısı sadece kendilerine aittir ve Allah'ın onları hiç kimseye tebliğ etmelerine izin vermez. Bazısını bütün insanlara tebliğ etmelerini emreder. Bazısını da sadece ona ehil gördükleri kişilere tahsis ederler, onlara bildirirler. "Peygamberlerin ilmi, zâhir ve bâtın diye iki kısımdır. Zâhir olan geneldir, bâtın olan özeldir." diyenler buradan hareket ederler. Bazı tasavvuf ehli ve Bâtıniler bu vehimler denizinde uzun uzun yüzerler.

Bâtınilerin, mezheplerindeki imamları şüphelerle ve şüpheye düşüren tevillerle İslam'ı yıkmak isteyen zındıklardır.

Bu şüphe ve tevillerden bazıları bir kısım tasavvuf erbabı arasında da revaç bulmuştur. Bunun sebebi onların Kur'an ve Sünnet ilmindeki zayıflıklarıdır. Onlar uydurma hadislere yapışırlar ve Buharî'nin *Sahih*'indeki Ebû Hureyre hadisi gibi bazı sahih hadislerin ve eserlerin zahirini esas alırlar. Ebû Hureyre "Rasûlullah'tan (s) iki kap (dolusu hadis) ezberledim. Onlardan birini yaydım. Diğerini de yaysaydım bu yemek borusu kesilirdi." der ve bu esnada boynuna işaret eder. Çünkü boyun kesilince yemek borusu da kesilir. Mutasavvıflar kendilerindeki hakikat ilminin Ebû Hureyre'nin bu diğer kabında olanlar türünden olduğunu iddia ediyorlar. Onlardan bazıları da şeyhlerinin, Bâtıni ilmi bazı sahabîlerden veya Ehl-i Beyt imamlarından

13. Arapçada istisna edatından sonraki kısım, istisna yapılan kısım ile farklı cinslerden olursa buna "munkatı istisna" denir. (Çev.)

14. Bu hadisin rivayetlerini ve onların manalarını *Menâr Dergisi*'nin 17. sayısının beşinci cüzünde açıkladık.

almalarını sağlayan, onlara kadar uzanan bir senede sahip olduklarını zannediyorlar.

Muhakkik/Araştırmacı ilim adamlarına göre ise Ebû Hureyre'nin, sakladığı hadislerden maksadı fitnelere ve Kureyşli sefih toycukların yani Emevîlerin ellerinde meydana gelecek olan din ve dünya ile ilgili konulardaki fesada dair hadisleridir. Yine Ebû Hureyre'nin altmış senesinden ve çocukların emîrliğinden kendini koruması için Allah'a dua ettiği rivayet edilir. O, elli yedi senesinde vefat etmiştir. Elli dokuz senesinde vefat ettiği de söylenir. Altmış senesinde de Muâviye'nin oğlu Yezid yönetime gelir. Buradan bilinir ki Ebû Hureyre onun emîrliğinden Allah'a sığınıyordu ve Allah da onu korudu, onun yönetiminin kara günlerini görmedi.

Yine Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre o, Müslümanların din işlerini ifsat eden Kureyş toycukları hakkında da "Eğer onları isimleri ile söylemek isteseydim bunu yapardım." diyordu. Bu gösteriyor ki Ebû Huzeyfe b. Yemân gibi o da fiten ve zulüm emîrleri le ilgili haberleri Hz. Peygamber'den duymuştu. Fakat bunlar gerçekleştikçe o istibdatçı ve bozguncu emirlerin kendisinden intikam almalarından korktuğu için bunları gizliyordu. Bu böyle olmakla birlikte din işlerinden birinin gizlenmesi haramdır. Bu durum icma ile, Kur'an ve Sünnet'ten nasslar ile sabittir. Hem onları nasıl gizleyebilir ki? Buhâri ve başkaları onun "İnsanlar Ebû Hureyre hadisi çoğalttı diyorlar. Eğer Allah'ın Kitabı'ndaki iki ayet olmasaydı hiç hadis söylemezdim." dediğini ve daha sonra da *"İndirdiğimiz beyyineleri ve hidayeti biz Kitab'da insanlara açıkladıktan sonra onları gizleyenlere Allah da lanet eder, (lanete yetkili olanlar da) lanet ederler. Ancak tövbe edenler, ıslah edenler ve açıklayanlar bundan müstesnadır. Onların tövbelerini kabul ederim. Ben tövbeleri çok kabul eden, çok merhamet edenim."*[15] ayetlerini okuduğunu rivayet ederler.[16]

Ebû Davûd, Tirmizî, İbn Mâce ve İbn Hıbbân (*Sahih*'inde) ondan *"Kime bir bilgi sorulur da onu gizlerse kıyamet gününde ona ateşten bir gem vurulur."* hadisini rivayet ederler.[17] Bu hadis başkasından da rivayet edilir ve onun sahih ve hasen çeşitli tarikleri vardır. Bunlardan bazılarının lafzına göre bu tehdit, mutlak olarak gizleme fiili dolayısıyladır.

15. Bakara, 2/159-160.

16. Buhârî, *İlm*, 42; *Muzâraa*, 17. Buhari'deki bu rivayetlere göre o bu iki ayeti okumuştur. Reşid Rıza rivayetin devamı olarak Âl-i İmrân, 3/187. ayeti de okuduğunu söylüyor: *"Hani Allah, kitap verilenlerden, onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz, diye taahhüt almıştı. Onlar da bunu sırtlarının arkasına atmışlardı ve az bir baha karşılığı satmışlardı. Satın aldıkları şey ne kötüdür!"*

17. Ebû Davûd, *İlm*, 9; Tirmizî, *İlm*, 3; İbn Mâce, *Mukaddime*, 24.

Şüphe edilemeyecek olan gerçek şu ki Hz. Peygamber Allah'ın kendisine indirmiş olduğu Kur'an'ın tamamını tebliğ etmiş ve açıklamıştır, hiçbir din bilgisini herhangi bir şahsa özel olarak vermiş değildir. Din bilgisi bakımından hiç kimsenin başkasından Kur'an'ı anlamaya dayalı olan bilgi dışında üstün tarafı yoktur. Bu bilgi de iki çeşittir: Kesbî ve vehbî.

"Kesbî bilgi"ye şu ilimlerle ulaşılır: Sünnet ilmi; sahâbe, tâbi'in ve ilk nesil emsâr (bölge) âlimlerine ait eserlere dair bilgi, Arapçadaki kelimeler ve bu dilin üsluplarına dair bilgi, varlık bilgisi, insanla ilgili bilimler, Allah'ın yaratmadaki sünnetine dair bilgi. Kur'an'ı anlamada bir kısmı aklî ve bir kısmı naklî olan bu kesbî bilgilerden yararlanılır.

"Vehbî bilgi" ise Hz. Ali'nin "Allah tarafından bir kula verilen anlayış" olarak işaret ettiği bilgidir. Kesbî ilim sahipleri işte bu vehbî olan kısım ile birbirlerine üstünlük sağlarlar. Arapça, Sünnet ve eserler hakkında bir bilgisi olmayanın bu vehbî ilimden de nasibi yoktur. Çünkü kesbî olan kısım asıldır ve vehbî bilgiyi o üretir. Kastalânî *Buhârî Şerhi*'nde "Hz. Ali'nin sözü Kur'an'ı anlamak suretiyle müfessirlerden nakledilmemiş yeni bilgilerin çıkarılabileceğine delalet eder. Âlimler Kur'an'la ilgili her yeni anlayış için iki şart ileri sürerler: Birincisi Arap dilinin delaletinin şümulüne uygun olması, ikincisi de dinin kesin esaslarına aykırı olmaması..." diyor. Bu açıklama ile Bâtınilerin ile Sûfiyyenin aşırı takımından olan vahdet-i vücutçuların ve Allah'ın Kitabı ile kendi arzularına göre oynayan benzerlerinin sapıklıkları düşmüş oluyor. Bugünlerde Kur'an'ı en uç noktada tahrif eden Türkçe bazı eserler telif eden Deccal Ubeydullah da bu son gruptandır. Yazdıkları ne Arapçaya ne de İslam'ın asıllarına veya fürûuna uymaktadır. "*Kavm-i Cedîd*" ve "*Son Cevap*" bu tür kitaplarındandır. Öyle görülüyor ki bu kitapları yazmadaki maksadı Türkleri İslam'dan nefret ettirmek ve ondan çevirmektir.[18]

Biz birçok kere belirttik ki Kur'an, dinin aslıdır ve Sünnet de onun açıklamasıdır, ondan hüküm çıkarmadır. Buna dair bazı delilleri *Tefsir*'de ve *Menâr* dergisinde yazdık. Sonra bu konuda İmam Şâfiî'den nakil yapmayı uygun gördük. O, "Peygamber'in hükmettiklerinin tamamı, onun Kur'an'dan anla-

18. Afgan asıllı bir Jön-Türkçü olan Ubeydullah Afgani bilhassa Ramazanlarda Ayasofya Camii'nde irad etmiş olduğu vaazların derlemesi olan *Kavm-i Cedid*'i 1915'te yayınlamıştır. "*Türkün Türkten başka dostu yoktur!*" sözü Ubeydullah Afgani'ye aittir. Ubeydullah Efendi "ümmetçiliği", "Arap İslamcılığı" olarak tanımlar. Ubeydullah Afgani camilerin duvarlarındaki "Arap halifelerin/Raşit halifelerin" isimlerinin kaldırılmasını teklif etmektedir. Müellif, İttihad-ı İslam yerine İttihad-ı Kavmiyet'i önerir. Ona göre "İslam Birliği" sadece sembolik bir anlam taşımalıdır. Ubeydullah Efendi ümeranın bazı dini ahkâmı askıya alabileceklerini de ibadet dilinin Türkçe olması gerektiğini savunur. (Yayıncı)

dıklarıdır." diyor. Bunu Alûsî *Rûhu'l Beyân*'da söylüyor. Allah Kur'an'ı kendisine indirme ve onu insanlara açıklama hususunda Hz. Peygamber'i özel olarak seçmişken onu vehbî anlama özelliğine kim ondan daha layık olabilir ki?! Bu konunun açıklaması daha önce bu sûrenin başlarında *"Dininizi bugün sizin için ikmal ettim..."*[19] ayetinin tefsiri esnasında geçti. Kur'an'ın din ilimlerinin kaynağı olduğunu ispat sadedinde Sûfiyye'nin en büyüklerinden, başkalarından rivayet edilmeyen sözler rivayet edilmiştir. Hatta onlardan bazıları Kur'an'ın bütün ilimlerin ve her türlü kevnî hakikatin kaynağı olduğunu açıkça söyler. İleride *"Kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık."*[20] ayetinin ve bu manadaki ayetlerin tefsirinde bu konuya tekrar döneceğiz ve hakkını vereceğiz.

Allah'ın Hz. Peygamber'i Korumasının Keyfiyeti

"Seni insanlardan Allah korur." Rivayet tefsircileri ve Tirmizî, Ebu'ş Şeyh, Hâkim, Ebû Nuaym, Beyhakî ve Taberânî'nin bazı sahabelerden rivayet ettiklerine göre Hz. Peygamber Mekke'de bu ayet inmeden önce korunuyordu. Bu ayet inince koruma işi terk edildi. Ebû Tâlib, onun korunmasına en çok özen gösteren kişiydi. Onu amcası Abbas da koruyordu. Câbir ve İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber korunuyordu ve amcası Ebû Tâlib her gün beraberinde olup onu korumak üzere Hâşimoğullarından adamlar gönderiyordu. Nihayet bu ayet indi ve o, *"Ey amca! Şüphesiz Allah beni korudu, gönderdiğin kişilere ihtiyaç yok."* dedi.

Ayetteki ***"Ye'simuke mine'n nâs"*** (***Seni insanlardan korur.***), *"Onların sana suikast yapmalarına mani olur."* demektir. Bu kullanım, su kabının (kırbe) ağzının bağlandığı deri veya ipten kayış anlamındaki *"isâmu'l-kırbe"*den alınmıştır. Buradaki *"insanlar"*dan maksat kâfirlerdir ki vahyin tebliğ edilmesi onların kâfirliklerini ve sapıklıklarını, inançlarının ve amellerinin bozuk olduğunu açıklamayı, kendilerinin ve atalarının kusurlarını ortaya koymayı gerektiriyordu. Bu ise onları kızdırıyor, ona eziyet vermeye sevk ediyordu. Müşrikler bundan dolayı sözle ve fiil ile ona eziyet vermeye kalkışıyorlardı. Ebû Talib'in ölümünden sonra Dâru'n-Nedve'de ona komplo kurmak için görüşmeler yaptılar ve onu öldürmeye karar verdiler. Fakat Allah, onu onlardan korudu. Hicretten sonra da Yahudiler böyle yaptılar. Bundan dolayı bu ayetin iki defa indiği de söylenmiştir. Ayet iki defa inmese de Hz. Peygamber'in, onların ezası için hedef durumunda olduğuna, onu onla-

19. Mâide, 5/3.
20. Enfal, 8/38.

rın tuzağından koruyanın Allah olduğuna delalet etsin ve onlardan önce de kendi kavminden olan müşriklerin ona eziyet ettiklerini hatırlatsın diye Ehl-i Kitab'a karşı tebliğ bağlamında bir yere konmuştur.

"Allah kâfir kavmi hidayete erdirmez." Bu, onun korunmasının sebebini açıklayan bir zeyl cümlesidir. Yani Allah, tebliğden dolayı sana eziyet etme durumunda olan o insanları, o kâfir topluluğu bundan bekledikleri sonuca ulaştırmaz. Onlar kaybetmiş olurlar ve Allah'ın sözü tamamlanır ve din onunla kemale erer.

"De ki: Ey Ehl-i Kitab! Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirileni ikame etmedikçe herhangi bir şey üzerinde değilsiniz." Yani Ehl-i Kitab'dan Yahudilere ve Hıristiyanlara, kendilerine tebliğ ettiğin hususlarla ilgili olarak şöyle de: Siz din konusunda dikkate alınacak bir şey üzerinde değilsiniz. Tevrat'ı ve İncil'in davet ettikleri hususları; katıksız tevhidi, salih ameli yerine getirmedikçe, onların İsmail evladından peygamber geleceğine dair müjdesinin gereğini yapmadıkça Musa'ya, İsa'ya ve peygamberlere mensubiyetiniz size fayda sağlamaz. O Peygamber'den Hz. İsa "Rûhu'l-hak" ve "Paraklit" olarak söz etmiştir. Yine Allah'ın size o Peygamberin dilinden indirdiklerinin yani Kur'an-ı Kerim'in gereklerini yerine getirmedikçe de bu mensubiyet size fayda vermez. Allah tedrici gelişme ve yükselme konusundaki sünnetine göre nebilerin ve Rasûllerin dinini o Kur'an ile tamamlamıştır.

*"Rablerinden onlara indirilen"*den maksadın, *"diğer peygamberlere indirilenler"* olduğu da söylenir. Nitekim *"Onlar, eğer Tevrat ve İncil'i ve Rablerinden onlara indirilenleri yerine getirselerdi üstlerinden ve ayaklarının altlarından yerlerdi."*[21] ayetindeki ifade için de bunun benzeri söylenmişti. Bununla ilgili açıklama orada yapıldığı ve aradan da çok zaman geçmediği için burada konuyu tekrar ele almıyoruz. Ancak orada daha önce geçmiş olan hal hikâye ediliyordu, burada ise mevcut hal açıklanmaktadır. Her iki zaman diliminde de bu, aleyhlerine bir delil olarak ortadadır. Onlar bu hitaptan önce de, buna muhatap oldukları sırada da o kitapların gereğini yerine getirmiyorlardı ve onlar bugün oldukları gibi o zamanda da onları yerine getirecek güçte değillerdi. Bu onları acze düşürme ve geçmiş peygamberlerine tâbi olmak suretiyle Son Peygamber'e tâbi olmaya ihtiyaçları kalmadığı şeklindeki iddialarını çürütme amaçlı bir cümledir. Yoksa o kitapların tahrif edilmemiş olduklarını ifade etmez. Bu durum bizim günümüzde Hıristiyanlık propagandası yapan Amerikan, Alman veya İngilizlere şöyle dememize benzer:

21. Mâide, 5/66.

"Ey bizi Tevrat ve İncil'e tâbi olmaya davet edenler! Siz ve dindaşlarınız ellerinizdeki Tevrat ve İncil'in gereğini yerine getirmedikçe biz sizi dikkate almayız ve sizin imanlı, dinine bağlı, davetinde samimi ve doğru kişiler olduğunuzu kabul etmeyiz. Bunu kabul etmemiz için kitabınıza uygun olarak siz düşmanlarınızı seviniz, size lanet edenleri memnuniyetle karşılayınız, Kayser'in hakkını Kayser'e veriniz ve her türlü otoriteye, Allah'tandır diye itaat ediniz. Birisi size saldırınca ona misli ile mukabelede bulunup saldırmayınız aksine sağ yanağınıza vurmuşsa siz ona sol yanağınızı çeviriniz. Cehennemî öldürme aletleri hazırlamadaki rekabeti bırakınız ki yeryüzünde barış olsun. Bu bol paralardan ve geniş servetten vazgeçiniz. Çünkü deve iğnenin deliğinden geçmedikçe zenginlik de göklerin melekûtuna girmez. Yarının rızkını önemsemeyin... Biz sizin bu kitaplarda sözü edilenlerin tam karşıtı olduğunuzu görüyoruz. Siz her yöneticiye itaat etmiyor aksine kendinize imtiyaz sağlıyorsunuz ve sizden olmayan dinler ve yöneticiler üzerinde hâkimiyet kuruyorsunuz. Yeryüzünün herhangi bir yerinde sizden birisine saldırılsa devletinizin kılıçlarını çekiyor, toplarını sadece o saldıran kişiye de değil onun ülkesine ve devletine yöneltiyorsunuz. Neticede intikamınızı size yapılan saldırının kat kat fazlası ile alıyorsunuz. Mensubu olduğunuz medeniyetlerin ve devletlerin dünyanın servetini, ziynetini ve nimetini ele geçirmekten, ezici kuvvet ile başka toplumları sizin hizmetinize amade kılmaktan, bu fâni dünyanın itibarlıları arasına girmede sizinle rekabet edenleri ezmek için hazırlık yapmaktan başka düşüncesi yok. Çünkü siz ebedî olan melekûtun itibarına önem vermiyorsunuz. Sizin bizi de davet ettiğiniz bu kitapların gereğini yapmadıkça biz sizin bunları Allah'ın kitabı saydığınıza inanmayız." Şimdi Hıristiyanlık propagandası yapanlar onlara yönelik bu tarz bir hitaptan dolayı bizi, onların kitaplarında tahrif, eksiklik ve fazlalık olmadığını itiraf etmiş sayarlar mı? Yoksa bunun onları susturmak için cedel tarzında ifade edilmiş bir karşı delil olduğunu mu anlarlar? Evet, bunu anlarlar. Fakat onlar sıradan halka "Bu ayet, Tevrat ve İncil'de tahrif olmadığının belgesidir." diyorlar.

"Andolsun ki Rabbinden sana indirilenler onlardan çoğunun azgınlığını ve küfrünü artıracaktır." Bu, başındaki lâm harfinin delalet ettiği yemin ile pekiştirilmiş yeni (müste'nefe) bir cümledir. Allah tarafından Son Peygamber Muhammed'e (s) indirilen ve dinin tamamlanmasını sağlayan Kur'an'ın Ehl-i Kitab'dan çoğunun fesatçılıktaki azgınlıklarını artıracağını ve onların küfürlerine küfür katacağını ifade etmektedir. Çünkü onların Allah ve Peygamber'i hakkında sağlam bir imanları ve o kitapların yönlendirdiği salih

amelleri yoktur. Onların çoğu putperest geleneklere, mensubiyete dayanan tutuculuğa, düşük âdet ve amellere sahiptirler. Bundan dolayı da Kur'an'a insaf gözüyle bakmazlar. Hak dinlerinin gerçek tarafına ait onları İslam'ın gerçeğini anlamaya yaklaştıracak bir şeyleri yok ki onun sayesinde Allah'ın dininin tek olduğunu, öncekinin başlangıç, bunun ise tamamlayıcı olduğunu bilsinler. Aksine İslam'a tutucu ve düşman bir gözle bakıyorlar. Küfür ve azgınlıklarının artmasının sebebi de bu. Tuğyan, normal sınırı aşmak demektir.

Burada sözü edilen "çoğu"nun dışında kalanlar yani tevhit esasına bağlı olanlar ve o geleneklerin, hak nuru ile aralarında perde teşkil etmediği kimseler ise Kur'an'a basiret gözü ile bakıyorlar ve biliyorlar ki o, Rablerinden gelen haktır ve onun indiği kimse de kitaplarında müjdelenen son peygamberdir. Böyle olunca da onlar ilimden ve vicdani selametten nasiplerine göre imana koşuyorlar.

Kur'an'ın inişinin burada Peygamber'e ve ayetin baş tarafında ise -onlara inenden maksadın Kur'an olduğu şeklindeki meşhur görüşe göre- onlara nispet edilişi arasında şu fark vardır: Kur'an'ın onlara indirildiği şeklindeki hitap ile onların Kur'an'a muhatap oldukları, ona davet edildikleri vurgulanmaktadır. *"Deyiniz ki: Biz Allah'a ve bize indirilenlere... iman ettik."*[22] ayeti de bunun gibidir. Kur'an'ın Peygamber'e indirilişinden maksat ise onun sadece ona indirildiğini anlatmak değildir. Bu ifade bununla birlikte onun ona indirilişinin, onların azgınlıklarına ve küfürlerine sebep olduğu hissini de uyandırmaktadır. Buna göre onlar Kur'an'ı onun inançlarını, edeplerini ve düzenlemelerini inkâr ettikleri veya bunları çirkin buldukları için değil sırf onun indiği Peygamber'e ve onun kavmi olan Araplara düşman oldukları için kabul etmiyorlar. Bunun, onların Kur'an'dan uzak olduklarını, onda hiç nasipleri bulunmadığını ifade ettiği de söylenmiştir.

"Kâfir topluluktan dolayı üzülme." Yani onlara üzülme. Çünkü onlar öyle bir topluluk ki küfür onlarda yerleşmiş ve onların ayrılmaz bir vasfı olmuştur. -Burada zamir kullanılmayıp da ismin açıkça söylenmesindeki nükte de budur.- Allah ve gerek kendi kavminden gerekse Abdullah b. Selâm ve benzeri alimler gibi onlardan iman edip sana tâbi olanlar senin için yeterlidir.

Râgıb ***"esâ"***nın *"hüzün"* manasında olduğunu söyler. Bu kelime aslında geçen bir şeyden dolayı onun ardından gelen keder demektir.

---

22 Bakara, 2/136.

Müslümanın bu ayetten alacağı ders şudur: Müslümanlar da Kur'an'ın ve orada Rablerinden kendilerine indirilenlerin gereğini yerine getirmedikçe, onun hidayetine uymadıkça din konusunda dikkate alınacak bir şey üzerinde olmazlar. Allah'ın hücceti bütün kulları için aynıdır. O, bizden önce nasıl Ehl-i Kitab'ın, kendilerini Allah'ın vahyinden uzaklaştıran o geleneklerini -o vahyin sonradan gelen eksiltme ve ilavelerle tahrif edilmesine rağmen- kabul etmemişse, kitabımızı bundan korumuş olduğu halde bizim göstereceğimiz benzer davranışı haydi haydi kabul etmez. İnsanlar bundan gafiller. Mezheplere mensup olmaktan memnunlar, imamlarımızın izinden gitmiyorlar, dinin hikmetine ve mekasıdına/maksatlarına bakmıyorlar. *"Kendilerini bir şey üzerinde sanıyorlar. Dikkat! Onlar yalancıların ta kendisidir!"*[23] Dine mensubiyet ahirette ancak dinin kitabını yerine getirmekle fayda verince Allah bu delilden sonra da dinin esaslarını açıklıyor ki bütün ilâhî kitapların ikame edilmesinden (yerine getirilmesinden) maksat da bu esaslardır. Bunlardan dolayı sevap ve ceza gelir. Bunun için Allah şöyle diyor:

"İman edenler, Yahudi olanlar, Sabiiler ve Hıristiyanlardan kimler Allah'a ve ahiret gününe iman ederlerse ve salih amel işlerlerse onlar hakkında bir korku yoktur ve onlar üzülmezler." Bu ayetin buraya konulmasının siyak-sibak, öncesi ve sonrası ile münasebeti, Ehl-i Kitab hakkında yapılacak açıklamadır. Buna göre onlar Allah'ın dinini ve kendilerini mükellef tuttuğu hususları, bunların sebeplerini de maksatlarını da yerine getirmemişler, kitapların bütün metinlerini muhafaza etmemişler, ellerinde mevcut olanı da zahiri üzere bırakmamışlar, Allah'a ve âhiret gününe salih atalarının iman ettiği gibi iman etmemişler, onların yaptıkları gibi salih ameller işlememişlerdir. Bu durumdan sadece içlerinden az bir miktar istisnadır ki onlar da zamanın katmanları arasında veya dağların yamaçlarında yahut çeşitli beldelerin kıyısında köşesinde gizlenmiş kimselerdir. Bunlar Allah'ın birliğine inandıkları için işkenceye maruz kalıyorlar, kilise geleneklerini kabul etmedikleri için zındıklıkla veya heterodokslukla itham ediliyorlardı.

Bu ayetin bir benzeri Bakara Sûresi'nde geçti. İsteyen o ayetin *Tefsir*'in birinci cildindeki geniş açıklamasına bakabilir. Yalnız bu ayette oradakinde olmayan bir lâfzî konu var. Burada **"es-Sâbiûn"** (*Sabiiler*) kelimesi merfu olarak ve **"en-Nasârâ"** (*Hıristiyanlar*) kelimesinden önce zikrediliyor. Bu kelimenin merfu olmasının çeşitli izahları vardır ve bunların en meşhuruna göre o, mübtedâdır ve haberi de hazfedilmiştir. *"Ve's-Sâbiûne kezâlik"* (*Sabiiler de öyledir.*) takdirindedir. İkinci bir izah şekline göre ise bu kelime "inne"nin

23. Mücadele, 58/18.

isminin mahalline atfedilmiştir. Kurada olduğu gibi "inne"nin ismi mebnî bir kelime olursa Kufeli nahivciler bunu Fasih Arapça kabul ederler. Bu, "İnneke ve Zeydun sadîkâni" (Sen ve Zeyd arkadaşsınız.) demek gibidir. Fakat Basralılar bunu kabul etmezler. Şairin şu ifadesi de bu tarz kullanım türündendir:

وإلا فاعلموا أنا وأنتم بغاة ما بقينا في شقاق

"Aksi takdirde biliniz ki biz ve siz,
İhtilafta kaldığımız sürece haksızlık edenlerdeniz."

İ'rab bir sanattır ki Arapların sözlerinin ve anlamalarının doğruluğunu tespit için ondan yararlanılır. Fakat lügatlerin tamamının tespitinde asıl olan onların ehlinden duyulmasıdır. Bu kullanımın fasih olduğu da duyma (sem'â) yoluyla tespit edilmiştir. Fakat acaba buradaki nükte (incelik) nedir? Normalde mansub bir kelime mansub bir kelime üzerine atfedilirken burada buna aykırı olarak "sâbiûn" kelimesinin merfu oluşunun fasihliğindeki nükte zihni uyarmaktır. Kıyamet gününde korku ve üzüntünün olmamasının, nefisleri temizleyen ve onları Firdevs cennetine mirasçı olmaya hazırlayan sahih iman ve salih amel şartına bağlı olması bakımından her ne kadar Sâbiîlerle ilgili hüküm; Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlarla ilgili hüküm ile aynı ise de Sâbiîlerin de Ehl-i Kitab olduğu hakkında zihin uyarılmaktadır. Onların bu hali bu ayete muhatap olan kişilerce bilinmediği ve onların da hüküm bakımından Ehl-i Kitab ile müşterek oldukları zannedilmediği için gramerdeki normal dizinin değiştirilerek bu duruma dikkat çekilmesi belagat açısından güzel olmuştur. Bu tür değiştirme ancak bu gibi ifadelerde yani irabı değişen ve benzerlerinden farklı olan şey durumuna dikkat çekilmesi istenen özel bir sıfata sahip ise o zaman fasih sayılır. Mesela "İnne Zeyden ve Amran -ve kezâ Bekrun- (veya -Bekrun kezâ-) kadirûne alâ munâzarati Hâlidin" dense bu söz ancak eğer Bekir'in Halit ile münazaradan aciz olduğu zannediliyorsa ve bu zannın yanlışlığına, Zeyd ve Amr gibi onun da bu güce sahip olduğuna dikkat çekilmek isteniyorsa o zaman fasih olur.

Burada sözlü ve yazılı anlatımdaki belagat alanına giren genel bir kural vardır: İşitenin veya bakanın dikkatini çekmesi istenen kelimeler veya cümleler diğerlerinden ayrılır. Bu maksatla ya Arapça gibi dillerde mutlak olarak (yazılı-sözlü ayırımı olmadan) i'rab dizilişi değiştirilir veya hitabette ses yükseltilir yahut da yazıda mürekkebin rengi değiştirilir veya oranın üstüne çizgi çekilir. Müslümanlar tefsirlerde Kur'an'a ayet kısmı ve şerhlerde

de metinleri kırmızı mürekkeple yazıyorlar. Basılı eserlerde özellik atfettikleri sözlerin mesela bazı tefsir kitaplarında Kur'an ayetlerinin üstüne çizgi çekiyorlar. Daha sonra ise onlardan çoğu Batılıları taklit ederek bu çizgileri dikkat çekmek istedikleri sözün altına koymaya başladılar.

Bazı İslam düşmanları Kur'an'da nahiv açısından yanlışlık olduğunu iddia etme cüretinde bulundular ve *"es-Sâbiûn"* kelimesinin burada merfu oluşunu da böyle bir yanlış saydılar. Bu, hem ahmaklık hem de bilgisizliktir. Bu cüret, nahiv kurallarının ilk anda akla gelen zahirinden ve bununla birlikte lügatin nahivden değil nahvin lügatten çıkarıldığını bilmemeden veya bilmez görünmeden kaynaklanıyor. Eğer nahiv kuralları Araplara ait olduğu sabit olan bazı sözleri muhtevasına almıyorsa bunun sebebi o kurallardaki eksiklikten başkası değildir. Araplardan nakledildiği sabit olan her şey doğru Arapçadır. Araplara lafızlarda hata nispet edilemez. Fakat manalarda hata edebilirler. İnsanlara ait dillerden hiç biri bir anda ortaya çıkmamıştır. Diller de ilerler ve tedrici olarak genişlerler. Zamanımızda bazı Frenklerin ilmî ve edebî kurumlarında yapılanlar istisna edilirse dillerin kelime ve terkiplerindeki yenilikler, üslupları ve kelime üretimindeki uygulamalar toplumun bütün fertleri veya bazı grupları arasında gerçekleşen istişare ve anlaşmalarla olmaz. Yenilik ve farklı uygulama fertlerin ve özellikle de şair, hatip gibi fasihliği ile meşhur kişilerin işidir. Eğer itirazda bulunan o kişi aklı zayıf, İslam'a karşı taassubu kuvvetli biri olmasaydı bu lafzın Hz. Peygamber'den rivayet edilmiş olması onu böyle bir itirazdan alıkoyardı. Onun ona Allah'tan indirildiğine iman etmese bile böyle bir itiraz ileri sürmezdi. Araplar bu ifadeyi kabul etmişler ve güzel bulmuşlarken ve onun üzerinde günümüzdeki akademilerde alınan kararlardan daha güçlü bir ittifak hâsıl olmuşken nasıl itiraz edebilirdi ki? Aksine aylak Arap bedevilerin birinden tek ravi ile nakledilmiş olması bile onun bu tarz itirazına engel olurdu. Keşke bilebilsem o kör mutaassıp, Shakspeare gibi birisinin İngilizcede ve Victor Hugo gibi birisinin Fransızcadaki yeniliklerini de böyle dil yanlışı ve hatası sayıyor mu?

Buradaki ikinci lâfzî mesele olan *"es-Sâbiûn"* (*Sâbiîler*) kelimesinin *"en-Nasârâ"* (*Hıristiyanlar*) kelimesinden önce zikredilmesi hakkında da daha önceki *"ellezîne âmenû"* (*iman edenler*)den maksadın kalpleri ile iman etmedikleri halde dilleri ile iman ettiklerini iddia eden münafıklar olduğunu söyleyenler bu sıralamanın şöyle bir nükte içerdiği görüşündedir: Burada sözü edilen sınıflar arasında; imanı sahih olduğu ve salih amelle de desteklendiği takdirde tövbesi kabul edilmeye layık olandan başlanıp daha layık olana doğru bir sıra izlenmiştir. Buna göre Hıristiyanlar tövbesi kabul edilmeye

en yakın sınıftır ve onları da sırasıyla Sabiiler, Yahudiler ve münafıklar izler. Yalnız bilinmektedir ki *"vav"* ile yapılan atıf sıralama anlamı içermez, sadece sayılanların hükümde müşterek olduklarını ifade eder. Öyleyse kiminin önce kiminin sonra zikredilmesinden hareketle bir nükte zorlamasına gerek yoktur.

لَقَدْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَأَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ رُسُلًا كُلَّمَا جَاءَهُمْ رَسُولٌ بِمَا
لَا تَهْوَىٰ أَنفُسُهُمْ فَرِيقًا كَذَّبُوا وَفَرِيقًا يَقْتُلُونَ ﴿70﴾ وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةٌ
فَعَمُوا وَصَمُّوا ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا كَثِيرٌ مِّنْهُمْ وَاللَّهُ بَصِيرٌ
بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿71﴾ لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ وَقَالَ
الْمَسِيحُ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ إِنَّهُ مَن يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ
حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنصَارٍ ﴿72﴾ لَقَدْ كَفَرَ
الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ وَمَا مِنْ إِلَٰهٍ إِلَّا إِلَٰهٌ وَاحِدٌ وَإِن لَّمْ يَنتَهُوا عَمَّا
يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿73﴾ أَفَلَا يَتُوبُونَ إِلَى اللَّهِ
وَيَسْتَغْفِرُونَهُ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿74﴾ مَّا الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ
خَلَتْ مِن قَبْلِهِ الرُّسُلُ وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ انظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ
الْآيَاتِ ثُمَّ انظُرْ أَنَّىٰ يُؤْفَكُونَ ﴿75﴾

70- Andolsun ki İsrailoğullarından taahhüt aldık ve onlara peygamberler gönderdik. Bir peygamber onlara ne zaman gönüllerinin istemediğini getirmişse bir kısmını yalanladılar ve bir kısmını da öldürüyorlar.

71- Hiçbir fitne olmayacak sandılar ve görmediler, duymadılar. Sonra Allah tövbelerini kabul etti. İçlerinden çoğu sonra (yine) görmediler ve duymadılar. Allah onların yaptıklarını görendir.

72- Andolsun ki "Allah, Meryem oğlu Mesih'tir." diyenler kâfir oldular. Hâlbuki Mesih "Ey İsrailoğulları! Benim Rabbim ve sizin de Rabbiniz olan Allah'a ibadet edin. Kim Allah'a şirk koşarsa şüp-

hesiz Allah ona cenneti haram kılar ve onun varacağı yer ateştir. Zalimlerin yardımcıları yoktur." demişti.

73- Andolsun ki "Allah, üçün üçüncüsüdür." diyenler kâfir oldular. Tek bir ilahtan başka hiçbir ilah yoktur. Eğer onlar dediklerinden vazgeçmezlerse içlerinden kâfir olanlara kesinlikle acıklı bir azap dokunacaktır.

74- Allah'a tövbe etmiyorlar mı ve O'ndan bağışlanma istemiyorlar mı? Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir.

75- Meryem oğlu Mesih sadece bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçti. Annesi de çok doğrudur. İkisi de yemek yiyorlardı. Bak onlara ayetleri nasıl açıklıyoruz? Sonra bak nasıl döndürülüyorlar?

Yahudilerin Görmeyen, Duymayan Tutumlarının Akibeti

Allah Ehl-i Kitab'la ilgili uzun bir konuya İsrailoğullarından taahhüt alması ve içlerinden nakipler göndermesi ile başlamıştı. Daha sonra burada konunun sonlarında aynı şeyi tekrar hatırlattı. Burada hem onu hem de onunla birlikte onlara peygamberler gönderdiğini ve onların bu peygamberlere karşı nasıl davrandıklarını zikrediyor ve diyor ki:

"Andolsun ki İsrailoğullarından taahhüt aldık ve onlara peygamberler gönderdik. Bir peygamber onlara ne zaman gönüllerinin istemediğini getirmişse bir kısmını yalanladılar ve bir kısmını da öldürüyorlar." Daha önce de geçtiği gibi ***"mîsak"*** *(taahhüt)*, belgeli, tekitli ahittir (söz, taahhüt) ve Allah onlardan bu taahhüdü Tevrat hakkında almıştı.[24] Bu sûrenin başlarında ve bir önceki sûrenin de sonlarında açıklandığı gibi onlar bu taahhüdü bozdular. Onların peygamberlere karşı davranışlarının özetini de Allah bu genel kaide ile açıklıyor: Ne zaman bir peygamber onlara gönüllerinin istemediği bir şey getirse -o şeyin beraberinde hem hakka hem de onların isteklerine uygun başka şeyler de olsa bile- ona karşı iki muamele tarzından biri ile hareket ediyorlardı: Ya beraberinde ondan yüz çevirmeyi ve ona karşı gelmeyi de bulunduran yalanlama ya da öldürme ve kan dökme. Zahir olan o ki ***"kullemâ câehum rasûlun"*** *(bir peygamber geldikçe)* cumhurun dediği gibi ***"rasûl"*** kelimesinin sıfatı değil, isti'nâf-ı beyâniyyedir (mukadder sorunun cevabı). Burada *"rasûl"* kelimesi tekil olarak zikredildikten sonra kendilerine

24. Bkz: Mâide, 5/13.

yapılan muamele bakımından peygamberlerin iki gruba ayrılmış olmaları caizdir. Çünkü o her ne kadar tekil ise de tekrar ve teaddüd ifade eden *"kullemâ"*dan sonra gelmiştir. Kimisi *"kullemâ"*nın cevabının "büyüklendiler ve yüz çevirdiler" takdiri ile kaldırılmış olmasını güzel bulur ve bundan sonraki açıklamayı büyüklenmeden ve peygamberlerin hidayetini kabul etmemeden doğan hali açıklayan mukadder sorunun cevabı sayar. Bu güzel bir yaklaşımdır. Çünkü tefsiri daha önce geçen *"Ne zaman bir peygamber size gönüllerinizin istemediğini getirse büyüklenmediniz mi? Bir kısmını yalanladınız ve bir kısmını da öldürüyorsunuz."*[25] ayeti ile uyumludur. Yalanlama gibi öldürme de daha önce geçmiş zamanda olmuş bir hadise olmasına rağmen öldürmenin muzâri (şimdiki zaman) kipi ile ifade edilmesinin nüktesi şudur: Böylece o çirkin öldürme suçu tablolaşmakta ve sanki o anda oluyormuş gibi o kötü hal gözler önüne getirilmektedir. Bu da onların ayıplarının yüzlerine vurulmasında ve kendilerinin kınanmasında mübalağa ifade etmektedir. Ayet onların fesatçılıkta ve isteklerine tâbi olmada en sert ve çetin gemiye bindiklerini ve bunların da onları dalalete soktuğunu, artık peygamberlerin nasihatinin ve hidayetinin onların kalplerinde etkili olmadığını hatta onları daha fazla yalanlamaya ve kâfirliğe, o seçkin rehberleri öldürmeye sevk ettiğini ifade ediyor.

"Hiç bir fitne olmayacak sandılar." Bunu öyle zannettiler ki o zan nefislerine yerleşti ve yaptıklarından dolayı onlar için bir fitne olmayacağı hususunda kuvvet bakımından ilim gibi oldu. ***"Fitne"***, şiddetli sıkıntılarla imtihan etmek demektir. Mesela güçlü toplumların onlara musallat olmaları ve onları öldürmeleri, tahrip etmeleri, onlara işkence yapmaları bir fitnedir. Fitneden maksadın kıtlık ve felaketler olduğu da söylenmiştir. Fakat burada bu mana zahir değildir. İlk anda akla gelen, burada özet olarak ifade edilen hususun, İsra Sûresi'nin -Benî İsrail Sûresi de denir- başlarında tafsilatlı olarak anlatılanlar olduğudur: *"Kitapta İsrailoğullarına hüküm olarak şunları bildirdik: Andolsun ki yeryüzünde iki defa fesat çıkaracaksınız ve çok çok yükseleceksiniz. O ikisinden ilkinin vakti gelince üzerinize bize ait çok güçlü kullar göndereceğiz. Onlar diyar diyar dolaşıp araştıracaklar. Bu, yapılmış (yapılacak) bir vaaddir. Sonra size onlar üzerine tekrar hücum imkânı vereceğiz ve sizi mallarla, çocuklarla takviye edeceğiz, sayınızı daha çok yapacağız. Eğer iyilik yaparsanız kendinize iyilik yaparsınız. Eğer kötülük yaparsanız o da kendinizedir. Sonuncunun vakti gelince yüzünüzü kötü etsinler diye, mescide (mabede) ilk defa girdikleri gibi yine girsinler diye ve üstüne çıktıkları şeyleri iyice yok etsinler*

25. Bakara, 2/87.

diye... Umulur ki Rabbiniz size merhamet eder. Eğer siz dönerseniz Biz de döneriz ve cehennemi kâfirler için zindan yaparız."[26] Oradaki iki fesada burada şu ifadelerle işaret edilmektedir:

"Görmediler, duymadılar. Sonra Allah tövbelerini kabul etti. Sonra (yine) görmediler ve duymadılar." Yani Allah'ın Kitabı'nda yer alan ve zalim, fesatçı kavimleri cezalandırdığına delalet eden ayetlerini, o ayetleri tasdik eden, mahlûkatla ilgili sünnetini görmediler. Peygamberlerin onlara getirdikleri öğütleri ve Allah'ın, taahhüdünü bozanları, dininin rehberliğinin dışına çıkıp kendi arzularına uyanları, kendine de insanlara da zulmedenleri cezalandırdığına dair uyarılarını dinlemediler, duymadılar. Onlar bunları görmeyip duymayınca, zulüm ve fesada dalınca Allah da onlara Babillileri musallat etti ve onlar diyar diyar dolaşıp araştırdılar, Mescid-i Aksâ'yı yaktılar, malları yağmaladılar, halkı esir edip hâkimiyetini ve bağımsızlığını elinden aldılar. Sonra Allah onlara acıdı ve tövbelerini kabul etti. Hâkimiyetlerini ve şereflerini onlara geri verdi. Sonra tekrar görmediler ve duymadılar, zulümlerine ve yeryüzündeki fesatçılıklarına, haksız yere peygamberleri öldürme fiillerine geri döndüler. Bu sefer de Allah onlara önce Persleri, sonra da Romalıları musallat etti ve bunlar onların hâkimiyetlerini, bağımsızlıklarını yok ettiler.

"İçlerinden çoğu" ifadesi *"görmediler, duymadılar."* fiillerinin faillerinden bedeldir. Yahut da Ezd kabilesinden bazı Arapların lehçelerinde olduğu gibi bu ifade faildir ve fiillerdeki *"vav"* çoğulluk alametidir. Nahivciler bunların lehçelerini içlerinden birinin söylediği *"ekelûnî'l-berâğîs" (beni pireler yediler)* cümlesi ile zikrederler. Burada, basiretsizliğin ve kulakların mühürlü olmasının onların bütün fertlerini içine alan bir durum olmadığı, ekseriyetinin bu halde oldukları anlatılmak istenmektedir. Kur'an'ın fesadı toplumdan çoğuna veya onun ekseriyetine nispet ederken gösterdiği bu titizliğin hikmetini biraz yukarıda *"Onların çoğunun yaptıkları ise ne kötüdür!"*[27] ayetinin tefsiri esnasında açıklamıştık. Allah toplumları günahlardan dolayı onlar aralarında çoğalır ve yaygınlaşırsa cezalandırır, ender olan az günahların genel fesat veya ıslahta tesiri olmaz. Bunun için de Allah *"İçinizden sadece zulmedenlere isabet etmekle kalmayacak olan fitneden sakının."*[28] buyurur. Gerçekleşen de budur ve bunun sebebi açık, hikmeti meydandadır.

"Allah onların yaptıklarını görendir." Onların şu anda Son Peygamber'e (s) karşı tuzak kurduklarını görmektedir. Arzularına uymak onları bir defa

---

26. İsra, 17/4-8.
27. Mâide, 5/66.
28. Enfal, 8/25.

daha görmez ve duymaz etti. Onları öyle bir hale getirdi ki onun getirdiği nuru ve hidayeti, peygamberlerin daha önceki müjdelerinde işaret ettikleri sıfatlarını, özelliklerini görmüyorlar, onlara okuduğu ayetleri, bu ayetlerdeki delilleri ve belgeleri duymuyorlar. Allah bundan dolayı onları daha önceki cezalandırmalarına benzer tarzda cezalandıracaktır. Müfessirlerin cumhuru bu mana üzerinde durmamışlardır. Onlar ayetteki *"ye'melûne"*yi geçmiş zaman manasında kabul ediyorlar ve burada böyle kullanılmasının nüktesini de -*"Bir kısmını yalanladılar."*[29] ayetinin tefsirinde dediğimiz gibi- onların geçmişteki amellerinin bir tablo halinde önlerine gelmesi, bunun onlar için ve onların çağdaşı başkaları için temsili olarak canlanması şeklinde açıklıyorlar. Bizim söylediğimiz ise daha kuvvetli ve daha makuldür. Çünkü bu nükte, yaşanılan zaman, geçmiş zaman için bir ayna yapılmak suretiyle daha önce gerçekleşmiş önemli ve muayyen amelin hatırlatılması maksadıyla yapılırsa güzel olur. Mutlak ve müphem olaylarda bu güzellik görülmez.

Küfür Çeşitlerinin En Kötüsü: Şirk

"Andolsun ki 'Allah, Meryem oğlu Mesih'tir.' diyenler kâfir oldular." Bu sözü söyleyenlerin kâfir olduklarını Allah yemin ile pekiştirmektedir. Onlar peygamberleri Hz. İsa'yı övmede çok çok aşırı gittiler. Yahudilerin onu inkârdaki aşırılıklarına, o ve dosdoğru annesi hakkındaki büyük iftiralarına karşıt bir aşırılık içinde oldular. Bu onların arasında yaygın bir inanç halini aldı ve bunu bırakıp da tevhide dönenler onların dinlerinden çıkmış sayılır oldu. Onlar, "Tanrı üç asıldan oluşmaktadır." diyorlar ve bunların her birini de "uknûm" diye isimlendiriyorlar. Onların üç uknûmu Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tur. Dediklerine göre Mesih, oğul; Allah, baba ve bu üçünden her biri diğerlerinin aynıdır. Buradan da onların iddialarına göre Allah'ın Mesih ve Mesih'in de Allah olduğu sonucu çıkıyor. Benzer bir cümlenin tefsiri daha önce bu sûrenin 17. ayetinde geçti.

"Hâlbuki Mesih 'Ey İsrailoğulları! Benim Rabbim ve sizin de Rabbiniz olan Allah'a ibadet edin...' demişti." Yani Allah onların dediklerinin aksine onlara Allah'ın kendisinin de, onların da rabbi olduğunu itiraf ederek sadece O'na ibadet etmelerini emretmişti. Kendisinin Allah'ın kulu, O'nun eğitimi altında birisi olduğunu itiraf etmişti. Peygamber olarak gönderildiği İsrailoğullarını kendisinin de ibadet etmekte olduğu Allah'a ibadet etmeye davet etmişti. Onun bu emri ellerindeki kitaplarda onun İncil'inden hıfzetmekte oldukları arasında; onun hayatından ve tarihinden bazı kısımları açık-

29. Mâide, 5/70.

lamak üzere yazılmış olan bu kitaplarda hala mevcuttur. Onlar bu kitaplara İncil diyorlar. Bu kitaplardan biri olan *Yuhanna İncili*'nde Hz. İsa'dan şunlar nakılediliyor: *"Ebedî hayat da şu ki seni yalnız hakiki ilâhı ve senin gönderdiğin İsa Mesih'i bilsinler."*[30] Hz. İsa'nın dini katıksız tevhit üzerine kuruludur. O, Allah'ın, bütün peygamberlerine gönderdiği dindir. Bu konuyu açıklamaya bu sûrenin sonunda Hz. İsa'nın dilinden hikâye edilen *"Ben onlara ancak bana emrettiğini, -benim de, sizin de Rabbiniz olan Allah'a ibadet edin-, dedim."*[31] ayetinin tefsiri esnasında tekrar döneceğiz.

"Kim Allah'a şirk koşarsa şüphesiz Allah ona cenneti haram kılar ve onun varacağı yer ateştir. Zalimlerin yardımcıları yoktur." Hz. İsa onlara katıksız tevhidi emretti ve ardından da şirke karşı onları uyardı ve yaptığı açıklama ile bunun kötü sonucunu haber verdi. Buna göre Allah nezdinde sübut bulmuş olan hal şudur: Kim herhangi bir şeyi; bir meleği, insanı, yıldızı, taşı veya başka bir şeyi Allah'a denk tutmak, O'nunla birleşmiş saymak suretiyle veya bir fayda elde etmek yahut bir zararı önlemek için o şeye dua ederek veya o şeyin Allah'ın iradesinde yahut ilminde etkili olacağını ve O'nu ezelde ilminin kapsamadığı, iradesinin içine almadığı bir şeye sevk edeceğini iddia ederek veya benzer şekillerde O'na şirk koşarsa Allah ahirette ona cenneti haram kılar. Hatta daha önceki ilminde ve bütün peygamberlere vahiy ile bildirdiği dininin gereği olarak ona bunu haram kılmıştır bile. O kişi için cehennemden, azap ve horlanma yurdundan başka bir barınak veya sığınak yoktur. Şirk ile kendilerine zulmeden bu kişilere yardım edecek kimseler, onları kurtaracak şefaatçiler yoktur. *"O'nun nezdinde, O'nun izni olmadan kim şefaat edecek?"*[32]; *"O'nun razı olduklarından başkasına şefaat etmezler. O'nun korkusundan titrerler."*[33] Orada fayda verecek olan şey O'nun rızasıdır: *"Kulları için kâfirliğe razı olmaz."*[34] Şirk küfür çeşitlerinin en kötüsüdür.

Olumsuzluktan sonra gelen müfret kelime umum ifade ettiği halde "ensâr" (yardımcılar) kelimesinin çoğul olmasının nüktesi Hıristiyanların birçok peygambere ve kutsal kişiye güvendiklerine dikkat çekmektir. Şefaat putperestliği her ne kadar onların dinin aslından değilse de bu durum onlar arasında yaygın bir hal almıştı.

---

30. Yuhanna 17/3.
31. Mâide, 5/117.
32. Bakara, 2/255.
33. Enbiya, 21/28.
34. Zümer, 39/7.

"Andolsun ki 'Allah, üçün üçüncüsüdür.' diyenler kâfir oldular." Allah, gökler ile yerin ve bu ikisi arasındakilerin yaratıcısı olan Allah'ın, üç uknûmun üçüncüsü olduğunu söyleyenlerin kâfir olduklarını da yemin ile tekit ediyor. Bu üç uknûm Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tür. İbn Cerîr şöyle der: "Bu, Yakûbîler, Melkânîler ve Nastûrîler ayrılmadan önce Hıristiyanların büyük çoğunluğu tarafından benimsenen sözdür. Bize nakledildiğine göre onlar 'Kadim ilah tek bir cevherdir ve üç uknûmu; çocuk sahibi ama kendisi doğmamış olan babayı, doğmuş olup çocuğu olmayan oğlu ve ikisi arasında tetebbuda bulunan eşi kapsar.' derler."[35] İbn Cerir ve eski tarihçilerden, müfessirlerden çoğu zamanlarında yaşayan Hıristiyanların durumu ile ilgili bilgilerine ve kendilerinden öncekilerden gördüklerine göre şu görüşteler: İlahlarının üçün üçüncüsü olduğunu söyleyenler ile "Allah, Meryem oğlu Mesih'tir." diyenler ayrı gruplardır ve "Mesih, Allah'ın oğludur; Allah da değildir, üçün üçüncüsü de değildir." diyen üçüncü bir grup daha vardır. Hâlbuki sonraki dönem Hıristiyanlarından ve onlar hakkındaki bilgilerden öğreniyoruz ki onlar üç uknûmu ve bu üç uknûmdan her birinin diğerinin aynı olduğunu benimsiyorlar. Onlara göre baba, oğlun da aynıdır, Rûhu'l Kuds'ün de aynıdır. Mesih oğul olduğuna göre o da babanın ve Rûhu'l Kuds'ün aynıdır. İlginçtir ki bazı müfessirler bu gibi meselelerde kendilerinden öncekilerin görüşlerini naklediyorlar ve onaylıyorlar da kendi zamanlarındakilerin durumunu araştırmıyorlar, onların gerçek inançlarını açıklamıyorlar. Biz daha önce teslis inancını, Hıristiyanların bunu eski putperestlerden aldıklarını açıklamıştık. Bunun için Nisâ Sûresi'nin sonlarındaki *"Ve 'üç' demeyin."*[36] ayetinin tefsirine bakılabilir. Ondan biraz önce de haç ve kurtuluş inancını açıklamış ve daha sonra bu sûrenin 17. ayetini tefsir ederken[37] teslis inancını tekrar ele almıştık.

Allah onların bu sözlerini reddederek ***"Tek bir ilahtan başka hiçbir ilah yoktur!"*** diyor. Yani onlar bu sözlerini düşünmeden, basiretsizce söylemişlerdir. Hâlbuki ne üç ilah vardır, ne iki ne de daha fazlası. Tek olarak nitelenen ilahtan başka hiçbir ilah yoktur ve o tek ilah da zatında terkip de teaddüd de bulunmayan Allah'tır. Ayette kullanılan ifade tarzı birden fazla ilah olmadığını *"Lâ ilâhe illâ vâhidun"* (*Tek ilahtan başka ilah yoktur.*) ifadesinden daha güçlü olarak vurgulamaktadır. Çünkü ayette ***"mâ"***dan sonra gelen ***"min"***, olmama halinin birden fazla olan türlerin hepsini, tek tek onların

35. İbn Cerîr, VI/313.
36. Nisâ, 4/171.
37. Bkz: Mâide, 5/17.

her birini içine aldığını ve kapsadığını ifade etmektedir. Artık orada zatların da, tür veya cinslerin de, cüz veya cüzîlerin de birden fazlalığı söz konusu değildir. Hıristiyanlar teslis inancını kendilerinden öncekilerden aldılar ve anlamadılar. İçlerinden akıllı olanlar ondan kurtulabilmeyi temenni ediyorlar. Fakat bu kadar meşhur olduktan sonra onu inkâr edecek olsalar halkın Hıristiyanlığın tamamına ait güveni ortadan kalkacak. Akıllı papazlardan biri Suriyeli gençlerden çağdaşı bazı ilim adamlarına böyle söylüyor.

İlginçtir ki onlar bu inancın makul olmadığını itiraf ediyorlar ama içlerinden bazıları gerçekçi olmayan bir takım misallerle yine de onu gönüllere ısındırmaya çalışıyorlar. Mesela güneşin de tutuşmuş parlayan kütleden, ışıktan ve ısıdan mürekkep olduğunu söylüyorlar. Şeyh Nasîf Yazıcı bir şiirinde şöyle diyor:

نحن النصارى آل عيسى المنتمي   حسب التأنس للبتولة (؟) مريم
فهو الإلٓه ابن الإلٓه وروحه   فثلاثة في واحد لم تقسم
للأب لاهوت ابنه كذا ابنه   وكذاهما والروح تحت تقنم
كالشمس يظهر جرمها بشعاعها   وبحرها والكل شمس فاعلم

"Biz Hıristiyanlar ünsiyet itibariyle
Afife Meryem'e intisap etmiş Ehl-i İsa'yız
O ilah oğlu ilahtır ve ruhudur ilahın.
Üçü birdedir, taksim edilmeden.
Baba için oğlunun ulûhiyeti vardır. Oğlu da öyle.
O ikisi ve ruh uknûmlaşmanın altında
Güneş gibi ki kütlesi ışını ile ve ısısı ile
Zahir olur; hepsi güneştir öyle bil."

O rablerinin cevher olduğunu ve diğer cevherler ve cisimler gibi onun da arazları bulunduğunu söylüyor. Fakat araz, zatın aynı değildir. Güneşin ısısı güneş olmaz. O kütlenin de ışığın da aynısı değildir. Öyleyse oğlun ve Rûhu'l Kuds'ün babanın aynı olması doğru değildir.

İzhâru'l Hak müellifi onların bu meseledeki bocalamalarını dile getirmek için şu hikâyeyi anlatıyor: "Rivayet edilir ki üç kişi Hıristiyan olur ve papazlardan biri onlara zorunlu inanç esaslarını ve bilhassa teslis inancını öğretir. Onlar da onun hizmetinde çalışırlar. Bu papazın dostlarından biri gelir ve ona Hıristiyan olan kişileri sorar. O da üç kişinin Hıristiyan olduğunu söyler. O dost 'Onlar, zorunlu inanç esaslarından bir şey öğrendiler mi?' diye sorunca papaz 'Evet.' der ve dostuna göstermek üzere onlardan birini çağırır. Ona teslis inancını sorar. O da 'Bana öğrettin ki ilahlar üç tanedir. Birisi gökte

olan, ikincisi bakire Meryem'in karnından doğan ve üçüncüsü de otuz yaşına geldikten sonra güvercin şeklinde ikinci ilaha inendir.' der. Papaz kızar, onu kovar ve 'Bu meçhul' der. Sonra diğerini ister ve ona sorar. O da 'Bana öğrettin ki ilahlar üç tane idiler ve onlardan biri çarmıha gerildi. Baki olan iki ilahtır.' der. Papaz ona da kızar ve onu da kovar. Sonra üçüncüyü ister. O, ilk ikisine göre daha zeki ve inanç esaslarını ezberlemede daha isteklidir. Ona da sorar. O da 'Efendim! Bana öğrettiklerini Hz. Mesih sayesinde iyice ezberledim ve tam olarak anladım. Bir üçtür ve üç birdir. Onlardan biri çarmıha gerildi ve öldü. Böylece birliktelikten (ittihat) dolayı hepsi de öldü ve şu anda ilah yoktur. Aksi takdirde birlikteliğin olmaması gerekir.' der." [38]

Ben derim ki: Soruya muhatap olanların bir kusuru yok. Bu inanç hakkında cahiller böyle bocalar. Âlimleri de şaşıp kalıyorlar ve inandıklarını ama anlamadıklarını itiraf ediyorlar. Onu tasvir etmekten ve açıklamaktan aciz kalıyorlar.

"Eğer onlar dediklerinden vazgeçmezlerse içlerinden kâfir olanlara kesinlikle acıklı bir azap dokunacaktır." Eğer bu teslis sözünden vazgeçip onu bırakıp tevhidin sağlam kulpuna sarılmazlarsa ve tevhid inancını benimsemezlerse vallahi kâfirliklerinden dolayı onlara ahirette çok acı veren bir azap dokunacaktır. O sözün Allah'ı inkâr etmek olduğunu ve inkâr etmenin de Allah'ın tehdit tarzında vaad ettiği azabın sebebi olduğunu ortaya koymak ve bu azabın bilhassa onlardan gerek teslis ile ve gerek başka sebeple kâfir olanlara dokunacağını açıklamak için ayette zamir kullanılarak *"onlara"* denmeyip bunun yerine *"kâfir olanlara"* denmiştir. Bu azap onlardan tövbe edenlere ve Allah'a dönenlere dokunmayacaktır. Çünkü ahiret azabı toplumlara dünyada verilen azap gibi değildir. Dünyadaki azapta suçlular ve diğerleri ortak olurlar. Ayetteki *"min"*in beyaniyye olduğu da söylenir.

"Allah'a tövbe etmiyorlar mı ve O'ndan bağışlanma istemiyorlar mı? Allah çok bağışlayıcı, çok merhametlidir." Buradaki soru hayret uyandırmak (tacib) amacı taşıyan bir sorudur. Teslisi geçersiz kılan açıklamalar ve ondan dolayı azap olacağı uyarısı geldikten sonra hâlâ o insanların teslis düşüncesinde olmaları ve bunun üzerinde ısrar etmeleri hayret edilecek bir durumdur. Buradaki hemzeden sonra mahzuf bir fiil vardır ve *"lâ yetûbûne"* fiili bu mahzuf fiilin üzerine atfedilmiştir. Cümlenin takdiri şöyledir: Onların düşüncesini çürütme ve uyarı içeren bu sözleri duymuyorlar mı ve bunlar onları tövbeye, tevhide dönmeye, düşünmeden söylediklerinden dolayı

38. *İzhâru'l Hak.*

Allah'tan af istemeye sevk etmiyor mu? Hâlbuki Allah'ın bağışlaması çok ve rahmeti geniştir; iman ettikleri ve kalan ömürlerinde iyi davrandıkları takdirde kullarının tövbesini kabul eder, geçmiş günahlarını bağışlar. Buna rağmen tövbe etmemeleri, af istememeleri çok tuhaf bir şeydir. Yahut da takdir şöyledir: Hüccet ikame edildiği ve şüphe bertaraf edildiği halde zikredilen hususlarda ısrar mı ediyorlar ve tövbe etmiyorlar...

"Meryem oğlu Mesih sadece bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçti. Annesi de çok doğrudur. İkisi de yemek yiyorlardı." Birisi bu söylenenleri duyunca onlara şöyle diyebilir: Teslis aslı olmayan batıl bir şeyse ve gerçek ilah da tek ise; birden fazla değilse ve asıllardan ve uknûmlardan[39] terkip edilmemişse, zatı ile de sıfatı ile de cisimlere benzemiyorsa o zaman Mesih'in durumu ve hali nedir? O zatı ile de sıfatları ile de yaratılmışlardan üstün tarafı olmayan, onlardan bir fert mi sayılacak? Annesi de diğer kadınlar gibi mi kabul edilecek? Allah, Mesih'i bir insan olarak görmek istemeyen, onu bundan daha büyük bulan kişilerin ileri sürecekleri bu sorulara cevap veriyor ve buna onun insanların ekserisinden temayüz ettiği bir hususiyetini zikrederek başlıyor. Sonra da onun hakikatini beyan ediyor ki bu hakikat bakımından insanların her biri onun ile müşterektir. Onun hususiyeti Allah'ın, kullarına doğruyu göstermek için gönderdiği peygamberlerinden bir peygamber olmasıdır. Ondan önce de peygamberler gelmiş, Allah bu peygamberlere de onun gibi peygamberlik hususiyeti vermiş, onları da ayetleri ile (mucize, belge, ayet) teyit etmiştir. Bu hususiyet itibariyle o da kardeşi olan peygamberler de insanların büyük çoğunluğundan temayüz etmişlerdir. Annesi ise fazilet sahibi sıddîka (çok doğru) bir kadındır. Fazilet ve kemal bakımından derecesi peygamberlerden sonra gelir.[40] Bu ikisinin şahsî ve nevi hakikatleri de kendi nevilerinden ve cinslerinden olan diğer fertlerin hakikatine eşittir. Bunun delili de onların yemek yiyor olmalarıdır. Yemek yiyen herkes vücudunu ayakta tutacak, hayatını idame ettirecek bir şeylere muhtaç demektir. Bedeninin çöküp, kuvvelerinin zayıflayıp ölmemesi için buna ihtiyacı vardır. -Yemek yemenin abdest bozma ihtiyacı gerektirmesi gibi hususlar bir tarafa- Başkasına muhtaç olan herkes mümkündür ve başkasına muhtaç olma bakımından yaratılmış diğer mümkünlerle eşittir. Böyle birinin yaratıcı Rab olması imkânsızdır ve kendisine ibadet edilen bir Rab da olmaması gerekir. İnsanın mahiyeti ve karakteristik özellikleri iti-

39. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh.
40. Nisâ Sûresi'nin tefsiri esnasında sıddıklar hakkındaki görüşümüz için bkz: *Menâr Tefsiri*, 69. ayetin tefsiri: V/319-322.

bariyle kendisine eşit bazı mahlûkları sahip oldukları arızi meziyetlerinden dolayı yüceltmesi, kendini ona kul yapması ve özelliğine meftun olduklarına ilah veya rab demesi onun kendisini aşağılaması ve cinsini küçük görmesindendir.

"Bak onlara ayetleri nasıl açıklıyoruz? Sonra bak nasıl döndürülüyorlar?" Ey Peygamber veya ey dinleyici! Tefekkür ve değerlendirme bakışıyla bak; Hıristiyanlara Mesih'le ilgili iddialarının batıllığına dair ayetleri ve delilleri nasıl açıklıyoruz. Sonra bunun peşinden yine bak, onlar bunlar vasıtasıyla hakkı açıkça görmekten, bunların öncüllerinden sonuçlarına intikal etmekten nasıl döndürülüyorlar. Taklit ile sanki akılları işlevini kaybetmiş.

قُلْ أَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَاللَّهُ هُوَ السَّمِيعُ
الْعَلِيمُ ﴿76﴾ قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا
أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِن قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَن سَوَاءِ السَّبِيلِ ﴿77﴾ لُعِنَ
الَّذِينَ كَفَرُوا مِن بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَىٰ لِسَانِ دَاوُودَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ ذَٰلِكَ بِمَا
عَصَوا وَّكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿78﴾ كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَن مُّنكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئْسَ مَا كَانُوا
يَفْعَلُونَ ﴿79﴾ تَرَىٰ كَثِيرًا مِّنْهُمْ يَتَوَلَّوْنَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ
أَنفُسُهُمْ أَن سَخِطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ ﴿80﴾ وَلَوْ كَانُوا
يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالنَّبِيِّ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ أَوْلِيَاءَ وَلَٰكِنَّ كَثِيرًا مِّنْهُمْ
فَاسِقُونَ ﴿81﴾

76- De ki: Allah'ı bırakıp size ne bir zarar ne de bir fayda vermeye gücü yetmeyen şeylere mi kulluk ediyorsunuz? Hâlbuki Allah çok iyi duyan ve çok bilendir.

77- De ki: Ey Ehl-i Kitab! Dininizde aşırı gidip hak olmayan şeye geçmeyin ve daha önce sapmış, çoklarını saptırmış ve düzgün yoldan çıkmış bir kavmin arzularına uymayın.

78- İsrailoğullarının kâfir olanları Davud'un ve Meryem oğlu İsa'nın diliyle lanetlendiler. Bu, onların isyan etmelerinden dolayıdır. Onlar haddi aşıyorlardı.

79- Yaptıkları kötülükten birbirlerini nehyetmiyorlardı. Andolsun ki onların yaptıkları ne kötüdür!

80- Onlardan çoğunun kâfir olanlarla dostluk kurduklarını görürsün. Andolsun ki nefislerinin onlar için önden gönderdiği şey; Allah'ın onlara kızması ne kötüdür! Onlar azapta ebedi kalacaklardır.

81- Eğer onlar Allah'a, Peygamber'e ve ona indirilene iman etselerdi onları dost (veli) edinmezlerdi. Fakat onlardan çoğu fâsıktır.

Allah Hz. İsa'nın ve annesinin halini onun ilah olmasının batıllığına delil olarak ortaya koydu ve bu ikisinin özel meziyeti itibariyle insanların en şereflisi ile genel sıfatları itibariyle de diğer insanlarla müşterek olduklarını açıkladı. Bunun ardından onlara karşı delil olarak ileri sürdüğü ayetlerin gücü ile onların bu ayetlerden yüz çevirmelerinin şiddeti arasındaki uzaklığın ne kadar hayret verici olduğuna dikkat çekti. Daha sonra da onların yaptıklarının yanlışlığını ifade bağlamında ve bir faydası olmayan şeylere ibadet ettiklerinden dolayı onları paylamak üzere Peygamber'ine başka bir delil telkin ediyor ve diyor ki:

"De ki: Allah'ı bırakıp size ne bir zarar ne de bir fayda vermeye gücü yetmeyen şeylere mi kulluk ediyorsunuz?" Ey Peygamber! Bu Hıristiyanlara ve Allah'tan başkasına ibadet eden benzerlerine de ki: Sadece Allah'a ibadet etmek varken bunu geçip kendisine ibadet etmeyi terk ettiğiniz takdirde bir zarar ile sizi cezalandıracağından korkarak ve ibadet ettiğiniz takdirde o zararı sizden önleyeceğini umarak aslında size bir zarar verme imkânı olmayan şeylere mi ibadet ediyor, kulluk yapıyorsunuz? Yine kendisine ibadet ettiğiniz takdirde sizi bir fayda ile mükâfatlandıracağını umarak, kendisini inkâr ettiğiniz takdirde de o faydayı sizden engellemesinden korkarak aslında size fayda verme imkânı olmayan şeylere mi ibadet ediyorsunuz? Size böyle bir zarar veya fayda verme imkânı olmayan şeylere mi kulluk yapıyorsunuz?

"Hâlbuki Allah çok iyi duyan ve çok bilendir." Hâlbuki Allah, sizin dualarınızı ve diğer sözlerinizi çok iyi duyan ve ihtiyaçlarınızı ve başka hallerinizi çok iyi bilendir. O'ndan başkasına dua da ibadet de etmemeniz gerekir.

Hıristiyanların Hz. İsa hakkındaki sözleri dinde aşırılığın en ileri safhalarındandır. Çünkü onu peygamberler için gerekli olan miktarın üstünde büyütmüşlerdir. Yahudilerin ona eziyet etmeleri ve onu öldürmeye çalışmaları da dinin şeklî geleneklerine katı bağlılıkta ve arzuların peşinden gitme-

de gösterilen aşırılıklardandır. Onları Zekeriyya'yı Yahya'yı öldürmeye sevk eden de işte bu aşırılıktır. Onların durumu böyle olduğu için Allah şöyle buyurdu:

"De ki: Ey Ehl-i Kitab! Dininizde aşırı gidip hak olmayan şeye geçmeyin ve daha önce sapmış, çoklarını saptırmış ve düzgün yoldan çıkmış bir kavmin arzularına uymayın."

Dinde Aşırılık ve Sonuçları

"De ki: Ey Ehl-i Kitab! Dininizde aşırı gidip hak olmayan şeye geçmeyin ve daha önce sapmış, çoklarını saptırmış ve düzgün yoldan çıkmış bir kavmin arzularına uymayın." **"Ğulûvv"**, bir konuda ifratta bulunmak (aşırı gitmek) ve haddi aşmaktır. Bu, dinde olunca o zaman indirilmiş olan vahyin sınırını aşıp nefsin isteğinin ardına düşmek olur ki bunun bazı misalleri şunlardır: Peygamberleri ve salih kişileri Allah'ın kesbî sebepler ve müsebbebler hakkındaki sünnetinin üstünde gaybî bir güç ile fayda ve zarar verebilen rabler saymak; bundan dolayı onları Allah ile birlikte veya O'ndan ayrı olarak kendilerine ibadet ve dua edilen ilahlar haline getirmek. Bu bakımdan Hıristiyanların yaptıkları gibi bunlara rab veya ilah unvanı verilip verilmemesi aynı şeydir. Allah'ın izin vermediği ibadetler ihdas etmek, O'nun haram kılmadıklarını haram kılmak, mesela papazların ve rahiplerin kendilerine ve tâbilerine bazı helal şeyleri haram kılmaları da dinde aşırılık (ğulûvv) örnekleridir. İster Allah rızası için olsun ister gösteriş için veya desinler diye olsun kendini çokça züht ve ibadete vermek de böyledir. Allah Kur'an'ın indiği sırada mevcut olan Ehl-i Kitab'ın, kendilerinden önce yaşamış olan dindaşlarında görülen bu aşırılıktan ve onların sapıklıklarına sebep olan taklitten vazgeçmelerini istiyor. Onlara, kendilerinden öncekilerin dinde kendi arzularına tâbi oldukları, bu konuda Rasûllerin, nebilerin ve salih Havarilerin yolundan gitmedikleri için sapıttıklarını hatırlatıyor. O Rasûller, nebiler ve Havarilerin hepsi de Ehl-i Tevhid idiler, ifrat ve tefritten uzaktılar (ne dindarlıkta ne de dini ihmalde aşırı gidiyorlardı). Şirki ve dinde aşırılığı reddediyorlardı. Bu teslis ve onlardan sonra ihdas edilen bu çetrefilli kilise ayinleri, kendi arzularına uyan kişiler tarafından sonradan uyduruldular ve bundan dolayı onlar hem kendileri sapıttılar hem de bu sapıklık ve bidatlerinde onları izleyen birçok kişiyi saptırdılar.

Ayetin sonunda yer alan ikinci dalalet (yoldan çıkma, sapıklık), onların İslam'dan yüz çevirmeleri olarak, önce geçen dalalet ise İslam'dan önceki hal olarak tefsir edilmiştir. İslam, düzgün yani orta yoldur ki onda aşırılık da

yoktur, aşırı ihmalkârlık da (tefrit) yoktur; ehline tâbi olmayı ister, taklidi ve bidatçiliği haram kılar.

Ayette geçen birinci dalaletin dinde ilave yapmak ve yeni şeyler uydurmak, ikinci dalaletin ise dinin hakikatini ve cevherini, onun istenmeyen uçlar arasında, ortada yer aldığını bilmemek şeklinde anlaşılması da mümkündür. Mesela tevhid, şirk ile ta'tîlin (evrendeki olaylarda Allah'ın işlevi olmadığı inancı); vahye tâbi olmak, bidatçilikle taklitçiliğin ve cömertlik de cimrilikle savurganlığın arasında yer alır.

Şöyle denilebilir: O sapma ve saptırma nasıl oldu da İsrailoğullarını hâkimiyeti altına aldı ve onların çoğu kendi arzularına tâbi olmayı peygamberlerin hidayetine tercih ettiler? Bu ısrarlarına karşılık Allah onları ne ile muaheze etti? İşte bu sorunun cevabı olarak da Allah buyuruyor ki:

"İsrailoğullarının kâfir olanları Davud'un ve Meryem oğlu İsa'nın diliyle lanetlendiler. Bu, onların isyan etmelerinden dolayıdır. Onlar haddi aşıyorlardı." Lanet, Allah'ın kızması ve öfkesini ifade eden en sert sözdür. Allah tarafından lanetlenen, O'nun lütuf ve inayetinden mahrum, rahmet ve merhametinden uzak olan demektir. Hz. Davûd onlardan Cumartesi gününde getirilen sınırlamalara tecavüz edenlere veyahut da genelde her türlü sınırlamalara tecavüz eden isyankârlara, özelde de Cumartesi günü için getirilen sınırlamalara tecavüz edenlere lanet etmiştir. Daha sonra da onlardan gönderilen son peygamber Hz. İsa onları lanetlemiştir. Allah'tan gelen ve böyle sürüp giden bu lanetlemenin sebebi onların Allah'a isyan etmeleri ve süreklilik kazanan mütecaviz davranışlarıdır. Ayetteki ***"Onlar, haddi aşıyorlardı."*** cümlesi buna delalet eder.

Allah o isyanı ve kendi çizdiği sınırlara sürekli tecavüz etmelerinin ve bunda ısrarcı olmalarının sebebini de şöyle açıklıyor: ***"Yaptıkları kötülükten birbirlerini engellemiyorlardı."*** Yani içlerinden herhangi bir kötülük işleyen olunca o kötülük ne kadar çirkin ve zararı ne kadar çok olursa olsun bunu yapmama hususunda birbirlerini uyarmıyorlardı. Kötülükten nehyetmek, dinin sargısı, edep ve faziletlerin ihata duvarıdır. Bu nehiy işi terk edilirse fasıklar fısklarını ve günahlarını açığa vurma cüreti bulurlar. Sıradan insanlar kötü davranışları gözleriyle görüp kulaklarıyla duyunca onların gönüllerindeki çirkinliği ve sevimsizliği kaybolur ve daha sonra da onlardan birçoğu veya ekseriyeti o kötülükleri işlemeye cüret eder. Onların bu durumlarını haber vermek kötülüklerin içlerinde yaygın ve onlardan kaynaklanan zararlı şeylerin aralarında çokça olduğunu haber vermektir. Çünkü illetin mevcu-

diyeti ma'lulün mevcudiyetini gerektirir (sebep varsa ondan doğan sonuç da vardır). Eğer kötü davranışların meydana gelmesi süreklilik kazanmasaydı birbirlerini nehyetme işini terk etmelerinin o topluma ait bir durum ve onlara özel bir hal olması doğru olmazdı. (*"Emr-i bilmarûf ve nehy-i anil münker"* konusunu Âl-i İmrân Sûresi 104. ayetin tefsirinde genişçe anlattık. Bu konuya inşallah tekrar döneceğiz.)

"Andolsun ki onların yaptıkları ne kötüdür!" Onların ısrarla yaptıkları kötülükleri işleme ve bunlara sessiz kalma, razı olma fiilinin çirkinliği yemin ile tekit edilerek anlatılmaktadır. Toplumu ifsat etmek için bu hal yeterlidir.

Onların alışa geldikleri ve süreklilik kazanmış hali ve durumu bu idi. Allah kendilerine ibret olsun da onlar gibi yapmasınlar ve aynı duruma düşmesinler diye bunu Peygamber'ine ve mü'minlere açıklamaktadır. Aynı şeyleri yaparlarsa onların başına geldiği gibi mü'minlerin başına da Allah'ın laneti ve gazabı gelir.

Ebû Dâvûd, Tirmizî (hasen kabul ederek), İbn Mâce ve başkaları İbn Mesud'un şöyle dediğini rivayet ederler: Rasûlullah dedi ki: *"İsrailoğullarının arasına giren ilk noksanlık şu idi: Adam adamla karşılaşıyor ve 'Ey Falan! Allah'tan kork ve yaptığını bırak, bu sana helal değildir.' diyordu. Sonra ertesi gün onunla karşılaşıyor ve o aynı durumda oluyordu da bu hal onunla beraber yemesine, içmesine, oturmasına mani olmuyordu. Onlar böyle yapınca Allah da onların kalplerini birbirine vurdu/benzetti."* Sonra da dedi ki: *"İsrailoğullarının kâfir olanları Davud'un ve Meryem oğlu İsa'nın diliyle lanetlendiler. Bu, onların isyan etmelerinden dolayıdır. Onlar haddi aşıyorlardı. Yaptıkları kötülükten birbirlerini engellemiyorlardı. Andolsun ki onların yaptıkları ne kötüdür! Onlardan çoğunun kâfir olanlarla dostluk kurduklarını görürsün. Nefislerinin onlar için önden gönderdiği şey; Allah'ın onlara kızması ne kötüdür! Onlar azapta ebedi kalacaklardır. Eğer onlar Allah'a, Peygamber'e ve ona indirilene iman etselerdi onları dost (veli) edinmezlerdi. Fakat onlardan çoğu fâsıktır."* Sonra Peygamber şöyle dedi: *"Asla. Vallahi iyiliği emredeceksiniz ve kötülükten nehyedeceksiniz. Sonra zalime kesinlikle mani olacaksınız ve onu hakka tam itaat ettireceksiniz. Ya onu hakka çağıracaksınız ya da Allah kalplerinizi birbirine vuracak/benzeteceke ve sonra da onlara lanet ettiği gibi size de lanet edecektir!"*[41] Bu manada başka hadisler de vardır. Acaba ibret alan var mı? Aksine biz, İsrailoğullarının gördüğü gibi veya ona yakın derecede Allah'ın gazabını gördük. Onun sebebini de bildik

---

41. Ebû Dâvûd, *Melâhim*, 17; Tirmizî, *Tefsiru Sûre*, 5/6-7; İbn Mâce, *Fiten*, 20.

ama terk etmedik. O sebep üzerindeki ısrarın arttığını görüyoruz ama ne tövbe ediyoruz ne de ibret alıyoruz. Ne zamana kadar? Ne zamana kadar?

Daha sonra Allah, onların içlerine yerleşmiş o hayat tarzının sonucu olan mevcut hallerinden birini Peygamber'ine anlatıyor ve *"Onlardan çoğunun kâfir olanlarla dostluk kurduklarını görürsün."* diyor. Ey Peygamber! İsrailoğullarından çoğunu senin kavminin müşriklerinden olan kâfirlerle dostluk kurarken, onları sana karşı savaşa teşvik ederken görürsün. Sen Allah'a ve O'nun onların peygamberlerine indirdiklerine inanıyorsun ve onların peygamberliklerine şehadet ediyorsun. O müşrikler ise Allah'ı bir kabul etmiyorlar, O'nun kitaplarına ve senin gibi peygamberlerine inanmıyorlar. Bu durumda onlarla nasıl dost olurlar ve sana karşı ittifak kurarlar? Eğer kendi arzularına uymuş olmasalar ve Allah'ın onlara karşı öfkesi olmasa böyle yapmazlar.

"Andolsun ki nefislerinin onlar için önden gönderdiği şey; Allah'ın onlara kızması ne kötüdür!" Bu da Yahudilerin kendileri için önden gönderdikleri amelin çirkinliğini kasemle tekitli olarak ifade eden bir cümledir. Onlar ahirette Allah'ın karşısına bu amelle çıkacaklar ve bu amel de Allah'ın onlara öfkelenmesini gerektiren çirkin bir ameldir. Bu cümlede kötülenen şey (mahsusun bi'z-zem) onların hak ettikleri bu öfkedir. Önlerinde karşılığını alacakları başka bir şey yoktur. Bu durumda o, insanın kendisi için takdim etmiş olduğu bir şey olarak ne kadar kötüdür! Onlar bunun karşılığında en berbat karşılığı alacaklardır. ***"Onlar azapta ebedi kalacaklardır."*** Azap onları kuşatacak ve ondan uzaklaşacak bir yer bulamayacaklardır. Çünkü azaptan kurtuluş Allah'ın rızasına bağlıdır ve onlar da sadece O'nun öfkesini gerektiren ameller işlemişlerdir.

"Eğer onlar Allah'a, Peygamber'e ve ona indirilene iman etselerdi onları dost (veli) edinmezlerdi." Müşrik Araplardan olan kâfirleri dost edinen o Yahudiler eğer Allah'a, Muhammed Peygamber'e (s) veya tâbi olduklarını iddia ettikleri peygambere -ki Hz. Musa'dır (a)- ve ona indirilen hidayete ve hükümlere iman etselerdi bu puta tapan kâfirleri kendilerine dost ve yardımcı edinmezlerdi. Çünkü dinî inanç onları bunlardan uzaklaştırırdı. Aynı şeye mensubiyet (cinsiyet), kenetlenme sebebidir.

Bu ayet şöyle de anlaşılabilir: Müşrik olan o kâfirler eğer Allah'a, Peygamber'e ve ona indirilene iman etmiş olsalardı Yahudiler onları dost edinmezlerdi. Yani onlar bunları sırf Allah'ı, Peygamber'ini ve ona indirileni inkâr ettikleri için dost edindiler.

Neticede bu iki anlayıştan maksat da aynıdır. Yahudilerle müşrikler arasındaki bu dostluğun, Allah'ı, Peygamber'ini ve Kitab'ını inkâr etme, Peygamber'e karşı harp halinde olma, onun davetini geçersiz kılma ve ona iman edenleri cezalandırma konusunda bu iki grubun ittifak halinde olmasından başka bir sebebi yoktur. Ayetin meşhur tefsiri budur.

Mücahid'e göre Yahudilerin dost edindiği kâfirlerden maksat münafıklardır. İleri sürülen görüşlerin en makulü de budur. Mana da şöyledir: O münafıklar kâfirdirler. Eğer onlar iddia ettikleri gibi Allah'a, Peygamber'e ve ona indirilenlere iman ediyor olsalardı Yahudiler onları kendilerine dost edinmezlerdi. Onları dost edinmeleri inkârcılıklarını gizleyip münafıklık olarak kendilerini inanmış gösterdiklerinin delilidir. Münafıkların Yahudilerle ve başkalarıyla dostluğu konusu daha önce bu sûrenin tefsiri esnasında çok uzak olmayan bir yerde geçti. Yine Yahudilerle müşrikler arasındaki ittifak ve yardımlaşma konusu da daha önce anlatıldı.

Yahudiler Peygamber'e ve mü'minlere düşmanlıkta müşterek oldukları için müşriklerle de münafıklarla da dostluk kuruyorlardı. Buna rağmen "Mücahid'in görüşü daha makuldür." deyişimiz sırf lafız açısındandır. Allah onların aralarındaki ortak noktayı da şöyle açıklıyor: ***"Fakat onlardan çoğu fâsıktır."*** Yani din sahasının dışına çıkmışlar, kılın hamurdan ayrılması gibi ondan ayrılmışlardır. Geride kalan azınlığın ise toplum hayatında ve işlerinde bir tesiri yoktur.[42]

42. Tefsirin Arapça metninde 6. cildin sonu burada bitmektedir.

لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا وَلَتَجِدَنَّ أَقْرَبَهُم
مَّوَدَّةً لِّلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَىٰ ذَٰلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَرُهْبَانًا
وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ﴿82﴾ وَإِذَا سَمِعُوا مَا أُنزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرَىٰ أَعْيُنَهُمْ
تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ
﴿83﴾وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ وَنَطْمَعُ أَن يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ
الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ ﴿84﴾ فَأَثَابَهُمُ اللَّهُ بِمَا قَالُوا جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ
خَالِدِينَ فِيهَا وَذَٰلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ ﴿85﴾

82- İnsanlar arasında iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak Yahudiler ile müşrikleri bulacaksın. Onlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da "Biz Hıristiyanlarız." diyenleri bulacaksın. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar.

83- Rasûl'e indirileni duydukları zaman, onun hak olduğunu öğrendiklerinden dolayı gözlerinin yaşla dolup taştığını görürsün. Derler ki: "Rabbimiz! İman ettik, bizi şahit olanlarla beraber yaz.

84- Rabbimizin bizi iyiler arasına katmasını umup dururken niçin Allah'a ve bize gelen gerçeğe iman etmeyelim?"

85- Söyledikleri (bu) sözden dolayı Allah onlara, içinde devamlı kalmak üzere, zemininden ırmaklar akan cennetleri mükâfat olarak verdi. İyi hareket edenlerin mükâfatı işte budur.

Yüce Allah, Ehl-i Kitab'la tartışmayı ve onların durumlarını beyan eden ifade akışını yukarıda okuduğumuz ayetlerle bitirmektedir. Bu ayetlerde Yüce Allah, Ehl-i Kitab'ın mü'minlere düşmanlık ve muhabbet beyan etmekte, onların mü'minlere yakınlık ve uzaklık derecelerini açıklığa kavuşturmaktadır. Aynı şekilde bu ayetlerde, müşriklerin iç dünyası da yansıtılmaktadır. Yüce Allah bu hususta şöyle diyor:

"İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak Yahudiler ile müşrikleri bulacaksın. Onlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da 'Biz Hıristiyanlarız.' diyenleri bulacaksın."

Hıristiyanların Yakınlığı Meselesi ve Habeşliler

Ayette geçen ***"adâvet"***; etkisi kişinin sözünde ve fiilinde ortaya çıkan *"şiddetli kin"* demektir. ***"Meveddet"*** ise; -cumhurun yaklaşımının aksine- etkisi kişinin sözünde ve fiilinde kendini gösteren *"sevgi"* demektir. Cumhur ise bu kelimeyi mutlak "sevgi" olarak tefsir etmiştir. Aynı ayette yer alan ***"le tecidenne"*** kelimesinde iki adet tekit (pekiştirme) unsuru vardır. Bunlardan birincisi; kelimenin başındaki kasem *"lâm"*ı, ikincisi ise; sonundaki tekit *"nûn"*udur. Bu ifadeyle kime hitap edildiği hususunda iki yaklaşım söz konusudur. Birincisine göre hitap Râsûlullah'adır (s). İkincisine göre ise; bu ayete muhatap olan herkesedir. Aynı ayette yer alan ve haklarında bu ayrıntının söz konusu olduğu ***"nâs"***, yani *"insanlar"* için de aynı şekilde iki yaklaşım düşünülebilir. Birinci yoruma göre bunlar, Hz. Peygamber döneminde yaşayan Hicaz Yahudileri, Arap müşrikleri ve Habeşistan Hıristiyanlarıdır. İkinci yoruma göre ise ifade, geneldir ve maksat bütün insanlardır.

Ayetteki hükmün, ilk dönem insanları için doğru ve yerinde olduğu gayet açıktır. Özellikle hitabı, Hz. Peygamber'e yapılmış kabul edersek bunun doğru olduğu gün gibi aşikârdır. Çünkü Hz. Peygamber, -anam, babam O'na feda olsun- en büyük düşmanlığı ve eziyeti, Medine ve civarındaki Hicaz Yahudilerinden ve Arap müşriklerinden görmüştür. Özellikle de Mekke ve oraya yakın yerlerdeki müşriklerden çekmediği kalmamıştır. Hıristiyanlardan ise öyle bir düşmanlık ve eziyetle karşılaşmamış, tam aksine Habeşistan Hıristiyanlarından sevginin en güzelini görmüştür. İslâm'ın ilk yıllarında Hz. Peygamber'in Mekke'den Habeşistan'a gönderdiği muhacirler, orada himaye görmüşlerdir. Mekke müşrikleri, Müslümanları dinlerinden çevirmek için onlara en ağır işkenceleri reva görüyorlardı. Bundan dolayı rivayet tefsircilerinin ekserisi, bu ayetin öncelikle ve bizzat o Müslümanlar hakkında indiğini söylemişlerdir. Bu söz, "İtibar lafzın genelliğinedir, yoksa sebebin özel oluşuna değildir." şeklindeki tefsir ilkesiyle çelişmez. Bu hususta yapılan rivayetler, ayetlerin tefsirinin sonunda gelecektir.

Hz. Peygamber, civardaki krallara ve kabile önderlerine İslâm'a davet mektupları gönderdiğinde bunların içinde ona en güzel cevabı Hıristiyanlar vermişti. Şam'daki Bizans Kralı Herakliyus, davet edildiği İslâm'ı halkına anlatmaya çabaladı. Ancak onlar, taklit üzere donup kaldıkları ve bu yeni

dinin hakikatini anlamadıkları için İslâm'ı kabul etmediler. Bu nedenle, Herakliyus da Hz. Peygamber'in mektubuna sadece güzel bir cevap vermekle yetindi. Mısır'da Kıbtîlerin reisi Mukavkıs -İslâm'a daha çok meyletmese bile- Hz. Peygamber'e Herakliyus'tan daha güzel cevap verdi ve O'na güzel hediyeler gönderdi. Mısır ve Şam fethedilip de halk İslâm'ın meziyetini öğrenince bölük bölük İslâm'a girdiler. Kıptîler ise İslâm'ı en hızlı kabul eden kimseler oldular.

Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a gönderdiği elçi, Hâtıb b. Ebî Beltea idi. Hâtıb, Hz. Peygamber'in mektubunu Mukavkıs'a verdikten sonra O'na şöyle dedi: *"Senden önce kendisinin en yüce rab olduğunu iddia eden bir adam vardı. 'Allah onu, (herkese ibret olarak) dünya ve âhiret azabıyla cezalandırdı.'*[43] *Yüce Allah, o sözünden dolayı kendisinden intikam aldı. Sen başkasından ibret al. Başkası, senden ibret almasın!"* Bu sözler üzerine Mukavkıs dedi ki: "Bizim bir dinimiz var. Biz bu dinimizi terk edecek olursak, ancak ondan daha hayırlı bir dine girmek için terk ederiz." Hâtıb, "Seni başka bir dinin yokluğunun bırakacak olduğu boşluğu Allah'ın kendisiyle kapattığı İslâm dinine davet ediyoruz. Gerçek şu ki Peygamber, insanları davet etti. O'na en sert davranan Kureyş, en çok düşmanlık eden Yahudiler ve en yakın olanlar da Hıristiyanlar oldular. Yemin ederim ki Hz. Mûsâ'nın Hz. Îsâ'nın geleceğini müjdelemesi, Hz. Îsâ'nın Hz. Muhammed'in geleceğini müjdelemesi gibidir. Bizim seni Kur'ân'a davetimiz, senin Tevrat'a inananları, İncil'e davet etmen gibidir. Bir peygamber, hangi kavme gönderilmişse onlar, o peygamberin ümmeti olurlar. Artık onlara gerekli olan o peygambere itaat etmektir. Biz, senden Mesih'in dinini terk etmeni istemiyoruz. Fakat İslâm'a girmeni istiyoruz." Bu sözler üzerine Mukavkıs, "Ben bu Peygamber'in getirdiği dava üzerinde kafa yordum. Baktım ki hoş olmayan bir şeyi emretmediği gibi, arzulanan bir şeyi de yasak etmiyor. O, yolunu sapıtmış bir sihirbaz ve yalancı bir kâhin olarak karşıma çıkmadı. Gördüm ki, beraberinde peygamber olduğunu gösteren ayetler vardır. Bu ayetler, göklerde ve yerde gizleneni açığa çıkarmakta ve insanların aralarında yaptıkları gizli konuşmaları haber vermektedir.

Söylediklerimizi destekleyen hususlardan birisi de Hz. Peygamber'in Uman Kralı Ceyfer İbnu'l-Culendâ ile, kardeşi Abd İbnu'l-Culendâ'ya gönderdiği elçisi Amr b. el-Âs'ın anlattıklarıdır. Amr, önce Abd'a gider. Çünkü o, kardeşi Ceyfer'den daha sakin ve daha yumuşak huyludur. Amr, ona İslâm davasını tebliğ eder. Abd, "Ey Amr! Sen, kavminin efendisinin oğlu-

43. Nâziât, 79/25.

sun. Senin baban bu hususta nasıl davrandı?" diye sorar. Amr, olayın devamını şöyle anlatıyor: "Babam, Muhammed'e iman etmeden öldü. Onun Müslüman olmasını ve Muhammed'i tasdik etmesini isterdim. Ben de, Yüce Allah beni İslâm'a kavuşturuncaya kadar onun gibi düşünüyordum." dedim. Abd, "Muhammed'e ne zaman tabi oldun?" diye sordu. O'na, "Yakında." diye cevap verdim. Bana, nerede İslâm'a girdiğimi sordu. Ben de, "Necâşî'nin yanında." dedim ve O'na Necâşî'nin Müslüman olduğunu haber verdim. Bana, "Halk, kralını nasıl karşıladı?" diye sordu. "Kralın yaptığını kabul ettiler ve O'na tabi oldular." diye cevap verdim. "Piskoposlar ve ruhbanlar da tabi oldular mı?" dedi. "Evet." diye cevapladım. Bana; "Ağzından çıkanı kulağın duysun ey Amr! Bir insanı yalancılıktan daha çok rezil rüsva edecek başka bir huy yoktur!" dedi. "Sana yalan söylemedim. Biz dinimizde de yalanı helal saymıyoruz." dedim. Sonra şöyle dedi: "Herakliyus'un Necâşî'nin Müslüman olduğunu duyduğunu zannetmiyorum." Ben de, "Hayır, duydu." dedim. "Bunu nasıl öğrendin?" dedi. Dedim ki: "Necâşî, Herakliyus'a toprak vergisi verirdi. Müslüman olup da Hz. Muhammed'i tasdik edince, 'Vallahi, Herakliyus, benden bir dirhem bile istese vermem.' dedi. Necâşî'nin bu sözleri Herakliyus'un kulağına gidince, kardeşi Yannak,[44] kendisine şöyle dedi: 'Kulunun sana vergi vermemesine, senin dinini bırakıp yeni ortaya çıkan bir dine girmesine müsaade mi edeceksin?' Herakliyus, 'Adam bir dini benimsemiş ve kendisi için tercih etmiş. O'na ne yapabilirim? Vallahi! Krallığıma düşkün olmaseydım, ben de O'nun gibi yapardım.' dedi." Abd, "Ağzından çıkanı kulağın duysun, ey Amr!" dedi. "Vallahi sana doğru söyledim." dedim. Abd, "Söyle bakalım! Muhammed, neleri emrediyor ve neleri yasaklıyor?" dedi. Dedim ki: "Allah'a itaati emrediyor ve O'na karşı günah işlemeyi yasaklıyor. İyiliği ve itaati emrediyor, zulmü ve düşmanlığı yasaklıyor. Zinayı, içki içmeyi, taşlara, putlara ve haça tapmayı yasaklıyor." Abd, "Bu davet ettiği şeyler ne kadar güzel! Eğer, kardeşim bana uyarsa bineklerimize binip Muhammed'e gider, O'na iman edip, tasdik ederiz. Fakat kardeşim krallığına hırsla bağlıdır, onu bırakıp da sade bir kimse olmak istemez." dedi. (Bu iki kardeş daha sonra Müslüman olmuşlardır.)

Buraya kadar verdiğimiz örneklerden anlaşılıyor ki, Hicaz civarında oturan Hıristiyanlar, Hz. Peygamber döneminde mü'minlere sevgi bakımından en yakın, İslâm'ı kabule en müsait kimselerdi. Onların krallarından İslâm'ı kabul etmeyip, geri duranlar, iktidarlarını kaybetmemek için böyle yapıyor-

44. İbn Kayyım'ın *Zâdu'l-Meâd*'da ifade ettiğine göre, (III, 694); İbn Hacer, *el-İsâbe*'de (VI, 709) bu kelimeyi başında "el" takısı olmaksızın "Yannak" şeklinde okumuştur. (Çev.)

lardı. Habeş Kralı Necâşî Ashame ile birlikte bulunan din adamları ve diğer kimseler Müslüman oldular. Fakat öyle görünüyor ki Necâşî Ashame'nin ölümünden sonra Habeşistan'da İslâm yayılmamıştır. Müslümanlar, -meselâ Mısır ve Şam'da yaptıkları gibi- o beldelerde kendi hükümlerini uygulamada titizlik göstermemişlerdir. Ancak bu konu, tarihî bir mesele olup, bizim burada ele aldığımız konuyla ilgili değildir. Bununla birlikte Habeşliler hakkında Hz. Peygamber'den şöyle bir hadis varid olmuştur: *"Sizi bıraktıkları sürece Habeşlileri bırakın. Sizleri terk ettikleri sürece Türklere ilişmeyin."*[45] Suyûtî, bu hadisi eseri *el-Câmiu's-Sağîr*'de sahabîlerden birisi vasıtasıyla Ebû Dâvûd'a nispet eder. Suyûtî, bu hadisi "sahihtir" şeklinde değerlendirmektedir. Ebû Dâvûd, bu hadisi bu lafızla rivayet etmiştir. Nesâî ise, uzunca bir hadisin sonunda bu lafızla rivayet etmiştir. Rivayetin özeti şudur: Hz. Peygamber, -mealen- Ahzâb Savaşı'nda hendek kazarken Yüce Allah'ın kendisine Kisrâ'nın diyarını gösterdiğini ifade eder. Bu diyarları ümmetinin fethetmesi için dua etmesi istenince Hz. Peygamber dua eder. Sonra, Yüce Allah'ın kendisine Kayser'in diyarı ile Şam diyarını gösterdiğinden söz eder. Ümmetinin bu diyarları fethetmesi için de dua etmesi istenince, Hz. Peygamber, dua eder. Sonra Yüce Allah'ın kendisine Habeş diyarını gösterdiğini söyler ve halkın oraların fethi için dua etmesini istemeden Hz. Peygamber, yukarıda rivayet edilen hadisi söyler.[46]

Kısacası; Hz. Peygamber ve O'na iman edenler; o çağda -Yahudilerle müşriklerin düşmanlıklarına ne kadar maruz kalmışlarsa- Hıristiyanlardan da o nispette sevgi ve İslâm'a yakınlık görmüşlerdir. Bazıları, bu sevginin sebebini Hıristiyanların Müslümanlardan uzak olmaları, Yahudilerin Medine'de, müşriklerin de Mekke ve Medine'de onlara yakın olmalarına bağlayabilir. Dinini bırakıp yeni bir dine girme davetini uzaktan alan kimse, -davetin yüz yüze ve ağızdan ağza yöneldiği kimsenin istediği gibi- o davetin mensuplarına düşmanlık etmek ve direnmek istemez. Bundan dolayı Şam ve Endülüs Yahudileri, fetih esnasında Müslümanlara karşı sempati beslemişler ve Bizans Hıristiyanları ile Gotlara karşı onların galip gelmelerini arzu etmişlerdir. Daha sonra Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında hükümranlık elde etmek için öyle düşmanlık ve öyle savaşlar meydana gelmiştir ki, bunlar, İslâm'ın ilk döneminde Yahudi ve müşriklerin düşmanlığından kat be kat daha şiddetli olmuştur.

---

45. Ebû Dâvûd, *Melâhim*, 8.
46. Gaybi konularla ilgili hatırlatmamız için birinci cildin 101., 211., 222. ve 229. dipnotlarına bakılabilir. (Yayıncı)

Bu görüşün dayandığı temel kaide şudur: Düşmanlık ve sevgi, dünya nimetlerini ele geçirme, din veya dünya adına bunlar üzerinde egemenlik kurma uğruna meydana gelen çekişmenin sonucuydu ve hâlâ da öyledir. Bu hususta dinin tabiatının herhangi bir rolü yoktur. Bu görüşü, günümüzde Hıristiyan misyonerlerinin Müslümanların gönüllerinde uyandırdıkları kuşkularla, İslâm ülkeleriyle Hıristiyan ülkeler arasında görülen düşmanlık ve zülüm desteklemektedir. Oysa Yahudilerle Müslümanlar arasında bu hususta herhangi bir çekişme yaşanmamıştı.[47] Fakat bunun bir benzeri, Hint Müslümanlarıyla müşrikleri arasında meydana gelmiş olabilir. Çünkü onların bu hususta çıkarlarıyla menfaatleri arasında çatışma vardır. O halde düşmanlık ve sevgi haricîdir, yoksa ne dinîdir ve ne de belli bir mensubiyete bağlıdır.

Buraya kadar ifade edilen görüşler, ayrıntısı itibarıyla değil, ama geneli itibarıyla doğrudur. Bu yaklaşım, dinleri aynı olanlar açısından doğru olduğu gibi, ayrı olanlar bakımından da yerindedir. Balkan Hıristiyanları, Osmanlılarla savaştıkları gibi, birbirleriyle de savaşmışlardır. Hatta -İngilizler ve Almanlar gibi- aynı mezhebe mensup olan Hıristiyanlar, günümüzde birbirleriyle savaşmaktadırlar. Ancak ayette kastedilen, bu değildir. Kur'ân, gruplar arasındaki çekişmeye özel ve lokal değil, daha kapsamlı bir anlam atfetmektedir. O da şudur: Birbirine düşman olanların düşmanlığı ile, birbirini seven kimselerin sevgisinde gerçek sebep, ruhsal durumdur. Bu da, insanların gerek dinden ve gerekse örf ve âdetten kaynaklanan gelenekleriyle, edebî ve sosyal terbiyelerinin eseridir. Kur'ân, bu ayette Hıristiyanların sevgilerinin sebebini beyan ederken bu hususa dikkati çeker. Yahudilerle müşriklerin düşmanlıkta ileri gitmelerinin sebebini ise açıklamaz. Çünkü onların ruhsal durumları, Kur'ân'da birçok sûrede tam olarak beyan edilmiştir. Yahudilerle müşriklerin ruhî durumlarını en geniş beyan eden sûre, bu sûre ile, Kur'ân'da bundan önce yer alan ve Medine'de inen tıvâl-i mufassal (uzun ve açık)[48] sûrelerdir. Müşriklerin durumlarını en geniş biçimde ortaya koyan sûre ise, bu sûreden hemen sonra gelen En'âm Sûresi'dir. En'âm Sûresi, Mekke'de inen sûrelerdendir.

---

47. Bu tespitin I. Dünya Savaşı'ndan önce yapıldığını hatırlatmak isteriz. (Yayıncı)

48. Fâtiha Sûresi'nden sonra gelen 7 uzun sûreye *"es-seb'u't-tıvâl"* denir. Ayetleri yüzden fazla veya buna yakın olan sûrelere *"el-miûn"*, ayetleri yüzden az olan sûrelere *"el-mesânî"*, daha sonra kısa ve besmeleli fasılalar çok olan sûreler vardır ki bunlara da *"el-mufassal"* denir. el-*Mufassal* da, *et-tıvâl* (*uzun*), *el-avsat* (*orta*), *el-kısâr* (*kısa*) diye üç bölüme ayrılır. Bkz: İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 56. (Çev.)

Yahudi ve müşriklerin, mü'minlere şiddetli düşmanlığı doğuran bazı ortak sıfat ve ahlâkları söz konusudur. Kibir, azgınlık, zulüm, üstünlük sevgisi, bunlardandır. Kendi ırkına taassup derecesinde bağlılık ve kavim taraftarlığı da bunlardandır. Dünya hayatına galebe çalmak, egoizm, katılık, şefkat ve merhamet duygularının azlığı da bunlar arasındadır. Câhiliye dönemi yaşamalarına rağmen müşrik Araplar, Yahudilerden daha merhametli, daha cömert, daha fedakâr, düşünce ve bağımsızlıkta daha özgürdüler. Yüce Allah'ın, bu ayette önce Yahudileri zikretmesi, kendilerini vasfettiği hususta ne kadar köklü ve ne kadar ileri gitmiş olduklarını ifade etmek ve onları Arap müşriklerinin önüne geçirmek içindir. Zaten bu hususta, Yahudilerin daha önce peygamberleri katletmiş, bazılarına ise eziyet etmiş ve başkalarının mallarını helâl saymış olmaları delil olarak yeter de artar bile! Yahudilerin kutsal beldelerde, Şam'da ve Endülüs'te Müslümanlardan yana tavır almaları ise, Müslümanların adaletlerinin gölgesinden yararlanma ve o beldelerde Hıristiyanların baskı ve zulümlerinden esenliğe çıkma amacına yönelikti. Onlar bu hususta âdetlerinden vazgeçmiş ve bilinen huylarını terk etmiş değillerdir. Yahudilerin karakteri, ancak ve ancak kendi çıkarları ve menfaatleri için çalışmaktır.

Yüce Allah'ın burada açıklamadığı hususu, yani Yahudilerle müşriklerin Müslümanlara karşı neden şiddetli bir düşmanlık içinde olduklarını, Hıristiyanların onlara olan yakın sevgilerinin sebebini açıklamasından çıkarmak mümkündür: ***"Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar."*** Bu, yani Hıristiyanların Müslümanlara karşı sevgi bakımından daha yakın olmalarının sebebi, aralarında keşiş ve rahiplerin bulunmasıdır. Keşişler, onları öğretip dinî terbiyelerini verirler. Rahipler ise onların arasında zühdü, dünya nimetini terk etmeyi, Allah korkusunu ve kendini O'na ibadete vermeyi temsil ederler. Ve onlar, hak ortaya çıktığı zaman, böbürlenip de ona boyun eğmezlik etmezler. Çünkü onların dinlerinin en meşhur adabı, alçak gönüllülük, kendini hor ve hakir görmek ve bütün yöneticilere boyun eğmektir. Dahası; Hıristiyanlıkta meşhur olan bir husus da, düşmanları sevmenin ve sağ yanağına vurana, sol yanağını çevirmenin emredilmiş olmasıdır. Bu tavsiyelerin dilden dile dolaşması ve o keşiş ve rahiplerin varlığının Hıristiyan toplumuna etki etmesi muhakkaktı. Hıristiyanların, kendilerine muhalif olan kimsenin otoritesini isteyerek ve boyun eğerek kabul etmeleri ve buna içten gelerek ve alenî olarak razı olmaları, bilinen hususlardandır. Yahudilere gelince; otoriteye mecburen razı olmuş görünseler bile içlerinden büyük hileler ve desiseler kurarlar.

Bunlar, her iki zümrenin tek tek bütün fertlerinin ahlâkı değil, ancak kendilerine -genel olarak- hâkim olan sıfatlarıdır. Her toplumun içinde iyiler olduğu kadar, kötüler de vardır. Yüce Allah, *"Mûsâ'nın kavminden hak ile doğru yolu bulan ve onun sayesinde âdil davranan bir topluluk vardır."*[49] buyurur. Fakat Yahudi şeriatının bizatihi kendisi, onların ruhlarında ırka bağlı egoizmi yerleştirmektedir. Çünkü bu şeriat, İsrail halkına özeldir. Yahudi şeriatının bütün ahkâmı ve nassları, hep bu egoizm üzerine kuruludur.

Bunun hikmeti şudur: Yahudi şeriatından maksat; birçok putperest cemaat arasında, birliği sağlanmış bir ümmet (cemaat) yetiştirmektir. Bu terbiye, Yahudi kavminin, putperestlerin en şiddetlisine ve insanları köle etmeye en hırslı olanına -yani Fir'avunların cemaatine- kul köle olmaktan kurtarılmasının ardından olacaktır. Yüce Allah, İsrailoğullarını Mısır'dan kurtarıp kutsal topraklara ulaştırdıktan sonra, orada bulanan kavimlerle karışmalarına izin verseydi ve onların şeriatını İsraillilerle başkaları arasında eşitlik kaidesine dayalı olarak -İslâm şeriatı gibi- genel bir şeriat yapsaydı, o putperestlerin öğretileri ve kötülükleri İsraillilere hâkim olurdu. Çünkü onlar, tevhid ilkesinde daha yeniydiler. Sonra Yahudilerin başkalarının geleneklerini kabul etmek ve onlara boyun eğmek gibi, babadan oğula geçen bir yetenekleri vardı. Bundan dolayı kutsal topraklarda kendilerinden önceki nesillerden bir tek kişiyi bile aralarında barındırmamaları emredildi. Mûsâ (a), onları, kendisinden sonra putperestlerin kötü yola saptırmalarına karşı şiddetli biçimde uyarıyordu.

Burada şöyle bir soru gündeme gelebilir: Böylesi bir metotla ve bu gibi bir şeriatla bir ümmet yetiştirerek yapılacak ıslah (düzeltme), aynı ümmetin ahlâkında başka bozukluklara yol açar. Bu metodun, Yahudilerin şu ana kadar sahip oldukları herkesçe malum ahlâklarından başka hiçbir sakıncası olmasaydı bile, sadece bu, sakınca olarak yeterdi. Yahudinin söz konusu ahlâkı, çeşitli toplumların, kendilerini her yerde baskı altına almalarına yol açmıştır. Çünkü Yahudiler, büyük bir hırsla başkalarından yararlanmak isterlerken, kimseye en ufak bir faydaları dokunmaz. Bu kaidenin bir tek istisnası vardır; o da şudur: Başkasına sağlanacak fayda, Yahudiye daha büyük bir menfaat temin ediyor, ya da kendisinden herhangi bir zararı savuşturuyorsa, o zaman Yahudi başkasına faydalı olur. Yahudilerin bu meşhur ahlâkı, aralarından büyük bir kitlenin, kendilerine yabancı olanlardan tamamen uzak durmalarına yol açmıştır. O halde bu gerçek, Yahudilerin dinlerinin

49. A'râf, 7/22.

Yüce Allah katından olmadığına büyük bir şüphe oluşturmuyor mu? *"Allah bozgunculuğu sevmez."*[50]

Ortaya atılan bu şüpheye cevap vermek Müslümanlar için kolaydır. Şöyle ki: Yahudi şeriatı, kıyamete kadar baki değil, belli bir zamanla sınırlı bir şeriattı. Bu şeriat, ilk asırda putperest topluluklar arasında, aralarında birliği sağlamış bir ümmet oluşturmaya vesile oldu. Islahatçı peygamberler, (Allah'ın salât ve selâmı üzerlerine olsun) bu şeriata tabi olanlara, zaman zaman -Dâvûd'un (a) Zebûr'unun ilâhileri ve Süleyman'ın (a) hikmetli sözlerinin edebiyatı gibi- manevî bir ıslah döneminin geleceği sözünü veriyorlardı. Bunu, Yahudi toplumuna maddecilik hâkim olmasın, bencillik kendilerini ifsat etmesin diye yapıyorlardı. Daha sonra, İsrail'in en büyük ıslahatçısı Hz. İsa, onların içinde bulundukları durumun tam aksi öğretilerle geldi. Hz. İsa, onları yaşadıklarının tam tersi şeylere davet etti. Yahudilerin maddecilikte aşırılıklarına maneviyatta mübalağa etmekle, bencillikte aşırılıklarına başkalarını kendi nefsine tercih etmekte mübalağa etmekle mukabele etti ki Hıristiyanlar buna "kendi zatını inkâr" prensibi derler. Yine, onların, şeriatın zahirî ahkâmı üzere donup kalmalarına, onun maksatlarına bakmada mübalağa etmekle karşılık verdi. Hz. İsa, onlara başkalarına hükmetmeyi ve zenginliği kötü gösterdi, dünya nimetinden yararlanmayı kınadı ve düşmanları sevmeyi, eziyet verene karşılık vermemeyi emretti. Bütün bunlar, Yüce Allah'ın peygamberlerin sonuncusu olan, âlemlere rahmet olmak üzere Muhammed'i (s) göndererek dinini tamamlamak için yapılmış bir ön hazırlıktı. Hz. Peygamber, onlara ve başkalarına her şeyi öğretmek, insanoğlu için ruh ve cesedin ihtiyaçlarını birlikte sağlamak ve sadece iyiliği değil, hem adaleti ve hem de iyiliği emretmek için gönderilmişti.

Mesih İsa'nın ıslahının etki etmediği Yahudiler, eski donmuşluk, bencillik ve taassupları içinde kaldılar. Hz. Peygamber'e ve O'na iman edenlere, Hz. İsa'nın ıslahının etkili olduğu kimselerden çok daha fazla düşman kesildiler. Aralarında, -Yahudi asıllı ve başka kavimlerden gelme- keşiş ve rahip bakiyeleri/kalıntıları vardı. Bunlar, sevgi bakımından Müslümanlara daha yakın, başkalarına göre daha çabuk iman eden kimselerdi. Yüce Allah'ın *"Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî Peygamber'e uyanlar (var ya), işte o Peygamber, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder, onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri haram kılar. Ağırlıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir."*[51] sözü, tam da bunlara uymaktaydı. Ayette ifade edi-

50. Bakara, 2/205.
51. A'raf, 7/157.

len *"ağırlık"* ve *"zincirler"*, Tevrat'ın yeme, içme, medenî ve cezai hususlarda getirdiği sıkı ahkâmları ile, İncil'in züht, nefsi hakir kılma ve mahrum etme hususlarındaki şiddetli hükümlerinden başkası değildi.

Ayet-i kerîmenin açıklamasına uygun olarak, -Hıristiyan ve Yahudilerden her birinin dininin yapısı gereği- Hıristiyanların İslâm'a Yahudilerden daha yakın olduklarını gösteren bir başka delil de; her zaman Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçenlerin çok, Yahudilikten dönenlerin ise az olmasıdır. Günümüzde Müslümanların zaafı ve Kur'ân'ın getirdiği hidayetten yüz çevirmeleri olmasaydı... -Hükümetlerinin bozukluğuna, devlet adamlarının siyasetteki acizliklerine, ilim ve medeniyette diğer toplumlara yetişemeyip geri kalmalarına rağmen- İslâm'a daveti ve onu gerçek biçimiyle insanlara sunmadaki ihmalleri olmasaydı... Hıristiyan Frenk ülkeleri, ilim ve medeniyette güç ve kuvvetin zirvesine ulaşmış olmasalardı... Hıristiyan toplumlar medeniyet ve servet arenasında Müslümanları geride bırakmış olmasalardı... Doğu Hıristiyanlarının sempatisini kazanıp, onları kendilerine çekmiş bulunmasalar ve doğu Hıristiyanları bunlarla öğünmemiş, dinî ve medenî terbiye yöntemlerini bunlardan almış olmasalardı... Dini, belli bir cemaate ve halka mensubiyetin desteği kılmış olmasalardı... Dilini nasıl muhafaza ediyorsa, o mensubiyeti de aynı şekilde koruma ilkesi üzerine yetişmiş, buna bağlı olarak da; başka din daha iyi olsa bile, kendi dinini asla değiştirmeme prensibi üzerine yetişmiş olmasalardı... Dahası bundan başka, bu terbiye ve metotların kuralları üzere yetişmiş olmasalardı... Evet, bizim devletlerimizle onların devletleri arasında işaret ettiğimiz o siyasi ve dinî çekişmeler olmasaydı, her iki zümre arasındaki sevgi daha mükemmel, İslâm'ın aralarında yayılması çok daha kapsamlı olurdu. Çünkü Hıristiyanlık Yahudiliği nasıl telâfi etmiş ve eksik taraflarını gidermişse, İslâm da Hıristiyanlığın eksikliğini gidermiş ve telâfi etmiştir. Hıristiyanlığa düşman kesilen Yahudilerin, -Hıristiyanlıkla barış içinde olanlara oranla- İslâm'a düşman olmaları daha çok beklenir. Yüce Allah'ın Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in dilinde tebliğ edilen dini birdir. Fakat bu din, insanlıkla birlikte tekâmül yasasına göre gelişmiş ve sonunda mükemmelliğe erişmiştir.

Burada şöyle bir soru gündeme gelebilir: "Eğer sen, Yüce Allah'ın, 'Hıristiyanların sevgi bakımından mü'minlere daha yakın oldukları' şeklindeki tespitinin sebebini, onların dinlerinin öğretileri ve gelenekleri olduğunu iddia ediyorsan ve -bu ayet belli bir zümre hakkında inmiş olsa bile- ortada herhangi bir engel bulunmadıkça bu hususun Hıristiyanların tümü hakkında geçerli bir kural olduğunu ileri sürüyorsan, o zaman haçlı

savaşlarına ne diyeceksin? Hıristiyanlar, haçlı seferlerinde din adına savaşa tutuşmuşlar ve Müslümanlar bu savaşlarda Hıristiyanlardan gördüklerini, ne Yahudilerden ve ne de müşriklerden görmemişlerdir. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında meydana gelen diğer savaşların da haçlı savaşlarından aşağı kalır yanı yoktur."

Benim bu soruya iki cevabım ya da iki yönlü cevabım olacaktır:

1) Müslümanların mensup olduğu dinin Hıristiyanlığa yakın olduğunu, dahası İslâm dininin Hıristiyanlığın eksik taraflarını telâfi ettiğini o haçlılar bilmiyorlardı. Tam tersine; onların kafalarında, Müslümanlar hakkında gerçeğinden farklı bir Müslüman imajı vardı. İslâm'ın Müslümanların nefislerinde şekillendirdiği gerçek biçimden haberdar değillerdi. Müslümanları, putperest, vahşi ve çok çirkin bir kişilik olarak algılıyorlardı. Bu Müslüman imajı, rahip Butros ve benzerlerinin yazdıkları kitap, risale ve konuşmalardan doğmuştu. O günlerde Müslümanlara, haçlı savaşlarını kışkırtanların ifade ettiği şekliyle bir topluluk bulunduğu anlatılsa ve onlarla savaşa davet edilselerdi, Müslümanların genci ve yaşlısı o savaşa katılırdı.

2) İncil'deki barış, sevgi, alçak gönüllülük, başkalarına karşı fedakârlık, otoriteye boyun eğme gibi ilkeler Avrupa'da, savaş, egoizm, kibir ve yeryüzünde hâkim olma sevdasına baskın gelememişti. Bu vasıflar, Roma hâkimiyeti yıllarında zirvesine ulaşmıştı. Bütün Avrupa'dan putperestliğin kazınıp atılmasına, sonra da haçlı savaşlarının çıkmasına bu vasıflar sebep olmuştu. Haçlı savaşları, Müslümanları kutsal beldelerden ve bütün Avrupa'dan silip süpürme girişimiydi. Hatta söz konusu vasıflar, -mezhep farklılıkları, ya da ülkeleri ele geçirme uğruna meydana gelen savaşlar sebebiyle- Hıristiyanların kendi aralarında bile acımasız savaşların sebebi olmuştu ve hâlâ da öyledir. Bütün bunlar, Hz. Mesih'in öğretilerinden değil, şeytanın öğretilerinden kaynaklanmaktadır. Her ne kadar Hz. Mesih'ten, "Ben yeryüzüne barışı getirmek için gelmedim. Ben yeryüzüne kılıcı getirmek için geldim." dediği rivayet edilse de, gerçek böyle değildir.

Buraya kadar yaptığımız açıklamadan anlaşılıyor ki, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında meydana gelen düşmanlığın sebebi, her iki tarafın veya taraflardan birisinin kendi dinlerinin hidayetinden uzaklaşmaları veya aralarında meydana gelen şeyi bilmemeleri ya da yanlış anlamalarıdır. Zaten bu iki zümreden (Müslümanlar ve Hıristiyanlar) devleti hâkim pozisyona gelenin durumu apaçık ortadadır. Bunun sebebi de dinlerinin yapısına cahil ve bile bile hakkı inkâr eden kimselerin egemen olmasıdır. Osmanlı devleti,

birçok Hıristiyan ülkeyi kuvvet zoruyla fethetmişti. Güç ve kuvvet dengesi karşı tarafa geçince, Hıristiyanlar onlardan intikamlarını aldılar. Balkan ülkeleri siyasetçileri, kendi halklarını haç ve Mesih adına Osmanlılarla savaşmak için kışkırttılar. Ancak çok geçmeden Yüce Allah, onların kendi içlerinde savaş çıkararak Hıristiyanlık adına çıktıkları iddialarını yalanladı. Her iki taraftan insanları saptıran politikacılar, dini, halkı kandırmak için bir hile ve oyun malzemesi olarak kullanıyorlar. Bunu, -dine ve mensuplarına karşı cinayetlerine varıncaya kadar- güttükleri politikalarını desteklemek için yapıyorlar.

Eğer, "Yahudilik, İslâm'a Hıristiyanlıktan daha yakındır. Çünkü Yahudilik, tevhid dinidir. Hıristiyanlık ise, 'teslis' dinidir. Tevhid, Yüce Allah'ın bütün peygamberlerinin diliyle getirdiği dininin esasıdır. Tevhid, inanç sisteminde mükemmelliğin zirvesidir. Bundan dolayı Yüce Allah, şirk hariç her türlü günahı bağışlayabilir." denecek olursa!..

Bizim bu düşünceye karşı cevabımız şöyle olur: Hıristiyanlığa sonradan giren "teslis" inancı, anlaşılmadığı ve kavranamadığı için, söz konusu inancın buna inanan kimseleri İslâm'dan uzaklaştıracak bir etkisi olmamıştır. Tam tersine, "teslis"; belki de İslâm davetini kabul sebeplerinden birisi bile olabilir. İnsanları birbirine veya zıddına yaklaştırmakta en büyük etki, ahlâk ve adaptır. Biz her çağda, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında farklı dinlerde başka iki grup arasında görmediğimiz sevgiyi görmekteyiz. Eğer bu sevgi, herhangi bir ülkede zaafa uğramışsa bunun sebebi; siyasetin dalavereleri ve ülkeyi yönetenlerin kavmiyetçiliğidir. Allah'ın laneti, hevâ ve heveslerine uymak veya liderlerini hoşnut etmek için O'nun kulları arasında düşmanlık ve nefret duygularını körükleyenlerin üzerine olsun!

Kur'an Okunurken Gözyaşlarına Hâkim Olamayan Ruhban ve Keşişler

Ayette geçen bazı lafızları etimolojik yönden inceleyelim: ***"Ruhbân"*** kelimesi *"râhip"* kelimesinin çoğuludur. Tıpkı, *"rukbân"* kelimesinin, *"râkip"* kelimesinin çoğulu olduğu gibi. Râhip, kendisini bir manastır veya hücreye kapatıp, benliğini tamamen Allah'a ibadete veren; nefsini, eş, çocuk, yemek lezzeti ve ziynet gibi şeylerden yararlanmaktan mahrum kılan kimse demektir. Râhip kelimesi *"korkmak"* anlamına gelen *"rehbet"* kökünden türemedir, ya da kelime, *"rehbu'l-ibil"* tabirinden türemedir. *"Rehbu'l-ibil"*, çok yol kat etmekten dolayı develerin cılız ve bitkin olanına denir. ***"Kıssîsîn"*** (***keşişler***), *"kıssîs"* kelimesinin çoğuludur. *"Kassun"* kelimesi de *"kıssîs"* mana-

sınadır. *"Kıssîs"*, kilise terimi olarak piskopostan daha aşağı, "şemmâs"tan ise yukarı bir mertebedir. Kelime, *"kasse'l-ibile, yekussu kassen, kıssen ve kussen"* tabirinden alınmadır. Bu tabirin manası ise, *"Çoban develeri güzelce otlattı ve sürdü."* demektir. *"Kıssîs"*lerde asıl olan, dinlerini ve kitaplarını bilen kimseler olmalarıdır. Çünkü onlar, halkı gözetleyen ve fetva veren kimselerdir. Ayette ***"râhip"***lerle, ***"keşiş"***lerin birlikte zikredilmesi, âbidlerle âlimlerin birlikte zikredilmesi demektir. Hıristiyanlıkta ruhbanlığın bidat olması, Hıristiyanları Müslümanları sevmeye yakın kılmaktaki etkiyle çelişmez.

Rivayet tefsirleri, *"keşiş"* ve *"râhip"*lerden maksadın ne olduğu üzerine iki görüş naklederler. Birincisine göre bunlar, -tıpkı havariler gibi- hayattayken Hz. İsa'ya iman eden kimselerdir. Bir diğer görüşe göre ise, Necâşî'nin cemaatidirler. Bu konuda varid olan rivayetlerin bir kısmı ileride gelecektir. Bazıları, bu ayeti Kur'ân'ın 6. cüzünün sonu kabul ederler. Çünkü Kur'ân cüzlere ayrılırken, ayetlerin manası göz önüne alınmaz. O halde 7. cüz, ***"Rasûle indirileni duydukları zaman, onun hak olduğunu öğrendiklerinden dolayı gözlerinin yaşla dolup taştığını görürsün."*** ayetiyle başlamaktadır. Yani, "Biz Hıristiyanlarız." diyen o kimseler, Yüce Allah'ın dinini kendisiyle tamamlamış bulunduğu ve âlemlere rahmet olarak gönderdiği o mükemmel Peygamber'e indirileni duyunca gözlerinin yaşlarla dolup taştığını görürsün. Bir başka ifadeyle; gözleri yaşlarla dolar, dolar ve sonunda çoğaldığı için dışarıya boşalır. Ya da gözleri yaşlarla dolar ve gözlerinden öyle yaşlar boşalır ki, sanki gözleri erimiş ve akan yaşlara dönmüştür. Onların ağlamaları, Kur'ân'ın kendilerine beyan ettiği hakkı öğrenmeleri sebebiyledir. Başkalarını boyun eğmekten alıkoyan inat ve böbürlenme, onlarda olmadığı için o hakikat karşısında boyun eğmelerine ve huşu duymalarına engel olan hiçbir şey yoktur. Ayette geçen ***"mine'l-hakki"*** ifadesi, *"mimmâ arefû"* ifadesini beyan etmektedir. *"Mine'l-hakki"* ifadesindeki *"min"*in, "kısım bildirme min'i" olduğunu söyleyenler de olmuştur. Bunun manaya yansıması şöyle olur: Onların gözleri, hakkın bir kısmını öğrendikleri için ibret alıp ve huşu duyduklarından dolayı yaşlarla dolar taşar. Çünkü onlar, ayetlerin tümünü değil, sadece bir kısmını duymuşlardır. Kur'ân'ın tümünü duymak ve Sünnet'in getirdiği güzel örnek ve beyanı öğrenmek suretiyle hakkın tamamını öğrenselerdi acaba halleri nice olurdu! Bu söz, -Necâşî ve cemaati hakkında duyduklarımızda olduğu gibi- belli bir olaya tatbik edildiğinde doğru ve yerinde olur. Şart cümlesinin zahirine bakılacak olursa cümle, onların Kur'ân'ı duydukları esnadaki durumlarını beyan etmektedir ki, bu da onların ibret almaları ve gözyaşı dökmeleridir.

Yüce Allah, onların durumlarını beyan ettikten sonra, şimdi de ağızlarından çıkan sözleri beyan etmekte ve şöyle demektedir: ***"Derler ki: 'Rabbimiz! İman ettik, bizi şahit olanlarla beraber yaz.'"*** Yani, bu sözü söylerlerken bununla imana girmeyi ve Yüce Allah'a yakarmayı isterler. Yüce Allah'ın onlardan imanlarını kabul etmesini ve kendilerini Muhammed ümmetiyle birlikte yazmasını dilemektedirler. Çünkü Yüce Allah, Muhammed ümmetini tıpkı peygamberler gibi insanlar üzerine şahitler kılmıştır. Böyle dua etmelerinin sebebi, kendi kitaplarından veya atalarından dilden dile nakledilenlerden, "Yüce Allah'ın dinini kendisiyle kemale erdireceği Son Peygamber'e tabi olanların bütün insanlar üzerine şahit olacağını" öğrenmiş olmalarındandır. Ya da mana şöyledir: Onlar, bu ümmete dâhil olmakla şahitlerden yazılacaklardır. Yüce Allah, ümmeti en şerefli vasıflarıyla zikretmiştir. İbn Abbas (r) der ki: Bu ayette geçen ***"şâhidîn"*** (*şâhit olanlar*), *"İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Rasûl'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir ümmet kıldık."*[52] ayetinde geçen *"şühedâ/şâhitler"*dir. İbn Abbas'ın bunların Hz. Muhammed ve ümmeti olduklarını ve onların "Hz. Peygamber tebliğ etti.", Rasûl'ün de "Ben tebliğ ettim." diye şehadet edecek dediği rivayet olunmuştur. İbn Abbas, sanki şöyle demek istiyor: Peygamberlerin lehine şehadet, onlara karşı gelenlerin de aleyhlerine şehadette bulunmuş olmayı gerektirir. Aksi takdirde bu tefsir, yerli yerinde olmaz. Çünkü bir kimsenin aleyhine şehadet başka, lehine başkadır. Gerçek şu ki, burada "şehadet" kelimesiyle söylenmek istenen şudur: Bu ümmet, kıyamet günü diğer ümmetlerin aleyhine şehadet edecektir. Onların şehadeti, müşrikler ve inançsızlar aleyhine delil olacaktır. Çünkü şehadetleri, kâfirlerin inkâr ettikleri veya kaybettikleri Yüce Allah'ın hak dinine destek mahiyetinde olacaktır. Biz daha önce "şühedâ" kelimesinin ne manaya geldiğini Nisâ ve ondan önceki iki sûrede beyan etmiştik. Dileyen Nisâ Sûresi 69. ayetin tefsirine bakabilir.

"Rabbimizin bizi iyiler arasına katmasını umup dururken niçin Allah'a ve bize gelen gerçeğe iman etmeyelim?" Bu ifade, onların sözlerinin son kısmıdır. Manasına gelince; O'nun (Muhammed'in) Mesih İsa'nın müjdelediği "Hakkın ruhu Paraklit" olduğu bizce anlaşıldıktan sonra, Rabbimizin bizi salihler topluluğu arasına katmasını umup dururken bir olan Allah'a ve bu Peygamber'in lisanıyla gelen hakka inanmamıza ne engel olabilir? Çünkü onların nefisleri, sahih inançlarla, kâmil faziletlerle, halisane yaptıkları ibadetlerle ve düzgün muamelelerle salih olmuştur. Bunlar, şu kerim Peygamber'in bağlılarıdır. Câhiliye dönemlerinde yaşadıkları fesadın

52. Bakara, 2/143.

ardından, salaha ermiş olmalarının alâmetini üzerlerinde bizzat gözlerimizle görmekteyiz. Yani; gereği ortaya çıktıktan ve sebebi belirdikten sonra bu imandan bizi engelleyecek herhangi bir engel yoktur. Bazı müfessirler, ayette geçen ***"kavmu's-sâlihîn"*** ibaresini, Hz. Peygamber'in sahabîleri olarak tefsir etmişlerdir. Bunların sahabîler oldukları, Habeşistan Hıristiyanlarından iman edenler bakımından tek seçenektir. O salih insanların yolundan giden herkes, onlardan sayılır ve onlarla birlikte mahşere gelecektir.

"Söyledikleri (bu) sözden dolayı Allah onlara, içinde devamlı kalmak üzere, zemininden ırmaklar akan cennetleri mükâfat olarak verdi. İyi hareket edenlerin mükâfatı işte budur." Yani; Yüce Allah, imanlarını ve ihlâslarını ifade ettikleri sözleri dolayısıyla onlara *"dâru'n-naîm"*de (nimet dolu cennette) ağaçlarının yanından nehirler akan bahçeler verdi. Onlar, orada ebedî olarak kalacaklardır. Bu bahçeler, onların elinden alınmayacağı gibi, onlar da istemezlik etmeyecek ve orayı terk etmeyeceklerdir. Bu çeşit sevap, iman edenlerden yaşantılarında ve amellerinde iyi olan herkesin mükâfatı olacaktır. Başka ayetlerden bilinmektedir ki bu bahçelerde, öyle evler, öyle köşkler, öyle manevî nimetler ve öyle ilâhî hoşnutluk vardır ki, bunları mahiyeti ve özellikleri itibarıyla o âleme benzemeyen şu dünyada sözle ifade etmek ve anlatmak imkânsızdır. *"Yaptıklarına karşılık, onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez."*[53]

Bu ayetlerin nüzul sebebine dair muhaddisler tarafından aktarılan rivayetleri şöylece sıralamak mümkündür:

"Abd b. Humeyd, İbn Cerîr, İbn Ebî Hâtim ve Ebu'ş-Şeyh, Mücâhid'in *'Onlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da 'Biz Hıristiyanlarız.' diyenleri bulacaksın.'* ayetini tefsir ederken, 'Bunlar, Cafer ve arkadaşlarıyla Habeşistan'dan gelen heyettir.' dediğini rivayet ediyorlar."[54]

"İbn Ebî Hâtim'in Atâ'dan yaptığı bir rivayete göre; Atâ, Yüce Allah'ın bu ayette zikrettiği 'Hıristiyanlar'dan söz ederek, bunların Habeşistan'dan gelen iman etmiş kimseler olduklarını, çünkü kendilerine mü'min muhacirlerin geldiğini ifade etmiştir. Atâ, ayette sözü edilen 'Hıristiyanlar'ın bunlar olduklarını belirtmiştir."[55]

"Nesâî, İbn Cerîr, İbnu'l-Munzir, İbn Ebî Hâtim, Taberânî, Ebu'ş-Şeyh, İbn Merdûye, Abdullah b. Zübeyr'den rivayet ediyorlar. Abdullah şöyle

---

53. Secde, 32/17.
54. Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 129.
55. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 129.

dedi: Bu ayet, Necâşî ve arkadaşları hakkında nazil olmuştur. *'Râsûl'e indirileni duydukları zaman, onun hak olduğunu öğrendiklerinden dolayı gözlerinin yaşla dolup taştığını görürsün.'"*[56]

"İbn Ebî Şeybe, İbn Ebî Hâtim, *el-Hılye*'sinde Ebû Nuaym ve Vâhidî, İbn Şihâb kanalıyla şöyle rivayet ediyorlar: İbn Şihâb, bana Said b. el-Müseyyeb, Ebû Bekir b. Abdirrahman b. el-Hâris b. Hişâm ve Urve b. ez-Zübeyr haber verdiler, dedi. Bu raviler, şöyle bir olayı anlattılar: Rasûlullah (s), Amr b. Ümeyye ed-Damrî'yi beraberinde bir mektupla Necâşî'ye gönderdi. Amr, Necâşî'ye vardı ve Rasûlullah'ın mektubunu O'na okudu. Sonra Cafer b. Ebî Talib ve onunla birlikte hicret edenleri çağırdı. Necâşî de rahip ve keşişlere haber gönderdi ve onları huzurunda topladı. Sonra Cafer b. Ebî Talib'den Kur'an okumasını istedi. Cafer de onlara Meryem Sûresi'ni okudu. Bunun üzerine Kur'ân'a iman ettiler ve gözleri yaşlarla dolup taştı. İşte, 82 ve 83. ayetler, bunlar hakkında nazil olmuştur."[57]

"Abd b. Humeyd, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim, Ebu'ş-Şeyh, İbn Merdûye Said b. Cübeyr'den rivayet ediyorlar. Said, *'Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır.'* ayeti hakkında şöyle dedi: Bunlar, Necâşî'nin elçileridir. Onun ve kavminin Müslüman olduklarını bildirmek üzere gelmişlerdi. Sayıları yetmiş kişi olup, Necâşî, bu heyeti kavminin içinden yaşça ve anlayışça en hayırlıların arasından seçerek teşkil etmişti. Bu son cümle, bir de şu ifadelerle rivayet edilmiştir: Necâşî, arkadaşlarının içinden en hayırlı otuz kişi tespit edip, Rasûlullah'a (s) göndermişti. Söz konusu heyet, Rasûlullah'a (s) gelince, O'nun huzuruna çıktılar. Rasûlullah (s), onlara Yâsîn Sûresi'ni okudu. Kur'ân'ı duyunca ağlamaya başladılar ve onun hak bir Kitab olduğunu anladılar. Yüce Allah da onlar hakkında, *'Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır.'* ayetini indirdi. Şu ayet de onlar hakkında inmiştir: *'Ondan önce kendilerine kitap verdiklerimiz, ona da iman ederler. Onlara (Kur'ân) okunduğu zaman; Ona iman ettik. Çünkü o Rabbimizden gelmiş hakikattir. Esasen biz daha önce de Müslüman idik, derler. İşte onlara sabretmelerinden ötürü mükâfatları iki kat verilecektir.'"*[58]

"İbn Ebî Şeybe ve Ebu'ş-Şeyh, Urve'den rivayet ediyorlar. Urve der ki: Onlar, *'Râsûl'e indirileni duydukları zaman, onun hak olduğunu öğrendiklerinden dolayı gözlerinin yaşla dolup taştığını görürsün.'* ayetinin Necâşî hakkında inmiş olduğu görüşündeydiler. Urve şöyle devam ediyor: Gelen heyet, de-

56. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 129.
57. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 130.
58. Kasas, 28/52, 53, 54.

nizciydi. Cafer b. Ebî Talib'le birlikte Habeşistan'dan gelmişlerdi. Rasûlullah (s) onlara Kur'ân'ı okuyunca, iman ettiler ve gözleri yaşlarla dolup taştı. Rasûlullah (s) onlara, *'Memleketinize geri döndüğünüzde dininizden dönecek misiniz?'* diye sordu. Onlar da, 'Dinimizden asla dönmeyeceğiz!' dediler. Yüce Allah onların bu sözü üzerine *'Râsûl'e indirileni duydukları zaman, onun hak olduğunu öğrendiklerinden dolayı gözlerinin yaşla dolup taştığını görürsün.'* ayetini indirdi."[59]

Ebu'ş-Şeyh, Katâde'den rivayet ediyor: Katâde şöyle diyor: Bize anlatıldığına göre bu ayet, Habeşistan'dan Cafer'le (r) birlikte gelenler hakkında nazil olmuştur. Hz. Cafer, Habeşistan'a hicret etmişti. Beraberinde Kureyş'ten kırk ve Eş'arîlerden elli kişi vardı. Bunlardan dördü Akk kabilesinden olup en büyükleri Ebû Âmir el-Eş'arî, en küçükleri ise Âmir idi. Bize anlatıldığına göre, Kureyş, Habeşistan'a gidenleri geri getirmek için arkalarından Amr b. el-Âs ve Umâre b. Velid'i gönderdi. Bu iki kişi, Necâşî'ye geldiler ve "Bunlar mensup oldukları kavmin dinini bozdular." dediler. Necâşî, onlara haber gönderdi ve huzuruna geldiklerinde bu iddianın doğru olup olmadığını sordu. Onlar da Necâşî'ye şöyle cevap verdiler: "Yüce Allah, bizden önceki kavimlere gönderdiği gibi aramızdan birini bize Peygamber olarak gönderdi. Bu Peygamber bizi, bir olan Allah'a davet ediyor, bize iyiliği emredip, kötülüğü yasaklıyor. Akrabalarımızı görüp gözetmemizi emrediyor ve onlarla ilişkimizi kuvvetlendirmemizi istiyordu. Verdiğimiz sözde durmamızı emrediyor, buna karşılık bize sözümüzden dönmemizi yasak ediyor. Biz o Peygamber'e iman edip tasdik edince kavmimiz bize zulmetti ve bizi memleketimizden dışarı çıkardı. Sizden başka sığınacak hiçbir kimse bulamadık." Bunun üzerine Necâşî hoş sözler söyledi. Amr ve beraberindeki arkadaşı, "Bunlar Hz. İsa hakkında sizin düşündüklerinizden farklı şeyler düşünüyorlar." dedi. Bu söz üzerine Necâşî onlara dönüp, "Hz. İsa hakkında görüşünüz nedir?" diye sordu. Heyet, "Onun Allah'ın kulu, elçisi, kelimesi ve ruhu olduğuna şehadet ederiz. Onu kendini Allah'a veren bakire Meryem dünyaya getirmiştir." dediler. Necâşî, "Hata etmediniz." dedi. Sonra Amr ve arkadaşına dönüp, "Eğer benim emanıma gelmiş olmaseydınız sizi cezalandırırdım!" dedi. Katâde şöyle devam ediyor: Bize anlatıldığına göre, Cafer (r) ve arkadaşları geri dönmek üzere harekete geçince, onlar da Cafer'le birlikte geldiler ve Muhammed'e (s) iman ettiler. Birisi şöyle dedi: Bunlar, memleketlerine geri dönünce eski dinlerine geri dönerler. Bize anlatıldığına göre;

59. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 130.

Hz. Cafer'le birlikte onlardan yetmiş kişi geldi. Rasûlullah (s) onlara Kur'ân okuyunca, gözleri yaşlarla dolup taştı.[60]

"İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim, Süddî'den rivayet ediyorlar: Necâşî, Rasûlullah'a (s) on iki kişi gönderdi. Bunların yedisi keşiş, beşi de rahipti. Rasûlullah'ı (s) görecekler ve O'na soru soracaklardı. Rasûlullah'la (s) bir araya gelince, Efendimiz, onlara Yüce Allah'ın kendisine indirdiği ayetlerden okudu. Bunlar, ağlayıp iman ettiler. Yüce Allah da onlar hakkında *'Râsûl'e indirileni duydukları zaman, onun hak olduğunu öğrendiklerinden dolayı gözlerinin yaşla dolup taştığını görürsün.'* ayetini indirdi."

"İbn Cerîr, İbn Ebî Hâtim, İbn Merdûye İbn Abbas'tan rivayet ediyorlar: Rasûlullah (s) Mekke'de iken müşriklerden gelecek tehlikelere karşı sahabîleri hakkında endişe ediyordu. Bunun üzerine Cafer b. Ebî Talib, İbn Mes'ud ve Osman b. Maz'ûn'u sahabîlerinden oluşan bir heyetin içinde Habeşistan kralı Necâşî'ye gönderdi. Müşrikler bunu haber alınca, Amr b. el-Âs'ı bir heyetin başında Habeşistan'a gönderdiler. Rivayet'e göre onlar, Rasûlullah'ın (s) ashabından önce harekete geçip, Necâşî'ye daha erken ulaştılar. Necâşî'ye dediler ki: 'Bizim aramızda bir adam çıktı. Kureyş'in aklını ve anlayışını saçma ve tutarsız görmekte ve kendisinin peygamber olduğunu iddia etmektedir. Bu kişi, kavmini senin aleyhine kışkırtmak üzere bir heyet gönderdi. Bu yüzden sana gelmek ve durumlarını haber vermek istedik.' Necâşî dedi ki: 'Eğer bana gelirlerse, ne diyeceklerine bakarım.' Rasûlullah'ın (s) ashabı Habeşistan'a ulaşıp da Necâşî'nin kapısına geldiklerinde (kapıdaki nöbetçiye) 'Allah'ın dostları için kralın huzuruna girme talebinde bulunun.' dediler. Necâşî, görevliye, 'Onlara izin ver, içeri girsinler. Allah'ın dostları hoş sefa geldiler!' dedi. İçeri girdiklerinde de Necâşî'ye selâm verdiler. Müşrik heyeti, 'Ey hükümdar! Gördün mü? Sana doğru söylemişiz değil mi? Seni, senin selâmınla selâmlamadılar.' dedi. Necâşî sordu: 'Beni, benim selâmımla selâmlamaktan sizi engelleyen nedir?' Dediler ki; 'Biz seni cennet ehlinin ve meleklerin selâmıyla selâmladık.' Necâşî sordu: 'Sizin arkadaşınız, İsa ve annesi hakkında ne diyor?' Şöyle cevap verdiler: 'Diyor ki; O, Allah'ın kulu ve elçisidir. O, Allah'ın Meryem'e bıraktığı kelimesi ve ruhudur. Meryem hakkında da şöyle diyor: Meryem, kendini Allah'a adayan bakire bir kadındır.' Necâşî, bu sözler üzerine yerden küçücük bir çöp alarak şöyle dedi: 'İsa ve annesi, arkadaşınızın söylediklerine şu küçücük çöp parçası kadar bir ilavede bulunmamıştır.' Müşrikler, Necâşî'nin bu sözlerinden hoşlanmadılar ve yüzlerinin rengi attı. Necâşî, 'Size indirilenden bir parça okur musunuz?'

60. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 131.

dedi. 'Tabi.' dediler. Necâşî, 'Öyleyse okuyun.' dedi ve onlar da okudular. Orada, keşişler, rahipler ve başka Hıristiyanlar vardı. Bir grup keşiş ve rahip, ayetler okunduğu sürece, onlardaki hakkı öğrendiklerinden dolayı gözyaşlarına boğuldular. Yüce Allah da, *'Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar. Râsûl'e indirileni duydukları zaman, onun hak olduğunu öğrendiklerinden dolayı gözlerinin yaşla dolup taştığını görürsün.'* dedi."[61]

Muhaddisler, bu gibi rivayetleri "Cereyan eden olaylar birden çoktur." diyerek uzlaştırmaya çalışırlar. Eğer, rivayetleri uzlaştırmak mümkün olmazsa, o zaman senedi en güçlü olan rivayeti esas alırlar.

Bu rivayetleri, Hâfız Suyûtî eseri *ed-Durru'l-Mensûr*'da zikreder. Suyûtî bir başka rivayet daha zikreder ki, bunu Taberânî *Muhtasar*'ında, Beyhakî *ed-Delâil*'inde uzun bir rivayet olarak Selmân el-Fârisî'den naklederler. Selmân, bu uzun rivayette nasıl Müslüman olduğunu açıklamaktadır.[62] Olayın özeti şudur: Selmân, ilk başlarda Mecusîdir. Bir dağ başında, kendilerini Allah'a ibadete vermiş bir kısım Hıristiyan âbidlere rastlar. Bunlarla, kendi memleketinden kalkıp Musul'a gider. Orada da kendileri gibi âbidlerle temasa geçerler ve bir mağarada kendisini tamamen Allah'a ibadete vermiş bir âbidle karşılaşırlar. Bu âbide çok hürmet ederler. Âbid de onlara çok etkili bir nasihatte bulunur. Onlara der ki: Hz. İsa, Allah'ın kendisine nimet verip ihsanda bulunduğu bir elçisi ve kuluydu. O da bu ihsanlara karşı Allah'a şükretti. Mağaradaki o âbid, mağarasından ancak Pazar günleri dışarı çıkıyordu. Daha sonra âbid ve Selmân, Beyt-i Makdis'e doğru yola çıktılar. Orada Yüce Allah bu âbidin eliyle bir kötürümü sağlığına kavuşturdu. Âbid, ayrılmadan önce Selmân'a nasihatte bulundu; O'na cennet ve cehennemden söz etti. Tihâme'den, sıfatları şöyle şöyle olan bir peygamber çıkacak diye haber verdi ve o Peygamber'e iman etmesini tavsiye etti. Âbid, daha sonra Selmân'dan ayrıldı, ancak Selmân, ona yetişemedi. Selmân, Hicaz'dan gelen bir heyetle karşılaştı. Bu heyet, O'nu Medine'ye götürdü ve orada Selmân'ı sattılar. Selmân, Rasûlullah (s) ile karşılaşıp da üzerinde peygamberlik alâmetlerini görünce iman etti ve mükâtebe akdi[63] yaptı. Bu ayetler, Selmân'la birlikte olanlar hakkında indi. Bu rivayet, zayıftır ve ayetlerin bu olaya dayandırılması uzak bir ihtimaldir.

---

61. Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 132.
62. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 132. vd.
63. "Mükâtebe", kölenin belirli bir yükümlülüğü yerine getirmesi karşılığında efendinin ona hürriyetini vermesi taahhüdünü ihtiva eden azad/özgürlük sözleşmesi demektir. Ancak, Suyûtî'nin *ed-Durru'l-Mensûr*'unda, Selmân'ın mükâtebe akdi yaptığından değil, onu, Hz. Ebû Bekir'in satın alarak azad ettiğinden söz edilmektedir. (Çev.)

وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ ﴿86﴾

86- İnkâr edenlere ve ayetlerimizi yalanlayanlara gelince; işte onlar, cehennemliklerdir.

Yüce Allah, bundan önceki ayetin sonunda o büyük Peygamber'e iman eden Hıristiyanlara verdiği sevabın, onlar gibi iman eden ve onların duyduğu huşûyu duyan iyi amel edenlerin tümüne vereceği mükâfat olduğunu beyan edince, bunun ardından, inkâr ederek ve yalanlayarak kendi nefislerine kötülük edenlerin cezasını bildiren ifadeyi getirdi. Çünkü Kur'ân'ın, vaad ve vaidi/tehdidi birlikte ifade etmek gibi bir âdeti vardır. Bundan dolayı Yüce Allah, şöyle buyurdu:

"İnkâr edenlere ve" bizim vahdaniyetimize ve Peygamber'in tebliğ ettiği hususlarda O'na itaat etmeyip, *"ayetlerimizi yalanlayanlara gelince; işte onlar, cehennemliklerdir."* Yani, -başkası değil- onlar, bu büyük ateşin içindeki kimseler olacaklar ve ondan ayrılamayacaklardır. Bunların, o ateşten başka kalacakları yer de yoktur. Allah, bizi ondan korusun.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ ﴿87﴾ وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ ﴿88﴾

87- Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve sınırı aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez.

88- Allah'ın size helâl ve temiz olarak verdiği rızıklardan yiyin ve kendisine iman etmiş olduğunuz Allah'tan korkun.

Yüce Allah, bu sûreye helâl, harâm ve hac ahkâmıyla ilgili ayetlerle başlamıştı. Bu hükümler arasında, Ehl-i Kitab'ın yemeklerinin ve onlarla evlenmenin helâl olduğu... Sonra, taharet ahkâmı ve -insanın düşmanı ve nefret ettiği kimseler hakkında bile olsa- adaletten ayrılmama hükmü vardı. Bunun

ardından, Ehl-i Kitab'ın hallerini beyan eden ve onlarla tartışmayı ihtiva eden şu uzunca ifade akışı getirildi. Bu ifade akışı, Kur'ân'da bu konuda yer alan ifadelerin en mükemmeli ve en tatmin edicisi idi. Ehl-i Kitab'ın ahvalini beyan eden ifadelerin arasına, çok az miktarda ahkâm ayetleri, vaad ve öğütleri konu alan ayetler girdi. Biz, bu ayetlerin birbiriyle olan bağlantılarını ilgili yerlerde beyan etmiştik. Bu ayetler, helâl, haram ve hac ahkâmına yeniden dönüşü ifade etmektedir ki, zaten sûre bu hükümlerin beyanı ile başlamıştı. Bu hükümleri, -bilindiği üzere- Ehl-i Kitab'la tartışma izlemişti. Zaten bu sûrenin ayetleri, tümü itibarıyla bu iki konu üzerine odaklanmıştır. Ancak Yüce Allah, ahkâm ayetlerinin tümünü sûrenin baş tarafında, Ehl-i Kitab'a dair ahkâmı da -araya başka bir konu katmaksızın- sûrenin kalan kısmında bir arada toplamadı. Zira defalarca tekrar ettiğimiz üzere, Kur'ân'ın bu tutumu, ele aldığı meseleleri ve konuları birbiriyle kaynaştırma hikmetine dayanmaktadır. Çünkü Kur'an, tekrar tekrar okunan bir kitaptır. Ele aldığı konular, hidayete ermek için okunur. Yoksa Kur'ân, bir teknik kitabı olmadığı gibi, her konuda her meselenin belli bir bölümde yer aldığı ve gerektiğinde başvurmak için saklanan bir kanun kitabı da değildir.

Üstelik Kur'ân'ın nazmında ve -ele aldığı çeşitli meseleler arasındaki münasebete bağlı olarak- ayetlerinin dizilişinde güzellik ve uyumdan dolayı, keskin anlayış sahibi kimseleri dehşete düşürecek özellikler vardır. Nitekim bu özellik, şu okuduğumuz ayetlerin, -sûrenin başından buraya kadar olan ayetlerle arasındaki münasebete ek olarak- bir öncesiyle arasındaki direkt münasebette de açıkça görülmektedir.

Okuduğumuz ayetlerin, hemen öncesindeki ayetlerle bağlantısı konusunu biraz açalım: Yüce Allah, Müslümanlara sevgi bakımından en yakın kimselerin Hıristiyanlar olduklarını ve bunun, aralarında keşişler ve rahiplerin bulunmasından ileri geldiğini ifade etti. Elbette bu ifadeden mü'minlerin ruhbanlığa teşvik edildiği anlamı çıkmaz. Züht hayatına ve dünya zevklerinden uzak yaşamaya eğilimli olan kimseler, bu hayatın insanı Allah'a yaklaştıracak bir kemal mertebesi olduğunu zannedebilirler. Ruhbanlık, ancak, et, yağ ve kadınlar gibi hoş olan şeylerden yararlanmamak suretiyle gerçekleşir. Bu da, ya rahiplerin asla evlenmemelerinde olduğu gibi sürekli, ya da uydurdukları çeşitli oruçlarda olduğu gibi belli zamanlarda olur, zannedebilir. İşte Yüce Allah, bu zannı izale etti ve ***"Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve sınırı aşmayın."*** buyurarak o çeşit bir arzunun önünü kesti. Bu ayette Yüce Allah, şöyle buyuruyor: Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı hoş ve lezzetli şeyleri,

-ibadet etmek ve O'na yaklaşmak maksadıyla- onlardan yararlanmamaya azmederek kendinize haram kılmayın. Bu helâl şeyler hususunda haddi aşmayın. Normal sınırı aşıp da tıka basa yiyip içmek gibi vücudunuza zararlı olan aşırılığa kaçmayın. Ya da, ahlâk ve adapta haddi aşmayın. Bu maddelerin lezzetlerine dalmanın kişinin en önemli düşüncesi haline gelmesi veya insanı ilimle meşgul olmak ve gerek kendisine, gerekse toplumuna faydalı işler yapmak gibi ulvî faaliyetlerden alıkoyması, ahlâk ve adapta haddi aşmak anlamına gelir. Bu anlam, *"Yiyin, için, fakat israf etmeyin."*[64] ayetinin manasıyla aynıdır. Helâl hoş şeyleri aşıp da, haram kılınmış pis şeylere geçmeyin. ***"Sınırı aşmak"*** olarak tercüme edilen ***"i'tidâ"***, iki şekilde olur: Bir şeyin bizzat kendisinde haddi aşmak, kendi cinsinden olmayan bir başka şeye geçerek haddi aşmak. Ayet-i kerîmede "mef'ûlun bih" (tümleç) hazfedilmiştir. Yüce Allah, "felâ te'tedû fîhâ" (O hususlarda haddi aşmayın.) demediği gibi, *"Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın onları aşmayın."*[65] ayetinde olduğu gibi, "felâ te'tedûhâ" (Bunları aşmayın.) da dememiştir. Tümlecin (mef'ûlun) zikredilmemesinin sebebi; ayetin "haddi aşma"nın iki çeşidini de kapsamasını sağlamaktır. Bir başka ifadeyle; ayetin, hoş ve helâl olan şeylerle yetinmeyip, pis olan şeylere de yanaşarak haddi aşmayı ve hoş olan şeylerden yararlanmada aşırıya kaçarak haddi aşmayı kapsaması için tümleç (mef'ûl) getirilmemiştir. Zira Arap dilbilgisi kuralına göre, fiilin etki ettiği kelimeyi (ma'mûl) cümlede zikretmemek, ifadeye "genellik" katar. Yüce Allah, bundan sonra yukarıda getirdiği yasağın sebebini, ondan nefret ettirecek bir şeyle ifade ediyor ve şöyle diyor:

"Allah" şeriatının ***"sınır"***ların***"ı"*** ve fıtratının kanunlarını -ibadet kastıyla bile olsa- ***"aşanları sevmez."***

Helâl kılınmış hoş şeylerin haram kılınması, -yemin suretiyle yükümlülük altına girmeksizin- fiilen olabileceği gibi, yükümlülük üstlenerek de olabilir. Bunların ikisi de caiz değildir. Yükümlülük üstlenmek, nefsi hoş şeylerden mahrum tutmak suretiyle riyazet yapmak ve onu arındırmak gayesiyle yapılabileceği gibi, eşinin veya babasının ya da çocuğunun kızdırması sonucu şiddetli bir öfkeyi yatıştırmak için de olabilir. Meselâ kişi, "şu yemekten yemeyeceğine Allah'ın adı üstüne veya talâkına (boşamaya)" yemin eder. (Mubah olan şeylerden yemek niteliğinde olan başka şeyler de böyledir.) Ya da bunu, yemin gibi sözüne güç katan şeylere başvurmaksızın üstlenebilir. "Eğer şöyle yaparsam, İslâm'dan veya Allah ve Peygamber'inden

64. A'raf, 7/31.
65. Bakara, 2/229.

uzak olayım!" diyen kimse de bu kategoriye girer. Bütün bu hareketler, kınanmış şeylerdir. Bir insanın, böyle sözler söylemekle hiçbir şeyi kendisine haram kılması mümkün değildir. Bu sözlerin, yemin sayılıp sayılmadığı ve kefaretinin olup olmadığı hususlarında âlimler arasında ihtilaf vardır. Bu konunun açıklaması ileride gelecektir.

Allah'a ibadet maksadıyla, nefse azap ederek ve onu mahrum bırakarak, -haram olan şeyleri terk etmekte olduğu gibi- hoş olan şeyleri kesin olarak terk etmek -yemin ve ahdetme vasıtasıyla olmasa bile- şüpheli bir durumdur. Birçok âbid ve tasavvuf erbabı, kendisini bu anlayışa kaptırmaktadır. Bu, onların amelî bidatlerine benzeyen terke dair bidatlerindendir. Adı geçen âbid ve mutasavvıflar, bu konuda -İsrailoğulları âbidleri ve Hıristiyan rahipleri gibi- kendilerinden önce yaşayanların âdetlerine, harfi harfine uymaktadırlar. Bunlar, söz konusu âdeti, Brahmanlar gibi bazı putperestlerden almışlardır. Brahmanlar, bütün et çeşitlerini kendilerine haram kılıyor, vücudu her türlü lezzetten mahrum kılmadıkça ve iradeyi ağır riyazetlerle ezmedikçe nefsin arınmayacağını ve kemale ermeyeceğini iddia ediyorlardı. Nimetleri haram kıldıkları gibi, ziyneti (süsü) de haram kılıyorlardı. Onun için çırılçıplak yaşıyorlar, yemeklerini yemek için kap kullanmıyorlardı. Aksine kap yerine ağaç yapraklarını kullanıyorlardı. İslâm'ın Hindistan'da yayılması, Budistleri bir parça geriletti. Ancak bunlardan büyük bir kesim, hâlâ cadde ve sokaklarda çırılçıplak dolaşıyorlar. Üzerlerinde, sadece -fıkıh bilginlerinin Arapçada "sebîleyn" diye ifade ettikleri- ön ve arka avret yerlerini örtecek bir şey bulunuyor. Öyle anlaşılıyor ki bunlar avret yerlerini örtme âdetini, kendilerini buna mecbur kılan Müslümanlardan almışlardır. Brahmanlar arasında beline izar bağlayanlar da vardır. Ancak söz konusu izarı öyle bağlamaktadırlar ki, arasından uyluklarının iç kısmı görülmektedir. Az örtünme hususunda erkeklerle kadınlar arasında fark yoktur. Kadınları sokaklarda karınları, sırtları ve uylukları açık olarak dolaşırken görmek mümkündür. Bazı kadınlar, omuzlarına bir şal atmakta ve bununla vücutlarının üst kısımlarını örtmektedirler. Vücudun kalan kısmı ise açık kalmaktadır.

Kısacası hoş olan şeyleri ve süsü haram kılmak ve nefse işkence etmek, eski Hint ve Yunan'dan nakledilip gelen adetlerdendir ve bunları Ehl-i Kitab, özellikle de Hıristiyanlar taklit etmişlerdir. Onlar, -Tevrat'ın katı şeriatından sıyrılmalarına, ruhani önderleri Pavlos'un, (akan kan ve putlar için kesilen etler hariç) bütün yenilecek ve içilecek maddeleri kendilerine mubah kılmasına rağmen- kendi nefislerine acımasız davranmışlar, kutsal kitaplarının

-içinde sıkı ve aşırı zühdü tavsiye eden hükümler bulundurmasına karşın-haram kılmadığı şeyleri kendilerine haram kılmışlardır.

Daha sonra Yüce Allah, en büyük ıslahı yapmak üzere peygamberlerin ve râsûllerin sonuncusu Hz. Peygamber'i göndermiştir. Yüce Allah, insanlığa süsü ve hoş olan şeyleri mubah kılmış, üzerlerinde daha önce mevcut olan yükü ve zincirleri kaldırmıştır. Onlara, ruhlarına hakkını verdikleri gibi, bedenlerine de vermelerini tavsiye etmiştir. Çünkü insan, ruh ve bedenden meydana gelmiştir. O halde ruh ve beden arasında dengeyi kurmak gerekir. Beşerî kemal/mükemmellik işte budur. İslâm ümmeti, bu özelliğiyle *"orta/vasat"* ümmet olmuş ve bütün diğer toplumlar üzerine şahit olmaya, onlara karşı Yüce Allah'ın hücceti (delili) olmaya hak kazanmıştır. Nitekim bu konu, ikinci cüzün başında açıklanmıştı. İslâm ümmeti, bu özelliğiyle mahlûkların esrarını ve faydalarını araştırmaya, yeryüzünün ve gökyüzünün güçlerini, Allah'ın nimetlerinden -şükrederek- yararlanmak için kullanmaya layık hale gelmiştir. Fakat Müslümanlar, bu misyonlarında kusur etmiş, sonra da o yolda yürümekten tamamen kopmuşlardır. Oysa kendilerinden önceki nesiller, bu yolda çok büyük mesafe kat etmişlerdi.

Abartı ve aşırıya kaçma hevesi, insanoğlunun her eyleminde huyu ve mizacı olduğundan, hangi şey söz konusu olursa olsun, mutlaka -kusur edenler olduğu gibi- aşırıya kaçma taraftarı olanlar da bulunduğu için bazı sahabîler, rahmet peygamberi olan Hz. Peygamber'e, hoş olan şeyleri ve kadınları kendi nefislerine haram kılma hususunda danışmışlardır. Bazıları ise; bunları O'na danışmadan terk etmişler; gündüzleri sürekli oruç tutmayı, geceleri de namaz kılmayı tercih etmişlerdir. Hz. Peygamber ise, bunu yasaklamıştır. Yüce Allah, okuduğumuz bu ayeti ve bu manada çirkin ve pis olan şeyleri haram kılan, hoş olan şeyleri helâl kıldığını hatırlattığı ayetleri indirmiştir. Hz. Peygamber de, bu hususu sözüyle ve fiiliyle en güzel şekilde beyan etmiştir.

Dinde Aşırıya Kaçmanın Ümmet-i Muhammed'deki İzdüşümleri

Biz, bu konuyla ilgili bazı haber ve rivayetleri buraya aktarmak istiyoruz ki, bunlar dinde aşırılığa kaçanları ilzam edici bir delil olsun. Çünkü bu kimseler, dinin hoşgörülü hidayetini bırakıp, eskilerin sıkı ve katılığını benimsemişler; Yüce Allah'ın, kulları için yarattığı süsü ve temiz rızıkları kâfirlere mahsus kabul etmişlerdir. Öyle ki, bu süslerden ve temiz rızıklardan kâfirlerle birlikte yararlanan Müslümanları, mü'minlerin yolundan çıkmış saymışlardır. Bu ayetin nüzul sebebine dair rivayet tefsirlerinde yer

alan haberleri buraya aktaralım. Ayrıca A'raf Sûresi'nde[66] ve başka sûrelerde nûr üzerine nûr katacak başka rivayetler de gelecektir.

"Tirmizî'nin tahric ettiği ve 'hasen' şeklinde değerlendirdiği, İbn Cerîr, İbn Ebî Hâtim, *el-Kâmil*'inde İbn Adiyy, Taberânî ve İbn Merdûye'nin birlikte İbn Abbas'tan rivayet ettikleri bir hadise göre; adamın birisi Hz. Peygamber'e gelir ve O'na şöyle der: 'Ey Allah'ın Elçisi! Et yediğim zaman, kadınları arzuluyorum. Şehvet aklımı başımdan alıyor. Bunun için et yemeyi kendime haram kıldım.' Bu ifade üzerine; *'Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın'* ayeti nazil olur."[67]

"İbn Cerîr, İbn Ebî Hâtim ve İbn Merdûye'nin, İbn Abbas'tan rivayetine göre; *'Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın.'* ayeti, bir grup sahabî hakkında nazil olmuştur. Bu sahabîler, 'Erkeklik organımızı keseceğiz ve dünyanın şehvetini terk edeceğiz. Rahiplerin yaptığı gibi yeryüzünde gezip dolaşacağız.' dediler. Sözleri, Rasûlullah'ın (s) kulağına gidince onlara haber gönderdi. Rasûlullah'ın huzuruna çıktıklarında yukarıdaki sözü söyleyip söylemediklerini sordu. 'Evet, söyledik.' dediler. Peygamberimiz (s), *'Fakat ben, bazen oruç tutar, bazen tutmam. Bazen gece namazı kılar, bazen uyurum. Kadınlarla da evlenirim. Kim, benim sünnetimi alırsa bendendir. Her kim de; benim sünnetimi almazsa, benden değildir.'* buyurdu."[68]

"Abd b. Humeyd, *'Merâsil'*inde Ebû Dâvûd ve İbn Cerîr Ebû Mâlik'ten *'Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın.'* ayeti hakkında şöyle dediğini rivayet ediyorlar: Bu ayet, Osman b. Maz'ûn ve arkadaşları hakkında nazil olmuştur. Bunlar, kendilerine birçok zevki ve kadınları haram kılmışlardı. Hatta aralarından birisi erkeklik organını kesmeye kalkışmıştı. İşte ayet, bunun üzerine nazil oldu."[69]

"Buhârî ve Müslim Hz. Âişe'den rivayet ediyorlar: Rasûlullah'ın (s) ashabından bir grup insan, Peygamber'in eşlerine gelip, onun gece ibadetini sordular.[70] (Cevabını alınca) İçlerinden birisi, 'Ben et yemeyeceğim.' dedi.

---

66. A'raf Sûresi'nde gelecek açıklama, Yüce Allah'ın *"De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü ve temiz rızıkları kim haram kıldı? De ki: Onlar, bu dünya hayatında inananlar içindir, kıyamet gününde de yalnız onlara mahsustur."* ayeti tefsir edilirken gelecektir. Bkz: A'raf, 7/32.
67. Tirmizî, *Tefsir*, Bâb: 6; Suyûtî, *a.g.e.*, III, 139.
68. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 139.
69. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 139.
70. Hz. Peygamber'in gece ibadetini sordular, çünkü Rasûlullah'ın (s) gözlerinin önünde eda ettiği farz ve sünnetleri yapmanın kendileri için yeterli olmayacağını düşünüyorlardı. Kemal mertebesine ermek için, bu ibadetlerin üzerine çıkılması gerektiğine ina-

Bir diğeri 'Ben, kadınlarla evlenmeyeceğim.' dedi. Bir başkası da 'Ben yatakta yatmayacağım.' dedi. Hz. Peygamber bu olay üzerine şöyle buyurdu: '*Ne oluyor bazılarına? Neden şöyle şöyle yapmayacağım, diyorlar? Bana gelince; ben bazen oruç tutar, bazen tutmam. Bazen uyur, bazen ibadet ederim. Et yer, kadınlarla evlenirim. Kim, benim sünnetimi beğenmezse, benden değildir.*'"[71]

"Buhârî, Müslim, İbn Ebî Şeybe, Nesâî, İbn Ebî Hâtim, İbn Hibban, *Sünen*'inde Beyhakî, Ebu'ş-Şeyh ve İbn Merdûye, İbn Mes'ûd'dan rivayet ediyorlar: Rasûlullah (s) ile birlikte bir savaşa katılmıştık. Yanımızda kadın yoktu. Dedik ki, 'Kendimizi hadım edelim!' Rasûlullah (s) böyle yapmamızı yasakladı ve kadınlarla belli süreye kadar onlara elbise vererek evlenmemize izin verdi.[72] Abdullah, daha sonra '*Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve sınırı aşmayın. Allah sınırı aşanları sevmez.*' ayetini okudu."[73]

"Abdurrezzak, İbn Cerîr ve İbnu'l-Münzir Ebû Kılâbe'den rivayet ediyorlar: Rasûlullah'ın (s) ashabından bir grup insan, dünyayı reddetmek, kadınlardan uzak durmak ve manastır hayatı yaşamak istedi. Rasûlullah (s), ayağa kalktı ve onlar hakkında ağır konuştu. Sonra şöyle dedi: '*Sizden öncekiler, bu katılıkları yüzünden helâk oldular. Onlar, kendi nefislerine katı davrandılar Yüce Allah da onlara sıkı hükümler getirdi. Manastır ve hücrelere kapananlar o katı davrananların geriye kalmış kalıntılarıdır. Allah'a ibadet edin, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Haccedip, umre yapın. Dosdoğru/müstakim olun ki, sizin vasıtanızla başkaları da hizaya girsin.*' Ebû Kılâbe, '*Ey iman edenler! Allah'ın size*

nıyorlardı. Peygamber'in de, kendilerine merhamet ettiği ve ibadetleri onlara hafifletmek için gizlediği mutlaka bundan başka ibadetleri olmalı diye düşünüyorlardı. İbn Abbas'ın, Hz. Peygamber'in eşi olan teyzesi Hz. Meymûne'nin yanında, Peygamber'in gece namazını görmek için bir gece yatması da bu kabildendi.

71. Buhârî, *Nikâh*, 1; Müslim, *Nikâh*, 5; Suyûtî, *a.g.e.*, III, 140.

72. İbn Mes'ûd'un bu anlattığı mut'a nikâhıdır. Rasûlullah (s) bir savaşta buna izin vermiş sonra haram kılmıştır. Daha sonra bir kez daha izin vermiş, sonra ebediyen haram kılmıştır. İzin vermesinin hikmeti, onların câhiliye döneminde zina etmeleriydi. Şimdi bu savaşta, kadınlardan uzak kalmak onlara zor gelmişti. Öyle zor gelmişti ki, imanı güçlü olan bazıları, erkeklik organını kesmeye ve kendini hadım etmeye kalkışmıştı. İmanı henüz zayıf olanların ise zinaya düşeceklerinden korkuluyordu. Zinanın yol açacağı bir takım zararlar yeter de artar bile. Mut'a nikâhı, bu iki zümreyi yetiştirme ve tedricî bir biçimde mükemmel aile hayatına geçişi ifade ediyordu. Mükemmel aile hayatında; karıkocadan her birinin iffeti, diğeri sayesinde tahakkuk eder ve eşlerden her biri, karı-koca hayatının fıtrî maksadı uğrunda işbirliği yaparlar. Bu fıtrî maksat; çocuk yapmaktır. Mut'a nikâhında bu nitelik yoktur. Bu nikâh, zaruret gereği ve zinanın birçok kötülüğünü engellemek ve birçok erkeğin bir tek kadına gitmesinden doğacak zararları önlemek için mubah kılınmıştı. (Konunun açılımı için bkz: Nisâ Sûresi'nin 24. ayetinin tefsirinde "Mut'a Nikâhı" bahsi. Menâr Tefsiri. V. cilt, 20. sayfa. -Yayıncı-)

73. Buhârî, *Nikâh*, 8; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 140.

helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın.' ayeti, bunlar hakkında nazil oldu, dedi."[74]

"Abdurrezzak ve İbn Cerîr, *'Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın.'* ayetinin nüzul sebebi hakkında Katâde'nin şöyle dediğini rivayet ediyorlar: Bu ayet, Hz. Peygamber'in, -aralarında Hz. Ali ve Osman b. Maz'ûn olmak üzere- dünyadan el etek çekmek, kadınları terk etmek isteyen ve züht hayatı yaşamaya başlayan bazı sahabîleri hakkında nazil oldu."[75]

"Abd b. Humeyd ve İbn Cerîr, *'Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın.'* ayetinin nüzul sebebi hakkında Katâde'den şu haberi rivayet ediyorlar: Bize, Hz. Peygamber'in sahabîlerinden bazılarının kadınları reddettiği, et yemediği ve uzlete çekilmek için kendilerine bir oda tahsis etmek istedikleri ifade edildi. Bu haber, Rasûlullah'ın (s) kulağına gidince, *'Benim dinimde kadınları terk etmek, et yememek ve uzlete çekilmek için oda edinmek yoktur!'* buyurdu. Haber aldığımıza göre Hz. Peygamber'in döneminde üç kişi bir araya gelmişler ve şu hususlarda ittifak etmişlerdi: Birincisi; 'Bütün gece ibadet edeceğim, bütün gece uyumayacağım.' dedi. Bir diğeri; 'Ben gündüzleri oruç tutacak ve asla oruçsuz gün geçirmeyeceğim.' dedi. Üçüncüsü ise; 'Ben de kadınlara yaklaşmayacağım.' dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s) onlara haber gönderdi. Huzuruna geldiklerinde, *'Şu hususlarda ittifak etmişsiniz, doğru mu?'* diye sordu. 'Evet. Doğru. Biz hayırdan başka bir şey dilemedik.' dediler. Hz. Peygamber, *'Fakat ben, geceleri ibadet de ederim, uyurum da. Gündüzleri oruç tuttuğum olur, tutmadığım da. Kadınlara da yaklaşırım. Benim sünnetimden yüz çeviren, benden değildir.'* dedi. Bazı rivayetlerde, bu hadiste, 'Kim senin sünnetinden yüz çevirirse, senin ümmetinden değildir. Ve o, dosdoğru yoldan sapmıştır.' ifadesi de vardır."[76]

"İbn Ebî Şeybe, İbn Cerîr, Ebû Abdirrahman'dan rivayet ediyorlar: Hz. Peygamber, *'Keşiş ve rahip olmanızı istemiyorum.'* demiştir."[77]

"İbn Cerîr, Süddî'den rivayet ediyor: Rasûlullah (s) bir gün sahabîleriyle bir araya geldi ve onlara öğüt ve nasihatlerde bulundu. Sonra oradan kalk-

---

74. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 140.
75. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 141.
76. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 141. Bu son rivayetin herhangi bir senedi yoktur. Rivayet meçhul bir şahıstan gelmektedir. Eğer bu rivayet aslı varsa, bu takdirde râvî onu Kur'ân ayeti zannetmiştir, deriz.
77. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 141.

tı, onları daha fazla korkutmak istemedi. Aralarında Hz. Ali ve Osman b. Maz'ûn'un da bulunduğu on kadar sahabî, "Eğer amel etmeyecek olursak, ne elde ederiz? Çünkü Hıristiyanlar kendilerine (bazı şeyleri) haram kılmışlardı. Biz de haram kılalım.' dedi. Bunun üzerine içlerinden bazıları, yağlı ve yağsız eti ve onlardan yemeyi kendilerine haram kıldılar. Bazıları da uyumayı, bazıları ise kadınlara yaklaşmayı kendilerine haram kıldılar. Osman b. Maz'ûn, kadınlara yaklaşmayı haram kılanlardandı. Osman, ailesine yaklaşmıyor, aile fertleri de ona yaklaşmıyordu. Osman'ın hanımı Havlâ, Hz. Âişe'ye geldi. Hz. Âişe ve beraberinde bulunan Peygamber hanımları, 'Neyin var, ey Havlâ! Rengin solmuş. Neden saçlarını taramıyor ve koku sürünmüyorsun?' diye sordular. Havlâ, 'Nasıl koku sürünür ve saçımı tararım! Kocam, şu kadar zamandan beri benimle birlikte olmadı ve elbisemi üzerimden çıkarmadı!' dedi. Hz. Peygamber'in hanımları gülüşmeye başladılar. Tam o sırada Hz. Peygamber çıkageldi. *'Neden gülüyorsunuz?'* diye sordu. Hz. Âişe; Ey Allah'ın Elçisi! Havlâ'ya halini sordum. Bana, 'Kocam, şu kadar zamandan beri benimle birlikte olmadı.' diye cevap verdi, dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Osman'a haber gönderdi ve huzuruna geldiğinde, *'Neyin var, ey Osman !'* diye sordu. Osman, 'Ben, kendimi tamamen ibadete vereyim diye eşimi Allah için terk ettim.' dedi ve Hz. Peygamber'e durumunu anlattı. -Osman, erkeklik organını kesmeyi istemişti.- Hz. Peygamber; *'Allah adına and olsun ki, şimdi dönecek ve eşinle birlikte olacaksın!'* dedi. Osman, 'Yâ Rasûlullah! Ben oruçluyum.' dedi. Hz. Peygamber, *'Orucunu boz.'* dedi. Osman, orucunu bozdu ve eşine döndü. Havlâ, Âişe'ye döndü. Bu kez, gözlerine sürme çekmiş, saçlarını taramış ve koku sürünmüştü. Hz. Âişe güldü ve 'Durumun nasıl ey Havlâ!' dedi. Havlâ, kocası Osman'ın bir gün önce kendisiyle beraber olduğunu haber verdi. Bu olay üzerine Peygamberimiz (s); *'Bazılarına ne oluyor da, kadınları, yemeği ve uykuyu kendilerine haram kılıyorlar? Dikkat edin! Ben geceleri biraz uyur, sonra kalkıp ibadet ederim. Bazen oruç tutar, bazen de tutmam. Kadınlarla nikâhlanırım. Benim sünnetimden yüz çeviren benden değildir.'* dedi. Bunun üzerine, *'Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve sınırı aşmayın.'* ayeti indi."[78] Yüce Allah, Osman'a "Erkekliğini öldürme! Çünkü bu, haddi aşmaktır." demiş oluyor; onlara, yaptıkları yeminlerin kefaretini vermelerini emrediyor ve şöyle buyuruyor: *"Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkan yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz."*[79]

78. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 141, 142.
79. Mâide, 5/89; Suyûtî, *a.g.e.*, III, 141, 142.

"İbn Cêrîr, İbnu'l-Munzir ve Ebu'ş-Şeyh, Mücâhid'den rivayet ediyorlar: Aralarında Osman b. Maz'ûn ve Abdullah b. Amr'ın da bulunduğu bir grup sahabî, insanlardan uzaklaşıp kendilerini Allah'a vermek, erkekliklerini hadım etmek ve çul elbise giymek istediler. Bunun üzerine, *'Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın.'* ayeti ve ondan sonraki ayet nazil oldu."[80]

İbn Cerîr, İbnu'l-Munzir ve Ebu'ş-Şeyh, İkrime'den rivayet ediyorlar: Osman b. Maz'ûn, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Mikdad b. el-Esved, Ebû Hezeyfe'nin azatlı kölesi Sâlim ve Kudâme, insanlardan uzaklaşıp kendilerini Allah'a vermek istediler. Bu karar üzerine evlerde oturdular, kadınlardan uzak durdular, çul elbise giydiler, iyi ve temiz yiyecekleri ve giyecekleri kendilerine haram kıldılar. Sadece İsrailoğullarından seyahat edenlerin giydikleri ve yedikleri kadarını giyinip yiyorlardı. Bunlar, kendilerini hadım etmeyi düşündüler. Bütün geceyi ibadetle ve gündüzleri oruçlu geçirme noktasında fikir birliğine vardılar. Bunun üzerine, *"Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın."* ayeti indi. Bu ayet nazil olunca, Hz. Peygamber Osman ve arkadaşlarına haber gönderdi ve şöyle dedi: *"Nefsinizin üzerinde hakkı vardır. Gözünüzün üzerinizde hakkı vardır. Ailenizin üzerinizde hakkı vardır. Namaz kılın ve uyuyun. Bazen oruç tutup, bazen tutmayın. Bizim sünnetimizi terk eden bizden değildir!"* Bunun üzerine onlar da, "Rabbimiz! Biz tasdik ettik ve Rasûlullah'a (s) indirdiğine tabi olduk." dediler.[81]

"İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim, Zeyd b. Eslem'den rivayet ediyorlar: Abdullah b. Revâha'ya akrabalarından bir kişi misafir olarak geldi. Abdullah, o esnada Rasûlullah (s) ile birlikteydi. Evine dönünce, ev halkının kendisini bekledikleri için misafiri yedirmemiş olduklarını gördü. Hanımına, 'Benim yüzümden misafirimi mahrum etmişsin. O yemek bana haramdır!' dedi. Hanımı, 'O, bana da haramdır.' dedi. Misafir de, 'Bana da haramdır.' dedi. Abdullah, bu durumu görünce, 'Bismillah deyip yiyin.' dedi. Sonra, Rasûlullah'a (s) gidip, durumu anlattı. Peygamberimiz (s), *'Doğru yapmışsın.'* dedi. Bu olay üzerine, *'Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın.'* ayeti nazil oldu."[82]

"Buhârî, Tirmizî, Dârakutnî Ebû Cuhayfe'den rivayet ediyorlar: Peygamberimiz (s) Selmân ve ve Ebu'd-Derdâ'yı birbirine kardeş yaptı. Bir

80. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 142.
81. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 142.
82. Suyûtî, *a.g.e.*, III, 143.

gün Selmân Ebu'd-Derdâ'yı ziyaret etti ve hanımı Ummu'd-Derdâ'nın üstünün başının pasaklı olduğunu gördü. O'na bunun sebebini sordu. Ummu'd-Derdâ, 'Kardeşin Ebu'd-Derdâ'nın dünyaya hiç ihtiyacı yok!' dedi. Ebu'd-Derdâ gelince, Selmân'a yemek yaptı ve 'Buyur sen ye! Ben oruçluyum.' dedi. Selmân, 'Sen yemedikçe, ben de yemem!' dedi. Ebu'd-Derdâ da yedi. Gece olup yattıklarında, Ebu'd-Derdâ, gece namazına kalkmak isteyince, Selmân 'Uyu!' dedi, o da uyudu. Bir müddet sonra, tekrar kalkınca, Selmân yine 'Uyu!' dedi. Gecenin sonu olunca, Selmân, 'Şimdi kalk.' dedi ve kalkıp ikisi birden namaz kıldılar. Selmân, Ebu'd-Derdâ'ya dedi ki: 'Rabbinin senin üzerinde hakkı vardır. Nefsinin üzerinde hakkı vardır. Ailenin üzerinde hakkı vardır. Her hak sahibine hakkını ver.' Selmân, daha sonra Peygamberimiz'e (s) geldi ve bu olayı haber verdi. Peygamberimiz, *'Selmân doğru söylemiş.'* dedi."[83]

Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî, Abdullah b. Amr b. el-Âs'dan rivayet ediyorlar: Rasûlullah (s) bana, *'Gündüzleri oruçla, geceleri ibadetle geçirdiğin haberini aldım. Bu doğru mu?'* diye sordu. 'Evet, doğru yâ Rasûlullah!' dedim. Dedi ki: *'Böyle yapma! Bazen oruç tut, bazen tutma. Gecenin bir kısmında ibadet et, bir kısmında uyu. Vücudunun üzerinde hakkı var. Gözünün üzerinde hakkı var. Hanımının üzerinde hakkı var. Seni ziyaret edenlerin üzerinde hakları var. Her aydan üç gün oruç tutman sana yeter. Çünkü her iyiliğin on kat sevabı vardır. O halde, bu hesaba göre bütün seneyi oruçla geçirmiş gibi oluyorsun.'* 'Ben, kendimde oruca dayanacak güç buluyorum.' dedim. Bana, *'O halde Dâvûd'un (a) orucunu tut. Bundan daha ileri gitme.'* dedi. 'Dâvûd (a) nasıl oruç tutardı?' diye sordum. *'Senenin yarısını.'* dedi."[84]

Bu haber ve nakilleri Suyûtî'nin *ed-Durru'l-Mensûr*'undan aktardık. Benzer anlamda olan rivayetleri ise buraya almadık. Zikrettiğimiz rivayetler içinde mevkûf, merfû, sahih ve zayıf olan rivayetler vardır. Ancak rivayetlerin toplamı, üzerinde hiçbir kuşku olmayacak derecede bu konu için delil teşkil eder.

Burada şöyle bir soru gündeme gelebilir:

"Hulefâ-yi Râşidînden Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali ve diğer büyük sahabîlerle, tâbiûnun yaşantılarına dair nakledilenlere bakılacak olursa onlar, züht hayatının zirvesinde yaşamışlar; hoş ve güzel yiyecekleri ve içecekleri terk ettikleri gibi, güzel elbise giymemişlerdir. Senin iddia ettiğin gibi,

83. Tirmizî, *Zühd*, 63; Suyûtî, *a.g.e.*, III, 144

84. "Senenin yarısı"ndan maksat, -başka bir rivayette yer aldığı üzere- bir gün oruç tutar, bir gün tutmazdı, demektir. Buhârî, *Savm*, 55; Suyûtî, *a.g.e.*, III, 144.

daha üstün olanı, ruha hakkını vermekte olduğu gibi bedene de hakkını vermekse, o zaman bu büyük insanlar, aşırıya kaçmaksızın neden hoş şeylerden yararlanmamışlardır?"

Bu soruya cevabımız şöyle olacaktır:

Sahabîlerden hali vakti yerinde olanlar, bizim zikrettiğimiz gibiydiler. Yoksul olanların hali ise malumdur. Yüce Allah, *"İmkânı geniş olan, nafakayı imkânlarına göre versin. Rızkı daralmış bulunan da Allah'ın kendisine verdiği kadarından nafaka ödesin."*[85] buyurmaktadır. Hulefâ-yi Râşidîn'den üç halifeye gelince; valilerine ve diğer fakir ve zayıflara örnek olmak için züht hayatı yaşıyorlardı. Hz. Ebû Bekir ve Ömer'e beytülmalden/hazineden orta halli muhacirlere ayrılan kadar maaş tahsis edilmişti. Bu iki halifeye tahsis edilen meblağ, ne -Ehl-i Beyt'in fertleri gibi- yüksek tabakanın tahsisatı kadar fazla ve ne de azatlı köleler (mevâlî) gibi en sade kesiminki kadar azdı. Sonra gelenlerin yaptıkları aykırı işlerde delil olacak bir taraf yoktur. Sûfî ve zahitler, bazı sahabî ve tabiûnun yaşadıkları züht hayatına takılmakta ve İslâm dininin, herkesin böyle olmasını gerekli kıldığını iddia etmekteydiler. Aynı şekilde hali vakti yerinde olan israf ve lükse dalmış kimseler de seleften durumu iyi olanların mubahlardan yararlanmada ileri gittiklerine dair rivayetleri toplamakta ve bunları israflarına delil olarak almaktadırlar. Oysa işlerin hayırlısı, orta olanıdır. Bu hususta Yüce Allah'ın *"İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Râsûl'ün de size şahit olması için sizi mutedil (orta) bir ümmet kıldık."*[86] ayetinin tefsirine bakabilirsin. Bu konudaki genel kaide Yüce Allah'ın, bu mutedil (orta) ümmetin hayırlılarını vasfederken kullandığı ifadedir: *"Harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler, ikisi arasında orta bir yol tutarlar."*[87]

"Allah'ın size helâl ve temiz olarak verdiği rızıklardan yiyin." Bu ifade, bir önceki ayetteki yasağın tam zıddını açıkça emretmektir. Buna göre mana, Allah'ın size verdiği rızıktan, a) bizatihi helâl olup, Yüce Allah'ın haram kıldığı yiyeceklere dâhil olmayan, b) kazanma ve yeme yöntemi açısından helâl olan ve c) bizzat kendi yapısı itibarıyla iğrenç, d) veya sonradan bozulduğu için tiksindirici olmayan ve lezzetli olan şeyleri yiyin.

a) Her çeşit leş, akan kan, domuz eti ve Allah'tan başkasının adına boğazlanmış hayvan etleri, Yüce Allah'ın haram kıldığı şeyler olup, bizatihi helâl olan yiyecekler bunlara dâhil değildir.

85. Talak, 65/7.
86. Bakara, 2/143.
87. Furkân, 25/67.

b) Malın kazanılma ve yenilmesi yöntemi açısından helâl olması demek, malın faiz yoluyla veya haram yoldan elde edilmemiş ya da gasledilmemiş olması veya çalıntı mal olmamasıdır. (Bazıları, şeriat terminolojisinde "rızık"; -insanın yararlandığı her şey değil- sadece sahih yollardan kazanılmış mal demektir, demişlerdir ama bu kayıtlamaya hacet yoktur.)

c) Kendi yapısı itibarıyla iğrenç olanlar bellidir.

d) Ekşimiş ve bozulmuş yiyecek maddeleri, sonradan bozulmuş ve iğrenç hale gelmiş yiyeceklere örnektir.

Ayette geçen ***"yemek"*** fiilinden maksat; *"yararlanmak"* demektir. Dolayısıyla buna helâl olan, sarhoşluk verici ve zararlı olmayan, hoş olup, bizzat iğrenç olmadığı gibi, bozulduğu ya da içine bir necaset düştüğü için iğrenç hale gelmiş olmayan içecek maddeleri de dâhildir. Ayette *"yararlanma"*nın *"yemek"* fiiliyle ifade edilmesi, yararlanmanın genelde yemek şeklinde olmasındandır. Nitekim *"Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin."*[88] ayetinde de *"yararlanmak"*, *"yemek"* fiiliyle ifade edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu yararlanma, yararlanılan yiyeceği, içeceği, elbiseyi, eşyayı ve barınağı kapsar. Arapların, "hâs/husûsiyet ifade eden" bir kelime kullanıp, bununla "genellik anlamı"nı kastettikleri çok olur. Mananın böyle olduğu, ifadenin gelişinden ve bazı karinelerden/delillerden anlaşılır.

Okuduğumuz bu ayetteki **"yiyin"** emri, "ibâha" (mubah kılmak) için değil, "vücûb" (vaciplik) içindir. Bu ifade, bir fiili yasakladıktan sonra o konuda sadece mubahlık ifade etmek üzere gelen emir kabilinden değildir. Nitekim *"İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz."*[89] ayeti böyle bir emirdir. Tefsirini yapmakta olduğumuz bu *"yiyin"* ayeti, helâl ve temiz şeyleri haram kılma yasağına riayet etmenin, ancak o şeylerden bilfiil yararlanmakla olduğunu açıkça ifade etmektedir. Çünkü yasak olan helâl ve hoş şeyleri haram kılmaktan maksat, onları sadece sözle veya inançla haram kılmak değildir. Tam tersine, öncelikle ve bizatihi Allah'a yaklaşmak gayesiyle kasten onlardan kaçınmak ve bu uğurda nefse işkence edip onu bundan mahrum kılmaktır. Ya da vücudu zayıf düşürmek ruhu güçlendirir kuruntusuyla, onu zayıf hale getirmektir. Veya bunun dışında - sırf inat olsun diye adakta bulunup veya yemin ederek herhangi bir şeyi nefsine haram kılmak gibi- başka yollara ve metotlara başvurmaktır. Bütün bunlar, câhiliye dönemi insanlarının en'âmı (koyun, keçi, deve, sığır ve manda) veya nesillerini kendi nefisleri-

---

88. Bakara, 2/188.
89. Mâide, 5/2

ne haram kılmaları şöyle dursun, birçok Müslümanın hâlâ müptelâ olduğu bir hastalıktır. Bilindiği üzere câhiliye dönemi insanları, bu hayvanlara çok yavruladıklarından dolayı değer vermek veya uğruna salıverdikleri bir puta tazim etmiş olmak için onları kendi nefislerine haram kılarlardı. Nitekim bu sûreden sonra gelecek olan En'âm Sûresi'nde bu husus beyan edilecektir.

Helâl ve hoş şeylerden yararlanmama yasağının hikmetine gelince; Yüce Allah, kullarının verdiği nimetleri kabul etmelerini, onları bahşettiği uğurda kullanmalarını ve buna şükretmelerini sever. Buna karşılık; kullarının üzerine yaratıldıkları fıtratlarına karşı gelip, fıtrata hakkını vermemelerinden hoşlanmaz. Kendilerine getirdiği şeriatına karşı durup, haram kılmadığı şeyleri haram kılarak o hususta kendi kendilerine hüküm getirmelerinden hoşlanmadığı gibi, haram kıldığını mubah sayarak veya farz kıldığını terk ederek şeriatta aşırıya kaçmalarından da hoşlanmaz. Bu hikmetten dolayı Yüce Allah, hoş şeyleri haram kılmayı yasaklamakla yetinmemiş, onları kullanma ve kendilerinden yararlanma emrini açıkça beyan etmiştir. Yüce Allah, bunun sınırını ve işaret ettiğimiz hikmetini şu ayette beyan etmiştir: *"Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin. Eğer siz yalnız Allah'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin."*[90] Şükür, sözle olabileceği gibi, amelle de olur. Bundan dolayı Peygamberimiz (s) mü'minlere hitap eden bu ayetle aynı manada olup, ancak peygamberlere hitap eden ayeti birbirine mukayese etmiş ve *"Allah hoştur. Ancak hoş olanı kabul eder. Yüce Allah, peygamberlere neyi emretmişse, mü'minlere de aynı şeyi emretmiştir."* buyurmuştur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: *"Ey peygamberler! Temiz olan şeylerden yiyin; güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim."*[91] Mü'minlere de, *"Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin."*[92] demektedir. Rasûlullah (s), daha sonra yolculuğunu uzatmış, saçı başı dağınık, toz toprak içinde ve ellerini göğe doğru açmış bir adamdan söz eder. *"Adam, 'Yâ Rab! Yâ Rab!' diye dua etmektedir. Ama, yediği haram, içtiği haram, giydiği haram ve haramla beslenmiş. Bunun duası nasıl kabul olunsun?"*[93] Bu hadisi İmam Ahmed, Müslim, Tirmizî ve başkaları rivayet etmiştir.

Bu hadiste, ibadetin ruhunun zühт hayatı yaşamak ve pasaklı kıyafetlerle olmak düşüncesinde olan geçmiş kavimlerden âbid ve gezgin olan kimse-

---

90. Bakara, 2/172.
91. Mü'minûn, 23/51.
92. Bakara, 2/172.
93. Müslim, *Zekât*, 65.

lere örtük bir eleştiri vardır.[94] Ancak bu insanlar, züht hayatı yaşamalarına rağmen helâli araştırmazlardı. Adeta, züht hayatı sürdürmenin ve nefse azap etmenin kendilerine bu ikisi dışındakileri mubah kıldığı kanaatindeydiler. Bundan dolayı, kendilerini dualarının kabul edilmesine layık kimseler olarak görüyorlardı. Bazıları, -o Brahman mezhebine meyledip- bu hadise dayanarak, ayette geçen ***"tayyibât"*** kelimesinden maksadın *"helâl"* olan şey olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Hatta bazıları da, *"helâl"* kelimesini *"tayyib"* kelimesiyle birlikte kullanan ayetler hakkında aynı şeyleri ileri sürmüş *ve "tayyib"* kelimesini *"helâl"* kelimesinin tekidi/pekiştirmesi olarak kabul etmişlerdir.

Bu ayetteki emirle, bundan önceki ayetteki yasaklamaya birlikte uymak ancak mümkün olan helâl ve temiz şeylerden, -sıkıntı duymaksızın ve günaha girmiş duygusuna kapılmaksızın- bilfiil yararlanmakla mümkün olur. Dahası mü'minin bunu yaparken gönlünün hoş olması ve yararlandığı bu şeylerin, Yüce Allah'ın nimeti ve ihsanından, hoşnutluğunu ve sevabını doğuracak şeylerden olduğunu bilmesi gerekir. O'nun hoşnutluğunun ve kendisine vereceği sevabın, nimetlerden yararlanan kimsenin *"şühûd"*una ve nimeti verenin şükrüne göre azalıp çoğalacağını görmesi de gerekir. *"Şühûd"*dan kastımız, nimetten istifade eden kimsenin kalben Allah'ın şeriatına göre amel ettiğini, O'nun insanları yarattığı fıtrat kanunu üzere olduğunu bilmesi ve kişinin bunu itiraf ederek Allah'a şükretmesi, O'na hamd ve senada bulunması demektir. İnsan, ancak böylece kitap ve hikmete göre amel etmiş olur.

Açıkladıklarımızdan anlaşılıyor ki bir kimsenin, Yüce Allah'ın kendisine rızık olarak verdiği hoş şeylerden -fıtraten onları gönlü çektiği halde- yararlanmaktan kaçınması, insanın dünyada kendi nefsine karşı işlemiş olduğu bir cinayettir. Kişi bu hareketiyle âhirette Yüce Allah'ın cezasına layık olur. Çünkü Yüce Allah'ın dinine, O'nun izin vermediği bir ibadet çeşidi eklemiş olur ki kişi bu hareketiyle Allâh ve kul haklarından bazılarını çiğnemiş olur. Meselâ, karısının veya aile fertlerinin haklarını çiğnemek buna örnektir. Bir de O'nun bu hareketi başkasına örnek olursa zaten bu zarar olarak yeter de artar bile... Böylece o kişi, bazı insanların dinde aşırıya kaçmalarına ve hem kendi nefislerine, hem de kendilerine tabi olanlara Yüce Allah'ın helâl kıldığı bazı şeyleri haram kılmalarına sebep olmuş olur. Bir şeyi haram ve helâl kılmak, "teşri yapmak" (hüküm koymak) demektir. Oysa *"teşri"* Allah'ın hak-

94. "Ehlu's-Seyâha" denilen bu kimseler, Hıristiyan olup ibadet maksadıyla gezip dolaşırlar, bir lokma ve bir hırkaya razı olurlar ve Hıristiyanlık propagandası yaparlardı. (Çev.)

kıdır. Her kim, kendinde "teşri" hakkı görürse, rablik iddiasında bulunuyor demektir ya da bulunuyor gibidir. Kim de bu hususta ona tabi olursa, onu kendine rab edinmiş demektir. Nitekim bu mana, Hz. Peygamber'in *"Allah'ı bırakıp, bilginlerini ve rahiplerini rabler edindiler."*[95] ayetine yaptığı tefsirden anlaşılmaktadır ki bu konu ileride yeri gelince ele alınacaktır.

Yeme ve başka hususlarda ***"Kendisine iman etmiş olduğunuz Allah'tan korkun."*** da herhangi bir şeyi haram ve helâl kılarak Allah'tan öne geçmeyin. Yüce Allah'ın helâl ve haram kıldığı hususlarda koyduğu sınırları aşmayın. Çünkü bu hususta O'nun gazabından kaçınmak, O'na imanınızın gerektirdiği hususlardandır. Yeme ve içmede aşırıya kaçmak, bu hususta O'nun koyduğu sınırlarda haddi aşmak demektir. Çünkü O, *"Yiyin, için, fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez."*[96] buyurmaktadır. Her kim, mide şehvetini en büyük hedefi haline getirirse, israf edenlerden olur. Her kim de, karnını tıka basa doldurursa, midesini ve bağırsaklarını alabildiğine şişirirse, o da israf edenlerden olur. Kim bu uğurda gücünden daha fazla harcayacak olur ve nefsini dilin zilletine maruz kılarsa veya insanların mallarını haksız yere yerse israf edenlerden olur. Müsrif kimse de muttakilerden değildir.

Burada ***"Allah'tan korkma"***'nın emredilmiş olması, az önce alıntı yaptığımız A'raf Sûresi'ndeki ayette yer alan israf yasağının faydasından mana itibarıyla çok daha geniş, fayda itibarıyla çok daha genel ve kapsamlıdır. Bu, ruhun haklarıyla bedenin haklarının bir araya getirilmesi kabilindendir. Böylece gelebilecek şöyle bir itiraz daha baştan savuşturulmuş olmaktadır: "Din, nefsi tezkiye etmek için getirilmiştir. Şehvet ve lezzetlerden yararlanmak ise bu tezkiyeye terstir. İsterse bu yararlanma, sadece mubah olan maddelere münhasır olsun... Mubahlarda yapılan nice genişlik, ne haramlara yol açmıştır! Yüce Allah, âhirette cehennemliklere şöyle denileceğini ifade ediyor: *'Dünyadaki hayatınızda bütün güzel şeylerinizi harcadınız, onların zevkini sürdünüz.'*[97] Durum böyle olduğuna göre, hoş şeylerden yararlanmak nasıl oluyor da şer'an istenebiliyor? Ve bu konuda şeriatın emir vermesine nasıl oluyor da ihtiyaç duyuluyor? Halbuki, bunlardan yararlanmak, zaten insan doğasının gerekli kıldığı bir husus olduğuna ve emir vermeye ihtiyaç bulunmadığına göre insana neden emir veriliyor?"

Bu soruya nasıl cevap verildiğini açıklayalım:

95. Tevbe, 9/31.
96. A'raf, 7/31.
97. Ahkâf, 46/20.

Nefislerin arındırılması (tezkiye), ancak onların normal sınırda tutulması ve ifrat ve tefritten kaçınmakla olur. Yüce Allah, insanoğlunu melek özelliği olan bir ruh ve hayvanî bir cesetten yaratmıştır. Allah, insanı sırf melek olarak yaratmadığı gibi, sırf hayvan olarak da yaratmamıştır. Allah, bu meziyeti sayesinde içinde yaşadığı âlemde bütün maddeleri, kuvvet ve canlıları insanoğlunun emrine vermiştir. Yüce Allah, beden selâmetinin ve sıhhatinin, aklın ve nefsin diğer güçlerinin sağlık ve selâmet sebebi olmasını, yarattıklarına hâkim olan kanunu (sünnetullah) kılmıştır. Bundan dolayı, -insanın ruhuna ve aklına zararlı olan şeyi haram kıldığı gibi- cesedine zararlı olan şeyleri de haram kılmıştır. Vücudu zayıf olan bir kimse namazı eda etmekten, oruç tutmaktan, haccedip, cihad etmekten ve kazanç elde etmekten aciz olur. Hâlbuki insanın kendine, geçindirmekle yükümlü olduğu kimselere ve mensup olduğu ümmetin genel maslahatlarına harcama yapması için kazanç elde etmesi gerekir. İnsan, bütün bunları tümüyle yapmaktan aciz olmasa bile, hiç değilse bir kısmını yerine getirmekten ya da genellikle bu faaliyetinde mükemmelliği yakalamaktan aciz olur. Ayrıca insanın bedeni zayıf olursa, üreme yeteneği azalır ve dünyaya gelecek nesli ufak tefek, zayıf ve cılız olur ya da üreme yeteneğinden tamamen kesilir. Böylece, hem kendi nefsine ve hem de ümmetine kötülük etmiş olur. Bedenin ve ruhun hakkı ancak israf etmeksizin, Allah'ın koyduğu sınırları ve fıtratının kanunlarını aşmaksızın hoş olan şeylerden yararlanmakla eda edilebilir. Yüce Allah'ın ve yarattıklarının haklarını eda etmek ancak böyle bir bedenle mümkün olur. İstenilen nefis tezkiyesi de, bu ve başka faaliyetlerde ancak takvanın bulunmasıyla olur.

Bununla birlikte biz, nefsin tezkiyesi ve iradenin eğitimi için, nefsin zaman zaman mubah olan şehvetlerden alıkonulması yönteminden yararlanmak gerektiğini de inkâr etmiyoruz. Yüce Allah'ın getirmiş olduğu oruç ibadeti, bu hususta bize delil olarak yeter. Oruç, bu makamda takvanın genelliği içine dâhildir. Çünkü Yüce Allah, bize orucun hikmetini ve neden getirildiğini beyan ederken, onun takva melekesinin elde edilmesi için bir umut kapısı olduğunu ifade etmektedir. Yüce Allah, bunu şöyle ifade etmektedir: *"Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki, takvaya erersiniz."*[98] Biz, bu hususu bu ayetin tefsirini yaparken de tefsirimizin başka yerlerinde de ayrıntısıyla açıkladık. "Oruç" bedenî ve nefsî bir riyazettir ve eğitim maksadıyla nefsi lezzetlerden mahrum etmekle, bunlardan yararlanmayı bir araya getirme işlemidir. Bundan maksat, kulun nimetin şükrüne ulaşması ve hizmeti yerine getirmesidir. "İnsanın hoş

98. Bakara, 2/183.

şeylerden yararlanmak hususunda doğasının sesine kulak vermesi, şeriatın bunlardan yararlanma emri vermesine ihtiyaç bırakmaz." yolundaki itiraza gelince; bu iddia, birçok insandaki aşırıya kaçma düşkünlüğü gerçeği ile çürümektedir. Gerçekten birçok kişi, hoş şeyleri yemeyerek, kadınlardan uzak durarak, bedenlerine, akıllarına ve ümmetine karşı cinayet işlemektedir. Kâfirlere kıyamet günü *"Dünyadaki hayatınızda bütün güzel şeylerinizi harcadınız, onların zevkini sürdünüz."*[99] denileceği yolundaki ifadeye gelince; bunun manası şudur: Onlar, dünya hayatında bütün gayelerini -isterse haram yoldan olsun- bedensel tatmin olarak tercih ettiler, insanlıklarının hakkını vermediler, bedensel tatmin ile ruhî nimetin sebebi olan Allah'tan takvayı birlikte bulundurmadılar. Yüce Allah, bunu *"İnkâr edenler ise (dünyadan) faydalanırlar, hayvanların yediği gibi yerler."*[100] ayetinde beyan etmektedir.

Bu iki ayetin tefsirini yaparken açıkladığımız hususlardan ortaya çıkıyor ki Kur'ân'ın hoş olan, yani lezzetli olan şeylerden yararlanma açısından gösterdiği yol, normal ve sağlam bir fıtratın gerektirdiği yoldur. Normal fıtrat, bu sayılanlardan aşırıya kaçmadan ve helâl neyse onu tercih ederek yararlanmaktır. Kur'ân'ın, bazı insanların israfa kaçtıkları, bazılarının da kusur ettiği diğer hususlardaki gösterdiği hidayet (yol) de aynen böyledir. Mutedil olmak, yürüyeni az olan sırat-ı müstakimdir (doğru yol). İnsanların ekserisi, hoş şeylerden yararlanırken, israf ve aşırıya kaçarak bu doğru yoldan sapmakta ve böylece -nefislerine karşı cinayet işledikleri için- hayvanlar gibi, hatta onlardan daha sapık olmaktadırlar. Bu yüzden hikmet sahibi bir âlim şöyle der: "İnsanların çoğu kabirlerini kendi dişleriyle kazmaktadırlar." Yani onlar, yemekte aşırıya kaçtıkları için, ecellerinin kısalmasına ve çabucak kocayıp köhnemelerine sebep olan hastalıklara yakalanmaktadırlar. Pek az insan, normal yemeyi bırakıp bu hususta tefrit içinde olmakta ve az yemektedir. Bu da, ya fakir ve yoksullarda olduğu gibi mecbur kalınarak ya da zühtayatı yaşamaya karar verenlerde olduğu gibi isteyerek ve tercih edilerek yapılmaktadır. İnsanın nefsine en zor ve en meşakkatli gelen ve faziletli ve akıllı olduğunu en çok gösteren, mutedil ve doğru yolu tercih etmektir. *"Her grup, kendinde bulunanla sevinip böbürlenmektedir."*

İsraf içinde olanın aklına, kendisinin israf içinde olanların yolunu izlediğini iddia etmek gelmiyor. Toplumdan izole edildiği ve şer'an israfı ayıplandığı zaman kendini mazur gösterebilmek için en çok ileri sürebildiği mazeret, Yüce Allah'ın kendisine mubah kıldığı sınırı aşmamış olduğunu iddia

99. Ahkâf, 46/20.
100. Muhammed, 47/12.

etmektir. Mutedil olan bir kimse, fıtrat kanuna uyarak, vücudu, nefsi ve aile fertleri olmak üzere her hak sahibine hakkını vererek ve Allah'ın nimetlerini gerektiği gibi kullanmak suretiyle O'na şükrederek şeriata uymak istediğinde, insanlar onun bu hareketinin nadiren farkına varırlar. Hemen hemen hiç kimse, o kişiyi dini kâmil ve fazilete yapışmış bir kişi olarak kabul etmez. Hâlbuki bu, fazilettir ve içinde ne gösteriş ne de reklâm vardır. Genellikle kendilerini kandıran ve insanların haklarında aldandığı kimseler, züht hayatı yaşamakta aşırı gidenlerdir. Bunlar, -dinin yolundan sapmış olmalarına rağmen- dine uymakta insanların en mükemmeli olduklarını iddia eden veya haklarında bu iddianın yapıldığı kimselerdir.

Bunlar, züht hayatında aşırı gitmenin dinden olduğu iddiasını desteklemek için nassa ihtiyaç duymuşlardır. Bu yüzden, selef-i salihînden fakir kimselerin yaşantılarından bazı vakıalara yapışmışlardır. Hâlbuki onlar sünnette ifade edilen bazı durumların geneli itibarıyla delil olarak kullanılamayacağını, aksine bunun ihtimal ifade ettiğini açıkça ifade etmektedirler. Sünnette durum böyle olursa, hiçbirinin sözü ve fiili delil değeri taşımayan kimselerin yaşadıkları bazı olaylar, nasıl olur da delil olarak kullanılır?

İmam Gazzâlî, eseri *İhyâ*'da *"İki Şehveti Kırmak"* isimli bir bölüm açar. Bu iki şehvetten maksat, karın ve cinsel istek şehvetidir. Gazzâlî'nin metodu, her konuyu ele alırken önce o konuda gelen ayetlere, ardından Hz. Peygamber'den nakledilen hadislere ve selef-i salihînin haberlerine yer vermektir. Görüyoruz ki Gazzâlî, *"Açlığın Fazileti ve Tokluğun Kınanması"* konusunda yazacak ayet bulamamıştır. Onun için konuya hadisle başlamıştır. Fakat muhaddisler, bu hadislerin ekserisinin aslını bulamamışlardır. Bunlardan bazıları, zayıf veya mevzûdur (uydurma). Bu hadislerden Hz. Peygamber'e isnadı kurulmadan verilenlerden bazılarını buraya aktaralım:

1) *"Nefislerinizle, açlık ve susuzlukla mücadele edin. Çünkü buradaki sevap, Allah yolunda cihad eden bir kimsenin sevabı gibidir. Muhakkak ki, Allah nezdinde açlık ve susuzluktan daha sevimli bir amel yoktur."*

2) *"Göklerin âlemine, karnını tıka basa dolduran bir kimse giremez."*

3) *"Denildi ki: 'Ey Allah'ın Rasûlü! İnsanların hangisi daha faziletlidir?' Buyurdu ki: 'Yemesi ve gülmesi az olan... Avret mahallini örten bir elbiseye razı olan kimsedir.'"*

4) *"Amellerin efendisi açlıktır. Nefsin zilleti ise yün elbiseleri giymektir."*

5) *"Giyiniz, yiyiniz ve içiniz. Fakat karınlarınızın yarısına kadar... Çünkü böylesi, peygamberliğin bir parçasıdır."*

6) *"Düşünce, ibadetin yansıdır. Az yemekse, ibadetin ta kendisidir."*

7) *"Kıyamet gününde derece bakımından sizin Allah nezdinde en üstününüz, en fazla aç kalanınız ve en fazla düşüneninizdir. Kıyamet gününde Allah nezdinde en fazla gazaba uğramış olanınız, çok uyuyan, çok yiyen ve çok içeninizdir."*

8) *"Kalbi, çok yemek ve fazla içmekle öldürmeyiniz. Çünkü kalp, ekin gibidir. Ekine çok su verildi mi, ekin ölür."*

Hâfız el-Irâkî (ö.806/1403), *İhyâ*'nın hadislerini tahric ederken, yukarıda zikredilen hadislerden her biri hakkında, "Aslını bulamadım." ifadesini kullanmaktadır. *İhyâ* şârihi Murtezâ ez-Zebîdî ise, bu görüşlerinde Irâkî'ye katıldığını ifade etmektedir.

Muhaddislerin kitaplarında yer alan hadislerden Gazzâlî'nin eserinde yer alan rivayetlerden birisi Ûsame b. Zeyd'in zâhidlerin vasfı hakkında rivayet ettiği hadistir ki o hadisin baş tarafı şöyledir: *"Allah'a insanların en yakını, dünyada O'nun için uzun zaman aç ve susuz kalan ve mahzun olan kimsedir. Böyle kimseler o muttakilerdir ki, eğer hazır olurlarsa, tanınmazlar."*

Aynı rivayetin içinde, *"Onlar az yediler, yamalı giyindiler. Üstleri başları toz ve topraklıdır. Halk onları görür ve zanneder ki, onlar hastadırlar. Hâlbuki onlarda hastalık yoktur. Deniliyor ki, onlar karıştırılmış ve bundan da akılları gitmişti. Hâlbuki akılları gitmiş değildir."* ifadesi vardır. Bu rivayetin sonunda ise, *"Eğer gücün yetiyorsa, ölümün geldiği zaman karnın aç ve ciğerinin susuz olsun. Yapabiliyorsan bunu yap. Çünkü sen bununla konak ve derecelerin şerefini idrak eder, peygamberlere beraber olursun..."* Bu hadisi, İmam Ahmed eseri *ez-Zühd*'de rivayet eder. İbnu'l-Cevzî ise, *el-Mevzûât*'ında yer verir. Hadisin isnadında Hibbân b. Abdillah b. Cebele vardır. Ve bu zat, hadis rivayetinde yalancılardan birisidir. Hadis munkatıdır ve ravilerinin ekserisi meçhuldür. Hadisin üslubu ise, Hz. Peygamber'in üslubundan uzaktır. Hadis, kitaplarda *İhyâ*'da olduğundan daha uzundur. Zâhidlerin vasıfları anlatılırken, ifadede bir takım takdim ve tehirler vardır.

Kısaca söylemek gerekirse; *"Mü'min bir bağırsağına, kâfir yedi bağırsağı doldurmak için yer."*[101] hadisi hariç yukarıdaki rivayetlerin arasında sahih hadislerden hiçbir hadis varit olmuş değildir. Bu hadis Buhârî'de, *"Müslüman bir, kâfir yedi bağırsağı doldurmak için yer."* şeklindedir. Aynı hadis Müslim, Tirmizî ve Nesâî'de, *"Mü'min bir karnına içer."* şeklindedir. Bu hadisin bir de kıssası vardır. Tahâvî ve İbn Abdilber, bunun bir kâfire özel olduğu, yoksa

---

101. Buhârî, Et'ime, 12.

genel olmadığı yorumunu yaparlar. Tahâvî ve İbn Abdilber dışında başka bilginlerin bu hadis hakkında birçok yorumu söz konusudur. Bunlardan birisi, ifadenin kâfirin yeme ve içmeden yararlanmayı düşünmesinin abartılı yoldan anlatımı olduğudur. Bu konudaki bir diğer hadis ise "Rasûlullah (s), vefat edinceye kadar buğday ekmeğiyle artarda üç gün karnını doyurmadı."[102] şeklindeki Hz. Âişe hadisidir. Bu hadis, Buhârî ve Müslim'de yer almaktadır.

Hz. Peygamber'in hayatından bilinen husus ise onun evinde ne bulursa onu yediğidir. Hz. Peygamber, bazen en'âm (koyun, keçi, deve, sığır ve manda) eti, kuş ve tavuk eti gibi en hoş yemekleri yer, bazen de tuz veya zeytinyağı ya da sirkeyle birlikte arpa ekmeği gibi en katı yiyecekleri yer, bazen de aç kalırdı. Zaman zaman da fakir ve zenginlere örnek olmak için karnını doyururdu. Fakat Rasûlullah (s), yemek çeşidi konusunda titizlik göstermez, yemek seçmezdi. O, içilecek şeylerle daha çok ilgilenirdi. Tirmizî'nin *Şemâil*'inde yer alan Hz. Âişe hadisinde "Rasûlullah'ın (s) en sevdiği içecek, tatlı ve soğuk olanıydı." denilmektedir. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde, Rasûlullah'a Beytü's-Sükyâ'dan [103] tatlı su getirildiği ifade edilmektedir.[104] Âlimler, buna temiz su, bal şerbeti veya hurma ve kuru üzüm şırası vb. sular dâhildir, derler. Bunun ayrıntısı hadis kitaplarındadır.

---

102. Bu hadis, *Tecrîd-i Sarîh*'te benzer lafızla şu şekilde yer almaktadır: "Muhammed'ın (s) âli, Medine'ye hicret ettikleri zaman vefat edinceye değin mütevâliyen üç gün buğday ekmeği ile karınlarını doyurmadılar." Bkz: Zebîdî, *Tecrîd-i Sarih*, XI, 387. (Türkçesi: Kâmil Miras).

103. "Beytu's-Sukyâ", Medine'ye iki günlük mesafede, bir pınar veya köyün adıdır.

104. Ebû Dâvûd, *Eşribe*, 22. Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*'da, Medine suyunun tuzlu olduğunu, bu nedenle Rasûlullah'a (s) Beytu's-Sukyâ'dan tatlı su getirildiğini ifade etmektedir. Bkz: X, 201. (Çev.)

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا عَقَّدتُّمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿89﴾

89- Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz. Fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da kefareti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek yahut da bir köle azat etmektir. Bunları bulamayan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin kefareti işte budur. Yeminlerinizi koruyun. Allah size ayetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz.

Yemin Bozmanın Mahiyeti ve Kefaretinin Niteliği

İbn Cerîr, İbn Abbas'tan rivayet ediyor: "*'Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın.*"[105] ayet-i kerîmesi, kadınları ve et yemeyi kendi nefislerine haram kılan bir topluluk hakkında nazil olunca, Rasûlullah'a (s) gelerek, 'Ey Allah'ın Rasûlü! Ettiğimiz yeminler hakkında nasıl davranacağız?' diye sordular. Bunun üzerine, '*Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz.*' ayeti nazil oldu."[106]

Ebu'ş-Şeyh'in, Ya'lâ b. Müslim'den tahric ettiği bir haber şöyledir: Said b. Cübeyr'e bu ayeti sordum. Bana, bu ayetin bir öncesini oku, dedi. Ben de, "*Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz.*" ayetinden başlayıp sonuna kadar okudum. Said, bana dedi ki: Ayette geçen "**lağv**", Allah'ın sana helâl kıldığı bu şeyleri ve benzerlerini kendi nefsine haram kılman, demektir. Ettiğin yeminin kefaretini ver ve onu haram kılma! Yüce Allah'ın sorumlu tutmayacağını ifade ettiği "lağv", işte

105. Mâide, 87.
106. Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 150.

budur. Fakat Yüce Allah, bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Böyle bir yemin üzere ölürsen sorumlu tutulursun."[107]

Abd b. Humeyd'in, Said b. Cübeyr'den tahric ettiği bir haber ise şöyledir: "'*Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz.*' Bu ayette kastedilen kişi, kendi üzerine helâli haram kılmak için yemin eden kişidir. Yüce Allah da, '*Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı*' onu terk etmenizden ve kefaret vermenizden dolayı '*sizi sorumlu tutmaz.*' buyurdu. '*Fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı*' yeminize sadık kalmadınız diye '*sizi sorumlu tutar.*'"[108]

Abd b. Humeyd, Mücâhid'den rivayet ediyor: "'*Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz.*' Mücâhid dedi ki: Bu ayette kastedilen, birbiriyle alış-veriş pazarlığına tutuşmuş olan iki kişidir. Satıcı, 'Vallahi! Bunu sana o fiyata satmam.' diyor. Müşteri de, 'Vallahi! Ben de o fiyata satın almam.' diyor."[109]

Abd b. Humeyd ve Ebu'ş-Şeyh, İbrahim'den rivayet ediyorlar: "'Lağv', kişinin 'Vallahi! Mutlaka geleceksin, Vallahi! Mutlaka yiyeceksin! Vallahi! Mutlaka içeceksin!' diye vb. şekilde sözüne yemin katmasıdır. Bu tip yeminlerde kişi yemin etmeyi kastetmediği gibi, kasıtlı olarak da yemin etmiyor. Bu çeşit yemin, lağv yeminidir ve kefareti yoktur."[110]

Bu rivayetleri Suyûtî, eseri *ed-Durru'l-Mensûr*'da nakletmektedir. Suyûtî'nin bu rivayetinden daha sahihi ve ayetin tefsirinde daha ağır basan ihtimal, yine kendisinin bu cümlenin Bakara Sûresi'nde yer alan tefsiri hakkında İmam Mâlik'in *Muvatta*"ı, Şâfiî'nin *el-Umm*'ü, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'leri, Beyhakî'nin *Sünen*'i ve rivayet tefsiri türünün en meşhurlarında Hz. Âişe'den gelen şu haberdir. "'*Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz.*' ayeti, insanların 'Lâ Vallahi!/Vallahi! Hayır.', 'Belâ Vallahi!/Vallahi! Evet.', 'Kellâ Vallahi!/Vallahi asla olmaz!' gibi ifadeleri üzerine nazil olmuştur." İbn Cerir, "Kişi, sözüne yemin ekliyordu." ifadesini eklemiştir. İbn Cerîr ve başkasının Hz. Âişe'den yaptığı bir rivayete göre, Hz. Âişe, "Bu sözü söyleyen kişiler, belli bir konuda birbirlerini savuşturmaya çalışan bir gruptu. Gruptan birisi, 'Vallahi! Hayır.' derken, diğeri 'Vallahi! Asla olmaz.' demekteydi. Bunlar herhangi bir meselede birbirlerini savuşturmaya çalışmaktaydı ama kalplerinden geçen yemin etmek değildi."

---

107. Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 150.
108. Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 150.
109. Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 150.
110. Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 150.

demiştir. Bu manada Hz. Âişe dışında İbn Abbas ve İbn Ömer gibi sahabelerin âlimlerinden nakledilen daha birçok rivayet vardır.

"Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz." ayetinin tefsiri konusunda Arap dilinin de desteklediği doğru tefsir, Hz. Âişe'nin sözüdür. Biz, Bakara Sûresi'ndeki yemin ayetini tefsir ederken O'nun bu görüşü üzere hareket ettik. Hâfız İbn Kesîr, "lağv" konusunda söylenenleri özetlemiş ve sözüne tercihe şayan olan görüşle başlamıştır:

"Buna göre 'lağv', bir kişinin sözüne 'Lâ vallahi!/Vallahi hayır.' ve 'Belâ vallahi!/Vallahi evet.' diye başlamasıdır." İbn Kesir, bu yaklaşımın İmam Şafii'nin de görüşü olduğunu söyler. Bazıları, "lağv"ın "şaka ile yapılan yemin" olduğunu söylemişlerdir. Diğer bazılarına göreyse "Masiyet/günah teşkil eden bir konuda yapılan yemindir." Bazılarının kanaatine göre "lağv", "Zann-ı galibe dayanılarak (öyle olduğu zannedilerek) yapılan yemindir." "Lağv"ın "zann-ı galibe dayanılarak yapılan yemin" olduğu görüşü, İmam Ebû Hanife ile İmam Ahmed'in görüşüdür. Bazıları, buna öfke halindeki yemindir, demişlerdir. Bazılarına göre ise lağv yemini; unutularak yapılan yemindir. Bazıları ise lağv yemini, yenilecek, içilecek, giyilecek şeyleri terk etme vb. konularda yapılan yemindir, demişlerdir. Bunlar, sözlerine *"Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın."*[111] ayetini delil olarak almışlardır.

Hâfız İbn Kesîr der ki: "Doğru olanı, bu yeminin kasıtsız olarak yapılan yemin olduğudur. Delili ise *'Fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar.'* ifadesidir. Yani kesin olarak karar verdiğiniz ve kasıtlı olarak ettiğiniz yemininizden dolayı sizi sorumlu tutar."[112] İbn Kesîr, ayetin lafzının sahih kıldığı manayı desteklemektedir. Çünkü çeşitli rivayetler bir yana bırakılıp da ibareden anlaşılan manaya bakılacak olursa ayetin lafzı, bize bu manayı vermektedir. Müfessirlerin ihtilaf ettikleri her hususta, esas alınması gereken budur.

Sözlerdeki "lağv", tıpkı fiillerdeki "abes" gibidir. Lağv, söyleyenin veya failin ağzından çıkan sözle veya yaptığı fiille belli bir gayeyi hedeflemediği fiil ve sözlerdir. Râğıb der ki: "Sözde 'lağv' demek, itibar edilmeyen söz demektir. Lağv; düşünülüp taşınılmadan ağızdan öylesine çıkan sözdür. Dolayısıyla böyle bir söz, 'el-leğa' gibi değerlendirilir. 'el-leğa', Arapçadan serçe vb. kuş

---

111. Mâide, 87.
112. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 89.

sesi demektir." Râğıb, bu kökü açıklarken devamında "*'el-lağvu fi'l-eymân/ yeminlerde lağv'* tabiri, bu kökten türemedir." diyor ve şöyle devam ediyor: "Lağv yemini, kasıtsız olarak yapılan yemindir. Bu da söze âdet haline gelmiş bir çeşit ifade eklenerek yapılır." Râğıb, bunun ardından ayetin ifadesini ve Ferezdak'ın bir beytini zikrediyor.[113]

Râğıb, ***"akade"*** fiilini açıklarken şöyle diyor: "*'Akd'* demek, bir şeyin uçlarını bir araya getirmek demektir. Kelime, katı cisimlerin bağlanmasını anlatmakta kullanılır. *'Akdu'l-habl/ipi bağlamak'* ve *'akdu'l-binâ/bina yapmak'* gibi. Daha sonraları bu kelime istiare sanatıyla kavramlarda da kullanılmaya başlanmıştır. *'Akdu'l-bey'/alım-satım akdi'*, *'akdu'l-ahd/söz vermek.'* vb. örneklerde olduğu gibi... Fiil, şu kalıplarda kullanılır: 'Âkadduhû-akadduhû-teâkadnâ-akaddu yemînehû.'" Râğıb şöyle devam ediyor: "*'Âkadat eymânukum'* ayet-i kerîmesi, *'akadat eymânukum'* şeklinde okunmuştur. *'Bimâ akkaddumu'l-eymân'* ifadesi de, *'Bimâ akaddumu'l-eymân'* şeklinde okunmuştur."[114]

Ben de derim ki şeddeli kıraat, kıraat imamlarının cumhurunun görüşüdür. Şeddesiz kıraat ise, Hamza, Kisâî ve Âsım rivayetiyle İbn Ayyaş'ın kıraatidir. İbn Âmir, İbn Zekvân'ın rivayetini "el-muâkade" kökünden, "âkadtum" şeklinde okumuştur. Bütün bu rivayetlerin Mushaf'ta yazılışı, elifsiz olarak "akaddum" şeklindedir. *"Bimâ akaddum"* cümlesindeki *"mâ"* mastar anlamı ifade etmektedir. Zemahşerî, bu kelimeyi şöyle tefsir ediyor: "Fakat kasıt ve niyetle yeminlerinizi yapmanızdan dolayı sizi sorumlu tutar."

Rivayet edilir ki, Hasan-ı Basrî'ye yeminde lağvın ne demek olduğu sorulur. O sırada yanında şair Ferezdak vardır. Şair, "Ey Ebû Said! İzin verirsen, senin yerine ben cevap vereyim." der ve şu beyiti okur:

ولست بمأخوذ بقول نقوله إذا لم تَعمّد عاقدات العزائم

"Sorumlu değilsin söylediğin sözden, sorumlu değilsin sözünde,

Ağzından çıkarken, sorumluluk ancak kararlı ve kasıtlı sözden"

Sonra ben derim ki Râğıb'ın "akd" kelimesi için yaptığı tefsir, yeteri kadar açık ve net değildir. İki tarafı bir araya getirmenin tümü "akd" değildir. "Akd"; bazen uçlardan başka şeylerin bir araya getirilmesine de denir. "Akd" kelimesi, *-Lisânu'l-Arab*'da ifade edildiği üzere- çözmek anlamına gelen *"el-hall"* kelimesinin zıddıdır. Buna göre *"akdu'l-eymân"* demek, yeminlerin kasıt ve doğru bir maksatla güçlendirilmesi demektir. *"Yeminin akdedilmesi"*, güç-

113. Râğıb, *el-Müfredât*, (La-ğa-ve, maddesi.) s. 451, 452.
114. Râğıb, *el-Müfredât*, (A-ka-de, maddesi.) s. 341.

lendirilmesinde mübalağa/abartı ifade eder. Bu, bir şeyi çekmek maksadıyla bağlamak veya bir şeyin -onu muhafaza etmek amacıyla- iple ya da kınnapla bağlanması gibidir. Yüce Allah, Nahl Sûresi'nde şöyle buyurur: *"Antlaşma yaptığınız zaman, Allah'ın ahdini yerine getirin ve Allah'ı üzerinize şahit tutarak, pekiştirdikten sonra yeminlerinizi bozmayın."*[115]; *"Bir toplum diğer bir toplumdan (sayıca ve malca) daha çok olduğu için yeminlerinizi, aranızda bir fesat aracı edinerek ipliğini sağlamca büktükten sonra çözüp bozan (kadın) gibi olmayın."*[116] Görüldüğü üzere yeminler hakkında bir şeyi kurma ve tesis etmenin zıddı olan *"nakz"* kelimesi kullanılmıştır. Aslında *"ibrâm"* ve *"nakz"*, ip ve kınnap gibi nesneleri eğip bükmek ve çözmek anlamında kullanılır. İpi bükmek manasına olan *"fetl"* kelimesinin zıddı olan *"neks"* kelimesi de böyledir. "Neks" ve "nakz" kelimeleri, "akd" kelimesinin zıddı olan ve çözmek manasına olan "hall" kelimesine mana itibarıyla yakındır. Bakara, Mâide ve Nahl sûrelerinde yeminleri konu alan ayetlerin tümü, yeminlerde sorumluluğun ancak sahih bir kasıt ve niyetle tevsik edilmiş ve pekiştirilmiş olanlarında söz konusu olduğunu gösteriyor. Nitekim Bakara Sûresi'nde lağv yeminlerinden dolayı sorumluluk olmayacağı ifadesinin mukabili olarak, *"Lâkin kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutar."*[117] buyrulmaktadır. Bu, kişinin yeminini akde ve ibrâma benzer şekilde güzelce bağladıktan sonra kasıtlı olarak bozması ve çözmesiyle olur. Bizim Arap beldelerinde çoğu kez halkın yemin ederken "Vallahi! Ve akdi'l-yemin" dedikleri görülür. Bununla, yapılan yeminin âdet haline geldiği üzere dillerde dolaşan lağv yemini olmadığı, aksine kasıtlı ve bilerek yapılmış bir yemin olduğu bildirilmek istenir. Eğer yemin lağv yemini olursa Araplar, "Vallahi" değil, "Vallah" derler. İnsanın bozduğu zaman günaha girdiği ve kefaret vermek gereken yemin ise lağv yemini değil, işte bu kasıtlı yapılan yemindir. Yüce Allah, bu hususu şu sözüyle ifade etmektedir:

"Bunun da kefareti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek yahut onları giydirmek yahut da bir köle azat etmektir." *"Kefaret"*, *"setr/örtmek"* ve *"tağtiye/perdelemek"* anlamına gelen *"küfr"* kökünden mübalağa kipidir. Kelime, daha sonra şeriat terimi olarak, bazı günahları ve sorumlulukları örten ve onları gizleyen amellere isim olarak kullanılır olmuştur. Bu kefaretten maksat, yemini bozma günahının insanı dünya ve âhirette sorumlu kılacak bir neticesinin ve eserinin kalmamasıdır. Bir ye-

---

115. Nahl, 16/91.
116. Nahl, 16/92.
117. Bakara, 2/226.

min bozulduğunda ya da yemin edilen fiil işlenilerek bozulmak istendiğinde bunun kefareti, kişinin ayette sıralanan üç seçenekten birisini isteğine bağlı olarak yapmasıdır. Kefaretin alt sınırı, insanın ailesine normal olarak yedirdiği yemekten on fakire bir öğün yemek yedirmektir. Kefaret yemeği, insanın aile fertlerine zaman zaman kısıntıya giderek yedirdiği en asgari miktardan olmayacağı gibi, zaman zaman genişliğe gittiği en üst seviyeden de olmayacaktır. Bayram veya davet yemekleri ya da bazı değerli kimseleri ağırlarken verilen ziyafetler en üst seviyede olur. Çünkü bu ziyafetlerde, çeşit çeşit yemekler ve ardından tatlı ve meyve ikram edilir. Bir kimse evinde ailesiyle genellikle buğday ekmeği yiyor, yemeği et ve sebzeden oluşuyor veya bir paça daha hafif oluyorsa böyle bir kişinin bu seviyeden daha aşağı bir yemeği kefaret olarak vermesi yeterli olmaz. Dolayısıyla; çok yağlı yediği için canı yemek istemediği zamanlar, yeniden zindelik kazansın diye az yemesini ölçü alıp onun üzerinden kefaret veremez. Fakat en üst seviyedeki yediklerini ölçü alıp her halükârda kefareti bu miktar üzerinden verilebilir. Çünkü bu, orta hal ve üstüne fazlalıktır. Belki de ***"evsât/orta hal"*** ifadesinden maksat budur. Buna göre mana, ailenize yedirdiğiniz yemeğin en âlâsı ne ise ondan, demek olur. Bu manaya delâlet eden bir rivayet, Atâ'dan gelmektedir. Çünkü o, ayetteki *"el-evsât"* kelimesini, *"el-emsel/en iyisi, en âlâsı"* şeklinde tefsir etmiştir. İbn Abbas, Said b. Cübeyr ve İkrime ise *"el-a'del"* şeklinde tefsir etmişlerdir ki, manası ilk beyan ettiğimiz şekildir. İbn Abbas'tan gelen bir başka rivayete göre ayetin manası, "Onların ellerinin dar ve geniş olduğu zamanlardaki miktarlardan olmak üzere on fakire yedirmektir." şeklindedir. İbn Ömer ise, bu ayetin tefsirini yaparken şöyle demiştir: "Fakire yedirilecek olan, ekmek ve et, ekmek ve süt, ekmek ve zeytinyağı, ekmek ve sirkedir." Yine ondan gelen bir başka rivayet de bir öncesi gibidir. Ancak bu rivayette *"sirke"* yerine *"hurma"* kelimesini zikretmekte, sonra da şöyle devam etmektedir: "Ailenize yedirdiğiniz en üstün şeyler, ekmek ve ettir." Bazı müfessirler, ayette geçen "el-evsât" kelimesini, kefaret yükümlüsü kişilerin yedikleri yemekler açısından değil, o beldede yenilen yemekler açısından değerlendirmiştir. Bir rivayete göre İbn Abbas, şöyle demiştir: "Bir kimse ailesini düşük bir seviyeden yedirirken, bir başkası daha üstün bir seviyeden yediriyordu. Bunun için Yüce Allah, '*ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden*' buyurdu ki, bu da ekmek ve zeytinyağıdır." Bazı bilginler, "el-evsat"

kelimesini azlık ve çoklukta orta halli olarak tefsir ettiler. Ancak birinci yaklaşım daha doğrudur. Buna göre, tiritli çorba, birazcık et veya ebegümeci ile ekmek ya da pirinç, mercimek Mısır'da ve Şam'da bu asırda yiyeceklerin orta hallisi sayılırlar. Asr-ı Saadette hurma, Medine halkının yediğinin orta hallisi sayılıyordu. Rivayete göre Peygamberimiz (s), bir sâ'[118] hurmayı kefaret olarak vermiş ve insanlara da bu miktarı vermelerini emretmiştir. Bunu İbn Mâce rivayet etmektedir.[119] Ancak bu rivayet zayıftır. Selef bilginlerinin cumhuru, fakir için verilen sayıya uymanın vacip olduğunu ifade ederken, İmam Ebû Hanife, bir fakirin on gün yedirilmesine de cevaz vermiştir.

*"Kisve"*ye gelecek olursak; kisve, elbise demektir. Elbise, fakiri yedirmekten daha ağır, köle azat etmekten daha hafiftir. Elbise konusunda Yüce Allah, *"ailenizi giydirdiğinizden veya giydirdiğinizin orta hallisinden"* demedi. O halde, *"elbise"* denilebilecek her türlü giysiyi vermek yemin kefareti yerine geçer. Bunun en aşağı mertebesi, fakirlerin genel olarak giydikleri elbisedir. Ayetten ilk anda akla gelen mana da budur. Bence tercihe şayan ve ağır basan ihtimal, elbisenin tıpkı yemek gibi zamandan zamana ve ülkeden ülkeye değişeceğidir. Meselâ Mısır'da, adına cellâbiye denilen uzun ve bol elbiseyle, sirval ya da sadece cellâbiye yeterlidir. Cellâbiye, Asr-ı Saadetteki izâr ve ridâ veya aba gibidir. Aba hakkında Taberânî'nin Hz. Âişe'den, İbn Merdûye'nin hem ondan ve hem de Huzeyfe'den rivayet ettikleri merfû' bir hadis vardır. Ancak bu iki hadisin senedleri sahih değildir. Sadece manaları sahihtir. Başa giyilen kalansuva/miğfer, kümme/yuvarlak kalansuva, tarbûş/fes veya sarık, yemin kefareti olarak yetmez. Aynı şekilde ayağa giyilen ayakkabı ve çorap yeterli olmadığı gibi, mendil veya havlu da yeterli değildir. Bazı fıkıh bilginleri, Arapların "Ona şunu giydirdi." dedikleri her şeyin veya "kisve/giysi" denilebilecek her nesnenin yeterli olduğu kanaatine varmışlardır. Bu yaklaşım, İmam Şafiî'nin görüşüdür. İbn Ebî Hâtim Muhammed b. Zübeyr'den, o da babasından rivayet ediyor: "İmran b. Hüseyn'e Yüce Allah'ın *'yahut onları giydirmek'* ifadesinin manasını sordum. Bana dedi ki: 'Sizin idarecinize bir heyet gelse ve üzerlerinde miğfer olsa, bunlar için "Giyinmişler." der misiniz?'" Ancak bu rivayet, muhaddislerin deyimiyle "vâhin cidden"[120] şeklinde

118. Sâ'; 2163, 2 gramdır. Bir başka hesaba göre, 4205, 76 gramdır. (Bkz: Necmuddin el-Kürdî, *Şer'î Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri,* s. 198. Türkçesi: Dr. İbrahim Tüfekçi. Buruç Yayınları. -Çev.-)

119. İbn Mâce, *Keffârât*, 9.

120. Bu tabir üçüncü dereceden cerhi ifade eder. Bu mertebedeki hadis ricalinin rivayetleriyle ihticâc edilmezse de büsbütün yabana atılmaz. Hadisleri ibret almak için yazılırsa da kendileri "leyse bi kaviyyin" denilenlerden de aşağı derecededir. Bkz: Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi Mukaddime Kısmı*, s. 397.

değerlendirilecek bir rivayettir. Çünkü Muhammed b. Zübeyr'in haberi metruktur ve muteber değildir.

Bu ayette lâfzî bir takım incelikler de söz konusudur. *"Kisve"* kelimesinin *"mesâkîn/fakirler"* kelimesine izafeti, *"it'âm"* kelimesinin onlara izafeti gibidir. Yedirmede, bir hurma veya elma, -dil açısından- "Ona bir hurma veya bir elma yedirdi." demek mümkün olacağı için yeterli olunca, zikredilen giysi de yeterli olur. Yedirme ile ilgili olan husus, bilginlerin ittifakıyla batıldır. İkinci şık, yani giydirme şıkkı da -ihtilaflı olsa bile- onun gibidir. Ayette geçen "kisve" lafzının "it'âm" kelimesi gibi mastar mı, yoksa "giyilen nesne" anlamına isim mi olduğu hususunda ihtilaf söz konusudur. Ancak ihtilaf olsa da maksat aynıdır. Öte yandan Yüce Allah'ın insanları seçmekte muhayyer kıldığı bu üç seçenek, kendi arasında daha hafiften daha ağıra doğru yükselen bir doğrultuda sıralanmıştır. Buna göre fakiri yedirmek, yemin kefaretinin en hafifi ve en aşağı derecesidir. Giydirmek, ortasıdır. Köle azat etmek ise, en üst derecesidir. Zaten böyle olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Ayette geçen "kisve" kelimesiyle kalansuva/miğfer ve sarığı da içine alan giysi kastedilecek olursa, bu işaret ettiğimiz daha hafiften, daha ağıra doğru yükselme kabilinden olmaz ve "kisve"nin fakiri yedirmek seçeneğinden sonra ve köle azadından önce getirilmesindeki incelik de ortaya çıkmaz.

Hasan-ı Basrî ve İbn Şîrîn'den rivayet edildiğine göre, yemin kefaretinde verilmesi vacip olan, iki kat elbisedir. İbn Şîrîn'in rivayetine göre Ebû Mûsâ bunu fiilen uygulamıştır. Said b. el-Müseyyeb'den rivayet edildiğine göre, "kisve"den maksat, fakirin başına sardığı sarık, sarılıp büründüğü abadır. İmam Cafer el-Bâkır, Atâ, Tâvûs, İbrahim en-Nehâî, Hammâd b. Ebî Süleymân, Ebû Mâlik ve bir rivayetinde Hasan-ı Basrî'nin görüşüne göre bu, bir kat elbisedir. Bundan maksat da, -İbrahim en-Nahâî'nin açıkça ifade ettiği üzere- çarşaf ve ridâ gibi bütün vücudu saran bir kat elbisedir. İbrahim, gömlek, kamis, başörtüsü vb. kıyafetleri bütün vücudu örten elbise olarak görmezdi. Mücâhid'den nakledildiğine göre, elbisenin en âlâsı bir kat elbise, en asgarisi ise kişinin dilediğini giydirmesidir. Avfî'nin İbn Abbas'tan rivayetine göre, her fakir için bir aba veya kendisine sarınılıp örtünülen (pelerin gibi) elbisedir. İmam Malik ve İmam Ahmed'den rivayet edildiğine göre kefaret veren kimse, her fakire içinde namaz kılmak caiz olacak miktarda elbise giydirir. Fakir, erkekse ona göre, kadınsa ona göre giydirilir. Bu son görüş, bizim tercihimize de uygundur. Çünkü insanlar genellikle, başkalarının karşısına çıktıkları elbiseyle namaz kılarlar. Mücâhid'in görüşü hariç, bu görüşten önceki rivayet de bizim tercihimize uygundur.

Ayette belirtilen üç seçenekten en üstünü olan ***"tahrîru rakabe"***ye gelecek olursak; bunun manası, köle azat etmektir. *"Tahrir"*, köleyi hür kılmak demektir. Aslında *"rakabe"* başla beden arasındaki kısım, yani boyun demektir. "Rakabe" kelimesiyle insanın sadece boynu değil, bütün bedeni ifade edilmektedir. Nitekim *"re's/baş"* kelimesiyle de aynı şekilde bütün vücudu ifade edilmektedir. "Re's" kelimesi daha çok büyük ve küçükbaş hayvanlarda (en'âm) kullanılır. Yine *"zahr/sırt"* kelimesiyle de "binit" ifade edilir. "Rakabe" kelimesi, daha çok köle ve esir anlamında kullanılır. Şeriat lisanında "tahrir/ özgür kılma" makamında *"ıtk"* ve *"fekku'l-esrâ/esirleri salıvermek"* kelimeleri kullanılır. Nitekim Yüce Allah, bu ayette köle azadı manasına *"fekku rakabe"* ifadesini kullanmıştır. Bu ifadeyi okuyunca, benim aklıma gelen şudur: Köle ve esir kelimesinin "rakabe" kelimesiyle ifade edilmesinin sebebi, kelimenin içindeki *"hudû'/boyun eğme"* anlamı olsa gerektir. Çünkü köle, genelde efendisinin huzurunda başı öne eğik olarak bulunur. Başını da önüne boyun hareketleriyle eğer. Esir de, kendisini esir alan kimsenin karşısında aynı şekilde durur. Esirciler, tutsak ettikleri kimselerin boyunlarına halkalar (bukağılar) geçirirlerdi. Efendi, kölesine bir şeyi emrettiği zaman köle onun emrine boyun eğmiş olmak için boynunu öne eğerdi. Buna karşılık olarak *"Fulânun lâ yerfeu bihâze'l-emri re'sen/Filanca bu emre baş kaldırmaz."* derler. Ya da, *"La yerfeu Zeydun re'sehû emâme Amrin/Zeyd, Amr'ın karşısında başını kaldırmaz."* derler. "Rakabe" kelimesi mutlak manada özgür olan bir kimse anlamında kullanılseydı, "Bu kelimenin kullanılmasının sebebi, boynun vurulmasının hayatı sona erdirmesidir. 'Rakabe' kelimesiyle insan ifade edilmiştir. Çünkü boynu vurulunca ölen insandır." derdim. *Lisânu'l-Arab*'da neden "rakabe" kelimesinin kullanıldığı, "rakabenin şerefi" olarak gösterilmektedir. Ancak bununla ne kastedildiği net değildir.

Fıkıh bilginleri yemin kefareti olarak azat edilecek "rakabenin" katil (adam öldürme) kefaretinde olduğu gibi mü'min olması şart mıdır yoksa değil midir, diye ihtilaf etmişlerdir. Ebû Hanife, Ebû Sevr ve İbnu'l-Munzir, şart olmadığını söylemişlerdir. Bu bilginlere göre, ayetin mutlak ifadesi uyarınca amel ederek, kâfir bir köleyi azat etmek de yeterli olur. Aralarında, el-Evzâî, İmam Mâlik, Şâfiî, İmam Ahmed ve İshak'ın da bulunduğu cumhura göre ise yemin kefaretinde azat edilecek kölenin mü'min olması şarttır. Bu bilginlere göre, bu ayetteki mutlak ifade katl ve zıhar kefaretindeki mukay-

yet ifadeye hamledilir ve onun gibi anlaşılır. Zira katl ve zıhar kefaretinde, *"mü'min bir köle azat etmek"*[121] ifadesi geçmektedir. Bu tıpkı *"Alış-veriş yaptığınızda şahit tutun."*[122] ayetinin *"Aranızdan adalet sahibi iki kişiyi de şahit tutun."*[123] ayeti gibi anlaşılmasına benzer. Bu bilginler, görüşlerine başka bir delil olarak mü'min kölenin azat edilmesinin faziletini ifade eden sahih hadisleri gösterirler. Ve "Bu, Allah'a yaklaşmaya vesile olan bir ibadettir. Dolayısıyla bunun, -zekât malı ve kurbanlıklarda olduğu gibi- kendisine ibadet eden mü'minlere mahsus olması gerekir." derler. Kefaretin bu niteliğinden dolayı bazı bilginler, on fakirin de Müslümanlardan olmasını şart koşmuşlardır. Bu bilginler arasında İmam Mâlik ve Şâfiî de vardır. Evet, İslâm genel olarak herkese rahmet ve herkese sadaka dinidir. Hatta muharip (kendileriyle savaş halinde) olunmayan kâfirlere bile sadaka vermek müstehap görülmüştür. Fakat mutlak sadaka ile mahdut ve mukayyet bir ibadet arasında fark vardır. Köle azat etmede günahın kefaret olunduğu umudu, azat olunan kölenin Allah'a itaatine karşılık ona yardım etme vasfı olduğu için beslenir. Kâfir kölenin azat olunmasının yeterli olacağını söyleyenler, -biri mü'min, diğeri kâfir iki köle bulunduğu takdirde- ihtiyata uygun olanın, yemin kefareti için geçerli olduğu zannî ve ihtilaflı olan köledense, geçerli olduğu kesin ve üzerinde ittifak olan köleye öncelik verilmesi şeklinde olduğunu inkâr etmiyorlar. Bu bilginler, yemin kefareti verecek kimsenin -ancak kâfir bir köleyi azat edebiliyorsa- bunu azat edip, oruç tutmayacağını ifade ediyorlar.

"Bunları bulamayan üç gün oruç tutmalıdır." Yani, on fakiri yedirmeye ya da giydirmeye veya köle azat etmeye gücü yetmeyen kimse, üç gün oruç tutmalıdır. Bu, insanın yemininin kefareti olarak yapabileceği en aşağı mertebedir. Eğer, herhangi bir hastalık nedeniyle oruç tutmaktan aciz kalırsa, gücü yettiği zaman oruç tutmaya niyet eder. Eğer oruç tutacak gücü bulamazsa, iyi niyetinden ve azminin geçerliliğinden dolayı Yüce Allah'ın kendisini affetmesi umulur. Buradan anlaşılan, gücü yeten kendisi ve bakmakla yükümlü olduğu aile fertlerinin nafakalarından fazla bir meblağa malik olan kimsedir. Katâde'den gelen bir rivayete göre, yanında 50 dirhemi olan kimse ilk üç seçeneği yapmaya gücü yeten kimsedir. İbrahim en-Nahâî'ye göre 20 dirheme malik olan kimsedir. Hasan-ı Basrî'ye göre; iki dirheme malik olan kişidir. Hanefî ve Hanbelîler, -ayetin şaz bir kıraati dolayısıyla- üç gün orucun peş peşe olmasını şart koşmuşlardır. Onların dışındaki bilginler, üç gün

121. Nisâ, 4/92; Mücâdele, 58/3.
122. Bakara, 2/282.
123. Talâk, 65/2.

orucun peş peşe olmaksızın tutulabileceğini caiz görmüşlerdir. Çünkü bunların yaklaşımlarına göre, şaz kıraat Kur'ân'dan olmadığı gibi sahih hadis de değildir ki, "Bu, Hz. Peygamber'in ayeti tefsiri gibidir." densin.

Allah'ın adına veya isimlerinden ve sıfatlarından birisi üzerine ***"Yemin ettiğiniz"*** ve yeminizi bozduğunuz ya da bozmak istediğiniz ***"takdirde"***, bozduğunuz ***"yeminlerinizin kefareti işte budur."*** Bazı âlimler, bu ayette yer alan *"izâ"*nın şart manası taşımadığını, sadece *"zarfiyet"* manası ifade ettiğini, bundan dolayı edat için *"cevab"* takdir edilmeyeceğini söylemişlerdir. Yemini henüz bozmadan peşinen kefaretini vermek caizdir. Bunun sünnetten delili ileride gelecektir.

"Yeminlerinizi koruyun." Her meselede yemin etmeyin. Yalan yere yemin etmek şöyle dursun, doğru yere bile çok yemin etmeyin. *"Yeminlerinizden dolayı Allah'ı (O'nun adını), iyilik etmenize, O'ndan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın."*[124] ayet-i kerîmesinde ifade edilmek istenen budur. Bu ayetin tefsiri, Bakara Sûresi'nin tefsirinde geçmişti. Yemin ettiğiniz zaman, üzerine yemin ettiğiniz şeyi unutmayın. Ortaya çıkıveren bir zorunluluk veya ağır basan bir maslahat olmadıkça yeminlerinizi bozmayın. ***"Allah size ayetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz."*** Yani Yüce Allah, böylesi eşsiz beyanla ayetlerini beyan ediyor. Böylesi bir beyanla Allah, size ayetlerini, dinin alâmetlerini beyan ediyor. Böylece sizi, sevdiği ve razı olduğu şekliyle maddî ve manevî nimetlerine şükre hazır ve ehil hale getirmeyi ve edeceğiniz şükrün O'nun katında daha fazla nimete sebep olmasını hedefliyor.

İslâm'da Allah, O'nun İsimleri ve Sıfatlarından Başka Bir Şey Üzerine Yemin Etmek Yoktur

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerinde İbn Ömer'den rivayetlerine göre Hz. Peygamber, *"Bir kimse yemin edecekse, Allah'tan başkası üzerine yemin etmesin."*[125] buyurdu:

Buhârî ve Müslim'de yine İbn Ömer'den gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber, Ömer'i babasının başına yemin ederken duydu ve O'na *"Allah, babanızın üzerine yemin etmenizi size yasaklıyor. Kim yemin edecekse, Allah adına yemin etsin ya da sussun."* buyurdu.[126]

124. Bakara, 2/224.

125. Buhârî, *Eymân*, 4.

126. Buhârî, *Eymân*, 4; Tirmizî, *Eymân*, 8.

İmam Ahmed'in ve "sahihtir" diye değerlendirerek Nesâî'nin ve İbn Mâce'nin Katîle Bnt. Sayfî'den rivayet ettikleri bir hadise göre, Yahudinin biri Rasûlullah'a (s) geldi ve "Siz, Allah'a eş koşuyorsunuz. Siz Allah'a şirk koşuyorsunuz." dedi. "Siz, 'Allah ve sen dilersen.' diyorsunuz. 'Ve'l-Kâ'beti/ Kâbe'ye yemin olsun ki..!' diyorsunuz." diyerek sözlerini sürdürdü. Bunun üzerine Peygamberimiz, yemin etmek istediklerinde "Ve Rabbi'l-Kâ'beti/ Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki..!" diye yemin etmelerini, bir de, "Allah dilerse, sonra da sen dilersen" demelerini emretti.[127] Peygamberimiz bunu kulun dilemesinin Rabbin dilemesine tabi olduğunu beyan etmek için emretti. Bu husus, insanların birbirleriyle konuşurken âdet haline getirdikleri hususlardandı. Yoksa söylenmek istenen, bu hareketin İslâm'da meşru olduğu ve Rasûlullah'ın Yahudinin sözü dolayısıyla bunu yasakladığı değildir.

Ebû Dâvûd'un "Hasendir." ve Tirmizî'nin "Sahihtir." değerlendirmesiyle Hâkim'in İbn Ömer'den merfû olarak rivayet ettikleri bir hadise göre Peygamberimiz, *"Kim Allah'tan başkası üzerine yemin ederse, inkâr etmiş olur."*[128] buyurmuştur. İmam Ahmed, bu hadisin son kısmını, *"Şirk koşmuş olur."* şeklinde rivayet etmiştir. İmam Ahmed, bu hadisi her iki lafızla da rivayet etmiştir.

İmam Ahmed, Buhârî ve *Sünen* sahibi muhaddisler İbn Ömer'den rivayet ediyorlar: Peygamberimiz'in yemini, genellikle *"Lâ. Ve muqallibe'l-qulûbi/ Kalpleri çeviren Allah'ın adına yemin ediyorum ki, hayır."* şeklinde olurdu.[129] Buhârî ve Müslim'de Peygamberimiz'in (s), "Allah'ın izzetine" yemin ettiği yer almaktadır.[130] O halde, Allah'ın sıfatları ve fiil sıfatları üzerine yemin arasında hiçbir fark yoktur.

Hâfız İbn Abdulber, Allah'tan başkasının adına yemin etmenin caiz olmadığına dair âlimler arasında icma olduğunu aktarmaktadır. Bilginler, İbn Abdulber'in bundan maksadı "Mekruhluğu da içine alan bir yasaklıktır." demişlerdir. Çünkü fıkıh bilginleri, Allah'tan başkası adına edilen yeminin hükmü hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bazıları "Haramdır." derken, bazıları "Tahrimen mekruhtur." demiş, başkaları ise "Tenzihen mekruhtur." demişlerdir. Bazı bilginler ise bu konuda ayrıntıya girmiş ve "Bir şeyi, Allah'ı tazim eder gibi veya Allah'ı tazimden daha aşağı bir derecede tazim ederek yemin etmekle, -Arapların üslubu üzere- sözüne güç katmak maksadıyla yemin

127. Nesâî, *Eymân*, 9.
128. Tirmizî, *Eymân*, 8.
129. Buhârî, *Eymân*, 3; Nesâî, *Eymân*, 1.
130. Buhârî, *Eymân*, 12.

ifadesini kullanmak arasında fark vardır." demişlerdir. Bu iki durumdan birincisi haramdır. Hatta *"İnkâr etmiş olur."* hadisi, bu çeşit yemin eden kimseye yorumlanır. Salih kimselerden büyük olduklarına inandıkları şahıslar üzerine yemin eden, onların adına yemin etti diye yeminine riayet eden ve onu bozmanın akıbetinden korkan kimseler de bu kategoridedirler. Yalan yere Allah'a yemin eden, Bedevî ve Metbûlî vb. kimselerin yatırları üzerine yemin eden kimseler de bunlardandır. İkincisi haramdır. Üçüncü şıktan mekruh olanlar vardır. Mekruh olanında, dinî tazim şüphesi vardır. Yine bu şıkta, mubah olan da vardır. Mubah olanında, dinî tazim şüphesi yoktur. Bize, Allah'tan başkası adına yemin etmenin hükmü soruldu ve aşağıdaki fetvayı verdik: (*el-Menâr;* s.16. sh: 858)

Allah'tan Başkası Adına Yemin Etmenin Hükmü

Müttefekun aleyh bir hadiste Peygamberimiz'in (s) Allah'tan başkası adına yemin etmeyi yasakladığı yer almaktadır. Hâfız İbn Abdulber, bunun caiz olmadığı hususunda icma olduğunu nakleder. Bazıları, İbn Abdulber "Caiz değildir." derken, bununla haramlığı ve mekruhluğu da içine alan bir yasaklığı kastetmektedir, demişlerdir. Çünkü bazı âlimler, "Yasaklık, haramlık ifade eder." derken, bazıları ise "Mekruhluk ifade eder." demişlerdir. Bazı bilginler ise bu konuda ayrıntıya gitmişler ve "Yemin, -Allah'ı tazim eder gibi- adına yemin edileni tazimi içeriyorsa haramdır, aksi takdirde mekruh olur." demişlerdir.

Ben de derim ki; şöyle denilmesi daha doğru olurdu: Haram olan yemin çeşidi, Allah'tan başkası adına yemin etmek ve yemin ettiği hususu yapmaya ve yemininde sadık kalmaya azmetmektir. Çünkü şeriat, yeminine sadık kalmayı Allah'ın isimleri ve sıfatları üzerine yemin etmeye münhasır kılmıştır. Her kim, şeriata muhalif davranırsa, Yüce Allah'ın izin vermediği bir hususta hüküm koymuş olur. Bu açıklamamızla gerçek yeminle, -dilde ifade çeşitlerinden biri olan- sözü pekiştirmek için yemin kalıbında ifade edilen söz, birbirinden ayrılmış olur. Hz. Peygamber'in bir bedevîye verdiği cevap açıklanırken böylesi bir ayırım ifade edilmiştir. Hz. Peygamber, *"Babasının başına! Eğer doğru söylüyorsa, kurtuldu."* demiştir. Hz. Peygamber'in bu ifadesi için birçok açıklama getirmişlerdir. Bunlardan birisi de bizim zikrettiğimiz gibi olanıdır. Beyhakî der ki: "Bu ifade, Arapların kullandıkları ve yemin kastı olmaksızın dillerinden dökülen sözlerdendi. Yasaklık, yeminin gerçeğini kasteden kimse için gelmiştir." İmam Nevevî, bu cevap için "Bu tatmin

edici bir cevaptır." demiştir. Bazıları da şöyle cevap vermişlerdir: "Yemin, Arapların dilinde iki şekilde geçmekteydi. Birincisi tazim, ikincisi ise tekit şeklindeydi. Yasaklık, bunlardan birincisi hakkındadır." Bence, bu açıklama Beyhakî'nin yukarıdaki ifadesiyle mana itibarıyla aynıdır. Bazı bilginler, bunun neshedildiğini ifade etmişlerdir. Bazıları ise, bunun Hz. Peygamber'e mahsus bir şey olduğunu ifade etmişler ve önceki iki seçeneği reddetmişlerdir. Görülen odur ki, Kureyş, babaları üstüne yemin ederken bununla tazimi ve edilen yemine bağlı kalmayı kastediyordu. Bundan dolayı, babaların üstüne yemin etmek, yasaklık sebeplerinden olmuştur. Aksi takdirde, yasaklık onların genellikle müşrik olması yüzündendi, deriz.

İmam Ahmed, *Sahîh*'lerinde Buhârî-Müslim, İbn Ömer'den rivayet ediyorlar: Peygamberimiz (s), Hz. Ömer'in babası üstüne yemin ettiğini duyunca, *"Yüce Allah, babalarınız üstüne yemin etmenizi yasaklıyor. Kim yemin edecekse, ya Allah adına yemin etsin ya da sussun."* buyurdu. Bu hadis, bir başka lafızla, *"Kim yemin edecekse, ancak Allah adına yemin etsin."* şeklindedir. Kureyşliler, babaları üstüne yemin ederlerdi. Bunun için Hz. Peygamber, *"Babalarınız üstüne yemin etmeyin."*[131] buyurdu. Bu hadisi Müslim ve Nesâî rivayet etmişlerdir. Buhârî ve Müslim'in yine İbn Ömer'den yaptıkları bir rivayete göre; Hz. Peygamber, *"Kim yemin edecekse, ancak Allah adına yemin etsin."* buyurmuştur.[132] İbn Ömer, bu hadisi Hz. Peygamber'e refere etmiştir. Bu hadis, münhasırlık ifade etmektedir. Bu manada bir hadis de, Ebû Hüreyre hadisidir. Bu hadisi, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Hibbân ve Beyhakî merfû olarak rivayet ederler. *"Ancak Allah adına yemin edin. Ancak doğru sözlü olarak yemin edin."*[133]

Bu sahih hadisler ve özellikle münhasırlık ifade edenleri, Allah'tan başkası adına yemin etmenin yasaklığı hakkında gayet açık ve nettir. *"Allah'tan başkası"* ifadesinin genelliği içine Hz. Peygamber de dâhil olduğu gibi, Kâbe ve şer'an kendisine layık biçimde tazim edilen diğer şeyler de dâhildir. Herhangi bir şeyin, Yüce Allah'ı tazim eder gibi tazim edilmesi caiz değildir. Özellikle de, şer'î ahkâm doğuran bir tazimle tazim edilmesi caiz değildir. İnsanların peygamberleri ve aralarından salih kimseler hakkında aşırı gitmeleri, dini temelinden yıkmaya ve onun yerini putperestliğin almasına sebep olmuştur. Yüce Allah'tan bütün söz ve fiillerde itidal dileriz.

131. Müslim, *Eymân*, 4, Nesâî, *Eymân*, 4.
132. Müslim, *Eymân*, 4.
133. Nesâî, *Eymân*, 6.

1- Ağır Basan Bir Maslahat İçin Yemini Bozmanın Caizliği ve Henüz Yeminini Bozmadan Kefaret Vermenin Mümkün Oluşu

İman Ahmed, *Sahîh*'lerinde Buhârî ve Müslim, Abdurrahman b. Semure'den rivayet ediyorlar. Rasûlullah (s), *"Yemin eder de, daha sonra başka bir seçeneği bundan daha hayırlı görürsen, daha hayırlı olanı yap ve ettiğin yeminin kefaretini ver."* buyurmuştur.[134] Bu hadis, bir başka lafızda *"Yemininin kefaretini ver ve daha hayırlı olanı yap."* şeklindedir. Bu hadisin, Ebû Dâvûd ve Nesâî'de yer alan lafzı şöyledir: Hâfız İbn Hacer, *Bulûğu'l-Merâm*'ında rivayet edip "Sahihtir." diye değerlendirdiği bu lafza göre Peygamberimiz, *"Yeminin için kefaret ver. Sonra daha hayırlı olan seçeneği yap."* buyurmuştur.[135]

İmam Ahmed, Müslim, Nesâî ve İbn Mâce, Adiyy b. Hâtim'den, İmam Ahmed, Müslim ve Tirmizî Ebû Hüreyre'den Abdurrahman b. Semure'nin hadisiyle aynı manada rivayette bulunuyorlar. Bu imamların bazı rivayetlerinde kefaret verme emri önce, bazılarında ise sonradır. Bu da, her iki hususun caiz olduğunu gösterir. Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin rivayeti, *"Yeminin için kefaret ver, sonra hayırlı olanı yap."* şeklindedir.[136] Bu rivayet, kefareti ertelemenin caizliğini ifade etmektedir. Hatta rivayetin zahiri, bunun vacip olduğunu göstermektedir. Bazı bilginler şöyle derler: "Kefaretin ertelenmesinin caizliğine dair icma olmaseydı, bu hadisin zahiriyle amel ederek bunun vacip olduğunu söylemekten başka çare olmazdı."

Bir kimse, yemin ettiği seçenekten daha hayırlısını tercih ettiği için ya da böyle bir durum söz konusu olmaksızın mutlak olarak yeminini bozmak ister ve kefareti önceden verirse, yemini bozmaya başlamasıyla günah işlemeye başlamış olmaz. Çünkü yemini bozmak için önce kefareti vermesi dolayısıyla yemini bozması mubah hale gelir. Ama önce yemini bozarsa, günaha girmiş olur. Çünkü kefaret veremeye fırsat bulamadan ölebilir. Hadisin kefareti önce vermeyi ifade etmesindeki hikmet, bu olsa gerektir. Bu hikmetle, önce kefareti vermeyi caiz görmeyenlerin ileri sürdükleri zoraki felsefe çürümüş olur.

Yemin edilen şey açısından yemin birkaç kısma ayrılır:

a) Bir vacibi yapmaya veya bir haramı terk etmeye dair yapılan yemindir. Böylesi bir yemin, Yüce Allah'ın O'nu mükellef kıldığı ibadeti tekit/pekiştir-

134. Müslim, *Eymân*, 13.
135. Ebû Dâvûd, *Eymân*, 17.
136. Nesâî, *Eymân*, 16.

me kabilindendir. Dolayısıyla böyle bir yemini bozmak haramdır. Bozulması insanı kat kat günaha sokar.

b) Bir vacibi terk etmeye ve haram kılınmış bir fiili işlemeye dair yapılan yemindir. Böylesi bir yemini bozmak gerekir. Çünkü bu, bir masiyet/günah işlemeye yapılan yemindir. Anne-babaya eziyete, onlara isyan etmeye ve bir hak sahibinin hakkını vermemeye dair yapılan yemin de böyledir.

c) Mendub bir fiili yapmaya veya mekruh bir fiili terk etmeye dair yapılan yemindir. Bu, itaattir. Bu yemine uymak mendup, bozmak ise mekruhtur. Bazı bilginler böyle söylemişlerdir. Doğru olanı; -bilginlerin nezir/adak konusunda ifade ettikleri üzere- bu yemine uymanın vacip olduğudur.

d) Bir mendubu terk etmeye ve bir mekruhu işlemeye dair yapılan yemindir. Bu durumda yeminini bozması müstehap, o şekilde devam etmesi mekruhtur. Bilginler böyle söylemişlerdir: "Hadisin zahiri, -bundan sonra gelecek tafsilat gereği- kefaretin vacip olduğu veya mutlak olarak yeminini bozmak gerektiğini ifade etmektedir."

e) Bir mubahı terke dair yapılan yemindir. Bu konuda fıkıh bilginleri arasında ihtilaf vardır. Şevkânî der ki: "-Hoş bir şeyi yemeyeceğine ve yumuşak bir şey giymeyeceğine yemin etmek gibi- yemin edilen hususta onu yapmakla, terk etmek birbiriyle çekişiyorsa bu konuda Şafiiler nezdinde ihtilaf vardır." İbnu's-Sabbağ der ki: "Bu, -her ne kadar iki tarafı eşitse de- şartların değişmesine göre değişir." Müteahhirûn bilginleri İbnu's-Sabbağ'ın bu görüşünü tercih etmişlerdir. Doğru olan; bu hususta insanın ettiği yemini korumasının onu bozmaktan daha evlâ olduğudur. Çünkü Hz. Peygamber geçen hadiste *"Daha hayırlı olanı yapsın."* buyurmaktadır.

Ben de derim ki; bilginler Kur'ân'ın hoş olan şeyleri mutlak olarak haram kılmayı yasaklaması meselesinde aşırıya kaçmışlardır. Çünkü yeminlerin kefareti ayeti bu bağlamda nazil olmuştur. Doğru olanı, -hoş bir yiyecek maddesi gibi- mubah cinsi herhangi bir şeyi terk etmeye yemin ettiğinde, bu yemini bozmanın vacip olduğudur. Ama -meselâ şu kaptaki yemeği yemeyeceğim ifadesinde olduğu gibi- muayyen bir yemeği terk etmeye yemin ettiği takdirde, yeminini bozamaz. Çünkü bu iki tasavvurdan birincisi, -câhiliye dönemi insanlarının bazı hoş yiyecekleri haram kılmaları örneğinde olduğu gibi- Yüce Allah'ın helâl kıldığı bir şeyi haram kılarak teşride bulunmak (hüküm koymak) kabilindendir. İkincisi ise gelip geçici bir durumdur, hüküm koymaya benzemez. -Misafire güzel muamelede bulunmak veya aile fertlerini sevindirmek gibi- yemini bozmada bir fayda varsa ağır basan gö-

rüş, yemini bozmanın müstehap olduğudur. Nitekim -bundan önceki ayetin tefsirinde geçtiği üzere- Abdullah b. Revâha bir yiyeceği (kendisine) haram kılmış, sonra misafiri hatırına ondan yemiştir. Yüce Allah, bilinen o olayda helâl kıldığı bir şeyi haram kıldığı için Peygamber'ini azarlamıştır. Hem Peygamber'ine ve hem de mü'minlere, -Tahrim Sûresi'nin baş tarafında beyan edildiği üzere- bunu yeminlerini (gerektiğinde) bozmaları için meşru kıldığını hatırlatmıştır. İnsanın, kendisiyle bir şeyi yapmayı veya terk etmeyi üstlendiği şeye "nezir" denildiği gibi bir helâli haram kılmaya delâlet eden her lafız, "yemin" ismini alır.

2- İfade Edilişi ve Ahkâmı Bakımından Yeminin Kısımları

Yeminle ilgili olarak bundan önce ele aldığım hususları yazdıktan sonra Şeyhülislâm İbn Teymiye'nin *Fetâvâ*'sına başvurdum. Bu eserde yeminler konusunda konu başlıkları ve kaideler gördüm. Bu konu, eserin birçok yerinde en güzel şekilde ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştı. Söz konusu açıklama içinde en muhtasarı, II. cüzde yer alan XV. meseledir. İbn Teymiye, bu konuda aynen şöyle diyor:

"Bir kimse yemin ettiği takdirde, bu yemin üç çeşitten birisine girer.

1) Müslümanların yeminlerinden olmayan yemin. Bu, Kâbe, melekler, meşayih, hükümdarlar, ana-baba gibi mahlûklar üstüne ve bunların topraklarına vb. edilen yemindir. Böylesi bir yemin, muteber değildir ve âlimlerin ittifakıyla bu çeşit yeminin kefareti yoktur. Tam aksine, ilim ehlinin ittifakıyla böyle yemin etmek yasaktır. 'Nehiy/yasaklık', âlimlerin iki görüşten en sahihine göre, haram kılan yasaklık çeşididir. Peygamberimiz (s), bizlere kadar ulaşan sahih bir hadisinde *'Kim yemin edecekse, ya Allah adına yemin etsin ya da sussun.'* buyurmuştur.[137] Bir başka hadiste *'Allah, babalarınıza yemin etmenizi yasaklıyor.'* buyrulmuştur.[138] *Sünen*'lerde Hz. Peygamber'in *'Allah'tan başkasına yemin eden Allah'a şirk koşmuştur.'*[139] hadisi yer almaktadır.

2) 'Vallahi, şunu mutlaka yapacağım.' ifadesinde olduğu gibi Allah adına yapılan yemin. İşte bu yemin muteberdir, insan bu yemini bozarsa bilginlerin ittifakıyla kefaret vermesi gerekir.

3) Müslümanların Allah'a yemin niteliğinde ettikleri yeminleri. Müslümanlar, bu yeminleriyle Yaratıcı'yı tazim etmek isterler; yoksa

137. Buhârî, *Eymân*, 4.
138. Nesâî, *Eymân*, 4.
139. Tirmizî, *Nüzûr*, 8.

mahlûkat üstüne yemin etmeyi kastetmezler. Nezretmek, bir şeyi üzerine haram kılmak, karısını boşama ve kölesini azat etme üzerine yemin etmek gibi. 'Eğer şöyle yaparsam, bir ay oruç tutmak üzerime borç olsun.', 'Eğer şöyle yaparsam, Beytullah'ı haccetmek üzerime borç olsun.', 'Eğer şöyle yaparsam, helâl olan şey üzerime haram olsun.', 'Üzerime helâl olan şey üzerime haram olsun ki, şu şekilde hareket etmeyeceğim.', 'Eğer şöyle yaparsam, bütün mülküm bana haram olsun.', 'Karım benden boş düşsün ki, bunu mutlaka yapacağım veya yapmayacağım.', 'Eğer o işi yaparsam karılarım benden boş olsunlar, kölelerim hür olsunlar, bütün variyetim sadaka olsun.' vb. ifadeler buna örnektir. Bu çeşit yeminlerin değerlendirilmesinde âlimler üç görüş ileri sürmüşlerdir. Bazıları, böyle yemin eden kimse yemini bozduğu zaman, talik ettiği işi ve yemin ettiği hususu yapması gerekir derken, başka bazıları ise hiçbir şey gerekmez demişler, bir diğer grup ise yemin kefareti vermesi gerekir, demiştir. Bazıları da, nezir yemininde yemin kefareti vermesi yeterlidir, boşama ve kölesini azat etme yemininde ise yemin ettiği hususla bağlı olur, (yani karısı boş düşer, kölesi azat olur) demişlerdir.

Bu görüşlerin içinde en doğru olanı -ki sahabîlerden nakledilen görüşlere uygun budur. Kitab, sünnet ve kıyas da bunu göstermektedir- Müslümanların yeminlerinin tümünde yemin kefaretinin yeterli olduğudur. Nitekim Yüce Allah, *'Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin kefareti işte budur.'* ve *'Allah (gerektiğinde) yeminlerinizi bozmanızı size meşru kılmıştır.'*[140] buyurmaktadır. Hz. Peygamber kendisinden nakledilen sahih bir hadiste, *'Kim bir yemin eder de başkasını daha hayırlı görürse, hayırlı olanı yapsın ve yemininden dolayı kefaret versin.'*[141] buyurmuştur. İnsan, 'Helâl olan şey bana haram olsun ki böyle yapmayacağım; Talak üzerime borç olsun ki, böyle yapmayacağım; Eğer şöyle yaparsam üzerime haccetmek borç olsun veya malım sadaka olsun.' derse, bu hususta yemin kefareti yeterli olur. Zıhar kefareti verirse bu daha da iyi olur.

Yemin kefaretinde kişi köle azat etmekle, on fakiri yedirmek veya giydirmek arasında muhayyer olur. Yemin kefareti olarak fakirleri yedirmeye karar verdiğinde, her fakire kendi beldesinde meşhur öğün neyse onun üzerinden bir öğün yedirir. Meselâ, Şam'da 8 veya 9 Şam okiyyesi[142] miktarı yedirir. Bunun yanında da katığını verir. Nitekim Şam halkının âdeti, bir öğün için

140. Tahrim, 66/2

141. Benzer lafızla, Müslim, *Eymân*, 13.

142. Okiyye, kırk dirhemdir. Bunun gram cinsinden değeri; 118, 8 gr.dır. Bkz: *Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri*, s. 61, 279. (Çev.)

ekmek ve katık vermek şeklindedir. Yemin eden kimse, yemini için kefaret verirse karısı boş olmaz. Şer'î biçimde boşamanın gerçekleşmesini istediği takdirde, yani karısının talakını verip de cinsel birleşmenin vaki olmadığı bir temizlik döneminde onu bir talakla boşamak istediği takdirde, bu yeminle bilginlerin ittifakıyla boşama gerçekleşir. Boşamayı bir vasfa talik edip de, o vasıf gerçekleştiğinde talakı vermeyi kastettiği takdirde de durum yine böyledir. Meselâ, kadın herhangi bir fiili yaptığı takdirde talakı istemesi buna örnektir. Karısına, 'Sen şöyle yaparsan, boşsun.' dese ve niyeti de o hareketi yaptığı takdirde onu boşamaksa az önce ifade ettiğimiz durum söz konusu olur. Bu, mutlaktır ve selef ve halef topluluğu nezdinde bu sözle talak vaki olur. Ama bu sözüyle, karısına yasak koymak ve onu yeminle caydırmak niyetindeyse, kadın da kocanın hoş görmediği o hareketi yaparsa, karısını boşaması caiz değildir. (Belki de onu boşamak istememiştir.) Aksine kadın o hareketi yapsa bile, koca onu istiyor demektir. Fakat koca, karısını o fiili yapmaktan men etmek için yemin etmeyi istemiştir; yoksa o hareketi yaparsa onu boşamak istememiştir. Selef ve halef bilginlerinden âlimlerin görüşleri içinde daha ağır basan ihtimale göre bu sözle talak vaki olmaz, aksine -daha önce ifade edildiği üzere- yemin kefareti vermesi yeterlidir."[143]

3- Kefaretin Yemek Cinsinden Miktarı Hususunda Fıkıh Bilginlerinin Görüşleri

Bu mesele, İbn Teymiye'nin *Fetâvâ*'sında II. cilt, XIII. meselede geniş bir biçimde verilmiştir. Özeti şudur: Bazı bilginler, her fakire yedirilecek yemek için şer'î bir miktar tayin ederken, bazıları ise örfî bir miktarı esas almışlardır. Yemek miktarı şer'an tayin edilir görüşünde olan bilginler, bu hususta ihtilaf etmişlerdir. Aralarında Ebû Hanife'nin de bulunduğu bir grup bilgin, her fakire bir sâ' hurma veya arpa ya da yarım sâ' buğday yedirilir derken, aralarında İmam Ahmed'in bulunduğu bir diğer grup ise, her fakire yarım sâ' hurma veya arpa ya da çeyrek sâ' buğday yedirilir demişlerdir. Aralarında İmam Şâfii'nin de bulunduğu bir diğer grup bilgine göre ise her fakire bu çeşitlerden herhangi birinden bir müd miktarı yiyecek vermek yeterlidir.

Ben de derim ki; bir sâ', dört müddür. (Bir müd de, ortalama bir insanın iki avuç dolusu kadardır.) İmam Şafii, İmam Ahmed'in gerekli gördüğü miktarın yarısını gerekli görmektedir. Bu da Ebû Hanife'nin gerekli gördüğü miktarın yarısıdır. Görüldüğü üzere bu ihtilafın sebebi, bu konuda herhan-

143. İbn Teymiye, *Mecmûu Fetâvâ*, XXXV, 242 vd. (Bu kısım İbn Teymiye'nin eserinden müfessir tarafından özetlenerek verilmiştir.) (Çev.)

gi bir şer'î nassın gelmemiş olması ve bu miktarların bazı sahabî ve tabiûn bilginlerinden rivayet edilen haber ve uygulamalardan çıkarılmış olmasındandır.

İbn Teymiye şöyle devam ediyor:

"Bu hususta benimsenen ikinci yaklaşım, fakire yedirilecek miktarın şer'an değil, örfen tespit edilmesidir. Buna göre her belde halkı, miktar ve çeşit olarak kendi ailesine yedirdiği yemeğin orta hallisinden yedirir. İmam Mâlik'in ifadesinin manası budur. İsmail b. İshâk, 'İmam Mâlik, yemin kefaretinde Medine'de bir müd miktarı yiyeceği yeterli görürdü.' dedi. İmam Mâlik şöyle devam etti: 'Başka diyarlara gelince; onların yaşantıları bizimkinden farklıdır. Bence, onlar kendi geçimlerinin orta hallisinden kefaret vermelidirler. Çünkü Yüce Allah, *"ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden"* buyurmaktadır. Bu, Dâvûd ez-Zâhirî ve arkadaşlarının mutlak olarak görüşleridir.'"[144]

Bu yaklaşım, sahabî ve tabiûn bilginlerinin ekserisinden nakledilmiştir. Bundan dolayı; "Ekmek ve süt, ekmek ve yağ, ekmek ve hurma orta halli miktardır." demişlerdir. Bunlara göre en üst seviye ise "ekmek ve et" tir. Sahabî ve tabiûn bilginlerinden gelen haberleri başka yerlerde uzun uzadıya aktarmış ve Kitab, sünnet ve kıyasın gösterdiği görüş bu görüştür, demiştik. İmam Ahmed'in mezhebinde kıyasa ve mezhebin usulüne uygun olan görüş de budur. Çünkü İmam Ahmed mezhebinde temel esasa göre; bir şeyin miktarını şeriat takdir etmemişse, o konuda örfe başvurulur. Bu konu ise, Şâri'in (Şeriat vazeden Allah) takdir etmediği bir husustur; o halde bu konuda örfe müracaat edilecektir. Özellikle, *"ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisi"* ifadesi varken örfe başvurulacaktır. Çünkü İmam Ahmed, kadının, çocuğun ve kölenin yiyeceği yemek (nafaka) için herhangi bir miktar belirlememiştir. İmam Ahmed, -mezhebinde ağır basan görüşe göre- yedirilmesi ve giydirilmesi karşılığında kiralanan ücretlinin ücretini takdir edip belirlememiştir. İmam Ahmed nezdinde, -ihtilaf söz konusu olmaksızın bir tek görüş olarak- gerekli olan ziyafet miktarı da takdir edilmez. Ona nispet edilerek rivayet edilen iki görüşten daha doğru olan görüşe göre; cizye ve haraç miktarı da takdir edilmez.

İbn Teymiye daha sonra, "katık" hakkındaki ihtilafı zikreder ve sonra da mezhepte sahih olan görüşe göre "katık"ın vacip olanının, kişinin kendi ailesine yedirdiği miktar olduğunu beyan eder. Ucuzluk, pahalılık, fakirlik,

---

144. İbn Teymiye, *Mecmûu Fetâvâ*, XXXV, 349, 350.

zenginlik, kış, yaz ve başka durumlarda olduğu gibi her hâlûkarda örfe itibar edileceğini ifade eder. İbn Teymiye devamla kefaret veren kimsenin, on fakiri bir araya toplaması ve onlara kendi ailesine yedirdiğinin orta hallisinden bir öğün ekmek veya katık yedirmesi halinde selef âlimlerinin ekserisine göre bunun yeterli olduğunu ifade eder. Bu görüş, İmam Ebû Hanife, Mâlik ve iki rivayetten birisine göre İmam Ahmed'in görüşüdür. Bu görüş, delil açısından iki görüşten daha doğru olanıdır. Çünkü Yüce Allah, "yedirme"yi emretmiş ama "temlik"i vacip kılmamıştır. İbn Teymiye, "temlik"in vacipliği için ileri sürülen görüşü, şeriatın "temlik" ve "tasarruf"u değil, "it'âm"ı vacip kıldığını ifade ederek reddeder. Devamla, "Şeriat, fakirler için muayyen bir miktar takdir etmemiştir ki 'Belki de o miktar fakirin öğünü için yetmez.' denilsin. Yüce Allah, sadece zekâtta temliki vacip kılmıştır. Çünkü zekât ayetinde zekâtı 'mülkiyet ifade eden lâm' harfiyle zikretmiştir. Ancak, orada da 'köle azat etme' ve 'sebîlillâh/Allah yolu' seçeneklerinde mülkiyet lâmı yoktur. Fakire bir müd buğday veya başka bir yiyecek maddesi temlik edilirse, belki de onu satar ve parasıyla yenilmeyecek bir şey satın alır. Dolayısıyla kefaret veren, -Yüce Allah'ın emrettiği şekliyle- fakiri yedirmiş olmaz.' demektedir."[145]

4- Yeminler Örfe ve Niyete Göre Yorumlanır

Yeminler, -bilginlerin ittifakıyla- dile ve şeriatın terimlerine göre değil, insanlar arasında cari olan genel örfe göre yorumlanır. "Et yemeyeceğim." diye yemin eden kimse, balık yerse yeminini bozmuş olmaz. Oysa Yüce Allah, balık etini Kur'an'da *"lahmen tariyyen/taze et"*[146] şeklinde nitelemektedir. Ancak yemin eden kişi, balık etini de kastetmişse veya onun içinde yaşadığı toplum nezdinde et kavramına balık eti de dâhilse o zaman balık eti yemekle yeminini bozmuş olur. Bir kimse, herhangi bir şeye yemin edip de zahir olmayan mecazî bir manayı kastederse itibar lafzına değil, niyetinedir. Bir kimse, herhangi bir şey için bir başkasına yemin verirse bu durumda itibar edilecek olan, yemin edenin değil, yemin verenin niyetidir. Aksi takdirde, davalarda yemin vermenin hiçbir faydası olmaz.

İmam Ahmed, Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce Ebû Hüreyre'den rivayet ediyorlar: Rasûlullah (s), *"Ettiğin yemin, karşındaki kişinin sana inandığına göredir."* buyurmuştur.[147] Müslim ve İbn Mâce'de yer alan rivayete göre,

---

145. Bu kısım, İbn Teymiye'den mealen aktarılmıştır. Bkz: İbn Teymiye, *Mecmûu Fetâvâ*, XXXV, 351, 352, 353.
146. Nahl, 16/14.
147. Müslim, *Eymân*, 20.

"Yemin, yemin veren kimsenin niyetine göredir." şeklindedir.[148] Bazı bilginler, bunu yemin veren kimsenin hâkim olmasına özel bir durum olarak yorumlamışlardır. Ancak hadisteki *"sâhibuke/karşındaki kişi"* ifadesi, bu görüşü reddetmektedir. Bazı bilginler de yemin veren, hâkim veya hasım ise böyledir demişlerdir. Kadı Iyaz, yemin verilmediği ve ettiği yemine herhangi bir hak taalluk etmediği takdirde, yemin edenin niyetine itibar edileceği ve sözünün kabul edileceği hususunda bilginler arasında ittifak olduğunu bildirmiştir. Ama yemin eden kimsenin üzerinde bir başkasının hakkı varsa, yemininin zahiri üzere hareket edileceği noktasında bilginler arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. İster kendiliğinden yemin etmiş olsun, isterse başkası kendisine yemin vermiş olsun fark etmez. Bu ifadenin zahiri, şahsî haklarla ümmet ve toplumun maslahatını ilgilendiren kamu hakları arasında hiçbir farkın olmadığıdır. Haksız ve zalim olarak yemin veren kişi bir kimseyi kendisine yardım ve zulmüne destek olması için yemin etmeye zorlasa, yemine zorlanan kimse de düşünüp taşınsa ve ettiği yeminin zahirinden başka bir manayı düşünse, bu takdirde niyetine göre hareket edebilir. Allah adı, zulme ve suça vesile kılınamadığı gibi, iyiliğe, takvaya ve ıslaha engel de kılınamaz.

Hakkın yenildiği veya kendisiyle bir cinayetin ve aldatmanın kastedildiği ğamûs ve sâbira yemini[149] için köle azat etmek, tasadduk etmek ve oruç tutmak gibi bir kefaret yoktur. Bunda, tövbe etmek, üzerindeki hakları sahibine vermek ve dosdoğru olmak vardır. Yüce Allah, *"Yeminlerinizi aranızda fesada araç edinmeyin, aksi halde (İslâm'da) sebat etmişken ayağınız kayar da (insanları) Allah yolundan alıkoymanız sebebiyle (dünyada) kötülüğü tadarsınız. Sizin için (âhirette de) büyük bir azap vardır."*[150] buyurmaktadır. Hz. Peygamber, *"Her kim, Müslüman bir kimsenin malını koparmak için yemininde yalancı olarak and içerse, kıyamet gününde Yüce Allah'ın gazabına uğrayarak Allah'a kavuşur."*[151] demektedir. Bu hadisi, Buhârî-Müslim ve başkaları rivayet etmişlerdir. Hadisi şerh eden bilginler, "Ya da bir zimmînin malını vb." ifadesini kullanmışlardır. Bu husus, bilginler arasında ittifak edilen bir durumdur. İmam Ahmed ve Ebu'ş-Şeyh'de nakledilen Ebû Hüreyre hadisi ise mutlak ifade kullanmaktadır. İlgili hadiste şöyle buyruluyor: *"Beş fiilin*

148. Müslim, *Eymân*, 21.

149. Yemîn-i sâbira: İnsanın sorumlu olduğu ve bozmamak için sabrettiği yemindir ki buna göre ğamûs yemininin bir başka ismi olmuş olur. (Çev.)

150. Nahl, 16/94.

151. Buhârî, *Eymân*, 11; (Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, VII, 212. Türkçesi: Kâmil Miras. -Çev.-)

kefareti yoktur: Allah'a şirk koşmak, haksız yere adam öldürmek, bir mü'mine iftira atmak, haksız yere birisinin malını koparmak için kasıtlı yemin etmek."[152]

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ
الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿90﴾ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ
الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ
فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ ﴿91﴾ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ
فَاعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَىٰ رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ﴿92﴾ لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا
الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا
وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿93﴾

90- Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları şeytan işi birer pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.

91- Şeytan içki ve kumar yoluyla ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak; sizi, Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?

92- Allah'a itaat edin, Rasûl'e itaat edin ve sakının. Eğer yüz çevirirseniz bilin ki Rasûlümüz'ün vazifesi apaçık duyurmak ve bildirmektir.

93- İman eden ve iyi işler yapanlara, hakkıyla sakınıp iman ettikleri ve iyi işler yaptıkları, sonra yine hakkıyla sakınıp iman ettikleri, sonra da hakkıyla sakınıp yaptıklarını, güzel yaptıkları takdirde (haram kılınmadan önce) tattıklarından dolayı günah yoktur. Allah iyi ve güzel yapanları sever.

Bakara Sûresi'nde, *"Sana içki ve kumar hakkında sorarlar."*[153] ayet-i kerîmesinin tefsirinde Yüce Allah'ın içki içmeyi kademeli ve aşamalı olarak haram kıldığı ifade edilmişti. Orada söze İmam Ahmed'in *Müsned*'inde yer

152. Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, VIII, 264.
153. Bakara, 2/219.

alan Ebû Hüreyre hadisiyle başlamıştık. Bu hadisi, Suyûtî *Esbâbu'n-Nuzûl*'de özetleyerek rivayet etmişti. Mâide Sûresi ayetlerinin nüzul sebebi hakkında yapılan rivayete göre Sa'd b. Ebî Vakkas, "İçki içme haramlığı benim hakkımda nazil oldu. Ensardan birisi yemek hazırlamış ve bizi de davet etmişti. Davete bazı kişiler geldi, yediler ve içip içip sarhoş oldular. Bu olay, içkinin haram kılınmasından önceydi. Davete katılanlar, birbirlerine karşı övünmeye başladılar. Ensar, 'Ensar daha hayırlıdır!' derken Kureyş, 'Kureyş daha hayırlıdır!' dedi. Birisi yerden bir hayvan çenesi alarak benim burnuma vurdu ve burnumu yardı. -Sa'd'in bu olaydan sonra burnu yarık kaldı.- Hz. Peygamber'e geldim ve O'na olup biteni anlattım. Bu olay üzerine, *'Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları şeytan işi birer pisliktir.'* ayet-i kerîmesi nazil oldu." diyor. Bu rivayeti İbn Cerîr, İbnu'l-Munzir, İbn Ebî Hâtim, İbn Merdûye ve *Nâsih*'inde İbnu'n-Nehhâs rivayet etmişlerdir. Taberânî'nin Sa'd b. Ebî Vakkas'tan yaptığı rivayete göre Sa'd birisiyle birlikte içki içmiş, sonra arkadaşı kendisine karşı çıkmış ve onunla kavga etmiş. İşte bu ayetler, bu olay üzerine inmiştir.

İbn Abbas ise şöyle naklediyor: "İçki içme ayeti, ensârdan iki kabile hakkında nazil oldu. Bu iki kabileye mensup insanlar içki içmişlerdi. Sarhoş olunca birbirleriyle eğlenmeye başladılar. Ayıldıklarında içlerinden bazıları, yüzünde, başında ve sakalında oynadıkları oyunun kötü izini görünce, 'Bunu bana kardeşim filanca yaptı.' dedi. -İçki içenler birbiriyle kardeş olup, kalplerinde birbirlerine karşı herhangi bir kin yoktu.- Sözüne devamla, 'Vallahi! Kardeşim merhametli ve şefkatli olseydı bunu bana yapmazdı!' dedi. Sonunda kalplerinde birbirlerine karşı kin ve öfke belirdi. Bu olay üzerine Yüce Allah, *'Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları şeytan işi birer pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.'* ayetini *'Artık (bunlardan) vazgeçtiniz değil mi?'* ayetine kadar indirdi. Bazı müşkülperest (şüpheci) kimseler, 'İçki pisliktir. Filanca, Bedir'de midesinde içki varken katledildi. Filanca da aynı şekilde Uhud'da katledildi.' dediler. Bunun üzerine, *'İman eden ve iyi işler yapanlara; ellerinden geldiğince güzel yaptıkları takdirde (haram kılınmadan önce) tattıklarından dolayı günah yoktur.'* ayeti nazil oldu. Bunu Abd b. Humeyd, İbn Cerîr, İbnu'l-Munzir, Ebu'ş-Şeyh ve Hâkim rivayet etmişlerdir."[154] İbn Merdûye ve Beyhakî ise "Sahihtir." değerlendirmesinde bulunmuşlardır.

İmam Ahmed'in *Müsned*'inde, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin *Sünen*'lerinde yer alan bir habere göre Hz. Ömer, Yüce Allah'a şöyle dua eder-

154. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 38.

di: "Yâ Rabbi! Bize içki hakkında tatmin edici bir beyanda bulun." Bakara Sûresi'ndeki ayet inince Hz. Peygamber O'na bu ayeti okudu. Hz. Ömer, duasına devam etti. Nisâ Sûresi'ndeki ayet inince de aynı şekilde davrandı. Mâide Sûresi'ndeki bu ayet inince, davet olundu ve ayet kendisine okundu. Ayeti okuyan, *"Artık (bunlardan) vazgeçtiniz değil mi?"* kısmına gelince Hz. Ömer, "Vazgeçtik, vazgeçtik." dedi.[155]

İçkinin kademeli olarak haram kılınmasındaki hikmete gelince; insanlar, içkiye müptelâ idiler. Eğer içki İslâm'ın ilk başlarında haram kılınseydı, bu haramlık ona müptelâ olan birçok kimsenin İslâm'dan yüz çevirmesine yol açar, hatta insanı İslâm'ın hidayet yoluna götüren doğru tefekkürden alıkoyardı. Çünkü bu insanlar, o zamanlar İslâm'a öfke nazarıyla bakıyor ve bu dini o güzel biçimiyle görmüyorlardı. Yüce Allah, lütfü ve sonsuz hikmeti gereği Bakara Sûresi'nde içki hakkında öyle bir ifade kullandı ki bu ifade, içkinin haramlığına -içtihada müsait- zannî bir delâletle delâlet etmektedir. Bundan maksat, içki fitnesi gönlünde yer etmemiş kimseler böylece içki içmekten vazgeçsinler. Nisâ Sûresi'ndeyse kullanılan ifade, namaz vakitlerine yakın zamanlarda içki içmenin haramlığını gerektiren bir ifadedir. Çünkü Yüce Allah, sarhoş haldeyken namaza yaklaşmayı yasaklamaktadır. Bu durumda içki içmeye ısrarlı kimsenin önünde yatsı namazından sonra akşam içkisi içmekten başka çare kalmamıştı ki, bunun da zararı azdır. İşi olmayan ve sarhoşluğu öğlen vaktine kadar sürmeyen kimse için sabah içkisi de aynen böyleydi. Ancak bu gibi kimseler azdı. Üstadımız Muhammed Abduh, Nisâ Sûresi'ndeki içki içme yasaklığı ayetinin Bakara Sûresi'ndeki ayetten daha önce nazil olduğu kanaatindeydi. O'nun düşüncesine göre, önce Nisâ Sûresi'ndeki ayet nazil olmuş, sonra Yüce Allah onları bu hal üzere bir süre bırakmıştır. Bu süre zarfında din güçlenmiş ve yakînî iman kök salmış ve içkinin zararı ve günahının ortaya çıktığı birçok olay yaşanmıştı ki, bu ayetlerin nüzul sebeplerine dair zikredilen bütün hadiseler bu olaylardan birisidir.

İbnu'l-Munzir, Said b. Cübeyr'den rivayet ediyor: "Bakara Sûresi'ndeki *'Sana içki ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için bir takım faydalar vardır.'*[156] ayeti nazil olunca bazıları, *'insanlar için bir takım faydalar'* ifadesine dayanarak içerken, aralarında Osman b. Maz'ûn'un da bulunduğu bir grup sahâbî ise *'büyük bir günah'* ifadesinden dolayı vazgeçtiler. Sonra Nisâ Sûresi'ndeki *'Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne*

155. Nesâî, *Eşribe*, 1.
156. Bakara, 2/219.

söylediğinizi bilinceye kadar- namaza yaklaşmayın.'[157] ayeti nazil oldu. Bunun üzerine bir kısmı içkiyi terk ederken, bir kısmı içmeye devam etti. Devam edenler, gündüzleri namaz vakti içmiyorlar, gece içiyorlardı. Sonunda Mâide Sûresi'ndeki bu *'Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları şeytan işi birer pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.'* ayeti nazil oldu. Hz. Ömer, bu ayeti okuyunca dedi ki: 'İçki, kumar, dikili taşlar, fal ve şans okları ile bir araya getirilmiş, birlikte zikrediliyor. Uzak ol, sen ey içki! Lânet olsun sana!' Bu ayetin inişinden sonra insanlar içki içmekten vazgeçtiler. Ve bazı insanların üzerinde bunun etkisi oldu. Hatta bir grup kimse parçalanmış bir içki kırbası gördüler. İçkiyi döküp kırbayı parçalayanlar onun yanından geçerken şöyle diyorlardı: 'Ey kırba! Biz seni hiç bu hallere düşürmezdik.' Sonra şöyle dediler: 'Bize içkinin haramlığından daha şiddetli olarak hiçbir şey haram kılınmadı.' Hatta birisi arkadaşıyla karşılaştı da ona, 'İçimde içkiye karşı bir istek var.' dedi. Arkadaşı da, 'Herhalde içki aklına vurdu!' dedi. Arkadaşı da; 'Evet, öyle.' dedi. Bu sefer arkadaşı ona, 'Benim de içimden senin içinden geçenler geçiyor.' dedi. Sonunda bir topluluk böyle demeye başladı ve orada bir araya geldiler. Dediler ki, 'Rasûlullah (s) hazır iken nasıl konuşacağız?' Haklarında ayet ineceğinden korkuyorlardı. Sonunda Rasûlullah'a geldiler. O'na bir bahane hazırlamışlardı. Dediler ki 'Hamza b. Abdulmuttalib, Mus'ab b. Umeyr ve Abdullah b. Cahş cennette değiller mi?' Rasûlullah, *'Evet, cennetteler.'* deyince, 'İçki içe içe gitmediler mi? Onların içe içe cennete gittikleri nesne bize neden haram kılınıyor?' dediler. Rasûlullah, *'Allah dediklerinizi işitti. Dilerse size cevap verecektir.'* dedi. Ve bu hadise üzerine *'Şeytan içki ve kumar yoluyla ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak; sizi, Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık (bunlardan) vazgeçtiniz değil mi?'* ayeti-i kerîmesi nazil oldu. Bu ayet inince, "Vazgeçtik." dediler. Rasûlullah'a gelenlerin zikrettikleri Hz. Hamza ve arkadaşları hakkında da, *'İman eden ve iyi işler yapanlara; ellerinden geldiğince güzel yaptıkları takdirde (haram kılınmadan önce) tattıklarından dolayı günah yoktur."* ayet-i kerîmesi indi." Rivayet tefsiri müfessirlerinden bu ayetin iniş sebebi ve bazı sahabîlerin Bakara ve Nisâ sûrelerindeki ilgili ayetler üzerine içtihatları hakkında başka rivayetleri de vardır. Biz bunların sebebini Bakara Sûresi'ndeki ayeti tefsir ederken beyan etmiştik. Bu rivayetler arasında Hz. Ebû Hüreyre hadisi ve bir takım nakiller de vardır ki bunların bir kısmı ayetler tefsir edilirken gelecektir.

157. Nisâ, 4/43.

"Hamr" Teriminin Kapsamı

"Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları şeytan işi birer pisliktir." Ayette geçen, ***"el-hamr"*** kelimesi, sarhoşluk verici her türlü içkiyi kapsar. Her türlü içki için yapılan bu isimlendirme, "şer'î ve dile dayanan" bir isimlendirmedir. Bazıları bu isimlendirmenin sadece "şer'î" olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu görüş zayıftır. Bazıları, "*'Hamr'*; keskin hale gelmiş üzüm suyudur." dediler. Bu görüş, öncekinden daha zayıftır. "Hamr"ı sadece üzüm suyuna münhasır kılmanın dil ve şeriattan dayandığı herhangi bir delili yoktur. Biz bu hususu Bakara Sûresi'ndeki ilgili ayeti tefsir ederken beyan etmiştik.

Rivayet tefsirlerinin arasında bu konuyu en güzel ve muhtasar olarak ele alan Kurtubî'dir. Kurtubî şöyle der: "Hz. Enes ve başkalarından sahih olarak gelen birçok hadis, 'Hamr, sadece üzüm suyundan yapılır. Üzümden başka şeylerden yapılanlara "hamr" denilmez ve "hamr" kelimesi o içkileri kapsamaz.' görüşünde olan Kûfelilerin yaklaşımlarını çürütmektedir. Bu görüş, Arap diline, sahih sünnete ve sahâbîlerin görüşlerine aykırıdır. Çünkü onlar, 'hamr'ı haram kılan ayet inince bu kaçınma emrinden, sarhoşluk veren her türlü içkiden kaçınmak gerektiğini anladılar. Bu hususta üzümden yapılan şarapla, başka bir şeyden yapılanı birbirinden ayırmadılar. Aksine hepsini bir gördüler, sarhoşluk verici olan her türlü içkiyi haram kıldılar. Bu hususta tevakkuf ettiler ve ayrıntıya gidilmesini talep etmediler. Ve bu konuda hiçbir husus onlara anlaşılması zor olarak gelmedi. Tam aksine üzüm suyundan başka yapılmış olan içkileri de yok etmeye koyuldular. Bunlar, bu dili konuşan insanlardı. Kur'ân, kendi dilleri üzere inmişti. Eğer herhangi bir tereddüt yaşasalardı, içkilerini dökmez beklerler, Hz. Peygamber'den daha fazla tafsilat isterler ve haramlığı iyice araştırırlardı.

İmam Ahmed *Müsned*'inde İbn Ömer vasıtasıyla Hz. Peygamber'den 'Buğday, arpa, hurma, kuru üzüm ve baldan içki yapılır.'[158] hadisini naklediyor. Yine onun rivayetine göre bir gün Hz. Ömer, minbere çıkar ve insanlara şöyle hitap eder: 'Dikkat edin! İçki haram kılındı. İçki, beş şeyden yapılır. Bunlar; üzüm, hurma, bal, buğday ve arpadır. "Hamr" demek, aklı örten demektir.' Bu hadis Buhârî-Müslim ve başka hadis kitaplarında mevcuttur. Hz. Ömer, bu dili konuşanlardan birisiydi."

Bazıları, Kurtubî'nin bu görüşlerini tenkit etmiş ve yaptığı açıklamanın "hamr" kelimesinin dil açısından değil, şer'î bakımdan beyan edilmiş ol-

---

158. Buhârî, *Eşribe*, 2.

masının muhtemel olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak bu tenkit, zayıftır ve hiçbir kapalı noktayı açıklığa kavuşturmaz. Çünkü onlar, "Üzüm suyundan başka şeyden yapılmış sarhoşluk verici şey, "hamr"dır ve şer'an ayetin genelliği içine dâhildir." demiyorlar. Görüşün zayıflığı şuradan kaynaklanmaktadır: "Hamr" kelimesi, şeriat gelmeden önce bilinmeyen ve daha sonra şeriatla öğrenilen bir nesnenin ismi değildi. Şeriat, içki yasaklığını getirince, ona mecazen o manayı içine alan bir kelimeyi isim olarak verdi. Hatta "hamr" kelimesi, diğer içeceklerden sarhoşluk verici olmasıyla ayrılan bir tür içkinin adıdır. Şarap yasağı hakkındaki ayetler nazil olmadan önce "hamr" ismi Araplarca biliniyordu. Nitekim Bakara Sûresi'ndeki ayet, hamr hakkındaki sorularına cevaben inmişti. Selef ve halef müfessirlerinden hiçbir müfessir "Onlar, özel olarak üzüm suyundan yapılan şarabı sordular." demediği gibi, hiçbir kimsenin aklına böyle bir düşünce de gelmemiştir. "Yüce Allah'ın, içinde birçok faydalar ve büyük bir günah olduğu yolundaki cevabından maksat üzüm suyudur; ondan başkası ise haramlıkta şaraba kıyas yoluyla ya da Hz. Peygamber'in ve sahabîlerin 'hamr'ın şer'î manasını tefsirleriyle katılmıştır." da dememiştir.

Az önce ayetin nüzul sebebine dair rivayetleri verirken, sahabîlere hiçbir şeyin içkinin yasaklığı kadar ağır gelmediğini ve bazılarının içkinin haramlığından çıkış yolu bulmayı arzuladığını ifade etmiştik. Ve Bakara ayetinin şarabın haramlığını *"ism/günah"* kelimesini kullanarak gösterdiğini ve Kur'ân'ın bundan önce "ism"i açıkça haram kıldığını beyan etmiştik. Bundan dolayı bazıları içkiyi bırakmışlar, bazıları ise "ism", içinde hiç menfaati olmayan katıksız zararın adıdır; oysa nass, içkide bir takım menfaatler olduğunu söylüyor, diyerek bu haramlıktan sıyrılmaya çalışmışlardır. İçkinin kesin olarak haram kılındığına kanaat getirdiklerinde, -gördüğün ve biraz sonra göreceğin gibi- ellerinde bulunan bütün içkileri dökmüşlerdi. Sahâbîlerin yanlarında üzüm suyundan yapılmış çok içki vardı. Eğer, onların dilinde "hamr", sadece üzüm suyundan yapılan içki anlamına gelseydi, yanlarında bulunan (ve başka maddelerden yapılmış olan) içkileri dökmeye kalkışmazlardı.

Buhârî, *Sahîh*'inde İbn Ömer'den rivayet ediyor: "İçki yasaklığına dair ayet indiğinde Medine'de beş çeşit içki vardı ve bunların arasında üzüm suyundan yapılan içkiden hiçbir nesne yoktu."[159]

İmam Ahmed, *Sahîh*'lerinde Buhârî ve Müslim Hz. Enes'ten rivayet ediyorlar: "Ben Ebû Talha'nın yanında bir grup arkadaşıyla Ebû Ubeyde b. el-

159. Buhârî, *Eşribe*, 117, İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VIII, 278.

Cerrâh, Übeyy b. Ka'b, Süheyl b. Beydâ'ya içki sunuyordum. Bir süre içtiler ve içki onları kendilerinden geçirdi. Sonra Müslümanlardan birisi geldi ve 'Haberiniz yok mu? İçki haram kılındı.' dedi. Bizimkiler, 'Bakalım ve soralım.' dediler. Enes'e dediler ki; 'Ey Enes! Elindeki kapta kalan içkiyi dök.' (İçkileri döktüler.) Vallahi, o içki içenler bir daha içkiye dönmediler. İçtikleri içki, hurma ve büsr (ham hurma) suyundan yapılmıştı. Onların o zamanlar içkileri buydu." Buraya kadar aktarılan rivayet, İmam Ahmed'in ifadesidir. Enes, bir başka rivayete göre Ensardan bir topluluğun arasına Ebû Dücâne, Muaz b. Cebel'i de ekledi. Buhârî ve Müslim'in rivayetlerine göre Enes, onlara "fadîh" adında bir içki sunuyordu.[160] Fadîh, büsr (ham hurma) ve hurmadan yapılan bir içkiydi. Bu hurmalar bir kaba konulur, sonra kırılır ve suya bırakılırdı. Suyun içinde keskinleşip de mayalanınca içki olurdu. Enes'in de ifade ettiği için Medinelilerin içtikleri içkinin ekserisi buydu.

Müslim'in Enes'ten rivayetine göre şöyle diyor: "Ben içki haram kılındığı gün Ebû Talha'nın evinde insanlara içki sunuyordum. İçtikleri içki, hurma ve ham hurmadan yapılmış olan 'fadîh'tan başkası değildi. Ben içki hizmeti yaparken bir ses duydum: 'Dışarı çık. Bir bak!' diyordu. Dışarı çıktığımda seslenen kişi, 'İçki haram kılındı.' dedi." Enes diyor ki: "Medine sokakları içki aktı. Ebû Talha da, 'Dışarı çık ve dök onları.' dedi. Ben de döktüm."[161]

Evet, ravileri sika olan bir senedle Nesâî İbn Abbas'tan merfû olarak rivayet ediyor: "İçkinin azı ve çoğu ve her türlü içecekten sarhoşluk verici olanlar haram kılındı." şeklindeki rivayeti ben de kabul ediyorum. Bu rivayetin, muttasıl veya munkatı, merfû ve mevkûf olduğunda bilginler ihtilaf etmişlerdir. Nesâî, bu rivayetin illetlerini ve buna muhalif olanları beyan etmiştir. Bu rivayetle delil getirmenin sahih olması takdirinde manası, sarhoşluk verici olan içeceklerin azı da çoğu da nassın gereği olarak bizatihi haramdırlar. Bunlar ister üzüm, ister kuru üzüm, ister hurma, ister ham hurma ve isterse başka bir maddeden yapılmış olsun, hiç fark etmez. Keskinleşmemiş ve mayalanmamış olan nebiz[162] gibi diğer içecekler ise sarhoşluk verici dereceye varmadıkça helâldir. Nebiz, hurma veya kuru üzüm ya da bunların dışında bir başka nesneyi suya bırakıp tadını suya verinceye kadar bekletmekle elde edilen bir meşrubattır. Nebiz, sarhoşluk verici hale gelmedikçe içmesi helâldir.

160. Müslim, *Eşribe*, 3.
161. Müslim, *Eşribe*, 3.
162. Bu, Mısır'da huşaf, Suriye'de nakû'-doğrusu nakî'- dedikleri içecektir. Ama günümüzde "nebiz" dedikleri ise haram olan şaraptır.

Bilindiği üzere nebizler, sıcak beldeler gibi bazı yörelerde ve kabak ve ziftli kaplar gibi bazı kaplarda çabucak mayalanırlar. Bazı insanlar, en küçük bir değişikliğe uğramış nebizi içtiklerinde veya -mayalanmamış bile olsa- bunda aşırıya kaçtıklarında hemen sarhoş olurlar. Bundan dolayı bilginler nebiz içmenin hükmü hakkında ihtilaf etmişlerdir. Cumhur, çoğu sarhoşluk verici hale geldiğinde azının da içilmesinin -sarhoşluğa giden yolu tıkamış olmak için- haram olduğu kanaatine varmıştır. Çünkü nebizin çoğu, az bir ekşimeyle sarhoşluk verici hale gelir. Bazı bilginler ise, -sarhoşluk verici miktar içilmedikçe- bu durumda nebizin içilmesinin haram olmadığı kanaatine varmışlardır. Bu bilginlere göre söz konusu nebize "hamr" denemez ki nassın kapsamına girsin. İçilen nebiz, mademki sarhoş etmiyor o zaman bunu "hamr"a kıyas etmek doğru değildir. Ama sarhoşluk verici hale gelirse, buna hem dile ve hem de şeriata göre "hamr" denir. Nitekim sahâbîlerin ayeti anlamalarından ve Hz. Ömer'in yaptığı konuşmada "hamr"a bu ismin verilmesinin "aklı örtmesi" şeklindeki açıklamasından anlaşılan budur. Ya da nebiz, sarhoşluk verici hale geldiği takdirde sadece şer'an "hamr" ismini alır. Hükümlerde şer'î hakikatin delâleti, dil hakikatinin delâletinden daha güçlüdür.

Rasûlullah (s) *"Her sarhoşluk verici nesne 'hamr'dır. Ve her sarhoşluk verici şey haramdır."* buyurmuştur.[163] Bu hadisi Müslim, Ebû dâvûd ve Tirmizî İbn Ömer'den rivayet etmişlerdir. Müslim ve Dârakutnî'nin rivayetine göre, Hz. Peygamber, *"Her sarhoşluk verici nesne 'hamr'dır. Ve her hamr haramdır."* buyurmuştur.

İbn Sîde, bunu *el-Ayn* sahibi Halil İbn Ahmed'in görüşüne münhasır kılmakla hata etmiştir: "'Hamr', sarhoşluk verici hale gelmiş üzüm suyudur." Herhalde bunun sebebi, dilin tedvin edildiği sıralarda üzümden yapılmış hamr çoktu ve bazıları mutlak "hamr" denildiğinde bundan -hem çok olduğu ve hem de kaliteli olduğu için- "üzüm suyundan yapılmış şarap" anlaşılması gerektiğini zannettiler. Buhârî-Müslim, Müsnedler ve Sünenler "hamr"ın ne manaya geldiğini sahabelerden nakletmişlerdir. Onların nakilleri, bütün dilcilerin nakillerinden daha doğrudur.

Hanefî müçtehitlerden daha önce geçen sahih hadislere ve benzerlerine muttali olanlar, -bu hadislerin çoğunun sıhhatinde ittifak olması dolayısıyla- onlardan sıyrılacak bir bahane bulamayınca, bu rivayetlerdeki "hamr" kelimesini üzümden başka maddelerden elde edilen sarhoşluk verici şeylere

163. Müslim, *Eşribe*, 74.

yordular. *Fethu'l-Kadîr*'de yer aldığı üzere bunu mecazi olarak yorumladılar. Bu görüşlerini, İmam Buhârî'nin İbn Ömer'den rivayet ettiği şu ifadeye dayandırdılar: "Hamr haram kılındığı zaman, Medine'de hamr namına hiçbir şey yoktu."[164] Ancak bu ifade kapalıdır. İbn Ömer'in bu sözü kime söylediği ve hangi münasebetle söylediği bilinmemektedir. Muhtemeldir ki; "Bazı insanlar, üzüm suyundan yapılan şaraptan söz etmiştir ve İbn Ömer de, -mealen- içki haram kılındığı zaman, Medine'de şarap namına hiçbir şey yoktu, Medinelilerin içkileri, genellikle hurma ve ham hurma (hurma koruğu) suyundan yapılmış içkilerdi." demiştir. Bir başka ihtimal de "Allah, içkiyi haram kıldı, bu yüzden Medine'de içki namına hiçbir şey yoktu." şeklinde de olabilir. Bu yorumla, İbn Ömer ve babası Hz. Ömer'den rivayet edilen ve bir kısmı daha önce geçen hadis ve rivayetler uzlaştırılmış olur. Aksi takdirde rivayetler birbirleriyle çelişir. Bilginlerin ifadesine göre bir ifade, birçok manaya muhtemel ise o rivayet delil olarak kullanılamaz. Bundan önce geçen rivayetlerle bunlara muhalif olan rivayeti, muhalif olanı mecazî manaya yorumlayarak aralarını uzlaştırmak mümkün değildir. Çünkü önceki rivayetlerin, -Hz. Ömer'in hitabesindeki sözü gibi- içinde teşbih/benzetme olması mümkün değildir. Hz. Ömer, ilgili konuşmasında "İçki içme yasağı nazil olduğu zaman içki, beş maddeden yapılmaktaydı. Bunlar; üzüm, hurma, bal, buğday ve arpadır. 'Hamr', aklı örten şey demektir." demişti. Şimdi "Şarap, bu beş maddeden sadece birisi iken, içki içme haramlığı üzüm suyundan yapılan şarap hakkında nazil oldu." demek mümkün olmadığı gibi; "Haramlık hükmü, sarhoşluk verici olma özelliğinde şaraba benzeyen içkilerin tümü hakkında indi. Bu içkiler, beş maddeden yapılmaktaydı; üzüm, hurma, bal, buğday ve arpa." demek de mümkün değildir. Arapça bilen bir kimse, -bir kelimeyle hem mecaz, hem de hakikat kastedileceğini mümkün görse bile- böyle bir söz söylemez. Hanefîler ise hakikatle mecazın aynı anda kastedileceğine cevaz vermezler.

"Hamr"ın gerçek manasını beyan etme hususunda sözü bu kadar uzatmamızın sebebi, çok uzun zamandan beri insanlarda hadiste yer alan "Bir zamanlar gelecek insanlar içkiye başka isim vererek onu içmeyi helâl sayacaklar." şeklindeki ifadeyi haklı çıkaracak bir takım hareketler zuhur etmesinden dolayıdır. Gerçekten insanlar, Kur'ân'ın indiği asırdan sonra birçok içki çeşidi icat etmişlerdir. Bu içkiler, -doktorların ittifakla belirttiklerine göre- insanın vücuduna ve aklına şaraptan çok daha zararlı, insanların aralarına düşmanlık ve kin sokmakta çok daha etkili ve Allah'ı anmaktan ve na-

---

164. Buhârî, *Eşribe*, 1.

mazdan alıkoymakta çok daha müessirdir. "İçkinin sadece üzüm suyundan yapılanı kesin olarak haramdır. Kalan içkilerin sadece sarhoşluk verici miktarı haramdır." demek, insanları bu öldürücü zehri içmeye cesaretlendirir. Az miktarda içilen içki, arkasından daha çoğunu getirir. Sonra içki bağımlılığı (müptelâlık), onun arkasından da helak olup gitmek gelir. Yukarıdaki sözde büyük bir fesat olduğu gayet açıktır. Bu görüşü zayıf kılmak ve gerek selef, gerek halef cumhurun görüşünü tercih etmek, sadece maslahatı temin etmek birçok şerre giden yolu tıkamak demektir.

"*Meysîr*", Tavla ve Satrancı Kapsar mı?

Ayet metninde geçen ***"meysir"***e gelince; bu kelime, -*Lisanu'l-Arab*'ın naklettiği üzere- dil itibarıyla her şeyde fal oku çekerek kumar oynamak demektir. Daha sonra *"meysir"*; -fal oku çekmekle münhasır olmaksızın- her türlü kumar için genellikle kullanılır olmuştur. Kelimenin nereden türediği hususundaki görüşleri Bakara Sûresi'ndeki ilgili ayeti tefsir ederken beyan etmiştik. Orada, Arapların kumar oynarken kullandıkları *"kıdâh"* kelimesinin ne manaya geldiğini de açıklamıştık. Kıdâh, *"ezlâm/fal okları"*, *"aklâm/çubuklar"* ve *"sihâm/fal ve kura oku"* demektir. Bundan dolayı -Mâide Sûresi'ndeki içki yasağı ile ilgili üçüncü ayetin tefsirinde- kelimenin beyanına ve kumar oynadıkları on adet okla, uğur ve uğursuzluk var mı, yok mu diye çektikleri oklar arasındaki farkı açıklamaya geri döndük.

Her çeşit kumar "meysir"dir ve nassla haram kılınmıştır. Bu hükümden sadece şeriatın mubah kıldığı yarış ve atıcılık müstesnadır. Hz. Ali'nin, "Satranç meysirdir. (Kumardır.)" dediği rivayet olunmaktadır. Bu sözü, Ebû Hâtim rivayet etmiştir. Atâ, Mücâhid ve Tâvûs'tan ya da sadece son ikisinden gelen rivayete göre, "Kumar namına ne varsa, bunların hepsi meysirdir. Hatta çocukların ceviz oyunlarına varıncaya kadar." demişlerdir. Rişdîn b. Sa'd[165] ve Damure b. Habîb'in, "Çocukların oynadıkları zar, ceviz ve yumurtaya varıncaya kadar meysirdir." dedikleri rivayet olunmaktadır. İbn Ömer'in "Meysir, kumar demektir." dediği rivayeti vardır. İbn Abbas'tan, "Meysir, kumardır. Araplar, câhiliye döneminden İslâm'ın gelişine kadar kumar oynuyorlardı. İslâm gelince Yüce Allah, bu çirkin ahlâkı yasakladı." dediği rivayet olunmaktadır. Said b. el-Müseyyeb der ki: "Câhiliye dönemi insanlarının

165. Rişdîn salih bir insandı. Daha sonra salih kimselere gelen gaflet ona da geldi ve hadis rivayetinde karıştırmaya başladı. Bundan dolayı zayıf olduğu hükmünü verdiler.

'meysir'i; bir ve iki koyuna et satmak şeklindeydi (Yani bu muamele, onların meysirleri arasındaydı.)." Bu sözü Hâfız İbn Kesîr tefsirinde nakleder.[166]

Hâfız İbn Kesîr, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Ebû Hâtim'de yer alan şu hadisini zikreder: "Şu şiddetle yasak edilmiş olan üzeri işaretli zarlardan (kiâb) kaçının. Çünkü bu meysirdendir." [167] İbn Kesîr, bu hadisin garib olduğunu söyler. Hadis metninde geçen "kiâb", tavla oynamak şeklinde tefsir edilmiştir.

Ben de derim ki; bu hadis zayıftır. Hadis, Osman b. Ebi'l-Âtike vasıtasıyla Ali b. Yezid'den rivayet olunmuştur. Ali b. Yezid ise zayıftır. Ali'den yaptığı rivayette Osman'ın da zayıf olduğu söylenmiştir.

Hâfız İbn Kesîr, bundan sonra da Bureyde b. el-Hasîb el-Eslemî'nin şu hadisini zikreder: *"Her kim, nerd-şîr/tavla oynarsa, sanki elini domuz eti ve kanına bulamış gibi olur."*[168] Bu hadisi Müslim rivayet eder. Tavla oynamanın zikredilen duruma benzetilmesindeki hikmet, herhalde onun domuz eti üzerine kumar oynamak gibi olduğunu vurgulamak olsa gerektir. Yoksa câhiliye döneminde Arapların oynadıkları en'âm/büyük ve küçükbaş hayvanların eti üzerine oynamak gibi olmadığını ifade etmek içindir. İbn Kesîr, bu görüşü İmam Malik, İmam Ahmed, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce'de yer alan *"Kim tavla oynarsa, Allah'a ve Rasûl'üne karşı gelmiştir."*[169] hadisiyle desteklemektedir. Bu hadis, merfû ve Ali b. Mûsâ'da -Onun sözü olmak üzere- mevkuf olarak rivayet olunmuştur.

Hâfız İbn Kesîr, daha sonra İbn Ömer'in satrancın tavla gibi olduğunu, Hz. Ali'nin ise meysir kavramına dâhil olduğunu söylediklerini zikreder.[170] İbn Kesîr, satrancın haramlığı hususunda İmam Mâlik, Ebû Hanife ve İmam Ahmed'in açık ifadeleri olduğunu, İmam Şafii'nin ise bunu mekruh gördüğünü ifade eder.[171]

Ben de derim ki: Hz. Ali'den rivayet edilen söz, günümüzde adına "tavla" dedikleri oyun hakkında gelen hadisin manasını açıklamaktadır. Bunu, Müslim'de yer alan ve hikmetini beyan ettiğimiz benzetme de desteklemektedir. Açıkça anlaşılan şudur ki; satranç oynamayı haram gören bilginler, onu kumar olduğu için haram görmektedirler. Mekruh olduğu kanaatinde olanlar ise insanı Allah'ı anmaktan gaflete sürüklediği için mekruhtur de-

---

166. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ân-i Azîm*, II, 91.
167. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ân-i Azîm*, II, 91.
168. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ân-i Azîm*, II, 92; Müslim, *Şiir*, 10.
169. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ân-i Azîm*, II, 92; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 64.
170. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ân-i Azîm*, II, 92.
171. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ân-i Azîm*, II, 92.

mektedirler. Çünkü satranç oynayanların ekserisi, kendilerini bu oyuna çok kaptırmaktadırlar. Bundan sonraki ayetin tefsirinde bu meseleyi daha fazla açıklama imkânı bulacağız.

"Ensâb", *"Ezlâm"* ve *"Rics"* Kavramları

Ayette geçen ***"ensâb"*** kelimesine gelince; İbn Abbas, Mücâhid, Said b. Cübeyr, el-Hasen ve birçok bilgin bunun Arapların yanında kurbanlarını kestikleri taş olduğunu söylemişlerdir. Bu rivayeti İbn Kesir de zikreder. İbn Kesir, Arapların o taşa taptıklarını ve ona yaklaşmaya çalıştıklarını rivayet eder. Bu mesele, sûrenin başında yer alan *"dikili taşlar üzerine boğazlanmış hayvanlar"*[172] ayetinin tefsiri yapılırken enine boyuna ele alınmıştı.

"Ezlâm" ise fal oklarıdır (kıdâh). Bunlar, ahşaptan ok şeklinde yapılmış ince çubuklardı. Araplar, câhiliye döneminde bu okları çekerek bir şeyin uğurlu veya uğursuz olduğuna karar verirlerdi. *"Ezlâm"*ın manasını, Arapların onu nasıl çektiklerini ve fal oku çekmekle, istihare arasındaki farkı bu sûrenin baş taraflarında açıklamıştık. Dileyen o kısma bakabilir.

Ayette geçen ***"rics"*** kelimesine geline; *"rics"*, maddeten ve manen iğrenç olan şey demektir. Zeccâc, "Rics Arap dilinde iğrenç olan her türlü iş demektir." der. Yüce Allah, bu ayette zikri geçen hareketleri kınamada mübalağa yaptı ve bunlara "rics" adını verdi.

Ben de derim ki; Kur'ân'da dokuz ayette bu "rics" kelimesi zikredilir. Ancak, *"De ki: Bana vahyolunanda, yiyen kimse için haram edilmiş bir şey bulamıyorum. Ancak, leş veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki bu gerçekten pisliktir- dışında."*[173] ayetinden başka maddî pisliğin zuhur ettiği bir başka ayet yoktur. Çünkü ***"Fe innehû ricsun/Şüphesiz ki, o, pisliktir."*** ayetindeki zamir, daha önce zikredilenlerin tümü yerine kullanılmıştır. Bir başka ifadeyle; ayetin manası, "Bütün bunlar veya bütün bu zikredilenler pisliktir." demektir. *"Biz yeryüzünde nice nice hurma bahçeleri, üzüm bağları yarattık ve oralarda birçok pınar fışkırttık. Ta ki, onların meyvelerinden... yesinler."*[174] ayetinde de durum aynıdır. Yani ayetin manası; "Bunların veya bu zikredilenlerin meyvelerinden yesinler." demektir. Bu son ayet için Zemahşerî, Ru'be'nin şu beyitini delil olarak getirmiştir.

172. Mâide, 5/3
173. En'âm, 6/145.
174. Yâsîn, 36/34, 35.

فيها خطوط من سواد وبلق كأنه في الجلد توليع البهق

"Onda çizgiler var, siyahlı ve benekli,
Sanki deride tutuşturmuş baras[175] *illeti."*

Rivayete göre Ru'be'ye bu beyitin manası sorulmuş da, "Keennehû"daki zamir için "'Keenne zâlike' demek istedim." diyerek açıklamıştır.

"Rics" kelimesiyle, -zararlı olması, hakir görülmesi ve nefislerin hoşlanmadığı bir şey olması hasebiyle- manevî pislik manası kastedilmiş olması da muhtemeldir. Bazı müfessirler, tefsirini yaptığımız bu ayette geçen "rics"i, "günaha girme" olarak tefsir etmişlerdir ki, bu da zararlı olan bir şeydir. Biz, Bakara Sûresi'ndeki ayeti tefsir ederken, içki ve kumarın zararlarını birçok yönden ele alıp beyan etmiştik.

Rağıb el-İsfehânî der ki: "Rics, pis şey demektir. Arapçada *'raculun ricsun'* ve *'ricâlun ercâsun'* denilir. Yüce Allah ise *'ricsun min ameli'ş-şeytân/şeytan işi pislik'* ifadesini kullanmaktadır."

Rics dört şekilde olur:

1) Tab'an (tabiat ve mizaç itibarıyla)

2) Aklen,

3) Şer'an,

4) Leş örneğinde olduğu gibi bunların tümü açısından. Çünkü insan leşten tab'an, aklen ve şer'an hoşlanmaz. Şer'an rics, içki ve kumardır. Bazıları ise, içki ve kumarın aklen rics olduğunu söylemişlerdir. Yüce Allah, *"Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür."*[176] buyurarak buna dikkat çekmektedir. Çünkü günahı faydasına eşit olan ne varsa akıl onlardan kaçınmanın gerektiğine karar verebilir. Kâfirlerin "rics" kabul edilmesi, şirkin aklen en çirkin şeylerden olmasından dolayıdır. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Kalplerinde bir hastalık olanlara gelince; onların da murdarlıklarına murdarlık katmıştır."*[177]

Tefsirini yaptığımız bu ayette *"Şeytan işi pisliktir."* ifadesi, ricsin manevî olduğuna bir delildir. Bu ifade, zikredilen içki, kumar, dikili taşlar, fal ve şans oklarının tümünü kapsamaktadır. Nitekim *"O halde o pis putlardan kaçının."*[178] ayetinde de durum aynıdır. Dikili taşlar, fal ve şans okları, putların ayrılmaz

175. Tedavi olması mümkün olmayan ve vücutta beyaz lekeler oluşturan hastalık. (Çev.)
176. Bakara, 2/219.
177. Tevbe, 9/125.
178 , Hac, 22/30.

parçasıydı. İçki ve kumarın pisliğine gelince; bunun açıklaması bundan sonraki ayette gelecektir.

Bazı fıkıh bilginleri, bu ayete dayanarak şarabın necisu'l-ayn/zatı itibarıyla necis olduğu sonucunu çıkarmış ve bu hususta bir sürü zorlamalara gitmişlerdir. Buna dayanak olarak da ayette "rics" kelimesinin "hamr" kelimesinin haberi (yüklemi) olduğunu ve ona atfedilen kelimelerin haberlerinin ise cümlede olmadığını (mahzuf olduğunu) iddia etmişlerdir. Onların bu görüşleri kabul edilse bile bundan şarabın maddî açıdan necis olduğu sonucu çıkmaz. Çünkü "necisu'l-ayn" demek, idrar ve dışkı gibi çok pis olan şey demektir. Hâlbuki şarap, yapısı itibarıyla pis değildir. Doğru olanı, -cumhura uyarak söylediğimiz gibi- "rics" kelimesinin, "hamr/içki", "meysir/kumar", "ensâb/dikili taşlar" ve "ezlâm/Şans ve fal okları" kelimelerinin tümünün haberi (yüklemi) olduğudur. Çünkü ayetin ibaresinden ilk anda anlaşılan mana budur. Müptedaya (özne) ve ona atfedilen kelimelere haber getirildiğinde uyulan temel kural da budur. Öte yandan bu ayet, "ensâb" ve "ezlâm" kelimeleri açısından *"O halde o pis putlardan kaçının."*[179] ayetine uygun düşmektedir.

"Ricsun" kelimesinin birçok müptedanın/öznenin haberi olmasına rağmen tekil gelmesinin sebebine gelince; bu, kelimenin mastar olmasındandır. Mastarlarda -kural gereği- tekillik-çoğulluk söz konusu değildir. Nitekim *"Müşrikler ancak bir pisliktir."*[180] ayetinde de durum aynıdır.[181] Ya da ifadede, bir muzaf (tamlanan) vardır, deriz. Takdiri ise, *"İnne teâtiye mâ zukir ricsun min ameli'ş-şeytân/Zikredilen şeyleri yapmak, şeytan işi bir pisliktir."* şeklindedir. Yüce Allah'ın *"min ameli'ş-şeytân"* ifadesi, zikredilen şeylerin neden birer *"pislik"* olduğunun açıklaması ve izahıdır. Bu şeylerin *"şeytan işi"* olması demek; bunların şeytanın, düşmanı olan insanlara süslü gösterdiği amellerden olması, onun icadı ve uydurması olmasıdır. Şeytan, bu amelleri icat etmekte ve ortaya atmakta, sonra insanlar kendilerini o işlere versinler diye onlara vesvese vermekte ve onlara bu amelleri süslü göstermektedir. Çünkü bu amellerde insanlar için şiddetli zararlar söz konusudur.

İçki ve Kumar Yasağının Dinî ve Toplumsal Faydaları

"Bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz." Yani mademki durum böyledir; o halde bu pisliklerin tümünden uzak durun. Ya da, bu zikredilen-

179 , Hac, 22/30.

180. Tevbe, 9/28.

181. "Müşrikler" kelimesi müpteda ve çok, "necesun" ise haber ve tekildir. (Çev.)

lerin tümünden uzak durun. Bir başka ifadeyle; bunlardan uzak durun ve onların bulunduğu taraftan başka bir tarafta yer alın. Umulur ki nefislerinizi arındırarak, Rabbinizi anarak, vücutlarınızın sağlığına riayet ederek, karşılıklı sevgiyi gerçekleştirip aranızda kardeşliği tesis ederek felaha kavuşursunuz. Bu zikredilenleri yapmak, sizi felaha götürecek şeylerden alıkoyar ve bunlara engel olur. Nitekim Yüce Allah bu gerçeği, ***"Şeytan içki ve kumar yoluyla ancak aranıza düşmanlık ve kin sokmak; sizi, Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister."*** ayetiyle beyan etmektedir. Yüce Allah, bu ayette şeytanın insanlardan içki ve kumardan elde ettiği payı açıklamaktadır. Ancak bunların yanına birinci ayette yer alan dikili taşları, fal ve şans oklarını katmamaktadır. Çünkü ifadenin sevk edilişinden asıl maksat, bu iki nesnenin neden haram kılındığını beyan etmektir. Bu sûrenin başında, -yani üçüncü ayette- dikili taşlar üzerine boğazlanmış hayvanlarla, fal oklarıyla kısmet aramanın haram kılındığı ve bunların birer "fısk" olduğu geçmişti. Mü'minler, dikili taşlar üzerine hayvan boğazlamakla, fal oklarıyla kısmet aramayı artık bırakmışlardı. Çünkü bu işler, câhiliye âdetleri ve putperestlik hurafeleriydi. Burada ise hitap, tevhid inancının kendilerini şirkin bütün hurafelerinden arındırdığı mü'minleredir. Bundan dolayı Hz. Ömer, bu ayet nazil olunca "Demek ki içki, kumar, dikili taşlar, fal ve şans oklarıyla birlikte zikrediliyor; öyleyse uzak kal ey içki!" demiştir. Buradan anlaşılıyor ki, -inanç alanında iki hurafe olan- dikili taşlarla fal ve şans oklarının zikredilmesi ve bunlara -birer mali ve sosyal rezalet olan- içki ve kumarın da ilâve edilmesiyle verilmek istenen mesaj şudur: Bütün bunlar, câhiliye dönemine ait pisliktir ve hanif dine mensup bir kimseye yakışmaz.

Bu ayette yer alan ***"adavet"*** kelimesi, bir çeşit tecavüz demektir. Kelimenin aslı *"adâ-ya'dû"* kökünden türemedir. Adavet, hak çizgisini aşıp eziyet ve zarar vermek demektir. *Lisânu'l-Arab*'da deniliyor ki: "Bu kökten türeme *'el-âdî'*, *'zalim'* demektir. Arapçada, *'Lâ eşmetallahu bike âdiyeke/Allah sana müsibet verip de düşmanını sevindirmesin!'* diye bir söz vardır. Bu atasözündeki *'âdî'* kelimesi, *'zalim düşman'* demektir. Ebû Bekir der ki: Arapların *'Fulânun aduvvu fulânin'* derler ki manası; *'Filanca kişi, filancaya istemediği şeylerle saldırıyor ve ona zulmediyor.'* demektir."

Yine derler ki; aduvv/düşman, sadîk/dost ve veli/dost kelimesinin zıddıdır. Bu açıklamalardan anlaşılan; adavetin fiilî bir kötülük, *"bağdâ"*nın ise; kalben hissedilen bir tepki ve onun yer eden sonucu olduğudur. "Bağdâ" kelimesi, "muhabbet" kelimesinin zıddıdır. Adavet ve bağdâ bir arada bulunabileceği gibi, birisi bulunup diğeri bulunmayabilir de.

İçkinin birbiriyle dost olanlara varıncaya kadar insanlar arasında düşmanlık ve kine sebep olmasına gelince; bu, bilinen bir husustur ve örnekleri de çoktur. Sebebine gelince; İçki içen kimse sarhoş olur, sarhoş olunca da aklı başından gider. Hâlbuki akıl, başkalarını üzecek çirkin hareket ve sözlere engel olan bir dinamiktir. Sarhoş olan kimseye, aslı astarı olmayan bir övünme güdüsü hâkim olur ve derhal aslı astarı olmayan şeylere öfkelenme psikolojisi içine girer. İçkiye müptela olan kimseler, birlikte içmeyi âdet haline getirmişlerdir. Bunların çıkaracakları rezaletin sırf kendileriyle sınırlı kalması ve başkalarına bulaşmaması çok nadirdir. Çoğu kez bu rezaletler, -aile fertleri, komşular, eş ve dostlar gibi- kendileriyle birlikte içmeyen kimselere doğru yaygınlık kazanır. Bu ayetlerin nüzul sebebi aktarılırken buna dair bazı örnekler geçmişti. Sarhoşluğun düşmanlık, kin, kargaşa ve çatışmaya yol açtığına dair en hayret verici haberlerden birisi de; Hz. Ali'nin, amcası Hz. Hamza ile aralarında geçen konuşmadır. Olay özetle şöyle olmuştu: Hz. Ali'nin iki yaşlı devesi vardı ve Yahudi bir kuyumcuyla birlikte izhir otu[182] (boya otu) toplayarak bu iki deveye yükleyip, kuyumculara satmak istiyordu. Niyeti, Hz. Fatıma'yla zifafa girecekleri gün bu otların parasıyla düğün yemeği masrafını karşılamaktı. Hz. Ali'nin amcası Hz. Hamza, Ensardan bazılarıyla birlikte içki içiyordu. Yanlarında bir de şarkıcı kadın vardı. Kadın, bir şiir okudu ve Hz. Hamza'yı bu iki deveyi kesmesi ve en güzel kısımlarını alarak içki içenlere yedirmesi için kışkırttı. Hz. Hamza, coştu ve develerin hörgüçlerini kesti, bellerini parçaladı ve ciğerlerinden bir parçayı kesip aldı. Hz. Ali, bu manzarayı görünce çok üzüldü ve kendini tutamayıp ağladı. Sonra da Hz. Hamza'yı Hz. Peygamber'e şikayet etti. Hz. Peygamber, beraberinde Hz. Ali ve Zeyd b. Hârise olduğu halde Hz. Hamza'nın yanına geldi. O'na öfkelendi ve kınamaya başladı. Hz. Hamza sarhoştu ve gözleri kızarmıştı. Rasûlullah'a (s) baktı ve ona ve beraberinde olanlara, "Sizler babamın köleleri değil misiniz?" dedi. Rasûlullah onun sarhoş olduğunu öğrenince geri dönerek beraberindekilerle birlikte dışarı çıktı.[183] Bu hadis, Buhârî ve Müslim'de yer almaktadır. Hz. Peygamber'in ağır başlılığı, masumluğu ve aklı, Hz. Ali'nin edebi ve fazileti, Hz. Hamza'nın da İslâm'ı ayağa kaldırmada geçirdiği imtihan ve bu dine yakınlığı olmaseydı, bu olay bu noktada durmaz daha çok hadiselere sebep olurdu.

---

182. Kamus mütercimi Asım Efendi'nin ifadesine göre bu otun Türkçesi, "Mekke eriği" veya "Mekke samanı" imiş. Bkz: "*Ze-ha-ra*" maddesi. (Çev.)

183. Müslim, *Eşribe*, 1, 2.

İçkinin sebep olduğu düşmanlık ve kin; içkiden kaynaklanan adam öldürme, darp etme, düşmanlık ve yağma hareketleri; fısk ve çirkin işler; sırları açığa vurma, sır perdelerini yırtma; hükümetlere ve vatana hıyanetler... Bir sürü insan bu gibi olayların haberleriyle dopdoludur ve her zaman ve mekânda bu gibi olaylar, hâlâ insanların konuşmalarına hâkim olan konulardır.

"Meysir/kumar"a gelince; bu da düşmanlık ve kinin kaynağıdır. Fakat kumarda düşmanlık ve kin, kumar oynayanlara münhasırdır. Onları aştığı takdirde, kendilerini kınayanlara, ayıplayanlara ve gerek alacaklılar, gerekse başkaları olmak üzere hakları zayi olanlara doğru yaygınlık gösterir. Kumar oynayan kimse, anne-baba, eş ve çocuklarının haklarını ifa etmez. Bundan dolayı neredeyse herkes ona kin güder.

İmam Fahreddin Râzî bu hususta şöyle der: "Kumar'a gelince; muhtaç olanlara genişlik sağlanmasına karşılık, kumarda mal sahiplerini yok etme özelliği vardır. Çünkü kumarda bir kez yenilme, -belki bir dahaki sefere galip gelirim umuduyla- insanı inatla yine oynamaya sevk eder. Ancak yine kazanamayabilir ve en sonunda elinde beş para kalmaz. Paralar bitince, sakalına, karısı ve çocuğu üzerine kumar oynamaya başlar. Hiç şüphesiz bunun sonu; fakir ve zavallı bir hale düşmek ve kendisini kumarda yenenlere en azılı bir düşman olup çıkmaktır."[184]

İçki ve kumarın dinî zararına, yani Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymasına gelince; içkinin bu özelliği, -onun sosyal zararı olan- düşmanlık ve kin doğurmaktan çok daha barizdir. Çünkü içkinin verdiği bütün sarhoşluk ve oynanan her kumar, sarhoşu ve kumarbazı alıkoyar ve dinin ruhu olan Allah'ı anmaktan, dinin direği olan namazdan çevirir. Çünkü sarhoşun aklı yoktur ki, onunla Allah'ın nimetlerini ve ayetlerini hatırlasın, isimleri ve sıfatlarıyla Allah'ı övsün ya da Allah'ı anmak demek olan namazı kılsın ve belli bir maksat ve gayeyle düzenli olarak fazladan yapılan amelleri eda etsin... Sarhoş, rabbini ansa ve namaz kılmaya çalışsa bile bu, geçerli değildir. Kumarbaz, aklî güçlerinin tümünü, kazanmayı umduğu ve kaybetmekten korktuğu oyun üzerine yoğunlaştırır. Artık geriye Allah'ı anacağı veya namaz vakitlerini ve devam etmesi gereken namazları hatırlayacağı bir akıl kalıntısı kalmaz. Herhalde kumarbaz açısından, -kumar gibi- kalbini meşgul eden ve ilgisini ondan başka her şeyden çeviren ve bütün düşüncesini buna odaklaştıran başka hiç bir amel yoktur. Hatta kumarbazın evinde yangın

184. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (*Mefâtihu'l-Ğayb*), XII, 67.

çıkar, ailesinin ve çocuğunun hayatı tehlikeye girer de kendisi yardıma çağırılır, imdat dilenir fakat kumarbaz, onların yardımına ve imdadına koşmaz. Bilakis kumar oynamaya devam eder. Yangın musibetini itfaiye erlerine, ailesinden yaralı olanları ise hayırseverlere ve doktorlara havale eder. Gerek geçmişte, gerekse bu asırda kumarbazların maceralarına dair çeşitli olayları halk hâlâ dilden dile anlatıp durmaktadır.

Üstelik kumarbaz namazı hatırlasa veya bir başkası kendisine hatırlatsa ve namaz kılmak için kumar masasından kalksa bile, bu durumda en ufak bir düşünme veya huşû duymaksızın neredeyse sadece bir takım bedenî hareketlerden başka bir şeyi eda etmeyecektir. Özellikle de namazdan sonra tekrar kumar masasına oturmayı düşünüyorsa... Evet, kumarbaz namazın erkânını tam olarak yerine getirebilir ve böylece sarhoştan üstün olabilir. Çünkü sarhoş, hemen hemen namazın erkânını düzgün olarak yapamaz. Fakat sarhoş, -buna aklen iştirak etmese bile- kalbî ameller yönünden ve huşû açısından kumarbazdan daha üstün olabilir. Nice sarhoş vardır ki, Allah'ı anar ve -sarhoşluğuna varıncaya kadar- günahlarını hatırlar ve gözyaşı döker, sonra tövbesini kabul etmesi için Yüce Allah'a yakarır. Bir keresinde Kahire caddelerinden birinde bir sarhoşla karşılaştım. Elimi öpmek için bana doğru geldi. Ağlıyordu. "İçki içtiğim için tövbemi kabul etmesi ve beni bağışlaması için Allah'a benim adıma dua et. Sen Peygamber'in oğlusun. Duan makbuldür." diyor ve buna benzer sözler ediyordu. Yüce Allah, ne dediğini ve ne yaptığını bilmiyor diye sarhoşun namazını kabul etmediğine göre, kumarbazın namazını haydi haydi kabul etmez. Çünkü O, Rabbinin huzurunda dururken, kalbi O'nunla değil, haram kıldığı kumarla meşguldür. Bu yüzden kumarbaz, Kur'ân üzerinde iyice düşünmez, Rahman olan Rabbinden huşû duymaz. Kumarbaz, aklı başında, mükellef ve kendi nefsiyle mücadeleye kadir ve onu Rabbini gözetmeye yönlendirecek güçtedir. Namazından gafil olan böylesi bir kimsenin namazı kendisine hiçbir fayda vermez. Oysa fıkıh bilginleri, bir namazın şartları ve farzları tamam olduğu takdirde onun sahih olduğuna fetva verirler. Zahir âlimleri (ulemâu'r-rusûm) nezdinde sahih olan her amel, makbul amel değildir. *"Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar."*[185]

Burada, "Yüce Allah bu ayette içki ve kumarın haramlığı için iki sebep belirtti. Bunlardan birincisi sosyal, ikincisi ise dinîdir. Dinî olan neden; satranç gibi birçok insanın şiddetle düşkün olduğu oyunlarda da mevcuttur. Öyle anlaşılıyor ki bu oyunlar da kumar gibi haram sayılmalıdır. Çünkü bu

185. Mâûn, 107/4, 5.

oyunlar da -oynayanlar, her ne kadar parasına oynanmasalar bile- Allah'ı anmaktan ve namaz kılmaktan alıkoymaktadır." denilebilir.

Âlûsî, tefsiri *Rûhu'l-Meânî*'de bu konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "Satranç oynayanlardan çoğunu görmekteyiz ki, aralarında münakaşa çıkmakta, yalan yere yemin etmekte ve Allah'tan gafil olmaktadırlar. Bunların yaptığı münakaşalardan filler kaçmakta, süvarilerin ayakları tözeklemekte, üzüntüsünden Anka kuşu bağırmakta, hatta tüyünü dökmektedir. Bunun iğrençliğinden anlayışın rehberi şaşkın hale gelmekte ve aklın şirazesi oynamakta, kalbin şahı ölmekte, amellerin yaması kapkara hale gelmektedir."[186]

Ben de derim ki; eğer satranç para karşılığı oynanıyorsa kumar kavramına dâhil olur. Daha önce geçtiği üzere nassın gereği olarak haram olur. Eğer böyle değilse, içkiye ve kumara kıyas edilerek haram olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak, "şeytan işi bir pislik" olması tahakkuk eder, düşmanlığa ve kine sebebiyet verir; Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoyarsa, satranç oynayan kimsenin devamlı veya genelde durumu bu olursa, o zaman haram olur. Ancak bunu ispat etmek mümkün değildir. Biz, satranç oynayanlardan namazlarını kaçırmayan, tartışmadan ve yalan yere yemin etmekten kendilerini koruyan kimseler olduğunu biliyoruz. Allah'tan gafil olma meselesine gelince; bu sadece satrançta olan bir durum değildir. Aksine -pek azı hariç- her oyun ve her amel, icra edilirken insanı meşgul edip, Allah'ı anmaktan ve O'nu düşünmekten alıkoyar. Bunların içinde mubah olanı vardır, müstehap veya vacip olanı vardır. At binmek, silah kullanmak ve farz-ı kifaye sayılan sınai faaliyetler buna örnektir. Hakkında nass varit olan oyun, Habeşlilerin Hz. Peygamber'in mescidinde huzurunda oynadıkları oyundur. Satrancın ayıplanması, insanı çok vakit kaybettiren oyunların en önde gelmesindendir. Herhalde İmam Şafii, bu özelliğinden dolayı mekruh olduğunu söylemiş olsa gerektir. Satranç ve başka oyunlardan bizi koruyan Allah'a hamd ederiz. Ayrıca, elde herhangi bir hüccet ve delil olmaksızın haram ve helâl kılmaya cüret etmekten koruduğu için de hamd ederiz.

Yüce Allah, içki ve kumarın neden haram kılındığını ve hikmetini beyan edince bu emrini, ***"Artık vazgeçtiniz değil mi?"*** diyerek pekiştirdi. Ayette yer alan bu soru, vazgeçme emrini içeren bir sorudur. Zemahşerî *Keşşaf*'ta der ki: "Bu ifade, yasağın belirtilmesi açısından en beliğ bir ifadedir. Burada

186. Firzân veya firzîn, Farsçadan Arapçaya geçmiş bir kelime olup, satranç âletlerinden "firz" tabir edilen bir âletin adıdır. Bkz: Kamus tercemesi, *"Fe-re-ze"* maddesi.

Âlûsî, -satranç oyunundan bahsettiği için- iktibas sanatı yaparak satrançta kullanılan fil, at, şah, firzin, kelimelerini kullanmaktadır. (Çev.)

adeta şöyle denilmektedir: İçki ve kumardaki alıkoyucu ve engelleyici çeşitler size okundu. Artık sizler, -bu alıkoyucu ve engelleyicilerle- vazgeçtiniz mi, yoksa -Sanki size hiç öğüt verilmemişçesine ve yasak getirilmemişçesine- hâlâ eski durumunuzda mısınız?"

Zemahşerî, *"Artık vazgeçtiniz değil mi?"* cümlesini, bu iki ayette içki ve kumarı haram kılmasını yedi yönden pekiştirmesini beyan ettikten sonra söylemektedir. Zemahşerî'nin tespit ettiği bu yedi yönü Râzî ve başkaları O'ndan iktibas etmişlerdir. Biz, bu tekitleri onların beyan ettiklerinden daha açık ve daha geniş olarak beyan ediyor ve diyoruz ki:

1) Yüce Allah, içki ve kumarı "rics" olarak niteledi. Rics kelimesi, bir şeyin son derece çirkinliğini ve kötülüğünü ifade eder. Bundan dolayı, -daha önce geçtiği üzere- putlara rics denilmiştir. Bu kelime, anlam olarak "habîs" kelimesine oranla daha çok kötülüğü ifade eder. Birçok ayetten bilinmektedir ki Yüce Allah, hoş olan şeyleri helâl, kötü olanları da haram kılmıştır. Hz. Peygamber, *"İçki, kötülüklerin anasıdır."* buyurmuştur.[187] Bu hadisi Taberânî *el-Evsat*'ta Abdullah b. Amr'dan rivayet etmiştir. Bir başka hadiste ise *"İçki çirkinliklerin anasıdır. Büyük günahların en büyüğüdür. Her kim içki içerse, namazı terk eder ve annesi, teyzesi ve halası ile cinsel ilişkide bulunur."*[188] buyrulmuştur. Bu hadisi de yine Taberânî *el-Kebîr*'inde Abdullah b. Ömer'den rivayet etmiştir. Aynı şekilde *"Kim içki içerse, annesiyle cinsel ilişkiye girer."* ifadesiyle İbn Abbas'tan da rivayet etmiştir. Bu rivayette "namazı terk etme" ifadesi yoktur. Suyûtî, *Câmi*'inde bu hadisler için "Sahihtir." değerlendirmesinde bulunmuştur.

2) Yüce Allah içki ve kumarı, putperestlik hareketleri ve şirk hurafeleri olan dikili taşlar, fal ve şans oklarıyla birlikte ifade etmiştir. Müfessirler, burada *"İçkiye devam eden, puta tapan gibidir."* hadisini zikrederler.[189] Bu hadisi İbn Mâce, Ebû Hüreyre'den rivayet eder. Hadisin senedinde Muhammed b. Süleyman el-İsbehânî vardır. Muhammed sadûktur[190] ancak hata eder. Nesâî ise zayıf olduğunu söylemiştir.

187. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X, 37.

188. Tabarânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, III, 276. Bu kaynakta "namazı terk ederse" kısmının olmadığını gördük. (Çev.)

189. İbn Mâce, *Eşribe*, 3.

190. Ravilerin tadilinde kullanılan tabirlerden biri olan sadûk, İbnu's-Salâh'a göre ikinci mertebede yer alır ve lâ be'se bihi derecesindedir. Haklarında bu tabirlerin kullanıldığı bir kimsenin hadisleri, ancak itibar maksadı ile yazılır; çünkü bunlar, ravinin zabt vasfına sahip olduğuna kesinlikle delâlet etmezler. Sadûk tabiri ile, ravinin zabt yönünden zafiyetine delâlet eden kelimelerden birinin birlikte kullanılması, İbnu's-Salâh'ın tertibine göre tadilin üçüncü mertebesine delâlet eder. Bkz: Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s.

4) Yüce Allah, içki ve kumarı *"şeytan işi"* olarak nitelemiştir. Çünkü bunlardan kötülük ve azgınlık doğar. Şeytanın işi olan bir faaliyet, Rahman'ın gazabını doğurmaktan başka ne işe yarar ki!

5) Yüce Allah, içkiyi ve kumarı bırakma emrini ***"ictinâb"*** kökünü kullanarak verdi. *"İctinâb"* kelimesi, *"terk"* kelimesine göre daha beliğdir. Çünkü bu kelime, terk emrini terk edilenden uzak kalmakla birlikte ifade etmektedir. Yani terk eden kimse, -daha önce geçtiği üzere- terk ettiği şeyi bir kenara bırakarak ondan uzakça bir yere geçecektir. Bundan dolayı Kur'ân'ın bu kökü ancak şirki ve tâğutu terk etmeyi ifade ederken kullandığını görmekteyiz. Tâğut; şirk, put ve diğer azgınlık kaynaklarını içermektedir. Bunun yanında "ictinâb" kökü, genellikle büyük günahları terki ve onların en büyüğü olan "yalan yere şahitlik"i terkte kullanılmaktadır. Şimdi birkaç örnek verelim: Yüce Allah, *"O halde pis putlardan ve yalan sözden sakının."*[191]; *"Tâğuttan sakının."*[192]; *"Tâğuta kulluk etmekten kaçınıp, Allah'a yönelenlere müjde vardır."*[193]; *"Ufak tefek kusurları dışında, büyük günahlardan ve edepsizliklerden kaçınanlara gelince..."*[194] buyurmaktadır.

6) Yüce Allah, içki ve kumardan kaçınmayı kurtuluşa erme yeri ve umut mahalli kılmıştır. Bu da gösteriyor ki, içki içip kumar oynamak, dünya ve âhirette hüsran ve hayal kırıklığına düşme sebeplerindendir.

7-8) Yüce Allah, içki ve kumarı düşmanlık ve kin kaynağı olarak göstermiştir. Bu iki günah, dünyevî fesat kaynaklarının en kötüsü olup mal, şeref ve can açısından daha birçok günah çeşitlerine yol açar. Bundan dolayı içki, "kötülüklerin ve çirkinliklerin anası" olarak isimlendirilmiştir. Hikâye edilir ki fasık bir kadın, gönlünü salih bir erkeğe kaptırır. Ancak erkek, kadına yüz vermez, bundan sakınır. Sonunda kadın içkiyle adamı baştan çıkarır ve erkek kadınla zina eder. Daha sonra kadın, erkeği adam öldürmeye teşvik eder, erkek de katil olur. Bu hikâye, geçmiş ümmetlerden birisine nispet edilerek anlatılmaktadır. Böylesi olaylar, zamanımızda çok olmaktadır. Mısır'da fasıklardan biri şöyle dedi: "İçki olmasa, şu herkesle yatıp kalkan fahişelere pek az insan gider." Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılan, düşmanlık ve kinin birbirinden ayrı başlı başına iki fesat kaynağı olduğudur. Çünkü düş-

---

375. (Çev.)

191. Hac, 22/30.
192. Nahl, 16/36.
193. Zümer, 39/17.
194. Necm, 53/32.

manlık kinden başka bir şeydir. Bu iki fesat kaynağı bir arada bulunabileceği gibi, ayrı ayrı da bulunabilir.

9-10) Yüce Allah, içki ve kumarı Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoyan olarak niteledi. Oysa Allah'ı anma ve namaz, dinin ruhu, direği, mü'minin azığı ve cephanesidir. Daha önce geçenlerden bilinen husus; Allah'ı anmaktan alıkoymak ve namazdan engellemektir.

11) İçki ve kumardan vazgeçme emri, fâ-i sebebiyenin bitiştiği istifham kipiyle verilmiştir. Sebeple müsebbebin birbirinden ayrılması sahih midir? Bundan sonraki ayette başka üç tekit daha vardır. Şimdi bunları önceki tekitlere ilave ederek sıralayalım.

12) On ikinci tekit; Yüce Allah'ın ***"Allah'a itaat edin, Rasûl'e itaat edin."*** ifadesidir. Yani; içki, kumar ve başka yasaklardan kaçınma hususlarında verdiği emirlerde Allah'a itaat edin. Tıpkı dikili taşlar, fal ve şans oklarından kaçındığınız gibi. Ya da ondan daha şiddetli kaçının. Ve her şeyde kaçının. Yüce Allah'ın size indirdiği şeylerden Rasûl'ün beyan ettiği hususlarda da ona itaat edin. Onun beyan ettiği şeylerden birisi de, *"Her sarhoşluk verici nesne içkidir. Ve her hamr (içki) haramdır."* hadisidir. Bu hadis biraz önce geçmişti.

13) On üçüncü tekit; Yüce Allah'ın ***"Ve sakının."*** emridir. Yani Allah'a ve Rasûl'üne karşı gelmekten veya onların emirlerine aykırı davrandığınız takdirde dünyanın fitnesi ve âhiretin azabından başınıza gelecek olanlardan sakının. Çünkü O, size bir şeyi haram kılmışsa, o şey mutlaka dünya ve âhirette size zarar verecek bir şey demektir. Yüce Allah, *"Bu sebeple O'nun emrine aykırı davrananlar, başlarına bir belâ gelmesinden veya kendilerine çok elemli bir azap isabet etmesinden sakınsınlar."*[195] buyurmaktadır.

14) On dördüncü tekit; ***"Eğer yüz çevirirseniz bilin ki Rasûlümüz'ün/ Elçimiz'in vazifesi apaçık duyurudan ibarettir."*** ifadesindeki uyarı ve tehdittir. Yüce Allah, bu ayette şöyle diyor: "Eğer siz, itaatten yüz çevirir ve geri dönerseniz bilin ki, bizim Rasûlümüz'e düşen; size dinimizi ve şeriatımızı beyan etmektir. Hz. Peygamber, tebliğ ve beyan etmiştir. Kendi hükmünü Allah'ın hükmüyle birlikte zikretmiştir. Bize düşen de hesaba çekmek ve ceza vermektir. Bunu, zamanı gelince göreceksiniz." Nitekim Yüce Allah bu gerçeği, *"Sana ancak tebliğ etmek/duyurmak düşer. Hesap yalnız bize aittir."*[196]

---

195. Nûr, 24/63.
196. Ra'd, 13/40.

ifadesiyle beyan etmektedir. Hesap, ancak amellerin karşılığını vermek içindir.

Kur'an'da herhangi bir haramlık böylesi veya buna yakın bir tekitle pekiştirilmemiştir. Bunun hikmeti, insanların içki içmeye ve kumar oynamaya kendilerini çok kaptırmış olmalarından ve dinlerinin ahkâmlarından kendi hevâ ve heveslerine uymayan, birkaç manaya muhtemel olanları tevil etmelerindendir. Nitekim Yahudiler, Tevrat'ın insanların mallarını -gerek faiz ve gerekse başka yollardan- haksız sebeplerle yememe emrini tevil etmişlerdir. Bazı fasık Müslümanlar da, bazı içki çeşitlerini, -onlara başka isimler vererek- içmeyi mubah görmüşlerdir. Bu hususta şöyle demişlerdir: "Bunun adı nebizdir veya meşrubattır. Bu, ancak çok içersen sarhoş eder. Filancayla filanca, sarhoşluk verici miktardan daha aşağısını içmenin helâl olduğunu söylemektedir." Bu sözü, içki olan nesne hakkında söylemektedirler. Oysa onu içince sarhoş olmaktan başka bir nasipleri yoktur.

Dahası bazı aşırı fasıklar bu ayetlerin içkinin haramlığını göstermediğini söylemeye bile cüret edebilmişlerdir. Onlara göre Yüce Allah, "İçkiyi haram kıldım, onu terk edin." dememekte, "Ondan kaçının." buyurmaktadır. "Bundan vazgeçin." dememekte, bunun yerine *"Artık vazgeçtiniz değil mi?"* buyurmaktadır. Bazıları ise şöyle demektedirler: Yüce Allah bize *"Artık vazgeçtiniz değil mi?"* diye sordu, biz de "Hayır." dedik; sonra O sustu, biz de sustuk. Yüce Allah'ın şu sözü tam bunlara uymaktadır. *"Dinlerini alay ve oyun konusu edinmişlerdir."*[197] İmanı sahih olan bir kimsede böyle bir sapıklık -Allah korusun- kolay kolay görülmez.

Mü'minlere gelince; onlar, "Ey Rabbimiz! Biz vazgeçtik." dediler. Bazıları ise, "Vazgeçtik, vazgeçtik." dediler. Yüce Allah, haramlığı nasıl tekit etmişse, onlar da buna uyduklarını tekitle ifade ettiler. Bunların arasında câhiliye döneminden bu yana içki bağımlısı olanlar vardı. Bu gibi içki bağımlılarına içki içme haramlığı ağır geldi. Bu haramlık, bu kimseler açısından şer'î mükellefiyetler içinde en ağır olanıydı. Bunlar, Bakara Sûresi'ndeki içki ayeti hakkında içtihat ediyorlardı. Çünkü bu ayetin, -defalarca ifade ettiğimiz üzere- haramlığa delâleti kesin değil, zannî idi. Yakînî hak ve kesin haramlık hükmü gelince, içki içmekten vazgeçtiler ve yanlarında bulunan bütün içkileri sokaklara döktüler. O kadar ki, uzun bir süre sokaklardan içki kokusu

---

197. Mâide, 5/57.

Bu ayet Kur'ân'da müfessirin aktardığı gibi değildir. Müfessir bu ayetten iktibas yapmıştır. Ayetin aslı şöyledir: *"Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden dininizi alay ve oyun konusu edinenler. ve kâfirleri dost edinmeyin."* (Çev.)

gitmedi. İçlerinde bazı zeki kimseler, -acaba Hz. Peygamber'den bu konuda bir ruhsat alabilir miyiz?- diye bir takım fikir atraksiyonlarına giriştiler, ama hiçbir ruhsat ve kolaylık bulamadılar. Ancak, -Bedir ve Uhud'a katılan sahabîlerden şehitlerin efendisi ve Hz. Peygamber'in amcası Hz. Hamza ve başkaları gibi- içkiyi bırakmadan ölen kimseler hakkında bir ruhsat söz konusuydu. Bu konudaki şüphe, onlara hiçbir fayda sağlamadı. Çünkü Yüce Allah, insanları ilgili şer'î ahkâm daha nazil olmadan onlarla yükümlü tutmaz. Bu hususta, daha önce burada aktardığımız haberlere ilâve olarak bazı rivayetlere daha yer verelim.

Rivayetlerde İçki Yasağı Süreci ve Sonuçları

Beyhakî *Şuabu'l-İman*'da Ebû Hüreyre'den rivayet ediyor: Peygamberimiz (s), bir gün ayağa kalktı ve şöyle dedi: *"Ey Medineliler! Yüce Allah, içkiye üstü kapalı dokunuyor. Bilmiyorum, herhalde içki hakkında (kesin) bir emir inecektir."* Bir süre sonra bir gün yine ayağa kalktı ve *"Ey Medineliler! Yüce Allah, bana içkinin haram olduğu hükmünü indirdi. Hanginiz bu ayeti yazmışsa ve yanında içki varsa, artık o içki içmesin."* dedi.[198]

Müslim, Ebû Ya'lâ, İbn Merdûye Ebû Said el-Hudrî'den rivayet ediyorlar: Rasûlullah (s) bize hitapta bulundu ve *"Ey insanlar! Yüce Allah, içkiye üstü kapalı dokunuyor. Kimin yanında içki varsa onu satsın ve parasından istifade etsin."* dedi. Bu konuşmanın üzerinden çok geçmeden Hz. Peygamber, *"Yüce Allah içkiyi haram kıldı. Bu ayeti duyan ve yanında da içki olan kimse artık içki içmesin ve onu satmasın."* dedi.[199] Ebû Said diyor ki: "Bu emir üzerine herkes içkisine yöneldi ve onu Medine sokaklarına döktü."

Abd b. Humeyd ve İbn Cerîr, Rebî'den rivayet ediyorlar: Bakara Sûresi'ndeki ayet inince Rasûlullah (s) *"Rabbiniz içkiyi haram kılmaya yöneliyor."* dedi.[200] Sonra Nisâ Sûresi'ndeki ayet nazil oldu. Hz. Peygamber, *"Rabbinizin içkiyi haram kılması yakındır."* dedi. Sonra Mâide Sûresi'ndeki ayet indi ve o zaman içki haram kılındı.

Abd b. Humeyd Atâ'dan rivayet ediyor: İçkinin haramlığına dair ilk nazil olan ayet, *"Sana içki ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için bir takım faydalar vardır."*[201] ayeti idi. Bu ayet indikten sonra bazıları, "Faydasından dolayı içiyoruz." dediler. Bazıları ise,

198. Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, V, 4.
199. Müslim, *Müsâkât*, 67.
200. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XII, 206.
201. Bakara, 2/219.

"İçinde günah olan bir şeyde hiçbir hayır yoktur." dediler. Sonra, *"Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne söylediğinizi bilinceye kadar- namaza yaklaşmayın."*[202] ayet-i kerimesi nazil oldu. Bu ayetten sonra bazıları "Biz de içkiyi içer, namaza gitmez evimizde kalırız." dediler. Başka bazıları ise; "Bizi Müslümanlarla namaz kılmaktan alıkoyan bir nesnede hiçbir hayır yoktur." dediler. Bundan sonra da işte bu *"Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar (putlar), şans ve fal okları şeytan işi birer pisliktir."* ayeti nazil oldu. Yüce Allah, onlara içkiyi yasakladı ve Müslümanlar da vazgeçtiler.

Abd b. Humeyd, Nisâ Sûresi'nin tefsirinde Katâde'den rivayet ediyor. Katâde şöyle diyor: Bize anlatıldığına göre bu ayet nazil olunca Hz. Peygamber, *"Yüce Allah'ın içkiyi yasaklaması yakındır."* dedi. Bu olaydan bir süre sonra, Ahzâb savaşından sonra Mâide Sûresi'nde içkiyi haram kıldı.[203] Yüce Allah, bu son ayette, içkinin aklı tutarsızlaştırdığını, malı yiyip bitirdiğini ve insanı Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoyduğunu öğretti.

İmam Ahmed, Ebû Hüreyre'den rivayet ediyor: İçki üç kez haram kılındı.[204] Ebû Hüreyre daha sonra üç ayetin inişinden ve her ayetin inişinde insanların tavırlarından söz etti. Nisâ Sûresi'ndeki ayet hakkında "Sonra Yüce Allah, Bakara Sûresi'ndeki ayetten daha ağır bir ayet indirdi." dedi. Ebû Hüreyre, Mâide ayeti hakkında da aynı şeyleri söyledi.

İçkinin haram kılındığını kesin olarak ifade eden bu ve başka haberler, bize kesin olarak gösteriyor ki Hz. Peygamber ve sahabîlerin tümü, Mâide ayetinden Yüce Allah'ın içkiyi tavizsiz olarak kesin biçimde haram kıldığını anladılar ve onların "hamr" kelimesinden anladıkları, içen kimseyi sarhoş eden bütün içkilerdi. "Tahrim/haram kılma" lafzıyla açıkça onlara içkinin haram kılındığı ifade edildi. İlk başta içki içme haramlığı üstü kapalı ifade edilmişti. Ancak Mâide ayeti içkiyi açıkça haram kıldı. Ya da Bakara ve Nisâ ayetleri içkinin haram kılınması için birer mukaddimeydi. Veya -daha önce ifade ettiğimiz üzere- haramlığı zannî olarak ifade ediyordu. Yine bu haberlerden anlıyoruz ki bütün mü'minler, bu ayet inince yanlarında ne kadar

---

202. Nisâ, 4/ 43.

203. Ahzâb gazvesi, Musa b. Ukbe'nin ifade ettiği üzere hicretin dördüncü yılında olmuştu. Buhârî de bu görüşe meyleder. İbn İshak'a göre ise, hicretin beşinci yılı şevval ayında olmuştu. Megâzî tarihi yazanlar bu görüşü benimserler. Buna göre Ahzâb savaşı, Uhud savaşından tam bir sene sonra vuku bulmuştur. İbn İshak içki haramlığının Benî Nadir savaşında vuku bulduğu kanaatindedir. Ağır basan görüşe göre içki içme haramlığı, hicretin dördüncü yılında olmuş olur. Dimyatî *Sîret*'inde içki içme haramlığının Hudeybiye senesi, yani hicretin altıncı yılında olduğunu söyler.

204. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 351; Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, V, 51.

içki varsa hepsini döktüler. Bu içkilerin tümü veya ekserisi Medine'de çok bulunan hurma ve hurma koruğundan yapılmış içkilerdi. Mü'minler, herhangi bir tevil ve ruhsatla bu yasaktan herhangi bir çıkış kapısı bulamadılar.

Medinelilerin bazı nebizlere bir takım özel isimler verdiklerini biz de kabul ediyoruz. Müslümanlar, Hz. Peygamber'e gelip bu içkilerin çoğu içildiğinde sarhoş etmesi halinde hükmün ne olduğunu veya mutlak olarak hükümlerinin ne olduğunu soruyorlardı. Ebû Mûsâ el-Eş'arî der ki: Rasûlullah'a (s.) "Yâ Rasûlullah! Yemen'de yaptığımız iki içki olan 'Bit" ve 'Mizr' hakkında bize fetva verir misin?" diye sordum. "Bit'", baldan şıra yapılır, bu şıra ekşiyip keskin hale gelinceye kadar bekletilerek yapılırdı. Diğeri ise, "Mizr"dir. Bu da, mısır ve arpadan yapılırdı. Mısır ve arpa suya basılırdı. Bunlar, öz sularını (tatlarını) o suya bırakır, sonra o su, ekşiyip keskinleşerek içki haline gelirdi. Ebû Mûsâ devamla diyor ki: Rasûlullah (s), kendisine cevâmiu'l-kelim özelliği[205] verildiği için bu soruya şöyle cevap verdi: *"Her sarhoşluk verici şey haramdır."*[206] Bu hadisi İmam Ahmed ve Buhârî-Müslim rivayet etmişlerdir. Hz. Ali şöyle der: "Rasûlullah, Müslümanların 'cia' içmelerini yasakladı." Bu rivayeti, Ebû Dâvûd, Nesâî ve başkaları aktarırlar.[207] Hadiste geçen "cia", arpa suyudur. Buna günümüzde Frenkler "bira" derler.

Nebîz, hangi maddeden yapılacaksa, o madde tadını vermesi için suya batırılır. Bir veya iki ya da üç gün geçtikten sonra içilmeye başlanır. Suya bırakılmasından maksat; -daha önce ifade edildiği üzere- mayalanması ve sarhoşluk verici hale gelmesi değildir. Buna bir hususu daha ekleyelim: Hz. Peygamber, mayalanmanın çabuklaştığı kaplarda nebiz yapılmasını yasaklamıştı. Bu kaplara hava tesir etmediği için mayalanma daha çabuk oluyordu. "Hantem" denilen pişirilmiş çamurdan yapılmış testi, "nakîr" denilen oyulmuş hurma kütüğü ve "müzeffet" denilen ziftlenmiş kap ve "dubbâ" denilen büyük kabak, bu gibi kaplardandı. Daha sonra Rasûlullah (s) helâl ve haramlığa kapların sebep olmadığını beyan etti ve bütün sarhoşluk verici nesneleri haram kılarak her kapta nebiz yapılmasına izin verdi. Bu hadisi Müslim ve *Sünen* sahibi hadis imamları rivayet etmişlerdir.[208]

İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, kuru üzümü suya bastırır ve o gün, ertesi gün ve ondan sonraki üçüncü gün akşamına kadar o suyu içerdi. Sonra emrederdi de kalan suyu bir hizmetçiye içirir veya dök-

205. Lafızları az, manası fazla olan söz. (Çev.)
206. Müslim, *Eşribe*, 64.
207. Ebû Dâvûd, *Eşribe*, 7. (Hadis no: 3697)
208. Müslim, *Eşribe*, 63.

türürdü. Bu hadisi İmam Ahmed ve Müslim rivayet etmişlerdir.[209] Buradan anlaşılan; söz konusu nebizin üç günden sonra sarhoşluk verici hale gelme ihtimali olduğudur. Nebizin dökülmeye başladığı an, genellikle nebizlerin içilmesinin helâl olduğu sürenin en sonudur. Bu sürenin sonunda, Hz. Peygamber ihtiyatlı davranır, artık o nebizi içmez, bekleyip mayalanmasın ve ekşiyip de içki haline gelmesin diye- hizmetçisine içirir veya dökerdi. İtibar, nebizin sarhoşluk verici hale gelip gelmediğinedir.

İçtihat Yoluyla Ulaşılan Haram Hükmünün Bağlayıcılığı

Az önce zikrettiğimiz rivayetlerden anlaşılıyor ki bazı sahabîler, Bakara ve Nisâ ayetlerinden içkinin haram kılındığını anladılar ve içkiyi bıraktılar. Fakat içki müptelâları bu iki ayetten içtihat yoluyla kendilerine açık kapı buldular. Hz. Peygamber'in âdeti ise içtihat edenleri -bazıları bunda hata etse bile- içtihatlarında mazur görmekti. Hz. Peygamber, içtihat eden kimse hatalı olduğu halde o içtihadı kabul ederdi. Meselâ, adamın biri cünüp olmuş ve suyu bulamadığı için namazını ertelemişti. Adam, bunu Peygamber'e açınca ona *"Doğru yapmışsın."* dedi. Başka birisi cünüp oldu, suyu bulamadığı için teyemmüm edip namazını kıldı. Birinci kişi gibi bu da durumu Hz. Peygamber'e anlatınca, birinciye dediği gibi ona da *"Doğru yapmışsın."* dedi. Bu hadisi, Nesâî rivayet etmiştir.[210] Hz. Peygamber, Amr b. el-Âs'ın yaptığını da kabul etmişti. Amr, su olduğu halde -soğuktan korktuğu için- cünüplükten dolayı teyemmüm etmişti. Amr, bu fiiline delil olarak *"Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın."*[211] ayetini almıştı. Bu hadisi İmam Ahmed, Buhârî[212] ta'liken[213], Ebû Dâvûd ve Dârekutnî rivayet etmişlerdir. Fakat Hz. Peygamber, cemaatle namaza gelmeyen bir kimseye bunun sebebini sormuş, o kişi cünüp olduğunu ve suyu da bulamadığını ifade edince, *"Toprağa yapış. Çünkü o sana yeter."*[214] buyurmuştur. Bu hadisi de Buhârî rivayet etmiştir.

---

209. Müslim, *Eşribe*, 79, 80.
210. Nesâî, *Gusl, Teyemmüm*, 27.
211. Bakara, 2/195.
212. Buârî, *Teyemmüm*, 7.
213. Ta'lik: Hadis ıstılahında musannifin, kitabında naklettiği bir hadisin isnadından ya kendi şeyhini, yahut kendi şeyhi ile birlikte sırasıyla bir kaç şeyhi ve hatta bütün isnadı hazfederek "Qâle fulân" veya "Qâle Rasûlullah" ibaresiyle, hadisi zikrettiği ilk kaynağa isnat etmesidir. Ta'lik, hemen hemen yalnız Buhârî'ye has bir rivayet tarzıdır ve ondan başka hiçbir musannif bu usule başvurmamıştır. (Bkz: Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 427.) (Çev.)
214. Buhârî, *Teyemmüm*, 6.

Bu hadislerden ve rivayetlerden çıkan sonuç, herkesin uymakla mükellef olduğu haramlığın apaçık bir nass hükmü olduğudur. Çünkü Hz. Peygamber, insanların ellerinde bulunan içkileri dökmeleri emrini, ancak içki haramlığını açıkça ifade eden Mâide ayeti indikten sonra vermiştir. Hâlbuki bu haramlık Bakara ve Nisâ ayetlerinden de üstü kapalı olarak anlaşılıyordu. Üstü kapalı olarak ifade edilmek istenen, açıkça söylenerek ifade edilmek istenenle aynıydı. Ne var ki üstü kapalı olarak ifade edilen özel olarak bunu anlayan kimseyi bağlar, açıkça gelen emir ise bütün mükellefler için bağlayıcıdır. Selef bilginlerinin ihtilaflı olan meselelerde neden hoşgörülü oldukları, muhalif olanı neden sapıklıkla damgalamadıkları buradan anlaşılmaktadır. Ve yine anlaşılmaktadır ki âlimlerin kendi içtihatlarına dayanarak "Haramdır." dedikleri bir şey, insanların gereğince amel edecekleri bir şeriat hükmü değildir. Bu hüküm, ancak âlimlerin delillerinin sahih olduğunu anlayan kimseyi bağlar. Bu hükmü veren bilgin, kıyasa veya delâletleri ilgili konuda sarih ve net olmayan bir ayet ya da hadisten istinbatına dayanarak bu hükmü vermişse, o delilin doğruluğunu anlayan kimseyi bağlar. Yüce Allah ve Rasûl'ünün üstü kapalı olarak söyledikleri sözün de hükmü vardır. Bu konu için *"Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın."* [215] ayetinin tefsiri yapılırken tamamlayıcı bilgi verilecektir.

"İman eden ve iyi işler yapanlara, hakkıyla sakınıp iman ettikleri ve iyi işler yaptıkları, sonra yine hakkıyla sakınıp iman ettikleri, sonra da hakkıyla sakınıp yaptıklarını, güzel yaptıkları takdirde (haram kılınmadan önce) tattıklarından dolayı günah yoktur. Allah iyi ve güzel yapanları sever." Bir kısmı daha önce geçen birçok rivayette içki ve kumar hakkında ağır ifadeler gelince bazı sahabîler, -bir zamanlar- içki içip, kumar parası yiyen ve şu anda ölmüş olan mü'minlerin durumlarını anlamakta zorluk çektiler. Özellikle bunların içinde Bedir ve Uhud savaşlarına katılmış olan mü'minlerin durumunu merak ediyorlardı. Bu kimseler nezdinde içkinin durumu daha da önem arz ediyordu. Sahabîler arasında bu konuyu Rasûlullah'la (s) konuşanlar oldu. Bir rivayette ölenlerin ve Medine'de bulunmadığı için kesin haramlık hükmünü duymayan kimselerin durumlarını Hz. Peygamber'e gelip sordular. İşte yukarıda okuduğumuz ayet onlara cevap vermek üzere nazil oldu. Bu ayetin nüzul sebebi hakkında, "Bu ayet, yiyecek ve içeceklerden hoş olan şeyler hakkında kendi nefislerine katı davranan kimseler hakkında nazil oldu. İfade akışı, durumları anlatılarak söze başlanan kimselerin

215. Mâide, 5/101.

halleriyle ilgili bir ifadeyle bitirilmek istendi." diyenler de olmuştur. Ancak rivayetler birinci ihtimali daha çok güçlendirmektedir.

Arapçada *"taam"*, yenilen şey demektir. *"Ta'm"* ise, ağızla tadılarak anlaşılan tatlılık, acılık ve bunlardan başka şeylerdir. Arapçada, *"Alime ve ganime"* gibi *"Taime fulânun"* denilir ki manası; *"Filanca yemek yedi."* demektir. *"Taime'ş-şey'e, yat'amuhu"* demek, *"Tadına baktı ve o şeyin tadını aldı."* demektir. Gerek yemek ve gerekse içecek olsun bir şeyin tadına bakarken, ondan bir parça ağzın ucuna alınarak bakılır. *"Ta'ime"* fiilinin yemek yemek manasına geldiğine örnek olarak *"Yemeği yediğinizde hemen dağılın."*[216] ayetini gösterebiliriz. "Tadına bakmak" manasına ise, *"Kim de onu tatmazsa, işte o bendendir."*[217] ayetini örnek göstermek mümkündür. Cevherî der ki; *"ta'm"*, tatmanın verdiği bir izlenimdir. *"Tadı acıdır veya tatlıdır."* denilir. *"Taime, yat'amu, ta'men fehuve tâimun"* demek, *"Yedi ve tattı."* demektir. Bu fiil, *"Anime, yağnemu, gunmen fehuve ğânimun"* gibidir. *"Tu'm"* mastardır. İbnu'l-A'râbî bu fiili bir beyitinde şöyle kullanmaktadır:

فأما بنو عامر بالنسار غداة لقونا فكانوا نعاما
نعاما يخطمه صعر الخدو د لا تطعم الماء إلا صياما

"Karşılaştığımızda Âmiroğullarıyla Nisâr'da,
Döndüler korkudan karşımızda deve kuşuna,
Burunları halkalı, yanaklarını çevirmiş deve kuşuna!
Korkudan bakamadılar Nisâr'da suyun tadına!"

Şair, onları suya gelmeyen ve tadına bakmayan deve kuşuna benzetmiştir. *Lisanu'l-Arab*'ın açıkça ifade ettiğine göre "ta'm" kelimesi, "Yemek yedi." manasındadır ve "tatmak" anlamında kullanılacak olursa, o zaman bu kelime yenilen ve içilen maddeler için kullanılabilir. Müfessirler, bunun için şairin şu beyitini delil getirmektedirler:

فإن شئت حرمت النساء سواكم وإن شئت لم أطعم نقاخا ولا بردا

"Dilersem, haram kılarım kadınları sizden başka,
Dilersem, uykunun da bakmam tadına, soğuk suyun da!"

216. Ahzâb, 33//53.
217. Bakara, 2/249.

Zemahşerî der ki: "Görüyor musun şair 'berd/uyku' kelimesini nasıl da 'nukâh/soğuk su' kelimesi üzerine atfediyor..." Yine Arapçada, "Mâ zuktu ğimâdan/uyku tatmadım." denilir.

Âlûsî tefsirinde der ki: "'Ta'mu'l-mâ' tabirinin 'Suyu içti ve onu yiyecek edindi.' manasında kullanılması, ifadenin akışı bunu gerekli kılmadıkça çirkindir. Uygun olan kullanım bir hadiste şu şekilde görülür: '*Zemzem, hoş bir yiyecektir ve hastalıktan şifadır.*'[218] Bu hadis, -başka suların aksine -zemzem suyunun insanı beslediğine dikkat çekmektedir. Bu hadis, kelimenin şu olayda anlatılan kullanımıyla çelişmez: Rivayete göre, Halid el-Kısrî Kûfe'de minberde 'Et'imûnî mâen/Bana su yedirin.' demiştir. O zamanlar Muğire b. Said Halid'e isyan etmişti. Halid'in kelimeyi böyle kullanması karşısında Araplar kendisini ayıplamışlar, hicvetmişler ve bunu onun çok korkmasına vermişlerdi. Halid hakkında şöyle denilmiştir:

بل المنابر من خوف ومن وهل   واستطعم الماء لما جد في الهرب
وألحن الناس كل الناس قاطبة   وكان يولع بالتشديق في الخطب

"Dili tutuldu korkudan ve dehşetten minberde,
'Bana su yedirin' dedi, tabanları yağlayıp kaçtığında!
Oysa ayıplardı insanları! Yanlış konuştular diye!"
Güzel konuşmaya müptelâydı, hitabelerinde.'

Bu sözden dolayı ayıplanmasının sebebi, bunun korkudan dolayı ağzından çıkmasındandır. Korku hali vehim edilecek ve sahih mananın kastedilemeyeceği bir durumdur. Yaksa Arapların ifadelerinde böyle sözlerin geçmesi, hiç kuşku edilmeyecek hususlardandır."

Ben de derim ki: Yukarıdaki hadisi İbn Ebî Şeybe ve Bezzâr sahih bir senedle rivayet etmişlerdir. Hadiste, zemzem suyu gıdaya benzetilmektedir. Bu da, bizim konumuz değildir. Halid'in sözüne gelecek olursak; az bir suyu talep etmede mübalağa etmek için "Suyun tadını bana tattırın." demek istememişse bu bir lahn/hatadır. Kelimenin, -bu mana hariç- fasih konuşan kimselerin ifadelerinde bu şekilde kullanıldığı vaki değildir. Kur'ân'da "ta'm" kökünün mutlak olarak "içmek" manasında kullanılması mümkün olmadığına ve bu mananın ancak tağlib yoluyla "yemek" manasına tabi olarak ifade edilmesi caiz olduğuna göre ayetteki "taimû" fiili, burada "Kumar parası yediler ve içki içtiler." manasında alınır. Tıpkı "ekl/yemek" fiilinin bütün kullanımlarında tağlib yoluyla kullanıldığı gibi. Meselâ yetimlerin

218. Abdurrezzâk, *Musannef*, V, 118.

mallarını yemenin yasaklığı, insanların mallarının haksız yere yenilmesinin yasaklığı gibi... Böyle bir inceleme yaparak bu açıklamaya erebilmiş hiçbir kimseyi görmüş değilim.

"Cunâh" demek, içinde meşakkat veya sorumluluk olan şey demektir. İbnu'l-A'râbî bir beyitinde kelimeyi şöyle kullanır:

ولاقيتُ من جُمْلٍ وأسباب حبها   جناحَ الذي لاقيت من تربها قبلُ

"Neler gördüm Cuml ve aşkından! Ne meşakkatler çektim!
Akranından gördüğüm çileyi-i aşkı sineye çektim!"

İbn Hilleze der ki:

أعلينا جُناحُ كندة أن يغـ   ـنم غازيهمُ ومنا الجزاءُ

"Kinde'nin günahı bize mi? Gazileri alsın ganimeti,
Biz çekelim cezayı, onlar alsın nimeti!"

Cunah kelimesini genellikle "ism" şeklinde tefsir ediyorlar. İsm, zararlı şey demektir. Bu zarar da dinî olabileceği gibi, dünyevî de olabilir. Bu kelime Kur'ân'da sadece sıkıntının ve sorumluluğun kaldırılması manasında "olumsuz" bir fiille birlikte kullanılmıştır.

"İman eden ve iyi işler yapanlara tattıklarından dolayı..." Yani bunların haram kılınmasından önce kumardan yedikleri ve içkiden içtiklerinden dolayı ***"günah"*** zarar ve sorumluluk ***"yoktur."*** Aynı şekilde haram değilken sonra haram kılınanlarda da günah ve sorumluluk yoktur.

Cumhurun görüşüne göre ayetin manasına gelince; gerek sağ ve gerekse ölü, gerek burada mevcut ve gerekse bulunmayanlardan olsun, ***"İman eden ve iyi işler yapanlara, hakkıyla sakınıp"*** yani o zamanlar kendilerine haram kılınanlardan sakınıp, -ki mubah olan yemek ve içeceklerde israf etmek de buna dahildir- Yüce Allah'ın indirdiğine ***"iman ettikleri ve"*** namaz, oruç ve cihad gibi yükümlülük olarak getirilmiş bulunan ***"iyi işler"***i ***"yaptıkları, sonra yine"*** Yüce Allah'ın haram kıldığı şeylerden ***"hakkıyla sakınıp"*** o ve başka hususlarda indirdiklerine ***"iman ettikleri,"*** nitekim Yüce Allah, *"Herhangi bir sûre indirildiği zaman, onlardan bir kısmı der ki, 'Bu sizin hanginizin imanını artırdı?' İman edenlere gelince; (bu sûre) onların imanlarını artırır ve onlar sevinirler. Kalplerinde hastalık olanlara gelince; onların da inkârlarını büsbütün artırır."*[219] der. Bir de Yüce Allah şöyle buyurur: *"İman edenlerin iman-*

219. Tevbe, 9// 24, 125.

larını artırsın..."[220] ***"Sonra da hakkıyla sakınıp"*** yani bu seviyeden yukarı çıkıp, takva gereği ve haramdan uzak kalmak için sakınıp, ***"yaptıklarını,"*** yani amel-i salihlerini en mükemmel biçimde yapmak suretiyle ve noksanlarını da nafile itaatlerle tamamlayarak ***"Güzel yaptıkları takdirde (haram kılınmadan önce) tattıklarından dolayı günah yoktur. Allah iyi ve güzel yapanları sever."*** Artık onların kalplerinde içki ve kumarın vasfedildiği kötü eserlerden hiçbir iz kalmaz. Oysa içki ve kumar, düşmanlık ve kin doğurmak, Allah'ı anmak ve namazdan alıkoymakla vasfedilmişti. Allah'ı anmak ve namaz ise kalplerin cilası ve imana nurunu veren yağıdır.[221] Müfessirler, (içilen içkide) günah olmaması için ayetin, üç kez sakınma (takva), iki kez iman etme ve bir kez de yaptığını iyi yapma (ihsan) şartını problemli görünce; tevil ve görüş istinbat etme çölünde gezip dolaşmaya ve bu hususta birinin dediğini diğeri reddetmeye başlayınca... Bunun sebebi de; -Yüce Allah, kendileriyle nikâhlanmanın haram olduğu kadınları seydıktan sonra, *"ancak geçen geçmiştir."*[222] ayetinde ifade buyurduğu üzere- âlimlerin, "Yüce Allah'ın kıyamet günü hiçbir kimseyi haramlık hükmü gelmeden önce yaptığı bir fiilden dolayı sorumlu tutmayacağı" hususunda ittifak etmeleri olunca... Bu probleme cevaben denildi ki: "Sakınma (takva) kelimesinin üç kez tekrarlanması, ifadeye sırf pekiştirme katmak içindir veya (geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olmak üzere) üç zamanın ifade edilmesi gayesiyledir. Ya da sakınılacak şeylerin, inkâr, büyük günahlar ve küçük günahlar şeklinde üç adet olmasındandır. Veya mutlak ve mukayyet sakınma olduğundan ya da bazılarının sebat ve devam ifade etmek için getirilmiş olmasındandır."

Bu kimseler, bazı sahabîlerin içine düştükleri şüpheden ve ayetin o şüpheye cevap vermek için nazil olduğundan habersiz görünüyorlar. Bunu iki yönden beyan edebiliriz:

1) Yüce Allah, bu ayetlerden birincisinde içkiyi ve kumarı haram kıldı. İkinci ayette, haram kılmanın sebebini iki yönden beyan etti. Bu sebep içki ve kumardan ayrılmaz bir sebeptir. Düşmanlık ve kine yol açma açısından mesele her zaman böyle olmasa da, Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak bakımından her zaman böyledir. İçki ve kumarın başka hiçbir zararı olmasa bile, Allah'ı anmaktan alıkoyması ve namazdan alıkoyduğu kimsenin

---

220. Müddessir, 74/31.

221. Yukarıda *"sonra yine hakkıyla sakınıp iman ettikleri"* ibaresinden sonra *"ve amilû's-salihâti"* ifadesi kullanılarak, *"imanın gereği olan güzel amaller yaptıkları"* şeklinde bir kısım vardır. Ancak Kur'ân'ın ifadesinde tam orada *"ve amilû's-salihâti"* ifadesi mevcut değildir. Onun için yukarıdaki tercümeye alınmamıştır. (Çev.)

222. Nisâ, 4/23.

dininde eksilme meydana getirmesi zarar olarak yeter de artar bile! Kişinin dininin kemale erip ermediği ve âhirette amellerinin karşılığının dayanağı, imanın ve salih amelin nefsi tezkiyeye/arındırmaya ve kalbi aydınlatmaya olan etkisiyle ölçülecektir.

2) Yüce Allah, Mâide ayetleri inmeden önce Bakara ve Nisâ sûrelerinde içkinin haram olduğunu üstü kapalı olarak ifade etti. -Akıllı olana işaret yeter.- Bunun farkına varmayan kimse, içtihadında hata ediyordu. Belki de bunun sebebi, hevâ ve hevesini tercih etmesi ya da şehvetine öncelik vermesiydi.

Şüphenin dayanağı ve özetle cevabı işte budur. İmanı sahih, ameli salih ve sürekli olarak indirilmiş olan kati naslara göre, -zannî olanlarında ise- içtihadının kendisine gösterdiğine göre amel eden, bu hususta dosdoğru olup ihsan makamına yükselen kimsenin, geçmişte yediği veya içtiği şeyler, nefsini tezkiye etmesine (arındırma) ve kalbini parlatmasına engel olmaz. Yeter ki o yedikleri ve içtikleri, -her ne kadar içinde zarar olduğu için daha sonra haram kılınsa bile- geçmişte kendi inancına göre haram kılınmış bir nesne olmasın...

Bu meseleyi biraz açalım: Yüce Allah, bir şeyi haram kılmışsa mutlaka vücuda veya akla, ya da dine veya mala, ya da şerefe zararlı olduğu için haram kılmıştır. Zarar, kişiden kişiye, zamandan zamana ve durumdan duruma değişir. Zaman zaman da haram kılınan nesnede zarar görülmeyebilir. Çünkü bir şeyin haramlığı meselesinde onun genellikle zararlı olması haram kılınması için yeterlidir. Vücuda zararlı olma özelliği olan bir fiili yapan kimse, -o şeyde aşırıya kaçmazsa- belki de sağlığının yerinde olması sayesinde onun zararından kurtulabilir. Dinde eksikliğe yol açma özelliği olan ancak -kendisine haram olmayan veya haram olsa bile haramlığını bilmediği- bir ameli yapan kimse, belki bunun kendi zatına gelecek tesirinden imanı, yakîni ve çok salih amel işlemekle kurtulabilir. Öyle ki, bu söz konusu zarar, denize veya nehre düşmüş nokta kadar bir pislik mesabesinde olur. Fakat imanın gücü ve salih amelle dinî inancın köklü oluşu, -mü'minin ısrarla işlemediği ufak tefek hatalar ve sürçmeler hariç- insanın haram olan bir şeyi işlemeye kendini vermesiyle çelişir. Bir fiilin haramlığını öğrendikten sonra masiyet işlemekten kaynaklanan büyük günah ve büyük tehlike, sadece onun haram kılınmasına sebep olan zatî zararının onu işleyene gelebilmesi ihtimalinden dolayı büyük değildir. Çünkü bu zarar, o an için ya hiç yoktur veya zayıftır ya da çok azdır. Asıl günah ve dinî tehlike, Yüce Allah'ın emrine muhalif davranmaya atılmakta, nefsin hevâ ve hevesini iman ve inancın gerektir-

diği şeye tercih etmektedir. Bu, öyle bir özelliktir ki Yüce Allah, Bedir ve Uhud'a katılan sahabîlerden içki içenleri bununla korumuştur. Hatta Yüce Allah, onları bu sayede içkinin sosyal ve dünyevî zararından da korumuştur. Çünkü onlar, özellikle içki içmek için dar bir vakit bırakan Nisâ ayetinin nüzulünden sonra- içki içmekte aşırı gitmemişlerdir. Ayet, buna delâlet etmektedir. Bu görüşü, Yüce Allah'ın kalplerini kaynaştırması ve onları nimeti sayesinde kardeşler haline getirmesi de desteklemektedir. Hatta bu olgu, bütün sahabîlerin özelliğiydi. Ayetin nüzul sebebinde geçtiği üzere, sahabîler arasında tam çatışma başlamak üzereydi ki, çok geçmeden iman buna galip geldi ve böylece onlar, *"Takvaya erenler var ya, onlara şeytan tarafından bir vesvese dokunduğunda (Allah'ın emir ve yasaklarını hatırlayıp da) hemen gerçeği görürler."*[223] ayetinin ifadesine uygun hale geldiler. Masiyet, onu işleyen kişi şeriatın haramlığına aldırmazlık etmedikçe ruhu bozmaz ve onun zatî etkisi, kişi aşırıya gitmedikçe ve onda ısrarlı olmadıkça güçlü olmaz.

Mısırlı ahlâk ve sosyal felsefe araştırmacılarından birisi bana zinanın Mısırlı fasıkların ahlâklarını neden bozduğunu ve nefislerini hakir kılıp güçlerini neden zaafa uğrattığını, ama aynı etkinin Japonlarda neden görülmediğini sordu. Ona derhal şu cevabı verdim: Japonlar, Mısırlılar gibi zinanın haram olduğuna inanmıyorlar. Zinanın zararının büyük bir kısmı bedenî olup çok az kısmı sosyaldir. Fakat zinanın onlarda ruhî bir zararı yoktur. Mısırlılara gelince; onlarda zinanın zararının büyük bir kısmı ruhîdir; çünkü Mısırlılar, dinen ve örfen çirkinliğine ve iğrençliğine inandıkları bir fiili yapmaya kalkışmaktadırlar. Onlar bu inançlarıyla, bilinçaltlarına fuhşun alçak bir fiil ve çirkin bir hareket olduğunu yerleştirmiş oluyorlar. Bundan dolayı da fuhuş, onların nezdinde değersizliğin ve fesadın sebeplerinden birisi oluyor. Soruyu soran kişi, bu cevabımı beğendi ve kabul etti.

İçki Müptelâlarının Şüphesi ve Bunun Çürütülmesi

İmam Fahreddin Râzî der ki:

"Bazı câhiller iddia eder ki; Yüce Allah, içkinin düşmanlığa ve kine sebep, Allah'ı anmaya ve namaza engel olduğu takdirde haram kılındığını beyan edince, bu ayette de zikredilen zararlar olmazsa hatta içki içen taat, takva ve insanlara iyilik etmek gibi çeşit çeşit maslahatları gerçekleştirirse onu tadan kimseye herhangi bir günah olmadığını beyan etti. Bu câhiller, sözlerine şöyle devam ediyorlar: Bu ayeti, haramlık ayetinin inişinden önce geçmişte içki içmiş kimsenin hallerine yorumlamak mümkün değildir. Çünkü Yüce

223. A'râf, 7/201.

Allah'ın maksadı bu olseydı, kıblenin değiştirilişi ayetinde, *'Allah sizin imanınızı asla zayi edecek değildir.'*[224] dediği gibi, burada da 'İçkiyi geçmişte içmiş olanlara günah yoktur.' derdi. Fakat Yüce Allah, böyle demedi. Aksine, *'İman eden ve iyi işler yapanlara...(haram kılınmadan önce) tattıklarından dolayı günah yoktur.'* dedi. Şüphesiz, 'izâ' edatı, geçmiş zaman için değil, gelecek zaman içindir.

Bil ki bu söz, ümmetin tümünün icmaı ile kabul edilemez bir görüştür. Onların 'izâ' edatı geçmiş zaman için değil, gelecek zaman içindir şeklindeki görüşlerine Ebû Bekir el-Asam'ın rivayet ettiği şu haber cevap olur: İçki içme haramlığı inince Ebû Bekir dedi ki; 'Yâ Rasûlullah! Geçmişte içki içip kumar oynamış, ancak şu anda ölmüş kardeşlerimizin durumu ne olacak? Bizden uzak diyarlarda kalan ve Yüce Allah'ın içkiyi haram kıldığını bilmeyen ve hâlâ içki içmekte olan kimselerin durumları ne olacak?' Bunun üzerine Yüce Allah, bu ayetleri indirdi. (Ancak doğru olanı, bu ayeti indirdi.) Bu takdire göre helâllik, bu ayetin iniş zamanından daha sonra gelecekte sabit olmuş olur. Ancak bu, nassın kendilerine ulaşmadığı uzak diyarlarda yaşayan kimseler açısındandır."[225]

. Ebû Dâvûd, *Cihad*, 162..

Ben de derim ki: Râzî'nin icma olduğu yolundaki ifadesi hariç, verdiği cevap ve yaptığı açıklama zayıftır. Râzî -merhum-, aklî ve naklî ilimlerdeki geniş bilgisine rağmen, belâgat ve dil üsluplarında dakik ve hassas değildi. Hatta onun kendi ibaresi bile zayıftır. Râzî, bu tahrifi yapanların görüşlerini güçlendirmek için getirdikleri delillere şöyle cevap vermeliydi:

1) Ayette yer alan, *"İman eden ve iyi işler yapanlara... günah yoktur."* ifadesi; durumları sorulan ve haklarında ayet inen kimselerin hallerini haber vermemektedir. Bu ayet, mana itibarıyla yeni bir hüküm getirmekte ve genel bir kural koymaktadır. Bu kaideden, içkinin kesin olarak haram kılınmasından önce ölenlerin hükmüyle, ayetin indiği zamanda yaşayan ve buna muhatap olan kimselerin ve bir de o asırdan kıyamete kadar gelecek kimselerin hükümleri öğreniliyor. Bu, özel olarak durumları sorulan kimselerin hükümlerinin beyanına nispetle fayda açısından daha genel ve daha beliğdir.

2) Câhil şüphecilerin, "Ayetten maksat ölenler olseydı Yüce Allah, 'İçkiyi geçmişte içmiş olanlara günah yoktur.' derdi." yolundaki ifadeleri çürüktür. Görüşlerine delil olarak sundukları, *"Allah sizin imanınızı asla zayi edecek*

224. Bakara, 2/143.

225. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, (*Mefâtihu'l-Gayb*), XII, 70.

değildir."[226] ayeti de onların iddialarının doğruluğunu göstermez. Çünkü böylesi bir cümle, geçmişte olan bir söze değil, o durumun olmadığına delâlet eder. Buna göre cümlenin manası; sizin imanınızı zayi etmek, Yüce Allah'ın şânı/özelliği olmadığı gibi, kanununun (sünnetullah) ve hikmetinin de gereği değildir. Biz bu hususu, daha önce defalarca beyan ettik ve *Keşşaf*'tan naklettik. Bu ifade, geçmişi ve geleceği kapsar. Bunun bir benzeri, *"Allah'a herhangi bir şeyi ortak koşmamız bize yaraşmaz."*[227] ayetidir. Onların örnek verdiği ibareye benzeyen ifade ise; *"Allah'ın kendisine farz kıldığı şeyde Peygamber'e herhangi bir vebal yoktur."*[228] ayetidir. Ama hiçbir kimse bu ayetin, geçmiş zamanda olan bir vebalin söz konusu olmadığını ifade ettiğini söylememiştir. Aksine ayetin şimdiki zamanı ve geleceği kapsadığını söylemişlerdir. Bu, Hz. Peygamber'in ayetten istifade ettiği noktadır.

3) Ayetin manası o câhillerin zikrettiği gibi olseydı, sahabîlerden içki içme haramlığı kendilerine ağır gelenler ve onlardan sonra içkiye meyilli olanlar bu manayı alırlardı.

Evet, ayetin nüzul sebebi olarak varit olan haberler olmaseydı, akla ilk gelen mananın, salih mü'minlerin her zaman ve her durumda takvanın kulpuna yapıştıkları, köklü bir imana sahip oldukları ve salih amel işleyip bunu iyi yaptıkları takdirde yediklerinde (ya da içtiklerinde) herhangi bir sıkıntı ve eziyet yoktur, şeklinde olacağını biz de kabul ediyoruz. Çünkü Yüce Allah, onlara hoş olan şeylerden hiçbirini haram kılmamış, ancak leş, kan, domuz eti, Allah'tan başkasının adı anılarak boğazlanmış hayvan eti, içki, kumar ve insanların mallarını haksız olarak yemek gibi pis olan şeyleri haram kılmıştır. Yemede ve içmede günah ve sıkıntı, bu iki hususta aşırı giden, bunları dünya hayatlarında en önemli hedefleri haline getiren ve bunların pis olanlarından kaçınmayan kâfirlere ve fâsıklaradır. Dinde itibar; imana, takvaya, salih amele ve ihsanadır. İbadetin tümü de budur. Yoksa itibar, insanın yediğine, içtiğine, nefsine işkence etmesine ve onu bastırıp sindirmesine değildir. Herhalde Şeyhimiz Muhammed Abduh, bu ayeti tefsir etseydi ayetten kastedilen mananın bu olduğuna kesin olarak hükmederdi. Ayetin nüzul sebebi hakkında gelen rivayetlere ise, -sahih olduğu takdirde- verilecek cevap ayetin fahvâsından (manasından) alınır. O mana da şudur: İçki haram kılınmadan önce içki içenlere herhangi bir günah yoktur. Çünkü dinde dayanılması gereken asıl kaide insanın takvasıdır, yoksa yediği ve iç-

226. Bakara, 2/143.
227. Yusuf, 12/38.
228. Ahzâb, 33/38.

tiği değildir. Bunların haram kılınanları da ancak zararlı olduğu için haram kılınmıştır.

Ayeti tefsir ederken nüzul sebebini göz önüne almadığımız takdirde manası, "İman edip, salih amel işleyen kimselerin içtikleri içkide herhangi bir günah yoktur." şeklinde olur, demek mümkün değildir. Zira bundan önce içkinin haramlığı kesin olarak vurgulanmış ve bu kesinlik, içkinin haramlığını ifade eden ayetlerin ifade akışı içindeki birtakım pekiştiricilerle pekiştirilmiştir. Çünkü ayette yer alan "taimû" fiilinin, dil açısından geçmiş zamanda yemek yemekten veya -gerek yemek ve gerekse içecek- tadı olan her nesnenin dil ucuyla tadına bakmaktan başka bir manası yoktur. Ayetin manası gerçekten onların dediği gibi olseydı, pekiştiricilerle birlikte ifade edilen içki içme haramlığını neshetmiş olur veya o haramlığı tahsis ederek/ sınırlandırarak, sadece salih mü'minlerden kâmil takva sahibi olmayanlara münhasır kılmış olurdu. Oysa bunun İslâm dininde hiçbir benzeri olmadığı gibi, başka şeriat ve dinlerde de benzeri yoktur ve bu anlayış, Kur'ân'ın belagatine de uymamaktadır.

Burada şöyle bir soru sorulabilir:

"Geçmişte işlenen fiiller, teşrie dair ahkâmın ve amelî kaidelerin ifade akışı içinde gelecek olursa, geleceği de kapsayan tekrar ifade eder. Şu manada ki bu fiil, her vaki olduğunda hükmü şöyle şöyledir, denilmiş olur. Buna göre ayetin manası, neden 'Bir mü'min -beyan edilen şiddetli şartlara uymak şartıyla- az miktarda içki içtiği zaman ondan meşakkat ve sorumluluk kalkar.' şeklinde olmasın? İçkiden sakınmanın genelliği içine, 'kişinin sarhoş olmaması, içkinin insanlarla arasında kin ve düşmanlığa yol açmaması ve onu Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymaması' neden girmesin?"

Ben bu uzun soruya şöyle cevap verebilirim:

Arap dilinde "ta'm", az ve çok miktarda içmeye delâlet etmez. Aksine, -Cevherî'nin belirttiği ve İbnu'l-Esîr'in *en-Nihâye*'de kendisine katıldığı üzere- içilecek nesnenin dilin ucuyla tadına bakılmasını ya da bu şekilde tadarak o nesnenin tadını almayı ifade eder. Zaten bu hususu daha önce beyan etmiştik. Sen az içmekle, çok içmek ve suyun tadına bakmak arasındaki açık farkı Tâlût kıssasında görebilirsin. Yüce Allah olayı şöyle ifade ediyor: *"Tâlût askerlerle beraber, (cihad için) ayrılınca: Biliniz ki, Allah sizi bir ırmakla imtihan edecek. Kim ondan içerse benden değildir. Eliyle bir avuç içen müstesna, kim de ondan tatmazsa bendendir, dedi. İçlerinden pek azı müstesna hepsi ır-*

maktan içtiler."[229] Bu kıssada imtihan üç aşamalı olarak yapılmıştır. Birincisi; Tâlût, o nehirden kanıncaya kadar içecek olan kişiden uzak olacağını ifade etmiştir. İkincisi; suyun tadına hiç bakmayanla tam bir birliktelik, üçüncüsü de; bu ikisi arası durumdur. Yani, eliyle bir avuç su alıp da susuzluğunu gideren ve suya kanıncaya kadar nehirden yudumlayarak içmeyen... Bu ayetin tefsirinde bizim izlediğimiz metot da bu olmuştu. Zaten Arap dilinin verdiği anlam ve bu lafzın tefsirinde dil uzmanlarının izlediği yol da budur. Zemahşerî, kelimeyi böyle tefsir etmiş, Beydâvî, Ebu's-Suûd, Râzî, Âlûsî ve başka müfessirler de ona katılmışlardır. Bu müfessirler, *"Eliyle bir avuç içen müstesna..."* ifadesinin, *"Kim ondan içerse..."* ifadesinin genelliğinden istisna olduğunu söylemişlerdir. Ancak bazı müfessirler, meseleyi karıştırmışlar ve ayetin tefsirine lafzının delâlet etmediği bir takım manalar katmışlardır. Bunun başlıca sebebi; rivayetlere uymaları veya fıkıh bilginlerinin, meselâ "Bu nehirden içmeyeceğim." diye yemin eden kimsenin o nehirden nasıl su içerse yeminini bozmuş olacağı yolundaki ifadelerine kendilerini kaptırmalarıdır. "Taimû" fiilinin manası eğer buysa, diliyle içkinin tadına bakmanın mubah olmasının hiçbir faydası olmaz. Bu, boş bir iş olur ve Allah'ın Kitabı boş şeylerle meşgul olmaktan münezzehtir.

Ayetten maksat onların söyledikleri gibi olseydı, ifadesi "İman edip salih amel işleyen kimselere içtikleri az miktarda içkiden -veya sarhoş etmeyecek ve zarar vermeyecek kadar miktardan- dolayı hiçbir günah yoktur." şeklinde olurdu. Ve ayetten bu manayı en iyi anlayacak kişi, ayetin kendisine nazil olduğu Hz. Peygamber ve buna ilk muhatap olan Arapların fasih konuşanları olurdu. Hâlbuki onların hiçbirinin ayeti böyle anladıkları rivayet olunmamıştır. Dahası rivayet olunan, bu anlayışın tam aksi yöndedir.

İmam Ahmed, Ebû Dâvûd ve - "Hasendir." değerlendirmesiyle- Tirmizî, Hz. Âişe'den rivayet ediyorlar: Rasûlullah (s) *"Her sarhoşluk veren şey haramdır. Bir ferakı sarhoş eden içkinin, bir avuç dolusu miktarı haramdır."* buyurdu.[230] Hadiste geçen *"fark veya farak"* bir hacim birimi olup, on altı rıtıl alır. Bazıları, "fark" başka bir ölçek olup, 120 rıtıl alır demiştir. Bu hadisin bütün ravileri, Buhârî-Müslim'de kendileriyle ihticac edilen ravilerdir. Ancak tabiûndan Merv kadısı Ebû Osman Ömer -veya Amr b. Sâlim-, makbuldür.[231] Nitekim

229. Bakara, 2/249.

230. Ebû Dâvûd, *Eşribe*, 5; Tirmizî, *Eşribe*, 3.

231. Makbul, kendisiyle amel edilmesi gereken haber çeşididir. Çünkü bu çeşit haberleri nakleden ravilerin doğrulukları sabit olmuş ve haberleri kabul sıfatını kazanmıştır. Bkz: Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 208. (Çev.)

Hâfız İbn Hacer, eseri *Takrîbu't-Tehzib*'de böyle söyler. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*' de bu ravinin sika olduğunu Ebû Dâvûd ve İbn Hibban'dan nakleder.

İmam Ahmed, İbn Mâce ve Dârekutnî'nin İbn Ömer'den rivayet ettikleri bir hadis şöyledir. *"Çoğu sarhoşluk verenin azı haramdır."*[232] Dârekutnî, bu hadisin sahih olduğunu söyler. Bu rivayetin benzerini Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce Câbir'den rivayet etmişlerdir. Tirmizî bu rivayetin hasen olduğunu söylemiştir. Hâfız İbn Hacer, ravilerinin sika olduklarını söyler. Hadisin isnadında Dâvûd b. Bekr b. Ebi'l-Furât vardır. *Takrîb*'de bu ravinin "sadûk" olduğu ifade edilir. Fakat Ebû Hatim er-Râzî, "Lâ be'se bih,[233] leyse bi'l-metîn"[234] değerlendirmesinde bulunmuştur. İbn Maîn'e bu ravinin durum sorulduğunda, "Sikadır." demiştir.

Nesâî ve Dârekutnî, Sa'd b. Ebî Vakkas kanalıyla Hz. Peygamber'den naklediyorlar: *"Çoğu sarhoş eden şeyin azını size yasaklıyorum."*[235] Başka bir rivayette, Hz. Peygamber'in çoğu sarhoşluk veren şeyin azını yasakladığı yer almaktadır. Bu hadisin ravilerinin ekserisi ile Buhârî ve Müslim "*Sahîhayn*"de ihticac etmişlerdir. Söz konusu ravilerin arasında Müslim'in *Sahîh*'inde ihticac ettiği ed- Dahhâk b. Osman vardır. Durumu değerlendirilmemiş tek ravi ise, Nesâî'nin şeyhi olan ve Musul'da oturan Muhammed b. Abdullah b. Ammar'dır. Hâfız İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*'de bu ravi için "Sika ve hafızdır." der. Bu hadis, sahihtir ve hiçbir yönden cerhe uğrayacak tarafı yoktur. el-Aynî'nin böylesi bir makamda sebepsiz şüphelerine itibar edilemez. Her sarhoşluk verici nesnenin azının ve çoğunun haram kılındığı birçok hadiste yer aldığı üzere sahihtir ve icma ile sabittir.

Hâfız en-Nesâî, Sa'd hadisini ve o manadaki başka rivayetleri aktardıktan sonra şöyle diyor: "Bu rivayet, sarhoşluk verici şeyin -ister az, ister çok içilsin- haramlığına delildir. Yoksa, 'Haram olan son kadehtir, ondan önceki bir farak dâhilindeki kadehler helâldir.' diyerek kendi kendilerini kandıranların dediği gibi değildir. İlim adamlarına göre sarhoşluk, içilen içkinin tümüyle

---

232. Tirmizî, *Eşribe*, 3; Ebû Dâvûd, *Eşribe*, 5.

233. Bir ravi hakkında "lâ be'se bih" denilirse bu söz, onun sika olduğuna delâlet eder. Ancak bir ravi hakkında kullanılan sika tabiri ile bu tabir arasında bir farkın bulunduğu muhakkaktır ve sika tabirinin daha üstün bir dereceye delâlet ettiğine şüphe yoktur. Bkz: Talat Koçyiğit, *Hadis Istalahları*, s. 203. (Çev.)

234. Leyse bi'l-metîn, metin değildir manasına tecrih için kullanılan tabirlerdendir. Ve leyse bi hüccetin tabiri ile aynı mertebededir. Leyse bi hüccetin ile tavsif edilen bir ravi, her ne kadar adalet yönünden sakıt ve metruk sayılmazsa da herhangi bir şeyle mecruh olduğu kabul edilir. Bu gibilerin hadisleri ancak itibar olmak üzere yazılabilir. Bkz: Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 204. (Çev.)

235. Nesâî, *Eşribe*, 25; Benzer lafızla, Tirmizî, *Eşribe*, 3.

meydana gelir; yoksa ilk kadehte ve onu takip eden ikinci kadehte değil de en son kadehte gerçekleşir, diye bir şey yoktur. Bilginlerin bu hususta ittifakı vardır." Nesâî demek istiyor ki sarhoşluk olayı, içilen içkinin tümüyle olur, yoksa neşvenin/keyifin başladığı ilk kadehten itibaren değil.

Sarhoşluk Verici Nesnenin Azının da Haramlığı

Bu hadislerden anlaşılıyor ki "Az miktardaki içkide haramlık illeti gerçekleşmiyor. Kıyasa göre hüküm, illetiyle birlikte bulunur. İllet varsa hüküm var, yoksa hüküm de yoktur. İllet bulunmayınca, hüküm vermek hikmete aykırı olur." şeklindeki bir görüş temelsizdir ve çürüktür. Bu görüşün çürüklüğü şuradan kaynaklanıyor: Bir kere nass varken kıyasa imkân yoktur. Şeriatta sabit olan fesadın önünü tıkama (seddu'z-zerâi') ilkesi, az miktarda bir içkinin ve kumarın yasak edilmesini gerekli kılmaktadır. Çünkü az miktar içki, onun çoğalmasına vesiledir. (Zeria') Herhalde dünyada bu konuda içki ve kumara benzeyen bir başka fesat kaynağı daha yoktur.

Bakara Sûresi'ndeki ayeti tefsir ederken az miktar içkinin, -kumar da böyledir- çoğu davet etme özelliğine ve bunlara bir kez başlayan insanın artık bir daha bırakamayacağına dair insan tabiatıyla ilgili ilmî yaklaşımı beyan etmiştik. Bunun için içki bağımlısı olan kimselerin pek azı tövbe eder. Çünkü onu tövbeye sevk eden dinî duygu veya zarar korkusu, -adına "ğavl" (veya alkol) denilen- içkinin zehrinin etkisine maruz kalır. Söz konusu zehir, insanın sinirine etki eder ve onu sürekli içmeye sevk eder. Bu öyle bir elemdir ki içmekle geçici olarak yatışır, sonra tekrar eskisi gibi veya daha şiddetli olarak geri gelir. İnançlar, elem veya lezzet verici duygular insan nefsinde çatışmaya başladı mı insanların ekserisinde bu duyguların ikincisi birinciye galip gelir. İnançlar, ancak bazı seçkin kimselerde ağır basar. Bunlar, güçlü bir din, köklü bir iman, hikmet ve güçlü bir azim sahibi kimselerdir. Az önce işaret ettiğimiz bu eleme tecrübe sahibi kimseler şiirlerinde işaret ederler. Ebû Nuvâs, bir beyitinde şöyle der:

وداوني بالتي كانت هي الداء

"Tedavi etti beni, bizzat hastalıkla"

Bir başka şair de şöyle der:

وكأس شربت على لذة　　وأخرى تداويت منها بها

"İçtim bir kadeh, duydum lezzeti,
Diğeriyle tedavi ettim birinci illeti"

Bizler, bu asırda medenî metot üzere eğitim görmüş herkesin ve ilmî dergi ve gazete neşredilen ülkelerdeki bütün insanların, içkinin vücuda, akla, mala ve toplumun adabına çok zararlı olduğuna inandıklarını görüyoruz. Bu inancın, -içlerinden bazı fertler hariç- içkiden tövbeye sebep olduğunu görmedik. İçkinin zararlarını en iyi bilen kimseler olarak doktorların bile çoğu kez içki içtiklerini ve buna bağımlı hale geldiklerini görüyoruz. Bundan dolayı azarlandıklarında, lisan-ı hâl veya lisan-ı makâl (sözle) ile bir hatibin azarladığı doktor gibi cevap veriyorlar. Bir doktoru ağır yemek yerken gören hatip onu paylamış. Çünkü daha önce de doktor, o hatibe ağır yememesini tavsiye ediyormuş. Paylanan doktor, o hatibe "İlim başka, uygulama başka..." demiş.[236] Ey hatip! Nasıl ki, sen minberde gıybetin ve insanların şereflerini dile dolamanın haramlığına dair uzun uzun hutbe irad edersin ve sonra da gece sohbetlerinin ekserisi insanları gıybet etmekle geçer, işte bir şeyi yasak eden doktor da aynen senin gibidir. Yasak eder ama ondan lezzet duyuyorsa kendisi ondan vazgeçmez.

Yüce Allah'ın ilâhî kanunu (sünnetullah), "Dinin tesir gücünün ilk ortaya çıktığı dönemde en zirvede ve en mükemmel noktasında olması" yönünde tecelli etmiştir. Nitekim Yüce Allah, bu gerçeğe *"Onlar daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar. Onların üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri katılaştı. Onlardan birçoğu yoldan çıkmış kimselerdir."*[237] ayetinde işaret eder. Bundan dolayı, Kur'ân'ın indirildiği asırda mü'minlerin çoğunluğu içkiyi bıraktı. Fakat içkiye bağımlı olanlar arasında bazı kimseler hâlâ bırakamadılar. Bunlar, sarhoşluk sonrası mahmurluğun elemlerine dayanamıyor ve sarhoşluğun verdiği neşeyle sinirlerin uyarılması ardından bir gevşeklik ve sükûn dönemine geçiyorlardı. Söz konusu sükûn ve gevşeme ise o uyarının yeniden yapılması isteğini doğuruyordu. İşte bu yüzden bazı içki bağımlıları, içkiyi bırakamayıp içiyor, yakalanınca da içki içme cezasına çarptırılıyor, hurma çubukları ve ayakkabılarla kendilerine vurularak bu cezaları infaz ediliyordu. Sonra, çarptırıldıkları bu içki içme haddi (cezası) veya tazirinden hoşnut olarak dönüyorlardı. Çünkü bu ceza, onları içkinin Yüce Allah nezdindeki dünyevî cezasından temizliyordu. Bundan sonra, artık içki uğruna katlandıkları eziyet ve aşağılamalara aldırmıyorlardı.

İşaret ettiğimiz bu içki bağımlılarından birisi de Ebû Mihcen es-Sekafî idi. Ebû Mihcen, Kadisiye savaşında yine içmişti. Zafer de Müslümanların

236. Bu söz, Türkçedeki, "Hocanın dediğini yap, gittiği yoldan gitme." tekerlemesini hatırlatmaktadır. (Çev.)

237. Hadid, 57/16

olmuştu. Sa'd b. Ebî Vakkas, ona içki içme cezasını uygulamadı. Ama sarhoş olduğu için kendisini tutukladı. Ebû Mihcen Allah'a tövbe etti. Bazı rivayetlere göre neden tövbe ettiğini şöyle açıkladı: İçki içerken bunun şer'î cezasının kendisini temizlediğini bilerek içiyordu. -Kendi zannına göre- ona ceza vermeyip kendisini kayırdıkları zaman, içki içmenin âhiretteki cezasından korkmuştu. Ancak Sa'd, onun cezasını -zannettiği gibi- kendisini kayırmak maksadıyla uygulamazlık etmemişti. Tam aksine cezası, -hadler (şer'î cezalar) savaş halinde iken ve bir de dâru'l-harpte bulunulduğu esnada uygulanmadığı için- infaz edilmemişti. Bu durumlarda tazir cezası ise içtihada bağlıdır. Bu mesele iyice incelendiğinde görülecektir ki sarhoşluğun cezası tazirdir. Sa'd'ın içtihadı, -Ebû Mihcen canını Allah yolunda feda ettikten ve o gün başına gelenler geldikten sonra- onun tazir cezasını terk etmek yönündeydi. Günahı, temizleyecek bundan daha güçlü bir başka şey de olamazdı. Bu asırda, iman gücü ve dininde azimet kuvveti açısından Ebû Mihcen'e benzeyen çok insan var mı acaba!?

İçkiyle İlgili Anlatımlardan Bazı Dersler

İbret verici olaylardan birisi şudur: İçki içmeyi dinen mubah gören, edep ve medeniyet açısından güzel kabul eden ve birçok çeşit içki imal ederek her yıl milyonlarca dinar kazanan Frenkler, içki ile mücadele ve onu yasaklamak için dernekler kurmuşlardır. Güç ve etki bakımından en güçlü cemiyet de Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunmaktadır. Frenkleşmiş Müslümanların, Frenkleri taklit örneklerinden en hayret verici olanı ise; bazı Frenk mukallitlerinin bu cemiyetlere girmeye meyletmeleri ve İslâm ülkelerinde onlara şube açmak istemeleridir. Oysa bu hususta Müslümanların onları taklide hiç de ihtiyaçları yoktur ve toplumlarının içinde taklit edilmeye en layık olan da İslâm ümmetidir.

İçki konusunda ibretlik bir başka durum da Arapların, içkinin faydaları arasında insana savaşta şevk ve gayret vermek ve savaşa atılmakta kişiye kuvvet vermek özelliğini saymalarıdır. Frenkler nezdinde, sarhoşluğun askerlerde savaşın gereklerini yerine getirme ve savaşın yüklerini taşımada zafiyet meydana getirdiği kabul edilmektedir. Bu yüzden bazı ülkeler, savaş boyunca ülkelerinde en çok revaçta olan ulusal içkiyi yasaklamayı kararlaştırmışlardır. Hâlbuki o ülkelerin içkiden en çok istifade ettikleri yön, mali yönüdür. Herhalde bütün ülkeler, bir süre sonra bu kararda ittifak edeceklerdir. Bütün bunlara rağmen Müslümanlıkla alâkaları İslâm topraklarında yaşayan biri olmaktan öteye geçmeyen bazı kimseler, İslâm'ın içkiyi haram

kılmasından dolayı kıvranıp durmaktadırlar. *"Afakta/evrenin ufuklarında ve enfüste/kendi nefislerinizde size ayetlerimizi göstereceğiz ki, onun (Kur'ân'ın) gerçek olduğu iyice belli olsun."*[238]

İki Ek Açıklama:

1) İçki, iki yolla elde edilir. Bir çeşidi mayalanarak elde edilirken, diğer çeşidi damıtılmak suretiyle yapılır. Zehri en güçlü ve en çok zararlı olan içki çeşidi, damıtılarak elde edilenidir. Bu çeşide, "alkollü içkiler" denilir. Bu, Hz. Ömer'in içkiye neden "hamr" denildiğini açıklarken "insanın aklını örttüğü için hamr denildiği" yolundaki açıklamasını tercih nedenlerimizden birisidir. Bu hususta söylenen ne varsa hepsini Bakara Sûresi'ndeki ayeti tefsir ederken beyan etmiştik. Bu görüşü ikinci tercih nedenimiz ise; bu sözün halis Arapların en fasihi olan bir imamın ağzından çıkmış olmasıdır. O görüşten başkasına gelince; halis Arapların ifadelerinden kelime türetenlerin istinbat ettikleri görüştür. Üçüncü tercih nedeni ise, bu görüşün sahih bir şekilde nakledilmiş olmasıdır. Çünkü bu görüş, -daha önce ifade edildiği üzere- Buhârî ve Müslim ile *Sünen* kitaplarında rivayet olunmaktadır.

Bazı bilginler, "hamr"ın, -suya bırakılarak ve damıtılarak değil de- sıkılarak elde edilen bir içki çeşidi olduğuna Yüce Allah'ın Hz. Yusuf'un hapishane arkadaşlarından birisinin sözünü aktarırken kullandığı ifadeyi delil olarak göstermişlerdir. Hz. Yusuf'la birlikte hapiste yatan genç ona *"Ben (rüyamda) şarap sıktığımı gördüm."*[239] demişti. Ancak bu hüküm temellendirmesi (istidlâl) zayıf ve saçma bir istidlâldir. Çünkü içkinin sıkılmış üzüm suyundan yapılmış olması, bir başka maddeden yapılmamasını gerektirmez. Ayetin ifadesinde böylesi bir münhasırlığa delâlet eden herhangi bir unsur yoktur. "Bu söz, bir yabancının rüyasında gördüğünü aktarmaktadır ve onun memleketinde bilinen içki yapma yolu budur." şeklinde açıklama yapmanın mümkün olması bir yana Arap dilinde böyle bir düşünce hüccet olmadığı gibi, gerek Arapların ve gerekse başkalarının içki yapma metotları açısından da herhangi bir hüccet değeri yoktur. O zaman böyle bir söz, şeriatta haydi haydi hüccet olamaz.

Bazı kimseler, daha sarhoşluk verici hale gelmeden veya geldikten sonra pişirilmiş olan şıraya "hamr" denilip denilmeyeceği noktasında tereddüt etmektedirler. Pişirilmiş şıradan birisi de "tılâ"dır ki "pekmez" dedikleri budur. Buna "müselles" de denilir. Müsellesin de, şıranın üçte biri kalınca-

238. Fussilet, 41/53.
239. Yûsuf, 12/36.

ya kadar kaynatılması şarttır. Bir diğer pişirilmiş şıra ise, "bâzık"tır. Bâzık, üzüm şırasının hafifçe kaynatılması ve ekşiyip şiddetlenene kadar bekletilmesi suretiyle yapılır. "Bâzık" ismi Arapça değil, yabancı bir isimdir. Bâzık'ı ilk kez yapan ve ona bu ismi veren Emevilerdir ve bu sarhoşluk verici bir içkidir. Zannediyorum ki bâzık, daha pişirilmeden sarhoşluk verici dereceye ulaşmış olmaktadır. Onun ateşte kaynatılması sarhoşluk verici olma özelliğini gidermez. Ya da pişirildikten sonra içine su katılır ve bal şerbetinin mayalandığı gibi mayalanmaya bırakılır. Pekmeze de aynı muameleyi yapıyorlardı. Eğer sarhoşluk verici olma özelliği pişirilme yönteminden geliyorsa o zaman bu üçüncü çeşit bir içki olur. Buhârî'nin *Sahîh*'inde rivayet edildiğine göre İbn Abbas'a bâzıkın hükmü sorulur. İbn Abbas, "Muhammed (s) bâzıkı geçti. Sarhoşluk veren her şey haramdır." der. Yani, itibar içkinin sarhoşluk verici olup olmadığınadır; yoksa ona verilen isme değildir. Üzüm şırası, kuru üzüm nebizi ve başka meyve suları helâldir. Mayalanıp da sarhoşluk verici hale geldiği zaman kesin olarak haram olur ve "nebiz", "asir/meyve suyu" değil, "hamr" adını alır. Bunların sarhoşluk verici hale geldiği anlaşılınca, azını da, çoğunu da içmek haram olur. Bundan önce ise haram olmaz.

Bir de şunu ekleyelim: Dil âlimlerinden içkiyi "Hamr, sarhoşluk verici hale gelmiş üzüm suyudur." şeklinde tarif edenler, ya genellikle kullanılan içki, bu içki çeşidi olduğu için ya da dilin tedvin asrında en önemli içki o olduğu için böyle demişlerdir. Ancak ne bu ve ne de başka içkileri başka isimlerle anmaları, sarhoşluk verici bütün içkileri "hamr" ismiyle isimlendirmelerine engel olmamıştır. Meselâ İbn Sîde, -ilgili yerinde işaret ettiğimiz üzere- *Kitabu'l-Ayn* müellifi Halil b. Ahmed'den bu husustaki isimlendirmeyi nakletmekte ve uzun uzun içkinin isimlerini özelliklerine göre beyan etmektedir. Sonra da meyve, tahıl ve bal gibi maddelerden yapılan nebizlere dair özel bir bölüm açmaktadır. İbn Sîde bu konuda aynen şöyle söylemektedir:

"Ebû Hanife lakaplı dil bilgini ed-Dîneverî der ki: 'Tahıllardan elde edilen içkilere gelecek olursak; bunlardan birisi "mizr"dir. Mizr, arpadan yapılır. Adına "cia'" denilen içki budur. Mısırdan da "sukurke ve sukurka" isimli içki yapılır. Bu kelime, Arapça olmayıp Arapçaya yabancı dilden geçmedir. Ebû Ubeyd ise, sukurkeye "gubeyrâ" ismini vermektedir.'" İbn Sîde daha sonra da şöyle der: "İbn Dureyd der ki: '"Bet", bir çeşit bal şarabıdır. Bunun bizzat içki olduğu daha önce geçmişti.'" İbn Sîde, bu ifadesiyle hamr bölümünde söylediği şu söze işaret etmektedir: "Ebû Ali, Sukkerî'den naklen der ki: '"Bit", içkidir. Yemen orijinli bir içkidir. Araplar, "Beta'nâ, bet'an" derler ki, manası "Hamernâ hamran" demektir. Bitâ' demek, hımâr/içkiler demektir.'"

Daha önce, "hamr" ile "nebîz" arasındaki farktan söz etmiştik. Şam diyarında oturanlar nebîze "nakû'" ismini vermektedirler. Oysa doğru olanı; "nakî'" denilmesidir. Sonra *el-Muhassas*'ta *el-Ayn* müellifinden naklen şöyle bir ifade gördüm: "Nakû' ve nakî', içine kuru üzüm ve başka şey basılan sıvıdır. Sonra o su süzülür ve içilir."

2) Kur'ân'ın nassıyla haram kılınan içkinin üzüm suyundan yapılan şarap olduğunu söyleyenler bu görüşlerine delil olarak, haramlığı kesin ve üzerinde icma olan içkinin bu olduğunu, şarap dışındaki içkilerin haramlığının zannî ve ihtilaflı olduğunu ileri sürmektedirler. Bu ifade, birçok fıkıh kitabında ve hadis şerhlerinde araştırma yapılmaksızın peşinen kabul edilmiş olarak zikredilmektedir. Bir kere bu görüşü ilk olarak ileri süren kimse, Kûfelilerden olup bu konuda hiçbir delili yoktur. Çünkü icmalarında hiçbir ihtilaf olmayan icma ehli bilginler, sahabelerdir. Sahabeler, kendi yanlarında bulunan, koruk hurma, hurma, buğday, arpa ve başka maddelerden yapılmış içkilerin haramlığı konusunda ihtilaf etmemişlerdir. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in minberinden, sahabe topluluğu ve büyük âlimleri huzurunda bir konuşma yapmış ve şöyle demiştir: "Ey insanlar! İçki içme haramlığı nazil olmuştur. İçki beş maddeden yapılmaktadır. Bunlar; üzüm, hurma, bal, buğday ve arpadır. Hamr demek, aklı örten şey demektir." Hz. Ömer, bu konuşmasında içkinin ellerinde bulunan bu beş maddeden yapıldığını açıkça ifade ettiği gibi, şeriatın maksadının bunlardan başka maddelerden yapılanları haram kılmak olduğunu ve gerçekten hamrın aklı örten yani aklı karıştırıp kavrama ve muhakeme gücünü bozan nesne olduğunu da ifade etmiştir. Hamr kökünde "örtme" manası olduğu için bu kökten türeme olarak *"ed-dâu'l-muhâmir/örten hastalık"* derler. *"Hâmerahû ğitâhu/ Onu örtüsü örttü."* diyen kimse, bu kökün aslî manasını kastetmiş demektir. Maksat birdir. Yukarıda Hz. Ömer'den nakledilen konuşma müttefekun aleyhtir. Sahabîlerden herhangi birinin Hz. Ömer'e tepki gösterdiği rivayet olunmamıştır. "Bu sözün Hz. Peygamber'e ulaşan merfû hadis gibi değeri vardır." diyen hadis bilgini, bu sözü bu sebeple söylemiştir. Çünkü bu söz, bir sahabînin kendi görüşüne göre söylediği bir söz değil, şer'î bir hükmün tefsiridir. Eğer birisi "Hz. Ömer, bu sözü Kur'ân'ı ve sünneti anlayışına göre söylemiş olabilir." derse, ona şöyle cevap veririz: "Eğer bu söz, dilde ve dinde imam olan bir kişinin Kur'ân ve sünnetten anladığı ise, sahabe topluluğu bu görüşünde ona katıldığına ve hiçbir kimsenin kendisine muhalif olduğu rivayet edilmediğine göre, şer'î bir nass için bundan daha sahih ve daha güçlü bir tefsir bulunabilir mi? Çünkü bunu mü'minlerin emîri, Peygamber'in

minberinden açıkça haykırıyor ve sahabeler topluluğu ile âlim sahabîler ona katılıyorlar. Acaba, sahabîlerden deliline dayalı olarak bu icmadan daha güçlü bir icma nakledilmiş midir? Bu açıklamadan ortaya çıkıyor ki sarhoşluk verici özelliği olan bütün içkiler 'hamr'dır ve bunların içki olduğu, Kitab, sünnet, sahabelerin deliline dayalı icmaı ve kıyasla sabittir. Eğer, 'Bu, ihtilaflı olan sükûtî icma çeşidindendir.' denilecek olursa, biz de 'O çeşitten değildir.' deriz. Çünkü sükûtî icma, bir müçtehidin bir görüş ileri sürmesi ve kendi muasırları müçtehitler arasında yayılan bu görüş hakkında onlardan kabul veya itiraz yönünde bir görüşün nakledilmemesi şeklinde meydana gelen icmadır. Oysa sahabîlerin cumhurunun Hz. Ömer'in görüşünü kabul etmeleri kavlî muvafakat hükmündedir. Bu görüşün minberden açıklanmış olması, nakledilmesi ve yayılması için uygun bir ortamı sağlar. Uzakta olan bilginler, bu görüşe muttali oldukları takdirde tıpkı yakındakiler gibi kendisine başvurabilirler. Sahabîlerden herhangi bir kimse bu hususta Hz. Ömer'e müracaat etseydi kendisi bu meseleyi -tıpkı mehirlerin sınırlanmasına itiraz eden kadın hadisesinde yaptığı gibi- yeniden minbere getirirdi. Bilindiği üzere Hz. Ömer, kadınların mehirlerini sınırlamayı emretmeyi istemiş, ancak kadının birisi kendisine itiraz etmişti. Hz. Ömer de bu meseleyi minbere getirmiş ve emrini geri almıştı. Öte yandan, sahabîlerin bütün sarhoşluk verici maddeleri terk etmek yönündeki amelî icmaları da bu görüşü desteklemektedir. Eğer böylesi bir durum icma olarak kabul edilmezse, kavlî icmanın vuku bulduğunu ispat etmek asla mümkün olmaz.

Kısacası içki hakkında ilk kez bu görüşü ileri süren kimsenin kendini destekleyecek hiçbir delili yoktur. Aksine O, delili medlûl, medlûlü de delil kılmaktadır. Çünkü muhalif olan sadece odur. O zaman 'İhtilaf var.' iddiası nasıl olur da, onun ihtilafına delil olabilir? Bu apaçık bir musaderedir.[240] Bunun, sahabîlerden gelen nakli duymayan kimseye arız olan bir şüphe olduğunu biz de kabul ediyoruz. Böyle bir kimse, nakil kendisine ulaşana kadar o hususta mazurdur. Ama nakil ne zaman kendisine ulaşırsa, hüccet sayesinde o şüphe zail olur.

İlk muhaliften sonra gelen ve onun muhalefetini duyan kimseye gelince; o kişinin şüphesi taklit ehli nezdinde daha güçlüdür. Bunlar, dinde hüccet ve basiret ehli kimseler değillerdir. Delile göre hüküm vermedikleri ve Yüce Allah'ın *'Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Rasûl'e götü-*

---

240. Musâdere: Bir kimsenin ortaya attığı bir iddiaya, yine o iddiayı delil olarak ileri sürmektir. "Âlem hâdistir. (Sonradan yaratılmadır.)" iddiasında bulunan bir kimsenin bu iddiasına yine bu iddiayı delil olarak göstermek, musâderedir. (Çev.)

rûn.'[241] ayetindeki hükmüne razı olmadıkları sürece bu insanlarla konuşmak boşunadır. Eğer Allah'ın hükmüne razı iseler, onlara sahabelerin Yüce Allah'ın sözünü nasıl anladıklarını ve hiçbir ihtilaf olmaksızın ona göre nasıl amel ettiklerini beyan ettik. Ve yine Hz. Peygamber'in *'Her sarhoşluk verici hamrdır.'* şeklindeki hadisini de aktardık. Hadiste geçen ve 'sarhoşluk verici şey' anlamına gelen 'muskir' kelimesi, cins ismidir."

İçki İçme Hakkında Hadislerde Yer Alan Ağır İfadeler

Buhârî, Müslim, -Tirmizî hariç- *Sünen* imamları, İbn Ömer'den rivayet ediyorlar. Hz. Peygamber, *"Kim, dünyada içki içer, sonra ondan tövbe etmezse, âhirette ondan mahrum kalır."*[242] buyurdu. Müslim'in rivayetinde ise; *"İçki, ona içirilmez."* şeklinde bir fazlalık vardır.

Bu hadisin manası, "Kim, dünyada içki içerse, cennete giremez ki orada bunu içsin." şeklindedir, demişlerdir. Bazıları ise, "Mü'min olarak ölse ve cennete girse bile onu içemez. Çünkü O, bir şeyden (içkiden dünyada) peşinen istifade etmek istedi, dolayısıyla âhirette bundan mahrum olmakla cezalandırıldı." demişlerdir. Bazıları ise bu hadisin manası; "Allah onu bağışlamadıkça âhirette mahrum kalır." şeklindedir demişlerdir. Birinci görüş, yani "Cennete giremez ki, orada bunu içsin." şeklindeki yorum, bir şartla doğru olabilir. O da şudur: İçki içen, eğer içki içmeyi helâl sayan birisiyse cennete giremez. Zira bu hareketiyle şeriatı reddetmiş ve ona boyun eğmemiş demektir. Müslim'in "Ona içki içirilmez" şeklindeki ifadesi, zaten bunun reddedilmesi gerektiğini açıkça göstermektedir.

Bu hadis, şu lafızla da rivayet edilmiştir: *"Her sarhoşluk verici şey hamr/ içkidir. Her sarhoşluk verici şey haramdır. Kim dünyada içki içerse ve tövbe etmeksizin içkiye devam ederek ölürse onu âhirette içemez."*[243] Hâfız el-Munzirî, bu rivayeti Buhârî-Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve Beyhakî'ye nispet etmiştir. el-Munzirî der ki: Hadisin rivayetlerinden birisinde lafzı şöyledir: Rasûlullah (s), *"Kim, dünyada içki içer ve tövbe etmezse, âhirette -cennete girse bile- onu içemez."* Bu rivayet de ayrıca yukarıdaki tevili reddetmektedir. Fakat el-Munzirî de başkaları gibi o tevili aktarmaktan geri durmamıştır.

İmam Ahmed, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî, Ebû Hüreyre'den rivayet ediyorlar: Rasûlullah (s) şöyle buyurdu: *"Zina eden mü'min zina ettiği sıra (tam ve kâmil bir) mü'min olduğu halde zina edemez.*

241. Nisâ, 4/59.
242. Müslim, *Eşribe*, 77.
243. Müslim, *Eşribe*, 73.

Hırsızlık yapan da çaldığı sıra (kâmil bir) mü'min olduğu halde hırsızlık yapamaz. İçki içen de içki içtiği zamanda (kâmil) bir mü'min olarak içemez."[244] Buhârî'nin rivayetinde, önce "içki içme", sonra "hırsızlık etme" ifadesi geçmektedir. Bazı muhaddisler, hadisteki ifadenin bu fiilleri helâl sayan kimseler için söz konusu olduğunu söylemişlerdir. Bazıları ise vurgulanmak istenen, imanın değil "kâmil iman"ın olmadığıdır, demiştir. Bazı hadisçiler ise, hadisin ifadesi şekil itibarıyla "haber/yüklem" ise de, anlam itibarıyla "nehiy/yasaklama"dır, demişlerdir. Bazı âlimlere göre bu fiilleri yaptığı esnada o kişiden iman ayrılır, daha sonra da kendisine döner, demişlerdir. Gazzâlî'nin, eseri *İhyâ*'da *Tövbe* bölümünde ifade ettiğine göre bu fiilleri işleyen kimse, onları işlerken iz'ânî imanla/boyun eğme imanıyla nitelenemez. Çünkü bu fiiller, haramdır ve Yüce Allah'ın hem gazabına ve hem de cezasına sebep olurlar. Çünkü bu iman, isyandan kaçınmayı gerektirir.

İmam Ahmed sahih bir isnadla, İbn Hibbân *Sahih*'inde ve Hâkim İbn Abbas'tan rivayet ediyorlar. Hâkim, hadisin isnadının sahih olduğunu söylemiştir. İbn Abbas şöyle rivayet ediyor: Ben, Rasûlullah'tan (s) duydum şöyle diyordu: *"Bana Cebrail geldi ve dedi ki: 'Ya Muhammed! Yüce Allah, içkiye, onu sıkana, sıktırana, içene, taşıtana, satana, satın alana, sunana ve kendisine sunulana lânet etmiştir.'"*[245] Ebû Dâvûd ve İbn Mâce, İbn Ömer'den bu manada bir hadis rivayet etmiştir. Bu rivayette "Cebrail" sözcüğü geçmemektedir. Tirmizî ve İbn Mâce ise, Enes'ten şöyle rivayet etmişlerdir: *"Rasûlullah (s) içki meselesinde on kişiye lanet etmiştir: Sıkana, sıktırana, içene, taşıyana, kendisine taşınana, sunana, satana, parasını yiyene, satın alana ve satın aldırana."*[246] Tirmizî, bu hadisin garib olduğunu söylemiştir.

Diğer Semavi Dinlerin İçkiye Yaklaşımı

İçki hakkında şöyle bir şüphe ortaya atılabilir:

"Allah'ın dini, hakikati, özü ve hikmeti açısından birdir. Allah'ın dinini tebliğ eden peygamberler arasında hiçbir ihtilaf yoktur. Bazı şeriatlar, sadece iki hususta birbirinden farklılık gösterir: 1) Zaman ve mekâna, halkların ve nesillerin durumlarına göre. 2) Yüce Allah'ın hikmetinin, beşerin bütün işlerinin tedricîlik (kademe kademe) ve terakki (yükselme) kanununa göre yürümesinin gerektirdiği hususlarda. Bu tedricîlik kanununa göre bir sonraki ümmetlerin bir öncekinden daha mükemmel olması gerekir. Bu kanuna

---

244. Müslim, *İman*, 100; (Zebîdî, *Tecrîdu's-Sarîh*. Türkçesi: Kâmil Miras, XII, 41. Hadis no: 1889)
245. Ahmmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 316.
246. İbn Mâce, *Eşribe*, 6.

göre Yüce Allah, Kur'ân'ı indirerek ve Hz. Muhammed'i (s) göndererek genelde din olgusunu mükemmel hale getirmiştir. Sen dedin ki içkinin kendi yapısında var olan zarar, onun kesin olarak haram kılınmasına ve az önce zikrettiğin ağır ifadelerin kullanılmasına sebep olmuştur. Bu durum, içkinin bütün peygamberlerin dilinde haram kılınmasını gerektirir. Oysa Ehl-i Kitab'dan naklolunan ifadeler, içkinin o peygamberlerin ümmetlerine haram olmadığı yolundadır. Peygamberlerin bizzat kendileri bile içki içerlerdi."

Bu cümleler, ayyaşların içkinin haramlığı hakkında ileri sürmüş oldukları şüphelerdir. Bazıları, bu düşünce tarzıyla -üzümden yapılan şarap hariç- sarhoşluk verici miktardan daha azını içmenin helâlliği sonucunu çıkarmışlardır. Bunlar, Kur'ân nassının sadece şarabın haramlığına münhasır olduğunu iddia ederler. Nitekim bu görüş, *el-İkdu'l-Ferîd* müellifi ve benzeri bazı ediplerden nakledilmiştir. Bu edipler, fasık ve hayâsızların haberlerini tedvin etmeye önem vermektedirler. Sen görüyorsun ki bu şüphe, bazı sahabîlerin daha önce işaret edilen şüphelerinden daha güçlüdür. Senin o şüphelere vermiş olduğun cevap, burada ileri sürülen şüpheleri savuşturamaz. Hatta iddia ettiklerine göre Hz. Peygamber, sarhoşluk verici nebîzden içmiş ancak içine biraz su katmıştır. Dolayısıyla sarhoş olmamıştır. Bütün bunlara senin cevabın nedir?

Ben bu mülahazalara iki yönden cevap verebilirim:

1) Ehl-i Kitab'dan yapılan nakil, bizim nezdimizde hüccet değildir ve zikrettikleri şeyler, Kitab ve sünnette sabit değildir. Müslümanlar arasında, -içkilerin içinde zararlı ve kötü olmak bakımından en hafifi olan üzüm suyundan yapılmış şarap hariç- bütün içkilerin sarhoşluk verici miktardan daha az kısmının içilmesinin helâl olduğunu iddia etmeye yeltenenler olduğuna... Hem de Kur'ân mütevatir olarak nakledildiği, sünnet ve sahabîlerin yaşantıları, -dinini ve tarihini nakilde başka hiçbir toplumda olmadığı kadar- sağlam ve düzgün bir biçimde muhafaza edildiği halde buna yeltenenler olduğuna göre... Ehl-i Kitab'ın böyle bir iddiayı ileri sürmesi ve bunu peygamberlerine nispet etmesi, uzak bir ihtimal olur mu? Kaldı ki onlar, peygamberlerinin günah işlemekten ma'sum (ismet sıfatı) olduklarını da söylemiyorlar.

2) Onların Eski ve Yeni Ahit'te içkinin helâlliğine ve sadece sarhoşluk verici olan miktar hakkında sıkı davranıldığına dair naklettikleri haberleri bir an için kabul etsek bile şöyle deriz:

a) İslâm'ın bu haramlık hükmü, dini İslâm diniyle tamamlama demektir. Peygamberler, sarhoşluğu kötüleyerek ve kınayarak buna hazırlık yapmışlardır. Ancak, -İslâm'ın daha ilk başta yaptığı gibi- az miktarda içmeyi yasak ederek içkiye giden yolu tıkamakta sıkı davranmamışlardır. Çünkü insanlar içkiye müptelâ idiler ve ondan yararlanmaktaydılar.

b) Yüce Allah dinini İslâm'la tamamladı; çünkü O biliyordu ki insanlık yeni bir merhaleye adım atacaktır ve bu merhalede içkinin zararları kat kat artacaktır. İnsanların maslahatları ve hayırları, mü'minlerin- ileride icat edilecek ve insanların vücutlarına ve ruhlarına çok zararlı olan içkilerin zararlarından korunmak için- edebî silahların en güçlüsüyle silahlanmalarına bağlıdır. Çünkü bu içkiler, o peygamberlerin asırlarında yoktu. İçkinin kınanmasına dair onların kitaplarında yer alan bazı ifadeler şöyledir:

"11) *İçki peşinden koşmak için sabahleyin erken kalkanların, geceleyin geç vakte kadar şarap onları kızdırıncaya kadar eğlenenlerin vay haline!*

12) *Ve ziyafetlerinde çenk ile santur, def ile zurna ve şarap var; fakat Rabbin yaptığına dikkat etmiyorlar ve onun ellerinin işine bakmıyorlar.*

13) *Kavmim bundan ötürü, bilgi eksikliğinden sürgüne götürüldü ve itibarlı adamları kıtlığa düştüler ve onların halkı susuzluktan kurudu.*

14) *Bundan dolayı ölüler diyarı boğazını genişletti ve ağzını ölçüsüz açtı.*"[247] Bununla, onların işledikleri günahlarla dünya ve âhiret azabına müstahak olduklarını işaret olunmaktadır.

Aynı bölümde daha sonra şöyle denilmektedir:

"1) *Efraim sarhoşlarının gurur tacına ve şarapla vurulmuş adamların, toprağı yağlı deresinin başında övündüğü güzelliğinin solan çiçeğine ne yazık!*

7) *Ve şunlar da şaraptan sendeliyorlar ve içkiden salınıyorlar; kâhinle peygamber içkiden sendeliyorlar, şarap düşkünüdürler, içkiden salınıyorlar; rüyette yanılıyorlar, hükümde sürçüyorlar.*"[248] Onların anlayışına göre bir peygambere vahiy gelmesi şart değildir.

Bu konuda Yeni Ahit'ten *Pavlus'un Efesoslulara Mektubu*'nda söyledikleri bize örnektir:

---

247. İşaya, Bâb: 5/11, 12, 13, 14.
248. İşâyâ, Bâb: 28/1-7.

"18) Ve şarapla sarhoş olmayın, onda edepsizlik vardır."[249] Pavlus'un ayyaşlarla birlikte bulunmayı yasaklaması[250] ve ayyaşların Allah'ın melekûtunu miras alamayacaklarına dair ifadesi[251] de ayrıca örnektir.

Hz. Peygamber İçki İçmemiştir

Hz. Peygamber, hayat hikâyesinde açıkça ifade edildiği üzere, ne câhiliye döneminde ve ne de İslâm döneminde içki içmemiştir. Fakat Hz. Peygamber, haram kılınmadan önce de sonra da nebîz içmiştir. Nebîzin sarhoşluk verici dereceye ulaşmış olduğundan kuşkulanırsa, -daha önce ifade edildiği üzere-ondan asla içmemiştir. Humeydî'nin Ebû Hüreyre'den rivayet ettiğine göre adamın birisi, Hz. Peygamber'e bir hayvan yükü içki hediye ediyordu. Adam bu içkiyi, içkinin haram kılındığı sene hediye etti. Peygamberimiz (s), *"O, haram kılındı."* dedi. Adam, "Onu satayım mı?" diye sordu. Hz. Peygamber, *"Onu içmeyi haram kılan, satmayı da haram kıldı."* buyurdu. Adam, "Bununla Yahudilere hediye edeyim mi?" diye sordu. Hz. Peygamber, *"Bunu içmeyi haram kılan, onunla ikram edilmesini de haram kıldı."* buyurdu. Adam, "O halde nasıl davranayım?" diye sordu. Hz. peygamber, *"Onu vadiye dök."* buyurdu. Bu hadis, Hz. Peygamber'in içki içtiğine delâlet etmez. Kaldı ki, hadis bu şekliyle sahih değildir. Fakat bu rivayetin, Müslim'in *Sahîh*'inde ve Nesâî'nin *Sünen*'inde İbn Abbas rivayetiyle aslı mevcuttur. Bu rivayet şöyledir: "Adamın biri Rasûlullah'a (s) bir hayvan yükü içki hediye etti. Rasûlullah, *'Yüce Allah'ın bunu haram kıldığını duymadın mı?'* dedi. Adam, 'Hayır.' dedi. Derken o Adam, birisinin kulağına bir şey fısıldadı. Rasûlullah adama, *'Ona ne fısıldadın?'* diye sordu. Adam, 'İçkiyi satmasını istedim.' dedi. Hz. Peygamber, *'Onu içmeyi haram kılan, satmasını da haram kıldı.'* dedi."[252] İbn Abbas diyor ki: "Adam, içki kırbasının ağzını açtı ve içindeki içkiyi döktü." Burada hayret uyandıran husus *el-Munteka* müellifinin yukarıdaki Ebû Hüreyre hadisini rivayet ederken, İbn Abbas'ın sahih olan hadisini zikretmemesidir. Şevkânî ise hadisin senedinden söz etmemektedir.

Müsned'de yer alan ve Rasûlullah'ın (s) Mekke'de -insanların Harem'de kendisinden içtikleri su kabından- nebîz içtiğine, önce onu kokladığına (tadına baktı diyenler de vardır) sonra yüzünü ekşitip, buna su katılmasını emrettiğine dair rivayete gelince; bu rivayet, -şayet sahih ise- Hz. Peygamber'in

249. Pavlus'un Efesoslulara Mektubu, Bâb: 5/18.

250. Pavlus'un Korintoslulara Mektubu, Bâb: 5/11

251. Pavlus'un Galatyalılara Mektubu, Bâb: 5/21; Pavlus'un Korintoslulara Mektubu, Bâb: 6/9, 10.

252. Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr,* VIII, 191.

içtiği nebizin sarhoşluk verici dereceye ulaşmış olduğunu göstermediği gibi, ondan içtiğini de göstermez. Ve nebiz düşkünü bazı kimselerin iddia ettikleri gibi, her sarhoşluk verici şeyin haramlığını neshettiği de söylenemez. Çünkü durum, onların söyledikleri gibi olseydı, rivayet onların sarhoşluk verici şeyleri içmekte ve Harem'de hacılara açıktan açığa içirmekte ısrarlı olduklarını gösterirdi. Bu ise, hiçbir kimsenin söylemediği bir iddiadır. Aksine bu görüş, müttefekun aleyh rivayetlerle ve Mâide Sûresi'ndeki ayetin nâzil olmasından sonra bütün sarhoşluk verici içkileri bıraktıklarını ifade eden mütevatir rivayetlerle de çelişmektedir. Bunu, Rasûlullah'ın Abdulkays heyetine söylediği şu söz de açıklamaktadır: Hz. Peygamber, onların deri kırbalarda nebîz yapmalarına izin vermiş ve şöyle demişti: *"Eğer nebîz keskinleşirse su katarak keskinlğini kırın. Eğer bunu yapamazsanız, dökün."*[253] İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre onlar Hz. Peygamber'e, nebîzleri deri kırbalarda keskin hale gelirse ne yapacaklarını sordular. Hz. Peygamber, *"Üzerine su dökün."* buyurdu. Ona yine sordular. Hz. Peygamber, üç veya dördüncü seferde, *"Onu dökün."* buyurdu. Bu hadisi Ebû Dâvûd rivayet etmiştir.[254] Bu rivayet, bize Hz. Peygamber'in hacılara kırbalarında bulunan nebîzi su ile kırmaları emrini vermesinin sebebini açıklamaktadır. Çünkü Peygamberimiz, o nebîzi koklamış, bunun sonuncunda bozulmaya başladığını ve içki haline gelmesinin yaklaştığını anlamıştı. Hz. Peygamber'in sarhoşluk verici hale gelmiş nebîzden içtiği haberi sahih olmadığı gibi, Dârekutnî'nin ve İbn Ebî Şeybe'nin şu rivayetleri de sahih değildir. Bu rivayete göre adamın birisi, Hz. Ömer'in kırbasından içer ve sarhoş olur. Hz. Ömer de ona sapa cezası uygular ve "Sana sarhoş olduğun için sopa cezası verdik." der. Yani; sadece içtiğin için değil, sarhoş olduğun için bu cezayı uyguladık, der.

Bazı Hıristiyanlar şöyle der: "Hz. Peygamber, rahip Buheyrâ ve bazı sahabîleriyle birlikte içki içti. Sahabîlerden sarhoş olanlar, râhibi Peygamber'in kılıcıyla katletti. Peygamber'in içkiyi haram kılmasının sebebi buydu." Bu söz, kesinlikle aslı esası olmayan uydurma bir sözdür. Ve ne sahih, ne zayıf ve ne de mevzû bir kanaldan rivayet edilmiştir. Bir kere rahip Buheyrâ Hicaz'a hiç gelmemiştir. Rivayet edilen; Buheyrâ'nın Hz. Peygamber'i amcası Ebû Talip ve bazı Mekkeli tüccarlarla birlikte sadece Şam'da Busrâ köyünde gördüğüdür. Buheyrâ, Hz. Peygamber'in durumunu inceleyince, Hz. İsa ve diğer peygamberlerin geleceğini müjdeledikleri peygamberin bu olacağını anladı. Ve amcasına, ona iyi bakmasını ve Yahudilerin ona hile ve tuzak kur-

253. Ebû Dâvûd, *Eşribe*, 7.
254. Ebû Dâvûd, *Eşribe*, 7.

maması için dikkatli olmasını tavsiye etti. O zamanlar Hz. Peygamber'in yaşı on iki idi. Buheyrâ'nın Hz. Peygamber'in peygamber olduğu zamana kadar yaşadığı sabit değildir. Sonra, Medine ve çevresinin avını haram kıldığı gibi içkiyi haram kılan Hz. Peygamber değildir. Aksine, -daha önce ifade edildiği üzere- içki, vahiyle tedrici bir şekilde haram kılınmıştı.

İçki/Alkolle Tedavi Olmak

Bilginler, içkiyle, pis şeylerle ve zehirle tedavi olmanın caiz olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. İhtilaf, Tarık b. Süveyd el-Ca'fî'nin içki hakkında ileride gelecek hadisiyle Ebû Hüreyre hadisinden kaynaklanmaktadır. Bu rivayete göre Rasûlullah (s) *"Pis olan devayı yasakladı."*[255] Bu hadisi, İmam Ahmed, Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce rivayet etmişlerdir. Ebu'd-Derdâ'nın merfû olarak rivayet ettiği bir hadis ise şöyledir: *"Yüce Allah, derdi de devayı da indirmiştir. Her hastalık için bir deva indirmiştir. O halde tedavi olunuz, haramla tedavi olmayınız."*[256] Bu hadisi Ebû Dâvûd, İsmail b. Ayyâş tarikıyla rivayet etmiştir. İsmail, Şamlılar nezdinde sika bir ravidir. Hicazlılar nezdinde ise zayıftır. Buhârî ve Müslim'de Rasûlullah'ın, Ureynelilere develerin idrarını içerek tedavi olmaları için izin vermiştir.[257] Bazı bilginler ise, necis şeylerle tedavi olmanın mutlak olarak caiz olmadığını söylemişlerdir. Başka bazı âlimler ise, -haramın yerine geçecek helâl bir ilaç olmaması şartıyla- haramlıkla tedavi caizdir, demişlerdir. Üstadımız Muhammed Abduh şöyle derdi: İçkiyle tedavi olmada, tedavi olan kimsenin gayesinin içkiden lezzet almak ve neşelenmek olmaması şarttır. Bir diğer şart ise doktorun izin verdiği dozu aşmamaktır. *el-Menâr* dergisinin 17.nci sayısının *"Fetvâlar"* kısmında aşağıdaki soru ve cevabı yer almaktadır:

(Soru): Bir hastanın bir doktorun tavsiyesine dayanarak faydası olacağı zanniyle *"O, din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yüklemedi."*[258] ayet-i kerîmesini delil kabul ederek içkiyle tadavi olması helâl midir?

(Cevap): Faydası olacağı zannıyla içkiyle tedavi olmak başka, darda kalarak onu içme başkadır. Darda kalma, bazı durumlarda bazı insanların başına gelecek bir durumdur. Darda kalmak, haram olan yiyecekleri ve içecekleri mubah kılar. Bu mubahlık hem, *"Oysa Allah, çaresiz yemek zorunda*

255. İbn Mâce, *Tıb*, 11.; Ebû Dâvûd, *Tıb*, 11; Tirmizî, *Tıb*, 9.
256. Ebû Dâvûd, *Tıb*, 11.
257. Buhârî, *Tıb*, 6.
258. Hac, 22/78

kaldığınız dışında, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır."[259] ayetiyle ve hem de dinde meşakkat ve zorluğun olmadığını ifade eden naslarla ve başka delâlet yollarıyla anlaşılmaktadır. Fıkıh bilginleri, darda kalıp içki içmenin mubah olmasına; boğazına bir lokma dikilip boğulmak üzere olan ve içkiden başka da onu aşağıya indirecek bir sıvı bulamayan bir kimseyi örnek olarak verirler. Soğuktan ölmek üzere olan ve soğuktan ölmesini bir yudum veya bir kadeh içkiden başka savuşturacak çaresi olmayan kimse de böyledir. Yine neredeyse ölmesine yol açacak derecede kalbinde bir sancı krizine tutulan kimse de böyledir ve hatta içki kullanmaya bunlardan daha önceliklidir. Çünkü ya kendisi bilmektedir veya bir doktor kendisine haber vermiştir ki maruz olduğu tehlikeli durumu, Frenklerin "konyak" dedikleri sert içki türünden belli bir miktarda içki ancak giderir. Biz, doktorlardan bazı durumlarda bazı kalp hastalıkları türlerinin tedavisinde ve tehlikenin savuşturulmasında içkinin alternatifsiz bir ilaç olduğunu ve bunun tecrübeyle sabit olduğunu duymaktayız. Böylesi bir tedavi, neredeyse içki içmek kavramına dâhil olmaz. Çünkü içkiden sadece küçük bir damla alınmaktadır ve bu miktar da sarhoşluk verici değildir. Birçok insandan duyduğumuz üzere, mideyi veya kanı takviye etmek vb. gayelerle -isterse bir doktordan duymakla olsun- içkinin faydası olduğu zannıyla yapılan mutad tedaviye gelince; işte insanların İslâm öncesi yaptıkları ve Hz. Peygamber'in yasak ettiği tedavi şekli buydu. Soruyu soran kişinin işaret ettiği *"O deva değil, fakat hastalıktır."*[260] hadisini, İmam Ahmed, Müslim, Ebû Dâvûd ve Tirmizî rivayet etmişlerdir. Hz. Peygamber'in böyle söylemesinin sebebine gelince; Tarık b. Süveyd el-Ca'fî Hz. Peygamber'e içkinin hükmünü sordu. Kendisi içki imal ediyordu. Peygamberimiz (s) onun içki imal etmesini yasakladı. Bunun üzerine Tarık, "Ben onu deva için imal ediyorum." dedi. Peygamberimiz de yukarıdaki ifadeyi kullandı. Hz. Peygamber'in, *"Fakat o, hastalıktır."* şeklindeki tespiti gerçektir ve tıp otoritelerinin üzerinde fikir birliği ettikleri husustur. Çünkü içkinin içindeki sarhoşluk veren madde zehir olup, birçok hastalığa yol açmaktadır. Her yıl, bu zehirden binlerce insan hayatını kaybetmektedir. Zehir, bazen ilaçların terkibi içine girebilir. Fakat içki içen kimselerin sinir sistemlerine -tedavi maksadıyla içmiş olsalar bile- çok geçmeden içkinin zehiri etki etmeye başlar. Ve içki, sırf tedavi olmak maksadıyla değil, bizatihi içki olarak onu içen kişi tarafından aranmaya başlar. Böylece içki içen kimseler, onun zehirinden zarar görmeye başlarlar. Müslüman, herhangi bir doktorun içkiyle tedavi olma emriyle kendini asla kandırmasın. Zira doktor-

---

259. En'âm, 6/119.

260. Müslim, *Eşribe*, 12.

lar, genellikle bunu yapmakta ve içkiyle tedavi olmayı tavsiye etmektedirler. Muvaffakiyet Allah'tandır.

Yukarıda sorulan soruya verdiğimiz cevap işte budur. Bu cevabımızı, şer'î kaideler ve kıyas yardımıyla biraz daha açıklayalım: Sarhoşluk verici miktarda içki, bizatihi haramdır. Bir başka ifadeyle; -Bakara Sûresi'ndeki ayeti tefsir ederken çeşitlerini beyan ettiğimiz üzere-, içinde bulunan zarar ve mefsedet dolayısıyla haramdır. Sarhoşluk verici miktardan daha aşağısını içmek ise, -bu ayetlerin tefsirinde beyan ettiğimiz üzere- seddu'z-zerâî kuralına göre haramdır. Kaide şudur: Haram lizatihî olan bir nesne, zaruret karşısında mubahtır. Darda kalınıp yenilmek veya içilmek zorunda kalınan şey, isterse leş ve domuz eti olsun, farketmez. Az önce fetvamızda geçtiği üzere, içki içmek de böyledir. (Zina gibi fiillerin bunlara benzemediği gayet açıktır.) Bilginler bu kaideyi, "Zaruretler, yasakları mubah kılar." şeklinde ifade ediyorlar. İçkiyle tedavi, güvenilir doktorların ifadeleriyle zorunlu hale gelmişse, bu durumda "Zaruretler, kendi miktarlarınca takdir olunur." kaidesine göre hareket etmek gerekir. Buna göre, doktorun tavsiye ettiği dozun üzerine çıkmak caiz olmaz. Hatta doktor, bunun ilaca kaç damla katılacağını belirlemişse, ondan bir damla daha fazla katmak imkânsız olur. Seddu'z-zerâî kaidesine göre haram olana gelince; bunlar hacet varsa mubah olur. Bir doktorun tedavi maksadıyla erkek ve kadın hastalarının avret yerlerine bakması buna örnektir. Buna göre içkiyle tedavi, mutlak olarak caizdir veya yerine alternatif ilaç olmadığında caizdir. Bazıları, içkiyle tedavi olmanın Ureynelilerin develerin idrarlarıyla tedavi olmaları[261] kabilinden olduğunu söylemiştir. Çünkü içki ve idrarda yasaklık, -Şafiîler gibi bazı fıkıh bilginleri nezdinde- her ikisinin de necis olmasına dayanmaktadır. Tarık b. Süveyd hadisinin zahirîne göre, içkinin ilaç olması mümkün değildir ki kaideden istisna olsun. Nassın olduğu yerde kıyas yapılamaz. Bu söylediğimiz, tedavinin -darda kalma durumu olmaksızın- direkt olarak içkiyle yapılması durumudur. Bir de içkinin bir damla halinde belli bir ilaca katılması durumu vardır. Eğer içki molekülleri o ilaçta gözle görülmüyor ve terkip olarak daha az olup, sorhuşluk verici miktarda değilse, bu kapsama girmez. Bu miktar bir içki, bir kumaştaki az miktardaki ipek hükmündedir.

Alkole Sürükleyen Muhtemel Sosyo-Psikolojik Faktörler

Tecrübe ve Frenklerin yaptıkları istatistikle sabittir ki, içkiye müptela olanların ekserisi, içki içmeye eş, dost ve aile çevresinden bazı kimselerin

261. Buhârî, *Tıb*, 6.

teşvikleriyle başlamışlardır. Yapılan araştırmalar gösteriyor ki içki içenler, ilk başlarda tadı iğrenç olduğu için onu iğrenerek içmektedirler. Ve bunların ekserisi de kötü ve zararlı bir işe koyuldukları inancıyla içmektedirler. Fakat insandaki taklit duygusu ve bazılarının eş ve dostların olumsuz isteklerine karşı gelmede gösterdikleri irade zaafı, şeytana uyma yolunu hazırlayan unsurlar olmaktadır.

İçkinin zararını bilen kimseler, öncelikle taklit, sonra eş ve dosta kibar davranma ve en sonunda da içkinin verdiği gaflete itaat etmeyi vücut ve akıl sağlığına tercih etmektedirler. Onları bu tercihe sürükleyen kuruntunun sesi, kendilerine içkinin sebep olduğu kesin zararın aşırı içmeden ve kendini ayyaşlığa kaptırmadan kaynaklandığını ve az miktar içkinin ya faydalı veya zararsız olduğunu söylemektedir. Bunların zannına göre içkinin verdiği neşenin lezzeti, kederleri unutma ve eşe-dosta kibar davranma, zarar var kuruntusuyla terk edilemez. Kaldı ki o zarardan filanca ve filanca kurtulmuştur diye kendilerini kandırmaktadırlar. Bunlar, kendilerinden önce bu beleya kapılmış, ayyaş olup sağlıklarını, iffetlerini, evlerini ve servetlerini kaybetmiş kimselere, "Siz, bu içkiye başladığınız gün, çok içmek ve alkolik olmak gibi bir niyetiniz var mıydı?" diye sorsalardı, bu soruyu yönelttikleri kimselerin hepsi veya ekserisi "Hayır, hayır. Bizim niyetimiz, sadece az bir miktar içmekti. Az miktar içkinin, bizi daha çok içmeye zorlayacağını, bizi daha sonra bu belâlı illete sürükleyeceğini ve bundan çıkış kapısı bulamayacak hale geleceğimizi bilmiyorduk." derlerdi. Buradan anlaşılıyor ki bazı kültürlü kimselerle doktorların içki içmelerinin sebebini açıklarken, "Bilmek ayrı, yapmak ayrı." şeklindeki zikrettiğimiz bahaneleri, hoşgörü ve zahire yapışmaya dayalıdır. İlim, gereğince amel etmeyi gerektirir. Yeter ki, ilmin gösterdiğinden daha ağır basan bir ihtimal onun karşısına dikilmesin.

İçkinin haramlığına iman edenlere gelince; bunların bir değil, birçok şüpheleri vardır. Bunların içinden bazıları, "Bizatihi haram olan içki, üzüm suyundan yapılan şaraptır. Şarap dışındaki sarhoşluk verici içki çeşitlerinin ise, sadece bilfiil sarhoşluk verici miktarı haramdır ya da sarhoşluk neşesini başlatan en son kadeh haramdır." diyenlerin görüşlerine takılanlar vardır. Bu görüşte olanlar, her sarhoşluk verici nesnenin haram olduğunu açıkça ifade eden sahih hadisleri, "Hadiste geçen 'muskir/sarhoşluk veren' kelimesi, cümlede olmayan bir kelimenin sıfatıdır. Maksat, içkinin bilfiil sarhoş edecek miktarı haramdır." diyerek tevil etmişlerdir. Bu görüşe nasıl cevap verileceğini daha önce açıklamıştık. Ve yine beyan ettik ki bu hadislerde geçen "muskir" kelimesi, cins ismi olup sarhoşluk verici bütün içkileri kapsar. Onun için bu

kelime sahih hadiste "kul/her" kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır. Nitekim -daha önce geçtiği üzere- *Sahîh*'te "muskir/sarhoşluk verici nesne" kelimesi, "kul/her" kelimesiyle birlikte geçmektedir. *"Her sarhoşluk verici nesne hamrdır. Ve her sarhoşluk verici nesne haramdır."*[262] hadisi buna örnektir. Bu hadisin manasının, "Bilfiil sarhoşluk verici miktara hamr denilir." şeklinde olması mümkün değildir. Arap dilinden zerre kadar nasibi olan bir kimse için bu husus gayet açıktır. Zaten mananın böyle olduğu aklen de bellidir. Aksi takdirde çelişki meydana gelir. Çünkü (A) şahsı için sarhoşluk verici miktar, (B) şahsı için böyle olmayabilir. Bazı kimseler, hâlâ, zayıf ve mevzû nakillere varıncaya kadar bir takım haberler aramaktadırlar. Maksatları, bu haberlerle az miktar içkinin haram olmadığını delillendirmeye çalışmaktır. -Aranan haberlerin sahih olması halinde- yaşanan olaylar bunu desteklemeyecektir. Bunlar aradıkları haberi bulabilseler onu -Kur'ân, müttefekun aleyh hadisler, selef ve halef olmak üzere bu dine mensup kimselerin uygulamalarına- tercih edeceklerdir. Bu kimselerin ve -"Her sarhoşluk verici nesnenin haramlığının neshedildiğini" iddia edenler gibi- benzerlerinin dayandıkları şüphe ve iddiaları daha önce çürütmüştük. Tahâvî'nin, Haccâc b. Ertaa kanalıyla İbn Mes'ud'dan *"Her sarhoşluk verici şey haramdır."* hadisi hakkında "Haram olan, sarhoşluğu başlatan en son kadehtir." dediğini biz de kabul ediyoruz. Ancak bu Haccac, zayıf ve müdellistir.[263] Onun bu iddiası dil açısından geçersizdir. İbn Mes'ud gibi birisi böyle bir söz söylemez.

Bizim bütün istediğimiz, sarhoş olmanın büyük günahlardan olduğuna inandıkları halde sarhoş olmak için herhangi bir içki çeşidini içmeye kalkışanların ileri sürdükleri bahanelere işaret etmektir. Hem kendilerini ve hem de insanları kandıran bu kimseler geçmişte kalmışlardır. Bunlar, kuru üzüm, hurma vb. nakî'ini [264] önce çoğu, sonra azı sarhoş edici dereceye gelinceye kadar bekletirler, sonra da "Helâldir." kuruntusuyla içerlerdi. Sarhoş olduklarında da bu durumu, farkına varamadan çok içmelerine veya sakilerin kendilerine zulmetmelerine bağlarlardı. Kendileri de, ısrarla sarhoş olmayı istemediklerini ifade ederlerdi. İlk asırlarda lüks içinde yaşayan bazı kimseler aynen böyle yaparlardı. Hatta bazı Abbasî halifelerinin ve bazı ilim ve din adamlarının böyle söyledikleri rivayet olunmaktadır.[265]

---

262. Müslim, *Eşribe*, 74.

263. Tedlis, ravinin şeyhinden işittiği ve işitmediği hadisleri birbirinden ayırt etmeksizin rivayet etmesidir ki, işitmediği hadisleri de işitmiş olduğu vehmini uyandırdığı için, ayıbını ve kusurunu gizlemiş olur. Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 432. (Çev.)

264. Nakî': Suya tadı çıkıncaya kadar bekletilen üzüm, hurma vb. şerbetine deniyor. (Çev.)

265. Bazı tarihçi ve edipler bu hususta ileri gitmişler ve böylesi sözleri Harun er-Reşîd,

İçkinin dünyadaki zararına inanan ama buna rağmen içkiye başlayan kimselerle, onun âhiretteki zararına inanan fakat buna rağmen ona başlayan kimselerin durumlarını inceleyen uzmanlar, bu iki grubun arasında benzerlik görmektedirler. Şöyle ki; bu iki grubun ikisi de ilk başta kayda değer bir zarara yol açmayacak kadar az bir miktar içki içmekle sınırlı kalmaya niyet etmektedirler. Üzüm suyundan yapılmış olan şarap dışındaki içkilerin azı ile çoğu bir değildir görüşünde olanları taklit edenlerin az miktar içkide kalıp haddi aşmayacaklarına olan güvenleri daha da fazladır. Nasslara tabi olan ve çoğu sarhoşluk verici şeyleri azının da haram olduğunu söyleyen cumhura katılanların içinde fıkıhla meşgul olanlar olduğu gibi, böyle olmayanlar da vardır. Fıkıhla meşgul olanlar, öncelikle haramlığın illeti ve hikmetini açıklamaya başlamaktadırlar. Biz, bunların öne sürdükleri şüpheleri daha önce çürütmüştük. Fıkıhçı olmayanlar ise, içkiye alışıp alkolik olmadan önceki içtikleri içki için Yüce Allah'ın affına güvenmektedirler. Hem onların ve hem de fıkıhla meşgul olanların, içkiye iyice müptela olduktan sonra O'nun affına güvendikleri gibi... Bunu, içkinin azının insanı çok içmeye sürüklediğini hem bizzat deneyerek ve hem de başkalarının deneyleriyle öğrendiklerinde ve kendi nefislerinin içkinin kötülüklerine ve şerlerine adamakıllı battığını gördüklerinde yapmaktadırlar.

Dine bağlı kimselerden içki içenlerin son olarak zikredilen güvençleri, diğer günahları işleyen kimselerin ekserisinin de güvendikleri noktadır. Adına güven denilen bu olgu, Yüce Allah'ın lütfü ve affına aldanmaktan ibarettir. Söz konusu aldanış; ya bazı salih amellere -ve özellikle de adına "mükeffirât" denilen günahların silinmesine sebep olan amellere- veya şefaatlere güvenle birlikte olur ya da böyle bir ekleme olmadan sırf kuru güven şeklinde olur. Günahlara kefaret olan amellerin içinde sünnetten dayanağı olanlar olduğu gibi, olmayanlar da vardır. Sünnetten dayanağı olan amellerin günahlara kefaret olması için, işlenen günahın küçük günah olması veya yanında tövbenin de bulunması şart görülmüştür. Biz, bu insanların cehaletlerini ve aldanışlarını Nisâ Sûresi'ndeki ilgili ayetleri tefsir ederken ele alıp dayanaklarını çürütmüştük. (Bunun için Nisâ Sûresi 17 ve 31. ayetlerin tefsirine bakmak gerekir. Yüce Allah, 17. ayette şöyle buyurmaktaydı: *"Allah'ın kabul edeceği tövbe ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tövbe edenlerin tövbesidir."* 31. ayette ise şöyle buyrulmaktadır: *"Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan*

Me'mun ve Kadı Yahya b. Eksem gibi kimselere nispet etmişlerdir. Bunların iddialarını tahkik ehli bir bilgin olan İbn Haldun çürütmüştür. Bu görüşüne delil olarak, cerh ve tadil bilginlerinin Yahya'nın güvenilir bir kimse olduğu yolundaki sözleriyle, Harun er-Reşîd'in de din ve takva üzere yaşantısıyla delil getirmiştir.

kaçınırsanız küçük günahlarınızı örteriz." Bu cehalet ve bu aldanış, işaret ettiğimiz kimselerin gönüllerinde fasık şairlerin geçmişte söyledikleri ve hâlâ da söylemeye devam ettikleri şiirlerle kök salmaktadır. Sarhoşluğu ve günahlarıyla meşhur şair Ebû Nuvâs, bunlardan sadece birisidir. Ebû Nuvâs (ö. 195/810) bir şiirinde şöyle diyor:

تكثّر ما استطعت من المعاصي   فإنك واجد ربا غفورا
تعض ندامة كفيك مما   تركت مخافة النار السرورا

"İşleyebildiğin kadar işle, sen günahı!
Çünkü bulacaksın Rabbini çok bağışlayıcı.
Pişmanlıkla ısır iki elini! Çünkü sen,
Cehennem korkusuyla terk ettin ferahı."

Ebû Nuvâs, yazdığı bir kasidede Hıristiyan bir oğlanla sapık ilişkiye girmek için içkiden nasıl yardım aldığından ve o çocuğun elinden kaçarak bir manastıra sığınıp orada ruhban hayatı yaşadığından söz eder. Bu kasidesindeki bir beyti şöyledir:

ورجوت عفو الله معتمداً على   خير الأنام محمد المبعوث

"Umdum affını Allah'ın, güvenerek Nebi'sine,
Mahlûkların en hayırlısı Muhammed Peygamber'e"

Bu günahkârların hezeyanları şayet doğru olseydı din, bütünüyle boş ve abes olur ve -hâşâ- dine hiç ihtiyaç kalmazdı.

Hz. Peygamber'in İçki İçmediği Konusuyla İlgili Bir Düzeltme[266]

Ebû Hüreyre rivayetiyle el-Humeydî'ye, İbn Abbas rivayetiyle Müslim ve Nesâî'ye isnat edilen ve Hz. Peygamber'e içki hediye edildiğini belirten hadisi İmam Ahmed ve Begavî, Abdullah b. Lehîa ve Süleyman b. Abdirrahman

266. İçkinin haram kılınması konusunda ayetlerin tefsirini yaparken meydana gelen, ilaveler ve ele alınan konuların dağınıklığı şundan kaynaklanmaktadır: Biz, bu ayetle ilgili ilk başta yazdıklarımızı yazıp bunlar basıldıktan sonra, sarhoşluk verici maddeler arasında hüküm itibarıyla fark görenlerin ortaya attıkları bazı şüpheleri hatırladık. Ve bu görüşlerin çürüklüğünü kaleme aldığımız cevabın yazılması ardından basılan kısımda beyan ettik. Daha sonra bazı ilim ehli kimseler, bize nebîz hakkında varit olan bazı hadisleri sordular. Bu sorunun sorulması, bizi bu konuda daha fazla açıklama ve beyanda bulunmamız için uyarıcı oldu. Burada şu hususu da ekleyelim: Biz daima tefsiri sıkışık bir vakitte yazıyor, yazdıklarımızı, yeniden okuma ve gözden geçirme fırsatı bulamadan hemen matbaaya veriyoruz. Sonra onları, ancak matbaada birikmiş olanları tashih ederken görebiliyoruz. Matbaada yazılar birikince, o konuya dair yazılacak olanlar bitmese bile basılıyor. Bundan önceki fasikül, hepsini düzeltme imkânı bulamadan basılmıştı.

kanalıyla Nâfi' İbn Keysân es-Sekafî'den ve o da babası Keysân'dan rivayet etmiştir. Bu rivayete göre Nâfi'in babası Keysân, içki ticareti yapıyordu. Bir keresinde Şam'dan gelmişti. Hz. Peygamber'e, "Yâ Rasûlullah! Sana kaliteli bir içki getirdim." dedi. (İbn Hacer'in *el-İsâbe*'sinde, bu ifade; "Sana getirdim." yerine sadece "Getirdim." şeklindedir.) Hz. Peygamber, *"Ey Keysân! O senden sonra haram kılındı."* dedi. Keysân, "Onu satabilir miyim?" diye sorunca, Hz. Peygamber, *"O haram kılındı. Parası da haram kılındı."* dedi. Râvîlerden İbn Lehîa ve Süleyman'ın sika olduğunu söyleyenler olduğu gibi zayıf olduğunu ileri sürenler de vardır.[267]

İmam Ahmed ve Ebû Ya'lâ Temîm ed-Dârî'den rivayet ediyorlar: Temîm, her sene Rasûlullah'a (s) bir kırba dolusu içki hediye ediyordu. İçkinin haram kılındığı yıl, yine bir kırba dolusu içki getirdi. Hz. Peygamber, *"Biliyor musun, o haram kılındı."* dedi. Temîm, "Onu satıp, parasından yararlanabilir miyim?" diye sorunca Hz. Peygamber bunu yasakladı.

Hâfız İbn Hacer, bu iki hadisi *Fethu'l-Bârî*'de zikreder. Önce şöyle bir değerlendirmede bulunur: İmam Ahmed'in zikrettiği birinci hadiste, içkiyi hediye eden; Sakîf veya Devs kabilesindendir ve bu olay, Mekke'nin fethi senesinde olmuştur. İbn Hacer, daha sonra ise şöyle der: Keysân hadisinden Müslim ve Nesâî'nin rivayet ettikleri İbn Abbas hadisinde kapalı kalan kısmın ne olduğu anlaşılmaktadır. (Ben de derim ki; *el-Munteka* sahibinin el-Humeydî'ye nispet ettiği Ebû Hüreyre hadisindeki kapalı olan husus da Keysân hadisinden anlaşılmaktadır.) Temîm hadisinden ise, zikredilen vaktin teyidi ortaya çıkmaktadır. Çünkü Temîm, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuştu.

Ben de derim ki: Rivayetlerin tümü okunduğunda ortaya çıkan husus; Rasûlullah'a her yıl bir kırba dolusu içki hediye ettiği söylenen kişinin Keysân değil, Temim olduğudur. Bu adı geçen Temim, -Hâfız İbn Hacer'in *el-İsâbe*'de ifade ve *Fethu'l-Bârî*'de işaret ettiği üzere- hicretin 9. senesi Müslüman olmuştur. Temim, Hz. Peygamber'in hayatının ancak bir yılını müşahede edebilmiştir. O bir yılda da, içkinin haram kılınmış olduğu rivayetlerin ittifakla belirttikleri bir husustur. Rivayette ifade edildiği üzere Hz. Peygamber'e her yıl bir kırba dolusu içki hediye edilmesi imkânsızdır. Bu hadis, kendi kendini nakzeden bir hadistir. Dolayısıyla -senedinin kuvvetli olduğunu farz etsek bile- delil olarak alınamaz. Üstelik gerek metin ve gerekse sened itibarıyla sahih bile olsa, yine de Hz. Peygamber'in o iç-

267. Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, VIII, 191.

kiden içtiğini göstermez. Çünkü Hz. Peygamber'in içki içtiğini hiç kimse nakletmemiştir. Gerçek şu ki, elinde içki bulunduran birçok insan vardır. Bu kimseler, içkinin haramlığına inanmazlar ama bununla birlikte o içkiyi de içmezler. Bu kimselerin aile fertlerinden bazıları bu içkiyi içerken, bazıları içmez ve misafirlerine ikram ederler. Netice olarak; bir kimsenin evinde içki bulundurması, onu içtiğini göstermez.

el-Müsned'e isnat ederek işaret ettiğimiz sikaye (su kabı) nebîzinden Hz. Peygamber'in içtiğine dair hadise gelince, bu hadisi Nesâî, Yahya b. Yeman vasıtasıyla İbn Mes'ud'dan rivayet etmiştir. Nesâî'deki rivayet şöyledir: Hz. Peygamber, Kâbe'yi tavaf ederken susadı ve su istedi. Ona sikâye'den (halkın haremde su içtikleri su kabı) nebîz getirildi. Hz. Peygamber nebîzi kokladı ve kokusunu alınca yüzünü ekşitti ve *"Bana bir kova zemzem suyu getirin."* dedi. Zemzem suyu getirilince, onu nebîzin üzerine döktü ve içti. Orada bulunan bir kişi, "Ya Rasûlullah! Bu haram mı?" diye sordu. Hz. Peygamber, bu soruya *"Hayır."* diye cevap verdi.[268] İmam Ahmed ve Nesâî bu hadisin iki ravisinin zayıf olduğunu açıkça ifade etmişlerdir. Çünkü Yahya b. Yeman, bu rivayette münferit kalmıştır. Yahya, Süfyan'ın ashabından değildir ve zayıftır. Nesâî ise şöyle der: Yahya b. Yeman'ın hadisiyle ihticac edilemez. Çünkü hem hıfzı (hafızası) kötüdür ve hem de çok hata etmektedir. İbn Adiy ise Yahya'yı şöyle değerlendirmektedir: Yahya'nın rivayetlerinin geneli muhaddislerce mahfuz kabul edilmemektedir. (Yani hadis olarak bilinmiyor.) Kendisi kasıtlı olarak yalan söylememektedir, ancak hata etmekte ve karıştırmaktadır. Başkaları ise şöyle demektedirler: Yahya çabuk ezberler ve çabuk unutur. Yahya, bir mecliste 500 hadis ezberliyordu. Hâfız İbn Hacer ise *Fethu'l-Bârî*'de der ki: Zikri geçen Ebû Mes'ûd hadisini Nesâî, Ahmed, Abdurrahman b. Mehdî ve başkaları, -Yahya b. Yeman'ın hadisi Hz. Peygamber'e ulaştırırken (merfu kılarken) münferit kalması dolayısıyla- zayıf kabul etmişlerdir. Çünkü Yahya zayıftır.

Sikâye hadisiyle aynı manada bir de İbn Ömer hadisi vardır. İbn Ömer şöyle der: Rasûlullah (s), Kâbe'de rüknün yanındayken adamın birisi kendisine bir bardak nebîz getirdi. Hz. Peygamber, bardağı alıp da ağzına kaldırınca, onu keskinleşmiş buldu ve sahibine geri verdi. Orada bulunanlardan birisi, "Ey Allah'ın Elçisi! Haram mı bu?" diye sordu. Hz. Peygamber, *"O adamı bana getirin."* dedi. Adam getirilince ondan bardağı aldı, sonra su istedi ve üzerine döktü. Sonra bardağı ağzına götürdü, kokusunu alınca yüzünü ekşitti. Sonra yine su istedi ve üzerine yine su döktü. Sonra da, *"Bu kaplar (da*

---

268. Nesâî, *Eşribe*, 48.

bulunan nebîzler) keskinleşmeye yaklaşınca, keskinliğini suyla kırın." dedi.[269] Bu hadisi Nesâî, Abdulmelik b. Nâfi' vasıtasıyla rivayet etmiştir. Ancak Nesâî, Abdulmelik'in meşhur olmadığını ve hadisiyle ihticac edilemeyeceğini ifade etmiştir. Nesâî, İbn Ömer'den meşhur olarak gelen rivayetin, Abdulmelik'in rivayetinin aksine olduğunu söylemiştir. Nesâî daha sonra İbn Ömer'den gelen rivayetleri aktarır. *"(Keskinleşip kabarcık saçarak) kaynayan her şeyden (her şıradan) kaçın."*; *"Sarhoşluk veren şeyin azı da haramdır, çoğu da haramdır."* gibi rivayetlere ve başkalarına yer verir.[270] İmam Zehebî şöyle der: İbn Ömer'den rivayette bulunan bu Abdulmelik b. Nâfi', bir kere meçhuldür ve haberi münkerdir.

Ben de derim ki; rivayetlerle oynayanlar, attıkları iftiralarını güçlendirmek için sahih isnatların arasına meçhul ravilerin isimlerini gizlediklerinde, cerh ve tadil âlimleri onların bu desiselerini boşa çıkarmışlardır. Bu hadis sabit olsa bile, bu meşrubatta (şırada) değişikliğin başlamış olduğunu, ancak sarhoşluk verici dereceye henüz ulaşmamış bulunduğunu, sarhoşluk verici hale gelmesin diye Hz. Peygamber'in içine su kattığını söylemek mümkündür. Bu rivayetin, diğer sahih rivayetlerle uzlaştırılması ancak böylece mümkün olur.

Nesâî ve Beyhakî İbn Ömer'den bu rivayete benzer bir rivayette bulunmuşlardır. Nesâî'nin rivayeti şöyledir: Yahya b. Saîd, Saîd b. el-Müseyyeb'den şöyle dediğini işitmiştir: Sakîfliler Ömer'e bir meşrubat getirdiler. Hz. Ömer, meşrubatı ağzına götürünce ondan hoşlanmadı ve su getirtip onun keskinliğini kırdı. Sonra da, "Siz de böyle yapın." dedi.[271] Nesâî, daha sonra Utbe b. Ferkad'ın şöyle dediğini rivayet eder: Ömer'in içtiği nebiz, sirke haline gelmişti. Hâfız İbn Hacer, bu rivayeti *Fethu'l-Bârî*'de Beyhakî'den nakleder. O rivayette de yine Hz. Ömer'in nebizin kokusunu alınca, yüzünü ekşittiği ifade edilmektedir. Hâfız İbn Hacer şöyle devam eder: Beyhakî dedi ki: Nâfi', bize şöyle dedi: "Vallahi! Ömer yüzünü, nebîzin tadına bakıp da sarhoşluk verici dereceye ulaştığını anladığı için ekşitmedi. Çünkü o nebîz, sirke haline gelmişti." Esrem, Evzâî' ve Ya'murî'den rivayet ediyor: Buna göre Ömer, o nebîz çok tatlı olduğu için, tadını azaltmak gayesiyle içine su kattı ve tadını azalttı. Hâfız İbn Hacer, daha sonra bu iki rivayeti birbiriyle şöyle uzlaştırmaktadır: Ömer'le ilgili bu iki rivayet iki ayrı durum için söz konusudur. Ömer yüzünü ekşittiği zaman, nebîz asitleşmiş olduğundan, yüzünü ekşitmediği zaman da çok tatlı olduğundandı.

---

269. Nesâî, *Eşribe*, 48.
270. Nesâî, *Eşribe*, 48.
271. Nesâî, *Eşribe*, 48.

Kısaca söylemek gerekirse, nebîzin suyla karılmasına dair gelen haberler, tümü itibarıyla gösteriyor ki, nebîz sertleşmeye ve değişmeye başlamışsa, sarhoşluk verici hale gelir korkusuyla su katılarak keskinliği kırılır. Buna karşılık, sarhoşluk verici dereceye ulaşmışsa, -bir merfû hadiste ifade edildiği üzere- onu dökmekten başka çare yoktur. Çünkü o takdirde -tesiri suyla giderilse bile- azı da çoğu da mubah olmaz. Hadislerde ve haberlerde zikri geçen şiddetlenmeden maksat, -Beyhakî'nin ifade ettiği üzere- ekşilik ve tatlılık şiddetlenmesidir. "İğtilâm" kelimesi de aynı manayadır.

Nesâî, Hz. Ömer'in şöyle dediğini rivayet etmektedir: "Bir nebîzin şiddetlenmiş olmasından korktuğunuz taktirde, şiddetini suyla kırın." Hz. Ömer'in oğlu Abdullah der ki, "Suyla kırma, nebîz daha şiddetlenmeden önce olacaktır." Arapların ifade metotlarına göre 'bilfiil şiddetlenme' şeklindeki ifadelerini, -bu tefsire uygun olarak- nebîzin şiddetlenmesinin yaklaştığı ve istendiği şeklinde yorumlamak mümkündür.

Buraya kadar anlatılanlara bir ilâve olmak üzere Ebû Büreyde b. Niyâr hadisini aktaralım: *"Kaplarda olanı için, sarhoş olmayın."* Nesâî, bu hadisin münker olduğunu ve Ebu'l-Ahvas Sellâm b. Süleym'in hata ettiğini ifade eder. Semmâk'in arkadaşlarından hiçbirinin bu rivayette ona tabi olduğunu bilmiyoruz. Semmâk güçlü değildir ve telkini kabul ederdi. Bu rivayetinde onun hatalı olduğunu aynı zamanda İmam Ahmed de ifade etmiştir. Bu rivayetin bir benzeri, Hz. Âişe'nin şu hadisidir: *"İçin fakat sarhoş olmayın."* Nesâî, bu rivayetin sabit olmadığını ifade eder. Hadisi Hz. Âişe'den rivayet eden Karsâfe hakkında da şöyle der: "Bunun kim olduğunu bilmiyoruz. Hz. Âişe'den meşhur olan rivayet, Karsâfe'nin ondan yaptığı rivayetin aksi yöndedir." Nesâî daha sonra, bu hususta Hz. Âişe'den gelen rivayetleri zikreder: *"Hiçbir sarhoşluk verici nesneyi, -ekmek bile olsa, su bile olsa- helâl saymıyorum."* Hz. Âişe'nin kadınlara söylediği şu sözü de zikrettikleri arasındadır: "Kuyunuzdan aldığınız su, sizi sarhoş ederse onu bile asla içmeyin."

Ben de derim ki; kendilerinden gelen sahih rivayetlerin aksini rivayet ederek İbn Ömer'e iftira ettikleri gibi, Âişe'ye de iftira etmişlerdir.

Kısaca söylemek gerekirse, bu manada sahih bir rivayet yoktur. Manasını, diğer nasslara uygun olarak yorumlamak mümkün olan rivayetler ise mevcuttur. Nebîz içmeye verilen izin böyledir. Nebîz içme izni, onun mayalanıp da sarhoşluk verici hale gelmemiş olmasıyla kayıtlıdır. Aksi takdirde insan içince sarhoş olur. Bütün sarhoşluk verici içecekleri haram kılan ve onlara "hamr" denileceğine dair hadisleri "bilfiil sarhoşluk verici hale gelmiş olan

(sarhoşluğu bilfiil başlatan en son kadeh)" şeklinde tefsir etmeye gelince, -daha önce ifade edildiği üzere- bu dili tahrif ve ifsat etmektir. Hayret ediyorum; aklı başında bir insan, Hz. Peygamber'in sahabîlere sarhoşluk verici içkiyi içmelerini ve sarhoş olmamalarını emrettiğini nasıl söyleyebilir! Acaba, insanların içinden içki içip de sarhoş olmayan bin kişide bir kişi çıkar mı?

İçki İçme Cezası

Buhârî ve Müslim hadislerinde ortaklaşa veya ayrı ayrı, Hz. Peygamber döneminde içki içenlerin yakalanıp getirildiği ve kendilerine elleriyle, hurma dallarıyla, elbise ve ayakkabılarla vurulduğu ifade edilmektedir.[272] İmam Ahmed, Müslim, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'de yer alan Enes hadisine göre içki içen bir kimse Hz. Peygamber'e getirilir. Hz. Peygamber, ona iki hurma dalıyla kırk kadar sopa vurur. Enes der ki; Ebû Bekir de içki içenlere aynen böyle yaptı. Ömer halifelik makamına gelince, bazı kimselerle istişare etti. Abdurrahman, "İçki içme cezasının en azı seksendir." dedi. Ömer de seksen sopa vurulmasını emretti. Buhârî-Müslim'de Hz. Ali'nin şöyle dediği rivayet olunmaktadır: "İçki içen hariç, kimseye had cezası uygulayıp da ölmesini ve bundan dolayı vicdanımda acı duymayı istemezdim. İçki içen ise, had cezası uygulanırken ölürse, onun diyetini veririm. Çünkü Rasûlullah (s) içki içme cezası için belli bir miktar tayin etmemiştir."[273]

Müslim'de rivayet edildiğine göre Hz. Osman'a Kûfe valisi Velid b. Ukbe b. Ebû Muayt getirildi. Velid, bir gün halka sarhoş sarhoş iki rekât olan sabah namazını dört rekât olarak kıldırır. Sonra, halka dönüp, "Daha artırayım mı?" diye sorar.[274] Velid'in aleyhine iki kişi şahitlik eder. Şahitlerden Humrân, Velid'in içki içtiğine diğeri de kendisini kusarken gördüğüne şahitlik eder. Bunun üzerine Hz. Osman, "İçmeseydi kusmazdı." der. Ve sopa cezası ile cezalandırılmasını emreder. Abdullah b. Cafer, sopa cezasını infaz eder, Hz. Ali de sayar. Vurulan sopa kırka ulaşınca, Hz. Osman, "Yeter. Hz. Peygamber, Ebu Bekir ve Ömer seksen sopa vururlardı. Bunların hepsi sünnettir. Bana daha sevimli gelen sayı budur." der.[275] Hz. Osman'a sevimli gelen, emretmiş olduğu kırk sayısıdır. "Bunların hepsi sünnettir." cümlesinden

---

272. Müslim, *Hudûd*, 35.

273. Müslim, *Hudûd*, 39.

274. Birinci saftakiler, "Sen bizim başımıza vali oldun olalı biz hep ziyadelik içindeyiz. Bize daha neyi artıracaksın? Allah sana artırmasın!" derler. Sonra halk Velid'i, mesciddeki taşlarla taşa tutar. Bu durum, Kûfe'de yayılır. Hz. Osman da kendisini Medine'ye çağırmak zorunda kalır. (Bkz: Müslim, *Hudûd*, 38. dipnot. -Çev.-)

275. Müslim, *Hudûd*, 38.

maksat, bunların hepsinin uygulanmış olduğudur. Hz. Osman'ın bu ifadesi, Buhârî-Müslim'de yer alan ve Hz. Peygamber'in içki içme cezası için belli bir sayı getirmediğini ifade eden rivayetle çelişmez. Çünkü Hz. Peygamber'in bir kez kırk sopa vurması, içki içme cezası için belirlenmiş bir sünnet sayılmaz. Zira birçok kez bu sayıdan farklı ceza uygulamıştır. Bu sayının amelî bir sünnet haline gelmesi, Hz. Ebû Bekir'in cezayı bu şekilde uygulamasıyla olmuştur. Bu hususta gelen rivayetlerin tümünden anlaşılan, içki içme cezası hakkında getirilen sopa cezası hükmünden maksadın, içki içeni aşağılamak ve insanları içki içmekten kaçındırmaktır. İçki içene kırk ve seksen sopa vurma uygulaması, halifelerin içtihadı neticesinde olmuştur. Hz. Ebû Bekir, kırkı tercih etmiştir. Çünkü Hz. Peygamber'in huzurunda uygulanan içki içme cezasının ekserisi kırk sopa vurmak şeklinde olmuştur. Hz. Ömer ise, seksen sayısını tercih etmiştir. Çünkü Hz. Ömer, Abdurrahman b. Avf'ın içki içme cezasını namuslu kadınların iffetlerine iftira cezasına benzetmiş, Hz. Ömer de onun bu içtihadına katılmıştır. Dârekutnî, bu içtihadı Hz. Ali'den de rivayet etmiştir. Hz. Ali şöyle demiştir: İnsan içki içti mi sarhoş olur, sarhoş olunca saçma sapan konuşur. Saçma sapan konuşunca da başkalarına iftira atar. İftira atanın cezası ise seksen sopadır. Hz. Ali'den başkaları başka rivayetlerde bulunurlar. Bu rivayetler hakkında birtakım değerlendirmeler söz konusu olup, ehli olanlar hadis kitaplarına başvurabilirler. Rivayetlerin sahih olanı ile olmayanı, fıkıh kitaplarından değil, hadis kitaplarından anlaşılır. Çünkü fıkıh kitaplarında her mezhep mensubu, rivayetler içinden kendi mezhebini güçlendiren, muhaliflerinin mezhebini de zayıflatan rivayetleri almaktadır.

Müsabaka ve Atıcılığın Meşru Kılınmasındaki Fayda

Kumardan söz ederken, müsabaka ve atıcılık yoluyla alınan malların şer'an caiz olduğunu söylemiştik. Bazı sade insanlar, Mısır'da ve başka ülkelerde meşhur olan at yarışlarının da bu caizlik hükmüne dahil olduğunu zannedebilirler. Hâlbuki bu, haram kılınan kumardan başka bir şey değildir. Şer'an caiz olan yarışa gelince; bunun teşvik edilmesinin hikmeti, at yarışının Allah yolunda savaşa hazırlığa dahil olmasındandır. At yarışında, yarışı kazanan tarafa verilecek olan ikramiyenin ya devlet başkanınca (bunda hiç ihtilaf yoktur) ya da yarışmacılardan sadece birisi tarafından ortaya konulmuş olması şarttır. Cumhurun kanaati de bu yöndedir. Yarışı kazanan tarafa verilecek olan ödülün, her iki tarafça birlikte ortaya konulması caiz değildir. İki yarışçı arasına bir üçüncü şahıs daha girerse, onun da bir şey vermemesi

şarttır. Bu şartla, yarış kumar ve meysir niteliğinden kurtulmuş olur. Fıkıh bilginlerinin, "Yarışın başı ve sonu bilinmelidir. Yarış mesafesi ve konulan ödül belli olmalıdır. Yarışa katılacak iki at veya atlar belli olmalıdır. İki attan birinin veya atlardan birinin diğerini geçme ihtimali bulunmalıdır." şeklinde ileri sürdükleri şartlar, bütünüyle kumarcıların koydukları ve üzerine de başka eklemelerde bulundukları şartlardandır.

Ravileri sika olan bir senedle İmam Ahmed, İbn Ömer'den rivayet ediyor: Buna göre; "Hz. Peygamber at yarışı yaptırdı ve bahse girdi."[276] Bir başka rivayete göre; "Hz. Peygamber, atlar arasında yarış yaptırdı ve birinci gelene ödül verdi." Yine ravileri sika olan bir senedle İmam Ahmed bu kez Enes'den rivayet ediyor: Enes'e soruldu: "Siz Rasûlullah'ın (s) zamanında bahse girer miydiniz? Rasûlullah bahse girer miydi?" Enes, "Evet. Vallahi Rasûlullah Sebha adındaki bir at için bahse girdi ve herkesi geçti." dedi. Rasûlullah, bu yüzden sevindi ve atı beğendi. İmam Şafiî, İmam Ahmed, dört *Sünen* İmamı ve Hâkim, Ebû Hüreyre kanalıyla şu rivayeti aktardılar: Hz. Peygamber şöyle dedi: *"Ödül, ancak deve ve at yarışı ile ok atma müsabakasında vardır."*[277] Hadiste geçen *"nasl"* kelimesinden maksat oktur. Ok, parçalayıcı olan demir kısmıyla ifade edilmiştir. Tabancayla kurşun ve topla gülle atma da ok atmaya kıyas olunur. Şafiîler, belli bir bedel karşılığı koşma müsabakasına cevaz vermişlerdir. Çünkü bu, bedenleri savaş ve başka hususlar için güçlendirici bir spordur.

---

276. Buhârî, *Salât*, 41; Müslim, *İmâre*, 95; Muvatta', *Cihad*, 45; Ahmed b. Hanbel, II, 37.
277. İbn Mâce, *Cihad*, 44; Tirmizî, *Cihad*, 22.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِّنَ الصَّيْدِ تَنَالُهُ أَيْدِيكُمْ وَرِمَاحُكُمْ
لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ فَمَنِ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ ﴿94﴾
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنتُمْ حُرُمٌ وَمَن قَتَلَهُ مِنكُم مُّتَعَمِّدًا فَجَزَاءٌ
مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنكُمْ هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةٌ
طَعَامُ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلُ ذَٰلِكَ صِيَامًا لِّيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِهِ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ
وَمَنْ عَادَ فَيَنتَقِمُ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ ﴿95﴾ أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ
وَطَعَامُهُ مَتَاعًا لَّكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا وَاتَّقُوا
اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿96﴾

94- Ey iman edenler! Allah sizi ellerinizin ve mızraklarınızın erişeceği bir avla dener ki, gizlide kendisinden kimin korktuğu ortaya çıksın. Kim bundan sonra sınırı aşarsa onun için acı bir azap vardır.

95- Ey İman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder. Yahut fakirleri doyurmaktan ibaret bir kefarettir yahut onun dengi oruç tutmaktır. Ta ki, işinin cezasını tatmış olsun. Allah geçmişi affetmiştir. Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan intikamını alır. Allah daima galiptir, öç alandır.

96- Hem size hem de yolculara fayda olmak üzere deniz avı yapmak ve onu yemek size helâl kılındı. İhramlı olduğunuz müddetçe kara avı size haram kılındı. Huzuruna toplanacağınız Allah'tan korkun.

Bu sûrenin 87. ayetini tefsir ederken beyan ettik ki Mâide Sûresi, yiyecek maddelerine dair helâl ve haram ahkâmı ile, Harem bölgesinde veya ihramlı iken her yerde av ahkâmı dahil olmak üzere hac ile ilgili ibadetlerin (nusuk)

hükümlerini konu alan ayetlerle başlamaktadır. Sonra bu hükümleri, Ehl-i Kitab'ın ahvaliyle onlarla tartışma konusunda uzun bir ifade akışı izlemektedir. Bunun ardından ifade, yeniden söz konusu ahkâmla ilgili olmak üzere bir parça ayrıntıya girmektedir.

Şimdi de şöyle diyoruz: Nimetleri yüce olan Allah, mü'min kullarına hoş olan şeyleri kendilerine haram kılma ve hem o hususta, hem de başka hususlarda haddi aşma yasağı getirdi ve onlara hoş ve helâl olan şeyleri yeme emri verdi. Hac ibadetleri konusunda aşırıya kaçan bazı kimseler, hoş olan yiyeceklerin bazılarını terk etmek için yemin edince Yüce Allah bu münasebetle onlara yeminlerin kefaretlerini beyan etti. Sonra onlara pis olan şeylerin en pisi oldukları için içki ve kumarı haram kıldığını açıkladı. Hoş olan şeylerin haram kılınmaması ve içkiyle kumarın haram kılınması hükmü, sûrenin başında yer alan yiyecek-içecek maddelerinin ahkâmını tamamlayıcı bir unsur olmuştur. Aynen bunun gibi, gerek Harem bölgesinde ve gerekse ihramlı iken dünyanın her yöresinde av yapma ahkâmı da sûrenin başındaki ahkâmı tamamlayıcı olmak bakımından ayrıca uygun düşmüştür. İşte yukarıda okuduğumuz ayetler, bu bağlamda gelmiştir.

Râzî, bu ayetlerin öncesiyle olan bağlantısı hakkında şunları söylemektedir:

"Bu ifadenin öncesiyle olan bağlantısına gelince; Yüce Allah, daha önce '*Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın.*'[278] buyurmuştu. Sonra bu hükümden içki ve kumarı istisna etti. Aynı şekilde, bu ayette belirtilen av çeşidini de helâl olan şeylerden istisna etti ve bunun haram kılınan şeylere dahil olduğunu belirtti."[279]

Bu hususta bizim söylediğimiz, Râzî'nin söylediğinden daha güzel ve daha doğrudur. Çünkü içki ve kumar, hoş olan şeylerden değildir ki onların arasından istisna edilmiş olsun. Aksine onlar pis ve habis bir şeydir.

"Ey iman edenler! Allah sizi ellerinizin ve mızraklarınızın erişeceği bir avla dener ki..." Ayet metninde geçen *"ibtilâ"*, *"ihtibâr"* yani *"denemek"* demektir. *"Seyd"* kelimesi ise yapısı itibarıyla mastardır. Ancak denizden avlanan hayvanlara mutlak olarak seyd/av denilirken, karada avlananların ise sadece eti yenilen ve vahşî olanlarına seyd/av denilmiştir. Bazı bilginlere göre, karada avlanan hayvanlar için de (eti yensin veya yenmesin) mutlak olarak seyd/av kelimesi kullanılır. Buna göre eti yenilmeyen hayvanlar da

---

278. Mâide, 5/87.
279. Râzî, *Et-Tefsiru'l-Kebîr*, 12/71.

"av" kavramına dahil olur. Ancak -ileride geleceği üzere- kara hayvanlarının öldürülmesine izin verilmiş hayvanlardan olması şarttır. Av hakkındaki ayrıntı, sûrenin baş tarafındaki ayetler tefsir edilirken geçmişti. Bundan sonraki ayetin tefsirinde ise ihramlının öldürdüğü avdan dolayı vereceği kefaret hakkındaki ihtilaf, ileride gelecektir. Ayet-i kerîmede *"seyd/av"*, *"ellerin ve mızrakların ulaştığı nesne"* olarak nitelenmiştir. Bununla avın çokluğu, kolayca avlanması ve ondan gizlice yararlanma imkânı olduğu vurgulanmak istenmiştir. İbn Abbas ve Mücâhid'den rivayet olunduğuna göre avın küçükleri ve yavruları elle, büyükleri de mızrakla yakalanır. Mukatil b. Hayyân dedi ki: "Bu ayet, Hudeybiye anlaşmasının yapıldığı yıl gerçekleşen umre esnasında indi. Vahşî hayvanlar ve kuşlar yüklerinin aralarına varıncaya kadar onlara sokulmuştu. Daha önce böylesini hiç görmemişlerdi. İşte Yüce Allah, onların ihramlı iken bu hayvanları öldürmelerini yasakladı."

Burada imtihan şu noktada söz konusu oluyordu: Av, yiyeceklerin en lezzetlisi ve en hoşudur. Medine ile Mekke (Haremeyn) arasında yapılan yolculuk gibi uzun bir yolculukta av etine şiddetle ihtiyaç olması ve bundan hoşlanılması imtihan olarak yeter de artardı bile. Zaten lezzetli bir yiyeceği kolayca elde etme imkânı, insanı kışkırtıcı bir rol oynar. Ancak meşakkatle elde edilebilecek bir şeyi terk etmek, insanın takva ehli/Allah'tan korkan bir kimse olduğunu göstermez. Hâlbuki kolayca elde edilebilecek bir şeyi almayıp onu terk etmek bunu gösterir. Denildi ki; günah işleyecek ortamı bulamaman ismet (masumluk) sayılır. Bir insan, büyük bir çaba harcamadan, para sarf etmeden ve rezalet çıkma ihtimalini göze almadan zina yapamayacak bir durumdaysa ve bu sıkıntıları göze alamadığı için zina yapamıyorsa, -Aziz'in karısının sıkıştırıp üzerine kapıyı kapattığı ve "Haydi gel!" dediği esnada Hz. Yusuf'un kaçındığı gibi- zinayı terk eden bir kimse olarak kabul edilebilir mi?

Ayetin kısacı manasına gelince; "Ey iman edenler! Allah yeminle ifade ediyor ki üzerinize birçok av hayvanı veya bazı tür av hayvanları göndererek sizi imtihan edecek. İmtihan gayesiyle bu hayvanların bazılarını ellerinizle, bazılarını da mızraklarınızla yakalamanız mümkün hale gelecek."

"Gizlide kendisinden kimin korktuğu ortaya çıksın." Bu ayette ***"li ye'lemellahu/Allah bilsin"*** demek, *"Siz ihramlı iken bununla sizi denesin diye..."* demektir. Denesin ki, insanların gözlerinden uzakta, onlara gösteriş yapmaksızın ve kınamaları korkusunu taşımaksızın kendisinden gerçekten korkup da av hayvanlarından herhangi birini yakalamaktan kaçınan, sıkıntılı ve zor bir hayatı av etinin lezzetine tercih eden kimseyi bilsin. Çünkü bu

durumdaki bir kimse, av yakalamaktan kaçınıyorsa, Allah'tan korktuğu ve kendisiyle baş başa iken O'na itaat etmek istediği için kaçınıyor demektir.

"Gayb" kelimesini *"insanların gözlerinden uzakta"* şeklinde anlamak mümkün olduğu gibi, "gayba iman" şeklinde anlayıp ayete şöyle mana vermek de mümkündür: Denesin ki, kendisiyle baş başa olduğu zaman da, başkalarıyla birlikte olduğu zaman da itaati gerektiren gayba imanla dopdolu olarak Allah'tan korkanı bilsin. Eğer bu karakter inceliği sizde gerçekleşecek olursa, bu takdirde Yüce Allah onu bilecektir. Çünkü O'nun ilmi sabit olan vakıaya bağlıdır. Allah'ın o gerçeği bilmesi sizden hoşnut olması ve size sevap vermesi sonucunu doğurur. Ayrıca Yüce Allah, ava saldıranı ve onu yakalayanı da bilir. Yüce Allah, ava tecavüz etmenin cezasını bundan sonra gelen cümlede beyan etmektedir. Bu da, kendisinden korkan kimseye verecek olduğu karşılığın, ifadeden hazfedilmiş olduğunu gösterir. Meşhur olan husus şudur ki, bu gibi ifadelerden maksat; Yüce Allah size, - gaybleri (gizli şeyleri) çok iyi bilen olduğu halde- bir şeyi öğrenmek isteyen ve bu yüzden imtihan eden kimsenin yaptığı gibi davranır demektir. Çünkü bu, Yüce Allah'ın sizi yetiştirmeye ve arındırmaya olan inayeti çeşitlerinden biridir. Yüce Allah'ın ilmini açıklama sadedinde daha önce buna benzer tefsir geçmişti.

"Kim bundan sonra sınırı aşarsa onun için acı bir azap vardır." Yani her kim bu beyanın ve vukuundan önce Yüce Allah'ın size haber verdiği bu bildirimin ardından bu av hayvanlarından herhangi birini yakalamak suretiyle sınırı aşarsa, âhirette ona acısı şiddetli bir azap vardır. -Denildi ki, bunun dünyadaki karşılığı tazir ve vurma cezasıdır.- Çünkü o kişi Yüce Allah'ın kendisini imtihan etmesine aldırmamaktadır. Tam aksine, kendisi aleyhinde "Bu adam insanların gözlerinden uzakta iken Allah'tan korkmuyor. Fakat herkesin gözü önünde av yakalarsa mü'minlerin kınamalarından ve tazirlerinden korkuyor." dedirtmiştir. Bu da, -itaatkâr ve sadık mü'minlerin değil- cehennemin en alt katında yer alacak münafıkların özelliğidir.

İhramlıyken Avlanması Yasaklanan Hayvanlar

"Ey İman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin." Bu ifade, av hayvanına tecavüz eden ihramlı mü'mine dünyada gerekli olan ceza ve kefareti beyan etmektedir. Bu sürenin baş tarafında hac veya umre ihramına girmiş olan kimselerle, Harem bölgesinde bulunan kimselere av yapmanın haram olduğu hükmü geçmişti. Yüce Allah burada o hükmü bir kez daha tekrarlıyor ki,

ardından onun cezasını getirsin. Sûrenin baş tarafında *"hurum"* kelimesinin *"haram"* kelimesinin çoğulu olduğu ve bunun da *"hill"*[280] bölgesinde bile olsa hac veya umre için ihrama girmiş bir kimse manasında olduğu geçmişti.

"İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır." Yani her kim ihramlı iken kasten bir av hayvanını öldürürse, cezası veya -Ona ceza vardır.- eğer bulabilirse biçimi ve yapısı itibarıyla öldürdüğü hayvana benzer bir hayvandır. Eğer biçimi ve yapısı itibarıyla benzerini bulamayacak olursa, o zaman kıymet itibarıyla ona denk olan bir hayvandır. Bazı bilginler mutlak olarak kıymetinde denklik aranır demişlerdir. Bu konudaki ihtilaf, biraz sonra ele alınacaktır. Kıraat imamlarından Âsım, Hamza ve Kisâî, ***"cezâû"*** kelimesini *"cezâun"* şeklinde tenvinli, ***"mislu"*** kelimesini de merfû ve kendisinden sonra gelen "mâ"ya muzaf olarak okumuşlardır. Zaten bu, gayet açık bir durumdur. Yukarıda adı geçen kıraat imamlarının dışındaki bilginler, *"ceza"* kelimesini *"misl"* kelimesine izafet yaparak *"fecezâu misli"* şeklinde okumuşlardır. Bu durumda "cezâu misli" ifadesi, *"O'nun benzeri hiçbir şey yoktur."*[281] ayetinde olduğu gibi, bir şeyin misli o şeyin aynısıdır, anlayışına göre söylenmiş olur. Ya da ifade, *"hâtemu fiddatin/ gümüş yüzük"* kabilinden olur.[282] Buna göre mana; ona öldürdüğü hayvanın cezası yani ondan bedel olarak cezası gerekir, demek olur. Zemahşerî ise, bu ifadenin aslının *"fe cezâun misle mâ katale"* şeklinde olduğunu, sonra da izafet yapılarak *"fecezâu misli mâ"* şeklini aldığını söyler. Tıpkı; *"Acibtu min darbin Zeyden"* (*Zeyd'i dövmesine hayret ettim.*) ifadesinin daha sonra izafetle, *"Acibtu min darbi zeydin."* şeklini alması gibi...[283] Buna göre mana; öldürdüğü hayvan gibi bir hayvanı ceza olarak vermektir, demek olur.

Hac veya umre ihramına giren kimsenin av hayvanını öldürmesi ayetin nassı gereği haramdır. Fakat ihramlının, ihramlı olmayan bir kimsenin avladığı av hayvanının etini yemesi ise bilginler arasında ihtilaflıdır. Bazı bilginler, bundan sonra gelecek ayetin zahirî ve İmam Ahmed, Müslim ve başka imamların rivayet ettikleri Sa'b b. Cessame hadisi[284] gereği mutlak olarak

280. Mekke haremi dışında, haremle mîkat arasındaki bölgeye hill denilir. (Çev.)
281. Şûrâ, 42/11.
282. Nasıl ki "gümüş yüzük" gümüşten yapılmış yüzük anlamına geliyorsa, bu ifade de "öldürdüğü hayvandan ceza" anlamına gelir. (Çev.)
283. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 644, 645.
284. Bu hadise göre Cessame, Hz. Peygamber'e o Ebvâ'dayken yabani bir eşek hediye eder. Hz. Peygamber bunu Cessame'ye geri verir. Ancak onun yüzündeki üzüntü alâmetini görünce, (gönlünü almak için) *"Biz hediyeni reddetmiyoruz. Ne var ki, ihramlı bulunuyoruz."* der. Bkz: Müslim, *Hac*, 50, 51-53, 54.

haramdır derken, bazı bilginler ise mutlak olarak caizdir derler. Bunların delilleri, Hz. Peygamber ve sahabîlerin kendilerine hediye edilen yabani eşek etinden yedikleri yolundaki rivayettir.[285] Cumhur, ihramlı olmayan kimsenin kendi nefsi için avladığı ve sonra da ihramlıya hediye ettiği eti, hem kendisinin ve hem de ihramlının yemesinin caiz olduğu kanaatindedirler. Cumhurun bu yaklaşımı, rivayetleri uzlaştıran bir tahkiktir. Nitekim Buhârî ve Müslim'de ve başka eserlerde yer alan Ebû Katâde hadisi de bunu göstermektedir. Bu rivayete göre Ebû Katâde, yabani eşek avlamış ve Hudeybiye'de onun etinden Rasûlullah ve ashabı yemiştir.

Bilginler, ayetin öldürülmesini yasakladığı av hayvanları hakkında ihtilaf etmişlerdir. Şafiî'ye göre bundan maksat, eti yenilen bütün vahşî hayvanlardır. Ehlî hayvanlarla, eti yenmeyen yırtıcı hayvanları ve böcekleri öldürmenin cezası yoktur. Bu hayvanlar Şafiî'ye göre çoktur. Adına "el-fevâsiku'l-hams" denilen ve öldürülmelerine izin verilen beş çeşit hayvan bunlardandır. Hz. Âişe'nin rivayet ettiği, Buhârî-Müslim ve başka hadis kitaplarında yer alan bu izin hadisine göre bu beş hayvan gerek Hill ve gerekse Harem bölgesinde öldürülebilir. Söz konusu beş hayvan; karga, çaylak, akrep, fare ve yırtıcı köpektir. Buhârî-Müslim bu hadisi, Mâlik, Eyyûb, Nâfi' ve İbn Ömer kanalıyla da tahriç etmişlerdir. Hadisi Nâfi'den nakleden Eyyûb diyor ki: Nâfi'ye "Ya yılan ne olacak?" diye sordum. Bana, "Yılanın öldürülüp öldürülemeyeceği noktasında hiçbir şüphe yoktur. Onun öldürülmesi hususunda herhangi bir ihtilaf yoktur." dedi. İmam Mâlik, Ahmed ve başka imamlar, kurt, yırtıcı hayvanlar, kaplan ve parsı hadiste geçen "yırtıcı köpek" kavramana katmışlardır. Çünkü bu hayvanlar, yırtıcı köpekten daha çok zararlıdırlar. Zeyd b. Eslem ve Süfyan b. Uyeyne dedi ki: Hadiste geçen "el-kelbu'l-akûr/yırtıcı köpek" ifadesi, bu saldıran hayvanların tümünü kapsar. Ebû Hanife ise, yukarıda zikri geçen beş hayvan "el-fevâsiku'l-hams" hariç bütün hayvanların öldürülmesi durumunda ceza gerektiği kanaatine varmış, kurdu da kara köpeği olduğu gerekçesiyle onlardan saymıştır. Hadiste geçen "ğurâb/karga"dan maksat; zararlı olan ve alaca renkli kargadır, yoksa eti yenen kara karga değildir. Çünkü karakarga, eti yenen bir av hayvanıdır. Kısacası; zararından korunmak için öldürülen hayvanları ihramlı kimse öldürdüğü takdirde bunun cezası yoktur. Bazı bilginler, bunu mutlak olarak söylemektedirler. Hâfız İbn Kesîr'in nakline göre İmam Mâlik şöyle der: "İhramlı kimse, kargayı ancak kendisine saldırması ve zarar vermesi halinde öldürebilir." Mücâhid b. Cebr ve bir grup bilgin ise şöyle der: İhramlı kimse,

285. Müslim, *Hac*, 56, 57.

kargayı öldüremez tam aksine ona taş vb. bir şey atar." Hz. Ali'nin de buna benzer bir ifade kullandığı rivayet olunmaktadır. Huşeym rivayet ediyor: Bize Yezid b. Ebî Ziyâd, Abdurrahman b. Ebî Na'm'dan, o da Ebû Said'den, Ebû Said de Hz. Peygamber'den nakletti: Hz. Peygamber'e ihramlının hangi hayvanları öldürebileceği soruldu: Peygamberimiz (s), *"Yılan, akrep, fareyi öldürebilir. -Kargaya taş vb. atar, onu öldüremez.- Bir de yırtıcı köpekle çaylağı öldürebilir."* dedi.[286] Bu hadisi Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel'den, Tirmizî Ahmed b. Menî'den ve her ikisi de Huşeym'den rivayet ettiler. Ebû Dâvûd, daha sonra bu hadisin hasen olduğunu söylemiştir.

Bilginler, cezanın vacip olup olmaması için ihramlıda kasıt aranıp aranmayacağı noktasında ihtilaf etmişler, ekserisi kastın bulunmasının şart olmayacağı kanaatine varmıştır. Zührî'nin nakline göre Kitab (Kur'ân), kasten av hayvanlarını öldürenlerin cezasını göstermiş, yanlışlıkla yapan hakkında sükût etmiştir. Fakat sünnet, yanlışlıkla öldürene de ceza vermek şeklinde cereyan etmiştir.

Cumhura göre "kasıtlı kişi" demek, ihrama girdiği aklında olduğu halde öldürdüğü hayvanı öldürmenin haram olduğunu bile bile onu katletmeye yönelen kimse demektir. Bilginler arasında kasıt hali için ihramda olduğunu unutmayı şart koşanlar da vardır. Biz, cumhuru destekleyecek şekilde yanlışlıkla öldürene bunu ödettirmek gerektiğini gösteren merfû bir hadis görmediğimiz gibi, bunun Hz. Peygamber'in ve Hulefâ-yı Râşidîn'in uygulaması olduğunu açıkça belirten bir tek sahih rivayet de göremedik. Ancak, Hakem'in Hz. Ömer'in böyle yazdığına dair bir rivayeti vardır. İmam Şafiî ve İbnu'l-Munzir, Amr b. Dînâr'dan rivayet ediyorlar. Ben, bütün insanların yanlışlıkla öldürme durumunda bunu tazmin ettiklerini gördüm. Ancak Zührî'nin ifadesi bundan daha sarih ve açıktır. Fakat böylesi bir ifade, şer'î bir delil sayılamaz. Bundan dolayı Şafiî yanlışlıkla öldürmede tazmin cezasına rivayetlerle değil, kıyasla delil getirmiştir. Amr b. Dînâr'ın yukarıdaki sözü, bu konuda bir icma olduğunun anlatımına benziyor. Ancak bu hususta icma olduğu doğru değildir. Çünkü bu konudaki ihtilaf İbn Abbas, Tâvûs ve Said b. Cübeyr'den rivayet olunmaktadır. Adı geçen bu bilginlerin tümü de açıkça kasıt bulunması gerektiğini ifade etmektedirler. Tâvûs şöyle söylemektedir: "Yanlışlıkla av hayvanı öldüren aleyhine hüküm verilemez. Hüküm, sadece av hayvanını kasten vurana verilir. Allah'a yemin ederim ki Yüce Allah, sadece *'İçinizden kim onu kasten öldürürse...'* buyurmaktadır."

---

286. Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 40, (Hadis no: 1848.) Bu hadisin Ebû Dâvûd'daki rivayetinde tefsirdekinden farklı olarak bir de "yırtıcı hayvanlar" ilâvesi vardır. (Çev.)

İbn Abbas, Mücâhid ve İbn Şîrîn'den kasıt halinin tahakkuk etmesi için kişinin ihramlı olduğunu unutması şarttır görüşünde oldukları rivayet edilmektedir. İhtilaflar hakkındaki rivayetler *ed-Durru'l-Mensûr* ve başka eserlerde uzun uzun aktarılmaktadır. Tazmin için kasıt halinin şart olması, Dâvûd ez-Zahirî'nin görüşüdür. İmam Râzî, Dâvûd'un ayetten nasıl delil getirdiğini, kendisinin de onun görüşünü tercih ettiği izlenimini verecek derecede şerh edip açıklamaktadır.

Said b. Cübeyr'den, bu konudaki ihtilafın sebebinin beyanı olabilecek bir ifade rivayet olunmaktadır. Said şöyle diyor: "Kefaret, ancak kasıtlı olarak av hayvanını öldüren kimse için söz konusudur. Fakat -insanlar sakınsınlar diye- yanlışlık halinde de katı ve tavizsiz davranılmıştır." Said b. Cübeyr, bu katı ve tavizsiz davranışın kimden geldiğini beyan etmemiştir. Eğer rivayet sahihse Hz. Ömer'in, "Avı yanlışlıkla ve kasten öldürene tazmin hükmü verilsin." diye yazdığı nakledilmektedir. Ne var ki, bu hükmün Hz. Ömer'in özel durumlar için, ihram halinde kasten av avlama yolunu tıkamak maksadıyla (seddu'z-zerîa) kendi içtihadına dayanarak vermiş olduğu bir hüküm olması mümkündür. Nitekim Hz. Ömer, insanları engellemek için bir lafızla verilen üç boşamayı üç boşama kabul etmiştir. Daha sonra cumhur, -Hz. Ömer'i bu hükmü vermeye, istediği maslahatı gözetmeye ve onu aşmamaya sevk eden sebebi araştırmaksızın- bu konuda ve boşanma meselesinde ona uymuşlar ve tabi olmuşlardır. Bu konuda ona tabi olmayan kimse ise şöyle der: "Onun içtihadı şeriat ve şer'î delillerden bir delil değildir. Bizim bu meselemizde olduğu gibi Kur'ân'da hakkında nass bulunan bir meselede veya kendisinden önce ve kendi halifeliğinin ilk başlarında -bir sözle üç boşamanın verilmesi meselesi gibi- sünnetin hükme bağladığı bir meselede, onun illetleri (yaklaşımları) nasıl olur da alınır? Üstelik biz biliyoruz ki, Hz. Ömer yanılır, sonra kendisine başvurulur ve o da hatasını itiraf eder ve sonunda ondan dönerdi." der.

Eğer, "Müçtehit âlimler bu hususta ona tabi olmuşlardır. Çünkü sahabîler kendisinin bu görüşüne katılmışlar ve -hatalı gördükleri hususta âdetleri olduğu üzere- ona karşı gelmemişlerdir." denilecek olursa, biz de deriz ki; Hz. Ömer'in, av hayvanını kasten öldürmede bunun benzerini veya bedelini ödettirme meselesini sahabîlere arz edip onların da bu görüşü kabul ettikleri sabit değildir. Sonra bu rivayeti aktaran el-Hakem, Hz. Ömer'in bu hükmü yazdığını ifade etmekte ancak, kime yazdığını belirtmemektedir. Eğer bu rivayet sahihse ağır basan ihtimal, Hz. Ömer'in bunu valilerinden birisine yazmış olduğudur. Hz. Ömer'in bunu gerektiren özel bir durum hakkında yaz-

mış olması ihtimali de mevcuttur. Öte yandan el-Hakem'in rivayetinde Hz. Ömer'in yazdığı mektup zikredilmemiştir. Bu haberi rivayet eden el-Hakem, isminin mutlak söylenmesinden anlaşılacağı üzere Ebû Uteybe el-Kindî el-Kûfî'dir. Bu kişi, cemaatin kendisini sika olarak göstermesine rağmen, -İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ta ifade ettiği üzere- müdellis ravilerdendir. İbn Mehdî onun hakkında şöyle der: el-Hakem b. Uteybe sika[287] ve sebt'tir[288], fakat hadisinin manası muhteliftir. el-Hakem'den bu haberi rivayet eden kimseler nezdinde ona kadar ulaşan sened zincirini öğrenebilmiş değiliz. Bu rivayeti ondan aktaran muhaddisler; Suyûtî'nin *ed-Durru'l-Mensûr*'da yer aldığı üzere, İbn Ebî Şeybe, İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim'dir. Ancak bunlar haberin ona kadar ulaşan sened zincirini belirtmiyorlar ki o ravilerin rivayet derecelerini bilelim. Kısacası, bu haber hüccet değildir ve Hz. Ömer'in sahih rivayete dayanan hükmü ileride gelecektir.

Bundan önce yazdıklarımı yazdıktan sonra müfessirlerin şeyhi İbn Cerîr et-Taberî'ye bir göz attım. Bir de ne göreyim, rivayetleri arasında "Ayetteki kasıt halinden maksat, av hayvanını öldürenin ihramda olduğunu unutarak onu öldürmesidir." diyenlerle, "Kasıt hali, ihramlının ihramlı olduğunu bile bile onu öldürmesidir." deyenlerin görüşlerine yer vermemiş mi! Fakat Taberî, bu rivayetler arasında "Kasıt halinde tayin edilecek ceza, Kitab'la, yanlışlıkla öldürmede sünnetle veya seddu'z-zerîa ve Allah'ın haramlarını koruma prensibiyle yani kıyasla sabittir." diyenlerin görüşlerini zikretmekte ve sonra da şöyle demektedir.

"Bize göre bu hususta söylenecek doğru söz şöyledir: Yüce Allah, kara av hayvanlarını öldürmeyi bütün ihramlılara ihramda bulundukları sürece *'Ey İman edenler! İhramlı iken avı öldürmeyin.'* ayet-i kerimesine göre haram kıldı. Sonra Yüce Allah, ihramlı iken kasten av hayvanı öldüren kimseye uygulanacak hükmü beyan etti. Ancak bu hükmü, ihramlı olduğunu unutan ve ihramlı olduğunu bildiği halde yanlışlıkla av hayvanı öldüren kimseye tahsis etmedi. Tam tersine; ihramlı iken kasten av hayvanını öldüren kimseye ceza verilmesi gerektiğini genel olarak Kur'ân'da vacip kıldı. Kur'ân'ın zahirî ifadesini, -Kitab'dan bir nass, Rasûlullah'ın (s) uygulamasına/sünnetine dair

287. Sika: Gerek adalet ve gerekse zabt yönünden kusursuz olan hadis ravileri hakkında kullanılmıştır. Sika tabiri, hadis ravilerinin tadilinde kullanılır ve bazen bu kelime tadilin en yüksek mertebesine delâlet etmek üzere ya iki defa tekrarlanarak söylenir ya da tadile delâlet eden diğer tabirle birleştirilerek kullanılır. Sika sebt gibi... Bkz: Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 398. (Çev.)

288. Sika sebt: Tadilin en yüksek mertebesine delâlet eden lafızlardan birisidir. Bkz: Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 398. (Çev.)

herhangi bir haber, icmâ-i ümmetten herhangi bir nakil ve bütün bu yönlerden herhangi bir delâlet olmadıkça- teville elde edilen batini manaya havale etmek caiz değildir. Durum bu olduğuna göre, ihramlı olarak av hayvanını öldüren kimse, ister ihramlı olduğunu bile bile kasten öldürmüş olsun, isterse ihramlı olduğunu unutarak kasten öldürmüş olsun, isterse de başka bir şeyi kastetmiş ve ihramlı olduğunu bile bile öldürmüş olsun hiç fark etmez, Çünkü bütün bu ihtimallerin tümünde verilecek ceza, Yüce Allah'ın ifade buyurduğu üzere, *'Öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır.'*"[289]

Ben de derim ki: İbn Cerîr'in bu istidlâli doğru ve apaçık bir istidlâldir. Fakat yaptığı açıklamadaki son kısmın, yani "isterse de başka bir şeyi kastetmiş ve ihramlı olduğunu bile bile öldürmüş olsun" ifadesinin o istidlâle dahil olduğu açık ve net değildir. Çünkü böylesi bir öldürme; -eğer belli bir şekil kastetmiyorsa- kasten değil, yanlışlıkla öldürmedir. Kastedilen özel şekil şu olabilir: İhramlı bir avı öldürmek istemiş, ancak attığı ok vb. -ihramlı olduğu aklında olduğu halde- başka bir av hayvanına isabet etmiştir. Çünkü bu durumda ateş ederken avı öldürmeyi kastettiği ve bu haliyle ihram yasaklarını çiğnemiş olduğunu söylemek mümkündür. Herhalde söylenmek istenen budur. Av hayvanına atarken onu öldürmeyi değil de yaralamayı kastetmiş olması hali de bu duruma yakındır. Bir av hayvanına değil de, herhangi bir hedefe ateş eder de yahut da -yırtıcı köpek gibi- öldürülmesi mubah olan bir hayvana atar da, oku veya kurşunu -meselâ- görmediği bir av hayvanına isabet ederse, bu durumda İbn Cerîr'in ifade ettiği delil gereği, kendisine ceza vermek yoktur. Bu gibi durumlarda, Hz. Ömer'in kişinin kasıtla hatayı birbirine ortak ettiğini söylemiş olduğu rivayeti ileride gelecektir.

İbn Cerîr, daha sonra şöyle diyor: "Yanlışlıkla av hayvanı öldürene gereken cezaya gelince; bu husustaki görüşümüzü *Latîfu'l-Kavl fi Ahkâmi'ş-Şerâi* isimli eserimizde beyan ettik. Orada ifade ettiklerimiz şimdi burada bir daha açıklama yapma ihtiyacı bırakmamıştır. Bu konu o meseleyi zikretme yeri değildir. Çünkü bizim bu kitabı yazmaktaki maksadımız, Kur'ân'ın tevilini açıklamaktır. Kur'ân'da yanlışlıkla av hayvanı öldürmeye dair bir hüküm yok ki, onun ahkâmını zikredelim."[290]

Bilginler, ayette yer alan "misl" kelimesinden maksadın ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Cumhur, öldürülen av hayvanının dış görünüşü ve fiili gibi yaratılışına itibar etmek gerektiği kanaatine varmıştır. İbrahim en-Nehâî ise hayvanın kıymetinin esas alınması gerektiği kanaatini benim-

289. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 43.
290. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 43.

semiştir. Ebû Hanife ve Ebû Yusuf da bu görüşünde ona tabi olmuşlardır. Cumhurun görüşü, Hz. Peygamber ve sahabî bilginlerinin hükümleriyle desteklenmiştir. İmam Ahmed, dört *Sünen* imamı, İbn Hibban ve el-Hâkim Câbir'den rivayet ediyorlar: "Rasûlullah (s) ihramlının öldürdüğü sırtlan karşılığında ceza olarak bir koç kesilmesi hükmünü verdi ve sırtlanı av hayvanı kabul etti."[291] Çünkü başka hadislerde varit olduğu üzere sırtlanın eti yenir. Bu rivayet, merfu ve mevkuf olarak rivayet olunmuştur. Tirmizî, bu hadisi Buhârî'ye sorduğunu ve onun da "Sahihtir." dediğini aktarmaktadır. Dârekutnî, el-Eclah b. Abdillah, Ebû'z-Zübeyr ve Câbir sened zinciriyle Hz. Peygamber'e ulaşan bir rivayette onun şöyle dediğini aktarıyor: *"İhramlı bir sırtlan öldürürse karşılığı koçtur. Ceylanın karşılığı koyundur. Tavşan öldürülmesi durumunda karşılığı; bir yaşını doldurmamış dişi oğlak, Arap tavşanı denilen yaban faresinin karşılığı dört aylık kuzudur."*[292] Oğlaktan maksat, otlamaya başlamış oğlaktır. Ebû Hatim, Dârekutnî'nin sened zincirinde yer alan el-Eclah'ın rivayet ettiği hadisle ihticac edilemeyeceğini söylerken, Yahya b. Ma'în "sika" olduğunu ifade etmiştir. İbn Adiy de "Sadûktur." demiştir. Hâfız İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*'de, "Şiîdir, sadûktur ve yedinci tabakadan hadis ravisidir." demiş ve sikadır şeklindeki değerlendirmeye itimat etmiştir. Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*'da der ki; Câbir hadisini Beyhakî ve Ebû Ya'lâ tahric etmiştir. Bu iki muhaddis, hadisin Ömer vasıtasıyla merfû olduğunu ifade etmişlerdir. Dârekutnî'ye gelince; o, hadisi İbrahim b. es-Sâiğ vasıtasıyla Atâ ve Câbir sened zinciriyle merfu olarak rivayet etmiştir. Hâkim'in durumu da aynen böyledir. İmam Şafiî ise; hadisi Mâlik ve Ebu'z-Zübeyr sened zinciriyle Câbir'de mevkuf olarak rivayet etmiştir. Dârekutnî de hadisin bu sened zinciriyle mevkuf olduğunu doğrulamıştır. Suyûtî *ed-Durru'l-Mensûr*'da şöyle der: "İbn Ebî Şeybe ve Hâkim bu hadisi tahric etmişlerdir. Hâkim, hadisin Câbir'den gelen rivayetinin sahih olduğunu söylemiştir. Câbir'in rivayetine göre Hz. Peygamber, *'Sırtlan avdır. İhramlı onu vurursa cezası vardır. Cezası, yaşı kemale ermiş bir koçtur. Ve sırtlan eti yenir.'*[293] buyurmuştur."

Ben de derim ki; bu hadis, öldürülen avla yerine kesilecek hayvan arasındaki denklikte itibarın yaş olduğunu göstermektedir.

---

291. Tirmizî, *Hac*, 28; Nesâî, *Hac*, 89. (Her iki eserin naklettiği hadiste de sırtlanın av hayvanı olduğu ve karşılığında ceza vermek gerektiği ifade edilmekte, bunun cezasının koç olduğu yer almamaktadır. Ancak, fıkıh bilginleri, sırtlanın cezasının koç olduğunu ifade etmektedirler.) (Çev.)

292. Dârakutnî, *Sünen*, II, 246.

293. Dârakutnî, *Sünen*, II, 245.

"(Buna) Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder." Yani Ey mü'minler! Ceza olarak nasıl bir hayvanın verileceğine, verilecek hayvanın öldürülen avın dengi olup olmadığına içinizden adalet ve marifet sahibi iki kişi hükmeder. İki adil kimsenin hükmüne olan ihtiyaç şuradan kaynaklanmaktadır: Deve, sığır, koyun ve keçi olmak üzere ceza olarak verilecek hayvanlarla, öldürülen ve birden çok çeşidi olan vahşî av hayvanı arasındaki denklik birçok insanın bilemeyeceği bir husustur. Bu hususta İbn Cerîr şöyle der: "İki âdil kişi öldürülen avın dengi hayvan için onu öldüren kimse aleyhine hüküm vermek istedikleri zaman, öldürülmüş olan ava bakarlar ve onu anlatmasını isterler. Eğer küçük bir ceylan vurduğunu söylerse, öldürdüğü o hayvanın yaş ve vücutça dengi olmak üzere bir kuzu vermesine hükmederler. Eğer büyük bir ceylan öldürmüşse, onlar da büyük bir koyun vermesi hükmünü verirler. Öldürdüğü av, bir yaban eşeği ise öldürene ceza olarak bir sığır vermesi hükmünü verirler. Öldürdüğü yaban eşeği büyükse büyük, küçükse sığır da küçük, erkekse sığırın da erkeği, dişi ise sığırın da dişisini verecektir."[294] Taberî daha sonra, Hz. Ömer ve Abdurrahman b. Avf'ın bir ceylan öldüren iki kişi hakkında verdikleri hükmü bu konuda örnek olarak zikreder ve bu haberi birçok yoldan rivayet eder. Bu rivayetlerde anlatılan hikâyenin birden çok değişik hikâyeler olması da uzak bir ihtimal değildir. Rivayetlerde Ömer ve Abdurrahman, ceza olarak bir koyun kurban edilmesi gerektiğine hükmetmişlerdir. Bu rivayet ileride gelecektir.

Hiçbir yönden hayvanlardan dengi olmayan ava gelince; bu durumda iki adil kişi öldürülen av hayvanının kıymetini esas alacak ve buna hükmedeceklerdir. Hâfız İbn Kesîr der ki:

"Ayet-i kerîmedeki *'fe cezâun mislu mâ katale mine'n-neami'* ifadesini, İbn Cerîr'in nakline göre İbn Mes'ud, 'fe cezâuhû mislu mâ katale mine'n-neami' şeklinde okumuştur.[295] 'Fe cezâun mislu mâ katale mine'n-neami' ifadesi, her iki kıraate göre İmam Mâlik, Şafiî, Ahmed ve cumhurun kanaatinin doğruluğuna delildir. Bilindiği üzere onların yaklaşımı; ihramlı kimse, ehlî hayvanlardan dengi olan bir av hayvanı öldürürse, o hayvanın dengi bir hayvanı ceza olarak kurban etmesinin vacip olduğu şeklindedir. Bu yaklaşım, Ebû Hanife'nin görüşüne terstir. Ona göre öldürülen avın, -ehlî hayvanlardan ister dengi olsun, isterse olmasın- her halükârda kıymeti verilecektir.

294. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 47.

295. Bu kıraat tevatüren sabit değildir. Herhalde o, bu cümleyi tefsir kabilinden söylemiş, duyan da bunun kıraat şekli olduğunu zannetmiştir.

Ebû Hanife'ye göre, ihramlı muhayyerdir. İsterse öldürdüğü avın kıymetini tasadduk eder, isterse bir hed/kurbanlık satın alır. Ehlî hayvanlardan dengi olan avlarda, sahabîlerin verdikleri hüküm, uyulmaya daha elverişlidir. Sahabîler, deve kuşu öldürülmesi durumunda deve, yaban ineği öldürülmesi durumunda sığır, ceylan öldürülmesi durumunda da keçi kurban edilmesine hükmetmişlerdir. Sahâbîlerin verdikleri hükümler ve bunların isnatları, *Kitabu'l-Ahkâm*'da yer almaktadır. Öldürülen av hayvanı, dengi olmayan bir hayvansa Beyhakî'nin rivayetine göre İbn Abbas bu durumda Mekke'ye götürülmek üzere kıymet verilmesine hükmetmiştir."[296]

İbn Kesîr daha sonra şöyle devam ediyor:

"İçinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder." ayetinin manası şudur: Öldürülen av hayvanının cezası olarak, ehlî hayvanlardan benzeri olan av hayvanları için dengine veya benzeri olmayan için kıymetine Müslümanlardan iki adil kişi hükmeder. Bilginler, hüküm verecek iki hakemden birinin av hayvanını öldüren kişinin kendisi olup olamayacağı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bir grup bilgin, av hayvanını öldüren kimsenin aleyhine hükmedecek iki kişiden birisi kendisi olamaz. Çünkü kendi aleyhine vereceği hükümde şaibe bulunabilir demişlerdir. Bu, İmam Malik'in görüşüdür. Bir diğer grup bilgin ise, ayetin genelliğini esas alarak, av hayvanını öldüren kimsenin aleyhine hüküm verecek iki hakemden birisi kendisi olabilir, demişlerdir. Bu görüş de İmam Şafiî ve İmam Ahmed'in görüşüdür. Birincilerin delili şudur: Hâkim, hiçbir durumda aleyhine hüküm verilen kişi olamaz. İbn Ebî Hâtim der ki: Bize, babam Ebû Hâtim, Ebû Nuamy el-Fadl b. Dikkîn'den naklediyor. Onlara da Ca'fer İbn Birkân Meymun b. Mehrân'dan rivayet etmiş. Bu rivayete göre; bir bedevî Hz. Ebû Bekir'e gelir ve "İhramlı iken bir av hayvanı öldürdüm. Bana ne ceza öngörürsün?" diye sorar. Hz. Ebû Bekir, yanında oturmakta olan Ubey b. Ka'b'a "Bu hususta ne dersin?" diye sorar. Bunun üzerine Bedevî, "Rasûlullah'ın (s) halifesi olduğun için sana geldim. Bir de ne göreyim, sen de başkasına soruyorsun!" der. Hz. Ebû Bekir, "Bunda yadırganacak ne var? Yüce Allah, *'Öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır... (Buna) içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder.'* buyuruyor. Ben de arkadaşımla istişare ettim. Bir hüküm üzerinde ittifak ettiğimizde bunu sana emredeceğiz." der. Bu rivayetin isnadı ceyyiddir. Fakat rivayetin senedinde Meymun ile Hz. Ebû Bekir arasında kopukluk (adı zikredilmeyen başka ravi) vardır. Böyle bir olayın olması muhtemeldir. Hz. Ebû Bekir, bedevinin cahil bir bedevi olduğunu görünce ona meseleyi yumuşak ve sakin bir üslupla beyan

296. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 99.

etmiştir. Cehaletin devası öğretmektir. İtiraz eden ilme mensup bir kişi olsaydı ona nasıl cevap verileceği İbn Cerîr'in şu rivayetinden anlaşılmaktadır:

Bize Hennâd ve Ebû Hişâm rivayet etti. Onlara da Veki' b. el-Cerrah, el-Mes'ûdî, Abdulmelik b. Umeyr sened zinciriyle Kubaysa b. Câbir'den rivayet etmiş: Hac için yola çıkmıştık. Sabah namazını kılınca, binitlerimizi yedeğe alıp sohbet etmek üzere yürürdük. Bir sabah böyle yürürken ansızın karşımıza bir ceylan çıktı veya önümüzden geçti. Aramızdan birisi o hayvana bir taş attı ve o taş hayvanın kulağının arkasındaki kemik çıkıntısına isabet etti. O kişi binitine bindi ve o ceylanı ölmüş olarak orada bıraktı. Kubaysa şöyle devam ediyor: Bu durum ağırımıza gitti. Mekke'ye gelince, o kişiyle birlikte Hz. Ömer'e gittik. Adam, olayı Ömer'e anlattı. Bir de ne göreyim, Ömer'in yanında bir adam var ki, yüzü sanki gümüş bilezik gibi. Kubaysa, bu sözüyle Abdurrahman b. Avf'ı kastediyor. Ömer yanındaki arkadaşına döndü ve onunla bu konuyu müzakere etti. Sonra da avı öldüren adama dönerek, "Kasten mi öldürdün, yoksa yanlışlıkla mı?" diye sordu. Adam, "Taşı kasten attım. Ancak öldürmek istememiştim." dedi. Ömer, "Bence, yaptığın fiilde hem kasıt, hem de yanlışlık var. Bir koyun al, onu kes ve etini tasadduk et. Derisini ise ondan su tulumu yapacak bir kimseye ver." dedi. Kubaysa şöyle devam ediyor: Ömer'in yanından kalktık. Ceylanı öldüren o adama dedim ki: Ey adam! Allah'ın korunmasını gerekli kıldığı hususlara (şeâir) saygı göster. Mü'minlerin emîri, arkadaşıyla istişare etmeden sana fetva veremedi. Git deveni yakala ve kes. Herhalde senin cezan budur. Yani; sana kâfi gelecek olan budur.[297] Kubaysa dedi ki: Mâide Sûresi'ndeki *"İçinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder."* ayetini hatırlamıyorum. Benim sözüm kulağına gitmiş. Ömer'in huzurunda kırbacı ile karşılaşmamız, bizim için tam bir sürpriz oldu. Kubaysa şöyle devam ediyor: Hz. Ömer, arkadaşıma vurmak üzere kırbacını kaldırdı, ona şöyle diyordu:[298] "Harem bölgesinde bir hayvan öldürüp sonra da hükmü hakkında küstahça sözler edersin ha!" Sonra Ömer bana yöneldi. Ona dedim ki: "Ey Mü'minlerin emîri! Benim yüzümden haram kılınan bir şeyi ben bugün sana helâl kılmam."[299] Bana, "Ey Câbir'in oğlu Kubeysa! Ben seni yaşı genç, kalbi geniş, lisanı açık bir kişi olarak gö-

---

297. Ravinin bu tefsiri ifade ediyor ki, "fe lealle zâlike" ifadesinin haberi mahzuftur. *ed-Durru'l-Mensur*'da rivayet böyledir. İbn Cerîr'in Meymeniyye baskısında, "fe lealle zâlilek" yerine, "fe feale zâlike/böylye yaptı." ifadesi yer almaktadır. Ancak Meymeniyye baskısında hata çoktur.

298. Burada, ibarede bir eksiklik söz konusudur. İbare, ya İbn Cerîr tefsirinde olduğu gibi, "Ona demeye başladı." veya *ed-Durru'l-Mensûr*'da olduğu gibi "O diyordu." şeklindedir.

299. Yani; bana haksız yere vuruyorsun. Vurursan hakkımı helâl etmem. (Çev.)

rüyorum. Bir gençte dokuz güzel ahlâka karşılık bir tek kötü ahlâk olursa, o kötü ahlâk güzel ahlâkı ifsat eder. Gençlik tökezlemelerinden sakın!" dedi.[300]

İbn Kesîr, daha sonra Kubaysa'nın haberi için başka sened zincirleri zikreder. Ardından da İbn Cerîr'den İbn Cerîr el-Becelî'nin şöyle dediğini nakleder: İhramlı olduğum halde bir ceylan vurmuştum. Bunun hükmünü Ömer'e sorunca, bana "Din kardeşlerinden iki kişi bul, senin hakkında hüküm versinler." dedi. Ben de Abdurrahman'la Saîd'e gittim. Beyaz bir tekeyi kurban kesmem gerektiği yolunda hüküm verdiler.[301]

İbn Cerîr, yine ondan şöyle bir olay nakleder: Adamın birisi ihramlıyken bir ceylan vurur ve onu öldürür. Hakkında hüküm versin diye Hz. Ömer'e gelir. Ömer ona "Benimle birlikte hüküm ver." der ve birlikte karnında otla suyu birleştirmiş (otlama çağına gelmiş) bir oğlak vermek gerektiğine hükmederler.[302]

Daha sonra Ömer, *"İçinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder."* ayetini okur. İbn Kesîr der ki: "Bu ifade; -İmam Şafiî ve Ahmed'in dediği gibi- iki hakemden birisinin av hayvanını öldüren kişinin olmasının mümkün olduğunu göstermektedir."[303]

İbn Kesîr şöyle devam ediyor:

"İhramlı tarafından vurulan her av hayvanı için, -sahâbîler benzeri hakkında daha önce hüküm vermiş olsalar bile- başlı başına ayrıca değer tespiti yapılıp da, adalet sahibi iki kişinin hüküm vermesi mi gerekir, yoksa sahâbîlerin daha önce verdikleri hükümle yetinilebilir mi? Bu konuda iki görüş söz konusudur. İmam Şafiî ve Ahmed, bu hususta sahâbîlerin hükümlerine uyulur, derler. Bu iki imam, sahâbîlerin verdikleri hükmü, başka bir görüşe dönülmesi mümkün olmayan şer'î bir hüküm kabul etmişlerdir. Bunlara göre, sahâbîlerin hüküm vermedikleri hususta ise iki âdil kişinin hükmüne başvurulur. İmam Mâlik ve Ebû Hanife ise -benzeri hakkında sahâbîler ister hüküm vermiş olsunlar, isterse vermemiş olsunlar- her bir olay için ayrıca hüküm verilir, derler."[304]

Hanefîler, iki âdil kişinin hakemliğine başvurma hükmüyle, "benzer"den maksadın "kıymet/değer" olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Sebebini açık-

---

300. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 99. İbn Cerîr'in rivayeti için bkz: *Câmiu'l-Beyân*, VII, 48.
301. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 49.
302. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 49.
303. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 99.
304. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 100.

larken içtihat ve düşünceye ihtiyaç gösteren şeyin "benzerlik" değil, "değer tespiti" olduğunu söylerler. Hâlbuki doğru olanı; bunun tam aksidir. Çünkü bu gibi şeylerin kıymetleri, çoğunlukla herkesin bildiği şeylerdendir. Asıl içtihada ve düşünceye gerek olan nokta; sayıları çok, gerek biçimleri ve karakterleri farklı olan vahşî hayvanlarla, sayıları az ve karakterleri birbirine çok yakın olan ehlî hayvanlar arasındaki benzerlikteki inceliklerdir. Âlûsî, her iki görüş açısından da iki hakemin içtihadına ihtiyacı olduğu görüşüne meyletmiştir. Böylece o, ilk mezhebiyle ikinci mezhebini bir arada toplamış olmaktadır. Çünkü kendisi ilk zamanlar Şafiî fukahasından iken, daha sonraları Hanefî müftüsü haline gelmiştir.

Yüce Allah'ın, ***"Kâbe'ye varacak bir kurban olmak üzere..."*** ifadesine gelince; bunun manası şudur: Av hayvanını öldüren kimseye vacip olan ceza, Kâbe'ye varacak ve orada yani; Kâbe civarında hac ibadetlerinin edâ edildiği yerde kesilecek bir kurban olmalıdır. Bu kurbanın eti Harem'deki fakirlere dağıtılır. Sûrenin ikinci ayetinin tefsirinde daha önce geçti ki, hedy/kurban, sadece en'âmdan (deve, sığır, koyun, keçi) olur. Bu da cezada benzerliğin hayvanın sıfatları ve dış görünüşü noktasında aranacağını söyleyen cumhurun görüşünü desteklemektedir. Ayette geçen ***"hedyen"*** kelimesi, haber olmasına binaen "ceza" kelimesinden "hâl"dir. Ya da kelime, ***"yehkumu bihî"*** ifadesindeki zamirden hâldir. Veya mastar olarak mansuptur. Bu takdirde ifade, "yuhdî hedyen" şeklinde olup mefulün mutlak olmuş olur. ***"Yahut fakirleri doyurmaktan ibaret bir kefarettir yahut onun dengi oruç tutmaktır."*** Kıraat imamlarından Nâfi' ve İbn Âmir, *"keffâret"* kelimesini, *"taam"* kelimesine izafet yaparak *"keffâratu taâmin"* şeklinde okumuşlardır. Buna göre mana; yahut fakirleri doyurma kefaretidir, yoksa kurban ve oruç kefareti değildir, şeklinde olur. Nâfi' ve İbn Âmir dışındaki kıraat imamları ise; "keffâret" kelimesini "keffâratun" şeklinde tenvinli okumuşlardır. Buna göre mana; ihramlı iken kasten av hayvanını öldüren kimseye, o ava denk büyük veya küçükbaş hayvanlardan ceza veya fakirleri doyurma kefareti ya da onun dengi oruç tutmaktır.

Ayette geçen ***"adl"*** kelimesi; -hükümde adalet örneğinde olduğu gibi- basiret ve akılla kavranılan kavramlardan herhangi bir şeye denk ve eşit olan, demektir. ***"İdl"*** ise, -devenin iki yanındaki yük dengi gibi- görülerek kavranabilen şeylerden herhangi bir şeye eşit ve denk olan demektir. Nitekim devenin iki tarafındaki yük dengine "idl" denilir. Râğıb'ın dediklerinin manası budur. Zemahşerî ise, "idl" şeklinde olan şaz kıraati zikrettikten sonra şöyle der: "Bu ikisi arasındaki farka gelince; herhangi bir şeyin 'adl'i demek, -oruç

ve yedirmek gibi- kendi cinsi dışında ona denk olan demektir. Herhangi bir şeyin 'idl'i ise; ona miktar açısından denk olan şey demektir. Nitekim 'İdlâ'l-haml/yükün iki dengi' tabiri bundan türemedir. Çünkü denklerden her biri, birbirlerine denk olsunlar diye diğerinin 'idl'idir. Sanki 'adl', mastarla isimlendirme, 'idl' ise, mefulün bihtir. 'Zibh' kelimesinin kesilmiş hayvan anlamına gelmesi gibi. 'el-Haml' ve 'el-Himl' de bunlar gibidir." Lügat bilginlerinden nakledilen açıklama budur.

Bu üç çeşit fidye, *"Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidye gerekir."*[305] ayetinde Hac veya umre fiillerini bitirmeden başını tıraş etmek zorunda kalan ihramlının fidyesi için zikredilenlerin aynısıdır. Bakara Sûresi'ndeki ***"nüsük"*** kelimesiyle ifade edilen kavram, burada **"hedy"** kelimesiyle belirtilmektedir. Sahih hadisle sabittir ki Hz. Peygamber, Ka'b b. Ucra'ya, başını bit sarıp da onu rahatsız edince saçlarını traş etmesini, bunun yerine altı fakiri doyurmasını veya bir koyun kurban etmesini ya da üç gün oruç tutmasını emretmiştir.[306] Buradan anlaşılıyor ki, bir günlük oruç, iki fakiri doyurmaya bedeldir. Altı fakiri doyurmak ve üç gün oruç tutmak da, nüsük olarak bir koyun kurban etmeye denktir.

Eğer, "Bu hesap, yemin keffâretinde üç gün orucun on fakiri doyurmaya eşit kılınması gerçeğine terstir." denilecek olursa, biz de deriz ki; yemin keffâretinde oruç, fakirleri yedirmeye denk kılınmamıştır. Tam aksine bu hüküm, fakirleri doyurmaya gücü yetmeyen kimseye bir hafiflik olmak üzere getirilmiştir. Bunun aksi doğru olsaydı, mükellef iki seçenek arasında muhayyer bırakılırdı. Zıhar keffâretinden bilinmektedir ki, iki ay oruç, altmış fakiri doyurmaktan daha zordur. Çünkü oruç tutamayanlara fakirleri doyurma farz kılınmıştır. Bunlar, mükellefi muhayyer bırakma tarzında değil, tertip ve sıralama üzeredir. Müttefekun aleyh olan bir Ebû Hüreyre hadisine göre ramazan günü cinsel ilişkiye giren kimsenin keffâreti, zıhar keffâreti gibidir.

Bu ayetin tefsirine dair İbn Abbas'tan rivayet edilen görüş, Hz. Peygamber'in Ka'b b. Ucre'ye denklik ve takdir konusunda verdiği emre uygun düşmektedir. Fakat İbn Abbas, üç seçeneğin muhayyerlik şeklinde değil, tertip üzere olduğunu ifade etmiştir.

---

305. Bakara, 2/196.
306. Buhârî, *Tefsir Sûre* (2), Bâb, 32.

Aynı şekilde Mücâhid ve Süddî de bu üç seçeneğin tertip üzere olduğunu söylemişlerdir. Mücâhid'den gelen bir başka rivayete göre üç seçenek arasında muhayyerlik söz konusudur. Mücahid, bu görüşü İbn Abbas'tan rivayet etmektedir. Fıkıh bilginlerinin cumhuru, seçenekler arasında muhayyerlik olduğu kanaatindedirler. Bu fıkıh bilginleri arasında, Ebû Hanîfe, İmameyn, İmam Mâlik, Şâfiî, kendisinden gelen iki rivayetten birisine göre İmam Ahmed vardır.

İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim İbn Abbas'ın şöyle dediğini rivayet ediyorlar: İhramlı bir kimse, herhangi bir avı öldürürse bundan dolayı üzerine ceza vardır. Eğer ceylan ve benzeri bir hayvan öldürürse, Mekke'de kurban edilmek üzere bir koyun gönderecektir. Eğer kesecek koyun bulamazsa, altı fakiri doyuracaktır. Doyuracak fakir de bulamazsa, üç gün oruç tutacaktır. Eğer bir geyik veya benzeri bir hayvanı öldürürse, bir inek kurban edecektir. Eğer bu ineği bulamazsa yirmi fakiri doyuracaktır. Doyuracak fakir de bulamazsa, yirmi gün oruç tutacaktır. Deve kuşu veya yaban eşeği vb. öldürürse bir deve kurban edecektir. Eğer bulamazsa otuz fakiri doyuracaktır.[307] Eğer doyuracak fakir de bulamazsa, otuz gün oruç tutacaktır. Herbir fakire verilecek yemek, onları doyuracak birer müd[308] miktarıdır."[309]

İbn Cerîr yine Abbas'tan rivayet ediyor: İhramlı bir kimse, bir av öldürürse ***"en'âm"*** (***kurbanlık hayvanlar***) dan cezaya hükmedilir. Takdir edilen hayvanı bulabilirse onu keser ve etini tasadduk eder. Eğer bulamazsa, cezası dirhem cinsinden takdir edilir. Sonra dirhem buğday cinsine çevrilir. Sonra her bir sâ' buğdayın yerine bir gün oruç tutar.

İbn Cerîr, daha sonra yine İbn Abbas'tan bir başka rivayete yer verir: Eğer ihramlı kesecek hayvan bulamazsa, cezası buğday cinsine çevirilir. Sonra her bir sâ' buğday karşılığı iki gün oruç tutar. Öyle anlaşılıyor ki, her bir sâ' buğday için bir gün oruç tutma hükmü, her bir fakire yarım sâ', yani iki müd yedirilir görüşüne dayanmaktadır. Bu görüş, onun öğrencisi Mücâhid'den rivayet olunmaktadır. Her bir sâ' için iki gün oruç tutma rivayeti ise, -O'ndan gelen ilk rivayette geçtiği üzere- her bir fakire bir müd buğday yedirilir görüşüne binaendir.

---

307. Bu rivayetin, İbn Cerîr ve İbn Kesîr tefsirlerinde bu şekilde olduğunu gördük. Kıyasa göre, ibarenin, "altmış fakiri doyurur." şeklinde olması gerekirdi. Aksi takdirde bu yaklaşım, kıyas dışı olmuş olur.

308. Bir müd, bir sâ'ın dörtte birine eşit olup, 509 gramdır. Bir sâ'da, 2036 gramdır. (Bkz. Necmüddin el-Kürdî, Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri, s.281. Türkçesi: Dr. İbrahim Tüfekçi. -Çev.-)

309. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, VII, 51.

İbn Cerîr, her fakire bir müd buğday yedirilir görüşünü tercih etmiştir. İmam Mâlik ve Şâfiî gibi Hicaz âlimleri de bu görüştedirler. İmam Ebû Hanîfe ve arkadaşları, her bir fakire iki müd vermek gerekli olduğunu ifade etmişlerdir. İmam Ahmed ise buğday verecekse bir müd, başka maddelerden verecekse iki müd verir, demiştir. İmam Şâfiî, av keffâretiyle, başında rahatsızlık çıktığı için saçını tıraş etmek zorunda kalan ihramlının fidyesi arasındaki farkı uzun uzun anlatır. Sonra diğer keffâretlerden bahseder ve benzerini ancak kendisi gibi âlimlerin ele alabilecekleri kıyas incelikleriyle, her bir günlük orucun bir müd buğdaya eşit olduğunu ispat eder. er-Rebî', *el-Ümm*'de bu mesele için özel bir bölüm açmış ve bu meselenin bütün ayrıntılarını gerekli örnekleri ve delilleri zikrederek uzun uzun ele almıştır.

Cumhur, öldürülen av için yapılacak değerlendirmenin avın öldürüldüğü mekân esas alınarak yapılacağı kanaatindedir. Bazı bilginler, avın öldürüldüğü mekân değil de, keffâretin verileceği Mekke esas alınır demişlerdir. Bu son görüşü Şâ'bî'nin söylediği rivayet olunmuştur. Üç seçenek arasında muhayyerlik olduğu görüşünde olan cumhur, muhayyer olan kişinin avı öldüren ihramlı kişi olduğu kanaatine varmıştır. Buna karşılık, muhayyer olanın avı öldüren değil de, iki hakem olduğunu söyleyenler de vardır. Muhammed b. el-Hasen'in bu kanaatte olduğu rivayet olunmuştur.

Fakirlerin nerede doyurulacağı konusu bilginler arasında ihtilaflıdır. Bazıları, bu mekân -hedyin bedeli olması hasebiyle- onun mekânı olan Mekke'dir derken, bazıları ise kişi muhayyerdir demişlerdir.

"Ta ki, işinin cezasını tatmış olsun." Bu ifade, tertip edilen cezanın neden öngörüldüğünü ifade etmektedir. Ayette geçen ***"vebâl"*** kelimesini, *"kötü âkibet"* olarak tefsir etmişlerdir. Kelime, şiddetli sağanak anlamına gelen *"vebl"* ve *"vâbil"* kelimelerinden türemedir. Râgıb der ki: Kelimedeki *"ağırlık"* anlamı gözetilmek için, zararından korkulan bir işe ***"vebâl"*** denilmiştir. Aynı kelimeyle *"taâmun vebîl"* (sağlıklı olmayan yiyecek) terimi kullanılmaktadır. ***"Zevk"*** kelimesi ise, genel olarak idrak etme ve farkına varma anlamınadır. Yoksa, sadece dil vasıtasıyla idrak etme anlamına mahsus değildir. Kur'ân, bu kelimeyi azap ve vebâli idrak etme ve anlama anlamına kullanmış, *"Ağacın meyvesini tattıklarında..."*[310] ayetiyle *"Orada bir serinlik ya da bir içecek tatmazlar, ancak uygun karşılık olarak kaynar su ve irin tadarlar."*[311] ayeti hariç, yenilecek şeyleri tatmak anlamına kullanmamıştır. Kelimenin bütün kullanımları, hoşlanılmayan ve kınanan hususlardadır. Hiç kuşkusuz ceza

310. A'raf, 7/22.
311. Nebe', 78/24, 25.

ve ukûbet, -ister mâlî, ister bedenî olsun- en ağır şeylerden ve insanlara en meşakkatli gelen hususlardandır.

"Allah geçmişi affetmiştir." Yani, haramlıktan veya cezadan önce yaptıklarınız hakkında Allah sizi sorumlu tutup hesaba çekmeyecektir. Bazıları bu ayeti, câhiliye döneminde geçenler için hesaba çekmeyecektir, şeklinde anlamışlardır. Çünkü İslâm daha öncesini keser ve insanın ruhunu geçmiş kirlerden arındırır. Geçmişte câhiliye döneminde yapılanların, insana sorumluluk getirecek hiçbir eseri ve izi kalmaz.

Günahta Israr ve Allah'ın İntikamı

"Kim bu suçu tekrar işlerse Allah da ondan intikamını alır. Allah daima galiptir, öç alandır." Yani her kim, av öldürmek haram kılındıktan ve öldürene ceza ve keffâret getirildikten sonra, tekrar av öldürürse veya birinci defada keffâretini verdikten sonra, ikinci kez yeniden av öldürürse, Allah âhirette ondan intikamını alır. Çünkü dünyada getirilen ceza, ona mani olamamış ve Allah'ın emrine aykırı hareket etmekten onu caydıramamıştır. Allah azîzdir yani daima galiptir, dolayısıyla isyankâr, O'na galip gelemez. Allah, ısrarla günah işleyen kimseden intikam alandır. ***"İntikam"***, cezada mübalağa etmek demektir. Ayetin zahirinden anlaşıldığına göre dünyadaki ceza, -eğer günah tekrarlanmayacak olursa- âhirette verilecek cezaya engel olur. Eğer günah tekrar edecek olursa, işleyen kimse dünyada cezaya, âhirette de ukûbete layık olur. Cumhurun görüşü böyledir. Saîd b. Cübeyr ile Atâ'dan rivayet olunduğuna göre, bu ayette geçen *"intikam"* dan maksat keffârettir. Ancak bu anlayış, ayetin zâhirine ters düşmektedir. İbn Abbas'ın şöyle dediği rivayet olunmaktadır: İhramlı iken yanlışlıkla herhangi bir av hayvanını öldüren kimseye her öldürdüğünde aleyhine cezaya hükmedilir. Eğer kasten öldürürse, bir kez cezaya hükmedilir. Bir kez daha kasten öldürürse ona -Yüce Allah'ın dediği gibi- *"Allah senden intikam alacaktır."* denilir. Söylenmek istenen; dünya cezasıyla âhiret cezasının bir arada bulunmayacağıdır. İbn Cerîr'in rivayet ettiği üzere Şüreyh, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, Hasan-ı Basrî ve İbrahim en-Nehâî bu görüştedirler.

İhramlıyken Avlanmanın Hükmü: Deniz Avı ve Kara Avı

"Hem size hem de yolculara fayda olmak üzere deniz avı yapmak ve onu yemek size helâl kılındı." Ayet metninde geçen ***"bahr"*** kelimesinden maksat, içinde balık ve suda yaşayan başka canlıların yaşadığı engin ve bol su kütlesidir. Balık ve başka suda yaşayan hayvanlar bu suda bulunur ve

avlanırlar. *"Bahr"* kavramına, nehirler, kuyular, göller ve benzeri içinde çok suyun bulunduğu diğer havuzlar dahildir. Deniz avı, normal olarak suda yaşayan hayvanlardan olup denizden avlanan hayvanlar demektir. Yengeç ve kaplumbağa gibi su dışında az veya çok yaşayabilen hayvanlar da deniz avı sayılır. Bazı bilginlere göre deniz avı, sadece suda yaşayabilen hayvanlardır. Her iki görüşten anlaşıldığına göre su kuşu, denizde yaşayan bir av hayvanı değildir. Çünkü o, suda yaşayan hayvanlardan değildir. Onun sudan ayrılmaması, yiyeceği şeyleri oradan avlamasından dolayıdır. İmam Şâfiî, eseri *el-Ümm*'de *"bahr"* kelimesinin manasını yukarıda açıkladığımız şekilde izah ettikten sonra şöyle der:

"Deniz avı ve onu yemenin helâl olduğunun bildirildiği kimse anlar ki, ona helâl olan denizde yaşayan hayvanlardır ve deniz suyunda yaşayan bütün hayvanlar helâl kılınmıştır. Çünkü onlar deniz avıdır. ***"Taâmuhu"*** demek, -bize göre- denizin attığı ve su yüzüne çıkan şeyler demektir. Benim bildiğim, ayetin ancak bu manaya muhtemel olduğudur. Ya da *"taâmuhu"* demek, denizde yaşayan hayvanlar demektir ki, bunlar -av yaparken çekilen zahmet gibi- herhangi bir çaba harcanmaksızın elle yakalanan hayvanlar demektir. Bu da, ayetin genel olarak zâhirine dahildir. Doğrusunu ancak Allah bilir."[312]

Rivayet olunduğuna göre Ebû Hüreyre, bu ayeti okumuş ve şöyle demiştir: "Denizin ölü olarak dışarı attığı, onun taâmıdır." Bu rivayeti İbn Cerîr O'ndan nakleder.[313] İbn Cerîr bu görüşün benzerini, Ebû Bekir, Ömer ve İbn Abbas'tan da rivayet eder ve Ebû Bekr'in bu görüşü minberden söylediğini ifade eder. Bu hususta İbn Abbas'ın ifadesi şöyledir: Denizin taâmı demek, denizin ölü olarak dışarı attığıdır. Câbir b. Abdillah ise, denizin suyunun üzerinden çekildiği ve karada kalan hayvandır, der. Ebû Eyyûb'un ise şöyle dediği rivayet olunmaktadır: Denizin dışarı attığı hayvan, ölü bile olsa onun taâmıdır. Bütün bu bilginlerin görüşüne göre ayette geçen ***"denizin taâmı"*** ndan maksat; yakalanmasında insanın herhangi bir rolü ve avlama külfeti olmaksızın, denizin yüzüne çıkan, denizin sahile attığı, cezir (deniz suyunun çekilmesi) veya başka sebeplerle suyun üzerinden çekildği ve karada kalan hayvanlar demektir. Bunların hâlâ canlı olanlarıyla ölü olanları arasında hiçbir fark yoktur. Bir başka rivayete göre; İbn Abbas şöyle der: Denizden yakalanan taze av ve tuzlanmış taâmı, hem yolcu ve hem de mukîm olanlar içindir. Bazı bilginler de İbn Abbas'ın bu görüşünü almışlardır. Eğer bu riva-

312. Şâfiî, *el-Ümm*, II, 155. (Bolak, 1321/1904 baskısı).
313. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, VII, 65.

yetler olmasaydı ben ayetten şunu anlardım: Denizden av yapmanız ve denizin hayvanından elde edilmiş yemeği yemek size helâl kılındı. Bu hayvanları ister siz avlayın, ister sizin için başkaları avlasın veya bunları size denizin bizzat kendisi atmış olsun hiç farketmez. Ve yine ister ihramlı olun, isterse olmayın yine farketmez. Aynı ayette geçen ***"metâan"*** kelimesine gelince; bunun manası, *"sizi faydalandırmak için..."*, ya da *"Allah sizi bunlarla güzel bir faydayla faydalandırmıştır."* demektir. ***"Seyyâre"*** kelimesine gelince bunun manası, *"yolcular topluluğudur"* ki, onlar denizden erzak temin ederler. Bu, mukîm ve yolcu için bir faydadır.

"İhramlı olduğunuz müddetçe kara avı size haram kılındı." Bu ifade, av öldürme haramlığından daha geneldir. Çünkü, avın öldürülmeksizin yakalanmasını da kapsamaktır. Bazı bilginler, avı ihramlı olmayan bir kimse avlasa bile mutlak olarak ihramlının o avı yemesini de kapsamaktadır, demişlerdir. Bu konuda gerçek olan husus ayrıntıya gitmek gerektiğidir. İhramlı olmayan kimsenin ihramlı için avladığı, veya ihramlının yardımıyla ya da izniyle avlanan hayvanı ihramlının yemesi helâl değildir. İhramlı olmayanın kendisi için veya kendisi gibi ihramlı olmayan bir kimse için avladığı ve sonra o etten ihramlıya de hediye ettiği et ihramlıya helâldir. Daha önceki ayeti tefsir ederken dedik ki, bu açıklama rivayetleri uzlaştıran bir görüştür. Bu görüş, âhad haberlerle Kitab'ı tahsis ifade eder. Zaten, cumhur da buna cevâz vermektedir. Bazı Hanbelîler ise, bunun mutlak olarak imkânsız olduğunu söylemişlerdir. Bu konuda bazı bilginlerin ayrıntılı açıklamaları vardır, fakat burası o görüşleri zikredecek yer değildir.

İmam Ahmed, Buhârî ve Müslim, Ebû Katâde'den rivayet ediyorlar: Hudeybiye senesi, Mekke yolunda Rasûlullah'ın (s) sahâbîleriyle birlikte bir evde oturmaktaydık. Rasûlullah (s) önümüzdeydi ve insanlar ihramlıydı. Bense ihramlı değildim. Derken bir yaban eşeği görmüşler. Ben, nalınımı onarmakla meşguldüm. Bana haber vermemişler, ancak benim onu görmemi istemişler. Yüzümü çevirdim ve hayvanı gördüm. Atıma yöneldim ve onu eğerledim. Sonra atıma bindim, ancak yerden kamçı ve mızrağımı almayı unutmuşum. Arkadaşlar, bana 'Vallahi sana yardım edemeyiz.' dediler. Onlara öfkelendim ve atımdan inip kamçımı ve mızrağımı aldım. Sonra atıma yeniden bindim ve eşeğe bir hamle yaparak onu öldürdüm. Sonra da ölmüş olarak arkadaşlarıma getirdim. Arkadaşlar, etinden yemek üzere yanıma geldiler. Sonra, ihramlı olarak bu etten yeyip yiyemiyecekleri konusunda kuşkuya düştüler. Biz yolumuza devam ettik. Ben avladığım o eşeğin bir kolunu yanımda gizlemiştim. Peygamber'e ulaşınca, kendisine bunun

hükmünü sorduk. Hz. Muhammed (s), *"O av etinden yanınızda hiç var mı?"* diye sordu. Ben, "Evet" dedim ve sakladığım kolu Peygamber'e verdim. O da ihramlı olduğu halde bu eti yedi.[314] Aynı muhaddislerin bir başka rivayetinde Rasûl'ün (s) *"O helâldir, onu yiyebilirziniz."* dediği kaydedilmektedir. Müslim'in rivayetinde ise Hz. Muhammed'in, *"Ona bir insan işaret etti mi? veya O'na bir şey emretti mi?"* diye sorduğu, sahâbîlerin de "hayır" dedikleri kaydedilmektedir. Bu cevap üzerine Hz. Muhammed (s), *"Onu yiyebilirsiniz."* dedi. Buhârî'nin rivayetinde ise Hz. Muhammed'in, *"O ava hemle yapması için kendisine hiçbir kimse işaret etti mi, veya ona işaret etti mi?"* diye sorduğu belirtilmektedir. Rivayetin devamına göre, sahâbîler bu soruya "hayır" diye cevap verince, Peygamber Hz. Muhammed *"Etinden arta kalanı yiyebilirsiniz."* dedi.[315] Bu rivayetlerin bazılarında zamirin müennes olduğu görülmektedir. Bunun sebebi, Ebû Katâde'nin avladığı hayvanın erkek eşek değil, dişi eşek olmasından dolayıdır. Bunun doğru izahı budur. Aksi takdirde anlatılan hadiseler farklıdır ve raviler bunları birbirine karıştırmıştır, deriz.

İmam Ahmed, İbn Mâce, Dârekutnî, Beyhakî ve İbn Huzeyme'nin rivayetine göre, Ebû Katâde Hz. Muhammed *"Ben onu senin için avladım."* dedi. Rasûlullah (s), sahâbîlerine emretti ve onlar da yediler ama kendisi yemedi. Bu rivayetin senedi ceyyiddir.[316] Muhaddisler, rivayetteki bu fazlalığı tuhaf karşılamışlar ve -Buhârî-Müslim'in rivayetine muhalif olduğu için- bu rivayetin mahfuz bir hadis olup olmadığı hususunda şüpheye düşmüşlerdir. Bazı bilginler, bu iki rivayeti şöylece uzlaştırmaya çalışmışlardır: Ebû Katâde, Hz. Peygamber'e o avı kendisi için avladığını haber vermeden önce etinden yemiştir ve bunu öğrendikten sonra da yememiştir. Ancak bu uzlaştırmada açık bir zorlama olduğu bellidir. Bu iki rivayet, ancak anlatılan hadisenin birden çok olması sabit veya muhtemelse mümkün olur. Bu son rivayette başka şâzz durumlar daha vardır. O da şudur: Ebû Katâde dedi ki: Hudeybiye senesi Rasûlullah (s) ile birlikte çıktık. Arkadaşlarım ihrama girdi, bense girmedim. Yolda giderken, bir yaban eşeği gördüm. Eşeğe hücüm ettim ve onu avladım. Bu durumu Rasûlullah'a (s) anlattım. Ona, "Ben ihrama girmedim, ben bu eşeği senin için avladım." dedim. Rivayetin devamı yukarıda geçtiği gibidir. Ancak muhaddisler, Ebû Katâde'nin arkadaşlarıyla birlikte yolculuğa çıktığı halde onlar gibi ihrama girmemesini anlaşılması

314. Benzer lafızlarla bkz: Müslim, *Hac*, 56, 57, 59.

315. Müslim, *Hac*, 60.

316. Ceyyid: Sahih'in altında, hasen lizâtihî'nin de üstünde olan bir dereceyi gösterir. Hadis ıstılahında sahîh'e yakın bir manada zikredilmiştir. (Bkz: Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 80. -Çev.-)

zor bir nokta (işkâl) olarak görmektedirler. İbn Abdilberr'in ifade ettiği üzere doğru olanı şudur: Hz. Muhammed'in (s) yönü, düşman korkusundan dolayı deniz yoluna doğruydu. Bundan dolayı ihramlı değildi. Buna göre Ebû Katâde'nin Hz. Peygamber'le Hudeybiye senesi yola çıktığını ve ihrama girmediğini söylemenin net bir açıklaması yoktur.

İmam Ahmed ve Buhârî-Müslim Sa'b b. Cessâme'nin Hz. Peygamber'e Ebvâ veya Veddân'da iken (Bunların ikisi de Mekke yolundadır.) bir yaban eşeği hediye ettiğini, Hz. Muhammed'in de bunu reddettiğini rivayet ediyorlar. Rasûlullah (s) Sa'b'ın yüzündeki üzüntü alâmetini görünce, ona *"Biz hediyenizi reddetmiyoruz. Ne çare ki biz ihramlı bulunuyoruz."* dedi.[317]

İmam Şâfiî, Ahmed, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve başka muhaddisler Câbir'den rivayet ediyorlar: Hz. Muhammed" *"Siz kendiniz avlamadıkça veya sizin için özel olarak avlanmadıkça kara av hayvanlarının eti size helâldir."*[318] buyurdu. Bu hadisin birçok tarikleri vardır. Ancak bu yollardan hiçbirisi illetten hali değildir. İmam Şâfiî der ki: Bu, bu konuda rivayet edilen en güzel ve kıyasa en uygun hadistir.

"Huzuruna toplanacağınız Allah'tan korkun." Huzuruna sevkedileceğiniz ve toplanacağınız Allah'ın hesap günü sizi cezalandırmasından korkarak size haram kıldığı av ve başka şeyleri helâl kılmayın.

جَعَلَ اللَّـهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِّلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالْقَلَائِدَ
ذَٰلِكَ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّـهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَنَّ اللَّـهَ بِكُلِّ
شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿97﴾

97- Allah, Kâ'be'yi o saygıya lâyık evi, haram ayı, hac kurbanını ve boyunlarına gerdanlık takılmış kurbanlıkları, insanların belini doğrultmaya sebep kıldı. Bu da Allah'ın göklerde ve yerde ne varsa hepsini bildiğini ve Allah'ın herşeyi bilici olduğunu bilmeniz içindir.

317. Müslim, *Hac*, 50-54.
318. Ebû Dâvûd, *Menâsik*, 41.

Kâ'be, Haram Ay, Hac, Kurban

Bu ayet, önceki ifade akışını tamamlayıcı bir ifadedir. Bundan önceki ifadede Yüce Allah ihramlının öldürdüğü avın cezasının Kâ'be'ye varacak bir kurban olduğunu ifade etti. Orada **"Ka'be"** kelimesiyle; -daha önce geçtiği üzere- hac ibadetinin edâ edildiği Kâ'benin haremi ve civarı kastedilmişti. Sonra Yüce Allah, bu ayette de Kâ'be'yi bir kez daha zikretti. Bu sefer bu kelimeyle Kâ'be'nin bizzat kendisini kastetti. Bundan dolayı onu ***"el-Beytü'l-Harâm"*** şeklinde beyan etti. Yüce Allah bu ayette **"hedy"** (*kurban*) kelimesini de zikretti.

Râzî, ayetin bir öncesiyle bağlantısı hakkında şöyle der:

"Bil ki bu ayetin öncesiyle bağlantısı şu açıdandır: Yüce Allah, önceki ayette ihramlının av yapmasını haram kıldı. Burada ise Harem'in vahşî hayvanların ve kuşların güvenliğini sağladığı gibi, aynı şekilde insanların da âfetlerden ve korkulu durumlardan güvenlerini temin ettiğini, dünya ve âhirete hayırların ve mutlulukların sebebi olduğunu beyan etti." [319]

"Allah, Kâ'be'yi o saygıya lâyık evi, haram ayı, hac kurbanını ve boyunlarına gerdanlık takılmış kurbanlıkları, insanların belini doğrultmaya sebep kıldı." Bu ayette geçen ***"el-ca'l"***, ya tekvînî yaratma manasınadır ki *"kılmak"* ve *"yaratmak"* demektir. Ya da teklîfî emir manasınadır ki, buna da *"teşrî'"* denir. Bu iki mananın açıklaması ileride gelecektir.

Kâ'be, Arap dilinde dört köşe ev demektir. Bazıları, bu kelimenin *"kâ'bu'r-rumh"* tabirinden türeme olduğunu söylemiştir. Bu tabir, mızrağın ucundaki çıkıntı demektir. Ya da Kâ'be kelimesi, ayağın eklem yerindeki topuk kemiği anlamına *"kâ'bu'r-ricl"* tabirinden türemiştir. *"Kâabeti'l-câriyetü (el-bintü)* ve *kâabe sedyühâ, yek'ubu"* deyimleri, bu kökten türemedir. Bu deyimlerin manası ise; *"Kızın göğsü tomurcuklandı."* demektir. Yine, *"fe hiye kâ'ibun, ve keâbun ve sedyun kâ'ibun"* bu kökten türemiştir. Ancak birincisi daha doğrudur. Kâ'be ismi, daha çok Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in Arap yarımadasında Ümmü'l-Kurâ'da yani Mekke'de birlikte yaptıkları Allah'ın Beytülharâm'ına isim olarak kullanılır olmuştur. Nitekim bu hususun açıklaması, Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerinin tefsirinde geçmişti. Mücâhid, Kâ'be'ye bu ismin dört köşe olmasından dolayı verildiğini söylerken, İkrime, Kâ'benin dörtkenarlı ve kare olmasından dolayı verildiğini ifade etmiştir.

Ayette geçen ***"kıyâm"*** kelimesine gelince, bu kelimenin aslı *"kıvâm"* şeklinde idi. *"Vâv"* harfi, bir öncesi esre olduğun için *"yâ"* ya çevrilmiş ve *"mîzân"*

319. Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr* (*Mefâtihu'l-Gayb*), XII, 83.

kelimesinde olduğu gibi *"kıyâm"* şeklini almıştır. Kıyâmdan maksat, insanların işlerini ayakta tutan (belkemiği) ve onu gerçekleştiren veya dosdoğru ve düzgün kılan şey, dayanak ve destek demektir. Kıraat imamlarından İbn Âmir, bu kelimeyi *"kıyemen"* şeklinde okumuştur ki, manası yine *"kıyâmen"* demektir. Bu kelimenin aynısı, Nisâ Sûresi'nin baş tarafında geçmişti.

"eş-Şehru'l-harâm"; (*Haram ay*) Zilhicce ayıdır ki, o kutsal mekânlarda hac ibadetleri bu ayda edâ edilir. Bazı bilginler, bundan maksat Arapların, geldiğinde savaşı bıraktıkları haram aylara dair cins isimdir, demişlerdir.

"el-Hedy" kelimesine gelince, bundan maksat; Harem bölgesindeki fakirlerin durumunu düzeltmek için oraya sevk edilen kurbanlık hayvanlar demektir.

"el-Kalâid" ise, kurbanlık hayvanlardan boyunlarına gerdanlık takılanlar demektir. Araplar bu hayvanları kurbanlık olarak sevk etmek istediklerinde boyunlarına kılâde takarlardı. Bu âytte gerdanlıklı kurbanların özel olarak zikredilmesi, bunların şânının yüce olmasından dolayıdır. Bazı bilginlere göre kelime, aslî manası üzeredir. Buna göre *"el-kalâid"*, boyunları gerdanlı hayvanlar değil, kurbanlık hayvanlara gerdanlık olarak takılan bitkiler anlamına olur. Câhiliye döneminde haccetmek isteyen ve hacdan sonra beldelerine dönmekte olan kimselerin kendi canlarını güvenceye almak için gerdanlık olarak taktıkları şeyler de böyleydi. Bu hususun ayrıntısı, sûrenin baş tarafında daha önce geçmişti.

"Ca'l" kelimesinin birinci manasına göre Yüce Allah, Beytülharâm olan Kâ'be'yi, civarında ikamet eden ve hac için ziyaret eden kimselere bir destek ve dayanak olarak kıldı. Yani, onların maslahatları ve menfaatları için bir sebep kıldı. Bunun için insanların kalplerine Kâ'be'yi ta'zim duygusu verdi, onu insanların gönüllerinde çekici kıldı ve insanların Kâb'ye, civarında yaşayanlara ve orayı hac maksadıyla ziyaret edenlere tecavüz etmelerine mani oldu ve insanları oraya erzak gönderme işine yatkın hale getirdi. İşte yaratma ve tekvin manasındaki *"ca'l"* den maksat budur. Bu manayı, Hz. İbrahim'in (a) duası da desteklemektedir. Söz konusu duayı Yüce Allah Kur'ân'da bize şöyle nakletmektedir: *"Ey Rabbimiz! Ey sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben, neslimden bir kısmını senin Beyt-i Harem'inin yanında ziraat yapılmayan bir vâdiye yerleştirdim. Artık sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meyledici kıl ve meyvelerden bunlara rızık ver! Umulur ki bu nimetlere şükrederler."*[320] Aynı manada bir de şu ayet vardır: *"Biz seninle beraber doğru*

320. İbrahim, 14/37.

yola uyarsak, yurdumuzdan atılırız, dediler. Biz onları, kendi katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin toplanıp getirildiği, güvenli, dokunulmaz bir yere yerleştirmedik mi? Fakat onların çoğu bilmezler."[321] Aynı manada bir başka ayet de şudur: *"Çevrelerinde insanlar kapılıp götürülürken, bizim güven içinde kutsî bir yer yaptığımızı görmediler mi?"*[322]

"Ca'l" kelimesinin ikinci manasına göre ise; Yüce Allah, Kâ'be'yi ahlâklarını süsleyen ve ruhlarını arındıran dinleri hakkında insanlara destek olarak kıldı. Bunu, onlara dinin en büyük rükünlerinden olan haccı farz kılarak yaptı. Çünkü hac, rûhî, bedenî, mâlî ve sosyal bir ibadettir. -Haccın bazı hikmetlerinin beyanı daha önce geçmişti. İleride inşallah bunlara dair biraz daha açıklama yapılacaktır.- Yine Yüce Allah, dine olan bu desteği, hac ibadeti için getirmiş olduğu sadaka ve kurbanlarla sağladı. Bunlar, insanı cimriliğin rezilliğinden temizler ve fakirlerle yoksulları ona, onu da onlara sevimli kılar. Söz konusu sadaka ve kurbanlarla Harem bölgesinde yaşayan insanların rızıkları genişler. İşte bu da teşrîî ca'ldir. Harem bölgesine birçok insanın gelmesi dolayısıyla oraya erzak gelmesini, geçim probleminin ana unsuru olan ticaret mallarının akın etmesini de henüz saymış değiliz.

İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim İbn Abbas'ın bu ayette geçen *"kıyâm"* kelimesini, *"dinlerine destek ve haclarına işaret"* şeklinde tefsir ettiğini nakletmektedirler.[323] İbn Abbas'tan gelen bir başka rivayete göre; o şöyle demiştir: "Kâ'be'nin dinin belkemiği olması, oraya yönelen kimsenin güven içinde olmasıdır."[324] İbn Cerîr, bu konuda Saîd b. Cübeyr'den üç görüş rivayet etmektedir: 1) Allah, Kâ'beyi insanların dinleri açısından salah, 2) Dinlerine sıkı bağlılık, 3) Dinleri açısından koruma, olarak kıldı.[325] Bu görüşler, *"destek"* kelimesini sadece dinî olarak kabul eden kimselerin görüşleridir. Ancak bu ***"destek"***, hem dinî ve hem de dünyevîdir. Çünkü Yüce Allah, Kâ'be'yi, haram ayı, hac kurbanını ve boyunlarına gerdanlık vurulmuş kurbanlıkları, din için destek kıldığı gibi, geçim problemi için de destek kılmamış olsaydı, Harem bölgesi halkı ve hacıları, orada hayatlarını sürdürebilecekleri bir gıda maddesi ve canlarını güven altına alacak bir güvence bulamayacaklardı. Ancak bazı müfessirler, dünyevî desteği câhiliye dönemine özel kılmışlardır.

---

321. Kasas, 28/57.
322. Ankebût, 29/67.
323. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, VII, 77.
324. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, VII, 77.
325. İbn Cerîr, *Câmiu'l-beyân*, VII, 77. (Not. Elimizdeki Câmiu'l-Beyân nüshasında üçüncü şıkkı göremedik. -Çev.-)

İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim İbn Zeyd'in şöyle dediğini rivayet ediyorlar: "İnsanların o zamanlar kralları vardır ve bu kimseler, bazılarının bazılarına yapacağı tecavüzü engelliyorlardı. Arapların ise, bu şekilde bir kısmının diğer kısmına yapacağı tecavüzü engelleyecek kralları yoktu. İşte bundan dolayı Yüce Allah, onlara bir kısmının bir kısmına yapacağı tecavüzü engelleyecek bir destek olmak üzere Beytülharâm'ı verdi. Aynı şekilde haram ay ve kurbanlıkların boynuna takılan gerdanlıklar da, bazı kimselerin haram aylarda yapacağı tecavüzü savuşturmaktaydı. Hatta bir Arap insanı bu aylarda babasının[326] ve amcaoğlunun katiline rastlar da, ona hiç ilişmezdi. Bütün bunlar İslâm'la birlikte nesholunmuştur."[327]

İbn Ebî Hâtim İbn Şihâb'dan naklediyor: Yüce Allah Beytülharâm'ı ve haram ayı, insanlar için destek kıldı. Araplar, ilk câhiliye döneminde bununla güven içinde oluyorlar ve Beytullah'da veya Harem bölgesinde ya da haram ayda birbirleriyle karşılaştıkları zaman birbirlerinden korku duymuyorlardı.

Abd b. Humeyd, İbn Cerîr, İbnü'l-Münzir ve Ebü'ş-Şeyh Katâde'den rivayet ediyorlar: "*Yüce Allah, Kâ'be'yi, o saygıya lâyık evi, haram ayı, hac kurbanını ve boyunlarına gerdanlık vurulmuş kurbanlıkları, insanların belini doğrultmaya sebep kıldı.*" Yani Yüce Allah bu sayılanları, câhiliye döneminde insanlar arasında birer engel olarak kıldı. Bundan dolayı o dönemin insanı bir başkasına karşı her türlü suçu işlese de sonra Harem'e sığınsa, ona ilişilmez ve yaklaşılmazdı. O dönemde haram ayda bir insan, babasının katiliyle karşılaşsa, ona ilişmez ve yaklaşmazdı. Bir insan, kılâdelenmiş bir kurbanlıkla karşılaşsa, açlıktan etin sinirini yemek zorunda bile kalmış olsa, ona dokunmaz ve yaklaşmazdı. Bir kimse Beyt'i ziyaret etmek istediği zaman kıldan bir gerdanlık takardı. Bu gerdanlık, onu himaye eder ve insanların tecavüzüne karşı korurdu. Hacdan dönerken de izhir otundan (Mekke samanı) veya "semer" denilen çöl ağacından bir gerdanlık taktığında, bu gerdanlık ailesine kavuşuncaya kadar onu insanlardan korurdu. Bunlar, câhiliye döneminde Yüce Allah'ın insanlar arasında koyduğu birer engel oluyordu."[328]

Yüce Allah'ın bu sayılan nesneleri insanlar için birer destek kılması meselesinde tercihe şayan olan yaklaşım; bunun hem teşrîî ve hem de tekvînî oluğu yönündedir. Bu, insanların hem dinî ve hem de dünyevî maslahatlarını gerçekleştirecek ve ayakta tutacak her türlü unsuru kapsamaktadır.

326. Elimizdeki Câmiu'l-beyân nüshasında, "baba" yerine "erkek kardeş" ifadesi geçmektedir. (Çeviren.)

327. İbn Cerîr, Câmiu'l-beyân, VII, 78.

328. İbn Cerîr, *Câmiu'l Beyân*, VII, 77, 78.

Aynı zamanda hem câhiliye dönemini ve hem de İslâm dönemini ihtiva etmektedir. Fakat bunun her iki dönem için kendine has özel bir biçimi vardır. Câhiliye döneminde tekvînî *"ca'l"* daha bariz, teşrî'î olanı ise daha müphemdi. Çünkü câhiliye dönemin insanları, -hac ibadetlerinin pek az bir kısmı hariç- Hz. İbrahim ve İsmail'in (a) şeriatlarını unutmuş olmakla birlikte, bu şeriata putperestlik ve kendi uydurdukları hurafeler katmışlardı. Yüce Allah'ın tekvînî ayetleri ise, -az önce beyan edildiği ve aynı manada Âl-i İmrân Sûresi'nde de geçtiği üzere- aralarında apaçıktı. İslâm döneminde ise, teşrî'î olanı daha belirgin ve daha barizdi.

"Bu da Allah'ın göklerde ve yerde ne varsa hepsini bildiğini ve Allah'ın herşeyi bilici olduğunu bilmeniz içindir." Yani Yüce Allah bu ***"ca'l'i, kılmayı"***, -iyice düşündüğünüz takdirde- O'nun ulvî ve süflî âlemde olan her şeyi bildiğini ve O'nun ilminin her şeyi kuşattığını bilmeniz için yapmıştır. Bu şöyle olmuştu: Yüce Allah, Arapların kalplerine- kalpleri câhiliye dönemini yaşamasına ve acımasız olmasına, savaşa, yağmaya ve gasba adamakıllı dalmış olmalarına rağmen- bu mekân için bir saygı duygusu verdi. Orada yapılan ameller, ve bu amellerin yapıldığı zamanlara karşı da bir saygı ve ta'zim duygusu bahşetti. Bu duygu, onların birbirlerine karşı tecavüzlerine engel oldu. Akan kanın durmasına ve rızıklarının genişlemesine sebep oldu. Bedevî toplumlar bir yana, geçmişte ve şu anda medenî halkların tümü, dünyanın herhangi bir bölgesinde, senenin belli zamanlarında, -herhangi bir savaş, adam öldürme ve saldırı meydana gelmeyecek biçimde- insanları güven içinde kılmaktan acizdirler. Aynı şekilde Yüce Allah, hac ahkâmı ve ibadetlerinde de en büyük faydaları, rûhî ve bedenî en büyük menfaatleri takdir etmiştir. Nitekim bu husus, kısaca az önce anlattıklarımızdan ve tefsirimizin bir başka yerinde haccın hikmetlerine dair yaptığımız açıklamalardan anlaşılmaktadır. İnsanların işlerinin ana bel kemiği olan bu menfaat ve faydalar, müşahade ve tecrübeyle kesin bir biçimde sabit olmuştur. Zikredilen hususlar bize gösteriyor ki; Beytülharâm, haram ay, kurban ve gerdanlıkların insanlara destek kılınması, ancak ve ancak işlerin gizli noktalarını ve gayelerini bilmeye dayanan büyük bir hikmetten kaynaklanmaktadır. Bu da, Yüce Allah'ın göklerde ve yeryüzünde rızkın sebeplerini, halka destek olan şeyi ve başka hususları bildiğine delildir. Üstelik, Yüce Allah'ın göklerde ve yeryüzünde olanları bildiğini gösteren ayetler, akıl nazarında bazı mekânları ve zamanları birçok insana karşı kötülüğü savuşturma ve onlara mutluluğu ve esenliği temin etmeye sebep kılmasından daha bariz ve daha geneldir. Çünkü Yüce Allah'ın gök cisimlerine, güneşin, ayın ve başka

yıldızların gökyüzünde belli bir hesaba göre yol almasına, cansızlar, bitkiler ve hayvanlar dünyasına hâkim olan kanunlarına (sünnetullah), insan türüne hâkim olan kanunlarına (sünnetullah) sirayet eden şüphe kadar şüphe ârız olmaz. Fakat insanlar, bundan gafil ve habersizdirler.

اعْلَمُوا أَنَّ اللَّـهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ وَأَنَّ اللَّـهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿98﴾ مَّا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ وَاللَّـهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ ﴿99﴾ قُل لَّا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللَّـهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿100﴾

98- Biliniz ki, Allah'ın cezalandırması çetindir ve yine Allah'ın bağışlaması ve esirgemesi sınırsızdır.

99- Rasûl'e düşen, ancak duyurmadır. Allah açıkladığınızı da, gizlediğinizi de bilir.

100- De ki: Pis ve kötü ile temiz ve iyi bir değildir; pis ve kötünün çokluğu hoşuna gitse de... Öyleyse ey akıl sahipleri! Allah'tan korkunuz ki kurtuluşa eresiniz.

Allah'ın Bağışlaması ve Cezalandırması

Yüce Allah, bu ayetten önce bize yaratıkları hakkında ilmi ve emrine dair bazı alâmetleri gösterdi. Bu ayette de bize şu bilgiyi verdi: Herşeyi bilen bir varlığın insanları başıboş bırakması mümkün değildir. Tıpkı onları boşuna yaratmadığı gibi... Böyle bir yaratıcının ilminin alâmetleri ve göklerin ve yeryüzünün yaratılmasındaki hikmetleri ortaya çıkmıştır. Tıpkı Beytiharâm'ı insanlar için destek ve belkemiği kılmakta ortaya çıktığı gibi... Bu varlığın, günah işleyenleri, iman edip salih amel işleyen kimselerle bir tutması, hikmetine ve adaletine yaraşmadığı gibi, mü'minle kâfir, itaatkârla günahkâr, düzeltenle fesat çıkaran ve mazlumla zalim gibi, pis ve kötü ile temiz ve iyiyi bir tutması da yaraşmaz. O halde hakka uygun ceza vermek şarttır. Ceza vermek yetkisi ancak ve ancak şiddetli ceza vermeye, bağışlamaya ve merhamet etmeye kâdir olanındır. Bundan dolayı Yüce Allah, ***"Biliniz ki"***

nefsini şirke, fıska ve isyana gömen kimseyi *"Allah'ın cezalandırması çetindir ve yine"* nefsini tevhid ve imanın yanında salih amellerle arındıran kimseyi *"Allah'ın bağışlaması ve esirgemesi sınırsızdır."* buyurmaktadır. Böyle bir kimseyi Yüce Allah, imana girmeden önce işledikleri yüzünden sorumlu tutmadığı gibi, tövbe ve nefsini ıslaha yöneldiği takdirde bilmeden işleyeceği kötülükten de ve büyük günah ve edepsizliklerden kaçındığı takdirde ufak tefek kusurlardan da sorumlu tutmaz. Tam aksine günahını örter, siler ve bunlar, kişinin imanı ile salih ameli içinde eriyip gider. Tıpkı az miktarda bir kirin çok miktarda suyun içinde eriyip gittiği ve kaybolduğu gibi... Bundan da öte Yüce Allah, o kişiyi kendi rahmeti ve hoşnutluğuna garkeder.

Bu ayetin içinde teşvik, kaçındırma, vaat ve tehdit vardır. Bu ayet, inkâr eden, Allah'ın Kitabı'na göre amel etmekten yüz çeviren kimseye bir tehdittir. Allah'a iman edip salih amel işleyen kimseye ise vaattir. *"Mağfiret"* ve *"rahmet"* in tefsiri, daha önce bir çok ayetin tefsiri yapılırken geçmişti. Herhalde, ayette önce *"ceza"* nın ifade edilmesi ve *"mağfiret"* ile *"rahmet"* in daha sonra gelmesi, cezanın sonunda mağfiret ve rahmet olacağına ve cezanın sürüp gitmeyeceğini işaret etmek için olsa gerektir. Çünkü bir sahih hadiste geçtiği üzere Yüce Allah'ın rahmeti, gazabından öncedir.[329] Bundan dolayı Yüce Allah, insanlardan kendi nefislerine zulmedenlerden çoğunu bağışlar. *"Bununla birlikte çoğunu bağışlar."*[330] Yüce Allah'ın, -ikinci *"Allah"* lafzı yerine zamir getirmek mümkün iken- getirmeyip *"Allah"* lafzını tekrarlaması, mağfiret ve rahmetinin esasen kendisinde sabit olduğunu göstermek içindir.

Rasûlullah'ın Görevi

"Rasûle düşen, ancak duyurmadır. Allah açıkladığınızı da, gizlediğinizi de bilir." Bu ifade, -cezanın herşeyi bilen Allah'ın elinde olduğunun beyanı ardından- Rasûlullah'ın (s) vazifesini beyan etmektedir. Buna göre Rasûlullah (s), -Peygamber olarak- ancak kendini gönderenin risaletini tebliğ etmekle görevlidir. Peygamber (s), mükelleflerin açıktan açığa işledikleri amelllerin ve sözlerin tümünü bilmediği gibi, gizlediklerini de bilmez. Bundan dolayı, onları hesaba çekmeye ve yaptıklarına karşılık cezalandırmaya ehil olamaz. Bunu sadece bir olan Allah bilir. Bu ayet, şirk ve dalâlet üzere olan kimselerin aslı esası olmayan mabudlarından korkularını, umutlarını, âhiret azabından kurtulmak için onların şefaatlerini dilemelerini temelden çürütmek-

---

329. Buhârî, *Tevhid*, 55.
330. Şûrâ, 42/30.

tedir. Yüce Allah, münhasırlık ifade eden bir üslupla, *"Rasûle düşen, ancak duyurmadır."* ve Allah'ın dinini ve şeriatını beyan etmektir, diyor. Bunları yapınca Rasûlullah'ın zimmeti temize çıkar ve Allah katında O'nun tebliğ ettiği kimseler sorumlu olurlar. İnançlarınızdan, söz ve fiillerinizden açığa çıkardığınızı ve gizlediğinizi bilen ve bunların her zerresini kuşatan ilmine göre karşılığını verecek olan O'dur. Bundan dolayı O'nun vereceği karşılık, hakça ve adil olur. Güzel amel yapanlara, kendi katından bir ikramı ve ihsanı olmak üzere daha fazlasını verir. *"Kim iyi bir iş yaparsa bu kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa aleyhinedir."*[331]

Bizim bu tefsirimizi Yüce Allah'ın şu ayetleri de teyid etmektedir:

"Sana ancak tebliğ etmek düşer. Hesap yalnız bize aittir."[332]

"Biz, peygamberleri ancak müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak göndeririz. Kim iman eder ve kendini düzeltirse onlara korku yoktur. Onlar üzüntü de çekmeyecekler."

"Ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, yoldan çıkmalarından dolayı onlar azap çekeceklerdir."

"De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri benim yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size ben bir meleğim de demiyorum. Ben sadece bana vahyolunana uyarım. De ki: Kör ile gören hiç bir olur mu? Hiç düşünmez misiniz?"

"Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları onunla uyar. Onlar için Rablerinden başka bir dost, ne de bir aracı vardır; belki sakınırlar." [333]

Hadislerde İfade Edilen Şefaat

Hadislerde yer alan şefaatın gerçekleşeceği haberiyle, burada ve başka ayetlerde şefaatın olmayacağı ifadesi birbiriyle çelişmemektedir. Çünkü hadislerde ifade edilen şefaat, Hz. Peygamber'in kabul edilecek duasından ibarettir. Bu duanın ardından Yüce Allah, ezelî ilmi ve Kitabı'nda yer alan hükmü uyarınca hikmetinin gerektirdiği şeyi ortaya çıkaracaktır. Bu, -dua ve şefaat eden Peygamber'in (s) duasının Yüce Allah'ın ilmine ve iradesine herhangi bir etkisi olmaksızın- sırf O'na bir ikram olarak gerçekleşecektir. Bu duanın O'nun ilmine ve iradesine herhangi bir etkisi olmayacaktır çünkü hâdis olan (ezelî olmayan) varlıkların kadîm olana herhangi bir etkisi olamaz. *"O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtındır. O, her şeyi bilendir."*[334]

331. Fussilet, 41/46.
332. Ra'd, 13/40.
333. En'âm, 6/48-51.
334. Hadîd, 57/3.

Tayip ve Habisin Mahiyeti

Öte yandan Yüce Allah, amellerin karşılığını (ceza) beyan edip onun amellere bağlı olduğunu ifade edince, ceza ile ilgili olan amellerin ve onları işleyenlerin vasıflarını beyan etmek istedi. Ve birbiriyle zıt iki gerçeğin var olduğunu ve bu ikisinin de kendisine layık sonuçlar doğuracağını ifade etti. Söz konusu iki gerçek, ***"tayyip"*** ve ***"habis"*** in mahiyetidir. Bundan dolayı Yüce Allah, ***"De ki: Pis ve kötü ile temiz ve iyi bir değildir."*** dedi. Yani Ey Peygamber! Davet ümmetinin her ferdine hitaben de ki: Gerek eşya, gerek amel ve gerekse mallardan olsun, *"habis"* le *"tayyib"* bir değildir. Tıpkı zararlı ile faydalının, bozukla salih olanın, haramla helâlin bir olmadığı gibi... İnsanlardan da zalimle adil, cahille âlim, bozguncuyla düzeltici, itaatkârla günahkâr ve mü'minle kâfirin bir olmadığı gibi... Her habis ve tayyibin Allah katında birinci kısımda kendine uygun hükmü olduğu gibi, öbür kısımda da bunların sıfatına göre layık olduğu bir cezası ve mekânı olacaktır. *"Bu nitelemelerinden dolayı (Allah) onların cezasını verecektir."* [335] O, herşeyi yerli yerine koyan hikmet sahibi ve çok bilendir. Ayette ***"habis"***, *"pis ve kötü"* nün önce zikredilmesindeki incelik, ifade akışının onun çokluğuna aldanan kimselerin şüphelerini gidermeye olan ihtimamı olsa gerektir. Zaten bundan dolayı Yüce Allah, ***"Pis ve kötünün çokluğu hoşuna gitse de..."*** buyuruyor. Daha önce geçtiği üzere bu hitap, Hz. Peygamber'in ağzından davetinin ulaştığı her mükellefe yöneliktir. Yani, Ey bu hitaba muhatap olan kişi! Güçlü kuvvetli diye kötü insanların çokluğu hoşuna gitse de... Ya da, kolayca elde edildiği ve kolayca yararlanıldığı için *"habis/pis"* olan haram malların çokluğu hoşuna gitse de... Ki faiz ve rüşvet yeme, ganimet malından çalma ve hıyanet gibi yollardan elde edilen mallar böyledir. Ya da bu bunların Allah'ın kendilerini sevdiğine ve kendilerinden hoşnut olduğuna delil olduğunu iddia ettikleri için kötü insanların çokluğu hoşuna gitse de... Ve bu malların sahipleri, Allah'ın mal vererek kendilerini başkalarına üstün tuttuğunu iddia edip, Kur'ân'ın ifadesiyle *"Biz malca ve evlâtça daha çoğuz. Biz azaba uğratılacak da değiliz."*[336] deseler de... Pis ve kötü ile temiz ve iyi, haddi zatında da Allah katında da bir değildir. Pis ve kötünün senin hoşuna gittiği ve seni aldattığı farzedilse, bu takdirde sen meselenin iç yüzünü kavramaktan âciz olmuş olursun. İşin gerçek yüzü şudur: Adil bir hâkimin maaşı ve sadık bir tüccarın kârı gibi az miktar helâl, -dünyada ve âhirette iyi âkibet açısından-

335. En'âm, 6/ 139. Müfessirin anlayışına göre bu ayetin manası *"Allah, onların niteliklerini cezalandıracaktır."* şeklindedir. (Çev.)

336. Sebe', 34/35.

rüşvet ve hıyanet gibi çok haramdan daha hayırlıdır. Tıpkı, kaliteli ve az bir gıda veya bir malın, çok fakat kalitesiz maldan daha hayırlı olduğu gibi. Kalitesiz mal, kaliteli gibi ihtiyaç gidermez ve onun verdiği faydayı vermez. Tam aksine belki de yiyene zarar verir ve midesini bozar.

İnsanların içinde az miktarda iyi kimse de, aynen bunun gibi birçok kötüden daha hayırlıdır. Cesaret, sebat ve iman sahibi az bir insan grubu, korkak, dayanıksız ve şirke düşmüş birçok kimseye üstün gelir. Basiretli ve görüş sahibi fertler, aptal ve beceriksiz bir topluluğun yapmaktan âciz olduğu şeyleri yapabilir. Hikmet sahibi bir bilgin, binlerce câhil kimseyi kendi hizmetinde kullanabilir. *"De ki: Hiç bilinlerle bilmeyenler bir olur mu?"*[337]

İslâm'ın ilk yıllarında müşrikler, mü'minlere karşı çokluklarıyle övünüyor ve bununla güçlü oldukları kanaatini taşıyorlardı. Nitekim Kur'ân'da bu durum şöyle anlatılır: *"Ve dediler ki: Biz malca ve evlâtça daha çoğuz."*[338] Yüce Allah da, onlara bir mü'mine karşı övünen kâfiri örnek verdi: *"Ben, servetçe senden daha zenginim; insan sayısı bakımından da senden daha güçlüyüm."*[339] Ama en sonunda o kişinin âkibeti nasıl da hüsranla bitti! Yüce Allah, onlara şöyle dedi: *"Topluluğunuz çok bile olsa, sizden hiçbir şeyi savamaz. Çünkü Allah, mü'minlerle beraberdir."*[340] Yüce Allah, daha sonra müşriklerin sayıca ve teçhizatça çok olmalarının mü'minleri korkutmaması için onlara sebat vermek gayesiyle şöyle hitap etti: *"Hatırlayın ki, bir zaman siz yeryüzünde âciz tanınan az (bir toplum) idiniz; insanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz da şükredesiniz diye Allah size yurt verdi; yardımıyla sizi destekledi."*[341] Bu ayet, bu konudaki genel kâideyi getirmiştir. Buna göre itibar, bir şeyin sayısına değil, niteliğinedir. Üstünlük, sıfatlarda eşitlik olması şartıyla çokluktadır.

Gafil ve cahil olan kimselerin âdeti, mutlak çokluğa aldanmak olduğu için, Yüce Allah, -pis ve kötü ne kadar çok olursa olsun- iyi ve temizin pis ve kötüye üstün olduğunu ifade etmesinin ardından şöyle buyurdu: ***"Öyleyse ey akıl sahipleri! Allah'tan korkunuz ki kurtuluşa eresiniz."*** Yani ey üstün akıl sahipleri! Pis malın çokluğuna aldanmayın! Batıl ve fesada düşmüş kötü kimselerin çokluğuna da aldanmayın! Çünkü sizi iyi insanların arasına katacak olan Yüce Allah korkusu (takvâ)dır. Eğer böyle olursa, kurtuluşa ermiş, yani dünya ve âhiretin hayrını elde etmiş kimselerden olmanız umulabilir.

---

337. Zümer, 39/9
338. Sebe', 34/35.
339. Kehf, 18/34.
340. Enfâl, 8/19.
341. Enfâl, 8/26.

Yüce Allah'ın ayetin başında bütün mükelleflere hitabının ardından, aynı ayetin sonunda özel olarak ***"akıl sahipleri"*** ni zikretmesi, -meselelerin içyüzü ve sıfatları üzerinde düşündükten sonra- onların âkibetinden ibret alanların, aklı başında basîret ve görüş sahibi kimseler olmalarından dolayıdır. Çünkü meselelerin ilk kısımları ve baş tarafları âkıbetlerinin nasıl olacağı hakkında fikir verir. Bundan dolayı, -gerekli uyarı ve hatırlatma yapıldıktan sonra- pis ve kötünün çokluğuna aldanmakta ısrar etmezler. Akıllarını bağımsız düşünmeye, tecrübe ve hikmetlerden ibret almaya alıştırmamış safdil gafillere gelince, onlara ne bir nasihatçının nasihatı ve ne de hatırlatmada bulunan kimsenin hatırlatması fayda verir. Bilakis gözleriyle gördükleri ve kulaklarıyla işittikleri olaylardan ibret almazlar. Haram yoldan biriktirdikleri birçok malları ellerinden giden zenginlerin, ilmin ve nizamın faziletlerinden yoksun olan ve birçok malları yavaş yavaş eriyip yok olan toplumların ve devletlerin yaşadıkları olaylardan hiçbir ibret almazlar. Acaba bu zenginlere ve bu devletlere malları ve nüfusları daha az olanlar, nasıl oldu da mirasçı oldular, bundan ibret almazlar. Mirasçı oldular, çünkü ahlâkça ve amelce onlardan daha üstündüler de ondan. *"İyi sonuç, (sabredip) sakınanlarındır."*[342]

Süddî'nin bu ayette yer alan *"habis"* ten maksadın "müşrikler", *"tayyib"* den maksadtın da "mü'minler" olduğunu söylediği rivayet olunmaktadır. Ebû Hüreyre'nin de şöyle dediği rivayet olunmaktadır: Tasadduk edeceğim bir tek dirhem, bana on milyar haramdan daha sevimlidir. Eğer dilerseniz, *"De ki: Pis ve kötü ile temiz ve iyi bir değildir"* ayetini okuyabilirsiniz. İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman el-İskenderânî'den rivayet ediyor: Ömer b. Abdülaziz'e valilerinden birisi, harac vergisinin azaldığını bildirdi. Ömer, valisine şunları yazdı: *"De ki: Pis ve kötü ile temiz ve iyi bir değildir; pis ve kötünün çokluğu hoşuna gitse de..."* Adalet, ıslah ve ihsan açısından zulümde, günahta ve düşmanlıkta senden önceki kişinin mesabesinde olabilirsen bunu yap. Güç ve kuvvet ancak Allah'ındır.

342. Hûd, 11/49.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِن تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا
حِينَ يُنَزَّلُ الْقُرْآنُ تُبْدَ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ ﴿101﴾ قَدْ سَأَلَهَا
قَوْمٌ مِّن قَبْلِكُمْ ثُمَّ أَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ ﴿102﴾

101- Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın. Eğer Kur'ân indirilirken onları sorarsanız size açıklanır. Allah onları affetmiştir. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir.

102- Sizden önce bir toplum onları sormuş, sonra da bunları inkâr eder olmuştu.

Hoşa Gidilmeyecek Şeylerin Sorulmaması Meselesi

Râzî der ki:

"Bu ayetin, bir öncesiyle birkaç açıdan daha bağlantısı vardır:"

1) Yüce Allah, *"Rasûle düşen, ancak duyurmadır."* buyurunca ifadenin takdiri şöyle olur: Peygamber'in size tebliğ ettiğini alın ve ona boyun eğen insanlar olun. Onun size tebliğ etmediğini sormayın ve o meseleye girmeyin. Çünkü siz, üzerinize elzem olmayan bir meseleye burnunuzu sokarsanız, bu yersiz müdahaleniz sebebiyle, üzerinize ağır gelecek ve sizi meşakkate sokacak bir mükellefiyet gelir.

2) Yüce Allah, *"Rasûle düşen, ancak duyurmadır."* buyurunca bu, O'nun tarafından peygamber olduğuna dair bir iddia anlamı taşır. Sonra kâfirler, -sırf inat olsun diye- mucizeler istediler. Nitekim Yüce Allah, onların bu inatlarını Kur'ân'da şöyle hikaye eder:

"Onlar: Sen, dediler, bizim için yerden bir kaynak fışkırmadıkça sana asla inanmayacağız."

"Veya senin bir hurma bahçen ve üzüm bağın olmalı; öyle ki, içlerinden gürül gürül ırmaklar akıtmalısın. Yahut, iddia ettiğin gibi, üzerimize gökten parçalar yağdırmalısın veya Allah'ı ve melekleri gözümüzün önüne getirmelisin."

"Yahut da altından bir evin olmalı, ya da göğe çıkmalısın. Bize, okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece (göğe) çıktığına da asla inanmayız." De ki: Rabbimi

tenzih ederim. Ben, sadece beşer bir elçiyim."[343] Buna göre mana; Ben bir elçiyim ve bana risaleti, hukûkî düzenlemeleri ve ahkâmı sizlere tebliğ etmem emredildi. Yüce Allah, peygamberlik iddiamın doğruluğuna çeşitli mucizeler göstererek delil getirdi. Bundan sonra daha fazla delil istemek, tahakküm kabilinden olur. Bu da benim gücüm dahilinde olan bir şey değildir. Herhalde bu istediğiniz mucizelerin ortaya konulması sizi üzecek şeyler olur. Meselâ, bu istediğiniz mucizelerden herhangi birisi ortaya konsa, bundan sonra buna muhalefet eden kimsenin -daha dünyada iken- cezaya çarptırılması gerekli hale gelir. Öte yandan Müslümanlar, kâfirlerin Hz. Muhammed'den bu mucizeleri talep ettiklerini işitince, kalplerinde bunların gösterilmesi için bir istek belirdi. Ama bu ayetle anladılar ki, bunu istemeleri gerekmez. Belki de istenilen mucizelerin gösterilmesi, onları üzecek sonuçlara yol açacaktır.

3) Bu ayet, *"Allah açıkladığınızı da, gizlediğinizi de bilir."* ayetiyle bağlantılıdır. O halde meseleleri zâhirlerine bırakın, açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek ve sükût geçilmiş meseleleri sormayın. [344]

Ben de derim ki Bu iki ayetin Hz. Peygamber'in görevinin sadece *"risaleti tebliğ"* olduğunu belirten ayetle münasebeti özel bir münasebettir. Bu iki ayetin sûrenin tümü içinde öyle bir yeri vardır ki, bunu hatırda tutmak ve üzerinde düşünmek gerekir. Ne demek istediğimizi biraz açalım: Bu sûre, sûre olarak en son nâzil olan sûredir. Bu sûrenin baş taraflarında Yüce Allah, dini tamamladığını ve Hz. Peygamber'le birlikte bütün âlemlere olan nimetini tamam ettiğini açıkça belirtmektedir. Buna göre sûrenin sonlarında da Rasûlullah'ın (s) tebliğ vazifesini yerine getirdiğini, mü'minlerin ona çok soru sormamaları gerektiğini açıkça belirtmek uygun düşmektedir. Ta ki, soracakları sorular, ümmete tahammülü zor gelen mükellefiyetlerin çokluğuna sebep olup da sonunda Rablerinin emrinden hızla çıkmış olmasınlar.

"Eğer mesele böyleyse o zaman dinin tamamlandığını ifade eden ayetle, çok soru sormayı yasaklayan ayetin arası neden bu kadar açıldı? İlâhî nazımda neden bu son ayet baştaki ayete bitiştirilmedi?" denilecek olursa, bu soruya şöyle cevap verebiliriz: -Hikmetini daha önce defalarca beyan ettiğimiz üzere- bu, Kur'ân'ın bir âdetidir. Buna göre Kur'ân, -gerek haberler, gerek ahkâm ve gerekse başka konular olsun- bir tek konuya dair vereceği mesajları ayrı ayrı yerlerde ifade eder.

---

343. İsrâ, 17/90, 91-93.

344. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XII, 87.

Bu iki ayetin nüzûl sebebine gelince; bu konudaki en güçlü rivayetleri şöylece aktarabiliriz:

İmam Ahmed, Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Cerîr ve başkaları Enes b. Mâlik'ten rivayet ediyorlar: Hz. Peygamber, benzerini daha önce asla görmediğim bir hitabede bulundu. Bu hitabesinde dedi ki: *"Eğer benim bildiğimi bilseydiniz, az güler, çok ağlardınız."*[345] Hadisin ravisi Enes diyor ki, Rasûlullah'ın (s) ashâbı elbiseleriyle yüzlerini örtüp, içten gelen bir inlemeyle ağlıyorlardı. Bu genel üzüntü arasında birisi, "Yâ Rasûlullah! Benim babam kimdir?" diye sordu. Peygamber Hz. Muhammed (s), "*Baban filandır.*" diye cevap verdi. Bunun üzerine, *"Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın."* ayet- i kerîmesi nâzil oldu.[346]

Hâfız İbn Kesîr dedi ki:

İbn Cerîr rivayet ediyor: Bize Bişr rivayet etti. Ona Yezid, Yezide de Saîd Katâde'den rivayet etmiş: Bu rivayet, *"Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın."* ayeti hakkındadır. Bu haberi bize rivayet edenlere Enes anlatmış. Buna göre sahâbîler, Hz. Muhammed'e o kadar çok soru sordular ki, bunu ısrar derecesine vardırdılar. Bunun üzerine Hz. Muhammed , bir gün minbere çıktı ve *"Bugün bana ne sorarsanız size cevabını vereceğim."* dedi. Bunun üzerine Rasûlullah'ın (s) ashâbı tehlikeli bir durumla karşı karşıya olduklarından endişe ettiler. Sağıma ve soluma baktım. Kimi gördümse, elbisesi ile yüzünü kapatmış ağlamaktaydı. Erkeklerle münakaşa ettiği zaman babasının başka birisi olduğu iddia edilen birisi, Peygamber Hz. Muhammed'e "Ey Allah'ın elçisi! Benim babam kim?" diye sordu. Hz. Muhammed, "*Baban Huzâfedir.*" buyurdu. Sonra Ömer ayağa kalktı, -Ravi ya da şöyle dedi: 'Ömer şöyle demeye başladı'.- ve şöyle dedi: Fitnelerin şerrinden Allah'a sığınarak, -Ömer, ya da Allah'a sığınıyorum, dedi- Rab olarak Allah'tan, din olarak İslâm'dan, Peygamber olarak da Muhammed'den razı olduk. Peygamber Hz. Muhammed o gün şöyle dedi: *"Hayır ve şer hakkında asla bugünkü gibisini görmüş değilim. Benim için Cennet ve Cehennem karşımda canlandırıldı, da ben onların her ikisini şu duvarın önünde gördüm."* Bu hadisi Buhârî-Müslim, Saîd vasıtasıyla tahriç etmişlerdir.[347] Hadisi Ma'mer, Zührî vasıtasıyla Enes'ten buna benzer lafızlarla veya buna yakın olarak rivayet etmişlerdir. Zührî der ki: Abdullah b. Huzâfe'nin annesi şöyle dedi: Senden

345. Buhari, *Tefsir*, Sûre (5), 12.
346. Buhârî, Tefsir, Sûre (5), 12.; (Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, III, 331; XI, 98. -Çev.-)
347. Müslim, *Fadâil*, 136.

daha fazla annesine karşı gelen bir evlat görmedim. Annenin câhiliye insanlarının işledikleri fiili işleyip de seni insanların huzurunda rezil edeceğine nasıl oldu da emin oldun? Abdullah dedi ki: Vallahi, baban siyah bir köledir deseydi, onu baba olarak kabul edecektim."[348]

"İbn Cerîr yine şöyle diyor: Bize el-Hars Abdûlaziz'den, Abdûlaziz Kays'tan, Kays Ebû Husayn'dan, Ebû Husayn da Salih vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den rivayet etti: Rasûlullah (s) bir gün öfkeli ve yüzü kıpkırmızı kesilmiş olarak evinden çıktı ve minbere oturdu. Sonra içimizden biri ayağa kalktı ve "Babam nerede?" diye sordu. Peygamber Hz. Muhammed, "*Cehennemdedir.*" buyurdu. Bir başkası kalktı ve "Benim babam kimdir?" diye sordu. Hz. Muhammed (s), "*Baban Huzâfe'dir.*" dedi. Hz.Ömer ayağa kalktı ve şöyle dedi: "Biz, Rab olarak Allah'tan, din olarak İslâm'dan, Peygamber olarak Muhammed'den ve imam olarak Kur'ân'dan hoşnut olduk. Bizler, -ey Allah'ın Rasûlü!- câhiliyet döneminden ve şirkten yeni çıktık. Babalarımızın kim olduğunu en iyi Allah bilir. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in öfkesi yatıştı ve *"Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın."* ayeti nâzil oldu. Bu rivayetin isnadı ceyyiddir."[349]

"Bu kıssayı mürsel olarak seleften birçok muhaddis rivayet etmiştir. Bunların arasında Süddî'den rivayet eden Esbat da vardır. İbn Kesîr ondan geneli itibarıyla Ebû Hüreyre'nin yukarıdaki hadisi gibi bir rivayette bulunmuştur. Ancak Ömer'in ifadesinin ardından şu ilavede bulunmuştur. "Bizi bağışla, Allah da seni bağışlasın." Ömer bu sözü O razı olana kadar durmadan tekrar edip durmuştur. O gün Peygamber Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: *"Çocuk kimin döşeğinde dünyaya geldiyse, ona aittir. Zina eden için mahrumiyet vardır."*[350] Buhârî'nin rivayet ettiği bir başka hadis de şöyledir: Fadl b. Sehl, Ebû'n-Nadr'dan, o da Ebû Hayseme vasıtasıyla Ebû'l-Cüveyriye'den, O da İbn Abbas'tan rivayet ediyorlar: O gün insanlar Rasûlullah'a (s) alay yollu sorular soruyorlardı. Birisi, "Benim babam kim?" diye soruyor, devesini kaybetmiş olan bir diğeri, "Devem nerede?" diyordu. Bu sorular üzerine Yüce Allah, *"Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın."* ayet-i kerîmesini indirdi. Rasûlullah (s) bu ayeti sonuna kadar okudu. Buhârî bu rivayette teferrüd etmiştir."[351]

---

348. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 104, 105; İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 81.
349. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 105; İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 81, 82.
350. Buhârî, *Büyû'*, 3, 100.
351. İbn Kesîr, II, 105; Bkz: Buhârî, *Tefsir Sûre* (5), 12.

"İmam Ahmed rivayet ediyor: Bize Mansur b. Verdân el-Esedî rivayet etti. Ona Ali b. Abdü'l-A'lâ babası vasıtasıyla Ebü'l-Buhturî'den rivayet etmiş. Asıl adı Said b. Feyruz olan Ebü'l-Buhturî Ali'den rivayet ediyor: "*Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*"[352] ayeti nâzil olunca, "Yâ Rasûlullah! Her yıl mı?" diye sordular. Hz. Muhammed, sükût etti. Tekrar, "Her yıl mı?" diye sordular. Hz. Muhammed (s) tekrar sustu. Tekrar sordular: "Her yıl mı?" Hz. Muhammed (s), "*Hayır. Eğer, 'evet' deseydim her yıl farz olacaktı.*" buyurdu. Bunun üzerine, "*Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın.*" ayeti nâzil oldu. Tirmizî ve İbn Mâce'nin de Mansur b. Verdân kanalıyla bir rivayeti vardır.[353] Tirmizî, hadisin bu vecihle garib olduğunu söylemiştir. Buharî'nin şöyle dediğini işittim: Ebü'l-Buhturî Ali'yi görmemiştir. (Aralarında başka râvi olması gerekir.) "[354]

Ben de diyorum ki; Mansur b. Verdân, İbn Hibbân ve başkalarının da ifade ettikleri üzere sikadır. Ebü'l-Buhturî lakaplı tabiînden Saîd b. Feyrûz da Şia taraftarı olmuş sika bir ravidir. Ondan bütün muhaddisler rivayet etmişlerdir. Fakat mürselleri zayıftır.

Süyûtî *ed-Dürrü'l-Mensûr*'da bu Ali hadisini, İmam Ahmed ve Tirmizî'ye nispet etmiştir. Tirmizî, bu rivayetin "hasen" olduğunu ifade etmiştir. Hadisi İbn Mâce, İbn Ebî Hâtim ve Hâkim zikretmişlerdir. Süyûtî, bu hadisin benzerini, Abd b. Humeyd'e, İbnü'l-Münzir'e ve Hâkim'e nispet ederek İbn Abbas'tan rivayet etmiştir. Hâkim, bu rivayetin "sahih" olduğunu söylemiş, ayrıca hadisi Beyhakî *Sünen*'inde rivayet etmiştir. Bu rivayette, soruyu Akra' b. Hâbis'in sorduğu ifade edilmektedir. Bunun bir benzerini de, Abd b. Humeyd tahriciyle Hasen'den rivayet etmiştir. Bu rivayete göre Peygamber Hz. Muhammed (s) "*Ben (birşey teklif etmeyerek) sizi kendi halinize bıraktığım müddetçe siz de beni kendi halime bırakınız.*" buyurmuştur. Buhârî-Müslim ve başka muhaddislerdeki bu ziyadelik Ebû Hüreyre'dendir. Buhârî'nin lafzı şöyledir: "Ben (birşey teklif etmeyerek) sizi kendi halinize bıraktığım müddetçe siz de beni kendi halime bırakınız."[355] Müslim'in lafzı ise; "*Ben (birşey teklif etmeyerek) sizi kendi halinize bıraktığım müddetçe siz de beni kendi halime bırakınız. Sizden öncekileri soru sormaları ve peygamberlerine karşı ihtilaf etme-*

352. Âl-i İmrân, 3/97.
353. İbn Mâce, *Menâsik*, 2.
354. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, II, 105.
355. Buhârî, *İ'tisâm*, 2.

leri helâk etmiştir. Ben size bir şeyi yasaklamışsam, ondan kaçınınız, size bir şeyi emretmişsem, gücünüz yettiğince onu yapmaya çalışın."[356]

Kastallânî şerhinde -Hâfız İbn Hacer'e uyarak- şöyle diyor: Müslim'in Muhammed b. Ziyâd vasıtasıyla Ebû Hüreyre rivayeti olarak zikrettiğine göre; (Ben diyorum ki, Nesâî de böyledir.) bu hadisin vürûd sebebi şudur: Rasûlullah (s)bize hitap etti ve dedi ki: "*Ey insanlar! Allah size haccı farz kıldı. Haccediniz.*" Aramızdan birisi, "Her yıl mı? Ey Allah'ın elçisi!" diye sordu. Peygamber Hz. Muhammed (s) susup cevap vermedi. Adam bu soruyu üç kez tekrarlayınca, "*Eğer 'evet' deseydim, her sene haccetmek farz olacaktı. Ama siz buna güç yetiremeyecektiniz.*" dedi. Sonra şöyle devam etti: "*Ben (bir şey telif etmeyerek) sizi kendi halinize bıraktığım müddetçe, siz de beni kendi halime bırakın.*"[357] Dârekutnî bu hadisi muhtasar olarak tahric etmiş ve üzerine ziyadede bulunmuştur. Bu olay üzerine, "*Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın.*" ayeti nâzil olmuştur. Ben de derim ki, bu rivayette adı geçen Muhammed b. Ziyad, sikadır. Bütün muhaddisler kendisinden rivayette bulunmuşlardır.

Nesâî'nin ifadesi şöyledir: Ebû Hüreyre anlatıyor: Bir gün Hz. Muhammed insanlara hitabede bulundu ve "*Allah size haccı farz kıldı.*" dedi. İçimizden birisi " Her sene mi?" diye sordu. Peygamber Hz. Muhammed (s) o şahsa cevap vermedi. O kişi sorusunu üç kez tekrarlayınca, "*Eğer 'evet' deseydim, her sen haccetmek farz olacaktı. Eğer farz olsaydı siz bunu yapamaycaktınız. Sizi (bir şey teklif etmeyerek kendi halinize)bıraktığım sürece siz de beni kendi halime bırakın. Sizden öncekiler ancak çok soru sordukları ve peygamberlerine karşı ihtilaf ettikleri için helâk oldular. Size bir şeyi emrettiğim zaman, (Bir başka nüshada ifade bi'ş-şey'i yerine bişeyin şeklindedir.) gücünüz yettiği kadar onu alın. Bir şeyi yasak ettiğim zaman da ondan kaçının.*" buyurdu.[358] Nesâî, İbn Abbas'tan haccın her sene farz olup olmadığının sorulması meselesi de rivayet etmektedir. O'nun rivayetinde soruyu soranın, Akra' b. Hâbis olduğu ve "Her yıl mı yâ Rasûlullah?" diye sorduğu yer almaktadır. Bu soru üzerine Hz. Muhammed susmuş sonra da "*Eğer 'evet' deseydim, farz olacaktı. Sonra da siz bu emri dinlemeyecek ve ona boyun eğmeyecektiniz. Fakat haccetmek, bir kez farzdır.*" buyurmuştur.[359] *Fethu'l-Bârî*'de yer aldığına göre İbn Abdilber,

---

356. Müslim, *Hac*, 412, *Fadâil*, 131. Bu rivayetlerin birbirinden farkı sadece kullanılan fiillerdedir. Ancak fiillerin anlamı ayrıdır. Bu yüzden tercüme aynı yapılmıştır. (Çev.)

357. İbn Mâce, *Menâsik*, 2.

358. Nesâî, *Hac*, 1.

359. Nesâî, *Hac*, 1.

Müslim'in rivayetine dayanarak haccın her yıl farz olup olmadığı sorusunun, Hz. Peygamber'in hitabettiği gün kendisine yöneltildiğini ifade ediyor. Peygamber Hz. Muhammed'in (s) de bu soruya cevap olarak *"Kim bana bir soru sorarsa ona haber vereceğim."* dediğini aktarıyor.[360]

İbn Cerir ise şu rivayete yer veriyor:

Bana İshak b. İbrahim b. Habîb eş-Şehîd haber verdi. Ona da Attâb b. Beşîr, Hasîf vasıtasıyla Mücâhid'den rivayet etmiş. Mücâhid de İbn Abbas'tan rivayet ediyor: *"Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın."* Bu ayette sözü edilen şeyler, bahîra, sâibe, vasîle ve hâmdir.[361] Görmez misin; Yüce Allah bundan sonra, Allah, bahîra, sâibe, vasîle ve hâm diye bir şey meşru kılmamıştır, diyor. İkrime ise şöyle diyor: Onlar Peygamber Hz. Muhammed'e ayetleri soruyorlardı. Ancak bu, kendilerine yasak edildi. Sonra Yüce Allah, *"Sizden önce bir toplum onları sormuş, sonra da bunları inkâr eder olmuştu."* buyuruyor. Ben, "Mücâhid İbn Abbas'tan bu rivayetin aksini rivayet etmiştir, sen buna ne dersin?" dedim. Bana, "Hadi Ordan!" dedi.[362]

Daha sonra İbn Cerîr, Mücâhid'in sözü gibi bir sözü Saîd b. Cübeyr'den rivayet edip ardından da şöyle diyor: Bu hususta doğruya en yakın görüş, şöyle diyen kimsenin görüşüdür: Bu ayet, Rasûlullah'a (s) çok soru sorulması nedeniyle nâzil olmuştur. İbn Huzâfe babasının kim olduğunu sormuş, Hz. Muhammed, *"Allah size haccı farz kıldı"*. Buyurduğu zaman, "Her yıl mı?" diye soranlar olmuş ve buna benzer sorular gelmişti. Çünkü bu hususta, sahabî, tabiûn ve te'vil ehli bilginlerin genelinden bizlere kadar ulaşan haberler bu ihtimali güçlendirmektedir. Mücâhid'in İbn Abbas'tan rivayet ettiği görüşe gelince, bu görüş doğruya uzak değildir. Fakat sahâbî ve tâbiûndan gelen haberler, bunun aksi yöndedir. Bu görüş, bundan dolayı

360. Müslim, *Fadâil*, 136.

361. Bahîra: Câhiliye devri halkı, bir dişi deve dört kere doğurur ve beşinci erkek olursa kulağını yararlar ve salıverirlerdi. Artık onu ne sağarlar, ne binerler ve ne de kullanırlardı. İşte bahîra bu devenin adıdır.

Sâibe: Bir adam başına bir dert geldiği ve meselâ hasta olduğu zaman, "İyileşirsem devem sâibe olsun." diye adar ve bahîre gibi salıverir, ondan faydalanmayı haram ederdi. Sâibe de budur.

Vasîle: Koyun dişi doğurusa kendilerinin, erek doğurursa ilâhlarının olurdu. Eğer ikisini birden doğurursa "kardeşine ulaştı." derler ve bu dişiden dolayı erkeğini de kurban etmezlerdi. Vasîle de budur.

Hâm: Bir erkek devenin dölünden on batın doğarsa, onun sırtını haram sayarlar ve hiçbir sudan ve otlaktan menetmezler "Onun sırtı yasaklandı." derlerdi. Hâm da budur. (Bkz: M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'â Dili*, III, 348. Sadeleştirilmiş Basım. -Çev.).

362. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 84.

zikredilmiştir. Üstelik, bahîra, sâibe, vasîle ve hâm hakkında sorulan soruların, Hz. Peygamber'e sorulan ve Yüce Allah'ın sorulmasını hoş görmediği hususlardan olması da yadırganacak bir durum değildir."[363] İbn Cerîr'in ifadesine göre bu haberler sahihtir ve tercih edilmesi gerekir. İbn Cerîr Mücahid'in rivayetinin zayıf olduğuna da işaret etmektedir. Çünkü Hasîf b. Abdirrahman'ın Mücâhid'e ulaşan ravilerinin İmam Ahmed zayıf olduğunu söylemiştir. Bir keresinde de "kavî değildir." demiştir. Ebû Hâtim ise şöyle der: Onun hafızasının kötülüğünden bahsedilmiştir. Fakat, İbn Muîn bir keresinde "salihtir" derken, bir keresinde ise "sikadır" demiştir.

Bu gibi hadisleri uzlaştırma hususunda takibedilen metot, şöyle düşünmektir: Ayetteki yasaklık, nüzûl sebebi hakkında gelen her olayı ve o nitelikteki hertürlü hadiseyi kapsar. Nüzûl sebebiyle ilgili olmak üzere rivayet edilen bütün haberler, gerçek sebep değildir. Bilakis onlar, ayetin manasına dahil ve genelliğinin kapsamı içine giren her hadisenin, ayetin nüzûl sebebi olduğunu söylüyorlardı. Çoğu defa ravilerin bu manadaki sözlerini rivayet ediyorlar ve bunun neticesi olarak rivayetin lafızlarını birbiriyle çelişik geliyordu. Biz, bu meseleyi daha önce defalarca beyan etmiştik. Bu ayetin nüzûl sebebine dair en uzak ihtimal de şudur: Bazı kimseler, bir takım soruları sırf Hz. Peygamber'i denemek için veya alay olsun diye soruyorlardı. Böyle bir hareket ancak açıkça kâfir olan bir kimseden veya bir münafıktan sâdır olur. Oysa ayetteki hitap, mü'minleredir. Yasaklığın, mü'minlere imtihan veya alay sorusu sorma yasaklığı olması mümkün değildir. Ancak mümkün olanı, sadece kâfirlere ve münafıklara üstü kapalı bir dokundurmanın olduğudur.

Bazı rivayetlerde Enes b. Mâlik hadisi yer alır: İnsanlar gelip Hz. Peygamber'e soru sordular. Sonunda bunu ısrar derecesine vardırdılar. Bu hadis daha önce geçmişti. Buhârî-Müslim'de yer alan Ebû Mûsâ el-Eş'arî hadisinde ise şöyle denilmektedir: "Hz. Peygamber, çok soru sorulunca öfkelendi ve '*Sorun bakalım.*'dedi."[364] Bazı bilginlere göre; ayetteki ifade edilen soru sorma yasaklığı, Rasûlullah'ı (s) üzen bu ısrar ve bu öfkelendirmedir. Fakat yasaklıktaki şart ve açıklanan sebep bu yaklaşımla çelişmektedir.

Rivayetleri bir araya toplayan ve uzlaştaran görüş ve ayetin manasına dair dilden anlaşılan, aşağıda geleceği gibidir:

"Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın." Ayette geçen ***"eşyâ"*** kelimesi, ism-i cem'dir veya *"şey"* kelimesinin ço-

363. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 84.
364. Müslim, *Fadâil*, 137.

ğuludur. *"Şey"* kelimesi, mutlak olarak veya mevcuda delâlet eden lafızlar içinde en genel olanıdır. Dolayısıyla sorulmaması istenilen hususlar, şer'î ahkâma, akaide, bilinmeyen hususlara ve kevnî ayetlere şâmil olur. Tabii bu husus, zikredilen şart ve cevap cümlesinin manasının, zikredilen hususta tahakkuk etmesi halinde söz konusudur. Ayetten öncelikle kastedilen husus; Hz. Peygamber'e, dine ve mükellefiyetin inceliklerine dair şeylerin sorulması yasaklığıdır. Bundan sonra gayba dair şeylerin veya ırz ve namusla ilgili olmak üzere kimsenin bilemeyeceği sırlann sorulması yasaklığı gelir. Bir de bunlara ilâveten açıklanması üzüntüye sebep olabilecek şeylerin sorulması yasaklığını zikredebiliriz. Bunlann üzüntüye sebep olmalan; ya soru neticesi mükellefiyetlerin ağırlaşması ve çoğalmasıyla, ya da ilgili kişileri rezil rüsvay edecek birtakım gerçeklerin su yüzüne çıkmasıyla olur. Fakat, ***"tes'elû"*** fiilinin mef'ûlünün (tümlec) ifadede yer almayışı, genellik ifade eder. Buna göre mana; Peygamber'den başkasına açıklanması üzülmenize sebep olabilecek şeyleri sormayın, demek olur. Bu ayet, bir mü'minin kendisini ilgilendirmeyen şeyleri merak etmesini ve üstüne elzem olmayan şeyleri yasaklama anlamı içerir.

Arapça dilbilgisi kurallan arasında "in" edatıyla yapılan şartın, gerçekleşmesi kesin olmayan bir mana ihtiva ettiği kuralı vardır. Cevap (hüküm cümlesi) ise meydana gelip gelmeme açısından şarta tabidir. Buna göre, *"İzâ ubdiyet lekum tesu'kum"* şeklinde değil de *"İn tubde lekum tesu'kum"* denilmesi bize gösteriyor ki, o şeyin ortaya çıkanlması ve hoşunuza gitmeme ihtimalinin bulunması, o hususta soru sormaktan vazgeçmeniz için kâfidir.

Böylece yapılacak şöyle bir itiraz da, temelsiz kalmaktadır:

"Ayetin nüzûl sebepleri arasında yer alan ve sorulması yasaklanan örneklerin, açıklandığında insanın hoşuna gitmeyecek şeyler olduğunu önceden bilmek mümkün değildir. Tam aksine bu soruyu soran kimseler nezdinde insanı sevindirecek şeylerden olması ihtimali de vardır. Babasının kim olduğunu soran kişiye, Hz. Peygamber tarafından verilen cevap onu sevindirmiştir. Aynı şekilde haccın her yıl mı farz olduğunu soran kişi de, aldığı cevaptan memnun olmuştur. Çünkü aldığı cevap, hem kendisine ve hem de ümmete bir hafiflik doğmasına sebep olmuştur. Zira Rasûlullah (s), kendisine gücü yeten herkes için haccın her yıl değil, ömründe bir kere olduğunu beyan etmiştir. Bu gibi hususlan soran herkes için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. O zaman bu şarta bağlı olarak getirilen yasaklığın sebebine dair yapılan açıklama yerinde değildir."

Bütün bu itirazlar, *"in"* edatıyla yapılan şart cümlesinde bu edatın, şartın kesin olarak meydana geleceğine değil, vuku bulması ihtimaline delâlet ettiği yolundaki açıklamamızla temelsiz kalmaktadır.

Hz. Peygamber'in, haccın her yıl farz olup olmadığını soran bedevîye verdiği cevap da bizim bu tespitimizin doğru olduğunu göstermektedir. *"Vay sana! Sana 'evet' demiyeceğime dair bir güvencen mi var? Eğer 'evet' deseydim, vâcip olacaktı."* İbn Cerîr'in rivayetine göre; *"Eğer vâcip olsaydı siz inkâra düşerdiniz. Ne var ki, sizden öncekileri meşakket önderleri helâk ettiler."* şeklindedir.[365] Bu iki hadis, Hz. Peygamber'in sorulan soruya *"evet"* cevabı verme ihtimalinin, bu soruyu sormamanın vacipliğine kâfi olduğu noktasında gayet açıktır. Aynı şekilde, Abdullah b. Huzâfe'nin babasının kim olduğunu sorduğunda annesinin kendisine verdiği şu cevap da bunu göstermektedir: "Senden daha âsî bir evlat görmedim. Annenin câhiliye insanları gibi günah işleyip de seni insanların önünde rezil edeceğine nasıl emin olabiliyorsun?" Hz. Peygamber'in İbn Huzâfe'ye cevabı hususunda bizim görüşümüz ileride gelecektir.

"Eğer Kur'ân indirilirken onları sorarsanız size açıklanır." Yani açıklanması hoşunuza gitmeyecek özellikte olan şeyleri, size indirileni anlamanız için o konuda Kur'ân indirilirken sorarsanız, Yüce Allah Peygamberi'nin dilinde size onu açıklayacaktır. Şeyhu'l-Müfessirîn İbn Cerîr et-Taberî de buna benzer açıklamalarda bulunmuştur. Çünkü O, ayetin baş tarafını tefsir ederken sorulan soru çeşitlerini verdikten sonra, bu cümlenin tefsirinde aynen şöyle demektedir:

"Yüce Allah Rasûlullah'ın ashâbına, -O konuda Kur'ân indirilmeden önce- kendilerine henüz farz kılınmamış farzlarla, henüz helâl kılınmamış bazı hususların helâl olup olmadığını ve haram kılınmamış olan bazı hususların da haram olup olmadığını sormalarını yasak ediyor. Ve şöyle diyor: Hakkında henüz Kitap ve vahiy indirmediğim hususları, Peygamberim'e soran ey mü'minler! Bunları sormayın! Çünkü bu konuda size vahiy ve ayet indirme yoluyla bir açıklama yapılırsa sizi üzer ve hoşunuza gitmez. Çünkü size bu hususta bir vahiy gelirse, ancak sizi denemek ve imtihan etmek için gelir. Bu da ya size bir ameli vâcip kılmak ve farzı getirmek için gelir ki, bunun sonucu size meşakkat, külfet ve yüktür. Ya da bir haramlık için gelir. Bu haramlık, -hakkında haramlık gelmeseydi-, işlemenizde bir genişlik ve kolaylık olan hususlardır. Ya da haram olduğuna inandığınız bir hususu

365. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 83.

helâl kılmak için gelir. Bu hususta da sizin hoşunuza gitmeyecek noktalar vardır. Çünkü hak ve gerçek gördüğünüz şeylerden batıl olduğuna inandığınız noktaya geçiyorsunuz. Fakat eğer o hususta Kur'ân ayeti indikten ve size gönderdiğim Peygamberime verdiğim Kitabım'da yer alan hususu yapmaya başladıktan sonra sorarsanız, Peygamber size Kitabımda indirdiğim ayeti, vahyimin ve tenzilimin te'vilini beyan edecektir."[366]

"Bu, Rasûlullah'ın (s) bazı sahâbîlerinden rivayet olunan şu haberin benzeri gibidir. Bu haberi bize Hennâd b. es-Sirrî haber verdi. Ona da Ebû Muaviye, Dâvûd b. Ebî Hind'den nakletmiş. Dâvûd, Mekhûl vasıtasıyla Ebû Sa'lebe el-Huşenî'den rivayet ediyor: *"Yüce Allah bir takım farzlar koymuştur. Bunları zayi etmeyiniz. Birtakım hususları yapmanızı da yasak etmiştir. Onları da çiğnemeyiniz. Bazı sınırlar koymuştur, onları aşmayınız. Bazı şeyler hakkında da- unutmaksızın - hüküm koymamıştır. Bunları araştırmayınız."*[367]

İbn Cerîr, daha sonra ayetin tefsiri olarak Ubeyd b. Umeyr'den bu manada bir nakilde bulunmaktadır. İbn Cerîr, İbn Abbas'ın da şöyle dediğini rivayet etmektedir: Hakkında daha ağır hükümler inen Kur'ân ayetleri gelirse hoşunuza getmeyecek şeyleri sormayın. Fakat bunun yerine bekleyin. Kur'ân ayeti indiği zaman ne sorarsanız açıklamasını bulursunuz." İbn Abbas'ın ifadesinin zâhiri, yukarıdaki hadisin Ebû Sa'lebe'de mevkuf olduğunu göstermektedir. Ancak bu hadsini merfû olduğunu ileride göreceksin.

Hâfız İbn Kesîr, bu yaklaşımı beyan ederken şöyle diyor:

"Öne atılıp da bazı şeyleri hemen sormayın. Belki sizin sorunuz sebebiyle hükümde bir ağırlaşma veya sıkılaştırma nâzil olabilir. Hadiste şöyle denilmiştir: *"Müslümanların içinde vebali en büyük olanlar, haram kılınmamış bir şeyi sorup da onun haram kılınmasına sebep olan kimselerdir."*[368] Fakat o hususta Kur'ân ayeti mücmel olarak inip de beyan edilmesini istediğinizde, ona olan ihtiyacınızdan dolayı size beyan olunursa Allah ondan dolayı affeder. Yani Allah, onu Kitabında zikretmediği müddetçe, o husus Yüce Allah'ın affettiği hususlardandır. O halde Yüce Allah, o hususta nasıl hüküm koymamış ve sizi kendi halinize bırakmışsa, siz de o meselede sesinizi çıkarmayın. Rasûlullah (s) sahih bir hadiste şöyle buyurmuştur: *"(Bir şey teklif etmeyerek) sizi kendi halinize bıraktıkça, siz de beni kendi halime bırıkınız. Sizden öncekileri çok soru sormaları ve peygamberlerine karşı ihtilafları helâk etti."*[369] Yine bir başka sahih

366. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 84, 85.
367. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 85.
368. Buhârî, *İ'tisam*, 3; *Fadâil*, 132, 133.
369. Müslim, *Hac*, 412, Nesâî, *Hac*, 1.

hadiste şöyle buyurulmuştur: *"Yüce Allah bir takım farzlar koymuştur. Onları zayi etmeyiniz. Bir takım sınırlar koymuştur. Onları da aşmayın. Birtakım şeyler haram kılmıştır. Onları çiğnemeyin. Birtakım şeyleri, -unuttuğundan değil, size merhamet ettiği için- sükût geçmiştir. Onları da sormayın."*[370]

Ben de derim ki, *"Sizi kendi halinize bıraktığım sürece, siz de beni kendi halime bırakınız."* hadisi, bir başka rivayette *"Zerûnî"* yerine ***"daûnî"***, *"beni bırakınız"* şeklindedir. Bu iki hadis, Buhârî-Müslim'dedir. Bu hadisin söyleniş sebebi; -daha önce geçtiği üzere- haccın her yıl farz olup olmadığı yolundaki soruydu. Ebû Sa'lebe hadisine gelince Hâfız İbn Kesîr, onun da sahih olduğunu söylemiş, ancak isnadını belirtmediği gibi, tahric edene de işaret etmemiştir. Bu hadis Dârekutnî'nin *Sünen*'indedir. *Mişkâtü'l-mesâbîh* müellifi bu hadisi Dârekutnî'den *Kitabu'l-İ'tisâm bi'l-Kitab* ve *Sünne*'nin ikinci faslında nakleder ve şöyle der: Ebû Sa'lebe el-Huşenî'den rivayet olunuyor: Hz. Muhammed şöyle buyurdu: *"Yüce Allah birtakım farzlar koydu. Bunları zayi etmeyin. Birtakım haramlar getirdi. Bunları da çiğnemeyin. Birtakım sınırlar koydu bunları da aşmayın. Bazı şeyler hakkında da -unutmaksızın- sustu. Bunları da araştırmayın."*[371]

Biz bu rivayeti Nevevî'nin *el-Erbaîn*'inde[372] şu lafızla rivayet ettik. *"Yüce Allah bazı farzlar koymuştur bunları zayi etmeyiniz. Bazı sınırlar koymuştur, bunları da aşmayın. Bazı şeyleri haram kılmıştır. Bunları da çiğnemeyin. Bazı şeyler hakkında da -unuttuğundan değil, size merhamet ettiğinden- sessiz kalmıştır. Bunları da araştırmayın."* Nevevî, bu hadisin "hasen" olduğunu ve Dârekutnî ve başkalarının rivayet ettiğini söylemiştir.

Ayetin manasıyla ilgili olarak bir başka açıklama tarzı daha vardır o da şudur: Yüce Allah şöyle buyuruyor: Eğer siz bu şeyleri Kur'ân'ın indiği zamanda ve teşri' esnasında sorarsanız Allah bunu size açıklar. Eğer bu mesele, inanca dair bir meseleyse o hususta bilinmesi gereken, beyan edilir. Eğer amelî bir meseleyse hükmü beyan edilir. Çükü her şeyin Yüce Allah'ın ilminde ve hikmetinde kendine has bir hükmü vardır. Yüce Allah, kullarına hitabın nassıyla, âkibetleri ve geçimleriyle ilgili hususlarda menfaatleri için şart olan şeyi beyan eder. Hitabın fahvâsı (sözün maksadı ve gayesi) veya işaretiyle de, maslahatlarıyla ilişkili olan her hususta kendilerine ictihad kapı-

370. Nevevî, *Erbaîn*, 30.

371. Nevevî, *Erbaîn*, 30.

372. Nevevî'nin *el-Erbaîn*'i hocalardan okuduğum ilk kitaptır. Bu eseri memleketim Kalemon'da Üstadım ve şeyhlerimizin şeyhi Suriye diyarının hatta bütün Arap aleminin Allâmesi Şeyh Muhmud Neşâbe'den okudum ve bana bu hususta icazet verdi. Bu, ilim öğrenmeye henüz başlamadan önceydi.

sını açacak şeyleri açıklar. Her fert veya aralarından çıkan yönetici sınıf, hak ve maslahat olduğu ortaya çıkan şeyle amel eder, batıl ve mefsedet olduğu ortaya çıkan şeylerden de vazgeçer. Bir fert için şahsî meselelerde onu alıkoyan unsur, ilim ve faziletteki derecesine göre kendi nefsinden çıkar. Toplum için de, ahkâm ve siyaset alanlarında yine kendi nefislerinden çıkar. Çünkü yönetici, içlerinden çıkan Ulu'l-emr'le iştişare ederek karar verir. Bu hususta son derce bir genişlik ve kolaylık vardır. Durum bu olunca, vâcip olan şey; teşr'i (hukukî norm koyma) işinin Yüce Allah'a bırakılmasıdır. Çünkü O, kullarının maslahatlarını onlardan daha iyi bilir. Ahkâmı açıklandığı takdirde hoşunuza gitmeyecek ve sizi sıkıntıya sokacak şeyleri sormayın! Bunları teşrî' esnasında sorarsanız, size mutlaka cevap verilecek ve açıklanacaktır. Fakat bu beyan, Yüce Allah'ın yetkisini size verdiği ictihad kapısını önünüze kapatır ve sizi muhtaç olmadığınız kayıtlarla kısıtlar. (Bu konunun ayrıntısı, bu ayetlerin tefsirinden hemen sonra gelecektir.)

Bu son yaklaşımın kısaca özeti şudur: Bu meseleleri Kur'ân ayetinin indiği esnada sormanız size hükmünün açıklanmasını gerektirir. Bunların açıklanması da sizin hoşunuza gitmeme sonucunu doğurur. O halde bu meseleleri kesin olarak sormamak gerekir.

Birinci yaklaşımın özeti ise şudur: Açıklandığı takdirde soranların hoşuna gitmeyecek özellikteki soruyu sorma haramlığı, sadece bir durumda söz konusu değildir. Bu istisnâî durum, o hususta icmâlî (toptan ve kısa olarak) Kur'ân ayeti inmiş olması halidir. Bakara Sûresi'ndeki içkiyi konu alan ayet indikten sonra içkinin haramlığı meselesinde meydana geldiği üzere, ilgili meselenin gayet açık ve tartışmaya mahal olmayacak derecede beyan edilmesi istenirse bu husus söz konusu istisnâî duruma girer. Buna göre şart anlamı ifade eden ikinci cümle, yasaklığın genelliğinden istisna kabilinden olur. Bu husus, bu şeylerin şartı dahilinde sorulmasının câizliğine delâlet eder, yoksa sorunun vücûbuna değil... Zikrolunan hususları sormak, mutlak olarak istenilen şey değildir.

Bu iki yaklaşımın ikisi de, cevapları mükellefiyetlerin meşakkatini daha da artıran yeni bir teşrî' ve ahkâm gerektirdiğini gayet açık olarak ifade etmektedir. Ancak kevnî mucizeler talep etmede ise açık değildir. Çünkü bu, inatları ve karşı gelmeleri yüzünden mucize isteyenlerin bu taleplerinin kabul edilmediğini ifade eden nasslarla çelişmektedir. Sonra bir de onların taleplerinin kabul edilmesi, -bu talebe uygun olarak mucize geldikten sonra- bir de buna inanmazlarsa helâk olmalarını gerektirmektedir. Nitekim onlardan öncekiler hakkında Yüce Allah'ın âdeti buydu. Eğer, "Bu vaad

mü'minleredir. Söz konusu mucize gösterme teklifleri ise kâfirler tarafından yapılmıştı." denilecek olursa, biz de şöyle deriz: Eğer mü'minler, bu ayetten taleb ettikleri mucizelerin kabul edileceğini anlasalardı, içlerinden birçokları bunu talep edeceklerdi. Çünkü insan nefsi mucizeleri görmeye özlem duyar. Cevapları gizli kalmış sırları ve gayba dair hususları haber vermeyi gerektiren olmuş-bitmiş hususları sormaya gelince, bu hususta verilecek iki cevaptan hiçbirisi, ahkâm talep etme gibi zuhur etmez. Özellikle de soru, -bazı kimselerin babalarının kim olduğunu sormaları gibi- şahsî meselelere dair olursa... Eğer ayetten maksadın bu olduğu doğruysa o zaman ayeti, Kur'ân ayetlerinin indiği zaman dilimi, gayba dair haberlerin ortaya çıktığı ve bilinmesine ihtiyaç duyulduğunda Hz. Peygamber'e izhar edildiği zaman dilimidir, diye anlamak gerekir. Bu takdirde sorunun sorulduğu vakit de buna dahil olur. Çünkü Peygamber'e gayba dair haberler sorulduğu zaman Yüce Allah, Peygamberliği ve risaleti daha fazla ispat edilsin diye bunu O'na haber vermektedir. Nitekim Yahudiler, ruhu, Ashâb-ı Kehf'i ve Zülkarneyn'i sorduklarında bunlara dair verilen cevaplar böyledir. Bence, Hz. Peygamber'in babasının kim olduğunu soran kimseye verdiği cevap, gaybî değil, şer'î bir cevaptır. Bunu, Hz. Peygamber'in o münasebetle söylediği *"Çocuk kimin döşeğinde dünyaya geldiyse onundur."*[373] şeklindeki ifadesinden anlıyoruz. Rasûlullah (s) bu cevabıyla âdeta şöyle demek istemektedir: Senin meşrû' baban, döşeğinde dünyaya geldiğin insandır ki o da Huzafe b. Kays'tır. Bu ifade, onlara kendilerine faydalı olan soruyu öğreten bir üslûb-u hakîm örneğidir. Söz konusu ifade *"Sana hilâl şeklinde yeni doğan ayları sorarlar. De ki: Onlar, insanlar ve özellikle hac için vakit ölçüleridir."*[374] ayetinin tefsirinde gelen ifadeler kabilindendir. Bunlar, Bakara Sûresi'nin tefsirinde geçmişti.

Bu ayet-i kerîme, herhangi bir hususta yapılacak beyanın ihtiyaç vaktinden sonraya ertelenmeyeceğine, ya da böyle bir şeyin vaki olmayacağına delildir. -Usûl bilginlerinin cumhuru, bu ayeti gözden kaçırmışlar ve delil olarak göstermeyi akıl edememişlerdir.- Bu hususu biraz daha beyan edersek şöyle deriz: Sorulan mesele, ya -inanç esaslarını ve haberleri öğrenmek gibi- bilgi almak kastıyla sorulur, ya da gereğince amel edilmek için sorulur ki, bu da ahkâmdır. Beyanın, -hiç yapılmamasını ve terkedilmesini bir yana bırakalım- ertelenmesi, batıl bir inancı kabul etmek veya Şâri'in maksadından başka bir şekilde amel etmek demektir. Buna ve diğerine, -bir kimsenin devesinin yerini sorması örneğinde olduğu gibi- şahsî meseleleri hakkında

373. Buhârî, *Büyû'*, 3, 100.
374. Bakara, 2/189.

sorduğu sorular girmez. Bundan dolayı bu çeşit soruyu, *"Eğer Kur'ân indirilirken onları sorarsanız size açıklanır."* ayetinin kapsamına girmesinin son derece kapalı olduğunu ifade ettik. Eğer böylesi sorular da ayetin kapsamına dahilse, o zaman bunun hikmeti; -Allah daha iyi bilir ya- soru sahibi mü'mine cevap verilmemesinin, o kişiyi Hz. Peygamber'in peygamberliği hakkında kuşkuya düşürebilme ihtimali olabilir.

Ebussuûd (ö.982/1574), bu ayet ve -her iki çeşidi de dahil olmak üzere-açıklandığı zaman hoşa gitmeyecek soruların neden sorulmaması gerektiği meselesinde tuhaf bir kanaat benimsemiş ve şöyle söylemiştir: Bu yasaklığın hedefi, sorulacak sorunun onlara ağır gelecek ve altından kalkamayacakları zor mükellefiyetlerle, ortaya çıktığında rezil ve rüsvay olacakları gizli sırların açığa çıkmasına vb. şeylere sebep olmasına ve böylece onları üzmesine engel olmaktır. Vuku bulmuş meseleleri sormak, nasıl onları ortaya dökmeye sebepse, aynı şekilde mükellefiyetlere dair soru sormak da, bunların daha ağır bir biçimde onlara vâcip olmasına sebeptir. Bunun sebebi de onların edeb dışı bir iş yapmaları, Hz. Peygamber'e sorma ve başvurmaya cür'et etmeleri, Yüce Allah'ın verdiği emri araştırmaksızın, nasıllığına, azlık ve çokluğuna bakmaksızın ona olduğu gibi teslim olma şeklindeki özelliklerini aşmadır.

Ebussuûd, söylediklerine ayetin nüzûl sebebi olan hadiseleri delil olarak gösterdikten sonra, yukarıdaki görüşüne karşı üç itiraz getirmekte ve bunları şöylece cevaplamaktadır:

Eğer sen,

"Bu şeyler, kesin olarak hoşa gitmemeyi ve üzülmeyi gerektirmez. Bilakis, bunların kişiyi sevindirme ihtimali bile vardır. Çünkü bunların var olması bakımından birinciyi yani üzülmeyi doğurması, olmaması bakımından da kesin olarak diğer şıkkı yani sevinmeyi gerektirir. Şu halde soruyu soran açısından iki durumdan birisi kesin değildir. Soruyu soranın sorudan maksadı, o meselenin her nasılsa öylece ortaya çıkmasıdır. Dahası, kişiyi üzecek ve hoşuna gitmeyecek bir şekilde zuhur etmesidir." diyecek olursan, ben de sana şöyle derim:

"Bunun sebebi, -ileride anlayacağın üzere- yasak edilen hususun, yasaklığın pekiştirilmiş ve bu hususta ağır ifadeler kullanılmış olmasından dolayıdır. Çünkü soru sormaktan vazgeçmeyi ve bundan kaçındırmayı gerekli kılan özellik, o meselenin sevinç doğurması özelliği olmadığı gibi, sevinç ve üzülme arasında gelip giden bir mesele de olmamasıdır."

Eğer bana,

"İkinci şart cümlesi yani *'Eğer Kur'ân indirilirken onları sorarsanız size açıklanır.'* kısmı, hoşa gitmeyecek şeyleri sorma, -daha önce geçtiği üzere- kesin olarak onların açığa çıkarılmasını gerekli kılar. Hac meselesinde, haccın her yıl farz olmadığı hükmünün açıklanması neden sorudan sonraya kaldı?" denilecek olursa, ben bu soruya şöyle cevap veririm:

"Bunun sebebi; sorunun yasaklamanın gelmesinden önce vuku bulmasındandır. Şart cümlesinde zikredilen husus, yasaklığın gelmesinden sonra gelecek sorudur. Çünkü hükümde ağırlığa ve katılığa sebep olan odur. O meselede "geriye kalma" diye bir şey yoktur."

Eğer,

"Senin zikrettiğin şey, -zikredilen ağır mükellefiyetlerde olduğu gibi- ancak soru bir şeyin vuku bulması ile bulmaması arasında muhtemel meselelerde geçerlidir. Ama ondan önce vuku bulan meselelerde ise, söylediğin hemen hemen geçerliliğini kaybeder. Çünkü haddi zatında vuku bulan şey, beyan edilmeye konu olan meseledir. Bunda hiç kuşku yoktur. Soru, ister yasaklıktan önce gelmiş, isterse sonra gelmiş olsun hiç farketmez... Vaki olan şey, Abdullah b. Huzâfe meselesinde olduğu gibi sevinme sonucunu da doğurabilir. Bu takdirde açıklamaya konu olan husus, sadece o mesele olur, bundan başkası olmaz. Böylece sorunun yasaklıktan sonra geldiği hususu, tek seçenek olarak ortaya çıkar." denilecek olursa, ben bu mülahazaya şöyle cevap veririm:

"Tek seçenek olması bir yana, sorunun yasaklıktan sonra gelmeye asla ihtimali yoktur. Çünkü haddi zatında sorulan şey; -'Babam kim?' diye soran kimsenin sorusu gibi- sorudan önce gerçekte var olan ve hoşa gitmeyecek hususlardır. Yoksa hem o meseleyi ve hem de henüz vuku bulmamış, ancak mükellefler açısından vukubulması multemel olan başka meseleleri kapsayan bir husus değildir ki, o mesele vuku bulmadığı zaman sorunun yasaklıktan sonraya kalması sonucunu doğursun."[375]

Ebussuûd'un bu ayetten vardığı neticenin özü; ayetten maksadın şu olduğu yönündedir: Mü'minlere sormaları yasak edilen husus; açıklandığında kendilerini sevindirecek veya sevinç ve üzüntüye muhtemel olduğunu bildikleri hususlar değil, cevabı verilirse kendilerini üzeceğini bildikleri haberleri ve ahkâmı sormalarıdır. Böylesi bir soru da insanlar tarafından nadiren sorulur. Kur'ân'ın indirildiği esnada ahkâma dair bir şeyi soran kimse bil-

375. Ebussuûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, III, 84, 85, 86. (Beyrut, 1414/1994 Ofset Baskısı. -Çev.-)

melidir ki, -edebe aykırı hareket ettiği için- bunun cevabı hem kendisine ve hem de bütün ümmete bir ceza olmak üzere hükümde ağırlık olmaktan başkası olamaz. Bu, akıl ve nakilden uzak bir yaklaşımdır. Rahmetin genelliğine ve teşrî'in kolaylığına uygun değildir. Bu görüşü ileri süren kimse, -Allah kendisini affetsin- bu konuyu yazarken işaret edilen gerçeği gözden kaçırmıştır. Lafızların sadece manalarının zahirleri üzerinde düşünmüştür. Biz kendisine geniş geniş itirazda bulunmayacağız. Yüce Allah'ın bize bahşettiği doğruyu ifade etmekle yetiniyoruz.

"Allah onları affetmiştir. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir." Bu ayetin tefsirinde iki görüş rivayet olunmuştur:

1) Birincisi; İbn Cerîr'in Ubeyd b. Umeyr'den rivayet ettiği görüştür. İbn Cerîr'den yaptığımız nakilde bu görüşe işaret etmiştik. Bunun aynısını İbn Kesîr'den de nakletmiştik. Bu görüşe göre sorulması yasak edilen bu şeyler, Yüce Allah'ın sizleri muaf kıldığı şeylerdir. Allah Teâlâ, Kitabı'nda bu şeyler hakkında hüküm getirmeyerek ve sizleri onunla mükellef kılmayarak sizi kendi halinize bırakmıştır. (susmuştur.) O halde siz de susun ve o konularda soru sormayın. Bu görüş sahipleri, yaklaşımlarını Ebû Sa'lebe el-Huşenî'nin hadisiyle de destekliyorlar. Bu hadiste Hz. Muhammed (s), *"Allah, unuttuğu için değil, size merhamet ettiği için bazı şeyler hakkında hüküm koymamış, susmuştur. O halde o şeyler hakkında soru sormayın."*[376] buyurmaktadır. Bu yaklaşıma göre; *'açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek'* cümlesi, -bazılarının da ifade ettiği üzere-, *"eşyâ"* kelimesinin sıfatı olur ya da yasaklığın sebebini belirten bir isti'nâf-i beyânî[377] cümlesi olur. Bu cümle, teşrî' ile alâkalı mleseleleri sormayı yasaklamaya uygun düşmektedir.

2) İkinci yaklaşıma göre ayetin manası; Allah, yasaklıktan önce sorduğunuz sorulardan dolayı sizi affetmiştir, dolayısıyla bağışlaması ve hilminin (aceleci olmaması) genişliğinden ötürü sizi o sorulardan dolayı cezalandırmayacaktır, demek olur. Bu durumda cümle, ifadenin akışına benzer olan ***"Allah geçmişi affetmiştir."***[378] ayetiyle, ***"Ancak geçen geçmiştir."***[379] ayeti gibi olur. Bizce bu iki mananın birlikte kastedilmesinde hiçbir mani yoktur. Çünkü bize göre; Kur'ân ibarelerinin delâlet ettiği hakikî, mecazî ve kinâî manaların tümü birlikte de, ayrı ayrı da irade edilebilir. Yeter ki, bu manaların birlikte kastedilmesine -şer'an ve aklen imkânsız olmak gibi- bir

---

376. Nevevî, *Erbaîn*, 30.
377. İsti'nâf-i beyânî: Metinde mukadder bir soruya cevap teşkil eden cümledir. (Çev.)
378. Mâide, 5/95.
379. Nisâ, 4/23.

engel bulunmasın... Eğer böyle bir engel varsa, o zaman manaların tümü kastedilmiş olamaz. Tam aksine bilinen lafzî ve manevî tercih metotlarıyla bu manalardan biri diğerine tercih olunur.

Yüce Allah, daha sonra şöyle diyor: ***"Sizden önce bir toplum onları sormuş, sonra da bunları inkâr eder olmuştu."*** Bu soruyu- bir başka ifadeyle; bu tür soruyu- veya bu meseleleri- yani bu gibi meseleleri- sizden önce bir toplum sormuş, sonra kendilerine cevabı verilince de onları inkâr eden kimseler haline gelmişlerdi. Çünkü sizden önceki toplumların içinde teşrî'î ahkâm hakkında çok soru soranlar, kendilerine beyan edilen ahkâma göre amel etmemişlerdi. Aksine Rablerinin emrinden çıkmışlar, ona göre amel etmeyi ağır buldukları için kendilerine gelen şeriatı terketmişlerdi. Bu da gelen hükme tepki gösterilmesine, onun çirkin bulunmasına ya da Allah katından olduğunun inkârına yol açmıştı. Bütün bunlar, o hükmü inkâra dahildir. Salih'in (a) kavmi gibi mucize isteyen kimseler, kendilerine bu mucizeler gösterildikten sonra buna inanmamışlar, aksine onu inkâr etmişler, âhirete sıra gelmeden daha dünyada iken helâk olmayı hak etmişlerdi. Gayba dair haberler de mucizeler gibidir veya onlara dahildir. İbn Cerîr, bu ayetin tefsirinde, onların sordukları ve inkâr ettikleri meseleleri tefsir ederken, bunun sadece Yüce Allah'ın, peygamberlerinin peygamberliklerini desteklediği mucizeler olduğunu ifade etmiştir. İbn Kesîr ise, az önce ifade ettiğimiz her iki manayı da zikretmektedir. Birinci mana için haccın her yıl farz olup olmadığı yolundaki soruyu örnek göstermektedir. Aslında her iki mananın da birlikte kastedildiğini kabul etmek gerekir ki, bu ayet daha öncesini tamamlayan ve -daha önce ifade edildiği üzere- her iki manayı bir araya getiren o yasaklığın sebebini beyan eden bir ayet olsun. Birinci yaklaşımı, haccın her yıl farz olup olmadığını konu olan hadis hakkında varid olan "Her yıl farz olsaydı, inkâra yol açacaktı." şeklindeki kanaat teyid etmektedir. Bu da ancak bizim ifade ve beyan ettiğimiz yorumda kendini gösterir. Bunu bizden daha önce ifade eden bir başkasını görmüş değiliz.

Bu ayette, ibret alınacak bir husus da şudur: Birçok fıkıh bilgini yaptıkları kıyaslarla mükellefiyetlerin çerçevesini genişletmişler ve neticede işi kesin manalı nasla kaldırıldığı ifade edilen zorluk ve meşakkate vardırmışlardır. Bu da, birçok Müslümanın ve hükümetlerinin şeriatı tümüyle terketmelerine yol açmış ve onlara bu hükümlere itaraz etmek suretiyle şeriatı tenkit kapısını açmıştır. Böylece onlar, kendilerinden öncekilerin gittikleri yola tabi olmuşlardır. Bu nedenle bizim, bu meseleyi ayrıntısıyla açıkalayabilmemiz için özel bir bölüm açmamız gerekmektedir.

Şâri'nin Nassları Konusunda Çokça Re'ye Başvurmak İslâm'ın Kolaylık İlkesini Zedeler

Bu bölüme, -ekserisi vesileler (vesâil) değil, gayeler (makâsıd) olan- mukaddime özellikli bazı meseleleri ele alarak giriş yapıyoruz. Bu meselelerle maksadımız açığa çıkacak ve gerçek batıldan ayrılacaktır.

1) Yüce Allah, dinini ikmal etmiş ve bu dinle mü'minlere olan nimetini tamamlamıştır. Bunu, peygamberlerinin en sonuncusuna Kur'ân'ı indirerek ve Rasûlullah'ın (s) O'nun Kitabı'ndan maksadının ne olduğunu en mükemmel bir şekilde beyan ederek yapmıştır. Bu, akıl ve nakille sabit kesin bir meseledir. Bu konuda ayrıntılı açıklama daha önce bu sûredeki *"Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım."*[380] ayetinin tefsiri yapılırken verilmişti.

2) Bu din kolaydır. Yüce Allah, -bu sûrede yer alan abdest ayetiyle, Bakara Sûresi'ndeki oruç ayetinde ifade ettiği üzere- bu dinden meşakkati kaldırmıştır. Bu iki ayetin tefsiri daha önce geçmişti. Abdest ayetinin manasında bir başka nass da Hac Sûresi'nin sonunda gelecektir. Yüce Allah, A'lâ Sûresi'nde *"Seni en kolaya muvaffak kılacağız."*[381] buyurmaktadır. Bu ayetteki *"en kolay"* dan maksat, başka şeriatlara kolaylığı ile üstün olan şeriat demektir. Bundan dolayı Rasûlullah (s) şeriatı, ***"el-Hanîfiyyetü's-Semha"*** diye isimlendirmiş ve onu geceleri gündüz gibi olmakla nitelemiştir. Hz. Peygamber, dinin kolaylık niteliğini mübalâga ile ifade etmek için onun adına ***"kolaylık"*** denilen şeyin ta kendisi olduğunu şu sözlerle belirtmiştir: *"Bu din kolaylıktır. Hiç kimse yoktur ki, bu din hususunda (amellerim eksiksiz olsun diye) kendini zorlasın da din ona galebe etmesin. (Ve erinip büsbütün amelden kesilmesin.) Öyle olunca ortalama gidin. (Eğer en kâmili yapamazsanız, ona yaklaşın.)"*[382] Bu hadisi, Buhârî ve İbn Hibbân Ebû Saîd el-Makburî'den rivayet etmişlerdir. Hz. Muhammed bir başka hadisinde şöyle der: *"Allah'a en sevimli din, -bir başka lafızda, dinlerin Allah'a en sevimli olanı- el-Hanîfiyyetü's-Semha*[383]*olan dindir."* [384] Bu hadisi İmam Ahmed ve Buhârî *el-Edebü'l-Müfred*'de rivayet etmişlerdir. İmam Buharî bunu *Sahih*'in bâblarından birisinin başlığında ta'likan

380. Mâide, 5/3.

381. A'lâ, 87/8.

382. Buhârî, *İman*, 29; Ahmed Naîm, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı, Tecrîd-i Sarîh Terceme ve Şerhi*, I, 47. (Çev.)

(Hadis, bütünlüğü içinde anlaşılsın diye tamamı tercüme edilmiştir.) Çeviren.

383. El-Hanîfiyyetü's-Semha: Hoşgörü ve kolaylık üzere kurulmuş bir din demektir. (Bkz: Ahmed Naîm, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı, Tecrîd-i Sarîh Terceme ve Şerhi*, I, 48. -Çev.-)

384. Buhârî, *İman*, 29.

zikretmiş ve Tabarânî de İbn Abbas'tan rivayet etmiştir. Peygamber Hz. Muhammed, bir başka hadisinde de şöyle buyurur: *"Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız, müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz."*[385] Bu hadisi de Buhârî-Müslim Enes'ten rivayet etmişlerdir. Bir diğer hadis ise şöyledir: *"Ben sizleri gecesi ve gündüzü apaydın olması bakımından eşit olan tertemiz gönüllere sahip olarak bıraktım."*[386] Bu hadisi de İbn Mâce, Ebû'd-Derdâ'dan rivayet etmiştir.

3) Kur'ân, dinin aslı ve temelidir. Yüce Allah *"Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık."*[387] buyurmaktadır. Bir başka ayette ise, Kur'ân için *"Herşey için bir açıklama"*[388] ifadesi kullanılmaktadır. Rasûlullah (s) ise, Kitab'ı tebliğ eden ve Kitab'ta mücmel olarak gelen ifadelerden Yüce Allah'ın muradını açıklayan bir kimsedir. Yüce Allah, Peygamberine hitaben şöyle buyurmaktadır: *"Sana düşen sadece duyurmaktır."*[389]; *"İnsanlara kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'ân'ı indirdik."*[390]; *"Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab'ı hak ile indirdik."*[391]

Âlimler, Kur'ân'da zikredilmeyen ve Sünnet'in getirmiş olduğu hükümler hakkında, "Bu, Peygamber'in (s) kendi görüşü ve ictihadı mı, yoksa Kur'ân dışında başka bir vahiy mi, ya da Yüce Allah Peygamberine kendi başına bir hüküm koyma yetkisi mi vermiştir?" diye ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf meşhurdur ve İmam Şâfiî, ikinci görüşü yani bunların Kur'ân dışında başka bir vahiy olduğu görüşünü tercih etmiştir. Buhârî'nin *Sahîh*'inde şöyle bir bahis yer alır:

---

385. Buhârî, *Edeb*, 80.
386. İbn Mâce, Mukaddime, 1, 6.

Bu hadisin daha iyi anlaşılması için tamamını tercüme etmek daha uygun olacaktır: *"Fakir düşmekten mi korkuyorsunuz? Nefsin kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, muhakkak surette dünya malı üzerinize akıtılacaktır. Öyle ki, servetten başka hiçbirşey herhangi birinizin kalbini hak yoldan saptırmayacaktır. Allah'a yemin ederim ki, ben sizleri gecesi ve gündüzü apaydın olması bakımından eşit olan temiz gönüllere sahip olarak bıraktım."* Bu hadiste, geçen "gündüz"den maksat, bolluk ve ferahlık, "gece"den maksa ise, fakirlik ve sıkıntıdır. "Gönüller"den maksat ise, gerek bolluk, gerek ferahlık zamanında ve gerekse sıkıntı ve yokluk zamanında daima hakka bağlı ve haksızlığa eğilmekten çok uzak duran pak ve nezih müslüman kalbidir. (Bkz: Haydar Hatiboğlu, *Sünen-i İbn Mâce Tercüme ve Şerhi*, I, 15. -Çev.-)

387. En'âm, 6/38.
388. Nahl, 16/89.
389. Şûrâ, 42/48.
390. Nahl, 16/44.
391. Nisâ, 4/105.

"Hz. Peygamber, kendisine vahiy inmeyen konularda soru sorulduğunda *"Bilmiyorum."* der, ya da —*'Allah'ın sana gösterdiği şekilde'* ayeti gereği- kendisine vahiy ininceye kadar cevap vermezdi. Görüşüne ve kıyasa göre konuşmazdı. Bundan sonra Hz. Peygamber'in Ümmetin erkek ve kadınlarına Allah'ın kendisine öğrettiği şeylerden rey ve temsil (yani kıyas) olmaksızın doğrudan doğruya öğretmesi bâbı, gelecektir."

Biz de deriz ki, bu ihtilaf, sırf dinî ahkâm hakkında söz konusudur. Buna karşılık dinî, siyasî ve savaşa dair maslahatlara gelince, bu hususlarda Hz. Peygamber'e sahâbîlerle danışmalarda bulunması emredilmektedir. Hz. Peygamber, böylesi konularda belli bir kanaate sahip olur, sonra o görüşünü bırakıp sahâbîlerin görüşlerine dönerdi. Yüce Allah, Peygamberini kendi görüşüne göre hareket ettiği bazı hususlarda azarlamıştır. Nitekim Bedir, Uhud ve Tebuk savaşlarında böylesi durumlar yaşanmıştır. Vahiy neticesi yapılan hareketlerde böylesi durumlar meydana gelmez.

4) Rasûlullah (s), Allah adına tebliğ ettiği ve insanlara Allah'ın dinine dair beyan ettiği hususlarda hata etmekten masumdur. Bundan dolayı, fayda vermeyeceğini zannettiği için hurma ağaçlarının tozaklama şeklinde aşılanmasını tavsiye etmemiş, bazıları da onun bu zannına uyarak aşılamayı bırakmış ve hurma mevsiminde ürün alamamıştı. Bunun üzerine Hz. Muhammed , *"Ben sadece böyle zannettim. Zannımdan dolayı beni sorumlu tutmayın. Fakat ben size Allah'tan bir şey konuşursam, onu alın. Ben Allah'a asla iftira etmem."*[392] demiştir. Bir başka hadisinde, *"Ben sadece sizin gibi bir beşerim. Size dininize dair bir şeyi emredersem, onu alın. Kendi görüşüme dayanarak bir şeyi emredersem, ben sadece bir beşerim."*[393] derken bir diğer hadiste ise, *"Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz."*[394] buyurmuştur.

5) Yüce Allah, gerek ferdî, gerek müşterek, özel ve kamuya ait dünya işlerini Müslümanlara havale etmiştir. Ancak, dünya işlerinin dinlerine ve şeriatlarının hidayetine zarar vermemesi şarttır. Yüce Allah, eşyada temel prensip olarak *"ibaha/mubahlık"*ı esas almıştır. Şu ayetler bu ilkeyi dile getirmektedir:

"O, yerde ne varsa, hepsini sizin için yarattı."[395],

---

392. Müslim, *Fadâil*, 139.
393. Müslim, *Fadâil*, 140.
394. Müslim, *Fadâil*, 141.
395. Bakara, 2/29.

"O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından (bir lütfu olmak üzere) size boyun eğdirmiştir."[396]

Yüce Allah, ümmetin siyasî işleriyle hükümet işlerinin şûrâ/danışma esası üzere görülmesi ilkesini getirmiştir. Çünkü O, mü'minleri vasfederken *"Onların işleri aralarında danışma iledir."*[397] buyurmaktadır. Yüce Allah, kendisine ve Rasûlü'ne itaat kavramına tabi olmak üzere -ehlü'l-hall ve'l akd ile şûrâ üyeleri olan- Ulu'l-emr'e itaatı emretmiştir. Siyaset, savaş ve idareyle ilgili korku ve güvene dair meseleleri Peygamber'e (s) ve Ulu'l-emr'e götürmeyi tavsiye etmiştir. Nitekim bu husus, Nisâ Sûresi'nde beyan edilmişti. (Bu konu için, *"Allah'a itaat edin, Peygamber'e ve sizden olan Ulu'l-emr'e de itaat edin."*[398] ayetiyle, *"Halbu ki onu, Rasûl'e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar onun ne olduğunu bilirlerdi."*[399] ayetinin tefsirine bakınız.) Yüce Allah, bu ümmete Kur'ân'la birlikte bir ölçü vermiştir. Nitekim, daha önce Peygamberlere de Yüce Allah tarafından bu ölçü verilmişti. Söz konusu ölçü, hükümde adaleti ve eşitliği sağlayan, delâletler (emareler) ve beyyinelerdir. Söz konusu emare ve beyyineleri, ilim ve basîret sahibi kimseler, hükümleri nassa, adalet ve maslahata tatbik ederken kendi ictihatlarıyla bulup ortaya çıkaracaklardır.

Bu söylediğimizin Sünnet'ten delillerine gelince, bunların en büyüğü ve en bariz olanı, Hz. Peygamber'in ümmetin işini çekip çevirirken izlediği metottur. Hz. Peygamber, savaşta, barışta ve genel siyasette ümmetin işini, görüş, anlayış ve mü'minlerin nezdinde üstün bir mertebe sahibi kişilere danışarak yürütürdü. Mü'minlerin gözünde hürmete layık bir mertebe sahibi olan bu kişiler, Muhacirler'le Ensar'ın büyükleriydi. İşaret ettiğimiz delillerden birisi; Hz. Peygamber'in Hz. Muaz'ı Yemen'e gönderirken, yapacağı yargılama esnasında ictihad yapmasına izin vermesidir.[400] Bir diğer delil de, Peygamber Hz. Muhammed'in şu hadis-i şerifidir: *"Bir hâkim hükmedeceği zaman ictihad edip hükmeder de sonra da bu hükmünde isabet ederse, onu iki ecir vardır. Eğer hükmedeceği zaman, ictihad eder ve sonra da hükmünde hata ederse, ona da bir ecir vardır."*[401] Bu hadisi, Buhârî, Amr b. el-Âs'tan rivayet etmiş ve

396. Câsiye, 45/13.
397. Şûrâ, 42/38.
398. Nisâ, 4/59.
399. Nisâ, 4/ 83.
400. Ebû Dâvûd, *Akdıye*, 11; Ahmed b. Hanbel, V, 236, 242; Tirmizî, *Ahkâm*, 13.
401. Buhârî, *İ'tisâm*, 21; Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Terceme ve Şerhi*, XII, 411. (Çev.)

Ebû Hüreyre ve Ebû Seleme'nin de ona benzer şekilde rivayet ettiklerinden (mutabeat [402]) söz etmiştir.

6) Yüce Allah, İslâm'ı insanlığı ruh ve bedenlerini ilgilendiren hususlarda onlara kemâle erdirmek için kendi sırât-ı müstakîm'i kılmıştır. Böylece seçtiği yolun, dünya ve âhiret mutluluğunun vesilesi olmasını hedeflenmiştir. Âhiret mutluluğuna erişme vesilesi olan akaid (inanç esasları) ve ibadetlerle ilgili olan ruhî meseleler, zamandan zamana ve mekândan mekâna değişmediği için, Yüce Allah bunları, fürû' ve usûl olarak tamama erdirmiş ve mükemmel hale getirmiştir. Bu esasları naslar ihtiva edip, kuşatmıştır. Bundan dolayı, insanoğlunun Hz. Peygamber'den sonra söz konusu esaslara herhangi bir eklemede bulunmaya veya bazı hususları eksiltmeye yetkisi yoktur.

Gerek kazâî (yargısal) ve gerekse siyasî olsun dünyevî esaslara gelince, bu esaslar zamandan zamana ve mekândan mekâna değişebildiği için, İslâm bunların en önemli olanlarını beyan etmiş, vahyin indiği asırda ihtiyaç duyulduğu kadarıyla fürû'una dair hükümleri açıklamıştır. Nassların bu hususta getirdiği ilkelerin, her zaman ve her mekânda insanlığın maslahatına uygun olması, bu dinin i'cazı ve mükemmelliğinin bir göstergesidir. Ulu'l-emr, ölçüyü ortaya koymak için daha önce zikri geçen şûrâ ve ictihadla birlikte en doğru yolu gösterir.[403]

7) Buraya kadar yapılan açıklama üzerinde iyice düşünen kimse, Hz. Peygamber'in mü'minlerin kendisine meseleleri çok sormalarından neden hoşlanmadığını anlayacaktır. Çünkü sorulan bu meselelerin cevapları, ahkâmın çoğalmasına, dinin ağırlaşmasına yol açacaktır. Ya da dünyevî bir ahkâmın beyanı, belki de o asra uygun düşse de, daha sonraki çağın insanların maslahatlarına uymayabilirdi. Bu husus, iki ayetin tefsirinde daha önce geniş geniş açıklanmıştı. Biraz sonra, bu iki ayetin tefsirini yaparken ifade ettiklerimizle aynı manada olmak üzere başka hadisler ve nakiller takdim edeceğiz.

8) Buraya kadar ifade ettiğimiz gerekçelerden dolayı, Selef-i salihîn din alanında yeni bir şey getirmeyi ve bid'atte bulunmayı kınıyorlar, Kitap ve Sünnet'e yapışmayı ve onlara tabi olmayı tavsiye ediyorlardı. Diğer yandan

402. Mutebeat: Ferd olduğu zannedilen bir hadisin, câmilerde, musnedlerde, mu'cem ve cüz gibi çeşitli hadis kitaplarında tetkike tabi tutularak aranması neticesinde, o hadisin yalnız kalan ravisinin şeyhinden veya daha yukarıdaki şeyhlerden birinden de rivayet edilmiş olduğunun görülmesi halidir. Bkz: Talât Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 334. (Çev.)

403. Din ve şeriat kavramları arasındaki farkı öğrenmek için *"Herbirinize bir şeriat ve bir yol verdik."* (Mâide, 5/48) ayetiyle *"Allah'a itaat edin, Peygamber'e ve sizden olan Ulü'l-emr'e de itaat edin."* (Nisâ, 4/59) ayetinin tefsirine bakınız.

da dinde re'yi ve kıyas yapmayı yasaklıyorlar, fetva vermekten kaçınıyorlar ve sakınıyorlardı. Özellikle de henüz vukû bulmamış bir hadisenin fetvasını vermiyorlardı. Fakat kendisini şeriat ilmine vermiş bazı kimseler, şeriatta kıyas ve re'y/görüş kapısını açtılar. Gerek ibadetlerde ve gerekse muamelâtta fürûa ait birçok meselenin hükmünü istinbat ettiler. Bunun üzerine fürûa dair bazı meseleler, kavlî veya amelî Sünnet'e açıkça muhalif olarak geldi, bazıları ise ne uygundu ve ne de muhalifti. Çünkü bu hususlar; -daha önce geçtiği üzere- Yüce Allah'ın unuttuğu için değil, rahmet olsun diye, mükellefleri muaf tutup, hükmünü beyan etmediği hususlara dahildi. İşaret ettiğimiz bilginler, hüküm istinbatı için bir takım usul ve kâideler koymuşlardı. Bunların içinde, hüccete dayanak olabilecek nitelikte sahih olanları olduğu gibi, asla dayanak olamayacak olanlar da vardı. Bunların arasında hüküm çıkarırken, şu helâldir ve şu haramdır derken söz konusu usûl ve kâidelere bağlı kalmayanlar da vardı. Bunlar, bu hususta çeşit çeşit kanaatlere sahip olup, değişik değişik yollara saptılar. Bunun sonucu olarak mükellefiyetler o kadar çoğaldı ki, bunları öğrenmek zorlaştı. Öğrenmek zorlaşınca, bunlara göre amel etmenin zorluğu doğal olarak ortaya çıkacaktı! Dolayısıyla bu zor hükümlerden hem fertler ve hem de topluluklar sıvışıp kaçtılar. Hükümetler de aynı şekilde bu hükümlerin bağ ve kaydından sıyrıldılar. Söz konusu hükümler, Müslümanların şüphelerinin çoğalmasına yol açtı ve İslâm'a davetin önünde en büyük sarp yokuş oldu. Eğer müteahhirûn Selef'in yoluna girseydi, hatta içlerinden re'y imamları taklidi yasaklamada ve sahih nakle dönmede Selef'in yolunu tutsaydı, hakkında çekişme olan hususları, Allah'a ve Peygamber'ine götürme hususunda onlar gibi davransaydı, bu anlattığımız çizgiye gelmiş olmazdık.

9) İslâm, tevhid ve bir araya gelme dinidir. Yüce Allah, tefrikaya düşmeyi ve ihtilafı en şiddetli bir dille yasak etmiştir:

"Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; parçalanmayın."[404]

"Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın."[405]

"Dinlerini parça parça edip gruplara ayıranlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur."[406]

404. Âl-i İmrân, 3/103.
405. Âl-i İmrân, 3/105.
406. En'âm, 6/159.

"Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan (olmayın. Bunlardan) her fırka, kendilerinde olan ile böbürlenmektedir."[407]

Kitabın bu ve benzer nasslarıyla Sünnet'in ifadesi, Müslümanları tefrikaya düşmekten alıkoymamıştır. İçine düştükleri bu tefrika, kendilerinden öncekilerin yoluna karış karış ve arşın arşın uymaları yüzünden olmuştur. Öncekilere o derece tabi olmuşlardır ki, onların girdikleri keler yuvasına bunlar da girmişlerdir. Onların bu hareketleri müttefekun aleyh olarak rivayet edilen şu hadisi doğrulamaktan başka bir işe yaramamaktadır. İbn Mâce ve Taberânî İbn Ömer'den rivayet ediyorlar. Hz. Peygamber, şöyle buyurdu: *"İsrail oğullarının işi (ilk başlarda) mutedil olarak devam ediyordu. Nihayet çeşitli kavimlerden aldıkları esir kadınlardan doğma nesiller türedi ve bunlar re'y ile hüküm vermeye başladılar, kendileri dalâlete düştüler ve başkalarını da sapıttılar."*[408] Süyûtî, bu hadisin "hasen" olduğunu söylemiştir. Hadiste ifade edilen bu mana, Ehl-i Kitab'ın geneli hakkında tabiûn âlimi bir çok raviden merfû olmaksızın rivayet edilmiştir. Nitekim bunları Hâfız İbn Abdilber, *Kitabu'l-İlim*'de nakletmektedir.

Re'ye dayanarak hüküm verme çoğalınca, eser (nakil) âlimleri ehl-i re'ye cevap vermeye ve insanları onlardan uzaklaştırmaya başladılar. Ahkâm âlimleri, "ehlü'l-eser ve'l-hadis" ve "ehlü'r-re'y" diye ikiye ayrıldılar. Her iki zümrenin imamları, ihlas sahibi mü'min kimselerdendi ve dinde ma'sum olmayan kimseleri taklid etmeyi yasak ediyorlardı. Sonra mezhepler doğdu ve birçok insanın bir kişiye taraftar olması gibi bir bid'at ortaya çıktı. Böylece insanlar arasında "taklid" yayıldı ve istidlâl meselesinde bağımsızlığın terki ile halk arasında ilim zayi oldu. Bu gelişme, bu ümmetin dini ve dünyası hakkında uğradığı her türlü belâ ve bedbahtlığın kaynağı oldu.

10) Bu ümmet, asla dalâlet üzere bir araya gelmemiştir. İlk asrın insanları, -aralarından pek az bir kısmı hariç-, kendi asırlarında zuhur eden bid'atlere kendilerini kaptırmamışlardır. O devirde insanların büyük bir kısmı hak üzereydi. Hak zayıflayıp da, bağımsız düşünen bilginlerden birçoğunun ölmesi ve halkın kendileri gibi taklid ehli kimselere varıncaya kadar başkalarını taklide sapması sonucu cehalet yayıldı. Bunun neticesi olarak da ilim ortadan kalktı. Ama her çağda hak üzere birbirine yardımcı olan, Sünnet'i yaşayan ve bid'ate yardım etmeyen bir zümre olagelmiştir. İslâm garip olduğu için, bu kimseler de insanların arasında garip insanlar haline gelmişlerdir. Bunlar, hakka sarılmaları ve İslâm içinde garip olmalarıyla, sahih hadisle-

407. Rûm, 30/32.
408. İbn Mâce, *Mukaddime*, 8.

ri doğrulayan kimseler olmuşlardır. Eğer yeryüzü bu kimselerden hali olur (boş olur) ve dini sadece mezhep mukallidleri ve mutaassıpları öğretir ve tasnifini yaparlarsa... Çünkü bunlar, taklid ettikleri kimsenin sözünü dinde esas kabul etmekte, Kitab'ın ve Sünnet'in nasslarını o esasa çevirmektedirler veya o esastan dolayı çevirmektedirler. Hatta bunu, nassları tahrif ve te'vil ederek yapmaya kadar vardırmaktadırlar. Bunlar, sahih görüşü zayıf, sakat görüşü de sahih kılmaktadırlar... İşte yeryüzü hak üzere yardım edenlerden hali olur ve mukallidler tek başlarına kalacak olurlarsa, Yüce Allah'ın dosdoğru dinine götüren yol, anlaşılmaz hale gelirdi.

"Ehl-i hak ve Sünnet taraftarları" derken hakkı öğrenen, ona davet eden, buna karşı gelenlere tepki koyan ve onu ders vererek ve eser yazarak açıklayan kimseleri kastetmekteyim. Buhârî-Müslim ve başka hadis kitaplarında rivayet edilen hadislerin ifadesine uyan ve onları doğru çıkaran kimseler işte bunlardır:

"*Ümmetimden bir tâife, Allah'ın emri gelinceye (yani kıyamet kopuncaya) kadar hak üzerinde birbirine yardım edici olmakta devam edecektir*" Bu hadis bir başka lafızla şöyle rivayet olunmuştur: "*Bunlar, kendilerine Allah'ın emri gelinceye kadar hak üzerinde birbirine yardım edici olmakta devam edecek ve bunlar, (muhalefet edenlerine) daima galip olacaklardır.*"[409]

Müslim ve başka muhaddislerin bir rivayeti ise şöyledir:

"*İslâm garib olarak başlamış ve yine başlayışı gibi garipliğe dönecektir. İşte bahtiyarlık, o garipler içindir. (Ne mutlu o gariplere!)*"[410]

Tirmizî'nin rivayetinde ise gariplerin açıklamasını yapan "*Benden sonra insanların sünnetimden bozduklarını düzeltenler...*"[411] şeklinde bir fazlalık vardır.

Her çağda, hakkı kendi nefislerinde bilen birçok âlim var olmuştur. Fakat bunlar, -ya azimlerindeki zaaf ya da insanlar nezdindeki makam ve saygınlıklarına halel gelir korkusuyla- hakka davet etmemişler ve ona muhalif olanlara karşı tepki koymamışlardır. Bunların arasında hakkın bir kısmını öğrenen, ancak onu tam olarak yakından incelemeye muvaffak olamayan kimseler vardır. Sözünü ettiğimiz bu kimseler, hak üzerine kitaplar yazmışlar ve bu eserlerinde iyi amelle kötü ameli birbirine karıştırmışlardır.

---

409. Buhârî, *İ'tisam*, 10, *Tevhid*, 29.
410. Müslim, *İman*, 232.
411. Tirmizî, *İman*, 13.

Buraya kadar söylediklerimizi toparlayacak olursak, Sünnet taraftarlarının çoğu öncekilerden, birazı da sonrakilerdendir. Bunların arasında güçlü ve zayıf, sözü yumuşak ve sert, aşırıya kaçan ve orta bir yol izleyen kimseler vardır. Asrı saadetten sonra Endülüs, büyük bir imam yetiştirerek Doğu'ya karşı üstünlüğü ele geçirmiştir. Bu imam, görüşlerinde tavizsiz, şiddetli muhalif, ibaresi beliğ, hücceti güçlü olan, muhaddis, fakih ve usûlcü V. asrın müceddidi Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm'dir. İbn Hazm, usûlu'l-fıkh ve fürûunda kitaplar yazarak "kıyas" delilini eleştirmiş ve nassların bütün ahkâmı ihtiva etmiş olduğunu beliğ bir beyanla açıklamıştır. Müellif, kitabında re'y taraftarlarına çok şiddetli bir şekilde hücûm etmiştir. Fakat İbn Hazm'in şanssızlığı, İslâm aleminin her yöresinde kıyası esas alan fıkıh mezheplerinin halkın taklidi, hükümetlerin kendilerini desteklemesi ve müntesiplerine tahsis edilen vakıflar sayesinde dal budak saldığı bir asırda, yani hicrî beşinci asırda dünyaya gelmiş olmasıdır. Bu asırda taklid, o raddeye varmıştır ki bu mezheplerden herhangi birine mensup olan kişiler, kendi mezheplerine mensup olan her müellifin görüşünü, dini nakledenlerin ittifakla sahih dedikleri Şâriin nasslarına tercih eder hale gelmişlerdir. Bundan dolayı İbn Hazm'ın kitaplarından sadece az bir zümre istifade etmiştir. Bence insanları İbn Hazm'ın kitaplarına iltifat etmekten çeviren en büyük etken; fukahayı, -hatta bunların arasından mezhep imamlarına varıncaya kadar fıkıh bilginlerini- cahillikle itham ederken kullandığı ağır ifadeler olmuştur. Her asırda en büyük âlimler, O'nun kitaplarından istifade ediyorlar, eserlerini kendi kalemleriyle yazıyor ve bu hususta birbirleriyle yarışıyorlardı. Fakat bu eserlerden nadiren nakillerde bulunuyorlardı. Ancak, bu kitaplarda herhangi bir hata bulurlarsa, ona cevap veriyorlardı. Bundan dolayı, mutlak müctehid olduğu kabul edilen ve sultanu'l-ulemâ diye lakaplanan Şeyh İzzeddin b. Abdisselâm'ın menkıbeleri arasında kendisine, İslâm fıkhında en iyi kitabın hangisi olduğu sorulduğunda, "İbn Hazm'ın *el-Muhallâ*'sı ve İbn Kudâme'nin *el-Muğnî*'sidir" diye cevap verdiği rivayet edilmektedir. Mısır'da Dârü'l-Kütübi'l-Kübra'da, İbn Hazm'la çağdaş Şâfiî hukukçu İbn Ebî Şâme'nin kendi el yazısıyla İbn Hazm'in eseri *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*'ından bir nüsha bulunmaktadır. Bu eser ve yukarıdaki söz, bize büyük âlimlerin İbn Hazm'in eserlerine özen gösterdiklerini ve onlardan yararlanmaya ne kadar düşkün olduklarını göstermektedir.

İbn Hazm'dan sonra ilminin genişliği, hüccetinin güçlülüğü, zirveye ulaşmışlığı, Sünnet'i ezberlemesi ve istinbattaki gücü bakımından kendisinden üstün veya ona denk, -Hicrî yedinci asrın müceddidi Şeyhülislâm

Ahmed Takıyyuddin İbn Teymiye hariç- bir başka âlim daha gelmemiştir. İbn Teymiye, İbn Hazm'ın kitaplarından istifade etmiş, bilgisi bu eserlerdeki eksikleri tamamlamış, anlayışı ise, bunlardaki zayıf noktaları tashih etmiştir. İbn Teymiye hak konusunda onun gibi tavizsiz olmakla birlikte, kalemi ondan daha nezih, re'y ve kıyas ehli fıkıh bilginlerine karşı daha edeblidir. Üstelik İbn Teymiye, kıyas delilini kökünden reddetmemiştir. Fakat sahih ve nasslara uygun olan kıyasla, bunlara muhalif olan bâtıl kıyası, -bildiğimiz kadarıyla ümmetin âlimlerinden kendisinden önce hiç kimsenin yapmadığı şekilde- birbirinden ayırmıştır.

Üstadı İbn Teymiye'nin ilminin varisi ve açıklayanı Ebû Abdillah Muhammed b. el-Kayyim, yanlış yapanlara ve yanlış yolda olanlara karşı Üstadından daha yumuşak ve daha nazikti. Bunun için İbn Kayyim'in eserleri, daha çok kabul görmüş ve kendisi, fıkıh ehli taklitçilerin taassubu ve zalim idarecilerin zulmü dolayısıyla Üstadı İbn Teymiye'nin karşılaştığı direniş ve baskıyla karşılaşmamıştır.

Adını zikrettiğimiz bu bilginlerden sonra Sünnet yanlısı bilginlerin yazdığı eserlerden en faydalısı, hicrî 7. yüzyılda hâfızların ve fıkıh bilginlerinin şeyhi ve Sünnet'in Kâmûs-ı muhîti olan Hâfız Ahmed b. Hacer el-Askalânî'nin eseri, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*'dir. Bu eser, çağımızda Sünnet'e hizmet eden hiçbir kimsenin hemen hemen müstağni kalamayacağı bir kitaptır. Çünkü bu eser, Sünnet'in hülasası ve bilginlerin akaid, fıkıh ve âdâbda onların görüşlerinin özüdür. Fıkhu'l-hadis sahasında en faydalı eser ise, *Neylü'l-Evtâr Şerhu Müntekâ'l-Ahbâr* isimli eserdir. Usûl-i fıkıh kitapları içinde en güzeli ise; *İrşâdu'l-Fuhûl fî Tahkiki'l-Makki min İlmi'l-Usûl* isimli eserdir. Bu iki eser, müceddid ve 12. asrın müctehidi büyük âlim Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nindir. Allah, hepsine rahmet eylesin ve bizi onların tümünden yararlandırsın.

Adını saydığımız bu âlimler, hadis ve fıkıh âlimleri olarak İslâm'da ıslahatçı imamların en meşhurlarındandır. Bu bilginlerin kitapları, bizim üzerinde durduğumuz konuda, yani ıslah konusunda en büyük unsurlardan kabul edilir. Bunlardan başka, her asır ve her yörede birçok âlim ve hâfız vardır. Biz, bu araştırmada kitaplarını esas aldığımız bilginlerin adını vermekle yetindik. Bu eserler, bu konuda en yararlı kitaplardır. Bir meselede kitapları iyi seçmek, ilmin yarısıdır.

Bu girişten sonra, İmam Buhârî'nin *Sahîh*'inde, soru sorma yasaklığı konusunda aktardığı rivayetlerin bir özetini vermek istiyoruz. Daha sonra,

Hâfız İbn Hacer'in şerhinde yer verdiği hadisleri ve en meşhur âlimlerin bu konudaki görüşlerini aktaracağız. Bunun ardından, İbn Hazm'ın kıyas hakkında yaptığı değerlendirmeyi. Sonra sırasıyla; Allâme İbn Kayyim'in Şeyh İbn Teymiye'den aktardığı görüşleri ve Yüce Allah'ın kıyas ve re'y meselesinde kendisine bahşettiği fikirleri... Bunu takiben de, Allâme Şevkânî'nin bu konudaki değerlendirmelerini vereceğiz. En son olarak da, bu bölüm için yazdığımız özetin özeti bir bilgiyi sunacağız.

Soru Sormanın Hoş görülmemesi Konusunda Buhârî Hadisleri

İmam Buhârî, *Sahîh*'inin İ'tisâm bölümünde şöyle bir başlık kullanır:

"Çok Soru Sormanın, Kendini İlgilendirmeyen Hususlarda Külfet ve Zorluk Aramanın Mekruh Olması Bâbı ve Yüce Allah'ın '*Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın.*' İfadesi."

İmam Buhârî, İ'tisâm bölümünde dokuz hadise yer vermektedir:

1) Birinci hadis Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından rivayet edilen şu merfû hadistir: *"Müslümanların içinde cürmü en büyük olan kişi, haram kılınmayan bir şeyin hükmünü sorup da, bunun haram kılınmasına sebep olan kimsedir."*[412] Müslim, bu hadisi, *"Müslümanların içinde, Müslümanların cürmü en büyük olanı..."* şeklinde rivayet etmiştir.

2) İkinci hadis, Zeyd b. Sâbit'in rivayet ettiği hadistir. Buna göre Hz. Muhammed, Mescit'te hurma dalından yapılmış hasırdan kendisine bir oda edinir ve orada birkaç gece namaz kılar. Sonunda insanlar orada toplanmaya başlarlar. Bir gece Hz. Muhammed'in sesini duymayınca, uyuduğunu zannederler. Bunun üzerine bazıları, Rasûlullah (s) yanlarına çıksın diye boğazındaki gıcığı giderir gibi öksürür. Gürültüyü duyan Hz. Muhammed dışarı çıkarak onlara, *"Yaptığınız bu namaz işini sizinle birlikte devam ettirdim. Ama sonunda üzerinize farz kılınacak diye korktum. Üzerinize farz kılınsaydı onu yapamazdınız. Ey insanlar! Evlerinizde kılınız. Çünkü kişinin kılacağı en üstün namaz, farz olanlar hariç evinde kılcağı namazdır."*[413] buyurdu.

3) Üçüncü hadis, çok soru sormayı yasaklayan ayetin nüzûl sebebi aktarılırken geçen Ebû Mûsâ el-Eş'arî hadisidir. Bu hadis, Enes hadisiyle aynı manadadır.

4) Dördüncü hadis Muğire b. Şu'be hadisidir. Muaviye Muğire'ye bir mektup yazarak, Hz. Peygamber'den duyduğu hadisleri yazmasını ister.

412. Buhârî, *İ'tisâm*, 3.

413. Bûhârî, *İ'tisâm*, 3. (Benzer lafızlarla.)

Muğire'nin yazdıkları arasında şu ifade yer alır: *"Hz. Peygamber, dedi-koduyu, çok soru sormayı ve malı israf etmeyi yasak etti."*[414]

5) Beşinci hadis Hz. Ömer'in "Külfet ve zorluklara kaçmaktan yasaklandık." şeklindeki sözüdür.[415] Bu ifade, merfû hadis hükmündedir. Rivayet tefsiri sahibi müfessirlerin naklettiklerine göre bu sözün söylenme sebebi şudur: Hz. Ömer'e Abese Sûresi 31. ayette geçen *"ebben"* kelimesinin manası sorulunca yukarıdaki cevabı verir. İbn Cerîr'in rivayetine göre daha sonra şöyle der: *"Size beyan edileni alın, beyan edilmeyeni bırakın."* İbn Cerîr'in bir başka rivayetine göre Hz. Ömer'in huzurunda İbn Abbas, *"ebb"* kelimesini hayvanların yediği bitkiler şeklinde tefsir eder, bunun üzerine Hz. Ömer, ona karşı yadırgama tepkisi koymaz. Bazılarının ifadesine göre *"ebb"* kelimesi, Arapça değildir. Bundan dolayı Hz. Ömer ve Ebû Bekir, bu kelimenin manasını bilememişlerdir. Bu rivayet, iki munkatı senedle rivayet edilmiştir. Bizce şöyle demek daha uygundur: Bu kelime, Kureyş lehçesi üzere değildi veya Hicaz lehçesi üzere değildi. Bundan dolayı, kelimenin manasını -Arap diline geniş bir biçimde vâkıf olan- İbn Abbas ve birçok sahâbî anlamıştır.

6, 7) *"Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın."* ayetinin nüzûl sebebi aktarılırken geçen Enes hadisidir.[416]

8) Sekizinci hadis merfû olarak rivayet edilen şu Enes hadisidir: *"İnsanlar soru sormaya devam edecekler. Sonunda, 'Bu Allah'tır. Ve herşeyin yaratcısıdır. Peki Allah'ı kim yarattı?' diyeceklerdir."*[417] Bu hadisi, şeytanın vesvesesi bâbında Müslim ve başka muhaddisler birçok sahâbîlerden rivayet etmişlerdir.

Buhârî, bu bâbın arkasından *"Peygamber'in Fiillerine Uymak."*[418]; *"İşte Şiddetten ve Derinleşmeye Gitmekten, İlimde İhtilaf Halinde Nizalaşmaktan Mekruh Olan Şeyler"*[419]; *"Bir Bid'atçıyı Barındıran Kimsenin Günahı."*[420]; *"Re'yin Kötülenmesi ile Kıyas Külfeti ve Meşakkatinin Kötülenmesinin Zikri."*[421] başlığını taşıyan bâblar getirmiştir.

414. Bûhârî, *İ'tisâm*, 3; Zekât, 53.
415. Bûhârî, *İ'tisâm*, 3.
416. Bûhârî, *İ'tisâm*, 3.
417. Bûhârî, *İ'tisâm*, 3.
418. Bûhârî, *İ'tisâm*, 4.
419. Bûhârî, *İ'tisâm*, 5.
420. Bûhârî, *İ'tisâm*, 6.
421. Bûhârî, *İ'tisâm*, 7.

Bu Konuda Hadislerin ve Âlimlerin Sözlerinin Özeti:

Hâfız İbn Hacer, hadislerini zikrettiğimiz bu İ'tisam bölümünün 3. bâbının şerhine başlarken ilk başta şunları söylüyor:

[Bezzâr'ın tahric ettiği hadis şu hadis, İ'tisam bölümünün 3. bâbının birinci hadisi olan Sa'd hadisi ile aynı manayadır. Bezzâr, hadisin senedinin sahih olduğunu söyler. Hâkim, aynı hadisin Ebü'd-Derdâ rivayetiyle sahih olduğunu söylemiştir ve hadisi merfû olarak rivayet etmiştir. Söz konusu hadiste Hz. Muhammed şöyle buyurmaktadır: *"Allah'ın Kitabı'nda helâl kıldığı helâldir. Haram kıldığı ise haramdır. Hakkında hüküm getirmeyip sükût geçtiği ise, muaf tutulmuş demektir. Allah'tan muaf kıldığı hususu kabul ediniz. Çünkü Yüce Allah, hiçbir şeyi unutmaz."* Peygamberimiz Rasûlullah (s) daha sonra, *"Senin Rabbin unutkan değildir."*[422] ayetini okudu.

Dârakutnî, Ebû Sa'lebe vasıtasıyla merfû olarak şu hadisi rivayet eder: *"Yüce Allah birtakım farzlar koymuştur. Bunları zayi etmeyin. Bir takım sınırlar koymuştur, bunları aşmayın. Bazı hususlarda unuttuğundan değil, size merhamet ettiği için susmuştur. Bunları da araştırmayın."* Bu hadisin iki şâhidi vardır. Birincisini Selmân rivayetiyle Tirmizî,[423] ikincisini de İbn Abbas rivayetiyle Ebû Dâvûd tahric etmişlerdir.

Müslim, Sâbit vasıtasıyla Enes'den rivayet ediyor. Bu hadisin aslı daha önce geçtiği üzere Buhârî'de *"Kitabu'l-ilim"*dedir. Enes şöyle rivayet ediyor: "Bizlerin, Rasûlullah'a (s) soru sormamız yasaklanmıştı. Çölde yaşayan ve bu husustan habersiz bir bedevînin gelip de soru sorması ve bizim de cevabını dinlememiz hoşumuza gidiyordu. Hadis, böyle devam ediyor. -Bu hadis, daha önce lian kıssasında İbn Ömer hadisi olarak geçmişti- Rasûlullah (s), soru sorulmasını hoş görmez ve ayıplardı."

Müslim Nuvâs b. Sem'ân'dan rivayet ediyor: Ben Peygamber (s) Hz. Muhammed ile birlikte Medine'de bir yıl müddetle kaldım. Medine'ye hicret etmeme hiçbir engel yoktu. Sadece Peygamber Hz. Muhammed'e soru sormak için kalmıştım. İçimizden birisi hicret ettiği zaman, Hz. Peygamber'e soru soramıyordu. Nuvâs şunu demek istiyor: Kendisi bir temsilci grup üyesi olarak Medine'ye gelmiş ve bu suretle sorulan soruların cevaplarını öğrenmek üzere ikamet etmeye devam etmiş. Medine'ye nihaî olarak hicret

---

422. Meryem, 19/64.

423. Selmân hadisini İbn Mâce de tahric etmiştir. İbn Mâce'nin rivayeti şöyledir: " Rasulullah'a (s) tereyağ, peynir ve yaban eşeği eti yemenin hükmü soruldu. Hz. Muhammed (s) şöyle buyurdu: *"Helâl, Yüce Allah'ın Kitabı'nda helâl kıldığı şeydir. Haram ise, Kitabı'nda haram kıldığıdır. Sükût geçtiği hususlar ise, muaf kıldığı hususlardır."*

etmemesi, temsilcilik sıfatını kaybedip sürekli ikamet eden kişi statüsüne geçerek, muhacir haline gelmek ve böylece soru sormasının imkânsız hale gelmesi korkusundan dolayıdır. Bu haberde yasaklığa muhatap olanların, -gerek temsilci sıfatıyla gelsinler, gerekse başka bir sebeple bulunsunlar-bedevîlerin dışındakiler olduğuna işaret vardır.

İmam Ahmed Ebû Ümâme'den rivayet ediyor: *"Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın."* ayeti nâzil olunca, Rasûlullah'a (s) soru sormaktan kaçınmaya başladık. Bir bedevîye gider, kendisine bir hırkayı rüşvet olarak verip, Rasûlullah'a (s) şu soruyu sor, derdik.

Ebû Ya'lâ, Berâ'dan rivayet ediyor: Bir sene geçerdi de Rasûlullah'a (s) herhangi bir hususta soru sormak ister, ancak korkup soramazdım. Bedevîlerin gelip de soru sormalarını temenni ederdik. Onlar soru sorsunlar da, sordukları soruların cevabını biz de duyalım ve istifade edilim, isterdik.

Sahâbîlerin soru sorduklarını belirten rivayetlere gelince, bunların ayetin nüzûlünden önce sorulmuş olması muhtemeldir. Ya da ayetteki yasaklığın, hükmü bildirilmiş bir meseleden açıklanmasına ihtiyaç duyulan hususlarla, o an için hükmünü bilmeye ihtiyaç duyulan hususları kapsamama ihtimali de vardır. Kamışla hayvan boğazlamanın hükmü... İdareciler Allah'a isyan olan hususları emrettikleri takdirde kendilerine itaatin gerekli olup olmadığı... Kıyamet gününün ahvali, kıyametten önce görülecek şiddetli savaşlar ve fitneler... Kelâle'nin kim olduğu, içki, kumar, haram aylarda savaşmak, yetimlerin durumu, hayız hali, kadınların durumu, avın hükmü vb. Kur'ân'da yer alan sorular, ayetteki yasaklık kapsamına girmeyen sorulara örnektir. Fakat henüz meydana gelmemiş hâdiseler hakkında çok soru sormanın mekruhluğu konusunda bu ayeti delil olarak alanlar, bu hükmü ilhak metoduyla elde ediyorlar. Şöylesine ki çok soru sormak, meşekkatli mükellefiyetlere sebep olduğuna göre, bundan kaçınmak gerekir, diyorlar. (Yani henüz vukû bulmamış hâdisenin hükmünü sormamak gerekir, diyorlar.)

İmam Dârimî *Müsned*'inin baş taraflarında bu konu için bir bâb açmıştır. Bu bâbda sahâbî ve tâbiûndan oluşan bir topluluktan bu konuyla ilgili olarak birçok nakil yapmıştır. Bu nakillerden birisi, İbn Ömer'den gelen şu habedir: "Henüz vukû bulmamış bir meselenin hükmünü sormayın. Ben Ömer'in henüz meydana gelmemiş bir meselenin hükmünü soran kimseye lânet okuduğunu işittim." Hz. Ömer'in de şöyle dediği rivayet olunmaktadır: "Henüz meydana gelmemiş bir meselenin hükmünü sormanızı size yasaklıyorum. Çünkü vukû bulmuş meseleler hakkında yeteri kadar meş-

guliyetimiz var." Zeyd b. Sâbit'e bir mesele soruluğu zaman, "Olmuş mu bu hâdise?" diye sorardı. Eğer kendisine "Hayır" denilirse, "Bırakın, olsun. Vukû bulduğu zaman gelin." derdi. Übeyy b. Kâ'b ve Ammâr'ın da aynı şekilde hareket ettikeleri rivayet olunmaktadır.

Ebû Dâvûd *Merâsîl*'inde Yahya b. Ebî Kesîr vasıtasıyla merfû olarak Ebû Seleme'den rivayet ediyor. Aynı rivayeti, Tâvûs vasıtasıyla Muaz'dan da merfû olarak rivayet ediyor: *"Belâ daha gelmeden gelsin diye acele etmeyiniz. Çükü siz, acele edip belâyı istemezseniz Müslümanlar arasında bir şey söylediği zaman, doğru yolu gösteren veya muvaffak kılanan kimseler var olmaya devam edecektir. Eğer acele ederseniz, yollarınız darma dağın olur."* Bu iki rivayet, mürseldir ve birbirlerini takviye etmektedir. Bir üçüncü yönden, Zübeyr b. Saîd'in şeyhlerinden merfû olarak şu haber rivayet olunuyor: *"Benim ümmetim içinde, kendisine soru sorulduğu zaman, yol gösteren ve irşad eden kimseler, -meydana gelmemiş olayların hükmü kendilerine soruluncaya kadar- var olmaya devam edecektir."*

Bazı imamlar şöyle dediler: Bu meselede işin gerçeği şudur: Hakkında nass olmayan bir meseleyi araştırmak iki şekilde olur:

1) O meselenin, nasssın çeşitli delâlet yönlerinden birine girip girmediğinin araştırılması. Bu, çirkin değil aksine istenilen bir husustur. Hatta müctehidlerden bu araştırmayı yapması gereken kimselere farz-ı ayn bile olur.

2) Farklılıkların nerelerde olduğunun iyice incelenmesi ve buna bağlı olarak birbirine benzer iki meseleyi -aralarında ortak bir vasıf olmak kaydıyla- şer'î açıdan kayda değer bir etkisi olmayan bir ayırımla ayırmak ya da bunun tam aksini yapmaktır. Meselâ birbirinden farklı olan iki meseleyi muttarid (sürekli) bir vasıfla birleştirmek buna örnektir. İşte Selef'in kınadığı husus budur. İbn Mes'ûd'un rivayet ettiği hadis de buna tam olarak uyar: *"Sonuna kadar gidenler, söz ve fiillerinde haddi aşanlar helâk oldular."*[424] Bu hadisi Müslim rivayet etmiştir. Bilginler, bunun nafile yere zaman kaybetmekten başka bir işe yaramayacağını ifade etmişlerdir. Bunun bir benzeri de Kitab, Sünnet ve icmadan aslı esası olmayan bir meseleyi birçok fürûa (dallara) ayırmaktır. Bu da gerçekten çok nadir olarak meydana gelir. Bu işe zaman harcamaktansa, başkasına harcamak daha evlâdır. Özellikle de bu iş, çok çok vukû bulan hadiselerin hükmünü beyan meselesinde geniş açıklama yapmaktan insanı gafil kılacaksa...

424. Müslim, *İlim*, 7.

Çok soru sorma konusunda bundan daha beteri, gaybî hususları araştırmaktır. Oysa şeriat, bunların keyfiyetini bir yana bırakarak kendilerine iman esasını getirmiştir. Bu hadiselerin içinde his dünyasından herhangi bir şâhidi olmayan vardır. Meselâ, kıyametin ne zaman kopacağı, ruhun mahiyeti ve bu ümmetin ömrünün ne kadar oduğu gibi... Bu ve benzeri şeyler, ancak halis nakille bilinir. Bunların çoğu hakkında da herhangi bir açıklama yapılmış değildir. O zaman bunlara mahiyetlerini araştırmaksızın iman etmek gerekir. Bundan da beteri, çok araştırılması insanı şüpheye ve hayrete düşüren hususlardır. Bunun bir örneği Ebû Hüreyre hadisinde gelecektir: *"İnsanlar soru sormaya devam edecekler ve sonunda, bu yaratıkları yaratan Allah'tır. Peki, Allah'ı kim yarattı? diyeceklerdir."*[425] Bu hadis, bu bâbın 8. hadisidir.

Hadis şerheden bilginlerden birisi şöyle diyor: Soru sormakta müşkülpesentliğe ve bu durumun, cevap verenin daha önce izin verdiğine bu kez "hayır" diye cevap vermesine yol açmasına örnek şudur: Çarşı-pazarda bulunan mallardan herhangi birini elinde bulunduran kimseden, bunu nasıl elde ettiği araştırılmadan o malı satın almak câiz midir, değil midir? Soruya muhatap olan kişi bu soruya câiz olduğu yolunda cevap verir. Soruyu soran dönüp bir kez daha sorar ve bu malın bir gasp ve yağma neticesi elde edilmiş olmasından korkuyorum derse, işte o zaman geneli itibarıyla bizim dikkat çektiğimiz durum meydana gelir ve cevap veren, "câiz değildir" demek ihtiyacını hisseder ve cevabını şöylece kayıtlar: Eğer böyle gasb vb. bir durum sabit olursa haramdır, eğer tereddüt ediyorsa mekruhtur veya aksini yapmak daha evlâdır. Eğer soruyu soran sesini çıkarmayıp bu kadar zorlamada bulunmasaydı ona fetva veren "câiz" diyecek ve buna başka bir şey de eklemeyecekti.

Bu husus açıklığa kavuştuğuna göre, her kim soru sorma kapısını kapatır ve sıkça meydana gelen birçok hadisenin ahkâmını öğrenmeyi kaçıracak olursa, böyle bir kimsenin anlayışı ve ilmi az olur. Her kim, meseleleri dallarına ayırmakta (tefrî') ve yeni yeni meseleler ortaya çıkarmakta (tevlîd) ileri giderse, özellikle az veya nadiren meydana gelen meselelerde böyle yapacak olur ve hele hele kendisini buna sevk eden şey; övünme ve başkalarına galip gelme isteği olursa- bu kişinin yaptığı fiil kınanır. Bu, Selefin çirkin gördüğü şeyin aynısıdır.

Her kim, Yüce Allah'ın Kitab'ının manalarını dikkatlice araştırırsa ve bunu, ayetlerin tefsiri hakkında Rasûlullah (s) ile vahyin inişine şâhit ol-

---

425. Buhârî, *İ'tisâm*, 3.

muş sahâbîlerden gelen görüşleri de aklında tutarak yapacak olur ve Kitab'ın mantukundan ve mefhumundan anlaşılan ahkâmı elde ederse... Aynı şekilde, Sünnet'in manaları ve delâletleri üzerinde düşünecek olursa ve bunu yaparken çalışmalarını bunlardan sadece hüccet olabilecek olanların üzerinde yoğunlaştırcak olursa, bu kişinin yaptığı iyi bir şey olur ve bu çalışmadan yararlanılır.

Tabiûn nesli ve onlardan sonra gelen fıkıh bilginleri olan Fukahau'l-emsâr'ın[426] yaptıkları çalışmalar bu çerçevede değerlendirilir. Nihayet ikinci bir zümre ortaya çıkmış, birinci zümre bunların karşısına dikilmiştir. Böylece aralarında karşlıklı tartışma ve cedel çoğalmış ve bunun sonucu olarak kin doğmuştur. Bunların hepsi aynı dinin mensubu oldukları halde birbirlerine karşı "hasım" diye isimlendirilmişlerdir. Orta yolu tutan, her şeyde normalden ayrılmayan kişidir. Hz. Peygamber'in daha önce geçen şu hadisi işte bu gerçeğe delâlet etmektedir: '*Sizden öncekiler, çok soru sormaları ve peygamberlerine muhalefet etmeleri yüzünden helâk oldular.*'[427] Çünkü ihtilaf, insanı boyun eğmemeye sürükler. Bütün bunlar, ilimle meşgul olanların taksimidir.

Kitap'ta ve Sünnet'e yer alan ahkâma göre amel etmeye ve bununla meşgul olmaya gelince, bu iki seçenekten hangisi daha evlâdır diye ihtilaf edilmiştir. İnsafa uygun düşeni şöyle demekir: Mükellef hakkında farz-ı ayn olan hükümlerin dışındaki her hususta insanlar, ikiye ayrılırlar. Kendinde bu ahkâmı anlama ve yazma gücü bulan kimsenin bu ilimle meşgul olması, bundan yüz çevirmesinden ve ibadetle meşgul olmasından daha evlâdır. Çünkü ilimle meşgul olmanın yararı, sadece insanın kendine değildir, bundan başkaları da yararlanır. Her kim de kendinde bu hususları anlamada bir eksiklik görürse, kendini ibadete vermesi daha evlâdır. Çünkü iki meseleyi bir arada götürmek zordur. Birinci kişi, eğer ilmi terkedecek olursa, onun ilimden yüz çevirmesi yüzünden bazı ahkâmın zayi olacağı kuşkusuzdur. İkinci de, ibadeti terkedip ilme yönelecek olursa, her ikisini de kaçırır. Çünkü ilmi elde edemeyecektir ve ilim elde edeceğim diye ibadetten de yüz çevirecektir. Başarı sadece Yüce Allah'tandır.][428]

Ben de derim ki, bravo Hâfız İbn Hacer'e! Bu husustaki nakillerin hülâsasını ve tahkik ehli âlimlerin yaptıkları tefsirlerin özünü vermiştir. Halkın genellikle kendini fıkıh kitaplarına kaptırması olmasaydı... Şâriin

426. Fukahâu'l-Emsâr: Mezheb imamlarının ortaya çıkmalarından önce belli başlı büyük merkezlerde temayüz eden müctehidlerdir. (Çev.)

427. Nesâî, *Hac*, 1.

428. Hâfız İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 266, 267, 268.

benzeri konulara girmeyi yasak ettiği ve Selef'in bunlarla meşgul olmayı ittifakla kınadığı zikredilen fürû ahkâmla dopdolu olan bu fıkıh kitaplarına teveccühü olmasaydı, Buhârî'nin rivayet ettiği hadislerle ve bunu şerheden Hâfız İbn Hacer'in yazdıklarıyla yetinir, İmam Şevkânî'nin dediği gibi derdik: Mekke'nin fethinden sonra hicret etmek yoktur. Fakat -işaret ettiğimiz üzere- bu müfid ve muhtasar söz, halkın taklitden kaynaklanan taassubunu sarsmamaktadır. O halde, insanların başına gelen taassubi taklitçiliğin bütünüyle kaynağı olan re'y ve kıyas konusunu ayrıntısıyla ele almak gerekir. Öncelikle, İbn Hazm'ın *el-Muhallâ*'nın mukaddimesinde usûle dair meseleler hakkında söylediklerini buraya aktarmakla işe başlayalım:

İbn Hazm'ın Kıyas ve Re'y Eleştirisi

"Mesele: Dinde kıyas ve re'yle (görüş) söz söylemek helâl değildir. Çünkü Yüce Allah'ın, bir çekişme çıktığında bunun kendi Kitabı'na ve Peygamberi'nin Sünneti'ne götürülmesini emrettiği gayet açıktır. Her kim, o konuyu kıyasa veya var olduğunu iddia ettiği ta'lile ya da re'ye götürecek olursa, Yüce Allah'ın imanla ilgili emrine aykırı hareket etmiş, Yüce Allah'ın götürülmesini emrettiği şeyden başka bir şeye götürmüş olur. Bunda ne gibi tehlikeler olduğu gayet açıktır."

İbn Hazm der ki: Yüce Allah,

"Biz o Kitab'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık."[429],

"Ayrıca bu Kitab'ı da sana her şey için bir açıklama... indirdik."[430],

"İnsanlara kendilerine indirileni açıklaman için... bu Kur'ân'ı indirdik."[431]

"Bugün size dininizi ikmal ettim."[432] demektedir.

Bu ayetler, kıyas ve re'yi çürütmektedir. Çünkü kıyas ve re'ye başvuranlar, bir mesele hakkında nass varsa, bu iki delilin kullanılmasının câiz olmayacağı noktasında görüş birliği içindedirler. Yüce Allah, nassda hiçbir şeyi eksik bırakmadığını, Rasûlullah'ın (s) insanlara kendisine indirileni beyan ettiğini ve dinini ikmal edip tamamladığını ifade etmektedir. O zaman sonuç olarak, nassın dini bütünüyle kapsamış olduğunu söylemek doğru olur. Mademki gerçek budur, ne kıyası ve ne kendi re'yini ve ne de başkasının re'yini almaya hiçbir ihtiyaç yoktur."

429. En'âm, 6/38.
430. Nahl, 16/89.
431. Nahl, 16/44.
432. Mâide, 5/3.

"Kıyası kabul eden kişiye soralım: Yapılan her kıyas doğru ve gerçek midir, yoksa kıyasın hak olanı olduğu gibi batıl olanı da var mıdır? Eğer bütün kıyaslar hak ve gerçektir derse, asla vukû bulmayacak imkânsız bir şeyi söylemiş olur. Çünkü yapılan kıyaslar, birbiriyle çelişiktir ve birbirini çürütmektedir. Helâl ve haram kılmakta bir şeyin hem kendisinin ve hem de zıddının birlikte hak ve gerçek olması imkânsızdır. Sonra bu konu, bir kısmı diğer kısmını nesheden veya bazısı bazısını tahsis eden haberlerde olduğu gibi nesih ve tahsis yapılacak bir alan da değildir. Kıyası kabul eden kişi, 'Tam aksine bazı kıyaslar hak, bazıları bâtıldır.' diyecek olursa ona şöyle denilir: Sahih kıyası fasit kıyastan ayıracak kriter nedir? Bunların böyle bir kriteri bulmaya imkânları yoktur."

"Kıyasın sahihini batılından ayıracak bir kriter bulunmadığına göre, tamamı batıl olur ve bu iddia, delili olmayan bir iddia olarak kalır."

"Eğer, 'Kıyas Yüce Allah'ın emrettiği bir şeydir.' diyecek olurlarsa, kendilerine bunu nereden çıkardıkları sorulur. Eğer Yüce Allah, *'Ey akıl sahipleri! İbret alın.'*[433] buyuruyor derlerse onlara denir ki; bu ayetteki *'i'tibar'* kelimesi, Kur'ân kendi dilleri üzerine nâzil olan Araplar nezdinde sadece teaccüp etmek manasınadır."[434]

"Yine Yüce Allah, *'Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır.'*[435] buyurmaktadır. Bu ayeteki *'ibret'* de *'teaccüb'* manasınadır."

"Yüce Allah, bir başka ayette *'Andolsun onların kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır.'*[436] buyurmaktadır. Bu ayetteki *'ibret'* kelimesi de *'hayret edilecek yönler'* manasınadır. O halde *'i'tibar'* kelimesinin kıyas manasına olması, Yüce Allah'ın bize 'kıyas yapın' deyip de, sonra neyi, nasıl ve ne üzerine kıyas yapacağımızı beyan etmemesi temelsizdir.[437] Bütün bunları bilmeye de imkân yoktur. Çünkü Yüce Allah, Peygamber'in diliyle öğretmedikçe hiç kimsenin dine dair herhangi bir şeyi bilmesi gücü dahilinde

---

433. Haşr, 59/2.
434. Kelimenin manası hakkındaki bu münhasırlık herkes tarafından kabul edilen bir husus değildir. İ'tibar kelimesindeki teaccüb manası, Kamus sahibi gibi dil bilginlerinin zikrettiklerinin arasında en uzak ihtimaldir. Doğru olanı, bu kelimenin ayette, öğüt almak manasına olduğudur. Kelimenin asıl kök manasında, tecavüz ve intikal manası vardır. Fakat, kelimenin sıygalarından (kiplerinden) hiçbiri, -Râzî'nin *el-Muhsûl*'de incelediği ve Şekânî'nin de *İrşâdu'l- Fuhûl*'de ona tabi olduğu gibi- usûlî manada kıyasa delâlet etmemektedir.
435. Nahl, 16/66.
436. Yusuf, 12/111.
437. El-Muhallân'ın, Kahire 1374/1955 baskısından yapılmış ofset nüshasında, "temelsizdir" yerine, "tuhaftır." ibaresi geçmektedir. (Çev.)

değildir. Yüce Allah, *'Allah, her şahsı ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar.'*[438] buyurmaktadır."

"Eğer içinde bazı şeyleri bazılarına benzeten ayetler zikredip Yüce Allah, 'Şuna, şu husustan dolayı hüküm vermiştir.' diyecek olurlarsa, onlara şöyle deriz: Yüce Allah'ın buyurduğu bu hususların tümü haktır ve gerçektir. Hiçbir kimsenin bunun aksine bir şey söylemesi helâl değildir ve Yüce Allah'ın söylediği söz, o konuda nasstır. Ancak biz, bu kişilere şöyle sorarız: Nasıl olur da dinde böyle bir benzetme yapar, Yüce Allah'ın ve Peygamberi'nin açıkça bir hüküm koymadıkları hususta ta'lilde bulunursunuz? Bu sizin yaptığınız batıl bir iş olup, iftiradır ve Yüce Allah'ın izin vermediği bir hususta hüküm koymaktır. Bunların avın cezasının zikri ayetinin arkasına sığınıp, Hz. Peygamber'in *'Söyler misin! Ağzına su alsan.'*[439] hadisiyle Yüce Allah'ın, *'İşte bu yüzdendir ki İsrail oğullarına şöyle yazmıştık.'*[440] ifadesini ve bazı hadisleri zikrederek gerçekleri çarpıtmaları kendiliğinden temelsiz kalır. Bununla birlikte, *Kitabu'l-İhkâm li Usûli'l-Ahkâm, Kitabu'n-Nüket, Kitabu'd-Dürre* ve *Kitabu'n-Nebîz*'de beyan ettiğimiz hususlar onların aleyhine delildir."

İbn Hazm şöyle devam ediyor: "Kıyas taraftarlarının yaptıkları bütün kıyasa, kendilerine geneli itibarıyla kıyasın geçersizliğini göstermek için- aynısıyla veya onların usûlüne göre daha açık bir kıyasla karşılık verdik. Tabii, onların içinden gerçekleri çarpıtanlar olmuştur. Eğer, 'O halde siz, kıyası kıyasla iptal ediyorsunuz. Bu yaptığınız, kıyasa dönmek ve kıyası hüküm kaynağı olarak kullanmaktır. Siz bu hareketinizle aklın hüccetini çürütmek için aklî delil, re'yi çürtütmek için re'y delilini kullanan kimse mesabesinde olmuş olursunuz.' denecek olursa, biz bu itiraza şöyle cevap veririz: Bu bir ağız dalaşı olup, -Hamdolsun Allah'a- çürütmesi gayet kolaydır. Bir kere biz, kıyası çürütmek için kıyası delil olarak almadık. Zaten bundan Allah'a sığınırız. Fakat biz, kıyasın geçerli olduğuna dair getirdiğiniz temel ilke-

438. Bakara, 2/286.

439. Ebû Dâvûd, *Savm*, 33. Bu hadisin zikredilmesindeki espirinin anlaşılması için rivayetin tamamını vermek gerekiyor. Ebû Dâvûd'un rivayetine göre Hz. Ömer şöyle diyor: "Ben bir gün oruçlu olduğum halde neşelenmiş ve (karımı) öpmüştüm. Daha sonra bunu gelip Rasûlullah'a (s) sordum. Dedim ki; 'Ey Allah'ın Rasulü! Ben bugün kötü bir iş yaptım. Oruçlu olduğum halde (karımı) öptüm.' Peygamber (s) bana *"Oruçluyken ağzına su alsan buna ne dersin? Böyle yapma"* dedi. Hattâbî'nin açıklamasına göre burada iki mesele, aralarındaki benzerlikten dolayı birbirine kıyas edilmektedir. Ağza su alıp mazmaza yapmak, suyun boğaza kaçmasına ve dolayısıyla orucun bozulmasına yol açar. Karısını öpmek de böyledir. Bu da cinsel birleşmeye yol açar. Bu iki hareketten biri orucu bozmadığına göre, diğeri de onun gibi bozmaz. (Bkz: Ebû Dâvûd, İlgili hadisin dipnotu.)

440. Mâide, 5/32.

nin, sizin yaptığınız kıyasların fasit olduğuna şehadet ettiğini size gösterdik. Kendi kendini yalanlayan görüşten daha batıl bir görüş yoktur. Yüce Allah bu gerçeğe değinerek şöyle buyurmaktadır: *'Yahudiler ve Hıristiyanlar, 'Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz.' dediler. De ki: Öyleyse günahlarınızdan dolayı size niçin azap ediyor?'*[441] Yüce Allah'ın bu ifadesi, onların 'Kendilerinin Allah'ın oğulları ve sevgilileri oldukları yolundaki ifadelerini' doğrulamak değil, tam aksine sözlerini çürüten bir delille onları ilzam etmek (susturmak) içindir. Biz bu hususta, -zikrettiğiniz gibi- akıl delilini yine akılla çürüten kimselerden olmuş olmuyoruz. Fakat bunu yapan, kendisiyle delil getirdiği aklî önermeyi geçerli kılmaktadır. Böylece çelişkisi gayet net olarak ortaya çıkmaktadır. Bunu söyleyen kimsenin bundan başka da delili yoktur. Sonuç olarak görüşünün çürüklüğü ortaya çıkmış olmaktadır. Ama bize gelince biz, kıyası çürütürken asla tashih edip düzelttiğimiz kıyasla delil getiriyor değiliz. Fakat biz, kıyası nasslarla ve aklın burhanlarıyla çürütüyoruz. Sonra da kıyasın çürüklüğü konusunda bizzat kıyastan yararlanarak, sadece geneli itibarıyla bunun çelişkisini göstererek daha fazla açıklama getiriyoruz. Bizim sizin kıyasınıza karşı çıktığımız kıyasın çürüklüğünü kabul ettiğimiz gibi, bunun aynısı veya bundan daha zayıf olan sizin kıyasınızın da çürük olduğunu ifade ediyoruz. Bu, Mu'tezile mensupları, Rafızîler, Mürcie, Haricîler, Yahudiler, Hıristiyanlar ve dehrîlerden görüş ileri süren herkese, görüşlerinin doğruluğuna şâhit getirdikleri kendi görüşleriyle karşı çıkmamıza ve görüşlerinin bozukluğunu ve çelişkisini göstermemize benzer. Sizler de bizimle birlikte onlara karşı delil getirmektesiniz. Ne biz ve ne de sizler, kendilerine karşı delil getirdiğimiz o görüşleri kabul eden kimselerden değiliz. Tam aksine onların görüşleri bizim nazarımızda son derece batıl ve bozuk görüşlerdir. Bu, tıpkı Yahudilere ve Hıristiyanlara karşı kendi ellerinde bulunan kitaplarından delil getirmeye benzer. Biz, onların kitaplarındaki görüşleri için sahihtir demiyoruz, aksine bunlar tahrif edilmiştir ve değiştirilmiştir, diyoruz. Fakat onların usûl ve fürû'larındaki çelişkiyi kendilerine gösteriyoruz. Özellikle kıyası kabul edenlerin tümü, yaptıkları kıyaslarda birbirlerinden farklıdırlar. Hiçbir mesele yoktur ki kıyası kabul eden her bir zümre, o mesele hakkında yaptığı kıyasın doğru olduğunu iddia etmesin ve bununla karşı tarafın kıyasına karşı çıkmasın."

"Bunların tamamı, her kıyasın sahih ve her görüşün gerçek olmadığını ittifakla kabul ediyorlar. Biz de onlara diyoruz ki sahih kıyasla doğru görüşü, fasit kıyasla fasit görüşten ayıran tanımı yapın. Ve yine, sadece kendisiyle

441. Mâide, 5/18.

kıyas yaptığınız sahih illeti, fasidinden ayıran tanımı da yapın. Biz böyle deyince, lafı ağızlarında geveleyip durmaya başlıyorlar."

İbn Hazm şöyle devam ediyor: "Burası öyle bir nokta ki, eğer onlar burada sıkıştırılırsa geneli itibarıyla görüşlerinin fasitliği ortaya çıkar ve burada makul bir cevap vermelerinin asla imkânı yoktur. Başarı Allah'tandır."

"Eğer onlar bu hususta bir nass getirirlerse deriz ki nass, haktır, ancak sizin görüşlerinize dayanarak nassa eklemek istediğiniz husus batıldır. Size bu noktada karşı çıkmaktayız ve sonuna kadar da böyle olacaktır. "

"Eğer onlar, sahâbîlerin kıyası kabul etmekte icma ettiklerini iddia edecek olurlarsa kendilerine şöyle cevap verilir: Yalan söylüyorsunuz. Tam aksine gerçek olan husus, sahâbilerin tümünün kıyasın batıl olduğu yolunda icma etmiş olduklarıdır. Bunların yalan söylediklerinin delili ise sahâbîlerden hiçbirinin kıyasın kabul edilmesini emrettiğine dair bir ifadasinin var olduğunu ispat etmeye asla imkân olmamasıdır. Bunun bir tek istisnası, Hz. Ömer'e yalandan nispet edilen şu uydurma mektuptaki sözdür: "Benzer ve mümasil olanları tanı ve meseleleri birbirine kıyas et." Bu söz, bir mektuptan alınmadır ve bu mektubu, Abdülmelik b. el-Velid b. Ma'dân'dan başka kimse rivayet etmemiştir. Bu mektubu babasından rivayet eden Abdülmelik hiç ihilâfsız sâkıttır, babası ise ondan daha sâkıttır, veya sâkıt olma noktasında onun gibilerdendir. Bu mektup nasıl uydurma olmasın ki! Bizzat bu mektubun içinde sahâbîlerin Hz. Ömer'in görüşüne muhalefet ettiği noktalar vardır. Meselâ mektupta Hz. Ömer'in, "Müslümanlar, birbirlerine karşı âdildirler. Ancak, bir had cezası alıp sopa yemiş veya yakınlık ve akrabalık bağından dolayı (şâibe söz konusu olacağı) zannedilen kimseler müstesna." dediği rivayet edilir. Onlar, yani kıyas delilini kabul eden bütün Hanefî, Malikî ve Şâfiîler böyle söylememektedirler. Şayet, Hz. Ömer'in kıyas hakkındaki o risalede yer alan sözü gerçekse ve bir 'hüccet' değeri taşıyorsa, o zaman 'Müslümanlar, birbirlerine karşı âdildirler. Ancak, bir had cezası alıp sopa yemiş olanlar müstesna.' şeklindeki sözünün de bir 'hüccet' olması gerekir. Hz. Ömer'in, kıyas hakkında söyledikleri 'hüccet' değilse, o zaman -eğer sahihse- o mektupta kıyas hakkında söyledikleri de hüccet olamaz. Bu, nasıl olur, neden sahih olmasın?"

"Kıyasın geçersizliği konusunda sahâbîlerin icmaı olduğu yolundaki görüşümüzün doğruluğunun deliline gelince delilimiz, şudur: Bütün sahâbîlerin Kur'ân'a inandıkları konusunda iki kişi bile birbirinden farklı

düşünmez. Kur'ân'da ise Yüce Allah, *"Bugün size dininizi ikmal ettim."*[442] *"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Rasûle götürün."*[443] buyurmaktadır. Sahâbîler, bu ayeti bilsinler, buna inansınlar sonra da herhangi bir anlaşmazlık çıktığında bunu ya kıyasa ya da re'ye götürsünler, bu, hem imkânsız, hem de çürük bir düşüncedir. Bu, aklı başında olan hiç kimsenin asla düşünmeyeceği bir husustur."

"Şu sözler Hz. Ömer'e aitken bu nasıl akıldan geçirilebilir? 'Allah'ın Kitabı'ndaki bir ayet hakkında kendi re'yime dayanarak veya bilmediğim bir şeyle konuşacak olursam, hangi yeryüzü beni barındırır ve hangi gök beni gölgeler!' Şu söz de ona aittir: 'Dine karşı re'yi suçlayınız. Bizim re'yimiz zan ve zorlamadan ibarettir.' Hz. Osman da verdiği bir fetva hakkında şöyle söylemiştir: 'Bu, benim kendi görüşümdür. Dileyen alır, dileyen almaz.' Hz. Ali'nin ise şöyle dediği nakledilir: 'Eğer din re'ye dayansaydı, mestin alt yüzü mesh vermeye üst yüzünden daha evlâ olurdu.' Sehl b. Hanîf'den (r) rivayet olunuyor: 'Ey insanlar! Dininize karşı görüşünüzü suçlayınız.' İbn Abbas'ın ise şöyle dediği rivayet olunmaktadır : 'Her kim, Kur'ân hakkında kendi re'yine göre konuşursa, cehennemdeki yerine hazırlansın.' İbn Mes'ûd (r) ise şöyle der: 'O konuda kendi re'yimle konuşacağım. Eğer doğru ise bu Allah'tandır. Eğer yanlış olursa bu da benden ve şeytandandır. Allah ve Rasûl'ü bu görüşten berîdir.' Muaz b. Cebel de bir konuşmasında şöyle der: 'O, Allah'ın Kitabı'nda ve Rasûlullah'ın Sünneti'nde olmayan bir söz icad ediyor. Sizler ve bundan kaçının. Çünkü bu bid'attir ve dalâlettir.' Her görüş işte böyle değerlendirilir."

"Bazı sahâbîlerden bazı görüşler rivayet olunmuştur ki, bunlar ne bağlayıcı bir görüş ve ne de hak olduğu iddia edilen bir re'y olarak sunulmamıştır. Fakat bunlar, sadece bir affa veya sulha ya da takvaya işaret olarak söylenmiştir yoksa bağlayıcı olsun diye asla söylenmemiştir."

"Muaz hadisinde geçen 'Kendi görüşüme göre ictihad ederim, bu hususta kusur etmem.' şeklindeki rivayet sahih değildir. Çünkü bu rivayeti sadece el-Haris b. Amr nakletmiştir. Bu zât, meçhuldür ve kim olduğu bilinmemektedir. el-Haris, bunu Humus'dan bazı kimselerden rivayet ettiğini ifade etmektedir ki, bu kişiler Muaz'dan hadis işitmemişlerdir. Biz, bu hadislerin isnadını zikri geçen kitaplarımızda sonuna kadar araştırdık. Hamd Allah Teâlâ'yadır."

---

442. Mâide, 5/3.
443. Nisâ, 4/59.

"Bize Ahmed b. Kâsım rivayet etti. Ona da sırasıyla, Ebû Kâsım b. Muhammed, (Ahmed'in dedesi) Kâsım b. Asba', Muhammed b. İsmail et-Tirmizî, Naîm b. Hammad, Abdullah b. el-Mübarek, İsâ b. Yunus b. Ebû İshâk es-Sübey'î, Harîr b. Osman, Abdurrahman b. Cübeyr b. Nefîr babasından. Babası da Avf b. Mâlik el-Eşcaî'den rivayet ediyorlar: Peygamber (s) Hz. Muhammed şöye buyurdu: *'Benim ümmetim, yetmiş küsur fırkaya ayrılacak. Bunların içinde fitne itibarıyla en büyük olanı; işleri kendi görüşlerine göre kıyaslayan bir topluluk olacaktır. Bunlar, haramı helâl, helâli de haram kılacaklardır.'"*[444]

İbn Hazm şöyle devam ediyor: "Şeriatta ya farzlar vardır ki onları yapmayan âsi olur, ya haramlar vardır ki, onları da işleyenler âsi olur, ya da mubahlar vardır ki, yapan da yapmayan da âsi olmaz. İşaret ettiğimiz bu mubah, üçe ayrılır:

a) Menduplar: Bunları yapan ecir alır, yapmayan âsi olmaz.

b) Mekruhlar: Terkeden sevap kazanır, yapan âsi olmaz.

c) Mutlak mubahlar: Yapan da terkeden de ecir almaz. Terkeden de yapan da âsi olmaz. Yüce Allah şöyle buyurur: *'O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı.'*[445]; *'O, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır.'*[446] Haramlığı Kur'ân ve Sünnet'te açıklananlar hariç her şeyin helâl olduğu doğrudur. Bize Abdullah b. Yusuf şu sened zinciriyle aşağıdaki hadisi nakletti: Ahmed b. Feth, Abdulvehhab b. İsa, Ahmed b. Muhammed, Ahmed b. Ali, Müslim b. el-Haccac, Züheyr b. Harb, Yezid b. Hârûn, er-Rebî' b. Müslim el-Kureşî, Muhammed b. Ziyâd. Hadis, Ebû Hüreyre'den rivayet olunuyor: Rasûlullah (s) bir gün bir konuşma yaptı ve şöyle dedi: *'Ey İnsanlar! Allah size haccı farz kıldı. Artık haccediniz.'* Bir adam ayağa kalktı ve 'Her yıl mı? Ey Allah'ın Rasûlü!' dedi. Rasûlullah (s), soruyu soran kimse sorusunu üç kez tekrar edene kadar sustu. Sonra şöyle dedi: *'Eğer, 'evet' deseydim, her yıl farz olacaktı. Ve siz de bunun altından kalkamayacaktınız. Sizi kendi halinize bıraktığım sürece siz de beni kendi halime bırakınız. Sizden öncekiler ancak çok soru sordukları ve peygamberleriyle ihtilaf ettikleri için helak oldular. Size bir şeyi emrettiğim zaman bunu gücünüz yettiği kadar yapın. Sizde bir şeyi yasak ettiğim zaman da bunu bırakın.'* [447]"

---

444. Tirmizî, *İman*, 18; İbn Mâce, *Fiten*, 17. Her iki kaynakta da hadisin son kısmı, kıyas yapma ve helâli haram, haramı helâl kılma kısmı yer almamaktadır. (Çev.)

445. Bakara, 2/29.

446. En'âm, 6/119.

447. Nesâî, *Hac*, 1; Müslim, *Hac*, 412.

İbn Hazm şöyle devam ediyor: "Bu hadisi şerif, dinin bütün ahkâmını başından sonuna kadar biraraya toplamıştır. Bu hadisten, Rasûlullah'ın (s) hakkında konuşmadığı, emir ve yasaklama getirmediği hususların, haram ve farz değil, mubah olduğu, emrettiği hususların farz, yasak ettiği hususların da haram olduğu anlaşılmaktadır. Yine aynı hadisten, Rasûlullah'ın (s) bize emrettiği şeylerin içinde bizi bağlayanların, sadece gücümüzün yettiği kadarı olduğu ve bunu bir kez yaparsak bizi bağlayıcı olan hükmü yerine getirmiş olduğumuzu ve tekrarla yükümlü olmadığımızı da anlamaktayız. Bu kadar açık bir beyan varken, kıyasa veya re'ye ne gibi bir ihtiyaç vardır? Büyük nimetinden dolayı Yüce Allah'a hamdederiz."

"Herhangi bir kimse, 'Kur'ân'dan kıyasın haramlığına dair bir nass getiremediğiniz sürece kıyas delilini çürütmek mümkün değildir.' diyecek olursa ona şöyle cevap veririz: Bu hususa dair size nass getirdik. Yine Kur'ân'dan anlaşmazlık konusu olan meseleleri sadece Kur'ân'a ve Sünnet'e götürmemizi ifade eden bir nass da getirdik. Yüce Allah, şöyle buyurmaktadır: *'Rabbinizden size indirilene uyun. Onu bırakıp da başka dostların peşlerinden gitmeyin.'*[448]; *'Allah'a birtakım benzerler koşup durmayın. Çünkü Allah bilir, siz ise bilmezsiniz.'*[449] Kıyas, dinde Allah'a karşı benzer koşmaktır."

"Sonra onlara şöyle denir: Eğer Râfızîler, bu mantıkla sizin karşınıza çıkar ve 'İlham ve imama tabi olma görüşü, bunun haramlığına nasstan delil getiremediğiniz sürece geçersiz olamaz.' derse ya da, muayyen herhangi bir insanı taklidi câiz gören herkes size böyle söylerse, bu itirazlardan kendinizi ne diyerek kurtaracaksınız? Bundan dolayı gerçek olan şöyle demektir: üce Allah hakkında, belli bir nass olmadan şunu haram kılmıştır veya şunu helâl kılmıştır ya da şunu vâcip kılmıştır, gibi bir ifade kullanmak helâl değildir. Başarı sadece Allah'tandır."[450]

Re'y ve Kıyas Hakkında İbn Kayyim'in Görüşlerinin Özeti

İbn Kayyim, eseri *İ'lâmu'l-Muvakkıîn an Rabbi'l-Âlemîn*'de Allah'ın dininde nasslara aykırı olarak kişinin kendi görüşüne göre fetva vermesinin haramlığına dair bir bölüm ayırmıştır. İbn Kayyim, bu bölümün başına Yüce Allah'ın *"Eğer senin teklifini kabul etmek istemezlerse bil ki onlar, sırf heveslerine uymaktadırlar. Allah'tan bir yol gösterici olmaksızın kendi hevesine uyandan*

448. A'râf, 7/3.
449. Nahl, 16/74.
450. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 56, 65. Paragraf no: 100-101. Kahire, 1374/1955 baskısı.

daha sapık kim olabilir. Elbette Allah, zalim kavmi doğru yola iletmez."[451] ayetini koymuştur. İbn Kayyim, bundan sonra sözlerine şöyle devam eder: "Yüce Allah, meseleyi sadece ikiye ayırmaktadır. Bunun bir üçüncü şıkka ihtimali yoktur. Ya, Allah, Peygamber ve O'nun getirdiğine uymak, ya da kendi hevâ ve hevesine uymak. Rasûlullah'ın (s) getirmediği her şey hevâ ve hevestir."[452] İbn Kayyim, ayetlerin ardından bir dizi hadis zikretmektedir. Bu hadislerin ilki, merfû olarak rivayet edilen Abdullah b. Amr hadisidir. Hadisin Buhârî'de yer alan lafzı şöyledir: *'Yüce Allah, size ilmi ihsan buyurduktan sonra (hâfızanızdan) zorla söküp almaz. Fakat toplumun ilim adamlarını bilgileriyle beraber toplum içinden alır. Artık kara cahil bir zümre kalır. O sırada halk bunlardan dini ihtiyaçlarını soracaklar, onlar da (şahsî) re'y ve arzularıyla cevap vererek hem halkı sapıtacaklar, hem de kendileri dalâlette kalacaklardır.'* [453]" İbn Kayyim'in zikrettiği bir diğer hadis ise, Avf b. Mâlik el-Eşcaî'nin rivayet ettiği şu hadistir: *"Ümmetim, yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Bunların içinde fitnesi en büyük olacak olanlar, dini kendi görüşlerine göre kıyas eden, Allah'ın helâl kıldığını haram, haram kıldığını da helâl kılanlardır."* Bu hadisi Hâfız İbn Abdilber ve başka muhaddisler rivayet etmiştir."[454]

İbn Kayyim, daha sonra bir, hatta iki fasıl daha açmakta ve burada dört halife, Abdullah'lar ve başkaları gibi sahâbîlerin âlimlerinden, (şahsî) görüşün kınanmasına dair rivayet edilen görüşleri aktarmaktadır. Bu görüşlerden birisi, Hz. Ömer'in şu görüşüdür: "(Şahsî) görüş sahiplerinden sakının! Çünkü bunlar, Sünnetler'in düşmanlarıdırlar. Hadisler, kendilerini yormuş ve onları bellemekten âciz kalmışlardır. Onları ezberleyememiş ve elden kaçırmışlardır. Bunun sonucu olarak (şahsî) görüşlerine göre hüküm vermişler, (böyle yapınca da) dalâlete düşmüşler ve başkalarının da dalâlete düşmesine sebep olmuşlardır." Bu haber, başka lafız kalıplarında da rivayet olunmuştur. Musannıf der ki: Hz. Ömer'e nispet edilen bu haberlerin isnatları son derece sıhhatlidir.[455]

İbn Kayyim, daha sonra bir başka bölüm açmaktadır. Burada re'y taraftarlarının, bazı sahâbilerin ve onlardan sonra gelen tabiûn bilginlerinin görüşlerine dayanarak fetva vermeleri ve yargılama yapmalarını delil olarak ileri sürmelerinden söz eder. Bunlardan birisi; Hz. Ömer'in kendi kâtibine

451. Kasas, 28/50.
452. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 47.
453. Buhârî, *İ'tisam*, 7; (Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı, Tecrîd-i Sarîh Terceme ve Şerhi*, XII, 407. -Çev.-)
454. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 53.
455. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 55.

söylediği şu sözdür: "'Bu, Ömer'in şahsî görüşüdür.' diye yaz." Bir başka örnek, Hz. Osman'ın umrenin hacdan ayrı olarak başlı başına yapılması hakkında verdiği şu emirdir: "Bu, benim şahsen düşündüğüm bir görüştür." Bir başka örnek, Hz. Ali'nin ummu'l-veledler[456] hakkındaki şu ifadesidir. "Ummu'l-veledlerin satılmayacağı noktasında Ömer'le görüşümüz aynıdır." Bir diğer örnek ise Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in yargılama hakkındaki söz ve uygulamalarıdır. Buna göre onlar, önlerine gelen uyuşmazlık hakkında Allah'ın Kitabı'nda bir hüküm bulabilirlerse ona göre hükmediyorlardı. Bulamazlarsa, Rasûlullah'ın (s) Sünneti'ne göre hareket ediyorlardı. Bu iki kaynakta hükmedecekleri bir şey bulamazlarsa, insanları veya onların önde gelenlerini topluyorlardı. Bir rivayete göre ise insanların bilginlerini bir araya getiriyorlardı. -Her iki şık da doğrudur. Çünkü insanların önderleri, bilginleriydi.- Bu kişilerle o mesele hakkında danışmada bulunuyorlardı. Verdikleri hüküm, onların ittifak ettiklerine göre oluyordu. Kıraat bilginleri, Hz. Ömer'in danışma arkadaşlarıydı. Ömer, bunu Allah'ın Kitabı'na uymuş olmak için yapıyordu.

İşaret ettiğimiz örneklerden birisi de Hz. Ömer'in kadı Şüreyh'e yazdığı şu mektuptur: "Allah'ın Kitabı'nda herhangi bir hüküm bulursan buna göre hükmet. Başkasına dönüp bakma. Hükmü Allah'ın Kitabı'nda belirtilmeyen bir mesele sana gelirse, Rasûlullah'ın (s) Sünneti'ne göre hükmet. Hükmü Allah'ın Kitabı'nda ve Rasûlü'nün Sünneti'nde belirtilmeyen ve senden önce hakkında hiçbir kimsenin konuşmadığı bir mesele gelirse, görüşüne göre ictihad etmek istersen bunu yap. Ertelemek istersen, ertele. Ertelemek, senin için hayırdan başka bir şey değildir."[457] İbn Cerîr'in rivayetine göre Hz. Ömer, nass olmadığı takdirde sadece kendi görüşüne göre ictihad etmesini emretmektedir. İbn Mes'ud'dan da bu manada bir ifade rivayet olunmaktadır. Ancak O, hüküm vermek durumunda kalan kimsenin karşılaşacağı üçüncü ihtimal hakkında şu kanaattedir: Bu kişinin önüne hükmü Allah'ın Kitabı'nda ve Peygamberi'nin Sünneti'nde olmayan bir mesele gelecek olursa, salih kimselerin hükümleriyle hükmedecektir. İbn Mes'ud dördüncü durum için de, "Kendi görüşüne göre ictihad etsin. 'Ben kendi reyime dayanarak hüküm veriyorum (onun için de) ben korkuyorum.' demesin. Çünkü helâl bellidir, haram da bellidir. Bu ikisi arasında da şüpheli hususlar vardır. Şüpheli bulduğun hususları bırak, şüpheli olmayanları al." der. İbn Mes'ud'un "salih kimseler" den maksadı; Hz. Ömer'in Kadı Şüreyh'e yazdığı

456. Ümmü'l-veled: Efendisinden çocuk doğuran cariye demektir. (Çev.)
457. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 62.

mektupta yer alan "insanların ittifak ettikler" derken kastettiğiyle aynıdır. Bunlar, Hz. Ömer'in danışmalarda bulunduğu kimseler gibi şahsiyetlerdi.

Ben de derim ki: Bu zikredilenler, bu ve başka bölümlerde yer alan görüşlerin mana itibarıyla özüdür. Bunların tümü, yargılama meselesiyle ilgilidir. Sadece Hz. Osman'ın umrenin hacdan ayrı yapılması konusundaki görüşü, bunun bir istisnasıdır. Çünkü bu, dinî bir meseledir ve şâzdır. Bu gibi hususlarda sahâbî görüşü hüccet olarak ileri sürülemez. Hz. Osman, hiç kimseye böyle amel etmesi emrini vermemiştir, aksine bunu insanlara bırakmıştır. Halk, o hususta şer'an muhayyerdir. Zikredilen dört aşama dahilinde yapılan yargılamaya gelince bu, sadece bir sahâbînin re'yi değildir. Bu, onların gittikleri ve diğer insanların da kendilerini izledikleri bir yoldur. Şu halde yapılan uygulama sahih bir icma değeri kazanır. Fakat daha sonra gelen nesiller, hakkında nass olmayan bir hususta görüşlerini almak için bilginleri bir araya getirme uygulamasını terk ettiler ve kendi mezheplerini taklid etmekle yetindiler. Yargı hakkında uygulanan bu metod ve onların bu hususta söyledikleri sözler, Kur'an'da ve Sünnet'te -ibadetlerle, helâl ve haram hakkında- herhangi bir hüküm yoksa bunların hükümlerini -fıkıh müelliflerinin yaptığı gibi- re'y ve görüşe dayanarak çıkarmanın câizliğine bir delil olarak alınamaz. İctihad ve re'y, sadece insanların karşılıklı hukukî ilişkileri neticesi meydana gelen davalarında ve bu nitelikteki siyasî meselelerde söz konusu olur. Yüce Allah'ın çözümünü -şartlarına uygun olarak- ulû'l-emre bıraktığı hususlar, bunlardır.

Re'yi Kabul ile Red Görüşünü Uzlaştırma

İbn Kayyim, daha sonra gereğince amel edilen re'y ile, amel edilmeyen re'yi birbirinden ayırmak için bir bölüm açmakta ve şöyle demektedir:

"Bu değerli kişilerden yapılan nakiller arasında -hamdolsun- hiçbir çelişki yoktur. Tam aksine, bu nakillerin tümü gerçektir ve her birinin kendine mahsus bir açıklama tarzı vardır. Bu da ancak, dinden olmayan batıl re'yle, müctehidlerden hiçbirinin müstağni kalamayacağı hak olan re'yi birbirinden ayırınca ortaya çıkar. Yüce Allah'ın yardımı ve inayetiyle şöyle diyoruz:

Esas itibarıyla re'y, 'Reâ'ş-şey'e, yerâhu, re'yen' fiilinin mastarıdır. Esas itibarıyla 'görmek' manasına olan bu kelime, daha sonraları daha çok 'görülen nesnenin bizzat kendisi anlamına' kullanılmaya başlamıştır. Bu kullanım, masdarın ism-i mef'ûl manasına kullanılması kabilindendir. Meselâ, *'hevâ'* kelimesi 'Heviyehû, yehvâhu, heven' fiilinin mastarıdır. Ancak bu *'hevâ'* mastarı, daha sonraları 'sevilen şeyin bizzat kendisi' anlamına kullanılmıştır.

Meselâ, 'hâzâ hevâ fülânin' denilir ki, manası 'Bu filancanın sevdiği şeydir.' demek olur. Araplar, ru'yet fiilinin mastarlarını kullanıldıkları yerlere göre birbirinden ayırmaktadırlar. Meselâ uykuda rüya görmek manasına, *'reâ kezâ fi'n-nevmi ru'yen'* denilir ki, mastarı, *'rü'yâ'* şeklinde gelir. Eğer görülen şey, uyanıkken görülmüşse kullanım *'reâhu fi'l-yakazati rü'yeten'* şeklini alır ve mastar, *'rü'yet'* şeklinde gelir. Fiil, kalple bilinip de çıplak gözle görülmeyen hususlar için kullanıldığında, kullanım *'reâ kezâ re'yen'* şeklinde olup, mastar *'re'yen'* biçiminde gelir. Fakat onlar, *'re'yen'* kullanımını, kalbin bir fikir, derinden derine düşünme ve doğrunun, emarelerin birbiriyle çatıştığı yerleden hangi yönde olduğunu bilme çabası ardından gördüğü şey manasına tahsis etmişlerdir. Bundan dolayı, insanın hissettiği şeylerden olup ancak gözüyle görmediği bir hususu kalbiyle gören kimse için *'innehû re'yuhû' (Bu, onun görüşdür.)* denilmez. Aynı şekilde hiçbir kimsenin aklının, hakkında farklı düşünmediği ve emarelerin de birbiriyle çatışmadığı akılla bilinir bir mesele için de *'innehû re'yun' (Bu, bir görüştür.)* denilmez. İsterse o meseleyi kavramak için, fikir ve derinden derine düşünmeye ihtiyaç duyulsun. Meselâ, ince hesaplar vb. böyledir."[458]

"Bu yaptığımız girişten sonra şunu diyebiliriz. 're'y', üçe ayrılır. Batıl olduğunda hiç kuşku olmayan re'y, sahih re'y ve durumu şüpheli olan re'y. Selef bilginleri bu üç çeşit re'yin üçüne de işaret etmişlerdir. Selef, sahih re'yi kullanmış, gereğince amel etmiş, ona göre fetva vermiş ve ona göre konuşmaya cevaz vermiştir. Yine selef, batıl re'yi kınamış, onunla amel etmeye, fetva vermeye ve hüküm vermeye engel olmuştur. Batıl re'yi ve bunu kullananları kınamakta dillerine herhangi bir kısıtlama getirmemişlerdir."

"Bilginler, darda kalma durumunda -başka bir çare kalmaması nedeniyle- re'yin üçüncü kısmına göre amel etmeye, fetva ve hüküm vermeye cevaz vermişlerdir. Ancak hiçkimseyi buna göre amel etmeye zorlamamışlar, buna muhalefet etmeye haramdır demedikleri gibi, ona muhalif olan kimseyi dine muhalif olarak kabul etmemişlerdir. Tam aksine onların gayesi, kişiyi o re'yi kabul etmekle, reddetmek arasında muhayyer kılmak olmuştur. Böylesi bir durum, çaresiz kalan bir kimseye zaruret olmaması halinde haram olan yiyeceğin ve içeceğin mubah kılınmasına benzer. Nitekim İmam Ahmed şöyle der: İmam Şâfiî'ye kıyası sordum. Bana dedi ki: 'Zaruret varsa yapılır.' Onların bu tür re'yi kullanmaları zaruret miktarınca olmuştur. Onun için bu hususta aşırı gitmemişler, -müteahhirûnun yaptığı gibi- meseleyi fürû'larına ayırmamışlar, çoğaltıp genişletmemişlerdir. Halbuki müteahhirûn, bunu nassların

458. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkıîn*, I, 66.

ve nakillerin yerine bedel olarak almışlardır. Bu, kendilerine nassları ve nakilleri ezberlemekten daha kolay gelmiştir. Öte yandan birçok kimse, fetva verme kaidelerini düzenleyip disipline etmiştir. Çünkü 'nakil' kendisine zor ve ezberlemek güç gelmişir. Halbuki Selef, bu üçüncü çeşit re'yi kullanırken zaruret miktarını aşmamış, nasslara ve nakillere ulaşma imkânı varken bu çeşit delile dönmeyi istememişlerdir. Bu, tıpkı Yüce Allah'ın çaresiz kalıp da haram olan yiyecek maddesini yamek zorunda kalan kimse hakkında kullandığı şu ifadeye benzer: *'Allah size ancak, ölüyü (leşi) kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı. Her kim, bunlardan yemeye mecbur kalırsa, bâği ve âdî olmaksızın bir miktar yemesinde günah yoktur. Şüphe yok ki Allah, çokça bağışlayan çokça esirgeyendir.'*[459] Bu ayette geçen *'bâğî'*, şeriata uygun olarak boğazlanmış hayvan etine ulaşma imkânı varken bunu bırakıp, leş yiyen kimse demektir. *'Âdî'* ise, ruhsat verilen haram yiyeceği yerken ihtiyaç miktarını aşan ve daha fazla yiyen kişi demektir."[460]

İbn Kayyim, daha sonra batıl olan görüşün çeşit çeşit olduğunu beyan etmeye başlar ve şöyle der:

"1) Birincisi: Nasslara muhalif olan re'ydir. Bu, fasit ve batıl olduğu İslâm dininde zorunlu olarak bilinen şeydir. Bu görüşe göre fetva ve hüküm vermek helâl değildir. Her ne kadar bu görüşü, bir tür te'vil ve taklidle benimsemiş olsa bile...

"2) İkincisi: Dinde zan ve tahmine göre konuşmak, bunun yanında nassları öğrenme ve anlamada ve bunlardan ahkâm çıkarmada kusurlu ve ihmalkâr davranmaktır. Çünkü nassları bilmeyen ve kendisine bir meselenin dinî hükmü sorulduğunda -bilmediği halde- kendi re'yine göre kıyas yapan, dahası, bu kıyası iki şeyi birbirine kıyas ederken sadece aralarındaki var olan ortak noktaya bakarak birinin hükmünü diğerine veren veya o iki şey arasında hüküm açısından gördüğü farklılığa bakarak bunu yapan ve bunun yanında nasslara ve nakillere bakmayan kimse, işaret ettiğimiz bu kötü ve batıl re'ye dayanmak tehlikesine düşmüş olur."

"3) Üçüncüsü: Bid'at ve dalâlete düşmüş kimselerin ortaya attıkları batıl kriterlere göre Yüce Allah'ın isimlerini, sıfatlarını ve fiillerini inkâr etme manasına gelen görüş ve re'ydir."[461]

---

459. Bakara, 2/173.
460. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkıîn*, I, 67.
461. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 67, 68.

"4) Dördüncüsü: Bid'at çıkarılmasına, Sünnetler'in değiştirilmesine, belânın yayılmasına vesile olan, küçüğün kendisine göre büyüdüğü, büyüğün kendisine göre ihtiyarlayıp köhnediği re'ydir."

"Bu dört çeşit re'y (görüş), bu ümmetin selef ve imamlarının kötü olduğu noktasında ittifak ettikleri ve dinden çıkarılmasında görüş birliği içinde oldukları re'ydir."[462]

"5) Beşinci re'y: Bu, Ebû Ömer İbn Abdilberr'in âlimlerin cumhurundan naklettiği re'ydir. Hz. Peygamber, sahâbîler ve tabiûndan gelen nakiller hakkında kınanmış olan re'y, dinde hukuki düzenlemeler hakkında istihsan ve zanlara göre hüküm vermek, halli zor meseleler, yanıltıcı soruları (muğalata) ezberlemekle meşgul olmak, fürû' (detay) meseleleri, asıllarına ircâ' edip, illetlerine bakarak bu asılları esas almak gerekirken bunu yapmayıp kıyas yaparak birinin hükmünü diğerine vermek."[463]

Ben de derim ki İbn Kayyim, daha sonra bu yapılan işin, Sünnetler'i devre dışı bırakmak olduğunu ifade etmekte ve bu görüşün ve bu görüşe göre açıkladığı şeyin batıl olduğuna hadisler getirmektedir. Bu hadislerde Hz. Peygamber, muğalatayı, zor meseleleri, çok soru sormayı yasak etmektedir. İbn Abdilber bu bölümde az önce *Fethu'l-Bârî*'den naklettiğimizden daha fazla rivayet nakletmektedir. Bunlardan birisi de, tefsir etmekte olduğumuz ayetin nüzûl sebebi hakkında gelen rivayettir.

Selef Bilginlerinin Re'y ve Kıyas Hakkındaki Tavırları

İbn Kayyim, daha sonra kıyasın kınanması ve yasaklanması hakkında tabiûn âlimleriyle, onlardan sonra gelen *ulemâu'l-emsâr*'dan[464] gelen nakiller için bir bölüm açmakta ve kıyası kabul edenlerin bunu insanların bir din ve ümmetin uyacağı bir şeriat olarak almak istemediklerini beyan etmektedir. İbn Kayyim, devamla bu bilginlerden sonra gelen ve kendilerine taassup derecesinde bağlı olanların kendi yollarından saptıklarından, mezheplerine aykırı hareket ettiklerinden ve bu hususta aşırıya kaçtıklarından söz etmektedir. İbn Kayyim, bu hususta şöyle demektedir:

"Ka'nebî şöyle der: Maraz-ı mevtinde (ölümüyle sonuçlanan son hastalığında) Mâlik b. Enes'in huzuruna girdim. Ona selam verdim, sonra oturdum. Oturunca ağladığını gördüm. O'na, 'Ey Ebû Abdillah! Ağlamana sebep

462. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 69.
463. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 69.
464. Ulemâu'l-emsâr: Mezheblerin teşekkül etmesinden önce belli başlı bölgelerde ön plana çıkan bilginlerdir. (Çev.)

nedir?' diye sordum. Bana, 'Ey İbn Ka'neb! Neden ağlamayayım? Ağlamaya benden daha layık başka bir kimse var mı? Vallahi! Re'ye dayanarak hükmünü verdiğim her mesele için bir kamçı yemek isterdim. Re'yime dayanarak verdiğim hüküm hakkında aslında hüküm vermesem olurdu.(Mecbur değildim.) Keşke re'ye dayanarak hüküm vermeseydim.' dedi. Bu hususta bir başka örnek de İmam Şâfiî'nin görüşüdür: 'Re'ye dayanarak hüküm veren ve sonra ondan tövbe eden kimse, iyileşene kadar tedavi olan ve aklı başına gelince dengesini bozan şeyi anlayan kimse gibidir.'[465] Bu konuda bir başka örnek de Ebû Hanîfe ve Ahmed b. Hanbel'in zayıf hadisi, re'y ve kıyasa tercih etmeleridir. Bu tavrın Ebû Hanîfe mezhebinden örneği; namaz içinde kahkaha ile gülmenin abdesti bozduğunu, yolculuk halinde hurma nebîziyle abdest alındığını, on dirhemden daha az çalan hırsızın elinin kesilmesini, kadınlarda âdet süresinin en çok on gün olduğunu, cuma namazının kılınması için o mekânın şehir olmasının şart olduğunu ifade eden hadislerin kıyasa tercih edilmesidir. Bütün bu hadisler zayıftır ve Ebû Hanîfe bu rivayetleri kıyasa tercih etmiştir. Bütün bilginler, Yüce Allah'ın dini hakkında kendilerini ve başka bilginleri taklid etmeyi yasak etmişlerdir."[466]

Kabul Edilen Re'yin Çeşitleri

İbn Kayyim, daha sonra kabul edilebilir re'yin çeşitlerini dörde ayırarak şöylece beyan eder:

1) Âlim sahâbîlerin re'yleri[467]

2) Nassları tefsir eden re'y. İbn Kayyim, bunların delâlet yönlerini beyan eder ve güzelliklerini açıkça ortaya koyar ve bunlardan hüküm çıkarma yollarını kolaylaştırır.[468] İbn Kayyim, buna tefsir hususunda sahâbîlerden re'y hakkında nakledilen uygulamaları örnek olarak gösterir. Daha sonra da buna *Sahîh*'te yer alan Hz. Ebû Bekr'in şu sözünü örnek olarak getirir: "Allah'ın Kitab'ı hakkında kendi görüşüme göre hüküm verirsem, hangi gök beni altında gölgeler ve hangi yer üstünde barındırır?" Bu konuda bir de şu hadisi nakleder: *"Her kim Kur'ân hakkında kendi görüşüyle hüküm verirse, cehennemdeki yerine hazırlansın!"*[469]

465. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 76.
466. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 77.
467. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 79.
468. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 82.
469. Tirmizî, *Tefsir*, 1.

İbn Kayyim, bu itiraza re'yin iki çeşit olduğunu belirterek cevap verir: "Bunlardan birincisi; hakkında hiçbir delil olmayan, aksine tahmin ve zanna dayanan mücerred re'y ve görüştür. Hz. Ebû Bekr'in sahâbîlere, kendisinden Allah'a sığındığını ifade ettiği görüş, budur. İkincisi ise; bir nassdan veya yanında bir başka nass daha olmak üzere iki nassdan istidlâl ve istinbata dayanan görüştür. Bu, nassları anlamada en ince ve en hassas bir metottur." İbn Kayyim, buna Hz. Ebû Bekr'in *"kelâle"*yi "O, baba ve çocuktan başkasıdır." şeklindeki tefsirini örnek verir.[470]

Ben de derim ki, ben bu hususu Nisâ Sûresi'nin sonundaki *"kelâle"* ayetini tefsir ederken açıklamıştım. Bu konuda Ali el-Mürteza'nın sözünü unutmamak gerekir. Yüce Allahın bir kimseye Kur'ân'dan bir anlayış bahşetmesi müstesna.[471]

3) Şûra topluluğunun görüşüdür.[472] Ben, Nisâ Sûresi'de Ulû'l-emr'den söz ederken bu konuyu -bildiğim kadarıyla- benden daha önce hiçkimsenin beyan etmediği bir şekilde açıkladım.

4) Hakkında Allah'ın Kitabı'ndan ve Peygamberi'nin Sünneti'nden hiçbir nass ve Hulefâ-yı Râşidîn'in verdiği hükümden hüküm bulunmayan hususlarda sahâbîlerin kabul ettiği ictihattır.[473] İbn Kayyim, "sahâbîlerin kabul ettiği" diyeceğine, "sahâbîlerin icma ettikleri", ve "hakkında Hulefâ-yı Râşidîn'in hüküm verdiği" deseydi, daha uygun olurdu. Bu ictihadın, -akaid (inanç esasları) ve ibadetlerde değil de- yargı ve muamelâtla ilgili hususlarda olması şarttır. Bu, daha önce beyan edilmişti. İnşallah ileride yine bu konuya dönülecektir. İbn Kayyim, bu çeşit re'ye Hz. Ömer'in yargılama hakkında Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı mektubu örnek vermektedir. İbn Kayyim, bu mektubu uzun uzadıya açıklar. Daha önce geçtiği üzere İbn Hazm ise bu mektubu inkâr etmektedir.

İbn Kayyim, Kur'ân'da ve hadislerde kıyas kabilinden saydığı hususlarda uzun uzadıya açıklamada bulunur. Sonra kıyasın manasında yapılan genişlemeye binaen sahâbîlerin kıyaslarından bir dizi örnekler verir. Fakat bu örneklerin tümü, usûl-i fıkıh ilminde terimleştirilen kıyasa uymamaktadır. Sonra bunların tümü amelî ahkâm hakkında da değildir. Onun bütün istediği, kıyası kabul edenlerin sığınabilmeleri ve iltica edebilmeleri mümkün olan her şeyi sayıp dökmektir. Bu örnekler içinde, hiçbir kimsenin aklına

470. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 83.
471. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 83.
472. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 84.
473. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 85.

gelmeyecek şeyler vardır. Bundan dolayı, İbn Kayyim, kıyası kabul edenlerin görüşlerinin ardından, kıyası kötüleme ve din açısından hiçbir mana ifade etmemesi konusunu getirmektedir. İbn Kayyim, bu konuya şu sözlerle girmektedir:

Kıyasın açıklanması ve kıyasla delil getirme konusunda yararlı bölümler ve detayları bir araya getiren temel prensiplerden söz ettik. Okuyucu bunu belki de bu kitaptan başka bir yerde bulamaz ve bunlara yaklaşamaz. Bununla birlikte, bu anlayışa mukabil olan nasslardan ve delillerden söz edelim. Söz konusu nasslar ve deliller, kıyasın kötülenmesini ve bunun dinden olmadığını, buna ihtiyaç kalmadığını, Kitab ve Sünnet'le yetinilebileceğini ifade etmektedir.

Geçersiz Kıyasa Örnek

İbn Kayyim, bu konuyu Kitap ve Sünnet'ten deliller getirerek uzun uzun ele almakta ve geçersiz olan kıyas için fıkıh kitaplarından birçok örnek sunmaktadır. Bu konuya dair bazı ayetler daha önce geçmişti. Hadislere gelince; bu konuda bizim zikrettiğimiz hadisler, İbn Kayyim'in bu bağlamda zikrettiği hadislerden daha fazladır. İbn Kayyim, bu konuda fazladan Hz. Peygamber'in Hz. Ömer ve Üsame'nin (r) yaptıkları kıyasa karşı tepkisini aktarmaktadır. Bu rivayete göre Hz. Peygamber, Ömer ve Üsame'ye iki ipek elbise hediye eder. Üsame, elbiseyi "giyme" yi onu "mülkiyetine geçirme, yararlanma ve satma"ya kıyas ederek hediye edilen ipek elbiseyi giyer. Hz. Ömer ise, ipek elbisenin mülkiyete geçirilmesini nassla haram kılınmış olan "giyme"ye kıyas ederek redder. Görüldüğü üzere, Üsame elbiyesi kıyasa dayanarak mubah kabul ederken, Hz. Ömer, yine kıyasa dayanarak haram kabul eder. Rasûlullah (s) ise, bu iki kıyasın ikisini de reddeder. Ömer'e *"Ben sana o ipek elbiseyi yararlanasın diye göndermiştim."*[474] derken Üsame'ye *"Elbiseyi giyesin diye göndermemiştim. Fakat yırtıp kadınlarına başörtüsü yapasın diye göndermiştim."* der.[475] Hz. Peygamber, ipek hakkındaki haramlığı sadece giyilmesi açısından getirmişti. Hz. Ömer'le Üsame ise, meseleyi buna kıyas etmişler ve kıyaslarında hata etmişlerdi. Birisi, giymeyi mülkiyete kıyas ederken, Hz. Ömer mülkiyete geçirmeyi, giymeye kıyas etmişti. Hz. Peygamber ise, ipek giyme hakkındaki getirdiği haramlığın giymeden başka fiiller için söz konusu olmadığını, mülkiyete geçirme mubahlığının ise

474. Buhârî, *Büyû'*, 40; *Cuma*, 7.
475. Müslim, *Libas*, 7.

giyme fiiline sirayet etmeyeceğini ifade etmişti. İşte bu, kıyası iptal etmenin bizatihi kendisiydi.

Ben de derim ki: Fakat bu durum, bazı fıkıh bilginlerinin ipeğin her çeşit kullanımını giymeye kıyas etmelerine mani olmamıştır. Aynı şekilde altın ve gümüşün bütün kullanımlarını, Hz. Peygamber'in yasak ettiği altın ve gümüş kablardan yeme ve içme yasaklığına kıyas etmelerine de engel olmamıştır.

İbn Kayyim, bundan sonra sahâbîlerin ve tabiün âlimlerinin kıyası kötüleme ve çürütmelerine dair iki bölüm açmıştır. Bunlardan birincide, yapılan kıyasların birbiriyle çelişmesi ve çatışmasını, ikincisindeyse kıyasın fasitliği, çürüklüğü, kıyas yapanların bunu yaparken çelişkiye düşmeleri, kıyası bir temele bağlarken ve ayrıntısıyla açıklarken tutarlı olamadıklarını ele almaktadır. İbn Kayyim, Mâverâunnehr fukahası gibi kıyası aşırı derecede kullanan bilginler nezdinde kıyasın dört çeşidini zikretmektedir. Bu dört çeşit kıyas; kıyasu'l-ille, kıyasu'd-delâle, kıyasu'ş-şebeh ve kıyasu't-tard'dır.[476] İbn Kayyim, onların fasit kıyaslarından örnekler zikretmekte ve kıyası temellendirip tafsilatıyla anlatırken nasıl tutarsızlıklara düştüklerinden söz etmektedir. İbn Kayyim'in açtığı bu bölüm, bölümler içinde en değerli ve en uzun bölümdür. Bu bölümde, birçok kıyas örnekleri vardır. Verilen örnekler, söz konusu fukahanın nassların veya dosdoğru terazinin dağınık bıraktığını toplamakta ve topladığını da dağıtmaktadır. Bu bölümde bütün bunlar, aklî ve naklî delillerle beyan edilmektedir. Bu bölümü, kendisinden ayrılan birçok fasıl ve bölüm izlemektedir.

Kıyası Kabul ve İnkâr Edenlerin Değerlendirilmeleri

İbn Kayyim, her iki zümrenin delillerini uzun uzun verdikten sonra onları değerlendirmeye başlar. İbn Kayyim, bunu, nasslara uygun kıyası ispat ve terimleşmiş kıyası iptal ederek yapar ve bunun için faydalı bir giriş yapar. Bu konunun, hikmet, ta'lil ve esbâb (sebepler) meselesinin bir uzantısı ve dalı olduğunu ifade eder ve bilginlerin hikmet ve esbâb konusunda inkârda

476. **Kıyasu'l-illet**: Asl'ın illeti nass ile açıklanmış olan kıyastır.

Kıyasu'd-delâle: Asl'ın illetinin ayrılmaz vasfını taşıyan kıyastır. Bir kişiye karşı cinayet işleyen bir topluluğun hepsinin cezalandırılması böyle bir kıyasla sabit olmuştur.

Kıyasu's-şebeh: Fer'in birkaç asl'a benzemesi halidir. Müctehid fer'i bunlardan ona en çok benzeyen asl'a kıyas eder.

Kıyasu't-tard: Asl'ın hükmünü illet bulunduğu için fer'de de isbat etmektir.

Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 247. İstanbul 1998. (Çev.)

aşırı gidenler, kabulde aşırı gidenler ve orta yolu tutanlar olmak üzere üçe ayrıldıklarını belirtir ve devamla şöyle der:

"Bunun sebebi, ideal metodu ve orta yolu bilmemektir ki bu metot ve yol, mezhepler arasında diğer dinlere nispetle İslâm gibidir. Ümmetin selefi, imamları ve fıkıh bilginleri bu yol üzeredirler. Bunlar, Yüce Allah'ın yaratması ve şeriatında hikmet, sebep ve üstün gayeleri kabulde o ideal yola itibar ettikleri gibi, yargı ve hüküm koymada ta'lil lâmı (illet bildiren lâm) ve sebebiyet bâ'sı (sebep bildiren bâ) harflerine de itibar ederler. Nitekim açık akıl ve fıtrat delili yanında naslar da bunu gösterir. Kitap ve mîzan da bu konuda müttefiktir."[477]

"Onlar bu temel prensip hakkında üç fırkaya ayrıldıkları gibi, bunun uzantısı (kıyas) hakkında da üçe ayrılırlar. Bir grup kıyası kökünden kabul etmezken, bir grup, kabul etmekte, ancak hikmetleri, ta'lil ve münasebeti inkâr etmektedir. İki fırka, nassları mükelleflerin bütün ahkâmlarını hükme bağlamaktan yoksun bırakmakta ve onları kıyasa havale etmektedir. Daha sonra bunların aşırı gidenleri ise ahkâmın ekserisini kıyasa havale etmektedir. Orta yoldan gidenleri ise, birçok ahkâmı kıyasa havale etmektedir. Ancak kıyasa havale ettikleri ahkâmı kıyastan başka bir delille ortaya koymak mümkün değildir."[478]

"Bu üç zümrenin kanaatinin ötesinde doğru olan husus; nassların, hadiselerin ahkâmını kuşattığı ve Yüce Allah'ın ve Rasûlü'nün bizi herhangi bir re'y ve kıyasa havale etmediğidir. Bu havalenin tam aksine Yüce Allah, bize bütün ahkâmı beyan etmiştir. Nasslar, ahkâm için yeterli ve boldur. Sahih kıyas, nasslara uygun bir gerçektir. Rey ve kıyas, Kitap ve mîzan için iki delildir. Bazen nassın delâleti kapalı kalabilir ya da âlime ulaşmamış olabilir ve böylece o bilgin kıyasa başvurabilir. Sonra o kıyasın, nassa uygun olduğu ortaya çıkar ve böylece sahih bir kıyas olur. Bazen de nassa uygun olmadağı anlaşılır, o zaman da fasit kıyas olur. Gerçekte kıyas, nassa ya uygundur ya da aykırıdır. Fakat nassa uygunluğu veya aykırılığı müctehide kapalı kalabilir."

"Bu üç zümreden her fırka, hak yollarından birini kendi üzerlerine kaparlarken, bir başka yolu tahammül edebileceğinden daha fazla genişletmek zorunda kalmışlardır. Kıyası inkâr edenler, -meseleleri birbirine kıyas etmek, Yüce Allah'ın indirdiği mîzan ve adalete dahil olduğu halde- hadiseleri

477. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkıîn*, I, 336.
478. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkıîn*, I, 337.

birbirine benzetme ve ta'lil kapısını kapatıp, hikmetleri ve maslahatları esas alma yolunu kendi üzerlerine tıkayınca... Evet, onlar bu kapıyı kendi üzerlerine kapatınca, zâhir ve istishab delilini genişletmek ihtiyacı duymuşlardır. Bu iki esasa ihtiyaçtan daha fazla yüklenmişler ve onları kapasitesinden daha fazla genişletmişlerdir. Nasslardan bir hükmü anladıklarında, onu kabul etmişler ve onun arkasında yatan manaya aldırmamışlardır. İlgili nasstan herhangi bir hüküm anlayamadıklarındaysa, onu inkâr etmişler ve istishaba yüklenmişlerdir. Nasslara güzelce özen göstermişler, onların yanında yer almışlar, onları muhafaza etmişler, gerek re'y, gerek kıyas, gerek taklid başka hiçbirşeyi nasslara tercih edip, onların önüne geçirmemişlerdir. Batıl kıyasları güzelce reddetmişler, kıyas yapanların aynı kıyasta çelişkiye düştükleri noktaları, o kıyası terketmelerini, bir kıyası esas alıp, ondan daha evlâ olanı terketmelerini güzelce açıklamışlar, ancak dört yönden hata etmişlerdir."[479]

Kıyası Kabul Etmeyenlerin Hataları

1) Bu hatalardan birincisi, sahih olan kıyası, özellikle de illeti nassla belirtilmiş olan kıyası reddetmeleridir. Halbuki nass, o illet üzerinde öyle durur ki, sanki lafızla genelleme yapılmış gibi bir durum hasıl olur. Aklı başında hiçbir kimse, Hz. Peygamber'in Abdullah Himar'ı çok içki içtiği için kınayan kimseye *"Onu kınama! Çünkü O, Allah'ı ve Peygamber'ini seviyor."*[480] sözünü duyup da, bunun "Allah'ı ve Peygamber'ini seven herkesi kınamayın." manasına geldiği noktasında tereddüt etmez. Aynı şekilde, *"Allah ve Peygamber'i size ehlî eşek etini yemeyi yasaklıyor. Çünkü o, bir pisliktir."*[481] sözünün de "Allah ve Peygamber'i size her türlü pisliği yasak eder." demek olduğu hususunda da en ufak bir tereddüt etmez. Yine bunun gibi, " *...leş veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir.*"[482] ayetini duyan kimse de, Yüce Allah'ın her türlü pisliği yasak ettiğinden kuşkulanmaz. Aynı şekilde kedi hakkında *"Şüphesiz kedi necis (pis) değildir. Çünkü o, etrafınızda çok dönüp dolaşan erkekler ve dişilerdendir."*[483] hadisinin de "Evinizde dolaşanların tümü necis değildir." demek olduğunda da tereddüt etmez. Hiçkimse, "Şu yemekten yeme. Çünkü zehirlidir." diyen kimsenin, "Zehirli olan bütün yiyecekleri yasak ettiği" noktasında da aynı şekilde hiçbir kuşku duymaz. Bir insan, "Bu içecekten içme! Çünkü sarhoşluk vericidir." diyorsa, hertürlü sarhoşluk ve-

479. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 337.
480. Abdurrezzak, *Musannef*, VII, 381; Beyhakî, *es- Sünen el-Kübrâ*, VIII, 312.
481. Buhârî, *Zebâih*, 27, 28.
482. En'âm, 6/145.
483. Ebû Dâvûd, *Tahâra*, 38; İbn Mâce, *Tahâra*, 32.

rici nesneyi yasak ediyor, demektir. "Bu kadınla evlenme! Çünkü zâniyedir." vb. sözlerin de, bütün zani kadınlarla evlenme yasaklığı anlamına geldiği hususunda da şüphe duymaz.

2) Kıyası inkâr edenlerin ikinci hataları ise; nassları anlamada kusur etmeleridir. Nassın delâlet ettiği nice hüküm vardır ki, bunlar nassın o manaya delâletini anlamamışlardır. Bu hata, delâleti nassın sırf zâhirine münhasır kılmalarından ve nassın îmâ, tenbih, işaret ve ona muhatap olanlar nezdinde örfen kazandığı manayı dikkate almamalarından kaynaklanmaktadır. Bunlar, Yüce Allah'ın ana-baba hakkında *"Kendilerine 'of' bile deme"*[484] şeklindeki yasaklığından *"öf"* lafzı dışında, "ana-babaya vurma" nın, "kötü söz söyleme" ve "onları aşağılama"nın yasaklığını çıkarmamışlardır. Mîzanı itibara almada nasıl kusurlu davranmışlarsa, aynı şekilde Kitab'ı anlamada da kusurlu davranmışlardır.[485]

3) Kıyası kabul etmeyenlerin üçüncü hatalarına gelince; *"istishâb"* deliline tahammül edebileceğinden daha fazla yüklenmiş olmaları ve nakledeni bilmedikleri için, istishab delili gereğince kesin karar vermeleridir. Oysa bir şey hakkında bilgi sahibi olmama, onun yok olduğunu bilmek anlamına gelmez. Bilginler, istishâb delili hakkında ihtilaf etmişlerdir. Biz, bu delilin kısımlarını ve bu kısımların mertebelerini beyan edelim. *"İstishâb"* kelimesi, *"sohbet, birlikte olmak ve ayrılmamak"* kökünden gelmiş olup, istif'âl bâbındandır. İstishâb, geçmişte sabit olan bir durumun, -değiştiğine dair herhangi bir delil olmadıkça- hâlihazırda varlığını koruduğuna, daha önce var olmadığı bilinen bir durumun da -var olduğuna dair bir delil olmadıkça- aynı şekilde var olmadığına hükmetmek, demektir. İstishâb üç çeşittir.

a) Berâet-i asliye (delil bulunmadıkça sorumlu tutulmama) istishâbı,

b) Vasıf istishâbı; aksi sabit oluncaya kadar şer'an varlığı kabul edilen hükmün sâbit sayılması istishâbı,

c) Nizâ mahallinde (çekişme olan hususta), icma hükmünün varlığını koruması istishâbı.[486]

(İbn Kayyim, burada söz konusu istishâbın kısımlarını ve örneklerini uzun uzadıya beyan etmekte ve daha sonra ise şöyle demektedir

4) Kıyası kabul etmeyenlerin dördüncü hataları ise; Müslümanların akitlerinin, şartlarının ve hukukî işlemlerinin (muamelât) sahihliğine dair delil

---

484. İsra, 17/23.
485. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 338.
486. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 339.

olmadıkça, bâtıl olduğuna inanmalarıdır. Onlara göre herhangi bir şartın veya akdin ya da hukukî bir işlemin sahih olduğuna dair delil yoksa istishâb deliline göre bu işlemin butlanına hükmedilir. Kıyası inkâr edenler, bu prensibe dayanarak halkın birçok hukukî işlemlerinin, akitlerinin ve şartlarının -ellerinde Yüce Allah'tan bir burhan olmaksızın- fasit olduğunu söylemişlerdir. Fıkıh bilginlerinin cumhuru ise; bu yaklaşımın aksine düşünmekte ve akitlerde ve şartlarda esas olanın, -Şâri'in iptal ettiği veya yasak ettiği hariç- "sahihlik" olduğunu ifade etmektedirler. Doğru olan da, cumhurun bu yaklaşımıdır. Çünkü bunların bâtıl olduğuna hükmetmek, haramlığına ve yapanın günah işlediğine hükmetmek demektir. Malumdur ki, Yüce Allah'ın ve Peygamber'inin (s) haram kıldığından başka haram yoktur ve Yüce Allah'ın, failinin günaha girdiğini söylediğinden başka da günaha girdiğini söylemek yoktur. Tıpkı Yüce Allah'ın vâcip kıldığından başka vâcip olmadığı, haram kıldığından başka haram ve kendi getirdiğinden başka da din olmadığı gibi.

İbadetlerde aslolan; -emredildiğine dair delil olmadıkça- *"butlân"* hükmüdür. Akit ve muamelâtta (hukukî işlemlerde) aslolan ise; -batıl ve haram olduğuna dair delil olmadıkça- sahihliktir. Bu ikisi arasındaki farka gelince; Yüce Allah'a ancak peygamberlerinin diliyle getirmiş olduğu şeylerle ibadet olunur. Çünkü ibadet, Yüce Allah'ın kulları üzerinde bir hakkıdır. O'nun hakkı, kendisinin sahih kabul ettiği, hoşnut olduğu ve teşrî buyurduğu şeylerdir. Akit, şart ve hukukî işlemlere (muamelât) gelince, bunlar hakkındaki hüküm, -Yüce Allah haram kılıncaya kadar- serbestidir. Bundan dolayı Yüce Allah, müşrikleri bu iki prensibe muhalefet ettikleri için kınamaktadır. Müşriklerde kınanan bu iki prensip, Yüce Allah'ın haram kılmadığı şeyi haram kılmak, O'nun getirmediği (teşrî buyurmadığı) şeylerle kendisine yaklaşmaya çalışmaktır. Yüce Allah, bunun mubah ve haram olup olmadığı hususunda herhangi bir düzenleme getirmemişse, insanlar bu hususta serbesttir demektir ve bunun haram ve bâtıl olduğunu söylemek câiz değildir. Çünkü helâl, Yüce Allah'ın helâl kıldığı, haram ise O'nun haram kıldığı şeydir. Herhangi bir düzenleme getirmeyip sustuğu hususlar ise serbesttir. Yüce Allah'ın, hakkında hüküm getirmediği her türlü şart, akit ve hukukî işlemin haram olduğunu söylemek câiz değildir. Çünkü O, unutmaksızın ve ihmal etmeksizin sırf bize merhametinden dolayı o konuda herhangi bir hüküm getirmemiş ve susmuştur. Nasslar, -Yüce Allah'ın haram kıldıkları hariç- bu gibi şart ve akitlerin mubah olduğunu açıkça belirtip dururken nasıl olur da bunun aksi söylenir! Yüce Allah, bütün akit ve ahidlere riayet edilmesini emretmekte ve şöyle buyurmaktadır:

"Verdiğiniz sözü yerine getirin."[487]; *"Ey iman edenler! Akitleri yerine getiriniz."*[488]; *"Onlar, emanetlerine ve ahidlerine riayet ederler."*[489]; *"Antlaşma yaptıkları zaman sözlerini yerine getirirler."*[490]; *"Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük bir nefretle karşılanır."*[491]; *"Hayır! (Gerçek onların dediği değil) Her kim, sözünü yerine getirir ve kötülükten sakınırsa, bilsin ki Allah sakınanları sever."*[492]; *"Çünkü Allah, hainleri sevmez."*[493] Bu gibi ayetler Kur'ân'da çoktur.[494]

Ben de derim ki; İbn Kayyim, daha sonra bu konuda, bir kısmı özel, bir kısmı da genel anlamlı birçok hadis-i şerif zikretmektedir. Bu hadislerden birisi, müşriklerin Hz. Peygamber'e gönderdiği Ebû Râfi' hadisidir. Ebû Râfi' Hz. Peygamber'in yanına varınca Müslüman olur ve bir daha müşriklerin yanına dönmeyi reddeder. Hz. Peygamber ona, *"Ben anlaşmayı bozmam. Elçileri hapsedip alakoymam. Sen şimdi onlara dön. Eğer şu anda içinden geçen duyguları ileride de yine gönlünde bulursan, bize dönersin."*[495] buyurur. Bunun üzerine Ebû Râfi', müşriklerin yanına gider, sonra döner ve Müslüman olur. Hadisi Ebû Dâvûd rivayet etmiştir. Yine İbn Kayyim'in örnek verdiği hadisler arasında Huzeyfe ve Ebü'l-Hisl hadisleri vardır. Bu iki kişiyi müşrikler yakalamışlar, kendilerinden Medine'ye döneceklerine ve Hz. Peygamber'in safında kendilerine karşı savaşmayacaklarına dair söz ve mîsak almadan salıvermemişlerdi. Bu olay, Bedir Savaşı'ndan biraz önce meydana gelmişti. Adı geçen iki kişi durumu Hz. Peygamber'e haber verince, Rasûlullah (s) kendilerine, *"Geri dönün. Biz onlara verdiğimiz sözü tutarız. Ve kendilerinden*

487. İsrâ, 17/34.
488. Mâide, 5/1.
489. Mü'minûn, 23/8.
490. Bakara, 2/177.
491. Saff, 61/2, 3.
492. Âl-i İmrân, 3/76.
493. Enfâl, 8/58.
494. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 344, 345.
495. Bu hadisin tam olarak anlaşılması için rivayetin tamamını görmek gerekir. Ebû Râfi' anlatıyor: Kureyş beni Rasulullah'a (s) gönderdi. Rasulullah'ı (s) görünce, içime Müslüman olmak isteği düştü. Hz. Peygamber'e "Yâ Rasulallah! Vallahi, ben onlara asla dönmeyeceğim." dedim. Hz. Peygamber, *"Ben, anlaşmayı bozmam. Bana gelen elçileri hapsedip alakoymam. Sen şimdi dön. Eğer, şu an içinden geçen duyguları ileride de duyacak olursan, o zaman dön gel."* buyurdu. Ben de gittim, sona Hz. Peygamber'e geldim ve Müslüman oldum.

   Hattâbî'nin ifadesine göre, Hz. Peygamber şunu demek istemiştir: Elçilik görevi bir cevap gerektirir. Elçiyi gönderen cevap, ancak o elçinin geri dönüp gitmesiyle verilir. Bu durumda sanki elçiyle gidip-dönüşü süresince geçerli olan bir anlaşma yapılmış gibi olur. (Bkz: Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bûd*, VII, 438. -Çev.-)

gelecek tehlikeye karşı Yüce Allah'tan yardım dileriz."[496] buyurdu ve kendisiyle birlikte savaşmalarına izin vermedi. Biz, bu sûrenin başında *"Akitleri yerine getiriniz."*[497] ayetini tefsir ederken şart meselesini enine boyuna ele almış ve incelemiştik.

Kıyası Kabul Edenlerin Hataları

İbn Kayyim, daha sonra şer'î ahkâmda kıyas ve re'yi kabul edenlerin düştükleri hata çeşitlerini beyan etmeye başlar. Sonra bu konuyla ilgili son noktayı koyacak bir bölüm getirir. İbn Kayyim şöyle der:

[Re'y ve kıyas taraftarı olan bilginlere gelince, nasslara özen göstermedikleri ve onların ahkâm için yeterli olduğuna ve bütün ahkâmı kapsadığına inanmadıkları için re'y ve kıyas yollarını genişletmişlerdir. Nitekim bunların içinde aşırı olanlar, nassların, ahkâmın ancak yüzde birini[498] bile ihtiva etmediği kanaatindedirler. Bu grup, kıyas-ı şebehi[499] kabul etmiş ve ahkâmı bir takım illetlere bağlamıştır. Ancak Şâri'in bu ahkâmı söz konusu vasıflara bağladığı bilinmemektedir. Ve yine bir takım illetler çıkarmışlardır ki, Şâri'in ahkâmı bu illetler nedeniyle koyduğu da bilinmemektedir. Ama daha sonra bu tavırları, kendilerini birçok nass ve kıyasa karşı çıkmak zorunda bırakmıştır. Daha sonra da tutarsız hareketlerde bulunmaya başlamışlardır. Bazen kıyasa öncelik verirken, bazen meşhur nassla, meşhur olmayan nassı birbirinden ayırmışlardır. Yine bu durum onları, birçok ahkâmın kıyasa aykırı olarak getirildiğine inanmak mecburiyetinde bırakmıştır. Kıyasa taraftar olanların hataları, beş yönden ortaya çıkmıştır:

1) Birinci hataları, nassların bütün hadiselerin hükmünü beyan edemez zannetmeleridir.

2) İkincisi; birçok nassın re'y ve kıyasla çatışma halinde olduğunu zannetmeleridir.

3) Üçüncüsü; birçok şer'î ahkâmın mîzana ve kıyasa aykırı olarak getirildiğine inanmalarıdır. Mîzan ise; adalettir. Bunlar, adaletin söz konusu ahkâmın getirdiğinin aksine olduğunu zannetmektedirler.

---

496. Ahmed b. Hanbel, V, 395.

497. Mâide, 5/1.

498. Bu görüş, İmâmu'l-Haremeyn'den nakledilmektedir.

499. Kıyasu's-şebeh: Fer'in birkaç asl'a benzemesi halidir. Müctehid fer'i bunlardan ona en çok benzeyen asl'a kıyas eder. Bkz: Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 247. İstanbul 1998. (Çev.)

4) Dördüncüsü; bir takım illet ve evsafı esas almalarıdır. Ancak Şâri'in bu illet ve vasıflara itibar ettiği bilinmemektedir. Yine bir takım illet ve vasıfları ise geçersiz kabul etmektedirler. Ancak Şâri', -daha önce beyan edildiği üzere- bunları muteber saymıştır.

5) Beşincisi ise; -daha önce geçtiği üzere- aynı kıyasta çelişkiye düşmeleridir. Biz burada üç fasıl açacağız. Bunlardan birincisi;

a) Nassların ahkâmı ihtiva ettiği, re'y ve kıyas yerine nasslarla yetinileceği,

b) Nass varken, re'y, ictihad ve kıyasın geçersizliği ve batıllığı,

c) Şeriatın ahkâmının tümünün sahîh kıyasa uygun olduğu, Rasûlullah'ın (s) getirdiklerinde adalet ve sahih kıyasa aykırı herhangi bir hüküm bulunmadığı.

Bu üç bölüm, kitabın en önemli bölümlerindendir. Bu bölümleri okuyan âlim, Şeriatın mertebesini, azametini, hükümranlığını, genişliğini, diğer şeriatlara olan üstünlüğünü ve şerefini anlar. Ve yine Rasûlullah'ın (s) -risaletinin bütün mükelleflere genel olduğu gibi- din, dinin usûlü, fürû'u, ince ve önemli yönlerine ait her şey hakkında da genel ve kuşatıcıdır. Nasıl ki, hiçbir kimse onun risaletinden çıkamazsa, aynı şekilde ümmetin ihtiyaç duyduğu hiçbir hüküm de Rasûlullah'ın (s) risaletinden hariç olamadığı gibi, onun (s) beyanından da hariç olamaz. Biz, bu bölümlerin hakkını gerektiği şekilde veremediğimizi ve buna yaklaşamadığımızı biliyoruz. Bunlar, bizim bilgilerimize sığmayacak kadar yüce ve idrakimizin ötesindedir. Biz, sadece küçük bir uyarı yapıyor ve bunların kapılarını açacak ve yollarını aydınlatacak asgari bir işarette bulunuyoruz. Yardım dilenecek ve kendisine dayanılacak olan sadece Yüce Allah'tır.][500]

Ben de derim ki, biz İbn Kayyim'in söz konusu kitabında yer vereceğini vadettiği üç bölümden sadece iki bölümü görebildik. Bunlardan birincisi, nassların kapsayıcı olduğu ve kıyasa ihtiyaç bırakmadığı, ikincisi ise Şeriat ahkâmının tümünün, sahih kıyasa, doğru mîzana göre geldiği ve insanlığın maslahatına ve aklına uygun olduğu, bölümüdür. İbn Kayyim'in nass varken re'y ve ictihadın söz konusu olmayacağını beyan ettiği bölüm kitaptan düştü mü, yoksa verdiği sözü unutup da bu meselede bilginlerin ittifaklarıyla yetinerek o bölümü yazmayı gözden mi kaçırdı bunu bilmekten âciziz. Rabîa, Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî gibi re'y ve kıyas taraftarı bilginlerden dinine ve ilmine itibar ettiği kimselerden hiçbirinin herhangi bir meselede salt kıyasla hüküm verdiklerinin sabit olmaması da söz verdiği bölümü yazmamasına

500. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 349, 350.

sebep olmuş olabilir. Çünkü bu bilginler, kıyasa sadece ilgili mesele hakkında nass olduğunu bilmiyorlarsa veya nass onların nezdinde sabit değilse, ya da ilgili nasstan hükmü anlayamıyorlarsa başvurmuşlardır.

Nassların Olayların Ahkâmını Kapsaması ve Bu Hususta Anlayış Farklılıkları

İbn Kayyim, birinci bölümün baş tarafına delâletin iki türü ve nassların anlaşılmasında anlayış farklılıkları konusunda nefis bir giriş bölümü koymuştur. İbn Kayyim şöyle der:

1) Birinci Fasıl:

Nassların (Olayların hükmünü) Kapsaması ve Kıyasa İhtiyaç Bırakmaması:

Bu hususun anlaşılması, bir giriş yapılmasına bağlıdır. Söz konusu giriş, şudur:

["Nassın delâleti, hakikî ve izafî olmak üzere iki çeşittir. Hakikî delâlet, sözü söyleyenin kastı ve iradesine bağlıdır. Bu tür delâlet üzerinde ihtilaf olmaz. İzafî delâlet ise, sözü duyan kimsenin anlayışına, idrakine, fikrî yapısının ve kabiliyetinin kalitesine, zihninin duruluğuna, lafızları ve bunların mertebelerini bilmesine bağlıdır. Bu delâlet, sözü işiten muhatapların, yukarıda sıralanan hususlardaki farklılık derecelerine göre birbirinden çok farklılık gösterir. Ebû Hüreyre ve Abdullah b. Ömer, sahâbîler içinde en çok hadis bileni ve en çok rivayet edeniydiler. Hz. Ebû Bekir, Ömer, Ali, İbn Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit (r) ise Ebû Hüreyre ile İbn Ömer'den daha fakihtiler. Dahası; Abdullah b. Abbas da bu ikisinden ve Abdullah b. Amr'dan daha fakihti."

"Hz. Peygamber, *'Sen beytülharâm'a gidecek ve onu tavaf edeceksin.'*[501] şeklindeki mutlak ifadesini, Hz. Ömer'in 'Hudeybiye senesi oraya gidip tavaf edeceği' şeklinde anlamasına karşı çıkmıştı. Çünkü mutlak olarak söydeği bu söz, oraya gelmeye karar verdikleri Hudeybiye senesini belirli hale getirmiyordu."

"Rasûlullah (s), Adiy b. Hâtim'in Kur'ân'da geçen *'beyaz ip'* ve *'siyah ip'* ifadesini, gerçekten beyaz ip ve siyah ip olarak anlamasına da karşı çıkmıştı."

"Hz. Peygamber, *'Kalbinde hardal tanesi kadar kibir olan cennete giremez.'*[502] hadisinde ifadesini, güzel elbise ve ayakkabı giymeyi de kapsadığı şeklinde

501. Buhârî, *Şurût*, 15; Beyhakî, *en-Sünen el-Kübrâ*, V, 215.
502. Müslim, *İman*, 148, 149.

yorumlayan kimseye de karşı çıkmış ve *'kibir'* den maksadının, hakkı inkâr edip kabul etmemek ve insanları küçümsemek olduğunu söylemiştir."

Yine Rasûlullah (s), *"Kim Allah'a kavuşmak isterse, Allah da onunla karşılaşmayı sever. Her kim de Allah'a kavuşmaktan hoşlanmazsa, Allah da onunla karşılaşmaktan hoşlanmaz."*[503] ifadesini, *"ölümden hoşlanmama"* şeklinde yorumlayan kimseye de karşı çıkmış ve bu durumun kâfir için, can verirken ve kendisine azab müjdelendiğinde söz konusu olacağını ve kâfirin o esnada Allah'la bir araya gelmekten hoşlanmayacağını, Yüce Allah'ın da onunla karşılaşmaktan hoşlanmayacağını haber vermiştir. Mü'mine gelince; mü'min, can verirken Yüce Allah'ın şereflendirmesi ve onurlandırması ile karşılaştığı zaman Yüce Allah'a kavuşmaktan hoşlanacak ve Allah da onunla karşılaşmayı sevecektir.

"Aynı şekilde; Peygamber Hz. Muhammed, Hz. Âişe'nin *'Kolay bir hesapla hesaba çekilecek.'*[504] ayetini, *'Her kim inceden inceye hesaba çekilirse ona azab edilir.'*[505] hadisiyle çelişik gören Hz. Âişe'ye de bu anlayışından dolayı karşı çıkmıştır. Sonra da, Hz. Âişe'ye ayette geçen *'hisâben yesîran'* ifadesinin *'arz ve sunmak'*[506] manasında olduğunu, yani; bu hesabın 'münakaşa hesabı' değil, 'arz', yani; 'sunma hesabı' olduğunu açıklamıştır."

"Kim bir kötülük yaparsa, onun cezasını görür."[507] ayetindeki *"ceza"*yı, âhiretteki ceza olarak anlayan ve hiçbir kimsenin kötülük yapmaktan salim olamayacağını iddia eden kimseye de karşı çıkmış ve buradaki cezanın, dünyada da söz konusu olabileceğini, keder, hüzün, hastalık, yorgunluk ve bunların dışındaki diğer dünya musibetleri olabileceğini ve ayetin lafzında cezayı, kıyamet günü cezası olarak kayıtlayan herhangi bir kaydın olmadığını açıklamıştır.

"Yine Hz. Peygamber, *'İnanıp da imanlarına herhangi bir zulmü (elbise gibi) giydirmeyenler var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır.'*[508] ayetinde geçen *'zulüm'* kelimesini, günah işleyerek nefse zulmetmek manasında anlayan kimseye de karşı çıkmış ve sonra bunun *'şirk'* olduğunu ifade etmiştir. Buna delil olarak, Lokman'ın (a) oğluna söylediği *'Doğrusu şirk,*

---

503. Ahmed b. Hanbel, II, 346.
504. İnşikâk, 84/8.
505. Buhârî, *İlim*, 35; Müslim, *Cenne*, 79, 80.
506. Arz, insanların mîzana veya amellerin sahiplerine arzolunmasıdır. (Çev.)
507. Nisâ, 4/123.
508. En'âm, 6/82.

büyük bir zulümdür'[509] şeklindeki ifadesini zikretmiştir. Üstelik, yukarıdaki ayetin ifade akışı üzerinde hakkıyla düşünüldüğünde ifade, mananın böyle olduğunu göstermektedir. Çünkü Yüce Allah, ayette *'inanıp da nefislerine zulmetmeyenler'* demiyor, tam tersine, *'imanlarına herhangi bir zulmü (elbise gibi) giydirmeyenler'* diyor. *'Birşeyin birbaşka şeye giydirilmesi'*, giydirilen nesneyi onun örtmesini ve her yanından kuşatmasını sağlamaktır. İmanı, inkârdan başka hiçbir şey örtmez, kuşatmaz ve elbise gibi üzerini örtmez. *'Hayır! Kim bir kötülük eder de, kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa, işte o kimseler cehennemliktirler. Onlar orada devamlı kalırlar.'*[510] ayeti de bu kabildendir. Çünkü kötülük, bir mü'mini asla kuşatamaz. Zira onun imanı, kötülüğün kendisini kuşatmasına engel olur. *'Siz, Allah'ın size haklarında hiçbir hüküm indirmediği şeyleri O'na ortak koşmaktan korkmazken, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden nasıl korkarım? Şimdi biliyorsanız (söyleyin), iki gruptan hangisi güvende olmaya daha layıktır?'*[511] ayetinin ifade akışı ve buna ilave olarak, Yüce Allah'ın en adil ve en doğru bir hükümle, iman eden ve imanına zulmü elbise gibi giydirmeyen kimsenin güvende olmaya ve hidayete daha layık olduğu şeklindeki hükmü, bize gösteriyor ki buradaki *'zulüm'* *'şirk'* manasınadır."

"Hz. Ömer, Hz. Muhammed'e Nisa Sûresi'nde geçen *'kelâle'* nin ne anlama geldiğini sormuş ve bunu öğrenmek için kendisine defalarca başvurmuştur. Bunun üzerine Hz. Muhammed, *'Nisâ Sûresi'nin sonundaki yazın nâzil olmuş bulunan ayet sana yeterli gelmiyor mu?'*[512] buyurmuştur. Hz. Ömer, kelâlenin manasının kendisine kapalı kaldığını, Hz. Ebû Bekr'in ise anladığını itiraf etmiştir."

"Hz. Muhammed, ehlî eşek etini yasak etmişti. Bazı sahâbîler, bu yasaklığın sebebini ehlî eşekler hakkında humus vergisi tahakkuk ettirilmemesine bağlarken, bazıları ise onların halkın yükünü taşımasına, başka bazıları ise köyde dolaşmasına bağlamıştır. Hz.Ali ise, Rasûsullah'ın (s) getirdiği bu yasaklıkla maksadının, illetinin ehlî eşeklerin birer 'rics/pislik' olması olduğunu ifade etmiştir."

"Bir kadın, Yüce Allah'ın *'Eğer bir eşi bırakıp da yerine başka bir eş almak isterseniz, onlardan birine yüklerle mehir vermiş olsanız dahi ondan hiçbir şeyi geri almayın.'*[513] şeklindeki ifadesinden mehirlerde aşırı gitmenin câiz olduğu

509. Lokman, 31/13.
510. Bakara, 2/81.
511. En'âm, 6/81.
512. Müslim, *Ferâiz*, 9.
513. Nisâ, 4/20.

sonucunu çıkarmış ve bunu Hz. Ömer'e söyleyerek, onun da kabul etmesine sebep olmuştur."[514]

"İbn Abbas, *'Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler.'*[515] ayetiyle birlikte *'Taşınması ile sütten kesilmesi, otuz ay sürer.'*[516] ayetlerini birlikte düşünerek, bir kadının altı ay sonra çocuk doğurabileceği sonucunu çıkarmıştır. Hz. Osman ise ayeti böyle anlamamış ve evlendikten altı ay sonra çocuk doğuran bir kadına had uygulamaya kalkışmıştır. İbn Abbas, görüşünü açıklayana kadar yaklaşımı bu şekilde olan Hz. Osman, İbn Abbas'ın yorumunu duyunca kendi görüşünden dönmüş ve onun görüşünü kabul etmiştir."

"Hz.Ömer, *'Allah'tan başka hak ilâh olmadığına, Muhammed'in Rasûl olduğuna (zâhirde) şehâdet, namazı ikame, zekâtı eda edinceye kadar insanlarla muharebe etmem bana emrolundu. Onlar bunları yapınca, -Müslümanlık hakkının gereği (olan hadler) müstesna- İslâm hakkı olmak üzere canlarını kurtarırlar. (Bâtınlarından dolayı olan) hesaplarına gelince, o (hesabı görmek) Allah'a aittir.'*[517] hadisinden -Hz. Ebû Bekir söyleyinceye kadar- zekât vermeyenlerle savaşmanın cevâzını anlamamıştı. Ama o söyleyince kendisi de bunu kabul etti. Kudame b. Maz'ûn, *'İman eden ve iyi işler yapanlara, hakkıyla sakınıp iman ettikleri ve iyi işler yaptıkları, sonra yine hakkıyla sakınıp iman ettikleri, sonra da hakkıyla sakınıp yaptıklarını, ellerinden geldiğince güzel yaptıkları takdirde, (haram kılınmadan önce) tattıklarından dolayı günah yoktur. Allah iyi ve güzel yapanları sever.'*[518] ayetinden, -Hz.Ömer, bu ayetin içkiyi kapsamadığını beyan edinceye kadar- içki içme fiilinden günahın kaldırıldığı hükmünü anlamıştı. Halbuki ayetin ifade akışı üzerinde iyice düşünseydi, bundan maksadın ne olduğunu anlayacaktı. Çünkü Yüce Allah, onlardan sadece kendisinden sakındıkları halde geçmişte tattıklarından günahı kaldırıyordu. Bu sakınma da ancak Yüce Allah'ın haram kıldığı yiyecek maddelerinden kaçınmakla olur. Netice olarak bu ayet, hiçbir şekilde haram kılınan nesneleri ele almamaktadır."[519]

Yine İbn Maz'ûn, *"Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın."*[520] ayetindeki *"kendini tehlikeye atma"* tabirini, düşman üzerine atılmak şeklinde

---

514. Bilindiği üzere, Hz. Ömer bunu kabul etmiş ve halka, Hz. Peygamber'in kızlarının aldığı mehirden daha fazla mehir alma yasağından dönmüştür.

515. Bakara, 2/233.

516. Ahkaf, 46/15.

517. Buhârî, *İman*, 17.

518. Mâide, 5/93.

519. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkıîn*, I, 353.

520. Bakara, 2/295.

anlamıştı. Ancak, Ebû Eyyûb el-Ensârî kendisine, bunun insanın kendini kendi eliyle tehliyeke atması demek olmadığını, aksine insanın Yüce Allah'ın rızasını kazanmak için kendi nefsini O'na satmak demek olduğunu, insanın kendini kendi eliyle tehlikeye atmasının, cihadı terketmek, dünyaya ve onu için çalışmaya yönelmek olduğunu açıklamıştır."

"Hz.Ebû Bekir şöyle der: Ey insanlar! Sizler, *'Ey iman edenler! Siz kendinize bakın. Siz doğru yolda olunca, sapan kimse size zarar veremez.'*[521] ayetini okuyor, ancak gerektiği şekilde anlamıyorsunuz. Ben, Peygamber'den işittim, şöyle diyordu: *'Şüphesiz insanlar, kötü birşeyi görüp menetmedikleri zaman, Allah'ın onların tümüne genel bir ceza vermesi çabuklaşır.'*[522] Hz. Ebû Bekir, bu ifadesiyle onların ayeti anlaşılması gerektiği biçimiyle anlamadıklarını, manasının tam aksi bir biçimde anladıklarını kendilerine haber veriyordu."

"İbn Abbas, Yahudilerden kendilerine yasak edilen fiili işlemeyen ve (emr-i bi'l-ma'ruf yapmayıp) sessiz kalan bir zümrenin durumun anlamakta zorluk çekmiş ve onların 'azaba uğradıkları veya kurtuluşa erdikleri' noktasında tereddüde düşmüştü. Onun bu tereddüdü, azadlısı İkrime'nin sözünü ettiği zümrenin azaba uğrayanlardan değil, kurtuluşa erenlerin arasında olduğunu bildirinceye kadar devam etmişti. İkrime'nin bu tespiti doğruydu. Çünkü Yüce Allah, emr-i bi'l-ma'ruf yapmayıp sessiz kalanlar hakkında şöyle diyordu: *'İçlerinden bir topluluk, 'Allah'ın helâk edeceği, yahut şiddetli bir şekilde azap edeceği bir kavme ne diye öğüt veriyorsunuz?' dedi. (Öğüt verenler) dediler ki: 'Rabbinize mazeret beyan edelim diye bir de sakınırlar ümidiyle (öğüt veriyoruz.)"*[523] Yüce Allah'ın ifadesine göre öğüt vermeyenler, öğüt verenlerin yaptıklarını kınamakta ve onlara öfkelenmektedir. Yasaklık hükmüyle onların karşısına çıkmasalar da, kendileri adına bu görevi îfa edenlerin karşısına dikilmektedirler. Çünkü *'emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker'* farz-ı kifayedir. Öğüt verenler bu görevi îfâ edince, diğerlerinin üzerinden bu yükümlülük düşmektedir. Dolayısıyla öğüt vermeyenler, susmakla zalim durumuna düşmemektedirler. Öte yandan Yüce Allah, kendilerine yapılan uyarıları unutan ve kibirlenip de kendilerine getirilen yasaklardan vazgeçmeyenlere azap edeceğini ifade etmektedir. Bu hüküm de asla sessiz kalanları kapsamamaktadır. İkrime, İbn Abbas'a öğüt vermeyenlerin azaba uğrayan zalimler zümresine dahil olmadıklarını beyan edince, hırkasını ona giydirmiş ve bu habere sevinmişti."

521. Mâide, 5//105.
522. İbn Mâce, *Fiten*, 20.
523. A'raf, 7/164.

"Hz. Ömer bir gün sahâbîlere sordu: *'Allah'ın yardımı ve zaferi gelip de insanların bölük bölük Allah'ın dinine girmekte olduklarını gördüğün vakit Rabbine hamdederek O'nu tespih et ve O'ndan mağfiret dile. Çünkü O, tevbeleri çok kabul edendir.'* [524] ayeti hakkında ne dersiniz? Sahâbîler, 'Yüce Allah, Peygamber'ine fetih nasip ettiği zaman, kendisinden mağfiret dilemesini emrediyor.' dediler. Hz. Ömer, İbn Abbas'a dönerek 'Sen ne diyorsun?' diye sordu. İbn Abbas, 'Bu ayetler, Hz. Peygamber'in ecelinin geldiğini ifade etmektedir.' deyince, Hz. Ömer, 'Ben, bu ayetlerden senin anladığından başka bir mana anlamıyorum.' dedi. Bu, anlayışın en incesi ve en latifiydi ve herkes, bu anlayışa eremezdi. Çünkü Yüce Allah, ayette mağfiret dilemeyi Hz. Peygamber'in bilgisine bağlamıyordu.[525] Tam aksine; Peygamberi'ne bahşedeceği zafer ve insanların dinine bölük bölük girecek olmalarına bağlıyordu. Bunların, mağfiret dilemenin sebebi olmadığı açıktır. Buradan anlaşılıyor ki mağfiret dilemenin sebebi başka bir şeydir. Mağfiret dilemenin sebebi, Hz. Peygamber'in ecelinin gelmiş olmasıdır. Ecel, Yüce Allah'ın kuluna olan nimetinden, nasûh (samimi) tevbeyi bahşetmesinden ve ecel karşısında mağfiret dilemesindendir. Ta ki, kul Rabbine her türlü günahtan arınmış olarak tertemiz bir biçimde çıksın ve O'na sevinç içinde kendisi Rabbinden, Rabbi de kendisinden hoşnut olarak yönelsin. *'Rabbine hamdederek O'nu tespih et ve O'ndan mağfiret dile.'* ayeti de buna delâlet etmektedir. Hz. Peygamber, daima hamdederek Rabbini tespih ederdi. Burada anlaşılıyor ki zafer ve insanların dine bölük bölük girmelerinin ardından emredilen bu tespih, zikri geçen emirden daha öte bir mana taşımaktadır. Bu, Hz. Peygamber'in Refîk-i A'lâ'nın huzuruna intikalin bir mukaddimesi oluyordu. Ve yine anlaşılmaktadır ki tespih kulluğu ile kendisini o makama yüceltecek olan mağfiret dileme kulluğundan üzerinde bir bakiye kalmıştır ve Yüce Allah kendisine o bakiyeyi yerine getirmeyi emretmektedir. Buna delâlet eden bir başka husus da Yüce Allah'ın yapılan amellerle, hac ve gece namazının sonuna tevbe ve istiğfarı getirmesidir. Rasûlullah (s), namazını bitirip selam verince, üç kez istiğfar ederdi. Abdest alan kimseye de, abdestini tamamladıktan sonra şöyle dua etmesini emretmişti: *'Ya Rabbi, beni çok tövbe edenlerden kıl. Ve beni temizlenenlerden kıl.'*[526] Buradan anlaşılıyor ki, salih amellerin ardından tövbe etme getirilmiştir. Netice olarak, Yüce Allah Peygamber'ine üzerindeki risaleti tebliğ ve kendi yolunda cihad etme görevini yerine getirdikten sonra,

524. Nasr, 110/1, 2, 3.

525. Bu ibare eserin aslında da böyledir. Ama ağır basan ihtimal, Hz. Peygamber'in ameline şeklinde olduğudur.

526. Tirmizî, *Tahara*, 41.

insanlar bölük bölük dinine girerken istiğfar etmesini emretmiştir. Risaleti tebliğ bir ibadetti ve Hz. Peygamber bu ibadeti tamamlamış ve yerine getirmişti. Yüce Allah, bu ibadetin ardından da istiğfarı getirmiştir."

"Vurgulamak istediğimiz husus, insanların nassları anlamada farklı farklı olduklarıdır. Bazı kimseler vardır bunlar, bir ayetten bir veya iki hüküm anlarlar. Bazı kimseler ise, aynı ayetten on veya daha çok hüküm anlarlar. Bazı insanların ayeti anlayışları ayetin yalın olarak lafzından öteye geçmez. Bunlar, o ayetin bağlamından (siyak), îmâsından, işaret, tenbih ve itibarından birşey anlamazlar. Bundan daha özeli ve daha latifi, nassı onunla ilgili bir başka nassa katıp, ikisini birlikte düşünmek ve bu iki nassın birbirine bitişmesinden o lafzın tek başına verdiği manadan daha fazla bir mana anlamaktır. Bu nokta, Kur'ân'ı anlamada hayret verici bir noktadır. Bunun farkına ilim adamlarından pek az kimse varabilir. Çünkü insan zihni, bir ayetin bir başka ayetle irtibatı ve bağlantısı olduğunun farkına varamayabilir. Bu, tıpkı İbn Abbas'ın *'Taşınması ile sütten kesilmesi, otuz ay sürer.'*[527] ayetiyle *'Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler.'*[528] birlikte düşünüp, 'Bir kadın, evlendikten altı ay sonra çocuk doğurabilir.' demesine benzer. Hz. Ebû Bekr'in, Nisâ Sûresi'nin başıyla sonunu birlikte göz önüne alarak, kelâlenin, *'Çocuğu ve babası olmayandır.'* demesi ve 'Mirasçılar arasında dede olduğu takdirde kardeşlere miras vermemesi' de bunu örnektir. Hz. Peygamber, Hz. Ömer'e bu anlayışa nasıl ulaşacağının yolunu göstermiş, kendisine tekrar tekrar kelâleyi sormuş ve *'Nisâ Sûresi'nin sonundaki yazın nâzil olmuş bulunan ayet sana yeterli gelmiyor mu?'*[529] demiştir. Hz. Ömer, *'De ki, Allah, kelâlenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor. Eğer çocuğu olmayan bir kimse ölür de...'*[530] ayetini anlamakta güçlük çekmişti. Hz. Peygamber, kelâleden maksadın ne olduğunu beyan eden şeyi ona gösterdi. Bu, yazın inen birinci kelâle ayetiydi.[531] Çünkü o ayette Yüce Allah, kelâlenin ana bir kardeşine altıda bir hisse vermekteydi. O ayette kelâlenin çocuğu ve yukarı doğru, babası, dedesi, babasının babasının babası olmayan kimse olduğu hiç kuşkusuz ortaya çıkmaktadır."][532]

527. Ahkaf, 46/15.
528. Bakara, 2/233.
529. Müslim, *Feraiz*, 9.
530. Nisâ, 4/176.
531. Nisâ, 4/12. ayet.
532. İbn Kayyim, *I'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 350-355.

Ben de derim ki İbn Kayyim, bu girişten sonra birçok mesele zikrediyor. Bunlar selef bilginleriyle, onlardan daha sonra gelenlerin ihtilaf ettikleri meseleler olup nasslar, bunları beyan etmiştir. Bunlar, miras ahkâmı konusunda altı meseledir. İbn Kayyim, bu hususta nassın kıyasa ihtiyaç bırakmadığını çok mükemmel bir biçimde açıklamaktadır.

Kıyasa İhtiyaç Bırakmayan Küllî Manalı Nasslara Örnek

İbn Kayyim, daha sonra bu meseleler üzerine bir dizi küllî nass getirmektedir ki bunların her biri, birçok kıyası gereksiz hale getirmektedir. İmdi onun bu hususta verdiği örneklere birlikte göz atalım. -Yüce Allah, bizi daima onun ilminden yararlandırsın.-: "*'Her sarhoşluk verici şey içkidir.'*[533] hadis-i şerifiyle yetinip, haram olan içkilerin hükmünü -nasstan hüküm çıkarmayı güzelce beceremeyen kimselerin yaptıkları gibi- *'hamr'* ismine veya hükmüne kıyas ederek ortaya koymaya ihtiyaç duymamak böyle bir çalışmadır."

"Bir diğer örnek; *'Hırsızlık eden erkek ve kadının yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah izzet ve hikmet sahibidir.'*[534] ayet-i kerîmesidir. Bu ayet, nebbâşı (kefen soyucu) ismen veya hükmen hırsıza benzeterek (kıyas ederek) elinin kesilmesine hükmetmeye ihtiyaç bırakmaz. Çünkü *'hırsız'* kelimesi, Arap dilinde ve Şâri'in örfünde ölülerin ve canlıların elbiselerini çalan herkesi kapsamaktadır."

"Bir diğer örnek ise; *'Allah, (gerektiğinde) yeminlerinizi bozmanızı size meşrû' kılmıştır'*[535] ayet-i kerîmesidir. Bu ayet, -herhangi bir tahsis olmaksızın- Müslümanların ettikleri bütün yeminleri kapsar. Geçerli bir tahsis ise, ancak nass ve icma ile olan tahsistir. Yüce Allah, bu hususu *'Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz. Fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek...'*[536] ayetinde açıkça beyan eder. Bu ayet, mün'akit olan (ileriye dönük olarak herhangi bir şeyi yapacağına veya yapmayacağına dair yapılan) bütün yeminlerin keffaretinin bu metinde belirtildiği gibi olduğu hususunda gayet açıktır. Sahâbîler, bu nassa vâcipleri üstlenme manasındaki yeminle, Yüce Allah en sevimli olan malî ibadeti yapmak üzere edilen yemini dahil etmişlerdir. Yüce Allah'a en sevimli olan malî ibadet ise, köle azad etmektir. Nitekim sahâbîlerden altı

533. Müslim, *Eşribe*, 74.
534. Mâide, 5/38.
535. Tahrim, 66/2.
536. Mâide, 5/89.

kişinin böyle yaptığı ve kalan sahâbîlerin de buna muhalif olmadıkları sabittir. Yine sahâbîler, Yüce Allah nezdinde helâllerin en çirkini olan *'boşama*'ya yemini de bu ayetin kapsamına dahil etmişlerdir. Hz. Ali'nin bu anlayışta olduğu ve sahâbîlerin de bu hususta kendisine muhalefet etmedikleri yine rivayet olunmaktadır. Bize vâcip olanı, bu genel manalı nassın hakemliğine başvurmak ve -buna zıt bir hükme kesin manalı bir icma bulunmadıkça- bu ifadenin genelliğine göre amel etmektir. Çünkü ümmet, asla hata üzere bir araya gelmez."

"Bir diğer örnek ise, Yüce Allah'ın ve Peygamber'inin yasak edip, haram kıldığı her akdin geçersizliği ve geçersiz olan boş bir iş olduğu hakkında Hz. Peygamber'in *'Her kim, bizim işimizin üzerinde olmadığı bir iş yaparsa, o reddedilmiştir.'*[537] hadisiyle yetinmektir. Söz konusu akit, ister nikah, ister boşama ve isterse bunlardan başka bir akit olsun hiç farketmez. Bunun bir tek istisnası vardır, o da ümmetin Yüce Allah'ın ve O'nun Peygamber'inin yasak ve haram ettikleri bazı akitlerin, sahih ve bağlayıcı, geçerli ve reddedilmemiş olduğuna dair yapacakları icmadır. Ümmet ise, hata üzere bir araya gelmez. Başarı yalnız Yüce Allah'tandır."

"Yüce Allah'ın *'Allah, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır.'*[538] ayetiyle Hz. Peygamber'in *'Bazı şeyler hakkında da -unutmaksızın- hüküm koymamıştır. Bunları araştırmayınız.'*[539] hadisiyle yetinmek de buna bir başka örnektir. Bu iki nasstan çıkan sonuç şudur: Yüce Allah'ın ve Peygamber'inin haramlığını beyan etmediği yiyecek, içecek, giyecek, akit ve şartları haram kılmak câciz değildir. Çünkü Yüce Allah, haram kıldığı şeyleri bize açıklamıştır. Sayılan bu şeylerden haram olanların haramlığı mutlaka açıklanmıştır. Yüce Allah'ın haram kıldığını mubah kılmak nasıl câciz değilse, muaf tutup haram kılmadıklarını haram kılmak da aynı şekilde câciz değildir. Başarı Yüce Allah'tandır."[540]

Şeriatta Sahih Kıyasa Aykırı Hiçbirşey Yoktur

İbn Kayyim, bundan sonra bütün şer'î ahkâmın adalete ve akla uygun olan sahih kıyasa uygun olduğunu beyan etmeye başlıyor ve şöyle diyor:

537. Buhârî, *İ'tisam*, 20.
538. En'âm, 6/119.
539. Nevevî, *Erbaîn*, 30.
540 .İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-muvakkıîn*, I, 382, 383.

2) İkinci Fasıl:

"Bu fasıl, Şeriatta kıyasa aykırı hiçbir şeyin olmadığının beyanına dairdir. Bir şeyin kıyasa aykırı olduğu zannediliyorsa, ortada kesin ve kaçınılmaz olarak iki ihtimalden birisi vardır, demektir. Buna göre ya yapılan kıyas fasittir, ya da bu hükmün şeriattan olduğu nassan sabit değildir. Üstadımıza birçok fıkıh bilgininin dilinden düşürmediği 'Bu husus, kıyasa muhaliftir.' sözünün ne anlama geldiğini sordum. Acaba bu sözle, o hükmün nassla veya sahâbîlerin sözleriyle ya da bir kısmının görüşleriyle sabit olduğunu mu kastediyorlar? Belki de bununla o hükmün üzerinde icma olduğunu kastediyorlar da olabilir. Meselâ, fıkıh bilginleri diyorlar ki, 'Bir suyun içine necaset düştüğü zaman onun temiz olması kıyasa muhaliftir.'; 'Necaseti temizlemek, kıyasa muhaliftir.'; 'Deve eti yiyenin abdest alması gerekir, hacamat yaptıranın orucu bozulur.'; 'Selem, icare, havale, kitabe, mudarebe, müzaraa, müsâkat, karz, unutarak yiyen kimsenin orucunun bozulmaması ve sahih olması, fasit olmuş hacca devam etmek. Bütün bu hükümler, hep kıyasa aykırı hükümlerdir.' Bu söz doğru mudur, yoksa yanlış mıdır? Üstad, bu soruma, 'Şeriatta kıyasa aykırı hiçbir şey yoktur.' diye cevap verdi. Ben, Üstadın kendi yazısı ve ifadesiyle verdiği cevaptan anladığımı ve Yüce Allah'ın bana, onun irşadının uğuru ve öğretmesinin bereketi, beyan ve anlatmasının güzelliğiyle bahşettiği şeyleri şimdi zikrediyorum:"

"Bu meselenin esası, *'kıyas'* lafzının mücmel bir lafız olduğunu ve bunun içine -sahih ve fasit- bütün kıyas çeşitlerinin girdiğini bilmene dayanmaktadır. Sahih olan kıyas, şeriatın getirdiği kıyastır. Bu, birbirine benzer olan iki şeyi bir araya toplamak, birbirinden farklı olanları da birbirinden ayırmaktır. Birinciye *'kıyasu't-tard'*, ikinciye ise *'kıyasu'-l aks'* denilir. Bu, Yüce Allah'ın Peygamber'iyle birlikte gönderdiği adalet ilkesindendir. Sahih kıyas, asılda hükmün bağlandığı illetin, fer'de de -hükmüne engel olan bir muarız olmaksızın- bulunması demektir. Şeriat, böyle bir kıyasın aksine asla hüküm getirmez. Farkı olan şeyi ilğa ederek (ortadan kaldırarak) yapılan kıyas da böyledir. Bu çeşit kıyas, iki sûret arasında -şeriat açısından etkili olabilecek herhangi bir fark- olmaması demektir. Şeriat, böylesi bir kıyasın aksine de hüküm getirmez. Şeriat, bazı hükümlere öyle özel ahkâm getiriyor ki, o hüküm bununla benzerlerinden ayrılıyor. Durum böyle olduğuna göre; bu tür hükmün öyle bir vasfa özel olması gerekir ki, bu vasıf o türün, o hükme özel olmasını gerekli kılsın ve başkasıyle eşit olmasına da engel olsun. Fakat o türün özel olduğu o vasfı, bazı insanlara açık ve bilirgin olurken bazıları açısından böyle olmayabilir. Bir kıyasın sahih olduğunu herkesin anlaması,

onun sahih kıyas olmasının şartlarından değildir. Bir insanın şeriatta kıyasa aykırı gördüğü bir şey, o kimsenin kendi nefsinde yapılan kıyasa aykırı olabilir, ama kendi özünde sahih olan kıyasa aykırı olmayabilir. Eğer biz, nassın kıyasa aykırı olduğunu biliyorsak kesinlikle anlarız ki, o kayıs fasittir. Şu manada ki, nassın sûreti, o nassın misli zannedilen diğer sûretlerden ayrılır. Bu ayrılık, öyle bir vasıfla olur ki, o vasıf Şâri'in o sûrete bu hükmü tahsis etmesini gerekli kılar. Netice olarak; şeriatta sahih kıyasa aykırı hiçbir şey yoktur. Fakat -bazı kimseler fasit olduğunu bilmese de- fasit kıyasa aykırı hususlar vardır. Biz, soruda zikredilen hususu ele alırken, bunu beyan edeceğiz."[541]

Ben de derim ki İbn Kayyim, bundan sonra "Bu mesele, kıyasa aykırı olarak gelmiştir." diyenlerin hatalarını birçok bölümde, yeterli ve tatmin edici bir biçimde açıklamıştır. Bu açıklamayla kıyas fukahasının sözleri, usûlleri ve kâidelerinin birçoğunun geçersizliği ortaya çıkmıştır. Bu açıklama, birçok nefis faydaları ihtiva etmektedir. Söz konusu faydalar arasında şunlar vardır: Akit yapan iki tarafın gayesi hakkında bilgi veren herhangi bir lafızla yaptıkları akitler geçerlidir. Şâri', -ne nikâh akdinde ve ne de başka bir akitte-, akit kurmak için belli bir lafız belirlememiştir. Karîneyle birlikte söylenen kinaî ifade, açıkça söylenmiş ifade gibidir. İbn Kayyim'in açıklamaları arasında, malî işlemlerin çeşitleriyle, kıyas fukahasının şart koştuğu birçok şartın geçersizliğinin beyanı da vardır. Bu açıklamadan şeriatın kolaylığı, genişliği, adalete ve akla uygunluğu anlaşılır.

İbn Kayyim, daha sonra hikmet, ta'lil ve kıyası inkâr edenlerin, şeriatın birbirine benzerleri ayırırken, birbirinden farklı olanları bir araya getirmesini anlamakta güçlük çekmelerini -çoğu zaman zikredilen birçok meseleyi belirterek- ele almaktadır. Bu meseleler şunlardır: Temiz olan meninin vücuttan çıkmasıyla boy abdesti almanın farzlığı, necis olan idrar ve o hükümdeki nesnelerin çıkmasıyla böyle bir farzlığın olmaması, istimna (eliyle menisini getirmek)ten dolayı orucun bozulması, elbiseye erkek çocuk idrar yaptığında su serpmek yeterli olurken, kız çocuk yaptığında onu yıkamak geriktiği, sadece dört rek'atlı namazların (seferde) kısa kılınacağı, âdetli kadının bu günlerinde tutamadığı orucunu kaza ederken, namazını kaza etmesinin zorunlu olmadığı, -çirkin ve yaşlı bile olsa- hür olan koca-karıya bakmak haramken, -genç ve güzel bile olsa- câriyeye bakmanın haram olmaması, -(zarar verme durumunda) diyet bedeli beşyüz dinar olan bir el, çeyrek dinar miktarı hırsızlık sebebiyle kesilirken, bin dinar gasbeden

541 .İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, I, 383, 384.

gasıbın elinin kesilmemesi... Ve ibadetlere, malî işlemlere, evlilik ilişkilerine ve cezalara dair daha birçok mesele... Herhalde İbn Kayyim, bazı kimselerin kıyasa ve akla aykırı olduğunu iddia ettiklerini duyduğu daha ne kadar mesele varsa bunların hepsini bir bir saymıştır.

İbn Kayyim, bunun ardından bütün bunlara uzun uzun cevap vermektedir ki, bunun benzerini bir başka kitapta daha görmek hemen hemen imkânsızdır. İbn Kayyim'in bu cevabında veya cevaplarında şeriatın gözettiği hikmetler ve esrarı, onun aklı ve insanlığın maslahatlarına uygun oluşunun beyanı ve aşırı olan kıyas yanlılarının hatalarının beyanı vardır ki, şeriat ilmi öğrenmek ve dinde fıkıh sahibi olmak isteyen hiç kimse, bu açıklamalara ihtiyacı olmadığını söyleyemez.

İbn Kayyim'in sıraladığı meseleler arasından örnek kabilinden olmak üzere bir tanesini buraya aktaralım. Bu mesele, kıyası inkâr edenlerin sözlerine cevap mahiyetindedir. Kıyası inkâr edenler, "Şâri', bir müdd[542] buğdayın, 'bir müd ve bir avuç fazlasıyla' alım-satım yoluyla mübadelesi edilmesini haram kılmıştır, ancak bir müd buğdayın bir kafîz[543] arpa karşılığında salım-satım mübadelesi yapılmasına ise cevaz vermiştir." sözüdür. Bu hüküm, onlara göre birbirine benzer iki şeyi birbirinden ayırmaktır ve yine onlara göre kıyasa ve akla aykırıdır. İbn Kayyim, bu anlayışa cevap verirken sözü uzatmış ve faizin hadiste sıralanan altın ve gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuzda haramlık hikmetini beyan etmiştir. Şimdi biz, bu açıklamayı kısa cümlelerle özetleyelim:

Faiz, Faize Konu Olan Mallar, Faizin İlleti ve Haramlık Hikmeti

1) "*Faiz (ribâ)* iki çeşittir. *'Açık'* (*celî*) ve *'gizli'* (*hafî*). Açık faiz, içinde büyük zararlar taşdığı için haram kılınmıştır. Gizli olanı ise, açık faize götürdüğü ve vesile olduğu için haram kılınmıştır. Birinci çeşit faizin haram kılınması doğrudan doğruya olurken, ikincinin haramlığı birinciye vesile olduğu içindir."

"Açık faiz, *'nesîe ribası'*dır. Câhiliye döneminde Araplar arasında cari olan faiz çeşidi buydu. Buna göre borçlu olan kimse, borcunun ertelenmesine karşılık, alacaklıya daha fazla vermek zorunda kalıyordu. Alacaklı, alacağını her erteledikçe, borçlu da borcunu artırıyordu. Böylece yüz liralık alacak,

542. Bir müd, bir sâ'ın dörtte biri olup, 509 gramdır. Bkz: Necmuddin el-Kürdî, *Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri*, s. 281. (Çev.)

543. Kafîz: 12 sâ' olup, 24,432 kg.'dır. Bkz: Necmuddin el-Kurdî, *Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri*, s. 281. (Çev.)

binlere çıkıyordu. Genellikle de bu yönteme, yoksul ve muhtaç olanlar başvuruyordu. Borçlu, alacaklının -kendisine verilecek fazlalık karşılığında- alacak talebini ertelediğini ve sesini çıkarmadığını görünce, kendini zora sokup talep ve hapis esaretinden yakasını kurtarmak için daha fazla ödemeyi kabul ediyordu. Sonuç olarak, zararı daha fazla artıyor, uğradığı musibet daha da büyüyor ve borcu kabararak bütün mal varlığını aşıyordu."[544]

Ben de derim ki, hakkında tehdid ve ağır ifadelerin kullanıldığı faiz çeşidi, işte bu câhiliye faizidir. İmam Ahmed, câhiliye faizi hakkında 'Üzerinde hiç kuşku olmayan faizli bir işlemdir.' der. Nitekim onun bu görûşünü bu bağlamda İbn Kayyim kendisinden nakleder. Ayrıca başkaları da bu görüşü hem İmam Ahmed'den ve hem de başkalarından rivayet ederler. Câhiliye ribâsı hakkında İbn Abbas ve Üsame b. Zeyd, Hz. Muhammed'den şu hadisi rivayet ederler: *"Nesîden başka hiçbir işlemde riba yoktur."* veya *"Ribâ ancak, nesîededir."*[545] Rivayet olunduğuna göre, İbn Abbas ve İbn Ömer, ***"ribe'l-fad"***'ın haram olduğu görüşünde değillerdi. Bazılarına göre bu iki sahâbî, daha sonra bu görüşlerinden dönmüşlerdir. Hâfız İbn Hacer, İbn Ömer'in görüşünden kesin olarak döndüğünü, ihtilaflı olanın, İbn Abbas'ın dönüp dönmediği olduğunu ifade eder. Bu iki sahâbînin *"riba"*dan maksatları, -Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerinde daha önce geçtiği üzere- hakkında Kur'ân'ın tehdidi bulunan faiz çeşidi olması da mümkündür. Bu bağlamda İbn Kayyim, cumhurun "Bundan maksat, kâmil olan ribayı ifade etmektir." şeklimdeki görüşünü benimsemektedir. Bu sözün anlamı, tam ve mükemmel bir faizin, ancak nesîe ribasında gerçekleştiğidir. İbn Kayyim, şöyle der: "Ribe'l-fazl'a riba ismi mecaz kabilinden yani maksadın isminin (asıl ribanın isminin) vesileye verilmesi kabilindendir. Bu da müsebbebin (sonuç) adının sebebe verilmesi kabilindendir. Nitekim maksadın bu olduğunu, ileride gelecek olan Ebû Said el-Hudrî hadisi de göstermektedir." [546]

Ben de derim ki: Bu isimlendirme, yabancı bir kadına şehvetle bakmaya *"zina"* ismi verilmesi kabilindendir. Yabancı bir kadına bakma ve onunla başbaşa yalnız kalma, *"ribe'l-fazl"*da olduğu gibi *"seddü'z-zerîa"* (*kötülüğe götüren yolu tıkama*) kabilindendir.

İbn Kayyim, şöyle devam ediyor: "Ribe'l-fazl'ın haramlığı ise, seddü'z-zerâi kabilindendir. Nitekim İbn Kayyim bu hususu, Ebû Saîd el-Hudrî'nin Hz. Peygamber'den rivayet ettiği şu hadisi naklederken açıkça ifade etmek-

544. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, II, 135.
545. Buhârî, *Büyû'*, 79.
546. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, II, 136.

tedir: *'Bir dirhemi iki dirheme mübadele etmeyin. Çünkü ben ribâya düşmenizden korkarım.'*[547] Hz.Peygamber, onlara fazlalık ribasını (ribe'l-fazl), nesîe ribasına düşecekleri korkusuyla yasak etmiştir."[548] İbn Kayyim'in bu hususu açıklarken söyledikleri, bu kadar değildir, ancak mesele gayet açık olduğu için bu kadarla yetiniyoruz.

2) İbn Kayyim, hadisin altı maddedeki faiz haramlığını açıkça ifade ettiğini belirterek şöyle devam ediyor: "Bu altı madde, altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuzdur." İbn Kayyim sonra şöyle devam ediyor: Bilginler, bu maddeler birbiriyle mübadele edilirken -altını altın, buğdayı buğday karşılığında mübadele etmek gibi- aralarında cins birliği varsa fazlalığın haramlığı noktasında ittifak etmişlerdir. Ancak -meselâ- altınla gümüş ve buğdayla arpanın birbiriyle mübadele edilmesi ise böyle değildir, böylesi bir işleme bilginler cevaz vermişlerdir. Bilginler, hadiste sayılan bu maddeler dışındaki mallarda da ribâ cereyan edip etmediği hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bir zümre haramlığı sadece bu altı maddeyle sınırlı görmüştür. Bu görüşün rivayet edildiği ilk kişi Katâde'dir. Söz konusu görüş, zâhirîlerin görüşüdür ve Hanbelî imamlarından İbn Akîl'in tercihidir. İbn Akîl, kıyası bir delil olarak kabul ederken, en son eserinde bu görüşü tercih etmiştir. İbn Akîl şöyle der: "Çünkü faiz meselesinde kıyas taraftarlarının ileri sürdükleri illetler zayıftır. Bu meselede, illet açıkça zuhur etmezse kıyas yapmak imkânsız olur."

3) İbn Kayyim, kıyası kabul edenlerin hadiste zikri geçen altı maddede faizin haramlık illetinin ne olduğu hususunda ihtilaf ettiklerini beyan etmektedir. Bazı bilginlere göre buğday, arpa, hurma ve tuzda faizin illeti, bunların mekîl (ölçekle mübadele edilen) ve mevzûn (tartılarak mübadele edilen) maddeler olmalarıdır. Ebû Hanîfe'nin görüşü ve İmam Ahmed'den gelen zahirü'r-rivaye böyledir. Başka bazı bilginler ise, bu maddelerde faizin cereyan etmesinin illetinin bunların yiyecek maddeleri olmaları olduğunu ileri sürmüşlerdir. Saîd el-Müseyyeb, İmam Şâfiî ve İmam Ahmed'den gelen bir rivayete göre her türlü yiyecek maddesinin mübadelesinde faiz tahakkuk eder. Başka bazı bilginler ise, bu maddelerden faizin illetinin bunların insanların azıkları olmaları olduğunu söylemişlerdir. Bu konuda İbn Kayyim ise şöyle der: "Bazı bilginler faizi, azık ve azık niteliğinde olan maddelere özel kılmışlardır. Bu görüş, İmam Malik'in görüşü olup -ileride göreceğin üzere- bu konuda ileri sürülen görüşlerin en tercihe şayan olanıdır." [549]

---

547. Ahmed b. Hanbel, II, 109.
548. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, II, 136.
549. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, II, 137.

Ben de derim ki, bazı Mâlikîler *"azık"* maddelerinin depo edilebilir olmasını esas almışlardır. Altın ve gümüşe gelince, Ebû Hanîfe ve İmam Ahmed'den nakledilen iki rivayetten birine göre bu iki maddede faizin illeti, *"vezin"* (tartılarak mübadele edilir) olmaktır. Bu yaklaşıma göre ister maden, ister başka maddelerden olsun, tartılarak ve ölçülerek mübadele edilen ne varsa bunların hepsinde faiz cereyan eder. Bu görüş, faiz meselesinde ileri sürülen görüşlerin en genişi ve en şiddetlisidir. Cumhura göre ise, bu iki maddede faizin illeti bunların *"semen"* oluşlarıdır. Bir başka ifadeyle; bunların bütün hukukî işlemlerde eşyanın bedeline kriter oluşlarıdır. İbn Kayyim, bu hususta yaptığı değerlendirmede şöyle der: "Bu yaklaşım, İmam Şâfiî, İmam Mâlik ve İmam Ahmed'den rivayet edilen iki görüşten birisidir. Sahîh olan, hatta doğru olan görüş, budur."[550] İbn Kayyim, daha sonra bu görüşü destekleyen delilller getirir. Bu delillerin ilki; bakır, demir ve bunlar dışında başka *"mevzûnât"* (*tartılarak mübadele edilen maddeler*) için yapılan *"selem"*[551] sözleşmesinde altın ve gümüşün, satış bedeli olarak verilmesinin cevazına dair olan icmadır. Eğer, bakır ve demir riba cereyan eden mallardan olsaydı, bunların peşin ödenen dirhem karşılığında veresiye olarak satılması câiz olmazdı. Çünkü hakkında ribâ cereyan eden mallarda, mübadele edilen malların cinsleri birbirinden farklıysa peşin ve fazla olarak mübadelesi câiz, ancak veresiyesi câiz değildir. İllet, müessir bir fark doğurmaksızın bozulursa (çökerse) bu, o illetin geçersizliğini gösterir.

4) İbn Kayyim, faizin haramlığının hikmetini, tercihe şayan ve ağır basan görüşe dayandırmaktadır. Buna göre ribâ, sadece hadiste sıralanan altı maddede cereyan eder. Ribânın haramlık hikmeti, "Faiz, ölçülerek ve tartılarak mübadele edilen bütün maddelerde cereya eder." diyen bilginlerin görüşlerinde ortaya çıkmaz. Dahası, kullara yapılan bu baskının bir hikmetinin olduğu mantıklı olmadığı gibi, bu yapılan, nassa göre ibadet de değildir. Biz ribânın haramlık hikmetini, Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerinde geçen ribâ ayetlerini tefsir ederken beyan etmiştik. Dileyen oraya ve *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*'e bakabilir.

5) Yine İbn Kayyim, haram olan bir şeyin zaruret olmadıkça mubah olmadığını beyan etmektedir. Tabii ki mubah olan o şey, darda kalınıp kullanılmaya elverişli nesnelerden olmak zorundadır. *"Seddü'z-zerîa"* olarak haram kılınan ise, hacet ve maslahat olduğunda mubahtır. İbn Kayyim, bu

550. İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*, II, 137.

551. Selem sözleşmesi, peşin para karşılığında bir şeyin belirli vasıflar taahhüd edilerek ileride ileride teslimedilmek üzere satılması demektir. (Çev.)

kaideye altın ve gümüşten yapılmış zînet eşyalaranının yine bu maddelerden yapılmış para mukabilinde -bedellerden birisindeki sanattan dolayı- ağırlık (vezin) itibarıyla fazlalıklı olarak satılmasının câizliği hükmüne dayandırmıştır. İbn Kayyim bunu, aklî ve naklî bir takım delillere dayandırmış, fazlalık ribasının (*ribe'l-fazl*) câizliğine, ağır basan maslahat dolayısıyla, Hz. Peygamber'in ***"arâyâ"***[552] satışını mubah kılmasını delil olarak göstermiştir. İbn Kayyim, bunun bir benzeri olarak bir kadınla evlenmek isteyen kimseyle, doktorun ve şâhitlik edecek kimsenin yabancı kadının yüzüne bakmasının mubahlığını zikretmektedir. Hatta doktor, kadın hastasının, -tedavisi bakmasına bağlı olan- bütün organlarına bakabilir ve aynı şekilde dokunabilir. Yine örnek olarak, kaşıntıyı veya biti önlemek için ipek elbise giymenin mubahlığı da İbn Kayyim tarafından delil olarak gösterilmektedir. Bu hususta, misal ve örnek çoktur.

Burada özetlediğimiz şeylerden maksadımız, kıyası kesin olarak kökünden reddeden mezheple, ihtimal dışı uzak illetler ortaya çıkararak sınırını alabildiğine geniş tutan mezhep arasındaki orta yolun üstünlüğünü beyan etmektir. İbn Hazm mezhebine göre; bir belde halkı pirinçten başka yiyecek ve bakırdan başka para bulamayacak olsa, kullandıkları para ve yedikleri maddede bu yöre halkı için faiz mubah olur. Oysa bu görüş, Şâri'in faizi haram kılmadaki hikmetine terstir. Bu, mubah kılmada aşırı gitmek anlamına gelir. Bunun mukabili ise, yasaklıkta aşırı gitmektir ki, bu da tartılarak ve ölçülerek mübadele edilen her türlü maddede faizin cereyan ettiğini söyleyenlerin mezhebidir. Orta görüş şudur: Hadis-i şerifte zikredilen altı cins madde, insanların ekserisi için fiyat ölçüsü ve temel gıda maddeleriydi ve hâlâ da öyledir. Bu altı maddede nesîe ribâsı yapmak -ki kat kat olan da budur- o insanlara çok büyük bir zarara yol açıyordu. Bunun şiddetle haram kılınması, büyük günahlardan birisi olarak kabul edilmesi ve buna vesile olan şeyi de küçük günah olarak kabul etmek, rahmet ve maslahat gereğiydi. Eğer bu illet, altın ve gümüş dışında başka paralarda ve buğday, arpa, hurma ve tuz dışında başka yiyecek maddelerinde bulunursa, bunların o altı mad-

---

552. Arâyâ, ariyye kelimesinin çoğuludur. Tıpkı, kadâyâ kelimesinin, kadıyye kelimesinin çoğulu olduğu gibi. Ariyye, meyvesini yesin diye bağışlanan hurma ağacıdır. Ancak kişi, ağacın mülkiyetine malik değildir. Arâyâ'dan maksat, ağacın üzerindeki yaş hurmanın tahmini olarak kuru hurma karşılığı satılmasıdır. Çünkü Arapların o zaman yaş hurmaya ihtiyaçları vardı. Çünkü o zamanlar, kişinin başkasına ait bir hurma bahçesinde böyle ağacı olurdu. Bahçe sahipleri ise, o ağacın sahibinin yaş hurmasını toplamak üzere bahçesine girmesini istemezlerdi ve ağaç sahibine kuru hurma vererek, ağacındaki yaş hurmayı satın alırlardı.

deye kıyas edilmesi doğru olur. Çünkü altı maddenin yerini almış ve teşri' hikmeti bunlara da uygun düşmüş demektir.

Burada şöyle bir itiraz gelebilir:

"Nakil bilginlerinden kıyas hususunda ılımlı olanlar, ancak Şâri' tarafından nassla bildirilen illete itibar ediyorlar. Tıpkı, leş, kan ve domuz etinin haramlığını bildiren *'O, pisliğin kendisidir.'*[553] ayetinde olduğu gibi. Çünkü Yüce Allah, bu ayette o pis ve iğrençtir, diyor. Bu da, *'Onlara pis şeyleri haram kılar.'*[554] ayetinin genelliğine dahildir. Oysa ribâda böyle nasla bildirilen herhangi bir illet yoktur."

Biz bu itiraza şöyle cevap veririz: Onlar burada *"nass"* kelimesiyle *"nassın mantûku"*[555] veya *"mefhumu"*[556] ya da; *"fahvâ'l-hitab"*[557], lahnu'l-hitab ve bunun yerine geçen başka bir şey gibi açık karîneyle sabit olanı kastediyorlar. Bunların içinde, zorunlu olarak veya bedâheten (apaçık) ya da lafzî delâlet çeşitlerinden biriyle Şâri'in maksatlarından olduğu bilinenler vardır. Zânî (zina eden) ve sârık (hırsız) kelimelerinden türeyen *"zina etmek"* ve *"hırsızlık yapmak"* şeklinde illet çıkarılması ve hükmün bu illetlere bağlanması, böyle bir lafzî delâlete örnektir. Hadis-i şerifte mübedele edildiğinde ribâ cereyan ettiği ifade edilen altı madde, işte bu kabil bir maddedir. Çünkü bu altı maddenin özel olarak zikredilmesi, mutlaka bunlardaki belli bir özelliklten dolayıdır. Aksi takdirde bu söz, boş ve abes bir söz olur. Aklı başında olan kimseler, abes ve boş konuşmuş duruma düşmekten kaçınırlarken, peygamberlerin böyle konuşmaları mümkün mü? Bu altı maddeyi başka maden ve yiyecek maddelerinden ayıran özellik bunların, halkın birbiriyle yaptığı hukukî işlemlerinde ve mal mübadelelerinde değer ölçüsü olması ve temel gıda maddeleri, azıklarının esasını teşkil etmesidir. Söz konusu maddelerin tartılarak veya ölçülerek mübadele edilir olması ise, bunların genel niteliklerindendir. Tıpkı, nakledilir, taşınır, bakılır, dokunulur, satılır ve satın alınır olmaları gibi... Şayet Hz. Peygamber'in vurgulamak istediği bu sıfatlar

---

553. En'âm, 6/145.

554. A'râf, 7/157.

555. Mantûk, ifade, ibare ve metin, sözde geçen durum, demektir. (Çev.)

556. Mefhûm; lâfzın delâlet ettiği, ancak sözde zikri geçmeyen ve ifade edilmeyen bir şeydir. (Çev.)

557. Fahvâ'l-hitâb ve lahnu'l-hitâb, mefhûmu'l-muvâfakanın diğer isimlediri. Mefhûmu'l-muvâfaka; lâfzın, sırf dil unsuruna dayanılarak, illetteki müştereklik sebebiyle mantuk (sözde geçen durumun) hükmünün, meskûn anh (sözde geçmeyen durum) içinde sabit olduğuna delâlet etmesidir. Bkz: Zekiyyüdden Şa'bân, *İslâm Hukuk Metodoljisi*, s. 345. (Çev.)

olsaydı, sayıp bitirilemeyecek kadar çok olan şeyi, bunların içinde -illetini beyan etmeden- sadece bir kaç maddeyi zikrederek ifade etmezdi. Tam tersine doğru beyan; -'ölçülerek veya tartılarak mübadele edilen her maddenin hükmü şöyledir.' cümlesinde olduğu gibi- ifadeden anlaşılan manaya dayanır. Bizim bu söylediğimiz, -bazı fıkıh imamlarına kapalı kalsa da- gayet açık ve nettir. Bu ümmetin âlimlerinin tümünün şehâdetiyle nassları anlamadaki ilimleri ve anlayışları, bu fukahadan çok daha geniş olan sahâbîler içinde en büyük âlimlerden bazılarına, açıklıkta bu mesele gibi veya daha da açık bazı meselerin kapalı kaldığını gördüm. İnsanoğlu, gaflete ve yanılmaya her zaman maruzdur. Âlimlerden belli bir kişiyi taklidi esas almanın batıl bir iş olduğuna en büyük delil; en büyük müctehidlerin bazı ahkâm hakkında hata etmiş olduklarının gün gibi ayan beyan ortaya çıkmış olmasıdır.

"Tartılarak ve ölçülerek mübadele edilir olma" özelliğini faiz için illet olarak kabul etmeye, oruçlu kimsenin gündüz yeme ve içmesinin haramlığının illeti olarak bunların *"insanın içine girmesi"*ni göstermekten daha benzer bir şey görmedim. Bu iki illetin ikisine de, ne şeriat, ne dil ve ne de hükmü ve maslahatı idrak eden akıl delâlet etmez. Bundan dolayı, karın ve baş yaralarına yaranın derinliğini ölçen cihazın batırılmasını, yeme ve içmeye kıyas etmişlerdir. Hatta bazıları, "Bir insan, büyük abdestini yaparken makadı ters dönse ve -istincâdan (temizlendikten sonra- bunu eliyle yerine geri iade etse, orucu bozulur." diyenler bile çıkmıştır!

Bu gibi kıyaslarla, ibadet ahkâmı ve haramlık çeşitleri, dinin tamalandığı zamanda bilinenlere göre kat kat artmıştır. Bu durumda bize Yüce Allah'ın, bazı şeyler hakkında hüküm koymadığını, -unuttuğundan değil, sırf rahmet olsun diye- sessiz kalıp, bizi muaf tuttuğunu bildirdiği hiçbir şey kalmaz. Oysa Yüce Allah'ın bazı hususlarda hüküm koymaması ve sessiz kalması, *"Bizim için kolaylık isteyip, zorluk istememesi"*[558]; *"Din hususunda üzerimize hiçbir zorluk yüklememesi"*[559] ve *"Bizi zahmet ve meşakkate sokmak istememesi"*[560] prensiplerinin hayata geçirilmesi içindi.

Kıyas Konusunda Şevkânî'nin Değerlendirmesi

İmam Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, (ö.648/1250) *İrşadu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hakki min İlmi'l-Usûl* isimli eserinde, fıkıhtaki kıyas deliline göre ibadet etmenin, aklen câiz olup olmadığını ve câiz diyenlerin bunun bilfiil

558. Bakara, 2/185.
559. Hac, 22/78.
560. Bakara, 2/220.

vaki olup olmadığı, vaki oldu diyenlerin şartları delilleri hakkında sem'î mi (naklî mi) yoksa aklî mi diye ihtilaf ettiklerini beyan etmektedir. Şevkânî devamla bunun bilfiil vaki olmadığını söyleyenlerin kendi aralarında iki zümreye ayrıldıklarını, bir grubun "Şeriatta buna delâlet eden bir şey yoktur, dolayısıyla kıyasa göre amel etmekten kaçınmak vâciptir." derken, bir başka grubun kıyasa göre amel edilemeyeceğine Kitab, Sünnet, sahâbîlerin ve Ehl-i Beyt imamlarının icmaı, ve akılla delil getirdiklerini ifade eder ve şöyle devam eder: "Kıyası kabul etmeyenler, görüşlerini desteklemek için aklî ve naklî bir takım deliller getirirler. Hâlbuki onların delil getirmeye hiç de ihtiyaçları yoktur. Kıyası kabul etmiyor pozisyonunda durmak, onlar için yeterlidir. Delil getirmek, esasen kıyasa göre amel edileceği kanaatinde olanlara düşer. Bunlar, iddialarına öyle aklî deliller getirmişlerdir ki, bunların hüccet olacak bir tarafı yoktur. Ancak biz bunları zikrederek sözü uzatacak değiliz. Kıyas taraftarları, öte yandan iddialarını desteklemek için naklî deliller de getirmişler ve şöyle demişlerdir: Şer'î kıyasa göre ibadet etmenin sabit olduğuna Kitab, Sünnet ve icma delildir."[561]

Şevkânî, daha sonra bu grubun dediklerine yer verir ve bu konuyu, usûl ve münazara âdâbına riayet ederek usta bir imama yakışacak biçimde ele alıp inceler. Biz, onun bu konuda söylediklerini Kur'ân'dan olan delillerinden başlayarak özetlemek istiyoruz:

Kıyas Taraftarlarının Kıyas İçin Kur'ân'dan Delilleri

Birinci delil: Yüce Allah'ın, *"Ey akıl sahipleri ibret alın."*[562] ayet-i kerîmesidir. Şevkânî, İmam Fahreddin er- Râzî'nin *el-Muhsûl*'ünden bu ayetle fıkhî kıyasın cevazına dair yapılan istidlâli birçok yönden reddeder. *"İ'tibar"* ın, geçmek, gitmek, aşmak manasına hakikat olduğu yolundaki tercihinden söz eder ve ayetin kıyas taraftarlarını destekleyen bir hüccet olmadığı yolundaki görüşünde Râzî'ye katıldığından söz eder. Sonra da şöyle der: "Kısacası bu ayet, -ne mutabakat, ne tazammun ve ne de iltizam olarak[563]-

561. Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 340, (Beyrut, 1412/1992 Baskısı -Çev.-)

562. Haşr, 59/2.

563. Önermenin lafzıyla manası birbirine tam olarak uyuyorsa, buna mutabakat denilir. "İnsan düşünen bir hayvandır." önermesinin insanın düşünen bir canlı olmasına delâleti, mutabakattır.

Önermenin lafzı, mananın bir parçasına delâlet ediyorsa, burada tazammun söz konusudur. "İnsan düşünen bir hayvandır." önermesinin sadece "düşünen" veya sadece " hayvan" kavramına delâleti tazammunîdir.

Önermenin lafzının, lâzimî bir manaya delâlet etmesi ise lâzimîdir. "İnsan düşünen bir hayvandır." önermesinin "İnsan bilgi edinmeye müsait bir canlıdır." manasını ifade

şer'î manadaki kıyasa delâlet etmez. Her kim, ayetle kıyasa delil getirmek için sözü uzatacak olusa, burayı boşu boşuna meşgul etmiş olur."[564]

İkinci ve üçüncü delil: Yüce Allah'ın, *"İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâ'be'ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder."*[565] ayetiyle, *"Nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin."*[566] Bu iki ayet, İmam Şâfiî'nin *Risâle*'sinde istidlâl ettiği ayetlerdir.

Şevkânî şöyle der: "Ceza ayetinde maksadın, öldürülen av hayvanının benzerini getirmek olduğu, cezanın o ava denk olmasının iki adil kişiye bırakıldığı ve o iki kişinin ictihadına havale edildiği senin gizlin ve saklın değildir. Bu ayette fer'i, aralarındaki ortak illetten dolayı asla ilhak etmek demek olan kıyasa delil yoktur. Kıbleye yönelme emri de böyledir. Bu ayette söylenmek istenen sadece, kıble meselesinde doğruyu araştırmaktan ibarettir. Bunun da kıyasla en ufak bir alâkası yoktur."[567]

Dördüncü delil: İbn Süreyc'in istidlâlidir. Bu da *"Hâlbuki onu Rasûl'e veya aralarından Ulu'l-Emr'e götürselerdi, onların arasından işini içyüzünü anlayanlar, (istinbat edenler) onun ne olduğunu bilirlerdi."*[568] ayet-i kerîmesidir. Şevkânî şöyle der: "Dediler ki; Bu ayette geçen 'Ulu'l-Emr'; ulema, 'istinbat' ise; kıyastır." Bu yaklaşıma şöyle cevap verilir: İstinbat (hüküm çıkarma); medlûlden (kaynaktan) delili çıkarmak demektir. Delil, nassların ifade ettiği umûm (genel manaya delâlet ediş), husûs (özel manaya delâlet ediş), ıtlak (muayyen olmayan fertlere delâlet etme), takyîd (muayyen fertlere delâlet etme), icmâl (topluca, detaya inmeksizin ifade etme) veya tebyîn (beyan etme) gibi manalar üzerinde veya buna benzer delil çıkarmaya vesile olabilecek unsurlar üzerinde düşünerek çıkarılır. Eğer biz, kıyas delilinin istinbat kavramına dahil olduğunu kabul edecek olursak bu kıyas, illeti nassla bildirilmiş kıyas, kıyasu'l-fahvâ (delâletü'n-nass) vb. bir şeye mahsus bir isim olur, yoksa, sırf re'y olan ve şeriattan herhangi bir delilin göstermediği illeti belirleme yollarına dahil bir şey olmaz. Bu da, Yüce Allah'ın izin verdiği yön-

---

etmesi lâzimîdir. Çünkü düşünmek, bilgi edinmeyi gerektirir. (Çev.).

564. Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 342.
565. Mâide, 5/95.
566. Bakara, 2/144.
567. Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 342.
568. Nisâ, 4/83.

temle şeriattan hüküm çıkarma değildir, aksine Yüce Allah'ın izin vermediği bir yolla hüküm çıkarmaktır."[569]

Ben de derim ki, ilgili ayetin tefsirinde Ulu'l-Emr'in fıkıh ve usûlü'l-fıkh bilginleri olmadıklarını, aksine ümmetin içinden çıkan *"Ehlü'l-hal ve'l-akd"* olduklarını beyan etmiştik. Dileyen, Nisâ Sûresi'nin 59. ayetinin tefsiri esnasında yaptığımız açıklamalara bakabilir.

Beşinci delil: İbn Süreyc'in çıkardığı delildir. Bu da Yüce Allah'ın *"Şüphesiz Allah, sivrisinek ve onun da ötesinde bir varlığı misal getirmekten çekinmez."*[570] ayetidir. "İbn Süreyc, şöyle diyor: Kıyas; bir şeyi bir başka şeye benzetmek demektir. Kıyas yapmak, hiçbir sırrın kendisine gizli kalmadığı kimse (Yüce Allah) için mümkün olduğuna göre, cehâletten ve eksiklikten münezzeh olmayan kul için haydi haydi câiz olur."[571] Şevkânî, kıyası meşru kılmak için yapılan bu akıl yürütmeyi reddederken, aynı düşünceyi tersine çevirip, bu görüş sahibine şöyle cevap vermektedir: Kendisine hiçbir sırrın gizli kalmadığı varlığın (Allah) verdiği her misal ve birşeyi bir başka şeye benzeterek ortaya koyduğu her hüküm, mutlaka doğrudur. Buna karşılık, noksanlık ve cehaletten münezzeh olamayan kimsenin (kulun) verdiği misalin ve yaptığı kıyasın kesin olarak doğru olduğunu söyleyemediğimiz gibi, zan bile edemeyiz. Çünkü bunu yapan kimse (kul), cahildir ve noksandır.

Ben de derim ki bu akıl yürütme (istidlâl), en büyük hatalardan birisidir. Dahası en çirkin düşme ve devrilmeden birisidir. Çünkü bu, -konuyla uzaktan ve yakından en ufak bir alâkası olmamakla birlikte- bir kulu Rabbe kıyas etmeye ve O'nu teşrî'ye daha layık ve daha uygun kılmaya çalışmaktır. İbn Kayyim, özetle verdiğimiz ifade akışı içinde, Kur'ân'ın emsali hususunda uzun uzun açıklamalarda bulunmaktadır. Dileyen, O'nun Kitabı'na bakabilir.

Altıncı delil: Yüce Allah'ın, çürümüş kemikleri dirilteceğini inkâr edenlere verdiği cevap olan, *"Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve 'şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?' diyor."*[572] ayetidir. Şevkânî şöyle diyor: "Bu görüşe de şöyle cevap verilir: Bu ayet, ispat edilmek istenen meseleye, ne mutabakat, ne tazammun ve ne de iltizam olarak delâlet etmez.[573] Bu ayetin delâlet ettiği bütün mana, Yüce Allah'ın önceden yaptı-

---

569. Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 342, 343.
570. Bakara, 2/26.
571. Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 343.
572. Yâsîn, 36/78.
573. Bu kavramlar, iki sayfa önce "Kıyas Taraftarlarının Kıyas İçin Kur'ân'dan Delilleri" baş-

ğına bakarak, ileride de aynısını yapabileceği sonucunu çıkarmak ve bu iki faaliyette de müessirin bir olduğu hükmüne ulaşmaktır. Bu ise, aralarındaki ortak illetten dolayı aslın hükmünü fer'e de vermek manasındaki şer'î kıyastan başka bir şeydir."[574]

Yedinci delil: Yüce Allah'ın, *"Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder."*[575] ayetidir. Şevkânî, bunu İbn Teymiye'ye nispet eder ve şöyle der: "Bunun açıklamasına gelince adalet, eşit kılmak demektir. Kıyas ise, birbirine benzer olan iki şeyi hükümde eşit kılmak demektir. Dolayısıyla; ayetin genelliği kıyası da kapsar. Buna şöyle cevap verilir: Bu ayet, ispat edilmek istenen hususa hiçbir şekilde delâlet etmemektedir. Delâlet ettiğini kabul etsek bile bu, ancak iki şey arasında hiçbir fark olmadığına dair delil olan kıyaslar için söz konusu olur. Çünkü eşitlik ancak birbirine denk olan meselelerde söz konusu olabilir. Denklik de ancak farkın olmadığı kesin olarak bilinen şeylerde söz konusu olur, yoksa re'yin bir dalı, bir işe yaramaz zanlardan bir tür ve sakat hayallerin özelliklerinen bir özellik olan kıyaslarda değil..."[576]

Ben de derim ki, Şevkânî'nin bu konuda doğru tespitleri olduğu gibi, hatalı görüşleri de vardır. Şevkânî, "Adaletin emredildiği ayet, bildiğimiz manadaki fıkhî kıyasa delil değildir." derken doğru söylemektedir. Fıkhî kıyas, tartılarak mübadele edilen bütün nesnelere altın ve gümüş hükmü, ölçülerek mübadele edilen bütün mallara buğday, arpa, hurma ve tuz hükmü vermekte, yaranın derinliğini ölçen âletin yaraya sokulmasına, -tıpkı yiyecek ve içecek maddeleri gibi- orucu bozma hükmünü vermektedir. Ancak Şevkânî, İbn Teymiye'nin kıyas ve adalet kavramlarından neyi kastettiğini açıklarken hata etmektedir. Zira öyle anlaşılıyor ki, Şevkânî, İbn Teymiye'nin bizzat kendisinin, sonra da öğrencisi İbn Kayyim'in bu hususta yazdıklarına bakmamıştır. Biz, ileride bu iki bilginin yaklaşımlarına yeniden döneceğiz.

Kıyasın Hadis ve İcma Deliliyle Temellendirilmesi

Şevkânî bundan sonra kıyasın kaynak oluşuna dair delil olarak getirilen hadisleri ve icma delilini ele alıyor ve sözüne Muaz hadisiyle başlıyor.[577] Bu

lığı altında "Birinci Delil" açıklanırken geçmiş ve dipnotta açıklanmıştı. (Çev.)

574. Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 343.

575. Nahl, 16/90.

576. Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 343.

577. Bu konunun anlaşılması için hadisin tamamını görmek gerekir. Buna göre;

Hz. Peygamber, Hz.Muaz'ı vali olarak Yemen'e göndererirken, kendisine ne ile hükmedeceğini sorar, Muaz, "Allah'ın Kitabıyla" der. Hz. Peygamber, Allah'ın Kitabı'nda

hadiste Hz. Peygamber, Muaz'ın, hakkında Allah'ın Kitabı ve Peygamber'inin Sünneti'nde hüküm bulamadığı meselelerde yargı yaparken "Kendi re'yimle ictihad eder, bundan geri durmam." şeklindeki ifadesini takrir etmişti (kabul etmişti). İbn Hazm'ın bu hadisin zayıf olduğu yolundaki değerlendirmesi de daha önce geçmişti. Şevkânî şöyle devam ediyor: "Bu hadisin isnadı hakkında söylenecek söz uzar gider. Bazıları, bu hadisin kabul edilen hadislerden olduğunu söylemiştir."[578] Şevkânî, bundan sonra kıyas taraftarlarının ileri sürdükleri diğer delillere, -bunları özetledikten sonra- aynen şöyle cevap vermektedir:

"Yukarıdaki Muaz hadisine şöyle cevap verilmiştir: Re'ye dayanarak ictihad etmek, manası kapalı olan nasslardan hükmü talep ederken müctehidin olanca gücünü sarfetmesi demektir. Bu yaklaşıma da şöyle cevap verilmiştir: Muaz, bu sözü ilgili hükmü Kitab ve Sünnet'te bulamadıktan sonra söylemektedir. Manası kapalı olan lafızların delâlet ettiği şeyler için, bunların Kitab ve Sünnet'te olmadığını söylemek mümkün değildir. Bu cevaba da şöyle cevap verilmiştir: Kıyas, bunu kabul edenlere göre, Kitab ve Sünnet'ten anlaşılan bir kavramdır. O zaman "re'ye göre ictihad" kavramını kıyasın dışında başka deliller yardımıyla yapılan ictihad olarak yorumlamak gerekir. Bu durumda hadis, kıyas delilinin ispatı için bir 'hüccet' olmaz. 'Re'yle ictihad', Kitab ve Sünnet'ten delil çıkarmak şeklinde olduğu gibi, 'berâet-i asliye'[579] veya -hakkında farklı görüşler olmakla birlikte- 'eşyada aslolan ibahadır veya yasaklıktır.'[580] delillerine sarılmakla da olur. Aynı şekilde, maslahat deliline ya da ihtiyata yapışmak da re'yle ictihad demektir."

"Kıyasın 're'yle ictihad' kavramına dahil olduğunu kabul etsek bile, bundan maksat bütün kıyaslar değil, aksine kendi uyarınca amel etmenin ve kendisine başvurmanın câiz görüldüğü kıyastır. Meselâ illeti nassla bildirilen kıyasla, benzerler arasında fark olmadığı kesin olarak söylenen kıyaslar

---

bulamazsa ne yapacağını sorar. Muaz, bu takdirde Peygamber'in sünneti ile hükmedeceğini ifade eder. Bunun üzerine; Peygamber Efendimiz, aradığı meselenin hükmünü Sünnet'te de bulamazsa ne yapacağını sorar. Hz. Muaz, "Re'yimle ictihad ederim, bundan geri durmam", der. Hz. Peygamber de, aldığı bu cevap karşısında memnuniyetini dile getirerek, "Allah'ın Rasulünü, O'nu hoşnud eden bir sonuca ulaştıran Allah'a hamd olsun." der. (Bkz: Ebû Dâvûd, *Akdıye*, 11; Ahmed b. Hanbel, V, 242; Tirmizî, *Ahkâm*, 13).

578. Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 344.

579. Berâet-i asliye demek, Bir insanın delil bulunmadıkça, sorumlu tutulmaması demektir. (Çev.)

580. Bu delil, aksine delil bulunmadıkça, bir eşyadan faydalanma veya bir davranışta bulunmanın mübah veya yasak olduğuna hükmedilmesi demektir. (Çev.)

böyledir. Sırf sakat hayal ve geçersiz benzerliklere dayanan bu illet belirleme yollarına dayanarak yapılan kıyasların alınabileceğini gösteren delil nedir?"

Öte yandan bu kıyasları geçerli kabul etsek bile, hadis ancak Hz. Peygamber'in sağlığında kıyasla amel edilebileceğini göstermektedir. Çünkü o zamanlar, şeriat henüz tamamlanmamıştı. Bu yüzden Kitab ve Sünnet'te delil bulamamak mümkündü. Ama Hz. Peygamber'in peygamberlik dönemi sona erdikten sonra şeriat tamamlanmıştır. Çünkü Yüce Allah, *"Bugün size dininizi ikmal ettim."*[581] buyurmaktadır. Nasslar, şeriata inanan kimselerin ihtiyaçlarını karşılamadıkça, ayette belirtilen *"ikmâl/tamamlama"*nın hiçbir manası yoktur. Nasslar ise söz konusu ihtiyacı, ya her bir olayı hükme bağlayarak, ya da hükmünün bilinmesine ihtiyaç duyulan hususun, nassların genelliği ve kapsamı altına girmesiyle olur. Bu yaklaşımı destekleyen ayetlerden birisi, *"Biz o Kitab'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık."*[582] ayetiyle, *"Yaş ve kuru ne varsa, hepsi apaçık bir Kitab'tadır."*[583] ayetidir.

"Kıyasa taraftar olanlar, bir de Hz. Peygamber'in yaptığı kıyasları delil olarak göstermektedirler. Bunlardan birisi şu hadistir: Kadının birisi, Hz. Peygamber'e ölmüş olan babasının yerine haccedip edemeyeceğini sorar. Hz. Muhammed kadına şu soruyu yöneltir: *'Söyler misin? Babanın borcu olsaydı ve sen, baban adına onu ödeseydin, onun adına ödemiş olur muydun, yoksa olmaz mıydın?'* Kadın, 'evet' deyince, Peygamber Hz. Muhammed, *'Allah'a olan borç, ödenmeye daha layıktır.'* buyurur."[584]

"Bu hususta bir başka örnek de Hz. Muhammed'in, kişinin eşiyle cinsel ilişkiden sevap alacağını ifade etmesi üzerine 'Hem şehvetimizi giderip hem de buna karşılık sevap mı alacağız?' diye soran kimseye verdiği şu cevaptır: *'Söyler misin? Kişi şehvetini haram yoldan giderseydi, günahta kalır mıydı, kalmaz mıydı?'* Adam, "Evet, kalırdı.' deyince, *'İşte helâl yoldan giderince de aynısı olur. Bundan sevap elde eder.'*[585] der."

Bir diğer örnek de şudur. Hz. Peygamber, hanımı siyah bir çocuk dünyaya getiren ve buna tepki gösteren bir adama, *"Senin develerin var mı?"* diye sorar. Adam, "Evet, var." deyince, Hz. Peygamber, *"Renkleri nasıldır?"* diye sorar. Adam, "Kızıldır" der. Hz. Peygamber, *"Aralarında hiç boz renkte olanı yok mu?"* der. Adam, "Evet, var." deyince, Hz. Peygamber, *"Sebebi ne olabilir?"*

581. Mâide, 5/3.
582. En'âm, 6/38.
583. En'âm 6/59.
584. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 296; *İ'tisam*, 12.
585. Müslim, *Zekât*, 53.

diye sorar. Adam, "Herhalde soyunun bir damarıdır, ona çekmiştir." deyince Hz. Peygamber, *"O zaman, bu çocuğunki de damar çekmesidir."* buyurur.[586]

Bir başka örnek ise; Hz. Peygamber'in, oruçlu hanımını öpen Hz. Ömer'e söylediği şu sözdür. *"Söyler misin? Ağzına su alsan..."*[587]

Son örnek de, *"Nesep (soy) sebebiyle nikahlanması haram olanlar süt sebebiyle de haramdır."*[588] hadisidir. Bu hadisler, İslâm'ın dîvanlarında mevcuttur. Rasûlullah (s) bunlardan birçok kıyaslar yapmıştır. Hatta Hanbelî bilgin Nâsıh, "Hz. Peygamber'in Kıyasları" adı altında bir cüz kaleme almıştır.

Bu mülahazalara şöyle cevap verilir: "Burada örnek olarak verilen kıyaslar, ma'sûm olan Hz. Peygamber (Şâri') tarafından verilmektedir. Ki Yüce Allah, O'nun hakkında, *"O (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir."*[589] derken, ona uymanın vücûbunu anlatırken de *"Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının."*[590] buyurmaktadır. Şâri' tarafından verilen örnekler, tartışmamızın dışındadır. Çünkü bizim söz konusu ettiğimiz kıyas, ne ma'sûm olduğu sabit olan, ne kendisine uyulmak vâcip olan ve ne de konuştuğu söz vahiy olan kimsenin kıyasıdır. Tam aksine, kötülüğü emreden nefsi ve hata etmeye müsait olan aklıyla kıyas yapan kimsenin kıyasıdır. Biz daha önce ifade ettik ki, Hz. Peygamber tarafından yapılan kıyasların hüccet ve delil olduğu noktasında bilginler arasında ittifak vardır."

Kıyası İcma Deliliyle Temellendirmeleri

"Yine kıyasın geçerli olduğuna sahâbîlerin icmaını delil olarak ileri sürmüşlerdir. Hanbelî bilgini İbn Akîl der ki: Kıyasın bir delil olarak kullanılacağına dair sahâbîlerden manevî tevatür vardır. Bu da kesinlik ifade eder. Safiy el-Hindî der ki: İcma delili, tahkik ehli usûl bilginlerinin cumhurunun dayandıkları bir delildir. İmam Râzî, eseri *el-Mahsûl*'de bu hususta şöyle der: İcma metodu, usûlcülerin cumhurunun itimad ettikleri bir yoldur. İbn Dakîku'l-Îd ise şöyle der: Bence itimad edilecek husus, kıyasla yapılan amelin, -bazı şâzz müteahhirun hariç- ümmetin cumhuru nezdinde nesilden nesile ve doğu-batı, yeryüzünün her tarafanda yayılmış olmasıdır. İbn Dakîku'l-Îd şöyle devam eder: Bu, deliller içinde en kuvvetli olanıdır."

---

586. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 296; *İ'tisam*, 12.
587. Ebû Dâvûd, *Savm*, 33.
588. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 253.
589. Necm, 53/4.
590. Haşr, 59/7.

"Bu görüşe, icma delilinin sabit olmadığını söyleyerek cevap verilir. Çünkü icma deliliyle delil getirenler, sadece çok az sayıda, belli sahâbîlerden gelen rivayetleri gösteriyorlar. Peki, nasıl olur da bu görüş, her yöreye yayılmış bulunan, birçok meselede birbiriyle ihtilaf içinde olan, birbirine cevap veren ve -bilindiği üzere- birinin dediğini diğeri kabul etmeyen bu kimselerin icmaı olabilir?"

"Bunu biraz açalım: Bilindiği üzere sahâbîler, bir ölünün kardeşleriyle dedesi birlikte mirasçı olduğu takdirde, mirasın nasıl bölüneceği hususunda ihtilaf etmişler, birbirlerinin görüşlerini reddetmişlerdir. Aynı şekilde, eş, anne, anabir erkek kardeşler, ana-baba bir erkek kardeşlerin birlikte mirasçı olması halinde, paylaştırılacak miras hakkında da ihtilaf etmişler ve birbirlerinin görüşlerini yine reddetmişlerdir. Aynen bunun gibi, sahâbîlerin hulu'[591] meselesinde de ihtilafları söz konusudur. Sahâbîlerden bir grubun, içlerinden re'yine dayanarak amel edene karşı yadırgama ifadesini kullanmaları, işte böyle olmuştur. Kıyas, eğer bu re'ye dahil ise bunun hükmü bellidir. Eğer re'yden saymazsak, onların içinden -zikrettiğimiz meselelerde olduğu gibi- kıyası reddeden sahâbî olmuştur. Eğer biz, sahâbîlerin icma ettiklerini kabul edecek olursak bu icma, sadece illeti nassla bildirilen ve iki mesele arasında fark olmadığının kesin olarak bilindiği kıyaslar üzerinde olmuştur. Peki, birçok usûlcünün kabul ettiği ve bir yol olarak ileri sürdüğü kıyas çeşitlerinin tümünü, sahâbîlerin kabul ettiklerine dair delil nerededir? Birçok usûlcünün kabul ettiği bu yol, öyle bir yoldur ki, bu yolda develerin boynu kopar. Zihinler bu yola bir saptı mı sonunda varacakları nokta bir hiçtir. Akıllar bu yola bir daldı mı, şeriatla en ufak bir alâkası olmayan sonuçlara ulaşır. Müsamahakâr ve kolay olan şeriattan da hiçbir şey getiremez. Halbuki Peygamber Hz. Muhammed *'Ben sizleri gecesi ve gündüzü apaydın olması bakımından eşit olan tertemiz şeriata sahip olarak bıraktım.'*[592] Azîz Kitab'ın nasları, -daha önce ifade ettiğimiz üzere- dinin ikmal edildiğini belirten ifadelerle bu manada lafızlar ihtiva etmektedir. Dolayısıyla bu nasslar, bu mananın delâletini doğrulamakta ve burhanlarını desteklemektedir."

---

591. Hulu'-muhâlea: Nikâhı eşin kabulüne ta'lik ederek, özel lafızlardan birisiyle izale etmektir. Hulu' denildiği zaman, bunun belli bir bedel mukabili olduğu anlaşılır. Bkz. Ö. Nasuhi Bilmen, *Istılahat-ı Fıkhıyye Kamusu*, II, 178. (Çev.)

592. Bu hadis, benzer lafızla daha önce geçmişti. İbn Mâce, *Mukaddime*, 1, 6.

Şevkânî'nin *İrşâdu'l-fuhûl*'ünü tahkik eden Ebû Mus'ab Muhammed Saîd el-Bedrî'ye göre bu hadis, Hz. Ömer'de mevkuftur. Yine aynı muhakkike göre, Zebîdî, *el-İthaf*'ta bu hadisi tahric etmiştir. I, 229. (Çev.)

Sahih Kıyas

"Yazdıklarımızı öğrendiğine ve ifade ettiklerimizin tümü senin tarafından anlaşıldığına göre bilmelisin ki kabule şayan olan kıyas, illeti nas tarafından gösterilen ve kıyas yapılan iki mesele hakkında farkın olmadığı kesinlik kazanan kıyasla, fahvâ'l-hitâb veya lahnu'l-hitâb kabilinden olan şeylerdir. Ki bazı bilginler bu ikisine de 'kıyas' ismini vermektedirler. Bunların mefhûmu'l-muvafaka kabilinden olduğunu daha önce ifade etmiştik."

"Sonra bilmelisin ki kıyası kabul etmeyenler, adına 'kıyas' denilen her türlü benzetmeyi reddetmiyorlar. İlleti nasla bildirilmiş kıyasla iki şey arasında fark olmadığı kesin olan ve biribirine kıyas edilen meseleleri inkâr etmiyorlar. Tam aksine bu çeşit kıyası, aslın deliliyle desteklenmiş, aslın hükmüne katılmış ve onun kapsamına dâhil olarak kabul ediyorlar. Böylece problem kolay hale gelir, onların sana büyük gösterdikleri şey küçülür ve uzak gösterdikleri yakınlaşır. Çünkü bu çeşit kıyas etrafında meydana gelen ihtilaf, lafzî hale gelir. Böylesi bir kıyas, mana itibarıyla ittifakla kabul edilen ve gereğince amel edilen bir kıyastır. Bir kıyasın icra yöntemindeki farklılık, ne aklen, ne şer'an ve ne de örfen onun mana itibarıyla da farklı olmasını gerekli kılmaz. Biz daha önce dedik ki, onların getirdikleri aklî deliller, bu hususta herhangi bir delil olamadığı gibi, zikredilerek konuyu uzatmaya da layık değildir. Ne demek istediğimizi biraz açacak olursak, onların bu hususta söyleyebildikleri en güçlü delil, nasların bütün ahkâmı ihata edemeyeceğidir. Çünkü naslar, mahduddur halbu ki hâdiseler sonsuzdur. Bu yaklaşıma cevap olarak -daha önce zikrettiğimiz üzere- Yüce Allah'ın bu ümmete dinini ikmal ettiğini haber verdiğini ve Peygamberi'nin (s) de onlara gecesi gündüzü gibi olan aydınlık bir şeriatı bıraktığını söyleriz."

"Öte yandan aklı sağlam, anlayışı düzgün bir kimse bilir ki, Kitab'ın ve Sünnet'in genellik ve mutlaklık ifade eden lafızlarıyla, özel anlam ifade eden lafızları, meydana gelebilecek her türlü hadiseyi hükme bağlayacak ve her türlü olaya hüküm getirecek yeterliliktedir. Bu gerçeği bilen bilir, bilmeyen de bilmez."[593]

Şevkânî, kıyasta illeti bilme yolları arasında nasstan bahsederken şöyle diyor:

"Bil ki eğer bir illet nassla bildirilmişse bunun alınıp alınmayacağı hususunda herhangi bir ihtilaf yoktur. İhtilaf sadece, 'Bu illeti almak, kıyas kabilinden midir, yoksa nassla amel etmek demek midir?' noktasındadır.

593. Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 344, 348.

Cumhurun kanaati bunun kıyas kabilinden olduğu yolundadır. Kıyası kabul etmeyenler ise ikinci görüşü benimsemişlerdir. Buna göre iki taraf arasındaki ihtilaf, sadece lafzî olur. Bu durumda ise, promlem kolaylaşır, bu mesele etrafında gözde büyütülen ihtilaf, küçülür. İbn Fûrek der ki: Nassla bildirilen illeti almak kıyas değildir, bu sadece Şâri'in nassının lafzına yapışmaktır. Çünkü ta'lîl lafzı, illetin altına giren şeylerden te'vil yapıp başka manaya gitmiyorsa ilgili konu, lafızla istidlâl edilmiş genele hükmeden bir lafız olur."[594]

Ben de derim ki: Bazı bilginler, nasslarda mevcut olan her ta'lili âmm (genel manalı nass) kabul etmiyorlar ki, hakkında illetin tahakkuk ettiği her şey, hükümce o genel manalı nassın kapsamına dâhil fertleri mesabesinde kabul edilsin. Sonuç olarak bunlarla, ahkâmı nasslarla bildirilen illetlere bağlayan bilginler arasındaki ihtilaf, lafzî değil, gerçek bir ithtilaftır. Buna, ister "nassa göre amel etmek" desinler, isterse "kıyas" desinler, hiç farketmez. Birbiriyle ittifak eden bu iki zümre arasındaki lafzî ihtilaf, sadece nassla bildirilmiş illetlerin hükmünü alma meselesindedir. Nakil bilginlerinden olan İbn Teymiye ve İbn Kayyim, bu manadaki kıyası kabul ederek cumhura katılmış olmaktadırlar. Onların düşüncesine göre bu manadaki bir kıyas, "adl" ve "mîzan" kelimelerinin mefhumuna dâhildir. Bu, doğru ve gerçektir. Bu yaklaşımın gereği kıyasın, sırf ibadet mahiyetinde olan ahkâma değil, muamelât ahkâmına özel bir delil olmasıdır. Çünkü ibadetleri naslar hükme bağlamış, amelî sünnet de beyan etmiştir. Dolayısıyla, ibadet sahasında ahkâmı artırmaya veya eksiltmeye gerek olmadığı gibi, Hz. Peygamber ve sahâbîlerinin uygulamaları dışında herhangi bir uygulama getirmeye de gerek yoktur.

Huzeyfe bu konuda şöyle der: Rasûlullah'ın (s) ashâbının yapmadığı bir biçimde yapılan bütün ibadetlere itibar etmeyin ve yapmayın. Bu konuda sahâbîlerden, tabiûn ve selef-i salihînden diğer bilginlerden bizlere kadar ulaşan çok nakil ve haber vardır. Bazı fıkıh bilginlerinin, -ilk dönem neslinin ibadetleri üzerine kıyasa başvurarak ibadet ahkâmına ekledikleri hususları inceleyen kimse, bu hükümler için geçerli hiçbir delil ve sahih bir kıyasın olmadığını görecektir.

İmam Malik Mezhebinin Masalahat Hakkında Görüşü

İmam Mâlik b. Enes, Selef bilginleri arasında Sünnet'e uyma konusunda en katı ve dine sonradan olma hususlara ve bid'atlere karşı tepki koymada en hasas kimseydi. Bundan dolayı İmam Mâlik, Abdurrahman b. Mehdî'yi Hz.

594. Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhûl*, s. 358.

Peygamber'in mescidinde sıcaktan dolayı ridasını çıkarıp üstünde namaz kıldığı için yadırgamış ve kendisine tepki göstermişti. Oysa Abdurrahman'ın ilmi ve Sünnet'e bağlılığı, esasen böyle bir tepkiyi koymaya hiç de ihtiyaç bırakmıyordu. Aynı şekilde, ihrama Hz. Peygamber'in mescidinde onun kabrinden girmek için görüşüne başvuran kimseye de tepki göstermişti. Devamında o kişinin böyle yapmasına müsade etmemiş ve mîkât mahallinden ihrama girmesini emretmişti. Adam, bu fikrinde ısrarcı olunca kendisine "Böyle yapma! Ben senin adına fitneden korkarım." demişti. Bunun üzerine o kişi, "Bunda ne gibi bir fitne var? Birkaç mil daha fazladan katıyorum. Hepsi bu." deyince, İmam Mâlik, "Ben Yüce Allah'tan duydum. Yüce Allah, *'O'nun emrine aykırı davrananlar, başlarına bir belâ gelmesinden veya kendilerine çok elemli bir azap isabet etmesinden sakınsınlar.'*[595] buyurmaktadır." dedi.[596] İmam Mâlik'in en güzel ifadelerinden birisi de şudur: Her kim, bu ümmetin selefinin yapmadığı bir şeyi sonradan icad edecek olursa, Rasûlullah'ın (s) dine -bir başka rivayete göre risalete- hıyanet etmiş olduğunu iddia ediyor demektir. Çünkü Yüce Allah, *"Bugün size dininizi ikmal ettim."*[597] buyurmaktadır. O gün dinden olmayan bir husus, bugün de dinden olamaz.

Allâme Şâtıbî bu sözü, eseri *İ'tisâm*'da birçok yerde nakleder. Şâtıbî, *İ'tisâm*'ın bu tip bir konuyu ele aldığı bir yerinde şöyle der: Bundan dolayı İmam Mâlik, ibadetler konusunda -ilk aşamada zuhur etse bile- manalara itibar etmeme ilkesine sarılmış ve Şâri'in maksadını anlayıp, nasıl emredilmişse o hali üzere emre teslim olmayı esas almıştır. Bu prensipten dolayı İmam Mâlik, pislik ve hadeslerin giderilmesinde başka müctehidlerin geçerli saydığı mutlak temizliğe itibar etmez. Bundan dolayı hadesin giderilmesinde niyeti şart koşar. Yine O

ona göre temizlik hususunda suyun dışındaki şeyler, -gereken temizliği sağlasa bile- hiçbir zaman suyun yerine geçemez. Aynı ilke dolayısıyla İmam Mâlik'e göre Arapça dışında bir dille alınan tekbirle namaza girilemez, Arapça selâm dışında başka bir şeyle namazdan çıkılamaz ve namazda Kur'ân kıraatı, bir başka dildeki tercümesinin okunmasıyla yapılamaz. İmam Mâlik'e göre bir malın zekâtı, o malın bizatihi içinden verilir, kıymetinden ödenemez. Keffâretlerde, belirlenen sayı ne ise o gözetilir. Ve buna benzer daha birçok örnek saymak mümkündür.

---

595. Nûr, 24/63.
596. Şâtıbî, *İ'tisâm*, I, 132. (Tarihsiz, Ofset Kahire baskısı).
597. Mâide, 5/3.

"İmam Mâlik'in bütün bu hükümlerinin ana ekseni şudur: Şâri neyi belirlemişse ona uyulacaktır. Yoksa münasip vasfın[598] gerektirdiği şey tasavvur edilmeyecektir. Çünkü münasip vasıf, ibadetlerde az ve nâdirdir. Halbuki âdetler (muamelât) böyle değildir. Onlar, akılca kavranabilen münasip vasıflara göre cereyan eder. Çünkü Yüce Allah, maslahata uygun vasıfların anlaşılması meselesinde delil getireni serbest bıraktığı gibi serbest bırakmıştır. Tabi bu serbestiyet, Şâri'in gayesini gözeterek, bu amacın dışına çıkmayarak ve O'nun koyduğu esaslardan herhangi birisiyle çelişkiye düşmeyerek olacaktır.

Ben de derim ki İmam Şâtıbî, eseri *İ'tisâm*'da bid'atler konusunu ele almış, bunlardan kaçındırmak için sözü oldukça uzatmış ve uzun uzun Sünnet'e yapışmaya teşviklerde bulunmuştur. Gerek onun ve gerekse bizim bildiğimiz kadarıyla daha önce hiçbir kimse bu konuyu bu derece ele almamış, yine bildiğimiz kadarıyla hiçbir kimse kendisine yetişememiştir. Bundan dolayı Şâtıbî, bid'atlerle mürsel maslahatları birbirinden açık ve net biçimde ayırmış ve İmam Mâlik'in, -Sünnet'e bağlı olmaktaki olanca sıkılığına ve bid'atlere karşı olağanüstü bir biçimde direnmesine rağmen- bu kanaatte olduğunu ifade etmiştir. Hatta Ahmed b. Hanbel, İmam Mâlik hakkında şöyle söyler: "Eğer Mâlik'i sevmeyen bir kişi görürsen, bil ki o adam bid'atçıdır." Abdurrahman b. Mehdî şöyle der: Mâlik b. Enes'i seven bir Hicazlı görürsen, bil ki o adam Sünnet'e bağlı bir kişidir.

Mesâlih-i mürseleyi (mürsel maslahatı) İmam Mâlik mezhebinin kabul ettiği ve cumhurun bu görüşe muhalif olduğu şeklinde bir görüş yaygınlık kazanmıştır. Ancak bu görüş, kayıtsız ve şartsız mutlak olarak doğru değildir. Çünkü bazı usûl bilginleri, mesâlih-i mürseleyi, kıyas için illeti belirleme yollarından birisi kabul etmişler ve onu *"münesebe"*ye[599] veya *"el-ma'nâ'l-münasib"*e[600] katmışlardır. Bazı usûlcüler ise mesâlih-i mürseleyi, hüküm kaynaklarından biri olarak değil, istidlâl çeşitlerinden birisi saymışlardır. Usûlcülerin ekserisi, bu delili kabul ederler ancak isimlendirmede ihtilaf ederler. İbn Dakîku'l-Îd der ki, üzerinde hiçbir kuşku olmayan hu-

---

598. Münasip vasıf: İllet olarak kabul edilen vasıf ile hüküm arasında öyle bir uyum olmalıdır ki, hükmün bu vasıf üzerine bina edilmesi ile, Şâri'in bu hükmü koyarken kastettiği maslahatın gerçekleşmiş olduğu kanaatine varılmalıdır. (Zekiyyüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 143. -Çev.-).

599. Münâsebe: Hüküm ile o hükmün uygulanacağı olay arasındaki uygunluk bağıdır. Bkz. Zekiyyüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 122. (Çev.)

600. el-Ma'nâ'l-münâsib: Kıyas işleminde hükmü nasla belirtilen meselede (asl), hükme uygun vasıf demektir. bkz. Zekiyyüdin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 143. (Çev.)

sus, mesâlih-i mürsele konusunda İmam Mâlik'in diğer fıkıh bilginlerine bir üstünlüğünün olduğudur. Onu Ahmed b. Hanbel izler. Bu iki müctehid dışındaki fıkıh bilginleri de, bu delili -geneli itibarıyla- hemen hemen hiç kullanmamış değillerdir. Ancak bu iki müctehidin, bu delili kullanmada diğer müctehidlere bir üstünlükleri söz konusudur. İmam Karâfî şöyle der: İyi tetkik edildiğinde görülecektir ki, mesâlih-i mürsele delilini bütün mezhepler kullanmaktadır. Çünkü onlar, *"münesebet"*le (uygunluk) kalkıp, onunla oturmaktadırlar ve onun geçerli olduğuna herhangi bir şâhit (delil) istememektedirler. Zaten biz de *"maslahat-ı mürsele"* derken, bundan başka bir şeyi kastetmiyoruz. İmâmü'l-Haremeyn ise şöyle der: İmam Şâfiî ve Ebû Hanîfe mezhebinden müctehidlerin ekserisi, ahkâmın mesâlih-i mürseleye bağlandığı kanaatine varmışlardır. Ancak mürsel maslahatın, usûlde delille desteklenen mu'teber maslahatlara uygun olması şarttır.

Usûl bilginleri, *"münâsib"*i;

a) Şeriatın geçerli kabul ettiği bilinen,

b) Geçersiz kabul ettiği bilinen ve

c) Muteber veya mülgâ (geçersiz) olup olmadığı bilinmeyen

olmak üzere üçe ayırmışlardır. Bu son şıktaki münâsibin, muteber olduğuna dair herhangi bir delil olmaz, aksine muteber olduğu, şeriatın genel maksatlarından anlaşılır. Bundan dolayı da, şeriatın maksatlarına ulaştıran vesilelerden sayılır. İşte usûlcülerin "mesâlih-i mürsele" adını verdikleri şey budur. Şevkânî, *İrşâdü'l-Fuhûl*"de bütün bunları zikreder ve şöyle söyler: Mesâlih-i mürsele delilini sadece Mâlikî'lerin kabul ettiği yaygınlık kazanmıştır. Zerkeşî ise şöyle söyler: Ama gerçek böyle değildir. Çünkü her mezhepten bilginler, mutlak münasebet demekle yetiniyorlar. Mesâlih-i mürsele'nin manası ise bundan başka bir şey değildir.

Tûfî'nin Maslahat Konusunda Görüşleri

Ben derim ki, maslahatlar konusunu Şark âlimleri arasında 716/1317 senesinde vefat eden Hanbelî İmam Necmüddin et-Tûfî, Mağribli âlimler arasında da 790/1388 da vefat eden Endülüslü Allâme Ebû İshak İbrahim eş-Şatıbî kadar uzun uzadıya ele alan bir başka bilgin daha görmedim.

Tûfî'ye gelince Nevevî'nin *el-Erbaîn*'inde yer alan Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivayet ettiği, *"Zarar vermek ve karşılık olarak zarara uğratmak yoktur."*[601] hadisinin şerhini yaparken bu konuya hakkını tam olarak vermiştir. (Bu hadi-

601. Mâlik, Muvatta, *Kadâ*, 26; İbn Mâce, *Ahkâm*, 17; Ahmed b. Hanbel, V, 327.

si, İbn Mâce, Dârekutnî ve başka muhaddisler müsned olarak, İmam Mâlik de mürsel olarak rivayet etmişler ve hadisin hasen olduğunu söylemişlerdir.) Tûfî ve başka bilginler, bu hadisin maslahatı gözetmeyi "maslahat varsa gözetmek var, yoksa yok." şeklinde, mefsedetleri gözetmeyi de "mefsedet yoksa gözetmek var." şeklinde uygulamayı gerekli kıldığını söylemişlerdir. Tûfî, daha sonra bu mesele için Kitab ve Sünnet'ten tafsîlî ve icmâlî birçok delil getirir. Bunun yanında bir de, -Zahirî'lerden nassların zahiri üzerinde donmuş kalmış olanlar hariç- kalan bilginlerin de icmalarını zikreder ve şer'î ahkâmın ta'lîlinde ana eksenin bu mesele olduğunu ifade eder. Tûfî, bu konuyu aklî düşünceyle delil getirerek destekler, ancak bununla da yetinmez ve maslahat, nass ve icma ile çatıştığı takdirde, önceliği onlara değil, maslahatı riayete verir. Tûfî, bu konuda şöyle söyler: Eğer nass ve icma, maslahata aykırı ise, maslahatın bu iki kaynağa tercih edilmesi gerekir. Bu, nass ve icmanın önüne geçerek ve onları bertaraf ederek değil, tahsis ve beyan ederek yapılır.

Maslahatı gözetme meselesinde Tûfî'nin bu açıklaması, maslahat-ı mürseleyi kabul etmekten daha ince ve daha geniştir. Tûfî'nin bu konuda ileri sürdüğü deliller daha güçlüdür. O, bunu açıkça ifade ederek şöyle söyler:

"Bil ki, zikri geçen hadisten istifade ederek ifade ettiğimiz bu metot, İmam Mâlik'in kabul ettiği mesâlih-i mürsele delili değildir. Aksine; ondan daha beliğdir. Bizim metodumuz, ibadetlerde ve mukadderâtta[602] nasslara dayanmak, muamelâtta ve kalan ahkâmda ise maslahatlara itibar etmektir." Tûfî, bunları beyan ettikten sonra şöyle devam eder:

"Bizim, ibadetler ve benzerlerinde değil de, muamelât ve benzeri konularda maslahata itibar etmemizin sebebi, ibadetlerin Şâri'in hakkı olması ve bunların ona özel olmasıdır. Şâri'in ibadet ve benzeri hususlardaki hakkının miktarı, nasıl edâ edileceği, zamanı ve mekânı ancak O'nun tarafından yapılacak bir açıklamayla bilinebilir. Bu beyanın ardından, kul da o ibadeti Şâri'in kendisine çizdiği şekliyle edâ eder. Bir kimsenin kölesi, ancak efendisinin kendisine verdiği emre sarılır ve onu hoşnut edeceğini bildiği şeyleri yaparsa, itaatkâr ve ona tam manasıyla hizmet etmiş sayılır. İbadet meselesinde de kulun durumu, aynen böyledir. Bundan dolayı, filozoflar akıllarına göre ibadet edip de şeriatları reddedince, Yüce Allah'ı gazaplandırdılar, yollarını sapıttılar ve başkalarını da saptırdılar. İbadet ve benzeri konular, mükelleflerin hakları konusundan farklıdır. Çünkü kul hakları ahkâmı,

602. Mukadderât'tan maksat, nassın muayyen bir miktarda belirlediği hadler ve keffâretler gibi hususlardır.

siyâsî ve şer'îdir. Bu ahkâm, onların maslahatları için konmuştur. Dolayısıyla bu sahada muteber olan maslahattır ve odak noktası bu maslahatın elde edilmesidir."

"'Şeriat, onların maslahatlarını daha iyi bilir. Onun için bu maslahatlar, şeriatın delillerinden alınsın.' denemez. Çünkü biz diyoruz ki, maslahat şeriatın delillerinden alınmıştır. Bu maslahat, maslahatların en güçlüsü ve en özelidir. Maslahatları elde etmede, buna öncelik verelim."

"Öte yandan bu dediklerimiz, maslahatları akılların ve âdetlerin kavrayamadığı ibadetler sahasındadır. Mükelleflerin hakları alanında nasıl davranılacağına dair maslahat ise, âdet ve akıl aracılığı ile bilinmektedir. Şeriatın, bu tür bir maslahatı ifade etmeyip sustuğunu gördüğümüzde anlarız ki biz, o maslahatı elde etmede kendisine riayete havale edilmişiz." Tûfî'nin görüşleri burada bitiyor.[603]

Şâtıbî'nin Maslahatlar Konusunda Görüşleri

Şâtıbî'ye gelince O, eseri *el-İ'tisâm*'ın 8. bâbını bid'atlerle "mürsel maslahatlar" ve "istihsan"ı birbirinden ayırmaya tahsis etmiştir. İstihsandan başlayalım: Eğer istihsan, sahih bir kıyasa veya maslahatlara riayetle mefsedetleri savuşturmaya dayanmıyorsa hiçbir şey değildir. Mürsel maslahatlara gelince Şâtıbî, onu *"münasib vasıf"* kabul eden usûlcülere katılmakta ve bunu on tane misâl vererek açıklamaktadır:

1) Sahabîlerin Kur'ân'ın, -bütünü *"mushaf"* adını alan sahîfelerde- yazılmasının câiz olduğuna dair ittifakları.[604]

2) İçki içme cezasının 80 sopa olduğu hükmü üzerinde ittifakları.[605]

3) Hulefâ-yı Râşidîn'in terzi vb. sanatkârların müşterilerinden teslim aldıkları malları zayi etmeleri durumunda bunları tazmin etmekle yükümlü olduklarına dair ittifakları ve Hz. Ali'nin bu hususta, "İnsanlar, ancak böyle olursa ıslah olur." demesi.[606]

4) Bazı bilginlerin, sanığa vurmanın ve onu -bir tür azap olmasına rağmen- hapse atmanın câiz olduğu yolunda kanaat sahibi olmaları.[607]

---

603. Bu ifadenin bütünüyle devamına bakmak isteyenler, *el-Menâr*'ın 9. cildine bakabilirler. (Arapça sf: 745-770)

604. Şâtıbî, *İ'tisâm*, II, 115.

605. Şâtıbî, *İ'tisâm*, II, 118.

606. Şâtıbî, *İ'tisâm*, II, 119.

607. Şâtıbî, *İ'tisâm*, II, 120.

5) Âdil olan devlet başkanının, memleketi savunmak ve düşman tehlikesine maruz kalabilecek noktaları beklemek maksadıyla, asker sayısını artırmak için beytülmâlde gerekli ödenek olmadığı durumlarda, zaruret halinde yeni vergi ve geçici yardım toplamak için salma vergi koyabileceğine dair görüş. Bu görüşü hem Şâtıbî söyler ve hem de Gazzâlî ve İbn Arabî'den nakledilir.[608]

6) Bilginlerin bazı cinayetlere karşı para cezası getirilebileceği yolunda ihtilafları.[609]

7) Aç kalma durumunda -leş gibi- haram olan bir maddeyi yeme zarureti süreklilik kazandığında veya bir belde ya da diyarda haramlık her hâlûkârda bütün mallara yaygınlık kazandığında açlıktan ölmeyecek miktarın üzerine çıkmak. Bu durumda malın aslına bakılmaz. Aksine aslı helâlmiş gibi şer'î bir şekilde alınır. Bunlar, Şâtıbî'nin söylediklerinin özetidir. Şâtıbî, bu görüşü İbn Arabî'ye nispet eder ve daha geniş açıklamasının Gazzâlî'nin *el-İhyâ*'sında II. ciltte helâl ve haramlar bölümünde olduğunu ifade eder.[610]

8) Bir maktule karşılık, katline iştirak eden bir topluluğun kısasen öldürülmesi. Şâtıbî der ki: Bu hükmün dayanağı, maslahat-ı mürsele'dir. Çünkü bu mesele hakkında hiçbir nass yoktur. Fakat bu görüş, Hz. Ömer'den nakledilmektedir. Bu görüş, aynı zamanda İmam Mâlik ve Şâfiî'nin de görüşüdür.[611]

9) Müctehid bulunmadığı takdirde, şeriatta müctehid olmayan bir kimsenin Müslümanların başına halife olarak getirilmesi. Şâtıbî bu konuda şöyle söyler:

"Bilginler, ancak ictihad ve şeriat ilimlerinde fetva mertebesine yükselmiş kimsenin halife olabileceği hususunda ittifak olduğunu naklederler. Yine bilginler, insanlar arasında yargı görevine getirilen bir hâkimin de ictihad rütbesine yükselmiş bir kimse olacağı hususunda ittifak etmişlerdir veya neredeyse ittifaka yakın bir görüş birliği söz konusudur. Bu yaklaşım, geneli itibarıyla doğrudur. Fakat öyle bir zaman gelir de, insanlar arasından bir müctehid çıkmazsa ve halk, ahkâmı uygulamak, azgınların azgınlığını yatıştırmak, Müslümanların kanları ve mallarını korumak için öne katacakları

---

608. Şâtıbî, *İ'tisâm*, II, 121.
609. Şâtıbî, *İ'tisâm*, II, 123.
610. Şâtıbî, *İ'tisâm*, II, 125.
611. Şâtıbî, *İ'tisâm*, II, 125.

bir devlet başkanına muhtaç olursa, müctehid olmayanlar arasından en uygun olan bir kimsenin seçilmesi şarttır."[612]

Şatıbî daha sonra, bu düşüncesinin gerekçesini beyan ediyor ve bu yaklaşımın, belli bir zaman diliminde hiçbir müctehidin bulunmaması durumunda geçerli oldğunu açıkça ifade ediyor. Ancak bu mesele tartışılmaya müsait bir meseledir. Tahkik ehli ilim adamları, belli bir zaman diliminin müctehidden yoksun olmasının mümkün olmadığını ifade ediyorlar. Ancak, burası bu meseleyi beyan edecek yer değildir. Dahası burası, tasavvur edilen misali (yani; belli bir zaman dilimi, müctehidsiz olabilir mi, olamaz mı meselesi...) enine boyuna incelemeye de müsait değildir.

10) Devlet başkanlığı şartlarını taşımayan bir kimseye, daha ilk baştan biat etmek veya -müctehid olan Kureyşli bir aday bulunması örneğinde olduğu gibi- bu makama layık bir kimse bulunduktan sonra da, fitne ve tefrika çıkacağı korkusuyla eskisinin devlet başkanlığına devam etmesi. Şâtıbî, İbn Ömer'in, birer zalim hükümdar olan ve iktidarı halkın seçimiyle değil, kılıç zoruyla ele geçiren Yezid ve Abdü'l-Melik b. Mervân'a bîat etmesini ve İmam Mâlik'in Ebû Ca'fer el-Mansur'a isyan edilmesini yasaklamasını buna örnek verir.[613] Bu meselede, incelenmesi gereken birçok yönler vardır. Onun için mesele, mutlak olarak alınamaz. Bundan önce, bâğîlerle savaşı konu olan ayetin tefsiri yapılırken bu hususta kısaca bir açıklama geçmiş ve bazı yönlerine işaret edilmişti. Bunlar arasında şu tespitler vardı: Bu mesele, ancak özel bir kitap kaleme almak suretiyle yazılabilir... Bu asırda toplumlara hâkim olan kanaat, maslahat, zalim ve zorba hükümdarlara itaat etmekte değil, onlara karşı gelmektedir... Nitekim Osmanlı halkı böyle yapmış, bir kuvvet oluşturarak Sultan Abdülhamid'e karşı gelmiş, elinden saltanatı çekip almış ve onu Şeyhülislâm'ın fetvasıyla hal' etmişti.

Şâtıbî'nin mürsel maslahata dair verdiği örnekler üzerinde derinden derine düşünen bir kimse anlar ki, bu örneklerin bazıları nasslarda veya amelî sünnetlerde yer almaktadır. Bazılarına ise kıyas delâlet etmektedir. Bu tanıma giren örneklerin ilki, Kur'ân'ın, bütününü içine alan bir mushafta bir araya getirilmesidir. Çünkü Yüce Allah'ın Kur'ân'a Kitab adını vermesi, onun yazılmasının vâcipliğine delâlet eder. Sonra Rasûlullah'ın (s), Kur'ân'ı yazdırmak için kendisine kâtipler edinmesi de böyledir. Bu kâtipler, Rasûlullah'a (s) nâzil olan bütün ayetleri iniş vaktinde yazıyorlardı. İşte Hz.Peygamber'in Kur'ân'ı yazdırmak için vahiy kâtibi tutması da onun

612. Şâtıbî, *İ'tisâm*, II, 126.
613. Şâtıbî, *İ'tisâm*, II, 127.

yazılmasının vâcipliğine delâlet eder. Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı bir mushafta toplmamış olmasının sebebi, üzerinde uzun uzun düşünmeye gerek kalmayacak kadar açıktır. Bu sebep, Rasûlullah (s) hayatta olduğu sürece her sûreye daha fazla ayet gireceği ihtimalidir. Kur'ân'ın dağınık sahîfelerde yazılmasının Şâri'in isteği olduğunu hiç kimsenin tasavvur etmesi mümkün olmadığı gibi, bu hususta herhangi bir şüpheye kapılmak da mümkün değildir. Hz. Ebû Bekr'in bu mesele karşısında kararsız kalması, düşünüp taşınan kimselerin büyük işlerde âdetlerinin böyle olmasından dolayıdır. Kur'ân'ın bir mushafta toplanmasının, yüksek makam sahiplerinin karşısına çıkan ilk uygulamalardan birisi olması, onun tereddüdü için yeter de artar bile!

Hükmü nassla bildirilen ikinci örnek, içki içme cezasında sopa miktarıdır. Bazıları, bu rakkamın içki içmenin iffete iftira suçuna kıyas edilerek bulunduğunu söylemişlerdir. Başka bazıları ise, bu bir ta'zir cezasıdır, bu hususta söylenen sayıya bağlı kalmak gerekmez, demişlerdir.

Açık olan gerçek şudur ki, kazâî, siyasî ve savaşa dair olan ve çözümü için idarecilere başvurulan muamelâtla ilgili meselelerin tümü, *"Zarar vermek ve karşılık olarak zarara uğratmak yoktur."*[614] hadisinin beyan ettiği temel esasa bağlanır. Bu hadisin manası, ferdî ve müşterek zarar kaldırılmıştır, demektir. Şâri'in nasslarından ve maksatlarından bilinen hususları gözetmek şartıyla mefsedetleri savuşturma ve maslahatları muhafaza etme kaidesi bu hadisten alınmıştır. Bu hususta Hulefâ-yı Raşidîn'in malî, idarî ve savaşa dair uygulamalarından örnekler gerçekten çoktur. Fıkıh bilginlerinin cumhuru, devamlı olarak bütün ahkâmın, az önce zikredilen kaideye bağlı olduğunu ifade edip duruyorlar. Mutlak müctehid kabul edilen Şâfiî bilgin İzzeddin b. Abdisselâm'ın tespit ettiği kaidelerin ekserisi, bu kaide etrafında döner dolaşır.

Karâfî'nin işaret ettiği üzere ümmetin bilginlerinin ekserisi, bu temel kaideye itibar ettikleri halde, onu açıkça ifade etmekten kaçmışlardır. Sebep, zalim hükümdarların bu ilkeyi, kendi hevâ ve heveslerine uymak ve halkın malları ve kanları hakkında baskıcı duygularını tatmin etmek için bir araç kılmalarından duydukları korku olmuştur. Bundan dolayı, söz konusu sakıncadan korunmak için bütün ahkâmı, -bir tür gizli kıyas yardımıyla bile olsa- nasslara bağlamayı uygun görmüşler ve mürsel maslahatlar meselesini, kıyasta illeti belirleme yollarının içinde en incesi olarak kabul etmişler ve bunu emirlerin ve idarecilerin ictihadına bırakmamışlardır. Duyulan bu

614. Mâlik, *Muvatta, Kadâ*, 26; İbn Mâce, *Ahkâm*, 17; Ahmed b. Hanbel, V, 327.

korku yersiz değildir. Fakat bu tutum, ümmeti idarecilerin keyfî tutumlarından gerektiği kadar korumuş da değildir. Çünkü her zalim hükümdarın döneminde bu keyfî tutumlara, -hiç değilse bazıları için- ön ayak olan kötü bilginler olagelmiştir.

Hakkı korumak ve adelet terazisini dikmek için en ideal olan yol, yönetim binasını, Yüce Allah'ın Müslümanlara getirdiği temel esaslar üzerine kurmaktır. Bu temel esaslar, *"Onların işleri aralarında danışma iledir."*[615] ayetiyle, *"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan Ulu'l-Emre de itaat edin."*[616] ayetinde ifadesini bulan esaslardır. Nitekim biz, bu hususu Nisâ Sûresi'nin 59. ayetini tefsir ederken ayrıntısıyla beyan etmiştik. Evet, en ideal olan yol, maslahatların aslını inkâr etmek ve ahkâmı o esasa göre detaylandırma meselesinde sıkıştırmada bulunmak değil, hakkı muhafaza ve adalet terazini dikmektir. Eğer bu mesele Ulu'l-Emr'e havale edilecek olursa... Ulu'l-Emr, ehlü'l-hall ve'l-akd olup, devlet başkanını bunlar tayin ederler, devlet başkanına danışma meclisi görevi yaparlar ve devlet başkanı da onların tespit ettikleri kararlarla kayıtlıdır. Evet, eğer bu mesele Ulu'l-Emr'e havale edilecek olursa, maslahatları gözetme ilkesinin mefsedetlere vesile olarak istismar edilmesinden korkulmaz. Fıkıh bilginlerinin çoğunluğunun yaptığı gibi ahkâm çıkarma yollarını daraltma ile birlikte her zorba idarecinin iktidarda kalması kabul edildiği takdirde bu korku daha çok duyulur. Mefsedetin olancası, bir görevin ehli olmayan bir kimseye verilmesi, ne kadar zorba hükümdar varsa, iktidarının kabul edilmesi ve bütün cahil zalimlerin de onu iktidara getirmeye razı olmasıdır. İşte Müslümanların dinlerini ve dünyalarını mahveden, bu tutum olmuştur.

Buraya Kadar Yapılan Açıklamalardan Çıkan Sonuç

Buraya kadar anlatılanlardan anlaşıldı ki, akaid ve ibadetlerin teşkil ettiği saf dinî meseleler, Kur'ân'ın nasslarından ve Sünnet'in onu sözle veya sahâbilerin nesli olan ilk neslin uygulamasına uygun amelle beyanından alınır. Sahâbîlerin üzerinde icma ettikleri hükme, hiçbir kimsenin geçerli bir mazerete sığınıp da muhalefet etmeye hakkı yoktur. İlk neslin ihtilaf ettikleri hususlarda ise, ihtilaf edilen hususun delillerine bakılır ve -tafsilatı, muamelât ahkâmının üçüncü kısmında geleceği üzere- birbirine tercih edilir ve şâzz durumlara bakılmaz. Kıyasa dayanarak sahâbe neslinden sonra icma olduğunu iddia ederek, maslahat olduğunu ileri sürerek ve bunun dışında

615. Şûrâ, 42/38.
616. Nisâ, 4/59.

başka illet ve nazariyelere dayanarak yeni bir ibadet çeşidi icad etmek, Hz. Peygamber'in ve sahâbîlerin cumhurunun amellerinin aksine olarak nakledilen bir ibadeti yapmaya kalkışmak hiçbir şekilde caiz değildir. Çünkü Yüce Allah, dinin usûlünü ve fürûunu Kitab'ı ve Peygamber'inin beyanı ile ikmal etmiş ve hüküm koymayıp sukût geçtiği hususlarda, bizi muaf tuttuğunu haber vermiştir. Her kim bu hususta dine herhangi bir hüküm ekleyecek olursa, Kur'ân'ın nassını zorlamış veya Hz. Peygamber'in beyanına karşı koymuş ya da dini bilme ve gereğine göre amel etme hususunda ondan daha mükemmel olduğunu iddia etmiş demektir. Nitekim İmam Mâlik, hac ihramına Hz. Peygamber'in mescidinden girmek isteyen kimseye böyle söylemişti. İmam Mâlik'in bu ifadesi daha önce geçmişti.[617]

617. Eğer, "Âlimlerin cumhuru, İmam Mâlik'ten gelen bu rivayetin aksine mîkat mahallinden önce ihrama girmeyi câiz görüyorlar. Sonra, İmam Buhârî'nin *Sahîh*'inde mîkat mahallerinin belirlenmesine dair rivayetiyle attığı başlık da bunu gösteriyor." denilecek olursa biz buna şöyle cevap veririz.

1) Bu bir örnektir ve örnek üzerinde araştırma yapmak gerekmez.

2) Bu görüşe karşı cumhurun ileri sürdüğü delil, zayıftır ve Yüce *Allah'ın "Bu söylenenler Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın onları aşmayın." (Bakara, 2/229)* ayetine ve Hz. Peygamber'le sahâbîlerin ihrama daima mîkat mahallinden girme hususundaki uygulamalarına terstir. Bu gibi ameller, dinin sembol ibadetlerindendir, eğer Hz. Peygamber, bu uygulamasını terketseydi, bu husus sahâbîlerin bilgisi dışında kalmaz, mutlaka haberleri olurdu. Her kim, bu hususta Hz. Peygamber'in uygulamasına aykırı bir iş yaparsa, *"O'nun emrine aykırı davrananlar, başlarına bir belâ gelmesinden veya kendilerine çok elemli bir azap isabet etmesinden sakınsınlar."* (Nûr, 24/63) ayetine muhatap olur. Yine Hz. Âişe'nin, İmam Ahmed'in *Müsned*'inde ve Müslim'in *Sahîh*'inde merfû olarak riceyet ettiği, *"Her kim, bizim işimizin üzerinde olmadığı bir iş yaparsa, o reddedilmiştir."* (Buhârî, *İ'tisâm*, 20) hadisiyle de ters düşmüş olur. Hz. Osman, Horasan'dan ihrama giren bir kimseyi yadırgadığını ifade etmiştir. Mescid-i Aksâ'dan ihrama girmeyi ifade eden Ümmü Seleme hadisine gelince, cumhurun mîkat mahallinden önce ihrama girmek câizdir şeklindeki yaklaşımları her ne kadar bu hadise dayandırılsa da sahih değildir. Hac ve umrenin tamamlanması hakkında rivayet edilen *"Evinden ihrama girebilirsin."* (İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, III, 125; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, II, 40.) şeklindeki rivayetin manası, İbn Abbas ve başkalarından rivayet edilen şu tefsirde olduğu gibi evinden hacca niyet edebilirsin, demektir. Çünkü İbn Abbas ve başkalarının ilgili rivayeti tefsirleri şöyledir: "Evinden, hac ve umreden başka bir şeye niyet etmeksizin ihrama girebilirsin. Mîkât mahalline gelince, yüksek sesle telbiye getirebilirsin. (Lebbeyk okuyabilirsin.) Ticaret veya herhangi bir ihtiyacını gidermek için değil, sadece hac veya umre yapmak için çıkarsın. Ticaret veya bir ihtiyacını gidermek için çıkıp da Mekke'ye yaklaştığın zaman, haccedeyim veya umre yapayım diye niyet edersen, bu da yeterli olur. Fakat tamam olanı, evinden sırf hac veya umre yapmak için çıkman, bunun dışında başka bir niyet taşımamandır." Bu tefsiri, Hâfız İbn Kesîr tefsirinde zikreder. Böylece, bu rivayet, cumhurun tefsiri, nassların zâhirleri ve amelî sünnetle uyum kazanmış olur. Aksi takdirde Hz. Peygamber'in hac ve umre nüsüküyle, bütün sahâbîlerinin nüsükleri eksik olmuş demektir. Çünkü onlardan herhangi birinin ihram elbisesini Medine'de kendi evinden veya bir başka yerden giydiğini hiç kimse nakletmemiştir. Haccın ve umrenin tamamlanması emrinden maksat bu olsaydı, pek azı müstesna olmak üzere bu emre muhalefet etmezlerdi. Muhalefet eden azınlık da, -diğer amellerde yaptıkları gibi- sırf o

Helâl, haram, yönetim, yargı ve âdâb gibi dünyevî meselelere gelince; bunlar delillere göre altı kısma ayrılır:

1) Hakkında sahih ve hükümde açık ve net nass bulunup, şer'î genel mükellefiyet sadedinde gelmiş olanlar. Bu durumda vâcip olanı, mükellefin bu nassa göre amel etmesidir. Ancak, o konuda özel olarak veya genel olarak inmiş ve ona göre daha tercihe şayan bir başka nass bulunmaması şarttır. Meşekkatin zararın ve zarara karşılık zararın olmadığını bildiren nasslarla, zaruretlerin *"Allah, size mecbur kalmanızın dışında, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır."*[618] ifadesi uyarınca yasak olan şeyleri mubah kıldığını ifade eden nass, buna örnektir. Bu durumda Müslüman yöneticilere bu hükmü uygulamak ve terkedeni cezalandırmak gerekir.

2) Sahih bir nassın umûmu veya ta'lîli ya da mefhumu ile apaçık bir delâletle delâlet ettiği ve ilk dönem neslinin uygulaması üzerinde ittifak ettiği ya da cumhurunun kendisi uyarınca amel ettiği ve içlerinden şâzz olan bazı kimselerin muhalefet ettiğinin bilindiği hükümdür. Bu durumda vâcip olanı, bu nassı bilen kimse için şartlarına riayet etmek kaydıyla bundan önceki vâcibin aynısıdır.

3) Hakkında sarih olmayan teklîfî bir nass veya vâhin[619] ve sahih olmayan bir hadis bulunan hükümler. Bu hususta, sahâbîler veya onların dışında selef bilginleriyle fıkıh imamları, bu olayın sahâbîler zamanında olup olmadığı hakkında ihtilaf etmişlerdir. Böylesi durumlarda, her mükellef kendi ictihadına göre amel eder. Gerçeğin başka hükümde olduğunu anlayıp da buna muhalefet eden de mazur olur. Ancak, o hükmü de ayıplayıp tenkit etmez. Selef bilginlerinin bazı taharet ve necaset ahkâmı üzerinde ihtilaf etmeleri bu kısma örnektir. Onlardan hiçbiri, bu konuda kendilerine muhalif olanı ayıplamamış ve -ister imam olsun isterse imama uyan kimse olsun- o necasetle birlikte namaz kılmasına mani olmamıştır. Bazı sahâbîlerin Bakara Sûresi'ndeki içki ayetinden içkinin haramlığı sonucunu çıkararken, bazılarının haram olmadığını kanaatine varmaları da buna bir başka örnektir. Bunlardan her grup, kendi doğru bidiğiyle amel etmiş, fakat başkasının anlayışına da karışmamıştır.

---

hareketin câizliğini beyan etmek için bunu yapardı. Bu açıklama sayesinde Şevkânî'nin görüşünün zayıflığı da anlaşılmış oluyor.

618. En'âm, 6/119.

619. Bu tabir üçüncü mertebeden daha ağır bir cerh lafzıdır. Bu mertebenin hadis ricalinin rivayet ettikleri hadislerle ihticac edilmezse de büsbütün yabana da atılmazlar. Hadisleri, i'tibar için yazılır. (Bkz: Ahmed Naim, *Tercîd-i Sarîh Terceme ve Şerhi, Mukaddime kısmı*, I, 397. -Çev.-).

Bazı bilginlerin, her zaman diliminde Kitab ve Sünnet'ten çıkardıkları hükümler de böyledir. Her kim, çıkardığı hükmün dinden olduğunu anlayıp, Yüce Allah'ın kelâmının veya Peygamber'inin Sünneti'nin buna delâlet ettiği kanaatine varırsa, buna göre amel eder. Bu kanaate ulaşan kimse, o hükmü nassdan çıkaramayan kimseyi taklid etmeye zorlayamaz. Fıkıh bilgini müctehidlerin içinden en meşhur birisinin şu kanaati taşıdığı rivayet olunmaktadır: Hiç kimsenin bizi taklid etmesi câiz değildir. Kaynağımızı öğrenmedikçe ve delilimizin sahih olduğu kendisi tarafından görülmedikçe, bizim görüşümüzü alması da câiz değildir. Eğer, müctehidlerin görüşlerinin ve ulaştıkları kanaatin delilini araştırır ve delilinin sağlam olduğunu görürse, o zaman insanların görüşlerine uymuş olmaz, aksine Yüce Alah'ın indirdiğine uymuş olur. Bu durumda, Yüce Allah'ın *"Rabinizden size indirilene uyun. O'nu bırakıp da başka dostların peşlerinden gitmeyin."*[620] ayetiyle de ters düşmez.

Bu kısımdan olup da kazâî (yargısal) ve siyâsî (yönetsel) hükümler gibi kamuyu ilgilendiren hususlara gelince, bunlara Ulu'l-Emr'in bakması ve naklin sahih olup olmadığı, o hükme delâlet yolu üzerinde danışmalarda bulunmaları gerekir. Eğer, o hükmün bundan önce geçen kısımlardan herhangi birine katılmasını gerektiren bir durum görürlerse, bunu ona katarlar ve o meselenin hükmünü alırlar. Aksi takdirde o mesele, hakkında hüküm inmemiş mesele gibi olur.

4) Hakkında Kitab ve Sünnet'ten nass bulunan, ancak bunun mükellifiyet getirme makamında gelmediği hükümler. Yeme, içme, tıb vb. âdetlerle ilgili ifade edilen hadisler, bu kategoriye girer. Bir Müslüman için bu durumda en uygun olanı; bu gibi hükümlerin gereğine göre amel etmektir. Yeter ki söz konusu amele, şeriattan veya genel ya da özel maslahat ve menfaatten herhangi bir mani olmasın. Böyle bir mani yoksa amel etmek daha uygundur. Çünkü âdetlere varıncaya kadar nasslara tabi olmakta mübalağa etmek, dini takviye eder ve bu gibi şeyler, Müslümanlar arasında bağı ve birliği temin eder. Bu gibi hususlarda Müslüman yöneticilerin kimseyi bunu yapmaya veya yapmamaya icbar etmeye hakkı yoktur. Ama idarecilerin kendilerinin bu gibi hususlarda halka güzel örnek olmaları iyi olur.

5) Şâri'in hakkında sustuğu ve yapmayı veya yapmamayı gerektiren herhangi bir nassı varid olmadığı hükümler. Bu, Yüce Allah'ın kendisinden bir rahmet ve kullarına hafifletme olarak hüküm koymayıp muaf tuttuğu hu-

620. A'raf, 7/3.

suslar gibidir. Yüce Allah'ın kullarından hiçbir kimsenin, kullarından herhangi bir kimseyi, -O'nun izni olmadıkça- herhangi bir şeyi yapmaya veya yapmamaya zorlamaya hakkı yoktur. Yüce Allah'ın bize vermiş olduğu bizden olan Ulu'l-Emr'e itaat emri, dünya işlerine ve maslahatlarına mahsus olup, verecekleri emrin Allah'a isyan teşkil etmemesi de şarttır. Çünkü Hz. Ali'nin rivayet ettiği bir hadis şöyledir: *"Allah'a isyan teşkil eden hususlarda hiçbir yaratığa itaat yoktur. İtaat, ancak ma'ruftadır."*[621]

Dinî meselelere gelince din, tamam olmuş ve ikmal edilmiştir. Dini getiren Yüce Allah'tır. Nitekim O, şöyle buyurur: *"...Nûh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Mûsâ'ya ve Îsâ'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı."*[622]; *"Sonra da seni din konusunda bir şeriat sahibi kıldık. Sen ona uy."*[623] Hz. Peygamber, Yüce Allah'ın *"Sana düşen sadece duyurmaktır."*[624] ayetinde beyan buyurduğu üzere dinin tebliğcisi, *"İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'ân'ı indirdik."*[625] ayetinde ifade ettiği üzere, beyan edicisidir. Müslümanlardan olan Ulu'l-Emr!in, sırf dinî olan bir konuda, nassların delâletleri üzerine herhangi bir ekleme veya eksiltme yapmaya yetkisi yoktur. Her kim, böyle bir yetkisi olduğunu iddia eder veya her kimin başkaları tarafından böyle bir yetkisi olduğu iddia edilirse, iddia eden kendi nefsini Allah'a ortak koşmuş, ya da iddia eden üçüncü şahıs o kişiyi Allah'a ortak koşmuş ya da Allah'ı bırakıp o kişiyi Rab edinmiş olur. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Yoksa onların, Allah'ın izin vermediği bir dini getiren ortakları mı var?"*[626]

Bu meselelerden her biri, daha önce ayrıntısıyla ele alınmıştı. O kadar ki burada yaptığımız tespitler, daha önce söylediklerimizin tekrarı ve yeniden ifadesi olmaktadır. Araplar, *"Ve fi'l-iade, ifade."* (*Tekrar, ifadeye güç katar.*) derler. Özellikle de üslup, öncekinden farklı ve ifade sanatı çeşitlilik kazınmışsa bu daha etkili olur. Bundan sonra Yüce Allah, şöyle devam ediyor:

---

621. Müslim, *İmâra*, 39. (Bu hadis, benzer ifadelerle ve kısmen Buhârî, *Ahkâm*, 4. de yer almaktadır.)
622. Şûrâ, 4213.
623. Câsiye, 45/18.
624. Şûrâ, 42/48.
625. Nahl, 16/44.
626. Şûrâ, 42/21.

مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلٰكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا
يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَأَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿103﴾
وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَى مَا أَنْزَلَ اللّٰهُ وَإِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا
عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿104﴾

103- Allah, bahîra, sâibe, vasîle ve hâm diye bir şey (meşru) kılmamıştır. Fakat kâfirler, yalan yere Allah'a iftira etmektedirler ve onların çoğunun da kafaları çalışmaz.

104- Onlara, "Allah'ın indirdiğine ve Rasûl'e gelin" denildiği vakit, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter" derler. Ataları hiçbir şey bilmiyor ve doğru yol üzerinde bulunmuyor iseler de mi?

Bu iki ayetin daha önceki ayetlerle bağlantı yönü şöyledir: Yüce Allah, bu iki ayetten önceki ifade akışı içinde kendisinin helâl kıldığı şeyleri haram kılmayı ve o hususta haddi aşmayı yasak etmişti. İsterse bu haram kılma, -davet edilen ve Alllah'a iftira edilerek vacipliğine inanılan bir şeriat şeklinde değil de- nezirle (adak) kişinin üzerine aldığı bir terk (yapmama) şeklinde veya ibadet ve itaat olmak üzere Allah adına edilen bir yemin biçminde olsun hiç farketmez... Yine Yüce Allah, bu iki ayetten önce yeminlerin keffaretlerini açıkladı, içkiyi, kumarı, dikili taşları, fal ve şans oklarıyla hac ve umre için ihrama girmiş bir kimsenin kara avı yapmasını da haram kıldığını beyan etti. Bundan önce de helâl kıldığı şeyleri haram kılmayı yasak etmişti. Yine orada bir mü'minin, Yüce Allah'ın haram kılmadığı bir şeyi haram kılmasına ya da hakkında hüküm getirmediği bir hususta hüküm konmasına sebep olmasını da yasak etmişti. Bu, şöyle olurdu. Bir mü'min, Rasûlullah'a (s) Yüce Allah'ın kullarına ihsan etmek ve onları ilgili hususta muaf kılmak için hüküm koymadığı ve sustuğu hususta soru sorardı. Bu soruya verilecek cevap, mü'minlere yeni bir mükellefiyet olarak yansırdı. Bütün bu açıklamaların ardından Yüce Allah'ın, câhiliye dönemi insanlarının sapıklıklarını beyan etmesi uygun düşmektedir. Çünkü onlar, Rablerinin izni olmaksızın kendi nefislerine bazı şeyleri haram kılmak ve hüküm getirmekle sapıklığa düşmekte ve cahil oldukları halde bir kısmı diğer kısmını taklid etmektedir.

Oysa Yüce Allah, taklidin batıl, ilim ve dine aykırı olduğunu da beyan etmekte ve şöyle buyurmaktadır:

"Allah, bahîra, sâibe, vasîle ve hâm diye bir şey (meşru) kılmamıştır." Bu dört kelimenin dördü de, câhiliye dönemi insanlarının kendi nefislerine haram kıldığı hayvanlara ait birer sıfattır.

1) ***Bahîra***: Bu kelime, *"fa'îla"* vezninde olup, *"mef'ûle"* manasınadır. *"Bahîra"*, câhiliye dönemi insanlarının kulaklarını genişçe yararak salıverdikleri deve demektir. İbn Abbas'tan rivayet olunduğu üzere, deve, beş kere yavrulayıp da beşincisi dişi olduğunda ona bu muameleyi yapıyorlardı. Bazılarına göre, on kere yavruladığında kulağı yarılıp salıveriliyordu. Bundan maksatları, yaptıklarının o hayvanın etinin yenmesinin veya binilmesinin ya da üzerinde yük taşınmasının haramlığına alâmet olmasıydı. Bahîra kelimesi, "b-h-r-" kökünden alınmadır. Ragıb'ın da ifade ettiği üzere *"bahr"*, *"içinde çok su bulunduran geniş bir mekân demektir."* Daha sonra Araplar, bu kökten birçok kelime türetmişlerdir ki, bu kelimelerin tümünün manasında *'genişlik'* anlamı vardır.

2) ***Sâibe***: İlâhlarına adadıkları için salıverdikleri deve demektir. *"Sâibe"*, istediği yerde otlayabilirdi. Üzerine yük vurulmaz, yünü kırpılmaz, misafir için olmadıkça sütü sağılmazdı. *"Sâibe"* kelimesi *"sâbe'l-feresü ve nahvuhu"* deyiminden ism-i fâildir. Bu tabirin manası, at vb. dilediği yöne doğru burnunun dikine gitti, demektir. Aynı kökten olmak üzere *"sâbe'l-mâu"*, kullanımı vardır ki, manası su aktı demektir. İsm-i fâili ise, *"sâibun"* şeklinde gelir. Muhammed b. İshak, *"sâibe"*nin, aralarında hiç erkek olmamak kaydıyla on yavru doğuran deve anlamında olduğunu söyler. Mücâhid ise şöyle der: *"Sâibe"*, koyun cinsinden olup, deve cinsinden bahîrenin tam karşılığıdır. Ebû Ravk ve Süddî ise şöyle derler: Câhiliye döneminde bir kimsenin ihtiyacı giderildiği zaman, malından bir deve veya başka bir şeyi tâgutları ve putları için salıverirdi.

3) ***Vasîle***: Bir dişi yavrudan sonra yine dişi doğuran koyun demektir. Bazı bilginlere göre vasîle, erkek kardeşine ulaşan koyun demektir. Râgıb'ın ifadesine göre, câhiliye döneminde bir kimsenin koyunu erkek veya dişi doğurduğu zaman, *"vasalat ahâhâ"* (*kardeşine ulaştı*) derler ve o dişi yüzünden erkek kardeşini de kesmezlerdi. İbn Abbas'a göre ise vasîle; yedi kere yavrulayan koyun demektir. Eğer yedinci kez dünyaya gelen yavru, dişi olursa onu kesmezlerdi. Eğer bu koyun bir batında hem erkek ve hem de dişi do-

ğurursa ikisini de kesmezler ve *"Vasalathu uhtuhû fe harremethu aleynâ"* (*Kız kardeşi kendisine ulaştı ve onu bize haram kıldı.*) derlerdi.

4) ***Hâm***: Bu kelime, *"himaye"* kökünden ism-i fâildir. *"Hâm"*, döl devesidir. Bir erkek deve, on batın yavru döllerse, *"Bu devenin sırtı yasaklandı."* derler ve onu salıverirler üzerine hiç yük vurmazlardı. Rivayete göre, *"hâm"* başka hayvanlardan ayrılıp belli olsun diye üzerine tâvûs tüylerinden işaret koyarlardı. Görüldüğü üzere, bu deyimlerin tefsirinde farklı rivayetler söz konusudur. Bu rivayetler içinde en güçlü olanı Buhârî-Müslim ve rivayet tefsiri ravilerinden birçoklarının Said el-Müseyyeb'den rivayet ettikleri şu rivayettir:

Bahîre, sütü sağılmayıp tâğûtlara tahsis edilen devedir. Bundan dolayı onun sütünü hiç kimse sağmazdı. *Sâibe*'yi ise ilâhları için salıveriyorlardı. Üzerine hiçbir şey yüklemiyorlardı. Ebû Hüreyre dedi ki: Rasûlullah (s) "*Amr b. Âmir el-Huzâî'yi cehennemde bağırsaklarını sürürken gördüm. Bu adam, ilk sâibe bırakan adamdır.*"[627] dedi. İbnü'l-Müseyyeb de şöyle dedi: Vasîle; erkenden yavrulayan genç devedir. Sonra yine dişi doğurur. Eğer bu deve arada hiç erkek yavru olmaksızın peş peşe dişi doğurursa, onu tâğûtları için salıverirlerdi. *Hâmî* ise, belli bir sayıda dişi deveyi dölleyen erkek devedir. Döllemesi belli sayıya eriştiği takdirde, onu tâğûtları için salıverirler, yük taşımaktan muaf tutarlar ve üzerine hiçbir yük vurmazlardı. Adına da *"Hâmî"* derlerdi.

İleride En'âm Sûresi'nde bu konuyla ilgili söyleneceklerin kalanı zikredilecektir. Orada, bu âdeti Araplar için kimin uydurduğundan ve İbrahim'in (a) şeriatını kimin değiştirdiğinden, ardından da Müslümanların buna benzer uydurdukları başka âdetlerden söz edilecektir.

Cümlenin manasına gelelim: Yüce Allah, onlar için bahîra, sâibe ve benzerlerini haram kılmış değildir. Bir başka ifadeyle Allah Teâlâ, bunu dinin ahkâmından kılmamıştır. ***"Fakat kâfirler..."*** bunların haram olduğunu iddia ederek ***"...yalan yere Allah'a iftira etmektedirler."*** Bunların haramlığını,

a) İster daha ilk baştan Allah'a isnad etsinler veya istidlâl (akıl yürütme) yollu iddia etsinler... Nitekim onların böyle bir tavırlarından bir ayette şöyle bahsedilmektedir: *"Allah dileseydi, ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbirşeyi de haram kılmazdık."*[628] Ayetin ifadesine göre onlar: "Fakat Allah

627. Müslim, *Cenne*, 50, 51.
628. En'âm, 6/148.

bizim böyle yapmamızı diledi. Biz de bunu yaptık. Allah, yaptığımızdan razı ve hoşnuttur." demek istemektedirler.

b) İsterse de, bunu Allah'a isnad etmesinler yine farketmez.

Bunların haramlığının Yüce Allah'a açıkça isnad edilmesinin O'na yapılmış bir iftira olduğu açık ve nettir. Buna karşılık bunun Yüce Allah'a isnadının, iddia yollu ileri sürülmesi ve O'nun dilemesine dayandırılması (akıl yürütme) da yine iftiradır. Çünkü bu akıl yürütmenin dayandığı delil sakattır. Sebebine gelince; Yüce Allah kâfirleri kâfirlikten, fâsıkları da fâsıklıktan alıkoymadığı gibi, onları sırf dilemesi ve kudretiyle buna zorlamamıştır da... Bilâkis onlara, yaptıkları işlerde seçme özgürlüğü tanımış ve kendilerini bunları yapmaya icbar etmemiştir. Yüce Allah'ın onları yapmaya veya yapmamaya icbar etmemesi, kullarının kendi nefisleri için tercih ettikleri inkâr ve fasıklığa razı olduğu anlamına gelmez. Bunların Yüce Allah'a isnad edilmemesi halinde O'na iftira olması durumuna gelince; bu, şuradan kaynaklanır: Haram ve helâl kılma, insanların Rabb'ına ve İlâh'ına ait bir hususiyettir. Yaratıklarından hiçbir kimsenin herhangi bir şeyi onlara haram kılma yetkisi yoktur. Ancak kendi izni olur ve adına bu tebliğ yapılırsa bu durum, müstesnadır. Her kim, bunu yapmaya cür'et ederse bu fiiliyle ya, Rab olduğunu iddia ediyor demektir, ya da bunu Rabb'ın izniyle yaptığını söylüyor demektir. Ki, bu tutumun ikisi de iftiradır. Bu hususta fiil, sözden daha beliğdir. ***"Ve onların çoğunun da kafaları çalışmaz."*** Onlar, nefislerine (bazı şeyleri) haram kılmakla Allah'a iftira etmektedirler. Bu, Allah'ı inkâr hareketlerindendir. Ama onlar, -bir vasıtayla bile olsa- bununla Allah'a yaklaştıklarını zannediyorlar. Çünkü adına (bazı hayvanları) salıverdikleri ve yine O'nun adına bazı şeyleri nefislerine haram kıldıkları ilâhları, onların zannınca kendileriyle Allah arasında sadece birer vasıta (aracı) olmaktan ibarettir. Bu vasıtalar (aracılar), Allah katında onlara şefaat eder ve kendilerini O'na yaklaştırır. Dinde bid'at ortaya koyan her bid'atçının durumu da aynen böyledir. Herhangi bir yiyeceği veya başka bir şeyi haram kılmak, Seyyid el-Bedevî veya bir başkası için bir danayı salıvermek, dinin sembollerinden meşru olana benzeyen bir virdi veya hizbi okumayı âdet etmek ya da bunun dışında Şâri'den nakledilmeyen ibadetler icad etmek... Ve bütün bunları yaparken, insanı Allah'a yaklaştıran ve rızasını elde etmeye yarayan şeyler getirdiğini iddia etmek, mahiyet olarak aynı tavırdır... Oysa gerçek şudur ki; Yüce Allah'a ancak O'nun Peygamber'inin lisanıyla getirdiği şekilde ibadet edilir. Genel veya özel manalı bir nass olmadıkça hiçbir ibadet ve haram kılma meşru olamaz. Hiçbir kimsenin kendi re'yi ve kıyasıyla dine

ilavede veya ekiltmede bulunmaya hakkı yoktur. Bundan dolayı Yüce Allah şöyle buyuruyor:

"Onlara, 'Allah'ın indirdiğine ve Rasûl'e gelin' denildiği vakit, 'Babalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter' derler." Yani; onlara Yüce Allah'ın hüccetler ve beyyinelerle desteklenmiş, -hurafe ve boş şeylere değil-, "der'ü'l-mefâsid ve celbü'l-mesalih" (mefsedetleri def, maslahatları celb) esasına dayalı olarak Kur'ân'da indirdiği ahkâma ve bunları tebliğ eden, mücmel olanlarını beyan eden Rasûle tabi olun denildiği zaman, babalarımızı üzerinde bulduğumuz akaid (inanç) ahkâm, helâl ve haram, bize yeter derler. Yüce Allah da bunlara cevap vermek üzere şöyle buyuruyor: ***"Ataları hiçbir şey bilmiyor ve doğru yol üzerinde bulunmuyor iseler de mi?"*** Yani ataları ilâhî şeriatlara dair hiçbir şey bilmiyor, dinî ve dünyevî maslahatlarına giden hiçbir yol ve çareyi bilmiyor iseler de mi, babalarını üzerinde buldukları yol onlara yetecek? Fertlere ve toplumlara yeterli olan ve olmayan hususlar ancak hak ile batılı birbirinden ayırmaya yarayan gerçek ilim ve salih amelle faziletleri bulmakla bilinir. Bu sahih ilim ve faziletler nerede, onların tuttukları yol nerede? Onlar, -baba ve dedelerini taklid etmeselerdi-, kendilerine bahşedilen kıvrak zekâ, kararlılık ve deha, basîret ve keskin zekâ, şeref ve onur, fikir ve görüş özgürlüğü, bunun dışında kendilerini varis önderler, adil halifeler kılmaya elverişli yapan nice yeteneklerine rağmen ümmî ve cahil insanlardır. Putperestlik ve hurafelerin bataklığında debelenip durmaktadırlar. Kızları diri diri toprağa gömmek... Sürekli saldırı ve şiddetli çarpışma... Düşmanlık ve kin... Yetimlere ve kadınlara zulüm çukurlarında şaşkın şaşkın dolaşmaktadırlar.

Bu ayetle, Bakara Sûresi'ndeki benzeri *"Onlara, Allah'ın indirdiğine uyun, denildiği zaman onlar, "Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız." dediler. Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyseler?"*[629] ayeti, taklidin batıllığı konusunda Yüce Kur'ân'da yer alan en açık ve en net ayettir. Fakat insanların çoğu, taklid yoluna saparak Kur'ân'ın hüccetini ve Hz. Peygamber'in hidayet yolunu kaybettiler. Sonunda İslâm'ın himayesinde oldukları halde, putların kucağındaki câhiliye insanlarından daha beter hale geldiler.

Taklidin Bâtıllığı ve Taklidçilerin Ortaya Attığı Şüpheler

Dinde taklidin bâtıllığını gösteren ayetler, gerçekten çoktur. Aynı şekilde Peygamber hadisleri ve Selef-i salihîn bilginlerinin görüşleri de çoktur.

629. Bakara, 2/170.

Taklid bid'atı hicrî dördüncü asırda kök salmıştır. Taklidin kötülüğü, ümmeti gruplara bölmesi ve dindeki ihtilafı din haline getirmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü her bir zümre ve grup bir insana intisab eder ve her meselede o kişinin veya uyduklarını iddia ettikleri kişinin sözlerine ve görüşlerine bağlanırlar. İsterse o görüşler, Kitab'ın ve Sünnet'in nasslarına, sahâbî ve tabiûnun cumhurunun uygulamalarına aykırı olsun, farketmez. Bütün bunlar, Yüce Allah'ın dinde tefrikaya düşenleri ve ihtilaf içinde olanları kınadığı... Rasûlünü onlardan berî (uzak) kıldığı ve onları büyük bir azapla tehdid ettiği... Kitab'ın vazifesinin insanların arasında ihtilaf ettikleri hususlarda hüküm vermek olduğunu ifade ettiği ve insanları dinde ihtilafa ancak sapıklık ve azgınlığın sevkettiğini beyan ettiği bilindiği halde yapılmaktadır.

Öte yandan Yüce Allah'ın Kitab'ı, dini bilmeyi vâcib kılmıştır. Taklid ise icma ve akılla sabit olduğu üzere "ilim" değildir. Kur'ân, delil ister, özellikle de Yüce Allah'a iftira atarken delil getirilmesini ister. Meselâ Kur'ân şöyle der: *"Bu hususta yanınızda herhangi bir delil yoktur. Allah hakkında bilmediğiniz bir şeyi mi söylüyorsunuz?"*[630] Bu ayetin Arapça'sında geçen ***"sultan"*** kelimesi, burhan ve delil demektir.

Biz taklidin bâtıllığını, taklide sapanların içine düştükleri çelişkileri bu tefsirin çeşitli yerlerinde ve *el-Menâr Dergisi*'nde beyan ettik. Burada da İmam Şevkânî'nin *"Hükümler Konusu"* nda taklidin durumunu değerlendirmesini, eseri *İrşâdu'l-Fuhûl İlâ Tahkîki'l-Hakki mine'l-Usûl*'den aktarmak istiyoruz.

Şer'î meselelerin fer'î olanları açısından taklidin câiz olup olmadığı hususunda ihtilaf edilmiştir. İlim ehli bazı kimseler, bunun mutlak olarak câiz olmadığını söylemiştir. Karâfî şöyle der: İmam Mâlik ve âlimlerin cumhurunun görüşleri ictihadın vâcip olduğu ve taklidin de bâtıl olduğu yolundadır. İbn Hazm ise, taklidin yasak edilmesi hususunda icma olduğunu ileri sürmüştür. Karâfî şöyle devam ediyor: İmam Mâlik'in şöyle dediği rivayet olunur: "Ben bir beşerim. Hata da ederim, isabet de ederim. Benim görüşüme bakın. Eğer Kitab'a ve Sünnet'e uyuyorsa bunu alın. Şayet uymuyorsa onu bırakın." İmam Malik vefat ederken de şöyle söylemiştir: "Kamçı yemeye tahammülüm olmamasına rağmen, kendi görüşüme göre hüküm verdiğim her mesele için bana bir kamçı vurulmasını isterdim. İbn Hazm ise şöyle dedi: İşte Mâlik! Taklidi yasak ediyor. İmam Şâfiî, Ahmed, Ebû Hanîfe de aynı görüştedirler. Müzenî *Muhtasar*'ının baş taraflarında İmam Şâfiî'nin

630. Yunus, 10/68.

kendisinin ve başkalarının taklid edilmesini yasak etmeye devam ettiğini rivayet etmektedir:

Ben, *el-Kavlu'l-Müfîd fî Hükmi't-Taklîd* adını verdiğim bir risalede dört mezhep imamının taklidi açıkça yasaklayan ifadelerini zikrettim. Şimdi bunları zikrederek sözü daha fazla uzatmak istemiyorum. Bu açıklamadan anlaşılır ki, taklidin yasaklığı icma değilse bile, cumhurun görüşüdür. Bu yaklaşımı, bu meseleden sonra gelecek olan "Ölüleri taklid etmenin câiz olmadığına dair icma olduğu" yolundaki rivayet de desteklemektedir. Aynı şekilde; ileride gelecek olan, "Müctehidin kendi görüşüyle amel etmesi, delil olmadığı durumlarda onun için bir ruhsattır, başkasının bu görüşle amel etmesinin câiz olmadığı hususunda icma vardır." yolundaki yaklaşım da bu görüşü desteklemektedir. Bu iki icma (ittifak), taklidi kökünden söküp atmaktadır. Birçok usûl bilgininin bu görüşü sadece bazı Mu'tezile bilginlerinden rivayet etmesi, hayret verici bir husustur. Taklidin câiz olmadığını söyleyen görüşün tam karşıtını, bazı Haşvîler [631] iddia etmektedirler. Bunlardan bazıları, taklidin mutlak olarak vâcib olduğunu, düşünme ve fikretmenin haram olduğunu söylemektedirler. Bunlar, kendilerindeki cehalete kani olmamışlar ve bunu hem kendilerine ve hem de başkalarına vâcip kılmışlardır. Bunlar cahildir, çünkü taklid ilim değil, cehalettir.

Taklid Konusunda Üçüncü Yaklaşım

Bu konuda üçüncü yaklaşım ayrıntıya gitmek şeklindedir. Buna göre, taklid avamdan bir ferde vâcib iken müctehide haramdır. Dört mezheb imamına tabi olanların çoğunluğu, bu kanaattedirler. Şu noktayı gözden kaçırmamak gerekir ki, herhangi bir konuda ihtilaf var denebilmesi için, bu görüşü ileri sürenlerin müctehid olmaları gerekir. Bu yaklaşımı sergileyenler ise mukallid olup, ihtilafları muteber olan kimseler değillerdir. Özellikle de onların bağlı oldukları dört mezheb imamı, hem kendilerinin ve hem de başkalarının taklid edilmesini yasaklıyorsa... Bunlar doğru olan çizgiden saparak, işaret ettiğimiz imamlarının sözlerini, "Onlar, taklidi yasak ederken, mukallidleri değil, müctehidleri kastetmişlerdir." şeklinde yorumlamışlardır. Buna hayret doğrusu!

Bundan daha hayret verici olanı ise, usûl konusunda eser yazan bazı müteahhirun bilginlerinin, bu görüşü ekseriyetin görüşü olarak lanse etmeleri

631. Haşviyye, dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden nassların zâhirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve tecsime kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen addır. (Bkz: *DİA. Haşviyye* md. XVI, 426. -Çev-.)

ve mukallidlere karşı tepki koymama konusunda icma olduğunu delil olarak ileri sürmeleridir. Eğer, "Bu konuda icma vardır." derken nesillerin en hayırlısı olan sahâbî sonra tabiûn ve sonra da etbâu't-tabiîn neslinin icmaını kastediyorlarsa bu, kökünden batıl bir iddiadır. Çünkü onların arasında taklid diye bir olgu hiç olmamıştır. Onlar, taklid diye bir şeyi ne biliyorlardı ve ne de işitmişlerdi. Dahası; onların içinde herhangi bir konunun hükmünü bilmeyen bir kimse, karşısına çıkan o meselenin hükmünü gidip bilen birisine sorar, sorduğu bilgin de kendisine Kitab ve Sünnet'ten soranın da bildiği nasslara başvurarak fetva verirdi. Bu davranışın ise, taklidle uzaktan yakından hiçbir alâkası yoktur. Tam aksıne bu davranış, ilgili meselede Yüce Allah'ın hükmünü araştırma ve şer'î delili sorma kabilinden bir harekettir. Bu bölümün başında gördük ki, taklid demek, rivayete göre değil, re'ye göre amel etmek demektir.

Taklidi gerekli gören ve ona cevaz veren kimselerin delil olarak gösterdikleri *"Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun."*[632] ayetinden maksat; insanların görüşlerini sormak değil, Yüce Allah'ın ilgili meselede hükmünü sormaktan başka bir şey değildir. Tabii bu yaklaşım, ayetin -onların iddia ettikleri gibi- genel olarak soru sormak hakkında nazil olduğunu kabul ettiğimiz takdirde geçerlidir. Oysa gerçek böyle değildir. Tam aksine ayet, özel bir durum için nâzil olmuştur. Bu özel durum ise -ayetin baş tarafının ve son kısmının da ifade ettiği üzere- Allah'ın peygamberlerinin erkek olup olmadığını sorma durumudur. Çünkü bu ayet baş ve son kısmıyla şöyle demektedir: *"(Ey Peygamber!) Senden önce de, kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başkasını peygamber olarak göndermedik. Eğer bunu bilmiyorsanız bilenlere sorun. Biz o peygamberleri, mucizelerle ve kitaplarla gönderdik."*[633] Eğer bu "icma" sözüyle dört mezheb imamının icmaını kastediyorsa, onların taklidi yasak ettiklerini az önce gördük. Onların yaşadıkları asırda hâlâ taklidi kabul etmeyen kimseler vardı. Eğer onlardan sonra gelen bilginlerin icmaını kastediyorsa, o zamandan şu ana kadar taklidi kabul etmeyen bilginlerin var olduğu, ilim adamlarının görüşlerini bilen kimselerin malumudur. Daha önce zikrettiklerimizden anlaşıldı ki taklidin yasaklığı, icma derecesinde değilse bile cumhurun görüşüdür. Bu hususta icma vardır diyenler, bu sözleriyle özellikle dört mezheb imamını taklid edenlerin icamaını kestediyorlarsa, daha önce icmaın ne manaya geldiği hakkında yaptığımız açıklamalardan anlaşıldı ki,

632. Nahl, 16/43.
633. Nahl, 16/ 43, 44.

mukallidlerin görüşleriyle icma meydana gelmesi şöyle dursun, onların görüşlerine hiçbir hususta itibar edilemez.

Taklidin vâcib olduğunu iddia edenler şöyle dursun bunun câiz olduğunu ileri sürenler, cevap vermeye değer herhangi bir delil getirememişlerdir. Bizler, Yüce Allah'ın getirdiği hukukî normları (şerâi'), kişilerin görüşlerine götürmekle değil, tam aksine Yüce Allah'ın *"Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, O'nu Allah'a..."* yani Allah'ın Kitabına *"...ve Rasûl'e..."* yani Peygamber'inin Sünneti'ne *"...götürün."*[634] ayetinde ifade ettiğiyle emrolunmuşuz. Rasûlullah (s), (çeşitli yerlere) gönderdiği sahâbîlerine, -Muaz hadisinde[635] yer aldığı üzere- Allah'ın Kitabı'yla hüküm vermesini, Kitab ta bulamazsa, Rasûlullah'ın Sünneti'yle, onda da bulamazsa o zaman kendi re'yi ile hüküm vermesini emretmiştir.[636]

Taklid taraftarlarının, 'Bilgisi yetersiz olanların, şeriatın nasslarını anlamalarının uzak bir ihtimal olduğu' yolundaki görüşlerine ve bunu, taklide cevâz veren bir gerekçe olarak sunmalarına gelince; bir kere bu mesele, onların zikrettikleri gibi değildir. Çünkü burada ictihadla taklid arasında bir vasıta vardır. O da, bilmeyen kimsenin karşılaştığı mesele hakkında bilene -O'nun sırf kişisel görüşünü ve ictihadını değil- şer'î hükmünü sormasıdır. Sahâbî, tâbiûn ve etbâu't-tâbiîn neslinden bilgisi yetersiz olanlar aynen böyle yaparlardı. Bu ümmetin nesilleri içinde kayıtsız ve şartsız en hayırlı bir nesil olan ilk üç neslin uygulamalarını gönülden kabul etmeyen kimselere Allah rahat yüzü göstermesin!

Yüce Allah, Aziz Kitab'ında birçok ayette mukallidleri kınamaktadır:

"'Babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız.' derlerdi."[637]

---

634. Nisâ, 4//59.

635. Ebû Dâvûd, *Akdıye*, 11; Ahmed b. Hanbel, V, 242; Tirmizî, *Ahkâm*, 13.

636. Bu, şu demektir: Bir hâkimin çözmek için karşısına çıkan bir meselede yapması gereken; o meseleyi nassa götürmektir. Eğer nass yoksa o zaman taklid değil, ictihad yapılacaktır. Bu hadis, ibadetlerde kişinin kendi re'yi ile ictihad etmesine izin verildiğini ifade etmiyor. Çünkü ibadetler, ancak nassla sabit olur. Fakat bazı ibadetlerde, onun Yüce Allah'ın istediği biçimde edâ edilebilmesi için gerekli yöntemin ne olduğu hususunda ictihada ihtiyaç duyulabilir. Meselâ, kıble konusundaki ictihad böyledir. Bu, usûl bilginlerinin *"tahkîku'l-menât"* dedikleri şeydir. Bu hususta ittifak olduğu için İmam Gazzâlî bunun kıyastan sayılmasını kabul etmemiştir. Çünkü bu hususta ittifak vardır, oysa kıyas ihtilaflıdır. Bundan dolayı bunu tenkîhu'l-menât denilemez.

637. Zuhruf, 43/23.

"Allah'ı bırakıp bilginlerini, rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih'i rabler edindiler."[638]

"'Ey Rabbimiz! Biz reislerimize uyduk da onlar bizi yoldan saptırdılar.' derler."[639]

Daha bunlara benzer birçok ayet vardır. Bu konuyu tam olarak öğrenmek isteyen az önce işaret ettiğim risaleye ve *Edebü't-Taleb ve Müntehe'l-Ereb* adını verdiğim çalışmama bakabilir.

İmam Zerkeşî'nin *el-Bahr*'da İmam Müzenî'den yaptığı şu rivayet ne kadar güzeldir! Müzenî şöyle diyor:

"Taklide dayanarak hüküm verene, 'Senin herhangi bir delilin var mı?' diye sorulur. Eğer, 'Evet, var.' derse, taklidi çürütmüş olur. Çünkü bu görüşü, taklidden değil, delilden kaynaklanmaktadır. Eğer bilmeden konuşuyorsa kendisine 'Niçin kanları akıtıp, ırz ve namusu mubah kıldın?' diye sorulur ve 'Hâlbuki Yüce Allah, bunları bir delille haram kılmıştır.' denilir. Eğer, 'Ben, delilini bilmesem de doğru söylediğimi biliyorum. Çünkü benim hocam büyük âlimlerdendir.' diyecek olursa, kendisine 'Senin hocanın hocasını taklid etmek, hocanı taklid etmekten daha evlâdır. Çünkü O, senin hocanın farkedemediği bir hüccete dayanarak konuşmaktadır. Tıpkı senin hocanın, senin farkına varamadığın bir delile dayanarak konuştuğu gibi...' denilir. Eğer 'Evet' derse, hocasını taklid etmekten vazgeçer ve hocasının hocasını taklid eder. Sonra bu şekilde ilk döneme doğru gide gide sahâbîlerden bir âlime ulaşır. Eğer bunu yapmazsa sözü, geçerli olmaktan yoksun kalır. Kendisine "İlmi daha fazla ve daha geniş bir kimseyi taklid etmek câiz değilken, ondan daha küçük ve daha az âlim bir kimseyi taklid etmek nasıl olur da câiz olur?" diye sorulur. Rasûlullah'ın (s), âlimin ayağının sürçmesine karşı ümmetini uyardığı rivayet olunmaktadır. İbn Mes'ûd'un şöyle dediği rivayet olunur: Sizden herhangi biriniz, dini hususunda bir kimseyi taklid ederek, 'O, iman ederse iman eder, inkâr ederse inkâr eder.' durumuna düşmesin. Çünkü kötülükte örnek olamaz."

Müzenî'nin sözünü tamamlama bâbından olmak üzere ben de derim ki Az önce verilen örnekteki kişi, âlim sahâbîye ulaştığında kendisine şöyle denilir: "Bu sahâbî, ilmini Yüce Allah'ın kullarına gönderdiği, sözlerinde ve fiillerinde hata etmekten masûm olan beşerin en âlimi Hz. Peygamber'den almıştır. Onu (s) taklid etmek, ilminin dallarından sadece bir dalın kendisine ulaştığı sahâbîyi taklid etmekten daha evlâdır. Çünkü sahâbînin "ma-

638. Tevbe, 9/31.
639. Ahzâb 33/67.

sumluk" diye bir özelliği yoktur. Yüce Allah, sahâbîlerin ne sözlerini, ne fiillerini ve ne de ictihadlarını insanlardan herhangi bir kimse için hüccet kılmamıştır.

Bil ki delil olmadığı zaman bir müctehidin görüş beyan etmesi onun için bir ruhsattır ve delil olmadığı zaman bu görüşle amel etmesi câizdir, başkasının ise hiçbir şekilde bununla amel etmesi câiz değildir. Bu hususta hiçbir ihtilaf yoktur. Bundan dolayı büyük imamlar, hem kendilerinin ve hem de başkalarının taklid edilmesine izin vermemişlerdir. Mukallid ise -bilindiği üzere- rivayeti değil, görüşü alır ve hüccetini talep etmeksizin sırf ictihada yapışır. Her kim, "Bir kimse, bir müctehidin görüşüne yapışabilir, Yüce Allah'ın kendisini mükellef kıldığı hususlarda bununla amel etmesi câizdir." diyecek olursa, bu müctehidi şeriat sahibi kılmış olur. Hâlbuki Yüce Allah, bu ümmet içinde Hz. Peygamber'den sonra hiçbir kimseye böyle bir yetki vermemiştir. Ne âlim ve ne de cahil bu görüşe asla delil getiremez. Yüce Allah'ın şeriatı hususunda sırf kuru iddia ve rastgele konuşmalara gelince bunların herhangi bir değeri yoktur. Şer'î meseleler, kuru iddialara dayanarak sabit olsaydı, dileyen dilediğini iddia eder ve isteyen istediğini söylerdi.

Bu sözler Şevkânî'ye aittir. Biz, ileride başka yerlede bu konuya inşallah tekrar dönecek ve daha fazla beyan ve açıklamada bulunacağız.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُم مَّن ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ
مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿105﴾

105- Ey iman edenler! Siz, kendinize bakın. Siz, doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'adır. Artık O, size yaptıklarınızı bildirecektir.

Yüce Allah, bir kimsenin dini anlayışı ve görüşünde elinde herhangi bir bilgi ve delil olmaksızın bir başkasına tabi olması demek olan taklidin batıllığını beyan ettikten sonra, teşvik sıygasıyla (kipiyle) mü'minlere *"rüşd"* ve *"hidayet"* kabul edilen gerçek bilgi ve salih amele sarılarak kendilerine özen göstermelerini emretmektedir. Yüce Allah nefislerini ıslah ettikleri ve Yüce Allah'ın üzerlerine bir yükümlülük olarak yüklediği ilim öğrenme, öğretme,

amel etme ve irşad görevlerini yerine getirdikleri takdirde, insanların içinden cehalet ve taklidle ilim yolundan, fasıklık ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmakla salih amel caddesinden sapanların sapmalarının, kendilerine zarar vermeyeceğini açıklamakta ve şöyle buyurmaktadır.

"Ey iman edenler! Siz, kendinize bakın. Siz, doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez." Yani, Ey iman edenler! Yüce Allah'ın size getirdiği hükümlerle nefislerinizi ıslaha ve arındırmaya sımsıkı yapışın. Eğer siz hidayet üzere olursanız, başkalarının sapması size zarar veremeyecektir. Hiç kimse, bir başkasının günahını yüklenmez. Hayra davet etmek, iyiliği emredip kötülüğü yasak etmek davetin esaslarındandır. O halde, hakkın ve hayrın davetini tebliğ etmedikçe ve Yüce Allah'ın size bahşettiği ilim ve dini bilmeyenlere öğretmedikçe, iyiliği emredip kötülüğü yasak etmedikçe hidayet üzere olamazsınız. O halde sizden öncekilerin yaptığı gibi, hakkı ve ilmi gizlemeyiniz. Allah, Peygamberlerinin ve sizin Peygamberinizin lisanıyla onlara lânet etmiştir. ***"Hepinizin dönüşü Allah'adır. Artık O, size yaptıklarınızı bildirecektir."*** Yani sizin ve tâbi olduğunuz hidayet yolundan sapanların dönüşü, yalnız ve yalnız O'nadır. O, sizi hesaba çekeceği zaman dünyada yaptıklarınızı size bildirecek ve karşılığını verecektir.

Bu ayet hakkında sahâbî ve tâbiûn bilginlerinden farklı görüşler rivayet edilmektedir.

Hâfız İbn Kesîr, tefsirinde bu hususta şöyle diyor:

"İmam Ahmed, Hişam b. Kâsım, Züheyr b. Muaviye, İsmail b. Ebî Halid, Kays sened zinciriyle şöyle rivayet ediyor: Hz. Ebû Bekir bir gün bir konuşma yapmak üzere ayağa kalktı. Konuşmasına başlamadan önce Allah'a hamdetti ve O'nu övdü. Sonra şöyle dedi: "Ey İnsanlar! Sizler, *'Ey iman edenler! Siz, kendinize bakın. Siz, doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'adır. Artık O, size yaptıklarınızı bildirecektir.'* ayetini okuyorsunuz, ancak bu ayeti anlaşılması gerektiğinden başka şekilde anlıyorsunuz. Ben, Peygamber (s) Hz. Muhammed'i şöyle derken işittim: *'İnsanlar, bir münkerin işlendiğini görür de onu değiştirmezlerse, çok geçmeden Yüce Allah'ın onların kuşatan bir azab gönderecektir.'"* [640] Ravi şöyle devam ediyor: Ebû Bekr'i (r) de şöyle derken işittim: "Ey İnsanlar! Sakın yalan söylemeyin. Çünkü yalan, imandan uzak bir haslettir." Bu hadisi dört Sünen imamı, *Sahîh*'inde İbn Hibban ve başkaları birçok yollarla İsmail b. Halid vasıtasıyla muttasıl ve merfû olarak birçok topluluktan rivayet etmiştir. Bir

640. Benzer lafızla, Ahmed b. Hanbel, V, 390; Ebû Dâvûd, *Melâhim*, 17.

kısım ravi ise, bu hadisi Hz. Ebû Bekir'den mevkuf olarak rivayet etmiştir. Dârekutnî ve başkaları ise rivayetin merfûluğunu tercih etmiştir. Biz, bu rivayetin rivayet tariklerini ve hakkında konuşulanları Hz. Ebû Bekr es-Sıddîk'in *Müsned*'inde uzun uzun zikrettik."

"Ebû İsâ et-Tirmizî, Saîd b. Ya'kub et-Talkânî, Abdullah b. el-Mübarek, Utbe b. Ebî Hakem, Amr b. Hârise el-Lahmî vasıtasıyla Ümeyye b. Şa'bânî'den rivayet ediyor. Ümeyye şöyle diyor: Ebû Sa'lebe el-Huşenî'ye geldim ve 'Bu ayet hakkında ne yapıyorsun?' dedim. Bana, 'Hangi ayet hakkında?' diye sordu. Ben de, 'Yüce Allah'ın *'Ey iman edenler! Siz, kendinize bakın. Siz, doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez.'* ayeti hakkında.' dedim. Bana, 'Vallahi! Soruyu bu konudan haberdar olan birisine sordun. Çünkü ben de aynı soruyu Hz. Peygamber'e sormuştum. Bana, *'Bilakis, iyiliği emredip, kötülüğü yasak edin. Hatta (ey Müslüman!) Sen (insanların çoğunda) itaat edilen bir cimrilik, uyulan nefsî arzular, (din işlerine) tercih edilen bir dünyalık görüp ve her görüş sahibinin (şer'î delilleri değil de) kendi görüşünü beğendiğine şahit olduğun zaman, artık sen kendi nefsine düşene bak ve avamı bırak. Çünkü şüphesiz sabır günleri arkanızdan gelecek ki o günlerde sabır, bir ateş parçasını avucunun içinde tutmak gibi (çetin) olacak. O günlerde iyi amel eden kimseye, (başka zamanlarda) işlediği ameli işleyen elli adamın sevabı kadar sevap vardır.'* buyurdu."[641] Abdullah b. Mübarek dedi ki: Utbe'den başka bir ravi, bu rivayete şunları da ekledi: Rasûlullah'a (s) "Ya Rasûlullah! Bizden mi yoksa onlardan mı elli kişinin ameli kadar sevap alacak?" diye soruldu. Peygamber Hz. Muhammed, *'Hayır! Bilakis, sizden elli kişinin yaptığı amelin sevabını alacak.'* buyurdu. Tirmizî, bu hadisin hasen ve garib olduğunu söylemiştir. Bu hadisi Ebû Dâvûd da, İbnü'l-Mübarek kanalıyla rivayet etti. İbn Mâce, İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim de bu hadisi Utbe b. Ebî Hakîm kanalıyla rivayet etti."

Abdurrezzak, Ma'mer kanalıyla el-Hasen'dan (r) rivayet ediyor. Bir şahıs, Hasen'e Yüce *Allah'ın "Ey iman edenler! Siz, kendinize bakın. Siz, doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez."* ayetinin manasını sordu. Hasen, şu içinde bulunduğumuz zaman bu ayetin hükmünün zamanı değildir. Bugün söyledikleriniz kabul ediliyor. Fakat bu ayetin zamanı da yakında gelecektir. İyiliği emredeceksiniz de size şöyle şöyle muamele edilecek, ya da sözünüz kabul edilmeyecek. O zaman siz kendinize bakın, sapanların sapması size zarar vermeyecektir.[642]

---

641. Ebû Dâvûd, *Melâhim*, 17.
642. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 95.

Ebû Ca'fer er-Râzî, Rabî', Ebû'l-Âliye vasıtasıyla İbn Mes'ud'un *"Ey iman edenler! Siz, kendinize bakın. Siz, doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez."* ayeti hakkında şöyle dediğini rivayet ediyor: Bir grup insan Abdullah b. Mes'ûd'un yanında oturuyorlardı. İki kişi arasında zaman zaman herkesin başına gelen bir çekişme meydana geldi. Abdullah'ın yanında oturanlardan bir kimse, "Kalkıp şunlara iyiliği emir ve kötülüğü yasak edeyim mi?" diye sordu. Abdullah'ın yanında oturan bir başkası da "Sen kendine bak! Çünkü Yüce Allah, *"Siz, kendinize bakın."* buyuruyor." dedi. Abdullah b. Mes'ud, bu iki kişinin sözünü işitti ve şöyle dedi: Dur bakalım! Bu ayetin te'vil (tatbik) zamanı henüz gelmedi. Kur'ân, Kur'ân olarak indirildi. İçinde bazı ayetler vardır ki, onların te'villeri (uygulama zamanı) indirilmeden önce geçmiştir. Başka bazı ayetler vardır, bunların te'villeri (uygulaması) Hz. Peygamber'in zamanında kalmıştır. Bazı ayetlerin te'villeri (uygulamaları) ise Hz. Peygamber'den sora gerçekleşmiştir. Bazı ayetlerin ise te'villeri (uygulamaları) bugünden sonra ileride gerçekleşecektir. Başka bazı ayetlerin te'villeri ise kıyamet gelince gerçekleşecektir. Bazı ayetlerin te'villeri ise hesap günü gerçekleşecektir. Bunlar, hesab, cennet ve cehennemden söz eden ayetlerdir. Kalpleriniz, hevâ ve hevesleriniz bir olduğu sürece, birbirinize düşmediğiniz ve kiminiz kiminize hıncını tattırmadığı sürece, iyiliği emredin, kötülüğü yasaklayın. Eğer kalpler ve hevesler birbirinden farklı olur, birbirinize düşer, kiminiz kiminizin hıncını tadarsa, o zaman herkes kendi nefsine baksın. İşte o zaman, bu ayetin uygulaması zamanı gelmiş demektir. Bu haberi, İbn Cerîr rivayet etmiştir."[643]

"İbn Cerîr dedi ki: Hasen b. Arafe, Şebâbe b. Sivvâr, Rabî' b. Subeyh, Süfyân b. Ukâl'den rivayet ediyor: Süfyân'ın rivayetine göre İbn Ömer'e, 'Bu günlerde otursanız ve emredip yasaklamasanız, çünkü Yüce Allah, *'Ey iman edenler! Siz, kendinize bakın. Siz, doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez.'* buyuruyor.' denildi. İbn Ömer, bu söze şöyle cevap verdi: Bu ayet, benim ve arkadaşlarım için değildir. Çünkü Rasûlullah (s), *'Burada bulunan, bulunmayana tebliğ etsin.'*[644] buyurdu. Bizler, bu hutbenin irad edildiği sırada 'orada bulunanlar' idik, sizler ise 'Bulunmayanlar' sınız. Bu ayet bizimle ilgili değil, fakat bizden sonra gelecek bir topluluk hakkındadır. Bunlar bir şey derlerse sözleri kabul edilmeyecektir."[645]

---

643. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 96.
644. Buhârî, *İlim*, 9.
645. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 95.

"İbn Cerîr, Muhammed b. Beşşâr, Muhammed b. Ca'fer ve Ebû Âsım vasıtasıyla Avf b. Sivvâr b. Şebîb'den rivayet ediyor. Bir gün İbn Ömer'in yanındayken, birden gözü pek, dili şiddetli bir adam çıkageldi. Adam, Ey Ebû Abdirrahman! Altı kişi var. Bunların altısı da Kur'ân okudu ve acele karar verdi. Bunların tümü müctehid olup, ictihaddan geri durmaz. Herbiri kendi şahsına herhangi bir aşağılığın gelmesinden nefret eder. Bununla birlikte onlar, birbirinin şirke girdiğini iddia ediyor. Orada bulunanlardan birisi, 'Birbirini müşrik olmakla suçlamak gibi bir aşağılık var mı? Başka hangi aşağılığı kastediyorsun?' dedi. Adam, 'Ben, sana sormuyorum. Ben Şeyh'e soruyorum.' dedi ve sorusunu tekrarladı. Bunun üzerine Abdullah b. Ömer, 'Herhalde sen, gidip onları öldürmeni emredeceğimi düşünmektesin. Onlara öğüt ver, kötülük etmelerini yasakla! Eğer sana karşı gelirlerse, o zaman sen kendi nefsine bak. Çünkü Yüce Allah, *'Ey iman edenler! Siz, kendinize bakın.'* buyuruyor.' dedi."[646]

"Yine İbn Cerîr rivayet ediyor: Bize el-Kâsım, el-Hasen, İbn Fudâle, Muaviye b. Sâlih vasıtasıyla Cübeyr b. Nefîr'den şu haberi rivayet etti: Ben, Rasûlullah'ın (s) sahâbîlerinin bulunduğu bir ilim halkasında bulunuyordum. O zamanlar ben, orada bulunan sahâbîlerin içinde yaşı en küçük olanıydım. Sahâbîler, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker prensibini görüşüyorlardı. Ben Yüce Allah, Kitabı'nda *'Ey iman edenler! Siz, kendinize bakın. Siz, doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez.'* buyurmuyor mu? dedim. Bu sözüm üzerine orada bulunan sahâbîlerin tümü bana dönerek, Kur'ân'dan manasını ve te'vilini bilmediğin bir ayeti çekip alıyorsun öyle mi? dediler. Üzerime öyle bir yüklendiler ki, o sözü söylememiş olmayı temenni ettim. Sonra müzakerelerine devam ettiler. Toplantıları uzayınca bana 'Sen henüz toy bir çocuksun. Kur'ân'dan bir ayeti çekip aldın ama onun ne manada olduğunu bilmiyorsun. Böyle bir zamanın geleceği umulur. Öyle bir zaman gelir ki, cimriliğe itaat edilir, kişi hevâ ve hevesinin peşinden gider ve herkes kendi görüşünü beğenir. İşte o zaman, sen doğru yolda oldukça, sapan kimsenin sapması sana zarar vermeyecektir.'dediler."[647]

"Yine İbn Cerîr rivayet ediyor: Bize Ali b. Sehl, Damura b. Rabîa[648] dan rivayet ediyor. el-Hasen, *'Ey iman edenler! Siz, kendinize bakın. Siz, doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez.'* ayetini okudu ve, 'Bu ayetten dolayı Allah'a hamdolsun. Bu ayete karşı da Allah'a hamdolsun. Geçmişte, nerede

---

646. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 95.
647. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 96.
648. İbn Cerîr'in matbu nüshasında bu isim, "Mürra b. Rabîa" olarak geçmektedir. (Çev.)

bir mü'min olursa, onun yanıbaşında yaptığı amelden hoşlanmayan bir münafık mutlaka olurdu. Gelecekte de böyle olacaktır.' dedi." [649]

"Said b. el-Müseyyeb dedi ki: Ma'rûfu emredip münkeri yasak ettiğin zaman, sen doğru yolda oldukça sapan kimsenin sapması sana zarar vermeyecektir. Bu sözü İbn Cerîr rivayet etmiştir. İbn Cerîr, Süfyan es-Sevrî vasıtasıyla Ebü'l-Umeys, el-Buhturî sened zinciriyle Huzeyfe'den de buna benzer bir söz rivayet etmiştir. Aynı şekilde Seleften de birçok bilginden de buna benzer rivayetler gelmektedir."

"İbn Ebî Hâtim, babası, Hişâm b. Hâlid ed-Dimeşkî, el-Velîd, İbn Lehîa, Yezîd b. Ebî Habîb sened zinciriyle Kâ'b'dan rivayet ediyor. Kâ'b, *'Siz, kendinize bakın. Siz, doğru yolda olunca sapan kimse size zarar veremez.'* ayeti hakkında şöyle dedi: 'Dimeşk Mescidi Kilisesi[650] yıkılıp da mescid haline getirilince ve Yemen hırkası giyilmeye başlanınca bu ayetin te'vili (uygulama zamanı) zuhur edecektir.'."[651]

Ben de derim ki bu rivayetlerden anlaşıldığına göre; Selef bilginleri, bir mü'min başkalarını ıslah etmeye, ma'rûfu emir ve münkeri yasaklamaya önem vermedikçe sırf kendi nefsini ıslah etmekle doğru yola girmiş olmaya-

---

649. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 98.

650. Dimeşk Mescidi Kilesisi, mescide bitişik kiliseydi. Bunun sebebi şuydu. Dımeşk (Şam) kentinin yarısı sulh yoluyla fethedilmiş, diğer yarısı ise güç kullanılarak (anveten) fethedilmişti. Sahâbîlerden iki grup Meryem Kilisesi'nde bir ayara geldiler ve şehrin her iki yarısı için özel bir hüküm olması gerektiği hususunda ittifak ettiler. Böylece, o kilisenin yarısı müslümanların oldu ve o kısmı mescid haline getirdiler. Kalan yarısı ise; kilise olarak kaldı. Böylece adı geçen kilise, Müslümanların adaletlerinin sembolü oldu. Müslümanlar, Hıristiyanlara kiliselerine karşılık çok değerli ve nefis şeyler veriyor, ama onlar bunu kabul etmiyorlardı. Sonunda bazı Emevîler, kiliselerini vermeleri için onlara baskı yapmaya başladılar. Nihayet Ömer b. Abdilaziz, kiliselerini onlara geri verdi.

    Rivayetin manasına gelince: Müslümanlar bozulup da zimmîlere zulmetmeye başladıklarında, onların mescide bitişik kiliselerini almaları ve Yemen hırkası giyip süslenerek böbürlenmeleri örneklerinde olduğu gibi fesada uğradıklarında, hiçbir öğütçünün öğüdü onlara fayda vermeyecektir.

    Bu rivayette geçen *"asab"* kelimesi, Yemen hırkası demektir. *Lisanu'l-Arap*'ta denilir ki; bir hadiste bu "asab" kelimesi şöyle geçer: *"İddet bekleyen kadın, boyalı elbise giyemez. Ancak Yemen hırkası giyebilir."* Asab, Yemen hırkasıdır. Bu hırkanın ipi birbirine bükülür. Sonra boyanır ve dokunur. Ancak ipin dürüldüğü kısımlar, beyaz olarak kalıp boya almadığı için ortaya rengârenk bir kumaş çıkar. Bazıları, "asab" demek çizgili hırka demektir, demişlerdir. Buna göre "asab" fitildir. "Isâb" ise iptir. Buna göre hadisteki yasaklık, iddet bekleyen kadının dokunması yapıldıktan sonra boyanmış kumaş giymesiyle ilgilidir. Hz. Ömer hadisine göre; O, Yemen hırkasını yasak etmek istemiş ve "Yemen hırkasının idrarla boyandığını duydum." demiş, sonra da "Bir şeyi derinden derine araştırmamız bize yasak edildi." demiştir.

651. İbn Cerîr'in rivayetleri, ayrıca İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 109-110'da yer almaktadır. (Çev.)

cağı hususunda ittifak halindedirler. Buradan anlaşılıyor ki, ma'rufu emir ve münkeri yasak etmek gerekli ve sürekli bir farzdır. Fakat bazıları diyorlar ki söz konusu emir ve yasak mükellefiyeti, insanlar bozulmuşsa düşer. Bunlara göre insanlar vaaz ve irşadın etkili olacağı umulmayacak derecede bozulmuşlar veya irşad görevini yapan kimseye zarar vereceklerinden korkulacak derecede fesada uğramışlarsa, bu yükümlülük düşer. İbn Cerîr ve tahkik ehli başka bilginler, rivayeti ve diğer delilleri daha güçlü olduğu için birinci görüşü tercih etmişlerdir. İşin gerçeği şudur: Bir kimse ma'rufu emredip, münkeri yasakladığı takdirde kendisine bir zarar geleceğini biliyor veya bu konuda güçlü bir zan taşıyorsa o kişiden bu farziyet düşer. Bu durumda emir ve yasak etme işi bir farîza değil, bir fazîlete dönüşür. Bu, münkerin irşad yapan kişinin tepki gösterip yadırgadığını ifade etmesi durumunda ortadan kalkacağı güçlü bir ihtimalse geçerlidir. Buna karşılık irşad yaptığı takdirde eziyet görmesi daha ağırlıklı olup, yapacağı nasihattan herhangi bir fayda gelmeyecekse o zaman irşad yapması mekruh olur. Hatta yapacağı irşad kendi eliyle kendisini tehlikeye atmak kabilinden olursa, haram olur. Bu hususta, İmam Ebû Hâmid el-Gazzâlî, eseri *el-İhyâ*'da *Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehyi Ani'l-Münker* bölümünde uzun uzun açıklamalarda bulunur. Dileyen oraya bakabilir.

Bu rivayetlerin faydalarından birisi de, bazı âlim sahâbîlerin Kur'ân'da te'vili onun indirildiği asırdan daha sonra ortaya çıkacak bazı ahkâmın olduğunu açıkça söylemiş olmalarıdır. Bir başka ifadeyle; bu husustaki ahkâm ayetleri, gaybı haber verme kabilindendir. Biz, bu tefsirimizde çoğu kez, te'vili içinde yaşadığımız bu çağda ortaya çıkan ayetleri beyan ediyoruz. Tıpkı, bizden önceki bilginlerin kendi asırlarlarıyla ilgili olarak ortaya çıkan manaları beyan ettikleri gibi. Bunda şaşılacak bir taraf yoktur. Kur'ân, bazı rivayetlerde *"Şaşırtıcı mucizeleri bitip tükenmez bir Kitab"* olarak nitelenmiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ
ذَوَا عَدْلٍ مِّنكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُم
مُّصِيبَةُ الْمَوْتِ تَحْبِسُونَهُمَا مِن بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ إِنِ ارْتَبْتُمْ لَا
نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللَّهِ إِنَّا إِذًا لَّمِنَ الْآثِمِينَ
﴿106﴾ فَإِنْ عُثِرَ عَلَىٰ أَنَّهُمَا اسْتَحَقَّا إِثْمًا فَآخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا مِنَ الَّذِينَ
اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْأَوْلَيَانِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ لَشَهَادَتُنَا أَحَقُّ مِن شَهَادَتِهِمَا وَمَا
اعْتَدَيْنَا إِنَّا إِذًا لَّمِنَ الظَّالِمِينَ ﴿107﴾ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَن يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلَىٰ
وَجْهِهَا أَوْ يَخَافُوا أَن تُرَدَّ أَيْمَانٌ بَعْدَ أَيْمَانِهِمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاسْمَعُوا وَاللَّهُ لَا
يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ ﴿108﴾

106- **Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adelet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin. Yahut seferde iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan, başka iki kişi (şahit olsun). Eğer şüpheye düşerseniz o iki şahidi namazdan sonra alıkorsunuz. Onlar da Allah'a şöyle yemin ederler: "Akraba bile olsa onun karşılığında hiçbir şeyi satın almayacağız, Allahın şahitliğini gizlemeyeceğiz, Aksi halde elbette biz günahkârlardan oluruz."**

107- **Bu şahitlerin (sonradan yalan söyleyerek) bir günah kazandıkları anlaşılırsa, ölene daha yakın olan hak sahiplerinden diğer iki kişi onların yerine geçer ve "Andolsun ki bizim şahitliğimiz onların şahitliğinden daha gerçektir ve biz (kimsenin hakkına) tecavüz etmedik, aksi takdirde biz, elbette zalimlerden olurduk." diye Allah'a yemin ederler.**

108- **Bu (usul), şahitliği gerektiği şekilde yapmaya, yahut yeminlerinden sonra, yeminlerinin kabul edilmemesinden korkmaları için en iyi yoldur. Allah'tan korkun ve dinleyin. Allah, doğru yoldan çıkmış bir topluluğu hidayete erdirmez.**

Bu ayetlerin nüzûl sebepleri ve manaları hakkında Suyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr*'unda şu ifadeler yer almaktadır:

Tirmizî'nin tahric edip "zayıftır" şeklinde değerlendirdiği... Ayrıca Ebû Hâtim'in, *Nâsih*'inde en-Nehhâs'ın, Ebû'ş-Şeyh, İbn Merdûye ve *el-Ma'rife*'de Ebû Nuaym'ın İbn Abbas'tan yaptıkları bir rivayet şöyledir. Bu rivayetin Ebû Nuaym'dan sonraki sened zinciri; Ebû'n-Nadr (ki bu zât, el-Kelbî'dir), Ümmü Hânî'nin azadlısı Bâzân vasıtasıyla İbn Abbas şeklindedir. İbn Abbas Temîm ed-Dârî'den "*Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adelet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin.*" ayeti hakkında şöyle rivayet ediyor: Bu ayet, benimle Adiyy b. Beddâ hakkında nâzil olmuştur. Temim'le Beddâ Hıristiyandılar. İslâm öncesi Şâm'a gidip gelirlerdi. Bir keresinde ticaret maksadıyla yine Şam'a geldiler. Bunlar Şam'dayken üzerlerine Sehm oğullarının azadlı kölesi Büdeyl b. Ebî Meryem adında birisi geldi. Bu zât da ticaret için gelmişti ve yanında kralın istediği gümüş bir kadeh vardı. Bu kadeh, Büdeyl'in en değerli ticaret eşyasıydı. Derken Büdeyl hastalandı ve Temimle Beddâ'ya vasiyet etti ve geri bıraktığı malı ailesine götürüp teslim etmelerini istedi. Temim, olayın devamını şöyle anlatıyor: Büdeyl ölünce biz adı geçen gümüş kadehi aldık ve bin dirheme sattık. Sonra da parasını ben ve Adiyy aramızda bölüştük. Büdeyl'in ailesine varınca, yanımızda olan malları onlara verdik. Ancak onlar kadehi aramaya başladılar ve bize onu sordular. Biz de "Büdeyl, bundan başka bir şey bırakmadı ve bize bundan başka mal vermedi." dedik. Temim, şöyle devam ediyor: Rasûlullah'ın (s) Medine'ye gelmesinden sonra Müslüman olunca bu yaptığımdan tövbe istiğfar etmek istedim. Bu nedenle Büdeyl'in ailesine geldim ve onlara olup biteni anlattım. Kendilerine beşyüz dirhem verdim ve beşyüz dirhem de arkadaşımda hakları olduğunu haber verdim. Büdeyl'in ailesi, aralarında hüküm versin diye Adiyy'i Rasûlullah'a (s) getirdiler. Rasûlullah (s) onlara delilleri olup olmadığını sordu. Ancak onlar, herhangi bir delil getiremediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s) onlara, Adiyy'e kendi dininin ehlinin ta'zim ettikleri (kutsalları) üzerine yemin verdirmelerini emretti. Adiyy de yemin etti. Bu olay üzerine, "*Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adelet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin.*" ayeti "*Bu (usul), şahitliği gerektiği şekilde yapmaya, yahut yeminlerinden sonra, yeminlerinin kabul edilmemesinden korkmaları için en iyi yoldur.*" ayetine kadar nâzil oldu. Bunun üzerine Amr b. el-Âs ve bir başka kişi ayağa kalkarak yemin ettiler ve yeminden sonra Adiyy b. Beddâ'dan kalan beşyüz dirhem alındı.[652]

652. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 115.

"Buhârî, Tirmizî, İbn Cerîr, İbnü'l-Münzir, en-Nehhâs, Tabarânî, Ebû'ş-Şeyh, İbn Merdûye ve *Sünen*'inde el-Beyhakî, İbn Abbas'tan rivayet ediyorlar. Buhârî bu hadisi *Tarih*'inde tahric etmiş, Tirmizî ise "Hasendir" şeklinde değerlendirmiştir. İbn Abbas şöyle diyor: Sehm oğullarından bir kişi, Temîm ed-Dârî ve Adiyy b.Beddâ ile birlikte (ticaret maksadıyla) yola çıktılar. Sehm oğullarından olan kişi, hiç Müslüman olmayan bir yerde vefat etti. Ölmeden önce Temîm ve Adiyy'e vasiyette bulundu. Bunlar, ölen kişinin geride bıraktığı mirası getirdikleri zaman, ailesi altın kaplamalı gümüş kadehin yok olduğunu fark etti. Bunun üzerine Rasûlullah (s) Temîm ile Adiyy'e "bu kadehi gizlemediklerine ve görmediklerine dair Allah adına yemin verdirdi. Daha sonra bu kadeh, Mekke'de bulundu. Onu elinde bulunduranlar, biz bunu Temîm ve Adiyy'den satın aldık dediler. Ölen kişinin yakınlarından iki kişi ayağa kalkarak "Andolsun ki, bizim şahitliğimiz onların şahitliğinden daha gerçektir. Bu kadeh bizim akrabamızındır. Bunlar, o kadehi almışlardır." diye yemin ettiler. Bu olay üzerine "*Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adelet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin.*" ayeti nâzil oldu."[653]

İbn Cerîr ve İbnü'l-Münzir İkrime'den rivayet ediyorlar: Temîm ed-Dârî ve Adiyy b. Beddâ Hıristiyan olup, câhiliye döneminde Mekke'de ticaretle meşgul olmaktaydılar. Mekke'de uzun müddet kaldılar. Hz. Peygamber, Medine'ye hicret edince ticarethanelerini Medine'ye taşıdılar. Öte yandan Amr b. el-Âs'ın azadlısı Büdeyl b. Ebî Mâriye ticaret yapmak üzere yola çıktı ve Medine'ye geldi. Bu üç kişi birlikte ticaret yapmak üzere Şam'a doğru yola çıktılar. Bir süre gittikten sonra Büdeyl rahatsız oldu. Kendi eliyle vasiyetini yazdı ve onu eşyasının arasına gizledi. Temîm'le Adiyy'e de vasiyet etti. Vefat edince, eşyasını açtılar ve içinden bir parça eşyasını alıp sonra önceki gibi kapattılar. Medine'ye ailesine gelince eşyasını onlara verdiler. Ailesi, eşyasını açınca yazdığı mektubu, ahdini ve içinden çıkanları buldular. Ancak bir şeyin olmadığını farkettiler. Bunu o iki kişiye sordular ve "Bu, Büdeyl'in kendi eliyle yazdığı mektubudur." dediler. Temîm'le Adiyy, "Biz hiçbir şey gizlemedik." dediler. Sonra her iki taraf, davasını Hz. Peygamber'e götürdü. Bunun üzerine "*Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adelet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin.*" ayet-i kerîmesi "*Aksi halde elbette biz günahkârlardan oluruz.*" ayetine kadar nâzil oldu. Bundan sonra Rasûlullah (s) ikindi namazından sonra "Kendisinden başka hiçbir ilâh olmayan Allah'ın adına yemin ederiz ki, Büdeyl'in bunlardan başka hiçbir

---

653. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 115; Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, VIII, 331.

eşyasını almadık, ve hiçbir şey de gizlemiş değiliz." diye yemin etmelerini emretti. Aradan Yüce Allah'ın dilediği kadar bir zaman geçti. Sonra Temîm'le Adiyy'in yanında altın kaplamalı gümüşten yapılmış nakışlı bir kab görüldü. Büdeyl'in ailesi, bu kabın da onun eşyasından birisi olduğunu ileri sürdü. Temîm'le Adiyy, "Evet doğru, fakat biz bu kabı ondan satın almıştık. Ancak yemin ederken söylemeyi unutmuşuz. Kendi nefsimizi yalancı çıkarmayı istemedik." dediler. İki taraf, aralarında hüküm versin diye uyuşmazlığı Hz. Peygamber'e götürdü. Bunun üzerine *"Bu şahitlerin (sonradan yalan söyleyerek) bir günah kazandıkları anlaşılırsa..."* ayeti nâzil oldu. Bu ayetin nâzil olmasından sonra Rasûlullah (s) ölünün ailesinden iki kişiye, "Temîm'le Adiyy'in bu kabı gizlediklerine, göstermediklerine ve kendilerinin hakkı olduğuna" dair yemin verdi. Daha sonraları Temîm ed-Dârî Müslüman oldu ve Hz. Peygamber'e bîat etti. Temîm, "Allah ve Rasûlü doğru söyledi. Kabı alan bendim." derdi. [654]

Temîm daha sonra Rasûlullah'a (s) "Yâ Rasûlullah! Yüce Allah, seni bütün yeryüzüne galip kılacak. Bana Beyt Lahm'dan iki köy hibe et." dedi. Beyt Lahm, Hz.Îsâ'nın dünyaya geldiği köydür. Rasûlullah (s) ise onun için bir köy (verilmesi emrini) yazdı. Hz. Ömer Şam'a gelince Temîm, Rasûlullah'ın (s) mektubunu getirdi. Hz. Ömer, "Ben bu mektup yazılırken oradaydım." dedi ve ona mektupta yazılı köyü verdi.

Abd b. Humeyd, kıraat imamı Âsım'ın "*şehâdet*" kelimesini merfû ve muzaf (tamlanan) olarak "şehâdetü", "beynekûm" kelimesini de mecrur ve muzafun ileyh (tamlayan) olarak "beyniküm" şeklinde okuduğunu rivayet etmiştir.

İbn Cerîr, İbnü'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim, en-Nehhâs, Ali b. Ebî Talha kanalıyla İbn Abbas'ın ***"Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adelet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin."*** ayeti hakkında şöyle dediğini rivayet etmiştir. Bu ayet, ölürken yanında Müslümanlar olan kimse hakkındadır. Bu durumda olan kimseye Yüce Allah, yapacağı vasiyete iki âdil (dürüst) Müslümanı şâhit tutmasını emretmiştir. Yüce Allah, bu ayetten sonra ***"Yahut seferde iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan başka iki kişi (şahit olsun)."*** buyurmaktadır. Bu ayet de, ölürken yanında hiçbir Müslümanın olmadığı kimsenin durumuna açıklık getirmektedir. Bu durumda olan bir Müslümana Yüce Allah, vasiyetine karşı gayr-ı müslimlerden iki şâhit tutmasını emretmektedir.[655] Bu iki kişi-

654. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 115, 116.
655. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 108.

nin şâhitliklerinden kuşku duyulacak olursa, namazdan sonra kendilerine "Allah'ın adına andolsun ki, bu şâhitliğimizin karşılığında hiçbir bedel almadık." şeklinde yemin verilir. Vasiyet edenin yakınları, bu iki kâfirin yaptıkları şâhitlikte yalan söylediklerini öğrenirlerse, onlardan iki kişi kalkar ve "Bu iki şâhidin şâhitikleri bâtıldır." diye Allah adına yemin ederler. Bu husus, ***"Bu şahitlerin (sonradan yalan söyleyerek) bir günah kazandıkları anlaşılırsa..."*** ayetinden anlaşılmaktadır. Yüce Allah şöyle buyuruyor: Eğer kâfirlerin yalan söyledikleri anlaşılırsa, vasiyet edenin yakınları kalkar ve bu iki kâfirin yaptıkları şâhitlikte yalancı olduklarına dair yemin ederler. Bu usul, o iki kâfirin şâhitliği gerektiği şekilde yapması veya yeminlerinden sonra yeminlerinin kabul edilmemesinden korkmaları için en iyi yoldur. Böyle bir şey ortaya çıkarsa, kâfirlerin şâhitlikleri bırakılır ve vasiyet edenin yakınlarının şâhitlikleriyle hüküm verilir. Müslüman şâhitlere yemin vermek yoktur. Yemin, sadece kâfir şahitlere verilir.[656]

İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim, Avfî tarikıyla İbn Abbas'ın ***"İçinizden iki adelet sahibi kişi"*** ayeti hakkında şöyle dediğini rivayet etmişlerdir: Bu ayette ***"içinizden"*** manasına gelen ***"minkum"*** ifadesi, *"Müslümanlardan"*, ***"Sizden olmayan başka iki kişi"*** ifadesi de *"gayr-ı müslimlerden"* demektir. ***"Allah'a yemin ederler."*** yani, namazdan sonra Allah'a yemin ederler. ***"Diğer iki kişi onların yerine geçer"***, İbn Abbas, bu iki kişi ölenin yakınlarından iki kişidir, dedi. ***"Andolsun ki bizim şahitliğimiz onların şahitliğinden daha gerçektir."*** ayetinin manası ise şöyledir: Allah'a yemin ederiz ki bu vasiyeti eden yakınımız, böyle vasiyet etmiş olamaz. Bu iki şâhit, yalancıdır. ***"Bu (usul), şahitliği gerektiği şekilde yapmaya, yahut yeminlerinden sonra, yeminlerinin kabul edilmemesinden korkmaları için en iyi yoldur."*** Bu ayette *"yeminlerinden sonra"* demek, ölenin yakınlarının yeminlerinden sonra, demektir. Onlar, yeminleri sayesinde ölünün malını almaya hak kazanırlar sonra da Yüce Allah'ın emrettiği biçimde mirası bölünür. Kâfirlerin şâhitlikleri de geçersiz olur. Bu ayet mensuhtur.

İbn Ebî Hâtim ve Ebû'ş-Şeyh İbn Mes'ûd'dan rivayet ediyorlar. İbn Mes'ûd'a *"içinizden iki adelet sahibi kişi"* ayetinin manası sorulur. İbn Mes'ûd, Kur'ân'da, -bu ayet hariç- manası hakkında bir başka ayet gelmeyen hiçbir ayet yoktur. Eğer size bu ayetin manasını bildirmezsem, ben Cuma günü boy abdestini terkeden kimseden daha cahil olurum. Bu ayette ifade edilen kişi, yanında malı olan ve sefere çıkan bir kimsedir. Derken bu adamın yolda eceli gelir. Ölüm gelip çattığında, Müslümanlardan iki kişi bulabilirse terike-

656. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 123.

sini (malını) onlara verir ve bu iki kişi üzerine iki âdil (dürüst) Müslümanı şâhit tutar. Müslümanlardan iki âdil kişi bulamazsa, Ehl-i Kitab'dan iki kişi bulur. Eğer eda ederse ne alâ. Eğer inkâr ederse, namazdan sonra "Bana teslim edilen bundan ibarettir. Ve ben, bu maldan hiçbir şeyi eksiltmedim." diye kendinden başka hiçbir ilâh olmayan Yüce Allah adına yemin eder. Eğer yemin ederse, temize çıkar. Eğer bundan sonra, vasiyet sahipleri gelir de onun aleyhine yemin ederlerse, sonra da varisleri haklarını adını söyleyerek belirtecek olurlarsa, şehâdetleriyle birlikte varislerin yeminleri geçerli olur. Sonra onun hakkını alırlar. *"İçinizden iki adelet sahibi kişi"* ifadesiyle *"Yahut sizden olmayan, başka iki kişi (şahit olsun)."* ayetinin ifade etmek istediği işte budur.

Bazıları güçlü ve bazıları zayıf olmak üzere bu ayetlerin nüzûl sebebiyle ve bazılarının tefsiriyle ilgili olarak varid olan haber ve görüşler bunlardan ibarettir.

Bu ayetlerin öncesiyle direkt olarak bağlantısına gelince; bu hususta Râzî şöyle der: "Yüce Allah, *'Siz kendinize bakın'* ayetinde canı muhafazayı emredince, *'Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adelet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin.'* ayetinde de malı muhafaza etmeyi emretti."[657] Ancak Râzî'nin bu görüşü, güçlü değildir. Hatta, -canı ve malı koruma kavramlarının bilginler arasındaki bilinen manasını göz önüne alacak olursak- doğru da değildir. Râzî'nin bu sözü, ayetin ibaresinden manasının lazımı kastedildiği söylenirse doğru olur. Oysa şöyle demek, Râzî'nin görüşünden daha doğru olur: Yüce Allah, bundan önceki ayetin son kısmında öldükten sonra dönüşümüzün kendisine olduğunu, kendisinin bizi hesaba çekeceğini ve yaptıklarımızın karşılığını vereceğini açıklayınca, bunun hemen ardından bize daha ölüm gelip çatmadan vasiyet etmemiz ve bunun zayi olmaması için üzerine şahit tutmaya özen göstermemiz gerektiğini ifade etti.

Bu ayetin tümü itibarıyla tefsirine geçmeden önce, manasına işaret edilmesi uygun olan bazı kelimeleri ele alalım. ***"Şehâdet"*** kelimesi, Ragıb'ın belirttiği üzere; -tıpkı *"şuhûd"* gibi- herhangi bir şeyi gözle veya basîretle ya da mutlak olarak müşahede ederek onun yanında bulunmak demektir. Ragıb şöyle der: Fakat mücerred yanında bulunmak manasına *"şuhûd"*, müşahedeyle birlikte de *"şehâdet"* daha evlâdır. *"Şehadet"*, basîret veya basar (görme)

---

657. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefatîhu'l-Gayb)*, XII, 94.

müşahedesinden doğan bilgiye dayanarak söylenen söz, demektir. *"Şehidtu"* kelimesi, iki manayı ifade etmek üzere kullanılır.

a) Birinci şekil; herhangi bir hususta bilgisi olduğunu söylemek yerine kullanımdır. Şâhitlik, bu lafızla eda edilir. Şâhit, herhangi bir şeye şahitlik yaparken "eşhedü bikeza" der. Bir şâhidin, şâhitlik yaparken "a'lemu" (ben biliyorum) demesiyle yetinilmez. Aksine; "eşhedü" ifadesini kullanması da gerekir.

b) İkinci şekil ise; yemin yerine kullanımdır. Bunun için yemin eden kimse "Eşhedü billâh, enne Zeyden muntalikun." (Yemin ederim, Zeyd gitti.) der. Dolayısıyla bu ifade, kasem (yemin) olur. Bazı bilginler, kişi "eşhedü" der ve "billâh" demezse, bu kesem olur ve "alimtü" kelimesi kasem (yemin) manası ifade etmekte onun gibi olur. Bu ifadeye, kesemin cevabıyla cevap verilir, demişlerdir. Meselâ şairin şu beytindeki "alimtü" yemin manasınadır.

ولقد علمت لتأتين منيتي

"Yemin olsun biliyorum, gelecek birgün ölümüm."

Bu fiil, bazen birşeyi ikrar manasına da gelir.

"el-Beyn" bir kavram olup, iki şeyden birinin diğeriyle veya başka şeylerle zaman veya mekân ya da hal veya iş itibarıyla ilişkisini ifade eder. Bilginler, bitişikliğe (vasl) ve ayrılığa (furka) *"beyn"* denildiğini ifade ederler. Arapların düşmanlık ve nefret manasına "zâtü'l-beyn" (arada olan şey) ifadeleri bu ikinci manayadır. Yüce Allah, *"Eslihû zate beynikum"*[658] buyurmaktadır. Bunun manası, aranızdaki düşmanlığı ve bozgunculuğu düzeltin, demektir. Bu ayette ifade edilen *"beyn"*; fertleri birbirine bağlayan kavramsal (manevî) bir husustur.

Açıklamamız gereken bir ifade de ***"darabtum fi'l-ardi"*** ifadesidir. Bunun manası, *"yeryüzünde sefere çıktınız"* demektir. Bu kelime, daha önce Nisâ Sûresi'nde ele alınıp incelenmişti. Bir diğer kelime ***"tahbisûnehuma"*** kelimesidir. Bu kelime, ***"habs"*** kökünden türemedir. Bu kök, herhangi bir şeyi tutmak ve bir yere gitmesine engel olmak, manasınadır. ***"el-Hıbs"***, suyun akmasına engel olan havuz benzeri bir yer demektir. Üzerinde duracağımız bir diğer kelime, ***"asura"*** kelimesidir. Bu kelime, herhangi bir şeye muttali (bilgi sahibi) olmak manasına *"el-usûr ale'ş-şey'i"*den türemişti. Ancak bu ittilâ (bilgilenme), önceden taleb etmeksizin veya hiç hesapta yokken rasgele bilgilenmedir. Bu kökten türeme olarak *"a'serehû aleyhi"* demek, birini

658. Enfâl, 8/1.

hiç beklemediği bir biçimde bir şeye vâkıf kılmak ve o hususta kendisini bilgilendirmek, demektir. Bu kökün aslı, *"kaada"* vezninde "asara, ısâren ve usûran" demektir. Manası, *"ayağı sürçtü ve düştü"* demektir.

Vasiyet İçin Şâhit Edinme

Ayetlerin manası ve tefsiri olarak şunları söylemek mümkündür:

"Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki adelet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin." Yani ey iman edenler! Birinize ölüme götüren sebeplerden birisi ve ölüm öncesi alâmetler gelip çattığı ve vasiyet etmek istediği zaman, aranızda vuku bulacak şâhitliğin hükmü veya keyfiyyeti (şekli); içinizden adalet sahibi iki kişinin şâhitlik etmesi veya aranızda meşrû olan şâhitliktir. Bu da, adalet ve istikamet sahibi iki erkeğin şâhitlik etmesiyle olur ki vasiyet eden kişi, bu iki erkeği yapacağı vasiyete şâhit tutar. Vasiyet ettiği şeyi, -ayetin nüzûl sebebinde zikredilen olayda olduğu gibi- şâhit tuttuğu kişilere ister emanet etsin, isterse etmesin farketmez. Vasiyet eden kimsenin o iki kişiyi şâhit tutması, onların bu hususa şâhit olması sonucunu doğurur. Ayetin ibaresinin aynı anda hem "şâhit tutma" ya ve hem de "şâhitlik etmeye" delâlet etmesi, onun îcâz örneklerinden biridir. ***"Minkum"***den maksat, mü'minlerin arasından demektir. Bu yaklaşım, cumhurun benimsediği yaklaşımdır. Bazı müfessirler, bunu *"akrabalarınızın içinden"* şeklinde anlamışlardır. Bu görüş, Hasen ve Zührî'den rivayet olunmuştur. Birçok fıkıh bilgini de bu görüşü almıştır. ***"Yahut seferde iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan, başka iki kişi (şahit olsun)."*** Yani eğer siz seferdeyken, size ölüm öncesi alâmetler gelip çatar da vasiyet etmek isterseniz, gayri müslimlerden veya yabancılardan başka iki şâhit, şâhitlik etsin. Bu ifade, vasiyet ve ona şâhit tutmak için şeddetli bir pekiştirme içermektedir. ***"Eğer şüpheye düşerseniz o iki şahidi namazdan sonra alıkorsunuz."*** Bu ifade, isti'nâf-ı beyânîdir.[659] Bundan önceki ifadeleri duyan kimse âdeta, "Peki bu iki kişi, nasıl şâhitlik edecekler?" diye sormakta ve kendisine bu cümleyle cevap verilmektedir. Yani vasiyete şâhit tutulan iki şâhidi namazdan sonra alıkorsunuz. Çoğu bilginler, bu namazın ikindi namazı olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Hz. Peygamber, Adiyy ve Temîm'e ikindi vakti yemin vermiştir. Ve sonra, uygulama da bu şekilde cereyan etmiştir. Şu halde, örf ve âdet haline gelen uygulama, yemin vermenin ikindi namazından sonra yapılması şeklindedir. Sonra ikindi vakti, hâkimlerin davaları ve haksızlıkları hükme bağlamak ve yargı yapmak için oturdukları

659. İsti'nâf-ı beyânî: Mukadder bir soruya cevap teşkil eden cümledir. (Çev.)

bir vakittir. Çünkü bu vakit, hava sıcaklığının kırılıp normale döndüğü ve halkın toplandığı bir vakittir. Zira halk, o vakitte gündüz işlerinin büyük bir kısmını bitirmiş olur. Ya da şöyle denebilir: Bu vakit, gayrı müslimler nezdinde de dua vaktidir. Bu vakit, Allah'ı zikir vaktidir ki böyle bir vakitte, insanların yalan söylemekten ve hıyanetten kaçınmaları umulur. Ya da ikindi namazı, "salat-ı vustâ" (orta namaz) olması dolayısıyla yemin vermeye uygun bir vakittir. Ya da, ikindi vakti gece melekleriyle gündüz meleklerinin hazır bulundukları bir vakit olduğu için yemin vermeye uygun bir vakittir. Bir mü'min, bundan sonra kemâl sıfatıyla nasıl nitelikli olacağının yollarını araştırır. Bazı bilginler, ayette geçen "salat/namaz" dan maksat, farz namaz cinsinden bir namazdır demişlerdir. Çünkü namaz, insanı çirkin işlerden ve münkerden alıkoyar, dolayısıyla biraz önce namaz kılmış bir kimse doğru söylemeye layık olur.

Hasan-ı Basrî der ki, bu ayette geçen *"namaz"* dan maksat, öğle veya ikindi namazıdır. Çünkü Hicaz'lılar, bu iki vakitten sonra hüküm vermek için otururlardı. İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre, vasiyete şâhitlik edecek iki kişi, eğer gayri müslim iseler bu takdirde *"namaz"* dan maksat, onların dinlerine mensup olan kimselerin *"salâtı/duası"*dır. Yani az önce zikrettiğimiz sebepten dolayı, ***"Onlar da Allah'a şöyle yemin ederler..."*** Yani eğer siz, bu iki şâhidin ifadelerinden şüpheye düşerseniz, onlar vasiyet yapıldığına dair yemin ederler. Bir başka ifadeyle onlardan yemin etmelerini taleb edersiniz ve onlar da yemin ederler. Emîn (kendisine herhangi bir şeye emanet edilen kimse), yeminle doğru söyleyen kimse haline gelir. Bazı bilginler derler ki "yemin" fiilinin başındaki fâ, fâ-i cezâiyyedir. Buna göre mana; siz o iki şahidi alıkorsunuz ve onlar bu yüzden yemin ederler, demek olur. Bazı bilginlere göre bu hüküm, töhmet altında oldukları takdirde kâfir şâhitlere mahsus bir hükümdür. Çünkü, onların adil kimseler olmaları şart kılınmamıştır. Bazı bilginlere göre ise bu hüküm geneldir, fakat hükmü nesholunmuştur. Ancak doğru olan husus, bu ayetlerde nesih olmadığıdır. Râzî'nin nakline göre Hz.Ali, herhangi bir töhmet (şâibe) halinde şâhide de raviye de yemin veriyordu. Yemin edecek iki şâhit, yemin ederken açıkça, ***"Akraba bile olsa onun karşılığında hiçbir şeyi satın almayacağız."*** derler. Yani "Allah'ın adına edeceğimiz yemin karşılığında hiçbir şeyi satın almayacağız." Bir başka ifadeyle; "Allah adına edeceğimiz yemini, dünyada yararlanılan herhangi bir karşılık uğruna verilen mal gibi kılmayacağız. Kendisi için yemin ettiğimiz kişi akrabalarımızdan birisi olsa bile..." derler. Ayette geçen zamiri, "Allah'ın yemini" yerine, kendisi için yemin edilen şahıs olarak yorumlamak da müm-

kündür. İfadede açıkça olmasa bile, bu kişi ifadenin akışından anlaşılmaktadır. Bu, tıpkı *"Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa, adaletli olun."*[660] ayeti gibidir. Bu ayetteki ifade, *"Ey iman edenler! Adaleti titizlikle ayakta tutan, kendiniz, ana-babanız ve akrabanız aleyhinde de olsa Allah için şâhitlik eden kimseler olun."*[661] ayetindeki ifadeye tıpatıp uymaktadır. Bundan maksat; yemin eden kimsenin, Allah adına adaletle yemin etmesi ve kendi nefsi için arzu ettiği herhangi bir bedelin ve -ikrarında, yemininde akrabasına menfaat olması durumunda- onu gözetme isteğinin kendisini böyle yemin etmekten alıkoymamasıdır. Yani onun ikrar ve yemininde her iki menfaat (kendisinin ve akrabasının menfaatı) bir arada bulunsa bile, yine de adalete göre yemin etmelidir. Bu iki kişi yeminlerinde ***"Allahın şahitliğini gizlemeyeceğiz."*** derler. Yani Yüce Allah'ın vâcib kıldığı ve kendisi adına edâ edilmesini emrettiği şâhitliği veya Allah adına edilerek pekiştirilen şâhitliği gizlemeyeceğiz, derler. *"Şâhitliği Allah için yapın."*[662] ***"Aksi halde elbette biz günahkârlardan oluruz."*** Yani; bu yeminimiz karşılığında bir bedel alırsak ya da bir akrabamızı gözetirsek, kendi nefsimiz ya da bir akrabamızın menfaati uğruna yalandan yere yemin edersek veya Allah'ın şâhitliğinin tümünü veya bir kısmını gizlersek, bir başka ifadeyle hakkın bir kısmını söyleyip, bir kısmını gizlersek, günahı yüklenen, onu kazanan ve cezasını hak eden kimselerden oluruz. ***"Âsimîn"*** kelimesinin kökü olan *"ism"* kelimesi, esasen -gerek masiyet, gerekse başkası olmak üzere- insanı hayır işlemekten ve itaat etmekten alıkoyan şeye denir. Ayetin ifadesi, *"innâ izen le âsimûn"* ifadesinden daha vurgulu ve daha beliğdir.

"Bu şahitlerin (sonradan yalan söyleyerek) bir günah kazandıkları anlaşılırsa, ölene daha yakın olan hak sahiplerinden diğer iki kişi onların yerine geçer." Kıraat imamlarının cumhuru, ***"istehakka"*** fiilini meçhul olarak *"üstühikka"* şeklinde okumuşlardır. Hafs ise, Âsım'dan rivayet ederek *"istehakka"* şeklinde malum olarak okumuştur. Bu kıraat tarzı; Hz. Ali, İbn Abbas ve Übeyy'den rivayet olunmuştur. Ya'kub, Halef, Hamza ve Ebû Bekr'in rivayetiyle Âsım, *"evleyân"* kelimesini, *"el-evvelîne"* şeklinde okumuşlardır. Bu durumda kelime, *"âhır"* kelimesinin mukabili olan *"evvel"* kelimesinin çoğulu olur. Diğer kıraat imamları ise, "el-evlâ" (daha öncelikli) kelimesinin tesniyesi olmak üzere "el-evleyân" şeklinde okumuşlardır. Bunlar, "istehakka" kelimesini, ister malum (*istehakka*), ister meçhul (*üstühikka*)

660. En'âm, 6/152.
661. Nisâ, 4/135.
662. Talâk, 65/2.

şeklinde okumuş olsunlar, farketmez. "el-Evleyân" ve "el-evvelîn" kelimelerinin Ana Mushafta (el-Mushafu'l-İmam) yazılışı aynı olup, ***"el-evleyen"*** şeklindedir.

Ayetin manasına gelince; yemin eden o iki şâhidin yalan söyleyerek veya şâhitliği gizleyerek, ya da -ayetin nüzûlüne sebeb olan olayda olduğu gibi-mirasın kendilerine emanet bırakılması halinde mirastan herhangi bir şeyi gizleyerek günah kazandıkları herhangi bir şekilde anlaşılacak olursa, vâcib olan veya hakkın alınması için yapılacak olan şey; yeminin bu kez varislere yöneltilmesidir. Bu durumda, ölünün yakını olup kendisine varis olanların içinden iki erkeğin onların yerini almasıdır. Çünkü söz konusu günah, onlara hıyanet ve haksızlık edildiği için kazanılmıştır. Bu iki varis erkeğin (şâhidin), cumhurun kıraatının ifade ettiği üzere ölüye en yakın ve -ortada herhangi bir mani yoksa- mirasını almaya daha öncelikli kimselerden olması gerekir. Ya da, ***"evvelîn"*** şeklindeki kıraatın ifade ettiği üzere; yine akrabalardan olmak kaydıyla bunlardan başka iki kişidir. *"Evvelîn"* kelimesi, "istehakka aleyhim"in sıfatıdır. Ya da ihtisas olmak üzere mansubdur.[663] Birinci kıraat, en mükemmel şâhidin aranacağı şeklinde yorumlanır ki bu da, ölüye en yakın varislerin şâhitlik etmesidir. İkinci kıraat ise; en yakın varisin yemin etmesine mani bir durumun olması veya varislerin arasından başkasının yemin etmesinde maslahat bulunması durumunda diğer varisin yemin etmesi gerektiği şeklinde yorumlanır. Çünkü uzak mirasçının yaş veya fazileti dolayısıyla ayrıcalıklı olması durumunda, maslahata uygun olan, o kişinin yemin etmesidir. Bu yorum, *"el-evvelîn"* kelimesiyle vasiyet eden ölüye (nesepçe) daha yakın kimse manası kastedilmesi durumunda geçerlidir. Evvelîn kelimesiyle, "bu durumda yemin etmeye daha öncelikli iki kişi" manasının kastedilmesi de mümkündür. Biraz daha açarsak; ölüye yakın oldukları veya bilgili oldukları ya da faziletli oldukları için yemin etmeye daha layık iki kişi demek olur. Hafs'ın Âsım'dan rivayet ettiği kıraata gelince; -ki bizim bu diyarların insanları, ayeti böyle okurlar- müfessirlerin ekserisi bu kıraat şeklini şöyle açıklarlar: *"el-Evleyân"* kelimesi "istehakka" fiilinin failidir. Fiilin mef'ûlü ise mahzuftur (cümlede yoktur). Takdiri ise şöyledir: Bu şâhitlerin sonradan yalan söyleyerek bir günah kazandıkları anlaşılırsa, aralarından

---

663. Sıfat olması durumunda ayetin manası; "Bu şahitlerin (sonradan yalan söyleyerek) bir günah kazandıkları anlaşılırsa, mağdur taraftan olup ölüye daha yakın iki kişi onların yerine geçer." şeklinde olur.

İhtisas olması durumunda ise mana; "Bu şahitlerin (sonradan yalan söyleyerek) bir günah kazandıkları anlaşılırsa, mağdur taraftan iki kişi onların yerine geçer. Bunların ölüye daha yakın kişiler olduklarını özellikle belirtiyorum." şeklinde olur. (Çev.)

ölene daha yakın olan ve ölünün vasiyetine veya geriye bıraktığı şeye ya da şâhitlik için çağırılmaya hak sahibi olan diğer iki kişi onların yerine geçer.

İmam Râzî, bu kıraata göre "el-evleyân" kelimesinin iki vasî oldukları kanaatine varmıştır. Râzî bu görüşünü şöyle açıklar:

"Hıyaneti ortaya çıkan iki vasî (ölünün vasiyet ettiği iki kişi), (günah kazanmakta ve hıyanet etmede) başkalarından daha önceliklidir. Çünkü onları vesayet için tayin eden, ölünün kendisidir. Bu iki kişi, vereselerin (mirasçıların) malına hıyanet edince, 'İki vasî, vereselerin malına hıyanet etti.' denebilir. el-Hasen ise, bu kelimeyi 'el-evvelân' şeklinde okumuştur. Bu okuyuş tarzının açıklaması ise, daha önce geçen açıklamalardan anlaşılmaktadır."[664]

Ben de derim ki; bana göre bu iki kişi, aslında yemin etmesi gerekli olan iki kişi demektir. Çünkü, bu iki kişi (ölünün vasiyetini alan iki kişi) aslında bir hakkı inkâr eden taraftır. Kaideye göre ise yemin etmek zorunda olan taraf, inkâr eden taraftır. Sözün ifade akışına göre açık isim değil, zamir göndermek gerekir. Âdetâ şöyle denilmektedir: Vereselere hıyanet ederek günahı kazanan kimdir? Buna cevap verilirken, açık isim olan "el-evleyân" kelimesi, zamir yerine konulmuştur. Böylece, "Şeriatta asıl kural, yeminin o iki vasiye verilmesi gerektiğidir. Ancak bu iki kişinin yalandan yere yemin ettikleri ortaya çıktığı için günah kazanmaları, bu kez yeminin varislere çevirilmesini gerekli kılmıştır." denilmek istenmiştir.

"Andolsun ki bizim şahitliğimiz onların şahitliğinden daha gerçektir ve biz (kimsenin hakkına) tecavüz etmedik." Yani, ölen yakınlarının vasiyyetine şâhitlik eden bu iki şâhidin hıyanetine karşı yaptıkları şâhitliğin, onların yaptıkları şâhitlikten daha gerçek ve daha doğru olduğuna yemin ederler. Devamla, aslı astarı olmayan bir töhmetle onlara tecavüz etmediklerini veya onları suçlarken hakka karşı tecavüz etmediklerini yeminle belirtirler. ***"'Aksi takdirde biz, elbette zalimlerden olurduk' diye Allah'a yemin ederler."*** Yani yeminlerini ederlerken, "Eğer biz, hakka tecavüz eder ve aslı esası olmayan bir söz söylersek -nefsimizi Allah'ın gazabına ve intikamına maruz bıraktığımız için- kendi nefsine ve ölen yakınımızın malını emanet ettiği kimseye zulmeden kimselerden olurduk." derler. Halbuki bu ikisine zulmetmek, onlara haramdır.

Yüce Allah, bundan sonra güven ve emniyete dayalı bu meselede söz konusu şâhitlik ve bu yemin etme müessesesinin getirilmesinin hikmetini beyan ederek şöyle dedi: ***"Bu (usul), şahitliği gerektiği şekilde yapmaya, yahut***

---

664. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (*Mefatihu'l-Gayb*), XII, 100.

yeminlerinden sonra, yeminlerinin kabul edilmemesinden korkmaları için en iyi yoldur." Yani vasiyetin emanet edildiği kimseye namazdan sonra insanların huzurunda durması ve ağır yemini etmesinin teklif edilmesi, şâhitlerin şâhitliği değiştirmeksizin ve tebdil etmeksizin gerektiği şekilde edâ etmelerine en uygun yoldur. Bu şehâdeti, -Allah'ı ta'zim etmek istedikleri, azabından korktukları, sevabını taleb ettikleri ya da (yalan yere) şâhitlik ederek günah kazanmalarını takib eden rezaletten korktukları için- gerektiği gibi edâ edeceklerdir. Söz konusu rezalet, onların (yalan yere şâhitliklerinin ardından) yeminin vereselere (mirasçılara) verilmesiyle meydana gelir. Çünkü vereselerin yemini, onların yeminlerini boşa çıkarır. Bir kimseyi, -dinî duygularındaki zaaftan dolayı- Allah korkusu ve O'nu ta'zim, yalan söylemekten alıkoymuyor ve hıyanetini engellemiyorsa, onu insanların nazarında rezil olma korkusu frenler.

"Allah'tan korkun ve dinleyin. Allah, doğru yoldan çıkmış bir topluluğu hidayete erdirmez." Yani ey mü'minler! Şâhitlikte, emanette ve her şeyde Allah'tan korkun, bu hükümleri ve Yüce Allah'ın size getirdiği diğer hükümleri kabul kulağı ile dinleyin. Eğer Allah'tan korkmaz ve dinlemezseniz Allah'ın emrinden çıkar, hidayetinden mahrum ve cezasına müstehak olursunuz.

Vasiyet ve Şahitlikle İlgili Ayetlerden Hüküm Çıkarma

İmam Râzî, bu bölümdeki ikinci ayetin (107.nci ayet) tefsirinden sonra der ki, "Müfessirler, bu ayetin i'rab, nazım ve hüküm itibarıyla anlaşılması son derece zor bir ayet olduğunda ittifak etmişlerdir. Vahidî, *el-Basît*'ta Hz. Ömer'in şöyle dediğini nakleder: 'Bu ayet, bu sûrede ahkâm açısından anlaşılması en zor ayettir.'"[665]

Âlûsî ise *Rûhu'l-Maânî*'de yukarıdaki ifadeyi, Vâhidî'nin Hz. Ömer'den nakli olarak değil, müfessirlerin ifadesi olarak verir ve Taftazânî ile Tabersî'nin sadece ikinci ayet hakkında değil, her iki ayet hakkında da (106, 107. ayetler) böyle bir görüşü dile getirdiklerini rivayet eder. Âlûsî'nin rivayetine göre Tabersî şöyle der: "Bu iki ayet, hüküm, mana ve i'rabca Kur'ân'ın anlaşılması en zor ayetidir. Böylece Tabersî, bu iki ayet hakkında yaptığı yorumla iftihar etmiş, başkalarının görüşlerine dair hiçbir şey zikretmemiştir."[666]

Ben de derim ki, müfessirlerin bazı ayetlerin i'rabı veya hükmü hakkında gördükleri zorluklar bizi korkutmuyor. Çünkü onların nahivde ve fıkıhta

665. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefatîhu'l-Gayb)*; XII, 101.
666. Âlûsî, *Rûhu'l-Maanî*, VII, 53.

tabi oldukları belli bir mezhepleri vardır. Onlar, Kur'ân'ı benimsedikleri bu mezhebin terazisine vurur ve onu ancak bu mezbenin zaviyesinden anlarlar. Oysa Kur'ân, nahiv, fıkıh ve bütün mezheplerin üstündedir. O, bütün asılların aslıdır. Kur'ân'a uygun olan makbüldür ve ona aykırı olan da makbul değildir ve değersizdir. Bizi ilgilendiren, ancak ve ancak sahâbî ve tâbiûn âlimlerinin söyledikleridir. Kur'ân'ın anlaşılmasında bize en büyük yardım edecek olan budur. Sahâbî ve tâbiûn âlimlerinden bu iki ayetin ibaresinde zorlukla karşılaştıklarına dair herhangi bir ifade rivayet edilmemiştir. Vâhidî'nin Hz. Ömer'den "*Bu şahitlerin (sonradan yalan söyleyerek) bir günah kazandıkları anlaşılırsa,...*" ayeti hakkında rivayet ettiği görüş, müfessirlerin bu ayeti zor bulduklarına dair yapılan rivayeti desteklememektedir. Tam aksine bu sözün manası şudur: Bu ayetin ihtiva ettiği ahkâm, sûrenin diğer hükümlerinden daha ağırdır. Hz. Ömer, bu ifadesiyle belki de ayetin ihtiva ettiği "Yeminlerin ardından bazı yeminlerin reddedilmesindeki tazyik (sıkıştırma) ve yalan söyleyip hıyanet eden kimsenin onur kırıcı durumunun ortaya çıkarılmasıdır." *Hakîkatü'l-Esâs*'da denir ki Arapça'da "adaltü alâ fülânin" demek, "onu sıkıştırdım, isteği ile kendi arasına engel oldum" demektir. Aynı şekilde kadınların "adal"ının yasak edilmesi demek, onların evlenmelerini yasak etmek, buna engel olmak demektir.

Ancak, fıkıh mezheblerinin imamları, bu sûrenin birçok ahkâmı hakkında -kendilerinin tespit ettikleri kaidelere ve diğer ahkâm hakkında var olan uygulamaya aykırı olarak geldiği için- berrak ve net olmayan bir tutum sergilemektedirler. Bunlar, şâhide yemin verilmesi, gayri müslimin Müslümanları ilgilendiren bir meselede şâhitlik etmesi, müddeî (iddia eden tarafın) yeminiyle amel edilmesi gibi hususlardır. Müctehidler, -yakında geleceği üzere- bu meselelerden herbirini, kendi fikirlerince sabit olan kaideye uydurmak için çaba harcamışlardır. Hatta bu meselelerin bazılarında nesih iddiasında bile bulunmuşlar ve bunu sahih olmayan bir senedle bazı sahâbîlerden rivayet etmişlerdir. Dolayısıyla bu iki ayetin tefsiri ardından ayetin lafzından kısaca anlaşılan hususları ayrıntısıyla ele almayı, bu iki ayetin ihtiva ettiği faydaları ve manaları yansıtmayı uygun gördük. Ta ki Kur'ân'ın mucize oluşu, Arap dilinde zayıf olan kimselere varıncaya kadar herkese malum olsun ve nahiv ve fıkıh mezheplerinin, birçok bilgini ne hale getirdiği tam olarak anlaşılsın. Hatta bu bilginler içinde mütâlaası veya dikkat ve zekasının genişliğiyle meşhur olanlardan en önde gelen birisinin, bu iki ayet hakkında neler söylediği görülsün.

Nesih iddiasına gelince, -Selef bilginlerinden öğrenildiği ve yakında geleceği üzere- tahkik ehli bilginlere göre Mâide Sûresi'nde mensuh olan hiçbir ayet yoktur. Bu meseleyi Hâfız İbn Kesîr, tefsirinde ele alır ve şöyle der:

"Bu kıssanın sahih olduğuna bir delil de Ebû Ca'fer İbn Cerîr'in şu rivayetidir. Bana Ya'kub Hüşeym'den rivayet etti. Hüşeym de Zekeriyya vasıtasıyla Şa'bî'den rivayet ediyor: Müslümanlardan bir şahsın Dakûk'ta[667] bulunduğu sırada vefatı yaklaşır. Öleceğini anlayan bu kişi, vasiyetine şâhit tutmak için Müslümanlardan hiçbir kimseyi bulamaz. Bunun üzerine Ehl-i Kitab'tan iki kişiyi vasiyetine şâhit tutar. Bu iki şâhit, Kûfe'ye Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gelir. ona durumu haber verirler. Vasiyeti ve terekesiyle birlikte Kûfe'ye gelirler. el-Eş'arî, bu olay, Hz. Peygamber'in zamanında meydana gelen hadiseden sonra bir daha meydana gelmemiş bir hadisedir, der ve bu iki kişiye ikindi namazından sonra 'hıyanet etmediklerine, yalan söylemediklerine, değiştirmediklerine ve hiçbir şeyi gizlemediklerine ve bu malın ölen kişinin terekesi ve vasiyeti olduğuna dair Allah adına' yemin verir. Bu yeminden sonra onların şâhitlikerini geçerli kılar. İbn Cerîr, daha sonra bunu Amr b. Ali el-Fellâs vasıtasıyla Ebû Dâvûd et-Tayâlîsî'den rivayet eder. et-Tayâlîsî ise Şu'be, Muğîra el-Ezrak vasıtasıyla Şa'bî'den rivayet eder. Bu rivayete göre Ebû Mûsâ Dakûk'ta bu hükmü vermiştir.[668] Bu iki isnadın ikisi de sahih olup Şa'bî vasıtasıyla Ebû Mûsâ'ya ulaşmaktadır. Ebû Mûsâ 'Bu olay, Hz. Peygamber'in zamanında meydana gelen hadiseden sonra bir daha meydana gelmemiş bir hadisedir.' derken, büyük bir ihtimalle Temîm ve Adiyy b. Beddâ'nın kıssasını kastetmekteydi. Zikredildiğine göre Temîm b. Evs ed-Dârî (r) hicretin dokuzuncu yılında Müslüman olmuştur. Dolayısıyla bu hüküm daha sonradır. Söz konusu hükmün neshedildiğini iddia eden kimselerin burada kesin bir delile ihtiyaçları vardır."[669]

Hâfız İbn Kesîr, Süddî'nin birinci ayet hakkındaki görüşünü verdikten sonra şöyle devam ediyor:

"Abdullah İbn Abbas der ki, 'O iki gayri müslimi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin evine giderken hâlâ gözümle görür gibi oluyorum. Ebû Mûsâ'nın vasiyetin yazılı olduğu sayfayı açması... Ölünün yakınlarının buna tepki göstermeleri ve iki şâhidi korkutmaları... Ebû Mûsâ'nın ikindi namazından sonra onlara yemin vermek istemesi... Evet! Bütün bunlar, hâlâ gözlerimin önün-

---

667. Dakûk: Bağdat'la Erbil arasında bir beldenin adıdır. Bkz. Âsım Efendi, *Kamûs Tercümesi*, D-k-k., md. (Çev.)

668. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 105.

669. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 113.

dedir. O gün ben 'Bunlar ikindi namazına aldırmazlar. Onun için bunlara kendi dinlerine göre dualarının ardından yemin ver.' demiştim. O gün bu iki şâhit, kendi dinlerine göre dualarının ardından yemin etmek için ayağa kalkmış ve 'Akraba bile olsa onun karşılığında hiçbir şeyi satın almayacağız. Allah'ın şâhitliğini gizlemeyeceğiz. Aksi halde elbette biz günahkârlardan oluruz.' diye yemin etmişlerdi. Devamla, ölen kimsenin böyle vasiyet ettiğini ve terikesinin de bunlardan ibaret olduğunu yeminle belirtmişlerdi. Hâkim, onlar yemine başlamadan önce kendilerine 'Eğer birşey gizler ve hıyanet ederseniz, sizi kendi kavminizin önünde rezil rüsvay ederim, bundan sonra şâhitliğiniz kabul olunmaz ve sizi cezalandırırım.' der. Hâkim onlara böyle deyince, bu (usul), şahitliği gerektiği şekilde yapmaya yarayan en iyi yoldur. Bu haberi İbn Cerîr rivayet etmiştir."[670] Bu rivayette yer alan "Bundan sonra şâhitliğiniz kabul olunmaz" ifadesi üzerinde düşün! Ağır basan ihtimal, bu ifadenin İbn Abbas'ın ifadesi olduğudur. Biraz sonra ileride bu ayetin neshedildiği iddiası ve fıkıh bilginlerinin anlaşılmasını zor buldukları noktaları ele alırken daha fazla açıklama yapacağız.

Olanca îcâzına (kısalığına) rağmen bu iki ayetin ihtiva ettiği fayda ve ahkâma gelince, bunlardan aklıma gelenleri şöylece sıralayabilirim:

1) Vasiyet etmeye teşvik, onu pekiştirme ve bu hususta yolculuk meşgaleleriyle uğraşıp da işi hafife almama. Yolculuk halinde namaz kısa kılınsa ve Ramazan ayında oruç tutmama mubah olsa bile, seferle meşgul olup işi hafife almama.

2) Gerek mukim iken ve gerek seferdeyken vasiyete şâhit tutma. Çünkü insan böyle yaptığı takdirde vasiyet daha sağlam ve uygulanması noktasında umut, daha güçlü olur. Birçok insan vasiyetini yazmakta, ama buna kimseyi şâhit tutmamaktadır. Bu da zaman zaman vasiyetin zayi olmasına yol açmaktadır.

3) Vasiyete şâhit tutmada temel kural; iki şâhidi, -başka ayetlerde de sabit olduğu üzere- mü'minlerin arasından adaletlerine güvenilir kimselerden seçmektir. Bunun hikmeti birçok yönden bellidir, açıklamaya ihtiyaç yoktur.

4) Gayri müslimleri vasiyete şâhit tutmak câiz ve meşrudur. Vasiyet vâcib olunca gerekli olan şartıyla vâcib olur. Aksi takdirde vasiyet etmek mendubtur. Çünkü Şâri'in vasiyeti getirmekteki gayesi, -mükemmel biçimde yapılması mümkün olmadığı takirde- kökünden terkolunamaz. Zira kolay olan (meysûr), zor olan sebebiyle (ma'sûr) sâkıt olmaz. Burası, imanın şart oldu-

670. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 113.

ğu taabbûd (ibadet), dinleri ve bu dinlere mensup olanları şereflendirme ve onurlandırma makamı değil, hakları ispat makamıdır.

5) Şâhitlik, tarafların (davacı-davalı) ilgili dava hakkındaki ikrar veya inkâr ve dava konusu hakkı red veya kabullerine şâmildir.

6) Şâhitlerin ve yemin edeceklerin kalplerine tesir edecek vakitleri, doğruyu söylemelerinin ve yeminlerinde gerçeği ifade etmelerinin umulacağı zamanları seçmek meşrudur. Nitekim bunu "yeminin namazdan sonra verilmesinin sebeplerini" ele alırken beyan etmiştik. Bu konuda uygun mekânın seçilmesi de aynı şekilde meşrudur. Bu hususta Sünnet'te yer alan örneklerden birisi; İmam Mâlik, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, İbn Huzeyme, İbn Hibbân, ve Hâkim'in merfu olarak Câbir'den rivayet ettikleri şu hadistir. *"Her kim benim şu minberimin yanında yalandan yere yemin eder ve bununla bir Müslümanın malını helâl sayarsa Allah'ın, Meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Allah, ondan ne bir farz ibadet ve ne de bir nafile ibadet kabul etmez."*[671] Bu hadisi Nesâî "sahih" olarak değerlendirmiş, İbn Mâce de ravileri sika olan bir senedle rivayet etmiştir. Fıkıh bilginlerinin cumhuru bu ayeti ve bu hadisi, yemin eden kimseye belli bir mekânda yemin ettirerek ağır yemin vermenin câiz olmasına delil olarak göstermişlerdir. Buna göre, Mescid-i Harâm ve özellikle rüknün arası ve Makam-ı İbrahim, Mescid-i Nebevî ve özellikle de Hz. Peygamber'in minberinin yanı tercih edilir. Zaman olarak da cuma günü ve ikindi namazından sonrası gibi bir zaman seçilir. Aralarında Hanefîlerin de bulunduğu bir grup fıkıh bilgini, zikredilen nassların buna delâlet etmediğini söylemişlerdir. Bu rivayetlerde yeminin ağırlaştırıldığını herhalde hiçkimse inkâr etmemektedir. İhtilaf, bu rivayetlere kıyas yapılıp yapılamayacağı veya rivayetin fahvâsının[672] alınıp alınamayacağı noktasındadır.

Râzî, bu ayetin tefsirinde şöyle der:

"İmam Şâfiî'ye göre yeminler, talâk (boşama), ıtâk (köle azad etme) ve 200 dirheme varan mal konularında belli bir zaman ve mekân seçilerek ağırlaştırılır. Buna göre yemin edecek kişi, Mekke'de (Kâbe'de) rükünle makâm-ı İbrahim arasında, Medine'de Hz. Peygamber'in minberinin yanında, Beytülmakdis'te büyük taşın (sahra) yanında, başka yerlerde de mescidlerin en şerefli olanında durup yemin eder. Ebû Hanîfe ise herhangi bir zaman ve mekân tahsisi edilmeksizin yemin edeceği kanaatindedir. Ancak

671. Benzer lafız ve mana ile bkz. Mâlik, *Muvatta, Akdıye*, 8; Ebû Dâvûd, *Eymân ve'n-Nüzûr*, 3; İbn Mâce, *Ahkâm*, 9.

672. Fahvâ, sözün maksadı ve gayesi demektir. (Çev.)

bu görüş, ayetle çelişmektedir. Çünkü yemini ağırlaştırmaktan maksat, kişiyi korkutmak ve (kalbinde) ta'zim uyandırmaktır. Şüphe yok ki, İmam Şâfiî'nin görüşü daha güçlüdür."[673]

Râzî'nin bu ifadesi, kendisinin de taassup içinde olduğuna delildir. Çünkü İmam Ebû Hanîfe, -bizzat bu konuda ayetin mantûkuna[674] göre ameli terketmeye cevaz vermedikçe- ayete aykırı hüküm vermektedir, denemez.

7) Yemin edene yeminin ağırlaştırılması yeminin ifade kalıbıyla olur. Buna göre yemin eden kişi, -ayette yer alan ifade örneklerinde olduğu gibi- kendisini yalan söylemekten alıkoyacağı umulan bir ifade biçimini seçer. Bunun en ağırı, liân[675] şâhitliğinde kullanılan ifadedir. İslâm'da ve İslâm dışında siyasî cemiyete mensup olanlar yeminleri bu ayetin hükmüne göre icra etmektedirler. Bunlar öyle yemin kalıpları ve tipleri icad etmişlerdir ki, insanların içinde en fasığı ve suç işlemeye en cür'etli olanı bile yalandan yere böyle bir yemini etmekten çekinir. Bu sûrede yeminlerin keffaretini konu olan ayeti tefsir ederken, yeminlerden hangilerinin tutulması ve hangilerinin bozulması gerekli olduğunu ve bunların diğer ahkâmını beyan etmiştik.

8) İnsanların doğru bir bilgiye dayanan ve pekiştirerek ifade ettikleri şâhitlik ve haberlerinde temel yaklaşım, bunların kabule değer ve doğru olduğudur. Bundan dolayı, iki şâhide yemin verilmesi hükmünde onların verdikleri haberden kuşku duyma şartı getirilmiştir. Bu şart, gerçekleşmesinin kesin olduğuna delâlet etmeyen "in" (eğer) şart edatıyla birlikte getirilmiş ve böylece şüphe duyma halinin kural değil, istisna olduğuna işaret edilmiştir.

9) İnsanlar hakkında temel kaide; onların emin/güvenilir kimseler oldukları, bir şey emanet edilen kimsenin güvenilir kimse ve böyle bir şahsın emenet hususunda söylediği sözün de makbul olduğudur. Bundan dolayı Yüce Allah, *"Bu şahitlerin (sonradan yalan söyleyerek) bir günah kazandıkları anlaşılırsa..."* buyurmaktadır. Ayetteki şart edatı, bu konuda esas olanın böyle bir şeyin meydana gelmemesi, meydana gelenin de kural değil istisna olduğunu ifade etmektedir. Meçhul kipte olan ***"usira"*** fiili ise, bu gibi kural

---

673. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, 12/98.
674. Delâletü'l-Mantûk; lâfzın sözde zikri geçen ve ifade edilen bir şeyin hükmüne delâlet etmesi demektir. Bkz. Zekiyyüddin Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 344. (Çev.)
675. Liân, karısının zina suçu işlediğini iddia eden bir koca, eğer iddiasını ispat için dört erkek şâhit getiremezse, karı ve koca hâkim huzuruna celbedilerek liâna davet edilir. Her iki taraf da doğruluklarını Nûr Sûresi'ndeki 6, 7, 8, 9. ncu ayetlerde yer alan ifadelerle beyan ederlerse, erkek iftira (kazf) cezasından, kadın da zina cezasından kurtulur ve bu şekilde evlilik bağı sona erer. (Çev.)

dışı durumların vuku bulması halinde, bunları araştırarak ve hataların ardına düşerek değil, tesadüfen ve rast gele vakıf olunacağını ifade etmektedir.

10) Hâkimler veya taraflar, şâhitlerin şâhitliklerinden kuşku duydukları takdirde onlara yemin verebilirler. Şu anda bütün toplumlarda uygulama bu şekildedir. Dahası onların beşerî kanunları, -yalan yere şâhitlik çok yapıldığı için- bunu düzenli bir kural haline getirmiştir. Bu konuda fıkıh bilginlerinin açıklamaları ileride gelecektir.

11) Bir Müslüman, bir gayri müslime malını emanet edebilir. Kendisine güvenilen kimseye yemin verilebilir ve yeminine göre de hareket edilebilir.

12) Yemin, mevcut delilin hakkının zayi olduğunu gösterdiği kimseye çevrilebilir. Böylece, o yemini eden kimse hakkı zayi olan kişinin mahkemede davalısı haline gelir. Birbirlerine karşılıklı liân şâhitliği yapan eşlerin şâhitliği ve ettikleri yemin bu kabildendir. Bir koca, -ağır yeminin belirtildiği Nûr Sûresi'nde açıklanan- şâhitlikle karısının zina ettiğine şâhitlik ederse şâhitlik, yemini ile birlikte kendisine zina suçlamasını yaptığı karısına döner. Kadın, kocasının yaptığı şâhitlik gibi Allah adına şâhitlik ederse, kadından zina cezası düşer ve Yüce Allah'ın Şeriatı nezdinde zina suçlamasından berî olur (aklanır). Aynı zamanda kocası dışında başka erkekler açısından da suçsuz olur. Faili meçhul bir maktülün katilini bulmak için yapılan kasame yemini de aynı kategoridedir. Fıkıh bilginleri, yemin etmeye önce kimin başlayacağı noktasında, bir başka ifadeyle "maktulün yakınları olan davacı taraf mı, yoksa onu katletmekle suçlanan davalılar mı?" şeklinde ihtilaf etmişlerdir. Hangi taraf önce başlarsa başlasın yemin, karşı tarafa çevirilmektedir.

13) Ölenin varislerinin mirasla ilgili bir işlemi yapmalarına ihtiyaç duyulduğu takdirde, bunların arasından o işlemi yapmak için önceliğin ölüye daha yakın olan kimselere verilmesi gerekir. Ayet-i kerîmede yemin etmeye en layık olanın (el-evleyeyn), müphem bırakılması da ayrıca Kur'ân'ın îcâzının belâgat örneklerindendir. Çünkü evleviyyet, -daha önce işaret ettiğimiz üzere- durumdan duruma ve olaydan olaya değişiklik gösterir. Evleviyyet sahipleri hiç bir çekişme olmaksızın tek seçenek olarak ortaya çıkmışsa ne âlâ! Aksi takdirde daha evlâ gördüğünü ileri sürecek olan kişi, hâkimdir.

15) Bir gayri müslimin bir Müslümana karşı şâhitliği ve buna göre hareket etmek -geneli itibarıyla- sahihtir. Bu meseleyi en sona bıraktık ki, bundan sonraki bölümde açıklayacağımız konuyla arada bağlantı olsun.

Buraya kadar sıraladığımız bütün bu hükümler, bu iki ayetten anlaşılmaktadır. Bu iki ayetin, olanca îcâzına rağmen bu kadar çok manayı nasıl bir araya toplayabildiği ve bizatihi istenilen manayı açıklayabildiği üzerinde durup düşünmek gerekir!

Gayrı Müslimlerin Müslümanlara Karşı Şâhitliklerinin Hükmü

Bu konu, şer'i bir konu olup gereken delilleri getirerek bağımsız bir biçimde ele alıp, tam olarak hakkını vermemiz gerekir.

Bil ki, Kur'ân'daki şâhitlik ve şâhit tutmayı konu olan ayetler içinde "mutlak" olanı olduğu gibi "mukayyed" olanı da vardır. Yüce Allah, Müslüman kadınlardan fuhuş yapanlar hakkında *"Kadınlarınızda fuhuş yapanlara karşı aranızdan dört şâhit getirin."*[676] buyurmaktadır. Boşanmış ve iddet bekleyen kadınlar hakkında ise, *"İddet müddetlerini doldurduklarında onları ya meşru ölçüler içerisinde (nikâhınız altında) tutun veya onlardan meşru ölçülere göre ayrılın. İçinizden adalet sahibi iki kişiyi de şâhit tutun. Şâhitliği Allah için yapın. İşte bu, Allah'a âhiret gününe inananlara verilen öğüttür."*[677] buyurmaktadır. Yüce Allah, borçlanmayı konu alan ayette ise *"Erkeklerinizden iki de şâhit bulundurun. Eğer iki erkek bulunamazsa rıza göstereceğiniz şâhitlerden bir erkek ile -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlaltması için- iki kadın (olsun)."*[678] diye emretmektedir. Aynı ayetin devamında Yüce Allah, *"Alış-veriş yaptığınızda şâhit tutun."*[679] buyurmakta, ancak *"İçinizden adalet sahibi iki kişi"* ifadesini kullanmamaktadır. Yetimleri konu alan ayette de -aynı şekilde- şâhitlik mutlak olarak ifade edilmektedir. *"Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şâhit bulundurun."*[680]

Mâide Sûresi'nde tefsirini yapmakta olduğumuz bu iki ayeti, yukarıda verdiğimiz ayetlerle birlikte düşündüğümüzde ve bu ayetlerdeki mutlaklık ve mukayyedliği araştırdığımızda görürüz ki Yüce Allah, mü'minlerin kişisel durumlarıyla ilgili vakalarda şâhit kılma veya şâhit getirme hususunda bunların mü'minlerden olmasını şart kılmaktadır. Buna karşılık, yetimlerin mallarını kendilerine vermeye şâhit tutmayla, satma akdine şahit tutma meselesinde bu kaydı zikretmemektedir. Sırf mâlî hükümlerle, mü'min kadınları ilgilendiren hükümler arasında ne gibi bir fark olduğu gayet açıktır. Yüce

676. Nisâ, 4/15.
677. Talâk, 65/2.
678. Bakara, 2/282.
679. Bakara, 2/282.
680. Nisâ, 4/6.

Allah'ın, borcun yazılmasını konu alan ayetteki ifadesine gelince bu ayet, mâlî hükümler hakkındadır. *"Erkeklerinizden iki de şâhit bulundurun."* ayetindeki *"erkekler"* lafzından maksadın "mü'min erkekler" olduğu gayet açıktır. Çünkü ayete muhatab olanlar, onlardır. Müfessirlerin çoğunluğunun kanaati de budur. Bu vasfın, şâhitlikte erkekler zümresine, karşıtları olan zümreye (kadınlara) karşı öncelik verilmesini beyan etmek için getirilmiş olma ihtimali de vardır. İfadedeki isim tamlaması olan *"ricâliküm / sizin erkekleriniz"* ifadesi, vâkıa göz önüne alınarak ya da ekseriyet dikkate alınarak ifade edilmiş olabilir. Bu yaklaşımın delili, karşıt zümre (kadınlar) vasfedilirken *"min şühedâiküm / şâhitlerinizden"* veya *"min ricâliküm ve nisâiküm / erkekleriniz ve kadınlarınızdan"* denilmeyip de bunun yerine *"mimmen terdavne mine'ş-şühehdâi / rıza göstereceğiniz şâhitlerden"* denilmiş olmasıdır. Bir diğer karîne de, aynı ayette borca şâhit kılma emrinin mutlak olarak söylenmesidir.

Burada birisi çıkıp şöyle bir değerlendirmede bulunabilir: Yüce Allah, bize malî işlerde gayri müslimleri şâhit tutmamazın câiz olmadığını beyan etmek isteseydi, bu nassların herbirinde -nasslar birbirine yakın manada olsa bile- bu gayesine delâlet eden bir ifade kullanırdı. Nitekim kamu işleriyle ilgili hususlarda böyle bir tutumun takınıldığı görülmektedir. Yüce Allah şöyle der: *"Halbuki onu, Rasûl'e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar onun ne olduğunu bilirlerdi."*[681] Ayetlerin tamamı gösteriyor ki; şâhit tutmada asıl veya mükemmel olan, şâhitlerin mü'minlerin arasından seçilmiş âdil (dürüst) kişiler olmalarıdır. Çünkü bir yandan onların şâhitliklerine güven duyulur, diğer yandan da iman ve adaletlerine güven duyulmayan kimselerde çok görülen yalan, hıyanet ve sahteliklerden kaçınmak mümkün olur. Bu ayetler bir de Müslümanların kadınlarını ve aile hayatlarını ilgilendiren hususlarda ise bu prensibe bağlı kalmak gerektiğini ifade eder. Çünkü, bu hususlarda Müslümanlardan başkasının şehâdetine ihtiyaç yoktur. Sonra Müslümanlardan başkalarının, Müslümanların aile içi meselelerini bilmeleri gerekmez ve bu hususta ihtiyatlı olmak gerekir. Bundan dolayı Yüce Allah Talâk Sûresi'ndeki ayette *"İşte bu, Allah'a ve âhiret gününe inananlara verilen öğüttür."*[682] buyurmaktadır. Kur'ân, bir kadının iffetine iftira atan (kazf) kimseye seksen sopa atılmasını ve şâhitliğinin ebediyyen kabul edilmemesini hükme bağlar.

681. Nisâ, 4/83.
682. Talâk, 65/2.

Bütün bu anlatılanlardan dolayı, Mâide ayeti hakkında şöyle denebilir: Yüce Allah, yapılacak vasiyete adil (ahlâklı)[683] mü'minlerin şâhit tutulması olgusuna öncelik verdi. Çünkü maksadın tam ve mükemmel bir biçimde hasıl olması için asıl olan budur. Bundan sonra ise, böyle bir imkânın bulunmadığı durumlarda gayrı müslimlerin şâhit tutulmalarına cevaz verdi. *"Yahut seferde iken"*[684] ifadesindeki şart, bu durumu (Müslüman şâhit bulamama durumunu) beyan etmek için gelmiştir. Yoksa bu şartın bizzat kendisi kastolunmuş değildir. Buradaki şart, -*"Namuslu kalmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın."*[685] ayetindeki şart gibi- manası murad edilmiş bir şart değildir. Her kim Hanefîler gibi düşünür de mefhûmu'ş-şart[686] ve mefhûmu'l-lakabı[687] delil olarak kullanmazsa, bu görüşü tam manasıyla tercih edebilir. Çünkü bizim söylediğimiz, Kur'ân ayetlerinin ifade ettiği manalardır, yoksa bunun dışında iddia edilen kıyas veya fukahanın icmaı değildir.

Bu konuda Selef âlimlerinden ve fıkıh imamlarından nakledilen görüşleri de verelim: Bu görüşleri Hâfız İbn Hacer, Buhârî şerhinde özetlemiştir. Şevkânî ise *Neylü'l-Evtâr*'da, İbn Abbas'ın es-Sehmî kıssası hakkındaki hadisini açıklarken onun ifadelerini nakleder. Buhârî ve Ebû Dâvûd'un rivayet ettikleri bu hadis, daha önce geçmişti.[688] Şevkânî şöyle diyor:

---

683. Adil: Büyük günahları işlemeyen, küçük günahlarda ısrarlı olmayan kimse demektir. Bu nedenle kelimeyi "dürüst" ve "ahlâklı" olarak tercüme ediyoruz. (Çev.)

684. Ayetin kırık manası, *"Eğer siz yeryüzünde yolculuk yapıyorsanız..."* demektir. (Çev.)

685. Nûr, 24/33. Ayetin toplu manasında bu şart manası görülememektedir. Kırık manası *"Eğer namuslu kalmak isterlerse..."* şeklindedir. (Çev.)

686. Mefhûmu'ş-şart: Hükmü şart edatlarından biri ile belirli bir şarta bağlanmış nassın, bu şartın bulunmadığı durumlarda o hükmün geçerli olmadığına delâlet etmesidir. Bkz: Zekiyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 346.. (Çev.)

687. Mefhûmu'l-lakab: Hükmün bir cins veya tür'e mahsus olarak zikredilmesi ve nassın muhtevâsında olumlu, diğer yerlerde olumsuz bulunmasıdır. Hz. Peygamber'in *"Gücü yeten kimsenin borcunu oyalaması haksızlık olup cezalandırılması gerekir."* hadisinin mefhûmu'l-muhalefeti alınır ve gücü yetmeyen kimsenin borcunu geciktirmesi haksızlık olmayıp cezayı gerektirmez. Bkz: M.Ebû Zehra, *İslâm Hukuk Metodolojisi*, s. 153. (Çev.)

688. Buhârî, *Vasâyâ* bölümünün sonunda Muhammed b. Ebi'l-Kâsım vasıtasıyla, Abdülmelik b. Saîd b. Cübeyr sened zinciriyle İbn Abbas'tan rivayet eder. Buhârî, bu rivayette, "Bana Ali b. Abdillah dedi ki; Bize Yahya b. Âdem rivayet etti." der. Hâfız İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*'de der ki; O, "Bana dedi ki..." ifadesini bizzat duyduğu hadisler için kullanmaktadır. Fakat bu ifadeyi, kendi düşüncesine göre "isnadı tartışılır" hadisler ya da mevkuf hadisler için kullanmaktadır. Hâfız İbn Hacer, Muhammed b. Ebi'l-Kâsım hakkında ise, "Yahya b. Maîn, Ebû Hâtim sika olduğunu söylemişlerdir. Buhârî ise, onun bu hadisini rivayet ettiği halde onun hakkında değerlendirme yapmamış, tavakkuf etmiştir. Nesefî, Buhârî'den rivayet eder. Bu rivayete göre Buhârî, 'Muhammed b. Ebi'l-Kâsım'ı gerektiği şekilde tanımıyorum.' demiştir." der. Hâfız İbn Hacer, ilgili olayın kahramanlarından Temîm ed-Dârî'den söz ederken, "Bu olay, Temîm daha Müslüman olmadan olmuştu. Buna göre rivayet, sahâbî mürseli olmuş olur. Çünkü İbn Abbas, bu kıssa

"Bu hadis, kâfirlerin şâhitlik yapabileceklerine delil olarak alınmıştır. Bu yaklaşım, ayette geçen 'gayr' kelimesinin 'kâfirler' şeklinde anlaşılmasına dayanmaktadır. Çünkü mana şöyledir: *'Minküm'* demek, sizin dininize mensup insanlar demektir. *'Ev âharâni min gayriküm'* demek de *'Dininize mensup olmayan kimseler'* demektir. Ebû Hanîfe ve ona tabi müctehidler, ayeti böyle anlamışlardır. Ebû Hanîfe, kanaat olarak bu ayetin zâhirinin ifade ettiği hükmü benimsememekle eleştirilmiş ve 'O, kâfirlerin Müslümanlara karşı şâhitliklerine cevaz vermez, sadece kâfirlerin birbirlerine karşı şâhitliklerine cevaz verir.' denmiştir. Bu tenkide şöyle cevap verilmiştir: 'Ayet, mantûku ile bir kâfirin bir Müslümana karşı şâhitliğinin kabul edilebileceğine, îmâsı ile de bir kâfirin bir diğer kâfir hakkında şâhitliğinin haydi haydi kabul edileceğine delâlet eder. Daha sonra bir kâfirin bir Müslümana karşı şâhitliğinin makbul olmadığını ifade eden delil gelince, bir kâfirin bir diğer kâfire karşı şâhitliği hükmü olduğu gibi kalmıştır.' Yukarıdaki tenkide karşı verilen bu cevap, yerinde değilir. Çünkü yapılan tenkid, Ebû Hanîfe'nin dediğine göredir, yoksa istidlâline göre değildir."

"Bir grup bilgin, kâfirin Müslümana karşı şâhitliğinin kabulü hükmünü, bunların Ehl-i Kitab olmaları, konunun vasiyet olması ve vasiyet edilecek bir Müslümanın bulunmaması durumlarıyla daraltmışlardır (tahsis). Bu bilginlerin içinde İbn Abbas, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Saîd b. el-Müseyyeb, Şüreyḥ, İbn Sîrîn, el-Evzâî, es-Sevrî, Ebû Ubeyde ve İmam Ahmed de vardır. Bu bilginler, ayetin zâhiriyle bölümün başındaki hadisi esas almışlardır. Çünkü bölüm başındaki hadisin siyakı (ifade akışı) ayetin zâhirine uygundur."

"Bazı bilginler ayet metninde geçen *'gayr'* kelimesinden maksat, *'aşîretten başkası'* demektir, demişlerdir. Buna göre mana; *'minküm'* yani *'aşîretinizden iki kişi'* demektir. 'Ev âharâni min gayriküm' demek de, 'aşîretinizden olmayan iki kişi' demektir. Bu görüş, Hasan-ı Basrî'nin de görüşüdür. Nehhâs bu görüşü şöyle temellendirmiştir: 'Âhar' kelimesinin mutlaka kendisinden önceki kelimeyle aynı sıfatta ortak olması gerekir. Nitekim, bu cümlenin bir benzeri olan 'Merertü bi racülin kerîmin ve leîmin âhar.' (Bir şerefli adama ve bundan başka bir de alçak bir adama uğradım.) demek câiz görülmemiştir. Bundan dolayı iki kişi *'adalet'* kelimesiyle nitelendiğine göre *'başka iki kişi'*'nin de aynı şekilde 'âdil' olması, tek seçenek olarak ortaya çıkmıştır.

---

gerçekleşirken orada bulunmamıştı." der. Bu açıklamadan, Buhârî'nin adı geçen ravi hakkında neden tereddüt ettiği anlaşılmaktadır. Bu da hadisin sıhhatine zarar vermez. Hadisi Ebû Dâvûd da bu tarikle rivayet etmiştir. Buhârî ise hadisin bu tarikten başka bir yolla rivayet edilmediğini açıkça belirtmiştir.

Bu yaklaşım, 'Bu görüş, her ne kadar ayet açısından mümkün ise de, hadis bunun aksini göstermektedir. Bir sahâbî, ayetin nüzul sebebini anlattığında bu, ittifakla merfû hadis hükmündedir. Öte yandan Nahhâs, ihtilaflı olan bir hükme, yine ihtilaflı olan bir hükümle cevap vermiştir. Çünkü kâfirin adaletle nitelenmiş olması ihtilaflıdır. Bu mesele, kâfirin şâhitliğinin kabulü meselesinin bir uzantısıdır. Kâfirin şahitliğini kabul eden, onu bu vasıfla sıfatlandırmıştır. Kabul etmeyen de sıfatlandırmamıştır.' şeklinde eleştirilmiştir."

"Ebû Hayyan, Nahhâs'ın zikrettiği misale uygun değil diye itiraz etmiştir. Çünkü bir kimse, 'Câenî racülün müslimun ve kâfirun âhar.' (Bana bir Müslüman erkek ve bir de kâfir olan bir başkası geldi.) dese, bu Arapça bakımından doğru bir cümle olur. Bu cümle yukarıdaki 'Bana bir Müslüman ve başka bir kâfir geldi.' cümlesinden farklıdır. Ayet ise, bu verdiğimiz iki örnekten, ikinci cümle kabilinden değil, birinci cümle gibidir. Çünkü, 'âharâni' (başka iki kişi) "insani" (iki kişi) ile aynı cinstendir. Çünkü bu iki kelimenin ikisi de, "racülâni" (iki erkek) kelimesinin safatıdır. Yüce Allah sanki şöyle demektedir: İki erkek ve başka iki erkek."

"Bir grup imam, bu ayetin 'mimmen terdavne mine'ş-şühedâi' (Rıza göstereceğiniz şâhitlerden)[689] ayetiyle neshedildiği kanaatine varmıştır. Bu bilginler, fasık bir kimsenin şâhitliğinin reddedilmesi gerektiğine delil olarak icma'yı göstermişlerdir. Fasık hakkında hüküm bu olduğuna göre, kâfir ondan daha beterdir, demişlerdir. Birinci yaklaşımı benimseyen âlimler buna şöyle cevap vermişlerdir: İhtimalle nesh sabit olmaz. İki delili birlikte çalıştırmak, içlerinden birisini ilga etmekten daha evlâdır. Sonra Mâide Sûresi, Kur'ân'dan nâzil olan en son sûrelerdendir."[690]

Hatta sahih bir rivayete göre İbn Abbas, Âişe, Amr b. Şurahbîl (r) ve bir grup Selef bilgini, Mâide Sûresi'nin muhkem bir sûre olduğunu ifade etmişlerdir.

İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre bu ayet, yolculuk halinde iken kendisine ölüm gelip çatan ve o esnada yanında hiçbir Müslüman bulunmayan kimse hakkında nâzil olmuştur. Eğer iki şâhit yalan söylemekle suçlanırsa kendilerine yemin verilir. Tabarânî, ricali (ravileri) sika olan bir sened zinciriyle bu haberi rivayet etmiştir. İmam Ahmed, bu ayetin mensuh olduğunu söyleyenlere tepki göstermiştir. Sahih bir rivayete göre Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Peygamber'den sonra bu ayete göre amel etmiştir. (Hâfız İbn

689. Bakara, 2/282.
690. Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, VIII, 332, 333.

Hacer, bu hadisi sevkeder ve şöyle der: Bu hadisin hükmünü sahâbîlerden hiçbir kimse inkâr etmemiştir. Böylece hadis, hüccet olur. İbn Hacer, Taberî ve Râzî'nin, "Ayetin akraba ve yabancılar hakkında olduğunu söyleyenler"e verdikleri cevabı zikreder.) Bütün bunlar, daha önce geçmişti. İbn Hacer şöyle devam eder:

"Kerâbîsî, Taberî ve başkaları, ayette geçen şâhitlikten maksadın 'yemin' olduğu kanaatine varmıştır. Yüce Allah, liân ayetinde şâhitliğe 'yemin' demiştir. Bilginler bu görüşü icma ile teyid ederek şöyle demişlerdir: Bir şâhidin 'eşhedü billah' (Allah adına şâhitlik ediyorum.) demesi gerekmediği gibi, doğru biçimde şâhitlik ettiği takdirde yemin etmesi de gerekmez. Bu bilginler, şâhitlikten maksat, yemindir, çünkü Yüce Allah, '*Allah'a şöyle yemin ederler*' buyuruyor, derler. Eğer bu iki kişinin yalan yere yemin ettikleri anlaşılacak olursa, bu yemin ölünün yakınlarına döner. Ancak bu yaklaşım, 'Yeminde sayı ve adalet şartı yoktur. Oysa şâhitlikte bunların ikisi de aranır. Nitekim ayetin nüzûlüne sebeb olan kıssada her ikisi de şart koşulmuştur. Dolayısıyla bunun şâhitlik olarak yorumlanması daha güçlüdür.' şeklinde eleştirilmiştir."[691]

"Bu ayetteki 'Şehâdetten maksat şâhitliktir, yemin değildir.' diyenlerin görüşünü reddedip, maksat yemindir diyenler, şöyle düşünüyorlar: Ayet kıyasa ve usûle muhaliftir, çünkü ayette kâfirin şâhitliğini kabul etme, şâhidin hapsedilmesi, ona yemin verilmesi, davacının kendisi için yemin etmesi ve sırf yeminiyle dava konusu şeyi hak etmesi gibi unsurlar vardır. Bu mülahazalara cevap verenler de şöyle diyorlar: Bu, bizatihi hükümdür ve benzerine muhtaç değildir. Kâfirin şâhitliği, tıp gibi bazı sahalarda kabul edilir. Sonra "hapisten" maksat, bildiğimiz hapishane değildir. Bundan maksat, kişiyi namazdan sonra yemin etmesi için alıkoymaktır. Şâhide yemin vermeye gelince; bu, ortada bir şüphe olduğu takdirde bu meseleye mahsus bir uygulamadır. Davacının kendi lehine şâhitliğine ve sırf yemini ile dava konusu şeyi hak etmesine gelecek olursak; ayet, vasîlerin hıyanetleri sebebiyle ortaya pürüz ve kirlilik çıktığı zaman yeminin davacılara dönmesini içermektedir. Böylece, onlara yemin etme ve dava konusu nesneyi hak etme hükmü getirilmiş olmaktadır. Tıpkı, kasame yemininde davacı tarafa yemin etmesi ve karşılığında dava konusunu hak etmesi hükmü getirildiği gibi... Dolayısıyla bu, davacının kendi lehine şâhitlik etmesi kabilinden değildir, tam aksine; -kendi tarafı güçlü olduğu için- şâhitlik yerine geçen yemini sebebiyle lehine hüküm verilmesi kabilindendir. Cinayet iddiasının sıhhati hakkında şüphe-

691. Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, VIII, 333.

li bir durumun belirmesiyle, mal davasının sıhhati konusunda şüpheli bir durumun ortaya çıkması arasında ne gibi bir fark vardır? Taberî'nin nakline göre bazı bilginler, *'içinizden iki adelet sahibi kişi'* ifadesindeki *'iki kişi'*den maksadın iki vasî olduğunu, *'aranızda şahitlik etsin'* ifadesinden maksadın ise *'vasî'*nin o iki kişiye vasiyeti esnasında orada bulunmak olduğunu söylemişlerdir. Bu vasiyete şahit olan kimseler, daha sonra bu konuda sahtekârlık yapmaktadırlar."[692]

Şevkânî, *Fethu'l-Bârî'*den yukarıda aktardığımız ifadeleri naklettikten sonra şöyle diyor: "Bu hüküm, zimmî olan kâfire mahsustur. Zimmî olmayan kâfire gelince, *el-Bahr'*da, 'Bir kâfirin, bir Müslümana karşı şahitliğinin kabul olunmayacağı konusunda icma olduğu' nakledilmiştir."[693]

Ben de derim ki: Zeydiye mezhebi imamlarından *el-Bahr* müellifinin, zimmî olmayan kâfirlerin şâlitliklerinin mutlak olarak kabul olunmayacağı yolundaki icma iddiası, İbn Cerîr'in iddiası ve *"gayriküm"* ifadesi içine Mecûsîler, putperstler ve her dine mensup insanların dahil olduğu yolundaki tercihiyle çürümektedir.

Kitab ve Sünnet'in Ahkâmının Genişliği ve Fukahânın Nassların Kapsamını Daraltması

Burada açıklaması henüz yapılmayan önemli bir konu daha vardır, o da şudur: Bu meselede ve başka hususlarda Kur'ân ahkâmı fıkıh bilginlerinin anlayışlarından daha geniştir. Sünnet'in ahkâmı da aynıdır. Fıkıhta yer alan bütün sıkı davranma ve kısıtlamalar, hep fıkıh bilginlerinin ictihadlarından kaynaklanmaktadır. Özellikle de, sahâbe ve tâbiûn döneminden sonra gelen ve eser veren fıkıh bilginlerinden kaynaklanmaktadır. Üzerinde düşünmeye ve ibret almaya en öncelikli hükümler, büyük müctehidlerin üzerinde ittifak ettikleri ve Müslümanlardan ilk asır hâkimlerinin uygulamalarıdır. Bu hükümlerden birisi de, bir kâfirin kişisel, sosyal ve cezâî davalarda bir Müslüman hakkında yapacağı şâhitliğin kabul edilemeyeceğidir. Peki bunun sebebi nedir? Fukaha, Kur'ân'dan en son inen sûrelerden olan Mâide Sûresi'ndeki ayetin zâhirini neden delil olarak almıyorlar? Bu ayeti, bir gayri müslimin şâhitliğini ihtiyaç halinde -mutlak olarak- ya da belli bir hikmetten dolayı adalet sahibi Müslümanların şâhit tutulmasını ifade eden nassın sıraladığı durumların haricinde kayıtlı olarak neden delil saymıyorlar? Nitekim söz konusu hikmet, şâhitliği konu alan ayetleri birbiriyle karşılaş-

692. Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, VIII, 333, 334.
693. Şevkânî, *Neylü'l-Evtâr*, VIII, 334.

tırırken geçmişti. Şâhitlikten maksat, bunun bir "beyyine" olması ve hakkın bilinmesine "vesile" olması değil midir? Bunun beyanı da hâkimin, doğru söylediklerine ve şâhitliklerinin sıhhatine güvendiği gayri müslim şâhitlerin şâhitliklerine dayanmıyor mu?

Bu sorunun cevabı, onların kâfirlerin şâhitliğini kabul etmeme konusuna delil getirmeleri (istidlâl) üzerinde düşünmekle; Kur'ân'ın indiği asır, fıkhın ve tasnifinin ortaya çıktığı dönem Müslümanlarının kâfirlerle olan durumlarını öğrenmekle; idarecilerin onların ictihadlarına, sonra da âlimlerinin sözlerine göre nasıl amel ettiklerini yakından görmekle verilebilir.

İstidlâl (konuyu temellendirme)den başlayalım: Daha önce ifade ettiklerimizden ortaya çıktı ki, kâfirin şâhitliğinin kabul edilmemesi iki delile dayanmaktadır:

a) Birincisi: "*İçinizden iki adelet sahibi kişi aranızda şahitlik etsin.*" ayeti "*Alış veriş yaptığınızda şâhit tutun.*"[694] ayetindeki mutlaklığı kayıtlayan bir ifade olarak kabul edilmiştir. Ancak bu istidlâle bir kaç yönden itiraz etmek mümkündür:

1) Bu mesele, bir gayri müslimin bir Müslümana karşı şâhitlik edemeyeceğinde ittifak eden bilginler arasında ihtilaflı olan usûl meselelerinden birisidir. Bu bilginler, mutlakla mukayyed, "sebeb ve hüküm"de birbirinden farklı olduğu takdirde, bunlardan birinin diğerine hamledilemeyeceği (yüklenemeyeceği) noktasında ittifak etmişlerdir. Bu hususta ittifak ettikerine göre; mutlakın mukayyede hamledilemeyceği yolundaki ihtilâf zayıf kalır, cumhur ise; bu hamlin yapılabileceği kanaatindedir. Ama mutlakla mukayyed, "hüküm"de değil de "sebeb"de farklı olursa, mutlakın mukayyede hamledilip edilemeyeceği yolundaki ihtilaf güç kazanır ve bu hususta ileri sürülmüş olan görüşler birden çoktur. Kadınlara, yetimlere, satım akdine ve vasiyete yapılacak şâhit tutma, aynı şekilde katil, zıhar ve yemin keffâretlerinde köle azad etmeye şâhit tutma, "hüküm"de değil, "sebeb"te farklılığa örnektir. Bu konuda ihtilaf güçlü, görüşler birden çok olduğuna göre, hakkında ihtilaf içinde olan bilginler, mutlak olarak gayri müslimin şâhitliğinin ya da vasiyet ve tıb konusu dışında şâhitliğinin geçerli olmadığı hususunda niçin ittifak ediyorlar?

2) İsteğe bağlı (ihtiyarî) şâhit kılma, normal şâhitlikten farklı bir şeydir. Şâhit kılmak için insanların iman ve adaletçe en üstününü tercih etme emri, faziletçe onlardan daha aşağı olan kimselerin şâhitliklerini geçerli sayma-

694. Bakara, 2/282.

mayı gerektirmez. Çünkü şehâdet demek, "beyyine" demektir. Beyyine ise, -Kitap ve Sünnet'in kullanımının gösterdiği üzere- hakkın ortaya çıkmasına vasıta olan "her şey" dir. Allâme İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-Muvakkıîn*'de bu görüşü ispat ve izah etmek için uzun uzun açıklamalarda bulunur.

3) Yüce Allah'ın "mimmen terdavne mine'ş-şühedâi" (rıza göstereceğiniz şâhitlerden)[695] ifadesi, şâhit kılma hususunda büyük bir genişlik ihtiva etmektedir. Bizler, şâhitliğin bizzat kendisinde de geniş davranmaya, bundan daha çok muhtacız. Çünkü bazı Müslümanlar, birçok cinayet, akit ve ikrarı başkalarının gözünün önünde ve duyacakları şekilde yaparlar. Bu olayları gören ve duyan kimseler, doğru ve güvenilir kimselerden olabilirler. Çünkü dinleri, yalan söylemeyi ve hıyaneti haram kılar. O halde, bu gibi hakları onların şâhitlikleriyle ispat etmek mümkün iken, neden zayi ediyoruz? O hakları çiğneyenler, inkâr ederek yalan söylemeye cesaret ettikleri gibi yemin etmeye de cür'et ederlerken, bu gibi şâhitlerin şehâdetiyle neden ispat etmiyoruz?

b) İkincisi: Yüce Allah bize, biz Müslümanların arasıdan adalet sahibi kişileri şâhit kılmamızı emrediyor. Bu emrin sebebi, gayet açıktır. Sebep; adil bir mü'minin, hakkın ispatına yarayan doğruyu araştırır olmasıdır. Biz, şâhitliğin kabulü için iki şart koşarız, mü'min ve Müslüman olmayan bir kimsenin, sadık ve adil olmayacağını düşünürüz. Eğer bir kimse, adalet şartını kaybederse, bize göre şâhitliğini reddetmek gerekir. İman yokluğu ise; şâhitliğin reddedilmesi için adalet şartından daha evlâdır.

Bu yaklaşım iki yönden tartışılır:

1) Allah'a ve O'nun şeriatına iman, yalan söylemeyi haram kılar. Bu, sizin şâhitlikten güttüğünüz amacın gerçekleşmesi için kâfidir. Bu prensip, İslâm dışı dinlerde de bulunan bir husustur. Gayri müslimin sözünde doğru ve adil olmadığı yolundaki görüşünüzü nakilden destekleyecek hiçbir delil olmadığı gibi, insanlığın akıl ve deneyle bilinen yaşantısı içinden de yoktur.

Nakle gelince, nakil bu yaklaşımın tam tersi yöndedir. Yüce Allah, *"Mûsâ'nın kavminden hak ile doğru yolu bulan ve onun sayesinde âdil davranan bir topluluk vardır."*[696] buyurmaktadır. Eğer, "Bu ayette sözü geçen Hz. Musâ kavmi, Hz.Peygamber daha gönderilmeden önceki insanlardır ya da Hz. Peygamber'e iman edenlerdir." diye yorumlanırsa, *"Ehl-i Kitap'tan öylesi*

695. Bakara, 2/282.
696. A'raf, 7/159.

vardır ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana noksansız iade eder."[697] ayetindeki Ehl-i Kitab'ı böyle yorumlamak mümkün değildir. Bu ayet, Ehl-i Kitab'ın emin (güvenilir) kimseler olduklarına bir delildir. Rasûlullah (s) Tevrat'taki recm ayetiyle ilgili olarak bazı Yahudilerin şâhitliklerine başvurmuştur. Bunun üzerine bazı Yahudiler, Hz. Peygamber Tevrat üstüne yemin verdiği ve *"Tevrat'ı Mûsâ'ya indiren Yüce Allah'ın adına söyleyin"* dediği için bunu itiraf etmişlerdir. Biz, bu tefsirimizde Kur'ân'ın kavimlere "fesat" damgasını basarken ne kadar adil davrandığını ve ne kadar hassas hareket ettiğini defalarca beyan ettik. Çünkü Kur'ân, ekseriyete göre hüküm verir, ya da genel hükmü ifade ettikten sonra istisna getirir. Hz. Peygamber'in, sonra da Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Kur'ân'a göre amel etmek için vasiyet hususunda onların şâhitliklerini kabul ettiği yolundaki rivayet, kâfir bile olsa bir insanın verdiği haberde esas olan, bunun doğru olduğudur şeklindeki prensibine dayanmaktadır. Aynı prensibe göre, ortada herhangi bir şâibe olmadıkça bu prensipten dönülemez. Selefin cumhurunun yaklaşımı da bu prensip üzeredir. Bu da, -Hâfız İbn Hacer'den daha önce yapılan alıntının da ifade ettiği gibi- onların adil olduklarını söylemeyi gerektirir. Böyece, bir kâfirin bir fasıka kıyas edilmesi meselesi de suya düşer. Muhaddisler, yalan söylemeyi haram sayan bid'atçının verdiği haberi mutlak olarak, ya da kendi bid'atını destelemek dışındaki rivayetini kabul etmişlerdir.[698]

İnsanlığın bilinen sîretine gelince; bu, tarihçilerin nakli, Yüce Allah'ın insanoğulunun ahlâkına ve tabiatlarına hâkim olan kanunlarıyla (sünnetullah) bilinmektedir. Bu kanunlar, insanlar hakkında doğru hüküm vermek isteyen kimseler için aklî bir kanundur. İşte bu vesîlelerle bilinen insanlığın sîreti, Kur'ân'ın gerek Arap, gerek Arap olmayan kâfir ve müşrikler hakkında verdiği âdil hükmü desteklemektedir. Birkaç örnek verelim:

"Onların çoğunda, sözünde durma diye bir şey bulamadık. Gerçek şu ki, onların çoğunu yoldan çıkkmış bulduk."[699]; *"Fakat onların çoğu bunu bilmezler."*[700]; *"Fakat, onların çoğu şükretmezler."*[701]; *"Fakat, çokları bunu bilmezler."*[702];

697. Âl-i İmrân, 3/75.

698. Örneğin Ehl-i Sünnet muhaddisleri, Haricileri bid'at ehli olarak değerlendirmelerine rağmen, yalan söylemedikleri karinesiyle rivayet ettikleri hadisleri kullanmışlardır. (Yayıncı)

699. A'raf, 7/102.

700. A'raf, 7/131.

701. Yunus, 10/60.

702. En'âm, 6/111.

"Onların çoğu ise, haktan hoşlanmamaktadırlar."[703]; *"Çünkü onların çoğu, yoldan çıkmışlardır."*[704]; *"Yoksa sen, onların çoğunun gerçekten (söz) dinleyeceğini yahut düşüneceğini mi sanıyorsun?"*[705] Buna benzer ayetler çoktur. Bu tespitler, kavimlerin fesat, din ve ahlâk zaafı içinde oldukları döneme ait durumlarıyla ilgili tespitlerdir. İslâmın zuhur ettiği esnada bütün kavimler, bu hâl üzereydiler. O halde, ikinci meselenin beyanına geçebiliriz. Biz bunu, bir gayri müslimin şâhitliğinin kabul edilmemesi için gerçek ve sosyal sebep olarak görmekteyiz.

İlk Asırda Müslümanların Başkalarıyla Olan Münasebetleri

Gerçek şu ki, bir kavmin sosyal, siyasî ve edebî durumunun, hükümlerin olaylara tatbiki açısından büyük bir rolü vardır. Bu, usûl âlimlerinin adına "tahkîku'l-menât"[706] dedikleri şeydir. Her kim, tarihi bilir ve ondan sosyal kaideleri derinlemesine öğrenecek olursa, fıkıh bilginleriyle hâkimlerin gayri müslimlerin Müslümanlara karşı şâhitliklerini neden kabul etmediklerini anlar. Bu kaidelerden öncelikle anlaşılması gereken kaide dörttür. Bu dört kaide üzerinde, akıl ve insaf nazarıyla iyice durmak gerekir.

1) İslâm'ın ilk çağlarında Müslümanların hakkın kulpuna yapışmaları, adalet terazisini dosdoğru tutmaları, bu hususta, mü'min, kâfir, akraba, akraba olmayan, dost ve düşman hiç kimse arasında ayırım gözetmemeleri ve hiç kimseyi kayırmamaları.

2) Müslümanların beldelerini fethettikleri ve şeriatlarını ikame ettikleri diyarlardaki kavimlerdeki dinî duyarlılığın zayıflığı, ahlâk ve âdâb bozukluğu. Bu gerçeği, Frenk ve başka tarihçiler ifade ederler ve bunu, İslâm fethinin Doğu ve Batı'da süratle yayılmasının sosyal sebeplerinden birisi olarak gösterirler.

3) Müslüman fetihçilerin, zimmîlere dinî ve medenî alanda genişlik tanımada çok ileri gitmeleri. Zira Müslümanlar, zimmîlerin şahsî davalarında ve başka hususlarda kendi önderlerinin hakemliğine başvurmalarına izin veriyorlardı. Bununla birlikte, onları kendi özel meselelerine şâhit kılmamaları, dinî ve ahlâkî açılardan iki zümre arasındaki farklılığı göz önüne alarak buna izin vermemeleri mantıklıydı. Nitekim biz, bu farklılığa zimmîlerin

---

703. Mü'minûn, 23/70.
704. Tevbe, 9/8.
705. Furkân, 25/44.
706. Kapsamına giren bazı olay ve durumlarda kaidenin veya illetin ispatı. Bir başka ifadeyle, somut olayın, soyut kuralın kapsamına alınmasıdır. (Çev.)

dindarlık ve adaletlerine güvenmemelerine rağmen birbirlerine karşı yapacakları şâhitliğin kabul edilmesi meselesinde işaret etmiştik.

4) Hâkimiyetin ve fetih döneminin gücü. Bu dönemde hükümler, günümüzde adına askerî hükümler denilen olguya çok benziyordu. Bunu, savaş zamanlarında Frenk ülkelerinin hükümlerine benzetebiliriz. Hatta, Frenklerin uzun bir süre fetih veya fethe benzeyen bir dönem geçiren sömürge ülkelerde uyguladıkları ahkâma da benzetebiliriz. İncelediğinde görürsün ki, Müslüman fakihlerin ve hâkimlerin başkalarına uyguladıkları en şiddetli ahkâm, kendileri dışında medeniyette en ileri gitmiş toplumların uyguladıkları ahkâmdan adalete ve merhamete çok daha yakındır.

İnsanoğlunun halini inceleyen görür ki galib olan taraf, mağlubun sahip olduğu fazîletlerden -bunlar çok bile olsa- pek azını görür. O halde, söz konusu fazîletin az, zayıf ve gizli olanının görüleceği nasıl umulabilir? Büyük ve küçük insan toplulukları tıpkı fertler gibidir. Nasıl ki fertler, kendi cinslerinden olan kimselere hoşgörüyle, başkalarına öfke ve hiddetle bakıyorlarsa, topluluklar da böyledir. Bir örnek verelim: Din, edeb ve ilimce yüksek seviyede olan İsviçre'li bir kadın, Üstad Abduh'un durumunu ve yaşantısını uzun bir süre inceler. Zira Üstad Abduh, Fransız edebiyatını öğrenmek için Cenevre'deki okula gelip gitmektedir. İsviçreli kadın, ahlâk ve terbiye konularında Üstad'la defalarce konuşur. Kendisi, bu iki konuda usta bir kimse olup, eser vermiş bir kişidir. Üstad'ın fazileti ve dürüst yaşantısı hoşuna gittiği gibi, bu konudaki görüşleri de hoşuna gider. Bu görüşmelerin ardından kadın, Üstad'a şöyle der: Seni tanımadan önce, Hıristiyanlardan başkalarında da azizlik olduğunu bilmiyordum.

Buraya kadar zikredilenler üzerinde iyice düşünen kimse, hâkimlerin ve fıkıh bilginlerinin, bir gayri müslimin bir Müslümana karşı yapacağı şâhitliği reddetmelerine neden olan manevî ve sosyal sebebleri anlar. Gerçekten Kur'ân ahkâmının kapsayıcılığı, insanı hayrete düşürmektedir. Bilmeyenler, bu ahkâmın, mevcut mutlaklık halinin zıddına olduğunu ve her zaman ve mekâna uygun bulunmadığını vehmederler. Görüyoruz ki bu kimseler, Müslümanlarda görüp kınadıkları görüşleri, hareketleri ve hak veya batıl diye verdikleri hükümleri hep Kur'ân'a yamamaktadırlar. Eğer Müslümanlar, Kur'ân'a göre -gerektiği şekilde- amel etselerdi, hiç bir kimse kendilerini ayıplayıp kınamazdı. Hatta insanlar, onlardan önce yaşayan seleflerine tabi oldukları gibi, onların hidayet yoluna da uyarlardı. Dahası; onlara çok sıkı biçimde tabi olurlardı. Çünkü, Kur'ân'ın hidayetinin (gösterdiği yolun) başka zamanlara uygun olduğu gibi, bu zamana da uygun olduğunu

ve O'nun hidayetinin insanoğlunun ulaştığı bütün nizam ve ahkâmdan daha yüce olduğunu anlarlardı. Bu gerçek, Kur'ân'ın zaman değiştikçe yenilenip duran mucizeleri nedeniyledir.

Mirasta Hak Sahibi Şahitlerle İlgili Ayetin İ'rabı Üzerine İhtilaf

Buraya kadar açıkladıklarımızdan ortaya çıktı ki bu iki ayeti, -mezhepleri onlara aykırı olduğu için- son derece zor kabul edenler, hata etmektedirler ve yapılması gereken; bu iki ayeti, kendi mezheplerine uygun olacak şekilde tevil etmek değil, mezheplerini onlara uygun hale getirmektir. İkinci ayetteki cümlenin i'rabını zor kobul edenler ve bu yüzden o ayeti veya ayetleri son derece zor anlayanlara gelince; onları bu kanaate sürükleyen şey, cümle yapısının birkaç i'rab çeşidine muhtemel olmasıdır. İ'rab çeşitlerinin yanında bir de kıraat farklılıkları da vardır. Bu bilginler, bir de i'rabı mananın önüne geçirmişler ve onu manayı beyan eden bir unsur olarak kabul etmişlerdir. Ayetlerin daha önce geçtiği şekilde tefsiri ardından, bu cümlenin i'rabı hakkında söylenenleri özetlemeyi uygun gördük. Bu husustaki görüşleri, bütün ayetler hakkında nahve dair konuları incelemeyi bir prensip edinen *Rûhu'l-Beyân*'dan nakledeceğiz. Umarım ki, okuyucu bu açıklama sayesinde bir başka tefsire bakmak ihtiyacı hissetmez. Önce şartın cevabından (yani hüküm cümlesinden) başlayalım. Çünkü bu, i'rabında zorluk çektikleri hususun ilk başlangıcını teşkil etmektedir. Müellif şöyle diyor:

"Fe âharâni", yani *"diğer iki kişi ."* Bu ifade, mübtedâdır (isim cümlesinde özne), haberi (isim cümlesinde yüklem) ise, *"yekûmâni makamehumâ"* *(onların yerine geçer)* cümlesidir. Ayetin başındaki *"fâ"* harfi, cevap "fâ" sıdır. Nekire (belirsiz) bir kelimenin müpteda olmasını câiz kılan sebeplerden birisi, bu cevap "fâ"sıdır. Bir müpteda ile sıfatı arasına haberin girmesinde herhangi bir mahzur yoktur. Mübtedanın sıfatı ise, *"minellezîne istehakka aleyhimâ'l-evleyâni"* *(Ölene daha yakın olan hak sahiplerinden)* cümlesidir. Bazı bilginler, bu cümlenin mahzuf (cümlede yer almayan) mübtedânın haberi olduğunu söylemişlerdir. Buna göre cümle, "Bu şahitlerin (sonradan yalan söyleyerek) bir günah kazandıkları anlaşılırsa, iki şahit, bunlardan başkası olacaktır." takdirinde olur. Bu durumda *"yekûmâni makamehumâ"* *(onların yerine geçer)* cümlesi, bu haberin sıfatı, *"câr ve mecrûr"* yani *"Ölene daha yakın olan hak sahiplerinden ."* cümlesi de bir diğer sıfatı olur. Ebu'l-Bekâ, bu cümlenin "yekûmâni" fiilinin zamirinden hâl olmasını câiz görmüştür. Bazı bilginler, bu kelimenin mahzuf bir fiilin faili olduğunu söylemişlerdir. Buna göre cümle, "fel yeşhed âharâni" takdirinde olur. Eğer "aharâni" kelimesi,

önce ifade edildiği üzere mahzuf bir fiilin faili olursa, bu takirde bundan sonra gelen cümle, onun sıfatı olur. Başka bazı âlimler, "aharâni" kelimesinin mübtedâ, haberinin ise câr ve mecrur olarak "minellezîne" cümlesi olduğunu, fiil cümlesi olan "yekûmâni makâmehumâ" cümlesinin de onun sıfatı olduğunu ifade etmişlerdir. Bütün bu seçeneklerde *"makâmehumâ"* kelimesindeki zamir, *"lillezîne istehakkâ"* ya gitmektedir. "Makâmehumâ"dan maksat, üstlenip de hakikate uygun şekilde edâ etmedikleri şâhitliği edâ makamı değildir, tam aksine bu makam, hapis (namazdan sonraya alıkoyma) ve yemin verme makamıdır. "İstehakka" fiili, kıraat imamı Âsım'ın Hafs rivayetine göre meçhul olarak "üstühikka" şeklindedir. Bu kelimeyi, Hz. Ali, İbn Abbas ve Übeyy (r) de aynı şekilde meçhul olarak okumuşlardır. Bu fiilin nâibü'l- fâili (sözde özne) ise, "el-evleyâni" dir. Sıla cümlesinden maksat, ölünün yakınlarıdır. Ölüye akraba, vâris ve yakın oldukları ve ölünün durumuna da muttali oldukları için şâhitliğine en elverişli olan iki kişi, işte bu "el-evleyân"ın içinden olacaktır. Aslında, yalan söyleyerek günah kazanan iki şahidin yerine geçecek olan, işte bu iki kişidir. Bu iki kişi yerine zamir kullanmak mümkün iken, zamir getirilmeyip, açık isim getirilmesi, onların bu vasıfla nitelikli olduklarına dikkat çekmek içindir. "istehakka" fiilinin mef'ûlü ise mahzuftur. Bu mef'ûlün takdirinde bilginler ihtilaf etmişlerdir. Zemahşerî, "en yücerridûhumâ li'l-kıyâmi bi'ş-şehâdeti li yüzhirû bihimâ kezibe'l-kâzibîne" (Ölenin yakınlarının, yalan söyleyenlerin yalanlarını ortaya çıkarmak için şâhitlik yapmaları gayesiyle bu iki kişiyi çıkarmaları gerekir.) şeklinde; Ebü'l-Bekâ ise, bunu "vasıyyetehumâ" (yalan söyleyen iki şâhidin vasiliğini hak eden...) şeklinde; İbn Atıyye de "mâlehüm ve terikete-hüm" (onların mallarına ve miraslarına layık olan) şeklinde takdir etmiştir. İmam şöyle dedi: "el-Evleyân"dan maksat; hıyanetleri ortaya çıkan iki vasi demektir. Bunların işlenen günaha daha layık olmasının sebebi, kendilerini vasiliğe ölünün tayin etmiş olmasıdır. "İstehakka aleyhima'l-evleyân" cümlesinin manası, "Hıyanetine muttali olunan iki vasi, onların mallarına hıyanet etti ve onlara karşı cinayet işledi." demektir. Bu takdirde, mef'ûlün hazfedildiğini söylemeye gerek yoktur.

Cumhur, bu ayeti "ustuhikka" şeklinde meçhul okumuş, nâibü'l-fail olan zamirin gösterdiği isim üzerinde ihtilaf etmiştir. Ekseri bilginlere göre, bu isim *"el-ism"* (*günah*) kelimesidir. Yani *"hak edilen günah"*tır. Şüphesiz, haklarına tecavüz edilenler (mağdurlar) ve kendileri karşısında günah işlenenler, vereselerdir (mirasçılardır). Bazıları, söz konusu zamirin *"îsâ"* (*vasiyet etme*) olduğunu söylerken, bazıları da *"vasiyet"* kelimesidir, demiştir. Bütün bun-

lar, ayetin yukarıda zikredilen şekilde te'vilinden kaynaklanmaktadır. Bazı bilginler ise, bu kelimenin *"mal"* kelimesi olduğunu söylemiştir. Bazıları ise fiilin nâibü'l-fâilinin bunların hiçbirinin olmadığını, bunun "aleyhimâ" kelimesi olduğunu söylemişlerdir. Aynı şekilde bilginler, *"el-evleyân"* kelimesinin neden merfû olduğu noktasında da ihtilaf etmişlerdir. Bazıları, bu kelimenin müpteda (özne), *"âharâni"* kelimesinin de onun haberi (yüklem) olduğunu söylemişlerdir. Buna göre mana; "Ölüyle ilgili her hususa daha yakından ilgili olan iki kişi, başka iki kişidir." demek olur. Bazıları ise cümlenin dilbilgisi bakımından analizinin, bunun tam tersi olduğunu söylemişlerdir. Bu yaklaşıma, "Nekire (belirsiz) olan bir kelime müpteda (özne) yapılıp, marife kelimeyle bundan haber veriliyor. (Bu kâideye uymaz.)" şeklinde itiraz edilmiştir. Bu gibi durumun câiz olmadığı hususunda bilginler arasında ittifak vardır. Bazı bilginler, bu kelimenin mukadder bir müptedânın (özne) haberi (yüklem), takdirinin de isti'nâf-ı beyânî [707] olarak "O ikisi, başka iki kişidir." şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bazıları ise; bunun "âharâni" kelimesinden bedel olduğunu, başka bazıları ise atf-ı beyânı olduğunu söylemişlerdir. Ancak bu, beyan eden kelimeyle (bedel), beyan edilen kelimenin (mübdelün minhi) ma'rifelik ve nekirelikte birbirine uymadıkları sonucunu doğurur. Halbuki, bilginler bu uyumu şart koşarlar. Hatta beyan edilen kelimenin nekire olmasını câiz görenler bile bu uyumu ararlar. Evet, Nezr'in böyle bir şartı koşmadığına dair bir rivayet vardır, bunu ben de biliyorum. Bazıları, bu *"el-evleyân"* kelimesinin *"yekûmâni"* fiilinin fâilinden bedel olduğunu söylemişlerdir. Kâideye göre bedelin açıkladığı kelimenin (mübdelün minh) cümlede yok hükmünde olması her açıdan değildir, ki haber veya sıfat olarak vaki olan cümlenin zamirden hâlî (yoksun) olduğu sonucu ortaya çıksın. Üstelik "mübdelün minh" atılsa ve bedel veya atf-ı beyân onun yerine gelse bu, zâhirin (açık ismin) zamir yerine gelmesi kabilinden olur. Sonuç olarak; bedel veya atf-ı beyân olan kelime, *"râbıt"* (*bağ*) olmuş olur. *"el-Evleyân"* kelimesinin, *"âharâni"* kelimesinin sıfatı olduğunu söyleyenler de olmuştur. Bu durumda, nekire bir kelime, ma'rife bir kelimeyle vasfedilmiş olur. Ahfeş, bunun burada câiz olduğunu söylemiştir. Çünkü nekire kelime vasfedilmekle, ma'rifeliğe yaklaşır. Bazıları, bunun

ولقد أمر على اللئيم يسبني

"Bana söven bir alaçağa uğruyorum."

---

707. İsti'nâf-ı beyânî: Cümlede mukadder olan bir soruya cevap teşkil eden cümledir. (Çev.)

cümlesindeki durumun tam aksi olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu cümledeki ma'rife kelime, "el-leîm", nekire olarak te'vil edilir. Burada ise, nekire bir kelime "âharâni", ma'rife olarak te'vil olunmaktadır, ya da vasıftan dolayı ma'rife hükmünde kabul olunmaktadır. Bazı tahkik ehli bilginlerin dediği gibi, buradaki ma'rife olan kelime *"el-evleyân"*, tıpkı nekire kelime gibi muayyen olmadığı için nekire hükmünde kabul olunarak, ifade, yukarıdaki şiir kabilinden de sayılabilir. Ebû Ali Fârisî'den nakledildğine göre, bu *"el-evleyân"* kelimesi, *"istûhikka"* fiilinin nâibü'l- fâilidir. Bu takdire göre mana, -Zemahşerî'nin ifade ettiği üzere- "Bu şahitlerin (sonradan yalan söyleyerek) bir günah kazandıkları anlaşılırsa, aralarından şâhitliğe en layık kimseleri çağırmaları gerekenlerin arasından seçilen diğer iki kişi, onların yerine geçer." Ya da, -bazılarının dediği gibi- "Önceki iki şâhidin işlediği günahın mağduru olanların arasından diğer iki kişi onların yerine geçer." şeklinde olur. Bu kelime, *"el-evlâ"* kelimesinin tesniyesidir (ikil). Kelimenin "elifi", tesniyelikten dolayı "yâ" harfine dönmüştür. "Aleyhim" kelimesindeki "alâ" harf-i cerrinin manası hakkında üç yaklaşım söz konusudur. Birinci yaklaşıma göre, harf-i cer, kendi manasındadır. İkinciye göre, "fî" manasındadır, üçüncüye göre de; "min" manasındadır. "İstehakka" fiili, "hakkı taleb etmeyi hak eden", "hakkı ve galebeyi hak eden " şeklinde tefsir olunmuştur.

Kıraat imamlarından Ya'kûb, Halef, Hamza ve Ebû Bekir rivayetiyle Âsım, ayeti *"Üstûhikka aleyhimi'l-evvelîne"* okumuşlardır. Bu durumda fiil, meçhul, *"evvelîne"* ise son manasına olan "âhir" kelimesinin mukabili olarak "evvel" kelimesinin çoğulu olmuş olur. *"Evvelîn"* kelimesi, ya "ellezîne" nin sıfatı olduğu veya ondan ya da "aleyhim" deki zamirden bedel olduğu için mecrur veya mahzuf övüyorum fiilinin mef'ûlü olarak mansuptur. *"Evveliyet/öncelik"*in manası ise şâhitlik yapmada akraba olmayanlara göre önceliktir. Bazı müfessirler, *"Yâ eyyühellezîne âmenû"* (*Ey iman edenler*) kavramına dahil oldukları için "zikredilmekte önceliktir." demişlerdir. el-Hasen ise bu kelimeyi merfû olarak *"el-evvelâni"* şeklinde okumuştur. Kelime, daha önce *"el-evleyân"* kelimesini açıkladığımız gibidir. Bu kelime, "evvel" kelimesinin tesniyesi olarak mansup şekilde *"el-evveleyni"* şeklinde de okunmuştur. İbn Sîrîn, "evlâ" kelimesinin tesniyesi olarak iki yâ harifiyle "el-evleyeyni" şeklinde okumuştur. Yine "vâv" harfinin sükûnu, "lâm" harfinin "fethası" ile "evlâ" kelimesinin çoğulu olarak, "a'leyni" gibi "el-evleyni" şeklinde okunmuştur. Bu kıraat tarzının i'rabı ise açıktır.

يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَا إِنَّكَ أَنتَ عَلَّامُ
الْغُيُوبِ ﴿109﴾ إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ
وَالِدَتِكَ إِذْ أَيَّدتُّكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَإِذْ عَلَّمْتُكَ
الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَاةَ وَالْإِنجِيلَ وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي
فَتَنفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي وَتُبْرِئُ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ
الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَنكَ إِذْ جِئْتَهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ
كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَٰذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ ﴿110﴾ وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ أَنْ
آمِنُوا بِي وَبِرَسُولِي قَالُوا آمَنَّا وَاشْهَدْ بِأَنَّنَا مُسْلِمُونَ ﴿111﴾ إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ
يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَن يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِّنَ السَّمَاءِ قَالَ
اتَّقُوا اللَّهَ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴿112﴾ قَالُوا نُرِيدُ أَن نَّأْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا
وَنَعْلَمَ أَن قَدْ صَدَقْتَنَا وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدِينَ ﴿113﴾
قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِّنَ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا عِيدًا
لِّأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا وَآيَةً مِّنكَ وَارْزُقْنَا وَأَنتَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ ﴿114﴾ قَالَ اللَّهُ إِنِّي
مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْ فَمَن يَكْفُرْ بَعْدُ مِنكُمْ فَإِنِّي أُعَذِّبُهُ عَذَابًا لَّا أُعَذِّبُهُ أَحَدًا مِّنَ
الْعَالَمِينَ ﴿115﴾

109- **Allah'ın peygamberleri toplayıp da "Size ne cevap verildi" dediği gün, "Bizim hiçbir bilgimiz yok, şüphesiz gizlilikleri hakkıyle bilen ancak sensin." diyeceklerdir.**

110- **Allah o zaman şöyle diyecek: "Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene olan nimetimi hatırla! Hani seni Rûhulkudüs ile desteklemiştim; beşikte iken de yetişkin çağında da insanlarla konuşuyordun. Sana okumayı, hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretmiştim. Benim iznimle çamurdan, kuş şeklinde bir şey yapmış ve ona üflemiştin, o da iznimle bir kuş olmuştu. Yine benim iznimle anadan doğma körü ve alacalıyı iyileştirmiştin. Ölüleri iznimle (hayata)**

çıkarmıştın. İsrailoğullarına ayetlerle geldiğin ve içlerinden inkâr edenlerin, "Bu apaçık bir sihirden başka bir şey değildir." dedikleri zaman seni, onlardan korumuştum.

111- Hani havârîlere, "Bana ve peygamberime iman edin" diye ilham etmiştim. Onlar (da), "İman ettik, bizim şüphesiz Müslümanlar olduğumuza sen de şâhit ol."demişlerdi.

112- Hani havârîler "Ey Meryem oğlu İsa, Rabbin bize gökten, bir sofra indirebilir mi?" demişlerdi. O da, "İman etmiş kimseler iseniz Allah'tan korkun." cevabını vermişti.

113- Onlar, "Ondan yiyelim, kalplerimiz mutmain olsun, bize doğru söylediğini (kesin olarak) bilelim ve ona gözleriyle görmüş şâhitler olalım istiyoruz." demişlerdi.

114- Meryem oğlu İsa şöyle dedi: "Allahım ! Rabbimiz! Bize gökten bir sofra indir ki, bizim için, geçmiş ve geleceklerimiz için bayram ve senden bir mucize olsun. Bizi rızıklandır; zaten sen, rızık verenlerin en hayırlısısın."

115- Allah da şöyle buyurdu: "Ben onu size indireceğim. Fakat bundan sonra içinizden kim inkâr ederse, ben ona âlemlerden hiç kimseye yapmadığım azabı yapacağım."

Bu sûrenin 87 ve 88. ayetlerinin tefsirini yaparken, sûrenin başından en son ifade akışına kadar (siyâk, bağlam) tüm ayetleri ve bölümleri arasında bağlantının ve sıralamanın hangi açıdan sağlandığını açıklamıştık. Sûrenin son kısmında bağlam (siyâk), genel olarak Ehl-i Kitab ve özel olarak da Hıristiyanlarla tartışmayla ilgilidir. Bu son kısımda, meâd (âhiret), hesap ve cezadan söz edilmektedir ki, din hususunda ihtilaf edenlerle, daha önce beyan edilen ahkâma muhatap olan mü'minlerin durumu, en sonunda buna yani yapılanların karşılığını almaya (ceza) varıp dayanacaktır. İşte bu ayetlerle, bundan önceki ahkâm ayetleri arasındaki direkt ilişki buraya dayanmaktadır. Bazı müfessirlere göre bu ayetin başında geçen *"yevm"* (*gün*) kelimesi, -biraz sonra görüleceği üzere- bundan önceki ayete veya cümleye bağlıdır.

"Allah'ın peygamberleri toplayıp da 'Size ne cevap verildi' dediği gün." Denildi ki bu ifade, daha önce geçen en son cümledeki fiile bağlıdır. Buna göre ifadenin takdiri şöyle olur: "Allah, âhirette peygamberleri bir araya topladığı ve onlara risaletlerini tebliğ edip etmediklerini ve kavimlerinin de

kendilerine ne cevap verdiklerini sorduğu gün, doğru yoldan çıkmış bir topluluğu hidayete erdirmez." Ya da; "Allah, âhirette peygamberleri bir araya topladığı ve onlara risaletlerini tebliğ edip etmediklerini sorduğu ve kavimlerinin de kendilerine ne cevap verdiklerini sorduğu gün onlara cehenneme giden yoldan başka bir yolu göstermez." Bazıları ise bu *"gün"* kelimesinin *"Allah'tan korkun"* veya *"ve dinleyin"* fiillerinden birine bağlı olduğunu söylemişlerdir. Buna göre mana, "Peygamberleri bir araya topladığı gün, Allah'ın cezasından korkun veya Peygamberleri bir araya toplayacağı gün, O'nun haberini ve o gün olacakları dinleyin." şeklinde olur.

Başka bazıları ise, bu ayetin bir öncesinden bağımsız olduğu kanaatine varmışlardır. Buna göre mana; Allah'ın peygamberleri bir araya topladığı ve onları sorguya çektiği gün, açıklanmasına ifadelerin yetmeyeceği korkular meydana gelir. Ya da mana şöyle olur: Ey Peygamber! Allah'ın peygamberleri bir araya toplayacağı ve onlara *"size ne cevap verildi?"* diye soracağı o günü hatırla! Bu son takdir, daha ağır basmaktadır ve Kur'ân'da da benzerleri vardır. Burada sorudan maksat, o peygamberlerin ümmetlerini azarlama ve içlerinden kâfir olanlara karşı hüccet (delil) ikame etmektir. ***"Size ne cevap verildi?*** " den maksat; "Size ne tür bir cevap verildi: iman ve ikrar cevabı mı, yoksa inkâr ve böbürlenme cevabı mı?" demektir. O halde bu soru, cevabın ne olduğunu öğrenme sorusu değil, cevabın türünü öğrenme sorusudur. Eğer maksat, cevabın ne olduğunu öğrenmek olsaydı sorunun başına "bâ" harf-i cerri gelirdi. Bazı bilginler, söz konusu "bâ" harfinin mahzuf olduğunu ve ifadenin takdirinin "bi mâzâ ücibtüm" (size neyle cevap verildi?) şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Peygamberlere sorulan bu soru, Tekvir Sûresi'nde diri diri toprağa gömülmüş olan kız çocuklarına *"Diri diri toprağa göümülen kıza hangi günah sebebiyle öldürüldüğü sorulduğunda"*[708] ki sorulan soru kabilindendir. Bu iki ayetin birbirine benzeştiği ortak nokta, sorunun suçun "sanık"ına değil, "şâhid"e yöneltilmiş olmasıdır. Nitekim daha önce bunun hikmeti zikredilmişti. Buna göre, kıyametin bazı sahnelerinde böyle sorular sorulacak ve Peygamberler, -aşağıda zikredildiği şekilde- bilgiyi Allah'a havale ettikten sonra, ya da bundan başka bir soruya muhatap olmaları ardından ümmetlerine karşı şâhitlik edeceklerdir. Yüce Allah, bir başka kıyamet sahnesinde veya bir başka vakitte, ümmetlere soru yöneltecektir. Tıpkı, -bilindiği üzere- gerçek bir yargılamanın ve hükmün şartları tahakkuk etsin diye tahkikat hâkimlerinin hem davalı ve hem de şâhitlere soru yöneltmeleri gibi. Yüce Allah, şöyle diyor: *"Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimse-*

708. Tekvir, 81/8, 9.

leri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka soruguya çekeceğiz. Ve onlara (olup bitenleri) tam bir bilgi ile mutlaka anlatacağız. Biz, onlardan uzak değiliz."

Yüce Allah, her iki zümreye (peygamberlere ve ümmetlerine) cevabını onlardan daha iyi bildiği bir soruyu sorunca ve peygamberler de -bu hususta kesin bir bilgi sahibi oldukları halde-, ilk etapta bilgilerinin olmadığı şeklinde cevap vermişler ve bunun bilgisini Allah'a havale etmişlerdir. Bunun sebebi; ya -İbn Abbas'ın da dediği gibi- bilgilerinin Allah'ın bilgisine göre noksan olmasından, ya da -Hasen, Mücâhid ve Süddî'den rivayet olduğu üzere- o günün korkusu, dehşeti ve insanın aklını başından alan fecaeti ile neye uğradıklarını şaşırmalarındandır. Bu ifade şudur:

"'Bizim hiçbir bilgimiz yok, şüphesiz gizlilikleri hakkıyle bilen ancak sensin.' diyeceklerdir." Cevap, -gelecek olan diğer soru ifadelerinde olduğu gibi- isti'nâf-ı beyânî[709] tarzında bitişik olarak geldi. ***"Diyecekler"*** ifadesi, vuku bulacağı kesin olduğu için adetâ meydana gelmiş gibi "kâlû" (dediler) şeklinde "di-li" geçmiş zaman olarak gelmiştir. İbn Abbas der ki Peygamberler, Yüce Allah'a "Bizim, hiçbir bilgimiz yok. Bizim olanca bilgimiz, ne olduğunu bizden daha iyi bildiğin bilgidir." dediler. Bir başka ifadeyle; peygamberler bu ifadeyle mutlak olarak bilgilerinin olmadığını söylemiyorlar, onlar sadece Alîm ve Hallâk olan Allah'a özel olan her şeyi kuşatıcı bir bilgileri olmadığını ifade ediyorlar. Çünkü Peygamberler, muhataplarının kendilerine verdikleri cevapların zahirini biliyorlar, fakat içyüzünü bilmiyorlardı. Ümmetlerinin durumlarını ise ancak Yüce Allah'ın o hususta vahyettiği kadarıyla biliyorlardı. Bu da, çoğa nispetle az bir şeydi. Bundan dolayı Peygamberler, kendilerinin ilmi olmadığını ifade ederken, buna mübalâgalı bir şekilde Yüce Allah'ın gaybı bildiğini eklemişlerdir. Çünkü ***"allâm"*** kipi, çok bilgi sahibi yani malumat sahibi demektir. Aksi takdirde, Yüce Allah'ın ilmi birdir ve herşeyi tam manasıyla ihata eder. Bundan dolayı Yüe Allah, "allâme" olarak vasfedilemez. Herhalde bunun sebebi "allâme" kelimesinin sonundaki müenneslik "tâ"sı olsa gerektir. Nûh (a) Rabbinden oğlunu tufandan kurtarmasını dilediği zaman Yüce Allah kendisine şöyle buyurdu: *"O halde hakkında bilgin olmayan bir şeyi benden isteme."*[710] Hz. Peygamber'e de *"Çevrenizdeki bedevî Araplardan ve Medine halkından birtakım münafıklar vardır ki, münafıklıkta maharet kazanmışlardır. Sen onları bilmezsin, biz biliriz onları."*[711] diye hitap etti.

---

709. İst'nâf-ı beyânî: Cümlede mukadder bir soruya cevap teşkil eden cümledir. (Çev.)
710. Hûd, 11/46.
711 , Tevbe, 9/101.

Fahreddin Râzî, bu hususta mealen şöyle der: Peygamberler demek istediler ki, kendilerinin ümmetlerinin gerçek durumlarına dair zandan başka bir bilgileri yoktur. Zannî bilgileri ise, ümmetlerinin dışa vuran durumlarıdır. Zâhiri ve bâtını bilmeye dayanan kesin bilgiden ise yoksundurlar. Nitekim durumun bu olduğu, Hz. Peygamber'in, zâhire göre hüküm verdiğini ifade ettiği hadiste yer almaktadır. Râzî şöyle devam ediyor: "Peygamberler, onların durumlarına dair bizim asla bilgimiz yoktur. Onların durumlarına dair bizde hasıl olan bilgi, zandan ibarettir. Âhirete gelince, orada zanna iltifat olunmaz. Çünkü âhirette ahkâm, eşyanın hakikatlerine ve durumların içyüzlerine göredir. Bundan dolayı peygamberler, *"Bizim hiçbir bilgimiz yok."* dediler ve kendilerindeki zannî bilgiden asla söz etmediler. Çünkü, kıyamet günü zanna asla itibar edilmez."[712]

Biz de deriz ki bu görüş, -her ne kadar "zan" ve "bilgi" kavramlarının tefsirinde kelâm ve usûl bilginlerinin terimlerine dayansa da- zayıftır. Doğru olanı ise; daha önce bizim beyan ettiğimiz görüştür. Çünkü peygamberler, -günahkârların böbürlenerek davetlerinden yüz çevirmeleri ve inkârlarında ısrar etmeleri gibi- birçok hakikati kesin bir bilgiyle biliyorlardı. Bu konudaki bilgileri, Kur'ân'ın buna şehâdetinden kaynaklanıyordu. Çünkü Yüce Allah, peygamberlerine -bütün mucizeleri getirseler bile- o inatçıların iman etmeyeceklerini, kalplerini mühürlediğini, birçoğunun üzerine azap sözünün hak olduğunu haber vermektedir. Bunların arasında, durumları Hz. Peygamber'e bildirilen ve cehennemde temsîlî olarak gösterilen kimseler vardır. Ayrıca onlar, bazı mü'minlerin imanlarında sadık olduklarını biliyorlardı ve bu yüzden kendilerini cennetle müjdelemişlerdi. Yine bazılarının da imanlarının zayıf olduğunu, ancak Allah katında sahih ve makbül olduğunu biliyorlardı. Zâhire dayanan bilgi, inkârcılar aleyhine şâhitliklerinde kabul olunur. Çünkü, zâhiren inkâr ederken içten edilen imana hiçbir itibar yoktur. Hatta böylesi, inkârdan daha beterdir. Yüce Allah, peygamberlerinin ümmetlerine şâhitlik edeceklerini haber vermektedir. Eğer onların ümmetlerinin hallerine dair bütün bildikleri, kıyamet günü itibar olunmayacak zandan ibaret olsaydı, yapacakları şehâdetin hiçbir faydası olmazdı. *"Her bir ümmetten bir şâhit getirdiğimiz ve seni de onlara şâhit olarak gösterdiğimiz zaman halleri nice olacak!"*[713]

Yüce Allah, peygamberlere soracağı soruya ve onların vereceği cevabı icmalen zikretti, sonra da bu peygamberlerden birisine -kendisine tabi oldu-

712. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (*Mefâtihu'l-Gayb*), XII, 102.
713. Nisâ, 4/41.

ğunu iddia edenlere karşı bir hüccet (delil) olmak üzere- yaptığı tebliğe dair sorduğu soruyu ve onun bu soruya verdiği cevabı ayrıntısıyla beyan etti. Bunlar, tefsirini yapmakta olduğumuz sûrenin peygamberleri hakkındaki düşünceleri yüzünden kendileriyle en geniş çapta tartıştığı ve kendilerine burhan üstüne burhan getirdiği kimselerdir. Yüce Allah, işaret edilen soru ve cevaptan önce, söz konusu peygambere verdiği nimete ve insanların günaha sürüklenmelerine sebep olan mucizelere yer vermektedir:

Hz. İsa'ya Verilen Nimet ve Özellikler

"Allah o zaman şöyle diyecek: ' Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene olan nimetimi hatırla! Hani seni Rûhulkudüs ile desteklemiştim; beşikte iken de yetişkin çağında da insanlarla konuşuyordun.'" Beydâvî ***"iz kâle"*** ifadesinin *"yevme yecmau"*dan bedel olduğunu söylemiştir. Beydâvî'nin kanaatine göre bu ifade, "di-li geçmiş zaman"ın gelecek zaman manasında kullanılması açısından- "ve nâdâ ashâbu'l-cenneti" (*Cennet ehli cehennem ehline seslenecek.*)[714] kabilindendir. Bu durumda mana şöyle olur: "Yüce Allah, o gün peygamberlere 'kendilerine nasıl cevap verildiğini' sormak ve üzerlerinde zuhur eden mucizeleri sıralamak sûretiyle azarlayacaktır. Bu mucizelerden sonra belli bir grup, peygamberleri yalanlamış ve kendilerine sihirbaz demiş, bazıları ise aşırıya kaçmış ve onları ilâh olarak kabul etmiştir." Ya da *"iz kâle"* gizli bir "üzkür" (hatırla) fiilinden dolayı mansuptur.

Ayette geçen ***"en-ni'metü"*** kelimesi, mastar olarak ve mastarla hasıl olan şeyin ismi olarak kullanılır. Müfret (tekil) ve muzaf (tamlanan) olan kelime, çokluk ifade eder. Buna göre mana şöyle olur: Ey Meryem oğlu İsa! Seni Rûhulkudüsle desteklerken sana ve annene olan nimetimi hatırla. Ya da, nimetlerimi senin ve annenin üzerinde tecelli ederken hatırla. Hani seni peyderpey Rûhulkudüs'le desteklemiş ve güçlendirmiştim. Hüccetin Rûhu'l-Kudüs'le hüccet olmuş ve annen fuhuş töhmetinden temize çıkmıştı. Sen, beşikte konuşuyor ve anneni o günahkârların ithamlarından temize çıkaracak şeyler söylüyordun. Çünkü onlar, annenin çocuğuna baba olacak bir kocası olmadan bir çocuk dünyaya getirmesini yadırgıyorladı. Ve yetişkin çağında da, onlara peygamber olarak gönderildiğin zaman ve doğru yoldan sapıtmaları sebebiyle kendileri aleyhine hüccet (delil) ikame ettiğin vakit de konuşuyordun. Hz. İsa'nın beşikte söylediği söz, *"Ben, Allah'ın kuluyum. O, bana Kitab'ı verdi ve beni peygamber yaptı."* [715] ayetinde geçmektedir.

714. A'raf, 7/44.
715. Meryem, 19/30.

Rûhulkudüs (Kutsal Rûh) vahiy meleği olup, Yüce Allah onunla Peygamberleri desteklemektedir. Bu Rûh, peygamberlere ilâhî öğretim yapmakta ve insanoğulunun zaafa düşeceği yerlerde onları sabit kılmaktadır. Yüce Allah, Kur'ân hakkında şöyle der: *"De ki: Onu, Kutsal Rûh iman edenlere sebat vermek, Müslümanları doğru yola iletmek ve onlara müjde vermek için, Rabbin katından hak olarak indirdi."*[716] Kutsal Rûhun bu faaliyeti, Bakara Sûresi'nde iki yerde geçmişti. Yüce Allah, *"Hani Rabbin meleklere: 'Muhakkak ben sizinle beraberim; haydi iman edenler destek olun', diye vahyediyordu."*[717] der.

"Sana okumayı, hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretmiştim." Yani yazıyı; okumayı veya kalemle yazmayı öğrettiğim, bir başka ifadeyle; yazıyı öğrenmeye seni muvaffak kıldığım zaman sana ve annene olan nimetimi hatırla! Sana hikmeti öğretmiştim. ***"Hikmet"***, iradeyi faydalı amel yapmaya sevkeden doğru bilgidir ki, bunun içinde ikna, ibret, basîret ve ahkâmı anlamak da vardır. Okuma yazma yanında, Musevîlerin şeriatı olan Tevrat'ı ve İncil'i de öğretmiştim. İncil, Yüce Allah'ın kendisine vahyettiği hikmetlerden, hükümlerden, peygamberlerin en sonuncusu Hz. Peygamber'in geleceğinin müjdesinden ibaret bir kitaptır. Tevrat ve İncil'in gerçek mahiyeti hakkında daha önce açıklamalarda[718] bulunmuştuk.

"Benim iznimle çamurdan, kuş şeklinde bir şey yapmış ve ona üflemiştin, o da iznimle bir kuş olmuştu." Kıraat imamlarından Nâfi', bu ayetle Âl-i İmrân Sûresi'ndeki ayeti,[719] *"fe tekûnu tâiran"* şeklinde okumuştur. *"Tâirun"* kelimesi, *"tayr"* kelimesinin tekilidir. Tıpkı, "râkibun" kelimesinin "rakb" kelimesinin tekili olduğu gibi. Ancak cumhur, bu kelimeyi *"tayran"* şeklinde okumuşlardır. Bazı bilginler, bu kelimenin çoğul olduğunu söylerken, başka bazıları ise ism-i cem olduğunu söylemişlerdir. Ebû Ubeyde ve Kutrub, bir tek kuşa da *"tayr"* denebileceğini söylemişlerdir. Herhalde bu yaklaşımları, İbn Sîde'nin de açıkladığı üzere- kelimenin aslının mastar olmasına dayanmaktadır. ***"Tayr"*** kelimesi, müennes olup *"kuş topluluğu"* manasınadır. *"Halk"* kelimesi, sözlük itibarıyla *"takdir etmek"* manasınadır. Bir başka ifadeyle halk, herhangi bir şeyi muayyen bir miktarda kılmak demektir. Arapça'da "Haleka'l-iskâfî en-na'le, sümme ferâhu." denir. Manası; "Ayakkabıcı nalının şeklini ve miktarını belirledi sonra da kesti." demektir.

---

716. Nahl, 16/102.
717. Enfâl, 8/12.
718. Bkz: *Menâr Tefsiri*, Âl-i İmrân, III/48, 3. Cilt, sf: 438: Mâide, V/5. ayetin tefsirinde 6. Cilt.
719. Âl-i İmrân, 3/49.

Bu örnek sözde *"haleka"* fiili, *"belirledi"* manasınadır. Şâir de bir beytinde bu kelimeyi şöyle kullanmaktadır:

"Halku'l-kezib ve'l-ifk" tabiri de böyledir. Yüce Allah, *"tahlukûne ifkâ"* (*asılsız sözler uyduruyorsunuz.*)[720] der. Bu sözün manası şudur: İşiteni haktan çeviren bir takım sözler takdir edip, koyuyorsunuz. *"Halk"* kelimesi, Yüce Allah'ın eşyayı ilminde mevcut olan belli bir takdire göre yoktan var etmesi (yaratma), anlamına kullanılır. Ayetin manasına dönecek olursak, Ey Meryem oğlu İsa! Sana olan nimetimi hatırla! Hani sen, bir parça çamuru, şekli ve organlarının miktarı bakımından kuş gibi yapmıştın. Sonra ona üflemiş ve o da Yüce Allah'ın izni ve dilemesiyle, ya da kolay kılması veya tekvini (yapması) ile kuş olmuştu. Çünkü Yüce Allah, senin nefsini, bu çamurdan yapılmış olan kuş şekline hayatın nüfuz etmesine sebep kılmıştı. Sen takdiri ve üflemeyi yapıyordun. Onu kuş yapan ise Yüce Allah'dı. Bu ayetin Âl-i İmrân Sûresi'ndeki benzeri tefsir edilirken Üstad Abduh'un bu husustaki görüşleri açıklanmıştı. Üstad'ın açıklamasının özü şuydu: İsa'ya (a) bu mucize verilmişti. Bir başka ifadeyle Yüce Allah, kendisine bu imkânı bahşetmişti, ama o bunu yapmamıştı. Ancak biz, bu görüşün yanlışlığını, Mâide ayetinin delâletine işaret ederek düzelttik. Çünkü bu ayet, -kesinkes söyleyemesek de- kuş şeklinde çamurdan yapılmış bir sûrete Hz. İsa'nın üflemesiyle can geldiğine delâlet ediyor. Bunun, tasavvuf ehli nezdindeki sırrı ve hikmetini beyan etmiştik. Bu sır, Hz. İsa'nın rûhâniyetinin gücüdür. Bazı Yahudilerin bu mucizeyi bir kez görüp ancak insanlardan gizlemiş olmaları mümkündür. Buna şahit olan Yahudilerin, inanarak veya sırf inat olsun diye gördükleri muciziyi bir tür sihir kabul edip, kavimlerinin Mesîh'e ilgi duymasından korkmuş olmaları da uzak bir ihtimal değildir. Ancak Yüce Allah'ın *"iznimle"* şeklindeki ifadesi gösteriyor ki bu kuvvet, Mesîh'e devamlı olarak verilmemiş ve bu güçteki rûhî sebep, vücutta sürekli var olan cismanî sebepler gibi kılınmamıştır. Tam aksine bu mucize, -diğer mucizeler gibi- ancak Yüce Allah'ın izni ve kendi yüce katından gelen bir destek sayesinde vuku bulmuştur. Geçmişte meydana gelmiş bir olay için fiil-i muzarî (şimdiki zaman) kipinin kullanılmasındaki incelik, -süreklilik ifade etmek için değil- o geçmişi, insan zihninde -sanki dış dünyada mevcutmuşçasına- canlı tutmaya ve temsil etmeye yöneliktir. Aslında bu hadise, geçmişte yaşanmış bir hadisedir ve âhirette bir daha olmayacaktır.

720. Ankebût, 29/17.

Hz. İsa'nın Körü ve Alacayı İyileştirmesi

"Yine benim iznimle anadan doğma körü ve alacalıyı iyileştirmiştin. Ölüleri iznimle (hayata) çıkarmıştın." Bu ayette anadan doğma körün gözünün açılmasının ve alaca hastalığına yakalanan kimsenin sağlığına kavuşturulmasının hatırlatılması, bir önceki doğrudan doğruya atfedilmiş ve cümleye *"iz"* edatıyla başlanmamıştır. *"İz"* edatı, *"ölülerin hayata çıkarılması"*nın hatırlatılması sırasında kullanılmaktadır. Böylece, "ölülerin hayata çıkarılması" "*Hani seni Rûhulkudüs ile desteklemiştim.*" ifadesi üzerine atfedilmiştir. Herhalde bunun altında yatan espiri, anadan doğma körün ve alaca hastalığına yakalanan kimsenin şifaya kavuşturulması, öyle hastalıkların tedavisine benzemektedir ki, bu hastalıklardan bazı çeşitleri, peygamber olmayan kimselerin, özellikle de kendilerinde salihlik ve velilik olduğu zannedilen kimselerin elleriyle de tadavi edilmektedir. Durum bu olunca, anadan doğma körle alaca hastalığına yakalanmış kimsenin iyilişterilmesi, kuş suretindeki çamura hayat verilmesi olayına tabi olarak zikredilmiştir. Ölüleri diriltmek, daha büyük bir mucize olduğu için, başlı başına müstakil bir nimet kılınmış ve başına da *"iz"* edatı getirilmiştir. ***"Ekmeh"*** (*anadan doğma kör*), ***"abras"*** (*alaca hastalığına yakalanmış kişi*) ve ***"mevtâ"*** (*ölüler*)den maksat, bunların cinsleridir (cins ismi). *"Ekmeh"*, kör olarak doğmuş kişi demektir. Doğduktan sonra kör hale gelene de, *"ekmeh"* denilir. Ahd-i Cedîd'de, Hz. İsa'nın birçok körü ve alacalıyı iyileştirdiği ve üç ölüyü de dirilttiği zikredilmektedir.

Bunlardan birincisi, bir dul kadının biricik oğludur ve olay Nain denilen yerde geçmektedir:

"11- *Ve vaki oldu ki, biraz sonra, İsa Nain denilen bir şehre gitti; şakirtleri ve ahaliden büyük bir kalabalık kendisiyle beraber gidiyorlardı.*

12- *Şehrin kapısına yaklaştığı zaman, işte, anasının bir tanecik oğlunun cenazesi çıkarılıyordu; ve kadın dul idi; şehrin bir çok halkı onunla beraberdi.*

13- *Rab, anayı görünce, ona acıdı, ve kendisine: Ağlama, dedi.*

14- *Yaklaşıp tabuta dokundu; ve taşıyanlar durdular. İsa dedi: Ey genç, sana diyorum: Kalk.*

15- *Ölü kalktı, oturdu ve konuşmağa başladı. İsa, onu anasına verdi.*

16- *Herkesi korku aldı; ve: Aramızda büyük bir peygamber çıktı; ve: Allah kendi kavmini ziyaret etti, diyerek Allah'a hamdediyorlardı.*

17- *İsa hakkındaki bu söz bütün Yahudiye de ve bütün çevre de yayıldı."*[721]

İkincisi; bir reisin kızıdır. Reis, kızının canlandırılması için Hz. İsa'yı çağırır, O da reisin evine gelir. Olay, *Matta İncili*'nde şöyle anlatılır:

18- *Onlara bu şeyleri söylerken, işte, bir reis geldi ve: Kızım şimdi ölmüştür; fakat gel, üzerine elini koy, yaşıyacaktır, diyerek ona secde kıldı.*

19- *İsa, kalkıp şakirtleri ile onun ardınca gitti.*

20- *Ve işte, on iki yıldır kan akıntısı olan bir kadın İsa'nın arkasından gelip esvabının eteğine dokundu;*

21- *Çünkü kadın içinden diyordu: Yalnız esvabına dokunsam, kurtulacağım.*

22- *İsa da dönüp onu görerek dedi: Cesur ol, kızım, imanın seni iyi etti. Ve kadın o saatten iyi oldu.*

23- *Ve İsa, reisin evine gelip neyzenleri ve gürültü eden kalabalığı gördüğü zaman:*

24- *Çekilin, çünkü kız ölmedi, ancak uyuyar, dedi. Onlar kendisine çok gülüyorlardı.*

25- *Fakat kalabalık dışarı çıkarılınca, İsa içeri girdi; ve kızı elinden tuttu, kız ayağa kalktı.*

26- *Ve bunun haberi bütün o memlekete yayıldı."*[722]

Bu kıssada Hz. İsa'nın reisin kızının ölmediğini söylemesi, sonra da uyuduğunu ifade etmesi, -buradan başka yerlerde kendisinden rivayet olunduğu üzere- "uyku" kelimesiyle mecazen "ölüm" anlamını kastetmiş olmasıyla çelişmektedir. Bundan dolayı şöyle denebilir: Muhtemeldir ki reisin kızı bayılmıştır ve onlar da öldü zannetmişlerdir, ancak Hz. İsa, keşifle veya vahiyle kızın ölmediğini öğrenmiştir. Müslümanlar, Hıristiyanların nakillerine, tercümedeki hassasiyetlerine ve olumsuzdan sonra olumlunun delâlet ettiği manayı gözetmiş olup olmadıklarına güvenmemektedirler.

Üçüncüsü, Lazar'ın cesedidir. Hz. İsa, onu ve iki kızkardeşi Meryem ve Marta'yı çok seviyor, onlar da onu seviyorlardı. *Yuhanna İncili*, Bâp: 11'de, Lazar'ın Beytanya'da öldüğü, bir mağaraya konulduğu, mezarında dört günlükken Mesîh'in geldiği ve gözlerini yukarıya kaldırdığı anlatılır:

"38- *O vakit İsa yine içinden inliyerek kabre geldi. O, bir mağara idi; ve önünde bir taş vardı.*

---

721. *Luka İncili*, Bâb:7/11-17.

722. *Matta İncili*, Bâb: 9/18-26.

39- *İsa: Taşı kaldırın, dedi. Ölenin kızkardeşi Marta ona dedi: Ya Rab, artık kokmuştur, çünkü dört günlüktür.*

40- *İsa dedi: Sana: İman edersen, Allah'ın izzetini göreceksin, demedim mi?*

41- *Bundan sonra taşı kaldırdılar. İsa da gözlerini yukarıya kaldırıp dedi: Ey Baba, beni işittiğin için sana şükrederim.*

42- *Ve beni daima işittiğini bilirdim; fakat çevrede duran halk için söyledim; ta ki, beni sen gönderdiğine iman etsinler.*

43- *Bu şeyleri söyledikten sonra yüksek sesle: Lazar, dışarı gel! diye bağırdı.*

44- *Ölü de, elleri ve ayakları sargılarla bağlanmış ve yüzü mendille sarılmış olarak çıktı. İsa onlara: Onu çözün, ve bırakın gitsin, dedi."*[723]

Avrupalı inkârcılar, Lazar'ın Mesîh'in izniyle ölmüş gibi yaptığını ve bu hususta Mesîh'le anlaştığını iddia ederler. Onlar bu olayı yalan saymışlardır. Yüce Allah, onları rezil- rüsvay etsin. Hıristiyanlar, -Danyal'dan (a) rivayet olunduğu üzere- Hz. İsa'nın toprak altında çürümüş ölüleri dirilttiğine dair herhangi bir nakilde bulunmamaktadırlar.

Ayet-i kerîmede ***"izin"*** kelimesinin o fiillerden herbiriyle kayıtlı olarak tekrar edilmesi, bu fiillerden herbirinin ancak Yüce Allah'ın özel olarak dilemesi ve imkân vermesi ile meydana geldiğini ifade eder. Tıpkı Yüce Allah'ın *"Büyücüler, Allah'ın izni olmadan hiç kimseye zarar veremezler."*[724] ifadesinde olduğu gibi. Bu örnek verilen ayette *"izniyle"* ifadesinin manasının, "icazetiyle" veya "emriyle" şeklinde olması imkânsızdır. Onun için tefsirini yapmakta olduğumuz ayetin benzeri, hatta *"izin"* kelimesinin ondan daha belirgin olduğu ayet, *"İki birliğin karşılaştığı gün, sizin başınıza gelenler, ancak Allah'ın dilemesiyle olmuştur."*[725] ayetidir. Bu ayette yer alan *"izniyle"* ifadesi, Allah'ın iradesi ve muvaffak kılmasıyla demektir.

"İsrailoğullarına ayetlerle geldiğin ve içlerinden inkâr edenlerin, 'Bu apaçık bir sihirden başka bir şey değildir.' dedikleri zaman seni, onlardan korumuştum." Yani İsrailoğullarından seni koruduğum zaman sana olan nimetini hatırla! Çünkü İsrailoğullarının seni öldürmelerine ve çarmıha germelerine fırsat vermemiştim. İsrailoğulları, içlerindeki inkârcıların seni yalanladıkları ve getirdiğin mucizelerin, Hz. Musa'ın getirdiği mucizeler cinsinden değil, ancak apaçık bir büyü olduğunu iddia ettikleri vakit, seni öldürmek ve çar-

723. *Yuhanne İncili*, Bâb: 11/1- 44.
724. Bakara, 2/102.
725. Âl-i İmrân, 3/166.

mıha germek istemişlerdi. Halbuki senin getirdiğin mucizeler, Hz. Musa'nın getirdiği mucizeler gibi veya onlardan çok daha açıktı.

Kıraat imamlarının cumhuru, *"sihir"* kelimesini *"sihir"* şeklinde okurken, Hamza (ö.156/772) ve Kisâî (ö.189/804), "elif"le birlikte *"sâhirun"* şeklinde okumuşlardır. Bu kelime, ana mushafta (el-Mushafu'l-İmam) elifsiz olarak yazılmıştır. Tıpkı Fatiha Sûresi'ndeki *"mâliki"* kelimesinin elifsiz yazıldığı gibi. Halbuki kelime, "mâlik" şeklinde okunur. Bir başka örnek de "el-kitab" kelimesidir. Bu kelime, birçok sûrede tekil olarak "el-kitab" şeklinde okunduğu gibi, bazı sûrelerde de "el-kutub" şeklinde çoğul olarak da okunur. Eğer bu kelimeler "elif" le yazılsaydı, sadece "med" (uzatma) yapılarak okunan kıraata muhtemel olurdu. Açıktırki, cumhurun kıraatı olan *"sihir"* kelimesiyle, Hz. İsa'nın getirdiği mucizelerin bir sihir türü şey olduğu ifade edilmektedir. Bu da, bir insanı herhangi bir şeyi hakikati dışında gösteren göz boyama ve hayal ettirmeden, ya da faili dışında gizli bir sebebi olduğunu zannettirmekten ibarettir. *"Sâhirun"* şeklindeki kıraatta ise, bu mucizeleri getiren kimsenin bir büyücü olduğu söylenmek istenir. Çünkü bunları getiren kimse, yapay bir iş yapmakta, ya da aslı esası olmayan bir hayal ettirme faaliyetinde bulunmaktadır. Her iki kıraat çeşidinden maksat, Hz. İsa'yı inkâr edenler, bu mucizeleri büyü ve sihir, bunları getireni de sihirbaz türü bir insan olarak karalamaktadırlar. Yani onlar, söz konusu mucizeleri getiren kimsenin elinde zuhur eden olağanüstü şeyleri, itibar edilmez bir olay olarak kabul etmektedirler. Buradan anlaşılıyor ki, -Hz.İsa, onlara başka mucizelerle de gelse- onlar, yine ona inanmayacaklardır. Çünkü onların karalamaları, Hz. İsa'nın getirdiği mucizeler hususunda ortaya çıkan bir şüpheye dayalı olarak değil, sadece ve sadece inatçılıklarından ve sabit fikirli olmalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü onlar, bu inat ve sabit fikirle, büyünün Hz. İsa'nın sanatı olduğunu ve getirdiği bütün alışılmamış şeylerin sihirle nitelenmesi gerektiğini iddia etmektedirler.

Havarilerin İlham Yoluyla İmana Davetleri

"Hani havârîlere, 'Bana ve peygamberime iman edin' diye ilham etmiştim. Onlar (da), 'İman ettik, bizim şüphesiz Müslümanlar olduğumuza sen de şâhit ol.' demişlerdi." Yani havarilere sana iman etmeleri için ilham ettiğim vakit, sana olan nimetini hatırla! Hani o zaman, İsrailoğulları, topyekün seni yalanlamıştı. Ben de, havarileri senin hüccetini destekleyen ve davetini yayan yardımcılar kıldım.

"Vahiy" kelimesi sözlük itibarıyla, -daha önce beyan ettiğimiz üzere- gizli ve süratli biçimde işaret etmek veya bir şeyi hızla ve gizlice bildirmek, demektir. Eğer bu telgraf, Saf Arapların zamanında bulunsaydı, onun getirdiği habere "vahiy" derlerdi. Mısır'lılar, resmî işlemlere varıncaya kadar buna "işaret" adını vermektedirler. Kur'ân'da, Yüce Allah'ın canlıların ruhlarına vermiş olduğu ilhama *"vahiy"* adı verilmektedir. Yüce Allah, *"Rabbin bal arısına: Dağlardan, ağaçlardan ve insanların yaptıkları çardaklardan kendine evler edin, diye ilham etti."*[726]; derken, *"Musa'nın anasına: Onu emzir, kendisine zarar geleceğinden endişelendiğinde onu denize (Nil nehrine) bırakıver, diye bildirdik."*[727] demektedir. Yüce Allah, havârîlerin kalplerine de Hz. İsa'ya iman etmeyi işte böyle ilham etti. Bazı bilginler, havârîlere yapılan vahiy, onların peygamberlerine indirilenlerdir, demişlerdir.

"Havâriyyûn" kelimesi, *"havârî"* kelimesinin çoğuludur. Havârî, insana içten olan ve gerek içten ve gerekse dıştan insanı sevmede samimi olan kimse demektir. Bu kelimenin sözlük açısından asıl manası, katıksız beyaz demektir. "Havâriyyât" ise, bayazlıklarından dolayı renkleri ve derileri bembayaz olan kadınlar demektir. *Lisanu'l-Arab*'da bu hususta şöyle denir: Bedevî Araplar, şehirli kadınlara "havâriyât" derler. Bunun sebebi, onların bembeyaz olmaları ve üzerlerinde bedevîlerin kirlilik ve pasaklılıklarından eser olmamasıdır. Şairin biri, bu "havâriyât" kelimesini bir beytinde kullanarak şöyle der:

فقلت إن الحواريات معطبة إذا تفتلن من تحت الجلابيب

"Dedim ki; mahveder insanı şu şehir kadınları,
Bir görülsün çarşafın altından ayakları, bacakları!"

*"el-Hûru'l-în"*e gelince; bu iki kelime *"havrâ ve aynâ"* kelimelerinin çoğuludur. Bu deyim, *"el-havar"* kökünden türemedir. Gözün karasının çok kara, bayazının da çok beyaz olması demektir. *"Havrâ"* kelimesi, *"ahvar"* kelimesinin müennesidir. *"Havâriyye"* ise, *"havârî"* kelimesinin müennesidir. *"Havârî"* kelimesi daha sonra, renk dışında başka hususlarda tertemiz ve katıksız, anlamında kullanılmıştır. *Lisanu'l-Arab*'da şöyle denir: Bazı bilginler şöyle dediler: "Havâriyyûn" kelimesi, onlara samimi ve içten olan peygamberlerin seçilmişleridir. Zeccâc da şöyle der: Havârîler, peygamberlerin halis ve saf olanlarıdır. Zeccâc buna delil olarak Hz. Peygamber'in *"Zübeyr,*

726. Nahl, 16/68.
727. Kasas, 28/7.

halamın oğludur ve ümmetimin havârîsidir."[728] hadisini gösterir. Bunun manası; Zübeyr, ashâbım içinden benim maiyyetim ve yardımcımdır, demek olur. Dil açısından *"havâriyyûn"* demek, samimi ve içten olup hertürlü ayıp ve kusurdan arınmış olan kişi demektir.[729] Bu kelime, dil açısından böyle bir belirlemeyle her türlü ayıp ve kusurdan arınmışlığa delâlet etmez. Sadece mutlak olarak arınmışlığa ve halisliğe delâlet eder. Hz. İsa'ya inananlara "havârîler" isminin verilmesinin yerinde olması için, onların yardımcı olmada içten olmaları veya inkâr ve nifaktan halis ve arınmış kimseler olmaları yeterlidir. Yüce Allah, burada onların "İnandık, yani Allah'a ve Rasûlü İsa'ya (a) iman ettik." dediklerini ve kendi nefislerine Müslüman kimseler olduklarına dair şehâdet ettiklerini anlatmaktadır. Bir başka ifadeyle Yüce Allah, onların imanlarında içten, imanın gereği emir ve yasaklara boyun eğen kimseler olduklarını anlatmaktadır. Âl-i İmrân ve Saff sûrelerinde de Hz. Mesîh kendilerine *"Allah'a (giden yolda) benim yardımcılarım kimdir?"*[730] dediği zaman, onların, *"Allah (yolunun) yardımcıları biziz."*[731] dediklerini aktarmaktadır.

Havarilerin Gökten Sofra İndirilmesini İstemeleri

"Hani havârîler 'Ey Meryem oğlu İsa, Rabbin bize gökten, bir sofra indirebilir mi?' demişlerdi." Ebüssuûd el-İmâdî, *"Hani havârîler... demişlerdi."* ayetinin tefsirini yaparken der ki:

"Bu ifade, bir başlangıç cümlesidir. Hz. Îsâ ile kavmi arasında geçen bazı konuşmaları beyan etmek için getirilmiştir. Bu cümlenin öncesiyle herhangi bir bağlantısı yoktur. Nitekim ifadede zamir kullanmak mümkün iken, bunun yerine açık isim getirilmesi de buna işaret etmektedir. 'İz' edatı, giz-

---

728. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VI, 377. (Riyad, 1409. Birinci baskı. Tahkik; Kemal Yusuf el-Hût).

729. Çağdaş Hıristiyan yazarlardan birisi, *"havârî"* kelimesinin, Yunanca *"hûrî"* kelimesinin tahrif edilmişi olduğunu idda etmiştir. Bu, bir zan olup, doğuracağı şüphe, zayıf ve batıl olduğuna dair burhan (delil) da güçlüdür. Bu kelime, Kur'ân'da sadece cem-i müzekker sâlim kalıbında kullanılmıştır. Bu ifade, lafzî ve hattî (yazıya ait) bir tevâtürle nakledilmiştir. Kelimenin dilde ne manaya geldiği bilinmektedir. *"Horî"* kelimesinin çoğulu, *"havâriyyûn"* şeklinde değil de, *"havârına"* şeklinde gelir. Arap yazarlardan bir fert veya fertler, bu *"haârî"* lafzını, Rûm veya başka kavimlerden, Hıristiyan yazarlardan almış olsaydı, o zaman onlar bu kelimeyi tahrif ettiler, denebilirdi. Ancak bir şartla ki, Rûm veya başka Hıristiyanların Mesîh'in öğrencilerine *"horî"* lakabını verdikleri tespit edilebilirse... Araplar bu kelimeyi nasıl tahrif etsinler ki, Arapça'da *"hori"* kelimesi, bir köyün plan yapan kâhini demektir. Araplardan hiçbir kimse, kelimeyi bu manada kullanmamıştır.

730. Saff, 61/14.

731. Saff, 61/14.

li bir kelimeyle mansuptur ve bununla -hitap ve yönelmeyi çeşitlendirme kabilinden- Hz. Peygamber'e hitap edilmektedir. Fakat bunun sebebi, bir önceki hitabın Hz. Îsâ'ya yönelik olmasından dolayı değildir. Çünkü, bir önceki ifade hitap değildir, o sadece bir hitabın anlatımıdır. Bunun asıl sebebi hitabınn *'Allah'tan korkun.'* emrinin yöneltildiği kimselere yönelik olmasındandır. Bu nokta üzerinde düşünmek gerekir! Havârîlerin Hz. Îsâ'ya bol bol gelen nimetlerden sayılan o konuşmalarının anlatımı ardından sanki Hz. Peygamber'e şöyle denilmektedir: Ey Muhammed! Onların şöyle şöyle dedikleri vakti insanlara hatırlat! Bazıları *'iz'* kelimesinin 'kâlû' (dediler) fiilinin zarfı olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşü savunanlara göre bununla, onların imanlı ve ihlaslı oldukları iddialarının gerçek bir tahkik ve gönül huzurundan kaynaklanmadığına dikkat çekmek istenmektedir. Ancak Kur'ân'ın ifadesi, bu anlayışa müsait değildir."[732]

Ben de derim ki: Bu *"iz"* zarfının müteallakı (bağlı olduğu fiil veya fiilimsi) hakkında müfessirlerin iki görüşü vardır. Ebussuûd, bu iki görüşten meşhur olanı almıştır. Bu, birinci görüştür. Ebussuûd, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ta benimsediği ikinci görüşü reddeder. Zemahşerî'nin yaklaşımına göre *"iz"* zarfı, *"kâlû âmennâ"* ya bağlıdır. Yani Havârîler, iman ettiklerini iddia ettiler, kendilerinin Müslüman ve imanlarında içten olduklarına Allah'ı şâhit kıldılar. Ama bu iddiayı, onunla çelişen şeyleri söylerken ileri sürdüler. Önceki iddialarıyla çelişen söz, ***"Ey Meryem oğlu İsa, Rabbin bize gökten, bir sofra indirebilir mi?*** " sorusuydu. Zemahşerî şöyle diyor: Yüce Allah, onları iman ve İslâm'la vasfetmedi, sadece onların sözlerini hikâye yollu olarak anlattı. Bu anlatıma, söyledikleri sözde yalan söylediklerini gösteren bir cümleyi ekledi. Bu cümle, Havârîlerin bu sorusu ve Hz. Îsâ'nın da onlara verdiği cevaptır. Çünkü Îsâ (a), onlara, eğer gerçekten inanmış kimseler iseler, Allah'tan korkmalarını emretmektedir. Onların yalan söylediklerini gösteren bir ifade de, Îsâ'dan (a) o cevabı aldıktan sonra, yine isteklerinde ısrarlı olmalarıdır. Bu görüşün yaklaşımı şöyledir: Eğer maksat bu olsaydı, "'Hani onlar ey Meryem oğlu İsa!' dediler." denir, "*Hani havârîler demişti* " denilmezdi ve havârîlerin -yalandan yere- iman ettikleri iddiası, Yüce Allah'tan Îsâ'ya (a) gelen bir nimet olmadığı gibi, O'ndan bir vahiy de olmazdı. Fakat, bu son değerlendirme Zemahşerî'yi ilzam etmez. Çünkü O, Yüce Allah'ın havârîlere iman etmeleri yolundaki ilhamını; O'nun iman etmeyi peygamberlerin diliyle onlara emretmesi şeklinde tefsir etmektedir. Bir başka ifadeyle Yüce Allah,

732. Ebüssuûd, *İrşâdu'l-Akli's-selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, IV, 221, 222. (Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*, İstanbul 1308 (1891) baskısının hâmişinde. -Çev.-)

onlara iman etmeyi, başkalarıyle birlikte emretmektedir. Çünkü Yüce Allah, bütün insanları peygamberlerin getirdiği esaslara iman etmekle yükümlü kılmıştır. Fakat, Zemahşerî'yi, Yüce Allah'ın onlara havârî ismini vermesi ve Âl-i İmrân ile Saff Sûresinde Hz. Îsâ'ya yardımcı olacakları yolundaki cevapları ilzam eder. Herhalde Zemahşerî, bunun davetin ilk başlarındaki durumları olduğu, daha sonra ise iman ettikleri ve Allah'ın ve Rasûlü Îsâ'nın (a) yardımcıları haline geldikleri kanaatini taşıyordur.

Ebussuûd, havârîlerin imanları konusunda aktardığı bu ihtilafın ardından, bu ihtilafın kaynağının *"yestetîu"* fiili olduğunu söylemektedir. Kıraat imamlarından el-Kisâî (ö.189/804.) bu cümleyi "Hel testetîu rebbeke" şeklinde okumuştur. Buna göre mana, *"Rabbin bize gökten, bir sofra indirebilir mi?"* değil, *"Rabbinden isteyebilir misin?"* şeklide olur. Bu kıraat şekli, sahâbî âlimlerden Hz. Ali, Âişe, İbn Abbas ve Muaz'dan (r) rivayet olunmuştur. Hâkim'in, Muaz'dan sahih olarak yaptığı bir rivayete göre; Hz. Peygamberimiz, kendisine bu ayeti *"Hel testetîu rebbeke"* şeklinde okutmuştur. Muaz'dan başkası da böyle okumuştur. Çünkü Kur'ân'ı öğretmek, sadece sahâbînin merfû olduğunu açıkça söylemesine dayanmaz. Cumhur ise, *"Hel yestetîu rebbuke"* şeklinde okumuştur. İşte kafaları karıştıran kıraat tarzı budur. Çünkü, imanı sahih olan bir mü'minin ağzından böylesi bir söz çıkmaz. Ancak havârîlerin imanlarının sahih olduğu kanaatinde olanlar, bu yaklaşıma birkaç yönden cevap vermişlerdir:

1) Havârîlerin bu sorusu, bu konuda Yüce Allah'ın kudretinden kuşku duyduklarından değil, gözleriyle ayan beyan görüp iman ederek kalplerini yatıştırmak istediklerinden dolayı sorulmuştur. Bu soru, Hz. İbrahim'in Yüce Allah'a ölüleri nasıl diriltti̇ğini sorması gibidir. Nasıl ki Hz. İbrahim, gayba iman ettiğini ikrar etmekle birlikte, gözüyle görme ve müşahede etme imanı ile kalbini yatıştırmak istemişse, havârîler de böyle istemiştir.

2) Bu soru, Yüce Allah'ın gökten sofra indirme kudretini değil, fiilini sorgulamaktadır. Ancak, direkt olarak fiil sorulmamış, onun lazımı olan (onu ortaya çıkaran) "kudret" sorulmuştur.

3) *"İstitaat"* (*gücü yetebilme*) Allah'ın kudreti açısından değil, hikmet-i ilâhî açısından sorulmuştur. Yani; "Rabbinin bize gökten bir sofra indirmesi, hikmetine aykırı mıdır, yoksa değil midir?" denilmek istenmiştir. Çünkü hikmete aykırı olan şey; -kudretin bağlandığı şeylerden bile olsa- gerçekleşmez. Tıpkı, ihsan sahibi kimseye ihsanı sebebiyle ceza vermek, kötülük eden bir zalime zulmünden dolayı sevap vermek gibi...

4) Bu sözde bir hazif vardır. İfadenin tam olarak takdiri şöyledir: "Rabbine sorabilir misin?" "Hel testetîu rebbeke" kıraatı, bunu göstermektedir. Buna göre cümlenin manası şöyle olur: "Seni bundan alıkoyacak herhangi bir engel olmaksızın Rabine sarabilir misin?"

5) Buradaki "istitaat" "itaat" manasınadır. Buna göre ayetin manası, şöyle olur: "Rabbinden bize gökten bir sofra indirmesini dilediğin takdirde, duanı kabul eder, sana 'olur' der mi?"

Ben de derim ki belki bazı kimseler, bu son açıklama tarzında konuyla alâkasız uzak bir tekellüf (zorlama) olduğunu zannedebilirler, oysa gerçek böyle değildir. *"İstitaat"*, "tav'" kökünden olup, istif'âl kalıbındandır. Bu kök, mana itibarıyla "kerh" (istememe)nin zıddıdır. Yüce Allah, birbirine zıt olan bu iki kökü şu ayette kullanmaktadır: *"Göğe ve yerküreye, isteyerek veya istemeyerek, gelin! dedi."*[733] *Lisanu'l-Arab*'da, "tav'", "el-kürh"ün zıddıdır, denilir. Fiilin kullanımı, "tâahû, yetûuhû, tâveahû" şeklindedir. Bu kökten türeyen isim de, "et-tavâtu ve et-tavâıyetu" şeklindedir. İbn Manzur, bu kökün kullanımını açıklarken şöyle devam ediyor: "Ta'tu lehû, ve ene utîu tâaten, le tef'alennehû tav'an, ve kerhen ve tâian ve kârihen ve câe fülânün tâi'an gayra mükrehin "Ona itaat ettim, ona itat ediyorum, yemin ediyorum! Bunu istesen de, istemesen de yapacaksın! İsteyerek veya istemeyerek yapacaksın! Filanca, kimse tarafından zorlanmaksızın, kendi isteğiyle geldi..." İbn Sîde şöyle der: "Tâa, yetâu ve etâa" demek, yumuşak oldu ve boyun eğdi, demektir. "Etâahû itâaten, intâa lehû" kullanımı da aynı şekildedir. *et-Tehzîb*'de şöyle denir: "Birisine baş eğdi" manasına olarak başında "elif" olmaksızın "tâahû- yetûu" denilir. Emri alan, emri verene itaat etmeye devam ediyorsa bu taktirde başına "elif" getirilerek, "etâahû" denilir. Eğer emri verene muvafakat ediyorsa, bunu ifade etmek için, "fekat tâveahû" denilir. Bu açıklamadan anlaşılan; "emre itaat etmek" ("itâatu'l-emr") demek, kişinin onu kendi tercihi ve rızasıyla yapması demektir. Bundan dolayı, dinin emirlerine sarılmak manası, bu fiille (itaat) ifade edilmiştir. Çünkü itaat, ancak boyun eğme ve içten gelen bir duygudan kaynaklanırsa din olur. Anladığıma göre; bu kökün "istif'âl" kalıbı, "icabe" (kabul etme) kökünün "istif'âl" kalıbı gibidir. "İstecâbe lehû", "çağrısını ve isteğini kabul etti." manasına olunca, "istetâahû" fiili de "etâahû" yani; "ona boyun eğdi, onun isteği dairesinde oldu." manasına olur. "İstif'âl" kalıbındaki "sîn" ve "tâ" harfleri, en meşhur manalarıyla "talep" manasına gelir. Fakat bu talep, mahzuf bir fiilin başına gelen bir taleptir. Bu fiilin ne olduğunu, ibarede zikredilen fiil göstermek-

733. Fussilet, 41/11.

tedir. "İstetâa'ş-şey'e" deyimi aslında "O şeyin kendisine boyun eğmesine çabaladı ve bunu istedi. Bunun üzerine o şey de kendisine itaat etti ve boyun eğdi." demektir. "İstecâbe"nin manası ise; "Bir kimseden bir şey istendi ve kendisinden bu isteği kabul etmesi talep edildi ve o da bu talebi kabul etti." demektir. Bu ince ve hassas açıklamadan, "en yestetîa" fiilinin "yutîa" manasına olduğu söyleyen müfessirlerin doğru söyledikleri anlaşılmaktadır. "Yutîu"nun manası ise; kendi isteğiyle, razı olarak ve istemeye istemeye olmadan bir şeyi yapmak demektir. Kısacası ayetin manası şöyle olur: "Rabbinden istediğimiz veya bizim adımıza sen istedeğin takdirde Rabbin, bize gökten bir sofra indirmeye razı olur ve bunu tercih eder mi?"

"Mâide" kelimesi sözlükte, üzerine yemek konulan sofra demektir. Eğer üzerinde yemek olmazsa, buna "mâide" (sofra) denilmez. Bazen bizzat yemeğin kendisine de -hakîkaten veya mecâzen- "mâide" dendiği olur. Mecâz ilişkisi, mahallin hâle isim olarak verilmesi kabilinden olur. Mâide kelimesi, hareket etti manasına gelen "mâde" fiilinin ism-i fâilidir. Ya da, *-el-Esâs*'ta ifade edildiği üzere- "ailesini fakirlikten kurtardı" manasına olarak "mâde ehlehû" fiilinin ism-i fâilidir. Âdetâ "mâide" (sofra), etrafına oturan ve üzerindeki yiyeceklerden yiyen kimseleri fakirlikten kurtarmakta ve ihtiyaçlarını gidermektedir. Bazı bilginler, "mâide" kelimesinin ism-i fâil kalıbında, fakat ism-i mef'ûl manasında olduğunu söylemişlerdir. Tıpkı, *"hoşnut olunan bir hayat"*[734] ifadesinde "radıye" kelimesinin ism-i mef'ûl manasına geldiği gibi...

"O da, 'İman etmiş kimseler iseniz Allah'tan korkun.' cevabını vermişti." Yani; İsa (a), onlara -sizden öncekilerin Musa'ya (a) götürdüğü teklif gibi- teklifte bulunmaktan dolayı Allah'tan korkun! Çünkü bu, sizin için bir fitne olur. Zira imanında sadık olan bir mü'minin özelliği, Rabbini denemeye tabi tutmamaktır. Veya, imanında sadık olan bir mü'mine düşen, çalışmak, kazanmak ve Rabb'inden olağanüstü şeyler talep ederek ve insanların geçimlerinin tabi olduğu kanunların dışında şeyler isteyerek geçimini sürdürmek değildir. Ya da ayetin manası şöyledir: Allah'tan korkun ve imanın gerektirdiği amel ve tevekkülü yerine getirin. Bu takdirde Yüce Allah'ın size bunları vermesini umabilirsiniz. Bu ayet, *"Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder. Ve ona beklemediği yerden rızık verir."*[735] ayeti türünden bir ayettir.

---

734. Kâria, 101/7.
735. Talâk, 65/2.

"Onlar, 'Ondan yiyelim, kalplerimiz mutmain olsun, bize doğru söylediğini (kesin olarak) bilelim ve ona gözleriyle görmüş şâhitler olalım istiyoruz.' demişlerdi." Yani biz, bu talebimizle üç faydayı hedefliyoruz.

1) Biz, bu sofradan yemek istiyoruz. Çünkü yemeğe muhtacız ve ihtiyacımızı giderecek bir şey bulamıyoruz. Bazı müfessirler, buradaki "yemek"ten maksadın, "teberrük (bereketlenme) yemesi" olduğunu söylemişlerdir.

2) Olağanüstü bir olay müşahede ederek Yüce Allah'ın kudretine dair inancımızla kalbimizi yatıştırmak istiyoruz. Bir başka ifadeyle; senden duyarak elde ettiğimiz bilgiyle, düşünce ve istidlâl kaynaklı bilgimize, müşahede, dokunma, tatma ve koklama duyularından beslenen bilgiyi eklemek istiyoruz.

3) Bu tür ilimle - yani müşahededen kaynaklanan ilimle- hâlin seninle birlikte olduğunu, yani -olağanüstü bir durumla bile olsa- duanın kabul olunması gibi imanın semereleri adına bize vaad ettiğin şeylerin doğru çıktığını bilmek istiyoruz.

4) İsrailoğulları nezdinde bu mucizenin şâhidi olmak, iman etmeye yatkın olanların iman ettiklerini, zaten iman etmiş olanların da imanlarının arttığını görmek istiyoruz. Havârîlerin görüşlerini açıklama sadedinde bizim düşündüğümüz açıklama tarzları bunlardan ibarettir. Bu açıklama, onların geçerli bir imanları olduğu görüşü esas alınarak yapılmıştır.

"Meryem oğlu Îsâ şöyle dedi: 'Allahım! Rabbimiz! Bize gökten bir sofra indir ki, bizim için, geçmiş ve geleceklerimiz için bayram ve senden bir mucize olsun. Bizi rızıklandır; zaten sen, rızık verenlerin en hayırlısısın'" Yani Îsâ (a), havârîlerin iyi niyetli olduklarını, kendisini aciz bırakmak ve denemek niyetinde olmadıklarını öğrenince, Yüce Allah'a bu duayı etti. Yüce Allah'a, ulûhiyet, kudret, hikmet, rahmet ve bunlardan başka bütün manaları bir arada toplayan zâtının adıyla hitap ederek "Yâ Allah" manasına ***"Allahümme"*** dedi. Sonra, özellikle mülk (mâlik olma), tedbir (çekip çevirme), terbiye (yetiştirme) ve ihsan (ihsanda bulunma) manalarına gelen "Rab" adıyla hitap ederek ***"Rabbenâ"*** dedi. Yani Ey Rabbimiz, ey hepimizin Mâliki, işlerimizi üstlenmiş ve bizleri yetiştiren Rabbimiz! Bize göğe ait (semâvî) cismânî, melekûtî bir sofra indir. Teklif sahibi şu kimseler, bunu gözleriyle görsünler, bedenleri ve ruhları bu sofradan gıdalansın! Eğer Îsâ (a), "gökten" demeseydi, yaptığı talep, kendilerine -alışılagelmiş normal bir yoldan bile olsa- yeryüzünden bir sofra verilmesini de kapsardı. Çünkü Yüce Allah katından verilen her şey için "inzâl/indirme" tabiri kullanılır. Çünkü

mutlak olan ve O'nun için hiçbir ciheti kayıtlamayan "yücelik" manasının tahakkuk etmesi, bunu gerektirir. Çünkü O, yücedir ve kulları üzerinde her türlü tasarrufa sahiptir.

Daha sonra Îsâ (a), bu sofrayı indirilmesinden istifade edilmesini istediği bir sıfatla niteledi ve *"Bizim için bayram olsun"* dedi. Yani bizden başkalarına değil, sırf biz Müslümanlar topluluğuna özel bir bayram olsun, dedi. Ayetin manası şöyle de olabilir: Bu sofra, bayramımızda bize keramet ve yararlanacak bir şey olsun... Hz. Îsâ, daha sonra da "*Geçmiş ve geleceklerimiz için.*" dedi. Bu ifade, daha önceden "hasr" (bir şeye mahsusluk) ve "ihtisas" (özel sahiplik) ifade etmesi için zikredilen "lenâ"dan bedeldir. Buna göre mana, "İçimizden ilk ve en son iman edenler için bayram olsun diye..." demektir. Öyle anlaşılıyor ki Hz. Îsâ, *"evvelinâ" (öncekilerimiz)* derken, bu duayı yaptığı esnada iman etmiş olan kimseleri, *"âhirinâ" (sonrakilerimiz)* derken de, sofranın inmesinden sonra iman edecekleri kastediyordu. Bunlar, gerek o sofranın indirilmesine şâhit olanlardan olayı dinleyenler olsunlar, gerekse bunların dışında olsunlar farketmez. Uzak bir ihtimal olmakla birlikte Hz. Îsâ, *"evvelinâ"* derken kendisiyle birlikte o anda orada bulunan ilk mü'minlerle ve onların en sonuncusunu kastetmiş de olabilir. Rivayet olunduğuna göre ayetin manası şudur: Bu sofra öyle bir sofra olsun ki, ondan bu topluluğun ilk fertleri yediği gibi, en sonuncusu da yiyebilsin veya bu sofra, her iki zümreye de yetsin.

Arapça'da *"el-îyd"* kelimesi, ferah ve sevinç manasına geldiği gibi, insanların, senenin muayyen gün veya günlerinde ibadet veya dünya işlerinden başka bir şey için bir araya geldikleri dinî veya din dışı bir mevsim manasına da gelir. Bundan dolayı Süddî bu ayeti tefsir ederken şöyle der: Sofranın indiği günü, bizim ve bizden sonra gelenlerimizin tazim edeceği bir bayram günü edinelim. Süfyân es-Sevrî ise şöyle tefsir eder: "...Dua edeceğimiz gün edinelim." Katâde, "geleceğimiz için..." derken, kendilerinden sonra gelecek nesilleri kastediyorlardı, der. Selmân el-Farisî ise bu ayeti, "Bize gökten bir sofra indir ki, bizim için, geçmiş ve geleceklerimiz için bir öğüt olsun." şeklinde anlamaktadır. Az önce işaret ettiğimiz üzere, "bayram yemeği" ne mecâzen "bayram" denebilir.

"***Ayeten minke***"nin manası, benim peygamberliğim ve davamın doğruluğuna bir mucize ve alâmet olsun, demektir. Herşeyin ve özellikle de mucizelerin Yüce Allah'tan kaynaklandığı bilinmekle birlikte, ayette yer alan "minke" (senden) ifadesinden maksat, mucizelerin sadece Yüce Allah'tan kaynaklandığını ya da arada Hz. Îsâ'dan kaynaklanan sebebe benzer bir

vasıta olmaksızın Yüce Allah'ın katından inen sofranın, önceki mucizeler gibi olduğunu açıkça vurgalamak olsa gerektir. Hem onun ve hem de Hz. Peygamber'in, az bir yemeği Allah'ın fazla kılması sayesinde birçok insana yedirdikleri rivayet olunmaktadır. Yine Hz. Peygamber'in çok az miktarda suyu, birçok insana içirdiği rivayetleri vardır. Bu rivayetlere göre, Hz. Muhammed elini suyun içine sokmuş, su artmaya ve parmakları arasından kaynamaya başlamıştır. Bu gibi mucizeler, her ne kadar Yüce Allah'a bağlanıyorsa da, sebeplere benzer bir takım yollara sarılarak elde edilebilir. Onun için, bu gibi durumlarda şüphecilerin aklı karışabilir. Çünkü o yemek ve sudan yiyen ve içen kimse, dünyada mevcut olan bir şeyi yemekte ve içmektedir ve ondan meydana gelen fazlalığı görmemektedir. İnsanlar, bu gibi haberleri, salih peygamberler dışında büyücülerden ve gözbağcılardan da nakletmektedirler. Nitekim bu tip faaliyetler, İsrailoğulları toplumunda bilinmekteydi. Bundan dolayı havârîler, o sofrayı İsrailoğullarının vasfettikleri gibi vasfettiler. Hz. Îsâ ise, *"ve ayeten minke"* dedi, ta ki sofra, onların istedikleri sofraya uygun düşsün ve başka bir teklifte daha bulunmasınlar. Şimdi ben, çağdaş düşünürlerden birisinden naklen ne demek istediğimi açıklayan iki hikaye zikredeceğim:

Güvenilir birisi bana şöyle anlattı: İlim ve din adamlarından birisi, kerametleriyle meşhur ve itikad sahibi kimselerden hasta bir zatı ziyarete gider. Hastayla birlikte yattığı odada bir saat kalır. Hasta, iyileşmeye yüz tutmuştur. Daha sonra ziyaretçi, evine dönmek ister. Hasta ise ona, Allah aşkına diyerek birlikte akşam yemeği yemeyi teklif eder. Sonra sofra ister, sofra kurulur ama üstünde yiyecek hiçbir şey yoktur. Her iki şeyh, sofraya otururlar, ev sahibi ziyaretçiden canının hangi yemeği çektiğini söylemesini ister. Ziyaretçi hangi yemeği zikretmişse, ev sahibi elini uzatır ve yan tarafında bulunan sandelyenin veya koltuğun altından bir kab çıkarır. Kab, istenilen çeşit çeşit yemeklerle dopdoludur ve sımsıcak olup, üzerinden buharlar yükselmektedir. Hatta ziyaretçi, birbiriyle uyumsuz ve o beldenin birlikte yemeği âdet etmediği birçok çeşit yemek ister. Bundan daha ötesi vardır. Zira yemekler, pişirilmiş ve o sandelyenin altına konulmuştur ve bunca süredir sıcaklığından hiçbir şey kaybetmemiştir. Bu tip hikayeler, rivayeti nezdinde sabit olan kimseler tarafından olağanüstü bir olay kabul edilmektedir. Bazıları ise, benzeri ortaya çıkmış hile ve gözbağcılığı saymaktadırlar. Nitekim bu, anlatacağım ikinci hikayenin konusunu teşkil etmektedir:

Tarikat şeyhlerinden ve yüksek makam sahibi kimselerden büyük bir şeyh, bana babasının yaşadığı bir hadiseyi anlattı. Babası, inançlı ve muhte-

rem bir zât imiş. Bu olay, babasının yaşadığı şehre gelen ve keramet sayılan birçok garip şeylerin elinde zuhur ettiği yabancı bir kişiyle babası arasında geçmiş. Hikayeyi anlatan kişinin babası, bir keresinde bu adamı yanına alıp o şehrin dış mahallelerini uzun uzun gezip dolaşmışlar. Nihayet, dedelerinin defnedildiği bir mezarlığa gelmişler. Onların kabirlerini ziyaret etmişler ve orada istirahat etmişler. Uzun bir müddetten beri yürüdükleri için karınları acıkmış. Olayı bana anlatan kişinin babası, o yabancı şeyhe, muhterem dedelerinin kendilerini ağırlamalarının mümkün olduğu fikrini açmış. Sonra dedelerinden birine nida etmiş ve ondan yemek istemiş. Sonra elini kabrinin toprağına sokup, oradan pişmiş koyun işkembesi çıkarmış. İşkembe, pirinç, et ve çam fıstığı ile doldurulmuşmuş. İki şeyh, bu yemekten yemeğe başlayınca, yedikleri yemeğin sımsıcak olduğunu fark etmişler. Yabancı adamın bu yemek çok hoşuna gitmiş, hatta onun dünya yiyeceği olmadığını kafasında canlandırmaya başlamış. Yenilen bu yemeğin tercih edilip çıkarılması, bizzat o adamın teklifi miydi, yoksa başka birininin önerisi miydi, onu hatırlamıyorum. Ama güçlü bir zanna dayanarak diyorum ki, bu yemek istenmişti.

Bu olayı bana anlatan kişi şöyle dedi: Bu olayın sırrı şudur: Babam, evden çıkmadan önce evde işkembe pişirilmesini istemiş ve hizmetçilerden veya müridlerden (şüphe bana aittir) birisinin bu yemeği alıp, içine toprak gitmeyecek ve sıcak kalacak şekilde üstü örtülü olarak bir tabak içinde o kabre gömülmesini istemiş. Babamın böyle davranması; o adamı denemek ve yaptığı garip şeylerin içyüzünü anlamaya sevketmekti. Bu da, bu meselenin sırrını ona haber verme karşılığı oluyordu. Onların bundan sonra ne yaptıklarını hatırlamıyorum. Çünkü ben, bu hikayeyi ilim öğrenmeye başladığımın ilk zamanlarında duymuştum.

İnsanların her zaman şahit oldukları ve bunların içinden bazılarının talim ve riyazatla öğrenilen bir hile veya sanat olduğunu bildikleri bu çeşit olaylardır ki, bazı insanları peygamberlerin gösterdikleri mucizeler hakkında şek ve şüpheye düşürmüştür. Söz konusu bu olaylar, bazı kimselerin bunlara apaçık bir büyü demesine sebep olurken, bazılarını da hak ile batılı birbirinden ayırmak için araştırmaya sevk etmiştir. Havârîlerin talep ettikleri de işte buydu. Onlar, -Cumhurla birlikte 'Henüz gökten bir sofra indirilmesini istemeden önce de sahih bir imanlarının bulunduğu' yolundaki tecihimize uygun olarak- yakînî bir ilim elde etmek istemişlerdi. Böylece kalplerinin yatışmış ve başkalarına karşı hüccetlerinin güçlü olmasını arzu etmişlerdi. Ya da, -Zemahşerî ve başka müfessirlerin tercih ettiği üzere- zâhiren teslim

olmalarının ardından imanda yakînî mertebeye ermek için bunu istemişlerdi. Bu hikmetten dolayı Yüce Allah, peygamberlerinin en sonuncusu olan Hz. Muhammed'in risaletini destekleyecek en büyük mucizeyi, -hakkı talep eden ve o risalete halisane bağlı olan kimselerede şüphe edecek hiçbir nokta kalmasın diye- ilmî bir mucize kılmıştır. Bu en büyük mucize, ümmî bir toplumda orta yaşlarına kadar ümmî olarak hayat süren bir kişinin, içinde ilâhî, edebî, sosyal ve şer'î ilimler bulunan bir Kitab'ı getirmiş olmasıdır. Bu Kitap'ta ayrıca geçmiş ümmetlere ve peygamberlere dair öyle haberler vardır ki, ne o Kitab'ı getiren Peygamber ve ne de onun kavmi, bunlara dair hiçbir şey okumamışlardı. Bu Mucize Kitap'ta, doğruluğu onu getiren Peygamber'in zamanında ve daha sonra ortaya çıkan gayba dair haberler de yer almaktadır.

Hz. Îsâ'nın ***"Bizi rızıklandır; zaten sen, rızık verenlerin en hayırlısısın."*** sözünün manası; "Bizi, bu sofradan veya başka bir sofradan vücutlarımızın da gıdalanacağı şeyle rızıklandır. Sen, rızık verenlerin en hayırlısısın. Dilediğini belli bir hesaba göre, dilediğini de hesapsız rızıklandırırsın." demektir. İfadenin güzelliklerinden birisinin de, bu sofranın maddî faydasının, dinî ve rûhû faydasından sonra zikredilmiş olmasıdır. *"Bizi rızıklandır."* cümlesinin manası; bize O'na şükretmeyi bahşet şeklinde de olabilir. Yüce Allah'ın, bu sofranın indirilmesinden sonra inkâr edecek kimseleri uyarması, bu son tercihi güçlendirmektedir. Çünkü Yüce Allah devamla, ***"Ben onu size indireceğim."*** buyurmaktadır. Kıraat imamlarından İbn Âmir (ö.118/736), Âsım (ö.127/744) ve Nâfi'(ö.159/775) *"münzilühâ"* kelimesini, teksir/çokluk veya tedric/azar azar gerçekleşme anlamı ifade eden "tenzîl" kökünden, "münezzilühâ" şeklinde okumuşlardır. Bunların dışındaki kıraat imamları ise, "inzâl" kökünden olmak üzere şeddesiz okumuşlardır. Bazı bilginlere göre, bu kelime şeddeli de okunsa, şeddesiz de okunsa, burada aynı manayadır. Yani Yüce Allah, bu sofrayı bir kez veya defalarca indirmeyi vaad etmiştir. Fakat, bu vaadin arkasından çok güçlü şart getirmiş ve şöyle demiştir: ***"Fakat bundan sonra içinizden kim inkâr ederse, ben ona âlemlerden hiç kimseye yapmadığım azabı yapacağım."*** Bu ayetin başındaki *"fâ"* harfi, bir öncesiyle bu ayet arasında bir sıralama olduğunu ifade etmek için getirilmiştir. Tıpkı *"İnnâ a'teynâke'l-kevser fe salli lirabbike ve'n-har"* ayetindeki *"fâ"* harfinin, sıralama ifade ettiği gibi... Ayetin manası şudur: Teklif ettikleri bu mucizenin başka bir şeyle karışmaya veya te'vile ihtimali olmayacak bir biçimde tahakkuk etmesinin ardından, içlerinden herhangi bir kimse inkâr ederse, Yüce Allah ona öyle bir şiddetli azap edecektir ki böyle bir azabı,

âlemlerden hiçbir kâfire veya kendilerine bu gibi bir mucizenin verilmediği mensup oldukları ümmetlerinin âleminden hiçbir kimseye yapmadığı azabı yapacaktır. Bir kâfir veya bir günahkâr, ancak o günahın veya inkârın etkisi ve o konuda şüphe ve mazeretten uzak olması ve kendisine şükrü gerektiren nimetlerin bahşedilmesi oranında cezalandırılacaktır. Peygamberinden mucizeleri görüp, sonra da özel bir şekilde apaçık mucizeler getirmesini isteyen kimsenin, inanmamakta ne gibi bir şüphesi veya mazereti olabilir? Bu mucizeyi öğrenmede bütün duyuları katkıda bulunurken ve ondan -âhiretten önce- dünyada istifade edip dururken, inanmamakta ne gibi bir şüphe ve mezeret olabilir? Bir kimse böyle bir talepte bulunsun ve kendisine istediği veya ondan daha hayırlısı verilsin ve o da, bunun ardından iki topuğu üzere gerisin geriye dönsün ve inkâr edenlerden olsun! Böyle bir davranışın ne gibi bir mazereti olabilir?

Selef müfessirleri bu sofranın gökten bilfiil inip inmediği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı müfessirlerin inmiş olduğu kanaatinde oldukları rivayet olunmaktadır. Bu müfessirler, sofraya inen yemeğin çeşidi hakkında kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Yani bu yemeğin Yüce Allah'tan bir mu'cize şeklinde inip inmediği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı müfessirler, söz konusu yemeği kapalı bırakmışlar ve bunun ekmek ve balıktan ibaret olduğunu söylemişlerdir. Bazıları ise ekmeğin arpadan olduğunu açıkça söylemiştir. Bazıları, inen yemeğin ekmek ve et olduğunu söylerken, bazıları ise cennet meyveleri olduğunu, başka bir müfessir ise, et hariç her şey olduğunu söylemiştir. Rivayete göre nereye giderlerse gitsinler, -İsrailoğulları üzerine kudret helvası indiği gibi- üzerlerine yemek iniyordu.

Ancak bu rivayetlerin isnadlarının hiçbiri sahih değildir. Bundan dolayı İbn Cerîr, yapılan vaadin yerine getirilmiş olması için bu sofranın inmiş olması ve üzerinde yenecek şeyler bulunması ve bizim bunu belirleyemeyeceğimiz görüşünü tercih etmiştir. İbn Cerîr, daha da ileri giderek sofradaki yiyeceğin balık ve ekmek olmasının mümkün olmadığını söylemiştir[736] ve devamla bunu bilmek herhangi bir fayda sağlamayacağı gibi, bilmemek de zarar vermez, demiştir.[737] O halde bu yemeğin, çölde İsrailoğullarına inen ve taşların üzerinden ve ağaç yapraklarından topladıkları kudret helvası gibi bir şey olduğunu söyleyebiliriz. İbn Abbas'ın İbn Cerîr'de ve İbnü'l-Enbârî'nin *Kitabu'l-Ezdâd*'ında yer alan ve İkrime vasıtasıyla bize kadar ula-

736. İbn Cerîr'in Mısır'da 1388 /1968 de yapılan III. Baskısında (VII, 135) bu yiyeceğin balık ve ekmek olabileceği ifade edilmektedir. (Çev.)

737. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 135.

şan görüşü şöyledir: Nereye konaklarlarsa, üzerlerine yemek iniyordu.[738] Bu durum, -*Yuhanna İncili*'inde yer aldığı üzere- Hamursuz Bayramında (Fısıh Bayramı) beş ekmek ve iki balığın binlerce insanı doyurması, orada bulunanların ilk ferdinden en son şahsına kadar herkesin bu yemekten yediği haberine uymaktadır.

Başka müfessirler ise bu sofranın asla inmediğini söylemişlerdir İbn Kesîr, tefsirinde bu konuda aynen şöyle der:

"Bazı bilginler, bu sofranın gökten inmediğini söylemişlerdir. Leys b. Ebî Süleym, Mücâhid'in '*Bize gökten bir sofra indir.*' ayeti hakkında, 'Bu, Yüce Allah'ın verdiği bir misaldir, gökten hiçbir şey inmemiştir.' dediğini rivayet etmektedir. Bu ifadeyi, İbn Ebî Hâtim ve İbn Cerîr, rivayet etmişlerdir. İbn Cerîr der ki Bize Kâsım b. Sellâm, Haccâc, İbn Cüreyc sened zinciriyle Mücâhid'den rivayet ediyor: Mücâhid der ki; '*Bize gökten bir sofra indir.*' demek; 'Bize gökten üzerinde yemek olan bir sofra indir.' demektir. Yine Mücâhid'den rivayet olunuyor: Havârîler, -eğer inkâr edecek olurlarsa- azaba uğratılacakları ifade edilince, böyle bir sofra istemekten vazgeçtiler. Böyle bir sofranın üzerlerine indirilmesini istemediler. Yine İbn Cerîr rivayet ediyor: Bize el-Müsennâ, Muhammed b. Ca'fer, Şu'be, Mansur b. Zâzân sened zinciriyle el-Hasen'den rivayet etti. el-Hasen, ayette geçen "el-mâide" (sofra)nın gökten indirilmediğini söylemiştir. Bişr, Yezîd ve Saîd vasıtasıyla Katâde'den rivayet ediyor. Katâde şöyle demiştir: el-Hasen şöyle derdi: Kendilerine, '*Fakat bundan sonra içinizden kin inkâr ederse, ben ona âlemlerden hiç kimseye yapmadığım azabı yapacağım.*' denilince, 'Bizim böyle bir sofraya ihtiyacımız yok.' dediler ve bunun üzerine o sofra inmedi. Bunlar, Mücâhid ve el-Hasen'e ulaşan sahih isnatlardır. Sofranın inmediği görüşü; 'Böyle bir sofra haberini Hıristiyanların bilmemesi ve Kitap'larında da yer almaması' ile de güç kazanmaktadır. Eğer zikredildiği gibi bir sofra inmiş olsaydı böyle bir hadise, birçok sebepten dolayı kulaktan kulağa yayılırdı ve Kitap'larında da mütevatir olarak bulunurdu. Mütavâtir olmasa bile, hiç değilse âhâd haberlerden olurdu. Gerçeği, ancak Allah bilir."[739]

Hâfız İbn Kesîr, bundan sonra cumhurun görüşünü ve İbn Cerîr'in de bu görüşü tercih ettiğini anlatmakadır.

Râzî, gökten böyle bir sofranın indiğini kabul etmeyelerin görüşlerini iki esasa dayandırdıklarını ifade eder, sonra bunları zikredip, cevaplarını ve-

---

738. İbn Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 134.

739. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 119.

rir. Râzî şöyle der: "Havârîler, *'Fakat bundan sonra içinizden kim inkâr ederse, ben ona âlemlerden hiç kimseye yapmadığım azabı yapacağım.'* ifadesini duyunca, Allah'tan bağışlamasını dilediler ve 'Bu sofrayı istemiyoruz.' dediler. Bunların dayandığı ikinci esas ise şudur: Yüce Allah, sofrayı, geçmişleri ve gelecekleri için bayram olarak nitelemektedir. Eğer bu sofra inmiş olsaydı, bu bayram kıyamet gününe kadar bayram olarak kalırdı."[740] Râzî; cumhurun bu sofranın indiği yönündeki görüşünü zikrederek, onların dayanaklarının "Her hangi bir şeye ta'lîk edilmemiş olan vaadin, yerine getirilmesi vâciptir." prensibi olduğunu ifade eder. Daha sonra da, yukarıdaki iki yaklaşıma şöyle cevap verir:

"Birincinin cevabı şudur: *'Fakat bundan sonra içinizden kim inkâr ederse, ben ona âlemlerden hiç kimseye yapmadığım azabı yapacağım.'* ifadesi, şart ve cevaptır (hükümdür). Bunların, *'Ben onu size indireceğim.'* ifadesiyle alâkası yoktur. İkinciye verdiği cevap şöyledir: Bu sofranın iniş günü, onlar ve kendi şeriatları üzere olup daha sonra gelecekler için bir bayramdı."[741]

Ben de derim ki: Râzî'nin birinci delile verdiği cevap, iki yönden yerinde değildir.

a) "Gökten sofra inmedi." diyenlerin birinci delileri, -eğer sahihse- bir haberden ibarettir. Şart cümlesi şeklindeki tehdid cümlesinin (*Fakat bundan sonra içinizden kim inkâr ederse, ben ona âlemlerden hiç kimseye yapmadığım azabı yapacağım.*) vaad cümlesine (*Ben onu size indireceğim.*) tealluk etmemesi, bu haberin sıhhatini zedelemez. Ancak, bu iki büyük tâbiûn âliminin dediği, kendi re'ylerine dayanarak yaptıkları tefsir kabilindense, o zaman bu haberin sıhhati tartışılabilir. Daha yakın olan ihtimal, bu haberin kendi yanlarında merfû bir dayanağı olduğudur.

b) Uygun olanı; bunun vaadin doğruluğuna uygun bir biçimde yorumlanmasıdır. Bu da, ikinci yöndür. Az önce beyan ettiğimiz üzere, tehdid cümlesi "*fâ*" harfiyle, daha önce geçen vaad cümlesi üzerine atfedilmektedir, denebilir. İki cümle arasında (fâ'dan dolayı) var olan bu tertip (sıralama), havârîlerin isteklerini terketmeleri ve gökten sofra inmesi isteklerini geri çekmeleri için yeterlidir. Hasen, Mücâhid ve Katâde gibi tefsir ilminde önde gelen bilginlerin, bu ayetteki vaadin şarta bağlı olmadığını, sadece ifade sırası itibarıyla tehdidin vaadden sonra yer aldığını anlamaları hiç de zor değildir. Fakat bu bilginler, yapılan vaadin havârîlerin söz konusu taleplerinden

740. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, XII, 110.
741. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XII, 110.

vaz geçmeleri ve Yüce Allah'ın da bu isteklerini kabul ettiği yolundaki rivayetleriyle çelişmemesi için yeterlidir düşüncesindedirler. Çünkü başkasına birşey vaad eden bir kimse, bu vaadini bir mükellefiyet veya korkutmadan sonra yerine getirmek istese ve getirdiği yükümlülük ve korkutma karşı tarafı bunu kabul etmekten vazgeçmeye sevketse bu kişi için "vaadini yerine getirmedi." denmez.

Râzî'nin ikinci delil için verdiği cevap, ispatı gereken bir iddiadan ibarettir. Çünkü Mesîh'e bağlı olanlar nezdinde, bu sofranın indirilmesinden dolayı bayram yapıldığı, ancak ma'sum birisinin verdiği haber veya onların tarihinde itibar edilir bir nakille sabit olur. Hıristiyanlar nezdinde bu hususta ne gibi bir kutlama olduğu ve bunun gökten sofra iniş gününü kutlama bayramı olmadığı biraz sonra gelecektir. Açıktır ki Râzî bundan haberdar değildir ve Hâfız İbn Kesîr'in "Hıristiyanlar, gökten sofra indiği haberini bilmiyorlar ve onların ellerinde bulunan Kutsal Kitaplarında böyle bir haber yer almamaktadır." şeklindeki ifadesinin ne anlama geldiği anlaşılmaktadır. Evet, onların Kitab'ı veya kitapları sofraya dair -ne mütevatir ve ne de âhâd-muttasıl isnada dayanan herhangi bir haber ihtiva etmemektedir. Ancak bununla birlikte şöyle denebilir: Eğer Hıristiyanların selefinin sofra inişiyle ilgili genel bir bayramları olsaydı bu, o dinin sembol ibadetlerinden olurdu. Çünkü sembol ibadetler, gerek rivayetle ve gerekse amelle nesilden nesile nakledilmesine birçok sebep bulunan ibadetlerdendir. Bu yaklaşıma da şöyle cevap verilir: **"Iyd"** (bayram) tabirinden, -söylendiği üzere- havârîlerin ve benzerlerinin dua için bir araya toplanmaları da kastedilmiş olabilir. Böyle bir hareket de, onların baskı altında oldukları zamanda bunu gizli tuttukları için unutulmuş olabibilir. Ya da şöyle denebilir: Hıristiyanların zulüm ve baskı sebebiyle kendilerini gizlemeleri ardından Hıristiyan olduğunu ortaya koyan kimseler, "ve âhirina" (geleceğimiz) deyimine dahil değillerdir. Çünkü onlar, dini değiştirdiler. Râzî'nin verdiği cevap da budur. Ya da, "ıyd/bayram" kelimesinden maksat, -Selman'dan yapılan ve daha önce geçen rivayette olduğu üzere-, Îsâ'ya (a) tabi olan ve inanan kimseler için "öğüt ve hatırlatma" da olabilir.

"Iyd/bayram" kelimesinin, "mâide/sofra" kelimesinden başka bir manaya gelmesi de mümkündür. "*Bizim için bayram olsun.*" ifadesi, bayram yemeği olsun, manasına gelebilir. Bu anlayış, -biraz sonra geleceği üzere- Paskalya Bayramı'nda az miktarda ekmek ve balığın birçok kimseye yedirilmesi töreniyle uyuşmaktadır.

Öte yandan ifade etmek gerekir ki, Hıristiyanların ellerinde bulunan İncil ve başka kitaplar, iki çeşittir. Bunlardan birincisi, kanûnî (meşrû') olup, bunlar Kilise'nin kabul edip esas aldığı kitaplardır. İkincisi ise, kanûnî değildir. Bunlar, Kilise'nin kabul etmediği ve esas almadığı kitaplardır. Saf tevhid inancına açıkça yer veren ve Hz. Peygamber'in geleceğini müjdeleyen *Barnaba İncili*, Kilise'nin kabul etmediği kitaplardandır. Bir diğer kitap da *Çocukluk İncili'* [742]dir. Bu kitapta da, Hz. İsa'nın çamuru kuş biçimine getirip ona üflemesi ve kuş sûretindeki bu nesnenin kuş olup uçması anlatılmaktadır. Kilisenin reddettiği bazı İncillerde bu kıssanın yer alması ve daha sonra da bu kitapların kaybolmuş olması mümkündür. *Yuhanna İncili*'nde Mesîh'in gösterdiği mucizelerin çok olduğu, bunların tümünün yazılacak olması durumunda dünyanın bunca kitabı içine alamayacağı açıkça ifade edilmektedir. Kilise nezdinde muteber olan dört İncil'den birinin, diğerlerinin yazmadığı şeyleri yazdığını görmek mümkündür.

İnciller, Mesîh'in sözlerinin çoğunun, emsâl (öz deyişler) ve bazı remiz (sembol)lerden ibaret olduğunu açıkça ifade etmektedir. İncil sahipleri, melekût âleminde yeme ve içmeden söz eden bütün haberleri, bu çeşit rumuzlardan sayarlar. Dünyada yeme ve içmeden bahseden bazı nasslar da böyledir. Kim bilir belki de onlar, bu kıssaya kendi anlayışları ve inançlarına göre işaret etmektedirler. Çünkü, bu mana itibarıyla nakledilmiş ve sonra da tercüme yoluyla rivayet edilmiş olabilir. Asıl kitaplar kaybolmuştur. Bunlara dair kesin bir şey bilinmemektedir. Nitekim, bunu daha önce onlardan nakiller yaparak açıklamıştık.

Ben, bu İncillerde yer alan ve mana itibarıyla Mâide Sûresi'ndeki kıssaya benzeyen ifadelere yer vermek istiyorum. *Yunanna İncili* 6. Bâb'ın başında Mesîh'in Galile yani Taberiye denizinin karşı yakasına gittiği ve gösterdiği mucizeleri gören birçok kimsenin arkasına takıldığı anlatılmaktadır. Mesîh, bir dağa çıkar ve orada talebeleriyle birlikte oturur. Talebeleri havârîlerdir. Yuhanna şöyle der:

"1- *Bu şeylerden sonra İsa, Galile-yani Taberiye- denizinin karşı yakasına gitti.*

2- *Büyük bir kalabalık onun ardınca gidiyordu; çünkü hastalar üzerinde onun yaptığı alâmetleri görüyorlardı.*

3- *İsa dağa çıkıp orada şakirtlerine oturdu.*

4- *Yahudilerin Fısıh bayramı yakındı.*

---

742. *Çocukluk İncili*: Hz. İsâ'nın çocukluk dönemini anlatan -Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleri dışındaki- inciller külliyatıdır. (Çev.)

5- *Ve İsa gözlerini kaldırıp, yanına büyük bir kalabalık geldiğini görerek, Filipusa dedi: Bunlar yesinler diye nadiren ekmek satın alalım?*

6- *Bunu da onu denemek için söyledi, çünkü ne yapacağını kendisi biliyordu.*

7- *Filipus ona cevap verdi: Her biri az bir şey alsın diye iki yüz dinarlık ekmek bile yetmez.*

8- *Şakirtlerinden biri, Simun Petrusun kardeşi Andreas, ona dedi:*

9- *Burada beş arpa ekmeği ile iki balığı olan bir çocuk var; fakat bu kadar adama bu nedir?*

10- *İsa: Halkı yere oturtun, dedi. O yerde çok ot vardı. Hesapça beş bin erkek kadar oturdular.*

11- *O zaman İsa ekmekleri aldı, ve şükrettikten sonra, oturanlara dağıttı; öylece balıklardan da istedikleri kadar dağıttı."*[743]

Yunanna, daha sonra Mesîh'in öğrencilerine bu ekmekten doyasıya yedikleri için çıkıştığını ifade ediyor ve şöyle diyor:

"27- *Fani olan yiyecek için değil, fakat ebedî hayata baki olan yiyecek için çalışın, onu size insanoğlu verecektir; çünkü Baba Allah ona mührünü basmıştır.*

28- *Ve İsa'ya dediler: Allahın işlerini işlemek için biz ne yapalım?*

29- *İsa cevap verip onlara dedi: Allahın işi şudur; onun gönderdiği adama iman edesiniz.*

30- *İsaya dediler: İmdi görüp sana iman edelim diye, sen ne alâmet yapıyorsun? ne işliyorsun?*

31- *Atalarımız çölde men yediler, nasıl ki: "Yemek için onlara gökten ekmek verdi," diye yazılmıştır.*

32- *İmdi İsa onlara dedi: Doğrusu ve doğrusu size derim: Size gökten ekmeği Musa vermedi, fakat size gökten gerçek ekmeği Babam veriyor.*

33- *Çünkü Allahın ekmeği gökten inen ve dünyaya hayat verendir.*

34- *Ona dediler: Ya Rab, bu ekmeği bize daima ver.*

35- *İsa onlara dedi: Hayat ekmeği benim; bana gelen asla acıkmaz, ve bana iman eden asla susamaz.*

36- *Fakat ben size dedim ki, beni gördünüz, ve iman etmiyorsunuz."*[744]

Bu kıssada Hz. Îsâ, gökten inen ekmeğin dedelerine inen kudret helvası değil, gökten inen hayat ekmeği olduğunu, cesedini yiyen ve kanını içen

743. *Yuhanna İncili*, Bâb: 6/1-11.

744. Yuhanna İncili, Bâb, 6/27- 36.

kimsenin ebedî hayatı kazanacağını, çünkü ebedî hayatın bedeninde bulunduğunu tekrarlanmaktadır.

Bu kıssanın baş tarafı, maddî (somut), son tarafı ise, manevî (soyut) bir sofranın inmiş olduğuna işaret ediyor. Bu olay, Yahudi ve Hıristiyanlar nezdinde ittifakla kutlanan Fısıh (Hamursuz) bayramında meydana gelmiştir. Hıristiyanlar, bu günü hâlâ kutlamaya devam etmekte ve bu günde ekmek yemekte, Mesîh'in adına şarap içmekte ve buna "Şarap-ekmek âyini, Kominyon âyini" adını vermektedirler. Bu da, tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayetin, Hıristiyanlar nezdinde bir kökeni olduğuna delildir. Biz, Kur'ân'ın onların kitaplarına hâkim olduğuna ve onların peygamberlerine dair anlattığı şeylerin kesin gerçek, olmadığını söylediği şeylerin de, var olmaya ihtimali olmayan bir şey olduğuna inanıyoruz. Bu kıssada garip olan husus, *Yuhanna İncili*'nde geçen Şâkirtlerin, Mesîh'in az miktarda yiyeceği, birçok kimseye yedirdiğini gördükten sonra, *"İmdi görüp sana iman edelim diye, sen ne alâmet yapıyorsun? ne işliyorsun?"* diye sormaları, Mesîh'in de onlara, *"Beni gördünüz, ve iman etmiyorsunuz."* demesidir. Bu da, "Onlar gökten sofra indirilmesini imtihan etmek için istediler, iddia ettikleri gibi gerçekten iman etmiş kimseler değillerdi. İki ayetin zâhirinden anlaşılan husus, budur." diyen kimselerin görüşlerine uymaktadır. Biz ise onların geçerli bir imanlarının olduğunu, havârî şeklinde isimlendirilmelerinden, Âl- İmrân ve Saff sûrelerinde yer alan ifadelerden çıkarmaktayız. Çünkü bu iki sûrede geçen ifadeler de, onlardan bahsetmektedir. Gerçekleri ancak Yüce Allah bilir.

وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ أَأَنتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَـٰهَيْنِ
مِن دُونِ اللَّهِ قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ إِن كُنتُ
قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنتَ عَلَّامُ
الْغُيُوبِ ﴿116﴾ مَا قُلْتُ لَهُمْ إِلَّا مَا أَمَرْتَنِي بِهِ أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ
وَكُنتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَّا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي كُنتَ أَنتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ
وَأَنتَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴿117﴾ إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِن تَغْفِرْ
لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿118﴾ قَالَ اللَّهُ هَـٰذَا يَوْمُ يَنفَعُ الصَّادِقِينَ
صِدْقُهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا رَّضِيَ اللَّهُ
عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿119﴾ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ
وَمَا فِيهِنَّ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿120﴾

116- Allah: Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara, "Beni ve anamı, Allah'tan başka iki tanrı edinin" diye sen mi dedin, buyurduğu zaman O, "Hâşâ! Seni tenzih ederim; hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz. Hem ben söyleseydim sen onu şüphesiz bilirdin. Sen benim içimdekini bilirsin, halbuki ben senin zâtında olanı bilmem. Gizlilikleri eksiksiz bilen yalnızce sensin.

117- Ben onlara, ancak bana emrettiğini söyledim: Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin, dedim. İçlerinde bulunduğum müddetçe onlar üzerine kontrolcü idim. Beni vefat ettirince artık onlar üzerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen her şeyi hakkıyla görensin.

118- Eğer onlara azap edersen şüphesiz onlar senin kullarındır. Eğer onları bağışlarsan şüphesiz sen izzet ve hikmet sahibisin." dedi.

119- Allah şöyle buyuracaktır: Bu, doğrulara, doğruluklarının fayda vereceği gündür. Onlara, içinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler vardır. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte büyük kurtuluş ve kazanç budur.

120- Göklerin, yerin ve içlerindeki her şeyin mülkiyeti Allah'ındır. O, her şeye hakkıyla kadirdir.

Bu ayetlerin öncesiyle olan bağlantısı, gayet açıktır. Hitap, Rasûlullah'a (s) yöneliktir. Yüce Allah'ın ***"Allah: Ey Meryem oğlu Îsâ! İnsanlara, 'Beni ve anamı, Allah'tan başka iki tanrı edinin' diye sen mi dedin, buyurduğu zaman"*** ifadesi, *"Allah o zaman şöyle diyecek: Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene olan nimetimi hatırla!"*[745] ayetine atfedilmiştir. Ayetin manasına gelince; Ey Peygamber! İnsanlara Yüce Allah'ın bütün peygamberleri toplayacağı ve hepsine birden "peygamber olarak gönderildikleri kvimlerin kendilerine ne tür bir cevap verdiğini" soracağı o günü hatırlat! Çünkü Yüce Allah, Meryem oğlu Îsâ'ya da *"Ey Meryem oğlu Îsâ! Sana ve annene olan nimetimi hatırla!"* diyecektir. Bundan sonra da, "Ey Meryem oğlu Îsâ! İnsanlara 'Beni ve anamı Allah'tan başka iki tanrı edinin.' diye sen mi dedin?" diyecektir. Bir başka ifadeyle; Yüce Allah, "Ey Meryem oğlu Îsâ! İnsanlar bu sözü, senin emrin ve isteğin olduğu için mi söylediler, yoksa bunu bir iftira ve uydurma bir söz olarak kendi yanlarından mı icad ettiler?" diyecektir.

"Min dûnillâh" *(Allah'tan başka)* ifadesinin manası; "(Îsa ve annesi) Allah'tan başka oldukları halde..." demektir. Ya da, "Böylece Allah'ı tevhid inancını ve ibadeti sadece ona sunma ilkesini aştığınız halde..." demektir. Bu tabir, Allah'ın yanında bir veya birçok ilâh edinmek, demektir. Bu da şirktir. Çünkü ortak edinilen bir varlığa ibadet etmek, gökleri ve yeryüzünü yaratan Allah'a ibadet etmekten başka bir şeydir. Ortak koşan kimse, ortak koştuğu şeyin -nadir olmakla birlikte- ister başlı başına fayda ve zarar verdiğine inansın, isterse Allah'ın kendisine kudret vermesiyle ve sebeblerin gerisinde bazı işlerde kendisine yetki bahşetmesiyle, ya da Allah katında bir aracı vasıtasıyla, fayda ve zarar verdiğine inansın hiç farketmez. Aracılık, Yüce Allah'ın aracı kabul edilen zâta, fayda ve zarara etki edecek bir etki gücü ve keramet verdiğini kabul etmek şeklinde olur.

Hz. Peygamber'in, peygamber olarak gönderildiği sıralarda Arap müşrikleri arasında yaygın olan, bu aracılık şeklindeki şirkti. Nitekim Yüce Allah, onların durumunu şöyle anlatır: *"Onlar Allah'ı bırakıp kendilerine ne zarar ne de fayda verebilecek şeylere tapıyorlar ve : Bunlar, Allah katında bizim şefaatçılarımızdır, diyorlar."*[746] *"O'nu bırakıp kendilerine bir takım dostlar edinenler: Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler."*[747] Belli bir dine inanan insanlar arasında Allah'tan başka ilâh edinen ve ibadetiyle kâinatın yaratıcısı ve idare edeni Yüce Allah'a imanı bir kenara bırakan

745. Mâide, 5/110.
746. Yunus, 10/18.
747. Zümer, 39/3.

kimse nadiren bulunur. Çünkü insanoğlunun içine yerleştirilmiş olan fıtrî iman şöyle seslenir: Kâinatın bütünüyle yönetimi, gaybî bir güç tarafından yapılmaktadır ki, bunun mahiyetini hiç kimse idrak edemez. Tevhid ehli olan kimseler, peygamberlere tabi kimseler olur, kavlî ve fiilî ibadetleriyle bir olan bu gaybî güce yönelirler. Bu ibadetlerini yaparlarken de, fâil-i mutlak'ın sadece O olduğuna ve O'ndan başkasına nispet olunan her fiilin, yalandan nispet olunduğuna inanırlar. Ya da başkasının o fiili, Yüce Allah'ın kendisini muktedir kılması ve yaratıklarına hâkim olan kanunları gereği; o fiile muvaffak kılmasıyla yaptığına inanırlar. Çünkü Yüce Allah'ın dilemesi ve hikmetiyle sebep ve neticeler nizamı, O'nun bu kanununa dayanmaktadır. Müşrikler ise, bazen O'na yönelmekte, bazen de -güneş, yıldız ve yeryüzünde meydana gelen bazı canlılar gibi- Yüce Allah'ın yaratıklarından büyük gördükleri bazı özel yaratıklara yönelmekte, bazen de her ikisine birden yönelmekte ve ikinciyi birinciye ulaşmak için bir vesile olarak kabul etmektedirler. Her kim, bazı yaratıklarda eserini gördüğü gaybî (gözle görülmeyen) bir gücün varlığını hissederse, onun zararından korkar ve faydasını umar. Akıl nazarı ve kalbinin şuuru, bunun üstünde başka bir güce dönüp bakmaz ve bu varlıkların yaratılması üzerinde düşünmez. Böyle bir kimse, insandan çok hayvana daha yakındır. Bu haliyle, şeriatları anlamaya ve dinin hakikatlerini kavramaya hazır olan kimselerden sayılmaz. Üstelik, onun için "Allah'ı bırakıp da başka ilâh edindi." demek yerinde olur. Ne varki, burada bu tip bir "ilâh edinme" kastedilmemektedir. Çünkü insanlar için Mesîh ve annesine ibadet geleneğini başlatanlar, -putperestliklerine varıncaya kadar- yüksek seviyeyi yakalamış ileri halklardandı. Bunların, putperestlikte çok ince bir felsefesi vardı. İşaret ettiğimiz bu halk, Yunanlılar, Romalılar ve bu felsefeye tam manasıyla muttali olan bazı Yahudilerdi. Kısacası; "Allah'ı bırakıp ilâh edinmek" deyimiyle başkasına ibadet etmek kastedilmektedir. Bu, ister sırf başkasına ibadet şeklinde olsun, isterse Allah'ın yanına başkasını da katarak birlikte ibadet şeklinde olsun farketmez. Bu yapılan, başkasına -Allah nezdinde aracı olsun diye- dua etmek ve yönelmek şeklinde bile olsa yine aynı kavrama dahildir. Yüce Allah, şöyle der: *"Halbuki onlara, ancak dini yalnız O'na has kılarak ve hanifler olarak Allah'a kulluk etmeleri...emrolunmuştu."*[748]

Onların Mesîh'i ilâh edinmeleri meselesi, bu sûrenin tefsirinde birçok yerde daha önce geçmişti. Mesîh'in annesi konusu ise, Kostantin'den sonra Doğu ve Batı Kiliseleri'nde ittfakla kabul edilen bir husustu. Daha sonra

748. Beyyine, 98/5.

İslâm'ın ortaya çıkışından asırlar sonra Protestanlar, Hz. Meryem'e ibadeti kabul etmediler.

Hıristiyanların Mesîh'in (a) annesi Meryem'e karşı yaptıkları bu ibadet, çeşit çeşittir. Bir kısmı, içinde dua, senâ (övgü), yardım ve şefaat dileme olan salât (namaz) şeklinde, bir kısmı da ona nispet edilen ve kendi ismiyle anılan oruç şeklindedir. Bütün bunlar, O'nun zikri, tabloları ve heykelleri önünde boyun eğilerek, huşû duyularak ve kendisinde gaybî bir güç olduğuna inanılarak yapılır. Çünkü onların inançlarına göre Hz. Meryem, sahip olduğu bu gaybî güç sayesinde, dünya ve âhirette -bizzat veya oğlunun vasıtasıyla- fayda ve zarar verebilir. Hıristiyanlar, Meryem'e ibadet etmenin vâcip olduğunu açıkça söylerler. Fakat Hıristiyan fırkalarından hiçbirinin kendisine 'ilâh' dediğini bilmiyoruz. Aksine O'na "İlâhın annesi" demektedirler. Bazı Hıristiyan fırkaları ise, bu ifadenin mecâz değil, hakikat olduğunu söylerler. Kur'ân ise burada onların Meryem ve oğlunu iki ilâh edindiklerini ifade ediyor.

"İttihaz" (*ilâh edinmek*), "İlâh olarak isimlendirmek"ten başka bir şeydir. *"İttihaz"*a, *"ibadet"* denebilir. Hz. Meryem'e ibadet ise, Hıristiyanlar arasında kesin olan bir hadisedir. Kur'ân, bir başka ayette Hıristiyanların *"Şüphesiz Allah, Meryem oğlu Mesîh'dir."*[749] dediklerini açıklar. Bu da başka bir manadır. Hz. Peygamber, Yüce Allah'ın Ehl-i Kitab hakkındaki *"Allah'ı bırakıp bilginlerini, rahiplerini ve Meryem oğlu Mesîh'i rabler edindiler."*[750] ifadesini açıklarken, "Bilginlerine ve rahiplerine 'Rab' diye isim vermediklerini, ancak helâl ve haram kılma hususunda kendilere uyduklarını" söylemiştir.

Hıristiyanların Hz. Meryem'e gerçek bir ibadetle ibadet ettiklerini dile getiren en açık ifade, Ortodaks Rumların kitaplarından *es-Sevâî*'de gördüğüm ifadelerdir. Ben, öğrencilik dönemimin ilk yıllarında bu kitaba el-Belemend Manastırı[751] denilen bir manastırda göz atma imkânı buldum. Katolikler, bunu açıkça ifade etmekte ve bununla öğünmektedirler. Cizvitler, "*el-Meşrık* isimli dergilerinin VII. yılı IX. sayısını süslü çıkardılar. Çünkü bu dergiyi, Papa IX. Piyos'un, "Bâkire Meryem'in günah kiri olmaksızın hamile kaldığı"nı ilan etmesinin 50. yılı anısına çıkarıyorlardı. Cizvitler, bu sayıda Batı Kiliseleri gibi Doğu Kiliselerinin de Meryem'e ibadet ettiklerini ifade ediyordu. Adı geçen dergide, Peder Lewis Şeyho'nun Doğu Kiliselerine dair

---

749. Mâide, 5/17.

750. Tevbe, 9/31.

751. Belemend Manastırı, Lübnan'da Trablus kentinin güneyinde Rum Ortodoks manastırıdır. Bu manastırı Bernardos es-Sistersiyon'un rahipleri inşâ etmişlirdir. *El-Müncid*, el-Belemend maddesi. s.1157. (Çev.)

bir makalesi vardı. Makalede aynen şöyle deniyordu: "Ermeni Kilesesi'nin, 'Allah'ın Annesi Temiz ve Bâkire Meryem'e' ibadet ettiği meşhur bir husustur." Yine aynı makalede "Kıptî Kilisesi, 'Allah'ın Annesi Bâkire ve Mutlu Meryem'e ibadet etmekle ayrıcalıklıdır."[752] denilmekteydi.

Yüce Allah'ın Hz. Îsâ'ya, halkın kendisine ve annesine ibadet etmesinin sebebini sorduğunu okuduğu veya işittiği zaman, Hz.Îsâ'nın bu soruya nasıl cevap verdiğini öğrenmek ister ve soru sormaya yönelir. Bundan dolayı, benzerlerinde olduğu gibi, isti'nâf[753] üslubu içinde ***"O, 'Hâşâ! Seni tenzih ederim'"*** dedi, diyor. Ayetin ifadesine göre Îsâ (a) cevabına "Rabbini ve İlâhını, kendisi yanında bir başka ilâh olmasından tenzih ederek" başlıyor. Bazı müfessirler böyle düşünmezler. Onlara göre buradaki tenzih ifadesi, soruya konu olan o ifadeden tenzih içindir. Bu görüşü kabul edenlere göre cümlenin manası şöyledir: "Böyle bir söz söylemiş olmaktan, ya da senin hakkında böyle söylenilmiş olmaktan seni layık olduğun tenzih şekliyle tenzih ederim." Ayete böyle mana veren müfessirler, ifadenin akışının böyle bir manayı vermeyi gerektirdiğini zannetmişlerdir. Halbuki, bu yaklaşımdaki

---

752. Hıristiyanların bazı fırkalarının bu ibadete dair ifadelerini ve bu ibadetin aslına ve esasına dair *Ahd-i Atîk*'ten inanç sistemlerini çıkarma metotlarına uygun olarak getirdikleri delilleri öğrenmek istersen, Kotolik ve Protestan *el-Meşrik* dergisinin V. yıl 14. sayısında yayınlanan bir makale üzerinde düşünmelisin. Bu makale, Peder Anastas el-Kirmilî tarafından yazılmıştır. Makale, objektif olup, başlığı *"Kirmil Ruhbanlığının Aslı"* adını taşımaktadır. Peder Anastas, bu makalesinde bâkire Meryem'e ibadet etmenin *Ahd-i Atik*'te aslı olduğunu ifade etmektedir. Peder Anastas, bu makalenin ilk başlığını, *"Bâkireye İbadetin Eskilere Dayanması"* adını vermekte ve bunun baş tarafında Tevrat'ın *Tekvin* bölümünde yılanın kadına ve nesline düşmanlığı konusundaki ifadelerine yer vermekte ve burada geçen *"kadın"* kelimesini *"Bâkire Meryem"* olarak tefsir etmektedir. Sonra sözlerine şöyle devam etmektedir:

"Görmez misin ki; bu ifadede 'Bâkire'ye en küçük bir işaret yer almamaktadır. Ne zaman ki ölümsüz olan büyük peygamber İlya gelmiş ve Bâkire'ye ibadeti rümuz ve ibhâm çizgisinden açıklık ve beyan âlemine çıkarmıştır. İşte o zaman, işaretler yer almaya başlamıştır." Peder Anastas, daha sonra bu "sarahat"tı ve bu "beyan"ı, Katoliklerin İncil'i taksimine göre III. Krallar'daki geçen şu ifadeyle tefsir eder: "İlya, yanındaki gençle Kirmil başında bulunuyodu. İlya, delikanlıya yedi kez denize bakmasını emretti. Yedinci bakışının ardından çocuk ona, denizden bir insanın avuç içi büyüklüğünde bir bulut parçası gördüğünü haber verdi." Makalenin yazarı Peder Anastas, bu bulut parçası hakkında şöyle der: "Neydi bu doğmakta olan bulut parçacığı? Bence bu, müfessirlerin tahkikine göre Meryem'in suretinden başka bir şey değildi. Hatta, aslî bir kire bulaşmamış ceninin suretiydi." Peder Anastas, şöyle devam ediyor: "Aziz Doğu'da Bâkire'ye ibadetin aslı budur. Bu, Mesîh'ten önce onuncu yüzyıla kadar dayanır. Bu, Peygamber Büyük İlya sayesinde olmuştur." Sonra da şöyle devam ediyor: "Bundan dolayı, Kirmil'lilerin ecdadı, peygamberler ve talebelerinden sonra İlâh İsa'ya ilk inanan ve Bâkire Meryem için ruhuyla ve cesediyle göğe intikal ettikten sonra ilk mabed kuran kimseler olmuşlardır."

753. Yani mukadder soruya cevap üslûbu içinde... (Çev.)

zaafı ve bizim tercih ettiğimiz şeklin daha doğru olduğunu ileride göreceksiniz.

"Sübhâne" kelimesi, bazılarına göre "tesbih" için özel bir isimdir. Bazılarına göre ise tıpkı "gufrân" gibi *"sebeha"* fiilinin mastarıdır. Şâzz olarak şiirlerde kullanımı hariç tutulursa bu kelime, devamlı biçimde muzaf (tamlanan) olarak kullanılır. Tesbih, Yüce Allah'ı kendisine layık olmayan şeylerden tenzih etmek, uzak kılmak demektir. *"Sübhâne"* kökü; *"es-sebh"* ve *"es-sibâhatü"* kökünden türemedir. Bu kökün manası, kara veya denizin enginliğine doğru hızla yol olmak ve gitmek demektir. *"Sebaha'l-haylu"* (*at uçar gibi gitti*) deyimi de bu kökün ikinci bir manasıdır. Meselâ Arapça'da uçar gibi giden çevik ata, *"sabûr"* vezninde olmak üzere bu kökten türeme bir kelimeyle *"feresun sebûhun"* derler. *"Kuds"* kökünden türeme ***"takdîs"*** kelimesi de *"tesbîh"* kelimesiyle aynı manayadır. Çünkü takdis demek, yeryüzünde uzaklara gitmek, demektir. Daha sonraları, bu "tesbîh" ve "tekdîs" kökleri, tenzih manasına kullanılmaya başlamıştır. Denilmiştir ki "tesbîh" kelimesi, "uzaklaştırmak" manasına delâlet eder, fakat bütün kötülük ve şerlerden uzak kılmayı ifade eder. Bundan dolayı kelime, Yüce Allah'ı tenzihe özel kılınmıştır. Bunun karşıtı "lâ'n" köküdür. Bu kök de "uzaklaştırmak" manasına delâlet eder, fakat bütün hayır ve iyiliklerden uzaklaştırmayı ifade eder. *"İb'âd"* ve *"bu'd"* kelimeleri de genellikle kötülük yerinde kullanılır. Yüce Allah, bu kökü Kur'ân'da şöyle ifade eder: *"Elâ bu'den li kavmi Hûd"* (*Hûd'un kavmi Âd, Allah'ın rahmetinden uzak kılındı.*)[754] *"Ulâike fî dalâlin baîd."* (*İşte onlar, uzak bir sapıklık içindedirler.*)[755]

Râgıb Isfehânî der ki: ***"Tesbîh"***, Yüce Allah'ı tenzih etmek demektir. Kelimenin aslı Yüce Allah'a ibadette hızlı bir biçimde yol almak, anlamına gelir. *"Tesbîh"* kelimesi, hayır fiil için kullanılır. *"İb'âd"* ise, kötülük konusunda kullanılır. Nitekim bir adama kötülüğüne beddua ederken bu kökten türeme olarak "Allah onu uzak kılsın" (eb'adehûllah) denilir. Gerek söz, gerek fiil ve gerekse niyyet olsun *"tesbîh"*, kelimesi bütün ibadetlere genel kılınmıştır. Râgıb, bu tespitleri yaptıktan sonra, "tesbîh"in "salât/namaz" ve, göklerin ve yeryüzün ve bu ikisi arasında bulunan şeylerin tesbîhi gibi "tenzîhe delâlet" manasına geldiğine dair ayetlerden şâhid getirir.

"Tesbîhu'n-niyyeti" tabirinden maksat, ilim ve itakaddır. *"Sübhâneke"* kelimesinde söz konusu tenzihin çok aşırı biçimde abartı manası vardır. *"Sübhânellah"* tabiri de aynen böyledir. Çünkü *"sübhânellah"* tabiri, bir yan-

754. Hûd, 11/60.
755. İbrahim, 14/3.

dan türediği kök itibarıyla, diğer yandan da türedikten sonra aldığı son biçimiyle "tesbîh" mübalağa (abartı) ifade eder. Zira bu kök, uzaklığa, mübalağa etmeye, bu uçsuz bucaksız denizde uzun uzun yüzmeye delâlet eder. Tesbîh lafzı, "sübhâne" ism-i masdarının adı ve manasıdır. Çünkü Arapça'da "tef'îl" kalıbı, "teksîr/çokluk" manasına delâlet eder. "Tesbîh" kalıbı, (kökü) -aldığı son şekil yanında- bir de bu sıygadan (kipten) dönmüş olmasıyla mübalâga ifade eder. Çünkü "tesbih" kelimesi, mastar olan bu sıygadan, -İbn Cinnî'nin ifade ettiği üzere- buna özel isim olan isme dönmüştür. Çünkü ismü'l-mastar, mastariyet manasını te'kid eder, o mananın sabit oluşunu ve hakikatini gösterir. Çünkü ismü'l-mastarın manası, mastarın lafzıdır. Zihnin ismü'l-mastardan mastara, ondan da tekrar manaya intikal etmesi, mastar lafzının tekrarlanıp durması mesabesindedir. Hatta ismü'l-mastar, mecazın değil, hakikatin irade edilmesinde daha beliğ ve manaya daha çok delâlet eder. Düşünen kimse için son derece açık olmasına rağmen, bu gerçeği beyan etme noktasında bizden önce davranan hiç bir kimse görmedik. (Ne demişler! Gizli kalmak, çok açık olmanın şiddetinden kaynaklanır.)

Daha önce dedik ki, Îsâ (a) cevabına Yüce Allah'ı, kendisiyle birlikte bir ilâh daha olmaktan tenzih ederek başladı. Hz. Îsâ bu ifadesiyle ortaya koydu ki kendisi, Yüce Allah'ın zâtı ve sıfatlarıyla ilâhlığına ortak olunmasından münezzeh olduğu noktasında zorunlu ve kesin bir bilgi sahibidir. Hz. Îsâ, buradan hakkı tanıyan kendi nefsini -söylemeye hakkı olmayan şeyi söylemiş olmaktan- temize çıkarmaya intikal etti ve şöyle dedi:

"Hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz." Yani söylemeye en küçük bir hakkımın olmadığı bir şeyi söylemek, benim özelliğimden olmadığı gibi, benden vâki olması da mümkün değildir. Çünkü sen, beni böylesi bir bâtıla düşmekten korumakla destekledin. Açıktır ki bu söz, nefsini temize çıkarmada, o sözü söylemediğini ifade etmek ve sırf inkâr etmekten daha vurguludur. Çünkü insanın herhangi bir fiili yapmasının "şânından (özelliğinden) olmadığını söylemesi", o fiilin delille destekli olarak yapılmamış olmasını gerektirir. Hz. İsa, öncelikle Yüce Allah'ı tenzih etmekle ispat etti ki -kendisini ve annesini ilâh edinen kimselere karşı bir hüccet ileri sürmeye hazırlık olmak üzere- kendisine söyleyip söylemediği sorulan bu söz, bâtıl bir sözdür ve içinde en ufak bir gerçek kırıntısı yoktur. Hz. İsa, bunun ardından şu tespiti getirmiştir: Hakkı olmayan bir şeyi söylemesi, ne kendisinin özelliğidir ve ne de kendisi gibi birinden böyle bir şey beklenir. Bu iki sabit mukaddimenin (öncül) neticesi, kendisinin bu sözü söylemediğidir.

Daha sonra Hz. İsa, bu neticeyi bir başka kesin hüccetle desteklemektedir. Sunulan bu hüccet, kendi nefsiyle yani "ismet" sıfatıyla ilgili ednâ burhan (en aşağı burhan)dan, herşeyi bilen Rabbiyle ilgili a'lâ burhan (en yüce burhan)a yükselme kabilindendir. Onun için şöyle diyor:

"Hem ben söyleseydim sen onu şüphesiz bilirdin. Sen benim içimdekini bilirsin, halbuki ben senin zâtında olanı bilmem." Yani eğer bu söz, -farz edelim ki- benim ağzımdan çıkmış olsun, o halde şüphesiz sen onu bilirdin. Çünkü senin ilmin, herşeyi kuşatmıştır. Gizlediğimi ve gönlümdeki sırrı sen bilirsin. Bunları bildiğine göre, açıktan söylediğim, davet ettiğim ve başkasının benden öğrendiği şeyi, sen nasıl olur da bilmezsin! Ben, senin zâtına dair olup, düşünce ve kesbî bir istidlâl (akıl yürütme) ile bana vermediğin bilgilerden gizlediklerini bilemem. Ancak vehbî vahiyle bana açık ettiğin bilgileri bilebilirim. Bazı bilginlere göre, *"nefs"* kelimesinin *"Allah"* kelimesiyle isim tamlaması yapılıp *"senin nefsin"* denilmesi müşâkele[756] kabilindendir. Çünkü bu tamlama, kullanılmasını câiz kılacak bir gerekçe olmaksızın gelmiştir. Tıpkı; "Rabbiniz merhamet etmeyi kendisine yazdı."[757]; *"Allah kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor."*[758] ayetlerinde olduğu gibi. Bazı müfessirler ise, *"nefsike"* tabirinin *"zât"* manasına olduğunu söylemişlerdir. Önemli olan, bu ifadenin manasının anlaşılmasıdır. Yüce Allah'ın nefsinin, yaratıklarının nefislerine benzemekten münezzeh olduğu, naklen ve aklen bellidir. Bu bilindiği halde, vahyin bazı isimleri kullanmasını anlaşılmaz bulmak, bir çeşit cahillikten başka bir şey değildir. ***"Gizlilikleri eksiksiz bilen yalnızce sensin."*** Yani gaybî bilgileri kuşatan yalnız sensin. Çünkü senin, olan, olacak olan ve var olan herşeyi kuşatan ilmin, zâtî bir ilimdir, malûmatın sûretlerinden alınmadığı gibi, belli bir telkinden, düşünceden ve akıl yürütmeden (istidlâl) de elde edilmiş değildir. Senden başkasının ilmi ise, o kimsenin zâtından değil, sendendir. Bu başkası, ilmini ya senin kendisine bahşettiğin duygularla, ya da aklıyla elde eder. Veya kendisine verdiğin ilham ve vahiyle alır ilmini. Kısacası Hz. Îsâ, "Ben, bu sözü söylemedim." diyor. Cümlenin başındaki "in" (eğer) şart edatı, o olayın meydana gelmiş olmasını gerektirmez.

Hz. Îsâ, Rabbini tenzih edip, kendisini temize çıkardıktan ve buna burhanlar getirdikten sonra, kavmine gerçekten ne söylediğini beyan etmeye

756. Müşâkele: Beyan ilminde edebî sanatlardan birisidir. Kelime anlamı olarak, bir şeyin bir başka şeye uygun olması demektir. Beyan ilminde de, insanın hayalinde yakınlık alâkasıyla iki şeyin birbirine uygun olması manasında mecaz kabilindendir. Bkz: Âsım Efendi, *Kâmûs-ı Okyanus Tercümesi*, (şe-ke-le) maddesi. (Çev.)

757. En'âm, 6/54.

758. Âl-i İmrân, 3/28.

başlıyor. Çünkü âhiret âleminde onlara karşı ileri sürülecek şehâdetin, Yüce Allah'ın kesin delili olarak ortaya çıkacak şekilde tam ve kâmil olması, din ve tevhid konusunda -nasıl olmamaları gerektiği belirtildikten sonra- onların nasıl olmaları gerektiğinin ortaya konmasına bağlıdır. Daha önce nasıl olmamaları gerektiği ifade edildiği için, bunu duyan kimse, bu hususta Hz. Îsâ'nın ne söylediğini sormak isteyecektir. Bundan dolayı Îsâ (a) şöyle diyor: ***"Ben onlara, ancak bana emrettiğini söyledim: Benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olan Allah'a kulluk edin, dedim."*** Bu sözün içinde, onların kendisini ve annesini ilâh edinmelerini hoş karşılamadığı ve bunun tam aksini ifade etmek vardır. Yani ben, iman, dinin aslı ve esası hakkında onlara, sadece inanç ve tebliğ açısından yapışılmasını emrettiğin şeyleri söyledim. Çünkü dinin aslı ve esası, bu esaslardan başka herşeyin kendi üzerine bina edildiği bir temeldir ve bu temele dayanmayan şeylere itibar edilmez. Senin bana emrettiğin şey, sırf sana ibadet etmek ve bunun yanında senin, benim ve onların Rabbi olduğunu, benim, tıpkı onlar gibi kullarından bir kul olduğumu, ancak beni onlara peygamber olarak görevlendirdiğini açıkça ifade etmektir. *"Allah'a kulluk edin."* cümlesi, Hz. Îsâ'ya emredilen şeyi tefsir eden bir cümledir. Îsâ (a), *"Ben onlara, ancak bana emrettiğin şeyi söyledim."* diyor, fakat "Ben onlara, ancak bana emrettiğini emrettim." demiyor. Bunun sebebi, Yüce Allah'a karşı edeb kaidesine ve *"Sen mi dedin?"* sorusunda varid olan ifadeye riayet etmektir.

"İçlerinde bulunduğum müddetçe onlar üzerine kontrolcü idim." Yani aralarında bulunduğum sürece ben onların üzerinde kontrolcü idim, onları gözetliyor, söylediklerini ve yaptıklarını izliyor, doğru olanları kabul ediyor, batıl olana karşı tepki koyuyordum. ***"Beni vefat ettirince artık onlar üzerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen her şeyi hakkıyla görensin."*** Yani beni vefat ettirince, onlar üzerinde sadece sen gözetleyici oldun. Çünkü, benim onlar arasındaki peygamberlik sürem ve üzerlerine olan şehâdet müddetim sona ermişti. Ben, onların yaptıklarına şâhitlik edemem, çünkü aralarında değilim. Halbuki sen, onlara şâhitsin, benimle onların arasında da şâhitsin. Çünkü sen, kendi mülkünde olan her şeye şâhitsin. Sen, kendi yarattığın kimselerden şâhit kıldığın kimselerden şâhitlikçe de en büyüksün. *"De ki: Hangi şey, şehâdetçe en büyüktür? De ki; benimle sizin aranızda Allah şâhittir."*[759]

Daha önce yine bu sûrede, Hz Îsâ'nın kendi nefsini temize çıkarmasını tezkiye eden ve burada söylediği sözünü destekleyen ifadeler geçmişti. Orada Yüce Allah şöyle diyordu: *"Andolsun ki, 'Allah, kesinlikle Meryem oğlu*

759. En'âm, 6/19.

Mesîh'tir.' diyenler kâfir olmuşlardır. Halbuki Mesîh 'Ey İsrailoğulları! Rabbim ve Rabbiniz olan Alah'a kulluk ediniz. Biliniz ki; kim, Allah'a ortak koşarsa muhakkak Allah ona cenneti haram kılar; artık onun yeri ateştir ve zalimler için yardımcılar yoktur.' demişti."[760]

Hıristiyanların İncil'lerinde Yüce Allah'ın kendilerine emrettiği tevhid inancından kalıntılar vardır. *Yuhanna İncili*'nde Hz. Îsâ'nın ağzından şu sözleri nakletmektedir: *"Ebedî hayat da şu ki; seni, yalnız gerçek Allah'ı, ve gönderdiğin Îsâ Mesih'i bilsinler."*[761] *Barnaba İncili*'nde, tevhid inancını sırf Allah'a has kılma ve apaçık mucizelerle buna delil getirme adına öyle dikkat çekici ifadeler vardır ki, bunlar, Yüce Allah katından Peygamberi Îsâ'ya (a) gelen bir vahiy olmaya layık ifadelerdir.

Cevabı bu şekilde verilen sorudan maksat, kıyamet günü Allah'ın adaletini ortaya çıkaran hüccet ikame etmek olduğu içindir. Çünkü bu hüccet, -Îsâ'yı (a) ve annesini ilâh edinenlerle, yine kavmi arasından başka kimseleri cezalandıracağı hususlarda- Allah'ın adaletini ortaya çıkaran bir hüccettir. İşte maksat bu olduğu için, Îsâ (a) ceza işini, -Yüce Allah'ın şehâdeti ve sıfatlarının gereği olarak- Allah Teâlâ'ya havale etti ve şöyle dedi: ***"'Eğer onlara azap edersen şüphesiz onlar senin kullarındır. Eğer onları bağışlarsan şüphesiz sen izzet ve hikmet sahibisin.' dedi."*** Yani beni kendilerine gönderdiğin o insanlara azap edersen... Bana emrettiğin tevhidini, sadece sana ibadet etme gibi hususları kendilerine tebliğ ettim. İçlerinden kimileri sapıttı ve benim kendilerine söylemediğim şeyleri söyledi. Bazıları da, hidayet yolunu seçtiler ve seni bırakıp da, seninle birlikte başka hiçbir kimseye ibadet etmediler. Şimdi, eğer sen bu insanlara azap edersen, bunlar senin kullarındır ve sen onların işlerine en evlâ ve en layık olan Rabbisin. Ne ben ve ne de benden başka birisi, onlara daha merhametli olamayız ve onların hallerini daha iyi bilemeyiz. Sen, onların zâhirlerine ve bâtınlarına dair ilminle yaptıklarının karşılığını vereceksin. Sen, tevhid ehli mü'mini, teslise inanan müşriki, salih ve itaat eden kimseyi, fasık olan âsiyi, inkârı ve fasıklığı kabul edenle, bunları inkâr edeni çok iyi bilirsin. Sen, gizliyi de açığı da bilirsin, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda kulların arasında hükmedersin. Hiçbir kimseye, zerre miktarı zulmetmezsin. O halde maksat şudur:

Eğer sen, azap edersen sadece onların arasında azap edilmeyi hak etmiş olan kimselere azap edersin. Ayette zamirin (azabı hak eden ve etmeyen olarak) onların tümüne gönderilmiş olması, bu mananın kastedilmesine engel

760. Mâide, 5/72.
761. *Yuhanna İncili*, Bâb:17/3.

değildir. Çünkü kullanılan zamir, bazı fertlerin kastedilmesine elverişli olan cins ifade eden zamirdir. Bu zamir, genellik ifade eden kiplerden herhangi birinin kalıbında gelmemiştir. Bundan dolayı, bunun mukabili mutlak söylenmiş ve *"Eğer onları bağışlarsan"* denilmiştir. Yani eğer onları bağışlarsan, sadece bağışlanmayı hak etmiş olanları bağışlarsın. Çünkü sen, azîzsin. Yani güçlüsün ve emrini yerine getirmeye kâdir olansın. Bütün tasarruflarında ve işinde hakîm olansın. Her hükmü, her cezayı ve her fiili yerli yerine koyarsın. Nerede adil davranılacağını, nerede rahmet edileceğini ve ihsanda bulunulacağını sen bilirsin.

Ayete verdiğimiz bu mana, bazılarının "Eğer sen, onların içinden şirk koşanlara azap ederesen, onlar senin kullarındır, iman edenlerine azap edersen, izzet ve hikmet sahibisin." şeklindeki tefsirlerinden daha ağır basmaktadır. Çünkü bu anlayış, Yüce Allah'ın azab edeceği ve bağışlayacağı kimseleri belirlemek anlamına gelir ve *"tafvîz"* (herşeyi Allah'a havale etme) makamında cins anlamı ifade eden zamirin getirilmesi, bununla çelişir. Hz. Îsâ, -Rabbinden alıp tebliğ ettiği esaslara aykırı olarak- kendisi ve annesi hakkında söylediklerinden uzak oduğunu ifade ederek, söz konusu tafvîze hazırlık yapmaktadır. Ayet, (bizim anladığımız gibi anlaşıldığı takdirde) Yüce Allah'ın, onlar üzerinde gözetleyici olduğunu ve gerek onların ve gerekse başkalarının yaptığı her şeye şâhit bulunduğunu ifade etmektedir. Hz. Îsâ, sanki Rabb'ine şöyle demektedir: Aralarında bulunduğum sürece ve vefatımdan sonra onların yaptıklarını sen biliyorsun ve sen, onlar üzerinde şâhitsin. Senin şehâdetinden daha büyük ve daha doğru bir şehâdet yoktur. Onların başına ne kadar azap getirirsen getir, onu senden başka savuşturacak bir kuvvet yoktur. Çünkü senin kullarına senden daha merhametli hiçbir kimse yoktur ki, onlara merhamet etsin veya senin merhamet etmeni dilesin. Onlara ne kadar mağfiret bahşedersen et, hiçbir kimse kendi gücü ve kuvvetiyle onları bundan mahrum edemeyecektir. Çünkü sen, galip gelen ve asla mağlub olmayan izzet sehibisin. Dilediği kimseyi dilediği şeyden mahrum edensin, ama sana asla mani olunamaz. Seni irade ettiğin şeyden hiçbir kimse çeviremez. Sen herşeyi yerli yerine koyan hikmet sahibisin. Senden başka hiçkimse, seni irade ettiğin şeyden -başkası bundan daha iyi diye- döndüremez. Senin yaptığını kim değiştirebilir ve senin iradenin önüne kim geçebilir!?

Mutlak tafvîzi Yüce Allah'a verme ilkesinin gerektirdiği, işte bunlardır. Dahası ben derim ki, ayette birinci şart cümlesinin cevabı (hükmü) *"Şüphesiz onlar senin kullarındır."* cümlesi, işaret etmektedir ki insanların bağışlanmaya

layık olduklarını zannettikleri kimselere -eğer Allah'tan vaki olursa- azap edilmesi, adaletten başka bir şey değildir. Çünkü onlar, Yüce Allah'ın kullarıdır ve O'na izafe edilmişlerdir. (Yani, kendilerine "Allah'ın kulları", denilmiştir.) Böyle bir izafetin ("Allah'ın kulları" deyiminin) onlara Yüce Allah'tan gelen bir bağışlama ve merhamet sağlamak gibi bir faydası da vardır. Nitekim Yüce Allah'ın *"Ey ayetlerimize inanan ve Müslüman olan kullarım! Bugün size korku yoktur. Sizler üzülmeyeceksiniz de."*[762]; *"Ey Kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allah, bütün günahları bağışlar. Şühhesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir."*[763] ayetleriyle bunlara benzer "kullar" kelimesinin "Allah" kelimesine izafe edildiği başka ayetler, buna delâlet etmektedir. Onların başına bir azap geldiği takdirde, kulların farkına varamadıkları sebebi, mutlaka büyüktür de ondandır.

Şu halde edebe uygun olan hareket, tafvîz (işi Allaha havale etmek)tir. İkinci şart cümlesinin cevabı (hüküm cümlesi) olan *"Sen izzet ve hikmet sahibisin."* cümlesi, kulların azaba layık olduğunu zannettikleri bir kimse, eğer bağışlanmaya mazhar olursa, bunun mutlaka Yüce Allah'ın ulûhiyet izzeti ve Rab'lık hikmetinin gerektirdiği bir maksattan dolayı meydana gelmiş olacağına işaret etmektedir. O halde, gizlilikleri bilen Yüce Allah'ın ilmi ve hikmeti yanında göze ilişen zâhirî görüntülere itibar edilmez. Özellikle de günümüzde hiç edilemez. İnsana gerekli olanı, her şeyi bütünüyle O'na havale etmektir. O, dilediğine azap eder ve dilediğini de bağışlar. Bu açıklama sayesinde, -Kur'ân'ın, Yüce Allah'ın isimlerini fiil ve ahkâm ile yan yana getirmede ifadenin bağlamına (sözün makamına) uygun olanı gözetme tarzındaki bilinen üslubuna muhalif olarak- ayette *"el-gafûr"* (*çok bağışlayan*) ve *"er-rahîm"* (*çok merhamet eden*) yerine ***"el azîz"*** (*izzet sahibi*) ve ***"el-hakîm"*** (*hikmet sahibi*) kelimelerinin tercih edilmesinin espirisi de açıkça ortaya çıkmaktadır. Nitekim Kur'ân'ın söz konusu üslubu, daha önce *"Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah, izzet ve hikmet sahibidir. Kim, (bu) haksız davranışından sonra tevbe eder ve durumunu düzeltirse şüphesiz Allah, onun tevbesini kabul eder. Allah, çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."*[764] ayetlerinin tefsiri yapılırken geçmişti. Hz. Îsâ'nın adının, mağfiretle ilgili şart cümlesinin cevabında (hüküm cümlesi) Yüce Allah'ın *"el-azîz"* ve *"el-hakîm"* isimleriyle birlikte zikredilmesi, azap vermeyle ilgili şart cümlesinin cevabında (hüküm cümlesi) *"ibâdüke"*

762. Zuhruf, 43/68, 69.
763. Zümer, 39/53.
764. Mâide, 5/38, 39.

(*senin kulların*) kelimesiyle birlikte zikredilmesi gibidir. Bunların her ikisi de, tafvîz makamında (bağlamında) belâgat ilminin gerektirdiği yerde gelmiştir. Dolayısıyla bu, tafvîze hüccet (delil) olmuştur. Eğer Hz. Îsâ, bu sözüyle şefaat ve merhamet istemeyi kastetmiş olsaydı, durum tam tersi olurdu. Her yerin kendisine göre kunuşulacak sözü vardır. Eğer bu durum olmasaydı, o iki cümlenin ikisi de Yüce Allah'a ya itiraz ya da hükmüne karşı bir ta'riz (üstü kapalı dokundurma) anlamı ifade ederdi. Oysa Îsâ (a) böyle bir fiili işlemekten münezzehtir.

Bazı müfessirlerin, "ifadenin, işi Allah'a havale etme bağlamında olduğunu" açıkça ifade etmesine rağmen, aralarından bu gerçeği gözden kaçıranlar, ibareyi anlamakta problem olduğunu ileri sürmüşler ve ayetten -kendi anlayışlarına göre- şirkin bağışlanmasının mümkün olduğu manasının çıkması karşısında hayrete düşmüşlerdir. Bundan dolayı, -*"mağfiret"* ve *"rahmet"* sıfatlarından önce şirkin bağışlanmasının ifade edilmesinden anlaşılan mananın aksine- *"izzet"* ve *"hikmet"* sıfatlarından önce ***"gufrân"*** (*bağışlama*) sıfatının gelmesindeki espiriyi aramaya başlamışlar ve bu noktada kelâm mezheplerinden yardım dilemişler ve imdatlarına Eş'arîyye mezhebi müfessirleri yetişmiştir. Eş'arî müfessirler, bu düşüncelerle Mu'tezile mezhebi müfessirlerine karşı hücuma geçmişlerdir.

Eş'arî müfessirlere göre ayetin manası; "Eğer onlara azap edersen, onlar senin kullarındır. Herhangi bir şeye malik olan efendi, kulları hakkında dilediği gibi tasarrufta bulunabilir. Bu hususta malike, yaptığının sebebi sorulamaz ve kendisine itiraz edilemez. Eğer azap ederse bu, onları iman, İslâm ve ihsan açısından mükemmel kılar." şeklindedir. Eş'arî müfessirlerden birisi de şöyle der: Ayetin manası şudur: "Eğer onlara azap edersen, onlar senin mülkünün esaretinde köle olan kullarındır. Onlar senin vereceğin cezadan kaçınmaktan âciz zayıf kullarındır. Eğer sen, işledikleri şirk, inkâr ve bunlara bağlı olarak yaptıkları kötü amelleri bağışlarsan, buna kadirsin, güçlüsün ve bu hususta 'bağışlama, her günahkâr için güzel olacak biçimde' hikmet sahibisin." Bu ifadeyi Ebussuûd söyler. Âlûsî ise şöyle der: "Kâfirin bağışlanmasında hikmet tarafı yok değildir. Çünkü bağışlanmak, her günahkâr için -aklen- güzel bir şeydir. Dahası bir günahkâr ne kadar büyük bir günahkâr olursa, onu affetmek de o oranda güzel olur. Çünkü, bu kerem sıfatına dahildir. Her ne kadar, -şeriatın hükmüne göre- başka açılardan ceza vermek, daha güzel ise de..."[765] Bu ifadeden; "Dinin esaslarından bu esas hakkında

765. Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, VII, 70.

şeriatın hükmü, aklın hilafınadır." sonucu çıkar. Halbu ki, gerçek böyle değildir.

Râzî, ayette anlaşılmasında problem olduğu vehmedilen nokta için dört cevap vermiştir:

"1) Yüce Allah'ın Hz. Îsâ'ya sorduğu soruya dair zikredilen şeylerden anlaşılıyor ki Hıristiyanlardan bir grup, Hz. Îsâ'nın ağzından 'küfür' olan şeyler nakletmişlerdir. Küfrü/inkârı aktaran kimse, kâfir olmaz, tam aksine bu hikayede söylediği yalandan dolayı günahkârdır. Bundan dolayı da, Hz. Îsâ, o kimse için bağışlanma dilemiştir."[766]

Bu, Râzî'nin yaptığı açıklamalardan birisidir. Bu açıklamayı, Râzî'ye alışkanlık haline getirdiği "lafızlarda cedel yapma" usulü dikte ettirmiştir. Halbuki O, Yüce Allah'ın kendilerinden bu sözü naklettiği kimselerin hallerinden habersizdir. Râzî'nin gözden kaçırdığı husus; onların Mesîh'in ilâh olduğunu iddia etmeleri, ona ve annesine ibadet etmeleridir. Râzî'nin göremediği bir diğer husus da kendisinden söz naklettikleri kişinin halidir. Bu kişi, kendilerine Allah'ın Rasûlü olduğunu söylemektedir. Bir peygamberden şirk ve küfür sözleri hikaye etmek, bizzat inkâr demektir. Bu da, ya o peygamberi inkâr etmek demektir, ya da ondan hikaye edilen inkârı almak demektir.

2- Râzî'nin ikinci cevabı şudur: "Bizim mezhebimize göre Yüce Allah, kâfirleri cennete, zâhitleri ve âbidleri de cehenneme koyabilir. Çünkü mülk, O'nundur ve hiçbir kimse, kendisine itiraz edemez. Hz. Îsâ'nın bu sözü söylerken güttüğü amaç, herşeyi Yüce Allaha'a havale etmek, itirazı ve karşı gelmeyi tamamıyla terketmektir. Bundan dolayı Hz. Îsâ, sözünü *"Şüphesiz sen, izzet ve hikmet sahibisin."* diyerek bitirmektedir. Yani sen, dilediğini yapmaya kadirsin, yaptığın her şeyde hikmet sahibisin, hiçbir kimse sana itiraz edemez, ben neredeyim, rübûbiyet ahvaline dalmak nerede! Yüce Allah'ın şirki asla bağışlamayacağı[767] meselesindeyse şöyle deriz: Yüce Allah'ın bağışlaması, bizim ve Mu'tezile mezhebine mensup Basralıların cumhuru nezdinde câizdir. Bilginler gerekçe olarak derler ki; günah işleyene ceza vermek, Yüce Allah'ın hakkıdır. Bu cezanın düşürülmesinde günahkâr kimsenin menfaati vardır. Söz konusu cezanın düşürülmesinde ise, Yüce Allah'a gelen herhangi bir zarar yoktur. O halde, bunun güzel olması gerektiği sonucu çıkar.

---

766. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb)*, XII, 113.

767. Bizdeki matbu nüshada da ifade böyledir. Ancak ifadenin aslı, Yüce Allah'ın *"Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz."* (Nisâ,4/48.) olsa gerektir. Aksi takdirde, yukarıdaki ifade, Yüce Allah'ın sözünü mealen nakletmek demek olur.

Dahası; bizim şeriatımızda naklî (sem'î) delil gösteriyor ki bu (müşriğin affı) vaki olmaz. Herhalde işaret edilen bu naklî (sem'î) delil, Hz. Îsâ'nın şeriatında mevcuttu."[768]

Dört çeşit açıklamadan bu ikincisi, akla aykırı olduğu gibi birçok yönden Kur'ân ve sahih hadis nasslarına da aykırıdır. Ancak burada bu yaklaşımın hangi yönden akla ve nasslara aykırı olduğunu açıklamak için ayrıntıya girmeye gerek yoktur. Adaleti ve hikmeti -Allah'ı bağlayıp ilzam eden bir değer olarak değil- sırf Allah'a ait kılma konusunda Selef ve hadis bilginlerinin görüşlerini, Eş'arîlerin görüşlerine hangi yönden tercih ettiğimizi açıklamaya da gerek yoktur. Sonra bir kimsenin nazarında güzellik, adalet ve hikmet konusunda birbirine zıt olan şeylerden birisi diğerine eşit görülüyorsa ve birbirine zıt olan şeyler arasında o kimsenin fiilleri açısından herhangi bir fark yoksa, böyle bir kimse hakkında adalet ve hikmetin neden tahakkuk edemeyeceğini ve insan aklının bunu neden kabul etmeyeceğini açıklamaya da gerek yoktur. Fakat biz, şöyle diyoruz: Özet olarak ifade etmek gerekirse; Râzî'nin bu ikinci yaklaşımına göre Hz.Îsâ, - müşriklerin affının haddi zatında güzel olması ve kendi şeriatına göre bu hususta herhangi bir mani olmaması nedeniyle- kendi kavminden olan müşriklerin bağışlanmasını mümkün görmektedir. Ancak bu yaklaşım, Yüce Allah'ın bu sûrede daha önce geçen *"Şüphesiz Allah, Meryem oğlu Mesîh'dir diyenler andolsun ki kâfir olmuşlardır."*[769]; ifadesiyle *"Halbuki Mesîh, 'Ey İsrailoğulları! Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a kulluk ediniz. Biliniz ki, kim Allah'a ortak koşarsa muhakkak Allah ona cenneti haram kılar; artık onun yeri ateştir ve zalimler için yardımcılar yoktur.' demişti."*[770] ifadelerine ters düşmektedir. Bir de bu değerlendirme; Yüce Allah'ın bir olan dininin, inanç esasları içinde bu esas açısından farklı olduğunu kabul etmek ve Hz. Muhammed'in dininin, Hz. Îsâ'nın dinine göre Allah'ın rahmet ve mağfiretinden daha uzak olduğunu söylemek anlamına gelmektedir. Oysa nasslar görteriyor ki Hz. Peygamber'in dini, bu genişliğe bir başka dinden daha layıktır. Buna, -Yüce Allah'ın getirdiği bir esas ve razı olduğu bir husus olmak şartıyla- şirkin bağışlanması da dahildir. Çünkü bu şeriatı getiren, Yüce Allah'ın kendisine *"Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."*[771] diyerek hitap ettiği bir kişidir. Yüce Allah, bu kitapta Yahudi

768. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (*Mefâtihu'l-Gayb*), XII, 113.
769. Mâide, 5/17.
770. Mâide, 5)72.
771. Enbiyâ, 21/107.

ve Hıristiyanların üzerlerindeki ağırlıkları ve zincirleri kaldırdığını ifade etmektedir.

3- Râzî'nin yaptığı üçüncü açıklama tarzı, bu inkâr sözünü söyleyen kimselerin tövbelerinin mümkün olduğu kabulüne dayanmaktadır. Ancak bu yaklaşımın çürüklüğü apaçık ortadadır. Bir an için doğru olduğu kabul edilse bile denilebilir ki Kur'ân'ın bilinen metodu, tövbe edenlerin bağışlanmasının *"izzet"* ve *"hikmet"*in zikriyle değil, *"mağfiret"* ve *"rahmet"* kelimelerinin zikriyle birlikte ifade edilmesidir.

4- Râzî'nin yaptığı dördüncü açıklama tarzına gelince; bu, -cumhura muhalif olarak- Süddî'den rivayet edilen görüşe dayanmaktadır. Süddî'ye göre ayetlerde yer alan Yüce Allah'ın sorusu ve Hz. Îsâ'nın cevabı, onun ref'inden (yükseltilmesinden) sonra olmuştur. Râzî, bunu anlatırken ayeti şöyle tefsir eder: "Eğer sen, onları küfür (inkâr) üzere vefat ettirir ve kendilerine azap edersen, onlar senin kullarındır ve sen bunu yapabilirsin. Eğer onları -muvaffak kılmanla- küfrün karanlığından imanın nuruna çıkarır ve geçmişte yaptıklarını bağışlarsan, bunu da yapabilirsin. Bu takdirde ayette anlaşılmayacak herhangi bir nokta kalmaz."[772]

Ben de derim ki: Bu yaklaşım, bundan önceki açıklamadan daha zayıftır. Râzî'nin yaptığı bu dört açıklama tarzının dördü de zayıftır. Eğer mezhep taassubu olmasaydı, bu yaklaşımların içindeki birçok meselenin zaafı, hatta çürüklüğü ve temelsizliği, onun eşi bulunmaz zekâsına, geniş mütalaa gücüne kapalı kalmazdı. Fakat ikinci yaklaşımı açıklarken söylediği "Hz. Îsâ'nın söylediği sözden maksadı, işi Yüce Allah'a havale etmekti."[773] şeklindeki sözü, apaçık bir gerçektir. Yüce Allah, bu ifadenin tefsirine ve içindeki belâgat nüktesini en güzel şeklide açıklamaya bizi muvaffak kıldı.

Buraya kadar yaptığımız açıklamadan ortaya çıkıyor ki Îsâ'nın (a) sözü, kendi kavmine şefaatına dair herhangi bir şey taşımamaktadır. Bu görüşü birçok hadis desteklemektedir:

1) Bu hadislerden birisi Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan Abdullah b. Amr b. el-Âs hadisidir. Bu rivayete göre Hz. Peygamber, Yüce Allah'ın Hz. İbrahim hakkındaki *"Çünkü onlar, insanlardan birçoğunun sapmasına sebep oldular, Rabbim! Şimdi kim bana uyarsa, o bendendir."*[774] ifadesiyle, Hz. Îsâ hakkındaki *"Eğer onlara azap edersen şüphesiz onlar senin kullarındır. Eğer onları bağışlar-*

772. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, XII, 114.
773. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, XII, 113.
774. İbrahim, 14/36.

san şüphesiz sen izzet ve hikmet sahibisin." ifadesini okudu. Sonra ellerini kaldırarak, *"Ya Rabbi! Ümmetim! Ümmetim!"* dedi ve ağladı. Bunun üzerine Yüce Allah, Cebrail'e 'Muhammed'e git! -Rabin en iyi bilendir.- Ona neden ağladığını sor?' dedi. Cebrail, Hz. Peygamber'e geldi ve ona neden ağladığını sordu. Hz. Peygamber, -O, daha iyi bildiği halde- ne dediğini ona haber verdi. Bunun üzerine Yüce Allah, "Ey Cebrail! Muhammed'e git! O'na *'Ümmetin hakkında seni razı edeceğiz. Seni (gamlandıracak bir) kemlik yapmayız.'*de", dedi.[775]

2) İkinci hadis, Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan İbn Abbas hadisidir. Bu hadiste Hz. Peygamber şöyle der: *"Kıyamet günü ümmetimden bazı insanlar getirilir. Bunlar, yakalanıp cehenneme götürülürler."* Ben, *"Ashabım!"* derim. Bana, "Senden sonra bunların ne yaptıklarını bilmiyorsun." denilir. *"Ben de; o salih kulun dediği gibi derim: İçlerinde bulunduğum müddetçe onlar üzerine kontrolcü idim. Beni vefat ettirince artık onlar üzerine gözetleyici yalnız sen oldun. Sen her şeyi hakkıyla görensin. Eğer onlara azap edersen şüphesiz onlar senin kullarındır. Eğer onları bağışlarsan şüphesiz sen izzet ve hikmet sahibisin."* Hz. Peygamber, şöyle devam ediyor: Bana, "Onlar, hâlâ topukları üzerine gerisin geri dönmeye devam etmektedirler." denilir.[776] Buhârî'de ve başka hadis kitaplarında bu manada rivayet edilen Ebû Hüreyre hadisinde *"Bunun üzerine 'benden uzak olsunlar' derim."* şeklinde bir fazlalık vardır. Bu mana, *Sahîh* ve *Sünen*'lerde yer alan birçok hadiste manayı değiştirmeyecek farklı lafızlarla yer almaktadır. Bunlardan birisi şudur: Hz. Peygamberden sonra birtakım şeyler ihdas edenler, onun havzundan kovulacaklardır. Bilginler, bunların kimler oldukları hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları; "Bunlar, Hz. Peygamber'den sonra dinden dönen ve Hz. Ebû Bekr'in kendileriyle savaştığı mürtedlerdir." demişlerdir. Bazıları, bunların "münafıklar" olduğunu söylerken, başka bazıları da "bid'atçı olan kimseler olduklarını" söylemişlerdir.

3) Üçüncü hadis; İmam Ahmed, Nesâî ve İbn Merdûye'nin tahric ettikeri Ebû Zerr hadisidir. Rasûlullah (s) *"Eğer onlara azap edersen şüphesiz onlar senin kullarındır."* kalkıp bu ayeti okumaya başladı. Derken bu ayeti okuyarak rükû ve secde etmeye başladı. Ebû Zerr, bunun sebebini sorunca, Rasûlullah

775. Müslim, *İman*, 346. (Bu rivayet gaybi alanda yakîn ifade etmeyen bir aktarımdır. -Yayıncı-)

776. Buhârî, *Enbiyâ*, 8; *Rikâk*, 45; *Tefsir Sûre* (5), 14, 15. (*"Kavmim Kur'an'ı mahcur bıraktılar"* Furkan, 25/30 ayetinin sembolik açılımını hatırlatmaktadır. -Yayıncı-)

(s) şöyle cevap verdi: *"Ben, Rabbim'den şefaat istedim. Rabbim de bana şefaatı verdi. İnşallah şefaatım, Allah'a hiçbir şeyi şirk koşmayan herkese ulaşacaktır."*[777]

Bu hadisler bize gösteriyor ki, işi Allah'a havale etme (tafvîz) makamı, şefaat makamından başka bir makamdır ve Rasûlullah'ın (s) şefaatı, Allah'a herhangi bir şeyi ortak koşan kimselere ulaşmayacaktır. Hadislerdeki bu tespit, bu sûrede daha önce geçtiği üzere Hz. Îsâ'nın lisanı üzere gelen vahye ve Nisâ Sûresi'nde Hz. Peygamber'in ağzından ifade edilen iki ayete uygun düşmektedir. Ayrıca bu tespit, âhirette mutlak olarak şefaatın olmayacağını ya da olsa bile kabul edilmeyeceğini ya da kabul edilse bile herhangi bir şekilde kayıtlanamayacağını ifade eden ayetlere de uygun düşmektedir. Meselâ Yüce Allah şöyle buyurur: *"Onlar Allah rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaat etmezler. Onlar, Allah korkusundan titrerler."*[778]

Hz.Îsâ'nın, bu yerinde cevapların ardından kavminin durumunu bu beliğ ifadelerle Yüce Allah'a havale etmesinden sonra, insan nefsi o büyük günde Rabbın ne söylediğini öğrenmek istiyor ve bunu -sen işitmesen de- lisân-ı hâl veya lisân-ı makâl ile (sözle) soruyor. İşte bu sorunun cevabı, Yüce Allah'ın şu ifadesidir:

"Allah şöyle buyuracaktır: Bu, doğrulara, doğruluklarının fayda vereceği gündür." Kıraat imamlarının cumhuru, *"yevm"* kelimesini *"yevmü"* şeklinde okumuşlardır. Bu takdirde *"yevmü"* kelimesi, *"hâzâ"* kelimesinin haberi (yüklemi) olur. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Bugün, imanlarında, şâhitliklerinde vesair söz ve hareketlerinde doğru olanların doğruluklarının kendilerine fayda vereceği bir gündür. Kıraat imamı Nâfi' (ö.159/775) ise bu kelimeyi mansup olarak "yevme" şeklinde okumuştur. Bazıları ise mansup değil, feth üzere mebni olarak okumuştur. Buna göre ayetin manası şöyle olur: Bu, yani Îsâ'nın söyleyeceği söz, doğrulara doğruluklarının fayda vereceği gün söylenecektir. Yüce Allah, bundan sonra bu söz konusu faydayı yeni beyanla açıklıyor ve şöyle diyor:

"Onlara, içinde ebedî kalacakları, zemininden ırmaklar akan cennetler vardır. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır. İşte büyük kurtuluş ve kazanç budur." Bu ayet grubunda yer alan birinci cümlenin tefsiri, budan önce defalarca geçmiştir. İkinci cümleye gelince bu, cismânî nimetten sonra, ruhânî nimeti beyan cümlesidir. Çünkü Yüce Allah'ın onlardan ve onların da Yüce Allah'tan hoşnut olmaları, haddizatın-

---

777. Ahmed b. Hanbel, V, 149. (Bu rivayet gaybi alanda yakîn ifade etmeyen bir aktarımdır. -Yayıncı-)

778. Enbiyâ, 21/28.

da ebedî mutluluğun gayesidir. Buna bağlı olarak Yüce Allah'ın ihsanları, keremi ve onların bu ikramla nimetlenen ve bunlarla hoşnut olan kimseler olmaları da bu gayeye dahildir. Çünkü, onların bundan daha yüce olan başka bir istekleri yoktur ki, boyunlarını onu elde etmeye uzatıp, kalpleri ona yönelsin ve buna bağlı olarak da hoşnutlukları buna bağlı olsun. Yüce Allah'ın onlardan ve onların da Yüce Allah'tan hoşnut olmalarının haddizatında mutluluk olduğu, herhangi bir insanın himayesinde olan bir kimsenin halinden belli olur. Bu insan, bir baba veya üstad ya da komutan veya reis ya da sultan olabilir. Himaye altında olan kişi, kendisini himaye edenin kendisinden razı ve hoşnut olduğunu bilirse, bu bilgisi onu sevinç, hoşnutluk ve kalp huzuruna gark eder. Bu kişinin sevinci ve kıvancı, -sofilerin örnek verdiği şu beyitte olduğu gibi- kendisinden razı olan reisinin makamı oranındadır.

قوم تخالجهم زَهوٌ بسيدهم   والعبد يُزهى على مقدار مولاه

"Öğünç sardı onları, efendileriyle!
Köle, öğünür mevlâsının kadriyle"

Üstelik dünyada idarecilerin rızası, yönetimleri altındaki insanların her zaman hoşnut olmalarını gerektirmez. Çünkü bunların içinde, -halktan razı olsalar bile- hiçkimseye hakkını vermeyen zalimler vardır. Ekremü'l-ekremîn olan Yüce Allah'ın rızası ise, kendisinden razı olduğu kimsenin de razı olmasını gerektirir. Çünkü O, razı olduğu kimseye, hak ettiğinden kat kat fazla, umduğunun çok çok üstünde bahşeder. Nitekim Yüce Allah Secde Sûresi'nde şöyle der: *"Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez."*[779] Yüce Allah'ın hoşnutluğu, -buradaki manaya uygun olarak Tevbe Sûresi'nde ifade ettiği üzere- herşeyin üstündedir. *"Allah, mü'min erkeklere ve mü'min kadınlara, içinde ebedî kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etti. Allah'ın rızası ise hepsinden büyüktür. İşte büyük kurtuluş da budur."*[780]

Ayette geçen **"el-fevz"**, insanın talep ettiği şeyi elde etmekle birlikte, bunun zıddından veya elde edilmesine engel olan manilerden kurtulması demektir. Râgıb, bu kelimeyi şöyle açıklar: Arapça'da *"el-fevz"* demek, selâmeti (esenliği) elde etmekle birlikte, hayrı elde etmek, demektir. *"el-Fevz"*, müspet ve menfiden müteşekkildir. Nitekim, Yüce Allah'ın şu ifadesi buna delâlet

779. Secde, 32/17.
780. Tevbe, 9/72.

eder: *"Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete konursa o, gerçekten kurtuluşa ermiştir."*[781] Bu kelimenin, -tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayet, bu manada Tevbe Sûresi'nde yer alan ayet ve buna benzer başka ayetlerde olduğu üzere- sadece "istenilen şeyi elde etme" manasında kullanılması durumunda bile, içindeki "menfî mana", hâl karineleriyle birlikte gözetilmektedir. Tıpkı, düşmanını mağlup eden ve ondan ganimetler ele geçiren bir ordu için bu kökten türeme *"fâze"* denilmesi gibi... Buna karşılık o ordu, bir kaleyi yıkarak ve bir sığınağı yerle bir ederek muradına erse, ancak yıktığı kelenin enkazı altında kalıp ölse, bu durumda *"fâze"* denmez. *"el-Fevz"* kelimesi kullanılırken, müspet manasının vurgulanmasına ağırlık veriliyorsa, fiil *"bâ"* harf-i cerriyle geçişli yapılır ve *"fâze bi kezâ"* denilir. Buna karşılık, menfî manasının vurgulanmasına ağırlık veriliyorsa bu takdirde de *"min"* harf-i cerriyle geçişli yapılır ve "fâze mine'l-helâki" (helak olmaktan kurtuldu) denilir. Nitekim Yüce Allah, "*Sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır.*"[782] demektedir. Çöle, bu kökten türeme olarak "mefâze" denilmesi, iyiye ve hayra yormak kabilindendir. Çünkü çöl, helâk olma yeridir.

"Zâlike'l-fevzü'l-azîm" ifadesindeki işaret ismi olan ***"zâlike"*** kelimesi, kıyametin o korkunç sahnelerinden kurtuluştan sonra elde edilecek ruhânî ve bedenî nimetlere işaret etmektedir. Bazı müfessirler, bu kelimenin sadece rûhânî nimetlere işaret ettiğini söylemişlerse de birinci yaklaşım, -daha mükemmel olduğu için- daha doğrudur. Çünkü böylesi bir ifade (*zâlike*), Tevbe Sûresi'nde, -az önce örnek verdiğimiz ayetin dışında- başka iki ayette, *"cezâ"* kelimesinin sadece *"cennet"* için kullanılması ardından geçmektedir. Ayrıca, cehennem azabından kurtuluşla birlikte *"cezâ"* kelimesinin *"cennet"* anlamında kullanılmasından sonra da geçmektedir. Nitekim, Mü'min, Hadîd, Saff ve Tegâbün sûrelerindeki ilgili ayetlerde, bu ikinci kullanım söz konusudur. Çünkü bu ayetlerde geçen *"mağfiret"* (*bağış*), "cehennem azabından kurtuluş"u da içermektedir. Kerîm, Rahmân ve Rahîm olan Yüce Allah'tan -ihsanı, fazlı ve rızasını elde etmeye vesîle olan sebeplere muvaffak kılmasıyla- bizleri büyük kurtuluş ve kazanca erenlerden eylemesini dileriz.

Bundan sonra Yüce Allah, bu sûreyi şu ifadelerle sona erdiriyor: ***"Göklerin, yerin ve içlerindeki her şeyin mülkiyeti Allah'ındır. O, her şeye hakkıyla kadirdir."*** Bu ifade, bir önceki ayete direkt olarak uygun olduğu gibi, bu sûrede söylenenlerin tümüne bir son cümle olarak da münasiptir. Bir öncesine uygunluğu şuradan kaynaklanmaktadır: Yüce Allah, doğru olan kimseler için

781. Âl-i İmrân, 3/185.
782. Âl-i İmrân, 3/188.

kendi katında hak meclisinde hazırlamış olduğu hak olan karşılığı beyan edince, bunun ardından da mülkünün ne kadar geniş, kudretinin ne kadar yaygın olduğunu açıkladı. O'nun mülkünün uçsuz bucaksızlığı ve kudretinin yaygınlığı, sözkonusu karşılığın kendisinden başka hiçbir kimsenin veremeyeceği bir karşılık olduğunu göstermektedir. İkinciye gelince; bu sûrenin ayetlerinin ekserisi -genel olarak- Ehl-i Kitab'la tartışmaya ve -özel olarak da- Hıristiyanların peygamberleri hakkında söylediklerini çürütmeye yönelik olunca... Sûrenin diğer ayetleri ise dinin Kur'ân'la tamamlanmasını, helâl ve haram ahkâmını, ilâhî kaynaklı dinin birliğini, kavimler için şeriatların ve gidiş yollarının farklı olduğunu açıkça beyan edince... Usûl ve fürûa dair bu iki kısımda vaad ve tehdid tekrarlanıp bunların ardından Yüce Allah'ın kıyamet günü peygamberleri toplayacağı, onlara tebliğ edip etmediklerini soracağı ve aralarından birinin kavimleri hakkında hak ne ise ona göre şehâdet edeceği, bunun ardından da onların durumunu Allah'a havale edeceği zikredilince... Evet, zikredilenler zikredildiği gibi olunca, bu sûrenin mülkün tümünün ve kudretin bütünün sadece Allah'a ait olduğunun ve göklerin, yeryüzünün ve bunlarda bulunan herşeyin hükümranlığının sadece Allah'a ait olduğunun beyanıyla sona erdirilmesi, bu bağlama uygun düştü. Nitekim, bu mülkiyetin sadece Allah'a ait olduğunu -müptedanın haberi olan- zarfın, cümlede öne geçirilmesi göstermektedir. *"Ve mâ fîhinne"* kelimesinde, akıllılara mahsus olan *"men"* yerine *"mâ"* harfi tercih edilmiştir. Çünkü mâlik olunma özelliği olan kelime *"mâ"*dır. Zira *"mâ"*nın manası, daha geniş ve daha kapsamlıdır. Bir başka sebep de, hak olan o ceza günü akıllı ile akılsızın birbirine eşit olacağına ve O'nun yanında hiç kimsenin ne hakikaten ve ne de mecazen hiçbir şeye malik olamayacağına işaret etmektir. Buna, Allah bir yana bırakılıp kendilerine tapılan Mesîh ve annesi de dahildir. Dolayısıyla ifadede yer alan münhasırlık, Mesîh ve annesine ibadete ve onların şefaatlarına güvenmeye üstü kapalı dokundurma ifade etmektedir. Çünkü mülk ve kudret sadece bir olan Allah'ındır. *"İzni olmadan O'nun katında kim şefaat edebilir?"*[783]; *"Rahman evlât edindi, dediler. Hâşâ! O, bundan münezzehtir. Bilakis, lütuf ve ihsana mazhar olmuş kullardır. O'nan önce konuşmazlar; onlar, sadece O'nun emri ile hareket ederler. Allah, onların önlerindekini de, arkalarındakini de bilir. Allah rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaat etmezler. Onlar, Allah korkusundan titrerler! Onlardan her kim: 'İlah O değil,*

783. Bakara, 2/255.

benim.' derse, biz onu cehennemle cezalandırırız. İşte biz, zalimlere böyle ceza veririz."[784]

Mâide Sûresi'nin Özeti

Bu sûre dinin aslı ve fürûuna dair birçok meseleyi ele almakla ve başka sûrelerde mücmel olarak ele alınan birçok ahkâma ayrıntısıyla değinmekle ön plana çıkmaktadır. Sûrenin ayrıntısıyla ele aldığı konuların ekserisi, Ehl-i Kitab'la ilgili hususları beyan ve onlarla tartışmakla ilgilidir. Biz, tefsirimizi okuyan okuyucuya bu konuların bir özetini sunmak istiyoruz. Bunu yaparken, konuların sûre içindeki sıralanışını değil, bazı meselelerin bazılarıyla olan münasebetini göz önüne alacağız. Bunun için, bu konuyu *"İtikadî veya Amelî Kaide ve Usûl Kabilinden Olanlar"* ve *"Ehl-i Kitab Hakkında Sûrede Yer Alan Haberler, Deliller ve Hükümler"* olarak ikiye ayıracağız:

I- İtikadî veya Amelî Kaide ve Usûl Kabilinden Olanlar

1) Bu sûrenin ayrıcalıklı olduğu en önemli esas; Yüce Allah'ın mü'minlere kendileri için razı olduğu dinini Kur'ânla ve onlara olan nimetini de İslâmla tamamlayıp ikmâl ettiğini beyan etmesidir.

2) Hz. Peygamber'e, -meselâ içinde daha çok mükellefiyet olduğu için- açıklandığında mü'minlerin hoşuna gitmeyecek özelikte olan şeylerin sorulmasının yasak edilmesidir.

Birbirinden ayrılmaz olan bu iki mesele hakkında inen ayetlerden anlaşılıyor ki; -gerek inanç, gerek ibadet, gerek helâl ve gerekse haram olsun- bütün dinî hükümlere nass açık biçimde delâlet etmiyor ve Hz. Peygamber'den beri uygulana gelen Amelî Sünnet bunu göstermiyorsa bunlar, Peygamber'in davetinin kendilerine ulaştığı herkese karşı Allah'ın hücceti olan dinî hükümlerden değildir. Bütün bu ahkâm, Müslümanların dünyada yapmaları istenen ve âhirette de sorumlu olacakları şekilde Yüce Allah'ın hücceti olan dinî hükümlerden değildir. Nitekim biz bu meseleyi, bu iki ayeti tefsir ederken dinî ve dünyevî ahkâm arasındaki farkı da beyan ederek ayrıntısıyla ele aldık. Buna karşılık, Kitap ve Sünnet'in sarih olmayan bir biçimde delâlet ettiği hükümlere gelince; -ki ilim adamlarının delâleti hakkında ihtilaf ettikleri şeyler bu kategoridendedir- içkinin haram kılınması ayetini tefsir ederken beyan ettiğimiz üzere, herkese karşı değil sadece bundan hüküm anlayan kimselere karşı hüccettir.

---

784. Enbiyâ, 21/26-29.

3) Bu kâmil olan dinin, inançta, ahlâk ve ameller hususunda hidayet meselesinde yakînî ilme dayalı olduğunun, taklidin ise batıl olup Yüce Allah'ın kabul etmeyeceği bir husus olduğunun beyan edilmesidir. Nitekim bu husus, 104. ayette gayet açık olarak ifade edilmektedir. Bu ayetin bir benzeri de Bakara Sûresi'nde geçmişti.

4) Bütün peygamberlerin diliyle tebliğ edilen ilâhî dinin esasının, Allah'a, âhiret gününe iman etmek ve salih amel işlemek olduğunun beyan edilmesidir. Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiîler gibi hangi kavmiyetten olursa olsun herhangi bir peygamberin emrettiği şekilde bu esasları uygulayan kimselere, Rab'leri katında ecir vardır ve onlar, âhirette korku duymazlar ve üzülmezler. Nitekim bunun bir benzeri de Bakara Sûresi'nde geçmişti.

5) Dinin birliği ve peygamberlerin şeriatlarının ve gittikleri yolların birbirinden farklı olduğunun beyanı.

6) Kur'ân'ın diğer ilâhî kitaplara hâkim oluşunun beyanı.

7) Hz. Peygamber'in peygamberliğinin evrenselliğinin ve genel tebliğ ile emrolunmuş olmasının, onun, -tebliği hariç- bir peygamber olarak mükellefiyet getirmemesinin beyanı... Hz. Peygamber'in peygamber oluşunun delillerinden birisinin de Ehl-i Kitab'a kendi kitaplarında gizledikleri birçok şeyin beyan edilmesidir. Bu beyan, iki şekilde görülmektedir:

a) Bu sûrede beyan edilen temel esasa göre, Hz. Peygamber'in gönderilmesinden önceki kitaplarda kaybolan hükümlere işaret edilmiştir. Nitekim sûrenin deyimiyle onlar, Yüce Allah'ın bu sûrede indirmek sûretiyle kendilerine hatırlattığı şeylerden önemli bir bölümünü unutmuşlardı.

b) Bunlardan bir kısmı da zina edeni recmetmek gibi kendi kitaplarında bulunduğu halde, heveslerine uyarak gizledikleri hükümlerdir.

Biz, bu iki kısmı bu sûrede yeri geldikçe beyan etmiştik. Ümmî bir kişi olarak Hz. Muhammed, Yüce Allah'ın katından gönderilen bir peygamber olmasaydı ne birinci kısma ve ne de ikinci kısma dair hiçbir şey bilmezdi.

8) Hz. Peygamber'in, insanların kendisine zarar vermelerinden korunması, ya da Rabb'inin risaletini tebliğ etmekten men etmeye güçlerinin yetmemesi. Bu korunmuşluk, onun hak peygamber oluşunun alâmetlerindendir. onu (s) katletmeye ne kadar çok teşebbüs etmişlerdi! Ancak, Hz. Peygamber'in bu özelliği, kendilerini âciz bırakmış ve sonuç alamamışlardır.

9) Yüce Allah'ın mü'minlere fert fert ve toplum olarak kendi nefislerini ıslah etmelerini emretmesi ve hidayet yolunda dosdoğru oldukları takdirde sapıtanların kendilerine hiçbir şekilde zarar veremeyeceğinin beyanı... Bir

başka ifadeyle; yolunu sapıtan kimsenin sapıklığı; dünyada onlara zarar veremeyeceği gibi dinleri hususunda da âhirette zarar veremeyecektir. Çünkü Yüce Allah, onlara dünyada mü'minlere zarar verme imkânı vermeyecektir. Âhirette de zarar veremeyeceklerdir. Çünkü Yüce Allah, mü'minleri, insanları zorla hidayet yoluna sevketmekle ve hakka götürmekle yükümlü kılmamıştır. Yine mü'minler, onlara hidayeti yaratmakla mükellef de değillerdir. Yüce Allah, onları sadece ferdî amellerinde ve sosyal maslahatlarda Allah'ın dinini kendi nefislerinde tatbik etmekle yükümlü kılmıştır. Hakka ve hayra davet etmek ve iyiliği emredip, kötülüğü yasak etmek bu sosyal maslahatlardandır.

10) İyiliği emir ve kötülüğü yasak etme ilkesinin farz oluşunun pekiştirme yapılarak vurgulanması. Bu sûrede söz konusu vurgulu anlatım, Yüce Allah'ın İsrailoğulları'nı Dâvûd (a) ve Meryemoğlu Îsâ'nın (a) diliyle lânetlediği beyan edilerek yapılmıştır. Lânetlenmelerinin sebebi ise, yaptıkları kötülüklerden birbirlerini vazgeçirmeye çalışmamaları şeklinde gösterilmektedir.

11) İslâm dininde meşakkatin olmadığının ifade edilmesi.

12) Hoş olan yiyecekleri kendi nefsine haram kılma ve onlardan yararlanmanın terkedilmesi gibi, dinde sıkı davranmanın ve aşırı gitmenin haram kılınmasının beyanı. Ayrıca pis olan şeylerin ve sınırı aşmanın haram kılınması ve hoş olan yiyeceklerde de aynı şekilde israfın haramlığının beyanı.

13) Haram li zâtihî olan -yemek gibi bir nesnenin- darda kalan bir kimse için mubah kılınması kaidesinin beyanı. Nitekim fıkıh bilginleri, "Zarûretler, yasak olan şeyleri mubah kılar." kaidesini bu prensipten çıkarmışlardır.

14) Pis ve kötüyle temiz ve iyinin birbirine benzemediği kuralının beyanı. Bunların hüküm itibarıyla birbirleriyle aynı olmadıkları gibi, kendi yapıları ve doğurdukları sonuçlar itibarıyla da birbirlerine benzemezliğinin beyanı. Bu ilke, -gerek yemek ve gerekse başka şeyler olsun- helâllikte ve haramlıkta büyük prensiplerden birisidir. Bu temel ilke, şer'î ahkâmın hikmetler ve maslahatlarla ta'lil edilebileceğini (yani ahkâmın bunlara bağlanabileceğini) ve insanların kötüsüyle iyisinin Allah katındaki karşılığının bir olmadığını beyan etmektedir. Yine burada -taharet ahkâmı, içkinin, kumarın ve bazı yiyeceklerin haram kılınması, vasiyyet, şâhitlik ahkâmı, şâhitlere yemin ettirilmesi gibi- hükümlerin ta'lili, hikmetinin ve faydasının beyanının, ancak onları tatbik etmek gayesiyle olduğu da beyan edilmektedir. Kur'ân'ın hikmetlerine ve Sünnet'in esrarına sırt döndükleri için bu gerçeği bilmeyen

kimselerin, abdest ve boy abdesti alma meselesini sırf taabbudî (sırf Allah emrettiği için yapılan) bir ibadet olarak değerlendirdiklerini ve bunların ne fiilen ve ne de kasten temizliği gerektirmediğini ifade ettiklerini görürsün. Bu görüşte olanların, şarap içme haramlığının taabbudî olduğunu ve bu haramlığın başka sorhoşluk verici şeylerin de haramlığını göstermediğini iddia ettiklerini görürsün. Çünkü onların yaklaşımına göre ayette geçen *"el-hamr"*, özel olarak üzüm suyundan yapılan içkidir. Bunlar, içki meselesini böyle anladıklarına göre, diğer ahkâmı anlamalarına acaba ne denir?

15) Bir topluluğa duyulan kin ve buğzun, insanı onlara karşı düşmanlığa ve saldırıya sürüklemesinin haram kılınmasının beyanı. Çünkü mü'minlerin, hakka ve adalete bağlı kalmaları ve sivil politikacılar gibi olmamaları gerekir.

16) Adilâne şâhitlik etme, adalete göre hüküm verme ve hem şâhitlik yaparken ve hem de adaleti uygularken -Müslümanlarla gayri müslimler arasında- eşitliği gözetmenin gerekliliğini beyanı. Verilen hüküm, dostlara karşı ve düşmanın lehinde bile olsa, eşitliğin gözetilmesinin beyanı... Ve başka hükümlerde ve amellerde de adalet ilkesini gözetmenin vâcipliğinin tekraren vurgulanması.

17) Sûrenin başında genel bir mutlaklık olarak akitlere riayet etmenin emredilmesi. Zira insanlar, -gerek şahsî, gerek sosyal- bütün dünyevî muamelelerinde (hukukî işlemler) ona göre sözleşme yaparlar. Akitlere riayet prensibi, İslâm şeriatının kaidelerinden büyük bir kaidedir. Buna göre Yüce Allah, insanların gereğince işlem yaptıkları akitleri, insanların örfüne ve âdetlerine havale etmektedir. Çünkü âkitler, insanların durumlara göre değişme gösteren maslahatlarındandır. Yüce Allah, insanları akitlerin ahkâmı ve şartları açısından -durumların ve örfün değişmesine göre değişmeyen şartlardan şeriatın uyulmasını gerekli kıldıkları hariç- sürekli kayıtlarla kayıtlamamıştır. Şeriatın uyulmasını gerekli kıldığı şartlardan birisi, -faiz ve kumar gibi- haksız yollarla insanların mallarını yemenin haram kılınmasıdır. İnsanların yaptıkları ve -zorunluluk üzerine de olsa nassla sabit olanlardan- bir haramı helâl ve bir helâlı haram kılmayan bütün akitler câizdir.

18) İyilik ve Allah'ın yasaklarından sakınma üzere karşılıklı yardımlaşmanın gerekliliği. Hayra ve ilme hizmet eden derneklerin kurulması ve günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmanın haramlığı, bu ilkeye dayanır.

19) Yüce Allah'ın Kâ'be'yi yani Beytülharâm'ı insanların din ve dünyaları açısından bellerini doğrultma vesilesi kıldığının beyanı. Bu, bir açıdan tekvînî bir "kılma", bir başka açıdan da şer'î bir "kılma"dır. Bu, aynı zaman-

da Yüce Allah'ın engin ve her şeyi, hikmetleri, maslahatları ve menfaatları kuşatan ilmini göstermektedir.

20) Mü'minlerin, kâfirleri dost edinmelerinin yasak edilmesi ve mü'minleri bırakıp da onları dost edinmekte acele etmenin nifak alâmetlerinden ve kalp hastalığından olduğunun beyanı. Çünkü bu davranışı sergileyenler, bir gün gelir devran mü'minlerin aleyhine döner diye korktuklarından bunu yapmaktadırlar. Maksatları ise, mü'minlere düşman olanların nezdinde hatırlarının olması ve buna dayanarak onlardan günü gelince istifade etmektir.

21) Abdest, boy abdesti ve teyemmüm ahkâmının ayrıntısıyla verilmesi. Bunun yanında, Yüce Allah'ın insanları temizlemek, kendilerine taharet ahkâmı ve başka şeyler getirerek onları arındırmak istediği ve bunun yanında abdest ayetinde tahâret emrinin, hem iç ve hem de dış temizliği kapsadığı beyan edilmektedir. Bu da -14. meselede işaret ettiğimiz üzeretaharet ahkâmının illetinin bütünüyle aklen bilinebileceğini göstermektedir. O halde şeriatın getirdiği ibadeti eda ederken, bundan gözetilen hikmeti araştırmak gerekir. Temizlik emrinin iç ve dış temizliğe delâlet etmesi, bir de taharette vesvese etmenin kınanmış olduğunu ve bunun, şeriatın hem nassına ve hem de maksadına aykırı olduğunu göstermektedir.

22) Yiyeceklerin helâl ve haram olanlarının ayrıntısıyla verilmesi ve leş, leş hükmünde olan başka şeyler ve domuz gibi zâtında pis olduğu için haram olanlarla, putlara kesilen hayvanlarda olduğu gibi dinî sebeplerle haram kılınanların beyan edilmesi.

23) Bütün sarhoşluk verici içkilerin ve kumarın haram kılınması. Günümüzde halkın adına "madârabât" dedikleri spekülasyon da kumara dahildir.

24) İhram yasaklarının neler olduğu.

25) Sûrenin başlarında ve sonlarında ihramlı olan ve olmayanlar için av hükümlerinin ayrıntısıyla anlatılması.

26) Yeryüzünde bozgunculuk çıkaran ve adil devlet başkanlarına isyan eden savaşçılara verilecek ceza, hırsızlık cezası ve bu cezanın, -şartına uygun olarak yapılmış bir tövbeyle düşmesi gibi- bu konuyla ilgili diğer hususların beyanı.

27) Yeminlerin ve keffâretlerinin ahkâmı, emînlerin ve şâhitlerin yeminleri.

28) Ölüm gelip çatmadan vasiyet yapmanın pekiştirme gayesiyle vurgulanması, vasiyete şâhit tutma ve vasiyetle ilgili davalarda şâhitlik hükümleri.

Bir gayri müslimin bir Müslümana şâhitlik etmesi. Şâhitlikle şâhit tutma arasındaki fark. Biz, vasiyet ve vasiyette şâhitlikle ilgili ayetleri uzun uzun tefsir ettikten sonra, bu konuyla ilgili meseleleri 15 başlık halinde özetledik.

29) Sûrenin birçok yerinde takvanın emredilmesi. Bu o kadar çok yapılmıştır ki bu konudaki emirler, cem'-i kesret (çok çok fazla) sınırına girmektedir. Çünkü, din ve dünya işlerinin düzelmesi, takvaya sarılmaya bağlıdır. Her bağlamda, takva emrinin tekrarından o bağlama göre bir fayda umulur.

30) Âhirette ceza verme işinin sadece Yüce Allah'a havale edilmesinin beyanı. Nitekim Yüce Allah bu meseleyi, Mesîh'in ağzından o gün çıkacak sözle, -sebebi ve deliliyle birlikte- hikâye etmektedir. Bir de o gün, insanlara faydalı olacak olan şeyin, iç ve dış itibarıyla doğruluk olduğunu beyan etmektedir. Yüce Allah, bizi onlardan eylesin!

II- Ehl-i Kitab Hakkında Sûrede Yer Alan Haberler, Deliller ve Hükümler

Bu kısımda yer alan ayetlerden -genel olarak- Ehl-i Kitab hakkında inenler olduğu gibi, bu iki zümreden -özel olarak- birisi hakkında inenler de vardır. Ehl-i Kitab'ın her iki grubu hakkında, zararlı taassuba yol açan dinlerinde aşırı gittikleri nitelemesi yer almaktadır. Bir başka nitelikleri, kendilerinden önce geçen ve yollarını sapıtan putperst olmaları ve başkalarının heveslerinin ardından gitmeleridir. Sonra dinleri hakkında aldanmaları ve buna bağlı olarak kendilerini Allah'ın oğlu ve sevgilisi olduklarını iddia etmeleridir. Bu iddialarına karşılık, Rablerine verdikleri sözü unuttukları, Yüce Allah'ın, peygamberlerinin diliyle kendilerine hatırlattığı şeylerden büyük bir kısmını unuttukları ve buna bağlı olarak da Tevrat ve İncil'i Yüce Allah'ın kendilerine vâcip kıldığı şekilde tatbik etmedikleri ifade edilmektedir. Ehl-i Kitab'ın, kendilerinin Allah'ın oğlu ve sevgilisi oldukları yolundaki iddiaları, buna yakın olarak zikredilen şeylerle çürütülmekte ve Yüce Allah, kendilerine bu meselenin aslını beyan etmektedir. Bu da, Ehl-i Kitab'ın Yüce Allah'ın yarattığı varlıklardan bir "beşer" oldukları ve kendi nefisleri ve zâtları itibarıyla diğer insanlar üzerinde herhangi bir meziyetlerinin (ayrıcalıklarının) olmadığı gerçeğidir. Çünkü "beşer", birbirine ancak sahih ilimlerle, yüce ahlâkla ve salih amellerle üstün olabilir. Yoksa, -gittikleri hidayet yolunda peygamberlere ve salihlere muhalif oldukları halde- onlara mensup olduklarını ve onların yolundan gittiklerini iddia etmekle değil.

Onların dünyada işledikleri kötü amelin karşılığı olarak, Yüce Allah'ın aralarına düşmanlık ve kin soktuğu, dünyada şahsî ve toplumsal (kavmî)

günahları sebebiyle -tıpkı başka insanlarda olduğu gibi- kendilerine azap edeceği ifade edilmektedir. Bu da onların "Allah'ın oğlu ve sevgilileri" oldukları yolundaki iddialarını çürütmektedir. Yüce Allah, onların tümünü İslâm'a ve seleflerinin yaşadıkları dinin aslını beyan eden peygamberlerin en sonuncusu Hz. Peygamber'e imana davet etmektedir. O peygamber ki, onların bu kitaba yaptıkları ilaveyi burhan göstererek çürütmekte ve kitaplarından gizledikleri veya bilmedikleri şeyleri en güzel beyanla açıklamaktadır.

Yüce Allah, Tevrat ve İncil'i en güzel vasıfla vasfetmektedir. Tevrat'ın haberlerinden olmak üzere Hz. Âdem'in iki oğlunun (Hâbil ile Kâbil) kıssasını doğru biçimde zikretmektedir. Tevratın ahkâmı arasında, adam öldürme, organları yaralama ve genel olarak yaralama cezaları vardır. İncil ve Mesîh'e dair haberler içinde Ehl-i Kitab'ın her iki zümresine karşı hüccet olanlar vardır. Yüce Allah, Kur'ân'da her iki kitabın (Tevrat ve İncil) bir nûr ve insanlara hidayet rehberi olarak indirildiğini ifade etmekte ve devamla; bu iki kitabı hakkıyla tatbik etmiş olsalardı en iyi bir durumda olacaklarını ve bu iki kitabın aslını tasdik etmek üzere peygamberlerinin en sonuncusuna indirdiği şeye (Kur'ân'a) iman etmeye koşacaklarını beyan etti. Çünkü Kur'ân, Tevrat ve İncil'e ârız olan tahrifleri beyan eder ve bütün peygamberlerin getirdiği dini, Yüce Allah'ın koyduğu -başka şeylere oranla beşerde daha bariz olarak görünen- doğum ve terakki kanunu üzere tamamlar. Fakat onlar, İslâm'ı geneli itibarıyla ve getirdiği namaz hakkında alay ve eğlenceye aldılar. Sonra da İslâm'a karşı, ona düşmanca tavır takınan düşmanlarıyla dost oldular. Yüce Allah da mü'minlere, onları dost edinmeyi yasak etti.

Kusurlarını teşhir etmek ve kötü hallerini beyan etmek için özel olarak Yahudiler hakkında Kur'ân'da yer alan tespitler şunlardır: Yahudiler, Yüce Allah'ın kitaplarında kendilerinden almış olduğu sözü çiğnemişler ve kendilerine hatırlatılan şeylerden büyük bir kısmını unutmuşlardır. Sonra, kelimelerin yerlerini değiştirmişler (Kitap'larını tahrif etmişler), Tevrat'a göre hüküm vermeyi terketmişler ve onun bazı hükümlerini gizlemişlerdir. Dahası Hz. Peygamber'in hükmüne başvurmuşlar, fakat Tevrat'a uygun olarak verdiği hükme razı olmamışlardır. Kur'ân'ın tespitine göre; Yahudilerde hâkim olan karekter, kalp katılığı, hıyanet, hile, yalan söylemek, günah olan sözleri söylemek, yalan söz dinlemede mübalağa etmek, haram yemek, yeryüzünde hak düzeni bozmak için dolaşmak ve savaş ve fitne ateşini yakmaktır. Kur'ân'ın ifadesine göre onlar, peygamberleri ve Rasûlleri haksız yere katlediyor ve kutsal topraklara girmeleri ve zorbalarla savaşmaları emrini verdiği zaman Hz. Musa'ya karşı geliyorlardı. Bunun üzerine Yüce Allah,

onları çölde cezalandırdı. Kur'ân'a göre Yahudiler, mü'minlere düşmanlıkta insanların en amansızıdırlar. Hatta onlar, -atalarından miras aldıkları o sıfatlar sebebiyle- Müslümanların aleyhine müşriklerle dost olurlar. Kur'ân, Yüce Allah'ın bütün bunlara karşılık Yahudileri peygamberlerin dilinde lanetlemekle, gazap edip maymuna çevirmekle cezalandırdığını ifade eder. Yahudilere Hz. Peygamber zamanında ve ondan önce baskın gelen bu sıfatları, onların ve başka kavimlerin tarihleri tespit eder. Mulumdur ki bu sıfatlar, onların hepsinde etken değildi ve tümünü kapsamıyordu. Kur'ân, bu ve başka sûrelerde onlar hakkında insaf ederek hükmünü onların çoğuna veya ekserisine nispet etmek suretiyle adil bir hüküm vermiştir. Yüce Allah'ın bu sûredeki *"Onlardan aşırılığa kaçmayan (mutedil) bir zümre vardır; fakat çoğunun yaptıkları ne kötüdür."*[785] şeklindeki ifadesi, sözkonusu adilane hükümlerden birisidir. Biz bu konuyu ele alırken, Hz. Peygamber'den sonra Yahudilerin, Şam ve Endülüs'te Müslümanlara yardım ettiklerini beyan etmiştik.

Kur'ân'da özel olarak Hıristiyanlar hakkında yer alan tespitlerden birisi, onların da -Yahudiler gibi- kendilerine hatırlatılan şeylerden önemli bir kısmını unutmuş olmaları ve "Allah, Meryem oğlu Mesîh'tir, Allah üçün üçüncüsüdür." demeleridir. Kur'ân, bu inancı, aklî delillerle, Mesîh'in kıyamet günü hem bu inançtan ve hem de bu inancı benimseyen kimselerden berî olduğunu ifade edeceğini bildirerek reddetmektedir. Devamla, onlara Mesîh'in gerçek durumunu beyan etmekte ve onun Allah'ın kulu, Rasûlü ve kendisinden bir ruh olduğunu açıklamaktadır. Buna ilaveten Mesîh'i destekleyen mucizeleri, havarîlerinin ve öğrencilerinin imanî durumlarını beyan etmekte ve Ehl-i Kitab içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da Hıristiyanların olduğunu vurgulamaktadır. *"Çünkü onların içinde keşişler ve râhipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar."*[786]

Ehl-i Kitab hakkında varid olan ayetlerin tamamı, bu ayetlerin- Tevrat ve İncil'den hiçbir şey okumamış ve ümmî olan Arap Abdullah oğlu Muhammed'in yanından değil- Yüce Allah'ın katından olduğuna şehadet ediyor. Üstelik bu ayetler, o kitaplara ve onlara -nakledenin kendisinden naklettiği şeye muvafakat ettiği tarzda- uygun değildir. Bu ayetler, sadece onların lehlerine ve aleyhlerine hüküm vermekte, onlara ve kitaplarına çok işiten ve bilen hâkim bir varlığın hâkim oluşu gibi hâkim olmaktadır.

785. Mâide, 5/66.
786. Mâide, 5/82.

III- Ehl-i Kitab'a Özel Sûrenin Hükümleri

Eğer bu Kur'ân, insanoğlunun yazdığı bir kitap olsaydı, zikredilen özelliklere sahip olan Ehl-i Kitab'a -özellikle de İslâm'a daha ilk zuhur ettiği esnada düşmanca tavır sergileyen bu kimselere- en şiddetli ve en katı hükümlerle muamele etmeye başlardı. Fakat bu Kitab, hikmet sahibi ve çok övülen Allah tarafından indirilmiştir. Yüce Allah, bu sûrede onlara adaletle muamele edilmesini, aralarında adaletle hüküm verilmesini emretmiş, onların yemeklerini yemenin ve kadınlarıyla evlenmenin helâl olduğuna, şâhitliklerinin kabul edilebileceğine ve kendilerini affedip, hoşgörülü davranılması gerektiğine hükmetmiştir. Onlar için bu ideal muameleyi getiren bu hükümler, Yahudilerin Hz. Peygamber'e ve mü'minlere, düşmanlığın ve hilenin en büyüğünü göstermelerinin ve müşriklerle birlikte Hz. Peygamber'e savaş açarak düşmanca tavır takınmalarının ardından nâzil olmuştur. Bu ayetler, onların kalplerini yumuşatmayı ve sevgilerini kazanmayı ihtiva etmektedir.

Yüce Allah, bu sûreyi -sûrenin en son ayetini beyan ederken ifade ettiğimiz üzere- bütün ahkâmı ile uygun olarak âhirette cezayı zikretmekle sona erdirmektedir.

İmam Ahmed, Nesâî, Hâkim, *Sünen*'inde Beyhakî ve bazı tefsir ravileri Cübeyr b. Nefîr'den rivayet ediyorlar: Hâkim, bu rivayeti sahîh olarak değerlendirmiştir. Cübeyr şöyle diyor: Haccettim ve Hz. Âişe'nin huzuruna girdim. Âişe bana, *"Ey Cübeyr! Mâide Sûresi'ni okuyur musun?"* diye sordu. Ben de, "Evet" dedim. Bunun üzerine; *"Biliyor musun, bu sûre, Kur'ân'dan nâzil olan en son sûredir. Bu sûrede bulduğunuz helâllik hükmünü helâl kabul edin. Yine, bu sûrede bulduğunuz haramlık hükmünü de haram kabul edin."*[787] dedi. İmam Ahmed, Tirmizî, Hâkim ve Beyhakî Abdullah b. Amr'dan rivayet ediyor. Tirmizî, bu rivayeti "hasen" olarak değerlendirmiş ve sahih olduğunu ifade etmiştir. Beyhakî de *Sünen*'inde rivayet etmiştir. Abdullah b. Amr, şöyle diyor: Kur'ân'dan en son inen sûre, Mâide ve Fetih sûreleridir. Nisâ Sûresi'nin tefsirinin sonunda, Kur'ân'dan en son inen sûre ve ayetlerle ilgili rivayetler geçmişti. Her ravi, kendi ilminin ulaştığı şeyi rivayet ediyordu.

***

Bu tefsirin müellifi Reşid Rıza diyor ki: Yüce Allah, beni bu sûrenin tefsirini tamamlamaya 1334 / 1915 senesi Rebîulâhirin başlarında muvaffak kıldı. Ben, bu sûrenin tefsirine 1331 / 1912 senesinin yine böyle bir ayında

787. en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 333; Beyhakî, *Sünen*, VII, 172.

başlamıştım. Bu gecikmenin sebebine gelince, tefsiri *el-Menâr* Dergisi'nde yayınlanması için yazmış olmamdı. Bazen, derginin bir sayısında birkaç ayetin, bazen de bir kaç sayıda bir tek ayetin tefsiri yayınlanıyordu. Bazen bir ay veya daha çok zaman geçiyor fakat ben, tefsir hakkında hiçbir şey yazmıyordum. Allah'tan, -aradaki engellere mani olarak, vaktime bereket vererek ve kendi katında bir rahatlık bahşederek- bu tefsiri tamamlamaya beni muvaffak kılmasını dilerim.

⟨ EN'ÂM SÛRESİ ⟩

En'âm Sûresi 6. sûre olup, Kûfe kıraat imamlarına göre ayet sayısı 165'tir.
Oryantalist Flügel'in kanaati de budur.
Ancak bu sayı, Basra ve Şamlılara göre 166, Hicazlılara göre ise 167'dir.

Bu sûre Mekkîdir. Bazıları, "-Bir ayet hariç- sûre Mekkîdir. Mekkî olmayan ayet, *'Eğer biz, onlara melekleri indirseydik, ölüler de onlarla konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılarına getirseydik, Allah dilemedikçe yine de inanacak değillerdi; fakat çokları bunu bilmezler.'*[788] ayetidir. Çünkü bu ayet, Medîne inişlidir." demişlerdir. Bu haberi İbnu'l-Munzir, Ebû Cuhayfe'den rivayet etmiştir.

Bazılarına göre Medîne inişli olan ayet, iki tanedir. Bu iki ayet, Medîne'de, *"Allah hiçbir beşere hiçbir şey indirmemiştir."* diyen bir Yahudi hakkında inmiştir. Yüce Allah, onlar hakkında *"Allah'ı gereği gibi tanımadılar. Çünkü 'Allah hiçbir beşere bir şey indirmedi.' dediler."*[789] ayetiyle, bundan bir sonraki ayeti indirmiştir. Bu haberi Ebu'ş-Şeyh, Kelbî ve Sûfyân'dan rivayet etmiştir. Bazı bilginlere göre ise Medine inişli iki ayet, *"De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım."*[790] ayetiyle, devamındaki 152. ayettir. Bu rivayeti de, İshak b. Râhûye *Müsned*'inde Şehr b. Havşeb'den rivayet etmiştir. Ancak bundan önceki rivayet, iki ayetin manası itibarıyla daha güçlüdür. Çünkü söz konusu iki ayet, Medine'deki Yahudilerle tartışmaktadır. Buna karşılık yukarıda işaret edilen *"De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım."* ayetiyle, devamındaki 152. ayetin konuları ise, Mekkî sûrelerin konularıdır. Bu iki ayet (151,152) daha sonraki ayetlerle mana bakımından bağlantılıdır. Bazı bilginlere göre, bu iki ayetten sonraki üçüncü ayet de, Medine inişlidir (Medenî). Nitekim bu rivayeti İbnu'n-Nehhâs, İbn Abbas'tan rivayet etmiş-

788. En'âm, 6/111.
789. En'âm, 6/91.
790. En'âm, 6/151.

tir. Bu rivayet biraz sonra gelecektir. Bazı bilginlere göre Medine inişli ayet, altı tanedir. Bunlar, *"Allah'ı gereği gibi tanımadılar."* diye başlayan 91. ayetle, bundan sonraki iki ayet (92 ve 93. ayetler) ve *"De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım."* diye başlayan 151. ayet ve ondan sonraki iki ayettir. (152 ve 153. ayetler). Bu son görüş, daha önceki görüşlerin hepsini içinde toplamaktadır.

Suyûtî, eseri *el-İtkan*'da der ki: "İbnu'l-Hassâr dedi ki: İstisna edilen ayet sayısı, dokuzdur. Bu hususta sahih bir nakil yoktur. Özellikle de 'Sûrenin toptan indiğine' dair varid olan haber varken..."

Ben de derim ki: Daha önce geçtiği üzere, *"De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım."* diye başlayan 151. ayetle birlikte üç ayetin (151,152,153) Medine'de indiğine dair İbn Abbas'tan yapılan rivayet sahih olabilir. Diğerleri ise, *"Allah'ı gereği gibi tanımadılar."* diye başlayan 91. ayetle devamıdır. Çünkü İbn Ebî Hâtim'in tahricine göre bu ayet, Mâlik b. es-Sayf hakkında inmiştir. *"Yalan sözlerle Allah'a iftira edenden veya O'nun ayetlerini yalanlayandan daha zalim kimdir?"* diye başlayan 21. ve 22. ayetler Müseylime hakkında nazil olmuşlardır. Medine inişli diğer ayetler ise; *"Kendilerine kitap verdiklerimiz, onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar."* diye başlayan 20. ayetle, *"Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, Kur'ân'ın gerçekten Rabbin tarafından indirilmiş olduğunu bilirler."* diye başlayan 114. ayettir.

Derim ki: Bazı ayetler, inişlerinden sonra veya önce meydana gelen olaylara uygun düşebiliyordu. Dolayısıyla bu ayet, o olaylardan herhangi birisini desteklemek veya delil getirilmek için zikrediliyordu. Sahâbîlerden bunu daha önce duymamış bulunan ve o esnada duyan kimse de, ayetin o olay hakkında nazil olduğunu sanıyordu. Sahâbîlerin, "Filanca ayet, filanca olay hakkında indi." dedikleri çok olur. Bunu diyen sahâbî, o ayetin o meseleyi ispat için veya hükmü hakkında indiğini ya da o olaya delâlet ettiğini söylemek ister. Sahâbîden bu sözü rivayet eden kimse de o ayetin, o olay meydana geldiği zaman indiğini zanneder. Hâlbuki sahâbînin söylemek istediği, bu değildir. Suyûtî, bu manayı İbn Teymiye ve Zerkeşî'den nakledir. Gerçek şu ki bu gibi rivayetler, müsned hadisten değil, tefsir kabilinden sayılır. Mekkî bir sûrede Medenî ayetlerin, Medenî bir sûrede de Mekkî ayetlerin bulunması, asıl olması gerekenin aksine bir durum olunca, tercihe şayan olan; -senedi sahih, metni sarih, karşı delil ve ihtimalden uzak bir rivayet olmadıkça- böyle bir şey olduğunu söylememektir. Bundan dolayı müfessirlerin, (Mekkî sûre olan bu En'âm Sûresi'nde) -İbn Abbas'ın üç ayetin bu hükümden müstesna olduğu ifade ettiği rivayeti hariç- böyle bir istisna olduğu ri-

vayetini sahih kabul ettiklerini görmüyoruz. İbn Abbas'ın Medenî olduğunu söylediği üç ayetin konusu ise, Mekkî sûrelerin ele aldığı konulardandır. Müfessirler, bize rivayeti nassı ile birlikte zikretselerdi, sûrede onların dediklerini çürütecek bir delil bulmazdık.

En'âm Sûresi'nin bir defada toptan nazil olmasına gelince; birçok muhaddis bu rivayeti, sahâbî ve tâbiûn neslinden birçok kişiden rivayet etmiştir. Suyûtî'nin *el-İtkân*'ında Ebû Ubeyd ve Taberânî'nin bu rivayeti İbn Abbas'tan tahric ettikleri ifade edilmektedir. Ayrıca yine Taberânî'nin Yusuf b. Atıyye -ki bu zât metruktur- kanalıyla merfû olarak İbn Ömer, Mücâhid ve Atâ'dan tahric ettiği kaydedilmektedir. Bütün bu rivayetlere göre bu sûreyi, nazil olurken yetmiş bin melek uğurlamıştır. Ancak Mücâhid'in rivayetine göre beş yüz melek uğurlamıştır. Suyûtî der ki; "bunlar birbirini takviye eden delillerdir." Suyûtî, daha sonra İbnu's-Salâh'tan Mücâhid'in bu rivayeti zayıf bir senedle Übeyy b. Ka'b'dan rivayet ettiğini ifade eder. Suyûtî, daha sonra şöyle der: Biz, bu rivayet için sahih bir isnad görmedik. Üstelik bu rivayete muhalif olan bir rivayet de nakledilmiştir. Rivayete göre bu sûre, toptan inmemiştir, tam aksine bazı ayetleri Medine'de nazil olmuştur. Ancak, Medine'de kaç ayetin indiği ihtilaflıdır. Bazıları, üçtür derken, başkaları altıdır demiştir. Hatta bu sayı hakkında, üç ve altıdan başka sayılar da söz konusudur. Suyûtî, *et-Durru'l-Mensûr*'da söz konusu rivayeti, adı geçen ravilerden ve merfû olarak Enes ve Übeyy b. Ka'b'dan ve bunlara ilaveten İbn Mes'ûd, Esmâ bnt. Yezîd, Ebû Cuhayfe ve Ali el-Murtazâ'dan tahric eden başka kimselere nispet eder. Reye/görüşe yer olmayan bir meselede rivayet çokluğu varsa, o meselede mutlaka sahih bir asıl (dayanak) olması gerekir. Reye mahal olsa, mesele içtihadî olur. Hevâ ve hevese mahal olsa, uydurulmuş bir mesele olur. Ravilerin hatasına yer olsa, o zaman da malul (sakat) olur.

Biz de deriz ki; bu sûrenin toptan indiğini açık açık ifade eden bu rivayetlerle çatışan böyle bir ifadeyle toptan indiğini hiç kimse rivayet etmemiştir. Söz konusu rivayetlerden birisi, İbn Ömer hadisidir. Söz konusu rivayete göre Hz. Muhammed, *"En'âm Sûresi bana toptan indi. Onu yetmiş bin melek uğurladı."*[791] demiştir. İbnu's-Salâh'ın yukarıdaki ifadesiyle söylemek istediği; 'Sûre içinden bazı ayetlerin Mekke'de inmediği, bundan müstesna olduğu' yolundaki rivayettir. Buna delâlet eden açık ve sarih bir nassın bulunmadığını sen de gördün. Bu sûrenin toptan indiği yolundaki rivayet, daha ağır

791. Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VII, 20. (Kahire-Beyrut, 1407); Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, I, 145. Bu hadis, Heysemî'ye göre zayıftır.

basmaktadır. Çünkü bir kere esas kaideye uygundur. Sonra hüküm ifade etmektedir (müspit). İstisna ifade eden rivayetler ise, olmadığını ifade etmektedirler (nâfiye). Kaideye göre "Hüküm ifade eden delil, olmadığını ifade eden delilden daha önceliklidir." "Bu sûre, toptan inmiştir." deyip de bundan -İbn Abbas gibi- istisna yapan kimseler, müspit ile nâfiyeyi birleştirmişlerdir. (Zaten istisnalar kaideyi bozmaz diye bir söz vardır.) Suyûtî'nin, üç ayetin Mekkî olmadığı yolundaki "Sahihtir." değerlendirmesiyle İbn Abbas'a dayanan rivayet, İbnu'n-Nehhâs'ın *Nâsih*'inde yine İbn Abbas'tan yaptığı rivayet olduğuna göre, problem çözülmüş demektir. Çünkü İbnu'n-Nehhâs şöyle diyor: En'âm Sûresi, Mekke'de toptan bir kerede inmiştir. Bu sûre Mekkîdir. Ancak üç ayet, Medine'de inmiştir. Bu üç ayet, *"De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım."* diye başlayan 151 ve onu takip eden 152 ve 153. ayetlerdir. O halde bu rivayete göre; bu uzun sûre bir kerede inmiştir. Bu, tevkîfî bir nass olup, bilinen merfû bir asla dayanmaktadır. Bu nass, tevile muhtemel değildir. Buna karşılık, üç ayetin bundan müstesna olduğu şeklindeki rivayet ise, -daha önce geçtiği üzere- tevile muhtemeldir. İbn Abbas, Mekke'de iken Kur'ân'ı ezberleyen ve hadis rivayet eden kimselerden değildi. Çünkü o, hicretten üç veya beş sene önce dünyaya gelmişti. O halde İbn Abbas, bu rivayeti bir başkasından rivayet ediyor demektir. Bu durumda üç ayetin müstesna olduğu görüşü, ya onun kendi fikridir ya da kendisinden rivayette bulunduğu kimsenin görüşüdür. Sonra bu haber, İbn Abbas'tan mana olarak rivayet edilmiştir ve "istisna" kelimesini kullananlar, haberin ravilerinden bazılarıdır. Eğer bu istisna haberi sahih ise bu takdirde en fazla şunu diyebiliriz: Bu sûre, bir defada toptan inmiştir ve Medine'de inen üç ayet, sûreye sonradan dâhil edilmiştir. Bu ihtimal de, İbnu's-Salâh'ın ifadesinden anlaşılan mana ile, bir de birçok insanın "Tıvâl grubundaki sûrelerle miûn sûreler bir kerede toptan inmemiştir." şeklindeki zanlarıyla temelsiz kalır. Çünkü bu sûre dışında, bir kerede toptan inmekle meşhur olan sûrelerin tümü, mufassal sûrelerdendir. (Mufassal sûreler, -meşhur olan görüşe göre- Kaf veya Hucurât Sûresi'nden itibaren Kur'ân'ın sonuna kadar olan sûrelerdir.) Ebû Hüreyre, Yüce Allah'ın *"En yakın akrabanı uyar."*[792] ifadesinin, Medine'de indiğini gösteren bir rivayette bulunmuştur. Hâlbuki İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre bu ayet Mekke'de inmiştir. Hz. Peygamber Kureyş kabilesinin boylarını toplayınca onları bu ayet gereği uyarmıştır. Bunun üzerine Ebû Lebeb, Hz. Peygamber'e "Senin

---

792. Şuarâ, 26/214.

elin kurusun! Bizi, bunun için mi çağırdın?"[793] demiştir. Bunun üzerine Yüce Allah, *"Ebû Leheb'in iki eli kurusun!"*[794] ayetini indirmişti. İbn Abbas ve Ebû Hüreyre, böyle bir rivayeti hicretten senelerce sonra -ellerinde merfû bir rivayet olmayınca- mürsel olarak rivayet etmektedirler. Hâfız İbn Hacer, eseri *el-Feth*'de, İbn Abbas ve Ebû Hüreyre'nin *"En yakın akrabanı uyar."*[795] şeklindeki rivayetlerinin mürsel olduğunu ve her iki rivayetin de Buhârî'de yer aldığını açıkça belirtmektedir.

Âlûsî, tefsiri *Rûhu'l-Meanî*'de "En'âm Sûresi'nin bir defada toptan inmiş olduğu" yolundaki rivayetin zayıf olduğu görüşünü benimser ve Râzî'den sûrenin toptan indiğine dair ittifak olduğu yolunda bir rivayet nakleder. Sonra kendisi, bu yaklaşımda anlaşılmaz taraflar olduğunu savunur ve şöyle sorar: "Eğer sûre, bir kerede toptan inmişse, o zaman nasıl olur da sûrenin her bir ayeti hakkında -toptan indirildiğini söylemekle birlikte- 'Bu ayetin nüzul sebebi, filanca meseledir.' denebilir?" Âlûsî, daha sonra Râzî'nin ittifak olduğu yolundaki görüşünün zayıf olduğuna işaret eder.

Âlûsî'nin bahsettiği problem (işkâl), şu şekilde giderilebilir:

1) Bir kere hiçbir kimse, bu sûrenin her bir ayeti hakkında nüzul sebebi olduğunu söylememiştir. Bu, sadece sûre ayetlerinin -yaklaşık olarak- onda biri hakkında söz konusudur.

2) Sonra söz konusu ayetlerin nüzul sebebine dair yapılan rivayetlerin bazıları sahih değil, bazıları ise o ayetlerin parça parça indiğini göstermemektedir. Söylenen sadece şudur: Filanca ayet, şöyle şöyle bir olay hakkında inmiştir. Ya da müşriklerin şöyle şöyle bir sözü hakkında nazil olmuştur. Ekseriyetle söylenen budur. Eğer bu rivayet sahihse, manası şudur: Bu ayetler, şu olayların meydana gelmesinden ve şu sözlerin sarf edilmesinden sonra, o konuda Yüce Allah'ın hükmünü beyan etmek üzere nazil olmuştur. Bu da o ayetin, bir yandan sûre içinde yer almasıyla, diğer yandan ilgili olaya delâlet etmesi arasında bir çelişki doğurmaz.

İmam Râzî, bu sûrenin tefsirinin baş tarafında şöyle der:

"Usulcüler, bu sûrenin iki fazileti birden ihtiva ettiğini söylerler. Birincisi, bu sûre bir defada toptan inmiştir. İkincisi ise bu sûreyi, yetmiş bin melek uğurlamıştır. Bunun sebebi; sûrenin, tevhid, adalet, peygamberlik, meâd (âhiret), inkârcıların ve Allah'ın sıfatlarını inkâr edenlerin görüşlerini çürüt-

---

793. Nesâî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, VI, 344; Nesâî, *Amelu'l-Yevmi ve'l-Leyle*, II, 543.
794. Leheb, 111/1-5.
795. Şuarâ, 26/214.

me gibi konuları ihtiva etmesidir. Öte yandan bu sûrede, hükümlere delâlet eden ayetler de indirilmiştir. Bazen maslahat, Yüce Allah'ın hükümlere delâlet eden ayetleri, insanların ihtiyaçları oranında ve meydana gelen hadiselere ve olaylara göre indirmesinde tecelli eder. Sûrede usul ilmine delâlet eden noktaya gelince; Yüce Allah, bu sûreyi toptan indirmiştir. Bu da bize, usul ilminin zaman içinde peyderpey değil, hemen öğrenilmesi gerektiğini göstermektedir."[796]

Râzî'nin "usul" derken maksadı, dinin inanç sistemidir. Akaidin (inanç sisteminin) öğrenilmesi, Kur'ân'ın metoduna göre vaciptir, yoksa kelâmcıların ve Yunan filozoflarının metoduna göre değil... Râzî, sûrenin tefsirinin baş tarafında sûreden söz ederken, Âlûsî'nin kendisinden naklettiği şeylerden bahsetmemektedir. Herhalde Râzî, bu görüşü sûrenin tefsirini yaparken dile getiriyordur. Çünkü Râzî döneminden sonra, müfessirlerin, kelâmcıların, usulcülerin ve mantıkçıların kitaplarında "İmam" kelimesi geçtiğinde bu, "Râzî" diye anlaşılır.

Fethu'l-Beyân'da Kurtubî'nin şöyle dediği aktarılmaktadır: "Âlimler derler ki bu sûre, müşriklerle, onların dışında bidatçilerle ve öldükten sonra dirilmeyi ve Allah'a dönüşü inkâr edenlere karşı delil getirme konusunda temel umdedir. Bu özellik, sûrenin toptan indirilmiş olmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü sûre, -meseleleri birçok değişik yönden ele alsa da- mana itibarıyla bir tek delil mesabesindedir ve kelâmcılar, dinin esaslarını bu sûreye bina etmektedirler."

Bu Sûrenin Öncesiyle Olan İlişkisi

Mushaf'ta yer alan bütün sûrelerin tertiplerine bakan kimse, bunların Mushaf'taki tertibinde -genelde- en uzun, orta ve en kısa şeklinde bir sıralama esasının izlendiğini görecektir. Bunun hikmetleri arasında söz konusu metodun, Kur'ân'ın okunuşuna ve ezberlenmesine yardımcı olduğu gerçeği vardır. İnsanlar, Kur'ân okumaya ilk baştan başladıklarında seb'u't-tıvâl'den (yedi uzun sûre), miûna, ondan da sırasıyla mesânî ve mufassala geçerler.[797]

---

796. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XII, 117.

797. Usulcülerin ifadesine göre, **seb'u't-tıvâl** (yedi uzun sûre): Bakara Sûresi'nden başlar, Tevbe Sûresi'nde biter. **Miûn**: Ayetleri yüzden biraz fazla veya buna yakın olan sûrelerdir.

Mesânî: Ayetleri yüzden az olup, Kur'ân'da mufassaldan önce yer alan sûrelerdir. Bu sûrelere, mesânî denmesi, miûn'un ikincisi olmalarındandır. Ya da, bu sûreler, tilâvet olunurken, iki kere okunduğu ve çok tekrarlandığı içindir. Fâtiha Sûresi'ne "mesânî" denilmesi, bu sebeptendir.

Bu sıralama, aynı zamanda Kur'ân okunurken usanç duymayı önler ve okuyanı daha çok gayrete getirir. Kur'ân'ı ezberleyenler, onu ezberlemeye en sonundan başlarlar. Çünkü böylesi, çocuklara daha kolay gelir. Fakat tıvâl, miûn ve mufassal kısımlarından her birinde yine daha kısa olan öne, ondan daha uzun olan onun arkasına konmuştur. Bunun hikmetine gelince; sûreler arasında uzunluk ve kısalık gibi şekil itibarıyla uyumun yanında, mana itibarıyla bir uyumun da gözetilmek istenmesidir.

Bu sûreden önce -bir sonrasıyla bağlantısı gözetilmeyen tek sûre olan Fâtiha Sûresi'nin ardından- tam dört "tıvâl" sûre geçmiştir. Fâtiha Sûresi'nin, bir sonraki sûreyle bağlantısı gözetilmemiştir; çünkü o, bütün Kur'ân'ın fâtihası/girişidir. Bu sûreden önce geçen dört adet tıvâl sûre, Medenîdir ve sıralama açısından aralarındaki bağlantıyı, daha önce açıklamıştık. Bu dört sûreden sonra, Mekkî olan En'âm ve A'râf sûreleri gelirler. Bu iki sûreden sonra da, Medenî iki sûre olan Enfâl ve Tevbe sûreleri yer alırlar. Bu iki sûre, Kur'ân'ın ikinci çeyreğinin başlarında bulunurlar. Bu iki sûreden sonra, Kur'ân'ın ilk yarısını oluşturan sûrelerin hepsi Mekkîdir. Kur'ân'ın üçüncü çeyreğini teşkil eden sûrelerin tümü de, -Nûr ve Hac sûreleri hariç- yine Mekkîdir. Nûr Sûresi ise, Medenîdir. Hac Sûresi'ne gelince; bu sûrenin Mekkî veya Medenî oluşu ihtilaflıdır. İnceleme sonucunda, Hac Sûresi'nin Mekkî ve Medenî ayetlerden müteşekkil olduğu ortaya çıkmaktadır. Kur'ân'ın dördüncü çeyreğine gelince; bu sûreler karışık olup ekserisi namazda çok okunan mufassal sûrelerden meydana gelmektedir. En'âm ve A'râf sûrelerinin, ilk dört Medenî sûreden sonra ve kendilerinden sonraki iki Medenî sûreden önce gelmesinde ne gibi bir münasebet olduğunu, sonra da En'âm Sûresi'yle Mâide Sûresi arasındaki münasebeti beyan etmek gerekir.

Bakara Sûresi, Kur'ân sûreleri içinde İslâm'ın usul ve fürû'unu en çok toplayan sûredir. Bu sûrede, tevhid, öldükten sonra dirilme, evrensel ve belli bir coğrafyaya mahsus olan peygamberlik, İslâm'ın amelî esasları, yaratma ve tekvinin beyanı, Ehl-i Kitab, müşrikler ve münafıkların Kur'ân daveti karşısındaki durumları, Kur'ân'ın bütün bu unsurlarla mücadelesi, malî muamelât, savaş ve kadınlara dair ahkâmın beyanı vardır. Bakara Sûresi'nden sonraki tıvâl sûreler ise, bu sûrede yer alan konuları tamamlamaktadırlar. Tıvâl sûrelerden ilk üçü, Ehl-i Kitab'a dair hususları ayrıntısı ile ele almaktadır. Fakat Bakara Sûresi, özel olarak uzun uzun Yahudilerle mücadele etmektedir. Âl-i İmrân Sûresi ise, ilk yarısında uzun uzun Hıristiyanlarla mücadele

---

Mufassal: Bu, sûreleri arasında besmeleli fasıla çok olduğu içindir. Tarifi, daha önce geçmişti.

etmektedir. Nisâ Sûresi ise, onlarla son kısmında mücadele etmektedir. Orta kısmında ise, Bakara Sûresi'nde münafıklar hakkında mücmel (toptan) olarak ifade edilen hususları beyan etmektedir. Sonra, Mâide Sûresi gelmekte ve Yahudi ve Hıristiyanların ortak taraflarını ve her birinin kendine has hususiyetlerini belirterek, onlarla olan mücadeleyi tamamlamaktadır. Akaid (inanç esasları), dinde en öncelikli ve en önemli husus olduğu ve bu hususta Ehl-i Kitab'ın durumu, müşriklerin durumlarından daha önemli olduğu için, Ehl-i Kitab'la mücadeleyi ayrıntısıyla ele alan sûrelere öncelik verilmiştir. Bundan sonra da müşriklerle mücadeleyi ayrıntısıyla ele alan sûrelerin gelmesi uygun düşmüştür. Bu sûre, En'âm Sûresi'dir. Hiçbir sûre, En'âm Sûresi kadar bu meseleyi ele almış değildir. Bu sûre, Bakara Sûresi'nde akaide dair esasların açıklamasını tamamlamaktadır. Bundan sonra da, En'âm Sûresi'ndeki hususları tamamlamak, Yüce Allah'ın peygamber ve rasûller hakkındaki kanununu ve ümmetlerinin kendileriyle olan ilişkisini beyan etmek üzere A'râf Sûresi gelmektedir. Bu sûre, hem müşrikleri ve hem de Ehl-i Kitab'ı bağlayan bir hüccettir. Fakat En'âm Sûresi, Arapların ve Ehl-i Kitab'ın nesep ve dince kendisine mensup oldukları İbrahim'den (a) uzun uzun söz ederken, A'râf Sûresi ise Ehl-i Kitab'ın kendisine mensup olduğu ve Hz. İsa'ya varıncaya kadar bütün peygamberlerin şeriatına tabi olduğu Musa'dan (a) uzun uzun söz eder.

Bu sûrede, -Bakara Sûresi'nde mücmel olarak ele alınan- ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret gibi inanç esasları ayrıntısıyla ele alınınca, bundan sonra o sûrede mücmel olarak ele alınan ahkâmın ele alınıp tamamlanması uygun düşmüştür. Özellikle savaş ve münafıklara dair ahkâm ele alınıp tamamlanmıştır. Bu konu, Nisâ s Sûresi'nde bir parça ayrıntısıyla ele alınmıştı. Enfâl ve Tevbe sûreleri ise, bu konuyu ayrıntısıyla ele alan iki sûre olmuştur. Bu iki sûreyle, Kur'ân'ın üçte birlik kısmı tamama ermektedir.

Yaptığımız açıklamadan anlaşılan husus, Mâide ve En'âm sûreleri arasındaki en büyük bağlantının, Mâide Sûresi'nin büyük bir kısmının Ehl-i Kitab'la tartışma ve mücadeleyi, En'âm Sûresi'nin büyük bir kısmının, -hatta bütününün- ise; müşriklerle tartışma ve onlarla mücadeleyi ele alması noktasıdır. İki sûre arasındaki ahkâm açısından söz konusu olan uyuma gelince; onu da şöyle açıklamak mümkündür: En'âm Sûresi, -mücmel (genel) olarak- Yüce Allah'ın dininde haram olan yiyeceklerle, kesilen hayvanların etleri hakkındaki hükümleri ele alır, Mâide Sûresi ise bu hususları ayrıntısıyla ele alır. Bilindiği üzere Mâide Sûresi, en son inen sûrelerdendir. Haram kılınan yemekler konusunda, En'âm Sûresi'nde müşrikler nezdinde haram

olan yemekler ayrıntısıyla ele alınırken, Mâide Sûresi'nde Ehl-i Kitab'ın yemekleri ele alınmaktadır.

Tefsirine başladığım bu sûreyle öncesi arasındaki -doğrudan- uyumla, öncesi ve sonrası arasındaki -mutlak uyum- hakkında gördüğüm uyum açıları bunlardan ibarettir. Daha sonra -sûrenin ayetlerini incelemeksizin- bu hususta tefsir kitaplarında zikredilenlere bir göz atayım dedim. Bu konuyla ilgili olarak *Rûhu'l-Meânî*'de gördüğüm ifade şudur:

["Bazı faziletli kişilerin ifadesine göre bu sûrenin Mâide Sûresi'nin son kısmıyla olan bağlantısı şudur: Bu sûre Allah'a hamd ile başlamakta, Mâide Sûresi ise hüküm ifadesiyle sona ermektedir. Hükümle hamd ise; -Yüce Allah'ın *'Artık aralarında adaletle hükmolunmuş ve "Alemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun!" denilmiştir.'*[798] ifadesinde olduğu gibi- birbirinden ayrılmaz iki kavramdır. Suyûtî ise, söz konusu bağlantı hakkında şöyle der: Yüce Allah, Mâide Sûresi'nin son kısmında mücmel olarak *'Göklerin, yerin ve içlerindeki her şeyin mülkiyeti Allah'ındır.'* deyince, bu sûrede söze göklerin ve yerin yaratılmasını zikrederek başladı. Yüce Allah, buna karanlıkları ve aydınlığı var ettiği ifadesini ekledi. Bunlar, gökte ve yerde yaratılan şeylerin bir kısmıdır. Yüce Allah, bundan sonra insan türünü yarattığını, ona belli bir ecel/süre takdir ettiğini, buna ilâveten öldükten sonra dirilmek üzere bir başka ecel daha belirlediğini ve kendisinin art arda nesiller yarattığını ifade etti. Sonra da şöyle dedi: *'(Onlara) "Göklerde ve yerde olanlar kimindir?" diye sor.'*[799] Bu ifadelerle Yüce Allah, mekâna bağlı olarak var olan ne kadar mahlûk varsa, bunların hepsinin kendisine ait olduğunu ifade etti. Bundan sonra da *'Gecede ve gündüzde barınan her şey O'nundur.'*[800] diyerek zamana bağlı olarak var olan her şeyin kendisine ait olduğunu belirtti. Bundan sonra Yüce Allah, gerek davarlar ve gerekse kuşlar olmak üzere diğer canlıları yoktan var ettiğini; sonra uykuyu, uyanıklık halini ve ölümü yarattığını ifade etti. Daha sonra Yüce Allah, sûre içinde sık sık göklerde ve yeryüzünde inşa (vücuda getirme) ve yaratmadan söz etti. Çünkü göklerde ve yerde güneş, ay, yıldızlar, sabahın aydınlanması, tohumun ve çekirdeğin çatlaması, yağmurun indirilmesi, çeşit çeşit bitkilerin ve meyvelerin bitirilip çıkarılması, çardaklı ve çardaksız bahçeler ve daha nice yaratılış hadiseleri cereyan etmektedir.

798. Zümer, 39/75.
799. En'âm, 6/12.
800. En'âm, 6/13.

Merhum Suyûtî, yine bu söz konusu bağlantıyla ilgili olarak şunları söylüyor: Yüce Allah, Mâide Sûresi'nde *'Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın.'*[801] buyurmaktadır. Bundan sonra ise *'Allah, bahîra, sâibe, vasîle ve hâm diye bir şeyi (meşru) kılmamıştır.'*[802] ifadesini kullanmakta ve kâfirlerin, Yüce Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği bazı şeyleri, sırf Allah'a yalan yere iftira olsun diye kendilerine haram kıldıklarını haber vermektedir. Bu ifadenin kullanılmasından maksat, mü'minlerin böylesi şeyleri kendilerine haram kılıp da kâfirlerin yaptıkları işi yaparak onlara benzememe uyarısında bulunmaktır. Ancak bu husus icaz (kısa ifade) tarzında zikredilmişti. Yüce Allah, bu sûreyi kâfirlerin yaptıklarını ortaya koyarak durumlarını açıklamak için sevk etti ve böylece o durumu, en bariz ve en mükemmel bir biçimde ortaya koydu. Sonra onlarla bu hususta mücadeleye girişti ve yaptıklarının çürüklüğüne deliller getirdi. Onların karşısına dikildi ve onlara muhalif oldu. Bunun yanında bu kıssanın ihtiva ettiği daha başka tavırları da ele aldı. Bu En'âm Sûresi, Mâide Sûresi'nin bu konuda icmalen/özet olarak ele aldığı hususları açıklamakta; böylece o hususları ayrıntısıyla, geniş bir biçimde işlemek, orada söylenenleri tamama erdirmek ve uzun uzun anlatmak için ele almaktadır. Sûre, yaratmanın ve mülkiyetin zikriyle başlamaktadır. Çünkü yaratıcı olan, aynı zamanda maliktir. Mülkü ve yarattıkları hakkında mubah kılma, yasak etme, haram ve helâl kılma hususunda tasarruf hakkı O'nundur. Bundan dolayı, mülkünde tasarrufu hususunda Yüce Allah'a itiraz etmemek gerekir.

Bu sûrenin, Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide sûreleriyle de bazı yönlerden ilişkisi vardır. Bu ilişki, Fâtiha Sûresi'ndeki *'Âlemlerin Rabbi'*[803] ifadesindeki mücmelliği, Bakara Sûresi'ndeki *'Sizi ve sizden öncekileri yaratan'*[804] ifadesiyle, *'O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı.'*[805] ifadesindeki mücmelliği açıklamasından kaynaklanmaktadır. Âl-i İmrân Sûresi'ndeyse; *'Sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı.'*[806] ayetiyle, *'Her canlı ölümü tadacaktır.'*[807] ayetlerini ayrıntısıyla ele almasından dolayıdır. Nisâ Sûresi'ne gelince; bu sûre, Nisâ Sûresi'nde ele alınan yaratmanın başlangıcı, müşriklerin kadınlarını mahrum kılmaları ve kızlarını öldürmelerinin çir-

801. Mâide, 5/87.
802. Mâide, 5/103.
803. Fâtiha, 1/2.
804. Bakara, 2/21.
805. Bakara, 2/29.
806. Âl-i İmrân, 3/14.
807. Âl-i İmrân, 3/185.

kinliği konularını ayrıntısıyla ele aldığından dolayıdır. Mâide Sûresi'yle ise yemekleri bütün çeşitleriyle ele aldığı için iki sûre arasında bir ilişki meydana gelmektedir.

Denebilir ki bu sûre, Yüce Allah'ın ispatı ve tevhidin delilleri üzerinde odaklanmaktadır. Hatta Ebû İshak el-İsferâyînî der ki: En'âm Sûresi'nde tevhid kaidelerinin bütünü yer almaktadır. İşte bu özelliklerinden dolayı sûre, Mâide Sûresi'yle bağlantılıdır. Çünkü Mâide Sûresi'nde de Hz. İsa'nın ilâh olduğu düşüncesi çürütülmekte, kâfirler bozuk inançları ve Allah'a attıkları bu iftira sebebiyle azarlanmaktadırlar.

Yüce Allah'ın nimetleri saymakla bitip tükenmez olup, sayılara sığmaz olunca; ancak icmalen (kısaca) ilk baştan yaratışta yoktan var etme ve hayatta bırakma, ikinci yaratışta (tekrar diriltme) da aynı şekilde yoktan var etme ve hayatta bırakmayla alâkalı olunca; Ummu'l-Kitab (Kitab'ın anası) olan Fâtiha'da bunların tümüne işaret edildi. En'âm'da ise birinci yoktan var etmeye, Kehf Sûresi'nde birinci hayatta bırakmaya, Sebe Sûresi'nde ikinci yoktan var etmeye (diriltmeye), Fâtır Sûresi'nde de ikinci hayatta bırakmaya işaret edildi. Bu beş sûrenin tümü de 'Allah'a hamd' ile başladı. Kur'ân'da hoş olan hususlardan birisi de şudur: Yüce Allah, Kitab'ının her bir çeyreğine 'Allah'a hamd' ile başlayan bir sûre ile başlamaktadır."][808]

808. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VII, 76, 77.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ
كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ ﴿1﴾ هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَى أَجَلًا وَأَجَلٌ
مُسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ ﴿2﴾ وَهُوَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَفِي الْأَرْضِ
يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ ﴿3﴾

1- **Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur. Sonra kâfirler, hâlâ Rablerine başkalarını denk tutuyorlar.**

2- **Sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O'dur. Bir de, O'nun katında muayyen/belirli bir ecel/süre vardır. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz.**

3- **O, göklerde de, yerde de Allah'tır. Gizlinizi, açığınızı ve ne kazanacağınızı da bilir.**

Sûrelere Allah'a Hamd ile Başlanmasının Hikmeti

Yüce Allah, Kitab'ına *"hamd"* ile giriş yaptı. Sonra Fâtiha Sûresi dışında dört Mekkî sûreye daha yine *"hamd"* ile giriş yaptı. Bu dört sûrenin her birinde İslâm'a davet olunmakta ve müşriklerle tartışılmaktadır. Söz konusu dört sûreden birincisi, En'âm Sûresi'dir. Bu sûre, Kur'ân'ın ilk çeyreğinin en sonunda yer alan tam sûredir. İkincisi Kehf Sûresi'dir. Bu sûre ise, Kur'ân'ın üçüncü çeyreğinin ilk Sûresidir. "Hamd" ile başlayan dört sûreden kalan diğer iki sûre ise; Sebe ve Fâtır sûreleridir. Sebe ve Fâtır, Kur'ân'ın üçüncü çeyreğinin son iki Sûresidir. İkinci çeyrekle, üçüncü çeyrekte "hamd" ile başlayan bir sûre yoktur. "Hamd" ile başlayan birinci sûrede (En'âm Sûresi'nde), "hamd" kelimesi, göklerin ve yerin yaratılması, karanlıkların ve aydınlığın var edilmesi ile birlikte zikredilmektedir. İkinci sûrede (Kehf

Sûresi), "hamd" kelimesi, Kur'ân'ın Yüce Allah'ın kuluna indirilmesi ile birlikte zikredilmektedir. Bunların her ikisi (yani, Kur'ân ve Hz. Peygamber), *"nûr"* olarak isimlendirilmiştir. Hatta onlar, hidayet nurlarının en büyüklerindendirler. "Hamd" ile başlayan üçüncü sûrede (Sebe Sûresi) kelime, göklerin ve yerin yaratılması, âhirette de hamdin Yüce Allah'a mahsus olduğu, her şeyden haberdar bulunduğu ve gökten ineni ve göğe çıkanı bildiği ifadeleriyle birlikte zikredilmektedir. Dördüncü sûrede (Fâtır Sûresi), "hamd" kelimesi, göklerin ve yerin yaratılması, meleklerin kanatlı elçiler kılınması, Yüce Allah'ın "her şeye gücünün yetmekle" nitelenmesi, meleklerin gökten inen ve göğe yükselen ilâhî nurlardan kılınması ifadeleriyle birlikte zikredilmektedir. Böylece anlaşılıyor ki üç sûre, birinci sûrenin (En'âm Sûresi'nin) mücmel olarak ifade ettiği nelere karşı Allah'a hamd edildiği meselesini ayrıntısıyla ele almakta ve tevhid, risalet ve öldükten sonra dirilme konularını ise teyit edip desteklemektedir.

"Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur." "Hamd", güzel övgü ve hoş bir şekilde anma demektir. Nitekim bu husus, daha önce Fâtiha Sûresi'nde açıklanmıştı. "Hamd" kelimesinin Allah'a isnat edilmesi, -tercihe şayan olan görüşe göre- Yüce Allah'tan haber verme mahiyetindedir. Kul, tilâvet esnasında buna inanarak onu telaffuz eder ve böylece mevlâsına hamd eden bir kişi olur. Tilâvet dışında ise, hamd etmek ve Rabbini hatırlamak gayesiyle zikreder. Bu ayette, "hamd" kelimesinin -haber değil de- Yüce Allah'tan bir inşâ[809] olması da mümkündür. Çünkü haber cümlesi kalıbında hamd etmek, haberle inşâyı birlikte yapmaktır. Yüce Allah, bu ayette kullarına kendisini neyle övecekleri hususunu öğreterek kendini övmektedir. Böylece ortaya koymaktadır ki her güzel övgü, Yüce Allah için hak ettiğinden dolayı sabittir. Bunun yanında Yüce Allah, kendi nefsini bir de yaratma, yoktan var etme, hazırlama ve verme gibi sıfatlarla muttasıf olmakla övmektedir. Yüce Allah'ın zatı, bütün kemal sıfatlarıyla vücûben muttasıftır. En yüce kemal, zatının hakikat-i mefhumuna dâhildir, ya da zatının hakikat-i kemal sıfatının apaçık lâzımlarından (ayrılmaz parçalarından) birisidir. Yüce Allah, bu hamd makamında kendi nefsini, kendine hamdi gerektiren fiilî sıfatlarından iki sıfatla vasf etmektedir. Bunlar, göklerin ve yerin yaratılması ve karanlıklarla aydınlığın var edilmesidir.

---

809. İnşâ olursa, hamd'dan haber verilmez, bizatihi hamdedilmiş olur. (Çev.)

"Halk," "Ca'l", "Nûr" ve "Zulûmât" Kavramları

Göklerin ve yerin yaratılması demek, birçok kısmını tepemizde gördüğümüz bu ulvî âlemlerle, içinde yaşadığımız şu âlemin düzenli ve tertipli bir yoktan var edişle var edilmesi demektir. *"Halk"* kelimesinin sözlük anlamı ile, şeriat terimi olarak manası, daha önce geçmişti.

Karanlıkların ve aydınlığın var edilmesi demek, somut (maddî) olarak, vücuda getirilmesi demektir. Çünkü bir meful (tümleç) alan *"ca'l"* fiilinin manası budur. Bu fiilin, manevî hususlardaki manası ise ileride gelecektir. Zemahşerî, *Keşşâf*'ta der ki: *"Ceale"* fiili, yoktan var etti, meydana getirdi manasına olduğu takdirde bir tümleç alır. Nitekim *"Karanlıkları ve aydınlığı var etti."* ayetinde durum böyledir. Bu fiil, *"sayyare"* manasına olduğunda ise iki meful (tümleç) alır. Nitekim *"Onlar, Rahmân'ın kulları olan melekleri de dişi saydılar."*[810] ayetinde durum böyledir. "Halk" ile "Ca'l" kelimeleri arasındaki farka gelince; "halk" (yaratma) kelimesinde "takdir etme" manası vardır. "Ca'l" kelimesinde ise, "tazmin" (yükleme) manası vardır. Bir şeyi bir şeyden yapma, ya da bir şeyi bir şeye çevirme veya bir şeyi bir mekândan bir başka mekâna nakletme gibi... *"Ondan da eşini yaratan"*[811]; *"karanlıkları ve aydınlığı var eden"* ayetleri bu kategoridedir. Çünkü *"karanlıklar"*, yoğun varlıklardandır. Nûr ise, ateştendir. *"Sonra sizi çiftler (erkek-dişi) kıldı."*[812]; *"Tanrıları tek tanrı mı yaptı?"*[813] Râzî, bu görüşleri, asıl sahibine nispet etmeden almış ve buna şunları eklemiştir: "Burada 'ca'l' lafzının kullanılması güzel olmuştur. Çünkü 'nûr' ve 'zulmet', birbirini takip edince, bunlardan her biri diğerinden doğmuş gibi olmuştur."[814] Ebu's-Suûd ise şöyle der: "Ca'l, -halk (yaratma) gibi- inşâ (yaratma) ve ibdâ' (benzersiz olarak var etme) demektir." Ne var ki "halk", tekvinî inşâ demektir. "Halk" fiili içinde, takdir ve tesviye manası vardır. Ca'l ise, -ayet-i kerimede olduğu gibi- tekvinî inşâ manasını genel olarak ifade ettiği gibi, -*"Allah, bahîra, sâibe, vasîle ve hâm diye bir şeyi (meşru) kılmamıştır."*[815] ayetinde olduğu üzere- teşriî inşâyı da ifade eder. Biz Yüce Allah'ın *"Allah, Kâbe'yi, o saygıya lâyık evi, haram ayı, hac*

---

810. Zuhruf, 43/19.

811. A'râf, 7/189.

812. Fâtır, 35/11. Örnek verilen bu birinci ayetin aslı, *"Sonra sizi çiftler (erkek-dişi) kıldı."* (Fâtır, 35/11.) şeklinde olsa gerektir. Çünkü Kur'ân'da metinde yer aldığı şekliyle bu lafızla herhangi bir ayet yoktur. Bu nedenle o ifadeyi, ihtimal dâhilindeki en yakın biçimiyle düzelttik. (Çev.)

813. Sâd, 38/5.

814. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (*Mefâtihu'l-ğayb*), XII, 125.

815. Mâide, 5/103.

kurbanını ve boyunlarına gerdanlık takılmış kurbanlıkları, insanların belini doğrultmaya sebep kıldı."[816] ayetini tefsir ederken ayette geçen "ca'l" kökünün, hem "hılkî-tekvinî" ve hem de "emrî-şer'î" olduğunu beyan etmiştik. Râgıb, *Müfredât*'ında "ca'l" kökünün kullanım şekillerini beyan eder. Buna göre kelimenin beş çeşit kullanımı vardır. Dileyen, oraya bakabilir.

"Zulmet", içinde ***"nur/ışık"*** olmayan her mekânın bulunduğu hâl demektir. Yoksa zulmet, nursuzluk/ışıksızlık değildir. Oysa birçok âlimin açıklamasının bıraktığı izlenim, zulmetin ışıksızlık olduğu şeklindedir. Nitekim bu husus ileride gelecektir. Râgıb, bu hususta şöyle der: "'Zulmet', ışığın olmaması demektir. 'Nûr' ise görmeye yardımcı olan ve etrafa yayılmış bulunan ışık, demektir." Râgıb'ın bir başka "nûr" tarifi de şöyledir: "*'ed-Dav'u'*, ışık veren cisimlerden yayılan şeydir. Arapçada bu kökten türeme olan fiilin manası, 'Işık aydınlattı ve başkası onu aydınlattı.' demektir." Bazı bilginler, "ed-Dıyâ" ile "en-nûr" kelimelerinin anlamca birbirinden farklı olduğunu söylemişlerdir. Ancak burası o farkı zikredecek uygun yer değildir. Dünyada "nûr" ve "ed-dav'u"dan daha belirgin ve tarif edilmeye muhtaç olmayan bir başka şey daha yoktur. Işığın, kendi kendine zahir olması ve görülebilen nesnelerden başkalarını ortaya çıkarması kendisine tanınmak için yeterli bir vasıftır. "Işık", Yüce Allah'ın varlığını ortaya koyan maddî olguların en büyüğüdür. Buna karşılık, onun ilmî mahiyetini beyan etmek, en zor işlerdendir. Çoğu defa bir şey, son derece açık olduğu için gizlidir. Halk için onu ancak şöyle tarif edebiliriz: Havaya dağılmış latif cisimlerde ve kendisiyle ateşin tutuşturulduğu kesif (yoğun) cisimlerde meydana gelen bir aydınlanma/tutuşmadır.

"Nûr" iki kısımdır. Birincisi hissî ve surîdir ki, basar/gözle idrak olunur. İkincisi ise manevî-aklî ya da ruhi olup basiretle idrak olunur. Kur'ân'da nur kelimesi, bazen "Kur'ân", bazen de "Peygamber" manasında kullanılır. Nitekim bu husus, daha önce Nisâ ve Mâide sûrelerinde geçmişti.

Ayette ***"nûr"*** kelimesi müfret/tekil, "zulmet" kelimesi ise çoğul olarak geçmektedir. Aynı şekilde, "nûr" ile "zalâm/karanlık"ın birbiriyle karşılıklı olarak kullanıldığı bütün ayetlerde de -kelime, ister maddî, isterse manevî manada olsun- durum hep aynıdır. Hatta Kur'ân'da "nûr" kelimesi, hep müfret/tekil, "zulmet" kelimesi de hep "çoğul" olarak kullanılmaktadır. Bunun hikmetini şöyle açıklamak mümkündür: "Nûr", kaynağı birden çok olsa da bir tek şeydir. Fakat güçlü olabildiği gibi, zayıf da olabilir. "Zulmet"e gelince; o,

816. Mâide, 5/97.

ışık vermeyen cisimlerden olup, nuru perdeleyen şeylerden meydana gelir. Nuru perdeleyen şeyler de çoktur. Bütün çeşitleri veya bütün parçaları açısından manevî nur için de durum aynıdır. Bu çeşit ve parçaların her biri karşılığında birden çok sayısız zulmetler söz konusudur. Hak, birdir ve birden çok olamaz. Hakkın karşıtı olan batıl ise, çoktur. Hidayet, birdir ve birden çok olamaz. Hidayetin zıddı olan dalâlet ise, birden çoktur. Bunun misali, Yüce Allah'ı tevhiddir. Tevhidin karşılığı ise Allah'ı kabul etmeme, bütün çeşitleriyle ulûhiyetine şirk koşma ve yine bütün türleriyle O'nun Rabliğine şirk koşmadır. Bunun bir başka örneği de, adaletin fazileti ve onun karşıtı olarak çeşit çeşit zulümdür. Biz, bu hususu daha önce Bakara ve Mâide sûrelerinde açıklamıştık.

Ayet metninde zikrediliş bakımından *"zulumât"*, *"nûr"*dan önce zikredilmiştir. Çünkü zulumat cinsi, nur cinsinden daha önce vardı. Kâinat, var edildiği zaman kapkaranlık bir duman -veya Astronomi âlimlerinin dediği gibi- nebülöz halinde idi. Sonra, -yine bilginlerin dediği üzere- hareketin şiddetinden dolayı meydana gelen tutuşmayla güneşler meydana geldi. Nitekim buna İmam Ahmed ve Tirmizî'de yer alan Abdullah b. Amr hadisi işaret eder veya bu görüşü destekler. Bu hadise göre Hz. Peygamber şöyle der: *"Yüce Allah, mahlûkları bir karanlık içinde yarattı. Sonra onların üzerine kendi nurundan serpti. -Bir rivayete göre; onların üzerine kendi nurundan attı.- Yüce Allah'ın nuru kime isabet ettiyse, o hidayete erdi, kime isabet etmediyse o da sapıttı."*[817] Hadiste zikri geçen bu nur, manevîdir. Çünkü o nur, yaratılışı itibarıyla maddî nura benzetilmektedir. *Müslim*'de yer alan Hz. Âişe hadisinde ise şöyle denilmektedir: *"Melekler, nurdan, cinler öz ateşten, Âdem ise, size anlatılan maddeden yaratılmıştır."*[818] Öyle anlaşılıyor ki, bu hadiste geçen "nur" ise maddîdir. Meleklerin ve cinlerin bu yaratılış durumları, ışığın görüldüğü gibi meleklerin de görülmesini gerektirmez. Bir şeyle, onun yaratıldığı asıl arasındaki fark, kendi nefsimizde gördüğümüz üzere büyüktür. Meleklerin, bizim kendi gözlerimizle gördüğümüz nurun dışında başka bir nurdan yaratılmış olması da mümkündür.

Manevî zulümâtın, manevî nurdan öncelikli olduğu gayet açıktır. Çünkü ilim ve hidayet nuru, beşer için kesbîdir (Çalışıp çabalanarak elde edilir.). Vahiy gibi haddi zatında kesbî olmayan nurun ise alınması, anlaşılması ve gereğince amel edilmesi kesbîdir. Cehalet ve heveslere uyma zulümâtı, işte bu nurdan daha öncedir. Peygamberlik babadan oğula geçmez. Peygamberlik,

---

817. Tirmizî, *İman*, 18; Ahmed b. Hanbel, II, 197.
818. Müslim, *Zühd*, 60; Ahmed b. Hanbel, VI, 153, 168.

ancak o kişi rüşt çağına erişip olgunlaşınca verilir. Âlimlik babadan oğula geçmediği gibi, faziletli olmak da babadan oğula geçmez. İlim, ancak öğrenmekle, hilm/ağırbaşlılık ise, vakur ve ağırbaşlı olmakla elde edilir. *"Siz, hiçbir şey bilmezken Allah, sizi analarınızın karnından çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi."*[819]

Selef müfessirleri, burada geçen "zulümât" ve "nûr" kelimelerinden maksadın ne olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Ebu'ş-Şeyh'in İbn Abbas'tan tahric ettiğine göre "zulümât", küfrü/inkârı, nûr ise imanı temsil etmektedir. Ebu'ş-Şeyh ve başkaları Katâde'nin ayet hakkında şöyle dediğini rivayet ederler: "Yüce Allah, gökleri yerden, nuru ve cenneti de cehennemden önce yaratmıştır." İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Süddî şöyle demiştir: "Ayette geçen 'zulümât', gecenin karanlığı, 'nûr' ise, gündüzün aydınlığıdır." İbn Ebî Hâtim'le Ebu'ş-Şeyh'in Mücâhid'den nakillerine göre bu ayet, zındıklar hakkında nazil olmuştur. Zındıklar, "Yüce Allah ne karanlığı, ne pislik böceğini, ne akrebi ve ne de çirkin olan bir başka şeyi yaratmamıştır. Allah, sadece ışığı ve güzel olan her şeyi yaratmıştır." dediler. Bunun üzerine Yüce Allah, onlar hakkında bu ayeti indirdi. Ebu'ş-Şeyh'in yine Mücâhid'den nakline göre; Yüce Allah'ın *"Karanlıkları ve aydınlığı var etti."* ayeti, Yüce Allah'ın varlığını inkâr eden zındıklara verilmiş bir cevaptır. *"Sonra kâfirler, hâlâ Rablerine başkalarını denk tutuyorlar."* ayeti de, Arap müşriklere ve Allah'tan başkasına ilâh diyen kimselere verilmiş bir cevaptır.

Kısacası bazıları, bu ayette geçen "karanlıklar" kelimesinden maksat, maddî karanlıklar, "nûr"dan maksat ise, maddî ışıktır derken; bazıları da, bunun tam aksini söylemişlerdir. Birinci görüş, Mecusilere veya Senevîlere (Düalistlere) cevaptır. Düalistler, âlemin iki Rabbi olduğunu iddia ederler. Bunlardan birincisi, nurun ilâhı olup hayrın yaratıcısıdır, ikincisi ise karanlığın ilâhı olup, şerrin yaratıcısıdır. Her iki lafızdan (hayır-şer), maddî olanla manevî olanın bir arada kastedilmiş olması mümkündür. Vâhidî der ki: "En uygun olanı, iki lafzın maddî ve manevî olana birlikte yorumlanmasıdır." Râzî ise, bunu müşkül bulmaktadır. Çünkü bu iddia, bir lafız için hakikatle mecaz anlamının birlikte kastedilebileceği yaklaşımına binaendir. Bizce tercih edilen görüşe göre; bunu kastetmek mümkündür. Ayrıca bize göre müşterek bir lafız, aynı anda her iki manası veya manaları için kullanılabilir. Yeter ki o lafzın kullanıldığı yer, -burada olduğu gibi- hiçbir karışıklığa mahal olmayan bir yer olsun. Ayette "halk" lafzı yerine "ca'l" kullanılması buna uygun düşmektedir. Çünkü "ca'l", -daha önce geçtiği üzere- hem yaratma

---

819. Nahl, 16/78.

ve hem de emir, -yani şeriat- manasına gelir. Dolayısıyla her nurun *"ca'l"*i kendi yapısına elverişli olan şeyle tefsir edilir. *"Ca'lu'd-din"*, dinin getirilmesi, *"Ca'lu'l-Kur'ân"*, Ku'ân'ın indirilmesi, *"Ca'lu'r-Rasûl"*, Rasûl'ün gönderilmesi, *"Ca'lu'l-ilim ve'l-hudâ"* ise, ilim ve hidayet vesilelerinin hazır edilmesi demek olur.

Ayette "göklerin yaratılması", "yerin yaratılması"ndan önce zikredilmiştir. Çünkü gökler daha büyük ve daha şereflidir. Bazıları, -az önce Katâde'den de nakledildiği üzere- göklerin yeryüzünden daha önce yaratıldığı için, daha önce zikredildiğini söylemiştir. Bu iki yaklaşımdan birincisi daha ağır basmaktadır. İkinci görüş hakkında, bilinen ihtilaf söz konusudur.

"Sonra kâfirler, hâlâ Rablerine başkalarını denk tutuyorlar." Bu cümle, daha önce geçen *"elhamdulillâh"* veya *"Heleke's-semâvâti ve'l-ard"* üzerine matuftur. Bu cümle matuf ile matufun aleyhin birbirinden uzak olduğunu ifade eden "summe" atıf edatı ile atfedilmiştir. Bunun sebebi kâfirlerin, yaptıkları işin doğrudan ne kadar uzak olduğunu ve bunun, bütün övgülere layık olan gerçek ilâh için yapmaları gerekenin tam aksi olduğunu vurgulamaktır. Gerçek İlâh, bütün övgülere layıktır; çünkü ulvî ve süflî bütün kâinatın ve bunlarda bulunan maddî ve manevî bütün zulümâtın yaratıcısıdır ve hidayet rehberidir. Çünkü O'nda öyle bir nur vardır ki, sözü geçen karanlıklarda yolunu bulmuş kimseler, o nur sayesinde doğru yolu bulurlar. Burada Yüce Allah, adeta şöyle demektedir: "Kâfirler, buna rağmen Allah'ı başkalarına denk tutuyorlar. Yani başkalarını, Allah'a denk, bir başka ifadeyle eşit tutuyorlar. Yüce Allah'ı kendisine ibadet olunması, zararın giderilip faydanın sağlanması için kendisine dua edilmesi açısından başkalarına eşit görüyorlar." Bu yaptıkları, Allah'a şirk koşma ve O'na denkler edinme manasındadır. Bazı müfessirlere göre ayetin manası şöyledir: "Yüce Allah'ın fiillerini kendisinden alıp, -edindikleri ilâhlar gibi- başkalarına nispet ediyorlar. Hâlbuki Yüce Allah, taptıkları o şeyi, o fiiller için sebep kılmamıştır. Dolayısıyla onlar, Allah'ı bir yana bırakıp, söz konusu fiiller bakımından en küçük bir etkisi söz konusu olmayan o ilâhların etkisi olduğuna inanmaktadırlar. Bundan daha kötüsü, söz konusu fiillerin, -Yüce Allah'ın ihsanını unutarak- sebeplere nispet olunması/bağlanmasıdır. Hâlbuki o sebepleri kendi emirlerine veren Yüce Allah'tır." Bazı müfessirler ise ayetin manasının, "Haktan yani tevhidden ve onun gerekli kıldığı yaratıcıya hamd ve şükürden yüz çeviriyorlar." şeklinde olduğunu söylemişlerdir. Bu durumda kelimenin kökü, *"Saptı, döndü, başkasına meyletti ve ona doğru yöneldi."* manasında *"Adele ani'ş-şey'i udûlen"* kökünden olur.

İnsanın Çamurdan Yaratılması ve "İki Ecel" Kavramı

"Sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını takdir eden ancak O'dur. Bir de, O'nun katında muayyen bir ecel vardır. Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz." Bu cümle, yeni bir başlangıç cümlesidir ve Yüce Allah'ı hamd etmeye ve O'nu birlemeye delâlet eden şeylerle vasf etme cümlesinden, ibadette başkasını kendisiyle bir tutan müşriklere hitaba geçiş yapmak için getirilmiştir. Bu cümle, Yüce Allah'ı tevhid ve öldükten sonra dirilme alâmetlerinden olmak üzere kendilerine daha yakın olan şeyleri kullanarak onlara Allah'ı hatırlatmaktadır. Söz konusu alâmet, Yüce Allah'ın onları da "tiyn"den (çamurdan) yaratması gerçeğidir. ***"Tiyn"***, içine su karışan ve hamur halini alan topraktır ki adına çamur derler. Yüce Allah, -yeryüzündeki diğer canlıların aslını nasıl topraktan yaratmışsa- insanlığın babası Âdem'i de çamurdan yaratmıştır. Çünkü yeryüzünün durumu, zati tevellüdün meydana gelmesi için uygundu. Dahası Yüce Allah, beşer cinsinin her ferdini çamurdan süzülüp çıkarılmış bir özden yaratmıştır. Dolayısıyla insanın bünyesi, gıda maddelerinden oluşur. Anne rahminde üreme için gerekli olan mikro organizmalarla (döl yatağındaki yumurta), onu aşılayan erkek spermi de buna dâhildir. Bunlar kandan oluşmaktadır. Kan ise gıda maddesinden meydana gelir. Gıda maddesi, yeryüzündeki bitkilerden veya topraktan yaratılmış hayvan etinden olur. O halde bütün gıda maddelerinin dönüp dolaşıp dayandığı ana kaynak bitkidir. Bitki de topraktandır. Her kim, bu olup biten şeyler üzerinde derinlemesine düşünecek olursa, apaçık olarak görecektir ki buna kadir olan varlık, bu canlıları ilk başta nasıl yarattıysa aynen öylece yeniden yaratmaktan aciz değildir. Canlılar için takdir ettiği ecel dolduğu zaman onları nasıl öldürüyorsa, aynı şekilde -ilmi ve hikmetine göre- bu yeniden yaratma için tayin ettiği süre gelince onları yeniden diriltmekten aciz değildir.

Sözlükte ***"ecel"***, *"herhangi bir şey için belirlenmiş müddet"*, yani *"belli bir zaman dilimi"* demektir. ***"Qedâu'l-ecel"*** demek, *"belli bir süre üzerinden hüküm vermek, bir şey için süre tayin etmek"* manalarıyla, *"bir şeyi yapmak ve yerine getirmek"* manasında kullanılır. Çünkü *"qedâ"* kelimesinin aslı, -Râgıb'ın ifade ettiği üzere- -ister kavlen (sözle), ister fiilen- *"herhangi bir problemi halletmek"* demektir. Birinciye örnek, Şuayb'dir. Hz. Şuayb, Musa'nın (a) kendisine hizmet etmesi için sekiz senelik bir süreye hükmetti. Bir de iki senelik isteğine bağlı bir başka süre daha tayin etti. İşte Hz. Şuayb'in yaptığı bu iş, kavlî/sözlü kazâ oluyordu. İkinciye örnek ise, Hz. Musa'nın fiilidir. Hz. Musa, kendisine tayin edilen süreyi doldurdu ve geçirdi. Nitekim

Yüce Allah, *"Musa, süreyi doldurup ailesiyle yola çıkınca Tur tarafında bir ateş gördü."*[820] ayetinde *"ecel"* kelimesini bu manada kullanmaktadır. İşte bu da fiilî kazâdır. Kâza, bazen nefsî de olabilir. Meselâ insan, yapacak olduğu bir iş için kendi nefsine "Gündüz olacak veya günün filan saatinde olacak..." gibi belli bir süre tayin edebilir. İşte bu da kavlî kazâdan sayılır. Çünkü bu, insanın içinden geçirdiği sözle ilgilidir. Üstelik insanın konuştuğu söz, ilmin gereğidir. İnsan, yapacağı o işi, içinden kurup ayrıntısıyla yazıya dökebilir. O halde kavlî kazâ, insanın içinden kurduğu şeylere ve onu ortaya çıkaran söz, yazı veya başka şeylere şamildir.

Yüce Allah, bize bu ayette kulları için iki ecel tayin ettiğini haber vermektedir. Birincisi, her ferdin hayat müddeti olan ve ölmesiyle sona eren eceldir. İkincisi ise bütün insanların ölmesi ve dünyanın ömrünün bitmesi, ardından herkesin yeniden canlanması ve dirilmesi için tayin edilen eceldir. Denildi ki: Ayette geçen ikinci "ecel" kelimesiyle kastedilen; insanların tümünün kıyametin kopmasıyla sona erecek olan hayatlarının eceli/süresidir. Başka bazı müfessirler de, bu konuda daha değişik şeyler söylemişlerdir. Hâfız İbn Kesîr'in tefsirinde "iki ecel"in tefsiri hakkında şu ifadeler yer almaktadır:

"Saîd b. Cübeyr İbn Abbas'ın, ayette geçen birinci 'ecel' kelimesini 'el-mevt/ölüm', ikinci 'ecel' kelimesini ise 'el-âhira/âhiret' şeklinde tefsir ettiğini rivayet etmektedir." İbn Kesîr, bu görüşü ayrıca tabi'ûndan on kişiye daha nispet etmektedir. Bu bilginlerden Hasen'in birinci "ecel" kelimesini, "insanın yaratılmasından ölmesine kadar geçen süre", ikinci "ecel" kelimesini de "insanın ölmesinden yeniden dirilmesine kadar geçecek süre" olarak tefsir ettiğini nakletmektedir. Hasen'in bu tefsiri, daha önce geçen "ecel" tefsirine dayanmaktadır. Buna göre "ecelin takdiri" her insanın ömrü, "genel ecelin takdiri" de, dünyanın bütünüyle ömrü, sona ermesi, ömrünün bitmesi, yok olması ve âhiret yurduna intikal edip varmasıdır. İbn Abbas ve Mücâhid'e göre ayette geçen birinci "ecel", dünyanın müddeti, ikinci "ecel" ise insanın ölümüne dek uzanan ömrü demektir. Bu yaklaşım sanki Yüce Allah'ın *"Geceleyin sizi öldüren, gündüzün de ne işlediğinizi bilen; sonra belirlenmiş ecel tamamlansın diye gündüzün sizi dirilten O'dur."*[821] ayetinden alınmış gibidir. Atiyye, İbn Abbas'tan rivayet ediyor: Ayette geçen birinci "ecel" kelimesi, uykudur. Yüce Allah, uykuda insanın ruhunu alır. Sonra o ruh, uyanma esnasında sahibine geri döner. İkinci "ecel" ise, insanın ölümüyle ortaya çıkan

---

820. Kasas, 28/29.
821. En'âm, 6/60.

ecelidir. Bu görüş, gariptir.[822] Hâfız İbn Kesîr'in garip karşıladığı görüş, Yüce Allah'ın Zümer Sûresi'ndeki *"Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır da ölümüne hükmettiği canı alır, ötekini muayyen bir vakte kadar bırakır."*[823] ifadesinden alınmıştır. Fakat bu ayette geçen *"ecelun musemmâ"*, ölümdür. Yüce Allah, "birinci öldürme"ye yani uykuya "ecel" ismini vermemiştir. Buna karşılık, Kur'ân, öldükten sonra dirilmenin gerçek olduğuna, En'âm Sûresi'nin biraz sonra gelecek ayetinde, Zümer Sûresi'nde ve başka ayetlerde geçen uykuyu ve uykudan uyanmayı delil göstermektedir. Meselâ Neml Sûresi'nde şöyle denilmektedir: *"Dinlensinler diye geceyi ve gündüzü aydınlık kıldığımızı görmediler mi?"*[824]

Kur'ân'da insandan söz eden ifade akışlarında geçen *"ecelun musemmâ"* ifadelerini araştıran kimse görecektir ki bu tabir, *"insanın ölümle sona eren hayatı (eceli)"* manasında kullanılmaktadır.[825] Bu yaklaşım tercihe şayan sayılırsa, o zaman ayette geçen ve ***"musemmâ"*** diye vasf edilmeyen birinci "ecel" kelimesinin tevili, genişlik kazanır. Bu kelimenin daha önce yapılan açıklamalardan "uyku" manasında olması ihtimali olduğu gibi, daha önce geçmeyen ancak halef müfessirlerinin ifade ettikleri görüşlere de ihtimali söz konusudur. Bu görüşlerden birisi, Râzî'nin İslâm bilginlerine nispet ettiği şu görüştür: "Her Müslümanın iki eceli vardır. Birincisi doğal ecel, ikincisi ise, ihtiramî eceldir. Doğal ecel, insanın bünyesinin öldürücü dış etkenlerden korunmuş olarak kalması durumunda, yaşam süresinin süreceği belli bir vakit demektir. İhtiramî ecel ise; -suda boğulmak, yanmak, böcek ısırması ve bunun dışında hayatın sürmesine engel olan herhangi bir etkenin ortaya çıkması gibi- haricî sebeplerle meydana gelen ecel demektir."[826] Ayette geçen birinci "ecel"; her ferdin ömründen geçirdiği süredir görüşüyle, Ebû Müslim'in, "Bu, geçmiş ümmetlerin ecellerinden geçip giden süredir." yolundaki sözü de halef müfessirlerinin yaptıkları tefsirlerdendir. ***"Ecelun musemmen indehû"*** ise, *"ileride gelecek toplumların ecelleri"* demektir. Çünkü gelecek toplumların ecelleri, bizim için hâlâ gaybdır.

"Musemmen indehû" demek, *"Bu eceli O'ndan başkası bilemez."* demektir. Bilginlerin ifadesi budur. Bu anlam, söz konusu "ecel" ile "kıyamet" kas-

822. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 123.
823. Zümer, 39/42.
824. Neml, 27/86.
825. Dileyen şu ayetlere bakabilir: Hûd, 11/3; Nahl, 16/61; Tâhâ, 20/129; Hac, 22/5; Ankebût, 29/53; Fâtır, 35/45; Zümer, 39/42; Ğâfir/Mü'min, 40/67; Nûh, 71/4. Bu ayetlerin bir kısmı, daha önce zikredilmişti.
826. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XII, 127.

tedildiğinde ortaya çıkar. Çünkü hiçbir mukarrep/yakınlaştırılmış meleğin ve gönderilmiş peygamberin ne zaman gerçekleşeceğine muttali olamadığı "ecel", işte bu kıyamettir. Buna karşılık "ecel" kelimesiyle "ölüm" manası kastedildiği takdirde, bunun "musemmen indehû" olması demek, "O'nun katında göklerin ve yerin kaderlerinin kayıtlı olduğu bir kitapla, cenine ruh üfürüldüğü zaman meleğin kaydettiği kitapta yazılı olması" demek olur. Nitekim Buhârî-Müslim'de yer alan bir hadiste şöyle denilmektedir: *"Kader defterini yazan meleğe dört emir verilir. Rızkını, ecelini, amelini ve şakî (bedbaht) veya saîd (mutlu) olacağını yazması emredilir."*[827] Şu halde ayette geçen *"indiyet"*; bizim kesbimizin ulaşamayacağı ulvî âleme mahsus demektir. Şu halde bu indiyet, şereflendirme ve özel olma indiyetidir. Söz konusu bu yazı, birçok yerde açıkladığımız üzere, -ilâhî ilmin bir şeye taalluk etmesi gibi- cebir ve kulun iradesinin elinden çekilip alınmasını gerektirmez.

Yüce Allah'ın ***"Siz hâlâ şüphe ediyorsunuz."*** ifadesi, sizi yaratan ve ecellerinizi takdir eden ve her şeye kadir olan bir İlâh'ın sizi yeniden diriltmesi hususunda duyulabilecek şüphenin yersizliğine delâlet etmesi bakımından bundan önce geçen *"Sonra kâfirler, hâlâ Rablerine başkalarını denk tutuyorlar."* ayeti gibidir. Bu da Yüce Allah'ın kudret ve hikmetine öyle bir delâlet eder ki, artık öldükten sonra dirilmenin uzak görülmesine en ufak bir gerekçe kalmaz. Öldükten sonra dirilmeyi uzak görmenin sebebi, söz konusu dirilmeye herhangi bir misal görmemekse -ki bu mutlaka olacaktır- o zaman siz, aslınız ve ilk babanız olan Âdem'in topraktan yaratılmasına da, sizin dışınızda diğer canlı türlerinin yaratılmasına da bir örnek olarak bakmıyorsunuz demektir. Çünkü o zamanlar, -geçmiş asırların âlimlerinin meyve ve peynir kurdu ile farelerin doğum yaptıkları yolunda taşıdıkları zanlarının aksine-vasıtasız (kendiliğinden) doğum gerçekleşmiyordu.

Allah, Mekândan ve Hululden Münezzehtir!

"O, göklerde de, yerde de Allah'tır." ***"Allah"*** kelimesi, gökleri ve yeri yaratan âlemlerin Rabbi'nin özel ismidir. Bu isim, Arap müşriklerince bilinmekteydi. Yüce Allah, Ankebût Sûresi'nde şöyle buyurmaktadır: *"Andolsun ki, onlara: 'Gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı buyruğu altında tutan kimdir?' diye sorsan, mutlaka, 'Allah' derler. O halde nasıl (haktan) çevrilip döndürülüyorlar?"*[828]

---

827. Buhârî, *Kader*,1; Müslim, *Kader*, 1; *Fethu'l-Bârî*, XI, 482. (Yazıcı meleklere işaret eden ayetlerin yorumuyla ilgili bu rivayette geçen "kader" lafzı, gayb alanında kelami bir tartışmayı celbetmektedir. -Yayıncı-)

828. Ankebût, 29/61.

Bu ayetin bir benzeri de Zümer Sûresi'nde yer almaktadır: *"Andolsun ki, onlara: 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye sorsan, 'Elbette Allah..!' derler."*[829] Bu iki ayette yer alan soru ve cevap manasında, tevhid ve öldükten sonra dirilme bağlamında geçen birçok ayet vardır. Dileyen, Mü'minûn Sûresi'nde 80. ayetten 90. ayete kadar, Neml Sûresi'nde de 61. ayetten 70. ayete kadar bakabilir. Bütün bunlardan anlaşılan husus, ismu'l-celâl'in (Allah) bütün sıfatları ihtiva ettiği veya gerekli kıldığıdır.

Ayetin manasına gelecek olursak; denilmek istenen şudur: "Bu sıfatlarla muttasıf olan, göklerde ve yerde bu sıfatlarla tanınan varlık, Allah'tır." Bu ayet, Arapların şu ifadesine benzer: "Hâtim, Tayy kabilesinde ve bütün kabilelerde Hâtim'dir." Bu sözün manası şudur: "Cömertliğiyle meşhur olan, kavminin bütün fertleri ve başkaları arasında bu sıfatla bilinen, O'dur." Yine bu ayet, "Filanca hem kendi ülkesinde ve hem de bütün İslâm beldelerinde halifedir." sözü gibidir. Yüce Allah'ın Zuhruf Sûresi'nin sonlarındaki şu ifadesi de bu manadadır: *"Gökteki İlâh da, yerdeki İlâh da O'dur. O, hakîmdir, her şeyi bilendir."*[830] Bazı bilginler, Yüce Allah'ın ismindeki iştikakı/türemeyi göz önüne alarak, *"Allah"* lafzının ya "ma'bûd/tapınılan" veya "med'uvv/çağrılan" manasında olduğunu söylemişlerdir. "İlâh" kelimesinin manası budur ve bu, ism-i a'zam kavramı içine dâhildir. Buna göre ayetin manası, Zuhruf Sûresi'nde geçen ayetin manası gibi olur. Yani; *"O, göklerde ve yerde ma'buddur ve kendisine dua edilendir."* demek olur. Hâfız İbn Kesîr, bu yaklaşımın ileri sürülen görüşler içinde en doğru olduğunu söyler. Bu ayetlerde başka açıklama tarzları da söz konusudur:

a) O, göklerde ve yerde İlâh olmakla bilinen veya ilâhlıkla birlenendir.

b) O, göklerde ve yerde, kendisine "Allah" denilendir ve kendisine bu isim kullanılarak şirk koşulmayandır.

Bazı müfessirlere göre, ***"fi's-semâvâti ve fi'l-ardi"*** ifadelerindeki *"fi"* harf-i cerri, kendisinden sonraki kelimeye bağlıdır. Ancak bu değerlendirmede, hem nahiv ve hem de manevî yönden işkâl (anlaşılma zorluğu) vardır.

Cehmîler, ayetin manasının "Allah göklerde ve yerde mevcuttur." şeklinde olduğunu iddia etmişlerdir. Onlar, "Allah, her mekândadır." görüşlerini bu tefsirlerinden çıkarmışlardır. Oysa Allah, onların sözlerinden daha yüce ve daha ulvîdir. Allah, yarattıklarından uzaktır ve onların tümüne hulûl etmediği gibi, onlardan bir parçaya da etmez. Yüce Allah'ın gökte bulunduğu-

829. Zümer, 39/38.
830. Zuhruf, 43/84.

nu söylemenin caiz olması demek, O'nun bütün gökyüzü cisimlerine veya onların bir kısmına hulûl etmesi demek değildir. Bu ifadenin söyleniş sebebi, Yüce Allah'ın, yarattıkları üzerinde ulvî olduğunu, hiçbir hususta onlara benzemediğini, aksine onlardan uzak olduğunu ve hiçbir şeyin kendisi gibi olmadığını ifade etmektir.

"Gizlinizi, açığınızı bilir." cümlesi, birinci cümlenin manasını ifade etmektedir. Çünkü bilgisi açısından gizliyle açığın birbirine eşit olduğu varlık, bir olan Allah'tır. Aksi takdirde bu cümle, *"O, sizin gizlinizi ve açığınızı bilir."* manasında yeni bir başlangıç cümlesi veya ikinci haber ya da üçüncü haber olur. ***"Ve"*** gerek hayır, gerek şer olarak ***"ne kazanacağınızı da bilir."*** Ve ona göre de size karşılığını verir.

وَمَا تَأْتِيهِم مِّنْ آيَةٍ مِّنْ آيَاتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ ﴿4﴾ فَقَدْ كَذَّبُوا
بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ أَنبَاءُ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ ﴿5﴾ أَلَمْ يَرَوْا
كَمْ أَهْلَكْنَا مِن قَبْلِهِم مِّن قَرْنٍ مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّن لَّكُمْ وَأَرْسَلْنَا
السَّمَاءَ عَلَيْهِم مِّدْرَارًا وَجَعَلْنَا الْأَنْهَارَ تَجْرِي مِن تَحْتِهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُم بِذُنُوبِهِمْ
وَأَنشَأْنَا مِن بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ ﴿6﴾

4- Onlara Rablerinin ayetlerinden bir ayet gelmeyedursun, o ayetlerden ille de yüz çevirirler.

5- Gerçekten onlar, kendilerine hak geldiğinde onu yalanlamışlardır. Yakında alay ettikleri şeyin haberleri onlara gelecektir.

6- Görmediler mi ki, onlardan önce yeryüzünde size vermediğimiz bütün imkânları kendilerine verdiğimiz, gökten üzerlerine bol bol yağmurlar indirip evlerinin altından ırmaklar akıttığımız nice nesilleri helâk ettik. Biz onları, günahları sebebiyle helâk ettik ve onların ardından başka nesiller yarattık.

Bundan önce geçen üç ayet, Yüce Allah'ın rububiyeti ve ulûhiyeti açısından vahdaniyetinin alâmetlerini zikrederek bunlar ayan beyan ortadayken, yine de kâfirlerin Yüce Allah'ın ulûhiyeti hakkında şirke düşmeye devam

ettiklerini ifade ediyordu. Aynı ayetler, öldükten sonra dirilmenin gerçek olduğuna dair alâmetleri sayarak yine de müşriklerin bu hususta şüpheye düşmelerini eleştiriyordu. Üçüncü ayet ise, onların bildikleri ve inkâr etmedikleri sıfatlarla nitelikli olan Yüce Allah'ın göklerde ve yerde "Allah" olduğunu ve ilminin her şeyi kuşattığını, dolayısıyla O'nunla beraber göklerde ve yerde bir başka ilâh edinmemek gerektiğini beyan ediyordu. Fakat müşrikler, bu gerçeği bilmediler ve Rab Allah'tan başka bir varlığın daha ilâh olabileceğini mümkün gördüler. Buna bağlı olarak da, Allah'ın yanında başka ilâhlara taptılar. Vahiy, onlara bu hususta gerçeği beyan etti ve onların göklerin, yeryüzünün ve bu ikisi arasında bulunanların Rabbi olarak tanıdıkları Allah'ın, göklerde ve yerde gerçek Rab olan İlâh olduğunu açıkladı. Arkasından gelen bu üç ayet de, onların vahiyle doğru yolu neden bulamadıklarını açıklamaktadır. Bu ayetler, onları hakkı yalanlamanın akıbeti konusunda uyarmaktadır. Bu ayetleri izleyen ayetlerde, vahy ve Hz. Peygamber'in gönderilmesi hususundaki şüpheleri açığa çıkarılmaktadır. Böylece ifade, usulü'd-din'in bütününe dair olmakta ve sûre, bütünüyle bu esası ayrıntısıyla ele alıp açıklamaktadır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

Kâfirlerin İnkârını Karakter Edindikleri "Hak"

"Onlara Rablerinin ayetlerinden bir ayet gelmeyedursun, o ayetlerden ille de yüz çevirirler." Yani onların bütün yapıp ettikleri, birinci ayette zikredilen delillerden yola çıkarak tevhide, ikinci ayette zikredilen delillerden istifade ederek öldükten sonra dirilmenin gerçek olduğuna ulaşmamaktan ibaret değildir. Bu delillerin gerekli kıldığı sonuç üzerinde düşünmemekten ibaret de değildir. Bu sonuç şudur: "Göklerde ve yerde olup, ilmi gizliyi, açığı ve kulun yapıp ettiğini kuşatan İlâh, Yüce Allah'tır." Aksine bunlara şu hususlar da eklenmektedir: Onlar, dış dünyada ve kendi nefislerinde gördükleri sabit ve değişmez alâmetler yardımıyla doğru yola girmedikleri gibi, kendilerine bu sabit delilleri gösteren ve bunların Allah'a nasıl delâlet ettiğini beyan eden ve durmadan yenilenip duran deliller yardımıyla da doğru yolu bulmazlar. Bu deliller, kâinattaki delilleri gösteren ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini ortaya koyan Kur'ân ayetleridir. Hz. Peygamber'in peygamberliğini gösteren bütün mucizeler de Kur'ân ayetleri mesabesindedir. İşte onlar, Rablerinin katından kendilerine bu alâmetlerden hangisi gelmişse, -başkası, bu alâmetleri göstermeye zaten kadir olamaz- mutlaka ondan yüz çevirmişler, manası üzerinde derinden derine düşünmemişler ve onun gös-

terdiği ve gerekli kıldığı mana üzerinde derinlemesine kafa yormamışlardır ki, onun vasıtasıyla doğru yolu bulabilsinler.

Ayet metninde geçen *"el-i'râz"* kelimesi esasen *"herhangi bir şeyden yüz çevirmek"*tir ki, yüz çevirenin ön cephesi, ona arkasını dönmüş şekilde görünür. Bir başka ifadeyle onlar, indirilmiş olan ayetler ve onların taşıdığı ilmî ve lâfzî i'câz yönleri üzerinde düşünmekten yüz çevirmekle, daimî olan kevnî alâmetlerden de yüz çevirmiş oluyorlar. Hâlbuki bu kevnî alâmetler, her şeyin mülkü elinde olan bu biricik Rabbin, tek başına ulûhiyete layık olduğuna, O'ndan başkasına dua etmenin ve kendisinden başkasına ibadet etmenin caiz olmadığına delâlet etmektedir. Çünkü rububiyetle ulûhiyet, birbirinden ayrılmaz iki kavramdır. Rabbin bir olduğuna delâlet eden alâmetler, aynı zamanda O'nun biricik ilâh olduğuna da delâlet etmektedir. Onlar, bu alâmetler üzerinde düşünmekten ve derinlemesine kafa yormaktan yüz çevirmeselerdi... Önder durumunda olanlar inatları, sıradan sade insanlar (avam tabakası) da, düşünme ve akıl yürütmeye mani olan bu kör taklide saplanıp kalmaları yüzünden bundan yüz çevirmeselerdi... Gerçek, hiçbir kuşkuya ve tartışmaya yer olmayacak derecede ortaya çıkacaktı. Ayet, öncesine matuf olup onun manasını tamamlamaktadır. Ayette yer alan menfî muzarî (olumsuz muzari) mutlaklığı ile, teceddüt (yenilenme) ve istimrara (süreklilik) delâlet etmektedir. Ya da, Yüce Allah'ın *"Her dişinin neye gebe kalacağını Allah bilir."*[831] ayetinde olduğu üzere durumun beyanı ve gerçeklerin açıklamasına delâlet etmektedir. Nitekim bu örnek fiilde şimdiki zaman ve gelecek zaman manası gözetilmez. Şuarâ Sûresi'nin baş tarafındaki ayetle, Enbiyâ Sûresi'nin baş tarafındaki ayet, bu ayetle aynı manadadır. Şuarâ Sûresi'nin başındaki ayet yakında gelecektir. Enbiyâ Sûresi'nin başındaki ayet şöyledir: *"Rablerinden kendilerine ne zaman yeni bir ihtar gelse, onlar bunu, hep alaya alarak, kalpleri oyuna, eğlenceye dalarak dinlemişlerdir."*[832]

"Min ayetin" ifadesi, olumsuzluk manasının her şeyi kuşatma veya tekit ettiğine delâlet etmektedir. ***"el-âyât"*** kelimesinin ***"Rab"*** kelimesine izafe edilmesi ve ***"âyâti rabbihim"*** denilmesi, Yüce Allah'ın vahyi indirmesi, peygamberler göndermesi, onları desteklemesi ve onlar vasıtasıyla insanlara hidayet yolunu göstermesinin Rabliğinin gereği olduğunu ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle; O'nun, yarattıklarının Efendisi, Mâliki ve Mürebbîsi olduğunu; onların işlerini hikmetine uygun olarak çekip çevirmekte olduğunu ve başkasının bütün bunlara kadir olamayacağını ifade etmektedir.

---

831. Ra'd, 13/8.
832. Enbiyâ, 21/2.

Rabbe iman edip de O'nun kitaplarına ve peygamberlerine inanmayan kimseler, O'nun Rabliğinin ne demek olduğunu, hikmetinin ve rahmetinin gerçek mahiyetini bilmiyorlar demektir. Bazı müfessirler, burada geçen *"âyât"* kelimesinin, kâinatta sabit olarak var olan kevnî alâmetler olduğunu söylemişlerdir. Ancak bu yaklaşım zayıftır. Çünkü kâinattaki sabit alâmetler için *"getirme"* tabiri hemen hemen hiç kullanılmaz. Çünkü onlar, devamlı olarak zaten basiretlerin ve basarların (gözlerin) önündedir. "Getirme" tabiri, durmadan yenilenen vahiy ayetleriyle, onun gibi yenilenip duran mucizeler ve bir de Yüce Allah'ın peygamberlere yardım etmesi, kavimlerini yardımsız bırakmaması ve kıyamet alâmetleri gibi "Gaybden haber verdi." demenin uygun olduğu haberler için kullanılır. Bunun örneği, az önce işaret ettiğimiz Enbiyâ ve Şuarâ sûrelerindeki iki ayetle, *"Size peygamberleriniz açık açık deliller getirmediler mi?"*[833]; *"Ve dediler ki: 'Bizi büyülemek için ne mucize getirirsen getir, biz sana inanacak değiliz!'"*[834]; *"Allah tarafından kuşatıcı bir felâket gelmesi veya farkında olmadan kıyametin ansızın gelmesi karşısında kendilerini güvende mi gördüler?"*[835] ayetleridir.

Yüce Allah, onların özelliğinin indirilmiş ayetlerden ve Yüce Allah'ın peygamberlerini desteklediği diğer mucizelerden yüz çevirmek olduğunu beyan edince, bunun arkasından ***"Gerçekten onlar, kendilerine hak geldiğinde onu yalanlamışlardır."*** ifadesini getirdi. Yani onların bu genel özelliği sebebiyle- ki onların karakterleri, ayetler ve mucizeler üzerinde düşünmekten yüz çevirmeye devam etmek şeklindedir- kendilerine hak geldiği zaman onu yalanladılar. Enine boyuna ve derinlemesine düşünmediler, sadece bilmedikleri şeyi yalanladılar. Bilmemelerinin sebebi, ilmin yollarını üzerlerine kapamalarından başka bir sebepten değildi. Yalanladıkları bu hak, Yüce Allah'ın diniydi. Bunu onlara peygamberlerin sonuncusu getirmişti. İçinde akaid (inanç esasları), ibadetler, âdâb, helâl ve haramlarla muamelât ahkâmı vardı. Yüce Allah, onları böylesi bir sûrede önce mücmel (özet), sonra da mufassal (ayrıntılı) olarak dinin küllî/bütünsel esaslarına davet etti. Çünkü tafsilat (ayrıntı) ancak ihtiyaç miktarı kadar olur. Bu tafsilat, din bütünüyle tamam olana kadar devam etti ve sonunda Yüce Allah, Hz. Peygamber vasıtasıyla nimetini ikmal etti, tamamladı.

"Hak", sözlükte -Râgıb'ın ifade ettiği üzere- *"muvafakat ve mutabakat"* veya *"kendi başına sabit ve gerçek olan şey"* demektir. Hak, küllî/bütünsel bir

833. Mü'min, 40/50.
834. A'raf, 7/132.
835. Yusuf, 12/107.

kavram olup onun birçok cüzü/parçası vardır. Bu kelime, bir yerde mutlak olarak kullanıldığı zaman bundan "lâfzî veya manevî karineler/deliller" manası anlaşılır. Kur'ân'da, mutlak lügat manasında kullanılmıştır. Bunun yanında Allah Teâlâ, Kur'ân'a ve dine *"hak"* demiştir. "Din" kelimesinin "hak" kelimesine muzaf olarak zikri, izafet-i beyânîdir. Meselâ şu ayetlerdeki kullanım böyledir: *"O, Rasûl'ünü hidayet ve hak din ile gönderendir."*[836]; *"Ve hak dini kendilerine din edinmeyen kimselerle küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın."*[837] Hak kelimesi, bundan başka manalarda da kullanılır; bu manaların ne olduğu, her birinin geçtiği yerdeki ifadenin akışından belli olur. Bizce doğru olanı, burada "hak" kelimesinin, Kur'ân'da beyan edilen din manasında olduğudur. Katâde'nin burada ve bunun gibi Kaf Sûresi'nde "hak" kelimesini, "Kur'ân" şeklinde tefsir ettiği rivayet olunmaktadır. Mana itibarıyla bununla bir önceki anlam arasında fark yoktur. Çünkü onların, hakkında Kur'ân'ın indiği dini yalanlamaları demek, bu dini beyan etmek üzere inen Kitab'ı/Vahy'i yalan saymaları demektir. Fakat kelimenin yorumu, bu ayetle öncesi arasındaki uyumun açıklanması, bu ayetin fâ-i sebebiye (nedensellik "fa"sı) ile bir öncesi üzerine atfedilmesinin izahı için doğru olanı şöyle demektir.: Onların, i'câzı ile Allah katından geldiğini ve nazil olduğu kimsenin de peygamber olduğunu gösteren, manaları ile de tevhid ve ahiret alâmetlerine işaret eden Kur'ân ayetlerinden yüz çevirmeleri, Kur'ân'ın beyan etmek için nazil olduğu hakkı yalanlamalarına sebep olmuştur. İşte "hak", Allah'ın dini olan bu manalardan ibarettir. Burada geçen "hak" kelimesi, "Kur'ân" olarak tefsir edilirse mana, "Onlar, Kur'ân'daki bütün ayetlerden yüz çeviriyorlardı ve bu, onların Kur'ân'ı yalanlamalarına sebepti." şeklinde olur. Bu durumda kendisinden yüz çevrilenle, yalan sayılan aynı şey olmuş olur. Ebu's-Suûd, bu görüşü bilinen tekellüfüyle (zorlama) izah etmeye çalışmıştır. Bu görüş, "Ayetin başındaki fâ-i sebebiye, illet (sebep bildirme) lâmı manasına gelir; dolayısıyla illet lâmı kendisinden sonra gelen kısmın, kendisinden öncesi için sebep olduğunu ifade eder." denilerek izah edilebilir. Ancak bu görüşün yani "Fâu's-sebebiye, lâ'mu'l-illet manasına gelir." görüşünün tenkit edilecek tarafları vardır. Bir defa bu yorumda hiç de gizli olmayan zaaf vardır. Fakat "Onların yüz çevirdikleri ayetler, kâinattaki atıflar veya mutlak olarak mucizelerdir." denildiği takdirde bu görüş güç kazanır. Çünkü bu takdirde iki ayet arasındaki bağlantının takdiri hakkında şöyle denilir: Eğer onlar, ayetlerden yüz çeviriyorlarsa, ayet olarak bundan daha büyüğünü, delâlet olarak

---

836. Tevbe, 9/32.
837. Tevbe, 9/29.

bundan daha açığını da yalanladılar. Yalanladıkları şey, kendilerine meydan okunan ve onun gibi bir sûre getirmekten aciz kaldıkları hak'tır. Ancak, "âyât" hakkında tercih ettiğimiz şıkkın birinci şık olduğu ifade edilmişti. Bazı müfessirler, burada geçen "hak" kelimesinin Hz. Peygamber olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşü, İbn Cerîr ve Taberî ifade etmişlerdir. Söz konusu "hak" kelimesinin manasının "va'd" ve "vaîd/tehdit" olduğunu söyleyenler de vardır.

Körü Körüne Taklidin Sonu: "Helak"

"Yakında alay ettikleri şeyin haberleri onlara gelecektir!" Yani bu yalanlamanın akıbeti, şanı büyük haberlerin doğruluğunu ortaya koyan şeyin başlarına gelmesi şeklinde tecelli edecektir. Yalanladıkları o haberler, Kur'ân ayetlerinden alay ettikleri şeylerdir. Ayette yer alan ***"haberler"***den maksat, Kur'ân'da Yüce Allah'ın, Peygamber'ine yardım edeceği, dinini galip kılacağı, düşmanlarına azap edeceği, kendilerini dünyada yardımsız bırakıp sonra da âhirette helâk edeceği şeklindeki tehdididir. Nitekim bütün bunlar başlarına gelmiştir. Söz konusu tehditlerin ilki, uğradıkları kıtlık ve Bedir'de başlarına gelen belâdır. Daha sonra bu tehditler, Mekke'nin fethi günü tamama ermiştir. Bu ayet-i kerîme, Mekke müşriklerinin -ki söz onlarla ilgilidir- başka sûrelerde açıkça ifade edilen Yüce Allah'ın vaadini ve tehdidini ve aynı şekilde ayetlerini ve peygamberlerini alaya almalarını ifade etmektedir. Onun için bu hususun ifadede takdir edilmesine gerek yoktur. Bu, -takdir edilmese bile- Kur'ân'ın icazının parlak örneklerindendir. Kur'ân'da, Mekke müşriklerinin ve onlardan önce geçen kâfirlerin peygamberleri ve onların getirdikleri vaad ve tehdidi, bazı ayetlerde peygamberlerin, onları alaya almanın akıbeti hakkında uyardığı ve bazı ayetlerde de başlarına gelen azabın beyan edilmesi tekrar tekrar ifade edilmektedir. Meselâ Hûd Sûresi'nde, *"Ve alay etmekte oldukları şey, onları çepeçevre kuşatacaktır."*[838] denilmektedir. Aynı ifadeler, Nahl, Enbiyâ, Zümer ve Hâ-Mîm diye başlayan sûrelerin genelinde yer almaktadır.

Alaya almaya karşılık tehdit, bu ayette gelecek zaman ifade eden harflerden "tesvîf" ile birlikte gelmektedir. Bu iki ayete benzer olan ve Şuarâ Sûresi'nin başında yer alan ayette ise tenfîs "sîn" harfiyle gelmektedir. Söz konusu ayet, *"Kendilerine, o çok esirgeyici Allah'tan hiçbir yeni öğüt gelmez ki, ondan yüz çevirmesinler. Üstelik (ona) 'Yalandır.' derler; fakat alay edip durduk-*

838. Hûd, 11/8.

ları şeylerin haberleri yakında onlara gelecektir."[839] ayetidir. Bu örnek verdiğimiz ayette *"Kezzebû/Yalanladılar."* ayetinin mefulü hazfedilmiştir. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*'de bunun sebebi şöyle açıklar:

"*el-Bahr*'da şöyle denilir: Burada yalanlama fiili 'hak' ile kayıtlandı ve gelecek zaman edatı olarak 'sevfe' kullanıldı. Şuarâ Sûresi'nde ise, 'yalanlama' kayıtlanmadan doğrudan doğruya *'Üstelik (ona) "Yalandır." derler.'* denildi ve gelecek zaman edatı olarak da 'sîn' harfi getirildi. Çünkü En'âm Sûresi nüzul itibarıyla Şuarâ Sûresi'nden öncedir. Onun için En'âm Sûresi'nde lafız getirilerek neyi yalanladıkları ifade edildi; buna karşılık Şuarâ Sûresi'nde ise, hazfedildi. Ancak, birinci ayete havale edilerek kastedilen yine 'hakkın yalanlanması'dır. Hazfe ihtisar yapmak uygun düştüğü için, gelecek zaman harfine de ihtisar yapıldı ve 'sevfe' yerine 'sîn' getirildi."[840]

Ben de derim ki; bu anlatılanlara şunu eklemek güzel olacaktır: "Sevfe"nin ifade ettiği gelecek zaman, "sîn" harfinin ifade ettiği gelecek zamana göre daha uzak olduğu için, birinci olarak inen ayet hakkında "sevfe"nin, ikinci olarak inen Şuarâ ayeti için de "sîn"in getirilmesi tek seçenek olarak ortaya çıktı.

Râzî bu ayetin tefsirini yaparken şöyle der:

"Bil ki Yüce Allah, bu kâfirlerin hallerini üç mertebe halinde sıralamaktadır:

1) Birinci mertebe, delâletler/işaretler/atıflar üzerinde derinden derine düşünmekten ve beyineler/deliller/kanıtlar üzerinde kafa yormaktan yüz çevirmeleridir.

2) İkinci mertebe, bu delâletleri ve beyyineleri yalan saymalarıdır. Bu mertebe, bir öncekinden daha ağırdır. Çünkü herhangi bir şeyden yüz çeviren kimse, onu yalan sayıyor olmayabilir. Ama onu yalanlayanın haline gelince; o, yüz çevirme fiiline bir fiil daha eklemiş olmaktadır.

3) Üçüncü mertebe ise, onları alaya almalarıdır. Çünkü bir şeyi yalan sayan kimsenin yalan sayması alaya alma derecesine varmayabilir. Ama yalan sayma bu dereceye varmışsa, o kişi inkârda en ileri dereceye varmış demektir. Bundan dolayı Yüce Allah, o kâfirlerin bu sıralamadaki üç mertebeye ulaşmış olduklarını beyan etmektedir."[841]

---

839. Şuarâ, 26/5, 6.
840. Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VII, 93.
841. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, XII, 130.

Bu ayetlerde, donmuş taklitçilerden ve Frenkleşmiş inkârcı kimselerden dini zayi eden kimselerin durumları ile ilgili ibretler vardır. Ayet-i kerîme, taklidin çirkin olduğunu ifade etmekte ve ayetlerin üzerinde düşünmenin ve onların yardımıyla akıl yürütmenin (istidlâl) gerekliliğini açıkça belirtmektedir. Ayetin ifade ettiği bir başka husus da hakkı yalan saymanın ve ondan mahrum olmanın, onlardan yüz çevirmenin sebebi olduğudur. Ayet, İslâm'ın delil ve burhan üzerine kurulu bir din olduğunu ortaya koymakta ve onun, âlimleri, rahipleri, önderleri ve kâhinleri taklidin engebeli temeli üzerine kurulu olan diğer dinler gibi olmadığını ifade etmektedir. Bu beyan ortada dururken acaba Müslümanlar ne yaptılar? Müslümanlar, kendilerinden önce geçenlerin yollarına karış karış ve kulaç kulaç tabi oldular. Dinlerinin hüccetini, falanı ve filânı taklitle zayi ettiler. Seleflerinden gelen *"İnsanları hakkın ölçüsüne vur ve onunla tanı, yoksa hakkı insanların ölçüsüne vurarak onunla tanıma."* şeklindeki ilkeyi, tersine çevirdiler. Yüce Allah'ın bu Kur'ân'ı koruması, ümmetin selefini Hz. Peygamber'in sünnetini tedvine muvaffak kılması ve düşünen insanlardan bir zümrenin her zaman Kur'ân ve sünnetin hidayetine yapışmaları olmasaydı İslâm, -kendinden önceki diğer dinler nasıl zayi olup gitmişse- aynen öyle yeryüzünden silinip giderdi. Fıkıh ve kelâm sahasında yazılmış binlerce ciltlik kitabın varlığı, bu eksikliği gideremezdi.

Bu tutumun akıbeti, hakkın Müslümanların ekserisinin kalbinde bilinmez hale gelmesi olmuştur. İnsanlar, din ve dünya için cahil önderler edinmişlerdir. Her iki zümre, bağımsız âlimler tarafından başlatılan hüccet hamlesini boğmakta anlaşmışlar, bunun siyasetin gerekli kıldığı bir akıllılık olduğunu ve bununla iktidarlarının ve başkanlıklarının korunacağını zannetmişlerdir. Hâlbuki bu, onlar için sadece bir fitne olmuştur. Bu fitne sebebiyle, Batı toplumlarına mensup kavimlerin elleriyle hem dinlerini ve hem de iktidarlarını kaybetmişlerdir. İşaret edilen kavimler, İslâm'dan ve Müslümanlardan bu bağımsızlık ilkesini almış ve içinde yaşadıkları taklit karanlıklarını istidlâlin (akıl yürütmenin) ışığıyla silip atmışlardır. Böylece güç ve egemenlikte zirveye ulaşmışlardır.

Sonra gün gelmiş devran dönmüş ve bazı Müslümanlar, bu bağımsızlarda gördükleri duruma kendilerini kaptırmışlardır. Ancak çaresi olmayan taklit hastalığı, bu durumda da onların yakasını bırakmamıştır. Bunun sonucu olarak, onları giyim-kuşamları, örf ve âdetleri, hükümler ve amellerinin dışa yansıyan yönüyle (zahiriyle) taklit etmeye başlamışlardır. Böylece rezillik üstüne rezillikleri, sapıklık üstüne sapıklıkları artmıştır. Çünkü onlar,

ümmetlerinin temel unsurlarını ve karakteristik özelliklerini yerle bir ettiler ve onlar için bundan başka bir unsur ve belirleyici özellik oluşturamadılar.

Bu ayetler, Müslümanları ve Avrupalıları taklit edenlere karşı delildir. Çünkü onlar, hem dini ve hem de dünyayı kaybettiler. Frenkleşmiş olan bu kimselerin en tuhaf tavırları, bağımsız olduklarını iddia etmeleridir. Onlar zannediyorlar ki, ağızlarından çıkan dinî veya sosyal şüphe hezeyanları, bir çeşit akıl yürütmedir. Terk ettiğiniz hidayete karşı ve uydurduğunuz sapıklığı destekleyen delilinizi getirin bakalım! Biz, sizinle tartışmaya hazırız; sizi tartışmaya ne kadar davet ettiysek, bunu kabul etmediniz.

"Qarn" ve "Temkîn" Kavramları

"Görmediler mi ki, onlardan önce yeryüzünde size vermediğimiz bütün imkânları kendilerine verdiğimiz nice nesilleri helâk ettik." Bu ayetteki ***"rüyet/görme"***, gözle görmek değil, *"bilmek"* manasındadır. *"el-Qarn"*, *"belli bir zaman diliminde birbirleriyle temas halinde olan insan topluluğu"* demektir. Çoğulu, *"qurûn"* şeklindedir. Bu kelime Kur'ân'da -gerek tekil, gerek çoğul olarak- bu manada kullanılmıştır. Zaman açısından bir *"qarn"*nin ne kadar bir zaman dilimini ifade ettiği hususu bilginler arasında tartışmalıdır. Bu hususta söylenen sözlerin ortalaması alınacak olursa, bir *"qarn"*, yetmiş veya seksen senelik bir zaman dilimini ifade eder. "Bir qarn, yüz senedir veya daha fazladır." diyenler de olmuştur. Bazıları, altmış veya kırk yıl olduğunu söylemişlerdir. Akla yatan, bir *"qarn"*in her zaman diliminde insanların ortalama ömür süreleri kadar olduğudur. Bazı bilginler, *"qarn"*i bir toplumun sosyal durumuyla belirlemek istemiştir. Bu hususta Zeccâc şöyle der: "*Qarn*, aralarında bir peygamber veya ilimde ileri gitmiş bir bilgin ya da hükümdarlardan bir hükümdarın bulunduğu belli bir asırda yaşayan insan topluluğudur." Bu yaklaşım, Kur'ân'ın *"qarn"* kullanımına da yakındır. Anlaşılan odur ki, Nûh'un (a) kavmi -aralarında bin seneye yakın yaşasa bile- qarndir. Aynı şekilde, Âd kavmi, Salih'in (a) kavmi birer *"qarn"*dirler. Zamanın bizzat kendisine de *"qarn"* denilebilir. Günümüzde Kitab'ın örfünde meşhur olan, *"qarn"*in yüz senelik bir zaman dilimi olduğudur.

Ayette geçen ***"temkîn"*** kökü, "lâm" harf-i cerri ile kullanıldığı gibi, "fî" harfiyle de kullanılır. Arapçada *"Mekkene lehû fi'l ard"* denilir. Bunun manası, *"Yeryûzünde onun için bir mekân tahsis etti."* demektir. *"Errede lehû"* da bu manadadır. *"İnnâ mekkennâ lehû fi'l-ard/Gerçekten biz onu yeryüzünde iktidar sahibi yaptık."*[842] ayetindeki kullanım da buna örnektir. Bir de

842. Kehf, 18/84.

Arapçada "mekkenehû fi'-ardi" kullanımı vardır. Bunun manası, onu yeryüzüne yerleştirdi ve sabit kıldı, demektir. "Ve lekad mekkennâhum fîmâ in mekkennâküm fîhi=*andolsun ki, onlara da size vermediğimiz kudret ve serveti vermiştik."*[843] ayetindeki kullanım ise, kelimenin ikinci kullanımına örnektir. *Keşşâf*'ta böyle açıklanmaktadır. Zemahşerî, -bu iki mana birbirine yakın olduğu için- ayette iki mana birleştirilmiştir, demektedir. Bazılarına göre *"mekkenehû"* ile *"mekkene lehû"*, *"vehebehû"* ile *"vehebe lehû"* gibidir. Ebû Ali'ye göre "lâm" harfi, *"redife lehû"* da olduğu gibi zâiddir. Kelimenin bu iki kullanımının incelenmesi ileride gelecektir. Aynı ayette geçen ***"es-semâ"***, *"yağmur"*, ***"midrâr"*** ise *"miğrâr/bol bol"* demektir. *"Midrâr"* kelimesi, *"ed-derr"* kelimesinden mübalağa sıygası/kipidir. "ed-Derr" kelimesi, *"derre'l-lebenu derren"* fiilinin mastarıdır. Manası *"Süt, bol ve çok oldu."* demektir. Süte, mastar şeklinde olduğu gibi "derr" denilir.

"İrsâl" ve ***"İnzâl"*** kelimeleri, mana itibarıyla birbirlerine yakın iki kelimedir. Çünkü *"irsâl"* kelimesi, *"rislu'l-leben"* tabirinden türemedir. *"Risl"*, *"memeden art arda inen süt"* demektir. Râgıb der ki: "*'er-risl'* kelimesinin aslı, *'yavaş yavaş, acele etmeden gitmek'* demektir. Yavaş yavaş giden deveye, bu kelimenin kullanımıyla *'nâqetun risletun'* derler. Yine aynı kökün kullanımıyla *'ibilun merâsîlu'* deyimi vardır ki, *'yavaş yavaş sevk edilen develer'* demektir. *'er-Rasûlu'l-munbais/gönderilen peygamber'* deyimi de aynı kökün manasını gösterir." Râgıb, daha sonra "irsâl"in, -Peygamberleri göndermek gibi- elinde gönderme yetki ve ihtiyarı olan kimsenin bunu yapmasıyla ve -rüzgâr ve yağmur göndermek gibi- emrine vermekle ve engel olmamakla olduğunu ifade eder. *"Biz kâfirlerin üzerine, kendilerini iyice (isyankârlığa) sevk eden şeytanları gönderdik."*[844] ayeti, bu son manaya örnektir. Bu kelime, *"imsâk"* kelimesinin karşıtı olarak da kullanılır. Nitekim *"O'nun tuttuğunu O'ndan sonra salıverecek de yoktur."*[845] ayetindeki kullanım böyledir.

Bu cümle, Yüce Allah'ın onları tehdit ettiği hususu beyan etmek için gelen bir isti'nâf cümlesidir.

Ayetin manasına gelince; "Hakkı yalan sayan bu kâfirler, kendilerinden önce nice kavimleri helâk ettiğimizi görmediler mi? Hâlbuki biz, onlara kendilerine benzerini vermediğimiz şekilde yeryüzünde imkân, bağımsızlık ve istedikleri gibi hareket etme fırsatı bahşetmiştik. Ancak verilen bütün bu yetenekler ve nimetler, günahları sebebiyle hak ettikleri azabımızın başla-

843. Ahkâf, 46/26.
844. Meryem, 19/83.
845. Fâtır, 35/2.

rına gelmesine engel olamadı." demektir. *"Şimdi sizin kâfirleriniz, onlardan daha mı iyidirler? Yoksa kitaplarda sizin için berat mı var?"*[846] Ne bu var ve ne de öbürü mevcut! O halde, iki seçenekten birisi söz konusudur: Ya iman, ya da helâk!

Cümlenin akışına göre, beklenen *"Mekkânnâhum fi'l-ard/O nesillere yeryüzünde imkân verdik."*, *"mâ lem numekkinhum/durumları sorulan ve halleri anlatılan kâfirlere vermediğimiz şeyi..."* denilmesiydi. Ancak ayette bu ifade tarzından (gâib kipinden) dönülerek hitap kipine geçildiğini görüyoruz. Çünkü her iki fiil, gâib zamiriyle geldiği takdirde zamirlerin yerine kullanıldığı ismin (merci) bir olduğu vehmi, müspetin menfinin aynısı olduğu izlenimini doğurmaktadır. Bundan dolayı *"mâ lem numekkinhum"* veya -mutabakatın gereği olarak- *"mekkenâ lehum mâ lem numekkin lekum"* denilmemiş, bunun yerine *"mâ lem numekkin lekum"* denilmiştir. Bunun sebebi ince bir nüktedir. Bu espriyi, ancak *"mekkenehû"* ile, *"mekkene lehû"* arasındaki farkı kavrayabilenler anlarlar. Bu inceliği, dilcilerin ve tefsircilerin ekserisi gözden kaçırmışlardır. Söz konusu kullanıma daha yakından bakacak olursak; *"mekkenehû fi'l-ard"* veya *"mekkenehû fi'ş-şey'"* demek, *"Ona, yeryüzünde veya herhangi bir şeyde tam bir özgürlük içinde dilediği gibi hareket etmek imkânı verdi."* demektir. *"Mekkene lehû"* şeklindeki kullanım, Kur'ân'da mefulü açıkça belirtilmiş olarak da, hazfedilmiş olarak da yer almaktadır. Mefulün açıkça yer aldığı kullanıma şu iki ayeti örnek vermek mümkündür: *"Onlar için beğenip seçtiği dini onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını vadetti."*[847]; *"Biz, onları, kendi katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin toplanıp getirildiği, güvenli, dokunulmaz bir yere yerleştirmedik mi?"*[848] Mefulün ifadede yer almadığı kullanıma örnek olarak da şu iki ayeti örnek vermek mümkündür: *"Ve böylece Yusuf'a orada dilediği gibi hareket etmek üzere ülke içinde yetki verdik."*[849]; *"Gerçekten biz onu yeryüzünde iktidar ve kudret sahibi kıldık."*[850] Bu gibi durumlarda, hazfedilmiş olan o mefulün -hazfedilmekte gözetilen nükteleri de göz önüne alarak- mutlaka takdir edilmesi gerekir. Meselâ bu iki örnek ayette meful, "genel"dir ve o ifadenin akışına uygun olan bütün anlamları ihtiva eder. Bundan dolayı örnek ayetler için "Yusuf'a ve Zülkarneyn'e yeryüzünde

846. Kamer, 54/43.
847. Nûr, 24/55.
848. Kasas, 28/57.
849. Yusuf, 12/56.
850. Kehf, 18/84.

istediği şekilde davranabilmelerinin (tasarrufun) bütün vesilelerini verdik." diyebiliriz.

Buraya kadar yaptığımız açıklamadan anlaşıldığına göre vurgulamak gerekir ki, bu ayette "ihtibâk"[851] sanatı vardır. Takdiri şöyledir: "Mekkennâhum fi'l-ardi mâ lem numekkinkum." ve "Mekkennâ lehum mâ lem numekkin lekum." Birinci cümlenin manası şudur: "Onlar kuvvetçe ve yeryüzünde iktidar kurma açısından sizden daha güçlüydüler. Onların etrafında kuvvetçe kendilerine benzeyen ve bağımsızlıklarını ellerinden alabilecek hiçbir kimse yoktu." İkinci cümlenin manası ise şöyledir: "Biz, onlara yeryüzünde iktidar kurma, diledikleri gibi hareket etme vesileleri ve çeşit çeşit nimetlerden size vermediğimiz şeyleri verdik." Bu iki cümlenin her birinde mukabili zikredilen kelime, ötekinde hafz edilmiştir. Bu da, icaz sanatlarının en zirvesidir ki bu sanat, Kur'ân'da icazın zirvesine ulaşmıştır. Kur'ân'da peygamberlerin kıssalarından ve genel tarihten öğrenileceği üzere, her iki "temkînin/imkân ve güç verme" Âd ve Semûd kavimleriyle Fir'avun ve başkalarının kavimlerine verildiği söylenebilir.

Daha sonra bu cümle üzerine, o kavimlerin Kureyş kâfirlerinden hangi noktalardan ayrıcalıklı olduklarını ifade eden cümle atfedilmektedir. Bunlar, onların üzerinde yaşadıkları beldelerde bazı yerlere mahsus ilâhî nimetlerdir. ***"Gökten üzerlerine bol bol yağmurlar indirip..."*** Bu ayette geçtiği üzere *"irsâlu's-semâ"* demek, *"yağmur yağdırmak"* demektir. *"el-Midrâr"* ise, -daha önce açıklandığı üzere- *"bol, bol"* demektir. ***"evlerinin altından ırmaklar akıttığımız nice nesilleri helâk ettik."*** Yani nehirleri emirlerine verdik. Burada geçen ***"enhâr"*** kelimesi, *"taşan suların akıp gittiği dere yatakları"* manasındadır. İşte bu nehirleri, iki kıyısına bina ettikleri evlerinin altından sürekli biçimde akıtarak, onlardan yararlanma fikrini bahşettik. Ya da, içinde kaynayıp duran bahçelerde akıtıp, güzelliğine bakma ve sularından başka şekillerde yararlanma fikrini verdik.

"Biz onları, günahları sebebiyle helâk ettik ve onların ardından başka nesiller yarattık." Yani bu nimetlere nankörlük edip, peygamberleri yalanlayınca akıbetleri, onlara mensup her nesli işledikleri günahları sebebiyle helâk etmemiz olmuştur. Bu helâk olan nesillerin her birinden sonra da, ülkeleri imar eden ve oralarda Yüce Allah'ın verdiği nimetlere şükretmeye

851. İhtibâk: İki bölümlü bir cümlede ya da iki cümleli bir sözde, iki karşıt (mukabil, mütekabilin,) ya da iki benzer (nazîr)in birleştiği ve -anılanın atılana delâleti sebebiyle- birincide anılanın karşıtını yahut benzerini ikinciden, ikincide anılanınkini de birinciden hazfetmektir. Bkz: İsmail Durmuş, *DİA*, XXI, 553. (Çev.)

daha layık olan başka nesiller var ettik. Yüce Allah'ın nesilleri helâk etmesine ve toplumlara azap etmesine sebep olan günahlar iki çeşittir. Bunlardan birincisi, peygamberlere inatla karşı gelmek ve onların getirdiklerini inkâr etmektir. İkincisi ise, şımararak ve küstahlaşarak nimetlere karşı nankörlük etmek, hak yemek, insanları hor ve hakir görmek, zayıflara zulmetmek, güçlüleri kayırmak, fısk ve fücurda aşırı gitmek, zenginlik ve servetine aldanmaktır. Bütün bunlar, Yüce Allah'ın nimetlerine karşı nankörlük etmek ve onları, -insanların yararına ve genel adalete uygun olmak gibi- Allah'ın rızası dışında kullanmak demektir. Yukarıda işaret ettiğimiz günahları dile getiren ayetler, kimileri bir arada ve bazıları çeşitli yerlerde olmak üzere çoktur. Birkaç örnek verelim:

"Biz, refahından şımarmış nice memleketi helâk etmişizdir. İşte yerleri..! Kendilerinden sonra oralarda pek az oturulabilmiştir. Onlara biz vâris olmuşuzdur. Rabbin, kendilerine ayetlerimizi okuyan bir peygamberi memleketlerin ana merkezine göndermedikçe, o memleketleri helâk edici değildir. Zaten biz ancak halkı zalim olan memleketleri helâk etmişizdir."[852];

"Rabbin, haksızlık eden memleketleri yakaladığında, onun yakalayışı işte böyle (şiddetlidir). Şüphesiz onun yakalaması pek elem vericidir, pek çetindir."[853];

"Allah, (ibret için) bir ülkeyi örnek verdi: Bu ülke, güvenli, huzurlu idi; ona rızkı her yerden bol bol gelirdi. Sonra onlar, Allah'ın nimetlerine kaşı nankörlük ettiler. Allah da onlara, yaptıklarından ötürü açlık ve korku sıkıntısını tattırdı."[854];

"Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şımarmış elebaşlarına emrederiz; buna rağmen onlar orada kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstahak olur; biz de orayı darmadağın ederiz."[855]

Yüce Allah'ın, kavimlere verdiği, nesilleri helâk ettiği ve şansı aleyhe çevirdiği azap, iki çeşittir. Birincisi, felâketlere uğrama ve kökün kazınması, ikincisi ise, bağımsızlığını kaybetmektir. Bu iki azap çeşidini, bu tefsirimizde birçok yerde açıkladık.

Bu ayet-i kerime, Mekke kâfirlerine cevap vermekte, onların Hz. Peygamber'in taraftarlarının zayıflığı ve fakirliği karşısında kendi kuvvetleri ve servetleri sebebiyle kapıldıkları gururlarını yerle bir etmektedir. Yüce

852. Kasas, 28/58, 59.
853. Hûd, 11/102.
854. Nahl, 16/112.
855. İsrâ, 17/16.

Allah, şu ifadesinde onların durumunu anlatmaktadır: *"Ve dediler ki: Biz malca ve evlâtça daha çoğuz, biz azaba uğratılacak da değiliz!"*[856]

Başlarına Yüce Allah'ın azabı inen nesillerden sonra gelen kavim veya nesiller, -her ne kadar onların neslinden ve kanından olsalar da- sıfatları açısından onlar gibi olmamaları gerekir. Günümüzde Avrupa'da patlak veren savaşlardan dolayı büyük bir felâkete uğrayan topluluklar, bu savaşlarda helâk olup giden kimseler gibi olmamalıdırlar. Onların Allah'ı inkâr, O'nun nimetlerine nankörlük etmek gibi hareketlerinin birçoğunu terk etmelidirler. Onlar kadar şımarmamalı, katı olmamalı, onlar kadar lükse ve israfa dalmamalı ve fısk ve fücura sebep olan şeylerden kaçınmalıdırlar. Yüce Allah, Muhammed Sûresi'nin sonunda şöyle der: *"Eğer O'ndan yüz çevirirseniz, yerinize sizden başka bir toplum getirir, artık onlar sizin gibi de olmazlar."*[857]

وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ
هَـٰذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ ﴿7﴾ وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ وَلَوْ أَنزَلْنَا مَلَكًا لَقُضِيَ
الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنظَرُونَ ﴿8﴾ وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم مَّا
يَلْبِسُونَ ﴿9﴾

7- Eğer, sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik de ona elleriyle dokunmuş olsalardı, yine de inkâr edenler: *'Bu, apaçık büyüden başka bir şey değildir!'* derlerdi.

8- Ona bir melek indirilseydi ya! dediler. Eğer biz, bir melek indirseydik elbette iş bitirilmiş olur, sonra kendilerine göz bile açtırılmazdı.

9- Eğer peygamberi bir melek kılsaydık muhakkak ki onu insan suretine sokar ve onları yine düşmekte oldukları kuşkuya düşürürdük.

856. Sebe, 34/35.
857. Muhammed, 47/38.

"Beşerden Peygamber Olmaz!" Felsefesi ve Çelişkileri

Bundan önce geçen ayetlerin tefsirini yaparken açıkladık ki, bu ayetlerin ilk üçü, Hz. Peygamber'in davet ettiği tevhid, öldükten sonra dirilme (ba's) ve bu iki unsura delâlet eden alâmetleri göstermektedir. Bunlardan sonra gelen üç ayet ise, Kureyş'in delil ile sabit olan bu gerçeği neden yalan saydığına işaret etmekte ve onları bu yalanlamanın kötü akıbetine karşı uyarmaktadır. Uyarı ile bildirilen kötü akıbet, Yüce Allah'ın dünyada ve âhirette başlarına gelecek olan azabıdır. Uyarıda, söz konusu azabın başlarına gelmesine hiçbir şeyin mani olamayacağı da ihtar edilmektedir. Onları aldatan şey, şu anki güç ve kuvvetleri, Hz. Peygamber'in hâlihazırdaki zayıf hali ve Ummu'l-Kurâ (Şehirlerin Anası) olan Mekke topraklarına ve Araplara örnek olan Mekkelilere hâkim olmalarıdır. Yüce Allah, şimdi ele aldığımız bu üç ayette ise o inkârcıların ve hem vahyi hem de Hz. Peygamber'i inatla inkâr eden o kişilerin ortaya attıkları kuşkuları açıklamaktadır. Bu ayetlerle, -daha önce işaret edildiği üzere- onların imanın bütün rükünlerini inkâr sebeplerinin açıklaması tamama ermektedir. İbnu'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. İshak'tan bu üç ayetten ikincisinin nüzul sebebi sayılabilecek bir rivayet naklediyorlar: Hz. Peygamber kavmini İslâm'a davet etti. Onlarla konuştu. Onlara tebliğ etti. Bunun üzerine, Zem'a b. el-Esved b. Abdilmuttalib, en-Nadr b. el-Hâris b. Kelde ve Abde b. Abd Yeğûs, Ubeyy b. el-Halef b. Vehb, el-Âsî b. Vâil b. Hişâm şöyle dediler: "Ey Muhammed! Keşke seninle birlikte bir melek olsa, senin adına insanlarla konuşsa ve senin yanında görülse!" İşte bu söz üzerine Yüce Allah, ***"O'na bir melek indirilseydi ya! dediler."*** ayetini indirdi. Bu ayetin nüzul sebebi olarak gösterilen bu rivayet sahih değildir. Suyûtî, bu rivayeti *ed-Durru'l-Mensûr*'da naklederken, *Lubâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nüzul*'de ise zikretmemektedir. İnatçı müşriklerin Hz. Peygamber'in yanında bir de bir melek indirilmesi teklifini yaptıkları, Furkân, Hûd ve İsrâ sûrelerinde zikredilmektedir. Bu üç sûrenin En'âm Sûresi'nden önce indirildiği rivayet olunmaktadır. En'âm Sûresi ise, -sûrenin tefsirinin baş tarafında geçtiği üzere- topluca ve bir kerede inmiştir. Bu mesele hakkında onlara cevap sadedinde En'âm Sûresi'nde yer alan ifadeler, onların daha önce geçen ve anlatılan şüphelerine cevaptır. Gökten bir melek indirilmesi ve Kur'ân'ın topluca bir defada indirilmesi teklifi de aynı şekilde daha önce Furkân Sûresi'nde yer almaktadır.

Hz. Peygamber, kavminin kendisini ve burhanı gayet açık, icazı ayan beyan olan ve kendisine indirilen Kitab'ı inkâr etmelerini hayretle karşılıyordu. Bu yüzden içi daralıyor, üzüntü ve kedere kapılıyordu. Nitekim

Yüce Allah, bu durumu Hûd Sûresi'nde şöyle nakleder: *"Belki de sen "'Ona bir hazine indirilseydi veya onunla beraber bir melek gelseydi ya! demelerinden ötürü sana vahyolunan ayetlerin bir kısmını terk edeceksin ve bu yüzden ruhun daralacaktır."*[858] Bu manada daha başka ayetler de söz konusudur. Yüce Allah, Hz. Peygamber'e bunun sebeplerini ve kaynaklarını açıklamaktadır. Bunlar, insanoğlunun tabiatından, ahlâkından ve onların yeteneklerinin farklılığından kaynaklanmaktadır. Böylece, Hz. Peygamber'in şu gerçeği öğrenmesi hedeflenmiştir: Bir delil, -ne kadar güçlü ve ortaya atılan şüphe ne kadar çürük olursa olsun- bütün bunlar, o delilin gösterdiği ve üzerinden şüphe bulutlarının çekildiği gerçeğe inanılmasını gerekli kılmaz. Ancak buna hazır ve yatkın olan, bunun yanında kibir, inat veya taklit engellerinin ortadan kalktığı kimseler hakkında işe yarar. Yüce Allah'ın ***"Eğer, sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik de ona elleriyle dokunmuş olsalardı, yine de inkâr edenler: 'Bu, apaçık büyüden başka bir şey değildir!' Derlerdi."*** ayeti hikâye üslûbu içinde ve gâib zamirleriyle vârid olan o açık ayetlerden sonra gelmektedir. Ayet bu manayı, hitabı Hz. Peygamber'e çevirme üslûbu içinde beyan etmektedir. Sanki Yüce Allah şöyle demektedir: "Onların hakkı yalan saymalarının sebebi, ayetlerden yüz çevirmeleri, nefisleri üzerine düşünme ve akıl yürütme kapısını kapamalarıdır. Yoksa ne ayetlerin bizzat kendisindeki kapalılık, ne de onlara imanı engelleyen şüphelerin güçlülüğü değildir. Görmez misin nefislerde ve dış dünyada var olan tevhid alâmetleri, ayetlerin en bariz ve en çok olanıdır? Mu'ciz olan Kitab'ın bunları abartı ile ifade etmesi, onların inkârlarına engel olmamıştır. Eğer biz, -onların teklif ettikleri gibi- sana gökten bir kâğıt üzerinde yazılmış bir kitap indirseydik ve onlar bunun gökten indiğini gözleriyle görselerdi ve yere indiği esnada ona elleriyle dokunsalardı, içlerinden inat ve böbürlenme inkârı ile inkâr edenler şöyle diyeceklerdi: 'Bizim bu gördüğümüz ve dokunduğumuz şey, kendi nefsinde apaçık ve kendi türünde sabit bir büyüden başkası değildir. Biz bir kitap gördüğümüzü ve ona dokunduğumuzu zannettik. Oysa ne indirilmiş bir kitap var ve ne de görülüp dokunulan bir kâğıt var.' Bu adamların benzerleri, daha önce geçen peygamberlerin mucizeleri hakkında da aynı şeyleri söylediler. Sen Allah'ın kanununda (sünnetullah) hiçbir değişiklik bulamayacaksın."

"el-Kitab" kelimesi, esasen *"el-kitabet"* gibi mastardır. Bu kelime, çoğunlukla *"yazılmış şey"* manasında kullanılır. İçinde yazı olan sayfaya ve belli bir maksatla yazılmış olan sahifeler topluluğuna "kitap" denir. ***"Qirtâs"***;

858. Hûd, 11/12.

(dil açısından kartâs ve kurtâs da denilir.) *"üzerine yazı yazılan kâğıt parçası"* demektir. Bazı bilginlere göre *"kırtâs"* özellikle üzerinde fiilen yazı mevcut olan kâğıt parçasına denilir. Ayette geçen ***"fî qirtâsin"*** ifadesi, ya "kitap" kelimesinin sıfatıdır ya da "fî" harf-i cerri ona bağlıdır. ***"Lems"*** kelimesi -tıpkı "mess" gibi- *"cildin dış yüzüyle herhangi bir şeyi idrak etmek (duymak)"* demektir. Nitekim Râgıb'ın açıklaması böyledir. el-Cevherî'ye göre ise, *"lems"*, elle dokunmak demektir. Doğrusu şudur: "Lems" kelimesi esasen cildin dış yüzüyle herhangi bir şeye dokunmak demektir. Bundan dolayı cinsel birleşmeye kelimenin asıl manası gözetilerek "mulâmese" denilmiştir. Ancak, dokunma çoğu kere elle olduğu ve -meselâ- ayakla veya ön kol ile daha az vuku bulduğu için, bunun elle olduğu zannedilmiştir. Ayet-i kerimede, "lems"in *"ellerle"* kayıtlanması, mecaz ihtimalini dışlayarak ondan maksadın ne olduğunu belirlemektedir. Çünkü "lems" kelimesi mecazen herhangi bir şeyi talep etmek ve araştırmak manasına da gelir. Bu manada olmak üzere bu kökün *"lemesehû"*, *"iltemesehû"* ve *"telemmesehû"* şeklinde kullanımları vardır. *"Ve ennâ lemesne's-semâe/Doğrusu biz göğü yokladık."*[859] ayeti bu manadadır. Kitab'a elle dokunmak, gözle de görülmesini gerektirir. Katâde bu ayete şöyle mana verir: "Eğer sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik de onlar bunu ayan beyan görüp elleriyle dokunsalardı yine inkâr ederlerdi." Mücâhid ise şöyle der: "Onlar buna el sürüp baksalardı yine inkâr ederlerdi." "Görmek" ve "dokunmak" kesin bilgi sağlayan maddî unsurların en güçlüsü ve aldatma şaibesinden en uzak olanıdır. Özellikle de ikisi bir arada olursa durum böyledir. Dokunma ile sağlanan güven, daha güçlüdür. Çünkü göz, hayal ettirilerek aldatılabilir. Bundan dolayı Yüce Allah Hicr Sûresi'nde şöyle der: *"Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıksalar, yine de 'Gözlerimiz boyandı, daha doğrusu bize büyü yapılmıştır.' derler."*[860] Fakat, bir duyunun, en güçlü iki idrak kaynağı olan "görme" ve "dokunma"nın birlikte bulunması ve birinin diğerini takviye etmesinin ardından hâlâ inat etmesi, çok nadiren meydana gelen bir durumdur. Ve bu, inatçı ve böbürlenen inkârcı veya körü körüne taklit eden kimsede bulunur. Böyle bir mukallidin ruhu, babalarından ve kavminden görüp taklit ettiği şeye ters gelen bir şeyi öğrenmeyi istemez. İbnu'l-Münzîr der ki: "Öyle anlaşılıyor ki o kitaba elleriyle dokunmalarının da eklenmesinin faydası, onu yakından okumalarını ifade etmek içindir. Yani gökten bir kitap inse ve onu ellerinde olduğu halde okusalar yine de iman etmezler." Ancak birinci şık, tercih için daha ağır basmaktadır.

---

859. Cin, 72/8.
860. Hicr, 15/14, 15.

Ayet-i kerîme gösteriyor ki sihir, aslı esası olmayan bir aldatmaca ve hakikati olmayan bir şeyi gerçek suretinde gösteren bir göz boyamadır. Bazı kelâmcılar, sihrin olağanüstü şeylerden olduğunu söylerler. Bunlara göre sihirle mucize arasındaki fark ise; peygamberlerin gösterdiği mucizelerin hak ve sihrin ise batıl olmasında değil, harikulade olan olayın elinde gerçekleştiği kimsenin farklılığındadır. Ayet-i kerîme ise, bu sözü çürütmektedir ve bu ayet, o görüşü destekleyen bir delil olarak gösterilemez. Çünkü bu takdirde müşriklerin bu kitabı reddinin manası şu olurdu: Bizim teklif ettiğimiz şekilde inen bu kitap, hakkında hiçbir kuşku olmayan harikulâde hadiselerdendir; fakat bunlar, bir sihirbazın elinde meydana geldiği için sihir türü bir şeydir. Bunlar, peygamberlik iddiasında bulunan bir kimsenin elinde meydana gelmiyor ki, bunlara "ayet" veya "mucize" denilsin. Kısacası sözlerinin özü, Hz. Peygamber'in şahsiyetine dil uzatma ve onu lekeleme ve onun peygamberlik iddiasının inkârıdır. Ancak bu mana, vakıaya uymamaktadır. Çünkü ayetin ibaresi, bu mananın kendisine yaklaşma ihtimalinden veya hakikat, mecaz ve kinaye olmak üzere üç kapıdan birisinden içine nüfuz etmesinden çok çok uzaktır. Herhalde Arapçayı anlayan hiçbir kimsenin aklına bu mana gelmemiştir. İsterse bu kişi, sihir kelimesini Kitab ve sünnetin zahiri aksine tefsir eden o kelâm mezhebi taraftarlarından birisi olsun... Kur'ân, sihrin aslı esası olmayan bir şeyi varmış gibi gösterme sanatı olduğunu, bir hile ve desiseden ibaret bulunduğunu, bunun öğretilmekle öğrenildiğini, harikulâde olayların ise öğrenilmekle meydana gelmediğini açıkça ifade etmektedir. Yüce Allah, kendisiyle konuşan Hz. Musa'nın dilinden şöyle der: *"Sizin getirdiğiniz sihirdir. Allah, onu boşa çıkaracaktır."*[861] Yüce Allah bir başka ayette ise *"Bu, hakkı gerçekleştirmek ve batılı ortadan kaldırmak içindi."*[862] der. Buradan ortaya çıkıyor ki sihir, gerçek değil, aslı esası olmayan batıl bir şeydir.

"O'na bir melek indirilseydi ya! dediler. Eğer Biz, bir melek indirseydik elbette iş bitirilmiş olur, sonra kendilerine göz bile açtırılmazdı." Mekke kâfirleri, Hz. Peygamber'e gökten kendisiyle birlikte uyarıcı olan ve onların huzurunda kendisini destekleyen bir melek indirilmesini teklif ettiler. Furkân Sûresi'nin 7. ayetinde ifade edildiği üzere *"Ona bir melek indirilmeli, kendisiyle birlikte o da uyarıcı olmalıydı."* diyor, bu meleği görmek ve sözünü duymak istiyorlardı. Kur'ân'ın herhangi bir yerinde gelen ifade, bir başka yerde gelen olayı anlatmaktadır. Bundan dolayı bu ayette, *"O'na bir melek indirilseydi*

861. Yunus, 10/81.
862. Enfâl, 8/8.

ya!" ifadesinin yanında daha önce nazil olan ayetle yetinilerek *"Melekun fe yekûnu me'ehû nezîrâ"* ifadesi getirilmemiştir. Dahası Mekke kâfirleri, o meleğin Rablerinden bir risalet göreviyle indirilmesini teklif ettiler, hatta bundan daha büyüğünü de talep ettiler: Rablerini görmeyi ve içlerinden her birine kendilerine peygamber göndermekle ne istediğini söylemesini talep ettiler. Nitekim Furkân Sûresi'nde bu istek, *"Bize ya melekler indirilmeliydi, ya da Rabbimizi görmeliydik, dediler."*[863] şeklinde hikâye edilmektedir. Yüce Allah, bunlar hakkında *"Andolsun ki; onlar, kendileri hakkında kibre kapılmışlar ve azgınlıkta pek ileri gitmişlerdir."*[864] demektedir. Evet, bu tutum, böbürlenme ve kibre kapılmada zirve noktadır. Çünkü bu tavır, insanlığın en sapık ve ruhça en sefilinin, makam ve mertebe itibarıyla en yüksek olanının bile bu dünya hayatında ulaşamadığı bir mertebeye bakışlarını çevirmesi ve gözünü dikmesidir. Peygamber'e (s) bir melek indirilmesi tekliflerine gelince; bu öneri, kendilerine meleklerin inmesi veya Rablerini görme şeklindeki isteklerinin bina olunduğu esasın tam aksi bir öneridir. Bu düşünce, akıl, ahlâk ve edep açısından en üstün olan insanların -ki bunlar peygamberlerdir- Allah'la kulları arasında elçi olmaya elverişli olmadığı inancına dayanmaktadır. Çünkü insan olan bu peygamberler, yemek yemekte, içmekte ve çarşı-pazarlarda dolaşmaktadırlar. Bu, onların hem öncekilerinin ve hem de sonradan gelenlerinin taşıdıkları bir şüphedir. Yüce Allah Hûd (a) ve kavmi hakkında şöyle der: *"O'nun kavminden, kâfir olup âhirete ulaşmayı inkâr eden ve dünya hayatında kendilerine refah verdiğimiz varlıklı kişiler: 'Bu, dediler, sadece sizin gibi bir insandır; sizin yediğinizden yer, sizin içtiğinizden içer.' Gerçekten, sizin gibi bir beşere itaat ederseniz, herhalde ziyan edersiniz."*[865] Yüce Allah, bu tür anlayışları, Mü'minûn Sûresi'nde ve başka sûrelerde Hûd kavminden başkalarının ağzından da aktarmaktadır.

İnsanoğlunun kendi nefsi lehine ve aleyhine verdiği hüküm açısından bu tür çelişki ve tenakuz, her zaman ve mekânda öteden beri bilinmektedir. İnsanoğlu, bazen kendi nefsini sayılara ve hesaba sığmayacak derecede göklere çıkarır. Bazen de, kendi yeteneğinden daha aşağıya düşürür. Ancak bu, uçsuz bucaksız bir düşüklüğü ifade etmez. İnsanlar, bazen gayb âleminde öncesini bilmedikleri ezelden, nihayetini bilmedikleri ebede kadar araştırmak ve yaratıcının mahiyeti, mümkün olan varlık âleminin vâcibu'l-vücûd olan varlıktan nasıl sudur ettiği hakkında konuşmak için göğe doğru yük-

863. Furkân, 25/21.
864. Furkân, 25/21.
865. Mü'minûn, 23/33, 34.

selirler. Bazen de kendi nefislerinin mahiyetini bilmekten aciz olduklarını, kendi vücutlarında yaşayan ve geçim maddeleri olan yiyecek ve içecek maddelerinin tümüne etki eden mikrop (bakteri) türlerini tanımakta yetersiz kaldıklarını itiraf ederler. Bazen, "İnsan, kâinatın efendisidir ve Gazzâlî'nin sözünü doğrulayandır." diyorlar. Gazzâlî, şöyle diyor: "İmkân âleminde var olandan daha bedi' (eşsiz ve benzersiz yaratılan) bir başka şey yoktur." Bazen de insan, zulmün, düzensizliğin ve fesadın kaynağıdır, diyorlar. İnsan türü, kendi nefsini veya kendi cinsini ancak kendi nefis aynasında büyütüyor, başkasını veya kendi nefsini kendi cinsinin aynasında canlanmış olarak hakir görüyor. Kâfirlerin, peygamberlerin gönderilmesini yadırgamaları işte bu tür bir tavırdır. İnsanlar, bazen -Hûd, İbrahim, İsrâ, Mü'minûn, Yâsîn, Kamer ve Teğâbun sûrelerinde olduğu üzere- "insan oluş"u, inkârın sebebi olarak gösteriyorlar. Bazen de kendi nefislerinde var olan kibri ve peygamberlere tabi olmak suretiyle onların kendi nefislerine üstün tutulmalarını kabullenilmesi zor bir durum olarak gördüklerini açıkça ifade ediyorlar. Kendilerine -doğrudan doğruya veya peygamberleri desteklemek üzere onlarla birlikte- meleklerin indirilmesini teklif etmelerini, işte bu düşünceye dayandırıyorlar. Nûh kavminin şu sözü buna örnektir: *"Bu, tıpkı sizin gibi bir beşer olmaktan başka bir şey değildir. Size üstün ve hâkim olmak istiyor."*[866]

Az önce geçtiği üzere Mekke müşrikleri bu iki teklifi, yani kendilerine bir melek indirilmesi teklifiyle, Hz. Peygamber'e gözleriyle gördükleri bir melek indirilmesi teklifini birleştirmişlerdir. "Gözleriyle görme" kaydı olmasa, yapılan teklifin hiçbir faydası olmaz. Çünkü Hz. Peygamber, kendisine bir melek indiğini onlara haber veriyordu. Onlar, Hz. Peygamber gibi insan olmalarının, melekleri görmekte ve onlardan bilgi almakta da onun gibi olmaları gerektirdiğini zannediyorlardı. Kâfirlerin vahiy hakkında ileri sürdükleri en güçlü şüphe buydu. Çünkü onlar, kendi nefisleri sebebiyle aldanmaları dolayısıyla, kendi nefisleriyle ulaşamadıkları her şeyi inkâr ederler.

Yüce Allah, onların bu iki tekliflerini iki yönden reddetmektedir:

1) Birincisi; eğer onların teklif ettikleri gibi bir melek indirilseydi, helâk edilmelerine dair olan iş, bitirilmiş olur sonra kendilerine hiçbir mühlet verilmezdi. İman etmeleri için kendilerine bir süre tanınmaz, aksine -Yüce Allah'ın kendilerinden önce geçenler hakkındaki âdetinde olduğu gibi- azap, onları hemen yakalardı. İbn Abbas, bu ayetin tefsirini yaparken şöyle der: "Eğer onlara kendi aslî suretinde bir melek gelmiş olsaydı, onları helâk

866. Mü'minûn, 23/24.

ederdik sonra da onlara göz bile açtırılmazdı." Katâde ise bu hususta şöyle der: "Eğer Allah bir melek indirseydi ve onlar da iman etmeselerdi, Yüce Allah azaplarını çabuklaştırırdı." Mücâhid, ***"Elbette iş bitirilmiş olurdu."*** ayetini, "Kıyamet kopardı." şeklinde tefsir etmiştir. Müfessirler, burada geçen ***"Qedâu'l-emr"*** ifadesinin tefsiri hakkında birçok açıklama zikretmişlerdir.

a) Peygamberlerin hüccet sunulan kavimleri hakkında Yüce Allah'ın kanunu (sünnetullah) şöyleydi: Onlar, herhangi bir teklifte bulunup da, istekleri kendilerine verilir ve yine de iman etmezlerse, Yüce Allah onları helâk etmek ve köklerini kazımakla cezalandırırdı ve bunun uygulamasını melekler üstlenirlerdi. Yüce Allah, aralarına rahmet peygamberi olan peygamberlerin en sonuncusunun gönderildiği bu ümmetin kökünü kazımak istemiyor. Yüce Allah'ın herkesi kuşatan rahmeti, böyle genel bir azap düşüncesiyle çelişmektedir. Yüce Allah, *"Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."*[867] demektedir.

b) Bundan maksat şudur: Onlar, -istedikleri üzere- meleği kendi aslî suretinde görselerdi, gördüklerinin korkunçluğu sebebiyle anında canları çıkardı.

c) Bir meleği kendi aslî suretinde görmek, icbar edici/zorlayıcı bir mucizedir. Böyle bir mucizeyle mükellefiyetin temelini teşkil eden "serbest irade" ortadan kalkar. Bu yaklaşım Mutezile mezhebinin kaidesi üzeredir. "Qedâu'l-emr" (işin bitirilmesi) meselesi hakkında Zemahşerî'nin değerlendirmesi şöyledir: "Ya da, mükellefiyetin temeli olan 'serbest irade' bu durumda ortadan kalkar. Kalkınca da, onların helâk edilmesi gerekli hale gelir." Ancak Zemahşerî'nin bu açıklaması kabul edilemez.

d) Onlar, imanın üzerine dayanmadığı bir şeyi teklif ettikleri zaman... Çünkü iman, mutlak olarak mu'ciz olan şeye dayanır ki bu da zaten gerçekleşmiştir. Yoksa iman, onların talep ettikleri "özel mu'ciz"e dayanmaz... İşte bu özel mu'ciz kendilerine verildiği zaman, inadın içine adamakıllı gömülmüş olurlar. Bu da, onların helâk edilmelerini ve kendilerine bir an bile göz açtırılmamasını gerektirir.

Bu dört açıklamanın birincisi, en güçlü olanıdır ve tercihe şayan olan da budur. Yüce Allah'ın Hicr Sûresi'ndeki *"Biz, melekleri ancak hak ile indiririz. O zaman onlara mühlet verilmez."*[868] sözü, tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayetle aynıdır. "Sünnetimizin gerçekleştiği şanımız, ancak melekleri

---

867. Enbiyâ, 21/107.
868. Hicr, 15/8.

hak ile indirmektir. Bu hak da peygamberlerin risaleti veya peygamberlere inatla karşı koyan topluluklara elem verici azap vermektir. Azabı hak eden bu insanlar, peygamberlere özel mucizeler getirmeleri teklifinde bulunurlar ve imanlarını bu özel mucizenin gösterilip gösterilmemesine bağlarlar. İstedikleri mucizeler verildikten sonra da inkâr ve küfürlerinde ısrarlarına devam ederler. Onlara melekler indirilse bile inanmazlar. Çünkü melekler indirilir indirilmez, helâk olurlar ve kendilerine iman etmeleri için bir an bile mühlet verilmez." Yüce Allah, onların içinden o inatçı ve kibre kapılmış olanların teklifini yerine getirerek bu ümmeti ve rahmet peygamberinin kavminden bu ümmetin hidayeti için hazırladığı kimseleri helâk edecek değildi. Onlar teklif ettikleri mucizeleri, icaz ortaya çıksın diye değil, Peygamber'i aciz bırakmak için istiyorlardı. Yüce Allah ise -istedikleri mucize verilse bileyine de inanmayacaklarını biliyordu. Geçmiş nesillerden onların benzerleri hakkında ilâhî kanun (sünnetullah) bu şekilde gerçekleşmişti.

Ayetteki belâgat inceliklerinden birisi; -Zemahşerî'nin de bayan ettiği üzere- ***"summe"*** ile yapılan atıfta kendisini göstermektedir. *"Summe"*, *"işlerinin bitirilmesi"* ile *"onlara süre verilmemesi"* arasında gelmekte ve mühlet verilmemesinin, işlerinin bitirilmesinden daha beter olduğunu ifade etmektedir. Çünkü hiç beklenmeyen bir anda gelen sürpriz şiddet, şiddetin bizzat kendisinden daha vurguludur.

2) İkincisi; Yüce Allah'ın şu ifadesidir: ***"Eğer peygamberi bir melek kılsaydık muhakkak ki onu insan suretine sokar ve onları yine düşmekte oldukları kuşkuya düşürürdük."*** Yani eğer peygamber bir melek kılınsaydı, -kendisini görmeleri ve Allah adına tebliğde bulunduğu kelâmını işitmeleri mümkün olsun diye- bir insan kalığına büründürülürdü. Yüce Allah, onu insan biçiminde bir melek olarak kılsaydı, onun bir beşer olduğuna inanacaklardı. Çünkü onu, ancak kılığına girdiği beşerin biçiminde ve sıfatlarında idrak edip kavrayacaklardı. Bu takdirde de bir peygamberin beşer olmasını reddederek kendi nefisleri üzerine bir şal gibi örttükleri kafa karışıklığı ve karıştırmanın aynısına düşeceklerdi. Ve o peygamberin bir melek olmasını teklif etmeye devam edip gideceklerdi. Hâlbuki buna hiç ihtiyaçları yoktu. Onların bu husustaki durumları, insanların ekserisinin hatta onların âlimlerinin durumuyla aynıdır. Nasıl ki insanlar kendi tercih ve istekleriyle kendi nefislerini problemlerin içine atıyorlar, yanlış anlayışları yüzünden bir sürü kuşku üretiyor ve sonra da onlardan çıkış yollarını arıyorlarsa onlar da aynen böyle kendi nefislerini problemlerin içine atmaktadırlar. Arapçada *"lebe-se"* kökü, *"örtmek ve kapatmak"* manasına gelir. *"Lebise's-sevbe, yelbesuhû"*

maddî, somut anlamda bir örtme olarak, *"Elbiseyi giydi."* demektir. *"Lebese'l-hakka yelbisihû"* demek, *"Hakkı batılla örttü."* demektir. Bir başka ifadeyle; *"Batılı, hak zannedilsin diye hakkın yerine koydu."* demektir. Yine *"Lebistu aleyhi emrehû"* denilir ki manası; *"Onun işini içinden çıkılmaz hale getirdim. Artık işini bilmiyor."* demektir. Verdiğimiz örneklerin tümü de, "setr", "örtme"nin manevî ve soyut olanıdır.

Melekler ve Cinler Aslî Suretlerinde Görülebilirler mi?

Müfessirlerin geneli, bu durumda meleğin insan suretine sokulmasını, insanoğlunun melekleri kendi aslî suretlerinde görmeye dayanamayacakları şeklinde açıklamaktadırlar. Bir önceki ayetin tefsiri yapılırken, *"qedâu'l-emr"* (*işin bitirilmesi*) meselesini, meleğin gökten inmesiyle onların doğrudan doğruya helâk olmaları şeklinde açıklayanların görüşleri geçmişti. Onlar, görüşlerine delil olarak, meleklerin İbrahim ve Lût peygamberlere görünmesi[869] ve Cebrail'in ise Meryem'e bir insan kılığında görünmesiyle ilgili ayetlere[870], Hz. Peygamber'e -çoğu kere- sahâbîlerden Dihye el-Kelbî, zaman zaman da başka bir insan kılığında görülmesiyle ilgili rivayetleri göstermektedirler[871]. Nitekim bu haberler, İman, İslâm ve başka konulardaki hadislerde yer almaktadır. Bazı bilginler, -Hz. Peygamber'in özelliklerinden birisi olarak- Cebrail'i kendi aslî suretinde sadece iki kez görmüş olduğunu zikrederler. Başka bazı âlimler ise, bu görüşü ileri sürenlere bunun Hz. Peygamber'in bir hususiyeti olarak sayılması noktasında itiraz ederler. Çünkü onlara göre, böyle bir hususiyet ancak nassla belirlenir. Bu meselede ise herhangi bir nass yoktur. Sadece İmam Ahmed'in *Müsned*'inde İbn Mes'ûd hadisiyle, Tirmizî'deki Hz. Âişe hadisinde, Hz. Peygamber'in Cebrail'i Yüce Allah'ın yarattığı kılıkta ancak iki kez görmüş olduğu ifade edilmektedir.[872] Haberlerde, sahâbîlerden melekleri insan kılığı dışında başka bir surette görenler olduğu ifade edilmektedir. Buhârî-Müslim'in rivayet ettikleri üzere Üseyd b. Hudayr, melekleri karanlık içinde kandiller şeklinde görmüştür.[873] Ancak bu da temsildir.

---

869. Bkz: Hud, 11/69,70, 77-81. ayetlerin tefsiri. *Menâr Tefsiri* 14. Cilt. (Yayıncı)
870. Bkz: Meryem, 19/17. (Yayıncı)
871. Bkz: Hud ve Meryem sûrelerindeki ayetler meleklerin Hz. İbrahim'e, Lut'a göründükleri hakkında ve özellikle de Meryem'e Rabbimizin gönderdiği Ruhun beşer olarak göründüğü ile ilgili işaretler taşımaktadırlar. Necm Sûresi'nde Rasulullah'ın vahiy meleğini gördüğüne dair işaret vardır; ama Peygamberimiz'in (s) gaybi bir varlık olan melekleri insan kılığında gördüğü ile ilgili delaleti ve subutu kat'i yakîn ifade eden bir delil mevcut değildir. (Yayıncı)
872. Tirmizî, *Tefsir*, Necm Sûresi; Ahmed b. Hanbel, VI, 236.
873. Buhârî, *Fedâilu'l-Kur'ân*, 15.

Bize göre tercihe layık olan görüş; insanların, normal halleriyle melekleri ve cinleri yaratıldıkları aslî suretlerde görmeye hazır olmadıklarıdır. Yüce Allah'ın, şeytan hakkındaki *"Çünkü o ve yandaşları, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler."*[874] ifadesi buna örnektir. İnsanların onları görememeleri, korkunçluklarından dolayı görmeye dayanamayacaklarından değil, aksine insanoğlunun gözünün her mevcut olanı idrak etme yeteneğinin olmamasından dolayıdır. Nitekim insanoğlunun gözü, kendi âleminde bulunan su gibi ve ondan daha yoğun olan diğer renkli varlıkları görüp idrak edebilir. Ama sudan daha latif olan hava gibi varlıkları göremez. Havadan daha latif olan, hava ve suyun kendisinden oluştuğu basit unsurlar gibi şeyleri de göremez. Melekler ve cinler ise, gaybî olan bir başka âleme ait varlıklardır ve zikredilenlerden daha latiftirler. Bu sözünü ettiğimiz âlem, felsefede kelâmcıların madde âleminin ötesinde saydıkları bir âlemdir. Kelâmcılar, meleklerin ve cinlerin kesif (yoğun) cisimler şekline girebileceklerini söylerler. Bunların yoğun cisimlerin şeklini alması, suyun latif buhar, kesif buhar, akışkan sıvı, kar ve buz şekline girmesine benzer. Fakat su, maruz kaldığı sıcaklık ve soğukluk nedeniyle kendi irade ve isteği olmaksızın o şekillere girer. Oysa melekler ve cinler, kendi istek ve arzularıyla söz konusu şekilleri alırlar. Çünkü Yüce Allah, meleklere ve cinlere âlemin maddesinin kendisinden oluştuğu unsurlara hâkimiyet bakımından beşerin hâkimiyetine oranla daha fazla bir güç vermiştir. İnsanoğlu, âlemin maddesi üzerinde nefsi ve mahiyetiyle değil, sadece elleriyle tasarrufta bulunmaktadır. İnsanlar, bedenlerini bir başka maddeyle birleştirip, kaynaştıramazlar. Bir melek veya bir cin, insan veya başkasının kılığı gibi kesif bir biçime girdiği zaman, insanlar onları görebilirler. Fakat normal durum ve Yüce Allah'ın insanın ve meleklerle cinlerin âlemlerini yaratmadaki kanunu gereği, onları kendi aslî suretlerinde göremezler. Hz. Peygamber'in Cebrail'i iki kez (kendi aslî suretinde) görmesi örneğinde olduğu gibi, eğer böyle bir durum vaki olmuşsa bu, olağanüstü hadiselerden olur. Olağanüstü haller de ancak nass ile sabit olur. Çünkü bu, normalin aksi bir durumdur. Üstelik meleğin kendi aslî suretinde görülmesi, herhangi bir kılığa girmesi meselesiyle de çelişmez. Çünkü meleğin latif suretine ait görülmeyen ana unsur, kesif bir unsurla zuhur etmiş demektir. Bu durumda, meleğin herhangi bir şekil alması, aslî sureti muhafaza etmekle birlikte, yeni bir madde ile olmuş olur. Söz konusu teşekkül (şekil alış) başka hallerde ise, hem madde ve hem de suret olarak olur. Üstelik peygamberlerin ruhlarıyla meleklerin ruhları arasında başka

874. A'raf, 7/27.

hiçbir canlıda olmayan bir uyum vardır. Ruhaniyetlerinin cisimliklerine baskın geldiği hallerde peygamberler, melek gibi olurlar. Bu durumda kendilerine tecelli eden hangi şekil ve surette olursa olsunlar, görebilirler.

Bütün bu söylediklerimize ilâveten ekleyelim ki gözle görülmeyen bir şey, görme dışında başka bir idrak çeşidiyle kavranıp idrak olunabilir. Melekler, akıllı ve bilgili canlılar olduklarına ve latiflikleri, ilim ve idrak mahalli olan insanların ruhları kabilinden olduğuna göre, bu kâinatta bulunan bu iki tür ruhun (melek ve insan ruhu) birbiriyle irtibata geçmesi neden mümkün olmasın? Bu iki ruhtan birinin diğerinden ilim alması neden mümkün olmasın? Bu, tıpkı insanoğlunun bazı beşeri bilgileri havadan almasına benzer. Zira bazı insanlar, (günümüzde telsiz, telgraf veya hava ve atmosfer telgrafı olarak bilinen) elektrikle çalışan cihazlar vasıtasıyla haberleri yaymakta ve başkaları da almaktadırlar. Hatta sabittir ki bazı insanların ruhları, bilgiyi -ister insan, ister başkası olsun- bazı varlıklardan duyu ve aklî istinbat vasıtası olmaksızın alabilmektedirler. Nitekim böyle bir şeyin olabileceğini inkâr eden materyalist doktorlardan birisi, anlatıldığına göre böyle bir olaya şahit olur. Bu doktor, Kahire'de tedavi ettiği hastasının, İskenderiye'de olan bir yakınının şu anda kendisini ziyaret etmek üzere Kahire'ye gelmek istediğini haber verir. Söz konusu hasta, daha sonra o yakınının bindiği treni ve Kahire tren istasyonuna ulaştığı vakti haber verir. Bunun ardından istasyondan hastanın bulunduğu kliniğe kadar olan yürüyüş mesafesini haber verir ve tam dediği saatte yakını, kliniğe ulaşır. Hastayı tedavi eden doktor, o mükâşefeyi görsün diye bekler. Yine aynı hastaya izafeten bundan başka mükâşefeler de anlatılmaktadır. Böylesi hadiseler, her asırda çokça görülen şeylerdendir. O halde böylesi bir mükâşefeyle insanoğlunun, meleklerden ve bazı ruhlardan ilim alması neden mümkün olmasın? Tıpkı hayatta olan insanlardan ve beşer dışı başka şeylerden ilim aldıkları gibi, bunlardan da ilim almaları neden mümkün görülmesin?

Biz deriz ki; bu, aklen mümkün ve naklen de rivayet edilen bir husustur. Fakat -diğerleri gibi- bir faile ve bir de kabul edene bağlıdır. Kitab ve Sünnet'te vahiy ve ilhamla ilgili yer alan ifadeler üzerinde iyice düşündüğümüzde anlarız ki insanoğlunun, -yeryüzünde kendi hemcinsleri ve diğer eşya üzerindeki hâkimiyetine benzer şekilde- göklerdeki melekler üzerinde hâkimiyeti söz konusu değildir. İnsanlardan hiçbir fert, bu meleklerin mahiyetini kavrayamaz ve onlardan -ister gönüllü, ister gönülsüz- ilim alamaz. Fakat bazı beşerî ruhlar, arınmışlığı ve mertebesinin yüceliği sayesinde me-

leklerden bir şeyler alma seviyesine yükselebilir. Çünkü aralarında bir yakınlık ve ilişki meydana gelmiştir. Sözünü ettiğimiz bu kabiliyet iki çeşittir.

1) **Birincisi:** Yüce Allah'ın peygamberlerine -onların herhangi bir çabaları ve uğraşıları olmaksızın- verdiği bir kabiliyettir. Yüce Allah, onları peygamberliğine ve risaletine ehil hale getirir ve kendi emriyle melekleri vahiyle onlara gönderir. Ne melekten vahyi alan peygamberin kendisine vahyedilen şeyde herhangi bir çabası ve iradesi vardır ve ne de vahyi indiren meleğin vahyettiğinde en ufak bir seçimi ve tercihi söz konusudur. Tam tersine melek, kendisine Yüce Allah'ın emrettiği şeyi yapar ve ona isyan edemez. Peygamberler, istidatlarının mükemmelliği ve ruhlarının yüceliği sebebiyle, melekleri -nadiren de olsa- kendi aslî biçimlerinde görebilirler. Melekler, onlara bir insan kılığında görülür veya onlarla ruhî bir iletişime geçer ve onların ruhlarına Yüce Allah'ın vermelerini istediği şeyi verirler. Çoğunlukla olan budur. Bu tür vahiy, peygamberlerin sonuncusu Hz. Peygamber'in gönderilmesiyle artık son bulmuştur. İnsanoğlunun kesbi ve çabasıyla olan ise, insanoğlu yaşadığı sürece devam edecektir.

2) **İkincisi:** Yüce Allah'ın, peygamberlerin dışında diğer kullarına bahşettiği hak uğrunda destek ve ilhamdır. Çünkü bu insanların, fıtratları bozulmamış, iç âlemleri arınmış ve nefisleri de salih amelle tertemiz olmuştur. Ve sonunda bunların nefislerinde, meleklik sıfatları hayvanî eğilimlere ve şeytanî duygulara baskın gelmiştir. Beşerî olan yüce ruhların meleklerle olan münasebetleri güçlenir ve bu ruhlar meleklerin ruhlarından hayır ve hakta kuvvet, salah ve ıslahta sebat kazanırlar. *"Hani Rabbin meleklere: 'Muhakkak ben sizinle beraberim; haydi iman edenlere destek olun.' demişti..."*[875] Bu yüce ruhlar, meleklerden hakkı bilme ve hayır müjdesi alırlar. İşte adına *"tahdis/ kendisiyle konuşulma"* ve *"ilham"* dedikleri budur. Meleklerin Hz. Meryem'e İsa'yı (a) müjdelemesi ve Cebrail'in -Yüce Allah'ın, kendisine üfürmeyle İsa'ya hamile kalmasını dilediği zaman- onun karşısında belli bir kılığa girmesi de bu kabildendir. Sahih bir hadiste yer aldığına göre Hz. Ömer, kendisiyle konuşulanlardandı. Hz. Peygamber, ilham meleğini *"Allah'ın her mü'minin kalbindeki öğütçüsü"*[876] olarak ifade etmiştir. Bu ifade, İmam Ahmed ve Tirmizî'de yer alan Nuvâs b. Sem'ân hadisidir. Bu hadisi, İbn Mes'ûd'un şu hadisi açıklamaktadır: *"Şeytan, Âdemoğlunun kalbine ilham verir. Melek de ilham verir. Şeytanın ilhamı, beşere vaad etmesi ve hakkı yalanlamasıdır. Meleğin ilhamı ise, hayır vaad etmesi ve hakkı tasdik etmesidir. Her kim kalbinde böyle*

875. Enfâl, 8/12.
876. Ahmed b. Hanbel, IV, 182.

bir duygu bulursa, bilsin ki; bu, Allah'tandır ve bundan dolayı Allah'a hamdetsin. Her kim de, kalbinde diğerini bulursa, şeytanın şerrinden Allah'a sığınsın."[877] Bu hadisi, Tirmizî, Nesâî ve İbn Hibbân rivayet etmiştir. *el-Câmiu's-Sahîh*'te bu hadis için "Sahihtir." değerlendirmesi yapılmıştır.

İmam Gazzâlî, eseri *İhyâ*'nın *Acâibu'l-Kalb* bölümünde bu kısmı uzun uzun açıklamaktadır. Bakara Sûresi'nin tefsirinde bu konuyla ilgili bir açıklama geçmişti. Materyalistler, böyle bir şeyin olabileceğini inkâr etmektedirler. "İnsan, bilmediğinin düşmanıdır." Bunların benzeri olan inkârcılara, mikropların keşfedilmesinden önce "Âlemde, insanın çıplak gözle göremeyeceği gözle görülmez birçok canlı türü vardır ve bunlar, saymakla bitmez birçok hastalığa sebeptir; yine bunlar, sıvılarda ve meyvelerde gördüğümüz değişikliklere ve mayalanmalara da sebeptir." denilseydi, "Bu, bir çeşit hurafedir." diyeceklerdi. Gayrimüslimler, *"Veba, cin düşmanlarınızın sizi iğnelemesidir. Bu, sizin için şehitliktir."*[878] şeklindeki Ebû Mûsa hadisini, bu kabilden saymışlardır. Bu hadisi, Hâkim rivayet etmiş ve "Sahihtir." demiştir. Daha sonra Başils'in[879] veba mikrobunu keşfetmesinin ardından, veba mikrobuna diğer hastalıklarda olduğu gibi "cin" kelimesinin tastamam yakışması karşısında hayrete düşmüşlerdir. Haberlerde yer aldığına göre "cin"in birçok türü vardır. Cinlerin içinde böceklerden olduğu gibi, yeryüzündeki haşerelerden de çeşitleri vardır.

Üstad Abduh, *Risaletu't-Tevhid*'de meleklerden bilgi almanın birinci çeşidini en güzel biçimde açıklamakta ve en net burhanla beyan etmektedir. İkinci çeşidini ise kısaca ele almaktadır. Üstad, bu hususta şöyle der:

"Ariflerden yüce ruhlu ve yüksek akıl sahibi kimselere gelince; bunların mertebeleri peygamberlerin mertebelerine yakın değildir. Fakat bu insanlar, o peygamberlere veli olmaktan hoşnutturlar. Onların şeriatlarının ve davetlerinin güvenilir bekçileridirler. Onların birçoğunun şansı yaver gitmiş ve tür veya cins açısından o hale yakın durumla ünsiyet kurmuşlardır. Onların, bazı durumlarda gayb âlemine bir parça yakınlıkları söz konusudur ve misâl âleminde gerçek müşahedeleri vardır. Bunların hakikatleri gerçekte tahakkuk ettiği için, hiç kimse kendilerini yadırgamaz. Bundan dolayı onlar, peygamberlere atfen nakledilen hiçbir şeyi uzak bir ihtimal olarak

877. Tirmizî, *Tefsir*, Sûre (2), 35.
878. Ahmed b. Hanbel, VI, 395.
879. Veba hastalığına yol açan bakteriyi İsviçreli bakteriyolog Alexandre Yersin tanımlamış, sonra da bağışıklık serumunu hazırlamıştır. Bkz: *Temel Britanica*, XVIII, 312. Ansiklopedilerde Başils adı geçmemektedir. (Çev.)

görmezler. Tadan bilir, tatmayan doğru yoldan sapar. Onların kendisiyle konuştukları ve kendisinden söz ettikleri şeylerin doğruluğuna delil, salih halleri... Amellerinin peygamberlerinin şeriatlarına muhalif olan şeylerden uzak oluşu... Fıtratlarının, sağlam aklın kabul etmediği veya sağlam fıtratın dışladığı şeylerden arınmış olması ve iç âlemlerinde konuşan ve basiretlerinde parlayan hakkın itici gücüyle etraflarındaki kimseleri, içinde kamunun hayrı ve seçkin kimselerin kalplerini rahatlatma unsuru olan hususlara davet etmeleridir. Dünya, onlara benzemeye çalışan sahtekârlardan hali değildir. Fakat onların durumları ne çabuk açığa çıkıyor ve kendi akıbetleriyle, onlar sebebiyle musibete uğrayanların akıbetleri ne çabuk kötüye gidiyor! Akılları saptırmak, ahlâkı bozma ve mahrum bıraktıkları insanların durumlarında düşüş gibi sonuçlar ortaya çıkar çıkmaz, hemen Yüce Allah, onlara lütfüyle yetişiyor. Ve onların kötü sözleri, gövdesi yerden koparılmış ve o yüzden ayakta durma imkânı olmayan kötü bir ağaç gibidir. O halde, peygamberlerin durumlarıyla hallerini inkâr edenlerle, haber verdikleri şeyin mümkün olduğunu hatta vuku bulduğunu kabul eden kimseler arasında sadece âdetten oluşan bir perdeden başka bir şey yoktur. Akıl, çoğu zaman perdelenir, hatta normal olan durumları bile idrak etmekten mahrum kalır."

وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِّن قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُم مَّا كَانُوا بِهِ
يَسْتَهْزِئُونَ ﴿10﴾
قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿11﴾

10- Senden önce de peygamberlerle alay edilmişti. Fakat onlardan alay edenleri, alay ettikleri şey kuşatıverdi.

11- De ki: Yeryüzünde dolaşın da yalanlayanların sonu nasıl olmuş, görün!

Rasûllerle Alay Edenler ve Akibetleri

Yüce Allah, son peygamber Hz. Muhammed'e ve peygamberlik kurumuna inatla karşı koyan kâfirlerin ortaya attıkları şüpheler ve onların inkâr ve yalanlamada ısrarları hakkındaki kanununu (sünnetullah) beyan ettikten ve

yaptıklarına karşılık onları azarladıktan sonra, onları cezalandırmadaki kanununu beyan ediyor. Bundan dolayı Yüce Allah, ***"Senden önce de peygamberlerle alay edilmişti. Fakat onlardan alay edenleri, alay ettikleri şey kuşatıverdi."*** buyuruyor. Arap dili uzmanlarının ifadelerine bakılacak olursa, *"el-huzuu"* veya *"el-huz'u"* ile *"el-istihzâ"*, *"alaya almak"* manasındadır. *"Hezee bihî"* ve *"istihzee bihî"* *"sehira minhu"* ile aynı manadadır. Bazı araştırmacıların ifadesinden anlaşıldığına göre iki harf, mana itibariyle birbirine yakındır, ancak aralarında öyle bir fark vardır ki bu fark, her iki fiilden birinin diğeri yerine sıkça kullanılmasına engel değildir. Râğıb der ki: *"El-huz'u"*, gizlice yapılan mizah demektir. (Herhalde doğru olanı, hafifçe yapılan mizah olsa gerektir.) Bazen, mizah gibi olan şeye de *"el-huz'u"* denilir. Şu ayetlerdeki vurgular mizah kastedilen ifadeler taşırlar: *"Onu alay ve eğlence konusu yaparlar."*[880] *"Ayetlerimizden bir şey öğrendiği zaman, onlarla alay eder."*[881] *"Seni gördükleri zaman, 'Bu mu Allah'ın peygamber olarak gönderdiği!' diyerek hep seni alaya alıyorlar."*[882] ***"el-İstihzâ"*** kelimesiyle -bazen "alay etmek" kastedilse bile- alay etmeyi talep etmek anlatılmak istenir. Tıpkı *"isticâbe"* kökünün, -bazen *"icâbe"* yerine kullanılsa bile- icabeti/kabulü talep manasına gelmesi gibi.[883] Hz. Peygamber'den önceki peygamberlerle alay edenlerin cezası, köklerinin kazınması suretiyle rezil rüsva olmaktı. Fakat Allah, O'nunla alay edenlere karşı kendisine kâfi geldi de alay edenleri helâk etti, kendilerini kavimlerini helâk etmek için sebep kılmadı. Yüce Allah, bu hususu Hicr Sûresi'nde *"(Seninle) alay edenlere karşı biz sana yeteriz."*[884] diyerek hatırlatmaktadır. Meşhur bir rivayete göre Hz. Peygamber'le alay edenler, Kureyş'in ileri gelenlerinden beş kişiydi ve hepsinin de aynı günde helâk olduğu belirtilmeyteydi.

Peygamberlerle alay edenlerin akıbeti, Yüce Allah'ın onlar hakkında değişmez kanunu (sünnetullah) gereğince helâk olmaktı. Bu kanun, tarihte yaşananları akıllarına bile getirmeyen Mekke müşriklerinin kuşkuyla baktıkları bir husustu. Dolayısıyla Allah'ın bu husustaki uyarılarına kulak asmadılar. Yüce Allah, Hz. Peygamber'e, onlara kendilerini kendi başlarına tarihte yaşananların bilgisine ulaştıracak olan yolu göstermesini emretti ve ***"De ki: Yeryüzünde dolaşın da yalanlayanların sonu nasıl olmuş, görün!"*** buyur-

880. Mâide, 5/58.
881. Câsiye, 45/9.
882. Furkân, 25/41.
883. Râğıb, *el-Müfredât*, He-ze-e maddesi, s. 841.
884. Hicr, 15/95.

du. Yani; ey Peygamber! Kavminden *"O'na bir melek indirilmeli değil miydi?"* diyen ve seni yalanlayan o kimselere de ki, âdetiniz ve özelliğiniz üzere yeryüzünde gezip dolaşın ve yeryüzünde kendilerine imkân verdiğimiz ve size vermediğimiz imkânı kendilerine verdiğimiz o kimselerin diyarlarında dolaşın. Sonra yapacağınız her yolculuk esnasında, onların başlarına gelen helâkin izlerine bakın. Müşahede edeceğiniz izlere ve duyacağınız haberlere bakarak onların akıbetlerinin nasıl olduğu üzerinde derin derin düşünün.

Yüce Allah, bu ayette *"yalanlayanların akıbeti"* demekte, ama "alaya alanların akıbeti" veya "alay edenlerin akıbeti " dememektedir. Çünkü son cümle, bütün yalanlayanlar hakkında değil, sadece *"alaya alanlar"* hakkındadır. Zira Yüce Allah, ilk nesillerden bütün yalan sayanları helâk etmiştir. Her ne kadar, onları helâk etmesinin direkt olarak sebebi, alaya alanların peygamberlere inen mucizeleri getirmelerini istemek olsa bile... Peygamberlerden istenilen mucizeler Yüce Allah tarafından verilince, o mucizeleri yalan saydılar. Hem teklif sahibi kâfirler ve hem de kendi nefisleri ve geçimleriyle meşgul olup lüks içinde yaşayan ileri gelenlere alay ve dalga geçme hususunda katılmayan diğer kâfirler, hep birlikte o mucizeleri yalan saydılar. Yalanlayanlar, -alay etmemiş ve dalga geçmemiş bile olsalar- helâk olmayı hak edince, alaya alan ve dalga geçenlerin hali nice olur, var sen hesap et! Hiç kuşkusuz, onlar helâk olmaya daha layık ve daha önceliklidirler. Bundan dolayı Yüce Allah, rahmet Peygamberi'nin (s) kavminden alaya alanları helâk etmiştir. Ancak Yüce Allah, onların mucize getirme isteklerini, -uğursuzlukları kendileriyle birlikte diğer yalanlayanları da kapsamasın diye- kabul etmedi. Onların arasında, daha sonra doğru yolu bulan ve iman etmeye hazır kimseler vardı.

Bu ayet-i kerimenin belâgat yönünden taşıdığı inceliklerden birisi ***"summe'n-zurû"***, ***"sonra bakın"*** ifadesidir. Yeryüzünde yürüme ve buna teşvik, birçok sûrede başka ayetlerde geçer. Sonra da buna *"fâ"* harfi ile bakma emri atfedilir.[885] Zemahşerî, iki tabir arasındaki ihtilafın esprisini anlatırken şöyle diyor: Eğer *"fenzurû"* ile *"summe'n-zurû"* arasında ne fark olduğu sorulacak olursa buna şöyle cevap verebilirim: *"Fenzurû"* ibaresinde *"bakmak"*, yeryüzünde gezip dolaşmanın neticesi kılınmıştır. Âdeta şöyle denilmektedir: Bakmak için gezip dolaşın, yoksa gafillerin gezip dolaştıkları gibi yürümeyin. Buna karşılık, *"sîrû fi'l-ardi summe'n-zurû"* denildiğinde bunun manası; yeryüzünde ticaret ve başka faydalı maksatlarla gezip dolaşmanın mubah olduğu ve helâk olanların izlerine bakmanın gerekliliğidir. Yüce

885. Bkz. Neml, 27/69; Rûm, 30/42; Yusuf, 12/109; Fâtır, 35/44.

Allah, vaciplikle mubahlık arasında çok fark olduğu için *"summe"* edatını kullanarak buna dikkat çekmektedir.

Ahmed b. el-Münîr, *el-İntisâf*'ta der ki: Bu yorumdan daha güçlü olanı; her iki yerdeki emri *"bakmak"*a sebep olması için aynı kabul etmektir. Emrin başına *"fâ"* geldiği yerde (*fenzurû*) sebebiyet unsurunu ortaya koymak, *"summe"* geldiği yerde (*summe'n-zurû*) ise yeryüzünde yürümekten maksadın *"bakmak"* olduğunu ve *"yürüme"*nin başka bir şeye değil, sadece buna vesile olduğunu vurgulamaktır. Asıl hedefle, vesile arasında ne kadar da çok fark vardır! Doğruyu ancak Yüce Allah bilir.

Rûhu'l-Maânî'de bir âlime atfen şöyle denir:

"İncelendiğinde görülecektir ki, Yüce Allah burada *'summe'n-zurû'* buyururken başka yerlerde ise *'fenzurû'* buyuruyor. Çünkü sözün gelişi, burada *'summe'*yi, başka yerlerde ise başka bir edatı kullanmayı gerekli kılıyor. Bunun sebebi şudur: Bu sûrede daha önce *'Görmediler mi ki, onlardan önce yeryüzünde size vermediğimiz bütün imkânları kendilerine verdiğimiz ... nice nesilleri helâk ettik.'* denilmişti. Bu ifade, *'Onların ardından başka nesiller yarattık.'*[886] ifadesiyle birlikte geçmişti. Bu iki ifadeden birincisi, helâk olanların birçok fırka olduğunu gösteriyor. İkincisi ise onlardan sonra yaratılanların da aynı şekilde çok olduklarını ifade ediyor. Şu halde onlara verilen gezip dolaşma emri, bu gerçeği öğrenmeye bir çağrı mahiyetindedir. Bundan maksat ise beldeleri bir bir gezmek ve ne kadar çok olursa olsun fesat ehli insanların evlerini görmektir. Böylelikle diyar diyar dolaşılıp, o helâkin izleri görülecektir. Bu, uzun bir zamanı ve müddeti gerekli kılar. Dolayısıyla böyle uzun bir müddet ve zaman, *'fâ'* harfinin ifade ettiği *'teakkub'* yani 'peşi peşine olma' manası ile çelişir. Ama başka ayetlerde durum böyle olmadığı için, *'fenzurû'* denilmiştir."[887]

Âlûsî, yukarıdaki alıntının ardından şöyle diyor:

"Bu yaklaşım, tenkitten uzak olamaz. Birçok bilgin, 'yürüme'nin burada ve başka yerlerde aynı manaya olduğunu, fakat 'yürüme' uzun bir süreç olduğu için 'bakmak' fiili ona bazen sonu göz önüne alınarak *'fâ'* ile, bazen de baş tarafı göz önüne alınarak *'summe'* ile atfediliyor. Uzayıp giden bütün eylemlerde durum böyledir."[888]

---

886. En'âm, 6/6.
887. Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, VII, 104.
888. Âlûsî, *A.g.e.*, VII, 104.

Bu son değerlendirmede durum Âlûsî'nin dediği gibi değildir. Tam aksine, uzun yürüyüşün başlangıç kısmı göz önüne alınarak "bakmak" fiili ona *"fâ"* ile, sonu göz önüne alınarak da *"summe"* ile atfedilmektedir. Yani, durum onun dediğinin tam tersinedir.

Ben derim ki: Bütün bu nüktelere (inceliklere) bakmadan önce, ayetin tefsirini yaparken bizim yaptığımız yorum üzerinde iyice düşünen kimse görecektir ki, hiçbir zorlamaya girmeksizin ayetin nazmından anlaşılan mana, bizim söylediğimiz manadır. Bizim yaklaşımımız, bu işaret edilen inceliklerin tümünden çıkarılmışa benzemektedir. Bir de bunlara ilâveten, burada ayete muhatap olanların durumlarının gerekli kıldığı "yürüme emri"ni eklemek gerekir. Ayete muhatap olanlar ise ticaret gayesiyle sürekli seferlere çıkan, toplumların durumlarından gafil, geçmişlerin akıbetlerinden ve kendi asırlarındakilerin durumlarından habersiz olan inatçı Mekke kâfirleridir.

قُل لِّمَن مَّا فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ قُل لِّلَّهِ كَتَبَ عَلَىٰ نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ
لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا
يُؤْمِنُونَ ﴿12﴾ وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿13﴾
قُلْ أَغَيْرَ اللَّهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ قُلْ
إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿14﴾ قُلْ إِنِّي
أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿15﴾ مَّن يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ
رَحِمَهُ وَذَٰلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ ﴿16﴾ وَإِن يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا
هُوَ وَإِن يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿17﴾ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ
عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ ﴿18﴾ قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ
بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَٰذَا الْقُرْآنُ لِأُنذِرَكُم بِهِ وَمَن بَلَغَ أَئِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ
أَنَّ مَعَ اللَّهِ آلِهَةً أُخْرَىٰ قُل لَّا أَشْهَدُ قُلْ إِنَّمَا هُوَ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ وَإِنَّنِي بَرِيءٌ مِّمَّا
تُشْرِكُونَ ﴿19﴾

12- **De ki: "Göklerde ve yerde olanlar kimindir?" "Allah'ındır" de. O, rahmet etmeyi kendi nefsine yazmıştır. Sizi, varlığında asla şüphe olmayan kıyamet gününde toplayacaktır. Ama kendilerine yazık edenler inanmazlar.**

13- **Gecede, gündüzde hareket etmeyen her şey O'nundur. O her şeyi işitendir, bilendir.**

14- **De ki: "Gökleri ve yeri yoktan var eden, besleyen fakat kendisi beslenmeyen Allah'tan başkasını mı dost edineceğim!" De ki: "Bana Müslüman olanların ilki olmam emredildi." Ve sakın müşriklerden olma!**

15- **De ki: "Eğer Rabbime isyan edersem, gerçekten büyük bir günün azabından korkarım."**

16- **O gün kimden azap giderilirse, gerçekten Allah ona rahmet etmiştir. İşte apaçık kurtuluş budur.**

17- **Eğer Allah seni bir zarara uğratırsa, onu kendisinden başka giderecek yoktur. Ve eğer sana bir hayır verirse, şüphesiz O her şeye kadirdir.**

18- **O, kullarının üstünde yegâne kudret ve tasarruf sahibidir. O, hüküm ve hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır.**

19- **De ki: "Hangi şey şahitlik bakımından en büyüktür?" De ki: "Allah, benimle sizin aranızda şahittir. Bu Kur'ân bana, kendisiyle sizi ve ulaştığı herkesi uyarmam için vahyolundu. Yoksa siz, Allah ile beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik mi ediyorsunuz?" De ki: "Ben buna şahitlik etmem." "O, ancak bir tek ilâhtır, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden kesinlikle uzağım." de.**

Tevhide Şahitlik Etmek

Yüce Allah, bundan önce geçen ayetlerde, dinin esaslarını (*usulu'd-din*) ve bu esasları gösteren şeyleri, kâfirlerin peygamberlik kurumuna karşı şüpheleri ve bunları çürüten delilleri beyan etti ve Rasûlü'ne, -kendisini teselli etmek ve kalbini sakin kılmak için- peygamberler ve kavimleri hakkındaki kanunu (sünnetini) gösterdi. Bu ilâhî kanun, Rabbinin davetini tebliğe devam ederken Hz. Peygamber'e yardımcı olacaktır. Yüce Allah, bu ayetlerde telkinine devam ederken Hz. Peygamber'in kavmine karşı delil getirmek üzere bir başka üslubu seçti. Bu, -her ne kadar daha önce geçen manayı

tekrar mahiyetinde veya tekrarı da ihtiva eden yeni bir ifade şeklindeyse de-güzel konuşma makamında soru sorma ve cevap verme üslubudur. Bunun hikmeti; delil getirmede çeşitlendirme sağlamanın ve bu iş için seçilecek üsluplarda çeşitli araçlar kullanmanın dine davetin zorunlu kıldığı hususlardan olmasıdır. Dinden başka şeylere davette ise hikmet, bunun beşerî maksatlardan olmasıdır. Çünkü tekrar tekrar zikredilmesi gerekli olan bir gaye için bir tek delile sarılıp kalmak veya aynı üslup içinde birden çok delil getirmek, davetçinin -davete istekli olmasına ve onu yaymak ve ispat etmek için kendini paralamasına rağmen- davetini tekrarlamaktan usanç duymasına yol açar. Davetçi bundan usanırsa, hem ondan ve hem de davetinden hoşlanmayan davete muhatap olanların hali nice olur! Davet olunan kimseler, birinci delili anlamamışlar veya kalpleri birçok delili ihtiva eden bir tek üslup üzerinde derinden derine düşünmeye yönelmemişlerse, bu insanların halleri nice olur! Hiç kuşkusuz, bunu duymaktan dolayı son derece usanç ve can sıkıntısı içinde olup alabildiğine nefret duyarlar. Nasıl böyle olmasınlar ki! İnatçı kesilen kâfirler, -Kur'ân ifadeyi ve delili çeşitlendirme, belâgat ve mucize açısından birçok üslubu kullanmakla ayrıcalıklı olduğu halde-O'ndan kaçındırıp uzaklaşmadılar mı? Yüce Allah, şöyle buyuruyor:

"De ki: Göklerde ve yerde olanlar kimindir?" Yani ey Peygamber! Peygamberliğini inkâr edip, kendilerine getirdiğin tevhid, öldükten sonra dirilme ve ceza ilkelerinden yüz çeviren kavmine de ki: Gerek ulvî, gerek süflî şu bütün kâinatta bulunan yaratıklar kimindir? Bu soru, yeni bir delil sunmak için hazırlık mahiyetindedir. Bundan önce geçen ayetlerin tefsirini yaparken beyan ettik ki, Araplar Yüce Allah'ın göklerin ve yeryüzünün yaratıcısı olduğuna inandıkları gibi, göklerde ve yeryüzünde bulunan akıllı ve akılsız ne varsa tümünün O'nun mülkü ve kulu olduğunu da kabul ediyorlardı. Ayette geçen *"mâ"* kelimesi, akılsızların yanında akıllı olanları da ifade etmektedir. *Keşşâf*'ta, bu sorunun onları azarlamak için olduğu kesin bir dille ifade edilmektedir. Ayetin devamında gelen ***"Allah'ındır, de."*** ifadesi, sorulan sorunun cevabını onlara anlatma mahiyetindedir. Yani göklerde ve yerde olanlar Allah'ındır. Bu hususta benimle sizin aranızda hiçbir ihtilaf yoktur ve siz bunlardan hiçbirini Allah'ın dışında bir başkasına izafe edemezsiniz. Bir başka müfessir ise *"Allah'ındır, de."* ifadesinin onların adına cevap verme ya da onları kabule zorlayan bir ifade olduğunu söylemiştir. Râzî der ki: "Yüce Allah, Hz. Peygamber'e önce soru sormasını, sonra da cevap vermesini emretti. Böyle bir üslup, verilecek cevabın, hiçbir inkârcının

inkâr edemeyeceği ve hiçbir reddedenin reddedemeyeceği kadar açık olduğu yerlerde güzel olur."[889] Râzî, daha sonra bu ayetteki soru ve cevabın aynen anlattığı nitelikte olduğunu beyan etmekte ve maddi âlemdeki hudûs ve imkân (sonradan olma ve bir müessirin sayesinde var olma) delilleriyle bütün bunların Yüce Allah'ın olduğuna delil getirmektedir. Kullandığı metot ise delil getirmede kelâmcıların kullandıkları metottur.

Biz de deriz ki: Soruyu soranın cevabı vermesi, Râzî'nin "sadece şurada güzel olur." dediği yerlerin dışında da güzel olur. Bu da soruyu soranın, soruya muhatap olan kişinin inandığının aynısını getirmesi ve onun vereceği cevabın aynısıyla cevap vermesidir. Soruyu soranın, cevap verecek kişiden önce davranıp o cevabı vermesi ise o cevabın gerekli kıldığı sonuçlardan bir başka şeyi, bu cevaba bina etmek düşüncesidir ki cevap verecek kimse, onu bilmemektedir ya da bundan gafildir veya bilmediği ya da bildiği ve inandığı şeyi gerektiren bir özelliği olduğundan gafil olduğu için inkâr etmektedir. Burada sorulan şey, hiçbir inkârcının inkârına ve hiçbir reddeden kimsenin reddine kadir olamadığı bir şey değildir. İnkâr ve ilhad ehli, onu inkâr etmiştir. Onun için şöyle demek daha doğru olur: Yüce Allah, Hz. Peygamber'e cevap vermesini emretmiş ve başka ayetlerden bilindiği üzere[890] buna onların cevaplarıyla başlamasını istemiştir. Bundan maksat ise vereceği cevaba ***"O, rahmet etmeyi kendi nefsine yazmıştır. Sizi, varlığında asla şüphe olmayan kıyamet gününde toplayacaktır."*** cümlesini bina etmektir. Ayetin manasına gelince, benimle birlikte ikrar ettiğiniz ve göklerde ve yeryüzünde olan şeylerin sahibi olan Yüce Allah, Yüce Zatına yaratıklarına merhamet etmeyi farz kılmıştır. Nitekim bu gerçek, zahirî ve batini bütün nimetlerini onlara bol bol vermesinden anlaşılmaktadır. Bu merhametin gereği, sizi kıyamet günü bir araya toplayacak olmasıdır. Kıyamet günü veya bu toplama hakkında hiç kuşku yoktur. Yani bugün öyle bir gündür ki, Yüce Allah'ın rahmeti ve hikmetinin alâmetleri üzerinde derinden derine düşünen hiçbir kimse, onun hakkında kuşkulanamaz. Çünkü bu, "bir araya toplama", hesap ve ceza, amellerin karşılığını verme içindir. Bu, mükelleflere bir rahmet olup, düzensizlik, ihmal ve zulmü mubah görmekle çelişmektedir. Bunu bilmek de rahmettir. Çünkü bu, ruhî bir etkendir ve ruh, bu olmadan arınamaz. Hatta rahmet bundan da geneldir. Yüce Allah'ın insanlara, duyu organlarının, aklın ve vicdanın yol göstericiliğini ve dinin hidayetini bahşetmesi de merhametindendir. Dinin hidayeti, insanların vicdan ve duyu

889. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XII, 136.
890. Bu sûrenin 3. ayetine bakınız.

organlarının hidayetini yararlarına değil, zararlarına kullanarak bunlara karşı yaptıkları yanlışı doğrultur ve fıtratlarını kemale erdirmekte ve ruhlarını arındırmakta onlara yardımcı olur.

Bunu biraz açalım: Yüce Allah'ın en yüce rahmetinin tecelli ettiği yer olan ve insanları yarattığı fıtratına uygun bulunan dosdoğru dininin esaslarından birisi de insanoğlunun yaptıklarının fıtrî bir karşılığının olacağı esasıdır. Bu fıtrî karşılık, -Yüce Allah'ın, ruhî ve bedenî amellerin nefsin ıslahı veya fesadı üzerinde etkisi olması noktasındaki kanunu gereği (sünnetullah)- amelden ayrılmayan bir sonuçtur. Dinin esaslarından bir diğeri de insanın amelinin, bu fıtrî karşılığa tabi olarak va'dî veya şer'i bir karşılığının daha olmasıdır. Söz konusu karşılık, Yüce Allah tarafından fazlasını veya tam karşılığını vermek suretiyle tecelli eder. Bu iki karşılıktan asıl ve esas olan birincisi, nefsin sahih inanç, sabit ilimler ve yüce ahlâkla tezkiyesinin sonucudur. Sözünü ettiğimiz bu sahih inancı, sabit ilmi ve yüce ahlâkı, insan nefsinde Allah'a ibadet ve O'nun yaratıklarıyla iyi geçinme meydana getirir. Böylece nefsini tezkiye eden o kişi, dünyada aklî ve ruhî hayatla, aşırıya kaçmayan bedenî hayatın lezzetini bir arada tatmakla huzurlu bir hayata kavuşur. Bu söylenen, iki karşılıktan en düşük, en az ve düzensiz olanıdır. Ahiretteki ebedî mutluluk ise mükemmel ve düzenli olanıdır. Nefsin tezkiyesinin tam aksi, yani nefsin kötülüklere gömülmesi ve fıtratının -putperestlik hurafeleri ve evhamı gibi- bâtıl inançlarla ve düşük ahlâk ve aşağılık melekelerle ifsat edilmesinin sonucu, nefiste o aşağılık vehimlere, çirkin amellere ve putperestçe ibadetlere sebep olmasıdır. Nefsini kötülüklere boğan kimse, dünyada mutsuz bir hayat sürer ve ahiret azabına uğrar. Bu sonuçların ikisi de akaid (inanç sistemi), ahlâk ve amellerin kaçınılmaz sonucudur. Bu sonuncusu, zararlı amellere ve asabî/histerik vesveselere benzer. Nasıl ki zararlı ameller ve asabî/histerik vesveseler, tedavisi zor hastalıklara ve öldürücü belâlara yol açıyorsa, bunlar da aynen öyledir. Nitekim bunun mukabili olan ve daha önce zikredilen birincisi ise bedenin ve aklın eğitilmesine ve sonunda kişinin sağlığına ve dengeye kavuşmasına yarayan bedenî ve ruhî amellere benzer. Dinin sahih inanç esaslarını, faziletleri, adabı ve ibadetleri göstermesi; putperestlikten, hurafelerden, ahlâksızlıktan ve kötülüklerden alıkoyması bu esas üzeredir. Bütün bunlar, sahih vasiyetleri ve hoş ilimleri insanlar arasında yaymaya benzer. Bundan hedef ise insanların ruhlarında bir duygu meydana getirmek ve böylece onların kendilerine zararlı olan şeylerden kaçınmalarını ve kendilerine yararlı olana yönelmelerini sağlamaktır. Bu da onlara büyük bir rahmettir. Bunun rahmet olması, bâtıl ve şerrin dünyada

mutsuzluk ve ahiret azabı doğurması sonucuyla çelişmez. Çünkü bu, onların kendi nefislerine karşı işledikleri bir kötülüktür. Bunların durumu, doktorun emirlerine aykırı hareket eden ve onun özel yasaklarıyla genel sağlık öğütlerine uymayan bir hastanın durumu gibidir. Bu muhalefet, o kişinin hastalıklarını ve dertlerini artırır. Bu da bu öğütlerin insanlara rahmet ve nimet olmasıyla çelişmez.

Fazlasını veya tam dengini vermek şeklindeki ikinci karşılık ise birinci karşılığın sonucudur ve ona tabidir. Bu da kendi içinde iki kısımdır:

a) Yüce Allah'ın güzel amel yapanlara -kendi ihsanından olmak üzere- fazladan verdiği şeref ve nimettir. Bu karşılık, Yüce Allah'ın vaadine göre onların imanları ve salih amelleriyle hak ettiklerinin üzerine verilen bir fazlalıktır. Yüce Allah'ın rahmeti daha genel, daha geniş ve daha büyük olduğu için, bu tür bir karşılık, kullarından güzel amel işleyenlere has oldu. Bu, özel bir merhamettir. Yüce Allah'tan bizleri de o karşılığa ereceklerin en hayırlılarından kılmasını dileriz.

b) Az bile olsa haklar alanında kısastır ve Yüce Allah'ın ahirette -adaleti gereği- mazlumların haklarını zalimlerden almasıdır. Rahmet ve ihsanın gereği, adaletin gereğinden daha genel ve daha önde olduğu için kötülük eden zalimlerin cezası, sadece hak ettikleri miktar kadar olmuştur. Bunların arasında Yüce Allah'ın affedeceği kimseler de vardır. Kötülüğe verilecek ceza, af ve mağfiret sebebiyle eksilebilir. Ancak asla hak edilenin üzerine çıkılmaz. Fazlalık sadece iyiliğe verilen karşılık için söz konusudur. *"Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır. Kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır."*[891] *"Güzel davrananlara daha güzel karşılık, bir de fazlası vardır."*[892] *"Kulluğundan yüz çeviren ve kibirlenenlere gelince onlara acı bir şekilde azap edecektir."*[893] Dinin bu tür cezayı beyan etmesi de rahmettir. Bu açıklama, ümmete adil bir hükmün beyanı mesabesindedir. Ümmetin, zararlı amellerine nasıl ceza verileceği ve iyi amel işleyenlerin güvenirlik, izzet ve devlet hizmetinde yükselme noktasında hangi mertebeye ulaşacağının adeta beyanı mesabesindedir. Buharî ve Müslim, Ebû Hureyre vasıtasıyla Rasûlullah'ın (s) şu ifadesini nakletmektedirler: *"Yüce Allah, mahlûkatı yaratınca kendi katında Arş'ın üstünde kitabına şunu yazdı: Gerçek şu ki, benim merhametim gazabıma galip gelir."*[894] Bir başka rivayette, *"Benim rahmetim,*

891. En'âm, 6/160.
892. Yunus, 10/26.
893. Nisa, 4/173.
894. Buharî, *Tevhid*, 15, 22, 28, *Bed'u'l-Halk*, 1; Müslim, *Tevbe*, 14.

gazabımı geçmiştir."[895] ifadesi yer almaktadır. Öne geçmek ve galip gelmek, rahmet ve gazabın sonucu ve onların taalluk ettiği şeyler açısındandır, yoksa bizzat sıfatlarında değildir. Biz bu konuyu, -eğer Allah ömür verirse- A'raf Sûresi'ndeki *"Rahmetim ise her şeyi kuşatır."*[896] ayetinin tefsirini yaparken daha geniş olarak ele alacağız.

İnsanların kıyamet günü toplanmasının, ifadenin nazmı ve i'rabı açısından merhametin farz kılınmasıyla olan ilişkisine gelince, bazı bilginler "Merhametin farz kılınması, ifadenin taşıdığı yemin manasını pekiştirmektedir." demişlerdir. Çünkü *"le yecmaannekum"* ifadesi, hafızalarda silinmiş bir yeminin cevabı hükmündedir ve bu cümle, mana itibarıyla onun yerini almıştır. Bazı müfessirlere göre, bu cümle isti'nâf-ı beyânîdir.[897] Sanki şöyle bir soru sorulmaktadır: "Bu merhametin gereği ve risalete davet konusu bakımından konumu nedir?" Denildi ki Yüce Allah, *"Elbette sizi toplayacaktır."* diyerek yemin etti. Çünkü Allah Teâlâ, sizi hesap ve ceza için toplamasa, içinizden iyi amel eden kimselerin çoğunluğu aldanmış; mahrum ve birçok mazlum da hakları çiğnenmiş olarak kalır. Buna karşılık; kötülük yapan birçok zalim ise cezasız kalmış olur. Bunun sebebi şudur: Az önce geçtiği üzere, dünyada güzel amellere güzel sonuç ve kötü amellere de kötü sonuç vermek genel ve her zaman düzenli olarak cereyan eden bir husus değildir. Bu husus, hem tecrübeyle ve hem de Yüce Allah'ın sosyal ve kevnî kanunlarıyla bilinmektedir. Bu da -adalet ve hikmet konusunda beyan ettiğimiz üzere- merhamete aykırı bir husustur. Yüce Allah'ın, insanlar arasında hüküm vermek ve herkes açısından adaletinin ve bazıları açısından da ihsanının gereği olarak insanlara amellerinin karşılığını vermek için insanları bir araya toplaması, kendi nefsine merhameti farz kılmasının bir gereğidir. Bu ayetteki *"cem'"*, *"haşretmek"* manasındadır. Bu iki kök, "*ilâ*" harf-i cerriyle geçişli yapılır. Çünkü "*cemeahum ileyhi ve heşerahum ileyhi*" denilir. Veya bu ayete şöyle mana vermek de mümkündür: Allah, o güne ulaştığınız halde sizleri toplayacaktır. Bazı müfessirler, "*ilâ*" sıladır, demişlerdir. Bazılarına göre ise "*ilâ*", "*fî*" manasındadır. Ancak bu iki yaklaşımın ikisi de zayıftır.

Ayetteki ***"Ama kendilerine yazık edenler inanmazlar."*** ifadesine gelince: Kıyamet gününde bir araya toplanacak olanlar içinden "İnanmayıp kendilerine yazık edenler"i özellikle zikrediyorum veya özellikle hatırlatıyorum ya

895. Müslim, *Tevbe*, 16.
896. A'raf, 7/156.
897. İsti'nâf-ı beyânî: İbarede mukadder olan bir soruya cevap teşkil eden cümle demektir. (Çev.)

da özellikle kınıyorum ya da özellikle azarlıyorum. Çünkü onlar, dünyada kendilerine yazık ettikleri için, ahirete inanmazlar. Hiç kuşkusuz, bu kimseler, şiddetle hatırlatılmaya veya düşünceye sevk eden kınanmaya daha önceliklidirler. Bazıları bu ayeti şöyle tefsir etmiştir: Ey kendilerine yazık eden ve inanmayan kimseler! Allah, kıyamet günü sizi bir araya toplayacaktır. Bu durumda Yüce Allah, onların tümüne hitap etmiş, sonra bu tümün içinden hitap edilmeye daha layık ve daha muhtaç olanları onlardan bedel olarak getirmiştir. Ya da Yüce Allah, hitabına muhatap olan o kimseleri uyarı ve tehdidin dayanağı olduğunu gösteren bu vasıfla nitelemiştir. Bazı bilginlere göre bu cümle, başlı başına müstakil bir cümledir. Manası şudur: Kendilerine yazık edenler, bu "bir araya toplama" gününe inanmazlar ve onun haberinden yararlanmazlar. Bu tefsirlerden birincisi, daha güçlü ve daha ağır basmaktadır. *"Nefislere yazık edilmesi"* demek, nefislerin fıtratını bozmak ve böylece onların Yüce Allah'ın bahşettiği -az önce işaret ettiğimiz- hidayetler yardımıyla hidayete ermelerine engel olmak demektir. Mukallitler, kendilerine yazık etmişlerdir. Çünkü onlar, kendi nefislerini, doğuştan bahşedilen nimetlerin en şereflisi olan akıl nimetini kullanmaktan mahrum etmişler ve nefislerine kesbi faziletlerin en üstünü olan ilim ve anlama faziletini haram kılmışlardır. Bazı imamlar, "Hata eden müçtehit, isabet eden müçtehidi taklit eden kimseden daha üstündür." dediğine göre, -Allah korusun- şirk ve küfür sahasında mukallidin hali nice olur! Azimden ve irade gücünden mahrumiyet, nefsin ziyana uğramasıdır. Bu, nefsin istidlali ilmi kaybetmesi sebebiyle hüsranına benzer. Çünkü iradesi zayıf olan kimseye ilimden bir pay verilirse, onun hakkını veremez ve bu ilmiyle gerektiği gibi amel edemez. Sahih ilmin gösterdiği hakka yardım, batılı desteklememe, aşağılık heveslerle mücadele, hayır işlemek ve iyilikte yardımlaşmanın gerekliliği gibi hususlar, meşakkatten hali olmaz. Böyle bir sıkıntıya da ancak sadık azimet ve sarsılmaz irade sahibi kimseler katlanabilirler.

Taklitle nefsini ziyana uğratan kimse, düşünmez ve akıl yürütmez ki iman etmeye yol bulabilsin. İrade zaafıyla nefsini ziyana uğratan kimse, çok az düşünür ve nadiren de akıl yürütür. Düşünse ve var olan burhan sayesinde hakkı görse bile irade zaafı, kınayanların kınamalarına, baba ve dedelerinin dinini terk eden ve hem kendilerinin ve hem de onun düşmanı olan zümreye meyleden kimseleri aşağılayan aile çevresinin ve birlikte yaşadığı insanların hakaretlerine tahammül etmekten kendisini alıkoyar. Bu sürenin indiği dönemdeki müşriklerin durumuna benzer hallerde söylenen bunlardır. Çünkü irade zaafı, bu zaafa düşen kişiyi, her zaman ve her yerde yü-

kümlülüklerini ve diğer amelleri yapmaktan alıkoymuştur. Bu ameller, iman amelleri, halkın ve yaşanılan yurdun çıkarları türünden ameller bile olsa, yapılması için mutlaka bedenî veya ruhî meşakkatlere katlanmak gereken türden amellerdir. Eğer, onurlu oldukları için haklarını ve yükümlülüklerini bilen eğitim görmüş fertlerin hüsran sebeplerini araştırır ve yine bağımsız ve durumları düzgün olduğu için liderliğini bu gibi kimselerin üstlendiği toplulukların hüsran sebeplerini de incelersen görürsün ki, birincilerin ve ikincilerin hüsrana uğramalarının sebebi, azimlerindeki gevşeklik ve iradelerindeki sarsılmadır. Din ve dünya açısından kurtuluşa erme, ancak gerçek bilgi ve bildiğiyle amel etmeye sevk eden azimle olur. Her kim bu iki faziletten birisini kaybedecek olursa, bu kimse için "kendine yazık etti" denilebilir. Bu, ister bir fert, isterse bir halk olsun hiç fark etmez. Allah korusun, her iki fazileti birden kaybeden kimsenin durumu nice olur, varın siz hesap edin!

Zemahşerî, *"kendine yazık etme"*nin ahirette olacağına işaret etmektedir. Bundan dolayı ayette anlaşılması zor bir durum olduğunu ifade eder ve buna kelâmcıların metoduna göre cevap verir, fakat bu cevap yerinde değildir. Zemahşerî şöyle der: Eğer, "Ayette onların iman etmemeleri nasıl olur da kendilerine yazık etmenin sebebi olarak gösterilir? Oysa gerçek, tam aksi yöndedir?" dersen ben de sana şöyle derim: Ayetin manası, "İnkârı tercih ettikleri için Allah'ın ilminde kendilerine yazık edenler" demektir. İnkârı tercih ettikleri için de iman etmezler.

"Gecede, gündüzde hareket etmeyen her şey O'nundur. O her şeyi işitendir, bilendir." Ağır basan ve tercihe şayan olan, bu ifadenin bir öncesine atfedilmiş olduğudur. Buna göre şöyle denmiş oluyor: Göklerde ve yerde olanlar Allah'ındır. Gecede ve gündüzde hareket etmeyen her şey O'nundur. Ebû Hayyân ise bu cümlenin haber verme amaçlı yeni bir cümle olduğunu ve bir önceki ayette yer alan soru ve cevapla alâkası olmadığını beyan etmiştir. Ayet metninde geçen "***seken***" kelimesi "*suknâ*" (barınma) veya "*sukûn*" (hareket etmeme, durma) kökünden olup, "*seken*" kelimesi burada mana olarak; hareketin zıddıdır. Ayette, "*seken*" kelimesiyle yetinilmiş ve onun zıddı olan "hareket" zikredilmemiştir. Ancak mana, "Hareket etmeyen de hareket eden de O'nundur." şeklindedir. Bu ifade, tıpkı *"Sizi sıcaktan koruyacak elbiseler (...) yarattı."*[898] ayetindeki anlatım gibidir. Bu örnek ayette de mana, "Sizi sıcaktan ve soğuktan koruyacak elbiseler yarattı." demektir.

---

898. Nahl, 16/81.

"Seken" kelimesi için her iki mananın (durmak ve barınmak) birlikte düşünülmesi de mümkündür. Bu yaklaşım, müşterek lafızlarda ifadenin muhtemel olduğu manaları birlikte düşünmeye cevaz veren bilginlerin eğilimlerine göre mümkündür. Bu özel mülkiyetin, -göklerde ve yeryüzünde olanların geneli içinde dâhil olduğu halde- ayette ayrıca zikredilmesinin hikmeti, Yüce Allah'ın bu gizlilikler içindeki tasarrufunu hatırlatmaktır. Çünkü "*suknâ*" ve "*sukûn*", sakin olanın (barınanın veya hareket etmeyenin) gizliliğini sağlayan şeylerdendir. Eğer bu barınma veya hareketsiz kalma, bir de gece oluyorsa daha da gizli kalır. Bundan dolayı ayette önce ***"gece"*** zikredildi. Çünkü bizzat söylenmek istenen; gece içinde barınan veya hareketsiz kalandır, "gündüz" kelimesinin "gece"ye atfedilmesi, bir tamamlamadır.

Yüce Allah, zikredilenlerin maliki ve onlar üzerinde kudretiyle dilediği gibi tasarruf eden birisi olduğunu zikredince, bunun ardından işiten ve bilen olduğunu da zikretti. Yani O'nun işitmesi, -başkalarına ne kadar gizli olursa olsun- işitilmek özelliği olan her şeyi kuşatır. O, kapkaranlık bir gecede bir kaya parçası üzerinde yürüyen karıncanın ayak seslerini işitir. Emirü'l-mü'minin Hz. Ali'nin dediği gibi, "Yüce Allah'tan başka işiten herkes, seslerin latifini (ince, yumuşak) işitmekten acizdir. Büyük sesler ise onu sağır eder. Bunların kendinden uzak olanını ise hiç duymaz." O'nun ilmi, her şeyi kuşatır. *"Allah, gözlerin hain bakışını ve kalplerin gizlediğini bilir."*[899] Durum bu olduğuna göre hiçbir dua edenin duası O'nun işitmesine gizli kalamaz veya hiçbir muhtacın haceti onun bilgisi dışında olamaz ki, bunları O'na evliyalar haber versin veya şefaatçiler bu hususta kendisini ikna etsin. *"O, kullarının yaptıklarını ve yapacaklarını bilir. O'nun bildirdiklerinin dışında insanlar, O'nun ilminden hiçbir şeyi tam olarak bilemezler."*[900]

Buraya kadar söylediklerimi yazdıktan sonra Râzî'nin *et-Tefsiru'l-Kebir*'ine bir göz attım. Bir de ne göreyim! Râzî, Ebû Müslim el-İsfehânî'den ayetteki belâgat inceliklerini aktarmıyor mu?! Râzî, "Bunlar, ayetin nazmı hakkında söylenenlerin en güzelidir." diyerek Ebû Müslim'in görüşünü şöyle aktarıyor:

"Yüce Allah, birinci ayette gökleri ve yeryüzünü zikretti. Çünkü, göklerden ve yeryüzünden başka hiçbir 'mekân' yoktur. Bu ayette de gece ve gündüzden söz etti. Çünkü gece ve gündüzden başka da hiçbir 'zaman' yoktur. Zaman ve mekân sonradan olan varlıkların (muhdesât) zarfıdır. Yüce Allah, mekânın ve mekânda bulunan varlıkların, zamanın ve zamanda bulunan

899. Mü'min, 40/19.
900. Bakara, 2/255.

varlıkların maliki olduğunu haber vermektedir." Râzî, Ebû Müslim'in bu yaklaşımı hakkında "Bu son derece yüksek ve güzel bir beyandır." diyor.[901]

Bu ayette bir başka incelik daha vardır: Cümle, mekân ve mekânda bulunanların zikriyle başlamaktadır. Sonra zaman ve zamanda bulunanlar zikredilmektedir. Bunun sebebi şudur: Mekân ve mekâna bağlı olanlar, insan aklına ve fikrine zaman ve zamana bağlı olanlardan (kavranma açısından) daha yakındır. Çünkü sırf akılla kavrananlar bakımından, birtakım incelikler söz konusudur. Mükemmel bir öğretim, önce en somut olandan başlayıp, aşama aşama somuttan daha soyut olana ve sonunda da en soyut olana doğru gidilen öğretimdir.

Yüce Allah, Peygamber'ine (s) kendisinin her şeye malik ve her şeyi bilfiil çekip çeviren ve planlayan, hatta en ince ve en gizli şeylere kadar her şeyde söz sahibi bir rab olduğunu; bu çekip çevirmesinin her şeyi kuşatıcı bir bilgiden kaynaklandığını; zerre kadar bile olsa hiçbir şeyin, bir karıncanın yürümesinin bile bilgisi haricinde kalamayacağını tebliğ etmesini istedikten sonra, ona bir başka şeyi daha emrediyor. Bu ikinci emrinde, bundan önceki özelliklerinin gerekli kıldığı özellikleri beyan ediyor. Bu özellikler, sadece Yüce Allah'ın dost edinilmesi, insanoğlunun kesbi dışında olan her şeyde başkasına değil, sadece O'na teveccüh etmesi gerektiği ve insanın kesbi dâhilinde olan şeylerde de başarı için sadece O'na itimat etmesi lazım geldiği, insanların sırf çalışıp çabalamasıyla maksatlarına eremeyecekleri gibi özelliklerdir. Bundan dolayı Yüce Allah, şöyle devam ediyor:

"De ki: Gökleri ve yeri yoktan var eden, besleyen fakat kendisi beslenmeyen Allah'tan başkasını mı dost edineceğim!" Ayette geçen *"el-veli"* yardımcı demektir. *"Mutevelli'l-emr"*, bir işi çekip çeviren kişi demektir. Bu ayetteki soru, mutlak olarak dost edinmeyi değil, Allah'tan başkasını dost edinmeyi inkâr anlamı ifade eden bir sorudur. Bundan dolayı, *"e ettehizu veliyyen gayrallahi"* denmediği gibi, *"e ettehizu gayrallahi vekîlen"* de denmemiştir. Bu ifadenin bir benzeri şu ayette vardır: *"De ki: Ey cahiller! Bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi emrediyorsunuz?"*[902] Allah'tan başkasını veli edinmek bir tek şekilde tahakkuk eder: Allah'tan başkasından yardım talep etmek ya da yardım dışında, fayda vermek ve zararı engellemek konularında başka faaliyetlerde başkasından yardım dilemek... Yardım dilenen hususlar ise o "başkası"nın gücü haricinde ve Yüce Allah'ın hemcinslerine bahşettiği faaliyetler dışında olmalıdır. Bundan dolayı ayette geçen "*veli*" (dost) kelimesi,

901. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XII, 138.
902. Zümer, 39/64.

bu makamda "*ma'bûd*" (ilâh) olarak tefsir edilmiştir. Buna karşılık insanların birbirleriyle karşılıklı yardımlaşmaları ve normal güçleri dâhilinde olan hususlarda birbirlerini dost ve yardımcı edinmeleri, "Allah'tan başkasını dost ve veli edinme" ya da "Allah'ın dışında veliler edinme" kavramının genelliği içine girmez. Nitekim Yüce Allah, mü'minleri birbirlerinin dostu olmakla övmüştür. Yine kâfirlerin de birbirlerinin dostu olduklarını beyan etmiştir. Bu husus, daha önce açıklanmıştı. Putperest müşrikler ve Ehl-i Kitab'dan olup sonradan şirke düşenler, Allah'ı bırakıp kendi ilâhlarını, peygamberlerini, salih kişilerini ve evliyalarını dost ediniyorlardı. Şu manada ki bu dost edindikleri şeyler, onların çağrıları, duaları, kendilerine yönelmeleri ve kendilerinden yardım dilemeleri sebebiyle, ihtiyaçlarını giderme hususunda Yüce Allah'ın katında onlara şefaat ediyor diye inanıyorlardı. Düşmana galip gelmek, bir hastalıktan şifa bulmak, rızık genişliği ve başka hususlarda ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda bunların Allah katında şefaat ettiklerine inanıyorlardı. Onların bu tavırları da bu dostlarına ibadet ve onları Allah'a ortak koşmak demek oluyordu. Çünkü isteklerinin, genel ilâhî kanunların kendisi uyarınca tahakkuk ettiği normal sebepleri dışında, dost edindikleri kimselerle Yüce Allah'ın iradesinin birlikte tecelli etmesiyle meydana geldiğine inanıyorlardı. Bu inancın gereği ise Yüce Allah'ın iradesi, o isteğe ancak şefaat eden velinin veya şefaatçi edinilen dostun iradesine tabi olarak taalluk eder, demektir. Oysa gerçek olan, Yüce Allah'ın iradesinin ezelî olduğu ve sonradan olan varlıkların O'na asla tesir edemeyeceğidir. Nitekim bu husus, Kur'ân ayetlerinden getirilen delillerle daha önce defalarca ifade edilmiştir. Bundan sonra Yüce Allah, o mabudu, başkasını dost ve ilâh edinmeye aykırı olan bir netlikle vasfederek şöyle demektedir:

"Gökleri ve yeri yoktan var eden..." "Fâtır", gökleri ve yeri daha önceden görülen bir benzeri olmadan yaratan demektir. İbn Abbas'ın şöyle dediği rivayet olunmaktadır: Ben, bir kuyu hakkında birbirleriyle anlaşmazlığa düşmüş iki bedevî bana gelinceye kadar, *"fâturu's-semâvâti ve'l-arz"*ın manasının ne olduğunu bilmiyordum. Bir de baktım ki onlardan birisi, kuyuyu kastederek "ene fâtartuhâ" (o kuyuyu ilk defa ben kazıp ortaya çıkardım) diyordu. Buradan anladım ki kelimenin kökü olan *"fâtr"*, yarmak demektir. Bundan dolayı, *"ize's-semâu'n-fâtarat"(gök çatladığı)*[903] demek, *"ize's-semâu'n-şakkat" (gök yarıldığı)*[904] demektir. Her iki ayetin manası da "*Gökyüzü yarıldığı zaman*" anlamına gelir. Arapçada yer mantarına bu kökten türeme olarak

903. İnfitâr, 82/1.
904. İnşikâk, 84/1.

"futr" denmesi, onun yeri yarıp çıkması sebebiyledir. Kuyu vurulması da toprağı kazarak yeri yarmakla başlar. Yüce Allah'ın gökleri ve yeryüzünü yarattığı ana madde, buhar halinde bir tek kütle idi. Yüce Allah, onu yardı ve bu kütleden göklerin ve yeryüzünün varlıklarını ayırdı. Bu yapılan da bir tür yarma idi. *"İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı (...) görüp düşünmediler mi?"*[905] Bu ayette geçen "görme", çıplak gözle görme değil, bilgi bakımından görmedir.

Yüce Allah'ın "göklerin ve yerin benzersiz yaratıcısı" olarak vasfedilmesi -ki bunda hiçbir kuşku yoktur- O'ndan başkasının yardım dilenen, yardımına başvurulan ya da ilâhî iradeye etki etmek için aracı edinilen bir yardımcı edinilmesini inkâr manasını pekiştirmektedir. Çünkü dua ederken hiçbir kimsenin tesiri olmaksızın ve hiç kimsenin şefaati söz konusu olmaksızın sırf kendi iradesiyle gökleri ve yeri benzersiz olarak yaratan bir varlığa yönelmek gerekir. Esbâbın ötesinde sadece O'ndan yardım dilenir. Yüce Allah, bu gerçeği ***"besleyen fakat kendisi beslenmeyen"*** ifadesiyle pekiştirmektedir. Yani O, insanlara yiyeceklerini rızık olarak verir, ama kendisi, kendisine rızık verecek ve doyuracak birisine muhtaç değildir. Çünkü O, yemeğe ve başka bir şeye muhtaç olmaktan münezzehtir, kendi nefsiyle yetinip, başka hiçbir şeye muhtaç değildir. Kıraat imamlarından Ebû Amr (ö. 154/770), *"velâ yut'am"* ifadesini, *"velâ yat'amu"* şeklinde okumuştur. Bu takdirde ayetin manası, *"yedirdiği halde yemeyen"* demek olur. Bu cümle hâl cümlesi olup, Allah'tan başkasını yardımcı edinmeyi inkâr manasını teyit etmektedir. Cümlede, Allah'ı bırakıp da insanlardan dost edinen kimseler için üstü kapalı olarak şöyle denmektedir: Onların yemek yemeye ihtiyaçları vardır, yemek yemeden belirlenmiş ecellerine kadar yaşamalarının ve sağ kalmalarının imkânı yoktur. Yemeği onları için yaratan Yüce Allah'tır. Onlar, yemek olmadan hayatta kalmaktan aciz oldukları gibi, yiyecekleri yaratmaktan ve yoktan var etmekten de acizdirler. O halde hudutsuz zengin ve her türlü övgüye layık olan, rızık veren ve dilediğini yapan Yüce Allah'ın yanında nasıl olur da dostlar edinilirler? Bu cümle, Yüce Allah'ın Mesih İsa ve annesine tapan Hıristiyanlara karşı çıkarken kullandığı şu ifadeye benzemektedir: *"Meryem oğlu Mesih ancak bir rasûldür. Ondan önce de rasûller gelip geçmiştir. Anası da çok doğru bir kadındır. Her ikisi de yemek yerlerdi."*[906] Put gibi insanların dışından edinilen dostlara gelince, bunlar insanlardan daha aciz ve daha zayıftırlar. Çünkü her toplumdan aklı başında herkes, hayvanların cansızlar-

905. Enbiyâ, 21/30.
906. Mâide, 5/75.

dan, insanların da bütün hayvan türlerinden daha üstün olduğu noktasında hemfikirdirler.

"De ki: Bana Müslüman olanların ilki olmam emredildi." Yani, Ey Peygamber! Sadece Yüce Allah'a ibadet etmenin ve O'ndan başkasını dost ve yardımcı edinmemenin gerekliliğine dair bu ayetlerin ve delillerin getirilmesinden sonra de ki: Zikredilen sıfatlarla vasıflı olan Rabbim tarafından bana, gönderildiğim şu toplum arasından kendisini O'na veren ve boyun eğenlerin ilki olmam emredildi. Ben, yapmadığım bir şeye sizi davet etmem. Tam aksine ben, bu dine ilk inanan ve gereğince amel eden ilk kişiyim. *"Ve sakın müşriklerden olma!"* Yani O'na herkesten önce yüzünü dönme emrinden sonra bana şöyle denildi: Sakın, Allah'ı bırakıp da kendilerinin onları Allah'a yaklaştıracağını iddia eden dostlar edinen müşriklerden olma. Ben sizin dininizden ve sizden uzağım. Kısacası mana şöyledir: Ben Müslüman olmakla ve şirkten uzak olmakla emrolundum. Ayetin manasının böyle olduğu söylenmiştir. Ancak bundan daha uygunu şöyle demektir: Bir yandan Müslüman olmak diğer yandan da şirkten ve müşriklerden uzak olmak.

Davetin esas mahiyetini, dinin esasını ve ona davet eden kişinin de -tıpkı başka insanlar gibi- bu dini yaşamakla emrolunduğunu beyan eden ifadenin ardından Yüce Allah, az önce zikredilen emir ve yasaklara aykırı hareket eden kimselerin ceza ve karşılığını beyan hususunda başka bir şeyi emretmektedir. Bu verilen emir, geneldir ve bu hususta hiçbir müsamaha ve verilecek cezaya engel olacak hiçbir şefaat söz konusu değildir. Yüce Allah şöyle diyor: *"De ki: Eğer Rabbime isyan edersem, gerçekten büyük bir günün azabından korkarım."* Bu ifadede *"korku"*, şart cümlesinden önce zikredilmiştir. Hâlbuki normalde önce şart, sonra cevap cümlesi zikredilir. Ama burada önce cevabın zikredilmesi, bunun daha önemli olmasından ve asıl zikredilmek istenenin bu olmasındandır. *"İn"* edatının sağladığı "şart"ın gerçekleşmesi gerekmez. Ayetin manası şudur: Benim bir an için Rabbime isyan etmem var sayılırsa, ben o büyük günün, yani kıyamet gününün azabının başıma gelmesinden korkarım. Kıyamet gününün "büyük" şeklinde nitelenmesi, o gün Rabbin tecellisi, insanların hesaba çekilmesi ve yaptıklarının karşılığının verilmesi şeklinde olacak olayların büyüklüğünden dolayıdır. Bu ifadenin kullanılmasının hikmetine gelince; -az önce işaret ettiğimiz gibi- bu dinin Yüce Allah'ın hak dini olmasından ve bu dinde hiçbir kimsenin -kendi nefsinde ne kadar büyük olursa olsun- kayrılmamasındandır. Ceza gününde ise hiçbir alış-verişin, dostluğun ve kayırmanın fayda vermeyecek olmasındandır. O gün, Allah'tan başka hiçbir kimsenin gücü olmayacaktır

ki, Allah'a isyan eden kişi azabını hafifletecek veya onu azaptan kurtaracak zannıyla o kişiye dayanıp tevekkül etsin. *"O gün, hiçbir kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün, iş Allah'a kalmıştır."*[907] Hz. Peygamber'de, "ismet" sıfatına sahip olduğu için masiyet dolayısıyla azap edilme korkusu yoksa da Allah'a tazim ve O'nu yüceltme kaygısı vardı.

"O gün kimden azap giderilirse, gerçekten Allah ona rahmet etmiştir. İşte apaçık kurtuluş budur." Yani o büyük günde, kimden o azap giderilir ve geri çevrilirse ya da o gün bu azap kimden giderilirse, Allah onu o büyük korkudan kurtardığı ve kurtarmanın sonrasında da cennete koyduğu için kendisine merhamet etmiştir. Çünkü o gün azap görmeyen kimse, kesin olarak nimet içindedir. Ahiret yurdunda azaptan kurtuluşla nimetlerden yararlanma, apaçık bir kurtuluştur. Bundan önceki sûrenin son kısmını tefsir ederken, "*fevz*" (*kurtuluş*)un iki unsurla, menfi ve müspet unsurlarla birlikte olduğunu söylemiştik. İleride A'râf Sûresi'nde geleceği üzere, A'râf Ehli hakkında söylenenler, bu gerçekle çelişmez. Kıraat imamlarından Hamza (ö.156/772), Kisâî (ö.189/804) ve Âsım (ö.127/744)'dan rivayetle Ebû Bekir (ö.193/808) *"men yusraf anhu"* ifadesini, *"men yasrif anhu"* şeklinde okumuşlardır. Buna göre mana şöyle olur: "O gün Allah, kimden azabı giderirse..." Bu kıraati, failini gösterip, mefulü atlayarak *"men yasrifu'llâhu"* şeklinde okuyan Übeyy'in kıraati de desteklemektedir. Herhalde Abdullah b. Übeyy, tefsir etmek kastıyla böyle okumuştur. Bunu kesin olarak söylememize engel hiçbir şey yoktur. Ancak, sahih bir rivayette ifade edildiğine göre o, "Allah" lafzını kendi mushafına yazmıştır.

Eş'arîler, "İtaat sevabı, masiyet de cezayı gerekli kılmaz." şeklindeki yaklaşımlarını bu ayete dayandırmaktadırlar. Çünkü ayet, bunun Allah'ın rahmeti olduğunu ifade etmektedir. Hâlbuki vacip olanı yapmak, "merhamet" olarak isimlendirilemez. Eş'arîler, bu görüşlerine insanların fiillerinden örnek vermektedirler. Gerçek şu ki, insanî merhamet fiilleri içinde gerekli olanlar vardır. İnsanlara vacip olanlar arasında rahmet olan şeyler vardır. Yani rahmet olduğu için vacip olanlar vardır. Allah Teâlâ'ya gelince, hiçbir kimse O'na hiçbir şeyi vacip kılamaz. Zira O'nun otoritesi üstünde hiçbir otorite söz konusu değildir. O, dilediğini kendi nefsine vacip kılabilir. O, kendi nefsine merhameti farz kılmıştır. Bu bağlamda O, -Kitab'da açıkça ifade ettiği gibi- merhameti kendi nefsine gerekli kılmıştır. Bu farz kılış, mutlaktır. A'râf Sûresi'nde ise merhametin bu ümmetin mü'minlerinden nefsini arındıran muttakiler için farz kılındığı ifadesi gelecektir. Rab, kendi nefsine

907. İnfitâr, 82/19.

merhamet etmeyi farz kılmasaydı, hiç kimseye merhamet etmemesi ve yarattıklarına merhametli olmaması mümkün olurdu. Bazı kelâmcılar buna cevaz verse de Allah'ın kitabı buna cevaz vermemektedir. Yüce Allah, azabın giderilmesi ve ondan sonra da nimetin elde edilmesinin ahirette rahmetinin eseri olduğunu beyan edince, bu meselenin dünyada da böyle olduğunu beyan etti. Ve bu husustaki tasarrufun, sadece yardımcı ve hamda layık olan Allah'ta olduğunu bildirdi. Ve bundan dolayı şöyle buyurdu:

"Eğer Allah seni bir zarara uğratırsa, onu kendisinden başka giderecek yoktur. Ve eğer sana bir hayır verirse, şüphesiz O her şeye kadirdir." *"el-Messu"* kelimesi, kullanım açısından *"el-lems"* kelimesinden daha geneldir. "Messehû's-sûu ve'l-kiberu ve'l-azâbu ve't-taabu ve'd-darrâu ve'd-durru ve'l-hayru" kullanımları vardır ki manası, "Ona kötülük dokundu, yaşlılık, azap, yorgunluk, darlık, zarar ve hayır isabet etti ve başına geldi." demektir. "Messehû gayruhû bizâlike", "Bunları başkası onun başına getirdi." demektir. Bu manaların tümü, Kur'ân'da yer almaktadır. Fakat "hayır verilmesi" tabiri, burada Allah'a isnat edilerek "zarar verilmesi" mukabili olarak kullanılmıştır. Meâric Sûresi'nde ise Allah'a isnat edilmeksizin "kötülük dokunması" mukabili olarak kullanılmıştır. Bu kelime, *"ed-durru"* ve *"ed-darru"* şeklinde iki türlü kullanılır. Ya da *"ed-darru"* mastardır, *"ed-durru"* ise ism-i mastardır. Kullanım ise şöyledir: Eğer bu kelime tek başına kullanılıyorsa *"ed-durru"*, eğer *"en-nef'u"* (fayda/yarar) kelimesiyle birlikte kullanılıyorsa o zaman da *"ed-darru"* şeklindedir. *"ed-Darru"* veya *"ed-durru"*, insanı kendi nefsi veya bedeni, ya da ırzı veya malı ya da bunların dışında işiyle ilgili bir başka husus açısından üzen şey demektir. Bunun karşıtı ise *"en-nef'u"*dur. Râzî bu hususta şöyle der:

"*ed-Durru*, isim olup elem, hüzün, korku ve bunlara ya da bunlardan herhangi birine yol açan şey, demektir. *en-Nef'u* ise yine isim olup, lezzet, sevinç ve bunlara ya da bunlardan herhangi birine yol açan şey, demektir. *Hayr* ise zararı gidermekle iyiliği elde etmek arasında ortak bir noktadır."[908]

Râğıb şöyle der: "*Hayr,* herkesin rağbet edip arzuladığı şey, demektir. Mesela akıl, adalet, fazilet böyledir. Faydalı şeyin zıddı, şerdir."

Ben de derim ki: *Hayr*, içinde menfaat veya şu anda ya da gelecekte tahakkuk edecek maslahat olan şey, demektir. Öyle şeyler vardır ki, güzel sonucu veya akıbeti itibarıyla *"hayr"*dır ancak zararlı görülür, istenmez ve kötü kabul edilir. Şer ise içinde asla maslahat ve menfaat olmayan veya zararı,

908. Râzî, *A.g.e.*, XII, 142.

faydasından daha çok olan şey demektir. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Sizin için daha hayırlı olduğu halde bir şeyi sevmemeniz mümkündür. Sizin için daha kötü olduğu halde bir şeyi sevmeniz de mümkündür."*[909] *"Eğer onlardan hoşlanmazsanız, Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz."*[910] *"Bu ağır iftirayı uyduranlar şüphesiz sizin içinizden bir gruptur. Bunu kendiniz için bir kötülük sanmayın, aksine o, sizin için bir iyiliktir."*[911] Kötülük, Allah Teâlâ'ya isnat olunmaz, fakat o, Yüce Allah'ın insanları kendisiyle denediği ve imtihan ettiği bir şeydir. Yüce Allah'ın *"Eğer Allah, insanlara hayrı çarçabuk istedikleri gibi şerri de acele verseydi, elbette onların ecelleri bitirilmiş olurdu."*[912] şeklindeki ifadesinin bu sözünü ettiğimiz isnatla hiçbir alâkası yoktur. Bir hadiste şöyle denir: *"Bütün hayır senin elindedir. Şer de senden başkasından gelmez."*[913]

Kur'ân'ın belâgat inceliklerinden birisi de hakikatlerin en veciz ve kelâmın güzelliklerini en iyi toplayan ifadelerle verilmesidir. Ancak bazı ifadeler, ifade kalıbının asıl kullanımına ilk bakışta aykırı olarak verilmektedir. Mesela, burada "*ed-durru*" ile "*el-hayr*" kelimesinin birbirine mukabil olarak verilmesi, böyledir. Hâlbuki asıl kullanım itibarıyla, "*ed-durru*" kelimesinin mukabili "*en-nef'u*", "*el-hayr*" kelimesinin mukabili de "*eş-şerru*"dur. Asıl kullanıma aykırı olarak yapılan bu mukabelenin esprisi ise şudur: Allah'tan gelen zarar (*ed-durru*), aslında bir kötülük (*eş-şerru*) değildir. Tam aksine o, kulu terbiye ve imtihandır. İstifade etmeye ehil olan kimseler, ahlâkça, adap, ilim ve tecrübe itibarıyla bundan istifade ederler. Ayet-i kerimede Yüce Allah, önce "*ed-durru*=zarar" kelimesini zikretti. Çünkü zararın giderilmesi, -daha önce geçtiği üzere- onun mukabili olan faydanın temin edilmesinden daha önceliklidir. Bundan sonra da "*en-nef'û*=yarar" kelimesinin değil de "*ed-durru*" kelimesinin mukabili olarak "*el-hayr*" kelimesini zikretti. Böylece ifade etmiş oldu ki, insanlara yararlı olan nimetler, ancak bu "*en-nef'u*" denilen şey, onlara "*hayr*" olarak tecelli ederse güzel olur. Bu da ancak o faydanın peşinden bir kötülüğün tahakkuk etmemesine bağlıdır. Yüce Allah, adeta şöyle demiş olmaktadır: Ey insanoğlu! Sana Yüce Allah'ın kanununun gerekli kıldığı hastalık, yorgunluk, fakirlik, hüzün ve zillet gibi herhangi bir zarar isabet edecek olursa, bunu O'ndan başka giderecek ve senden çevirecek hiçbir

909. Bakara, 2/216.
910. Nisâ, 4/19.
911. Nûr, 24/11.
912. Yunus, 10/11.
913. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 139.

kimse yoktur. Müşriklerin Allah'ı bırakıp da edindikleri yardımcılar ve zararı gidersin diye kendilerine yöneldikleri dostlar bunu yapmaktan acizdirler. Yüce Allah, bu zararı ya seni onu giderecek kesbi vesilelere sarılmaya muvaffak kılarak yapar ya da senin hiçbir çaban ve kesbin olmaksızın doğrudan doğruya giderir. Yüce Allah'ın gözle görülmez lütfunun hiçbir haddi ve hududu yoktur. Hamd O'na mahsustur. Sağlık, zenginlik, güç-kuvvet ve makam-mertebe gibi sana bir hayır dokunursa, bunları sana bahşetmeye nasıl kadirse, sende muhafaza etmeye de yine O, kadirdir. Çünkü O, her şeye kadirdir. Allah'ı bırakıp da edindikleri yardımcılar ve dostlar, sana herhangi bir hayır ve zarar vermeye kadir değillerdir. Bu ayet, Râzî'nin de ifade ettiği üzere, aklı başında bir kimsenin Allah'tan başkasını dost ve yardımcı edinmesinin caiz olmadığına bir başka delildir. Bu ve bundan önceki ayetle ortaya çıktı ki, kişinin dünyada ve ahirette zararı gidermek ve azabı savuşturmak ya da hayır var etmek ve sevap vermek gibi muhtaç olduğu her şey, sadece ve sadece Yüce Allah'tan talep edilir. Herhangi bir şeyi Yüce Allah'tan talep etmek iki şekilde olur:

a) Amel ile. Yani Yüce Allah'ın mahlûkatına hâkim olan kanununun gerekli kıldığı esbaba tevessül ederek.

b) Allah'a yönelerek ve O'na dua ederek. Nitekim Yüce Allah'ın Kitabı'ndaki ayetleri ve şer'i ahkâmı insanları Allah'a yönelmeye ve O'na dua etmeye çağırmaktadır.

Yüce Allah'ın bu hususta bana bahşettiği düşünceler bunlardan ibarettir. Bunları yazdıktan sonra *Rûhu'l-Maânî*'ye bir göz attık. Orada, "*ed-durru*" kelimesiyle "*el-hayr*" kelimesinin birbirine mukabil olarak kullanılmasındaki belâgat incelikleri hususunda bir nakil gördük. Faydayı tamamlamak için bu nakli buraya aktarmayı uygun buluyoruz:

"*ed-Durru*" kelimesini vücutta ve başka şeylerde kötü hal şeklinde tefsir ettiler. "*Ed-darru*" kelimesini ise "*en-nef'u*" kelimesinin aksi olarak açıkladılar.[914] Ayet-i kerimede "*el-hayr*" kelimesinin mukabili olan "*eş-şer*" kelimesi kullanılmamış, onun yerine -*el-Bahr*'da ifade olunduğu üzere- "*ed-durru*" kelimesine geçilmiştir. Çünkü "*eş-şerru*" kelimesi daha geneldir. Ayette, merhamet tarafı gözetildiğinden kapsamı genel olan "*el-hayr*" kelimesiyle birlikte, kapsamı daha dar olan "*ed-durru*" kelimesi getirilmiştir.

914. "*Ed-darru*" kelimesinin "*en-nef'u*" kelimesinin zıddı olduğunu söylemek, delile dayanmadan hüküm vermektir. Bu yaklaşım, naklen de sahih değildir. Nitekim bu husus daha önce incelenmişti.

İbn Atiyye der ki: Ayette, -mukabili "*eş-şerru*" olduğu halde- "*el-hayru*" kelimesinin, "*eş-şerru*"dan daha dar kapsamlı olan "*ed-durru*" kelimesine mukabil olarak getirilmesi, sanatın kanunundan dönmek ve külfet örtüsünü atmak için kullanılan fesahatin inceliklerinden birisidir. O da ifade içinde bir kelimenin zıddının ve benzerinin kendi kapsamına göre daha dar olarak seçilip getirilmesidir. Bunun sebebi, yapılan seçimin manaya daha uygun ve makamla daha irtibatlı olmasıdır. Yüce Allah'ın *"Şimdi burada senin için ne acıkmak vardır ne de çıplak kalmak. Yine burada sen, susuzluk çekmeyecek, sıcaktan bunalmayacaksın."*[915] ifadesinde de durum aynıdır. Bu ayette "*el-cû'*" (aç kalmak), "*el-ury*" (çıplak kalmak) kelimesiyle, "*ez-zamau*" (susuzluk) kelimesi de "*ed-dahvu*" (sıcaktan bunalmak) kelimesiyle birlikte zikredilmiştir. Hâlbuki ilk bakışta yapılması gereken bunun tam aksidir. Nitekim İmruulkays'ın şu beytinde de durum aynıdır:

كأني لم أركب جواداً للذة ... ولم أتبطن كاعباً ذات خلخال
ولم أسأل الزق الرويّ ولم أقل ... لخيلي كري كرة بعد أجفال

"Hiç binmedim sanki ben lezzet atına,
Birleşmedim sanki ayakları halhalli genç kızla,
Sormadım sanki mest eden şarap tulumunu,
Sürdüm mü düşmana, demedim hiç 'dön geri' atıma!"

Bu meseleyi biraz açıklamak gerekirse şöyle diyebiliriz: Örnek verilen ayette insanın karnının boş kalması demek olan "açlık", vücudun dışının giysiden hali ve elbisesiz olması demek olan "çıplaklık" kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. İç harareti demek olan "susuzluk" ise dışın karşı karşıya kaldığı sıcağa maruz kalma ile birlikte kullanılmıştır. İmruulkays da aynı şekilde at üzerinde olmasını, göğüsleri yeni çıkmış olan genç kız üzerinde olmasıyla birlikte kullanmaktadır. Çünkü bu ikisi, yukarıda olma lezzeti vermektedir. Yine şarap satın almak için para harcamayı da mücadele uğruna canını feda etmekle birlikte kullanmıştır. Çünkü birincide, hoş vakit geçirmenin sevinci, ikincisinde ise zaferin neşesi vardır. Bu ayette de durum aynıdır. Daha önce geçen "korkutma" ile münasebeti olduğu için "*ed-durru*" kelimesi seçilmiştir. Çünkü büyük bir zatın intikamı da büyük olur. Sonra Yüce Allah, "*ihsan*"dan söz edince onun türlerini içine alan bir kelime getirdi. Ayet-i kerime "leff ve neşr" kabilindendir. Çünkü "zarara uğratılma", 15.

915. Tâhâ, 20/118-119.

ayetteki *"...korkarım"* ifadesiyle, "hayır verilmesi" ise 16. ayetteki *"kimden azap giderilirse"* ifadesiyle ilişkilidir.

"O, kullarının üstünde yegâne kudret ve tasarruf sahibidir. O, hüküm ve hikmet sahibidir, her şeyden haberdardır." Dilbilimciler, ayette geçen *"kahir"* kelimesinin kökü olan *"el-kahr"*ı, galip gelme, yukarıdan yakalama ve zelil kılma şeklinde tefsir etmişlerdir. Râğıb'a göre *"el-kahr"*, hem galebe çalmak ve hem de zelil kılmaktır. Ancak kelime, bu iki manadan yalnız birisi için de kullanılır. Bu ayet-i kerime, daha önce mükemmel kudretin Allah'a ait olduğunu ifade ettikten sonra geldi. Ayetin geliş gayesi, mükemmel otoritenin, bütün kulların O'nun emrine boyun eğdirildiğinin ve onlara üstün olduğunun ifade edilmesidir. Bütün bunların yanında, mükemmel hikmetin ve her şeyin içyüzünü kuşatan bir ilmin de yine Yüce Allah'a ait olduğu ifade edilmektedir. Böylece ayet bize öğretmektedir ki, onların içinden Allah'ı bırakıp da kendisine başkasını dost ve yardımcı edinen kimse tam manasıyla sapıtmıştır. Çünkü Allah'a ortak koşmuş ve kullarına tam manasıyla hâkim, yüce, hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan bir rab ile onun hâkimiyeti altında, zelil ve emrine boyun eğen, -Allah olmazsa- hiçbir gücü ve kuvveti söz konusu olmayan bir kulu birbirine mukayese etmiştir. Rabbin özelliği bu ve sıfatları böyle olduğuna göre, O'na iman eden bir kimsenin kullarından herhangi birisini kendisine dost ve yardımcı edinmesi uygun değildir. Çünkü kullar, Yüce Allah'ın izzetinin hâkimiyeti altındadırlar ve O'nun mahlûkatı hakkında işleri çekip çevirme bilgisinin ve hikmetinin gerekli kıldığı kanunlarına boyun eğmektedirler. Çünkü -Yüce Allah'a kullukta, O'na boyun eğmekte ve kendi başına hiçbir güç ve kuvvetinin olmaması noktasında- yaratıkların en üstünü ve en mükemmeli ile başkalarının hiçbir farkı yoktur. Yüce Allah, kullarından hiçbir kimseye, herhangi bir zararın giderilmesi veya herhangi bir yararın temin edilmesi için yaratıkları üzerinde tasarruf etmek ve kendisiyle birlikte veya tek başına dua edilmek gibi kendisine ortak olmak özelliği vermemiştir. *"O halde Allah ile birlikte kimseye yalvarmayın."*[916] *"Bilâkis yalnız Allah'a yalvarırsınız. O da (kaldırılması için) kendisine yalvardığınız belâyı dilerse kaldırır."*[917] *"De ki: Allah'ı bırakıp da (ilâh olduğunu) ileri sürdüklerinize yalvarın. Ne var ki onlar, sizin sıkıntınızı ne uzaklaştırabilir ne de değiştirebilirler."*[918]

916. Cin, 71/18.
917. En'âm, 6/41.
918. İsrâ, 17/56.

İbn Cerir, bu ayeti şöyle tefsir ediyor: "Allah, kullarına tam hâkimdir. Onları zelil kılandır. Onları zelil kılmakla ve yaratmakla üzerlerinde yüce olandır. Allah, onların üzerinde hâkim olmakla ve onlar da daha aşağıda olmakla kullarının üzerindedir. O, kullarının üzerinde yüceliğinde, kudreti ve bunun dışında işleri çekip çevirmesinde hikmet sahibidir. Her şeyin faydalı ve zararlı olanından haberdardır. İşlerin akıbetleri ve görünenleri O'na gizli kalmaz. O'nun işleri çekip çevirmesinde hiçbir sakatlık olmaz, O'nun hikmetine hiçbir şey müdahale edemez."[919]

Mutezile ve Eş'ariyye *"fevka ibadihi"* (kullarının üstünde) ifadesinin, Yüce Allah'ın hâkimiyeti, galebe ve kahırla yüceliğinin anlatımı olduğu kanaatine varmışlardır. Zemahşerî bu görüşü açıkça ifade etmiş ve Beydâvî gibi bazı Eş'arî müfessirler de "O'nun" ibaresini harfi harfine naklederek kendisine uymuşlardır. Râzî gibi bazı müfessirler ise hem o ibareyi naklederek Zemahşerî'ye uymuşlar ve hem de ibarenin taşıdığı manayı ispat etmek, zat itibarıyla "üstündelik" kastedilmediğini göstermek ve Allah'a "yükseklik" sıfatının verilmeyeceğini ispat etmek için nazari delilleri uzun uzun vermişlerdir. Râzî, bu yaklaşımı, Yüce Allah'ın belli mekânda bulunduğunu söylemek olarak değerlendirmiş ve bunun imkânsız olduğuna nazari deliller getirmiştir. Gerçekten ayetin lafzı, Zemahşerî ve benzerlerinin tefsirlerine tamamen kapalı değildir. Çünkü bu ibarenin benzeri ifadeler vardır ve müfessirler bu ayetleri, yukarıdaki ayetin tefsirini yaparken zikrederler. Mesela Yüce Allah, Firavun'un *"Onlar üzerinde kahredici bir üstünlüğe sahibiz."*[920] dediğini aktarmaktadır. Gayet açıktır ki, Firavun, bu sözü söylerken mekân açısından üstünlüğü değil, manevi mertebe itibarıyla üstünlüğü kastediyordu. Müfessirler, bu kadarıyla yetinselerdi güzel olurdu. Çünkü bu, İbn Cerir gibi selef müfessirlerinden nakledilenlerle aynı manadadır. Fakat bunların arasında selef-i salihîni gözden düşürmeye çalışan ve onları Yüce Allah'a mutlak *"uluvv"* sıfatı veren ayetlerle sahih hadisleri tevil etmedikleri için Haşvî[921] diye isimlendirenler vardır. Ümmetin selef bilginleri, bu ayetleri tevil etmeksizin kabul ederler. Ve "Allah, gözlerin ve bütün âlemin üstünde arşı üstünde istiva etmektedir. O, yarattıklarından uzaktır. Bununla birlikte, hiçbir şey O'nun gibi değildir. Allah, belli bir mekânla sınırlı değildir, belli bir mekânla kısıtlı da değildir ve belli bir mekânda kalıyor da değildir." derler. Cehmiyye

919. İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 161.

920. A'râf, 7/127.

921. Haşviyye: Dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, nassların zahirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve tecsime kadar varan telâkkileri benimseyenlere verilen isimdir. Bkz. *D.İ.A.*, XVI, 426. (Çev.)

ve talebelerinin "*uluvv*" sıfatının tevili üzerinden ortaya koydukları bu temel yaklaşımlar, yaratıcıyı mahlûkata, kadim olanı sonradan var olana kıyas etmeye dayanmaktadır. Malumdur ki Yüce Allah'a verilen ilim, kudret, irade sıfatlarına varıncaya kadar bütün sıfatlar, dilde ilk konumu itibarıyla insanların sıfatları için konulmuştur. O halde adı geçen zümre, bu sıfatlardan bazılarını tevil etmezken, bazılarını niçin tevil etmeye kalkıyor? Bu ümmetin üzerinde yürüdüğü gerçek yaklaşım, Yüce Allah'ın, kendisini vasfettiği her şeyle vasfedilebileceğidir. Bir başka gerçek de bütün bu sıfatları, Yüce Allah'ı bu sıfatların verildiği yaratıklara benzemekten tenzih ederek O'na vermektir. O halde Yüce Allah'ın ilmi, kudreti, kelâmı, ulvi oluşu ve diğer sıfatları, O'na layık olan özelliklerdir. O'nun bilgisi yaratıkların bilgisine, kudretlerine, kelâmlarına ve onların birbirlerine karşı üstünlüklerine benzemez. Bu sıfatların tevilinde bazı ahmak kelâmcılar, işi Yüce Allah'ın sıfatı olmadığını söylemeye kadar vardırmışlardır. Bu hususta daha önce bir parça söz edilmişti. İnşallah ileride bu konuya yeniden döneceğiz.

Dinin hakikatini ve delillerini beyan eden bu sözlü emirleri veya ifadeleri Yüce Allah, Peygamberine (s) ve Peygamberinin de kendisine şahitliğiyle sona erdirerek şöyle buyuruyor:

"De ki: 'Hangi şey şahitlik bakımından en büyüktür?' De ki: 'Allah, benimle sizin aranızda şahittir.'"

İbn İshâk, İbn Cerir, Said veya İkrime kanalıyla İbn Abbas'tan rivayet ediyorlar: Yahudilerden en-Nehhâm b. Zeyd, Kurum b. Ka'b ve Bahriyy b. Amr, Hz. Peygamber'e "Yâ Muhammed! Allah'tan başka ilâh bilmiyoruz." dediler. Hz. Peygamber, "*Lâ ilâhe illallah! Ben, bununla gönderildim. Ve buna davet ediyorum.*" dedi. Onların bu sözü üzerine Yüce Allah, "*De ki: Hangi şey şahitlik bakımından en büyüktür?*" ayet-i kerimesini indirdi. Bu rivayet *Lubâbu'n-Nukûl*'de de aynı şekilde yer almaktadır.[922] Ancak rivayet, sahih değildir. Bu rivayetin senedinde, Zeyd b. Sâbit'in azatlı kölesi Muhammed b. Muhammed vardır. Hâfız İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*'de der ki: Bu zat, Medineli olup meçhuldür. İbn İshâk ondan rivayette teferrüt etmiştir. İbn Cerir, bu rivayeti İbn İshâk vasıtasıyla rivayet etmiştir. Ancak, bu sûrenin -bazı ayetler müstesna olmak üzere- Mekke'de toptan bir kerede indiği bir

---

922. İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 164; Suyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl*, I, 157. (Celâleyn tefsiri kenarında.)

İbn Cerir'de, Kurum b. Ka'b yerine Kurdum b. Ka'b, Bahriyy b. Amr yerine Bahriyy b. Umeyr ifadesi geçmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'e "Ya Muhammed! Sen Allah'ın yanında başka ilâh tanımıyor musun?" dedikleri kaydedilmektedir. (Çev.)

gerçektir. Bu ayetin, o istisna olunan ayetlerden biri olmadığı ise bir başka gerçektir. Nitekim bu sûrenin giriş kısmında yazdıklarımızı okuyanlar bunu öğreneceklerdir.

Ayetin manasına gelince: Yüce Allah, Peygamberine (s), Kureyş kâfirlerine, hangi şeyin şahitlik bakımından daha büyük, daha muazzam ve daha sahih ve daha doğru olmaya elverişli olduğunu sormasını emrediyor. Bundan sonra da bu soruya kendisinin "şehadetçe en büyük şeyin, şahitliğinde gerçek dışılık, yalancı şahitlik ve hata olması mümkün olmayan Allah'ın şahitliği olduğu" şeklinde cevap vermesini istiyor. Rasûlullah da müşriklere bu şekilde cevap veriyor: O, benimle sizin aranızda şahittir. Bu Kur'ân, O'nun katından yine O'nun şahitliğiyle desteklenerek bana vahyedilmiştir. Maksat, beni yalanlamaya karşılık vereceği ceza hususunda bu Kur'ân'la sizi uyarmam, her mekân ve zamanda bu kitabın kendisine ulaştığı kimselerin dikkatini çekmemdir. Çünkü Kur'ân'ın kendisine ulaştığı herkes, kıyamete kadar o kitaba uymaya davet olunmuş demektir.

Bir şeye şahit olmak (*şehadet*), onu müşahede etmek ve onun yanında olmak demektir. Bu kök, "*bâ*" harf-i cerriyle kullanılırsa, bilgiye, marifete ve inanca dayanarak bir şeyi haber vermek demektir. Şahitlik, gözle görmeye veya basirete yani akla ve vicdana dayalıdır. "Tevhide şehadet" deyimi, bu kullanımdan bir örnektir. Herhangi bir şeyi delil ve burhana dayanarak ispat etmek demek, ona şahitlik etmek demektir. Yüce Allah'ın Peygamber ile kavmi arasındaki şahitliği iki kısımdır:

a) Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'in risaletine şahitliği,

b) Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'in getirdiğine şahitliği.

Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'in risaletine şahitliği de üçe ayrılır:

1) Yüce Allah'ın Peygamberine şehadetinin ilki, onun risaletini kitabında haber vermesi şeklindedir. "*Muhammed Allah'ın elçisidir.*"[923] "*Doğrusu biz seni hak ile müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik.*"[924] "*Biz seni bütün insanlara ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik.*"[925] "*Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.*"[926] "*Şüphesiz sen, Allah tarafından gönderilmiş peygamberlerdensin.*"[927] "*Yâsîn! Hikmet dolu Kur'ân hakkı için, sen şüphesiz*

923. Fetih, 48/29.
924. Bakara, 2/119.
925. Sebe, 34/28.
926. Enbiyâ, 21/107.
927. Bakara, 2/252.

peygamberlerdensin."[928] Bu ayetlerde gelen ifadeler, birer "şahitlik" ifadesidir, ancak "*şehadet*" lafzı kullanılarak yapılmamıştır. Zaten -bazı fıkıh bilginlerinin dediklerinin aksine- şahitliğin geçerli olması için "*şehadet*" lafzını kullanmak şart değildir. Şahitliğin gerçek mahiyeti, "*şehadet*" lafzını kullanmayı gerekli kılmamaktadır. Yüce Allah, Hz. Yusuf'un kardeşlerinin sözlerini naklederken *"Ey babamız! Şüphesiz oğlun hırsızlık etti. Biz bildiğimizden başkasına şahitlik etmedik."*[929] dediklerini nakletmektedir. Yusuf'un kardeşleri, "Şahitlik ederiz ki, senin oğlun hırsızlık etti." demediler, ancak bu beyanlarına "şahitlik" ismini verdiler. Çünkü bu haberleri, Mısır azizinin nazarında -yapay bile olsa- sabit olan bilmeye dayanıyordu. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Münafıklar sana geldiklerinde: 'Şahitlik ederiz ki sen Allah'ın peygamberisin.' derler. Allah da bilir ki, sen elbette onun peygamberisin. Allah münafıkların kesinlikle yalancı olduklarına şahitlik eder."*[930] Bu örnek ayette, münafıklar açıkça *"şehadet"* lafzını kullanmıştır. Ancak onlar buna inanmadıkları için Yüce Allah, bu şehadetlerinde yalancı olduklarına şahitlik etmiştir. Yüce Allah, bir başka ayette ise şöyle der: *"Fakat Allah, sana indirdiğine şahitlik eder; onu kendi ilmi ile indirdi."*[931] Yüce Allah'ın bu ifadesi, bir şahitliktir ve *"şehadet"* lafzıyla ifade edilmektedir. *"Kâfir olanlar, 'Sen rasûl olarak gönderilmiş bir kimse değilsin.' derler. De ki: Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve yanında kitabın bilgisi olan (peygamber) yeter."*[932] ayeti de tefsirini yaptığımız ayetle aynı manadadır.

2) Yüce Allah'ın, Peygamberine şehadetinin ikinci çeşidi, onu birçok mucizelerle desteklemek şeklindedir. Bunların en büyüğü Kur'ân mucizesidir. Kur'ân, ilmî, aklî bir mucizedir. İnsanoğlunun bir Sûresinin bile benzerini getirmekten fiilen aciz olduğunun sabit olmasıyla ve birçok mucizeleri ihtiva etmesiyle yaşayacak olan bir mucizedir. Gayba dair haberler, Yüce Allah'ın Hz. Peygamber ve mü'minlere yardım edeceğinin vaat edilmesi, onların düşmanlarına muzaffer kılınması ve bilfiil Hz. Peygamber'in asrında gerçekleşip mütevatir olarak bizlere kadar nakledilen şeyler, Kur'ân'da yer alan mucizelerden bazılarıdır. Kur'ân dışında daha başka birçok maddî mucizeler ve Hz. Peygamber'in gayba dair verdiği haberler söz konusudur. Gerçekten bu haberlerin bir kısmı, Hz. Peygamber'in zamanında zuhur etmiş, bir kısmı da onun zamanından sonra ortaya çıkmıştır.[933]

928. Yâsîn, 36/1, 2, 3.
929. Yusuf, 12/81.
930. Münâfikûn, 63/1.
931. Nisâ, 4/166.
932. Ra'd, 13/43.
933. M. Reşid Rıza, burada gelecek olayların tahminlerinden çok gaybi haberlerini içeren

3) Yüce Allah'ın Rasûlü'ne (s) şehadetinin üçüncü çeşidi ise daha önceki kitaplarının ona şahitlik etmesi ve önceki peygamberlerin onun geleceğini müjdelemeleri şeklindedir. Bu şahitlikler ve müjdeler, Yahudi ve Hıristiyanların ellerinde kalan kitaplarda ve -tahrifata uğramasına rağmen- o peygamberlerin tarihlerinde hâlâ mevcuttur. Bu husus, daha önceki sûrelerde ve özellikle de Mâide Sûresi'nin tefsirinde geçmişti. Burada Yüce Allah'ın peygamberlerden ahit ve söz almış olduğunu ve onlara *"Hani Allah, ...'Kabul ettiniz ve bu ahdimi yüklendiniz mi?' dediğinde, 'Kabul ettik.' cevabını vermişler, bunun üzerine Allah, 'O halde şahit olun; ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim.'"*[934] dediğini unutma!

Yüce Allah'ın, Rasûlullah'ın (s) getirdiği ve onların inkâr etmekte oldukları "tevhid" ve "öldükten sonra dirilme" ilkesine şahitliğini üç maddeye ayırmak mümkündür. "

Birincisi: Kitabı'nın yaratma mucizesine şahitlik etmesidir. Şu ayetler, bu hususa örnektir: *"Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususa şehadet etmiştir ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) Mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilâh yoktur."*[935] *"Allah nezdinde hak din İslâm'dır."*[936] *"İnkâr edenler, kesinlikle diriltilmeyeceklerini ileri sürdüler. De ki: Hayır! Rabbime andolsun ki, mutlaka diriltileceksiniz, sonra yaptıklarınız size haber verilecektir. Bu, Allah'a göre kolaydır."*[937]

İkincisi: Yüce Allah'ın, nefislere ve dış dünyaya "tevhid"ini ve "kemal sıfatlarıyla muttasıf oluşunu" destekleyen apaçık alâmetler ve mucizeler koymuş olmasıdır. Bu hususta bu sûrede, bir başka sûrede bulunmayacak açıklamalar vardır.

Üçüncüsü: Yüce Allah'ın insan fıtratına bahşetmiş olduğu fıtrî iman, ulûhiyet düşüncesi, ruhun ölümsüzlüğü ve sağlam akılların eriştikleri bu fıtrî şuuru destekleyen delil ve burhanlardır. Daha önce kısaca açıkladığımız bu "fıtrî iman" meselesini, Yüce Allah'ın insanoğlundan aldığı "ilâhî ahidi" konu alan ayetin tefsirini yaparken -inşallah- açıklama imkânı bulacağız. Bu ayet, Yüce Allah'ın A'raf Sûresi'ndeki *"Rabbin Âdemoğullarından, onların bel-*

Buharî'nin, *Fadâilu'l-Ashâb*'ından 22.; *Salât*'ından, 63, *Cihâd*'ından 17.; Müslim'in, *Fiten*'inden 70, 72, 73.; Ahmed b. Hanbel'den de, II, 240. ahad rivayetlerini örnek vermektedir. (Yayıncı)

934. Âl-i İmrân, 3/81.
935. Âl-i İmrân, 3/18.
936. Âl-i İmrân, 3/19.
937. Teğâbun, 64/7.

lerinden zürriyetlerini çıkardı. Onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben, sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da:) Evet (buna) şahit olduk, dediler."[938] şeklindeki ifadesidir.

Yaptığımız bu açıklamadan anlaşıldı ki, Yüce Allah'ın şahitliği, O'nun Kur'ân'daki ayetlerinin şahitliğiyle, kâinattaki alâmetleri ve O'nun insan nefsine bahşettiği aklı ve vicdanındaki alâmetleridir. Kur'ân bu alâmetleri beyan etmiş ve insana göstermiştir. Kur'ân davadır, delildir, şahittir ve şahit olunandır. Kur'ân'ın hak ile zuhur etmesi ve hakkı ortaya koyması, başkasının kendisine şahitlik etmesine muhtaç olmaması açısından ona mahsus bir özellik olarak yeter de artar bile! Üstelik onun hak bir kitap olduğuna dair şahitler ve deliller o kadar çoktur ki!

Tefsirini yaptığımız ayette ***"Bu Kur'ân bana ... vahyolundu."*** ifadesi, *"Allah, benimle sizin aranızda şahittir."* cümlesi üzerine atfedilmiştir. Kendisine atfedilen birinci cümle, meçhul bir fiille (*vahyolundu*) başlamaktadır. Çünkü bundan maksat, Kur'ân'ın davetin ve risaletin konusu olduğunu ve davet ve risaletten maksadın bizzat o olduğunu beyan etmektir. Bu cümle, konumu itibarıyla, -ima yollu olarak- Kur'ân'ın Hz. Peygamber hakkında Allah'ın en büyük şehadeti olduğuna delâlet etmektedir.

Kur'an ile Herkesi Uyarmak

"Kendisiyle sizi ve ulaştığı herkesi uyarmam için" cümlesi, peygamberlerin en sonuncusu olan Hz. Peygamber'in rasûllüğünün genel ve evrensel olduğunu açıkça ifade etmektedir. Ayetin manası şudur: Ey Mekkeliler! Ey Kureyş topluluğu! Ya da ey Kur'ân'ın çağrısının kendilerine ulaştığı Araplar ve Arap olmayanlar! Ya da mana şöyledir: Ey benimle çağdaş olan insanlar ve kıyamete kadar Kur'ân'ın ulaştığı herkes! Beydâvî der ki: "Bu ayet, Kur'ân ahkâmının nazil olduğu esnada dünyada olan herkesle bunlardan sonra gelecek bütün insanlara şamil olduğuna ve Kur'ân'ın kendisine ulaşmadığı kimselerin cezalandırılmayacaklarına delildir."[939]

Beydâvî demek istiyor ki, İslâm davetinde itibar edilecek olan Kur'ân'dır. Kur'ân'ın kendisine erişmediği kimse için "Ona davet ulaştı." demek doğru değildir. Bundan dolayı Kur'ân'ın kendisine ulaşmadığı kimse, dine muhatap olmuş olmaz. Bu cümleden, İslâm davasını kelamî kaidelerle ve bu ilmin üzerine bina edildiği nazarî delillerle tebliğ etmekle hüccetin ayak-

---

938. A'raf, 7/172.

939. Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, II, 392-393. (*Kitabu Mecmuati't-Tefâsîr* ile birlikte)

ta duramayacağı gerçeği anlaşılmaktadır. Fakat biz, Müslümanların selef-i salihîn'den sonra Kur'ân'ın davetini ve tebliğini terk ettiklerini, Kur'ân'ı ve onu beyan eden sünneti öğrenmeyi bir tarafa bırakarak kelâmcıları ve fıkıh bilginlerini taklit etmeyi tercih ettiklerini görmekteyiz. Onlar, kendi nefislerini hüccet için ehil olmayan bir duruma getirmiş olsalar bile, Kur'ân yine de onların aleyhine hüccettir.

Selef müfessirlerinden bu ayet hakkında rivayet edilen hadis ve haberler vardır. Bunlardan birisi, İbn Merdûye, Ebû Nuaym ve el-Hatib'in İbn Abbas'tan naklettikleri şu haberdir: *"Kur'ân, kime ulaşmışsa sanki ben onunla konuşmuş gibi olurum."*[940] İbn Abbas, bu sözünden sonra *"Bu Kur'ân bana, kendisiyle sizi ve ulaştığı herkesi uyarmam için vahyolundu."* ayetini okudu. Bu rivayeti, Kur'ân'ın şu özelliği de desteklemektedir: Kur'ân, lafzı ve manası itibarıyla mütevatir olduğu için Hz. Peygamber'den sonra kendisine ulaşan kimse, -aradaki aracılar ne kadar çok olursa olsun- sanki onu Hz. Peygamber'in ağzından duymuş gibi olur. Çünkü hiçbir harfini eksiltmeden ve bir şey ilâve etmeden onu tebliğ eden Hz. Peygamber'dir. Çoğu mana itibarıyla rivayet edilen hadislerin böyle bir meziyeti yoktur. Hadisler hakkında, içtihat söz konusudur. İbn Ebî Şeybe, İbnu'd-Darîs, İbn Cerir, İbnu'l-Münzir, İbn Ebî Hâtim ve Ebû'ş-Şeyh Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî'den rivayet ediyorlar: Muhammed, bu ayet hakkında şöyle diyor: "Kur'ân kime ulaşmışsa, o kişi sanki Hz. Peygamber'i görmüş gibi olur." Bu rivayet bir de şu lafızla nakledilmiştir: "Kime Kur'ân ulaşır da onu anlar ve aklederse, o kimse Hz. Peygamber'i gözüyle görmüş ve onunla konuşmuş gibi olur." Ebû'ş-Şeyh, Übeyy b. Kâ'b'dan rivayet ediyor: Rasûlullah'a esirler getirildi. Hz. Peygamber onlara *"Siz İslâm'a davet olundunuz mu?"* diye sordu. Esirler, "Hayır, olunmadık." deyince, Peygamberimiz (s) onları salıverdi. Sonra, *"Bu Kur'ân bana kendisiyle sizi ve ulaştığı herkesi uyarmam için vahyolundu."* ayetini okudu. Sonra da *"Bunları salıverin. Kendilerini güvenli hissettikleri yere gitsinler. Çünkü bunlar, İslâm'a davet edilmemişler."*[941] buyurdu.

Bundan sonra Yüce Allah, Peygamberine müşriklerin kabul etmedikleri "vahdaniyet"ine şahitlik etmesini, onların sözlerinden ve şirke şahit olmalarından uzak olmayı emrediyor. Yüce Allah şöyle buyuruyor: ***"Yoksa siz, Allah ile beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik mi ediyorsunuz? De ki: 'Ben buna şahitlik etmem.' 'O, ancak bir tek ilâhtır, ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden kesinlikle uzağım.' de."*** Müfessirler, buradaki sorunun inkâr

940. el-Hatib el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdad*, II, 51.

941. Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, IX, 107.

(tepki koyma) ve istib'âd (uzak kılma) ile birlikte "takrirî" olduğunu söylemişlerdir. Yüce Allah, Peygamberine "kendisinin onların şahitlik ettiği gibi şahitlik etmeyeceğini" söylemesini emretmektedir. Sonra bir başka emir daha vermekte ve onların iddia ettiklerinin tam aksine şahitlik etmesini ve onların şahitlik ettikleri şeylerden uzak olduğunu söylemesini istemektedir. Verilen emir, Hz. Peygamber'in, ilâhın ancak bir tane olduğunu açıkça söylemesi ve onların Allah'a ortak koştukları putlardan ve başka şeylerden ya da konusu her ne olursa olsun onların şirk koşma fiillerinden beri ve uzak olduğunu açıkça söylemesidir. Yüce Allah, *"De ki: O, ancak bir tek ilâhtır."* demektedir. Yüce Allah, bu ayette verdiği emri tekrarlamakta, emrettiği şeyi bir öncesine atfetmemektedir. Bununla verilmek istenen mesaj, Yüce Allah'ın vahdaniyetinin asıl hedef olduğu, şirke şahitlik etmenin bunun yerini alamayacağıdır.

الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمُ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ
لَا يُؤْمِنُونَ ﴿20﴾ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِآيَاتِهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ
الظَّالِمُونَ ﴿21﴾ وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا أَيْنَ شُرَكَاؤُكُمُ
الَّذِينَ كُنتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿22﴾ ثُمَّ لَمْ تَكُن فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَن قَالُوا وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا
مُشْرِكِينَ ﴿23﴾ انظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُم مَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿24﴾

20- **Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Kendilerine yazık edenler var ya! İşte onlar inanmazlar.**

21- **Yalan sözlerle Allah'a iftira edenden veya ayetlerini yalanlayandan daha zalim kim olabilir? Şüphe yok ki, zalimler kurtuluşa ermezler!**

22- **O gün hepsini mahşere toplayacağız. Sonra da Allah'a ortak koşanlara, "Hani nerede var olduğunu iddia ettiğiniz ortaklarınız?" diyeceğiz.**

23- **Sonra, şirklerinin akıbeti, "Rabbimiz! Allah hakkı için biz ortak koşanlar olmadık." demekten başka bir şey olmayacak.**

24- **Bak, kendi aleyhlerine nasıl yalan söylediler ve uydurdukları şeyler de kendilerinden nasıl kaybolup gitti!**

Rivayet olunduğuna göre Kureyşliler, Yahudilere Hz. Peygamber'in durumunu soracak kimseler gönderdi. Hz. Peygamber hakkında soruşturma yapanlar Mekke'ye dönünce, Yahudilerin "Bizim nezdimizde onun adı sanı anılmaz." dediklerini iddia ettiler. Daha sonra Müslümanlar Yahudilerle tanışınca, daha önce geçen delillerin ardından Yüce Allah'ın bu sûrede onlara verdiği cevap arasında ***"Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, onu kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar."*** ayeti de vardı. Ayette denilmek isteniyor ki onlar, peygamberlerin en sonuncusu ümmî bir peygamber olan Muhammed'i, kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Çünkü Muhammed'in onların kitaplarındaki sıfatı, açık ve ayan beyandır.

Kendilerine Yazık Edenler ve Zalimlerin Durumu

Bu vurgunun bir benzeri, Bakara Sûresi'nde de geçmişti. Biz daha önce geçen bu vurguyu tefsir ederken, Tevrat ve İncil'den onu destekleyen ifadeleri de beyan etmiştik. Bundan sonra Yüce Allah, Hz. Peygamber'in peygamber olduğunu öğrenince, kendini büyük görenlerin neden inkâr ettiklerini açıklıyor ve şöyle diyor: ***"Kendilerine yazık edenler var ya! İşte onlar inanmazlar."*** Bazı müfessirlere göre; buradaki *"ellezîne"*, daha önce geçen *"ellezîne"*yi beyan etmektedir veya ondan bedeldir. Bu kelimenin özne olması da mümkündür. Buna göre mana; "Onlardan kendilerine yazık edenler ona inanmazlar, aksine kibirlerinden ve inatlarından dolayı inkâr ederler. Bundan dolayı onlar, tanıdıkları kişiyi inkâr etmektedirler." şeklinde olur. Aynı şekilde bu sûrenin 12. ayetinde bu cümlenin benzeri geçmişti. Buradaki vurgu oradaki ayete çok yakındır. Orada açıkladığımız bu ayetin bir kez daha burada yer almasının sebebi şudur: Yahudi âlimlerinden Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr eden kimselerin inkârlarının sebebi, peygamberlik alâmetleri ortaya çıktıktan sonra onun peygamberliğini ve ondan daha bariz ve daha muazzam olan "Yüce Allah'ın vahdaniyeti"ni inkâr eden müşriklerin inkâr sebepleri gibidir. Bu sebep, onların kendilerine yazık etmeleridir. Çünkü onlar, kavimleri arasındaki makam ve mertebelerini ve önderliklerini, yanlarında yazılı buldukları o elçiye, o ümmî peygambere iman etmeye tercih etmektedirler. Zira bu imanın, önderliklerini ellerinden çekip alacağını ve kendilerini diğer Müslümanlarla bütün hükümlerde eşit kılacağını biliyorlardı. Kureyş'in bazı önderleri de aynı psikoloji içindeydi. Önder iken iman etmekle bu konumlarını kaybedip Ebû Talib'in yetimine tabi olmak ve onun yönetimi altına girmek ağırlarına gidiyordu. Nasıl ağırlarına gitmez ki?! İman edince Bilal Habeşî'ye, Suheyb er-Rûmî'ye ve diğer fakir Müslümanlara eşit olacaklardı. Bu ayetin haklarında indiği kimselerin

kendilerine yazık etmeleri, ilim ve marifet yoksunluğu türünden değil, irade zaafı kabilindendi. Çünkü Yüce Allah, onların bu konuda doğru bir bilgi içinde olduklarını haber vermektedir. Rivayet olunduğuna göre bu ayetteki *"kendine yazık etme"*, sadece "ahirette hüsrana uğramak"tan ve -eğer iman etmiş olsalardı- cennette kendilerine hazırlanmış olan mekânlarını kaybetmekten ve bu mekânların mü'minlere verilmesinden ibarettir. Bu hüsran, işaret edilen kâfirlerin kendi nefislerine yaptıkları en büyük zulüm olduğu için Yüce Allah devamla şöyle dedi:

"Yalan sözlerle Allah'a iftira edenden veya ayetlerini yalanlayandan daha zalim kim olabilir?"

Yalan sözlerle Allah'a iftira edenden daha zalim hiç kimse yoktur! Allah'ın oğlu olduğunu veya ortağı bulunduğunu iddia etmek... O'nunla birlikte veya O'nu bir yana bırakıp bir başkasına dua edilebileceğini söylemek... İnsanları O'na yaklaştıracak ve O'nun katında şefaat edecek dost ve yardımcı edinmek... Dininde olmayan bir şeyi, dine yamamak... Yüce Kur'ân olarak indirilmiş ayetlerini veya vahdaniyetine delâlet eden ve peygamberlerini destekleyen kevnî mucizeleri yalan saymak... Bütün bunlar, ayette sözü edilen yalanlamaya, yalana ve iftiraya dâhildir. Bunlardan sadece bir tanesi zulümde zirve sayılıp bunu yapana ism-i tafdil sıygasıyla "daha zalim" denildiğine göre, bu iki günahı birden işleyip, hem Allah'a iftira atan ve hem de 'tevhid' ve 'risalet'i ispat eden ayetlerini yalan sayan kimsenin hali acaba nice olur; varın siz hesap edin! Bundan sonra Yüce Allah, zalimlerin kötü akıbetlerini beyan ederek, ***"Şüphe yok ki, zalimler kurtuluşa ermezler!"*** buyuruyor. Bu cümle, isti'nâf-i beyânî[942] olup, sorulan soruya cevap yerini almıştır. Yani durum şudur ki; bütün zalimler, -zulümleri ne çeşit zulüm olursa olsun- akıbetleri itibarıyla hesap ve ceza günü Allah'ın azabından kurtulamazlar ve cennet nimetini elde edemezler. Peki, o halde Allah'a iftira ettiği ve ayetlerini yalanladığı için "kendisinden daha zalim olmadığı" söylenen zalimin akıbeti nasıl olur? Sonra bu iki çirkin özelliğin ikisini de kendisinde bulunduran ve böylece zalimlerin en zalimi olan kimsenin akıbeti ne olur?

Bu ayet, kâfirler hakkında nazil olmuştur. Bundan dolayı insanlar, bu ayetin -kendine Müslüman veya mü'min dediği ya da insanların böyle söyledikleri halde- Allah'a iftira eden kimseleri de kapsadığını gözden kaçırmaktadırlar. Bu kimseler de o müşriklerin dediklerini demekte ve Allah'tan başka birisini kendilerine veli ve dost edinmekteler. Allah'ın nezdinde ken-

---

942. İsti'nâf-ı beyânî: İbarede mukadder bir soruya cevap teşkil eden cümledir. (Çev.)

dilerine şefaat etsin diye dost aramakta veya kendi görüşlerini eksene alarak Allah'ın dinine eklemede bulunmaktadırlar. Böylelikle Yüce Allah'ın vahiy indirmediği ve Rasûlü'nün (s) de Allah'ın dininden olduğunu tebliğ etmediği hususlarda "Bu, vaciptir; bu, haramdır!" demektedirler.

Daha sonra Yüce Allah, bir önceki ayetteki "kurtuluşa ermeme" ifadesindeki icmâl'i beyan ederek, ***"O gün hepsini mahşere toplayacağız. Sonra da Allah'a ortak koşanlara: 'Hani nerede var olduğunu iddia ettiğiniz ortaklarınız?' diyeceğiz."*** buyuruyor. Ey Peygamber! Bütün çeşitleriyle kendi nefislerine ve tüm çeşitleriyle başkalarına zulümleri açısından farklı farklı derecelerde olan o kimselerin hepsini mahşerde toplayacağımız o günü kendilerine hatırlat! Onları mahşerde topladığımız gün, en büyük zulmü işleyen o şirk koşanlara, "Size izafe edilen ortaklar nerede?" diyeceğiz. Bu ortakların size izafe edilmesi, onları aranızda kendinize dost edinmenizden dolayıdır. Sizler, dünyada iken bunların Allah'ın ortakları olduğunu iddia ediyor, Allah'a nasıl dua edilip, kendisinden yardım dileniyorsa aynı şekilde onlara da dua edilip, kendilerinden yardım dileneceğini iddia ediyordunuz. Bunların sizi Allah'a yaklaştıracağını ve O'nun katında sizlere şefaat edeceğini ileri sürüyordunuz. Şimdi bunlar nereye kayboldular? Neden sizinle birlikte görülmüyorlar? Yüce Allah'ın, bir başka ayette dediği gibi *"Yaratılışınızda ortaklarınız sandığınız şefaatçilerinizi de yanınızda göremeyeceğiz. Andolsun, aranız açılmış ve güvendiklerinizin hepsi sizden kaybolup gitmiştir."*[943]

Kıraat imamlarından Ya'kûb (ö.205/820), tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayeti *"yahşuruhum cemî'an summe yekûlu"* şeklinde okumuştur. Bu durumda mana, "O gün hepsini mahşere toplayacak. Sonra da (...) diyecek." şeklinde olur. Ayette yer alan soru, azarlama ve delil getirme sorusudur.

"Sonra şirklerinin akıbeti, 'Rabbimiz! Allah hakkı için biz ortak koşanlar olmadık.' demekten başka bir şey olmayacak." Kıraat imamlarından İbn Kesir (ö.120/737), İbn Âmir (ö.118/736) ve Hafs (ö.180/796) "*lem tekun fitnetuhum*" şeklinde, Nâfi' (ö.159/775), Ebû Amr (ö.154/770) ve ondan rivayetle Ebû Bekir Şu'be (ö.193/808) "*lem tekun fitnetehum*" şeklinde okumuşlardır. Bunların dışındaki kıraat imamları ise "*lem yekun fitnetehum*" şeklinde okumuşlardır. Mana açısından bu kıraatler arasında herhangi bir fark yoktur. Bunların bazılarında "*tekun*" fiilinin ismi kendinden önce, bazılarında ise sonra gelmektedir. Bazı kıraat âlimleri, fiili, müzekker okurken, bazıları müennes okumaktadırlar. Arapça açısından bunların hepsi mümkündür. Kıraat imamlarından Hamza (ö.156/772) ve Kisâî (ö.189/804) "*Rabbenâ*"

943. En'âm, 6/94.

(*Ey Rabbimiz!*) manasında nida şeklinde okurken, kalan imamlar, sıfat olmak üzere "*Rabbinâ*" şeklinde okumaktadırlar.

Ayette geçen ***"el-fitnetu"***, denemek, imtihan etmek demektir. Kelime burada, "söz, kelâm, cevap ve şirk" olarak tefsir olunmuştur. Bazı müfessirler, bu kelimenin başında mahzuf bir muzaf (tamlanan) takdir ederek şöyle demişlerdir: Bu denemenin veya şirkin akıbeti, kıyamet günü şirk koşmadıklarını yeminle söylemekten başka bir şey olmayacaktır. Ayetin zahirine bakılacak olursa onlar, haşrin/dirilişin bazı merhalelerinde -kendilerine fayda vereceğini zannederek- dünyada iken Allah'a şirk koştuklarını inkâr edeceklerdir. Başka ayetlerden anlaşıldığı üzere haşrin bazı merhalelerinde ise bunu itiraf edeceklerdir. Bazı müfessirler, bu manada anlaşılması zor noktalar görmüşler ve bu görüşlerini "kıyamet günü inkâr etmenin imkânsız olmasına" ve "onların bazı ayetlerde şirki itiraf edeceklerinin ifade edilmesine" dayandırmışlardır. Mesela Yüce Allah, onlardan haber verirken şöyle demektedir: *"İşte bunlar, seni bırakıp da tapmış olduğumuz ortaklarımızdır."*[944] *"Allah'tan hiçbir haberi gizleyemezler."*[945] Rivayet olunduğuna göre İbn Abbas'a bu ayetle, *"Allah'tan hiçbir haberi gizleyemezler."* ayetinin manası sorulmuş, o da şöyle demiştir: "*'Rabbimiz! Allah hakkı için biz ortak koşanlar olmadık.'* ifadesine gelince bu, şöyle olacak: Onlar, cennete Müslümanlardan başka hiçbir kimsenin girmediğini gördükleri zaman, haydi inkâr edelim deyip *'Rabbimiz! Allah hakkı için biz ortak koşanlar olmadık.'* diyeceklerdir. Bunun üzerine ağızları mühürlenip elleri ve ayakları konuşacak ve *'Allah'tan hiçbir haberi gizleyemeyeceklerdir.'*" Bazılarının kanaatine göre ayetin manası şöyledir: Biz kendi inancımıza göre şirk koşanlardan değildik. Çünkü biz, senden başkasına dua ederken seni bir yana bırakıp da dua etmiyorduk, tam aksine sana "tevessül" etmek için dua ediyorduk. Dua ettiğimiz kimselere bizim için senin katında şefaatçiler olsun ve bizi sana yaklaştırsınlar diye yöneliyorduk. Çünkü bizler, kendi nefislerimizi arada herhangi bir vasıta olmaksızın doğrudan doğruya seninle yüz yüze gelerek dua edecek derecede yüksek görmüyorduk. Bu yaptığımız, sana tazim etmekten başka bir şey değildi. Ancak bu tefsir, bu hikâyenin hemen ardından gelen ***"Bak, kendi aleyhlerine nasıl yalan söylediler."*** ayetiyle uyumlu olmamakla tenkide uğramıştır. Bu tenkide, "Bu ayetten maksat onlar, kendi aleyhlerine dünyada iken kendilerine Allah katında şefaat edecek şefaatçiler edindiklerini ve bu yaptıklarının Allah'ı inkâr değil, bilâkis O'na tazim olduğunu iddia etmek suretiyle yalan

---

944. Nahl, 16/86.
945. Nisâ, 4/42.

söylemişlerdir." diye cevap verilmiştir. Ancak bu yaklaşımı, "Kureyş müşriklerinin, şirk üzere olduklarını, fakat içlerinden bazılarının bunda herhangi bir sakınca görmediklerini, çünkü bunun, Allah'ın dilemesiyle olduğunu" açıkça söylemeleri reddetmektedir. Şirklerinin Allah'ın dilemesiyle olduğunu söyleyen müşrikler, Müslümanların Cebriyye mezhebini benimseyenleri gibidirler. Kur'ân, bu sûrede onların bu şüphelerine karşı kendilerine tepki koymaktadır. Yüce Allah şöyle haber vermektedir: *"Putperestler diyecekler ki: Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız."*[946] Evet, kendilerine Müslüman denilen birçok kimse, Allah'tan başkasına dua ediyor. Hatta Arap müşriklerinin halisane olarak Allah'a dua ettikleri şiddet ve sıkıntı hallerinde bile Allah'tan başkasına dua ediyor. Fakat onlar, müşriklerin dedikleri gibi buna "şirk" demiyorlar. Tam aksine, "tevessül", "istişfâ" (şefaat dileme) veya "vasâta" (aracılık) diyorlar.

Bu ayette geçen *"unzur"* kelimesi, aklî yönden bakmak demektir. Kâfirlerin ahirette yalan söyleyecekleri *"O gün Allah onların hepsini yeniden diriltecek, onlar da dünyada size yemin ettikleri gibi, O'na yemin edeceklerdir. Kendilerinin bir şey üzerinde olduklarını sanırlar. İyi bilin ki, onlar gerçekten yalancıdırlar."*[947] ayeti gibi ayetlerle sabittir.

Zeccâc der ki: Bu ayetin tevili Arap dilinde güzeldir. Ancak bunu Arap kelâmının manalarına vakıf olanlar bilebilirler. Şöylesine ki, Yüce Allah, müşriklerin şirklerine düşkün ve onun sevgisinden kendilerinden geçmiş olduklarını beyan etti. Ömürleri boyunca hiç ayrılmadıkları, uğrunda savaştıkları, kendisiyle övündükleri ve 'Bu, bizim babalarımızın dinidir.' dedikleri inkârlarının akıbetinin, bu durumlarını inkâr ve ondan beri olduklarını söylemekten ve bu inkârı din olarak benimsemediklerine yemin etmekten başka bir şey olmayacağını ifade etti. Bunların durumu, hal ve gidişi berbat olan birisini seven kimseye benzer. Onu seven kişi, bu yüzden bir sıkıntıya düşüp de ondan uzak olduğunu söylediğinde kendisine, "Filancayı sevmen veya sevmenin akıbeti, ondan uzak olduğunu söylemekten ve onu terk etmekten başka bir şey olmamıştır." denilir. İşte bunların durumu da aynen böyledir. Buna göre ayette geçen *"fitnetuhum"* kelimesinden maksat, İbn Abbas'ın tefsir ettiği gibi *"onların şirki"*dir. Ancak kelimenin başına "akıbet" şeklinde bir muzaf/tamlanan takdir etmek gerekir.

946. En'âm, 6/148.
947. Mücâdele, 58/18.

وَمِنْهُم مَّن يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَن يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ
وَقْرًا وَإِن يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لَّا يُؤْمِنُوا بِهَا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذِينَ
كَفَرُوا إِنْ هَٰذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ ﴿25﴾ وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ وَإِن
يُهْلِكُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿26﴾

25- Onlardan seni dinleyenler de vardır. Fakat onu anlamalarına engel olmak için kalplerinin üstüne perdeler, kulaklarına da ağırlık koyduk. Onlar her türlü mucizeyi görseler bile yine de inanmazlar. Hatta o kâfirler sana geldiklerinde seninle tartışırlar. Ve o kâfirler: "Bu, öncekilerin masallarından başka bir şey değildir." derler.

26- Onlar, hem insanları ondan (Kur'ân'dan) men ederler hem de kendileri ondan uzaklaşırlar. Oysa onlar, farkında olmadan ancak kendilerini helâk ederler.

Müşrikler, anlamada, akletmede, inkâr ve bunun sebeplerinde farklı farklıydılar. Yüce Allah Kitabı'nda, bunlardan her bir zümrenin durumunu beyan etmektedir. Bunların arasında zekâ ve deha sahibi olan bazı kimseler vardı. Bunlar, Kur'ân'ı dinliyor ve bunun Muhammed'in kelâmı olmasının mümkün olmadığını anladıkları gibi, Muhammed'in nazmıyla, fesahatiyle, belâgatiyle, içindeki ilimlerle, hikmet ve marifetlerle böyle bir kitabın benzerini getirmesinin mümkün olmadığını kavrıyorlardı. Çünkü böyle bir kitabı getirmek Muhammed'in gücü dâhilinde olsaydı, peygamber olmadan önceki kırk küsur senelik ömründe onun dilinde de buna benzer veya hiç değilse buna yakın şeyler zuhur ederdi. Yüce Allah, onlara şu delili getirmelerini emretmektedir: *"Ben bundan önce bir ömür boyu içinizde durmuştum. Hâlâ akıl erdirmiyor musunuz?"*[948] Bu gibilerin kâfirliği, kibir, inat ve hakka karşı dik kafalı olmaktan kaynaklanıyordu. Bazı müşrikler de kalbine etki eder ve ömrü boyunca alıştığı dininden kendisini çekip alır korkusuyla Kur'ân'ı dinlemekten kaçınıyordu. Bazıları ise keşfetmek ve denemek için Kur'ân'a kulak veriyor, fakat bundan maksadın ne olduğunu kavramıyor,

948. Yunus, 10/16.

içindeki hüccetleri ve beyanları anlamıyordu. Bunun sebebi ya taklitte bayağı eski olmaları ve atalarının yolunda yürüdükleri inancıyla iç içe kaynaşmış bulunmaları idi -ki, çoğunluk böyleydi- ya da Kur'ân'daki yüce marifetlerin yüksek düzeyine erişemeyecek kadar ahmaklık ve fikir düşüklüğü içinde bulunmaları idi. Bu son durum, Araplarda ve özellikle de Mekkelilerde azdı. Çünkü Mekkeliler, Kureyşlilerin en fesahatlileriydi. Kureyş ise Arapların en fesahatlileriydi. Yüce Allah, Hz. Peygamber'i dinlemekten elde ettikleri nasipleri, davarların insanların seslerini dinlemekten elde ettiği nasip gibi olan bu zümrenin halini beyan etti ve şöyle dedi:

Ey Peygamber! Allah'a ve tevhide çağırıp kıyamet günü hakkında uyarıda bulunarak Kur'ân okuduğun zaman ***"Onlardan seni dinleyenler de vardır. Fakat onu anlamalarına engel olmak için kalplerinin üstüne perdeler, kulaklarına da ağırlık koyduk."*** Yani onların kalbinde ve özünde var olan anlama ve kavrama yeteneğine, onu kavramalarını engelleyici ve anlayışlarının onun kapsadığı derin ilme nüfuz etmesine mani olucu perdeler ve örtüler koyduk. Kulaklarına da ağırlık veya kapak koyduk. Bu kapak, Kur'ân'ı derinden derine anlamak ve içindeki gerçeği ortaya çıkarmak kastıyla onu dinlemeye engel olur. Ayette geçen bu ***"el-ca'l"*** (*koymak*)ın manası, Yüce Allah'ın kanununun insanın tabiatında, "İnsanın kendisi için seçtiği taklit yolu, düşünme, akıl yürütme ve gerçekleri araştırma şeklindeki tercihine mani olur." şeklinde gerçekleşmesidir. Bu yolu seçen kimse, hakla bâtılı birbirinden ayırmak için konuşan veya davet eden kimseye kulak vermez. Kendisine din veya âdet haline gelmiş olan bir şeye aykırı bir söz duyduğu zaman, o söz üzerinde derinden derine düşünmez ve onu, kendi inancı veya görüşü ya da alışkanlıklarıyla mukayese etmeye ve karşılaştırmaya değer bulmaz. Ayette, "kalplere perdeler" ve "kulaklara ağırlık" konulması, manevî perde ve engellerin maddî perde ve engellere benzetilmesi kabilindendir. Çünkü sözü anlamayan ve üzerinde derinden derine düşünmeyen bir kalp, içine bir şey gitmesin diye üzerine örtü konmuş bir kap gibidir. Sözü anlamayan ve derinden derine düşünerek dinlemeyen kulaklar, sağırlaşmış veya duyması ağırlaşmış kulaklar gibidir. Çünkü böyle bir kulağın duyması ile duymaması arasında hiçbir fark yoktur. Ayette geçen ***"el-ekinne"***, *"kinân"* kelimesinin çoğuludur. Tıpkı, *"esinne"* kelimesinin *"sinân"* kelimesinin çoğulu olması gibi... ***"el-Vakr"***, kulakta ağırlık ve sağırlık, ***"el-vikr"*** ise yük demektir. Bu kök, *"vakara sem'uhû, yekıru fehuve mevkûrun"* şeklinde kullanılır. Manası, *"Onun kulağı işitmiyor."* demektir. *"Evkaratu't-dâbbete"* demek, hayvanı sağır etti, demektir. *"Fehiye mevkûratun"* demek, kulağı duymayan hayvan demektir.

"Onlar her türlü mucizeyi görseler bile yine de inanmazlar." Hz. Peygamber'in kendine okuduklarını üzerinde düşünme kulağı ile dinlemeyen ve davet ettiği şeyin içyüzünü anlamayan bu kimseler hakkında Yüce Allah şöyle diyor: Senin peygamberliğinin gerçekliğine, davetinin doğruluğuna ve davet ettiğin şeyin gerçek mahiyetine delâlet eden mucizeleri görseler bile, yine de inanmazlar. Çünkü onlar, o mucizeleri anlamazlar ve onlardan gerçek maksadın ne olduğunu kavramazlar. Zira kendilerini onlara vermezler ve kulakları, lafızların zahirlerinden öteye geçmez. ***"Hatta o kâfirler sana geldiklerinde seninle tartışırlar."*** Yani ey Peygamber! Davan hususunda seninle tartışmak üzere sana geldiklerinde seninle tartışırlar. ***"Ve o kâfirler: 'Bu, öncekilerin masallarından başka bir şey değildir.' derler."*** Yani inkârlarında ısrarlı oldukları ve anlayışları olmadığı için şöyle derler: Bu Kur'ân, önceki kavimlerin masallarından başka bir şey değildir. Yani, onların kıssalarından ve hurafelerinden başka bir şey değildir. Demek oluyor ki onlar, Kur'ân'da yer alan geçmiş kavimlerin peygamberleriyle olan kıssalarına dair gayb haberlerini akledip kavramazlar. Bu haberler, diğerleri gibi yazılıp çizilen hikâye ve hurafelerden ibarettir. Bunlarda hiçbir ilim ve fayda yoktur. Belki de onlar, Kur'ân'ı işitmelerine rağmen duymadıkları şeye kıyas ederek veya kıssayı kıssa olmayana benzeterek baştan sona bu kabilden bir kitap olarak görmektedirler. Herhangi bir şeye ondan ilim ve delil almak için değil, sadece sathî bir bakışla bakan ve kelâmı, lâfzî bir ses olayı olarak dinleyip üzerinde derinden derine düşünmeyen ve içindeki sırları anlamayan kimsenin durumu bundan ibarettir. Bu ve diğerinin durumu, kukla oyunu seyreden bir çocuğun durumu gibidir. Kuklayı, dilini bilmediği birtakım insanlar oynatır, çocuğun bütün nasibi ise gördüğü manzaralar ve onları tefsir eden yazılı şeylerdir ki, bunlar, o çocuğu teselli etmekten öteye geçemezler. Bu gafil ve taklitçi kimseler, Kur'ân'ın kıssalarını kavrasalar ve manaları üzerinde derinden derine düşünseler, bunlarda, Hz. Peygamber'in davetinin doğruluğuna apaçık mucizeler görecekler ve içindeki büyük uyarıları alacaklardı. Bu uyarılarda, Yüce Allah'ın toplumlar üzerinde hâkim olan kanunları ve geçmiş kavimlerin peygamberlerle olan ilişkilerinde akıbetleri ve daha birçok hikmet ve ibretler beyan edilmektedir.

Çağdaşımız olan bazı kimseler, ümmî bir toplumda yetişen ümmî bir kimsenin, en meşhur peygamberlerin kavimleriyle olan kıssalarını nasıl olup da haber verdiği üzerinde kafa yormamaktadırlar. Çünkü onlar, bu hususta Kur'ân'da yer alan haberlerin, Yahudi ve Hıristiyanların kitaplarıyla tarih kitaplarındakine benzediğini görmekte veya işitmektedirler. Ancak bu

benzerlik, onları Kur'ân'da yazılı olanla, başka kitaplarda bulunan haberler arasındaki farkı araştırmaya sevk etmemektedir. Oysa bu ikisi arasında birçok yönden farklar vardır. Bunların en önemlisi, onun peygamberliğinin ispatı alanındadır. Çünkü bu kitap, hiç okumamış, din ve tarih kitaplarında yazılı olanlardan hiç haberdar olmamış ümmî bir insanın dilinde zuhur etmektedir. O, bu özelliğini kavmine karşı peygamberliğini destekleyen bir delil olarak sunmuş ve düşmanca karşısına dikilen hiçbir kimse, başını kaldırıp ona tepki gösterememiş veya ona cevap vermek için bir tek kelime bile edememiştir. *"İşte bunlar, sana vahyettiğimiz gayb haberlerindendir. Bundan önce onları ne sen biliyordun ne de kavmin."*[949]

Çağımızda Hz. Muhammed'in peygamberliğini destekleyen Kur'ân kıssalarındaki apaçık mucizeler üzerinde düşünmeyenler de vardır. Daha önce ömrünün üçte ikilik diliminde ifadelerinde mu'ciz olan hiçbir söz görülmeyen bir peygamberin getirdiği Kur'ân'ın belâgatiyle mucizeliği üzerinde de düşünmeyen kimseler olmuştu. Bunlara karşılık, Kureyş kâfirleri, Muhammed'in (s) kendileri gibi bir ümmî olduğunu, geçmiş peygamberlerin kavimleriyle yaşadıkları olayların haberlerine dair hiçbir şey bilmediğini, belâgatte ve fesahatte aralarında seçkin bir kimse de olmadığını inkâr etmiyorlardı. Fakat onların bazıları, bu asırdakilerin bildiği şeylerin bazılarını bilmiyorlardı. Bu asrın insanı artık, bu kıssaların doğru olduğunu, *"geçmişlerin masalları"* ve hiçbir asıl ve esasın desteklemediği hurafe sayılacak hal ve durumları da olmadığını bilmektedir. Bundan dolayı, bazıları bu kıssalar hakkında Yahudilere soru sormuştur. Bazı müşrikler de -üzerinde derinden derine düşünmedikleri için- bu kıssalardaki mucizeleri ve ibret alınacak noktaları bilmiyordu. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ der ki: ***"el-İstâratu"*** kelimesi sözlük itibarıyla, *"hurafe ve bâtıl"* demektir. Kelime, *"esâtîr"* şeklinde çoğul yapılır. Ahfeş ise bu kelimenin tekilinin, *"ustûratun"* şeklinde olduğunu söyler.

"Onlar, hem insanları ondan men ederler hem de kendileri ondan uzaklaşırlar." Bu ayetteki *"hum"* zamiri, Hz. Peygamber'e inatla karşı koyan, onun peygamberliğini inkâr eden ve şu ifadelerin baştan aşağı haklarında nazil olduğu müşriklerin yerine kullanılmıştır. Yoksa bu zamir *"Onlardan seni dinleyenler de vardır."* ayetinde zikredilen kimseler yerine kullanılmamıştır. Ayetin manasına gelince; onlar, hem insanları Kur'ân'ı, Peygamber'in ağzından dinlemekten men ederler hem de ondan uzaklaşırlar. Böylece hem başkalarını men etmiş ve hem de kendileri vazgeçmiş olurlar. *"Kur'ân'dan*

949. Hûd, 11/49.

uzak olmak" onu dinlemekten yüz çevirmeyi de onun hidayetine arkasını dönmeyi de ihtiva eder. Bazı müfessirlere göre ayetin manası, "Onlar, insanları Peygamber'den men ederler." demektir. Yani onlar, Arapları Peygamber'i himaye etmekten, korumaktan, ona tabi olmaktan ve onu dinlemekten men ederler. Ona cefa ve düşmanlık ettikten sonra ondan uzaklaşırlar. ***"Oysa onlar, farkında olmadan ancak kendilerini helâk ederler."*** Yani onlar böylece ancak kendilerini helâk ederler ve bunun farkında bile olmazlar. Hatta Hz. Peygamber'i yok ettiklerini sanırlar. Bu da Kur'ân'ın mucizelerinden ve gayba dair haberlerindendir. Çünkü Hz. Peygamber'e düşmanlıkta ısrar edenlerin tümü helâk olup gitmiştir. Kimisi, özel bir intikamla ortadan kalkmış, kimisi Bedir Savaşı'nda ve diğer savaşlarda yok olup gitmişlerdir. Bu dünyevî helâki, ahiret helâki izlemektedir. Ayetin lâfzı, her ikisini de içine almaktadır. Ancak dünya helâki olma ihtimali daha ağır basmaktadır.

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ
مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿27﴾ بَلْ بَدَا لَهُم مَّا كَانُوا يُخْفُونَ مِن قَبْلُ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا
نُهُوا عَنْهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿28﴾

27- Onların ateşin karşısında durdurulup "Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabbimizin ayetlerini yalanlamasak ve inananlardan olsak" dediklerini bir görsen!

28- Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler karşılarına çıktı da ondan. Yoksa geri gönderilselerdi yine kendilerine yasak edilen şeylere dönerlerdi. Zira onlar gerçekten yalancıdırlar.

Pişmanlık ve Dünyaya Döndürülme İsteği

Bu iki ayetten önce Yüce Allah bize nefislerine zulmeden müşriklerden iman etme yeteneğini kaybetmiş olan kimselerin durumlarını beyan etti ve onların içinden bir zümreyi özel olarak zikretti. Bu zümre, Kur'an'ı dinlemek üzere ona kulak vermekte, ancak kulaklarından kalplerine Kur'an namına hiçbir şey girmemektedir. Çünkü onların kalpleri üzerinde taklit perdeleri vardır, öteden beri var olan şirkle mutmain olmaktadırlar ve her yeni olan şeye karşı tepki koymaktadırlar. Onlar, dinlemekte fakat duymamakta ve

bununla da yetinmemektedirler. Aksine insanları Kur'an'dan men etmekte, kendileri de ondan uzak durmakta ve yüz çevirmektedirler. Böyle yapmakla ancak kendi nefislerini helak etmektedirler fakat bunun farkında değillerdir. Bundan sonra Yüce Allah, bu iki ayette de onların ve onlar gibi olanların kıyamet günü durumlarının nasıl olacağına dair bir kesit sunmaktadır. Bunun ardından da onların iman yeteneğini kaybetmekteki durumlarının içyüzünü beyan etmektedir. Bu açıklamaya göre onların durumları, öyle bir dereceye varmıştır ki artık o aşamada gayb perdesinin açılması ve her şeyi ayan beyan görmeleri bile artık etkili olmayacaktır. Yüce Allah şöyle diyor:

"Onların ateşin karşısında durdurulup (...) dediklerini bir görsen!" Bu ayette yer alan **"lev"** edatı şart edatı olup, bu şartın cevabı hazfedilmiştir. Bunun sebebi insan nefsinin, o cevabı tasavvur ederken her türlü ihtimali göz önüne getirmesini sağlamaktır. Cevabın bu şekilde hazfedilmesi, zikredilmesinden daha beliğ ve daha vurguludur. Şu Arap atasözünde de durum aynen böyledir: "*Lev ğayru zâti sivârin latametnî*" (*Eli bilezikliden başkası bana vursaydı.*) Ayet metnindeki "*vukifû*" fiili meçhuldür. Buna göre mana "Başkaları onları ateşin karşısında durdurdukları zaman şöyle şöyle dediklerini bir görsen!" şeklinde olur. Bu kök Arapçada şöyle kullanılır: "*Vakafe'r-raculu ale'l-arzi vukûfen*" ve "*Vakafe ale'l-atlâli*". Yani, harabelerin yanında yüzünü onlara dönmüş olarak veya bütün düşüncesini ona vermiş olarak durdu. Bu kök, "*Vakafe ale'ş-şey'i*" şeklinde kullanılacak olursa, o şeyi bildi ve net olarak anladı manasına gelir. "*Vakafe nefsehû alâ kezâ vakfen*" şeklinde olursa bir gayr-i menkulü fakir ve fukaraya vakfetmek gibi, nefsini hapsetti, tuttu demektir. "*Vakafe't-dâbbete*" tabiri ise "hayvanı durdurdu" demektir.

Ayetin manasına gelecek olursak; "Ey Peygamber! Veya ey bu ayete muhatap olan kişi! Şu yalanlayan sapıkları, azap melekleri ateşe karşı durdurdukları ve onlar da mahşer yerinden o derin çukurdaki ateşe karşı yüzlerini dünmüş olarak durdukları sırada iki gözünle bir görsen! Ya da ateşe tahsis edilmiş ve başlarını ondan başkasına çeviremedikleri sırada onları iki gözünle bir görsen! Ya da sırat köprüsünde ateşin üstünde dururken onları iki gözünle bir görsen! Ey Peygamber! Veya ey bu ayete muhatap olan kişi! Şu yalanlayan sapık kimseleri ateşe girerken ve onun içindeyken acısını tatmaları sebebiyle o elem verici azaba muttali oldukları sırada onları iki gözünle bir görsen!" Çünkü "Tadan bilir." demişlerdir. Yani, o sırada başlarına gelen azabı, durumlarını, kâfirliklerine ne kadar pişman olduklarını, iç yangılarını ve ulaşamayacakları şeyleri temenni etmelerini bir görsen! O zaman öyle

büyük muazzam bir şey görmüş olursun ki, bunu ifade kalıplarına dökmek mümkün değildir ve anlatmaya kelimeler yetmez.

Ayette, ateşe karşı durmaları ve bunun neticesi olarak söyleyecekleri sözler, gelecek zaman manası ifade eden şart fiili kapsamında di'li geçmiş zaman (mazi) kipiyle birlikte kullanılmıştır. Böylece -bu gibi ifadeler için yapılan meşhur açıklamaya göre- söylenenlerin mutlaka meydana geleceği bildirilmek ve vurgulanmak istenmiştir. Râzî, neden di'li geçmiş zaman kipi kullanıldığını açıklarken şöyle der: "İfadeyi kullanan, tekrarda abartı, pekiştirme ve şüpheyi ortadan kaldırmak istediği takdirde, '*izâ*' yerine '*iz*' edatı kullanabilir. Çünkü mazi, geçmiş ve vuku bulmuştur. Gelecek zamanı, mazi ifade eden bir kiple anlatmak, bu açıdan mübalağa ifade eder."[950]

"Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha Rabbimizin ayetlerini yalanlamasak ve inananlardan olsak." derler ifadesi ise ***"fâ"*** harfiyle atfedilmiştir. Bunun sebebi, ateşin karşısında durdukları zaman kalplerine gelen ilk düşünce ve dillerine dökülen ilk ifadenin, daha önce yaptıklarına pişmanlık duymak ve iman etmek için dünyaya yeniden dönmeyi temenni etmek olduğunu göstermektir. Kıraat imamları "*nukezzibu*" ve "*nekûnu*" fiillerinin irabında/okunuşunda ihtilaf etmişlerdir. Kıraat imamlarının cumhuru, bu iki fiili merfû olarak "*nukezzibu*" ve "*nekûnu*" şeklinde okurken, Hamza (ö.156/772), Âsım (ö.127/744) rivayetiyle Hafs (ö. 180/796) "*nukezzibe*" ve "*nekûne*" şeklinde her ikisini de mansub okumuşlardır. İbn Âmir (ö.118/736) ise birinci fiili "*nukezzibu*" şeklinde merfû okurken, sadece ikinci fiili "*nekûne*" şeklinde mansub okumuştur. Cumhurun "*nureddu*" fiiline atfen merfû şeklindeki kıraatleri, onların dünyaya geri dönmeyi, oraya döndükten sonra Rablerinin ayetlerini -daha önce yalan saydıkları gibi- bir daha yalan saymamayı ve Hz. Peygamber'in getirdiği şeylere inanan kimselerden olmayı temenni etmelerini ifade ediyor. Yani onlar, ateşin karşısında durdukları zaman bu üç şeyi temenni edeceklerdir. Bazı müfessirlere göre sadece birinciyi yani "dünyaya geri dönmeyi" temenni edeceklerdir. Buna göre *"ve lâ nukezzibu"*nun manası *"ve nahnu lâ nukezzibu"* (Biz yalan saymayacağız.) olur. Bu yaklaşıma göre, Hz. Peygamber'in getirdiklerine iman etme ve onları yalan saymama "temenni"nin içine dâhil olmuş olmaz. Sîbeveyh (ö.180/796) bu sözü Arapların *"Da'nî ve lâ eûdu"* (Bırak beni! Bir daha yapmayacağım!) şeklindeki tekerlemelerine benzetmektedir. Bu tekerlemede "beni bırak" diyen kimse, muhatabının sadece "kendisini bırakmasını" talep etmektedir. "Bir daha yapmayacağı" yolundaki vaadi, yeni bir cümledir ve

950. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir* (*Mefâtihu'l-Gayb*), XII, 158.

birinci cümleyle alâkası yoktur. İfadeyi şöyle anlamak gerekir: "Bırak beni! Beni bıraksan da bırakmasan da ben bir daha o fiili yapmayacağım."

Bu ayetin açıklanmasında bir üçüncü şık daha söz konusu olabilir: Buna göre *"ve lâ nukezzibu"* ifadesi, hâl cümlesi olabilir. Zemahşerî'nin (ö.538/1143) görüşü bu yöndedir. Buna göre mana, "Ah, keşke inananlardan olarak ve Rabbimizin ayetlerini yalanlamayarak dünyaya geri gönderilsek." şeklinde olur. Bu durumda, "yalan saymamak ve inananlardan olmak" da temenni hükmünde olur. Hâl cümlesinin temenni hükmünde olması, bu üçüncü şıkkın birinci şıkkın manasında olduğu gibi bir izlenim doğurabilir. Oysa gerçek böyle değildir. Çünkü birinci şıkkın manası; onlar dünyaya geri döndürülmeyi, ayetleri yalan saymamayı ve iman etmeyi aynı anda eşit olarak temenni etmektedirler. İkinci şıkka göre ise sadece dünyaya geri döndürülmeyi temenni etmektedirler. İman etmeyi ve ayetleri yalan saymamayı ise haber vermek şeklinde bir vaatte bulunmaktadırlar. Bu vaat, ifadeye sadece "pekiştirme" unsuru katmaktadır ve onların temenni ettikleri şeyin kabul edilip edilmemesiyle herhangi bir alâkası yoktur. Ama üçüncü şıkta olduğu gibi ***"ve lâ nukezzibu"*** cümlesini hâl cümlesi olarak kabul edersek bu takdirde ifade, "ayetleri yalan saymama ve iman etme"nin -dünyaya geri döndürülmeleriyle ilgili olmaksızın- orada meydana geldiğini ifade eder. Bu durumda temenni, bu iki olgunun bizzat kendisiyle ilgili olmaz. Çünkü "ayetleri yalan saymama" ve "iman etme" daha oradayken hâsıl olmuş olur. Hâsıl olan şey de temenni edilmez. Bu durumda temenni, sadece "yalan saymama" ve "iman etme" ile birlikte bulunan "dünyaya döndürülme"yle ilgili olur ki "dünyaya döndürülme", bu ikisinin gerçekleşmesinden sonra temenni edilir. Bu durumda ifade, *"ayetleri yalan saymama"* ve *"iman etme"*, ne haberî bir vaat ve ne de inşâî bir vaat olur. Çünkü hâsıl olan şey, temenni edilmediği gibi, vaat da olunmaz. Biz, *"Siz sarhoş iken (...) namaza yaklaşmayın."*[951] ayetini tefsir ederken, müfret hâl ile cümle halinde hâlin arasındaki farkı açıklamıştık. Hâl cümlelerinde temel kural şudur: Hâl cümlesinin ifade ettiği mana, o cümleye etki eden fiilin manasından önce mevcuttur. Şimdi bu kuralı tefsirini yapmakta olduğumuz ayete tatbik edersek; kâfirler, ateşin karşısında durduruldukları zaman "ayetleri yalan saymak"tan dönmüşler ve "Hz. Peygamber'in doğru söylediğine kesin bir imanla iman etmişler"dir. Bunun ardından da bu iki inançla birlikte dünyaya yeniden döndürülmeyi temenni etmişlerdir. Bu cümle hakkında şunu söylemek de mümkündür: Ayetleri yalan saymama ve iman etme, temenni hükmüne dâhildir. Ancak

951. Nisâ, 4/43.

bu, dünyaya geri döndürülmeyi temenni etmekle birlikte ve aynı anda olmak bakımından değil, temennide şart olarak bulunmak açısındandır.

Kıraat imamlarından Hamza ve Hafs'ın her iki fiili mansub[952] olarak okumalarına gelince, bunun temenninin cevabı olmak üzere böyle olduğu söylenmiştir. Bazı müfessirlere göre iki fiil arasındaki **"vâv"** harfi, *"vâv-ı hâliye"*dir. Tıpkı "Süt içerken balık yeme." örnek ifadesinde olduğu gibi... Bazı müfessirlere göre bu *"vâv"* harfi, *"fâ-i sebebiye"* yerine getirilmiştir veya bu harften değiştirilmiş ve *"vâv"* haline getirilmiştir. İbn Mesûd'un (ö.32/652) *"felâ nukezzibe"* şeklindeki kıraati, bu müfessirleri desteklemektedir. Bazı müfessirlere göre ise buradaki "atıf", mütevehhem (ibareden anlaşılan) bir mastar üzerinedir. Buna göre mana, "Ah, keşke bizim için yeniden dünyaya dönüş, ayetleri yalan saymayış ve mü'minlerden oluş olsa!" şeklinde olur. Bu kıraatin ilk iki yorumuna göre zikredilenler, temenni hükmüne dâhil olur. Bu dâhil oluş, cumhurun kıraatine göre cümleyi hâl cümlesi şeklinde açıklamamıza göredir. Üçüncü şıkkın açıklamasının zahirine göre, temenni aynı anda üç unsurun üçüne birden taalluk eder. Bu kıraatin açıklanmasından İbn Âmir'in kıraatinin açıklanma şekli de anlaşılmış olur.

Kıraat farklılıklarının hikmeti, herhalde o müşriklerin temenni ettikleri sıradaki hallerinin farklılığını beyan etmek olsa gerektir. Şöylesine ki içlerinden bazıları, dünyaya geri döndürülmeyi, orada Yüce Allah'ın kevnî ve indirilmiş olan ayetlerini yalan saymamayı ve mü'minlerden olmayı temenni edeceklerdir. Bazıları ise ayetleri yalan saymaktan dolayı ahirette büyük bir pişmanlık duyacaklar ve Hz. Peygamber'in getirdiklerine imanla birlikte dünyaya geri dönmeyi temenni edeceklerdir. Çünkü dünyaya geri döndürülmekle bu sonradan meydana gelen gelişme arasında herhangi bir telâzüm ilişkisi (birinin var olmasının diğerinin de var olmasını gerektirmesi) yoktur. Bazı müşrikler ise dünyaya geri döndürülmeyi, imana ve ayetleri yalan saymamaya vesile olduğu için temenni edeceklerdir. Bazı müşriklere gelince onlar, "ayetleri yalan saymamayı ve iman etmeyi" vaat edeceklerdir. Kıraat farklılıklarının gösterdiği söz konusu temenninin nasıl olacağı yolunda kâfirler arasında farklı yaklaşımların meydana gelme ihtimali, onların bir tek şekil üzerinde ittifak etmelerine nazaran daha güçlüdür. Çünkü insan karakteri açısından meşhur olan; ittifak değil, ihtilâftır. Herhalde kâfirler, bunu temenni ederken istediklerinin imkânsız olduğunu bilmeyeceklerdir. Üstelik insanoğlu, -hasret ifadesi şeklinde olsa bile- gerçekleşmesi imkânsız olan şeyleri de temenni eder.

952. Sonu fetha (üstün) kılınmış kelime. (Çev.)

Yüce Allah, onların durumlarının içyüzünü, ahirette karşılarına çıkacak şeyi ve dünyaya geri gönderilselerdi dünyadaki hallerini beyan ederek ***"Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler karşılarına çıktı da ondan."*** buyurmaktadır. Müfessirler derler ki bu ayetteki *"idrâb"* (bir manadan bir başka manaya geçiş), müşriklerin temennilerinin ifade ettiği manadan yüz çevirmek ve bir başka ifadeye geçmek anlamındadır. Müşriklerin sözlerine bakıldığında, sanki inkârın çirkinliğini ve kötü akıbetini, iman etmenin gerçek olduğunu ve güzel akıbetini anlamışlar, iman etmeye karar vermişler ve dünyaya bir kez daha geri gönderilme şeklindeki temennileri kendilerine verilecek olursa ayetleri yalan saymayı terk edeceklerine dair söz vermişler veya bunu üstü kapalı olarak ifade etmişler gibi bir mana anlaşılmaktadır. Yüce Allah âdeta şöyle demektedir: Durum, onların dünyaya geri döndürülmeyi temenni ederken söyledikleri sözün verdiği izlenim gibi değildir. Bilâkis onların böyle konuşmalarının sebebi, dünyada iken gizledikleri şeylerin şimdi burada karşılarına çıkmış olmasından dolayıdır. Onların gizlemekte oldukları şeyin ne olduğu hususunda birçok görüş ileri sürülmüştür.

1) Onların gizlemekte oldukları şey, amel defterlerinde ortaya çıkan ve hakkında organlarının kendi aleyhlerine şahitlik ettiği kötü amelleri ve itibarlarını zedeleyici iğrenç hareketleridir.

2) Onların gizlemekte oldukları şey, kendi kendilerini aldattıkları ve mutluluklarının kendisine bağlı olduğunu zannettikleri amelleridir. Hâlbuki Yüce Allah, o amelleri saçılmış zerreler haline getirmiştir.

3) Gizlemekte oldukları şey, ahirette ateşin karşısında durdurulmadan önce gizledikleri inkârları ve yalan saymalarıdır. Nitekim bu husus, daha önce *"Sonra, şirklerinin akıbeti, 'Rabbimiz! Allah hakkı için biz ortak koşanlar olmadık.' demekten başka bir şey olmayacak."*[953] ayetinde onların ağızlarından hikâye edilmiştir.

4) Gizlemekte oldukları şey, Hz. Peygamber'e inat ve hakka karşı böbürlenmek için inkârı ve yalan saymayı ortaya koyarak gizledikleri ve dışa vurmadıkları haktır veya imandır. Bu hüküm, kibirli ve inatçı kimselerden inkârda en beter olan kişilere tam olarak uymaktadır. Nitekim Yüce Allah bunların bazıları hakkında *"Kendileri de bunlara yakinen inandıkları halde, zulüm ve kibirlerinden ötürü onları inkâr ettiler."*[954] demektedir.

953. En'âm, 6/23.
954. Neml, 27/14.

5) Onların gizlemekte oldukları şey, lider pozisyonunda olanların kendilerine tabi olanlara gizledikleri ve peygamberlerin getirdikleri haktır. Bu hak (gerçek), kendilerini taklit eden tâbilerine belli olmuştu. Ehl-i Kitab'a mensup bazı âlimlerin, Hz. Peygamber'in peygamberliğini, sıfatlarını ve diğer peygamberlerin onun geleceğini müjdelemesini inkârları da buna dâhildir.

6) Gizlenen şey, münafıkların dünyada iken gizliden gizliye kâfir ama dıştan mü'min ve Müslüman gözükmeleridir.

7) Gizlenen şey, öldükten sonra dirilme, yapılanlara karşılığının verilmesidir. Ki cehennem azabı da bunlara dâhildir. Müşriklerin "dirilmeyi" ve "amellere karşılığının verilmesini" gizlemeleri demek, bunları yalan saymaları demektir. Zaten Arapçada *"küfr"* kökünün esas manası da budur.

8) Bu ifadede gizli bir muzaf (tamlanan) mevcuttur. Buna göre ayeti şöyle anlamak gerekir: Daha önce gizlemekte oldukları inkâr ve kötü ameller karşılarına çıktı ve bunların cezası başlarına geldi de ondan. Bunun üzerine onlar, üzüldüler, canları sıkıldı ve dünyaya geri gönderilmeyi temenni ederek, inkârın yol açtığı ayetleri yalan saymayı ve iman etmemeyi terk ederek bu durumda yakalarını kurtarmayı temenni ettiler. Tıpkı çaresiz bir hastalığın pençesinde acı çeken kimsenin ölmeyi temenni etmesi gibi. Bu durumdaki bir hasta, ölümü -bizatihi sevdiği için değil- ölüm kendisini o hastalığın acısından kurtaracak olduğu için istemektedir. İşte bunların durumu da aynen böyledir.

Biz bu görüşlerden herhangi birisinin daha ağır bastığı kanaatinde değiliz. Tam tersine bize göre doğru olanı, bir başka görüştür ki bu da dokuzuncu görüşü teşkil etmektedir.

9) Tercih ettiğimiz görüş şudur: O gün, haklarında bu ayetin indiği o müşriklerin ve onlara benzeyen kâfirlerin tümünün dünyada gizlemiş oldukları şeyler karşılarına çıkacaktır. Gizledikleri şey ise ilgili kâfirin veya kendilerinden gizlenen kimselerin nazarında çirkin bir fiil olacaktır. İnatla ve böbürlenerek inkâr eden kimseler, bu hakkı gizliyorlardı. Tıpkı, hakkın kendilerine zuhur ettiği önderlerin gizledikleri gibi... Bunların arasında Ehl-i Kitab'a mensup bazı âlimler de vardı.

Bir diğer zümre ise münafıklardı. Münafıklar, korkak oldukları için veya zaaflarından dolayı ya da hile ve tuzak olsun diye dıştan inanmış gözüküyorlardı. İşte bunlar, kâfir olduklarını mü'minlerden gizliyorlardı. Münker ve çirkin işleri yapan kimseler de bu yaptıklarını, onları kendileriyle birlikte işlemeyen kimselerden gizliyorlardı. Sahte mazeretler uydurup vacipleri

terk etmeye kılıf uyduranlar, mazeret beyan ettikleri kimselerden gerçek durumlarını gizliyorlardı. Mukallitler ise kendi nefislerinde zuhur eden delil parıltısını gizliyorlardı. Bu delil fıtratın derinliklerindeki gizli bulunan hakkı ortaya çıkarıyordu. İşaret olunan bu şimşek, ister -günahları kendilerini kuşatıp da kalpleri henüz mühürlenmeden önce- Yüce Allah'ın dış dünyadaki ayetlerinden çaksın, isterse kendi nefislerinde bulunan ayetlerinden parlasın fark etmez. Ayetlerin dünyadaki hallerini beyan ettiği kimseler, işte bu kör mukallitlerdir. Bunu takip eden ve onların ahiretteki hallerini beyan eden ayeti ise inkâr üzere ölmüş herkes için genel bir hüküm olarak alıyoruz. Çünkü bu konuda mukallitler de onlarla aynıdır ve bunların hiçbiri iman etmeye olan yeteneklerini kullanarak bu yeteneklerinden yararlanmamıştır.

"Bir şeyi gizlemek", kasten ve bizatihi irade ederek gizlenen şeylere şamil olduğu gibi, haddi zatında apaçık olan fakat ilgilisinden gizli kalan şeylere de şamildir. İlgili kişi, öyle bir hareket eder, öyle bir taklitte bulunur ki, bu hareketiyle o şeyi gizleyenlerden kabul edilir. İnsan fıtratına bahşedilen ve Yüce Allah'ın apaçık ayetlerinin gösterdiği akaid (inanç esasları) ve faziletler böyledir. Yolunu sapıtmış olanlar, bunlardan yüz çevirirler ve bunun zıddı olan şeye yapışırlar. Böylece o akaid ve faziletleri, kendi nefislerinden bile gizlemiş olurlar. Gelip çattığı zaman gizlenen şeylerin ortaya döküleceği, bütün gerçeklerin gün yüzüne çıkacağı, insanların organlarının ve azalarının kendi aleyhlerine şahitlik edeceği o gün geldiği zaman, ruhların köşelerinde dürülü bulunan amel defterleri açılır. Her bir ferdin -gerek ruhî ve gerekse bedenî- işlediği her ameli, küçük-büyük hiçbir şeyi dışarıda bırakmaksızın sayıp döken kitabında canlanıp ortaya çıkar. Tıpkı filme alınmış olayların, günümüzde sinema perdesinde canlandırılması gibi... Çünkü akaidin ve amellerin çizdiği ve şekil verdiği şeyleri idrak eden ruh levhalarının, bu şekilleri muhafazası; hassas cam levhaların üstüne güneş ışınlarının çizdiği ve şekil verdiği şeyleri, söz konusu levhaların bunları muhafazasından daha güçlüdür ve daha kalıcıdır. Dünyada güneşe ait suretlerin arzı ve sunumu, ahirette ruhî suretlerin sunumundan daha aşağıdadır. Bu açıklamamızdan ortaya çıkıyor ki, ahirette her bir ferdin kendi nefsinin hayrı ve şerrinden kendisine gizli kalan ne varsa hepsi karşısına çıkacaktır. *"O gün huzura alınırsınız; size hiçbir sır gizli kalmaz."*[955] Yani o gün hiçbir şey, -Rabbinizden gizli kalması şöyle dursun- sizin kendi nefislerinize bile gizli kalmaz. Tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayette, özel olarak kâfirlere gizli kalan şeylerin

---

955. Hâkka, 69/18.

ortaya çıkacağından söz edildi. Çünkü her yerde söylenecek söz, o yere özel olur.

Yüce Allah, bize sözü geçen kâfirlerin o temennilerinin, gerçek karakterlerinin değiştiğine dair bir alâmet olmadığını, tam aksine; -bu karakterden kendilerine gizli olanın karşılarına çıkması dolayısıyla- bu sözü söylediklerini beyan etti. Çünkü onlar, içyüzlerini insanlardan gizlemekteydiler veya gerçek yüzlerini saklamaktaydılar. *"Hâlbuki (o gün) onlar için, Allah tarafından hiç hesaba katmadıkları şeyler ortaya çıkmıştır. Onların kazandıkları kötülükler (o gün) açığa çıkmış, alaya aldıkları şey, kendilerini sarmıştır."*[956] Ve onlar da kendilerini saran şeyden çıkmayı temenni etmişlerdir. Ancak hakikat değişmez, hakikatin sadece aşamaları olur. Bunlar da durumlara ve şartlara göre farklılık gösterir.

"Yoksa geri gönderilselerdi yine kendilerine yasak edilen şeylere" şirke, inkâra, nifaka, hile, tuzak ve masiyetlere ***"dönerlerdi."*** Çünkü nefislerinde var olan bu fiilleri onlara işleten muktezî (teşvikçi), orada kök salmıştır. Mademki "illet" mevcuttur, o halde onun eseri olan "ma'lûl" (netice) de var olacaktır. İllet bulunup da neticenin bulunmaması mümkün değildir. ***"Zira onlar"*** temennilerinin içinde var olan Yüce Allah'ın ayetlerini yalan saymaktan vazgeçecekleri, Allah'a ve Peygamberine iman edecekleri yolundaki vaatlerinde ***"gerçekten yalancıdırlar."*** Temennide bulunurlarken, temenni edip vaat ederken bu sözlerinde yalancı olduklarını ister bilsinler isterse bilmesinler hiç fark etmez. Eğer dünyaya geri gönderilirlerse, içlerinden inatçı ve kibirli olan kimseler, yine bu kibirleriyle ve inatlarıyla geri gönderileceklerdir. Hileci ve münafıkların tümü de aynı şekilde, hilesi ve münafıklığı ile birlikte geri gönderilecektir. Mukallit de aynı şekilde, başkasını taklidiyle, kendi anlayışı ve ilmine güvenmemekle kayıtlı olarak geri gönderilecektir. Şehvetine düşkün olan da kendisini esir alan şehvetleriyle birlikte gönderilecektir. Ateşin karşısında durduruldukları zaman Hz. Peygamber'in getirdiği şeylerin hak ve gerçek olduğunu anlamalarına gelince bu, dünyada iken kendilerine beyyinelerin ve ibretlerin zuhur etmesine benzer. Görmez misin, o zuhur eden beyyineler ve ibretler hakkında nasıl da kibirleniyor, akılları ve vicdanlarında demagoji yapıp, dostlarına ve kendileriyle tartışanlara karşı çıkıp direniyorlar! Fasık bir kimse içki içer ve başı ağrır veya kumar oynar ve kumarda kaybeder, hasta veya bünyesi zayıf bir kişi iştah açıcı bir yemek yer, ya da bu yemekten çok çok yer ve bundan zarar görür. Yüce Allah'ın hak ile inen şeriatına veya yaratma nizamını üzerine bina ettiği sa-

956. Zümer, 39/47, 48.

bit ve değişmez kanunlarına (sünnetullah) aykırı hareket eden kimselerden olmayanlar, işledikleri fiili daha önce işlemiş olan kimselerin başına gelen musibeti görür ve zikrettiğimiz hareketlerine pişman olur, tövbe eder ve bir daha o fiili tekrar işlememeye karar verirler. Bu söylediğimiz, o fiili işlemeye sevk eden motive edici sesin bulunmaması ve terk etmeye çağıran sesin de bulunması durumundadır. Ama o fiili işlemeye sevk eden ses yeniden geri dönünce, kişi de daha önce alıştığı ve kaynaştığı o şeye boyun eğerek ve "lezzetli olan"ı, "faydalı olan"a tercih ederek, o fiili tekrar işlemeye başlar.

Bu hususta ibret verici bir olay, cerrahî bir operasyon geçiren bir kardeşimin başından geçmiş. Kendisi ameliyata alınmadan önce narkoz verilerek uyutulmuş. Narkozun tesiriyle âdeta ruhunun bedeninden çekilip alındığını hissetmiş. Ameliyat yarasının iyileşmesi uzunca bir zaman almış. O yaradan iyileşme emareleri görülmeden önce öleceğinden korkuyormuş. Bu duygularla, daha önce yükümlülüklerini yerine getirmedeki kusurundan ve -mubah bile olsa- uzun vakitleri boşu boşuna ve eğlencede geçirmiş olmasından dolayı pişman olmuş ve içi yanmış. Böylelikle ömrünün kalan kısmını -eğer Allah hastalıktan şifa verirse- ciddiyet içinde ve canla başla çalışarak geçirmeye karar vermiş. Öyle ki, doktorun tedavi esnasında getirdiği sigara içme yasağına bile sonuna kadar uymaya azmetmiş. Fakat eski sağlığına -tam olarak olmasa bile- yeniden kavuşunca, önceki fiillerine ve âdetlerine yeniden dönmüş. Hem de Yüce Allah'ın *"Geri gönderilselerdi yine kendilerine yasak edilen şeylere dönerlerdi."* ayetini kendiliğinden hatırladığı halde! Bu kardeşin yaşadıkları bu ayetin doğruluğuna şahit ve gerçek tefsirini beyan eden bir misal sayılır.

Bu ayetten şöyle bir prensip de çıkarılabilir: İnsanları hakkın ve faziletin yolunda tutabilmek için en ideal metot, -öğretim ve güzel bir telkinin yanında- onları amel etmeye sevk etmek ve alıştırmaktır. Bu, tıpkı çocukların daha küçük yaşta eğitilmelerine ve erkeklere askerlik eğitiminin verilmesine benzer. Yeni yetişmekte olan gençlere -özgürlük ve bağımsızlık içinde yetiştirilmelerine halel gelir kuşkusuyla- şehvetlerine uymalarına, heva ve heveslerinin peşinden gitmelerine izin verilmesi, en büyük hatalardandır. Bu büyük hata, söz konusu bağımsızlık ve özgürlüğün, gençleri hakka ve fazilete götüreceği düşüncesine dayanmaktadır. Bu hatayı işleyenlere göre ergenlik yaşında elde edilen bilgi, gençlere akıl yürütme yoluyla ikna olma melekesini sağlar. Bağımsız eğitim metodunun üstünlüğünü bilen ve bunu savunan bir kişi olarak ben de derim ki bu yaklaşım, hatanın en büyüğüdür. Çünkü insanların içinde küçük yaşta heveslerinin ve şehvetlerinin peşinden

koşup da sonra ileri yaşlarda bütün bunlardan vazgeçen kimse çok azdır. Çünkü söz konusu fiiller, o kişide meleke ve âdet haline gelmiştir. Bu fiilleri, küçükken âdet ve meleke haline getiren kimse, bunların hakka veya adalete ve fazilete ters düşen şeyler olduğuna dair delil vardır diye bunlardan nadiren vazgeçer. Bu gibi bir durum, insanların arasında sağlam bir fıtrat ve azim gücü bahşedildiği için hikmeti almaya hazır halde yaratılan kimselerde veya peygamberlerin çağdaşı insanlardan onlara tabi olanlarda olabilir. İnsanların ekseriyeti, alışkanlıklarının etkisi altındadırlar ve çocukluk dönmelerinde edindikleri âdetlere boyun eğerler ve onlara nadiren direnebilirler. Alışkanlıklarının tersine hareket etmeleri gereken bir durum ortaya çıktığında ise bunu yapabilmek için bayağı zorlanırlar. O zorunlu durum ortadan kalkınca da tekrar eski alışkınlıklarına, huylarına geri dönerler ve eskisi gibi hareket etmeye başlarlar. Küçükler, -temizlik eğitimi ve sağlık kurallarına riayet gibi- bilinen hakka ve belli olan fazilet ve terbiye usulüne göre yetiştirilirlerken, ilk etapta bu yaptıklarının faydasını delil ve burhan yardımıyla öğrenmeleri şart değildir. Söz konusu faydaların öğretilmesinin, çocuğun bunları öğrenme yaşına geleceği zamana kadar ertelenmesi "bağımsız eğitim"e ters düşen bir husus değildir. Söylediğimize en net ve en açık misal ve delil, Frenk ülkelerinde ve onları taklit eden Doğu ülkelerinde içki içmenin yaygınlık göstermesidir. Çünkü bu insanların ekserisi, içkinin zararlı ve çirkin bir şey olduğunu bilmektedirler. Ama içlerinden yüz binde bir kişi bile -tıbbî deliller ve kesin bilgi veren tecrübelerle zararına iyice kani olduğu halde- içkiyi bırakamamaktadır. Çünkü bir kere ona alışmış ve bağımlı hale gelmiştir.

وَقَالُوا إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ ﴿29﴾ وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وُقِفُوا
عَلَىٰ رَبِّهِمْ قَالَ أَلَيْسَ هَٰذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَىٰ وَرَبِّنَا قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا
كُنتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿30﴾ قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمُ
السَّاعَةُ بَغْتَةً قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلَىٰ مَا فَرَّطْنَا فِيهَا وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ
عَلَىٰ ظُهُورِهِمْ أَلَا سَاءَ مَا يَزِرُونَ ﴿31﴾ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَلَلدَّارُ
الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿32﴾

29- Onlar, "Hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdan ibarettir; biz, bir daha da diriltilecek değiliz." demişlerdi.

30- Rablerinin huzurunda durduruldukları zaman onları bir görsen! Allah, "Bu, gerçek değil miymiş?" diyecek. Onlar da "Rabbimize andolsun ki evet!" diyecekler. Allah da "Öyle ise inkârınız sebebiyle azabı tadın!" diyecek.

31- Allah'ın huzuruna çıkmayı yalanlayanlar gerçekten hüsrana uğramışlardır. Nihayet onlara kıyamet ansızın gelip çatınca, onlar, günahlarını sırtlarına yüklenmiş olarak diyecekler ki: "Dünyada yaptığımız ihmalkârlıktan dolayı yazıklar olsun bize!" Dikkat edin, yüklendikleri şey ne kötüdür!

32- Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Ahiret yurdu ise muttaki olanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı kullanmaz mısınız?

Yüce Allah, bu ayetlerde bize dünyada iken ayetlerini yalan sayan o kâfirlerle ilgili bir başka durumu daha açıklıyor. Bu, kâfirlerin dünyaya bakıp aldanmaları, kendilerini onun debdebesine kaptırmaları, öldükten sonra dirilmeyi ve amellere karşılık verileceğini inkâr etmeleridir. Bu anlatılanların karşılığı olarak gayb perdesi ortadan kaldırıldığı gün onların ahiretteki durumları da açıklanıyor. Gayb perdesi ortadan kalkınca, duyacakları iç yangısına, dünya hayatındaki ihmalkârlıklarından ve kendilerini gelip geçici olan dünya zevkine kaptırmalarından dolayı hissedecekleri pişmanlığa

dikkat çekiliyor. Yüce Allah, bunları açıkladıktan sonra dünyanın içyüzünü açıklamakta ve dünya ile ahireti birbirine mukayese etmektedir. Yüce Allah, şöyle buyurmaktadır:

"Onlar, 'Hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdan ibarettir; biz, bir daha da diriltilecek değiliz.' demişlerdi." Müfessirlerin ifadesine göre bu ayet, daha önce geçen ayeti tamamlamaktadır. Çünkü bu ayetteki ***"kâlû"*** (*dediler*) fiili, bundan önceki ayetteki *"âdû"* (*döndüler*) filine matuftur. Buna göre mana şöyle olur: Eğer onlar dünyaya geri gönderilirlerse, kendilerine yasak edilen inkâra ve amellere geri dönerler ve öldükten sonra dirilmeyi ve amellere karşılık verilmesini ikinci kez tekrar inkâr ederlerdi. Doğru ve tercihe şayan olan az önce açıkladığımız şıktır. Buradaki atıf, başlangıç cümlelerine atfı kabilindendir. *"Kâle"* (*dedi*) fiilinin tümlecinin başındaki ***"in"*** harfi, ***"mâ"*** manasında olumsuzluk harfidir. Buna göre mana şöyle olur: "O müşrikler dediler ki: Hayat, ancak bu dünya hayatımızdan ibarettir. Bizler öldükten sonra tekrar dirilecek değiliz." Bu inancın sebep olduğu kötülüğü ve fesadı, bu ayetlerin tefsirinin son kısmında anlatacağız.

"Rablerinin huzurunda durduruldukları zaman onları bir görsen!" Bu ifadenin bir benzerinin tefsiri yakında geçmişti. Onların "Rablerinin huzurunda durmaları" demek, meleklerin, kendilerini Rablerinin hesaba çekeceği yerde durdurmaları ve haklarında dilediği şekilde hüküm vermesi için onları tutmaları demektir. Bu, İmruulkays'ın şu beytindeki ifadeye benzer:

وقوفاً بها صحبي عليّ مطيهم

"Onlar, benim yanımda binitlerini durduruyorlar."

Bu durumda onların İmruulkays'ın durduğu yerden daha yukarda durmaları şart değildir. Beytin manası şöyle de olabilir: Binitlerini benim yanımda tutarak bana tahsis ediyorlar. Gerek ayette ve gerekse örnek olarak verdiğimiz şiirde yer alan *"vakf"* ve *"vukûf"* kökünün bu mana için *"alâ"* harf-i cerriyle geçişli kılınmasının sebebi, ifadeye kasr/sınırlama ve münhasırlık anlamı katmak içindir. Bu iki kökün tefsir edildiği *"habs"* ve *"imsâk"* kökleri de aynı şekilde *"alâ"* harf-i cerriyle geçişlidir. *"İmsâk"* köküne örnek olarak Yüce Allah şöyle buyurur: *"...Avcı hale getirdiğiniz hayvanların sizin için yakaladıklarından da yiyin."*[957] Yani; yırtıcı av hayvanlarının münhasıran sizin için yakaladığı ve size vermek için etinden yemediği hayvanların etinden yiyebilirsiniz. Bir gayr-i menkulü elde tutup fakirlere ve diğer hayır-hase-

957. Mâide, 5/4.

nat yerlerine vakfetmekte de aynı şekilde bir münhasırlık manası vardır. Meleklerin durdurduğu ve Yüce Allah'ın *"Ve durdurun onları, çünkü onlar sorguya çekilecekler!"*[958] şeklindeki emrine boyun eğerek hesap yerinde tuttuğu kimseler de aynı şekilde sırf Yüce Allah'ın emrine tahsis edilmiş kimselerdir. Ya da bunların durumları sadece Yüce Allah'a aittir. Bunların hakkında Yüce Allah'tan başka hiçbir kimse tasarrufta bulunamaz. *"O gün, hiç kimsenin başkası için hiçbir şeye sahip olamadığı gündür. O gün buyruk yalnız Allah'ındır."*[959] *"Vakf"* kökünün burada *"alâ"* harf-i cerriyle az önce zikredilen manada ve Yüce Allah'ın *"Onların ateşin karşısında durdurulup..."*[960] ayetindeki manaya yakın bir manada kullanılması üzerinde sözü uzatmamın sebebi, müfessirlerin buradaki "geçişlilik" üzerinde farklı şeyler söylemelerinden kaynaklanmaktadır. Bazı müfessirler ifadeyi "temsilî bir ifade" olarak yorumlarken, başka bazıları başka mecaz çeşitlerinden birisi olarak yorumlamışlardır. Bazı müfessirler ise bunu herhangi bir şeye vâkıf olmak, onu bilmek ve tanımak manasında açıklamışlardır. Başka bazı müfessirler de burada zikretmeye gerek olmayan farklı teviller getirmişlerdir.

Biz *"Onların ateşin karşısında durdurulup..."* ayetini tefsir ederken *"lev"* edatının cevabı/hükmü, insan nefsi onu tasavvur ederken makamın gerekli kıldığı her türlü ihtimali tasavvur etsin diye hazfedilmiştir, demiştik. Bir diğer sebep de bunu insan kelâmının kuşatamayacağına işaret etmektir. Bu gibi ifadeleri duyan kimseye düşen görev, o durumda olacaklar için bir açıklama beklemektir. Bu ifadeyi kullanan kimse, eğer beklenen açıklamasını yapmazsa o zaman insan nefsi onun ne olduğunu sormaya yönelir. Bundan dolayı gelecek ifade mukadder bir soruya cevap olarak gelmiştir. Bu da Yüce Allah'ın şu sözüdür. ***"Allah, 'Bu, gerçek değil miymiş?' diyecek."*** Bu ayette *"hak"* kelimesinin başına *"bâ"* harf-i cerrinin gelmesi manayı pekiştirme ifade etmektedir. Buna göre mana şöyle olur: Rableri onlara der ki: Sizin bu içinde bulunduğunuz dirilme haliniz, hakkında hiçbir kuşku olmayan bir gerçek değil miymiş? ***"Onlar da 'Rabbimize andolsun ki evet!' diyecekler."*** Yani evet o, hakkında hiçbir kuşkunun olmadığı ve etrafında dönüp dolaşmadığı bir gerçekmiş. Görüldüğü üzere onlar, gerçeği itiraf etmekte ve itiraflarını yeminle pekiştirmektedirler. Böylece nefisleri aleyhine şahitlik ederek kâfir olduklarını itiraf etmektedirler. Peki, âlemlerin rabbi olan Yüce Allah, onlara ne cevap vermektedir? ***"Allah da 'Öyle ise inkârınız sebebiyle azabı tadın!' diyecek."*** Yani durum böyle olduğuna göre, devamlı olarak sürdürdüğünüz

958. Sâffât, 37/24.
959. İnfitâr, 82/19.
960. En'âm, 6/27.

inkârınız sebebiyle yalan saydığınız azabı tadın diyecek. Yüce Allah, duçar oldukları bedbahtlık ve azabı zikrettikten sonra kaybettikleri mutluluk ve sevabı açıkladı. Bu da ziyan üstüne ziyandır. Yüce Allah şöyle dedi:

"Allah'ın huzuruna çıkmayı yalanlayanlar gerçekten hüsrana uğramışlardır." Yani Allah'ın huzuruna çıkmayı inkâr eden o kâfirler, mü'minlerin Rablerine kavuşarak elde edecekleri ve kazanacakları imanın, Allah'a ibadetin ve dünyada iken O'na yakarmanın semerelerini kaybetmişlerdir. Kaybedilen şeyler, kanaat, başkalarını kendi nefsine tercih etmek, her hâlükârda Yüce Allah'tan gelene rıza, nimete erince O'na şükretmek, musibete uğrayınca sabredip, huzur ve sükûnet içinde olmak ve daha bunlardan başka musibetleri ve sıkıntıları küçülten, buna karşılık nimetlerin ve ihsanların değerini yücelten başka meziyetlerdir. Kolay bir hesap verme, büyük sevaba erme ve en büyük hoşnutluğu kazanma ise imanın ahiretteki semerelerindendir. Bunlar *"hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşerin kalbine gelmeyen"*[961] şeylerdir. Bütün bunlar, yalanlamaları sebebiyle Yüce Allah'a kavuşmayı yalan kabul eden kimselerin kaybedecekleri nimetlerdir. Çünkü aslında onlar, kendi nefislerini kaybetmektedirler. Ayette hangi şeyi kaybettiklerinin ifade edilmeyip bunun hazfedilmesi, ayetin bütün bu sayılanlara delâlet etmesi içindir. "Kaybetme" fiilinin failinin ism-i mevsûl olarak getirilmesi (*ellezîne*), onun sılasının (yani onu açıklayan cümlenin), hüsrana uğramanın sebebini göstermesi içindir. Çünkü Yüce Allah'a kavuşmayı yalan saymak, ileride açıklanacak olan ve insan nefsini ifsad eden amelleri ve durumları gerekli kılar. Her kim, nefsini bozmak suretiyle ona yazık edecek olursa, her şeyi kaybetmiş demektir.

Saat ve Kıyamet

"Nihayet onlara kıyamet ansızın gelip çatınca" Yani onlar kıyamet ansızın gelip çatana kadar yalanladılar. Bazı müfessirlere göre buradaki ***"hattâ"*** (*-e kadar*) hüsrana mebnidir. Buna göre uğranılacak olan hüsran, dünyada olanı kaybetmekle sınırlı olur. Ayette geçen ***"es-saatu"*** kelimesi, sözlükte kısa ve aynı zamanda ne olduğu içinde yapılan bir amelle belirli olan bir zaman dilimidir. Arapçada *"Celestu ileyhi sâaten ve ğâbe annî saten."* denilir ki manası; "Onunla bir müddet oturdum, o benden bir süre kayboldu." demektir. Sözlükte bu şekilde kullanılan ***"saat"*** kelimesi, din kitaplarında *"sürmekte olan hayatın sona ereceği ve şu âlemin harap olacağı an (kıyametin kopma anı)"* manasında kullanılır. Bu da çok kısa bir zaman dilimi içinde

961. Buharî, *Tevhid*, 35.

gerçekleşecektir. Yine *"saat"*, az önce işaret edilen kıyametin kopuş anı ardından dirilme, hesaba çekilme manasında da kullanılmaktadır ki, bu da *"kıyamet günü"*dür. Eğer kıyamet gününe, âlemin harap olacağı saate tabi olarak *"saat"* denilmişse ne âlâ! Aksi takdirde kıyamet gününe *"saat"* denmesi, o gün hesabın çok hızlı görülecek olmasından dolayıdır veya ondan sonra olacaklara izafeten buna *"saat"* denilmiştir.

Bu ayette sözü edilen "*saat*", bütün âlemin kıyametidir. Bir de her bir ferdin kendi *"saat"*i ve *"kıyamet"*i vardır. Bu da o kişinin öleceği vakittir. Kişinin kıyameti, âlemin kıyametinden daha öncedir. Aynı şekilde toplumların veya nesillerin de kıyametleri vardır. Bundan dolayı derler ki, kıyamet üçtür: Büyük, orta ve küçük. Bu konu, daha önce tefsirimizin beşinci cildinde geçmişti.[962] Râğıb, burada geçen *"saat"* kelimesini *"küçük kıyamet"* şeklinde tefsir etmektedir. Çünkü haklarında bu ayetin indiği kâfirlere uygun düşen tefsir budur. *"Büyük kıyamet"* şu yerküre üstünde insanların en son ferdinin başına kopacak olan kıyamettir. Râğıb'ın bu yaklaşımına karşılık, müfessirlerin cumhuru bu ayette geçen *"saat"* kelimesini, *"büyük kıyamet"* olarak tefsir ediyorlar. Bunun "büyük kıyamet" olması, kendisini takip eden olaylar itibarıyladır. Büyük kıyametten sonra nelerin olacağı, Yüce Allah'ın şu ayetinde ifadesini bulmaktadır: *"Öyle bir gün ki, insanlar o günde Âlemlerin Rabbinin huzurunda divan duracaklardır."*[963] Bu durum, hem hakkında bu ayetin nazil olduğu kâfirler ve hem de başkaları açısından böyledir. "Büyük kıyamet"in başlangıç anını esas alırsak o zaman bu, sadece dünyada en son hayatta olan kimse için "büyük kıyamet"tir demek olur. Cumhurun kanaatine göre *"ansızın meydana gelmek"* kişilerin ölümü açısından tahakkuk etmez. Çünkü genelde kişilerin ölümünden önce birtakım alâmetler ve gelişmeler yaşanır. Genelde bazı ön belirtilerle insanın ölme zamanının geldiği belli olur. *"Kıyametin ansızın gelmesi"*, bu ayetten başka daha birçok ayette zikredilmektedir. Bütün bunlardan anlaşılan, sözü edilen kıyametin, herkesin başına gelecek olan büyük kıyametten başkası olmadığıdır. Kitab ve Sünnet'te yer alan ve Yüce Allah'ın bilgisini peygamberler ve melekler dâhil hiçbir kimseye vermediği kıyamet, işte bu "büyük kıyamet"tir. Yüce Allah'ın *"Hiç kimse nerede öleceğini bilemez."*[964] şeklindeki ifadesi, ölümün ansızın gelip çatacağına delâlet etmediği gibi, herkesin ölümün vaktini bilemeyeceğini de

962. Nisâ Sûresi, 58. ayetin tefsirinde *"İşi Ulu'l-Emr'den Başkalarına Verme"* isimli başlık altında yapılan açıklamalara bakınız. Menâr Tefsiri, V. Cilt, sf: 281-285. (Çev.)

963. Mutaffifîn, 83/6.

964. Lokman, 31/24.

göstermez. Çünkü ölümün geleceği, bazen hastalık ve yaralanma gibi sebeplerle bilinebilir. Denebilir ki: Hastalık ve benzeri şeyler, -ne kadar ağır ve şiddetli olursa olsun- bir insanın öleceğini göstermez. Nice hasta vardır ki, -doktorlar kesin bir dille ancak sayılı gün ve saatleri kaldığını açıkladıkları halde- hastalıklarından şifa bulmuş ve ondan sonra daha nice yıllar yaşamışlardır. Üstelik bir hasta, nefes alıp verdiği sürece hayattan ümidini kesmez. Bu açıdan, o kimse için -hastalığı esnasında ölse bile- "Ölüm ona ansızın geldi." demek mümkündür. Her ne kadar bu, alışılmış duruma göre "ansızın gelen ölüm"den sayılmasa bile... Kendisine ölümün ansızın gelmediği kimseye de hastalık gelir ki, onun peşinden de ansızın ölüm gelir. Artık o an, hazırlık anı değildir, şirkten ve inkârdan dönüş zamanı da değildir. Tam aksine, kişi nasıl yaşıyorsa öylece ölür. Ne üzere öldüyse, o şekilde de dirilir. Bir kimse ölümüyle sonuçlanan hastalığı esnasında, bütün hayatı boyunca sapıklık içinde yaşadığını çok nadir olarak fark eder. İnsanın gözündeki perde kaldırılmaz ki, bu hayattan bir başka âleme geçtiğini bilebilsin. İnsan, bu gerçeği ancak, ruhu bedenini terk ederken anlar. İşte o zaman kusur edenler, hasret içine düşerler ve günahkârlar pişman olurlar. Sonra o hasret, hesap için durulduğu sırada yeniden hissedilir; azap başlayınca da kat kat artar.

"Onlar", günahlarını sırtlarına yüklenmiş olarak ***"diyecekler ki: Dünyada yaptığımız ihmalkârlıktan dolayı yazıklar olsun bize!"*** Bu cümle, daha önce geçen ***"izâ"*** şart edatının cevabıdır. Allah'a kavuşmayı yalan sayanlar ve bunda ısrar edenler hüsrana uğradılar. Nihayet ölümleri gelip çattı. Her bir ferdin ölümü, kendisi açısından "büyük kıyamet"in başlangıcıdır ve onun başlangıçlarından birinci merhaleyi teşkil etmektedir. Yine her insanın ölümü, kendisi açısından ansızın gelip çatmıştır. Çünkü onu beklememektedir, hesaba katmamıştır ve gelişi için herhangi bir hazırlık yapmamıştır. "Yaptığımız ihmalkârlıktan dolayı yazıklar olsun bize! Ey hasret! (İç yangısı) Bu an, senin anındır. Şimdi nefisleri dilediğin kadar rahatsız et!" derler. Ayette yer alan ***"el-hasretu"***, -Râğıb'ın da dediği gibi- elden çıkan şeye üzülmek ve ondan dolayı pişmanlık duymaktır. Hasret duyan kimseden kendisini o fiilleri yapmaya sevk eden cehalet, sanki zail olmuş ve gitmiştir, ya da aşırı üzüntüden dolayı gücü kuvveti çekilip gitmiştir veyahut da ihmal ettiği ve yapmadığı şeyleri telâfi etmesine engel olacak bir güçsüzlük ve bitkinlik içine düşmüştür.[965] Sibeveyh, ayette yer alan hasrete nidayı yani ***"yâ hasretenâ"***yı, az önce açıkladığımız manada tefsir etmiştir. Zeccâc ise bu hususta şöyle der: Ayetteki nida harfi ***"yâ"***, muhataplara uyarıdır. Bazı bilgin-

965. Râğıb, *el-Müfredât*, (Ha-se-ra, maddesi) s. 118.

lere göre *"yâ"* edatından maksat, konuşanın kendi nefsine uyarısı ve başına gelen cezanın sebebini hatırlatmadır. *"Tefrit"*, azimle çalışmaya ve kolları-paçaları sıvayıp işe girişmeye kadir olan bir kimsenin bunu ihmal etmesi demektir. Kelime, öne geçmek manasına olan *"farat"* kökünden türemedir. Nitekim kelimenin kökündeki "önden gitme" manası, *"el-fârıt"* ve *"el-farat"* kelimelerinde de görülmektedir. Çünkü *"el-fârıt"*, yolculardan önce gidip su çekmek için kendisine kova, ip vb. şeyleri hazırlayan kimse demektir. Kelimenin şeddeli olarak *"tefrit"* şeklinde gelmesi, *"çekip alma"* ve *"giderme"* manasını ifade etmek içindir. Tıpkı *"celledtu'l-baîra"* ifadesinde olduğu gibi... "Devenin derisini yüzdüm ve üzerinden aldım." manasına gelen bu örnek cümlenin içindeki "çekip alma" ve "giderme" manası açıkça görülmektedir. Buna göre "gerçek tefrit", -su için bazı kimseleri önden göndermek örneğinde olduğu gibi- gelecekte faydalı olacak şeyi hazır etmemek manasına gelir. Bu açıklamaların ışığında ayetin manasına tekrar dönecek olursak, kâfirler şöyle demiş oluyorlar: Dünya hayatında iken ileride bize faydalı olacak hazırlığı yapmadığımızdan dolayı yazıklar olsun bize! Vay başımıza gelene! Vay pişmanlığımıza! Biz dünyada iken bundan başka hayat yoktur, diyorduk. Ayette geçen *"fîhâ"* kelimesindeki *"hâ"* zamiri, *"dünya"* yerine kullanılmış olabileceği gibi, *"kıyamet"* veya *"mâ farratnâ"* ifadesindeki *"mâ"* yerine de kullanılmış olabilir. *"Mâ"* olursa manası; ahiret yurdunda kişiye anahtar görevi görecek olan salih ameller (ibadet ve taat) demek olur ki, buna cennet ve cehennem de dâhil olur. Bazı müfessirler, bu iki kelimeyi iki ayrı ve birbirinden bağımsız mercii (zamirin yerine kullanıldığı kelime) kabul etmişlerdir. Buna göre mana şöyle olur: İman edip salih amel işlemediğimiz ve hazırlıksız yakalanarak kıyâmet hakkında kusur ettiğimiz için yazıklar olsun bize! Bazı müfessirlere göre zamir, *"farratnâ"* fiilinden anlaşılan *"salih ameller"* yerine kullanılmıştır. Çünkü *"tefrit"* (*kusur ve ihmal*) ancak emellerde söz konusu olur. Bazı müfessirlere göre ise zamir, *"hasira"* kelimesinden anlaşılan *"safka"* (*satış*) yerine kullanılmıştır. *"Safka"*, onların ahiret hayatını, dünya karşılığı satmalarıdır. Ancak bu son yaklaşım, bu hususta söylenenler içinde en zayıf olanıdır. En güçlüsü ise birincisidir. Bu görüş (yani zamirin merciinin "dünya" olduğu görüşü), İbn Abbas'tan da rivayet olunmuştur. Bazı zeki müfessirlerin, bir kısım müfessirlerden zamirin mercii hakkında naklettikleri görüşler, müfessirlerin gafletlerine dair tuhaf örneklerden biridir. Söz konusu müfessirlere göre bu ayetteki zamirin mercii, kâfirlerin daha önce geçen ifadelerinde zikredilmemektedir. Hâlbuki zamirin diğer üç mercii arasından kâfirlerin ifadesinde zikredilen bu kelimedir ve bundan başkası

değildir. Oysa onlar, Yüce Allah'ın kâfirlerin ağzından aktardığı şu ifadeyi gözden kaçırmaktadırlar: *"Onlar, 'Hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdan ibarettir.' demişlerdi..."*[966] Aynı şekilde bu ayetin sonrasının yeni ve bağımsız bir siyâk/bağlam değil, onun akıbetini ve neticesini beyan mahiyetinde olduğunu da gözden kaçırmaktadırlar. *"Saat"* kelimesine gelince bu kelime, Yüce Allah'ın onların ağzından aktardığı ifadede değil, onlar hakkında kullandığı ifadede geçmektedir. Şu halde zamirin *"saat"* kelimesine gitmesi (onun yerine kullanılması), ağırlık itibarıyla ikinci sırada kalır.

"Günahlarını sırtlarına yüklenmiş olarak" ifadesine gelelim: Bu ayette geçen ***"el-evzâr"*** kelimesi, *"vizr"* kelimesinin çoğuludur. *"Vizr"*, ağır yük demektir. *"Vezerahû"* demek, onu sırtına yüklendi demektir. Arapçada günaha *"vizr"* denilir. Çünkü günahın nefse olan ağırlığı, yükün sırta verdiği ağırlık gibidir. Ayette kastedilen de budur. Günahların sırta yüklenmiş olması, istiâre-i temsiliyye[967] kabilinden mecazdır. Çünkü günahların nefislere olan kötü etkisinden dolayı bazı şeyleri sineye çekmek zorunda kalan ve bunun yol açtığı yorgunluk, bedbahtlık ve acıları sineye çeken nefislerin hali, ağır yüklerin altında ezilen ve bundan dolayı yorgunluğu, meşakkati ve inlemeyi sineye çeken bedenlerin haline benzer. Veya bu ifade, istiâre-i temsiliye değildir ve soyut şeylerin ve amellerin ahirette belli bir şekil alacağı, amelin ve özünün güzellikte veya çirkinlikte kendisine uygun bir kılığa gireceği görüşüne göre yorumlanır. Nitekim ganimet malından çalınanlar ve zekâtı verilmemiş mallar hakkında gelen rivayette böyle denilmektedir. İbn Cerir, İbn Ebî Hâtim, Süddî ve Amr b. el-Kays el-Melâî'den naklediyorlar: Çirkin ameller çirkin bir adam kılığına girer ve o ameli işleyen kimse, onu sırtında taşır. Salih ameller ise güzel bir adam kılığında veya güzel bir şekilde ortaya çıkar ve o ameli işleyen kimseyi kıyamet günü taşır. Bu görüşün de temsil kabilinden olması mümkündür. Ayetin manasına geri dönecek olursak kâfirler, sebepleri kendilerini çepeçevre kuşatan hasrete nida ederler. Kendileri, günahlarını sırtlarında taşıdıkları için en kötü bir haldedirler. Yüce Allah, bu sözü söyledikleri sırada kendilerinin bulundukları o kötü hali, ***"Dikkat edin, yüklendikleri şey ne kötüdür!"*** diyerek bayan ediyor. Bu cümleye, sonrasına dikkat çekmek ve dinleyenin zihnini buna yönlendirmek anlamı kastedilen istiftah edatı olan ***"elâ"*** ile başlanması, cümlenin ifadesine abartı ve anla-

---

966. Câsiye, 45/24.

967. İstiâre-i temsiliyye: Aralarındaki benzerlikten dolayı, esas manası dışında bir manaya kullanılan terkiptir. Cümlede esas manayı kastetmeye engel olan bir karine de bulunur. Gizli gizli iş çeviren birisi hakkında "Saman altından su yürütüyor." cümlesi, bir istiâre—i temsiliyyedir. Bkz. Nusrettin Bolelli, *Belâgat*, s. 117. (Çev.)

mına pekiştirme katmaktadır. *"Elâ"* edatı, bunun yanında başında geldiği cümleye özen gösterilmesini ve dikkat edilmesini gerekli kılmaktadır. *"Sâe"* fiili, kınama fiilidir, ancak içine *"teaccub"* (*hayret etme*) ve *"ta'cîb"* (*hayret ettirme*) anlamı da katılmıştır. Buna göre ayetin manası; "Bu yükleri ne kadar kötüdür!" veya "Yüklendikleri bu yükler ne kadar kötüdür!" olur. Bazı müfessirlere göre bu ayette geçen *"sâe"* fiili, müteaddî/geçişli fiildir. Buna göre mana; "Bu yükleri yüklenmeleri onları üzmüş ve hüzünlendirmiştir." veya "Yüklendikleri bu yükler onları üzmüştür." olur. Ancak birinci yaklaşım daha beliğdir.

Bundan sonra Yüce Allah, dünya hayatından insanı aldatan şeyin iç yüzünü açıklamaktadır. Bu, dünyaya özel bir yararlanmadır. Yüce Allah, bu ayette bir de dünyadan yararlanmayla, dünyada iken Allah'tan korkan kimselerin ahiret yurdunda elde edecekleri nasipleri mukayese etmektedir. Bu mukayese, kendilerini dünyaya kaptırmış olanların, yalan saydıkları ahiret yurduna vardıklarında karşılaşacakları şeyleri beyan ettikten sonra yapılmaktadır. Yüce Allah şöyle demektedir:

"Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir."

Dünya Hayatının Oyun ve Eğlenceden İbaret Olması

"Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir." Ayette geçen **"el-la'b"** öyle bir harekettir ki, bu eylemi yapan kimse, söz konusu fiiliyle, herhangi bir yararı elde etmek veya herhangi bir zararı gidermek gibi doğru bir hedefi gerçekleştirmeyi amaçlamaz. Küçük çocukların, bizzat kendisinden zevk aldıkları hareketleri, *"la'b"*a örnektir. Çocukların yemek gayesiyle fındık-ceviz gibi şeyleri kırmak veya bir tatlının kâğıdını açmak gibi hareketlerine *"la'b"* denmez. **"Lehv"** ise insanı, kendisini ilgilendiren şeylerden alıkoymak, demektir. Kendisinde "yararlanma" özelliği olan her şeye *"lehv"* denilir. Nitekim Râğıb'ın ifadesi de bu yöndedir.[968] *Lisânu'l-Arab*'da ise *"lehv"* kökü şöyle açıklanır: Arapçada *"lehv"*, kendisiyle oyalandığın ve eğlendiğin şeydir. *"Lehv"*, seni meşgul eden oyun, eğlence vb. şeylerdir. İbn Manzur şöyle devam ediyor: Arapçada *"Lehevtu bi'ş-şey'i, elhû bihî lehven ve telehheytu bihî."* denilir. Bu ifade, herhangi bir şeyle oynadığın, meşgul olduğun ve meşgul olduğun için de bir başkasından gafil olduğun zaman kullanılır.

Ben de derim ki: *"el-Lehv"* kökü mutlak olarak kullanıldığı zaman, bununla insanı meşgul eden "oyun ve eğlence"yle, "sevinç verip rahatlamaya

---

968. Râğıb, *el-Müfredât*, (Le-he-ve maddesi.) s. 455.

sevk eden şeyler" kastedilir. *"Lehv"*, mutlak olarak insanı yoran ve ona ağır gelen çabadan rahata erme ya da insanı üzen ve hüzünlendiren dünyadaki tersliklerden ve musibetlerinden rahata kavuşma manasına gelir. Ancak bu mutlak kullanım, zamanla genişlemiş ve bununla, -ciddi işlerle meşgul olmamak manası kastedilmese de- zaman zaman insanı sevindiren ve lezzet veren şeylere de *"lehv"* denilir olmuştur. Kadınlara kur yapmak ve onlardan yararlanmak örneğinde olduğu gibi... İmruulkays'ın şu beytindeki *"lehv"* işte bu manadadır.

الا زعمت بَسباسةُ اليومَ أنني   كبرت وأن لا يحسن اللهوَ أمثالي

"Bakın bugün Besbâse ne der? Yaşlanmışım ben!
'Lehv'i iyi beceremez -ona göre- benim gibiler!"

Bazen insanı başka bir ciddi işten alıkoyan ciddi işe de *"lehv"* denildiği vakidir. Ancak bu durumda *"lehv"* mastarı değil, onun fiili kullanılır. Dolayısıyla "Bu fiil, 'lehv'dir." denilmez. Tam aksine, *"Lehevtu bi kezâ an kezâ, telehheyytu, ilteheytu bihî anhu."*, *"Onunla oyalandım, eğlendim."* denilir. *"Sen onunla ilgilenmiyorsun."*[969] ayetindeki kullanım da bu kabildendir. Çünkü Rasûlullah (s) Kureyş'in ileri gelenlerini İslam'a davet etmekle meşgul olmuş ve kendisine gelen ve gözleri kör olan Abdullah İbn Ummi Mektûm'la ilgilenmemişti. Hz. Peygamber, adına mutlak manada *"lehv"* denilecek ne bir eğlence ve ne de nefsî bir sürur ve sevinçle meşgul olmuştu.

Ayetin manasına gelince: Kâfirlerin kendisinden başka hiçbir hayatın olmadığını söyledikleri şu dünya hayatı; yani bu hayat, onların yararlandıkları lezzetlerden ibarettir. Bu lezzetler onların nezdinde bizatihi hedeftir veya kendilerini dünyanın keder ve tasalarından alıkoyan ve unutturan bir unsurdur. İşte kâfirlerin nazarındaki bu hayat, oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir ya da arkasından ahiret hayatında herhangi bir yarar ve menfaat sağlamamakta, oyun ve eğlence gibidir. Ya da bu hayat, bazen -çocukların oynadıkları oyun misali- sonunda hiçbir fayda sağlamayan işler kabilindendir, bazen de -eğlencenin faydası misali- hemen elde edilen selbî (giderme) fayda kabilindendir. Eğlencenin faydası, gam ve kederleri savuşturmaktan ve gidermekten ibarettir.

Ne demek istediğimizi bilge kişilerden birisinin şu sözü gayet iyi açıklamaktadır: Dünya lezzetlerinin bütünü selbî lezzetlerdendir. Çünkü dünya lezzeti, elemleri gidermek kabilindendir. Yemeğin lezzeti, açlık elemini

969. Abese, 80/10.

giderir. İşte bu elem ne kadar büyük olursa, onu giderme uğrundaki lezzet de o kadar büyük olur. Su içme lezzeti, aynı şekilde susuzluğu giderme lezzetinden başka bir şey değildir. Buna karşılık içki, uyuşturucu ve sigara gibi uyarıcı ve uyuşturucu maddeleri içmeye gelince bu, ilk başlarda zorlama, istenmeyen duruma ve eleme katlanma şeklinde başlar. Çünkü saydığımız bu maddeler, -bunları içmeyi deneyen kimselerin bildirdikleri gibi- insanın tabiatının hoşlanmadığı maddelerdir. Bu maddeleri içenlerin kendilerini zorlamalarının sebebi, başkalarını taklit ederek alacaklarını vehmettikleri lezzeti elde etmek isteğidir. Daha sonra o elem verici madde, -içenin alışması dolayısıyla- mizacına uygun hale gelir. Çünkü o maddeden meydana gelen elemi geçici bir süre ortadan kaldırmıştır. Şöylesine ki bu maddeler, haddi zatında zehirdir ve insan tabiatının hoşlanmadığı maddelerdir. Bunların zehir, insan sinir sistemini haddinden fazla uyarınca, bunun arkasından alınan bir diğer doz, bunun tam aksi etkiyi yapar, sinirleri gevşetir ve elem verir. Söz konusu gevşeme ve elem de yeniden bir kez daha içilerek giderilir. Ayyaşların en meşhuru ve içkinin etkisini en iyi anlatan şair bunu çok güzel anlatır: "Ve dâvânî bi'lletî hiye'd-dâu" (Hastalığın ta kendisi olan şeyle tedavi etti beni!) Şair şöyle söyler:

وكأس شربت على لذة وأخرى تداويت منها بها

"Yuvarladım nice kadehler! Zevkle, geçtim kendimden!
Devirdim nice kadehler! İçtim şifa bulmak için ilkinden!"

Şairin sözünü ettiği ilk lezzet, -az önce dediğimiz gibi- vehmî bir lezzettir. Çünkü aslında o lezzeti tatmamıştır, tam aksine öyle olduğunu zannetmiştir. Bununla içkiye müptelâ olanları taklit etmiştir. Sarhoşlukla içkinin zehrinin verdiği acıdan başka -gam ve keder gibi- bir başka acının giderilmesi hedeflenir. Çünkü sarhoş, aklını ve duygusunu kaybeder. İşte o durumda, bunların acılarını hissetmez. Bazen, şuur ve duygunun acısını kat kat fazla hissedebilir. Çoğu zaman da -baş ağrısı ve kusmak gibi- bedenî acılara veya -unutmaya çalıştığı acılar veya onlardan daha beteri gibi- ruhî acılara gark olabilir. Her hâlükârda Ebû't-Tayyib el-Mutenebbî'nin şu beyti bu durumu anlatmaya daha uygundur:

إذا اشتفيت من داء بداء فأقتل ما أعلك ما شفاكا

"Derde karşı, şifa ararsan eğer dertten, dinle!
Öldür seni hasta edeni, sana şifa verenle!"

Denilebilir ki şarkı ve çalgı aletleri dinlemek; bu kaidenin geneli içine dâhil değildir. Çünkü bu, ruhî bir lezzettir ve onu davet eden şey, acılardan sayılmaz. Bu meseleye daha yakından bakan kimse, müzik dinlemenin hayatın şahsi veya nevi bir zorunluluğu olmadığını anlar. Bundan dolayı insanı müzik dinlemeye davet eden ses, gıda almaya veya cinsel birleşmeye iten unsur gibi değildir. Netice olarak müzik dinlemekten mahrum kalmak, -buna çılgınlık derecesinde müptelâ olanları hariç tutarsak- kimseye acı vermez. Müzik dinlemeye aşırı düşkün olanların durumu, az önce işaret ettiğimiz genel kaideye dâhildir. Ama bunların dışında halk açısından müzik dinlemenin lezzeti, insanı müzik dinlemeye motive eden duygunun zayıflığı oranında zayıftır. Müzik dinlemek, şu hayatı hayat yapan temel unsurlardan olmadığı gibi, insanlar için zati hedeflerden de değildir. Müzik müptelâlarının ekserisinin bundan mutluluk duymasının sebebi, müziğin insan ruhunu -buna sevk eden şeyin acısından değil- hayatın acılarından huzura kavuşturmasından dolayıdır. Arapçada kullanım açısından daha çok müziğe *"lehv"* ve âletlerine *"melâhî"* denmesinin sebebi, onun zatı itibarıyla gaye olmamasından dolayıdır.

Ayette birinciyle birlikte mütalâa etmek mümkün olan bir başka yön daha vardır. O da şudur: Dünya hayatının metaı az, ömrü kısadır ve aklı başında olan bir kişinin bu gelip geçici metaa bakarak kendi kendini aldatmaması gerekir. Dünya metaı, süresinin kısalığı itibarıyla çocukların oynadıkları oyun gibi bir şeydir. Bu benzerlik, ya çocuğun oynadığı her oyundan çok kısa bir zaman sonra usanç duyması açısından ya da çocukluk döneminin baştan sona kısa ve gaflet dönemi olması bakımındandır. Ya da dünya metaı, -bizatihi istenilen bir şey olmamasına rağmen- müddetinin kısalığı açısından kederli bir kimsenin kendisini oyalamasına benzer.

"Ahiret yurdu ise muttaki olanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı kullanmaz mısınız?" Bu ifade, yemin lâmıyla pekiştirilmiş bir ifadedir. Daha önceki ifadeye karşı getirilmek suretiyle, ahiret nimetinin dünya nimeti gibi olmadığını ifade etmektedir. Dünya nimeti, oyun ve eğlenceden ibarettir. Saçma sapan şeylerle oyalanan kimseler onunla oyalanırlar veya meşgul olurlar, kederlerinden ve üzüntülerinden teselli bulurlar. Ahiret nimeti, aklı başında kimselerin elde etmeyi amaçladıkları bir şeydir. Çünkü faydaları, değişmez ve sürekli menfaatleri vardır. Şirkten ve haram kılınan kötülüklerden sakınanların yurdu olarak ahiret yurdu, öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden müşrikler için olan dünya yurdundan daha hayırlıdır. Zira müşriklerin dünya hayatından alacakları nasipleri, "temettu" (yararlanma)dan başka bir

şey değildir. Bu da -ahiret azabına yol açan masiyetlere sebep olması şöyle dursun- kısa süreli ve faydasız olması bakımından bir *"oyun"* veya keder ve üzüntünün elemini veya yorgunluk ve bedbahtlığın sıkıntısını gidermesi bakımından bir *"eğlence"* kabilindendir. Bu, ahiretin bedenî nimetinin haddi zatında dünya nimetinden daha üstün ve daha mükemmel olmasından kaynaklanır. Ahiretin bedenî nimeti devamlıdır, sabittir, menfi değil müspettir. Hiçbir acı ile karışık olmayıp, zevkin boğaza düğümlenmesine yol açmaz. Nimetin ardından herhangi bir ağırlık, hastalık söz konusu olmadığı gibi, herhangi bir pisliği gidermek de yoktur. Bedenî nimeti böyle olursa, Yüce Allah'a, O'nun rızasına kavuşmak ve -Ehl-i Sünnet'in adına "Allah'ı ru'yet" dediği- O'nu kemaliyle tanımak demek olan ruhani nimeti acaba nasıl olur? Varın siz hesap edin! Ayetin son kısmındaki ***"E felâ ta'kilûne"***, "Ey ahireti yalan sayanlar! Gaflet edip de bu farkı akletmiyor musunuz? Zaten akletseydiniz, iman ederdiniz." demektir.

قال المنجم والطبيب كلاهما — لا تبعث الأموات قلت إليكما
إن صح قولكما فلست بخاسر — أو صح قولي فالخسار عليكما

"Dedi ki müneccim ve doktor, dirilmez ölenler,
Dedim ki, doğruysa sözünüz ne zarar ederim ben,
Ama çıkarsa sözüm doğru, zarar edersiniz sizler!"

Kıraat imamlarından İbn Âmir (ö.118/736), *"Ve le'd-dâru'l-ahiretu"* ifadesini, -mevsufun sıfattan farklı olması dolayısıyla- isim tamlaması olarak *"Ve le dâru'l-ahireti"* şeklinde okumuştur. Bu gibi ifadelerin Arap kelâmında bulunması noktasında nahiv bilginleri arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Zaten Kur'an-ı Kerim'de bunun yer alıyor olması, sana delil olarak yeterlidir. Kûfe ve Basra bilginlerinin ihtilaf ettikleri nokta, bu ifadenin dilde sürekli olarak kullanılıp kullanılmamasıyla irabının nasıl yapılacağı noktasındadır. Kûfeliler irabını tevilsiz yaparken, Basralılar, bunun belli bir gerekçe olmadan kullanılmayacağı kanaatindedirler. Söz konusu gerekçe bu ayette, ***"ahiret"*** kelimesinin *"Gerçekten senin için ahiret dünyadan daha hayırlıdır."*[970] gibi ayetlerde isim gibi kullanılıyor olması veya ibarede olmayan bir muzafın (tamlanan) göz önüne alınmasıdır. Muzaf takdir edildiği takdirde ifade *"ahiret hayatının yurdu"* şeklinde olur. *"Yurt"* kelimesinin tamlanan olarak takdir edilmesi, ahiret hayatının "dünya hayatı"na mukabil olarak kullanılmasındandır. *"Yurt"* kelimesinin yerine "en-neş'etu" kelimesini takdir etmek de

970. Duhâ, 93/4.

mümkündür. Bazı kıraat imamları *"ta'kilûne"* kelimesini, "*gâib*"i (üçüncü çoğul şahıs kipini) göz önüne alarak *"ya'kilûne"* şeklinde okumuşlardır. Bazıları ise "hitab"ı (ikinci çoğul şahıs kipini) göz önüne alarak *"ta'kilûne"* şeklinde okumuşlardır.

Ayetteki belâgat inceliklerinden birisi şudur: Bu ayetle aynı manada olarak şu ayetler gelmiştir: *"Doğrusu dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlencedir. Eğer iman eder ve sakınırsanız Allah size mükâfatınızı verir. Ve sizden mallarınızı (tamamen sarf etmenizi) istemez."*[971] *"Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlât sahibi olma isteğinden ibarettir."*[972] Her üç ayette de *"la'b"* kelimesi, *"lehv"* kelimesinden önce kullanılmaktadır. Yüce Allah, Ankebût Sûresi'nde *"Bu dünya hayatı sadece bir eğlenceden, bir oyundan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte asıl yaşama odur. Keşke bilmiş olsalardı!"*[973] demektedir. Örnek verilen bu son ayette de *"lehv"* kelimesi, *"la'b"* kelimesinden önce zikredilmektedir. Müfessirlerin ekserisi, bunun esprisini beyan etmeye önem vermezler. Çünkü derler *"vâv"* ile yapılan atıf, tertip/sıralama ifade etmez. Tam aksine, *"vâv"* mutlak olarak ma'tûf ile ma'tûfun aleyhi bir araya getirme manası ifade eder. Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*'de her iki kullanım arasındaki farkı açıklarken yetersiz bir ifade kullanmakta ve bunu *ed-Durre*'ye[974] nispet etmektedir. Âlûsî, sözünün son kısmında şöyle diyor: "Bunu efendimiz Şihabuddin söylemiştir. Bu incelik anlaşılsın."[975] Ancak Âlûsî, öyle bir şeyi anlamayı istemektedir ki, bu anlaşılması zor ve düzgün olmayan ifadeden bir şey anlamak mümkün değildir.

Bu kullanımın altında yatan espri, bizim anladığımız kadarıyla şudur: *"La'b"* kelimesinin *"lehv"* kelimesinden önce zikredilmesi durumunda, herhangi bir ta'lile (sebep açıklamaya) ihtiyaç yoktur. Çünkü aslolan odur ve var olmakta öncelik ona aittir. Hadid Sûresi'ndeki ayet, dünya metaını, beşer fıtratının gerekli kıldığı sıralamaya göre açıklamıştır. Bu ayette öncelik *"la'b"* (*oyun*)'a verilmiştir. Çünkü bir çocuğun zevk alarak yaptığı ilk iş, kendi nazarında bizatihi amaç olan oyundur. Bundan sonra *"lehv"* (*eğlence*) zikredilmektedir. Çünkü *"lehv"*de öyle bir maksat vardır ki, bir çocuğun o yaşlarda böyle bir maksadı olamaz. *"Lehv"*, ancak fikir sahibi kimse-

---

971. Muhammed, 47/36.
972. Hadîd, 57/20.
973. Ankebût, 64.
974. Müfessir, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Hatîb el-İsKafî'nin *Durretu't-Tenzîl ve Durratu't-Te'vil* isimli eserine işaret etmektedir. Nitekim bu eserin açık künyesine bir sayfa sonra işaret edilecektir. (Çev.)
975. Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, VII, 34.

lerin elde edebilecek olduğu bir lezzettir. Bundan sonra çocukluk çağının özelliği olan *"zînet"* (*süs*) zikredilmektedir. Daha sonra ise gençlerin işi olan *"tefâhur"* (*karşılıklı övünme*) zikredilmektedir. Bundan sonra ise "daha çok mal ve evlat sahibi olma isteği" ifade edilmektedir. Bu da orta ve ileri yaştaki kimselerin işidir. *"Lehv"* ve *"la'b"* kelimelerinin zikredilişindeki nükte, -bu ayette ve Muhammed ve En'âm sûrelerindeki ayetlerde değil- Ankebût Sûresi'ndeki ayette aranmalıdır. Ankebût Sûresi'ndeki ayet, müşriklere aklî deliller sunulması bağlamında zikredilmektedir. Bu ayette *"lehv"* kelimesi, "tedellî" (yukarıdan aşağı inme) yöntemine uygun olarak *"la'b"* kelimesinden önce zikredilmektedir. Çünkü *tedellî*, aklı başında olan kimselerin nazarında herhangi bir şeyden, onun daha aşağısına intikal edilmekte olunduğuna işaret eder. Çünkü boş şeyin kendisine yakışmadığı aklı başında bir kimsenin *"la'b"*, yani *"oyun oynaması"*, *"lehv"*, yani *"eğlence"*ye dalmasından daha çirkindir. Çünkü *"lehv"*den selbî (giderme karakterli) bile olsa herhangi bir fayda sağlanması hedeflenir. *"La'b"* (*oyun*) ise kendisinden asla herhangi bir faydanın amaçlanmadığı boşuna bir oyundur. Bu da maslahatları bilen aklı başında kimselerin değil, ancak çocukların kârıdır. Çünkü aklı başında olanlar, yaptıkları her işle ya bazı zararları savuşturmayı ya da bazı faydaları temin etmeyi hedeflerler. Bundan dolayı Yüce Allah, onların cehaletlerini şu ifadeyle beyan eder: *"Ahiret yurduna gelince, işte asıl yaşama odur. Keşke bilmiş olsalardı."*[976] Yüce Allah bundan önceki sunduğu delilde *"Fakat onların çoğu düşünmezler."*[977] buyurmaktadır. Tefsirini yapmakta olduğumuz En'âm Sûresi ayetinde ise böyle bir "*tedellî*"ye ihtiyaç yoktur. Çünkü En'âm ayeti, imanın aklî delillerini sunma bağlamında gelmemiştir. İmanın aklî delileri sunulurken -bunların sonunda müşrikler, delillerde anlatılan şeyler üzerinde düşünmedikleri için azarlanmış olsalar bile- onların bakış açılarının zayıflığı ve cehaletleri anlatılmak istenmektedir. En'âm ayeti, dünyanın içyüzünü beyan sadedinde gelmiştir. Ancak bundan önce -bütün düşüncelerini dünyanın lezzetlerine odakladıkları için- dünya hayatına kendini kaptıran kimselerin ahirette başlarına gelecek olan şeyler beyan edilmişti. Bu ifadeyi, ahirette cezaya çarptırılacak kimselerle, dünyada iken Allah'tan korkan mü'minlerin birbirine mukayesesi izlemektedir. Böylesi bir bağlamda, -tıpkı Muhammed Sûresi'ndeki ayette olduğu gibi- vücut ve akıl gelişimine uygun sıralama yaparak, önce *"oyun"*u, sonra *"eğlence"*yi zikretmek daha güzel olur.

---

976. Ankebût, 29/64.

977. Ankebût, 29/63. Ancak, ayetin ifadesi *"Bel ekseruhum lâ ya'kilûne"* şeklindedir. Yoksa *"Ve lâkinne ekserehüm lâ ya'kilûne"* değildir. (Çev.)

Zaten terakkinin yolu da budur. Böylesi, yararlı bir sonu olmayan "abes" (boş oyun)dan, faydası selbî ve acil olana intikal etmek demektir. Bundan dolayı Yüce Allah, söz konusu sıralamanın ardından dünyada iken Allah'tan korkan mü'minlerin amellerine -dünya lezzetlerinden yararlanmaları da dâhil olmak üzere- ahirette ecir ve sevap vereceğini ve ahiretin, onlar için takva sebebiyle dünyadan daha hayırlı olduğunu beyan etti.

Bu konuyu ele aldığım sıralarda Ebû Abdillah Muhammed b. Adillah el-Hatîb el-İskâfî'nin *Durretu't-Tenzil ve Gurratu't-Te'vil* isimli eseri elime geçti. Buraya kadar yazdıklarım hakkında düşüncem tam olarak istikrar kazandıktan sonra bu kitaba bir göz atayım dedim. Bu kitabı okuyunca anladım ki Âlûsî'nin Şihâb kanalıyla görüşlerini -hemen hemen anlaşılmaz bir şekilde- naklettiği müellif, bu el-Hatib el-İskâfî imiş. Yapılan alıntının anlaşılmaz olması, müfessirin ifadesinin kendi ifadesiyle değil de mealen nakledilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Mealen nakledildiği için de nakilde birçok hata meydana gelmiş. El-İskâfî, bu konuyu En'âm Sûresi'nden naklettiği sekizinci ayeti zikrederken ele almaktadır. Bu ayet, En'âm Sûresi'nin 70. ayeti olup, kâfirlerin dinlerini oyun ve eğlence edinmelerini konu edinmektedir. El-İskâfî bu ayeti, A'râf Sûresi'nden karşıtı ile birlikte zikretmektedir. Bu ayet de sûrenin 51. ayeti olup, kâfirlerin dinlerini eğlence ve oyun edinmelerini konu edinmektedir. İşte bu münasebetle el-İskâfî, Hadid ve Ankebût sûrelerini böylesi bir ihtilaf için zikretmiştir. Ancak tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayeti ise unutmuştur. Dinin bir oyun ve eğlence edinilmesi konusu, ileride yeri gelince ele alınacaktır. El-Hatib el-İskâfî, ayetlerde geçen *"lehv"* kelimesini tefsir ederken, bunun kadınlarla birlikte olmak suretiyle neşelenme manasına geldiğini ifade etmiştir. Ancak o, bu görüşünde hata etmektedir. El-İskâfî, Hadid Sûresi'nde *"la'b"* kelimesinin *"lehv"* kelimesinden önce zikredilmesinin sebebini açıklarken diyor ki: Dünya hayatı, onunla meşgul olan ve başkasıyla meşgul olup da kendisini yormayan kimse için, çeşitli merhalelerden ibarettir. Önce çocukluk dönemi yaşanır. Bu, *"la'b"* zamanıdır. Sonra *"lehv"* dönemi gelir. *"Lehv"*, kadınlarla düşüp kalkmak suretiyle nefsi rahatlatmak demektir. Bunun ardından, kadınlara ve başkalarına ziynet alma dönemi gelir. Ziynet yüzünden, akranlarına karşı öğünme, kendisi gibi olanlara karşı böbürlenme başlar. Bundan sonra, malların ve çocukların çokluğu ile öğünme dönemi gelir. Hayat işte sırasıyla bu dönemlere ayrılır. Hayatın aşamaları bu olduğu için, ayette *"la'b"* kelimesinin *"lehv"* kelimesinden önce söylenmesi gerekmiştir.

El-İskâfî, daha sonra Ankebût Sûresi'ndeki ayeti ele almakta ve "Bu ayette dünya hayatının bütünüyle bir oyundan ibaret olduğu vurgulanmak istenmemektedir." demektedir. El-İskâfî bunların ardından aynen şöyle devam etmektedir:

"Ankebût Sûresi'ndeki ayette söylenmek istenen, dünyanın ömrünün ahiretin ömrüne oranla kısalığını mübalağa ile vurgulamaktır. Yüce Allah, sanki şöyle demektedir: Dünya hayatının ömrü, ancak oyun ve eğlence zamanı kadardır. Oyun ve eğlence zamanları, -insan nefsi, peşinen elde ettiği zevklerin tadıyla meşgul olduğu için- çok kısa olarak algılanır. Nitekim şair şöyle der:

شهور ينقضين وما شعرنا   بأنصاف لهنّ ولا سرارِ

'Geçti nice aylar art arda, fark etmedik asla!
Dolunaylı geceler mi geçen, sonu mu yoksa?'

وليلة إحدى الليالي الغرّ   لم تك غير شفق وفجر

'Nice gece ki, parlak ve mutlu! Yaşadık bu gecelerden!
Öyle hızlı geçti ki, ibaretti sanki şafaktan ve fecirden!'

Mananın daha önce zikrettiğim mana olduğuna delil, Yüce Allah'ın daha sonra zikrettiği, *'Ahiret yurduna gelince, işte asıl yaşam odur.'*[978] ifadesidir. Yani ahiret yurdundaki hayat, ebediyete kadar baki kalacaktır ve onun sonunu hiç kimse bilemez. Ankebût Sûresi'nde 'lehv' kelimesi, *'la'b'* kelimesinden önce zikredilmiştir, çünkü hayatın sırf eğlenceye tahsis edilen zamanları, sırf oyuna tahsis edilen zamanlarından daha uzundur. *'Lehv'* ile meşgul olunması, *'la'b'* ile meşgul olunmasından daha çoktur. *'Lehv'* ile geçen zamanlar, hayatın büyük bir kısmını teşkil ettiği için, daha çok olan önce, ona oranla daha az olan da daha sonra zikredilmiştir. Çünkü bu ifade, *'şebeh'* (benzerlik)'e daha uygun ve bu vasıf benzetilende daha beliğdir. İnsanların *'lehv'* ile geçen zamanlarının *'la'b'* ile geçen zamanlarından daha çok olduğu hususunda hiçbir ihtilaf yoktur. Hayatın hoş geçen zamanlarının insanlara kısa geldiği ve söz konusu hoşluğun insan nefsinin sevdiği şeye ne kadar eğilim duymasıyla orantılı olduğu noktasında da herhangi bir ihtilaf yoktur. İnsan uzun zamanları, en çok kadınlarla baş başa eğlence içinde geçirdiği

978. Ankebût, 29/64.

anlarda kısa olarak algılar. Erkeklerin fitnesi ve âşıkların helâki hep bundan doğar."

El-İskâfi'nin sözleri burada bitiyor. Ancak bizim söylediklerimiz aidiyet itibariyle ayetin lafzına daha yakın, mana açısından onunla daha çok alâkalı ve sebep itibariyle de en güçlüdür.

Buraya kadar söylediklerimize ilâveten bir de şunu hatırlatalım: Bu ayetlerin tefsirinin sonunda öldükten sonra dirilmenin ve amellerin karşılığının verileceğini inkâr etmenin sebep olduğu beşer fıtratında meydana gelen bozukluğu ve bunun yol açacağı birçok kötülükleri beyan edeceğimizi vaat etmiştik. Şimdi bu konuyu ele alabiliriz: Öldükten sonra dirilmeyi, amellerin karşılığının verileceğini ve bu hayattan sonra bir başka hayatın daha olduğunu inkâr etmek, kâfirin olanca düşüncesini dünyanın lezzetlerinden ve bedenî ve nefsanî şehvetlerinden yararlanmaya odaklar. Makam-mertebe, riyaset ve günümüzde adına "şeref" dedikleri yeryüzünde böbürlenmek, söz konusu şehvetlere birer örnektir. Bunların haksız yoldan elde edilmiş olması ise bir kâfir için hiç de önemli değildir. Kim böyle olursa, hevesinin ve onun şehevî lezzetlerinin peşinden giderken, "behâim" diye adlandırılan sığır, maymun ve domuz gibi hayvanlardan daha aşağı; hevesinin gazap lezzeti peşinden giderken kurt ve kaplan gibi yırtıcı ve zararlı vahşi hayvanlardan daha zararlı; aynı şekilde hevesinin ve onun nefsanî lezzetinin peşinden giderken de şeytandan daha kötü olur. Böyle olan insanlar, birbirlerine hile ve tuzak kurar, birbirlerini parçalarlar. Onları, arzu ettikleri bâtıl ve kötülüğü işlemekten ancak acizlikleri engeller. Haktan daha üstün tuttukları kuvvet hariç, aralarını bulacak herhangi bir hükme başvurmazlar. Bunlar, günümüzde güçler arası dengenin birçok haksızlığı ve düşmanlığı engellemedeki etkisine kapılarak ne kadar da çok kendilerini aldattılar ve başkalarını fitneye düşürdüler! Hâlbuki güçlü ülkeler zayıf ülkelere, zalim iktidarlar yönettikleri halklara bu dengeye dayanarak saldırmaktadırlar. Ama bunlar, kendilerini aldatarak, -öldükten sonra dirilmeye, amellerin karşılığının verileceğine hatta ceza veren bir ilâha inanmadıkları takdirde- insanoğluna ruhî kemali, materyalist medeniyetin, beşerî ilim ve sanatların verdiğini zannettiler. Bu düşüncelerine delil olarak, günümüz devlet ve toplumlarının savaşı kınamalarını ve siyasetlerini en sağlam barış kaidelerine dayandırmalarını gösterdiler. Bu ülkeleri o tavra iten sâikin, insanlık sevgisi ve bütün insanlığın medenî mutluluğun zirvesine çıkması isteği olduğunu iddia ettiler.

Bunlara, "Peki! Size ne oluyor da doğudaki zayıf halkları kendinize köle yapmakta yarışa giriyorsunuz? Onları haksız yere kendi çıkarlarınıza boyun

eğdiriyor ve servetinizi çoğaltmak için kullanıyorsunuz?" diye sorulduğunda, "Bu, asla varit değildir! Bizim bütün istediğimiz, bu halkları barbarlığın ve cehaletin karanlıklarından çıkarmak ve onları bizim medeniyet ve ilim ışığımıza ortak etmektir." diyorlar. Onlara "Peki, sizin ilimlerinize neden sadece bazı kabuk tabakası ulaşabiliyor ve medeniyetinizden sadece fasık ve günahkârlar istifade edebiliyor?" diye tekrar sorulduğunda, "Sebep, yetenek zaafı ve bu halkların ruhlarındaki bozulmadır. Üstelik biz onlara, kendilerinin ilk idarecilerinden daha hayırlıyız. Çünkü biz, güvenliği sağlıyor, çalışanlara nimet vesilelerini hazır ediyoruz." diyorlar. Onların durumu bundan ibarettir. Kendilerine karşı herhangi bir hüccet/delil sunulur sunulmaz, hemen kuvvetin desteklediği bir şüpheyle buna karşılık veriyorlar. Bu yıllarda Avrupa'da patlak veren savaş ateşi, onların ortaya attıkları şüphenin dayanakları olan bütün iddialarını ve kuruntularını yıkıp yerle bir etti. Çünkü o savaşlarda gördük ki medeniyette, bilimde ve felsefede yeryüzünün en ileri olan ülkeleri, kendi evlerini kendi elleriyle tahrip etmekte, medeniyet saraylarını kendi toplarıyla yıkmakta, ekini ve nesli helâk etmek, içinde şefkat, acıma ve merhametin zerresi bulunmayan son derece katılık ve şiddetle bayındırlığı tahrip etmek için ileri gittikleri bilim, sanat, sanayi hikmet ve sistemden yardım almaktadırlar. Onların içinden her şeyin dizginini elinde bulunduran kimseler, Allah'a ve ahiret gününe ve o günde cereyan edecek olan hesaba çekilmeye ve hakka uygun olarak yapılanlara karşılık verileceğine iman etselerdi, zulümde bu dereceye varmazlardı. Bu halkların, her şeyin din adına yapıldığı çağlarda belli bir mezhebi veya dini galip kılmak için çarpıştıklarını biz de kabul ediyoruz. Ancak yine de onlar, insanları kırıp geçirmekte ve tahrip etmede bu zamanda yapılanların yüzde birine bile ulaşmamışlardır. Bu asra ışık çağı ve o çağlara da karanlıklar asrı deseler de bu gerçek değişmez. Üstelik o çağlarda liderler, dinin adını ve naslarını tevili, -bu asırda bütün âlimlerin bildiği üzere- dinle hiç alâkası olmayan heva ve heveslerine ulaşmada bir araç olarak kullanıyorlardı.

Hayret verici hususlardan birisi de bu savaşa katılanların içinde en katı, tahrip ve yerle bir etme açısından en beter olanları, Allah için savaştıklarını iddia eden ve düşmanlarına karşı savaşlarında Yüce Allah'ın yanlarında olduğunu söyleyen kimselerdir. Gerçek din savaşı, peygamberlerin, Hulefâ-yı Râşidin'in ve onların yaşantılarına yakın bir hayat süren salih hükümdarların yaptıkları savaşlardır. Bu savaşlarda, günümüzde mubah görülen katılık ve tahrip asla mubah görülmemiştir. Biz, *el-Menâr Dergisi*'de bu medenî savaşlarla Müslümanların nefsi müdafaa etmek, hakkı ve adaleti hâkim kıl-

mak, çeşitli insan tabakaları içinde eşitliği hayata geçirmek için yaptıkları dinî savaşlarını birbiriyle uzun uzadıya mukayese ettik. Müslümanlar bu savaşlarda, zaruretler açısından şeriatın âdil olan kaidelerine göre hareket ediyorlardı. Zaruretler, zararı zaruretlerin zararından daha aşağı olan şeyleri mubah kılar, yine zaruretler kendi miktarlarınca takdir olunur ve zaruretlerde sadece adalet değil rahmet de gözetilir. Bizim selefimizin böyle yaptıklarına Frenklerden bizim tarihimizi en iyi bilen Güstaw Lebon şahitlik etmektedir. Lebon, bu hususta öyle şeyler söyler ki, tarihe altın harflerle yazılsa yeridir: "Tarih, Araplardan (Müslümanlardan) daha âdil ve daha merhametli bir başka fatih tanımamıştır."

Kısaca söylemek gerekirse: Kendilerini Materyalist Batı medeniyetine kaptıranların ortaya attıkları şüpheler, her şeyi ezen ve silip süpüren bu savaşlarla çürümüştür. Yine bu savaşlarla dindarların onlara karşı olan delilleri güç bulmuştur. Hatta bu savaşlar nedeniyle, -Fransızlar dâhil olmak üzere- Avrupalıların büyük bir kısmında din duygusu yeniden uyanmıştır. Oysa bir zamanlar, Avrupalılar dini kulak ardı etmişler, aşağılık beden şehvetlerini dine tercih etmişlerdi. Ama bugün, bir zamanlar kimsenin uğramadığı, kapıları nadiren açılan ve açılsa bile çok az kimsenin ilgi gösterdiği mabetler, Avrupalılara dar gelmektedir. Davranışlarında aşırı giden, bir sıkıntı ve musibet olmazsa yaratıcılarına dönmeyen insanların hali bundan ibarettir. Son cümleyi Yüce Allah'ın şu ayeti ile tamamlayalım: *"İnsana bir zarar geldiği zaman, yan yatarak, oturarak veya ayakta durarak bize dua eder; fakat biz ondan sıkıntısını kaldırınca, sanki kendisine dokunan bir sıkıntıdan ötürü bize dua etmemiş gibi geçip gider. İşte böylece haddi aşanlara yapmakta oldukları şeyler güzel gösterildi."*[979]

---

979. Yunus, 10/12.

قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلَـٰكِنَّ الظَّالِمِينَ
بِآيَاتِ اللَّـهِ يَجْحَدُونَ ﴿33﴾ وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِّن قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَىٰ مَا
كُذِّبُوا وَأُوذُوا حَتَّىٰ أَتَاهُمْ نَصْرُنَا وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّـهِ وَلَقَدْ جَاءَكَ مِن نَّبَإِ
الْمُرْسَلِينَ ﴿34﴾ وَإِن كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنِ اسْتَطَعْتَ أَن تَبْتَغِيَ نَفَقًا
فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُم بِآيَةٍ وَلَوْ شَاءَ اللَّـهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى
الْهُدَىٰ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿35﴾

33- **Onların söylediklerinin hakikaten seni üzmekte olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorlar.**

34- **Andolsun ki senden önce de peygamberler yalanlanmıştı. Kendilerine yardımımız gelinceye kadar yalanlanmaya ve eziyet olunmaya sabrettiler. Allah'ın sözlerini değiştirebilecek hiçbir kimse yoktur. Şüphesiz ki sana peygamberlerin haberlerinden bir kısmı gelmiştir.**

35- **Eğer onların yüz çevirmesi sana ağır geldiyse ve gücün yetiyorsa yerin içine inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki onlara bir mucize getiresin! Allah dileseydi, elbette onları hidayet üzerinde toplardı. O halde sakın cahillerden olma!**

Hz. Muhammed'in İnkarcılar Karşısındaki Durumu

Bu sûrenin Mekke müşriklerini İslam'a davet etmek ve tevhid, peygamberlik, öldükten sonra dirilme vb. konularda onların karşılarına delillerle çıkmak ve tartışmak amacıyla indiğini unutmayalım. Yine bu sûrede Mekke müşriklerinin bu husustaki sözlerinin *"ve kâlû"* (*dediler*) şeklinde sık sık tekrar edildiğini buna karşılık, Hz. Peygamber'e *"kul"* (*de ki*) şeklinde deliller telkin edildiğini, hatta bu *"de ki"* şeklindeki emrin onlarca kere tekrar edildiğini de aklımızdan çıkarmayalım. Nitekim bu emir, buraya kadar tefsirini yaptığımız ayetlerde geçmektedir. *"Ona bir melek indirilseydi ya, dediler."*

(En'âm, 8) ayetiyle "Onlar, 'Hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdan ibarettir; biz, bir daha da diriltilecek değiliz.' demişlerdi."[980] ayeti bunlardan bazılarıdır. Yüce Allah, Hz. Peygamber'e bu örnek ayetlerde geçen ifadelere cevap vermesini ve -içlerinden bazılarının iman etme yeteneklerini kaybetmiş olmalarını da beyan ederek- ilgili konularda kendilerine delil getirmesini emretmektedir. Bütün bunlardan sonra ise bu ayetlerde onların inkârlarının Hz. Peygamber'in gönlünde bıraktığı etkiyi ve onun peygamberliği hakkında söyledikleri sözlerden dolayı ne kadar üzüldüğünü zikretmektedir. Yüce Allah, peygamberlerle kavimleri arasında geçerli olan sünnetini beyan ederek onu teselli etmekte ve Hz. Peygamber'e onların arasından inatçı inkârcıların iman etmelerinden ümidini kesmesini emretmektedir. Bu mana, Mekkî sûrelerde sürekli tekrar edilir. Yüce Allah, şöyle buyurmaktadır:

"Onların söylediklerinin hakikaten seni üzmekte olduğunu biliyoruz." Ayette geçen ***"el-huzn"*** kelimesi, nefsin, sevdiği bir şeyi kaybetmesinden veya istediği bir şeyi elde etmesinin imkânsız hale gelmesinden ya da istenmeyen bir durumun gerçekleşmesinden dolayı duymuş olduğu bir üzüntüdür. Duyulan bu üzüntü, eğer hakla birlikte olup hak için ise bu takdirde teselli bulmakla giderilmelidir. Kâmil insanların, kâfirlerin inkâr etmekte ısrar etmelerinden dolayı duydukları üzüntü böyle bir üzüntüdür. Yüce Allah, Hz. Peygamber'in sözünü ettiğimiz üzüntüyü zaman zaman duyduğunu ilminin olup bitene bağlanmasıyla (tencizî ilmi) pekiştirerek dile getirmektedir. Bir başka ifadeyle; Rasûlullah (s) bu üzüntüye maruz kaldığında ilminin bu olaya taalluk etmesiyle duyduğu üzüntüyü pekiştirmektedir. Ayrıca ayette iki pekiştirme unsuru daha vardır. Bunlardan birisi, durum zamiriyle ***"inne-innehû"***, bir diğeri de ***"yahzunu"*** fiilinin başındaki ***"lâm"*** harfidir. ***"Kad"*** kelimesi ise aslına uygun olarak azlık ifade etmek için getirilmiştir. Bazı müfessirlere göre burada ***"kad"*** kelimesi, çokluk ifade etmek için getirilmiştir. Söz konusu azlık ve çokluk Yüce Allah'ın ilmi açısından değil, o ilme konu olan şeyler açısındandır. Yüce Allah, Hz. Peygamber'in bu tür bir üzüntü duymasını şu ayetlerde yasaklamaktadır:

"Onların sözleri seni üzmesin. Çünkü bütün izzet (ve üstünlük) Allah'ındır. O, işitendir, bilendir."[981] *"O halde onların sözleri sakın seni üzmesin. Kuşkusuz biz, onların gizlemekte olduklarını da açığa vurduklarını da biliyoruz."*[982] Ayrıca iman etmedikleri için kendilerine üzüntü duymasını da Hicr, Nahl ve Neml

---

980. En'âm, 29.
981. Yunus, 10/65.
982. Yâsîn, 36/76.

sûrelerinde[983] işaret edilen ayetlerde yasaklamaktadır. *"Huzn"* kelimesinin tefsiriyle onu yasak etmekten maksadın ne olduğu bundan önce tefsirin 6. cildinde geçmişti. Yine orada Kureyş lehçesine göre kelimenin sülâsî (üçlü) kökünün kendi başına geçişli olduğunu ifade etmiştik. Buna göre kelimenin kullanımı Kureyş lehçesine göre *"hazenehu'l-emru"* (iş *onu üzdü*) şeklindedir. Temim kabilesine göreyse, *"ahzenehû"* şeklindedir. Kıraat imamı Nâfi'in (ö.159/775) *"li yuhzineke"* şeklindeki kıraati de Temim lehçesine uygundur. Onların Hz. Peygamber'i üzen sözlerinden maksat, kendisi, davası ve peygamberliği hakkında ileri sürdükleri yalanlama, lekeleme ve Arapları kaçındırmadır. Yüce Allah'ın daha önce geçen ayetlerde onların ağzından aktardığı sözler ise kendisini üzen sözlere haydi haydi dâhildir. Bu hususun açıklaması ileride gelecektir.

Rivayet tefsiri ekolüne mensup müfessirlerden rivayet olunduğuna göre bu ayetin nüzul sebebi, müşriklerin kendini büyük gören bazı ileri gelenlerinin söyledikleri sözlerdir. Bütün bunlar, ayetin sonundaki şu ifadeye tam olarak uymaktadır: ***"Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorlar."*** Yani onlar senin yalancı olduğun kanaatinde olmadıkları gibi, getirdiğin hususlarda Yüce Allah'a yalandan yere iftira attığına da inanmıyorlar. Onlar, senin herhangi bir kimseye yalandan yere iftira attığına şahit olmuş değillerdir. Fakat onlar, senin doğru söylediğine delâlet eden ayetleri, sadece dilleriyle inkâr ediyorlar. Tıpkı kendilerinden önce yaşayan Firavun kavminin, kardeşin Hz. Musa'ya gelen Yüce Allah'ın ayetlerini inkâr ettikleri gibi. *"Kendileri de bunlara yakinen inandıkları halde zulüm ve kibirlerinden ötürü onları inkâr ettiler."*[984]

"Cuhûd", -Râğıb'ın da ifade ettiği üzere- "kalpte var olanın olmadığını, olmayanın da var olduğunu söylemek" demektir.[985] *Lisânu'l-Arab*'a göre, *"cahd"* ve *"cuhûd"* kökü, inkârla aynı manadadır ve ikrarın zıddıdır. İbn Manzûr, daha sonra Cevherî'nin bu husustaki sözünü nakleder. Cevherî'ye göre *"cuhûd"* kökü, bile bile inkâr etmek demektir. Cahade fiili, doğrudan doğruya tümleç aldığı gibi, "bâ" harf-i cerriyle de alabilir. Bundan dolayı "cahadehû" ve "cahade bihî" denir.

Hâfız İbn Kesir, tefsirinde bu ayetle ilgili olarak şunları söyler:

983. Hicr, 15/88; Nahl, 16/127 ve Neml, 27/70.
984. Neml, 27/14.
985. Bu kök, *"Cahade, yechadu, cuhûden ve cahden"* şeklinde kullanılır. Râğıb, *el-Müfredât*, (Ca-ha-de, maddesi.) s. 88.

Yüce Allah, kavmi kendisini yalanladı ve karşı çıktı diye peygamberini teselli ederek şöyle diyor: *"Onların söylediklerinin hakikaten seni üzmekte olduğunu biliyoruz."* Yani biz onların seni yalanlamalarından ötürü duyduğun üzüntüyü ve onların yüzünden çok eseflendiğini biliyoruz. Nitekim Yüce Allah şöyle der: *"O halde onlar için üzülerek kendini helâk etme."*[986] Yüce Allah, bir başka ayette ise şöyle der: *"Onlar iman etmiyor diye neredeyse kendine kıyacaksın."*[987] *"Bu yeni kitaba inanmazlarsa arkalarından üzüntüyle neredeyse kendini harap edeceksin."*[988]

"Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorlar." Ayette şöyle denilmek istenmektedir: Onlar hakka karşı inat ediyorlar ve onu -Süfyan es-Sevrî'nin dediği gibi- kalpleriyle reddediyorlar. Ebû İshâk, Nâciye b. Kâ'b vasıtasıyla Ali'den rivayet ediyor: Ebû Cehil, Hz. Peygamber'e dedi ki "Biz seni yalanlamıyoruz. Fakat senin getirdiğin şeyi yalanlıyoruz." Bu söz üzerine Yüce Allah, *"Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorlar."* ayetini indirdi. Bu haberi Hâkim, Ebû İshâk'tan rivayet ediyor. Hâkim, bu haberin Buharî-Müslim'in şartına göre sahih olduğunu, ancak onların bunu tahric etmediklerini ifade etmektedir.

İbn Ebî Hâtim der ki: "Bize Mekke'de Muhammed b. el-Vezir el-Vâsıtî rivayet etti. Muhammed'e Bişr b. el-Mübeşşir el-Vâsıtî, Sellâm b. Miskin vasıtasıyla Ebû Yezid el-Medenî'den rivayet etmiş. Bu rivayete göre Hz. Peygamber, Ebû Cehil'le karşılaşır. Onunla el sıkışır. Onları gören birisi Ebû Cehil'e der ki 'Bu sâbiî ile el sıkışıyorsun ha!' Ebû Cehil, 'Vallahi! Ben onun peygamber olduğunu biliyorum. Fakat biz Abd-i Menâf oğulları, ne zamandan beri bir başkasına tabi olmaya başladık?' der. Ebû Yezîd, bu rivayetten sonra *'Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorlar.'* ayetini okudu." Ebû Salih ve Katâde, bu ayeti "Senin Allah'ın Rasûlü olduğunu biliyorlar ve inkâr ediyorlar." şeklinde tefsir ederler. Muhammed b. İshak, Zührî'den Ebû Cehil, Ebû Süfyan ve Ahnes b. Şureyk'in bir gece Rasûlullah'ın (s) kıraatini dinlemeleri hakkında şu rivayette bulunur: Bir gece Ebû Cehil, Ebû Süfyan Sahr b. Harb ve Ahnes b. Şureyk, Hz. Peygamber'in kıraatini dinlemek üzere bir araya gelirler. Ancak kimse kimsenin orada olduğunu bilmemektedir. Her üçü de sabaha kadar Hz. Peygamber'in okumasını dinler. Sabah olmaya başlayınca

---

986. Fâtır, 35/8.
987. Şuarâ, 26/3.
988. Kehf, 18/6.

oradan dağılırlar ve yolda birbirleriyle karşılaşırlar. Her biri diğerine buraya neden geldiğini ve bunun sebebini anlatır. Sonra bir daha buraya gelmeyeceklerine dair birbirlerine söz verirler. Çünkü Kureyş'in gençlerinin onların buraya gelişlerini öğrenip de bundan etkilenmelerinden korkmaktadırlar. Ertesi gece olunca bu üç kişiden her biri, -diğer ikisi verdikleri söze dayanarak nasıl olsa buraya gelmezler zannıyla- tekrar oraya gider. Sabah olunca yine yolda karşılaşırlar. Karşılıklı olarak birbirlerini kınarlar sonra da bir daha gelmeyeceklerine dair birbirlerine söz verirler. Üçüncü gece olunca yine gelirler. Sabah olunca bir daha böyle yapmayacaklarına dair birbirlerine söz verirler ve dağılırlar. Ahnes b. Şureyk sabaha erince asasını eline alır, dışarı çıkar ve Ebû Süfyan b. Harb'in evine gelir. Ona 'Söyle bakalım ey Ebû Hanzale! Muhammed'den duydukların hakkında düşüncen nedir?' diye sorar. O da 'Ey Ebû Sa'lebe! Vallahi bazı şeyler duydum ki ben onların ne olduğunu biliyorum ve bununla ne kastedildiğini biliyorum. Ama bazı şeyler de duydum ki, manalarını bilmediğim gibi, bunlardan ne kastedildiğini de bilmiyorum.' der. Ahnes de şöyle der: 'Ben de senin yeminle söylediğin görüşteyim.' Sonra onun yanından çıkar ve Ebû Cehil'e gelir. Evine girince der ki, 'Ey Ebû Hakem! Muhammed'den dinlediğin şeyler hakkında görüşün nedir?' Ebû Cehil 'Neyi dinlemişim?' diye sorar. Sonra şöyle devam eder: Bizler Abd-i Menâf oğullarıyla şerefi elde etme hususunda çekişme halindeyiz. Onlar yedirdi, biz de yedirdik. Onlar insanlara binecekleri şeyi verdiler, biz de verdik. Onlar ne yaptıysa biz de yaptık. Nihayet birbirimize karşı olan husumetimizde dizlerimiz üzerine çöktük. Bizler, iki yarış atı gibiydik. Onlar, 'Bizden bir peygamber çıktı. Ona gökten vahiy iniyor.' diyorlar. Biz, bu fazilete ne zaman yetişeceğiz? Vallahi ona asla iman etmeyeceğiz ve asla onu doğrulamayacağız!"

"İbn Cerir, Esbât kanalıyla Süddî'nin *'Onların söylediklerinin hakikaten seni üzmekte olduğunu biliyoruz. Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorlar.'* ayeti hakkında şöyle dediğini rivayet ediyor: Bedir günü gelince, Ahnes b. Şureyk Zühreoğullarına şöyle dedi: 'Ey Zühreoğulları! Muhammed, kız kardeşinizin oğludur. Kız kardeşinizin oğlunu müdafaa etmek öncelikle sizlere düşer. Eğer o bir peygamberse bugün onunla niçin savaşıyorsunuz? Yok, eğer yalancıysa, kız kardeşinizin oğluna mani olmak da öncelikle sizlere düşer. Şimdi ben Ebû'l-Hakem'le görüşünceye kadar şurada bekleyin. Eğer Muhammed galip gelirse, sağ-salim geri dönersiniz. Eğer o, mağlup olursa kavminiz size hiçbir şey yapmaz.' Kendisine o gün 'Ahnes' ismi verildi. Asıl adı Übeyy idi. Ahnes, Ebû Cehil'le bir araya

geldi. Sonra baş başa kaldılar. Ahnes, 'Ey Ebû'l-Hakem! Muhammed'in durumunu bana haber ver. O doğru mu söylüyor, yoksa yalan mı söylüyor? Burada Kureyş'ten sözümüzü duyacak benden ve senden başka hiçbir kimse yoktur.' dedi. Ebû Cehil dedi ki: 'Yazık sana! Vallahi! Muhammed sözünde doğrudur. Muhammed asla yalan söylemedi. Fakat Kusayoğulları liva (sancaktarlık), sikaye (hacılara su dağıtma), hicâbe (Kâbe'nin muhafızlığı) ve peygamberliği alıp götürünce, Kureyş'ten Kusayoğulları dışındakilere ne kalıyor?' İşte bu söz, ayette *'Aslında onlar seni yalanlamıyorlar, fakat o zalimler açıkça Allah'ın ayetlerini inkâr ediyorlar.'* şeklinde ifadesini bulmaktadır. Allah'ın ayetlerinden maksat, Muhammed (s)'dir."[989]

Bu ayetin nüzul sebebi olarak zikredilen haberlerin, o ayetlerin sûrenin zımnında nüzulüne sebep olan olaylar olması da mümkündür. Tek başına bu ayetin nüzulü hakkında hiçbir nass yoktur. Ancak var olanlar -Bedir günü Ahnes'le Ebû Cehil arasında geçen konuşma örneğinde olduğu gibi- tefsir kabilindendir. Bu hadise, kesin olarak hicretten sonra olmuştur. Hâlbuki bu sûre, Mekkî bir sûredir. Hiçbir kimse, bu ayeti Mekkî olmaktan müstesna tutulan ayetlerden saymamıştır.

Biz deriz ki: Ayetteki ***"yukezzibûneke"*** ifadesi için iki kıraat söz konusudur. Kıraat imamlarından Nâfi' (ö.159/775) ve Kisâî (ö.189/804) *"yâ"* harfini zammeli ve *"zâl"* harfini de şeddesiz olarak *"ekzebehû"* kökünden olmak üzere *"yukzibûneke"* şeklinde okumuşlardır. *"Ekzebehû"*, "Onu yalancı buldu ya da onun yalan rivayette bulunduğunu iddia etti." demek olur. "Onun getirdiği şey, yalandır." demek, böyle bir iddiadır. İsterse bu iftirayı kendisi atmamış, şahsen onu doğrulamış ve sadece başkalarından nakletmiş olsun... Bu kıraate karşılık cumhurun kıraati ise *"zâl"* harfinin şeddesiyle *"tekzib"* kökündendir. *"Tekzib"*, yalan atmak manasına gelir. *"Yalan atmak"*, daha ilk baştan yalanlamak manasına geldiği gibi, onu nakil ve rivayet etmek manasına da gelir. Böylece, "Her iki kip (*ekzebehu* ve *kezzebehû*) aynı manadadır." diyenlerle, "Bunların manası birbirinden farklıdır." diyenlerin görüşlerini birleştirmiş oluruz. Sa'leb der ki: *"Ekzebehû"* ve *"kezzebehû"* aynı manadadır. Bazen *"ekzebehû"* kipi, "Onun yalanını beyan etti." veya "Onu yalan söylemeye itti." ve "Onu yalancı buldu." manalarına gelir. *Lisânu'l-Arab*'da der ki: Kisâî, bu kıraatini Arapların kullanımına dayanmaktadır. Arapların *"Kezzebtu'r-racule."* demeleri, *"Onu yalanladım."* demektir. *"Ekzebtuhû."* ise *"Onun söylediği şeyin yalan olduğunu haber verdim."* demektir.

989. İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, II, 129, 130.

İbnu'l-Enbârî (ö.328/940) der ki: Ayetteki *"fe innehum lâ yukezzibûneke"* ifadesinin, *"Araştırdıkları, iyice düşündükleri ve inceledikleri takdirde, seni yalancı bulamayacaklar."* manasında olması mümkündür. Bütün bu nakillerden anlaşılan, *"ikzâb"* kökü, *"yalan rivayette bulunmak"* manasında *"tekzib"* kökûyle ortak olurken, *"tekzib"* kökü, *"yalan iftirası atmak"* manasında diğer kipten ayrılmaktadır. Bu, ister hitap kipiyle "Söylediğin hususta seni yalancı kabul ediyorum." denilerek yapılsın, isterse kişi -arkasından yalancılıkla itham edilerek- "Filanca yalan söyledi ve iftira attı." denilsin fark etmez. *"İkzâb"* kökü ise "konuşan kişiyi, söylediği şeyde yalancı bulmak" manasına gelerek diğer kipten ayrılmaktadır. Bu, "O yalan iftira attı." manasında değil, "Verdiği haber, gerçeğe uygun değildir." manasıyla "bunu haber vermek" yani verdiği haberin vakıaya uygun olmadığını söylemek manasındadır. Bu açıklamaların ışığında her iki kıraatin birlikte manası şöyle olur: Söz konusu kâfirler, Hz. Peygamber'in yalan uydurduğunu söylemedikleri gibi, verdiği haberde yalancı da bulmamaktadırlar. Ve verdiği haberin vakıaya uygun çıkmaması dolayısıyla kendisini yalancı buluyor da değillerdir. Çünkü onun -Yüce Allah'ın kendisine yardım edeceği, dinini galip kılacağı, düşmanlarını yardımsız bırakacağı ve onların hakkından geleceği yolundaki haberler gibi- geleceğe dair verdiği bütün haberler, haber verdiği gibi çıkacaktır ve aynen de öyle olmuştur. Müşrikler, Hz. Peygamber'in -en önemlisi öldükten sonra dirilmek ve amellere karşılığının verilmesi olmak üzere- gayba dair verdiği haberlerin yalan olduğunu ve gerçeğe uygun olmadığını iddia ediyorlardı. Bu, Hz. Peygamber'in yalan uydurmuş olmasını gerekli kılmıyordu. Çünkü "yalan saymak", bazen haberi nakleden ve konuşan kişi açısından değil, söylenen söz açısından da olabilir. Fakat bu nefy (Hz. Peygamber'i yalanlamama), müşriklerin bütünü açısından değil, ancak bazı müşrikler bakımından doğru olabilir.

Râzî, inkârla birlikte Hz. Peygamber'i yalanlamama konusunda dört çeşit açıklamada bulunmaktadır:

1) Müşrikler, gizliden gizliye Hz. Peygamber'i yalanlamıyorlardı. Fakat açıktan açığa yalanlıyorlar, Kur'an'ı ve peygamberliği inkâr ediyorlardı.

2) Müşrikler, Hz. Peygamber'e "Sen yalancısın!" demiyorlardı. Çünkü kendisini uzun bir süre denemişlerdi. Rasûlullah (s) bu süre içinde hiç yalan söylememişti. Fakat onlar, peygamberliğinin doğruluğunu inkâr ediyorlardı. Onun, peygamber olduğunu zannettiğine ve bu zannını doğru sanıp insanları buna inanmaya çağırdığına inanıyorlardı.

3) Hz. Peygamber'in iddiası uyarınca önüne geçilemez mucizeler zuhur etmesine rağmen, yalanlamada ısrar edince, yalanlamaları Yüce Allah'ın peygamberini destekleyen ayetlerini yalanlama veya Yüce Allah'ı yalanlama niteliğini kazandı. Bunun üzerine Yüce Allah da dedi ki: Bu adamlar seni yalanlamıyorlar. Fakat beni yalanlıyorlar. Şu manada ki: Hz. Peygamber'i yalanlama, desteğiyle birlikte onu göndereni yalanlamadır. Yüce Allah'ın bu ifadesinin *"Muhakkak ki sana biat edenler ancak Allah'a biat etmektedirler."*[990] ayeti kabilinden olduğu söylenmiştir. *"Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı (onu.)"*[991] ayeti de bu kabildendir.

4) Râzî, -hatıra gelen bir ifade diyerek- dördüncü açıklamasını şöyle yapıyor: Ayetten maksat şudur: Onlar bu yalanlamayı, sırf sana özel kılmıyorlar. Tam aksine mutlak olarak peygamberlerin doğru söylediklerini gösteren mucizenin bu delâletini inkâr ediyorlar ve her mucize için "Bu bir büyüdür." diyorlar. Bu takdirde ayeti şöyle anlamak gerekir: Onlar özel olarak seni yalanlamıyorlar. Fakat onlar bütün peygamberleri yalanlıyorlar.[992]

Râzî'nin yorumu buraya özetlenerek aktarılmıştır. Bu yorumda bazı kusurlu taraflar vardır. Râzî, bu dört yaklaşımı verirken, eski olan başka bazı görüşleri aatlamaktadır. Bunların arasında şu görüşler vardır:

1) Bazı müfessirlere göre ayetin manası, "Onlar seni, -başka hususlarda yalanlasalar bile- kendi kitaplarına uygun gelen hususlarda yalanlamıyorlar." şeklindedir. Ancak bu yaklaşım, bu hususta söylenenlerin en zayıfıdır. Çünkü ayetin ifadesi, Mekke müşrikleri hakkındadır. Onların kitapları da yoktu.

2) Bazıları ise şöyle demiştir: "Onlar seni yalanlama hususunda ittifak içinde değildirler. Fakat seni, onların içinden Allah'ın ayetlerini inkâr eden zalimler yalanlamaktadır."

3) Bazılarına göre ayetin manası şudur: Onlar, senin yalan söylediğine inanmadıkları gibi, seni bununla itham da etmemektedirler. Fakat onlar, kendi nefislerine zulmettikleri için ayetleri inkâr etmektedirler. Bu son yaklaşım, -gördüğün üzere- bunların içinde en güçlüsüdür.

Daha önce de geçtiği üzere bizim tercihimize göre burada maksat, onların Hz. Peygamber'i üzen sözleridir. Bu sözler, Yüce Allah'ın sûrenin başında

990. Feth, 48/10.
991. Enfâl, 8/17.
992. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir, Mefâtihu'l-Gayb*, XII, 169.

onların ağızlarından aktardığı *"Ona bir melek indirilseydi ya!"*[993] şeklindeki ifadeleri ve bu manada başka sözleridir. Ayetin konusu ve nüzulü hakkında yapılan rivayetler bunu açıklamaktadır. Zaten ayetin ifadesinden ilk anda akla gelen mana da budur. Şu halde ifade, Ebû Cehil, el-Ahnes vb. gibi inat ve kibrinden dolayı inkâr eden bir grup müşrik hakkındadır. Bunlar, Hz. Peygamber'in yalan söylediğine inanmıyorlardı, O'nu (s) geçmişte yalan söylerken görmedikleri gibi, verdiği haberden herhangi biri hususunda gelecekte de yalancı bulmaları mümkün değildi. Fakat onlar kibir ve böbürlenmeyle kendi nefislerine zulmettikleri için Yüce Allah'ın onun peygamberliğine delâlet eden ayetlerini inkâr ediyorlardı. Kur'an'ın bizzat kendisinin, sihirbazlardan öğrenilip nakledilen bir büyü olduğu iddiaları böyle bir inkârdı. Ancak onlar, buna inanmıyorlardı, onların bu iddiayla yapmak istedikleri, Arapların Hz. Peygamber'e yönelmesine engel olmaktı.

Yukarıdaki yaklaşıma karşılık ayeti genel manalı kabul edip, "Bununla müşriklerin Hz. Peygamber'i üzen tevhid, öldükten sonra dirilme, peygamberlik ve dinin diğer meselelerini inkâr hususunda söyledikleri çeşitli sözler kastedilmektedir." dersek bu takdirde nakledilen sözlerden birden çok yön ortaya çıkar. Bu durumda nakledilen sözlerin bazıları, bazı insanlar için uygun olurken, bazıları da başka kimseler için doğru olur. Çünkü "yalanlama olmaması" yolunu sapıtmış cahil çoğunluk için değil, sadece inadına inkâr eden bazı kimseler için yerinde olur. Böbürlenen önderlerin inkârı, bile bile, zulüm ve inat olsun diye idi. Mukallitlerin inkârı ise bilmediklerinden, düşünmeyi terk ettikleri için onları hor gördüklerinden ve büyüklerine ve babalarına güvendikleri için aşırı gitmelerinden dolayı idi. Kuşkusuz bazı müşrikler, Hz. Peygamber'i -ister inanarak, ister inanmayarak- iftira ederek yalanlıyorlardı. Yüce Allah, Furkan Sûresi'nde bu durumu bize şöyle haber vermektedir: *"İnkâr edenler, bu (Kur'an) olsa olsa onun uydurduğu bir yalandır. Başka bir zümre de bu hususta kendisine yardım etmiştir, dediler. Böylece onlar hiç şüphesiz haksızlığa ve iftiraya başvurmuşlardır. Yine onlar dediler ki: (Bu ayetler), onun, başkasına yazdırıp da kendisine sabah-akşam okunmakta olan, öncekilere ait masallarıdır."*[994] Arapların tümü, Hz. Peygamber'in sîreti (yaşantısı) ve doğruluğu hakkında, Mekke'de birlikte yaşadıkları Kureyş kadar bilgi sahibi değillerdi. Kureyşlilerin O'nu (s) yalanlaması, bundan sonraki ayetin tefsirinde bu sûreden ve başka sûrelerden alınmış şart cümleleri formunda örnek ayetlerde açıklanacaktır.

---

993. En'âm, 6/8.
994. Furkan, 25/4, 5.

"Andolsun ki senden önce de peygamberler yalanlanmıştı. Kendilerine yardımımız gelinceye kadar yalanlanmaya ve eziyet olunmaya sabrettiler." Yüce Allah, Rasûlü'ne yemin kipiyle kendisinden önce gönderilen peygamberlerin de kavimleri tarafından yalanlandıklarını ve onların, kavimlerinin yalanlamalarına ve kendilerine eziyet etmelerine -Yûce Allah'ın yardımı kendilerine gelinceye kadar- sabrettiklerini vurguluyor. Bu ayette şöyle denmiş oluyor: Eğer onlar seni yalanlarlarsa, şunu bil ki, senden önceki peygamberlerden durumu sana benzeyen peygamberler var. Sen, bu hususta peygamberlerin ilki değilsin. Yüce Allah, bu gerçeği başka ayetlerde şart cümleleri formunda açıkça beyan eder. Şu üç ayet buna örnektir: *"Eğer onlar seni yalanlıyorlarsa, onlardan önce Nûh'un kavmi, Âd, Semûd, İbrahim'in kavmi, Lût'un kavmi ve Medyen halkı da (peygamberlerini) yalanladılar."*[995] *"Eğer seni yalanlıyorlarsa (üzülme); senden önceki peygamberler de yalanlanmıştır."*[996] *"Eğer seni yalanlıyorlarsa (üzülme), onlardan öncekiler de yalanlamışlardı."*[997]

Bu ayet, Hz. Peygamber'i teselli üstüne teselli etmekte ve Yüce Allah'ın peygamberler ve toplumlara hâkim olan kanununa (sünnetullah) işaret etmektedir. Ya da bu ayet, söz konusu kanunu ve onun içerdiği güzel örneği hatırlatmaktadır. Çünkü bu ayet, bu manada inmiş olan ilk ayet değildir. Yüce Allah, bu sabrın Hz. Peygamber'e vacip olduğunu *"O halde peygamberlerden azim sahibi olanların sabrettiği gibi sen de sabret."*[998] ayetinde belirtmekte ve bu teselliyle ona dayanma gücü vermektedir. Birçok ayette de sabrı, teselliden bağımsız olarak doğrudan doğruya vacip kılmaktadır: Bu ayetlerden birisi, bu sûreden önce nazil olan şu ayettir: *"Onların söylediklerine katlan ve onlardan güzellikle ayrıl."*[999] Tecrübelerle sabittir ki, teselli musibete uğrayan kimsenin derdini hafifletir ve insana bir parça rahatlık verir. Nitekim şair Hansâ şöyle der:

ولولا كثرة الباكين حولي على إخوانهم لقتلت نفسي
وما يبكون مثل أخي ولكن أعزي النفس عنه بالتأسي

"Olmasaydı etrafımda çok insan, ağlayan kardeşlerine!
Öldürürdüm kendimi üzüntümden inan! Teselli yok diye!"
Kardeşim gibi ağlamıyorlar gerçi,
Fakat teselli ediyorum nefsimi yine de!"

---

995. Hac, 22/42.
996. Furkan, 35/4.
997. Furkan, 35/25.
998. Ahkaf, 46/35.
999. Müzzemmil, 73/10.

İnsan tabiatı, teselliden etkilenen bir yapıda olmasaydı bu gibi ayetlerde Hz Peygamber'i tekrar tekrar teselli etmesinin hikmeti ortaya çıkmazdı. Çünkü Hz. Peygamber namazda, özellikle de gece namazlarında Kur'an okurdu. Bazen bir sûreyi okur ve ona bir daha -ancak günler sonra- diğer sûrelerden inen ayetleri okuyup bitirdikten sonra tekrar dönme imkânı bulurdu. Bundan dolayı, ona verilen tesellinin tekrar edilmesine ihtiyaç hâsıl oldu ve Yüce Allah, kendisine tekrar tekrar sabretmesini emretti. Çünkü Hz. Peygamber'in maruz kaldığı hüzün ve esef hali, sebepleri tekrar ettikçe ve hatırlandıkça tekrar etme özelliği olan bir şeydi. Hatta kâfirlerin durumlarını beyan etmek, onlara karşı delil getirip tartışmak ve kendilerini uyarmak için gelmiş olan ayetleri okurken bile kendisini üzen durumu hatırlaması mümkündü.

"Âlâ mâ kuzzibû" ifadesindeki ***"mâ"***, mastar harfidir. ***"Ûzû"*** ifadesi ise ***"kuzzibû"*** fiili üzerine matuftur. Buna göre mana, onlar kavimlerinin kendilerini yalanlamalarına ve eziyet olunmalarına sabrettiler demek olur. Ayette geçen ***"el-îzâ"***, eziyet etmek demektir. Eziyet, ruha veya bedene acı veren söz veya fiil demektir.[1000] Hz. Peygamber, -kendisinden önceki peygamber-

1000. Râğıb der ki: "'*El-ezâ*', bir canlıya gelen zarar demektir. Bu zarar dünyevî veya uhrevî olarak, ister ruhuna, ister vücuduna, isterse de onunla ilgili herhangi bir şeye gelsin, fark etmez." (Râğıb, *el-Müfredât*, E-ze-ye maddesi. s. 15) Arapçada bu kök kullanılırken, "Eziye bi'ş-şey'i ezen ve teezzen" denilir. Bu kökten türeyen isim ise "el-eziyyetu" ve "el-ezâtu"dur. Yine, "Âza'r-racule fi'le'l-ezâ, âzâ gayrahû" denilir ki bu, "Bir kimseye eziyet yaptı, başkasını incitti." demekir. Bütün bunlar, nasslarda vardır, haklarında herhangi bir tartışma söz konusu değildir. Cevherî'nin *es-Sıhâh*'ı, "el-Ezâ, el-ezâtu ve el-eziyyetu"yu "âzâ" fiilinin mastarları olarak göstermektedir. Ancak fiilin kıyasî (kurala uygun) mastarı olan "el-îzâ" kökünü zikretmemektedir. el-Firûzâbâdî, *Kâmûs*'unda Cevherî'nin ibaresini nakleder ve "îzâ kalıbını kullanma." diye bir eklemede bulunur. Bunu, onun az önce yapmış olduğu şu açıklamaya binaen yapar: Kelimenin kullanımı "el-eziyyu"dur. "el-Ezî" diye şeddesiz kullanımı da vardır. Şeddesiz kullanımında manası, ism-i meful manası olarak, çok incinen adam demek olur. Her nesneden ve az nesneden pek incinir olan kimse demektir. "Huve eziyyun" denildiginde ise "şedîdu't-teezzî" demektir. Bu durumda, mana ism-i fail manası olarak, insanları pek incitip rencide eden kimse demek olur ki, bu, birincinin zıddı bir mana teşkil eder. (Tefsir metnindeki bu bölüm yeterince anlaşılmadığı için, bu kısım Âsım Efendi'nin *Kâmûs Tercümesi*'nden yararlanılarak yazılmıştır. -Çev.-)

Lisânu'l-Arab'da el-Cevherî'nin ibaresinin aynısı zikredilmekte ve devamında şöyle denilmektedir: İbn Berrî der ki: Doğrusu, "Âzâ, îzâen" demektir. "Ezen" ise "eziye"nin mastarıdır. "Ezâen ve eziyyeten" de aynı şekilde mastardır. Kâmus şârihi, İbn Berrî'nin ibaresini ve başka müfessir ve bilginlerin, Kâmus'un yukarıdaki yasaklamasını tenkitlerini ve "el-îzâ" kökünün Araplardan duyulduğu ve kaideye uygun olduğu yolundaki tenkitlerini zikreder. Sonra da hocasının, "Arapların gerek şiir, gerek nesir bütün edebiyat servetlerini sonuna kadar incelediğini, ancak "el-îzâ" kökünü kullandıklarını görmediğini" söylediğini zikreder. Fakat kaideye göre; "müsbit" (var diyen) önceliklidir. İstikrâ (sonuna kadar araştırma iddiası) bizce kabul edilemez.

lerin incitildiği gibi- türlü türlü eziyetlerle incitilmiştir. Müşrikler, Mekke'de, Yahudi ve münafıklar da Medine'de kendisini var güçleriyle incitmişlerdir.

Yüce Allah'ın ***"kendilerine yardımımız gelinceye kadar"*** ifadesi, sabrın ne zamana kadar yapıldığını bildiren bir cümledir. Yani o peygamberler, yalanlanmaya ve ona eşlik eden incinmeye kavimlerinden intikam almak suretiyle onlara büyük yardımımız gelinceye; hem kendilerini ve hem de kendilerine inananları, onların eziyet ve hilelerinden kurtarıncaya kadar sabrettiler. Bu ifadede Hz. Peygamber'e teselliyi pekiştiren bir müjde ve sabrın akıbetinin güzel olduğuna da ima vardır. Ayette Peygamberimiz'e (s) kavminden kendisini yalanlayan zalimlere ve bi'set zamanındaki ümmetten kendisini yalanlayan ve eziyet eden herkese karşı yardım edeceği müjdesi vardır. İki hasım arasında öteki galibiyet ve üstün gelme vesileleri eşit olduğu takdirde, bunlardan daha sabırlı olan, zaferi daha çok hak eder. "Yardım"ın Yüce Allah yerine kullanılan *"nâ"* (*biz*) zamirine izafe edilmesi, (yani *"nasrunâ"*, *"bizim yardımımız"* denilmesi) O'nun şanının yüceliğine ve bunun peygamberlerini teyit eden mucizelerden olduğuna işaret etmektedir.

"Allah'ın" vaadi ve tehdidi hususundaki ***"sözlerini değiştirebilecek hiçbir kimse yoktur."*** Yüce Allah'ın peygamberlerine yardım vaadi ve düşmanlarını mağlup olmak ve yardımsız bırakmak yönündeki tehdidi bu vaat ve tehditlere dâhildir. Bunların dışında hikmetinin gerekli kıldığı kanunları ve şeriatları hususundaki sözlerini de değiştirebilecek hiçbir kimse yoktur. Burada sözü edilen ***"kelimât"*** (*sözler*) ifadesinden maksat şu ayetlerde geçen "kelimeler"dir. *"Andolsun ki peygamber kullarımıza söz vermişizdir: Onlar mutlaka zafere ulaşacaklardır. Bizim ordumuz şüphesiz üstün gelecektir."*[1001] Dileyen, sûrenin sonuna kadar olan ayetleri okuyabilir. Allah'ın sözlerini hiçbir kimsenin değiştiremeyeceğinin ifadesi, peygamberlere yardım hususundaki sözünü delille ispat etmektedir. Yüce Allah, bu yardımı yapacağına dair daha önceden söz vermiştir. Allah'ın sözlerini hiçbir kimsenin değiştirmesi mümkün değildir. Şu halde peygamberlere yapılacak yardım kesin ve kaçınılmazdır. "Allah'ın sözleri" deyimi cins ismi olup, haberlere ve hüküm koymaya şamildir. Nitekim bu husus ileride bu sûrenin *"Rabbinin sözü doğruluk ve adalet bakımından tamamlanmıştır. O'nun sözlerini değiştirecek kimse yoktur."*[1002] ayetinin tefsirinde gelecektir. *"Kelimât"*ın burada *"Allah"* lafzına izafe edilmesi, onları değiştirebilecek hiçbir kimse olmadığının hangi sebepten dolayı kesin olduğuna işaret etmektedir. Çünkü başkasının sözlerini değiştirecek

1001. Sâffât, 37/171, 172, 173.
1002. En'âm, 6/115.

kimsenin kudretinin, mutlaka sözlerini değiştirecek olduğu kimsenin kudretinden daha fazla, otoritesinin onun otoritesinden çok üstün olması gerekir. *"Tebdil"*, bir şeyi bir başka şeye alternatif kılmak demektir. Sözlerin ve kelimelerin değiştirilmesi iki türlü olur:

1) O şeyin zatını değiştirmek. Bu, bir sözü bir başkasının, bir kelimeyi bir diğerinin yerine koymakla olur. Yüce Allah'ın, *"Fakat zalimler, kendilerine söylenenleri, başka sözlerle değiştirdiler."*[1003] ayetinde sözü edilen değiştirme böyle bir değiştirmedir.

2) Kelimelerin manalarını ve içeriklerini değiştirmek. Vaat ve tehdidin uygulanmayacağını veya daha önce geçenin aksine gerçekleşeceğini söylemek buna örnektir. Tehdidin gerçekleşmeyeceğini söyleyen kelâmcılar diyorlar ki, Yüce Allah sözlerinden dilediğini değiştirebilir. Ancak bu, başkası açısından imkânsızdır. Ayetteki *"değiştirebilecek hiçbir kimse yoktur"* şeklindeki olumsuzluk ifadesi, Yüce Allah'ın, sözlerini değiştirmesini kapsamaz. Bu kelâmcılar, "Bu ifade, Kaf Sûresi'ndeki *'Benim huzurumda söz değiştirilmez.'*[1004] ayetinde olduğu üzere bu manada daha genelini bile kapsar." denildiği takdirde, "Af konusunda gelen nasslar, tehdit ayetlerindeki genelliği tahsis ederler (daraltırlar)." derler. Ya da "Biz bazı günahkâr kimselerin affedilmesinin, tebdil/değiştirme kabilinden olduğunu kabul etmiyoruz." derler. Bu mesele, bir başka yerde ele alınacaktır.

"Şüphesiz ki sana peygamberlerin haberlerinden bir kısmı gelmiştir." Bu ifade, daha önce söylenenleri ifade etmekte ve pekiştirmektedir. Buna göre mana şöyle olur: Şüphesiz ki sana bu hususta peygamberlerin haberlerinden bir kısmı gelmiştir. Ya da peygamberlerin haberlerinden olmak üzere sana daha önce anlattığımız, yalanlama, eziyetlere sabır ve yardım haberlerine dair zikredilenler veya işaret olunanlar sana gelmiştir. Ayette geçen ***"en-nebeu"***, haber veya her türlü haber değil *"şanı ve özelliği olan haber"* demektir. Rivayet olunduğuna göre En'âm Sûresi, peygamberlerin haberlerini ayrıntısıyla ihtiva eden Şuarâ, Neml, Kasas ve Hicr sûrelerinden sonra nazil olmuştur. *"Nebe'"* kelimesi, *el-Mushafu'l-İmâm*'da (Ana Mushaf) *"yâ"* üzerine yazılarak *"nebây"* şeklinde yazılmıştır. "*Yâ*" harfi, -tıpkı noktalar gibi- hazfedilmiş hemzenin yazıldığı destek harftir. Ama kelime, hemze ile telaffuz edilir, başka bir sesle telaffuz edilmez. Bu husus, -*"nebeehum"* kelimesinde olduğu gibi- kelime ortasında hemzenin yine "*yâ*" harfi üzerine yazılmasına benzer.

1003. Bakara, 2/59.
1004. Kaf, 50/29.

Ayette ibret alınacak bir husus da Yüce Allah'ın mü'minlere, peygamberlere yaptığı yardım vaadinin aynısını yapmış olmasıdır. Yüce Allah şöyle der: *"Şüphesiz peygamberlerimize ve iman edenlere, hem dünya hayatında, hem şahitlerin şahitlik edecekleri günde yardım ederiz."*[1005] Yüce Allah, Rûm Sûresi'nde ise şöyle der: *"Andolsun ki, biz senden önce kendi kavimlerine nice peygamberler gönderdik de onlara açık deliller getirdiler. Günaha dalanların ise cezalarını hakkıyla vermişizdir. Mü'minlere yardım etmek de bize düşer."*[1006] Bu ayet, yardımın iman sebebiyle yapıldığını açıkça ifade etmektedir. Fakat biz, bu son asırlarda iman ettiklerini iddia eden birçok kimsenin Yüce Allah'ın yardımına nail olamadıklarını görüyoruz. O halde ya bu kimseler iman ettiklerini iddia ederken doğru söylemiyorlar ya da mazlum değil, zalimdirler ve Allah'a değil, kendi heva ve heveslerine yardım ediyordurlar ve zafer vesilelerine yapışmamaktadırlar. Çünkü Yüce Allah, vaadinden dönmez ve kanunlarını ihmal etmez. Yüce Allah, ancak sadık olan mü'min kuluna yardım eder. Sadık mü'min, Yüce Allah'a yardım etmek isteyen ve O'nun sözünü yüceltmeyi amaçlayan, yaptığı savaşta hakkı ve adaleti arayan kimsedir. Yoksa Allah, insanlardan hak ve adaletin desteklediği kimseye zulmeden ve haksızlık eden kimseye yardım etmez. Gerçeğin bu olduğunu, Hac Sûresi'nde savaşın meşruluğuna dair inen ilk ayet göstermektedir: *"Kendileriyle savaşılanlara zulme uğramış olmaları sebebiyle izin verildi. Şüphe yok ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kadirdir. Onlar, başka değil, sırf 'Rabbimiz Allah'tır.' dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah, bir kısım insanları diğer bir kısmı ile defedip önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah'ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılır giderdi. Allah, kendisine yardım edenlere muhakkak surette yardım eder. Hiç şüphesiz Allah güçlüdür, galiptir."*[1007]

Yüce Allah'ın yardım ettiği peygamberlerin ve onlarla birlikte olan mü'minlerin tümü mazlum kimselerdi. Hakka ve adalete yapışmışlardı ve Allah'a yardım ediyorlardı. Bunun aynısı, diğer mü'minlere yapılacak yardımın da şartıdır. Yüce Allah, Muhammed Sûresi'nde şöyle buyurur: *"Ey iman edenler! Eğer siz Allah'a yardım ederseniz O da size yardım eder, ayaklarınızı kaydırmaz."*[1008] İman, zaferin manevi vesilelerinden birisi olarak gerçek bir sebeptir ve bir zaferin diğer sebeplerinin eşit bulunduğu taraflar arasında

1005. Mü'min, 40/51.
1006. Rûm, 30/47.
1007. Hac, 22/39, 40.
1008. Muhammed, 47/7.

kefeyi ağır bastıran bir sebeptir. İman sayesinde zaferi elde etmek olağanüstü şeylerden değildir. Yüce Allah'ın kendilerine inatla karşı gelen kavimlerini helâk etmek suretiyle peygamberlerini desteklemesi başka bir şeydir ve imanın sebat ve sabır verme, savaş kızıştığı ve insanı ümitsizliğe düşürecek gelişmeler yaşandığında Allah'a tevekkül etkisi üzerine fazladan bir faydası söz konusudur. Birbirine hasım olan iki taraf, savaşın diğer araçları -özellikle de üstün disiplin ve silah kalitesi bakımından- hasmına denk olduğu zaman, imanın nitelikleri ve gerektirdiği şeyler açısından kim daha öndeyse o taraf zafere daha yakın olur. Bu meseleyi daha önce bu tefsirimizde ve başka eserlerde birçok yerde ele aldık.

Hz. Muhammed ve Mucize

"Eğer onların yüz çevirmesi sana ağır geldiyse ve gücün yetiyorsa yerin içine inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki onlara" sana iman etmek için getirmeni teklif ettikleri şeylerden ***"bir mucize getiresin!"*** Bunu yapabilirsen yap! Ya da bu mucizeyi onlara getir. Ayette geçen ***"kebura aleyke"*** ifadesi, *"kebura âlâ fulânin el-emru"* şeklinde kullanılır. Bu, bir iş o kimse nezdinde büyük oldu ve etkisi üzerine ağır geldi, demektir. *"el-İ'râz"* ise herhangi bir şeyden onu istemediği için veya hakir gördüğü için yüz çevirmek ve ona arkasını dönmek, demektir. Bu kök, kişinin herhangi bir şeye arkasını dönerken ve sırtını çevirirken yan tarafını ortaya çıkarmasını ifade eder. "İsteta'tu'ş-şey'e" dediğin zaman bir şey, o fiili yapmana imkân veren vesilelere yapışmak suretiyle senin emrin altında oldu ve sana boyun eğer hale geldi, manası anlaşılır. Ayette yer alan *"ibtiğâ"* kökü, talebinde külfet ve meşakkat olan bir şeyi istemek demektir. Ya da talebinde haddi veya orta sınırı aşmak olan bir şeyi talep etmek demektir. Veya işlerin en zirvesini ve en yücesini istemek demektir. Çünkü bu kök, *"el-bağy"* kökünün "iftiâl" kalıbına girmiş halidir. Bu da talep etmekte veya hakta sınırı aşmak demektir. Kelime, hayırda da şerde de kullanılır. "İbtiğâu rıdvâni'llâh" (Allah'ın rızasını istemek) hayırda kullanımına örnek olur ki bu, kemalin son sınırıdır. "İbtiğâu'l-fitne" (fitne istemek) ise kötülük alanında kullanımına örnek olup, bu da sapıklığın en son sınırdır. Ayet metninde geçen ***"en-nefak"*** kelimesi, toprakta açılan kovuk ve tünel demektir. Nafak denilen tünelin, bir giriş, bir de çıkış kapısı vardır. "Nâfikâu'l-yerbû'" böyledir. Bu, Arap tavşanı dedikleri yaban faresinin açtığı bir tüneldir. Yaban faresi bu tünele çeşitli menfezler (kaçacak delikler) açar. Menfezlerden birisinden korktuğu bir şey girecek olursa, öbür delikten kaçar. ***"Sullem"*** ke-

limesi ise *"es-selâmetu"* kelimesinden türemedir. Zeccâc, merdivene neden *"sullem"* denildiğini açıklarken "Çünkü seni çıkmak istediğin yere teslim eden odur da ondan." demektedir. Kelimeyi müzekker kabul etmek, müennes kabul etmekten daha fasihtir. Müennes kılınması, müennes olan *"el-âle"* (âlet) manasına hamledilmesindendir. ***"Kâne"***nin cümlede şart fiili olarak getirilmesi, -söylendiğine göre- şartın geçmiş zaman manası üzere kalmasını ve gelecek zamana dönüşmemesini sağlamak içindir. Çünkü şart edatı olan *"in"*, *"kâne"*yi -geçmiş zaman manasına delâleti güçlü olduğu için- gelecek zamana çeviremez. Nahivci, böyle bir cümleyi şöyle tevil eder: Onların yüz çevirmesinin sana ağır geldiği ortaya çıkar ve zuhur ederse şart fiilinin cevabı (hüküm cümlesi) mahzuftur. Çünkü bilinmektedir. Takdiri, -daha önce geçtiği üzere- "yap" şeklindedir.

Bu sûrenin baş taraflarında geçti ki, onlar Hz. Peygamber'e mucize getirmesini teklif ediyorlardı. Hz. Peygamber'in ise -hidayete ermelerini çok istediği, sapıklıklarında ısrarlı olmalarına, inkâr ve eziyetlerine çok üzüldüğü için- sanki onların talep ettikleri mucizelerin bazısını Yüce Allah'ın vermesini temenni eder gibi bir hali vardı. Fakat Yüce Allah, o mucize getirmesi teklifinde bulunan inkârcıların -istedikleri mucizelerden daha üstününü gözleriyle görseler bile- iman etmeyeceklerini biliyor. Nitekim bu mesele sûrenin baş taraflarının tefsiri yapılırken geçmişti. (Dileyen yedinci ayet ve sonrasına bakabilir.)

Yüce Allah, Peygamberine (s) müşriklerin yalanlamalarına ve buna delâlet eden eziyetlerine sabretmesi gerektiğini vurgulamak ve onun şefkatli ve merhametli kalbini teklif ettikleri mucizeleri getirme sıkıntısından rahatlatmak istedi. Onların mucize isteklerinin neden kabul edilmediği daha önce geçmişti. Bundan dolayı Yüce Allah, Peygamberine (s) şöyle dedi: Eğer senin onlarla olan durumun, onların imandan ve buna delâlet eden Kur'anî ve -birisi bu sûrede geçen- aklî mucizelerden yüz çevirmelerinin sana ağır gelmesi şeklinde ise; getirmeni teklif ettikleri bir mucizeyi getirmen onların delillerini çürütür, şüphelerini giderir de bağlayıcı bir beyyine ve burhan dolayısı ile imanın kulpuna yapışırlar zannediyorsan; eğer kendine yerde bulunan bir tünel -veya yerden arayacağın bir tünel- bulup da yerin derinliklerine gidebilirsen git ya da atmosferde göğün üst tabakalarına yükselmene yardımcı olacak bir merdiven ara ki, onlara buralardan teklif ettikleri mucizelerden bir mucize getiresin. Bunlardan -kendilerine yerden bir pınar fışkırtmak veya gökten bir kitap indirmek gibi- gücün dâhilinde olan bir mucizeyi getir! Yüce Allah'ın İsrâ Sûresi'nde anlattığı üzere, onlar

iki çeşitten birisini talep etmişlerdi. *"Onlar: Sen, dediler, bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız. Veya senin bir hurma bahçen ve üzüm bağın olmalı; öyle ki, içlerinden gürül gürül ırmaklar akıtmalısın. Yahut iddia ettiğin gibi, üzerimize gökten parçalar yağdırmalısın veya Allah'ı ve melekleri gözümüzün önüne getirmelisin. Yahut da altından bir evin olmalı ya da göğe çıkmalısın. Bize, okuyacağımız bir kitap indirmediğin sürece (göğe) çıktığına asla inanmayız. "*[1009] Yüce Allah, Peygamberine bunun ardından onlara şöyle cevap vermesini emrediyor: *"De ki: Rabbimi tenzih ederim. Ben, sadece beşer bir elçiyim."*[1010] Yani bu -bir peygamber bile olsa- beşerin kudreti dâhilinde değildir. Çünkü peygamberlik, peygamberi -kudret ve takad getirme gibi- beşere mahsus özelliklerinden dışarı çıkarmaz. Peygamberler, beşerin aciz kaldığı ve kudretinin yetmediği ancak Allah'ın kudretinin yettiği şeylerden herhangi bir şeyi vücuda getiremezler.

Bu ayetten maksat şudur: Ey Peygamber! Sen bu mucizelerden hiçbirini getiremezsin. Bunları getirmeye ne yerden ve ne de gökten hiçbir çare bulamazsın. Rabbinin dilemesi bunu sana vermeyi gerektirmez. Çünkü Rabbin biliyor ki bunlar, onların senin istediğin hidayetlerine sebep olamaz. Çünkü inkârın ardından üzerlerine azap inmesi, Yüce Allah'ın kanunudur. Bu husus, bu sûrenin 7. ve 8. ayetlerinin tefsirinde daha önce geçmişti.

"Allah dileseydi, elbette onları hidayet üzerinde toplardı. O halde sakın cahillerden olma!" Yani Yüce Allah, onları senin getirdiğin hidayet üzere bir araya getirmeyi dileseydi, -meleklerde olduğu gibi- imanı onlar için zorunlu kılarak veya onları sadece hayır ve hak için bir tek yetenek üzere yaratmak suretiyle bir araya toplardı. Yoksa ilim, fikir, ahlâk ve âdetlerini farklı kılarak farklı yetenek ve ihtiyar üzere kılmazdı. Yüce Allah'ın insan türünü yaratmada geçerli olan kanununu bildiğin ve Allah'ın yaratmasında hiçbir değişikliğin söz konusu olmadığını öğrendiğin zaman, Allah'ın yaratıkları hakkındaki kanunlarını bilmeyenler zümresinden olma. Onlar, ilâhî hikmetin gerekli kıldığı sözü geçen kanunlara aykırı olduğu için meydana gelmesi imkânsız bile olsa, güzel ve faydalı gördükleri şeyi temenni ederler. Bu ayette sözü edilen ***"cehil"***, ağırbaşlılığın zıddı olan *"cehil"* değil, bilginin zıddı olan *"cehil"*dir. Bu manadaki her cehalet ayıp değildir. Çünkü yaratılmış olanlar, her şeyin bilgisini bilemezler. İnsan ancak, üzerine bilmek vacip olup da sonra kendisine gerekli olan ve hakkında kemal sayılan şeyleri bilmediği takdirde kınanır. Ancak bu kınama, kişi bilmemekte mazur değilse söz ko-

---

1009. İsrâ, 17/90, 91, 92, 93.
1010. İsrâ, 17/93.

nusu olur. Yüce Allah, Bakara Sûresi'nde iffetli fakirler hakkında *"Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder"*[1011] der ve cahili kınama ifade eden bir vasıfla zikretmez. Peygamberlerin sonuncusu Hz. Peygamber'in yazmayı bilmemesi mucizelerini mucize yapan temel esaslardandır. Şiiri bilmeyişi de vahyin delil ve beyyinelerindendir. Rasûlullah'ın (s) bilmesi vahye bağlı olan şeyleri vahyin gelmesinden önce bilmemesi, kınanmasını gerektiren bir kusur olmaz. Çünkü insan, ancak elde etmekte ve kazanmakta kusur ve ihmali olan şeylerde kınanır. Yüce Allah, Peygamberine (s) daha fazla bilgi istemesini emretmiştir. Yüce Allah, kendisine Kur'an'ı indirerek, onu anlama yeteneği vererek ve bunun dışında ilim ve hikmet bahşederek her gün onun ilim ve kemalini artırıyordu. Bu durum, söz konusu artırmadan önce kınanmayı gerektirmez. Mutlak olarak kınanan şey, ağırbaşlılığın zıddı olan *"sefeh"*le eş anlamlı olan *"cehil"*dir.

Buradaki ifade Yüce Allah'ın Nûh'a (a), kâfir olan oğlunu kendisiyle birlikte kurtarmayı vaat ettiği aile fertlerinden olduğu için kurtarmasını talep ettiği esnada söylediği şu söze benzer: *"Ey Nûh! O asla senin ailenden değildir. Çünkü onun yaptığı kötü bir iştir. O halde hakkında bilgin olmayan bir şeyi benden isteme! Ben, sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim."*[1012] Yani kâfir olan oğlunu, mü'min olan aile fertlerine katarak cahillerden olma. Burada "yasaklama"nın öğütle birlikte zikredilmesinin sebebi, babalık şefkatinin, Hz. Nûh'u, doğru olmayan içtihadi bir hüküm çıkarmaya dayandığı için bilgisi olmayan bir şeyi istemeye sevk etmesidir. Hz. Peygamber'in merhameti ise daha genel ve daha kapsamlı idi. Ayetin olanca işaret ettiği şey, Hz. Peygamber'in istenilen mucizeyi temenni ettiği, fakat bilfiil istemediğidir. Eğer bilfiil istemiş olsaydı, -kendi ailesinden kâfir olanın kurtuluşunu değil- kavminden yolunu sapıtmış kimselerin hidayete ermelerine yardımcı olacak bir mucize isterdi. Onun için Hz. Peygamber'in irşad edilmesinde "yasaklama" ile yetinilmiştir. Nûh'un (a) irşadında ise açıkça öğüt kelimesinin geçmesi güzel olmuştur.

1011. Bakara, 2/273.
1012. Hûd, 11/46.

إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿36﴾
وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّ اللَّهَ قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُنَزِّلَ آيَةً وَلَكِنَّ
أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿37﴾

36- Ancak dinleyenler (daveti) kabul ederler. Ölülere gelince, Allah onları diriltir, sonra da O'na döndürülürler.

37- Dediler ki: "Ona Rabbinden bir mucize indirilseydi ya!" De ki: "Şüphesiz ki Allah bir mucize indirmeye kadirdir. Fakat onların çoğu bilmezler."

Yüce Allah, önceki ayette eğer dileseydi insanları hidayet üzere bir araya getireceğini beyan etti. Fakat O, beşeri hidayet üzere yaratılmış kimseler kılmayı dilemediği gibi, hidayete icbar edici mucizelerle onları buna zorlamadı da... Bilâkis O'nun hikmeti, insanların farklı yeteneklerde olmalarını gerekli kıldı ve beşer hakkındaki kanununu da böyle gerçekleşti. İnsanların içinde hidayeti sapıklığa tercih eden kimseler olduğu gibi, körlüğü hidayete üstün tutan kimseler vardır. Daha sonra Yüce Allah, bu iki ayette öncekilerin mucizeler üzerinde düşündüklerini ve duydukları beyyineleri akledip anladıklarını, sonrakilerin ise dinlemediklerini ve sanki ölü gibi hiç düşünmediklerini beyan etti.

Davetin Kabul Edilmesiyle İlgili Belâgat

"Ancak dinleyenler (daveti) kabul ederler." Bir kimse, davet edildiği söze veya işe icabet ettiği zaman bu durum Arap dilinde "Ecâbe't-da'vete." (Daveti kabul etti.) cümlesiyle ifade edilir. Davetçinin çağrısına uyup davet ettiği şeyi yaptığı zaman da "Ecâbe't-dâiye." (Davetçiye uydu.) denilir. Bu kökten olmak üzere, *"istecâbe lehû"* denilir. Bu kullanım Kur'an'da çoktur. "İstecâbe duaehû" denildiği gibi "istecâbehû" da denilir.

Kâ'b b. Mersed el-Anevî'nin kardeşi hakkında yazdığı şu mersiyede bu kelimeler şöyle geçer:

وداع دعا يا من يجيب إلى الندا فلم يستجبه عند ذاك مجيبُ

"Nice davetçi var ki, "Ey nidaya cevap veren!" diye.
Kimse cevap vermemiştir çağrısına, "Ne istiyorsun?" diye!"

Demişlerdir ki "*el-isticâbe*" kelimesi, "*icâbe*" manasındadır. Bundan dolayı şair "Fe lem yestecibhu mucîbun." (Kimse ona cevap vermemiştir.) demektedir. Râğıb şöyle der:

"El-isticâbe", *"el-icâbe* demektir. *İsticâbe* kökünün gerçek manası, cevap araştırmak ve ona hazır olmak demektir. Ancak bu mana, *-isticâbe*, *icâbe*'den nadiren ayrıldığı için- *el-icâbe* köküyle ifade edilmiştir.[1013]

Bu, merhum Rağıb'ın manaları belirlemede gösterdiği titizlik örneklerinden birisidir. Fakat Râğıb, fiilin manasını tam olarak etraflıca vermiş değildir. Onun ifadesinden de anlaşılacağı üzere, *"el-cevab"* ve *"el-icâbe"* esas olarak sesin veya bir şahsın *"el-cevb"* veya *"el-cevbe"*yi kat etmesi ve davet edene ulaşması demektir. *"El-cevbe"* ise evlerin arasındaki mesafe veya çukur demektir. Bir başka ifadeyle; davetçiye istediği şeyin bilfiil ulaşması demektir. *"El-isticâbe"*ye gelince, bu cevaba ve icabet etmeye hazırlanmak demektir. Bir başka ifadeyle; *"el-isticâbe"* başlamayı gerektiren ve imkân olduğu takdirde de buna devam etmek anlamına gelen bir kabuldür. Bunun en son zirvesi, herhangi bir mani olmadığı takdirde tam icabettir. "*El-isticâbe*" kökündeki "*sin*" ve "*tâ*" harfleri, kendi manaları üzeredir. Bu iki kökün Kur'an'daki kullanımına dikkatle bakan bir kimse görecektir ki, *"el-icâbe"* kökünden gelen fiillerin tümü, istenilen şeyin bütünüyle gerçekten veya iddia olarak bir anda hâsıl olduğunu ifade eden yerlerde kullanılmaktadır. Sözle kabul ifadeleri olan "neam" (evet), "lebbeyk" (buyur, çağrını kabul ettim), "ve leke zâlike" (istediğin senin olsun) ifadeleri böyledir. "*El-isticâbe*" ise istenilen şeyin bilkuvve (potansiyel olarak) veya ona hazır olarak ve hazırlık yaparak hâsıl olduğunu ifade eden yerlerde kullanılır. Yüce Allah'ın *"Yara aldıktan sonra yine Allah'ın ve Peygamber'in çağrısına uyanlar (özellikle) bunların içlerinden iyilik yapanlar ve takva sahibi olanlar için pek büyük bir mükâfat vardır."*[1014] ayeti buna bir örnektir. Bu ifade, mü'minlerin Uhud Savaşı'ndan sonra Hamrâulesed'de savaşa hazırlanmaları hakkında nazil olmuştur. *"El-icâbe"* istenilen şeyin bilkuvve meydana gelmesini ifade ettiği gibi, tedricî/kademeli bir fiille hâsıl olduğunu ifade eden yerlerde kullanılır. Mesela di-

1013. Râğıb, *el-Müfredât*, (Ce-ve-be maddesi) s. 102.
1014. Âl-i İmrân, 3/172.

nin davetini kabul böyledir. Davete icabet, önce kabul etmekle ve kelime-i şehadetle başlar. Sonra aşama aşama diğer ameller işlenir. Bunun örnekleri çoktur. Her şeye kadir olan Yüce Allah'ın *"isticâbe"*si, gelecekte vaki olacak şeyler hakkında kullanılır. Bu meselelerde durum, olayın kademe kademe gerçekleşmesidir. Cehennem ateşinden korunma, bağışlanma, günahlara kefaret edilmesi ve mü'minlere ahirette vereceğini vaat ettiği şeyi vermesi bu konuya örnektir. Yüce Allah, aklıselim olanların bu şekilde yaptıkları duayı anlattıktan sonra şöyle der: *"Bunun üzerine Rableri, onların dualarını kabul etti. (Dedi ki:) Ben, erkek olsun kadın olsun -ki hep birbirinizdensiniz- içinizden çalışan hiç kimsenin yaptığını boşa çıkarmayacağım."*[1015] Yüce Allah'ın -Enfâl Sûresi'nde belirtildiği üzere- mü'minlerin dualarını Bedir Savaşı'nda ayaklarını sabit tutacak melekler göndererek kabul etmesi de (*isticâbe*) buna örnektir: *"Hatırlayın ki, siz Rabbinizden yardım istiyordunuz. O da ben peş peşe gelen bin melek ile size yardım edeceğim diyerek duanızı kabul buyurdu."*[1016] Yine -Enbiyâ Sûresi'nde ifade edildiği üzere- Hz. Eyyûb, Zinnûn ve Zekeriyyâ'nın dualarının kabulü de (*istecâbe*) buna bir başka örnektir.[1017] Bütün bunlar, gelecekte aşama aşama gerçekleşen hususlardandır.

Yüce Allah'ın, Hz. Musa ve Hz. Harun'un Firavun ve çevresindeki ekâbirler aleyhine beddua ettikleri zaman kendilerine söylediği *"İkinizin de duası kabul olunmuştur."*[1018] şeklindeki ifadeye gelince; bu ifade, Yüce Allah'ın onların dualarını bilfiil kabul ettiğine işaret etmektedir. Bu kavli icabetin fiil-i mazi kipiyle gelmesinin sebebi, cümlenin muhtevasının gelecekte kesin olarak gerçekleşeceğine işaret etmek içindir. Bu o kadar kesindir ki duaları adeta kabul olunmuş ve iş bitmiştir. Bu manayı *"el-isticâbe"* lafzı değil, *"el-icâbe"* kelimesi vermektedir. Eğer bu mesele hikâye kipiyle zikredilseydi o zaman bu iki peygamberin isteklerinin kabul edilmesi *"isticâbe"* lafzı kullanılarak ifade edilirdi. Tıpkı Hz. Eyyûb, Zinnûn ve Zekeriyyâ'nın durumunda olduğu ve *"istecebnâ"* denildiği gibi... Beşeri benzerini getirmekten aciz bırakan şu ilâhî kelâmdaki inceliğe ve belâgate hayret doğrusu! Seçtiği üslup ve cümlelerinin belâgati, içindeki ilimler, hikmetler, gayba dair haberler ve bunların dışında apaçık mucizeler bir yana, hatta kelimeleri tam da olması gereken yere koymasındaki şu inceliğe ve belâgate hayret doğrusu! Buraya kadar anlattıklarımız *"el-isticâbe"* kökünün manasıyla ilgiliydi. Demişlerdir

1015. Âl-i İmrân, 3/195.
1016. Enfâl, 8/9-12.
1017. Enbiyâ, 21/83-90.
1018. Yunus, 10/89.

ki, *"el-icâbe"* ile *"el-isticâbe"* arasındaki fark, *"isticâbe"* kökünün çağrının kabul olunduğunu vurgulamasındadır. Ancak bu görüşün ne naklî ve ne de aklî herhangi bir dayanağı mevcut değildir.

Ayette geçen ***"dinleme"*** fiilinin kökü olan *"es-sem'u"* ve *"es-semâu"*, sesi kavramak ve işitilen sözü anlamak manalarında da kullanılır. *"Anlamak"* işitmenin semeresi demektir. Bir de bu kök, anladığı şeyi kabul etmek, ona itibar etmek ve gereğince de amel etmek manasında kullanılır. Bu da semerenin semeresi olur. Bu son durum, işitmenin mertebeleri arasında en üst mertebeyi teşkil eder. Duyup da anlamayan kimse, hiç duymamış gibidir. Duyduğunu anlayıp da gereğince amel etmeyen ise hiç anlamamış gibidir. Bu söz, şairin şu beytine göre hakikate daha yakın ve mübalağa kastından daha uzaktır. Şair şöyle der:

خُلقوا وما خُلقوا لمكرمة فكأنهم خلقوا وما خلقوا
رُزقوا وما رزقوا سماح يد فكأنهم رزقوا وما رُزقوا

"Yaratıldılar; iyilik için yaratılmadılar,
Yaratıldılar ama sanki yaratılmadılar,
Rızıklandılar, cömertlik için rızıklanmadılar,
Rızıklandılar ama sanki rızıklanmadılar."

Bu şiir hakikat manasından uzaktır, çünkü yaratma ve rızık vermenin iyilik yapmaktan ve cömertlikten başka semereleri ve gayeleri vardır. Ama sözü duymanın onu anlamaktan başka hiçbir faydası yoktur. Sözden yararlanmadıkça onu anlamanın da hiçbir faydası yoktur. Bundan dolayı Kur'an, birçok ayette ayetleri ve faydalı ilmi duyup da onlardan istifade etmeyen kimseler için *"summ"* (*sağırlar*) ve *"mevtâ"* (*ölüler*) kelimelerini kullanmaktadır. Bunlardan birisi şu ayettir: *"Bil ki sen ölülere işittiremezsin, arkalarını dönüp giderlerken sağırlara da daveti duyuramazsın."*[1019] Tefsirini yapmakta olduğumuz ayet de bu kabildendir.

Ayetin baş tarafının manasına gelince: Ey Peygamber! Sana veya Allah'a ve Rasûlü'ne, donup kalmış olan mukallitler gibi işittik deyip de işitmeyenler ve inkârcılardan ve böbürlenenlerden olup da işittik ve isyan ettik diyenler değil, ancak Allah'ın, kendisine çağıran kelâmını anlamak için üzerinde derinden derine düşünenler, fıtratları bozulmadığı ve akılları bağımsız kaldığı için ayetleri kavrayanlar ve içindeki hakkı anladıkları için boyun

---

1019. Neml, 27/80.

eğenler icabet eder. Bütün o kalbi ve ruhu ölü olan kimseler, yararlanmakta vücudu ve bedeni ölü olan kimselerden çok daha uzaktadırlar.

"Ölülere gelince, Allah onları diriltir, sonra da O'na döndürülürler." Yani böylesi bir işitmeyle duymayan kalbi ölü kimseleri Yüce Allah, kabirlerinden çıkarır ve onları hesap yerine gönderir. Sonra da melekler onları Yüce Allah'a döndürür ve hak ettikleri cezayı görürler. ***"Ba's"*** kelimesinin aslı sözlükte, -Râğıb'ın da ifade ettiği üzere-[1020] herhangi bir şeyi harekete geçirmek ve yönlendirmek demektir. Mesela "Baastu'l-baîra" denilir ki manası, deveyi çöktüğü yerden harekete geçirdim ve otlak vb. bir yere doğru sevk ettim, demektir. Ayetteki ***"yurce'ûne"*** kelimesi, *"er-rac'u"* kökünden olup, meçhul kiptir. *"Racea"* fiili ise hem geçişsiz ve hem de geçişli olarak gelir. Mesela "Racea fulânun rucûan." denilir ki, geçişsiz olarak "Filanca döndü." demektir. Geçişli kullanım olarak da "reca'tuhu rec'an" denilir. Şu ayet geçişli kullanıma örnektir: *"Nihayet onlardan birine ölüm gelip çattığında 'Rabbim! Beni geri gönder.' der."* [1021] *"Erca'tu"* şeklindeki kullanım ise Huzeyl kabilesinin lehçesidir.

Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşılan, ayette geçen ***"el-mevtâ"*** kelimesinden maksat, inkâra iyice saplanıp kalmış, kalpleri mühürlü, imana çağıran sesi anlama ve itibar etme duyması ile duymalarından ümit kesilmiş olan kâfirlerdir. Bir başka ifadeyle; bunlar daveti kabul etmeleri beklenmeyen kâfirlerdir. Çünkü onlar, ölü gibidirler, fayda veren bir duyma ile duymazlar. Bunların işi Yüce Allah'a kalmıştır. O, bunları öldükten sonra diriltecektir. Sonra onlar, Allah'a döndürüleceklerdir ve O, inkârlarının ve amellerinin cezasını kendilerine verecektir. Ey Peygamber! Onların inkârı sana zarar vermez. Onları doğru yola iletmek senin gücün dâhilinde değildir. Sana gereken, onların işini Yüce Allah'a havale etmektir. Bazı müfessirlere göre ayette geçen *"el-mevtâ"* kelimesi mecaz değil, hakiki manası üzeredir ve ifade temsilî bir ifade olup, Rasûlullah'ın (s), -ölüleri diriltmeye gücü yetmediği gibi- onları doğru yola iletmeye de kudretinin olmadığının imalı ve üstü kapalı olarak anlatımıdır. Ancak bu yaklaşım, uzak bir yaklaşımdır. Ve bu ifadede bir zorlama olduğu kimsenin gizlisi ve saklısı değildir.

Mucize İsteği Hakkında

"Dediler ki: Ona Rabbinden bir mucize indirilseydi ya!" Yani, kendi nefislerine zulmeden, Rablerinin ayetlerini inkâr eden ve kendilerine gönderdiği

1020. Râğıb, *el-Müfredât*, (Be-a-se, maddesi) s. 52.
1021. Mü'minûn, 23/99.

peygambere inatla karşı koyan o kişiler derler ki: O peygambere Rabbinden bir mucize indirilseydi ya! Bizim getirmesini teklif ettiğimiz ve imanımıza şart olarak ileri sürdüğümüz mucizelerden Yüce Allah'ın yaratması konusundaki geçerli kanunlarına aykırı bir mucize indirilseydi ya! Bazı müfessirlere göre onların kastettikleri, imana zorlayan bir mucizedir. Hâlbuki *"ilcâ"*, ihtiyâr (isteğe bağlı) değil, ızdırâr (zorunlu) demektir. Bunu talep etmeye herhangi bir gerekçe yoktur. Böyle bir şey olsa bile, bu geçerli değildir.

"De ki: Şüphesiz ki Allah bir mucize indirmeye kadirdir. Fakat onların çoğu bilmezler." Yani ey Peygamber! De ki: Yüce Allah, onların teklif ettikleri mucizeyi getirmeye kadirdir. Yüce Allah, böyle bir mucizeyi, onların arzuları bunu talep ederek Rasûlullah'ı aciz bırakmaya yöneldiği zaman değil, hikmeti böyle bir mucizenin indirilmesini gerekli kıldığı zaman indirir. Çünkü inatçıların teklif ettikleri mucizeleri getirme, hiçbir kavimde onların hidayet yoluna girmelerine vesile olmamıştır. Kavimler hakkındaki sünnetullah, peygamberleri aciz duruma düşürmek isteyen kimselere, köklerinin kazınıp helâk edilmeleri biçiminde tahakkuk etmiştir. Teklif edilen mucizenin indirilmesi onlar için hayırlı olmaz, aksine bu onlar için kötülüktür. Fakat onların çoğu, Yüce Allah'ın fiilleri hakkındaki hikmetlerine dair hiçbir şey bilmedikleri gibi, yaratması hususunda geçerli olan kanunlarını da senin âlemlere rahmet olarak gönderildiğini de bilmezler. Sen, âlemlere rahmet olarak gönderildiğin için ümmetinin içindeki inatçıların isteklerini kabul edip, seni aciz bırakmak için getirmeni teklif ettikleri mucizeleri indirerek onların köklerinin kazınma sebebini senin ellerinde vücuda getirmez. Onlar, bir tek mucize teklifinin sayısız ve faydasız birçok teklife yol açacağını da bilmezler. Onların içinden bazı kimseler bu gerçeğin bir kısmını eksik olarak bilirler. Ancak bu bilgi, onları ibret almaya götürmediği gibi, böyle bir teklifte bulunmalarına engel de olmaz. Onların arasından imana zorlayan bir mucize istediler görüşünde olan şöyle diyor: Fakat onların çoğu, böyle bir mucizenin indirilmesi, mükellefiyetin esası olan "ihtiyâr"ı (kendi hür tercihiyle hareket etmek) ortadan kaldıracağını ve risalete davetin hiçbir faydasının kalmayacağını bilmemektedirler.

Kıraat imamlarından İbn Kesir (ö.120/737), *"yunezzilu"* fiilini *"if'âl"* kalıbından şeddesiz olarak *"yunzilu"* şeklinde okumuştur. Kalan kıraat imamları ise, *"tenzil"* kökünden olmak üzere şeddeli olarak *"yunezzilu"* şeklinde okumuşlardır. *"Tenzil"* kökü, fiilin aşama aşama gerçekleştiğine veya çokluğa delâlet eder. Müfessirler, burada her iki kökün manasının bir olduğunu söylemişlerdir. Bizim kanaatimize göre ise bu iki kipten her biri kendi manası

üzeredir. Bu iki kıraate yer verilmesi ise istenilen mucizelerden dolayıdır: Çünkü bazıları, gökten üzerlerine veya Hz. Peygamber'e bir mucize indirilmesi isteğinde olduğu gibi, bir defada inecek bir mucize getirmesini istemişlerdi. İbn Kesir'in şeddesiz kıraatiyle işaret edilen budur. Bazıları ise birçok mucize getirmesini istemişlerdi ki, bunların bir kısmı ancak aşama aşama gerçekleşirdi. Cumhurun kıraatiyle işaret olunan da budur. Burada *"ayet"* (*mucize*) kelimesinin tekil olarak getirilmesi, onlardan bazılarının birçok mucize getirmesini talep etmeleri gerçeğiyle çelişmez. Çünkü maksat, getirmesini teklif ettikleri ayetlerden bir ayet demektir. Nitekim bu ayetle aynı manada gelen Ankebût ayetinde bu kelime çoğul olarak gelmiştir ki bu ayetin metni yakında gelecektir.

Bir de şunu ekleyelim: Bazı kâfirler ve İslâm hakkında şüphe edip şüphe icat edenler diyorlar ki Muhammed'e (s) peygamberliğini gösteren apaçık bir ayet ve çok net bir mucize verilmiş olsaydı, kavmi ondan ayet/mucize getirmesini istemezdi. Allah'ın mucize indirmeye kadir olduğu ve onların çoğunun bunu bilmediği yolundaki bu cevap, talep sahiplerine karşı isteklerinin gerçekliğini ortadan kaldıran bir hüccet olamaz. Ortaya atılan bu şüphenin cevabı şöyledir:

Peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed'in peygamber olduğuna en büyük delil, Kur'an-ı Kerim'dir. Yüce Allah, Kur'an'la onlara karşı çıkmış ve onun içinden bir sûrenin bir benzerini getirmeleri için kendilerine meydan okumuş ancak onlar böyle bir sûreyi getirmekten aciz kalmışlardır. Yine onlara -gayba dair haberlerinde olduğu gibi- Kur'an'ın ihtiva ettiği mucizelerden bir kısmı ile ve bu hususta En'âm Sûresi'nden daha önce nazil olan ayetle karşı koymuştur. En'âm'da ise söz Ankebût Sûresi'ndeki sözüne havale edilmekle yetinilmiştir:

"(Rasûlüm!) İşte böylece sana (önceki kitapları tasdik eden) bu Kitabı indirdik. Onun için kendilerine kitap verdiklerimiz ona iman ediyorlar. Şunlardan (Araplardan) da ona iman eden nice kimseler vardır. Ayetlerimizi, ancak kâfirler bile bile inkâr eder. Sen bundan önce ne bir yazı okur ne de elinle onu yazardın. Öyle olsaydı, bâtıla uyanlar kuşku duyarlardı. Hayır, o (Kur'an), kendilerine ilim verilenlerin sinelerinde (yer eden) apaçık ayetlerdir. Ayetlerimizi, ancak zalimler bile bile inkâr eder. 'O'na Rabbinen (başkaca) mucizeler indirilmeyi değil miydi?' derler. De ki: Mucizeler ançak Allah'ın katındadır. Ben ise sadece apaçık bir uyarı-

cıyım. Kendilerine okunmakta olan kitabı sana indirmemiz onlara yetmemiş mi? Ebette iman eden bir kavim için onda rahmet ve ibret vardır."[1022]

Kur'an, geneli itibarıyla ilmî bir mucizedir. Tafsilatı itibarıyla da aklî ve kevnî birçok mucizeyi ihtiva etmektedir. Kur'an'ın mucizeleri devamlıdır ve -Hz. Musa'nın asası misali- kevnî mucizelerin yok olup gitmesi gibi yok olmaz. Sonra Kur'an'ın mucizeleri evrenseldir ve -Hz. Mûsâ'nın en büyük mucizesini sadece kendi çağındaki kimselerin görmüş olmaları gibi- sırf Hz. Peygamber'in yaşadığı asırdaki bazı kimselerin müşahede ettikleri şeyler değildir. Kur'an'ın mucizeleri, Hz. Peygamber'in peygamber olduğuna kevnî mucizelerden daha çok delâlet etmektedir. Çünkü risaletin konusu ilmîdir, o çalışıp çabalayarak elde edilmiş bir bilgi değil, vahyedilmiş olan bir bilgidir. Bununla insanların hak yoluna girmeleri de hedeflenmektedir. Hidayet ilimlerinin en yücesinin, insanların içinde her türlü ilimden en uzak bir kavmin arasında bu ilimlerden en uzak bir ümminin dilinde ortaya çıkması; bunun, belâgatiyle -başkalarını aciz bıraktığı gibi- o ümminin kavmini de aciz bırakan bir ibareyle gelmesi; üstelik o ümminin bundan önce o kavmin beliğ konuşanlarından biri sayılmıyor olması, bu kitabın Yüce Allah tarafından vahyedilmiş olduğunu, Hz. Musa'nın asasının, getirdiği Tevrat'ın Allah tarafından vahyedilmiş olduğunu göstermesinden çok daha fazla göstermektedir. Üstelik Tevrat kendi başına bir mucize değildir. Tevrat'ı getiren Hz. Musa, yeryüzünde ilimler ve şeriatlar bakımından diğer krallıklardan çok daha üstün bir kralın sarayında yetişmişti.

İlmî ve kesin olan bir mucize üzerinde -kevnî mucizeler üzerinde duyulduğu gibi- kuşku duymaya imkân yoktur. Çünkü kevnî mucizeler, garip ve alışılmamış bir şey olup, büyü ve başka şeyler gibi sebepleri gizli olan ve nadir olarak meydana gelen şeylere çok benzer. Bundan dolayı aklî bilgiyi esas alan bilginler, mucizenin bir peygamberin peygamberliğine delâletinin, aklî mi yoksa adî mi (determinist ve sebep-sonuç ilişkisi bağlamında mı) veya vad'î mi (yani böyle kabul edildiği için mi) olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Tevrat'ta *Tesniye* kitabının 13. babında şöyle denilmektedir:

"Eğer aranızda bir peygamber yahut rüya gören çıkarsa ve sana bir harika yahut bir alâmet verirse ve bilmediğiniz başka ilâhların ardınca yürüyelim ve onlara kulluk edelim diye hakkında söylediği alâmet yahut harika vaki olursa, o peygamberin yahut rüya görenin sözlerini dinlemeyeceksiniz."[1023] Böyle biri din-

---

1022. Ankebût, 29/47-51.

1023. Eski Ahid, Tesniye, Bap 13/1-4. (Tercümede, Tevrat'ın Türkçe nüshası ile Arapça ibare karşılaştırılmıştır... Çev.)

lenmeyeceği gibi, Tevrat'ın hükmüne göre o peygamber veya o rüya gören öldürülecektir. Çünkü o, -Tevrat'ın deyimiyle- sapıklık içindedir. O halde kevnî mucizeler, bunların ellerinde zuhur ettiği herkesin doğru söylediğini göstermemektedir. Aksine ellerinde zuhur eden kimselerin durumlarına göre, ifade ettikleri mana değişmektedir. Birçok kelâm bilgininin görüşü de bu yöndedir.

Onların bunca apaçık ayetler varken bir veya birçok ayet (mucize) istemelerinin sebebi, Hz. Peygamber'i aciz duruma düşürmek istemelerindendir. Yoksa kendilerini neticeye götürecek olan delilin o olduğunu düşündüklerinden değildir. Yüce Allah, bu sûrede Peygamberine (s) şöyle der: *"Eğer, sana kâğıt üzerine yazılmış bir kitap indirseydik de ona elleriyle dokunmuş olsalardı, yine de inkâr edenler: 'Bu, apaçık büyüden başka bir şey değildir.' derlerdi."*[1024] Kamer Sûresi'nde ise şöyle der: *"Onlar bir mucize görürlerse, hemen yüz çevirirler ve: Eskiden beri devam edegelen bir büyüdür, derler."*[1025] Onların çoğu, bütün kevnî ayetler hakkında da inanarak aynen böyle söylerler. İçlerinden bazılarının "Kur'an sihirbazlardan öğrenilip nakledilen bir sihirdir." şeklindeki sözleri, insanları sapıtmak için ve inadına söylenmiş bir sözdü. Üstelik Yüce Allah, Peygamberini inkârcı ve inatçıların teklif ettikleri mucizelerden başka mucizelerle de desteklemiştir. Bu mucizeler sayesinde mü'minlerin imanları daha da artarken, inkârcıların ise inat ve azgınlıkları ziyadeleşmiştir. Bu meseleyi, daha önce yine ele almıştık. İleride bu konuya yeniden dönmeyi gerektirecek durumlar da olacaktır.

1024. En'âm, 6/7
1025. Kamer, 54/2.

وَمَا مِن دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُم مَّا فَرَّطْنَا
فِي الْكِتَابِ مِن شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ ﴿38﴾ وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا
صُمٌّ وَبُكْمٌ فِي الظُّلُمَاتِ مَن يَشَإِ اللَّهُ يُضْلِلْهُ وَمَن يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلَىٰ صِرَاطٍ
مُّسْتَقِيمٍ ﴿39﴾

38- Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi bir topluluk olmasınlar. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonra hepsi Rablerinin huzurunda toplanırlar.

39- Ayetlerimizi yalanlayanlar karanlıklar içinde kalmış sağır ve dilsizlerdir. Allah kimi dilerse onu şaşırtır, dilediği kimseyi de doğru yola iletir.

Bu iki ayet, daha öncesini teyit etmekte ve manasını tamamlamaktadır. Çünkü bu iki ayetten önceki ayetlerde, zalim Mekke müşriklerinin Yüce Allah'ın ayetlerini yalanlama ile değil, inat ile inkâr ettikleri beyan edildi. Onlara, daha önce peygamberleri yalanlayan kimseler örnek verildi. Bunlar, peygamberlere getirmelerini teklif ettikleri mucizelerle bunların dışındaki mucizelerin verilmesinden etkilenip onların izinde yürümeyen kimselerdir. Daha sonra bu iki ayette Yüce Allah'ın hayvan türleri arasındaki mucizelerinden çeşitli mucizeler beyan edilmekte ve Allah'ın ayetlerini yalanlayan kimselerin bu mucizelere bakarak doğru yolu bulmadıkları, aksine onları sanki hiç görmemiş ve hiç duymamış gibi cehaletlerinin karanlıkları içinde kalmaya devam ettikleri ifade edilmektedir.

Râzî bu nazmın ifadesinin neden böyle olduğu ve birinci ayetin daha öncesiyle olan bağlantısı hakkında iki sebepten söz eder:

"1- Yüce Allah, birinci ayette beyan etti ki, diğer mucizeleri indirmesi onlar için bir yarar sağlasaydı Allah bunu yapar ve o mucizeleri gösterirdi. Ancak bu mucizelerin gösterilmesi mükellefler için hiçbir yararı doğurmadığından Yüce Allah onları ortaya koymadı. Tabii bu cevap, Yüce Allah'ın mükelleflerin maslahatlarını gözettiği ve bu hususta onlara ihsanda bulunduğu sabit olduğu takdirde yerli yerine oturur. Yüce Allah, fazlının, ihsanının, inayetinin, rahmeti ve ihsanının kendilerine ulaşması bakımından *"Yeryüzünde*

yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi bir ümmet olmasınlar." diyerek meselenin böyle olduğunu beyan etti. Bu gerçek, gözle görülüp ve elle tutulacak kadar açıktır. Yüce Allah'ın inayetinin alâmetleri bütün canlılara ulaştığına göre kimsenin gücünün yetmediği bu büyük mucizeleri göstermekte mükellefler için herhangi bir maslahat olsaydı Yüce Allah bunu yapar ve o mucizeleri gösterirdi. Ve Yüce Allah'ın -hayvanların maslahat ve menfaatlerine dair hiçbir şeyde cimrilik göstermediği ortaya çıktığına göre- bu hususta cimrilik yapması da imkânsız olurdu. Bu bize gösteriyor ki Allah Teâlâ'nın bu mucizeleri göstermemesi, gösterilmesinin mükelleflerin maslahatlarını ihlal etmesinden dolayıdır. Bu ayetin sevk edilmesindeki sebeple, bu ayetlerle önceki ayetler arasındaki ilişki budur. Doğruyu en iyi Allah bilir."

2- Ayetin ifadesi hakkında ikinci yaklaşım şudur: Kadî dedi ki: Yüce Allah, önce kâfirleri zikredip de onların Yüce Allah'a döneceklerini ve O'nun huzurunda toplanacaklarını beyan edince bunun ardından bir de *"Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki"* O'nun huzurunda toplanma bakımından *"sizin gibi bir ümmet olmasınlar."* gerçeğini de beyan etti. Maksat şudur: Allah'ın huzurunda toplanma ve öldükten sonra dirilme, insanlar açısından olacağı gibi hayvanlar açısından da vaki olacaktır."[1026]

Mutezile müfessirlerinin önde gelenlerinden Kadî'nin esas aldığı ikinci yaklaşımı okuyan okuyucu görecektir ki bu yaklaşım, sadece onlara özel olan bir meseleye dayanmamaktadır. Eş'arî müfessir ve kelâmcılarının önde gelenlerinden olan Râzî'nin esas aldığı birinci yaklaşım ise Eş'ariyye mezhebine değil, Mutezile ve Ehl-i Sünnet'ten bir grubun görüşüne dayanmaktadır. Eş'arîlerin kabul etmediği söz konusu yaklaşım, "Yüce Allah, mükellefleri ilgilendiren hüküm ve fiillerinde onların maslahatlarını gözetir." şeklinde ifade edilebilir. İmam Râzî burada ve başka yerlerde "maslahat" ilkesini kabul etmektedir. Fakat o, çoğu kere bu ilkeyi reddeder veya buna bina edilen hükmü kabul etmez. Tahkik ehli bilginlerin ise "salah" ve "aslah" prensibi vardır ve bu hususta hiçbir kuşku yoktur. Hata ve sapma, maslahat ilkesine riayetin Yüce Allah'ın üzerine vacip olduğunu söylemektir. Mutezile mezhebinin böyle söylediğine dair elimizde açık ve gerçekten bu mezhebe dayanan bir ifade yoktur. Fıkıh bilginlerinin dediği gibi, herhangi bir mezhebe muhalif olan kimsenin o mezhep hakkındaki nakline itibar olunmaz. Ancak Yüce Allah'ın kemal sıfatlarından sabit olanlar ve onunla ilgili düzenli fiiller hakkında denebilecek olan şey, bunların Yüce Allah'ın üzerine değil, kendi-

1026. Râzî, et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-Gayb), XII, 174, 175.

sine vacip olduğudur. Çünkü Yüce Allah en yücedir, hiçbir şey, hiçbir şey hakkında O'nun üzerine yükselemez. Eş'ariyye mezhebine göre maslahatı gözetmek Yüce Allah'a vacip olan kemal sıfatlarından değildir. Eş'arîler, bu görüşlerini çocukların ve hayvanların hasta olmalarına dayandırmaktadırlar. Eş'arîlerin ileri sürdükleri bu delil hakkında söylenecek çok şey vardır ama burası yeri değildir. Râzî, "Bu hususta onlara ihsanda bulunduğu..." derken Yüce Allah'ın mükelleflerin maslahatlarına riayet etmesinin, düzenli olarak böyle yapması üzerine vacip olan bir husus değil, sadece bir "ihsan"dan ibaret olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla bu, Yüce Allah açısından üzerine vacip olan şeylerden değil, caiz olan hususlardandır.

Ebû's Sûud bu ayeti tefsir ederken şöyle der: Bu ifade, yeni bir başlangıç cümlesidir ve Yüce Allah'ın kudretinin kemalini, ilminin kapsamlı oluşunu ve işleri çekip çevirmesinin ne kadar geniş olduğunu açıklamak için sevk edilmiştir. Bu beyanın, Yüce Allah'ın istenilen mucizeyi indirmeye kadir olduğuna, indirmemesinin yüksek hikmetleri gözetmeye dayalı olduğuna bir delil gibi olması istenmiştir. Âlûsî de bu görüşün aynısını Tabersî'den nakleder. Ebû's Sûud ise bu ifadeleri Beydâvî'den almıştır.

Ümmet Olmada Hayvanlar ve Kuşlar Boyutu

"Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi bir topluluk olmasınlar." Bu ayette geçen ***"ed-dâbbe"***, yeryüzünde yürüyen hayvan demektir. *"Ed-debbu"* ve *"ed-debîbu"*, hafif yürüyüş demektir. Bazıları, sık adımlarla hafif yürüyüş demişlerdir. Yine aynı ayette geçen ***"et-tâiru"***, havada yüzer gibi uçan bütün kanatlı hayvanlara denir. Çoğulu "tayr" şeklinde gelir. Tıpkı, *"râkib"* (*binen*) kelimesinin *"rakb"* şeklinde çoğul olması gibi. ***"Ümem"*** kelimesi ise *"ümmet"* kelimesinin çoğulu olup, nesil veya canlılardan herhangi bir cins demektir. Bu söylediğimiz, söz konusu lafzın manalarından birisidir. Râğıb şöyle der: "*Ümmet*, herhangi bir şey etrafında bir araya gelen topluluk demektir. Etrafında bir araya geldikleri şey, 'aynı din' veya 'aynı zaman' ya da 'aynı mekân' olabilir. Onları bir araya getiren bu unsur, ister zorunlu, isterse isteğe bağlı olsun hiç fark etmez. *Ümmet* kelimesinin çoğulu, 'ümem'dir."[1027] Râğıb, daha sonra bu ayeti zikreder. Ancak *"ümmet"* tarifini yaparken "Etrafında bir araya geldikleri şey, 'aynı sıfatlar' ve 'aynı fiiller' olabilir." diye de eklemeliydi.

Ayetin manasına dönecek olursak şunları söyleyebiliriz: Ey insanlar! Yeryüzünde yürüyen hayvan türlerinden hiçbir hayvan, havada yüzen kuş

1027. Râğıb, *el-Müfredât*, (E-me-me, maddesi) s. 23

türlerinden hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi birer ümmet (topluluk) olmasınlar. Bu, tıpkı bir botanik âliminin şu sözüne benzer: Gövdesi üzerine duran ve etrafa dal budak salan hiçbir ağaç ve yeryüzünde bulunan hiçbir ot yoktur ki, kendilerini başka türlerden ayırmaya yarayan ortak nitelikleri ve özellikleri olan birer familya olmasınlar! Ayette *"ed-dâbbe"* (*hayvan*) ve *"et-tâiru"* (*kuş*) kelimeleri burada lafız itibarıyla tekildir, ancak bu lafızlarla dil açısından cins kastedilmektedir. Mesela *"tâiru'l-lahm"* (et kuşu) *"tâiru'n-nahl"* (arı kuşu), *"dâbbetu'l-hamîr"* (eşek), *"dâbbetu'l-arz"* (yerde yürüyen hayvan) denilir. Yine *"şeceretu't-tîn"* (incir ağacı), *"şeceretu'z-zakkûm"* (zakkûm ağacı) denilir. Hayvanın "yeryüzünde olmak" ve kuşun da "iki kanadıyla uçmak"la vasfedilmesi aslında yeterlidir. Bu vasıf, kuşun zikredilen şekilde vasfedilmesi, ifadede mecaza giden yolu kapatmaya ve hakikati üzere söylenmiş olmasına işaret etse de zaten söz konusu kelimelerle cins kastedildiğine işaret etmektedir. Kuşun iki kanatla uçması ifadede mecaza giden yolu tıkamaktadır, çünkü Araplar, -el-Humâsî'nin beytinde olduğu üzere- "*tayran*" (uçmak) kelimesini, mecazen sürat/hız manasında kullanmışlardır:

قوم إذا الشرُّ أبدى ناجذيه لهم طاروا إليه زرافاتٍ ووحدانا

"Kötülük, dişlerini gösterdi mi onlara bir kere,
Uçarlar üstüne, teker teker ve gruplar halinde!"

Ayette zikredilen "iki kanadıyla" kaydının olmaması halinde mecaz ihtimalinin güçlü bir münasebeti vardır. İfadeyi mecaza sürükleyecek olan bu güçlü münasebet şudur: Ayette, *"et-tâir"* (kuş) kelimesi, *"ed-dâbbe"* (hayvan) kelimesine atfedilmektedir. Çünkü *"ed-dâbbe"* kelimesi, -daha önce geçtiği üzere- hafif yürüyüş manasında olan *"ed-debbu"* kökünden türemedir. Bunun karşıtı ise uçmaya benzeyen hızlı yürüyüştür. Bazıları, *"et-tâir"* kelimesinin "iki kanadıyla uçan" şeklinde vasfedilmesi için başka bir nükteden söz ederler. O nükte Yüce Allah'ın kudretine ve hikmetine delâlet eden ve garip olan uçma fiilinin şeklini Kur'an'ı işiten ve okuyan kimsenin zihninde canlandırmaktır. Bu nükte de güzel olup, önceki söylenenlerle çelişir bir tarafı yoktur. Daha önce ifade edilen nüktelerle, bir araya getirilen hikmetler arasında herhangi bir yarış ve çekişme mevcut değildir. Birçoklarının kanaatine göre, *"dâbbe"* kelimesiyle *"tâir"* kelimelerini asli manalarında almaya herhangi bir engel yoktur. Bu mana, olumsuz bir cümlede gelen belirsiz kelimenin, türünün bütün fertlerini içine alacağı kuralıdır. Bu tekil kelimelerin

yüklemінin *"ümem"* (topluluklar) şeklinde gelmesi, kelimelerin kazandıkları "genellik"ten anlaşılan "topluluk" manasına yorumlanmasından dolaydır.

Balığa gelince balık, kara hayvanlarından çok kuşa benzer. Balığın "ez-zeânif" denilen yüzgeçleri vardır. Ve bu yüzgeçlerin çoğu küçüktür. Bazı balıkların yüzgeçleri ise yarasanın kanadı gibi büyüktür. Balık, çoğunlukla suyun içinde, zaman zaman da yüzeyinde uçar gibi yol alır. Bazen de suyun dibine iner ve suda yol alırken karnını suyun zeminine yapıştırır. Bu durumda da kuştan daha çok sürüngene benzer. Ayette açıkça balığa yer verilmemesi, bu sürenin İslâm'a davet etmek ve deliller ikame etmek üzere herkesten önce kendilerine indiği Mekke müşrikleri arasında balığı görenlerin az olmasından dolayı olsa gerektir. Bu sebepten dolayı yeryüzünde yürüyen hayvanlar özel olarak zikredilmiştir. Çünkü süreye muhatap olan Mekke müşriklerinin -genelde- gördükleri ve içinde benzerliği kavradıkları hayvanlar bunlardır. Yoksa gök cisimlerinde yaşayan, canlı hayatını sürdürmeye müsait olan ve Yüce Allah'ın varlıklarını bildirdiği canlılar değildir. Yüce Allah, bu canlıların varlıklarını şöyle bildirmektedir: *"Gökleri, yeri ve bunların içine yayıp ürettiği canlıları yaratması da O'nun delillerindendir. O dilediği zaman bunları bir araya toplamaya da kadirdir."*[1028] Gök cisimlerindeki canlılar, burada göklerin ve yeryüzünün yaratılmasına tabi olarak zikredilmiştir. Bunların bildirilmesi, ayetin delilinin üzerine kaim olduğu şeye (göklerin ve yerin yaratılmasındaki mucizeye) fazladan bir faydadır. Gök cisimlerinde canlılar olduğu hususu, gayb âlemine dair haberlerden olup öyle bir ibare ile gelmektedir ki, bu ibare şehadet âlemine kıyasla buna delâlet eder izlenimini bırakmaktadır. Böyle bir kıyasın doğru olduğu -hatta Kur'an'a inanmayan bir kimse için bile- gök cisimlerinin yapısı hakkında yapılacak bir araştırmadan ve bilgide derinleşmekten sonra ancak ortaya çıkar. Son dönem astronomi dalında ilim yapan kimseler, öğrendiler ki, Merih gibi bazı gezegenlerde su ve bitki vardır. Mademki su ve bitki vardır, o halde çeşitli canlı türlerinin olması da gerekir. Dahası bu cisimlerde, insanlarda olduğu gibi, isteğe bağlı oluşturulmuş sosyal bir hayatın var olduğuna dair bile emareler vardır. Bazı gök cisimlerinin yüzeyinde teleskopla bakıldığında düzenli dere yatakları ve körfezler görülmektedir. Bizim tefsirini yapmakta olduğumuz ayet, bu ifadesiyle ve hayvan türlerini bizim gibi birer topluluk olarak nitelemekle, canlıların yapılarını incelemeye sevk ediyor. Böylece Yüce Allah'ın yaratıkları hakkındaki kanunlarını ve esrarını daha iyi bilmemiz ve O'nun, bu canlılar hakkındaki mucizelerini öğrenerek imanımızın

---

1028. Şûrâ, 42/29.

artması, hikmet, medeniyet ve kemal açısından zenginleşmemiz ve bunları yalan sayan kimselerden ibret almamız hedeflenmektedir. Çünkü bunlar, Yüce Allah'ın kendilerini hayvanlardan üstün kılmasından hiçbir şekilde istifade etmemişler ve böylece bütün hayvan türlerinden daha geri bir duruma düşmüşlerdir. Oysa o hayvanlar, bir kâfirin kendi nefsine yaptı kötülüğü kendilerine yapmazlar.

Müfessirler, hayvanlar, kuşlar ve insanlar arasındaki benzerliğin hangi açıdan olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Suyûtî'nin *ed-Durru'l-Mensûr*'unda Mücâhid'in "...***İllâ ümemün emsâlukum.***" (*Sizin gibi bir ümmet olmasınlar.*) ifadesini tefsir ederken, her biri kendi ismiyle tanınan sınıf sınıf ayrılmış gruplar, dediği ifade edilmektedir. Katâde'nin ise kuşlar bir topluluktur, insanlar bir topluluktur ve cinler bir topluluktur dediği rivayet edilmektedir. Süddî'nin ise bu ifadeyi "*Sizin gibi yaratıklar olmasınlar.*" şeklinde tefsir ettiği rivayet olunmaktadır. Mücâhid ve Katâde, benzerlik açısının her bir sınıfın diğerinden ayrıldığı ortak sıfatlarda olduğu kanaatindedirler. Bu, adına "*mukavvîmât*" (temel faktörler) ve "*müşahhisât*" (karakteristik özellikler) dedikleri unsurlardır. Süddî ise benzerlik yönünün yaratılışın özünde yani bizim gibi birer yaratık olmalarında olduğu kanaatindedir. Yaratılışta birliğin ardından, kendisinden ayrılmayan Yüce Allah'ın bizim ve onların hakkındaki idaresi ve hikmeti gelir. Vâhidî, İbn Abbas'tan şu ifadesini naklediyor: Ayette sözü edilen benzerlikten maksat, -bizim içimizden mü'min olanların yaptıkları gibi- hayvanların ve kuşların Yüce Allah'ı bilmesi, birlemesi, tesbih ve hamd etmesidir. Bazı sûfîler bu ve bundan önceki hususta işi daha da ileri götürmüşler ve hayvanlarla kuşların akıllı ve mükellef olduklarını ve aralarından seçilmiş peygamberleri olduğunu söylemişlerdir. Bazı müfessirlere göre bu benzerlik, Kitab'ın -insanlarda olduğu gibi- onların hayatlarına ve ölümlerine dair durumları tek tek sayıp dökmesidir. Başka bazılarına göre söz konusu benzerlik, Yüce Allah'ın bizi haşredeceği gibi onları da haşredecek ve bizi hesaba çekeceği gibi onları da hesaba çekecek olması açısındandır. Râzî'nin tercihine göre söz konusu benzerlik, -daha önce ifadenin sevk ediliş şekli ve bir öncesiyle bağlantı yönü ele alınırken ifade edildiği üzere- Yüce Allah'ın onlara inayeti ve ihsanı açısındandır. Süfyân İbn Uyeyne'nin bu ayeti okuyunca şöyle dediği nakledilir: Yeryüzünde hiçbir insan yoktur ki, onun hayvanlardan bir benzeri olmasın! İnsan vardır, tıpkı aslan gibi atılgandır. İnsan vardır, kurt gibi koşar. İnsan vardır, köpek gibi havlar: İnsan vardır, tavus kuşu gibi süslenir. İnsan vardır, domuza benzer. Çünkü domuzun önüne hoş ve temiz bir yiyecek bırakılınca onu yemez ama

bir kimse dışkısını yapıp da oradan kalkınca gider o dışkıyı yalar. Aynı şekilde insanlar görüyoruz ki, elli tane hikmetli söz dinlese, içlerinden birisini bile aklında tutmaz ama sen bir kez hata etsen onu kafasına yerleştirir ve gittiği her yerde nakleder. Süfyân, daha sonra şöyle dedi: Bil ki ey kardeşim! Sen hayvanlarla ve canavarlarla düşüp kalkmaktasın. Çok çok dikkat et ve kendini koru! Süfyân'ın bu sözünün, insanlarla hayvanlar arasındaki ortak hayvanî sıfatlar arasına girmesi mümkün ise de ayetten maksadın bu olması mümkün değildir. Ayetle özel olarak müşriklere hitap edildiğini kabul etsek bile durum değişmez. Çünkü burada ayetin bağlamı, *"İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır."*[1029] *"Yoksa sen, onların çoğunun gerçekten (söz) dinleyeceğini mi sanıyorsun? Hayır, onlar hayvanlar gibidir, hatta onlar yolca daha da sapıktırlar."*[1030] ayetlerinde olduğu gibi onların akıllarını ve duygularını Yüce Allah'ın ayetlerini kavrama hususunda kullanmadıklarını beyan etmek değildir.

Bizim tercihimize göre, Yüce Allah bize hayvan türlerinin insanlar gibi birer topluluk olduklarını ifade etti, fakat bu iki türün hangi yönden birbirlerine benzediklerini -az önce ifade ettiğimiz üzere- bizi buna ulaştıracak araştırmayı yapma hususunda aklımızı ve duyularımızı kullanalım diye belirtmedi. Başkalarının, adı geçen müfessirlerin buldukları benzerlik açılarından başka benzerlik açılarına ulaşmaları da mümkündür. Özellikle de her ilim ve sanat alanında uzmanların çoğaldığı ve araştırma yapma vesilelerinin kolayca bulunduğu bu asırda... Çünkü ilim ve medeniyette ileri gitmiş ülkelerde çeşitli yırtıcı hayvanları, böcekleri, vahşi ve ehli hayvanları, kuşları, balıkları yetiştirmek için hayvanat bahçeleri kurulmuştur. Bu hayvanları, gerek kurulan bu bahçelerde ve gerekse başka yerlerde yetiştirmekle meşgul olan ve içgüdülerini, karakterlerini ve hareketlerini etüt etmeye özen gösteren bilginler, sayısız bilgilere ulaşmışlar ve hayret verici sırlara vâkıf olmuşlardır. Karıncaların insanlara benzediği yönlerden tespit edilen bir özellik, onların da birbirlerine saldırmaları, galip gelen tarafın mağlup olanı esir alması ve onu azığını taşımakta, evini yapmakta ve başka işlerde kullanmasıdır. İlim ve medeniyet ülkeleri, her türlü hayvan türünün yok olmaması için büyük bir çaba göstermektedirler. Ülkelerinde kuş ve diğer hayvanlardan sayıları azalmış ve nesilleri yok olmaya yüz tutmuş olanların avlandığını gördüklerinde hemen av yasağı getirmektedirler. Onların bu uygulamalarının bizim nezdimizde sünnetten dayanağı vardır. Rivayet olunduğuna göre Peygamberimiz

1029. A'raf, 7/179.
1030. Furkan, 24/44.

(s), -Mısır yönetiminin ve başka yönetimlerin başıboş köpekleri öldürme gerekçelerinin aynısına dayanarak- Medine'deki köpekleri itlâf etmek ister. Hatta bunu emreder ama sonra yasaklar ve şöyle buyurur: *"Köpekler topluluklardan bir topluluk olmasaydı, hepsinin itlâf edilmesini emrederdim. Siz onlardan tamamen siyah olanı öldürünüz."*[1031] Bu hadisi, İmam Ahmed ve Sünen imamları rivayet etmişlerdir. Tirmizî ise Abdullah b. Muğaffel'den sahih olarak rivayet etmiştir. Peygamberimiz (s), İmam Ahmed'in *Müsned*'iyle, Müslim'in *Sahih*'inde yer alan bir başka hadiste tamamen siyah köpeğin öldürülmesinin cevazına sebep olarak onların "şeytan" yani "zararlı" ve "eziyet veren" olarak algılanmalarını saymıştır. Çünkü sözlükte, insan, cin ve hayvanlardan bunların habis ve azgın olanlarına "şeytan" denilir. Abbasi halifesi Mansur, Amr b. Ubeyd'e bu hadisin söylenme sebebini sorar, Amr, cevap veremeyince Mansur, der:

وذلك بزي فلن أفرطه

"Çünkü o, misafire havlar, dilenciyi korkutur."

Hiçbir Şeyin Eksik Olmadığı Kitab: Levh-i Mahfuz veya İlm-i İlâhî ve Kur'an

"Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık." Bir işte "tefrit etmek" demek, *es-Sıhâh*'ta zikredildiği üzere, o işte kusur etmek, onu zayi edip sonunda elden kaçırmak demektir. *Kâmûs* ve *Lisânu'l-Arab*'da ifade edildiği üzere, bu kök, "farratahû" ve "farrata fîhi" şeklinde kullanılır. Sahr el-Gayy'in şu ifadesi, bu kullanıma örnektir: "Ve zâlike bizzî, fe len ufarrıtahû" (Bu benim silahımdır, onu asla elimden kaçırmayacağım.) Bir kimse, bir başkasını geride bırakıp da öne geçtiği zaman "Farata fulânen." (O filanca kişiyi geçti.) denilir.

Bu ayette yer alan ***"el-Kitab"*** kelimesini İbn Abbas'ın *"Ümmü'l-Kitab"* şeklinde tefsir ettiği rivayet edilir. *"Ümmü'l-Kitab"* deyimini ise "kitabın aslı ve geneli" şeklinde tefsir etmişlerdir. Müfessirler demişlerdir ki, *"Levh-i Mahfuz"* gayb âleminden bir yaratıktır ve Yüce Allah bunun içinde -adına "Sünen-i İlâhî" denilen nizamına göre- mahlûkatın vücuda geleniyle, ileride gelecek olanlarının miktarını tespit etmiştir. Müfessirler arasında burada geçen *"Kitab"* kelimesini her şeyi kuşatan "ilm-i ilâhî" şeklinde tefsir edenler vardır. Ra'd ve Zuhruf sûrelerindeki *"Ümmü'l-Kitab"*ı da böyle tefsir etmiş-

1031. İbn Mâce, *Sayd*, 2.

lerdir. Buna göre "İlm-i İlâhî" sabit ve unutmaz olması bakımından *"Kitab"*a benzetilmiştir. Bazıları ise buradaki *"Kitab"*dan maksadın Kur'an olduğunu söylemiştir. Ancak Kur'an'ın *"Ümmü'l-Kitab"* olması doğru değildir. Çünkü *Ümmü'l-Kitab*, Kur'an'ı ve bunun dışında Yüce Allah'ın diğer kitaplarını ve yaratıklarının miktarını ihtiva eder. Yüce Allah, Zuhruf Sûresi'nin başında Kur'an'ı zikrettikten sonra *"O katımızda bulunan Ana Kitap'ta (Levh-i Mahfuz) mevcut, yüce ve hikmetle dolu bir kitaptır."*[1032] der.

Ayetin manasına gelecek olursak: Biz Kitab'da, kusur ve ihmal edip de yazmadık hiçbir şey bırakmadık. Ya da biz Kitab'ı her şeyi açıklayan bir kitap kıldık, demek olur. *"Kitab"* kelimesiyle, *"İlm-i İlâhî"* veya *"Levh-i Mahfûz"* kastediliyorsa, bu takdirde "istiğrâk" (bütün her şeyi kapsama) manası zahiri üzeredir. Eğer *"Kitab"* kelimesiyle Kur'an kastedilmişse, o zaman genele delâlet eden ***"min şey'in"*** ifadesinden maksat, *"dinin konusu olan şey"* olmuş olur ki dinin konusu, peygamberlerle gönderilen ve kitaplarla indirilen hidayet demektir. Çünkü her şeyin genelliği kendisine göre olur. Bu durumda ayetin manası şöyle olur: Peygamberleri beyan etsinler diye gönderdiğimiz hidayet çeşitlerinden hiçbir şeyi Kitab'da eksik bırakmadık, mutlaka onu beyan ettik. Hidayet, dinin esasları, kaideleri, ahkâm ve bu ahkâmın hikmetleridir. Bir de bedenî ve aklî kuvvetleri, Yüce Allah'ın her şeyi insanın emrine vermesi ilkesinden istifade etmek ve O'nun yaratıkları hakkındaki kanunlarını gözetmek amacıyla irşadda bulunmaktır. Çünkü medenî ve aklî kemal, ancak bu ilâhî kanunları gözetmekle elde edilir. Kur'an bütün bunları lafzıyla veya fahvâsıyla[1033] beyan etmiştir. Kur'an'ın burada hayvanlara dair verdiği bilgi böyledir. Bu ilim, insanı marifetin ve imanın kemaline ulaştırır. Biz, Kitab'ın dine dair her şeyi nasıl beyan ettiğini *"Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın."*[1034] *"Bugün size dininizi ikmal ettim."*[1035] *"Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulu'l emre de itaat edin."*[1036] ayetlerinin tefsirini yaparken açıklamıştık. Dileyen oralara bakabilir.

1032. Zuhruf, 43/4.

1033. Fahvâ'l-Hitâb: Mefhûmu'l-muvâfaka yani sükût geçilen şeyin hükmünün mantûkun yani sözle beyan edilen şeyin hükmüne uygun olması demektir.

Fahvâ'l-Kelâm: Sözün içeriği, konuşanın sözden kastettiği manası demektir. Bkz: Mehmet Erdogan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 104. (Çev.)

1034. Mâide, 5/101.

1035. Mâide, 5/3.

1036. Nisâ, 4//59.

"Kur'an, kâinata dair bütün ilimleri ihtiva eder, nitekim Şeyh Muhyiddin İbn Arabî, eşeğinden düşer ve bacağı kırılır. Düşme hadisesini ve bacağının kırılmasını Fâtiha Sûresi'nden çıkarmadıkça insanlara kendisini götürmeleri için izin vermez." diyenler vardır. Bu sözü, sahabelerden hiçbir kimse söylemediği gibi, ne selef-i salihîn ne tabiûn âlimleri ve ne de başkaları söylememiştir. Bu görüşü hiçbir kimse kabul etmez. Ancak ölülerin kitaplarında yazdıkları şeylerin -akıl kabul etmese bile- gerçek olduğu kanaatinde olanlar kabul eder. İnsanı böyle bir kanaate hiçbir nakil götürmeyeceği gibi, dil de buna delâlet etmez. Tam aksine selef imamları şunu söylemişlerdir: Kur'an, zaruri ibadetlerin ahkâmına ne lafzı ve ne de fahvâsıyla delâlet etmez. Kur'an, Rasûlullah'a (s) uymanın vacip olduğunu söyler. Böylece Kur'an, Sünnet'te sabit olan her şeye delâlet etmiş olur. Kur'an, sahih kıyasın kaidelerini koyduğu gibi başka kaideler de koymuştur. Böylece Kur'an, onların bütün fürûlarını ve cüziyyâtını ihtiva etmiş olmaktadır. Dine dair hiçbir şey, bu kaidelerin dışına çıkamaz. İnsanların İbn Arabî'den nakledilen hurafeyi kabul etmesidir ki, Hindistan'ın Mesih'i Ahmet el-Kâdiyânî'yi Fatihâ Sûresi'ni canının istediği şekilde tefsir etmeye ve kendisinin beklenen Mesih olduğuna dair mucizesinin işte bu tefsiri olduğunu ileri sürmeye cesaretlendirmiştir. Oysa bunların tümü birer boş laf ve hezeyandır. Ahmet el-Kâdiyânî'nin yaptığı tefsirin en garip ve tuhaf olanı da Fâtihâ Sûresi'ndeki *"Rahmân"* isminin Hz. Peygamber'in peygamberliğine, *"Rahim"* isminin de kendisinin peygamberliğine delil olduğunu iddia etmesidir.

Haşr Olayı ve Hayvan Hakları

"Sonra hepsi Rablerinin huzurunda toplanırlar." Yani, insan ve hayvan toplulukları kıyamet günü dirilecek ve topluca işlerinin sahibi olan Rablerinin huzuruna sevk edileceklerdir. Rableri ise herkesi yaptığına karşılık hesaba çekecek, mazlumdan zulmettiği kimsenin hakkını alacaktır. *"Rabbihim"* ve *"yuhşerûne"* fiillerindeki üçüncü çoğul şahıs zamirinin hayvanlar, kuşlar ve insanların tümü yerine kullanıldığını söylemek isabetli olur. Çünkü bu cümle, Yüce Allah tarafından verilen bir haberdir ve insanlara hitap cümlesine matuftur. Ancak ifadede, iki zümreden (hayvanlar-insanlar) daha şerefli olana (insanlara) ait zamir kullanılmıştır. Bu cümle, insanlara hitap cümlesinden kabul edilirse bu takdirde her iki zamirin *"ed-devâbb"* (havyanlar) ve *"et-tayr"* (kuşlar) yerine kullanılmış olduğu ortaya çıkar. Hayvanların yerine kullanılan bu iki zamirin akıllılara ait zamir olarak tercih edilmesi, hayvan topluluklarının insan topluluklarına benzetilmesi dolayısıyladır. Bu da hay-

van ve kuşlara akıllı muamelesi yapılmasındandır. Bütün bu toplulukların toplanacakları görüşünü Yüce Allah'ın *"Vahşi hayvanlar toplanıp bir araya getirildiğinde."*[1037] ayeti teyit etmektedir. İmam Ahmed, Abdurrezzâk ve İbn Cerir'de yer alan bir hadise göre Peygamberimiz (s) birbiriyle toslaşan iki keçi görür ve *"Ey Ebû Zer! Bunların ne için toslaştıklarını biliyor musun?"* diye sorar. Ebû Zer, "Hayır" deyince, Hz. Peygamber *"Fakat Allah biliyor. Ve ileride onların arasında hüküm verecektir."* der. Bir başka rivayette, Rasûlullah (s) *"Bu iki hayvan hangi sebeple birbirleriyle toslaştılar?"* diye sordu, biz de "Hayır" dedik ifadesi yer almaktadır.[1038] İbn Cerir'in rivayetinde şu fazlalık vardır: Ebû Zer'in şöyle söylediği rivayet olunuyor: Rasûlullah (s) bizi bırakıp (bu dünyadan) ayrıldı. İki kanadıyla gökte uçan hiçbir kuş yoktur ki Hz. Peygamber onun hakkında bize bilgi vermiş olmasın.[1039] Bu hadis, Münzir es-Sevrî kanalıyla rivayet edilmiştir. Bu ravi sikadır. Fakat İmam Ahmed, hadisi isimlerini zikretmediği şeyhlerden rivayet etmiştir. Bu hadis, hayvanlara dair bilginin İslâm'da yol gösterici meşru ilimlerinden olduğuna delildir. Nitekim bunun sağladığı faydayı belirtmiştik.

Beyhakî *Şuabu'l-İmân*'da, Hatîb *Tâli't-Telhis*'te ve İbn Asakir, Ubeydullah b. Ebî Ziyade el-Bekrî'den rivayet ediyorlar. Ravi Ubeydullah şöyle diyor: Rasûlullah (s)'ın iki sahabesi Bişr el-Mazinî'nin iki oğlunun huzuruna girdim. Onlara dedim ki: Allah size merhamet etsin. Bazılarımız hayvanına biniyor ve ona kamçıyla vuruyor ya da dizginlerini çekiyor. Bu hususta Rasûlullah'tan (s) herhangi bir şey duydunuz mu? Bu iki sahabe, "Hayır" diye cevap verdiler. Ravi Ubeydullah şöyle devam ediyor: O sırada içeriden bir kadın bana seslendi ve "Ey İnsan! Yüce Allah, kitabında *"Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi bir topluluk olmasınlar."* buyuruyor, dedi. Bişr'in iki oğlu, "Bu, bizim kız kardeşimiz. O bizden daha yaşlıdır ve Rasûlullah (s) zamanına yetişmiştir." dedi. Bu rivayetteki hanım sahabe, okuduğumuz ayetten hayvanlara merhamet etme ve yumuşak davranmanın gerekli olduğu ve Yüce Allah'ın tüm canlıların huzuruna toplanacakları günde hayvanlara zulmeden insanları hesaba çekeceği sonucunu çıkarmıştır. Bu hususta varit olan hadisler, bu yaklaşımı teyit etmektedir. Bu hadislerden birisi şudur: *"Hiçbir kimse yoktur ki, bir serçe ve daha büyük bir hayvanı haksız yere öldürsün de Yüce Allah, kıyamet günü*

1037. Tekvir, 81/5.
1038. Ahmed b. Hanbel, V, 162.
1039. İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 189.

ona bunun hesabını sormasın."[1040] Hz. Peygamber, haklı yere öldürülmesini, "etini yemek maksadı" olarak açıklamıştır. Bu hadisi, Nesâî ve Hâkim rivayet etmiş, Hâkim "sahihtir" değerlendirmesinde bulunmuştur. Bu manada Nesâî ve İbn Hibbân'ın *Sahih*'inde başka bir hadis daha vardır. Bir diğer hadis de şudur: *"Yüce Allah her şey hakkında güzel davranmayı emretmiştir. Öldüreceğiniz zaman, öldürmede en iyi tarzı seçiniz. Hayvanı boğazlayacağınız zaman, kesimi güzel yapınız. Kesim yapacak kişi bıçağını keskinleştirsin ve keseceği hayvanı rahatlatsın."*[1041] Bu hadisi İmam Ahmed, Müslim ve dört *Sünen* imamı Şeddâd b. Evst'ten merfû olarak rivayet etmişlerdir. Rivayet tefsiri ravileri ve Hâkim Ebû Hureyre'den bu ayetin tefsiri sadedinde şöyle dediğini rivayet ediyorlar: *"Yüce Allah, bu toplulukları kıyamet günü bir araya getirecektir. Sonra birbirlerinden haklarını alacaklardır. Hatta boynuzsuz koçun (celhâ) hakkını boynuzlu koçtan (zâtu'l-karan) almaya varıncaya kadar, hak alma işi devam edecektir."*[1042] Bir başka rivayette, *"Boynuzsuz koçun (cemmâ) hakkını boynuzludan (karnâ) almaya varıncaya kadar."* denilmektedir. Âlûsî, hata etmiş ve bu rivayeti Buharî-Müslim hadisi olarak göstermiştir. Fakat Müslim ve Tirmizî, Ebû Hureyre'den merfû olarak şu hadisi rivayet etmişlerdir. *"Kıyamet günü hakları sahiplerine vereceksiniz. Hatta boynuzsuz koçun hakkı, boynuzlu koçtan alınacaktır."*[1043] Mutezile mezhebinden şöyle bir görüş nakledilir: İnsan aklı, -tıpkı insanlar gibi- hayvanların da yeniden dirilmelerinin gerekli olduğunu gösterir. Bu, işledikleri suçtan dolayı onlara ceza vermek için değil, uğradıkları her şeyin karşılığının kendilerine verilmesi içindir. Herhangi bir acıya maruz kalmış her canlının, bunun karşılığını alması gerekir. Canlının maruz kaldığı acı, Allah'ın fiili veya -eti yenilmek için kesilmesi ya da zararından kaçınmak için öldürülmesi örneklerinde olduğu gibi- şeriatı sebebiyle gerçekleşmişse Yüce Allah, uğradıkları bu acıyı telâfi edecektir.

İbn Cerir, İbn Hâtim ve Ebû'ş-Şeyh *"Sonra hepsi Rablerinin huzurunda toplanırlar."* ayeti hakkında İbn Abbas'ın "Hayvanların ölümü, haşri demektir." dediğini rivayet ediyorlar. Bir başka rivayete göre, "Haşr, ölüm demektir." demiştir. Âlûsî şöyle diyor: İfade edildiğine göre İbn Abbas'ın söylemek istediği şudur: Yüce Allah'ın *"Sonra hepsi Rablerinin huzurunda toplanırlar."* ifa-

1040. Nesâî, *Dahâyâ*, 42, *Sayd*, 34.

1041. Müslim, *Sayd*, 57.

1042. İshak b. Râhûye, *Müsned*, I, 333; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, XIX, 229. (Bu rivayet, et-Turâs şirketinin hazırladığı, *el-Mektebetu'l-Elfiyye Li's-Sünneti'n-Nebeviyye* isimli hadis CD'sinden yararlanılarak tahric edilmiştir. (Çev.)

1043. Müslim, *Birr*, 60; Ahmed, II, 235; VII, 188.

desi, *"Kim ölürse kıyameti kopmuştur."*[1044] hadisinde varit olduğu üzere, tümü ele alındığında ölümün temsil yollu bir istiareli anlatımıdır. Bu yaklaşıma "Haşr, bir mekândan bir başka mekâna göndermek demektir. Kelimenin *'ilâ'* harf-i cerriyle geçişli kılınması, Yüce Allah'ın bu kelimeyle -ölümde de dünyadan ahirete nakil durumu olmakla birlikte- 'ölüm'ü kastetmediğini ifade eder." diyerek itiraz olunamaz.[1045] İbn Cerir, ifadeyi şöylece tevil ederek doğru hale getirir. ***"Haşr"***, ikidir: Ölüm haşri, öldükten sonra dirilme haşri. Sonra bunun sebebini şöyle açıklar: "Haşr, Arapçada, toplamak ve bir araya getirmek, demektir. İşte bu ayetteki haşr, o iki çeşit haşri kapsar. Maksadın onlardan sadece biri olduğunu tercih ettirecek ne Kitab'dan ve ne de Sünnet'ten herhangi bir delil yoktur." Bunlar İbn Cerir'in ifadesinin özetidir. Ancak doğru olanı, haşrin bir araya getirmek ve diriltmek demek olduğudur. Ya da -Râğıb'ın ifade ettiği üzere- bir topluluğu olduğu yerden çıkarmak, savaş vb. bir şeye sevk etmek manasında olduğudur.[1046] Bunda da bir araya toplama (cem') manası vardır. Çünkü tek kişi için bu kelime kullanılmaz. Ölüm haşrinin manası, canlıları -ölüm, son durakları olsun diye- ona sevk etmek demektir.

İbn Cerir'in bu ayetin tefsiri sadedinde söylediği en güzel söz, ayetten hangi yönden ibret ve öğüt alınacağını beyan etmesidir. İbn Cerir, bu hususta aynen şöyle diyor:

"Yüce Allah, Peygamberi Muhammed'e (s) diyor ki: Senden yüz çeviren ve Allah'ın ayetlerini yalan sayan şu kimselere de ki: Ey kavim! Sakın Allah'ın yaptıklarınızdan gafil olduğunu sanmayın! Ya da işlediğiniz amellerinize karşılığını vermeyecek zannetmeyin! Allah, gerek küçük, gerek büyük, yerde debelenerek yürüyen canlıların yapıp ettikleriyle, havada iki kanadıyla uçan kuşların yaptıklarından gafil değilken nasıl olur da sizin amellerinizden gafil olur veya amellerinize karşılığını vermeyi bir yana bırakır? Oysa Allah, o canlıların tümünü, çeşitli cinslerden ve sınıflardan müteşekkil olarak yaratmıştır. Onlar, sizin bildiğiniz gibi bilirler, kendi tasarruflarına verilen şeyler hususunda sizin tasarrufta bulunduğunuz gibi tasarrufta bulunurlar. Yaptıkları ameller kendi lehlerine ve aleyhlerine olmak üzere muhafaza edilir. Yaptıkları bütün ameller, *Ümmü'l-Kitab*'da yazılır. Daha sonra Yüce Allah

1044. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 368. Bu hadisi, ed-Deylemî, "Sizden herhangi biriniz öldüğünde kıyameti kopmuştur." (*Keşfu'l-Hafâ*, I, 189.) lafzıyla merfû olarak rivayet eder. Fakat hadis, dillerde Âlûsî'nin rivayet ettiği lafızla meşhur olmuştur.

1045. Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, VII, 145.

1046. Râğıb, *el-Müfredât*, (Ha-şe-ra, maddesi) s. 119.

onları öldüreceğini, sonra mahşere getireceğini ve kıyamet günü amellerinin karşılığını kendilerine vereceğini ifade etmektedir. Yüce Allah şöyle demiş olmaktadır: Ey İnsanlar! Yerde hayvanların ve havada kuşların amellerini zayi etmeyen ve onların bütün hareket ve fiillerini kendi hesaplarına muhafaza eden ve *Ümmü'l-Kitab*'da tespit eden, sonra onları mahşerde toplayacak olan ve imtihan dünyası Dâru'l-Belâ'da daha önce yaptıkları amellerin karşılığını kendilerine verecek olan bir Rab, sizin amellerinizi haydi haydi zayi etmez ve işlediğiniz fiillerinizi korumada haydi haydi kusur etmez. Nihayet sizi bir araya toplar, gerek hayır ve gerekse şer bütün amellerinizin karşılığını verir. Çünkü sizlerden başkalarına vermediği kadar sizlere nimetlerinden ve ihsanından bol bol vermiştir. Dolayısıyla siz O'na şükre daha öncelikli ve bunun vacipliğini bilmeye daha layık oldunuz. Çünkü Allah, size eşyayı birbirinden ayırmanıza yarayan akıl ve maslahatlarınızla zararınıza olan şeyleri birbirinden ayırmanıza yarayan bir anlayış yeteneği vermiştir ki, böyle bir yeteneği ne hayvanlara ve ne de kuşlara vermiştir."[1047]

Rûhu'l-Maânî'den aaklen ayetten çıkarılan bazı sonuçlar da şunlardır:

1) *Ayetin Tenasüh İnancına Delil Gösterilmesi*

Âlûsî, bu ayetin tefsirinden sonra aynen şöyle diyor:

"Ebû Ali'nin *Risâletu'l-Meâd*'ında şöyle deniyor: Tenasüh inancına sahip olan ve şeriatı kabul edenler diyorlar ki, bu ayet tenasüh inancına delildir. Çünkü Yüce Allah, *"Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki, sizin gibi bir topluluk olmasınlar."* buyurmaktadır. Bu ifadede, gayr-ı natık (düşünemeyen) hayvanların da bizim gibi oldukları hükmü vardır. Bu hayvanlar bilfiil bizim gibi olmadıklarına göre, geriye bilkuvve bizim gibi oldukları hükmü tek seçenek olarak kalmaktadır. Bu sonuç, ayetteki hükmün doğruluğu ve fiille kuvvet arasında herhangi bir vasıta olmamasının zorunlu sonucudur. O halde, insan nefsinin bu hayvanlardan bir şeye hulûl ettiğini söylemekten başka çare yoktur. İşte bizim dediğimiz 'tenasüh' de zaten budur. Bu düşüncenin, fasit bir mezhep için geçersiz bir delil olduğu kimsenin anlamayacağı bir husus değildir."

2) *Hayvanların Konuşan Bir Nefisleri Var mıdır?*

Âlûsî şöyle devam ediyor:

"Bazı kimseler, bu ayeti tıpkı insan fertlerinde olduğu gibi, bütün hayvanların idrak eden bir nefisleri olduğu görüşüne delil olarak göstermektedirler. Sûfîler ve bazı İslâm filozofları bu kanaate sahip olmuşlardır. İmam

---

1047. İbn Cerir, Câmiu'l-Beyân, VII, 187.

Şa'rânî, *el-Cevâhir ve'd-Durer* isimli eserinde bu görüş için zikredilenlerin dışında başka deliller ileri sürer. Bu delillerden birisi şudur: Hz. Peygamber, hicret edip de Medine'ye ulaşınca Ensâr kendisini karşılar ve misafir etmek için devesinin yularına yapışır. Peygamberimiz (s), '*Onu bırakınız. Ona emredilmiştir.*' buyurur.[1048] Bu hadisin söz konusu iddiaya delil olması, Hz. Peygamber'in deveye emredilmiş olduğunu bildirmesinden kaynaklanmaktadır. Verilen bir emri, ancak idrak eden ve kavrayan bir nefse sahip olan canlı anlar ve idrak eder. Devenin nefsi olduğu sabit olduğuna göre ondan başka hayvanların da nefisleri olduğu ortaya çıkar. Çünkü hiçbir kimse arada fark olduğu kanaatinde değildir. Bu iddiaya gösterilen bir başka delil de bal arıları ve onların balmumu üzerindeki sanatları, örümcekler ve onların sinek ve karıncaları avlamak için tuzak kurmaları ve yiyeceklerini bozulmayacak bir biçimde muhafaza etmeleridir. Bazıları bu görüşe, Hz. Süleyman'la konuşan karıncayı da delil olarak göstermektedirler. Yüce Allah, bize Hz. Süleyman'la konuşan karınca hakkında öyle şeyler anlatır ki, bu hareketleri ancak belli bir bilince sahip olanlar yapabilirler. Bir de bu görüşe daha önce ne yaptığını hiç görmediği halde kurttan korkan koyunu delil gösterirler. Koyunun kurda verdiği tepki, ancak bir akıl yürütmeyle olur, akıl yürütme de düşünen ve kavrayan canlıların bir özelliğidir, derler. Mesela eğitilmiş bir aslanın sahibini parçalamaması, o hayvanda 'fayda inancı' ve 'güzel olan şeyi bilme' diye bir bilincin olduğunu gösterir ki, bütün bunlar nefsi olan canlılara ait özelliklerdir, derler."

3) *Hayvanların Mükellef Oldukları Görüşü*

Âlûsî şöyle devam ediyor:

"Bundan daha garibi de vardır. O da sûfîlerin, 'Hayvanlar, (ilâhî emre) muhataptır ve Allah katında mükelleftirler. Ancak, mahrumiyet içinde olanlar bunun farkına varmazlar.' şeklindeki iddialarıdır. Bu iddiayı Şa'rânî, şeyhi Ali el-Havvâs'tan nakleder. Şa'rânî daha sonra şöyle der: Bu görüşü, Yüce Allah'ın '*Her ümmet (topluluk) için mutlaka bir uyarıcı bulunmuştur.*'[1049] ayeti de desteklemektedir. Çünkü Yüce Allah, ayette '*ümmet*' (*topluluk*) ve '*nezir*' (*uyarıcı*) kelimelerini nekire (elif-lamsız) kılmıştır.[1050] Hayvanlar da ümmetlerden bir ümmettir. Nakledildiğine göre İbn Abbas (r) şöyle dermiş:

1048. Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 511; Tabarânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, IV, 35. Bu hadis, et-Turâs şirketinin hazırladığı *el-Mektebetu'l-Elfiyye Li's-Sünneti'n-Nebeviyye* isimli CD'den yararlanılarak tahric edilmiştir. (Çev.)

1049. Fâtır, 35/24.

1050. Bu iki kelime, olumsuz bir cümlede böyle nekire geldiği için "genellik" manası kazanırlar. Âlûsî buna işaret etmektedir. (Çev.)

Ümmetlerde bulunanların tümü bizim topluluğumuz içinde de mevcuttur. Hatta onların arasında benim gibi bir İbn Abbas vardır. *el-Ecvibetu'l-Mardiyye*'de zikredildiğine göre onların içinde peygamberler olduğu zikredilmektedir. *el-Cevâhir*'de ifade edildiğine göre uyarıcının onların kendi nefislerinden olması mümkün olduğu gibi, kendi cinslerinden olmayıp onların dışında birisi olması da mümkündür. Şa'rânî'nin şeyhi Ali el-Havvâs, birisinin şöyle dediğini nakleder: Yüce Allah'ın, kullarından yolunu sapıtanları *'Onlar hayvanlar gibidir.'*[1051] diye hayvanlara benzetmesi hayvanların eksik olmasından değildir. Tam aksine, onların Allah'ı bilme noktasında mertebelerinin kemalini beyan etmek içindir.[1052] Hayvanlar Yüce Allah'ı bilme açısından öyle bir zirveyi yakalamışlardır ki, bu hususta kendilerinden geçmişlerdir. O halde ayetteki benzetme, aslında 'kendinden geçme' açısındandır yoksa hakkında hayrete düşülen şeyde değildir. Hiç kimse, Allah'ı bilenler kadar kendisinden geçemez. Rabbini bilenlerin ulaşabilecekleri en yüksek zirve, hayvanların başlangıç noktasıdır. Hayvanlar, -ilâhî faaliyetlerin intikal etmesi nedeniyle fiilleri noktasında intikal edip ayrılmışlarsa da- bunun aslından ayrılmış ve intikal etmiş değillerdir. Çünkü ilâhî fiiller bir hâl üzere sabit olmaz. Bundan dolayı, bu kavmin içinden Yüce Allah'ın vasfettiği kimseler yol itibarıyla hayvanlardan daha sapıktırlar. Çünkü onlar, fikirlerini ve düşünceleri çalıştırarak 'hayret' halinden çıkmak istiyorlar. Hâlbuki bu, onlar için mümkün değildir. Hayvanlar ise bunun mümkün olmadığını öğrenmişler ve o durumdan dışarı çıkmak istememişlerdir. Bu, onların Yüce Allah'ı bilmelerindeki şiddettendir."

Âlûsî şöyle devam ediyor:

"Şihâb'ın, İbnu'l-Münir'den naklettiğine göre hayvanlar ve böcekler mükelleftirler ve onların kendi cinslerinden peygamberleri vardır. Ancak İbnu'l-Münir, -Câhız ve başkaları gibi- sözlerine itimat edilmez inkârcılardandır. Bu kanaati taşıyan kimselerin kâfir oldukları kanaatinde olan çok fıkıh bilgini vardır. Kıyamet günü hayvanlara verilecek ceza, mükellefiyet sonucu tahakkuk eden bir ceza değildir. Bunların içinden bazıları, hayvanların kıyamet günü haşredilmeyeceği kanaatini benimsemiş ve buna delâlet eden zahirî ifadeleri tevil etmişlerdir. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre; bu görüşün hiçbir dayanağı yoktur. Ayette zikredilen *'misliyet'* (*gibilik*), bu zikredilen görüşlerden hiçbirine delâlet etmez."

1051. Furkan, 25/44.

1052. Ancak ifadenin akışı bu anlayışı, bilâkis bu vehmi yerle bir etmektedir. (Müfessir)

4) *Var Olan Her Şeyin Canlı Olduğu Görüşü*

Âlûsî şöyle devam ediyor:

"Zahir âlimlerine göre garibin de garibi; sûfîlerin varlık âleminde olan her şeyin canlı ve ilâhî hitabı anlayan bir yapıda olduğunu kabul etmeleri ve canlıların acı duydukları gibi acı duyduklarını, canlıların cansızlardan sadece 'şehvet' gibi bir fazlalıklarının olduğunu iddia etmeleridir. Sûfîler bu hususta birtakım delillere dayanmaktadırlar. Belki de Yüce Allah'ın *'O'nu övgüyle tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız.'*[1053] ayetini ve buna benzer başka ayet ve haberleri kendilerine delil olarak almaktadırlar."

"Âlimlerin çoğunun kanaati, söz konusu *'tesbih'*in kavlî değil, hal itibarıyla olduğudur. Bunun bir benzeri

شكا إليّ جملي طول السري

"Devem, bana yürüyüşün uzunluğundan şikayet etti."
cümlesiyle

امتلأ الحوض وقال قطني

"Havuz doldu ve 'Yeter, suyumu kes.' dedi." cümleleridir. Çakıl taşlarının Hz. Peygamber'in mübarek avucunda tesbih etmesi gibi bazı cansızlar tarafından yapılan sözlü tesbih, o esnada kendilerinde yaratılan 'idrak' sayesinde olmuştur. Bazı hayvanlarda müşahede edilen acayip hareketler, -şeyhin iddia ettiği gibi- hüküm çıkarmaktan ve kıyas yapmaktan kaynaklanmış değildir. Tam aksine bir ilham ve teshir (bahşedilen yetenek) sayesindedir. Bundan dolayı o hayvanların yaptıkları hareketler, farklılık ve çeşitlilik göstermez. Gök cisimlerinin hareketlerini delil göstererek bizim görüşümüzü çürütmeye çalışmak, bizim kaidelerimize binaen geçerli olamaz. Söz gelimi eğitilmiş olan aslanın sahibini parçalamaması, bir inanca dayanıyor değildir, tam aksine bu psikolojik başka bir mekanizmayı yansıtmaktadır. O mekanizma şudur: Her hayvan, karakteri itibarıyla lezzet duyup haz aldığı şeyi sever. Yiyecek olduğu şahıs, onun nezdinde sevdiği bir kimsedir. İşte bu sevgi, sahibini parçalamasına engel teşkil eder. Bu engel -her hayvanın kendi yavrusunu sevmesi örneğinde olduğu gibi- belki de ilâhî bir ilhamdan da kaynaklanabilir. Bazı hayvanlara gelen korku da bu çeşit bir yaklaşımla izah edilebilir."

1053. İsrâ, 17/44.

Âlûsî şöyle devam ediyor:

"Bu konuda sözü uzatmışlardır. Ben de hayvanların idrak eden bir nefse sahip olduklarını söylemekte herhangi bir sakınca görmüyorum. Hayvanlar, idrak etme açısından, -tıpkı insan fertlerinin birbirinden farklı oldukları gibi- farklı farklıdırlar. Ancak bununla birlikte söz konusu kavrayan nefis nasıl olursa olsun kavrama ve tasarrufta bulunma açısından hiçbir zaman insan idraki seviyesine ulaşamaz. Bunu gösteren delilller çoktur. Bunun karşısında, söz konusu delilleri tevil etmeyi gerekli kılan herhangi bir kesin hükümlü delil yoktur. Birçok bilgin, hayvanların Rabbini bildiğini söylemektedir."

Âlûsî devam ediyor:

"Hayvanların kendi cinslerinden peygamberleri olduğu meselesine gelince, ben bu kanaatte değilim ve bu görüşte olanın kâfir olduğunu da söylemiyorum. Cansızların canlı ve idrak sahibi olduklarına gelince, bu mesele aklî tavrın ötesinde başka bir meseledir. Yüce Allah, her şeye kadirdir ve her şeyi bilmektedir ve her şeyden haberdardır."[1054]

Biz de deriz ki:

"Tenasüh" inancı, şiirsel hayallerin doğurduğu hurafeye dayanan mitolojilerdendir. Bu inancın bâtıllığını beyana dalarak vakit kaybetmek istemiyoruz.

"Hayvanların idrak eden bir nefsi vardır." diyenlere gelince; eğer bununla insan nefsi gibi idrak eden bir nefsi vardır denilmek isteniyorsa bunun araştırması, söz konusu "nefs"in mahiyetini bilmeye bağlıdır. Bu görüşü ileri sürüp de iddiasını ispat eden var mıdır? Varsa nerededir? Hayvanbilimle (zooloji) en küçük bir ilgisi olan kimse, hayvanların bilgisi olduğunu inkâr etmeyeceği gibi, hayvan türlerine çeşitli idrakler bahşedilmiş olduğunu, hatta bazı hayvanların idraklerinin insanların idraklerinden daha üstün olduğunu da reddetmez. Ancak bu idrak, gerçekten dar bir alanla sınırlıdır. Çünkü hayvanların idrakleri, onların fert ve tür olarak hayatlarının muhafazası ile alâkalıdır. Bu da mahdut ve dar bir çerçevedir. Umarım bu hususu başka bir ayetin tefsirini yaparken ayrıntısıyla ele alırız. İnsanoğlunun idraki ise insanın türü ve ferdinin hayatını korumakla sınırlı değildir. İnsanoğlunun ilmî yeteneği herhangi bir sınırla sınırlı değildir. Çünkü insan, herhangi bir sınırla sınırlı olmayan bir hayat için yaratılmıştır. Bu hayat ahiret hayatıdır. Dilsiz olan hayvanların mükellef olduğu ve her bir hayvan topluluğu

---

1054. Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, VII, 145-147.

içinden peygamberler gönderildiği görüşünü destekleyen herhangi bir aklî ve naklî delil yoktur. Yüce Allah'ın *"Her ümmet (topluluk) için mutlaka bir uyarıcı bulunmuştur."*[1055] ayeti, insandan söz eden bir ifade akışı içinde nazil olmuştur.

Cansızların hayatı olduğu görüşü ise bazı ilk ve son dönem filozoflarıyla, bazı tabiat bilimci ve kimyacılardan nakledilmiştir. Bu nazariyelerini desteklemek için, ilmî ve nazarî delilleri vardır. Bu nazariyenin açıklaması, "hayat"ın tarifine, -gıdalanmak, gelişmek, doğmak ve ölmek gibi- dış dünyaya vuran görüntülerine ve özelliklerine bağlıdır. Bu cansız varlıkların ve özellikle kristalize olmuş cisimlerin bundan bir parça özelliği vardır. İmam Muhammed Abduh, "hayat" özelliğinin, bütün âleme serpiştirilmiş olduğuna inanıyordu. Umarım, bu konuya daha sonra yine döneriz.

Allah'ın Hidayeti ve Saptırması

"Ayetlerimizi yalanlayanlar karanlıklar içinde kalmış sağır ve dilsizlerdir." Yani indirilmiş ayetlerimizi ve bizim vahdaniyetimize ve Peygamberimizin (s) getirdiği şeylerin doğruluğuna delâlet eden ayetlerin gösterdiği şeyleri "böbürlenme inkârı" ile ya da "babaları taklit ve büyüklere itaat taklidi üzere donup kalma inkârı" ile yalanlayanlar sağırdırlar. Onlar, hakkın ve hidayetin sesini anlama ve kabul kulağı ile dinlemezler, dilsizdirler ve öğrendikleri hakkı konuşmazlar ve Rasûlullah'ın (s) davet ettiği şeyi kabul etmezler. Bu zifiri karanlıklar içinde el yordamı ile yürümektedirler veya bu zifiri karanlıklar içinde rast gele el yordamı ile yürüdükleri halde Rasûlullah'ın (s) davet ettiği şeyi kabul etmezler. Bu karanlıklar, şirk ve putperestlik karanlıklarıdır, cahiliye gelenekleri karanlıklarıdır, taassup kibri karanlıklarıdır, cehalet ve ümmîlik karanlıklarıdır. Birbiri üstüne karanlıklar söz konusudur. Kendilerine bu karanlıkları delip de hidayet nuru erişemez. Onlar, hidayet nurunun yolunu göremedikleri gibi, ona giden yolu da göremezler. Bunun sebebi, kendi nefislerine karşı fertlerin kötü tercihi ve toplumun yetişmesindeki bozukluk sebebiyle işledikleri cinayettir. Her hayat tarzının varıp dayanacağı bir son nokta vardır. Hayat, Yüce Allah'ın kanunlarına göre bu noktaya varır ki, hikmeti buna hükmeder ve dilemesi bu kanunlara göre geçerli olur.

"Allah kimi dilerse onu şaşırtır." Yani Yüce Allah'ın dilemesi kimin saptırılmasına taalluk ederse onu şaşırtır. Tıpkı körlüğü hidayete tercih edip de kulaklarını, ağızlarını ve akıllarını Hz. Peygamber'in getirdiği şeyin gerçekli-

1055. Fâtır, 35/24.

ğini gösteren ayetleri anlamada kullanmayan kimseleri şaşırttığı gibi... Yüce Allah'ın onları şaşırtması, insanlığın akılları, içgüdüleri ve ahlâkları hakkındaki kanunlarının gerekli kılmasının bir sonucudur. Yüce Allah'ın söz konusu kanunları (sünnetullah), böbürlenen kimsenin kendisinden daha aşağı mertebede gördüğü bir kimsenin davetinden yüz çevirmesini ve kendisiyle aynı seviyede gördüğü kimseye uymasını gerekli kılmaktadır. İsterse hak kendi seviyesinde görmediği kimsenin yanında olsun... Yine bu kanunlar, mukallidin de körü körüne benimsediği görüşlerin çürüklüğünü beyan etmek ve aksini ispat etmek için konulan deliller ve ayetler üzerinde düşünmekten yüz çevirmesini gerektirmektedir. Tabii bu, o mukallidin benimsediği görüşlerle kendisini aldatması ve o gelenek üzere yürüyen babalarını ve büyüklerini gözünde büyütmesi devam ettiği sürece böyledir. Yoksa Yüce Allah'ın şaşırtması demek, şaşırtmak istediği kimse için *"sapıklık"* yaratması ve bunu o kimse için bir mizaç ve huy haline getirmesi demek olmadığı gibi, o kimseyi buna zorlamak ve icbar etmek ve böylece o kimsenin haktan ve hayırdan yüz çevirmesini, bâtıla ve kötülüğe yönelmesini vücuttaki kan dolaşımı ve midenin gıdaları hazmetmesi gibi otomatik hale getirmek değildir.

"Dilediği kimseyi de doğru yola iletir." Yani Allah, kimin hidayete ermesini ve istikamet üzere olmasını dilerse onu doğru yola iletir. ***"Doğru yol"***, hak yoldur ki, o yola giren şaşırmaz, onu terk eden de kurtuluşa eremez. Yüce Allah, insanı kulağını, gözünü ve aklını indirilmiş olan ayetlerini ve kâinattaki alâmetlerini kavramak hususunda kullanmaya muvaffak kılarak doğru yola iletir. Bu öyle bir kullanmadır ki, insan bununla hakkı tanır ve itiraf eder, hayrı bilir ve Yüce Allah'ın bedenî amellerle nefsî ve vicdanî inançlar arasındaki bağ hususunda geçerli olan kanunlarına göre o hayrın gereğince amel eder. Yoksa bunun manası, Yüce Allah'ın doğru yola iletmek istediği kimseyi -tıpkı ruhunu ve bedenini yarattığı gibi- hidayet içinde yaratmak, onu buna mecbur bırakıp da istemediği halde ve rızası olmaksızın kendisini hidayete yapıştırmak değildir. Kur'an'da "şaşırtma dilemesi"nin ancak "sapıklık" veya "sapıklık sebebi" olan kesbi amellere, "hidayet dilemesi"nin de bunun tam karşıtı olan amellere bağlı olduğunu gösteren çok ayet vardır.

Yüce Allah şöyle buyurur: *"Andolsun biz, cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır."*[1056] *"Zalimleri ise Allah saptırır. Allah, dilediğini*

1056. A'râf, 7/179.

yapar."[1057] *"Verdiği misallerle Allah ancak fasıkları saptırır."*[1058] *"Rızasını arayanı Allah onunla kurtuluş yollarına götürür ve onları iradesiyle karanlıklardan aydınlığa çıkarır."*[1059] Ayetlerin tümünü bir arada toplayıp öyle değerlendirmek, -Mutezile, Cebriyye ve Eş'ariyye mezheplerinin bazı nazariyelerine ters düşse de- insanoğlunun fıtratına uygun olan bir yoldur. İnsan kendi fiillerinin yaratıcısı olmadığı gibi, Yaratıcısının dilemesi ve yaratıkları hakkında geçerli olan kanunları (sünnetullah) olmaksızın bunlarda bağımsız da değildir. Yüce Allah, insanın imanını, inkârını, hayır ve şerri, vücutlarında yaratmış olduğu kan dolaşımı, mide ve bağırsaklarının hareketleri mesabesinde kılmamıştır. Ayrıca bunlar, titreyen insanların hareketleri gibi de değildir. Tenzih ve hikmet-i ilâhîye hususunda aşırıya kaçıp da yolunu sapıtan kimselerin sapıtmalarını miktarları takdir eden ve bütün yaratıklar hakkındaki hikmetli kanunları koyan Yüce Allah'ın dilemesi olmadan vaki olmuş kabul edemeyiz. Aynı şekilde O'nun *"dilemesi"* hakkında da aşırıya kaçıp, bunun hikmete ve rahmete ters olduğunu ve O'nun yaratmasından zorunlu olarak bilinen şeyleri yok ettiğini de söyleyemeyiz.

Bazı Mutezile bilginleri, -Yüce Allah'ın bir başka ayette *"Kıyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun haşrederiz."*[1060] ifade buyurduğu üzere- bu ayetin ahirette kâfir ve mü'minlerin durumlarını beyan etmek için indiğini ileri sürmüşlerdir. Bu görüşü savunan Mutezile bilgini, ***"saptırmak"***tan maksadın ceza olarak onları cennete giden yoldan saptırmak olduğunu düşünmektedir. Bunun mukabili ise muttakileri cennete ulaştıracak olan yola sokmak olacaktır. Ancak bu ayetin, Allah'ın ayetlerini yalanlayanlara karşı deliller getirme bağlamında onların hallerini anlatmak için inmiş olması, bu tevili geçersiz kılmaktadır. Ayette *"ahiret"*ten söz edilmediği gibi, ayet ceza bağlamında da gelmiş değildir. *"Saptırma"*nın Yüce Allah'a isnat edilmesi, ayetin zahirî manasından çıkarılmasını gerektirmez. Bu gibi ayetler, Kur'an'da çoktur.

Ayetin belâgat yönünden taşıdığı inceliklere gelince şunlar söylemek mümkündür: ***"Karanlıklar içinde kalmış sağır ve dilsizlerdir."*** ifadesi, Bakara Sûresi'ndeki *"Onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir."*[1061] ayetiyle aynı manadadır. Bu üç sıfat Bakara Sûresi'nde birbirinden ayrı olarak sıralanırken,

---

1057. İbrahim, 14/27.
1058. Bakara, 2/26.
1059. Mâide, 5/16.
1060. İsrâ, 17/97.
1061. Bakara, 2/18, 171.

İsrâ Sûresi'nin az önce zikrettiğimiz ayetinde[1062] her üçü de birbirine atfedilerek bitiştirilmiştir. Burada ise ikinci kelime birinci üzerine atfedilirken, üçüncünün manasında olan *"fi'z-zulumât"* ise atfedilmemiştir. Bu ayetler arasındaki farka dair yapılmış herhangi bir açıklama görmüş değilim. Fakat *Rûhu'l-Maânî*'de ifade edildiğine göre; *"es-summ"* (*sağır*) ve *"el-bukm"* (*dilsiz*) arasında atıf yapılması, bunların birbirinden ayrılmaz olmasından, bu iki kelimeden sonraki üçüncü kelimenin ise atfedilmeden bırakılması, onun haktan yüz çevirmek için yeterli olduğuna ima etmek içindir. Yaptığımız mukayese neticesi Bakara Sûresi'ndeki iki ayette bu kelimelerin birbirine atfedilmemesinin sebebi olarak, bu sıfatların onları taşıyan kimselerden ayrılmaz birer parça haline geldiğini ve aynı anda o kişide mevcut olduğunu beyan etmek olduğu sonucuna vardık. Bakara Sûresi'ndeki iki ayetten birincisi[1063], kalpleri mühürlü ve imanlarından ümit kesilmiş olan münafıklar ve başkaları hakkındadır. İkincisi ise[1064] eski inançları üzerinde donup kalmış mukallitler hakkındadır. Bu iki zümrenin ikisi de Kur'an okunduğu esnada hak daveti ve başka şeyleri dinlemezler ve ne Rasûlullah'a (s) ne de onun dışında diğer mü'minlere kalplerine kök salmış ve zihinlerinde dolaşan inkâr ve şüpheyi sormazlar. Öğrenilmesi mümkün olan hakkı konuşmazlar. Yüce Allah'ın kendi nefislerinde ve dış dünyada görülen ayetlerinden bir sonuç çıkarmazlar. Sanki aynı anda hem sağır, hem dilsiz ve hem de kördürler.

Bizim tefsirini yapmakta olduğumuz ayete gelince, bu ayet Mekke müşrikleri hakkındadır. Mekke müşriklerinin tümü, kalpleri mühürlü ve imanlarından ümit kesilmiş kimseler olmadıkları gibi, indirilmiş olan ve kâinatta mevcut bulunan ilâhî ayetlerden hiçbir şey üzerinde düşünmeyen donmuş kalmış mukallitler de değillerdi. Tam aksine, onların arasında taklit ve Kur'an'ı dinlemeden yüz çevirme üzere donup kalan kimseler vardı ki bunlar sanki sağır gibiydiler. *"Ona ayetlerimiz okunduğu zaman, sanki bunları işitmemiş, sanki kulaklarında ağırlık varmış gibi büyüklük taslayarak yüz çevirir."*[1065] Yine bunların arasında kulak veren ve bunun hak olduğunu bilen, fakat sırf inat olsun diye bildiğini söylemeyen kimseler de vardı. Bu iki zümre birbirinden ayrı iki zümre olup, bu ayrılığı beyan etmek için biri diğeri üzerine atfedilmiştir. Ayetteki *"fi'z-zulumât"* kelimesi, bu iki zümreden hâl olabilir. Bu durumda her iki zümrenin -şirk ve cehalet gibi- ortak karanlıklar veya

1062. İsrâ, 17/97.
1063. Bakara, 2/18.
1064. Bakara, 2/171.
1065. Lokman, 31/7.

-taklit ve kibir karanlıkları gibi- sadece bazılarına özel karanlıklar içinde el yordamıyla rast gele yürüdükleri beyan edilmiş olur. Çünkü bazı mukallitler, -fakir oldukları için- böbürlenen kimseler değillerdi. Bazı kendini büyük görenler ise babalarını taklit üzere donmuş kalmış kimseler değillerdi. *"Zulumât"* kelimesi, her iki zümreden hâl olduğu gibi, *"bukm"* (*dilsizler*) kelimesinden sıfat da olabilir. Bu takdirde durumları anlatılan yalanlayan kimseler, iki kısım olmuş olurlar:

1) Birincisi; sağırlara benzetilen kimselerdir. Bunlar, Kur'an'ı mutlak olarak dinlemeyen kimselerdir. Çünkü kendi sapıklıklarına dayanarak ve buna davet eden Peygamber'e (s) karşı gelerek kendilerini Allah'ın hidayetine muhtaç görmezler. *"İnkâr edenler: Bu Kur'an'ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın. Umulur ki bastırırsınız, dediler."*[1066] Bir de Kur'an'ı dinleyen ama anlama ve üzerinde düşünme kulağı ile dinlemeyen kimselerdir. Çünkü bunlar, babalarının dininden başka bir dine ihtiyaçları olmadığını vehmederler ya da önderleri Kur'an'ı dinlemelerini yasaklamakta ve onu dinlemelerine engel olmaktadır. Onlar, bu açıdan karanlıklar içinde olmakla vasfedilmediler. Çünkü mevcut olan mani ortadan kalktığı takdirde onların Kur'an'a kulak verecekleri umulabilir ve hidayete girmeleri beklenebilir.

2) Dilsizlere benzeyen ikinci zümreye gelince; bunlar hakkı öğrenen ve ayet ve delâletlere bakarak Hz. Peygamber'in doğruluğuna kani olan, fakat bunları gizleyen veya -yalanlayarak ve yalan sayarak değil- kibir ve inatla inkâr eden kimselerdir. Nitekim bu husus, 37. ayette geçmişti. Hakkı tanımayan, sormayan ve araştırmayan kimseler, söylenen sözden istifade etmedikleri için dilsiz gibidirler. Cahil olan bu zümrenin *"karanlıklarda"* olarak vasfedilmesi, gözle görülen ayetlerin delâletlerine bakmamalarından dolayıdır. Böbürlenen birinci zümrenin de *"karanlıklarda"* olarak vasfedilmesi, Hz. Peygamber'i ve onun kutsal sıfatlarını görmelerinin kalplerine hiçbir tesir etmemesinden dolayıdır. Hz. Peygamber'in hoş olan şerefli şemaili ve elektrikten daha güçlü olan ruhaniyeti, buna hazır olan ruhlara tesir ediyor ve onları -herhangi bir delil getirmeye ve delil hazırlamaya ihtiyaç olmaksızın- imana çekiyordu.

Fıtratı bozulmamış bir bedevî Peygamberimiz'e (s) kendisini imtihan etmek veya düşmanlıkta bulunmak üzere gelir ama kendisini görünce iman eder ve "Bu yüz, bir yalancının yüzü olamaz." derdi. Bir gün bir adam Peygamberimizin huzuruna girdi ve onun heybetinden dolayı titremeye ka-

---

1066. Fussilet, 41/26.

pıldı. Bunun üzerine Peygamberimiz (s): *"Sakin ol! Ben bir hükümdar ve zorba değilim. Ben Mekke'de kadîd (tuzlanıp güneşte kurutulmuş et) yiyen Kureyşli bir kadının oğluyum."*[1067] dedi. Bunun üzerine gelen adam, ihtiyacını söyledi. Bu hadisi, Hâkim, Câbir'den rivayet etmiştir. Hâkim, bu hadisin Buharî ve Müslim'in şartlarına göre sahih olduğunu ifade eder.

Yaptığımız taksimi teyit eden delillerden birisi Yunus Sûresi'ndeki şu ayettir: *"Onlardan seni dinleyenler vardır. Fakat sağırlara -üstelik akılları da ermiyorsa- sen mi duyuracaksın? Onlardan sana bakan da vardır. Fakat -hele (gerçeği) göremiyorlarsa- körleri sen mi doğru yola ileteceksin?"*[1068] İsrâ ayetine gelince, o ayette bu yaptığımız taksim görülmediği gibi, Bakara ayetinin delâlet ettiği hidayet yollarının önüne engel olan bu üç sıfatın bir kimsede toplandığı da görülmemektedir. İsrâ ayetinin bütün ifade ettiği, bu hastalıkların haşr ve ceza gününde muhtelif ve çeşitli vakitlerde ve durumlarda onlara arız olacağıdır. Dolayısıyla onlar, o gün kör ve yüz üstü kendini kaybetmiş olarak karanlıklar içinde dolaşacaklardır. *"Mü'min erkeklerle mü'min kadınları, önlerinden ve sağlarından (amellerinin) nurları aydınlatıp giderken gördüğün günde..."*[1069] Evet, cennetlikler cennete sevk edilirlerken onlar oraya götüren yolu göremeyeceklerdir ve onlar *"(kâfirlerin) konuşamayacağı ve kendilerine mazeretlerini beyan etmek için iznin de verilmeyeceği o gün"*[1070] dilsizlerdir. Bunlar kıyametin bazı sahneleri ve durumlarıdır. Onlar, muttaki olan mü'minlerin Rablerinden mağfiret müjdesini duydukları zaman sağır olacaklar ve kendilerini sevindirecek hiçbir şey duymayacaklardır. Kâfirlerin ahiretteki hallerini beyan etmek üzere varit olan ayetler ve rivayetlerin toplamı bu tefsiri desteklemektedir. Bunun bir benzeri de İbn Abbas'tan rivayet olunmuştur. Tefsirini yapmakta olduğumuz bu ayetle Bakara'nın iki ayeti arasındaki fark da böylece ortaya çıkmış olur. Bakara Sûresi'ndeki iki ayette, sağırlık, dilsizlik ve körlüğün aynı anda bir arada bulunduğu ve tek bir sıfatmış gibi vaki olduğu ifade edilmektedir. Bu vasıflardan bazısı bulunup, bazısı bulunmasaydı onların iman etmediklerini ifade etmezdi.

Bir düşün! Yüce Allah, İslâm'a davet bağlamında nasıl da önce sağırlığı zikrederek söze başlıyor ve onların bu daveti kabulden yüz çevirmelerini

1067. İbn Mâce, *Et'ime*, 30 (Benzer lafızla); el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, IX, 20; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 506. Bu kaynakların hiçbirinde "Ben zorba değilim." ifadesi geçmemektedir. Bu hadis, *el-Mektebetu'l-Elfiyye Li's-Sünneti'n-Nebeviyye* isimli CD'den yararlanılarak tahric edilmiştir. (Çev.)

1068. Yunus, 10/42, 43.

1069. Hadid, 57/12.

1070. Mürselât, 77/35, 36.

beyan ediyor! Haşr/yaratıştan söz ederken de nasıl körlükten söz ederek söze başlıyor! Şu Kur'an'ın beşeri aciz bırakan belâgat inceliklerine hayret doğrusu! Kur'an'ın belâgat denizlerine dalan kimse her dalışında yeni yeni eşsiz inciler çıkarıyor. Kur'an'ın cümlelerindeki hayret verici icaz örnekleri bitip tükenmediği gibi, manalarının icazı da bitip tükenmez.

قُلْ أَرَأَيْتَكُمْ إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللّـهِ أَوْ أَتَتْكُمُ السَّاعَةُ أَغَيْرَ اللّـهِ تَدْعُونَ إِن كُنتُمْ
صَادِقِينَ ﴿40﴾ بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِن شَاءَ وَتَنسَوْنَ مَا
تُشْرِكُونَ ﴿41﴾ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَأَخَذْنَاهُم بِالْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ
لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ ﴿42﴾ فَلَوْلَا إِذْ جَاءَهُم بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلَـٰكِن قَسَتْ قُلُوبُهُمْ
وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿43﴾ فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ
أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّىٰ إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُم بَغْتَةً فَإِذَا هُم مُّبْلِسُونَ
﴿44﴾ فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلّـهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿45﴾

40- **De ki : Ne dersiniz; size Allah'ın azabı gelse veya o kıyamet gelip çatıverse, Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız? Doğru sözlü iseniz!**

41- **Bilâkis yalnız Allah'a yalvarırsınız. O da (kaldırılması için) kendisine yalvardığınız belâyı dilerse kaldırır; ve siz ortak koştuğunuz şeyleri unutursunuz.**

42- **Andolsun ki, senden önceki ümmetlere de elçiler gönderdik. Ardından bize yalvarsınlar diye onları darlık ve sıkıntı ile yakalayıp cezalandırdık.**

43- **Hiç olmazsa, onlara bu şekilde azabımız geldiği zaman boyun eğselerdi! Fakat kalpleri iyice katılaştı ve şeytan da onlara yaptıklarını câzip gösterdi.**

44- **Kendilerine yapılan uyarıları unuttuklarında onlara her şeyin kapılarını açtık. Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık, birdenbire onlar bütün ümitlerini yitirdiler.**

45- **Böylece zulmeden toplumun kökü kesildi. Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.**

Bu cümleler, yeni bir başlangıç cümlesidir. Yüce Allah, Peygamber'ine (s) -müşriklerin fıtratlarına yerleştirmiş olduğu tevhid ilkesini hatırlatarak- bu ifadeleri onlara yöneltmesini emrediyor. Maksat; müşriklerin -rahatlık zamanlarında ve hafif belâ durumlarında- babalarını taklid ederek saplandıkları şirkin zihin ve muhayyilelerini meşgul eden gelip geçici bir hastalık olduğunu öğrenmeleri ve sonunda katlanmak mümkün olmayan ağır bir geçim darlığı başlarına gelip de ruhlarında mevcut olan bağların kopup parçalanması yalvarma ve yakarma duygusunu uyandırınca dini kendisine hâs kılarak bir olan Allah'a dua etmeleridir. *"'Andolsun eğer bizi bundan kurtarırsan mutlaka şükredenlerden olacağız.' diye Allah'a yalvarırlar."*[1071] O zaman, dua ettikleri putları ve dikili taşlar kendilerinden kaybolup gittiği gibi, ona sembol olarak konulan insan veya melek de kaybolup gider. Çünkü bu sadece dilden yapılan bir dua değil, kalpten gelen bir duadır. Yüce Allah bu gerçeği onlara insan topluluklarıyla hayvan topluluklarının birbirlerine benzer olduklarını hatırlattıktan ve fıtrî güçleri bozulmuş olan insanların durumlarını beyan ettikten sonra yapmaktadır. Bundan dolayı söz konusu hatırlatmanın ardından -ümitsizlik kendilerini daha henüz adamakıllı kuşatmadan- sıkıntı anında Yüce Allah'a yakarmayı terkedenlerden söz etti. Yüce Allah, bu kimseleri darlık ve sıkıntı dönemi ardından ihsan ve bolluk vererek imtihan etti. Onlara şükrün yerine şımarmanın ferahlığı geldi ve Yüce Allah da onları güç ve kudretine layık bir şekilde yakaladı. Yüce Allah şöyle buyuruyor:

"De ki: Ne dersiniz; size Allah'ın azabı gelse veya o kıyamet gelip çatıverse, Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız? Doğru sözlü iseniz!" Bu ayetteki ***"ereaytekum"*** ifadesi, Arap dilbilimcilerinin cumhuruna göre *"Bana haber verin!"* demektir. Fiilin içindeki *"tâ"* zamiri *"sen"* manasına faildir. *"Kâf"* harfi ise hitap harfi olup, fail olan zamiri pekiştirmektedir ve i'rabtan mahalli yoktur. *"Kâf"* harfinin harekesi, muhataba göre değişir. *"Tâ"* harfi ise, müennes, tesniye ve cemi/çoğulda hep fethalı olarak kalır. Bu harfin i'rabı ve manası konusunda lügat ve bazı tefsir kitaplarında uzun uzadıya görüşler ve yaklaşımlar ileri sürülmüştür.

Ben de derim ki; *"kâf"* ve *"mîm"* harfiyle birlikte çoğula hitap edilen bu *"e reaytekum"* kipi, bu ayetle bundan birkaç ayet sonra gelecek olan 47.nci ayette zikredilmektedir. İsrâ Sûresi'nde ise kâf harfiyle birlikte tekile hitab edilmektedir.[1072] *"Ereayteke hâze'llezî kerramte aleyye"*, *"Dedi ki: 'Şu benden*

1071. Yûnus, 10/22.
1072. İsrâ, 17/62.

üstün kıldığına da bir bak.'"[1073] Bu örnek verilen İsrâ ayetinde, şart cümlesi içinde herhangi bir istifham/soru yoktur. Fakat müfessirler, ayetin içinde hazfedilmiş bir istifham takdir etmektedirler. Diğer müfessirler gibi Beydâvî der ki; bu ayetin manası "Kendisine secde etmemi emretmek suretiyle benden üstün kıldığın kimse hakkında 'Onu bana neden üstün kıldığını' bana haber ver." şeklindedir. Beydâvî bundan sonraki "*Yemin ederim ki, eğer beni kıyamete kadar yaşatırsan, pek azı dışında onun neslini kendime bağlayacağım.*" ifadesini yeni bir cümle olarak kabul etmektedir.

"Ereayte ve ereaytum" fiilleri *"kâf"* harfi olmaksızın bu kullanım şekliyle Kur'ân'da yirmiden fazla yerde geçmektedir. Bunların çoğunda söz konusu fiillerden sonra "istifham/soru edatı" açıkça yer almaktadır. Söz konusu kullanımların bir kısmı şart cümlesi formunda değilken, bir kısmı böyledir.

a) Şart cümlesi formunda olmayan cümlelere örnek:

"Kötü duygularını kendisine tanrı edinen kimseyi gördün mü? Sen ona koruyucu olabilir misin?"[1074]

"De ki: Söylesenize! Allah'ı bırakıp taptığınız şeyler yeryüzünde ne yaratmışlar, göstersenize bana!"[1075] Vâkıa Sûresi'nde yer alan ayetler de bu örnek ayetler gibidir.

b) Şart cümlesi formuna örnek:

"Efereayte in metta'nâhum..." (*Ne dersin! Eğer biz onları yıllarca yaşatıp nimetlerden faydalandırsak, sonra tehdit edilmekte oldukları (azap) başlarına gelse! Faydalandırıldıkları nimetler onlara hiç yarar sağlamayacaktır.*)[1076] Alak ve Mülk sûrelerinin sonundaki ayetler de bu örnek ayet gibidir. Bütün bu ayetler üzerinde derinden derine düşünen kimse, müfessirlerin "Bu ayetlerin manası 'ahbırnî, ahbırûnî', (bana haber ver, bana haber verin) şeklindedir." tarzındaki yaklaşımlarını ancak yaptıkları o açıklamayla anlayabilirler. Kadı Beydâvî, *"ereaytekum"* ifadesi hakkında "Bu bir soru ve taaccüptür." der. Râğıb el-İsfehânî ise bu lâfızla başlayan birçok ayete işaret ettikten sonra şöyle der: "Bütün bunlarda uyarı manası vardır."[1077] Kadı Beydâvî de Râğıb da doğru söylemişler ve gerçeğe yaklaşmışlardır. Bütün bu görüşleri toplayıcı gördüğüm yorum şudur: *"Ereaytekum"* ve *"ereaytum"* ifadeleri görüş sorma ifadeleridir ya

---

1073. İsrâ, 17/62.
1074. Furkân, 25/43.
1075. Câsiye, 46/4.
1076. Şuarâ, 26/205-207.
1077. Râğıb, *el-Müfredât*, (re-a-ye maddesi) s. 209.

da "bilmek" manasına gelen *"ru'yet"* kökünden türemedir. Bu kullanımdaki istifham, -bilgi almak değil- "takrir/ifade etmek" manasındadır. Maksat, kendisinden sonra gelecek olan alışılmadık ve hayret verici habere dikkat çekme ve hazırlık yapmaktır. Ya da bu istifham, soru formunda kendisiyle bir hüccetin ortaya çıktığı ve bir şüphenin çürüdüğü bir sorudur. Eğer bu istifham, takrir manalı olmasaydı cumhurun "Bu istifham, haber talep etme manasındadır." şeklindeki yaklaşımlarının hiçbir ciddi dayanağı olmazdı. Kendisini şart cümlesinin izlediği *"ereayte, ereaytum"* fiillerinin birinci mefulü (tümleci) mahzuf olup, ne olduğu cümlenin manasından anlaşılır ve ifadenin bağlamına göre takdir olunur. Soru cümlesi ise, iki mefulün yerine geçer.

Ayetin manasına gelince: Ey Peygamber! Şu yalanlayan müşriklere de ki: Ne dersiniz? Yüce Allah'ın sizden önceki peygamberlerin kavimlerinin başlarına gelen -kasıp kavuran bir fırtına, yıldırım veya öldürücü bir sarsıntı, her tarafı kaplayan bir tufan ve yakıcı gölgenin sıcaklığı gibi- azabı sizin başınıza da gelse, taptıklarınızla olan haliniz nice olur? Ya da Allah'ı bırakıp da dua ettiğiniz şeylerle olan haliniz nice olur? Bu hususta bana görüşünüzü bildiriniz veya böyle bir durum başınıza geldiğinde olanca yapacağınız şey nedir, bana bildiriniz. Ya da kıyamet öncesi yaşanacak olan korkunç olaylar başınıza gelip çatsa ne yaparsınız? Veya öldükten sonra başa gelecek olan utanç ve ibretlik ceza başınıza gelirse ne yaparsınız? Eğer siz, kendilerini dost edindiğiniz ve hakkınızda şefaatçiler olduklarını iddia ettiğiniz bu ortakların ilâh oldukları iddianızda sadık kimseler iseniz... Bütün bu durumlarda, Allah'tan başkasına mı yalvarırsınız? Yoksa O'ndan başkasına mı niyaz edersiniz? Eğer doğru söylemek sizin şanınızdan ise bana haber verin! En acı şeylerin bile kendisine oranla tatlı olduğu bu iki durumdan birisi başınıza geldiği zaman Allah'tan başkasına mı niyaz edersiniz? Bazı müfessirler, *"Ne dersiniz?"* ifadesinin bağlı olduğu kelimenin ibarede olmadığını ve mahzuf bulunduğunu ifade etmişlerdir. Bunlara göre hazfedilen o kelimenin takdiri şöyledir: Bana haber verin! Zikredilen belâlar başınıza geldiği zaman bunların giderilmesi için kime dua ederdiniz? Rahatlık zamanlarında yaptığınız gibi sırf Allah'tan başkasına mı dua ederdiniz, yoksa edindiğiniz diğer ortakları sizden kayboldular diye unutur da sırf Yüce Allah'a mı niyaz ederdiniz?

Bundan sonra Yüce Allah, fıtratlarının gerekli kıldığı şeyi onlara haber vererek bu soruya onların adına şöyle cevap veriyor:

"Bilâkis yalnız Allah'a yalvarırsınız. O da (kaldırılması için) kendisine yalvardığınız belâyı dilerse kaldırır ve siz ortak koştuğunuz şeyleri unutursunuz." Yani O'ndan başkasına dua etmezsiniz. Bilâkis duayı ve niyazı sırf

Allah'a yaparsınız. O da dilerse sizin kaldırılması için kendisine dua ettiğiniz şeyi kaldırır. Sizler, şu anda Allah'a ortak koştuğunuz şefaatçileri ve denk gördüğünüz şeyleri unutursunuz. Çünkü sıkıntı şiddetlenip de sebeplerden ümit kesildiği zaman Allah'a sığınmak beşerin fıtratına yerleştirilmiş olan bir özelliktir. Beşer fıtratı, aç kaldığı zaman nasıl gıda almaya yöneliyorsa, kendiliğinden Allah'a sığınmaya yönelir. İnsanın dinî konularda almış olduğu bâtıl eğitim, bu duyguyu gidermez. Ancak fıtrat bozulmuşluğu tamama ermiş, karakterindeki aşağılık en son sınıra dayanmış ve artık bir şey anlatamayan ve bir şey anlamayan dilsiz gibi olmuş kimseler hariçtir. Bu fıtrî duyguya oranla şirk esaslarına dayalı eğitim ve öğretim, gıda alma duygusu yanında müşriklerin nezdindeki aslı esası olmayan yemek ahkâmı mesabesindedir. Çünkü müşrikler, bahîra ve sâibe[1078] gibi hoş olan bazı yiyecekleri haram kılıyorlar, leş ve akmış kan gibi bazı pis şeyleri de mubah kabul ediyorlardı. Böylece gıda alma duygusuna pis şeyleri yiyerek ve temiz şeyleri de haram kılarak tecavüz ediyorlar sonra da darda kaldıkları zaman her şeyi yiyorlardı. Aynı şekilde -başkalarını eş, dost ve şefaatçi tutarak- yaratıcılarına ve bütün âlemin yaratıcısına yönelme duygusuna da tecavüz ediyorlardı. Bu dost ve şefaatçilere, tıpkı Yüce Allah'a yöneliyor gibi yöneliyor ve onları Allah'ı sever gibi seviyorlardı. Öyle bir sevgiyle ki, kaynağında kutsama ve sebeplere yapışmaksızın fayda verip zararı giderme kudreti olduğuna inanma vardır. Ancak sıkıntı ve belâ gelip çattığı zaman, onları unutur ve sadece Yüce Allah'a yakarırlar.

Sözünü ettiğimiz bu inanç ve onun gerekli kıldığı sevgi ve tazimin üç derecesi vardır. En aşağı mertebesi, cehalette en derin olan derecedir. Bu derecede bulunan kimse, yaratıklardan herhangi bir şeyin kendi zatı ile fayda ve zarar veren bir ilâh olduğuna inanır. Sıkıntı ve darlık gelip çattığı zaman ağlayarak ve niyaz ederek o kişiye dua eder ve yakarır. Çünkü gaybi bir güce iman etme duygusu bu kişide yakardığı bu yaratık veya kavminden öğrendiği üzere bu yaratıklarla sınırlı kalmıştır. Kişi, bunu yaparken yaptığının mümkün ve mantıklı olup olmadığını düşünmez.

Bu birinci dereceyi, kişinin ilâhın -ruhun bedene hulûl edip onu idare etmesi gibi- bizatihi bazı yaratıklara hulûl ettiğine ve onlarla birleştiğine inanması derecesi takip eder. Böylece o yaratık ve ilâh, bu kişinin inancına göre bir tek varlık olurlar. Bu dereceyle bir öncesi arasındaki fark şuradadır: Bu derecedeki fikir, felsefî nazariye kalıbına sokulmuş ve birtakım ziynetlerle, şiirsel tahayyülat kalıplarına dökülmüştür. Birinci derece ise sade ve basittir,

1078. Bahîra ve sâibe kelimeleri için bkz: Mâide Sûresi 103. ayet ve tefsiri.

cedelî felsefeden habersiz ve hayalî süslerden uzaktır. Bir ve ikinci derece şu noktada ortaktır: Bu iki nazariyeyi benimseyen kimseler, beş duyuyla kavrayabilen bu yaratığa tapmakta ve sıkıntı ve belânın şiddetlendiği zamanlarda ise kendisine gizli gizli yakararak dua etmektedirler.

Bu iki dereceden sonra şirk dereceleri içinde en ileri olan bir üçüncü derece daha vardır. Bu derece, hem en ileri ve hem de en zayıf olanıdır. Bu da kişinin Yüce Allah'ın her şeyin yaratıcısı, her şeye kadir, her şeyde tasarruf eden varlık olduğuna inanıp, hiçbir kimsenin Allah olmaksızın hiçbir şey yapamayacağını kabul etmesi ve sonra da O'nunla kulları arasında aracılar olduğuna inanmasıdır. Bu aracıların, kendisini Allah'a yaklaştırdığına, O'nun nezdinde kendisine şefaat ettiğine inanması, Allah'ın ancak bu aracılar yüzü suyu hürmetine verdiğini ve vermediğini, fayda verip zarar verdiğini, bağışlayıp merhamet ettiğini, var edip yok ettiğini kabul etmesidir. Kureyş müşriklerinin putperestliklerinin ulaştığı derece işte budur. Kitab-ı Kerim, onların, her şeyin mülkü kendi elinde olan, her şeyi koruyup kollayan ama kendisi buna muhtaç olmayan Yüce Allah'ı her şeyi yaratan yaratıcı olarak kabul ettiklerini, edindikleri dostlar hakkında da *"Bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz."*[1079] *"Bunlar Allah katında bizim şefaatçilerimizdir."*[1080] dediklerini anlatmaktadır. Bu aracıların, bir zararı gidermek ve bir faydayı temin etmek gibi Yüce Allah'ın fiilleri hakkında etkileri ve aracılıklarına inanıp, onlara dua ettiklerinde ve bundan dolayı onlara tazim ettiklerinde, bu duaları ve tazimleri bir "ibadet"tir. Çünkü ibadetin bundan başka bir manası da yoktur. Onların nazarında söz konusu hususlarda Allah'tan bağımsız olmadıkları ve yine onların inançlarına göre Yüce Allah da bu aracıların şefaati ve aracılığı olmadan sırf ezelî iradesi ile fail olmadığı için, sözü geçen aracılara "Allah'ın ortakları" ismi verildi.

Katıksız tevhid inancı; Yüce Allah'ın sonradan olanların etkilerinden uzak olarak sırf ezelî iradesiyle dilediğini yapan ve dilediğini tercih eden bir ilâh olduğuna kesin olarak inanmaktır. Tevhid inancına göre, bütün yaratıkların Yüce Allah'ın iradesine ve idaresine boyun eğdikleri, O'nun kanunlarına ve takdirine tabi oldukları kabul edilir. Hiçbir kimse, ne kendi ve ne de bir başkası için -Yüce Allah'ın kulları arasında bir kanun olarak koyduğu sebepler dairesinde olmadıkça- hiçbir şeyi yapmaya malik değildir. Yüce Allah'la kulları arasındaki "aracılık", Yüce Allah'ın onlar hakkındaki tasarrufu açısından değil, sadece risaletinin kullarına tebliği açısından dü-

---

1079. Zümer, 39/3.
1080. Yunus, 10/18.

şünülebilir. Ahiret şefaati sadece Yüce Allah'a aittir. O, dilediği kimseye izin verir. Hoşnut olduğu kimselerden dilediği kişiler için dua etme konusunda dilediği kimseye izin verir. Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e olan şu hitapları, bu yaklaşımın delillerindendir:

"Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur."[1081] *"De ki: İş tamamen Allah'a aittir."*[1082] *"De ki: Ben, Allah'ın dilediğinden başka kendime herhangi bir fayda veya zarar verecek güce sahip değilim."*[1083] *"Sen sevdiğini hidayete erdiremezsin; bilakis, Allah dilediğine hidayet verir."*[1084] *"De ki: Doğrusu ben size ne zarar verme ne de fayda sağlama gücüne sahibim. De ki: Gerçekten Allah'a karşı beni kimse himaye edemez. O'ndan başka sığınacak kimse de bulamam. Benim (yaptığım) ancak Allah katından olanı, O'nun gönderdiklerini tebliğdir."*[1085] *"De ki: Bütün şefaat Allah'ındır."*[1086] *"İzni olmadan O'nun katında kim şefaat edebilir? O, kullarının yaptıklarını ve yapacaklarını bilir. O'nun bildirdiklerinin dışında insanlar O'nun ilminden hiçbir şeyi tam olarak bilemezler."*[1087] *"Allah rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaat etmezler. Onlar Allah korkusundan titrerler."*[1088]

İnsanı şirke sokan aracılık, vehmî ve varlık âleminde herhangi bir etkisi olmayan bir husus olup, baba ve dedelerden miras olarak alınan geleneklerden ibaret olunca, işaret olunan o zeki kimseler, iş ciddiye binip musibet büyüyünce onu haydi haydi unutacaklardı. Söz konusu musibet, Yüce Allah'ın bu ayette zikrettiği iki durumda veya bunların dışında şu ayetlerde beyan ettiği durumlarda söz konusudur. *"Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız O'na has kılarak Allah'a yalvarırlar. Fakat onları salimen karaya çıkarınca bir bakarsın ki, (Allah'a) ortak koşmaktadırlar."*[1089] *"Dağlar gibi dalgalar onları kuşattığı zaman, dini tamamen Allah'a has kılarak O'na yalvarırlar. Allah onları karaya çıkararak kurtardığı vakit içlerinden bir kısmı orta yolu tutar. Zaten bizim ayetlerimizi ancak nankör hainler bilerek inkâr eder."*[1090] Bu ayetin bir benzeri de Yunus Sûresi'ndedir. Yüce Allah İsrâ Sûresi'nde ise şöyle buyurur: *"Denizde başınıza bir musibet geldiğinde, O'ndan başka bütün yalvardıklarınız*

1081. Âl-i İmrân, 3/128.
1082. Âl-i İmrân, 3/154.
1083. A'râf, 7/188.
1084. Kasas, 28/56.
1085. Cin, 72/21, 22, 23.
1086. Zümer, 39/44.
1087. Bakara, 2/255.
1088. Enbiyâ, 21/28.
1089. Ankebût, 29/65.
1090. Lokman, 31/32.

kaybolup gider. O sizi kurtarıp karaya çıkardığında (yine eski halinize) dönersiniz. İnsanoğlu çok nankördür."[1091] Bu ayette geçen *"dalâlet"*i, *"unutmak"* olarak tefsir etmişlerdir. Bu da tefsirini yapmakta olduğumuz ayetin manasındadır. İlâhlarının ahirette kendilerinden kaybolup gitmesine gelince; bu husus, değişik sûrelerde birçok ayette zikredilmektedir. Bu ayetlerin bazılarında, -burada kastedilen manada olduğu üzere- ilâhlarının kalplerinden ve hatırlarından kaybolup gitmesi değil, onların kendilerinden kaybolması kastedilmektedir. Bu da ilâhlarının orada kendileriyle birlikte olmaması, umdukları şefaatlerinden mahrum olmaları şeklinde olur. Bazı müfessirlerden rivayet olunduğuna göre, onların ilâhlarını unutmalarından maksat, onlara dua etmeyerek unutulmuş mesabesinde bırakmaları demektir. Râzî, ayette geçen bu "unutma" meselesinde iki görüşten söz eder:

1) İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre ayetin manası şöyledir: Herhangi bir fayda ve zarar veremeyeceklerini öğrendiğiniz için putları bırakır ve onlara yakarmazsınız.

2) Zeccâc der ki: Mananın şöyle olması mümkündür: Sizler onlara yakarmayı terk etmekle, kendilerini unutmuş mesabesinde oldunuz. Bu söz Hasen'in sözüdür. Çünkü o, şöyle der: Putlardan, unutan kimsenin sırtını döndüğü gibi yüz çevirirler.

Ben de derim ki: Bu iki ayet hakkında ne tefsirlerinde İbn Cerir'le İbn Kesir'den ve ne de *ed-Durru'l-Mensûr*'da Suyûtî'den ne İbn Abbas'tan, ne Hasen'den ve de bunların dışında sahabe ve tâbiûn dönemi müfessirlerinden herhangi bir görüş nakledilmemiştir.

Müfessirler, tefsirini yapmakta olduğumuz ayetten anlaşılan "dua ettikleri takdirde kıyamet azabıyla, köklerinin tümden kazınması azabının müşriklerden kaldırılmasının mümkün olduğu" hususunu, *"Kâfirlerin duası kuşkusuz hedefini şaşırmıştır."*[1092] ayetiyle birlikte diğer nasslardan anlaşılan esaslara aykırı olduğu için anlaşılması zor olarak görmüşlerdir. Bu probleme şöyle cevap verilmiştir: Yüce Allah'ın toplumlar hakkında gerçekleşen kanunu (sünnetullah) ve nassların delâlet ettiği şey, söz konusu "azap kaldırılması"nın vaki olmadığıdır, yoksa mümkün olmadığı değildir. Burada azabın kaldırılması Yüce Allah'ın dilemesine bağlanmıştır. Yüce Allah, bunu dilerse kaldıracağını ifade ediyor. Çünkü O'nun dilemesi, kökün kazınması ve kıyametin korkuları azabının kaldırılmasına varıncaya kadar her şey

1091. İsrâ, 17/67.
1092. Ra'd, 13/14.

için geçerlidir. Bu iki husus, yaratıklara Yüce Allah tarafından bahşedilen kudretlerin bunlara hiç taalluk edemeyeceği husustur. Çünkü bu ikisi, Yüce Allah'ın yaratıklarına verdiği sebeplerin ötesinde bir şeydir. Fakat Yüce Allah, bunu dilemez. Çünkü dilemesi, hikmetine ve takdirine aykırıdır. Çünkü sünnetullah, takdirine göre cereyan eder. Az önceki probleme şöyle de cevap verilebilir: Yüce Allah'ın azabının gelmesinden maksat, azabının emarelerinin ve ön gelişmelerinin zuhur etmesi, "*saat*"ten maksat da küçük kıyamet olan ölümdür. Ölüm ise alâmetleri zuhur edip koma hali gelmekle gerçekleşir. İman, kökünü kazıma azabı bunu hak edenlerin başına bilfiil gelmeden ve can çekişme halinde ruh boğaza çıkmadan önce kabul olunur. Denildi ki; kıyametin bazı meşakkatleri kâfirlerden bile kaldırılır. Şefaat-ı uzmâ ile mahşer günü Yüce Allah'ın huzurunda uzun uzun durma meşakkatinin kaldırılması gibi... Ancak bu yaklaşım, yukarıdaki problem için cevap olamaz. Çünkü bu sıkıntı, kâfirlerin duası ile kaldırılmayacaktır.

Okuduğumuz ayetlere kıraat açısından yaklaşacak olursak, İmam Nâfi' bu ayeti "*kâf*"lı ve "*kâf*"sız olarak, "*e raeyte*" veya "*e raeyteke*" ve "*e raeytum*" veya "*ve raeytekum*" şeklinde okumuş ve Kur'ân'da bu fiilin geçtiği her yerde ikinci hemzeyi, hemzeyle elif arası okuyarak teshîl yapmıştır. Kisâî, ikinci hemzenin hazfi (gizlenmesi) ve kalan kıraat imamları ise isbâtı (varlığı) ile okumuşlardır. Bütün bu okunuş şekilleri, Arap dilinde meşhur lehçelerdir. Hemzenin hazfine "*sel benî İsrâîle*" ayeti örnek verebilir. Aslı "*is'el*"dir. Aynı duruma şiirden de örnek vermek mümkündür.

إن لم أقاتل فألبسوني برقعا

"*Eğer savaşmazsam, bana peçe giydirin.*"
Şiirdeki fiilin aslı "*fe elbisûnî*"dir.

"Andolsun ki, senden önceki ümmetlere de elçiler gönderdik. Ardından bize yalvarsınlar diye onları darlık ve sıkıntı ile yakalayıp cezalandırdık." Yüce Allah, Peygamberi'ne (s) kendi ümmetinden önceki ümmetlere de elçiler gönderdiğini yeminle ifade ediyor. Bu ümmetler, kendi kavmine göre, şirke daha fazla batmış ve onlara göre zulümde daha da ısrarcıydılar. Çünkü Hz. Peygamber'in kavmi sıkıntı şiddetlendiği zaman Allah'a dua eder ve O'ndan başka edindikleri dostları ve benzerleri unuturlardı. Hâlbuki önceki kavimlere belâ ve felaketler gelince bu, onların kalplerini yumuşatmamış ve şeytanın fıtratlarında bozmuş olduğu şeyi düzeltememiştir.

"el-Ahzu bi'l-be'sâi ve'd-darrâ" onlara darlık ve sıkıntının gelmesi demektir. *"Ahzu'ş-şey'i"* herhangi bir şeyi ele geçirmek, almak ve mülkiyetine geçirmekle ya da istila edip kuvvet kullanmak suretiyle elde etmeye denir. Bu fiil, bazen iradesi bulunmayan ve fail olmayan şeye de isnat edilebilir. Mesela Yüce Allah şöyle buyurur:

"Benlik ve gurur kendisini günaha sevk eder."[1093] *"Tufan kendilerini yakalayıverdi."*[1094] *"Onları azap yakaladı."*[1095] *"Onları o korkunç ses yakaladı."*[1096] *"Onları yıldırım çarpıverdi."*[1097] *"Kendilerini bir sarsıntı yakalayıverdi."*[1098]

Ayette geçen *"el-be'sâ"*, savaş ve meşakkate verilen bir isimdir. "*el-Be'su*", savaşta şiddet ve şiddet esnasında korku, şiddetli azap, kuvvet ve şecaat demektir. "*el-Bu'su*" ise boyun eğmek ve fakirlik demektir. Bu kelimeler, *Lisânu'l-Arab*'da böyle açıklanmaktadır. Râğıb ise şöyle der: *"el-Bu'su, el-be'su ve el-be'sâu"*, şiddet ve sıkıntı demektir. Ancak *el-bu'su* fakirlik ve savaş manasında daha çok kullanılır. *el-Be'su* ve *el-be'sâu* ise zarar ve hasar manasında kullanılır."[1099] Râğıb bu kullanımlara deliller getirir. *"ed-Darrâu"* ise *"ed-durru"* kökünden fa'lâu veznindedir. Manası faydanın zıddıdır. Kıtlık senesine "*ed-darrâu*" denilir. Ayrıca -ister maddi, ister manevi olsun- eziyete ve kötü duruma "*ed-darrâu*" denilir. *"es-Serrâu"* kelimesi ise *"surûr"* kökündendir. Bu da tıpkı *"en-na'mâ"* gibi önceki kelimenin tam zıddıdır. "*ed-Durru*" kelimesinin zıddı ise *"en-nef'u"*dur. İbn Cerir, *"el-be'sâu"* kelimesini şiddetli fakirlik ve geçim darlığı, "*ed-darrâu*" kelimesini ise vücuda arız olan hastalık ve illetler şeklinde tefsir etmiştir. Bu görüşün bir benzerini Râzî de Hasen'den nakleder. Ebû'ş-Şeyh'in Said b. Cübeyr'den nakline göre, *"el-be'sâu"*, sultan korkusu ve fiyat artışları demektir. Bu iki kelimenin manası hakkında ileri sürülen görüşler birbirine yakındır. Benim anladığım kadarıyla iki kelime arasındaki fark şudur: *"el-be'sâu"*, başına gelen kimseye tesiri çok büyük olan ve hariçten kaynaklanan sıkıntıdır. Şu anda yaşadığımız savaş buna örnektir. Çünkü savaşın etkisi, isabet ettiği kimseye şiddetli bir acı vermek şeklindedir. Gerçekten savaşa maruz kalanlar, çocuklarını kaybetmekte veya ülkeleri harap olmakta ya da geçim darlığına düşmektedirler. *"ed-Darrâu"*ya gelince; bu, insanın nefsine şiddetli acı veren her şeydir. Sebebi ister ruhi olsun is-

1093. Bakara, 2/206.
1094. Ankebût, 29/14.
1095. Şuarâ, 26/158.
1096. Hicr, 15/73.
1097. Zâriyât, 51/44.
1098. Ankebût, 29/37.
1099. Râğıb, *el-Müfredât*, (Be-e-se, maddesi) s. 66.

ter bedenî, isterse de hariçten olsun fark etmez. Buna göre *"el-be'sâu"*, *"ed-darrâu"*ya yol açan sebeplerden birisi olmaktadır. Demişlerdir ki, bu iki kelime *"hamrâu"* vezninde gelmiştir. Bunların *"ahmaru"* vezninde müzekkerleri yoktur. Bilâkis bu vezinde ism-i tafdilleri vardır. *"ed-Darrâu"* kelimesinin kökü olan *"et-tedarru'"* kendini iyice zahmete sokarak yalvarıp yakarmak ya da çok yakarmak demektir. Kelimenin kök manası, zaaf veya zillet ve boyun eğmek demektir.

Ayetin manasına gelince; Yemin ederiz ki, biz senden önceki ümmetlere peygamberler gönderdik. Bu peygamberler, kavimlerini bizi bir olarak kabul etmeye ve bize ibadete davet etti. Ancak onlar peygamberlerimizin bu çağrısını kabul etmediler. Biz de onları imtihan etmek ve denemek üzere darlık ve sıkıntıyla yakaladık. Maksadımız; bu sıkıntıların, kendilerini -beşerin karakteri ve ahlâkı gereği- Rablerine yakarmaya ve dua ile niyaz etmeye hazırlamasıydı. Çünkü bizim kanunumuz (sünnetullah), sıkıntı ve darlıkların insanları terbiye edici bir unsur olması şeklinde tecelli etmiştir. Bizim kanunumuza göre sıkıntı ve belâlar, gurura kapılanları gururlarından çevirir, günahkârları işledikleri günahtan vazgeçtirir. Bunlar, vehme kapılmış kimseleri -bırakalım putlara dua etmeyi- kendileri gibi bir beşere dua etmekten vazgeçirmeye ne kadar da elverişli şeylerdir! Fakat insanların içinde şirk ve fasıklığın zirvesine çıkmış kimseler vardır. Artık bu derece şirki ve fıskı ne çekilen sıkıntı ve belâ giderir ne de çekilen sefalet sarsabilir! Böylesi kimselere, hiçbir ibret fayda vermez. Bunlara başkaları etki edemez. İşte ayette sözü edilen kavimler bunlardandır. Bundan dolayı Yüce Allah şöyle devam ediyor:

"Hiç olmazsa, onlara bu şekilde azabımız geldiği zaman boyun eğselerdi!" İbn Cerir, bu ayette geçen ***"levlâ"***yı, teşvik edatı olarak *"hellâ"* manasında kabul etmiştir. Oysa müfessirlerin cumhuru bu kelimeyi *"nâfiye"* (*manayı olumsuza çeviren*) bir kelime olarak kabul etmiştir. Buna göre ayetin manası; "Onlara şiddetli azabımız gelip çattığı zaman keşke huşu ile bize boyun eğselerdi de azap öncesini görüp sonundaki belâlardan kaçınsalardı! Başlarına gelecek olan belâlar kendilerini henüz kuşatmadan onları kaldırmamız için bize boyun eğselerdi!" şeklinde olur. Onlara şiddetli azabımız gelip çattığı zaman, korku duymadılar ve yakarmadılar. ***"Fakat kalpleri iyice katılaştı."*** O kadar ki taştan daha katı oldu. Çünkü yapılan uyarılar kalplerine hiçbir etki yapmadı. ***"Ve şeytan da onlara yaptıklarını"*** yani inkârı ve masiyetleri ***"cazip gösterdi."*** Bunu baba ve dedelerinin halleri üzere değişmeden kalmayı güzel, aralarından kendi üzerlerine hiçbir meziyeti olmayan bir kimseye

itaat etmeyi ve boyun eğmeyi de çirkin göstererek yaptı. Biz, daha önce insanların amellerinin kendilerine süslü gösterilmesini, bunlardan şeytana isnat olunanın çirkin olduğu için ona isnad edildiğini, Allah'a isnad edilenin de Yüce Allah'ın yaratması, takdiri ve kulları hakkındaki geçerli kanunlarını ifade ettiği için Allah'a isnad edildiğini ve bir de bilinmeyene isnad edilmesi güzel olanlarını uzun uzun açıklamıştık. Dileyenler, Âl-i İmrân Sûresi'nin 14. ayetinin tefsirine bakabilir.

"Kendilerine yapılan uyarıları unuttuklarında onlara her şeyin kapılarını açtık." Yani, peygamberlerin uyarılarından ve öğütlerinden yüz çevirip de bunlarla doğru yola girmeyi terk edince veya -inkârda ısrarlı oldukları ve kendilerinden önce geçenleri taklitte donup kaldıkları için- ibret ve öğüt almamak hususunda ısrar edince üzerlerine her şeyin kapılarını açarak kendilerini iyiliklerle denedik. Onlara çeşit çeşit rızıklar verdik. Rahat bir hayat sürmelerini sağladık, vücut sağlığı, can ve mal emniyeti verdik. Onları, Hz. Musa'nın kavmi hakkında *"Belki dönerler diye onları iyilik ve kötülüklerle imtihan ettik."*[1100] şeklinde ifade edildiği üzere iyiliklerle imtihan ettik. Ama onlar, nimetlerle terbiye olmadılar ve nimeti verene şükretmediler. Tam aksine nimetler onlara ferahlık ve şımarıklık verdi. Tıpkı belâ ve felâketlerin kendilerine kalp katılığı ve kötülük verdiği gibi. ***"Nihayet kendilerine"*** o nimetlerden ***"verilenler yüzünden şımardıkları"*** ve o nimetlerden dolayı gurura kapılıp şımararak Rablerinin emrinden çıktıkları ***"zaman onları ansızın yakaladık, birdenbire onlar bütün ümitlerini yitirdiler."*** Onları, -gafil avlayarak veya onlar gafil avlanarak- köklerini kazıma azabıyla yakaladık. Çünkü azabımız onlara ansızın geldi. Hazırlık yapmaları veya kaçmaları için önceden herhangi bir mühlet verilmeden ve herhangi bir emare gösterilmeden onları gafil avladık. Bir de ne göresin! Onlar, üzüntüyle yanmaktadırlar ve kurtuluş ümitleri kalmamıştır. Ya da söyleyecek hiçbir bahaneleri kalmamış olarak helâk olmaktadırlar. Ayette geçen ***"mublisûn"*** kelimesinin kökü olan "*iblâs*", sözlükte ümitsizlik, hayır ve rahmetten ümit kesme, hayret ve dehşete düşme, bahane kalmaması, hüzün, gam veya korkudan dolayı sessiz kalmak demektir. Müfessirler bu kelimenin manası için Accâc'ın şu beytini delil gösterirler.

يا صاح هل تعرف رسماً مُكرسا   قال نعم أعرفه، وأبلسا

"Arkadaş! Bilir misin devenin idrar ve dışkı yaptığı yeri!
Dedi ki, 'Bilirim, evet!' Sonra korkudan cevap veremedi!"

1100. A'raf, 7/168.

Bu kelime, *"Ebleset'in-nâkatu"* deyiminden türemedir. Dişi deve aşırı derecede çiftleşmek istediğinden dolayı otlamadı demektir. Bu kökün kullanımı, "Dabaati'n-nâkatu dab'an ve dab'aten" şeklindedir.

Ayet ifade ediyor ki, *"el-be'sâu"* (*sıkıntı*) ve *"ed-darrâu"* (*darlık*) ile bunların zıddı olan *"es-serrâu"* (*huzur*) ve *"en-na'mâu"* (*rahatlık*) insanların içinde muvaffak olanların ahlâklı ve terbiyeli olmalarına sebep olan unsurlardandır. Aksi takdirde nimetler, insanlara belâlar ve felâketlerden daha fazla vebal getirirdi. Bu, insanın ihtiyarı ile sabittir. Belâ ve felâketlerin fesadı düzelttiği noktasında herhangi bir ihtilaf yoktur. İnsanların içinde belâ ve musibetlerden en çok istifade eden kimse, mü'mindir. Nitekim bu gerçek Suheyb'in merfû olarak rivayet ettiği Müslim hadisinde sabittir: *"Mü'minin durumuna hayret doğrusu! Mü'minin durumu bütünüyle hayırdır. Bu, sadece mü'min için geçerlidir. Mü'min herhangi bir rahatlığa kavuştuğunda buna şükreder, bu da onun için hayırdır. Başına herhangi bir sıkıntı geldiğinde buna sabreder, bu da onun için hayır olur."*[1101] Bir mü'minin belâ ve musibetlerden nasıl istifade edebileceğini, Âl-i İmrân Sûresi'nde Uhud Savaşı hakkında inen ayetlerin tefsirinde açıklamıştık. Şimdi bu hususta yapılan rivayetleri verelim. Hâfız İbn Kesir bu ayetin tefsirinde şöyle diyor:

"Hasan-ı Basrî der ki: Yüce Allah kime genişlik sağlar da Allah'ın kendisine plan kurduğunu düşünmezse bu adam düşünmüyor demektir. Her kime de az verir ve o kimse de Allah'ın kendisine nazar ettiğini düşünmezse o da düşünmüyor demektir." Hasan daha sonra *"Kendilerine yapılan uyarıları unuttuklarında onlara her şeyin kapılarını açtık."* ayetini okudu. Hasan-ı Basrî dedi ki: "Kâbe'nin Rabbine yemin ederim ki, Allah onlara plan kurdu. Onlara ihtiyaçları verildi sonra da yakalandılar." Bu haberi, İbn Ebî Hâtim rivayet etmiştir. Katâde der ki: "Yüce Allah'ın emri onları gafil avladı. Hiçbir kavim yoktur ki, Yüce Allah onları kendilerinden geçtikleri bir anda gaflet ve nimet içinde yüzerken yakalamamış olsun. O halde Yüce Allah hakkında kendinizi aldatmayın! Çünkü Allah Teâlâ hakkında ancak fasık olanlar kendilerini aldatırlar." Bu haberi de İbn Ebî Hâtim rivayet etmiştir. İmam Mâlik Zührî'den rivayet ediyor: *"Onlara her şeyin kapılarını açtık."* demek, onlara dünyanın rahatlığını ve örtülerini açtık, demektir. İmam Ahmed rivayet ediyor: Bize Yahya b. Gaylân Rişdîn b. Sa'd Ebû'l-Haccâc el-Mührî, Harmele b. Umrân et-Tahbîbî b. Ukbe, Müslim kanalıyla Ukbe b. Âmir'den rivayet etti. Bu rivayete göre Peygamberimiz (s) şöyle buyurdu: *"Yüce Allah'ın bir kula işlediği onca masiyetlere rağmen dünyadan istediğini verdiğini görürsen bil ki bu bir*

1101. Benzer lafızla bkz: Tabarânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, IV, 153.

istidractır."[1102] Peygamberimiz (s) bundan sonra, *"Kendilerine yapılan uyarıları unuttuklarında onlara her şeyin kapılarını açtık."* ayetini okudu. İbn Cerir ve İbn Ebî Hâtim, bu rivayeti Harmele, İbn Lehîa, Ukbe b. Müslim vasıtasıyla Ukbe b. Âmir'den rivayet etti. İbn Ebî Hâtim, babasından, babası da Hişâm b. Ammâr, Arrâk b. Hâlid b. Yezid, İbrahim b. Ebî Able senet zinciriyle Ubâde b. Sâmit'ten rivayet ediyor. Bu rivayete göre Peygamberimiz (s) şöyle buyuruyor: *"Allah, bir toplumun varlığını sürdürmesini veya gelişmesini istediği takdirde kendilerine doğruluğu ve iffeti verir. Bir topluluğun da parçalanmasını dilediğinde onlara veya onların üzerine hıyanet kapısını açar."*[1103] *"Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık, birdenbire onlar bütün ümitlerini yitirdiler."* Nitekim Yüce Allah bir başka ayette ise şöyle buyurur: *"Böylece zulmeden toplumun kökü kesildi. Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur."*[1104] Bu hadisi İmam Ahmed ve başkaları rivayet etmiştir.[1105]

A'râf Sûresi 94-99. ayetlerle bu manada başka ayetlerin tefsirine geldiğimizde bu konuya inşallah tekrar döneceğiz.

Nahiv (dilbilgisi) açısından üzerinde duracağımız birkaç nokta vardır. ***"Fe izâhum mublisûn"*** ayetindeki *"izâ"* edatı, nahiv ilminde adına *"izâ-i fucâiyye"* dedikleri edattır. Bu edat, kendisinden sora gelen cümlenin sürpriz bir biçimde kendisinden önce geçen cümleden hemen sonra geldiğini ifade eder. Bu edat, Kûfe nahivcilerinin değerlendirmelerine göre, "harf"tir. Basralı nahivcilere göre ise zaman veya mekân zarfı olarak değerlendirilmektedir. Ve *"izâ"* kelimesi, müptedanın haberi olan *"mublisûn"* sebebiyle mansubdur. Ayetin manasına gelince; *"Onlar ikamet ettikleri mekânda veya ikamet zamanı ümitsizlik içine düştüler." "İzâ"*nın başındaki *"fe"* harfi ise tek başına ta'kib ifade eder. Ta'kib, *"fâ"*dan sonra gelen kısmın, -arada herhangi bir fasıl olmaksızın- kendisinden önce gelen kısımdan hemen sonra gerçekleşmesi de-

---

1102. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 145; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, IX, 110. (Bu hadis, el-Mektebetu'l-Elfiyye Li's-Sünneti'n-Nebeviyye isimli CD'den yararlanılarak tahriç edilmiştir. -Çev.-)

    İstidrac: Küfrü ve günahı açık olan kimselerde kendi isteklerine uygun olarak ortaya çıkan olağanüstü hallerdir. Cenâb-ı Hak, istidrac gösterecek kimseye daha fazla küfür ve günaha dalması için bu yeteneği verir. Şeytanın duasının kabul olunarak, kıyamete kadar kötülük yapmasına fırsat verilmesi, Firavun, Nemrut ve benzerlerinin yeryüzündeki saltanatlarının bir süre kendi istedikleri tarzda yürümesi istidrac türünden olaylardır. Yine zalimlerin ve kâfirlerin bir bölümünün dünya işlerinin iyi gitmesi de istidracla ilgilidir. Bkz: Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslâm İlmihali*, s. 111. (Çev.)

1103. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 133; (Taberânî, *Müsnedu'ş-Şâmiyyîn*, I, 34, Beyrut, 1984 Baskısı, Tahkik: Hamdi b. Abdilmecid es-Selefî. -Çev.-)

1104. En'âm, 6/45.

1105. İbn Kesir, *Tefsiru'l- Kur'âni'l-Azîm*, II, 132-133.

mektir. Fakat "fehum mublisûn" ile "fe izâhum mublisûn" arasında büyük bir fark vardır. Bu fark zevk-i selim sahibi kimselerin anlayamayacağı bir şey değildir. "Fehum mublisûn" cümlesinde "mublisûn" kelimesi sadece haberdir (yüklemdir). Oysa "fe izâ hum mublisûn" cümlesinde ise pekiştirilmiş ve yenilenip duran bir mananın temsilî biçimde anlatımı söz konusudur.

"Böylece zulmeden toplumun kökü kesildi." Yani, peygamberleri yalanlayarak, şirk ve şirk fiillerinde ısrar ederek kendi nefislerine zulmedenler helâk oldular, onların kökleri kazındı ve içlerinden hiçbir kimse sağ kalmadı. Yüce Allah, bunu ***"kat'u dâbirihim"*** deyimiyle ifade etmektedir. *"Dâbir"*, bir kavmin en son ferdi demektir. Bazı bilginlere göre "*dâbir*", bir kavmin aslı demektir. Bu görüş, müfessirlerden Süddî ve dil nakilcisi bilginlerden Asma'î tarafından rivayet edilmektedir. Ancak bu iki manadan birincisi daha doğrudur. Mana, her iki görüşe göre de değişmez ve aynıdır. Ayette, ism-i mevsulle (*ellezîne*) vasfedilen açık isim (*el-kavm*), -helâkin illet ve sebebi olan zulme işaret olunmak için- zamir yerine kullanılmıştır. Zaten bâtılın mutlaka zail olması ve hakkın galip gelmesi kaçınılmazdır.

"Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur." Yani, Yüce Allah'ın peygamberlerine -hüccetlerini galip kılarak, uyarılarını doğru çıkararak, zalim müşrikleri helâk edip, yeryüzünü onların şirk ve zulümlerinden arındırarak-yardım etmesi hususundaki güzel övgü, âlemlerin rabbi olan Yüce Allah'a mahsustur. Onların işlerini kapsamlı hikmeti ve adil kanunlarına göre çekip çeviren ve onları bir araya toplayan Yüce Allah'a mahsustur. Bu cümle, bu husustaki hamd ve övgünün sadece Yüce Allah'a mahsus olduğu gerçeğini beyan etmekte ve Yüce Allah'ın mü'min kullarına irşadda bulunmaktadır. Bu cümlede Yüce Allah, salih peygamberlere yardım etmesi, bozguncu zalimlerinin kökünü kazıması sebebiyle O'na hamd etmeleri gerektiğini hatırlatmaktadır. Bir de her şeyin ve her amelin sonunda yine O'na hamd etmeleri gerektiği kendilerine ihtar edilmektedir. Nitekim Yüce Allah muttaki kulları hakkında şöyle der: *"Onların dualarının sonu da şudur: Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur."*[1106] Bu mesele ister rahatlık isterse darlık zamanında olsun fark etmez. Çünkü muttakiler için her iki durumda da alınacak ibret ve fayda, zahirî veya bâtınî nimet söz konusudur.

1106. Yunus, 10/10.

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَخَذَ اللّٰهُ سَمْعَكُمْ وَأَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَنْ إِلٰهٌ غَيْرُ
اللّٰهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ انْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ ﴿46﴾ قُلْ أَرَأَيْتَكُمْ
إِنْ أَتَاكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ بَغْتَةً أَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلَكُ إِلَّا الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ ﴿47﴾
وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ فَمَنْ آمَنَ وَأَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ
عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿48﴾ وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا يَمَسُّهُمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا
يَفْسُقُونَ ﴿49﴾

46- De ki: "Söyleyin bakalım, eğer Allah kulaklarınızı ve gözlerinizi alır da kalplerinize mühür vurursa, Allah'tan başka onları size getirecek tanrı kimdir?" Bak, delilleri nasıl açıklıyoruz. Onlar hâlâ yüz çeviriyorlar.

47- De ki: "Söyler misiniz; size Allah'ın azabı ansızın veya açıkça gelirse, zalim toplumdan başkası mı helâk olur?"

48- Biz, peygamberleri ancak müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak göndeririz. Kim iman eder ve kendini düzeltirse onlara korku yoktur. Onlar üzüntü de çekmeyecekler.

49- Ayetlerimizi yalanlayanlara gelince; yoldan çıkmalarından dolayı onlara azap dokunacaktır.

Bu ayetlerin öncesiyle bağlantısı hakkında söylenecek şeyler, bundan önceki ayetler hakkında söylenenlerle aynıdır. Bu ayetler, tevhid ve risalete çağrı çeşitlerinden birisidir. Söz konusu davet, delil getirme yönlerinden bir başka çeşit kullanılarak yapılmış bir çağrıdır. Yüce Allah, şöyle diyor:

"De ki: Söyleyin bakalım, eğer Allah kulaklarınızı ve gözlerinizi alır da kalplerinize mühür vurursa, Allah'tan başka onları size getirecek tanrı kimdir?" Yani ey Peygamber! Seni ve senin getirdiğin tevhid ve hidayeti yalanlayan şu müşriklere de ki: Söyler misiniz? Allah sizi sağır edip de işitme duygunuzu giderse ve kör edip de görme duyunuzu yok etse, nefsinizdeki anlama, algılama ve akıl merkezleri olan kalplerinize ve gönüllerinize mühür vursa ve siz hiçbir sözü işitmez, hiçbir yolu görmez, hiçbir fayda ve

zararı idrak edemez, ne hakkı ve ne de bâtılı kavrayamaz hale gelseniz, şefaatlerini dileyerek kendilerine dua ettiğiniz ilâhlarınızla ilişkiniz ne hale gelir? Bunları size kim geri verebilir? Ya da Allah'ın sizden aldığı bu zikredilen şeyleri size kim geri getirebilir? Yani bunları size getirmeye kadir olan Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur. Allah'ı bırakıp da edindiğiniz ortaklar ve dostlar şayet ilâh olsalardı, bunları getirmeye kadir olurlardı. Onların bunlara kadir olmadıklarını bildiğinize göre, niçin kendilerine dua ediyorsunuz? Dua bir ibadettir ve ancak her şeye kadir olan ilâha yapılır. ***"Bak, delilleri nasıl açıklıyoruz. Onlar hâlâ yüz çeviriyorlar."*** Yani bak, öğüt alsınlar ve kani olsunlar da dönsünler diye sayısız delilleri ve beyyineleri nasıl da çeşit çeşit kılıyor ve çeşitli formlara sokuyoruz! Sonra da onlar, hâlâ yüz çeviriyor ve onlar üzerinde derin derin düşünmekten kaçınıyorlar. Ayette geçen ***"yasdifûne"***nin kökü, *"sadefe ani'ş-şey'i sadfen ve sudûfen"* şeklindedir. Manası, *"herhangi bir şeyden şiddetli bir biçimde yüz çevirdi"*, demektir. Bazı bilginlerin ifadesine göre kelime, dağın yan tarafı ve sona erdiği yer manasına gelen "sadefetu'l-cebel" deyiminden alınmadır. Ayette yüz çevirmenin ***"summe"*** edatıyla getirilmesi *"istib'âd"* (*uzak bulmak*) manası ifade eder. Çünkü delillerin ve ayetlerin açıklanması yönelmenin en ileri derecesine sebeptir. Aklen ve normal olarak delillerin ve ayetlerin açıklanması ardından yüz çevirmenin en ileri derecesinin gelmesi, uzak görülen bir durumdur. Bu ifadenin bir benzeri, sûrenin baş tarafında geçmişti. Sûrenin baş tarafında daha sonra onların delillerden yüz çevirmeleri gelmekteydi. Biz bu konuyu yerinde uzun uzadıya açıklamıştık.

"De ki: Söyler misiniz; size Allah'ın azabı ansızın veya açıkça gelirse, zalim toplumdan başkası mı helâk olur?" Yani ey Peygamber! Şu zalim müşriklere de ki: Bizzat siz kendiniz söyler misiniz? Allah'ın azabı size gelirse haliniz nice olur! Veya bana akıbetinizin nice olacağını söyler misiniz? Yüce Allah'ın öncekiler hakkındaki kanunu, sizin gibi yalanlayan inatçı kimselere azabının ansızın ve hiç beklemedikleri bir anda gelmesi veya azabın gelişinin ansızın olması şeklinde tecelli etmiştir. Böylesi bir azap, aniden gelse ve sizi gafil avlasa... Başınıza gelmesinin yaklaştığını size hissettirecek herhangi bir ön emare olmaksızın aniden gelse... Ya da açıktan açığa gelse... Azap öncesi emareleri gözlerinizle görseniz... Böyle bir azap aniden gelirse, içinizden zalimlerden başkası mı helâk olur? Şirkte ve şirk amellerinde inadına ve inkâr ederek ısrarlı olanlar onlardır. Bu çeşit azaplarda Yüce Allah'ın kanunu, peygamberleri ve onlara tabi olan mü'minleri kurtarmak şeklinde tecelli etmiştir. Yüce Allah, adeta şöyle demektedir: Bu azapla, sizden başkası helâk

olmaz. Sizler de ancak kendi nefislerinize zulmetmeniz ve ona karşı cürüm işlemeniz yüzünden helâk olursunuz. Bazı müfessirler, söz konusu azabın -işledikleri zulüm ve günah yüzünden geçmiş ümmetlerin başına gelen musibetlerde olduğu gibi- zalim olmayanların zalimlerin günahları yüzünden cezalandırıldıkları genel bir azap çeşidinden olduğunu zannetmişlerdir. Bu çeşit zulüm ve günah, geçmiş ümmetlerin zaafa düşmelerine ve bağımsızlıklarına saldırıya geçilmesine sebep oluyordu. Ya da toplumda hastalıklar veya açlık yayılıyordu. Müfessirler, kendi zanlarını doğru çıkarmak için bu ayetin tefsirinde bayağı zorlamalara gitmişler ve zalim olmayan bir kimsenin bu azapla helâk olmasının "hasr"a (münhasırlık durumu) aykırı olmadığını zannetmişlerdir. Çünkü onlara göre bu, sadece zahiren azaptır, gerçekte ve bâtınî olarak ise mutluluktur. Zira bunun ardından sevaba ve yüksek dereceye ermek vardır. Ayet hakkında böyle bir zanna düşenlerin en meşhurları arasında Râzî ve Tabersî de vardır. Bizim tercihimizin doğru olduğunu, peygamberleri yalanlamaya karşı zikredilen ceza göstermektedir. Çünkü Yüce Allah, ayetin devamında şöyle demektedir:

"Biz, peygamberleri ancak müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak göndeririz." Yani peygamberleri yalanlayanları helâk etme hususunda bizim kanunumuz şudur: Biz peygamberleri, kendilerine iman edip salih amel işleyenlere kendilerine layık güzel bir karşılığı müjdeleyici, şirkte ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmakta ısrarlı olanları da hak ettikleri kötü ceza ile uyarıcılar olarak gönderdik. ***"Kim iman eder ve kendini düzeltirse onlara korku yoktur. Onlar üzüntü de çekmeyecekler."*** Yani onlara inkâr edenlerin başlarına gelen dünya azabından korku olmadığı gibi, Yüce Allah'ın kâfirler için hazırladığı ahiret azabından da korku yoktur ve onlar, Allah'la karşılaşma günü elden kaçırdıkları hiçbir şey için üzüntü de çekmeyeceklerdir. Çünkü Yüce Allah, onları her türlü korkudan koruyacaktır. *"En büyük dehşet dahi onları tasalandırmaz. Melekler kendilerini şöyle karşılar: İşte bu size vaat edilmiş olan (mutlu) gününüzdür."*[1107] Bunlar Yüce Allah'ın haklarında *"Yüzler vardır ki, o gün ışıl ışıl parıldayacaktır."*[1108] ve *"O gün birtakım yüzler parlak, güleç ve sevinçlidir."*[1109] dediği kimselerdir. Şöyle de diyebilirsin: Bu kâmil insanlar, dünyada da -dünya şehvetleri ve lezzetlerinin elden çıkması gibi- kâfir ve fasıkların üzüldükleri şeylerle üzülmeyeceklerdir. Ya da onların üzüntüleri, kâfirlerin üzüntüleri gibi şiddetli ve uzun süreli olmayacaktır. Çünkü

1107. Enbiyâ, 21/103.
1108. Kıyamet, 75/22-23.
1109. Abese, 80/38-39.

mü'minlere, çocuklarının ve yakınlarının ölmesi veya mallarını kaybetmeleri ve dostlarının azalması gibi sebebi meşru olan bir üzüntü geldiği takdirde, bu onlar için rahmet ve ibret olur. Bunun yanında sabır ve güzel örnek almak vardır. Söz konusu üzüntü, onların ruhlarına ve bedenlerine zarar vermez. Alışkanlıklarından ve işlerinden hiçbir şeyi değiştirmez. Allah'a iman, onları darlık ve sıkıntının helâk etmesine, rahatlık ve nimetin şımarıklığına karşı korur. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurur: *"Yeryüzünde vuku bulan ve sizin başınıza gelen herhangi bir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılmış olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır. (Allah bunu) elinizden çıkana üzülmeyesiniz ve Allah'ın size verdiği nimetlerle şımarmayasınız diye açıklamaktadır. Çünkü Allah, kendini beğenip böbürlenen kimseleri sevmez."*[1110]

"Ayetlerimizi yalanlayanlara gelince; yoldan çıkmalarından dolayı onlara azap dokunacaktır." Yani kendileriyle birlikte peygamberleri gönderdiğimiz ayetlerimizi yalanlayanlara, dünyada zaman zaman azap gelecektir. Özellikle de sadece bazı fertlerin değil, bir toplumun topyekûn inkâr ve inat etmesi durumunda... Ahirette ise söz konusu azap, hiç kimseyi hariç tutmayarak onların tümüne verilecektir. Bu azap, onların fasıklığı yani inkâr etmeleri ve bozgunculuk çıkarmaları sebebiyledir. Bunlar, iman eden, nefislerini, amellerini ve davranışlarını düzelten kimselere karşılık olarak zikredilmiştir. "Yalanlama", "iman"ın karşılığında; "fasıklık" ise -sözlükte ve terim olarak daha genel olsa bile- "ıslah"ın karşılığında zikredilmiştir. Çünkü inkâra ve itaatten çıkmaya *"fısk" (fasıklık)* denilir. İbn Zeyd, buradaki ve bütün Kur'ân'daki *"fısk"* kelimesini, *"yalan söylemek"* şeklinde tefsir etmiştir. Ancak bu doğru bir tefsir değildir.

Ayette geçen *"yemessuhum"* fiilinin kökü olan *"el-messu"*, elle ve idraki sağlayan bir şeyle dokunmak demektir. Kelime, idrak eden kimsenin başına gelen ve genellikle onu üzen, zarar, kötülük, yaşlanmak, yorgunluk, bitkinlik, azap, sıkıntı ve darlığa denir. Bu kullanım, Kur'ân'da çok olup onlarla ifade edilir. Bu kullanımda fiil, üzüntü ve acı veren şeyin sebebine isnat olunur. Bazen de kelimenin insanı üzen şeye isnat olunmasına mukabil onu sevindiren şeye de isnat olunduğu olur. Buna şu ayet örnektir: *"Size bir iyilik dokunsa, bu onları tasalandırır; başınıza bir musibet gelse, buna da sevinirler."*[1111] Bu sûrenin 17. ayeti de aynı şekildedir. Aynı kullanım, *"Gerçekten insan, pek hırslı (ve sabırsız) yaratılmıştır. Kendisine fenalık dokunduğunda sızlanır, feryat eder. Ona imkân verildiğinde ise pinti kesilir. Ancak na-*

1110. Hadid, 57/22-23.
1111. Âl-i İmrân, 3/120.

maz kılanlar böyle değildir."[1112] ayetinde de görülmektedir. "Zarar dokunma" tabiri, Yunus Sûresi'nin son kısımlarında zikredilmektedir.[1113] Yüce Allah, bu deyimi aynı ayette geçen "hayır dileme" mukabili olarak kullanmıştır. *"el-Mess"* kelimesi, Bakara Sûresi'nde *"cinsel ilişki"* manasında kullanılmıştır. Bu kelime, Kur'ân'da *"elle dokunmak"* manasında sadece *"O'na temizlenenlerden başkası el süremez."*[1114] ayetinde zikredilmiştir. Bazıları bu ayette geçen *"el sürme"*yi, *"içindekilerden haberdar olma"*; *"el-mutahharûn"* kelimesini ise *"melekler"* şeklinde tefsir etmişlerdir.

قُل لَّا أَقُولُ لَكُمْ عِندِي خَزَائِنُ اللَّـهِ وَلَا أَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَا أَقُولُ لَكُمْ إِنِّي مَلَكٌ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ ﴿50﴾ وَأَنذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَن يُحْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُم مِّن دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ لَّعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿51﴾ وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِم مِّن شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِم مِّن شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿52﴾ وَكَذَٰلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لِّيَقُولُوا أَهَـٰؤُلَاءِ مَنَّ اللَّـهُ عَلَيْهِم مِّن بَيْنِنَا أَلَيْسَ اللَّـهُ بِأَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ ﴿53﴾

50- De ki: "Ben size, Allah'ın hazineleri yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben bir meleğim de demiyorum. Ben, sadece bana vahyolunana uyuyorum." De ki: "Kör ile gören bir olur mu? Hiç düşünmez misiniz?"

51- Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları onunla uyar. Onlar için Rablerinden başka ne bir dost ne de bir aracı vardır; belki sakınırlar.

52- Rablerinin rızasını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma! Onların hesabından sana bir sorumluluk; senin hesabından

1112. Meâric, 70/19-22.
1113. Yunus, 10/107.
1114. Vâkıa, 56/79.

da onlara herhangi bir sorumluluk yoktur ki onları kovup da zalimlerden olasın!

53- "Aramızdan Allah'ın kendilerine lütuf ve ihsanda bulunduğu kimseler de bunlar mı!" demeleri için onların bir kısmını diğerleri ile işte böyle imtihan ettik. Allah şükredenleri daha iyi bilmez mi?

Hz. Peygamberin Beşeriliği ve Gayb Bilgisi

Bu ayetlerden önceki dört ayet[1115] dinin rükünlerini ve inanç esaslarını beyan etmişti. Söz konusu esaslar, Yüce Allah'ı tevhid (birleme) ve risalettir. Ya da peygamberlerin vazifeleri[1116] ve amellere verilecek karşılıktır. İşaret ettiğimiz dört ayetin ardından gelen En'am 50-51. ayetleri, o dört ayette beyan edilen peygamberlerin genel vazifelerini Hz. Peygamber'e tatbik ederek açıklamakta ve insanların kafalarında o hususta oluşan vehimleri izale etmektedir. Buna ilâveten, ahirette ceza verilmesi ve o hususta inisiyatifin tamamen Yüce Allah'ın elinde olması konularını, tevhid inancına daha bir açıklık getirerek ve bunu pekiştirerek beyan etmektedir. Râzî'nin kanaatine göre bu ifadeler, Yüce Allah'ın *"O'na Rabbinden bir mucize indirilseydi ya, dediler."*[1117] ayetinin kalan kısmıdır. Ancak bizim dediğimiz daha doğrudur. Buraya aldığımız ayetlerden birincisi, -bu sûrenin üslubundan öğrendiğimiz üzere- tebliğe dair meselelerin beyanı hususunda *"De ki"* emriyle başlamaktadır. Yüce Allah şöyle buyuruyor:

"De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben bir meleğim de demiyorum."

Hz. Muhammed'in Gaybı Bilmemesi

"De ki: Ben size, Allah'ın hazineleri yanımdadır, demiyorum. Ben gaybı da bilmem. Size, ben bir meleğim de demiyorum."

1115. En'am, 6/46-49.

1116. İbarede kullandığımız "vazife" kelimesi, günlük dilde kullanılan manadadır. Günlük dilde "vazife" devletin bir kişiye yüklediği devamlı iş ve bu manada bir şey demektir. Buna göre yargı, sekreterlik bir vazifedir. Aslında "vazife" bir işçiye veya bir başkasına verilen "maaş" demektir. Şu halde "maaş"a "vazife" denmesi mecazendir. "Maaş" ve "vazife" arasındaki ilişki, "lâzimiyet"tir. (Yani, maaş varsa karşılığında vazife yapılıyor demektir.)

1117. En'am, 6/37.

Yani ey önceki peygamberler gibi davetine uyanı güzel akıbetle müjdeleyen, çağrısını reddedeni de kötü cezayla uyaran Peygamber! İlâhlık konularıyla peygamberliğin gerçek yüzünü birbirinden ayıracak bir bilgiye sahip olmadan sana karşı gelen o kâfirlere de ki... O kâfirler, sana bir beşerin getirmeye gücünün yetmediğini bildikleri kevnî mucizeleri getirmeni teklif ediyorlar. Çünkü onlar, -bunu her ne kadar seni aciz bırakmak için istiyorsalar da- beşerden bir kimsenin beşerlik özelliğinden çıkıp, beşerin yapmaya gücünün yetmediği şeyleri yapmaya kadir ve beşerin bilmekten aciz olduğu şeyleri bilen bir ilâh haline gelmedikçe peygamber olamayacağını zannediyorlar. Her ne kadar onların zannettikleri hususlar, tebliğ problemi kendisine yüklenen risaletin konusu değilse de onlar böyle zannediyorlar. Ya da beşerden bir kimsenin, beşerlik özelliğinden çıkıp bir melek olmadıkça peygamber olamayacağını zannediyorlar. Çünkü onların hayalinde peygamberlik meselesi, cehaletlerinin, kötü hallerinin ve bozuk amellerinin kendi nefislerinde hakir kıldığı beşer olmaya zıt bir husustur. İşte bu kâfirlere de ki: Ben size, "Allah'ın hazineleri yanımdadır." demiyorum. "Yüce Allah'ın o hazinelere koyduğu ve muhafaza ettiği kulların rızıklarını ve yaratıkların işlerini çekip çeviriyorum." da demiyorum. Ayette geçen ***"el-hazâin"*** kelimesi, *"hazine"* veya *"hızâne"* kelimesinin çoğuludur. *Hazine*, içinde herhangi bir şeyin depo edildiği yer demektir. Hazineye o şeyi koyan kimse onu muhafaza etmek ve başkasının tasarruf etmesini engellemek ister. Yüce Allah, bir başka ayette bu *"hazâin"* kelimesini şöyle kullanmaktadır: *"Göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır."*[1118] O'nun olduğu için de o hazineler üzerinde dilediği gibi hareket eder. Allah'ın yaratıklarından hiçbir kimsenin, O'nun hazineleri hakkında tasarruf etmeye gücü yetmez. Kul, ancak, o hazinelerden Allah'ın verdiği ve tasarruf yetkisi bahşettiği şeylerde tasarruf edebilir. Hazineden verilen şeyler üzerinde tasarrufta bulunan bir kimse, hazinenin bizzat kendisi üzerinde tasarruf yapıyor sayılmaz. Bir hükümdarın veya zengin bir kimsenin yanında çalışan hizmetçilere ücretleri o hükümdarın veya zenginin hazinesinden verilir. Ancak onlar, aldıkları o ücretler üzerinde tasarruf ederler, yoksa hazine üzerinde değil... Çalışıp çaba harcayan bütün canlılar, Yüce Allah'ın kendilerine bahşettiği varlıkların hazineleri üzerinde tasarruf ederler. Her bir canlı, kendisine bahşedilen yeteneğe göre, sebeplerin neticelere bağlanması çerçevesinde tasarrufta bulunur. Hiçbir canlı, bu çerçeveyi aşıp da kendisine verilmeyen ve yeteneğinin ulaşamayacağı alana geçemez. Her şeyde mutlak tasarruf sahibi olan, her şeye kadir olan Yüce Allah'tır. Allah

1118. Münâfikûn, 63/7.

adına Allah'ın dinine dair ahkâmı tebliğ eden bir peygamberin, -herhangi bir sebebe sarılmadan zatî bir tasarrufla tasarruf etmesi şöyle dursun- beşerin yaratıklar üzerinde sebeplere sarılarak tasarruf etmeye gücünün yetmediği şeyleri yapmaya kadir olması, peygamberlik alanına giren hususlardan değildir. Hz. Peygamber'in, müşriklerin kendisinden talep ettikleri ve iman etmeleri için şart kıldıkları -Yüce Allah'ın İsrâ Sûresi'nde ve başka sûrelerde anlattığı üzere- Mekke topraklarından pınarlar ve nehirler fışkırtması, bağ ve bahçeler meydana getirmesi, gökten üzerlerine azap yağdırması, Allah'ı ve melekleri gözlerinin önüne getirmesi ve bunların dışında getirmesini teklif ettikleri daha başka şeyler, onun peygamberlik alanına giren hususlardan değildir.

Ayet-i kerimede söze, Yüce Allah'ın sebeplerine sarılmaya güç ve kuvvet vererek tasarruf gücü vermemesi dolayısıyla beşerin tasarruf gücü olmayan hususlarda Hz. Peygamber'in de tasarruf imkânının olmadığının ifadesiyle başlandı. Bunun ardından da O'nun (s) Yüce Allah'a özel olan gaybın bilgisini bilmediği vurgulandı. ***"Ben gaybı da bilmem."*** Yani ben size gaybı biliyorum demiyorum. Gayb, bilgisine insanların ulaşmaması için Yüce Allah'ın önüne engel koyduğu şeydir. Yüce Allah, insanlara gaybın bilgisine ulaştıran sebepleri ele geçirme imkânı vermez. Çünkü gaybın bilgisi, insanların zahirî ve bâtınî duyularının kavrayamayacağı şeylerdendir. İnsanların duyu organları, onu kavrayacak şekilde yaratılmadığı gibi, onu ortaya çıkaracak akıl yürütme yollarını bulacak şekilde de yaratılmamıştır. Ya da insan duyuları bilkuvve (potansiyel olarak) gaybın bilgisini kavramaya hazırdır, ancak -ahiret âlemi örneğinde olduğu gibi- bilfiil sebeplerini ele geçiremez. Gayb, bilinen şeyler türü bir şeydir. Tıpkı, Allah'ın hazinelerinin güç yeten şeyler türünden olduğu gibi... Bu ikisiyle kastedilen, Yüce Allah'ın bunları kendi nefsine özel kıldığı ve kullarından hiçbir kimseye bunun bilgisini ve tasarruf gücünü vermediğidir. Bir başka ifadeyle Yüce Allah, kullarına bu hususta güç ve kuvvet vermediği gibi, bunlara ulaştıracak sebepleri ya da vesileleri de vermemiştir.

Gayb iki çeşittir. Birisi, mutlak olan gayb-ı hakikidir. Gayb-ı hakiki, bilgisi melekler dâhil bütün yaratıklara verilmeyen şeydir. Yüce Allah şöyle der: *"De ki: Göklerde ve yerde, Allah'tan başka kimse gaybı bilmez."*[1119] İkincisi ise gayb-ı izafîdir. Bu, bilgisi bazılarına gizliyken bazılarına böyle olmayan gaybdır. Meleklerin kendi âlemlerine ve başka şeylere dair bazı hususları bilmesi, insanların ise bilmemesi izafî gayba örnektir. Bazı insanların sebeplerine ya-

1119. Neml, 27/65.

pıştıkları ve onları kullandıkları için bildikleri ve başkalarının ise bu sebepleri bilmedikleri ya da kullanmaktan aciz oldukları kimi hususlar, Allah'ın kitabında yer alan gayb manasının genelliğine dâhil değildir. İşaret ettiğimiz sebeplerden -aklî ve ilmî delâletler gibi- ilmî olanları vardır. Çünkü matematikte ve başka bilim dalında âlim olan bazı kimseler, insanların çoğunun çıkarmaktan aciz oldukları bilinmeyenlere dair incelikler bulup çıkarıyorlar, güneşin ve ayın ne zaman tutulacağını daha onlar tutulmadan binlerce sene önceden dakikası dakikasına ve saniyesi saniyesine tespit ediyorlar. İşaret olunan sebeplerden amelî olan sebepler de vardır. Telli veya telsiz telgraf buna örnektir. İnsan, çok uzak diyarlarda ve arasında binlerce mil olan denizlerin ortasında meydana gelen bazı olayları bunlar vasıtasıyla öğrenir. Söz konusu sebepler arasında -feraset ve ilham gibi- gizli ve nefsî idraklerden olup ilim derecesine ulaşanlar vardır. Bu tür inkişafların ekserisinin ruha gözüken işaretleri vardır ki, ruh bunların kesin olduğuna ancak vuku bulduktan sonra karar verir. İşaret ettiğimiz sebepler içinde, şartları tamam olduğu için kişinin kendisine dayanarak kesin kanaate ulaştığı ilim derecesine varan çeşidi, bazı seçkin kimselerin duyu gücüyle algılamakta herkesten ayrıldığı duruma benzer. Mesela Zerkâu'l-Yemâme[1120] böyledir. Zerkâ, çok uzak mesafelerden başkalarının göremediği şeyleri görürdü. Veya bazılarının aklî idrak gücüyle algılamaları birçok kişiden çok daha farklıdır. Mesela az önce işaret ettiğimiz âlimler bu kategoriye girer. Bu çeşidin idrake dair şartlarından en bariz olanı, bunun için nefiste var olan fıtrî yetenek gücüdür. Çoğu kere bu durum, asabi bir hastalık veya nefsin bütün düşüncesini kuşatan güçlü bir ruhî uyarılma durumunda meydana gelir. Bu sûrenin 9. ayeti olan *"Eğer peygamberi bir melek kılsaydık muhakkak ki onu insan sûretine sokar ve onları yine düşmekte oldukları kuşkuya düşürürdük."* ayetinin tefsirinde sözünü ettiğimiz gizli idraklerle ilgili nefis bir açıklama geçmişti. Bazı kimseler, sebeplerini bilmedikleri için bunları olağanüstü şeylerden saymaktadırlar. Ancak bunların çok görülen ve tekerrür eden şeylerden olması, önceki yaklaşımı reddetmektedir. Çünkü bu olaylar, tekerrür ede ede birçok kimse tarafından çeşitli din, inanış, ahlâk ve adaba dair gösterilmesi alışılagelmiş hadiselerden olmuştur. Durum böyle olunca, -Muhyiddin İbn Arabî'nin de dediği gibi- bunlar olağanüstü hadiselerden olmaz. Fakat buna rağmen, -bu

1120. Zerkâ, Yemâme'de Cedis kabilesinden bir kadının lakabıdır. Üç günlük mesafedeki karaltıları ve siluetleri görür ve teşhis ederdi. "Ebsaru min Zerkâi'l-Yemâme" (Zerkâ'dan daha iyi görür.) atasözü bu kadına dayanır. (Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, "Ze-re-ka" maddesi. -Çev.-)

sûrenin 9. ayetinin tefsirinden anlaşıldığı üzere- biz diyoruz ki, bunların bir kısmına "keramet" demek mümkündür.

Burada şöyle uzun bir soru gündeme gelebilir:

"İlâhî risalet görevinin, bir peygambere -Yüce Allah'ın insanların emrine verdiği sebeplere başvurmaksızın- yaratıklar üzerinde tasarruf yetkisi vermesine dayanmadığını öğrendik. Çünkü peygamberliğin konusu ilmî ve talimîdir. Peygamberlik görevi (risalet), Yüce Allah'ın vahyettiğini tebliğ etmektir. Yüce Allah'ın yaratıklarından herhangi bir şeyi değiştirmek, peygamberlik görevinin alanına dâhil değildir. Bundan dolayı Yüce Allah hiçbir peygamberine hiçbir kimseyi bilfiil hidayet yoluna sokma gücü ve kudreti vermemiştir. Yüce Allah, peygamberlerinin en sonuncusu Hz. Peygamber'e şöyle der: *"Onları doğru yola iletmek sana ait değildir. Lâkin Allah, dilediğini doğru yola iletir."*[1121] Bir başka ayette de şöyle der: *"Sen sevdiğini hidayete erdiremezsin; bilakis, Allah dilediğine hidayet verir."*[1122] Eğer peygamberlerin insanlar üzerinde herhangi bir tasarruf yetkisi olsaydı, Allah'ın peygamberi Hz. Nûh, bu gücünü oğlunu hidayet yoluna sokmakta, Hz. İbrahim Halilullah da babası Âzer'i hidayet yoluna katmakta kullanırlardı. Fakat gaybı bilmek, risalet alanına girer. Peygamberliğin asıl konusu, melekleri görmek ve onlardan vahiy almaktır. Bunlar da Hz. Peygamber'e uyarak iman etmemiz emredilen gayb âlemindendir. Hz. Peygamber, gayb âlemini kendi gözleriyle görmüş, kulaklarıyla dinlemiş ve kalbiyle kavramıştır. Yüce Allah, peygamberlik göreviyle ilgili olan gaybın bilgisini, peygamberlere tahsis etmiştir. Yüce Allah, Cin Sûresi'nin sonunda şöyle der: *"O bütün görülmeyenleri bilir. Sırlarını kimseye muttali kılmaz. Ancak (bildirmeyi) dilediği peygamberler bunun dışındadır. Çünkü O, bunun önünden ve ardından gözcüler salar. Ki böylece onların Rablerinin gönderdiklerini hakkıyla tebliğ ettiklerini bilsin. (Allah) onların nezdinde olup bitenleri çepeçevre kuşatmış ve her şeyi bir bir kaydetmiştir."*[1123] Allah Teâlâ, nasıl oluyor da Peygamberine (s) bu ayette gaybı bilme iddiasından kendisini uzak kılmasını emrediyor? Bunu emrederken, A'raf Sûresi'nin sonlarında fayda ve zarar veremeyeceğini ifade ettikten sonra nasıl oluyor da buna delil getirmesini emrediyor? Çünkü Yüce Allah, bu ayette şöyle buyurmaktadır: *"De ki: Ben, Allah'ın dilediğinden başka kendime herhangi bir fayda veya zarar verecek güce sahip değilim. Eğer ben gaybı bilseydim elbette daha çok*

1121. Bakara, 2/272.
1122. Kasas, 28/56.
1123. Cin, 72/ 26-28.

hayır yapmak isterdim ve bana hiçbir fenalık dokunmazdı. Ben sadece inanan bir kavim için bir uyarcı ve müjdeciyim."[1124]

Biz, bu uzun soruya iki şekilde cevap veriyoruz:

1) Yüce Allah'ın peygamberlere verdiği sır, hakiki ve mutlak gayba değil, izafi gayba dair sırlardır. Çünkü hakiki ve mutlak gayba dair sırları öğrenme yeteneğini Yüce Allah yaratıklarından hiçbir kimseye vermemiştir.

2) Yüce Allah'ın, peygamberlerine, bu gayba dair özel bazı şeylerin bilgisini vermesi, bunu onların kesbi bilgilerine dâhil kılmaz. Çünkü vahiy, zorunlu bir bilgi olup, Allah Teâlâ kendisine bu bilgiyi verdiği zaman peygamber o bilgiyi kendi nefsinde hazır bulur. Eğer bu bilgi peygambere verilmezse, peygamberin onu bilmeye ne kudreti ve ne de kesbi bir vesilesi vardır. Nitekim gerçeğin böyle olduğu, vahyin kesildiği fetret dönemlerinden bellidir. Peygamberliğin kesbi (çalışıp çabalamakla elde edilen) bir şey olmadığı icma hükmüdür. Bazı olaylarda vahiy inmesi öncesi Peygamber (s)'in kalbinin o olayın hükmü hakkında Yüce Allah'a yöneldiği olur. Bu hüküm, Peygamber'in hükmünü beyan etsin diye bakışlarını Yüce Allah'a çevirdiği ve O'na yöneldiği bir hükümdür. Nitekim Yüce Allah'ın şu ayeti, bu durumun yaşandığını göstermektedir: *"Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirmekte olduğunu görüyoruz. İşte seni şimdi memnun olacağın bir kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir.*"[1125] Hz. Peygamber'in, meleği Allah Teâlâ'nın yarattığı şekliyle iki kez görmesi de böyledir. Bunlar, Hz. Peygamber'e ait hususiyetler olup bu tip şeyler, peygamberlerin kesbi bilgilerinden sayılmaz. Buna karşılık bir meleği insan veya başka bir kılıkta görmek, o meleği görmek için genel bir sebeptir. Melek, bu kılığa ancak büyük bir mesele için veya bir peygamber veya dost için alâmet olmak üzere girer.

Buraya kadar anlattıklarımızdan anlaşılan şudur: Peygamberlere -idraki kesbi ilimlerinden olacak şekilde- gaybın bilgisi verilmemiştir. Aynı şekilde onlara, Yüce Allah'ın mülkünün hazineleri hakkında tasarruf etme gücü de verilmemiştir. Yüce Allah, beşere bunun sebeplerine sarılma yetkisi vermemiştir ki bu, onların kesbi amellerinden olsun. Bu gücü özel olarak peygamberlere de vermemiştir. Peygamberlik alanına giren gayba dair bazı sırları onlara verdiği gibi, bunu özel olarak vermemiştir. Peygamber'in bu iki alanda gücünün olmadığını iddia etmesi, -söylendiği üzere- ilâhlık id-

1124. A'raf, 7/188.
1125. Bakara, 2/144.

diasından veya ilâhlık sıfatlarından herhangi birinden uzak olduğunu ifade etmesi anlamına gelir. Bu yaklaşım daha iyi olup, birinci yaklaşımı kabul etmeyi de gerekli kılar. Çünkü bu iki özellikten her biri, her şeye kadir ve her şeyi bilen bir ilâha hastır. Allah'ın kudreti ve ilmi, O'nun iki zatî sıfatıdır. Hz. Peygamber'in bu iki alanda gücünün olmadığını söylemesi, öncekine ilâveten bir de müşriklerin ilâhlığın ve peygamberliğin gerçek niteliğini bilmediklerini ifade etmesi anlamını ihtiva eder. Çünkü müşrikler, Hz. Peygamber'e öyle şeyler yapmasını ve gelecek zamana dair öyle şeyler haber vermesini teklif ediyorlardı ki, bunları ancak sebeplerin ötesinde tasarruf yetkisi olanlar yapabilir ve diğer sıfatlar gibi gaybı bilmek de sıfatları arasında olan kimseler bilebilir. Onlar Hz. Peygamber'e kıyametin ne zaman kopacağını, dünya azabının başlarına ne zaman geleceğini, Allah'ın onlara karşı Müslümanlara ne zaman zafer nasip edeceğini ve bunun dışında gayba dair başka şeyler sordular.

Yüce Allah, peygamberlere yaratıkları ve gaybın bilgisi hakkında peygamber olmayanlara vermediği gibi tasarruf etme vesileleri vermemiştir. Bütün tasarruflar, O'nun zatî kudretiyle gerçekleşmekte ve gaybın bilgisi de sırf kendisine özel olup, bu hususlarda başkalarını kendisine ortak etmesi de imkânsızdır. Hal böyleyken mertebe itibarıyla ve Allah katında değer açısından peygamberlerden daha aşağı olan meşhur ve meşhur olmayan şeyhlerin kâinata tasarruf ettikleri ve gaybı bildikleri iddiası nereden kaynaklanmaktadır? Hatta durum öyle bir noktaya gelmiştir ki, Yüce Allah bir yana bırakılıp sebeplere ve ilâhî kanunlara yapışarak elde edilmesi zor olan hususlarda şeyhlere dua edilmektedir. Hz. Peygamber'den rivayet edilen sahih bir hadiste *"Dua ibadettir."*[1126] buyrulduğu halde, bu iddialar nereden kaynaklanmaktadır?

Müfessirler derler ki: Hz. Peygamber'in bu iki hususta herhangi bir gücünün olmadığını söylemesi, ilâhlık iddiasının olmadığını ifade etmekten ve müşriklerin kendisine teklif ettikleri hususun Allah'tan başka hiçbir kimsenin yapmaya kadir olmadığı şeyler olduğunu beyan etmekten ibarettir. Müşriklerin peygamberliği anlamadaki sapıklığı ve peygamberlik müessesesini rabliğin bir şubesi haline getirmeleri, insanların zihinlerinde hâlâ yaygınlığını korumaktadır. Hatta Kur'ân'a inandıklarını söyleyen bazı kimseler, Kur'ân'ın cildi, mushafı ve kâğıdından bereket ummakta, cenaze törenlerinde ve başka yerlerde onu okuyarak teberrükte bulunmakta, buna karşılık Kitab'ın neleri beyan etmek için indiğini bilmemektedirler. Kur'ân, Yüce

1126. İbn Mâce, *Dua*, 1.

Allah'ın tevhidî ilkesini, rablik ve ilâhlığına dair şeyleri, peygamberliğin gerçek niteliği ve onların vazifelerini, inanç ve amellerin karşılığının verilmesini ve -dine dair bu üç temel esas bir yana- bunun dışındaki şeyleri beyan etmek için indirilmiştir. İşte kendilerinin ve insanların kabullerine göre Kur'ân'ın bağlılarından kabul edilen bu kimselerin bir kısmının, peygamberlerden başka bazı kimselerin Yüce Allah'ın hazineleri üzerinde tasarruf ettiklerini ve gaybın bilgisini bildiklerini iddia ettiklerini görmekteyiz.

"Size, ben bir meleğim de demiyorum" ayetindeki belâgat inceliğine gelince; bu ayette *"lâ akûlu lekum"* ibaresi tekrarlanmaktadır. Oysa *"Ben gaybı bilmem."* ifadesi söylenirken bu ifade tekrarlanmamaktadır. Bunun ardında yatan nükte şudur: Hz. Peygamber'in gaybı bilmediğini söylemesi ve Allah'ın hazineleri üstünde tasarruf yetkisinin olmadığını ifade etmesi, bir tek iddiadan yani Allah'a özel sıfatlardan uzak olduğu iddiasını oluşturur. Buna karşılık "melek olmadığını" söylemesi, başka bir iddiadır. Bunu ifade etmek için, fiil tekrarlanmıştır. Hz. Peygamber, adeta şöyle söylemektedir: Ben, ilâh sıfatlarım olduğunu iddia etmiyorum ki, benden Allah'tan başkasının kadir olamayacağı veya O'ndan başkasının bilemeyeceği şeyi talep edesiniz. Ben, daha hafif bir iddia olarak melek olduğumu da iddia etmiyorum ki, benden Yüce Allah'ın, beşerin gücü dâhilinde olmayıp, meleklerin kudreti dâhilinde kıldığı şeyleri talep edesiniz! Tam aksine ben, Allah'ın kulu ve peygamberi olduğumu iddia ettim. Kulun vazifesi, itaat, peygamberin vazifesi ise tebliğ etmektir. Kitab-ı Kerim, bu gerçeği, ***"Ben, sadece bana vahyolunana uyuyorum."*** şeklinde ifade etti. Yani ben bir kul ve bir peygamber olarak ancak beni gönderenin bana vahyettiği şeye uyuyorum. O, -bu ayetten önceki iki ayette beyan ettiğimiz gibi- bana müjdeleyerek ve beni uyararak dinini tebliğ etmemi ve buna göre amel etmemi vahyetti.

Sonra Yüce Allah şöyle dedi:

"De ki: Kör ile gören bir olur mu? Hiç düşünmez misiniz?" Yani Ey Peygamber! Şu müşriklere de ki: Basireti bağlanmış, davet ettiğin doğru yoldan sapmış, tevhidle şirki, Allah'ın sıfatlarıyla, yaratıkların sıfatlarını birbirinden ayıramaz hale gelmiş, sapıklığı ve cehaleti içinde babaları ve dedelerinden hiçbir bilgisi ve aklı olmayan kimseleri taklit eden kimseyle basiret sahibi, doğru yolu bulmuş, o yolda kalbin gördüğü şeyleri, gözlerin gördüğü şeylerden daha açık ve net kılarak beyyine ve burhan üzere dosdoğru olan kimse hiç bir olur mu? Ayetin başındaki soru, inkârîdir. Yani iki gözü kör olanla, gören bir olmadığı gibi, bunlar da bir olmaz. Hatta birinciler arasındaki fark, daha güçlü ve daha barizdir. İki gözü kör, kalbi basiretli nice

insanlar vardır ki, âlimlerin en bilgini ve faziletli insanlar içinde en hidayet üzere olandır. Nice iki gözü görüp de kalbi kör insan da vardır ki, hayvanlardan daha aşağıdır. Bundan dolayı Yüce Allah onları azarlayarak, *"Hiç düşünmez misiniz?"* buyurmaktadır. Yani bu hususta hiç düşünmez misiniz ki şirkin sapıklığı ile İslâm'ın hidayetini birbirinden ayırasınız; rab-ilâhın sıfatlarıyla, insanların sıfatlarını fark edesiniz ve şu Kur'ân'daki risaletin hüccetini kavrayasınız. Bunlar, Kur'ân'ın beyanının belâgati ve daha önce hiç tanımadığınız eşsiz üslûbu içinde hidayet ve irfanın çeşitleri, hiçbir insan ve cinne verilmeyen gayb haberleridir. Böylesi şeyler, ne zaman benim gibi bir insanın kudreti dâhilinde olmuştur? Ben, bundan önce sizin aranızda böylesi bir belâgat ve bilgiden yoksun olarak kırk yılı aşkın bir zaman kaldım.

Bu ayet, dinin hidayeti meselesinde bağımsız olanlar lehine, bu hususta cahil babalarını, dedelerini ve şeyhlerini taklit edenlere karşı Yüce Allah'ın hüccetlerinden bir hüccettir.

Mezheplerin, bu ayeti kendi görüşlerine delil göstermelerinden söz edelim: Mu'tezile mezhebi, bu ayeti, meleklerin peygamberlerden daha üstün olduğu yolundaki görüşlerine delil olarak göstermişlerdir. Eş'arîlerin cumhuru, kendi mezheplerine aykırı olduğu için bu hususta Mu'tezile mezhebiyle tartışmıştır. Tûfî, bu meseleyi tefsiri *el-İşârâtu'l-İlâhiyye İle'l-Mebâhisi'l-Usûliyye*'sinde, *"Size, ben bir meleğim de demiyorum."* ayetini tefsir ederken ele alır ve şöyle der:

"Meleklerin peygamberlerden daha üstün olduğu kanaatinde olanlar, bu ayeti delil olarak alırlar. Bu konuyu burada biraz açalım: Kâfirler, meleğin peygamberden daha üstün olduğuna inanıyorlardı. Bundan dolayı, melekleri görmeyi ve kendilerine bir meleği göndermesini talep ettiler. Daha sonra Peygamberimiz (s), onların bu inançlarını kabul etti ve 'Ben onların melek hakkında inançlarında olduğu gibi bir melek olduğumu iddia etmiyorum. Aksine ben, bir beşerim ve ben, bana vahyolunana uyuyorum.' dedi. O zaman şöyle denilir: Hz. Peygamber, onların bir meleğin insandan üstün olduğu yolundaki inançlarını kabul etti. Peygamberimizin kabul ettiği her şey haktır ve gerçektir. Karşı taraf, birinci öncülü kabul etmemektedir."

Tûfî'nin "Karşı taraf, birinci öncülü kabul etmemektedir." şeklindeki ifadesinin manası şudur: Karşı taraf, kıyasta adına "küçük önerme" denilen "birinci öncül"ü kabul etmemektedir. Bu kıyasta küçük önerme, Hz. Peygamber'in, onların meleklerin insanlardan daha üstün olduğu yolundaki görüşlerini kabul etmesidir.

Zemahşerî, bu yaklaşımı ayetin tefsiri zımnında kabul etmektedir. Zemahşerî, ayeti şöyle tefsir etmektedir:

"Aklen uzak görülen bir şeyi, yani bir beşerin Allah'ın hazinelerine sahip olacağını iddia etmiyorum. Yüce Allah'ın hazineleri; yaratıkları, onları rızıklandırması ve gaybın bilgisi arasında taksimi demektir. Yine ben, meleklerden olduğumu da iddia etmiyorum. Melekler, Yüce Allah'ın yarattığı cinsler içinde en şereflisi, en üstünü ve mertebe itibarıyla Allah'a en yakınıdır. Bir başka ifadeyle; ben ilâhlık ve meleklik iddiasında değilim. Çünkü ilâhlık mertebesinden sonra meleklerin mertebesinden daha yüksek bir başka mertebe daha yoktur ki, benim iddiamı uzak görüp reddedesiniz. Ben, sadece birçok beşerin benzerini iddia ettikleri bir iddiada bulunuyor ve peygamber olduğumu söylüyorum."[1127]

Ahmed el-Münîr, Zemahşerî'yi tenkit ederken şöyle diyor: "Zemahşerî'nin görüşü, meleklerin peygamberlerden daha üstün olduğu yolundaki daha önce geçen kaideye dayanmaktadır. Yemin ederim ki, ayetin zahiri onun görüşünü teyit etmektedir. Bundan dolayı Zemahşerî, ayeti, görüşüne delil göstermek için fırsatı kaçırmamıştır." Ahmed el-Münîr, bundan sonra Zemahşerî'ye muhalif olan karşı tarafın, bu ayeti müşriklerin bir peygamberin, yemek yemek ve çarşı-pazarlarda dolaşmak gibi, insanlara ait özellikleri göstermesini yadırgamalarına karşı delil olarak yorumlayabileceklerini ve "Hz. Peygamber, melek olduğunu iddia etmedi ki, yemek yemesi ve çarşı-pazarda dolaşması yadırgansın." diyebileceklerini ifade ediyor. Bir peygamberle bir melek arasındaki bu ayrım, meleklerin peygamberlerden daha üstün olmalarını gerektirmez. İbnu'l-Münîr, kendisinin daha önce geçen kaidesiyle *"Ne Mesih ve ne de Allah'a yakın melekler, Allah'ın kulu olmaktan geri dururlar."*[1128] ayetinin tefsirinde zikrettiği görüşünü kastetmektedir. Biz, Zemahşerî'nin o ayet hakkındaki görüşünü ve İbnu'l-Münîr'in ayetin tefsirini yaparken kendisine verdiği cevabı özetlemiştik. Bu ayet, Nisâ Sûresi'nin son kısımlarındadır.

Râzî, bu hususta şöyle der:

"el-Cübbâî der ki: 'Bu ayet, meleğin peygamberlerden daha üstün olduğunu gösterir. Çünkü ayetin manası, 'Ben kendi mertebemden daha üstün bir mertebede olduğumu iddia etmiyorum.' şeklindedir. Melek, daha üstün olmasaydı, ifade doğru olmazdı Kadı der ki: Hz. Peygamber, *'Ben bir meleğim*

1127. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 20.
1128. Nisâ, 4/172.

demiyorum.' derken -maksadı alçakgönüllülük değilse- akla en yakın ihtimal, bu ayetin meleğin daha üstün olduğunu ifade etmesidir. Eğer maksadı, ancak meleklerin güç yetirebilecekleri şeyleri yapmaya gücünün olmadığını söylemekse, bu takdirde ayet onların daha üstün olduklarını göstermez."[1129]

Ebûssuûd ve ona tabi olan Âlûsî'nin tercihi, İbnu'l-Münîr'in kanaatidir. İbnu'l-Münîr'e göre, Hz. Peygamber, *"Ben bir meleğim demiyorum."* derken, kendisinin yemek yemesini ve çarşı-pazarda dolaşmasını kabul etmeyen ve kendisine göğe doğru yükselmesini teklif eden kimselere cevap vermektir. Bunlar, tartışma konusu olan hususlarda meleklerin daha üstün olmalarını gerektirmez. Âlûsî der ki: "Bu cevap, Kadı Zekeriyyâ'dan nakledilen görüşten daha ağır basmaktadır. Kadı'nın görüşüne göre, Hz. Peygamber'in bu sözü, alçak gönüllülük ve kulluğunu ortaya koyma kabilindendir. Bu, Hz. Peygamber'in *'Beni İbn Mettâ'ya üstün tutmayın.'*[1130] yani görüş hususunda ona üstün tutmayın şeklindeki ifadesine benzer. Hatta bu, -kolayca anlaşılacağı üzere- hiçbir şey değildir. Bazılarına göre, meleklerin insanlardan üstün oldukları, ayete muhatap olan müşriklerin zanlarına göredir. Bu yaklaşım da dar fikirlilikten kaynaklanmaktadır."[1131]

Âlûsî'nin Kadı Zekeriyyâ'dan naklettiği ifadeler, Râzî'nin Kadı'dan naklettiği ifadelerden farklıdır. Râzî gibi Eş'arî kelâmcılar, mutlak olarak "Kadı" dedikleri zaman, bunun Kadı Ebû Bekir el-Bâkıllânî olduğu kabul edilir. Âlûsî gibi müteahhirûn müfessirler "Kadı" dedikleri zaman bu, Kadı Zekeriyyâ el-Ensârî'dir. Daha önce öğrendik ki, Râzî'nin zikrettiği Kadı, Hz. Peygamber'in bir melek olmadığını söyleyerek alçak gönüllü olmak istemesi, meleğin peygamberden daha üstün olmasını gerektirir kanaatindedir. Âlûsî'nin Kadı'den zikrettiği görüş ise bunun tam aksi yöndedir.

Bilginler, Hz. Peygamber'in ilâhlık iddiasında olmadığını ifadeden melek olmadığını ifadeye geçişi ile Nisâ Sûresi'nin 172. ayetinde Mesih'in Allah'a kul olmaktan geri durmayacağı meselesinden terakki (yukarıya doğru çıkma) metoduyla meleklerin bundan geri durmayacaklarına geçiş arasındaki farktan söz etmişlerdir. Araştırmacı bilginler her iki intikalin, belâgatin gerekli kıldığı şekilde olduğunu ifade etmişlerdir. Çünkü "geri durmama" makamı, daha sonra söylenenin daha üstün olmasını gerekli kılar ki, onun zikri boşuna olmasın. İddiayı "nefy" makamı ise bunun tam aksini gerekti-

1129. Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*, XII, 190
1130. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VI, 413. Bu hadis, *el-Mektebetü'l-Elfiyye li's-Sünneti'n-Nebeviyye* isimli CD'den yararlanılarak tahric edilmiştir. (Çev.)
1131. Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, VII, 156.

rir. Çünkü ilâhlık iddiasında bulunmaya cesaret edemeyen kimse, bundan daha aşağısını iddia etmeye cüret edebilir. Ama bunun aksi varit değildir. Yani, meleklik iddiasına kalkışamayan bir kimse, ondan daha üstününe haydi haydi kalkışamaz. Müfessirlerin bu hususta söylediklerinin özü bundan ibarettir.

Gerçek şu ki, melekler ve peygamberler hakkında gelen Kur'ân ayetlerinin zahirleri, meleklerin insanlardan daha üstün olduklarını göstermektedir. Gerçek böyle olmasaydı, Yüce Allah Âdemoğlu hakkında *"Onları yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık."*[1132] demezdi. Tam aksine, "yarattıklarımızın tümünden" derdi. Bu sözden çıkan zorunlu mana; -mukarreb melekler gibi- meleklerin havâssının, peygamberlerin havâssından daha üstün olduklarıdır. Biz daha önce bazı meleklerin beşerin maslahatı için görevli kılındıklarını açıklamıştık. İşaret edilen Nisâ ayetininin tefsirinde de ifade ettiğimiz üzere bu meselede, ihtilaf konusu yaptıkları manada kesin bir nass mevcut değildir. Hz. Peygamber'in melek olmadığının ifadesi, peygamberliğin ne demek olduğunu ve bir peygamberin vazifesinin ne olduğunu açıklama ve beyan etme sadedinde gelmiştir. Yine bu ifade, Hz. Peygamber'in peygamber oluşunun, Allah'tan başkasının yapamayacağı şeyi yapmaya kadir olmasını gerektirmediği veya kendi çalışıp çabalamasıyla ancak Allah'ın bilebileceği şeyleri bilmesini gerekli kılmadığını beyan sadedinde gelmiştir. Bir de bu ifade, onun peygamber oluşunun, meleklerden olmasını, meleklerin yapmaya kadir oldukları şeyleri yapmasını ve onların bildikleri şeyleri bilmesini de gerektirmediğini vurgulamak sadedinde gelmiştir. Eş'arîler bu açıdan meleklerin daha üstün olduklarını inkâr etmiyorlar. Onlar, peygamberleri, Allah yolunda meşakkatlere katlanarak ahirette daha çok sevap elde edeceklerinden dolayı meleklere üstün tutuyorlar. En iyisi, bu meselenin Yüce Allah'a havale edilmesi ve "kıyl u kâl'e" ('dedi ki, demiş ki'ye) konu yapılmamasıdır. Çünkü bunda bizim için hiçbir fayda yoktur. Yüce Allah'ın katında meleklerin amellerine hangi karşılığın verileceğine dair hiçbir bilgimiz yoktur.

Bilginler, bu ayetten fıkıh usulü ve şeriatın kaidelerine dair iki temel kural çıkarmışlardır. Râzî, bunları beyan ederken şöyle diyor:

"Yüce Allah'ın *'Ben, sadece bana vahyolunana uyuyorum.'* ifadesinin zahiri, Hz. Peygamber'in ancak vahiyle amel ettiğini gösteriyor. Bu ayet, iki hükme delâlet ediyor:

1132. İsrâ, 17/70.

Birinci hüküm: Bu nass, Hz. Peygamber'in hiçbir hükümde kendiliğinden hüküm vermediğini, içtihat etmediğini, aksine onun tarafından verilen bütün hükümlerin vahye dayandığını göstermektedir. Bu görüş, '*O hevasına göre konuşmaz. O, (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir.*'[1133] ayetiyle de güçlenmektedir.

İkinci hüküm: Kıyası kabul etmeyenler şöyle der: Bu nassla sabittir ki, Hz. Peygamber, ancak kendine nazil olan vahye göre amel ederdi. Şu halde ümmetinden hiçbir kimseye, Peygamber'e nazil olan vahiyden başka bir şeyle amel etmemek vaciptir. Çünkü Yüce Allah, '*Şüphesiz bu, benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun.*'[1134] buyuruyor. Bu ifade, kıyasa göre amel etmeyi yasaklar. Yüce Allah, daha sonra bu sözü '*De ki: Kör ile gören bir olur mu?*' ifadesiyle pekiştiriyor. Şöylesine ki, vahiyden başka bir şeye göre amel, körün yaptığı iş mesabesinde kılınmıştır. Vahyin inişi gereğince amel ise gören kimsenin ameli mesabesinde kılınmıştır. Allah Teâlâ, bu ifadesinin ardından '*Hiç düşünmez misiniz?*' diye sormaktadır. Bundan maksat, aklı başında bir kimseye gerekli olanın bu iki tutum arasındaki farka dikkatini çekmek ve onun bunu bilmekten gafil olmamasını sağlamaktır. Doğruyu ancak Allah bilir."[1135]

Râzî, burada söz konusu iki meseleyi kabul ve çok güçlü biçimde teyit etmektedir. Kıyası ise hiç savunmamaktadır. Hâlbuki kıyas delili, Râzî'nin Şâfiî ve cumhura mensup arkadaşlarının bütün fıkıhlarının dayandığı temel esastır. Râzî, adeta aşırı bir Zahirî gibi kıyası savunmaz. Biz bu meseleyi, "*Bugün size dininizi ikmal ettim.*"[1136] ayetiyle, "*Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın.*"[1137] ayetini açıklarken yazmıştık. Bu iki meseleye cevap vermiş olmak için şöyle diyebiliriz: Bu ayet, Hz. Peygamber'in hüküm çıkarmak için içtihat etmediğini göstermediği gibi, bütün ahkâmının nassa dayanması gerektiğini de ifade etmemektedir. Çünkü bu ayet, Mekkî olup İslâm'ın ilk dönemlerinde ve henüz hiçbir hükümetinin ve ahkâmının olmadığı bir sırada nazil olmuştur. O dönemde, İslâm daveti, dinin temel esasları ve küllî kaideleriyle kısıtlıydı. Bir başka ifadeyle, tevhid, peygamberlik, öldükten sonra dirilme ve amellerin karşılığıyla kısıtlıydı. Bunun yanında, faziletlerle bezenme ve salih amel işlemeyi teşvik, kötü ahlâktan ve kötü

1133. Necm, 53/3-4.
1134. En'âm, 6/153.
1135. Râzî, *A.g.e.*, XII, 191.
1136. Mâide, 5/3.
1137. Mâide, 5/101.

amelden kaçındırma gibi temel esaslara münhasırdı. Bu sayılanların hiçbirinde de içtihada ihtiyaç yoktu. Bazıları kıyas görüşüne şu ayeti delil olarak gösterirler: *"Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab'ı hak ile indirdik; sakın hainlerden taraf olma."*[1138] "Allah'ın sana gösterdiği" demek, nassla veya delâlet ederek ya da içtihat yoluyla gösterdiği, demektir. Bu ayeti tefsir ederken beyan ettik ki, kıyası kabul etmeyenler de bu ayeti delil olarak gösteriyorlar ve bu ayet kıyas delilini çürütmeye delil olmadığı gibi, desteklemeye de delil değildir. Nisâ Sûresi'nde bu ayetin tefsirine bakınız. Yine orada beyan ettik ki, Necm Sûresi'ndeki ayet, sadece Kur'ân'la ilgilidir. Çünkü hiçbir bilgin, Hz. Peygamber'in sadece vahye dayanarak konuştuğunu söylememiştir. Tam tersine sabittir ki, Peygamberimize bazen günlerce vahiy gelmediği oluyordu. Peygamberimiz (s) Bedir esirleri hakkında kendi içtihadıyla hüküm vermiş, Yüce Allah da kendisini azarlamış ve onun bu kararını kabul etmemişti. Kıyası kabul etmeyenler, vahyin sadece Kur'ân'la kısıtlı olduğunu söylemiyorlar. Hz. Peygamber'in -Yüce Allah'ın kendisine verdiği içtihat iznine binaen- hakkında vahiy olmayan konulardaki hükmü içtihada dayandığına göre O (s) kendisine vahyedilene tabi olmuş olur.

Kıyas hakkında da aynı şeyleri söylemek mümkündür. Allah'ın kitabında veya Peygamber'in dilinde kıyasa izin verildiği sabit olduğuna göre, kıyasa dayanarak verilen hüküm, vahye uyularak verilmiş bir hüküm olur. Kıyasın sünnette sabit olması, onun Kur'ân'a dayanması sonucunu verir. Çünkü kıyas yapan bilgin, Peygamber'e tabi olmakla emrolunmuştur. Yüce Allah, Peygamberinin ancak kendisine vahyedilene uyduğuna şahitlik etmektedir. Biz daha önce açıkladık ki, illeti Kitab veya Sünnet'in nassıyla bildirilmiş olan kıyasla, birbirine benzetilen şeylerin birbirinden farklı olmadıkları kesin olan kıyas, sahih kıyastır ve bu hususta ihtilaf etmeye mahal yoktur. Âlimler arasında buna kıyas ismini vermeyenler bile vardır. Kıyasu'ş-şebeh[1139] ve benzeri nasslardan uzak olan kıyasların hakkında hiçbir delil ve hüccet

---

1138. Nisâ, 4/105.

1139. *Kıyasu'ş-şebeh* ve diğer kıyas çeşitlerini bir arada görmekte fayda vardır:

Kıyasu'l-illet: Asl'ın illeti nass ile açıklanmış olan kıyastır.

Kıyasu'd-delâle: Asl'ın illetinin ayrılmaz vasfını taşıyan kıyastır. Bir kişiye karşı cinayet işleyen bir topluluğun hepsinin cezalandırılması böyle bir kıyasla sabit olmuştur.

Kıyasu's-şebeh: Fer'in birkaç asl'a benzemesi halidir. Müçtehit fer'i bunlardan ona en çok benzeyen asl'a kıyas eder.

Kıyasu't-tard: Asl'ın hükmünü illet bulunduğu için fer'de de ispat etmektir.

Bkz: Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 247, İstanbul 1998. (Çev.)

yoktur. Bu konuda daha fazla açıklama için Mâide Sûresi'nin 103 ve 104. ayetlerinin tefsirine bakılabilir.

Hz. Muhammed Kimi Uyarır?

"Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları onunla uyar. Onlar için Rablerinden başka ne bir dost ne de bir aracı vardır; belki sakınırlar."

Yüce Allah, Peygamberine (s) peygamberliğinin gerçek mahiyetini insanlara anlatmasını ve peygamber oluşunun "yapmaya ancak Allah'ın kadir olabileceği tasarrufları yapmasını ve ancak Allah'ın bilebileceği şeyleri bilmesini gerektirmediğini" ve "kendisinin meleklerden bir melek de olmadığını" tebliğ etmesini emretmesinin ardından yukarıdaki özel uyarıyı yapıyor. Bu iki ayet arasındaki bağlantı noktasına gelince; bu ayette zikredilen kimseler, peygamberliğin mahiyetini anlamada ve Hz. Peygamber'in uyarısından yararlanmada başkalarından daha elverişlidirler. Bu ayet, *"Sen ancak görmeden Rablerinden korkanları ve namazı kılanları uyarabilirsin. Kim temizlenirse o, kendi menfaatine temizlenmiş olur."*[1140] ve *"Sen ancak zikre uyan ve görmeden Rahman'dan korkan kimseyi uyarabilirsin."*[1141] ayetleriyle aynı manadadır. Yani sen sana vahyolunanla, sana inanan mü'minler topluluğunu uyar. Onlar, Rablerinin huzurunda bir araya gelmekten korkan kimselerdir. Bir başka ifadeyle; onlar, haşrin/dirilişin etkisinden ve Yüce Allah'ın huzuruna gelmekten korkan insanlardır. Onlar, haşr günü hesabın şiddetinden ve onun ardından amellere verilecek cezadan korkan insanlardır. Söz konusu ceza, *"Kendisinde artık alış-veriş, dostluk ve kayırma bulunmayan gün gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan hayır yolunda harcayın."*[1142] ve *"O gün hiçbir kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün iş, Allah'a kalmıştır."*[1143] ifadelerinde zikri geçen günde verilecektir. O gün herkes, tek başına gelir, önünde kendisine yardım edecek bir dostu, kendisini savunacak bir şefaatçisi yoktur. Çünkü kurtuluş meselesi, Yüce Allah'ın hoşnutluğuna bağlıdır. Zira senin uyarına uyarak Allah'tan korkmaları ve Allah'ın rızasına götürecek şeyi araştırmaları umulan kimseler, bu mü'minler topluluğudur. Dostlara güvenmek onları Allah'tan korkmaktan alıkoymadığı gibi, şefaatçilere dayanmak da çeviremez. Çünkü onların tevhid inançları sağlıklıdır ve çünkü onlar, şe-

1140. Fâtır, 35/18.
1141. Yâsîn, 36/11.
1142. Bakara, 2/254.
1143. İnfitâr, 82/19.

faatin tümüyle Allah'a ait olduğunu bilmektedirler. *"O'nun izni olmadan hiç kimse şefaatçi olamaz."*[1144] *"Allah rızasına ulaşmış olanlardan başkasına şefaat etmezler."*[1145] Onların kurtuluşu ve mutluluğu, ancak imanları, salih amelleri, nefislerini arındırmaları sayesinde olacaktır. Yoksa -müşrikler ve bunların dışında başka kâfirlerin zannettikleri gibi- başkalarının salihliğinden yararlanmalarından veya kendilerine şefaat edecek bir şefaatçinin şefaatinden değil... Müşrikler ve diğer kâfirler, dünya ve ahiret mutluluğunun odak noktasının, -nefsin dışında ve ona hiçbir etkisi olmayan bir şey değil- nefsi arındırmak, onu sahih bir iman ve yüce bir ahlâkla temizlemek ve bunların gerekli kıldığı salih amel işlemek olduğunu bilmiyorlar. İşte bu ameller, Yüce Allah'ın o amellerden razı olması sonucu doğurur.

Ayetin manasından -birçok ayetle, hatta dinin tamamı ve az önce işaret ettiğimiz küllî temel esaslarıyla destekli olarak- bizim aklımıza gelenler bunlardan ibarettir. Bu ayeti Hâfız İbn Kesir, tefsirinde buna benzer olarak tesfir etmiştir. Onun ifadelerini buraya aktaralım:

"Ey Muhammed! *'Rablerine olan saygıdan dolayı kötülükten sakınanlar'*[1146] *'Rablerinden sakınan ve kötü hesaptan korkanlar'*[1147] ve kıyamet günü *'Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları'* bu Kur'ân'la uyar! O gün *'Onlar için Rablerinden başka ne bir dost ne de bir aracı vardır.'* Yani, ne bir yakınları vardır ve ne de -azap etmek istediği takdirde- azabından koruyacak şefaatçileri vardır. *'Belki sakınırlar.'* Yani, Allah'tan başka hiçbir hâkimi olmayan o gün hakkında onları uyar! Belki sakınırlar da bu dünyada, kıyamet günü Yüce Allah'ın kendilerini azabından kurtarmasına ve sevabından kat kat vermesine vesile olacak amel işlerler."[1148]

Bu ayet, Yüce Allah'tan korkan ve ümit eden mü'minler hakkında nazil olmuştur. İmam Ahmed, İbn Cerir, İbn Ebî Hâtim, Tabarânî, Ebû'ş-Şeyh ve başkalarının Abdullah b. Mes'ud'dan rivayetlerine göre bu ve bundan sonraki ayet, ilk nesil sahabelerden Suheyb, Ammâr, Bilâl, Habbâb ve benzeri zayıf Müslümanlar hakkında nazil olmuştur. Bu hususun açıklaması ileride gelecektir.

"Bu ayet, onlara (mü'minlere) şefaatin söz konusu olmadığını ifade edince, bazı halef müfessirleri ayeti tevile başvurdular. Bazılarına göre ise ayetin

1144. Yunus, 10/3.
1145. Enbiyâ, 21/28.
1146. Mü'minûn, 23/57.
1147. Ra'd, 13/21.
1148. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, II, 134.

tevile ihtiyacı yoktur. Çünkü meleklerin ve peygamberlerin mü'minlere şefaati, ancak Yüce Allah'ıṇı izniyle olacaktır. Yüce Allah, *'İzni olmadan O'nun katında kim şefaat* edebilir.'[1149] demektedir. Söz konusu şefaat, Yüce Allah'ın izniyle olunca, aslında Yüce Allah tarafından gerçekleşmiş olur."[1150] Râzî, bu açıklamaları, ayetin mü'minler hakkında inmesi yaklaşımına göre yapmaktadır. Râzî, bu hususta başka iki açıklama tarzından söz etmektedir. Bunlardan birincisine göre, ayet kâfirler hakkında nazil olmuştur. İkincisine göre ise ayetin hükmü geneldir. Bilinmektedir ki, bu sûrede kâfirlerle ilgili olan her ifadeden maksat, Mekke ve çevresinde bulunan müşriklerdir. Başka kâfirlerin ayetin hükmü dâhiline girmeleri, genelliğinin delâleti dolayısıyladır. Mekke ve çevresinde oturan müşrikler, yeniden dirilişi inkâr edip, timsal ve putlarla simgeledikleri ilâhlarının ve İbrahim ve İsmail (a) gibi dostlarının Allah katında şefaatçi olacağını söylüyorlardı. Bu kâfirlerden sadece bazıları genel kabulün dışına çıkıp, öldükten sonra dirilmeyi kabul ediyorlardı. Ben şu anda, bu sûrenin indiği sırada Mekke'de bunu kabul eden herhangi bir kâfir olduğunu hatırlamıyorum. Ayetin öldükten sonra dirilmeyi kabul eden bu genel kabul dışı ve nadir olan kâfirler hakkında inmiş olması akla yatmıyor.

Fakat Ebûssuûd, ayetin tevilinde zorlamalara gitmiş ve ayette yer alan "uyarı"nın "genelde etkilenmesi beklenen kimselere" yönelik olduğu kanaatini benimsemiştir. İleride temas edileceği üzere, kâfirlerin içinde yeniden dirilmeyi mümkün görenler bunlardır. Bunlar, -Ehl-i Kitab ve bazı müşrikler gibi- ister öldükten sonra dirilmeyi kabul edip şefaat konusunda tereddüt yaşasınlar, isterse haşri kökünden reddedip, babalarının veya putların şefaatini kesin olarak kabul etsinler fark etmez. Haşri, yani öldükten sona dirilmeyi kabul eden bu müşrikler, şefaat konusunda ise tereddüt yaşıyorlardı. İlk dönemde yaşayan müşrikler örneğinde olduğu gibi bazıları, peygamber babalarının şefaati hususunda tereddüt ediyor; sonraki müşrikler örneğinde olduğu gibi bazıları putların şefaatleri hususunda tereddüt ediyor; bazıları da her iki hususta da tereddüt yaşıyorlardı. Bu son gruba, öldükten sonra dirilme sözünü duydukları takdirde, hallerinden bunun gerçek olmasından korku duydukları anlaşılan bazı kâfirleri örnek vermek mümkündür. Haşri kökünden reddedip, babalarının veya putların şefaatini kesin olarak kabul eden kâfirler, uyarılmaları emredilen kimselerden hariçtirler."[1151]

1149. Bakara, 2/255.
1150. Râzî, *A.g.e.*, XII, 192.
1151. Ebûssuûd'dan naklen bkz: Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, VII, 157.

Ayette uyarılmaları emredilen kimselerin amellerinde aşırılığa kaçan mü'minler olduğu da söylenmiştir. "Ancak ayetin önceki ifadeleriyle bundan sonra gelen ifadeler, bu yaklaşımı desteklememektedir. Tam tersine bu ifadelerde, -ileride görüleceği üzere- söz konusu yaklaşımın doğruluğunu imkânsız kılan unsurlar vardır."[1152]

Ebûssuûd, *"Leyse lehum min dûnihî veliyyun ve lâ şefîun"* cümlesinin, *"yuhşerû"* fiilinin zamirinden hâl olduğunu söylemiştir. Ebûssuûd şöyle devam ediyor:

"Buna göre ayetin manası şöyle olur: Kendi zanlarına göre yardımlarına koşacaklar tarafından yardım edilmeyecekleri halde, Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları o Kur'ân'la uyar. Bu açıklamadan açıkça ortaya çıkıyor ki, ayette "korkanlar"dan maksadın aşırı giden mü'minler olarak kabul edilmesine hiçbir imkân yoktur. Çünkü onların Yüce Allah'tan başka hiçbir dostları yoktur ki, o dostun yardımı olmaksızın Allah'ın huzurunda toplanmaktan korku duysunlar. Mü'minlerin korktukları, Yüce Allah'ın yardımı olmaksızın O'nun huzurunda toplanmaktır."[1153] Ebûssuûd'un ifadelerini, Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*'de böylece özetledikten sonra şöyle der: "Bu öyle bir incelemedir ki, başka bir müfessirin böyle bir inceleme yaptığını görmedim. Bu açıklamanın yanında, *et-Tefsiru'l-Kebir*'deki açıklamalar küçük kalır. Herhalde İbn Abbas ve Hasen'den rivayet edilen görüşler, kesin olarak kendilerine ait değildir. Bunun üzerinde düşün."[1154] Âlûsî'nin İbn Abbas ve Hasen'den rivayet edilen derken kastı, "ayetin mü'minler hakkında indiği" görüşüdür.

Biz de deriz ki: Yukarıdaki ifadeler üzerinde inceden inceye düşündük. Senin adına "inceleme" dediğin şeylerin bir tekellüf ve zorlamadan ibaret ve ayetin hem buraya kadar olan ifadelerinden ve hem de bundan sonraki ifade akışından uzak olduğunu gördük. Senin bu zatı (Ebûssuûd) beğenmen ve tefsirinde baştan aşağı kendisine itimadın olmasaydı, aydınlık zihnine onun bu zorlaması ve tekellüfü gizli kalmazdı. Hâlbuki o, yaptığı bu tekellüfle nakledilen görüşlere, ifadeden ilk anda anlaşılan ve sûrenin hakkında indiği hale uygun düşen manaya ters düşmektedir. Ebûssuûd, ayetteki "uyarı"yı, Mekke'de hemen hemen hiç bulunmayan kimselere, yani Ehl-i Kitab ile genel anlayışın dışındaki müşriklere yönelik kabul etmiştir. "Uyarı"nın mü'minlere yönelik olması durumunda bunun aşırı giden mü'minlere özel

---

1152. Ebûssuûd'dan naklen bkz: Âlûsî, *A.g.e.*, VII, 157.
1153. Ebûssuûd'dan naklen bkz: Âlûsî, *A.g.e.*, VII, 158.
1154. Âlûsî, *A.g.e.*, VII, 158.

kılınmasına ihtiyaç yoktur. Çünkü o günler, mü'minlerin arasında ne aşırı giden vardı ve ne de ihmalkâr davaranan... Tam aksine mü'minlerin tümü, hayırlarda öne geçmek için paçaları sıvamıştı. Onlar, Yüce Allah'ın kendilerine şehadet ettiği ve razı olduğunu ifade ettiği ilk nesildi. Rivayet edilen görüşe göre; Hz. Peygamber'e uyarılmaları emredilen bu kimselerin, şimdi gelecek olan ayette kovulmalarını yasak ettiği kimseler olduğudur.

Tebliğde Öncelik ve Seçkincilik Konusu

"Rablerinin rızasını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma!"

İmam Ahmed, İbn Cerir, İbn Ebî Hâtim, Tabarânî ve başkaları Abdullah b. Mes'ud'dan rivayet ediyorlar:

"Kureyş'ten bir grup kodaman takımı Hz. Peygamber'in yanına geldiler. Onun yanında, Müslümanların mustaz'aflarından Suheyb, Ammâr, Bilâl, Habbâb ve benzeri kimseler vardı. Kureyş'in ileri gelenleri Hz. Peygamber'e, 'Yâ Muhammed! Kavminden bu kimselerden hoşnut musun? Aramızdan Allah'ın lütuf ve ihsanda bulunduğu kimseler bunlar mı? Biz bunlara mı tabi olacağız? Bunları etrafından kov! Eğer onları çevrenden uzaklaştırırsan belki sana uyabiliriz.' dediler. Bunun üzerine, *'Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları onunla uyar.'* ayeti, *'Allah şükredenleri daha iyi bilmez mi?'* ayetine kadar nazil oldu. Bazılarına göre; 55. ayete yani *'Böylece suçluların yolu belli olsun.'* ayetine kadar nazil oldu."[1155]

İbn Cerir ve İbnu'l-Münzir, İkrime'den rivayet ediyorlar:

"Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia, Mut'im b. Adiyy, el-Hars b. Nevfel, Kurza b. Abd Amr b. Nevfel, el-Hâris b. Âmir b. Nevfel, Abd-i Menâf kâfirlerinin önde gelenleriyle birlikte Ebû Talib'e geldiler. Ona, 'Kardeşinin oğlu, bizim azatlı kölelerimizi ve anlaşmalılarımızı etrafından uzaklaştırsın. Çünkü onlar, bizim kölelerimiz ve hizmetçilerimizdir. Eğer böyle yaparsa, bizim kalbimizde daha büyük ve nazarımızda itaate daha layık, kendisine tabi olmamıza ve onu tasdik etmemize daha yakın olur.' dediler. Bu söz üzerine Ebû Talib, Hz. Peygamber'e geldi ve onların kendisine söylediklerini aktardı. Bunun üzerine Hz. Ömer, 'Yâ Rasûlullah! Keşke dediklerini yapsan! Böylece ne demek istediklerine ve bu sözleriyle nereye varacaklarına bir baksan!' dedi. Bu söz üzerine, *'Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları onunla uyar.'* ayeti *'Allah şükredenleri daha iyi bilmez mi?'* ayetine kadar nazil oldu. Ravi İkrime şöyle devam ediyor: Kovulması istenenler, Bilâl, Ammâr b. Yâsir, Ebû

1155. İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 200.

Huzeyfe'nin azatlı kölesi Sâlim, Useyd'in azatlı kölesi Subeyh idi. Anlaşmalı olarak da İbn Mes'ûd, Mikdâd b. Amr, Vâkıd b. Abdillâh el-Hanzalî, Amr b. Abd Amr Zu'ş-Şimâleyn, Mersed b. Ebî Mersed ve benzeri kimseler vardı. Kureyş'ten kâfirlerin önderleri, azatlılar (mevali) ve anlaşmalılar (hulefâ) hakkında *"Aramızdan Allah'ın kendilerine lütuf ve ihsanda bulunduğu kimseler de bunlar mı?' demeleri için onların bir kısmını diğerleri ile işte böyle imtihan ettik.*' ayeti nazil oldu. Bu ayet nazil olunca Hz. Ömer geldi ve söylediği o sözden dolayı özür diledi. Bunun üzerine Yüce Allah, bu sûrenin 54. ayetini, yani; *'Ayetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki...'* ayetini indirdi."[1156]

Bu rivayet, Süyûtî'nin *ed-Durru'l-Mensûr*'da naklettiği rivayetlerin en güçlüsüdür. Süyûtî, bu iki rivayeti *Lubâbu'n-Nukûl*'de özetler. Bu rivayetler, sûrenin bir kerede inmiş olmasıyla ve bu ayetlerin bazı müfessirlerin istisna ettikleri ayetlerden olmamasıyla çelişmez. Biz, bu hususu sûrenin tefsirine başlamadan önce bu konudan söz ederken açıklamıştık. Çünkü ravîlerin "Filân ayet, filân olay hakkında indi." şeklindeki ifadeleri, sadece o ayetin inmiş olmasını da tam sûre zımnında veya bir sûrenin bağlamında inmiş olmasını da ifade edebilir. Ancak İkrime'nin Hz. Ömer hakkında ilâve ettiği *"Ayetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki..."* ayetinin zahiri, bu ayetin onun özür dilemesinden sonra indiğini ve özrünün de ayetin daha öncesinin inmesinden sonra gerçekleştiğini gösteriyor. Bu zahirî mana, bu sûrenin bir kerede toptan indiği ve bu ayetin bir kerede inen ayetlerden müstesna olmadığı yolundaki rivayetle çelişmektedir. Sûrenin bir defada toptan indiği ve bu ayetin istisna edilen ayetlerden olmadığı yolundaki rivayet, İkrime'nin rivayetinden de ayetin nüzul sebebi hakkında gelen rivayetten de daha sağlamdır. Nitekim bu hususu biraz sonra ele alacağız. Durum bu olduğuna göre şöyle demek uygun olur: Ya İkrime'den gelen bu rivayet makbul değildir ya da ibarenin zahiri kastedilmemektedir. Biz bu rivayeti, senedi hakkında ileri geri konuşulduğu halde[1157] aslından araştırmadık. Çünkü ilk ayetlerin mustaz'af (zayıf kabul edilen, mazlum) sahabeler hakkında indiği, inkâr edilemeyecek bir vakıadır. Bu husustaki rivayetler,

---

1156. İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 202.

1157. İbn Cerir'in senedi şöyledir: Bize Kâsım, Hüseyin, Haccâc, İbn Cüreyc senet zinciriyle İkrime'den rivayet etti. Bu senedin başı İkrime'dir. İkrime hakkında, bidatçi olduğu ve re'yine göre konuştuğu söylenmiştir. İbn Cüreyc, faziletli bir kimse olmasına rağmen müdellisti. Burada ise hadisi *haddesenâ*, *ahbaranâ* ve *semi'tu* tabirlerini kullanmayıp yalnızca *"an"* lafzıyla rivayet etmiştir. Zayıf ravilerden olup kendisinden rivayet edenler; Haccâc b. Rûh, Haccâc b. Ferrûh'tur. Sika (güvenilir) ravilerden ise Haccâc b. Muhammed el-Masîs el-A'ver'i sayabiliriz. Fakat o da ömrünün son zamanlarından karışıklığa (ihtilâta) düşmüştür.

birbirini teyit eden vakıayı beyan etmektedir. Böyle bir durumda rivayetin ravilerinden birisinin bidatçi olması veya tedlis[1158] yapması ya da ihtilata[1159] düştükten veya buna benzer bir başka illetlere yakalandıktan sonra hadis rivayet etmesi dolayısıyla ravi zaafına düşmesi zarar vermez.

Ayetin mustaz'af sahabeler hakkında inmiş olmasına gelince; vaki olan budur. Bu husus, Hz. Peygamber'in sîretinden ve Yüce Allah'ın kitabında birçok ayette beyan edilen yaratıkları hakkındaki kanunundan (sünnetullah) bilinmektedir. Bu kanuna göre Hz. Peygamber'e tabi olan ilk insanların çoğu; -tıpkı kendisinden önce geçen peygamber kardeşlerinde olduğu gibi- fakir ve zayıf kimselerden meydana gelmekteydi. Buna karşılık onun (s) düşmanları da -daha önceki peygamberlerin düşmanları gibi- toplumun ileri gelen ve sözü dinlenir kesiminden rahatlık ve bolluk içinde yaşayan kimselerdi. İşte bu böbürlenip iman etmeyen düşmanlar, imanda öne geçenleri küçük görüyor, onları kınıyor ve onlara eşit olmayı istememekle kendi nefislerini mazur ve haklı görüyorlardı. Bazen Hz. Peygamber'e bu kimseleri kendi yanından kovması ve uzaklaştırması teklifinde bulunuyorlardı. Yüce Allah, Sebe Sûresi'nde şöyle der: *"Biz hangi ülkeye bir uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıklı ve şımarık kişileri: 'Biz, size gönderilmiş olan şeyi inkâr ediyoruz.' dediler. Ve yine dediler ki: 'Biz malca ve evlâtça daha çoğuz, biz azaba uğratılacak da değiliz.'"*[1160] Yüce Allah, Nûh'un (a) kavminden olan eşrafın sözlerini aktararak şöyle der: *"Bizden, basit görüşle hareket eden alt tabakamızdan başkasının sana uyduğunu görmüyoruz. Ve sizin bize karşı bir üstünlüğünüzü de görmüyoruz. Bilâkis, sizin yalancılar olduğunuzu düşünüyoruz. (Nûh) dedi ki: Ey kavmim! Eğer ben Rabbim tarafından (bildirilen) açık bir delil üzerinde isem ve O bana kendi katından bir rahmet vermiş de bu size gizli tutulmuşsa, buna ne dersiniz? Siz onu istemediğiniz halde biz sizi ona zorlayacak mıyız? Ey kavmim! Allah'ın emirlerini bildirmeye karşılık sizden herhangi bir ücret istemiyorum. Benim mükâfatım ancak Allah'a aittir. Ben iman edenleri kovacak değilim; çünkü onlar Rablerine kavuşacaklardır. Fakat ben sizi, bilgisizce davranan bir topluluk olarak görüyorum. Ey kavmim! Ben onları kovarsam, beni Allah'tan (onun aza-*

1158. Tedlis: Ravinin şeyhinden işittiği ve işitmediği hadisleri birbirinden ayırt etmeksizin şeyhine atfederek rivayet etmesidir. Bu ayıplanan ve kınanan durum için bkz: Suphi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 132-143. DİB Yayınları, Ankara. 1971. (Yayıncı)

1159. İhtilât: Sika (güvenilir) kimseler olarak bilinen hadis ravilerinin çeşitli sebepler dolayısıyla akıl ve şuurlarında ortaya çıkan değişmeler neticesi rivayet ettikleri hadislerde çok hataya düşmeleri, demektir. Bkz: Talât Koçyigit, *Hadis Istılahları*, s. 161. (Çev.)

1160. Sebe, 34/34-35.

bından) kim korur? Düşünmüyor musunuz?"[1161] Allah Teâlâ, Kureyş kâfirlerinin İslâm'a girmekte öne geçen bu zayıf Müslümanlar için, *"Bu iş bir hayır olsaydı, onlar bizi geçemezlerdi."*[1162] dediklerini hikâye etmektedir. Onlar hakkında Meryem Sûresi'nde de şöyle demektedir: *"Kendilerine ayetlerimiz ayan beyan okunduğu zaman inkâr edenler, iman edenlere: 'İki topluluktan hangisinin mevki ve makamı daha iyi, meclis ve topluluğu daha güzeldir?' dediler. Onlardan önce de eşya ve görünüş bakımından daha güzel olan nice nesiller helâk ettik."*[1163]

Ayetin manası hakkında şunları söyleyebiliriz: Ey Peygamber! Sabah-akşam veya her zaman Rablerine dua eden o tevhid ehli mü'minleri yanından kovma! Ayette geçen ***"gadâte"*** (*sabah*) ve ***"aşiyy"*** (*akşam*) kelimelerinin *"her vakit"* anlamına gelmesi, kinaye yoluyladır. Çünkü herhangi bir şeyin iki ucu zikredilerek bununla tamamı kastedilebilir. Burada günün iki ucu zikrediliyor. Mesela devamlı bir işi yapan bir kimse için "Sabah-akşam işi gücü bu." denilir. Ayette geçen *"el-guduvv"* ve *"el-aşiyy"* kelimeleriyle gerçek manaları kastedilmişse, o zaman *"dua"* kelimesiyle *"namaz kılmak"* manası kastedilme ihtimali vardır. Çünkü İslâm'ın ilk dönemlerinde biri sabah, diğeri akşam olmak üzere iki vakit namaz kılınıyordu. Mücâhid'den rivayet olunduğuna göre, bu iki kelimeden maksat, sabah ve ikindi namazlarıdır. Aksi takdirde ayette geçen *"dua"*, gerçek duayı da onu ihtiva eden namazı ve Kur'ân'ı da içerir. *"el-Adât"* ve *"el-bukra"* vezninde *"el-ğudve"*, tan yerinin ağarmasından güneşin doğuşuna kadar olan vakittir. *"el-Aşiyy"* ise günün sonudur. Bazılarına göre, akşamla yatsı arasıdır. *"el-Aşiyy"*, zevâl (güneşin tam tepeden batıya doğru meyletmeye başladığı an) sonrasından itibaren akşama kadar olan vakittir, diyenler de olmuştur. Kıraat imamlarından İbn Âmir, bu kelimeyi *"bi'l-ğudveti"* şeklinde okumuştur. Kelimenin Ana Mushaf'taki yazılışı, İbn Âmir'in kıraat şeklini desteklemektedir. Çünkü kelimenin yazılışında, tıpkı *"salât"* ve *"zekât"* kelimelerinde olduğu gibi, *"vâv"* harfi vardır. Diğer kıraat imamları ise *"ğayn"* harfinin fethası ve *"vâv"* harfini de *"elif"*e çevirerek *"gatât"* şeklinde okumuşlardır. Çünkü kaide, "İllet harfleri harekeli olur, bir önceki harf da fethalı olursa, o illet harfi elife çevrilir." şeklindedir. *"Ğudve"* kelimesi, *"bukra"* kelimesi gibi tenvinli[1164] ve tenvinsiz olarak kullanıldığı gibi, -Sibeveyh'in Halil'den naklettiği üzere- elif-lâm ile marife olarak da kullanılır. Tenvinli okunduğunda, muayyen olmayan herhangi bir günün

---

1161. Hûd, 11/27-30.
1162. Ahkâf, 46/11.
1163. Meryem, 19/73- 74.
1164. Tenvin: Kelimenin sonunu "nun, nin, min, in" diye okumak. Veya öyle okutan işaretin adı. (Çev.)

sabahı kastedilmiş olur. Buna karşılık tenvinli olmadığı zaman da muayyen bir günün sabahı kastedilmiş olur. Herhalde bu iki kelimenin kullanımında çoğunlukla yapılan elif-lâmsız olarak kullanımıdır. Ebû Ubeyd, bunun hep böyle olduğunu zannetmiştir. Ancak o, İbn Âmir'in kıraatinin mütevatir bir kıraat olduğunu ve bu kıraat tarzıyla kelâmın en sahihinde *"el-ğudve"* kelimesinin elif-lâmlı olduğunu bilmemektedir. Ubû Ubeyd bu gerçeği bilmediği gibi, dahası bu kıraat tarzının hata olup, Mushaf'ın yazımından kaynaklandığını zannetmiş ve böyle okuyanların hatalı okuduklarını ifade etmiştir. Ebû Ubeyd'in hatalı olduğunu ispat etmek için bu kıraat şeklinin mütevatir olduğunu söylemek yeter de artar bile. Arap dili bilgini Halil ve Müberred, Araplardan bu kelimenin marife şeklini nakletmeseler de kıraatin mütevatir olması hatalı olduğunu söylemeye yeterlidir. Meşhur olan görüşe göre, *"ğudve"* ve *"bukra"* kelimelerinin gayr-i munsarıf[1165] olma sebebi, özel isim ve cins isim olmalarıdır. Bazı dilcilere göre ise sadece bir şahsın özel ismi olmasıdır.[1166]

Bu ayette *"yurîdûne veche"* ifadesi, *"yed'ûne"* fiilinin zamirinden hâldir. Buna göre mana şöyledir: Rablerine sabah-akşam dua ederler. Bu dualarıyla sadece O'na yönelerek ve sadece O'nun hoşnutluğunu dileyerek dua ederler. Bir başka ifadeyle; bu dualarıyla dini sırf Rablerine has kılarak sadece O'na yönelirler. Rablerinin yanına hiçbir kimseyi ortak etmezler ve duaları

1165. Gayr-ı munsarıf: Esre ve tenvin kabul etmeyen isim. (Çev.)

1166. Üstadımız Abduh'un, alemu'l-cinsler (cins âlemler) hakkındaki kanaati, bunların aslının cins isimleri olup, her birinin ortaya çıkan belli bir sebep dolayısıyla muayyen bir fert için tahsis edilmiş olduğudur. Böylece kelime, bir şahsın özel ismi haline gelmiş olur. Sonra bu ferdin kendisi bilinmez olmuş ve o lafız, onun gibi her bir ferde verilir olmuştur. Tıpkı bir kişinin özel isminin verilmesi gibi... Dolayısıyla kelime, her kullanımında bir kişiyi belirli hale getirdiği için *"alem"* (özel isim) diye isimlendirilmiştir. Bazılarına göre bu kelimeye "alem-i cins" denmesi; o cinsin fertlerinden her bir ferde bu ismi vermenin mümkün olmasından dolayıdır. Fakat bu, şahsı belirgin hale getirme bakımındandır. Ben böylesi bir açıklamayı Trablusşam'da Üstad'ın ağzından bizzat işittim. Tunus'a yaptığı ilk seyahati esnasında, kendisine ismu'l-cins ile alemu'l-cins arasındaki fark sorulmuş ve o da böyle cevap vermiş. Bunun bir örneği ise "Usâme" kelimesidir. Bu kelime Mesela "Leys" gibi, aslan cinsine ait bir isim değildir. Ve şu anda -öldüğü takdirde ölümüyle o ismin kullanımı geçersiz olacak şekilde- belli ve muayyen bir aslanın adı da değildir. Tam aksine, bu kelime her muayyen aslan için kullanılır. Görüldüğü veya kendisine hitap edildiği ya da kendisinden söz edilen her muayyen aslan için "Usâme" denilir. Başka yırtıcı hayvanlarda olduğu gibi insanların eğittikleri aslanlarda insanı veya hayvanı parçalama veya herhangi bir oyun ya da mücadele kendisine nispet edildiği zaman da bu kelime kullanılır. Muayyen bir günün ilk saatleri manasında kullanıldığı takdirde "gudva" kelimesi de böyledir. Yani, alem-i cins (cins ismi şeklinde özel isim) sayılır. Bu durumda bu kelime de gayr-i munsarif marife sayılır. *"Eteytuhu gudvete felem ecidhu"* denilir. Bu örnek cümlede *"gudve"* kelimesinden maksat, konuşan kimsenin konuştuğu veya hikâye ettiği günün sabahıdır. Tabii, ortadan hikâye etme durumu varsa...

için Rablerinden başka hiçbir kimseden sevap ummazlar. Bu duaları için, hiçbir kimseden övgü veya menfaat beklemezler. Ayetin kullandığı bu ifade biçimi, yapılan amelde "ihlâs"ın, sırf Allah'a ait olduğunu ve o ameli işlerken sadece O'nun rızasını istemek ve amelde riya/gösteriş yapmamak gerektiğini ifade etmektedir. Nitekim Yüce Allah, kendileri istedikleri halde başkasını yedirenleri hikâye ederken bu hususa şöyle temas etmektedir: "*Biz sizi Allah rızası için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz.*"[1167] Yine Allah Teâlâ, kendi katında temizlenmek ve makbul ve hoşnut olunmuş bir kimse olmak için malını harcayan ve en çok korunan kimse için "*Yüce Rabbinin rızasını istemekten başka onun nezdinde hiçbir kimseye ait şükranla karşılanacak bir nimet yoktur. Ve o (buna kavuşarak) hoşnut olacaktır.*"[1168] buyurmaktadır. Herhalde "amel ederek Allah'ın rızasını kazanmak" demek, kendisi için amel ettiği kişiyle ameli aracılığıyla yüz yüze gelmek gayesiyle bir amel işlemek ve o amelde -yaptığı başka şeyi sağlam yapmaya özen göstermediği kadar- özen göstermek demektir. Çünkü gayesi, yaptığı ameli, kendisi için amel ettiği şahsa göndermektir veya o iş, geneli itibarıyla yapılması istenen bir iştir de onun için özen göstermektedir. Amel eden kimse, -ameliyle kendisine yaklaşmayı istediği kimseye kendi nefsini takdim etmesi şöyle dursun- bu ameli yaparken uğruna amel ettiği kişinin kendisini gördüğünü bile düşünmeksizin amelini işler. Bu konuyu biraz açalım:

Hükümdarlar ve idareciler için işlenen amellerin içinde onların asla görmediği ameller olduğu gibi, genel olarak gördükleri ve amel edenin bizzat arz ve takdim ettikleri ameller de vardır. Mesela saraylarında yapılan hizmet işlerini onlar görmezler. Gördükleri amellerden bazılarını, birçok benzeriyle birlikte icmalî olarak görürken, bazılarını ise çalışanlarının ve muhafızlarının kendilerine sunmasıyla görürler. Bazı amelleri, amel eden kişinin bizzat kendisi takdim edip, hükümdarın gözünün önüne serebilir. Hiç şüphe yoktur ki, o ameli işleyenin en mükemmel bir biçimde özen gösterdiği amel, bu amel çeşididir. Bu amel türünde ameli işleyen kimse, yaptığı amelin muhafızlar veya vezirler ya da bunlar dışında hükümdarın çevresi ve kendisine yakın olan başkalarının üzerinde bırakacağı etkiyi düşünmez. Çünkü bilir ki, yaptığı ameli ona sunacak ve ameliyle onun karşısına çıkacak olan bizzat kendisidir. Onun için bütün tasası, yaptığı amelin hükümdarın huzurunda hoşnut olunan bir amel olması, O'nun kabulüne ve vereceği güzel bir karşılığa layık olmasıdır.

1167. İnsan, 76/9.
1168. Leyl, 92/19-21.

Bazı sufîlerin, Allah'tan sevap istemeyi, amelleri de sırf O'nun rızasını elde etmek için yapmayı, Allah için yapmaya ters olduğunu kabul etmeleri seni asla aldatmasın! Gerçek şudur ki, mükemmel olanı her ikisini yapmaktır; bunlar arasında herhangi bir çelişki yoktur. Allah'ın rızasını ve sevabı istemeden "Allah'ın zatı" şeklinde tefsir ettikleri "O'nun veçhi" için amel etmek, mümkünlüğü ve meşruluğunu ispatı kolay olmayan nazariyelerdendir. Bazı kimselere arız olan ve tahayyüllerini sınırlayan ruhî hallerin varlığı inkâr edilemez. Bu kimseler, söz konusu ruhî hallerin bizzat sabit birer hakikat olduklarını zannederler. Bu haldeki bir kimse, Zat'ın mahiyetini bilmediği gibi, amelin sırf Zat için yapılmasının ne demek olduğunu da kavrayamaz. Amel eden bir kimsenin bu ameliyle cehennem azabından kurtulmayı veya cennetin nimetini elde etmeyi kastetmiş olması inkâr edilemeyecek bir vakıadır ve bu, şer'an güzel görülen ve övülen bir husustur. Ancak, Kur'ân'ın gösterdiği kemal mertebesinden de aşağı bir mertebedir.

Kur'ân'ın işaret ettiği kemal mertebesi, bir mü'minin salih amelle kendi nefsini arındırmayı ve kemale erdirmeyi hedeflemesidir. Maksat, nefsinin Allah'a kavuşmaya ehil ve O'nun keramet yurdunda rızasına ve sevabına mahal olmaya layık hale gelmesidir. Sevabın en yücesi; Yüce Allah'ın hoşnutluğu, irfanın kemali ve bunu bilmektir ki, bu husus, hadis-i şeriflerde "Yüce Allah'ın kerim veçhini görmek" şeklinde ifade edilir. Ancak bu bilme, görmenin nasıl olduğu ifade edilmeksizin, benzetme ve temsile kaçmaksızın bir bilmedir. Biz, bu yüce manayı *el-Menâr* dergisinin fetva kısmında açıkladık. Dileyen oraya bakabilir. Belki bu tefsirimizde de ona döneceğiz.

"Onların hesabından sana bir sorumluluk; senin hesabından da onlara herhangi bir sorumluluk yoktur."

Yani Rablerine sabah-akşam dua eden bu kimselerin hesabından sana herhangi bir sorumluluk yoktur. Ne duaları ve ne de bunun dışında dinî amellerinden herhangi birinin hesabından dolayı sana herhangi bir sorumluluk yoktur. Nitekim ism-i mevsulun sılası (yani *ellezîne*'yi açıklayan ve sabah-akşam Rablerine yalvardıklarını ifade eden cümle) bu manayı ifade etmektedir. Aksi takdirde ayetteki olumsuzluk ifadesinin zahiri, bunun genel olduğunu gösterir. Aynı şekilde senin yaptığın ameller için vereceğin hesaptan da onlara herhangi bir sorumluluk yoktur ki, onlara ve sana sorumluluk olmaması, kendilerini yanından kovman sonucunu doğurabilsin. Onların kovulması, amellerini kötü yapmaları dolayısıyla mümkün olur. Çünkü ***"kovma"*** bir cezadır ve bu ancak kovulmayı gerektiren kötü bir amel karşılığında verilir. Bu da ancak bir hesap neticesi sabit olur. Mü'minler, peygamberlerin köleleri

olmadıkları gibi, dinî amelleri de onlara ait değildir. Tam aksine mü'minlerin amelleri Yüce Allah'a aittir ve onlar bununla -peygamberlerin değil- Yüce Allah'ın zatını isterler. Onların hesabı, peygamberlere değil, Allah Teâlâ'ya aittir. Peygamberler ancak insanlara hakikati öğreten birer hidayet rehberleridir, yoksa rab ve zorba değillerdir. *"Çünkü sen, ancak öğüt vericisin. Onların üzerinde bir zorba değilsin."*[1169] Peygamberlerin insanlar üzerinde zorbalık ve amellerine karşılık onları hesaba çekme hakları bulunmadığına göre, inanların onlar üzerinde haydi haydi böyle bir hakları olamaz. Hıristiyanlardan rivayet edildiğine göre, Mesih'e (a) "*muallim*" (öğretici) ve onun dönemindeki tâbilerine de "öğrencileri" deniyordu. Peygamberimiz (s), tâbilerine alçak gönüllü olduğu için eşitliğe delâlet eden "ashab" ismini vermeyi tercih etti. Hz. Peygamber'in mükemmel şeriatının esaslarından birisi, kendisinin şeriatın ahkâmı açısından vacip, mendup, haram, helâl, mubah ve mekruh olan hususlarda diğer mü'minlere eşit olduğudur. Bu kaidenin bir tek istisnası vardır, o da Hz. Peygamber'in Yüce Allah'ın kendisine özel kıldığı ahkâm bakımından diğer mü'minlerden farklı olduğudur. Bu özel hükümler, -halkın bildiği üzere- hükümdarların halka ayrıcalıklı oldukları ihtişam, süs ve dünya azameti gibi imtiyazlar kabilinden değildir. Tam aksine, Peygamberimize özel olan hükümler, meşakkatli hükümler olup, kendisinden başka hiçbir kimsenin yapamayacağı şeylerdir. Mesela gece namazı Peygamberimize farzdı. Yine geri bıraktığı eşyası, zürriyetine miras değil, ümmete sadakaydı. Yine o (s), dul kadınlardan olmak üzere birçok eşe bakmak zorundaydı. Bu eşlerin çoğu da ileri yaşlardaydı. Hz. Peygamber, bu yaşlı kadınlarla, yaratılışı güzel ve keskin zekâlı olan Hz. Âişe'yi hem gönlünde ve hem de sahip olduğu bütün her şeyde eşit tutuyordu. (Hz. Peygamber'in birden çok eşle evlenmesindeki hikmeti, Nisâ Sûresi'nin başındaki teaddüd-ü zevcât meselesini ele alırken ayrıntısıyla incelemiştik.)

Bazı müfessirlere göre bu ayette geçen ***"hesap"***tan maksat, rızka ve fakirliğe karşı hesaptır. Çünkü müşrikler, o mustaz'afların, Hz. Peygamber'in yanında yiyecek bir şeyler buldukları için kendisine iman ettiklerini ve imanlarında doğru olmadıklarını iddia ediyorlardı. Buna göre Yüce Allah, Hz. Peygamber'e şöyle demiş oluyor: Onların rızıklarının hesabından sen sorumlu değilsin, senin rızık hesabına dair hiçbir şeyin hesabından da onlar sorumlu değillerdir. Tümünüzü birden rızıklandıran ancak Yüce Allah'tır. Ancak -İbn Zeyd'den bile rivayet edilse- ayeti bu şekilde yorumlamak zayıftır. Birinci yaklaşım, Atâ'dan nakledilmektedir ve müfessirlerin cumhurunun

---

1169 .Gâşiye, 88/2-2.

kanaati de budur. Müşriklerin ileri gelenlerinin, mustaz'af Müslümanların imanları hakkında ileri-geri konuştukları bir gerçek olduğuna göre, bu ifadeleriyle hile ve tuzak kurmayı amaçlamışlar demektir. Maksatları, o mağdur ve mazlum Müslümanlarla Hz. Peygamber'in arasını açmak ve diğer mustaz'aflara, "Akıbetiniz tard olunmak ve kovulmaktır!" diyerek -müşriklerin güçlülerine ve ileri gelenlerine ırkçılık duygularını ve onurlarını tahrik ederek engel oldukları gibi- engel olmaktır. Onların arasında imanda öne geçen o şerefli insanların bazıları hakkında -kendilerini küçük gördükleri için- kötü düşünen varsa bu, İslâm'ın ilk dönemlerinde zayıf Müslümanlara o işkenceleri henüz yapmadan önce olmuştur. Çünkü daha sonra, o mağdur ve mazlum Müslümanları tekrar şirke dönsünler diye aç bırakmak, hapsetmek ve dövmek gibi çeşitli işkencelere tabi tutmuşlardır. Dahası, vücutlarını ateşle dağlamışlardır!... Nitekim Yasir ailesine böyle yapmışlardı. Ya da -Hz. Bilal'a yaptıkları gibi- yazın öğlen sıcağında onları çırılçıplak kızgın kumlara yatırmışlardır.

Yüce Allah'ın ***"ki onları kovup da zalimlerden olasın!"*** ifadesi, *"yalvaranları kovma"* ifadesinin cevabıdır. Bu ifadeden az önce geçen *"fe tatrudehum"* ifadesi ise "hesaptan sorumlu olmama" ifadesinin cevabıdır. Bu ifadeyle mu'teriza[1170] son bulmaktadır. Bu cümle, onları kovmanın neden caiz olmayacağını beyan etmektedir. Bunun caiz olmaması, caizliğin kendisine bağlı olduğu sebebin ortadan kaldırılmasına bina olunmaktadır. Zemahşerî ve başka müfessirler, ikincinin birinciye atfedilmesini caiz görmektedirler. Zemahşerî bu yaklaşımına karşı itirazlar zikredip sonra bunlara kolaylıkla cevap vermiştir. Bazı müfessirler, birinci *"niye çaresizleri kavup"*[1171]un *"lâ tatrud"* (*kovma*) fiilinin cevabı (hükmü) olmasını, ikincinin ise (*Zalimlerden olacaksın.* [1172]) bunun üzerine atıf olmasını caiz görmüşlerdir. Ancak bu yaklaşıma kolay kolay cevap verilemeyecek bir itiraz yapılmıştır. Doğru olan birinci yaklaşıma göre mana şöyledir: O mazlum ve mağdurları kovma! Onları kovmakla zalimlerin cinsinden olur ve o zümreden birisi sayılırsın. Çünkü onları kovmak, hak ve adalet olmaz. Ancak kovulmaları, işledikleri kötü amele karşılık bir ceza olursa hak ve adalet olur. Bu cezayı da onları hesaba çekme ve amellerine karşılığını verme hakkı olan kimse uygular. Sen böyle bir hakka sahip değilsin ki, bu hususta adalet yolunda yürümüş ola-

---

1170. *"Onların hesabından sana bir sorumluluk, senin hesabından da onlara herhangi bir sorumluluk yoktur."* ifadesi, müfessirin ifadesine göre mu'teriza cümlesi (parantez arası cümle) olmaktadır. (Çev.)

1171. *"fe tatrudehum ..."*

1172. *"fe tekûne mine'z-zâlimîn"*

sın. Bunun sebebi şudur: Onların amelleri, sırf rızasını arzu ederek bir olan Yüce Allah'a karşı yaptıkları bir ibadettir. Onun için onları hesaba çekmek ve yaptıklarına karşılığını vermek sadece O'na aittir. Nitekim Nûh (a) da aynı şeyi söylemektedir: *"Onların hesabı ancak Rabbime aittir. Bir düşünseniz!"*[1173] Hz. Peygamber'in onları kovduğu takdirde zalimlerden olması şu açıdandır: Eğer onları kovarsa, caiz olmayan bir hükmü vermiş olur. Çünkü böyle bir hükmü vermeye yetkisi yoktur. Yüce Allah, *"Hüküm sadece Allah'a aittir."*[1174] buyurmaktadır. Allah Teâlâ, bu çeşit bir yetkiyi ona vermemiştir. Öte yandan bu, konusu açısından caiz iken, biçimi ve şekli açısından caiz değildir. Zira bu kovma, aleyhlerine hüküm verilen kimseler açısından bir zulümdür. Çünkü o mağdurlar, Hz. Peygamber'e yakın olmaya ve kendisinden istifade etmeye en layık kimselerdir. Bu, aynı zamanda hâkim (hükmü veren Hz. Peygamber) açısından da zulümdür. Böyle bir zulmü işlemekten kendisini tenzih ederiz. Çünkü bu, İslâm davetinin çıkarına da aykırıdır. Söz konusu kovma üç açıdan zulüm olunca, Yüce Allah, *"Zalimlerden olursun!"* (*Fe tekûne mine'z-zâlimîn*) dedi de *"Onlara zulmetmiş olursun"* (*Fe tazlimehum*) veya *"Onlara zulmeden bir kimse olmuş olursun"* (*Fe tekûne zâlimen lehum*) ya da *"Onlar mazlumlardan olurlar."* (*Fe yekûnû mine'l-mazlûmîne*) demedi.

Bu ayet-i kerime, Hz. Peygamber'in vazifelerini menfi yönden beyan etmektedir. Çünkü Yüce Allah bu ayette, onun -kâinat üzerinde tasarruf yetkisi olmadığını, gaybı bilmediğini ve bir melek olmadığını açıkça ifade ve beyan ettikten sonra- mü'minleri hesaba çekme yetkisine sahip olmadığı gibi, amellerine karşılığını vermeye de malik olmadığını açıkça ifade etmektedir. Bu ayetten maksat, -bazı müfessirlerin dediği gibi- mü'minleri etrafından kovmaya razı olduğu için Hz. Peygamber'i bundan kaçındırmakta mübalağa etmek değildir. Gözleri kör olan Abdullah İbn Ümmi Mektûm'dan yüz çevirdiği ve ona bakmadığı için Rabbinin kendisini azarlamasının ardından Hz. Peygamber'i buna razı olmaktan veya buna meyletmekten tenzih ederiz. İbn Ümmi Mektûm, ilim ve hidayet istemek üzere Hz. Peygamber'e gelmişti. O sırada Peygamberimiz (s), Kureyş'in bazı ileri gelenlerini İslâm'a davet etmeye koyulmuş, onların hidayet yoluna girmelerini arzuluyor ve bu fakir kör ile ilgilenecek olursa bu fırsatı kaçıracağından korkuyordu. Bu kıssa, Abese Sûresi'nin baş tarafında açıklanmaktadır: *"Körün kendisine gelmesinden ötürü yüzünü ekşitti."*[1175] Rivayete göre Abese Sûresi, En'âm Sûresi'nden daha

1173. Şurâ, 26/113.
1174. Yusuf, 12/40.
1175. Abese, 80/1-2.

önce inmiştir. Hz. Peygamber'in fakir ve zayıf kimseleri etrafından kovmayı düşündüğünü iddia eden kimseler, münker ve bâtıl rivayetlere bakarak aldanmışlardır. Sözünü ettiğimiz rivayet, İbn Ebî Şeybe, İbn Mâce, İbn Cerir, Ebû'ş-Şeyh, *Delâil*'inde Beyhakî ve başka muhaddislerin Habbab'dan yaptıkları şu rivayettir:

"Akra' b. Hâbis et-Temîmî ve Uyeyne b. Hısn el-Fezârî, Hz. Peygamber'in yanına geldiler. Onu (s) Suheyb, Bilal, Ammar ve Habbab ile birlikte mustaz'af mü'minlerin arasında otururken buldular. Bu mü'minleri Hz. Peygamber'in etrafında görünce aşağıladılar. Peygamberimize gelip kendisiyle baş başa kaldılar. Ona 'Yanında bizim için Arapların üstünlüğümüzü anlayacağı özel bir yer tahsis etmeni istiyoruz. Çünkü Arap heyetleri sana geliyor. İşte o esnada Arapların bizi bu kölelerle birlikte görmesinden utanıyoruz. Biz, senin yanına geldiğimizde onları bizden uzak tut. Biz, senin yanından ayrılıp gittiğimiz zaman, istersen onlara oturabilirsin.' dediler. Peygamberimiz (s) bu isteğe 'Peki!' diye karşılık verdi. Bunun üzerine kendisine 'Bize, verdiğin sözü tevsik edecek bir belge yaz.' dediler. Bunun üzerine Peygamberimiz (s) bir kâğıt istedi ve istenilen taahhüdü yazması için Ali'yi çağırdı. O sırada biz bir köşede oturuyorduk. Bu olay üzerine Cebrail indi ve *'Rablerinin rızasını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma!'* diye başlayan ayetleri indirdi. Peygamberimiz (s) yazılı olan o kâğıdı yere attı, sonra bizi yanına çağırdı ve biz de kendisine geldik."[1176]

Hâfız İbn Kesir, bu rivayeti İbn Ebî Hâtim'deki senediyle verdikten sonra şöyle diyor: Bu hadisi, İbn Cerir, Esbât hadisi olarak rivayet etmiştir. Bu hadis, garibdir.[1177] Çünkü bu ayet, Mekkîdir. Akrâ' b. Hâbis ve Uyeyne hicretten çok sonra Müslüman oldular.[1178]

Ben de derim ki, bu rivayet birçok yönden çürüktür. Bu yönlerden birisi; Hâfız İbn Kesir'in Akrâ' ve Uyeyne'nin Müslümanlıklarının çok sonra olduğu yolundaki işaret ettiği yöndür. *el-İsâbe*'nin ifadesinin zahirine göre Akrâ' b. Hâbis, Mekke'nin fethinden hemen önce Müslüman olmuştur. Hâfız ez-Zehebî, onun Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olduğunu açıkça beyan eder. Siyerdeki ifadeler de Zehebî'yi teyit etmektedir. Uyeyne ise hicretin beşinci yılı Müslüman olmuştur. Bu iki kişi, Müslüman olmadan önce Hz. Peygamber'i tanımıyorlardı. Ve Mekke'nin eşrafından da değillerdi.

1176. İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyân*, VII, 201.

1177. Garib: Metin veya isnad yönünden tek kalmış yahut benzeri, başka raviler tarafından rivayet edilmemiş hadis demektir. Bkz: Talât Koçyigit, *Hadis Istılahları*, s. 114. (Çev.)

1178. İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, II, 135.

Aksine Arapların insafsız zalimlerindendiler. Müslüman olunca müellefe-i kulûbdan oldular. Bu rivayetin çürüklüğünü gösteren bir başka husus, Akrâ' ile Uyeyne'nin Hz. Peygamber'e heyetlerin geldiğinden söz etmeleridir. Hâlbuki Mekke'de Peygamberimize heyet gelmedi. Aksine insanlar Mekke döneminde ondan köşe-bucak kaçıyorlardı. Peygamberimize heyet gelme hadisesi, hicretten sonra, hayatının sonlarına doğru olmuştur. Bu rivayetin çürüklüğünü gösteren bir başka delil ise -az önce geçtiği üzere- Yüce Allah'ın Abese Sûresi'nde *"kellâ"* (*hayır, hayır sakın!*) şeklindeki ifadesinden sonra, Hz. Peygamber'in böylesi talepleri -iyi niyetle bile olsa- kabul etmemesidir.

Bazı müfessirler, *"Senin hesabından da onlara herhangi bir sorumluluk yoktur."* ayetini anlamada zorluk çektiklerini ifade etmişlerdir. Zorluk şöyle düşünmelerinden kaynaklanmaktadır: Hz. Peygamber'in fakir ve zayıf Müslümanları yanından kovmaya hakkının olmaması, onların hesaplarından sorumlu olmamasından kaynaklanmaktadır. Ayetteki bu ziyadelik, -doğru olsa bile- Peygamber'in onları yanından kovma hakkının olmaması ile herhangi bir alâkası yoktur. Bizim yaklaşımımıza göre bu mülâhazaya şöyle cevap verilir: Güçlü bir kimsenin zayıfı veya büyük bir kimsenin küçüğü kovması, taraflardan her birinin diğerini hesaba çekme sonucunu doğurur. Yaptığı bir işten dolayı zayıf bir kimseyi hesaba çeken ve yaptığı işe karşılık onu huzurundan kovan nice güçlü kimseler vardır. Buna karşılık, hakkından dolayı güçlü kimseyle hesap gören ve ondan hakkını isteyen veya kavminin haklarından herhangi bir hakkı talep eden ve bunun neticesinde kendisiyle hesap gördüğü için onun tarafından kovulan nice zayıf kimseler de vardır. Burada Yüce Allah, iki taraftan her birinin diğerini herhangi bir hususta hesaba çekmeye hakkı olmadığını beyan edince, bundan anlaşılır ki, onlardan güçlü olanın, hiçbir şekilde zayıfı kovmaya hakkı yoktur. O halde, zayıfı yanından kovması -eğer vuku bulursa- zulümden başka bir şey olmaz. Aktardığımız iddiayı kabul ettiğimiz takdirde o zaman da şöyle deriz: İnsanları hidayete erdirmeyi ve irşad etmeyi amaçlayan bir ifadede, sözün bağlamına uygun olarak fazladan birtakım konu dışı faydaların eklenmesi yadırganmaz. Yüce Allah, Hz. Peygamber'e dinî amellerinden dolayı mü'minleri hesaba çekme ve karşılığını verme hakkı vermediğini belirtirken; mü'minlere de ne kendine özel ve ne de tebliğ gibi genel amellerinden dolayı Peygamber'i hesaba çekme hakkı vermediğini beyan etti. Çünkü bu, onların rablerinin hakkıdır. Yüce Allah, bunu dileseydi yapardı. Tıpkı bazı mü'minlere diğerlerine karşı emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker hakkını verdiği gibi... Bu konuda mü'minlerin idarecileriyle yönetilenler bir-

birine eşittir. Devlet başkanı bir çobandır ve güttüğü sürüden sorumludur. Ümmetin ehlu'l-hal ve'l-akd heyeti, devlet başkanına hesap sorabilir. Devlet başkanı da kendisinden alt rütbedeki devlet çalışanlarına hesap sorabilir. Ama hiçbir kimse, Peygamber'e güttüğü siyaset ve Rabbinin davetini tebliğden dolayı hesap soramaz. Fakat Hz. Peygamber, insanlara -dinî amellerinde kendi şeriatına bağlı bir ümmet oldukları takdirde- birbirlerine davranışları dolayısıyla hesap sorabilir. En'âm Sûresi nazil olduğunda Müslümanlar böyle değildi. Öyle anlaşılıyor ki, bu ayetteki genelliğin kapsamı -maksat, esasen ibadet değilse- hicretten sonra daraltılmıştır. Zemahşerî, ikinci cümlenin birinciye katılmasındaki espri hakkında şöyle der:

"İki cümle bir cümle mesabesinde kılınmış olup, bunlarla bir tek mana kastedilmiştir. Nitekim *'Hiçbir günahkâr diğerinin günahını çekmez.'*[1179] ayetinde kastedilen mana da budur. Bu manada ancak iki cümle bir bağımsız cümle olur. Sanki şöyle denilmiştir: Ne sen ne de onlar, birbirinizin hesabından sorumlu olmayacaksınız."[1180]

Yani sizlerden her biriniz, diğerinin hesabıyla sorumlu tutulmaz. Ebûssuûd ise şöyle der: "Yüce Allah, *'Senin hesabından da onlara herhangi bir sorumluluk yoktur.'* ifadesini, hüküm daha öncesiyle tamam olduğu halde, ifadeye mübalâğa manası katmak için zikretti. Mübalâğa ile vurgulanan husus, onların hesaplarından Hz. Peygamber'in sorumlu olmadığının ifade edilmesidir. Bu ifade, hakkında asla şüphe olmayan bir silsilenin nazmında gelmektedir. O da Hz. Peygamber'in hesabından onların sorumlu olmadıklarıdır. Bu ifade, *'Ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler.'*[1181] ayetinin ifadesi gibidir."

Ebûssuûd, daha sonra Zemahşerî'nin dediğinin Kur'ân'ın yüce şanına layık olmadığını iddia etmiştir. Âlûsî de -âdeti olduğu üzere- ona uymuş ancak burada ifadeyi ona nispet etmemiştir. Düşünen kimse, bizim dediğimizin Kur'ân'ın yüce şanına layık olduğunu görecektir. Çünkü o -ifadeden ilk anda akla gelen olmasına karşılık- te'sise[1182] dayalıdır. Allah, gerçeği söyler. Ve doğru yola eriştiren O'dur. Âlûsî şöyle der:

1179. Zümer, 39/7.

1180. Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 22.

1181. Yunus, 10/49. Bu ayetin yukarıya aldığımız cümlelerinden önce, Hz. Peygamber'in, Allah'ın dilemesi dışında kendine ne bir zarar ve ne de bir menfaat veremeyeceği ifade edilmektedir. (Çev.)

1182. Te'sis: İfadeyi, pekiştirme vb. için değil, yeni bir mana ifade etmek için getirmek, demektir. (Çev.)

"Ayette her iki yerde de Hz. Peygamber'e hitaba öncelik verilmesi, onu şereflendirmek içindir. Böyle olmasaydı, -birinci kısımda olduğu gibi- *'alâ'* harf-i cerriyle mecrûrunu başa getirerek *'ve mâ aleyhim min hisabike min şey'in.'* denilmesi ağır basan ihtimal olurdu. Bazı müfessirler şöyle der: Birinci cümlede *'aleyke'*nin öne getirilmesi, onların hesaplarından Hz. Peygamber'in sorumlu olmadığını vurgulamak içindir. Çünkü onların hesaplarıyla ilgilenmeye kendisini sevk eden, bu duygu idi."[1183]

Doğru olanı şudur: Hz. Peygamber'in zikrinin her iki yerde başta gelmesi dilde genel prensibe uygundur. İlgili prensip, ifadenin bağlamına göre daha önemli olana öncelik vermeyi hükme bağlar. Ayette birinci cümlede daha önemli olan hususun, "nefy" (olmadığını söylemek), ikinci cümlede ise "menfi" (varid olmadığı belirtilen şey) olduğu söylenebilir. Bir başka ifadeyle; her iki yerde de daha önemli olan Hz. Peygamber'le ilgili olan şeydir. Çünkü neticede bu cümle, Hz. Peygamber'in mustaz'af Müslümanları neden yanından kovmayacağının sebebini ifade etmek üzere sevk edilmiştir. Ve bu, ifadedeki nefyin sonucudur. Şayet ikinci cümle, Müslümanların herhangi bir amellerinin ta'lili olsaydı Yüce Allah, *"Senin hesabından da onlara herhangi bir sorumluluk yoktur ki, seni kovsunlar."* (*ve mâ aleyhim min hisabike min şey'in fe yetrudûke*) derdi. Her iki cümlenin tefsiri hakkında bizim yaptığımız açıklama, bu mananın beyanında ayrıntıya gitmeye ihtiyaç bırakmaz.

Ayet-i kerime, diğer dinlerde var olan dinî önderlik anlayışını yıkmaktadır. Başka dinlerde, din önderleri inanç ve ibadet açısından kendileriyle aynı dine mensup dindaşlarına hâkimdirler, onları inanç ve ibadetlerinden dolayı hesaba çekebilirler. Cezalandırmayı uygun gördüklerini dinden aforoz edip, haklarından mahrum etmeye varacak kadar cezalandırabilirler. Bu dinlerden bazılarında kadın-erkek bütün mükellefler, dinî önderin nefsî ve bedenî bütün yaptıklarını kabul etmek zorundadırlar. Din önderinin, günahlarını itiraf eden mükellefi bağışlamaya yetkisi vardır. Onlar, Allah'ın bağışlamasının, din önderinin bağışlamasına tâbi olduğuna inanırlar.

Yüce Allah, kendisine itaati farz kıldığı Peygamberine insanları dinî amelleri ve bunları işlerken taşıdıkları niyetleri hususunda hesaba çekme hakkı ve -dinden aforoz etme hakkı şöyle dursun- yanından kovma yetkisi bile vermemiştir. Ondan daha aşağı mertebede olan idarecilere veya kadılara (hâkimlere) ya da onlardan başka diğer önderlere böyle bir hakkı vermesi nasıl olur da mümkün olur? Bu ayetten, din okullarındaki idarecilerin ve

1183. Âlûsî, *Rûhu'l-Maânî*, VII, 160.

başkalarının öğrencilerini -okuldan kovmak şöyle dursun- bazı derslerden men cezası vermeye ve din ve ilim öğrenmekten mahrum etmeye asla haklarının olmadığı sonucu da çıkarılabilir. Hz. Peygamber'in sünnetlerinden biri de İslâm'ın güçlenip kuvvetlenmesinden sonra bile imanı zayıf kimselerin gönüllerini kazanmaktır. Hatta Hz. Peygamber, münafıklara bile -hükümler zahire bina edilir kaidesine uyarak- zahiren göründükleri Müslümanlığın gereğine göre muamele ederdi. Çünkü insanların içlerini ancak Yüce Allah bilir. Bu davranışı gösteren bir peygamber, nasıl olur da o kâmil olan ilk Müslüman nesli huzurundan kovar. O nesil ki Müslümanlıklarından dünyadaki nasipleri, apaçık belâlara ve elemli azaplara sabretmekten başka bir şey değildi.

"'Aramızdan Allah'ın kendilerine lütuf ve ihsanda bulunduğu kimseler de bunlar mı?!' demeleri için onların bir kısmını diğerleri ile işte böyle imtihan ettik." Yani onları şu fitnelerle, bir başka ifadeyle; Kur'ân'ın nazmının delâlet ettiği büyük bir imtihanla denedik. Bu, öyle büyük bir imtihan ki çeşitli durumlardaki vakıalar ve bu sûrenin nüzulü esnasında mü'minlerle kâfirler arasındaki farklılık buna yardım etmektedir. İşte bu yardımın neticesi, biz onların bir kısmını diğerleriyle denedik ve imtihan ettik. Yani insanoğlunun iç duyguları ve ahlâkına hâkim olan kanunumuz gereği onların bazılarını bazıları için fitne kıldık. Bu fitne sayesinde o kimsenin gerçek yüzü, herhangi bir şaibeye bulaşmamış olarak ortaya çıkar. Çünkü şaibenin bulaştığı şey, genelde karışık olur. Bu husus, tıpkı bir kuyumcunun altın ve gümüşü ateşe sokup veya mihenk taşına vurup içindeki saf altını ortaya çıkarmasına benzer. *"'Aramızdan Allah'ın kendilerine lütuf ve ihsanda bulunduğu kimseler bunlar mı?' demeleri için..."* Yani bu fitnenin sonucunda o fitneye düşen güçlü ve böbürlenen kimseler, mü'min mustaz'aflar hakkında "Allah'ın kendilerine ihsanda bulunup da bizim aramızdan veya dışımızdan bu büyük nimeti verdiği kimseler bu fakir, fukara ve muhtaç takımı mıdır?" demeleri için...

Ayette geçen ***"el-mennu"*** büyük bir nimet veya birçok nimetten oluşan yüklerdir. Ayetteki soru, inkâr ve yadırgamaya, hayret ettirmeye dönüktür. Bu soruyu soranlar, bunun mümkün olamayacağını; çünkü Allah katında üstün tutulanların kendileri olduğunu, Allah'ın zenginliği, serveti, mertebe ve gücü kendilerine vererek, kendilerini üstün tuttuğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre eğer bu din hayırlı olsaydı Yüce Allah, bu hayrı o zayıf kimselere değil, kendilerine verirdi. Bu hükme, Allah Teâlâ'nın daha önce kendilerine verdiği mertebe ve servete bakarak varıyorlardı. Yaptıkları bu kıyasa bir delil de Yüce Allah'ın onların ağızlarından aktararak kullandığı şu ifadedir:

"İnkâr edenler, iman edenler hakkında dediler ki: Bu iş bir hayır olsaydı, onlar bizi geçemezlerdi."[1184] *"Ve dediler ki: Bu Kur'ân iki şehirden bir büyük adama indirilse olmaz mıydı?"*[1185]

Müfessirler ayeti açıklarken şöyle derler: Yani iki şehirden birisi olan Mekke'den Velid b. Muğire veya bir diğer şehir olan Tâif'ten Urve b. Mes'ud es-Sakafî gibi mal ve mertebece büyük bir adama indirilse olmaz mıydı? Bazı müfessirlere göre "Mekke'nin büyük adam"ından maksat, Ebû Cehil'dir. Bu cehalete dayanan kıyasa onlardan ve başkalarından verilecek örnek çoktur.

Yüce Allah, onların bu yaklaşımlarını ***"Allah şükredenleri daha iyi bilmez mi?"*** diye reddetmektedir. Ayetteki soru, takrir içindir. Bu takrir, en mükemmel şekilde yapılmaktadır. Çünkü bu takrir, Yüce Allah'ın ilminin her şeyi kuşatıcılığına dayanmaktadır. Onların yaklaşımları şu açıdan reddedilmektedir: Yüce Allah'ın ihsanına ve daha fazla nimetine layık olan kimse, onların değerini takdir eden, onları bahşedenin hakkını bilen ve onları hikmetinin gerçekleştiği ve rızasına erilen yerlerde kullanmak suretiyle şükredenlerdir. Yoksa daha önce Yüce Allah'ın nimetine erip de inkâr edenler, şımaranlar, O'nun emrine karşı gelenler ve böbürlenenler değildir. Tam aksine bunlar, Yüce Allah'ın kendilerine bahşettiği nimetlerin ellerinden alınması gereken kimselerdir. Yüce Allah'ın kulları hakkındaki kanunu böyle tecelli etmiştir. Eğer böyle olmasaydı, nimetler ebedi ve kadim olurdu ve bahşedilen kimsenin elinden çekilip alınmazdı. Dahası; nimete eren inkâr etse bile nimeti artırılır ve kat kat çoğaltılırdı. O zaman hiçbir zengin fakir düşmez, hiçbir güçlü kimse zayıf hale gelmez, hiçbir izzet sahibi kimse zelil olmaz ve hiçbir hükümdarın tahtı da devrilmezdi. Peki, yaşanan vakıa, bunun tam aksi yönde değil midir? O büyük insanlar, yaşadıkları zenginliklerine ve kuvvetlerine bakıp da baştan çıkmadılar mı? Bakışlarının kısalığı, mevcut durumlarına bakıp aldanmaları ve kendi benzerleri hakkında Yüce Allah'ın kanunlarını bilmemeleri yüzünden O'nun kendilerine bu nimetleri şahsiyetlerine değer verdiğinden ve kendilerini başkalarına üstün tuttuğundan verdiğini zannetmediler mi? Hatta bunlardan birisi, bunun Rabbi üzerinde -ahirete inanmasa bile- dünyada ve ahirette hakkı olduğunu zannetmektedir. Nitekim Yüce Allah, bu hususu şöyle beyan eder: *"Andolsun ki, kendisine dokunan bir zarardan sonra biz ona bir rahmet tattırırsak: 'Bu, benim hakkımdır, kıyametin kopacağını sanmıyorum, Rabbime döndürülmüş olsam bile muhakkak O'nun katında*

1184. Ahkâf, 46/11.
1185. Zuhruf, 43/31.

benim için daha güzel şeyler vardır.' der."[1186] Kureyş'in azgınlarından Âs b. Vâil hakkında şu ayet inmiştir: *"Ayetlerimizi inkâr eden ve 'Muhakkak surette bana mal ve evlât verilecek!' diyen adamı gördün mü?"*[1187] Yani bana ahirette mal ve evlât verilecek diyen adamı gördün mü?. Böylesi bir akıl yürütmeye dayanıp da kendisini aldatanlardan birisi şöyle der:

لقد أحسن الله فيما مضى   كذلك يحسن فيما بقى

"Geçmişte bana etti Allah ihsan,
Bundan sonra da edecektir her an."

Yüce Allah, söz konusu *"aldanma"*yı birçok ayette açığa çıkarmış ve bu gibi kimseler için misaller getirmiştir. Mesela Kehf Sûresi'ndeki iki bahçe sahibi kimse böyledir.[1188] Yüce Allah, nimete eren ve bundan mahrum edilenleri Fecr Sûresi'nde uyarmış ve İsrâ Sûresi'nde hakikati onlara açıklamıştır: *"Hepsine, onlara da bunlara da Rabbinin ihsanından veririz."*[1189]

Müşriklere yönelik bu ret gösteriyor ki, aldandıkları o nimet içinde olma halleri devam etmeyecek ve mü'minler de sürekli olarak sabrettikleri o zaaf halinde kalıp durmayacaklardır. Tam aksine durum tam tersine dönecek ve o güçlü kimselerin ellerinden kendilerine verilen güç ve mal çekilip alınacak ve talih, o zayıf mü'minlerin lehine dönecektir. Böylece o mü'minler, varis olan önderler olacaklardır. Çünkü Yüce Allah, kendi nefislerindeki şükür yeteneğiyle onları iman etmeye muvaffak kılmıştır. Şükür de daha fazla nimetin gelmesine sebeptir. Yüce Allah şöyle buyurur: *"Hatırlayın ki, Rabbiniz size: 'Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracağım ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir!' diye bildirmişti."*[1190] Aynen böyle olmuştur. Rahman'ın vaadi doğru çıkmış ve Kur'ân'ın mucizeliği ortaya çıkmıştır. Yüce Allah'ın beyanı üstüne hiçbir beyan yoktur. Biz, insanların Kur'ân'ın hidayetinden gafil olduklarını ve mucizevî yönlerini bilmediklerini görüyoruz. Hatta Müslüman dedikleri kimselerin arasında o müşriklerin çürük şüphelerine kendilerine kaptıran kimseler vardır. Bunlar, müşriklerin o çürük şüphelerini sağlam bir delil kabul ederler. Bazen zenginleri fakirlerden üstün tutarak, bazen de güçlü halkları zayıf halklara üstün tutarak... Bilmezler ki gerçek fazilet, nimetleri, Rabbin razı olduğu yerlerde kullana-

1186. Fussilet, 41/50.
1187. Meryem, 19/77.
1188. Kehf, 18/32-43.
1189. İsrâ, 17/20.
1190. İbrahim, 14/7.

rak şükretmektir. Yoksa nimetlerin bizatihi kendisinde değildir. Şükreden nice zengin, sabreden nice fakir vardır. Nice nimete eren kimse vardır ki, şükretmediği için o nimet elinden alınmıştır ve nice mahrum kimse vardır ki, nimete şükretme yeteneği dolayısıyla kendisine nimet verilmiş, sonra da şükrü oranında nimeti artırılmıştır. Nice güçlü kimse vardır ki, haddi aştığı için Yüce Allah kendisini zayıf kılmıştır. Nice zelil kimse vardır ki, imanı ve ahlâkı dolayısıyla Yüce Allah onu aziz kılmıştır.

Öte yandan müşriklerden fitneye düşen o kimselerin sözlerinin hikâyesinin zahiri bize gösteriyor ki *"Onların bir kısmını diğerleri ile işte böyle imtihan ettik."* ifadesinden maksat; müşriklerin ileri gelenlerini zayıf ve zavallı mü'minlerle imtihan etmektir. Bir başka ifadeyle; onların durumlarını bununla denedik. Onların imanı terk etmeleri, kibirden ve yeryüzünde büyüklük taslamaktan kaynaklanan bir inkârdan başka bir sebepten değildir. Yoksa ortada gördükleri herhangi bir delil ve şüphe yoktur. Bunun manası şudur: İlk Müslüman olan o zayıf mü'minler, müşriklerin ileri gelenlerinin zenginlikleri ve kuvvetlerine kendilerini kaptırmış değillerdi. Bazı müfessirler, -ayet beyan etmese de- bu zayıf mü'minlerin böyle bir fitneye kendilerini kaptırmış olduklarını iddia etmektedirler. Ayet, onların dillerinden böyle bir nakil yapmazken, böyle bir iddia nasıl ortaya atılabilir? Genel imtihan hakkında Furkân Sûresi'nde şu ifadeler yer almaktadır: *"Sizin bir kısmınızı diğer bir kısmınıza imtihan kıldık; (bakalım) sabredecek misiniz?"*[1191] Yani sizden her birinizi diğeri için deneme vesilesi kıldık. İmtihan, zenginlik-fakirlik veya kuvvet-zaaf ya da sağlık-hastalık veya ilim-cehalet ya da başka açılardan her iki tarafın birbirinden farklı olması açısındandır. İki tarafın durumu birbirinden farklı olduğu için, biri diğerini aşağılamakta, bir başkası bir diğerine zulmetmekte, biri bir başkasını kıskanmakta ve ona tuzak kurmaktadır. O halde sabrediniz. Böylesi fitnelerden ancak sabredenler yakalarını kurtarabilirler. Yüce Allah'tan bizleri sabreden ve şükreden kimselerden kılmasını dileriz.

1191. Furkân, 25/20.